

శ్రీ రఘు.

శ్రీమదభిగమనిగమాంతనకమతత్త్వార్థప్రకాశకాగేష పట్రింథే
వ్యత్యక్తతత్త్వతయోగేతాచలా స్వరణితలమధ్యన ర్తిభి
రాన్తిమతావలన్నిధి ర్విశిష్టశిష్టజనైః పానాప్రవేనోద్భవ్యమాణమ్
తత్త్వసర్వస్వసరిత ధననిబంధనతనపాతన
'థా' శ్రవణాదిభిరశేషకలికల్పహంధకారనిర్మరణప్రచండ
భాస్కరాయమాణమ్ హార్తికిమహర్నిప్రణీతమ్

శ్రీమద్రామాయణమ్

పార్వతీ మాత్రిజనానాం విశేషహితపతనసంప్రదాయోద్ధావనోద్ధావన
మహాలక్ష్మణపుమౌర్ధ్వలాభాపాదనాయ
శ్రీరామానుజాయాదివ్యాఖ్యాన్యవిషయసహిత శ్రీ
గోవిందరాజేయవ్యాఖ్యాయా, తిలకాదివ్యాఖ్యాన్యవిశేషవిషయసహిత
శ్రీమహాభక్తరత్నీయవ్యాఖ్యాయా చ సంరూపితం సత్.

ప్రథమ సంపుటం.

శ్రీమదావిష్ణోవ్యయజై, రఘువరచరితం విమర్శితం పూర్వమ్,
రామస్వామిభిరాత్యై, రసకృతశ్చాక్షరవాచ్యయథా
భూభరణిభవసుశోభర, పరిమితశకరాక్షసాహ్వయే వర్షే,
పానందిం బహువారం, విమృశ్య తావత్పరివృత్తం సన్నిః
చెన్నపుర్యామ్:

707
వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్,

కల్యాణి, 'వావిళ్ల' ఖుద్రాలయే సంముద్రితమ్. — 1931.

VOL. I

శ్రీ రస్తు.

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్వాల్మీకీయే రామాయణే బాలకాండసర్గాణాం ప్రధాన

విషయానుక్రమణికా

రసికజనానామనుసంధానసౌకర్యాయ సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యతే.

పుటసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా.

75. పరమకారుణికో భగవాన్ వాల్మీకి ర్నిఖిలవేదాంతవిదితపరతత్వనిర్దిధారయిషయా
యదృచ్ఛయోపాగతం నారదం పృష్ట్యా అవగతపరతత్వస్వరూపస్తదనుప్రసన్నేన
విధినా దత్తసకలసాక్షాత్కారప్రబంధనిర్దాణశక్తిర్వేదోపబృంహణమారభమాణ
స్తస్యార్థప్రధానసుహృత్సంమితేతిహాసతాంవ్యంగ్యప్రధానకాంతాసంమితకావ్యతాం
చ పురస్కర్వత్ కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధస్యానత్కావ్యవిషయతాం చ
నిర్ధారయత్ స్వగ్రంథే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్త్యర్థం తదంగాని దర్శయామాస ప్రథమత
శ్చతుస్సర్గా తత్ర విషయప్రయోజనే ప్రాదర్శయత్ ప్రథమసర్గే.

౧

133. అథ “ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణమి”త్యుక్తరీత్యా సంక్షేపేణోక్తం
రామచరిత్రం పునర్విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుస్తత్రప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం వక్తు
వైలక్షణ్యం ప్రబంధవైలక్షణ్యం ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యం చేతి వైలక్షణ్యత్రయం దదర్శ
యిషుర్వక్తువైలక్షణ్యం తావదాదావదర్శయ న్నారదస్యేత్యాదౌ ద్వితీయసర్గే.

౨

150. అథ విషయవైలక్షణ్యమదర్శయ త్ప్రతీయే.

౩

157. అథ ప్రబంధవైలక్షణ్యం ప్రాదర్శయచ్ఛతుర్థే.

౪

176. అథ భగవదవతారయోగ్యం దేశమదర్శయత్పంచమే.

౫

183. అథ భగవదవతారయోగ్యం పురుషవర మదర్శయత్ షష్ఠే.

౬

188. అథ భగవదవతారయోగ్యాత్తగుణసంపన్నస్య దశరథస్య ధర్మానుష్ఠానసాహాయ్యసాధి
ష్ఠసచివసంపత్తిమదర్శయత్ సప్తమే.

౭

193. అథ తాదృశస్య దశరథస్య భగవదవతారోపయుక్తదారాధనోపక్రమమదర్శయ
దప్తమే.

౮

196. అథ తదుపయుక్తర్తికస్సంపాదనాయ పురావృత్తజ్ఞసుమంత్రముఖేన ఋశ్యశృం
గరోమపాదసమాగమకథాం సంగ్రహేణాదర్శయన్నవమే.

౯

199. అథ ఋశ్యశృంగానయనం విస్తరేణాదర్శయద్దశమే.

౧౦

204. అథ ఋశ్యశృంగరచితపుత్రకామేష్ట్యా దశరథస్య పుత్రచతుష్టయలాభఇతి సనత్కు
మారకథితకథాశ్రవణేన దశరథస్య స్వపురం ప్రతి ఋశ్యశృంగానయనమదర్శయ
కేకాదశే.

౧౧

208. అథ తస్య ఋశ్యశృంగవసిష్ఠాదిభిస్సహ చిక్రీ తాశ్వమేధసంక్ష్మాచ్యుశ్వమోచనం చాదర్శయద్వాదశే.

౧౨

210. అథ తస్య తురగవిమోచనమారభ్య సంవత్సరే పూర్ణే దేవయజనం ప్రతి ప్రస్థానం వసిష్ఠస్య సుమంత్రర్షిష్వభృతీన్ ప్రతి యజ్ఞాపయిక కార్యనియోజనం చాదర్శయత్ప్రయోదశే.

౧౩

215. అథ తస్యాశ్వమేధానుష్ఠానం సప్రకారమదర్శయచ్ఛుర్దశే.

౧౪

228. అథ దశరథప్రాగ్లేన ఋశ్యశృంగేణ పుత్రకామేష్టికరణం తద్వ్యాజేన సాధులోక రక్షణాయ భూమానవతితీర్థోద్భగవత ఆనుషంగికదుష్కృద్వినాశాయ దేవైః ప్రార్థనం చాదర్శయత్ పంచదశే.

౧౫

233. అథ సర్వజ్ఞస్యాపి భగవతో దేవసంఘబహుమానాయ తస్యకాశాద్రావణవిధిపా యశ్రవణం వైతానికాగ్నేర్దివ్యపాయసపాత్రహస్తస్య ప్రాణాపశ్యపురుషసోక్తితానం దశరథేన తస్యకాశాత్ పాయసప్రతిగ్రహణం-కౌసల్యాదిభ్యః క్రమేణ తస్య)దానం- తాసాం గర్భధారణం చాదర్శయత్ షోడశే.

౧౬

239. అథావతరిష్యతో భగవతస్సహాయార్థం వానరాదిస్సప్తైర్దేవాన్ ప్రతి బ్రహ్మణో నియోజనం, తథైవ, దేవైర్వానరస్సప్తిం-వానరాణాం భగవత్సాహాయ్యోపముక్త కార్యాదిసమృద్ధిం చాదర్శయత్సప్తదశే.

౧౭

245. అథ భగవతస్సపర్యంకస్య సహేతిరాజస్య శ్రీరామాదిరూపేణావతారం లక్ష్మణాదీ నాం విశేషతః శ్రీరామభద్రస్య చ కల్యాణగుణాన్ - తేషాం జాతకర్తృద్యుపనయ నాంతసంస్కారకరణం - తత్సమయే విశ్వామిత్రాగమనం చాదర్శయద్వాదశే.

౧౮

255. అథ స్వయాగరక్షణవ్యాజేన రామాదీన్ కన్యార్తైర్ద్యుయోగియదోర్విశ్వామిత్ర స్య దశరథం ప్రతి రామలక్ష్మణాభ్యర్థనమదర్శయదేకవింశే.

౧౯

158. అథ కాశికవచనశ్రవణా ద్రామవిశ్లేషచింతయా దశరథవిహవమదర్శయద్వింశే.

౨౦

202. అథ రామప్రేషణవృత్తాంతవ్యాకులస్య రాజ్ఞో వసిష్ఠేన ప్రతిబోధనమదర్శయ దేకవింశే.

౨౧

265. అథ ప్రసన్నహృదయేన రాజ్ఞా విశ్వామిత్రేణ సహ రామలక్ష్మణప్రేషణం విశ్వామిత్ర సకాశాద్రామలక్ష్మణయోర్బలాతిబలాభ్యవిద్యాద్వయలాభం చాదర్శయద్వాదశే.

౨౨

268. అథైషామంగదేశప్రాప్తిం విశ్వామిత్రేణ రామం ప్రతి తత్రత్యపూర్వవృత్తకథన వ్యాజేన వ్యంజయత్ప్రయోవింశే.

౨౩

271. అథ విశ్వామిత్రేణ రామస్యమలదకరూపదేశయో స్తత్సంజ్ఞాలాభకారణం, తాటకా స్వభావం చాదర్శయచ్ఛతుర్వింశే.

౨౪

27.. అథ రామస్య విశ్వామిత్రేణ తాటకోత్పత్తివివాహపుత్రలాభాగస్త్యకాపాదికథనం- లోకోపద్రవకారిణ్యాస్తస్యావధే పూర్వాచారనిదర్శనేన దోషాభావకథనం చాదర్శ యత్పంచవింశే.

౨౫

277. అథ తాటకావధపూర్వకం తద్వనే తస్యాం రాత్రౌ రామాదీనా యత్షడ్వింశే.

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

280. అథ రామస్య విశ్వామిత్ర సకాశాదస్త్రగణలాభమదర్శయత్సప్తవింశే. ౨౭
282. అథాస్తో)పసంహారకప్రతిగ్రహమదర్శయదష్టవింశే. ౨౮
284. అథ రామంప్రతి సిద్ధాశ్రమస్య తత్సంజ్ఞాలాభనిమిత్తావగమాయాత్రైవాదిలికాశ్యప
యో ర్వామనావతారసిద్ధిం శ్రీవామనస్య బలినిరాసనసిద్ధిం పునర్వామనస్మాత్రచిర
కాలసన్నిధిరూపాంచ సిద్ధిం విశ్వామిత్రకథితాం విశ్వామిత్రస్య యజ్ఞదీక్షాంచాదర్శ
య దేకోనత్రింశే. ౨౯
289. అథ రామకృతం సుబాహుమారీచప్రభృతిదుష్టనిగ్రహమదర్శయత్త్రింశే. ౩౦
292. అథ కృతార్థేన విశ్వామిత్రేణ జనకసుతాత్వేనావతీర్ణయా శ్రియా రామం యోజ
యితుం వ్యాజేన మిథిలాప్రస్థానం ప్రస్తుతమిత్యాహైకత్రింశే, ౩౧
294. అథ రామేణ శోణకూలదేశవైభవే పృష్టే ఆయం మద్వంశ్యానాం దేశ ఇతి వివక్షా
స్వాన్వయం ప్రాదర్శయద్విశ్వామిత్ర ఇత్యాహ ద్వాత్రింశే. ౩౨
297. అథ విశ్వామిత్రకథితం కుశనాభస్య వాయుపీడితకన్యావచనం శృణ్వతః క్షమావిశేషం
కన్యానాం పాత్రవిశేషే ప్రదానం చాదర్శయత్త్రయస్త్రింశే. ౩౩
300. అథ విశ్వామిత్రేణ పూర్వప్రసక్తా స్వవంశకథా స్వపర్యంతకథనేన పరిసమాపితేత్యా
హ చతుస్త్రింశే. ౩౪
303. అథ స్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుకామేన రామేణ గంగాయా
స్త్రిపథగాత్వం కథమితి పృష్టా విశ్వామిత్రో దేవైరంతరిక్షమార్గేణ స్వర్గలోక
నయనాన్తార్గద్వయగమనం తస్యాః ప్రాదర్శయదిత్యాహ పంచత్రింశే. ౩౫
305. అథ గంగాయా అంతరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వాత్తత్ప్రతీయపథగమనం
తస్యా దివ్యమానుషసంభవవైభవం చ రామేణ పృష్టా విశ్వామిత్రస్తదుపయోగితయా
పార్వతీశివసంగమధాతుస్థలనకథామాహేత్యాహ షట్త్రింశే. ౩౬
309. అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కందోత్పాదకత్వరూపం గంగాయా దివ్యసంభవవైభవమాహే
త్యాహ సప్తత్రింశే. ౩౭
313. అథ గంగాయా మారుషలోకసంభవం విస్తరేణ వక్తుకామో విశ్వామిత్రస్సగరస్య
పుత్రగణసంభవప్రకారం తస్యాశ్వమేధోపక్రమంచాకథయదిత్యాహాష్టత్రింశే. ౩౮
315. అథ సగరస్యాశ్వమేధీయాశ్వనాశం - తదన్వేషణాయ పిత్ర నియుక్తేస్సాగరై
ర్నిరపరాధనానాజంతుహింసనపూర్వక మాపాతాళం భూమేః ఖననంతద్వృత్తాంతస్య
దేవైర్బ్రహ్మసకాశే కథనం చాహేత్యదర్శయదేకోనచత్వారింశే. ౩౯
318. అథ దేవాన్ ప్రతి సాగరాణాం కపిలేన నాశో భవిష్యతీతి బ్రహ్మణః ప్రత్యుక్తిం-
సాగరాణామారసాతలం భూమేః ఖననప్రకారం తేషాం దిగ్బాహుకదర్శనపూర్వ
కం కపిలసకాశే అశ్వదర్శనం - కపిలాభిధవనప్రవృత్తింతదైవ తేషాం కపిలేన భస్మీ
కరణం చాహేత్యదర్శయచ్ఛత్వారింశే. ౪౦
320. అథ సగరపౌత్రేణాంశుమతా తన్నియుక్తేన సవినయం కపిలసేవనేన తత్సకాశస్థితా
శ్వానయనం - సగరస్య యజ్ఞసమాప్తిం - సుపర్ణోక్తనప్తస్వపుత్రగణోత్తరణౌపయిక
గంగానయనాశక్త్యైవ తస్య స్వర్గగమనం చాహేత్యకథయదేకచత్వారింశే. ౪౧

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య

322. అథాంశుమద్దిలీపయోర్దంగానయనాశక్త్యైవ స్వర్గగమనం తతో భగీరథస్య గంగా
నయనాయ తపశ్చరణం - ప్రసన్నేన బ్రహ్మణా తస్య వరప్రదానం - రుద్రశిరోవత
రణముఖేన గంగాయా భూమ్యానయననియోజనం చాహేత్యభ్యధాత్ ద్విచత్వారింశే. ౪౨
325. అథ పునర్భగీరథతపఃప్రసన్నేన రుద్రేణ శిరసా విష్ణుపదీవహనం బిందుసరసి తస్యా
విసర్జనం - గంగాస్రోతస్సు సప్తస్వేకస్య భగీరథరథానుగమనం - తస్య చ మధ్యే
జహ్నునా తిరోభావనం - పున ర్విసర్జనం - తేన సగరసుతగణశరీరభస్మరాశిసంష్టా
వనం - తత స్సాగరాణాం స్వర్గగమనం చాకథయ దిత్యాహ త్రిచత్వారింశే. ౪౩
329. అథ బ్రహ్మణా గంగాయా భాగీరథీవ్యపదేశనియోజనం - భగీరథం ప్రతి పితృసలిల
దాననియోజనం - భగీరథస్య పితౄన్ ప్రతి సలిలదానం - గంగావతరణశ్రవణమాహ
త్వం చాహేతి ప్రత్యపాదయచ్ఛతుశ్చత్వారింశే. ౪౪
331. అథైషాం గంగాతరణపూర్వకం విశాలాఖ్యైరగరీసమీపగమనసమయే తత్ర త్యరాజవం
శం పృష్టేన విశ్వామిత్రేణ తద్దేశీయ పూర్వవృత్తాంతమపి వక్తుకామేన తదుపయుక్త
తయా క్షీరోదమథనలబ్ధవిష్ణుదత్తామృతప్రాశనేన సదేవసంఘస్యేంద్రస్యాఖిలాసుర
విధ్వంసనపూర్వకం త్రిలోకీసామ్రాజ్యం కథితమిత్యకథయత్పంచచత్వారింశే. ౪౫
334. అథ హతపుత్రాయాః దితేరింద్రజేతృపుత్రలాభాయ విశాలాపురసమీపే సహస్రసంవ
త్సరం గర్భిణ్యాస్తపశ్చరణం - రంధ్రాన్వేషణేంద్రేణ తస్యాః పరిచరణం అప్తాయ
త్య సమయే తదుదరం ప్రవిష్టేన తేన సప్తధా గర్భచ్ఛేదనం - పునస్తస్యాః ప్రసా
దనం చ కథితమిత్యాహ షట్చత్వారింశే. ౪౬
337. అథ దితే సుప్తానాం గర్భచ్ఛేదానాం సప్తవాయుస్కంధరూపేణేంద్రసకాశాద్వర
లాభం - అలంబసాయామిత్వోకూత్పన్నేన విశాలాఖ్యేన రాజ్ఞా విశాలానగరనిర్మా
ణం - తద్వంశం చ తదానీంతనసుమత్యాఖ్యరాజవర్యంతం రామాయ కథితవంతం
కౌశికం స్వపుర మాగతం సుమతిరపూజయదిత్యాహ సప్తచత్వారింశే. ౪౭
338. అథైషాం మిథిలోపకంఠే శూన్యాశ్రమగమనసమయే తద్వృత్తాంతం రామేణ పృష్టః
కౌశికస్తత్ర పూర్వం గౌతమస్య తపశ్చరణం అహల్యాయా ఇంద్రేణ ధర్మణం -
తతో గౌతమస్య స్వపత్నీయమహల్యాయాం అదృశ్యతయా శాపం - రామాగమన
సమయే తన్తోక్షణం - ఇంద్రే నిర్వృషణత్వేన శాపం చోత్సృజ్య హిమవత్పాంత
గమనం చాకథయ దిత్యాహ ష్టచత్వారింశే. ౪౮
342. అథ పితృదేవదత్తమేషవృషణేనేంద్రస్య వృషణలాభం కౌశికాచ్ఛృతవతో రామస్య
సకౌశికస్య గౌతమాశ్రమే శాపముక్తయాహల్యాయా గౌతమేన చ పూజనం - మిథి
లాగమనం చాహేతి పంచచత్వారింశే. ౪౯
345. అథ సరామలక్ష్మణస్య కౌశికస్య జనకయజ్ఞశాలాప్రవేశం జనకేన పూజనం - తస్మై
విశ్వామిత్రేణ రామలక్ష్మణయోరహల్యశాపమోచనధనుర్విజ్ఞానాపర్యంతవృత్తాంతకథ
నం చాహ పంచచత్వారింశే. ౫౦
348. అథ మాతృశాపవిమోచనశ్రవణజాతానందేన శతానందేన విశ్వామిత్రమహిమకథాం
జగదిషతా పురా రాజభావేనావస్థితస్య విశ్వామిత్రస్య సనైన్యస్య వసిష్ఠాశ్రమగమనం
కథితమితి న్యుదర్యయదేకపంచచత్వారింశే. ౫౧

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

350. అథ వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రస్య సనైన్యస్యాతిధ్యకరణప్రయత్నమాహేత్యదర్శయద్వి
పంచాశే. ౫౨
352. అథాతిధ్యదృష్టకామధేనుమహిమ్నా విశ్వామిత్రస్య వసిష్ఠసకాశేమధురోపక్రమేణ
నిర్బంధాంతేన వస్తువినిమయప్రశ్నక్రమేణ కామధేనుప్రార్థనం కథితమిత్యాహ
త్రిపంచాశే. ౫౩
355. అథ విశ్వామిత్రేణ బలాత్కారేణ కామధేనుకర్షణం తత్కుపితయా వసిష్ఠప్రహిత
యా కామధేన్వా బలస్పృష్టిం చాకథయచ్ఛతుశపంచాశే. ౫౪
357. అథ కామధేనుస్పృష్టబలేన విశ్వామిత్రనైన్యనాశం - వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రసుతశతభస్మీ
కరణం - తతో నిర్దర్శస్య విశ్వామిత్రస్య పునశ్చిరకాలానుష్ఠితతపోవిశేషప్రసన్న
దుద్రదత్తనిఖిలాస్త్రవర్గస్య వసిష్ఠాశ్రమనిరోధనం చాహేత్యభ్యధాత్ పంచపంచాశే. ౫౫
359. అథ నిఖిలాస్త్రగ్రాసదృష్టవసిష్ఠబ్రహ్మతేజోవిశేషస్య తాదృశబ్రహ్మతేజస్సంపాదనేచ్ఛా
మాహేత్యకథయత్ షట్పంచాశే. ౫౬
361. అథ విశ్వామిత్రస్య తాదృశబ్రహ్మణ్యసంపాదనాయ దక్షిణస్యాం దిశి తపశ్చ
రణం తత్సమయే త్రిశంకోస్సశరీరస్వర్గం జిగమిషతో వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యాతస్య తత్పుత్ర
సకాశే తాదృశస్వర్గార్థయజనప్రార్థనం చ కథయామానేత్యాహ సప్తపంచాశే. ౫౭
363. అథ వసిష్ఠపుత్రైరపి ప్రత్యాఖ్యాతస్య త్రిశంకో స్తాదృశస్వర్గార్థయజనాయ విశ్వా
మిత్రశరణాగతిమాహేత్యాహష్టపంచాశే. ౫౮
366. అథ విశ్వామిత్రస్య త్రిశంకుయజనార్థం శిష్యాన్ ప్రతి నానాదేశవాస్తవ్య బ్రహ్మ
ణానయననియోజనం మహోదయవాసిష్ఠోక్త స్వనిందావచనశ్రవణేన మహోదయా
దిషు శాపోత్సర్జనం చాహేత్యదర్శయదేకోనషష్టితమే. ౫౯
368. అథాగతైర్బ్రాహ్మణైస్సహ విశ్వామిత్రస్య త్రిశంకుయజనోపక్రమం ఆవాహితదే
వానాగమకుపితస్య తస్య తపోమహిమ్నా త్రిశంకోస్స్వర్గగమనం - పునరింద్రేణ
నిపాత్యమానస్యాంతరిక్షే స్థాపనం - నవీననక్షత్రసప్తసింహాస్తిం - తాదృశదేవస్పృష్టి
ప్రయత్నచకిత ప్రాచీన దేవసంఘదత్తవరబలేన స్వస్పృష్టనక్షత్రవీధ్యామేవ త్రిశంకు
స్వర్గానుభవనియోజనం - తద్యజ్ఞసమాప్తిం చాహేత్యబ్రవీత్ షష్టితమే. ౬౦
371. అథ విశ్వామిత్రస్య పశ్చిమాయాం దిశి తపశ్చరణం-తత్సమయే అంబరీషస్య యజ్ఞేయ
పశువినాశప్రాయశ్చిత్తార్థం నరపశుతయా శునశ్శేఫం గృహీత్వా గమనం చాహే
త్యవోచదేకషష్టితమే. ౬౧
373. అథ విశ్వామిత్రస్య శునశ్శేఫాదేశతయా స్వపుత్రనియోజనం - తదనంగీకుర్వాణేషు
తేషు శాపదానం-ఉపాయాంతరేణ శునశ్శేఫరక్షణం చాహేత్యకథయద్విషష్టితమే. ౬౨
376. అథ విశ్వామిత్రస్య పుష్కరేషు తపస్యతో మేనకాసంగసంభవం విఘ్నం-తతోఽస్య
పునః ప్రబుద్ధస్య తీవ్రతపసా బ్రహ్మణస్సకాశాన్తహర్షిత్వ వరలాభం-పునరస్మిన్
బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రతి ప్రయస్యతి సతి దేవై స్తద్విఘటనాయ రంభానియోజనం చా
హేత్యుదైరయత్రిషష్టితమే. ౬౩
378. అథ విశ్వామిత్రస్య రంభాం శప్తా పశ్చాత్తాప ముపగతస్య దృఢనిశ్చయపూర్వకం
సహస్రసంవత్సరతపశ్చరణదీక్షామభ్యధాదిత్యవదచ్ఛతుషష్టితమే. ౬౪

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

380. అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్తిమువాచేత్యాహ పంచషష్టితమే. ౬౫
393. అథ విశ్వామిత్రేణ ధనుర్ధర్మనాయ రాఘవాగమనం ప్రతివేదితో జనకో ధనుర్మహిమ కథనపూర్వకం ధనుర్వరం పూరయిష్యతే రాఘవాయ సీతాప్రదానం ప్రత్యజ్ఞాసీది త్యకథయత్ షట్షష్టితమే. ౬౬
395. అథ రాఘవేణ ధనుర్భంజనం జనకేన స్వచిక్కిర్నితసీతాప్రదానవృత్తాంతజ్ఞాపనేన దశరథానయనాయాయోధ్యాం ప్రతి దూతప్రేషణం చాహ సప్తషష్టితమే. ౬౭
398. అథ దశరథస్య దూతముఖేన శ్రుతజనకాభిప్రాయస్య వసిష్ఠాధిభిరాఘోచ్య మిథిల గమననిశ్చయమాహాప్తషష్టితమే. ౬౮
390. అథ దశరథస్య మిథిలగమనం-జనకేన సమాగమం చాహ్నోకేనసప్తతితమే. ౬౯
392. అథ జనకేన సంబంధార్హత్వాయ వసిష్ఠే నేత్వాకుసంతానకీర్తనం కథయామాస సప్తతితమే. ౭౦
396. అథ వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనకస్త్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రత్యజ్ఞాసీదిత్యభ్యధాదేకసప్తతితమే. ౭౧
398. అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుమ్నార్థే కుశధ్వజసుతాద్వయవరణం రామాదీనాం గోదానమంగళకరణం చాహ ద్విసప్తతితమే. ౭౨
401. అథ సీతావివాహమాహ త్రిసప్తతితమే. ౭౩
406. అథాయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థానే మధ్యేమార్గం జామదగ్న్యగమనం చతుస్సప్తతితమే. ౭౪
408. అథ భార్గవేణ రామభగ్నధనుఃప్రసంగవశాత్ పీతాంబరకృత్తివాససోర్తిభ్రోవిరోధేన యుద్ధారంభే భగవతా సధనుర్హస్త రుద్రస్తంభనేన దేవానాం సర్విగణానాం పురుషోత్తమే సర్వాధికత్వనిశ్చయకథనపూర్వకంతాదృశభగవత్పరిగృహీతస్వధనుఃపూరణాభ్యర్థనమకథయత్ పంచసప్తతితమే. ౭౫
412. అథ జామదగ్న్యగర్వనిర్వాపణ మభ్యధాత్ షట్సప్తతితమే. ౭౬
415. అథ స్వపురం ప్రాప్య సీతయా రామస్సఖి మువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే. ౭౭

ఏవం బాలకాణ్డసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా ప్రదర్శితా.

అథాయోధ్యా కాణ్డకథానుక్రమణికా.

421. తత్ర దశరథేన చిక్కిర్మమాణాభిషేకోపయుక్తతయా రామస్య రాజ్యార్హతౌపయిక కల్యాణగుణ పూర్తి ప్రాదర్శి ప్రథమే. ౧
436. అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమృతత్వమకథి ద్వితీయే. ౨
448. అథ నిశ్చితరామాభిషేకస్య దశరథస్య సంభారసంభరణప్రవృత్తిపూర్వకం త్రిరామే చిక్కిర్నితాభిషేకకథనం న్యగది తృతీయే. ౩
455. అథ పునర్దశరథేన రామ మాహూయ కాలవిశేషాదినిర్ణయపూర్వకం స్వస్య దుస్స్వ ప్నదర్శనేన శీఘ్ర మభిషేకకర్తవ్యతౌపదిష్టేత్యభ్యధీయత చతుర్థే. ౪

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

461. అథ దశరథప్రేషితస్య వసిష్ఠస్యాభిషేకాంగతయా రామ ముపవాసయితుం రామమం
దిరం ప్రతి గమనం - రామాయోపవాసముపదిశ్య పునారాజసమీపాగమనం
చాభాషి పంచమే.

౫

463. అథ రామస్య వసిష్ఠోపదిష్టక్రమేణోపవాసకరణం - గృహాలంకరణం-పౌరైః పురా
లంకరణపూర్వకం రామాభిషేక ప్రతీక్షణం చాదర్శి షష్ఠే.

౬

467. అథ మంథరాయా ధాత్రీముఖాదవగతరామాభిషేకసన్నాహాయాః కైకేయ్యై రా
మాభిషేకస్యానర్థరూపతయా కథనం - రామాభిషేక శ్రవణతుష్టయా కైకేయ్యా త
స్యై పారితోషికప్రదానపూర్వకం శ్లాఘనం చాభ్యధాయి సప్తమే.

౭

472. అథ పున ర్మంథరయా పారితోషికోత్సర్జనపూర్వకం రామాభిషేకస్య కైకేయ్యనర్థ
రూపత్వం విస్తరేణోపదిష్టమితి న్యదర్శ్యష్టమే.

౮

478. అథ మంథరాయాస్వవచనం హితతయా గృహీతవత్సై కైకేయ్యై దశరథదత్త
పురాతనవరద్వయోపదేశతద్వరణ ప్రకారనిదర్శనం-తతః కైకేయ్యాః మంథరాప్రశం
సనపూర్వకం క్రోధాగారప్రవేశనం చాదర్శి నవమే.

౯

486. అథ రాజ్ఞః కైకేయీదర్శనతదనునయా న్యదర్శిషాతాం దశమే.

౧౦

491. అథ మంథరోపదిష్టక్రమేణ కైకేయ్యా దశరథం ప్రతి వరద్వయాభ్యర్థనం ప్రత్య
పాద్యేకాదశే.

౧౧

495. అథ దశరథస్య రామాభిషేకవిఘ్న శ్రవణమూర్ఛితస్య పునః ప్రబుద్ధస్య శోకక్రోధభ
యజుగుప్సాదిశబళాని కైకేయీం ప్రతి వచనాని ప్రాదర్శిషత ద్వాదశే.

౧౨

511. అథ వశ్యా తప్తస్య ధర్మపాశబద్ధస్య దశరథస్య పునః కైకేయీసాంత్యనం ప్రాదర్శి
త్రయోదశే.

౧౩

515. అథ దశరథస్య ధర్మభయేన రామవివాసననిర్ధారణం-తతస్సార్యోదయే బహిరాంగత
వసిష్ఠచోదితేన సుమంత్రేణ ప్రబోధనం రాజ్ఞస్తదనాభిముఖ్యం-తదా కైకేయ్యా
రామానయనాయ సుమంత్రప్రేషణం-సుమంత్రస్య బహిర్నిర్గతస్య జనసంఘదర్శనం
చాదర్శి చతుర్దశే.

౧౪

522. అథ పునస్సుమంత్రస్య రామాభిషేక సామగ్రీ సహితపౌరప్రధానప్రేషితస్య రాజ్ఞః
ప్రబోధనం-రాజ్ఞా కైకేయ్యుక్తరీత్యా రామానయనాయ ప్రేషణం-తత స్సుమంత్రస్య
రామమందిరగమనం చ ప్రత్యపాది పంచదశే.

౧౫

527. అథ సుమంత్రముఖేన విదిశరాజనియోగస్య రామస్య రాజాంతగపురం ప్రతి ప్రస్థానం
న్యగది షోడశే.

౧౬

533. అథ రామస్య రాజాంతగపురప్రవేశోఽభాషి సప్తదశే.

౧౭

537. అథ రాజ్ఞస్సాన్వనభిభాషణాదర్శనాదిజనితసంతాపం రామం ప్రతి కైకేయ్యా వన
వాసనియోజనమదర్శ్యష్టాదశే.

౧౮

541. అథాంగీకృతకైకేయ్యుక్తవనవాసవచనస్య సలక్షణస్య రామస్య మాతృసమీపగమన
మభ్యధాయ్యేకోనపింశే.

౧౯

545. అథ రామముఖాచ్ఛృతవనవాసవృత్తాంతాయాః కౌసల్యాయా మూర్ఛావిలాపాది
రదర్శి వింశే.

౨౦

552. అథ లక్షణోక్త రామవనవాసానంగీకారవచన శ్రవణలబ్ధనిశ్చితధైర్యయా కౌసల్య
యా ప్రార్థితస్య రామస్య కౌసల్యసాంత్యనలక్షణసమాధానప్రతిపాదన మేకవింశే.

౨౧

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

561. అథ రామేణ లక్ష్మణస్య దైవబలప్రదర్శనేన కైకేయావిషయకరోషోపశమనోపపాదనం ద్వావింశే.

౨౨

567. అథ లక్ష్మణేన పున రైవస్య నిరసనీయతాం పౌరుషస్త్వైవావలంబనీయతాం చావలంబ్య విస్తరేణోపన్యస్తస్య పూర్వపక్షస్య రామేణ ధర్మమార్గమవలంబ్య సంగ్రహేణ సిద్ధాంతప్రదర్శనం త్రయోవింశే.

౨౩

574. అథ రామస్య ధర్మమార్గే దృఢాధ్యవసాయం సమీక్ష్య కౌసల్యయా కథంచి ద్వనవాసా భ్యనుజ్ఞానప్రతిపాదనం చతుర్వింశే.

౨౪

578. అథ కౌసల్యయా విస్తరేణ కృతమంగళాశాసనస్య రామస్య కౌసల్యాభ్యనుజ్ఞాపూర్వకం స్వగృహం ప్రతి ప్రస్థానకథనం పంచవింశే.

౨౫

583. అథ స్వగృహం గతస్య రామస్య సీతాయై స్వవృత్తాంతకథనం తతశ్శోచంత్యా స్సీతాయా గృహే స్థాపనాయ సముదాచారశిక్షణం చావభాషిష్ట షడ్వింశే.

౨౬

587. అథ రామంప్రతి సీతయా విస్తరేణ స్వవననయనప్రార్థనం తస్యా రామేణ సంగ్రహేణ సమాధానం చావాదీత్ సప్తవింశే.

౨౭

591. అథ రామేణ పున సీతాయై విస్తరేణ వనదోషప్రదర్శనమబ్రవీద్యష్టవింశే.

౨౮

594. అథ వనస్య దోషాన్ బలవదాశ్రయేణ గుణతయోపపాదయంత్యా సీతయా పున స్వవనగమనాభ్యర్థనం రామేణ సాంత్యనం చాకథయదేహోన త్రింశే.

౨౯

597. అథ పునస్సీతాయాః ప్రణయరోషేణ పరితేపపూర్వకం భావివిశ్లేషాసహనేన మహతి శోకేనుభూయమానే తతః కథంచిద్రామేణ తద్వననయనమంగీకృత్యేష్టజనే భ్యోర్థదానాభ్యనుజ్ఞానముపాపిపదత్ త్రింశే.

౩౦

604. అథ లక్ష్మణస్య స్వవనగమనాభ్యర్థనం రామేణానంగీకరణం పునస్పనిర్బంధప్రార్థనేన తస్యాపి వననయనాంగీకరణం-వసిష్ఠసద్భవీక్షిప్తాయుధజాతానయనాయ ప్రేషణం-పునరాగతస్య తస్య యాత్రాదానాయ సుయజ్ఞాదిబ్రాహ్మణానయననియోజనమిత్యేతదభ్యధాదేక త్రింశే.

౩౧

609. అథ రామాజ్ఞయా లక్ష్మణకృతం వసిష్ఠపుత్రాయ సుయజ్ఞాయాంగదాదిభూషణదానం పర్యంకదానం - మాతులదత్తశత్రుంజయాభ్యుకుంజరదానం - అగస్త్యకాళికానల్యాపాధ్యాయాదిభ్యో నానారత్నసువర్ణరజతగవాదిదానం-చిత్రరథాఖ్యాయ సూతాయ రత్నవస్త్రగవాదివిశ్రాణనం-కతకాలాపేభ్యో మాణవకేభ్యో రత్నపూర్ణాశీత్యుష్ట్రశాలివాహసహస్రద్విశతమహావృషభగోసహస్రవితరణం కౌసల్యానువర్తనపరపటుసంఘేభ్యః ప్రత్యేకం గోసహస్రదానం-గృహరక్షణామనుచరాణాం-బహుధనప్రదానపూర్వకం గృహరక్షణనియోజనం-తతో మహతో ధనరాశేర్బాలవృద్ధద్విజాతిజనే భ్యోభూరిదానం-త్రిజటాయసకుటుంబమాగతాయ తత్త్విప్రదండపాతపర్యంతగోబృందదానం తత్ప్రసాదనం-తస్యాశీర్వచనం చేత్యేతదుపపాదయామాస ద్వాత్రింశే.

౩౨

615. అథ రామస్య సీతాలక్ష్మణానుగమనవిజ్ఞాపనాయ పితరం ద్రష్టుం లక్ష్మణసీతామాత్రానుగతస్య వీధ్యాం పాదచారేణ గమనసమయే పౌరాణాం తాదృశరామదశాదర్శనవిఘ్నాత్తమానసానాం రామాదీనుద్దిశ్య బహువిధశ్లోకవచనం - తతః పితృ సమీపం గతస్య తస్య సుమంత్రముఖేన రాజే స్వాగమనవిజ్ఞాపనం చ ప్రత్యపాదయ త్రయస్త్రింశే.

౩౩

పుటసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా.

618. అథ సుమంత్రవిజ్ఞాపితరామాగమనస్య చిరకాలదుర్లభరామదర్శనాయాసీతాఖలేష్ట
దారాదిజనస్య రాజ్ఞో రామేణ వందనపూర్వకం వనగమనానుజ్ఞామర్థితస్య కథంచి
దనుజ్ఞాదానం - శోకేన మూర్ఛన మిత్యాది కథయామాస చతుస్త్రింశే. 34
624. అథ కైకేయీపారుష్యదర్శనకుపితేన సుమంత్రేణ తన్వాత్పవృత్తాంతాదికథనపూర్వకం
భర్తృసాంతవనే-తావతాపి కైకేయ్యా అక్షోభం చాభ్యవదత్పంచత్రింశే. 35
628. అథ రాజ్ఞా రామానుగమనాయ నేనాపరిజనధనధాన్యతోశాదినియోజనం తదసహమా
నయా కైకేయ్యా రామస్యాసమంజవత్ ప్రేషణవచనం - తదసహమానేన సిద్ధార్థనా
మ్నామంత్రప్రధానేనాసమంజదోషరామనిర్దోషతాప్రదర్శనపూర్వకం కైకేయావినిం
దనమిత్యేతత్ ప్రత్యపాదయత్ షట్త్రింశే. 36
631. అథ రామేణ పరిజనాదినివారణపూర్వకం చీరఖనిత్రాద్యర్థనం తతో రామలక్ష్మణ
యోః కైకేయాదత్తచీరధారణం స్వయం చీరధారణాసమర్థాయాస్సీతాయాః
రామేణ తద్బంధనసమయే వసిష్ఠేన తత్ప్రతిషేధపూర్వకం కైకేయావినిందనం-సీతా
యా రామతుల్యశీలాభికాంక్షయా చీరావిసర్జన మిత్యేతత్ సప్తత్రింశే. 37
635. అథ సీతానూశ్చీగధారణపర్యంతదుర్దశాదర్శనక్షుభితహృదయై ర్జనై ర్ధిక్కారేణ
దశరథస్య కైకేయాం ప్రతి నానావిధకృపణవచనపూర్వకం భువి పతనం తదవస్థం
తం ప్రతి రామస్య కౌసల్యారక్షణప్రార్థనమిత్యేతదకథయదష్టత్రింశే. 38
637. అథ సుదుఃఖితరాజాజ్ఞయా రామస్య వనగమనాయ సుమంత్రేణ రథానయనం-రా
జాజ్ఞప్రతోశాధ్యక్షానీతదివ్యభూషణాంబరాలంకృతాం వనవాసం ప్రతి ప్రస్థితాం
సీతాం ప్రతి కౌసల్యయా పాతివ్రత్యధర్మశిక్షణం-సీతయా తదనుమోదనం రామస్య
కౌసల్యాదిమాతృజనానుజ్ఞాపనమిత్యేతదబ్రవీదోనచత్వారింశే. 39
641. అథ రాజానం ప్రదక్షిణీకృత్య సుమిత్రానుజ్ఞాతేన లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ సుమం
త్రానీతం రథమారుహ్య వనం ప్రస్థితం రామం పౌరేష్వరుగచ్ఛత్సు యావచ్ఛ
క్త్యనుగమనేన విషణ్ణయోః కౌసల్యాదశరథయోర్చంత్రవచనేన గమననివృత్తి
ముదైరయచ్ఛత్వారింశే. 40
649. అథ రామస్య వనగమనేనాంతఃపురస్థరాజస్త్రిజనవిలాపం ఆయోధ్యానగరసంక్షోభం
చ సముపాపాదయ దేకచత్వారింశే. 41
652. అథ రామాదర్శనేన భువి పరిలుతతో మూర్ఛితస్య పునర్లబ్ధసంజ్ఞస్య కౌసల్యాది
దత్త హస్తావలంబనస్యాంతఃపురం తత్ర చ కౌసల్యాగృహం ప్రవిష్టస్య రాజ్ఞశ్శో
కాతిరేకం జగాద ద్విచత్వారింశే. 42
657. అథ రాజ్ఞస్సమీపవర్తిన్యాః కౌసల్యయాః పుత్రశోకాతిశయం పునః రామాగమన
మనోరథం పునశ్శోచనం చోవాచ త్రిచత్వారింశే. 43
660. అథ సుమిత్రయా కౌసల్యాశ్వాసనం జగాద చతుశ్చత్వారింశే. 44
665. అథ బహుశో నివర్తనప్రయత్నేష్యనివర్తమానైః పౌరైస్సహ రామస్య తమసాతీరే
తద్రాతౌ నివాస మకథయత్పంచచత్వారింశే. 45
669. అథ జలమాత్రకృతాహారేణ లక్ష్మణం ప్రతి పితృమాతృవృత్తాంతకథనయాపితత్రి
యామాయామత్రయేణ రామేణ లక్ష్మణసుమంత్రాభ్యామాలోచ్య పారాకా వంచ
నేన విస్మయ గమనం ప్రత్యపాదయత్ షట్చత్వారింశే. 46

పుటసంఖ్యా:

సర్గసంఖ్యా

674. అథ సూర్యోదయానంతరం రామేణ వంచితానాం పారాణాం శోకేనాయోధ్యాగ
మనమదర్శయత్ సప్తచత్వారింశే. ౪౭
675. అథ రామేణ శూన్యామయోధ్యాం నిరీక్ష్య పారాణాం శోచనం విస్తరేణోపాపీ
పదదప్తచత్వారింశే. ౪౮
680. అథ రామస్య నానాగ్రామక్షేత్రనదీదర్శనపూర్వకం పునరాగమనావిమనోరథపూ
ర్వకం చ కోసలదేశాతిక్రమణమభ్యధాదేతోసపంచాశే. ౪౯
682. అథ దర్శనీయతమం స్వవివాసనాసహనసముదీరితనానావిలాపవచనజనచరితం కోసల
దేశ మతిక్రాంతస్య రామస్యాతిరమణీయపుణ్యతమభాగీరథీతీరగమనం గుహేన సమా
గమం తత్రేంగుదీమూలే సీతయా సహ భూమా శయనం-లక్ష్మణగుహాభ్యా మభితో
రక్షణం చాచచక్షే పంచాశే. ౫౦
688. అథాతిసుకుమారదివ్యదేహయోస్సీతారామయోరతికఠినస్థండిలశయినమన్వీక్ష్య పితృ
మాతృప్రభృతీంశోచ్చిద్దిశ్య గుహసమక్షం లక్ష్మణస్యాప్రభాత మనుశోచనముదైరయ
దేకపంచాశే. ౫౦
691. అథ పునః ప్రాతశ్శీరామప్రబోధితలక్ష్మణాజ్ఞాప్త గుహనావారోహణసమయే రామ
స్య మాతాపితరాపుద్దిశ్య విస్తరేణ సందేశవచనం సుమంత్రస్య స్వవిశ్లేషాసహనే
నానుశోచతస్సమాశ్వాసనం - గుహనీతన్యగ్రోధక్షీరేణ జటాకరణం - గుహాభ్యమ
జ్ఞానం నావా గంగాతరణం అతిదూరమార్గమనేన భిన్నానాం సీతారామలక్ష్మణా
నాం కథంచి ద్వత్సదేశానతిక్రమ్య సాయంకాలే మృగాదిమాంసేన కృతాహారాణాం
కుత్రచి ద్వనస్పతిమూలే రాత్రౌ వాసాయ గమనమిత్యేతదభాణీద్విపంచాశే. ౫౧
702. అథ రామస్య లక్ష్మణాభిప్రాయజిజ్ఞాసయా స్వవివాసనముద్దిశ్య నానావిధానుశోచనం
లక్ష్మణం ప్రత్యయోధ్యాగమననియోజనం - పునస్తదభిప్రాయజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామ
సమాశ్వాసనపూర్వకం సీతాయాస్సవస్య చక్షుణ మసి రామవిశ్లేషే సత్తావినాశకభ
నేన దుస్యజతోపపాదనం-అథ తాదృశ మహారణ్యమధ్యే పర్ణశయ్యాయాం నిర్భ
యానాం త్రయాణాం శయనమిత్యేతదవోచత్రిపంచాశే. ౫౩
707. అథ రామాదీనాం పునస్సూర్యోదయానంతరం గంగాయమునాసంగమే త్రయాగే
భరద్వాజాశ్రమగమనం భరద్వాజేన తేషామర్హ్యాదిభి రభిపూజనం రామేణైకాంత
స్థలప్రశ్నే భరద్వాజేన చిత్రకూటాఖ్యగిరే స్తాదృశస్థలత్వేన కథనం-పునః ప్రభాతే
భరద్వాజేన చిత్రకూటరామణీయకథనమిత్యేత దభిలలాప చతుశపంచాశే. ౫౪
712. అథ ప్రస్థితా రామాదీన్ ప్రతి భరద్వాజేన మంగళాశాసనపూర్వకం చిత్రకూట
మార్గం కథయిత్వా నివర్తనం తత స్తేషాం చిత్రకూటం ప్రతి ప్రస్థితానాం ప్లవేన
కాళిందీముత్తీర్య వనరామణీయకదర్శనపూర్వకం సాయంకాలే మృగామాంసేన కృతా
హారాణాం యమునావనే నివసన మిత్యేతదదర్శయత్ పంచపంచాశే. ౫౫
71౫. అథ పున స్సూర్యోదయానంతరం గమనసమయే సీతాం ప్రతి వనశోభాదర్శనకుతూ
హలాతిక్రాంతమార్గేణ రామేణ సలక్ష్మణేన చిత్రకూటప్రాంతే వార్తీక్యాశ్రమే వార్తీక
సేవనం - లక్ష్మణేన రామనియుక్తేన పర్ణశాలాకరణం - గృహప్రవేశాంగవాస్తు
బల్యర్థం సమిత్పుష్పమాంసాదీనంపాదనం-అథ రామేణ వాస్తుశాంతిం కృత్వా సీతా
లక్ష్మణాభ్యాం సహ తత్ర సుఖేన చిరం నివసన మిత్యేతదభాషత షట్పంచాశే. ౫౬

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

719. అథ గుహప్రేషితచారముఖేన రామస్య చిత్ర కూటగమనవర్త్యంతం వృత్తాంతం విజ్ఞాయ
సుమంత్రస్యాయోధ్యాగమనం రామం వినాగతం సుమంత్రముద్వీక్ష్యాయోధ్యా
జనానుశోచనం - కాసల్యానివేదితసుమంత్రాగమనవృత్తాంతస్య దశరథస్య శోకాతిశ
యేన మూర్ఛన మిత్యేతదకథయత్ సప్తపంచాశే. ౫౭
723. అథాశ్వస్తం దశరథం ప్రతి రామోక్తసమాశ్వాసనరూపసందేశకథనం - లక్ష్మణోక్త
రామవివాసనము-లకష్టోధోక్తికథనం కిమప్యంతర్లింగూహ్య వక్తుమశక్తయా వై దేహ్య
సబాష్పనేత్రయా స్థిమితి సీతాస్థితకథనమిత్యేతదభిదష్టపంచాశే. ౫౮
728. అథ సుమంత్రేణ రాజ్ఞే రామవివాసనాయుక్తవసూచనాయ రామవిశ్లేషేణాయోధ్య
కనిఖలచరాచరజంతుపరిమూనికథనం-తచ్ఛ్రవణేన దశరథస్య పశ్చాత్తాపేన మూర్ఛన
మిత్యేతదదర్శయదేవోనషష్టితమే. ౫౯
733. అథ సుమంత్రముఖశ్రుతరామవృత్తాంతానూః కాసల్యానూః శోకాతిరేకః సుమం
త్రేణ తస్యాస్పమాశ్వాసన మిత్యేతత్ ప్రాబబంధ షష్టితమే. ౬౦
737. అథ పురా రాజానం ప్రతి కాసల్యానూః పుత్రవివాసనప్రయుక్తో విఘాహః-తచ్ఛ్ర
వణేన రాజ్ఞో మూర్ఛనం చేత్యేతత్ ప్రాచీకశదేకషష్టితమే. ౬౧
741. అథ లబ్ధసంజ్ఞేన రాజ్ఞా కాసల్యాసాంతవనం - తతః కాసల్యానూః సోక్తవాక్యకటు
త్వనిమిత్తం రాజత్ప్రేషణం తతో రాత్ర్యాం శోకేన రాజ్ఞో నిద్రాపారవశ్యమిత్యతో
న్యదర్శయద్విషష్టితమే. ౬౨
744. అథ ముహూర్తాత్ ప్రబుద్ధేన రాజ్ఞా కాసల్యాం ప్రతి పూర్వం కదాచిద్రాత్రా నర
యాం జలమాదదానః కశ్చిదృషిపుత్రో మయా మృగయాం పర్యటతా గజభ్రాం
త్యా హత ఇత్యాదివృత్తాంతః కథిత ఇతి న్యదర్శయత్రిషష్టితమే. ౬౩
750. అథ ఋషిశాపాత్ పుత్రశోకేన స్వస్య మరణం సిద్ధమితి కథయతా రామమేవాను
శోచతా దశరథేనార్ధరాత్రే మరణమిత్యేతత్ ప్రతిపాదయామాస చతుష్షష్టితమే. ౬౪
759. అథ పరేద్యుః ప్రాతస్సూతమాగధాదిప్రబోధనేనాప్రబుద్ధే రాజ్ఞి పరీక్షయా రాజ
మరణం నిశ్చిత్య రుదంతీభిరితరాభిరంతఃపురస్త్రీభి స్సహ ప్రబుద్ధయోః కాసల్యా
సుమిత్రయోర్త్పతం రాజానముద్విశ్య రోదనం కథయామాస పంచషష్టితమే. ౬౫
763. అథ విస్తరేణ కాసల్యానూః కైకేయావనిందనరామగుణస్తవనతిలతండులితః ప్రలాపః
పశ్చాదమాత్యైః పుత్రమానీయ రాజసంస్కారం చిక్కిర్చిద్భిస్సైలద్రోణ్యాం రాజ్ఞః
ప్రక్షేపః-రాజస్త్రీణాం కైకేయాపరిక్షేపపూర్వకో బాహుభిరురోవిక్షేపః - అయో
ధ్యాసంక్షోభశ్చేతీమేర్థాః ప్రత్యపాదిషత షట్ షష్టితమే. ౬౬
766. అథాపరేద్యుః ప్రాత స్సభాయాం 'మార్కండేయమాద్గల్యవామదేవాదీనాం రాజ
ర్త్విజాం వసిష్ఠసకాశే అరాజకతాప్రయుక్తదోషవిస్తరవర్ణనపూర్వకం భరతానయ
నప్రార్థనం ప్రాకాశి సప్తషష్టితమే. ౬౭
770. అథ వసిష్ఠప్రహితానాం దూతానాం భరతానయనాయ కేకయనగరగమనమభ్యధా
య్యష్టషష్టితమే. ౬౮
773. అథ కేకయనగరే భరతేన తస్యామేవ రాత్రౌ దృష్టస్య దుస్సృష్ణస్య ప్రాతఃపు
హ్నాద్యుః కథనముపాపాద్యోనసప్తతితమే. ౬౯

పుటసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా.

745. అథ తదైవ దూతైః ప్రచోదితస్య మాతామహమాతూల దత్తనానావిధపరిజనపరిచ్ఛద
సేనాదికస్య భరతస్యాఽయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థానమాచఖ్యో సప్తతితమే. 20
779. అథ భరతస్య మార్గే నానానదీనగరగ్రామవనమహాధరాద్యతిక్రమణపూర్వకమనిరత
సప్తరాత్రగమనేనాయోధ్యాం ప్రవిశతో నగరవిషాదదర్శనపరిక్షుభితమనసః పితృ
భవనగమనమభాష్యేకసప్తతితమే. 20
785. అథ కృతవందనాయ పితృవృత్తాంతం పృచ్ఛతే భరతాయ కైకేయ్యా పితృమరణ
కథనం తత శ్లోచంత మగ్రజం పృచ్ఛంతం ప్రతి స్వకృతరామవివాసనకథనపూర్వ
కం రాజ్యాంగీకరణనియోజనమిత్యేతదభ్యలాపి ద్విసప్తతితమే. 21
790. అథ పితృమరణాగ్రజప్రవాసనశ్రవణవిలుప్తధైర్యేణ ప్రవృద్ధశోకేన చ భరతేన మృదు
తయా కైకేయీనిందినముక్తవాక్ త్రిసప్తతితమే. 23
793. అథ ప్రవృద్ధరోషేణ పూరతయా కైకేయీనిందినం కర్షణశ్శిశ్యమానైకవృషభవర్జన
విషణ్ణసురభి నిదర్శనేన కౌసల్యాశోకమహతా కథనపూర్వకం శోకేన మూర్ఛనమితీనం
భాషితవాంశ్చతుస్సప్తతితమే. 24
793. అథ భరతశత్రుఘ్నయోః కౌసల్యాసమాగమం - తస్యాః ప్రత్యాయనాయ భరతేన
విస్తరేణ శపథకరణం - తతస్తస్యాః ప్రత్యయపూర్వకం భరతశత్రుఘ్నాభ్యాం
సహ శోకేనైవ రాత్ర్యతివహనం చ ప్రతిపాదితవాక్ పంచసప్తతితమే. 24
805. అథ పరేద్యు ర్వసిష్ఠచోదితేన భరతేన దశరథసంస్కారకరణముపపాదితవాక్ షట్ప
తతితమే. 25
807. అథ భరతేన ద్వాదశేహని సపిండికరణాంతశ్రద్ధకరణం త్రయోదశేహని విశర
ముద్దిశ్య భరతశత్రుఘ్నయో ర్భయశోచనం వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిస్తయోస్సమాశ్వాసనం
తద్దేహచారభూతదహనదేశ సేచనాదినియోజనం చాభిహితవాన్సప్తసప్తతితమే. 26
810. అథ శత్రుఘ్నేన మంథరాశిక్షణం కైకేయ్యా మంథరాశ్వాసనం చ ప్రకాశితవా
నప్త సప్తతితమే. 27
813. అథామాత్యాదిభి ర్భరతం ప్రతి రాజ్యాంగీకరణప్రార్థనం - భరతేన తదనభ్యుపగమ్య
స్వస్య రామనివర్తనోద్యోగకథనపూర్వకం మార్గశోధనాయ తదాపయికజనప్రేమణ
నియోజనం చ బోధితవానేశోనాశీతితమే. 28
815. అథాయోధ్యా మారభ్య ఆజాహ్నా వీరీరంమార్గసమీకరణం జప్తితవానశీతితమే. 30
819. అథాపరేద్యుః ప్రభాతే రాజప్రబోధనార్థ మంగళవాద్య శ్రవణసంధుక్షితపితృమరణా
గ్రజ వివాసనస్తరణస్య భరతస్య శోకాతిశయం ప్రాత స్సభామాగతేన వసిష్ఠేన
సుమంత్రద్వారా భరతశత్రుఘ్నమాత్యప్రధానాద్యశేషరాజవల్లభాహ్వానం - తేషాం
సభాప్రవేశం చాఖ్యాతవానేశాశీతితమే. 30
820. అథ సభాయాం వసిష్ఠేన రాజ్యాంగీకరణమర్థితేన తావదసహనకృతతన్నిందనేన తీవ్ర
తమస్వీయరామనివర్తనాభిలాషకథనానందితనిఖిలజనేన భరతేన వసిష్ఠాదిభిః కౌస
ల్యాదిభిరమాత్యాదిభిరఖిలపౌరవర్తైశ్చ సహ రామసమీపగమనం ప్రతి ప్రస్థానం కథి
తవాక్ ద్వ్యశీతితమే. 31
824. అథ తీవ్రతమరామదర్శనోత్కంఠ్యమాతృజనప్రముఖపరివృతస్య భరతస్య సనైస్యస్య
ప్రసీతస్య గంగాతీరేఽవస్థానం ప్రకాశితవాక్ త్ర్యశీతితమే. 33

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

828. అథ తత్ర భరతం ప్రతి గుహేనాతిథ్యా భ్యర్థనం దర్శితవాంశ్చతురశీతితమే. ౮౪
830. అథ భరతాగమననిమిత్తం భరతముఖేన జ్ఞాతవతా గుహేనాగ్రజమనుశోచతో భరతస్య సమాశ్వాసనముదితవాన్సంచాశీతితమే. ౮౫
833. అథ తత్ర రామావస్థానసమయే రాత్రౌ లక్ష్మణస్య సీతారామయోర్భూమిశయనాదికం ప్రత్యాప్రభాతం శోచనం సూర్యోదయానంతరం-రామలక్ష్మణయోర్జటాకరణపూర్వకం భాగీరథీ ముత్తీర్య వనే గమనం చ గుహేన భరతాయోక్త మిత్యాహ పడశీతితమే. ౮౬
835. అథ తచ్చృవణజనితశోకాతిశయం భరతం ప్రతి గుహేన తత్ర పూర్వం రామస్య జలమాత్రకృతాహారస్య సీతయా సహ దర్భాస్తీరే ఇంగుదీవృక్షమూలే శయనంతదాసీం స్వస్య జ్ఞాతిజనపరివృతస్య లక్ష్మణేన సహ జాగరణపూర్వకం రక్షణం చ కథిత మిత్యాహ సప్తాశీతితమే. ౮౭
838. అథ దర్భాస్తీర్ణం తత్ర తత్ర వికీర్ణసీతా భరణగళితకనకబిందుకం సీతాపరివర్తనదశాసక్త తత్కౌశేయతంతుకమింగుదీమూలముద్వీక్ష్య భరతస్యానుశోచనమాహాష్టాశీతితమే. ౮౮
842. అథ సనైన్యస్య భరతస్య గంగాతరణం భరద్వాజాశ్రమప్రవేశం చాహ ఏకోననవతితమే. ౮౯
846. అథ భరతస్య భరద్వాజదర్శనమన్యోన్యకుశలప్రశ్నాదికం చాహ నవతితమే. ౯౦
849. అథ భరతస్య సనైన్యస్య భరద్వాజేన కృతమాతిధ్య మాహౌకనవతితమే. ౯౦
860. అథ భరతస్య చిత్రకూటం ప్రతి ప్రస్థానసమయే భరద్వాజం ప్రతి కౌసల్యాది వ్యక్తినిర్దేశనం-తతో భరద్వాజ మనుజ్ఞాప్య చిత్రకూటం ప్రతి ప్రయాణం-మధ్యే యమునాతీరవనప్రవేశం చాహ ద్వివతితమే. ౯౨
864. అథ భరతస్య చిత్రకూటప్రాంతవనప్రవేశం - వసిష్ఠం ప్రతి భరద్వాజోక్తస్థలచిహ్నప్రత్యభిజ్ఞాపనం-శత్రుఘ్నం ప్రతి వనవర్ణన పూర్వకం రామాశ్రమాన్వేషణచోదనం తతశ్శత్రుఘ్నప్రేషితేః పురుషేః రామాశ్రమధూమచిహ్నప్రదర్శనం భరతాయ తత్కథనం తతో భరతేన తత్రైవ సేనాస్థాపనం చాహ త్రిణవతితమే. ౯౩
867. అథ రామస్య చిత్రకూటప్రవేశప్రభృతి తద్దినవర్ణంతవృత్తాంతస్య ప్రతిదినమేకరూపతయా తదహర్వృత్తాంతకథనేన యావద్దినవృత్తాంతోఽపి కథిత స్సౌమ్యదితి కృత్వా తస్మిన్నహని రామేణ ప్రాత రసుష్మానానంతరం సీతాం ప్రతి చిత్రకూటరామణీయకప్రదర్శనపూర్వక మనుకూల పత్నీ బ్రాతృలాభేన తాదృశరమణీయస్థలలాభేన చాయోధ్యాతోఽధికం నిర్వృతిః కథితేత్యాహ చతుర్ణవతితమే. ౯౪
871. అథ రామేణ సీతాయాః మందాకిన్యాఖ్య నదీరామణీయకప్రదర్శనేనోపలాలనమాహ పంచనవతితమే. ౯౫
873. అథ తత్ర రామస్య సీతయా సాకం మాంసాభ్యవహారసమయే వన్యమృగయూధనంక్షోభదర్శనేన తత్కారణపరిజ్ఞానాయ లక్ష్మణప్రేరణం-తత ఉన్నతం సాలమారుహ్య కోవిదారధ్వజదర్శనేన సనైన్యతయా రామస్య హననాయాగతం భరతం మన్వానేన లక్ష్మణేన రామప్రేక్షా భరతజిహ్వాంసాపర్యంత మతిశంకనం చాహ షడ్జవతితమే. ౯౬
877. అథ రామేణ కుపితస్య లక్ష్మణస్య పరిసాంత్యనమాహ సప్తనవతితమే. ౯౭

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

880. అథ భరతస్య శత్రుఘ్నగుహాత్ ద్విజ్ఞాతసహితస్య పాదచారేణ రామాశ్రమాన్వేషణం తచ్చిహ్నధూమదర్శనానంతరం పునస్త్రాగత జనస్థాపనపూర్వకం గుహం శత్రుఘ్నం చాదాయ గమన మాహోష్ఠనవతితమే.

౯౮

882. అథ భరతస్య మాతృజనానయనాయ వసిష్ఠం సందిశ్యాగ్రే గచ్ఛతశ్శత్రుఘ్నం ప్రతి రామాశ్రమచిహ్నని నిర్దిశతో రామదుర్దశామనుశోచతశ్శత్రుఘ్నసుమంత్రసహితస్య రామసమాగమమాహ్నేతోనశతతమే.

౯౯

889. అథ రామేణ కుశలప్రశ్నవ్యాజేన భరతస్య భావిరాభ్యరక్షణోపయోగతయా రాజనీతి శిక్షణమాహ శతతమే.

౧౦౦

908. అథ భరతేన రామం ప్రతి దశరథమరణకథనమాహ్నేతోత్తరశతతమే.

౧౦౧

910. అథ రామేణ మృతం దశరథ ముద్దిశ్య శోకప్రలాపం మందాకిన్యాం సోలదానం సపిండికరణం పునా రామాశ్రమ మాగతానాం రామాదీనాం శోకప్రలాపం తచ్చివణే నాగతానాం భరతనైనికాయోధ్యకజనానాం రామేణ సమాగమం చాహ ద్వ్యత్త రశతతమే.

౧౦౨

914. అథ రామస్య వసిష్ఠానీతై ర్మాతృజనై సుమాగమం - వసిష్ఠ సేవనం నిఖిలామాత్యాదిజన సమాగమం - సర్వేషా మపి తత్ర సముపవేశనం చాహ శ్రుత్యత్తరశతతమే.

౧౦౩

917. అథ రామేణ వనగమన నిమిత్తం పృష్టస్య భరతస్య రామం ప్రతి రాజ్యాంగీకారప్రార్థనం - రామేణ పితృనియోగ మస్త్యజత్వ ప్రతిపాదనేన సమాధానం చాహ చతు ర్థత్తరశతతమే.

౧౦౪

920. అథ పునర్భరతేన స్వమాతృసాంత్వనాదికథనేన పునః ప్రార్థనం - రామేణ తత్సార్థవిమర్శన మార్గేణ సమాధానం చాహ పంచోత్తరశతతమే.

౧౦౫

925. అథైవం నిరుత్తర ముక్తవంతం రామం ప్రతి భరతస్య శ్లాఘ్యతరోచితోత్తరకథన పూర్వకం పునః ప్రార్థనం - వసిష్ఠాదీనాం మాతృజనానామమాత్యానాం పురప్రధా నానాం చ భరతేన సహ రామప్రార్థనం చాహ షడ్ఠత్తరశతతమే.

౧౦౬

930. అథ కామమోహేన పిత్రా భవద్వివాసనం కృత మితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామేణమోహమేతు ప్రసక్తిరేవ నాస్తి కింతు కై కేయిదివాహ కాలే తత్పుతస్య రా జ్యదానప్రతిజ్ఞానాదేవైవం కృతవానితి దుష్పరిహారహేత్వంతరకథనమాహ సప్త త్తరశతతమే.

౧౦౭

932. అథైవం రామే నిరుత్తరీకృతం భరతమాలాక్య హితవరతయా జాబాలినా చార్వాక మతమాశ్రిత్య రామం ప్రతి రాజ్యాంగీకరణప్రార్థనమాహోష్ఠోత్తరశతతమే.

౧౦౮

934. అథ జాబాలమతనిరాసనపూర్వకం రామేణ వైదికమతస్థాపనమాహ నవోత్తరశతతమే. ౧౦౯

941. అథ వసిష్ఠేన జాబాలివచనతాత్పర్యప్రదర్శనేన తద్విషయే రామతోసాం నివర్త్య మనుప్రభృతి దశరథవర్యంతం పూర్వాచరితమార్గప్రదర్శనేన జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యార్హ తాకథనరూపం రామనివర్తనోపాయమాహ దశోత్తరశతతమే.

౧౧౦

943. అథ వసిష్ఠేన స్వవచనమాచార్యవచనతయావశ్యం కరణీయమితి రామం ప్రత్యుక్తిం - రామేణ పితృవచనం తతోఽపి గురుతరమితి ప్రత్యుక్తిం భరతస్య గత్యంతరాభావాత్. సుండిలశయనం - రామేణ తన్నివర్తనపూర్వకం భరతసమాధానం చాహైకాద శోత్తరశతతమే.

౧౧౧

పుటసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా.

947. అథ భరతస్య సమాధానం కృత్వా ప్రస్థాపనమాహ ద్వాదశో త్తరశతతమే. ౧౧౨
950. అథ భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశ మాహ త్రయోదశో త్తరశతతమే. ౧౧౩
953. అథ భరతస్యాయోధ్యానిరానందతాదర్శనేన శోకోత్పత్తిమాహ చతుర్దశో త్తరశతతమే. ౧౧౪
956. అథ భరతస్యాయోధ్యాం విస్మయ నందిగ్రామే రామపాదుకాపురస్కరణపూర్వకం రాజ్యపరిపాలనక్రమమాహ పంచదశో త్తరశతతమే. ౧౧౫
958. అథ చిత్రకూటే రామం ప్రతి తత్ర రాక్షసకృతోపద్రవకథన పూర్వకమృషిసంఘై స్సహర్షికులపతే స్తదాశ్రమం విస్మయశ్రమాంతరగమనమాహ షోడశో త్తరశతతమే. ౧౧౬
961. అథ శ్రీరామస్యాత్మాశ్రమ ప్రవేశ మాహ సప్తదశో త్తరశతతమే. ౧౧౭
964. అథ సీతయానసూయోపదిష్టపాతివ్రత్యధర్మ ప్రతిపాదకవచనానుమోదన పూర్వకం తత్ప్రస్తుస్వస్వయంవరకథాకథనమాహ ష్టాదశో త్తరశతతమే. ౧౧౮
968. అథ రామస్యాత్మాశ్రమే రాత్రి యుషిత్వా ప్రభాతే నిత్యకర్తానుష్ఠానానంతర మృషిగణ దర్శితమార్గేణ దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థానమాహైకోనవింశత్యుత్తరశతతమే. ౧౧౯
- ఏవ మయోధ్యాకాండకథానుక్రమణికా సంపూర్ణా.

అథారణ్య కాండకథానుక్రమణికా.

973. శ్రీ సీతాలక్ష్మణసమేతస్య ప్రవిష్టదండకారణ్యస్య శ్రీరామస్య తత్ర త్య ఋష్యాశ్రమమం డలదర్శనం - మునిభి ర్యథోచితం శ్రీరామపూజనం చ ప్రథమే. ౧
980. అథ వనమధ్యేవిరాధదర్శనం-విరాధేన సీతాగ్రహణపూర్వకం రఘునందనవేషనిందన పూర్వకం చ తన్నామగోత్రాని ప్రశ్నః-స్వనామకథనం-సీతాభయదర్శనదీక్షణితేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి తదవస్థాప్రదర్శనం-లక్ష్మణేన సభైర్యం విరాధవధసౌలభ్యప్రత్యుక్తిశ్చ ద్వితీయే. ౨
984. అథ పునః పృచ్ఛంతం విరాధం ప్రతి రామేణ స్వనామకులాదికీర్తనం - తతో రామ పృష్టేన విరాధేన చ స్వమాతాపితృకథనపూర్వకం స్వస్య బ్రహ్మవరలబ్ధశస్త్రావధ్య త్వకథనపూర్వకం చ స్వబలగర్వప్రలపనం-తతో రామముక్తసప్తబాణతాడితం సీతాం భువి త్యక్త్వా శూల ముద్యమ్యాభియాంతం విరాధం ప్రతి బాణాన్ వర్షతోః రామ లక్ష్మణయోః స్వస్కంధారోపణపూర్వకం విరాధేన వనమధ్యగమనం-తాభ్యాం గం తవ్యమార్గానుకూలత్వాత్తత్సహనం చ తృతీయే. ౩
987. అథ స్నేహ ద్రుదంతీం సీతాం దృష్ట్వా రామలక్ష్మణాభ్యాం వేగేన విరాధబాహు ఛేదనం - తేన చ రామపాదస్పర్శజనితజ్ఞానేన స్వపూర్వజన్తవృత్తాంతాదికథనం-శరభంగాశ్రమోక్తి రూపవాచికకైంకర్యకరణం-తస్య స్వర్గప్రాప్తి శ్చ చతుర్థే. ౪
991. అథ శ్రీరామస్య సభార్యస్య సానుజస్య శరభంగాశ్రమసమీపే శరభంగబ్రహ్మలోకని నీమాగత స రథసానుచరవాసవదూరదర్శనపూర్వకం శరభంగాశ్రమగమనం - శరభం గేణ పూజనం-తతశ్శరభంగేణ రామస్య సుతీష్ణాశ్రమమార్గోపదేశపూర్వకం రామ సన్నిధావగ్నిప్రవేశనేన పరమవ్యోమప్రాప్తిశ్చ పంచమే. ౫

పుటసంఖ్యా.

సర్గ సంఖ్యా.

97. అథ శరణంగాశ్రమమునిజనైశ్శరణాగతిపూర్వకం రామాయ రాక్షసోపద్రవనివేదనం రామేణ తేషాం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞానం చ షష్ఠే.

1003. అథ రామస్య సుతీష్ఠాశ్రమే తత్సందర్శనం తతస్సుతీష్ఠేన రామాయ తత్రత్యమ్యగోపద్రవకథనం-తతో రామేణ మృగవధప్రతిజ్ఞాపూర్వకం తస్మిన్నాశ్రమే శబ్రాతౌ నివాసకల్పనంచ సప్తమే.

1006. అథ సుతీష్ఠానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలదర్శనాయ ప్రస్థానమప్తమే.

1008. అథ మునిజనసన్నిధౌ రామకృతాం నిఖిలరాక్షసవధప్రతిజ్ఞాం శ్రుత్వా ధర్మహానిభీతయా సీతయాతిప్రేక్షా రామం ప్రతి నిర్వైరనిఖిలరాక్షససంధనివర్తనాయ సవినయం విజ్ఞాపనం నవమే.

1014. అథ రామేణ సీతాం ప్రతి ఆర్తరక్షణస్య క్షత్రియధర్మతయా శరణాగతవిరోధినాం స్వవిరోధితయా స్వారాధన భూతయజ్ఞకర్త విఘటనరూపమహాపరాధేన చ ప్రతిజ్ఞాత నిఖిలరాక్షససంఘవధస్యావశ్యకర్తవ్యత్వేన ప్రత్యుత్తరకథనం దశమే.

1017. అథ వనమధ్యే స్వసహానుయాయధర్మభృన్నా మకమునిసకాశాన్తాండకర్ణినిర్మిత పంచాపురోనామకసరః ప్రభావం శ్రుతవతా సర్వేష్వసి ఋషీణామాశ్రమేషు కంచితక్కాలం నివాసం కృతవతా పునస్సుతీష్ఠాశ్రమ మాగతవతా రామేణ సుతీష్ఠం ప్రత్యగస్త్యాశ్రమస్థానప్రశ్నః తతస్సుతీష్ఠేనాగస్త్యభ్రాతృశ్రమమార్గేణాగస్త్యాశ్రమ గంతవ్యతా తన్నారచిహ్నదికకథనం-తత నేనైవ మార్గేణ గచ్ఛతా లక్షణం ప్రతి వాతాపీల్వలవిధ్వంసనరూపాగస్త్యకథాం కథయతాగస్త్యభ్రాతృరాశ్రమ ఏకాం రాత్రి ముషిత్వా ప్రాతః పునర్లక్షణం ప్రతి వింశ్యస్తంభసాద్యగస్త్యమహిమానం కథయతాగస్త్యాశ్రమమాగత్య ప్రథమతస్సాగమననివేదనాయ లక్షణప్రేషణం చైకాదశే.

1026. అథ శిష్యముఖాద్విదిత రామాగమనవృత్తాంతేన స్వనియః క్తశిష్యద్వారా ఆసీయమానస్య స్వాశ్రమస్థ బ్రహ్మదిదేవస్థానాదీన్ సకౌతూహలం ప్రేక్షమాణస్య శ్రీరామస్య స సీతాలక్షణస్య సశిష్యగణం ప్రత్యుత్థితేన దత్తపాద్యాసనాదికేన వైశ్వదేవపూర్వకమాతిథ్యం చ కృతవతాగస్త్యేన వైష్ణవధనుశ్చరతూణీరాసీనాం శ్రీరామసమర్పణం ద్వాదశే.

1030. అథ ఖరాదివధాయాగస్త్యేనానుజ్ఞాతస్య ససీతస్య సలక్షణస్య రామస్య పంచవటీం ప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే.

1033. అథ రామస్య పంచవటీమార్గే స్వవంశ క్రమకథనపూర్వకం పితృసఖత్వం నివేదితవతా జటాయుషా సహ సమాగమః-తేన సహ పంచవటీగమనం చ చతుర్దశే.

1037. అథ పంచవట్యాం గోదావరీతీరే లక్షణనిర్మితాశ్రమే రామేణ సీతాలక్షణాభ్యాం సహ కంచితక్కాలం నివాసః కృత ఇత్యాహ పంచదశే.

1041. అథ తత్ర కదాచిత్ ప్రభాతవేశాయాం గోదావరీం ప్రతి స్నానాయ గమనసమయే తదానుగచ్ఛతా లక్షణేన రామం ప్రతి హేమంత ఋతువర్ణనపూర్వకం భరతగుణ కథన పూర్వకం చ కైకేయానిందనం తదసహమానేన రామేణ మాతృసిందానివారణ పూర్వకం భరతగుణప్రశంసనం-తద్దర్శనోత్కంఠాకథనం - తతో గోదావర్యాం రామాదీనాం స్నానాదికృత్యం చ షోడశే.

పుటసంఖ్యా.

సర్గ సంఖ్యా.

1048. అథా శ్రమమాగత్య తత్ర సుఖం వసతః శ్రీరామస్య యాదృచ్ఛికం శూర్పణఖాదర్య
నం తతోన్యోన్యకులగోత్రజ్ఞానానంతరం శ్రీరామం ప్రతి శూర్పణఖయా భార్యా
త్వేన స్వాంగీకారాభ్యర్థనం చ సప్తదశే. ౧౭
1051. అథ రామేణ స్వస్య సదారత్వేన దూరస్థదారం లక్ష్మణం భజేతి పరిహాసపూర్వకం
లక్ష్మణం ప్రతి ప్రేషితాయాః లక్ష్మణేన చ స్వస్య రామదాసత్వేన దాసభార్యాత్వ
మనుచిత మితి పునారామం ప్రత్యేవ ప్రేషితాయాః స్వాపరిగ్రహమూలమియ
మితి సీతాం హంతు ముద్యుక్తాయాః తావత్ క్రుద్ధరామాజ్ఞాపలక్ష్మణనికృత
కర్ణనాసాయాశూర్పణఖాయాః భరసమీపగమన మప్తాదశే. ౧౮
1055. అథ శూర్పణఖయా విదితవృత్తాంతేన భరేణ రామలక్ష్మణజయాయ తత్సకాశం
ప్రతిచతుర్దశరాక్షసప్రవరప్రేషణం లేషాం శూర్పణఖయా సహ రామసమీపగమనం
చైకోనవింశే. ౧౯
1061. అథ చతుర్దశానామపి రాక్షసప్రధానానాం రామేణ వధస్తతోతిభీతాయా శూర్ప
ణఖాయాః పునః భరసమీపగమనంచ వింశే. ౨౦
1063. అథ శూర్పణఖాముఖాత్ భరస్య స్వప్రేషిత చతుర్దశరాక్షసవధశ్రవణమేకవింశే. ౨౧
1065. అథ భరస్య చతుర్దశరాక్షససహస్రతదనుగుణనానావిధాయుధప్రభృతిపరికరసహితస్య
యుద్ధాయ ప్రయాణం ద్వావింశే. ౨౨
1068. అథ భరస్య సనైన్యస్య ప్రయాతస్య దివ్యభౌమశారీరమహోత్పాతదర్శనేపి దర్పాత్
ప్రయాణానివృత్తి స్త్రియోవింశే. ౨౩
1072. అథ రాక్షసపరాజయహేతుా మహోత్పాతా స్వవిజయహేతుభూతాని సుని
మిత్రాని చ దృష్టవతా రామేణ పర్వతగుహాయాం సీతారక్షణాయ లక్ష్మణప్రేషణం
కవచాదిధారణపూర్వకం యుద్ధాయ సన్నద్ధతయావస్థానం రాక్షససేనాయాస్తత్స
మీపాగమనం చ చతుర్వింశే. ౨౪
1076. అథ రామస్య రాక్షసైస్సాకం తుములం యుద్ధం తతో రామప్రయుక్తగాంధర్వా
స్త్రేణానేక సాహస్రరాక్షసచిత్రవధశ్చ పంచవింశే. ౨౫
1080. అథ రామేణ భరత్రిశిరోవ్యతిరిక్తానాం దూషణప్రభృతిసేనాధ్యక్షసహితానాం చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యానాం రాక్షసప్రధానానాం వధష్టద్వింశే. ౨౬
1083. అథ త్రిశిరసోవధ స్సప్తవింశే. ౨౭
1085. అథ రామేణ భరస్య రథరథాశ్వసారథిధనుశ్చప్రభృతిసర్వపరికరభంజన మప్తావింశే. ౨౮

పుటసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా.

1088. అథ శత్రువిషయేషి పరమవాత్సల్యాయుక్తతయా శ్రీరామేణ ఖరం ప్రత్యానుకూల్యాభిసంధిజన్మాసయా మృదుపూర్వం పరుసోక్తిభిః పాపకర్తృదుఃఖోదర్కత్వాదిబోధనం తతః ఖరస్యాతిపాపిష్ఠతయా మాతృవధప్రవృత్తోన్మత్తన్యాయేన తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం రామోపరిగదాప్రక్షేపస్తతో రామేణ గదాఖండనం ప్రకాశయింతే.

౨౯

1092. అథ పూర్వం సర్వదేవసంఘనర్చనచండగదాగర్వేణానుకూల్యాభావేన ఇదానీం తద్ధ్వంసనదర్శనేన వాసి కిమస్య వివేకేనానుకూల్యచిక్షిర్హా జాతేతి పరికిష్యయా పున రపి శ్రీరామేణ ఖరం ప్రతిన్యాయ్యవచననిదర్శనం తతః ఖరేణ నిత్యోపహతక్షీరన్యాయేన తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం సాలవృక్షేణ గామప్రహరణసముద్యోగస్తావతా శం శతశశ్చిందత శ్శరసహస్రేణ స్వసర్వాంగ మర్తాణి కృంతతో రామస్యాతిసమీపే ఖరస్యాభిపతనం - శరసంధానావకాశలాభాయ తక్షణ మేన రామేణ కిందిత్వశ్చాద్విత్రిపదక్షేపపూర్వక మతిశ్రేణు సంహితేన అగస్త్యదత్తేన బాణవరేణ ఖరహృదయభేదనం - తతః ఖరవధపరిణుష్టమహర్షి గణకృతరామస్తుతిః - దేవై ర్నగసః కుమవర్షాభీష్టవనాదికం తతో లక్ష్మణపూజితం శ్రీరామం గిరినివాతో లక్ష్మణసాహాయ్యేన నిర్గత్య స్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరస్త్వయానందయా జానక్యా వీరప్రణామజలరోమాంచశబళ శ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహస్య గాఢాలింగనం చ త్రింతే.

30

1097. అథాకంపనముఖేన జనస్థానస్థాపిత ఖరదూషణ త్రిశిరః ప్రభృతినిఖిలరాక్షసవధం శ్రీరామకృతం - శ్రీరామస్యానన్యసాధారణం మహిమానం - తస్య యుద్ధేనాసాధ్యత్వం సీతాపహరణైవ తద్వ్యసన హేతుత్వంచ శ్చుతవతో రావణస్య రథేన మారీచాశ్రమగమనం-తం ప్రతి సీతాపహరే సాహాయ్యకరణప్రార్థనం - తతో మారీచేన శ్రీరామేణ వైరకరణే తవ సకలరక్షకదంబేన సహ దినాశ స్పీధ్య - తతః కిమర్థం లంకారాజ్యసుఖం స్వయమేవ హేతుమిచ్ఛసీతి ప్రతిబోధనేన పున ర్లంకాం ప్రతి నివర్తనం ప్రకత్రింతే.

31

1106. అథ ఖరదూషణ త్రిశిరః ప్రభృతీన్ రాక్షసప్రధానాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాన్ ఘటికాశ్రయేణ తృణపూలలావం లువతః శ్రీరామస్య విక్రమవైఖరీం స్వచక్షుషా ప్రత్యక్షితవత్త్యా స్తతవివ త్యక్తధృత్యా స్వరితగత్యా శూర్పణఖాయాః లంకాయాం పుష్పకవిమానోపరి నిఖిలపరిజనపరిచ్ఛదపరివృతస్య నిస్సాధారణభుజబలవరబలదుర్లలితస్య దశగ్రీవస్య స్వవైరూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకం దర్శనం ద్వైత్రింతే.

32

1108. అథ శూర్పణఖయా జనస్థానస్థితయా వద్రాక్షసనిశ్చేషవినాశేషి తూష్ణి మవస్థానేనాతిక్రద్ధయా రావణవినిందనం త్రయస్త్రింతే.

33

1111. అథ రావణేన రామస్య నామరూపాయుధ పరాక్రమ ప్రకారాన్ పృష్టయా శూర్పణఖయా శ్రీరామలక్ష్మణయోర్యావ త్వభావాన్ విశేషతో చింత్యం

పుటసంఖ్యా.

సర్గసంఖ్యా.

పరాక్రమంచ కథితవత్వా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘ్నోత్పాదనం
చతుస్త్రింశే.

38

1113. అథాచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహరనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతయా కామ
గరభాతీతమహార్ణవేనాతిరమణీయతమసింధురాజానూపదర్శనం - తథా తత్రత్యస్య
శతయోజన ప్రమాణనానాశాఖావృతస్య స్వకరగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణ గజక
చ్ఛప మహాబలసుపర్ణారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్క్షణ సావధానగృహీతతచ్ఛా
ఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామ నిర్మూలనశాఖాధఃప్రదేశనివాసి నానామునిజనశాఖా
ఘతనభయమోక్షణరూప దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన లాభప్రహర్ష ద్విగుణితాచింత్యబల
వైభవకృతదుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణ సుగుప్తమహేంద్ర భవనస్థాయ్యమృతకలశా
హరణసుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య సుభద్రనామ్నో న్యగ్రోధస్య ద
ర్శనం తతః క్వచిత్ పుణ్యతమే దేశే ఆశ్రమే యునివేషస్య మారీచస్య దర్శనం - తేన
రావణపూజనపూర్వకం శీఘ్రాగమననిమిత్త ప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే.

39

1117. అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికిర్షి తసీతాపహరే
విచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యాభ్యర్థనం షట్త్రింశే.

3౬

1120. అథ మారీచేనాసక్యదనుభూత రామపరాక్రమేణ రావణహితైషిణా లోకాతీతాచిం
త్యవీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాః స్వపాతివ్రత్యమహి
మ్న ఇచ్ఛాయాం సత్యాం సర్వ మపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయా స్సీతాయాః
హరణం తవ యావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్య నిర్మూలనామోఘకారణం అత స్తచ్చిం
తాం మామర్వితి రావణం ప్రతి హితోపదేశ స్సప్తత్రింశే.

32

1123. అథ పున ర్ధారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే
అతిబాలేనాకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం స్వసహాయభూతయావద్రా
క్షసహననం చ నిదర్శ్య రామవిప్రియకరణే సర్వథా తవ వినాశ సిద్ధ ఇతి రావణం
ప్రతి బోధన మష్టత్రింశే.

3౮

1126. అథ పున ర్ధారీచః ఇదాసీం రామస్య ప్రాథతాదశాయాం స్వయం మృగరూపస్య
తాదృశరాక్షసద్వయసహితస్య తాపసవేషం రామం పరిభిభావయిషతః తావదేవ
రామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్స్వస్య రామపరాక్రమజ్ఞతయా
తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం రామశరాప్రవృత్తేః కథంచి జీవనం తదాప్ర
భృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోసిష్ఠయాచాపస్థానం - స్వస్య రేఖాదినోమో
చ్ఛారణేసి మహాభయం చ ప్రదర్శ్య రావణం నరామవైరే ప్రవర్తస్వేత్యబోధయ
దితికథా నికానచత్వారింశే.

3౯

128. అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభి ర్ధారీచోక్తప్రత్యాఖ్యానపూ
ర్వకం బలాత్కారేణ సీతాపహర కార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే.

౪౦

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

పరాక్రమంచ కథితవత్వా సీతాసౌందర్యకథనపూర్వకం తజ్జిఘ్నోత్పాదనం
చతుస్త్రింశే.

38

1113. అథాచిరభావిమృత్యుదృఢీకృతసీతాపహరనిశ్చయేన రావణేన ప్రచ్ఛన్నతయా కామ
గరభాతీతమహార్ణవేనాతిరవణీయతమసింధురాజానూపదర్శనం - తథా తత్రత్యస్య
శతయోజన ప్రమాణనానాశాఖావృతస్య స్వకరగృహీతభక్ష్యార్థమహాప్రమాణ గజక
చ్ఛప మహాబలసుపర్ణారోహణమాత్రభగ్నైకశాఖస్య తత్క్షణ సావధానగృహీతతచ్ఛా
ఖాకృతపాపిష్ఠతమనిషాదగ్రామ నిర్హూలనశాఖాధగప్రదేశనివాసి నానామునిజనశాఖా
పతనభయమోక్షణరూపదుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన లాభప్రహర్ష ద్విగుణితాచింత్యబల
వైభవకృతదుష్ప్రేక్షనానావరణరక్షణ సుగుప్తమహేంద్ర భవనస్థాయ్యమృతకలశా
హరణసుపర్ణాపదానభూతతచ్ఛాఖాభంగచిహ్నస్య సుభద్రనామ్నో న్యగ్రోధస్య ద
ర్శనం తతః క్వచిత్ పుణ్యతమే దేశే ఆశ్రమే యునివేషస్య మారీచస్య దర్శనం - తేన
రావణపూజనపూర్వకం శిఖాగ్రమననిమిత్త ప్రశ్నశ్చ పంచత్రింశే.

39

1117. అథ రావణేన మారీచం ప్రతి జనస్థానవృత్తాంతకథనపూర్వకం స్వచికిర్షి తసీతాపహరే
విచిత్రమృగరూపేణ సాహాయ్యాభ్యర్థనం షట్త్రింశే.

3౬

1120. అథ మారీచేనాసకృదనుభూత రామపరాక్రమేణ రావణహితైషిణా లోకాతీతాచిం
త్యపీర్యాదిగుణశేవధిభూతస్య శ్రీరామస్య ప్రాణదయితాయాః స్వపాతివ్రత్యమహి
మ్నా ఇచ్ఛాయాం సత్యాం సర్వ మపి జగత్ భస్మీకర్తుం శక్తాయా స్సీతాయాః
హరణం తవ యావద్రాక్షసజాతీయయుక్తస్య నిర్మూలనామోఘకారణం అత స్తచ్చిం
తాం మామర్వితి రావణాప్రతి హితోపదేశ స్పష్టత్రింశే.

3౭

1123. అథ పున ర్ధారీచేన పూర్వం స్వేన విశ్వామిత్రయాగవేద్యాక్రమణప్రయత్నసమయే
అతిబాలేనాకృతాస్త్రేణ శ్రీరామేణ కృతం స్వనిపాతనం స్వసహాయభూతయావద్రా
క్షసహననం చ నిదర్శ్య రామవిప్రియకరణే సర్వథా తప వినాశ స్సిద్ధ ఇతి రావణం
ప్రతి బోధన మష్టత్రింశే.

3౮

1126. అథ పున ర్ధారీచః ఇదానీం రామస్య ప్రాథతాదశాయాం స్వయం మృగరూపస్య
తాదృశరాక్షసద్వయసహితస్య తాపసవేషం రామం పరిభిభావయిషతః తావదేవ
రామముక్తశరేణ రాక్షసద్వయమరణం పశ్యత స్పృశ్య రామపరాక్రమజ్ఞతయా
తత్క్షణమేవ పలాయనేన పలాయితం రామశరాప్రవృత్తేః కథంచి జ్ఞేవనం తదాప్ర
భృతి త్యక్తరాక్షసవ్యాపారతయా తపోసిష్ఠయాచావస్థానం - స్వస్య రేఖాదినోమో
చ్ఛారణేసి మహాభయం చ ప్రదర్శ్య రావణం నరామవైరే ప్రవర్తస్వేత్యబోధయ
దితికథా ఏకోనచత్వారింశే.

3౯

1128. అథ మారీచవాక్యం శ్రుతవతా రావణేన పరుషోక్తిభి ర్ధారీచోక్తప్రత్యాఖ్యానపూ
ర్వకం బలాత్కారేణ సీతాపహర కార్యసాహాయ్యనియోజనం చత్వారింశే.

౪౦

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

1131. అథ భవితవ్యతావశేన సీతాపహారబద్ధాగ్రహస్య రావణస్య వచనం శ్రుతవతాపి మారీచే
న పున రసి మమైకస్య మరణం ప్రతి నశోచామి కింతు తవ సపుత్రమిత్ర బాంధవవతి
వారస్య మరణం ప్రత్యేవ - త్వం చ భవితవ్యతావశేన మద్వాక్యం నాంగీకరోషి ఆస
న్నమరణజనాః హితం నగృహ్ణంతి హిత్యాదిరూపేణ రావణం ప్రతి ప్రతిపచన మేక
చత్వారింశే.

౪౦

1134. అథ స్వస్య రావణేన వధాద్రామే వధం శ్రేయస్కరం మన్వానేన మారీచేన రావణ
వాక్య మంగీకృతవతా రావణేనసాకం రథేన నానానగరాదినిరీక్షణపుష్కలం నంద
కారణ్యస్థ రామాశ్రమప్రవేశః-తత్ర రావణాభ్యర్థనేన త్తేన విచిత్రమృగరూపక
రణపుష్కలం రామాశ్రమసమీపే గతాగత నివర్తనమృగమూఢానుసరణాదివిచ
ిత్ర చేష్టిత కరణం - తదైవ తస్య తత్ర మనుమాపచయార్థ మాగతయా తానక్యా
త్యాశ్చర్యభరితతయా నిరీక్షణంచ ద్విచత్వారింశే.

౪౧

1138. అథ సీతాహూతయో రామలక్ష్మణయో స్తాదృశవిచిత్ర మృగచర్యనం-తదైవ మారీచ
మాయైవేయ మితి లక్ష్మణేన కథనం-తతః శ్రీరామేణ సీతోక్తరీత్యా చామై ద్విత్ర
మృగత్వేపి భవదుక్తరీత్యా మారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగత్వగ్రహణార్థం
రాక్షసహననార్థంచ మయా ప్రవర్తనీయ మేవ త్వంతు సీతా మాశ్రమస్థిత్యా ప్రతి
క్షణం సర్వత శృంకితస్స న్నప్రమత్తో రక్షేత్యువాచ త్రిచత్వారింశే.

౪౩

1145. ఆక్షైవం లక్ష్మణం సందిశ్య సశరచాపాసితూణీరం నిర్గతేన మృగరూపమారీచనానా
విధ గతిభేద దూరాకృష్టేన తత స్వబాణేన మారీచహననసమయ స్వస్వరసద్భిశం
మారీచకృతం హసీతే లక్ష్మణే త్యేవంరూపం శబ్దం చ శ్రుత్వా కిం భవిష్యతి భీలేన
రామేణ స్వాశ్రమాభిముఖతయా ఆగమనం చతుశ్చత్వారింశే.

౪౪

1147. అథ మారీచవిస్ఫుష్ట మార్తస్వరం రామాక్రందనం మన్వానయా సీతయా లక్ష్మణం
ప్రతి రామసమీపగమనచోదనం - తద్రాక్షసమాయాకృత మితి తూష్ణీం స్థితం లక్ష్మ
ణం ప్రతి తవ రామస్య వ్యసన మిష్టం యతస్తస్య మీదృశసమయేపి తూష్ణీం తిష్ఠసి
త్వంతు స్వయమేవవా భరతనియుక్తోవా రామవ్యసనసమయే మణ్డ్యుక్షయైవ రామ
మహగతః కథ మన్యభాభార్యాదికం విస్మయైకాకినో రామానుగమనం ఆహం
తు రామం వినా త్షణ మపి స్థాతుం ప్రాణాన్ ధర్తుం చ నశక్నామి రామా దన్యం
క్షుద్రం పురుషం పదాపి నస్పృశామి అతో భరతస్య తవచ మనోరథోనసిద్ధ్యరీ
త్యాది పరుషభాషణం-పున ర్లక్ష్మణే రామస్య నిఖిలలోకవర్తినమస్తసురాసురమానుష
గంధర్వకిన్నరసికాచపతగమృగప్రభృతిభి స్సంఘేభూతైరపి నకించి దపి కర్తుం శక్యం
వృధా శంకాం త్యజి అయం శబ్దస్తు మృగరూపస్య మారీచనైవేత్యాదిప్రతి
పచనం తతో ద్విగుణతోపయా సీతయా పూర్వోక్తరీత్యా అతిపరుషభాషణం గోదా
వరీపతనవిషపానభృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనం తత స్తామాశ్వాస్య కించిత్ ప్ర

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

మ్య స్త్రీణాం స్వభావంచ వినింద్య కథమేకాకినీ వనే మయా విసర్జనీయా కిమహం
కరోమితి బహుశో విచింతయతా లక్ష్మణేన రామసమీపగమనం పంచచత్వారింశే. ౪౫

115!. అథ రామలక్ష్మణాపగమనం ప్రతీక్షమాణేన తస్మిన్ సమయే ధృతపరివ్రాజకవేషేణ
రావణేన రామాశ్రమే సీతాసమీపమాగతేన సీతాలావణ్యదర్శనవివశహృదయేన సీ
తారూపప్రశంసాదిపూర్వకం తన్నామభర్తృనామదేశాదిప్రశ్నః-తదా ధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠ
జనకవంశజనననిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయా జానక్యా తం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకం మన్వాన
యా తస్య రావణస్యార్ఘ్యపాద్యాదిభిః పూజనం చ షట్చత్వారింశే. ౪౬

1156. అథ సీతయా పరివ్రాజకవృష్టస్య ఉత్తరానుక్తా సశపేదితి మత్వా స్వకులగోత్రభ
ర్తృనామాదికథనం - తత్కులనామాదిప్రశ్నః తదవసరలాభత్వరితేన రావణేన స్వ
కులనామపౌరుషాదిప్రకటన పూర్వకం స్వాంగీకరణప్రార్థనం-తావతా అతికుపితయా
సీతయా శ్రీరామోత్కర్ష రావణనికర్షయోర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావ
ణం ప్రతి ధిక్కారవచనజాతం చ సప్తచత్వారింశే. ౪౭

1162. అథ సీతావచనశ్రవణకుపితేన రావణేన స్వకృతం స్వభ్రాతృభూతకుబేరనిజయపూ
ర్వకం తదీయపుష్పకహరణం సూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినీలదేవసంఘవిద్రవణకరణ
కించితోక్తపవ్యాపారవత్త్వం స్వభయేన తరుషత్రాణామప్యచలనం సరితా మపి
స్తిమితగమనం ఉష్ణకిరణస్యాపి సూర్యస్య శీతకిరణత్వ మిత్యాదికం సముద్రపరిఘావృత
దేవాది దుష్ప్రేక్షత్రీకుట శిఖరస్థసువర్ణ రత్నాదిమయదివ్యలంకానగర నిత్యనివాసని
స్సాధారణ దివ్యభోగ భాగిత్వ మిత్యాదిచాభిధాయ ప్రయత్నసంపాద్యం మాం అప్ర
యత్నేనాగత మవశ్య మంగీకురు అన్యథా తవాతీవపరితాపో భవితేతి కథనం-తచ్ఛ్రీ
వణవివృద్ధకోపయా సీతయా ధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవ పాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృ
త్తిః కథం కింబహునా నిఖిలరాక్షసజాతివినాశాయైవ తవాయంవ్యాపారః తవ పీతా
మృతస్యాపిదీవితాశా నకర్తవ్యేత్యాదిరూపేణ వచనేన రావణనిర్భర్తృనం చాప్త
చత్వారింశే. ౪౮

1166. అథాతీవకుపితేన తత్క్షణవివ త్యక్తపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన నానాధిక్కారవచన
పూర్వకం సీతాం బలాద్భృహీత్వా రథ మారోప్య గమనం - తత్సమయే సీతాయాః
నానావిధాక్రందనాదీని జనస్థానస్థవృక్ష గిరినదీప్రభృతీ నుద్దిశ్య స్వహరణస్య రామం
ప్రతి శంసన ప్రార్థనం - తత్త కస్తింశ్చి ద్వృక్షే స్థితస్య జటాయో ర్దర్శనం - తం
ప్రతి వహతాదుఃఖేన ఆక్రందనపూర్వకం రామాయ స్వహరణకథనప్రార్థనం చైకోన
పంచాశే. ౪౯

1171. అథ సీతాశోకాక్రందనం శ్రుతవత స్తావతైవ ప్రబుద్ధస్య జటాయోఃప్రథమం రావణం
ప్రతి ధర్తాధర్త శ్రేయస్కరత్వదుఃఖకరత్వాది సామాన్యసీతిప్రదర్శనపూర్వక
మధర్మ్యసీతాపహరణా నివర్తనప్రయత్నస్తేనా ప్యనివృత్తం తం ప్రతి కటూక్తిభిస్త

పుటసంఖ్య.

సర్గ సంఖ్య.

న్నివర్తనప్రయత్నస్తేనాప్యసిద్ధ్యంతం పలాయమానం తంప్రతి యుద్ధాయ నిరీధనం
చ పంచాశే.

౫౦

1176. అథ జటాయుః శ్చిరం రావణేన సహ కృతసంగ్రామః రావణేన బహుభి ర్బాహై రిభి
వాతః పునా రావణస్య ధనుస్సారభీరవహయాదీన్ నిర్మల్య కించిత్పరిశ్రాంతః తావ
తా అంకేన సీతా మాదాయ పలాయమానం రావణం పునర్నియస్య నానాధమయీ
క్తిభి స్సంతర్జ్య తస్య శరీరే నఖసుఖాదిభి స్సర్వతః పరిక్షయిం నిభాయ తస్య సీతా
పరిష్వంగ పాపిష్ఠతమాన్ బాహూన్ దశచతుర్దేనాశ్చిప్య తావతాతియతేన భూ
తలత్యక్తసీతేన రావణేన ఛిద్రేన సిక్పత్తవక్షః పపాశ-తం తాదృశాననం స్వార్థత్య
క్తప్రాణం జటాయుషం జానకీ సమీక్ష్య పరిష్వజ్య యరోవచేతి కథా వికపంచాశే.

౫౧

1180. అథ యుద్ధసమయే భూతలత్యక్తాం జటాయుః మృత మనుశోచంతీ పృథ్వీ స్తృణం
బాహుభ్యా మాలింగ్య రుదంతీ జానకీ పున ర్బలా దృశీత్వా రావణానునం
తత్సమయే తివేగాకాశగమనేన సీతాశృత మనుమసరవానాదిధనాపురాదిదివ్య భూష
ణాదీనాం భూమా పతనం - తాదృశిం సీతాదళాం నిరీక్ష్యవృక్షగిరివదీప్రభృదీనాం
స్థావరాణాం సింహవ్యామ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాం సీతాసంవర్ధితానాం మృగచర
కానాం చానుశోచనం - సీతాదళాదర్శనేన పనదేవతానాం గాత్రకంపనం-సీతాద
రణసమయసంజాతజగద్వైకృతం చ ద్విపంచాశే.

౫౨

1185. అథ రావణేన ప్రాయమాణయా వాచామగోచరే శోకార్ణవే మగ్నయా జానశ్యా
అతికరుణ మలిపరుషం చ రావణం ప్రతి నింద్యపచనజాలం త్రిపంచాశే.

౫౩

1188. అథైవం రావణేన బాద్ధియమాణయా కస్యాపి స్వనివర్తనసమర్థస్యాదర్శనేన ప్రబృ
ద్ధభయశోకయా సీతయా గమనసమయే కస్తింశ్చ ద్విశృంగే పంచవానరవర్జనం -
తత్ర తత్క్షణ ఏవ దైవగత్యా దృష్టాయ రామాయ మద్వృత్తాంతం సాభిజ్ఞానమిమే
పదేయు రితి ప్రత్యాశయా భిన్నోత్తరీయకాండస్యాంతర్నిక్షిప్తభూషణస్య తాన్
ప్రతి విసర్జనం - సీతాపహరణరూపమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావ
ణేన తత్కర్తావేదనం-తతో రావణేన సీతాం గృహీతవతా నిస్తీర్ణసాగరేణ లంకా
యా మతగపురే సీతాస్థాపనం - తత్ర రాక్షసీ ప్రతి అతిజాగరూకతయా సీతార
క్షణాలాపనంచ చతుశపంచాశే.

౫౪

11౯2. అథ రావణేన రాఘవశరానలభస్తికృతనిఖిలరాక్షసగుల్ఫం జనస్థానం ప్రతి బలీయ
సాం రాక్షసానా మష్టానాం ప్రేషణం. తతోంతగపురం ప్రవిష్టేన స్వసంపత్ప్రదర్శ
నేన సీతాం వశీకర్తు మిచ్ఛతా తత ఏవ బలా భీతాం గృహీతవతా తస్యై స్వకీ
యానాం నానారత్నభుజితవిచిత్రచిత్రప్రాసాదమండపగోపురవాపీకూపోద్యానప్ర
భృతిభోగస్థానానాం ప్రదర్శనం - ఏతాదృశసంపత్సమృద్ధం మాం భజన్వేతి ప్రార్థ
నం చ పంచపంచాశే.

౫౫

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

1197. అథ రావణవాక్యశ్రవణకుపితయా అలిక్షుద్రరావణాభిముఖభాషణజుగుప్సయా తృణంకించి దంతరతః కృతవత్సా సీతయా స్వశ్వశురకులగరిష్ఠః స్వభర్తృగతసర్వమంగళగుణభూమ్నః తత్రచ వాక్తానసాగోచరస్య నిఖలచరాచరాత్కజగత్సమూలనిర్మూలనపునరుత్పాదనాదిలీలాలేశస్య శ్రీరామపరాక్రమస్య చ ప్రదర్శనేన తత్ప్రతిభటరావణగతదోషరాశీప్రదర్శనేన చ ధిక్కరణం - నిఖలరాక్షసకదంబసహితస్య తవ వినాశ సిద్ధి ఇత్యేవ మాదిశవనం - తతః కుపితేన రావణేన ద్వాదశమాసాంతరే త్వం యది మద్వశగా నభవిష్యసి తదా త్వాంతు ప్రాతరశనార్థం సూదా శ్చేత్స్యం తీతి ప్రత్యుక్త్వా రాక్షసీప్రతిసీతాయా అశోకవనికానయనపూర్వకం తత్ర తర్జనభర్తృనాదిభి స్సవశీకరణాజ్ఞాపనం - తావతా రాక్షసీభిరశోకవనికాం సీతాయా స్సీతాయా స్తత్రతత్తర్జనభర్తృనాది వివృద్ధశోకాయా స్తత్ర వాసశ్చ షట్పంచాశే.

౫౬

1201. అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరాది దుర్నిమిత్రదూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతా దంతురితాంతఃకరణేన రామేణ మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం - తత్సమాగమః కథం లక్ష్మణ రాక్షసభూయిష్యే వనే సీతా మేకాకినీం విసృజ్యాగతోసీత్యాదివచనం - పునఃపున ద్దుర్నిమిత్రదర్శనేన సీతాయాః హరణమరణా ద్యన్యతమం సిద్ధ మితి నిశ్చితవతానుశోచనం చ సప్తపంచాశే.

౫౭

1204. అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్రాదిభి స్సర్వథా సీతానప్తే త్యనేకముఖ మాక్రోశతా అసకృల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా అతిదూరధావనకృతశ్రమపిపాసాదిపీడితేన రామేణ స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రీడాస్థానానిచ శూన్యాని దృష్ట్వా అననుభూతపుష్పవృధాప్రథమావేశశ్చాప్తపంచాశే.

౫౮

1206. అథ పూర్వసంగృహీతం విస్తరేణ వివక్షు ర్మధ్యే మార్గం సమాగతం లక్ష్మణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విసృజ్యాగతోసీతి రామేణ ప్రశ్నః - తతో లక్ష్మణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్సా తావత్ సంజాత మహాశోకయా అసక్యన్తయా సమాశ్వాసితయాపి మామతీవోక్తై ర్మదభిలాషేణైవ త్వం రామమనుగచ్ఛసీత్యాదిభి ర్వచనై రధిక్షీప్తవత్సా సీతయైవప్రేషితోహ మాగచ్ఛ మితి లక్ష్మణస్య ప్రత్యుక్తిః - తతో రామేణ తథాపి క్రుద్ధాయా స్త్రియో వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖలరాక్షససంహరణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విసృజ్య యదత్రాగతం తదవసయ ఏవేతి పునరుక్తి శ్చైతతోనషష్టితమే.

౫౯

1210. అథ పునఃపున ద్దుర్నిమిత్రదూయమానమానసేన రామేణ నిజాశ్రమసమీపాది విచయనపూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీన చేతనానపి షడార్థానాహూయాహూయ సీతాగతికథనాభ్యర్థనం - తత స్తేషు నిరుత్తరేషు మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం - తేషుపి నిరుత్తరేషు సర్వత్రాదర్శనేనాత్యంతమవసాదనంపునఃపునర్తార్గణప్రయత్నశ్చ షష్టితమే.

౬౦

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య

1215. అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం నృష్ట్యా ఉచ్చైః స్వరేణ సీతాహ్వనపూర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః. తతో లక్ష్మణేన సమాశ్వాసనపూర్వకం పునస్సమ్యక్స్వర్యతో మార్గణప్రయత్నకరణప్రార్థనం-తత స్వర్వతః కాననస్యస్రవణాఖ్యస్య పర్వతస్య చ సమ్యగ్విచయనం - తత్ర సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాతీవ రామస్య వైక్లబ్యపూర్వక ముచ్చైః ప్రలాపః - పున ర్లక్ష్మణేన సాంత్వనం - తదనాన్యత్యరామస్య పూర్వవ త్ప్రలాప శ్చైచిక వష్టితమే.

౬౦

1219. అథ పునా రామేణ కామవరవశేన సీతా మపశ్యతాః పురతః పశ్యతేవ నానావిధవనిదేవనం-సీతావ్యసనేన స్వ మరణ మపి సిద్ధం కృత్వా కై కేయూ మనోర సిద్ధికథనం-సీతాయా సహగతస్య స్వస్య తయావినా నగరగమనాశక్యతాం - గమనే జనకదర్శనాశకతాం స్వస్య మరణేష్యధీరత్వాపప్రధాంప్రతిచానుశోచ్య త్వ మిహ మాం విసృజ్యాయోధ్యాయం గత్వా రామేణానుజ్ఞాత స్వ మయోధ్యాయం పాలయేతి భరతం ప్రతి కథయ మదుక్త్యాకై కేయూ సుమిత్రాకౌసల్యా అభివాదయ సీతానిమిత్తం మద్వి నాశం విశేషేణ మజ్జనన్యై కౌసల్యాయై కథయ - ఇతి లక్ష్మణం ప్రతి నియోజనం తత ఏతాదృశం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచానుగోచరవైక్లబ్యావాప్తిశ్చ ద్విషష్టితమే.

౬౧

1221. అథ పున ర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశపితృనాశజనసీవియోగబంధవియోగవనవాసాదిభి స్సీతావ్యసనామ్రేడితై శ్చింత్యమానైరతీవ శోకపారవశ్యం - తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదనకంతబాహుప్రభృతీన్యంగాని రాక్షసై ర్భక్షితాని భవేయం రితి పరిదేవనం - గోదావరీజలమధ్యస్థ విశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రానుభూతపూర్వం సీతాసరసలీల విహార వచనాదికం లక్ష్మణ సాక్షిక మిదానీ ముచస్తృత్యాతీవశోచనం - గోదావరీగమనవనగమనపద్ధిసీగమనాదిక మాశంక్యాతిభీరుతయా ఏకాకితయా గమనాసంభావనయా పున స్తదభావనిశ్చయః-పునరాదిత్యవాయ్వాగీకౌ ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం ఏవ వియత్తారహితశోకార్ణవపరిపుతం శ్రీరామ మవేక్ష్య స్వశోకమ ప్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రామాశ్వాసనం-తదనాదృత్య విముక్తృభై ర్యేణ రామేణ పున ర్సహావ్యసనావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే.

౬౩

1224. అథ దీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయాజ్ఞాపనం-తతో లక్ష్మణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్యక్వాపి సీతానదృశ్యత ఇతి కథనం-తతో రామేణ స్వయ మేవ సీతాగతిం బ్రూహీతి గోదావరీప్రార్థనం-తావతాపి రావణభయేన గోదావర్యా తూష్ణిం భావేనావస్థానం అథ రామేణాతీవజనకాదినిరీక్షణాశక్యతాదికం ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచితపూర్వార్థ మృగా౯ ప్రతి సీతాగతిప్రశ్నః-తత సైరక్షిణస్యాం దిశ్యాకాశ ముద్వీక్ష్య స్వయంచ కించిత్ గత్వా తదింగితేన తద్దిశి సీతాహృతేతి సూచనం - తావదేవాతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన దక్షిణాం దిశం ప్రతి గమనే సీతాధిగమోపాయో దృశ్యేత అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావేత్యగ్రజప్రార్థనం - తద్దైవోభాభ్యాం గమనం - తత్ర మార్గే సీతాధృతాని పఠితాని కుసు

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

మాని దృష్ట్యానుశోచనం తత్ర సన్నిహితం ప్రస్తవణాఖ్యం గిరిం ప్రతిసన్నిహితాం
నదీం సీతాగత్యకథనాద్వాం విధ్వంసయామితివచనం-అథ తత్ర మహతోరాక్షసపద
విన్యాసస్య తతః తతో వధానం కృతవత్సా స్సీతాయాః పదన్యాసానాంచ దర్శనం-
తతః సుర్వథా రాక్షసై ర్భక్షితేత్యనుశోచనం-తతః స్తత్ర మహద్ధను ట్విశీర్ణం తూణీ
రౌ మహాంతం రథం రథాశ్వాన్ సారథిం చ భగ్నాన్ దృష్ట్వా సర్వథా సుందోష
సుందవత్ సీతావిషయే ద్వయో ర్విగ్రహ స్సమజని సర్వథా సీతా భక్షితేతి నిశ్చిత్య
మహాశోకపరిణతేన మహతా శోషేన ధర్మం ధర్మఫలప్రదాన్ దేవాన్ స్వప్రదిమా
దిగుణాంశ్చ ప్రతిజుగుప్సనం-అథ వివృద్ధశోషేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం పిండికరిష్యా
మితి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్పత్తితమే.

౬౪

1233. అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోక విధ్వంసనం యుక్త మిత్యాది రూపేణ సం
గ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే.

౬౫

1235. అథ పున ర్లక్ష్మణః త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోక
దుర్లభ కల్యాణగుణగణనిధి స్సమవతీర్ణః-తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా
ప్రాణానపి జహా - అత స్తాదృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః శోచో న
యుక్తః - ఇహ లోకే యయాతినహుషనశమాంధాత్మప్రభృతిభి ర్మహానుభావై రపి
వసిష్ఠాదిభి ర్దుర్దశాసు కిం కిం దుఃఖం నాన్వభూయత-అత స్తత్త్వ బుద్ధ్యా సమ్యగ్విచా
ర్య స్వాపరాధినముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్వ త్వయైవ బహుశో మమైవ ముపదిష్టం. స
మతీతగీష్పతి ప్రభృతికనిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కిముపదేశ్యం అత స్త్వమేవ
వధానర్హం సాత్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం ఆత్మనస్స
కల జగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చావలోక్యాపరాధిన మేవోద్ధర్తు మర్హసీతి
ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే.

౬౬

1238. అథ లక్ష్మణ వచన ప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేనసాకం కించిద్దూరగమనం-తత్ర రు
ధిరార్ద్రం గృధ్రంశయానం దృష్ట్వా తస్యైవసీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస విశేషత్వేన
సంశయః-తద్వధాయ తత్సమీపగమనం-తావతాగృధ్రరాజేన రావణకృతస్వమారణ
సీతాహరణకథనం - తచ్ఛ్రవణేనానంతదుఃఖావాప్తిః - లక్ష్మణంప్రతి పరిదేవనంచ
సప్తషష్టితమే.

౬౭

1241. అథాతిశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్ర రాజం ప్రతి సీతాగతికథన ప్రశ్నః-తతః స్తేన
సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం - సీతాహరణముహూర్తబలేన పున
స్సీతా మవాప్స్యసీతి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభవివ జటాయోః ప్రాణో
త్క్రమణం - తాదృశావస్థ తద్దర్శన వివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవ
నం - తతః స్తస్యోత్తమగతిప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం ఉదకదానం చాప్త
షష్టితమే.

౬౮

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

1248. అథ రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం తతః క్రాంచారణ్యం చాతిక్రమ్య
మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్విదర్యామయోముఖేనామకరాక్షస్యా శ్శూర్పణఖాయా ఇవ
కర్ణనాసాదిచ్ఛేదేన నిరసనం కృతవంతౌ తాదాత్వికదుర్నిమిత్తాని చింతయంతౌ అతి
భీభత్సభీమమహాకశేబరస్య యోజనాయతబాహుకస్య కబంధస్య బాహుపాశబద్ధా
వన్వశోచతామితి కథా విశోనసప్రతితమే.

EF

1253. అథ దేశకాలాచితజ్ఞేన లక్ష్మణేన రామం ప్రతి కబంధబాహుద్వయచ్ఛేదనాభ్యర్థనం
తచ్ఛ్రవణకుపితేన కబంధేన రామలక్ష్మణభక్షణప్రయత్నః - తావద్ద్వాభ్యాం రామ
లక్ష్మణాసిభ్యాం కబంధదక్షిణసవ్యబాహుచ్ఛేదనం - తావత్ స్మృతపూర్వజన్మవృత్తాం
తేన కబంధేన కౌ యువా మితి ప్రశ్నః - లక్ష్మణేన స్వస్వరూపవృత్తాంతాదికథనం -
తావతాతినంతుష్టేన కబంధేన అతినష్టాదనపూర్వకం స్వస్వవిరూపశరీరప్రాప్తి
హేతుకథా కథనారంభశ్చ సప్రతితమే.

20

1255. అథ కబంధేన పురా స్వస్య స్వతస్సోమసూర్యశక్రాదీనామివ దివ్యరూపవత్త్వం
తాదృశస్యాపి స్వస్య భయంకరరాక్షసరూపపరిగ్రహేణ ఋషిసంఘవిత్రాసనం -
~~తావత్ కబంధేన రామలక్ష్మణౌ పునః ప్రస్థితౌ దండకారణ్యం తతః క్రాంచారణ్యం చాతిక్రమ్య~~
రూప మేవ తవా స్త్వితిశాపః - తతో యాచి తేన తేనయదా రామో స్వస్వరూపాచ్చిత్వా
త్వాం దహేత్ తదా తవ స్వీయరూపప్రాప్తి రితి శాపమోక్షకథనం - అథ పున స్వ
స్య తాదృగ్రూపస్యైవ స్వకులద్వేషీంద్రజయాయ సితామహా ముద్దిశ్య తపఃకరణం -
తేన చ స్వస్య దీర్ఘాయః ప్రదానం - తద్గర్వేణ స్వస్య శక్రప్రధర్షణం - తావత్ క్ర
ద్ధేన వాసవేన వక్త్రేణ భగ్నశిరస్సక్లితయా కరణం - తదా స్వయాచితేన తేన స్వస్యా
మారణం భగ్నశిరస్సక్లితయా ఆహారసంపాదనాయ యోజనాయతబాహుద్వయదా
నం కుక్షావాస్యకల్పనం తదా ప్రభృతి స్వస్య తాదృశబాహుద్వయేన స్వపురస్థయా
వజ్రంతుగ్రహణభక్షణం - శక్రేణాపి యదా రామ ఏతౌ భుజౌ చ్ఛింద్యాత్తదా తవ
స్వర్గప్రాప్తి రితి కథనాత్ స్వస్య సదారామాగమప్రతీక్షణం ఇదానీం భుజద్వయని
కృంతనేన యువాం రామలక్ష్మణావేవ ఏవం మహోపకారకయోర్భవతో రహం
బుద్ధిసాచివ్యం కరిష్యామితి కథనం తావ ద్రామేణ రావణనిలయాదికథన ప్రశ్నః - పునః
కబంధేన నాహం రావణం జానే అపితు అదగ్ధస్య మమ దివ్యజ్ఞానాభావాత్ భవద్భ్య
మస్య దేహస్య దాహే కృతే పశ్చాదుత్పన్నదివ్యజ్ఞాన స్సౌ భవతో జానకీ లాభ
హేతుభూతం సన్నిత్రం కథయామితి కథనంచైక సప్రతితమే.

20

1259. అథ సంస్కృతః కబంధ స్వం రూపం ప్రత్యాపన్నః వానిరస్త మృశ్యమూకగింశ్ఠి
తం సూర్యపుత్రం సుగ్రీవం సఖాయం కురుసీతాం సవిచిత్ర్య దాస్యతీత్యబ్రవీ దితి
కథా ద్విసప్రతితమే.

21

1262. అథ కబంధేన సుగ్రీవస్థానమార్గం త్రిదర్శయిత్వా గమనం త్రిసప్రతితమే.

23

పుటసంఖ్య.

సర్గసంఖ్య.

1267. అథ కబంధదర్శితమార్గేణ రామలక్ష్మణయోః పంపాతీరస్థశబర్యాశ్రమగమనం-తత్ర
శబర్యాపూజనం - రామాయ శబర్యా స్వాచార్యభూతమతంగశిష్యాశ్రమదేవపూజా
స్థానాది ప్రదర్శనం తతో రామానుజాతయా తయా ఆత్మసమాధిబలేన స్వగురుస్థాన
భూతపరమపదగమనంచ చతుస్సప్తతితమే

28

1271. అథ లక్ష్మణేన శబర్యాశ్రమతదాచార్యమహిమవృత్తాంతం కథయతా సీతామార్గణత్వ
రావివృద్ధసుగ్రీవదిదృశాయుక్తేన శ్రీరామేణ నానావిధవృక్షగుల్మలతాదియుక్త పం
పామార్గవనదర్శన పూర్వకం మార్గమధ్యస్థ మతంగసరసి స్నానపూర్వకం పునః పం
పాతీరసమీపవనదర్శనపూర్వకం చ పంపాప్రవేశః పంచసప్తతితమే.

29

ఏవ మారణ్యకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా.

శ్రీ రామాయ నమః.

శ్రీమద్రామాయణపారాయణక్రమః.

స్తార్తాదీనాం శ్రీరామాయణోపక్రమే అనుసంధేయశ్లోకక్రమః.

ఆదౌ శ్రీమహాగణపతిధ్యానమ్. — శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే. ౧. అగజాననపద్మా ర్కం గజాననమహర్నిశమ్, అనేకదం తం భక్తానామేకదంత ముపాస్తవే. ౨. వాగీశాద్యాసుమనసస్సర్వార్థానాముపక్రమే, యం నత్వా కృతకృత్యా సుస్యంతం నమామి గజాననమ్.

సరస్వతీస్తార్థనా. — శారదా శారదామ్భాజవదనా వదనామ్బుజే, సర్వదా సర్వదాస్తాకం సన్నిధిసన్నిధిం క్రియాత్. ౧. యా కున్దేన్దుతుషారహారధవళా యా శుభ్రవస్త్రావృతా యా వీణావరదణ్డమణ్డతకరా యా శ్వేతపద్మాసనా, యా బ్రహ్మచ్యుతశశ్చరప్రభృతిభిర్దేవైస్సదా పూజితా సా మాం పాతు సరస్వతీ భగవతీ నిశ్శేషజాడ్యాపహా ౨. దోర్భిర్యుక్తా చతుర్భిస్సస్పృటికమణిమయీ మక్షమాలాం దధానా హస్తేనైకేన పద్మం సితమపి చ శుకం పుస్తకం చాపరేణ, భాసాకున్దేన్దుశశ్చస్పృటికమణినిభా భాసమానాసమానా సా మే వాగ్దేవతేయం నివసతు వదనే సర్వదా సుప్రసన్నా. ౩

వాల్మీకినమస్క్రియా. — కూజస్తం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్. ౧. వాల్మీకేర్దునిసింహస్య కవితా వనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్. ౨. యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వందే ప్రాచేతస మకల్మషమ్. ౩

ఆఞ్జనేయనమస్క్రియా. — గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, గాయణమహామాలారత్నం వందేఽనిలాత్తజమ్. ౧. అఞ్జనానందనం వీరం జానకీ కనాశనమ్, కపీశమక్షహంతారం వందే లజ్జాభయంకరమ్. ౨. ఆమిషీకృత రార్తాణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఞ్జనేయం నమామ్యహమ్. ౩. ఉల్లఘ్న సిన్ధోస్సలిలం సలిలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్తజాయాః, ఆదాయ త్రీనైవ దదాహ లజ్జాం నమామి తం ప్రాఞ్జలిగాఞ్జనేయమ్. ౪. ఆఞ్జనేయ మతిపా చాలాననం కాఞ్చనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయా సక్తు పవమాననందనమ్. ౫. యత్రయత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్రతత్ర కృతమస్తకాఞ్జ మ్, బాష్పవారిషిపూర్ణలోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాన్తకమ్. ౬. మనోజవం

మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వర్తిషమ్, వాతాత్తజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి.

శ్రీమద్రామాయణప్రార్థనా.— వాల్మీకిస్మృతిమన్దరేణ మథితస్సీతారమా సంభవస్సుగ్రీవామరభూరుహోఽజ్ఞదగజస్సోమిత్రిచన్ద్రోదయః, వాతోత్పన్నమణిర్విభీషణసుధః పౌలస్త్యహాలాహాలశ్శ్రీరామాయణదుగ్ధసిద్ధసమలో భూయాత్సనశ్శ్రీయసే. ౧. యగి కన్తాజ్జలిసంపుతైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిష్టగళితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్తవాధిజరావిషత్తిమరణైరత్యస్తసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోగి వదం శాశ్వతమ్. ౨. తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపసత్కార్యవాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్. ౩. వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ. ౪. శ్లోకసారసమాకీర్త్యం సర్గకల్లోలసంకులమ్, కాణ్డగ్రహమహామీనం వన్దే రామాయణార్థవమ్. ౫. వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే, వేదగ ప్రాచేతసాదాస్మిన్సాద్రామాయణాత్మనా. ౬.

శ్రీరామధ్యానక్రమః.—వై దేహీసహితం సురప్రమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభజ్జనసుతే తత్త్వం మునిభ్యగి యం వ్యాఖ్యాన్తం భరతాదిభిగి పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్. ౧. వామే భూమిసుతా పురశ్చహనుమాన్ చశ్చాత్సుమిత్రా సుతశ్చత్రుఘ్నా భరతశ్చ పార్శ్వదశయోర్వామ్యానికోణేషు చ, సుగ్రీవశ్చ విభీషణశ్చ యువగాత్తారాసుతో జామ్బవాన్తధ్యే నీలసరోజకోమలరుచిం రామం భజే శ్యామలమ్. ౨. మాతా రామో మత్పితా రామభద్రోభ్రాతా రామో మత్సఖా రాఘవేశః, సర్వస్వం మే రామచన్ద్రోదయః భర్తాస్వం దేవం నైవ జానేన జానే. ౩. సాకేతే శరదిన్దుకున్దధవళే సౌధే మహామణ్డపే పర్యస్తాగురుధూపదీపలితే కర్పూరదీపాజ్జ్వలే, సుగ్రీవాజ్ఞదజామ్బవత్పరివృతం సోమిత్రిణా నేవితం లీలామానుషవిగ్రహం రఘువరం రామం భజే శ్యామలమ్. ౪. నమోఽస్తు రామాయ సలక్షణాయ దేవై చ తనై జనకాత్మజాయై, నమోఽస్తు రుద్రేన్ద్రీయమానితేభ్యో నమోఽస్తు చంద్రాగ్రమకున్దణేభ్యః. ౫.

తతశ్శ్రీకోశోపరి శ్రీరామావాహనానైనై వేద్యాస్తపూజా విధేః. పారాయణావసానే చ పునగి పూజా కర్తవ్యా.

పారాయణసమాపనసమయే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.

స్వస్తి ప్రజాభ్యగి పరిపాలయన్తాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీగోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవన్తు. ౧. కర్మతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం ఊభరహితో బ్రాహ్మణా

నిర్భయాః. ౨. అపుత్రాగ పుత్రిణస్సన్తు పుత్రిణస్సన్తు పౌత్రిణః, అథనాస్స
 ధనాస్సన్తు జీవన్తు శరదాం శతమ్. ౩. చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్,
 ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్. ౪. శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యా
 యః పాదం పదమేవ వా, స మాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. ౫.
 రామాయ రామభద్రాయ రామచంద్రాయ వేధసే, రఘునాథాయ నాథాయ సీతా
 యాగి పతయేనమః. ౬ మజ్గళం కోసలేంద్రాయ మహనీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తిత
 నూజాయ సార్వభౌమాయ మజ్గళమ్. ౭. యన్మజ్గళంసహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే,
 వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మజ్గళమ్. ౮. యన్మజ్గళంసుపర్ణస్య వినతాకల్ప
 యత్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మజ్గళమ్. ౯. అమృతోత్పాదనే
 దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్, అదితిర్మజ్గళంప్రదాత్తత్తే భవతు మజ్గళమ్.
 ౧౦. శ్రీ నిక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణో రమితతేజసః, యదాసీన్మజ్గళం రామతత్తేభ
 వతు మజ్గళమ్. ౧౧. ఋతవస్సాగరాద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చతే, మజ్గళానిమహా
 బాహో దిశన్తు తవ సర్వదా. ౧౨. కాయేన వాచా మనసేంద్రియైర్వా బుద్ధ్యా
 త్తనావా ప్రకృతేస్స్వభావాత్, కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై శ్రీరాఘవాయేతి
 సమర్పయామి. ౧౩. యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంచ యద్భవేత్, తత్సర్వం
 క్షమ్యతాం దేవశ్రీరాఘవ నమోఽస్తుతే. ౧౪. ఆత్మా త్వం క్షీతిజా మతిగి పరి
 జనాగి ప్రాణాశ్శరీరం గృహం పూజా తే విషయోఽభోగరచనా నిద్రా సమాధిస్థితిః,
 సంచారగి పదయోగి ప్రదక్షిణవిధిః స్తోత్రాణి సర్వా గిరో యద్యత్కర్త కరోమి
 తత్తదఖిలం రామాస్తు తే పూజనమ్. ౧౫.

సీతావివాహ పట్టాభిషేక సర్గయోస్తు “ఇయం సీతామమ సుతా”, “అభ్య
 షిచ్ఛన్నరవ్యాఘ్రమ్” ఇతి శ్లోకపఠనాత్పూర్వం విశేషతో ధ్యానావాహన
 నై వేద్యాదినీరాజనాన్తసపర్యా సంవిధేయం.

అనేన శ్రీమద్రామాయణపారాయణేనభగవాన్ సర్వదేవాత్మకః సీతాలక్ష్మణభరత
 శత్రుఘ్న హనుత్సమేత శ్రీరామచంద్రస్సుప్రీతస్సుప్రసన్నో వరదో భవతు.
 న్యూనాతిరిక్తం సర్వం సగుణమస్తు. సర్వం శ్రీరామచంద్రార్పణమస్తు.

శ్రీరాయాయ నమః.

శ్రీమద్రామాయణపారాయణారమ్భే శ్రీవైష్ణవైః పఠనీయాః శ్లోకాః.
 ప్రథమతస్త్వస్త్వసంప్రదాయనిర్వాహకాచార్యానుసంధానమ్.

తతః.—లక్ష్మీనాథసమారమ్భం నాథయామునమధ్యమామ్, అస్తదా
 చార్యపర్యంతాం వందే గురుపరంపరామ్. ౧. యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మ
 కుక్తవ్యామోహతస్తదితరాణి తృణాయ మేనే, అస్తద్గురోర్భగవతోఽస్య ద
 మైకసిన్ధో రామానుజస్య చరణౌ శరణం ప్రపద్యే. ౨. మాతా పితా యువతయ

స్తనయా విభూతిస్సర్వం యదేవ నియమేన మదన్వయానామ్, ఆద్యస్య నః కుల
వతేర్వకుళాభిరామం శ్రీమత్తదజ్ఞీయుగళం ప్రణమామి మూర్ధ్న. 3. భూతం
సరశ్చ మహాదాహ్వయభట్టనాథశ్రీభక్తసారసులశేఖరయోగివాహక, భక్తజ్ఞో
రేణుపరకాలయతీంద్రమిశ్రా శ్రీమత్పరాఙ్ముఖశమునిం ప్రణతోఽస్మి నిత్యమ్.

అథ శ్రీశైలపూర్ణవిషయమ్.—పితౄమహస్యాపి పితౄమహాయ ప్రాచేత
సాదేశఫలప్రదాయ. శ్రీభాష్యకారోత్తమదేశికాయ శ్రీశైలపూర్ణాయ నమో
నమస్తాత్. ఇతిశ్లోక మారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతిస్వాచార్యసర్వ ప్రవిషయా
స్సంప్రదాయుకాః శ్లోకా అనుసంధేయాః-యద్వా స్వాచార్యప్రభృతి శ్రీధరసర్వ
ప్రప్రతివ్యక్తివిషయాః శ్లోకా అనుసంధేయాః.

విష్వక్సేనధ్యానమ్.—శుక్లామ్బురధరం పిష్ఠం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రస
న్నవదనంధ్యాదేత్సర్వవిఘ్నోపశాంతయే. ౧. యస్య ఏవరదవత్క్రిద్యాః పారిష
ద్యాః పరశ్శతమ్, విఘ్నం నిఘ్నన్తి సతతం విష్వక్సేనంతమాశ్రయే. ౨

శ్రీహయగ్రీవధ్యానమ్.—జ్ఞానానన్దమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్,
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్తవేహ. ౧. ఆభజ్ఞురకలాదానస్థూల
లక్షత్వమీయుసే, తుక్తాయ మహాసే తస్మై తురజ్ఞాయ ముఖే నమః.

వాల్మీకిధ్యానమ్.—కూజస్తం, రామరామేతి మధురం మధురక్షరమ్,
ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్. ౧. వాల్మీకేర్తునిసింహస్య కవితా
వనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కోన యాతి పరాంగతిమ్. ౨. యగ్గపిబన్
సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వందే ప్రాచేతసమకల్తపమ్.

ఆఙ్గానేయస్థానా.—గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతంక్షతమ్, రామా
యణమహిమాలారత్నం వందేఽనిలాత్తజమ్. ౧. ఆఙ్గానానన్దనం వీరం జానకీశోక
నాశనమ్, కపీశమక్షహంతారం వందే లజ్కాభయజ్కరమ్. ౨. ఆమిషీకృతనూర్తా
ణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఙ్గానేయం నమామ్యహమ్. 3. మనో
జవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్, వాత్సాత్తజం వానర
యూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి. ౪. ఉల్లభ్య సిన్ధోస్సలిలం సలీ
లం యశోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః ఆదాయ తేనైవ దదాహ లజ్కాం నమా
మితంప్రాఙ్గాలిరాఙ్గానేయమ్. ౫. ఆఙ్గానేయమతిపాటలాననం కాఙ్గానాద్రికమసీయవి
గ్రహమ్, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననన్దనమ్. ౬. యత్ర
యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్రతత్ర కృతమస్తకాఙ్గాలిమ్, బాష్పవారిః పూర్ణలో
చనంమారుతిం సమత రాక్షసాస్తకమ్. ౭

శ్రీరామాయణస్థానా.—వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతేదశరథాత్మజే, వేదగ
ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్తనా. ౧. చరితం రఘునాథస్య శతకోటి
ప్రవిస్తరమ్, ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్. ౨. శృణ్వన్ రామా

యణం భక్త్యా యగి పాదం పద మేవ వా, సయాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. 3. వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ. ౪. శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులమ్, కాణ్డగ్రాహ మహామీనం వందే రామాయణార్ణవమ్. ౫. యగి కర్ణాజ్ఞాలిసంపుటైరహరహస్స మ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకీర్వననారవిన్దగళితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్త వ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్. ౬. తదుపగతసమాససన్నియోగం సమమధురోఽనతార్థ వాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరస శ్చ వధం నిశమయధ్వమ్.

శ్రీరామస్థానా. — శ్రీరాఘవం దశరథాత్మజమప్రమేయం సీతాపతిం రఘు కులాన్వయరత్నదీపమ్, ఆజానుబాహుమరవిన్దదళాయతాక్షం రామం నిశాచరవినాశకరం నమామి. ౧. వై దేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యే పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రేవాచయతి ప్రభజ్జనసుతేతత్త్వం మునిభ్యగి పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిగి పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్. తతో యథాశక్తిశ్రీకోశోపరి భగవదారాధనం కార్యమ్ అథ “ధర్మాత్తా సత్యసద్దశ్చ రామో దాశరథ్యది, పౌరుషే చాప్రతిద్వద్వత్సరై నం జహీ రావణిమ్. తపస్సాస్విధ్యా యనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాంవరమ్, నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్తు నిపుజ్జవమ్.” ఇతి శ్లోకద్వయం పఠిత్వా ‘శ్రీరఘునన్దనపరబ్రహ్మణే నమః’ ఇత్యుక్త్వా పారాయణ మారభేత.

పారాయణసమాపనే అనుసంధేయశ్లోకక్రమః. — ఏవమేతత్పురావృత్తమాఖ్యానం భద్రమస్తు వః, ప్రవ్యాహరత విస్తర్భం బలం విష్ణోగి ప్రవర్ధతామ్. ౧. లాభస్తేషాం జయస్తేషాం కుతస్తేషాం పరాభవః, యేషామిందీవరశ్యామో హృదయే సుప్రతిష్ఠితః. ౨. కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం ఊభరహితో బ్రాహ్మణాస్సన్తు నిర్భయాః. ౩. కాలే వర్షతాం కాలే కాలే వర్షతు వాసవః, శ్రీరజ్జసోఽథో జయతు శ్రీరజ్జశ్రీశ్చ వర్ధతామ్. ౪. స్వస్తిప్రజాభ్యః పరిపాలయంతాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశః, గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తా స్సుఖినో భవన్తు. ౫. మజ్గళం కోసలేంద్రియ మహానీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మజ్గళమ్. ౬. వేదవేదాంతవేద్యాయ మేఘశ్యామలమూర్తయే, పుంసాం మోహనరూపాయ పుణ్యశ్లోకాయ మజ్గళమ్. ౭. విశ్వామిత్రాన్తరజ్గాయ మిథిలానగరీపతేః, భాగ్యానాం పరిపాకాయ భవ్యరూపాయ మజ్గళమ్. ౮. పితృభక్తాయ సతతం భ్రాతృభిస్సహ సీతయా, నన్దితాఖిలలోకాయ రామభద్రాయ మజ్గళమ్. ౯. త్యక్తసాకేతవాసాయ చిత్రకూటవిహారిణే, నేవ్యాయ సర్వయమినాం ధీరోదారాయ మజ్గళమ్. ౧౦. సామిత్రిణాచజానక్యా చాపబాణాసింధారిణే, సంసేవ్యాయ సదా భక్త్యాస్వామినేమమ

స్తనయా విభూతిస్సర్వం యదేవ నియమేన మదన్వయానామ్, ఆద్యస్య నగ కుల
ః తేర్వకుళాభిరామం శ్రీమత్తదజ్ఞీయుగళం ప్రణమామి మూర్ధ్ని. ౩. భూతం
సరశ్చ మహదాహ్వాయభట్టనాథశ్రీభక్తసారసులశేఖరయోగివాహన్, భక్తాజ్ఞీ
రేణుపరకాలయతీంద్రమిశ్రా శ్రీమత్పరామృశమునిం ప్రణతోఽస్మి నిత్యమ్.

అథ శ్రీశైలపూర్ణవిషయమ్.—పితౄమహస్యాపి పితౄమహాయ ప్రాచేత
సాదేశఫలప్రదాయ. శ్రీభాష్యకారోత్తమదేశికాయ శ్రీశైలపూర్ణాయ నమో
నమస్తాత్. ఇతిశ్లోక మారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతిస్వాచార్యః ర్య న్నవిషయా
స్సంప్రదాయుకాః శ్లోకా అనుసంధేయాః-యద్వా స్వాచార్యప్రభృతి శ్రీధరవర్య
న్ప్రతివ్యక్తివిషయాః శ్లోకా అనుసంధేయాః.

విష్వక్సేనధ్యానమ్.—శుక్లామ్బురధరం పిష్ఠం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రస
న్నవదనంధ్యాదేత్సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే. ౧. యస్య స్వరదవక్త్రాద్యాః పారిష
ద్యాః పరశ్శతమ్, విఘ్నం నిఘ్నన్తి సతతం విష్వక్సేనంతమాశ్రయే. ౨

శ్రీహయగ్రీవధ్యానమ్.—జ్ఞానానన్దమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్,
ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే. ౧. ఆభజ్గురకిలాదానస్థూల
లక్షత్వమీయునే, తుక్తాయ మహానే తస్మై తురజ్జాయ ముఖే నమః.

వాల్మీకిధ్యానమ్.—కూజస్తం, రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్,
ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్. ౧. వాల్మీకేర్తునిసింహస్య కవితా
వనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కోన యాతి పరాంగతిమ్. ౨. యగ్గ పిబన్
సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వందే ప్రాచేతసమకల్తషమ్.

ఆజ్ఞానేయప్రార్థనా.—గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, రామా
యణమహామాలారత్నం వందేఽనిలాత్తజమ్. ౧. అజ్ఞానానన్దనం వీరం జానకీశోక
నాశనమ్, కపీశమక్షహంతారం వందే లజ్కాభయజ్కరమ్. ౨. ఆమిషీకృతనూర్తః
జ్ఞం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాజ్ఞానేయం నమామ్యహమ్. ౩. మనో
హనం మారుతశ్చ చ త్తత్సర్వనిర్ణయ." ఇత్యుక్తపద్విధతాత్పర్యలింగసంభవాత్. తథాహి,
ఉపక్రమే తావత్ "కోన్వస్తిన్" ఇత్యాదినా వేదాన్తోదితసకలగుణసంన్నః కిం
విష్ణుః ఉతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వస్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే "ఇత్వానువంశక్రభవో
రామః" ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తమ్. ఉపసం
హారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ "తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురజ్జయ, సం
క్షిప్యచపురా లోకాంతాయయా స్వయమేవహి. మహాత్మవే శయానోఽస్సమాం
త్వం పూర్వమజీజనః, పద్దే దివ్యేఽర్కసజ్కాశే నాభ్యాముత్పద్య మామపి.
ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్త సర్వం మయి నివేశితమ్" ఇత్యాదినా సర్వజగ
త్కారణప్రాజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తమ్. అభ్యా
సశ్చతస్యైవ దృశ్యతే బాలకాణ్డే-ఏతస్మిన్నస్తరే విష్ణురుసయాతో మహాద్యు

మజ్జశమ్. ౧౧ దణ్డకారణ్యవాసాయ ఖణ్డతామరశత్రవే, గృధ్రరాజాయ భక్తాయ ముక్తిదాయాస్తు మజ్జశమ్. ౧౨. సాదరం శబరీదత్త ఫలమూలాభిలాషిణే, సాలభ్య పరిపూర్ణాయ సత్త్వోద్రిక్తాయ మజ్జశమ్. ౧౩. హనుమత్సమవేశాయ హరిశాభీష్ట దాయినే, వాలిప్రమథనాయాస్తు మహాధీరాయ మజ్జశమ్. ౧౪. శ్రీమతే రఘు వీరాయ నేతూల్లజ్ఘ్రితసిన్ధవే, జితరాక్షసరాజాయ రణధీరాయ మజ్జశమ్. ౧౫. ఆసాద్య నగరిం దివ్యామభిషిక్తాయ సీతయా, రాజాధిరాజరాజాయ రామభద్రాయ మజ్జ శమ్. మజ్జశాశాసనసరైర్మదాచార్యపురోగమైః, సర్వైశ్చ పూర్వైరాచార్యై స్సత్కృతాయాస్తు మజ్జశమ్. ౧౬. కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వాబుద్ధ్యాఽత్త నావా ప్రకృతేస్స్వభావాత్, కరోమి యద్యత్సకలం పరస్తే నారాయణాయేతి సమర్పయామి. — తతః పితామహస్యేత్యారభ్య స్వాచార్యపర్యంతశ్చోకాలనుసన్ధే యాః, యద్వా స్వాచార్య మారభ్య శ్రీధరపర్యంతా గురువరంపరానుసన్ధేయా. సీతావివాహ పట్టాభిషేకసర్గయోస్తు ‘ఇయం సీతా మమ సుతా’ ‘అభ్యషిష్ణున్నరవ్యాఘ్రమ్’ ఇతి శ్లోకః తనాత్పూర్వం మధ్యే విశేషతో భగవదాంధనం చ కర్తవ్యమ్.

— శ్రీమద్రామాయణ సంప్రదాయార్థ సంగ్రహః —

శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరేణ శ్రుతాన్పురాన్మోదశథా ప్రభిన్నాః,
రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి వ్యక్తాన్ శతాంతిగురూపదిప్తాన్,
అయంచ ప్రబన్ధో వేదోఽబృంహణరూపో వేదాంతార్థముఽబృంహయతి.

“ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాంతార్థః ప్రకాశ్యతే.” ఇతివచనాత్. తత్ర “యతోవా ఇమాని భూతాని జాయంతేయేన జాతాని జీవంతి, యత్ప్రియస్త్యభిసంవిశంతి, తత్త్విజ్ఞానస్య, తద్భూతేహి శ్రుతమ్.” తత్కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మ విష్ణుః ఉత రుద్రాదిష్వనృతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరం బ్రహ్మాత్యుచ్యతే. “ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతాపః, ఆర్జవాదోఽపత్తి చ లెజ్జితా తాత్పర్యనిర్ణయ.” ఇత్యుక్తపడ్విధతాత్పర్యలిజ్జసంభవాత్. తథాపి, ఉపక్రమే తావత్ “కోన్వన్తిన్” ఇత్యాదినా వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణుః ఉతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వనృతమ ఇతి వాత్సీకినా పృష్టే “ఇత్వాగువంశప్రభవో రామః” ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తమ్. ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ “తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురజ్జయ, సంక్షిప్తచపురాలోకాన్తాయయా స్వయమేవహి. మహాత్మవే శయానోఽచ్ఛుమాంత్యం పూర్వమజీజనః, పద్దే దివ్యైర్కసజ్కాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి. ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్త సర్వం మయి నివేశితమ్” ఇత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రాజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తమ్. ఆభ్యాసశ్చతస్త్రివదృశ్యతే బాలకాణ్డో-ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుషయాతో మహాద్యు

తిః, శఙ్ఖచక్రః గదాపాణిపీతవాసా జగత్పతిః. ” ఇతి జగత్కారణత్వము క్తమ్. తతః ఉత్తరత్ర దేవాః “ త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నగ పరస్తప ” ఇత్యాహుః. తేన పరత్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వము క్తమ్. తతః ఉత్తరత్ర “తతో దేవరి గన్ధర్వాస్సరుద్రాస్సప్సరోగణాః, స్తుతిభిర్ద్వివ్యరూపాభిస్తుష్టువృర్ధుసూదనమ్.” ఇతి సర్వస్తుత్యత్వము క్తమ్. తతో విశ్వామిత్రః “అహం వేద్దిమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్, వసిష్ఠోఽపి మహా తేజా యే చేమే తపసి స్థితాః. ఇతి; “వేదాహ మేతం పురుషం మహాస్తమ్, తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి, యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన” ఇత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా మహాపురుషత్వం తపోబలం వినా తస్య దుర్జ్ఞేయత్వం చాహ. సీతానివాహే వసిష్ఠోఽపి “ అవ్యక్త ప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్తరీచిస్సంజ్ఞజ్ఞే మరీచేః కాశ్య పస్సుతః ” ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్. పరశురామోఽపి “అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్సిగణాస్తదా” ఇతి సర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్. అయోధ్యాకాణ్డే “సహి దేవైరుదీర్ఘస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషేలోకే జ్ఞజ్ఞే విష్ణుస్సనాతనః.” ఇతి సనాతనత్వము క్తమ్. ఉత్తరత్ర “ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః” ఇత్యా కాశశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ. అరణ్య కాణ్డే మారీచేన “అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా” ఇతి పరిచ్ఛేదాతీతమహిమత్వము క్తమ్. కిష్కిన్ధాకాణ్డే తా రావచనమ్ “నివాస వృక్షస్సాఢూనామాపన్నానాం పరా గతిః, ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశస శ్చైకభాజనమ్. జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః, ధాతునామివ శైలే స్తోఽగుణానామాకరో మహాన్. త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చై త్తమధార్మికశ్చ, ఆక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షీతిక్షమావాన్ క్షతజోపమా క్షుః.” ఇతి. అనేన చ జ్ఞానానన్దాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వము క్తమ్. సున్దర కాణ్డే “బ్రహ్మ స్వయంధూశ్చతురాననో వా రుద్రత్రిణేత్రత్రిపురాన్లకో వా, ఇన్ద్రో మహేన్ద్రస్సురనాయకో వా త్రాతుంన శక్తాయుధి రామవధ్యమ్.” ఇతి సర్వసంహారృత్వం ద్యోతితమ్. ‘కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ యరం సుతేజః, అనన్తమవ్యక్తమచిన్త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా.” ఇతి, ద్వితీయో వాకారోఽవధారణార్థః, అనేనానన్తరూపత్వము క్తమ్. యుద్ధ కాణ్డే, విష్ణురేవ కథం జగత్కారణమ్ అన్వేషామపి “హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే, యదా తమస్తన్నదివా నరాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః, ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే” ఇత్యాదినా తత్త్వశ్రవణాదిత్యాశఙ్క్య తేభ్యస్సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనార్థిరణ్యగర్భశివేన్ద్రాదిశబ్దాస్సద్బ్రహ్మత్వశబ్దవద్విష్ణుపరా ఏవే త్యాశయోచ్యతే. “వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః, అనాదిమ

ధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్. తమసః పరమో ధాతా శజ్ఞచక్రగదా
 ధరః, శ్రీవత్సవత్వా నిత్యశ్రీరజయశ్శాశ్వతో ధ్రువః. " ఇతి. అనేన చ పరమా
 త్తత్వశ్రీః తిత్వాదికము క్తమ్. ఉత్తరత్ర - "భవాన్నారాయణో దేవశ్రీమాన్
 చక్రాయుధో విభుః ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసత్త్వజిత్." ఇత్యాది.
 అనేన తస్య నారాయణశబ్దనాచ్యత్వము క్తమ్. అపూర్వతాచ ప్రమాణాన్తరా
 ప్రాప్తిః, న హి పరత్వస్య విష్ణుత్వం ప్రమాణాన్తరాదవగన్తుం శక్యమ్, ఫలం చ
 భగవత్సాలో క్యాదికవిత్వనే సువ్యక్తమ్, అర్థవాదోఽపి త్రి చ బాలకాణ్డే దర్శితే.
 "ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే" ఇత్యాదినా అర్థవాదముక్త్యా, "జృమ్భితం తద్ధను
 ర్దృష్ట్యా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్సిగణాస్తదా." ఇత్యాదినా
 బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్సిగణైర్దేవైర్ని నూంసాపూర్వకం విష్ణురుద్రయో
 ర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్యనిర్ణయోక్తేరుపపత్తిరుక్తా. న చ మేనిరే ఇతి వచనాత్
 మహాశూరతరస్తథేతి వరదానకృతమిదమాధిక్యమితి వాచ్యమ్. తథాత్మే
 తస్య రోషానుపపత్తే, "ధనూరుద్రస్తు సంక్రద్ధః" ఇతి వ్యక్తమ్. ఇహాగస్త్యా
 శ్రమే "స తత్ర బ్రహ్మాణః స్థానం విష్ణోః స్థానం తథైవచ, అగ్నేః స్థానం మహేంద్రస్య
 స్థానం చైవ వివస్వతః. సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కాబేరమేవ చ" ఇత్యా
 దినా బ్రహ్మాదీనావగస్త్యోపాస్యత్వముక్త్యా రుద్రస్య తదకథనాదపూజ్యత్వ
 ముచ్యతే, న చేమాన్యగస్త్యపూజకబ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యమ్, అసమ్భ
 వాత్. "అత్ర దేవాస్సగన్ధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతా
 హారం సతతం పర్యుపాసతే." ఇతి వచనం బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయమ్.
 కించ యథాగృహస్థస్య గృహే దేవగృహసత్త్వేగృహస్థస్యైవ పూజకత్వం స్వర
 సతః ప్రతీయతే, ఏవ మేవాత్రాపీతి నాపలాపావకాశః, కించ దక్షయజ్ఞవధే
 "యస్తాద్భాగార్థినో భాగః కన్పితో నైవ మే సురాః, వరాజ్ఞాణి మహర్హ్వాణి
 ధనుషా శాతయామి వః," ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వాదత్ర
 తస్య స్థానానిర్దేశః. నచ యది విష్ణుగ పరా దేవతా కథం తర్హి తస్య రామత్వేన
 జన్తేతి చేన్న, "అజాయమానో బహుధా విజాయతే" ఇత్యుక్తరీత్యా లోకాను
 జ్ఞుత్వాకృతం తదితి చోద్యానవకాశాత్, మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధా
 రణ మత్రోచ్యతే. "యాగతిర్యజ్ఞశీలానా మాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః, అపరావ
 ర్తినాం యాచ యాచ భూమిప్రదాయినామ్. మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ
 లోకా నను త్తమాన్," ఇతి అత్రాపరావర్తిత్వం పునరావృత్తిశూన్యత్వం ముక్తిరితి
 యావత్. "సచ పున రావర్తతే" ఇతి శ్రుతేః, న చ రణాదపలాయనముచ్యత
 ఇతి వక్తుం శక్యతే, తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యాననుగ్రాహ్యత్వాత్,
 తథాచ యజ్ఞాదిఫలావధిభూతాం ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః, అత ఏవ నృసింహ
 పురాణే. "మత్కృతే నిధనం యస్తాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్తాత్త్వం

మత్ప్రిసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసి” ఇతి. ఏవముపక్రమాదిషడ్విధతాత్పర్య
లిజ్జైర్వేదాంతవేద్యం పరతత్త్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే.
ఏవమేవాన్తే బ్రహ్మపాహ, “అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్భ్రవీమి నిబోధ తత్,
ఏతదేవ హి కావ్యంతే కావ్యానాముత్తమం శ్రుతమ్. సర్వం విస్తరతో రాజన్
వ్యాఖ్యాస్యతి న సంశయః, ఆదికావ్యమిదం రామ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్.
న హ్యన్యోఽర్హతి కావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృతే” ఇతి, ఏవం స్థితే యే
న కేనాపీదముక్తం వ్యజ్ఞనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి. తదపహస్య
మేవ. న హ్యన్యోఽర్హతీతి ప్రతిషిద్ధస్య రుద్రస్య ప్రతిపాద్యకోట్యంతర్భావవచ
నస్య కేవలబాలిశప్రలపితత్వాత్. యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానాదికం కృతమ్,
తత్సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవంతసుష్యభావనానుసారేణేతి విజ్ఞేయమ్. విశేష
తశ్చ తత్రతత్ర వక్ష్యామః “శ్రీవిష్ణోః ప్రథమే కాణ్డే జగజ్జననహేతుతా, ద్వితీయే
స్థితీహేతుత్వం తృతీయే మోక్షదాయితా. చతుర్థే గుణసంపత్తిః పంచమే సర్వ
హస్తృతా, షష్ఠే వేదాంతవేద్యత్వం సప్తమే సప్తప్రహేతుతా. ఏవం విష్ణోః పరం
తత్త్వం రామాత్తేతి సునిశ్చితమ్” గత ఏకోఽర్థః. ౧.

ద్వితీయస్తు. ఏవం భూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యతే ఇత్యాకాజ్ఞాయాం
తత్ప్రాప్త్యపాయభూతాం శరణాగతిమ్ “యో బ్రహ్మణం విదధాతి పూర్వం యో
వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, తగ్ హదేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై
శరణమహం ప్రపద్యే” ఇతి శ్రుతిముపబృంహయన్ వాల్మీకిరస్మిన్ రామాయణేఉప
క్రమప్రభృత్యుపసంహారాంత మనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముభేనాఖిలఫల
సాధనతయాప్రతిపాదయతి. తథాహి, ఉపక్రమే తావత్ “ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురు
పయాతో మహాద్యుతిః, శఙ్ఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః” ఇతి సర్వశేషీ
సర్వేశ్వరో రక్షాపేక్షా ప్రతీక్ష రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతాజ్ఞ్వల్యో
రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్మా, తదా దేవగన్ధర్వయత్యాశ్చ “తత
స్తాం శరణం గతాః” ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణా
గతిం చక్రరిత్యుక్తమ్, తతస్త్రిశంశునశ్చేషాదివృత్తాన్తేషు విశ్వామిత్రాదివ్యా
పారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః, సమర్థకారుణికవిషయా శర
ణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితమ్. తతశ్చ “స భ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య
రఘునన్దనః, సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతమ్.” ఇతి పురుషకార
పురస్కరణపురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితమ్ తతో భరతః “శిశ్యేపురస్తా
చ్ఛాలాయాయావన్తేన ప్రసీదతి” ఇతి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్.
అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ నిర్గమనాత్ తదాసీం
రామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనో

రథపూరణాన స్తరమాత్మానమభ్యషిచ్ఛత్ ; అతో న శరణాగతి వైఫల్యం చోద్యమ్. అథ దణ్డకారణ్యవాసిభిర్విరోధినిరసనాయ శరణాగతిరనుష్ఠితా - “తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః, సగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనే శ్వర” ఇతి. అత్ర సలజనవదవాసినామివ భగవద్విషయవాసి ఏవ శరణాగతిః. తదనన్తరమ్ “స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీ లోకాన్ సం పరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః. సతం నివృత్తం భూమా శరణ్యశ్శరణాగతమ్, వధార్హమపి కామత్స్యః పృథయా వ్యవసాయత్.” ఇతి కాకపుత్రాదే నాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి తదను సుగ్రీవవృత్తాదేన “కృతావధానస్య హి తే నాన్య తృశ్యాన్యహం క్షమమ్, అనరేణాజ్ఞలిం బద్ధ్యాః క్షణల్య ప్రసాదనాత్.” ఇతి శరణాగతిరజ్ఞలిరూపోక్తా. అథ సీతావచనేన “మిత్రమూకయిం కర్తుం రామః స్థానం వరీస్తుతా, వధం చానిచ్ఛతాఘోరం త్వయాఽసౌ ఘనుషర్షభః. విచిత్ర స్సహి ధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః, తేనమైత్రి భవతు తేయం జీవతుమచ్ఛసి.” ఇత్య నేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి. ఉపరి ‘సోఽహం కనుషిత స్తేన దాసవ చ్ఛావమానితః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గతః.’ ఇతి విభీ షణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వః త్వముక్తమ్. “తతస్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః, అజ్ఞలిం ప్రాజ్ఞుభిః పృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహాదధః.” ఇతి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య నాయోగ్యతాఽన్వేష్యవ్యా అయోగ్యస్య చ న యోగ్యతే త్యుక్తమ్. అశుచిభూతలజ్ఞానిర్గతమాత్ర ఏవహి విభీషణశ్శరణమ వృణోత్, రామశరణాగతేః ఫలాభావస్సమర్థకారణః పిషయత్వాభావానిత్యా ముః. ఉత్తరత్ర “అభియాచామ వై దేహీ మేత్థ మమ రోచతే, రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం గాక్షసానాముపస్థితమ్.” ఇతి త్రిజటావచనానుమతమాత్రేణ హనూ మద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితృత్వః భనాదన్యవిషయేఽన్యేనాపి పృతా శరణా గతిః ఫలవతీతి నిదర్శితమ్. విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణా గతసంబద్ధినోఽపి భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయ. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ఏవముపక్రమప్రభృతి ఓపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా. నైవముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తమ్. విశేషస్తు తత్తత్ప్రకారణే ప్రకృచ్ఛ యిష్యతే. ౨.

అస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రార్థిపూర్వం కైజ్జర్య
మేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే.

తథాహి. ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైజ్జర్యం ప్రధాన ఫలమిత్యుచ్యతే. అప్పరగప్రభృతిష్వవతీర్య తైస్తదనువర్తనోపదేశాత్ రావణ వధస్తానుషడ్గకః లక్షణోఽపి ప్రపద్యాహ, “అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్ర తస్స్వపతశ్చ తే, భవాంస్తు సహ వై దేహ్యా గిరిసానుషు రన్యతే.” ఇతి. తేన

సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వకై జ్ఞర్యం ఫలమితి వ్యజ్ఞితమ్. భరతోఽపి రామకై జ్ఞర్యామైవ తదభిషేకం సంప్రార్థ్య పాదుకావిషయకై జ్ఞర్యక్రమేణ మనీషితమలభత. దణ్డకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరపి వాచికాదిరూపమేవ కై జ్ఞర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే. “తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, మజ్జశాని ప్రయుజ్ఞానాగి ప్రత్యగృహ్లాన్ దృఢవ్రతాః.” ఇత్యుక్తేః సుగ్రీవవిభీషణాదప్రపత్తే రపి ముఖ్యం ఫలం కై జ్ఞర్యమ్. అన్యదానుషజ్ఞికమితి స్పష్టమ్, “అథ హరివరనాథగి ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరః తిమాజౌ యోజయిత్వాశ్రమేణ, గగనమతివిశాలం లఙ్ఘయిత్వాఽర్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామసార్థ్యం జగామ. పరిత్యక్తా మయా లఙ్కా మిత్రాణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చ” ఇత్యాదినా. ప్రాణార్థినగి కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రపత్తిస్సఫలా, అసత్ప్రకృతేరస్య పునరప్యేవం దురితప్రవృత్తి ర్భూదితి శిక్షణరూపానుగ్రహాయై కాక్షీనిరసనే నాస్త్రం నివర్తయామాస యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్తమస్త్రం తస్మిన్ ప్రాతికూల్యాన్నివృత్తే తన్ననీషితవిరోధిసుకృతే షు ప్రాయుజ్ఞ. యథా చ సముద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రం తస్మిన్ సానుతాపే శరణాగతే ద్విషత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యప్రవేశనన్యాయేన తద్విరోధ్యసురే షు ప్రయుయుజే. రామప్రపత్తిస్తాకించన్యనన్యగతిత్వరూపాధికారరహితేన కృతత్వాదల్పజ్ఞాల్పశక్తికవిషయత్వాచ్చ విఫలేతి ధ్యేయమ్. “సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గన్తుమర్హతి” ఇతి విభీషణోక్తిస్తు స్వప్రపత్తేగి ఫలదర్శనకృతా. తస్మాదనేన ప్రకారేణ శరణాగతేదేశ కాలాధికారిఫలనియమాభావేఽపి విషయనియమోఽస్తిత్యుక్తమ్. ఇయం చ ప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబద్ధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే. అత ఏవ శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః. తదుపయుక్తతయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనమ్. తథాపి ; సమర్థకారుణిః సుశీలవిషయిణీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ. తత్ర రాద్రధనుర్భజ్ఞపరశురామజయసాలభేదన సముద్రబద్ధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తమ్. సీతావియోగ కాలిః వృత్తానవిశేషైగి పరమకారుణికత్వమ్. గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నిరన్ధ్రసంక్లేషేణ సౌశీల్యమ్. విశ్వమిత్రాధ్వరత్రాణదణ్డకారణ్యవాసిమునిజనరక్షణరావణబాధితేంద్రాదిసకలదేవగణఃరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మసౌందర్యశీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య స్వఃదప్రాప్తి రూపసాక్షాదవతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వమ్. అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తేస్స ఫలసాధనత్వేఽపి అధికారివిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యా భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకతతై జ్ఞర్య రూపమోక్ష ఏవ ముఖ్యం ఫలమ్, అనుషజ్ఞికం ఫలాన్తరమితి సుస్పష్టమ్. ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్. ౩.

ఇయం చ ప్రపత్తిః పురుషకారేణ వినా న ఫలాయ భవతీత్యయమర్థోఽస్మిన్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే. “సీతాయాశ్చరితం మహత్” ఇతి హ్యుక్తమ్, తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతన్త్ర్యానన్యార్హత్వరూః పురుషకారధర్మప్రతిపాదనాత్, తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరో లేభే తదభావాన్నరావణః. విభీషణోఽపి “నివేదయత మాం క్షీప్రం విభీషణముఃస్థితమ్” ఇతి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత. రామోఽపి “ఆనయైవం హరిశ్రేష్ఠ” ఇతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార. ఏవం సుగ్రీవోఽపి రామభక్తహనుమన్తుభేన రామం శరణం యయావిత్యేవ జ్ఞాతవ్యమ్. ౪.

ఏవంభూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం పారతన్త్ర్యం చ.

తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచారేణ ప్రాచీకశత. “అహమస్యావరో భ్రాతా గుణైర్దాస్యముపాగతః, కురుష్వ మామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే. కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థగి ప్రకల్పతే” ఇత్యాదినా. ౧.

భరతముఖేన భగవత్పారతన్త్ర్యం ప్రకటితమ్.

“విలలాప సభామధ్యే జగర్హేచ పురోహితమ్, రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తుమిహార్హసి” ఇత్యాదినా “సర్వాత్మనా పర్యనునీయమానోయదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగమ్, నియుజ్యమానో ఘవి యశావరాజ్యే తతోఽభ్యషిచ్ఛుద్భరతం మహాత్మా.” ఇత్యన్తేన. ౬.

శత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతన్త్ర్యం ప్రాచీకశత.

“గచ్ఛతామాతులకులం భరతేన తదాఽనఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృతః” ఇత్యాదినా. ౭.

అస్య చాధికారిణో జ్ఞాతవ్య మర్థః శ్చ మత్రోచ్యతే.

తథోక్తమ్. “ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తివిరోధి చ. వదన్తి సకలా వేదాస్సేతిహాసపురాణకాః, మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాజ్ఞపారగాః.” ఇతి. తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం, లక్ష్మణాదివృత్తాన్తేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం, శరణాగతివర్ణనేనోపాయస్వరూపం, విభీషణాదికథయా భగవత్కైజ్కర్యరూపఫలస్వరూపం, రావణాదివృత్తాన్తేన విరోధిస్వరూపం, చోక్తమితి జ్ఞేయమ్. ౮.

అస్యాధికారిణ ఆకించన్యమనన్యగతికత్వం చాపేక్షితమితి వక్తుం బ్రహ్మరుద్రాదిదత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాన్తరాణాం, దశరథచరితేన పితుః, కాకాదివృత్తాన్తేన మాత్రాదేః, విభీషణమేఘనాదాదివృత్తాన్తేన భాతృపుత్రాదేశ్చారక్షకత్వోక్తిః. ౯.

అస్య చ భగవజ్జ్ఞానలాభ ఆచార్యమూల ఇతి హనుమచ్ఛ్రితేన దర్శితమ్.
తత్సుందరకాణ్డవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦.

అనేన చాధికారిణా “కృతకృత్యాః ప్రతీక్షంతే మృత్యుం ప్రియమివా
తిథిమ్” ఇత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతావధికాలః ప్రతీక్షణీయ ఇతి సీతాధ్యవసాయే
నోచ్యతే. “శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లజ్కాం షరబలార్దనః, మాం నయేద్యది
కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్.” ఇతి హ్యుక్తమ్. లజ్కానామ శరీరం, రా
వణకుమ్భకర్ణావహంకారమమకారౌ, ఇంద్రిజిదాదయః కామక్రోధాదయః, విభీష
ణో వివేకః, తత్ర చుద్ధా సీతా చేతనా, తస్యచ భగవజ్జ్ఞానం హనుమతాఽచార్యే
ణ తాదృశశరీరధ్వంసపూర్వకం తదన్తర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణం భగవత్తైవేతి విస్తరో
వ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః. ౧౧.

అస్య చ యావచ్ఛరీరం కర్తవ్యవిషయే రామాదిపద్వర్తితవ్యం న రావ
ణాదిపదిత్యుపదేశశ్చ యథాయోగం క్రియతే. ౧౨.

అస్య చ వాసయోగ్యో దేశో భగవత్సన్నిధిమాన్ దేశఏవేతి కోసలజనపద
స్థ జనవృత్తాన్తేనోక్తమ్. ౧౩.

అస్య చ కాలక్షేపోఽపి రామాయణేనైవ, ద్వయవివరణరూపత్వాత్.

అతఏవ రామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తమ్. ద్వయమ
ర్థానుసంధానేన సహ సదైవం వక్తేతి చ భాష్యకారః. తత్ర బాలకాణ్డేన శ్రీమచ్ఛ
బ్దార్థఉక్తః, అయోధ్యాకాణ్డేన నారాయణశబ్దార్థః కల్యాణగుణానాముపవర్ణ
నాత్, అరణ్యకాణ్డేన “తే తం సోమమివోద్యంతమ్” ఇత్యాదినా దివ్యమజ్జశవిగ్ర
హవర్ణనాచ్ఛరణశబ్దార్థః, కిష్కిన్ధాకాణ్డసుందరకాణ్డాభ్యాం శరణశబ్దార్థః, యుద్ధ
కాణ్డేన ప్రపద్యే ఇత్యసార్థః, ఉత్తరకాణ్డేన ముక్తిఫలకీర్తనాదుత్తరఖండార్థః.

అస్య చాధికారిణస్సదా జప్యం రామాయణమేవేతి దర్శయితుం

గాయత్ర్యర్థోఽత్ర ప్రతిపాద్యతే.

తథాపి, బాలకాణ్డే వేదప్రసిద్ధజగత్ప్రసూతి హేతుభూతభగవత్స్వరూప
వర్ణనాత్తత్సవిత్పశబ్దార్థః, అయోధ్యాకాణ్డ కిష్కిన్ధాకాణ్డయోర్గుణగణవర్ణనా
వ్యరేణ్యశబ్దార్థః, అరణ్యకాణ్డే తేజోమయశరీరవర్ణనాత్ భర్తశబ్దార్థః, సుందరకాణ్డే
దివ్యమజ్జశవిగ్రహలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః, యుద్ధకాణ్డే ధీమహిశబ్దార్థః శరణాగ
త్యుక్తేః, ఉత్తరకాణ్డే ముక్తిఫలకీర్తనాత్ప్రతీయపాదార్థః ఇతి. ౧౪.

ఏతేన చాధికారిణా చార్వాకబౌద్ధాదిదర్శనాద్యసచ్ఛాస్త్రస్పర్శోఽపి న
కార్య ఇతి జాబాలిలక్షణవచనతత్ప్రత్యాదేశాదినా నిర్ణయతే. ౧౫.

మహతామపి వ్యసనం భవతి అత స్సంసారే జహాసా కాశ్యేతి వై రాగ్యసం
పత్రయే నాగపాశ, బ్రహ్మస్త్రబంధ, సీతావహరణ, రాజ్యభగ్నింశానా, వ్యక్తము
క్తమ్. విస్తర స్త్వన్యత్ర. దిక్షాత్రమత్ర ప్రదర్శితమ్. ౧౦౦.

లోకవ్యవహారాయ చతుర్ముష్టికలార్థోఽపి సంగ్రహణాత్ ప్రతిపాద్యతే.

“యదిహస్తి తదన్యత్ర యన్నేహస్తి న తత్ స్వచిత్ర” ఇతి న్యామత్.

తథాహి, ప్రతిపాదితయా నిశా వేదార్థో దర్శితః, హనుమద్వచనశ్లాఘాయామ్
“అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్తానవ్యజ్జనప్థయా” ఇత్యాదౌ శిక్షార్థః, అశ్వ
మేధాదిప్రకరణే కల్పసూత్రార్థః, “నూనం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుభా
శ్చుతమ్” ఇత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః, ఏవమన్యత్సర్వమత్ర సూక్ష్మబుద్ధ్యా జ్ఞాత
వ్యమ్. ఏవమేతేఽష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః, ఇతి శ్రీగోవింద రాజాశ్రయేణ సజ్జల
హ్య ప్రదర్శితాః. ౧౦౧.

పీ ఠి కా.

కల్యాణంకురుతాదనంతఫలదశ్శీగ్రహక్షణాసోగ్ధ గురుర్వేదాంతప్రతిపాదిత
 స్వమహిమా సోమార్థచూడామణిః, యత్పాదాబ్జవిలోకనాన్తునిగణా హ్యజ్ఞాన
 హీనాః పునర్విజ్ఞానం ప్రతిపద్య నిర్మమతరాసాస్వినందమాపేదిరే. వటవిటపితటికు
 టీరమూశం కుటిలమతిత్వనిరాసనే పటీష్ఠమ్, అఘటితఘటనాగరిష్ఠశక్తిం ప్రకటిత
 బోధముపాస్త హే జటాలం. కరే జ్ఞానముద్రాన్తుభే మకానముద్రాం స్వయం
 యోగనిద్రాం వహంతం మహంతమ్, దిశంతం సుమేధాం వటస్యైవ మూలే వసం
 తం గురూణాం గురుం తం భజామః. తరుణీశంభోః కరుణామూర్తిః కవితాసరణిం
 కలయత్వనిశమ్, అరుణాంబుజసోదరపాదయుగస్తరణం యస్యాశ్శరణం యన్నః.
 వావిళ్ళ కులకల్పద్రుస్సురభూసురతోషకః, ససాక్షాత్పండితైరేవ పూర్ణః పల్లవితోఽ
 భవత్. వావిళ్ళ వంశోత్తమవంశదివ్యముక్తామణిశ్చారురుచిస్సువృత్తః, ఆత్రేయవంశో
 ఽపి కళాధరత్వాచ్చివేంకటేశ్వర్య వరస్సుచంద్రః. యథైవానసూయాసతీగర్భ
 సింధోస్త్రిమూర్త్యుద్భవః ప్రాగభూదత్రియోగాత్, తథా వేంకటేశ్వర్యతో మంగ
 మాంబోదరాదావిరాసంత్సుతాస్తే త్రయోఽమీ. జ్యేష్ఠ నైషాం సూరిబృహద్రా
 గణ్య స్సుబ్రహ్మణ్యస్సజ్జనానందకారీ, పితృం వాక్యం పాలయన్ వర్తతే శ్రీవేదాం
 తార్థాన్ భాసయన్తానివర్యః. తేషు ద్వితీయస్తులనాద్వితీయస్సుపుణ్యచర్యస్సుమతి
 ప్రవర్యః, సోఽనంతనారాయణనామధేయస్సానందమాస్తే విదుషాంవిధేయః. భ్రా
 తారామస్వామినామాస్య కుర్వే శ్రీమద్వాల్మీక్యక్తరామాయణస్య, సాచం పారా
 వారతుల్యస్య గూఢం వక్తుం చిత్తే యత్నమీశ ప్రసాదాత్. కావ్యం రామకథాసు
 ధారసలసద్వల్లీకజన్తా మునిశ్శ్రావ్యం యత్కలయాంచకార భగవల్లీలారహస్యా
 ప్తయే, వక్తుం ప్రతిపత్తుమఘ్యగువచోగుంభానికల్పేతకస్తస్తాదస్యనుకంపయా
 రఘుపతేరుద్యుక్తచిత్తోహ్యహమ్. తరంగైరుత్తుంగైః కృతదురితేభిర్నైర్విజయతే
 వచోమాధుర్యాఢైర్వివిధబహువస్తూత్తమగణైః, రహస్యాభ్యైరుద్యద్భుతాణిమణి
 భిరాకల్పమఖిలః ప్రబంధోఽయం రత్నాకర ఇవ బుధామోదజనకః. శ్రీతీర్థతిలక
 కతకైర్గోవిందాద్యైః ప్రణీతాని, సంవీక్ష్య వ్యాఖ్యానాన్యవిరుద్ధార్థాన్ ప్రవక్ష్యే
 హమ్. మందోఽపి యేన విందేద్రామాయణసారసర్వస్వమ్, తన్నంద్యతాం బుధేం
 ద్రైరాలోక్య గుణైకదర్శిభిస్సమ్యక్. శ్రీమత్పట్టాభిరామార్యపాండిత్యపరిమండి
 తాం, కల్యాణపురసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యవచోయుతాం. వావిళ్ళ రామస్వామ్యాఖ్య
 సంఖ్యావద్రచితాం కృతిం, రామాయణరహస్యార్థరత్నాకర ఇతి శ్రుతాం. సతా
 మానందజననీం రహస్యార్థప్రకాశికాం, ఏతామాలోక్య హృష్యంతు పండితాయే
 గుణాదరాః.

తత్ర ప్రథమతః శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షి ప్రణీతశ్రీమద్రామాయణాఖ్య మనా
కావ్యపారాయణశ్రవణాదిషు క్రియమాణేషు కీదృశఫలప్రాప్తిర్భవతీత్యాశంకయా
శ్రీమద్రామాయణార్థోః బృహంహక నాల్మీకిచరిత్ర బ్రహ్మాండపురాణతత్త్వసంగ్రహరా
మాయణదౌగ్ధాస రామాయణాగస్త్య రామాయణోమాసంహితాద్యనేకగ్రంథ
పరిశీలనపూర్వకం తత్తద్గ్రంథప్రతిపాదితపరమఫలం ప్రదర్శయితుమాదౌ రామ
నామఽతనఫలం నిరూప్యతే. ఉమాసంహితాయాం యమధర్మరాజం ప్రతి బ్ర
హ్మోక్తిః, “శ్రీరామప్రాతిపదికమవశేనాపి సంగృణాన్, ముక్తిం ప్రాప్నోతి మనుజః
కింపునర్బుద్ధిపూర్వకమ్. రాశబ్దోచ్చారణాదేవ పాతకా దేహాపంజరంత్, నిర్వాం
త్యాయాంతి పాపాని మవర్ణాదర్శనాత్పునః. రాశబ్దోచ్చారణే జాతే వక్త్రాత్పాపం
విగచ్ఛతి, మకారశ్రవణే జాతే భస్మీభావం గమిష్యతి.” అత్రైవ తృతీయాధ్యాయే
షష్ఠశ్లోకః. ఉమాం ప్రతిశివోక్తిః. “రామేతి రామచంద్రేతి రామభద్రేతి వామనుమ్,
యావజ్జీవం జపన్తర్థ్యః జీవన్ముక్తో న సంశయ” ఇతి. శ్రీరామనామఽతనఫలస్తుతిః,
అథ శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే క్రిమేణ బాలకాండాదిసప్తకాండేషు తత్తత్ప్రక
రణస్థశ్లోకసర్గాదీనాం పారాయణశ్రవణాదిఫలం సప్రమాణం నిరూప్యతే, ఉమా
సంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. “రామాయణస్య మాహాత్మ్యం వక్తుం
వర్షశతైరపి, అశక్యం విస్తరాద్వక్తుం సంతేషాద్వచ్చి సాంప్రతమ్, రామాయణస్య
వాక్యం నాపాదంవా పదమేవ వా, భుక్త్యంతేతు ప్రయుంజానో బ్రహ్మభూయాయ
కల్పతే. రామాయణకథామేవ యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః, విభూతపాపాస్తే
యాంతి బ్రహ్మలోకమనామయ” మితి. తత్త్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే
ఏకవింశతితమసర్గే ద్వావింశశ్లోకః. “సంసారతాపముక్తానాం జన్తునాం హత
చేతసామ్, శ్రీమద్రామాయణాఖ్యానపీయూషం భేషజం స్మృతం. తపస్సాన్వి
ధ్యాననిరతమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః, తపసాం సిద్ధిమాప్నోతి స్వాధ్యా
యస్య చ మానవ.” ఇతి. ఉమాసంహితాయాం. “శ్రుత్వా సంతేషకం కావ్యం
ప్రత్యహం శ్రావయేత వా, సలేద్వా ప్రత్యహం మర్త్యో బ్రహ్మభూయాయకల్పతే.
పఠన్ ద్విజ ఇతి ప్రోక్తశ్లోకస్య పఠనాత్సదా, సర్వజ్ఞత్వమవాప్నోతి నాత్ర
కార్యా విచారణా, మానిషాదప్రతిష్ఠాత్వమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః, వాగ్దీనాం
ప్రవరో మర్త్యో లోకే భూత్వా చరిష్యతి.” బ్రహ్మాండపురాణే. “తస్మాదిదం బాలకా
నాం పాఠ్యమాదరతః పురా, కృత్స్నశాస్త్రేషు నిఘ్నో భవిష్యతి న సంశయః, వక్తా
సభాసు సర్వత్ర భవిష్యతి చ వల్లభః. అయోధ్యావర్ణనం శ్రుత్వా ముచ్యేత సకలా
ఘటః, మహాభూతసముత్థానం యే శృణ్వంతి మహీతలే, తేషాం భూతాదిసంభూతా

నాస్తి పీడా కదాచన. నృపాంగనానాం రాజ్ఞా తు పాయసస్య ప్రభేదనమ్, శృణో
తియాస్త్రీ పుత్రం సా లభతే న చిరాదిహ. రామాదీనాం చతుర్థాం తు ప్రసూ
తిం యశ్శృణోతి హి, స పుత్ర పౌత్రైస్సంయుక్తః స్థిత్యా రామపదం వ్రజేత్.
ఋషేగపూజాం సమాకర్ణ్య ఋణాన్తుక్తో భవేన్నరః, తాటకాఖ్యానమాకర్ణ్య పా
పం తరతి మానవః. తాటకావధమాకర్ణ్య హ్యవిద్యానాశమాప్నుయాత్, స
హత్వా రాక్షసాం తస్యా నితి శ్లోకాదివర్తినః. శ్రవణేన సకారస్య దూరతో
యాతి పాతకమ్, శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతునామాకరో మహాన్. ఇ
త్యుపక్రమ్య గంగాయా వై భవశ్రవణాన్నరః, విముక్తభవబంధస్తు గంగాసా
యుజ్యమాప్నుయాత్.

సగరస్యాశ్వమేధస్య శ్రుత్వా విధిమను త్తమమ్, బ్రహ్మహత్యాదిపాపేభ్యో
ముక్తాస్సుశ్శ్రద్ధయా నరాః. స గత్వా నగరం రాజా ఇత్యుపక్రమ్య శృణ్వతః,
పితర స్స్వర్గమాయాంతి నిరయస్థా అనూదకాః. శ్రుత్వా రుద్రస్య చరితం రుద్ర
లోకం గమిష్యతి, కుమారసంభవం భక్త్యా యశ్శృణోతి నరోత్తమః. భక్తశ్చ
యః కార్తికేయే కాకుత్స్థే భువి మానవః, ఆయుష్షాన్ పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కంద
సాలోక్యతాం వ్రజేత్. శాపముక్తిశ్చ భార్యాయాశ్శ్చుతా చేద్దౌతమస్య హి,
నరః పాపాన్విముచ్యేత నారీవా వ్యభిచారజాత్. ఇమా కుమారావిత్యాది జన
కేన సుభాషితమ్, హరేస్తనవం సమాకర్ణ్య ముచ్యతే సర్వబంధనాత్. విశ్వమి
త్రస్సధర్మాత్తే త్యత్రాద్యక్షరసంశ్రవాత్, నష్టపాపా విదోషస్సంతోమలోకే
మహీయతే. ప్రపామధ్యేత్యుపక్రమ్య జనక్యా మంగళోత్సవమ్, శ్రుత్వా వివా
హసమయే భర్తా దీర్ఘాయురాప్నుయాత్. రామ దాశరథే వీర వీర్యంతే శూరియ
తేద్భుతమ్, ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాం బ్రహ్మతేజోవివర్ధతే. కాండాంతం శ్రావయే
ద్వాపి శృణుయాద్వా నరర్షభః, ఉపేత్య భార్యం హృద్యాం చ రమతే ప్రీతి
పూర్వకమ్. ఇతి బాలకాండ ఫలస్తుతిస్సమాప్తా.

అథ అయోధ్యా కాండఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం. పట్టా
భిషేకసంభారాన్ వసిష్ఠేన ప్రచోదితాన్, శృణ్వంత హిపతిర్భూత్వా స్థిరం రాజ్య
మవాప్నుయాత్. తురీయవర్ణకమిదం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్, శృణ్వతాం సర్వపాప
ఘ్నం సంసారభయనాశనమ్. వనవాసస్య సంఖ్యాయేత్యత్ర పంచమవర్ణకమ్. గాయ
త్రా మానవశ్శ్చుత్వా సూర్యద్వారాత్పరం వ్రజేత్. రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చే
త్యత్ర షష్ఠాక్షరం బుధః, శ్రుత్వా దేవాం తస్మాదాప్నోతి రాఘవస్య సయాపతామ్.
నిరీక్ష్య సముహూర్తం త్విత్యత్ర దేవాస్తు సక్తమమ్, వర్ణం శ్రుత్వా ధూత
పాపా రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్. రామః కృతార్థం భరతం సమాశ్వాసయ
దాత్తవాన్, ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాం వై రాగ్యం జాయతే భృశమ్. రఘునాథ
స్య మాతుశ్చ భరతస్య సుభాషితమ్, శృణ్వతాం సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యంత్యేవ న
సంశయః. రఘునాథప్రసాదేన రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్, అత్రేశ్చ దర్శనం

పశ్చాదనసూయాభిదర్శనమ్. అనసూయాప్రణామం చ సాతివ్రత్యస్తుతిం తథా. సీతాకల్యాణసంప్రశ్నమంగరాగస్య చార్పణమ్, శ్రుత్వా కన్యా సదా భక్తారమతేఽరుంధతీ యథా. సాకేతకాండస్య ఫలం వక్తుం వర్షాయులై రపి, న శక్యతే మహాదేవి క్వచిత్కించిత్ప్రవచ్ఛ్యహమ్. అయోధ్యాకాండమఖిలం యే శృణ్వంతి సరోత్తమాః, తే సర్వే హరిసాయుజ్యం ప్రాప్నువంతి న సంశయః. ఇత్యయోధ్యా కాండఫలస్తుతిః.

అథ అరణ్య కాండఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం ఉమాంప్రతి శివోక్తిః. యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి శ్రావయేత వా, తస్య సర్వాణి సాపా నిలయం యాంతి న సంశయః. శరభంగాశ్రమగతిం రాఘవస్య మహాత్మనః, శృణ్వన్ త్రిదశలోకం వై ప్రాప్నోత్యేవ న సంశయః. అద్యాహం దీవితం జహ్యం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణామ్, ఇత్యాదిశ్రవణాన్తర్జ్యో రామోత్కంఠితమాప్నుయాత్. శ్రు త్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధా ద్విముచ్యతే, భరతస్యావ్యపుత్రస్యేత్యత్రత్య నవమాక్షరమ్. భక్త్యా శ్రుత్వాచ గాయత్ర్యాః పరాం సిద్ధిమవాప్నుయాత్, సీతా పహారమారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి. శ్రవణాచ్ఛాన్తవిహితం జ్యేష్ఠాదేవీ విముంచతి, సీతాన్వేషణమాకర్ణ్య నై వలక్ష్మీర్వియుజ్యతే. జటాయోర్సంస్కృతిం శ్రుత్వా నరస్త్వర్గమవాప్నుయాత్, కబంధమోచనం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాంతి మానవః. శబర్యాస్సద్గతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవేత్, గచ్ఛ శీఘ్రమితో రామేత్యత్రత్యం దశమాక్షరం. నిశమ్య దేవ్యామనుజ సూర్యలోక మవాప్ను యాత్, అరణ్య కాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహాతలే, రాఘవస్య ప్రసా దేన విష్ణులోకం వ్రజంతి తే. ఇత్యరణ్య కాండఫలస్తుతిః.

అథ కిష్కింధా కాండ ఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం శివః. సుగ్రీవసఖ్య మారభ్య యావ ద్వానినిషాదనమ్, శ్రుత్వా విజయమూహ్నీతి ముచ్యతే జారదోషతః. దండాదన్యం న పశ్యామి త్యత్రై కాదశమాక్షరమ్, శ్రు త్వామర్త్యస్వప్రకాశో లక్ష్మీలోకమవాప్నుయాత్. అభిషేకం చ రామేణ దుమా యాః ప్రాప్తిముత్తమామ్, సుగ్రీవస్య జయం శ్రుత్వా రాజ్యలాభమవాప్నుయా త్. వాక్యమాత్మహితం చై వే త్యత్ర ద్వాదశవర్ణకమ్, శ్రుత్వా రామప్రసాదేన సోఽమృతత్వమవాప్నుయాత్, కిష్కింధా కాండవతనా త్తదర్థశ్రవణాదపి. సర్వదా సర్వలోకేషు కామచారో భవేన్నరః. ఇతి కిష్కింధా కాండ ఫలస్తుతిః.

అథ సుందర కాండ ఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః. తతో రావణసీతాయా స్సీతాయాశ్శత్రుకర్షణః, ఇతి శ్లోకం సమాకర్ణ్య కార్యసిద్ధిం లభే న్నరః. బ్రహ్మాండపురాణే. సుందరాదిమసర్గస్థ హనూమద్విక్రమాదికం, శ్రుత్వాఃస్తా రకుష్ఠాది భూతభేతాశనాశనమ్ స నిర్జిత్య పురిం శ్రేష్ఠా మితి శ్లోకాదిమాక్షరమ్, శ్రు త్వాబంధా ద్విముక్తస్సౌ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే. సీతాసందర్శనం శ్రుత్వా వీత శోకో భవిష్యతి, శ్రుత్వాతు త్రి జటాస్వప్నం దుస్స్వప్నం నశ్యతిధృవమ్. శ్రీరామ

ముద్రికాదానం యే శృణ్వంత్యాదరేణ తు, నిర్జిత్య శత్రూంతస్సంగ్రామే స్థిరం
రాజ్యం వ్రజంతి తే. ధన్యా దేవాస్సగంధర్వా ఇత్యత్రాదిమమక్షరమ్, శ్రుత్వా
చతుర్దశం వర్ణమసంగో వాయువచ్ఛరేత్. హనూమద్ద్రహణం శ్రుత్వా బంధాన్తు
చ్యేత మానవః, లంకాదాహాదికం శ్రుత్వా తాపత్రయహతిర్భవేత్, మంగళాభి
ముఖిత్యస్త్రిన్ శ్లోకే యత్ప్రథమాక్షరమ్, తద్దాయత్రాః పంచదశం శ్రుత్వా
మద్రూపభాగ్భవేత్. శ్రుత్వా తు పంచమం కాండం హనూమద్విజయాంచితమ్,
ఆంజనేయప్రసాదేన బ్రహ్మలోకం స గచ్ఛతి. ఇతి సుందర కాండఫలస్తుతిః.

అథ యుద్ధ కాండఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి
శివోక్తిః. రామాంజనేయసంవాదం శ్రుత్వా ముచ్యేత కిల్బిషాత్, విభీషణపరి
తూదిశ్రవణా న్తోక్షమాఘ్నయాత్. సకృదేవేత్యముం శ్రుత్వా నరః ప్రాప్నోతి
చాభయం, సేతుబంధస్య కథనం శ్రుత్వా ముచ్యేత పాతకాత్. సంసారసాగరం
తీర్త్వా పరం ప్రాప్నోతి మానవః, హరిశ్శతవలిర్వీర ఇతి శ్లోకాదిమాక్షరం. శ్రుత్వా
దేవ్యాష్టాదశంతదపమృత్యుజయో భవేత్, ధన్వీసంహననోపేత ఇతి శ్లోకస్థితం
శుభం. ధవర్ణమాదిమం శ్రుత్వా సాత్వతం పదమాఘ్నయాత్. యో వజ్రపాతా
శనిసన్నిపాతా నిత్యత్ర పూర్వాక్షర మాదరేణ, శృణోతి చాష్టాదశమాక్షరం
తు దేవ్యాః ప్రయాత్యేవ పరంతు పూరుషః.

కుంభకర్ణస్యనిధనం శ్రుత్వా తద్గురువక్త్రతః, శాపదోషేణ ముచ్యేత పుమాం
త్సద్యో నసంశయః. రావణేర్నిధనంశ్రుత్వా కలిదోషాత్ప్రముచ్యతే, యమదండో
పమంభీమమత్రత్యైకోనవింశకమ్. గాయత్రీబీజమాకర్ణ్య యమలోకం నగచ్ఛతి,
వధంరాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః, శ్రుత్వా నరః పాపబంధాన్తుచ్యతే జన్మ
కోటిజాత్. ఉమాసంహితాయాంశివః. కుంభకర్ణస్య నిధనంశ్రుత్వా సద్గురువక్త్రతః,
కుంభీపాకగతాంతస్సర్వానుత్తరయతి పూర్వకాత్. రావణేర్నిధనం శ్రుత్వా లక్ష్మ
ణాత్ప్రీతిపూర్వకమ్, స్వర్గస్థాః పితరస్తస్య విష్ణుమందిరగామినః. భరద్వాజాశ్రమం
ప్రాప్య వవందే నియతోమునిమ్, ఇత్యాదిశ్రూయతాం నృణాం యావత్పట్టాభి
షేచనం. సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యన్తి పాపరాశిశ్చ నశ్యతి బ్రహ్మాండే. సాంతం రామా
యణఫలం విందత్యేవ నసంశయః, పట్టాభిషేచనంశ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః,
రాఘవస్య ప్రసాదేన మోక్షం ప్రాప్నోత్యసంశయః. ఉత్తరకాండే. ప్రాప్త
రాజ్యస్య రామస్యేత్యత్రత్యప్రథమాక్షరం, శ్రుత్వైకవింశంగాయత్రా రుద్ర
సాయుజ్యమాఘ్నయాత్. చక్రప్రహారైరిత్యత్ర శృణ్వతాం ప్రథమాక్షరం,
ద్వావింశబీజంగాయత్రా కాబేరవసతిర్ద్వైధా. బ్రహ్మాండే. యశ్శృణోత్యుత్తరం
కాండం భక్తిశ్రద్ధాసమన్వితః, తస్య రామప్రసాదేన సర్వసిద్ధిర్భవిష్యతి.

ఇతి రామాయణస్థ తత్తత్ప్రకరణశ్లోకసర్గపారాయణశ్రవణ

ఫలస్తుతిప్రకరణం సమాప్తమ్.

శ్రీమద్రామాయణే షట్కాండపాఠాయణ ఫలస్తుతి విచారః.

బ్రహ్మాండపురాణే, ఏకోనపంచాశదుత్తరశతసంఖ్యాకే అధ్యాయే శ్లో. శ్రీమద్రామాయణం శ్రుత్వా షట్కాండం భక్తిసంయుతః, వహద్రాజ్యమవాప్నోతి నాత్ర కార్య విచారణా. షట్కాండశ్రవణం యస్తు కుర్యాద్రామాయణే శుభే, తస్యపుణ్యఫలంవ క్తుమశక్యం సర్వదైవతైః. కించిత్పశ్యన్ముని దేవేశ నిర్మితం శ్రుతిషు ప్రియే, పట్టాభిషేకసన్తాంతం కఠిన్వ తు సరోత్తమః, యం యం కామయతే కామీ తంతమాప్నోత్యసంశయం. విశిష్టరామాయణశ్రవణ తలఫలస్తుతిః. బ్రహ్మాండపురాణే, పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. చతుర్వింశత్యహస్రం తు రామాయణమతంద్రితః, యః పఠేచ్ఛుణుయాద్వాపి వై కుంతః కమశ్చుతే. రామాయణం సోత్తరంతు యశ్శృణోతిపఠేతవా, సీతాం ముక్తసాదేన స సర్వం లభ తేధ్రువమ్. రామాయణస్థమాహాత్మ్యవిచారః. బ్రహ్మాండే అష్టాచత్యురంశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే శ్లో. రామాయణస్థమాహాత్మ్యం శృణువత్స్యే ద్విజోత్తమ, రామాయణస్థవర్ణస్య శ్రవణాద్భూప్రదక్షిణమ్, కృతంసహస్రనారేణ యత్ఫలం తత్ఫలం లభేత్. ఉమాసంహితాయాం. శృణ్వన్రామాయణంభక్త్య యగిసాదం కమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణస్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా. యగి కర్మంజలినంపుష్పై రహర హస్సమ్యక్పిబత్యాదరా ద్వాత్మీ కేర్వదనారవిందగళితం రామాయణాభ్యుద్యుతమ్, జన్మ వ్యాధిజరావిఃత్తిమరణై రత్యంతసోపద్రవం సంసారం సపిహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విజ్ఞః పదం శాశ్వతం. సకృద్రామాయణం శ్రుత్వా అపుత్రః పుత్రవాక్ భవేత్, రామాయణంపఠేన్యస్తు తస్య గేహే రమాంతిః నాచిబ్రహ్మ వసేచ్ఛి తే సత్యమేవ వసామ్యహం, తస్యాక్షిణి హరిశ్చంద్రో రోమకూపేషు దేవతా. బ్రహ్మాండే. ఏతద్విద్యానాన్య శ్రవణం యఃకుర్వీతనరాధమః, సనారకీతివిజ్ఞేయస్సత్యమేతన్యగ్రీవీమితే. రామాయణ మహాపుణ్యకథా యత్ర ప్రవర్తతే, తతోపి యోజనశతం పవిత్రమితి గద్యతే. నవేదైర్న తపోభిస్సాన్నిన తీర్థాచరణై రపి, నకృచ్ఛగ్రిహ్వశ్వమేధైశ్చ న యజ్ఞైర్న వ్రతై రపి. రామాయణై కశ్లోకస్య శ్రవణాద్యా గతిస్సక్రృతా, నాస్తి నాన్యేవ సా విప్ర ఇత్యాజ్ఞాపారమేశ్వరీ. రామాయణే పఠ్యమానే యస్త్వాగచ్ఛతి భక్తితః, సనరః కోటివర్షాణాం గంగాస్నానఫలం లభేత్. ఏన్స్త్రికశ్లోకమాత్రే తు శ్రుతే నియమతో ద్విజ, బ్రహ్మహత్యాదిపాపాని తం త్యక్త్వా యాంతి దూరతః యస్తు రామకథాంత్యక్త్వా అన్యత్కర్తుమిహేచ్ఛతి, స్వగృహేసుసమృద్ధాన్నం త్యక్త్వాభిక్షామటత్యసా. యస్తు రామాయణం త్యక్త్వా హ్యన్యత్కర్తు మిహేచ్ఛతి, సురూపాంస్వస్త్రియం త్యక్త్వా కుష్ఠీమిచ్ఛత్యరూపిణీం. యస్తు...తి, సనరఃపాయసంత్యక్త్వా హ్యచ్ఛిష్యం ప్రతిధావతి. యస్తు...తి, సుగంధసంయుతజలం. త్యక్త్వా మూత్రం ప్రతీచ్ఛతి. యస్తు...తి, సరాజ్యసంపదం త్యక్త్వా నరకం గంతుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, సద్రవ్యసంచయం

త్యక్త్వా మృత్యుంపాదనమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, సగోక్షీరం విహాయాశు గార్దభీక్షీరమృ
చ్ఛతి. యస్తు...తి, స్వస్యభార్యాం సుందరాంగీం త్యక్త్వా మాతరమిచ్ఛతి. యస్తు...
తి, సయాగీయం పశుం త్యక్త్వా పితరం హంతుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, గుడోదకం సర
స్వక్త్వా సః క్షారోదకమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, ససూర్యాగ్నిప్రభాం త్యక్త్వా హ్యాంధ
కారం ప్రథావతి. యస్తు...తి, అమృతస్య సరః త్యక్త్వా విషం పాతుమిహేచ్ఛతి.
యస్తు...తి, సపాతుముదకంత్యక్త్వాసురాంపాతుమిహేచ్ఛతి. యస్తు...తి, సస్వ
భార్యామృతౌ త్యక్త్వా చండాలీం గంతుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, త్యక్త్వాహోమార్ధ
మగ్నీంస్త్రీ శ్శశానాగ్నిం సథావతి. యస్తు...తి, త్యక్త్వా సమర్థో హర్త్యాదీన్
శ్శశానే వాసమిచ్ఛతి. యస్తు...తి, స్వర్ణరాశిం నరస్వక్త్వా సచార్యం కర్తుమిచ్ఛతి.
యస్తు...తి, సబ్రాహ్మణం విహాయాన్యం శూద్రం పూజితుమిచ్ఛతి. యస్తు...తి,
గాయత్రీం మాతరం త్యక్త్వా వేదాన్ జప్తుమిహేచ్ఛతి. యస్తు...తి, సదేవత్వం
పరిత్యజ్య పిశాచత్వమపీచ్ఛతి. రామాయణశ్రవణతో యత్ఫలం భవతి ద్విజ, త
త్ఫలం శ్రోతుకామస్య నాహం వక్తుం తవక్షమః. అర్థవాదోయమితి వై న మంత
వ్యః కదాచన, తథా వక్తార ఏవేహ యాంతి మూఢాస్త్యధోగతిమ్. అహం తే
సర్వలోకానాం హితం వచ్చి మునీశ్వర, యస్తుసందేహాయుక్తస్సాన్య దస్తిన్న ర్థే వి
మూఢభీః. సందేహాత్తా సవై మర్త్యో నరకం ప్రాప్నుయాత్ ధృవమ్, తస్మాన్న చా
ర్థవాదోయమితి శంక్యో మనీషిభిః. అహం రుద్రత్వమగమం విష్ణు ర్విష్ణుత్వమేవ
హి, బ్రహ్మ బ్రహ్మత్వమగమత్సేంద్రా దేవత్వనూపునన్. శతకోటిప్రవిస్తీర్ణమేత
ద్రామాయణం మహాత్, మల్లోకే విష్ణులోకే చ సత్యలోకే పరంతప. సందీప్తరాద
శృణవమహం రామాయణం పురా, విష్వక్సేనా తథా విష్ణు శృణోతి చరితం
సదా. మార్కండేయాత్పద్మజోపి శృణోతీమమహామనుం, పంచాశతోక్తివిస్తీ
ర్ణాం కథాం చేమాం ధృవాంతికే. గాయంతి దేవా నిత్యం వై సరమానందనిర్భ
రాః, తథా గవాం చ లోకేషు దశకోటిప్రవిస్తరం. ఇమం గాయంతి సతతం కల్ప
వృక్షాదయో మునే, దేవేంద్రస్య సమీపే తు కోటివిస్తీర్ణమద్భుతమ్. ఇమం గా
యంతి సతతం వాలఖిల్యాదయస్సదా, పంచాశతోక్తిసంఖ్యాకమిమమాద్యం పు
రాతనం. సర్వలోకే చ గాయంతి వసిష్ఠాద్యా ఋషీశ్వరాః, లోకేషు గాయం
త్యేతాం హి ప్రత్యేకం కోటివిస్తృతాం. వ్యాఖ్యాతి నారదస్తత్ర నిత్యానందప్ర
దాం సదా, సహస్రాణాం చతుర్వింశచ్ఛ్లోకానాం సంఖ్యయా యుతామ్. ఉపాదిశ
మహం తస్య వాల్మీకేర్భావితాత్మనః, తామేవ సంహితాం చోమా పతత్యన్వహ
మాదరాత్ తస్మాద్రామాయణం సాంగం యశ్శ్రావయతి శాస్త్రతః, సోఽన్యం పు
మాంసం ననమేన్నియమస్థో భవేద్యది. స ఏవ వంద్యోధన్యశ్చ హ్యస్తాకం చ ద్వి
జోత్తమ, కిమత్ర చిత్రం వక్తవ్యం యః శ్రూయా ద్రాఘవం మనుం. స ఏవ విష్ణుః
ప్రజ్ఞా చ శివోహం చ న సంశయః.

శ్రీమద్రామాయణ లేఖనఫలస్ఫుటివిచారః.

శ్రీమద్రామాయణే యుద్ధకాండే ఏకత్రింశది తరశతతమసర్గే, చతుర్వింశ
 దు తరశతతమఃశ్లోకః. భక్త్యా రామస్య యేచేనూం సంహితామృషిణా కృతామ్,
 లిఖంతి చ మహాత్మానః తేషాం వాసత్రివిప్యవే. కించ. తత్త్వసంగ్రహరామాయణే,
 ఉత్తరకాండే, వింశతితమే సర్గే. రామాయణస్య శ్లోకాని యే లిఖంతి మహితలే,
 తేషాందేవి మయాసార్థం నివాసః పరమాత్మని భాషాంతర్కృత రామాయణశ్రవ
 ణాదిభిశ్చాస్త్రీయఫలాభావవిషయస్త్రితపాదనే. తత్త్వసంగ్రహరామాయణే. సంస్కృ
 తం గామచరితం పరిత్యజ్య నరాధమః, కథా భాషాంతరకృతం మృగతృప్తజలం
 పిబేత్. కించ. కథా భాషాంతరకృతం కథం తస్మిన్ పాఠః, యన్ని వృత్తిర్భజనేన
 వినా తత్కథయా కథపితి. ఏనావతా ప్రబంధేన రామాయణశ్రవణః తనానాం
 “ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మందోపి ప్రవర్తత” ఇతి న్యాపరీత్యా ఫలప్రదర్శనం
 సప్రమాణం నిరూపితం. ఇతః కరం తాదృశ ఫలసాధనశ్రోతృశ్రవ పాఠకనియమాః
 ప్రకాశ్యంతే. ఉమాసంహితాయాం వక్తా ప్రాజ్ఞానిమాకీత శ్రోతా చోత్తరవిజ్ఞానా,
 మారు తేర్విష్టరం దత్వా పూజయేత్ప్రత్యేకం బుధాః. చాన్యలక్షణమహా. వాల్మీకి
 చరిత్రే. వేదాధ్యయనసంపన్నః రామమంత్రార్థపారగః, అనూచానస్సదాభక్తః శ్రీ
 రామేచ హనూమతి. రామాయణార్థవ్యాఖ్యానే సమర్థస్సమదర్శినః, పాఠభిరురర్హ
 రతః అసూయారహితస్సదా. ఏవం సర్వగుణోపేత స్వాచార్యః కథితో భవేత్.
 బ్రహ్మాండే. ఏవం బహుగుణం విశ్రమాచార్యం కారయేన్నరః, తం పూజయిత్వా
 శృణుయాత్ మహామనుమిమం శుభమ్. వాల్మీకిమేవ వక్తారం భావయేచ్ఛాప్రవకో
 నరః, యదన్యం ప్రార్థయేద్యస్తు సమహారౌరవం వ్రజేత్. అప్రార్థయిత్వా శృణుయా
 త్ యదివాచకముత్తమం, స విష్ణుక్రమితం ప్రాప్య బ్రహ్మల్పం వసేత్ ధ్రువమ్.
 గత్తైవ వాచకం మర్త్యః స్వయమేవ మునీశ్వర, ప్రార్థయిత్వాథ విఘ్నేశ పూజాం
 తేనైవ కారయేత్. తతస్సంశృణుయాద్భక్త్యా నోచేద్రావమన్వియాత్. శ్రావః
 నియమః తత్రైవ దర్శితః. హృదంబుజే రఘుకతిం ధ్యాత్వాంమం జగత్పతిం, వినా
 యకంపూజయిత్వా తథా దేవాన్న మస్యచ. హనూమంతం పురస్థాన్య వాచంసన్ని
 వేశయేత్, పశ్చాన్తుఖస్తువక్తా చ శ్రావకః పూర్వదిజ్ఞుఖః. వాచకం మత్స్వరూపేణ
 ధ్యాత్వా శ్రావ్యం ద్విజైస్సదా, రామాయణే వక్ష్యమాణే స సర్గం శృణుయాద్యది.
 అశ్రుత్వా వానరో గచ్ఛేత్కుంభీపాకే వసేత్ ధ్రువం, రామాయణస్య మధ్యే తు
 కథామన్యాంప్రసంగతః. కుర్యాద్యది నరో లోకే ప్రభుత్వాదిమదైర్యతః, సబ్రహ్మ
 రాక్షసోభూత్వా బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్. మనస్సంకల్పకం పృథ్వా శ్రమ్యామ్యే
 తన్తనుం త్వితి, అశ్రద్ధయానశ్శృణుయాత్సనరోరౌరవం వ్రజేత్. ధావంతం శ్రవణా
 ర్థంయో విఘ్నమాచరతి ద్విజః, సవీరహేతి విజ్ఞేయో మహారౌరవగోభవేత్. ద్విజా
 న్నత్వా నరః శ్లోకాంఛవణాదావిమాన్ పఠేత్. కథాశ్రవణప్రారంభకాలే కఠిత

చ్యుత్తోక్తాః శ్రోతృభిః రామాయణమహామంత్ర శ్రవణేన సనాతనః, పరశ్శివస్సదా
 రామః ప్రీత్యా దద్యాన్త మేష్పితమ్. బ్రహ్మవిష్ణ్వశ్వరా నిత్యం గృహే తిష్ఠంతు మే
 సదా, ఆకృష్టా రామమంత్రేణ కైంకర్యంసముపస్థితాః ఘృతికాపాదుకాద్యష్టసిద్ధ
 యో నిధయో నవ, పార్వతీ చరమా వాణీ కింకర్యస్సంవసంతు మే. ఇతి వై ప్రార్థ
 నాం కృత్వా కుర్యాచ్ఛ్రీమంగళాదికమ్, ఏవం ధ్యాత్వా తతో భక్త్యా శృణుయా
 ద్రామమంత్రకమితి. అథ రామాయణః శ్రవణయోరధికారనిర్ణయః క్రియతే.
 బ్రహ్మాండపురాణే. యస్తుభక్తః పశుపతేర్నరేర్వా మమ వా భువి, శ్రీరామే భక్తి
 సంపన్నః పరేదేతన్తహామనుమ్. పఠనే బ్రాహ్మణాదీనాం త్రయాణామధికారితా,
 శూద్రాణామధికారోఽత్ర నాస్తిరామాయణేద్విజ. ఉమాసంహితాయాం. అన్యత్ర
 రామచరితాద్వేదాదన్యత్ర సర్వతః, పఠనేపిచ శూద్రాణామధికారస్తు సమ్మతః. రామా
 యణేత్ర నిఖిలశ్రుత్యర్థప్రతిపాదకే, అధికారోఽస్తి శ్రవణే శూద్రాణాం తు ద్విజాగ్ర
 తః. జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞేషు కేమాంచిదధికారితా, శ్రీమద్రామాయణే కావ్యే చతు
 ర్ణామధికారితా. అర్ధిత్వాదివిశిష్టస్య కర్తవ్యధిక్యతిర్నతా, యోగాష్టసాధనోపాయో
 బ్రహ్మజ్ఞానే యథాభవేత్. తద్వత్సాధనసాపేక్షా నాస్తి రామాయణశ్రుతౌ. బ్రాహ్మ
 ãాదిష్టపి యేషామధికారోఽనాస్తితానాహ. బ్రహ్మాండే. అవ్రతాయాతి మూర్ఖాయ
 విభిన్నప్రతినేతథా, శతాయాగురుభక్తాయ చలాయానాత్తవేదినే. అభక్తాయ చ
 చోరాయ హ్యసత్యనియమాయ చ, వేదానాం నిందకాయాథ భృతకాధ్యాప
 కాయ చ. అవిష్ణుభక్తాయ తథా మద్భక్తిరహితాయ చ, కులఘ్నయాభిశస్తాయ
 తథా వ్యాకులబుద్ధయే. రామాయణం పఠం వస్తు నేదం వాచ్యం ద్విజన్త నేతి. అథ రా
 మాయణ పారాయణ శ్రవణారంభస్య మాస తిథి వారనక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయ
 క్రమమాహ. బ్రహ్మాండపురాణే. పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. విధ్యంతరం
 ప్రవక్ష్యేహం శ్రవణస్య మునీశ్వర, రామాయణస్య మంత్రస్య సర్వమంత్రోత్తమ
 స్య చ. చైత్రమాసే ధర్మవృద్ధిః సంపదవృద్ధిస్తు మాధవే, జ్యేష్ఠే సర్వార్థసంసిద్ధిరాపా
 ఢే ధర్మనాశనమ్. శ్రావణే కర్మవృద్ధిశ్చ ధనవృద్ధిస్తథాశ్వినే, సామాన్యం స్యాద్భద్ర
 పదే ఫలం మునిభిరీరితమ్. కార్తికే తు యశోవృద్ధిర్ధార్తశీర్షే ఫలాధికమ్, పుష్యే స
 ర్వార్థనాశశ్చ మాఘే ధర్మాదిసంపదః. ఫాల్గునే కార్యసంసిద్ధిరీత్యేతన్తాసలక్షణమ్.
 అత్రద్వాదశమాసేషు ఆషాఢపుష్యే. నిషిద్ధౌ ఇతరే దశ మాసాః గ్రాహ్యాః శుక్ర
 స్యాస్తమయేచాపి గురోరస్తమయే తథా, నైవారంభః ప్రకర్తవ్యః రామాయణమ
 హామనోరితి. తిథినిర్ణయమాహ. బ్రహ్మాండపురాణే. ద్వితీయా ప్రథమాచాపి తృతీ
 యా పంచమీ తథా, త్రయోదశీ సప్తమీ చ దశమ్యే కాదశీతిథిః, పఠనే శ్రవణేచాపి
 హ్యష్టావేతాశ్శుభావహాః. వారనిర్ణయమాహ. బ్రహ్మాండే తస్మిన్నేవాధ్యాయే భా
 నువారే కర్మవృద్ధిస్సోమే సర్వాఘనాశనమ్, భౌమే దేహవినాశశ్చ సౌమ్యేకీర్తిస్తు
 శాశ్వతీ. గురౌ తు శుభవృద్ధిస్సౌమ్యే అర్ధవృద్ధిర్భృగౌభవేత్, శనౌ తు కార్యహాని
 స్సౌమ్యే ఇత్యేతద్వారలక్షణమ్. భౌమశనివాసరౌ నింద్యా ఇతరే పంచవాసరా

గ్రాహ్య ఇత్యర్థః. నక్షత్ర నిర్ణయమాహ. తత్రైవ బ్రహ్మాండే. అశ్వినాశ్చంద్రే రేవ త్యాం త్రిపూర్వాయాం ప్రజావతౌ, పునర్వసౌ తథాశుష్యే హ్యుత్తరే హస్తచి త్రయోః. ఏతేషు ఋతుముఖ్యేషు కథనారంభమాచరేత్, తేష్యేవ శ్రవణస్యాపి ప్రారంభస్తు శుభావహః. అథ దేశనిర్ణయమాహ. బ్రహ్మాండే తత్రైవాధ్యాయే. ఏవంవిమృశ్యవిష్ణురే శుచిస్సంశుద్ధమానసః, గోదావర్యాప్తథా తీరే గంగాయాశ్చ మునీశ్వర. ధర్మక్షేత్రేషు సర్వేషు హ్యయోధ్యాయాం విశేషతః, కంశ్యాం సము ద్రతీరేవా తథా దేవాలయేపి హ. గోష్ఠే బృందావనేవాపి అగ్నిహోత్రగృహే పి హ, బ్రాహ్మణానాం సమూహే వా తథా వైష్ణవసన్నిధౌ. మద్భక్తసన్నిధానే చ తథా వేదాంతవేదినామ్, క్షేత్రేష్యేతత్ప్రభృతిషు కరిశుష్టేషు సర్వదా. ఆరం భం తు నరః కుర్యాద్యది రామాయణస్య హి, శీఘ్రవిష్ణుం భవేత్తస్య సీతారామ ప్రసాదతః. ఇతి మాసతిథిసక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయప్రరణం సమాప్తమ్.

అథ సీతాకల్యాణప్రతిపాదకసర్గః తనవమయే కర్తవ్యవిధిః.

తత్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే ఏకవింశత్యర్థే ద్వావింశశ్లోకః. సీతావివాహసర్గే తు కథ్యమానే సదాన్తరైః, ఆచార్యస్తు సుసంపూజ్యుత్తథాన్యే ద్విజసత్తమాః. సీతాసమేతప్రతిమాం రాఘవస్యస్వశక్తితః, జాంబూనదమమూం కృత్వా వాంఛితార్థస్య సిద్ధయే. నిధాయ పూర్వకలశే త్సామవస్థేణవ్యేతే, యథా విధి సుసంపూజ్య సర్భక్త్యా దక్షిణాయుతమ్. అత్ర ప్రతిమాదానమంత్రవ్యయమ్. ధరణీ గర్భసంభూతే ధరణీధరవల్లభే, ధరణీం మే ప్రయచ్ఛాశు ప్రీతిం భవ శుచిస్తితే. కౌసల్యాగర్భసంభూత భూభారోత్తారణాయ చ, ప్రతిమాదానతుష్ట స్సౌ వాంఛితం యచ్ఛ రాఘవ మంత్రద్యయం సముచ్ఛార్య దద్యాద్వక్త్రే ద్విజ న్తనే, ఏవం సంపూజ్య విధివద్వక్తారం శ్రావకస్సుధీః తతో విష్ణోర్నమభ్యర్చ్య సర్వానిష్టాంశ్చభోజయేత్, విత్త శాత్యమకృత్వైవ శాంఖ్యైచ్చవాకాభయేన్ముదా. ఏవం కృత్వా సరో భక్త్యా తతః శ్రవణమారభేత్, తస్య ప్రణయఫలం వస్తుంనాహం శక్తో మునీశ్వర. కిమత్ర బహునోక్షేన సవై రామో భవేత్ ధుర్జయమ్. ఇతి కల్యాణసర్గః తనవిధిః.

అథ శ్రీరామచంద్రవట్టాభిషేకమహోత్సవప్రతిపాదకసర్గః రామాయణశ్రవణ సమయేకర్తవ్యవిధిః. బ్రహ్మాండే పుగాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. వట్టా భిషేకవేశాయాం ప్రాతరుత్థాయ మానవః, సంలిప్య గోమయేనోర్విమలంకృత్వా చ భక్తితః. శ్రీరామప్రతిమాం కుర్యాచ్చతుర్వింశత్సువర్ణకైః, సీతాలక్ష్మణశత్రుస్సు భరతాదిభి రన్వితామ్. కుర్యాద్ద్వాదశభిర్వాధ తదర్థేనాపి హ బుధః, అథవా రజ తేనాపి యథా విభవసారతః. తతస్సింహాసనం స్థాప్య సర్వరత్నైః శోభితమ్, తత్ర తాం ప్రతిమాంప్రాజ్ఞ శ్శుభేలగ్నే నివేశయేత్. ద్విజాన్ని మంత్రయేదప్తే విధిజ్ఞానవేదపా రగాః, అభిషేకం తతః కుర్యాత్తైస్సహద్విజపుంగవైః. ఉపచారైష్షోడశభిః పూజయి

త్వా యథావిధి, తతోఽర్చయేద్వాచకం తు స్వర్ణరత్నవిభూషణైః. అన్వైగాంధోళి
కాద్యైశ్చ గృహక్షేత్రాదిభిస్తథా, ఏవం సంపూజ్య తం విప్రం రామబుద్ధ్యా ప్ర
యత్నతః. తతస్తాం ప్రతిమాం చైవ తన్వై దత్వాతిభక్తితః, సట్టాభిషేకసర్గం తు వాచ
కేన ప్రపాతయేత్. సమాప్యైవం మహామంత్రం సహస్రత్రయసంఖ్యయా, గా
యత్రాహవనం కుర్యాదాద్యేనై వాతిభక్తితః. తతః శ్రీరామగాయత్రా కార
యేద్ధవనం తథా, రామాయణాదిసర్గస్థోక్తేశ్చాపి హువేత్తతః. యద్యనర్హోచ్చా
రణే స్యాద్గాయత్రాస్తు భవేన్నరః, తథా ద్విజైః కారయేత్స యథాశాస్త్రం
ప్రయత్నతః. తతఃపూర్ణాహుతిం దత్వా హ్యగస్త్యోక్తవిధానతః, చతుర్వింశతీసం
ఖ్యాకా బ్రాహ్మణా భోజయేత్తతః. శిష్టైరిష్టజనైస్సాకముఖభుజ్యాథ యత్నతః,
సర్వేషాండక్షణాం దద్యాద్యథా తుష్టా భవంతి తే, ఏవం నియమతో యస్తు
కుర్యాదేతద్వ్రతం ద్విజ, విసృజ్య లింగదేహం స పరం రాఘవమాఘ్నయాత్.
విశేషఫలస్తుతిస్తు శ్రీమద్రామాయణపారాయణశ్రవణఫలస్తుతిప్రకరణే ద్రష్ట
వ్యా. అథ బాలకాండాదిసప్తకాండేషు తత్తత్కాండపారాయణశ్రవణసమయే
కర్తవ్య శ్రీరామధ్యానక్రమః. బ్రహ్మాండే. సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే
అధ్యాయే.

బాలకాండే. కాశపక్షధరందేవం వనమాలావిభూషితమ్, శ్రీరా
మం బాలకం ధ్యాయేద్బాలకాండే మునీశ్వర. అయోధ్యాకాండే.
సీతాదేవీయుతం వీరం సర్వభూషణభూషితమ్, సీతాపతిం హరిం
ధ్యాయేదయోధ్యా కాండ ఉత్తమే. అరణ్యకాండే. జటలం చీరవ
సనం దండకారణ్యవాసినమ్, మునివేషధరం ధ్యాయేదారణ్యే కాం
డఉత్తమే. కిష్కింధాకాండే. సుగ్రీవాదియుతం శ్రీశం భస్మాంగా
వృతమీశ్వరమ్, మహేశ్వరసమం ధ్యాయేత్కిష్కింధా కాండ
ఉత్తమే. సుందరకాండే. చంద్రబింబసమాకారం వాంఛితార్థప్ర
దాయకమ్, హనూమత్సేవితం ధ్యాయేత్సౌందరే కాండఉత్తమే.
యుద్ధకాండే. రావణాదినిహంతారం శ్రీశరుద్రాదినేవితమ్, సీతా
దేవీయుతం యశాద్ధే రామం ధ్యాయేద్ధృదంబుజే. ఉత్తరకాండే అగ
స్త్యాదిమునిస్తుత్యం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్, సర్వదేవోత్తమం
ధ్యాయేదుత్తరే కాండఉత్తమే ఇతి సప్తకాండవతనశ్రవణసమయే
శ్రీరామధ్యానక్రమః. శ్రీరామాయ నమః.

ఉత్తరకాండపారాయణశ్రవణక్రమవిచారః. బ్రహ్మాండపురాణే ఏకపంచా
శదుత్తరశతతమే అధ్యాయే. తదుత్తరం సోత్తరం వై సంశ్రావ్య మనుజోత్తమః,
సీతావివాహర్యంతాం కథాం శ్రుత్వా సమాపయేత్. సోత్తరః క్రమశః పాఠ్యో
నైవ శ్రావ్య ఇతి స్పృహ, ఆచార్యాః కేవీదూచురైవ పరమార్థప్రకాశకాః. దేవా

కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్థం దదౌ తదా, అర్థదర్థం దదౌ
చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః. కైకేయ్యే చావశిష్టార్థం దదౌ పు
త్రార్థకారణాత్, ప్రదదౌ చావశిష్టార్థం పాయసస్యా మృతోపమమ్.
అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మసీపతిః, ఏవం తాసాం దదౌ
రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్. ఇతి.

అస్య శ్లోకత్రయస్య కతకతిలక మాహేశ్వరశీర్షీయ వాల్మీకి హృదయ
గోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే. నరప
తిః రాజా - కౌసల్యాయై కౌసల్యనామక జ్యేష్ఠభార్యాయై - పాయసస్యార్థం పాయ
సార్థం - అర్థశబ్దోత్త సమాంశవచనః “అర్థం సమేంశకే” ఇత్యమరః. దదౌ దత్త
వాక్-అర్థాత్ పృథక్క్రూతాదర్థం చతుర్థాంశమిత్యర్థః సుమిత్రాయై తన్నామక ద్వితీ
యభార్యాయై - దదౌ దత్తవాక్ - అవశిష్టస్య అర్థమవశిష్టార్థమితి షష్ఠీతత్పురు
షః-అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యే తృతీయపక్షే శ్లో-పుత్రార్థకారణాత్ పుత్ర
రూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి దదౌ దత్తవాక్
అనుచింత్యేతి-కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచా
ర్యేత్యర్థః. తద్భాగస్యాపి కైకేయ్యదానే-కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశితాస్యా
తన్నయుక్తం అన్యథా జ్యేష్ఠా కనిష్ఠా వైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీహి కని
ష్ఠా-తదపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశిత్యే మధ్యమాత్వం నియామకం-తదపే
క్షయా. అర్థాంశభాగిత్యే కౌసల్యయాః సర్వజ్యేష్ఠ్యం నియామకమితి సర్వమాలో
చ్యేత్యర్థః. అతఏవ “సమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః” ఇత్యుక్త తాసాం
భార్యాణాం రాజని జ్యేష్ఠ్యకానిష్ఠ్యాదివిమర్శేన స్వవిషయకతారతమ్యజ్ఞానప్ర
యుక్తానందానుభవోపి సంగచ్ఛతే - అయం నిర్గళితోర్థః-ప్రాజాపత్యపురుషాల్లభ్యమ
మృతోపమం పరమాన్నమత్యాదరేణదశరథః ప్రతిగృహ్య-ప్రథమతః తత్పరమా
న్నం ద్విధా విభజ్య - అర్థం కౌసల్యాయై దత్వా తదనంతరమవశిష్టార్థం పునర్ద్వి
ధా విభజ్య తత్రైకం భాగం సుమిత్రాయై దత్వా అవశిష్టమేకభాగమపి ద్విధా
విభజ్య ఏకాంశం కైకేయ్యే దత్వా-అవశిష్టమంశమపి సుమిత్రాయై పునర్దత్తవాని
త్యర్థః - అత ఏవోత్తరగ్రంథేపి సర్గః ౧౦ శ్లోకః.

కౌసల్యజనయద్రామం దివ్యలక్షణలక్ష్మితమ్, విష్ణోరర్థం మహాభాగం
పుత్ర మిత్వాకునందనమితి.

అత్ర అర్థశబ్దస్సంగచ్ఛతే. నన్విదమనుషవన్నం - భరతస్యాష్టమాంశభాగి
త్యే ఉత్తరగ్రంథవిరోధః. తథాపి ౧౦ సర్గే ౧౨ శ్లో. భరతో నామ కైకేయ్యాం
జ్జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సరై వస్సముదితో గుణైః.

అనేన శ్లోకేన భరతస్య చతుర్థాంశభాగిత్యవైవాధారణాదితి చేన్న-సాక్షా
ద్విష్ణోరిత్యనేన శ్రీరామరూపేణావతారితశ్రీవిష్ణోః అర్థాంశరూపస్య శ్రీరామస్య

త్యర్థబోధేన తస్య చతుర్థాంశః ఇత్యుక్తే అష్టమాంశ ఇత్యర్థస్య స్వరసతో లబ్ధత
యా విరోధాభావాత్ - యద్వా చతుర్థస్య భాగః ఆంశః చతుర్థాగ ఇతి విగ్ర
హశ్రయణేన విరోధాభావాత్ - అథ తథాపి సుమిత్రాయాస్సార్థహదాంశభాగిత్యే.

అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్న సుమిత్రాజనయత్సుతా, వీరా సంవృత్త
కుశతా విష్ణోరర్థసమన్వితావతి.

అస్మిన్చోక్తే విష్ణోరర్థసమన్వితాః త్యుక్తే త్వేన లక్ష్మణస్య చతుర్థాంశత్వే
శత్రుఘ్నస్యాపి తావదంశత్వం ప్రతీయతే తస్మిరోధ ఇతి చేన్న - అత్ర అర్థశబ్దసం
ఏకదేశవాచిత్యేన - అర్థశబ్దస్యమానాంశః పరత్వాభావేన విరోధానవకాశాత్ -
అత్ర పరమాన్నప్రాశనక్రమేణైవ శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్ననాముత్పత్తిక్రమః
తథాపి, ప్రథమం దశరథేన దత్తం సాయసార్థం - కౌసల్యై తత్తణమేవ అభక్ష
యత్ - తతో దశరథేన అవశిష్టార్థే - అర్థం సుమిత్రాయై దత్తం - తత్రైహిగ్వా - సా -
అవశిష్టం కింకరోతీత్యాలోచ్యైవ స్థితవతి సతీ స్వకర్తవ్యం రమాత్మనాభక్షయత్ -
తతో దశరథస్తత్ర స్థితమవశిష్టమపి ద్విధా విభజ్య - ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్త
వాత్ - సా చ తత్తణమేవ తత్ప్రాశనం చకార - తతో రాజా అవశిష్టమష్టమాం
శం - కైకేయ్యై దాతుముచ్యక్తోపి - తన పేక్షయా జ్యేష్ఠా సన్నిధానవశాయాం కని
ష్ఠాయాః భాగద్వయమనర్హమిత్యమన్యత - న చ తర్హి అస్య కనిష్ఠాయామేవ అ
త్యంతవిశ్వాసస్య విద్యమానత్వేన అవశ్యం తస్యై దాతుం శక్త్యైవ తా వాచ్యం -
వల్లభాయాం సంభోగకర్తృణామక్షపాతః న ధర్మవిభాగకర్తృణామితి ధర్మార్థేన దశరథేన
పక్షపాతస్య అకరణాత్ - తస్మాత్ప్రథమం శ్రీరామోత్పత్తిః - తతో ధరతోత్పత్తిః
తతః పరదినే లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోగుత్పత్తిరితి న కోపదోషః - అథ్యాత్మరామాయ
ణాదిరామాయణేషు స్కాందాదిపురాణేష్వపి భోజ - జకాళిదాసా మహాకవి
ప్రణీతగ్రంథేష్వపి వాల్మీకిరామాయణప్రతిపాదితా రమాన్నవిభాగవిరుత్తయా
విభాగః ప్రదర్శితః - తథాపి - అథ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే పర్వ - రామాయ
ప్రతిమహేశ్వరోక్తిః.

ఋశ్యశృంగవసిష్ఠాభ్యామనుజ్ఞాతో దదౌ పాపిః, కౌసల్యాయై సక్తై
కేయ్యై చార్థమర్థం ప్రయత్నతః. తతస్సుమిత్రా సుప్రాప్తా ధృతుః
పాత్రికిం చరుమ్, కౌసల్యా తు స్వభాగార్థం దదౌ తస్యై ముదాన్వి
తా. కైకేయీ చ స్వభాగార్థం దదౌ ప్రీతసమన్వితా, రాభుజ్య
చరుం సర్వాత్మీయో గర్భసమన్వితాః. దేవతా ఇవ తా రేజాః
స్వభాసా రాజమందిరే ఇతి.

అస్యార్థః - దశరథః - హవ్యవాహనాత్పాయసపాత్రం - పరిగృహ్య - కౌసల్యా
సమక్షం జగామ - తత్రైవ కైకేయ్యప్యవస - తదా దశరథః తత్ప్రాయసం - ద్విధా
విభజ్య - అర్థం కౌసల్యాయై దత్వా - అన్యార్థం కైకేయ్యై దదౌ - తస్మిన్నేవ సమయే

సుమిత్రాపి - తత్రాగతా - తదా-కౌసల్యాకై కేయ్యాపుభే అపి - స్వస్వభాగార్థం
సుమిత్రాయైదదతురితి ఏతదుపప్యంభకతయా తత్త్వసంగ్రహ రామాయణేపి బాల
కాండే దశరథం ప్రతి విష్ణూక్తిః.

ఇదం తు పాయసం దేహి పత్నీభ్యస్తవ పార్థివ, తస్మాత్తవ జనిష్యేహం
మాం విభజ్య చతుర్విధమ్. జనిష్యేహంసపత్నీకస్ససర్వంకస్సహాయ
ధః, ఇత్యుక్త్వా పాయసే సాక్షాత్ప్రవిష్టాంతరథీయత.

అత్రాపి మాం విభజ్య చతుర్విధమిత్యుక్త్వా చతుర్థావిభాగ ఏవ సూచితో భవతి
అత ఏవ స్కాండే విష్ణూక్తిః దేవాన్ప్రీతి. ఆత్మానం చతురో భాగాన్ తుల్యయా
సాన్ మహాబలాన్, రామరూపమహం యామి లక్ష్మణశ్చ మమానుజః. భరతో
నామ ధర్మాత్తా శత్రుఘ్నస్తదనంతరమ్, అనయా పుత్ర్యా చతుర్థా విభాగ ఏవ
స్పష్టతయా ప్రతిపాదితో భవతి.

ఏవం అగస్త్యరామాయణేపి. చతుర్థోంశస్తు రామస్సాస్య ద్విష్టో స్తల్పం తు
లక్ష్మణః, శంఖస్తు భరతో నామ చక్రం శత్రుఘ్న ఈరితః ఇతి.
అత్రాపి చతుర్థోంశస్తు రామ ఇత్యాదికంఠోక్త్యా సర్వేషాం సమానాంశభాక్త్యం
నిశ్చీయతే. శ్రీమద్విదర్భరాజకృతచంపురామాయణేపి.

కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశద్భూపతిః పాయసార్థం ప్రాదాదర్థంప్రణ
యమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్రైశ్చ, ఏతే దేవ్యా తరళమనసః పత్య
రాలోచ్య భావం స్వాధ్ధాంశాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకా
మాం సుమిత్రామితి.

అత్రాపి భోజరాజేన అధ్యాత్మ రామాయణస్థవిభాగక్రమ ఏవాభ్యుపగతః శ్రీమ
త్కవిజనసార్వభౌమేన కాళిదాసేనాపి అయమేవ విభాగక్రమో రఘుశంఖభ్యే
కావ్యే దశమసర్గే ప్రకటితః తథాహి.

తే బహుజ్ఞస్యోచితజ్ఞే పత్నౌపత్యుర్హీక్షితః,

చరోరథార్థభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే.

ఏవంచోక్తా శేషగ్రంథ ప్రతిపాదిత పాయసవిభాగానుసారేణ కౌసల్యాయాః పా
దాంశభాక్త్యం - కై కేయ్యా అపి పాదాంశభాక్త్యం-సుమిత్రాయాస్తు అర్ధాంశ
భాక్త్యం చ సంగచ్ఛతే. ఏవం సతి వాల్మీకి మహర్షిణా సర్వజ్ఞేన కథం సకలవిరుద్ధ
తయా విభాగః ప్రతిపాదిత ఇతి చేన్న-అధ్యాత్మ రామాయణాది గ్రంథప్రతిపాదిత
విభాగస్య కల్పాంతరవిషయకత్వేన-ప్రకృతే వాల్మీకిమహర్షి ప్రణీతరామాయణప్రతి
పాదితపాయసవిభాగస్య విరోధలేశాభావాత్-విదర్భరాజకాళిదాసాది కర్తృకవి
భాగస్తు అధ్యాత్మ రామాయణస్థవిభాగప్రతిబింబభూతవేతి సుతరాం న తద్విరో
ధా-అత్ర కేచిత్ సర్వగ్రంథ సమరసతయా సిద్ధాంతః ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ

కౌసల్యాయై సరవతి రిత్యాదిశ్లోకైః త్రయస్య అధ్యాత్మ రామాయణాద్యనేక గ్రంథ ప్రతిపాదితరీత్యా అర్థమపి వర్ణయంతి తథాహి.

శ్లో. కౌసల్యాయై సరవతిః సాయసార్థం వదౌ తదా,
అర్థాదర్థం వదౌ చాపి సుమిత్రాయై సరధిషు.
కైకేయ్యై చావశిష్టార్థం వదౌ పుష్కరశారణాః,
ప్రదదౌ చావశిష్టార్థం సాయసర్యామృతాః మం.
అనుచింత్య సుమిత్రాయై పుసరేన మమం తః,

ఏవం తాసాం వదౌ రాజా భాగ్యణాం సాయసం స్పృశక ఇతి.

అస్యార్థః సరవతిః దశరథః - సాయసార్థం ప్రాజాత్య పుసరేన అబ్జ సాయసే సమా
ర్థింశం - కౌసల్యాయై కౌసల్యా నిమిత్తాయ వదౌ-అవభంషయత్ - వోఅవభం
షన ఇతి థాతోర్లిటి ప్రథమపుసమైకవచనే వదావతి హం నిష్పవ్యతే - న తు
ఇదం రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి థాతోర్నిష్పన్నం-ఏతేన కౌసల్యోద్దేశ్యక త్వేన
సాయసే సమార్థవిభాగస్సూచితః-తథా చ యదర్థం ప్రథమతో దశరథేన విభ
క్తం తత్కౌసల్యాసంబంధీత్యర్థో లభ్యతే - అర్థాదర్థమతి ఏకస్మిన్నర్థే చ శబ్దాపి
శబ్దయోః ప్రయోగబలాత్తయోరన్యతరాన్యయేన - సూక్ష్మార్థస్య త్రికౌసల్యాయై
యా ఇతి వదం సముచ్చయతే-తథా చాయదర్థః సరధిషో దశరథః కౌసల్యాయై
కౌసల్యాఖ్యజ్యేష్ఠ భార్యాయై అత్ర చతుర్థి సంప్రదాన ఇతి సూత్రీణాచతుర్థి-అర్థా
త్పూర్వం విభక్తసమాంశాత్ - అర్థం సమచతుర్థభాగం వదౌ వత్తనాత్ - అత్ర
వదావతి రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి థాతోర్లిటి నిష్పన్నం పుసరః క్రియమేవార్థ
శబ్దః-చశబ్దేన సముచ్చితోన్వేతి తథాచాయమర్థః-అర్థాదర్థం సమచతుర్థింశం సుమి
త్రాయై-ద్వితీయభార్యాయై - వదౌ వత్తనాత్-అప్రాపి వదావతి వదం చశబ్దేన
సముచ్చయతే - అవశిష్టార్థం. అత్ర షష్ఠీతత్పురుషసమాసః తథాచావశిష్టస్య
అర్థాంశస్యార్థం చతుర్థభాగం కైకేయ్యై తృతీయభార్యాయై వదౌ వత్తనాత్ -
అమృతోపమం సర్వోత్తమరసవదమృతాఖ్యవస్తుసర్వశం - అవశిష్టార్థం - అత్ర
కర్తృధారయః - అవశిష్టం యదర్థం చతుర్థాంశమిత్యర్థః పునః పుసశ్చ సుమిత్రాయా
ఏవ ద్వితీయభార్యాయా ఏవ అనుచింత్య కౌసల్యా కైకేయ్యారభిప్రాయం ప్రా
జాపత్యపురుషవచనం చ సమ్యగాలోచ్యేత్యర్థః వదౌ వత్తనానితి. తన్న ఏవం
రీత్యా అధ్యాత్మ రామాయణోక్త ప్రకారేణోక్త శ్లోకత్రయ ఘటణీభూతైక ప్ర
కరణపరితశ్లోకత్రయసాధారణీభూతవదావిత్యేకజాతీయపదస్యాతిక్లిష్టార్థత్వాం పరి
కల్ప్య - కథంచిత్పాయస విభాగ విషయకవిరోధ పరిహారేపి - సాయసప్రదా
నకర్తృత్వాంశే-విరోధో దుష్పరిహర ఏవ - తథాహి - అధ్యాత్మ రామాయణే-
కౌసల్యాకైకేయ్యభయసంప్రదానకహవిష్కర్తృకదానకర్తృత్వం దశరథస్య - సు
మిత్రోద్దేశ్యకహవిష్కర్తృకదానకర్తృత్వం కౌసల్యాకైకేయ్యారేవ ప్రతిపాద్యతే -

శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే తు - కౌసల్యాకై కేయూసుమిత్రాసంప్రదానకహవిష్కర్తకదాన కర్తృత్వం దశరథస్యైకస్యైవ ప్రతిపాద్యతే - తస్మాద్గ్రంథయోః పరస్పరం విరోధో దుష్పరిహర ఏవ న చ వాల్మీకిరామాయణస్థస్య - దదావితిపదస్య ణిజర్థకత్వం పరికల్ప్య - కౌసల్యయా కై కేయూ చ దాపయామానేత్యర్థపరికల్పనే న విరోధ ఇతి వాచ్యమ్ - ఉక్తవ్యాఖ్యానే దదావితి పదస్య దత్తవానిత్యర్థస్యోక్తి త్వేన తద్విరోధాపత్తేః - కించ - వాల్మీకిరామాయణే - బాలకాండే షోడశసర్గే వింశతితమఃశ్లోకః భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛవై, తాసుత్వం ప్రాప్న్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజనే నృప ఇతి శ్లోకేన తిస్మణామపి పత్నీనామపి శేషేణ సాయసప్రదానస్య - ప్రాజాపత్యపురుషనచనవిహితత్వాత్ - తత్ర ణిజర్థాంతర్భావే దశరథస్య కౌసల్యాకై కేయూద్దేశ్యకపాయసప్రదానకర్తృత్వానుపపత్తిః ప్రాజాపత్యపురుష వచనోల్లంఘనదోషాపత్తిశ్చ - దదావిత్యస్య దాపయామానేత్యర్థపరికల్పనే దానేన కర్తృత్వాంశవిరోధస్తదవస్థ ఏవ - ఏవమభ్యాత్మరామాయాణే - బాలకాండే ద్వితీయసర్గే శ్లోకః.

తస్మాత్తీరసముద్రతీరమగమన్భ్రష్టాపి దేవైర్వృతో దేవ్యా చాఖిలలోకహృత్ స్థమజరం సర్వజ్ఞమీశం హరిమ్, ఆస్తాషీచ్ఛ్చుతిసిద్ధిర్నల్పదైః స్తోత్రైః పురాణోద్భవైర్భక్త్యా గద్గదయా గిరా తివిమలై రానందబాహైర్వృతః.

అనేన శ్లోకేన దేవైస్సహితస్య చతుర్ముఖస్య - తీరసాగరగమనానంతరం తత్రత్య విష్ణోర్దర్శన సంభాషణస్తవ నాదికం. ప్రతిపాద్యతే - వాల్మీకిరామాయణే - బాలకాండే షంచదశసర్గే షంచమశ్లోకః “తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిం త్సదసిదేవతాః,” ఇత్యుపక్రమ్య షోడశశ్లోకః. “ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసాజగత్పతిః.” తత్రైవ అష్టాదశశ్లోకః. “తమబ్రువంతు రాస్సర్వే తమభిష్టాయ సన్నతాః,” ఇత్యంతశ్లోకైః దశరథయా గీయసదసి-బ్రహ్మాదీనాం విద్యమానదళాయాముపయాతస్య శ్రీమన్నారాయణస్య-దర్శనసంభాషణాదికం ప్రతిపాద్యత ఇతి విరోధాంతరం దుష్పరిహరమ్-తస్మాద్గ్రంథానాం పరస్పరవిరోధపరిహారః కల్పభేదాభిప్రాయేణైవ కల్పనీయ ఇతి - ప్రకృతేషి పాయసవిభాగవిరోధస్య తయైవ రీత్యా పరిహారసంభవేన అతిక్లిష్టార్థకల్పనం కిమర్థమితి ప్రతిభాతి. న చ వాల్మీకిమహర్షిణా అద్వాదర్థం దదా చాపీత్యత్ర - చశబ్దాపిశబ్దయోః - ప్రయుక్తత్వేన - చశబ్దాపిశబ్దాన్యతరావ్యయేన - పూర్వార్థవృత్తికౌసల్యాయై - ఇతి పదస్యదదావితి పదస్య చ సముచ్చయమానతయా - సముచ్చయమానతాదృశపదద్వయప్రతీయమానస్య - కౌసల్యోద్దేశ్యక హవిష్కర్తకదానరూపార్థస్య-కథంపరిత్యాగ ఇతి వాచ్యం-అత్ర చశబ్దసార్థక్యం సాధయితుమేతాదృశార్థకల్పనే ఉత్తరశ్లోకేకై కయ్యై చావశిష్టార్థమిత్యత్ర చశబ్దస్య సత్వేన తత్సార్థక్యాయ యస్యాః కస్యాశ్చిత్పాయసవిభాగః ప్రసజ్యేత-ఏవం తదుత్తరశ్లోకేషి ప్ర

దదౌ చావశిష్టార్థమిత్యత్ర చశబ్దసార్థక్యానురోధేన తానోద్దేశ్యకసాయసవిభా
గోపి ప్రసజ్యేత-సచాప్రసిద్ధి-తస్మాద్వాల్లికిమహర్షిణా నివేశితప్రకృతశ్లోకత్రయఘ
టకచశబ్దానాం-ఉద్దేశ్యభేదేన పాయసదాన్య తత్క-పశ్య పానఃపున్యద్యోతకత్వ
మేవ ప్రయోజనం నార్యసితి ఉక్తివ్యాఖ్యానే దోషోద్ధాటనం కృతమితి గ్రహణ
కర్తవ్యః కింతు అనేకవ్యాఖ్యాన విరుద్ధతయా తిహితత్వేన తత్కల్పనం కించి
దపకర మవలంబత ఇతి అనేకవ్యాఖ్యానకర్తృనానాం కండితానాం వ్యయమేవ
స్ఫురతీతి చ రామాయణార్థోకబృహహిమితి తాత్పర్యం 'చశబ్దానామేవాహా'
మితి 'మాం విభజ్య చతుర్విధ' మితి 'అన్యేనాచతురోభాగా' నితి 'కృత్వాన్యాయం
చతుర్విధ' మితి సర్వత్ర ఆత్మశబ్దస్య అర్థచృజ్జస్య చ ప్రాయమాణత్వేన శ్రీరా
మస్య చతుర్థాంశభాగిత్యం బహుప్రమాణసిద్ధమితి నిరుద్ధిరోపసంప్రతిపన్నవేతీ
వాచ్యం ఉక్తిప్రమాణేషు ప్రాయమాణాత్పశ్యజ్జస్య సంభగవద్దేహా తత్వం ఆహా
స్విదవతారజీవవరత్వం వా శుద్ధచతస్య సూపాంతర్యా తత్వం వా-నాన్యః ఏకస్యై
వ దేహస్య చతుర్థా విభాగా సంభవే తదుద్దేశ్యవిషాణసోదరత్వాత్ న ద్వితీ
యః-జీవస్య ఏకశరీరసద్భావ దశాయాం దేహాంతరస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ - సతృతీయః
తస్య అపరిచ్ఛిన్నతయా విభాగప్రసక్తేరేవానవ కాళాత్ - తస్మాత్కస్య విభాగ ఇత్యా
క్షేపే-ఆత్మశబ్దస్య ఆత్మాత్మీయాన్యతరఃసరత్వేన-ఆత్మా శ్రీరామః ఆత్మీయాని తల్ప
శంఖసుదర్శనాని - తదాత్మకత్వాల్లక్షణాదీనామపి-అర్థేత్వేన న్యవ హృతం భగ
వతా-అథవా-ఆత్మలీలావిభూతిరూపాంశ కిం పాయసే నిగూఢ్యా-తాదృశభాగ
తారతమ్యానురోధేన తచ్చక్తి తారతమ్యం ప్రదర్శయితుమాత్తన్నబ్జః ప్రయాక్త
ఇతి వార్థోపపత్తిసంభవాదిత్యలం కల్లవితీన లక్షణాదీనామాశేషాద్యాత్మకత్వం
పురాణాంతరేషు స్పష్టం అన్యత్సర్వం రమణీయం ఇతి శ్రీమదాత్రేయనంశకలశజ
లధికౌస్తుభేన, శ్రీమదనంతనారాయణ సూర్యసుజన్మనా, వాఙ్మలమస్వామికాత్రి
ణావిచితే శ్రీమద్వాల్లికిమహర్షి హృదయస్థితాంతరాద్భక్తకాశే శ్రీమద్రామాయ
ణరహస్యరత్నాకరే పాయసవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగస్సమాప్తః.

తృతీయ స్తరంగప్రారంభః

పూర్వస్థిత ప్రకరణే పాయసప్రాశన కాలవిలంబానుసారేణ-శ్రీరామలక్షణభర
తశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిర్దిశితా-తేషు శ్రీరామశత్రుఘ్నయోః జ్యేష్ఠకానిష్ఠ్యవిష
యే వివాదప్రసక్తేరేవ నాస్తి-లక్షణభరతవిషయేతు క్వచిల్లక్షణస్య జ్యేష్ఠ్యం ప్రతి
పాద్యతే-క్వచిద్భరతస్య జ్యేష్ఠ్యం ప్రతిపాద్యతే తస్మాదేతదుభయోః-కస్యజ్యేష్ఠ్యం
కస్య వా కానిష్ఠ్య మితి విచికిత్సాయాం-తన్నిర్ణయాత్తం తృతీయ స్తరంగ ఆరభ్య
తే-తథాసి. బాలకాండే అష్టాదశసర్గే చతుర్దశశ్లోకః. పుష్యజాతస్తు భరతోమీ
నలగ్నే ప్రసన్నధీః, సార్వే జాతౌ తు సౌమిత్రి కులీరేభ్యుదితే రవావితీ. ఏతన్లోచ
కార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామోత్పత్తిదినాపేక్షయా - కరదినే పుష్యనక్షత్రే-భర

తోత్పత్తిరితి స్పష్టీభవతి- ఏవం తదు త్తరదినే- ఆశ్రేషానక్షత్రయు క్తే-ఉదయకాలే-
 లక్షణశత్రుఘ్న యోరుత్పత్తిరిత్యర్థః ఏతదు త్తరాధేన స్పష్టీభవతి- ఏవం చ సతి-జ్యేష్ఠ
 శ్మకానిష్ఠయోః - కాలికపరత్వాపరత్వరూపతయా - లక్షణనిష్ఠసూర్యోదయ
 సూర్యస్తమయాలోకయితృత్వాపేక్షయా - భరతే అధికసూర్యోదయసూ
 ర్యస్తమయాలోకయితృత్వరూపకాలికపరత్వమవ్యాహతమితి - లక్షణాపేక్ష
 యా భరతో జ్యేష్ఠ ఏవ-నను భరతస్యైవ జ్యేష్ఠత్వే లక్షణోద్దేశ్యకభరతకర్తృక
 నమనేచ్ఛాప్రసక్తేరవ్యవహకాశతయా కథం లక్షణం ప్రతి భరతేనాభివందనం కృతం
 తథాహి-అయోధ్యా కాండే ఏకోనశతతమేసర్గే సప్తదశశ్లోకః ఇతి లోకసమా
 క్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్, రామస్య నిచతిష్యామి సీతాయా లక్షణస్య వా.
 ఆత్ర భరతో లక్షణస్యాభివాదనం కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థస్సంగచ్ఛతే కించ-యుద్ధ
 కాండే. త్రింశాధికశతతమసర్గే చత్వారింశ త్తమశ్లోకః. అంకే భరతమారోఽప్య
 ముదితః పరిషస్వజే, తతో లక్షణమాసాద్య వై దేహీం చ పరంతపః, అభివాద్య
 తతః ప్రితో భరతో నామ చాబ్రవీ దితి.

ఆత్ర లక్షణమాసాద్య అభివాద్య నామ చాబ్రవీదితి కంఠోక్త్యా లక్షణం
 ప్రతి భరతేనాభివాదనం కృతమిత్యర్థః స్ఫుటీభవతి ఏవం బాలకాండే త్రిసప్తతిత
 మసర్గే ఏకోన త్రింశశ్లోకః.

ఏవం దత్వా తతస్సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతామ్, అబ్రవీజ్జన
 ణో రాజా హర్షణాభిపరిపుతః. లక్షణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్ధ్వి ఖా
 ముద్యతాం మయా, ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మాభూత్కాలస్య
 పర్యయః. తమేవ ముక్త్యా భరతం జనకశ్చాభ్యభాషత, గృహీణ
 పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన. శత్రుఘ్నం చాపి ధర్తా
 త్తా అబ్రవీ జ్జనకేశ్వరః, శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహూ పాణిం గృహ్ణీష్వ
 పాణినా.

ఆత్ర శ్రీరామాదీనాం వివాహసమయే జనకేన ప్రథమతః శ్రీరామము
 ద్దిశ్య సీతా దత్తా-తతో లక్షణముద్దిశ్య స్వసుతా చోర్ధ్వి ఖా దత్తా తతః పరంభర
 తముద్దిశ్య మాండవ్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తా-తతశ్శత్రుఘ్నముద్దిశ్య శ్రుతకీ
 ర్త్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తేతి-ఏవం కన్యాప్రదానేపి రామాదనంతరం జనకేన
 లక్షణ ఏవోద్దిష్టః నతు భరతః-అయమేవ క్రమః అధ్యాత్మరామాయణే బాల
 కాండే షష్ఠసర్గే దర్శితః

“తతస్సీతాం కరే ధృత్వా సాక్షతోదక పూర్వకమ్, రామాయ ప్రద
 దౌ ప్రిత్యా పాణిగ్రహవిధానతః. సీతాకమలపత్రాక్షీ స్వర్ణము
 క్తాదిభూషితా, దీయతే మే సుతా తుభ్యం ప్రితో భవ రఘూత్తమ.
 ఇతి ప్రితేన మనసా సీతాం రామకరేఽర్పయన్, ముమోద జనణో
 లక్ష్మీం క్షీరాభిరివ విష్ణవే. ఊర్ధ్వి ఖాం స్వారసీం కన్యాం లక్షణాయ
 వ్యా—5

దదౌ తదా, తథైవ శ్రుతకర్తృ చ మాంశవీం భౌతికన్యకే.
భరణాయ దదావేకాం శత్రుఘ్నాయాః పం నచౌ. చత్వారో
దారసంహన్నా భౌతరశ్మభలక్షణా” ఇతి.

ఏవమన్యేషుపి రామాయణేషు-కన్యాప్రదానక్రమణేష్వయమేన క్రమ
స్పష్టతయా ప్రతిపాదితం-ఏనం చ తతి-చ కనిష్ఠా ప్రతి జ్యేష్ఠాస్యాభివాదనం కర్తుం
న్యాయ్యం-నాపి జ్యేష్ఠస్య కన్యాదానాత్పూర్వం కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కర్తుం
యుక్తం తస్మాదేతేన యుక్తివ్యయేన భరణ లక్షణ ఏన జ్యేష్ఠ ఇతి చేన్న, కతకతి
లకమా హేశ్వరతీర్థియగోవింద రాజీయాద్యనేః న్యాభ్యానాచలోకనేన తావృశ
శ్లోకద్వయస్య అర్థాంతరోపసత్తి సంభవాత్, భరతేన లక్షణం ప్రత్యభివాదనం
న కృతం-నాపి భరతవినాహాత్పూర్వం లక్షణస్య కన్యాప్రదానం - తథాపి ఇతి
లోకసమాక్రష్ట ఇతి శ్లోకస్యాయమర్థః. అత్ర లక్షణస్యేతి స్వతీయాధేష్య-లక్ష
ణస్య లక్షణమిత్యర్థః-తథాచ లక్షణం ప్రసాదయత్ - ప్రితాచనైవమగంజయత్
రామస్య సీతాయాశ్చ పాదేషు నిః క్రియామిత్యర్థః - యద్వా-గున్యాదుర్వచన
ప్రయుక్తదేవ్యం సంస్కృత్య నిష్పజ్జే ముని - యతి సీతా వా శ్రీ - మో వా
కుప్యతి-తదా సీతా రామయోః పాదేషు నిః క్రియామి-తస్మిన్ కాలే యతి లక్షణః
కై కేయిదుర్వాక్యాన్యధ్ధాట్య భక్తవరాధీనస్య శ్రీ రామచంద్రస్య పూర్వదేవ్యం
స్తారయతి-తదా-ప్రసాదయత్ హస్తచుబుకాది స్పృశ్యన్తే భునువంజయత్ తస్యా
పి పాదయోర్నిః క్రియామిత్యర్థః-అత్ర వేతి వికల్పార్థకావ్యయప్రయోగేణ సర్వ
శాస్త్రనిషిద్ధమపి-కనిష్ఠాభివందనం కృత్వాపి తం-లక్షణమనున ముని-త్యర్థస్మా
చ్యతే-ఏతేన భరతస్య శ్రీ రామప్రసాదసంపాదనే విశేషమనునానో వ్యధ్యతే నతు
భరతస్య లక్షణం ప్రత్యభివందనం విధీయత ఇతి శ్లోకాభిప్రాయః-ఏవముద్ధరణాపి
యుద్ధకాండస్థశ్లోకస్యార్థో వర్తనీయః-తథాపి-శ్లో-“అం కే భగవం మారో వ్యముదితః
పరిషస్వజే, తతో లక్షణమాసాద్య వై దేహీంచ పరంతఃః. అభివాద్యతతః ప్రితో
భరతో నామ చాబ్రవీత్” ఇతి.

అస్యార్థః అత్ర భరతః ఆలింగనకుశలప్రశ్నాది సత్కర్తృః లక్షణమాసా
ద్య ప్రాప్యేత్యర్థః-తతః తదనంతరం వై దేహీం చాభివాద్య స్వనామ చాబ్రవీతిత్య
నేన యథాశాస్త్రం ప్రవరోచ్ఛారణపూర్వకస్వకీయశర్తగ్రహణప్రసరం వై దే
హ్యుద్దేశ్య కాభివాదనం కృతవానిత్యర్థస్మాచ్యతే - ఏతమేవార్థం వాల్మీకిమహ
ర్షిహృదయాంతరస్థితమనుసృత్య తత్వసంగ్రహరామాయణే స్పష్టతయా లక్షణే
నాభివందితో భరత ఇతి ప్రతిపాద్యతే యుద్ధకాండస్థ అష్టత్రింశసర్గే శ్లోకః. వచందే
భరతో భ్రాతా వై దేహీం చ పరంతః, రామేణాపి పరిష్వక్తో లక్షణేనాభివాదిత
ఇతి.

అత్ర లక్షణేనాభివాదిత ఇతి కంఠోక్త్యా భరతస్యైవ లక్షణాపేక్షయా జ్యే
ష్ఠ్యం సిద్ధమిత్యర్థస్పష్టో భవతి-న చ తర్హి భరతస్య జ్యేష్ఠస్య అనూధస్య సద్భావ

దశాయాం కథం జనకేన లక్ష్మణస్య కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కృతమితివాచ్యంకన్యా
ప్రదానసమయే జనకేన శ్రీరామాయ మంత్రోదకపురస్సరం సీతాప్రదానకరణా
నంతరం లక్ష్మణభరత శత్రుఘ్నాః ప్రతిసంబోధ్య యూయమూర్తి శామాండవీశ్రు
తకీర్తినాం పాణిగ్రహణం కురుతేతి వచనమాత్రమైవోక్తత్వాత్ శ్రీరామాయ
యథా మంత్రోదకపురస్సరం కన్యాదానం కృతం న తథా లక్ష్మణాయ జనకేన కృత
మితి - భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణకన్యా దానస్య తాదృశశ్లోకే అప్రతిపాద
నాచ్చ న విరోధః-అత్ర గోవింద రాజీయే-ఏకోదరయోరేవ మధ్యే జ్యేష్ఠస్యానూథ
స్య సద్భావే కనిష్ఠస్య పాణిగ్రహణం నిషిద్ధం - లక్ష్మణభరతయోర్భిన్నోదరతయా
భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య జనకేన కన్యాదానం కృతమపి న దోష ఇత్యా
హుః - అథవా - తస్మిన్నేవ సర్గే ఉపరిగ్రంథే. శ్లో. * చత్వారస్తే చతస్పతాం
వసిష్ఠానుమతే స్థితాః-ఇతి వచనేన-యథోక్తేన తథాచక్రురితి వచనేనాపి సర్వజ్ఞేన
వరిష్ఠేన వసిష్ఠేన చోదితా భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నః యథాశాస్త్రం జ్యేష్ఠానుక్రమి
కతయా పాణిః జగృహురిత్యర్థ స్సంగచ్ఛతే-అత్ర సీతావివాహప్రకరణే పూర్వో
త్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా వివాహ కాల ఏవం నిశ్చయతే తథాహి-వివాహ కాల
నిర్ణాయకప్రమాణాని నిరూప్యంతే. బాలకాండే ఏకసప్తతిసర్గే చతుర్వింశః శ్లోకః-
మఖా హ్యవ్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో, ఫల్గున్యాముత్తరే రాజన్
తస్మిన్ వై వాహికం కురు * ఏవం ద్విసప్తతితమసర్గే ద్వాదశశ్లోకః-ఏకాహ్ని రాజపు
త్రీణాం చతస్పతాం మహామునే, పాణిః గృహ్యంతు చత్వారః రాజపుత్రా మహా
బలాః. ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః, వై వాహికం ప్రశంసంతి
భగోయత్ర ప్రజాపతిః. * ఇతి వచనద్వయేన భగదేవతాకోత్తరఫల్గునీనక్షత్రఘట
తశుభదినే రామాదీనాం చతుర్ణాం వివాహ జాతా ఇత్యర్థో లభ్యతే-తస్మిన్నేవ
దినే రామాదీనాం చతుర్ణామపి జన్మనక్షత్రప్రయుక్త చంద్రతారాబలయోస్స
త్వాత్-తథాహి శ్రీరామస్య పునర్వసూ నక్షత్రజాతత్వేన పునర్వసూనక్షత్ర
మారభ్య గణనాయా ముత్తరఫల్గునీ సాధనతారా భరత జన్మనక్షత్రీభూత పుష్య
నక్షత్రాది గణనాయాం భరతస్య ప్రత్యక్తారా లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరాశ్రేషానక్ష
త్రోత్పన్నతయా తదాదిగణనాయాం క్షేమతారా అత్ర ద్వితీయతృతీయచంద్రయో
రన్యతరశుభదః-నచ భరతస్య ప్రత్యక్తారాయా విషమత్వేన కథంతస్యాం వివాహః
కృత ఇతి వాచ్యం-“వివాహే ప్రత్యగుత్తమ”మితి విశేషవచనబలాత్-వివాహ
విషయే ప్రత్యక్తారాయాస్సర్వోత్తమత్వమితి బోధ్యం నన్వేవమపి బహుషు ప్రమా
ణేషు ఏకోదరాణామేక కాలావచ్ఛేదేన వివాహస్య నిషిద్ధతయా కథమత్ర వసి
ష్ఠాదిభిర్నహర్షిభిః స్మృతికర్తృభిరేకోదరయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరేక కాలే వివా
హః కారిత ఇతి తథాహి కాలామృతే ప్రథమశతకే ఏకోనషష్ఠీతమశ్లోకః-ఏకస్యాపి
సుతాద్వయం న విహితం నాప్యేకజన్యద్వయోఃఏకస్మిన్నుదయే ద్వయోశ్చవరయో
ర్ద్వ్యాన్న పుత్రీద్వయమ్, పుత్రీపుత్ర శుభద్వయం న యాగపత్యాకర్యం న పుత్ర

ద్వయోరుద్వాహప్రతయుగ్మ సేకభవనే నాన్యన్యయోర్భిన్నయమ్ ఇతి అనేన
వచనేన ఏకాదరవివాహాద్వయస్య ఏకకాలే నిష్కేభప్రతిపాదనాదితిచేన్న ఏకాదర
త్వేపి యమశయోర్విశేషవిధేః పుర్వస్పృత్య శ్రుతవాన్తే తథాహి.

శ్లో. ఏకస్త్రిణ వత్సరే చైవ వాసరే మంటపేఽపి చ,
కర్తవ్యం మంగళం స్వప్రసాద్భిప్రత్యమశయాదయోః
గణశఃక్రియమాణానాం యుగళన్మాతృపూజనమ్,
నాందీముఖం భవేదేకం హామతంత్రైః కృతకృతక.

అనేన వచనద్వయేన లక్షణశత్రుఘ్నయో ర్యమశజాతత్వేన తయోరేకకా
లావచ్ఛిన్నవివాహకరణం యుక్తమిత్యర్థః పుష్టో భవతి-అతేవ విశ్వామిత్రవసిష్ఠా
భ్యాం జనకం ప్రతి కన్యావరణం ప్రతిమిత్యపి సంగచ్ఛతే - తథాహి బాలకాండే
సప్తతితమసర్గే షట్పత్వారింశశ్లోకైః రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సతే నరయే నృప,
సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశౌ దాతుమర్హసి. ఏవమేతస్త్రిణ కాండే ద్విసప్తతి
తమసర్గే షష్టశ్లోకైః భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః, వరయేమ సుతే
రాజా తయోరర్థే మహాత్తనోరితి. అత్ర వచనద్వయస్యాన్యాయం భావః. శైవధ
నుర్భంజనానంతరం జనకేన-అన్వైవ శ్రీరామస్య సీతా దాతృవ్యేతప్రతిజ్ఞాతం తత్తైవ
బాలకాండే సప్తషష్ఠితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకైః *మమ సన్యాప్రతిజ్ఞా చ వీర్య
శుక్లేతి కాశిక, సీతా ప్రాణైర్బహుమతాదేయా రామాయ మే సుతా ఇతి వచ
నేన ప్రతిపాదనాత్*తత్తైవ అయోధ్యాం ప్రతి శ్రీరామవివాహానాన్విపురస్సరం
దూతప్రేషణానంతరం-వసిష్ఠాదిసహితస్య దశరథస్య మిథిలానగరప్రవేశాత్పరం జన
కేన కుశధ్వజాదిభిస్సహ పునరవ్యేవమాలోచితం స్వాభిమానపుత్రస్త్రిసీతాయాః
వివాహే క్రియమాణే స్వారస్యా ఊర్తిభామూః-వివాహకరణం నైవన్యాన్యం.
తస్తాద్దృష్టపూర్వసాందర్యగాంభీర్యోదార్యశౌన్దర్యలక్షణాయ లక్షణాయ ఇ
మాం దాస్యామీతితదాంతరీయవృత్తాంతం సద్యఏవ మంత్రముఖేన జ్ఞాత్వా సర్వ
శ్రేష్ఠేన వసిష్ఠేన కన్యార్థం యాచయేత్ప్రాజ్ఞ ఇతి న్యాయమనుసృత్య-జనకభవనగ
మనపురస్సరం-జనకం ప్రతి లక్షణాయ ఊర్తిభా ప్రార్థితా తతః కతియై రేవ త్తతైః
సత్యగ్రజే భరతే లక్షణస్య కథంవివాహః కథంవా జనకం జమనోరథసాఫల్యమిత్య
నుచింత్య-విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నయో ర్థాండవీశ్రుతకర్త్యా ప్రార్థితే ఇతి-ఏవంచ
పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా భరతనైవ జ్యేష్ఠ్యం సిద్ధ్యతి అన్యచ్ఛ-అ
యోధ్యా కాండే అప్రమసర్గే పంచమశ్లోకైః భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణాద్భ
యమ్, తద్విచింత్య విషణ్ణాన్తి భయంభీతాద్ధిజాయత ఇతికై కేయాం ప్రతిమంధరోక్తిః
అత్ర భరతాదేవేత్యవధారణార్థం వకారేణ లక్షణశత్రుఘ్న పేక్షయా భరతే జ్యే
ష్ఠ్యం వర్తత ఇతి సర్వజనవిదితో యమర్థో మంధరయాపిజ్ఞాతోఽభవదిత్యపూహ్యం.
కించ అయమేవార్థో దశరథేనాపికంఠోక్త్యా అభిహితః-అయోధ్యా కాండే చతుర్థ
సర్గే పంచవింశశ్లోకైః విప్రప్రేతశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః, తావదేవాభిషేకస్తే

ప్రాప్తకాలో మతో మను. కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరతస్థితః,
జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః. అత్ర ప్రోషిత భరతాగమనా
త్పూర్వమేవ-శ్రీరామమూర్తేః పట్టాభిషేకః. కార్య ఇత్యుక్త్యా-సతి రామే భరత
స్యాపి రాజ్యాన్వత్వం న్యాయ్యమితి ద్యోతితం-నను తర్హి సర్వజ్యేష్ఠత్వాదిసద్దు
ణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సద్భావదశాయాం-తస్యైవ రాజ్యాన్వత్వం-సర్వవైది
కతాకికతంత్రసిద్ధమితి కథమత్ర దశరథేన శాస్త్రసిద్ధాంతితార్థ విరుద్ధార్థప్రకటనపుర
స్సరం-శ్రీరామభరతయోరుభయోరపి-రాజ్యపరిపాలనవిషయే సామ్యం ప్రతిపాది
తమితి చేత్ అత్రేదం తత్త్వం-దశరథస్య రాజ్యపరిపాలనకాలే-కైకేయీ వివాహా
త్పూర్వమేవం ప్రవృత్తా కథాత్రానుసంధేయా-సా చ పురాణాంతరప్రసిద్ధా-తథా
హి-దశరథస్వకీయరాజ్యపరిపాలన ధురంధరస్సంత్సుఖమువాస - తదా కేకయ
రాజస్య కైకేయ్యాఖ్యమతిరుచిరతనురుచి సశరీరం సౌందర్యమివ రమణీయం రమ
ణీరత్న మజని-తదీయవివాహోచితవయఃప్రాప్త్యనంతరంతదీయసౌందర్యలావణ్యాది
సంపదాకర్ణనజనితమనోజకర్తృకవ్యధాపుత్ర రాహిత్య ప్రయుక్తమనోవ్యధాద్వ
య ద్విగుణిత రమణీమణీ పాణిగ్రహణవిషయకమనోరథో దశరథః కేకయ రాజ
సమీపముపగమ్య తాం ప్రార్థయామాస తతో రాజా-కేకయః తథా స్త్విత్యుదీర్య-
వివాహశాఙ్గికిం సర్వం సంగమయ్య - శుభముహూర్తే కన్యా ప్రదానసమయే-
కాంచనవాచమువాచ-కిమితి చేత్ యద్యస్యాం జాయమానస్యైవ తనయస్య
త్వదీయరాజ్యపరిపాలనానంతరభావి రాజ్యపట్టాభిషేకం కురుషే-తర్హి దాస్యామి-
నోచేన్న దాస్యామి-త్వమస్యామేవ-తామస్యాంగచ్ఛేత్యవోచత్-తతో దశరథ
స్వమనోరథ పరిపూరణాయ-యతమానస్సృ-మమ తనయా యది భవేయస్తదా-
తేషామన్యతమస్య తనయస్య పట్టజంధకాలే త్వయా యద్యహం స్థారితస్యాం
తదా తథైవ కుర్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ-కైకేయీముదవహాత్ - తస్మాద్విప్రోషితశ్చ
భరత ఇతి సమ్యగుక్తం దశరథేన ఏవం చ సతి-భరతస్య సాకేత పురసద్భావదశా
యాం-శ్రీరామస్యైవ రాజ్యాన్వత్వే-లక్ష్మణాదీనాం రాజ్యాన్వత్వం కైముతి
కన్యాయసిద్ధం-ఏవమాద్యనేక హేతుభిర్లక్ష్మణాపేక్షయా భరతే జ్యేష్ఠ్యం సిద్ధం.
న చ లక్ష్మణే రామానుజశబ్దప్రయోగవత్ భరతానుజ ఇతి శబ్దప్రయోగాభా
వాత్-కథముక్తార్థే ప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి వాచ్యం యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహ
ర్షిణా తథైవ ప్రయోగకరణస్యాపి దర్శనాత్-తథాహి-యుద్ధకాండే ఏకోనపష్టిత
మసర్గే ద్వాదశాధికశతతమశ్లోకః. హిమవాన్ మందరో మేరుస్త్రీలోక్యం వా
సహామరైః, శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం న సంభ్యే భరతానుజః. అత్ర లక్ష్మణ
ముద్దిశ్య భరతానుజశబ్దప్రయోగస్య వాల్మీకిమహర్షిణా సాక్షాత్కారోక్త్యా భర
తస్య జ్యేష్ఠ్యమనేనైవ సిద్ధ్యతి-తర్హి రామానుజశబ్దప్రయోగస్య కా గతిరితి
చేత్-శ్రీరామలక్ష్మణయోః పరస్పరం ప్రత్యాసత్వభిప్రాయాత్ - లక్ష్మణస్య

శేషావతారత్వేన “రామానుజస్వామిశేష” ఇతి శబలాద్వా రామానుజస్వ వ్యవహారః పద్యత ఇతి అనవద్యమ్.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశ జలధికౌసుభేన వాల్మీకి అనంత నారాయణ సూర్యనుజేన రామస్వామిశాస్త్రిణా పరచితే శ్రీమద్వాల్మీకినుహర్షివ్యాసయస్థితాం తరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణ రహస్యరత్నాకరే లక్షణభరతయోః కాని వ్యుత్పత్తివ్యవహారోనామ తృతీయ స్థరంగః.

చతుర్థ స్థరంగ ప్రారంభః.

పూర్వతరంగే-భరతలక్షణయోః జ్యేష్ఠవ్యకానిష్ఠనిర్ణయ ప్రయోజకత్వ సంగత్యా-శ్రీరామలక్షణభరతశత్రుఘ్ననాం-వివాహాః ప్రసక్తాః-తేషాం మధ్యే- సీతా రామయోర్వివాహకాలే ఏకావృతం వయ ఇతి-వాల్మీకినుహర్షిణా కంతతః క్వాపి నాభిహితం-అనుక్రమవ్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన శ్రీరామాయణార్థోప బృంహక వాల్మీకిచరితాగ జ్యేష్ఠరామాయణ-దేవ్యాన రామాయణ - హనుమద్రా మాయణ పాద్య భవిష్యోత్తరాద్య నేకపురాణావమన్మనే సతి - శ్రీరామావేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః ఏవ వయోధికత్వం ప్రతీయతే-కించ వాల్మీకిరామాయణస్థ సీతా రామవయః ప్రతిపాదనస్థలేషుః రస్పరవిరుద్ధతయా న్యూనాధికభావనిర్ణయానవబోధేన చ సందిగ్ధత్వాత్-తన్నిర్ణయానురోధేన పురాణాంతరాద్యవలోకనేసతి-అధిక వయస్సహితాయాస్సీతాయాః అల్పవయోభిరామస్య శ్రీరామస్య చ జనకవసిష్ఠాదిభిర్విశిష్టశిష్టైర్వివాహకర్త కథమాచరితమిత్యాశంకాయాం-ప్రథమతః పూర్వ యోనువాదపురస్సరం స ప్రమాణైర్వచనైస్సిద్ధాంతితార్థ ప్రదర్శనార్థం చతుర్థ స్థరంగ ఆరభ్యతే. తత్ర పూర్వఃక్షక్రమః. నను శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణతదర్థోప బృంహకపురాణాంతరాద్యవలోకనేన శ్రీరామావేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః వయోధికత్వం ప్రతీయతే తథాహి-వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే వింశతినర్తే ద్వితీ యశ్లోకః. విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథోక్తిః-ఉనఃషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలో చనః, న యుద్ధయోగ్యతామస్య విశ్వామి సహ రాక్షసైః. అత్ర ఉనఃషోడశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పరిపూర్ణ షోడశవర్షవత్వే కదాచిదస్య శ్రీరామమూర్తేః కింగిద్యా వనప్రాప్త్యా రాక్షసైస్సాకం యోదుం శక్తిర్జాయేత-నైతస్య తావంత్యపి వర్షాణి జాతానీత్యర్థబోధేన-శైశవమేవ శ్రీరామస్య దశరథోక్త్యా సూచితం ఏవంరావణం ప్రతిమారీచోక్తిః. అరణ్యకాండే అప్రప్రింశేనర్తే షష్ఠశ్లోకః. ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్, బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః. అత్ర ద్వాదశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పూర్వోక్తోన షోడశవర్ష ఇత్యుక్తేరేకవాక్య త్వసంపాదనాయ ఉనఃషోడశశబ్దస్య పాదోనషోడశవర్షార్థకల్పనేన ద్వాదశవర్ష లాభే సతి శ్రీరామస్య విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణావ్యవహితోత్తరమాసద్వయభా

వ్యసీతావివాహకాలే-శైశవమవ్యాహతం-శ్రీసీతాదేవ్యాస్తు వయోధికత్వమేవ-
 తథాహి-వాల్మీకిః-మామయణే-అయోధ్యాకాండే అష్టాదశాధికశతతమసర్గే చతు
 శ్రింశశ్లోకః. అనసూయాం ప్రతి సీతోక్తిః. పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా
 తు మే పితా, చింతామభ్యగమద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః. అత్ర మాం వయోవతీం
 దృష్ట్వా మత్పితా మహతీం చింతామవాపేత్యక్త్యా వివాహకాలాత్పూర్వమేవ
 సీతాయాఃపతిసంయోగయోగ్యవయోయుక్తత్వమభిధీయతే.కించ-అయమేవార్థః
 పాద్యే-వాల్మీకిచారిత్రే చ స్పష్టః-తథాహి-సీతోత్పత్తిక్రమః-పాద్యే. అథ లోకేశ్వరీ
 లక్ష్మీర్జనకస్య నివేశనే, శుభక్షేత్రే హలోత్థితే సముద్భూతా సుమధ్యమా. బా
 లార్కకోటిసంకాశా పద్మపత్రనిభేక్షణా, లంకాయాంవైసగశ్శ్రేష్ఠే పద్మకోశేపురా
 హ్యభూత్. సర్వలక్షణసంపన్నా నిత్యయావనశాలినీ, ధృత్వా వక్షసి చార్వంగీ
 మాలామమ్లూనఃకంజామ్. సీతాముఖేసముత్పన్నా సీతేతి భువి విశ్రుతా, తాం దృ
 ష్ట్వా జనకో రాజా కన్యాం వేదమయీం శుభామ్, ఉద్భృత్యావత్యభావేన పుషోష
 మిథిలాధిపః, జనకస్య కులేరమ్యే సర్వలోకేశ్వరప్రియా, వవృధే సర్వలోకస్య రక్ష
 ణార్థం సురేశ్వరీ ఇతి అపిచ. వాల్మీకిచారిత్రే-పురాలక్ష్మీస్త్యభూజ్ఞాతాపద్మకోశేసరో
 వరే, లంకాయాం శివపూజార్థం రావణేన మహాత్తనా. పద్మాన్యహర్తుకామేనదృ
 ష్టాసా శుభలక్షణా. తాం దేవీం పద్మమధ్యస్థాయావనస్థామయోనిజామ్. దృష్ట్వా
 తు కేయమితి వై రావణో విస్తయాకులః, ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్య మంత్రిభిర్నంత్రకో
 విదైః. నిక్షిప్య తాం పేటికాయాం సింధుమధ్యే వ్యనిక్షిప్త్, కృతార్థమివ చాత్మా
 నం మేనేఽసౌరాక్షసేశ్వరః. సముద్రమధ్యే విక్షిప్తా నామ్నా వేదవతీ స్సృతా, పేటి
 కాంతస్థితా తన్వీ మిథిలానగరం గతా. నదీజలప్రవాహోచ్చ చిలకాలంస్థితా హ్య
 భూత్, మిథిలాయాశ్చోకంతం భూమేరంతర్గతాసతీఇతి. అత్ర నిత్యయావనశాలినీ-
 యావనస్థామయోనిజామిత్యనేన ఉత్పత్తికాలవవ సీతాదేవ్యాః యావనవయో
 విశిష్టత్వం లభ్యతే - ఏవం చ మారీచదశరథోక్తిద్వయపర్యాలోచనయా యావన
 కలామాత్రేణాపి విహీనస్య శ్రీమతోరామస్య యావనసహితాయాస్సీతాయా
 శ్చకథంవివాహః కృత ఇతి చేత్, అత్రోచ్యతే-లోకరీత్యాస్త్రీణాం ద్వాదశవర్షప్ర
 భృతి యావనప్రాదుర్భావసంభవాత్ సీతాయా అపి యావనప్రాప్తికథనేన
 ద్వాదశవర్షపరిమితవయ ఇత్యున్నేతుం శక్యతే-ఏవం చ శ్రీరామస్యాపి తావద్వర్ష
 యుక్తత్వేన అభిధానాత్-తేజసాం హి నవయస్సమీక్ష్య త ఇతి న్యాయేన అప్రాకృ
 తదివ్యమూర్తేః ద్వాదశవర్షాదర్వాగేవ యావనప్రాప్త్యా తయోర్వివాహేన కాపి
 క్షతిరితి-నచ వివాహకాలే సీతాయాః శ్రీరామస్య చద్వాదశవర్షపరిమితవయఃకాలా
 భ్యుపగమే అరణ్యకాండస్థసీతోక్తిపరోధః, తథాహి అరణ్యకాండస్థస్తవత్వార్
 రింశే సర్గే రావణం ప్రతిసీతోక్తిః. ఉషిత్యాద్వాదశసమాః ఇక్షుకూణాం నివేశనే,
 భుంజానా మానుషా భోగాంతస్సర్వకామసమృద్ధినీ. తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజా

మంత్రయశః ప్రభుః, ఇత్యుః క్రమ్యురశమశ్లోకః-మమ భవ్యమహాతేజావయసాః
చవింశకః, అష్టాదశపంచ్చాణి మమ బుద్ధి నిర్ణయాతే అత్ర భూర్వం నివాహకాతే
ద్వాదశవర్షసహితాయాస్సినాయాః విహానంతరం ద్వాదశవత్సరాణి శ్వశురగృహే
సుఖమనుభూయ త్రయోదశవర్షే నవం ప్రవిష్టా ముత్సాహాయాః సంచరింతివర్షప
యస్క-త్వం వక్తవ్యమేవేతి తద్విల్పజ్య అష్టాదశవర్షోక్తరం గతేతి వాచ్యం అష్టా
దశవర్షత్వస్య జనకి రాజ యజనశాలభూమ్యాత్మకావహతి సేవకాసంఘటనానంతరం
జనకేన యన్తుహూర్యే సేవా దేవీ ముఖాచరించుచున్నవం స్మరం తదేవ జననమిత్యుక్త
కాలాభిప్రాయేణోపపత్తేః అత్ర ధర్మం తత్త్వం మంత్ర క్షిప్రయాపితే సా సేవా-పూర్వం
లంకాయామేవ పద్మ సరోవరే కస్మింశ్చిత్పన్నకోశే వేదవతీరామూ సంచారా-తత్ర
పద్మావారణార్థం శివశరిచరణాయ కృతసంచారణేన పాదణేన దృష్టా సా ప్రవాస్తా
దిభిః లోచ్యనేయ మత్ర స్థావ్యేతి ప్రతిపాదితా సతీకన కి పేదకాయాం నిక్షిప్త
సముద్రే ప్రక్షిప్తా తతః ప్రవాహ వేగవశాన్ నిభిలం గరోః కంఠ భూమీ వేప పద్మర్షప
ర్యంతం పేదకాయామేవ నిగూఢా సతీ ఉవాచ-తతో జనకేన రాజ్యం యజ్ఞశాలాస
మీకరణార్థం భూమీ హలముఖాత్కృష్టలాంగలవనతిముఖేన పేదకాయామేవ
ర్వకం భూగర్భాత్సితా అభ్యర్థితా-తతః ప్రభృతి సీతేతి నామాభూత్-తతో జన
కేన పుత్రి కాభిమానేన పద్మర్షపర్యంతం పరిపాలితాభూత్-తస్మిన్నేన పద్మనేన దేవివా
హః తతః పరం దశరథగృహే శ్రీరామచంద్రేణ సాకం ద్వాదశసంవత్సరాణి సుఖము
వాస తతః పరమష్టాదశేవర్షే సీతాయాః-శ్రీరామేణ వనవాస ఇతి-నవం చతత్రరా
వణం ప్రతిసీతోక్తిరపి స్వ వివాహకాలే సీతాయాః పద్మర్షపరిమితవయస్క-త్వం చ
వనవాసే రావణసంవాదకాలే-అష్టాదశవర్షవయోముక్తత్వంచంగచ్ఛతే-శ్రీరామ
స్యాప్యక్తరీత్యాపంచవింశతివర్షపరిమితవయస్క-త్వంచోః పద్మతథావహోదోషః-
నన్వేదమపి వనవాసకాలే శ్రీరామస్య సంచరింతివర్షవయస్క-త్వే శ్రీమద్వాల్మీకిరా
మాయణే శ్రీరామం ప్రతికాసల్యోక్తి విరోధః కథమిత్యుక్తతథాహి ఆయోధ్యా
కాండే వింశతితమసర్వేత్రిచత్వారింశశ్లోకః. దశసప్తచవర్షాణితవజాతస్య రాఘవ, ఆస్థి
తాని ప్రకాంక్షంత్యామయాదుగిఖిరీక్షయమ్ ఇతి అత్ర వనవాసప్రయాణోన్ముఖస్య
శ్రీరామస్య కౌసల్యయాకంఠోక్త్యా సప్తదశవర్షాణామేవోక్త్యా వితిచేన్న నిఖిలధర్మ
శాస్త్రకౌశల్యయాకౌసల్యయా ఉద్దిష్ట కాలస్య ఉపనయనప్రభృతికత్వాభిప్రాయేణ జ
ననకాలప్రభృతికత్వాభావాత్-తథాహి-జన్మనాజాయతేతూద్రః కర్మణాజాయతే
ద్విజఇత్యనుశాసనాత్-అఖండసచ్చిదానందరూపస్యా పి శ్రీరామస్య స్వేచ్ఛాధీనత
యాకౌసల్యాగర్భజననసంభవాత్ మాయానూనుషలీలాం నాటయతః పరమపురుష
స్య లోకవ్యవహారానురోధేన యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్త తదేవేతరోజనఇతిగీతావచనా
నుసారేణ చ అవశ్యం జాతకర్తాదీనామనుష్ఠేయతయా శ్రీరామస్య క్షత్రియజాతీయ
త్వేన గర్భకాదశేషు రాజన్యమితి గృహ్యసూత్రస్థబహువచనస్వారస్యానురోధేన-

గర్భనవమగర్భదశమగర్భైశ్చ కాదశానాముపనయనకాలానామభిహితత్వాత్ - శ్రీరామస్య జననకాలమారభ్య అష్టమవర్షవైశ్చ గర్భనవమత్వేన చ తద్వత్సరప్రభృతి గణనాయాం కృతాయాం వనవాసప్రయాణదివసస్య సప్తదశవత్సరాణామేవ సంభవాత్ - మమ భర్తాపంచవింశకఇత్యుక్తిః జననకాలాభిప్రాయికా సప్తదశేతి తాసల్యోక్తి రుపనయనకాలాభిప్రాయికేతి సర్వమనవద్యమ్.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికాస్తుభేన అనంతనారాయణ సూర్యనుజన్తనా వావిశ్లా రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షి హృదయస్థితాంతరార్థ ప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే శ్రీసీతారామయోర్వయోనిరూపణం నామ చతుర్థస్తరంగః.

పంచమతరంగ ప్రారంభః

పూర్వతరంగే సీతారామయోర్వయోనిరూపణం కృతం - తత్ప్రసక్తాను ప్రసక్తిరూపసంగత్యా శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ పత్నీవా అహోస్విత్పత్నీ బాహుళ్యం వేతి విచికిత్సాయాం పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం శ్రీమద్వాల్మీకిహృదయస్థితసిద్ధాంతరహస్యవ్యవస్థాపనార్థం పంచమస్తరంగ ఆరభ్యతే - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదః-నను శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా తత్తదధికరణేషు స్పదర్శితం భవతి - తథాపి - అయోధ్యాకాండే - అష్టమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకః. కైకేయాం ప్రతి మంధరోక్తిః.

హృష్టాగి ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాస్త్రియః, అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయే. తస్మిన్నేవ కాండే-ద్విచత్వారింశత్సర్గే పంచదశశ్లోకః. దశరథప్రలాపః. యత్సుభేషూపధానే షు శేతే చంగనరూపితః, వీజ్యమానో మహర్వాభిస్త్రీభిర్నమ మతోత్తమ ఇతి. సుందరకాండే సప్తవింశతి తమసర్గే శ్లోకః సీతోక్తిః. పితుర్నిదేశం నియమేన కృత్వావనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిస్తుమన్యే విపులేక్షణాభిస్తవ్వంరం స్యనే వీతభయః కృతార్థః. యుద్ధకాండే ఏకవింశతీసర్గే తృతీయశ్లోకః. వరకాంచనకేయూరముక్తాప్రవర భూషణైః, భుజైః పరమనారీణాం పరిమృష్టమనేకథా. ఉత్తరకాండే అశ్వమేధప్రకరణే ఏకనవతితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకః. రామోక్తిః. మాతరశ్చైవ సర్వామేకుమారాస్త్రీగణాని చ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్యగ్రే సమాహితా ఇతి.

అత్ర శ్లోక పంచకార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం ద్యోత్యతే-కించ వాల్మీకి రామాయణార్థోపబృంహక బ్రహ్మాండపురాణ వాల్మీకిచారిత్ర దౌర్వాస రామాయణాదిగ్రంథేషు - సీతాదేవీవివాహానంతరం తదనుమత్యనుసారే

డైవభూమీశా ప్రభృతి రాజకన్యానాం పాణిగ్రహణం శ్రీ రామేణ కృతమితి స్పష్టతయా
 ప్రతిపాదితం దృశ్యతే. తథాపి ఉక్తస్థస్య ప్రమాణవచనాని. దౌర్వాసరామా
 యడే. కోసలో భానుమంతశ్చ మగధశ్చిత్తభూషణః, యథాశక్తేకయాధీశో
 కాశీనాథ ప్రతర్దనః. పృథక్ పోడశ సంఖ్యా కాః దుహితృః పుణ్యలతాణాః, భూమీశా
 విమలాభ్యానాశ్చాస్తా వింశాధికం శతమ్. సంఖ్యభేదానాం నా స్సంఖ్యా రామ
 మోహితాః, తాసాం సంభవవేళాయాం రాఘవాగ్నే నిమంత్రితాః. రాఘవాయ
 దదుః శ్రీమచ్ఛుభలగ్నే గ్ని సాక్షిః, తత్స్మిన్ స్థాయా మనుః పాణిగ్రహణం గృహ్య
 స్వపాణినా ఏకపత్నీవ్రతే స్థిత్యాః ర్యగృహ్యమామతిః, వసిష్ఠవామదేవాది ముని
 ప్రవరసన్నిధౌ. అత్ర కోసలాదయోస్తౌ రాజానః ప్రత్యేకం పోడశ కన్యాః శ్రీరా
 మాయ దదుః. రామోపి సీతాదేవ్యనుమతిమవలంబ్య వశుభే లగ్నే ఆగ్ని సాక్షి
 కం - తాసాం పాణిగ్రహణం జగ్రాహేత్యనేన శ్రీరామమూలే రాఘవ్యా బాహుళ్యం
 స్పష్టతయా నిష్కృష్టం భవతి-ఏవం బ్రహ్మాండే - బ్రహ్మనా వదసంవాదే. శ్రీభూమిసీ
 తాసహితం శ్రీరామం జగదీశ్వరమ్, పత్నీ శతసమాయుక్తం పద్మనాభం చ శుద్ధజమ్
 ఇతి. అత్ర శ్రీ శబ్దేన లక్ష్మీస్వయాపిణి సీతాదేవ్యభిధీయతే. భూమిసీతా శబ్దః కోసల
 రాజాదిరాజభిర్దత్తాః కన్యా ఉపలక్ష్యంతే. శతశబ్దోత్త్ర అష్టావింశోత్తర శతసంఖ్యో
 పలక్షక ఇతి - అనేన శ్రీరామస్య సీతయా సహా వినయత్రింశదధిక శతభాగ్యా వివాహ
 స్సంజాత ఇతి సూచ్యతే. అపిచ వాల్మీకిచారిత్రే వ్యేతదుష్టంభకతయా వర్ణితే. కోస
 లాద్యాశ్చ రాజానోదాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః, రాఘవాయ దదుః కన్యాః బంధు
 ప్రాబల్యదర్శినః. అత్ర పూర్వోక్తానురోధేనైవ కోసలాదయో రాజానః రాఘవాయ
 స్వస్వకన్యాప్రదానంచ కురిత్యర్థస్సమ్యగ్భోభవతి. అన్యచ్ఛాకం దే బ్రహ్మాండే,
 జన్త స్యాన్తమవై బ్రహ్మ కాశికేన సమాగమః, యాగస్య రక్షణం పుణ్యం రాక్షసా
 నాం వధస్తథా. ముక్తిర్నాతమభార్యా యాశ్చాపస్య చ భవిష్యతి, మిథిలాదర్శనం
 పుణ్యం ధనుషశ్చాపి భేదనమ్. శుభం జనకంజ్ఞోవై భ్రాతృణాం మే శుభం తథా,
 మదంశాదుద్భవం రామం జామదగ్న్యం మహామునిమ్ దర్శనం మమ వీర్యస్య పితృ
 శ్చమునిభిస్సహ, అయోధ్యాగమనంచైవ సర్వేషాంనోభవిష్యతి. మాతృలాభ్యాగ
 మో భూమిసీతాద్యైర్తమపద్దజ, అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతంచోద్వాహనం శుభ
 మ్. అత్ర బ్రహ్మాణం ప్రతి శ్రీమహావిష్ణునా స్వస్య రామావతారో భవిష్యతి తత్ర కా
 ర్యాణ్యవ్యేవం విధాని భవిష్యంతీతి సమాసేన గణనాయాం అష్టావింశోత్తరశత
 కన్యా వివాహోపి భవిష్యతీతి కంఠోక్త్యా శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యంకై ముతికా
 న్యాయ సిద్ధం. కించ పాంచరాత్రే పద్మసంహితాయాం - తద్భార్యాణాం కాసాంచి
 న్నామాన్యపి శ్రూయంతే-తథాపి. సీతా శీతాంశుసంకాశా భూమిర్మీతా మహా
 యశాః, విమలోత్కర్షిణీ జ్ఞాన క్రియామోగాభిధా చ సా. ప్రహసంది తథేశా

నాను గ్రహతులసీ బలా, శాంతిస్సరస్వతీ వీరిః రతిః కాంతిః ప్రభావతీ. భద్రా
 సుభద్రా విజయా ప్రజ్ఞా కాంతిర్దయా మతిః, మహీబలా మధుమతీ భద్రాంగీ
 పద్మినీ హ్యుషా. లజ్జాప్రభాసా వసుధా రేవతీసుబలా కళా, ఇత్యాదిపుణ్యనారీణాం
 నవవింశోత్తరం శతమితి. అనేన పూర్వప్రతిపాదితపత్నీ బాహుశ్యస్య అత్యంత
 సామరస్యం సంభవతి - కించ - బ్రహ్మఖండే శివాశివరహస్యే బ్రహ్మవిష్ణుసంవాదే.
 ఏవం నిత్యానపాయినో మహిషో జానకీపతేః, గృహీత్వా చామరాన్ దివ్యాన్
 సుధాకరసనుప్రభాన్. వీజ్యమానాన్నదా భక్త్యా మోదంతే శివమచ్యుతమ్,
 దివ్యాస్సరసగంధర్వకన్యాసంఘాశ్చ భూషితాః. అంతగపురనివాసిన్యః పుర్యావరణ
 పాలికాః, పద్మహస్తాశ్చితాస్సర్వాః కోటవై శ్వానరప్రభాః. సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞాః
 పరమానందనిర్భరాః, తాభిః పరివృతః శ్రీమాన్ శుశుభే పరమః పుమాన్ ఇతి.
 అత్ర సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞా ఇత్యాదివిశేషణైః శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుశ్యం
 ద్యోతితం భవతి. పుర్యావరణపాలికా ఇత్యనేన బౌపచారికం కర్తృ కర్తు మవతీర్ణ
 దేవతాస్త్రీబాహుశ్యమపి శ్రీరామస్య సంభవతీత్యవగమ్యతే. కించ అగస్త్యరామా
 యణే. రామస్తతస్సమాహూయ కౌసల్యాం వాక్యమబ్రవీత్, భార్యాస్తిష్ఠం తు
 సే మాతః స్త్రీయో మే తవ సన్నిధౌ. మదాగమనపర్యంతం త్వచ్ఛ్రామాపరా
 యణాః, చతుర్దశ చ వర్షాణి పాలయ త్వం మదీయకాః. ఇత్యుదీర్య తదా రామః
 ప్రణిపత్య చ మాతరమ్, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం చ సహ రామో వనం యయా.
 అత్ర శ్రీరామస్య వనవాసకాలే-స్వకీయజ్యేష్ఠభార్యా వ్యతిరిక్తానాం భార్యాణాం-
 సర్వాసామపి - కౌసల్యాసదనే నివేశన పూర్వకం తచ్ఛ్రామగ్రహీత్వా - పత్నీ
 బాహుశ్యం సమ్యక్ప్రతిపాదితం భవతి - ఏవం వాసిష్ఠరామాయణే. కృష్ణాష్టమ
 హిషీభర్తా షోడశస్త్రీసహస్రశః, అనాదిబ్రహ్మచారీతి యథా విజ్ఞాయతే సర్వైః.
 తథైవ రామో విశ్వాత్మా సచ్చిదానందరూపధృత్, బహుస్త్రీకోపి ధర్మాత్మా హ్యే
 కపత్నీవ్రతోభవ దితి. అత్ర శ్రీకృష్ణమూర్తేరనేకసహస్రభార్యాయుక్తత్వేపి-
 అనాదిబ్రహ్మచార్యస్థలిత బ్రహ్మచారీత్యాదిశబ్దాః - యథాసార్థకాః తథైవ శ్రీరా
 మమూర్తేరనేకభార్యాయుక్తత్వేపి - ఏకపత్నీవ్రత ఇత్యాదిశబ్దాస్సార్థకా భవంతీ
 త్యనేన - శ్రీరామస్య అనేకపత్నీసహితత్వం - బహు ప్రమాణ ప్రతిపాదితం తదే
 వ వాల్మీకిమహర్షిణాపి తత్ర తత్ర శ్లోకేషు సూచితమిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే-పూర్వో
 త్తర గ్రంథ సమరసతయా కతక-తీర్థీయ-తిలక-గోవిందరాజీయ - వాల్మీకిహృదయ
 విరోధభంజిన్యాద్యనేకవ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యాతృ సమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకా
 శ్యతే శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యైకైవ ధర్మపత్నీ-న తు పత్న్యంతరం ధర్మార్థం వా
 భోగార్థం వా తేన కృతమిత్యత్ర మానం పశ్యామః-తథాహి - ఉత్తరకాండే -
 ఏకోన శతతమసర్గే - అష్టమశ్లోకః. వాల్మీకిమహర్షి కంతోక్తం వచనం ఇష్టయజ్ఞో
 రఘుపతిః పుత్రద్వయసమన్వితః, న సీతాయాః పరాం భార్యాం వప్రే స రఘు
 నందన ఇతి. అత్ర సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ తస్యాః భూప్రవేశానంతరం తద్వి

షయకవియోగజన్యదుగభిమనుభవం - పుత్రస్యయేన సతతం వా శ్శేవ సమన్వితస్సృజా.
 పురిం ప్రాజ- సీతాః రిశ్యాగేన అవ్యభాంశ్యః సాహాస్రేన సేనాకృతే వానకృత
 ఇత్యా శంకాయాం-సీతాభిన్నాం భావ్యోన్మేష-చ వప్రేత కమపి ప్రత్యగ్రహీ
 త్యనేన-లోకే పూర్వసాణేగృహీతినాశానంతరం - అన్యాయం రిశ్యోన్మేషాతి జను.
 శ్రీరామస్తు సీతాభూత వేదానంతరముపి అన్యాయం కర్తవ్యమితి స్థాపనం వానజగ్రా
 హేత్యనేన-సీతాదేవీని ధానవళాయాం - అన్యాయం సాణేగృహణం మారతో
 పాస్తమితి భావః. నచ రామమహిష్యా ఏకత్వే - అన్యాయం సమూహ ప్రేమః ఇత్యాది
 పూర్వోదాహృతజ్ఞోః సంకేపిః - రమణః ప్రేమ ధరి-స్సమీ - ఇతి - ప్రీతిరితి.
 పరమనారీణామితి - ప్రీగణానితి చ - తిల్లి - తిల్లి ప్రేవాచకత్వం బహువచనాం
 తస్యైవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రయుక్తత్వం-సామ్యే ప్రయోగవిరోధ ఇతివాచ్యం.
 తాదృశశబ్దానాం తత్తత్ప్రకరణానురోధం-కర్తవ్యమితి-బహువచనమితి న్యా
 యస్యావలంబనేన క్వచిత్తత్పరిచారి కత్తవ్యభిప్రాయకత్వనేన విరోధప్రసక్తభావా
 త్-న చ తథాపి శ్రీరామస్య యోగకర్తృత్వోన్మేషభావః-త్యా-ప్రవృత్తేన శ్రుతా
 ర్థాః త్తియా-ప్రమాణేన-సీతాతిరికభాంశ్యసంస్థానం సిద్ధ్యతీతి-సవ్యాః త్మిక-యజ్ఞా
 నుష్ఠానయోగ్యత్వం ఏకస్యాః - తత్త్వస్పద్యావే - అన్యమేధ ప్రయోజనమానస్య
 పత్నీత్రయవత్వం విధిలబ్ధం-తానాం చ - త్నీనాం తత్తత్త్వమునుగతయూ నామా
 న్యపి శూన్యం తే - మహిషీతి-పరివృత్తి రితి-వావాతీతి-తథా వబాలకాండే దశ
 రథకర్తృకాశ్వమేధ ప్రకరణసర్గే చతుర్థతే - త్రయప్రేరేక్ష్యం. హాతాధ్వ
 ర్యస్తథోద్ధాతా హయేన సమయోజయన్, మహిష్యాః రివృత్త్యా చ వావాతాం
 చ తథా పరామ్. అత్ర అశ్వమేధయజమానస్య దశరథస్య పత్నీనాంతిపుణామపి
 మహిష్యాదిశబ్దత్రయప్రయోగదర్శనేన - అన్య న్యాయస్యైవ శ్రీరామకర్తృ
 కాశ్వమేధసాధారణతయా తత్తన్నామకరణాన్యథా నుచ్యత్యా చ తత్పత్నీ
 బాహుళ్యం సిద్ధ్యతీతి వాచ్యం-సీతా తిరి క భాంశ్యపద్యావే సీతాః రిశ్యాగాను
 తరం-సీతాప్రతికృతిః-ల్పనావై య్యధ్యాయే - తే - ఇష్టాః తా చ ఉత్తరగ్రంథవిరోధ
 స్య దుష్పరిహరత్వాత్ - తథాపి ఉత్తరకాండే - ఏకనవతీతమసర్గే చతుర్వింశ
 శ్లోకే-లక్ష్మణం ప్రతి రామోక్తిః. కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్థం యజ్ఞకర్తృణి,
 అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహాయశాః అత్ర శ్రీరామస్య అపత్నీక
 ఇతి వ్యవహారః కదాపి న సంభవతి-కింతు లోకానవాదపరిహారాయ తస్యాః దూర
 తస్యాగమాత్రం-యజ్ఞకర్తృణి ప్రసజ్యమానే సీతారూపం-కాంచనమయం నిర్తాయ
 తాదృశ సీతాప్రతిమయా సాకం - కర్తృకర్తృత్వ మవ్యాహతం-తదైవ స్మృతిః -
 హే మాదౌ-దూరభార్యోననుకూల భార్యశ్చ దర్శయంతీతి ర్భార్యాప్రతినిధిం
 విధాయ సార్వణం కుర్యాదితి పత్నీ కర్తృత్వాని కర్తృణి అధ్వర్యుర్యజమానో వా
 కుర్యాదితి-యథా తస్యామసమర్థాయాం పత్నీ వినాశాభావాన్నాగ్నే ర్విनाశః

తథా దూరస్థాయామపి పత్న్యాం నాగ్నేర్నాశ ఇతి - శ్రీరామస్య దూరస్థపత్నీక
 త్వేన ప్రతికరణపూర్వకమశ్వమేధాది కర్తృకర్తృత్వోపపత్తిరితి భావః-న చ పత్నీ
 నాం బహూనాం సత్వేపి శ్రీరామస్య సీతా ప్రతికృతి కరణం సీతాస్నేహబహు
 మానార్థమితి వాచ్యం లోకాపవాదభీతత్వసత్యసంధత్వజితేంద్రియత్వాదిగుణాభి
 రామస్య శ్రీరామస్య సంత్యక్తభార్యావిషయకస్నేహస్య గగనకుసుమాయమా
 నత్వాత్ - కించ - ఉత్తరకాండే ఏకనవతితమసర్గే శ్లోకః. యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్య
 ర్థం కాంచనీ జానకీ భవే దితి ప్రతిపాదనాత్ ఏకవారమేకయజ్ఞే యది సీతా
 ప్రతికృతిః కృతాస్యాత్తదా స్నేహార్థమితి వక్తుం శక్తిః స్యాత్ - ప్రతియజ్ఞం ఏవం
 కుర్వతి శ్రీరామే స్నేహమూలకత్వస్య వక్తుమయుక్తత్వాత్ - నచోక్తప్రమాణేన
 సీతాప్రతిమాకరణేపి అశ్వమేధక్రతుయజమానస్య పత్నీ త్రయవత్వమవశ్యం స్థిత
 వ్యమితి-తదన్యథానుపపత్త్యా సీతాతిరిక్త పత్నీ ద్వయమపేక్షణీయం-అన్యథా విధ్య
 తిక్రమదోషప్రసక్తిరితి వాచ్యం-అఘటితఘటనాపటియసి శ్రీరామే - విధ్యతిక్రమ
 లేశప్రసక్తేరప్యనవకాశాత్-యద్వా పత్నీకర్తృత్వాని కర్తాణ్యభ్యర్చ్యర్చజమానో
 వా కుర్యాదిత్యనేన దత్తోత్తరత్వాత్-నన్వేషమపి-బహుప్రమాణసిద్ధం శ్రీరామ
 స్య పత్నీ బాహుళ్యం కథం నిరాక్రియత ఇతి చేన్న-సత్యేకస్తిన్న పి బాధకే-సాధ
 కసహస్రమప్యకించిత్కరమితి న్యాయేన - శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యే వక్త
 వ్యే- శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధాదిషు యజ్ఞేషు - సీతాప్రతికృతి నిర్మాణమేకం బా
 ధకం ప్రథమం - న సీతాయాః పరాం భార్యామిత్యాది వాల్మీకివచనజాతం - ద్వీ
 తీయం బాధకం-శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృహ్మకవాల్మీకి చారిత్రాద్యనేకగ్రంథో
 క్తవచనజాతం - తృతీయం బాధకం - తథాపి వాల్మీకిచారిత్రే పంచచత్వారిం
 శదధ్యాయే.

“ప్రావృణ్ణీలఘునశ్యామం సీతాలక్ష్మణసంయుతం, దీర్ఘబాహుము
 దారాంగం పద్మపత్రాయ తేక్షణమ్. మునయో మునికాంతాశ్చ
 దృష్ట్వా మోహం ప్రవేదిరే, రామం కమలపత్రాక్షం లక్ష్మీరప్యగతా
 తతః. గత్వా తే మునయ స్తత్ర సహదారైర్నహజసః, అబ్రువన్ వ
 చనం రామం తత్సౌందర్య విమోహితాః. మునయః, రామచం
 ద్రాఖిలాధార సౌందర్యామృతసాగర, పాహి నస్సకలాన్ దేవ మదనే
 నాతిపీడితాన్. క్రిడనార్థం త్వయా దేవ లక్ష్మీరప్యగతా హరే,
 శ్రుత్వా తు వచనం తేషా” మిత్యుపక్రమ్య. “కృష్ణావతారే భవతాం
 కామఃపూర్ణో భవిష్యతి, యూయం హి గోపికా భూత్వా సర్వాన్ కా
 మానవాప్స్యథ. గావో భవంతు సర్వాస్తా మునిపత్న్యశ్శుచివ్ర
 తాః, వయః పయఃప్రదానేన యూయం మంజస్తరిష్యథ. ఇత్యు
 క్త్వా సమునీన్రామో లక్ష్మీమాహ మహామతిః, రుక్మిణీ భవితా

సుఖి పత్నీ మే కృష్ణజన్మని. రాజ్యస్సర్వం నినిర్మిత్య శ్యామమహ్ని
 ధాన్తి సువ్రతే, ఏకపత్నీవ్రతం సూత్యం నాతిక్రంతుమహర్షసి.
 ఇత్యుక్తారఘునాథేన లక్ష్మీః ప్రాహతికోపితా. లక్ష్మీః సౌందర్య
 మోహితాహం త్వం వరయామిహి యథువ, మమాభిలషితం
 రామ స దదాసీహ నిష్ఠుర. మానస తే శిలాస్థాయం శిలాత్వం
 భవ యథువ. శ్రీరామః. అనుయా మిదం దేవి భవత్యా యదాపి
 రితం, సాలగ్రామ శిలాయాః యథామి శ్రీతయే తవ."

ఇత్యాది ప్రమాణవచనైః - శ్రీరామస్య సీతాదేవ్య సతిర్నిక లక్ష్మీదేవ్యాః
 పరిగ్రహేషి ఏకపత్నీవ్రత ప్రతిబంధక మిత్యుక్త్య - తదవ్యయనిః త్నీ పరిగ్ర
 హారాజకన్యాదివివాహేషు ప్రతిబంధకం భవతీత్యుక్త క్షమవత్తవ్యమిత్యర్థస్సూచి
 తః - కించ సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ శ్రీరామస్య నాన్యేత్యుక్తా భృగుశాః వచనమపి
 ముఖ్యకారణం. తథాహి. ఉత్తరకాండే - ఏకసంచాశత్సర్వే - సంచదశశ్లోకైః. తతస్తాం
 నిహతాం దృష్ట్వా పత్నీం భృగుమలోద్వహ,, శశాః సహసా శ్రద్ధో విష్ణుం రిపుబ
 లార్దనం. యస్తాదవధ్యాం మే భార్యామవధీః క్రోధమూర్ఛితః, తస్మాత్త్వం మానుషే
 లోకే జనిష్యసి జనార్దన, తత్ర పత్నీవియోగం త్వం ప్రాప్స్యసి బహునార్హికమ్.
 అత్రనిర్జిమి త్తంభార్యావధకుపితేన భృగుణా - శ్రీమన్నా రాయణః - పత్నీ వియుక్తస్స
 న్నేవ చిరకాలం తిష్ఠత్వితి శాఃవచనం దత్తం శ్రీవిష్ణుః శ్రుత్వా - రామావతారే.
 అహంత్యద్దత్తశాపమనుభవామితి ప్రత్యుత్తరం దత్తవానిత్యుత్తరగ్రంథే అత్రై
 వ ప్రతిపాదనాత్ - శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యే సిద్ధేః పత్నీవియోగజనితవిగ్రహాభా
 వప్రసక్త్యా - భృగువచనస్య అప్రామాణ్యాపత్తిః - తదప్రామాణ్యే - తదభ్యుపగ
 మ్యాత్కస్య భగవద్వచనస్యాప్యప్రామాణ్యాపత్తిః తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య సీతాదే
 వ్యైకైవ పత్నీ - నాన్యేతి - నను తర్హి - శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యప్రతిపాదక
 దౌర్వా సరామాయణాద్యనేకపురాణ వచనానామప్రామాణ్య ప్రసంగ ఇతి చే
 న్న - ఉక్తార్థవిరోధేనైవ తేషామర్థవర్తనేన - అప్రామాణ్యప్రసక్తేరనవకాశా
 త్ - తథాహి - దౌర్వాస రామాయణస్థ వచన పర్యలోచనయా శ్రీరామ
 సౌందర్యమోహితాః స్వస్వకన్యాః కోసలరాజాదయోష్టా రాజాః - శ్రీరామా
 య ప్రత్యేకం దదురిత్యనేన - తత్ర సీతానుమతిపూర్వకం - తాసాం పాణీక రామః
 ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన చ - తాసాం దాసీత్వేన గ్రహణం శ్రీరామేణ కృతమిత్యర్థస్సూ
 చ్యతే - అన్యథా - సపత్నీ పాణిగ్రహణే - సీతానుమతేరయోగాత్ - లోకే య
 స్యాః కస్యాశ్చిద్వా శ్రీయః - సపత్నీతిశబ్దప్రయోగమాత్రేణ - కోపః ప్రత్యు
 ద్భవతి - తథా సతి - స్వసాన్నిధ్యదశాయాం అనేక రాజకన్యానాం పరిగ్రహే
 సీతానుమతిం చకారేత్యర్థే మూలం విచారణీయం - అనుమతిస్తు ద్వివిధాస్వకార్యా
 ప్రతిబంధనిమిత్తా - హర్షనిమిత్తా చ - తత్ర స్వప్రత్యురన్యస్త్రీపాణిగ్రహణం స్వహ

ద్వాయ న భవత్యేవేతి - ద్వితీయకల్పస్యానవకాశః ప్రథమకల్పే - స్వకార్యం శ్రీ
రామకర్తృకవిలాసాదికం తదప్రతిబంధః తద్విఘాతాభావః - తన్నిమిత్తానుమతిః-
తాసాం సంభోగానర్హత్వే జ్ఞాతపూర్వే ఏవ-సిద్ధ్యతి-తస్తద్దాసీత్వే నైవ తాసాం
పాణిగ్రహణం చ - తాస్తు రాజకన్యాః తాసాం శ్రీరామదాస్యమనుపపన్నమితి
వాచ్యం-లక్ష్మ్యా అపి లోకారాధ్యస్య నిత్యానందమూర్తేః శ్రీరామస్య దాసీకర
ణే-ప్రవృత్తౌ సత్యామన్యాసాం ప్రాకృతస్త్రీణాం దాస్యం కిం దుర్లుటమితి - న చ
దాసీనాం పాణిగ్రహణమదృష్టచరమితి - ప్రకృతే శ్రీరామేణ పాణిగృహీతానాం
తాసాం న దాసీత్వం-కింతు భార్యాత్వమేవేతి వాచ్యం తర్హి యది పాణినా గ్రహ
ణమేవ భార్యాత్వే ప్రయోజకం-తదా శ్రీరామ సుగ్రీవయోస్సఖ్యకాలే - శ్రీరా
మేణ సుగ్రీవపాణి గ్రహణస్య అగ్నిసాక్షికం కృతత్వాత్ - సుగ్రీవస్య శ్రీరామ
భార్యాత్వాపత్తేః తథాపి-కిష్కింధాకాండే పంచమసర్గే-ద్వాదశశ్లోకే శ్రీరామం
ప్రతి సుగ్రీవోక్తిః. రోచతే యది వా సఖ్యం బాహురేష ప్రసారితః, గృహ్య
తాం పాణినా పాణిర్భార్యాదా బధ్యతాం దృఢా. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీ
వేణ సుభాషితమ్, సంప్రహృష్టమనా హస్తం వీడయామాస పాణినా.

అత్ర ఏతద్వచనార్థః పర్యాయాలోచనయా పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాయాలోచనయా
చ అగ్నిసాక్షికం మైత్రీదార్ధ్యార్థమేవ - శ్రీరామేణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణం కృత
మిత్యర్థ స్సూచితో భవతి-ఏవమేవ పాణిగ్రహణం అగ్నిసాక్షికం రాజకన్యనాం
స్వదాసీత్వదార్ధ్యాయైవేతి నిశ్చితం-అన్యథా బహుగ్రంథవిరోధాపత్తేః-న చ పుత్రీ
ప్రదానం కుర్వతా మష్టరాజ్ఞామపి ఇదం సంతోషావహం న భవతీతి వాచ్యం-నవ
విధభక్తీనాం మధ్యే భగవద్దాస్యస్యాపి ఘటకత్వేన భగవద్భక్తానామింద్రాదీ
నామపి-భగవద్దాస్యమపేక్షణీయం-భవతీతి-భాగవతాదిగ్రంథేషు స్పష్టతయా ప్రతి
పాదితత్వాత్-యోగినామప్యగోచరే పరమాత్మని శ్రీరామచంద్రే - స్వపుత్రీణా
మనురాగాతిశయం విభావ్య - అస్తత్పుత్రీణాం శ్రీరామదాసీభావేన ప్రదానం
అస్తాకమతీవ, పరమపురుషార్థప్రదాన నిదానమిత్యష్టరాజ్ఞామప్యతిశయితమోదా
వహత్వేన-సంతోషన్యూనతానవకాశాత్-న చ దౌంష్ఠ్యసరామాయణస్థవచనానా
మేవమర్థకల్పనేపి బ్రహ్మాండపురాణస్థశ్రీభూమినీలాసహితమిత్యాదివచనవిరోధో
దుర్వార ఇతి వాచ్యం తత్రత్య వచనస్య దశరథపుత్రత్వేనావతారితశ్రీరామపర
త్వే - చతుర్భుజత్వాదీనాం సమన్వయాభావేన - అనన్వితత్వాపత్యా శ్రీమన్నారాయణ
రూపపరత్వేనైవ వక్తవ్యతయా రమంతే యోగినోనంతే నిత్యానందే చిదా
త్మని, తేన రామపదేనాసౌ పరం బ్రహ్మాభిధీయతే. ఇత్యాది రామతాపనీ యోక్త
రీత్యా - శ్రియా సహ రమత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వా- శ్రీమన్నారాయణపరత్వేనై
వోపపత్త్యా - తత్రత్య శ్రీభూమినీలాదిశబ్దానామపి రాజకన్యాపరత్వాభావాత్-
కించ వాల్మీకిచారిత్రే. కోసలాద్యాశ్చ రాజానోదాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః, రాఘ

వాయ దదుః కన్యాః బంధుస్త్రాబల్యవర్జినః నిత్యత్ర బంధుస్త్రాబల్యవర్జిన ఇతి విశే
 షణనివేశేన శ్రీరామస్య సర్వోత్కృష్టత్వేన - తస్యసంబంధిత్వం యేన నాపి రూ
 పేణ - యథాకథంచిత్రంసాదనీయమిత్యభిలాషఘాత్యం - సమామ అష్టా రా
 జానః - స్వస్వకన్యాస్త్రదానం చక్రురిత్యర్థసూచనేన-అన్యకన్యాకా శ్రీరామస్య
 దాస్యమపి కృత్వా కృత్వా భవంతు-తద్వ్యా - నమం శ్రీరామబంధవా భవే
 మేత్యభిసంధిస్సూచ్యత ఇత్యర్థదుష్టార్చేవిరోధాభావాదే - న చ స్కాండే బ్రహ్మ
 ఖండోక్తబ్రహ్మనామాయణంపంచాదవిరోధః త్రైవిది అష్టావింశో తరం కన్యాశతం
 చోద్వాహనం శుభమితి భగవద్వచనే ఉద్వాహనశబ్దస్య - కన్యాశతవిశేషణ
 త్వాభిధానేన - ఉద్వాహనమిత్యర్థ వివాహ, రహస్యభావబోధేన ఉత్కృష్టం
 వాహనం సాదసంవహనాది సేవా యస్య తత్త్వేత్యాదృశ విగ్రహకరణేన - మ
 త్పాదనేవార్థం అష్టావింశో తరశతః న్యాః రిగ్రహణం భవిష్యతీత్యర్థకల్పనేన విరో
 ధలేశాభావాత్ - అత ఏవ సాంచంత్రస్థ శబ్దసంహితో విరోధస్యావ్యవహికాశః
 బ్రహ్మఖండే శివా శివరహస్యే, బ్రహ్మపంచాదవిద్యం ఏవం నిత్యావసాయిన్యో
 మహిష్యో జానకీతేః గృహీత్వా చామరాం బహ్యం సుధావరసమస్త్రభాం,
 వీజ్యమానాస్సదా భక్త్య మోదంతే శివమచ్యుతం, కిన్యాస్సరసగంధర్వకన్యా
 సంఘాశ్చ భూషితాః, అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణసాలికాః, ఇతి వచనద్వయ
 మస్తదుక్తార్థస్యేన సాధకం భవతి తథాహి-త్ర నిత్యావసాయిన్య ఇతి విశేషణం
 శ్రీరామాశ్రయస్య నిత్యఫలకత్వా తదభిప్రాయేణ నివిష్టం వాహిష్య ఇతి స్త్రీసా
 మాన్యవరం - తథాహోత్తర శ్లోకే ప్రతిసాదిత్యర్థసంఖ్యలోచనము దేవతాస్త్రీ
 తామపి శ్రీరామసేవోత్కంఠంతిశయేన క్షణావరణాదిసాలకత్వాపేక్షామూం-
 మనుష్యసాధారణరాజస్త్రీణాం శ్రీరామసేవాసముత్సృకతామూం కిము వక్తవ్య
 మిత్యర్థ స్సూచితః కించ సదా భక్త్య మోదంత ఇత్యనేన స్త్రీరామభక్తి మాత్రే
 తైవ తాసాం సంతోషాతిశయః న విషయసుఖజనిత ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టః -
 అగస్త్యరామాయణవచనస్థితభాంభ్యవిశబ్దానాం రక్షణీయార్థకత్వేన స్వసంరక్షిత
 దాస్యాదీనాం స్వనిర్గమనకాలే కౌసల్యాసదనే నివేశనం కౌసల్యాసేవాకరణాజ్ఞా
 వచనం చ - అస్తదుక్తార్థం కించిదపి - న ప్రతిబద్ధాతీతి తద్విరోధాభావస్సపిష్ట
 ఏవ నన్వేదమపి వాషిష్ఠరామాయణోక్తం - బహుస్త్రీకోవిధర్తృత్వేతి వచనం
 శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే ప్రమాణం భవతీతి చేన్న - అన్య వచనస్య బహు
 స్త్రీ విధాయకత్వాభావేన ఏకపత్నీవ్రతప్రతిబంధకసాధారణ బహుస్త్రీ సామా
 నాధికరణ్యేపి శ్రీరామేణ ఏకపత్నీవ్రతమేవ సంరక్షితమిత్యర్థ ప్రశంసాభిప్రాయ
 పరత్వేనైవోపపత్తేః అత ఏవ ఏతాదృశ ప్రమాణ బలేన శ్రీరామస్య
 బహుపత్నీకత్వ సాధనపూర్వకం తదనురోధేన ఏకపత్నీవ్రత ఇతి శ్రీరామస
 హస్రనామస్తోత్రస్థ శబ్దస్య ఏకం - ముఖ్యం పత్నీనామిత్యాది విగ్రహకల్పనం

నిరాలంబం-సతి కుడ్యే చిత్రకర్తేతి న్యాయేన బహుపత్నీ కత్వసాధక ప్రమాణజాల
 నైవవాసిద్ధ త్వే బహుపత్నీ కత్వం వంధ్యాసూనుసాదృశ్యమనుకరోతీతి - తా
 దృశబహుపత్నీ కత్వమవలంబ్య ప్రవృత్తత్వాదేతాదృశవిగ్రహకల్పనాయాః -
 తస్మాదేకపత్నీ వ్రత ఇత్యస్యాయం విగ్రహః - ఏకా చ సా పత్నీ చ ఏకపత్నీ ఏక
 పత్నీ వ్రతం నియమో యస్య స ఏకపత్నీ వ్రతః - అనేన శ్రీరామస్య సకల
 యజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికకర్త కరణే శ్రీసీతాదేవ్యే కైవ సహధర్మచరీ-నాన్యే త్యేవమర్థ
 స్సూచితో భవతి - అతఏవ లోకే సీతాపతిః - జానకీపతిరిత్యాదిశబ్దానామేవ ప్ర
 యోగో దృశ్యతే-ఏవమన్యాసాం పత్నీ నాం - సత్వే-తత్పతి త్వేనాపి వ్యవహారః -
 కుతో న స్యాదిత్యా ఊహః-ఏకః-బహుపత్నీ కత్వసాధనశీలశిరోభారభూతః- న చా
 న్యాసాం సత్వేపి సీతాయాస్సకలయాతు ధానప్రధననిధనప్ర ధాననిదానభూత
 త్యాత్మీతాపతిరిత్యేవ ప్రయోగః-ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యం- తథా సతి-ప్రసిద్ధ్యభావేపి
 అన్యభార్యాసత్వస్య ప్రామాణ్యే- తదనురోధేన తాస్వపి పుత్రోత్పత్తిధర్మసంగ్రహ
 దేరావశ్యకత్వేన శ్రీరామకర్తృకస్వరాజ్యభాగప్రకారక్రమే సీతాపుత్రయో
 రయోధ్యాధిరాజ్యభాగకల్పనావసరే లక్ష్మణపుత్రద్వయం - భరతపుత్రద్వయం-
 శత్రుఘ్నపుత్రద్వయం-స్వపుత్రద్వయం చ - నిమిత్తీకృతమిత్యనేనైవ తదితరత్ర
 పుత్రోత్పత్తినిషేధస్సూచితఇత్యర్థాదేవ ఇతరాసాం భోగార్హత్వమేవ నాస్తీతి సిద్ధం
 తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ పత్నీతి సిద్ధం.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన, అనంతనారాయణ సూర్య
 నుజన్తనా శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్య పట్టాభిరామసిద్ధాంతి సుబ్రహ్మణ్యసూరి
 ద్వయసహకృతేన, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే, శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షి
 హృదయాంతరాధ్యక్షకాశకే, శ్రీమద్రామాయణ రహస్యరత్నాకరే, శ్రీరామస్య
 ఏకపత్నీ వ్రతత్వనిరూపణప్రకరణం నామ పంచమ స్థరంగః.

షష్ఠతరంగప్రారంభః.

పూర్వతరంగే-శ్రీరామస్య ఏకపత్నీ వ్రతధరత్వవ్యవస్థాపనార్థం - తత్పరిపంధి
 భూతానేకపత్నీ కత్వప్రతిపాదకగ్రంథ విరోధాఃపరిహృతాః-ఏవం శ్రీరామాయణే
 ఆమూలాగ్రమాలోకితే-తత్ర తత్ర క్వచిత్స్సలేషు ఆక్షేపాస్సంస్మరంతి తత్పరిహారా
 స్తుదురూహావేవ-తస్మాత్తాదృశాక్షేపానువాదపూర్వకం తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యానేషు-
 ఉక్తప్రకారేణ సమాధానం వక్తుం షష్ఠ స్థరంగ ఆరభ్యతే-తత్ర పూర్వపక్షక్రమః.
 అయోధ్యాకాండే శ్రీరామస్యపట్టాభిషేకప్రకరణే - పూర్వం దశరథః-కేకయరా
 జానంప్రతిగత్వా-తత్కన్యాం కైకేయీంప్రార్థయామాస-తదాతేనరాజ్ఞా తత్పుత్ర
 న్యైవ రాజ్యప్రదాతురేవతాం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాతం-దశరథస్తదైవ రాజ్యం
 దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ-తాం పరిణీతవానితి-ఇయం కథా రామాయణార్థోపబృం
 హకపురాణేషు ప్రసిద్ధా-వాల్మీకిరామాయణేపి-అయోధ్యాకాండేత్యధికశతతమ

సర్వే తృతీయశ్లోకః. పునఃభూతఃపిగావస్సమూతరం తే యువ్వవాన్, మాతామహే
 సమాశ్రౌషీ రాజ్యశుల్కమనుజ్జిమమ్ ఏతన్వచన్వాన్ : : : : : లోచన యాకై కేయూ
 వినాహ కాలపన-కై కేయూపుత్రస్య రాజ్యప్రదానం వశరథేన : : : : : తిజ్ఞాతమితిసూచి
 తం భవతి-ఏవం చేత్ స్వప్రతిజ్ఞానార్థస్య ప్రతిహతయా - వశరథః భరతం గిరి
 వ్రజనగనం ప్రస్తావ్య - తదాగమనానాన్వగేన - తేన కట్టాభిషేకః కార్యఇతి శ్రీరా
 మం ప్రతిబోధ్య - ఉక్తివాన్ ఆయోధ్యాకాండే చమత్కరార్థే : : : : : చందిశ్శ్లోకః -
 శ్రీరామం ప్రతిదశరథోక్తిః శ్లో. విప్రశ్చితస్య భరతో యావదేవపుత్రాదితః, తావ
 దేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మను ఇతిచచనేన : : : : : మం ప్రతిసంబోధ్య-రా
 మాభిషేకవృత్తాంతం దూతముఖేనకేకయాధిః తే నివేద్యచ. నిఖిలధర్మశాస్త్ర
 నిషిద్ధామిమాం చోరవృత్తినుంగీనుంబ్విహో వశరథః కథం శ్రీరామకట్టాభిషేకో
 ద్యమం కృతవానిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే - సర్వవ్యాధ్యున సమరసతయాసిదాంతితార్థః
 ప్రకాశ్యతే - న కేవలం దశరథేన కై కేయూపుత్రస్య రాజ్యదానం ప్రతిజ్ఞాతం-కిం
 తు యది త్వయాహం స్థారితో భవేయం తదా తన్నుత్తరైస్యైవ రాజ్యప్రదానం
 కరోమి - నోచేత్తదా నిఖిలకల్యాణ గుణాకరస్య రాజ్యపరిపాలనాన్వస్య సుతాంత
 రస్య-ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధతయా రాజ్యప్రదానం కరోమి త్యేవ ప్రతిజ్ఞాతం - తస్మాన్న
 తత్ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం తేనాచరితం - ఏతద్ధమనుచింత్యైవ దశరథో భరతాగమనా
 దర్వాగేవ శాస్త్రతో రాజ్యపరిపాలనాన్వస్య రామస్య కట్టాభిషేకః కార్య ఇతి
 నిశ్చితవాన్-అస్మాదేవ హేతోః కేకయరాజస్య రామాభిషేకమహాశ్చవవృత్తాం
 తం-నివేదయితుం - న కమపి దూతం ప్రేషితవాన్ - అయమేవార్థః ఉమాసంహి
 తాయాం ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరేణోః దిప్తః-తథాహి. ఉమా. : : : : : దశరథ
 స్యాస్య మృషావాదిత్వమాగతమ్, ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం మన్యాత్కృతం తత్కేకయా
 ధిపే. కై కేయూగ్రహణే పూర్వం తదుద్వాహే సూయవస్థితే ఇతి పార్వత్యా
 పృష్టే ఈశ్వరః. వివాహసమయే రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతమిదం శృణు. కట్టాభిషేక
 సమయే భవేయం స్థారితో యది, త్వయావాక్యేనభూపాల తదా చేత్కరవాణ్య
 హం. ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోద్వివాహగ్రహణే నృపః, తస్మాదస్మిన్నరవ్యాఘ్రేన
 దోషోస్తి శుభాసనే - అనేన శ్రీరామస్య దశరథకర్తృక కట్టాభిషేక ప్రయత్నో
 నిర్దోష ఇతిసిద్ధం. ఇతిప్రథమాక్షేపఖండనం. అభివ్యతీయాక్షేపః. కిష్కింధాకాండే
 వాలిసంహారవిచారే - నను - వాలిసంహారకాలే - వాలినా నిరసంధంమద్ధననం
 త్వయాకృతమితిప్రార్థితేన శ్రీరామేణ వాలినం ప్రత్యుత్తరితం-తత్రైవ కిష్కింధా
 కాండే అష్టాదశసర్గే వింశశ్లోకే. తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మా త్కామవృత్తస్య వాసర,
 భ్రాతృభార్యావమర్శేన్దిక దండోయం ప్రతిపాదితః. న చ తే మర్షయే పాపం త
 త్రియోహం కులోద్భవః, ఔరసింభగినించాపి భార్యాం చాప్యనుజస్యయః, ప్రచ
 రేతసరః కామాత్తస్యదండోవధస్త్వృత ఇతి. అనేనశ్లోకేన వాలినః భ్రాతృభార్యా

గామిత్యం మహాపాపమితి నిశ్చిత్య- తస్య శిక్షాంతరమనర్హం మన్వానేన శ్రీరామే
 ణ-తస్య దండః-వధరూప ఏవ నిర్ణీతః-ఏవంసతి ఉత్తర త్ర సుగ్రీవపట్టాభిషేకానంతరం
 తస్యాపి తారాసంభోగప్రాప్తేస్సందర్శనాత్-సుగ్రీవోపిభ్రాతృభార్యగామిత్యాన్త
 హాపాపీ-తథాహి ఉమాసంహితాయాం దశమాధ్యాయే శివప్రత్యుమోక్షిఃశ్లో.
 పుత్రభార్యశిష్య భార్య కనిష్ఠభ్రాతృరేవ చ, స్నుమాచజ్యేష్ఠభార్య చ నూతు
 లస్య కుటుంబినీ, మాతృతుల్యా ఇతి ఖ్యాతాః కథం తారాసమాగమః. అనేన
 సుగ్రీవస్య మాతృతుల్యా యాస్తారాయాః సంగమే మహాన్ దోష ఇత్యర్థః సూ
 చితో భవతి. తస్మాదయం సుగ్రీవోపి వాలిసదృశ ఏవాభూదితి-వాలివధవత్ సుగ్రీ
 వవధస్యావశ్యం కర్తు ముచితతయా-తదైవ వాలిసంహారకాలే శ్రీరామేణ ప్రతి
 జ్ఞాతతయా చ-ప్రతిజ్ఞాతార్థ మపహాయ-శ్రీరామేణ పక్షపాతః కథం కృత ఇత్యాక్షే
 పే-ఉచ్యతే-శ్రీరామేణ పక్షపాతోపిన కృతః-సుగ్రీవస్యాపి తాదృశదోషో నాస్యే
 వ-తథాహి తత్రైవోమాసంహితాయాం-దశమాధ్యాయే. ఉమాం ప్రతి మహా
 శ్వరోక్తిః. యోనిజాతాసు నారీషు సంసర్గో లోకగర్హితః, యోన్యజాతాస్వంగ
 నాసు గమనే నైవ కీల్బిషమితి. అనేన తారాయా అయోనిజత్వాత్తత్సంగమే
 సుగ్రీవస్య న దోష ఇతి మన్యమానేన శ్రీరామేణ సుగ్రీవవిషయే ప్రసాద ఏవ
 కృతః - వాలివిషయే తు-రుమాయాసుగ్రీవభార్యాయా యోనిజత్వాత్తత్సంగేన
 వాలినః పాపీయస్త్వం - విజ్ఞాయ-తద్ధననం కృతమితి - ఇతి ద్వితీయాక్షేపఖండనం.
 అథ తృతీయాక్షేపః నను బాలకాండే సప్తదశసర్గే వానరోత్పత్తిప్రకరణే - గంధ
 మాదన-సుషేణ-శరభానాముత్పత్తిరేకరీత్యాప్రతిపాద్యతే-యుద్ధకాండే - రావణ
 శార్దులసంవాదే-వానరసేనాయూధవతిప్రస్తావావసరే గంధమాదనసుషేణశర
 భానాముత్పత్తిస్తద్విరుద్ధతయా ప్రతిపాద్యతే-ఏవమేకస్మిన్నేవ గ్రంథే-శ్రీమద్వా
 ల్మీకిమహర్షిణా - పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా - విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదితః
 తథాహి - బాలకాండే సప్తదశసర్గే ద్వాదశశ్లోకః. ధనదస్య సుతశ్రీమహాన్ వాన
 రో గంధమాదనః. ఇత్యుపక్రమ్య పంచదశశ్లోకః. వరుణో జనయామాస సుషేణం
 నామ వానరమ్, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబల ఇతి. అత్ర గంధమా
 దనః కుబేరపుత్రః-సుషేణో వరుణపుత్రః శరభఃపర్జన్యపుత్రః ఇత్యుక్తం భవతి.
 తద్విరుద్ధతయా యుద్ధకాండే ప్రతిపాదితం-తథాహి-యుద్ధకాండే త్రింశేసర్గే ద్వా
 వింశశ్లోకః. రావణం ప్రతి శార్దులలోక్తిః. శ్లో. సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్తా పుత్రో
 ధర్మస్య వీర్యవాన్, ఇత్యుపక్రమ్య షడ్వింశశ్లోకే. పుత్రావైవస్వతస్యాథ పంచకా
 లాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదన ఇతి. అనేనసుషేణః
 ధర్మపుత్రః శరభగంధమాదనౌ వైవస్వతపుత్రా విత్యుక్తత్వేన- బాలకాండోక్తార్థ
 యుద్ధకాండోక్తార్థయోస్తే జన్తిమిరయోరివ పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్-వాల్మీకి నా సర్వ
 జ్ఞేన కథంవిరుద్ధార్థః ప్రతిపాదిత ఇత్యాక్షేపే. ఉచ్యతే-తిలకవ్యాఖ్యానే సుషేణశర
 భగంధమాదనాఖ్యానామనేకవానరాణాం సద్భావాత్-బాలకాండో కసుషేణ-

ర్లక్షణస్య లంకానగరప్రవేశాత్పూర్వమేవాభూదిత్యర్థాచ్చతురాననవరప్రదాన
ముపపద్యత ఇతి ప్రతిపాదితం తదయుక్తం శ్రీరామేణ చైత్రశుక్లదశమ్యామేవ
వనవాసం ప్రతిప్రయాణస్య కృతత్వేన పునశ్చతుర్దశవర్షపూర్వేచైత్రశుక్లదశ
మ్యామేవ వక్తవ్యతయా చాంద్రమానేన గణితచతుర్దశవర్షసముదాయస్యాగత
దినాని-అధికమాసయుక్తాని చతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి - తేషాం
మధ్యే అధికమాసపంచకం పునరష్టాదశదినాని చ త్యక్త్యా అవశిష్టాని-దినాని ష
ట్పంచాశదధికనవశతో త్తరచతుస్సహస్రాణి-ఏవం చ సావనమానగణిత చతుర్దశ
వర్షగణితదినానాం చత్వారింశదధికపంచసహస్రసంఖ్యాకత్వేన తదపేక్షయా చాం
ద్రమానాగతచతుర్దశవర్షపరిమితదినానాం - షట్పంచాశదధికనవశతో త్తరచతు
స్సహస్రసంఖ్యాకత్వేన చతురశీతిదినమ్యానతయా చాంద్రమానాగతచతుర్దశవర్ష
పూర్వేః పూర్వం సావనమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తే రసంభవదుక్తికత్వాత్ -
నచాత్ర - అధికమాసపంచకపరిత్యాగే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - తత్పరిత్యాగ
మూలస్య సదృష్టాంత మగ్రే వక్ష్యమాణత్వాత్ - తస్మాన్నాక్షత్రమానేనైవ ఇం
ద్రజిద్వధవిషయకబ్రహ్మవరలబ్ధచతుర్దశవర్షపరిపూర్తి రిత్యవధేయం - ఇంద్రజితో
బ్రహ్మణా దత్తవరదానవిషయక ప్రమాణాని-వాసిష్ఠరామాయణే. మేఘనాదో
మహాఘోరం తపః కృత్వా బ్రవీత్తతః, బ్రహ్మణం లోకకర్తారం వరాన్తే దేహి
సాంప్రతమ్, బ్రహ్మ తద్వచనం శ్రుత్వా మేఘనాదం తదాబ్రవీత్, రావణాత్తజ
మద్వాక్యం శృణుతే తపసాస్త్వహమ్, సంతుష్టస్సౌ మహావీర వరా దాస్యామి
కాంక్షితాన్, యా మాయాస్సంతి లోకేషు త్వయి తిష్ఠంతు సర్వదా, మేఘమం
డలమధ్యస్థః కరిష్యతి భవాన్ రణమ్, అగ్నేశ్శతాంగం నిర్యాతు సాశ్వం సారథి
సంయుతమ్, ఆరుహ్య తద్భవాన్ యాతి యద్యజేయో భవిష్యసి, యదాంతరా
యో జాయేత తవ నాశస్తదా భవేత్, చతుర్దశ చ వర్షాణి నిద్రాహారవివర్జితః,
రామస్యావరజో యస్సాస్య తేన నాశో భవేద్ధ్రువమ్, ఇత్యుక్త్యా సహితోదేవైః
తత్రైవాంతరథీయత, అవశిష్టాంశస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - ఇతి చతుర్థాక్షేపఖండనం -
అథ పంచమాక్షేపః - రావణస్య నళకూబర పితామహ శాపయోః పౌర్వాపర్య
విచారః - నను కస్తింశ్చిత్సమయే రావణః - నళకూబరం ప్రతి గచ్ఛంతీం రంభాం
విలోక్య మదనపరాధీనస్సౌ-తాం బలాత్కారేణ ధర్మితవానభూత్ తతః పరం
నళకూబరో రంభయా నివేదితనిఖిలవృత్తాంతస్సౌ - యోగదృష్ట్యా చ తత్సర్వం
విజ్ఞాయాతికుపితమనాస్తం రావణముద్దిశ్య దారుణమితః పరం యదాయం రావణః
అకామాం వధూం కామయ తేతదాస్య శిరశ్శతథా ఫలిష్యతీతి శాపముత్సరజ్జేతీ
యం కథా ఉత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే షట్పత్వారింశశ్లోకః సా వేషమా
నా లజ్జంతీ భీతా కరకృతాంజలిః, తస్మై సర్వం యథా తత్వమాఖ్యాతు ముపచక్ర
మే, గృహీతా తేన పృష్టాస్తి కస్య త్వమితి రక్షసా,మయా సర్వం చ యత్సత్యం తద్ధి

తస్మై నివేదితమ్, కామమోహాభిభూతాన్తా నాశ్చైవ తద్వచో మమ, యాచ్య
మానో మయా దేవ స్మ మోహాదుతి చ ప్రభో, తత్సర్వం కృణు. కృణ్వ బలా
త్తేనాస్మి భర్తా, ఏవం త్వమనాభం మే తుంతుమర్హసి మానస, భర్తాణాం తాం
హం శ్రుత్వా భ్యానం సంప్రవివేశహ, తస్య తత్కన్యకాభ్యయ తదా వై శ్రవణా
త్తజః, ముహూర్తద్వోపతామ్రాక్షః తోయం జగ్రూహ పాతినా, గృహీత్వా సలి
లం తవ్యముఃస్పృశ్య యథాసిధి, తత్సర్వం తదా శాం విశేషసంద్రాయ దారు
ణమ్. అకామా తేన యన్తోత్సవం బలాన్భక్తి ప్రభర్తా, తస్మిన్సమువతీమన్యాం
నాకామాముపయాస్యతి, యదాహ్య కమాం సప్తైశ్చ భర్త యవ్యతి యోషితహి,
మూర్ధ్నా సహస్రథా తస్య శకలీభవిణా తదా, తస్మిన్నుదాహృతే శాపే జ్వలితా
గ్నిసమప్రభే, దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పపృష్టిశ్చ ఖాచ్ఛ్య తేత ఏవమన్యస్థిక్
కస్తింశ్చిదవసరే సవవం వణో మాధవే మాసి పుంజకస్థలాభ్యాం సంవిద్యసరసం-
పితామహాసదనం ప్రతి - వియన్తార్దణ గచ్ఛంతీం దృష్ట్వా మన్యః పృథులృదయః-
తాం బలాత్కరేణోపభుజ్య ఏవన్తవపుషం యోషితం కృత్వా ప్రేషయామా
స-తతస్సాప్తకవితోరూరఃస్థలా - పుంజకస్థలాజ్వళణం ప్రతి గత్వా తత్సర్వం
బ్రహ్మణే నివేదయామాస - తదా స పితామహః కృతామితీకః తస్మై హం
తాయ యదాసోన్యనారీం రిరంసయా బలాత్కరోతి - తదా తస్య శిరశ్చేతథా శక
లీభవతీతిశాపం దత్తవానితి - ఇయం కథా యుద్ధకాండే వాచికమహర్షిణా సమ్య
గభిహితాతథాహి - యుద్ధకాండే త్రయోదశస్కంధే ఏకాదశశ్లోకః. పితామహస్య
భవనం గచ్ఛంతీం పుంజకస్థలామ్, చంచూర్యమాణా మద్రాక్షమాంకాశేఽగ్నిశిఖా
మివ, సా ప్రసహ్య మయా భుక్తా పృథా వివసనా తతః, స్వయంభూభవనం ప్రాప్తా
లోలితా సలినీ యథా, తచ్చ తస్య తదా మన్యే జ్ఞాతమూర్త్యుహితీనః, అథ సం
కుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్, అద్య ప్రభృతి యామన్యాం బలా
న్నారీం గమిష్యసి, తదా తే శతథా మూం ఫలిష్యతి న సంశయ ఇతి.

ఏవం చ సతి. - ఏతయోః నళకూబరపతామహాభావయోర్భర్త కస్య ప్రాథ
మికత్వమంగీకార్యం - యది నళకూబరశాపస్య ప్రాథమికత్వం కల్ప్యతే - తదా పుం
జకస్థలాస్పర్శనప్రసక్తేరభావాద్భ్రష్టాశాపవచనానుబవత్తి - యది బ్రహ్మశాపైవ
ప్రాథమికత్వం-తదారంభా సంభోగనిర్బంధ ప్రయుక్తనళకూబర శాపస్య న కాపి
ప్రసక్తిః - ఏవంచ పూర్వోక్త శాపద్వయస్య ప్రాథమికత్వసందేహే మహాకవిరో
ధ ఇత్యాక్షేపే అత్రోచ్యతే నళకూబరశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వమంగీకరణం న్యా
య్యం తస్య పతివ్రతా ప్రీతమాత్రసంభోగనిషేధే వినియోగ ఇత్యుత్తరకాండే
షడ్వింశతితమే సర్గే స్పష్టత్వాత్ తథాహి-తత్రైవ సర్గే షష్టితమశ్లోకః. తేన ని
స్సీమతాం ప్రీతిమాపుస్సర్వాః పతివ్రతాః నళకూబరనిర్ముక్తం శాపం శ్రుత్వా
మనఃప్రియమ్. ఇతి - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పతివ్రతాసంభోగనిర్బంధ

పరిహారకమిదం నశకూబరశాపమితి నిశ్చితం భవతి-ఏతేన పుంజికస్థలాయా అప్ప
రన్వేన తస్యాస్సంభోగేనకోపి దోషఇతి మన్వానేన దారుణేన రావణేన తస్యాం
బలాద్భక్తాయాం స్త్రీసామాన్యబలాత్కారసంభోగనిషేధార్థం బ్రహ్మశాపప్రవృ
త్తిరితి ఇమమేవార్థం మనసి నిధాయ రావణేన మహాపార్వ్యం ప్రతి స్వవృత్తాంత
కథనప్రస్తావేసీతాసంభోగవిషయే బలవత్తరప్రతిబంధకీభూతస్త్రీసామాన్యవిషయక
బ్రహ్మశాపవచనమేవోదాహృతం - న తు రంభాసంభోగప్రయుక్తనశకూబరశాప
వచనమితి అన్యత్సర్వం సమంజసం - ఇతి పంచమాక్షేపఖండనం - అథ విభీషణ
పట్టాభిషేకవిచారవిషయే నిరుక్తాక్షేపసమాధానం సప్తమతరంగే విభీషణపట్టాభి
షేకప్రకరణే ప్రతిపాద్యత ఇతి-ఇహ విరమ్యతే ఇతి శ్రీమదాత్రేయగోత్ర కలశ
జలధికౌస్తుభేన, అనంతనారాయణ సూర్యనుజన్తనా, శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్య
పట్టాభిరామ సుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా
విరచితే, శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే దుయాహాక్షేప పరిహారప్రకరణం
నామ షష్టస్తరంగస్సమాప్తి మగమత్.

సప్తమతరంగప్రారంభః.

శ్రీరామాయనమః. పూర్వతరంగే రామాయణస్థదుయాహాక్షేపాః కతిచి
దస్సదీయబుద్ధిసాః తత్తద్వాఖ్యానసిద్ధాంతప్రదర్శనపూర్వకం - సప్రమాణకైర్వ
చనైః పరిహృతాః-ఇదానీ మస్మింత్సప్తమతరంగే శ్రీరామస్య వనవాసార్థ మయో
ధ్యానిర్గమనదినాదారభ్య పునరయోధ్యానగరప్రవేశపర్యంతం - చతుర్దశసు వర్షే
షు తత్తత్ప్రదేశగమనసుహృద్దర్శనాదికార్యకాలనిర్ణయక్రమః ప్రతిపాద్యతేఅత్ర
యద్యపి శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా అస్మిన్నస్మిన్ దినే ఏతత్కార్యం కృతమితి కం
ఠోక్త్యా న ప్రతిపాదితం-తథాపి తత్ర తత్ర వాల్మీకిమహర్షి సూచితార్థపర్యాలోచ
నయా శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకపురాణాద్యవలోకనేన చ కతకమాహే
శ్వరతీర్థీయతిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవాఖ్యాన పర్యాలోచనయా చ సిద్ధాంతి
తంకాలంప్రదర్శయిష్యామః-తత్ర శ్రీరామస్య పితృవాక్యపరిపాలనై కమనసస్సాకేత
నగరాద్యదానిర్గమనం సవవ కాలః చతుర్దశవర్షప్రాథమికవాసరః-స చ చైత్రశుక్ల దశ
మితి ప్రతిభాతి-తథాపి -దశరథేన శ్రీరామం ప్రతితవపుష్యనక్షత్రయుక్తతిథ్యాం
పట్టాభిషేకః కార్య ఇత్యుక్తార్థానురోధేన చైత్రమాసే పుష్యనక్షత్రయుక్తత్వం -
అష్టమీనవమీదశమ్యన్యతమతిథ్యా ఏవేతి జ్యోతిష్యాస్త్రే ప్రసిద్ధత్వాత్ తత్ర
శ్రీరామస్యప్రయాణోచితదినవిమర్శే-నవమ్యారిక్తతిథిత్యేన ప్రయాణానర్హత్వాత్
దశమ్యాః పూర్ణత్యేన ప్రయాణయోగ్యత్వాచ్చ-దశమ్యేవ ప్రయాణదివసః-తస్యా
మేవ రాత్రౌ తమసాతీరే నివాసః-ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నువీతీరే నివాసః-తత్రైవ
రామదర్శనార్థం గుహా గమనం - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థతరుమూలే
నివాసః - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే వాసః-తత్రైవ భరద్వాజదర్శనం పంచమరాత్రౌ

యమునాతీరే వాసః - తతస్సునుత్రే - మృగినసే - మృగీనసే - గమిష్యతీతి
 వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా - సా నూహ్నావమయే - ఆయోధ్యానగరం ప్రాసవాత్ తస్మి
 న్నేవదిశే-అథరాత్ర వేశామ్యాం నశవశో - నం గమః-తతః-వశంస - మేఽహనికౌస
 ల్యాదీనాం ప్రలాహః తస్మిన్నేవదిశే వసిష్యజ్ఞయాగి-వృత్తాంతాభ్యుభయనాయ
 దూతప్రేషణం - తే దూతాశ్చ-వృత్తాంతం - మూర్తేఃస్థితి-చతుర్థవనే రాత్రా
 తన్నగరం ప్రవిష్టాః - తతః - రత్నన్నహని భగవాన్వాస - ఆయోధ్యాం ప్రతి భర
 తాగమనే-మూర్తేః - రాత్రా దూతా వృత్తాంత-తతోభ-తతోభ-నాదారభ్యత్రయో
 దశదినః-ర్యంతం యథాదిధి సారణాకికం కర్ణ చ-వశంస-మేఽహని భరతం
 రాజ్యేఽభి-మేచయితుం మంత్రివిజ్ఞానం-తస్మిన్నే వాహని మూర్తే సమీకరణార్థం భర
 తాజ్ఞయా శిల్పిజనప్రేషణం తతశ్చశుభ్యుభయే - మూర్తే సమీకరణం తతోభ-మసన్ని
 ధానం ప్రతి భరతగమనకాలోపి - రాత్రయః-రిమితః- - మసన్ని ధానే భరతనివాస
 కాలోపినిత్రయః-రిమితః - ఆయోధ్యాం ప్రతిభరతశ్చపునరాగమనకాలోపి తథైవ
 దినత్రయః-రిమితః-ఇత్థంచ శ్రీ రామమూర్తేః ఆయోధ్యానిగమనమారభ్య భరతస్య
 పాదుకా-దానపూర్వకమయోధ్యానగర ప్రేషణః-ర్యంతం - రాక-త్యేన-నగణః-రిగ
 ణనాయాం - పంచచత్వారింశద్దినాని భవంతి-తతః శ్రీరామేణ విత్రసూతు అధి
 కదశమాసా నీతాః - తతః పూర్వోక్తాస్తే స్సాకం ఏ-స్సంవత్సరో జాతః-తతశ్చిత్ర
 కూటం విసృజ్యదండకావనప్రవేశాదారభ్య ఋషిణామూర్తే-యసంచారేణ శ్రీరా
 మమూర్తేర్గతకాల స్సంవత్సరదశకవరిమితః-తతః - పంచ-పంచ-గత్యా - శ్రీరా
 మేణ సార్థసంవత్సర-రిమితకాలః తత్ర గమితః-ఏనం చ సాక-త్యేన - రావణక-ర్తృక-సీ
 తాపహరణాత్పూర్వం గతసంవత్సరగణనా-యాం సార్థద్వాదశిసంవత్సర-భవంతి-
 తతస్త్రయోదశే కించిదవశిష్టే మాసుశుక్లాష్టమ్యాం - విందాభ్యముసూరార్థే రావ
 ణేన - సీతాపహరణం కృతం - తతః జ్యేష్ఠశుద్ధపూర్ణిమా-యాం వాసినధః - తతః
 కార్తీకశుక్లాష్టమి-దమవధిం కృత్వా సుగ్రీవస్య కిష్కింధా-ట్టణ-ప్రవేశాజ్ఞావచనం
 తతః కార్తీకమాసాంతే సుగ్రీవం ప్రతిలక్ష్యణేనాశ్వాగ్రహః - తతః-తస్మిన్నేవమా
 సీ సీతాన్వేషణాయ మార్గశీర్షమాసమవధిం కృత్వా - తా-వాన-గాం ప్రేషణం
 తతో దక్షిణదిశి ప్రస్థాపితానాం వాన-గాం మధ్యే - మ-నూ-న-గా-మార్గశీరశుక్త
 కాదశ్యాం లంకాప్రవేశః కృతః - తస్యామేవ అర్ధ-రాత్రాశ్చ-సీతా-దర్శనం -
 ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్ష ఏవ దివా స్థిత్యా రాత్రా రావణదర్శన సీతాసందర్శన
 సల్లాపాదికం కృతం తతస్త్రయోదశ్యామత్యో-వధః - చతుర్దశ్యాం బ్రహ్మస్త్రబంధ
 లంకాదహనాదికం కృతం- పౌర్ణమాస్యాం పునరాగమనం - తతో మ-హేంద్ర-శైల
 వర్తివానరైస్సాకం పంచ దినాని మధ్యేమార్గం గమితాని - మార్గశీర్ష కృష్ణ-పక్ష
 షష్ఠ్యాం మధువనభంజనం-సప్తమ్యాం శ్రీరామదర్శన ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదానసీతాపా

పాతివ్రత్యనివేదనాని - తతోఽష్టమ్యా ముత్తరఫల్గునీనక్షత్రయుక్తాయాం విజ
యాఖ్యముహూరై శ్రీరామాజ్ఞయా యుద్ధార్థం వానరసేనాప్రస్థానం తతస్సప్త
దినైః పుష్యశుక్లప్రతిపత్పర్వంతం-సముద్రవేలాయాం స్కంధావారనివేశనం-తతః
పుష్యశుక్లచతుర్థ్యాం విభీషణాగమనం పంచమ్యాం సముద్రతరణార్థ మాలోచ
నాక్రమః-తతో దినచతుష్టయి శ్రీరామేణ సముద్రప్రసాదార్థం ప్రాయోపవేశః-
తతో దశమ్యాం సేతోరారంభణం తతస్త్రయోదశ్యాం సేతోః పూర్తిః - తతః
చతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరస్త్రి శ్రీరామస్య సువేలారోహణం-తతో దశపంచదినాని
దూతప్రేషణసేనానివేశాదినా గతాని-తతో యుద్ధారంభః-తతస్తదారభ్య శ్రావ
ణామాసాంతే లంకాపురాద్భూహిస్సేనయోస్సంకులం యుద్ధం తతో బహురాక్షసక్ష
యేణ భీతా రాక్షసా లంకాం ప్రవిష్టాః ఇతి తద్దినే అవహారః కృతః - తదుత్తరం
భాద్రపదశుక్లప్రతిపది అనవరతయుద్ధప్రారంభః తస్యామేవ రాత్రౌ ఇంద్రజితృత
నాగపాశబంధః-యత్తు ఇయం ప్రతిపత్కృష్ణపక్షీయేత్యుక్తం తన్న-యది ఇయం
కృష్ణప్రతిపత్తదా తస్యాః పూర్ణిమోత్తరత్వేన సర్వరాత్రౌ చంద్రస్య సత్వేన
అస్త్రికాంతమసి దారుణే ఇత్యుక్తే రసాంగత్యాపత్తేః అతస్మా శుక్లప్రతిపదేవ
వాచ్యా ఏవం చ అమాంతపక్షమాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తిరత్యంతానుపపన్నేతి
సిద్ధం-యత్తు అమాయామేవ రావణవధ ఇతి తత్తున యుక్తం-ఇంద్రజిద్వధోత్తరం
యుద్ధకాండే త్రినవతితమసర్గే-ద్విషష్టితమశ్లోకః. అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణ
పక్షచతుర్దశీం, కృత్వా నిర్యాప్యా మావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః. ఇత్య
నేన రావణం ప్రతి సుపార్శ్వవచనేన చతుర్దశ్యాం రావణ ప్రేషితబలవధోత్తరమ
మాయాం నిర్గతేన రావణేన రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధే రాత్రౌ లక్ష్మణస్య శక్తి
ఘాతోత్తరం రావణ లంకాప్రవేశస్యోక్తయా తతో లక్ష్మణచికిత్సోత్తరం పునశ్చ
రామరావణయుద్ధస్య వాల్మీకినైవ స్పష్టతయోక్తత్వాత్తదసాంగత్యాపత్తేః-కించ-
అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయస్యాపి ఆదిత్యం ప్రేక్ష్య జప్త్వా తు పరంహర్షమవా
ప్తవాః ఇత్యనేన సూర్యదర్శనానంతరమేవ పతనస్య సూచనాత్-సూర్యదర్శనో
త్తరం లక్ష్మణే శక్తిఘాతస్య పరిహారాయ ఓషధిపర్వతానయనస్య చోక్తత్వేన
అమాయాం రాత్రౌ తద్ధననానుపపత్తేః తస్మాద్భాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యైవ మహా
యుద్ధారంభః తత్రైవ రాత్రౌ నాగపాశబంధః-ద్వితీయాయాం గరుడాగమనేన నాగ
పాశబంధమోచనం-తస్మిన్నేవ దినే ఘాత్రాక్షవధః-తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య
వధః-చతుర్థ్యామకంపనస్య వధః-పంచమ్యాం ప్రహస్తస్య వధః-షష్ఠ్యాం రావణస్య
మకుటభంగః-సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య ప్రబోధః-యత్తు సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య
వధ ఇతి తన్న యుక్తం-తదుత్థాపనే ఉక్తస్య అతిప్రయాసస్య రాత్రిమాత్రేణా
శక్యత్వాత్ కించ - రావణగృహం ప్రతి కుంభకర్ణాగమనకాలే సూర్యప్రయాభ
రావణమందిరస్య అతిభాస్వరతోక్త్యా చ మంత్రాదినా సప్తమ్యాం యుద్ధాసంభ
వాచ్ఛ - కించ వ్యాఖ్యానాంతరే ఇంద్రజితో దినత్రయేణ వధః - కుంభకర్ణస్య

యామపక్ష్మే నేత్యస్యాస్పంగతశ్వాచ్ఛ-తస్మాద్భావ్య-వహా-రి-మాయామేవ తద్వధ
 ఇతి ప్రతిభాతి - తతః కృష్ణప్రతి-అతికాయవధః - ద్వితియాయా నింద్రజిహ్వ
 హ్నాస్త్రప్రయోగః తదానీమేవ హనూనూనా నవహాషభవ-వ్యాధానయనేన సర్వేషాం
 వానరాణాముద్బోధనం-ద్వితీయాయాం నిమింభవధః-చతుర్థ్యాం రాక్షా-మక-రాక్షవ
 ధః-నవమ్యాం నూనూసీతావధః-త్రయోదశ్యాం లంకా-వధః-చతుర్థ్యాం మూ
 లబలవధః-అమాయాం రావణస్య యుద్ధార్థం నిశ్చయం-తతః ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది
 విషణ్ణే శక్తివిత్తేః-తస్యామేవ తస్మాద్విఘాతేన లక్ష్మణమూర్ఖ-పురరోషధిః-ర్ష
 ణానయనేన లక్ష్మణస్యోద్ధానం - తతో ద్వితియాయాం - చూర్ణిభ్యో రావణస్య
 పునర్నగరప్రవేశః-తతః స్పృతీయాయామాగత్య తదావధ్యనవమి-వధ్యంతం రామ
 రావణయుద్ధం-తత్రైవ ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది శ్రీరామచంద్రస్య ఇంద్రప్రేషితమా
 తలిరథానయనం-తతో నవమ్యాం రావణవధః-నవమ్యాం దేవసుతిః - తత ఏకా
 దశ్యాం రావణసంస్కారః-ద్వాదశ్యాం విషణ్ణాభిషేకః-త్రయోదశ్యాం సీతా
 దర్శనం తస్మిన్నేవ దినే సీతాయా అగ్నిప్రవేశానంతరం-పునర్బ్రహ్మాద్రోసుతిః-
 చతుర్దశ్యాం లంకాపురసమీపే వాసః - ఆశ్వయుజశుక్లప్రేక్షమాస్యా శివలింగ
 ప్రతిష్ఠా-తతః ప్రతిపది అయోధ్యాప్రయాణం-సంధ్యేమాన్దం నిత్రయం గమితం-
 తతః కృష్ణపక్షపంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమేనివాసః-భరద్వాజవందనం చ-షష్ఠ్యాం
 నందిగ్రామే జటాశోధనం కృత్వా అయోధ్యానగరే ప్రవేశః-తతః పుష్పమ్యాం
 పుష్య నక్షత్రయుక్తాయాం శ్రీరామచంద్రస్య వట్టాభిషేకమహాశ్చవ ఇతి -
 ఇత్యేవం చతుర్దశ వర్షాంతర్గత తత్తత్కాలకలితకార్యక్రమో వేదతద్యః. అత్ర
 ప్రతిపాదితకాలవిశేషస్య వ్యవస్థాపకాని సయు క్తికాని ప్రమాణాని కతకతిలక
 గోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యాన కర్తృభి రభిహీతాని సంప్రదేహ ప్రకా
 శ్యంతే తథాపి-అయోధ్యాకాండే షట్పత్వారింశత్సర్గే - ద్వాదశశ్లోకే. తతస్తు
 తమసాతీరం రమ్యమాశ్రిత్య రాఘవః, సీతాముద్వీక్ష్య సౌమిత్రిమిదం వచనమబ్ర
 వీత్. ఇయమద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహీతా వనం, వనవాసస్య భద్రం తే
 న నోత్కంఠితుమర్హసి. ఇతి వచనద్వయార్థపర్యలోచనయా ప్రాథమికంనే రాత్రా
 తమసాతీరే నివాసః అభిధీయతే. అయోధ్యాకాండే పంచాశస్సర్గే-౪౦-౪౧-౪౨శ్లో
 కాః. జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమ్,తస్య భూమకాశయానస్య
 పాదౌ ప్రతౌశ్య లక్ష్మణః. సభార్యస్య తతోభ్యేత్య తస్థౌ వృక్షముఃస్థితః, గుహాపి
 సహ సూతేన సౌమిత్రి మనుభాషయన్, అన్వజాగ్రత్తతో రామమప్రమత్తో ధను
 ర్ధరః. తథా శయానస్య తతోఽస్య ధీమతః యశస్వినో దాశరథేర్నమాత్తనః, అదృష్ట
 దుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ. ఇత్యుక్తరీత్యా
 ద్వితీయరాత్రా జన్మావీతీరే నివాస అభిహితో భవతి-అయోధ్యాకాండే త్రిపం
 చాశస్సర్గే ద్వాదశశ్లోకే. స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం,

రామోరమయతాంశ్రేష్ఠ ఇతిహావాచలక్షణమ్. అద్యేయం ప్రథమా రాత్రిర్యా
తా జనపదాద్భుషాః, యాసుమంత్రేణరహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి. ఇతి వచన
ద్వయార్థపర్యాలోచనయా తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థ వనస్పతౌ నివాస
అభిహితోభవతి. అయోధ్యాకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గే. 3౫-౪౪ శ్లోకాః. తస్యప్ర
యాగే రామస్య తం మహర్షి ముపేయుషః, ప్రసన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః
కథాః. సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంతస్సుఖోచితః, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యేతాం
రాత్రిమవసత్సుఖమ్ అనేన వచనద్వయేన చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే నివాసః అభిహి
తో భవతి. అయోధ్యాకాండే పంచపంచాశే సర్గే - చతుస్త్రింశశ్లోకే. బహూవై
ధ్యాన్తృగాఢ హత్వా చేరతుర్యమునావనే, విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే
వనే వానరవారణాయుతే, సమం నదీవప్రముపేత్య సమృతం నివాసమాజగ్తురదీనద
ర్శనాః. ఏతద్వచనార్థచింతయా పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే నివాస అభిహితో
భవతి. అయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశే సర్గే-పంచవింశః శ్లోకః. భరద్వాజాభిగ
మనం ప్రయాగే చ సహాసనం, ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్రస్థైరుపలక్షితమ్. తతస్సా
యాహ్నసమయే తృతీయేహానిసారధిః, అయోధ్యాంసమనుస్రాప్య నిరానందాందద
ర్శహ. అత్ర ఆగిరేర్గమనమిత్యస్య గమనోద్యోగఇత్యర్థః. తృతీయేహానీత్యస్య అహ్న
స్తృతీయభాగఇత్యర్థః - అన్యథా ఉపరి వక్ష్యమాణపంచరాత్రోద్యోగణ్యత ఇతి కౌ
సల్యోక్తేస్సరాజా రజనీంషష్ఠీమిత్యుక్తేశ్చ విరోధసంభవాత్ ఏతద్వచనద్వయేన
అయోధ్యాం ప్రతి సుమంత్రాగమనం రామనిర్గమనదినమారభ్య షష్ఠేహానీత్యర్థ
సిద్ధం. అయోధ్యాకాండే త్రిషష్టితమసర్గే - చతుర్థశ్లోకః - పంచషష్టితమసర్గే -
ప్రథమశ్లోకః - షట్షష్టితమసర్గే షడ్వింశశ్లోకః - సప్తషష్టితమసర్గే - ద్వితీయ
శ్లోకః. సరాజారజనీంషష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్, అర్ధరాత్రే దశరథః సంస్తరన్
దుష్కృతం కృతమ్. అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని, వందినః
పర్యుపాతిష్ఠంస్తత్పార్థివనివేశనమ్. గతేతుశోకాత్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు
నృపాంగనాసు చ, నివృత్తచారస్సహసాగతోరవిఃప్రవృత్తచారారజనీహ్యుపస్థితా.
వ్యతీతాయాంతుశర్వర్యా మాదిత్యసోదయేతతః, సమేత్య రాజ్యకర్తారస్సభామీ
యుర్ద్విజాతయః. ఏతద్వచనచతుష్టయపర్యాలోచనయా - అయోధ్యానగరాద్రా
మనిర్గమనషష్ఠేఽహని దశరథమరణం-సప్తమేఽహని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపః-తస్మి
న్నేవ దినే భరతానయనార్థం దూతప్రేషణమిత్యర్థో భవతి. అయోధ్యాకాండే -
సర్గే ౬౯ శ్లో ౧౨ సర్గే ౭౦ శ్లో ౧౨. యామేవరాత్రింతేదూతాః ప్రవిశంతి స్తతాం
పురీమ్, భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నోదృష్టౌఽయమప్రియః. వృష్టామేవతుతాం
రాత్రిం దృష్టావతంస్వప్నమప్రియమ్, పుత్రోరాజాధిరాజస్య సుభృశంపర్యతప్యత.
భరతేబ్రువతిస్వప్నందూతాస్తేక్లాంతవాహనాః, ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘంరమ్యం రాజ

గృహం పురమ్. సమాగమ్యతుంజ్ఞాచ రాజప్రత్రేణచాత్మతః, ంజ్ఞః పాదాగృహీ
 త్వా తు తమూచుర్భరతంవచః. ఏతద్వచనార్థః పంక్తిలోచనయా వసిష్ఠప్రేషితదూ
 తానాం రాత్రౌ గిరివజ్రపురప్రవేశః-తతః పరతినే భరతాయ వసిష్ఠవచనవిజ్ఞాపనం
 చేత్యర్థస్సిద్ధో భవతి - అత్ర దూతానాం గిరివజ్రగంగం ప్రతిగమనదశాయాం గత
 కాలోదినత్రయపరిమిత ఇతి పురాణాంతరే ప్రసిద్ధమంగ్రంథవి సరభయాన్న
 తద్వచనాన్యత్ర ప్రకాశిగాని అయోధ్యాకాండే-సర్గ-2-శ్లో-౧౮-సర్గ 2-శ్లో ౮-
 అయోధ్యాం మనునాంజ్ఞా నిర్భతాం సంవదర్శమా, ం పురీం పురుషవ్యాఘ్ర
 స్పృష్టంప్రేషితః కథి. అద్యమేన వ్యూహం పత్రిశ్చ్యుతస్యోద్యోగి విశేషః, అంబాయాః
 కుశలీ తాతో యుధాజిన్హతులశ్చ మే. ఏతద్వచనార్థపంక్తిలోచనయా అయో
 ధ్యాంప్రతిభరతాగమనేః కథి స పంక్తి యోగః ఇత్యర్థో లబః. అయోధ్యా కాండే
 సర్గ 22 శ్లో. ౧-౨౨-౨౩-తతో దశాహేతిగ త కృతశ్చ చో నృపాత్మజః, ద్వాద
 శేహానిసంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్తవ్యకారయత్. వసిష్ఠభరతంవాక్య ముత్తామ్య తమువా
 చమా, త్రయోదశోయం పవసః పితుర్వృతస్య తవిభో. సావశేషాస్థనిచయే కిమి
 హ త్వం విలంబసే. ఏతద్వచనార్థపంక్తిలోచనయా శ్రవణాదిసమూహభ్య ద్వాదశ
 త్రయోదశదినయాః పైతృకకృత్యవ్యకారయః చేత్యర్థస్సిద్ధః. అయోధ్యా కాండే-
 సర్గ 2౯ శ్లో ౧-౧౩-తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్థశే - సమేత్స రాజకర్తా
 భరతః వాక్యమబ్రువత్, క్రియతాం శిల్పిభిః పంథాః సమాని విషమాణిచ. రక్షణ
 శ్చానుసంయాంతు పథిదుర్గవిచారకాః, ఇత్యేతద్వచన ద్వయార్థపంక్తిలోచనయా
 అభిషేచయాత్తానమితి రాజకర్తృభిః చతుర్థశదినే భరతః ప్రార్థిత ఇత్యాశయో
 లభ్యతే-తతః తత్సార్థనాం విధూయ మార్గసమీకరణార్థంతస్మిన్నేవపినే రామ
 దర్శనాకాంక్షీణాభరతేన శిల్పిప్రభృతయోమార్గ విశోధనార్థమంజ్ఞప్త ఇత్యభిప్రా
 యః స్పష్టో భవతి. అయోధ్యా కాండే-సర్గ ౩౧ శ్లో ౧-౧౬-తతో నాందీముఖం రా
 త్రిం భరతంసూతమాగధాః, తుష్టువుంప్వగ్విశేషజ్ఞాః సప్తైర్ద్యంగళ సంహతైః వ్రాద
 ఇవతిమినాగసంవృతః సీమితజలో మణిశంఖశర్కరః, దశరథసుతశ్చ భీతాసభా స
 దశరథేవబభౌయథాపురా. ఏతచ్ఛ్లోకద్వయార్థ పర్యాలోచనయామాగధస్తుతో
 భరతఃపంచదశమదినేసభామావిశదిత్యభిప్రామోఽవగమ్య తే. మార్గసమీకరణార్థం
 దినచతుష్టయంగతమితిచ పురాణాంతరప్రసిద్ధమితగ్రంథవి సరభయాదిహతాని నో
 క్తాని. అయోధ్యా కాండే-సర్గ ౩౩-శ్లో-౧-తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్తాయస్యంద
 నోత్తమమ్, ప్రయయా భరతశ్శీమం రామదర్శనకాంక్షయా. అయోధ్యా కాండే-
 సర్గ ౩౯-శ్లో-౧-వృష్యరాత్రింతుతత్రైవ గంగాకూలేసరాఘవః, భరతఃకాల్యము
 త్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్. ఏతద్దర్థపర్యాలోచనయా రామమానేతుం అయో
 ధ్యానగరాన్నిర్గతస్య భరతస్య ప్రథమదినే రాత్రౌ గంగాకూలే నివాస అభిహితో
 భవతి. అయోధ్యా కాండే- సర్గ ౪౨-శ్లో. ౧-తతస్తాం రజనీం వృష్యభ రతస్సపరి

చ్ఛదః, కృతాతిథ్యో భరద్వాజా కామాదభిజగామహ. అనేన వచనేన భరతస్య
ద్వితీయదినే రాత్రౌ భరద్వాజాశ్చ మే నివాస ఇత్యభిధీయతే. అయోధ్యాకాండే-
సర్గే ౧౦౫ శ్లో ౧-౨-౪ తతః పురుషసింహానాం వృత్తానాం తైస్సుహృద్దణైః, శోచ
తామేవ రజనీ దుగభేన వ్యత్యవర్తత. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామసన్ని
ధానే భరతేన తృతీయదినే నిశానీత్యేత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. రజన్యాం సుప్రభా
తాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః, మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామ
ముపాగమత్. సాంత్వితా మామికామాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ, తద్దదామిత
వై వాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకం. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చతుర్థదివసే
భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. అయోధ్యాకాండే-
సర్గే ౧౦౬ శ్లో ౧-౧-౧ ఏవముక్త్యాతు విరతే రామే వచనమర్థవత్, తతో మందాకినీతీరే
రామం ప్రకృతివత్సలమ్. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పంచమదివసేఽపి భరతస్య
రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యుహ్యో భవతి. అయోధ్యాకాండే - సర్గే ౧౦౭-
శ్లో ౩౧-తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠోఽదుగభేన నామంత్రయితుం హి శేకుః,
సత్వేన మాతృగారభివాద్య సర్వారుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః. ఏతద్వచనా
ర్థపర్యాలోచనయా షష్ఠదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధాన ఏవ నివాస ఇత్యర్థో
ధ్వన్యతే. అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౦౮ శ్లో ౧ తతశ్చిరసి కృత్వాతు పాదుకే భరత
స్తదా, ఆరురోహ రథం హృష్టశ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచన
యా-శ్రీరామపాదుకే గృహీత్వా భరతస్య సప్తమదినే అయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థిత
ఇత్యభిప్రాయస్సూచితో భవతి. తస్మిన్నేవ సర్గే. శ్లో ౨౨-తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం
సంతీర్య సహ బాంధవః, శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ సనై నికః. ఏతచ్ఛ్లో
కార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య అయోధ్యాం ప్రతిప్రత్యాగమనే సప్తమదిన
ఏవ శృంగిబేరపురే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. అయోధ్యాకాండే-సర్గే
౧౦౯ శ్లో ౩౦-సంవతద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః, ఏవం బహు
విధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః. ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా పునర్భరతో
ష్టమదినే అయోధ్యాం ప్రాప్త ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే. అయోధ్యాకాండే సర్గే
౧౧౦ శ్లో ౧౨ రథస్థస్సహి ధర్మాత్తా భరతో భ్రాతృవత్సలః, నన్దిగ్రామం యయా
తుర్ణం శిరస్యాధ్యాయ పాదుకే. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య నవమ
దినే నన్దిగ్రామనివాస అభిహితో భవతి. ఋష్యశ్రమసంచారదశాయా గతసంవ
త్సరదశకస్య ప్రమాణవచనాని. అరణ్యకాండే. సర్గే ౧౧ శ్లో ౨౪ ఉషిత్యాతుసుఖం
తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః, జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినా
మ్. యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే సమహస్త్రవిత్, క్వచిత్పురిదశాన్ మాసా
నేకం సంవత్సరం క్వచిత్. క్వచిచ్ఛత్రురో మాసాన్ పంచషట్పాపరాన్ క్వచిత్,
అపరానధికాన్ మాసానప్యర్థమధికం క్వచిత్. త్రిన్వాసానప్తమాసాంశ్చ రాఘవో
న్యవసత్సుఖమ్, తతస్సంవత్సరంతస్యముసీనామాశ్రమేషువై. రమతశ్చానుకూలేన్య

యయుస్సంవత్సరం దశ అత్ర పరివర్తనానిత్యత్, పరివర్తనశ్చ యేషాం తాన్ పరి
 దశాన్తాసానిత్యన్వయః కావ్యః ఏతన్వచనజాతయన్యలోచనయా ఋష్యాశ్రమసం
 చారేణ దశసంవత్సరం గతా ఇత్యర్థో భవతి - అత్ర శ్రీరామస్య వనవాస ఇతి
 శబ్దస్య పట్టణగ్రామాంతర్గత ప్రదేశవ్యతర కదేశవాస ఇత్యర్థస్య వక్ష్యవ్యతయా
 నారణ్యమాత్ర వాసపరత్వం-అన్యథా శ్రీరామేణాధ్యుషిత క్షిప్రంధానగరసమీప
 దేశనివాసగతికాలస్య లంకా పురోఃకింత ప్రదేశనివాసగతికాలస్యచ-శృంగిజేరపు
 రనికటప్రదేశవాస కాలస్యచ-చతుర్దశవర్షాంతర్గతతయా త్వరోధాః తే-కించ పట్ట
 ణప్రవేశస్తు నిషిద్ధ ఇతి నిశ్చిన్వాణా శ్రీరామేణ క్షిప్రంధానగర ప్రవేశంకాపుర
 ప్రవేశ యోరనంగీకారాచ్చ - తస్మాచ్ఛృంగిమేణ మునివేషధారిణా పితౄణామను
 వర్తమానేన తదాజ్ఞాప్తదినప్రభృతి చతుర్దశవర్షాంతర్గత మృష్యాశ్రమనివాసేపి
 వనవాసప్రతమసుష్టితమి త్యేవమనుసంధేయం - అథ కించనటితరే సార్థసంవత్సర
 నివాసస్య ప్రమాణవచనాని. కాళీకోపురాణే. అథ త్రయోదశే వర్షే కంచవట్యాం
 మహామనాః, రామా వియా యామాస ఘోరాం తోర్వనఖాం పనే- ఇతి - ఏత
 ద్వచనార్థపన్యలోచనయా-ఋష్యాశ్రమేషు పూర్వోక్త దశసంవత్సరైః తత్పూ
 ర్వోక్తేన - ఏకసంవత్సరేణ సాకం మిళితైః పదశసంవత్సరగమనానంతరం కంచవ
 ట్యాం ద్వాదశ సంవత్సర స్సంపూర్ణోఽభవత్ - త్రయోదశేపి కతిచిన్తాసా గమితా
 ఇత్యర్థో భవన్యతే- తత్రైవంపణేన సీతావిహారణకాలే ప్రమాణం-తతో మాఘే
 సీతాష్టమ్యాం ముహూర్తే వింశసంజ్ఞికే, రాఘవాభ్యాం వినాసితాంజహార దశకం
 ధరః. తదనుగుణమేవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రతిపాదితం - వాల్మీకిరామాయణే -
 ఆరణ్యకాండే- సర్గ-౨౪-శ్లో-౧౩ విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కుత్స్థ
 నాబుధత్, త్వత్ప్రియాం జానకిం హృత్వా రావణో రాక్షసశ్రీః. అనేన వచన
 ద్వయేన మాఘశుక్లాష్టమ్యామేవ రావణేన సీతావిహృత్యర్థోఽవగమ్యతే-వా
 లివధసంహార కాలస్తు పురాణాంతరే స్పష్ట-తథాపి - వాల్మీకిచారిత్ర-జ్యేష్ఠమాసే
 సీతే పక్షే పూర్ణిమాయాం రఘూద్వపాః, వాలినం పాతయామాస బాణేనై కేన
 వీర్యవాక్. క్షిప్రంధాకాండే - సర్గ - ౨౬ - శ్లో - ౧౬ - కార్తికే సమనుప్రాప్తే
 త్వం రావణవధే యత, ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమూలయమ్.
 ఇతి వచనేన శ్రీరామేణ యుద్ధయాత్రాకాలః కార్తికమాసప్రథమదివస ఏవ నిర్దిష్ట
 ఇత్యర్థోఽవగమ్యతే. క్షిప్రంధాకాండే సర్గ ౩౦ - శ్లో ౬౬-౭౫ - సకాలం పరిసం
 ఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే, పృతార్థస్సమయం పృత్యదుర్జితం పబుధ్యతే.
 వర్షాసమయకాలంతు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః, వ్యతీతాం శ్చతురో మాసాన్ విహర
 న్నావబుధ్యతే. ఇత్యాదివచనైః పూర్వం యుద్ధయాత్రాయై నిర్దిత కార్తికమాసేపి
 కతిచిద్దినాన్యతిక్రాంతాసీత్యర్థో లభ్యతే - తస్మాదేవ సుగ్రీవం ప్రతి లక్షణాగ్ర
 హః ప్రవృత్త ఇత్యర్థో లబ్ధః సుందరకాండే - సర్గ - ౨ - శ్లో ౫౦-౫౭ - ప్రదోష

కాలే హనుమాన్ తూర్ణముత్ పుత్య వీర్యవాన్, ప్రవివేశపురీం రమ్యాం సువిభక్త
 మహా పథామ్. అనేన వచనేన హనుమతో లంకాప్రవేశసమయః ప్రదోషకాల
 ఇతి సిద్ధః - ఏతదుపప్తంభకతయా పురాణాంతరే-ఏకాదశ్యాం మహేంద్రాగ్రా త్పు
 ప్లవేశతయోజనం, తద్ద్రాత్రిశేషే సీతాయా దర్శనం హి హనుమతః. ద్వాదశ్యాం
 శింశుపావృక్షే హనుమాన్ పర్యవస్థితః, తస్యాంనిశాయాంసీతాయావిశ్వస్యాలా
 పసత్కథా. అతాదిభిస్త్రయోదశ్యాం తతో యుద్ధమువర్తత, వధోహ్యక్షకుమార
 స్య వనవిధ్వంసనం తథా. బ్రహ్మస్త్రేణ చతుర్దశ్యాం బద్ధశ్శక్రజితాకపిః, వహ్నినా
 పుచ్చయుక్తేన లంకాయా దహనం తథా. పౌర్ణమాస్యాం మహేంద్రాద్ద్రాపునరా
 గమనం కపేః, మార్దాసిత ప్రతిపదః పంచభిః పథివానరైః. పునరాగమ్యషష్ఠేఽహ్ని
 ధ్వస్తం మధువనంచత్రైః. సప్తమ్యాం - ప్రత్యభిజ్ఞానదానం సీతానివేదనమ్-ఇత్యాది
 వచనైః మార్గశీర్షశుక్లపక్షే కాదశ్యాం రాత్రౌ హనుమతో లంకాప్రవేశః-తత్రైవ
 దినచతుష్టయం స్థిత్యా పునరాగమన మిత్యర్థోఽవగమ్యతే - యత్తు ఫాల్గునశుక్ల
 పంచమ్యాం హనుమతో లంకాప్రవేశః - షష్ఠ్యాం పునరాగమనమిత్యుక్తంతన్న-
 హనుమతో లంకాప్రవేశానంతరమర్ధరాత్రాత్పరం సీతాదర్శనకాలే. సుందర
 కాండే సర్గే- ౧౭ - శ్లో ౨ - సాచివ్యమివ కుర్వంతస్ ప్రభయా నిర్మలప్రభః,
 చంద్రమా రశ్మిభిశ్శీతై స్సిషేవే పవనాత్తజమ్, అనేన శ్లోకేన ఆంజనేయస్య చంద్ర
 కర్తృకసాహాయ్యతోఽప్రేక్షయాచంద్రసత్వస్యవశ్యకతయా తద్దినస్య పంచ
 మీత్వాసంభవాత్ - కింతు - ఉక్తప్రమాణబలేన ఏకాదశ్యామేవ సీతాదర్శన
 మిత్యవధేయం - కించ. సుందరకాండే - సర్గే - ౫ - స్థితః కకుద్దానివ తీక్ష్ణశృం
 గో మహాచలశ్చేత ఇవోచ్చశృంగః, హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో రరాజచంద్రః
 పరిపూర్ణశృంగః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చంద్రస్య పరిపూర్ణశృంగత్వ
 విశేషణస్వారస్యానురోధేన పూర్ణిమోపాం తదినత్వన్యైవోచితతయా ఏకాదశీ
 ద్వాదశీదినయోరన్యతరన్యైవోచితత్వాత్. అపిచ - అస్మిన్నేవ కాండే - సర్గే
 ౩౭ - శ్లో - ౭ - వర్తతే దశమో మాసో ద్వా తు శేషా ప్లవంగమేతివచనేన మా
 ఘమాసమారభ్యమార్గశీర్షమాసన్యైవ దశమమాసత్వేన సీతాదేవ్యుక్తత్వాత్.
 స్వస్యలంకాప్రవేశకాలమారభ్య ఫాల్గునమాసస్య సంవత్సరాతీతత్వేన దశ
 మమాసత్వా సంభవాత్ - తస్మాన్నార్గ శీర్షమాస ఏవసీతాదర్శనం న్యాయ్యమితి
 ప్రతిభాతి. యుద్ధకాండే - సర్గే - ౪ - శ్లో - ౩ - ౫ - అస్మిన్ముహూర్తే సుగ్రీవప్ర
 యాణమభిరోచయే, అస్మిన్ముహూర్తే విజయేప్రాప్తే మధ్యం దివాకరే. జీవితాంతే
 మృతంస్మృష్ట్యా పీత్వావిషమివాతురః, ఉత్తరాఫల్గునీహ్యద్యశ్వస్తుహస్తేనయో
 ఽత్యతే. ఇత్యాదివచనైః ఉత్తరాఫల్గునీక్షత్రవిజయాఖ్య ముహూర్తే వానర
 సేనాప్రస్థానం కృతమితి నిశ్చయతే తదనురోధేన - కాళికాపురాణే-అష్టమ్యుత్తర
 ఫల్గున్యాం ముహూర్తే విజయాభిధే, మధ్యం ప్రాప్తే సహస్రాంశౌప్రస్థానం రాఘవ

స్య చ. ఇతి వచనార్థః యోగలోచనయా మ్యాదీర్ఘకృష్ణః క్షౌష్ణమ్యా మేవవానరసేనా
 ప్రస్థాన మిత్యవగమ్యతే యత్తు ఫాల్గునశుక్ల సప్తమ్యా ముత్తరఫల్గునీనక్షత్రే
 వానరసేనా ప్రస్థానమితి - తన్నయు కం - ఫాల్గునశుక్ల సప్తమ్యా ముత్తరఫల్గునీ
 నక్షత్ర యోగే తత్పూర్వమమాయా మృగశీర్ష నక్షత్ర స్యవ వ కవ్యతయా అమా
 వాస్యాయాం చంద్రసూర్యయోరేకీనక్షత్రస్థి త్వేన వర్షపక్షభిక్షునాన్యతర
 రాశిగతత్వస్యైవ వ కవ్యతయా నిమిత్తఫల్గునీనక్షత్రము క్షుద్ధమిఖుటిత
 మాసస్య కుంభార్ధరవ్యారభ్యక్షమృగశీర్షమాసముంతే శుక్లప్రతీదానవర్షాంతతి
 థిసముదాయత్వయాః ఫాల్గునమాసలక్షణం శశవిమాణనీచరమితి - తన్నాసస్య
 ఫాల్గునమాసత్వాసంభవాత్ - తన్నాన్తానశీర్షకృష్ణాష్టమ్యా మేవ వానరసేనా
 ప్రస్థానమిత్యుచితం - పురాణాంతరే. వాసరే సప్తమేంభోధా స్కంధావారనివే
 శనమ్, పాషశుక్లప్రతిపద పృథియా యావదంబుధేః ఉష్ణానం ససైన్యస్య
 రాఘవస్య బభూవహ. ఇత్యాదివచనైః వానరసేనా ప్రయాణకాలా దారభ్య తత్స
 ప్రమదినే సముద్రతీరే నేనానివేశస్సూచితః - విభీషణశ్చతుర్థ్యాం తు రామేణస
 హసంగతః, సముద్రతరణార్థాయ సంచమ్యాం మంత్రపిత్తమః. ఇతిపురాణాంతరే.
 యుద్ధకాండే - సర్గే - ౨౧ - శ్లో - ౧౦ - తస్య రామస్య సుప్తస్య మశాస్తీర్ణే
 మహీతలే,నియమాదప్రమత్తచ్యునిశాన్తినిశ్చితచక్రముః ఏతద్వచనేన రామస్య ప్రా
 యోపవేశదశాయాం రాత్రిత్రయం జాతమిత్యర్థో లభ్యతే - తదనురోధేన కాలి
 కాపురాణే అగ్నివేశ్యరామాయణే చ - ప్రాయోగవేశనం చక్రే రామో
 దినచతుష్టయం, అత్ర దినచతుష్టయమిత్యుక్త్యా రాత్రిత్రయగమనానంతరమపి
 అహర్నాత్రంగతమిత్యర్థ స్సూచితః. యుద్ధకాండే - సర్గే - ౨౨ - శ్లో - ౧౦ - బభూవ
 తుములశ్శబ్దః తదా తస్మిన్సహోదధౌ, కృతాని ప్రథమేనాహ్ని యోజనాని
 చతుర్దశః ప్రహృష్టైర్జనంకాశై స్త్వరమాణైః ప్లవంగ్మః, ద్వితీయేనతథాచాహ్ని
 యోజనాని తు పింశతిః. కృతాని ప్లవంగ్మసూర్ధం త్రయకాణ్డుర్జహాబత్తః, అహ్నితృ
 తీయేన తథా యోజనాని కృతానితు. త్వరమాణైర్జహాకాణ్డురేవింశతిరేవచ,చతు
 ర్థేన తథా చాహ్ని ద్వావింశతిరథాపిచ. యోజనాని మహావేగైః కృతాని త్వరితై
 స్తుతైః, పంచమేన తదా చాహ్ని ప్లవంగ్మః క్షిప్తకారిభిః యోజనాని త్రయోవింశ
 త్సువేలమధికృత్యవై - ఇతి - ఏతద్వచనైః సేతుబంధనకాలః పంచదినావధిక ఏవభవతి -
 అగ్నివేశ్యరామాయణే సేతోర్దశమ్యామారంభః త్రయోదశ్యాం సమాప్తమిత్యు
 క్తం అత్ర త్రయోదశ్యామిత్యస్యశిష్టత్రయోదశ్యామిత్యర్థకల్పనేనపిపంచమిత్యు
 పపత్తిః యుద్ధకాండే - సర్గే - ౩౦ - శ్లో - ౧౦ - తతోఽస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయా
 ప్రతిరంజితః, పూర్ణచంద్రప్రదీప్తః చక్షుషా సమభివర్తత. తతస్స రామోహారివాహినీ
 పతిర్విభీషణేన ప్రతినంద్యసత్కృతః. లక్ష్మణో యూధమయూధసంవృత స్సువేలప్యృషే
 న్యవసద్యథాసుఖమ్. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా సూర్యాస్తమయా న్యవహా

తోత్తరక్షణావచ్ఛేదేన చంద్రోదయే జాతే శ్రీరామస్య సువేలారోహణేన మహా
దానందకథనేనచతద్దినస్యచతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరత్వం సిద్ధ్యతి చతుర్దశ్యాం సువే
లాగ్రే రామస్సైన్యన్యవేశయత్, పూర్ణిమాద్వితీయాంతంత్రిదిన్సైన్యతార
ణమ్. తృతీయాయాదశమ్యంతంమంత్రోగుల్లనివేశనమ్, శుకసారణయోస్సైన్యప్రాప్తి
రేకాదశేదినే. పౌషాసితాయాంద్వాదశ్యాంసైన్యసంఖ్యాకృతాతువై, సారణేన
కపీనాంతు సారాసారోపవర్ణనం. త్రయోదశ్యాద్యమాయావల్లంకాయాందివసై
శ్రీభిః, రావణస్సైన్యసంఖ్యానం రణోత్సాహమథాకరోత్. యయావథాంగదో
లంకాంమాఘశుక్లాదివాసరే, మాఘశుక్లద్వితీయాదిదిన్సప్తభిరేవ తు. రక్షసాం
వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులమ్, ఏతదాదివచనైర్మాఘశుద్ధద్వితీయా
మారభ్య యుద్ధారంభ ఇత్యర్థః సిద్ధ్యతి-అనేన మాఘశుద్ధద్వితీయాది శ్రావణకృష్ణ
పక్షప్రతిపత్పర్యంతం యుద్ధం జాతమిత్సర్థాత్ప్రాప్తం తతః పరం మహాద్యుద్ధారం
భః-ఇతి తిలకాది వ్యాఖ్యాకర్తృభిరభిహితమ్. తతఃభాద్రపదశుక్లప్రతిపదినాగపాశ
బంధ ఇత్యత్ర పురాణాంతరం తతో నిశి సమాగమ్యమాయావీ శక్రజిద్భలీ, బబం
ధ నాగపాశైస్తౌరాఘవౌచహరివ్రజాన్. తతఃచిరకాలసంకులయుద్ధోత్తరమిత్సర్థః.
అన్యథా తస్యాం నిశీత్యేవ వదేత్ అతఏవ నాగపాశబద్ధరాఘవదర్శనకాలే సీతా
దేవ్యాభిహితం యుద్ధకాండే సర్గేరంశ్లో-౧౫ తీర్త్వా సాగరమక్షోభ్యం భ్రాతరౌ
గోష్పదేహతావితి ఏతద్వచనార్థ తాత్పర్యబోధేన బహుదినయుద్ధేబహుషు రాక్ష
సేషు క్షుణ్ణితేషు కతిపయదివససాధ్యే అల్పసంఖ్యాకయాధపతి విశిష్టే అత్యల్ప
సైన్యే అవశిష్టే సతితయోశ్శరబంధ ఇతి లభ్యతే-కించయుద్ధకాండే. అయం తే సు
మహాన్ కాలశ్శయానస్యమహాబల, ఇతి కుంభకర్ణంప్రతి రావణోక్త్యాసంప్రతి తన్ని
ద్రాయాష్టణ్ణాసాధికత్వమేవ సూచితం భవతి-అనేనాపిభాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ
నాగపాశబంధ ఇతి బోధ్యం-యుద్ధకాండేసర్గే-౫౦-శ్లో-౩౬-తతో ముహూర్తార్థమ
డం వైనతేయంమహాబలమ్, వానరాదదృశుస్సర్వే జ్వలంతమివ పావకమ్. తమా
గతమభిప్రేక్ష్య నాగాస్తేషిప్రదుద్రువుః, యైస్తౌసత్పురుషౌబద్ధౌశరభూతైర్నహాబలా.
ఏతద్వచనద్వయేనచ తస్మిన్వాసరఏవనాగపాశబంధాద్రామలక్ష్మణౌవిమోచితావిత్య
ర్థః స్పష్టోభవతి-ద్వితీయేఽహాని ధూమ్రాక్షం హనూమాన్నిచఖానహ, వజ్రదంష్ట్రం
తృతీయేన్ద్రి ఖడ్గాచ్చిచ్ఛేద చాంగదః. జఘాన హనుమాన్ భూయ శ్చతుర్థేఽహన్య
కంపనమ్, ప్రహస్తం పంచమీతిథ్యాం నీలశ్చిచ్ఛేదమూర్ధని. రావణః పరిభూతో
భూత్ పప్త్యాంరామేణధన్వినా, అథ లంకేశ్వరః ఖన్నః కుంభకర్ణం సహోదరమ్,
శైలముద్గరఘాతాశ్వధావనాద్యైరబోధయత్. ఏతదాదివచనైః రావణేన కుంభక
ర్ణస్య బోధనం సప్తమ్యామిత్యుక్తంభవతి. జఘానతంకుంభకర్ణం రామస్సప్తమవా
సరే - ఇతివచనేన తత్ప్రబోధదినానంతరకాలీన సప్తమదినఏవ కుంభకర్ణవధ ప్రతి
పాదనేనపూర్ణిమాయామేవ తద్వధ ఇతిసూచితం భవతి-పురాణాంతరే-భాద్రపద

శుక్ల పూర్ణిమాయాంకుంభః ర్హోహతోఽభవత్పు కం. జఘానలక్ష్మణోఽన్యేద్యురతి
కాయంశశాన్యజమ్, బబంధాన్యేద్యురింద్రారి ధృష్టాన్తేణన్మహాకపిః. హనూమతా
సమానీతో మహాషధమహీభరః, తస్యానిలస్పర్శవశాత్సర్వవతే సముత్థితాః. ఏత
ద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భాన్తః దకృష్ణపక్ష్యితియాయాం హనూమదానీత
మహాషధపర్వతగతవాయుస్స ర్శ్వనవానం ఉజ్జ్వలితా సత్యభిస్త్రాయోభవతి. అన్యే
ద్యుఃకపిరాట్కుంభం నికుంభం వాయుజోఽవధీత్, తస్యాం నిశిరఃస్సుప్తేష్టోమకరా
క్షం జఘానహ-ఏతద్వచనేన కుంభనికుంభవధః తృప్తియాయాం మకరాక్షవధశ్చతు
ర్థ్యం రాత్రైకృత ఇత్యర్థోభవతి, అన్త్రాన్యేద్యురిత్యస్య అన్యేషు ఉన్యేష్యిత్యర్థః కర్త
వ్యః, తేన చతుర్థీమారభ్య నవమీచర్యంతం షడ్భిర్ద్వినైః షడ్భాం వధస్సూచ్యతే.
అతికాయగ్రహణమపి త్రిశిరోదేవాంతకనంతక మహాదర మహాపార్శ్వణా
ముపలక్షకం-లక్ష్మణగ్రహణమంగదహనూమతోరుఃలక్షకం ఏవంచషడ్భిర్ద్వినైః షడ్భాం
వధః కృతే ఇత్యర్థః స్పష్టోభవతి-యుద్ధకాండేనర్గే ౧౫ అహోం త్రైస్త్రి
భిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతితః, నిరమిత్రః కృతోఽప్యవ్య నిన్యవ్యతి హింసణః-ఇతి
వచనేన త్రిరాత్రంయుద్ధంత్రయోదశ్యామింద్ర జిద్ధతోభూదిత్యర్థోవగమ్యతే-తదను
రోధేనకాలికాపురాణేషి. మాయాసీతావధంచక్రే శక్ర జిద్ధణమూర్ధని, తేన ఖన్నోఽ
భవద్రామ ఆశ్వస్తో లక్ష్మణేనసః. త్రయోదశాసీసౌమిత్రి స్త్రినిసంయోధయన్పలీ,
జఘానశక్ర జేతారం రామధ్యానేన హేతునా-ఏతద్వచనార్థః ర్యాలోచనయా నవ
మ్యాం మాయాసీతావధః దశమీచతుర్థయామమారభ్య త్రయోదశ్యా మింద్ర
జిద్ధధ ఇత్యర్థః స్పష్టోభవతి-తతోఽవధీన్మూలబలం చతుర్దశ్యాం రఘూద్వపాః, అనేన
వచనేన మూలబలవధ శ్చతుర్దశ్యామితి స్పష్టః - దర్శేథనిర్యయాంజా యోధుం
రామేణసంయుగే, చతురంగబలైస్సార్థం మంత్రిభిర్నశకంధరః, ఏతద్వచనేన రామ
రావణయుద్ధ మమాయాం ప్రవృత్తమిత్యర్థః స్ఫుటోభవతి-యుద్ధకాండేనర్గే
శ్లో ౩౫. దేవదానవయతాణాం పిశాచోరగరక్షసామ్, శత్రుతాం తన్తహద్యుద్ధం
సర్వరాత్ర మవర్తత. నైవరాత్రంనవివసం సముహూర్తంచక్షణమ్, రామరావణ
యోర్యుద్ధం విరామముసగచ్ఛతి - అనేన వచనద్వయేన రామరావణయోర్యుద్ధం
సప్తాహంజాతమితిసూచితంభవతితథాహి-తిలకాదివ్యాఖ్యానేషు సర్వరాత్రశబ్దస్య
జాతావేకవచనమిత్యుక్త్యా అనేకాహారాత్రాణీత్యర్థోలభ్యత ఇతికేచిత్ - పరే
తు సర్వరాత్రమిత్యత్ర సవర్ణః శవర్గే తృప్తియః, తేన త్రయ ఉచ్యంతే-యవర్గేవకా
రశ్చతుర్థః - తేనచత్వార ఉచ్యంతే మిలిత్వాసర్వరాత్రమిత్యర్థః ఇత్యాహః-ఏత
ద్మథమేవ మనసి నిఘాయ సర్వజ్ఞైః వ్యాసాదిభిః - పార్థపురాణకాలికాపురాణాదిషు
స్పష్టతయాప్రతిపాదితం యథా-తతశ్శతమఘోదివ్యం రథం హర్యశ్వసంయుతమ్,
రాఘవాయ స్వసూతేన ప్రేషయామాస భక్తిమాన్. తం తు మాతలినానీత మా

రుహ్య రథసత్తమమ్, స్తూయమానస్సురగణైర్యుయుధే తేన రక్షసా. తతో యుద్ధమ
 భూద్ధోరం రామరావణయోర్మహత్, సప్తాహ్నికమహోరాత్రం శస్త్రాస్త్రైరతిభీష
 ణై రితి పాద్యే. మాతలిరథాగమనోత్తరమేవ యుద్ధముభయోద్వైరథం ప్రవృత్తం
 ఏవం చ నవమ్యాం తద్వధః-తదైవోక్తం కాళికాపురాణే-తతస్తు త్యక్తనిద్రాసానం
 దాయామాశ్వినే సితే, జగామ నగరిం లంకాం యత్రాసీద్రాఘవః పురా-అత్ర నందా
 యామిత్యనేన ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపదీత్యర్థో లభ్యతే-తత్రగత్వా మహాదేవీ తదా
 తౌ రామలక్ష్మణౌ, యుద్ధేన యోజయామాస స్వయమంతర్హితాంబికా. రక్షసాం
 వానరాణాం చ జగ్ధ్వా సా మాంసశోణితే, రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం సా
 న్యయోజయత్. వృతీతే సప్తమే గాత్రే నవమ్యాం రావణం తతః. రామేణ ఘాత
 యామాస మహామాయా జగన్తయీ. ఇత్యాదివచనైః రామరావణయోః వాల్మీ
 కిమహ్నిణా సర్వరాత్రశబ్దేన సూచితమేవ సప్తరాత్రయుద్ధం స్పష్టతయా ప్రతిపా
 దితం భవతి-యత్తు రామరావణయోరేకాహోరాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తం - తత్సర్వ
 రాత్రమవర్తతేత్యత్ర సర్వశబ్దస్వారస్యం రుణధి-నైవ రాత్రమిత్యేతదవ్యవహితో
 త్తరశ్లోకేన విరుధ్యతే చ-తస్మాత్సప్తరాత్రమేవేతి షక్షస్సాధీయానిత్యవగంతవ్యం.
 తతస్తు శ్రవణేనాథ దశమ్యాం చండికాం శుభాం, విసృజ్య చక్రే శాంత్యర్థం బలి
 నీరాజనం హరిః. నీరాజితబలశృక్రః తత్ర రామం సలక్ష్మణమ్, సంభాష్య ప్రయ
 యకా స్వర్గం సహదేవై శృచీపతిరితి. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా ఇంద్రాదిదేవ
 తాః శ్రీరామం సంస్తుత్య దశమ్యాం స్వస్వాలయం గతా ఇత్యర్థః స్పష్టః - ఏవం
 చ సతి ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం రావణవధస్యోక్తత్వాత్ అమాయాం యుద్ధా
 రంభ కథనాద్దినాధిక్యమితి న శంకనీయం - యుద్ధకాండే సర్గే ౯౩ శ్లో ౬౨ అభ్యు
 త్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీమ్, కృత్వా నిర్యాహ్యామానాస్యాం విజ
 యాయ బలైర్వృతః. ఇత్యనేన అమాయాం యుద్ధార్థం ప్రవిష్టస్య రావణస్య
 శ్రీరామేణ సాకం యుద్ధప్రసక్తిమాత్రం - తతః ప్రతిపదిమాతలిరథానయనమితి పు
 రాణాంతరోక్తరీత్యా యుద్ధారంభః ప్రతిపద్యైవ తస్యామేవ రాత్రౌ విభీషణార్థం
 ప్రయుక్తశక్తివైయ్యర్థప్రసక్త్యా అత్యాగ్రహదూషితేన రావణేన లక్ష్మణే శక్తి
 ప్రక్షేపః కృతః - తథాహి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౧ శ్లో ౨౭ మోక్షితం భ్రాతరం
 దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః, లక్ష్మణేభిముఖస్త్రిష్టన్నిదం వచనమబ్రవీదిత్యారభ్య
 ౩౦ శ్లో. ఇత్యేవముక్త్యా తాం శక్తి మష్టఘంటాం మహాస్వనామ్, మయేన మా
 యావిహితామమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్. లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీమివ తేజ
 సా, రావణః పరమక్రుద్ధశ్చిక్షేప చ ననాద చ. అనేన వచనద్వయేన తస్యామేవ రా
 త్రౌ లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి-యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౨
 శ్లో ౩౯ ఓషధీర్నావగచ్ఛామి తానహం హరిపుంగవ, తదిదం శీఖరం కృతస్మిం
 గిరేస్తస్యా హృతం మయా. ౪౩ శ్లో సశల్యస్ససమామ్రాయ లక్ష్మణః పరవీరహః, విశ

లోక్ విరుజశ్శీఘ్రముదతిష్ఠన్తహితలాత్ - ఇత్యారభ్య లక్షణవాక్యం ౫౩-శ్లో. అహం
 తువధమిచ్ఛామి శీఘ్రమస్య దురాత్మనః, యావదస్తం స యాత్యేషః కృతకర్తా ది
 వాకరః. అనేన వచనేన ద్వితీయాయాం సూర్యోదయానంతరమేవ లక్షణస్య ప్ర
 బోధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి-తద్దివస ఏవ అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయజపసిద్ధిరిత్యత్ర
 యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౬ శ్లో. ౬ రశ్మిమంతం సముద్యంతం దేవాసురనమస్కృతమ్,
 పూజయస్వ వివస్వంతం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్. సర్వదేవాత్తతో హ్యేష నైజస్వీ
 రశ్మిభావనః, ఏషదేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః. ఏతద్వచనద్వయార్థ
 పర్యాలోచనయా ఏషఇతి పురోద్దేశేన చ-ద్వితీయాయాం దివై వ ఆదిత్యహృదయ
 ముపదిష్టమగ నైవేతి గమ్యతే-అత్ర లక్షణశ క్రిప్తహారానంతరం తత్ప్రబోధనాద
 ర్వాగేవద్వితీయోదయకాలాత్పూర్వం రావణస్య లంకాప్రవేశః కథాంతరే శ్రూ
 యతే. సనిశ్చసంతింహహతో యథా గజో రణాజరే రాఘవబాణపీడితః, గరుత్మ
 తేవాహిపతిర్వినిర్జితో వివేశ లంకాం వినికీర్ణభూషణః. అనేన వచనేన రావణస్య
 లంకాప్రవేశ ఇత్యర్థః స్ఫుటోభవతి. కాలనేమికథాయాం సర్గే ౭ శ్లో ౩౬. ఇత్యుక్త్వా
 వచనం ధీమాన్ ప్రేక్షామందోదరీం తతః, రావణో నిర్యయా యోద్ధుం రామేణ
 సహ సంయుగే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా లక్షణశ క్రిప్తహారోత్తరం రావణ
 స్య లంకాప్రవేశః తత్రహామారంభః అంగదాదిభిస్తదంతరాయః తతోమందో
 దరీమానభంగానంతరం తద్విలాపేన రావణః ప్రబుద్ధస్త్థాన్ సాంత్యవచనైర
 నురంజయన్ పునశ్చ యుద్ధార్థం జగామేత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ఏతేన తృతీయా
 యాం యుద్ధార్థమాగమనం రావణస్యేతి గమ్యతే-తతో నవమ్యాం తద్వధ ఇతి
 పూర్వోదాహృతప్రమాణైర్నిర్ణీతః-దశమ్యామింద్రాదిస్తుతిరితి పూర్వమేవోక్తం-
 యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౪ శ్లో ౧౦౨. మరణాంతాని వై రాణి నివృత్తం నః ప్ర
 యోజనమ్, క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేషయథా తవ. రాఘవస్య
 వచశ్శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః, సంస్కారేణానురూపేణ యోజయా
 మాస రావణమ్. ఏతద్వచనద్వయేన శ్రీరామాజ్ఞావచనశిరోభూషణో విభీషణో
 రావణసంస్కారమేకాదశ్యాం చకారేత్యర్థస్సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే
 సర్గే ౧౧౫ శ్లో-విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ, అనురక్తం చ
 భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్. ఏతద్వచనేన ద్వాదశ్యాం శ్రీరామాజ్ఞయా విభీ
 షణ పట్టాభిషేకః లక్షణేన కృత ఇత్యర్థస్సూచ్యతే-అత్ర కశ్చిద్విశేషః - తిలకవ్యా
 ఖ్యానేదర్శితః-అయం చ రావణసంస్కారః-త్రిభిర్ద్వినై రేవ కృతః-చతుర్థేహనివకా
 దశద్వాదశాహకర్తవ్యక్రియాస్సమాప్తాః-నాత్ర దశాహమాశౌచమితి భ్రమితవ్యం.
 ఉద్యతై రాహవేశస్రైః శత్రుధర్మమృతస్య తు, సద్యస్సంతిష్ఠతే యజ్ఞస్తథా శౌచ
 మితి స్థితిః. ఇతి మనునోక్తేః కించ. అభినవ షడశీతా. కారవశ్శిల్పినో వైద్యా దాసీదా
 సాశ్చ నాపితాః, రాజానో రాజభృత్యాశ్చ సద్యశ్శౌచాః ప్రకీర్తితాః. దానేవివాహే
 యజ్ఞే చ సంగ్రామే దేశవిప్లవే, ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యశ్శౌచం విధీయతే. ఇత్యా

దివచనై ర్విభీషణస్య సద్యఏవ ఆశౌచనివృత్తిరిత్యర్థో లభ్యతే-ఏతత్పక్షే-క్రియాణా
మపి ఏకాహకాలీనత్వమేవేత్యుక్తం భవతి - ఏతత్పక్షే ద్వాదశ్యామేవ విభీషణ
పట్టాభిషేక ఇతి వక్తుం శక్యః త్రిరాత్రపక్షే తు పార్ణమాస్యాం పట్టాభిషేక
ఇతి. యుద్ధకాండే సర్గే-౧౧౬ శ్లో ౨౮. నగృహణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారస్తిర
స్క్రియా, నేదృశా రాజసత్కారః వృత్తమావరణం స్త్రియః. వ్యసనేషు న
కృచ్ఛేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే, నక్రతౌ నో వివాహే చ దర్శనం దూష్యతే
స్త్రియః. ౩౧. శ్లో. విసృజ్య శిబికాం తస్మాత్పద్యాభ్యమేవాపసర్పతు, సమీపే మమ
వై దేహీం పశ్యంత్యేతే వనౌకసః - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా సీతా
దర్శనం త్రయోదశ్యాం కృతమితి సూచ్యతే - యుద్ధకాండే స ౧౨౦ శ్లో ౧౩.
భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధఃప్రభుః, ఏకశృంగో వరాహస్త్యం
భూతభవ్య సపత్నజిత్, అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ -
ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మాండ్రాదయః- శ్రీరామం త్రయోదశ్యాం
సీతాగ్నిప్రవేశానంతరం తుష్టువు రిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - సర్గే ౧౨౩ శ్లో ౧. తాం
రాత్రిముషితం రామం సుఖోచితమరిందమమ్, అబ్రవీత్ప్రింజలిర్వాక్యం జయం
పుష్ట్యా విభీషణః. అనేన వచనేన త్రయోదశ్యామతీతాయాం చతుర్దశ్యాం ప్రాతః
కాలే విభీషణః ప్రార్థయామానేత్యర్థోగమ్యతే ౧౧ శ్లో. అహం తే యద్యసుగ్రా
హ్యో యదిస్తరసి మే గుణాన్, వస తావదిహ ప్రాజ్ఞ యద్యస్తి మయి సౌహృదం.
ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా, శ్రీరామేణ చతుర్దశ్యాం తత్రైవ వాసః కృత
ఇతి స్పష్టో భవతి యుద్ధకాండే-సర్గే ౧౨౪. శ్లో ౧౧ తతస్తాన్ పూజితాన్ దృష్ట్వా
రత్నైర్ధైర్య రియూధపాన్, ఆరురోహ తదా రామస్తద్విమూనమనుతనుమ్. ఏతద
ర్థపర్యాలోచనయా పుష్పకారోహణం - ఆశ్వినశుక్లపార్ణమాస్యాం శ్రీరామేణ
కృతమితి ప్రతిష్ఠాపనం కృతమితి స్పష్టం - ఇదం తు వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠతో
నోక్తం. సముద్ర తీరే శివలింగ ప్రతిష్ఠావిధాయకవచనాని దౌర్వాసరామాయణే.
రావణాదీన్ రణే హత్వా సంస్థాప్య చ విభీషణమ్, లంకాయామథ కాశీరం
వై దేహ్యో సహ రాఘవః. పుష్పకం తత్సమారుహ్య సనై న్యో రఘునందనః, శివ
లింగ ప్రతిష్ఠాం చ కృత్వా తీరే మహాదధేః. పునః పుష్పకమారుహ్య వై దేహ్యో
సహితో యయా, ఏతదాదివచనైః శ్రీరామేణ శివప్రతిష్ఠా కృతేత్యర్థః స్పష్టః,
వసిష్ఠరామాయణే. సీతాదేహ్యుర్చిశాసంవాదే. ఊర్చి శే శృణు వృత్తాంతమిత్యా
రభ్య. వరప్రదానం దేవానాం పుష్పకారోహణం తతః, రామలింగప్రతిష్ఠాం చ సిం
ధుతీరే విశేషతః. హనూమల్లింగసంస్థానం పుష్పకారోహణం తతః, కిష్కింధాద
ర్శనం చైవ భరద్వాజస్య దర్శనం. ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామేణ
రామేశ్వర ప్రతిష్ఠా కృతేత్యవగమ్యతే - ఏవం పూర్ణిమాయాం శివలింగప్రతిష్ఠాం

కృత్వా ప్రతిపది పుష్పకమాదుహ్య దినత్రయం మార్గే నీత్వా పంచమీ ప్రాతఃకాలే
 భరద్వాజశ్రమం శ్రీరామస్సమాజగమేత్యర్థో వేదితవ్యః - యత్తు యుద్ధకాండే
 సర్గే ౧౦౮ శ్లో ౯. అహ్ని త్వాం ప్రావయిష్యామి తాం పురిం పార్థివాత్తజ, పుష్ప
 కం నామ భద్రం తే విమానం సూర్యసన్నిభమితి వచనేన ఏకదినేనైవ లంకాం
 విస్ఫుజ్య భరద్వాజశ్రమ ప్రాప్తి రితి లభ్యత ఇత్యు కం-తన్న-తచ్చోక్షేన పుష్పక
 విమానగతిప్రాశస్త్యమాత్రస్యైవ విభీషణోక్తత్వాత్ పంచమీ ర్యంతవ్యవ
 థానే విద్యమానేపి- ఏకదినేనైవ గంతవ్యమిత్యవశ్యకత్వాభావాత్ - యుద్ధ
 కాండే సర్గే ౧౦౮ శ్లో ౧. పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః, భర
 ద్వాజశ్రమం ప్రాప్య వపందేప్రయతో మునిమ్. అనేన వచనేన ఆశ్వయుజకృష్ణ
 పక్షపంచమ్యాం శ్రీరామస్య భరద్వాజశ్రమప్రాప్తిః - తస్మిన్నేవ దినే చతుర్దశ
 వర్ష పరిపూర్ణిరిత్యర్థస్యగ్భ్యో భవతి - అత్ర శ్రీరామేణ సకలధర్మప్రవర్తకేన
 యథాశాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ వసవాసరూపప్రతమనుష్ఠితమితి పూర్వతరంగే
 ప్రతిపాదితం సుప్తప్రతీత్యర్థ మస్మిన్నపి తరంగే ప్రతిపాద్యతే-తథాహి-సూర్య
 సిద్ధాంతే మానాభ్యాద్యే ౧౮ శ్లో ౧౮ తిథిః కరణముద్వాహః ఊరం ర్య
 క్రియా తథా, వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాక్రియాచాంద్రేణ గృహ్యతే. ఏతద్వి
 చనార్థపర్యలోచనయా అరణ్యవాసస్యాపి యాత్రారూపత్వేన చాంద్రమానే
 నైవానుష్ఠేయతయా చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షగణనాయాం - పూర్వచైత్ర
 శుక్లదశమ్యాః పుష్యనక్షత్ర యుక్తాయా ఏవ వసవాసప్రయాణదివసత్వేన నిర్ణీ
 తత్వాత్ - తాదృశదశమీ మారభ్య చతుర్దశవర్ష ఘటశ్వయుజ కృష్ణపక్ష
 పంచమ్యాం చతుర్దశవర్షపూర్ణివతి - కథమిత్యాశంకాయాముచ్యతే చాంద్ర
 మానేన సంవత్సరదినగణనాయాం ఏకసంవత్సరస్య ౩౫౪ దినానిభవంతి - అధిక
 మాసా ద్వా సంవత్సరపంచకస్య ఏవం చ అధికమాసాగతఃనైస్సాకం దినపరిగ
 ణనేకృతే సంవత్సరస్య గతదినాని ౩౬౬ - ఇత్థం చ చాంద్రమానేనానుష్ఠేయ
 వ్రతాది విషయే తు ౩౫౪ దినాత్తకసంవత్సరస్యైవ చాంద్రసంవత్సరత్వేన
 చతుర్దశ సంవత్సరాణామవ్యేవమేవ గణనాయాం - చైత్రశుక్లదశమీ మారభ్య
 పునశ్చతుర్దశవర్ష చైత్రశుక్లదశమీపర్యంతదినాని చతుర్దశ సంవత్సరః పంచమా
 సా-అష్టాదశదినాని భవంత్యధికమాసపంచకసహితాష్టాదశదినానాం పరిణ్యాగే.
 ఆశ్వయుజ కృష్ణపక్షపంచమ్యామేవ చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్ణితి.
 సమ్యగ్భవతి-ఏవం చ శ్రీరామేణాధికమాసా పరిత్యజ్య చతుఃపంచాశదధికత్రి
 శతదినాత్తకసంవత్సరఏవ సంవత్సర ఇత్యభిప్రాయేణ వ్రతమనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః
 ప్రకటితః అన్యథా-అధికమాసఘటితసంవత్సరస్యాపి సంవత్సరత్వేన గ్రహణేపంచ
 మ్యాం వర్షపూర్ణి రిత్యుక్తిరసంగతైవ స్యాత్ - దశమీ మారభ్య గణనాయాం
 పునర్దశమ్యామేవసంవత్సరపూర్ణిర్జాయేతత్తాదృశసంవత్సరాణామేవన్యాయ్యత్వే-
 అధికమాసపరిగణనాయాం ధర్మహానా చ సత్యాం కస్తాత్సర్వజ్ఞః శ్రీరామస్తాన్నగ

ణయే
 మిత్య
 పుషజ
 వర్షా
 ఏవపే
 ధర్మా
 ప్థిరవ
 ప్రాక
 తదస
 ద్రమ
 క్తం.
 సిద్ధం-
 మహా
 శ్చిత్ర
 చనా
 భవతి.
 హృష్ట
 ఆయ
 ప్రయ
 ఆయ
 చంద్ర
 ఆత్మ
 రత్న
 నక్షత్ర
 సమం
 రక్షనా
 రాత్రా
 పాశవి
 దినద్య
 తు తే
 సరం,
 తుర్థ్య
 మ్యా
 చతుర్థి

ణయేత్ భరతో వా కుతస్తానుపేక్షే తస్తా చ్చాంద్రమానేనైవ వ్రతమనుష్ఠిత
మిత్యభిప్రాయః-అతఏవ భారతే విరాటపర్వణి. ప్రాప్తే తు పంచమే వర్షే ద్వామాసా
పుషజాయతః, ఏషామప్యధికామాసాః పంచ చ ద్వాదశ క్షసాః. త్రయోదశానాం
వర్షాణామితి మే ధీయతే మతిః, సర్వం యథావచ్ఛరితం యద్యదేభిః ప్రతిశ్రుతం.
ఏవమేతద్భ్రవం జ్ఞాత్వా తతో బీభత్సురాగతః, సర్వే చైవ మహాత్తాన స్సర్వే
ధర్తార్థకోవిదాః. యేషాం యుధిష్ఠిరో రాజా కస్తాద్ధర్తేఽపరాధ్నుయః. అత్ర యుధి
ష్ఠిరవనవాసే ప్రతిజ్ఞాతే త్రయోదశవర్షపరిమితే కించిత్కాలాదర్వాగేవ తేషాం
ప్రాకట్యే పునస్త్రయోదశవర్షపర్యంతం వనవాసవ్రతమనుష్ఠేయమితి దుర్యోధనేన
తదసమాప్తా నిరూపితాయాం భీష్మేణ విరాటపర్వగతై తద్వచనప్రతిపాదనాచ్ఛాం
ద్రమానేనాధికమాసపరిత్యాగపూర్వకం వ్రతం-తైరనుష్ఠితమతో న దోష ఇత్యు
క్తం. ఏవం చేదృశవ్యవహారే - తిథిబద్ధద్వాదశమాసై రేవ వర్షగణనా కర్తవ్యేతి
సిద్ధం-యుద్ధకాండే సర్గే - ౧౩౧ శ్లో ౧౪. పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ
మహాబలే, సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్షసేంద్రే విభీషణే. విశోధితజటస్సన్నత
శ్చిత్ర మాల్యానులేపనః, మహార్హవసనోపేతస్తస్థా తత్ర శ్రియా జ్వలన్. ఏతద్వ
చనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠ్యాం - జటాశోధనం శ్రీరామేణ కృతమితి నిశ్చితం
భవతి-అస్మిన్నేవ సర్గే ౪౧ శ్లో. ద్యుతిమానేతదాఖ్యాం రామో వానరసంయుతః,
హృష్టపృష్టజనాకీర్ణామయోధ్యాం ప్రవివేశ సః ఏతద్వచనేన శ్రీరామషష్ఠ్యామేవ
అయోధ్యాప్రవేశ మకరోదిత్యర్థస్సూచితః - అత్రైవ సర్గశ్లో ౪౨. తతోహ్యభ్యు
చ్రయన్ పౌరాః పతాకాశ్చ గృహే గృహే. ఇత్యనేన వచనేన శ్రీరామస్య
అయోధ్యాప్రవేశానంతరమేవ పతాకాభ్యుచ్రయాదికం చక్రరిత్యనేన శ్రీరామ
చంద్రపట్టాధిపేకోత్సవార్థమయోధ్యానగరమలూచక్రరిత్యర్థస్సూచితో భవతి-
అత్రైవ సర్గశ్లో ౪౩. తతస్సప్రయతో వృద్ధో వసిష్ఠో బ్రాహ్మణైస్సహ, రామం
రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయత్ అనేన వచనేన శ్రీరామచంద్రస్య పుష్య
నక్షత్రయుక్తసప్తమ్యాం పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇత్యర్థః స్పష్టః అన్యత్సర్వం
సమంజసం-అగ్నివేశ్య రామాయణే - మాఘశుక్లద్వితీయాదిదిన్వైస్సప్తభిరేవ తు,
రక్షసాం వానరాణాం చ యుద్ధ మాసీత్సుసంకులం. మాఘశుక్లనవమ్యాం తు
రాత్రావింద్రజితా రణే, రామలక్ష్మణయోర్నాగపాశైర్బంధో బభూవహ. నాగ
పాశవిమోక్షార్థం దశమ్యాం గరుడోఽభ్యగాత్, అత్రాపహరఃకథితో దశమ్యాది
దినద్యయం. ద్వాదశ్యామాంజనేయేన ధూమాక్షస్య వధః కృతః, త్రయోదశ్యాం
తు తేనైవ నిహతో కంపనో రణే. మాఘశుక్లచతుర్దశ్యాం యావత్కృష్ణాదివా
సరం, త్రిదినేన ప్రహస్తస్య నీలేన విహితో వధః. మాఘస్యాసితభ ద్రాయాశ్చ
తుర్థ్యంతం త్రిభిర్దినైః, రామేణ తుములే యుద్ధే రావణోభూద్రణే జితః. పంచ
మ్యాస్తప్తమియావద్రావణేన ప్రబోధితః, కుంభకర్ణస్సముత్తస్థా అత్ర యుద్ధం
చతుర్దినమ్. కుంభకర్ణో దినైష్షడ్భిర్నవమ్యాస్తు చతుర్దశీమ్, రామేణ నిహతో

యుద్ధే బహువానరభక్షకః అమావాస్యాదినేశోకా దవహరో బహువహ, ఫాల్గు
నాదిప్రతిపదశ్చతుర్థ్యంతదినైస్తతః. నరాంతకప్రభృతయో నిహతాః పంచరాత్ర
సాః, పంచమ్యాస్తమియావదతికాయవధస్త్యగ్రహాత్. అష్టమ్యాద్వాదశీయా
వన్నిహతౌ దినపంచకాత్, నికుంభకుంభానూర్ధ్వం తు ముకరాత్రశ్చతుర్దినైః. ఫాల్గు
నస్య ద్వితీయాయాం కృష్ణే శక్రజితా జితమ్, తృతీయాయాం సుసప్తమ్యా
హరయః పంచవాసరాన్. ఓషధ్యానయనే వ్యగ్రాస్తదాసీరవహారకః, తతస్త్రయో
దశీయావద్దినైష్టభిస్తు శక్రజిత్. లక్ష్మణేన హతో యుద్ధే విఘ్నితోభిచరకాక్రమా
త్, చతుర్దశ్యాం దశగ్రీవో రణదీక్షావిధి కమాత్. అమావాస్యాం యయావీరో
యుద్ధాయ దశకంధరః, చక్రే శుక్లప్రతిపదః పంచమీదినపంచకైః. రావణస్య
ప్రథానానాం యుధ్యతానుభవత్తయః, చైత్రషష్ఠ్యష్టమియావన్తహాసార్వాది
మారణమ్. చైత్రశుక్లనవమ్యాం తు సౌమిత్రే శ్శక్తిభేదనం, ద్రోణాద్విరాంజనేయేన
లక్ష్మణార్థముపాహృతః. దశమ్యామవహారోభూద్రాత్ర యుద్ధే స్వరక్షసాః, ఏకా
దశ్యాం తు రామాయ రథో మాతలిసారథిః. శక్రేణ పేషితశ్శక్తిస్య హరిదశ్వై
ర్యుతో మహాన్, అష్టాదశదినై రామో రావణం ద్వైరథేవధీత్ ద్వాదశ్యా శుక్ల
షష్ఠస్య యావత్కృష్ణచతుర్దశీ, మాఘశుక్లద్వితీయాయాశ్చైత్రకృష్ణచతుర్దశీ. అష్టా
శీతిదినం యుద్ధం మధ్యే పంచదశాహకమ్, యుద్ధావహారస్సంగ్రామస్త్రీసప్తతిదినాన్య
భూత్. సంస్కారో రావణాదీనా మమావాస్యాదినేభవత్. వైశాఖాదిదినై రామ
స్సువేలం పునరాగమత్. అభిషిక్తో ద్వితీయాయాం లంకారాజ్యే విభీషణః, సీతా
శుద్ధిస్తృతీయాయాం దేవేభ్యో వరలంభనమ్. వైశాఖస్య చతుర్థ్యాం తు రామః
పుష్పకమాస్థితః, పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం నూధనస్య తు. భరద్వాజా
శ్రమం రామస్ససీతః పునరాగమత్, సంగ్రామే తు షష్ఠ్యాం వై భరతేన సమా
గతః. సప్తమ్యామభిషిక్తోసౌ హ్యయోధ్యాయాం రఘూత్థిమః-ఇత్యాదివచనై
స్త్రీసప్తతిదినాని యుద్ధమభవదత్ర రావణేన అష్టాదశ దినాని - యుద్ధం పుత్ర
మిత్యుక్తం - నచైవంకాలికాపురాణే - ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం - రావణాంహా
రప్రతిపాదనాత్-అగ్నివేశ్య రామాయణేచ - చైత్రకృష్ణచతుర్దశ్యామేవ రావణ
వధస్య ప్రతిపాదనాత్పరస్పరం విరోధ ఇతి వాచ్యం - శాద్భృశవిరోధస్య కల్ప
భేదవ్యవస్థానుసారేణ పరిహరణీయత్వాత్ - తదుక్తం కాలికాపురాణే ప్రతి
కల్పం భవేద్రామో రావణశ్చాపి రాక్షసః, తథైవ జాయతే యుద్ధం తథైవ
త్రిదశాగమః. ఏవం రామసహస్రాణి రావణానాం తథైవ చ, భవితవ్యాని
భూతాని తేషు దేవీ ప్రవర్తతే ఇత్యాదివచనైః ప్రతికల్పం శ్రీరామాదీనాము
త్పత్తి ప్రతిపాదనాత్ - సకలదేవతాశిరోమణేరాశ్రితచింతామణేరనిర్వచనీయా
నాదిమాయాధీనానంతకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీరామచంద్రఃరబ్రహ్మణస్య పరి
చ్ఛిన్నస్య జగదుపాదానకారణీ భూతమాయావలంబనే నైవోత్పత్యాదిమత్వస్య.
వక్తవ్యతయాతత్ర కించిత్కాలభేదస్యాకించిత్కరత్వా తత్కాలప్రయుక్తవిరోధో

ప్రకించిత్కర ఇత్యవధేయం-న చ శ్రీరామస్య సర్వజ్ఞస్య జగన్నాయకస్య సర్వశాస్త్రనియామకస్య సకలధర్మప్రతిష్ఠాపనార్థమేవ కృతావతారస్య పట్టాభిషేకః సర్వశాస్త్రనిషిద్ధకృష్ణపక్షీయసప్తమ్యాం కథమాచరిత ఇతి వాచ్యం - కృష్ణపక్షీయ సప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షపాంతర్భావసంభవాత్-తదుక్తం కాలనిర్ణయే. శుక్ల ద్వితీయామారభ్య యావత్కృష్ణా తు సప్తమీ, శుక్లపక్ష ఇతి ప్రోక్త శ్చేషః కృష్ణ ఇతీరితః. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా కృష్ణపక్ష సప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షవత్సర్వకర్తృత్వపి గ్రాహ్యత్వవైవాక్యత్వాత్తదర్థ మనుసంభాయైవ - వసిష్ఠాదిభి స్సర్వశ్రేష్ఠైః శ్రీరామస్య తస్యామేవ సప్తమ్యాం పట్టాభిషేకః కృత ఇతి. అన్యత్సర్వమనవద్యం.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశ కలశజలధికౌస్తుభేన మంగమాంబాజానేర్వేంకటేశ్వరవిద్వచ్ఛాదామణేరాత్మజేనానంతనారాయణసూర్యనుజన్తనాశ్రీమత్కల్యాణ పురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతి సుబ్రహ్మణ్య సూరిద్వయసహకృతేన వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే శ్రీరామస్య వనవాసనిర్గమనాదిచతుర్దశవర్షఘటితతత్త్వత్కాలకలితకార్యనిర్ణయప్రకరణం నామ సప్తమస్తరంగః.

ఆదిసరస్వతీనిలయో విఖ్యాతశ్రీర్దిగంతేషు, ముద్రాక్షరశాలాసు ప్రధితశ్రీ శ్చన్నపట్టణే జయతి. శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణవిదితరహస్యార్థరత్నాకరోయం సంపూర్ణం ముద్రితోఽభూద్విబుధజనముదేచన్నపుర్యాం విశోధ్య, తర్కేష్వం కాభి వర్షేష్వపిచ కలిగతేష్వత్రవంశ్యేన రామస్వామ్యా ర్యేణాద్య సారస్వతనిలయ మహాముద్రికాయాం ప్రసిద్ధః.

వ్యాఖ్య

శ్రీరామచంద్ర శ్చితపారిజాత స్సమస్తకల్యాణగుణాభిరామః, సీతాముఖాంభోరుహచంచరీకో నిరంతరం మంగళమాతనోతు.

శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకర
స్సమాప్తిగుగమత్.

శ్రీహయగ్రీ వాయనమః.

శ్రీమద్రామాయణే, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

బాలకాణ్డప్రారంభః.

మూ. తపస్సాస్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరమ్,
నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమ్.

{ శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత
శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యాన }

శ్రీగోవిందరాజకృతమంగళశ్లోకాః విద్యజ్ఞనమనస్సముల్లాసాయ విలిఖ్యంతే.

ఆచార్యం శతకోపదేశికమథ ప్రాచార్యపారంపరీం, శ్రీమల్లక్షణయోగివర్య
యమునానాస్తవ్యనాథాదికాన్, వాల్మీకిం సహ నారదేన మునినా వాగ్దేవతా
వల్లభం సీతాలక్షణవాచుసూనుసహితం శ్రీరామచంద్రం భజే. శ్రీమ
త్యంజనభూధరస్య శిఖరే శ్రీమారుతేస్సన్నిధా వగ్రే వేంకటనాయకస్య సదన
ద్వారే యతిత్వాభృతః, నానాదేశసమాగతైర్బృథగణై రామాయణవ్యాక్రి
యాం విస్తీర్ణాం రచయేతి సాదరమహం స్వప్నేఽస్మి సంచోదితః. క్వాహం మం
దమతిర్గభీరహృదయం రామాయణం తత్కృచ వ్యాఖ్యానేఽస్య పరిభ్రమన్నహ
మహా హాసాస్పదం ధీమతామ్, కో భారోఽత్ర మమ స్వయం కులగురుః
కోదండపాణిః కృపాఽకూపారో రచయత్యదస్సపని మజ్జిహ్వగ్రసింహాసనః. వైయ
ర్థ్యం పునరుక్తతామనుచితారంభం విరోధం మిథో సాధుత్వం చ పదప్రబంధ
రచనావాక్యేషు నిశ్చేషయన్, స్వారస్యం చ పదే పదే ప్రకటయన్రామా
యణస్య స్వయం వ్యాఖ్యామేష తనోతి సజ్జనముదే గోవిందరాజాహ్వాయః.

ప్రాచార్యకృతప్రబంధజలధే స్తాత్పర్య రత్నావళీ గ్రాహం గ్రాహ మహం శ

తీలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేష విషయసహిత శ్రీమహేశ తీర్థీయవ్యాఖ్యాన

శ్రీమహేశతీర్థకృతమంగళ శ్లోకాః. పరబ్రహ్మత్తికాం దేవీం భుక్తిముక్తిఫలప్రదామ్, ప్రణ
యస్తామి తామేవ జ్ఞానశక్తిం సరస్వతీమ్. కారుణ్యమృతనీరమాశ్రితజన్మ శ్రీచాతకానందదం శార్ఙ్గా
ండలచాపమంబుజభవోగ్రేంద్రాదిబర్హిష్టదం, చారుస్తేరముఖోల్లసజ్జనకజా సౌదామినీ శోభితం
శ్రీరామాంబుదమాశ్రయేఖిలజగత్సంసారతాపాపహం. ప్రణమ్య నారాయణతీర్థదేశికాన్ భవానలా
రామృతపూరనీరదాన్, కరోతి రామాయణతత్వదీపికాం మహేశతీర్థాఖ్యమునిర్యథామతి. నానా

తారిగురుణాసందర్శితేనాధ్వనా, అన్యవ్యాకృతిజాతరూపశకలై రాయోజ్య సజ్జీకృ
తైః శ్రీరామాయణభూషణం విరచయే పశ్యంతు నిర్మత్సరాః. సుస్పష్టమప్రాదశకృ
త్వ ఏత్య శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరోఽయమ్, శుశ్రావ రామాయణసంప్రదాయం
వక్ష్యే తమాచార్యపరంపరా తమ్. క్వచిత్పదార్థం క్వచిదన్వయార్థం క్వచిత్పదచ్ఛే
దసమర్థనాని, క్వచిత్ క్వచిద్గాఢనిగూఢ భావం వక్ష్యేయథావేక్షమవేక్షణీయమ్

అవతారికా. శ్రియగపతిరవాప్తసమస్తకామస్సమస్తకల్యాణగుణాత్కకస్స ర్వే
శ్వరః, 'వైకుంఠేతు పరేలోకే శ్రియా సార్థం జగత్పతిః, ఆస్తే విష్ణురచింత్యాత్మా
భక్తైర్భాగవతైస్సహే'త్యుక్తరీత్యా శ్రీవైకుంఠాభ్యేదివ్యలోకే శ్రీమహామణిమం
టపే శ్రీభూమినీశాభిస్సహరత్న సింహాసనమధ్యాసినోనిత్యైర్నృత్యైశ్చ సహ నిరంతర
పరిచర్యమాణచరణనలినోపి తద్వదేవ స్వచరణయుగళపరిచరణార్హానపి తద్ధీనాన్
ప్రళయే ప్రకృతివిలీనాన్తథూచ్ఛిష్టమగ్న హేమకణసదృశాన్ టీణజ్ఞానాన్ జీవా
నవలోక్య, 'ఏవం సంసృతిచక్రస్థే భ్రామ్యమాణేస్వకర్తభిః, జీవేదుగ్ధాకులేవిష్ణోః కృ
పాకాప్యపజాయత' ఇత్యుక్తరీత్యా దయమానమనాః. 'విచిత్రా దేహసంపత్తిరీశ్వ
రాయనివేదితుం, పూర్వమేవ కృతాబ్రహ్మ హస్తపాదాదిసంయుతే' త్యుక్తప్రకా
రేణ మహదాదిసృష్టికమేణ తేషాం స్వచరణకమలసమాశ్రయణోచితాని కరణ
కళేబరాణి దత్వా, నదీతరణాయ దత్తైః స్లవైర్నదీరయానుసారేణ సాగరమవగాహ
మానేష్వివ తేషు తైర్విషయాంతరప్రవణేషు, తేషాం సదసద్వివేచనాయ 'శాసనా
చ్ఛాస్త్ర' మిత్యుక్తరీత్యా స్వశాసనరూపం వేదాఖ్యం శాస్త్రం ప్రవర్త్యాపి తస్మిన్న
ప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యన్యథాప్రతిపత్తిభిస్తైరనాదృతే స్వశాసనాతిలంఘనం జనపదం
స్వయమేవసాధయితు మభియయాసురివ వసుధాపతిః స్వాచారముఖేన తాన్ శిక్ష
యితుం రామాదిరూపేణ చతుర్ధావతితీర్షురంతరామరగ్నైస్సహ ద్రుహితైరభ్య
ర్థితః స్వారాధకస్య దశరథస్య మనోరథమపి పూరయితుం చతుర్ధావతతారః తత్ర

టీకాస్థవాక్యాని లిఖ్యంతే త్రయధామతి, సర్వేషాం గ్రంథకర్తృణాం లేఖకోహం న కల్పకః.
లిఖితాన్యత్ర తైర్వాని లిఖ్యంతే తాన్యతో మయా, గ్రంథబాహుళ్యభీత్యాత్మ క్వచిచ్ఛబ్దసుశోధనం.
నిఘంటుకథనం చార్థఃపదానాం లిఖ్యతేధునా, సీతారామాసముద్దిశ్య విరాధఖరరావణైః, ఉక్తానాం
పరుషోక్తీనాం వాస్తవార్థోత్పర్యతే. వ్యా. బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటిప్రవిస్తరం రామచరితంభూ
లోకవర్తినాం చతుర్థాం వర్ణానాం తాపత్రయవిమోచనాయ సంక్షిప్త రచయితుముద్యుక్తః పరమ
కారుణికోబ్రహ్మ వాల్మీకిరూపేణ భూమా స్వాంశేన సమభవత్. తథాచ స్కాందే పార్వతిం ప్రతి
శివవచనం. వాల్మీకిరభవద్భ్రష్టా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ, చకార రామచరితం పావనం చరితప్రత
ఇతి. ఏవం చ బ్రహ్మాంశభూతో భగవాన్ ప్రాచేతసస్సచ్ఛిక్షీత్ తం శ్రీరామచరితం గురుముఖాచ్ఛ్రి
తవ్యమితి న్యాయేన భగవత్కథోపదేశేన స్వగురుం నారదం ప్రతిక్షమాణ ఆస్తేస్త. అథ బ్రహ్మని
మోగేన సమాగతం భగవంతం నారదమభ్యర్చ్య వాల్మీకిః కోన్వస్త్నిన్నిత్యాది పప్రచ్ఛ. సచ దేవర్షి.
పరమార్థకథాప్రశ్నముదితమనాః శ్రీరామచరితం సంక్షిప్తవాక్యరూపేణోపదిశ్యజగా మతదనుః

రామరూపేణావతీర్య రావణం నిహత్య పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మమన్వతి
ష్ఠత్. లక్ష్మణరూపేణ రావణిం నిరస్య భగవచ్ఛేషత్వరూపం విశేషధర్మం - భరత
రూపేణ గంధర్వాన్ని ర్వాస్య భగవత్పారతంత్ర్యరూపం-శత్రుఘ్నరూపేణ లవణా
సురం ధ్వంసయిత్వా భాగవతశేషత్వం; తానిమాన్ ధర్మాన్తానీమాని చాపదానా
ని తత్కాలమాత్రపర్యవసితాని భవిష్యంతీతి మన్వానస్సర్వలోకహితపరః పితా
మహో భగవాన్ బ్రహ్మ రామచరిత్రపవిత్రతం శతకోటిప్రవిస్తరం ప్రబంధం నిర్తా
య తం నారదాదీనధ్యాప్య భూలోకేపి సంతత రామమంత్రానుసంధానసంధుక్షిత
హృదయవాల్మీకిముఖేన సంగ్రహేణ ప్రవర్తయితుం నారదం ప్రేషయామాస-
తదుక్తం మాత్యే. 'వాల్మీకినా చ యత్ ప్రోక్తం రామోపాఖ్యానముత్తమం,
బ్రహ్మణా చోదితం తచ్చ శతకోటిప్రవిస్తరం, ఆహృత్య నారదేనైవ వాల్మీకాయ
నివేదిత' మితి. వాల్మీకిరపి నిఖిలవేదాంతవిహితపరతత్వనిర్దీ ధారయిషయా యదృ
చ్ఛయోపగతం నారదం పృష్ట్యావగతపరతత్వస్వరూపస్తదనుప్రసన్నేన విధినా దత్త
సకలసాక్షాత్కారప్రబంధ నిర్తాణశక్తిర్వేదోపబృంహణమారభమాణస్తస్యార్థప్ర
ధానసుహృత్సమ్మితేతిహాసతాం వ్యంగ్యప్రధానకాంతాసమ్మితకావ్యతాం చ పుర
స్కర్వ - కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ ని
ర్ధారయన్ స్వగ్రంథే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్త్యర్థం తదంగాని దర్శయతి ప్రథమత
శ్చతుస్సర్గ్యా. తత్ర ప్రథమసర్గేణ విషయప్రయోజనే దర్శయతి-తత్ర చ 'తద్విద్ధి
ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయే'తి వేదాంతరహస్యస్య ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞేయత్వవి
ధానా 'న్నాపృష్టః కస్యచిద్భూయా' దిత్యపృష్టోత్తరస్య ప్రత్యాదిష్టత్వాచ్చ ప్రశ్న
మావిష్కరోత్యాదితః పంచశ్లోకాః.

అథ ప్రారీప్సితస్య గ్రంథస్య నిష్క్రిత్యాహపరిపూరణాయ ప్రచయగమ
నాయ చ గురునమస్కారం దేవతానమస్కారం చ విదధాతి తపస్సాస్వాధ్యాయేతి.
తత్ర 'ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్ ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదే'
త్యాదిశ్రుత్యా సదాచార్యోపదేశనైవతిశయావహత్వాత్ స్వగురోరాచార్య
లక్షణపూర్తిం దర్శయతి ద్వితీయాంతపదైః-తత్ర వేదసంపన్నత్వమాహ-తపస్సాస్వ
ధ్యాయనిరతమితి. తపశ్చస్వాధ్యాయశ్చ తపస్సాస్వధ్యాయా. వ్యా. అల్పాచ్ఛతరంపూ

తమసాతీరముపసృత్య చరతో వ్యాధవిధక్రాంచదర్శనజనితశ్లోకస్య వాల్మీకేర్వదనాన్తానిషాదేతి
శ్లోక ఉదభూత్. తతస్సాస్వశ్రమమాగత్య తమేవాసుసందధానస్సవిస్తయమాస్త. అథ భగవాంశ్చ
తుర్ముఖ ఆగత్య, మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్నిత్యభిధాయ రామచరితం సర్వంవిదితం భవత్స్విత
వరం ప్రదాయ పద్యైరేవ రామాయణం కుర్విత్యుపదిశ్య స్వధామ జగమ. అథ చతుర్వింశత్య
క్షరగాయత్ర్యాఖ్య పరబ్రహ్మ విద్యావిలాసభూతం రామాయణం చతుర్వింశతినహస్తశ్లోకైశ్చకార
తదిదం వ్యాక్రియతే. తపస్సాస్వధ్యాయేత్యాది గాయత్రీవర్ణసహితశ్లోకసంకేతః. చతుర్వింశతి
సంఖ్యాకాగాయత్రీవర్ణ సంయుతాః, యే శ్లోకాస్సంతి తానత్ర విలిఖామి యథాక్రమం. శ్లోకే చ

ర్వమితి తపశ్శబ్దస్య పూర్వనిసాతః. తపః చాంద్రాయణాది స్వాధ్యాయో వేదః 'స్వా
 ధ్యాయో వేదతపసో'రితి వై జయంతీ. తయోర్నిరతం నిరంతరాసక్తం ఆవశ్యకత్వా
 దేతదుభయము క్తం-తదాహ మనుః- 'తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్చేయసకరం పరం,
 తపసా కల్తషం హంతి విద్యయా జ్ఞానమశ్నుత' ఇతి యద్వా-తపోజ్ఞానం. వ్యా. తప
 ఆలోచన ఇత్యస్తాద్ధాతోరనుప్రత్యయః, శ్రుతిశ్చాత్ర భవతి 'యస్య జ్ఞానమయం
 తప' ఇతి. యోగ ఇతియావత్. స్వాధ్యాయో వేదః తయోర్నిరతం 'స్వాధ్యాయా
 ద్యోగమాసీత యోగాత్స్వాధ్యాయమావసేత్, స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యాగమి
 ష్యతి పరాం గతి' మిత్యుక్తప్రకారేణ సక్తమిత్యర్థః. యద్వా తపో వేదః, 'తపో
 హి స్వాధ్యాయ' ఇతి శ్రుతేః స్వాధ్యాయోజపః 'స్వాధ్యాయో వేదజపయో'రిత్యు
 క్తేః తత్ర నిరతం. 'స్వాధ్యాయాంతాప్రమదః' 'వేదమేవ జపేన్నిత్య' మిత్యుక్తరీత్యా
 సక్తమిత్యర్థః. యద్వా తపో బ్రహ్మ, 'బ్రహ్మైతదుపాసై వ్వితత్తప' ఇతి శ్రుతేః. తపః ప్రధా
 నస్వాధ్యాయః తపస్వాధ్యాయః శాకపార్థివాదిత్వాన్తధ్యమ పదలోపీ సమాసః.
 వేదాంత ఇతియావత్. తత్ర నిరతం, 'స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాన్న ప్రమదితవ్య' మి
 త్యుక్తరీత్యాధ్యయనాధ్యాపనాదిపరమిత్యర్థః. యద్వా తపో వ్యాకరణం తథోక్తం
 వాక్యపదీయే, 'ఆసన్నం బ్రహ్మణస్తస్య తపసాముత్తమం తపః, ప్రథమం ఛంద
 సామంగమాహుర్వ్యాకరణం బుధా' ఇతి. తత్ ఇతరేషామంగానాముపలక్ష
 ణం తత్సహితస్వాధ్యాయస్తపస్వాధ్యాయః తత్ర నిరతం, సాంగవేదాధ్యా
 యనమిత్యర్థః. యద్వా తపః స్వం యస్యాసౌ తపస్వః, అధ్యాయో వేదః. వ్యా.
 ఇజధ్యయన ఇత్యస్తాద్ధాతోరధ్యాయన్యాధాత్యాదినా నిపాతనాత్ అతపవ
 స్వాధ్యాయో భేతవ్య ఇత్యత్ర సస్వాధ్యాయః స్వాధ్యాయః స్వశాఖేత్యా
 చారైర్వ్యాఖ్యాతం. తత్ర నిరతో ధ్యాయనిరతః తపస్వశ్చసావధ్యాయనిర
 తశ్చ తపస్వాధ్యాయనిరత ఇతి కర్తృధారయః. తం. యద్వా, తపోబ్రహ్మ,
 తద్రూపస్వాధ్యాయస్తపస్వాధ్యాయః తస్మిన్నిరతం సామగానలోలమిత్యర్థః.
 'వేదానాం సావ వేదోస్తీ'తి భగవతా గీతత్వాత్, ఏవం వేదాధ్యయనముక్తం అథ,
 'యదధీతమవిజ్ఞాతం నిగదేనై వశబ్ద్యతే, అనగ్నా వివశుష్మై ధోనతజ్జ్వలతి కర్హి చి'దితి
 కేవలాధ్యయనస్య నిందితత్వాత్ తదర్థజ్ఞత్వమాహ-వాగ్విదాం పరమితి. వాక్ వేదః,
 అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సప్తాస్వయంభువే'తివాక్చబ్దస్య వే'దే ప్రయోగాత్

ప్రతి సాహస్రం ప్రథమే ప్రథమే క్రమాత్, గాయత్ర్యక్షరమేకైకం స్థాపయామాన వై మునిః.
 గాయత్ర్యస్త్రీణి చత్వారి ద్వే ద్వే త్రీణ్యథ షట్ క్రమాత్, చత్వారి సప్తకాండేషు స్థాపితాన్యక్ష
 రాణితు. తత్ర, తదితి గాయత్ర్యో ప్రథమాక్షరం. తపస్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం పరం,
 నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్దునిపుంగవమితి. అత్ర తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రత
 నియమోపవాసాది కర్తౌచ్యతే. యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుతేః, తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయ
 కజ్ఞానముచ్యతే. స్వాధ్యాయశబ్దేన ఫలవదర్థావబోధపర్యంతాధ్యయనముచ్యతే. తయోర్నిరతం
 ఏకాగ్రచిత్తం. అనేన తప ఆలోచన ఇతి ధాతోరుత్పన్నేన తపశ్శబ్దేన జ్ఞానపర్యాయేణ 'సత్యం జ్ఞాన

తాంవిదంతిజానంతీతివాగ్విదః వేదార్థజ్ఞాః తేషాం మధ్యే వరం శ్రేష్ఠం నిర్ధారణేషష్ఠీ;
యద్వా,వాక్ వ్యాకరణం'యశ్చవ్యాకురుతేవాచం' 'వాగ్యోగవిద్దుష్యతిచాపశబ్దై'
రిత్యాదౌ వ్యాకరణపర్యాయ త్వేనశిష్టైర్వ్యవహృతత్వాత్. ఏతత్ అజ్ఞాంతరాణాముప
లక్షణం. షడఙ్గవిదామగ్రే సరమిత్యర్థః. తేన వేదార్థాభిజ్ఞత్వమర్థాత్సిద్ధం. యద్వా,
వాగ్విదో యావద్వివక్షితార్థప్రతిపాదనక్షమశబ్దప్రయోగవిదః తేషాం వరం. పూ
ర్వం వేదాధ్యయనముక్తం అత్ర తదధ్యాపనం. యద్వా,గోబలీవర్ధన్యా యేన వాచో
వేదవ్యతిరిక్తాని శాస్త్రాణి తద్విదాం వరం. అనేన చతుర్దశవిద్యాస్థానవేదిత్వముక్తం.
యద్వా-భూమవిద్యోపక్రమేనారదేనాత్మనస్సర్వవిద్యాభిజ్ఞత్వముక్తం 'ఋగ్వేదం
భగవోధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేదమాధర్వణం చతుర్థమితిహాసపురాణం పంచ
మం వేదానాం వేదం పిత్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకో వాక్యమేకాయనం
బ్రహ్మవిద్యాం దేవవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్ప
దేవవిద్యాం ఏతత్ భగవోధ్యేమి'తి, తదిదముచ్యతే వాగ్విదాం వరమితి. యద్వా,
వాక్ సరస్వతీ, 'గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ'తి వచనాత్, తయా విద్యంతేలభ్యంత ఇతి
వాగ్విదః, సరస్వతీపుత్రామరీచ్యాదయః. వ్యా.విద్ ల్లాభఇత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణిక్విప్,
భగవద్భక్తతయా తేషాం వరం. అనేనాభిజాత్యముక్తం. తపస్సాస్విధ్యాయనిరత
మిత్యనేన విద్యోక్తా. సమాహితత్వమాహ. మునిపుంగవమితి. 'తేనాభిజనవిద్యా
సముదేతం సమాహితం సంస్కర్తారమిషే' దిత్యాపస్తంబోక్తమాచార్యలక్షణం
జ్ఞాపితం. మనయో మననశీలాః. వ్యా. మనేరుచ్చేతీన్ ప్రత్యయః, పుమాంశ్చాసౌ గౌ
శ్చ పుంగవః, గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ ప్రత్యయః. శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. 'ఋధే చ
పుంగవశ్శ్రేష్ఠే వృషభే భిషజాం వర' ఇతి విశ్వః. మునిషుపుంగవో మునిపుంగవః
సప్తమీతియోగవిభాగాన్నాగోత్తమాదివత్సమాసః తం 'తపస్సాస్విధ్యాయ
నిరత'మిత్యనేన వేదార్థస్య శ్రవణముక్తం. 'వాగ్విదాంవర' మిత్యనేన మననం, 'ముని
పుంగవ' మిత్యనేన నిదిధ్యాసనం. యద్వా, 'తస్తాద్బ్రహ్మణః పాండిత్యం నిర్వి
ద్యబాల్యేనతిష్ఠానేత్ బాల్యంచపాండిత్యంచనిర్విద్యాధమునిరి' త్యుక్తక్రమేణ త్రిభి
రేతైః పదైః పాండిత్యబాల్యమానాన్యుక్తాని. నరస్యసంబంధినారం. వ్యా.నరాచ్చేతి

మనంతం బ్రహ్మేతి బ్రహ్మస్తరణాత్ విశిష్టేష్టదేవతాస్తరణయాపం మంగళం కృతమిత్యనుసంధేయం.
తపస్వీ ప్రశస్తతపాః. పల్లీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః. తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్తే 'అథాబ్రవీన్నహతేజా
బ్రహ్మలోకపితామహః, పల్లీకప్రభవో యస్తాత్తస్తాద్వాల్మీకిరిత్యసా'వీతి. నారదం నరః పరమాత్మా,
తదుక్తం 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన' ఇతి. తస్యసంబంధినారం పరమాత్మవిషయకం
జ్ఞానం దదాతి ఉపదిశతీతి నారదః యద్వా నరాణాం సంబంధినారం అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతి
విజ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః. తథాచోక్తం నారదీయే. 'గాయన్నారాయణకథాం సదాపాపభయా
పహామ్, నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమ' ఇతి.

వక్తవ్యమిత్యణ్, అజ్ఞానమిత్యర్థః, తద్వతి ఖండయతీతి నారదః, వోఅవఖండన
 ఇత్యస్తాద్ధాతో 'రాదేచఉపదేశే' తీత్యా త్వే 'సత్యాతోనుపసర్గే క' ఇతిక ప్రత్యయః,
 అజ్ఞాననివర్తక ఇత్యర్థః ఉక్తం చ నారదీయే, 'నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞాన
 జంతమ' ఇతి. యద్వా, నారం జ్ఞానం తద్దదాతీతి నారదః. యద్వా, నరతిసద్గతిం ప్రాప్
 యతీతి నరః పరమాత్మా, నృ నయ ఇత్యస్తాద్ధాతోః పచాద్యచ్. తదుక్తం భారతే.
 'నరతీతినరఃప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన' ఇతి. సవనారఃతందదాత్యుపదిశతీతినారదః
 తం. ఏనమాచార్యలక్షణపూర్తిముక్త్యా అధికారిత్వసంపూర్తిప్రదర్శనాయ శిష్య
 లక్షణమాహ తపస్వీత్యాదినా. తపోస్యాస్తీతి తపస్వీ. వ్యా.తపస్సహస్రాభ్యాం వినీ
 నావీతి మత్స్వర్థీ యోవి ప్రత్యయః, భూమాదయోమత్స్వర్థాః. తదుక్తం 'భూమనిందా
 ప్రశంసాసునిత్యయోగేతిశాయనే, సంసర్గే స్తివివక్షాయాంభవంతిమతుబాదయ' ఇతి,
 ప్రశస్తతపస్కు ఇత్యర్థః. తేన. 'తపసా బ్రహ్మవిజ్ఞానస్వ. స తపోతప్యత, సతపస్తప్త్వా
 ఆనందోబ్రహ్మేతివ్యజ్ఞానా'దితి శ్రుతం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనంతపఉక్తం. యద్వా, తపోపే
 దః వ్యాకరణజ్ఞానంచ, తద్వాక్. తపశ్శబ్దానాంతంత్రావృత్త్యేకశేషాద్యన్యతమేనా
 ర్థస్థరణే సతి ఏకపదోపాత్తకృతికాలాదీనామివాన్వయబోధస్సులభః. తథాచాధీత
 సాంగసశిరస్కువేదోధిగతాలాపిర్ధిరఫలకేవలకర్తజ్ఞాన ఇత్యుక్తం. నిర్వేదశ్చ తపః,
 'తపస్వీ తాపసే శోచ్య' ఇతి వైజయంతీ తేన. సంజాతమోక్షాభిలాష ఇత్యుక్తం.
 తాదృశ ఏవ హి బ్రహ్మజ్ఞానాధికారి. తపస్వీత్యనేన శమదమాది సంపత్తిరపి సిద్ధా.
 యద్వా, తపో న్యాసః 'తస్తాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహు' రితిశ్రుతే.
 న్యాసశ్చ శరణాగతిః ప్రణిపాతరూపా. ఏవం 'తద్విద్ధిప్రణిపాతేనఃరిప్రశ్నేన సేవయే'
 త్యాద్యుక్తాని ప్రణిపాతపురస్సరాణి దర్శితాని. వల్క్లికస్యాపత్యం వాల్క్లికః. వ్యా. అత
 ఇఇతితో ప్రత్యయః. నన్వసా కథంవల్క్లికాపత్యం యతోఽయంభృగుపుత్ర ఏవ ప్రతీ
 యతే. తథాచ శ్రీవిష్ణుపురాణే 'ఋక్షోభూద్భార్గవస్తస్తా ద్వాల్క్లికిర్యోభిధీ
 యత' ఇతి. అత్రాప్యత్తరకాండే వక్ష్యతి 'భార్గవేనేతి సంస్కృతా' 'భార్గవేన
 తపస్వినేతి' చ, అన్యత్ర చప్రచేతనోఽపత్యత్వమభిధీయతే. 'చక్రే ప్రచేతనఃపుత్ర
 స్తం బ్రహ్మప్యన్వమన్యతే' తి, 'వేదఃప్రాచేతసాదాసీ' దితి చ ప్రసిద్ధం, అతః కథ
 మన్య వల్క్లికాపత్యత్వం, ఉచ్యతే, నిశ్చలతరతపోవిశేషేణాన్య వల్క్లికావృతా
 జాతాయాం ప్రచేతసావరుణేన కృతనిరస్తరవర్షేణ ప్రాదుర్భావోఽభూదితి భృగు

— శ్రీరామపండితకృతలిలకవ్యాఖ్యానం. —

శ్రీమద్రామాయణపాద పద్మయుగళం పద్మార్చితం పద్మయా పద్మస్థేన తు పద్మజేన విసుతం పద్మా
 శ్రయస్యాప్తయే, యద్వేదైశ్చ నుతం సుఖైకనిలయః సర్వాశ్రయం నిష్క్రియం శశ్వచ్ఛంకరశంకరం
 ముహూరహో సన్నామి తల్లబ్ధయే. నను రామాయణద్యైహికాముష్మిక ఫలద త్వే మానాభావాత్ కిం
 తద్వ్యాఖ్యానేనేతి చేన్న. 'ఇదం పవిత్రం పాపఘ్న' మిత్యాది 'జనశ్చ శూద్రోపి మహత్త్వమియా' ది
 త్యంతైః శ్లోకైరైహికార్థసాధకత్వస్య స్పష్టమత్రైవ శ్రాయమాణత్వాత్. 'శృణ్వన్రామాయణం భక్త్యా

పుత్రస్యైవాస్య ప్రచేతసః పుత్రత్వం వత్తి కాపత్యత్వం చ సంగచ్ఛతే. నను కథం
తత్ప్రభవత్యమాత్రేణ తదపత్యత్వం. మైవం. గోణీపుత్రః కలశీసుత ఇత్యాదివ్యవ
హారస్య తత్ప్రభవేపి బహుళముపలభ్యే. ఉక్తం చ బ్రహ్మవై వర్తే. "అథాబ్రవీన్తహః
తేజా బ్రహ్మ లోక పితామహః, వత్తికప్రభవో యస్తా తస్తాద్వాత్తి కిరిత్యసా" వితి.
మాస్త్యపత్యార్థత్వం తథాపి వాత్తి కిశబ్దస్సాధురేవ. గర్వాదిషు పరితత్వాత్. య
ద్వా భృగువంశ్యః కశ్చిత్ప్రచేతా నామ. తస్యాయం పుత్రో ఋక్షో నామ. 'చక్రే
ప్రచేతసః పుత్ర' ఇతి పుత్ర త్యాభిధానాత్, భార్గవభృగునందన శబ్దా రామేరాఘవ
రఘునందన శబ్దవదున్నేయా. వాత్తి కిశబ్దః పుత్ర త్వోపచారాత్. అతఏవ క్వచిద్వా
త్తి కేన మహర్షిణేతి సంబంధమాత్రేణ ప్రయుజ్యతే. సత్స్వపి నామాంతరేషు వా.
త్తి కిశబ్దేనాభిధానం జ్ఞానాంగశమదమాద్యుపేతత్వస్ఫోరణాయ. పరిపప్రచ్ఛ. పరి
విశేషేణ పృష్టవాక్ కోన్వన్తిన్ని త్యాది వక్ష్యమాణమితి శేషః. తప ఇతి భిన్నంపదం
వా బ్రహ్మవాచి. నారదం బ్రహ్మ పరిపప్రచ్ఛేత్యర్థః. అతో న ద్వికర్త కత్వహఃనిః. ఉక్తం
హి వృత్తికృతా, 'దుహ్యచ్ఛబ్దంధ్రుధిప్రచ్ఛి చిక్షి' త్యాదినా పృచ్ఛేద్వికర్త కత్వం.
పరిపప్రచ్ఛేతి పరోక్షే లిట్. ప్రశ్నస్య పరోక్షత్వం వివక్షితభగవద్గుణానుసంధాన
కృతవై చిత్ర్యాత్ సుప్తోహం కిల విలలాపేతివత్. విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం వా
స్వవినయవ్యంజనాయ ప్రథమపురుషనిర్దేశో వా. 'ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృదే
శేధునతిష్ఠతీ'తివత్ స్వస్తిన్ననృత్యమారోప్య పరోక్షనిర్దేశో వా. అనేన 'పరిక్ష్య
లోకాన్ కర్త చితాన్ బ్రహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞా
నార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణి శ్శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం తస్మైసవిద్వా
నుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ యేనాక్షరం పురుషం వేద
సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మిత్యాధర్వణికశ్రుతిర్గురూపసదనవిష
యతయోపబృంహ్యతే. తథాపి. తపస్వీత్యనేన పరిక్ష్య లోకాన్ కర్త చితాన్ బ్ర
హ్మణో నిర్వేదమాయాదిత్యస్యార్థో దర్శితః. అధీతసాంగసశిరస్క వేదోధిగతాలా
స్థిరఫలకేవలకర్తజ్ఞానతయా సంజాతమోక్షాభిలాషో హి తపస్విశబ్దార్థో వర్ణితః.
వాత్తి కిరిత్యనేన సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయేత్యస్యార్థో దర్శితః. స్వా
ధ్యాయనిరతమిత్యనేన శ్రోత్రియపదార్థ ఉక్తః. 'శ్రోత్రియశ్చందోధీత' ఇతి శ్రోత్రి
యశబ్దార్థప్రకాశనాత్. వాగ్విదాం పరమిత్యనేన విద్యచ్ఛబ్దార్థః. మునిపుంగవ
యః పాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణస్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతేనదే'తి మూలరామాయణ
వచనేన బ్రహ్మలోకావాప్తిరూపస్యాముష్టికఫలస్య స్పష్టముక్తత్వాచ్ఛ. అపిచ గాయత్రీ బ్రహ్మను
సంధానాద్బ్రహ్మలోకావాప్తివత్ తత్ప్రతిపాద్యస్య లీలావతారరూపతయారామస్య వైభవానుసంధా
నేన బ్రహ్మలోకావాప్తిరుచితైవ. న చ కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయేదితి నిషేధప్రసక్తిః. తస్మాన్మపి
ప్రణీతపురుషార్థాసాధకకావ్యవిషయత్వాత్ తత్రాస్యాధ్యయనే త్రైవర్ణికస్యాధికారః. గాయత్రీ
ప్రతిపాద్యార్థప్రతిపాదకత్వాత్. శ్రవణే తు స్త్రీ కూద్రాదీనామవ్యధికారః. అథాదికవిర్వాత్తి కి

మిత్యనేన బ్రహ్మనిష్ఠశబ్దార్థః. నారదశబ్దేన గురుశబ్దార్థః, 'గుశబ్దస్తస్వింధకారస్సాన్య ద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః, అంధకారనిరోధిత్యాదురురిత్యభిధీయత' ఇతిహి తన్నిరుక్తిః. పరిపప్రచ్ఛేత్యనేన తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యేతదుపపాదితం. విధివ దుపసన్నః పప్రచ్ఛేతి శ్రుతేః. అత్ర బ్రహ్మవాచితవశ్శబ్దప్రయోగేన దేవతానమ స్కారరూపం మంగళమాచరితం. తథోక్తం. 'అ ఇతి భగవతో నారాయణస్య ప్రథ మాభిధాన మభిదధతాకిన్నామ మంగళం న కృతమితి' 'దేవతావాచకాశ్శబ్దాయే చ భద్రాదివాచకాః, తేనర్వే మంగళార్థాస్సుర్నిపితోగణతోపివే'తిచ. నిరతం నిరతి శయానందరూపం తపోజ్ఞానరూపం బ్రహ్మస్వాధ్యాయ సుష్టుధ్యా త్వేతివా. దేవతా నమస్కారః గురునమస్కారశ్చ కృతో భవతి కథం తస్సునిరతం నారదమా ధ్యాయ పరిపప్రచ్ఛేతి. యద్వా పరి పూజయిత్వేత్యర్థః. 'పరిస్సమంతతోభావ వ్యాప్తదోష కథాసు చ, భాషాశ్లేషే పూజనే చ వర్జనే వచనే శుభ'ఇతి వచనాత్. నారదం సంపూజ్య పప్రచ్ఛేత్యర్థః. 'పరాశరం మునివరం కృతపూర్వాన్ని కక్రియం, మైత్రేయః పరిపప్రచ్ఛ ప్రణిపత్యాభివాద్యచే'తివత్. అస్య శ్రీరామాయణస్య గా యత్ర్యక్షరసంఖ్యానుసారేణ చతుర్వింశతీసహస్రగ్రంథసంఖ్యాయా ప్రవృత్త త్వాత్ ప్రథమసహస్రోపక్రమే తకారః ప్రయోక్తవ్య ఇతి సత్స్వపిబ్రహ్మవాచకేషు శబ్దాంతరేషు తపశ్శబ్దస్యైవ ప్రయోగః. ప్రబంధాదౌ తకారప్రయోగశ్చావశ్య కః తస్య వక్తుర్వాచకస్యచసౌఖ్యకరత్వాత్. తథోక్తం, 'వస్తులాభకరోణస్తుతకార స్సౌఖ్యదాయక'ఇతి. సాహిత్యచూడామణౌతు 'తకారో విఘ్ననాశక'ఇత్యుక్తం. కించ, తకారస్య జలం భూతం బృహస్పతిర్దేవతా అతశ్శుభావహో² నేన ప్రబంధారం భః. అతఏవోక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం 'వర్ణానాముద్భవః పశ్చాద్వ్యక్తి స్సంఖ్యాతతః పరం, భూతబీజవిచారశ్చ తతో వర్ణగ్రహా³ అపీ'త్యారభ్య 'ఏతత్సర్వమ విజ్ఞాయయదిపద్యంవదేత్కవిః, కేతకారూఢకపివద్భవేత్ కంటకపీడిత'ఇతి. 'కారణా త్పంచభూతానాముద్భూతా మాతృకా యతః, అతో భూతాత్తకా వర్ణాః పంచ పంచవిభాగతః. వాయ్వగ్నిభూజలాకాశాః పంచాశల్లిపయః క్రమాత్, పంచప్రాస్వాః పంచదీర్ఘా బింద్వంతా స్సంధయస్తథా. తత్ర స్వరేశసూర్యోయం కవర్గేశస్తు లోహితః, చవర్గప్రభవః కావ్యప్టవర్గాద్భుధసంభవః. తవర్గోత్థస్సురగురుః పవర్గో త్థశ్శనైశ్చరః. యవర్గజోయం శీతాంశురితి సప్తగ్రహః క్రమా'దితి. అత్ర తపస్వేతి యగణః ఆదిలఘుత్వాత్, తదుక్తం, 'ఆదిమధ్యావసానేషు యరతాయాంతి లాఘ

సర్వోత్తమవస్తువర్ణనాయకృతసంకల్పో దివ్యతత్కావ్యకృతిశక్తిలాభాయ తాదృశపస్తుజ్ఞానాయ చ కష్టసమాధిసాధితపరమపుణ్యచయః తత్పుణ్య చయసుప్రీతభగవన్నియోగసముపాగతం దేవర్షింనారద మభ్యర్చ్య కోన్వస్త్నిన్నిత్యాది పప్రచ్ఛ. సచ దేవర్షిః రామకథాముదితమనాః రామచరితం సంక్షేపత ఉపదిశ్యయథాగతంజగామ. తతః శ్రీరామచరితం సరహస్యంనిరవశేషంతత్ప్రసాదాదేవ సమ్యగ్విజ్ఞాయ భూలోకవర్తినాంచతుర్థాంవర్ణానాంతాపత్రయవిమోచనాయబ్రహ్మాంశభూతఏవభగవాన్ప్రాచేతసో

వం, భజసా గౌరవం యాంతి మనా తు గురులాఘవా'వితి. యగణప్రయోగశ్చార్థకరభిత్వక్తం చమత్కార చంద్రికాయాం 'కరోత్యర్థా నాదిలఘుర్యగణో వాయుదైవత'ఇతి. నను తపస్తాపః సుతరామాధిః స్వాధిః తయోరా యేనిరతమితి గ్రంథారంభేఅశ్లీలవచనమనుచితం, తదుక్తం. 'అశ్లీలం తదనూంగశ్య జుగుప్సా వ్రీడధీకర'మితి. మైవం. ప్రసిద్ధివిశేషేణ తపోవేదయోరేవ ప్రథమతరం బుద్ధ్యారోహేణ అశ్లీలత్వప్రసంగాభావాత్. యథా భగినీ లింగాదిప్రయోగేషు. అత్ర సర్వత్ర ప్రాయేణ పథ్యావక్త్రం వృత్తం. తదుక్తం వృత్తరత్నాకరే. 'యుజోరేణ సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రం ప్రకీర్తిత' మితి. వృత్తివిశేషాస్తు తత్ర తత్ర వక్ష్యంతే. వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దాలంకారస్త కారాదీనామావృత్తేః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే, 'వర్ణసామ్యమనుప్రాస' ఇతి. విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వాత్ పరికరో నామార్థాలంకారః. ఉక్తమలంకారసర్వస్వే. 'విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వే పరికర' ఇతి తపస్స్వాధ్యాయనిరతత్వాదీనాం గురూపసత్తిహేతుజ్ఞానానుష్ఠానప్రతిపాదకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః. 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృత' మితి లక్షణాత్. అత్ర వాల్మీకినారదయోః స్వరూపకథనేన శిష్యాచార్యాభ్యామేవం భవితవ్యమితి ద్యోతనాద్వాక్యగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః.

తనిశ్లోకీ. ఆస్తు కల్యాణదం వస్తు సీతారామాత్మకం హి నః, యత్పాదపద్మభజనాల్లబ్ధం సారస్వతం మయా. శంపామధ్యస్ఫురన్నీలతోయదద్యుతివిగ్రహమ్, సీత

వాల్మీకిః స్వకృతశతకోటిరామాయణసాతభూతం చతుర్ద్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యఖ్యపరబ్రహ్మవిద్యావిలాసభూతం రామాయణం చతుర్ద్వింశతీసహస్రశ్లోకరూపం కుశలవాభ్యామగ్రహయత్. తస్యాస్య దివ్యకావ్యస్య ఆద్యస్సర్గో వాల్మీకిం ప్రతి నారదోపదేశరూపః. తత్ర 'నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూయాది' తిన్యాయేనాపేక్షితప్రశ్నోపక్షేపః. తపస్స్వాధ్యాయేత్యాది శ్రుత్వా చైతదిత్యంతేన సంబంధః. తపస్తేన శ్రుతః స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః. 'తపస్స్వాధ్యాయ ఇతిబ్రహ్మణ'మి త్యాపస్తంబోక్తేః. స్వాధ్యాయశబ్దేనాప్రాయత్యానధ్యయనకాలదేశపరిహారాదినియమోపేతతయా ఫలవదర్థావబోధపర్యంతం స్వశాఖాధ్యయనముచ్యతే తస్మిన్నిరతః. తదభ్యాసనిరత ఇతి యావత్. యత్తు తపశ్చ స్వాధ్యాయశ్చ తపస్స్వాధ్యాయకా తయోర్నిరతః తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రతనియమాదికర్తోచ్యతే యద్వా 'యస్యజ్ఞానమయం తప' ఇతి శ్రుతేః తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయజ్ఞానముచ్యత ఇతి తన్న. తపోవిశిష్టపుంవిశేషప్రసిద్ధమునిపుంగవశబ్దేనైవ ఉక్తతపస్సంపత్తేస్సిద్ధత్వాదితి కతకః. ఏవం హి తపోనిరతమిత్యేవ సిద్ధే స్వాధ్యాయపదవైయర్థ్యాపత్తిః తస్మాత్తపశ్శబ్దేన నిదిధ్యాసనజన్యపరిపాకవద్బ్రహ్మజ్ఞానముచ్యతే. మునిపుంగవశబ్దేన మననజన్యపరిపాకవత్త్వమేవోచ్యత ఇతి న తేన గతార్థతేత్యన్యే. వాగ్విదాం స్వరూపతోర్థతశ్చ శబ్దబ్రహ్మతత్త్వవిదాం పాఠిన్యాదీనాం మధ్యేవరం శ్రేష్ఠం. మునిశబ్ద ఉక్తార్థః. తేషు పుంగవం శ్రేష్ఠం. ఏవంవిధం నారదం. తపస్వీ కృచ్ఛేభికాదశ్యుపవాసాదిలక్షణం ముఖ్యం తపః. 'తపోనానశనాత్పర' మితిశ్రుతేః స్వాధ్యాయరూపం తపః సమనస్కేంద్రియాణామైకాగ్ర్యరూపం చ తపః తద్వాక్ వాల్మీకిః పల్లీకస్యాపత్యం. 'పల్లీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకి రిత్యసా' వితి బ్రహ్మవైవర్త్యోక్తేః. పల్లీకప్రభవత్వే

కోన్వస్తి సాంప్రతం లోకే గుణవాన్ కశ్చ వీర్యవాన్,
ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ సత్యవాక్యో దృఢవ్రతః.
చారిత్రేణ చ కో యుక్త స్సర్వభూతేషు కో హితః,

౨

యా లింగితం రామం కలయేభీష్టసిద్ధయే. భక్తప్రతిష్ఠా నీలాద్రా కలితా యేన
సూరిణా, సర్వతంత్రస్వతంత్రం తం పరాంకుశమునిం భజే, ద్రమిడోపనిషద్వాన్వి
ఖ్యాకారై రామాయణస్యయే శ్లోకాః, వ్యాఖ్యాతా ద్రమిడగిరా తానథ వివృ
ణోమి భాషయా దై వ్యా. రామాయణస్య శ్లోకానాం వ్యాఖ్యాం ద్రావిడవాఙ్మ
యీం, కరోతి దేవవాగ్రూపామాత్రే యాహోబలాహ్వయః (తపస్వాధ్యాయే
త్యస్య శ్లోకస్య తనిశ్లోక్యాఖ్యవ్యాఖ్యానే శ్రీరామానుజీయవ్యాఖ్యానే చోప
న్యస్తానా మథానాం శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యానాంతర్భూతత్వాన్నాత్ర తదర్థ
ప్రతిపాదకవాక్యాని ముద్రితాని-ఏవమన్యత్రాసి విజ్ఞేయమ్). ౧ కథం పరిప
ప్రచ్ఛేత్యాకాంధాయాం ప్రశ్నప్రకారం దర్శయతి - కోన్విత్యాదినా శ్లోకత్ర
యేణ. నుః పృచ్ఛాయాం. ని. నుః పృచ్ఛాయాంవికల్పే చేత్యమరః-అస్తి లోకే
భూలోకే - సాంప్రతమస్తి కాలే. ని. 'అస్తి కాలే ధునేదానీం సంప్రత్యేతర్హి
సాంప్రత' మితి బాణః. లోకాంతరే విష్టోర్విదితత్వాదత్రైవ కాలాంతరే నృసిం
హాదేః ప్రసిద్ధత్వాచ్చ తద్వాన్వృత్త్యర్థ మేవముక్తం. గుణా అస్య సంతీతి గుణ
వాన్ భూమాదయోమత్వర్థాః అస్తి లోకేఽస్తి కాలేకోవా సకలకల్యాణ గుణ
సంపన్న ఇత్యర్థః. ఏవం సామాన్యేన గుణసముదాయం పుష్ట్యా విశిష్య తత్తద్గుణా
శ్రయం పృచ్ఛతి కశ్చ వీర్యవానిత్యాదినా. యద్వా గుణ్యతే ఆవర్త్యతే పునః పున
రాశ్రితై రనుసంధీయత ఇతి గుణస్సోశీల్యం. ని. గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియా
ముఖ్యతంతుష్వితి విశ్వః. సుశీలం హి నామ, మహతో మందై స్సహ నీరంధ్రేణ సం
శ్లేషః, తస్యాధిక్యం సోశీల్యం తద్వాన్. సోశీల్యేగుణశబ్దోభియుక్తైః ప్రయుక్తః.
'వశీ వదానో గుణవాన్పృజ శ్శుచి' రితి. కోవాసోశీల్యవానిత్యర్థః. సర్వత్ర ప్రశ్నో
న్వేతి. కింశబ్దోపి యత్ర న ప్రయుక్తః తత్రానుషంజనీయః. ఏకేనై వ కింశబ్దేనోపపత్తా
వాదరాతిశయాత్ పునః పునస్తత్ప్రయోగః 'ప్రధానవదేవతదుక్త' మితి న్యాయేన
ప్రతిగుణం గుణ్యావృత్త్యభిప్రాయేణ వా. లోకే గుణసంబంధాద్గుణ్యాతిశయః,
ఇహ తు గుణసంబంధాద్గుణాతిశయ ఇతి ద్యోతనాయ గుణినః ప్రథమనిర్దేశః.
'గుణాస్సత్య జ్ఞానే' త్యుక్తే. కశ్చ వీర్యవాన్ చకార ఉక్తసముచ్చయే స

గోణీపుత్రాదివత్ గౌణమస్య వల్లీకావత్యత్వం గృహీత్వేత్సాధురపత్వార్థః యద్వా వల్లీక ఇతి
ఋషివిశేషస్యసంజ్ఞేత్యాహుః. నారదం నరాణామిదం నారం అజ్ఞానం తద్వృత్తి ఖండయతి జ్ఞానోప
దేశేనేతి నారదః. తం పరిపప్రచ్ఛేత్సన్వయః. అత్ర ప్రప్లురుక్తవిశేషణేన దివ్యార్థవిషయశ్రవణాధి
కారసంపదుక్తా. వక్తురపి ఉక్తవిశేషణైస్సర్వజ్ఞత్వం గ్రహణధారణహేతుశిష్యానుగ్రహణశక్తిమ
త్త్వం చ ప్రతిపాదితమ్. ౧. * కోన్వీతి. గుణవాన్ అత్ర గుణశబ్దేన దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తా గుణా
ఉచ్యంతే. ప్రశ్నప్రతివచనే దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్. యేన స్వయమక్షతస్సన్

విద్వాన్ కః కస్యమర్థశ్చ కశ్చైకప్రియదర్శనః.

3

ఆత్మవాన్ కో జితక్రోధో ద్యుతిమాన్ కోఽనసూయకః,

త్వపివికాగహేతుష్టవికృతత్వంవీర్యం ఔషధంవీర్యవదిత్యాదౌతథా దర్శనాత్
తద్వాన్ ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం తంసామాన్యరూపం విశేషరూపం చజానా
తీతి ధర్మజ్ఞః చకారోను క్తసముచ్చయార్థః పరిహార్యాధర్మజ్ఞశ్చేత్యర్థః. కృతముప
కారం స్వల్పం ప్రాసంగికమపి బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః అపకారాస్తరణం
చశబ్దార్థః. వక్ష్యతి, 'నస్తరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా, కథంచిదుపకారే
ణకృతేనై కేనతుష్యతీ'తి. సత్యంకృచ్ఛేష్టస్యనృత శూన్యంవాక్యం వచనం యస్యస
సత్యవాక్యః. తథావక్ష్యతి 'అనృతంనో క్తపూర్వంమేనచవక్ష్యేకదాచనే'తి దృఢప్ర
తః. నిశ్చలసంకల్పః. 'అప్యహంజీవితంజహ్యంత్యాంవాసీతేసలక్ష్మణాం, నహిప్రతిజ్ఞాం
సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషత'ఇతి. చరిత్రమాచారస్తదేవ చారిత్రం, వాయస
రాక్షసాదివత్ స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః. తేన యుక్తః. సర్వదాప్యనుజ్ఞితకులాచార
ఇత్యర్థః. సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషువిషయే. ని. భూతంఖాదౌచజంతౌచనస్త్రీయాంగు
ణసత్వయోరితిబాణః. హితఃహితకరః. హితశబ్దాత్తత్కరోతీతిణిచ్, పచాద్యచ్ఛిలో
పేపూర్వరూపేచరూపం భూతశబ్దేనస్వపరతారతమ్యాభావఉక్తః. సర్వశబ్దేన సాప
రాధేష్వపి హితకరత్వముక్తం. వేత్తీతి విద్వాన్ సర్వశాస్త్రజ్ఞః. విదేశ్శతృర్వసుః. స
మర్థః. సర్వకార్యధురంధరః. ప్రియందర్శనంయస్యాసౌప్రియదర్శనః ఏకశ్చాసౌప్రియ
దర్శనశ్చఏకప్రియదర్శనః. అయమివనాన్యోలోకేప్రియదర్శనోఽస్తీత్యర్థః. యద్వాఏ
కప్రియదర్శనః ఏకరూపప్రియదర్శనః. లోకేహికస్యచిద్దర్శనం కదాచి త్ప్రియంకదా
చిదప్రియంచభవతి 'తస్మాద్దుగ్ధిఖాత్తకంనాస్తిన చకించిత్సుఖాత్తక'మితి వచనాత్. అ
యంతునతథా. కించ 'క్షణేక్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతా

పరాన్ జయతి తద్వీర్యం తద్వాన్. ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషరూపధర్మజ్ఞః. కృతజ్ఞః యేన కేనచిత్
స్వస్థై కించిదపి కృతముపకారం బహుతయాజానాతీతికృతజ్ఞః. సత్యవాక్యస్సర్వావస్థాస్వపి సత్యవచనః
దృఢప్రతః ఫలపర్యంతంప్రార్థప్రతాపరిత్యాగశీలః చారిత్రేణేతి. చరిత్రమేవ చారిత్రం కులక్రమాగ
తాచారః. తేన యుక్తః. సర్వభూతేషుకోహితఇత్యనేనసాపరాధేష్వపి హితకరణశీలఇత్యుక్తం భవతి.
విద్వాన్ విదితసకలవేద్యః. సమర్థః అనన్యనిర్వాహ్యకార్యనిర్వహణశక్తః. కశ్చైకప్రియదర్శనః. ఏక
మద్వితీయంప్రియందర్శనంయస్యసః ప్రియస్యవిషయద్వారకత్వాత్ అసద్భూతవయవాభిరూప్య ఇత్య
ర్థః ఆత్మవానితి. ఆత్మవాన్ద్యుతిమాన్. జితక్రోధః అత్ర క్రోధశబ్దః కామాదీనాముపలక్షకః జితారిష
డ్వర్గఇత్యర్థః. ద్యుతిమాన్ ప్రశస్తకాంతిమాన్. అనసూయకః గుణేషుదోషావిష్కరణమసూయా తద్ర
హితః. కస్యసంయుగేదేవాశ్చబిభ్యతి. చకారాదసురాదయశ్చ. తిలకం. అధప్రశ్నమభినయతి కోన్వితి.
సుశబ్దో వితర్కే. సాంప్రతంవర్తమానకాలే. అస్థిలోకే భూలక్షణే. కోనుగుణవాన్ ప్రశస్తబహు
గుణవానిత్యర్థః. భూమప్రశంసాదౌ మతుష్, అన్యైవప్రపంచః కశ్చవీర్యవానిత్యాది. దివ్యాస్త్ర బలా
దిజశక్తివిశేషేణ పరాభిభవసామర్థ్యం వీర్యం, తద్వాన్. కశ్చ కృతస్తార్తాదినకలధర్మరహస్యజ్ఞః

కస్య విభ్యతిదేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగే.

౪

యా 'ఇత్యుక్తరీత్యాసదానుభవేష్యపూర్వవద్విస్తయమాదధానఇత్యర్థః. తథైవోత్తరయిష్యతి' సదై కప్రియదర్శన' ఇతి. ని 'ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. ఆత్మవాణ్ధైర్యవాణ్. ని. ఆత్మాజీవేధృతౌ దేహేస్వభావేసరమాత్మనీత్యమరః, అప్రకంప్యధైర్యఇత్యర్థః. జితక్రోధః విధేయకోపః దండాద్ధైష్ట్యేవాపి తకోపఇత్యర్థః. 'క్రోధమాహారయత్తీవ్ర' మితిహివక్ష్యతి. ద్యుతిమాణ్ కాంతిమాణ్, 'రూపసంహననం లక్ష్మీంసౌకుమార్యంసువేషతాం, దదృశుర్విస్తితాకారా రామస్య వనవాసిన' ఇతిహి వక్ష్యతి. గుణేషుదోషావిష్కరణమసూయా. ని. అసూయాతుదోషారోపాగుణేష్వపీత్యమరః, అవిద్యమానాఅసూయాయస్యాసావనసూయకః. శేషాద్విభాషేతికప్, ఆపోన్యతరస్యామితి హ్రస్వః యద్వా అసూయకః, అసుఖజ్ కండ్వాదౌపరితస్తస్తాత్కండ్వాదిభ్యోయగితి యక్, అకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘః, తతో నిందహింసేత్యాదినాపుష్కో. స నభవత్యనసూయకః. కన్యేతి. దేవాశ్చేతి చకారేణాసురాదయస్సముచ్చీయంతే. జాతరోషస్య కస్య సంయుగే దేవాదయస్సర్వే విభ్యతీత్యన్వయః. అతో న భీత్రార్థానామితి కింశబ్దాత్పంచమి. శత్రువిషయకకోపో మిత్రాణామపి భయమావహతీత్యర్థః. యద్వా చకారోప్యర్థః అనుకూలా అపి విభ్యతి కింపునః ప్రతికూలా ఇత్యర్థః. యద్వా సంయుగే జాతరోషస్య కస్య విభ్యతీత్యేవాన్వయః. శేషేషష్ఠీ. సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యపాదానసంజ్ఞాపూర్వకపంచమ్యభావః. అత్ర శ్లోకత్రయే సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః. తనిశ్లోకీ. హేమారవిందవదాశ్రయవైలక్షణ్యేన నిస్సీమాభ్యధికత్వం వక్తుం కోన్వితిప్రథమం ధర్మనిర్దేశః. అస్తి ఏవంవిధోఽప్రాకృతదివ్యలోకే విష్ణుర్విదిత ఏవ అత్ర క ఇతి. సాంప్రతం నృసింహాదిః కాలాంతరే. ఏవం చ నిస్సీమాభ్యధికత్వేన పరః అదేశకాలవిప్రకృష్టతయా సులభశ్చ క ఇతి. సౌలభ్యేపి పుష్కరపర్ణజలవ్యాప్యత్వర్థమాహ గుణవానితి. గుణశబ్దస్సౌల్యవాచీ సౌల్యం నామ మహతో మందైస్సహనీరంధ్రేణ సంశ్లేషః యద్వాగుణశబ్దేన హేయగుణవ్యతిరిక్తానంతప్రశస్తగుణా ఉచ్యంతే. ప్రశస్తప్రతివచనే హేయగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్. వీర్యవాణ్ స్వస్యావికృతత్వేనతిపరవికారకారిత్వంవీర్యవత్త్వం పరాక్రమసముచ్చయార్థశ్చకారః ధర్మజ్ఞః ఏకతః క్రతవస్సర్వేసమగ్రవరదక్షిణాః, ఏకతోభయభీతస్యప్రాణినః

బహ్వీరప్యవకృతీదుపేక్ష్యేకామప్యవకృతిం బహ్వీం మనుత ఇతి కృతజ్ఞః. సత్యవాక్యః సర్వావస్థాస్వపి యథాశ్రుతదృష్టతత్వార్థవక్తా. దృఢవ్రతః ఆపద్యపి ధర్మాయ పరిగృహీతవ్రతవిశేషస్య త్యాగరహితః. చారిత్రేణేతి. చరిత్రమేవ చారిత్రం. స్వార్థికోచ్. వృత్తసంపదనేనోచ్యతే. సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు మధ్యే అశత్రుభ్యః కఃపుమాణ్ హితః విహికాముష్టికహితావహః. యత్తు సర్వప్రాణిషు సాపరాధేష్వపిహితకరణశీలఇతివ్యాచక్షతే తత్తు హితయోగే చతుర్థ్యాపతేరయుక్తం. విద్వాన్ ఆత్మానాత సకలపదార్థతత్వజ్ఞః. సమర్థః తాకికవ్యవహారే ప్రజారంజనాదౌచాతుర్యం సామర్థ్యం తద్వాన్

ఏతదిచ్చామ్యహం శ్రోతుం పరం కౌతూహలం హి మే,

ప్రాణరక్షణ' మిత్యాద్యుక్తవిశేషధర్మజ్ఞానవాక్. చకారేణ రక్షణత్యాగాద్యధర్మ విశేషమత్యంతహేయతయా జానాతీత్యర్థః. కృతజ్ఞః స్వల్పంప్రాసంగికమప్యాశ్రిత కృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి తథా అలసతయా కశ్చిత్తదపి న కరోతి తథాప్యసకరోతీతి చకారార్థః. సత్యనాకయః కృచ్ఛేష్వప్యనృతవచనరహితః. దృఢ వ్రతః ప్రతిజ్ఞాతస్యాత్తరక్షణాదేస్త్యాగంస్వహానిం మనుతే. ౪. అథాయం ప్రశ్నో విజిగీషామూలమితి నారదో మన్యేతాపీతి మన్వానః స్వప్రశ్నోజిజ్ఞాసాహేతుకఇతి దర్శయన్ ప్రశ్నముపసంహరతి ఏతదితి. ఏతత్ పూర్వోక్తగుణాశ్రయభూతం వస్తు అహం జిజ్ఞాసుః న విజిగీషుః శ్రోతుం న తు క్షేప్తుం ఇచ్చామి న తు బూరిహీతి నిర్బధామి. అహం తావదిచ్చామి మయి భవతః ప్రసాదోఽస్తిచేద్వక్తుమర్హసీతి భావః. తత్ర హేతుమాహ—పరమితి. హిర్వేతా. ని. హిర్వేతావవధాగణ ఇతి బాణః. యస్తాత్కారణాన్తే పరం ఉత్కృష్టం కౌతూహలం విస్తయోఽస్తి తస్తా దిచ్చామి. యద్వాహిః ప్రసిద్ధౌ ముఖవికాసాద్యనుభావైః మహార్హేస్తవ స్పష్ట ఇత్యర్థః. స్వప్రశ్నోత్తరదానదేశికాలాభాన్నిర్విణ్ణః సంప్రతి భవద్దర్శనేన సంజా తాభిలాషోఽస్తి బూరిహి మత్పృష్టమితి భావః. ఆచార్యస్య జ్ఞానవత్తామనుమాయ శిష్యేణోపసత్తిః క్రియత ఇతి న్యాయేన నారదస్య పృష్టస్య విషయజ్ఞానసంభా వనామాహ మహర్ష ఇతి. ఋషిః జ్ఞానస్య పారగంతా. ఋషగతావిత్యస్తాద్ధా తోరిగుపధాత్ కః. గత్యర్థో జ్ఞానార్థః మహంశ్చాసావృషిశ్చ మహర్షిః. ఆన్తహత స్సమానాధికరణజాతీయయోరిత్యాత్వం. హేతుగర్భవిశేషణం. మహర్షిత్వాత్ త్వమేవంవిధం నరం పురుషం జ్ఞాతుమర్హసి. బ్రహ్మణస్సకాశాద్విదితసకలవిశేష స్త్వం కథం మే జిజ్ఞాసోర్నవదేరితి భావః. అత్ర పూర్వార్థే కావ్యలింగమలంకారః ఉత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుత్వాత్ 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగమలంకృతి' రితి లక్షణాత్. ఉత్తరార్థే పరికర ఇత్యనయోస్సంస్పృ ష్టిః అంతే చా న్యేతి కరణం బోధ్యం ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి సంబంధః. తనిశ్లోకీ. ఏత త్పూర్వోక్త దేశికాలగుణవిశిష్టం వస్తు శ్రోతు మిచ్చామి పరం కౌతూహలం. న కే వలముక్తగుణవిశిష్టే కౌతూహలం న కేవలమేతద్దేశికాలసంబంధే నరే కింతూభ

కామాధికసౌందర్యవత్త్వేననిత్యసుఖరూపత్వేనచ ఏకప్రియంకేవలప్రియం దుఃఖాసంభిన్నప్రియత్వవ ద్దర్శనం యస్య సః. యత్తు ఏకం ప్రతిప్రియందర్శనంయన్యేతి తదయుక్తం సర్వప్రియత్వస్య ప్రతిపాదనా త్. ఆత్మవానితి. వశీకృతాంతరికరణ ఇత్యర్థః. జితక్రోధః నిందాహింసాదిజనకచిత్తవృత్తివిశేషరహితః. క్రోధోత్ర కామాదీనామప్యుపలక్షణం ద్యుతిః సర్వలోకస్య దిదృక్షాజనతో దేహకాంతివిశేషః త ద్వాక్. అనసూయకః విద్యైశ్వర్యాదిషు పరౌన్నత్యాసహనమసూయా తద్రహితః. అసూయతే కం డ్వాదియగంతాదుపతాపార్థాత్ ఋష్. సంయుగే యుద్ధకాలే జాతరోషస్య కస్యరోషాత్ దేవా శ్చ ఇంద్రాదయోపి చకారేణ ఆసురాశ్చ బిభ్యతి. అతిబలవతోఽస్తానప్యస్య క్రోధస్సంహరిష్యతీతి

మహారే త్వం సమర్థోసి జ్ఞాతుమేవంవిధం నరం.

శ్రుత్వాచైతత్రిలోకజ్ఞో వాల్మీకే ర్నారదోవచః,

యాత్తకే. తస్యాశ్చర్యరూపతయా తచ్ఛ్రవణే కౌతూహలం హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ
సర్వత్ర ఆశ్చర్యదర్శనేకౌతూహలం ప్రసిద్ధం ఉభయంప్రత్యేకంమయాజ్ఞాతంశ్రుతవే
దాంతత్వాత్ న తత్ర కౌతూహలం నన్వేతాదృశం వస్తు కథం మయా వక్తుం
శక్యత ఇత్యత్రాహ త్వం సమర్థోసీతి కథం మమ సామర్థ్యం తత్రాహ మహర్ష
ఇతి. ఋషయో హ్యేతాకికార్థద్రష్టారః తత్ర మహర్షిత్యాత్తవ మత్తోపి వేదాంత
రహస్యజ్ఞానమధికమితి ఏవంవిధం పరమపురుషం. ౧. నన్వయం ప్రశ్నో వాల్మీకే ర్నసం
గచ్ఛతేతస్య విదితసకలరామవృత్తాంతత్వేన నిశ్చయే సంశయామోగాత్. వక్ష్యతి
హ్యయోధ్యాకాండే 'ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, అభిగమ్యా
శ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాదయ'న్నితి. కథం రామవిషయ మధ్యవర్తి వాల్మీకిః
తద్గుణాన్న విజానీయాత్. వక్ష్యతిహి 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్షి
తాః, అపి వృక్షాః పరిష్టానాస్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇతి. కథం వా 'రామో రా
మో రామ ఇతి ప్రజానామభవన్' కథాః, రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం
ప్రశాసతీతి పృథగ్జనైరపి విదితం రామవైభవం మునిరేష న జానీయాత్. కథం
చైతావంతాత్రం సత్యలోకా దాగతో నారదః ప్రక్షుమర్హతి. యఏవముత్తరయతి
రామోనామజనైశ్శృత ఇతి. అత్రోచ్యతే. నాయమాపాతతో భాసమానః
ప్రశ్నార్థః నాప్యత్తార్థః. అత్ర కరతలామలకవద్విదితే వాల్మీకేః కుతూహలా
సంభవాత్. బుధ్వావత్యో మీత్యుక్తవాక్యానుపపత్తేశ్చ. కింతు వక్తృబోధ్యై
నుగుణ్యాద్వేదాంతేషు నానావిద్యాసు తత్తద్గుణవిశిష్టతయా అవగమ్యమానం
పరం తత్త్వం కిం విష్ణురుత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి ప్రశ్నార్థః. తదిదం వాల్మీకే
ర్హృదయమాకలయన్ భగవాన్నారదోపి రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంత
వేద్యః పురుషః. బ్రహ్మదయస్సర్వే తద్భృకుటిభటాస్తత్పరతంత్రాః. సద్భ్రష్టా
త్తాదిశబ్దాశ్చ పర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా చ విష్ణుపరా ఇత్యేవమాశ
యేన సకలవేదాంతోదితగుణజాతం రామే యోజయన్నుత్తరయతీతి సర్వ
మనవద్యం.

భయం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః. కస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీత్యన్యే. ౪ ఏతదితి. ఏతత్ ఉక్తగుణకం నర
రూపం వస్తీత్యర్థః. ఏతదితి ఉక్తగుణసామాన్యాయాపేక్షయా నపుంసకం, ఏతదుద్దిశ్య పురుషగుణజాతం క
స్యాస్తీతి శ్రోతు మహమిచ్ఛామి. ఉక్తగుణసామగ్రిస్య ఏకత్ర దుర్లభత్వా తాదృశపురుషవిశేషజ్ఞానే
మే పరం సర్వస్థాదపి కౌతుకాంతరాదుత్కటం కౌతుకం వర్తతే నన్వేవంవిధో నరో మ
యాపి దుర్జ్ఞేయ ఇత్యత ఆహ మహర్ష ఇతి. హి యతః మహర్షే ప్రత్యక్షీకృతాశేషార్థ త్వం ఏవం
విధం ఉక్తగుణవంతం నరం దివ్యపురుషం జ్ఞాతుం సమర్థోసి సర్వలోకప్రసిద్ధసామర్థ్యోసి తత్ర
స్థాత్వత్త ఏవ శ్రోతుమిచ్ఛామితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫. శ్రుత్వేతి. ఏతత్ పూర్వోక్తం

శ్రూయతామితి చామంత్ర్య ప్రహృష్టో వాక్య మబ్రవీత్.
బహవో దుర్లభాశ్చైవ యే త్వయా కీర్తితా గుణాః,

ఏవం తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యుక్తం గురువసదనవిధిముపబృంహ్య; 'యేనా
క్షరం పురుషం వేదసత్యం ప్రవాచ తాం తత్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మితి మంత్రముపబృంహ
యతి; శ్రుత్వేత్యాదినా. తత్ర నాసంవత్సరవాసినే ప్రబ్రూయాదితి నియమస్య జ్యేష్ఠపుత్రవ్యతిరిక్త
విషయత్వాత్ వాల్మీకేశ్చ భృగుపుత్రతయా భ్రాతృపుత్రత్వాత్ శుశ్రూషానిరపేక్షం ప్రీత్యోపదిదేశే
త్యాహ; శ్రుత్వాచేతి. త్రయాణాం లోకానాం సమాహరస్త్రిలోకం; పాత్రాదిత్వాన్న జీవః;
యద్వాత్రిత్వవిశిష్టో లోకస్త్రిలోకః; నవరసరుచిరామిత్యత్ర కావ్యప్రకాశే తథైవ వ్యాఖ్యానాత్;
యద్వా త్రయో లోకా యస్మిన్ తత్త్రిలోకమితి బ్రహ్మాండముచ్యతే; తజ్ఞానాతీతి త్రిలోకజ్ఞః;
భూర్భువస్సువరితి త్రైలోక్యం; యద్వా విష్ణుపురాణోక్తరీత్యా కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమితి
త్రయో లోకాః; మహర్లోకపర్యంతః కృతకః; జనో లోకః కృతకాకృతకః; సత్యలోకోకృతక ఇతి
యద్వా; లోకాజనాః. ని. 'లోకస్తు భువనేజన' ఇత్యమరః. బద్ధముక్తనిత్యా స్త్రయోలోకాః; నారదో
బ్రహ్మపుత్రతయా తద్విజ్ఞానార్హః; ఏతత్పూర్వోక్తరీత్యా వ్యంగ్యార్థగర్భం వాల్మీకేః స్వాభిమతస్య
పుత్రస్య వచః పరిపూర్ణార్థం వాక్యం శ్రుత్వా నిశమ్య; చకారేణ తదూహిత్యాచేత్యర్థః; హృష్టః
స్వేనోపదిదిక్షితస్యైవ పృష్టత్వేన సంతుష్టః - శతతోటి ప్రవిస్తరరామాయణే స్వావగతస్యైవానేన
పృష్టత్వాద్రామగుణస్తరణామృతపానలాభాదపూర్వశిష్యలాభాద్వా - సోహం మంత్రవిదే వాస్మి
నాత్మవిదిత్యుక్తరీత్యా సనత్కుమారం ప్రతి సోప్సవర్షణస్తారకత్వాద్వా ప్రహృష్టస్య - కర్తరి
క్తః - రామగుణానుసంధానజనితం నిజవైచిత్ర్యం వ్యాజేన పరిహర్తుం శ్రూయతామిత్యామంత్ర్యాభి
ముఖీకృత్య - వాక్యముత్తరరూపం .. అబ్రవీద్వ్యక్తముక్తవాక్. ౬. వక్ష్యమాణస్యాసదుత్తరత్వ
పరిహారాయాత్తనో వాల్మీకేరాశయాభిజ్ఞత్వమాహ - బహవ ఇతి. యద్వా, వేదాంతోదితగు
ణానాం విష్ణోరన్యత్రాసంభవాత్ తేషాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వాసంభవాచ్చతుర్ముఖసంప్రదాయాచ్చ
విష్ణువేవ పరతత్త్వతాం పరిశేషయన్నాహ - బహవ ఇతి. బహవః విపులాః అనేకగుణవితతిమూల
భూతా ఇత్యర్థః - అనేనాపృష్టానామపి వక్ష్యమాణానాం గుణానాం నిదానముపదర్శితం -
యద్వా - బహవః - అపరిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః .. శ్రూయతే హ్యపరిచ్ఛిన్నత్వం గుణానాం - యతో
వాచో నివర్తంతే-అప్రాప్య మనసా సహ-ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాత్ - న బిభేతి కుతశ్చనేతి-
అత్రానందస్యైకస్యాపరిచ్ఛిన్నత్వోక్తి రితరేషామప్యపరిచ్ఛిన్నత్వప్రదర్శనార్థా-ఉక్తం హి యాము
నాచార్యైః - 'ఉపర్యుపర్యబ్జభువోపి పూరుషా' నిత్యాదినా, దుర్లభాః పరమపురుషాదన్యత్రాసం
భావితాః - అన్యేషాం - 'న బ్రహ్మనేశాన' ఇత్యాదినా ఆసంభావ్యత్వాదివచనాదితి భావః-అనేన
ప్రశ్నస్య దేవతావిశేషనిర్ధారణపరతత్వమాత్తనావగతమితి వ్యంజితం - చకార ఉక్తసముచ్చయా
ప్రశ్నజాతం త్రిలోకజ్ఞః త్రిలోకగోచరజ్ఞాన ఇత్యర్థః. ఆమంత్ర్య వికాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థమభిముఖీ
కృత్య ప్రహృష్టః. కస్య బిభృతి దేవాశ్చేతి దృష్టదేవాదిభీషకత్వగుణసంపత్తేః బ్రహ్మదిష్ట
ప్రసక్త్యయం ప్రశ్నః సకలగుణవిశిష్టసార్వభౌమవిషయక ఇత్యవగమ్యతే. తత్రాపి సార్వభౌమ
మాత్రే పృష్టప్రశస్తసకలగుణసంపత్తేరసంభవాత్సకలజగద్రక్షణార్థం నృరూపేణావతీర్ణే పరమ
పురుష ఏవ సంభవాత్ దిష్ట్యా తద్గుణకీర్తనం లబ్ధమితి ప్రహర్షః. ౬. బహవఇతి. మహాపురుషం నిశ్చిత్య
వక్ష్యామి తై దుర్లభగుణైర్ముక్తో నరశ్శృయతామితి యోజనా. తిలకం. యే బహవో గుణాస్త్యయా

మునే వత్సోమ్యహం బుధ్వా తైర్యుక్తశ్శూక్రియతాం నరః.

2

ఇత్వాకువంశప్రభవో రామోనామ జనైశ్శుక్రితః,

రః - అనుక్తసముచ్చయార్థో వా - తేన స్వాభావికానవధి కౌతిశయాసంభ్యేయకల్యాణరూపా
ఇత్యుక్తం - ఏవకార ఇతరత్ర సర్వాత్తనా ఆసంభావితత్యమభివ్యనక్తి - య ఇతి వేదాంతప్రసిద్ధి
రుచ్యతే గుణావీర్యాదయః - కీర్తితా ఇత్యనేన గుణానాం ప్రశ్నకాలేపి భోగ్యతాతిశయస్సూచ్య
తే - తైర్యుక్తో న తు కల్పిత ఇతి నిర్గుణవాదనిరాసః-నరః-పురుషః-పురుషాః పూరుషా నరా' ఇత్య
మరః, 'య ఏషాంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే, పురుషః పుండరీకాక్ష' ఇతి శ్రుతిస్మృతి
గతః పురుషశబ్దోనేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే-శ్రూయతాం న తు యథాకథంచిత్పరికల్పితాం - శృణ్వ
త్యభిధానాద్వినియోగిరియం - తాత్కాలికం కించిత్ ప్రకల్పిత ఇతి భ్రమం వారయతి అహం
బుధ్వా వత్సోమితి - మత్పితృర్భ్రాతృణస్స కాశాచ్ఛతకోటిప్రవిస్తరరామాయణముఖేన. విదిత్వా
వత్సోమి - అనేన సంప్రదాయాభిజ్ఞత్వమాత్మనో దర్శితం - యద్వా - రామగుణానుసంధానవైచి
త్ర్యేణ న మే కించిత్ప్రతిభాతి త్జ్ఞాద్బుధ్వా వత్సోమిత్యర్థః-అతో మధ్యే వాక్యాంతరమలంకారా
య - ఆన్యథా వాక్యగర్భితమితి కావ్యదోషస్సాన్యత్-అహం వత్సోమి అహంభూత్వా వత్సోమి-నే
దాసీం నారదోస్తి రామగుణశ్రవణశిథిలత్వాత్ - రామగుణమగ్నోయం నదీప్రవాహమగ్న ఇవావ
లంబనయష్టిమపేక్షతే-మున ఇతి - యద్వా - ప్రశ్న కాలీనమవధానవిశేషమాలక్ష్య శ్లాఘతే మున
ఇతి - అథ త్జ్ఞాత్సంధుక్షితో నారదో వాక్యశేషం పూరయతి-తైరితి - నర ఇత్యనేన పరత్వనిర్ధా
రణం ప్రశ్నఫలితార్థం ద్యోతయతి-బుధ్వేత్యనేన శ్రుతిస్థితత్వతచ్ఛబ్దార్థో వివృతః-తనిష్టోకీ. బహువి-
ప్యప్తగుణానాం ద్వ్యప్తకల్పేషి ప్రత్యేక మేకైకస్యానేకగుణవితతితయా రాశికరణాదసంఖ్యాతాః-
దుర్లభాః - అనీశ్వరే ఈశ్వరే పరమవ్యోమవాసిని అవతారాంతరే చ దుర్లభాః-కీర్తితాః- నాచిక
వ్యాపారప్రతిపన్నా అపి దుర్లభాః - ఏవంవిధప్రశ్నే ఆన్యస్య నాధికార ఇత్యాహ - మున ఇతి -
మునిర్త్తననశీలః - తేన శశశృంగప్రశ్నవత్ నరే ఉక్తగుణ వైశిష్ట్యప్రశ్నస్య దోషమూలత్వం వ్య
ధాన్తం-ఉత్తరేపి నాన్యస్యాధికార ఇత్యాహ అహమితి-మమాపి సహసా వక్తుం నశక్య మిత్యాహ
బుధ్వేతి - యద్వా - బుధ్వేత్యనేన కోన్వస్తిస్మిత్యాదిప్రశ్నవాకోద్యోధిత రామాభిరూప్యగుణా
నుసంధానేన విస్తృతలోకత్వం వ్యజ్యతే-తైరసంభ్యేయై ర్గుణై ర్యుక్తో నరః పురుషః శ్రూయతాం. 2.
అథ వేదాంతోదితగుణానాం రామే ప్రదర్శనముఖేన రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతపేద్యం
పరం తత్త్వమితి దర్శయతి; ఇత్వాకువంశప్రభవ ఇత్యాదినా సర్గశేషేణ. తత్ర వేదాంతోదితగుణ
గణనిధీ రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి మహావాక్యార్థః. ఇత్వాకువంశేత్యారభ్య సత్యే ధర్మ ఇవాపర
ఇత్యంతాసార్థకాదశశ్లోకేకాన్వయా; ఇత్వాకుర్నామ వైవస్వతమనోర్యేషపుత్రః తస్య వంశః పుత్ర
పౌత్రాదిపరంపరా; ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః ప్రాదుర్భావస్థానం; ఇత్వాకువంశః ప్రభవో యస్య
స ఇత్వాకువంశప్రభవః; జనకాదిమహాకులేషు ఏద్యమానేషు కుతోత్రైవ భగవా నవతీర్ణఇత్యపేక్షా
కీర్తితాః; తే ఏకత్ర ప్రాకృతపురుషమాత్రే దుర్లభా ఏవ; చః పాదపూరణే; అథాపి; హే మునే,య
స్తైర్యుక్తః తం బుధ్వా స్మృత్యా అహం వత్సోమి తాదృశో నరః శ్రూయతాం; ప్రాప్తకాలే లోట్;
తస్య శ్రవణం తే ప్రాప్తకాలమిత్యర్థః. 2. ఉక్తప్రశస్తసమస్తగుణవిశిష్టత్వేన నిశ్చితపరమపురుష
ముపదిశతి; ఇత్వాకువంశప్రభవ' ఇత్యాది 'రామో రాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకం గమిష్య'తీత్యం
తేన. ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ఇత్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స తథోక్తః-రమం తేస్తి

నియతాత్మా మహావీర్యో ద్యుతిమాన్ ధృతిమాన్ వశీ,

యామిత్వాకుపదం ప్రయుక్తం; ఇత్వాకుర్హి చిరం హరిమారాధ్య తన్ముర్తివిశేషం రంగనాథమల
భలేతి పారాణికి గాథా; అతస్తత్పక్షపాలేన తద్వంశేఽవతీర్ణ ఇతి సూచయితు మిత్వాకుపదం; వంశే
త్యనేన గుణవాన్ క ఇతి పృష్టంసౌశీల్యముక్తం; రమయతినర్వాన్ గుణైరితిరామః; 'రామోరమయతాం
వర' ఇత్యార్థ నిర్వచనబలాత్కర్తర్యపి కారకేఘ్నః; యద్వా-రమంతేన్ద్రిక సర్వజనాగుణైరితిరామః;
అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామితి ఘ్నః; తథాగస్త్యసంహితాయాముక్తం; 'రమంతే యోగినోనంతే
సత్యానందే చిదాత్మ ని' ఇతి రామపదేనాసౌ పరంబ్రహ్మభిధీయతే, నామేతి ప్రసిద్ధా; చిత్రకూటవాసి
నా త్వయా విదితో హీత్యర్థః; న కేవలం భవతా పామరై రపి విదిత ఇత్యాహ జనైశ్శృత ఇతి; శ్రుతః ఆప
భృతః; 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, తాటకాతాట కేయవధవిశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణాహల్యా
శాపవిమోక్షహరధనుర్భంగవరశురామనిగ్రహసప్తసాలభేదవాలివధసింధుబంధ మూలబలనిబర్హణా
దిభి రవధారితనారాయణ భావ ఇత్యర్థః; ఏవంభూతస్స ఏవ నియతాత్మా స ఏవ మహావీర్య ఇత్యేవం
ప్రతిపదం వక్ష్యమాణం తత్పదమనుషజ్యతే; రామయాపేణావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితతత్త్వగుణక
ఇతి సర్వత్ర తాత్పర్యార్థః, ఆదౌ స్వరూపనిరూపకధర్తానాహ నియతాత్మేత్యాదినా. నియతాత్మా
నియతస్వభావః; నిర్వికార ఇతి యావత్; నాస్య జరయైతజ్జీర్ణతే న వధేనాస్య హన్యతే, 'అపహత
పాప్తా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘ్నతోఽపి పాస' ఇత్యాదిశ్రుతేః, మహావీర్యః అచింత్యవివిధచిత్ర
శక్తికః; 'పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీజ్ఞానబలక్రియా' చేతి శ్రుతేః, ద్యుతిమాన్
ప్రకాశవాన్; స్వయంప్రకాశః జ్ఞానస్వరూప ఇతి యావత్; విజ్ఞానఘన ఏవ ప్రజ్ఞానఘన ఇతి
శ్రుతేః, ధృతిమాన్ నిరతిశయానందః; 'ధృతిస్తు తుష్టి స్సంతోష' ఇతివైజయంతీ. 'ఆనందోబ్రహ్మే'
తి శ్రుతేః, సర్వం జగద్వశేస్యాస్తీతి వశీ; సర్వస్వామిత్యర్థః; 'సర్వస్యవశీ సర్వస్యేశాన' ఇతి శ్రుతేః.
తనిష్టోకీ. అథ నారదః ప్రస్తుతధర్మద్వయస్య ప్రత్యేకవృత్తిత్వమనేన జ్ఞాతం ఏకధర్మవిశేషనిష్ఠత్వం
త్వజ్ఞాతం తదేవోపదేష్టవ్యమిత్యభిప్రాయేణోత్తరమాహ - తత్ర ప్రథమం లోకోత్తరాశ్రయవిషయ
ప్రశ్నోత్తరస్య పక్షవ్యతయా ఆశ్రయస్యేతరవ్యాప్యర్తకత్వమాహ; ఇత్వాకుపదం ప్రభవ ఇతి తపస్సమా
సాదిత శ్రీరంగారాధన ఫలతయా తద్వంశ ఏవావతీర్ణ ఇతీత్వాకుగ్రహణం. 'వైష్ణవో నః కులే జాశస్స
నస్సంతారయిష్యతీ' త్యేకవైష్ణవజాతత్వమాత్రేణ తద్వంశస్య సర్వస్యాప్యుత్తారః; యత్ర తు సర్వే
గృహారాధనీకృతశ్రీరంగనాథాః తస్మిన్నేవ వంశే సఏవావతీర్ణః; వంశస్యమహత్వేకింపక్షవ్యమితివంశ
పదాభిప్రాయః; ప్రభవత్యస్తాదితి ప్రభవః; ఉత్పత్తిస్థానం; ఇత్వాకుపదం ప్రభవో యస్య స ఇతి
బహువ్రీహిః; ఐంశప్రభవ ఇతి వంశస్యోత్పత్తి స్థానత్వకథనేన; కౌసల్యాగర్భస్యాప్రాకృతభగవద్విగ్ర
హప్రవేశనిర్గమమాత్రమేతుత్వేనోత్పత్తిస్థానత్వమితి కథితం; తేన; సుగ్రీవమారుతివిభీషణపుణ్య
పాదసంచారపూతభవనం ప్రనివేశ రామ ఇతివత్పవిత్రత వంశప్రవేశో వ్యంజితః. అథాశ్రితవైల
క్షణ్యమాహ; రామఇతి. గుణైః రమయతీతి రామః; రమంతే యోగినోస్త్రిన్నితి వా రామః; ఏవమా
శ్రితస్య సకలవస్తువిలక్షణత్వం పరమవ్యోమవిగ్రహవైలక్షణ్యంచోక్తం; 'సఉశే'యాన్ భవతి జాయ

న్నితి రామః-నామశబ్దః ప్రసిద్ధా-నియతాత్మా శిక్షితమనాః-వశీ జితేంద్రియః. తిలకం. ఇత్వాకుపదం శాత్
ప్రభవః ఆవిర్భావో యస్య సతథా-రామోనామ-రామ ఇతినామ్నా ప్రసిద్ధః-తస్యేదం యోగికంనామ-
రమంతే యోగినోస్త్రిన్నితి-రమయతి స్వకానితి చ యోగస్య దర్శనాత్-ఆత్ర నారకపూరుషాది పద
స్యేషామపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః-జనైశ్చ శ్రుతః ఆస్తి-తస్మిన్నేవ ఏకత్ర సర్వే త్వత్పృష్టగుణా అన్యే చ

బుద్ధిమాన్నీతిమాన్ వాగ్నీ శ్రీమాన్ శత్రునిబర్హణః,
విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవో మహాహనుః.

మాన'ఇతి శ్రుతేః; అవతారవైలక్షణ్యంచ'రామం సత్యపరాక్రమ'మితివక్ష్యతి; నామేతి ప్రసిద్ధా; ప్రసిద్ధిశ్చశ్రు.'తం ధీరాసః కవయ ఉన్నయంతిస్వాధియోమనసా దేవయంత'ఇత్యాద్యుక్తా; దేవయంతఃస్తుతిశీలాః న కేవలం వైదికీ ప్రసిద్ధిః తాకికీ చాస్తీత్యాహ; జనైః శ్రుతఇతి, నియతాత్మా అసాధారణదివ్యమంగళవిగ్రహః; మహావీర్యః; మహత్త్వం దోషోపాధ్యవధిసమాతిశయరహితత్వం-ద్యుతిమాన్ - అతిశయనే మతువ'భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేతిశాయనే, సంసర్గేస్తి వివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ'ఇత్యుక్తేః; ఏతేన నీలతోయదమధ్యస్థవిద్యుత్సదృశౌజ్జ్వల్యవత్త్వముక్తం వక్ష్యతే చ-తంతవంతమివాదిత్య ముపపన్నం స్వతేజసేతి, ధృతిమాన్ ధృతిర్విధరణం ప్రశాసనాధీనలోక ఇత్యర్థః; వశీగుణవశీకృతసర్వజనః హృషీకేశోవా; హృషీకేశో జితేంద్రియః. ౮. అథ సృష్ట్యపయోగిగుణానాహ; బుద్ధిమానిత్యాదినా. బుద్ధిమాన్ సర్వజ్ఞః; 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిది'తి శ్రుతేః; నీతిమాన్ మర్యాదావాక్; శ్రుతిరత్ర'ధాతా యథా పూర్వమకల్పయత్, ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయ'తి. శోభనావాగస్యాస్తీతి వాగ్నీ వాచోగ్నినిరితిగ్నిని ప్రత్యయః; కుత్స్వే జన్తే చ కృతే గ'కారలాభాత్ పునర్గకారఉక్తిశోభనత్వజ్ఞాపనాయేతి న్యాసకారః; సర్వవేదప్రవర్తకఇత్యర్థః; 'యోబ్రహ్మణం విదధాతి పూర్వం యోవైవేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మా'ఇతిశ్రుతిః; శ్రీమాన్ సమృద్ధో భయవిభూత్యైశ్వర్యః; 'శ్రీఃకాంతి సంపదోర్లక్ష్యామి'తి బాణః; సర్వమిదమభ్యాత్ ఇతిశ్రుతిః, శత్రూ తద్విరోధినో నిబర్హయతినాశయతీతి శత్రునిబర్హణః; బర్హ హింసాయామిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తరిల్యుట్; 'ఏష భూతపతిరేష భూతపాల' ఇతి శ్రుతేః; అథయ ఏషాంతరాదిత్యేహిరణ్యయః పురుషోద్వశ్యతే హిరణ్యశ్చ శృర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వఏవ సువర్ణస్తస్యయథాకప్యాసం పుండరీకమేవ మక్షిణీతస్యోదితి నామ సఏష సర్వేభ్యః పాప్తభ్యఉదితఉదేతిహవై సర్వేభ్యః పాప్తభ్యోయఏవంవేదే'త్యంతరాదిత్యవిద్యోదితం సర్వాంగసుందరం విగ్రహం దర్శయతి; విపులాంసఇత్యాదినా సార్థజ్ఞోకద్వయేన. విపులాంసః ఉన్నతస్కంధః; ఉన్నతస్కంధత్వం మహాపురుషలక్షణమితి సాముద్రికోక్తం; 'కక్షః కుక్షీశ్చవక్షశ్చస్మా'ణస్కంధౌ లలాటికా, సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాస్తు సుఖప్రదా'ఇతి; మహాబాహుః వృత్తపీఠరబాహుః, ఆయతత్వం తు వక్ష్యతి; ఆజానుబాహురితి 'ఆజానులంబినౌబాహూవృత్తపీనౌ మహీశ్వర'ఇతి సాముద్రికలక్షణం

గుణ ఇతిశేషః - తానేవ గుణానాహ-నియతాత్మా నిగృహీతాంతఃకరణః - వీర్యం వ్యాఖ్యాతం - ద్యుతిః కాంతిః - ఆపత్సంపదోరవికృతి శ్చిత్తస్యధృతిః తద్వాక్ - వశీ - జితాశేషబహిరింద్రియః ౮. బుద్ధిమానితి. ప్రశస్తధీః - బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం నామ-'శుశ్రూషాశ్రవణం చైవగ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాపాహార విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా' ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టత్వం నీతిమాన్ అతిశయప్రాశస్త్యే వా మతువ - వాగ్నీ ప్రశస్తవాక్-శ్రీమాన్ సర్వాతిశయశ్రీః-'ఋచస్సామానియజూగ్ంషి - సాహిశ్రీరమృతా సతామి'త్యుక్తశ్రౌత శ్రీర్వివక్షితా - విపులాంసః మాంసశోన్నతభుజశిరస్కః, మహాహనుః పూరితకపోలాపరిభాగవాక్. తిలకం. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః-బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం చ సకృద్గృహీతావిస్తరణావాహాద్వాపాదిశక్తిమత్త్వం సర్వప్రశంసాదా మతువ - నీతిః కామందకాదిప్రసిద్ధరాజనీతిః తద్వాక్ తద్జ్ఞాతా - శ్రీమాన్ సర్వాతిశయిశోభైశ్వర్యాదియక్షః - యద్వా - ఋచస్సామానియజూగ్ంషీత్యాద్యుక్తశ్రౌతశ్రీమాన్ - శత్రూణాం బాహ్యంతరాణాం నిబర్హణః నాశకర్తా-బాహులకా త్కర్తరిల్యుట్-విపులాంస ఇత్యాదినా సాముద్రిక

మహారస్కా మహేష్వాసో గూఢజత్తు రరిందమః,
ఆజానుబాహుస్సుశి రాస్సులలాటస్సువిక్రమః.

౧౦

కంబుగ్రీవః శంఖతుల్యకంఠః; ఇందుముఖితివచ్చుక పార్థివాదిత్వాన్త ధ్యమపదలోఽసమాసః; కంబుగ్రీవశ్చ నృపతిర్లంబకర్ణోతిభూషణ ఇతి లక్షణం, 'రేఖాత్రయాన్వితా గ్రీవాకంబుగ్రీవేతి కథ్యతే' ఇతి హాలాయుధః; మహత్యో హనూ యస్యాసౌ మహాహనుః; స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః; హనుః కపోలాపరిభాగః - 'అధస్తాచ్చుబుకం గండకపోతా తత్పరాహను' రిత్యమరః - మాంసశౌ తు హను యస్య భవతస్తీషడున్నతే, సనరో మృష్టమశ్నాతి యావదాయుస్సుఖాన్విత ఇతి లక్షణం. ౯. మహద్విశాలమురో యస్యాసౌ మహారస్కః - ఊరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్ - లక్షణం తు - 'స్థిరం విశాలం కఠినమున్నతం మాంసశం సమం' వక్షో యస్య మహిపాలస్తత్సమో వా భవేన్నర ఇతి. మాంసశత్వం తు వక్ష్యతి పీనవక్షా ఇతి - మహానిష్వాసో ధనుర్వస్యా సౌ మహేష్వాసః - అనేన తదుచితసంహననవిశేషో లక్ష్యతే - అతో న ప్రకమవిరోధః - గూఢే మాంసశత్వేనాప్రకాశే జత్తుణీ అంసద్వయ సంధిగతాస్థినీ యస్యాసౌ గూఢజత్తుః - 'స్కంధో భుజ శిరోంసోస్తీ సంధీ తస్యైవ జత్తుణీ' ఇత్యమరః. 'విషమైర్జతుభిర్నిస్వా అతిసూక్ష్మైశ్చమానవాః, ఉన్నతైర్భోగిణో నిమ్నైర్నిస్వాః సీనైర్నరాధిపా' ఇతి లక్షణం. అరిందమయతి నివర్తయతీత్యరిందమః - సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారి సహితపిదమ ఇతి ఖచ్ - అసంజ్ఞాయామప్యార్థః - అరిశబ్దేన పాప్తా వివక్షితః - అపహతపాప్తేర్భృథః - అనేనాయం విగ్రహపరిగ్రహో న కర్తృమూలః కింత్వనుగ్రహమూలః - ఇచ్చాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి స్మృతేః, అతో న ప్రకమభంగః - జాను ఊరుపర్వతత్పర్యంతం విశంబిబాహు రాజానుబాహుః సుష్టుసమంవృత్తం ఛత్రాకారం శిరోయస్యాసౌ సుశిరాః - 'సమవృత్త శిరాశ్చైవ ఛత్రాకారశిరాస్త

లక్షణం కథ్యతే - విపుతా మాంసహాన్నతౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య సః అస్య సులక్షణత్వం చ వరరుచి నోక్తం - కక్షః కుక్షీశ్చేత్యాదినా, మహాబాహుః - ఆన్తహత ఇత్యాత్వం - అస్య సులక్షణత్వ ముక్తం - బ్రాహ్మే - శిరోలలాట శ్రవణేగ్రీవావక్షశ్చ హృత్తథా, ఉదరం పాణిపాదం చ పృష్ఠం దశమహత్సుఖమితి, కంబుగ్రీవః - కంబువద్రేఖాత్రయనిశ్చిష్టగ్రీవః - మహాహనుః మాంసలకపోలా పరిభాగః - పూర్ణమాంసలహనుస్తు భూపతిరితి సంహితా. ౯. గూఢజత్తుః గూఢే నిమగ్నో జత్తుణీ వక్షోంసయోస్సంధిగతౌ అస్థివిశేషౌ యస్య స తథోక్తః - అరీః కామాదీః దమయతీత్యరిందమః - ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతదీర్ఘ బాహుః - సుశిరాః సుశిరస్త్యం వృత్తశిరా ఇత్యాదిసాము - ద్రికశాస్త్రో కలక్షణ లక్షితశిరో విశిష్టత్వం - సులలాటః - లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యైకరేఖాకా ఇత్యుక్త చతురేఖా సౌభాగ్యవిశిష్టలలాటత్వం - సుక్రమః సుష్టువిక్రమః పాదవిన్యాసో యస్య సః విక్రమస్య సౌష్ఠవం నామగజ సింహాదిగతినదృశత్వం. తిలకం. మహద్విశాలమురో యస్యసమహారస్కః - ఊరశ్శిరోలలాటం చేత్యుప్రకమ్య విశాలాస్తే సుఖప్రదా ఇత్యుక్తేః - గూఢజత్తుః గూఢేమాంసలత్వా నిమగ్నో జత్తుణీవక్షోంస సంధిగతే అస్థినీయస్య - అరిందమః నిజ భక్తానా మరీః కామాదీః నిజభక్త్యంతరాయకర్తృపాపానిచదమయతీత్యరిందమః - అరిందమ ఇతిరాజ్ఞోన్వర్థసంజ్ఞా శత్రుంజయ ఇతివత్ - ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతం దీర్ఘ బాహుః - 'దీర్ఘభ్రాబాహు ముష్కశ్చ చిరంజీవీ ధనీనర' ఇతి బ్రాహ్మే - సుశిరాః - సమవృత్తశిరా శ్చైవ ఛత్రాకార శిరాస్తథా, ఏకచ్ఛత్రం మహిం భుక్త్యే దీర్ఘమాయుశ్చ విందతీతి నారదః - సులలాటః రేఖాధికలలాటః - లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యైకరేఖాకా, శతద్వయం శతంషష్టిస్తస్యాయు ర్వింశతి స్తథేతికాత్యాయనః - సువిక్రమః గజసింహాది గతిన

సమస్యమవిభక్తాంగస్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్,
 వీనవత్ విశాలాక్షో లక్ష్మీవాన్ శుభలక్షణః.
 ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ ప్రజానాం చ హితే రతః,

౧౧

ధా, వికచ్ఛత్రాంమహీం భుజ్జే దీర్ఘమాయుశ్చ జీవతీతి లక్షణం. సులూటః లూటసౌష్ఠ్యవం చోక్తం. 'అర్థచంద్రనిభం తుంగం లూటం యస్య స ప్రభు' ఇతి, శోభనో విక్రమః పవనితేదో యస్యా సౌ సువిక్రమః - శోభనత్వం చ గజాదితుల్యం - తథోక్తం జగద్వల్లభాయాం - 'సింహార్షగజవ్యాఘ్రగతయో మనుజా మునే, సర్వత్ర సుఖమేధంతే సర్వత్ర బయినస్సదేతి.' ౧౦. సమః నాదిదీర్ఘః నాతిహ్రస్వః - తథాత్వం చ తత్రైవోక్తం - 'షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధస్సార్షభే' మో భవేన్నృప' ఇతి, సమాని అన్యూనాధికపరిమాణాని విభక్తాని అశ్లిష్టాని అంగాని కరచరణాద్యవయవా యస్య సః సమవిభక్తాంగః; తాని చోక్తాని సాముద్రికే' భువో నాసాపుటా నేత్రే కర్ణావోష్ఠా చ చూచుకే, కూర్పరౌ మణిబంధౌ చ జానుసీ వృషణౌ కటిః, కణా పాదౌ స్పిశ్ఠౌ యస్య సమా జ్ఞేయస్సభూవతి' ఇతి, స్నిగ్ధః స్నేహయుక్తో ప్లవో యస్య సః స్నిగ్ధవర్ణః; తత్రోక్తం వరరుచినా; 'చక్షుస్సేహేన సౌభాగ్యం దంతస్నేహేన భోజనం, త్వచస్సేహేన శయ్యా చ పాదస్నేహేన వాహన'మితి, ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ; సముదాయశోభాసంపన్న ఇత్యర్థః; వీనవత్ మాంసలవత్; విశాలే పద్మపత్రాయతే అక్షిణీ యస్య స విశాలాక్షః; బహుప్రహా సక్ష్మశ్చోస్సాన్వీ గాదితిపచ్; అత్ర సాముద్రికం; రక్తాంతైః పద్మపత్రాభై ర్లోచనైః సుఖభోగిన ఇతి, లక్ష్మీవాన్ అవయవశోభాయుక్తః; శుభలక్షణః అనుక్త సకలలక్షణసంపన్నః. ౧౧. ఏవ మాశ్రితానుభావ్య దివ్యమంగళవిగ్రహశాలిత్వముక్త్యా ఆశ్రితలక్షణోపయోగిగుణానాహ; ధర్మజ్ఞ ఇత్యాదిస్వజనస్య చ రక్షితేత్యంతేన. ధర్మం శరణాగతరక్షణరూపం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః; వక్ష్యతి; మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన, దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హితమితి. సత్యా సంధా

దృశగతిః-విక్రమః పాదవిక్షేపః-సర్వో గతిశ్చ నాభిశ్చ గంభీరస్సప్రశస్యత' ఇతి బ్రాహ్మే. ౧౦. సమ ఇతి. సమః - షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధో యః పుమాన్ స ప్రకాశత ఇత్యుక్తరీత్యా అన్యూనాతిరిక్త విగ్రహపరిమాణః - సమవిభక్తాంగః సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని విభక్తాని పృథక్కృతాని అంగాని అవయవా యస్య స తథోక్తః - అనేనోభయపార్శ్వస్థకక్ష్యోత్ర బాహ్వదీనామంగానాముపాంగానాం చ సమత్వముక్తం భవతి - స్నిగ్ధవర్ణః నిర్ణకేంద్రనీలవర్ణ ఇత్యర్థః-ప్రతాపవాన్ శ్రవణ మాత్రేణ శత్రుహృదయ విదారకత్వేన ప్రశస్తపౌరుషః - లక్ష్మీవాన్ అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన సర్వోత్తమావయవసౌభాగ్యముచ్యతే - శుభలక్షణః శుభాని మంగళాయతనాని లక్షణాని సాముద్రికకాస్త్రోక్తాని యస్య స తథోక్తః. తిలకం. స్నిగ్ధవర్ణః స్నిగ్ధశ్యామలవర్ణ ఇత్యర్థః- 'స్నిగ్ధేంద్రనీలవర్ణస్తు భోగంబిందతి పుష్కల' మిത്യుక్తే; ప్రతాపః స్తుతిమాత్రేణ రిపుహృదయవిదారణక్షమపౌరుషం తద్వాన్-వీనవత్ మాంసలసమోన్నతవత్; విశాలాక్షః విస్తృతాయతనేత్రః - నాసికాచక్షుషీ కర్ణౌ యస్యా యతావిత్యుక్తే-లక్ష్మీవాన్ సీతారూపలక్ష్మీ శక్తిమాన్-సర్వావయవసౌందర్యవాన్వా - మోపధత్వా ద్యత్వం ఏవముక్తరీత్యా శుభాని సాముద్రికోక్తాని లక్షణాని యస్య సః శుభలక్షణః. ౧౧. ధర్మజ్ఞేతి. సత్యసంధః సత్యా యథార్థా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - జ్ఞానసంపన్నః - సర్వవిషయజ్ఞానసంపన్న ఇత్యర్థః - శుచిః బాహ్యభ్యంతరశుద్ధియుక్తః-వశ్యః పిత్రాచార్యవినీతః. తిలకం. సత్యా అమోఘా సంధా-సకృదేవ ప్రపన్నాయ తవాస్తితి చ యాచతే-అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం

యశస్వీ జ్ఞానసంపన్నశుచిర్వశ్యస్సమాధిమాన్.

౧౨

ప్రజాపతిసమశ్రీమాన్ ధాతా రిపునిషాదనః,

రక్షితా జీవలోకస్య ధర్మస్య పరిరక్షితా.

౧౩

ప్రతిజ్ఞా యస్య స సత్యసంధః, 'ప్రతిజ్ఞా నేఽవధౌ సంధే'తి వైజయంతీ, 'అవ్యహంజీవితం జహ్యం త్వాం నా సీతే సలక్షణాం, న హి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రహ్మణేభ్యో విశేషత' ఇతి, ప్రజానాం ప్రాణినాం-హితే హితకరణే; రతః తత్పరః; యశస్వీ ఆశ్రితరక్షణైకకీర్తిః, 'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి శ్రుతేః, జ్ఞానసంపన్నః, 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిదిత్యుక్తరీత్యా స్వరూపతస్త్వభావతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానశీలః; శుచిః పావనః పరిశుద్ధో వా; ఋజురితి యావత్, ఐశ్వర్యః వశం గతః, వశం గత ఇతి నిపాతనాద్యత్; ఆశ్రితపరతంత ఇత్యర్థః; సమాధిమాన్; సమాధిరాశ్రితరక్షణచింతా తద్వాన్. ౧౨. ప్రజాపతి సమః, 'మధ్యేవిరించిగిరిశం ప్రథమావతార' ఇత్యుక్తరీత్యా జగద్రక్షణాయ ప్రజాపతితుల్యతయావ తీర్ణః; శ్రీమాన్ పురుషకారభూతయా లక్ష్యై అవినాభూతః; ధాతా పోషకః, దుధాణ్ ధారణ పోషణయోరితి ధాతోస్తృచ్, రిపూన్ శత్రూన్ నిషాదయతి నిరస్యతీతి రిపునిషాదనః, సూద దీపదీక్షశ్చేతి ప్రతిషేధస్యానిత్యత్వాదనుదాత్తేతశ్చ హలాదేరితి యుచ్; నంద్యాదిపాతాద్వాల్మీకి; సుషామాదిత్వాత్ షత్వం; ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీల ఇత్యర్థః, అథావతారై కాంతాన్ గుణానాహ; రక్షితేతి. లోకే సార్వభౌమః స్వకీయజనరక్షణ ఏవ యతలే; అయం తు న తథా; కింతు సర్వస్య ప్రాణిజాతస్య రక్షితా, తాచ్ఛీల్యేత్పచ్; శేషే షష్ఠీ, నను యది సర్వేషాం రక్షితా తర్హి దుష్కృతమసి సుఖనమాపాదయేత్తత్రాహ, ధర్మస్య పరిరక్షితేతి. ఆచరణప్రచారణాభ్యాం సర్వధర్మస్య వ్యవ

మమేత్యాదిరూపిణీ ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - యశస్వీ - రావణవధాదినా దివ్యయశస్సంపన్నః - జ్ఞానసంపన్నః బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణః-అతఏవ జటాయుషం ప్రతి-మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా నను త్తమా' నిత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే-బ్రహ్మజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మోపదేశే అధికారాత్ - వినా బ్రహ్మోపదేశ మను త్తమలోకావాప్త్యసంభవాత్-న విద్యంతే ఉత్తమా యేభ్యస్తే అను త్తమాః-ఆత్మానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజ' మిత్యాది వచస్త మాయామాత్రమిత్యన్యత్ర విస్తృతం - శుచిః ప్రాత స్సాన్నినాదినా ప్రాణానుమాభ్యాసాదినా ప్రత్యాహారాది జన్యరాగ ద్వేషహననేన చ నిత్యం|బాహ్యం తరశుద్ధిఃవశ్యః పిత్రాచార్యదేవేషు వినీతః సమాధిమాన్ నిజతత్త్వసమాధిమాన్. ౧౩. శ్రీమాన్ అఖండితైశ్వర్యసంపన్నః - ధాతా సకలజగద్ధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః - రిపునిషాదనః ఆశ్రిత జనానాం యే రిపవః తేషాం నాశకః-రక్షితా జీవలోకస్య ప్రజానామరిష్టనిరసనపూర్వకేష్టప్రాపణస్య కరేత్యర్థః ధర్మస్య పరిరక్షితా ధర్మస్య పరిరక్షణం నామ తత్తద్ధర్షేషు వర్ణాశ్రమాణాం నియోజనం-తిలకం. ప్రజాపతిసమః - యద్యపి రామో బ్రహ్మైవ తథాపి మానుషధర్మాణాం శోకమోహాదీనాం మాయికానాం తత్ర దర్శనేన ఔపాధికభేదమాదాయ తత్సమత్వోక్తిః - భార్గవలోక ప్రతిబంధ రూపాత్-జటాయుషో మోక్షప్రదానరూపాత్ - స్వేన సహ సర్వాయోధ్యావాసిజనస్య సశరీరస్య బ్రహ్మలోకనయనరూపాచ్ఛ కారణాత్తత్సమత్వం - సర్వథా స్వతంత్రస్యైవేద్యశేషు యోగ్య త్వాత్ - శ్రీమానిత్యేవమాదీనాం పౌనఃపున్యం సకలైశ్వర్యాదిసత్త్వబోధనార్థం - ధాతా పితేవ సర్వప్రజాధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః-రిపునిషాదనః ఆశ్రితజనరిపునాశకః కామాదిరిపునాశక శ్చ - అన్యథా జగద్దురోర్భగవతో రిపోరేవాభావే నైతద్విశేషణాసంగతిస్స్యోత్ - జీవలోకస్య ప్రాణి సమూహస్య సకలవ్యవహారప్రవర్తక త్వేన రక్షితా-ధర్మస్య తత్త్వద్వర్ణాశ్రమధర్మస్యమ ర్యాధాపగి పాలన

రక్షితా స్వస్యధర్మస్య స్వజనస్య చ రక్షితా,
వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞో ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితః.

౧౪

స్థాపయితా ; ఉచ్యతే వర్తనోపి చికిత్సకన్యాయేనాననుయితేత్యర్థః. ౧౩. స్వస్య స్వకీయస్య శరణాగతరక్షణరూపస్య ; ధర్మస్య విశేషధర్మస్య ; విశిష్య రక్షితా ; యద్వా ; ధర్మస్య తత్త్వజ్ఞా శ్రమధర్మస్య ; సమంతతో రక్షితా ; లోకే సర్వధర్మ ప్రవర్తకోపి ; 'ధర్మోపదేశసమయే జనాస్సర్వేపి పండితాః, తదనుష్ఠానసమయే మునయోపి న పండితా' ఇతిన్యాయేన స్వధర్మానుష్ఠానే స్థలతి ; నత ధాయమిత్యాహ ; స్వస్య ధర్మస్య రక్షితా ; స్వాసాధారణస్య త్రియధర్మస్య రక్షితేత్యర్థః ; లోకే సర్వరక్షకోపి కశ్చిత్ స్వజనరక్షణం కర్తుం న ప్రగల్భతే ; 'దాస్యమైశ్వర్యభావేన జ్ఞాతీనాం చ కరోమ్యహం, అర్థభోక్తాచ భోగానాం నాద్దురుక్తాని చ తమ' ఇతి భగవత్ప్రభుత్వే తదపి కర్తు మీహత ఇత్యాహ ; స్వజనస్య చ రక్షితేతి. స్వజనస్య చ, స్వజనస్యావీత్యర్థః ; అనేన స్వజనరక్షణస్య దుర్లుభత్వం సూచితం ; యద్వా ; చ స్వర్థః, స్వజనస్య శరణాగతస్య విశేషేణ రక్షితా ; విశేషస్తు తదవరాధ సహిష్ణుత్వం. వత్సయతి, 'మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన, దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతా మేతదగర్హిత' మితి, యద్వా-లోకే కశ్చిత్ సర్వాన్ రక్షన్ స్వజనం పీడయతి ; అసౌ తు స్వజనస్యాపి రక్షితేత్యర్థః అథవా ; స్వావతారప్రయోజనమాహ-రక్షితేతి. గీతం హి, 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవాని యుగే యుగ' ఇతి. స్వజనస్య స్వశేష భూతస్యేతి సర్వలోకవిశేషణం రక్షణహేతుసంబంధద్యోతనార్థం ; రక్షితా ఇష్టప్రాప్తకః, అనేన సాధుపరిత్రాణముక్తం, చశబ్దోన్వాచయే ; రక్షితా చ, అనిష్టనివర్తకః ; అనేనానుషంగికదుష్కృద్వినాశ ఉక్తః - ధర్మస్య సామాన్యవిశేషరూపస్య స్థాపనమాహేతరవాక్యద్వయేన - రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - సీతాపరిణయముఖేన స్వాశ్రమోచిత ధర్మాణామనుష్ఠాతా. యద్వా - స్వస్య ధర్మః పరత్వం తస్య రక్షితా - హరధనుర్భంగపరశురామజయాదినా హి పరత్వం స్థాపితం - యద్వా - ధర్మోధనుః- 'స్వామ్యస్వభావసుకృతేష్వస్త్రీ ధర్మం తు కార్తుక' ఇతి బాణః, సదా ధనుర్ధరః - స్వజనస్య చ రక్షితా - స్వభూతో జనః స్వజనః జ్ఞానీ - 'జ్ఞానీత్వాత్మైవ మే మత' మితి గీతత్వాత్ - తస్య రక్షితా - ఆత్మన ఇవ సర్వయోగక్షేమావహ ఇత్యర్థః - అథాస్యాష్టాదశవిద్యాస్థానాభిజ్ఞత్వ మాహ-వేదేతి. విదంత్యనేన ధర్మాదికమితి వేదః - కరణే ఘోష-స చతుర్విధః - ఋగ్యజుస్సామా ధర్వణభేదాత్ - వేదస్య కించిత్కరాణి వేదాంగాని - తాని చ షట్ - తథోక్తం- 'శిక్షాకల్పావ్యాకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషం గతిః, ఛందసాం విచితిశ్చేతి షడంగాని ప్రచక్షత' ఇతి, తత్ర శిక్షా నామ-అకారాదీనాం వేదవర్ణానాం స్థానకరణప్రయత్నస్వరాదిబోధికా - యాగక్రమోపదేశః కల్పః - సాధుశబ్దవ్యాఖ్యానం వ్యాకరణం, వర్ణాగమో వర్ణలోపో వర్ణవిపర్యయ ఇత్యాదినా నిశ్చయేనోక్తం నిరుక్తం, కర్తానుష్ఠానకాలాదిప్రతిపాదకం శాస్త్రం జ్యోతిషం - ఛందసాంపద్యానాం శాస్త్రం ఛందోవిచితిః - వేదాశ్చ వేదాంగాని చ వేదవేదాంగాని తేషాం తత్త్వం తత్త్వార్థః తం జానాతీతి తథోక్తః-ఇగుపధజ్ఞాప్రీతిరః క ఇతి కప్రత్యయః, ధనుర్వేదో నామ-ధనుర్హస్తముష్టినితి విశేషాకర్షణ ద్వారారక్షితా. ౧౩. రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - ఆత్మ ధర్మశబ్దః యజనాధ్యయనదాన పరః తత్పరిపాలయితా - స్వజనస్య చ రక్షితా స్వజనస్య ఆశ్రితబాంధవాదేః జీవలోకస్య రక్షితేత్యనేనై వాశ్రితాది జనరక్షణే సిద్ధేపి పునస్తద్రక్షణకథనం విశేషతో రక్షణద్యోతనార్థం-వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞః వేదానాం చతుర్ణాం తదంగానాం శిక్షాదీనాం పాఠతోర్థతశ్చ తత్త్వమబాధితం స్వరూపం జానాతీతి తథా-ధను

సర్వశాస్త్రార్థతత్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్,
సర్వలోకప్రియస్సాధురదీనాత్మా విచక్షణః.

౧౫

విమోక్షణదివ్యాస్త్రాది ప్రయోగ ప్రతిపాదకం గ్రంథః - చకార ఇతరోపవేదసముచ్చయార్థః -
క్షత్రియో ధనుర్వేద ప్రధాన ఇతి తస్య నిర్దేశః - తే చోపవేదాశ్చత్వారః - తథాహి 'ఆయుర్వేదో
ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వవివ చ, అర్థశాస్త్ర మితి ప్రోక్త ముపవేదచతుష్టయ' మితి, ఆయుర్వేదో
బాహుటం వైదికధర్మానుష్ఠానవిరోధిరోగనివర్తకాపధాదిప్రతిపాదకం - గాంధర్వవేదో భరత
శాస్త్రం సామగానోపయోగి - అర్థశాస్త్రం చాణక్యాదిప్రణీతం నీతిశాస్త్రం కర్తానుష్ఠానోపయో
గ్యర్థసాధనం - తేషు నిష్ఠితః నిష్ఠావాన్. ౧౪. సర్వశాస్త్రాణి ఉపాత్తవ్యతిరిక్తాని ఉపాంగాని -
గోబలీవర్దన్యాయాత్ - 'ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ మీమాంసాన్వీక్ష్యతే తథా, చత్వార్యేతాన్యుపాం
గాని శాస్త్రజ్ఞాన్సంప్రచక్షత' ఇతి, తత్ర ధర్మశాస్త్రం పూర్వకాండోపబృంహణం - పురాణం
వేదాంతోపబృంహణం న్యాయమీమాంసే సర్వవేదసాధారణే - తేషామర్థతత్త్వం అర్థయా
ధాత్యం - నిగూఢాశయమిత్యర్థః - తజ్ఞానాతీతి తథా - అష్టాదశవిద్యాస్థానతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః,
స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థనిషయే విస్తరణలేశరహితః - ప్రతిభానవాన్ వ్యవహారకాలే శ్రుతస్య వా ఆశ్రు
తస్యవా యుటితి స్ఫురణం ప్రతిభానం తద్వాన్, అథ సర్వసా సదుపాస్యత్వమాహ సర్వేతి -
సర్వే లోకాః ప్రియాయస్య ససర్వలోకప్రియః - సర్వేషాం లోకానాం ప్రియస్సర్వలోకప్రియః -
సర్వలోకప్రియత్వాత్ సద్భిరభిగంతవ్యఇత్యర్థః, సాధుః తత్కార్యసాధకః - ఉచ్ఛప్రత్యయః,
యద్వా - సాధుః ఉచితః సదభిగమనోచిత ఇత్యర్థః - 'సాధుస్త్రిమాచితే సామ్యేనజనే వార్ధుషావ
పీ'తి వైజయంతీ - అదీనాత్మా అకార్పణ్యాత్మా - అతిగంభీరప్రకృతిరితి యావత్ - విచష్ట
ఇతి విచక్షణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - అస్యస్యనే చక్షిజః ఖ్యాజ్నేతి వాచ్యమితి ఖ్యాజ
భావః - వివిధంవక్తీత్యర్థః. ౧౫. అతఏవ సర్వదా సదుపాస్యమానత్వ మాహ - సర్వదేతి. సర్వదా
అస్త్రాభ్యాసకాలేష్వపి - సద్భిః సత్పురుషైః - అభిగతః పరిగతః - పరివారిత ఇత్యర్థః - కథమివ -
సముద్రస్సింధుభిరివ నదీభిరివ - 'స్త్రీనద్యాం నానదే సింధుర్దేశభేదేఽంబుధౌ గజ' ఇతి వైజయంతీ -
ర్వేదే చ నిష్ఠితః అస్త్రశాస్త్రాది ప్రతిపాదకం శాస్త్రం ధనుర్వేదః తస్మిన్నిష్ఠితః నిష్ఠాతః. తిలకం.
స్వజనస్య స్వభక్తజనస్య అవశ్యభావినోప్యనిష్టస్య నిరాసపూర్వకం పరమేష్టమోక్షదానేన రక్షితా -
తచ్ఛాంబరీష ప్రహ్లాదధ్రువాదీనాం రక్షణేన ప్రసిద్ధమేవ. ౧౬. సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః - సాంఖ్య
యోగతర్కవైశేషికపూర్వోత్తర మీమాంసావ్యాకరణాని స్మృతయశ్చ సర్వశాస్త్రాణి - సర్వేషా
మేషామర్థతత్త్వజ్ఞః - పాఠస్యానతిప్రయోజనత్వాదర్థ విశేషణం స్మృతిమాన్ పూర్వానుభూతార్థా
విస్తరణశీలః - ప్రతిభానవాన్ - ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినిం ప్రతిభాం విదురిత్యుక్త ప్రతిభా ప్రతి
భానం తద్వాన్ - సర్వలోకప్రియః సర్వలోకానాం ప్రియః - సర్వే లోకాః ప్రియాయస్యేతి వా -
సాధుః అపకారిష్వపి ఉపకారశీలః - అదీనాత్మా అతివ్యసనపరంపరా గూఢమపి అక్షుభితాంతరికరణః.
విచక్షణః తత్తత్కాలకర్తవ్య చతురః. తిలకం. సర్వలోకప్రియః ద్రష్టృస్త్వర్పలోకానామిహముత్ర
హితావహః - సాధుః మృదుమధురస్వభావః - అదీనాత్మా సహజాసాధారణ తాత్రవత్త్వేన అదీన
స్వభావః - విచక్షణః యథోచితం వైదిక లౌకిక సర్వక్రియాసు కుశలః. ౧౭. సర్వదేతి. నదీభిః
సముద్ర ఇవ సద్భిః మహాత్మభిః సర్వదాభిగతః నేవితః - సర్వదేత్యనేన నదీనాం సముద్ర
నేవాయామివ భక్తానాం భగవత్సేవాయాం కాలనియమో నాస్తీత్యుక్తం భవతి - అభిగత ఇత్య

సర్వదాభిగతస్సద్భి సముద్ర ఇవ సింధుభిః,
ఆర్యస్సర్వసమశ్చైవ సదైకప్రియదర్శనః.

౧౬

సర్వదాభిగతః-ఖురళీకేశి శ్రమవిశ్రాంతయే కాంచిచ్చాయామవగాహమానే రామే సంతస్స ర్వేతత్తదర్శ
విశేషశ్రవణాయపరివృత్యస్థితా ఇత్యర్థః-తథాచవక్ష్యతి - 'జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధై శ్శీలవృద్ధైఃసజ్జనైః,
కథయన్నాస్తవై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపీ'తి, అస్త్రయోగ్యోస్త్రాభ్యాసః-సముద్ర ఇవ సింధుభిః-
ఏవం సదభిగమనం న రామస్యాజ్ఞాతజ్ఞాపనాయ-తస్య స్వత ఏవ పూర్ణత్వాత్-కింతు స్వేషామేవా
పూర్వార్థవిశేషలాభాయ గత్యంతరాభావాదితి భావః-సింధవో హి స్వసత్తాలాభాయైవ సముద్రమభి
యాంతి న తుతస్యాతిశయాపాదనాయ, ఏవమభిగమన మేతుభూతం సౌలభ్యాదికం విశదయతి-ఆర్య
ఇతి. ఆజ్ఞా పూర్వాద్యగతావిత్యస్తాద్ధాతోః కర్తృణి యత్ ప్రత్యయః-అభిగంతుమర్హ ఇత్యర్థః-కిం
సతామేవ నేత్యాహ-సర్వసమః-జాతిగుణవృత్త్యాదితారతమ్యం వినా సర్వేషామాశ్రయణీయత్వే'తు
ల్యః-అస్య కాదాచిత్కత్వం వారయత్యేవకారః-చకారఉక్తసముచ్చయార్థః-కించిదుపదేశాభావేషి
సౌందర్యాదభిగంతవ్యత్వమాహసదైకప్రియదర్శన ఇతి-సదానుభవేషినవనవతయా భాసమాన ఇత్యర్థః.
తనిశ్లోకే. సర్వదేతి. సద్భిః రామసంబంధాల్లబ్ధసత్తాకై ర్వసిష్టాదిభిః-సర్వదా సింధుభిరభిగతస్సముద్ర ఇవ-
మహానదీత్వసిద్ధయే సింధవో యథా సముద్రం పరిగతాః-ఏవం స్వసజ్జనత్వసిద్ధయే సంతః రామగోష్ఠిం
ప్రవిశంతీతి-సింధుభిస్సముద్ర ఇవేతి-ఏకగోష్ఠినిష్ఠేషు సత్సు నక్షత్రమధ్యగతస్య చంద్రస్యేవ రామస్య
సర్వాపేక్షయా నిరతిశయతేజిష్ఠత్వం గమ్యతే-సింధుభిః అనర్గళప్రవాహాభిర్యథా సముద్రః అక్షో
భ్యః ఏవం జాబాలిప్రభృతిభిః ఊభితోఽప్యక్షోభ్య ఇతి వ్యంజితం, సర్వదేతి-కాలవిశేషే ఏకదా సిం
ధుభిః పరిగతస్సముద్రః ఆయం తు సర్వదేతి వైలక్షణ్యం-సర్వదాభిగత ఇతి ప్రయోజనవశేన సతామభి
గమనేతైస్సహజల్పవితండాదికరణే తే చాసహ్యతయా నాభిగచ్ఛంతి లోకే-రామస్తు తథా న కరో
తీతి ధ్వన్యతే - వక్ష్యతి చ-న విగర్హ్యకథారుచిరితి-రత్నాకరాభిగతసింధూనాం తదభిగమనదేశఏవ
కతిపయరత్నసంబంధః - ఏవం గుణాకరరామసంబంధాదేవ సతాం కటిపయగుణాః ప్రకాశ్యంత
ఇత్యభిగత పదవ్యంగ్యం - లోకే రాజకుమారాః కదాచిద్విద్యోదార్థమేకాంతగోష్ఠ్యాం శృంగారహా
స్యరసవిద్భిః పరిగతా భవంతి అయం తు న తథేతి సత్పదవ్యంగ్యం-సింధుభిస్సముద్ర ఇవేతి సతాం
ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం శ్రీరామస్య సౌలభ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౬. అథ - 'ఇషుక్షయాన్నివర్తంతే

నేన పరమప్రాప్యత్వముక్తం - సముద్ర ఇవ సింధుభిరిత్యనేన సతాం ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం ద్యో
త్యతే ప్రాప్తానాం చ సతాం తేన విక్యం చ ప్రతీయతే - ఆర్యః పూజ్యః - సర్వసమః సర్వేషు
శత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యరహితః - సదైవ ప్రియదర్శనః - సదైవ సర్వావస్థాసు ముహు
ర్నుహురనుభవేషి అననుభూతపూర్వవత్ విస్తయనీయ ప్రియదర్శనః. తిలకం. సర్వదా - హోమ
దేవపూజాసభాధిష్ఠానకాలేషు సద్భిస్సాత్వికస్వభావైః పురోహితద్విజమంత్రిప్రధానాదిభిః అభి
గతస్సేవితః - యద్వా - సద్భిర్భక్తైః సుదా సేవితః - భగవత్సేవాయాం కాలనియమాభావాత్.
దృష్టాంతేన తం ప్రాప్తానాం భక్తానాం తేన సహైక్యం ధ్వన్యతే - సర్వేషు సుఖదుఃఖోదరైకేషు
సమః హర్షవిషాదరహితః శత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యాదిరహిత - తత్తత్కర్తానురూప
ఫలదాతేత్యర్థ ఇత్యన్యే. ౧౬. సర్వగుణోపేతః ఉక్తానుక్తసకలగుణసంపన్నః - కాసల్యాయా
ఆనందం వర్ణయతీతి తథా - సచ సర్వగుణోపేత ఇతి సంక్షేపేణోక్తానంతగుణేషు కతిపయగుణా

స చ సర్వగుణోపేతః కౌసల్యానందవర్ధనః,
సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే ధైర్యేణ హిమవానివ.
విష్ణునా సదృశో వీర్యే సోమవత్ప్రియదర్శనః,
కాలాగ్నిసదృశః క్రోధే క్షమయా పృథివీసమః.

౧౭

నాంతరిక్షక్షితిక్షయాత్, మతిక్షయాన్నివర్తంతే న గోవిందగుణక్షయా' దితి భగవద్గుణానాం వర్ణాయు
తేనాపి వర్ణయితుమశక్యత్వేన సంగ్రహేణవదన్ను తరమువసంహరతి - సచేతి. కోసలస్య రాజ్యోఽ
వత్యం స్త్రీ కౌసల్యా - వృద్ధేత్ కోసలాజాదాజ్ఞ్యాభితిభ్యాం యభిశ్చాప్ - తస్యా ఆనందం వర్ధయ
తీతి కౌసల్యానందవర్ధనః - చశబ్ద ఏవకారార్థః - కౌసల్యాసుతత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదిత
సకలగుణసంపన్నః పరమాత్మా న తు బ్రహ్మాదిష్వన్యతమఇత్యర్థః - దశరథనందన ఇత్యనుక్తిః పుత్ర
లాభఫలస్య కౌసల్యయైవ లాభాత్ - అతఏవ వక్ష్యతి - 'కౌసల్యా లోకభర్తారం సుఖవేయం మనస్వి
నీ'తి, అథాస్య నిస్సమాభ్యధికత్వం వక్తుం లోకే ప్రకృష్టవస్తునాం తదేకైకగుణసామ్యమాహ - సముద్ర
ఇవేత్యాది శ్లోకద్వయేన. గాంభీర్యం నామ - స్వాంతర్గతపదార్థాప్రకాశకత్వం - యథా సముద్రః
స్వాంతర్గతం రత్నాదికమప్రకాశయన్నేవ వర్తతే - తథాయమపి స్వీయం పరత్వమప్రకటయన్నే
వాస్త ఇత్యర్థః - వక్ష్యతి - 'ఆత్మానం మానుషం మన్య' ఇతి, ధైర్యం నామ శోకహేతుసద్భావేపి
నిశోకత్వం - తేన హిమవానివ హిమవత్సదృశః - 'గిరయో వర్షధారాభిర్హన్య మానా న వివృణుః,
అభిభూయమానా వ్యసనై ర్యథాధోక్షజచేతస' ఇతిహ్యుక్తం. అత్ర వస్తుత సముద్రాదే రుపమా
నత్వాభావేపి ప్రతిపత్త్యాణాముపమానత్వం సంభవతీత్యేవముక్తం - యథా ఇషువద్గచ్ఛతి సవితేత్యత్ర.
౧౭. వీర్యవిషయే విష్ణునా సదృశః - విష్ణురర్థత్వేన రామస్య విష్ణుసాదృశ్యం సువచమేవ - స ఉచ్యే
యాక్ భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తత్వేన తదంశస్యాపి తత్సదృశత్వం యుక్తమేవ - సోమవత్ప్రియ
దర్శనః శోక నివృత్తి పూర్వక మాహ్లాదకరః - క్రోధే కాలాగ్నిసదృశః - కాలాగ్నిక్రోధ సమక్రోధ
ఇత్యర్థః - స్వవిషయాపరాధమేవ స్వయం సహతే - స్వాశ్రితవిషయాపరాధకరణే తు జ్వలజ్వలన ఇవ
శీతశతరేపి హృదయే కోపమావహతీత్యర్థః - జలే హి కాలాగ్ని ర్జ్వలతి - క్షమయా క్షమారూపసదృశధ
ర్మేణ పృథివీసమః - పృథివీతుల్యక్షమ ఇత్యర్థః - స్వస్తిన్నపకారకరణే అచేతనవద్వర్తత ఇత్యర్థః - 'న స్తర
త్యపకారాణాం శతమప్యాత్త వత్తయే'తి వక్ష్యతి - త్యాగవిషయే ధనదేన కుబేరేణ సమః - తద్వద్దాతేత్య
ర్థః - కుబేరస్య త్యాగిత్వం 'త్యాగే చ ధనదోయథే'తి వక్ష్యమాణవచనతస్సిద్ధం - న చ తస్య లుబ్ధత్వం కుతశ్చి
త్సిద్ధం - త్యాగే సత్యపి ధనదవదాధ్యఇతి వ్యాఖ్యానం తు ప్రకమవిరుద్ధం నహ్యధ్యత్వం కశ్చిత్ గుణః
తథా సతి లుబ్ధత్వమేవాస్య సిద్ధంస్యాత్ - సత్యే సత్యవచనే అపర ఉత్కృష్టవస్త్యంతరరహితః ధర్మః

నాహ - సముద్ర ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన. గాంభీర్యే అగాధాశయత్వే సముద్రతుల్యః - ధైర్యం మనసాప్య
ధృష్యత్వం. తిలకం. కౌసల్యానందవర్ధనత్వేన మహాకులప్రసూతత్వప్రధానమహిషీపుత్రత్వాదిరూప
స్యాభిషేకోచితధర్మస్య సత్తాదర్శితా. ౧౭. విష్ణునేతి. యద్యప్యయమేవ రామోవిష్ణుః మానుషోపాధి
భేదాత్ విష్ణునేతి సాదృశ్యం - యద్వా - విష్ణునా స్వేనైవ వీర్యే సదృశః - ఉపమానాంతరరాహిత్యమనేనో
క్తం - సోమవత్ ప్రియదర్శనః చంద్రవత్సర్వానందకరః - కాలాగ్నితీ - అనేన యద్ధాదప్యనివార్యకోపత్వ
ముక్తం - క్షమయా పృథివీ సమః - అనేన సర్వాపరాధసహిష్ణుత్వముక్తం - ధనదేనేతి - త్యాగే సత్యపి ధన
దేన సమః - అనేన అక్షీణ శోశత్వం మహోదారత్వం చోక్తం - సత్యే ధర్మ ఇవాపరః సత్యే సత్యవచనే

ధనదేన సమస్త్యాగే సత్యే ధర్మ ఇవాపరం,

౧౦౫

తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమం.

ధర్మదేవతేవ స్థితః-ధర్మదేవతేవ నిరపాయసత్యవచన ఇత్యర్థః-సత్యే అపరో ధర్మ ఇవ స్థిత ఇతి వ్యాఖ్యానే ప్రకృతౌషమ్యవిరోధః - తస్యోత్పేక్షారూపత్వాత్ - క్వచిదుపమా-క్వచిదుల్లేఖః - క్వచిదుల్లేక్షేతి విజాతీయసంకర ఇత్యప్యాయః. ౧౦౫. ఏవం వేదాంతోదితఃగత్కారణత్వసర్వజ్ఞత్వ సర్వశక్తిత్వ సర్వాంతర్యామిత్వ ప్రముఖ సమస్తకల్యాణగుణాకరం బ్రహ్మ రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణు రుత బ్రహ్మరుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా వేదోపబృంహణాయ పృష్టే వేదాంతోదితగుణానాం తదన్వేష్యసంభవా త్తస్యైవ సంభవాచ్ఛ సనివ వేదాంతోదితం వరం తత్త్వమిత్యపనిష్టం-తత్ర తత్ర జగత్కారణప్రకరణేషు ప్రయుక్తాశ్శంభు శివాదిశబ్దాస్సృష్టిప్రాదిసామాన్యశబ్దవదపర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా వా పరమాత్మ పరా ఇత్యప్యర్థసిద్ధం-ఏవం వేదాంతసారార్థస్సంపర్కితః-నచ బ్రహ్మస్వ రూప మివ ఫలస్వరూపం తదుపాయస్వరూప మసి వేదార్థత్వాదుపబృంహణీయం తదుభయం కిమితి న పృష్టం నోపదిష్టంచ-మైవం-పరిపప్రచ్ఛే త్యత్ర పరిణా తదుభయస్వరూపమసి పృష్టమేవ-ఉత్తరే చ ప్రజానాం చ హితే రత ఇత్యాదినోపాయత్వరి సదైకస్త్రియవర్జన ఇత్యాదినోపేయత్వం చ తస్యైవేత్యుక్తం-నచ సిద్ధస్యైవ తస్యోపాయత్వే సర్వముక్తి ప్రసంగ ఇతి చేన్న-య ఉపాయోపేయాధికారి తస్యైవ ఫలం దిశతి నానధికారిణ ఇతి వ్యవస్థాపనాత్ అధికారశ్చ తత్ ప్రాప్త్యపేక్షా సాధనాం తరహి త్యాగశ్చేత్యుత్తరగ్రంథే సువ్యక్తం-ననువేదోపబృంహణ మిదం రామాయణమిత్యుక్తం-ధర్మోపేవేనార్థః, సకథం నోపబృంహితః-కించైతావతాగ్రంథేన వేదాంతార్థ ఉపబృంహితః కిమితః పరేణగ్రంథే న-ఉచ్యతే-ఉక్తాననుక్తాంశ్చకల్యాణగుణాం స్తచ్చరిత్రనిదర్శనముఖేన ప్రతివాదయితుముత్తరగ్రంథః-పూర్వభాగోపబృంహణం చ-రామాయణపురుషాచారముఖేన హి సామాన్యధర్మో విశేషధర్మశ్చోపబృంహితః - నను తథాపి బాలకాండకథా నోపదర్శితా-మైవం తత్ర ప్రదర్శనీయగుణవిశేషభావాత్-నచ సామ్యత్యంతాప్రదర్శితా-ఇత్వోక్తువంశప్రభవ ఇత్యవతరణం - మహావీర్య ఇతి తాటకాతాటకేయవధః - ధనుర్వేదే చ నిష్ఠిత ఇతి కాశికాధిగత నిఖిలదివ్యాస్త్రవత్త్వం-శ్రీమానితి వైదేహీ లాభశ్చేతి బాలకాండకథాసూచనాత్ - అథాయోధ్యాకాండకథాం ప్రస్తోతి - తమేవమిత్యాదినా. ఆదౌ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - దశసు దిక్షు రథోయస్య సః దశరథః-అప్రతిహతరథత్వేన రామాయ రాజ్యం దత్తం - భీతిదత్తత్వాభావేన పునరనాదాతవ్యత్వముక్తం - మహిమతిః - అస్వామిదత్త త్వాభావ ఉచ్యతే - ఏవం దాతృదోషేణ పునరనాహరణీయత్వముక్త్యా సంప్రదానగుణేనాప్యాహ - త మిత్యాదినా. తం ప్రసిద్ధం - ఏవం గుణసంపన్నం పూర్వోక్తసర్వగుణసమృద్ధం - సర్వస్య స్వామిభూతమితి యావత్-సత్యపరాక్రమం ఆమోఘ పరాక్రమం-సర్వరక్షణశక్తమితి యావత్-

అపరో ద్వితీయో ధర్మ ఇవ ధర్మాఖ్యా దేవతేవ. తిలకం. యద్వా-విష్ణునా సర్వశ ఇతి ఆనన్వయాలంకారః-సోమవచ్చంద్రవత్-వ్యవహరనిరీక్షణకాలే సౌమ్యదర్శనః-క్షమా ప్రతీకారసామర్థ్యేపి అపకార సహిష్ణుతా-తయా. ౧౦౫. ఏవం రామభద్రే సర్వగుణా నభిధాయ తస్మిన్ తద్గుణాన్ ప్రకటయితుం తచ్చరితం వక్తుమారభతే-తమేవ మిత్యాదినా. ఇత ఆరభ్య అయోధ్యాకాండ గ్రంథసంగ్రహః క్రియతే-అతః ప్రాక్తన శ్లోకై ర్బాలకాండార్థ స్సూచితః - తత్ర ఇత్వోక్తువంశప్రభవ ఇతి భగవదావిర్భావ స్సూచితః - మహావీర్యః శత్రునిబర్హణ ఇతి చ అస్త్రసంపత్తితాటకావధాది స్సూచితః

జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠగుణైర్ద్యుక్తం ప్రియం దశరథస్సుతం,
ప్రకృతీనాం హితైర్ద్యుక్తం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా.
యావరాజ్యేన సంయోక్తు మైచ్ఛత్ప్రీత్యా మహీపతిః,
తస్యాభిషేకసంభారాన్ దృష్ట్వా భార్యాథ కై కయా.

౨౦౪

జ్యేష్ఠం జన్మక్రమేణాపి రాజ్యార్హం - శ్రేష్ఠగుణైర్ద్యుక్తం నీతిశాస్త్రోక్తమద్భుత్యాయుక్తం - సంధి
విగ్రహాయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాష్టద్గుణాః కామందకోక్తాః - ప్రియం ప్రీతివిషయం - అనేన
తాత్కాలిక ప్రీతిదానవ్యావృత్తిః - సుతం జన్మనైవ రాజ్యార్హం - ప్రకృతీనాం ప్రజానాం - హితైః
హితకరణైర్ద్యుక్తం - అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం - ఏవంభూతం రామం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా
అమాత్యాదీనాం ప్రీతికరణేచ్ఛయా - ఇచ్ఛాయాం కామ్యచ్ ప్రత్యయః - అప్రత్యయాదిత్యప్రత్య
యః - అజాద్యతప్తాప్ - ప్రీత్యా స్వప్రీత్యా చ - చకారోఽర్థసిద్ధిః - గామశ్చం పురుషం జగదితివత్ -
మంత్రవృద్ధై రాలోచనపూర్వకం కృతత్వాదప్రత్యాఖ్యేయత్వముచ్యతే - 'ప్రకృతిః పంచభూతే
షు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జన్తామాత్యాదిమాతృష్వి' త్యుభయత్ర వైజ
యంతీ, యువా చాసౌ రాజాచ యువరాజః - తస్య భావః కర్తృనా, యావరాజ్యం బ్రహ్మణాది
త్వాత్ సృజ్తో ప్రత్యయః - తేన పితరి రాజ్యం నిర్వహత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో
యువరాజః - తస్య భావేనేత్యర్థః - సంయోక్తుం ఘటయితుం - విచ్ఛత్ తత్సంభారాన్ సమభర
దిత్యర్థః ౨౦౪. ఏవంపునరాదానాయోగ్యం రామాయ రాజ్యప్రదానముక్త్వా అపరిహరణీయమనం
తరభావికై కేయాయాచనమాహ - తస్యేతి. సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః - అథ రామాయ రాజ్యప్రదా
నేచ్ఛానంతరం - తస్య రామస్యాభిషేకః కర్తృవిశేషః - తస్య సంభారాన్ ఉపకరణాని - ఔదుంబ
ర్యాసందీ తస్యై ప్రాదేశమాత్రాః పాదాస్సృద్ధిమధుసర్పి రాతపవర్ష్యా ఆప ఇత్యాదిబ్రహ్మణో
క్తాని - దృష్ట్వా మంథరాముఖేన దర్శనఇవ జ్ఞాత్వా - భార్యా భర్తం యోగ్యా - న తు స్వాతం
త్ర్యర్హా - పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - తేన దశరథేన - దత్తవరా శం
బరాసురవిజయకాలే సారథ్యకరణపారితోషికతయా దత్తవరా - యాచనహేతుత్వేనేదముక్తం -

లక్ష్మీవానిలి సీతాపరిణయసంతేషః - సత్యపరాక్రమ మిత్యనువాదేన భార్గవలోకప్రతిబంధాది
వ్యాపారస్సంక్షిప్తా వేదితవ్యః - ఏవంగుణసంపన్నం ప్రశస్తాసాధారణకల్యాణగుణసంపన్నం శ్రేష్ఠ
గుణైః అభిషేకార్హవరిష్ఠగుణైశ్చ యుక్తం - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - ప్రకృ
తీనాం ప్రాణీనాం హితైరిహముత్రయశస్కరైః కర్తృభిర్ద్యుక్తం - జ్యేష్ఠం సుతం రామం -
ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం హితం కర్తుమిచ్ఛయా - పితరి రాజ్యం కుర్వత్యేవ
సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః తస్య భావో యావరాజ్యం తేన - సంయోక్తుం
సంయోజయితుం - మహీపతిః దశరథః - విచ్ఛదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. తిలకం. ప్రకృతి
ప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం ప్రియం కర్తుమిచ్ఛయా - ఛాందసః కామ్యజితిప్రాంచః - ప్రకృతి
సంబంధేన ఆత్మనః ప్రియం కర్తుమిచ్ఛయా - యువరాజేన హి ప్రజాకృత్యేనంపాది తేనతి - వ్యవహా
రాదినిరీక్షణజన్మశ్రమ నివృత్తిరూపం ప్రియం స్వస్య భవతీతి వచనం. ౨౦౪. తస్య రామస్య అభిషేక
సంభారాన్ సంభ్రయంత ఇతి సంభారాః అభిషేకార్థం సంభృతాన్ దధ్యాదిమంగళద్రవ్య
విశేషాన్ - దృష్ట్వా మంథరాపచనాత్ జ్ఞాత్వా - పూర్వంపురా - దత్తా వరా యస్యై - ఇంద్రసహ

పూర్వం దత్తవరా దేవీ వరమేనమయాచత,
వివాసనం చ రామస్య భరతస్యాభిషేచనం.
సత్యవచనాద్రాజా ధర్మపాశేన సంయతః,

౨౨

తచ్ఛబ్దస్య దశరథ పరామర్శితయాశంబరాసురసమరం సూచితం-దశసు దిక్షు అప్రదిరుద్ధగిహి సః-
దీప్యతీతి దేవీ-పచాద్యచ్ దేవడితిటిల్వేన పాతాత్ జీవ్-భోగోపరణభూతేలివ్యమోహమూలా
క్తిః - కైకయా - కేకయానాం రాజా కైకయః - త్తత్రియసమానశబ్దాజ్జనపదాత్తస్య రాజస్యవత్సవ
దిత్యఞ్ - కైకయస్యావత్సం స్త్రీ కైకయా-జనపదశబ్దాత్ త్తత్రియాదభిత్వవత్సార్థే యఞ్ - టి
డాణ ఇతిత్యాదినాజీవ్-నన్వఞ్ ప్రత్యయే కేకయమిత్రంసప్రళయూనాం యాదేయ ఇతియాదే
శః కిన్న స్మాత్ - ఉచ్యతే-జరాయా జరసోన్యతరస్యామిత్యతోన్యతరస్యామిత్యనువృత్తే స్తస్య వై
కల్పికత్వాత్-నచేయాదేశాభావ ఆర్ష ఇతి వాచ్యం - కైకేయాకైకయాలి శబ్దభేదప్రకాశికాయా
ముక్తేః ప్రాక్కైకయాతోభరతస్తతోభూదితి భట్టిప్రయోగాత్, కేకయాలిపాతే తు కేకయాన్
జన్మభూమిత్వేనాచప్త ఇతి కేకయీతదాచప్త ఇతిణిజంతాదాణాదికస్త్రియూమికారప్రత్యయే టిలో
పేణిలోపే చక్యతే కృదికారాదక్తిన ఇతి జీషిత్వాచుః-కేకయశబ్దో మూల ప్రకృతిరేవోపచారాత్
స్త్రిపత్యేవర్తతే-శార్జరవాదిపాతాత్ జీనితీన్యాసకారః - కైకయా-వినం దశరథం - ద్వితీయాటా
స్వేన ఇత్యన్వాదేశే వినాదేశః-రామస్య వివాసనం భరతస్యాభిషేచనం చ వరమయాచత అర్థతవతీ-
యాచిర్ద్వికర్తకః. ౨౨. స ఇతి. రాజా సర్వరంజకః రాజా ప్రకృతిరంజనాదితి ప్రయోగాత్ - డౌ
ణాదికః కనిన్ ప్రత్యయః, యద్యపి రజకరజనరజస్సుపసంఖ్యానమితి వచనాచత్ర నలోపప్రసక్తి
ర్నాస్తి తథాపి రజస్సహచర్యాదాణాదికస్య తత్ర గ్రహణం-సః పూర్వం రామాయ దత్తరాజ్యః-
మంత్రప్రముఖైరాలాచనపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాతరామాభిషేక ఇత్యర్థః - దశరథః - ధర్మః పాశ ఇవ
ధర్మపాశః-ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరితి సమాసః వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాత్ - తేన సంయతో
బద్ధస్సన్ సత్యవచనాత్ స్త్రీవిషయవచనసిద్ధిహేతోః ప్రియం సుతం వివాసయామాస - రామో
విగ్రహవాక్ ధర్మఇత్యుక్తరీత్యా ప్రథమమంగీకృతం పరమధర్మం పరిత్యజ్యనంశరప్రవృత్తం స్త్రీ
విషయం త్సుద్రధర్మమనలంబితవానిత్యర్థః-ఏతేన-‘సాంకేత్యం పారిహాస్యం వాస్తోధం హేళనమేవ
వా, వైకుంఠనామగ్రహణమశేషాఘవినాశనం. ఆక్రశ్య పుత్రమఘవాన్యద జామిళోపి నారాయణేతి
మ్రियమాణ ఉపైతిముక్తిం, కామాద్గోప్య భయాత్కంస’ ఇత్యేనం యథాకగంచిచ్ఛగవన్నామ
యార్థం ప్రవృత్తదశరథయుద్ధకాలే దశరథే పరప్రయుక్తామాసురీం మాయాం ధవళాంగాభ్యుముని
దత్తవిద్యయా వారయంత్యై కైకేయ్యై తుష్టేన దశరథేన దత్తం పరద్వయమితి పౌరాణికీ ప్రసిద్ధిః-య
ద్వా - పూర్వం దత్తవరా దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య సారథ్యమాచరంత్యా కైకేయ్యా సంతుష్టాద్ద
శరథా ద్వరద్వయం లబ్ధమితి - ‘తత్రాపి విక్షతశ్చస్త్రైః పతిస్తే రక్షితస్త్యయా, తుష్టేన తేన దత్తౌ తు
ద్వౌ వరౌ శుభదర్శన’ ఇతిమంథరావచనాదవగమ్యతే-వరమితి జాతావేకవచనం-పరద్వయస్వరూప
మాహ వివాసనమితి. తిలకం. కైకయా రాజాః కనీయసీ భార్యా-అత్ర యద్యపి కేకయశబ్దాదభి కేకయ
మిత్రయ్యిత్యాదినా యాదేశే గుణే ఆదివృద్ధా జీషి యస్యేతిలోపే కైకేయీత్యేవ సాధుః - తథా
పి - ‘అపి మాషం మషం కుర్యా చ్ఛండోభంగం న కారయే’ దితి న్యాయేన కైకయాలి ప్రయోగః-
పుంయోగలక్షణే జీషికేకయాలిపాత ఇత్యన్యే. ౨౨. స ఇతి. సః దశరథః సత్యవచనాజ్ఞేతోః
ధర్మమయేన పాశేన - సంయతః బద్ధస్సన్ - ప్రియం సుతమపి వివాసయామాస. తిలకం. సత్య

వివాసయామాస సుతం రామం దశరథః ప్రియం.

౨౩

స జగామ వనం వీరః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్,

పితుర్వచననిర్దేశాత్ కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్.

౨౪

తం వ్రజంతం ప్రియో భ్రాతా లక్ష్మణోఽనుజగామహ,

వతాం ముక్తిసిద్ధౌ సర్వదా రామపరాయణస్య దశరథస్య కథన్నముక్తిరితి శంకా దూరోత్సారితా-
సిద్ధసాధనత్యాగాత్ - కాశకుశావలంబనాద్ధర్మపాశప్రతిబంధాచ్చ ముక్తిప్రసంగాభావాత్ - తథాచ
ముముక్షుణా దశరథవన్నవర్తితవ్యమిత్యుక్తంభవతి. ౨౩. పితృవచనపాలనమవశ్యం కర్తవ్యమిత్యే
తద్రామాచారముఖేన దర్శయతి - సజగామేతి. సరామః వీరోపి రాజ్యపరిపాలనసమర్థోపి కైకే
య్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతిహేతుభూతాత్ ప్రీతిపారవశ్యేనోక్తాదిత్యర్థః - పితుర్వచననిర్దేశాత్
వచనమేవ నిర్దేశః ఆజ్ఞా - 'ఆజ్ఞాయామపి నిర్దేశ' ఇతి బాణః - తస్మాద్దేతోః ప్రతిజ్ఞాం కైకేయా సమ
క్షం కృతాం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయంశ్చ - లక్షణహేతోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్య
యః, పక్ష్యతి - 'తద్బ్రూహి' వచనం దేవి రాజ్ఞోయదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చరామో ద్వి
ర్నాభిభాషత' ఇతి, స్వప్రతిజ్ఞాపాలనార్థం పితృవచనపాలనార్థంచేత్యర్థః - వనం దండకారణ్యముద్దిశ్య
జగామ. ౨౪. ఇత్వోక్తువం శేత్యాదినా సమస్తకల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వోక్త్యా పరత్వముక్తం - తమేవ
మిత్యాదినాభిషేక ప్రవృత్తినివృత్తికథవాత్సలభ్యముక్తం - అథ పరత్వసౌలభ్యానుగుణం సమాశ్ర
యణమాహ - తం వ్రజంతమితి. యద్వా - అథ సిద్ధసాధనసిద్ధిర్లక్షణవత్కైంకర్యపరైర్భవితవ్యమితి
వ్యంజయన్నాహ - తం వ్రజంతమితి, సార్థశ్లోకవికాన్వయః. ప్రీతాతీతి ప్రియః - రామేప్రీతిమాన్ -
ఇగుపథజ్ఞాప్రీతిరః కఇతి కః - అనేనానుగతి హేతుర్భక్తిరుక్తా - భ్రాతా - భ్రాతాస్వామూర్తిరాత్మ
నఇతి మూర్తిభూతః - వినయసంపన్నః కైంకర్యహేతువినయయోగ్యః - వినయశ్శేషత్వజ్ఞానం రామకైం
కర్యరూపాచారోవా - 'వినయో ధర్మవిద్యాది శిక్షాచారప్రశాంతిష్యి'తి వైజయంతీ. సుమిత్రాయా
ఆనందం వర్ధయతీతి సుమిత్రానందవర్ధనః - సృష్టస్త్వం వనవాసాయ - 'రామం దశరథం విద్ధి మాం
విద్ధి జనకాత్తజాం, అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖ' మితి సుమిత్రయోవోక్త
త్వాత్. దయితః రామస్యేష్టతమః - యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రియతమ
త్వేన వరణీయ ఇత్యర్థః - లక్షణః కైంకర్యలక్ష్యసంపన్నో భవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా లక్షణ ఇతి వసిష్ఠేన
కృతనామధేయః - స తు నాగవరశ్శ్రీమాన్ - అంతరిక్షగత శ్రీమాన్ ఇత్యుక్తే - కైంక

వచనాత్ ధర్మపదనిర్దేశేన సత్యప్రతిజ్ఞత్వాదిత్యర్థః - అతోహేతోః. ౨౩. సఇతి. సరామః -
వీరః జితేంద్రియః అనేకైరపరాజ్ఞుభుతయా యోద్ధావా - కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతినిమి
త్తం - పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ - ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ - 'తద్బ్రూహి' వచనం దేవి రాజ్ఞో
యదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చరామో ద్విర్నాభిభాషత' ఇత్యేవంకైకేయ్యాః సన్నిధౌపితృ
వచనపరిపాలనవిషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్ వనంజగామ. తిలకం. పితుఃప్రతిజ్ఞాం
సత్యతయా స్వవివాసనేన అనుపాలయన్ - యద్వా - కైకేయాసన్నిధౌ - పితృవచనపరిపాలన
విషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం - అనేన పితృతత్పత్నీ సంతోషకరణమేవ సర్వాత్తనా పుత్రస్య
ధర్మ ఇతి భగవతా ఉపదిష్టం. ౨౪. తమితి. ప్రియః రామే సహజప్రీతిమాన్ - భ్రాతా రామస్య
దయితః ఇష్టః - వినయసంపన్నః లక్షణో భ్రాతా - సాభ్రాతం సుభ్రాతృభావం - అనుదర్శ

స్నేహాద్విసయసంపన్నస్సుమిత్రానందవర్ధనః.

భ్రాతరం దయితో భ్రాతృ స్సౌభ్రాతృ మనుదర్శయన్,

౨౫౪

రామస్య దయితా భార్య నిత్యం ప్రాణసమాహితా,

జనకస్య కులే జాతా దేవమాయేవ నిర్మితా.

ర్యలక్ష్మీవత్త్వం, లక్ష్మణో లక్ష్మీసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి. లక్ష్మ్య అచ్చతి పామాదిగణసూత్రాంత్యర్థియో
నప్రత్యయః - అకారశ్చాంతాదేశః-లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణః శ్రీమానితి పర్యాయపాఠశ్చ-సుభ్రాతృర్భా
వస్సౌభ్రాతృ - భావే అన్ - అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః - రామం వినాక్షణమసి జీవనా
క్షమత్వం సుభ్రాతృత్వం - వక్ష్యతి-'నచసీతాత్వయా హీనా నచాహమపీ రాఘవ, ముహూర్తమసి
జీవావో జలాన్తత్స్య వివోద్భృతా' వితి. రామస్య లక్ష్మణవిరహానహత్వం సుభ్రాతృత్వం - తచ్చ
వక్ష్యతి - 'నచతేనదినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః, మృష్టమన్నముపాసీతమన్నాతి న హి తం
వినే'తి - తదనుదర్శయన్ - యద్వా-ఏవం సుభ్రాతృభిర్వర్జితవ్యమితిదర్శయన్ని వేతిగమ్యోత్పే
క్షా, ప్రజంతం ఏకాంతేస్వాభిమతసకలకైంకర్యప్రదానప్రవృత్తభ్రాతరం-ఉపలక్షణమిదం - 'మా
తా పితా భ్రాతా నివాసశ్శరణం సుహృద్గతి ర్నారాయణ' ఇత్యుక్తసకలవిభబంధుః-వక్ష్యతి-'అహం
తావన్తహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతాభర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ' ఇతి,
స్నేహాత్ - 'బాల్యాత్పృథ్వి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధన' ఇత్యుక్తరామభక్తే రేవ హేతోః - అను
జగామ - యేన యేన ధాతా గచ్ఛతి తేన తేన సహ గచ్ఛతీతివదపూర్వోయం కశ్చిచ్ఛ్చిత్తివిశేష
ఇతి ఋషిర్విస్తయతేహేతి - హవిస్తయేవిషాదేచేతి బాణః-ఆశాలేశమాత్రేణ స్వస్తి స్నేహాధిక
ప్రేమాణం భగవంతం కుత్రచిదేకాంతస్థతే స్వమనోరథానురూప విశిష్టవిషయ సకలకైంకర్య లాభా
యానుసరన్నధికార్యత్రధ్వన్యతే. ౨౫౪. అథ సీతాయాస్సాధనదశాయాం పురుషకారతయా ఫలద
శాయాం ప్రాప్యతయాచాన్వయా త్తయా నిత్యయోగం దర్శయతి-రామస్యేత్యాది శ్లోకన్వయేన. రా
మస్యఅభిరామస్యాసి - దయితా అభిరామా-నిత్యం భార్యా హృది సతతం భార్యః-విభ రేః-ఋహ
లార్జ్య దితిణ్యత్-ప్రాణసమా ఉక్తార్థద్వయే హేతురయం-హితా శతనహితపరా-మిత్రమాపయింకం
కర్తుమిత్యాది వక్ష్యతి - రామహితపరావా - వక్ష్యతి - స్తార సు త్వాం నశిక్షయతి - జనకస్యకులే
జాతా ఆచారప్రధానేత్యర్థః . దేవమాయేవ నిర్మితా అమృతమగ్నానంతరమసురమోహనార్థం
నిర్మితా విష్ణుమాయేవ స్థితా - మాయయా మోహయిత్వా తాన్విష్ణుః స్త్రీరూపమాస్థిత ఇత్యుక్తే-
యద్వా - నిర్మితా కృతమూర్తిః దేవమానూ విష్ణోరాశ్చర్యశక్తిరివ స్థితా - అనేన సౌందర్యపర
కాఘోక్తా - అథవా-నిర్మితా కృతావతారా - దేవమాయా - దేవస్య విష్ణోరక్షీః వక్ష్యమ్యుత్తర
యన్ స్నేహాత్ భక్త్యైవానుజగామ న పిత్రాదినిర్దేశాత్ ౨౫౪. రామస్యదయితా ఇష్టా - భా
ర్యానిరతిశయ ప్రేమాస్పదా- నిత్యం హితా- హితకారిణీ చ - జనకస్య కులే గృహేయజ్ఞగృహే
జాతా ఆనిర్భూతా - దేవమాయేవ సుందోపసుందమోహనార్థం దేవైరుత్పాదితా సర్వోత్తమసౌం
దర్యాతిలోత్తమేవ - యద్వా - అసురవ్యామోహనార్థం అమృతవినియోగసమయే స్వనిర్మితాదేవ
స్య విష్ణోర్తాయావనితేవ - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికశాస్త్రోక్త సర్వ స్త్రీలక్షణసంపన్నా -
పురుషాణాం రామ ఉత్తమః నారీణాముత్తమావధూః స్త్రీ-సీతా లాంగలపద్ధతిః-తదుత్తత్వాన్వీతేతినిర్ది
శ్యతే. తి. జనకస్య కులే అన్వయే జాతా - యద్యప్యేషా అయోనిజైవ - తథాపి సీరధ్వజస్యదేవ

సర్వలక్షణసంపన్నా నారీణాముత్తమా వధూః,
 సీతాప్యనుగతా రామం శశినం రోహిణీ యథా.
 పౌరైరనుగతో దూరం పిత్రా దశరథేన చ.
 శృంగిబేరపురే సూతం గంగాకూలే వ్యసర్జయత్,

౨౭౪

౨౮

కాండే-‘ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహా’ మితి-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - ఏవ
 కారాథే వా - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికోక్తే స్ఫుర్వై రుత్తమస్త్రీలక్షణై స్సంపన్నా - నా
 రీణాముత్తమా, పూర్వోక్తసర్వప్రకారేణ సర్వస్త్రీశ్రేష్ఠా - పురుషోత్తమ రామానురూపనార్య
 త్తమేత్యర్థః - వధూః దశరథస్నుషా - అచిరోధా వా - ‘అచిరోధా వధూరి’తి వైజయంతీ-సీతా-
 సీతాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యత్వాత్తద్వ్యపదేశః - అనేనాయోనిజత్వోక్తేః దివ్యలోకవాసకా
 లిక సౌందర్యాన్యూనతోక్తా - అపిశబ్దేన - లక్షణానుగతి స్సముచ్చీయతే-రామ మనుగతా నిరవ
 థికసౌందర్యాకృష్ట హృదయతయానుగతవతీ - రోహిణీ యథా - యథాశబ్దఇవార్థః - ‘యథాతథే
 వై వం సామ్య’ ఇత్యమరః. రోహిణీ నామ చంద్రస్యాసాధారణా పత్నీ ‘పరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ
 దివి దేవతా,రోహిణీ న విశాచంద్రం ముహూర్తమపిదృశ్యత’ ఇతి, న కేవలం రామసౌందర్యాకృష్టా
 నుగతా కింతు కళంకినం రోహిణీవ పాతివ్రత్యస్వరూప ప్రయుక్తా గతేత్యర్థః-అయమర్థోఽనసూయా
 సమక్షం వ్యక్తిభవిష్యతి. ౨౭౪. రామభక్త్యవిశేషాల్లక్షణసీతావత్ పౌరాణాం పరమా భక్తిరుక్తా-
 ‘పునర్విశ్లేషభీరుత్వం పరమా భక్తి రుచ్యత’ ఇతి వచనాత్-పౌరైరిత్యనేన తద్దేశవాసవివ రామభక్తి
 హేతు రిత్యుక్తం-పిత్రా దశరథేన చ-చ శబ్దోన్వాచయే - అల్పమనుగత ఇత్యర్థః-ఆద్వారం హి తే
 నానుగతం - పిత్రేత్యనేన పుత్రకృశవాత్సల్యాదనుగత ఇత్యుక్తం. ౨౮. ఏవం పరత్వసౌలభ్యే
 దర్శితే అథ వాత్సల్యసౌశీల్యే దగ్ధయతి - శృంగిబేరపుర ఇతి. ధర్మా ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యే ఆత్మా
 స్వభావోయస్య స తథా ఆశ్రితవాత్సల్య సౌశీల్యస్వభావో రామః - శృంగిబేరపురే-శృంగిణః కృష్ణ
 సారాదయః-తేషాంబేరాణి కృత్రిమశరీరాణి - ‘ప్రతిచ్ఛందః ప్రతినిధి ర్భేరంచ ప్రతిరూపక’ మితి
 వైజయంతీ. వంచనేన సజాతీయ మృగగ్రహణార్థాని యస్మిన్తచ్ఛృంగిబేరం-తథాత్వా తదాభ్యే
 పురే - గంగాకూలే - శృంగిబేరపురసన్నిహితగంగాతీర ఇత్యర్థః - ఏతేన గంగాతీరత్వమాత్రేణ
 నోద్దేశ్యత్వం కింతు భక్తనేవితత్వేనేత్యుక్తం - సాకాశీతి నచాకాశీతి త్యాద్యభియుక్తోక్తేః - నిషాదాః
 ప్రతిలోమజాతివిశేషాః - ‘నిషాదో మృగఘాతీ స్యా’దితి వైజయంతీ-తేషామధిపతిరితి జాత్యాపకర్ష
 ఉక్తః - ప్రిణాతీతి ప్రియస్తం - స్వస్మిన్ ప్రితిమంతమిత్యర్థః-గుహాతి గోపయతి వంచయతి పర
 స్వమితి గుహః - ఇగుపథలక్షణః కప్రత్యయః-తం జాతితో వృత్తితో గుణతశ్చ హీనమపి స్వస్మిన్నా
 నుకూల్యమాత్రేణాదరణీయత్వముక్తం - నిషాదాధిపతిమాసాద్యేత్యనేన సౌశీల్యముక్తం - మహతో
 మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషో హి సౌశీల్యం - ధర్మాత్తేత్యనేన మహత్త్వముక్తం - ఆసాద్యేత్య
 యజనలాంగలపద్ధతావావిర్భూతత్వాదేవముక్తిః - ఆత ఏవాహ దేవమాయేవేతి - నేవ - అచింత్యో
 దయస్థితీలయా - దేవై రేవ స్వకార్యసిద్ధ్యాకాంక్షిభిః నిర్మితా ఆవిర్భావితా - యద్వా ఇవ శబ్ద ఏ
 వార్థే - దేవేన భగవతా - ఆవిర్భావితా స్వమాయైవ - భగవతోఽనాద్యంత సర్వకార్యసహాయభూ
 తా సహజశక్తిరేవ హి మాయా యత్తు తిలోత్తమాదివద్దేవమాయేవ స్థితేతి తన్న-నిర్మితపదవైయర్థ్యా
 పత్తేః. ౨౭౪. అథ ధర్మాత్తా రామః పౌరైః పిత్రా దశరథేన చ దూరమనుగతః. ౨౮. గంగాకూలే
 పర్తమానే శృంగిబేరపురే స్థితం నిషాదాధిపతిం - ప్రియమిష్టం - గుహమాసాద్య రామవిసర్జనార్థమా

గుహమాసాద్య ధర్మాన్తా నిషాదాధిపతిం స్థిత్యం

౨౯

గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయా,

౨౯౪

తే వనేన వనం గత్వా నదీ స్తీర్త్వా బహుదకాః

త్రాభివిధివాచినా అర్థాన్నైరంధ్ర్యముక్తం - శృంగి బేరపురే గుహమాసాద్యేత్సనేన దోషభోగ్యస్వ
 రూపం వాత్సల్యముక్తం - సూతం సుమంత్రం పారంపర్యేణామవర్తమానమపి వ్యసర్జయత్ - స్వా
 ర్థేణిచ్ఛ - సద్యః ప్రసూతవత్సవాత్సల్యాత్సార్వవత్సం పరిహారంత్యా భేనోదివ వాత్సల్యాతిశయః
 ఉక్తః. ౨౯. స్వస్తిన్నాశాలేశమాత్రేణ జనితం గుహనిషయప్రేమానిశయం సర్వయతి - రామః
 గుహేన సహితస్సృక్ లక్ష్మణేన సీతయాచ సహితః - గుహసంధానానంతరమేవ లక్ష్మణసీతాభ్యాం
 నిత్యానపాయినీభ్యాం సాహిత్యమాసీత్ - తతః పూర్వం సింధుని సహసత్నా)య మాసీదిత్యర్థః.
 యద్వా - దృష్టాంతార్థం లక్ష్మణసీతాసాహిత్యకథనం తాదృశం సాహార్దం గుహేప్యాసీదితి
 భావః - సహితః సంహితః - సమోహితతతయోనితి మఱియః - సః రామః - లక్ష్మణేన సీత
 యా చ సహ-గుహేన-హితః ప్రహితః - గంగాంతారిత ఇత్యప్యాహుః. తనిష్టోక్తి. ౨౯౪. తే వనే
 నేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తే రామాదయస్త్రయ ఇత్యనేన గుహనిపర్తనం ద్యోతితం-వనేన
 వనం గత్వా - వనాద్వనం గత్వా - పంచమ్యుక్తే తృతీయా-హేతో తృతీయా వా - అనేన నూతన
 వనావలోకనకుతూహలం నగరప్రవేశస్య స్వాధికారవిరుద్ధత్వం చ ద్యోత్యతే - యద్వా - అవ
 నేన వనం గత్వా - అన్యోన్యరక్షణేన వనం గత్వేత్వార్థః-వక్ష్యతి-‘అగ్రతో గచ్ఛ సామిత్రే సీతా
 త్వా మనుగచ్ఛతు, పృష్ఠతోహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయక్. అన్యోన్యస్యేహ నో
 రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభేతి యద్వా-అవనేన పితృవచనపరిపాలనేన హేతుగా-వనం గత్వా-అవ
 నేన లోకరక్షణేన హేతునావా - రావణాదిదుష్టనిబర్హణముఖేన లోకరక్షణార్థం హి తేహం వన
 గమనం - యద్వా - తేవృదేవన ఇతి ధాతోర్భావేల్యుట్ - తేవనేన - దేవనేన-లీలయా - అనా
 యాసేనేత్వార్థః - మృగయా క్రిదనేనవా - అనయైవ పుష్కలత్వా తేవనం పాదసంచార ఇతి లభ్య
 తే - సూతవిసర్జనానంతరం రథాదవరుహ్య పాదసంచారేణ వనం గత్వేత్వార్థః - యద్వా అవనేన
 సహ వనం గత్వా-మధ్యే మధ్యేస్థలప్రదేశం వనం చ గత్వేత్వార్థః - వనేన జలేన సహితం వనం-న తు
 మరుకాంతారమితి వార్థః - ‘వయః కీలాల మమృతం జీవనం భువనం వన’ మిత్యమరః-బహుదకాః
 విపులదకాః - అధికోదకా వా-‘విపులానేకయోర్భాహు’ రితి వైజయంతీ - సౌతార్యా ఇత్యర్థః-
 నదీః గంగాం తీర్త్వా ఉత్తీర్య - గంగానదీనామితి నదీముఖ్యత్వాత్ సయవపదనదీశబ్దేన గంగోచ్య
 తే - జాత్యాఖ్యానామేకస్తిక్ బహువచనమన్యతరస్యామితి బహువచనం - పూజాయాం
 బహువచనం వా - అదితిః పాశానితివదవయవ బహుత్వాభిప్రాయేణ వా - బహువచనం - అత్ర
 అగ్నిహోత్రం జుహోతి యవాగూం పచతీతివదర్థక్రమేణ నదీస్తీర్త్వా వనం గత్వేతి యోజనీయం-
 యద్వా-అపూర్వకాలేపి క్త్వా ప్రత్యయః ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీలివత్-యద్యచ్ఛాస్యం వ్యాదా
 య స్వపితీ సమ్మిల్య హసతీత్యుపసంఖ్యానమితివార్తికే స్థలద్వయమేవోపాత్తం - తథాపి న్యాస
 కృతాపరావరయోగేచేతి పూర్వసూత్రే) చకారాత్సర్వత్రాయం ప్రయోగస్సంభవతీత్యుక్తం - య
 గతం - గంగామాలే వ్యసర్జయత్ అత్యజత్. తి. గుహమాసాద్య గుహేన లక్ష్మణేన సీతయా చ సహి
 తో రామః - సుమంత్రం వ్యసర్జయదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ౨౯౪. తేవనేనేతి. తేవనంపాద
 చారణమితి సంప్రదాయః - తే త్రయః - తేవనేన పాదచారేణ వనం గత్వా బహుదకానదీస్తీ

చిత్రకూట మనుప్రాప్య భరద్వాజస్య శాసనాత్,
రమ్యమావసథం కృత్వా రమమాణా వనే త్రయః.
దేవగంధర్వసంకాశాస్త్ర తే న్యవసన్ సుఖం,

304

ద్వా - తేన నేనేత్యనేన గంగాతరణమర్థసిద్ధం - నదీశబ్దో యమునావరః - యద్వా - నదీః గంగా
యమునామందాకినీః-మందాకినీ నామ చిత్రకూట పరిసరే పరిసరంతీ స్రవంతీ-సౌకర్యాయ యుగప
దుక్తం యద్వా-పూర్వార్ధే సరామో లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ గుహేన హితః ప్రహితః-సీతాలక్ష్మణ
రామాః గుహేన గంగా తారితా ఇత్యర్థః - అతః పాదసంచారేణ వనగమన మత్రోక్తం - భర
ద్వాజస్య శాసనాచ్చిత్రకూట మనుప్రాప్య - ప్రజాభరణశీలో భరద్వాజః. ఇత్థం నిరుక్తమృగారణ్యే.
'ఏషఏవ బిభ్రద్వాజః ప్రజావైవాజస్తా ఏష బిభర్తి యద్బిభర్తి తస్మాద్భరద్వాజ ఇత్యాచక్షత' ఇతి-య
ద్వా - వాజం రేతః వాజీకరణమిత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - బిభ్రద్వాజం భరద్వాజః - నిత్య
బ్రహ్మచారీత్యర్థః - 'భరద్వాజోహత్రిభిరాయుర్భిర్బ్రహ్మచర్యమువాసే'తిశ్రుతేః, తస్య శాసనాత్
నియమనాత్ చిత్రకూటే భవన్భిః స్థాతవ్యం తస్యైవమేవ మార్గ ఇత్యేవంరూపాత్-అను సదృశం-
'పశ్చాత్సదృశయో రన్వి'త్యమరః, రాజకుమారాణాం స్నేహముచిత మిత్యర్థః-సుభగ శ్చిత్రకూటా
సౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేరఇవ నందన' ఇతి వక్ష్యతి-పశ్చాద్భాగే
వా - చిత్రాణి ఆశ్చర్యావహాని కూటాని శిఖరాణి యస్మాసౌ చిత్రకూటః - తం - 'ఆశ్చర్యలేఖ్య
యోశ్చిత్ర' మిత్యమరః - ప్రాప్య గత్వా-రమ్యం రమణీయం-జలరామణీయక స్థలరామణీయకాది
యుక్తం - ఆవసథం పర్ణశాలారూపం గృహం-ధిష్ణ్యమోః నివసనం స్థానావసథవాస్తుచే'త్యమరః-
కృత్వా నిర్తాయ అత్ర పర్ణశాలానిర్మాణే లక్ష్మణస్య సాక్షాత్కర్తృత్వం ఇతరయోస్తు ఉచితదేశప్ర
దర్శనాదినా ప్రయోజక కర్తృత్వం-సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇత్యత్ర సూత్రే గ్రహైకత్వవ
దుద్దేశ్యగత త్వేన ద్విత్వస్యాపివక్షీతత్వాదనేకక్రియాస్వపి క్త్వా ప్రత్యయస్సంభవతీతి న్యాసకా
రోక్తేః క్త్వా ప్రత్యయబాహుళ్యం-తత్ర వనే చిత్రకూటోపాంతవనే-రమమాణాః లీలారసమనుభవంత
స్సంతః - సీతారామయోః పుష్పపచయసలిలక్రీడాదికం రతిః-వైదేహి రమసే కచ్చిచ్చిత్రకూటే
మయా సహ, పశ్యంతీ వివిధాభావాన్తనోవాక్కాయసంగతా' నితి హి వక్ష్యతి - లక్ష్మణస్య తు
విశిష్టవిషయక్తంకర్యలాభజా ప్రీతిః - వక్ష్యతి - 'భవాంస్తు సహ వైదేహ్య గిరిసానుషు రంస్యతే,
అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్వపతశ్చ త' ఇతి, త్రయో రమమాణా ఇత్యనేన ఆనందహేతు
భేదేప్యానందాంశే తౌల్యముచ్యతే - పరమం సామ్య ముపైతి భోగమాత్ర సామ్యలింగాచ్ఛేతి
వత్ - రమమాణా ఇతి వర్తమాన నిర్దేశేన నైరంతర్య ముక్తం - వర్తమానార్థకస్యాప్యస్యావసన్నితి
భూతప్రత్యయాంతవిశేషణత్వం ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇత్యనుశాసనా దగ్నిష్టోమయాజీపుత్ర
స్తే భవితేతివత్సంభవతి-అతఏవ దేవగంధర్వసంకాశాస్సంతః - దేవగంధర్వామచ్యుగంధర్వేభ్యో-
ధితానందాః - యద్వా - దేవీ చ దేవశ్చ దేవౌ లక్ష్మీనారాయణౌ - పుమాం స్త్రీయేత్యేకశేషః -
గానం ధారయతీతి గంధర్వః - ఏతత్సామగాయన్నాస్త ఇత్యుక్తస్సర్వదా సామగానపరో ముక్తః
దేవౌ చ గంధర్వశ్చ దేవగంధర్వాః - తత్సదృశా దేవగంధర్వసంకాశాః - నిభాదిత్వా దుత్తరపద

ర్త్యా అను పశ్చాత్ భరద్వాజస్య శాసనాత్ చిత్రకూటం ప్రాప్య - రమ్యమావసథం కృత్వా పర్ణ
శాలాం కృత్వా తత్ర రమమాణా దేవగంధర్వసంకాశాస్సంభవంత్యవసన్నితి యోజనా. తి. తే సీతారామ
లక్ష్మణాః వనేన పురోవర్తిప్రాప్తవనద్వారేణాసరం వనం గత్వా - యద్వా - తేవనం పాదసంచారః,

చిత్రకూటం గతేరామే పుత్రశోకాతురస్తథా.

రాజా దశరథస్త్వర్గం జగామ విలపన్ సుతం,

3 ౨౪

మృతే తు తస్మిన్ భరతో వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః.

నియుజ్యమానో రాజ్యాయ నైచ్చద్రాజ్యం మహాబలః,

3 ౩౪

భూతా ఏవ సంతసృదృశవచనాః - తథాహమరః - 'స్మరుత్తరపదే త్వమి-నిభ సంకాశ నీకాశ
ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇతి. తే-తఏవ సంతః-సాకేతవాసిన ఏవ సంతః-సుఖం న్యవసన్-వక్ష్యతి- సుర
మృమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం, ననంద రామో మృగపక్షిజుష్టాం
జహా చ దుఃఖం పురవిప్రవాసా'దితి, యద్వా-త ఏవ సంతః వనవాసినఏవ సంతః - నాగరికా అపి
చిరంవనచరా ఇవావసన్నిత్యర్థః - ముఖిగ్ధాన్యాదిభిస్తేషాం వైదేశికత్వగంధోపి నాజ్ఞాయతేతి భావః-
సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసన్-కదాచిదపి దుఃఖలేశోపి నాన్వభావీత్యర్థః-అత్ర క్రియాభేదా
త్తచ్చట్టద్వయ ప్రయోగ ఇత్యుపాహుః-తే తీర్త్వా జగ్గురితి క్రియాపదమధ్యహృత్వ కేచిద్యోజ
యంతి - అత్ర దేవగంధర్వసంకాశా ఇతి పదగతేనోపమాలంకారేణ కించిద్వస్తు భవన్యతే - య
స్తావత్ స్వరూపజ్ఞానపూర్వకం భగవత్యనురక్తో భవతి తం భగవాన్ దేవ్యా సమాగత్య దివ్యం
విమానమారోప్యాతివాహికగణైస్సత్కార్య విరజాం తీర్త్వా తిల్యకాంతార మాసాద్యామానపే
నానుజ్ఞాప్య దివ్యలోకే మహామణిమంటప ముపేత్య దివ్యసింహాసనారూఢః శ్రియా సహ మోదమా
నస్తద్రచితసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసకలవిధకైంకర్యోన్మై స్వానందసమమానంసం దత్వా
తేన సహ యావత్కాలమాస్త ఇతి. తనిష్ఠోక్తి. 3౧౪. ఏవం లక్ష్మణస్య భగవచ్ఛ్రేష్ఠత్వవృత్తిం ప్రతి
పాద్య భరతస్య పారతంత్ర్యవృత్తిం దర్శయతి-మృతే తు తస్మిన్ త్యాదినా. తదుపోద్ఘాత త్వేనాహ-
చిత్రేతి. రామే చిత్రకూటం తథా ఉక్తప్రకారేణ గతే సతి తదా రాజా-పుత్రశోకేన పుత్రా
దర్శనజదుఃఖేన ఆతురః పీడితస్త్వ - సుతముద్దిశ్య హాసుతేత్యేవం విలపన్ ప్రలాపం కుర్వన్
స్త్వర్గం జగామ. 3౨౪. మృతేత్వితి. తస్మిన్ దశరథే మృతే సతి - స్వర్గప్రాప్తిని నశ్వరత్వే
నానుపాదేయతీత్యుక్తం - మహాబలః రాజ్యభరణసమర్థః - అత ఏవ భరతః ఇతి రాజ్యస్య
భరణాదిత్యుక్తరీత్యా భావజ్ఞేన వసిష్ఠేన భరత ఇతి కృతనామా - వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః వసి
ష్ఠాదిభిర్బ్రాహ్మణైః - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం నియుజ్యమానః - క్రియార్థోపపదస్య కర్తృణి
స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - రాజ్యం రాజత్వం - యే చాభావకర్తృణోరితి ప్రతిషేధాదనోనప్రకృతి
భావః - నైచ్చత్ నాభ్యులషత్ మహాబల ఇత్యనేన సత్యామేవ శక్తౌ స్వరూపవిరుద్ధత్వా ద్రాజ్యం
సాంగీచకారేత్యవగమ్యతే - అతఏవ వక్ష్యతి - 'రాజ్యం చాహం చ రామస్య భర్తం వక్తు మిహా
ర్హసి, విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం, కథం దశరథాజ్ఞాతో భవేద్రాజ్యాపహరక'
ఇతి. 3౩౪. సజగామేత్యర్థమేకం వాక్యం. వీర్యేణ యుక్తో వీరః - వీర్యం అత్ర శత్రుభూతరాగాది
జేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - 'ఏభిశ్చ సచివైస్సార్థం శిరసా యాచితో

3౧౪. రామే చిత్రకూటం గతే సతి తదా పుత్రశోకాతురో రాజా పుత్రం స్మృత్వా విలపన్ పరి
దేవనం కుర్వన్నేవ స్త్వర్గం జగామ. త. తథా పుత్రశోకాతురః అనిర్వాచ్య పుత్రవియోగజన్యశోక
పీడితః. 3౨౪. తస్మిన్ దశరథే మృతే భరతస్తు వసిష్ఠాదిభిఃరాజ్యాయ నియుజ్యమానః మహాబలః
రాజ్యం కర్తుం సమర్థః - సౌభ్రాతృ ద్రాజ్యం నైచ్చత్. తి. గతేత్వితి. తస్మిన్ దశరథే - గతే
లోకాంతరంగతే సతి. 3౩౪. సజగామేతి. వీరః వీర్యేణయుక్తః - అత్ర వీర్యం నామ అంతశ్శత్రు

సజగామ వనం వీరో రామపాదప్రసాదకః.

38

గత్వా తు సుమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం,

అయాచద్భ్రాతరం రామ మార్యభావపురస్కృతః.

39

త్వమేవ రాజా ధర్మజ్ఞ ఇతి రామం వచోబ్రవీత్,

39a

రామోపి పరమోదారస్సుముఖస్సుమహాయశాః.

మయా, భ్రాతుశ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసి' త్యుక్తరీత్యా - చతురంగబలసహిత
స్పృహతః - రామపాదప్రసాదకః - పాదశబ్దః 'పూజ్యవాచీ - 'పూజ్యే తు పాదనామాంక' ఇత్యమరః.

ప్రసాదకః - తుమున్ ఋతా క్రియాయాం క్రియాధాయామితి ఋత్ - పూజ్యం రామం ప్రసాద
యితుమిత్యర్థః - యద్వా - రామచరణయోః ప్రసాదకః - రామస్యైవ ప్రసాద్యత్వేపి పాదయోః

ప్రసాద్యత్వోక్తిశ్చేషభూతవ్యవహారానుసారేణ - రాజానం ద్రష్టుమితి వక్తవ్యే రాజ
పాదౌ ద్రష్టుమితి హి భృత్యజనో వ్యవహరతి - వనం జగామ ప్రాప - వస్తుతో రామస్య కోపా

భావేషి భరతాయ రాజ్యం దత్తమితి బుద్ధిం నివర్తయితుమిత్యర్థః - పూజితా మామికా మాతా
దత్తం రాజ్య మిదం మమ, తద్దదామి పునస్తుభ్యం యథా త్వమదదా మమ. 38. గత్వాత్వితి. ఆత్ర

స ఇత్యనుషజ్యతే సః ఆర్యభావపురస్కృతః పురస్కృతార్యభావః - ఆహితాగ్నా ద్విత్వాత్పరనిపాతః.
యద్వా - ఆర్యభావేన స్వస్యార్యభావేన పురస్కృతః పూజితః ఉచితమనేన క్రియత ఇతి శ్లాఘిత

ఇత్యర్థః - 'పూజితస్సాన్యత్పురస్కృత' ఇతి బాణః, తథావిధస్సౌ సుమహానాత్మా అంతఃకరణం
యస్య తం సుమహాత్మానం స్వతః ప్రసన్నహృదయమిత్యర్థః - సత్య పరాక్రమం సత్యే పరాక్రమో

ఽప్రచ్యుతత్వం యస్య తం రామః - గత్వా తు ప్రాప్య - తు విశేషోస్తి - తస్మాగ్రతస్థితిరేవాలం
యాచన మతిరిచ్యత ఇతి భావః - భ్రాతరం రామ మయాచత్ ప్రార్థయామాస - స్వాభీష్టమితి

శేషః - యాచేర్ద్వికర్తృకత్వాత్ స్వరితేత్వాదుభయపదీ - క్రియాభేదా ద్రామశబ్దస్య న పునరుక్తతా.
39. స్వాభీష్టమేవాహ - త్వమేవేతి. ధర్మజ్ఞః శ్రేష్ఠే విద్యమానేన కనిష్ఠా రాజ్యమర్హతీతి ధర్మం

జానన్ త్వమేవ రాజా - నాన్య ఇతి రామం వచోబ్రవీత్ - అకథితం చేతి ద్వికర్తృకత్వం. 39a.
నను భరతకృతా ప్రపత్తిః కుతో నాఫలత్ అధికార వైగుణ్యాద్వా - శరణ్య వైగుణ్యాద్వా -

నాద్యః అపేక్షాతిరిక్తస్యాభావాత్ - నాంత్యః తస్య సర్వగుణ పరిపూర్ణత్వాదిత్యాశంక్య ప్రబల
ప్రతిబంధకస్య ప్రార్థస్య సద్భావాన్నసా ఫలితేత్యాహ - రామోపితి. అపిశబ్దః ప్రతివిశేషణ

మన్వేతి - రామోపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపరూపగుణై రాశ్రిత చిత్తరంజన స్వభావోపి -
భూతగాగాది జేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - రామపాదప్రసాదకః - పాదశబ్దః పూ

జ్యవాచీ - పూజ్యం రామం ప్రసన్నం కర్తు మిత్యర్థః. 38. గత్వేతి. రామ మభిరామం రామం -
ఆర్యభావపురస్కృతః వినయపురస్కృతస్సౌ - సుమహాత్మా సుశోభనః మహానాత్మా అంతః

కరణం యస్యతం అయాచత్ - స్వాభిలషిత మితి శేషః - సత్సకార్యవతాం పుంసా మలమేవాగ్రత
స్థితి రితిన్యాయేన సతా మగ్రతో స్థానమాత్రేణ స్వాభిప్రాయ నివేదితేపి దైన్యప్రఖ్యాపనార్థం

పునరయాచ దితిభావః. 39. అభిలషిత మేవాహ - త్వమేవేతి. ధర్మజ్ఞః సర్వగుణశ్రేష్ఠే శ్రేష్ఠే
సతి కనిష్ఠస్య రాజ్యార్హతా నాస్తీత్యముం ధర్మం త్వమేవ జానాసి - అతః త్వమేవ రాజేతి రామం

వచోబ్రవీదితి సంబంధః. 39a. రామోపితి. రామోపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపగుణై రా
శ్రితచిత్తరంజకత్వస్వభావోపి - సుముఖః అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖః .. పరమోదారః యాచ

నచైచ్చ త్పితురాదేశా ద్రాజ్యం రామో మహాబలిః,
పాదుకే చాస్య రాజ్యాయ న్యాసం దత్వా పునఃపునః.
నివర్తయామాస తతో భరతం భరతాగ్రజః,
సకామ మనవాప్యైవ రామపాదానుస్పృశత్.

321

321

పరమోదారోపి స్వవర్యంతాపేక్షితార్థప్రదోపి - య ఆత్మదా బలదా ఇతి శ్రుతేః - సుముఖోపి
అర్థజనలాభేన ప్రసన్నముఖోపి - సుమహాయశా అసి - నహ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కనుత్
స్వవంశే విముఖాః ప్రయాంతీత్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధకీర్తిరసి - మహాబలః పునఃపునః పునః
నిపుణోపి - రామః - పితురాదేశాద్బలవత్ప్రతిబంధకాన్నైచ్చత్ - చకారా త్తదవసానేత్వైచ్చ
దిత్యర్థః ఆదేశో నియోగః. 324. సర్వథా ప్రవర్తేర్వైఫల్య మనుచిత మితి యావాప్రతిబంధకా
నివృత్తిఫలప్రతినిధిం దిశతి స్తేత్యాహ పాదుకేచేతి. చస్త్యర్థః-కింతు భరతాగ్రజః ఫలప్రదానోచిత
సంబంధశీలః-రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం-క్రియార్థోపపదస్య కర్తృణి స్థానిన ఇతి చతుర్థి-అస్య భరతస్య
పాదుకే న్యాసం స్వప్రతినిధిం దత్వా-రామపాదుకే రాజ్యం కురువతి అహం యోః పరిచారక ఇతి
భావయేతి దత్వేత్యర్థః పునః పునర్భరతం తస్మాదేశాన్నివర్తయామాస - పునఃపునః రిశ్యనేన భర
తస్య రామవిరహాసహిష్ణుత్వం ద్యోత్యతే స్వార్థత్వనివృత్తిచూర్వక పరస్వత్వాపాదన రూపత్వాభా
వాన్న చతుర్థి - కింతు సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. 324. అథ ప్రసన్నస్య యావత్ప్రార్థనివృత్తి
శేషిణి వృత్తిం దర్శయన్నాహ - సకామమితి. సభరతః - కామం రామకైంకర్యమనోరథం-అప్రా
ప్యైవ రామపాదౌ రామస్య పాదుకే - పాదశబ్దః పాదుకోపలక్షకః - ఉపస్పృశత్ ప్రశ్నాహం
నేవమానస్యై రామాగమనకాంక్షయా కదా రామ ఆగమిష్యతీతి ప్రత్యాశయా - చతుర్దశవర్ష
రూపప్రతిబంధకముత్తీర్య కదా రామకైంకర్యం లభ్య ఇతి మనోరథమభివర్ధయన్నిత్యర్థః-రామ
రహితతన్నివాసస్యాతిదుఃఖావహతయా అయోధ్యాం విహాయ - నందిగ్రామే నందిగ్రామాభ్యే
అయోధ్యాసన్నిహితే క్వచిద్గ్రామే - రాజ్యమకర్ణాత్ తదాజ్ఞాకైంకర్యమకరోత్ - పర్వ

కాభీష్టప్రదానాదహం మహాయశాః - 'నహ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కనుత్' స్వవంశే విముఖాః
ప్రయాంతీ'తి విష్ణుపురాణోక్త ప్రకారేణ ప్రసిద్ధకీర్తిస్సన్నపి - మహాబలిః పునఃపునః పునః
రాక్షససంహారసమర్థః - అపిశబ్దః సర్వత్ర సంబధ్యతే - ఏవం భూతోపి రామః - పితురాదేశాన్ని
యోగాత్ - రాజ్యం నైచ్చ దితి యోజనా - పితుర్వచనగౌరవాత్ భరతేనార్థికం రాజ్యాభిషేకం
నైచ్చదిత్యర్థః. 324. పాదుకే చేతి. భరతాగ్రజః - అస్య భరతస్య - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం -
అహల్యాదృష్టవైభవపాదస్పృష్టే పాదుకే న్యాసరూపేణ దత్వా - బహువిధైః సాంత్వైః పునర్భ
రతం నివర్తయామాసేతి సంబంధః - రాజ్యస్య నిక్షేపదూపతయా స్వత్వనివృత్తిచూర్వక పర
స్వత్వాపాదన విషయత్వాభావాచ్చతుర్థ్యా అప్రసక్తే రస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. తిలకం.
అస్య భరతస్య - రాజ్యాయ రాజ్యరక్షణ సామర్థ్యం లబ్ధం - పాదుకే న్యాసరూపేణ దత్వా పునః
పునః ప్రతినివృత్తిం యాచమానం భరతం - చతుర్దశసమానంతరం సర్వథా ప్రతిసిచర్తితవ్యమిత్య
భ్యుపేత్య - నివర్తయామాస - అస్యేతి రాజ్యాపేక్షయా షష్ఠీ - దత్వేత్యత్ర అస్మై ఇత్యర్థలభ్యం-
దత్వేత్యన్వయేపి సంప్రదానస్య శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీత్యన్వే - యత్తు నిక్షేపే ముఖ్యదానాభావా
న్న చతుర్థిదత్వేత్యన్వయేపీతి. తన్న - ఖండితోపాధ్యాయః తస్మై చపేటాం దదాతీతి మహాభాష్య
ప్రయోగవిరోధాత్. 324. సకామమితి. సభరతః - కామం అభిషేకార్థం రామప్రత్యానయన

నందిగ్రామేకరో ద్రాజ్యం రామాగమనకాంక్షయా,
గతేతు భరతే శ్రీమాన్ సత్యసంధో జితేంద్రియః.

3౮౫

రామ స్తు పునరాలక్ష్మ్య నాగరస్య జనస్యచ,
తత్రాగమన మేకాగ్రో దండకాన్ ప్రవివేశహ.

౪౦

ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం రామో రాజీవలోచనః,

స్తవదేన స్వస్య తస్మిన్ ఫలత్వనివృత్తిరవగమ్యతే. 3౮౫. అయోధ్యాకాండప్రతిపాద్యపితృ
వచనపరిపాలనసిద్ధిం నిగమయన్తు తరకాండార్థం ప్రస్తాతి - గతే త్వితి. అర్ధత్రయమేకం వాక్యం -
భరతే గతే తు - విశేషోస్తి - తమేవాహ - శ్రీమాన్ ప్రతిజ్ఞాభంగభయజనితవిషాదవిగమాదుత్ప
న్న కాంతివిశేషః - సత్యసంధః భరతనిర్బంధేనాప్యవిచాల్యప్రతిజ్ఞః - సంధాప్రతిజ్ఞామర్యాదేత్యమరః -
జితేంద్రియః మాతృభరతాదిప్రార్థనావ్యాజే సత్యపి రాజ్యభోగతాల్యరహితః - రామః - నగరే భవో
నాగరః - తత్ర భవ ఇత్యుచ్ఛేద - తస్య జనస్య - తత్ర చిత్రకూటే-పునరాగమన మాలక్ష్మ్య ఆలోచ్య-
చకారాదృషివిప్రకారదర్శనాచ్చ - తత్ప్రదేశం విహాయ - ఏకాగ్రః పితృవచనపరిపాలనే దత్తా
వధానః-విరోధిభూయిష్ఠదేశత్వేన సావధానో వా - దండకాన్ ప్రవివేశ - హేతి విషాదే - 'ఏక
సర్గోనన్యవృత్తిరేకాగ్రే కాయనావపీ'తి వైజయంతీ, సీతాలక్ష్మణయోశ్చ ప్రవేశోర్ధసిద్ధిః-దండకస్య
రాజ్యో జనపదో దండకః - తస్య నివాస ఇత్యుచ్ఛేద-జనపదే లుబితి లుప్ - శుక్రశాపేన వనతాం
ప్రాప్తః కుత్సాయాం కప్-అవాంతరవనబహుత్వాద్బహువచనం-వక్ష్యత్యుత్తరకాండే-శస్త్రో బ్రహ్మర్షి
ణా తేన పురా వై దండకో హతః, తతః ప్రభృతి కాకుత్స్థ దండకారణ్యముచ్యతే, తపస్వినః
స్థితా యత్ర జనస్థాన మతోఽభవ'దితి - దండకామితి పాఠే - దండకో నామ రాజాస్యా మట
వ్యామస్తీతి దండకా-అర్థ ఆదిభ్యోజిత్యుచ్ఛేదప్రత్యయః - తతష్టాప్ - క్షీపకాదిత్వాన్నేత్వం -
ఏవమయోధ్యాకాండవృత్తాంతసంగ్రహేణ పితృవచనపరిపాలనరూపసామాన్యధర్మః శేషభూతస్య
శేషివిషయకైంకర్యవృత్తిః ప్రపన్నస్య భగవత్పారతంత్ర్యం చ దర్శితం - శత్రుఘ్ననృత్తాంతప్రద
ర్శనేన తస్య భాగవతపారతంత్ర్యం చ సూచితం. ౪౦. అథ బ్రాహ్మణేషు విశిష్యసత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రతి
పాదనపర మారణ్యకాండవృత్తాంతం సంగృహ్ణాతి - ప్రవిశ్యత్విత్వాదినా. రామోమహారణ్యం
ప్రవిశ్య - తు విశేషోస్తి - తమాహ - రాజీవలోచనః అపూర్వసంస్థానవిసినవిలోకనజనిత
కుతూహలేన వికసితనయనారవిందస్సృక్-తేనైవోత్సాహేన విరాధం రాక్షసం హత్వా-తద్ధననముప
హరీకృత్య-శరభంగం దదర్శ-హేత్యైతి హ్యే - తదనుజ్ఞయా సుతీక్షణం - చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చ

లక్షణం మనోరథమనవావ్యైవ - నందిగ్రామే రామపాదౌ రామపాదుకే - అనుదినముపస్సృ
శన్ నమస్కుర్వన్ - రామాగమనకాంక్షయా నందిగ్రామే స్థిత్యా - రాజ్యమకరోత్ పాలయా
మాస. 3౮౫. గతేత్వితి. భరతే గతే సతి - శ్రీమాన్ సర్వాతిశయకాంతిమాన్ - సత్యసంధః సత్య
ప్రతిజ్ఞః జితేంద్రియః రాజ్యభోగతాల్యరహితః - రామస్త్వితి - నాగరస్య జనస్య అయోధ్యా
వాసిनో జనస్య చశబ్దాద్భరతస్య చ-తత్ర చిత్రకూటే పునరాగమనమాలక్ష్మ్య - పితృవచనపరిపాలనే
ఏకాగ్రచిత్తస్సృక్ - దండకాన్ దండకాఖ్యవనం ప్రవివేశ - అవాంతరవనబహుత్వాద్బహు
వచనం. హేతిప్రసిద్ధా. ౪౦. ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమిత్యారభ్య ఆరణ్యకాండకథాసంగ్రహో
క్రియతే - తుశబ్దోఽవధారణే - రాజీవలోచనో రామః - రాజీవలోచనవిశేషణం రామస్య మహా
వనప్రవేశసంభావితరాక్షసయుద్ధారంభార్జితం హర్షం ద్యోతయతి - మహారణ్యం దండకాఖ్యం

విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శహ,
సుతీక్షణం చాప్యగస్త్యం చ అగస్త్యభ్రాతరం తథా
అగస్త్యవచనాచ్చైవ జగ్రాహౌంద్రం శరాసనం,
ఖడ్గం చ పరమప్రీత స్తూణీ చాక్షయసాయకౌ.
వసతస్తస్య రామస్య వనే వనచరైస్సహ,

౪౧౫

౪౧౬

యార్థకః-అగస్త్య మగస్త్యభ్రాతరంచ దదర్శ - తథేన సముచ్చయే - అగస్త్యభ్రాతా సుదర్శనా
ఖ్యః-తదుక్తం సనత్కు మారసంహితాయామగస్త్యేన-యవీయానేషమే భ్రాతా సుదర్శన ఇతి స్త్యత
ఇతి - కుంభసంభవస్యాగస్త్యస్య భ్రాతా సహ-పోషణాదితి బోధ్యం - అగస్త్యం చాగస్త్యభ్రాతర
మిత్యత్ర సంధికార్యాభావో వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వాత్-తథోక్తం-పదేషు సంహితా నిత్యా
నిత్యా భాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా నివత్సా మపేక్షత'ఇతి. తనిశ్లోకీ విరాధవధా
నంతరమేవ శరభంగాదిదర్శనోక్త్యా విరాధవధస్య శరభంగాదిదర్శనే-రిక్తమాస్తేన నోపేయాద్రాజా
నం దైవతం గురు'మిత్యుక్తముపాయనత్వం వ్యజ్యతే. ౪౧౫ అగస్త్యేతి. అత్ర రామ ఇత్యుపపద్యతే.
రామః పరమప్రీతస్సౌ జగదేకవీరస్య స్వస్య సవృశానుధజాలలాభాద్భృశం సంతుష్టస్సౌ అగస్త్య
వచనాదేవ న తు స్వాభ్యర్థనాత్-ఏంద్రం ఇంద్రేణ దత్తం - తస్యేదమితి సంబంధసామాన్యే ఆహ్-
దత్తో మమ మహేంద్రేణేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ఇదం శరాసనాదిత్రయసాధారణం విశేషణం-శరా
సన్యంతే క్షిప్యంతేనేనేతి శరాసనం ధనుః-తచ్చ ఖడ్గం చ అక్షయసాయకౌ సహసీమని సహస్ర
శో వినియోగేవ్యక్షయశరా-తూణీనిషంగౌ-జగ్రాహ స్వీకృతవాక్-వచనాజ్జగ్రహేత్యనేన ఖడ్గాదిక
మగస్త్యో న స్పృష్టవాక్-కింతు నిర్దిష్టవానిత్యుచ్యతే. ౪౧౬. ఏవంవిరోధినిరసనానుకూల్యదర్శనలబ్ధావ
సరమునిజనాభ్యర్థనమాహ-వసతఇతి. వనే శరభంగవనే - తస్య వసతః-తస్మిన్ వసతీత్యర్థః-షష్ఠీ చేతి
యోగవిభాగాద్యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ-యద్వా -షష్ఠ్యర్థసంబంధసామాన్యస్య
ఉక్తవిశేషేపర్యవసానం శరభంగాశ్రమే రామమభిజన్తుశ్చ తాపసా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ శరభం
గవన ఇతి సిద్ధం - సర్వేవైఖానసవాలఖిల్యాదయఃకుషయశ్శరభంగాశ్రమవాసినః వనచరైశ్చిత్రకూ
టపంపావనప్రభృతివనవాసిభిస్సహ - వక్ష్యతి - 'సంపావననివాసానా మనుమందాకిరీసుని, చిత్ర
కూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహా'దితి, యద్వా-వనచరైస్సహ వనే వసతస్తస్య-షష్ఠీ చానా
దర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ-సవిశేషణే హితి న్యాయేన తస్య వనే వాసమనాదృత్యేత్యర్థః-వక్ష్యతి హి-తే
వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వాత్వన్నో రాజా జనేశ్వర'ఇతి, యద్వా
వనేవసతస్తస్య సమీప మిత్యుపసార్గ్యం-అసురాణిఅసురప్రకృతీని రక్షంసి-అనేన విభీషణస్తు ధర్మా
త్తా న తు రాక్షసచేష్టితఇత్యుక్తవిభీషణవ్యావృత్తిః-యద్వా - అసురాంశ్చ రక్షంసి చితి స్వంద్వః-
అసురాః కబాధాదయః తత్ర దనుశబ్దప్రయోగాత్ - యద్వా - అసూన్ ప్రాణాన్ రాంతి

వనం ప్రవిశ్య తు ప్రవిశ్యైవ - శరభంగనామానం మునిం దదర్శ తథా సుతీక్షాదీనపి దదర్శ.
౪౧౫. అగస్త్యేతి. శరాసనాది ప్రతిగృహణేత్యేవంరూపాగస్త్యవచనాత్ - ఇంద్రః పరమే
శ్వరో విష్ణుః తస్యేమమైంద్రం - నిజాయుధలాభాత్ పరమప్రీతిః- అక్షయాః సాయకౌ యయో
స్తా-తూణీ ఇషుధీ చ జగ్రాహ. ౪౧౬. వసత ఇతి. సర్వే ఋషయః అసురరక్షసాం వధాయ వనచరైర్వా
నప్రస్థమునిభిస్సహ-వనేవసతస్తస్య రామస్యాభ్యాగమత్-సమీపమితి శేషః-యద్వా అనాదరే షష్ఠీ-
హింసాసర్గం రామస్య తాపసరూపేణావస్థానమనాదృత్య - సర్వేశ్వరోయం దుష్టాన్ సంహృత్య

ఋషయోఽభ్యాగమన్సర్వే వధాయాసురరక్షసాం, ౪౩౪
 స తేషాం ప్రతిశుశ్రావ రాక్షసానాం తథా వనే. ౪౪
 ప్రతిజ్ఞాతశ్చ రామేణ వధస్సంయతి రక్షసాం,
 ఋషీణామగ్నికల్పానాం దండకారణ్యవాసినాం. ౪౫
 తేన తత్రైవ వసతా జనస్థాన నివాసినీ,
 విరూపితా శూర్పణఖా రాక్షసీ కామరూపిణీ. ౪౬
 తతశ్శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తా సర్వరాక్షసాః,

గృహ్లాంతిత్వసురాణి-అసురాణిచ తాని రక్షాంసిచేతి కర్తృభారయః-తేషాం వధాయ వధం కారయితుం ప్రార్థయితుం వా-క్రియార్థోపపదస్య కర్తృణి స్థానిన ఇతి చతుర్థి-అభ్యాగమక్ అభిముఖితయా ఆగతాః-నహ్యభిముఖ్యాదన్యచ్ఛరణాగతిర్నామాస్తీ-‘సత్సు కార్యవతాం పుంసామలమేవాగ్రతస్థితిః’ యద్వా - వనే వసత స్తస్యాసురరక్షసాం వధాయాభ్యాగమ నిత్యుభయత్రాన్వయః - కాకాక్షీన్యా యాత్ - మధ్యమణిన్యాయాద్వా. ౪౩౪. మునీనాం దుర్దశామాలోక్య తద్విరోధినిరసనం ప్రతిజ్ఞాత మిత్యాహ - సతేషామితి. సరామః రాక్షసానాం వనే దండకారణ్యే - తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రతిశుశ్రావ-యథా తైరర్థితం తథా ప్రతిజ్ఞ ఇత్యర్థః-‘ఆశ్రవస్సంగరస్సంధా ప్రతిశ్రవస్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞాచే’తి హలాయుధః. ౪౪. మునిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ కోర్థ ఇత్యత్రాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి. రామేణ ప్రతిజ్ఞాతోర్థస్తు-అగ్నికల్పానామిషన్నూయన మగ్నిసాదృశ్యం ప్రాప్తానాం - ఈషదసమాప్తా, కల్పశబ్దేశ్యదేశీయర ఇతి కల్పప్రత్యయః-అతఏవ దండకారణ్యవాసినాం ఋషీణాం-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ - సంయతి యుద్ధే - సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజినమిద్యుధ ఇత్యమరః - రక్షసాం వధః - కర్తృకర్తృణోః కృతీతి కర్తృణి షష్ఠీ-ప్రతిజ్ఞాతంత్యితి పాఠే సామాన్యే నపుంసకం-ప్రతిజ్ఞాతం వస్తువధ ఇత్యర్థః. ౪౫. అథ ప్రతిజ్ఞానిర్వాహబీజముపక్షిపతి - తేనేతి. తత్రైవ జనస్థానే-వసతా తేన రామేణ - జనస్థానే నివసతీతి జనస్థాననివాసినీ - సుప్యజాదౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యఇతిణినిః-కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి కామరూపిణీ - శూర్పణఖానఖా యస్యాస్యా శూర్పణఖా-పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితి జీష్ప్రతిషేధః-శూర్పణఖాఖ్యా రాక్షసీ విరూపితా కర్ణనాసికాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా-రామస్య దక్షిణోబాహురితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వా ద్రామస్య విరూపకరణకర్తృత్వోక్తిః - శూర్పణఖీతి పాఠేన సా సంజ్ఞా. ౪౬. తత ఇత్యాదిసార్థశ్లోకమేకం వాక్యం - తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తా యుద్ధార్థం సన్నద్ధా-సర్వరాక్షసాః చతుర్థశ సహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాః.

అస్తాః రక్షిష్యతీతి నిశ్చిత్వ రాఘవం శరణమాగతా ఇత్యర్థః. ౪౩౪. సతేషామితి. సరామః రాక్షసానాం వనే రాక్షసావాసభూతే వనే-తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రార్థనా వచనం ప్రతిశుశ్రావ అంగీచకారేత్యర్థః. ౪౪. అంగీకృతమర్థమాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి. రామేణ అగ్నికల్పానాం అగ్నిసదృశానాం దండకారణ్యవాసినామృషీణాం సన్నిధావితి శేషః-సంయతి యుద్ధే ప్రాప్తకాలే రక్షసాం వధః ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి సంబంధః. ౪౫. తేనేతి. తేన రామేణ తత్రైవ దండకారణ్యంతర్భూత పంచవట్యామేవ వసతా జనస్థాననివాసినీ జనస్థానం నామ దండకారణ్యే రావణస్య బలనివేశస్థానం-కామరూపిణీ కామేనేచ్ఛయారూపమస్యా అస్తీతి తథా - శూర్పణఖా విరూపితా కర్ణనాసాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా. ౪౬. తత ఇతి. తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తా-యుద్ధార్థం సన్నద్ధా-సర్వరాక్షసాః చతుర్థశ సహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాః - తేష్వపి ప్రధానభూతాన్నిర్ది

ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం.

నిజఘాన రణే రామస్తేషాంచైవ పదానుగాఁ,

౪౭౪

వనే తస్మిన్నివసతా జనస్థాననివాసినాం.

రక్షసాం నిహతాన్యాసన్ సహస్రాణి చతుర్దశ,

౪౮౪

తతో జ్ఞాతివధం శ్రుత్వా రావణః క్రోధమూర్ఛితః.

సహాయం వరయామాస మారీచం నామ రాక్షసం,

౪౯౪

వార్యమాణస్సుబహుశో మారీచేన సరావణః.

నవిరోధో బలవతా త్తమో రావణ తేన తే,

౫౦౪

అనాదృత్య తు తద్వాక్యం రావణః కాలచోదితః.

తేష్వపి ప్రధానం-ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం చైవేతి నిపాతస్వయసముదాయస్స ముచ్చయార్థః - తేషాం పూర్వోక్తరాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ-పదానుగాఁ అనుచరాంశ్చ-రణే యుద్ధే - నిజఘాన హతవాఁ - యద్వా - ఖరాదీన్ తేషాం పదానుగాఁ సర్వరాక్షసాంశ్చ నిజఘానేతి యోజనా. ౪౭౪. హతాఁ రాక్షసాన్ పరిసంచప్తే-వనఇతి. తస్మిన్ వనే నివసతా రామేణేత్యనేనాసహాయత్వం దర్శితం - జనస్థాననివాసినామిత్యనేనారణ్యవర్తిత్వేనాతిఘోరత్వముక్తం - రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీతి యాగపద్యముక్తం - నిహతానీతి నిశ్శేషత్వముచ్యతే - సహస్రాణీతి సంఖ్యే యయోరభేదేన నిర్దేశః - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాని సైన్యాని వా. ౪౮౪. వినం రామస్య సత్యప్రతిజ్ఞ త్వే దర్శితే సీతాయాః పురుషకారత్వం వక్తుం బీజముపక్షిపతి-తత ఇతి. తతః ఖరాదివధానంతరం-జ్ఞాతివధం ఖరవధం-ఖరస్య జ్ఞాతిత్వం స్వమాతృష్వసుః విశ్రవసో జాతత్వాదిత్యారణ్యవర్సణి వ్యక్తం-శ్రుత్వా అకంపనశూర్పణఖాముఖేన జ్ఞాత్వా-రావణః-రాతి రావయతీతి రావణః-పత్యత్యుత్తరకాండే - 'యస్తాల్లాకత్రయం హ్యేతద్రవితం భయమోహితం, తస్తాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా తేన భవిష్యసీ'తి, యద్వా విశ్రవసోపత్యం రావణః-శివాదిగణే విశ్రవసో విశ్రవణరవణ ఇతి పాతాత్ రవణాదేశః ఆచ - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన మూర్ఛితో మూఢః-మూర్ఛితో మూఢసో చ్ఛ్చాయావితి వైజయంతీ. సచాయం మూర్ఛితేర్నిష్ఠా - మూర్త ఇతి తద్రూపత్వాత్ - కింతుమూర్ఛాస్యసంజాతేతి మూర్ఛితః - తారకాదిత్వాదితచ్ - మారీచం నామ రాక్షసం సహాయం వరయామాస. ౪౯౪. వార్యమాణ ఇతి. అత్రాంతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - సరావణః - హేరావణ - తే బలవతా ఖరాదిమ దృష్టాపదానవతా-బలీయసా తేన రామేణ విరోధో న త్తమో న యుక్తః- 'త్తమస్త్రీషు హితే యోగ్యే యుక్తే శక్తా పటావపీ'తి శబ్దరత్నాకరే, ఇతి సుబహుశో ముహుర్దుహుః - వార్యమాణోభూత్. ౫౦౪. అనాదృత్యేతి. రావణః కాలచోదితః కాలేన మృత్యునా ప్రేరితస్సన్ - తద్వాక్యం మారీచవాక్యం అనాదృత్య - సహమారీచః మారీచసహితః - తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి సమాసః - వోపసర్జన్యేతి సహశబ్దస్య సభావాభావః - తదా తస్మి శతి, ఖరమితి - తేషాం పూర్వోక్తరాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ - పదానుగాఁ అనుచరాంశ్చ-రణే నిజఘానేతి సంబంధః. ౪౭౪. హతాఁ ప్రధానాన్ సంచప్తే వనఇతి. తస్మిన్నివసతా - రామేణేతిశేషః. ౪౮౪. తతఇతి. తతః ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం అకంపనశూర్పణఖాముఖేన శ్రుత్వా - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తస్సన్ - మారీచం నామ రాక్షసం సీతాహరణే సహాయం వరయామానేతి యోజనా. ౪౯౪. వార్యమాణ ఇతి. హేరావణ లోకబాధక అప్ర

జగామ సహమారీచ స్తస్యాశ్రమపదం తదా,

౧౧౫

తేన మాయావినా దూర మపవాహ్యా నృపాత్తజౌ.

జహీర భార్యాం రామస్య గృధ్రం హత్వా జటాయుషం,

౧౧౬

గృధ్రం చ నిహతం నృష్ట్యా హృతాం శ్రుత్వా చ మైథిలీం.

రాఘవశ్శోకసంతప్తో విలలాపాకులేంద్రియః,

౧౧౭

తతస్తేనైవ శోకేన గృధ్రం దగ్ధ్వా జటాయుషం.

నేనైవ కాలే - తస్య ఖరదూషణాదిహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్య - ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం - 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్యం' ఖివస్తు' ష్విత్వమరః - జగామ ప్రాప్. ౧౧౫. తేనేతి. మాయా వినా ప్రశస్తమృగమాయావతా - అస్తాయామేధాస్తజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - లోభనీయ విచిత్రకనకమృగవేషధారిణేత్యర్థః - తేన మారీచేన ప్రయోజ్యేన - నృపాత్తజౌ దశరథపుత్రా - దూరం యథా భవతి తథా అపవాహ్యా అపసార్య - దృశ్యాదృశ్యతయా రామం రామస్వరతుల్యస్వరేణ లక్ష్యణం చ దూరం నిస్సార్యేత్యర్థః - మధ్యే సీతావిమోచనాయ ప్రాప్తం జటాయుషం జటాయు ర్నామకం గృధ్రం హత్వా మరణపర్యవసాయినీం హింసాం కృత్వా రామస్య భార్యాం నిత్యాన పాయినీం సీతాం జహీర హృతవాక్ - అత్రాస్యం వ్యాదాయ న్వపితితి వదపూర్వకాలే క్త్వా ప్రత్యయః - సీతాం హృత్వా జటాయుషం జఘనేత్యర్థః - అత్ర మాయానిర్మితా సీతైవాపహృతా స్వయ మగ్నావంతర్హితా అతఏవ మాయాసీతాయామగ్నిప్రవిష్టాయాం నిజసీతాయా ఉత్థానం యథాకథంచి త్లోకాపవాదాత్ పునస్సంత్యాగశ్చోపపద్యత ఇత్యాహుః. ౧౧౬. గృధ్రం చేతి. మృగరూపమారీచ హననం పర్ణశాలాయాం సీతాయా అదర్శనేన తదన్వేషణం చకారేణ సముచ్చయతే - నిహతం ముమూర్షుం - గృధ్రం జటాయుషం దృష్ట్వా - తద్వచనాత్ - మైథిలీం సీతాం - హృతాం రా వణేనాపహృతాం శ్రుత్వా - రాఘవః శోకేన సంతప్తః సమ్యక్తప్తస్య సీతాయా అదర్శనేన తప్తః జటాయుర్తరణేన సుతరాంతప్తః అతఏవ వ్యాకులేంద్రియః కలుషితసర్వేంద్రియస్య విలలాప పరిదేవన మకరోత్ - 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః, 'రాజ్యాద్యభింశో వనే వాసస్సీతా నష్టా హతోద్వి జః, ఈదృశీయం మమాలక్ష్యే ర్నిర్దహేదపి పావకం' అత్ర రాఘవమైథిలిశబ్దాభ్యాం కులద్వయావద్య కరమిదమపహరణమితి శోకాతిశయహేతురుచ్యతే - నను విష్ణ్వవతారభూతస్యాస్య కథం శోకమో హా సంభవత ఇతి - సంభవత ఏవ పురుషధౌరేయస్య యది హి లోకోత్తరగుణవిశిష్టవస్తువినాశేపి తా న స్యాతాం తర్హి స కథం పురుషధౌరేయస్స్యాత్ - తచ్చ కథ మతిసుందరం స్యాత్ - తయోరుభయో ర్నమస్కార ఏవ స్యాత్ - వక్ష్యతి చ మహాపురుషగుణమణివర్ణనప్రకరణే - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇతి - మారుతిశ్చ వక్ష్యతి - 'దుష్కరం కృతవాక్ రామో హీనో యదన యాప్రభుః, ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతీ'తి. ౧౧౭. తత ఇత్యర్థత్రయమేకం వాక్యం.

మేయబలేన తేన రామేణ విరోధో న క్షమ ఇతి బహుశో వార్యమాణోపి స రావణః కాలచోది తస్య తద్వాక్యమనాదృత్య - సహమారీచః - తస్య ఖరదూషణహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్యాశ్రమపదం జగామేతి యోజనా. ౧౧౬. గృధ్రం చేతి. నిహతం కంఠగతప్రాణం - శ్రు త్వా గృధ్రముఖాదితి శేషః - విలలాప పర్యదేవయత్ - ఆకులేంద్రియః ఆకులానిశోకపరవశాని ఇం ద్రియాణి యస్య స తథా. ౧౧౭. తత ఇతి. తతః ప్రలాపానంతరం - తేనైవ శోకేన - రావణేన సీతా

మార్గమాణో వనే సీతాం రాక్షసం సందదర్శమా.

కబంధం నామరూపేణ వికృతం ఘోరదర్శనం.

౧౧౫

తం నిహత్య మహాబాహు ర్దదాహ స్వర్గతశ్చ సః,

౧౧౫౪

తేనైవ శోకేన గృధ్రహననజనితేనైవ శోకేన సీతాపహరణజతో కలవ్యధరేనేత్యర్థః - తతః వ్యాప్తో రామః గృధ్రం తిర్యగ్విశేషమపి జటాయుషం - పితృసఖత్వాత్ శేషికార్యాయ త్యక్తప్రాణత్వా చ్చ-దగ్ధాబ్రహ్మమేధేన సంస్కృత్య - 'యత్తు ప్రేతస్య మర్త్యస్య క్షయంతి ద్విజాతయః, తత్స్వర్గ గమనం తస్యక్షీప్రం రామో జజాపహే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్ - ముక్తత్యక్తశరీరత్వాచ్చేదం బ్రహ్మ మేధమర్హతి - తథోక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్క్రూతే నిధనం యస్తాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్తాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ'తి సామాన్యశోచ్యం క్తం యథా ఆగ్నేయే. 'విష్ణోః కార్యం సముద్దిశ్య దేహత్యాగో యతః కృతః, తతో వై నుంతమాసాద్య ముక్తో భవతి మానవ' ఇతి, అశ్వమేధికే చ, 'ప్రాణాం స్త్యజతియోమర్త్యో మాం ప్రవన్నోపి మత్క్రూతే, బాలసూర్యప్రకాశేన వ్రజేద్యానేన మద్భూహ' మితి, అత్రాపి వక్ష్యతి, 'యా గతిర్యజ్ఞశీలానామహితాగ్నేశ్చ యాగతిః, అపరావర్తినాం యా చ యాచభూమిప్రదాయినాం, మయా త్వం:సమున్నతాతోగచ్ఛలోకాననుత్తమా' నితి-అత్రాపరావృత్తిర్న చ పునరావర్తత ఇత్యుక్తా ముక్తిరేవ - నతు సుదౌ అపరాయనం-తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తదనుగ్రహ్యత్వాభావాత్-న చ సంస్కారాభావే సుకృతఫలస్యామిత్వత్వై తత్కరణేన తదనుగ్రహ్యత్వమితి వాచ్యం - తిరశ్చోచ్చ యజ్ఞానధికారేణ తస్య తదభావేన తస్య తదనుగ్రహ్యత్వాత్ - అంగిఫలనైవ్యాంగఫలత్వేనోపాసనాంగానాం యజ్ఞదానాదీనామపి ముక్తిరేవ ఫల మిత్యభిప్రాయేణ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామిత్యాద్యుక్తం - యద్వా - ఇమాక్ లోకాక్ కామా స్నీకామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా ముక్తస్య సర్వలోకసంచారసంభవాద్యగతి రిత్యుక్తం క్రమముక్తిపరమిదం వచనం - నన్వాత్తానం మానుషం మన్య ఇతి మనుష్యత్వం భావ యతః కథం పరత్వా సాధారణచిహ్నం మోక్షప్రదత్వముచ్యత ఇతిచేన్న-సత్యేన లోకాక్ జయ తీ'త్యుక్తస్య సర్వలోకజయస్యమానుషత్వేష్యవిరోధాత్ - ఏవంజటాయుషం దగ్ధ్వా వనే తాం మార్గమాణః అన్వేషణం కుర్వత్ - మృగ అన్వేషణ ఇత్యస్తాద్ధాతోశ్శానచీ - ఆభృషాద్వేతి వికల్ప జ్ఞజభావః - రూపేణ శరీరేణ వికృతం వికారయుక్తం - యనాంగవికార ఇతి తృతీయా - మక్షీ నిక్షీప్తమస్తక మిత్యర్థః - ఘోరదర్శనం భయంకరదర్శనం - కబంధం కబంధాకారత్వాత్ కబంధ నామకం రాక్షసం - దదర్శ - హేతి ఖేదే - అమృతమన్వేషతా కాలమూటమలంభీత్యర్థః - యద్య వ్యయం దానవవీచ-తథాపి రాక్షసప్రకృతిత్వా తథోక్తమితి జ్ఞేయం. ౧౧౫. తమితి. మహాబాహుః కబంధభుజనికర్తనక్షమభుజః - రామః తం కబంధం నిహత్య-తత్ప్రార్థనాయా దదాహ దగ్ధవాక్ - సచ కబంధో దాహేన హేతునా - స్వః స్వర్గం-గతః - ఇదమర్థమేకం వాక్యం. ౧౧౫౪- సచేతి.

హృతేతి నివేద్య మృతజటాయుర్విషయశోకేనైవ ఉపలక్షితః - జటాయుషం దగ్ధ్వా విధినా సం స్కృత్య - సీతాం వనే మార్గమాణః - రూపేణ వికృతం కబంధం సందదర్శేతి సంబంధః.

తి. తేనైవశోకేన నివృత్తిహేతుమప్రాప్తేన అభిభూయమానవీచ సక్ గృధ్రం రావణేన సీతా అప హృతేతి నివేద్యమృతం-దగ్ధ్వా విధినా సంస్కార్య. ౧౧౫. *తమితి. తం కబంధం నిహత్య దదాహ-స చస్వర్గతః-స్వర్గం ప్రాప్తవాక్ - స్వర్గగమనయోగ్యం స్వకీయం గంధర్వరూపం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౧౧౫౪. స కబంధః - హే రాఘవ శబరీం శబరస్త్రియం ధర్మచారిణీం శ్రవణకీర్తనాది భగవద్ధర్మాచరణ

సచా స్యకథయామాస శబరీం ధర్మచారిణీం.

శ్రమణీం ధర్మనిపుణా మభిగచ్ఛేతి రాఘవ,

౫౬౪

సోఽభ్యగచ్ఛన్తహ తేజాశ్శబరీం శత్రుసూదనః.

శబర్యా పూజితస్సమ్యగ్రామో దశరథాత్మజః,

౫౬౫

పంపాతీరే హనుమతా సంగతో వానరేణ హ.

౫౬౬

సః స్వర్గం గచ్ఛన్ కబంధోపి-అస్య ఉపకారస్త్వత్త్వా త్తనసూకాశే స్థిత్యా - ధర్మచారిణీం గురు శుశ్రూషాది ధర్మాచరణశీలాం-అచార్యాభిమానరూప చరమ పర్వనిష్ఠామిత్యర్థః- 'పాదమూలం గమిష్యామి యానహం పర్యచారిష' మితి వక్ష్యమాణత్వాత్, ధర్మే అతిథిసత్కారరూపే నిపుణాం సమర్థాం- ధర్మసూక్ష్మజ్ఞా మిత్యర్థః రామస్సమాగమిష్యతీతి స్వాదూని ఫలాన్యాస్వాద్యాస్వాద్య పరీక్ష్య నిక్షిప్త వతీ ఫలానీతి ప్రసిద్ధిః-శ్రమణీం పరివ్రాజికాం- 'చతుర్థమాశ్రమం ప్రాప్తా శ్రమణానామతే స్త్వతా' ఇతి స్మరణాత్ - శబరీం ప్రతిలోమస్త్రీయం - తదుక్తం నారదీయే, 'నృపాణాం వైశ్యతో జాత శ్శబరః పరికీర్తితః, మధూని వృక్షాదానీయ విక్రీణీతే స్వవృత్తయ' ఇతి. జాతేరస్త్రీ విషయాదితిజీష్- అభిగచ్ఛ అభిముఖ్యేన గచ్ఛేతి రాఘవం కథయామాస - రాఘవ ఇతిపాతే-తస్యోత్తరశ్లోకేన్వయః- రాఘవేతి పాతే-హే రాఘవ శబరీమభిగచ్ఛేత్యస్య రామస్య కథయామాసేత్యర్థః-అత్ర భాగవతభక్తి మహిమ్నా హీనజాతేరప్యభిగంతవ్యత్వ ముక్తం. ౫౬౪. స ఇతి. మహాతేజాః చరమపర్వనిష్ఠజనలిప్స యాతీసంతుప్తస్సరాఘవః-శత్రుసూదనః గమిష్యామ్యక్షయాన్-అన్యోన్యకాత్-త్వత్ప్రసాదాదరిందమేత్యుక్త రీత్యా తత్ ప్రాప్తిప్రతిబంధకనివర్తకః-సాత్పద్యోరితివత్వాభావః-శబరీం నీచత్వసీమాభూమి భూతాం- అభ్యగచ్ఛదితి సాశీల్యాతిశయోక్తిః-దశరథాత్మజః రామశ్శబర్యా సమ్యక్పూజితః-వృష్టివర్ష సహస్రాణి పంథ్యస్య దశరథస్య ప్రసాదేత్యంతాదరకృతభోజనాదప్యతిశయితం తత్కాలమాత్ర సమాగతశబరీ సమర్పితమృష్టాన్నమితి భావః - శరభంగాదిభిరగస్త్యాంతైః కృతం పూజామాత్రం-శబర్యా కృతం తు సమ్యక్పూజా-తస్యా శ్చరమపర్వనిష్ఠత్వాదితి భావః-ఉక్తం హి- 'మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవే'దితి, యద్వా - సమ్యక్పూజనం పరీక్షితరనైః ఫలైర్భోజనం - పూజిత ఇత్యత్ర మతిబుద్ధి పూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానే క్తః, తథాచ శబర్యేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కథం నపక్షీతి చేత్-అత్ర కేచిదాహుః-ఆర్షష్షమ్యభావ ఇతి-అన్యేతు నాయం వర్తమానే క్తః కింతు భూతే-తద్యోగే చ నలూకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా పక్షీప్రతిషేధాత్ప్రతీయైవేతి-వస్తుతః పూజాస్య సంజాతేతి పూజితః, తారకాదిత్వాది తచ్ఛత్రయః-అనేన తృతీయా భవత్యేవ. ౫౬౫. ఏవ సత్య ప్రతిజ్ఞత్వప్రధాన మారణ్యకాండచరితం సంగృహ్య మిత్రకార్యనిర్వాహకత్వపరాం కిష్కింధాకాండకథాం సంగృహ్యతి - పంపేతి. పంపానామపద్మసరః తస్యాస్త్రీ రేలటకానన ఇత్యుద్ధీపకసన్నిధానోక్తిః - హను

శీలాం-ధర్మనిపుణాం సామాన్యవిశేషరూపధర్మనిపుణాం - శ్రమణీం చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాం-జితేంద్రియత్వపూర్వకమోక్షోపయుక్తాచారనిష్ఠా మిత్యర్థః-ఏవంభూతాం భక్తామభిగచ్ఛేతి అస్య రామస్య కథయామాసేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాతే త్వయముత్తరశేషః. ౫౬౪. సోభ్యగచ్ఛదితి. స్పష్టమేతత్. శబర్యేతి. సమ్యక్పూజితః యథావిధి అర్ఘ్యాది ఫలసమర్పణాంతోపచారేణార్చితః. ౫౬౫. పంపాతీర ఇత్యాదినా కిష్కింధాకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే. పంపాతీర ఇతి. సంగతః-రామ ఇత్యనుషజ్యతే-హేతి హర్షే. ౫౬౬. హనుమదితి. హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవో యు

హనుమద్వచనాచ్చైవ సుగ్రీ వేణ సమాగతః,

౧౮౫

సుగ్రీవాయచ తత్సర్వం శంసద్రామో మహాబలః.

ఆదిత స్తద్యథా వృత్తం సీతాయాశ్చ విశేషతః,

౧౮౬

సుగ్రీవశ్చాపి తత్సర్వం శ్రుత్వా రామస్య వానరః.

చకార సఖ్యం రామేణ ప్రీతశ్చై వాగ్నిసాక్షికం,

౧౮౭

మతా ప్రశస్తహనునా-వీరకిణాంకితముభేనేత్యర్థః-వానరేణ సంగతః సమాగతః - రామఇతిశేషః - హేతి-హరే-విరహిజనప్రావహారిణి పంపాపవనే స్వకామిసేఘటకసమాగమోయం చోరైర్విప్రహృత సర్వస్వస్య స్వజనముఖావలోకనవదతీవాశ్వాసనమితి మునీరర్థః - హనుమతా కాగతిరిహేదాసీ మిత్యలిమాత్ర పర్యాకులతాదశాయాం విజయకిణాంగవదనవలౌ పురుషేణ సంగమో యదృచ్ఛయా సంజాతః-వానరేణేతి విశేషణేన రావణవల్ సన్న్యాసివేషరహితాయా స్వవేషేణ సమాగమాద్విశ్వసనీయతా ద్యోత్యతే. ౧౮౫. హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీ వేణ సమాగతః-ప్రవేతి సహజసముదాయస్సముచ్చయార్థః-అనుకూలపురుషకారలాభా దుచితమిత్రలాభో జాతఇతి భావః - ౧౮౫. ౧౮౬ సఖ్యహేతుం రహస్యోద్భేదం దర్శయతి-సుగ్రీవాయేతి. మహాబల ఇత్యనేన వృత్తస్తరణకాలిక కార్యగోపనహేతు ర్దైర్యముచ్యతే-రామః ఆదితః జన్తన ఆరభ్య తత్ప్రసిద్ధం-సర్వం వృత్తం సుగ్రీవాయ శంసత్-అనిత్య మాగమశాసనమిత్యడభావః-అకథయదిత్యర్థః-సీతాయా స్తద్వృత్తం చ రావణవ్యాసత్వాదికం యథా వృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - పదార్థానతివృత్తా వ్యవ్యయాభావః-తదన్వేషణస్యావశ్యకర్తవ్యతయా విశేషేణాశంసత్. ౧౮౫. సుగ్రీవ ఇతి. చాపీతినిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - వానరస్సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం పూర్వోక్తం వృత్తాంతం శ్రుత్వా ప్రీతః-రామస్య ప్రయోజనాపేక్షిత్యా న్నామకమపి ప్రయోజనం నివర్తయిష్యతీతితుప్తస్స - అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ప్రజ్ఞా యస్య తదగ్నిసాక్షికం - శేషాద్విభాషేతి కప్పిత్యయః - రామేణ సఖ్యం సఖత్వం - సఖ్యుర్యితిభావార్థే యప్రత్యయః - చకారకృతవాక్ - వానరరామశబ్దాభ్యాం సఖ్యస్యాసదృశత్వం వ్యంజితం - తేన చ రామస్య సౌశీల్యతిశయో వ్యజ్యతే - గుహస్య హీనమనుష్యజాతితయో తత్సఖ్యం సౌశీల్య హేతుః - తత్రాపి స్త్రీత్వేన శబర్యభిగమనం తతస్తరాం సౌశీల్యం - సుగ్రీవస్య తిర్యక్త్వేన తతస్తమాం సౌశీల్యమితి భావః. ౧౮౫. తతఇతి. తతః సఖ్యకరణానంతరం - దుఃఖితేన - పరమసుహృద్భూతరామసన్నిధానాదుద్బుద్ధపూర్వ వృత్తతయా బాష్పం ముంచతేత్యర్థః - వానరరాజేన సుగ్రీవస్త్యంగమపేక్షత ఇత్యాదిరూపం హనుమద్వచనం. ౧౮౫. సుగ్రీవాయేతి. మహాబలా రామః - ఆదితః జన్తన ఆరభ్య తత్ ప్రసిద్ధం - వృత్తం సీతాయా స్తద్వృత్తం చ రావణ హృతత్వాదిసర్వం - సుగ్రీవాయ - విశేషతః విశేషేణ - యథావృత్తం వృత్త మనతిక్రమ్య - శంసత్-అడభావ ఆర్థః, మహాబల ఇతి విశేషణసామర్థ్యాత్సహాయమంతరేణ సర్వనిర్వాహకత్వేపి లోకరీతిమనుస్మత్య సుగ్రీవ సహాయముద్దిశ్య సర్వమకథయదిత్యవగమ్యతే. ౧౮౫. సుగ్రీవఇతి. వానరః సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం శ్రుత్వా స్వసమానదుఃఖమహాబల సంబంధలాభాత్ సుప్రీతస్స రామేణ అగ్నిసాక్షికమేవ అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ప్రజ్ఞా యస్య తత్తథోక్తం సఖ్యం సఖత్వం చకారేతి యోజనా. ౧౮౫. తతఇతి. వానరరాజేన సుగ్రీవేణ - దుఃఖితేన సుహృత్సన్నిధౌ స్మృతదుఃఖేన - వైరస్యానుకథనం ప్రశ్నంప్రతి - వాలినా సహతవవైరం కథమభూది

తతో వానరరాజేన వై రానుకథనం ప్రతి.

రామాయావేదితం సర్వం ప్రణయాద్ధుగళి తేన చ,

౬౦౪

ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తదా వాలివధం ప్రతి.

వాలినశ్చ బలం తత్ర కథయామాస వానరః,

౬౦౫

సుగ్రీవశ్శంకితశ్చాసీన్నిత్యం వీర్యేణ రాఘవే,

౬౦౬

రాఘవప్రత్యయార్థం తు దుందుభేః కాయముత్తమం,

దర్శయామాస సుగ్రీవో మహాపర్వతసన్నిభం.

౬౦౭

వేణ - కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి కర్తరి తృతీయా - వైరస్య వాలివిరోధస్య అనుకథనం అను
కూలకథనం ప్రశ్నానుకూలము తరమిత్యర్థః-వాలినా సహ తవ కుతో వైరమాసీదిత్యేవం ప్రశ్న-తం
ప్రతి వక్తవ్యం సర్వం రహస్య ప్రకాశరూపం ప్రణయాత్ సేహాత్ విస్రంభాద్వా-ప్రణయాస్త్య
మి 'విస్రంభయాచ్ఛా ప్రేమాణ' ఇత్యమరః, రామాయావేదితం ఆసమంతాదుక్తం - కార్తేన్న్యనోక్త
మిత్యర్థః. ౬౦౪. ప్రతిజ్ఞాతం చేతి. చశబ్దో భిన్నక్రమః-రామేణ చ తదా ఆవేదనానంతరకాలే వాలి
వధం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాతం-వాలివధ ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః-భావే క్తః-వానరసుగ్రీవశ్చ తత్ర ఋశ్యమూ
కే వాలినో బలం - 'సముద్రాత్పశ్చిమాత్పూర్వం దక్షిణాదపి చోత్తరం, క్రాంత్యనుదితే సూర్యే
వాలీ వ్యవగతక్లమ' ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణం బలం-ఉత్సాహవర్ధనాయ కథయామాస. ౬౦౫. సుగ్రీ
వ ఇతి. సుగ్రీవో రాఘవే విషయే వీర్యేణ హేతునా - నిత్యం. దర్శనమారభ్య సాలభేదనపర్యంతం
ముహుర్ముహుర్వా శంకిత ఆసీచ్ఛ - ఆయం వాలితుల్యవీర్యోన వేతి శంకితవానిత్యర్థః - నిత్యశబ్దస్య
వీఘ్నపరత్వం మహాభాష్యే నిత్యప్రహసితో నిత్యప్రజ్వలిత ఇతి - మతిబుద్ధిత్యాదిసూత్రే శంకి
తాదమోఽప్యర్థసిద్ధా ఇతి సూచనాత్-కర్తరి నిష్ఠా. ౬౦౬. రాఘవేతి. తుశబ్దోవిశేషవాచీ-నకేవలంశంకి
తోఽభూత్ కింతు ప్రత్యయార్థమన్యద్దర్శయామాస చేత్యర్థః. రాఘవప్రత్యయార్థం రాఘవవిషయజ్ఞానా
ర్థం-రామబలవిజ్ఞానార్థ మిత్యర్థః-రామవిషయ విశ్వాసజననార్థమితి వా-ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞానవిశ్వా
సహేతుష్విత్యమరః. దుందుభేః దుందుభ్యాఖ్యస్య వాలిహతస్యాసురస్య - ఉత్తమం అశిథిలం అత
నివ మహాపర్వతసన్నిభం ఉత్తమం ఉన్నతం వా కాయం కాయాకారాస్థి దర్శయామాస రామా
యేతి శేషః .. వాలీ ఏతదస్థి పాదాగ్రేన్యస్య ఊర్ధ్వం క్షిపతీత్యుక్త్వా దర్శయామాసేత్యర్థః ౬౦౭. ఉత్
స్థయిత్వేతి. మహాబలః అపగిమేయబలః మహాబాహుః బలానుగుణకార్యకరణసమర్థభుజః

త్యేవం రూపం ప్రతీత్యర్థః-రామాయ ప్రణయాత్ ప్రత్యుత్తర మావేదితుం సాకల్యేనోక్త మిత్యర్థః.
౬౦౪. ప్రతిజ్ఞాతమితి. తదా వైరవృత్తాంతశ్రవణానంతరకాలే రామేణ వాలివధం ప్రతి ఉద్దిశ్య-అవ
శ్యం వాలినం వధిష్యామితి ప్రతిజ్ఞాతం, వాలిన ఇతి, తత్ర ఋశ్యమూకే-వానరః సుగ్రీవః వాలినో
బలం అరుణోదయమారభ్య సూర్యోదయాత్పూర్వమేవ చతుస్సముద్రాభిగమనాదికం వాలిపౌ
రుషం రామస్యోత్సాహవర్ధనార్థ మకథయ దిత్యర్థః. ౬౦౫. సుగ్రీవఇతి. అపిచ రాఘవే రాఘవవిష
యే - వీర్యేణ హేతునా-నిత్యం శంకితః సుగ్రీవ ఆసీత్. రామస్య వాలిహననసామర్థ్యమస్తి వా న
వేతి సుగ్రీవో నిత్యమశంకిష్టేత్యర్థః. ౬౦౬. రాఘవేతి. రాఘవబలపరిజ్ఞానార్థం మహాపర్వత సన్ని
భం - దుందుభేః, కాయం వాలినా హతస్య దుందుభినా మ్నాఽసురస్య దేహం-రామాయ దర్శయా
మాస ఇదం శరీరం వాలినా ఏతావద్దూరం క్షిప్తం ఇత్యుక్త్వా తద్దర్శయామా సేత్యర్థః. ౬౦౭. ఉత్
స్థయిత్వేతి. మహాబాహుః బాహోర్మహత్త్వం నామ అంగుళ్యేకదేశేన లోకవిరోధి సకలదైత్యాది

ఉత్ స్థయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః,
పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం దశయోజనం.

౬౧

బిభేద చ పున స్సాలాన్ సప్తై కేన మహేషుణా,
గిరిం రసాతలం చైవ జనయన్ ప్రత్యయం తదా.

౬౬

తతః ప్రీతమనాస్తేన విశ్వస్థ స్సమహాకపిః,

కిష్కింధాం రామసహితో జగామ చ గుహం తదా.

౬౭

రామః - అస్థి ప్రేక్ష్య స్థయిత్వా కియన్తాశ్చ మిదమిశ్యనాచ్యుత్య స్థిత్యా - ఇదార్హః - పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం దశయోజనం - ప్రాదిత్వాత్ సమాహరే జీబభావః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఉచ్చిక్షేప ఉద్యమ్య చిక్షేప-వ్యవహితాశ్చే త్యవసర్గస్య వ్యవహిత ప్రయోగః, వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠే నోత్తిస్యతే-తేన ద్వే ధనుశ్శతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః ౬౧. చిరం యుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం స్వయా తు స్వస్థేన శుష్క మిత్యనాశ్వసంతం ప్రతి ప్రత్యయాంతర మకరోదిత్యాహ-బిభేదేతి. తత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - పునశ్చ సప్తసాలాన్ సజ్జకతరూన్-తత్సమీపస్థం గిరిం రసాతలమితి-లోకేషు వృక్షలోకం చ-ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజనవార్థం-లక్షణ హేతోర్విరిణి శశ్పప్రత్యయః-ఏకేన మహేషుణా బిభేద - మహేషుణేత్యనేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ తప్తపరశుధారణం కృతమితి ధ్వన్యతే. ౬౬. తత ఇతి. తతః సాలాదిభేదనానంతరం తేనాతిమానవచరిత్రేణ విశ్వస్థః ఆయమవశ్యం వాలిహననక్షమ ఇతి విశ్వాసం ప్రాప్తః-ప్రీతమనాః అచిరాదేవ గాఙ్గాం లభ్యుఇతి సంతుప్త చిత్తః - మహాకపిః ఆత్మానం కసిరాజం మన్యమానః సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదా తస్మిన్నేవ కాలే కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం గుహం గుహావత్పర్వత మశ్వన ర్హసీం పురీం జగామ-చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే. ౬౭. తతః కిష్కింధాగమనానంతరం హరివరః అశ్వనః కసివరశ్వనిశ్చయవాన్ - హేమసింగళః స్వర్ణవత్ప్రింగళవర్ణః - హర్షప్రకరేణ నిచ్చిత్తవత్స్వర్ణ ఇన్ద్రధి - సుగ్రీవోహననశ క్తత్వం-తథా యుద్ధకాండే-సిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథ్వీవృక్షైశ్చైవ రాక్షసాన్, అంగుశ్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వరే'తి, మహాబలః ఆపరి ధృత్యబలా రామః-జ్ఞాని నోపి ముహ్యంతి కిం వనకపి రిత్యుత్ స్థయిత్వా ఉదారమిషడ్ధాన్యం కృత్వా - అస్థినిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజన పరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్. ౬౧. బిభేదచేతి. తదానీమార్ద్రం శరీరం ఇదాసీం శుష్కమితి సుగ్రీవస్య విమర్శే సతి-పునః ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ హేతౌ శశ్పప్రత్యయః - తదా తస్మిన్ కాలే-సప్తసాలవృక్షాన్ గిరిం తత్సమీపపర్వతం చ రసాతలం చ - షష్ఠో లోకో రసాతలం-ఏకేన మహేషు ప్రయోగేణైవ బిభేద-రామఇతి శేషః-ఏక సాల మాత్ర భేదనే అన్యవాలినా సావ్యశంకా జాయతే-తన్తాభూదితి తన్నివృత్త్యర్థం ఆచోదితానా మప్యన్యసాలగిరి ప్రస్థాదీనాం భేదనమితి మంతవ్యం. ౬౬. తత ఇతి. తతః సాలభేదనానంతరం - తేన సాలాదిభేదనేన-విశ్వస్థః విశ్వాసం ప్రాప్తః సర్వాత్మనా రామో దర్శనమాత్రేణ వాలినం హనిష్యతీతి విశ్వాసం ప్రాప్తః - ప్రీతమనాః కసిరాజ్య మచిరాద్దేవ మమ హస్తగతం భవిష్యతీతి సంతుష్టాంతరంగ ఇత్యర్థః-తదా తస్మిన్నేవ కాలే-కిష్కింధాం గుహం పర్వతాంతరావకాశే తత్ర నిర్మితత్వాత్ కిష్కింధాపి గుహాశబ్దే నోచ్యతే-జగామ చేతి యోజనా. ౬౭.

ఉత్ స్థయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః,
పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం దశయోజనం.

౬౧

బిభేద చ పున స్సాలాన్ సప్తై కేన మహేషుణా,
గిరిం రసాతలం చైవ జనయన్ ప్రత్యయం తదా.

౬౨

తతః ప్రీతమనాస్తేన విశ్వస్థ స్సమహాకపిః,

కిష్కింధాం రామసహితో జగామ చ గుహం తదా.

౬౩

రామః - అస్థి ప్రేక్ష్య స్థయిత్వా కియన్తాశ్చ మిదమిశ్యనాచ్యుత్య స్థిత్యా - ఇదార్హః - పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం దశయోజనం - ప్రాదిత్వాత్ సమాహారే జీబభావః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఉచ్చిక్షేప ఉద్యమ్య చిక్షేప-వ్యవహితాశ్చే త్యవసర్గస్య వ్యవహిత ప్రయోగః, వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠే నోత్తిస్యతే-తేన ద్వే భనుశ్చతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః ౬౧. చిరం యుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం స్వయా తు స్వస్థేన శుష్క మిత్యనాశ్వసంతం ప్రతి ప్రత్యయాంతర మకరోదిత్యాహ-బిభేదేతి. తత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - పునశ్చ సప్తసాలాన్ సజ్జకతరూన్-తత్సమీపస్థం గిరిం రసాతలమితి-లోకేషు వృక్షలోకం చ-ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజనవార్థం-లక్షణ హేతోర్విరిణి శశ్చప్రత్యయః-ఏకేన మహేషుణా బిభేద - మహేషుణేత్యనేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ తప్తపరశుధారణం కృతమితి ధ్వన్యతే. ౬౨. తత ఇతి. తతః సాలాదిభేదనానంతరం తేనాతిమాచక్షుచరిత్రేణ విశ్వస్థః ఆయమవశ్యం వాలిహననక్షమ ఇతి విశ్వాసం ప్రాప్తః-ప్రీతమనాః అచిరాదేవ గాఙ్గాం లభ్యుఇతి సంతుప్త చిత్తః - మహాకపిః ఆత్మానం కసిరాజం మన్యమానః సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదా తస్మిన్నేవ కాలే కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం గుహం గుహావత్పర్వత మశ్వన ర్హిసం పురీం జగామ-చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే. ౬౩. తతః కిష్కింధాగమనానంతరం హరివరః అశ్వనః కసివరశ్వనిశ్చయవాన్ - హేమసింగళః స్వర్ణవత్ప్రింగళవర్ణః - హర్షప్రకరేణ నిచ్చిత్తవత్స్వర్ణ ఇన్ద్రధి - సుగ్రీవోహననశ క్తత్వం-తథా యుద్ధకాండే-సిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథ్వీవృక్షైశ్చైవ రాక్షసాన్, అంగుశ్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వరే'తి, మహాబలః ఆపరి ధృత్యబలా రామః-జ్ఞాని నోపి ముహ్యంతి కిం వనకపి రిత్యుత్ స్థయిత్వా ఉదారమిషడ్ధాన్యం కృత్వా - అస్థినిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజన పరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్. ౬౧. బిభేదచేతి. తదానీమార్ద్రం శరీరం ఇదాసీం శుష్కమితి సుగ్రీవస్య విమర్శే సతి-పునః ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ హేతౌ శత్రుప్రత్యయః - తదా తస్మిన్ కాలే-సప్తసాలవృక్షాన్ గిరిం తత్సమీపపర్వతం చ రసాతలం చ - షష్ఠో లోకో రసాతలం-ఏకేన మహేషు ప్రయోగేణైవ బిభేద-రామఇతి శేషః-ఏక సాల మాత్ర భేదనే అన్యవాలినా సావ్యశంకా జాయతే-తన్తాభూదితి తన్నివృత్త్యర్థం ఆచోదితానా మప్యన్యసాలగిరి ప్రస్థాదీనాం భేదనమితి మంతవ్యం. ౬౨. తత ఇతి. తతః సాలభేదనానంతరం - తేన సాలాదిభేదనేన-విశ్వస్థః విశ్వాసం ప్రాప్తః సర్వాత్మనా రామో దర్శనమాత్రేణ వాలినం హనిష్యతీతి విశ్వాసం ప్రాప్తః - ప్రీతమనాః కసిరాజ్య మచిరాద్దేవ మమ హస్తగతం భవిష్యతీతి సంతుష్టాంతరంగ ఇత్యర్థః-తదా తస్మిన్నేవ కాలే-కిష్కింధాం గుహం పర్వతాంతరావకాశే తత్ర నిర్మితత్వాత్ కిష్కింధాపి గుహాశబ్దే నోచ్యతే-జగామ చేతి యోజనా. ౬౩.

శతయోజనవిస్తీర్ణం పుష్పవే లవణార్ణవం.

22

తత్ర లంకాం సమాసాద్య పురీం రావణపాలితాం,

దదర్శ సీతాం ధ్యాయంతీమశోకవనికాం గతాం.

23

నివేదయిత్వాభిజ్ఞానం ప్రవృత్తిం చ నివేద్య చ,

సమాశ్వాస్య చ వై దేహీం మర్దయామాస తోరణం.

24

పంచసేనాగ్రగాఢ హత్వా స్తమ్భమంత్రిసుతానపి,

శూర మక్షం చ నిష్పిష్య గ్రహణం సముపాగమన్.

25

అస్త్రేణోన్ముక్త మాత్మానం జ్ఞాత్వా వై తామహాద్వయాత్,

వచనాత్ - ఇతశ్శతయోజనాత్ పరే సముద్రమధ్యే లంకాయాం సీతా వర్తతే - ఇది సముద్రం తాం
పశ్యంతీతి వచనాచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం పుష్పవే-పుష్పా శతశేష్యర్థః. 22. తత్రేతి.
హనుమాన్ రావణపాలితాం లంకాం సమాసాద్య - తత్ర లంకాయాం - అశోకవనికాం అంతః
పురోద్ధానం - గతాం - ధ్యాయంతీం రామమేవ నైరుపర్యేణ స్మరంతీం సీతాం దదర్శ. 23.
నివేదయిత్వేతి. తతో హనుమాన్ అభిజ్ఞాన మంగుళీయకరూపం రామచిహ్నం - నివేదయిత్వా -
సమర్ప్య - అనిత్యత్వాత్ సమాసేపి ల్యబభావః - అతఏవ వ్యాసకారిః చా ఛందసీతివక్త
వ్యేక్త్యాపి ఛందసీతి వచనమసమాసేపి ల్యబర్థం - తేనార్చ్యదేవానాగత ఇతి సిద్ధమితి - అనే
వ్యభిచారేణ సమాసేల్యబ్విధేరనిత్యత్వం సిద్ధమేవ - ప్రవృత్తిం సుగ్రీవసఖ్యకరణ సేనాసమూహీ
కరణప్రభృతి రామాగమనవృత్తాంతం - 'వార్తాప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః - చకా
రాత్ 'నైవ దంశాన్న మశకాన్న కీటాన్న సరీసృపాన్, రాఘవోవసయేద్దాత్రాత్వద్దతేనాంత
రాత్త నే' తి రామస్య నీతైకపరాయణత్వాదికం సముచ్ఛీయతే, నివేద్య - ఉక్త్వాచ - వై దే
హీం సమాశ్వాస్య - సద్యస్తే కాంతస్సమాగమిష్యతీతి సాంక్షియత్వా - తోరణం అశోక
వనికాబహిర్ద్వారం - మర్దయామాస - 'తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమి'త్యమరః. 24. పంచసేతి. అగ్రే
గచ్ఛంతీత్యగ్రగాః - సేనాయా అగ్రగాసేనాగ్రగాః - అంతాదిష్వపాతేష్యనేష్యపి దృశ్యత
ఇతి దప్రత్యయః - తాన్ పంచ పింగళనేత్ర ప్రముఖాన్ - జంబూలి ప్రముఖాన్ సప్తమంత్రి సుతాన
పిహత్వా - శూర మక్షమక్షకుమారం రావణద్వితీయపుత్రం - నిష్పిష్య - చూర్ణీకృత్య - గ్రహణం ఇంద్రజి
త్ప్రయుక్త బ్రహ్మస్త్రేణ బంధనం - సముపాగమత్ ప్రాప్తః. 25. అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకా
న్వయం. వీరః సురాసురాప్రధృష్యరావణపాలిత లంకాప్రధర్షణాదినా ప్రఖ్యాతవీర్యః - మ
హాకపిః - స్వయమక్షతవీవానేకరాక్షస హననక్షమ ఇత్యర్థః - వైతామహాత్పితామహదత్తాత్

సుందరకాండకథాసంగ్రహః - హనుమాన్ శతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం ఉల్లంఘితవాన్. 22.
తత్రేతి. లంకాం పురీం సమాసాద్య - తత్ర లంకాయాం అశోకవనికాం అశోకవనికాఖ్య రావణప్రమ
దావనం గతాం ప్రాప్తాం - రామమేవధ్యాయంతీం సీతాం దదర్శ. 23. నివేదయిత్వేతి. అభిజ్ఞాన
మంగుళీయకరూపం జ్ఞాసకం నివేదయిత్వా - సుగ్రీవసఖ్యవృత్తాంతం చ నివేద్య చ వాచా జ్ఞాపయిత్వా -
వై దేహీం సమాశ్వాస్య - తోరణం అశోకవనికాబహిర్ద్వారం - చకారాదశోకవనం చ మర్దయామా
స. 24. పంచసేనేతి. పంచసేనాగ్రగాఢ సేనాపతీ - అక్షం రావణకుమారం - నిష్పిష్య - చూ
ర్ణీకృత్య - గ్రహణం సముపాగమత్ ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తబ్రహ్మస్త్రేణ బంధనం ప్రాప్తః. 25.
అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. యదస్త్రస్యామోఘతయా బంధనమాత్రం - పంచఘటి
కానంతరం తన్నోక్షశ్చ భవతీతి బ్రహ్మణా హనుమతే - వరో దత్తః - అతః పంచఘటికానంతర

మర్షయన్ రాక్షసాన్వీరో యంత్రిణస్తాన్ యదృచ్ఛయా.

తతో దగ్ధ్వా పురీం లంకా మృతే సీతాం చ మైథిలీం,

రామాయ ప్రియమాఖ్యాతుం పునరాయాన్మహాకపిః.

22

సోఽభిగమ్య మహాత్మానం కృత్వా రామం ప్రదక్షిణం,

న్యవేదయదమేయాత్తా దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః.

23

తత స్సుగ్రీవసహితో గత్వా తీరం మహాదధేః,

సముద్రం త్రోభయామాస శరై రాదిత్యసన్నిభైః.

24

దర్శయామాస చాత్మానం సముద్ర స్సరితాంపతిః,

వరాదాత్మానం - యదృచ్ఛయా ప్రయత్నం వినా - అస్త్రేణ బ్రహ్మస్త్రేణ - ఉన్నక్తం పరిత్యక్తం జ్ఞాత్వా - యంత్రిణః ఆత్మానం రజ్జుయంత్రేణ బద్ధ్వా ఇతస్తతః కృషత ఇత్యర్థః - రాక్షసాన్మర్షయన్ - తదవరాధాన్ - త్నమమాణ ఇత్యర్థః - మైథిలీం మిథిలరాజసుతాం సీతాం - ఋతే వినా - కులప్రభావాత్తత్తాత్మదగ్ధ్వా - లంకాం పురీం దగ్ధ్వా - రామాయ ప్రియం సీతాదర్శనప్రియం - ఆఖ్యాతుం వత్తుం పునరాయాత్. 22. సోభిగమ్యేతి. అమేయాత్తా అపరిచ్ఛేద్యబుద్ధిః-సహనుమాన్ - మహాత్మానం సీతావియోగజ్వరేష్యవార్యధైర్యం - రామమభిగమ్య ఆభిముఖ్యేన ప్రాప్య-అనేన హనుమతః కృతకార్యత్వం ద్యోతితం-ప్రదక్షిణం చ కృత్వా-సీతా తత్త్వతో యథావత్ దృష్టేతి న్యవేదయత్ అకథయత్-సీతా దృష్టేతి వత్తుం శక్యత్వేపి దృష్టా సీతేత్యుక్తిః రామస్య సీతాదర్శనజీవనాదివిషయసంశయో మాభూదితీతి వదంతి - అన్యేత్వదృష్టేతి ప్రతిభాసేతేతిదృష్టేత్యుక్తమితి - అపరే తు సంతోషాతిశయప్రకటనాయ ప్రథమం కృతకార్యనిర్దేశ ఇతి. తనిష్టోక్తి. 23. అథ యుద్ధకాండకథాం సంగృహ్ణాతి - తత ఇత్యాది. తతః హనుమద్వాక్య శ్రవణానంతరం - సుగ్రీవసహితస్సక్ - మహాదధేః శతయోజనవిస్తీర్ణసింధోస్తీరం గత్వా - ఆదిత్యసన్నిభైశ్శరైః - సముద్రం త్రోభయామాస ఆపాతాశమాకులీచకార. 24. దర్శయామానేతి. సరితాం నదీనాం పతిః - అనేన రామతోపశాంతయే కాళియ ఇవ సముద్రస్సపత్నీకస్సమాగత ఇతి

మేవ - బ్రహ్మస్త్రేణోన్నక్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా - యదృచ్ఛయా కార్యాంతరప్రసంగేన రావణదర్శనాపేక్షయా - యంత్రిణః ఆత్మానం బద్ధ్వా స్థితాన్ రాక్షసాన్ - వీరః హంతుం సమర్థోఽపి - మర్షయన్ త్నమాం కుర్వన్-తతః రావణదర్శనవ్యాపారానంతరం మైథిలీం సీతాం ఋతే తదవస్థానప్రదేశం వినా - లంకాం దగ్ధ్వా రామాయ ప్రియం ప్రియవార్తాం-ఆఖ్యాతుం వత్తుం - పునరాయాత్ మహాకపిరితి యోజనా. * * * * *

తి. మర్షయన్ త్నమాం కుర్వన్-రావణసమీపం ప్రాప్తవానితి శేషః-మమర్షేతి వాపాఠః.* 22. సఇతి. అమేయాత్తా అపరిచ్ఛేద్యధైర్యః - సః హనుమాన్ - మహాత్మానం మహంశ్చాసౌ ఆత్మా చ తం పరమాత్మానమిత్యర్థః - రామమభిగమ్య ప్రదక్షిణం కృత్వా - దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః సార్వవిభక్తికస్తసిః తత్త్వం న్యవేదయదిత్యర్థః - తత్ర సీతాదృష్టేతి వత్తుం శక్యత్వేపి దృష్టా సీతేతి పదప్రయోగో రామస్య సీరాదర్శన విషయసంశయో మాభూదితి. * * *

తి. ప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణాది ముఖ్యముపచారం-అమేయాత్తా అపరిచ్ఛేద్య బలబుద్ధిధైర్యాది వైభవః.* 23. తతస్సుగ్రీవసహిత ఇత్యారభ్య యుద్ధకాండ కథాసంగ్రహః క్రియతే-తత ఇతి. సము

సముద్రవచనాచ్చైవ సశం సేతుమకారయత్.

౮౦

తేన గత్వా పురీం లంకాం హత్వా రావణయామావే,

రామస్సీతా మనుప్రాప్య పరాం వ్రీడాముపాగమత్.

౮౧

తామువాచ తతో రామః పరుషం జనసంసరి,

అమృష్యమాణా సా సీతా వివేశ జ్వలనం సతీ.

౮౨

తతోఽగ్నివచనా త్సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్తమాం,

బభౌ రామ స్సంప్రహృష్టః పూజిత స్సర్వదైవతైః.

౮౩

ధ్వన్యతే - సముద్రః - ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయమాస - రామాయతి శేషః - సముద్రవచనాదేవ సశం సేతుమకారయచ్ఛ-నశేన సేతుం కారయమాస, హృత్కృత్యతపస్యామితి ప్రయోజ్య కర్తుః కర్తృత్వం. ౮౦. తేనేతి. రామః తేన సేతునా-లంకాం పురీం గత్వా - ఆహవే యుద్ధే - రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య - అను - పశ్చాత్ - పరాం అతిశయితాం - వ్రీడాం లజ్జాం ఉపాగమత్ - పౌరుషనిర్వహణాయ రిపుహననపూర్వకం సీతా పునః ప్రాప్తా - పర్వహస్థితాం కథ మంగీకరిష్యామితి లజ్జితోఽభూదిత్యర్థః. ౮౧. తామితి. తతః వ్రీడాప్రాప్తేరతోః - 'యత్తద్యత స్తతో హేతా' విత్యమరః - తాం తాదృశపాతిప్రత్యాం సీతాం - జనసంసరి దేవాదినభాయాం పరుషం వచన మువాచ - అకథితం చేతి ద్వికర్తృత్వం - జనసంసరిత్యనేన ప్రత్యయోత్పాదనార్థ శపథం కుర్వీతి సూచితం - సతీ పతిప్రతాసీతా - అమృష్యమాణా రామోక్తపరుషవచనమసహ మానా-జ్వలనం లక్ష్మణాసీతమగ్నిం వివేశ. ౮౨. 'తతోఽగ్నివచనాత్ సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్త మాం, బభౌ రామ స్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవతై' వితి క్రమః, అన్యస్తు తేభిః ప్రమాదకృతః, తతః అగ్నిప్రవేశానంతరం - అగ్ని వచనాత్ - సీతాం - విగతకల్తమాం కవిత్రయేన దోషగంధ రహితాం జ్ఞాత్వా రామస్సంప్రహృష్టస్సౌ బభౌ - సర్వదైవతైః పూజితస్స బభూవ - అహో రామస్య ధర్మాపేక్షితేతి స్తుతోఽభూదిత్యర్థః. ౮౩. కర్తృణేతి. సహిత్యనో మహస్వభావస్య రాఘ

ద్రం ఊభయామాస - మార్గదానే ఔదాసీన్యాత్ సముద్రమపాతాత్ మాగ్నీచికారేత్యర్థః. ౭౯. దర్శయమాసేతి. ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయమాస - సముద్రవచనాత్ - 'నిష సేతుం మహా త్సాహః కరోతు మయి వానరః, తమహం ధారయిష్యామి తథా హ్యేషయథాపి తే' త్యేవంరూప సముద్రవచనాదేవ-నశం సేతు మకారయత్ నశేన సేతుం కారయమాసేత్యర్థః. ౮౦. తేనేతి. తేన సేతునా లంకాం పురీం గత్వా-ఆహవే యుద్ధే-రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య- అను పశ్చాత్ పరాం వ్రీడాం రక్షోగృహేచిరోషితాం పునర్గృహీతవానితి లోకాపవాదశంకయా లజ్జాముపాగమత్. ౮౧. తామితి. తతః అనంతరం - రామో జనసంసరి వానరరాక్షససభాయాం - పరుషం - దీహ నేత్రాతురస్యేవ ప్రతికూలాసి మేదృథ మిత్యాదికం ఉవాచ - అమృష్యమాణా పాతిప్రత్యవిషయ సంశయవచనమసహమానా సీతా - జ్వలనం జ్వలంతమగ్నిం వివేశ. * * *

తి. పరుషం మర్తస్పృక్-లోకస్య నాస్యాం రామస్య కామాదిదోషతః పునర్జిఘ్క్షాస్తీతి ప్రత్యాయనార్థం-సతీత్యనేన పాతిప్రత్యబలాన్నిజేచ్ఛయా అగ్నిప్రాదుర్భావనశక్తిమత్త్వద్యోతనమితి కేచిత్. * ౮౨. తత ఇతి. అగ్ని వచనాత్-విశుద్ధభావాం నిష్పాపాం ప్రతిగృహ్ణిష్యేత్యేవం రూపాత్-గతకల్తమాం-స్వయంజ్ఞాత్వా లోకస్యచ తథాత్వం ప్రత్యాయ్య సీతా మంగీచికారేతి శేషః-కేచిత్తు తతోఽగ్నివచనాదిత్యస్తాదనంతరం-బభౌరామస్సంప్రహృష్ట ఇత్యర్థం పాక్ష-మేవ పతిత్వా తతఃకర్త

కర్తృణా తేన మహతా త్రైలోక్యం సచరాచరం,
సదేవర్షిగణం తుష్టం రాఘవస్య మహత్తనః.

౮౪

అభిషిచ్య చ లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణం,

వస్య - తేన కర్తృణా రావణవధేన - సచరాచరం సావరజంగమసహితం - సదేవర్షిగణం - త్రైలోక్యం త్రైలోకీ - స్వాధీ ప్యథా - తుష్టం సంతృప్తమాసీత్ స్థావరస్య సంతోషః పల్లవోద్గమాదినా వగమ్యతే - 'అంతస్సంజ్ఞాభవం త్యేత' ఇతి విష్ణుపురాణం. ౮౪. అభిషిచ్యేతి. యద్యపి సీతాసమాగ మాత్సూర్వం విభీషణాభిషేకః తథాప్యత్ర క్రమో న వివక్షిత ఇతి జ్ఞేయం - రామః - విభీషణ తీతి విభీషణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యః - శత్రుభయంకర ఇత్యర్థః - తం - లంకాయాం చాభిషిచ్య- సముద్ర తీరేఽభిషేకస్సముచ్ఛీయతే, యద్వా - చోఽవధారణార్థః - అభిషిచ్యైవ కృతకృత్యః న తు రావణం హత్వైవ - లంకాయాం విభీషణమభిషిచ్య - స్నుహి వనం చిత్వా సహకారం స్థాపయిత్వేతివత్ - యద్వా - చాన్వాచయే - ప్రధానతయావవర్గమనుగృహ్యనుషంగికతయా రాజ్యేఽభిషిచ్యేత్యర్థః - 'శరీరారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషంగికాన్, దదాతిధ్యాయతాం పుంసామపవర్గప్రదోహరి' రితి వచనాత్, అభిషిచ్య తదా రామః - అభిషేకాత్సూర్వం కథం స్యాదితి వివర్ణోఽభూత్ - అథ రమణీయోఽభూత్ - తదారామారామోఽభూత్ - విజ్వరః- భరతోయథారాజ్యం న స్వీకృతవాక్ తథాయమపిచేత్కింకుర్యామితి పూర్వం జ్వరోఽభూత్ - స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - నాగపాశప్రభృతిషు - 'యన్తయా న కృతో రాజా రాక్ష సానాం విభీషణః, తచ్చ మిథ్యాప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయ' ఇతి యోయమంతస్తాపః - స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - న కేవలం విజ్వరః - ప్రముమోద చ ప్రకర్షేణ మోదం ప్రాప్తశ్చ - చక్షి జ్ఞోజిత్ కరణా దనిత్యమనుదాతేత ఆత్మనేపదత్వం - అతోత్ర పరస్వైపదప్రయోగః - అనేన రామస్య రావణవధసీతాప్రాప్తి ఆనుషంగికఫలే - స్వాశ్రితవిభీషణాభిషేచనమేవ పరమపురుషార్థ ఇత్యవగమ్య తే - యద్వా - నౌ పక్షిణి జటాయుషి జ్వరో యస్య సః - యథా లోకే కస్యచిత్స్పృతస్యోత్సవే కథంచిన్తోదమానోపి పితా పూర్వాతీతపుత్రస్తరణాత్ సంతప్త ఏవ భవతి - ఏవం సర్వలోకపితా స్వా మీ చ విభీషణాభిషేకసమయే - వినాభిషేకమతీతం జటాయుషం స్తరన్ కించిదంతస్తాపోపవన్న ఏవ ముముద ఇత్యర్థః - యద్వా - విజ్వర ఇత్యనిష్టవివృత్తిరుక్తా - ప్రముమోదేతీష్టప్రాప్తిః - హేతి ప్రసిద్ధా - విస్తయేవా - హంతరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వమిత్యర్థః. తని శ్లోకీ. ప్రధానాభిలషితకైంకర్యసామ్రాజ్యలాభేన తాతేనేతి శ్లోకం పఠంతి - తస్మిన్ పాతే విగతకల్తషాం సీతాంజ్ఞాత్వా సంప్రహృష్టః. సర్వదైవతైశ్చ పూజితో రామో బభావితి యోజనా. * * * * *

తి. అత్ర క్వచిత్తు 'అగ్రహీదమలాం రామో వచనాచ్చ గురోస్తదే'తి పఠ్యతే - తత్రామలామి తి పునరుక్త మాపద్యతే. * ౮౩. కర్తృణేతి. రాఘవస్య మహతా తేన కర్తృణా రావణవధేన - సచరాచ రం సచరాచరప్రజాసహితం త్రైలోక్యం - తుష్టం తుతోష. * * *

తి. అత్ర కేచిత్ అచరాణాం వృక్షాదీనాం రావణకృత పీడాపరిజ్ఞానాభావేన రావణవధ జన్య సంతోషాభావాత్ ఏవం వ్యాచక్షతే - దేవఋషిగణమితి పాఠః - ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః - తత్ర దేవగణా ఇంద్రాదయః - ఋషిగణా విశ్వమిత్రాదయః - ఏతద్ద్రూపం యత్రైలోక్యం - సచరా చరం - అత్ర చరప్రజాః గతిభక్షణమాత్ర ప్రధానాః తిర్యగ్స్థితసః పశుపక్ష్యాదయ విరావతాదయః - అచరప్రజాః చరప్రజా భిన్నాజ్ఞానయుక్తప్రజా అవాస్థితసో మనుష్యాః - ఏవం చ స్వస్వ శేషతిర్యగవాస్థితోయుతం దేవర్షిగణరూపం త్రైలోక్యం తుష్టం - రావణస్య మర్త్యోపేక్షక

కృతకృత్య స్తదా రామో విజ్వరః ప్రముమోద హ. ౮౫
 దేవతాభ్యో వరం ప్రాప్య సముత్థాః చ వానరాః,
 అయోధ్యాం ప్రస్థితో రామః పుష్పకేణ సుహృద్వృత్తిః. ౮౬
 భరద్వాజశ్రమం గత్వా రామ స్సత్యవరాక్రిమః,
 భరతస్యాంతికం రామో హనూమంతం వ్యసర్జయత్. ౮౭
 పునరాఖ్యాయికాం జల్పన్ సుగ్రీవసహితశ్చ సః,
 పుష్పకం తత్సమారుహ్య నందిగ్రామం యయా తదా. ౮౮

యది లంకైశ్వర్యవనభ్యుపగతం స్యాత్తదా 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబంధవం. రా
 జానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి కృతా ప్రతిజ్ఞా విధానా స్యాదితి మహాత్ జ్వరః
 ప్రవృత్తిః - సఇదాసీం నివృత్తిః ఇతి ప్రముమోద. ౮౫. దేవతాభ్య ఇతి. రామః దేవతాభ్యః
 రామవిజయశ్లాఘనాయాగతాభ్యః - వరం ప్రాప్య - తేన పరేణ వానరాక్ రణే మృతాక్ సముత్థా
 ప్య సుప్తానివోత్థాప్య - సుహృద్భిః సుగ్రీవవిభీషణాదిభిర్వృత్తశ్చ - పుష్పకేణ - మగేరం విజిత్య
 రావణేన సమాసితేన పుష్పకాఖ్యనిమానేనాయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థితః. ౮౬. భరద్వాజేతి. సత్యవరా
 క్రమః - సత్యవిషయపరాక్రమవాక్ రామ ఇతి క్రియాభేదాద్విరుక్తిః - భరద్వాజశ్రమం గత్వా
 భరతస్యాంతికం సమీపం ప్రతి - హనూమంతం వ్యసర్జయత్ వ్యసృజత్ - హనుశబ్దాదాకారాంతో
 వ్యసీ - భరద్వాజేనాత్ర స్థాతవ్యమితి ప్రార్థితే తద్వివసేన చతుర్దశవర్ష పూర్వః - 'పూర్వే చతుర్దశే వర్షే
 ఆగమిష్యామి'తి భరతం ప్రత్యుక్తేః సత్యత్వరక్షణాయ హనూమంతం ప్రేరితవాసితి భావః. ౮౭. పున
 రితి. రామః తత్పుష్పకం సమారుహ్య సుగ్రీవసహితశ్చ - తదాగ - నకాలే - ఆఖ్యాయికాం పూర్వ
 వృత్తకథాం - ఆఖ్యాయికాపలభ్యారేత్యమరః, పునః పునర్జన్మన్ కాయక్ - అర్థాత్ భరతవిష
 యాఖ్యాయికాం సుగ్రీవేణ జల్పన్తి గమ్యతే - నందిగ్రామం భరతస్థానం తదా తస్మిన్నేవ కాలే.
 శీఘ్రమిత్యర్థః - యయాప్రాప. ౮౮. నందిగ్రామ ఇతి. అనఘః సమ్యగనుష్ఠిగమిత్యవచనః - యద్వా-
 త్వాత్ ప్రాధాన్యేన దేవర్షిగ్రహణమిత్యామయః. * ౮౯. అభిషిచ్ఛేతి లంకాయాం లంకారా
 జ్యపద ఇత్యర్థః - కృతకృత్యః - 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబంధవం, రాజానం
 త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి ప్రతిజ్ఞా తస్య కృతత్వా స్కృతకృత్యత్వం అతఏవ
 విజ్వరః విగతమనస్తాప ఇతి యావత్ - ప్రముమోదహ - ప్రకృష్టం ముదమాప. ౮౫. దేవతాభ్య ఇతి.
 రామః సర్వజగత్కంటకరావణవధజనితహర్షవశాత్ రామదిబ్బక్షయా సమాగతాభ్యో దేవతాభ్యో
 వరం ప్రాప్య - 'నీరుజో నిర్వృణాశ్చైవ సంపన్నబలపారుషాః, సముత్థాప్యం తు హరయః సుప్తా సిద్రా
 క్షయే యథే'త్యుక్త ప్రకారం వరం లభ్యా - రాక్షసైర్ రాజానానరాన్సముత్థాప్య - సుహృద్భి
 సుగ్రీవాదిభిస్సంవృతః - పుష్పకేణ అయోధ్యాముద్దిశ్య ప్రస్థితః జగామేత్యర్థః. ౮౬. భరద్వాజా
 శ్రమమితి. రామో భరద్వాజశ్రమం గత్వా భరతస్యాంతికం ప్రతి హనూమంతం వ్యసర్జయత్.
 'చతుర్దశే హి సంపూర్ణే వర్షే'హని రఘూత్తమ, న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం తు ప్రవేక్ష్యామిహంతా
 శన' మితి భరతేన ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్ - భరద్వాజాశ్రమే పంచమ్యాం చతుర్దశవర్ష సమాప్త్యనంతరం
 మునివచనేన ఏకదిన విలంబస్య ప్రాప్తత్వాత్ స్వాగమనబోధనాయ హనుమద్విసర్జనం. *

తి. యద్వా-మహత్యా వానరసేనయాసహకస్తాద్యమనే భరతాదేశ్వంకామాభూదితి తద్విసర్జ
 నం.* ౮౭. పునరితి. అపరేద్యుః సుగ్రీవసహితఇతి విభీషణాదీనాముపలక్షణం - తత్పుష్పకం సమారుహ్య

నందిగ్రామే జటాంహిత్యా భ్రాతృభి స్సహితోఽనఘః,

రామ స్సీతామనుప్రాప్య రాజ్యం పునరవాప్తవాన్.

౧౯

ప్రహృష్టో ముదితో లోకస్తుప్తః పుష్టస్సుధార్మికః,

శిరసా యాచత స్తస్య వచనం న కృతం మయే' త్యుక్తపాపరహిత ఇత్యర్థః-యద్వా-నిరస్తసమస్తవ్యసనః-'దుఃఖై నోవ్యసనేష్వఘ' మితి వైజయంతీ-రామః భ్రాతృభిస్సహితః - 'కదాన్వహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా, శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందనే' త్యుక్తమనోరథపూర్ణ ఇత్యర్థః-నందిగ్రామే జటాంహిత్యా శోధయిత్వా-ఉపలక్షణమేతత్ - 'విశోధితజటస్నాన్నత శ్చిత్రమాల్యానులేపనః, మహార్హవసనో రామ స్తస్మా తత్ర శ్రియా జ్వల' న్నిత్యుక్తరూపః. సీతాం అనుప్రాప్య సమీపే ప్రాప్య-'రామం రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయ' దిత్వాద్యుక్తరీత్యా దివ్యసింహాసనే సీతయాభిషేకం ప్రాప్యేత్యర్థః. ౧౯. రామస్య రాజ్యప్రాప్తికృతం లోకస్యాతిశయం దర్శయతి - ప్రహృష్టేతి. లోకో జనః - ప్రహృష్టముదితః - తదాసీమాసీదితి శేషః-ఏవముత్తరత్రాపి - ప్రహృష్టః సంజాతరోమాంచః - హృష్యేర్లోమస్విత్యనిట్త్వవిధానాత్ - ముదిత ఇతి తన్మూల సంతుష్టాంతరికరణత్వముచ్యతే - తుప్తః సమస్తకామలాభజనితప్రీతియుక్తః - యద్వా - 'ఇచ్ఛామోహి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం, గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతానన' మిత్యభిలషితలాభ ఉచ్యతే. పుష్టః - 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్మితాః, ఆపి వృక్షాః పరిష్టానాస్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇత్యుక్తరామవిరహజకార్యత్యాగాత్ పుష్టః - సుధార్మికః సుధర్మః రామభక్తిపూర్వకం కర్త - తచ్ఛరీతి సుధార్మికః - ధర్మం చరతీతి తక్ - స్త్రీయో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చేత్యుక్తధర్మఫలభాగిత్యర్థః - నిరామయః శారీరరోగరహితః న - ఆరోగః మానసవ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయవర్జితః భిక్షాణాం వృద్ధిః దుర్భిక్షం - వృద్ధానవ్యయాభావః - దుర్భిక్షాత్ భయం దుర్భిక్షభయం తేన వర్జితః - అనేన పూర్వం సీతావిశిష్టరామవియోగే ప్రజానామామయాదికమాసీత్ - తదిదానీం నివృత్తమిత్యుచ్యతే ప్రహృష్టేత్యాది - రామాభిషేకదర్శన

పునరాఖ్యాయికాం పూర్వవృత్త విషయకథాం-'అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచారిణీ' త్యాద్యుక్తప్రకారేణ పునర్జల్పక్ కథయన్ సీతాయా ఇతి శేషః-నందిగ్రామం యయావితి యోజనా. ౨౦. నందిగ్రామ ఇతి. రామః నందిగ్రామే-జటాం భరతాదిభిస్సహితః హిత్యా త్యక్త్వా-సీతామనుప్రాప్య సీతాసాదృశ్యం ప్రాప్య - మునివేషత్యాగేన సీతామనురూపః ప్రాప్యేతి యావత్ - రాజ్యం పునరవాప్తవాన్ - పితృవచనాత్పూర్వం ప్రాప్త విశిష్య పునః అద్యప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౧. ఏతదంతం చరితం వృత్తత్యేనోపదిశ్య దేవర్షి రతః పరముత్తరకాండవిషయంభవిష్యత్త్యేనోపదిశతి-ప్రహృష్టేతి. అనేన రావణవధానంతరం గామే రాజ్యం ప్రశాసతి సతి వాల్మీకినా రామాయణం కృతమిత్యనుసంధేయం - 'ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవాన్పృషి, చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవా' నితి వక్ష్యమాణత్వాత్, 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్తా తత్సర్వం యోగమాస్థితః, పురాయత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథే' త్యాద్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాత్-లోకస్సర్వజనః-ప్రహృష్ట స్సంజాతరోమాంచః-ముదితః ముదితాంతరికరణః-తుప్తః సర్వకామలాభజనితసంతుప్తః - అనేన పూర్వం సర్వకామ సంపత్తౌ విద్యమానాయామపి రామవిశ్లేషేణాతుష్టస్య 'ఇచ్ఛామోహి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం, గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతానన'మితి ప్రార్థితరామాభిషేక ఏవ పరమతుష్టిరిత్యవగమ్యతే-పుష్టః - 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్మితాః, ఆపి వృక్షాః పరిష్టా

నిరామయో హ్యరోగశ్చ దుర్భిక్షభయవర్జితః.

F0

నపుత్రమరణం కించిద్ద్రక్ష్యంతి పురుషాః క్వచిత్.

నార్య శ్చావిధవా నిత్యం భవిష్యంతి పతివ్రతాః.

F0

నచాగ్నిజం భయం కించి న్నాపు మజ్జంతి జంతవః,

నవాతజం భయం కించి న్నాపి జ్వరకృతం తథా.

నచాపి త్సుద్భయం తత్ర న తస్కరభయం తథా.

F24

నగరాణి చ రాష్ట్రాణి ధనధాన్యయుతానిచ

సంతోషో న వర్ణయితుం శక్య ఇత్యాహ కవిః - ప్రహృష్టముదితో లోకస్తుప్తః పుష్పఇతి-అథ ప్రితి
కారితకైంకర్యసిద్ధిం దర్శయతి-సుధార్మిక ఇతి - శోభనో ధర్మో విశిష్టవిషయకైంకర్యమేవ - అథ
కైంకర్యవిరోధినివృత్తిమాహ - నిరామయో హ్యరోగశ్చేతి - కైంకర్యోపకరణసమృద్ధిమాహ -
దుర్భిక్షేతి. F0. అథవర్ణాశ్రమ ధర్మ పరిపాలన ప్రధానాముత్తర కాండకథాం సంగృహ్యతి-నపుత్రేత్యాది.
శేచిదపి పురుషాః-క్వచిత్ కుత్రాపి దేశే-కించిత్ కాదాచిత్కమసి పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి-నద్ర
క్ష్యంతీత్యనేన బ్రాహ్మణపుత్ర ఇవ కదాచిత్ ప్రాప్తమసి పరిహరిష్యతీతి భావః-నార్యశ్చావిధవా నిత్యం
పతివ్రతాశ్చ భవిష్యంతి-యద్వా - వివిధాః ధవాః యాసాం తాః విధవాః వ్యభిచారిణ్యః - అవ్యభి
చారిత్వేపి పత్యావప్యననురాగః కాసాంచిత్ స్యాత్ న నేత్యాహ-పతివ్రతా ఇతి-కొసల్యాదయస్తు
పుత్రవత్తయావృద్ధతయా వా-న విధవా ఇతి భావః. F0. తత్ర రాజ్యే తాపత్రయగంధోపి న భవి
ష్యతీత్యాహ-నచేత్యాద్యర్థత్రయం. అగ్నిజం భయం కించి న్న భవిష్యతి - జంతవో నాపు మజ్జంతి.
మజ్త్వా నమరిష్యంతీత్యర్థః - ఏవమాధిదైవికనివృత్తిరుక్తా - అథాధ్యాత్మికాదినివృత్తిమాహ నాపి
జ్వరకృతం తథాన చాపి త్సుద్భయమితి - న తస్కరభయమిత్యాదిభౌతికపలక్షణం. తనిష్టోక్తి. నచా
గ్నిజం భయంకించిత్ - పాశోపయోగాదధికమగ్నిర్న జ్వలతి - అనేన - భీషాస్తాదగ్నిశ్చేంద్ర
శ్చేతి శ్రుతిర్ధ్వనితా - నాపు మజ్జంతి జంతవః ప్రమాదాదపు మజ్జంతమసి జంతమున్నజ్జనేన బహిః
క్షీపతి. F24. తత్ర రామరాజ్యే అనిష్టనివృత్తిముక్త్వా, ఇష్టసిద్ధిమాహ-నగరేతి. నగరాణి ధనయుతాని.
రాష్ట్రాణి ధాన్యయుతానిచభవిష్యంతి ఆతపివ సర్వే నాగరికా జానపదాశ్చ యథాశ్చిత్తయుగే తథాత్ర

నాస్సపుష్పాంకుర రోరకా' ఇత్యుక్తప్రకారేణ రామవిశ్లేషకర్మితః సర్వోపి చేదనవర్గః - ఇదాసీం
రామసంశ్లేషసంవర్ధిత సర్వాంగోఽభూదిత్యర్థః-సుధార్మికః- 'స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యాశ్చ సాయం ప్రాత
స్సమాహితాః, సర్వాన్ దేవాన్ నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్విన' ఇతి - ఇష్టదేవతానమస్కా
రాదిరూపధర్మస్య ఫలలాభాత్సుధార్మికత్వోక్తిః - నిరామయః మనఃసీడారహితః - ఆరోగః
వ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయవర్జితః - దుర్భిక్షం సమృద్ధేరభావః - తస్మాద్భయం దుర్భిక్షభయం
తేన వర్జితః. F0. న పుత్రమరణమిత్యాదినా ఉత్తరకాండ కథాసంగ్రహః క్రియతే - న పుత్రేతి.
కించిదపి క్వచిత్కుత్రాపి పురుషాః పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి-పితరి జీవతి పుత్రా న మరిష్యంతీత్యర్థః.*
తి. అవిధవాః భర్తృసుగమనాద్ధనాంశపుత్రసద్భవాద్వేతిభావః. * F0. తాపత్రయ సం
బంధం నిరాకరోతి-నచాగ్నిజమితి. ఆధిదైవిక దుఃఖనివృత్తి ముక్త్వా ఆధ్యాత్మికం నిరాకరోతి నా
పిజ్వరకృతమితి. నతస్కరభయ మిత్యాదినాధిభౌతికం నిరాకరోతి. * * *

తి. నచాగ్నిజమితి-పాదత్రయేణ ఆధిదైవిక దుఃఖనివృత్తిరుచ్యతే-చతుర్థేనాధ్యాత్మిక నివృ
త్తిః - భౌతికదుఃఖాభావమాహ - న చాపితి. త్సుద్భయం త్సుదుపశమోపాయాభావజం న చ-నైవ

నిత్యం ప్రముదితాస్సర్వే యథా కృతయుగే తథా,
అశ్వమేధశతై రిష్టా తథా బహుసువర్ణకైః.
గవాం కోట్యయుతం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతి,
అసంఖ్యేయం ధనం దత్వా బ్రహ్మణేభ్యో మహాయశాః.
రాజవంశాన్ శతగుణాన్ స్థాపయిష్యతి రాఘవః,

౯౩౪

౯౩౫

త్రేతాయుగేషి నిత్యం ప్రముదితా భవిష్యంతి - గత్యర్థాకర్తృకేత్యాదినా కర్తరిక్తః. ౯౩౪. ఏవం
క్షత్రియాసాధారణం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముక్త్యా ద్విజాతిధర్మానాహ - అశ్వమేధేతి. అర్థ
త్రయమేకాన్వయం. మహాయశాః ప్రజాపాలనలబ్ధ మహాకీర్తిః-అనేన ద్రవ్యశుద్ధి రుక్త-అశ్వమేధ
శతైః అనేకాశ్వమేధైః - 'దశవర్ష సహస్రాణి వాజిమేధముపాకరోద్ధి'తి వక్ష్యమాణత్వాత్-తథా
బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణ కాభ్యుక్తువిశేషైశ్చ - 'సుబహూని సువర్ణాని యత్రోపకరణత్వతః,
విందతే సక్రతుస్సృజి స్సృతో బహుసువర్ణక' ఇతి వచనాత్. ఏవముత్తరక్రత్వనుష్ఠానప్రదర్శ
నేన పూర్వక్రతవోఽగ్నిష్టోమాదయోఽప్యనుష్ఠితా ఇతి సిద్ధం-గవాం కోట్యయుతం దశసహస్రకోటి
పరిమితాః గాః - బ్రహ్మణేభ్యో దత్వా - బ్రహ్మలోకం - బ్రహ్మణః స్వస్య లోకమప్రాకృతం
స్థానం పరమపదం-ప్రయాస్యతి-అత్ర మహాయశా ఇత్యనేన యత్కించి దపవాదశ్రవణమాత్రేణ
సీతాత్యాగస్సూచితః - దశవర్ష సహస్రాణ్యశ్వమేధానుష్ఠానకాల ఇత్యుక్త్యా సీతాం వినైవ క్రత్వ
నుష్ఠానస్య వక్ష్యమాణత్వాచ్చాభిషేకాత్ పరం స్వల్పఏవ వర్షసహస్రకాలే సీతావియోగ ఇత్యవ
సీయతే - అశ్వమేధారంభశ్చ రావణవధరూపపాపనిర్హరణార్థతయా ప్రసక్త ఇత్యవిశంబితః -
తతః పూర్వమేవ సీతావియోగః-ప్రథమాశ్వమేధే సీతాప్రతిరూపకరణాత్-ప్రతికృత్యాపి యజ్ఞాను
ష్ఠానస్య ప్రామాణికత్వం వక్ష్యతే దర్భశయనప్రకరణాదౌ. ౯౩౫. ఏవం ధర్మానుష్ఠాతృత్వముక్త్యా
ధర్మప్రవర్తకత్వమాహ - రాజేతి. అస్మిన్ లోకే - రాఘవః - రాజవంశాన్ క్షత్రియవంశాన్ -

భవిష్యతీత్యనుషంగః. * ౯౩౪. నగరాణీతి. నగరాణి పురాణి - రాష్ట్రాణి జనపదాః - ధనధాన్య
యంతాని భవిష్యంతీత్యనుషంగః.

తి. కృతయుగే స్వభావత ఏవాధర్మసంబంధాభావాన్నిత్యం ప్రజామోదః-త్రేతాయా మధ
ర్మస్య పాదాంచేన సంబంధేపి రామపాలన వైభవాత్తదనాక్రమేణ నిత్యప్రమోదత్వం. * ౯౩౪.
అశ్వమేధశతైరితి. అశ్వమేధానాం శతై రశ్వమేధశతై రపరిమితాశ్వమేధైరిత్యర్థః-ఇష్టా దేవాన్
పూజయిత్వా - బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణదక్షిణాకైః యాగవిశేషైః ఇష్టా - 'అసంఖ్యేయం
ధనం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతి'తి యోజనా - బ్రహ్మేవ లోకః - తం పరమాత్మస్వరూపం-
సగుణస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః స్వస్య లోకం వైకుంఠాఖ్యం చ ప్రయాస్యతీత్యర్థః.

తి. అత్ర శతశబ్దోఽంతవాచీ-ఇష్టా దత్వేత్యాదిస్వరూపకథనం-నతు తేషాం రామస్య స్వ
లోకప్రాప్తిం ప్రతిహేతుతేతి బోధ్యం-యత్తు-కతకకృతా అశ్వమేధాద్యనుష్ఠానస్య మానుషోపాధిప్ర
యుక్తా వర్జ్యాద్యశమనద్వారా బ్రహ్మలోకప్రాప్తౌ హేతుత్వమిత్యుక్తం - తన్న - భగవదవతారా
ణాం పుణ్యపాపసంబంధస్య సర్వతంత్రవిరుద్ధత్వాత్ - అశ్వమేధాద్యనుష్ఠానం తు లీలామాత్రం.
లోకోపదేశాయేత్యన్యత్ర విస్తృతం. * ౯౩౫. రాజవంశానితి. రాజవంశాన్ శతగుణాన్ వివృద్ధాన్
ప్రత్యేకం రాజ్యప్రదానేన స్థాపయిష్యతీత్యర్థః-చాతుర్వర్ణ్యం చ చతుర్వర్ణాన్ స్వే స్వే ధర్మేని
యోజ్యతి వర్తయిష్యతి.

చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేఽస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోజ్యతి.

౯౬

దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ,

రామో రాజ్యముపాసిత్యా బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి.

౯౭

ఇదం పవిత్రం పాపఘ్నం పుణ్యం వేదైశ్చ సమ్మితం,

యః పఠేద్ద్రామచరితం సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే.

౯౮

ఏతదాఖ్యానమాయుష్యం పఠన్ రామాయణం నరః,

శతగుణాన్ శతగుణితాన్ - స్థాపయిష్యతి-శతగుణం విపృథ్వాన్ రాజవంశాన్ ప్రత్యేకం రాజ్య ప్రదానేన పాలయిష్యతీత్యర్థః, చత్వారో వర్ణాశ్చాతుర్వర్ణ్యం-స్వార్థే వ్యభో - స్వే స్వే స్వస్వ వర్ణాశ్చ మోచితే ధర్మే - పూర్వాదిత్వాత్ సర్వనామత్వవికల్పః - నియోజ్యతి ప్రవర్తయిష్యతి. ౯౬. ధర్మ సంస్థాపనాతిశయ ప్రదర్శనాయ రాజ్యపరిపాలనకాలబహుత్వం దర్శయతి - దశేతి. దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ - ఏకాదశసహస్రసంవత్సరానిత్యర్థః - ఉపాసిత్యా ఉపాస్య - వా ఛందసీతి వక్తవ్యే క్త్యాసి ఛందసీతి ప్రయోగాదని సోఽల్యబాదేశః - సాంత్వ పూర్వం జనానువర్తనేన పరిపాల్యేత్యర్థః - అత్యంతసంమోగే ద్వితీయా - రాజ్యపాలనే వ్యాసం గాభావో దర్శితః - బ్రహ్మలోకం వైకుంఠం - గమిష్యతి. తనిశ్లోకీ. రాజ్యేన ఖలు రామస్త్వయ ముపాస్యః - స్వయమత్యంతానుకూల్యాచరణేన రాజ్యోపాసనం చకారేతి సోఽల్యముక్తం - బ్రహ్మణః విష్ణోః స్వస్య లోకం వైకుంఠాఖ్యం గమిష్యతి. ౯౭. అక్షతత్పఠనస్య మోక్షసాధనత్వమాహ - ఇదమితి. పూయతే ఽనేనేతి పవిత్రం-కర్తరి చర్షి దేవతయోగితి కరణే ఇత్యుప్రత్యయః - పరిశుద్ధి సాధన మిత్యర్థః - నకేవలం శుద్ధ్యాపాదకం కింతు పాపఘ్నం-అమనుష్యకర్తృకే చేతి టక్ ప్రత్యయః - పుణ్యం 'పుణ్యం లాంగలజీవన' మితివత్పుణ్యసాధనం - అనేన ప్రాయశ్చిత్తవ్యాప్తిరుక్తా - తద్ధి - పాపమేవ నివర్తయతి - ఉక్తార్థత్రయే హేతుమాహ-వేదైశ్చ సంమితమితి. సర్వవేద సదృశ మిత్యర్థః-ఇదం రామచరితం సంక్షేపరూపం-యః పఠేత్ వేదవత్ సనియమం ప్రతిదినం పఠేత్ సర్వ పాపైః పూర్వోత్తరాఘ్నేః ప్రముచ్యతే-తదుక్తం రామోపనిషది. 'బ్రహ్మహత్యా సహస్రాణి వీర హత్యాశతాని చ, స్వర్ణస్తేయ సురాపానగురుతల్పాయుతాని చ. కోటికోటిసహస్రాణి ఉప పాతకజాన్యసి, సర్వాణ్యసి ప్రణశ్యంతి రామచంద్రస్య కీర్తనా' దితి. ౯౮. ఏవం రామచరిత పాఠస్య మోక్షం ఫలముక్త్యా - ఆనుషంగికఫలోక్తిపూర్వకం తస్య సంబంధివర్త్యంతతామాహ -

తి. రాజవంశాన్ కామరూపకాన్యకుబ్జాది తత్తద్రాజ్యపదస్థాన్ - శతగుణాన్ అనేకగుణవృద్ధి ర్యథా భవతి తథా స్థాపయిష్యతి-శాశ్వతతత్తద్రాజ్యప్రదానేనేతి శేషః. * ౯౬. దశవర్షేతి. ఏకాదశ వర్ష సహస్రాణి రాజ్య ముపాసిత్యా పరిపాల్య - బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి.*

తి. ఆవతారత్యాగకాలమాహ - దశేతి. ఉపాసిత్యా నిత్యవదనుష్ఠాయేత్యర్థః - బ్రహ్మలోకం - వైకుంఠాదిలోకం - అనేన నిజనిత్యకర్తయోగోపేతస్యైవ సాక్షాత్పరంపరయా బ్రహ్మలోక ప్రాప్తిరితి ధ్వనిః. * ౯౭. ఇదమితి. ఇదం పవిత్రం అంతఃకరణశోధకం పుణ్యం పుణ్యసాధనం-వేదైశ్చ సంమితం తుల్యం - సర్వవేదార్థప్రతిపాదకత్వాత్తుల్యత్వం. * * *

తి. అథ నారదః స్వోపదిష్టసంక్షేపరామాయణపాఠఫలముపదిశతి-ఇదమితి. వేదైస్సమ్మితం స కలవేదార్థరహస్యప్రతిపాదకత్వాద్వేదతుల్యం. * ౯౮. ఏతదితి. ఏతదాఖ్యానం ఆఖ్యాంకం - ఆయుష్యం ఆయుర్వృద్ధికరం - ఏతద్రామాయణాఖ్యం ప్రబంధం - పఠన్ పఠనాశీవ పుత్రపౌత్ర

సప్తత్రపాత్రస్సగణః ప్రేత్య స్వర్గే మహీయతే.
పఠన్ ద్విజో వాగ్మషభత్వ మీయాత్
స్యాత్ క్షత్రియో భూమిపతిత్వ మీయాత్,

FF

ఏతదితి. ఆయుః ప్రయోజనమస్యాయుష్యం - స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి యత్ప్రేత్యాయః - ఆఖ్యానం ఆఖ్యానికారూపం ఏతద్రామాయణం బాలరామాయణం రామస్యాయనం రామాయణం - అయగతావితి ధాతోర్భావే ల్యుట్ - రామచరితమిత్యర్థః - రామః ఆయుః ప్రాప్య తేన నేతి వా రామాయణం - రామః ఆయనం ప్రతిపాద్యో యస్యేతి వా రామాయణం - పఠన్నరః వర్ణాశ్రమాది నియతిం విశా యోపి కోపి - సప్తత్రపాత్రః దశవూర్వాపరసహిత ఇత్యర్థః - సగణః సభృత్యబంధుః - ప్రేత్య ఆత్యంతికశరీరనాశం ప్రాప్య - స్వర్గే పరమపదే - తస్యాగ్ం హిరణ్మయః కోశః - స్వర్గోలాకో జ్యోతిషావృత ఇతి - తస్మిన్ స్వర్గశబ్ద ప్రయోగా ద్విముక్త సర్వపాపం ప్రతిస్వర్గ మాత్రస్యాఫలత్వాచ్చ - మహీయతే పూజ్యతే - తం పంచశతాన్యస్సరసాం ప్రతిధావంతి శతం మాలాహస్తా శ్శతంచార్ణహస్తా ఇతిశ్రుతే. FF. అథ చాతుర్వర్ణ్యవ్యతిరిక్తస్య నాధికార ఇతి సూచయన్ పరవిశేషనియతాని ఫలాని దర్శయతి - పఠన్నితి. స్యాదిత్యేతదవ్యయం యద్యథే - ఇదం బాలరామాయణం పఠన్ ద్విజో యది - వాగ్మషభత్వం వాచి శ్రేష్ఠ్యం వేదవేదాంగపార గత్వం - ఈయాత్ప్రన్నయాత్ - ఈ గతా విత్యస్తాధాతోర్ద్విజ్ - పఠన్ క్షత్రియో యది భూమి పతిత్వం చక్రవర్తిత్వం ఈయాత్ - పఠన్ వణిగ్జనో యది పణ్యఫలత్వం ఈయాత్ - పణం మూల్యం తదర్హ తీతి పణ్యం క్రయవిక్రయార్హం నస్తు - తదేవ ఫలం లాభో యస్య స పణ్యఫలః తస్య భావః పణ్యఫలత్వం - పణో ద్యూతాదిమాత్సృప్తే స్తుతౌ మూల్యే ధనేపి చేత్యమరః - పణశబ్దాద్రూరే యత్ప్రేత్యాయః - అవద్యపణ్యేత్యాదినా పణతేర్యత్ప్రేత్యయాంతో నిపాతో వా - పఠన్ శూద్రోఽపి జనో యది - మహత్త్వం సజాతీయేషు శ్రేష్ఠత్వం ఈయాత్ - యద్వా - స్యాదిత్యేతదల్పార్థే ౭వ్యయం - స్యాత్క్షత్రియః అల్పనృపతిః - భూమిపతిత్వం అఖండభూమండలేశ్వరత్వం ఈయాత్ ఏషమల్పబ్రాహ్మణ ఇత్యాది నేయం - యద్వా - స్యాచ్ఛబ్దః కథంచిదర్థే నిపాతః - స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తీతి సప్తభంగీవ్యాఖ్యానే తథోక్తత్వాత్ - తథాచ కథంచితృరన్ శాస్త్రోక్త నియమం వినాపి పఠన్నిత్యర్థః - ఏకదేశం పఠన్నితి వా - అథవా వాగ్మషభత్వాదికం ఈయాత్ - స్యాచ్ఛ సత్తాం లభేత చేతి సర్వసాధారణం సత్తాలాభరూపం ఫలం - 'అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమే నం తతో విదు'రితి శ్రుతే - కశ్చిత్ 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీత' ఇతి వచనాత్ స్యాచ్ఛబ్దః ప్రబంధ సహితః - ఇహ భోగాన్ భుక్త్వా ప్రేత్య స్వర్గలోకే - మహీయతే - మహా పూజాయాం. తత్ర పూజితో మోదతఇత్యర్థః.

* * * * *

తి. సర్వపాపమోక్షద్వారా మోక్షఫలకత్వముపపాదితం, పుణ్యస్యాపి త్రిగుణాత్కత్యేన పాపతుల్యతయా హేయత్వాదితి ముముక్షుఫలముద్దిశ్య ముముక్షూణామపి ప్రవృత్తయే ఆహ - ఏతదితి. రామో ౭యనం ప్రతిపాద్యో యస్య తద్రామాయణం. సంజ్ఞాత్వాణ్ణత్వం - గణో దాసీదాసా దయః - తైస్సహ - ఇహ విహికాన్ భోగాన్ భుక్త్వా - ప్రేత్య మృత్వా - స్వర్గే మహీయతే - స్వర్గిభిస్సత్కృతో మోదత ఇత్యర్థః - పఠన్నితి హేతౌ శతా. * FF. వర్ణానాం ప్రతినీయతఫలాన్యాహ. పఠన్నితి. స్యాదితి యద్యర్థకమవ్యయం - పఠన్ ద్విజస్యాత్ బ్రాహ్మణో యది వాగ్మషభత్వమీయాత్ ప్రాప్నూయాత్ శబ్దబ్రహ్మపారగో భవేత్ - క్షత్రియస్యాత్ భూమిపతిత్వం సామ్రాజ్యమీయాత్ - వణిగ్జనః స్యాత్ పణ్యఫలత్వం పణ్యఫలసమృద్ధి మీయాత్ - పఠన్ శూద్రస్యాత్ బ్రాహ్మణాచ్ఛృణ్వన్నితి

వణిగ్జనః పణ్యఫలత్వమియా

జనశ్చ శూద్రోఽపి మహత్త్వమియాత్.

౧౦౦

ఇత్యాదే శ్రీమద్రామాయణే - ఆదికావ్యే బాలకాండే -

శ్రీమద్రామాయణకథాసంక్షేపానామ ప్రథమస్కంధః.

పరఇత్యాహ - తదజ్ఞానవిజృంభితం - 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాత్తే నికటా గమికే పురే'తి వాక్యశేషాత్ - పురాశబ్దస్య నానార్థత్వం హి తత్రోచ్యత ఇతి - యస్య - 'ప్రవయచ్చతురో వర్ణా కృత్వా బ్రహ్మణమగ్రత' ఇతి శూద్రస్యేతిహాసపురాణయోః శ్రవణమాత్రం స్మృతిభిరనుజ్ఞాతం-న తు పఠనం - తథాపి పఠన్ని త్యుపివచన ప్రామాణ్యాత్ 'సచనాద్రకానస్యేతి న్యాయే నాస్తి' సంక్షేపపాఠమాత్రేఽధికారోస్తీతి సిద్ధం - తథా సహస్రనామాధ్యాయాంతే చ దృశ్యతే 'య ఇదం శృణుయాన్నిత్యం యశ్చాపి పఠీర్తయే' దిత్వాఽభ్య - 'వేదాంతగో బ్రహ్మణస్సృష్టి త్రియో విజయీ భవేత్, వైశ్యో ధనసమృద్ధస్సామ్యచాభద్రస్సృణుమవాఘ్నుయా'దితి. యద్వా-వేదో పబృంహణే శూద్రస్య సర్వదానధికారాచాభద్ర ఇత్యత్రవలన్నితి వానుషజ్యతే - కింతు-శృణున్ని త్యధ్యాపియతే - శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి శ్రవణస్యాపి మహాఫలత్వనిచనాత్ - ఆత్ర సంక్షేపే తకారేణోపక్రమ్య యాదితి సమావనాత్ గాయత్రీరూపాద్వమస్య గమ్యతే - ఆత్ర శ్లోకే ఉపజాతివృత్తం - 'స్యాదింద్రవజ్ర తతజాస్తతోగావుపేంద్ర వజ్ర జగజాస్తతోగా. అనంతరో దీరితలక్ష్మభాజః పాదాయదీయా ఉపజాతయస్తా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౦౦. ప్రథమసర్గముపసంహరితి. ఇతీతి. ఋషిణా ప్రోక్తమార్షం - తేన ప్రోక్తమిత్యన్ - శ్రీరామాయణే శ్రీరామాయణాఖ్యే - ఆదికావ్యే - ప్రథమకావ్యే - బాలకాండే - సంక్షేపానామ ప్రథమస్కంధః - సమాప్త ఇతి శేషః. కావ్యలక్షణం సర్గలక్షణం చోక్తం దండినా కావ్యాదర్శే - 'నగర్ణాన్తలయచంద్రారోదయవర్జనై, ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః, విప్రలంఛైర్వివాహైశ్చ విమారోదయవర్జనై, మంత్ర ద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి, అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరంజనం, సర్గరసతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్ర భిన్నవత్తాంతైరుపేతం లోకరంజనం, కావ్యం కల్పాంతర సాయ జాయతే సదలంకృతీ'తి.

ఇతి శ్రీకాళిక గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్కంధః.

వ్యాచక్షతే. పాఠే అనధికారిణాం శూద్రాణాం శ్రవణాదేవ ఫలం-శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి స్మరణాత్ - యద్వా-పఠన్ శూద్రో జనస్సాస్యత్ మహత్త్వం సజాతీయేషు సర్వోత్తమత్వం పూజ్య త్వమియాత్ - చకారాదవాంతర జాతిస్సమచ్ఛేదయతే. చతుర్వింశతినవ స్కంధైః శ్రీరామాయణం చిక్కిర్వర్వాత్కిర్గాయత్ర్యా ఆదిమాక్ష రేణోపక్రమ్య అంతిమాక్షరేణ నిగమనం కృత్వాత్. *తి. పక్ష్యైః క్రయద్రవ్యైస్సాధ్యం మూలాద్విగుణత్రిగుణవృద్ధ్యాదిరూపం ఫలం యస్య తత్త్వం-ధనసమృద్ధిం ప్రాప్నుయాదితి ఫలితోర్థః-శూద్రోఽపి జనః త్రైవర్ణికద సః-ఆత్ర శృణున్నిత్యధ్యాహారః-మహత్త్వం ద్విజే తరసర్వప్రజాభ్యః త్రైవ్యం దేహంతే స్వోపరితనవర్ణ ప్రాప్తిలక్షణం చ మహత్త్వం ప్రాప్నుయాత్. ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్యశ్రీనారాయణతీర్థశిష్యమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీమద్రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం-సంక్షేపానామ ప్రథమస్కంధః.

నారదస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః,
పూజయామాస ధర్మాత్మా సహశిష్యో మహామునిః.
యథావత్పూజితస్తేన దేవర్షిర్నారదస్తదా,
ఆపృష్ట్యై వాభ్యనుజ్ఞాతస్స జగామ విహాయసమ్.

శ్రీమచ్ఛ్రీమద్గురుణా గురుణోపదిష్టం రామాయణస్య హృదయం సరసం గృహీత్వా,
శ్రీకాశికాహ్వయకులేందురశేషబంధుర్గోవిందరాజ విబుధో విశదీకరోతి.

అథ పరమకారుణికో వాల్మీకిః - ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణ మిత్యుక్తరీత్యా సంక్షేపేణోక్తం రామచరిత్రం పునర్విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుః తత్ర ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రబంధవైలక్షణ్యం ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యం చేతి వైలక్షణ్యత్రయం దిదర్శయిషు ర్వక్తృవైలక్షణ్యం తావదాదౌ దర్శయతి - నారదస్యేత్యాదినా ద్వితీయసర్గేణ. వక్తృవైలక్షణ్యం తు పరమాప్తత్వం - ఆప్తత్వం చ యథార్థదర్శిత్యే సతి యథార్థవాదిత్వం - తస్య పరమత్వం తు పితామహ పరప్రసాదలబ్ధత్వం - తదేతదుపదర్శయితుముపోద్ఘాతత్వేనాహ - నారదస్యేత్యాది. తుశబ్దో వైలక్షణ్యపరః - తుస్యాద్భేదేవధారణఇత్యమరః - స చ కాకాక్షన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి - త్రిలోకజ్ఞ తయా ఇతరవిలక్షణస్య నారదస్య శబ్దతోఽర్థతశ్చేతరవాక్యవిలక్షణోత్కర్షం తత్సూర్వం సంక్షేప రూపేణోక్తం - వాక్యం - సంపూర్ణార్థప్రతిపాదకపదసమూహం - ప్రశ్నానురూపోత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యే విశారదో విద్వాన్ - విద్వత్సుప్రగల్భావిశారదావిత్యమరః - వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - ధర్మే ఆత్మాబుద్ధిర్యస్యాసౌ ధర్మాత్మా - ధర్మస్వభావో వా - అత్ర ప్రకరణాద్గుర్వనువర్తనధర్మజ్ఞఇత్యర్థః - మహామునిః వేదాంతార్థనిర్ణయసంపత్త్యా సర్వోత్కృష్టమునిః వాల్మీకిః - సహశిష్యః శిష్యసహితస్సన్ - వోపసర్జనస్యేతి పక్షే సహశబ్దస్య సభావాభావః పూజయామాస - అహో వాక్యవైఖరీతి తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసేతి వాక్యవిశారదత్వోక్తి భంగ్యావగమ్యతే - మహామునిమితి పాతే వాల్మీకిపదాధ్యాహరః - తమితి ప్రయోక్తవ్యే అన్యత్వప్రతీతికరమహామునిపదప్రయోగాస్వారస్యం. ౧. యథావదితి. దేవశ్చాసావృషిశ్చ దేవర్షిః నారదః - నారదాద్యాస్సురర్షయ ఇత్యుక్తే - తేన వాల్మీకినా - యథావత్ యథార్హం - పూజితః ప్రదక్షిణసమస్కారాదిభిరర్చితస్సన్ - తదా పూజావసానే - ఆపృష్ట్యై ఆపృచ్ఛ - క్త్వాఛందసీతి ల్యబభావః - అభ్యనుజ్ఞాతః గచ్ఛంతితి వాల్మీకినా కృతాభ్యనుజ్ఞానః - విహాయసం ఆకాశం - జగామ. ౨. సఇతి. తస్మిన్ నారదే - ముహూర్తం అల్పకాలం - ముహూర్తమల్పకాలే న్యూదితి నిఘంటుః, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - దేవలోకం -

నారదస్యేతి. తద్వాక్యం ప్రశ్నానురూపముత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యే విశారదో విద్వాన్ వాక్యవిశేషజ్ఞఇత్యర్థః - మహామునిర్వాల్మీకిః పూజయామాస - తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసే త్యర్థః. * తి. విశారదః - విశిష్టా వ్యాకరణసంస్కారాది విశేషవలీ చిత్రార్థా చ శారదా వాణీ యస్య సః - ప్రశ్నానురూపం వాక్యగుణసమూహవచ్ఛేదతరం సమ్యగ్దత్తమితి పూజయామాస. ౧. * తి. యథావదితి. ఆపృచ్ఛైచ్ఛ సాధు యామీత్యుక్త్యైవ - అభ్యనుజ్ఞాతః యథాసుఖం విహరతామితి వాల్మీకినా అనుగమనపూర్వకమభ్యనుజ్ఞాతః - అనేన గురుశిష్యయోః స్నేహభక్తిప్రకాశనం - విహాయసమితి పుంలింగం. * ౨. సముహూర్తమితి. ముహూర్తమాత్రేణ దేవలోకం గతే తస్మిన్నిత్యర్థః - అవిదూరతః

సముహూర్తం గతే తస్మిన్ దేవలోకం మునిస్తదా,
 జగామ తమసాతీరం జాహ్నువ్యాస్త్యవిమూరతః.
 సతు తీరం సమాసాద్య తమసాయా మహామునిః,
 శిష్యమాహ స్థితం పార్శ్వే దృష్ట్వా తీర్థమన్వయమ్.
 అకర్దమమిదం తీర్థం భరద్వాజ నిశామయ,
 రమణీయం ప్రసన్నాంబు సన్ననుష్యమనో యథా.
 న్యస్యతాం కలశ స్తాత దీయతాం వల్కలం మమ,
 ఇదమేవావగాహిష్యే తమసాతీర్థము తమమ్.
 ఏవముక్తో భరద్వాజో వాల్మీకేన మహాత్మనా,

౪

౫

౬

బ్రహ్మలోకం - గతే వాల్మీకే. రామభక్తిం బ్రహ్మణే కాయితం ప్రాప్తే సతి-సమునిర్వాల్మీకిః-తదా
 నారదగమనోత్తరకాలే-జాహ్నువ్యాః గంగాయాః - అవిదూరతః సమీపే సప్తమృగే తసిః - స్థిత
 మితి శేషః-తు-గంగాతోపి విలక్షణం తమసాతీరం - జగామ మాధ్యాహ్నికాభిషేకాయ ప్రాప్తః.
 ౩. సత్వితీ. సమునిః - తమసాయా విలక్షణం తీరమాసాద్య - తదా ఆసాదనకాలే-అకర్దమం అప
 కం-తీర్థం జలావతరణం - 'తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంబునిపావనే, పార్శ్వేపాయా
 వతారేష్యి'తి వైజయంతీ - దృష్ట్వా పార్శ్వస్థితం శిష్యం - ఆహ. ౪. అకర్దమమితి. భరద్వాజఇతి
 వాల్మీకేః ప్రధానశిష్యస్య నామ - హే భరద్వాజ - అకర్దమం అపంకం అధఃప్రదేశే పంకరహిత
 మిత్యర్థః - అన్యత్ర పావరహితం - ప్రసన్నాంబు ప్రసన్నసలిలం-లోకే కించిదధఃపంకరహితత్వే
 జలం కలుషమేవ భవతి-కించిన్నిర్మలాదకత్వేష్యధస్సపంకమేవ దృశ్యతే-న కథేనమితి భావః-అన్య
 త్రాంబువత్ ప్రసన్నం అతఏవ రమణీయం - సన్ననుష్యమనో యథా సత్పురుషహృదయసదృశం -
 ఇదం తీర్థం - నిశామయ-పశ్య - శమోదర్శనఇతి మిత్యాభావాద్దర్శనార్థో-యం శబ్దః-సన్ననుష్యమ
 నోవత్ ప్రసన్నాంబులివాయోజనా. ౫. న్యస్యతామితి. హే తాత-వత్స - కలశం ఉదకపాత్రం-
 న్యస్యతాం భూమా స్థాప్యతాం-మమ వల్కలం స్నానశాట్యర్థా వృక్షశ్చక్ర-దీయతాం-కిమర్థమిత్య
 త్రాహ-ఇదమేవేతి-ఉత్తమం అకర్దమత్వాదిగుణయోగేన జాహ్నువీ తీర్థాచ్ఛిష్టం-ఇదమేవ తమసా
 తీర్థం - అవగాహిష్యే అత్రైవ స్నాన్యామి - త్వమస్యత్రైవ స్నాసి-త్యర్థః. ౬. ఏవమితి. మహాత్మ
 నా మహామనసా వాల్మీకేన వాల్మీకినా-తస్యేదమితి సంబంధమాత్రే అహ-సంబంధశ్చాత్ర పుత్రత్వం
 ఏవం పూర్వోక్తరీత్యోక్తః - గురోర్నియతః పరతంత్రః భరద్వాజః - మునేః తస్య వాల్మీకే-వల్క-

అసన్నమకర్దమమిత్యవతరణప్రదేశస్య పంకరాహిత్యముచ్యతే. * తి. సవాల్మీకిః - తస్మిన్నారదే -
 దేవలోకం గతే సతి-ముహూర్తం స్వాశ్రమే స్థిత్యేతి శేషః-పశ్యాన్మాధ్యాహ్నికార్థం-జాహ్నువ్యాః
 అవిదూరతః సమీపే వర్తమానం తమసాతీరం జగామ - యత్తు - ముహూర్తమాత్రేణ దేవలోకం
 గతే ఇతి - తన్న - ఛాందసత్వకల్పనే మానాభావాత్ - అవ్యయత్వకల్పనస్యాప్యగతికత్వాచ్చ -
 ముహూర్తాదితి పాఠస్తుకల్పితః.* ౩-౪. అకర్దమమితి. నిశామయ పశ్య-మనసః ప్రసన్నమాత్రేణ సా
 దృశ్యం వివక్షితం. * తి. అకర్దమమితి. అవతరణప్రదేశస్య పంకరాహిత్యమనేనోచ్యతే-తీర్థం ఋషి
 జుష్టజలం - రమణీయత్వే హేతుః - ప్రసన్నాంబులి - సన్ననుష్యచిత్తస్య కామాదిదోషరాహిత్యే
 న నిత్యప్రసన్నత్వాద్దృశ్యం. * ౫. తి. న్యస్యతామితి. ఇదమేవ అత్యాసన్నమసి గంగాతీర్థం-
 మాధ్యాహ్నికకాలాతిక్రమాదితి శేషః. ౬. ఏవమితి. ప్రాయచ్ఛత ప్రాదాత్. * తి. ప్రాయచ్ఛతేతి

ప్రాయచ్ఛతమునే స్తస్య వల్కలం నియతో గురోః. ౭
 సశిష్యహస్తాదాదాయ వల్కలం నియతేంద్రియః,
 విచచార హ పశ్యంస్తత్సర్వతో విపులం వనమ్. ౮
 తస్యాభ్యాశే తు మిథునం చరంతమనపాయినం,
 దదర్శ భగవాంస్తత్ర క్రౌంచయోశ్చారు నిస్వనమ్. ౯
 తస్మాత్తు మిథునాదేకం పుమాంసం పాపనిశ్చయః,
 జఘాన వైరనిలయో నిషాదస్తస్య పశ్యతః. ౧౦
 తం శోణితపరీతాంగం వేష్టమానం మహీతలే,
 భార్యా తు నిహతం దృష్ట్వా రురావ కరుణాం గిరమ్. ౧౧
 వియుక్తా పతినా తేన ద్విజేన సహచారిణా,

లం ప్రాయచ్ఛత-ప్రదాత్ - దాణో యచ్ఛదేశః - ఛందసి బహుశగ్రహణాదాత్తనేపదం - సం
 బంధసామాన్యే షష్ఠీ-తస్మాత్త్యర్థః. ౭. స ఇతి. నియతేంద్రియః నిగృహీతేంద్రియోపి సవాత్త్తికిః -
 శిష్యహస్తాద్వల్కల మాదాయ విపులం విశాలం వనం సర్వతః పశ్యత్ సన్ విచచార-హేతి విస్తయే
 నిగృహీతేంద్రియస్య విపులవనావలోకనం దైవకృతత్వాద్విస్తయనీయమిత్యర్థః. ౮. తస్యేతి. భగ
 వాన్ మాహాత్మ్యవాన్-భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యపీఠ్యయత్నార్కీర్తిష్యి'త్యమరః - శాపానుగ్ర
 హసమర్థిత్యర్థః - వాత్త్తికిః - తత్ర వనే - తస్య తీర్థస్య-అభ్యాశే సమీపే - చరంతం వర్తమానం-
 అనపాయినం అవినాభూతం - ఊణవిరహాసహిష్ణుక్రౌంచమిథునమితి ప్రసిద్ధం - చారునిస్వనమితి రతి
 కాలికస్వరోక్త్యా రతిర్ద్యోత్యతే - క్రౌంచయోర్ద్విధునం ద్వంద్వం - పుల్లింగత్వమార్ద్రం-దదర్శ. ౯.
 తస్మాత్త్వేతి. పాపనిశ్చయః రతినమయేషి హననకరణాత్ క్రూరనిశ్చయః - వైరనిలయః సర్వజంతు
 విషయసహజశాత్రవయుక్తః - నిషాదః - తస్మాత్ మిథునాత్ - తన్నిధునమాసాద్య - ల్యబ్ధోపే
 పంచమీ - పుమాంసం ఏకమవయవం - తస్య పశ్యతః-తం పశ్యంతం మునిమనాదృత్య-షష్ఠీ చానా
 దర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ - జఘాన హతవాన్. ౧౦. తమితి. భార్యా క్రౌంచీ-నిహతం వ్యాధహతం-
 అతఏవ మహీతలే భూతలే - వేష్టమానం ఘూర్ణమానం - శోణితపరీతాంగం రుధిరవ్యాప్తశరీరం-తం
 క్రౌంచం - దృష్ట్వా - కరుణాం శ్రోతుః కారుణ్యావహం - గిరం రురావ-కరుణం శబ్దమకరోత్ -
 ఓదనపాకం పచతీతివత్ - ఆరోదీత్. ౧౧. వియుక్తేతి. పతినా పత్యా-నాభావ ఆర్షః-సహచారి
 ణా సహచారీలేన-తాచ్ఛిల్యేణిని-సహితేనేత్యనేన మనస్సంగతిరుచ్యత ఇతి న తేన పునరుక్తిః - తా
 మ్రశీరేణ రక్తశిరసా - ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః - మత్తేన - రతిపరవశేనేత్యర్థః - పత్రిణా
 ఛాందసం - నియతః సేవాపరః. ౭. తి. స ఇతి. నియతేంద్రియః జితేంద్రియ-విచచార - అనుష్ఠాన
 యోగ్యైకాంతదేశనిరీక్షణాయేతి భావః. ౮. తస్యేతి. తస్య తీరస్యాభ్యాశే సమీపవనప్రదేశే-చరం
 తమనపాయినమశ్లిష్టం - పుల్లింగత్వమార్ద్రం. తి. అనపాయినం అధివ్యాధిరహితం - అతఏవ చారు
 నిస్వనం. ౯. తస్మాదితి. తస్య పశ్యత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ. తి. మిథునాద్విభక్తమేకం పుమాంసం-పా
 పనిశ్చయః తద్ధననరూపపాపనిశ్చయః - అతఏవ - వైరనిలయః-అనవకారిష్వపి ప్రాణిషు అకారణ
 వైరాశ్రయః. ౧౦. తి. వేష్టమానం లుఠంతం-నిహతం నిషాదేనేతి శేషః. ౧౧. వియుక్తేతి. పత్రి
 ణా శోభనపక్షవతా - సహితేన సంగతమనసా-సహచారిణేతి పూర్వముక్తత్వాత్ సహితేనేతి మన

తామ్రశీర్షేణ మత్తేన పత్రిణా సహితేన వై.

౧౨

తదా తు తం ద్విజం దృష్ట్వా నిషాదేన నిసాతితం,

ఋషేర్ధర్మాత్తన స్తస్య కారుణ్యం సమద్యత.

౧౩

తతః కరుణవేదిత్వాదధర్మోఽయ మితి ద్విజః,

నిశామ్య రుదతీం క్రాంచీ మిదం వచన మబ్రవీత్.

౧౪

ప్రశస్తపక్షేణ-తేన ద్విజేన సతీణా-'దంతవిప్రాండగాద్విజా' ఇత్యమరః, భార్యా వియుక్తా విరహితా సతీ - కరుణాం గిరం - రురావేతి పూర్వేణాన్వయః-వైఇతి పాదపూరిణే-'తుహించస్తహవైపాదపూరణ'ఇత్యమరః, అత్ర విశేషణాని భార్యాయాశ్శోకానిరేకహేతుత్వేన నిర్దీప్తాని. ౧౨. తదేతి. తదా శోణితపరీతాంగమిత్యాద్యుక్తరీత్యా నిషాదేన నిసాతితం-హింసితమిత్యర్థః-తం ద్విజం-దృష్ట్వా స్థితస్య - ధర్మాత్తనః ధర్మస్వభావస్య - ఋషేః వాల్మీకే - కరుణైవ కారుణ్యం - స్వార్థే వ్యఖ్యో-దయా-సమపద్యత ఆసీత్. ౧౩. తత ఇతి. తతః క్రాంచనిషయ కారుణ్యసంపత్త్యనంతరం-ద్విజః సహజకారుణ్యస్వభావో మునిః - రుదతీం క్రాంచీ నిశామ్య దృష్ట్వా-కరుణవేదిత్వాత్ కారుణ్య భాక్త్యాత్ - విద్యుభాభివ్యస్తాణినిః-అయం రతికాలే హింసనమధర్మ ఇతి మత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం - అబ్రవీత్. ౧౪. తదేవ వచనమాహ - మా నిషాదేతి. హే నిషాద-త్వం-శశ్వదేవ శాశ్వత్యః - స్వార్థే అహ్-తతోజీవ్ తాః అనారతా ఇత్యర్థః-సమాః సంవత్సరాక్-'సంవత్సరో వత్సరోబ్ధో హయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ప్రతిక్వచిత్ స్థానం - ప్రతిష్ఠాస్థితిమాహాత్మ్య ఇతి వైజయంతీ - మాగమః - మా ప్రాప్నుహి - ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి లుజతిదేశాల్లాజ్ - బ్రువిత్వాదజ్ నాయం మాజ్ - అపితు మాశబ్ద ఇతి కాశికాకారః-తే నాడాగమేపి న విరోధః - దుర్లుటవృత్తి కారస్తు అమేతి పదచ్ఛేదః అలక్ష్మీకేతి నిషాదవిశేషణం-అతో న మాజ్యోగ ఇత్యుడభావ ఇత్యాహ-ఏవం పూర్వార్థేన శాప ఉక్తః పత్ర హేతురుత్తరార్థే నోచ్యతే - యద్యస్తాత్ కారణాత్ - క్రాంచమిగునాత్ క్రాంచమిగుసమాసాద్య - ల్యబ్ధోపేపంచమీ ఏకం కామమోహితం కామేన మోహం ప్రాప్తం రతిక్రీడాదివశమిత్యర్థః-ఏకమవయవం అవధీః హింసితవానసి - తస్తాత్ - తద్వదేవ ప్రతిష్ఠాం మాగమ ఇతియోజనా, చతుర్ద్వభి ప్రసాదేన వాల్మీకిముఖాత్ ప్రథమోద్దితోఽయంశ్లోకః కేవలం శాపానభవితుమర్హతి భగవన్తంగళా శాసనపరతయా మంగళపరోఽయం ప్రాథమిక శ్లోక ఇతి పూర్వాచార్యాః వర్ణయంతి - తథాహి సాహిత్యముచ్యతే అన్యశ్లోకస్య పూర్వేణాన్వయః. తి. తామ్రశీర్షేణ కుమ్మటాదివత్తామ్రవర్ణశీర్షగతచూడాయుక్తేన-మత్తేన కామసంభోగవశాదితి శేషః-అతఏవ పత్రిణా సంభోగ కాలత్వాద్వితత పక్షవతా - సహితేన స్వసంగతేన-తేనాపూర్ణరతిత్వాదత్యంతం శోకః-ఇత్థంభూతేన పతినా వియుక్తా రురావేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౨. తదేతి. సమపద్యత సమజాయత. తి. తథావిధం ద్విజం దృష్ట్వా-తథావిధంకామభోగవశం - ధర్మాత్తనః దయాదాక్షిణ్యాహింసాదిధర్మప్రవణచిత్తస్య. ౧౩. తత ఇతి. కరుణవేదిత్వాత్ సంజాతకరుణత్వాత్. ౧౪. మానిషాదేతి. క్రాంచహంశ్చప్రత్యక్షదృశ్యమాననిషాదశాపరూపాఽర్థస్తు స్పష్టవిన - మా లక్ష్మీః నిషీదత్యస్మిన్నితి మానిషాదః తత్సంబోధనం - హే మానిషాద విష్ణో - యద్యస్తాజ్ఞేతోః - క్రాంచమిగునాత్ మందోదరీ రావణమిగునాత్ - ఏకం కామమోహితం రావణం - అవధీః హతవానసి - తస్తాత్ శాశ్వతీస్సమాః అనేకసంవత్సరాక్ అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ప్రతిష్ఠామఖండితైశ్వర్యానందావాప్తిం -

మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ శ్శాశ్వతీస్సమాః,

నిషీదత్యస్మిన్నితి నిషాదో నివాసః - అధికరణే ఘోషః - మా లక్ష్మీః తస్యా నిషాదః మానిషాదః శ్రీని
వాసః తత్ర సంబుద్ధిః - హే శ్రీనివాస - త్వం శాశ్వతీస్సమాః సర్వకాలం ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం-
అగమః గచ్ఛ - లకారవ్యత్యయః - యద్యస్తాత్ క్రాంచమిథునాద్రాక్షసమిథునాత్ రావణమందో
దరీరూపాత్ - కామేన మన్త ధేన మోహితం సీతాపహర్తారమేకం రావణం-అవధీః-రావణం హత్వా
కృతత్రైలోక్య పాలన స్త్వం యావత్కాలం విజయీ భవేత్సర్వః-వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలం
కారః-ఏవమనేన శ్లోకేన ఇష్టదేవతాస్తరణరూపం మంగళమాచరితం. 'కావ్యార్థ సూచనం కైశ్చిన్నాం
ద్యామేవ నిరూప్యత' ఇతి వచనాదస్మిన్నేవ శ్లోకే వక్ష్యమాణకావ్యార్థస్సంక్షేపేణ దర్శితః -
తథాహి-మానిషాదేత్యనేన సీతాపరిణయపర్యవసాయినీ బాలకాండకథోద్బోధితా-ప్రతిష్ఠాం త్వమ
గమ ఇత్యనేన పితృవచనపరిపాలన ప్రతిష్ఠాభిధాయిన్యయోధ్యాకాండకథా ఆవేదితా-శాశ్వతీస్సమా
ఇత్యనేన ఋషిగణవిషయ ప్రతిజ్ఞానిర్వహణేన రామస్య ప్రతిష్ఠానువృత్తిమభిదధత్యారణ్యకాండకథా
సూచితా - క్రుంచగతికాటిల్యల్పీభావయోరిత్యస్తాద్ధాతోః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్ని పాతనాన్న లోప
స్సంయోగాంతలోపశ్చ న భవతి-క్రుంచైవ క్రొంచః-స్వార్థ ఆణ్-తథాచ క్రొంచయోః కుటిలయోః
తిరశ్చోః తారానాలినోర్నిధునాదేకం కామ మోహితం సుగ్రీవభార్యాపహర్తారం వాలినమవధీరితి
కిష్కింధాకాండకథా అభిహితా-క్రొంచావల్పీభూతౌ కృశావలి యావత్-తయోరన్యోన్యవిరహక్షేప
క్రశీయసోస్మీ తారామయో రేకమవయవం సీతారూపమవధీః భృశం వీడితవానసీతి సీతావిరహదుఃఖా
తిశయవర్ణనపరా సుందరకాండకథా స్ఫోరితా-క్రొంచౌ కుటితా రాక్షసౌ తన్మిథునాదేకం కామ మో
హితం రావణమవధీరితి యుద్ధకాండకథా సూచితా - దండకారణ్యవాస్యృషిపత్నీదర్శనాభిలాష
మోహితసీతాపీడాభిధానేన ఉత్తరకాండాద్ధోషి సంక్షిప్తః. నను మృగపక్ష్యాదివధస్యవ్యాధకులధర్మ
త్వాత్ కథమనపరాధినమేనం మునిశ్శుష్టుమర్హతి వక్ష్యతి రామఏవ వాలివధస్సస్తావే - 'ప్రమత్తాన
ప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశం, వధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషాత్ర విద్యత' ఇతి-సత్యం-

అగమః ప్రాప్నుహి-అనేన అత్ర-అర్థతశ్శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థసూచన' మిత్యుక్తేః-రామేణ
కృతరావణవధరూపః కావ్యార్థః కావ్యాదావషశ్యకర్తవ్యాశీర్వాదశ్చసూచిత ఇత్యవగంతవ్యం.*కతక
కృత్తు-నితరాం సదేవర్షిగణం త్రైలోక్యం అవసాదయతి పీడయతీతి నిషాదః తస్య సంబుద్ధిః హేని
షాద రావణ-యద్యస్తాత్ క్రొంచమిథునాత్ అల్పీభావార్థాత్ క్రుంచేః పచాద్యచ్-క్రుంచం-తతః
స్వార్థికోణ్ ప్రత్యయే-క్రొంచం-రాజ్యక్షయవనవాసాదిదుఃఖేన అత్యల్పీభూతం పరమకార్య్యంగతం-
యన్మిథునం సీతారామరూపం తస్మాదేకం సీతారూపం యస్మాదవధీః వధాభ్యధికపీడాం ప్రాపితవానసి-
తస్మాత్త్వం-ప్రతిష్ఠాం-యా లంకాపురే పుత్రపౌత్రభృత్యగణవైశిష్ట్యేన బ్రహ్మణా ప్రతిష్ఠా దత్తా
తాం అతః పరం మాగమ ఇతి కావ్యార్థసూచనం త్రైలోక్యస్య పరమమంగళరూపం చేదం
సత్యసరస్వత్యా పునస్తదవిర్భావితమిత్యాహ - ఆత్రేదమవధేయం - రావణవధే జాలే అయో
ధ్యారాజ్యప్రాప్త్యనంతరం నారదం ప్రతి ప్రశ్న ఇతి స్వయమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదుత్తరకాలికై
తచ్చోచకస్య ఏవం విధిఘటితస్యోక్తార్థస్య కతకమతే కథం సంగతిః కథం వా సర్వజ్ఞా సత్యసర
స్వతీ భూతమర్థమాశాస్యత్వేన నిర్దిశేదితి - తీర్థవ్యాఖ్యానేపి ఇదం కావ్యార్థసూచనం కవినా కా

యత్ క్రాంచమిధునాదేకమవధీః కామమోహితమ్.

౧౫

తథాపి రతిపరవశతాదశాయాం తద్వధో దోష ఏవేతి మునేరాశయః - సూచయతి హి రతిపరవశతాం కామమోహితమితి పదేన - అతఏవ భారతే పాండుం ప్రతి ముసిః - 'అన్వర్త్య మయశస్యం త్వ మసుతిష్ఠసి భారత, కో హి విద్వాక్ మృగం హన్యాచ్ఛరంతం మైథునం వన, ఇతి. నన్విదం మలయం గచ్ఛతో మందరవధోపవర్ణనం - యదయమాత్మనో వైలక్షణ్యం సరమాప్తత్వం వత్తుమారభ్య సచ్చరిత్ర వర్ణనం కరోతి-బ్రహ్మగమనవరప్రదానాదేరేవ తదర్థం వక్తవ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే శ్రూయతామవధానేన-అర్థతశ్చబ్ధతోవాపి మనాక్కావ్యార్థసూచన' మితి దర్శికరీత్యా కావ్యార్థ సూచనం ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ క్రియతే - తథాహి - అకర్దమమిత్యాదినా పావనం సముద్రనేతు స్థలముచ్యతే - తస్యాభ్యాశ ఇత్యాదినా తత్తీరే మండోదర్యా సహ చరణం భోగాత్ భుంజానం - అనపాయినం చతుర్ముఖవరప్రదానలబ్ధచిరాయుష్కం - చారునిస్వనం రమ్యవీణావినోదం - క్రాంచయోః రాక్షసయో ర్హిమనం - దదర్శ ధర్మబలేనాలోకితవాక్ - తస్మాత్తు మిధునాదేక మిత్యాదినా పాపనిశ్చయో నిశ్చిత రావణపాపః - వైరనిలయః హిరణ్య రావణ శిశుపాలరూప జన్మత్రయానుసారిత్యాత్ సహజకాత్రవః - నిషేదంత్యత్ర సర్వాణి జగంతీతి నిషేదో విష్ణుః - పుమాంసం రావణం జహూనేత్యుచ్యతే, భార్యాత్విత్వాదినా మండోదరీ ప్రలాపః - ద్విజేన పులస్త్య వంశ్యత్వాత్ బ్రహ్మజేన - తామ్రశీరేణ రత్నమకుటధారిత్వాత్ - పత్రిణా వాహనపరిచ్ఛదాదినతా - సహితేన కుంభకణ్ఠేంద్రజిదాదినహాయసంపన్నేన - కారుణ్యం జుగుప్సా - 'జుగుప్సాకరుణే ఘృణే' ఇత్యమరః - అధర్షోఽయమితి - రావణకృతోఽయమధర్ష ఇతి - ఏతత్ సర్వం రావణవధవృత్తాంతమలూక్య పాలస్త్యవధాభిధానం తద్విషయప్రబంధం నిరమిమితేతి మానిషాదేత్యస్య రామాయణార్థసంగ్రహపరత్వం చోక్తం - అథవా - అకర్దమమిత్యాదినా గోదా వరీతీర్థముచ్యతే - తత్తీరే పంచవట్క్యాం రామస్య నీతయా సహ వర్తనం తయోరేకస్యాస్తీతాయాః రావణేన దురాత్మనా హింసనం వీడనమిత్యేతత్సర్వం సాక్షాత్ కృత్య విధిచోదితో ముసిస్సీ

ర్యమితి తదుక్తసమృతి శ్లోకార్థాదమ్యతే-తత్ర వాల్మీకేస్తథా తాత్పర్యే కిమిదంవ్యాహృతం మయే త్యుక్తే రసంగతేః-న చ కిమిదమిత్యస్య పద్యం గద్యం వేత్త్యర్థ ఇతి వాచ్యం తదప్యేషశ్లోకోభిగీతో మరుతః పరివేష్టారో మరుత్తస్యావసక్ గృహే ఇత్యాది బహుశః శ్రుతిషాపలంభేన ఈదృశాక్షరసన్నివేశస్య శ్లోకత్వేన మునేరజ్ఞానమిత్యస్యాత్యంతమనుచితిత్వాత్ ప్రాక్తననారదఋషి సంవాదస్యాపి శ్లోకరూపతయా తత్రైవ సందేహకరణోచిత్యాచ్చ తత్ప్రశ్నోత్తరం సర్వం కేవలసంస్కృతైర్వాక్యైరేవ జాతం ఏతచ్ఛ్లోకోత్తరమేవ శ్లోకై సస్యాపి నిబంధనమితి కల్పనా తు న యుక్తా - మానాభావాత్ - అన్యథోపపత్తేశ్చ - అధర్మత్వ బుద్ధిపూర్వకం కథితవచనస్యేదృశేఽర్థే తాత్పర్యసంభవస్యాప్యభావాచ్చ - మాజ్యోగాభావే అగమ ఇత్యేతావన్తాత్రేణ లుబ్ధాభూత త్వనైవ ప్రతీత్యా ఆశిషో ప్రతీతేశ్చ - ఏతచ్ఛ్లోకనిర్గమకాలే కవేః కావ్యం కరిష్యామితి బుద్ధిరప్యభావాచ్చ - బ్రహ్మోపదేశానంతరమేవ హి తథా బుద్ధిర్వాల్మీకేః, మమ తు ప్రతిభాతి-నారదాత్ప్యగుణ శ్రవణానంతరంమునేః - స్వవర్ణనేచ్ఛాం జ్ఞాత్వా స్వచరిత్రస్య చ కరుణారసమయత్వేన - తత్ప్రధానకావ్యే అతికరుణచిత్తస్యేవాధికారాత్ - ఋషేః కరుణ చిత్తత్వజ్ఞానయా పూర్వం భృగుదత్తశాపస్య పునరుక్తత్వకరణేన ఛార్ద్యసంపాదనాయ చ భగవాన్ రామఏవ నిషేదరూపేణ పశ్యతోమునేః పురతస్తమనాదృశ్య క్రాంచరూపం రక్షోవిశేషం జహూన - తతస్తదిచ్ఛాప కాదంతర్యామితయా తథా ప్రేరణాచ్చ మహానధర్షోఽయమనేన కృత ఇతి రుషాపాపమతే

తస్యైవం బ్రువత శ్చింతా బధూవ హృది వీక్షతః,

తాయాశ్చరితమితి తద్విషయం ప్రబంధమకరోదిత్యర్థః - తస్మిన్ పక్షే అనపాయినం ఆద్యంత శూన్యం - చారునిస్వనం సర్వవేదాంతప్రవర్తకం - క్రాంచయోః కృశయోః తపస్వినోస్సీతా రామయోః పాపనిశ్చయో వైరనిలయో నిషాదః - లోకహింసకో రావణస్సీతామపజహార - సాచ రురోద - ద్విజేన క్షత్రియేణ - తామ్రస్థీరేణ రత్నమకుటార్హేణ - పత్రిణా శరేణోపలక్షితేన-సహితేన లోకహితపరేణ-అన్యత్ సర్వం సమానం - మానిషాదేత్యాద్యర్థశ్శాపార్థేన దర్శితః. తనిష్టోక్తి. హేనిషాద - త్వం - శాశ్వతీ స్సమాః ప్రతిష్ఠాం మాగమః - యద్యస్తాత్ క్రాంచమిధునాదేకం కామమోహితం స్త్రీయా సంగతం పుమాంసమవధీః - అత్ర భూతే లజ్ - యద్వా - హేనిషాద త్వం శాశ్వతీస్సమాః ప్రతిష్ఠాం మాగమః - నగతోసీతి కాకుః-భార్యాసహిత ఏకత్ర నివాసే స్థిత్యా సాంసారికసుఖం నానుభూతవానిత్యర్థః .. యద్యస్తాత్ క్రాంచమిధునాదేకం కామమోహిత మవధీః - ఏవం దుస్సహజీవనాదపి స్వహననమేవ శ్రేయ ఇతి భావః - ఆయం వాల్మీకిబుద్ధి పూర్వకవాక్యార్థః - ఈశ్వరానుగ్రహప్రవృత్త్యోక్తార్థస్తు వ్యంగ్యః - మానిషాద లక్ష్య నివాస - శాశ్వతీస్సమాః అనంతకాలం - ప్రతిష్ఠామగమః విజయీభవేత్యర్థః - యద్యస్తాత్ - క్రాంచమిధునాత్ - యద్యపి భగనగద్వీపభేదేషు క్రాంచశబ్దో వర్తతే - తథాపి కామమోహిత పదసమభివ్యాహరబలప్రాప్తేన కామమోహితత్వగుణేన - క్రాంచగతికాటిల్యాల్పభావయో రితి కుటిలగతివాచకత్వేన కేనచిద్గుణయోగేన చ రాక్షసపరః - ఏకం పుమాంసం రావణమవధీ రితి - ఏతేన వక్ష్యమాణశాస్త్రప్రతిపాద్యప్రధానార్థాక్షేపః - మానిషాదేతి లక్ష్యో ప్రథ మోపాత్తత్వాత్ - సీతాయాశ్చరితం మహదితి ప్రధానప్రబంధనాయికానిర్దేశః - కామమో హితమవధీ రిత్యనేన - పాలస్త్యవధమిత్యేవేతి విరోధిరావణనిర్దేశః - కావ్యం రామా

నిషాద - యస్తాత్త్వం కామమోహితం క్రాంచమిధునాత్ మిధునీభూతాత్ క్రాంచయుగా ద్విభక్తమేకమవధీః - తస్తాత్త్వమపి శాశ్వతీస్సమాః ఆయుశ్శేషభూతాని బహూని వర్షాణి - ప్ర తిష్ఠాం స్వస్త్రీసాహిత్యేన స్థితిం ఇహ లోకే మాగమః మా ప్రాపుహి - కింత్వత్సల్పకాలమేవ తథా వాసః - ఇతి శప్తవాన్తునిః-ఏకమవధీరిత్యుక్తే ర్యథా స త్వయా స్త్రీవిరహితః కృతః - సా చ నా యకహీనా కృతా తథా త్వమపి ప్రియయా స్వభార్యయా హీనో భవ-సా చ త్వయా హీనా భవ త్వితివర్యవసానం. అగమ ఇత్యడాగమస్తు - మాజ్యోగేప్యార్హత్వాత్ - తస్య రక్షోరూపత్వం తు - బ్రహ్మణస్సకాశాత్సకలరామవృత్తాంతజ్ఞానవరలాభోత్తరకాలం - కృతే తస్తాత్తు మిధునాదేకమితి శ్లోకే వైరనిలయ ఇతి విశేషణేన సూచితం - రక్షస్సేవ తస్య లోకదృష్ట్యా వైరనిలయత్వప్ర సిద్ధేః - నిషాదస్యాపి ప్రాణిషు న వైరం-కింత్యాహారాద్యర్థమేవ తద్ధనమితి ప్రసిద్ధేశ్చ - అతఏవా రణ్యకాండే మృగయావ్యసన ముపక్రమ్య-'తృతీయం యదిదం రాద్రం పర ప్రాణాభిహింసనం, నిర్వై రం క్రియతే మోహాత్తచ్చ తే సముపస్థిత' మితి వక్ష్యతి-తదుక్తం పాద్యే - శివశివాసంవాదే - రామ వైభవవర్ణనే చతుర్వింశే అధ్యాయే - 'తతో జానపదః కశ్చిత్పామరః కాష్ఠవిక్రయీ, స్వవధూగ ర్హణద్వారా రావణస్య గృహోషితాం. గర్హయామాస వైదేహీం దుర్వృత్తో లోకనిందకః, తచ్ఛ్చుత్వా దేవి చారేభ్యో భీతో లోకాపవాదతః. ఆహూయ లక్ష్యణం ప్రాహ రామో రాజీవలొ చనః, శృణు మే వచనం గుహ్యం సీతాసంత్యాగకారణం. వాల్మీకినాథ భృగుణా శప్తోస్థికిల లక్ష్యణ, తస్తాదేనాం త్యజామ్యద్య జనో నైవాత్ర కారణ' మితి. తథా స్కాండే పాతాళఖండే - ఆయో ధ్యామాహత్యే - తత్ర తీర్థాశ్రమవర్ణనప్రస్తావే, 'శాపోక్త్యా హృది సంతప్తం ప్రాచేతస మకల్ప

శోకార్తేనాస్యశ కునేః కిమిదం వ్యాహృతం మయా.

౧౬

యణం కృత్స్నమితి కృత్స్నప్రబంధస్య వ్యంగ్యప్రధానత్వాత్ ప్రతిపాద్యానాం నానావిధవ్యం
గ్యాథానాం కావ్యబీజభూతే శ్లోకే సూచ్యత్వాత్ మానిషాదేతిశబ్దశక్త్యుద్భవధ్వనిః - మానిషాదేతి
పరివృత్త్య సోయంశబ్దః ననిషాదేతినిషాదమేతివా ప్రయోగే వ్యంగ్యస్యాప్రతీతేః. శ్లో. 'అనేకార్థస్య
శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే, సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థభీకృద్వ్యాప్తిరంజన' మితి లక్షణాత్ -
కామమోహితమితి రావణస్య కామనాప్రతీతేర్థశక్త్యుద్భవధ్వనిః - క్రాంచపదేన కుటిలగతిత్వ
సంబంధేన రావణలక్షణతయా తస్య మాయావాదిత్వదుర్జయత్వాని ప్రయోజనప్రతీతేర్లక్షణామూ
లవ్యంగ్యభేదః - శబ్దార్థోభయానతిరేకాదుభయశక్త్యుద్భవధ్వనిశ్చ సూచితః - అర్థద్వయవత్తయా
శ్లేషాలంకారః - తేన వస్తవలంకారధ్వనిరూపానేకధ్వనిభేదః - సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యభేదాస్తు
సూచ్యంతే - మానిషాదేతి నాయికానాయకప్రతీతేః శృంగారరసః - కామమోహితమితి పర
నారీ విషయతయా రసాభాసధ్వనిః - శోకరూపప్రబంధవ్యంగ్యతయా కరుణరసః - అవధీరితి వీర
కౌద్ర భయానకాః - కాంతాశ్లిష్టక్రాంచ హింసా దర్శనరూపేణ బీభత్సాద్భుతహాస్యరసాః
ఋషేర్నిర్వేదప్రతీతిరసి. ౧౫. తస్మైతి. వీక్షతః తన్మిథునం వీక్షమాణస్య - సంజ్ఞాపూర్వకో విధిర
నిత్య ఇతి వా చక్షిజోఽనుదాత్తస్య జిత్కరణజ్ఞాపితానిత్యత్వేన వా పరస్త్వేనదం - వివం మా
నిషాదేత్యేవం బ్రువతః - క్రాంచీం దృష్ట్వా మానిషాదేత్యేవం వదత ఇత్యర్థః - తస్య వాల్మీకేర్హృ
ది-అస్య శకునేరేతత్పక్షినిమిత్తం శోకార్తేన మయా వ్యాహృతమిదం వాక్యం కిం కిం రూపమితి చిం
తా బభూవ. ౧౬. చింతయన్నితి. ప్రకర్షణజానాతీతి ప్రజః ఊహాపోహాసమర్థః - ప్రజానీచ ప్రాజ్ఞః

షం, ప్రావాచ వచనం బ్రహ్మ తత్రాగత్య సుసత్కృతః. ననిషాదస్సవై రామో మృగయాం చర్తు
మాగతః, తస్య సంవర్ణనేనైవ సుశ్లోక స్త్వం భవిష్యసి. ఇత్యుక్త్వా తం జగమాశు బ్రహ్మలోకం సనా
తనః, తతస్సంవర్ణయామాస రాఘవం గ్రంథతోటిభి' రితి. తోటిభిశ్చతతోటిభిః - 'చరితం రఘునా
ధస్య శతతోటి ప్రవిస్తర' మిత్యుక్తేః - తచ్చ సంపూర్ణం బ్రహ్మలోకే ఇత్యైతివ్యం - ఇహ తు కుశల
వోపదిష్టా చతుర్వింశతినహస్తీత్యలం విస్తరేణ. ఉక్తార్థసంగ్రహః. శ్లో. 'ప్రాచేతసేన మునినా
రామో రాజీవలోచనః, తమసోపవనే శప్తా వేషధృజ్జానకీపతిః. శ్రీరామో ప్రాకృతాం లీలాం స్వీ
యాం వర్ణయితుం తదా, మందోదర్యాః పతిః కూరః క్రాంచపద్వినిపాతితః. అండజం నిహతం
దృష్ట్వా మునిశ్శాపమథాదదౌ, చిరం ప్రతిష్ఠామాభూతే నిషాద భువి హింసక. శాపం శ్రుత్వైవ
సర్వాత్తా తత్రైవాంతరధీయత, శోకాక్రాంతస్తు వాల్మీకి ర్భ్రష్టాణాశు సుబోధిత' ఇతి. 'త్యక్తా జీర్ణ
దుకూలవద్వసుమతీ బద్ధోంబుధిర్బిందువద్బాణాగ్రేణ జరత్కపోతక ఇవ వ్యాపాదితో రావణః, లం
కా కాపి విభీషణాయ సహసా ముద్రేవ హస్తేర్పితా శ్రుత్వైవం రఘునాయక స్యచరితం తోవానరో
శాంచతి.' వ్యాఖ్యానాంతరే-ప్రబంధాదౌ శాపోక్తిరయుక్తేతి హితోపదేశ పరత్వేన వ్యాఖ్యాతో
ఽయం శ్లోకః - తద్యథా - హేనిషాద - త్వం శాశ్వతీస్సమాః ప్రతిష్ఠాం అగమః - పయోవృద్ధోఽ
సీతి యావత్ - అతః క్రాంచమిథునాదేకమవధీరితియత్ - తన్నాస్తు - ఇతః పరమేతాదృశకృ
త్యం మాకుర్వీతి భావ ఇతి. ౧౫. తస్మైతి. మిథునం వీక్షతః పశ్యతః. * తి. మయా మునినా శాం
తేన తపస్వినా శకునిశోక వీడితేన - ఇదం ఈదృశం కూరం తపోనాశకరం - కిం వ్యాహృత
మితి వీక్షతోఽంతర్యామిప్రేరణయా నిషాదే మహత్త్వసంభావనయా - దృశ్యమానక్రాంచే - త
ద్వైపరీత్యసంభావనయా చాతినింద్యమయశస్కరం మహాపాతకేభ్యోఽప్యధికం పాపం వృత్తమితి
చింతా బభూవ - యద్యప్యేతత్సర్వం వాల్మీకి కృతమేవ తథాపి కుశలవగేయతయాస్యకావ్యస్య

చింతయన్ సమహాప్రాజ్ఞ శ్చకార మతిమా న్తతి,
శిష్యం చైవాబ్రవీ ద్వాక్య మిదం సమునిపుంగవః.

౧౭

పాదబద్ధోక్షరసమస్తం త్రీలయసమన్వితః,
శ్లోకార్తస్య ప్రవృత్తో మే శ్లోకో భవతు నాన్యథా.

౧౮

శిష్యస్తు తస్య బ్రువతో మునేర్వాక్య మనుత్తమం,
ప్రతిజగ్రాహ సంహృష్టస్య తుష్టోభవద్గురుః.

౧౯

సోభిషేకం తతః కృత్వా తీర్థే తస్మిన్ యథావిధి,

ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అన్ - యద్వా - ప్రజ్ఞా ధీః - 'ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీమతి' రిత్యమరః, సాన్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞా శ్రద్ధార్చాభ్యో ఇ ఇతి మత్స్వర్థ్యో ఇతి మహాంశ్చసా ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః - మతిమాన్ శాస్త్రజ్ఞానవాన్ సవాల్మీకిః - మతిముత్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం నిశ్చయం చకార - సమునిపుంగవశ్శిష్య మిదం వాక్య మబ్రవీచ్ఛ-బ్రాహ్మ శాసీత్యాదినా ద్వికర్తృత్వం - అయోగవ్యవచ్ఛేదక ఏవకారః. ౧౭. పాదబద్ధోక్షరసమ ఇతి శ్లోకార్తస్య క్రాంతీశ్లోకే సార్తస్య మే ప్రవృత్తో మత్తః ప్రవృత్తః - అయం సందర్భ ఇత్యర్థః - పాదబద్ధః చతుర్భిః పాదైర్యుక్తః - అక్షరసమః ప్రతిపాదం సమాక్షరః - తంత్రీవీణాగుణః లయః తౌర్య త్రికస్థైర్యకాల విరామః - 'నాశో సంశ్లేషణే తౌర్యత్రికసామ్యేభవేల్లయ' ఇతి రత్నమాలా, తాభ్యాం సమన్వితః తంత్రామారోప్య వాద్యై స్సహ గాతుం శక్య ఇత్యర్థః - శ్లోకో భవతు శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకశబ్దవాచ్యో భవతు నాన్యథా - శ్లోకాదన్యః కేవలపదసందర్భో న భవతీతి మతిం చకారేతి పూర్వేణాన్వయః. తనిశ్లోకీ. అక్షరైః ప్రతిపాదమష్టభిరక్షరైః సమః - తేన వర్ణాధిక్యాదిదోషరాహిత్యం వ్యంజితం. ౧౮. శిష్యస్త్వీతి. శిష్యః భరద్వాజః తస్య మునేర్బ్రువతః తస్మిన్మునౌ బ్రువతి సతి - యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ - అనుత్తమం సర్వరామాయణార్థసంగ్రహరూపత్వేన స్వాపేక్షయోత్తమాంతరరహితం - వాక్యం మానిషాదేత్యాదికం - సంహృష్టస్యన్ ప్రతిజగ్రాహ వాగ్విధేయం చకారేత్యర్థః - గురుర్వాల్మీకిస్తస్య తుష్టోభవత్ స్వశ్లోకధారణాత్తస్మిన్ ప్రీతోభవదిత్యర్థః. ౧౯. సఇతి. తతశ్శిష్యవిషయసంతోషానంతరం సమునిః - తస్మిన్ తీర్థే - ఆకర్షమమిదం తీర్థమిత్యాదినా వర్ణితే తీర్థే యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య - అభిషేకం మాధ్యాహ్నిక

శరణాత్తదుక్తితయోవముక్తిః - అన్యథా న స్వచింతాయాః స్వాపరోక్షత్వాద్బ్రువమావేతి లిడసంగతిస్సాన్యిత్ యద్వా - సర్గచతుష్టయమాద్యముపోద్ఘాతరూపం కేనచిచ్ఛిష్యేణ కృతం - వాల్మీకియోపోద్ఘాతత్వాచ్ఛ వాల్మీకియత్వోక్తిః. * ౧౬. చింతయన్వీతి. అన్య శకునేర్హే తోశ్చకార మతిమాన్ మతిం మానిషాదేతి వచనం శ్లోకో భవత్వీతి సంకల్పం చకార. ౧౭. పాదబద్ధ ఇతి. తంత్రీలయసమన్వితః తంత్రీవీణాగుణః - లయస్తాశవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామః తాభ్యాం సమన్వితస్తంత్రీలయసమన్వితః - తంత్రామారోప్య వాద్యైస్సహ గాతుం యోగ్య ఇత్యర్థః - శ్లోకార్తస్యేతి - శ్లోకో భవతు శ్లోకత్వేన ప్రథయతాం. * తి. శ్లోకార్తస్య శాపరూపతయానాచిత్వేన ప్రవృత్తోపి మే మమ శ్లోకో యశోరూపో భవతు-అన్యథా ఆయశోరూపో మాఘాదిత్యర్థః - అత్ర భవత్వీతిపాఠ ఏవ బహుపుస్తక సమ్మతస్తీర్థ సమ్మతశ్చ-పద్యే యశసి చశ్లోక ఇతి నిఘంటుః. * ౧౮. శిష్య ఇతి. మునేర్వాక్యం మానిషాదేతి శాపశ్లోకం ప్రతిజగ్రాహ గృహీతవాన్. ౧౯. స ఇతి. తమేవ చింతయన్నర్థమవశాత్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమర్థం - ఉపాపర్తత న్యవర్తత. * తి. అభి

తమేవ చింతయన్మర్థ ముపావర్తత వై మునిః. ౨౦
 భరద్వాజస్తత శ్శిష్యో వినీత శ్శృతవాన్తునేః,
 కలశం పూర్ణ మాదాయ పృష్ఠతోఽనుజగామహ. ౨౧
 సప్రవిశ్యాశ్రమపదం శిష్యేణ సహ ధర్మవిత్,
 ఉపవిష్టః కథాశ్చాన్యా శ్చకార ధ్యాన మాస్థితః. ౨౨
 ఆజగామ తతో బ్రహ్మ లోకకర్తా స్వయంప్రభుః,
 చతుర్ముఖో మహాతేజః ద్రష్టుం తం మునిపుంగవం. ౨౩

స్నానం కృత్వా తమేవార్థమపశాత్ శ్లోకాత్పత్తిరూపమేవార్థం - చింతయన్ సత్ - ఉపాప
 ర్తత ఆశ్రమమగచ్ఛత్ - అభిషేకవిధిస్తు వ్యాసస్సృతో విశేషేణ చర్చితః. 'తతో' మధ్యాహ్న సమ
 యే స్నానార్థం మృదమాహరేత్, పుష్పాక్షతాన్ కుశతిలాన్ గోమయం గంధమేవచ. నదీషు దేవ
 ఖాతేషు తటాకేషు సరస్సుచ, స్నానం సమాచరేన్నిత్యం నదీప్రసవణేషు చ. మృదైకయా శిరః
 త్కాశ్య ద్వాభ్యాం గాభేస్తథోపరి, అధశ్చతస్పభిః త్కాశ్యం పాదౌచచ్ఛేస్తథావచ. మృత్తికా చ సమా
 దిష్టా హ్యర్ధ్రామలకమాత్రతః, గోమయస్య ప్రమాణం తత్తేనాంగం తేవయి త్రతః. లేవయేదగ్ధ తిర
 స్థస్థలింగేనైవ మంత్రతః, ప్రత్యాశ్యాచమ్య విధివత్తత్స్నానయాశ్చమాహితః. అభిమంత్ర్య జలం మం
 త్రే రట్లింగైర్వారుణైశ్శుభైః, ఆపో నారాయణోద్భూతా స్తావనాస్యానం పునః తస్మాన్నారా
 యణం దేవం స్నానకాలే స్మరేద్బుధః. ప్రేక్ష్య సోంకార మాదిత్యం త్రిర్నిమజ్జేల్లాలశయే. అథోపరి
 షేదాదిత్య మూర్ధ్వం పుష్పం జలాన్వితం, ప్రక్షిప్యాలొకయేద్దేవ మృగ్యజస్నామరూపిణ' మిత్యా
 ది. తనిశ్లోకీ. తమేవార్థం శాపాపదేశేన ప్రవృత్తస్య వాక్యస్య వ్యంజితం లోకోత్తర చమత్కారం
 లక్ష్యేపతి ప్రతిహేయం. ౨౦. భరద్వాజ ఇతి. తతః మునేరుపావర్తనానంతరం వినీతః వినయసం
 పన్నః - శ్రుతవాన్ శాస్త్రవాన్ అవధృతహాన్వా - 'శ్రుతం శాస్త్రావభృతయో' రిత్యమరః-భృతగురు
 శ్లోక ఇత్యర్థః-మునిర్త్తననవాన్-భరద్వాజో భరద్వాజాఖ్యశ్శిష్యః - పూర్ణం జలపూర్ణం - కలశమా
 దాయ - పృష్ఠతః పశ్చాత్ - అనుజగామ - అనుగమనోక్తా పృష్ఠత ఇత్యుక్తిరవ్యవధానసూచ
 నార్థా. ౨౧. సఇతి. సవాల్లికిః - శిష్యేణ సహాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం-ప్రవిశ్య ధర్మవిత్ కృత
 దేవపూజాదిధర్మః - ఉపవిష్టః కృతసుఖాసనస్సత్ - ధ్యానమవశోత్పన్నశ్లోక విషయ చింతాం-
 ఆస్థితః ప్రాప్తవీవ సత్ - అన్యః కథాః పురాణపారాయణాని - చకార. ౨౨. ఆజగామేతి. లో
 కకర్తా లోకస్రష్టా - ప్రభుః స్వామీ - చతుర్ముఖః వేదచతుష్టయోచ్ఛారణోపయోగిముఖచతు
 ష్కః - మహాతేజః మహాప్రభావో బ్రహ్మ - మునిపుంగవం నారదోక్త వైధవం వాల్మీకిం - ద్ర
 ష్టుం కుతూహలాత్ స్వయమాజగామ స్వస్థానస్థిత ఏవ రామాయణప్రవర్తనసమర్థోఽప్యాదరాతి

షేకమితి మధ్యాహ్నకర్తవ్యానుష్ఠానోపలక్షణం. ౨౦. * తి. శ్రుతవాన్ బహుశ్రుతః -
 ప్రసారితకరోపరిపూర్ణం కలశమాదాయ అను పశ్చాజ్ఞగామేత్యన్వయః. * ౨౧. సప్రవిశ్యేతి.
 ధ్యానం క్రాంచపథచింతాం ఏతచ్ఛోకవిషయచింతాం వా. * తి. ముఖతోఽన్యః కథాశ్చకార
 మనసా తు శాపార్థకశ్లోకవిషయధ్యానమాస్థితః. * ౨౨. ఆజగామేతి. తం మునిపుంగవం శాపవాక్య
 వశాత్ శ్లోక ఇత్యనూక్తవంతం. * తి. అథ తచ్చింతాం నివర్తయితుం బ్రహ్మగమనమాహ - ఆజ
 గామేతి - స్వయం ప్రభుః అనన్యముఖ నిరీక్షకతయా సర్వలోకసృష్ట్యుపయోగిజ్ఞాపైశ్వర్యాది
 శక్తిమాన్ అతఏవ లోకకర్తా భూరాదిలోకనిర్మాతా - తం శాపవాక్యోచ్ఛారణవశాదతిచింతా

వాల్మీకిరథ తం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ వాగ్యతః,
ప్రాంజలిః ప్రణతో భూత్వా తస్థౌ పరమవిస్థితః.

౨౪

పూజయామాస తం దేవం పాద్యార్ఘ్యసనవందనైః,
ప్రణమ్య విధివచ్చేనం పృష్టానామయమవ్యయం.

౨౫

అథోపవిశ్య భగవానాసనే పరమార్చితే,
వాల్మీకయే మహర్షయే సందిదేశాసనం తతః.

బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాత స్సోఽప్యపావిశదాసనే,

౨౬౪

శయాత్ స్వయమేవాజగామేత్యర్థః. ౨౩. వాల్మీకిరితి. అథ బ్రహ్మగమనానంతరం తం బ్రహ్మణం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ - 'ఉర్ధ్వం ప్రాణాహ్యుత్క్రమంతి యూనః స్థవిరఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభి వాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతి పద్యత' ఇతి వచనాత్ - స్వప్రాణా ఉత్క్రమేయురితి సహసోత్థాయేత్యర్థః - పరమ విస్థితస్సౌ - వాగ్యతః యతవాక్ - ఆహితాగ్నాదిత్వాత్ పరనిపాతః - ప్రయతః నియతమనస్కః - ప్రకృష్టోంజలిర్యస్యాసౌ ప్రాంజలిః సచ భూత్వా-తస్థౌ స్థితవాక్. తనిశ్లోకే. పరమవిస్థితః - ప్రథమమతర్కితం నారదాగమనం తతో లోకోత్తరవిషయప్రశ్నః తదనురూపముత్తరం అతర్కితమేవ శకునిమిథునదర్శనం - తత్ర చ కరుణారసోదయః - ఏతత్సర్వం దైవతంత్రమితి విస్థితః - అనంతరమతర్కితచతుర్థభాగమనేన పరమవిస్థితః. ౨౪. పూజయామాసేతి. మునిః తం దేవం బ్రహ్మణం - పాద్యార్ఘ్యసన వందనైః పాద్యం పాదోదక ప్రదానం - అర్ఘ్యం అర్ఘ్యజల సమర్పణం - వందనం స్తుతిః - ఏతైరుపచారైః - పూజయామాస - ఏనం బ్రహ్మణం - అన్వాదేశే ఇదమ ఏనాదేశః-విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా - ప్రణమ్య-అవ్యయం అవిచ్ఛిన్నం-అనామయం కుశలం - పృష్టా చ పూజయామాసేతి యోజనా, ప్రణామశాస్త్రం తు-'మనోబుద్ధ్యభిమానేన సహ న్యస్య ధరాతలే, కూర్తవచ్చతురః పాదాన్ శిరస్తత్రైవ పంచమం. ప్రదక్షిణసమేతేన హ్యేవం రూపేణ సర్వదా, అష్టాంగేన సమస్కృత్వా హ్యుపవిశ్యాగ్రతో గురో' రితి. యద్వా తమేనం దేవం విధివత్ ప్రణమ్య అనామయం పృష్టా చ పాద్యార్ఘ్యసనవందనైః పూజయామాస-వది అభివాదనస్తుత్యోరితిధాతుః. ౨౫. అథేతి సార్థశ్లోకః. అథ పూజానంతరం-భగవాన్ బ్రహ్మ పరమార్చితే పరమం యథా భవతి తథా వాల్మీకినా అర్చితే బ్రహ్మోపదేశార్థం పూజితే-ఆసనే విష్టరే-ఉపవిశ్య స్థిత్యా - మహర్షయే వాల్మీకయే - ఆసనం ఉపవేశనం సందిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస - సోఽపి బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సౌ-ఆసనే ఉచితనీచాసనే-ఉపావిశత్-ఆసనానుజ్ఞానం లోకహితార్థమనేన కావ్యం కారయితుం - వాల్మీకయే మహర్షయ ఇత్యత్రాయుజి పాదే పథ్యావక్త్రస్య గణనియమాభావాత్ - తథోక్తం - నన్వర్థత్రయకరణమీదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనేన విరుద్ధతే - మైవం - లేభికదోషేణార్థాంతరపతనసంభవాత్. ౨౬౪. ఉపవిష్టఇతి. లోకపితామహే తస్మిన్ - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతయా - ఉపవిష్టేసి తదా తద్గతేన క్రాంచహననగతేన మనసా - ధ్యానమాస్థితః తద్విషయ

క్రాంతం. * ౨౩. వాల్మీకిరితి. వాగ్యతః యతవాక్. ౨౪. పూజయామాసేతి. పాద్యార్ఘ్యసనవందనైః అత్ర వందనశబ్దః-స్తుతిపరః-అనామయం కుశలం-అవ్యయం దేవమతః ప్రణమ్యేత్యనేన న పానరుక్త్యం. * తి. అనామయం అమయః పీడా తద్రహితం వ్యయహీనమితి యావత్-తప ఇతి శేషః-తత్పృష్టా. * ౨౫. అథేతి. లోకహితార్థం కావ్యం కారయితుమిచ్ఛన్ ఆసనం దత్తవాన్. *

ఉపవిష్టే తదా తస్మిన్ సాక్షాత్లోకపితామహే.

తద్గతే నైవ మనసా వాల్మీకి ర్ధ్యానమాస్థితః,

౨౭౪

పాపాత్తనా కృతం కష్టం వైరగ్రహణబుద్ధినా.

యస్తాదృశం చారురవం క్రౌంచం హన్యా దకారణాత్,

౨౮౪

శోచన్నేవ ముహుః క్రౌంచీ ముపశ్లోక మిదం పునః.

జగావంతర్గతమనా భూత్వా శ్లోకపరాయణః,

౨౯౪

తమువాచ తతోబ్రహ్మ ప్రహసన్ మునిపుంగవం.

శ్లోక ఏవ త్వయా బద్ధో నాత్ర కార్యో విచారణా,

౩౦౪

మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ.

చింతా మకరోత్ ౨౭౪. పాపాత్త నేతి. వైరగ్రహణబుద్ధినా వైరేణ క్రౌంచగ్రహణబుద్ధినా - పాపాత్తనా పాపస్వరూపేణ వ్యాధేన - కష్టం కుత్సితం కర్త కృతం. కగమిత్యత్రాహ యఇతి. యో వ్యాధిః - తాదృశం రతిలాలసమిత్యగ్రహ్యత్వోక్తిః - చారురవం రమ్యరతికూజితం క్రౌంచం - అకారణాత్ నిష్కారణం - నిమిత్తకారణహేతునాం ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయోదర్శన మిత్యుక్తేః పంచమీ - హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్ - శకి లిజ్. ౨౮౪. శోచన్నీతి. శోకపరాయణః క్రౌంచవధదర్శనేన దుఃఖిపరవశః - పునః క్రౌంచీం గతమనా భూత్వా-క్రౌంచీం విచింత్యే త్యర్థః - ముహుః శోచన్నేవ వాల్మీకిః - ఇమం మానిషాదేత్యాదిశ్లోకం-అంతః మనసి-ఉపజగావిత్య న్వయః వ్యవహితాశ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః. ౨౯౪. తమితి. తతః శ్లోకపాతశ్రవణా నంతరం-మునిపుంగవం ప్రహసన్ మన్నియోగేన స్వజిహ్వగ్రే ౭వతీర్ణాం సరస్వతీమయం న జానా తీతి ప్రహసన్-ఉవాచ - మానిషాదేత్యస్య శ్లోకత్వసిద్ధయం ప్రథయతి-శ్లోకఇతి త్వయా బద్ధో మానిషాదేత్యాదిః శ్లోకఏవ - అత్ర శ్లోకవిషయే-విచారణా చింతా-న కార్యా. తనిశ్లోకీ. ప్రహస్య మస్తుభేన శ్రీరామాయణప్రవర్తనరూపం భగవదనుగ్రహమయం న జానాతీతి ప్రకృప్తం హాసం కృ త్వా-శ్లోక ఏవయశో ౭భివ్యంజకం పద్యమేవ న తు కేవలపదసముదాయో నాపి కేవలనిషాదశాపరూపా ర్థశ్చ. ౩౦౪. అకారణకోత్పత్తికృతం విస్తయం వారయతి-మచ్ఛందాదితి. హే బ్రహ్మ లే-ఇయం సరస్వతీ మానిషాదేత్యాదిరూపా - మచ్ఛందాదేవ మదభిప్రాయాదేవ - న తు కారణాంతరాత్ - ప్రవృత్తా - ప్రవర్తన ప్రయోజనమాహ రామస్యేతి-హే ఋషిసత్తమ-నాన్యషిః కురుతే కావ్యమి త్యుక్తరీత్యాప్రతిబద్ధకావ్య నిర్దాణశక్తిః-సర్వం రామస్య చరితం రామచరితవిషయ ప్రబంధం కురు-

తి.వాల్మీకయే చ ౨౬౪. ఉపవిష్ట ఇతి. తద్గతేన క్రౌంచగతేన. ౨౭౪. పాపాత్త నేతి.హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్-అకారణాత్కారణం వినా. ౨౮౪. శోచన్నీతి. అంతర్గతమనాః హృద్గతే అవశోత్పన్నశ్లో కార్థ ఏవ నివేశితచిత్త ఇత్యర్థః-ఉపశ్లోకముపశబ్దస్య జగావిత్యనేన సంబంధః. * తి. శోకపరాయణః క్రౌంచవధకృతక్రౌంచీదుఃఖదర్శనజేన స్వస్య ముఖతస్తపోహానికరణాపార్థకశోకస్యావశతో నిస్స రణజేన చ శోకేన వ్యాప్తః-అతఏవాంతర్గతమనా అంతర్గతే శ్లోకార్థ ఏవ దత్తచిత్తః-శ్లోకం జగావితీ సంబంధః. ౨౯౪. తమితి. ప్రహసన్ మదాజ్ఞానుసారేణావతీర్ణాం సరస్వతీం న జానాతీతి హాసం కుర్వత్. ౩౦౪ మచ్ఛందాదితి. మచ్ఛందాన్తమ సంకల్పాదేవ-న తు స్వతః - రామచరితం త్వయా ప్రబంధముభేన ప్రవర్తనీయమిత్యేవం రూపాత్ మదీయసంకల్పాదిత్యర్థః - రామస్య చరితం కురు రామస్య వృత్తం కథయేత్యత్ర ప్రథమవాక్యస్య రామచరితకరణమాత్రపరత్వం ద్వితీయవాక్యస్య

రామస్య చరితం సర్వం కురు త్వమృషిసత్తమ,
ధర్మాత్తనో గుణవతో లోకే రామస్య ధీమతః.

304

వృత్తం కథయ ధీరస్య యథా తే నారదాచ్ఛృతం,

305

ఈదృశైః శ్లోకైరితి శేషః - ఈదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనువాదాత్. తనిశ్లోకీ. మచ్ఛందాత్ భగవ
చ్ఛందానువృత్తమత్సంకల్పాదేవ - న తు ఘుణాక్షరన్యాయాత్ - ప్రవృత్తా - స్వయమేవాగ
తావరేలిస్వారసికతయా ప్రవృత్తా-ఇయం రసభావాలంకారవస్తుభేదభిన్నధ్వనిసముదాయాశ్రయ
తయా ప్రవృత్తా - సరస్వతీ-సృగతా' వితి ధాతోరుత్పన్న సురశృంఖలః ప్రవాహేవర్తతే-సరోస్యా
స్తీతి సరస్వతీ - తేనానర్గళప్రవాహతయా సర్వతో ముఖత్వముక్తం - రూఢ్యా దేవతావిశేషాః క్షి-
వాగధిష్ఠానదేవతైవ జిహ్వగ్రే వర్తత ఇతి భావః-సరస్వతీత్యంతర్వాహినీత్వప్రతీత్యా కావ్యస్యానేక
ధ్వనిగర్భితత్వం ద్యోత్యతే-రామస్య రమత ఇతి రమంతేత్రేతి చ స్వయమానందపూర్ణతయా స్వేత
రరమయితృత్వేన చ ప్రసిద్ధస్య-ఏతేన-నాయతో యది వర్ణిత లోకోత్తర గుణోత్తర' ఇతి ప్రసిద్ధ
లోకోత్తర నాయకత్వం ద్యోత్యతే-కృత్స్నంచరితం రహస్యప్రకాశాత్తకం సర్వంచరితం త్వం కురు-
రామమంత్రానుసంధానజనితజన్మపరిశుద్ధిస్త్వమేవ కుర్విత్యర్థః - ఋషిసత్తమ - జన్మాంతర
సహస్రశపోధ్యానాదిపరివర్తకషాయతయా నిష్పన్న భగవద్భక్తిపరీవాహప్రవృత్త రామావతార
రహస్యజ్ఞానేన చికిర్షిత ప్రబంధే సామర్థ్యం తవైవాస్తీతి భావః. 304. ఏవం సామాన్యేన రామచరిత
విషయప్రబంధనిర్మాణమనుజ్ఞాయ సంక్షేపకరణమాదిశతి-ధర్మాత్తన ఇతి. అత్ర విశేషణైః ప్రబంధ
నాయకస్య రామస్య నాయకగుణాః దర్శితాః. నాయకగుణవర్ణనేన హి కావ్యం ప్రథతే - ఉక్తం
భోజేన - 'కవేరల్పాపి వాక్స్పృతి ర్విద్వత్కర్ణావతంసతి, నాయతో యది వర్ణిత లోకోత్తరగుణో
త్తర'ఇతి. నాయకగుణాస్తు - 'మహాక్షతౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా, తేజస్వితా విదగ్ధత్వం
ధార్మికత్వాదయోపిచ'. తత్రధర్మాత్తన ఇత్యనేన ధార్మికత్వముక్తం-లోకే లోకమధ్యే - గుణవతః
బహుగుణకస్య - అనేనోదారతోక్తా - రామస్యేత్యనేన తేజస్వితమాజ్జ్వల్యం చ - ధీమత ఇత్య
నేన పండితత్వం - ధీరస్యేత్యనేన వసుంధరాధురంధరత్వరూపం మహాభాగ్యం - అన్యత్ గుణశబ్దేన
జ్ఞేయం - ఏవంభూతస్య రామస్య వృత్తం చరిత్రం-వృత్తం పద్యే చరిత్రేచేత్యమరః. యథా యేన

నారదో క్తివిశేషపరతేత్యపానరుక్త్యం. * తి. శాంతస్వభావస్య ఋషేర్మమేదృశీవాగత్యంత
మనుచితేత్యపి మావిషాదంకుర్విత్యాహ - మచ్ఛందాదితి. మత్సంకల్పాదిత్యర్థః - విష్ణోరవతారభూ
తస్య రామస్య సంకల్పాపి స్వసంకల్పత్వేనోక్తః - 'ఏకమూర్తిస్త్రయోదేవా రుద్రవిష్ణు పితామహా'
ఇతి హరివంశోక్తేః - నస్వీదృశసంకల్పా బ్రహ్మణో వా కిమర్థ ఇతి చేచ్ఛృణు-ఏవం రాజ్యాదినత్వే
కామజయ ఏవోత్తమో న తు తద్భోగచాపలమితి స్వవ్యవహారేణ శిష్యయితుం - తత్ప్రాయశ్చిత్త
విధయా స్వకీర్తివర్ణనేన మునేర్యశోవృద్ధ్యర్థం - భగవద్విషయమహాపాపప్రాయశ్చిత్తత్వాత్కై-
ముతికన్యాయేనేతరజనానాం సర్వపాపప్రాయశ్చిత్తం రామాయణశ్రవణాదీత్యర్థతత్వం బోధ
యితుం చేతి గృహీణ, ఏతద్వప్యక్షరస్వారిస్యబలేన మయా యోజితమతో నిరీర్ష్యం సహృదయా
విచారయంతు. ఏవం పరవశ ప్రవృత్తస్యాపి శాపస్య మన్వాద్యుక్తప్రాయశ్చిత్తా నివర్త్యతయా యం
ప్రత్యసౌ శాపస్తచ్ఛరితవర్ణనరూపం ప్రాయశ్చిత్తముపదిశతి - రామస్యేతి - లోకే రామస్య రమత
ఇతి రామః - తేన లోకాధిష్ఠాశుర్లోకాంతర్యామిణశ్చేత్యర్థః-చరితం - కురు-వర్ణయస్వ. 304. *
తి. ధర్మాత్తన ఇత్యనేన - రావణాదివధవత్ క్రాంచవధోపి ధర్మఫలక ఏవ లోకవ్యవహారేణ లోకహి
తత్త్వాత్ప్రక్షకత్వాచ్చేతి సూచితం - ధీయమీరయతితి ధీరః - తేన బుద్ధిప్రేరకస్యేత్యర్థః - తేన

రహస్యం చ ప్రకాశం చ యద్వృత్తం తస్య ధీమతః.

రామస్య సహ సౌమిత్రేః రాక్షసానాం చ సర్వశః,

వైదేహ్యశ్చైవ యద్వృత్తం ప్రకాశం యది వా రహః.

తచ్చాప్యవిదితం సర్వం విదితం తే భవిష్యతి,

384

న తే వాగన్మతా కావ్యే కాచిదత్ర భవిష్యతి.

కురు రామకథాం పుణ్యాం శ్లోకబద్ధాం మనోరమాం,

385

యావత్ స్థాస్యంతి గిరయస్సరితశ్చ మహీతలే.

తావద్రామాయణకథా లోకేషు ప్రచరిష్యతి,

386

యావద్రామాయణకథా త్వత్కృతా ప్రచరిష్యతి.

ప్రకారేణ-నారదాత్ - తే త్వయాశ్రుతం-తేన ప్రకారేణ కథనం - సంక్షేపేణకథయత్యర్థః. 384.
పునర్విస్తరేణ రామచరిత్రవర్ణనం నియోజ్యమాణ స్తద్విషయజ్ఞానబాధమచగృహ్యతి - రహస్యమి
త్యాదినా - శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ధీమత ఇతి రహస్యపృథ్వసంభవహేతుతయోక్తం - సుమి
త్రాయా అపత్యం పుమాన్ సౌమిత్రః - బాహ్యదిత్వాదిభిః - సహ సౌమిత్రేః సౌమిత్రసహితస్య-
ధీమతస్తస్య రామస్య రహస్యం అనితరవిదితం చ ప్రకాశం సర్వవిదితం చ - యద్వృత్తం - రాక్ష
సానాం రావణాదీనాం చ - సర్వశః సర్వప్రకారం - రహస్యప్రకాశరూపం యద్వృత్తం తత్ -
వైదేహ్యః సీతాయాశ్చ-అశిశబ్దాత్ భరతాదీనాం చ-ప్రకాశం యది వా రహో రహస్యం వా -
యద్వృత్తం - తచ్చ సర్వమవిదితమసి నారదముఖేనాజ్ఞాతమసి - తే విదితం భవిష్యతీతి యోజనా.
384. ఏవం యథార్థదర్శితవ్యమచగృహ్య యథార్థవాదిత్వమచగృహ్యతి-నన ఇతి. అత్రకరిష్యమాణే
కావ్యే - తే వాక్ - కాచిదపి - కించిదపి వాక్యమిత్యర్థః - అన్యతా బాధితార్థా - న భవిష్యతి-
యద్వా - వాక్పదం - కాచిదపి అన్యతా దుష్టా-నభవిష్యతి- తేన కావ్యదోషత్యేనోక్తానాం పద
వాక్యతదర్థదోషశూన్యత్యముక్తం - అతః రామకథాం రామసమయప్రబంధకల్పనాం - కురు -
కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమాహ - పుణ్యాం పాపహరాం - ప్రయోజనాం రమాం - మనోరమాం-
శబ్దప్రణసమనంతరమేవ - విగళితవేద్యాంతరమానంసం జనయంతీమిత్యర్థః - శ్లోకబద్ధామిత్యనేన-
గద్యప్రబంధేభ్యో హర్షచరితజాతీయేభ్యో మిశ్రప్రబంధేభ్యో నాటకాదిభ్యశ్చవ్యాప్యతిరుక్తా. 385.
యశోపి కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమిత్యాహ - యావదితి. గిరయస్సరితశ్చ - మహీతలే భూతలే -
యావత్ స్థాస్యంతితావత్ రామాయణకథా రామాయణరూపకథా-లోకేషు సప్తసు ప్రచరిష్యతి-
యావత్ త్వత్ప్రబంధప్రచారః తావత్ తవ యశో భవిష్యతీతి హృదయం. 386. యశసఃస్వతోఽ
పురుషార్థత్వాత్తత్ఫలమాహ - యావద్రామస్యేతి. కించ - త్వత్కృతారామస్య కథా యావత్ప్రచరి
ష్యతి - తావల్లోకేషు మధ్యే యావచ్ఛరీరపాతం - అథః భూమా-తతః ఉపరి ఊర్ధ్వం చ - నివ

గాయత్ర్యర్థభూతస్యేత్యుక్తం. 384. * తి. రహస్యంచేతి. అనేన - తత్కరణయోగ్యతాదానం
తేన మానిషాదేతిపదవశాన్నిస్సృతాపి తవవాక్ నాన్యథాభవిష్యతి కింతుసత్యైవ భవిష్యతీతి ధ్వనితం.
384. 385. యావదితి. తావత్ తావత్కాలవర్యంతం ఊర్ధ్వమధశ్చయేమల్లోకాః మయా సృష్టాః
లోకాః తేషు సర్వ లోకేషు అప్రతిహతగతిస్సన్ సంచరిష్యసి తతః పరం ముక్తిం ప్రాప్యసీత్యర్థః.*
తి. యావత్ త్వత్కృతకథాప్రచారః తావదధశ్చత్వం - దయాచూర్వమసి - అతిమహతి శ్రోధకర
ణాత్ అధోగమనయోగ్యోపిత్వం-ఊర్ధ్వం సర్వోర్ధ్వం పర్తమానేషు మల్లోకేషు నివాసం ప్రాప్యసీ-

తావదూర్ధ్వమథశ్చ త్వం మల్లోకేషు నివత్స్యసి, 324
 ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మ తత్రైవాంతరధీయత.
 తత స్సశిష్యో భగవాన్ ముని ర్విస్తయ మాయయా,
 తస్య శిష్యాస్తతస్సర్వే జగు శ్లోక మిమం పునః.
 ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాః ప్రాహుశ్చ భృశవిస్త్రితాః, 325
 సమాక్షరై శ్చతుర్భి ర్యః పాదై ర్గ్రీతో మహర్షిణా.
 సోఽనువ్యాహరణాద్భూయ శ్లోక శ్లోకత్వ మాగతః,
 తస్య బుద్ధి రియం జాతా వాల్మీకీర్భావితాత్తనః. 326

త్వంసి. 324. ఇత్యుక్తేతి. తత్రైవ ఆసన ఏవ. 325. తస్యేతి. తతః మునివిస్తయానంతరం-సర్వే
 తస్య వాల్మీకేశిష్యాః - ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాస్సంతః - ఇమం మానిషాదేతి శ్లోకం - పున
 ర్జగుః - భృశవిస్త్రితాః అత్యంతం విస్త్రితాస్సంతః - అవ్యయమాత్రస్య సమాసే తు లోప ఇతి మలా
 పః - ప్రాహుశ్చ - అన్యోన్యమిదమద్భుతమితి ప్రాహుశ్చేత్యర్థః - ఆశ్రమఏవ స్థితాభ్యాం కుశల
 వాభ్యాం భరద్వాజేన చాత్ర బహువచనం. 326- సమాక్షరైరితి. యః - సమాక్షరైరితి విషమ
 వృత్తవ్యావృత్తిః చతుర్భిరీత్యర్థసమవృత్తవ్యావృత్తిః-పాదైః చతుర్థాంశైః మహర్షిణాగీతఉక్తశ్లోకః-
 సః అనువ్యాహరణాత్ శిష్యైః పునఃపునః వ్యవస్థాయమాణత్వాత్ - భూయః శ్లోకత్వమాగతః -
 పూర్వం శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకత్వం గతః - సంప్రతి శ్లోక్యమానత్వాత్ పునః శ్లోకత్వం గత
 ఇత్యర్థః - శ్లోకశ్లోకత్వమాగత ఇతి పాఠే - శ్లోకకృతః శ్లోకఏవ శ్లోకఇత్యుచ్యత ఇతి జ్ఞేయం -
 యః శ్లోకో మహర్షిణా సమాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైర్బద్ధస్తాదృశశ్లోకత్వమాగతః - సశ్లోకః క్రాంచవిష
 యః - శ్లోకవేగాదుత్పన్న ఇత్యర్థః - కథమవగమ్యతే-అనువ్యాహరణాత్ అను-పశ్యాత్ శ్లోకానంతర
 ముచ్చారణాత్ శోకే సతి జాతత్వాదిత్యర్థః. 326. అథ మునేః కృతిప్రణయనవిషయసంకల్ప
 మాహ - తస్యేతి. భావితాత్తనః చింతితపరమాత్తనః - అనేన ఆరంభ కర్తవ్యం విఘ్నవిఘాతకం
 మంగళం మునినా ఆచరితమిత్యుక్తం-తస్య వాల్మీకే-ఇయం బుద్ధిర్జాతా-ఇదం శబ్దార్థమాహ కృత్సన్ని
 మిత్యాది - సర్వం రామాయణాఖ్యం కావ్యం - ఉదృశైః మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః శ్లోకైః -
 కరవాణీతి ఇయం బుద్ధిరిత్యన్వయః - ఉదృశైరితి ప్రాయికాభిప్రాయమేతత్ - వృత్తాంతరాణా
 మపి తత్ర తత్ర ప్రయోగాత్. 326. అథ యథాసంకల్పం కావ్యరచనమాహ - ఉదారేతి. కీర్తి

తతో మయా సహ మోక్ష్యస ఇత్యర్థః - లోకేష్వితి తదవయవాభిప్రాయం బహువచనం. 324.
 325. తస్యేతి. ప్రాహుశ్చపఠంతిచ పాఠేన ఆనందం చాన్వభూవన్నిత్యర్థః. 326. సమేతి. అను
 వ్యాహరణాత్పునః పునః పాఠాత్ శ్లోకశ్లోకత్వమాగత ఇతి శ్లోకశ్లోకత్వేన ప్రతిబద్ధోఽభవత్ ము
 హుర్ముహుః శిష్యైః పఠితత్వాత్-శ్లోకశ్లోకత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. * తి. య ఋషిణా గీతః సః-అను
 అతిశయితశోకోత్పత్త్యనంతరం వ్యాహరణాద్భూయశ్లోకః విపులశ్లోకఏవ శ్లోకత్వం ప్రాప్త ఇతివయం
 మన్యామహే - ఇతి ప్రాహురితి సంబంధః - ఉత్పేక్షా చేయం - తేనాస్య శ్లోకస్య కరుణారస
 మయత్వం ధ్వనితం-అత్ర నష్టక్రాంచాలంబనకః క్రాంచీవిరావానుదీపితో నిషాదవిషయోధి వ్యభి
 చారికో మానిషాదేత్యాది వాక్యానుభావకః - కరుణో రస ఇతి బోధ్యం. 326. తస్యేతి. ఉదృశైః
 మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః. * తి. ఉదృశైః మానిషాదేతివత్కరుణారసప్రధానైరిత్యర్థః అనేనా
 న్యే రసా అత్ర గుణీభూతా ఇతి ధ్వనితం. 326. ఉదారవృత్తార్థపదైః ప్రసిద్ధైః ఉదారధీః

కృత్స్నం రామాయణం కావ్యమీదృశైః కరవాణ్యహం, రంగ
ఉదారవృత్తార్థపదైర్మనోరమైస్తదాస్యరామస్య చకార కీర్తిమాణ.
సమాక్షరై శ్లోకశతైర్యశస్వినో యశస్కరం కావ్య ముదారధీర్తునిః, రంగ

రస్యాస్తీతి కీర్తిమాణ - అనేన - 'కావ్యం యశస్కర్తృతే వ్యవహరించే శివేతరక్షతయే, సద్యః పర నిర్వృతయే కాంతాసంమితతయోపదేశయజ' ఇత్యాలంకారశ్లోకకావ్య ప్రయోజననేష్యస్య యశ ఏవ ప్రధానం ప్రయోజనమితి దర్శితం - కావ్యనిర్మాణానంతరభావినో యశసః-పూర్వభావోక్త్యాతి శయోక్తిరుక్తా - ఉదారా మహతీ ధీర్యస్య స ఉదారధీః - 'ఉదారోదాశ్చమహతో' రిత్యమరః- తేన కవిత్వబీజభూతా నిపుణతోక్తా - తదుక్తం కావ్యప్రకారే-శక్తిప్రబలతాలాకే కావ్యశాస్త్రా ద్యపేక్షణాల్, కావ్యజ్ఞశిష్యయాభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవ' ఇతి. మునిః మననశీలః - అనేన - వివిక్తసేవిత్వమహోచకిత్వం చోక్తం - తదుక్తం వామనేన - 'ద్వయోహి కవయః అరోచకిన సృతృణా భ్యవహరిణ' శ్చేత్యాది-తదా బ్రహ్మవరప్రదానానంతరకాలే-అనేన కవిత్వ హేతు భూతా శక్తిరుక్త-యశస్వినోపి రామస్య యశస్కరం-తదుక్తం దండినా - 'ఆదిరాజ యశోబింబ మాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయం, తేజామసన్నిధానేపి న స్వయం పశ్య నశ్యతీతి. ఇతరకీర్త్యపేక్షయా కావ్యనా యకత్వకృతా కీర్తిరనుపమేత్యర్థః-కావ్యం-కవిః లోకోత్తరవర్ణన నిపుణః కవేః కర్త కావ్యం శబ్దార్థ యుగళం-తథోక్తం-సగుణోసాలంకారౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ కావ్యమితి. అత్ర కావ్యశబ్దేన కావ్య సందర్భరూపం మహాకావ్యముచ్యతే-తల్లక్షణముక్తం కావ్యాదర్శే-సర్గబంధో మహాకావ్య ముచ్యతే తస్య లక్షణం, ఆశీర్వామస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం. ఇతిహాసకా ద్భూతమితరద్వారసంశ్ర యం, చతుర్వర్గఫలాయత్తం చతురోదాత్తనాయకం. నగరార్ణవశైలర్తు చంద్రారోగ్దయవర్ణనైః, ఉద్యానసలిల క్రీడామధుపానరతోత్సవైః-విప్రలంభై ర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః, మంత్ర ద్యూత ప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి. అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావ నిరంతరం, సర్వరసవిస్తీర్ణై శ్చావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః. సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజనం, కావ్యం కల్పాంతరస్థాయీ జాయతే సదలంకృతీతి. ఏవం భూతం కావ్యం శ్లోకశతైరవయవైశ్చకార - శ్లోకశబ్దేన గద్య పద్య మిశ్ర ప్రబంధేషు స్వగ్రంథస్య పద్యరూపతా ప్రదర్శితా - శతైరిత్యనేన - శతకాదిక్షు ద్ర ప్రబంధ వ్యావృత్తిరుక్త-బహువచనార్థం చ స్వయమేవ విచరిష్యతి 'చతుర్వింశత్యహస్రాణీ'తి. కీదృశైః శ్లోకశతైః - ఉదారవృత్తార్థపదైః ఉదారాణి మహాంతి వృత్తార్థపదాని యేషాం తైః - వృ త్తాని పథ్యావక్త్రోపజాతివంశస్థవసంతతిలకాదీని - తేషాముదారత్వం తత్తద్రసాభివ్యంజకత్వం - అర్థాః వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యాః తేషాముదారత్వం 'ద్రాక్షాపాకనాశికేరపాకరసాలపాకేషు ద్రాక్షా పాకవత్త్వం - తల్లక్షణముక్తం రుద్రదేవ - ద్రాక్షాపాక సృకథితో బహిరంతస్సుసృరద్రస' ఇతి. పదాని వాచకలక్షకవ్యంజకాని - తేషాముదారత్వం - 'యా పదానాం పరాన్యోన్యం మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యత' ఇత్యుక్త లక్షణశయ్యావత్త్వం-పునః కీదృశైః - మనోరమైః రమణీయైః - అనేన వైదర్భి గౌడిపాంచాలీ చేత్యుక్తాసు రీతిషు వైదర్భిరీతిమత్త్వముక్తం-తల్లక్షణం చోక్తం - 'బంధ పారుష్యరహితా శబ్దకాతన్య పర్జితా, నాతిదీర్ఘ సమాసా చ వైదర్భి రీతిరిష్యత' ఇతి. సమాక్షరైః- ప్రతిపాదం సమానాక్షరైః అనేన విషమవృత్తార్యాదిరూపతా వ్యావృత్తా. రంగ. ఏవం ప్రబం

మహాబుద్ధిః. * తి. ఉదారస్య యద్వృత్తం చరితం ఉదారం వా యచ్ఛరితం తద్ద్రూపార్థబోధశ్చై వదైః - మనోరమైః శ్రుతికటుత్వాదిదోషరహితైః-శ్లోకశతైరితి శతశబ్దో-నంతవాచీ. రంగ. తదితి

తదుపగతసమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధం.

నిర్మాణ మభిధాయ కుశలవాదిభ్యః తత్ ప్రతిపాదనం సంగ్రహేణ దర్శయతి-తదితి. స్వగ్రంథస్య ఉత్తమకావ్యత్వప్రదర్శనాయ నిర్దోషత్వమాహ - ఉపగతసమాస సంధియోగమితి - సమాసాః తత్పురుషాదయః - సంధయః సంహితాః - యోగః పదవ్యుత్పత్తిః-ఉపగతాః శాస్త్రానురూప్యేణ ప్రాప్తాః సమాససంధియోగా యస్మిన్ తత్తథోక్తం - అనేన సమాసదోష సంధిదోష పదదోష శూన్యత్వముక్తం-ప్రధాన మల్లనిబర్హణ న్యాయేన సర్వదోషరాహిత్యవైతదుపలక్షణం - అథకావ్య గుణాన్ ప్రాధాన్యేన దర్శయతి సమేతి - సమైర్ధురై రుపనతార్థై ర్వాక్యైర్బద్ధం రచితం - తత్ సమతాలక్షణ ముక్తం దండినా - 'సమం బంధేష్వవిషమం తే మృదుస్ఫుటమధ్యమా' ఇతి. మాధుర్య లక్షణం చ తేనైవోక్తం-'మధురం రసవద్వాచివస్తున్యపి రసస్థితిః, యేన మాద్యంతి ధీమంతో మధునేవ మధుప్రతా' ఇతి - ఉపనతార్థత్వం అర్థవ్యక్తిః - తత్స్వరూపం చతేనైవోక్తం - 'అర్థవ్యక్తి రనేయత్వ మర్థస్యే'తి. రఘువంశ్యాః రఘువః తేషాం పరో రామః తచ్ఛరితం తచ్ఛరిత విషయకం-మునినా వాల్మీకినా మయా ప్రణీతం మునినా నారదేన వా ప్రణీతం దశశిరసో రావణస్య వధం వధమధిక్యత్య కృతం గ్రంథం-'అధిక్యత్య కృతే గ్రంథ' ఇతి విహితస్యాణో లుప్-నిశామయధ్వం-నిశామయధ్వం నిశామయధ్వ మితిన్యశామయ తేత్యర్థః-'క్రియాసమభిహారేలోడ్డోటోహిస్వోవాచతధ్వమో' రితితధ్వ మోర్హిస్వాదేశస్య వైకల్పికత్వాత్ ధ్వమః పాక్షికః స్వాదేశాభావః - మితాం హ్రస్వ ఇతి విహితస్య హ్రస్వస్య ఘటాదయో మిత ఇతి సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ సంజ్ఞాపూర్వకోవిధి రనిత్య ఇత్య నిత్యత్వాద్ధిస్వాభావః - కింతు ణిచి దీర్ఘ ఏవ - అశ్రావయదిత్యర్థః - శిష్యానితిశేషః - ణిచశ్చేత్యాత్మ నేపదం - యద్వా- మునిః రఘువరచరితంచకార తన్నిశామయధ్వమితి శిష్యాన్ ప్రతి పరోక్షతయోచ్యతే - శ్రవణేపి చరితస్య దర్శనసమతయాభానాన్నిశామయధ్వమితుచ్యతే-'చిరనిర్వృత్తమప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శిత' మితి హి వక్ష్యతే. పూర్వశ్లోకే వంశస్థవృత్తం-'జతౌతు వంశస్థ ముదీ

ఉపగతాస్సంగతాః సమాసాస్సంధియోగాస్సంధిబంధాశ్చాస్మిన్నితి తథోక్తం - సమైర్ధుర్య నాతిరిక్తైర్ధురైః మనోహరైః ఉపనతార్థైర్వాక్యైః బద్ధం - పస్తుతస్తు సమః సర్వోపాదానత్వేన సర్వానుగః - మధురః ఆనందైకరసః ఉపనతః నిత్యాపరోక్షతయా ప్రాప్తః-యత్సాక్షాదపరోక్షాత్ బ్రహ్మేతిశ్రుతేః - అర్థః శ్రీరామబ్రహ్మరూపార్థో యేషాం తై ర్వాక్యైర్బద్ధం - దశశిరసశ్చ వధం దశశిరసోవధ ప్రతిపాదకం దశశిరసో వధోఽస్మిన్ కావ్యే విద్యత ఇత్యుపచారేణ కావ్యం తథోచ్యతే-రఘువరచరితం కావ్యం నిశామయధ్వం నిరీక్షధ్వం.* తి. ఏవం కావ్యనిర్మాణముక్త్యా తత్ శ్రోతృనాభిముఖీకరోతి - తదితి. సమాసస్తత్పురుషాదిః - సంధిస్సంహితా - యోగః ప్రకృతిప్రత్యయయోః. - ఏతే ఉపగతా యథావ్యాకరణాలంకారశాస్త్రమర్యాదం యస్మిన్ కావ్యే తాదృశం - సమః పతత్ప్రకర్షాదిదోషరహితః - మధురః కరుణారసయః క్తత్వేన మాధుర్యగుణప్రధానః ఉపనతః ప్రసన్నతయోపలభ్యమానో యార్థః తదోబ్ధకవాక్యైర్నిబద్ధం-అనేన ప్రసాదగుణవత్తా దర్శితా-సముదాయేన వైదర్భీరీతిమత్త్వం ధ్వనితం రఘోర్దశ్యర్థాన్నిష్పన్నేన రఘువరశబ్దేన తస్యసర్వాంతర్యామిత్యం ధ్వనితం ఈదృశస్యాపి మిథ్యార్థకత్వేననుపాదేయత్వం స్యాదత ఆహ - మునిప్రణీతం బ్రహ్మనుగ్రహప్రాప్త సత్యవాగ్మిప్రణీతం - దశశిరసశ్చ వధమిత్యనేన నాంతమిదం శ్రోతవ్యమితి సూచితం - తేనైవ సూచితఫలలాభాత్ - ఉత్తరకాండం త్వస్యఖిలం భారతస్య హరివంశవత్ - అతఏవాగ్రముసగ్ధే - వనసంచరణవర్యంతవృత్తాన్వేషణమేవ సమాధినా ఋషేర్వక్ష్యతీతి ప్రాంచః -

రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వం, ౪౩౪
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్వితీయస్కంధః.

శ్రుత్వా వస్తు సమగ్రం తద్ధర్మాత్తా ధర్మసంహితం,
వ్యక్తమన్వేషతే భూయో యద్వృత్తం తస్య ధీమతః. ౧
ఉపస్పృశ్యోదకం సమృజ్ఞునిస్థిత్యా కృణాంజలిః,
ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు ధర్మేణాన్వేషతే గతిం. ౨
రామలక్ష్మణసీతాభిః రాజ్ఞా దశరథేనచ,
సభార్యేణ సరాష్ట్రేణ యత్ప్రాప్తం తత్ర తత్త్వతః. ౩

రితం జరా'వితి లక్షణాత్. అత్ర పుష్పితాగ్రవృత్తం - 'ఆయానయగ రేవతో'యకారో'యగిచనజా
జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౪౩౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిదచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే.
మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్కంధః.

పూర్వస్థితౌ సర్వేస్వగ్రంథస్యాత్యంతాదరణీయత్వద్వ్యోజనాయ పరిమాన్వేషరూపం వక్తృ
వై లక్షణ్యం ప్రాధాన్యేనోక్తం - సంప్రతి తదర్థమేవ విషయవైలక్షణ్యం దర్శయతి - విషయస్య
వై లక్షణ్యం నామ సమ్యక్ జ్ఞానావధృతత్వం లోకోత్తరనాయక గుణపరిష్కృతత్వం చ - తత్ర ప్రథ
మం సమ్యక్ జ్ఞానావధృతత్వం వివక్షంస్తద్ధేతుత్వాన్వేషణమాహ - శ్రుత్వేతి. ధర్మే ఆత్మాస్వభావా
యస్యాసౌ ధర్మాత్మేత్యన్వేషణమేతూక్తిః - ధర్మసంహితం ధర్మసహితం - 'సమోదాహిత తతయో'
రితి వికల్పితత్వాన్తకారలాపాభావః - సమగ్రం కృత్స్నం - తత్ నారదోక్తం. వస్తు కథాశరీరం
శ్రుత్వా - భూయస్తతోధికం - ధీమతో రామస్య యద్వృత్తం చరిత్రమస్తి - తత్ - వ్యక్తంయథా
భవతి తథా - అన్వేషతే పర్యాలోచయతిస్త - వర్తమానసామిష్యే వర్తమానవద్వేతి లట్. ౧. ధర్మా
త్మేత్యనేన సూచితమన్వేషణ ప్రకారమాహ - ఉపస్పృశ్యేతి. మునిః - సమ్యక్ యథాశాస్త్రం ఉదక
ముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - 'ఉపస్పృశ్యస్తావచమస' మిత్యమరి - ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు స్థిత్యా
నిజగురుముద్దిశ్య కృతాంజలిస్సౌ - ధర్మేణ బ్రహ్మప్రసాదరూపశ్రేయస్సాధనేన - గతిం రామాది
వృత్తం అన్వేషతే. ౨. గతిశబ్దార్థం విపృణ్వక్ ధర్మేణాన్వేషణఫలమాహ - రామేతి. రామాదిభిః.
యత్ ప్రాప్తం తత్ర విషయే - తత్త్వతః తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి సమంతాత్ ప్రకర్తేణ పశ్యతి - తత్సర్వం -
విశదతరం పశ్యతీత్యనుషజ్యతే. ౩. కిం ప్రాప్తం తత్రాహ - హసితమితి. పూర్వోక్తరామాదీనాం -

పరేతు దశశిరసో వధం చేత్యన్వయః - తేనసీతాత్యాగాదిరూపోత్తరకాండీయ వృత్తాంతసంగ్రహాత్పా
హుః. ౪౩౪. ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ నారాయణతీర్థశిష్య మహేశ్వరతీర్థ విరచితా
యాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్కంధః.

శ్రుత్వేతి. సమగ్రం వస్తుకృత్స్నం రామచరితం - నారదోక్తం శ్రీ రామచరితరూపం వస్తుతత్త్వం
శ్రుత్వా ప్రపంచేన వక్తుం యథా వ్యక్తం భవతి తథాన్వేషతే విచారయతిస్త - లడార్హః. ౧. ఉప
స్పృశ్యేతి. ధర్మేణ చతుర్ముఖప్రసాదరూపేణ - గతిం రామవృత్తం. ౨. రామలక్ష్మణేత్యాది
శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. రాజ్ఞా తత్ర రాష్ట్రే తత్త్వతః యద్వృత్తం జాతం - ధర్మవీర్యేణ చతు

హాసితం భాషితంచైవ గతిర్యా యచ్చ చేష్టితం,

తత్సర్వం ధర్తవీర్యేణ యథావత్సంప్రపశ్యతి.

౪

స్త్రీతృతీయేనచ తదా యత్ప్రాప్తం చరతావనే,

సత్యసంధేన రామేణ తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం.

౫

తతః పశ్యతి ధర్తాత్తా తత్సర్వం యోగ మాస్థితః,

పురా యత్తత నిర్వృత్తం పాణా వామలకం యథా.

౬

తత్సర్వం తత్త్వతో దృష్ట్వా ధర్తేణ సమహాద్యుతిః,

అభిరామస్య రామస్య చరితం కర్తు ముద్యతః.

౭

యద్ధాసితంహాసః - యచ్చభాషితంభాషణం - భావేక్తః - యాగతిః గమనం - చేష్టితంచేష్టా - యుద్ధాదికమితియావత్ - తత్సర్వం ధర్తవీర్యేణ బ్రహ్మవరప్రసాదశక్త్యా - యథావత్ తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి - అత్ర యోగజధర్మస్థానీయత్వాత్ బ్రహ్మప్రసాదో ధర్మశబ్దేనోచ్యతే - ససాక్షాత్కారహేతు శ్చక్షురాదివదితి ప్రమాణతోఽధ్యవసీయతే. ౪. నగరనివాసకాలికచరితావలోకన మభిధాయ - వనవాసకాలికవృత్తాంత నిరీక్షణమాచక్షే - స్త్రీ తృతీయే నేతి. స్త్రీ తృతీయా యస్య తేన - సీతాలక్ష్మణసహితేనేత్యర్థః - వనే దండకారణ్యే - చరతా - సత్యసంధేన - సత్యప్రతిజ్ఞేన - రామేణ యత్ప్రాప్తం - తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం - వాల్మీకినేతి శేషః - ధర్తవీర్యేణేతి సిద్ధం. ౫. ఏవం రామాదివృత్తాంతదర్శనస్య విశదతమత్వమాహ-తత ఇతి. తతః అన్వీక్షణానంతరం-వాల్మీకిః - యోగంబ్రహ్మప్రసాదదూపాపాయమాస్థితస్సక్ - 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతి' యుక్తిష్యి' త్యమరః-తత్ర రామాదౌ పురాయన్నిర్వృత్తం నిష్పన్నం-తత్సర్వం వృత్తం పాణౌ. ఆమలకమివ పశ్యతిస్త. ౬. అథ దర్శనఫలం గ్రంథనిర్మాణోద్యోగమాహ తత్సర్వమిత్యాది-శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. మహాద్యుతిః రామగుణానుభవజనితహర్షప్రకర్షకృతద్యుతియుక్తః - సః వాల్మీకిః - తత్సర్వం రామవృత్తాంతం - తత్త్వతో ధర్తేణ పూర్వోక్తేన దృష్ట్వా - అభిరామస్య నిరవధికభోగ్యస్య రామస్య-చరితం చరిత విషయ ప్రబంధం-కర్తుం ఉద్యతః ఉద్యుక్తోఽభూత్, కీదృశం చరిత మిత్యత్రాహ - కామార్థగుణసంయుక్తమితి - కామశ్చార్థశ్చ కామార్థ - గుణశబ్దేనాప్రాధాన్యభిప్రసాదబలేన యథావత్సంప్రపశ్యతి. ౪. అయోధ్యానివాసకాలే యద్వృత్తం తన్నిరీక్షణమభిధాయ - అయోధ్యాతో నిర్గమనానంతరం వనవాసే యద్వృత్తమస్తి తన్నిరీక్షణమాహ - స్త్రీ తృతీయేనేతి. ద్వితీయా లక్ష్మణ ఇత్యవగమ్యతే. * తి. తత్సర్వం చేతి చకారస్య తదుత్తరకాలిక ముత్తరకాండస్థం చేత్యర్థ ఇత్యవరే. * ౫. రామవృత్తస్యాన్యతో నిరీక్షణముక్త్యా తస్యైవ ప్రత్యక్షనిరీక్షణమాహ - తతఇతి. నిర్వృత్తం జాతం. * తి. నేదం దర్శనం స్వప్నవదిత్యాహ - తతఇతి. తతః పూర్వాచరితయోగాభ్యాసాత్ - యోగం సమాధిం - తత్ర సమాధౌ - పురా పశ్యతి అపశ్యదిత్యర్థః-యన్నిర్వృత్తం జాతం ఇదముపలక్షణం-యచ్చ భావి తచ్ఛరిత్రం చాపశ్యదిత్యర్థః. * ౬. తదితి. అర్థవిత్ అభిరామస్యేత్యనేన రామవృత్తకథనస్య రాగప్రాప్తత్వం ద్యోత్యతే. కామార్థేతి. కామార్థగుణసంయుక్తం కామప్రయోజకగుణసంయుక్తం - ధర్మార్థగుణవిస్తరం ధర్మార్థయోరౌపయికాయే గుణాస్తేషాం విస్తరేణ ప్రతిపాదకం - రత్నాఢ్యం రత్నతుల్యైః పదైరర్థైః ఆధ్యం సంపూర్ణం - సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వాభిః షడ్జాదిసర్వసంబంధినీభిః కాంతాప్రభావతీ ప్రభృతిభిః ద్వావింశతిశ్రుతిభి ర్చనోహరం - శ్రుతిశబ్దేన నాడిసముద్భవస్సుఖహేతుర్ధ్వని

ర్నుభిప్రసాదబలేన యథావత్సంప్రపశ్యతి. ౪. అయోధ్యానివాసకాలే యద్వృత్తం తన్నిరీక్షణమభిధాయ - అయోధ్యాతో నిర్గమనానంతరం వనవాసే యద్వృత్తమస్తి తన్నిరీక్షణమాహ - స్త్రీ తృతీయేనేతి. ద్వితీయా లక్ష్మణ ఇత్యవగమ్యతే. * తి. తత్సర్వం చేతి చకారస్య తదుత్తరకాలిక ముత్తరకాండస్థం చేత్యర్థ ఇత్యవరే. * ౫. రామవృత్తస్యాన్యతో నిరీక్షణముక్త్యా తస్యైవ ప్రత్యక్షనిరీక్షణమాహ - తతఇతి. నిర్వృత్తం జాతం. * తి. నేదం దర్శనం స్వప్నవదిత్యాహ - తతఇతి. తతః పూర్వాచరితయోగాభ్యాసాత్ - యోగం సమాధిం - తత్ర సమాధౌ - పురా పశ్యతి అపశ్యదిత్యర్థః-యన్నిర్వృత్తం జాతం ఇదముపలక్షణం-యచ్చ భావి తచ్ఛరిత్రం చాపశ్యదిత్యర్థః. * ౬. తదితి. అర్థవిత్ అభిరామస్యేత్యనేన రామవృత్తకథనస్య రాగప్రాప్తత్వం ద్యోత్యతే. కామార్థేతి. కామార్థగుణసంయుక్తం కామప్రయోజకగుణసంయుక్తం - ధర్మార్థగుణవిస్తరం ధర్మార్థయోరౌపయికాయే గుణాస్తేషాం విస్తరేణ ప్రతిపాదకం - రత్నాఢ్యం రత్నతుల్యైః పదైరర్థైః ఆధ్యం సంపూర్ణం - సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వాభిః షడ్జాదిసర్వసంబంధినీభిః కాంతాప్రభావతీ ప్రభృతిభిః ద్వావింశతిశ్రుతిభి ర్చనోహరం - శ్రుతిశబ్దేన నాడిసముద్భవస్సుఖహేతుర్ధ్వని

కామార్థగుణసంయుక్తం ధర్మార్థగుణవిస్తరం,

సముద్రమివ రత్నాఢ్యం సర్వశ్రుతిమనోహరం.

౮

సయథాకథితం పూర్వం నారదేన మహర్షిణా.

రఘువంశస్య చరితం చకార భగవాన్పుషిః.

౯

జన్తరామస్య సుమహద్విర్యం సంస్థానసూలతామ్,

లోకస్య ప్రియతాం త్వాంతిం సౌమ్యతాం సత్యశీలతాం.

౧౦

నానాచిత్రకథాశ్చ న్యాః విశ్వామిత్రసమాగమే,

న్యముచ్యతే - అప్రధానాభ్యామర్థకామాభ్యాం సమాగమం - త్వాంత్యతాప్రదర్శనార్థం తత్త
తత్తార్థకానుప్రతిపాదకమిత్యర్థః - ధర్మార్థయోః సర్వమోక్షయోః - నిజోఽపకరణయః - తం ని
విస్తృణోతి ధర్మార్థగుణవిస్తరం - పంచాద్యచ్ - ప్రాధాన్యేన సర్వపర్యవృత్తిపాదకమిత్యర్థః -
'అర్థసాన్న్యద్విషయే మాతే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజన' ఇతి వైకరణ్యం. అగ్రవివరితత్వాఢ్యం సముద్ర
మివ స్థితం సముద్రోయథా శంఖశుక్ల్యాది యుక్తోః ప్రాధాన్యేన రత్నాని పమాతితథాస్థితమిత్యర్థః -
సర్వేషాం జనానాం శ్రుతి మనసీ శ్రోతృహృదయే హరితీతి సర్వశ్రుతిమనోహరం - శబ్దమాధుర్యా
చోచ్చిత్రాకర్షకం అర్థసాన్న్యవాచ్ఛిత్రాకర్షకమిత్యర్థః. ౮. యథోక్త్యేగం ప్రబంధనిర్మాణమాహ
స ఇతి. భగవాన్ సముషిః - రఘువంశస్య రఘువంశోద్భవస్య రామస్య చరితం పూర్వం నారదేన
మహర్షిణా యథా కథితం యేన క్రమేణోక్తం - తథా చకార. ౯. అగ్ర విస్తరేణ బ్రహ్మణో
పదిష్టరీత్యా రామచరితనిర్మాణం దర్శయతి - జన్తర్యాదినా సర్వశేషేణ - ద్వితీయాంతానాం
తత్ప్రతిపాదకపరత్వం బోధ్యం - వాల్మీకిర్భగవాన్ ఋషిశ్చకారేతి సుష్యమాణే కర్తృక్రియే
అనుషంజనీయే. జన్తేతి. జన్తనస్సమహత్త్వం - దశరథమహాతపాబలలభ్యత్వం విష్ణవతారత్వం
చ - వీర్యం - తాటకాతాటకేయాది హననక్షమం బలం - సర్వానుకూలతాం - సర్వాను వర్తి
త్వమార్జవమితి యావత్ - లోకస్య ప్రియతాం - ప్రేమాస్పదత్వం - త్వాంతిం అపరాధసహిష్ణు
తాం - సౌమ్యతాం - రమ్యతాం - అనుగ్రతాం చా - సౌమ్యః పుమాన్ మధే విప్రే ప్రభుస్యాత్
సోమదైవతే, రమ్యేనుగ్రేచే'తి రత్నమాలా - సత్యశీలతాం సత్యస్వభావతాం - శీలం స్వభావేన
ద్వైత ఇత్యమర్థః. ౧౦. నానాచిత్రకథాశ్చేతి. విశ్వామిత్రసమాగమే విశ్వామిత్రేణ రామ
లక్ష్మణయోస్సంసూగే సతి - అన్యాః రామచరితాదన్యాః - నానాప్రకారాః చిత్రకథాః ఆశ్చర్యా

విశేష ఉచ్యతే - యద్వా - సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వేషాం శ్రుతిః శ్రోతాణి మనాంసి చ
హరితి స్వాభిముఖాని కరోతీతి తథా - యద్వా - సర్వాసాం శ్రుతీనాముపనిషదాం మనో హృదయం
తాత్పర్యం హరితి గృహ్ణాతి ప్రతిపాదయతీతి తథా. * తి. చత్వైశ్చ రామ్యగుణాలంకారవ్యంగ్యే
ఆధ్యం పూర్ణం. * ౮. సయథేతి. రఘువంశస్య రఘువంశేవతీర్థస్య - భగవతో రామస్య. ౯.
ధర్మవీర్యేణ స్వేన దృష్టం కృత్స్నం రామచరితం ప్రతిపాదయిష్యత్ - ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమా
సన్యాసధారణమితి న్యాయేన ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సంక్షిప్త ప్రతిపాదయతి - జన్తరామస్యేత్యా
దినా. వీర్యం - స్వయమక్షతస్య పరాభిభవనసామర్థ్యం - సర్వానుకూలతాం - ఇష్టానువర్తన
రూపాం ప్రియతాం విశ్లేషసహత్వపర్యవసాయినీం ప్రీతివిధేయతాం త్వాంతిం ఉచ్యమానోపి పరుషం
నోత్తరం ప్రతిపద్యత ఇత్యుక్తరూపాం - సౌమ్యతాం నిరతిశయప్రియదర్శనతాం. ౧౦. * తి. విశ్వా
మిత్ర సహాయనే విశ్వామిత్రేణ సహగమనే - తదుపస్థితికాలే సభాయాం మార్గే గమనకాలే చ.

- జానక్యాశ్చ వివాహం చ ధనుషశ్చ విభేదనం. ౧౧
 రామరామవివాదం చ గుణాన్ దాశరథేస్తథా,
 తథాభిషేకం రామస్య కైకేయ్యాః దుష్టభావతాం. ౧౨
 విఘాతం చాభిషేకస్య రాఘవస్య వివాసనం,
 రాజ్ఞ శ్శోకవిలాపం చ పరలోకస్య చాశ్రయం. ౧౩
 ప్రకృతీనాం విషాదం చ ప్రకృతీనాం విసర్జనం,
 నిషాదాధిపసంవాదం సూతోపావర్తనం తథా. ౧౪
 గంగాయాశ్చాపి సంతారం భరద్వాజస్య దర్శనం,
 భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞానాచ్చిత్రకూటస్య దర్శనం. ౧౫
 వాస్తుకర్త నివేశం చ భరతాగమనం తథా,
 ప్రసాదనం చ రామస్య పితుశ్చ సలిలక్రియాం. ౧౬
 పాదుకాగ్ర్యాభిషేకం చ నందిగ్రామనివాసనం,
 దండకారణ్యగమనం విరాధస్యవధం తథా. ౧౭

వహకథాశ్చ - జానక్యాశ్చేతి - చకారేణోర్నిశాదయస్సముచ్ఛీయంతే - ధనుషో రుద్రచాపస్య-
 భేదనం భంగంచ. ౧౧. రామరామవివాదం చేతి. రామేణ పరశురామేణ - రామస్య రాఘవస్య
 వివాదమిత్యత్ర తృతీయేతి యోగవిభాగాత్ సమాసః అతో నైకశేషప్రసక్తిః - దాశరథే
 ర్గుణాన్ అయోధ్యాకాండాదౌ వక్ష్యమాణాన్ - తథేతి సముచ్చయార్థ స్వత్ర ద్రష్టవ్యః - రామ
 స్యాభిషేకం అభిషేకోద్యోగం - కైకేయ్యా దుష్టభావతాం దుష్టహృదయత్వం చ. ౧౨. విఘాత
 మితి. అభిషేకస్య రామాభిషేకస్య విఘాతం కైకేయాదుష్టహృదయత్వకృతం విఘ్నం చ -
 రామస్య వివాసనం చ - రాజ్ఞోదశరథస్య - శోకేన విలాపం ప్రలాపంచ - రాజ్ఞః పరలోకస్య
 స్వర్గస్య - ఆశ్రయం ఆశ్రయణం చ. ౧౩. ప్రకృతీనామితి. ప్రకృతీనాం జనానాం - విషాదం
 దుఃఖం - ప్రకృతీనాం విసర్జనం - వంచనేన నిర్వాపనంచ - నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ
 సంభాషణం సూతస్య ఉపావర్తనం పునరాగమనం చ. ౧౪. గంగాయాశ్చేతి. స్పష్టం. ౧౫. వాస్తీ
 తి. వాస్తుకర్త శాస్త్రోక్తప్రకారేణ యథోచితమందిరనిర్మాణం - నివేశం శాస్త్రోక్తవాస్తుపూజాది
 పూర్వకం గృహే ప్రవిశ్యావస్థానం - రామస్య ప్రసాదనం - భరతేనేతి శేషః - సలిలక్రి
 యాం సలిలదానం. ౧౬. పాదుకాగ్ర్యాభిషేకమితి. పాదుకాగ్ర్యయోః పాదుకాశ్రేష్ఠయోః
 శ్రేష్ఠ్యం ధృతత్వాత్ - అభిషేకం రాజ్యనియంతృతయా స్థాపనం - నందిగ్రామే నివాసనం నివస
 నం - స్వార్థే ఆశ్ - పాదుకాస్థాపనం వా. ౧౭. దర్శనమితి. అనసూయయా అత్రిపత్న్యసహ

చిత్రాః నానాకథాః - అన్యాశ్చ కథాః - యోగవాసిష్ఠాక్తాః - బ్రహ్మప్రతిపాదకాః కథా అత్ర
 గ్రంథే ఉక్తాగంగాదికథాశ్చేత్యర్థః. ౧౧. రామేతి. అభిషేకం అభిషేకసామగ్రిం. ౧౨. *
 తి. విఘాతంచేతి. వివాసనం వనంప్రతి ప్రస్థాపనం. * ౧౩. ప్రకృతీనామితి. ప్రకృతీనాం వంచనా
 పూర్వకం విసర్జనం ప్రకృతీర్విసర్జయిత్వా గమనం నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం
 సూతోపావర్తనం. ౧౪. * తి. గంగాయా ఇతి. అభ్యనుజ్ఞానం సంమతిః. * ౧౫. వాస్తీతి.
 వాస్తుకర్త - చిత్రకూటే గృహనిర్మాణం - నివేశనం తత్ర గృహేఽవస్థానం. * తి. ప్రసాదనం భరత
 కర్తృకం. * ౧౬. పాదుకేతి. పాదుకాగ్ర్యాభిషేకం పాదుకాశ్రేష్ఠయోరభిషేచనం - నంది

దర్శనం శరభంగస్య సుతీక్ష్ణేన సమాగమం, అనసూయా సహస్యా మప్యంగరాగస్య చార్పణం.	౧౮
అగస్త్యదర్శనంచైవ జటాయోరభిసంగమం, పంచవట్యాశ్చ గమనం శూర్పణఖ్యాశ్చ దర్శనం.	౧౯
శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదం విరూపకరణం తథా, వధం ఖరత్రిశిరసోరుత్థానం రావణస్య చ,	౨౦
మారీచస్య వధంచైవ వై దేహ్యా హరణం తథా, రాఘవస్య విలాపం చ గృథ్రరాజనిబర్హణం.	౨౧
కబంధదర్శనం చాపి పంపాయాశ్చాపి దర్శనం, శబర్యాదర్శనం చైవ హనుమద్దర్శనం తథా.	౨౨
ఋశ్యమూకస్య గమనం సుగ్రీవేణ సమాగమం, ప్రత్యయోత్పాదనం సఖ్యం వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం	౨౩
వాలిప్రమథనం చైవ సుగ్రీవప్రతిపాదనం, తారావిలాపం సమయం వర్షరాత్రనివాసనం.	౨౪
కోపం రాఘవసింహస్య బలానాముపసంగ్రహః,	

స్యాం సహసనం-సీతాయా ఇతి శేషః 'ఆస్యాత్వాసనమాసికే' త్యమరః. అత్ర సర్వత్ర క్రమో న వివ
క్షితః రామాయణప్రతిపాద్యసంక్షేపమాత్రే తాత్పర్యాత్-అంగరాగస్య చందనవ్య. ౧౮. శూర్ప
ణఖ్యా ఇతి జీషత్వార్థః. ౧౯. ఖరత్రిశిరసోరితి-దూషణాదీనాముపలక్షణం-ఉత్థానం నిర్గమనం. ౨౦.
మారీచస్యేతి. ఏవకారః పాదపూరణార్థః - ఏవముత్తరత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ౨౧. కబంధ దర్శ
నమితి. చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చయార్థః. ౨౨. ఋశ్యమూకస్యేతి. ఋశ్యమూకస్యేతి కర్తృణి షష్ఠీ-
ప్రత్యయోత్పాదనం సాలభేదనాదిభిన్నుగ్రీవస్య విశ్వాసజననం-వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం వాలిసుగ్రీవ
యుద్ధం-వాలిసుగ్రీవయోర్వైరానుకథనం వా. ౨౩. వాలిప్రమథనమితి. వాలిప్రమథనం వాలివధం-
సుగ్రీవప్రతిపాదనం సుగ్రీవ రాజ్యప్రతిపాదన మిత్యర్థః - తారావిలాపం తారాప్రలాపం-సమయం
శరదీసీతాన్వేష్యవ్యేతిరామసుగ్రీవయో స్సంకేతం-'సమయః కాలసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞాశపథేషుచ, సంకేతా
చారయోశ్చే'తిరత్నమాలా-తారావిలాప సమయమితి పాతే సర్వో ద్వంద్వో విభాషయైకవ ద్భవతీ
త్యేకవద్భావః-వర్షరాత్రనివాసనం-వర్షం పృష్టిః-తద్యుక్తారాత్రయో వర్షరాత్రాః-రాత్రాహ్నిహఃపుం
సీతిపుల్లింగత్వం-తేషు నివాసనం నివసనం-స్వాధే ఆహ్-వర్షదినేష్విత్యర్థః-రాత్రిశబ్దస్య దినపరత్వం త్రి
రాత్రాదౌదృష్టం. ౨౪. కోపమితి. రాఘవసింహస్య రాఘవాణాం శ్రేష్ఠస్య-కోపం సుగ్రీవవిషయక్రోధం-
బలానాం సేనానాం ఉపసంగ్రహం సంమేళనం-దిశః ప్రతివానరాణాం ప్రస్థాపనం-పృథివ్యాశ్చనివే

ద్రామనివాసనం నందిగ్రామే భరతస్య నివసనమ్. ౧౭. ౧౮. అగస్త్యసకాశాద్ధనుషోగ్రహణం. ౧౯.

* తి. ఉత్థానం జానకీహరణోద్యోగం. ౨౦. ౨౧. ఋశ్యమూకస్యేతి. వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం
తయోర్యుద్ధం. ౨౩. వాలిప్రమథనమితి. సుగ్రీవప్రతిపాదనం సుగ్రీవస్య రాజ్యసంస్థాపనం -
౨౪. తారావిలాపం సమయమితి పాతే - శరది దండయాత్రా కర్తవ్యేతి రామసుగ్రీవయోస్సంకేతః.
కోపమితి. ఉపసంగ్రహం వానరమేళనం పృథివ్యాశ్చ నివేదనం సుగ్రీవేణ వానరాన్పురి

దిశః స్రస్థాపనం చైవ పృథివ్యాశ్చ నివేదనం.

౨౫

అంగుళీయకదానం చ ఋక్షస్య బిలదర్శనం,

ప్రామోఽపవేశనం చాపి సంపాతేశ్చాపి దర్శనం.

౨౬

పర్వతారోహణం చాపి సాగరస్య చ లంఘనం,

సముద్రవచనాచ్చైవ మైనాకస్య చ దర్శనం.

౨౭

సింహికాయాశ్చ నిధనం లంకామలయదర్శనం,

రాత్రౌ లంకాప్రవేశం చ ఏకస్యాథ విచింతనం.

౨౮

దర్శనం రావణస్యాపి పుష్పకస్య చ దర్శనం,

ఆపానభూమిగమనం అవరోధస్య దర్శనం.

౨౯

అశోకవనికాయానం సీతాయాశ్చాపి దర్శనం,

అభిజ్ఞానప్రదానం చ రావణస్య చ దర్శనం.

౩౦

రాక్షసీతర్జనం చైవ త్రిజటాస్వప్నదర్శనం,

మణిప్రదానం సీతాయాః వృక్షభంగం తథైవచ.

౩౧

రాక్షసీవిద్రవం చైవ కింకరాణాం నిబర్హణం,

గ్రహణం వాయుసూనోశ్చ లంకాదాహాభిగర్జనం.

౩౨

దనం పృథివ్యాః ద్వీపసముద్రాదిసన్నివేశకథనం. ౨౫. అంగుళీయకదానమితి. హనుమత ఇతి శేషః - ఋక్షస్య బిలం స్వయంప్రభాబిలం - తస్య తథా సంజ్ఞా - ప్రామోఽపవేశనం - ప్రాయాయ మరణాయ ఉపవేశనం శయనం - సంపాతే ర్జటాయ్వాగ్రజస్య. ౨౬. పర్వతారోహణమితి. సముద్రలంఘనాయ మహేంద్రపర్వతారోహణం - సముద్రవచనాచ్చైతి చకారేణ దేవానుజ్ఞా సముచ్చయతే - మైనాకస్య హిమవత్పుత్రస్య గిరేః. ౨౭. సింహికాయా ఇతి. సింహికాయా అసురస్త్రీయాః - లంకామలయస్య లంకాధారపర్వతైకదేశస్య - 'మలయాః పర్వతాంతరే, పర్వతాంశే ప్రియోద్యాన' ఇతి రత్నమాలాయాం. ఏకస్య హనుమతః. ౨౮. దర్శనమితి. ఆపానభూమిః మద్యపానభూమిః - అవరోధస్య అంతఃపురస్య. ౨౯. అశోకేతి. అశోకవనికాయానం హనుమతోఽశోకవనికాగమనం - అభిజ్ఞానప్రదానం సీతాయై అంగుళీయకదానం. ౩౦. రాక్షసీతర్జనమితి. రాక్షసీనాం తర్జనం - సీతాం ప్రతీతి శేషః - త్రిజటా విభీషణపుత్రీ తస్యాః స్వప్నదర్శనం రామశ్రేయోవిషయస్వప్నదర్శనం - మణిప్రదానం హనుమతే చూడామణిప్రదానం - వృక్షభంగం అశోకవనికావృక్షభంగం. ౩౧. రాక్షసీవిద్రవమితి. ఏకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతి రాక్షసీనాం పలాయనం - హనుమద్భయాదితి శేషః - కింకరాణాం రావణభటానాం - వాయుసూనోః హనుమతః గ్రహణం ఇంద్రజితేతి శేషః -

పృథివీ సంస్థానకథనం. ౨౫. అంగుళీయకదానమితి. ప్రాయేణానశనేన వానరాణాముపవేశనం. * తి. అంగుళీయకదానం రామకర్తృకం-హనుమతే. ౨౬. ౨౭. సింహికాయా ఇతి. లంకామలయదర్శనం లంకాద్వీపస్థమలయగిరిదర్శనమిత్యర్థః - ఏకస్య విచింతనం ఏకస్యాసహాయస్య విచింతనం. ౨౮. అవరోధస్యాంతఃపురస్య. ౨౯. అభిజ్ఞానప్రదానం-అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం అంగుళీయకం-అభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం- 'జన్మరామస్యే'త్యాది 'వైదేహ్యశ్చ విసర్జన'మిత్యేతదంతం 'చకార భగవాన్పుషి'రితి పూర్వేణ సంబంధనీయం.* తి. యానం గమనం. ౩౦, ౩౧.* తి. లంకాదాహాభిగర్జనం లంకాయా దాహేన తత్రత్యానా మాక్రందనం. లంకాదాహే హనుమద్గర్జనమితి వార్తః-అభి

ప్రతిష్ఠవనమేవాథ మధూనాం హరణం తథా, రాఘవాశ్వాసనం చాపి మణినిర్యాతనం తథా.	33
సంగమం చ సముద్రేణ నశనేతోశ్చ బంధనం, ప్రతారం చ సముద్రస్య రాత్రౌ లంకావరోధనం.	34
విభీషణేన సంసర్గం వధోపాయనివేదనం, కుంభకర్ణస్య సిధనం మేఘనాదనిబర్హణం.	35
రావణస్య వినాశం చ సీతావాప్తిమరేగ పురే, విభీషణాభిషేకం చ పుష్పకస్యచ దర్శనం.	36
అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరతేన సమాగమం, రామాభిషేకాభ్యుదయం సర్వనైన్యవిసర్జనం, (స్వరాష్ట్రరంజనం చైవ వైదేహ్యాశ్చ విసర్జనం.)	37
అనాగతం చ యత్కించి ద్రామస్య వసుధాతలే, తచ్ఛకారోత్తరే కావ్యే వాల్మీకి ర్భగవాన్పుషిః.	38
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - తృతీయస్కంధః.	

లంకాదాహే నాభిగర్జనం - రాక్షసీనామిత్యర్థః. 31. ప్రతిష్ఠవనమితి. ప్రతిష్ఠవనం పునస్సముద్ర
లంఘనం - మధూనాం మధువనస్థ మధూనాం గ్రహణం-వానరైరితి శేషః-మణినిర్యాతనం రామాయ
చూడామణి ప్రదానం. 33. సంగమమితి. నశనేతోః నశనేన బంధనీయనేతోః-ప్రతారం ప్రతరణం. 34.
విభీషణేనేతి. వధోపాయ నివేదనం ఇంద్రజిదాదివధోపాయ నివేదనం. 35. రావణస్య చేతి. అరేః
పురఇతిశౌర్యాతిశయోక్తిః-ఉత్తరత్ర చాన్వయః. 36. అయోధ్యాయాఇతి. రామాభిషేకాభ్యుద
యం రామాభిషేకోత్సవం-స్వరాష్ట్రరంజనమిత్యర్థ మధికం-వైదేహ్యాశ్చ విసర్జన మిత్యంతం చకార
భగవాన్పుషిరితి పూర్వేణ సంబంధనీయం. 37. సీతాభూప్రవేశప్రభృత్యుత్తరకాండకథామాహ -
అనాగతం చేతి. వాల్మీకినామా భగవాన్పుషిః - రామస్య వసుధాతలే - అనాగతం భావి - యత్
కించిచ్చరితమస్తి బ్రాహ్మణపుత్ర జీవనాశ్చమేధాదికం - తదుత్తరే కావ్యే ఉత్తరకాండే - చకాఠ
ప్రతిపాదితవాక్ - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్ పూర్వకాలస్య భూయస్త్వం అనంతర
కాలస్యాల్పత్వం చ ద్యోత్యత ఇత్యాహుః - ఏతదుత్తరకాండే విచారయిష్యతే. 38. ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే -
తృతీయస్కంధః.

మర్దనమితిపాతే-లంకాయా దాహేన అభితోమర్దనమిత్యర్థః. 31. * తి. ప్రతిష్ఠవనం పునస్సంగ
రోత్తరణం-మణినిర్యాతనం సీతయా దత్తస్య స్వశిరోరత్నస్య రాఘవే దానం. 33. * తి. ప్రతా
రం - సేనాయా ఇతిశేషః. 34. * తి. 'అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరద్వాజ సమాగమం, ప్రేష
ణం వాయుపుత్రస్య భరతేన సమాగమం.' అయోధ్యాయాశ్చ గమనం - తదుద్దేశ్యకం గమనం -
రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం - సర్వత్ర చకారేత్యనుక్యమ్యతే. 37. అనాగతం
చేతి. అనాగతం - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్పూర్వకాలస్య భూయస్త్వం-అనంతరకాలస్య
అల్పతా ద్యోత్యతే. 38. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం -
తృతీయస్కంధః.

ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవాన్ముషిః,
చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమూర్తవాన్.
చతుర్వింశత్సహస్రాణి శ్లోకానాముక్తవాన్ముషిః,

౧

పూర్వస్థిక్ సర్గే ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యముక్తం - సంప్రతి ప్రబంధవైలక్షణ్యం కథ్యతే -
ప్రబంధస్య వైలక్షణ్యం నామ - పరమాప్త ప్రణీతత్వం - పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం - మహాజనపరిగృ
హీతత్వం - ప్రబంధనాయకశ్లాఘితత్వమిత్యాది. ప్రాప్తరాజ్య స్థితి. పరమాప్త ప్రణీతత్వం పుణ్య
శ్లోకవిషయత్వం చానేనోచ్యతే - ప్రాప్తరాజ్యస్య స్వీకృతరాజభావస్య - పురోహితాదిత్వా
ద్యక్ ప్రత్యయః - లోకరక్షణాయ రఘుకులేవతీర్ణ స్వేత్యర్థః - రామస్య సకలగుణాభిరామస్య -
అనేన ప్రతిపాద్యమహిమ్నా కావ్యస్యాదరణీయతాతిశయ ఉక్తః - తదుక్తం భామహేన - 'ఉప
శ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్వలాః కావ్య సంపద' ఇతి. విచిత్రపదం ఆశ్చర్యపదసన్నివేశం - అనేన
కావ్యస్యాత్మభూతా రీతి రుక్తా - తదుక్తం వామనేన - 'రీతిరాత్మా కావ్యస్య - విశిష్టపదరచనా
రీతిః - సమస్తైరోజఃప్రసాదప్రభృతిభిర్గుణై రుదితా వైదర్భీనామరీతి' రిత్యాదినా - యద్వా-వివి
ధానాం చిత్రాణాం శబ్దార్థాలంకారాణాం పదం స్థానం కృత్స్నం చరితం చరిత ప్రతిపాదక గ్రంథ
సందర్భం - అనేన విజ్ఞానాద్యనేకఫలసుపురుషచరిత్రత్వయుక్తం - తథోక్తం-పరినంధయి వింతాణ
సభావింజయిజసో విసంపతిగుణా, సుంపయి సుపురిసచరి అకితజ్ఞేణా హరతికంవాళావాఇతి. భగ
వాన్ బ్రహ్మప్రసాదలబ్ధ దివ్యజ్ఞానవాన్ - ఆత్మవాన్ ప్రబంధరచనానుకూలయత్నవాన్ - ఋ
షిః - నాన్ముషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా కావ్యనిర్మాణపటుః వాల్మీకిః - చకార పరోపకా
రాయ కృతవాన్. ఉదారధీరితి హి పూర్వముక్తం - ప్రాప్తరాజ్య స్వేత్యనేన రామరాజ్యకరణ
కాలే రామాయణకరణమితి గమ్యతే - ఏతత్ జ్ఞాపనాయైవ పునరారంభః. ౧. అథ ప్రక్షేపభ్రంశ
సంభావనాపరిహారాయ - నాతిసంఖోచవిస్తరశ్లోకసర్గ కాండవత్తయాత్యంతాదరణీయత్వాయ
చాహ - చతుర్వింశదితి. ఋషిః వాల్మీకిః - తపస్సాన్విధ్యాయేత్యారభ్య తద్బ్రహ్మప్రస్వమస్యతే
త్యంతే చిక్కిరితే రామాయణాఖ్యే ప్రబంధే - శ్లోకానాం చతుర్వింశత్సహస్రాణ్యుక్తవాన్ -
ఇకారలోప శ్చందసః - 'సజ్జివింశతీ'తిసూత్రే వింశతీత్యేవ నిపాతనాత్ - అదశత సంఖ్యా
సంఖ్యేయే వర్తంతే-తతః పరం సంఖ్యానే సంఖ్యేయే చ వర్తంత ఇతి నియమాత్ సహస్రశబ్దోత్తసం
ఖ్యాపరః - చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాకశ్లోకా చకారేత్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే పంచసర్గ
శతాంశ్చ కృతవాన్ - శతాయతప్రయుతాః పుంసి చేతి లింగానుశాసనవచనాత్ పుల్లింగత్వం-
సర్గశతం పంచేతిపాతే శతమిత్యేతత్ పజ్జివింశతిత్రింశచ్చత్వారింశత్ పంచాశత్ షష్టిసప్తత్యశీతి

ప్రాప్తరాజ్య స్థితి. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - 'తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసిన'
ఇతి ఋషిభిరేవోక్తత్వాత్ రామస్య విషయే వసన్ వాల్మీకి రిత్యర్థాల్లభ్యతే-చరితం చరిత ప్రతి
పాదకం కావ్యం. * తి. అర్థవత్ ధ్వన్యలంకారాదిప్రశస్తార్థం-ఆత్మవానితి పాతే అవహితాంతఃకర
ణః - ప్రాశస్త్యే మతుష్. ౧. చతుర్వింశదితి. శతశబ్దః పున్నపుంసకః - 'చతుర్వింశత్సహస్రాణి'తి
శ్లోకపరిగణనం తపస్సాన్విధ్యాయమిత్యారభ్య తద్బ్రహ్మప్రస్వమస్యతేత్యంతస్య శ్లోకసముదా
యస్య - సర్గశతా పంచేత్యేతత్ - షట్కాండానా మేవ - నతు సోత్తరాణాం - తథాహి -
శ్రీమద్బాలకాండే ద్విసహస్రాదుపరి ద్విశతం చాశీతిర్గ్రంథాః - శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతు
స్సహస్రాణి చతుశ్శతాని పంచదశగ్రంథాః - శ్రీమదరణ్యకాండే ద్విసహస్రాదుపరి సప్తశతాని

తథా సర్గశతాః పంచ షట్కాండాని తథోత్తరం.

౨

నవతి శతమితి సూత్రే శతమితి బహుత్వే నిపాతనాత్సాధు - షట్కాండాని ఉత్తరం చ షడ్భ్య ఉత్తరం సప్తమకాండం చ కృతవాత్ - పరత్వ మోక్షప్రదత్వాదీనాం వ్యక్తతయా ప్రతిపాదనేన పర్వోత్తరత్వా దుత్తరమితి వృధగుక్తిః - యద్యప్యాధునికే పాఠే శ్లోకానాం సర్గాణాం చ విపర్యా సో దృశ్యతే - తథాపి బహుచతుర్యుగాంతరితత్వేన విష్ణవో యుక్తః - యద్వా - సంకల్పమాత్ర పరోయం శ్లోకః - కృతవాత్ కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థః - గ్రంథసమాప్తి దశాయాం కాపి వృద్ధిరుప జాతేతి న కోపి విరోధః - యద్వా - అన్యూనాభిప్రాయమిదం పచనం - పంచశతసర్గేషు చతుర్విం శతి సహస్ర శ్లోకేషుచ న న్యూనతేత్యర్థః - యద్వా - అల్పీయసీమధికసంఖ్యా మనాదృత్య ప్ర కృష్ట సంఖ్యావ్యపదేశోయం-యథా - 'మన్వంతరంతు దివ్యానాం యుగానామేక సప్తతి' రిత్యమరః, 'చతుర్యుగ సహస్రాణి బ్రహ్మణో దిన ముచ్యత' ఇత్యుక్త బ్రహ్మదినస్య చతుర్దశమన్వనుసారేణ చతు ర్దశధా విభాగే మన్వంతరస్యేకసప్తత్యాధిక్యాత్. వర్తమానసంఖ్యా తు 'బాలకాండే తు సర్గాణాం సప్తసప్తతిరీరితా, ఆయోధ్యాకాండగాస్సర్గాశ్శతం చైకోనవింశతిః. ఆరణ్యకాండే సర్గాణాం పంచ సప్తతిరీరితా, కిష్కింధా కాండగా స్సర్గా స్సప్త షష్టిరుదీరితాః. సర్గాణాం సుందరేకాండే త్వష్టష ష్టిః ప్రకీర్తితా, ఏకత్రింశచ్ఛతం సర్గాదృశ్యంతే యుద్ధకాండగాః, దశోత్తరశతం సర్గా ఉత్తరేకాండ ఈరితాః.' (సర్గాః-౬౪౭) అత్ర సర్గశతాః పంచత్యేతత్ షట్కాండానామేవ నతుసోత్తరాణాం షట్కాండా సీత్యేతత్ ప్రత్యాసక్తేః - చతుర్వింశతి సహస్ర శ్లోకాత్తకతా తు సప్తకాండాపేక్ష యే త్యప్యాహుః. 'బాలకాండగ తాశ్లోకాశ్చమరారిప్రకీర్తితాః' ౨౨౧౬. 'ఆయోధ్యాకాండగాశ్లో కా శ్చుకభావప్రభాషితాః'-౪౪౧౧. 'ఆరణ్యకాండగాశ్లోకాః ఖగసీరాః ప్రదర్శితాః'-౨౭౩౩. కిష్కింధాకాండగాశ్లోకానీరచారు ప్రకీర్తితాః'-౨౬౨౦. 'శ్లోకాస్తు సుందరే కాండే తాననా

ద్వాత్రింశ ద్ద్రంధాః-శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ద్విసహస్రాదుపరిషట్భుతాని వింశతి గ్రంథాః-శ్రీమ త్సుందరకాండే త్రిసహస్రాదుపరిషడ్ద్రంధాః శ్రీమద్యుద్ధకాండే పంచసహస్రాణి నవశతాని నవతిశ్చ గ్రంథాః శ్రీమదుత్తరకాండే త్రిసహస్రాణి ద్విశతం సప్తసప్తతిశ్చ గ్రంథాః అత్ర య దేతదధికం - సప్త సప్తత్యుత్తరద్విశతం త్రిష్టబ్జగత్యాది ఛందోవృత్తానామక్షరాధిక్యేన జనితం. సర్గాస్తు - శ్రీమద్బాలకాండే సప్తసప్తతిః - శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనవింశ త్యుత్తరశతం - శ్రీమదరణ్యకాండే పంచసప్తతిః శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే సప్తషష్టిః - శ్రీమ త్సుందరకాండే౭ప్తషష్టిః శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతం - తదేవం పంచశతాని సప్త త్రింశత్సర్గాః - శ్రీమదుత్తరకాండే తు దశోత్తరశతం - షట్కాండాని తథోత్తరమితి ఉత్తరకాం డస్య కాండై స్సహకథన మాదరాలిశయేన - తథాపి యద్యప్యత్ర కాండేషు రామస్య పరత్వాను సంధానం - తథాపి ఉత్తరకాండే ప్రాచుర్యేణ పరత్వాభివ్యక్తిః-కోసలానాం సర్వేషామపి భగ వతా సహ తల్లాకప్రాప్తిశ్చ - అపరో౭తిశయో గమ్యతే-అతఏవ సర్వోత్తరత్వాత్ - తస్య ఉత్తర కాండత్వసంజ్ఞా. * తి. చతుర్వింశదితి - చతుర్వింశతిరిత్యర్థకశ్చాందసః - శతానితి పుల్లం గోప్యేవం - తత్ర పంచశతరూపసర్గసంఖ్యా షట్కాండానామేవ. శ్లోకసంఖ్యాతు సోత్తరాణా మిత్యాహుః కతకస్తు ఉక్తసంఖ్యాపేక్షయా షట్త్రింశత్సర్గసంఖ్యాధిక్యదర్శనాత్ - చతుర్విం శతి సహస్రాపేక్షయా శ్లోక సంఖ్యాయా అపృథికదర్శనాచ్చ ఉత్తరకాండీయసర్గసంఖ్యా క్తేశ్చ ప్రక్షిప్తాయం శ్లోకో నత్వార్న ఇత్యాహ. ౨. కృత్వాపీతి. భవిష్యం-సీతాభూ ప్రవేశకుపితం

కృత్వాపి తన్నహప్రాజ్ఞ సుభవిష్యం సహోత్తరం,
చింతయామాస కోఽన్వేతత్ ప్రయుంజీయాదితి ప్రభుః.

3

గాః ప్రభాషితాః-300౬. యుద్ధకాండగతాః శ్లోకాః నిధిధీశ ప్రవేదితాః-౧౯౯౦. 'శ్లోకాన్యుయ
త్తరే కాండేవలరాగాః ప్రభాషితాః' 3౨3౪. (శ్లోకాః-౨౪౨౧౩). అత్రే వమవధాతవ్యం-బాలకాండే
త్రింశే సర్గే- 'సతేన వరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహత' ఇత్యతః పూర్వమేకసహస్రం త్రిషష్టితమే -
'విశ్వామిత్రో మహాలేజా భూయస్తేపే మహత్తప' ఇత్యతః పూర్వం ద్వే సహస్రే-అయోధ్యాకాండే
చతుర్దశే- 'చతురశ్శ్చో రథశ్శ్రీమాన్నిస్త్రింశో ధనరుత్తమ' మిత్యతః - పూర్వం త్రిశి సహస్రాణి-చతు
శ్చత్వారింశే - 'వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్య సదానఘ' ఇత్యతః పూర్వం చత్వారి
సహస్రాణి - ఏకసప్తతితమే - 'ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశచ్ఛాంత వాహన' ఇత్యతః పూర్వం
పంచ సహస్రాణి - ఏకోనశతతమే 'ఉటజే రామమాసీనం జటామండల ధారిణ' మిత్యతః పూర్వం
షట్ సహస్రాణి - ఆరణ్యకాండే ద్వాదశే- 'తే వయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనా' దిత్య
తః పూర్వం సప్తసహస్రాణి-సప్తచత్వారింశే - 'మమ భర్తా మహాలేజా వయసా పంచవింశక' ఇత్య
తః పూర్వం మష్టా సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండే చతుర్థే- 'తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్ల
వగర్షభ' ఇత్యతః పూర్వం నవసహస్రాణి - ఏకత్రింశే - 'నరేంద్రనూనర్నరదేవపుత్రం రామాను
జః పూర్వజమితువాచే' త్యతః పూర్వం దశ సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండసమాప్త్యా ఏకా
దశ సహస్రాణి - సుందరకాండే సప్తవింశే - 'తతః స్తస్య నగస్యాగ్ర' ఇత్యతః పూర్వం ద్వాదశ
సహస్రాణి - షట్చత్వారింశే - 'నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరిర్ధీరపరాక్రమ' ఇత్యతః పూర్వం త్ర
యోదశ సహస్రాణి - సుందరకాండసమాప్త్యా చతుర్దశ సహస్రాణి - యుద్ధకాండేఽష్టవింశే -
'రక్షోగణ పరిక్షిప్తా రాజాహ్యేష విభీషణ' ఇత్యతః పూర్వం పంచదశసహస్రాణి - పంచాశే -
'ప్రదర్శనం చ బుద్ధిశ్చ స్మృతిశ్చ ద్విగుణం తయో' రిత్యతః పూర్వం షోడశసహస్రాణి-ఉత్తరభాగా
రంభే - 'కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహత్తనే' త్యతః ప్రాక్ సప్తదశసహస్రాణి - అశీ
త్యంతేనాష్టదశ సహస్రాణి - ద్వాదశ శతతమే - 'మరణాంతాని వైరాణీ' త్యతః ప్రాగేకోనవిం
శతి సహస్రాణి - యుద్ధకాండసమాప్త్యా వింశతి సహస్రాణి - ఉత్తరకాండే ద్వావింశే -
'తతః ప్రాచోదయత్సూత స్తాన్ హయాన్ రుధిరప్రభా' నిత్యతః పూర్వమేకవింశతిసహస్రాణి -
చత్వారింశతసమాప్త్యా ద్వావింశతి సహస్రాణి - షట్సప్తతితమే - 'బ్రహ్మణస్యచ ధర్మేణ త్వ
యాజీవాపిత సుత' ఇత్యతః పూర్వం త్రయోవింశతి సహస్రాణి - తతః ప్రబంధసమాప్త్యా చతు
ర్వింశతి సహస్రాణీత్యామః. ౧. అథాస్య కావ్యస్య మహాజనపరిగ్రహం వక్తుం పీఠికామారచయ
తి - కృత్వేతి. మహాప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞవీవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వా
ర్థే అణ్ప్రత్యయః - యద్వా - ప్రజ్ఞాధీ- 'ధీః ప్రజ్ఞాశేముపీమతి' రిత్యమరః. సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః -
'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణ' ఇతి మత్స్వర్థియోణప్రత్యయః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః
నిరతిశయజ్ఞానసంపన్నో వాల్మీకిః - సహోత్తరం - రామాభిషేకాదుత్తరేణ వృత్తాంతేన సహి
తం - వికల్పాత్ సహశబ్దస్య సభావాభావః - సభవిష్యం - అశ్వమేధోత్తరభావివృత్తాంతసహి
తం - అశ్వమేధ పూర్వకాలే ఆస్య కావ్యస్య ప్రవృత్తత్వాత్ - తత్కావ్యం కృత్వాపి ఏతత్కా-

శ్రీరామముద్దిశ్య బ్రహ్మణావశేషం కార్యం శృణ్వీత్యుక్తం - 'ప్రవిష్టాయాం తు వై దేహ్యం భూ
తలం సత్యసంసదీ'త్యాద్యవశిష్టం కావ్యం. ప్రయుంజీయాత్ - పఠితుం శక్నుయాత్. * తి. స
హోత్తరమిత్యిత్రోత్తరపదార్థస్య సభవిష్యమితి సవిశేషణత్వేప్యార్థస్సమాసః - భవిష్యం చ

తస్య చింతయమానస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః,
 అగృహీతాం తతః పాదౌ మునివేషౌ కుశీలవౌ. ౪
 కుశీలవౌ తు ధర్మజ్ఞౌ రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ,
 భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ దదర్శాశ్రమవాసినౌ. ౫
 సతు మేధావినౌ దృష్ట్వా వేదేషు పరినిష్ఠితౌ,

వ్యం - ప్రభుః సమర్థః - 'ప్రభూశక్తాధిపా'వీతి భాస్కరః, కః పురుషః ప్రయుంజీయాత్ వాగ్వి
 ధేయం కుర్యాదితి చింతయామాన - ప్రయుంజీయాదిత్యతాత్త నేపదాభావోఽనిత్యత్వాత్ -
 సభవిష్యమిత్యత్ర ఔణాదికేస్య ప్రత్యయే ఇణ్ణిమిత్రం షత్వం. ౩. తస్యేతి. తతః వాల్మీకిచింతా
 నంతరం - మునివేషౌ - వస్తుతస్తు తౌరాజకుమారౌ - కుశీలవౌ - కుశలనౌ-ఈకారశ్చందసః -
 చింతయమానస్య భావితాత్మనః చింతితవరమాత్మనః - తదనుకూలశిష్యులభాయ పరమాత్మని కృత
 మనస్కస్యేత్యర్థః - తస్య మహర్షేః - పాదౌ అగృహీతాం - రామాయణగ్రహణార్థమన్వవర్తే
 తామిత్యర్థః. ౪. కుశీలవావీతి. ధర్మజ్ఞౌ గురుశుశ్రూషాధర్మజ్ఞౌరాజపుత్రౌ ఆసమాప్తేర్ధ్వవంతౌ-
 యశస్వినౌ - విద్యాంతరాభ్యాసజకీర్తియుక్తౌ - భ్రాతరౌ తుల్యస్వరౌ స్వరసంపన్నౌ శారీర
 వంతౌ - ఆశ్రమవాసినౌ స్వాశ్రమవాసితేన స్నేహవిషయభూతౌ - కుశీలవౌ కుశలవౌ దదర్శ -
 ఉపదేశయోగ్యావాకలయాంచకారేత్యర్థః-అనేన రామాభిషేకానంతరకాలే రామాయణకరణం -
 ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేతి హి సర్గాదావృత్తం - అనంతరం కుశలవోత్పత్తిరితి సూచితం - ఏతత్
 జ్ఞాత్వైవ వాల్మీక్యాశ్రమే సీతా శ్మక్తా రామేణ. ౫. సత్వీతి. వేదేషు ఋగ్యజుస్సామాధర్వణ
 లక్షణేషు చతుర్షు విషయే - మేధా-ధారణక్షమా బుద్ధిః-మేధాధీర్ధారణక్షమే'తి యాదవః. తద్వం
 తౌ - అస్తాయామేధాస్రజోవినిరితి వినిప్రత్యయః - అనేనాక్షరరాశిగ్రహణఫలం అధ్యయన
 ముక్తం - పరితోనిష్ఠా పరినిష్ఠా సాంగాధ్యయనం - సానయోస్సంజాతేతి పరినిష్ఠితౌ-తారకాదిత్వా
 దితచ్ఛ - అనేన విశేషణద్వయేనాధీతసాంగవేదత్వాదాపాతప్రతిపన్నవేదార్థత్వాచ్చ తదుప
 బృంహణాపేక్షీత్వ ముక్తం - తౌ కుశలవౌ - ప్రభుః స్వతంత్రో వాల్మీకిః - వేదోపబృంహణా
 ర్థాయ - వేదోపబృంహణరూపప్రయోజనాయ - వేదోపబృంహణరూపస్వగ్రంథపఠనాయ
 త్యర్థః - ఉపబృంహణం నామ - నానాశాఖానుసారేణ నిర్ణీతవేదార్థప్రతిపాదకో గ్రంథః-అగ్ర
 హయత అగృహీత్ - స్వార్థే ణిచ్ఛ. తనిష్ఠోక్తి. తుశద్దేన ఇతరవైలక్షణ్యముక్తం - మేధావినౌ - గ్ర
 హణధారణసమర్థౌ - వేదేషు పరినిష్ఠితౌ - అనేన స్వరానుగుణార్థజ్ఞాననత్వం సామగానవేది
 త్వం తదాదరేణైవ గాంధర్వశాస్త్రాభ్యాసశ్చ గమ్యతే - వేదోపబృంహణం - వేదార్థవ్యక్తీకరణం.

సీతావిసర్జన మారభ్యేత్యేకే - తస్యాభూప్రవేశోత్తరకాలిక మిత్యపరే. * ౩. తస్యేతి. భావితాత్మనః
 శుద్ధచిత్తస్య-కుశీలవౌ కుశలవౌ. * ౪. భావితాత్మనః రామచరితవర్ణనేన శుద్ధచిత్తస్య - అగృహీ
 తాం-ఆవాం గాతారావిత్యుక్త్వా పాదగ్రహణం కృతవంతౌ-మునివేషౌ రాజకుమారావప్యాశ్రమస్థి
 తివశాత్తథా భూతౌ. * ౪. కుశీలవావీతి. కుశీలవౌ గాయకౌ-పృషాదరాదిత్వాత్సాధుః కుశల
 వౌదదర్శ-వాల్మీకిరితి శేషః. ౫. సత్వీత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - వేదోపబృంహణార్థాయ
 వేదార్థవ్యక్తీకరణాయ - సీతాయాశ్చరితం - పౌలస్త్యవధమితి యచ్ఛకార - తత్కా-వ్యం తావ
 గ్రహయతేతి యోజనా. * ౪. వేదోపబృంహణం వేదస్య తత్తదర్థే తాత్పర్యగ్రహణం తద్రూ
 పాయార్థాయ ప్రయోజనాయ - అనేన శ్రుతితాత్పర్య విషయాభూతార్థ ప్రతిపాదకతయా ప్రా

వేదోపబృంహణార్థాయ తావగ్రాహయత ప్రభుః.

కావ్యం రామాయణం కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితం మహత్,

౬. కావ్యమితి. చరిత్రవ్రతః చరిత్రవ్రతత్వేన నిరతిశయజ్ఞానో వాల్మీకిః - కావ్యం కవేః కర్త - కవయతే వర్ణయతీతి కవిః - కవి వర్ణన ఇత్యస్తాద్ధాతోరాణాదిక ఇప్రత్యయః - లోకోత్తరవర్ణన నిపుణ ఇత్యర్థః-యద్యపి 'ఇగంతాచ్చ లఘుపూర్వా' దిత్యణా భవితవ్యం తథాపి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ వ్యుత్థితి కాశికాకారః - యద్వా - తస్తాదేవ ధాతోః ఋహల్వార్ణ్యదితి ణ్యత్ ప్రత్యయే ఆది పృథ్వీ కావ్యమితి రూపం - దోషవర్జితం గుణాలంకారసహితం శబ్దార్థయుగళమిత్యర్థః - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే-తదదోషా చశబ్దార్థౌ సగుణౌ సాలంకృతీ పునఃక్వాపీ'తి. వేదోపబృంహణత్వేపి కాంతాసమ్మితత్వాదస్య కావ్యత్వవ్యవదేశః - తథాహి - త్రివిధస్సందర్భః - ప్రభుసంమితస్సహృత్సంమితః కాంతాసంమితశ్చేతి - శబ్దప్రధానో వేదః ప్రభుసంమితః అర్థప్రధాన ఇతిహాసాదిస్సహృత్సంమితః - వ్యంగ్యప్రధానం కావ్యం కాంతాసంమితమితి - మహాదితి కావ్యవిశేషణం - తస్య మహత్త్వము తమకావ్యత్వం - తదప్యుక్తం తత్రైవ - 'ఇదము తమమతిశయిని వ్యంగ్యేవాచ్యాద్ధ్వ నిర్బుధాః కథిత' ఇతి. యద్వా - మహత్కావ్యం మహాకావ్యం తల్లక్షణముక్తం దండినా - 'సర్గబంధో మహాకావ్యముచ్యతేతస్య లక్షణ' మిత్యాదినా. నను కావ్యం నారంభణీయం, కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయేదితి నిషేధాదిత్యాశంక్యాహ - రామాయణమితి. రమయతీతి రామః - 'రామో రమయతాం వర' ఇత్యార్థనిర్వచనాత్ - యద్వా - రమంతేసి సర్వేజనా ఇతి రామః అకర్తరి చకారకే సంజ్ఞాయామితి ఘోష - సః ఆయ్యతే ప్రతిపాద్యతేనేనేతి రామాయణం - ఆయతేర్ధాతోః కర్తణీయత్ - పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - సమస్తగుణసంపన్నరామ విషయత్వా న్నాస్య నిషిద్ధత్వం కింతూపాదేయత్వమేవేత్యర్థః - తదుక్తం భామహేన - 'ఉపశ్లోకస్య మాహ త్యాదుజ్వలాః కావ్య సంపద'ఇతి. ప్రతిపాదితం చోద్భవేన - 'గుణాలంకార చారుత్వ యుక్తమప్య ధికోజ్వలం, కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యామేరుణేవామరద్రుమ' ఇతి. రుద్రబేనాప్యుక్తం - 'ఉదార చరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠేతి' నిషేధస్త్యసత్కావ్యవిషయ ఇతి భావః. ఇదం రామచరిత ప్రతిపాదనమప్రాధాన్యేన - ప్రాధాన్యేన తు సీతాచరితమేవ ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి - కృత్స్నం రామాయణం సీతాచరితవరం - అత ఏవోక్తం శ్రీగుణరత్నకోశే - శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్చరిత్ర ఇతి. ఆభాణకశ్చ-'ప్రాతర్ద్వ్యతప్రసంగేన మధ్యాహ్నోస్త్రప్రసంగతః, రాత్రోచోరప్రసంగేన కాలాగచ్ఛతి ధీమతా' మితి. ఉపాయపురుషకార యోర్తద్ధ్యే ఉపాయస్వరూపం భారతే దర్శితం పురుషకారస్వరూపం శ్రీరామాయణ ఇతి రహస్యపదవీ - అతఏవ కృపావానవికత్థన ఇత్యాద్యుక్తలక్షణధీరోదాత్తరూపో రామః కుశలవా భ్యాం రామాయణం శ్రుతవా - రామాయణస్య రామైకపరత్వే స్వేనైవ సదసి శ్రవణం న సంగచ్ఛతే - సీతాపరత్వే తు సంగచ్ఛతే-విరహిణః - కామినీకథాశ్రవణస్వాభావ్యాత్ - ఏవం వ్యంజనా వృత్త్యా సీతారామయోః ప్రతిపాదనముక్త్యా శబ్దవృత్త్యా సిద్ధమితివృత్తమాహ - పాలస్త్యేతి. పులస్త్యస్య గోత్రావత్యం పాలస్త్యః-గర్గాదిత్వాద్యఘో - తస్య వధః - వధస్య ఫలత్వాత్తేన వ్యవదేశః - పాలస్త్యవధమధికృత్య కృతోగ్రంథః పాలస్త్యవధః-'అధికృత్యకృతేగ్రంథ' ఇత్యణి 'లుబాఖ్యాయ

మాణ్య మస్యోపాదేయత్వంచ సూచితం. * ౬. * తి. రామస్య అయనం చరితం తత్ప్రతిపాదకం పాలస్త్యవధమిత్యేవం నామకం చకార-యథా కృష్ణచరితవర్ణనరూపమాఘకావ్యస్య శిశుపాల

పాలస్త్యవధమిత్యేవ చకార చరితవ్రతః.

2

పాత్యే గేయే చ మధురం ప్రమాణైశ్చిరనివృతం,

కాభ్యః ప్రత్యయస్య బహుళ' మితి తస్యలుప్-యద్వా-అణిపునరాదివృద్ధౌ తదేవ రూపం-వధప్రధానత్వాదితి వృత్తస్య ఫలేన వ్యవదేశః-తథాహి పంచకావ్యప్రతిపాద్యాని - తదుక్తం-'బీజబిందుపతాకాభ్యాః ప్రకరీకార్యమిత్యపి, అర్థప్రకృతయః పంచపంచావస్థా సమన్వితా' ఇతి. 'ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాకానియతాప్తిః ఫలాగమ' ఇతి పంచావస్థాః - తత్ర - 'స్వల్పాద్విష్టః కార్యహేతురీజం విస్తార్యతేతథా'-తచ్చ బాలకాండోక్తం విష్ణవతరణ సీతాపరిణయాది, 'వస్తునస్సతివిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణ' మిత్యయోధ్యాకాండే-అభిషేకవృత్తాంతేన రావణవధరూపకార్యవిచ్ఛేదే ప్రాప్తే వనవాసకరణమచ్ఛేదకారణం, 'యదంతరానువృత్తం స్యాత్ సా పతాకేతికీర్త్యతే'-యథాసుగ్రీవవృత్తాంతః, 'కథాంతరప్రసంగేన ప్రకరీస్యాత్ ప్రదేశభాక్' - యథా విభీషణవృత్తాంతః, 'సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలయోగో యథోచితః'-యథారావణవధః-నీలం ఫలత్వాత్ పాలస్త్యవధమితి నిర్దేశః-ఇత్యేవేత్యస్యాయమర్థః. పాలస్త్యవధవ్యాజేనాప్రధానరామచరితం ప్రధానసీతాచరితం కృతవానితి - యచ్చ కార తత్ గాపయామాసేతియోజనా-ఉత్తరశ్లోకే అగాయతామిత్యనువాదాత్. తనిశ్లోకీ. కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి - సీతాయాః ప్రబంధనాయికాత్వముక్తం - తస్యైవోపపాదకం రామాయణమితి-కృత్స్నస్య సీతాచరితత్వేపి రామాయణవ్యవదేశః రామచరితస్య తదుపయుక్తార్థత్వజ్ఞాపనార్థః. రమాయా ఇదం చరితం రామం తస్యాయనమితి వా వ్యుత్పత్తిః - రామశబ్దస్య లక్ష్యేపత్యాదిశబ్దవత్ స్త్రీపురస్కరనిర్దేశః ప్రబంధస్య లక్ష్యే ప్రాధాన్యజ్ఞాపనార్థః - తేన సీతాయాశ్చరిత మితి సుష్ఠాక్తం - హరిద్రమాక్షికాదిశబ్దవదన్ ప్రత్యయోపపత్తి ర్ద్రిష్టవ్యా - 'హరిద్రభంగాయ విదీర్ణభంగ' మితి శ్రీహర్షః - మహత్ నారాయణకథాద్యపేక్షయా మహత్-సావరాధేష్వపి రక్షణప్రవణత్వ ప్రతిపాదనా న్నహత్త్వం, 'మాతర్దైధిలి రాక్షసీస్త్వయి తదై వార్ద్రావరాధాస్త్వయా రక్షంత్యా పవనాత్తజాల్మఘుతరా రామస్య గోష్ఠీ కృతా, కాకం తంచ విభీషణం శరణమిత్యుక్తిక్షమా రక్షత స్సానస్సాన్ద్రమహాగసస్సుఖయతు త్కాంతిస్తవాకస్తికీ' త్యభియుక్తోక్తే, అనేన శరణాగతిమంత్రోపబృంహణత్వ మస్య ప్రబంధస్య వ్యంజితం- అష్టాక్షరోపబృంహకశ్రీ భాగవతాదిషు హి భగవత్ప్రాధాన్యం - అతఏవ నారాయణకథామిమామితి తత్రోక్తం. 2. యథోపదేశమగాయతామిత్యాహ శ్లోకద్వయేన - పాత్య ఇతి. పాత్యం పాతః - భావే ణ్యత్ - కేవలాచ్చారణవిశేషః - తదుక్తం భరతేన - 'షడలంకారసంయుక్తం కలాకాలసమన్వితం, యత్పత్యతే నాటకాదౌ తత్పాత్యమభిధీయత' ఇతి. గేయం గానం - భావే యత్ - తత్ర ఉభయత్ర - మధురం శ్రావ్యం-లోకే కానిచిత్పద్యాని పాతదశాయాం మధురాణి న గానదశాయాం-అపరాణి పునర్గానదశాయామేవ న పాతదశాయాం - ఇదంతూభయత్రాపీత్యర్థః-ఇతః పరం త్రిణి క్రియావిశేషణాని-త్రిభిః ప్రమాణైః గానధ్వనిపరిచ్ఛేదకైః - తత్ర చతురశ్ర మిశ్రసంజిక్తైర్ద్రితమధ్వనిశంబితైర్వా - అన్వితం విశిష్టం - సప్తభిర్జాతిభిర్బద్ధం - శుద్ధవికృతసంకీర్ణాను అష్టాదశజాతిషు ప్రధానభూతాభిన్నసప్తభిర్బద్ధం - తదుక్తం కాండిలేన - 'సర్వగీతసమాధారో జాతిరిత్యభిధీయతే, షడ్జీచైవాథ నైషాదీ ధైవతీపాంచమితథా, మాధ్యమీచైవగాంధారీ సప్తమీత్వార్షభీమతే'తి. తంత్రీలయసమన్వితం - తంత్రీశబ్దేన - తంత్రీయుక్తవీణా లక్ష్యతే లయశబ్దేన - తాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామ ఉచ్యతే - వధఇతి నామ. * 2. పాత్యే గేయచేత్యారభ్యరామదేహత్తథాపరావిత్యంతం కుళకం. పాత్యే గేయచ

జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం తంత్రీలయసమన్వితమ్.

౮

రనై శృంగారకారుణ్య హాస్యవీరభయానకైః,

రాద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతామ్.

౯

తౌ తు గాంధర్వతత్వజ్ఞౌ మూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ,

తాభ్యాం సమన్వితం. తనిష్ఠోక్తి. ౮. పునః కావ్యవిశేషణ మాహ. 'రనై శృంగారకారుణ్య హాస్యవీర భయానకైః, రాద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతా' మితి. ఆదిశబ్దేన బీభత్సాద్భుతకాంతాగృహ్యంతే - రసో నామ - స్థాయీభావరూప చిత్తవృత్త్యభివ్యక్తిః - స్థాయీభావశ్చ నవవిధః - తదుక్తం - 'రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహా భయం తథా. జగుప్సావిస్తయశమా స్థాయీ భావాః ప్రకీర్తితా' ఇతి. తదభివ్యక్తిశ్చ విభావాదిభిః - తదుక్తం - 'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః. ఆనీయమానస్సద్వదుత్త్వం స్థాయీభావో రసః స్మృత' ఇతి. విభావాదిస్వరూపం చ సంగ్రహేణోక్తం - 'కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యానిచ, రత్యాదేస్థాయినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః. విభావా అనుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః, వ్యక్తస్మతే ర్విభావాద్యైః స్థాయీభావో రసః స్మృత' ఇతి. తత్ర శృంగారో ద్వివిధః సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి - 'సంయుక్త యోస్తు సంయోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రిత్యుక్తేః (అస్య శృంగారాదిసర్వరససంయుక్తత్వం ప్రదర్శ్యతే) తత్ర - 'రామస్తు సీతయా సార్థ' మిత్యారభ్య సీతాపహరవృత్తాంతవర్ణంతేన సంభోగో దర్శితః - పరేణ విప్రలంభః - వికృతాచారవాక్యాంగవికారవేషై ర్ధూర్తప్రలాపైశ్చ హాస్యరసో వ్యజ్యతే - సచ శూర్పణఖా వృత్తాంతే సుగమః - ఇష్టవియోగాదనిష్టసంబంధాద్వా కరుణః - సచ దశరథాదివృత్తాంతే - వ్యవసాయావిషాదా సంమోహాదిభిర్వీరః - యథా లక్ష్మణాదివృత్తాంతే - పాటనతాడనాదిభిః రాద్రః - యథా రావణాదివృత్తాంతే - వికృతక్రూరదర్శనాదిభిర్భయానకః - యథా మారీచాదివృత్తాంతే - కుత్సితదర్శనాదిభిర్బీభత్సః - యథా కబంధవిరాధాదివృత్తాంతే - విచిత్ర శిల్పవాక్యాదిభిరద్భుతః - యథా రావణయుద్ధాదిషు - శాంతరసః శ్రమణీవృత్తాంతాదౌ - ఇతి అలం విస్తరేణ - అత్ర కేచిత్ శోకః శ్లోకత్వమాగత ఇత్యుక్త్యా అస్మిన్ ప్రబంధే శోకరస ఏవ ప్రాధాన్యే నోచ్యతే అన్యే తదంగతయేత్యాహుః - అన్యే తు వీరపవ ప్రధానభూతః పాలస్త్యవధ ఇతి కావ్యనామ కరణాదితి - వయం తు శృంగార ఏవ ప్రధానరసః - 'సీతాయాశ్చరితం మహా' దిత్యుక్తేః - తథోక్తం - 'ఏకో రసో భవేదంగీ వీరశృంగారయోర్ద్వయోః, అంగాన్యన్యే రసాస్సర్వే తస్య నిర్వహణోద్యతా' ఇతి. ౯. అథకుశలవయోర్గానసామర్థ్యమాహ శ్లోకద్వయేన. తౌ త్విత్యాది. అన్యాయతామితి పూర్వేణ సంబంధః - గాంధర్వం గానశాస్త్రం - గాంధర్వం గానశాసన'మితి వైజయంతీ. తస్య తత్త్వం తాత్పర్యార్థః - తజ్జానీత ఇతి గాంధర్వతత్వజ్ఞౌ - మూర్ఛనా వీణాదివాదనం - 'వాదనే మూర్ఛనాననే'తి వైజయంతీ. స్థానాని - మంద్రమధ్య తారరూపస్వరత్రయోత్పత్తిస్థానాని - తథోక్తం శాండిలేన - 'యదూర్ధ్వం హృదయగ్రంథేః కపాలఫలకాదధః, ప్రాణసంచరణస్థానం స్థానమి

మధురం - పాత్యం స్వరూపాచ్ఛారణమాత్రం - గేయం స్వరవిశేషసమన్వితం గానం - ప్రమాణైస్త్రీభిరన్వితం ప్రమాణానిగానధ్వనిపరిచ్ఛేదకాని - త్ర్యశ్రచతురశ్ర మిశ్రసంజ్ఞికాని - ద్రుతమధ్యవిళంబితానివా - జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం - జాతయస్తు - శుద్ధసంకీర్ణ వికృతరూపాః - అష్టాదశ - తాసు ప్రధానభూతాభిః షడ్జాదిభిః సప్తజాతిభిర్బద్ధం (౯) గాంధర్వతత్వజ్ఞౌ - గాంధర్వం నామ పదాపస్థితతాళ పరిచ్ఛేదయుక్తావధానేన ప్రయుక్తషడ్జాదిస్వరసముచ్ఛయః - తదాహ దత్తిలః - 'పదస్వస్వరసం

భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ గంధర్వావివ రూపిణౌ.

౧౦

రూపలక్షణసంపన్నౌ మధురస్వరభాషిణౌ,

బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహః తత్తథాపరౌ.

౧౧

తౌ రాజపుత్రౌ కారేన్న్యున ధర్మమాఖ్యాన ముత్తమం,

వాచో విధేయం తత్సర్వం కృత్వా కావ్యమనిందితౌ.

౧౨

ఋషీణాం చ ద్విజాతీనాం సాధూనాం చ సమాగమే,

యథోపదేశం త త్త్వజ్ఞౌ జగతుస్తౌ సమాహితౌ.

౧౩

త్యభిధీయతే. ఉరఃకంఠశ్చిరశ్చేతి తత్సర్వరాస్త్రివిధాః స్మృతా' ఇతి. లేమ కోవిదౌ తద్విషయసమీ
 చీనజ్ఞానయుక్తౌ - ఏతేన గానశాస్త్రజ్ఞాన తదనుగుణ వీణాదివాదన తదనుగుణోచ్ఛారణ నిపుణావతి
 దర్శితం - భ్రాతరావిత్యనేన శ్రావ్యతాహేతుస్సమస్వరత్వముక్తం - స్వరసంపన్నౌ శారీరసం
 యుక్తౌ - అతఏవ రూపిణౌ మనుష్యవేషధారిణౌ గంధర్వావివ స్థితౌ - రూపలక్షణసంపన్నౌ నాటక
 లక్షణజ్ఞౌ - గత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః - 'రూపం స్వభావే శుక్లాదౌ సౌందర్యే నాటకేపశా' వితి భాస్కరః.
 గానకాలీనాభినయ ప్రకారజ్ఞావిత్యర్థః - మధురః స్వరో యథా భవతి తథా భాషితుం శీలమనయోరితి
 మధురభాషిణౌ - తాచ్ఛీల్యేణినిః - కేవలభాషణకాలేపి మధురస్వరౌ కిముత గానకాలిత్యర్థః -
 ఉక్తసకలగుణసంపత్తిమూలం రామపుత్రత్వమాహ - బింబాదితి - రామదేహరూపాత్ బింబాత్ -
 తథా ఉద్ధృతౌ ఉద్భూతౌ - బింబౌ ప్రతిబింబావివ స్థితౌ - యద్వా - ప్రతిమానిర్దాణార్థం చాతు
 ర్యేణ నిర్మితౌ ప్రతికృతిర్బింబః - రామదేహఃఖ్యాతస్తాతథా ఉద్ధృతౌ ఉత్కీర్ణౌ అపరౌ బింబా
 వివస్థితౌ - 'ప్రతిబింబే తత్కృతౌ చ ప్రతికృత్యాం చ మండలే, లాంఛనేపిచ బింబోస్త్రీ' తి భాస్కరః.
 'ఏవంభూతో కుశలవావేతత్కావ్యమగాయతామితి సంబంధః. ౧౧. స కేవలం తస్యాధ్యయనం - ధార
 ãం ప్రకాశనం చ కృతమిత్యాహ - తావిత్యాది. సార్థశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్ద
 వృత్తిః - యద్వా - రాజపుత్రౌ సంతౌ తౌమునిపుత్రౌ - మునిపుత్రవేషధరావిత్యర్థః - అనిందితౌ
 యథోపదేశం గానేన నిందానర్హౌ యథోపదేశం గురూపదేశమనతిక్రమ్య - త త్త్వజ్ఞౌ పాఠశుద్ధిజ్ఞౌ -
 సమాహితౌ సావధానౌ - కుత్రాప్యంశే విస్మృతి రహితావిత్యర్థః - మహాత్మానౌ మహాబుద్ధీ - మహా
 భాగౌ ఏతాదృశ గుణహేతు భూతమహాభాగ్యౌ - 'భాగాభాగ్యాంశతుల్యాంశా' ఇతి వైజయంతీ.
 సర్వలక్షణలక్షితౌ లక్షితసర్వలక్షణౌ - జ్ఞాతసర్వశబ్దలక్షణావిత్యర్థః - తౌ కుశలవా - కారేన్న్యున -
 ఘాతస్తానేన సమిత స్తథా, ప్రయుక్తశ్చాపధానేన గాంధర్వమభిధీయత' ఇతి. 'మూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ'
 ఐతి. మూర్ఛనా - షడ్జాదిస్వరసంపూర్ణతా - తదుక్తం శాండిలేన 'యత్రైవ సుస్వరాః పూర్ణామూ
 ర్ఛనాసే త్యుదాహృతా'. స్థానం - ధ్వనివిశేషోత్పత్తిస్థానం - 'ఉరః కంఠశ్చిర శ్చేతి తత్పునస్త్రివిధం
 భవేత్, మంద్రం మధ్యం చతారం చ నామ తేషాం యథాక్రమ' మితి. బింబాదివేతి - ప్రతిమానిర్దాణార్థం
 చాతుర్యేణ నిర్మితౌ కారవిశేష బింబః తస్మాద్రామదేహఃద్బింబాత్ - రామదేహఃఖ్యాద్బింబాత్ -
 ఉత్థితాపుత్కీర్ణౌ - అపరౌ బింబావివ ఆకృతివిశేషావివ స్థితౌ - ఆగాయతాం జగతుః అభ్యాసం
 చక్రతుః. ౧౧. తౌ రాజపుత్రౌ వితి సార్థశ్లోకమేకం వాక్యం. సుసమాహితౌతౌ కావ్యం వాచో విధే
 యం. వాగ్వశం కృత్వా ఏతదగాయతామితి సంబంధః - సుసమాహితౌతౌ రాజపుత్రౌ తత్ర స్వేచ్ఛ
 యా ఆగాయతామిత్యర్థః. * తి. ఋషీణాం ద్విజాతీనామితి గోబలీవర్దన్యాయేన - సాధూనాం
 ద్విజేతరాణామపి - త త్త్వజ్ఞౌ కావ్యస్య గానాదేశ్చ త త్త్వజ్ఞౌ - సుసమాహితౌ సుతరాం స్థిరచిత్తౌ.

మహాత్మానౌ మహాభాగౌ సర్వలక్షణలక్షితౌ, ౧౩౪
 తౌ కదాచిత్సమేతానామృషీణాం భావితాత్తనాం.
 ఆసీనానాం సమీపస్థావిదం కావ్యమగాయతాం, ౧౪౪
 తచ్చుత్త్వా మునయ స్సర్వే బాష్పపర్యాకులేక్షణాః.
 సాధు సాధ్వీతి తానూచుః పరం విస్తయ మాగతాః, ౧౫౪
 తే ప్రీతమనస స్సర్వే మునయో ధర్మవత్సలాః.
 ప్రశశంసుః ప్రశస్తవ్యౌ గాయమానౌ కుశీలవౌ, ౧౬౪
 అహో గీతస్య మాధుర్యం శ్లోకానాం తు విశేషతః.
 చిరనిర్వృత్త మవ్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శితం, ౧౭౪
 ప్రవిశ్య తావుభౌ సుష్టుభావం సమ్యగగాయతాం.

ధర్మ్యం ధర్మా దనపేతం - ఉత్తమ మాఖ్యానం పూర్వవృత్తాంతకథనరూపం తద్రామాయణాఖ్యం
 సర్వం కావ్యం-నాచోవిధేయం ఆవృత్తిబాహుళ్యేన వాగ్వశవర్తి-కృత్వా-ఋషీణాం చ సాధూనాం
 ద్విజాతీనాం చ - సమాగమే సదసి-జగతుః. ౧౩౪. అథ తస్య కావ్యస్య మహాజన పరిగృహీతత్వం
 దర్శయితు మాహ తావీతి. తౌ కుశలవౌ కదాచి ద్రామాశ్వమేధకాలే-భావితాత్తనాం నిశ్చితధియాం
 సమేతానాం ఆశ్వమేధే సంమిళితానాం-ఆసీనానాం క్రియాకలాపావసానే సుఖమాసీనానాం -
 ఋషీణాం సమీపస్థౌ సంతౌ-ఇదం కావ్యమగాయతాం. ౧౪౪. సామాన్యతః కావ్యప్రశంసామాహ
 తదితి. తత్కావ్యం-శ్రుత్వా - పరం విస్తయమాగతాః బాష్పపర్యాకులేక్షణాః సర్వే మునయః -
 సాధుసాధ్వీత్యాచుః - ప్రశశంసురిత్యర్థః. ౧౫౪. గాతృప్రశంసామాహ - తఇతి. ధర్మవత్సలాః
 నిర్మత్సరాఇత్యర్థః - తే సర్వే మునయః - ప్రీతమనసస్సంతః - గాయమానౌ-అతఏవ ప్రశస్తవ్యౌ
 ప్రశంసితుమర్హౌ కుశలవౌ ప్రశశంసుః. ౧౬౪. కావ్యప్రశంసాప్రకారమాహ అహో ఇతి. గీతస్య
 గానస్య మాధుర్యం - అహో ఆశ్చర్యం - శ్లోకానాం తు మాధుర్యం విశేషతః అహో ఆశ్చ
 ర్యం - గానతోపి శ్లోకమాధుర్యమతిశయితమిత్యర్థః తమేవ విశేషమాహ చిరేతి - ఏత
 త్కావ్యప్రతిపాద్యం కథాశరీరం చిరనిర్వృత్తమపి బహుకాలాన్నిష్ఠమివ - ప్రత్యక్ష
 మివ ప్రత్యక్షతయా అనుభూయమానమివ - దర్శితం అనేన కావ్యేన బోధితం - పాక
 విశేషాత్ సద్యస్సర్వార్థం విశదతరమవగమయతీదం కావ్యమిత్యర్థః. ౧౭౪. గాతృప్రశంసా
 ప్రకారమాహ ప్రవిశ్యేతి. సహితౌ - సమలయాదియక్తావిత్యర్థః-తావుభౌ కుశలవౌ-తదా-ముని
 జనశ్రవణకాలే-భావం సుష్టు ప్రవిశ్య-రతిహాసాదిభావో యథా ప్రకాశితో భవతి తథావగాహ్యే

లక్ష్యలక్షణేతి పాతే సాముద్రికవిద్భిర్లక్ష్యం పరీక్ష్యం సులక్షణం తేన లక్షితౌయుక్తౌ-అతఏవ మహా
 త్మానౌ మహాభాగౌ చ-భాగో భాగ్యమత్ర. ౧౩౪. అథ కదాచిద్వాల్మీకినియోగాత్ రామయణ
 వాటగతఋషీసభాదిషు తాభ్యాం కృతగానప్రకారమాహ. తౌ కదాచిదితి. తౌ కదాచిద్రామాశ్వ
 మేధకాలే-భావితాత్తనాం శుద్ధచిత్తానాం. *తి. మధ్యేసభం సమీపస్థావితి - మధ్యేసభమిత్యవ్యయా
 భావః-సమీపస్థౌ సహితావిత్యర్థః. ౧౪౪. తదితి. తద్దానం. ౧౫౪. *తి. ప్రశస్తవ్యావితి - ఇడభావన
 లాపౌ ఛాందసౌ. ౧౬౪. అహో ఇతి. చిరనిర్వృత్తమపి చిరాతీతమపి.*తి. ఏతత్ రావణవధాంత
 చరితం. ౧౭౪. ఋషీకృతప్రశంసానంతరం పునస్తయోర్గానప్రకారమాహ. ప్రవిశ్యేతి. భావం ప్రవిశ్య

సహితౌ మధురం రక్తం సంపన్నం స్వరసంపదా,

౧౮౫

ఏవం ప్రశస్యమానౌ తౌ తపశ్శామ్యైర్వర్తమాత్తభిః.

సంరక్తతరమత్యర్థం మధురం తావగాయతాం,

౧౯౫

ప్రీతః కశ్చిన్మునిస్తాభ్యాం సంస్థితః కలశం దదౌ,

ప్రసన్నో వల్కలం కశ్చిద్దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః,

(అన్యః కృష్ణాజినం ప్రాదాన్తాంజీమన్యో మహామునిః,

కశ్చిత్కమండలుం ప్రాదాద్యజ్ఞసూత్రం తథాపరః.

ఔదుంబరీం బ్రుసీమన్యో జపమాలా మథాపరః,

ఆయుష్య మపరే చోచుర్తుదా తత్ర మహర్షయః).

౨౦౫

ఆశ్చర్య మిదమాఖ్యానం మునినా సంప్రకీర్తితం,

పరం కవీనామాధారం సమాప్తం చ యథాక్రమం,

త్యర్థః - స్వరసంపదా షడ్జాదిస్వరసంపదా - సంపన్నం-అతఏవ మధురం రమణీయం-రక్తం రాగయుక్తం చ, యథా భవతి తథా అగాయతాం. ౧౮౫. ప్రశంసాజనితోత్సాహా పునరతిశయేనాగాయతా మిత్యాహ ఏవమితి. తపశ్శామ్యైః శ్లాఘ్యతపస్కైః-అనసూయకైరితి యావత్ - మహాత్తభిః మహాబుద్ధిభిః-విశేషజైరితి భావః-తాదృశైః-ఏవం ఉక్తరీత్యా-ప్రశస్యమానౌ శ్లాఘ్యమానౌ తౌ-సంరక్తతరం అతిశయేన సమీచీనరాగయుక్తం-అత్యర్థం భృశం మధురం చ యథా భవతి తథా తౌ అగాయతాం-క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః. ౧౯౫. అథ ప్రీతికారితయథోచితపారితోషికప్రదానమాహ ప్రీతఇతి. సంస్థితః ఉత్థితః-సంస్థాస్థితౌ వ్యవస్థాయామితి భాస్కరః. కలశం జలాహరణపాత్రం-ప్రీత్యతిశయేన ఉత్థాయ దదావిత్యర్థః-మహాయశాః గానశాస్త్రవిషయకీర్తిమాన్ - గీతతారతమ్యజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౨౦౫. ఏవం మునిజనప్రశంసాముక్త్యా తదితరసకలజనప్రశంసా మాహ ఆశ్చర్యమిత్యా

సువ్వగాయతామితి సంబంధః-భావపురస్కారేణ కావ్యకర్తు రభిప్రాయం హృది నిధాయ-శృంగారాదిరసావిర్భావో యథా భవతి తథా అగాయతామిత్యర్థః - మధురం పాతతో గానతత్త్వ - అతఏవ రక్తం రంజనం స్వరసంపదా. * తి. భావం కావ్యాభిప్రాయం తత్తద్రసయాపం ప్రవిశ్య తన్నయాభూయ-సుష్మ యథా శ్రోత్రాణాం రసావిర్భావో భవతి తథా అగాయతామిత్యర్థః. ౧౮౫. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ తైర్దునిభిః ప్రశస్యమానౌ తౌ - సంరక్తతరం సమీచీనరాగయుక్తం అగాయతామితి సంబంధః. ౧౯౫. శ్రీరామాయణశ్రవణజనితానందానుభవపరవశానాం మునీనాం చేష్టామాహ. ప్రీతఇతి. సంస్థితః ఉత్థితః. * తి. సంస్థితః - సభాయామితి శేషః. దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః. 'అన్యః కృష్ణాజినమదా ద్యజ్ఞసూత్రం తథాపరః, కశ్చిత్కమండలుం ప్రాదాన్తాంజీమన్యోమహామునిః, బ్రుసీమన్యస్తదా ప్రాదాత్కృషీన మపరో మునిః.' బ్రుసీముషీణామాసనం. 'తాభ్యాం దదౌ తదా హృష్టః కుతారమపరో మునిః. కాషాయమపరో వస్త్రం చీరమన్యో దదౌ మునిః. జటాబంధనమన్యస్తు కాష్ఠరజ్జుం ముదాన్వితః, యజ్ఞభాండమృషిః కశ్చిత్కావ్యభారం తథాపరః. ఔదుంబరీం బ్రుసీమన్యః స్వస్తకేచిత్తదావదత్, ఆయుష్యమపరే ప్రాహుర్తుదా తత్ర మహర్షయః. దదుత్తైచ్చవం వరాన్ సర్వే మునయస్సుత్యవాదినః, స్వస్తీ' త్యాద్యాశీః. ౨౦౫. ఆశ్చర్యమితి. ఆశ్చర్యమిత్యాది

అభిగీతమిదం గీతం సర్వగీతేషు కోవిదా.

ఆయుష్యం పుష్టిజనకం సర్వశ్రుతిమనోహరం,
ప్రశస్యమానౌ సర్వత్ర కదాచి తత్ర గాయకా.

౨౨౪

రథ్యాసు రాజమార్గేషు దదర్శ భరతాగ్రజః,
స్వవేశ్తచానీయ తదా భ్రాతరా కుశీలవౌ.

౨౩౪

పూజయామాస పూజార్హౌ రామ శత్రునిబర్హణః,
ఆసీనః కాంచనే దివ్యే సచ సింహాసనే ప్రభుః.

౨౪౪

ఉపోపవిష్టస్సచివై ర్భ్రాతృభిశ్చ పరంతపః,

౨౫౪

దినా. శ్లోక త్రయమేకం వాక్యం-ఆఖ్యానం ప్రబంధవిశేషః- 'కథాత్వాఖ్యాని కాఖ్యాన' మితియాదవః. ఇతిహాస ఇత్యర్థః-మునినా వాల్మీకినా-సంప్రకీర్తితం-సమ్యక్ లక్షణవత్తయా ప్రకర్షణ విస్తరణ కీర్తితం కథితం-కవీనాం పరమాధారం - 'కావ్యం కావ్యస్య లక్షణ' మిത്യుక్తరీత్యా కవీనాం కావ్యనిర్మాణ మూలమిత్యర్థః-యథాక్రమం క్రమమనతి క్రమ్య-సమాప్తం మధ్యే న విచ్ఛిన్న మిత్యర్థః - యథాకృత మితి పాఠే-యథాకర్తుమార్హం తథా సమాప్తమిత్యర్థః - ఇదం ఆశ్చర్యం - ఆశ్చర్యావహమిత్యర్థః- ప్రబంధం ప్రశస్య గాతారౌ ప్రశంసతి అభిగీతమితి-హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ సమర్థౌ-యువాభ్యాం- ఆయుష్యం ఆయుర్వర్ధకం - పుష్టిజనకం సత్యపాపాయుషి కార్యే తస్యాకించిత్కరత్వాత్ పుష్టికరం - సర్వాభిశ్శ్రుతిభిః సర్వారంభకావయవై ర్మనోహరం - తదుక్తం - 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే యస్స్వమాత్రతః, సా శ్రుతిస్సంప్రతిష్ఠాయా స్వరావయవలక్షణే'తి. ఇదం గీతం-అభిగీతం శోభనం గీతం-అభిః పూజాయాం యద్వా-ఇదం గీతం సర్వగీతేషుభిగీతమిత్యన్వయః-ప్రశస్యమానా వితి - అస్యాదావితిశబ్దో-ధ్యాహర్యః - తత్ర యజ్ఞవాదే - రథ్యాసు రాజమార్గేషు చ - సర్వత్ర ఇత్థం ప్రశస్యమానౌ తౌ-కదాచిత్-భరతాగ్రజః రామః-దదర్శ భరతముఖేన దదర్శేత్యర్థః. ౨౩౪. స్వవేశ్తేతి. తతః దర్శనానంతరం - శత్రునిబర్హణస్సరామః - పూజార్హౌ స్వప్రబంధగాతృత్వేన శ్లాఘార్హౌ - భ్రాతరా కుశీలవౌ - తుల్యవయోరూపాదిమత్తేనాశ్చర్యకరౌ - స్వవేశ్త స్వశాలాగృహం, ఆనీయ-నయతిర్ద్వికర్తకః - పూజయామాస శ్లాఘయామాస. ౨౪౪. అథాస్య ప్రబంధస్య ప్రబంధనాయకభూతమహాపురుష పరిగ్రహమాహ ఆసీనఇత్యాదినా. ద్వయోరేకాన్వయః-ప్రభుః స్వామి-తదనురూపతయా కాంచనే సౌవర్ణే దివ్యే స్వర్ణాద్దశరథేనానీతే - సింహాసనే ఆసీనః సచివైర్మంత్రిభిః జ్ఞాతిభిశ్చ ఉపోపవిష్టః-పరివృత ఇత్యర్థః- ప్రసముపోదః పాదపూరణ ఇతి ద్విరుక్తిః- శ్లోక త్రయమేకం వాక్యం - కవీనామాధారమాలంబనభూతం యథాక్రమం - సమాప్తం - సమాపితం - అభిగీతం - అభిః పూజార్థే ఆయుష్యం ఆయుష్కరం పుష్టిజనకం - అభ్యుదయకారణం - ఆశ్చర్యం ఆశ్చర్యకరం - ఇదమాఖ్యానం శ్రీమద్రామాయణం - హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ - యువాభ్యాం సర్వశ్రుతిమనోహరం శ్రుతయః కాంతాప్రభృతయః తాభిర్మనోహరం యథా తథా గీతం రథ్యాసు రాజమార్గేషు-వీవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ గాయకౌ కుశీలవౌ కదాచి ధృరతాగ్రజః శ్రీరామః తతః రథ్యాదిషు దదర్శేత్యన్వయః. * తి. కవీనామాధారం-పర్ణసీయార్థస్య ప్రకారభేదలాభద్వారా ఇదం గీతం గానయోగ్యం వస్తు-అభిగీతం సుష్టు గీతం - సమాప్తం సమాపితం చ-సర్వశ్రుతీనాం మనాంసి ఉపనిషదస్తదర్థహరమిత్యనేన మోక్షదం గీతమిత్యేవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ - తత్రాయోధ్యాం, ౨౩౪. ౨౪౪. ఆసీన ఇత్యాది శ్లోక త్రయమేకం వాక్యం. సింహాసనే ఆసీన

శ్లోక త్రయమేకం వాక్యం - కవీనామాధారమాలంబనభూతం యథాక్రమం - సమాప్తం - సమాపితం - అభిగీతం - అభిః పూజార్థే ఆయుష్యం ఆయుష్కరం పుష్టిజనకం - అభ్యుదయకారణం - ఆశ్చర్యం ఆశ్చర్యకరం - ఇదమాఖ్యానం శ్రీమద్రామాయణం - హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ - యువాభ్యాం సర్వశ్రుతిమనోహరం శ్రుతయః కాంతాప్రభృతయః తాభిర్మనోహరం యథా తథా గీతం రథ్యాసు రాజమార్గేషు-వీవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ గాయకౌ కుశీలవౌ కదాచి ధృరతాగ్రజః శ్రీరామః తతః రథ్యాదిషు దదర్శేత్యన్వయః. * తి. కవీనామాధారం-పర్ణసీయార్థస్య ప్రకారభేదలాభద్వారా ఇదం గీతం గానయోగ్యం వస్తు-అభిగీతం సుష్టు గీతం - సమాప్తం సమాపితం చ-సర్వశ్రుతీనాం మనాంసి ఉపనిషదస్తదర్థహరమిత్యనేన మోక్షదం గీతమిత్యేవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ - తత్రాయోధ్యాం, ౨౩౪. ౨౪౪. ఆసీన ఇత్యాది శ్లోక త్రయమేకం వాక్యం. సింహాసనే ఆసీన

దృష్ట్వా తు రూపసంపన్నా తావృభౌ నియతస్తథా.

ఉవాచ లక్ష్మణం రామ శ్శత్రుఘ్నం భరతం తదా,

౨౬౪

శ్రూయతామిదమాఖ్యాన మనయోద్దేవవర్చసోః.

విచిత్రార్థపదం సమ్యగ్గాయకౌ తావచోదయత్,

౨౭౪

తౌ చాపి మధురం రక్తం స్వంచితాయతనిస్వనం.

తంత్రీలయవదత్యర్థం విశ్రుతార్థ మగాయతాం,

౨౮౪

హ్లాదయ త్సర్వగాత్రాణి మనాంసి హృదయాని చ.

శ్రోతాశ్చయసుఖం గేయం తద్భౌ జనసంసది,

౨౯౪

పరం శత్రుం తావయతీతి పరంతపః-ద్విషత్పరయోస్తాపేరితి భచ్-భచిహ్రస్వ ఇత్యుపధాహ్రస్వః - అరుద్ద్విషదజంత స్యముమితి ముమాగమః - అనేన వ్యాసంగరహితత్వం సూచితం - నియతః అశ్వ మేధే దీక్షితః-సరామః రూపసంపన్నా భ్రాతరౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీనువాచ. ౨౬౪. శ్రూయ తామితి. దేవవర్చసోః దేవతుల్యతేజసోః - రూపసంపత్తిరపి గీతిరస్యతాసామగ్రీతి భావః - అన యోః కుశలవయోస్సంబంధి - విచిత్రార్థపదమిదమాఖ్యానం శ్రూయతాం - ఇత్యుక్తేత్వపస్కార్యం - సమ్యగ్గాయినౌ తావచోదయత్ - గానాయ ప్రేరయామాసేత్యర్థః. ౨౭౪. తావితి. సర్వాణి క్రియావిశేషణాని - మధురం పాతతో గానతశ్చ మనోహరం- రక్తం రాగవత్-స్వంచితః సుత రాం పూజితః-ఆయతః దీర్ఘః నిస్వనఆలాపోయస్త్రి - తంత్రీలయవత్ తంత్ర్యారోపలయాభ్యాం యుక్తం - అత్యర్థం భృశం - విశ్రుతార్థం విస్పష్టార్థం. ౨౮౪. హ్లాదయదితి. సర్వగాత్రాణి సర్వావయవా - హృదయానిగాత్రాంతర్వర్తీని మనోధిష్ఠానాని మనాంసించ - హ్లాదయత్ సుఖయత్ - శ్రోతాశ్చయసుఖం-శ్రోతం కర్ణశక్కులీతదాశ్రయం శ్రోతేంద్రియం తత్సుఖం తత్సుఖకరం-తత్ కుశలవగీతం - గేయం గానం-భావే యత్-జనసంసది సభాయాం-జనశబ్దో మండపవ్యావృత్యర్థః - బభౌ ప్రచకాశే - ఆజృంభతేత్యర్థః. ౨౯౪. ఉక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సర్గాంతే సంగృహ్ణతి శ్లోకద్వయేన ఇమావితి. ఇమా మునీ-మునివేషావపి పార్థివలక్షణాన్వితౌ-కుశీలవావపి గాయకావపి-మహాతపస్వినౌ మహంతౌ తపస్వినౌ భవతః - తస్మాన్తమాపి ప్రియావిరహకృశస్యాపి - భూతి కరం శ్రేయస్కరం - ధారకమిత్యర్థః - మహానుభావో యస్యతత్ మహానుభావం చరితం - సీతా చరిత్ర మిత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతే ఆభ్యాం వ్యక్తం పరిష్యతే తన్నిబోధత - తచ్ఛృణోతేత్యర్థః. అత్ర పారాణికాః - వక్తారౌ మహాత్మానౌ - వక్ష్యమాణం చ మచ్ఛరితం మహానుభావం - అతస్తన్నిబోధతేత్యాహుః - ఏవం హ్యత్ప్రశంసా స్యాత్ - సా చ న యుక్తా-అయం హి రామో ధీరోదాత్తః-తస్య చావికత్థన ఇతి లక్షణం, తస్య చ స్వవిషయ ప్రబంధశ్రవణం మహానుభావతోష్ఠిశ్చన కథమ

స్మరామః-అత్తరూపసంపన్నా అత్తసదృశౌ తౌ కుశలవౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీన్ అనయోద్దేవ వర్చసో ర్విచిత్రార్థపదం విచిత్రా అర్థాః పదాని చ యస్త్రి తత్-ఇదమాఖ్యానం శ్రూయతా మిత్యువాచ - గాయకౌ కుశలవౌచ సమచోదయత్ - గాయతామితి శేషః. * తి. ఉపోపవిష్టస చివ ఇతిపాతే ఉపసమీపే ఉపవిష్టాస్సచివాయ స్త్యేత్యర్థః - 'దృష్ట్వాతు రూపసంపన్నా'వితి ప్రచురః పాతః. ౨౭౪. తావితి. స్వచిత్రాయతనిస్వనం స్వేచ్ఛానురూపస్వరాయామవిశ్రుతార్థం ప్రసిద్ధార్థం. ౨౮౪. హ్లాదయదితి. మనసోఽధిష్ఠానం హృదయం శ్రోతాశ్చయసుఖం శ్రోతేంద్రియసుఖం. ౨౯౪.

ఇమా మునీ పార్థివలక్షణాన్వితౌ కుశీలవౌ చైవ మహాతపస్వినౌ.

మమాపి తద్భూతికరం ప్రవక్ష్యతే మహానుభావం చరితం నిబోధత, 304

పుష్పపన్నం లోకే తుద్రోపి హి కశ్చిత్ స్వవిషయప్రబంధశ్రవణే లజ్జతి - అతోన్యథా యోజయం
త్యాచార్యాః-నాయం ప్రబంధో రామచరిత్రపరః-కింతు సీతాచరిత్రపరః-సీతాయాశ్చరితం మహా
దితి పూర్వ ముక్తత్వాత్, శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్ఛరిత్ర ఇత్యభియుక్తవచనాత్.
స్త్రీప్రసంగత ఇత్యాభాణకశ్చ తద్విషయస్తు ప్రబంధో రామేణ శ్రావ్యఏవ- విరహిణో హి కాంతా
చరిత్రగాథాశ్శృణ్వంతి శ్రావయంతి చ - అత ఏవ మమాపి భూతికరమిత్యుక్తం - విరహిణోపి
మే సత్ప్రదమిత్యర్థః-యద్వా - 'అప్ర మేయం హి తత్తేజోయస్య సా జనకాత్తజే' త్యుక్తరీత్యా
మమాప్యతిశయావహమిత్యర్థః - మహానుభావమిత్యస్య చ ప్రణయిన్యసన్నిధానదశాయామపి
ధారకమిత్యర్థః - యద్వా - మహానుభావం - లఘుతరా రామస్య గోష్ఠీకృతేత్యుక్తరీత్యా స్వ
విషయే నిరవధి కాపరాధ కారిరాక్షసీరక్షణేన స్వస్తాదప్యతిశయితవై భవమిత్యర్థః - యద్వా -
'దోషో యద్యపి తస్యస్యాత్సతామేతదగర్హిత'మితి మయోక్తం అనయా తు న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి-
అతో మత్తోఽప్యతక్రృష్ట చరిత మిత్యర్థః - యద్వా - స్వచరణే నిగళం బద్ధ్వా దేవస్త్రీచరణనిగళ
విచ్ఛేదకారితయా మత్తోఽప్యాశ్చి తరక్షణే అతిశయితత్వరాయుక్తమిత్యర్థః-యద్వా-పితృత్వప్రయుక్త
హితపరతయామయిసాపరాధవిషయే కలుషధియి మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేన మామపి త్వాప
యంత్యాశ్చరితత్వేన మహానుభావమిత్యర్థః. తనిష్టోకీ.మునీ మననశీలా-పృథివ్యాః పతిః పార్థివః తస్య
లక్షణాన్యసాధారణావయవసంస్థాన విశేషాః-తైరన్వితౌ-కుశీలవౌ-గాయకౌ-ఇమా అతిబాలౌ-క్వ ము
నిత్వం-క్వ రాజ్యార్హతా-క్వ మహాతపస్విత్వం-క్వ నాయకత్వం-కేవే మే గుణాః- క్వాతిబాలౌ ఇమా
వితి విరోధాలంకారధ్వనిః - గాయమానౌ చాపి మహాతపస్వి నావిత్వాశ్చర్యాలంకారధ్వనిశ్చ -
తపస్వినౌ కుశీలవావిత్యనేన గానస్య వంశపరంపతరాగతత్వాభావేన తత్ప్రయుక్తాహంకారాద్య
భావః కేవలేశ్వరప్రసాదసిద్ధత్వం చ వ్యంజితం - మమాపి భూతికరం ఉభయవిభూతిసాధక
స్యాపి భూతికరం సంపత్కరం కిముతాన్యేషాం - యద్వా - తదభావే మమాపి సత్తా న నిర్వహ
తీత్యర్థః - మహానుభావం మహామహిమవత్ - మమాపి మహానుభావ మితి - సో అంగవేద యదివా
న వేదేత్యుక్తరీత్యా దుర్విజ్ఞేయమహిమయుక్తమిత్యర్థః. 304. తత ఇతి. తతః శ్రోతృప్రాప్తాహ
నానంతరం - రామస్య వచసా ప్రచోదితౌ న తు చ్ఛేష్టయేత్యాదరాతిశయోక్తిః - తౌ కుశలవౌ -
మార్గవిధానసంపదా - దేశీమార్గ శ్చేతి ద్వౌ గానప్రకారౌ - తత్రమార్గస్సార్వత్రికః - దేశీ క్వాచి

మహతాప్రబంధేనోక్త మర్థం శ్లోకద్వయేన నిగమయతి. ఇమావిత్వాది. కుశీలవౌ గాయకౌ - తథాపి
మహాతపస్వినౌ మమాపి భూతికరం శ్రేయస్కరం-చరిత్రం - ఏతాభ్యాంప్రవక్ష్యతే-తన్నిబోధత *
తి. మహానుభావం శబ్దార్థాలంకారలలితసందర్భత్వాదివైభవేన సార్వభౌమవిషయత్వేన చ మహా
వైభవం-అతో నిబోధత ఆదరేణ శృణుత-కించ ఏతత్కావ్యమేతచ్ఛృవణం చ మమాపి భూతికరం
ఇహాముత్రాభ్యుదయకరం ప్రచక్షతే - అనేకకల్పజీవినో వృద్ధాః-పూర్వపూర్వరామాయణస్య తైస్త
త్ఫలకతోఽక్త్యా అస్యాపి తత్ఫలకత్వమితి ప్రాంచః-వస్తుతో మమ చరితం మత్సంబంధిచరితం మచ్ఛరి
తార్థ ప్రతిపాదకమేతల్లాకోత్తరం కావ్యం నిబోధత-యతస్తచోచ్చిత్రాణాం భూతికరం భుక్తిముక్తి
దం ప్రచక్షతే పూర్వవత్-అతఏవ మహానుభావం మహాప్రభావం-అస్య శ్లోకస్య లక్షణాదీనామేత
చ్ఛృవణప్రవర్తకార్థత్వేన ఏవమేవ వ్యాఖ్యాంచితేతిబోధ్యం. 304. తతఇతి. మార్గవిధానసంపదామార్గ

తతస్తు తౌ రామవచఃప్రచోదితావగాయతాం మార్గవిధానసంపదా.

సచాపి రామః పరిషద్గతశ్శనై ర్బుభూషయాసక్తమనా బభూవహ, 304

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుర్థస్కర్గః.

తక్రః - తయోర్త ధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా అగాయతాం - సరామోః శనైః పరిషద్గతః
 యుటిత్యుత్థాయ గమనే పరిషదోఽప్యుత్థానాద్రసభంగో భవిష్యతీతి మందం మందం సింహాసనాదవ
 తీర్య పరిషదం ప్రాప్తః - 'ఏకస్సాన్విదు నభుంజీతే' తి న్యాయాత్ - ఉన్నతసింహాసనావస్థానేన స్వా
 త్తానమేకాకినం మన్యమాన స్సభామధ్యగతః - బుభూషయా - అనుబుభూషయా - శ్రోత్ర సుఖానుభవే
 చ్ఛయేత్యర్థః - యద్వా - బుభూషయా భవితుమిచ్ఛయా కాంతాకథాశ్రవణేన స్వసత్తాలాభేచ్ఛయే
 త్యర్థః - సక్తమనాః - గానశ్రవణసక్తచిత్తః - బభూవహ - స్వశిష్యోక్తప్రబంధశ్రవణే రామ
 స్వయమేవ సాదరం ప్రసక్త ఇతి మునిస్తుష్యతి - ఆత్ర శ్లోకద్వయం వంశస్థవృత్తం - 'జతౌ తు
 వంశస ముదీరితం జరా'వీతి లక్షణాత్. 304. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూ
 షణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్కర్గః.

ఇదం చ తపస్సాన్విధ్యాయేత్యారభ్య సర్గచతుష్టయం మహాత్ పరిగ్రహ సిద్ధయే ఉక్తవైలక్ష
 ణ్యత్రయ ప్రతిపాదన పరత్వేన ప్రబంధోపాద్ధాతత్వా చ్ఛీరామాయణాంతర్గతకథా శరీరానుప్రవి
 ప్త ప్రస్తావనాగ్రంథవత్ - నను రామాయణనిర్మాణానంతరభావినః కథాశరీరస్యాస్య కథం తత్సూ
 ర్వభావ ఇతిచేన్న - అనంతరభావిత్యేపి త్రికాలజ్ఞేన మహర్షిణా ప్రథమం తన్నిర్మాణసంభవాత్ -
 నను ఆత్మసశంసాపరమిదం సర్గత్రయం కథమృషిః స్వయమేవ వక్తు మర్హ తీతి చేన్న - అన్యాపరిజ్ఞా
 తనైతస్య వృత్తాంతస్య ప్రేక్షావత్ ప్రవృత్తర్థమాదావవశ్యం వక్తవ్యత్వాత్ - యద్వా - సర్గత్రయ
 మిదం కేనచిద్వాల్మీకిశిష్యేణ రామాయణనిర్వృత్త్యనంతరం నిర్ణాయ వైభవప్రకటనాయ
 సంగమితం యథా యాజ్ఞవల్క్య స్మృత్యాదౌ తదైవ విజ్ఞానేశ్వరేణ న్యాయకృతం - నన్వేతస్య సర్గత్ర
 యస్య రామాయణాదిత్వే కుశలవాఖ్యా మేతద్దానే ప్రథమం క్రియమాణే తౌ రామేణాదావేవ స్వపు
 త్రావీతి పరిజ్ఞాతౌస్యాతాం - తథాచ తదైవ సీతానయనా పత్నిః - 'బింబాదివోద్భృతో బింబా రామ
 దేహాత్తథాపరా, తౌరాజ పుత్రా' విత్యాదినా హి రామపుత్రత్వ మనయోస్సూచ్యతే - తస్మాదిద
 మసంగత మితిచేన్న - సీతాపుత్రత్వాదేరత్రా కథనాత్ - రామసాదృశ్యమాత్రస్య రాజపుత్రాం
 తరేష్వపి సంభవాత్ - ఆయం చ ప్రబంధో వేదోపబృంహణరూపో వేదాంతార్థముపబృంహ
 యతి - 'ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాంతార్థః
 ప్రకాశ్యతే' ఇతి వచనాత్. తత్ర - యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే - యేన జాతాని జీవంతి -
 యత్ప్రియంత్యభిసంవిశంతి - తద్విజ్ఞానస్వ - తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతం - తత్ కిం జగజ్జన్మాదికార
 ãం బ్రహ్మ విష్ణుః ఉత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంత
 శ్చదేశీచేతిగానప్రకారాద్వా తత్రమార్గస్సార్వత్రికః దేశీక్వాచిత్కః దేశవిశేషనైరపేక్ష్యేణ శాస్త్ర
 ప్రతిపాదితో మార్గ స్సార్వత్రికరాగప్రకారః - తయోర్త ధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా గాయ
 తాం స రామః బుభూషయా శ్రవణానందానుభవేచ్ఛయా ఆసక్తమనా బభూవేత్యర్థః. 304. ఇతి
 శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యా
 నాయాం - చతుర్థస్కర్గః.

వేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - 'ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలం, అర్థవాదో
 పపత్తి చ లింగం తాత్పర్య నిర్ణయ' ఇత్యుక్త మడ్విధతాత్పర్య లింగసంభవాత్. తథాహి - ఉపక్ర
 మే తావత్ - కోన్వస్తిన్నిత్యాదినా వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణురుతాన్యో బ్రహ్మ
 దిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే - ఇత్వోక్తుమంశప్రభవో రామ ఇత్యాదినా రామత్వేనాపత్తితో
 విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తం - ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ - 'తవాహం పూర్వకే భావే పు
 త్రః పరపురంజయ, సంక్షిప్తచ పురా లోకాంతాయయా స్వయమేవ హి. మహర్ణవే శయానోఽపు
 మాం త్వం పూర్వమజీజనః, పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి. ప్రాజాప
 త్యం త్వయా కర్త సర్వం నయి నివేశిత' మిత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకల
 జగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తం - అభ్యాసశ్చ తస్యైవ దృశ్యతే - బాలకాండే - 'ఏతస్మి
 న్నంతరే విష్ణు రుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసాజగత్పతి'రితి జగత్కారణ
 త్వముక్తం. తత ఉత్తరత్ర దేవాః - 'త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరంతపే' త్యాచుః. తేన పర
 త్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తం - తత ఉత్తరత్ర - 'తతో దేవర్షి గంధర్వాస్సరుద్రా
 స్సాప్సరోగణాః, స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్త ధుమాదన' మితి సర్వస్తుత్యత్వముక్తం. తతో విశ్వా
 మిత్రః - 'అహం వేద్మి మహత్తానం రామం సత్యపరాక్రమం, వసిష్ఠోపి మహాతేజా యే చేమే
 తపసి స్థితా' ఇతి. 'వేదాహమేతం పురుషం మహాంతం - తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిది
 షంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకే నే'తి శ్రుత్యుక్తరీత్యామహాపురుషత్వం తపోబలం వినా తస్య
 దుర్జ్ఞేయత్వం చాహ-సీతావివాహే వసిష్ఠోపి - 'అవ్యక్త ప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః,
 తస్మాన్త రీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుత' ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్. పరశురా
 మోపి - 'అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షి గణాస్తథే'తి సర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్ అయోధ్యా
 కాండే - 'సహిదేవై రుదీర్ఘస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణు స్సనాతన'
 ఇతి సనాతనత్వ ముక్తం. ఉత్తరత్ర - 'ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయ' ఇత్యాకాశ
 శబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ-ఆరణ్యకాండే మారీచేన - 'అప్రమేయం హి తత్తే
 జో యస్యసా జనకాత్త జే'తి పరిచ్ఛేదాతీతమహిమత్వముక్తం - కిష్కింధాకాండే తారావచనం -
 'నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరాగతిః, ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనం.
 జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః, ధాతూనామివశ్చై లేంద్రో గుణానామాకరో మహాన్.
 త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ
 క్షీతిక్షమావాన్ షతజ్ఞో పమాక్ష' ఇతి. అనేన చ జ్ఞానానందాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వ ముక్తం
 సుందరకాండే - 'బ్రహ్మ స్వయంభూ శ్చతురాననో వారుద్రస్త్రిణేత్రస్త్రిపురాంతకో వా, ఇంద్రో
 మహేంద్రః సురనాయకో వాత్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్య' మితి సర్వసంహర్తృత్వం ద్యోతి
 తం. 'కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనంతమవ్యక్తమచింత్యమేకం
 స్వమాయయా సాంప్రతమాగతంవా.' ద్వితీయోవాకారోఽవధారణార్థః - అనేనానంతరూపత్వముక్తం -
 యుద్ధకాండే విష్ణురేవ కథం జగత్కారణం అన్యేషామపి - 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే - యదాతమ
 స్తన్నదివానరాత్రి ర్నసన్నచాసచ్ఛివవీవ కేవలః, ఇంద్రో మాయాభిః పురురూపకాయత' ఇత్యాదినా
 తత్త్వప్రవణాదిత్యాశంక్య తేభ్యః సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేంద్రాదిశబ్దా సు
 ద్భ్రష్టాత్త శబ్దవ ద్విష్ణుపరావీవేత్యాశయనోచ్యతే - 'వ్యక్తమేవమహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః,
 అనాదిమధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్, తమసః పరమోధాతాశంఖచక్రగదాధతః, శ్రీ వత్సవత్స

నిత్యశ్రీరజయశ్శాశ్వతోద్ధ్రువ' ఇతి. అనేన చ పరమాత్మత్వ శ్రీపతిత్వాదికముక్తం-ఉత్తరత్ర- 'భవా
 న్నారాయణో దేవ శ్రీమాన్ చక్రాయుధో విభుః, ఏకశృంగోవరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్న జీ'ది
 త్యాది - అనేన తస్య నారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తం - అపూర్వతా చ ప్రమాణాంతరాప్రాప్తి-న
 హి పరతత్వస్య విష్ణుత్వం ప్రమాణాంతరాదవగంతుం శక్యం-ఫలం చ భగవత్సాలోక్యాదికమిత్యంతే
 సువ్యక్తం-అర్థవాదోపపత్తి చ బాలకాండే దర్శితే. 'ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే' ఇత్యాదినా అర్థవాదము
 క్తా- 'జృంభితం తద్ధనుర్ద్వష్టా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్వి గణాస్తదే'
 త్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖై స్సర్వి గణై ర్దేవై ర్హిమాంసాపూర్వకం విష్ణురుద్రయోర్న ధ్యే విష్ణోరాధిక్య ని
 ర్ణయోక్తే రుపపత్తిరుక్తా-న చ వాచ్యం మేనిర ఇతివచనాత్ మహాశూరతరస్తథేతి వరదానకృతమిదమా
 ధిక్యమితి-తథాత్వే తస్య దోషానుపపత్తేః- 'ధనురుద్రస్తు సంక్రుద్ధ' ఇతి హ్యుక్తం-కించాగస్త్యైశ్రమే-
 'సతత్ర బ్రహ్మణస్థానం విష్ణోస్థానం తథైవచ, అగ్నేస్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః, సోమ
 స్థానం భగస్థానం స్థానంకాదేరమేవచేత్యాదినా బ్రహ్మాదీనామగస్త్యోపాపస్యత్వముక్తా రుద్రస్యతదకథ
 నాదపూజ్యత్వముచ్యతే-నచేమాన్యగస్త్యపూజక బ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యం ఆసంభవాత్ - 'అత్ర దే
 వాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత' ఇతి వచనం
 బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయం-కించ యథా గృహస్థస్య గృహే దేవగృహసత్వే గృహస్థస్యైవ
 పూజకత్వం స్వరసతః ప్రతీయతే - ఏవమేవాత్రాపీతి నాపలాపావకాశః - కించ దక్షయజ్ఞవల్క్యే -
 'యస్తాత్ భాగార్థినో భాగః కల్పితో నైవ మే సురాః, వరాంగాణి మహార్థాణి ధనుషా శాతయామివ'
 ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వా దత్ర తస్య స్థానానిర్దేశః-నను యది విష్ణుః పరాదేవ
 తా కథం తర్హి తస్య రామత్వేన జన్తేతి చేన్న- 'అజాయమానో బహుధా విజాయత' ఇత్యుక్తరీత్యా
 లోకానుజిఘృతౌకృతం తదితి చోద్భావనవకాశాత్ - మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధారణమ
 త్రోచ్యతే- 'యాగతిర్యజ్ఞశీలానా మాహితాగ్నేశ్చ యాగతిః, అపరావర్తినాం యాచయాచ భూమి
 ప్రదాయినాం, మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమా'నితి, అత్రాపరావర్తిత్వం పునరా
 వృత్తిశూన్యత్వం-ముక్తిరితి యావత్-న చ పునరావర్తత ఇతి శ్రుతేః, నచరణాదపలాయన ముచ్యత ఇతి
 వక్తుం శక్యతే-తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యానుగ్రాహ్యత్వాత్, తథాచ యజ్ఞాది ఫలాపధిభూతాం
 ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః-అతఏవ నృసింహపురాణే - 'మత్క్రమే నిధనం యస్తాత్త్వయా ప్రాప్తం
 ద్విజోత్తమ, తస్తాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ'తి. ఏవముపక్రమాది షడ్విధతాత్ప
 ర్యలింగై ర్వేదాంతవేద్యం పరతత్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే-ఏవమేవాంతే బ్రహ్మ
 ప్యాహ- 'అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్భూమిమి నిబోధ తత్, ఏతదేవహికావ్యం తే కావ్యానాముత్తమం
 శ్రుతం, సర్వం విస్తరతోరాజన్ వ్యాఖ్యాస్యతి న సంశయః, ఆదికావ్యమిదం రామత్వయి సర్వంప్రతి
 స్థితం, నహ్యన్యోఽర్హతి కావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృత' ఇతి. ఏవం స్థితే యత్ కేనాపీదముక్తం-
 వ్యంజనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి తదపహస్యమేవ-నహ్యన్యోఽర్హతీతి ప్రతిషిద్ధస్య రుద్ర
 స్య ప్రతిపాద్యోట్యంతర్భావ వచనస్య కేవల బాలిశప్రలపితత్వాత్-యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానా
 దికం కృతం తత్ సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవత్తనుష్యభావనానుసారేణేతి విజ్ఞేయం-విశేషతశ్చ త
 త్ర తత్ర వక్ష్యామః, 'శ్రీవిష్ణుః ప్రథమే కాండే జగజ్జనన హేతుతా, ద్వితీయే స్థితి హేతుత్వం తృతీయే
 మోక్షదాయితా. చతుర్థే గుణసంపత్తిః పంచమే సర్వహంతృతా, షష్ఠే వేదాంతవేద్యత్వం సప్తమే
 సప్తహేతుతా, ఏవం విష్ణుః పరం తత్త్వం రామాత్తేతి సునిశ్చితం. శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరేణ
 శ్రుతా పురాష్టాదశథా ప్రభిన్నాన్, రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి వ్యక్తాన్ శతా

రాతిగురూపదిష్టా. గతవికారః. ద్వితీయస్తు - ఏవంభూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యత ఇత్యా
 కాంతాయాం తత్ప్రాప్త్యపాయభూతాం శరణాగతిం-యో బ్రహ్మణం విదధాతి పూర్వం యోవై
 వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై. తగ్ంహదేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్ర
 పద్య' ఇతి శ్రుతిముపబృంహయన్వాల్లికిరస్మిన్నామాయణే - ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాంత
 మనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముఖేనాఖిలఫలసాధనతయా ప్రతిపాదయతి, తథాహి. ఉప
 క్రమే తావత్ 'ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాణో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగ
 త్పతి'రితి సర్వశేషీ సర్వేశ్వరో రక్షాపేక్షా ప్రతీక్షో రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతౌజ్వల్యో
 రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్థా-తదా-'దేవగంధర్వయతాశ్చ తతస్త్యాం శరణం గతా'
 ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తం - తతస్త్రిశంకుశున
 శ్యేషాదివృత్తాంతేషు విశ్వామిత్రాదివ్యాపారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః-సమర్థ
 కారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితం - తతశ్చ - 'సభ్రాతుశ్చరణౌగాఢం
 నిపీడ్య రఘునందనః, సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రత' మితి పురుషకారపురస్కరణ
 పురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితం. తతో భరతః-'శిశ్యే పురస్తాచ్ఛాలాయా యావన్నే న ప్రసీ
 దతీ'తి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్ అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదా
 నాయ నిర్గమనాత్ తదాసీం రామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్సఫలం కృత్వా పశ్చా
 ద్దేవగణమనోరథపూరణానంతరమాత్మానమభ్యషించత్ - అతో న శరణాగతివైఫల్యం చోద్యం -
 అథ దండకారణ్యవాసిభి ర్విరోధినిరసనాయ శరణాగతిరనుష్ఠితా-'తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్వి
 షయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరే'తి. అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగ
 వద్విషయవాస ఏవ శరణాగతిః-తదనంతరం-'స పిత్రా చ పరిత్యక్తుస్సరైశ్చ సమహర్షిభిః, శ్రీ
 లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః, సతం నివర్తితం భూమా శరణ్యశ్శరణాగతం, వధార్హమపి
 కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయ' దితి కాకవృత్తాంతేనాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యుదర్శి -
 తదను సుగ్రీవ వృత్తాంతేన-'కృతాపరాధస్య హితే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం, అంతరేణాంజలిం
 బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా'దితి శరణాగతిరంజలిరూపాక్తా - అథ సీతావచనేన-'మిత్రమాపయి
 కం కర్తుం రామస్థానం పరీప్సతా, వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాసౌ పురుషర్షభః. విదితస్సహిధ
 ర్శజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః, తేన మైత్రీ భవతుతే యది జీవితుమిచ్ఛసీ' త్యనేనానుకూల్యమేవ శర
 ణాగతిరిత్యబోధి, ఉపరి - 'సోఽహం పరుషితస్తేన దాసపచ్ఛావమానితః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ
 దారాంశ్చ రాఘవం శరణంగత' ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగ పూర్వకత్వముక్తం -
 'తత స్సాగరవేలాయాం దర్శనాస్తీర్య రాఘవః, అంజలిం ప్రాజ్ఞుభిః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహా
 దధే'రితి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య యోగ్యతా న్యేష్టవ్యా-అయోగ్యస్య చన యోగ్యతేత్యుక్తం-
 అశుచిభూతలంకానిర్గతమాత్ర ఏవ హి విభీషణశ్శరణమప్యణోత్ - రామశరణాగతేః ఫలాభావస్స
 మర్థ కారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః-ఉత్తరత్ర - 'అభియాచామ వై దేహీమేతద్ధి మమ రోచ
 తే, రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థిత' మితి త్రిజటావచనానుమతిమాత్రేణ హనుమ
 ద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితత్వకథనాదన్యవిషయేఽన్యేనాపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి నిద
 ర్శితం - విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణాగతసంబంధినోపి భగవత్కటాక్ష
 పాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయి - ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం-ఏవ ముపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాత్
 ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా-నైవముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తం - విశేషస్తు తత్తత్ప్రక

రణే ప్రపంచయిష్యతే. ౧. ఆస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకం కైంకర్యమేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే. తథాహి-ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైంకర్యం ప్రధాన ఫల మిత్యుచ్యతే-అప్పరః ప్రభృతిష్వవతీర్య తైస్తదనువర్తనోపదేశాత్ రావణవధస్తానుషంగికః - లక్ష్మణోపి ప్రపద్యాహ-‘అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్సవతశ్చ తే, భవాంస్తు సహ వై దేహ్య గిరిసానుషు రంస్యత’ ఇతి. తేన సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థోచిత సర్వకైంకర్య ఫలమితి వ్యంజితం- భరతోపి రామకైంకర్యాయైవ తదభిషేకం ప్రార్థ్య పాదుకావిషయకైంకర్య క్రమేణ మనీషిత మల భత-దండకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరసి వాచికాదిరూపమేవకైంకర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే-‘తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణాన్ దృఢవ్రతా’ ఇత్యుక్తే. సుగ్రీవవిభీషణాదిప్రవృత్తేరసి ముఖ్యం ఫలం కైంకర్యమన్యదానుషంగికమితిస్పష్టం - ‘అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ, గగన మతివిశాలం లంఘయిత్వా ర్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ. పరిత్యక్తా మయా లంకా మిత్రాణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖానిచ’ త్యాదినా. ప్రాణార్థినః కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రతిస్సఫలా-అసత్ప్రకృతే రస్య పునరప్యేవం దురితప్రవృత్తిర్భూదితి శిక్షణ రూపానుగ్రహాయ ఏకాక్షినిరసనేనాస్త్రం నివర్తయామాస - యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్త మస్త్రం తస్మిన్ ప్రాతికూల్యాన్నివృత్తే తన్వసీషితవిరోధి సుకృతేషు ప్రాయుక్తు-యథాచ సముద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రం తస్మిన్ సానుతాపే శరణాగతే ద్విషత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యాప్రవేశన న్యాయేన తద్విరోధ్యసురేషు ప్రయుయుజే-రామప్రప్తిస్త్వాకించన్యానన్యగతిత్వరూపాధికార రహితేన కృతత్వా దల్పజ్ఞాల్పశక్తికవిషయత్వాచ్చ విఫలేతి ధ్యేయం - ‘సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గంతు మర్హతీ’తి విభీషణోక్తిస్తు స్వప్రపత్తేః ఫలదర్శనకృతా తస్మాదనేన ప్రకారేణ శరణాగతేర్దేశకాలాధికారిఫలనియమాభావేపి విషయనియమోస్తీత్యుక్తం ఇయం చ ప్రప్రతిరస్తిక్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే-అత ఏవ శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః-తదుపయుక్త తయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనం-తథాహి సమర్థకారుణికసుశీలవిషయినీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ-తత్ర రౌద్రధనుర్భంగపరశురామజయసాలభేదన సముద్రబంధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తం-సీతావియోగ కాలికవృత్తాంతవిశేషైః పరమకారుణికత్వం - గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నిరంధ్రసంశ్లేషేణ సౌశీల్యం - విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణదండకారణ్యవాసి మునిజనరక్షణరావణబాధితేంద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మసౌందర్యశీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య స్వపదప్రాప్తిరూపసాక్షాదవతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వం, అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తే స్సకలఫలసాధనత్వే-సి అధికారినిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యాభగవత్ప్రాప్తి పూర్వకతత్కైంకర్యరూపమోక్షవివ ముఖ్యం ఫలం-ఆనుషంగికం ఫలాంతరమితి సుస్పష్టం - ఏవం సర్వత్ర ద్రవ్యవ్యం. ౨. ఇయం చ ప్రప్రతిః పురుషకారేణ వినానఫలాయ భవతీత్యయమర్థో-స్తిక్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే - ‘సీతాయాశ్చరితం’ మహాదితిహ్యుక్తం, తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతంత్రానన్యార్హత్వరూపపురుషకారధర్మప్రతిపాదనాత్, తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరోలేభే తదభావాన్నరావణః - విభీషణోపి - నివేదయ తమాంక్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత-రామోప్యానయైనం హరిశ్రేష్ఠేతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార - ఏవం సుగ్రీవోపి రామభక్తహనుమన్తుభేన రామం శరణం యయాన్నివృణుతం జ్ఞాతవ్యం. ౪. ఏవం భూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం పారతంత్ర్యం చ - తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచారేణ ప్రాచీకశత్ - ‘అహమస్యావరో భ్రాతా గుణై

ర్హస్య ముపాగతః, కురుష్వమామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే. కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పత' ఇత్యాదినా. ౫. భరతముఖేన పారతంత్ర్యం ప్రకటికృతం - 'విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం, రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వత్తు మిహార్హసీ'త్యాదినా - 'సర్వాత్మ నాపర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రిరువైతి యోగం, నియుజ్యమానో భువి యావరాజ్యే తతోఽభ్యపించద్భరతం మహాత్మే' త్యంతేన. ౬. శ్రీశత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతంత్ర్యం ప్రాచీకశత్ - 'గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేనతదానఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపుర స్కృత' ఇత్యాదినా. ౭. అస్య చాధికారిణో జ్ఞాతవ్యమర్థపంచకమత్రోచ్యతే - తథోక్తం - 'ప్రాప్య స్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్తనః, ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తే స్థథా ప్రాప్తినిరోధిచ. వదంతి సకలావేదాస్సేతిహాసపురాణకాః, మనయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాంగపారగా' ఇతి. తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం - లక్ష్మణాదివృత్తాంతేన ప్రత్యగాత్తస్వరూపం - శరణాగతివర్ణనేనో పాయస్వరూపం - విభీషణాదికథయా భగవత్కైంకర్యరూపఫలస్వరూపం - రావణాదివృత్తాంతేన విరోధిస్వరూపం చోక్తమితి జ్ఞేయం. ౮. అస్యాధికారిణ ఆకించన్యమనన్యగతిత్వం చాపేక్షిత మితి వత్తుం బ్రహ్మదుద్రాదిదత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మదుద్రాదిదేవతాంతరాణాం - దశరథచరి తేన పితుః - కాకాది వృత్తాంతేన మాత్రాదేః విభీషణమేఘనాదాది వృత్తాంతేన భ్రాతృపుత్రాదేశ్చ రక్షకతోక్తిః. ౯. అస్య చ భగవత్ జ్ఞానలాభ ఆచార్యమూలఇతి హనుమచ్ఛరితేన దర్శితం - తదేవ సుందరకాండే వక్ష్యామః. ౧౦. అనేన చాధికారిణా - 'కృతకృత్యాః ప్రతీక్షంతేమృత్యుం ప్రియ మివాతిధి' మిత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతావధికాలః ప్రతీక్షణీయ ఇతి సీతాధ్యవసాయోచ్యతే - 'శరై స్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబహుద్దనః, మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేది'తి హ్యుక్తం, లంకా నామ శరీరం - రావణకుంభకర్ణావహంకారమమకారౌ - ఇంద్రజిదాదయః కామ క్రోధాదయః విభీషణో వివేకః - తత్ర రుద్ధా సీతా చేతనః - తస్య చ భగవత్ జ్ఞానం హనుమతా చార్యేణ - తాదృశ శరీరధ్వంసపూర్వకం తదంతర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణం భగవత్తేవేతి విస్తరో భవిష్యతి. ౧౧. అస్య చ యావచ్ఛరీరం కర్తవ్యవిషయే రామాదివద్వర్తితవ్యం - న రావణాదివదిత్యుపదేశ శశ్చ యథాయోగం క్రియతే. ౧౨. అస్య చ వాసయోగ్యో దేశో భగవత్సన్నిధిమాన్ దేశ ఏవేతి కోసలజనపదస్థ జనవృత్తాంతేనోక్తం. ౧౩. అస్య చ కాలక్షేపాపి రామాయణేనైవ - ద్వయవివరణరూపత్వాత్ - అతఏవ రామాయణం దీర్ఘ శరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తం - ద్వయ మర్థానుసంధానేన సహ సదైవం వక్తేతి చ భాష్యకారః - తత్ర బాలకాండేన శ్రీమచ్ఛబ్దార్థః ఉక్తః - అయోధ్యాకాండేన నారాయణశబ్దార్థః కల్యాణగుణానాముపవర్ణనాత్ - ఆరణ్య కాండేన - తే తం సోమమివోద్యంతమిత్యాదినా దివ్యమంగళవిగ్రహవర్ణనాచ్ఛరణశబ్దార్థః - కిష్కింధాకాండసుందరకాండాభ్యాం శరణశబ్దార్థః - యుద్ధకాండేన ప్రపద్య ఇత్యస్యార్థః - ఉత్తరకాండేన ముక్తిఫలకీర్తనాదుత్తరఖండార్థః. ౧౪. అస్య చాధికారిణస్సదాజప్యం రామా యణమేవేతి దర్శయితుం గాయత్ర్యర్థోత్ర ప్రతిపాద్యతే తథాహి - బాలకాండే వేదప్రసిద్ధ జగ త్ప్రసూతిహేతుభూతభగవత్స్వరూపవర్ణనాత్తత్సవితృశబ్దార్థః - అయోధ్యాకాండ కిష్కింధా కాండయోద్ధుణగణవర్ణనాద్వరేణ్య శబ్దార్థః - ఆరణ్యకాండే తేజోమయ శరీరవర్ణనాత్ భర్గశబ్దార్థః - సుందరకాండే దివ్యమంగళవిగ్రహలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః - యుద్ధకాండే ధీమహిశబ్దార్థః - శరణాగతేత్యుక్తేః - ఉత్తరకాండే ముక్తిఫలకీర్తనాత్ప్రతీయపాదార్థ ఇతి. ౧౫. ఏతేన చాధికారి ణా చార్వాక శౌద్ధాదిదర్శనా ద్యసచ్ఛస్త్ర స్పర్శోపి నకార్య ఇతి జాబాలిలక్ష్మణవచన తత్ప్రత్యా దేశాదినా నిరీయతే. ౧౬. మహతామపి వ్యసనం భవతి అతస్సంసారే జిహాసా కార్యేతి వైరాగ్యసంప

సర్వాపూర్వమియం యేషామాసీత్కృత్వా వసుంధరా,
ప్రజాపతి ముపాదాయ నృపాణాం జయశాలినాం.

౧

తయేనాగపాశబ్రహ్మస్త్రబంధసీతాపహరణరాజ్యభంశాదినా వ్యక్తముక్తం - విస్తరస్తు తత్ర తత్ర
ప్రదర్శయిష్యతే - దిక్షాత్ర మత్ర ప్రదర్శితం. ౧౭. లోకవ్యవహారాయ చతుష్షష్టికళార్థోపి సంగ్ర
హేణాత్ర ప్రతిపాద్యతే - యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిదితి న్యాయాత్,
తథాహి - ప్రతిపాదితయా దిశా వేదార్థో దర్శితః - హనుమద్వచనశ్లాఘాయాం-అనయా చిత్ర
యా వాచా త్రిస్తానవ్యంజనస్థయేత్యాదౌ శిక్షార్థః - ఆశ్వమేధాదిప్రకరణే కల్పసూత్రార్థః - 'నూ
నం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధాశ్రుత' మిత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః - ఏవమన్యత్ సర్వమత్ర
సూక్ష్మబుద్ధ్యా జ్ఞాతవ్యం - ఏవమేతేఽష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః. ౧౮. తత్ర ప్రథమం రావణ
నిబర్హణఫలం గీర్వాణగణశరణాగతిం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి వాజిమేధవర్యంతవృత్తాం
తేన - అగ్నిపురుషోత్థానమారభ్య రావణవధవర్యంతో వృత్తాంతస్తత్ఫలం - ఉత్తరకాండే స్వాప
తారప్రయోజనం ధర్మస్థాపనం - ముక్తిప్రదానం చ. 'వక్తవ్యమన్యతాత్పర్యం తత్ర తత్రాభి
ధీయతే, సంతోఽత్యుక్తమనుక్తం చ సమాధాతుమిహార్హం. నమశ్శరారిగురవే నమో వల్లీకజన్త నే,
నమో నారాయణాయేదం నమో రామాయ విష్ణవే.' ఇత్థం సంక్షేపేణ - ఆచార్యవాన్ పురుషో
వేద, ఆచార్యాద్దేవ విద్యా విదితా సాధ్యం ప్రాపదితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యాదేవ విద్యాప్రాప్త
వ్యేత్యము మర్థమభివ్యంజయన్ - స్వేన నారదాద్విదితమర్థం ప్రాచీకశత్-అథ సర్గత్రయేణ ఆచా
ర్య ప్రసాదకార్యం సర్వవస్తుసాక్షాత్కార స్తద్విషయప్రబంధనిర్దానచాతుర్యం చాభిహితం.

అథ పరమకారుణికో భగవాన్ వాల్మీకిః రామాయణాఖ్యం కావ్యమారభమాణః ప్రారీప్సిత
ప్రబంధస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం ప్రచయగమనార్థం చ - 'ఆరీమస్క్రియావస్తు నిర్దేశో వాపి తస్తుభి'
తస్తుభి' మిత్యుక్తరీత్యా కావ్యముఖత్వేనాదౌ కర్తవ్యం వస్తునిర్దేశం కుర్వన్నర్థాద్విషయప్రయో
జనే చ దర్శయన్ కర్తవ్యం ప్రతిజానానసృత్పరిగ్రహమర్థయతే - సర్వాపూర్వమిత్యాది
శ్లోకచతుష్టయేన - సర్వేతి. కృత్వా సప్తద్విపాత్తికా - ఇయం వసుంధరా భూమిః - జయేన
శాలంతే భాసంత ఇతి జయశాలినః తేషాం - శషయోరభేదేన వ్యవహారః - యేషాం నృపాణాం
ప్రజాపతిం మనుం - 'మనుః ప్రజాపతిః పూర్వమిత్వాకుస్తు మనోస్సుత' ఇతి వక్ష్యమాణ
త్వాత్ - ఉపాదాయ ఆరభ్య సర్వాపూర్వం - సర్వేషామితరేషాం రాజ్ఞామపూర్వం దుర్లభం
యథా భవతి తథా ఆసీత్ స్వమాసీదిత్యర్థః. ౧. జయశాలిత్వం కుత్రచి దుదాహృత్య దర్శయతి

ఏవం సర్గచతుష్టయేన ఉపోద్ఘాతముక్త్వా 'ఆరీమస్క్రియావస్తు నిర్దేశో వాపి తస్తుభి'
మిత్యాలంకారికోక్తేః కావ్యముఖే క్రియమాణం వస్తు నిర్దేశతి సర్వాపూర్వమితి. ఇయం కృత్వావ
సుంధరా ప్రజాపతిం వైవస్వతమనుముపాదాయ ఆరభ్య-యేషాం నృపాణామధీనా పూర్వమాసీత్ -
అవిద్యమానః పూర్వో యస్తాదపూర్వం సర్వేషాం రాజ్ఞామపూర్వం ప్రథమమితి యావత్ - క్రియా
విశేషణమేతత్. * తి. జయశాలినాం జయేన శోభావతాం నృపాణాం - సర్వాపూర్వం ఏహి
కాముష్టికసర్వాపూర్వసాధనం - యథా భవతి తథా ఆసీత్ - సర్వాపూర్వశబ్దోఽప్యుపాదేయప
రో నియతనపుంసకలింగఇతి కేచిత్. మునిభావప్రకాశికా. యేషామిత్వాకువంశ్యానాం నృపా
ణాం - కృత్వా ఇయం వసుంధరా - సర్వాపూర్వం యథా భవతి తథా ఆసీత్ - సర్వేషు
ఇత్వాకువంశ్యేషు రాజసు. అపూర్వం నూతనం యథా తథా ఆసీత్. తత్ర సమ్మతిః - 'మనుప్రభృతి
భిర్నాన్యైర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః, తథాప్యనన్యపూర్వేన తస్మిన్నాసీద్వసుంధరే'తి. ౧. యేషామి

యేషాం స సగరోనామ సాగరో యేన ఖానితః,

షష్ఠిః పుత్రసహస్రాణి యం యాంతం పర్యవారయన్.

౨

ఇత్వాకూణామిదం తేషాం రాజ్ఞాం వంశే మహాత్మనాం,

మహదుత్పన్నమాఖ్యానం రామాయణమితి శ్రుతమ్.

3

తదిదం వర్తయిష్యామి సర్వం నిఖిలమాదితః,

యేషామితి. యేషాం నృపాణాం మధ్యే సః ప్రసిద్ధస్సగరః - ప్రసిద్ధిమేవాహ - సాగరః సముద్రః స్వనామాంకితో యేన సగరేణ ఖానితః షష్ఠ్య పుత్రసహస్రై రవదారితః - నామ ప్రసిద్ధా - కించ యాంతం దండయాత్రయా గచ్ఛంతం యం - షష్ఠిః పుత్రసహస్రాణి పర్యవారయన్ పరితో గచ్ఛన్ - ఇత్వాకుప్రభృతిషు విద్యమానేషు సగరమాత్రకీర్తనం తేనాఖిలాయా భూమేః పునరుద్భృతత్వాత్ - షష్టిరితి పక్షిసూత్రే నిపాతితః - అత ఏకవచనస్యాపి బహువచనవిశేషణత్వం.

౨. ఇత్వాకూణామితి. మహాత్మనాం మహాప్రభావానాం - ఇత్వాకూణాం ఇత్వాకుపంశ్యానాం తద్రాజన్యబహుషు తేనైవాస్త్రియామితి తద్రాజప్రత్యయస్య బహ్వర్థత్వాల్లక్ - తేషాం రాజ్ఞాం వంశే వంశ్యే రామే విషయే-రామాయణమితి శ్రుతం ప్రసిద్ధం-మహత్ పూజనీయం - ఇదమాఖ్యానం కథాప్రబంధఉత్పన్నం - బ్రహ్మణః ప్రసాదాదితి శేషః-తత్ర నిమిత్తమాత్రమహమితి వినయోక్తిః - అత్ర వర్ణనీయస్య నాయకస్య సర్వాపూర్వమిత్యనేన మహాభాగ్యత్వం నామ గుణ ఉక్తిః - యేషామిత్యాది శ్లోకద్వయేన మహాకులీనత్వం. 3. బ్రహ్మప్రసాదాదేవోత్పన్నత్వే తవ కిం కృత్యం తత్రాహ తదితి. తత్ బ్రహ్మప్రసాదోత్పన్నం ఇదం రామాయణం వర్తయిష్యామి ప్రవర్తయిష్యామి-ధర్మకామార్థసహితం - తత్ప్రతిపాదకం తత్ఫలకం వా - సర్వం రామాయణం-ఆదితః తదవతారదేశాత్ - ప్రభృతి - నిఖిలం అన్యూనం యథా భవతి తథా అనసూయయా అసూయాభిన్నయా-శ్రద్ధయేత్యర్థః - శ్రోతవ్యం న తు స్వయం లిఖితపాతత్వేన నిరీక్షితవ్యం - బ్రహ్మణ ఏవోత్పన్నమిదం - మమ తు తత్ప్రవర్తన ఏవాధికారః - అతః ప్రేక్షావద్భిరత్రాసూయా న కర్తవ్యా కింతు

తి. కించ-యేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే-సగరో నామ జాత ఇత్యధ్యాహారేణ యోజనా-సాగరో యేన ఖానిత' ఇతి సముద్రస్య సాగరశబ్ద ప్రవృత్తిరపి యదధీనేతి భావః-యాంతం దిగ్విజయార్థం గచ్ఛంతం - యం సగరం షష్ఠిః పుత్రసహస్రాణి పర్యవారయన్ - తేషామిత్వాకూణాం వంశే రామాయణమితి మహదాఖ్యానముత్పన్నమితి యోజనా - రామమయతి జ్ఞాపయతీతి రామాయణం - ఆయపయగతో - సర్వే గత్యర్థః జ్ఞానార్థః. * తి. షష్టిగుణితాని పుత్రసహస్రాణి షష్టిపుత్రసహస్రాణి - క్వచిత్తు షష్టిరితి పృథక్పదపాతః - అనేన తదుద్ధారార్థం తద్వంశ్యేన జగత్ప్రవీణకరణసమర్థా గంగా యద్వంశేఽవతారి తేతి వ్యజ్యతే - తేన చాతిశయితం తద్వంశమాహాత్వం సూచితం. తేషామిత్వాకూణాం వంశే వంశవిషయే రామాయణమితి నామ్నా ప్రసిద్ధం మహదాఖ్యానముత్పన్నమితి యోజనా - ఇత్వాక్వపత్యేషు ఇత్వాకుత్వారోపాదిత్వాకూణామిత్యుక్తిః. 3. తదిదమితి. ధర్మకామార్థసహితం ధర్మకామార్థప్రతిపాదకం - ఇదం త్వవాంతరఫలాభిప్రాయేణోక్తం - వస్తుతో మోక్ష ఏవ పరమ ఫలం - సర్వం నిఖిలం కావ్యం ప్రతిపాద్యార్థేషు ఏకార్థానుక్తావపి సర్వశబ్దప్రయోగసంభవాత్ నిఖిలమిత్యుక్తం - వర్తయిష్యామి - శ్రోతవ్యమితి తవ్యప్రత్యయేణ రామాయణస్య శ్రవణవిధిః - శ్రూయమాణత్వేనాశ్రవణే ప్రత్యవాయసంభవాత్ - ధర్మకామార్థ సహితం ధర్మకామార్థప్రదమిత్యనేనాన్వైవ సర్వపురుషార్థ సాధనత్వాచ్ఛా

ధర్మ కామార్థసహితం శ్రోతవ్యమనసూయయా. ౪
 కోసలోనామ ముదితః స్థితో జనపదో మహాన్,
 నివిష్టస్సరయూతీరే ప్రభూతధనధాన్యవాన్. ౫
 అయోధ్యా నామ నగరీ తత్రాసీ ల్లోకవిశ్రుతా,
 మనునా మానవేంద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమ్. ౬
 ఆయతా దశ చ ద్వే చ యోజనాని మహాపురీ,
 శ్రీమతీ త్రిణి విస్తీర్ణా సువిభక్తమహాపథా. ౭
 రాజమార్గేణ మహతా సువిభక్తేన శోభితా,

భక్త్యైవ శ్రోతవ్యమితి భావః - అత్ర తేషాం వంశ ఇత్యనేన విషయ ఉక్తః - ధర్మ కామార్థ సహిత
 మిత్యనేన ప్రయోజనముక్తం - అనసూయయేత్యనేనానసూయవోఽధికారిణః - కార్యం కారణ
 భావస్సంబంధ ఇత్యాదిబోధ్యం - అత్ర మోక్షస్వాపి ప్రయోజనత్వం సిద్ధం సర్వపాపైః ప్రముచ్యత
 ఇత్యుక్తత్వాత్. ౪. అథ రామచరిత్రం ప్రతిజ్ఞాతం వక్తుం తదవతరణయోగ్యదేశవైభవం దర్శయతి.
 కోసల ఇతి. ముదితః సంతృప్తజనః - మంచాః శ్రోశంతీతివల్లక్షణా - స్థితః సమృద్ధి-స్థాయః స్థినిష్ఠా
 యామితి స్థిభావః - ప్రభూతాని బహూని చ తాని ధనధాన్యాని చ తద్వాన్ కర్తృధారయాదపి మత్స్వ
 ర్థియో దృష్టః - యథా - 'కోకప్రీతిచకోరపారణ పటుజ్యోతిష్వతీ లోచనే' ఇత్యాది. ప్రభూత ధన
 శ్చాసౌ ధాన్యవాంశ్చేతి కర్తృధారయో వా - అత్ర ధనధాన్యసమృద్ధి క్తత్వాత్ - స్థితఇతి జనసమృద్ధి
 రుచ్యతే - కోసలోనామ కోసలఇతి ప్రసిద్ధః - మహాన్ విస్తీర్ణః - జనపదః దేశః - 'నీవృజ్జనపదో దేశ
 విషయా' విత్యమరః - సరయూతీరే సరయూనామకనద్యా ఉభయతీరే - నివిష్టః స్థితః. ౫. తత్రావ
 తారయోగ్యనగరం వర్ణయతి అయోధ్యేతి - శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. అయోధ్యేతి నగరీ - తత్ర
 కోసలే - ఆసీత్ అస్తి - లకారవ్యత్యయః - లోకే విశ్రుతా ప్రసిద్ధా - యా పురీ - మానవానాం
 మనుష్యాణాం ఇంద్రేణ స్వామినా - మనునా స్వయం స్వసంకల్పేన నిర్మితా నామ. ఆయతేతి. దశ
 చ ద్వే చ యోజనాని ద్వాదశయోజనాని - అత్యంతసయోగే ద్వితీయా - ఆయతా ద్వీర్ణా - మండల
 ప్రమాణమిదం - మహాపురీమూలనగరం - ఉపనగరసాహిత్యేత్వ నేకయోజనాస్తీతి భావః -
 శ్రీమతీ కాంతిమతీ - త్రిణి యోజనాని విస్తీర్ణా యోజనత్రయవైపుల్యవతీ - సుష్టవిభక్తాః ఉభయ
 పార్శ్వవృక్షావలీమత్తయా క్షృప్తాః మహాపథాః నానాజనపదగామిమార్గాః యస్యాస్మా - రాజ
 మార్గేణేతి మహతా ఆనగరాంతేన - సువిభక్తేన ఋజుతయా క్షృప్తేన - ముక్తపుష్పావకీర్ణేన ముక్తైః
 అసూత్రగ్రధితైః పుష్పైః అవకీర్ణేన - నిత్యశః సర్వకాలేపి - సప్తమృధే శస్పిత్యయః - జలసిక్తేన -

న్యత్సర్వం పరిత్యజ్యేదమేవాత్యాదరేణ శ్రోతవ్యమితి తాత్పర్యం - అనుసూయయా అసూయామకు
 ర్వతా అనేన శ్రీరామాయణశ్రవణే అసూయారాహిత్య మాత్రమేవ అధికారివిశేషణమిత్యుక్తం
 భవతి. ౪. కోసల ఇతి. పరమధార్మికత్వాకువంశరాజ్యపరిపాలనేన ప్రభూతధనధాన్యవాన్ -
 అతఏవ స్థితః పుష్టః - ముదితః తుష్టః - సరయూతీరే నివిష్టః స్థితః - జనపదో దేశోఽస్తితిశేషః. ౫.
 అయోధ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. తత్ర సరయూతీరే ఆయతా దశ చ ద్వే చ ద్వాదశయో
 జనాయతేతి యావత్ - పురీమావాసయామాస వాసం కృతవాన్. * తి. తత్ర కోసలజనపదే -
 అయోధ్యానామ నగరీ అస్తి - యా మనునా స్వయం నిర్మితా ఆసీత్ - పురీ సప్తపుర్యంతర్గతా. ఆ
 యతాసరయూతీరోపశ్లేషేణ ద్వాదశయోజనద్వీర్ణా - త్రిణి యోజనానీతి శేషః - విస్తీర్ణా తిర్వ్యస్తా

ము క్తపుష్పావకీర్ణేన జలసి క్తేన నిత్యశః.

౮

తాం తు రాజా దశరథో మహారాష్ట్రవివర్ధనః,

పురీమావాసయామాస దివం దేవపతిర్యథా.

౯

కవాటతోరణవతీం సువిభక్తాంతరాపణాం,

సర్వయంత్రాయుధవతీ ముపేతాం సర్వశిల్పిభిః.

౧౦

సూతమాగధసంబాధాం శ్రీమతీమతులప్రభాం,

ఉచ్చాట్టాలధ్వజవతీం శతఘ్నీ శతసంకులాం.

౧౧

వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీం,

వర్నాసు స్వత ఏవ అన్యదా మనుష్యైః రాజమార్గేణ రాజగృహద్వారాత్ ప్రవృత్తేన మార్గేణ శోభితా. ౮. అథ నగర్యా మహారాజాధిష్ఠితత్వరూపం గుణమాహ తాంతితి. మహచ్ఛ తత్ రాష్ట్రం చ మహారాష్ట్రం-ఆన్తహతఇత్యాత్వం - తద్వివర్ధయతి ధర్తేణ పాలయతీతి మహారాష్ట్ర వివర్ధనః కర్తరి ల్యుట్-మహంశ్చసౌ రాష్ట్రవివర్ధనశ్చేతి వా - పూర్వరాజభ్యోధిక ఇత్యర్థః-దశరథాభ్యో రాజా-దివం స్వర్గం ఆమరావతీం-దేవపతిర్యథా ఇంద్రఇవ-తాం పురీం - తు పూర్వస్వప వైలక్షణ్యేన - ఆవాసయామాస స్థావయామాస - హేతుమతి వేతి ణిచ్. ౯. వైలక్షణ్యమేవ దర్శయ న్నయోధ్యాం వర్ణయతి - సర్గశేషేణ - కవాటేతి. తోరణో బహిర్ద్వారాలంకారదారు బంధః - ప్రశస్తకవాట తోరణయుక్తాం - ప్రశంసాయాం మతుష్ - సువిభక్తం పరస్పరాసంశ్లిష్టం అంతరం మధ్యప్రదేశో యేషాం తాదృశాః ఆపణాః నిషద్యాః యస్యాం సా తాం-ఆపణస్తునిష ద్యాయా' మిత్యమరః. సర్వాణి సర్వవిధాని యంత్రాణి శిలాక్షేపణీప్రభృతీని - ఆయుధాని బాణాదయః - లోకే యాని యాని యంత్రాయుధాని సంతి తద్వతీమిత్యర్థః. - శిల్పిభిః చిత్రకార ప్రభృతిభిః ఉపేతాం సంయుక్తాం. ౧౦. సూతమాగధసంబాధామితి. సూతాః పందినః - 'సూతో నాతక్షీ సారథౌ, క్షత్రాద్విప్రాసుతే వ్యాసశిష్యే పారదవందినో' రితి భాస్కరః, మాగధాః రాజప్రబోధకాః - మాగధస్సాన్యద్వాగ్నీ రాజ ప్రబోధక ఇతి యాదవః. తైస్సంబాధాం నిరంతరాం - శ్రీమతీం ధనధాన్య సమృద్ధిమతీం - ఆతులప్రభాం నిరుపమకాంతిం-అట్టాట్టాలశబ్దా పర్యాయా - 'స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రీయా' మిత్యమరః-మండపోపరినిర్మితగృహణీత్యర్థః - ఉన్నతై రట్టాలధ్వజైర్యుతాం - శతఘ్నీ - ప్రాకారస్థయంత్రవిశేషః - 'శతఘ్నీ తు చతుస్తాలా లోహకంటక సంచితే'తి యాదవః, శతశబ్దోఽనంతవచనః - 'శతం. సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక'మిത്യుక్తేః, అనేకశతఘ్నీసంవృతాం. ౧౧. వధూనాటకసంఘైరితి. సర్వతః పురీమితి ఉభయసర్వతసోఽపి ద్వి తీయా - సర్వత్ర పుర్యాం వధూనాం యే నాటకాః నర్తయితారః తత్సంఘై స్సంయుక్తాం-ఆమ్ర

రవతీ-మహాపథో బహిర్ద్వారః. రాజమార్గః సర్వాపణశోభితో రాజద్వారాత్పురః ప్రవృత్తః - ముక్త పుష్పాణి వికసితపుష్పాణి. * ౮. * తి. తామితి. ఆవాసయామాస పూర్వాధిలోకవసతి మతీం చకార - ధర్తన్యాయబలేన పోషణాత్. * ౯. * తి. సర్వయంత్రాయుధవతీం ప్రాకారోప రితి శేషః - ఉపేతాం కృతవాసాం. ౧౦. సూతేతి. సూతమాగధసంబాధాం సూతాః స్తోత్రపాఠకాః మాగధాః పంశశంసకాః - శతఘ్నీనామ - ప్రాకారసంరక్షణార్థం నిర్మితో యంత్ర విశేషః. తి. శతఘ్నీ నామ ప్రాకారసంరక్షణార్థమయోభారనిర్మితాః ప్రాకారోపరిస్థాపితా ఆయుధవి శేషాః. ౧౧. వధ్వితి. వధూనాటకసంఘైశ్చ- నాటయంతీతి నాటకాః నర్తకాః వధూనాం నాటకా

- ఉద్యానామ్రవణోపేతాం మహతీం సాలమేఖలాం. ౧౨
 దుర్గగంభీరపరిఘాం దుర్గామనైర్ద్యురాసదాం,
 వాజివారణసంపూర్ణాం గోభిరుష్టైః ఖరైస్తథా. ౧౩
 సామంతరాజసంఘైశ్చ బలికర్తృభి రావృతాం,
 నానాదేశనివానైశ్చ వణిగ్భిరుపశోభితాం. ౧౪
 ప్రాసాదైరత్నవికృతైః పర్వతైరుపశోభితాం,
 కూటాగారైశ్చ సంపూర్ణా మింద్రస్యే వామరావతీం. ౧౫
 చిత్రామష్టాపదాకారాం వరనారీగణైరువృతాం,
 సర్వరత్నసమాకీర్ణాం విమానగృహశోభితాం. ౧౬

ణాం చూతానాం వనం ఆమ్రవణం-ప్రనిరంతరిత్యాదినా ణత్వం-ఆహితాగ్న్యదిత్వాత్ పరనిపా
 తః - ఆమ్రవణరూపోద్యానోపేతాం శాలః ప్రాకారః - మేఖలా మేఖలావదావరణభూతా య
 స్యాస్తాం-ప్రాకారో వరణస్సాల'ఇత్యమరః, మహతీమితి సాలద్వారా నగరవిశేషణం. ౧౨. దుర్గేతి.
 అత్ర దుర్గశబ్దేన విశాలతోచ్యతే-విశాలాగాధపరిఘాం-దుర్గాం స్థలదుర్గ భూతాం-అతనివానైః శత్రు
 భిర్ద్యురాసదాం దురాక్రమం - వాజిభిర్వారణైశ్చ సంపన్నాం సమృద్ధాం - గోభిరుష్టైః ఖరైః
 ఖరవిశేషైశ్చ తథాసంపన్నామిత్యర్థః. ౧౩. సామంతరాజ సంఘైరితి, సమంతాత్ భవా స్సామంతాః
 'సామంతారాజ్యసంధిస్థా' ఇతివైజయంతీ, తాదృశ రాజసంఘైః - కీదృతైః బలికర్తృభిః - బలిః కరః-
 'భాగభేయఃకరోబలి'రిత్యమరః, బలిశబ్దేన బలిప్రదానముచ్యతే-తత్కర్తృయేషాంతైః నానాదేశనివా
 నైః క్రయవిక్రయార్థ మాగతైః-వణిగ్భిశ్చోపశోభితాం. ౧౪. ప్రాసాదైరితి. రత్నవికృతైః రత్నైః విశే
 షేణకృతైః - ప్రాసాదైః రాజగృహైః - పర్వతైః క్షీడాపర్వతైః-కూటాగారైః పలభిభిః - 'కూటా
 గారంతుపలభి'రిత్యమరః. సంపూర్ణాం అతనివ ఇంద్రస్యే వామరావతీం - ఇంద్రపాలితా మమరావతీ
 మివస్థితామిత్యర్థః. ౧౫. చిత్రామితి. చిత్రాంనానారాజగృహవతీం-అష్టాపదాని స్థానాని యస్యతత్
 అష్టాపదం - అష్టనస్సంజ్ఞాయామితిదీర్ఘః - 'అష్టాపదంశారిఫల'మిత్యమరః తదాకారాం తత్పదృశ
 సంస్థానామిత్యర్థః - మధ్యేరాజగృహం చతుర్దిక్షురాజవీధయః - తన్నధ్యేష్వపకాశాశ్చేత్యేవంవిధ
 సంస్థానామిత్యర్థః - వరనారీగణైః సుందరస్త్రీగణైః యుతాం సంయుక్తాం - సర్వరత్నైస్సమాకీర్ణాం
 వ్యాప్తాం - తాని తు- 'గారుత్మతం మరకత మశ్మగర్భోహరిన్దణిః, శోణరత్నం రోహితకం పద్మరా
 గోరుణోపలః. విద్రుమోనాప్రవాళోస్త్రీవజ్రోస్త్రీహీరకఃపుమాన్, ఇంద్రనీలం మహానీలం వైడూ
 ర్యం వాలవాయజం. కురువిందాస్తు కల్పాషారత్న భేదాస్తుమాత్రికం, మాణిక్యంపౌష్యకంశంఖ'ఇత్యాది

నాంసంఘైశ్చ - ఉద్యానామ్రవణోపేతాం క్షీడార్థమసాధారణత్వేన నిర్జితాన్యద్యానాని ఆమ్రవ
 ణానితు సర్వజనోపభోగ్యత్వేన కల్పితాని - సాలమేఖలాం ప్రాకారమేఖలాం. ౧౨. దుర్గేతి. దుర్గగం
 భీర పరిఘాం దుర్గా గంభీరాపరిఘా యస్యాంతాం అతనివదుర్గాం. ౧౩. సామంతేతి. బలికర్తృభి రితి
 సామంతరాజసంఘవిశేషణం - బలికర్తృభిః బలిప్రదైరిత్యర్థః. ౧౪. ప్రాసాదైరితి. రత్నవికృతైః రత్న
 నిర్జితైః కూటాగారైః కూటాఖ్యైరగారైః. ౧౫. చిత్రామితి. అష్టాపదాకారాం ద్యూతఫలకాకారాం
 స్వర్ణాకారాం వా - విమానగృహశోభితాం విమానతుల్యైర్గృహైరుపశోభితాం. * తి. అష్టాపదంసు
 వర్ణం తజ్జలేన కృత ఆకారోఽలంకారోయస్యా ఇత్యేకే-ద్యూతఫలకాకారామిత్యన్వే-విమానగృహం

గృహగాధామవిచ్ఛిద్రాం సమభూమా నివేశితాం,

శాలితండులసంపూర్ణా మిక్షుకాండరసోదకాం.

౧౭

దుందుభీభి ర్మృదంగైశ్చ వీణాభిః పణవై స్తథా,

నాదితాం భృశ మత్యర్థం పృథివ్యాంతామను త్తమాం.

౧౮

విమానమివ సిద్ధానాం తపసాధిగతం దివి,

సునివేశితవేశ్తాంతాం నరో త్తమసమావృతాం.

౧౯

యేచ బాణై ర్నవిధ్యంతి వివిక్త మపరాపరం,

శబ్దవేద్యం చ వితతం లఘుహస్తా విశారదాః.

౨౦

సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం మత్తానాం నర్దతాం వనే,

నిఘంటుపర్యాయోక్తాని. విమానాఖ్యగృహైశ్శోభితాం - 'విమానోస్త్రీ దేవయానే సార్వభౌమిక సద్వనీ' తిభాస్కరః. ౧౬. గృహగాధామితి. గృహైశ్శుకుంబిగృహైర్గాధాంనిబిడాం - అవిచ్ఛిద్రాం నిర్దూషణాం - 'ఛిద్రం రంధ్రే దూషణేపీ' తిభాస్కరః. సమభూమా అని మ్నోన్నతప్రదేశే - నివేశితాం నిర్మితాం - శాలయః శ్వేతతండులాః వ్రీహయః - 'శాలయశ్వేతతండులా' ఇతి వైజయంతీ. తేషాంతం డులై స్సంపూర్ణాం ఇక్షుకాండస్య ఇక్షుదండస్యయో రసస్తత్తుల్యముదకంయస్యాంతాం. ౧౭. దుందుభీభిరితి. దుందుభీభిః భేరిభిః - ఈకారాంతత్వమార్హం - మృత్ అంగం యేషాంతైః పణవైః మద్దశైః - తథేతి సముచ్చయే - భృశం నాదితాం పృథివ్యాం అత్యర్థం అను త్తమాం శ్రేష్ఠాంతాం ప్రసిద్ధాం. ౧౮. విమానమితి. సిద్ధానాం తపస్సిద్ధానాం పురుషాణాం దివి స్వర్గేతపసా ఆధిగతం లబ్ధం విమానమివ దేవయానసమాహమివ స్థితాం - జాతావేకవచనం - సునివేశితాః సుష్ఠునిర్మితాః - వేశ్తాంతాః గృహస్థాంతాః యస్యాంసా - సర్వతస్సమ్యక్ నిర్మితగృహమిత్యర్థః - నరో త్తమైః విద్వద్భిః సమావృతాం. ౧౯. యఇతి. శ్లోకత్రయమేకాన్వయం. లఘుహస్తాః శిక్షితాస్త్రాః - 'లఘుహస్తస్సహస్తశ్చ కృతాస్త్రః కృతపుంఖక' ఇతి వైజయంతీ. విశారదాః సమర్థాః ఉపాయజ్ఞాఇతియావత్ - తథాభూతా అపియే రాజానః - వివిక్తం విజనం అసహాయమితియావత్ - 'వివిక్తాపూతవిజనా' విత్యమరః. అపరాపరం ఆవిద్యమానపరాపరం - పరేపిత్రాదయః - అపరే పుత్రాదయః తైర్హీనం - పంశస్యైకతంతుమితి యావత్ - శబ్దవేద్యం శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్యం - ఏతేన ప్రచ్ఛన్న వేదనముపలక్ష్యతే - వితతం పటాయితం చ - బాణైశ్చ న విధ్యంతి - న ప్రహరంతి - కింపునర్యంత్రాదిభిరితి భావః. సింహేతి. మత్తానాం వనే

సప్తభూమిగృహం - 'విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమికసద్వనీ' తినిఘంటుః. ౧౬. గృహేతి. గృహగాధాం గాధగృహం అవిచ్ఛిద్రాం నిరంతరాం ఇక్షుకాండరసోదకాం ఇక్షుకాండరససద్భోదకాం. ౧౭. దుందుభీభిరితి. భృశం నాదితాం అత్యర్థమను త్తమామితి భృశాత్యర్థశబ్దయో స్సంబంధః. ౧౮. విమానమితి. సునివేశితవేశ్తాంతాం సుష్ఠునివేశితాః వేశ్తానామంతాః ప్రదేశాః యస్యాంతాం. ౧౯. యేచ బాణైరిత్యాది. వివిక్తం సహాయరహితం - అపరాపరం పరే పిత్రాదయః అపరే పుత్రాదయః తైర్హీనం పంశస్యైకతంతుమితి యావత్ - శబ్దవేద్యం శబ్దేన జ్ఞాత్వా వేద్యం యోగ్యం - అనేన ప్రచ్ఛన్న వేదనముపలక్ష్యతే - అపరస్పరదర్శిన ఏవ విధ్యంతీత్యర్థః - వితతం భీత్యాసమాహ త్వలాయితం - లఘుహస్తాః శిక్షువేధినః - యే వివిక్తాదీన్ బాణై ర్నవిధ్యంతి తైర్మహారథై రభిపూర్ణామిత్యుత్తరత్ర సంబంధః - బలాత్ కాయబలాత్ - బాహుబలై రస్త్రశిఖలబ్ధ భుజబలైః. మునిభావప్రకాశికా. యఇతి. యే అయోధ్యావాసినశ్శూరాః - బాణై ర్వివిక్త మేకాంతస్థం - పూతమితివా. ని. 'వివిక్తా

హంతారో నిశితైశ్శస్త్రైర్భూలాద్భావబలాదపి.

౨౧

తాదృశానాం సహస్రైస్తా మభిపూర్ణాం మహారథైః,

పురీ మావాసయామాస రాజా దశరథ స్తదా.

౨౨

తామగ్నిమద్భి గ్గుణవద్భి రావృతాం ద్విజోత్తమై ర్వేదషడంగపారగైః,

సహస్రదై సత్వరతై ర్మహాత్తభి ర్మహర్షికల్పైః ఋషిభిశ్చ కేవలైః. ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచమస్కంధః.

స్వదేశే - నర్దతాం గర్వేణగర్జతాం - సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాంబలాత్ మనోబలేన - బాహుబలై రపిసహకారిభిః - నిశితైః తీక్ష్ణైః - శస్త్రైః ఆయుధైః కరణైః - హంతారః 'శస్త్రమాయుధలాహయో' రిత్యమరః. తాదృశానామితి. మహారథైః - 'ఆత్మానంసారథించాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేతయో నరః, సమహారథసంజ్ఞస్సాన్య' దిత్తుక్తలక్షణైః - తాదృశానాం తేషాం సహస్రైః అభిపూర్ణాంతాం తథాత్వేన ప్రసిద్ధాం - పురీం ఆవాసయామాస. ౨౨. తామితి. అగ్నిమద్భిః - ఆహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిః శమదమాదిగుణవద్భిః - వేదానాం షడంగానాంచ పారంబితం అధ్యయనేన గచ్ఛంతీతి తథా అంతాత్వంతేత్యాదినా డప్రత్యయః - సహస్రదైః బహుప్రదైః సత్యేసత్యవచనే రత్యైనిరత్యైః మహాత్తభిః మహామతిభిః - కేవలైః ఋషిభిరపి - మహర్షికల్పైః - వసిష్ఠాదిమహర్షిశుల్కైః - ఈషదసమాప్తా కల్పప్రత్యయః - ద్విజోత్తమై రావృతాం తామావాసయామానేత్యనుషజ్యతే - అత్రవంశసృష్టేప్రథమచరణే జగణాభావేనోపజాతివృత్తమితిబోధ్యం. ఆచార్యః ప్రాహుః - 'తమేతం వేదాను వచనేన - బ్రాహ్మణానివిదిషంతి యజ్ఞేనదానేన తపసా నాశకేనే'తి శ్రుతిరనేనోపబృంహ్యతే - ద్విజోత్తమైః అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయితేత్సుక్తరీత్యా కృతోపనయనైః - వేదషడంగపారగైః అధీత సాంగసశిరస్కవేదైః - అగ్నిమద్భిః అనుష్ఠితయజ్ఞైః - సహస్రదైః యథాశక్తి బ్రాహ్మణసాత్కృతద్రవ్యైః - మహాత్తభిః మహాయత్నైః కృతతపస్కైరిత్యర్థః - గుణవద్భిః - శమదమాద్యుపేతైః - 'శాంతోదాంతః ఉపరతస్తితిక్షుస్సమాహితోభూ త్వే'త్యుక్తశమదమాదిమద్భిః సత్వరతైః సత్వస్య సత్వమిత్యుక్తే బ్రహ్మణి భక్తిరూపాపన్నజ్ఞానవద్భిః - కేవలైః తస్తాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠానేదిత్సుక్తరీత్యా ౭నావిష్కృతస్వరూపైః - ఋషిభిః 'బాల్యం చపాండిత్యంచనిర్విద్యాధముని' రిత్సుక్తస్వరూపైః - మహర్షికల్పైః - యత్రఋషయః ప్రథమజాయే పురాణాదిత్సుక్తరీత్యాపూరితదృశైః - ఆవృతాంబవతరిష్యతిభగవాన్త్రేతినమాగమ్య సంసేవితాం - తామావాసయామాస - యద్వా - హేకేవల పరిశుద్ధచిత్త - విః - త్వమపి వాసాయ గచ్ఛేతికవి రాహ - తదుపగతేతివత్. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణి మంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్కంధః.

పూత విజనా' విత్యమరః - పరశ్చ ఆపరశ్చ పరాపరా తౌనవిద్యేతే యస్యసతథోక్తః తం వంశస్యై కాకితయా స్థితం పితృభ్రాతృ పుత్రాదిరహితమిత్యర్థః - శబ్దవేధ్యమేతేన ప్రచ్ఛన్నవేధన ముపలక్ష్యతే - ఆపరస్పరదర్శిన ఏవ విధ్యంతీత్యర్థః - వితతం విప్రకీర్ణం జనం - లఘుహస్తాః శీఘ్రవేదినః విశారదాః సమర్థాః. ౨౨. తామితి. అగ్నిమద్భిరాహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిరనసూయాదిగుణయుతైః. * తి. కేవలైర్ముఖ్యైః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యా యాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - పంచమస్కంధః.

తస్యాం పుర్యా మయో ధ్యాయాం వేదవి త్సర్వసంగ్రహః,
దీర్ఘదర్శి మహాతేజాః పౌరజానపదప్రియః.

౧

ఇత్వాకూణా మతిరథో యజ్వా ధర్మపరో వశీ,
మహర్షికల్పో రాజర్షి త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః.

౨

బలవాన్నిహతామిత్రో మిత్రవాన్విజితేంద్రియః,
ధనైశ్చ సంగ్రహైశ్చాన్యైశ్చ శ్శక్తవైశ్రవణోపమః.

౩

యథా మనుర్వహతేజాః లోకస్య పరిరక్షితా,
తథా దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్.

౪

తేన సత్యాభిసంధేన త్రివర్గ మనుతిష్ఠతా,
పాలితా సా పురీ శ్రేష్ఠా ఇంద్రేణేవామరావతీ.

౫

తస్మిన్ పురవరే హృష్టా ధర్మాత్మానో బహుశ్రుతాః,
నరాస్తుష్టా ధనైః సైన్యైః సైన్యైః రలుభా సత్యవాదినః.

౬

ఏవం భగవదవతారయోగ్యదేశో దర్శితః - అథ తద్యోగ్యం పురుషం దర్శయతి షష్ఠే-తస్యా మిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. దశరథః - తస్యాం వసన్ సన్ జగదపాలయత్ - సకీ దృశః - వేదం వేదార్థం వేత్తీతి వేదవిత్ - సంగ్రహాతి ధనప్రదానాదినా స్వీకరోతీతి సంగ్రహః - పచాద్యచ్ - సర్వేషాం శూరాణాం విదుషాం చ సంగ్రహస్సర్వసంగ్రహః - దీర్ఘదర్శి దీర్ఘం చిరకాల భావిషదార్థం ద్రష్టుం శీలమస్యాస్తీతి తథా-తాచ్ఛిశ్యేణినిః - మహాతేజాః మహాప్రతాపః - 'తేజః పరాక్రమే ప్రాణే వర్చస్యర్చిషి రేతసీ'తి రత్నమాలా. పురేభవాజనాః పౌరాః జనపదేభవాః జానపదాః తేప్రియా యస్యస తథా-ఇత్వాకూణాం మధ్యే అతిరథః బహుభిర్మహర్షైః రేకో యో ధ్యారథీ - యజ్వా విధి నేష్టవాన్ - ధర్మేషు - తటాకభిననారామప్రవర్తనాదిషు రతః - వశీస్వా ధీన సర్వజనః - 'త్రిష్వధీనే వశోవాంఛా ప్రభుత్వాధీనతాసునే'తి భాస్కరః. మహర్షికల్పః మహర్షి తుల్యః - రాజర్షిః రాజరూపఋషిః - త్రిషులోకేషు భూర్భువస్వర్లోకేషు - విశ్రుతః ప్రసిద్ధః - బలవాన్ చతురంగ సేనాయుక్తః - అతఏవ నిహతామిత్రః నిహతశాత్రవః - మిత్రవాన్ ప్రశస్త మిత్రయుక్తః - విజితేంద్రియః నిషిద్ధేషు శబ్దాదిష్వప్రవర్తితేంద్రియః - ధనైః పిరణ్యరత్నదివ్యాం బరాభరణాదిభిః - అన్యైః తదపేక్షయాన్యైః - సంగ్రహైః సంచయైః-నిధిభిరితి యావత్-శక్త వైశ్రవణోపమః యథాక్రమమింద్రకుబేరోపమః - యథామనుః వైవస్వతమనుః - లోకస్యపరిరక్షితా - తథా దశరథో రాజా తస్యాం వసన్ జగద్భూలోకం - అపాలయత్. ౪. ఏవం రాజగుణా ఉక్తాః లోకపాలనంచోక్తం - సంప్రతి పురపరిపాలనమాహ తేనేతి. సత్యే అభిసంధా అభిప్రా యో యస్యతేన - త్రివర్గం ధర్మార్థ కామాన్ - అనుతిష్ఠతా అనుసరతా - పాలితా-సత్యాదిపుర స్సరం త్రివర్గార్థం పాలితేత్యర్థః. ౫. పాలనఫలం దర్శయతి తస్మిన్నిత్యాదినా మానవేంద్రేణ ధీమ తేత్యంతేన. హృష్టాః వాససౌఖ్యేన ప్రీతాః ధర్మాత్మానః. బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం యేషాంతే బహుశ్రుతాః - సైన్యైః సైన్యైః పరధనానభిలాషిణ ఇత్యర్థః - వీప్రయా స్వవర్ణస్వాశ్రమో చితధనమాత్రపరిగ్రహ సూచ్యతే - అలుభాః దానే ప్రాప్తే లోభరహితాః - సత్యవాదినః సత్య

తస్యామితి. సర్వవిత్ సర్వజ్ఞః-సర్వసంగ్రహః సర్వాన్ సంగ్రహాతి వశీకరోతీతి తథా. ఇత్వా కూణామితి, వశీ నియతేంద్రియః. ౧.౪. తేనేతి. సత్యాభిసంధేన సత్యప్రతిజ్ఞేన. ౫-౬. నాల్పసన్నిచయ

నాల్పసన్నిచయః కశ్చిదాసీత్తస్మిన్ పురోత్తమే,
 కుటుంబీ యోహ్యసిద్ధార్థో గవాశ్వధనధాన్యవాన్. ౭
 కామీవానకదర్యోవా నృశంసః పురుషః క్వచిత్,
 ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నావిద్వాన్ న చ నాస్తికః. ౮
 సర్వే సరాశ్చ నార్యశ్చ ధర్మశీలాస్ససంయతాః,
 ఉదితా శీలవృత్తాభ్యాం మహర్షయశ్శవామలాః. ౯
 నాకుండలీ నామకుటీ నాప్రగ్వీ నాల్పభోగవాన్,
 నామృష్టో నానులిప్తాంగో నాసుగంధశ్చ విద్యతే. ౧౦
 నామృష్టభోజీ నాదాతా నాప్యనంగదనిష్కధృక్,
 నాహస్తాభరణోవాపి దృశ్యతే నాన్యనాత్మవాన్. ౧౧

వచనశీలాః ఆసన్నితిశేషః. ౬. నేతి. తస్మిన్పురోత్తమే పురశ్రేష్ఠే - అల్పసన్నిచయః అల్పకోశ
 వాన్ - అగవాశ్వధనధాన్యవాన్ అసిద్ధార్థః - ధనాదిభిరప్రాప్తధర్మార్థకామరూపపురుషార్థః -
 యః కుటుంబీ స కశ్చిన్నాసీత్ - 'మాతా పితా స్నుషాపుత్రై పుత్రీపత్న్యతిథిస్సన్న్యయం, దశసంఖ్యః
 కుటుంబీతి విష్ణునోక్తం ద్విజోత్తమ'. ౭. కామీతి. కామీ కామైకపరః పురుషః-అయోధ్యాయాం
 క్వచిత్కోణేసి ద్రష్టుం నశక్యం - శక్యమితి నిపాతః - శక్యమరవిందసురభిరితి 'కాశిదాసేనాపి
 ప్రయుక్తః. కదర్యోవా ద్రష్టుంనశక్యం- 'ఆత్మానం ధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్, లోభా
 ద్యః పితరౌభ్రాతృవా సకదర్య ఇతిస్తృతః'. నృశంసః క్రూరోపి నద్రష్టుంశక్యం - 'నృశంసోఘా
 తుకః క్రూర' ఇత్యమరః. అవిద్వాన్ విద్యారహితః - పరలోకోనాస్తితి యోమన్యతే సనాస్తికః -
 అస్తినాస్తిదిష్టం మతిరితితక్. ౮. సర్వఇతి. అయోధ్యాయాం సర్వేసరాః సర్వానార్యశ్చ ధర్మశీల
 త్వాదివిశిష్టాభవంతి - సుసంయతాః సుష్టు నియతేంద్రియాః - శీలవృత్తాభ్యాం ఉదితాః ఉత్ప
 న్నాః - సహజశీలవృత్తా ఇత్యర్థః; శీలం సత్స్వభావః - వృత్తం ఆచారః - 'శీలంస్వభావే సద్వృ
 త్తే, వృత్తం పద్యేచరిత్రేచే' త్యుభయత్రాప్యమరః. అమలాః నిర్మలమనస్కాః. ౯. నేతి. అకుండలీ
 అయోధ్యాయాం నవిద్యతే - అల్పభోగవాన్ అల్పసుఖవాన్ - 'భోగస్సుఖే స్త్రాదిభృతా' విత్య
 మరః. నామృష్టః అనభ్యంగస్నానశుద్ధః - నానులిప్తాంగ ఇత్యత్ర సుప్సుపేతి సమాసః - చంద
 నాద్యననులిప్తాంగ ఇత్యర్థః - అత్రాపి నభినుషజ్యతే - సుగంధశబ్దేన కుంకుమ కస్తూర్యాదిక ము
 చ్యతే. ౧౦. నేతి. మృష్టంపూర్ణం - అన్నాభావప్రయుక్తాల్పభోజనవానయోధ్యాయాం నదృ
 శ్యతే - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - దాతా ప్రకరణాదన్నప్రదాతా-అంగదం బాహుభూషణం-
 నిష్కమురోభూషణం- 'సాష్టేశతే సువర్ణానాం హేముర్మిరో భూషణేఫలే, దీనారేపిచ నిష్క' ఇత్య
 మరః. తే ధరతీత్యంగదనిష్కధృక్ - ధృగిత్యేవపాఠః - హస్తాభరణం కటకాంగుళీయకాది -
 అనాత్మవాన్ అజితాంతకరణః. ౧౧. నేతి. ఆహితాగ్నిః అజస్తాగ్ని హోత్రీ - యజ్ఞాపిహి

ఇతి. స తాముత్కృష్టధనానానిచయః సన్నిచయః అల్పః సన్నిచయో యస్తాత్తథాసనాస్తి-అగవాశ్వ
 ధనధాన్యవానితిచ్ఛేదః. ౭. కామీతి. కామీకామైకపరః - కదర్యః-అతిలోభీ ఆత్మానంపుత్రాదీంశ్చ
 యోవంచయతినకదర్యః-శక్యమితి వస్తుసామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః. ౮-౯. నాకుండలీతి. అమృ
 ష్టః అనిర్మలశరీరః - నిష్కముర్తోభూషణం. ౧౦-౧౧. నేతి. అయజ్ఞానామయాగరహితః - ఆహి

నానాహితాగ్ని ర్నాయజ్వా నతుద్రోవా నతస్కరః,
 కశ్చిదాసీ దయోధ్యాయాం సచ నిర్వృత్తసంకరః. ౧౨
 స్వకర్తనిరతా నిత్యం బ్రాహ్మణా విజితేంద్రియాః,
 దానాధ్యయనశీలాశ్చ సంయతాశ్చ ప్రిగ్రహే. ౧౩
 ననాస్తికో నాన్యతకో నకశ్చి దబహుశ్రుతః,
 నాసూయకో నచాశక్తో నావిద్వాన్ విద్యతే తదా. ౧౪
 నాషడంగవిదత్రాసీ న్నావ్రతో నాసహస్రదః,
 నదీనఃక్షీప్తచిత్తోవా వ్యధితో వాపి కశ్చన. ౧౫
 కశ్చిన్న వా నారీవా నాశ్రీమాన్నాప్యరూపవాన్,
 ద్రష్టుంశక్యమయోధ్యాయాం నాపి రాజన్యభక్తిమాన్. ౧౬
 వర్ణేష్వగ్ర్యచతుర్థేషు దేవతాతిథిపూజకాః,
 కృతజ్ఞాశ్చ పదాన్యాశ్చ శూరావిక్రమసంయుతాః. ౧౭
 దీర్ఘాయుషో నరాస్సర్వే ధర్తం సత్యం చ సంశ్రితాః,

కశ్చిద్విచ్ఛిన్నాగ్నిర్భవతి - అయజ్వా సోమయాగరహితః - తుద్రః అల్పవిద్యైశ్వర్యవాన్ - తిర
 స్కారార్హ ఇతియావత్ - నిర్వృత్తః అనుష్ఠితః - సంకరః ఋతేత్రే బీజావాపాదిర్యేనసః. ౧౨.
 స్వకర్తేతి. అధ్యయనం జపరూపాధ్యయనం - సంయతాః సంకుచితాః. ౧౩. నేతి. అన్యతం అస
 త్యం కాయతి వక్తీ త్యన్యతకః కైశబ్ద ఇత్యస్తా దాత్వే ఆతోసుపసర్గేక ఇతి కప్రత్యయః. శ్రుతం శ్రవ
 ణం - భావేనిష్ఠా - బహుప్రకార శాస్త్ర శ్రవణరహిత ఇత్యర్థః - అసూయతీత్యసూయకః - కండ్వా
 దిభ్యోయగితి యకి ధాతుసంజ్ఞాయాం వుఞ్ - అశక్తః ఐహికాముష్మికార్థసాధనాశక్తః - తదాదశ
 రథ రాజ్యపరిపాలనకాలే - అనేనాయం క్లోకో జానపదవిషయ ఇతి గమ్యతే - తేనాత్ర నపాన
 రుక్త్యాశంకా. ౧౪. నేతి. షడంగాని శిక్షా కల్పావ్యాకరణం నిరుక్తిశ్చందోవిచిత్తిర్జ్యోతిషా మయ
 నంచ - అవ్రతః చాంద్రాయణాదివ్రతరహితః - అసహస్రదః అబహుప్రదః - దానాధ్యయనే త్యత్ర
 విద్యాదానముక్తం - అత్ర హిరణ్యాదిదానం - క్షీప్తచిత్తః వ్యాకులమనస్కః - వ్యధితః వ్యాధ్యాది
 నాపీడితః. ౧౫. కశ్చిదితి. అశ్రీమాన్ కాంతిరహితః - అరూపవాన్ సౌందర్యరహితః - నారీపక్షే
 అశ్రీమతీ అరూపవతీ అభక్తిమతీ చేత్యూహ్యం - రాజని దశరథే - అభక్తిమాన్ భక్తిరహితః -
 భక్తిః అధికమాన్యపిషయస్నేహః. ౧౬. వర్ణేష్వితి. అగ్రేభవోఽగ్ర్యః - అగ్రాద్యత్ బ్రాహ్మ
 ణః సచతుర్థో యేషాం తేషు వర్ణేషు వర్తమానా నరాః దేవతాతిథి పూజకాః - శూద్రాణాం దేవతా
 పూజా తాంత్రికమంత్రేణ - అతిథిపూజనం హిరణ్యాదిదానేన - కృతజ్ఞా ఉపకారజ్ఞాః - పదాన్యా - దాన
 శౌండాః 'పదాన్యోదానశౌండస్సన్య' ఇతివిశ్వః. శూరాః బ్రాహ్మణేష్వధ్యయనశూరత్వం - విక్రమసం
 యుతాః పరాక్రమసంయుతాః - బ్రాహ్మణానాం పరాక్రమో వాదకథాసు - ఆసన్నితిశేషః. ౧౭. దీర్ఘే
 తి. తస్మిన్ పురోత్తమే - సర్వేనరాః ధర్తం సత్యంచ సంశ్రితాః - అతపివహేతోః దీర్ఘాయుషః స్త్రీభిః
 తాగ్నిః - కేవలాగ్నౌ ధానవాన్ - నిర్వృత్తః సంకరః వర్ణసంకరోయస్య. ౧౨. పరిగ్రహే స్వభార్యా
 యాం సంయతాః నియతాః. ౧౩. నేతి. అన్యతః అన్యతవాదీ. ౧౪. నేతి. క్షీప్తచిత్తః విక్షిప్తచిత్తః. ౧౫.
 ౧౬. ప్రథమం రాజానం స్తుత్వానంతరం బ్రాహ్మణప్రశంసాకృతేదానీం త్రియోదయ స్త్రయోపధాః

సహితాః పుత్రపౌత్రైశ్చ నిత్యం స్త్రీభిః పురోత్తమే. ౧౮
 ఉత్రం బ్రహ్మముఖంచాసీద్వైశ్యాః ఉత్రమనువ్రతాః,
 శూద్రాస్స్వధర్మనిరతా స్త్రీవర్ణా నుపచారిణః. ౧౯
 సా తేనేత్వాకునాథేన పురీ సుపరిరక్షితా,
 యథా పురస్తా న్ననునా మానవేంద్రేణ ధీమతా. ౨౦
 యోధానా మగ్నికల్పానాం పేశలానాం సువర్చసాం,
 సంపూర్ణా కృతవిద్యానాం గుహా కేసరిణా వివ. ౨౧
 కాంభోజవిషయేజాతై ర్బాహ్నికైశ్చ హయోత్తమైః,
 వనాయుజై ర్నదీజైశ్చ పూర్ణాహరిహయోత్తమైః. ౨౨
 వింధ్యపర్వతజై ర్మతైః పూర్ణాహ్లామవతై రపి,
 మదాన్వితై రతిబలై ర్భాతంగైః పర్వతోపమైః. ౨౩
 విరావతకులీనైశ్చ మహాపద్మకులై స్తథా,

పుత్రపౌత్రైశ్చ సంయుతా ఆసత్. ౧౮. ఉత్రమితి. ఉత్రం ఉత్తమితి - బ్రహ్మముఖం బ్రహ్మణ
 ప్రధానం ఆసీత్ - తదాజ్ఞానువర్తితయావత్ - 'ముఖం నిస్సరణే వక్ష్యే ద్వాద్యుపాయప్రధానయో'
 రితిమాధవః. వైశ్యాః ఉత్రమనువ్రతాః ఉత్రస్యానువర్తినః - శూద్రాస్త్రీ వర్ణా నుపచారిణః త్ర
 యాణాం వర్ణానా ముపచార శీలాస్సంత స్వధర్మనిరతా ఆసత్, ౧౯. ఏతత్సర్వం దశరథపాలన
 కృతమిత్యాహ సేతి. ౨౦. యోధానామితి. అగ్నికల్పానాం శౌర్యాతిశయా దగ్నితుల్యానాం - పేశ
 లానాం అకుటిలానాం - అమర్షిణాం పరాభిధవాసహిష్ణూనాం - కృతవిద్యానాం శిక్షితశస్త్రాది
 విద్యానాం - యోధానాం భటానాం - పూరణగుణేత్యాదినా వక్షీ - సాపురీ యోధై స్సంపూర్ణా
 గుహా కేసరిభి స్సింహైరివ - తథా దుర్ధర్షా భూదిత్యర్థః. ౨౧. ఏనం చతురంగసంపత్తిషు పదాతిసం
 పత్తి ముక్త్యా తురంగసంపత్తి మాహ కాంభోజేతి. కాంభోజవిషయే కాంభోజాభ్యాదేశే - జాతైః
 బాహ్నికైః బాహ్నికదేశభవైః - తత్రభవ ఇత్యుచ్ఛే - వనాయుజైః వనాయుదేశజాతైః నదీజైః సింధు
 దేశోద్భవైః - హరేః ఇంద్రస్య హయో హరిహయః ఉచ్చైశ్చవాః - తద్వదుత్తమైః - అశ్వ
 శ్రేష్ఠై స్సాపూర్ణాభవత్. ౨౨. గజసంపత్తిమాహ - వింధ్యేత్యాదినా. శ్లోకద్వయమేకాన్వయం.
 మతై ర్వింధ్యపర్వతజై ర్భాతంగైః - హైమవతైః హిమవతిజాతైః - తత్రజాతఇతి శైషికోచ్ఛే - మ
 దాన్వితైః అతిబలై ర్భాతంగైరపి పర్వతోపమైః - విరావతకులీనైః - విరావతకులౌద్భవైః - కులా
 త్థః - ద్వివైశ్చ - మహాపద్మః పుండరీకాభ్యో దిగ్గజః - తస్య కులం యేషాం తైర్ద్వివైశ్చ - అంజనాత్
 పరుణదిగ్గజా న్నిషున్నై ర్ద్వివైరపి - వామనాత్ యమదిగ్గజా న్నిషున్నై ర్ద్వివైరపి - సాపూర్ణా
 సీత్. ౨౪. భద్రైరిత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. భద్రామంద్రామృగాశ్చేతి గజజాతి

ప్రశస్యంతే. 'వర్ణేష్వగ్ర్యచతుర్థే'ష్విత్వా దిభిస్త్రీభిః శ్లోకైః. అగ్ర్యబ్రహ్మణా శ్చతుర్థాయేషాం వర్ణా
 నాంతే అగ్ర్యచతుర్థాః. ౧౭. ౧౮. ఉత్రమితి. ఉత్రం బ్రహ్మముఖం బ్రహ్మణానువర్తిత్యర్థః - వైశ్యాః
 ఉత్రమనువ్రతాః ఉత్రస్యానుసారిణః - త్రీ వర్ణా త్రయణాం వర్ణానాముపచారిణో - భవన్నితిశేషః
 ౧౯. ౨౦. యోధానామితి. యోధైః పూర్ణేత్యర్థః - పేశలానాం కుశలానాం కృతవిద్యానా మభ్యస్తవిద్యా
 నాం, ౨౧. కాంభోజేతి. వనాయుజైః వనాయదేశజాతైర్న రిహయోత్తమైః హరిహయః ఉచ్చైశ్చ

అంజనాదపి నిష్పన్నైర్వామనాదపి చ ద్వివైః.

౨౪

భద్రైర్మంద్రైర్మృగైశ్చైవ భద్రమంద్రమృగైస్తథా,

భద్రమంద్రైర్భద్రమృగైర్మృగమంద్రైశ్చసాపురీ,

నిత్యమత్యైస్సదా పూర్ణానాగైరచలసన్నిభైః,

౨౫౪

సాయోజనేచ ద్వే భూయస్తత్యనామా ప్రకాశతే.

యస్యాం దశరథోరాజా వసన్ జగదపాలయత్,

౨౬౪

తాం పురీం సమహితేజా రాజా దశరథోమహాన్.

త్రయం-‘భద్రో మంద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజా’ ఇతి హలాయుధః. భద్రమంద్రో భద్రమృగోమృగమంద్రశ్చేతి త్రిప్రకృతికా సంకీర్ణజాతయ స్త్రివిధాగజా-భద్రమంద్రమృగాస్త్రప్రకృతీ కాసంకీర్ణాగజాః - తల్లక్షణము క్తం వైజయంత్యాం - ‘అంగ ప్రత్యంగభద్రత్వం సంక్షిప్తం భద్రలక్షణం. పృథుత్వం శ్లథతాస్థౌల్యం సంక్షిప్తం మంద్రలక్షణం. తను ప్రత్యంగ దీర్ఘశ్చ ప్రాయోమృగ గుణోమతః, భద్రమంద్రో భద్రమృగో భద్రమంద్ర మృగోపిచ. మృగమంద్రాదయోప్యేవ మితి సంకరజాతయ’ ఇతి. ఏవం భూతై ర్నిత్యమత్యై రచలసన్నిభై ర్నాగైస్సదా పూర్ణాభవత్. ౨౫౪.

అతిరథమహారథాదిశబ్దైః రథసంపత్తిరపి సూచితా - ఏవం చతురంగబలసంపత్త్యా న నగరమా

త్రమప్రభృష్యం - కింతవ్యభితోద్వే యోజనేదుర్గమేషత్యాహ - సేతి. సా నగరీ భూయః నగరాద్భ

హిరపి. - ద్వే యోజనే ద్వయోర్యోజనయోః - అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - సత్యనామాయథా

ర్థనామా ఆయోధ్యానామా - డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - ఆత్ర హేతు మాహ -

యస్యామితి - యోజనత్రయవిస్తారవత్వాం తస్యాం మధ్యే యోజనద్వయ మత్యంతం యోద్ధమశ

క్యేత్యర్థ ఇత్యుపాహుః. ౨౬౪. * పాలనంచాష్టాదనపూర్వక మిత్యతిశయేనాహ తామితి. ౨౭౪.

సర్గోక్త మర్థం సంక్షేపేణ సర్గాంతే పునర్దర్శయతి తామితి. ఆర్గళంనామ కవాటనిశ్చలత్వాయ

శ్రవణే తద్వ దుత్తమైః - నదీజైః సింధునదీసముద్భవైః. ౨౭. ౨౮. వింధ్యహిమవదాదిజాతానాం

గజానాం సంకీర్ణానాం చ సంపత్తిమాహ. భద్రైరితి. భద్రాదయో గజవిశేషాః - యథాహహలాయు

ధః-‘భద్రోమంద్రోమృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజాః’ఇతి భద్రమంద్రమృగః త్రిప్రకృతికః సంకీర్ణో

గజః. తథాభద్రమంద్రోభద్రమృగోమృగమంద్రశ్చ. మునిభావ ప్రకాశికా భద్రైరిత్యాది సార్థశ్లోకః.

‘భద్రోమంద్రోమృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజాః’-తల్లక్షణం-‘పంచోన్నతం సప్తమృగస్య దైర్ఘ్య

మష్టాచహస్తాః పరిణాహమానం, ఏకద్వివృద్ధామథ మంద్రభద్రై సంకీర్ణ నాగోఽనియతప్రమాణః.’

అత్ర పూర్వార్థే మృగాఖ్యస్య గజస్య లక్షణముక్తం - మృగాఖ్యగజప్రమాణాత్-ఏకహస్తమాత్ర

వృద్ధౌ మంద్రాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే - మంద్రాఖ్యగజాత్ ద్విహస్తవృద్ధౌ భద్రాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే -

భద్రాఖ్యగజాత్ త్రిహస్తవృద్ధౌ భద్రమంద్రమృగాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే. భద్రమంద్రైః భద్రాఖ్యగజ

స్య ఔన్నత్యదైర్ఘ్యపరిణాహాది ప్రమాణైర్మంద్రాఖ్యగజస్య ఔన్నత్యదైర్ఘ్యపరిణాహాది ప్రమా

ణైశ్చ యుక్తాగజాః భద్రమంద్రాః - తైః భద్రమృగైః భద్రాఖ్యమృగాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణ

యుక్తాగజాః భద్రమంద్రాః - తైః - భద్రమృగైః భద్రాఖ్య మృగాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయు

క్తాభద్రమృగాః-తైః-మృగమంద్రైః మృగాఖ్యమంద్రాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాగజాః మృగ

మంద్రాః - తైః - సంకీర్ణనాగాః ఇతరగజాః అనియతప్రమాణాః. ౨౮౪. సాయోజనేతి. సా

పురీ అంతర్ద్వయో ర్యోజనయో ర్భూయస్తత్యనామా అతిశయేన యోద్ధ మశక్యేత్యన్వర్థ నామే

శశాస శమితామిత్రో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః, ౨౭౪
తాంసత్యనామాందృఢతోరణార్థశాంగృహైర్విచిత్రైరుపశోభితాంశివాం,
పురీమయోధ్యాం నృసహస్రసంకులాం శశాస వై శక్రసమోమహీపతిః.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షష్ఠస్కర్ధః.

తస్యామాత్యాగుణై రాసన్నిక్షాకోస్తు మహాత్మనః,
మంత్రజ్ఞాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ నిత్యం ప్రియహితే రతాః. ౧
అష్టౌ బభూవుర్వీరస్య తస్యామాత్యా యశస్వినః,
శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజకృత్యేషు నిత్యశః. ౨
ధృష్టిర్జయంతో విజయ స్పిధార్థో హ్యర్థసాధకః,
అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్రశ్చాప్తమోఽభవత్. 3

తిర్యక్ష్ణి బద్ధోదారువిశేషః - 'తద్విష్కంభేర్గళం' నేత్యమరః. శినాం మంగళవతీం-వంశసోపజా
తివృత్తం. ౨౭౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే -
బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్కర్ధః.

అథ ఉక్తగుణసంపన్నస్య దశరథస్య ధర్మానుష్ఠానసహాయసాధిష్ఠనచివసంపత్తిం దర్శయతి
తస్యేతి. మహాత్మనః మహామతేః తస్య - ఇక్ష్వాకోః దశరథస్య - తద్వంశజత్వా తచ్ఛబ్దః - మం
త్రజ్ఞాః కార్యవిచారజ్ఞాః-ఇంగితం పరాభిప్రాయః తం ముఖవికాస సంకోచ వ్యంగ్యవచనాదిభిర్జ్ఞా
నంతీతీంగితజ్ఞాః - అమాత్యాః రాజ్యస్పర్వరాజ్యవ్యాపారేషు సహ భవంతీత్యమాత్యాః - అవ్యయా
త్యవ్ - గుణైః వక్ష్యమాణమంత్రగుణైః - ఉపేతా ఆసత్. ౧. 'మంత్రీణస్సప్తవా
ప్తౌవా ప్రకుర్వీత పరీక్షితా' నితి మనూక్తరీత్యాహ అష్టావితి. శుచయః సర్వాత్తనా స్వామి
దోహచింతారహితాః-నిత్యశః - రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు - అనురక్తాః తత్పరాః - అష్టావ
మాత్యాబభూవుః. ౨. తేషాంనామాని దర్శయతి ధృష్టిరితి. ధృష్టిః ప్రథమోఽభవత్-జయంతో ద్వి
తీయోఽభవత్ - ఇతిక్రమేణ యోజయిత్వా సుమంత్రోష్టమోఽభవదితి యోజ్యం. 3. ఋత్విజా

త్యర్థః. ౨౭౪. తామితి. దృఢతోరణార్థశాం - అర్థశంనామ - కవాటావప్తంభకతిర్యక్స్థాపితో
దారువిశేషః. ౨౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థనిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం -
బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - షష్ఠస్కర్ధః.

తస్యామాత్యా ఇతి. గుణైః ప్రజ్ఞాదిభిః-మంత్రజ్ఞా రాజకార్యవిచారాత్మకం మంత్రం జానం
తీతితథా - ప్రియస్య రాజ్ఞః హితే రతాః-ఇంగితజ్ఞాః ముఖవికాసాదిలింగైః పరాభిప్రాయవేదినః.
* తి. అథతస్య మంత్రీసంపదుచ్యతే-తస్యేతి. గుణైః అమాత్యాపేక్షితైర్గుణైరుక్తాః. ౧. అష్టావితి.
'శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజ్యకార్యేషు నిత్యశః' ఇత్యనేన స్వప్రయోజనం విహాయస్వామికార్యనిరతత్వ
ముచ్యతే. తి. * నిత్యశః ఆత్మప్రయోజనసమయేపి - రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు అనురక్తాః.
౨- 3. ఋత్విజావితి. ప్రధానఋత్విజోర్వసిష్ఠవామదేవయోరపి మంత్రీమధ్యేపాతాత్ - మం
త్ర పర్యాలోచనాయామ వ్యంతర్భావో ద్యోత్యతే. * తి. అపరే ఉక్తాప్తప్రధానమంత్రీవ్యతిరి
క్తాఇత్యేకే - వస్తుతస్తథాపరే ఇత్యస్య ఋత్విజ ఇత్యర్థః-మంత్రీణశ్చేత్యత్ర వసిష్ఠాద్యా ఇతి శేషః-
అమాత్యాదేశాది కార్యనిర్వాహకాః - మంత్రీణోవ్యవహార ద్రష్టార ఇతిభేదః-పరానేవాహ 'సుయ

ఋత్విజౌ ద్వావభిమతౌ తస్యా స్తావృషిసత్తమా,
 వసిష్ఠో వామదేవశ్చ మంత్రిణశ్చ తథాపరే. ౪
 విద్యావినీతా హ్రీమంతః కుశలా నియతేంద్రియాః,
 శ్రీమంతశ్చ మహాత్మాన శ్శాస్త్రజ్ఞా దృఢవిక్రమాః. ౫
 కీర్తిమంతః ప్రణిహితా యథావచనకారిణః,
 తేజః క్షమా యశఃప్రాప్తాః స్థితపూర్వాభిభాషిణః. ౬
 క్రోధా త్కామార్థహేతో ర్వా నబ్రూయు రన్వతంవచః,
 తేషా మివిదితం కించి త్వేషు నాస్తి పరేషువా. ౭
 క్రియమాణం కృతం వాపి చారేణాపి చికిర్షితం, ౮

వితి. వసిష్ఠోవామదేవశ్చ ద్వావృషి సత్తమా ఋత్విజౌ పురోహితౌ - అభిమతౌ - ప్రధానౌ -
 ఆస్తాంతథా అభిమతాః-అపరేమంత్రిణః ఋత్విజః జాబాల ప్రభృతయశ్చాసన్. ౪. అథ మంత్రి
 గుణాన్ ప్రపంచయతి సర్గ శేషేణ - విద్యేతి. విద్యాను ఆస్వీక్షకీప్రభృతిషు వినీతాశ్చిక్షితాః -
 హ్రీమంతః అకృత్యకరణేషు లజ్జావంతః - కుశలాః నీతౌ సమర్థాః - నియతేంద్రియాః అవిహిత
 విషయేభ్యో నివృత్తాః - శ్రీమంతః లక్ష్మీసమృద్ధాః - మహాత్మానః మహాబుద్ధయః - శాస్త్రజ్ఞాః
 నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - దృఢవిక్రమాః అప్రతిహతపరాక్రమాః. కీర్తిమంత ఇతి. ప్రణిహితాః రాజ్యకృ
 త్వేష్వప్రమత్తాః - యథావచనకారిణః యథోక్తవంతస్తథైవ కుర్వంతి-నతుమనస్వన్య ద్వచస్వన్యత్
 కర్తవ్యమ్యదితి న్యాయత ఇతి భావః - తేజః క్షమా యశాంసిప్రాప్తాః - ద్వితీయాశ్రితే
 త్యాదినాసమాసః-అత్ర యశః ప్రతాపక్షమాజన్యా ప్రధా-కీర్తిమంత ఇత్యత్ర కీర్తిస్తు మంత్రజ్ఞతా
 కృతా ప్రధా - స్థితపూర్వాభి భాషిణ ఇత్యనేన నిర్దత్తసర్వముచ్యతే - ఆసన్తంత్రిణ ఇతి శ్లోక
 ద్వయశేషః. ౬. క్రోధాదిత్యర్థమేకంవాక్యం. క్రోధాద్వాకామహేతోరర్థ హేతోర్వా - అన్వతం
 అసత్యం - పచోనబ్రూయుః. ౭. తేషామితి. తేషాం మంత్రిణాం - స్వేషు స్వరాష్ట్రీయ వృత్తాం
 తేషు పరేషు పరరాష్ట్రీయవృత్తాంతేషుచ కృతం - క్రియమాణం - చికిర్షితం కర్తుమిష్టం - కరిష్య
 మాణమితియావత్ - యత్కించదపివావృత్తం - చారేణ చారముఖేన అవిదితంనాస్తి - సర్వోపి
 స్వరాష్ట్ర పరరాష్ట్ర వృత్తాంతభేదనైర్జ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౮. కుశలా ఇతి వ్యవహారేషు నిశ్చి

జ్ఞోవ్యథజాబాలః కాశ్యపోస్యథగౌతమః, మార్కండేయస్తు దీర్ఘాయుస్తథా కాత్యాయనోమునిః,
 ఏతైర్భ్రహ్మర్షిభిర్నిత్యమృత్విజస్తస్య పౌర్వకా' ఇతి. సుయజ్ఞః ఋషివిశేషః - 'ఏతైర్భ్రహ్మర్షిభి
 ర్నిత్యం సహితాస్తస్యఋత్విజ' ఇత్యనేన సర్వథా కర్తవ్యమ్యదితి దర్శితం. పౌర్వకాః పరంపరాగ
 తా ఇత్యమాత్యర్థ్విజాం విశేషణం. * ౪. విద్యేతి. విద్యావినీతాః విద్యయావినీతాః - శస్త్రజ్ఞాః
 శస్త్ర ప్రయోగప్రతిపాదక ధనుర్వేద విద ఇత్యర్థః - దృఢవిక్రమాః శాస్త్రప్రయోగాదినా దృఢ
 పరాభిభవసామర్థ్యవంతః. ప్రణిహితాః సర్వేష్వపి కార్యేషు సావధానాః. * ౫. విద్యయాసహ
 వినీతాః విద్యావినయో భయ సంపన్నా ఇత్యర్థః - యథాయోగం వక్ష్యమాణాని విశేషణాని ఆ
 మాత్యేషు మంత్రిషు చ యోజనీయాని - శస్త్రజ్ఞాః శస్త్ర ప్రతిపాదకధనుర్వేదవిదః. * ౬. క్రో
 ధాదితి. కామార్థహేతోః కామహేతో రర్థ హేతోరితిహేతుశబ్దః ప్రత్యేకం సంబధ్యతే. ౭. తేషామితి,
 చారేణ హేతునా అవిదితం కించిన్నాస్తి సంబంధః - స్వేషు నాస్తిపరేషువా స్వకీయే
 షు శత్రుషువా దూతముఖేన సర్వం జానంతీత్యర్థః. ౮. కుశలా ఇతి. సాహృదేషు మిత్రభా

కుశలా వ్యవహారేషు సౌహృదేషు పరీక్షితాః.

ప్రాప్తకాలం తు తే దండం ధారయేయు స్సుతేష్వపి,
కోశసంగ్రహణే యుక్తా బలస్య చ పరిగ్రహే.

౮౪

అహితం చాపి పురుషం న విహింస్యరదూషకం,
వీరాశ్చ నియతోత్సాహః రాజశాస్త్ర మనుష్ఠితాః.

౯౪

శుచీనాం రక్షితారశ్చ నిత్యం విషయవాసినాం,

౧౦౪

బ్రహ్మక్షత్రమహింసంత స్తే కోశం సమపూరయన్.

సుతీక్షణదండా స్సంప్రేక్ష్య పురుషస్య బలాబలం,

౧౧౪

శుచీనా మేకబుద్ధీనాం సర్వేషాం సంప్రజానతాం.

నాసీ త్పురే వారాష్ట్రే వామృషావాదీ నరః క్వచిత్,

౧౨౪

తార్థప్రతిపాదనేషు - కుశలాః సమర్థాః - సౌహృదేషు విషయేషు పరీక్షితాః - తేమంత్రీణః -
సుతేష్వపి - ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తసాపరాధత్వలక్షణకాలం - దండం ధారయేయుః ప్రవర్తయే
యుః. ౮౪. కోశసంగ్రహణ ఇతి. కోశస్య అర్థనిచయస్య - సంగ్రహణే సంపాదనే - బలస్య చతు
ర్విధసైన్యస్య - పరిగ్రహే అర్థప్రదానేన సంరక్షణే చ యుక్తా అవహితా స్సంతః - అహితం శత్రు
మపి - అదూషకం అనపరాధినం న విహింస్యః నపీడయేయుః - శకిలిజ్ఞః. ౯౪. వీరాఇతి. వీరాః
శత్రునివారణక్షమాః - నియతోత్సాహః శత్రుజయే నియోత్సాహః - రాజశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం - అను
ష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - అత ఏవ విషయవాసినాం స్వరాజ్యవాసినాం - శుచీనాం సాధూనాం -
నిత్యం రక్షితారః - అశుచీనాంతు నిహంతార ఇతి చ సిద్ధం - తే ఆసన్నిత్యనుషజ్యతే. ౧౦౪.
బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మక్షత్రం బ్రహ్మణా త్త్రియాంశ్చ - అహింసంతః వినాపరాధం తత్స్వ
మనవహారంతః - సత్యవ్యవహారే - పురుషస్య అపరాధినః బలాబలం అపరాధతారతమ్యం వా-సం
ప్రేక్ష్య అపరాధగురుత్వే సుతీక్షణదండాః - అశక్తత్వే మృదుదండాశ్చ కోశం సమపూ
రయన్. ౧౧౪. అథ మంత్రగుణసంపత్తిఫలం దర్శయతి శుచీనా మిత్యాది శ్లోకద్వయేన. శుచీనా
మితి. శుచీనాం ఏకరూపకరణత్రయవతాం - ఏకబుద్ధీనాం ఏకకంతానాం - సర్వేషాం మంత్రీణాం-
సంప్రజానతాం రాజ్యతంత్రం విచారయతాం - భావలక్షణసప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - షష్ఠీచానాదర ఇత్య
త్రయోగవిభాగేన - సర్వేషుమంత్రీషు రాజ్యతంత్రం విచారయన్స్విత్యర్థః - పురేవారాష్ట్రేనా -
క్వచిత్కోణేపి మృషావాదీ అసత్యవాదీ నరోనాసీత్. ౧౨౪. కశ్చిదితి. కించ తత్ర పురరాష్ట్రేషు

వేషు-ప్రాప్తకాలం అవసరప్రాప్తం దండం. * తి. ప్రాప్తః సాపరాధత్వ లక్షణః కాలో యస్య
తం - ధారయేయుః కుర్యురిత్యర్థః. ౮౪. కోశేతి. కోశసంగ్రహణే అర్థసంపాదనే. అహితమితి.
అహితమప్యదూషకం అనపరాధినం నవిహింస్యః శత్రుమప్యనపరాధినం న దండయంతీత్యర్థః. ౯౪.
వీరాశ్చేతి. రాజశాస్త్రమనుష్ఠితాః నీతిశాస్త్రానుసారిణః. ౧౦౪. బ్రహ్మేతి. అభిపూరయ
న్నితి ఆడభావ ఆర్థః - పురుషస్య బలాబలం సంప్రేక్ష్య - సుతీక్షణదండాః - దేశకాలవయ
శ్చక్షీ సుంచింత్యా ద్దండకర్తణీతి వచనాత్. ౧౧౪. శుచీనా మిత్యాదౌ భావలక్షణే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-
ఏకబుద్ధీనా మైక మత్యవతాం - సర్వేషు మాత్రే ష్టకమత్య ముపాగతేషు సత్సు - పురేరాష్ట్రేవా
మృషావాదీ నరో నాస్తీతి యోజనా. ౧౨౪. కశ్చిదితి * ప్రశాంతం నిర్బాధం. ౧౩౪. అమాత్యా

కశ్చిన్నదుష్టస్తత్రాసీ త్వరదారరతో నరః.

ప్రశాంతం సర్వమేవాసీ ద్రాష్ట్రం పురవరం చ తత్,
సువాససస్సువేమాశ్చ తేచ సర్వే సుశీలినః.

౧౩౪

హితార్థం చ నరేంద్రస్య జాగ్రతో నయచక్షుషా,
గురౌ గుణగృహీతాశ్చ ప్రఖ్యాతాశ్చ పరాక్రమే.

౧౪౪

విదేశేష్వపి విజ్ఞాతా స్సర్వతో బుద్ధినిశ్చయాత్,

౧౫౪

సంధివిగ్రహతత్వజ్ఞాః ప్రకృత్యా సంపదాన్వితాః

మంత్రసంవరణేశక్తా శ్శక్త్యా సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు,

౧౬౪

నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞా స్సతతం ప్రియవాదినః.

౧౭

ఈదృశైస్తైరమాత్రైస్తు రాజా దశరథోఽనఘః,

కశ్చిన్నరః - దుష్టః కుటిలః - పరదారరతశ్చనాసీత్ - ప్రత్యుతయ ద్రాష్ట్రం పురవరంచ తత్సర్వం
ప్రశాంత మేవాసీత్ - నగరజనపదవాసిన స్సర్వేష్యన్యాయా ధర్మరహితా ఏవా సన్నిత్యర్థః. ౧౩౪
పునస్తా నివేశేషయతి సువాసస ఇత్యాది సార్థశోకత్రయేణ. సువాసస శ్శుభ్రవాససః - సువేషాః శోభ
నాలంకారాః - సుశీలినః సుసద్వృత్తాః - నరేంద్రస్యస్వామినః - హితార్థం - నయచక్షుషా జాగ్ర
తః జాగరూకాః - సర్వదా నీతిషు దత్తావధానా ఇత్యర్థః. ౧౪౪. గురావీతి. గురౌ గురుషు - జా
త్యేకవచనం - గుణగృహీతాః గృహీతగుణాః - గుణమాత్ర గ్రాహిణో దోషమవశ్యంత ఇత్యర్థః -
పరాక్రమే విషయే ప్రఖ్యాతాః - విదేశేషు దేశాంతరేష్వపి - సర్వతః సర్వత్రాతీతానాగత విష
యేషు - బుద్ధినిశ్చయాత్ - నిశ్చయరూప బుద్ధిరేతోః - విజ్ఞాతాః విఖ్యాతాః. ౧౫౪. సంధివిగ్రహ
తత్వజ్ఞా ఇతి. సంధిః సామంతై స్సమాధానం - విగ్రహః తైః కలహః - తయో స్తత్త్వం దేశకాలా
ద్యుచితత్త్వం - తజ్ఞానంతీతి తథా - ఉక్తంచ మనునా - 'యదాత్వే వాల్మికీపీడా తదాసంధిం
సమాశ్రయేత్, ఆభ్యుచ్చయో యదాత్తానం తదామన్యేత విగ్రహ' మితి. ప్రకృత్యా స్వభావేన -
సంపదా విశ్వర్యేణ - అన్వితాః - సంపదభావే తచ్ఛాపలే నాన్యథాకుద్యురితి భావః - మంత్రః
రాష్ట్రకార్యచింతా - తస్య సంవరణే బహి రప్రకటనే శక్తాః - సంపత్కార్యమిదం - సూక్ష్మాసు
బుద్ధిషు సూక్ష్మార్థవిశేష విచారేషు శక్త్యాః అపరుషాః - సద్యః ప్రతిభావంత ఇత్యర్థః. ౧౬౪. నీతి
శాస్త్రవిశేషజ్ఞా ఇతి. నీత్యాశాసన విశేషజ్ఞాః - 'గ్రంథశాసనయోశ్శాస్త్ర' మితిభాస్కరః. సతతం - రా
జ్ఞః ప్రియవాదినః హితవచనన్వైప రాజ్ఞః ప్రియత్వాత్ - ఆసన్నితి పూరణీయం. ౧౭. ఈదృశై
రితి. ఈదృశైరుక్త గుణవిశిష్టైః - గుణోపేతైః ఉక్తగుణాతిరిక్త గుణోపేతైః - తైరమాత్రైః ఉపపన్నః -
అనఘః వ్యసనరహితః ఉక్తమనునా - 'దశకామ సముత్థాని తథాప్తా శ్శోధజానిచ, వ్యసనాని దురం

నేవ విశినష్టి. సువాసస ఇతి. ౧౪౪. గుణేతి. గుణాగుణగృహీతాః - గృహీత గుణదోషాః - ఆయం
గుణవానయం దోషవానితి జ్ఞానవంతః. *తి. గురోః సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ - గురుణాస్వస్వాచార్యే
ణ రాజ్ఞాచ - ఆర్మ ఆద్యజంత గుణశబ్దేన గుణవత్తయా గృహీతా ఇత్యర్థః - తేన గుర్వనుగ్రహప్రా
ప్తసర్వైశ్వర్యవత్త్వంచ సూచితం, ౧౫౪. సంధీతి. మంత్రసంవరణే మంత్రరక్షణే సూక్ష్మాసుబుద్ధిషు -
శక్తాః సూక్ష్మార్థవిషయేషు నిశ్చయేషు శక్తాః. ౧౭. * తి. ఈదృశైః ప్రాగుక్తరూపైః అమా
త్యైశ్చచాదృత్విజ్ఞంత్రిభిః. ౧౮. అవేక్షమాణఇతి. స్వేషు పరేషు చ వృత్తాంతమితిశేషః. విశ్రుత

ఉపపన్నో గుణోపేతై రన్వశా సద్వసుంధరామ్.

౧౮

అవేక్షమాణ శ్చారేణ ప్రజా ధర్మేణ రంజయన్,

ప్రజానాం పాలనం కుర్వన్నధర్మం పరివర్జయన్.

౧౯

విశ్రుత స్త్రిషు లోకేషు వదాన్య సత్వసంగరః,

సతత్ర పురుషవ్యాఘ్ర శ్శశాస పృథివీ మిమాం.

౨౦

నాధ్యగచ్ఛద్విశిష్టం వా తుల్యం వా శత్రుమాత్మనః,

మిత్రవా న్నతసామంతః ప్రతాపహతకంటకః.

౨౧

స శశాస జగద్రాజా దివం దేవపతి ర్యథా,

౨౧౫

తై ర్మంత్రిభి ర్మంత్రహితే నియుక్తై ర్వృతోఽనురక్తైః కుశలై స్సమర్థైః.

తాని ప్రయత్నేన వివర్ణయే' ఇతి. వ్యసనస్వరూపం చోక్తం - 'మృగయాక్షోదివా స్వాపః పరివాద స్త్రియోమదః, తౌర్యత్రికం వృధాట్యాచ కామజో దశకో గణః. పైశున్యం సాహసం దోహా ఈ ర్వా సూయార్థదూషణే, వాగ్దండనం చ పారుష్యం శ్రాధజోఽగణోష్ఠక' ఇతి. దశరథోరాజా-వసుంధరాం భూమిం - అన్వశాస దిలిలుజ్ - సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చేత్యజ్. ౧౮. అవేక్షమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మే కాన్వయం. చారేణ చక్షుస్సాసీయేన - అవేక్షమాణః స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతాన్ పశ్యన్ - జాత్యేకవచనమిదం - అనేకచార్తైశ్చైవత్వవచనాత్ - యథాహమనుః - 'వనేవనచ

రాః కార్యాశ్చ)మణాటవికాదయః, పరప్రవృత్తి జ్ఞానార్థం శీఘ్రశ్చర పరంపరా' ఇతి. ధర్మేణదం డ్య దండనాదినా - ప్రజాః రంజయన్ ఆహ్లాదయన్ - పాలనం అనిష్టనివృత్తి పూర్వకేష్ట ప్రాపణం - అధర్మం అదండ్య దండనాది - విశ్రుతః దాన విక్రమాదిభిః ప్రసిద్ధః - వదాన్యః దానశీలః - సత్వసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - 'సంగరోనా క్రియాకాలే ప్రతిజ్ఞా వివదోర్మృధీ'తి యాదవః. సః పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః - తత్ర అయోధ్యాయాం - వసన్నితశేషః. ౨౦. నాధ్యగచ్ఛదితి. విశిష్టం అధికం - తుల్యంవా - ఆత్మనశ్శత్రుం - నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతు మాహ. మిత్రవాన్నత సామంతః - పాదానతసమాన సీమాధిపతికః - ప్రతాపేన హతాః కంటకాః శత్రవోయస్యస తథా - 'వేణౌద్రుమాంగే రోమాంచే ట్సుద్ర శత్రౌచ కంటక' ఇతి యాదవః. సఇతి శేషః. ౨౧. ఉక్తమర్థం స దృష్టాంతమాహ స ఇతి. అర్థమేకం. ౨౧౫. సర్గార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి తైరితి మంత్రహితే మంత్రేహితేచ నియుక్తైః - కుశలైః బుద్ధికుశలైః - సమర్థైః కార్యకరణసమర్థైః - మంత్రిభిర్వృతః స్వపః - తేజోమయైః - స్వార్థే మయట్ - గోభిః కిరణైః యుక్తః ఉదితః అర్కః బాలసూర్య ఇవ

ఇతి. సత్వసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః. * తి. ప్రజాధర్మేణ యుక్తా యథాభవంతి తథాపురుషై రక్షయన్ సర్వత్ర హేతో శతా - అతోహేతో ర్విశ్రుతః - తత్ర అయోధ్యాయాం. ౨౦. నేతి నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్ - 'ప్రతాప హత కంటక' ఇతి పాఠే - ప్రతాపేన సమంతాన్నిహత కంటక ఇత్యర్థః. * తి. అధిగమః ప్రాప్తిః - సతాస్సామంతాయస్య - కంటకా శ్శత్రవశోఽపరాశ్చ. ౨౧౫. తైరితి. మంత్రహితే నివిష్టైః మంత్రేహితేచ నివిష్టైః - కుశలైః సూక్ష్మార్థదర్శననిపుణైస్సమర్థైస్తత్సా

సపార్థివో దీప్తిమవాప యుక్తస్తేజోమయై ర్గోభి రివోదితోఽర్కః, ౨౨౫

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తమస్కంధః.

తస్య త్వేవం ప్రభావస్య ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః,
 సుతార్థం తప్యమానస్య నాసీ ద్వంశకర స్సుతః. ౧
 చింతయానస్య తస్యైవం బుద్ధిరాసీ న్నహాత్మనః,
 సుతార్థం హయమేధేన కిమర్థం న యజామ్యహం. ౨
 సనిశ్చితాం మతిం కృత్వా యష్టస్య మితి బుద్ధిమాన్,
 మంత్రీభి స్సహ ధర్మాత్మా సర్వై రేవ కృతాత్మభి. ౩
 తతోఽబ్రవీదిదం రాజా సుమంత్రం మంత్రీస త్తమం,
 శీఘ్రమానయ మే సర్వాన్ గురూం స్తాన్ సపురోహితాన్. ౪
 తత స్సుమంత్ర స్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః,
 సమానయ త్స తాన్ సర్వాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్. ౫
 సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలి మథ కాశ్యపం,
 పురోహితం వసిష్ఠం చ యేచాన్యే ద్విజస త్తమాః. ౬

దీప్తిమవాప-త్రిష్టు బుప్జాతివృత్తం. ౨౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్కంధః.

ఏవం ధార్మికత్వేన దశరథస్య భగవదవతార యోగ్యత్వముక్త్యాధ తదుపయుక్త తదారాధనోప క్రమం దర్శయ త్యష్టమే-తస్యేతి. ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణ చింతా యుక్తేతి సూచయితుం రాజ్ఞోవిశేషణాని - తప్యమానస్య తపశ్చరతః - యద్వా - పుత్రోత్పాదనానుగుణదృష్ట సామగ్రీ సత్వేషి పుత్రాభావాత్ పరితప్యమానస్య. ౧. చింతయానస్యేతి. చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గ మాణస్య - ముగభావ ఆర్షః-ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - న యజామి నాయకీ. ౨. సఇత్యాదిశ్లోక ద్వయం. కృతాత్మభిః పర్యాప్తబుద్ధిభిః-క్షీ బేకృతం యుగేపిస్యాత్ ఫలపర్యాప్తయో రపీ'తిభాస్కరః. తాన్ ప్రసిద్ధాన్. ౪. తత ఇతి. త్వరితం తత్త్వణవ-త్వరిత విక్రమః త్వరితగమనః - సమస్తాన్ సంమిళితాన్ - సమానయత్-రాజగృహమితిశేషః. ౫. గురూనేవాహ సుయజ్ఞమితి. సమానయదితి.

ధన శక్తైః గోభిర్మయాఖై స్తేజోమయైః పరాభిభవసామర్థ్యప్రచురై ర్మంత్రవిశేషమేతత్. ౨౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాల కాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్కంధః.

తస్య త్వేవమితి. తప్యమానస్య పుత్రానుగుణ్యదృష్ట సామగ్రీ సద్భావేషి పుత్రాలాభాత్పరితప్య మానస్య. * తి. ఏవం సమగ్ర గుణస్యాప్యపుత్ర త్వేనాజిత పితౄలొకత్వాత్పుత్రార్థమశ్వమేధ ప్రస్తావః. తస్యేతి. తప్యమానస్య తపశ్చరతః. ౧. చింతయానస్యేతి. చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గ మాణస్య - నయజామి నయత్యే. తి. చింతయానస్య తపసాప్యసాధ్యపుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గ మాణస్య. ౨. సఇతి. నిశ్చితాం నిశ్చితార్థాం ౪. తత ఇతి. త్వరితవిక్రమః త్వరితగమనః - సర్వాన్ గురూన్ తాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాంశ్చ. ౫. ౬. తానితి. ధర్మార్థసహితం

తాఁ పూజయిత్వా ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్తదా, ఇదం ధర్మార్థ సహితం శ్లక్ష్యం వచన మబ్రవీత్.	2
మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖం, తదర్థం హయమేధేన యత్యోమితి మతిర్తమ.	౪
తదహం యష్టు మిచ్ఛామి శాస్త్రదృష్టేన కర్తృణా, కథం ప్రాప్స్యమ్యహం కామం బుద్ధి రత్ర విచార్యతాం.	౯
తత స్సాధ్వితీ తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్, వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్య ముఖాచ్ఛృతం	౧౦
ఉచుశ్చ పరమప్రీతా స్సర్వే దశరథం వచః, సంభారాస్సంభ్రీయంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం.	౧౦౪
సర్వథా ప్రాప్స్యసే పుత్రానభిప్రేతాంశ్చ పార్థివ, యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధి రియం పుత్రార్థ మాగతా.	౧౨
తతః ప్రీతోఽభవద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితం, అమాత్యాం శ్చాబ్రవీ ద్రాజా హర్షపర్యాకులేక్షణః.	౧౩

పూర్వేణాన్వయః. సుయజ్ఞాదీనాం గురుత్వ మార్తిజ్య కరణాత్. ౬. తానితి. అథ గుర్వాగమనా నంతరం శ్లక్ష్యం మధురం. ౭. మమేతి. లాలప్య మానస్య భృశం విలపతః - లాపే ర్యజంతాత్ శా సచ్. ౮. తదితి. తత్ పుత్రేచ్ఛత్వాత్ - యష్టుం దీక్షితుం-శాస్త్రదృష్టేన కర్తృణా విధినా ప్రకారేణేతి యావత్ - కర్తృణా క్రియాకలాపేనేతివా - కామం కామ్యమానం యజ్ఞం - కథం ప్రాప్స్యమి - విష్ణు భూయస్త్వాదితి భావః - అత్ర నిర్విఘ్నయాగకరణే బుద్ధిః ఉపాయః-విచార్య తాం. ౯. తతఃఇతి. ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః - పార్థివస్య ముఖాచ్ఛృతం సాక్షాద్రాజ్ఞోక్త మిత్యర్థః. ౧౦. ఉచురితి. అర్థమేకం దశరథం వచ ఉచుః - బ్రాహ్మణా శాసిత్యాదినా ద్వికర్తృత్వం. ౧౦౪. సంభారా ఇతి. తే ప్రసిద్ధాః - సంభారాః యజ్ఞోపకరణాని యూపపాత్రాదీని - సంభ్రీయంతాం సంపాద్యంతాం - తురగః అశ్వమేధీ యోశ్వః. ౧౧. సర్వథేతి. ఏక పుత్రస్యాపుత్రప్రాయత్వాత్ ఏష్టవ్యాబహవః పుత్రాఇతివచనాచ్చ పుత్రానితి బహువచనం - ప్రాప్స్యస ఇతి కర్తృకర్తర్యాత్తనేపదం - ధార్మికీ - ధర్మచరతీతి తక్ - ధర్మాచరణవిషయితీత్యర్థః. ౧౨. తతఃఇతి. హర్షేణ హర్షాశ్రుణా - పర్యాకులే వ్యాప్తే ఈక్షణే యస్య సః-హర్షేణ వ్యాకులదృష్టిమాన్ - క్రియాభేదాద్రాజపదద్వయమితి న విరోధః. ౧౩. సంభారాఇతి. మే

ధర్మ ప్రయోజనసహితం - శ్లక్ష్యం మనోహరం. ౭. మమేతి. లాలప్య మానస్య భృశం విలపతః. ౮. తదహమితి శాస్త్రదృష్టేన శాస్త్రోక్తేన - కర్తృణా క్రియాకలాపేన బుద్ధిరత్రేత్యత్ర బుద్ధిరుపాయపరః నిశ్చయపరో వా. ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః. ౧౧. సర్వథేతి. ధార్మికీ - ధర్మప్రయోజనా. ౧౨. ౧౩. సంభారాఇతి. అత్ర సమర్థశబ్దేన శతంకవచనఇత్యాది కల్పసూత్రోక్తోగ్ర సూత్రగ్రామణ్యాదయఉచ్యంతే - ఉపాధ్యాయశబ్దేన అధ్వర్యు ప్రభృతయశ్చత్వారః ప్రధానా బుద్ధిజ ఉచ్యంతే. * తి. సోపాధ్యాయః ఉపాధ్యాయపదేన అధ్వర్యుప్రభృతయః ప్రధా

సంభారా స్సంభ్రయంతాం మే గురూణాం వచనాదిహ,
 సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వ సోపాధ్యామో విముచ్యతాం. ౧౪
 సరయ్యాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమి ర్విధీయతాం,
 శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి. ౧౫
 శక్యః ప్రాప్తమయం యజ్ఞ స్రవేణాపి మహీక్షితా,
 నాపరాధో భవేత్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్తమే. ౧౬
 చిద్రం హి మృగయంతేఽత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః,
 నిహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి. ౧౭
 తద్యథావిధి పూర్వం మే క్రతు రేషసమాప్యతే,
 తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ. ౧౮
 తథేతి చాబ్రువన్ సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్,

గురూణామిత్యన్వయః - ఇహ ఇదానీం సమర్థైః - చతుశ్శతారక్షంతి యజ్ఞస్యాఘాతాయే' త్యుక్తరీత్యా
 రక్షణసమర్థైః అధిష్ఠితః రక్షితః - సోపాధ్యాయః అధ్వర్యుప్రభృత్యైత్విక్సహితః. ౧౪. సరయ్యా
 ఇతి. అనేన సరయూదక్షిణతీరే ఆయోధ్యేతి గమ్యతే - శాంతయః విఘ్ననివారకార్తాణి కర్తాణి -
 అభివర్ధంతాం - అంతర్భావిత నిజర్థోఽయంశబ్దః - యథాకల్పం యథాక్రమం - 'క్రతుస్తు కథ్యతే కల్ప' -
 ఇతిభాగురిః. యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౧౫. శక్యఇతి. ఆయంయజ్ఞః అశ్వమేధః - సర్వేణాపిరాజ
 మాత్రేణాపి - మహీంక్షయతీతి మహీక్షిత - క్షినివాసగతోర్విరిత్యస్తాత్ క్విప్ - తేనప్రాప్తంశక్యః
 కష్టకేశకరః - అనర్థకరోవా - అపరాధః అపచారః - యది నభవేత్ - ప్రమాదేనత్యనర్థస్సిద్ధ ఏవే
 తిభీత్యా త్సుద్రరాజానో న కుర్వంతీత్యర్థః. ౧౬. చిద్రమితి. విద్వాంసః అశ్వమేధ స్వరూపాభిజ్ఞాః -
 బ్రహ్మరాక్షసాః అకృతప్రాయశ్చిత్తా ప్రతిగ్రహ్యప్రతిగ్రహా యాజ్యయాజనాదిపాపై రాక్ష
 సత్వం ప్రాప్తాః బ్రహ్మణాః యజ్ఞస్వరూప తదపరాధజ్ఞత్వా దత్ర అశ్వమేధే - చిద్రం అపరాధం -
 మృగయంతే - మృగఅన్వేషణ ఇతిధాతుః - 'చిద్రం రంధ్రాపరాధయో' గితివై జయంతీ. అపరాధదర్శనే
 యజ్ఞ మాత్త సాత్కృత్య నాశయంతిచేతి భావః - కింతత ఇత్యాహ నిహతస్యచేతి. ౧౭. ఫలితమాహ
 తదితి. విధిపూర్వం అనపరాధం యథాభవతితథా - యథాసమాప్యతేతథా విధానంయత్నః క్రియతాం -
 ఇహకరణేషు యజ్ఞానుష్ఠానేషు సమర్థాః - యూయమితిశేషః - యూయం సమర్థాః ఖల్వితిస్తుతిః -
 ౧౮. తథేతి. తేనర్వేమంత్రిణః పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యంనిశమ్య - యథాఅజ్ఞప్తం ఆజ్ఞాపితం -
 వాదాంతేత్యాదినా వైకల్పిక ఇడభావో నిపాతతః - తథాకుర్త ఇత్యబ్రువన్ - సమీచీనో మహా

నర్త్విజఉచ్యంతే - 'అశ్వనై యమేధ్యస్య వదేవదే. జుహోతీ' త్యుక్త హోమనిర్వాహాయ - తత్సా
 హిత్యం. ౧౪. సరయ్యాఇతి. శాంతయః విఘ్ననివారకకర్తాణి - యథాకల్పంయథాక్రమం - 'క్రతు
 స్తుకథ్యతేకల్ప' ఇతిభాగురిః - యథావిధిశాస్త్రానతిక్రమేణ. ౧౫. శక్యఇత్యాది. సర్వేణ యేనకే
 నాపి - అపరాధః మంత్రలోపక్రియాలోపాది రూపః - కష్టః అనర్థకరః - అపరాధో యదినస్యా
 త్ - యేనకేనాపి ప్రాప్తంశక్యత ఇత్యర్థః - అపచారసముద్భవా దనన్య సులభఇత్యర్థః. ౧౬. చిద్రం
 హీతి. చిద్రం అపచారం - యజ్ఞాదిషు మంత్రలోపక్రియాలోపాదినా రాక్షసత్వం ప్రాప్తాబ్రహ్మణాః
 బ్రహ్మరాక్షసా ఇత్యుచ్యంతే. ౧౭. తద్యథేతి. విధిపూర్వం శాస్త్రోక్త ప్రకారేణ - చిద్రావ్యేషి

పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తం నిశమ్యతే.

౧౯

తథాద్విజాస్తే ధర్మజ్ఞా వర్ధయంతో నృసాత్తమం,

అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వే పునర్జన్తు ర్యథాగతమ్.

౨౦

విసర్జయిత్వా తాన్ విప్రాన్ సచివానిదమబ్రవీత్.

ఋత్విగ్భి రుపదిష్టోఽయం యథావ త్క్రతురావ్యతాం,

(తావ ద్యాయం చ భవథ సమర్థాః కరణేష్విహ).

౨౧

ఇత్యుక్త్వా నృపశార్దూల స్సచివాన్ సమున్స్థితాన్,

విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్య ప్రవివేశ మహాద్యుతిః.

౨౨

తత స్సగత్వా తాః పత్నీర్న రేంద్రో హృదయప్రియాః,

ఉవాచ దీక్షాంవిశత యత్యేఽహం సుతకారణాత్.

౨౩

తాసాం తేనాతికాంతేన వచనేన సువర్చసా,

ముఖపద్మాన్యశోభంత పద్మానీవ హిమాత్యయే.

౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టమస్కర్ధః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వా రహస్సుతో రాజాన మిదమబ్రవీత్,

రాజస్యాధ్యవసాయఇతి ప్రత్యపూజయంశ్చ. ౧౯. తథేతి. వర్ధయంతః ఆశీర్భి రితి శేషః ద్విజాః ఋత్విజః-భావిన్యాం చైత్ర పార్ణమాస్యాం తథైవకరిష్యామ ఇత్యుక్త్వా జన్తురిత్యర్థః. ౨౦. విసర్జయిత్వేతి. క్రతుః క్రతుసంభారః-ఆవ్యతాం సంపాద్యతాం. ౨౧. ఇత్యుక్తేతి. మహాద్యుతిరితి ప్రీత్యతి శయద్యోతనం. ౨౨. తతఇతి. తాః పత్నీధాః కాసల్యాద్యాః - పత్నీః యజ్ఞార్థాః - 'పత్యుర్నోయజ్ఞ సంయోగ' ఇతిపతిశబ్దస్య యజ్ఞఫలభోక్తృత్వరూపయజ్ఞసంయోగే - నకారాదేశవిధానాత్-దీక్షాం దీక్షాధ్యవసాయం - విశత - గచ్ఛతేత్యర్థః - సుతకారణాత్ సుతార్థం 'నిమిత్తకారణ హేతునాం ప్రయోగే సర్వాసామిష్టి' రితిపంచమి. ౨౩. తాసామితి. అతికాంతేన అత్యంత మిష్టేన - ముఖపద్మాని - సుందరాణి ముఖానీత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్కర్ధః.

అథ భగవదవతారాసాధారణం పుత్రేష్టి ముపక్షిపతి సర్గత్రయేణ ఏతదితి. సూతః సారథీత్వేన మంత్రిత్వేన చ స్థితస్సమంత్రః-రహఃపికాంతే-ఇదమబ్రవీత్ - అంతఃపురమాగత్యోక్తవానిత్యర్థః - ఆయం ఆశ్వమేధప్రవృత్తిరూపః పుత్రార్థోపాయః - ఋత్విగ్భిః పసిష్ఠాదిభిః ఉపదిష్టః - మయాతుణాం బ్రహ్మరాక్షసానాం అవకాశోయథానభవేత్ తథాకర్తవ్యమితి భావః - సమర్థాయూయమితి శేషః. ౧౯. తథేతి. యథాజ్ఞప్తం ఆజ్ఞానతిక్రమేణ. ౧౯. తథాద్విజాఇతి. వర్ధయంతః ఆశీర్భిరితి శేషః. ౨౦. విసర్జయిత్వేతి. క్రతుః క్రతుసంభారః - ఆవ్యతాం సమాపద్యతాం. ౨౧. ౨౨. తతఇతి. పత్నీః యజ్ఞార్థాః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా యాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - అష్టమస్కర్ధః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి. ఏతత్పుత్రార్థం హయమేధం కరిష్యామితి రాజవాక్యం-సూతఃసమంత్రః. తత్క్రమిత్యతాహ. ఋత్విగ్భిరితి. ఆయమశ్వమేధ రూపప్రకారః. ఋత్విగ్భిర్వసిష్ఠాదిభిః-పురావృత్తః ఇతి

ఋత్విగ్ని రుపదిష్టోఽయం పురావృత్తో మయా శ్రుతః.
 సనత్కుమారో భగవాన్ పూర్వం కథితవాన్ కథామ్,
 ఋషీణాం సన్నిధౌ రాజం స్తవ పుత్రాగమం ప్రతి
 కాశ్యపస్యతు పుత్రోఽస్తి విభండక ఇతి శ్రుతః,
 ఋశ్యశృంగ ఇతిఖ్యాతస్తస్య పుత్రో భవిష్యతి.
 సవనే నిత్య సంవృద్ధో ముని ర్వనచర స్సదా,
 నాన్యం జానాతి విప్రేంద్రో నిత్యం పిత్రనువర్తనాత్.
 ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్య భవిష్యతి మహాత్మనః,
 లోకేషు ప్రథితం రాజాన్ విప్రైశ్చ కథితం సదా,
 తస్యైవం వర్తమానస్య కాల స్సమభివర్తత,
 అగ్నిం శుశ్రూషమాణస్య పితరంచ యవస్వినం.
 ఏతస్మిన్నేవకాలేతు రోమపాదః ప్రతాపవాన్,
 అంగేషుప్రథితో రాజా భవిష్యతిమహాబలః.
 తస్యవ్యతిక్రమా ద్రాక్షో భవిష్యతి సుదారుణా,
 అనావృష్టి సుఘోరావై సర్వభూతభయావహః.

౧
౨
౩
౪
౫
౬
౭
౮

పురావృత్తః ఇతిహాసదూహః - యశ్శ్రుతః. ౧. కథమిత్యత్రాహ సనత్కుమారఇతి. భగవాన్ భవిష్యత్ జ్ఞానవత్త్వరూపమాహాత్మ్యవాన్ కథాం భవిష్యద్విషయిణీం. ౨. కాశ్యపస్యేతి. ఖ్యాతో భవిష్యతీత్యత్ర ధాతుసంబంధే ప్రత్యయాఇతి భూతభవిష్యతోస్సాధుత్వం. ౩. సఇతి. అన్యం గ్రామ గ్రామీణాదికం - నజానాతి నజ్ఞాస్యతి. ౪. ద్వైవిధ్యమితి. ద్వైవిధ్యం ద్వైధీభావః - స్త్రీసంగ కృతోభంగఇత్యర్థః - లోకేషు ప్రథితమిత్యత్ర బ్రహ్మచర్య మిత్యనుషంగః-యద్వా - మేఖలాజిన దండాదినా లోకేషు ప్రథితం - విప్రైః స్తర్తృభిః కథితం ఋతుగమనలక్షణం తు బ్రహ్మచర్యస్య ద్వైవిధ్యం భవిష్యతి ఆహయాజ్ఞవల్క్యః - 'పోడశద్దుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్తాసుసంవిశేత్, బ్రహ్మచర్యేవపర్వాణ్యా ద్యాశ్చతస్రశ్చవర్జయే' దితి. ౫. తథావిధస్య ద్వితీయ బ్రహ్మచర్యస్యప్రసక్తిం దర్శయతి తస్యేత్యాదినా. తస్య - అగ్నిం - యశస్వినం పితరం - చాద్ధరుంచ-శుశ్రూషమాణస్య - ప్రథమే బ్రహ్మచర్యే వర్తమానస్యేత్యర్థః - కాలః కలిపయకాలః-సమభివర్తత - భవిష్యదర్థే లజ్ - ఛందసిలుజ్ లజ్ లిట ఇతి సర్వలకారాపవాదత్వేన లఙ్గోపివిధానాత్-అడభావశ్చార్హః. ౬. ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్ కాలే తస్య బ్రహ్మచర్యదశాయాం అంగేషుఅంగదేశేషు. ౭. తస్యేతి. వ్యతిక్రమాత్ ధర్మాతిక్రమాత్-సుదారుణా - బహుకాలవ్యాపిని - సుఘోరా తదీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపిని - అత ఏవ సర్వభూతభయావహః. ౮. అనావృష్ట్యమితి. శ్రుతేనవృద్ధా శ్రుతవృద్ధాః-బహుభ్యో బహుధా

హాసలక్షణః. ౧—౩. సవనఇతి. నాన్యంజానాతీతి భవిష్యదర్థేలట్. ౪. ద్వైవిధ్యమితి. ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్యేతి ద్వైవిధ్యం విభాగః - గృహస్థోభవిష్యతీత్యర్థః - లోకేషుప్రథితం బ్రహ్మచర్యం ద్వైవిధ్యమిత్యనుషంగః-యద్వా - వివాహాత్పూర్వం తత్పరంచేతి బ్రహ్మచర్యద్వైవిధ్యం - వివాహా త్పరం బ్రహ్మచర్యం కథంసంఘటత ఇతిచేత్ నియతకాల భార్యోపగమస్యాపి బ్రహ్మచర్యరూపత్వాత్. ౫. తస్యేతి. కాలస్సమభివర్తత ఇతిభవిష్యదర్థేలజ్. ౬. ౭. తస్యేతి. వ్యతిక్రమాత్ విధినిషేధోల్లంఘ

అనావృష్ట్యాం తు వృత్తాయాం రాజా దుగభిసమన్వితః,
 బ్రాహ్మణాం చ్ఛృతవృద్ధాంశ్చ సమానీయ ప్రవక్ష్యతి. ౯
 భవంత శ్శృతధర్మాణో లోకచారిత్ర వేదినః,
 సమాదిశంతు నియమం ప్రాయశ్చిత్తం యథాభ వేత్. ౧౦
 వక్ష్యంతి తే మహీపాలం బ్రాహ్మణా వేదపారగాః,
 విభండకసుతం రాజన్ సర్వోపాయై రిహానయ. ౧౧
 ఆనాయ్యచ మహీపాల ఋశ్యశృంగం సుసత్కృతమ్,
 ప్రయచ్ఛ కన్యాం శాంతాం వై విధినా సుసమాహితః. ౧౨
 తేషాం తు వచనం శ్రుత్వా రాజా చింతాం ప్రపత్స్యతే,
 కేనోపాయేన వై శక్య ఇహానేతుం సవీర్యవాన్. ౧౩
 తతోరాజా వినిశ్చిత్వ సహమంత్రిభి రాత్నవాన్,
 పురోహిత మమాత్యాంశ్చ తతః ప్రేష్యతి సత్కృతాన్. ౧౪
 తే తు రాజ్ఞోవచ శ్శృత్వా వ్యధితా వినతాననాః,
 నగచ్ఛేమ ఋషేర్భితా అనునేష్యంతి తం నృపం. ౧౫
 వక్ష్యంతి చింతయిత్వా తే తస్యోపాయాంశ్చ తత్తమాన్,

శ్రుత శాస్త్రాంత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతిచేత్యన్వయః. ౯. భవంతఇతి. శ్రుతధర్మాణః - ధర్మాదనిచ్ కేవలా
 దిత్యనిచ్ - లోకచారిత్ర వేదినః లోకాచారజ్ఞాః-అతోనావృష్టిమూలస్య మత్పాపస్యప్రాయశ్చిత్తం
 యథాభవేత్ - తాదృశం నియమం అనుష్ఠేయధర్మం ఆదిశంతు. ౧౦. శుద్ధబ్రహ్మచారిణే కన్యాప్రదా
 నమేవ పరమంప్రాయశ్చిత్త మితివక్ష్యంతీత్యాహ వక్ష్యంతీతి. సర్వోపాయైః నానావిధోపాయైః. ౧౧.
 ఆనాయ్యేతి. ఋశ్యశృంగ మిత్యత్ర ఋత్యకఇతి ప్రకృతిభావః-ఆనాయ్యేతి ఆజుపసృష్టాన్నిజ్ఞప్రాప
 ణ ఇత్యస్తాద్ధేతుః. మణ్ణ్యంతాల్ల్యవ్ - ప్రయచ్ఛ దేహి - ఋశ్యశృంగాయేతిశేషః - సుసత్కృత
 మిత్యానయనక్రియావిశేషణం - సుసమాహితః - నిర్విచారఇతియావత్. ౧౨. తేషామితి.
 చింతాప్రకారమాహ - కేనేతి. వీర్యవాన్ నియతబ్రహ్మచర్యః. ౧౩. తతఇతి. వినిశ్చిత్వ బ్ర
 హ్మణా ఏవానేష్యంతీతి నిశ్చిత్వ - తతః తస్తాద్దేశాత్ - ప్రేష్యతి ప్రేషయిష్యతి - భవిష్య
 దర్థేలట్ - కాలసామాన్యే లడ్వక్తవ్య ఇతివచనాత్. ౧౪. తఇతి. వ్యధితాః ఖన్నాః ఆత
 ఏవవినతాననాః నమ్రముఖాః - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాః-ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం-
 అనునేష్యంతి నవయం గంతుం శక్తాః-కింతు తదానయనోపాయం విచార్య వక్ష్యామ ఇతి సాంత్యయి
 ష్యంతి. ౧౫. వక్ష్యంతీతి. తత్తమాన్ ఋశ్యశృంగా నయనోచితానుపాయాన్ - చింతయిత్వా
 తాన్ తస్యరాజ్ఞో వక్ష్యంతి. ఏతైరుపాయై ర్వయంవిప్రం ఆనేష్యామః - నచదోషో భవిష్యతి -
 ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మచర్య వైకల్యదోషశ్చ నభవిష్యతి - తత్ర భవతా నశంకనీయం-యథాగణికా
 సంపర్కో నభవేత్తథా ఆనేష్యామ ఇత్యర్థః - ఋషిశాపదోషో నభవిష్యతీతివార్థః అనావృష్టిదోషో
 నాత్ - సుదారుణా - బహుకాలవ్యాపిని - సుఘోరాస్వకీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపిని-అతఏవ సర్వభూత
 భయావహః. ౧౬. తేషామితి. వీర్యవాన్ వశీకృతేంద్రియః. ౧౩ తతఇతి. తతః ప్రేష్యతి ప్రేషయిష్యతి. ౧౪
 తేత్వీతి. నగచ్ఛేమఇత్యత్ర ఇతిశబ్దోద్రవ్యవ్యయః. ౧౫. వక్ష్యంతీతి. దోషః తపోవైకల్యాదిరూపః అనావృష్టి

- ఆనేష్యామో వయం విప్రం నచ దోషో భవిష్యతి. ౧౬
 ఏవ మంగాధిపేనైవ గణికాభి రృషే స్సుతః,
 ఆనీతోఽవర్షయ దేవ శ్శాంతాచాన్తై ప్రదీయతే. ౧౭
 ఋశ్యశృంగస్తు జామాతా పుత్రాం స్తవవిధాస్యతి,
 సనత్కుమారకథిత మేతావ ద్వాన్యహృతంమయా. ౧౮
 అథ హృష్టో దశరథ స్సుమంత్రం ప్రత్యభాషత,
 యథర్మ్యశృంగ స్త్వానీతో విస్తరేణ త్వయోచ్యతామ్. ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - నవమస్కర్గః.

- సుమంత్ర శ్చోదితో రాజ్ఞా ప్రోవాచేదం వచస్తథా,
 యథర్మ్యశృంగ స్త్వానీత శ్శృణు మే మంత్రిభిస్సహ.
 (తన్నేనిగదత స్సర్వం విస్తరేణశృణుష్వహ.) ౧
 రోమపాద మువాచేదం సహమాత్యః పురోహితః,
 ఉపాయో నిరపాయోఽయ మస్తాభి రభిచింతితః. ౨
 ఋశ్యశృంగో వనచర త్తపస్స్వాధ్యాయనే రతః,

నభవిష్యతీతివా - ఇతివక్ష్యతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౬. సనత్కుమారోక్తం సమాప్య స్వయమాహ ఏవమితి. యథా ఆనేష్యామ ఇత్యుక్త మేవమానీతః - దేవః పర్జన్యశ్చావర్షయత్ - శాంతా-రోమ పాదకన్యాచ అన్తై ఋశ్యశృంగాయ - ప్రదీయతే ప్రాదీయత - కాలసామాన్యేలట్. ౧౭. ఋశ్యశృంగఇతి. జామాతా - రోమపాదస్య దశరథస్యాపివా - దశరథస్యారసీహి శాంతాదత్తా రోమపాదస్య - సనత్కుమార కథితమేతావత్ - ఏవమంగాధిపేనేత్యాదితు మయా వ్యాహృత మిత్యర్థః - యద్వా - సర్వం సనత్కుమార వచనమేవ - అవర్షయత్ వర్షయిష్యతి - ప్రదీయతే ప్రదాస్యతే. ౧౮. అథేతి. అథేత్యయముత్తర శేషశ్లోకః - అత్రసర్గ విచ్ఛేదో లేఖకదోషకృతఇతి ప్రతిభాతి. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్కర్గః. * * * * *

సుమంత్రఇత్యాది. మేమత్తః సః ఋశ్యశృంగః-మంత్రిభిరానీతః తథాయథాశృణు హేతి ప్రసిద్ధౌ. ౧. రోమేతి. నిరపాయః అవ్యభిచారిఫలః. ౨. ఋశ్యశృంగఇతి. తస్స్వాధ్యాయనే తప స్స్వాధ్యాయయోః - సర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - ఆన్యేషామపి దృశ్యత ఇతిదీర్ఘః - తేన పురాణేతిహాసాదిముఖేనాపి - సస్త్రీస్వరూపం జానాతీతిభావః - నారీణామనభిజ్ఞ రూపదోషావా. ౧౬. ఏవమంగాధిపేనేత్యాది సుమంత్రవచనం - యథా ఆనేష్యామఇతి తైరుక్తం ఏవమానీతః - ప్రదీయతే ప్రాదీయతేతి - భూతార్థేలట్. ౧౭. ఋశ్యశృంగఇతి. ఏతావద్వాన్యహృతం ఏతావన్తాత్ర మేవ కథితంన సమస్తం విశేషతశ్చ వక్ష్యతే. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితా యాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - నవమస్కర్గః.

సుమంత్ర శ్చోదితఇతి. మేమత్తః. ౧-౨. ఋశ్యశృంగఇతి. విషయాణాం శబ్దాదీనాంసుఖస్యవిషయ

అనభిజ్ఞ స్సనారీణాం విషయాణాం సుఖస్యచ.

3

ఇంద్రియార్థై రభిమతై ర్నరచిత్తప్రమాధిభిః,

పుర మానాయయిష్యామః క్షీప్రం చాధ్యవసీయతాం.

౪

గణికా స్తత్ర గచ్ఛంతు రూపవత్య స్స్వలంకృతాః,

ప్రలోభ్య వివిధోపాయై రానేష్యంతీహ సత్కృతాః.

౫

శ్రుత్వా తథేతి రాజాచ ప్రత్యువాచ పురోహితం,

పురోహితో మంత్రిణ శ్చ తథాచక్రు శ్చతే తదా.

౬

వారముఖ్యాశ్చ తచ్ఛ్రుత్వా వనం ప్రవివిశు ర్దహత్.

౬౪

ఆశ్రమస్యావిదూరేస్థి యత్నం కుర్వంతి దర్శనే,

ఋషిపుత్రస్య ధీరస్య నిత్య మాశ్రమవాసినః,

౭౪

పితు స్సనిత్యసంతుష్టో నాతిచక్రామ చాశ్రమాత్.

౮

న తేన జన్తప్రభృతి దృష్టపూర్వం తపస్వినా,

స్త్రీవా పుమాన్వా యచ్ఛాన్య త్సర్వం నగరరాష్ట్రజం.

౯

ఇతికర్తృణిషష్ఠీ విషయాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగంధానాం సంబంధిన సుఖస్య చానభిజ్ఞశ్చ భవతి. 3. ఇంద్రియైరితి. నరచిత్త ప్రమాధిభిః నరచిత్తా కర్షకైః - తమితిశేషః-క్షీప్రం క్షీప్రం అనాయయిష్యామః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం - అస్తదుక్త ప్రకార ఇతిశేషః. ౪. కేఇంద్రియార్థాః కథంతైరానయనంత్రాహ గణికాఇతి. గణికాః వేశ్యాః ప్రలోభ్య వంచయిత్వాసత్కృతాః అస్తాభిః కృతబహుమానాః ఋశ్యశృంగేణవా. ౫. శ్రు త్వేతి. రాజాపురోహితం తథేతి ప్రత్యువాచ - పురోహితోపి మంత్రిణస్తథేతి ప్రత్యువాచ-తేచమంత్రిణస్తథాచక్రుః-తేషామేవాధి కారాత్-వారముఖ్యాః ప్రేషయామాసు రిత్యర్థః. ౬. వారేతి అర్థమేకం-వారదేనవారస్త్రీయ ఉచ్యంతే-నామైకదేశే నామగ్రహణాత్. ౬౪. ఆశ్రమస్యేతి. అస్థి వనే-ఆశ్రమస్యా విదూరే దర్శనే ఋశ్యశృంగదర్శనే - యత్నం అవధానం-కుర్వంతి అకుర్వన్-ఋషిపుత్ర స్యేత్యాది విశేషణత్రయం యత్నస్యకర్తవ్యత్వే హేతుః. ౭౪. ఉక్తహేతుం వివృణోతి పితురిత్యర్థేన. పితుస్సకాశా నిత్య సంతుష్టః-పితృశుశ్రూషణైక నిరత ఇత్యర్థః. ౮. హేత్వంతరమాహ నతేనేతి. జన్తప్రభృతి జన్తారభ్య-నగరజం అశ్వాది - రాష్ట్రజం కుక్కుటాది. ౯. తతఇతి. యదృచ్ఛయా దైవవశాత్. ౧౦. తాఇతి. చిత్త

సుఖస్యచ. 3. ఇంద్రియార్థైరితి. నరచిత్త ప్రమాధిభిః నరచిత్త ఖోభకర్షకైర్హేతుభిః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం. ౪. తి. తథాహ - గణికాఇతి. సత్కృతాః విచిత్రాంబరాభరణాన్న పానాదిభిః. ౫. తి. శ్రు త్వేతి. రాజాపురోహితం తథేతి త్వయైవ తథాకర్తవ్యమితి ప్రత్యువాచ-అథపురోహితస్యవిప్రత్వాద్గణికాభి స్సంవాదోఽనుచితఇతి సోపి మంత్రిణః ప్రత్యువాచ - మంత్రిణశ్చ తథాచక్రుః-సాక్షాద్గణికాః ప్రేషయామాసుః. ౬. వారముఖ్యా ఇతిసార్థ శ్లోకమేకంవాక్యం. అస్థి వనే ఋష్యశృంగదర్శనస్య బుద్ధిస్థత్వా దస్తిన్నితి నిర్దేశః - కుర్వంతి అకుర్వన్. ౭౪. పితురితి. పితుస్సంతుష్టః - పితురితి తృప్తీయార్థేషష్ఠీ - విషయాంతరానపేక్షఇతియావత్ - నాతిచక్రామ న నిరగాత్. ౮. తి. నేతి. స్త్రీదికం జన్తప్రభృతి దృష్టపూర్వం యథానభవతి తథావ్యవహృతవానితిశేషః. ౯.

తతః కదాచిత్తం దేశ మాజగామ యదృచ్ఛయా,
 విభండకసుత స్తత్ర తాశ్చాపశ్య ద్వరాంగనాః. ౧౦
 తాశ్చిత్త వేషాః ప్రమదా గాయంత్యో మధురస్వరాః,
 ఋషిపుత్ర ముపాగమ్య సర్వా వచన మబ్రువన్. ౧౧
 కస్త్యం కిం వర్తసే బ్రహ్మ జ్ఞాతుమిచ్ఛామహే వయం,
 ఏకస్త్యం విజనే ఘోరే వనే చరసి శంస నః. ౧౨
 అదృష్టరూపా స్తా స్తేన కామ్యరూపా వనే త్రియః,
 హార్దాత్రస్య మతిర్జా తా హ్యఖ్యాతుం పితరం స్వకం. ౧౩
 పితా విభండకోఽస్తాకం తస్యాహం సుత ఔరసః,
 ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతం నామకర్తృచ మే భువి. ౧౪
 ఇహాశ్రమపదోఽస్తాకం సమీపే శుభదర్శనాః,
 కరిష్యేవోఽత్ర పూజాం వై సర్వేషాం విధిపూర్వకం. ౧౫
 ఋషిపుత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వాసాం మతిరాస వై,
 తదాశ్రమపదం ద్రష్టుం జగ్తు స్సర్వాశ్చ తేన తాః. ౧౬
 ఆగతానాం తతః పూజా మృషిపుత్ర శ్చకార హ,
 ఇద మర్హ్య మిదం పాద్య మిదం మూలం ఫలం చ నః. ౧౭

వేషాః నానాలంకారాః. ౧౦. కఇతి. కస్త్యం కింజాతిః-కస్యపుత్ర ఇత్యర్థః. కిం కిమర్థం. వర్తసే ఇచ్ఛా
 మహ ఇత్యాత్త నే పదమార్దం - భవాన్ కింజాతిః కింనామధేయః కస్యపుత్రస్త్యం ఘోరేస్థిన్
 వనే కిమర్థం వర్తసే-కిమర్థ మేకశ్చరసీతి యోజనా. ౧౧. అదృష్టేతి. యస్తాత్ కారణాత్-కామ్య
 రూపాః కామ్యమానరూపాః-తాః స్త్రియో వనే తేనాదృష్టరూపాః - తస్తాత్ - హార్దాత్ స్నే
 హాత్ - స్వకం పితరం పిత్రాదికం - ఆఖ్యాతుం మతిర్జాతా. ౧౩. పితేతి. అస్తాకమితి మృగాద్యపే
 తుయా బహువచనం - కింతద్వద్దాణః పుత్రోసినేత్యాహ ఔరసఇతి - పురాకిల మహాభూత తటా
 కాఖ్యే సరసి ఉపస్పృశతో విభండకస్యోర్వశీం దృష్ట్వా రేతోఽస్థలత్ తన్మగ్న-జలేన సహపీత్వా
 గర్భిణ్యాసీత్ - తస్యాం జాతో ఋశ్యమృగతుల్యశృంగత్వాదృశ్యశృంగాభ్యోఽ భూదితి
 పౌరాణికీగాధా - మేఋశ్యశృంగ ఇతినామఖ్యాతం-మేతపోరూపం కర్తృచ-భువి వనభువి ఖ్యాతం.
 ౧౪. ఇహేతి. ఇహ వనసమీపే ప్రదేశే అస్తాక మాశ్రమపదః - పుంస్త్యమార్దం-అత్ర వః పూజాం
 కరిష్యే ఆగంతవ్యమితి భావః - సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానకృతః. ౧౫. ఋ
 షీతి. ద్రష్టుం మతిః - ఆస అభూత్ - అస్తేర్భూభావాభావఆర్హః - తేనసహ తదాశ్రమపదం జగ్తు
 శ్చ. ౧౬. ఆగతానామితి. ఆగతానాం ఆశ్రమపదం గతానాం-అంతేఇతి కరణం దృష్టవ్యం. ౧౭.

తతఇతి. యదృచ్ఛయా దైవవశాత్. *తి. తందేశం వారస్త్రీసంచారదేశం. ౧౦. కఇతి. కింవర్తసే కస్తా
 ద్దేతోః వర్తసే. ౧౧. అదృష్టరూపా ఇతి. తాః స్త్రియః వనేతేనయతోఽదృష్టరూపాః-అతః హార్దా
 త్కౌతూహలాత్. ౧౩. పితేతి. కర్తృతపోరూపం. ౧౪. ఇహేతి. ఇహాశ్రమపద ఇతిలింగవ్యత్య
 య ఆర్హః - ఋశ్యశృంగస్య స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానాత్ సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః - శుభదర్శ
 నా ఇతి సంబోధనం. ౧౫. ౧౬. * తి. ఆగతానామితి. నోఽస్తాకం - భక్ష్యమితి శేషః. ౧౭.

ప్రతిగృహ్య చ తాం పూజాం సర్వా ఏవ సముత్సుకాః,

ఋషే ర్భీతాశ్చ శీఘ్రం తా గమనాయ మతిం దధుః.

౧౮

అస్తాక మపి ముఖ్యాని ఫలానీమాని వై ద్విజ,

గృహాణ ప్రతిభద్రంతే భక్షయస్వ చ మాచిరం.

౧౯

తతస్తాస్తం సమాలింగ్య సర్వాహర్ష సమన్వితాః,

మోదకాః ప్రదదు స్తస్మై భక్ష్యాంశ్చ వివిధాః బహువాః.

౨౦

తాని చాస్వాద్య తేజస్వీ ఫలానీతి స్త మన్యతే,

అనాస్వాదితపూర్వాణి వనే నిత్యనివాసినాం.

౨౧

ఆపృచ్ఛ్య చ తదా విప్రం వ్రతచర్యాం నివేద్య చ,

గచ్ఛంతి స్తాపదేశాత్తాః భీతా స్తస్య పితుః శ్రీయః.

౨౨

గతాసు తాసు సర్వాసు కాశ్యపస్యాత్త జో ద్విజః,

అస్వస్థహృదయ శ్చాసీ ద్దుగ్ధం స్త పరివర్తతే.

౨౩

తతో పరేద్యు స్తం దేశమాజగామ స వీర్యవాన్,

ప్రతిగృహ్యేతి. సముత్సుకాః తత్సల్లాప సాభిలాషాః తాస్సర్వాః తాం పూజా మృషిపుత్రదత్తాం పూజాం-ప్రతిగృహ్య - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాస్సత్యః శీఘ్రంగమనాయ మతిం దధుః. ౧౮. అస్తాకమితి. ప్రతిగృహణేత్యన్వయః - ఛందసిపరేపీతి ప్రతిత్యస్యోపసర్గస్యధాతోరుపరిష్టాత్ ప్రయోగః - ఛందోపత్పురాణాని భవంతీతి న్యాయాత్ - మాచిరం విశంబం మాకురు. ౧౯. తత ఇతి. అత్రాదావిత్యుక్తేత్వత్వపస్కార్యం - న్నేహిజనవత్ వశీకరార్థ మాలింగ్య. ౨౦. తానీతి. వనే నిత్యనివాసినాం అనాస్వాదిత పూర్వాణి - తైః పూర్వ మనాస్వాదితాని ఫలానీమానీతి మన్యతేన్న ఆపూర్వ రసత్వాత్ - పూరణగుణేతి సమాసప్రతిషేధాదేవ జ్ఞాపకాత్ప్రతీయార్థేషష్ఠీ. ౨౧. ఆపృచ్ఛేతి. వ్రతచర్యాం నివేద్య - అస్తాభిః కించిద్వ్రతమనుష్టేయమస్తీతి వ్రతానుష్ఠానం నివేద్య - తస్తాపదేశాత్ : వ్యాజాత్ - తస్య పితు ర్భీతా స్సత్యో గచ్ఛంతి స్త. ౨౨. గతాస్వీతి. కాశ్యపస్య కాశ్యపపుత్రస్య విభండకస్య అస్వస్థహృదయః కలుషితచిత్తః - దుగ్ధం యథా భవతి తథా పరివర్తతే స్త సంచరతి స్త. ౨౩. తతఇతి. తతః అస్వస్థ

ప్రతిగృహ్యేతి. ఋషేర్భీతాః విభండకాద్భీతాః. ౧౮. అస్తాక మితి. గృహాణ - ప్రతిగృహణ మాచిర మిత్యాచుః - అవిశంబేన ఋషేరాగమనాత్పూర్వమేవ భక్షణీయమిత్యభిప్రాయః. * తి. ముఖ్యాని ప్రశస్తాస్వాదవంతి - ప్రతారణార్థం మోదకా ఏవముచ్యంతే-తే భద్రం కల్యాణం-భక్షయస్వచ ఫలానీతిశేషః. * తి. సమాలింగ్యస్సర్వేనాపి వశీకర్తుమాలింగనం. హర్ష సమన్వితాః బాలబ్రహ్మచారిణోగాఢతరాలింగనప్రాప్త్యా స్వకార్యానుకూలస్పర్శప్రాప్త్యాచ. ౨౦. * తి. తానీతి. తేజస్వీ - వారవనితాస్సర్వే పూర్వార్థరేతస్తాత్ బ్రహ్మజ్ఞత్వాచ్చ అహీనతేజాః - మన్యతే యో మన్యేత స ఇవ వ్యవహరతీత్యర్థః. ౨౧. ఆపృచ్ఛేతి. వ్రతచర్యాం నియమాచరణం - ఆపదేశాత్-వ్రతచర్యావ్యాజాత్. * తి. వ్రతచర్యాం మిధ్యైవ కించి ద్వ్రత మనుష్టేయ మస్తాక మితి నివేద్య జ్ఞాపయిత్వా. ౨౨. గతాస్వీతి. దుగ్ధాత్ తాసాం విశ్లేషజాత్. * తి. అస్వస్థహృదయః అప్రసన్నచిత్తః - దుగ్ధాత్ తాదృశచాక్షుషాదివిషయసుఖవిశ్లేషజాత్ - పరివర్తనం ఏకదేశా

- మనోజ్ఞా యత్ర తా దృష్టా వారముఖ్యా స్వలంకృతాః. ౨౪
- దృష్త్వైవ తా స్తదా విప్ర మాయాంతం హృష్టమానసాః,
ఉపసృత్య తత స్సర్వా స్తా స్తమూచు రిదం వచః. ౨౫
- ఏహ్యశ్రమపదం సౌమ్య హ్యస్తాక మితి చాబ్రువన్,
తత్రాప్యేష విధి శ్రీమాన్ విశేషేణ భవిష్యతి. ౨౬
- శ్రుత్వా తు వచనం తాసాం సర్వాసాం హృదయంగమం,
గమనాయ మతిం చక్రే తం చ నిన్య స్తదా స్త్రీయః. ౨౭
- తత్ర చానీయమానే తు విప్రే తస్మిన్ మహాత్మని,
వవర్ష సహసా దేవో జగత్ప్రహ్లాదయం స్తదా. ౨౮
- వర్షణేవాగతం విప్రం విషయం స్వం నరాధిపః,
ప్రత్యుద్గమ్య మునిం ప్రహ్వ శ్శిరసా చ మహీం గతః. ౨౯
- అర్ఘ్యం చ ప్రదదౌ తస్మై న్యాయత స్సుసమాహితః,

చిత్తత్వాద్ధేతోః. ౨౪. దృష్ట్వైతి. స్వప్ట. ౨౫. ఏహీతి. అస్తాకం ఆశ్రమపదమేహీతి పూర్వే
ణాన్వయః - తత్రాపి శ్రీమాన్ - సమృద్ధః - ఏషః విధిః సత్కారః - స్వదేశత్వా ద్విశేషేణ
భవిష్యతి చాబ్రువన్నితి యోజనా. ౨౬. శ్రుత్వేతి. హృదయంగమం మనోజ్ఞం - భిశ్ ప్రకరణే
గమేస్సుప్యవసంఖ్యానమితిభిశ్ - నిన్యః నావమారోప్య గంగాప్రవాహేణైతిశేషః - తద్దైవభార
తేప్రతిపాదనాత్. ౨౭. తత్రేతి. తత్ర - అంగదేశ ఇత్యర్థః. ౨౮. వర్షణేతి. స్వం విషయం స్వదేశ
శం - ప్రహ్వః వినీతః. ౨౯. అర్ఘ్యంచేతి. అర్ఘ్యః పూజా - తదర్థ ముదకం అర్ఘ్యం - పానార్థా
భ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః - న్యాయతః శాస్త్రక్రమేణ విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాత్ - ప్రసాదం
గణికాభిః ప్రలోభ్య ఆనయనకృతకోపనివృత్తిం వప్రే-కథం వప్రే విప్రం త్వాం మన్యః కోపామా
విశేదితి-మావిశత్విత్యర్థః-లకారవ్యత్యయః-యద్వా విప్రం విభండకం-మన్యః పుత్రవిశ్లేషణకృతః
కోపః-మావిశేదితి-ఏవం ప్రసాదనాదేవ విభండకో నచుకోప-పుత్రప్రసాదవరణాదేవ సితా త్రిలో

నవస్థానం. ౨౩. * తి. తతఇతి. ఉక్తాద్ధేతోః. ౨౪. * తి. ఉపసృత్య ప్రత్యుద్గమ్య. ౨౫. ఏహీతి. ఏష
విధిః పూర్వేద్యుః కృతో భక్షణప్రదానాదిరూపసత్కారః - తత్రాపి భవిష్యతీతి చాబ్రువన్నితి
సంబంధః. * తి. తత్రాప్యేష విధిః విచిత్రఫలమూలభక్షణవిధిః-విశేషేణ ఇతోప్యాధిక్యేన భవిష్యతి.
౨౬. తి. శ్రుత్వేతి. గంగాయాం పూర్వస్థాసితాం నావ మారోప్య ప్రవాహేణైవ అంగదేశం
నిన్య రితి మహాభారతే. ౨౭. ౨౮. వర్షణేతి. ప్రహ్వః వినీతః. * తి. వర్షణ సహౌవ-స్వం విషయం
స్వదేశ మాగతం - ప్రహ్వః అంజల్యాదిపూర్వం నమ్రస్సన్ శిరసా మహీం గతశ్చ సాష్టాంగ నమ
స్కారం చ కృతవానిత్యర్థః. ౨౯. అర్ఘ్యంచేతి. వప్రే ప్రసాదమితి గణికాముఖేనాయం వ్రతీ ఆ
భ్యానీతః - అత శ్చపేదితి భీతః - ఋశ్యశృంగా త్వప్రసాదం వప్రే అనుగృహణే త్యయాచతేత్య
ర్థః - ప్రసాద ప్రార్థనాయాః ఫల మాహ మేతి - విప్రమృశ్యశృంగం మన్య ర్నావిశత్ -
యద్వా - నావిశదిత్యత్ర నావిశత్వితి-లకారవ్యత్యయః. ఇతిశబ్ద శ్చాభ్యాహార్యః - తథాచేత్థంయో
జనా - విప్రం విభండకం మన్య ర్నావిశత్వితి విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాదేవం ప్రసాదం

వప్రే ప్రసాదం విప్రేంద్రా న్నావిప్రం మన్యు రావిశేత్.

30

అంతఃపురం ప్రవిశ్యాన్తై కన్యాం దత్వా యథావిధి,

శాంతాం శాంతేన మనసా రాజా హర్ష మవాప సః.

ఏవం స న్యవస త్తత్ర సర్వకామై స్సుపూజితః,

(ఋశ్యశృంగో మహాతేజాశ్శాంతయా సహ భార్యయా).

304

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - దశమస్కర్గః.

భూయ ఏవ హి రాజేంద్ర శృణు మే వచనం హితం, యథా స దేవ ప్రవరః కథాయామేవ మబ్రవీత్. ౧. ఇత్వాకూణాం కులే జాతో భవిష్యతి సుధార్మికః, నామ్నా దశరథో నామ శ్రీమాన్ సత్యప్రతిశ్రవః. ౨. అంగరాజేన

కజ్జ స్తుష్యతీతి పూర్వమేవ మంత్రిభి ర్నిర్ణీతం. చేతి బోధ్యం-కథ మన్యథా ఉపాయం చింతయంతః ప్రాజ్ఞా అపాయమపి నచింతయేయః. 3౦. అంతఃపురమితి. ప్రవిశ్య - తేన సహేతి సిద్ధం-శాంతేన నిర్దుఃఖేన మనసోపలక్షితః - ప్రసాదకార్యోపదర్శనాత్ ప్రసన్నత్వం సిద్ధం. 3౧. ఏవమితి. ఏవం సర్వకామై స్సుపూజితః తత్ర రోమపాదాంతకపురే. 3౧4. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్కర్గః.

ఏవం దశరథప్రశ్నస్యోత్తరం దత్వా కథాశేషం సుమంత్రః ప్రస్తోతి భూయ ఇత్యాది. దేవప్రవరః సనత్కుమారః కథాయాం కథాప్రసంగే - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - యథాఉక్తవాన్ తథా శృణు. ౧. ఇత్వాకూణామితి. ధార్మికో భవిష్యతీత్యన్వయః - సత్యప్రతిశ్రవః

వప్రే-త్వదా నయనేన త్వత్ప్రితు ర్విభండకస్య మయి మన్యు ర్యథా నోదేతి, తథా స త్వయా ప్రార్థనీయ ఇతి ఋశ్యశృంగ మేవ నరాధిపః ప్రార్థయామాసేతి. 3౦. అంతఃపురమితి. అంతఃపురం ప్రవిశ్య ప్రవేశ్య. *తి. ప్రసన్నత్వాదేవ తదనుజ్ఞయా అంతఃపురం ప్రవేశ్య హర్షం వృష్టిజ మృషిసంబంధజం చ. 3౧. * తి. ఏవమితి. నను గణికాస్పర్శ తత్సంప్రప్త ఫలభక్షణాదిభి రస్య తపో హానా కథం తదాగమనమాత్రేణ వృష్టిః - న చ స్త్రీత్వాద్యజ్ఞానా న్న తపోహానిః - ఈషద్దోషస్తు తప సైవ దగ్ధ ఇతి వాచ్యం - నిర్మలబ్రహ్మచర్యేణ విదితనిఖిలవేదశాస్త్రతత్వస్య శాస్త్రతః స్త్రీస్వయా వజ్ఞానస్య బ్రహ్మచర్యే తత్పరిహరజ్ఞానస్య దుర్నివారత్వాత్ - సర్వథా అజ్ఞత్వే అనుగ్రహ శక్త్యభావాపత్తేశ్చేతి చే న్న - నిర్మలబ్రహ్మచర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞతయా సర్వత్ర బ్రహ్మవ్యష్ట్యచ బోషలేశస్యాప్యస్పర్శాత్ - ప్రార్థవశాత్ - క్షత్రియస్త్రీసంబంధం భావినం తద్వారకం జానన్మేవ గణికాభి స్తథా వ్యవజ్రహే - తాసాం భయానుత్పత్తయే - ఆతపివ న తేనేతి నపమశ్లోకే తథా వ్యసహృతవానితి శేషః - పూరితో స్తాభిః - ఏతత్సర్వం జానన్ పితాపి తమసుజ్ఞాయ నశస్త్రవాన్ రాజాన మిత్యేవాత్ర తత్త్వం - అనేన తత్త్వజ్ఞస్య సర్వదోషాసంబంధో ధ్వనితః - బ్రహ్మజ్ఞే దానసంకల్పమాత్రేణ ఫలసిద్ధిరిత్యాది సూచితం. 3౧4. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్కర్గః.

భూయఏవేతి. దేవప్రవరః దేవశ్రేష్ఠః ప్రకృత స్సనత్కుమార ఉచ్యతే - కథాయాం పూర్వకథాయాం సమాప్తాయాం సత్యాం యథేతి యదిత్యర్థే - తదబ్రవీత్. ౧. ఇత్వాకూణామితి.

సఖ్యం చ తస్య రాజ్ఞో భవిష్యతి, కన్యా చాస్య మహాభాగా శాంతా నామ భవి
ష్యతి. 3. పుత్రస్తు సోఽంగరాజస్య రోమపాద ఇతి శ్రుతః, తం స రాజా దశర
థో గమిష్యతి మహాయశాః. ౪. అనపత్యోఽస్తి ధర్మాత్తా శాంతా భర్తా
మమ క్రతుం, ఆహరేత త్వయాజ్ఞప్తస్సంతానార్థం కులస్య చ. ౫. శ్రుత్వా
రాజ్ఞోఽథ తద్వాక్యం మనసా సవించింత్య చ, ప్రదాస్యతే పుత్రవంతం శాంతా
భర్తారమాత్తవాన్. ౬. ప్రతిగృహ్య చ తం విప్రం స రాజా విగతజ్వరః, ఆహ
రిష్యతి తం యజ్ఞం ప్రహృష్టేనాంతరాత్తనా. ౭. తం చ రాజా దశరథో యశ
స్కామః కృతాంజలిః, ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వరయిష్యతి ధర్మవిత్. ౮. యజ్ఞా
ర్థం ప్రసవార్థం చ స్వర్గార్థం చ నరేశ్వరః, లభతే చ స తం కామం ద్విజముఖ్యా
ద్విశాం పతిః. ౯. పుత్రాశ్చాస్య భవిష్యంతి చత్వారోఽమితవిక్రమాః, వంశ
ప్రతిష్ఠానకరాస్సర్వలోకేషు విశ్రుతాః. ౧౦ ఏవం స దేవప్రవరః పూర్వం కథిత
వాన్ కథాం, సనత్కుమారో భగవాన్ పురా దేవయుగే ప్రభుః. ౧౧. స

సత్యప్రతిజ్ఞః. ౨. అంగేతి. అస్య అంగరాజస్య. 3. పుత్రస్తు స ఇతి. అంగస్య రాజ్ఞః అంగ
రాజస్య. ౪. అనపత్య ఇతి. అహమనపత్యోఽస్తి తస్మాత్ మమ కులస్య - సంతానార్థం
అవిచ్ఛేదార్థం - శాంతాభర్తా - క్రతుమాహరేత అనుతిష్ఠతు - ఇతి వక్ష్యతీతి శేషః. ౫. శ్రుత్వేతి.
స రోమపాదః-మనసా విచింత్య న తు మంత్రిభిః-పుత్రవంతం పుత్రప్రదానసమర్థం-పుత్రయుక్తం
వా. ౬. ప్రతిగృహ్యేతి. ఆహరిష్యతి-కరిష్యతీత్యర్థః-అంతరాత్తనా మనసా ఉపలక్షితః. ౭. తస్మి
న్యజ్ఞే తమేవర్విజం కరిష్యతీత్యాహ తం చేతి. శ్లోకద్వయం. యష్టం కామో యస్య స యష్టకామః-
'అంపేదవశ్యమః కృత్యే తుం కామమనసోరసీ'తి మకారలోపః-ఏవంభూతో రాజా తం వరయిష్య
తి-వరోవరణం తత్కరోతీతి ణిచ్ అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాద్వృద్ధ్యభావః. కిమర్థం-యజ్ఞార్థం పుత్ర
కామేష్ట్యర్థం-తద్వారా ప్రసవార్థం పుత్రార్థం-తద్వారా స్వర్గార్థం. 'నాపుత్రస్య లోకాస్తీ'తి శ్రుతే.
కామం కామ్యక్రతుం. ౯. పుత్రాశ్చేతి. అమితవిక్రమాః-అపరిచ్ఛిన్నపరాక్రమాః. ౧౦. ఏవమితి.
పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తి ప్రతిరూపకమవ్యయం - పురా పురాణః - దేవయుగే కృతయుగే-

సత్యప్రతిజ్ఞః సత్యప్రతిజ్ఞః. ౨. అంగరాజేనేతి. అంగరాజేన తస్య దశరథస్య సఖ్యం భవిష్యతి. 3.
తమేవాంగరాజం విశిష్య - పుత్రస్త్వీతి. అంగస్య అంగాఖ్యస్య రాజ్ఞః రోమపాద ఇతి శ్రుతః
ప్రసిద్ధః పుత్రః-అస్య శాంతా నామ కన్యా చ భవిష్యతీతి పూర్వక్రియయా ప్రత్యేక మభిసంబధ్య
తే - తం రోమపాదం. ౪. అనపత్యఇతి. ఆహరేత నిర్వహేత్ - సంతానార్థం వంశావిచ్ఛేదార్థం.
౫. శ్రుత్వేతి. పుత్రవంతం పుత్రఫలకర్తవంతం సంజాతపుత్రం వా - యద్వా తపోమాహత్యా
త్పుత్రకామేష్ట్యా పుత్రప్రదానసమర్థత్వాత్పుత్రవంతమిత్యుక్తిః. ౭. తంచేతి శ్లోకద్వయమేకం
వాక్యం. ప్రసవార్థం - సంతానార్థం - కామం కామ్యక్రతుం. ౮. వరణవిషయమాహ - యజ్ఞేతి.
యజ్ఞః ప్రసవకారణం - ప్రసవః స్వర్గకారణమితి బోధ్యం - లభతే లభ్యతే - తం కామం ప్రా
ర్థితం కామ్యయజ్ఞం. ౯. తి. పుత్రా ఇతి. వంశప్రతిష్ఠానం వంశావిచ్ఛేదస్తత్కరాః. ౧౦. ఏవమితి.
దేవయుగే. కృతయుగే. తి. పూర్వం పూర్వస్థిత కాలే-పూర్వకాలే కదేత్యత్రాహ-పురా దేవయుగే

త్వం పురుషశార్దూల తమానయ సుసత్కృతం, స్వయమేవ మహారాజ గత్వా
సబలవాహనః. ౧౨. అనుమాన్య వసిష్ఠం చ సూతవాక్యం నిశమ్య చ (వసిష్ఠే
నాభ్యనుజ్ఞతోరాజా సంపూర్ణమానసః), సాంతగిపురస్సహామాత్యః ప్రయయా
యత్ర స ద్విజః. ౧౩. వనాని సరితశ్చైవ వ్యతిక్రమ్య శనై శ్శనైః, అభిచక్రామ తం దే
శం యత్ర వై మునిపుంగవః. ౧౪. ఆసాద్య తం ద్విజశ్రేష్ఠం రోమపాదసమీపగం,
ఋషిపుత్రం దదర్శాదౌ దీప్యమానమివానలం. ౧౫. తతో రాజా యథాన్యాయం
సూజాం చక్రే విశేషతః, సఖిత్వాత్తస్య వై రాజ్ఞః ప్రహృష్టేనాంతరాత్తనా. ౧౬.
రోమపాదేన చాఖ్యాతమృషిపుత్రాయ ధీమతే, సఖ్యం సంబంధకం చైవ తదాతం
ప్రత్యపూజయత్. ౧౭. ఏవం సుసత్కృతస్తేన సహాషిత్వా నరర్షభః, సప్తాష్టదినసాన్
రాజా రాజానమిద మబ్రవీత్. ౧౮. శాంతా తవ సుతా రాజన్ సహభర్తా విశాంపతే,
మదీయం నగరం యాతు కార్యం హి మహాదుద్యతం. ౧౯. తథేతి రాజా సంశ్రుత్య

యద్వా - హేదేవ - పురా యుగే కృతయుగ ఇత్యర్థః. ౧౧. స ఇతి. స త్వం పుత్రార్థే త్వం సు
సత్కృతం సుసత్కృతార్హం - స్వయమేవ - న తు పురోహితాదిద్వారా. ౧౨. అనుమాన్యేతి.
అనుమాన్య - కృతానుమతికం కృత్వా - అన్యథా - మయి స్థితే కథమన్యమాహ్వాయతీతి వసిష్ఠః
కుప్యేత్ - అతస్సుమంత్రోక్త కథోక్తిపూర్వకమనుమాన్యేత్యర్థః - 'అనుమాన్య వసిష్ఠం చ సూ
తవాక్యం నిశమ్య చేతి వచనభంగ్యా పున ర్వసిష్ఠసన్నిధౌ సా కథా ప్రస్తావితా. సుమంత్రముఖేనై
వేతి గమ్యతే - అతో వసిష్ఠేనానుమతిః కృతేతి మంతవ్యం - సాంతగిపురతయా గమనం జామాత్ర
పలాలనరీత్యా శాంతయా సహానయనార్థం - యత్ర రోమపాదనగరే. ౧౩. వనానీతి. వనా
దివిలొకనకుతుకిత్వం శనై శ్శనై రిత్యనేన ద్యోత్యతే. ౧౪. ఆసాద్యేతి. తం దేశమాసాద్య-తమృషి
పుత్రం - ఆదౌ రోమపాదదర్శనాత్ పూర్వం దదర్శ - తస్మిన్ భక్త్యతిశయద్యోతనార్థం.
౧౫. తత ఇతి. రాజా రోమపాదః - రాజ్ఞః దశరథస్య. ౧౬. రోమపాదేనేతి. సంబంధకం
శాంతాయా జనకపితృత్వరూపం సంబంధం-ప్రత్యపూజయత్-ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః. ౧౭. ఏవమితి.
తేన రోమపాదేన-సప్తాష్టేతి లొకవచనపరిపాటీ సంఖ్యా నియమోపేక్షా కృతా. ౧౮. శాంతేతి.
ఉద్యతం ఉద్యుక్తం. ౧౯. తథేతి. తస్య ఋశ్యశృంగస్య-గమనం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ. ౨౦. ఋ

వితచ్ఛతుర్యుగీ ప్రాక్తన చతుర్యుగ్యాద్యే సత్యయుగ ఇత్యర్థః. ౧౧. తి. ఏతత్క-థాకథకస్య నివ
క్షీతమర్థమాహ - స ఇతి. ౧౨. అనుమాన్యేతి. అనుమాన్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్య. ౧౩-౧౫.
తత ఇతి. రాజా రోమపాదః - రాజ్ఞః దశరథస్య. ౧౬. రోమపాదేనేతి. తం దశరథం
ప్రత్యపూజయత్ ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః. * తి. తేన రోమపాదేన సహ సంబంధశ్చాయం
తాదృశః యేన దశరథస్యాపి జామాతృత్వవ్యవహారయోగ్య ఋశ్యశృంగః - ఏతదేవాభిప్రే
త్యోక్తం. ప్రాక్తనజామాతేతి. క్వచిచ్ఛైవం పత్యతేసి - 'అనేన మేనపత్యాయ దత్తేయం
వరపర్జినీ, యా చ తే పుత్రతుల్యేషా శాంతా ప్రియతరాత్తజా, సోఽయం తే శ్వశురో
బ్రహ్మ యథైవాహం తథాన్మహ ఇతి. అతఏవ సాంతగిపురజనస్యాంగదేశగమనముక్తం - కన్యా
న్నేహద్ధి తాసాం గమనమితి భాతి. * ౧౭. ౧౮. శాంతేతి. ఉద్యతం ఉపక్రాంతమస్తి. ౧౯.

గమనం తస్య ధీమతః, ఉవాచ వచనం విప్రం గచ్ఛ త్వం సహ భార్యయా. ౨౦. ఋషిపుత్రః ప్రతిశ్రుత్య తథేత్యాహ నృపం తదా, సన్సపేణాభ్యనుజ్ఞాతః ప్రయయా సహ భార్యయా. ౨౧. తావన్యోన్యాంజలిం కృత్వా స్నేహాత్సంశ్లిష్య చోరసా, ననందతుర్ద్దశరథో రోమపాదశ్చ వీర్యవాన్. ౨౨. తతస్సుహృద మాపుచ్ఛ్య ప్రస్థితో రఘునందనః, పారేభ్యః ప్రేషయామాస మాతాన్వై శీఘ్రగామినః. ౨౩. క్రియతాం నగరం సర్వం క్షిప్రమేవ స్వలంకృతం, ధూపితం సిక్తసమృష్టం పతాకాభిరలంకృతం. ౨౪. తతః ప్రహృష్టాః పారాస్తే శ్రుత్వా రాజానమాగతం, తథా ప్రచక్రుస్తత్సర్వం రాజ్ఞా యత్ప్రేషితం తదా. ౨౫. తతస్స్వలంకృతం రాజా నగరం ప్రవివేశ హ, శంఖదుందుభినిర్ఘోషైః పురస్కృత్య ద్విజర్షభం. ౨౬. తతః ప్రముదితాస్సర్వే దృష్ట్వా తం నాగరా ద్విజం ప్రవేశ్యమానం సత్కృత్య నరేంద్రేణేంద్రకర్తృణా. ౨౭. అంతగిపురం ప్రవేశ్యైవ పూజాం కృత్వాచ శాస్త్రతః, కృతకృత్యం తదాత్తానం మేనే తస్యోపవాహనాత్. ౨౮. అంతగిపురస్త్రియస్సర్వా శ్శాంతా దృష్ట్వా తథాగతాం, సహభర్త్రా విశాలాక్షీం ప్రీత్యానందముపాగమన్. ౨౯. పూజ్యమానా చ తాభిన్నా రాజ్ఞా చైవ విశేషతః. ఉవాస తత్ర సుఖితా కంచితక్రూలం సహర్షిజాః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకాదశస్కంధః.

షీతి. ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య - నృపం రోమపాదం. ౨౦. తావితి. అన్యోన్యమంజలిమిత్యర్థః. ౨౧. తతః. సుహృదం రోమపాదం. ౨౩. క్రియతామితి. సిక్తం చ సంమృష్టం చ సిక్తసంమృష్టం - పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః-స్వలంకృతం-పుష్పకదళీకాండాదిభిః. ౨౪. తతః. ఆగతం ఆగతప్రాయం-రాజ్ఞా యద్యథా ప్రేషితం తతథా-తదా శ్రవణకాల ఏవ-చక్రుః. ౨౫. తతః. ద్విజర్షభం పురస్కృత్య శంఖదుందుభినిర్ఘోషైస్సహ ప్రవివేశ. ౨౬. తతః. నాగరాః నగరవాసినః-నరేంద్రేణ దశరథేన-సత్కృత్య నగరాలంకారాదిభిస్సంమాన్య - ప్రవేశ్యమానం తం ద్విజం దృష్ట్వా-ప్రముదితాః సంతుష్టాః-ఆసన్-ఇంద్రస్యేవ కర్తృ పరాక్రమాదికం యస్య సః ఇంద్రకర్తృ-తేన. ౨౭. అంతగిపురమితి. ఉపవాహనాత్ ఆనయనాత్. ౨౮. అంతరితి. భర్తృ సహాగతాం - అనేన పూర్వం కన్యాత్వదశాయా మపి కదాచి దాగమనం వ్యభ్యతే. ౨౯. పూజ్యమానేతి. విశేషతః జనకత్వసంబంధాత్ - ఋషిజా ఋశ్యశృంగేణ - పితృగృహత్వాచ్ఛాంతాయాః ప్రాధాన్యం. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్కంధః.

౨౦. ఋషిపుత్రః. ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య. ౨౦-౨౩. * తి. స్వలంకృతత్వప్రకార మాహ ధూపిత మిత్యాది. ఆదౌ సిక్తం తోయైః పశ్చాత్సంమృష్టం. * ౨౬. తతః. ఇంద్రకర్తృణా ఇంద్రసదృశకర్తృణా. ౨౭. అంతగిపురమితి. ఉపవాహనాత్. ఆనయనాత్. ౨౮. అంతగిపురస్త్రియ ఇతి. తథాగతాం తాదృశవైభవయుక్తాం. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకాదశస్కంధః.

తతః కాలే బహుతిథే కస్తింశ్చిత్సుమనోహరే, వసంతే సమనుప్రాప్తే
రాజ్ఞో యష్టుం మనోఽభవత్. ౧. తతః ప్రసాద్య శిరసా తం విప్రం దేవవర్ణినం,
యజ్ఞాయ వరయామాస సంతానార్థం కులస్య వై. ౨. తథేతి చ స రాజాన ము
వాచ చ సుసత్కృతః, సంభారాస్సంభ్రయంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం. ౩.
తతో రాజాబ్రవీ ద్వాక్యం సుమంత్రం మంత్ర సత్తమం, సుమంత్రావాహయక్షిప్ర

ఏవం దశరథస్సర్వకామసమృద్ధోఽపి పుత్రాలాభసంతప్తస్తన్తూలాని పాపాని స్వా
ధికారానురూపేణాశ్వమేధేన వినా న వినశ్యంతీతి మన్వానః - 'సర్వం పాప్తానం తరతి
తరతి బ్రహ్మహత్యాం యోశ్వమేధేన యజత' ఇతి శ్రుత్యా 'రాజసార్వభౌమో ఽశ్వమే
ధేన యజే' తేతి స్మృత్యా చ విహితమశ్వమేధం యష్టుం సంకల్ప్య తదానీముద్బుద్ధసం
స్కారసుమంత్రో దీరితవచనాజ్ఞామాత్ర పలాలనవ్యాజేన శాంతయా సహ ఋశ్యశృంగమా
నీయ ప్రాప్తకాలే పూర్వం సంకల్పితమశ్వమేధం కర్తుమారభతేత్యాహ - తతః కాలఇత్యాది.
తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - బహుతిథే అనల్పే కాలే గతే - సంఖ్యాసంజ్ఞాద్బహు
శబ్దాత్ పూరణార్థే డటి బహుపూ గగణసంఘస్యతిథుగితి తిథుగాగమః-కస్తింశ్చిత్ మలిష్టుచత్వాది
దోషరహితతయా విలక్షణే-సుమనోహరే పార్ణమాస్యాః కాలత్వేన అతిమనోజ్ఞే వసంతే సమనుప్రాప్తే
ప్రారభే చైత్ర్యాం పార్ణమాస్యామిత్యర్థః - రాజ్ఞో దశరథస్య - యష్టుం సాంగ్రహణీమిష్టిం
కర్తుం-మనః మనోరథః-అభూత్ - చైత్ర్యాం పార్ణమాస్యాం ప్రాతరశ్వమేధేన యజ్య ఇతి సంక
ల్ప్య-'సాంగ్రహణ్యేష్ట్యా యజత' ఇతి స్మరణాత్. ౧. అథ సాంగ్రహణీమిష్టిం కర్తు మృత్విగ్వరణే
ప్రాప్తే ప్రథమమృశ్యశృంగం బ్రహ్మత్వేన వృతవానిత్యాహ - తతః ప్రసాద్యేతి. దేవవర్ణినం దేవ
వర్చసం. ౨. తథేతి. స చ ఋశ్యశృంగశ్చ. ౩. అథ - అపదాతీనృత్విజస్సమావహంత్యా సు
బ్రహ్మణ్యాయా ఇతి విహితమధ్వర్యు ప్రభృతివరణమాహ తతో రాజేత్యాదినా - అస్యా శ్రుతే
రయమర్థః - తస్య తస్య గృహే గత్వా సోమప్రవాకవృతానధ్వర్యుబ్రహ్మహోత్రాసాగ్నిధ్రం చ
హస్త్యశ్వాదికమారోప్య రాజగృహమానయంతి రాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాం
యాం పూర్వవృతా ఏవ తే సంజ్ఞానేష్ట్యర్థం పునర్వియంతే - అథ వైశాఖ్యాం పార్ణమాస్యాం
ప్రాజాపత్యర్షభవశ్వర్థం పూర్వవతోసోమప్రవాకవృతౌ మైత్రావరుణ ప్రతి ప్రస్థతారౌ హస్త్యాదిక
మారోప్యానయంతి గాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాం తథైవ వృతముద్గాతారం
హస్త్యాదిభిరానయంతి - అథాగామిని వసంతే పంచదశ్యాం హస్త్యాదిభిః ప్రస్తోతారమానయంతి -
త్రైధాతవీనూర్థం - యత్ర దీక్షారంభ స్తద్వివసా దూర్ధ్వం తృతీయాదిష్వహస్సు అన్వహమితరా
నష్టావృత్విజో హస్త్యశ్వాదిక మారోప్యానయంతి - బ్రహ్మణాచ్ఛంసినమచ్ఛావాకం, నేష్టారం,
ప్రతిహర్తారం, గ్రావస్తుతం, పోతార, మున్నేతారం, సుబ్రహ్మణ్య మితి, సోమార్థం - ఏవం ఆసు
బ్రహ్మణ్యాహ్వనాదపదాతీ నృత్విజ ఆవహంతీతి - ఏవం క్రమేణ కర్తవ్యాని ఋత్విగ్వరణాని
కార్యకరత్వా త్సంగ్రహేణ దర్శయతి సుమంత్రావాహయేతి-ఆవాహయ ఆనయ-ఋతో యజం

తతఇతి. తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - కాలే బహుతిథే అనల్పే గత ఇతి శేషః.
సుమనోహరే మలిష్టుచత్వాదిదోషరహితే - మనోఽభవత్ మనోగతం ప్రవృత్తం. * తి. ఏవమృ
శ్యశృంగే ఆనీతే సకలపాపక్షయకారితయా పూర్వం సంకల్పితత్వేన చ అశ్వమేధం ప్రస్తాతి-తత
ఇతి. ౧. తతః ప్రసాద్యేతి. దేవవర్ణినందేవవర్చసం సంతానార్థం అవిచ్ఛేదార్థం-విప్రమృశ్యశృంగం. ౩.

మృత్విజో బ్రహ్మవాదినః ౪. సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలిమథ కాశ్యపం,
పురోహితం వసిష్ఠం చ యే చాన్యే ద్విజస త్తమాః. ౫. తతస్సుమంత్ర స్వరితం
గత్వా త్వరితవిక్రమః, సమానయత్సతా విప్రా సమస్తా వేదపారగా. ౬.
తా పూజయిత్వా ధర్మాత్తా రాజా దశరథస్తదా, ధర్మార్థసహితం యుక్తం
శక్త్యం వచనసుబ్రవీత్. ౭. మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖం,
తదర్థం హయమేధేన యత్యూమితి మతిర్మమ. ౮. తదహం యష్టమిచ్ఛామి
శాస్త్రదృష్టేన కర్తౄణా, ఋషిపుత్రప్రభావేన కామా ప్రాప్స్యామి చాప్యహం.
౯. తతస్సాధ్వితీ తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్, వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే
పార్థివస్య ముఖాచ్ఛృతం. ౧౦. ఋశ్యశృంగపురోగాశ్చ ప్రత్యూచుర్న ప్రతి
తదా, సంభారాస్సంభ్రయంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం. ౧౧. సర్వథా
ప్రాప్స్యసే పుత్రాంశ్చతురోఽమితవిక్రమాన్, యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధిరియం
పుత్రార్థమాగతా. ౧౨. తతః ప్రీతోఽభవ ద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితం,
అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజా హర్షణేదం శుభాక్షరం. ౧౩ గురూణాం
వచనాచ్ఛృం సంభారాస్సంభ్రయంతు మే, సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వసోపా

తీత్యృత్విజః-బ్రహ్మవాదినః వేదపారగా. ౪. ఋత్విజః పరిగణయతి సుయజ్ఞమితి. ౫. తత ఇతి.
త్వరితవిక్రమః త్వరితపదన్యాసః. ౬. తానితి. ధర్మార్థసహితం ధర్మార్థరూపప్రయోజనయుక్తం -
శక్త్యం మధురం. ౭. మమేతి. వ్యాఖ్యాతం. ౮. తదితి. యష్టమిచ్ఛామి - ప్రతిబంధకదురితశాం
త్వర్థం ఋషిపుత్రప్రభావేన ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞప్రభావేన - పశ్చాత్కామాన్ పుత్రానవా
ప్స్యామి చ. ౯. తత ఇతి. ఋశ్యశృంగ శ్లాఘాగర్భత్వా ద్వసిష్ఠప్రముఖా ఇత్యుక్తం. ౧౦. ఋశ్య
శృంగేత్యాది-వ్యాఖ్యాతప్రాయం. ౧౧. సర్వథేతి. సనత్కుమారవచశ్శ్రవణాచ్ఛతుర ఇత్యుక్తం.
౧౨. తత ఇతి. క్రియాభేదాన్న రాజపదపునరుక్తిః. ౧౩. గురూణామితి. సంభ్రయంతు సంభ్ర
యంతాం-ఆర్షం పరస్తేపదం-ఆత్ర సంభారాః యజ్ఞీయాశ్వమోచనోపకరణాని-ద్వాదశకారత్వీరశనా
భవతీత్యుక్త్యా ద్వాదశకారత్విపరిమితా ముంజాఖ్యతృణవిశేషనిర్మితా రశనా-చతుష్టయ్య ఆపోభవంతీ
త్యనువాకోక్తాః ఆతపతి వర్ష్యాః కూప్యాః స్థావరాః వహంత్యశ్చేతి చతుర్విధా ఆప ఇత్యాదీని-సమ
ర్థైః-చతుశ్శతారక్షంతీతి శ్రూయమాణైః రాజపుత్రాద్యై రధిష్ఠితః రక్షితః - సోపాధ్యాయః ఉపా
ధ్యాయై శ్చతుర్భిః ఋత్విగ్భిస్సహితః - అశ్వః విముచ్యతాం - చత్వారఋత్విజస్సముక్షంతీ
త్యారభ్య 'శతేన రాజపుత్రై స్సహాధ్వర్యుః శతేనారాజభిరుక్తైస్సహ బ్రహ్మశతేన సూతగ్రామ
ణిభి స్సహ హోతా శతేన త్త సంగ్రహీతృభి స్సహోద్ధాతే' తిశ్రుతే. సంగ్రహీతం చ భట్టభా
స్కరైః - 'సన్నాహపఠతః క్షీతిపాలపుత్రాస్సన్నధసూతా శ్శతమస్యతల్ప్యాః, గోపాయితారశ్శత
మేవ ముగ్రాస్సన్నాహినస్తాదృశసూనుయుక్తాః, వైశ్యాశ్శతం ప్రాంతచరాః పథి స్యు ర్వరూ

తత ఇతి. ఆవాహయ మత్సమిపం ప్రాపయ - ఋతో యజంతీత్యృత్విజః. ౮. మమ లాలప్యమా
నస్యేత్యాది రాజాపూర్వమప్యుక్తం న తు కృతం సంకల్పమాత్రేణ అంతరా-సమంత్రకథా ప్రస్తు
తా-అతో నానుష్ఠితం - ఇదానీమనుష్ఠానార్థం తత్పునరప్యవన్యస్యతే. తదితి. ఋషిపుత్రప్రభా
వేన-ఋషి పుత్రః ఋశ్యశృంగః తత్ప్రభావేన. ౧౧. * తి. ధార్మికీ ప్రజాసంరక్షణరూపధర్మ
వ్యా-27

ధ్యామో విముచ్యతాం. ౧౪. సరయ్యా శ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమి ర్విధీయతాం,
శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి. ౧౫. శక్యః ప్రాప్తు మయం
యజ్ఞస్స ర్వేణాపి మహీక్షితా, నాపరాధో భవేత్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్త
మే. ౧౬. చిద్రం హి మృగయంతేత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః, నిహతస్య
చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి. ౧౭. తద్యథావిధి పూర్వం మే క్రతురేష స
మాప్యతే, తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ. ౧౮. తథేతి చ తత
స్స ర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్, పార్థి వేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞాప్తమకు
ర్వత. ౧౯. తతో ద్విజాస్తే ధర్మజ్ఞమస్తువన్ పార్థివర్షభం, అనుజ్ఞాతాస్తత
స్స ర్వే పునర్జగ్తుర్యథాగతం. ౨౦. గతేష్విథ ద్విజాగ్రేషు మంత్రిణస్తాన్న
రాధిపః, విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - బాలకాండే - ద్వాదశస్కంధః.

పునః ప్రాప్తే వసంతే తు పూర్ణస్సంవత్సరోఽభవత్, ప్రసవార్థం గతో
యష్టుం హయమేధేన వీర్యవాన్. ౧. అభివాద్య వసిష్ఠం చ న్యాయతః ప్రతిసూ

ధినస్తే శ్శతమేవ శూద్రా' ఇతి. ౧౪. అథ - పుణ్యసామదేవయజనచుధ్యవస్యతీత్యుక్తరీత్యా
యాగార్హ పుణ్యస్థలపరిగ్రహం దర్శయతి సరయ్యాఇతి. ఉత్తరం వివిక్తమితి తత్పరిగ్రహః - శాం
తయః శాంతికర్తాణి - అభివర్ధంతాం ప్రవర్ధంతాం - యథాకల్పం యథాక్రమం - యథావిధి
యథాశాస్త్రం. ౧౫. శక్య ఇతి. కష్టః క్లేశకరః. ౧౬. చిద్రమితి. చిద్రం అపరాధమిత్యర్థః. ౧౭.
తదితి. యథేతి ఛేదః. ౧౮. తథేతి. అకుర్వత సాంగ్రహణేష్టిప్రభృత్యశ్వవిమోచనాంతమకుర్వ
న్నిత్యర్థః. ౧౯. తతోద్విజాఇతి. అనుజ్ఞాతాః - తేనేతి శేషః. ౨౦. గతేష్వితి. స్వం వేశ్మ అగ్ని
గృహం దంతఃపురమిత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే-మణిమం
జీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్కంధః.

ఏవం ప్రథమవసంతే చిత్రపార్ణమాస్యాం సాంగ్రహణేష్టిం విధాయ-ద్వితీయేఽహ్ని బ్రహ్మ
దన మేధ్యాశ్వబంధన స్నాపన ప్రాక్షణవిమోచనాదికం చత్వారముత్విజస్సముక్షంతీత్యుక్తరీత్యా
కృత్వా - 'సావిత్ర మష్టాకపాలం ప్రాత ర్నిర్వపతీ' తుక్తరీత్యా ప్రతిదివసం సావిత్రాదిషు
కర్తస్వనుష్ఠీయమానేషు సంవత్సరే పూర్ణే దేవయజనం ప్రతిప్రస్థానం దర్శయతి త్రయోదశే -

ప్రయోజనా. ౧౨. ౧౩. * తి. సంభ్రయంతు సంపాద్యంతాం. ౧౪. యథాకల్పం యథాక్రమం
యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౧౫-౨౦. గతేష్వితి. నరాధిపః దశరథః స్వం స్వకీయం వేశ్మ అగ్ని
గృహం దంతఃపురం ప్రవివేశ-ప్ర వేశయామాన. * తి. విసర్జయిత్వా - సంవత్సరాంతే యాగార్హ
మితి శేషః. ౨౧. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-
బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్కంధః.

పునఃప్రాప్తఇతి. యస్మిన్ వసంతే ఋశ్యశృంగాదిఋత్విజో వృతాః - తత ఆరభ్య సంభా
రసంభరణయజ్ఞ భూమివిధానశాంతికర్తానుష్ఠానపూర్వకమశ్వం విముచ్య తేన సహైవ గచ్ఛద్భి
రుద్ధాత్ర ధ్వర్యహోతృబ్రహ్మభిః - రాజపుత్రసంగృహీతృసూత గ్రామణ్యగ్రామైః ప్ర త్యేకశత

జ్యోతః, అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం ప్రసవార్థం ద్విజోత్తమం, యజ్ఞో మే క్రియతాం
బ్రహ్మ యథోక్తం మునిపుంగవ. ౨౪. యథా న విఘ్నః క్రియతే యజ్ఞాంగే
షు విధీయతాం. 3. భవాన్ స్నిగ్ధస్సుహృత్ స్వహ్యం గురుశ్చ పరమో మహాన్,
వోధవ్యో భవతా చైవ భారో యజ్ఞస్య చోద్యతః. ౪. తథేతి చ స రాజానమ

పునః ప్రాప్త ఇత్యాది. పునర్వసంతే ద్వితీయవసంతే ప్రాప్తే సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్ - అమా
వాస్యా ప్రాప్తేత్యర్థః - తత్ర భావిన్యాం పార్థమాస్యాం ప్రసవార్థం - హయమేధేన యజ్ఞం
హయమేధాఖ్యం యజ్ఞం కర్తుం - గతః దేవయజనమితి శేషః - ప్రథమసంవత్సరాంతిమామావా
స్యాయా ముఖాసంభరణత్రైధాతవీయ దీక్షణీయాదికం దేవయజన ఏవ హి కర్తవ్యం - యథోక్తం
భాస్కరైః - 'సంవత్సరస్యాస్య తు యోత్తమా (యాంతిమేతి పాఠాంతరం) మావాస్యావిధేయా
మిహ దీక్షణీయాం, త్రైధాతవీయాం ప్రవదంతి సప్తదినాని దీక్షాహుతయ స్తథాష్టా'వితి. ౧. ఏవ
మేతత్సర్గ ప్రతిపాద్యం దేవయజనగమనం సంగ్రహేణోక్త్యా పునస్తద్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతే
సర్గశేషేణ - తత్ర బ్రహ్మచరీనామారభ్య యావదశ్వమేధ సమాప్తి యజమానస్య స్వాతంత్ర్య ప్రతి
షేధేన స్వయం యజ్ఞోపకరణసంపాదనాద్యయోగాదధ్వర్యుజైవ తస్య కర్తవ్యత్వాదధ్వర్యు
త్వేన వృతం వసిష్ఠం ప్రతి ప్రార్థయతే అభివాద్యేత్యాదినా. తదుక్తం భట్టభాస్కరైః - 'రశనాం
జనతః పశ్చాదధ్వర్యుః పరిపీయతే, రాజ్యాయ స చ రాజా స్యాద్యావత్సంతిష్ఠతే క్రతు' రితి.
యేయం ద్వాదశారత్నీ రశనా భవతి మాంజీ భవతీత్యశ్వబంధనరజ్జుర్విహితా తస్యాః యదాజ్య
ముచ్ఛిష్యతే తస్మిన్ రశనా న్యున తీతి యత్ బ్రహ్మచరీనాశిష్టాజ్యేనాభ్యంజనం విహితం తతః పశ్చా
దిత్యర్థః - అర్థత్రయమేకాన్వయం - వసిష్ఠమభివాద్య చ-న్యాయతః శాస్త్రతః - ప్రతిపూజ్యచ -
ప్రశ్రితం వినయయుక్తం - వాక్యమబ్రవీత్ - కథం - ప్రసవార్థం పుత్రార్థం ఆరభ్యో మే యజ్ఞః
యథోక్తం శాస్త్రోక్తమనతిక్రమ్య - క్రియతాం. ౨౪. యథేతి. యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతాకర్తాది
రూపేషు - యథా విఘ్నో న క్రియతే - రాక్షసై రితి శేషః - తథా క్రియతామిత్యర్థః. 3.
భవానితి. భవాన్ మహ్యం - స్నిగ్ధః అవిచ్ఛిన్న స్నేహః - సుహృత్ - పరమః వామదేవాదిభ్య
ఉత్కృష్టః మహాన్ వస్తుతో నిరుపమో గురుః - అత ఉద్యతః ఉపక్రాంతో యజ్ఞస్య భారో
భవతా వోధవ్యః - చకారేణా ర్విజ్యం చ కర్తవ్యమిత్యుచ్యతే. ౪. తథేతి. సమర్థితం సమ్యక్వా

సంఖ్యాకై రనుగమ్యమానైస్సావిత్రాదికర్తృసు అనుష్ఠీయమానేష్వేవ సంవత్సరే పూర్ణే పునర్వ
సంతే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - హయమేధేన ఆశ్వమేధేన - ప్రసవార్థం ప్రసవఫలం భావయితుం గతః
గంతుముపక్రాంత ఇత్యర్థః. * తి. అథ సంవత్సరాంతే దీక్షేతేతి సూత్రాత్ పూర్వవసంతవిస్మ
ష్టాశ్వస్య పునః సంవత్సరాంతే వసంతే ప్రాప్తే దీక్షాప్రవృత్తి రుపదిశ్యతే-పునరితి. ప్రసవరూపఫలం
హయమేధేన భావయితుం-గతో వసిష్ఠాంతికమితి శేషః. ౧. అభివాద్యేత్యర్థత్రయమేకం వాక్యం.
వసిష్ఠమభివాద్య న్యాయతః - ప్రతిపూజ్య చ - ప్రసవార్థమారభ్యో యజ్ఞో యథోక్తం క్రి
యతామితి ప్రశ్రితం వినయయుక్తం వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః. * తి. వసిష్ఠం చ - చా ద
గుంధతీం. ౨౪. యథేతి. యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతా కర్తాదిరూపేషు-యథా విఘ్నో న క్రియతే-
రాక్షసాదిభిరితి శేషః - తథా విధీయతాం క్రియతా మిత్యర్థః. 3. భవానితి. స్నిగ్ధః అవిచ్ఛేదస్నే
హః - సుహృత్ శోభనహృదయః - మహ్యమితి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - మయా ఉద్యతో
భారః - భవతా వోధవ్య ఇత్యబ్రవీదితి ద్విజోత్తమమితి పూర్వస్యానుషంగః. ౪. తథేతి.

బ్రవీద్విజసత్తమః, కరిష్యే సర్వమేవైతద్భవతా యత్సమర్థితం. ౫. తతోఽ
 బ్రవీద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్తసు నిష్ఠితాన్, స్థాపత్యే నిష్ఠితాంశ్చైవ వృద్ధాన్
 పరమధార్మికాన్, కర్తాంతికాన్ శిల్పకరాన్ వర్ధకీన్ ఖనకానపి, గణకాన్ శిల్పి
 నశ్చైవ తథైవ నటనర్తకాన్, తథా శుచీన్ శాస్త్రవిదః పురుషాన్ సుబహు
 శ్రుతాన్, యజ్ఞకర్త సమీహంతాం భవంతో రాజశాసనాత్, ఇష్టకా బహు
 సాహస్రా శ్శీఘ్ర మానీయతామితి. ౮౪. ఔపకార్యాః క్రియంతాం చ రాజ్ఞాం
 బహుగుణాన్వితాః, బ్రాహ్మణావసథాశ్చైవ కర్తవ్యా శ్శతశశ్శుభాః, భవ్యై
 న్నపానై ర్భవభి సముపేతాసునిష్ఠితాః, తథా పౌరజనస్యాపి కర్తవ్యా బహు
 విస్తరాః, ఆవాసా బహుభవ్యో వై సర్వకామైరుపస్థితాః, తథా జానపదస్యాపి జన
 స్య బహు శోభనం, దాతవ్యమన్నం విధివత్సత్కృత్య న తు లీలయా, సర్వవర్ణా
 యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి సుసత్కృతాః, న చావజ్ఞా ప్రయోక్తవ్యా కామ
 క్రోధవశాదపి, యజ్ఞకర్తసు యే వ్యగ్రాః పురుషాశ్శిల్పినస్తదా, తేషామపి

రితం. ౫. తత ఇతి. సార్థశ్లోకత్రయమేకాన్వయం - యజ్ఞకర్తసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే త
 త్తద్రవ్యానయనస్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ పూర్వం రాజ్ఞా నియుక్తాన్ - కర్తాంతికానితి-కర్తణా
 మంతస్సమాప్తిస్స ఏషామస్తీతి కర్తాంతికాః - అత ఇని తనావితి తన్ - భృతకానిత్యర్థః - శిల్ప
 కరాన్ ఇష్టకాదినిర్దాతృన్ - వర్ధకీన్-తక్షః సుక్ సువ చమసగ్రహ యూపాది నిర్దాతృన్ -
 ఖనకాన్ వాపీకూపాదికృతః-గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః చిత్రాదికరాన్-నటాః రసాభినయ
 కృతః-నర్తకాః భావాభినయకృతః - శాస్త్రవిదః ప్రయోగశాస్త్రవిదః. అథాజ్ఞాపనప్రకార మాహః
 వృద్ధిః యజ్ఞకర్తేత్యాది. ఋత్విజః ప్రత్యాహ యజ్ఞకర్తేతి - సమీహంతాం వ్యాప్రియంతాం -
 శిల్పకరాన్ ప్రత్యాహ - ఇష్టకేతి - జాత్యేకవచనం - ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః. ౮౪. ఔ
 పకార్యా ఇతి. సత్తశ్లోక్యా ఏకాన్వయః-ఔపకార్యా రాజసదనాని - స్వార్థే వ్యజ్ఞే - 'రాజసద
 నముపకార్యోపకారికే'త్యమరః - బహుగుణాన్వితాః ఔన్నత్య విశాలత్వాది బహుగుణాన్వితాః -
 బ్రాహ్మణావసథా ఇతి ఆర్షో లింగవ్యత్యయః. కఠినం ఫలాదిభిక్ష్యం - సునిష్ఠితాః వాతవర్షాదిభి
 రప్రకంప్యాః సర్వకామైః సక్చందనాదిభిః - ఉపస్థితాః సంయుక్తాః - బహు అధికం - విధివత్
 యథావిధి - సత్కృత్య గంధాదిభిరభ్యర్చ్య - లీలయా - అనాదరేణేత్యర్థః - యథా పూ
 జాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః - కామక్రోధవశాత్ స్నేహద్వేషవశాత్ - అపిశబ్దేన

సమర్థితం ప్రార్థితం. ౫. తతో బ్రవీదిత్యాది యజ్ఞకర్తసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే -
 తత్తద్రవ్యానయనస్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ నియుక్తాన్ కర్తాంతికాన్ కర్తాంతః కర్త స్వరూపం
 తన్నిశ్చయో వా తద్వంతః - కర్తకరానితి యావత్ - శిల్పకరాన్ చిత్రకరాన్ - వర్ధకీన్
 త్వష్ట్రాన్ - ఖనకాన్ వాపీకూపనిర్దాతృన్-గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః వితానాద్యలంకార
 కాన్ - నటనర్తకాన్-నటాన్ నాటయితృన్ నర్తకాన్ నృత్యకారిణః - * యజ్ఞకర్త సమీ
 హంతాం నిర్వర్తయితుమితి శేషః. ఇష్టకేతి. ఆనీయతామిత్యత్రేతి శబ్దః అబ్రవీదితి పూర్వేణ సం
 బధ్యతే - యద్వా - పరేణ సంబంధ్యతే యథేష్టకానయన మేవ మాపయికాశ్చ క్రియంతామితి.
 బహు సాహస్రా బహుసహస్ర సంఖ్యాకాః ఆనీయతామితి వ్యత్యయేనైకవచనం. ౮౪. ఔప

విశేషేణ పూజా కార్యా యథాక్రమం, తే చ స్యుస్సంభృతాస్సర్వే వసుభిర్భోజనేన చ, యథా సర్వం సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే. తథా భవంతః కుర్వంతు ప్రీతిస్నిగ్ధేన చేతనా. ౧౧౪. తతస్సర్వే సమాగమ్య వసిష్ఠమిదమబ్రువన్, యథోక్తం తత్సువిహితం న కంచి త్పరిహీయతే, యథోక్తం తత్కరిష్యామో న కించిత్పరిహాస్యతే. ౧౧౫. తతస్సుమంత్ర మాసీయ వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్, నిమంత్రయస్వ నృపతీ పృథివ్యాం యే చ ధార్మికాః. ౧౧౬. బ్రాహ్మణాన్ శత్రుయాన్ వైశ్యాన్ శూద్రాన్ శైవ సహస్రశః, సమానయస్వ సత్కృత్య సర్వదేశేషు మానవాన్. ౧౧౭. మిథిలాధిపతిం శూరం జనకం సత్యవిక్రమం, నిష్ఠితం సర్వశాస్త్రేషు తథా వేదేషు నిష్ఠితం, తమానయ మహాభాగం స్వయమేవ సుసత్కృతం, పూర్వసంబంధినం జ్ఞాత్వా తతః పూర్వం బ్రవీమి తే. ౧౧౮. తథా కాశీపతిం స్నిగ్ధం సతతం ప్రియవాదినం, వయస్యం రాజసింహస్య స్వయమేవానయస్వహ. ౧౧౯. తథా కేకయరాజానం వృద్ధం పరమధార్మికం, శ్వశురం రాజసింహస్య సపుత్రం త్వమిహానయ. ౧౨౦. అంగేశ్వరం మహాభాగం రోమపాదం సుసత్కృతం, వయస్యం రాజ

లీలా సముచ్ఛీయతే - విశేషేణ ఆత్మాదరేణేత్యర్థః - యథాక్రమం యథావృద్ధం - తే చ త్యత్ర చ శబ్దో భిన్నక్రమః - తే భోజనేన - వసుభిః ధనైశ్చ - సంభృతాః తృప్తా శ్చ స్యుః - సర్వ మపి యథా సువిహితం సుష్టసుష్ఠితం స్యాత్ కించిదపి న పరిహీయతే న త్యక్యతే - ప్రీతిస్నిగ్ధేన స్నేహార్ద్రేణ. ౧౧౪. యథోక్తప్రవృత్తిం దర్శయతి తత ఇతి. తత్ పూర్వోక్తకార్యజాతం. ౧౧౫. ఏవముపకరణ నిష్పత్త్యనంతరం రాజాహ్వానమాజ్ఞాపయతి తత ఇత్యాదినా. నిమంత్రయస్వ ఆహ్వాయ. ౧౧౬. బ్రాహ్మణానితి. సర్వదేశేషు - స్థితానితి శేషః. ౧౧౭. మిథిలేతి శ్లోకద్వయం. తం ప్రసిద్ధం - స్వయమేవ - న తు దూతముఖేన - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసుహృదం తతః పూర్వోక్తేభ్యో నృపతిభ్యః. ౧౧౮. తథేతి. స్వయమేవ గమన హేతవో విశేషణాని. ౧౧౯. తథేతి. కేకయరాజానమితి సమాసాంతవిధేరిత్యత్వాట్ట

కార్యా ఇత్యాది. ఔపకార్యాః రాజసదనాని - బహుగుణాన్వితాః బహూపకరణయుక్తాః - సునిష్ఠితా సునిర్జితాః సర్వకామైరుపస్థితాః - కామ్యమానైః సర్వపదార్థైరుపేతాః జానపదస్య గ్రామాంతరాదాగతస్య - లీలయా అవజ్ఞయా అనాదరేణ తు నైవ దేయమిత్యర్థః. సర్వవర్ణా ఇతి. సర్వే వర్ణాః యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః - తేషామపి విశేషేణ తేషాం తు విశేషేణ కర్తవ్యమిత్యర్థః - యథాక్రమం యథార్హం - తేచేత్యత్ర చ శబ్దో భిన్నక్రమః వసుభిర్భోజనేన చ యథా సంభృతాశ్చ స్యుః - తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః. ౧౧౪. తత ఇత్యాది సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం - యథోక్తం యథాశాస్త్ర ముక్తం త్వయా యదుక్తం తత్ న కించిత్పరిహీయతే న కించిల్లుప్యతే యథా న కించి త్పరిహాస్యతే కించిదపి యథా పరిత్యక్తం న భవేత్ తథా తత్సువిహితం సుష్టసుష్ఠితం కరిష్యామ ఇత్యర్థః. ౧౧౫ - ౧౧౬. మిథిలాధిపతిమితి. స్వయమేవానయేతి సంబంధః - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసంబంధినం జ్ఞాత్వా - తతః పూర్వం కత్పూర్వకం బ్రవీమి రాజాహ్వానముపదిశామిత్యర్థః. తి. పూర్వసంబంధినం - పూర్వస్మిన్నేవ కాలే భావినం సంబంధినం యోగబలేన జ్ఞాత్వా - సమస్తపాలే మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః - తతో హేతోః భావినసంబంధిత్వా ద్దేతోః సర్వేభ్యః పూర్వం పూర్వకాలే తదానయనం బ్రవీ

సింహస్య సమానయ యశస్వినమ్. ౨౪. ప్రాచీనాన్ సింధుసౌవీర్యాన్ సౌరా
 ష్ట్రేయాంశ్చ పార్థివాన్, దాక్షిణాత్యాన్ రేంద్రాంశ్చ సమస్తానానయస్వహ.
 ౨౫. సంతి స్నిగ్ధాశ్చ యేచాన్యే రాజానః పృథివీతలే, తానానయ యథా
 క్షీప్రం సానుగాన్ సహబాంధవాన్. ౨౬. వసిష్ఠవాక్యం తచ్చుత్వా సుమంత్ర
 స్త్వరితస్తదా, వ్యాదిశత్పురుషాంస్తత్ర రాజ్ఞామానయనే శుభాన్. ౨౭.
 స్వయమేవ హి ధర్మాత్మా ప్రయయా మునిశాసనాత్, సుమంత్ర స్త్వరితో భూత్వా
 సమానేతుం మహీక్షితః. ౨౮. తే చ కర్తాంతికాస్సర్వే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే,
 సర్వం నివేదయంతి స్త్యజ్జేయదుపకల్పితమ్. ౨౯. తతః ప్రీతో ద్విజశ్రేష్ఠ
 స్తాన్ సర్వానిదమబ్రవీత్. ౩౦. అవజ్ఞయా న దాతవ్యం కస్యచిచ్ఛీలయా
 పివా, అవజ్ఞయా కృతం హన్యాద్దాతారం నాత్ర సంశయః. ౩౧. తతఃకైశ్చ
 దహోరాత్రైరుపయాతా మహీక్షితః, బహూని రత్నాన్యాదాయ రాజ్ఞో దశ
 రథస్య వై. ౩౨. తతో వసిష్ఠస్సుప్రీతో రాజానమిదమబ్రవీత్, ఉపయాతా
 నరవ్యాప్తు రాజానస్తవ శాసనాత్. ౩౩. మయాపి సత్కృతాస్సర్వే యథా
 ర్హం రాజస త్తమాః, యజ్ఞీయం చ కృతం రాజన్ పురుషైస్సుసమాహితైః. ౩౪.
 నిర్యాతు చ భవాన్ యత్నం యజ్ఞాయతనమంతికాత్, సర్వకామై రుపహృతై
 రుపేతం వై సమంతతః. ౩౫. ద్రష్టు మర్హసి రాజేంద్ర మనసేవ వినిర్జితమ్. ౩౬.

జభావః. ౨౩. అంగేతి. సమానయ-త్వమేవేతి శేషః. ౨౪. ప్రాచీనానితి. ప్రాచీనాన్ ప్రాగ్దేశవర్తినః-
 సింధుదేశ్యసౌవీరదేశ్యే చభవాస్సింధుసౌవీరాః. సౌరాష్ట్రేయాన్ సురాష్ట్రదేశభవాన్-దాక్షిణాత్యాన్
 దక్షిణదేశభవాన్-ఆనయస్వ-దూతముఖేనేతి శేషః. ౨౫. సంతితి. యథాక్షీప్రం శైఘ్ర్యమనతిక్ర-
 మ్య. ౨౬. వసిష్ఠేతి. శుభాన్ అంతరంగాన్. ౨౭. స్వయమితి. మహీక్షితః వసిష్ఠేన విశిష్యోక్తాన్.
 ౨౮. తేచేతి. ఉపలక్షణమేతచ్ఛిల్పకరాదీనాం - యజ్ఞనిమిత్తం - యదుపకల్పితం నిర్జితం-
 తత్సర్వం నివేదయంతి స్త్య. ౨౯. అవశ్యం శిక్షణీయాంశం పునశ్శిక్షయతి తతః ప్రీత ఇతి. అర్థ
 మేకాన్వయం. ౩౦. అవజ్ఞయేతి. లీలయా వినోదేన. ౩౧. తతఇతి. తతః దశరథనిర్దమనానంత-
 రం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని మణిముక్తాప్రవాళవస్త్రాభరణ చందనాదీని. ౩౨. తతఇతి. స్పష్టం.
 ౩౩. మయేతి. యజ్ఞమర్హతి యజ్ఞీయం యజ్ఞర్హిగ్భ్యం ఘృభిజ్ఞావిలిఘః - యజ్ఞాయ యత్నం
 పాద్యం తత్సర్వం సంపాదిత మిత్యర్థః. ౩౪. నిర్యాత్వీతి. అంతికాత్ సమీపే-దూరాంతికార్థేభ్యో
 ద్వితీయాచేతి చకారేణ పంచమీ - సమీపే ఉపహృతైః - సర్వకామైః - సర్వోపకరణైః- ఉపే-
 తం. ౩౫. ద్రష్టుమిత్యర్థ మేకాన్వయం. మనసేవేతి క్షీప్రసిద్ధత్యే దృష్టాంతః. ౩౬. తథేతి. వసిష్ఠే
 మిత్యర్థః. ౩౭-౩౮. వసిష్ఠవాక్యమితి. శుభాన్ కుశలాన్. ౩౯-౪౦. అవజ్ఞయేతి. అవజ్ఞయా
 ఆనాదరేణ - లీలయా అశ్రద్ధయా. ౪౦. తతఇతి. ఆదాయ ఉపాయనార్థం. ౪౧. మయాపీతి.
 యజ్ఞీయం యజ్ఞోపయోగి స్రుక్సృవాద్యుపకరణజాతమిత్యర్థః. ౪౨. అంతికం అంతికే స్థితం -
 సర్వకామైస్సర్వోపకరణైః. ౪౩. ద్రష్టుమితి. మనసేవ వినిర్జితమితి - అవిలంబేన లోకోత్తర
 తయా చ నిర్మాణం సూచితం - భవతి-తథా వసిష్ఠవచనాదితి లుప్తవిభక్తితో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋ-
 శ్యశృంగస్య చోభయోరితి చ సంబంధః. యజ్ఞవాటగతా ఇత్యర్థం భిన్నం వాక్యం - అత్రాప్యా

తథా వసిష్ఠవచనాదృశ్యశృంగస్య చోభయోః, శుభే దివసనక్షత్రే నిర్యాతో జగతీఽతిః. 323. తతో వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వ ఏవ ద్విజోత్తమాః, ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య యజ్ఞకర్తారభంస్తదా, యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యథాశాస్త్రం యథావిధి. 324. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రయోదశస్సర్గః.

అథ సంవత్సరే పూర్ణే తస్మిన్ ప్రాప్తే తురంగమే, సరయాశ్చోత్తరే తీరే రాజ్ఞో యజ్ఞోఽభ్యవర్తత. ౧. ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య కర్త చక్రుర్ద్విజర్షభాః, అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః. ౨. కర్త కుర్వంతి

త్యవిభక్తిో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరిత్యర్థః - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మత్వేన పృథక్త్వాత్తద్వచనమప్యపేక్షితం - శుభే దివసే సోమసౌమ్యవారాదౌ - శుభే నక్షత్రే రోహిణ్యాదౌ - నిర్యాతః గృహం ద్యజ్ఞశాలాం ప్రతీత్యర్థసిద్ధం - అత్రాహుః. 'శంఖదుందుభిమృవంగవాదనైర్చంగళైః పటహకాహశాదిభిః, స్వస్తివాదముఖరైర్మఖిక్షీతిం బ్రాహ్మణైశ్చ సహ సంప్రపద్యత' ఇతి. 323. తత ఇతిసార్థశ్లోకః. ఆరభన్నితి ఛాందసః - యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యజమానర్షిగాదయః - యథావిధి యథాక్రమం - యథాశాస్త్రం-సర్వే యజ్ఞకర్త ఆరభన్-స్వస్వకర్త ఆరంభతే త్యర్థః. 324. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతే శాలాప్రవేశానంతరమశ్వమేధారంభస్సంగ్రహేణ దర్శితః - తదనుష్ఠానం విస్తరేణ దర్శయిష్యన్ తస్యాశ్వాగమనపూర్వకత్వాత్తదనువాదపూర్వకం యజ్ఞానుష్ఠానం దర్శయతి చతుర్దశే - అథేత్యాది. అథ అశ్వవిమోచనానంతరం - తురంగమే ప్రాప్తే క్రమేణ ప్రాప్తే-తస్మిన్ సంవత్సరే పూర్ణే రాజ్ఞో యజ్ఞః అభ్యవర్తత ప్రావర్తత - అశ్వాగమనక్రమస్తు - 'విముక్తమశ్వం నైవరం చరంతం రాజపుత్ర రాజోగ్రసూతగ్రామణిక్షత్తసంగ్రహీతారశ్చతుశ్శతాః పగి పాలయంతోఽనావర్తయంతోఽనుచరంతి' - బ్రహ్మధ్వర్యహోతుర్దాతారశ్చత్వార ఋత్విజస్తం రథకారగృహే సమానీయ బధ్వా తస్య చతుర్షు పదేష్విహ ధృతిస్సాన్విహేత్యాద్యాహుతి చతుష్టయం జుహ్వతి - తథాహుః - 'రథకారగృహేఽశ్వస్య వసతస్సాయమస్యతు, చతుర్షు పత్నుహోతవ్యా శ్చతస్రో ధృతయః క్రమా' దితి. అథై కాదశమాసాదూర్ధ్వం తం సదస్సమానీయ ఆశ్వతే ప్రజే బధ్నంతి - తథాహావస్తంబః - 'ఊర్ధ్వ మేకాదశా న్తాసాదాశ్వతే ప్రజేఽశ్వం బధ్నియా' దితి. తతో ద్వాదశే మాసే శాలానిర్దానాది సకలసంభారాన్ సంభృత్య ఫాల్గునామావాస్యాయామృత్విగ్ని శ్శాలాం ప్రవిశ్య ప్రతిపద మారభ్యాశ్వమేధం ప్రారభంతే. ౧. ఋశ్యశృంగమితి. అనేన ప్రధానార్షిజ్యం బ్రహ్మత్వం తస్యేతి గమ్యతే. ౨. ప్రతిపదమారభ్య సప్తసు దినేషు

రథన్నిత్యనుషజ్యతే - యథాశాస్త్రం వేదోక్తమనతిక్రమ్య - యథావిధి కల్పసూత్రానుసారేణ, 324. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః.

అథేతి. ఏతేన పూర్వోక్త ఏవార్థ సూచ్యతే న పునః సంవత్సరాంతరప్రాప్తి రితి జ్ఞేయం. ౧. ౨. కర్తేతి. 'యాజకా వేదపారగా' ఇతి యాజకా ఋత్విజః వేదపారగాః వేదస్యాధీతస్యపారం ఫలవ

విధివద్యాజకా వేదపారగాః, యథావిధి యథాన్యాయం పరిక్రామంతి శాస్త్రతః. 3. ప్రవర్గ్యం శాస్త్రతః కృత్వా తథైవోపసదం ద్విజాః, చక్రుశ్చ విధివత్సర్వ మధికం కర్త శాస్త్రతః. ౪. అభిపూజ్య తతోహృష్టా స్సర్వే చక్రుర్యథావిధి, ప్రాతస్సవన పూర్వాణి కర్తాణి మునిపుంగవాః. ౫. వింద్రశ్చ విధివద్దత్తో రాజా చాభిష్టుతోఽనఘః, మాధ్యందినం చ సవనం ప్రావర్తత యథాక్రమం. ౬.

కర్తవ్యాన్ త్రీణి త్రీణి వైశ్వదేవాని జుహోతీతి విహితానేకవింశతిహోమాన్ పూర్ణాహుతిముత్తమాం జుహోతీతి విహితం కర్తవ్యేషం చాభిప్రేత్యాహ కర్త కుర్వంతీతి. యాజకాః ఋత్విజాః - వేదపారం తదర్థావబోధః తద్గచ్ఛంతీతి వేదపారగాః - కర్తవ్యార్హోక్తం - విధివత్ కుర్వంతి స్స - యథావిధి యథావేదోక్తం - యథాన్యాయం యథామిమాంసం - శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ - పరిక్రామంతి ప్రచరంతి - నాసగ్గస్థితే సోమేఽధ్వర్యుః ప్రత్యఞ్ సదోతీయా'దిత్యాద్యుక్త క్రమ మతిలంఘ్య ఋత్విజో న విహరంతీత్యర్థః. 3. అథ సోమక్రయానంతరం సోమరాజా ప్యాయనకర్త విశేషాన్ దర్శయతి ప్రవర్గ్య మితి. ద్విజాః ఋత్విజాః - ప్రవర్గ్యం 'దేవా వై సత్రమాసతే' త్యాది ప్రవర్గ్య బ్రాహ్మణోక్తం కర్తవ్యేషం శాస్త్రతః విధి మిమాంసా కల్పసూత్రానుసారేణ - కృత్వా - ఉపసదం ఇష్టివిశేషం - తథైవ శాస్త్రత ఏవ - కృత్వా శాస్త్రతః ఉపదేశశాస్త్రాత్ - అధికం అతిదేశతః ప్రాప్తం - సర్వం కర్త చ చక్రుః - తిస్ర ఏవ సాహస్రస్యో పసదో ద్వాదశాహీన స్యేతి ప్రాప్తాః ద్వాదశ ప్రవర్గ్యోపసద శ్చక్ర రిత్యర్థః. ౪. అథ సోమప్రయోగం దర్శయతి అభిపూజ్యేతి. బహిష్పవమానాదిభి స్తత్తత్కర్త దేవతా అభిపూజ్య - తతః ప్రవర్గ్యోపసదనావసానే - ప్రాతస్సవన పూర్వాణి ప్రాతస్సవన మాధ్యందినసవనతృతీయసవనాని కర్తాణి - చక్రుః. ౫. వింద్రఇతి. వింద్రః వింద్రగ్రహనిష్ఠ స్సోమమాంశః స విధివదింద్రాయ దత్తః - అనఘః పాపనివ రకః - రాజా సోమరాజః అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః - యద్వా - వింద్రః ఇంద్రదేవతాతో హవిర్భాగః - ధానాః కరంభః పరివాపః పురోడాశః పయస్యేతి - ప్రాతస్సవనహవీంషి - ఇంద్రాయ హరివతే ధానాః ఇంద్రాయ పూషణ్వతే కరంభః - సరస్వతే పరివాపః ఇంద్రాయ పురోడాశః - మిత్రావరుణాభ్యాం పయస్యేతి హోతవ్యానీంద్రముద్దిశ్యైవ - 'అథ కస్తా దేతేషాగ్ం హవిషా మింద్ర మేవ యజంతీ'త్యాదిశ్రుతేః. మాధ్యందినసాయంతనసవనయోః పయస్యావర్జం అన్యత్సర్వం స మానం - అభిషుత ఇతి పాతే - చతస్సృషు దిక్షు చతుర్భిః ఋత్విగ్భిః - పాషాణైరభిహత్య నిస్సారి త సారా సోమలతా భూదిత్యర్థః - తథాహి సూత్రం - 'సోమం రాజానం దృషది నిధాయ దక్షిణతో బ్రహ్మపశ్చాదధ్వర్యు రుత్తరతో హోతా ప్రాగుద్ధాతా స్థిత్యా దృషద్భి రభిహన్యా'దితి. అనఘః అంశుస్కందనరహితః. ౬. తృతీయేతి. తథా శాస్త్రప్రకారేణ - ప్రాతస్సవనపూర్వాణి

దర్థావబోధః - తద్గచ్ఛంతీతి తథా - యథావిధి ఉత్పత్త్యాది విధ్యనుసారేణ - యథాన్యాయం - మిమాంసాశాస్త్ర గతన్యాయానుసారేణ యథావిధిత్యనేనైవ సిద్ధే శాస్త్రత ఇత్యేతత్ యథాన్యాయత్వ విధానార్థం తథాచ యథావిధి పరిక్రామంతి శాస్త్రతో యథాన్యాయం పరిక్రామంతీతి వాక్యభేదేన నిర్వోధవ్యం. 3. ప్రవర్గ్యమితి. ప్రవర్గ్యం ఆరాదుపకారక కర్తవ్యేషః - శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ కృత్వా ఉపసత్ ఉపసన్నామకర్త విశేషః. పూర్వం ప్రకృతౌ స్థితతయా ఆదిష్టం అధికం విధివత్ శాస్త్రతో విహితం చేత్యర్థః - అధికమిత్యనేనా న్యూనత్వం వా ౪. ౫. వింద్రఇతి. వింద్రః ఇంద్రదేవతాతో హవిర్భాగః - రాజా సోమలతా అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః. ౬. 2. నచేతి.

తృతీయసవనం చైవ రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః, చక్రుస్తే శాస్త్రతో దృష్ట్వా
తథా బ్రాహ్మణపుంగవాః. 2. సచాహుతమభూత్తత స్థలితం వాపి కించన,
దృశ్యతే బ్రహ్మవత్సర్వం జేమయుక్తం హి చక్రిరే. ౩. న తేష్వహస్సు శ్రాంతో
వా యుధిత్ వాపి దృశ్యతే, నావిద్వాన్ బ్రాహ్మణస్తత్ర నాశతానుచరస్త
థా. ౪. బ్రాహ్మణా భుంజతే నిత్యం నాథవంతశ్చ భుంజతే, తాపసా భుంజతే
చాపి శ్రమణా భుంజతే తథా. ౧౦. వృద్ధాశ్చ వ్యాధితాశ్చైవ స్త్రియో బా
లాస్తథైవచ, అనిశం భుంజమానానాం న తృప్తిరుపలభ్యతే. ౧౧. దీయతాం
దీయతామన్నం వాసాంసి వివిధాని చ, ఇతి సంచోదితాస్తత్ర తథా చక్రు
రనేకశః. ౧౨. అన్నకూటాశ్చ బహవో దృశ్యంతే పర్వతోపమాః. దివసే దివసే

త్యుక్తస్యైవాయం ప్రపంచః. 2. నచేతి. అహుతం స్థలితం - అన్యథా హుతం వా-కించ న నాభూ
త్ - సర్వం హోమాదికం - బ్రహ్మవత్ మంత్రవత్ - దృశ్యతే స్త. హి యస్తాత్ జేమయుక్తం
నిర్విఘ్నం చక్రిరే - అత్రాన్నహోమాదికమశ్వమేధీయం సూచితం-తేషాం బహుత్వేన స్థాలిత్యాది
సంభావనయా తత్పరిహారస్య వక్తవ్యత్వాత్ - తథాహుర్యాజ్ఞికాః - 'పత్నీ సంయజనాంతే హ
న్యగ్నిష్టోమే తు సంస్థితే, ప్రజాపతినమే గీతే వీణాగణికిభిర్నృపే. అస్తం గతే సహస్రాంశావారు
హ్యశ్వత్థనిర్జితాః, వత్త్రింశతమథాసందీ స్తావంతోఽధ్వర్యవో వృతాః. అప్రాకృతైస్సృజై
ర్ద్విర్బదండైః ఖదిరసంభవైః, సర్వాం తాం రాత్రిమన్నాని దశాజ్యాదీని జుహ్వతి. సంఖ్యాహుతీ
స్తా సుకృదేవ హుత్వా పరార్థపర్యంతమథ క్రమేణ, హుత్వాశ్వనామ ప్రభృతీని రాత్రే శ్వేహోధ్య
సంఖ్యాహుతిభిస్సమాప్య' ఇతి. ౩. అథ తత్రాన్న దానసమృద్ధిం దర్శయత్యష్టభిః - నతేష్విత్వాది.
యద్యపి క్రితే సోమే యజ్ఞాన్నం న భోజ్యం-తథాపి సర్వద్రవ్యస్య వసిష్ఠసాత్కృతత్వేన న దోషః-
తేష్వహస్సు యజ్ఞేయదినేషు - శ్రాంతఃపిపాసితః - యుధితః - బుభుక్షితః - న దృశ్యతే నాదృశ్య
త - అశతానుచరః శతశిష్యరహితః. ౪. బ్రాహ్మణా ఇతి. నాథవంతః దాసాః - కూద్రాదయ ఇతి
యావత్ - శ్రమణాః దిగంబరాః - 'శ్రమణా వాతవసనా' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా - 'చతుర్థమా
శ్రమం ప్రాప్తా శ్రమణానామ తే స్తృతా' ఇతి స్మృతిః. ౧౦. వృద్ధాఇతి. వ్యాధితాః సంజాత
వ్యాధయః - అనిశం భుంజమానానాం భుంజానేష్వపి - యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిర్నాసీది
త్యర్థః - యద్వా - రస్యతాతిశయాత్ భుక్త్యనంతరమపి భోజనేచ్ఛా జాయత ఇత్యర్థః. ౧౧. దీయ
తామితి. తథా చక్రుః - దదు రిత్యర్థః. ౧౨. అన్నేతి. విధివత్ పాకవిధ్యుక్తక్రమేణ - సిద్ధస్య
తత్ర యాగే స్థలితం స్కన్నం-పాత్రా దితి శేషః - బ్రహ్మవత్ మంత్రవత్ - జేమయుక్తం విఘ్న
రహితం విఘ్ననివారక రక్షోఘ్నమంత్రాద్యుపేతమిత్యర్థః. ౩. న తేష్వితి. అశతానుచరః శతశిష్య
రహితః. ౪. బ్రాహ్మణాఇతి. నాథవంత ఇత్యనేన బ్రాహ్మణశుశ్రూషకాః కూద్రా ఉచ్యంతే - శ్ర
మణాః చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాః. ౧౦. అనిశమితి. న తృప్తిరుపలభ్యతే భోజ్యపదార్థానాం రసా
తిశయలోభాత్ తృప్తి ర్నాభూదిత్యర్థః - యద్వా - అనిశం భుంజానేష్వపి జనేషు యజమానస్య
తృప్తిః అలంబుద్ధిర్నాభూదిత్యర్థః. మునిభావప్రకాశికా. అనిశమితి. భోజ్యపదార్థానాం రస్యతాతి
శయాత్ అనిశం భుంజమానానామపి తృప్తి ర్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః - యద్వా - దశరథస్య తృప్తి
ర్నాసీ-అతఏవ దీయతామన్నమిత్యుక్తం. ౧౧. ౧౨. అన్నకూటాఇతి. అత్ర అన్నేతి బ్రహ్మ

తత్ర సిద్ధస్య విధివ త్తదా. ౧౩. నానాదేశాదనుప్రాప్తాః పురుషాః స్త్రీగణా
స్తథా, అన్నపానైస్సువిహితాస్తస్మిన్ యజ్ఞే మహాత్మనః. ౧౪. అన్నం హి
విధివత్స్వాదు ప్రశంసంతి ద్విజర్షభాః, అహో తృప్తాస్తస్మి భద్రం త ఇతి శుశ్రావ
రాఘవః. ౧౫. స్వలంకృతాశ్చ పురుషా బ్రాహ్మణాః పర్యవేషయన్, ఉపాస
తే చ తానన్యే సుమృష్టమణికుండలాః. ౧౬. కర్తాంతరే తదా విప్రాః హే
తువాదాన్ బహూనపి, ప్రాహుః స్త వాగ్నినో ధీరాః పరస్పరజిగీషయా. ౧౭.
దివసే దివసే తత్ర సంస్తరే కుశలా ద్విజాః, సర్వకర్తాణి చక్రుస్తే యథాశా
స్త్రం ప్రచోదితాః. ౧౮. నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాబహుశ్రుతః, సద
స్యాస్తస్య వై రాజ్ఞో నావాదకుశలా ద్విజాః. ౧౯. ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రియే

పక్షస్య-అన్నేతి లుప్తపక్షీవిభక్తికం పదం - అన్నస్య - ఖాద్య భక్ష్య లేహ్య చోష్య భేదభిన్నస్య
కూటాః రాశయః. ౧౩. నానేతి. సువిహితాః సుతర్పితాః. ౧౪. అన్నం హేతి. అన్నం విధివత్ ఉప
చారవత్ - స్వాదు చ - అనేన తృప్తాః స్త - అహో ఇదం వర్జితం న శక్యమితి ద్విజర్షభాః ప్ర
శంసంతి ప్రాశంసన్ - తద్రాఘవ శుశ్రావ - న లేష్వహస్త్విత్యారభ్య ప్రశంసాప్రకారః - న తు
కవివాక్యం - అనేన బ్రాహ్మణౌ వీణాగాధినౌ గాయత ఇత్యారభ్య ఇత్యదదా ఇత్యయజథా ఇత్య
పచ ఇతి బ్రాహ్మణౌ గాయేదిత్యుక్తస్తుతిశ్రవణముక్తం. ౧౫. స్వలంకృతాఇతి. బ్రాహ్మణాన్
బ్రాహ్మణేభ్యః - పర్యవేషయన్ - భక్ష్యన్నపానాదీనితి శేషః - సుమృష్టమణికుండలాః ఉత్తేజిత
రత్నకుండలాః - అన్యే పురుషాస్సహాయార్థం తాననేవంలేత్యర్థః. ౧౬. కర్తాంతరఇతి. కర్తాంతరే
సవనయోరంతరాశకాలే - ధీరాః ధీమంతః - వాగ్నినః పటువాచః - విప్రా ఋత్విజః - పరస్పరజిగీ
షయా బహూన్ హేతువాదాన్ ప్రాహు స్మ - అనేన బ్రహ్మోద్య ముక్తం - యథా 'కిగ్స్త్వి
దాసీత్ పూర్వచిత్తి' రిత్యాది హోతృబ్రాహ్మణోః ప్రశ్నప్రతిపచనాని. ౧౭. అథ 'ఉమోర్వ్యాకా
వ్యాధిదైవత్యాని ద్వివారాశంసనం ప్రాతస్సవనం ద్వివారాశంసనం మాధ్యంధినసవనం సకృన్నారాశంత
నం తృతీయసవన' మితి విహితాని త్రికాలకర్తాణి దర్శయతి దివసేదివస ఇతి. దివసేదివసే అశ్వమే
ధాహేషు ప్రత్యహం - సంస్తరే ఆస్తీర్ణబర్హిషి - 'సంస్తరా ప్రస్తరాఘరా' విశ్వమరః. సర్వకర్తాణి
ఉమాదిదైవత్యకర్తాణి యథాశాస్త్రం వృద్ధైః ప్రచోదితాస్సంతః చక్రుః - 'ఉమా ఉర్వ్యాశ్చకా
వ్యాశ్చ పితర స్సవనత్రయే' ఇతిహి స్మర్యతే. నారాశంసనం నామ సకృత్ భక్షితాప్యాయితాసాదిత
చమనం. ౧౮. నేతి. అత్ర యజ్ఞే - అషడంగవిత్ కశ్చిన్నాసీత్ - అవ్రతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - అబ
హుశ్రుత శ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - తస్య రాజ్ఞస్సదస్యాః సదసి సమవేతాః ద్విజాః - అవాదకుశ
లాః నాసన్. ౧౯. అథౌపవసధ్యదినకృత్యం పశ్వాంభం వక్తుం యూపోచ్ఛ్రియణప్రకార మాహ

వన్యంతం భిన్నం పదం సిద్ధస్యేత్యస్య విశేషణం-సిద్ధస్య నిష్పన్నస్య. ౧౩. నానాదేశాదితి. సువిహితాః
సుతరాం తర్పితాః. ౧౪. అన్నం హేతి. అహో తృప్తాస్తస్మి ఇతి శబ్దం రాఘవః - శుశ్రావ - హి య
స్తాత్కారణాత్ స్వాదు విధివద్దత్తమన్నం ద్విజర్షభాః ప్రశంసంతితి సంబంధః. ౧౫. స్వలం
కృతాఇతి. బ్రాహ్మణాన్ పర్యవేషయన్ బ్రాహ్మణేభ్యః భక్ష్యభోజ్యాదికం ప్రదదురిత్యర్థః -
అన్యే సుమృష్టమణికుండలాః పరివేషయితారః తాన్ సహాయార్థ మనేవంలేత్యర్థః. ౧౬. కర్తాంతర
ఇతి. విప్రా ఋత్విజః - ప్రకృతయాగానుష్ఠానోపయోగవాదాంశ్చక్రుః. ౧౭. దివసఇతి. సంస్తరే
యజ్ఞే. ౧౮. నాషడంగవిదితి. వ్రతాని ప్రాజాపత్యాదీని. ౧౯. ప్రాప్త ఇతి శ్లోకద్వయ మేకా

తస్మిన్ షడ్వైల్వాః ఖాదిరాస్తథా, తావంతో బిల్వసహితాః పర్జినశ్చ తథాపరే,
శ్లేష్ఠాత్తకమయ స్వేకో దేవదారుమయ స్తథా, ద్వావేవ విహితౌ తత్ర బాహువ్య

ప్రాప్తఇతి. శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. తస్మిన్ అశ్వమేధే - యూపానాముచ్చయో యూ
పాచ్చయః - ఉచ్చయః ఉత్తేషణం ఉద్భృత్య స్థాపనమితి యావత్ - తత్కాలోఽత్ర లక్ష్యతే -
'యూపాయోచ్చయమాణాయానుబ్రూహి'తి ప్రేషే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - బిల్వస్య వికారా బైల్వాః -
బిల్వాదిభ్యోఽణిత్వణ్ - బైల్వాయూపా వ్షట్ - ఉచ్చితా ఇతి శేషః - ఖాదిరస్య వికారాః ఖాదిరాః -
తథేతి సముచ్చయే - ఖాదిరయూపాశ్చ తావంతః - పదేవ - బిల్వసహితా ఇతి ఖాదిరాణాం బిల్వసహిప
వ ర్తిత్వం న శు పర్జి సహిపవ ర్తిత్వ మిత్యుచ్యతే - షట్ఖాదిరా యథా బిల్వసహితా భవంతి తథోచ్చితా
ఇత్యర్థః - అపరే ఉక్తేభ్యోఽన్వే పర్జినః - పర్జి పలాశః - 'పలాశే కింశుకః పర్జి'త్యమరః - తత్ప్రకృతికాః
పర్జిన ఇత్యుచ్యంతే - పర్జినో యూపాస్తథా - షడుచ్చితా ఇత్యర్థః - శ్లేష్ఠాత్తకమయ ఇతి - రాజ్ఞు
దాలవికారః - ఏకో యూప ఉచ్చితః - దేవదారుమయ స్తథా దేవదారువికార శ్చ - యూప ఉ
చ్చితః - అత్రైకత్వమవివక్షితం ద్వయో శ్చుత్యా చోదితత్వాత్ - 'రాజ్ఞుదాలమగ్నిష్ఠమిదోతి
పాతుద్రవావభితోభవత' ఇతి హి శ్రుతిః. రాజ్ఞుదాలః శ్లేష్ఠాత్తకః పాతుద్రవౌ దేవదారౌ - అయ
మత్ర విన్యాసక్రమః - రాజ్ఞుదాలోఽగ్నిష్ఠః అగ్నౌ తిష్ఠతీత్యగ్నిష్ఠః - అగ్నిశబ్దేన అగ్నిస్థానవేదిరు
చ్యతే - 'అర్థమంతర్వేది మినుయా దర్ధం బహిర్వేదీ'తి శ్రుతేః. సోఽగ్నిష్ఠః ప్రథమయూపః - 'తా
నగ్నిష్ఠప్రథమాన్ మంత్రేణ ఛినతీ'తి సూత్రాత్. తస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోర్దేవదారుయూ
పౌ - తేషాం త్రయాణాం దక్షిణత స్త్రయో బైల్వా ఉత్తరత స్త్రయః - తేషా న్నవానాం దక్షిణ
త స్త్రయః ఖాదిరా ఉత్తరత స్త్రయః పంచదశానాం దక్షిణత స్త్రయః - పాలాశా ఉత్తరత స్త్ర
యః ప్రథమం పాలాశషట్కమంతే బిల్వషట్కం వా సర్వథా ఖాదిరా ఏవ బిల్వసహితాః న
పునః పాలాశాః - తమిమమర్థం గ్రంథకారో బిల్వసహితా ఇత్యసూచయత్ - ఆపస్తంబశ్చాసూ
త్రయత్ - 'రాజ్ఞుదాలమేకవింశత్యరత్నం సమ్మినోతి పాతుద్రవావభితస్త్రయో బైల్వా దక్షిణ
త స్త్రయః - ఉత్తరతః త్రయః ఖాదిరా దక్షిణత స్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః పలాశా దక్షిణత స్త్రయ
ఉత్తరత' ఇతి. ఏవం యూపానాముచ్చయణక్రమముక్త్వా తేషామంతరాశ్చ ప్రదేశవిస్తారం దర్శ
యతి ద్వావితి - తత్ర యూపేషు - ద్వా ద్వా బాహువ్యస్తపరిగ్రహా విహితౌ కృతౌ - వ్యస్తా

న్వయం - ప్రాప్తే - తస్మిన్ యజ్ఞే - యూపాచ్చయే యూపస్థాపనే ప్రాప్తే తావంతః పూర్వో
క్తాః - షట్సంఖ్యాకాః - పర్జినః పలాశాః బిల్వసహితాః ఏకేన బిల్వయూపేన సహితాః. శ్లేష్ఠాత్తక
మయఇతి. దిష్టః అశ్వమేధే విహితః - శ్లేష్ఠాత్తకమయోఽగ్నిష్ఠ ఇతి పాతే - అగ్నిష్ఠః - అగ్న్య
భిముఖః తావంతః బిల్వసహితా ఇతి భేదః - తథాచాయ మర్థః - అబిల్వో బిల్వాదన్యః - యూప
యోగ్యవృక్షో దేవదారుః - తేన సహితాః దేవదారుమయ స్తథా - తథా దేవదారుమయో యూ
ప ఇత్యర్థః - ఏవం చ ద్వా దేవదారుయూపా ఉభయతస్త్రితౌ - తయో ర్దధ్యే శ్లేష్ఠాత్తకయూ
పా ఇత్యుక్తం భవతి. తథాచ శ్రుతిః - 'రాజ్ఞుదాల మగ్నిష్ఠం మినోతి - పాతుద్రవా వభితో భవ
తః'ఇతి - తథాచాశ్వమేధకల్పసూత్రం - 'రాజ్ఞుదాల మేకవింశత్యరత్నం సమ్మినోతి పాతుద్రవావభిత
స్త్రయో బైల్వా దక్షిణత స్త్రయః ఉత్తరత స్త్రయః - ఖాదిరాః దక్షిణత స్త్రయః - ఉత్తరత స్త్ర
యః' - ఏవం చ షడ్వైల్వాః షట్ఖాదిరాః షట్పాలాశాః పాతుద్రవౌ ద్వా రాజ్ఞు దాలయూప ఏకః
సంఖ్యాయ ఏకవింశతియూపా అశ్వమేధ ఇతి వివేకః. బాహువ్యస్తపరిగ్రహా వ్యస్తబాహుపతి

స్తపరిగ్రహా. ౨౧. కారితాస్సర్వ ఏవై తే శాస్త్రజ్ఞై ర్యజ్ఞకోవిదైః, శోభార్థం తస్య
యజ్ఞస్య కాంచనాలంకృతాభవన్. ౨౨. ఏకవింశతియూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్నయః,
వాసోభిరేకవింశద్భిరేకైకం సమలంకృతాః. ౨౩. విన్యస్తా విధివత్సర్వే శిల్పిభి
స్సుకృతా దృఢాః, అష్టాశ్రయస్సర్వఏవ శ్లక్ష్యరూపసమన్వితాః. ౨౪. ఆచ్ఛాది
తాస్తే వాసోభిః పుష్పైర్గంధైశ్చ భూషితాః, సప్తర్షయో దీప్తిమంతో విరా
జంతే యథా దివి. ౨౫. ఇష్టకా శ్చ యథా న్యాయం కారితా శ్చ ప్రమా

బాహూ బాహువ్యస్తా తాభ్యాం పరిగ్రహ స్ఫుర్నో యయోస్తా - ద్వా ద్వా యూపా వ్యస్తబా
హుస్ఫుశ్నో విహితౌ వ్యామమాత్రాంతరప్రదేశా విత్యర్థః - తథాహ ధర్మనిర్ణయకారః - 'షణ్ణవత్యం
గుళం బాహుదండమష్టోత్తరం తువా, యూపాంతరాళం తన్నాత్ర మశ్వమేధేమహాక్రతా' వితి. ౨౧.
యూపనిర్మాణ మాహ కారితా ఇతి - ఏతే సర్వే యూపాః - శాస్త్రజ్ఞై ర్యజ్ఞ శాస్త్రజ్ఞైః యజ్ఞకోవిదైః
యజ్ఞప్రయోగకుశలైః - కారితాః - కాంచనైః - కాంచనపట్టై శ్చ అలంకృతాః భవన్ - 'బహు
శంఛందస్యమాజ్ఞోయోగేపీ' త్యడభావః - అలంకారోపి కిం శాస్త్రీయః నేత్యాహ తస్య యజ్ఞస్య
శోభార్థ మితి యజ్ఞభూమేశోభార్థ మిత్యర్థః. ౨౨. తేషాం సంఖ్యా ప్రమాణే దర్శయతి - ఏక
వింశతీతి. తే యూపా ఏకవింశతి 'సుపాంసులుగి' త్యాదినా సులోపః - ఏకవింశత్యరత్నయశ్చ - ఏక
వింశత్యరత్నయన్నతా ఇత్యర్థః - 'ఏకవింశత్యరత్నరశ్వమేధస్యే'తి శ్రుతేః - చతుర్వింశత్యంగుల
యోఽరత్నిరితి సూత్రం. 'ఏకవింశద్భిరితీకారలోప బహువచనే ఆర్షే - ఏకైక మితి సామాన్యే నపుం
సకం - ఏకో యూప ఏకేన వాసనేతి క్రమేణ సర్వేపి వాసోభిరలంకృతా ఇత్యర్థః. ౨౩. యూ
పస్థాపనవిశేషముక్తానువాదపూర్వ మాహ విన్యస్తా ఇతి. శిల్పిభిః సుకృతాః సుష్ఠుకృతాః అన్యూ
నాతిరిక్తతయా కృతాః - దృఢాః సుషిరాదిదోషరహితాః - అష్టాశ్రయః అష్టకోటయః 'స్త్రీయః
పాశ్యశ్రీకోటయ' ఇత్యమరః. శ్లక్ష్యరూపసమన్వితాః యూపాభ్యంజనేన స్నిగ్ధరూపయుక్తాః - సర్వ
ఏవ విన్యస్తాః స్థాపితాః - యద్వా ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్చయ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం, శా
స్త్రజ్ఞైః కారితా బైల్వాదయస్సర్వ ఏతే కాంచనాలంకృతా భవన్నితి యూపనిర్మాణ ముక్తం -
ఏకవింశతీత్యనేన సంఖ్యాప్రమాణే దర్శితే - విన్యస్తా ఇత్యనేన స్థాపన ముచ్యతే. ౨౪. యూపాన్
పర్ణయతి ఆచ్ఛాదితా ఇతి. దివి సప్తర్షయ ఇవ తే యూపా విరాజంతే స్త - దీప్తిమాత్రే దృష్టాం
తః - సప్తానాం సప్తానాం వా. ౨౫. యూపోచ్ఛ్చయపూర్వభావచయనమాహ ఇష్టకా ఇతి.

గ్రహా - ప్రసారితోభయబాహుపరిణాహవిత్యర్థః. * తి. యూపోచ్ఛ్చయే - యూపోతేషణ
ప్రేషకాలే - తథా ఖాదిరాస్తావంతః షట్సంఖ్యాకాః బిల్వసహితాః - ఏకైకబిల్వయూప
సమీపే స్థితాః - పరే అన్యే పర్జినః పాలాశాః యూపాస్తేపి షడితి తథా శబ్దార్థః.
౨౧. * తి. కాంచనాలంకృతా భవన్నిత్యత్ర అడభావశ్చాందసః. శాస్త్రజ్ఞైః శాస్త్రం
శిల్పశాస్త్రం - శుల్పశాస్త్రం చ. * ౨౨. ఏకవింశతియూపా ఇతి. ఏకవింశత్యరత్నయః ఏకవింశత్య
రత్నసంమితోచ్ఛ్చయః - అరత్నిర్నామ చతుర్వింశత్యంగుళయః. ౨౩. విన్యస్తా ఇతి. అష్టాశ్రయః
అష్టకోటియన్తాః - శ్లక్ష్యం స్నిగ్ధం. * తి. అశ్రయః కోణాః తక్షణవిశేషేణ శ్లక్ష్యస్పర్శవతా స్వరూ
పేణ యుక్తాః. ౨౪. * తి. యథా సప్తర్షయో విరాజంతే తథా యూపా వ్యరాజంతేత్యర్థః. *
౨౫. ఇష్టకా ఇతి. యజ్ఞకర్తృణి - చిత్తోఽగ్ని రిత్యత్ర అగ్నిశబ్దేనాగ్న్యాధారభూతో దేశ ఉచ్యతే.

ణతః, చితోఽగ్నిర్బ్రాహ్మణైస్తత్ర కుశలైశ్శుల్బకర్తృణి. ౨౬. సచిత్యో రాజ
సింహస్య సంచితః కుశలైర్ద్విజైః, గరుడో రుక్మపక్షో వై త్రిగుణోఽష్టాదశాత్త
కః. ౨౭. నియుక్తాస్తత్ర పశవస్తత్తదుద్దిశ్య దైవతం, ఉరగాగి పక్షిణశ్చైవ

శుల్బకర్తృణి యజ్ఞకర్తృణి - 'శుల్బం తామ్రే యజ్ఞకర్తృణ్యాచారే జలసన్నిధా' వితి వైజయంతీ.
ప్రకృతే చయనం విపక్షితం - శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బసాధ్యం కర్తృ శుల్బచయనం - అత
ఏవ చాహ రుద్రదత్తః - 'రజ్జూనాం విహరణసాధనత్వా దేతత్కర్తృ శుల్బ మాచప్త ఆచార్య' ఇతి.
తత్ర కుశలైః బ్రాహ్మణైః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ప్రమాణతః ప్రమాణేన విశిష్టాః -
ఇష్టకాః కారితాః-అత్ర సూత్రం 'పాదమాత్రోఽర్థమాత్రోఽణుకమాత్రబుజురేఖాదక్షిణావృతా
స్సవ్యావృతాస్త్రిలిఖితా'శ్చేతి. అగ్నిః అగ్న్యధారవేదిః - చితః తాభిః ఇష్టకాభిః కృతచయ
నః ఆభూత్. ౨౬. చయనసంస్థానమాహ - సచిత్య ఇతి. సః చిత్యః చయననిర్వర్త్యోఽగ్నిః -
రాజసింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్య - అనేన పూర్వమనేకధానుష్ఠితకృతుత్వం సూచ్యతే - కుశలైః రీతిభే
దం వినా చయననిర్వాణసమర్థైః - ద్విజైః బ్రాహ్మణైః ఋత్విజ్ఞిభిః - సంచితః సమ్యగ్యథాశాస్త్రం
చితః - కథంచిత ఇత్యత్రాహ గరుడ ఇతి. గరుడాకారః - పక్షౌ పుచ్ఛం చ ప్రసార్యాధో వీక్ష
మాణః ప్రాశ్చుభం తిష్ఠ్ గరుడ ఇవ స్థితః - 'శ్యేన చిశం చిన్వితే'తిశ్చ తా శ్యేనశబ్దో గరుడపర
ఏవ 'సుపణ్ణోసి గరుత్మా' నితి మంత్రలింగాత్. యద్వా గరుడః గరుడప్రతికృతిః-దేవితార్థే చాపణ్య
ఇతి వాసుదేవాదిపత్ ప్రతికృతౌ విహితస్య కనో లుప్. రుక్మపక్షః స్వర్ణగర్భపక్షః - 'సహస్రం
హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రాక్షతీ'తి సూత్రాత్. త్రిగుణః త్రిగుణప్రస్తారః-ప్రకృతౌ షట్ప్ర
స్తారాత్తకస్య చిత్వాగ్నేః-అశ్వమేధే త్రైగుణ్యవిధానాత్ - 'షట్పితయో భవంతీ'తి శ్చుతేః- 'త్రిస్తా
వోగ్నిర్భవతీత్యశ్వమేధే విజ్ఞాయత' ఇతి సూత్రాచ్చ, అతఏవాష్టాదశాత్తకః అష్టాదశ ప్రస్తారాత్తకః-
నను షట్ప్రస్తారాత్తకస్య చిత్యస్య త్రైగుణ్యవిధానేనైవాష్టాదశప్రస్తారాత్తకత్వం సిద్ధం కింపున
స్తదుపదేశేన-ఉచ్యతే-త్రిగుణ ఇత్యుక్తే పంచదశాత్తకత్వం ప్రతీయతే-తైత్తిరీయకే 'పంచ చితయో
భవంతీ'తి విధానాత్. తదిదం వాజసనేయకపక్షావలంబనం ద్యోతయితుమష్టాదశాత్తకత్వోక్తిః-ఏవం
భూత శ్చిత్ ఇత్యన్వయః. ౨౭. అథ పూర్వోక్తేషు యూపేషు - పశునియోజనమాహ నియుక్తా

సబ్రాహ్మణై రిష్టకాభిః చితో బద్ధ ఇత్యర్థః. శుల్బకర్తృణితి పాఠే-శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బానాం
యజ్ఞే విహరణసాధనత్వాత్. * తి. యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం అర్థేష్టకామండలేష్టకాదయశ్చ
కారితాః-శుల్బవిద్భిరితి శేషః - శుల్బకర్తృణితి పాఠే శుల్బసూతోక్తకర్తృణిత్యర్థః-కేచిత్తు తత్ర
ఇష్టకాబద్ధే దేశే - అగ్నిః చితః స్థాపిత ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౨౬. సచిత్యఇతి. చిత్యః చయననిర్వర్త్యః
సఇష్టకాభిశ్చితోదేశ ఇత్యర్థః-సంచితః సమ్యక్చిత్ సమపూర్ణం కృతఇత్యర్థః-తమేవాహ-గరుడ ఇతి.
గరుడః గరుడాకారేణ ఇష్టకాభి శ్చితో దేశః-రుక్మపక్షః రుక్మగర్భపక్షః-త్రిగుణః ప్రకృతౌ షట్
ప్రస్తారాత్తకస్య చిత్వాగ్నేరశ్వమేధే-త్రైగుణ్యవిధానాత్ త్రిగుణః-అతఏవాష్టాదశాత్తకః-అష్టాదశ
ప్రస్తారాత్తక ఇత్యర్థః. తి. సచిత్యోఽగ్నిః సంచితః స్థాపితః-కథం సంచిత ఇత్యత్రాహ-గరుడః గరు
డసంస్థానః - రుక్మపక్షః 'సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రాక్షతీ'తి సూత్రాత్ రుక్మ
పక్షత్వమితి కేచిత్ - అత్రపక్షే త్రిగుణోఽష్టాదశాత్తక ఇత్యస్య అసామంజస్యం మత్వా చిత
దేశవిశేషణానీమాని స్వరేష్టకాభిః పక్షనిర్వాణా ద్రుక్మపక్షత్వమిత్యన్వే - త్రిగుణః ప్రస్తారః. తదే
వాహ అష్టాదశాత్తక ఇతి. షట్పితయో భవంతీతి ప్రకృతావుక్తే రితి భావః. ౨౭. తి. యథా

యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః, ౨౮. శామితే తు హయస్తత్ర తథా జలచరా
శ్చ యే, ఋత్విగ్నిస్సర్వమేవైత నియుక్తం శాస్త్రతస్తదా. ౨౯. పశూనాం
త్రిశతం తత్ర యూపేషు నియతం తదా, అశ్వరత్నోత్తమం తస్య రాజ్ఞో దశర
థస్యచ. ౩౦. కౌసల్యా తం హయం తత్ర పరిచర్య సమంతతః, కృపాణైర్విశశా
నై నం త్రిభిః పరమయా ముదా. ౩౧. పతత్రిణా తదా సార్థం సుస్థితేన చ చేత

ఇతి. యథాశాస్త్రం శాస్త్రమనతిక్రమ్య - ప్రచోదితాః విహితాః - పశవః ఉరగాః పక్షిణ శ్చ-
తత్తద్దేవతం ఇంద్రాదిదేవతాముద్దిశ్య - తత్ర యూపేషు - నియుక్తాః బద్ధాః-యూపేష్విత్యారో
కాణా ముపలక్షణం - 'యూపేషు గ్రామ్యాన్ పశూ నియుం జంతి - 'ఆరోకే ష్వరణ్యాన్ ధా
రయంతీ' తిశ్రుతేః. అత్రాశక్యానామరగాదీనాం నియోజనం పంజరద్వారా - ఏతే చ పశవస్తత్ర
దేవతా శ్చ 'ఇంద్రాయ రాజ్ఞే సూకర' ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాద్యంతే. ౨౮. తత్ర - 'పర్యగ్ని
కృతానారణ్యా నుత్సృజంత్యహిగ్ంసాయా' ఇతిశ్రుతేరారణ్యాన్ పశూన్ పర్యగ్నికృతానుత్సృ
జ్య గ్రామ్యాణాం పశూనాం శామిత్రే నియోజనమాహ - శామిత్రేత్వితి. తుశద్దేనారణ్యేభ్యో
వైలక్షణ్య ముచ్యతే - హయః అశ్వమేధీయః-యే జలచరాః కూర్తాదయః-తే చ తదన్యత్ సర్వం
చ గ్రామ్యపశుజాతం-తత్ర యజ్ఞే తదా విశసనకాలే ఋత్విగ్నిః-శామిత్రే విశసనకర్తృణి-శాస్త్రతో
నియుక్తం. ౨౯. యూపనియుక్తానాం పశూనాం సంఖ్యా మాహ పశూనామితి. తత్ర యూపేషు
పశూనాం త్రిశతం - నియతం బద్ధం-తదా రాజ్ఞో దశరథస్య - అశ్వరత్నోత్తమం అశ్వశ్రేష్ఠోత్త
మం చ-నియతం-'త్రిశత' మితి ప్రధానాపేక్షయా అధికానామపి శ్రవణాత్-తథాహ భాస్కరః-
అశ్వమేధపశుసంఖ్యా తు పంచశతమేకోనవింశతిశ్చేతి. అశ్వరత్నోత్తర ఇతి పాలే రత్నోత్తరో
రత్నప్రధానోశ్వ ఇతి పరినిపాతేన యోజనా - తథాహ భాస్కరః. 'సౌవర్ణా మహిషీమణీన్
దశశతా నస్యావయత్యావహ ద్వావతా వయతే మణీన్ దశశతాన్ ప్రత్యగ్వహద్రాజతాన్,
ప్రత్యకోఽభిణిసహస్ర మేవ పరివృత్త్యావయే న్నాక్తికాన్ సఖ్యశ్శంఖమణీ న్దైషు సముపగ్ర
ధ్నంత్యవిస్త్రస్తయ' ఇతి. ఆవయదితి తాన్ కరోతి. ౩౦. మృతాశ్వోపచారమాహ కౌసల్యేతి.
కౌసల్యా మహిషీ-తత్ర శామిత్రప్రదేశే-తం మృతం హయం - సమంతతః - పరిచర్య-ప్రదక్షిణా
ప్రదక్షిణం సంచర్య - అత్ర సూత్రం - 'దక్షిణాన్ కేశవతాసుద్గ్రధ్య సవ్యాన్ ప్రగ్రధ్య దక్షిణా
నూదూ నాఘ్నానా ఇదం మధ్విదం మధ్వితి జపంత్యః స్త్రియో మహిష్యశ్చాశ్వ తూబర గో మృ
గాణాం పరిక్రమ్య సవ్యాసుద్గ్రధ్య దక్షిణాన్ ప్రగ్రధ్య సవ్యా నూదూ నాఘ్నానా స్వక్ష్మీ రవధూ
న్వంత్య స్వప్రదక్షిణం పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణం మంత్రతో యథా పురస్తా న్నవ కృత్వస్సంపాదయం'
తీతి. కృపాణై స్త్రిభిః సౌవర్ణీభి స్సూచీభిః - వినం - పరమయా ముదా నిరవధిక శ్రద్ధయా - విశ
శాస అసిపథాన్ కల్పయామాస - కౌసల్యేతీతరాసాముపలక్షణం - సౌవర్ణీభి స్సూచీభిః పత్నయోఽ

శాస్త్రం - 'ఇంద్రాయ రాజ్ఞే సూకరో వరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ణ' ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాదితాః.
౨౮. శామిత్రఇతి. శామిత్రే విశసనకర్తృణి. ౨౯. పశూనాం త్రిశతమితి అశ్వరత్నోత్తరం అశ్వ
రత్నాధికం - పశూనాం త్రిశతం తత్ర నియుక్తం తత్తదహస్సు వినియోజితం - తత్ర యూపేషు
బద్ధం ౩౦. కౌసల్యేత్యాది, తం హయం - పరిచర్య - ప్రోక్షణాదిభిః సంస్కృత్య-ఏవం కృపాణై
ర్విశశాసేతి. అసిభి ర్వధం చకారేత్యర్థః - యద్వా - కౌసల్యా సౌవర్ణాదిభి స్సూచీభిః - అసిపథా
అశ్వస్య చకారేత్యర్థః. మునిభాషప్రకాశికా. కృపాణై రాయుధైః - త్రిభి ర్మంత్రైః. ౩౧. పత

సా, అవసద్రజనీమేకాం కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా. 32. హోతా ధ్వర్యస్త
ధోద్ధాతా హస్తేన సమయోజయన్, మహిష్యా పరివృత్త్యా చ వావతాం చ
తథాపరాం. 33. పతత్రిణస్తస్య వపాముద్భృత్య నియతేంద్రియః, ఋత్వి క్షరమ

శ్వస్యాపి పథాన్ కల్పయంతి 'ప్రాక్రోడాత్ ప్రత్యంచీభి' రితి సూత్రాత్ - క్రోడం వక్షః. 30.
మహిష్యాః కర్తవ్యంతర మాహ పతత్రిణేతి. తదా-విశసనోత్తరకాలే - కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా
ధర్మసిద్ధిచ్ఛయా - కామ్యజంతాదకారప్రత్యయే టాప్-సుస్థితేన స్థిరేణ-చేతసా ఉపలక్షితా సతీ-శప
స్పర్శకుత్సారహితా సతీత్యర్థః - పతత్రిణా అశ్వేన సార్థం - ఏకాం రజనీమవసత్ అత్ర సూత్రం-
'అంబే అంబాల్యంబికే' ఇతిజపంతీ మహిష్యశ్వ ముపసంగమ్య-'గణానాంత్యాగణపతిగ్ంహవానుహ'
ఇత్యభిమంత్త్ర్య'ఉత్సక్థ్యోర్నృదంధేహీ'తి ప్రజననే ప్రజననం సన్నిధాయోపవిశతి సుభగే కాంపీలవాసి
నీతి త్వామేన వాససాధ్వర్యర్హిషీ మశ్వం చ ప్రచ్ఛాద్య 'వృషావాగ్ంకేతోధారేతోదధాత్వితి
జపత్యాగ్నీధ్ర ఏతాం రాత్రి మృత్విజో యజమానం జాగరయంతీ'తి. 31. తాదాత్వికదక్షిణా మాహ
హోతేతి. తథేత్యనుక్తసముచ్చయార్థః-బ్రహ్మ చేత్యర్థః-ఏతే బ్రహ్మదయశ్చత్వారః ప్రధానర్త్విజో
మహిషీ పరివృత్తిభ్యాం సహ వావతా మపరాం పాలాకలీం చ రాజ్ఞో దక్షిణార్థం పరిగృహ్య హ
స్తేన సమయోజయన్-రమణవద్ధస్తేనాగృహ్ణాన్నిత్యర్థః-అత్ర శ్రుతిః-'అంబే అంబాల్యంబికే' ఇతిపత్నీ
ముదాన యతీత్యాది 'ఉదానయతి హస్తేనాగృహ్ణతీ'త్యర్థ ఇతిభాస్కరః-సూత్రం చ-'మహిషీం బ్రహ్మ
ణే దదాతి వావతాం హోత్రే పరివృత్తిముద్ధాత్రే పాలాకలీ మధ్వర్యవ' ఇతి. పశ్చాత్ ప్రతినిధి
ద్రవ్యదానేన నివర్త్యేరన్ - 'కృతాభిషేకా మహిషీ పరివృత్తి రుపేక్షితా, వావతా భోగినీ పా
త్రప్రదా పాలాకలీ మతే'తి వైజయంతీ. 33. పతత్రిణ ఇతి. తస్య పతత్రిణః అశ్వస్య-'పతత్రీ పక్షి
తురగా వి'త్యమరః. వపాం వపాస్థానీయాం లేజనీం - 'నాశ్వస్య వపా విద్యత' ఇతి సూత్రాత్,
'నాన్యేషాం పశూనాం లేజన్యా అవద్యంతి అనద్యంత్య శ్వస్యేతి' శ్రుతేశ్చ. ఉద్భృత్య ఆదాయ-
నియతేంద్రియః ఏకాగ్రః పరమసంపన్నః - పరమేణ ప్రయోగచాతుర్యేణ సంపన్నః - ఋత్విక్
అధ్వర్యుః - శాస్త్రతశ్శృవయామాస - పపాచ - శ్రాపాకే - శాస్త్రం చ స్వయమేవ వక్ష్యతి

త్రిణా అశ్వేన. తి. పురా అశ్వానాం పక్షాస్సంతీతి ప్రసిద్ధ్యా ఏవం వాదః - పతత్రిణా గరుడవేగే
నేత్యర్థ ఇత్యన్యే-సుస్థితేన స్థిరేణ చేతసా ఉపలక్షితా సతీ కౌసల్యా ధర్మేచ్ఛయా ఏకాం రజనీ మ
శ్వేన సహ అవసత్. 32. హోతేత్యాది. కృతాభిషేకా మహిషీ-ఉపేక్షితా పరివృత్తిః-వావతా
భుజిష్యా - వావతా పరివృత్తిభ్యాం సహ మహిషీం హోత్రాదయః - అశ్వేన సమయోజయ
న్నితి సంబంధః. తి. మహిష్యా - పరివృత్త్యా రాజ్ఞో భోగాద్భుహిష్కృతయా దాస్యా చ సహ
వావతాం రాజ్ఞో వల్లభాం భుజిష్యాం అశ్వేన సమయోజయన్నితి కేచిత్ - అపరే తు - వావతా -
శబ్దో రాజ్ఞో మధ్యమజాతీయద్వితీయభార్యవాచీ - తదుక్తమైతరేయ బ్రాహ్మణభాష్యే -
తృతీయపంచికా ద్వావింశతి ఖండస్థవావతేతి ప్రతీకవ్యాఖ్యానావసరే-'రాజ్ఞాం హి త్రివిధా స్త్రి
యః ఉత్తమమధ్యమాధమజాతీయాః తాసాం మధ్యే ఉత్తమజాతేః క్షత్రియాయా మహిషీతి నామ-
మధ్యమజాతేర్వైశ్యాయా వావతేతి - అధమజాతే శూద్రాయాః పరివృత్తి' రితి - అతఏవాశ్వ
లాయనసూత్రే అష్టమఖండస్థవావతేతి ప్రతీకం గృహీత్వా ద్వితీయా భార్యేతి వ్యాఖ్యాతం నా
రాయణవృత్తికృతా. 33. పతత్రిణః అశ్వస్య. తి. వపాం చంద్రాఖ్యం మేదః. 'నాశ్వస్య వపా

సంపన్నశ్శ్రీపయామాస శాస్త్రతః. 38. ధూమగంధం వపాయాస్తు జిఘ్ర
తిస్త నరాధిపః, యథాకాలం యథాన్యాయం నిర్ణదన్ పాపమాత్తనః. 39.
హయస్య యాని చాంగాని తాని సర్వాణి బ్రాహ్మణాః, అగ్నౌ ప్రాప్యంతి విధి
వత్సమంత్రా ష్టాదశర్షిజః. 40. ప్లక్షశాఖాసు యజ్ఞానామన్యేషాం క్రియతే
హవిః, అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య వైతసో భాగ ఇష్యతే. 41. త్ర్యహోఽశ్వమేధ
స్సంఖ్యాతః కల్పసూత్రేణ బ్రాహ్మణైః. 42. చతుష్టోమమహస్తస్య ప్రథమం

ప్లక్షేతి. 38. అథ వపాహోమం సూచయన్నాహ - ధూమేతి. నరాధిపః దశరథః - యథాకాలం
హోమకాలమనతిక్రమ్య - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం ఆత్మనః పాపం నిర్ణదన్ నివర్తయన్
సన్ - వపాయా ధూమగంధం జిఘ్రతిస్త. 39. వపాహోమముక్త్వా అంగహోమమాహ - హ
యస్యేతి. బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గుర్వక్షరమార్షం - సర్వాణీత్యనేన సర్వస్య హుతత్వేన శేషభక్షణం
నాస్తీత్యుక్తం - అంగ హోమఫలం శ్రూయతే - 'అంగే అంగేవై పునఃపస్య పాప్తాపశ్చిష్టః అంగా
దంగా దేవైనం పాప్తన స్తేన ముంచతీ'తి యజమానస్య సర్వం పాపం నివర్తత ఇత్యర్థః. 40.
పూర్వం శాస్త్రిత శ్శ్రీపయామాసేత్యుక్తం తదవదాన మాహ - ప్లక్షేతి. అన్యేషాం యజ్ఞానాం సం
బంధి - హవిః వపా - ప్లక్షశాఖాసు - క్రియతే అవదీయతే - అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య - భాగః
హవిర్భాగః - వైతసః వైతసే కటే అవదాతవ్యో భవతి - శైషికోఽన్ - అత్ర యజ్ఞశబ్దేన పశవో
లక్ష్యంతే - తథాచ శ్రుతిః - 'ప్లక్షశాఖాయా మన్యేషాం పశూనామవద్యంతి వేతసశాఖాయా మశ్వ
స్యే'తి. అత్ర వేతసశాఖాశబ్దో వైతసకటపరః - యద్వా - వేతసస్య శాఖా వైతసీ - వైతస్యాం
సంస్కృతో వైతసః - యస్యేతి చేతీకారలోపః - వైతసకటస్తు పశ్వాసాదనార్థః - 'వైతసః కటో
భవతి - అప్పు యోని ర్వా అశ్వః - అప్పుజో వేతసః - స్వవీవైనం యోనా ప్రతిష్ఠాపయతీ'తి శ్రు
తేః - 'వైతసకటేఽశ్వం ప్రాంచ మాసాదయతీ'తి సూత్రాచ్చ. అతో వైతసకటే వపావదాన మితి
వ్యాఖ్యానం చింత్యం. 41. అత్ర సవనీయదినాని కలీత్యాకాంక్షాయా మాహ - త్ర్యహ ఇతి. 'అశ్వ
మేధస్య త్రీణి సవనీయా న్యహనీ'తి కల్పసూత్రేణ - బ్రాహ్మణైః తన్మూలభూత బ్రాహ్మణవాక్యై
శ్చ అశ్వమేధ త్ర్యహ స్సంఖ్యాతః - అశ్వమేధస్యానేకాహసాధ్యత్వేపి సవనీయాహానాం ప్రా
ధాన్యా తద్ద్రహః - త్రీణి అహనియస్య సత్ర్యహః - అచ్ ప్రత్యన్వవేత్య త్రయోగవిభాగాదచ్ -
ఇదమర్థ మేకం వాక్యం. 42. తాన్యహని పరిగణయతి - చతుష్టోమ మితి. 'త్రివృత్పంచదశః స
ప్తదశ ఏకవింశ' ఇతి స్తోమచతుష్టయ యుక్తత్వా దగ్నిష్టోమ శ్చతుష్టోమ ఇత్యుచ్యతే - తదనుష్ఠాన
యుక్తత్వా తద్వ్యవదేశః - ఏకవింశోక్త్య యుక్తత్వా దుక్త్య మితి జ్యోతిష్టోమస్య ద్వితీయా సం
స్థా - తద్యుక్తం ద్వితీయమహః - సర్వస్తోమోఽతిరాత్రః తద్యుక్త ముత్తర మహః - ద్వితీయా

విద్యత' ఇతి సూత్రాత్. 38. 39. తి. సర్వాణి బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గురోరపి లఘూచ్ఛారణత
యా లఘుకార్యకరత్వస్య ఛందశ్శాస్త్రే ఉక్తత్వా న్న చ్ఛందోభంగః. 40. ప్లక్షశాఖాస్వీతి.
అన్యేషాం యజ్ఞానాం యజ్ఞసంబంధినాం పశూనాం హవిః ప్లక్షశాఖా స్వవదీయతే - అశ్వమేధస్య
అశ్వమేధప్రధానపశోః అశ్వస్యేత్యర్థః - భాగో హవిర్భాగః వైతస ఇష్యతే - పంజుశశాఖాయాం
విధాయావ్యదాతవత్వేనేష్యత ఇత్యర్థః. 41. త్ర్యహోఽశ్వమేధ ఇతి సార్థశ్లోకమేకం వాక్యం.
కల్పసూత్రేణ తన్మూలభూతై రాబ్రాహ్మణవాక్యైశ్చేత్యర్థః - తాన్యేవ త్రీణ్యహని దర్శయతి -

పరికల్పితం, ఉక్థ్యం ద్వితీయం సంఖ్యాతమతిరాత్రం తథోత్తరం. 3౮౫. కారితా
స్తత్ర బహవో విహితా శ్శాస్త్రదర్శనాత్. 3౯. జ్యోతిష్టోమాయుషీ చైవమతి
రాత్రౌ వినిర్జితా, అభిజిద్విశ్వజిచ్చైవ మప్తో ర్యామో మహాక్రతుః. ౪౦. ప్రా
చీం హోత్రే దదౌ రాజా దిశం స్వకులవర్ధనః, అధ్వర్యవే ప్రతీచీం తు బ్రహ్మణే
దక్షిణాం దిశం, ఉద్ధాత్రే చ తథోదీచీం దక్షిణైషా వినిర్జితా, అశ్వమేధే మ
హాయజ్ఞే స్వయంభువిహితే పురా. ౪౧ క్రతుం సమాప్య తు తదా న్యాయతః
పురుషర్షభః, ఋత్విగ్భ్యో హి దదౌ రాజా ధరాం తాం క్రతువర్ధనః, ఋత్విజ
స్త్వబ్రువన్ సర్వే రాజానం గతకల్మషం, భవానేవ మహీం కృత్వాన్మేకో
రక్షతుమర్హతి ౪౨. న భూమ్యా కార్యమస్తాకం నహి శక్తాః స్త పాలనే, రతా

దుత్తరం తృతీయమహ ఇత్యర్థః. 3౮౫. ఏవమశ్వమేధస్య త్ర్యహత్యేన త్రయాణాం కర్తవ్యత్వే
పి ప్రకృతేఽశ్వమేధే శాస్త్రాంతరదర్శనాద్విహితా అన్యేషి బహవః క్రతవో రాజ్ఞా కారితా
ఇత్యాహ - కారితా ఇత్యర్థేన. 3౯. కే తే క్రతవ ఇత్యపేక్షాయా మాహ - జ్యోతిష్టోమేతి.
అతిరాత్రా వితి ద్వివచనేన తస్యావృత్తిరుచ్యతే - వినిర్జితౌ అనుష్ఠితౌ - అన్యత్రాపి విభక్తి
విపరిణామేనాయం శబ్ద అనుషజ్యతాం-ఉక్తదినత్రయాదుత్తరేష్వహస్సు జ్యోతిష్టోమాదయ ప్షట్
క్రతవః కారితా ఇత్యర్థః - శాస్త్రాంతరే జ్యోతిష్టోమాదీనామపి విహితత్వేన షోడశగ్రహణవత్తేషా
మప్యనుష్ఠానే మహానభ్యుదయ ఇతి మన్వానేన రాజ్ఞా తేషి కారితా ఇత్యర్థః-అత్ర చయన యూ
పోచ్ఛాయ పశునియోజన వపాహోమ చతుష్టోమ సవనాని క్రమేణ వక్తవ్యానీతి తత్క్రమేణ
శ్లోకాః పఠితవ్యాః - పృథక్క్రమపాఠో లేఖకప్రమాదకృతః - ఋషిరేవ వా క్రమమవివక్షా
ప్రణినాయ. ౪౦. అథ దక్షిణాదాన మాహ - ప్రాచీమితి. ద్వయమేకం - స్వకులస్య ఇత్వోకు
కులస్య వర్ధనః - బహుదక్షిణాదానం హ్యుచితమిత్వోకుకులస్యేతి భావః - ఏతావద్దక్షిణాదానే
కిం ప్రమాణం తత్రాహ - ఏషా దక్షిణా వినిర్జితా విహితా-ప్రతిదిశం దక్షిణాం దదౌతి ప్రాచీ
ద్విగ్భోతు ర్దక్షిణా బ్రహ్మణః ప్రతీచ్యధ్వర్యో రుదీచ్యుద్ధాతు' రిత్యాది సూత్రేణేతి శేషః. స్వయంభువి
హితే-బ్రహ్మనిర్జితే - 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజతే'తి శ్రుతేః. ౪౧. క్రతుమిత్యాది శ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. న్యాయతః శాస్త్రతః - హి యస్తాద్రాజా దదౌ. తస్తాదృత్విజోఽబ్రువ నిత్యన్వ
యః-యద్యపి మహాపృథివీ న దేయేతీదం నిషిద్ధం-తథాప్యత్ర ప్రదేశవిశేష ఏవ దత్త ఇతిజ్ఞేయం -
ప్రతిషేధవ దత్త విధేరపి దర్శనాత్ కేసరిదానవ ద్వికల్పావా. ౪౨. న భూమ్యేతి సార్థశ్లోకః. అశ
క్తా హేతుః రతా ఇతి-స్వాధ్యాయకరణే స్వాధ్యాయాధ్యయనే-కథం దత్తస్య పునరపహర స్తత్రా

చతుష్టోమ మిత్యాది. 3౮౫. ఇతరే చాంగభూతాః క్రతవోఽనుష్ఠితా ఇత్యాహ-కారితా ఇతి. కా
రితాస్తత్ర బహవో విహితాశ్శాస్త్రదర్శనాత్ - శాస్త్రేణ చోదితత్వాత్ - విహితాః వేదవి
హితాః బహవః క్రతవః - కారితాః - అనుష్ఠితా ఇత్యర్థః. 3౯. తానేవ క్రతూన్ పరిగణయతి-
జ్యోతిష్టోమేతి. ఆయురాయుర్నామ - అతిరాత్రా వితి ద్వివచనేన అతి రాత్రస్య ద్విరావృత్తిర్గ
మ్యతే. * తి. ఆయు రాయుష్టోమః - అతిరాత్రా వితి ద్వివచనాదతిరాత్రస్య ద్విః ప్రయోగః-త
థా అప్తోర్యామ ఇతి - మహాక్రతురితి జాతావేకవచనం - ఏతే మహాక్రతవ ఇత్యర్థః. ౪౦-౪౨.

స్వాధ్యాయ కరణే వయం నిత్యం హి భూమిష, నిష్క్రియం కించిదేవేహ
ప్రయచ్ఛతు భవానితి. ౪౫౪. మణిరత్నం సువర్ణం వా గావో యద్వా సముద్య
తం, తత్ప్రియచ్ఛ సరశ్రేష్ఠ ధరణ్యా న ప్రయోజనం. ౪౬౪. ఏవముక్తో నరపతి
రబ్రిష్టాణైర్వేదపారగైః. గవాం శతసహస్రాణి దశ తేభ్యో దదౌ నృపః. ౪౭౪.
దశకోటి స్సువర్ణస్య రజతస్య చతుర్థణం. ౪౮. ఋత్విజశ్చ తత స్సర్వే ప్రదదు
స్సహితా వసు, ఋశ్యశృంగాయ మునయే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే. ౪౯. తత స్తే
న్యాయతః కృత్వా ప్రవిభాగం ద్విజో త్తమాః, సుప్రీతమనస స్సర్వే ప్రత్యూచు
ర్దుదితా భృశం. ౫౦. తతః ప్రసర్పకేభ్య స్తు హిరణ్యం సుసమాహితః, జాంబూ
నదం కోటిసంఖ్యం బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ తదా. ౫౧. దరిద్రాయ ద్విజాయాథ

హ - నిష్క్రియమితి - నిష్క్రియం మూల్యం - కృత్న పృథివ్యామూల్యం మతో లభ్యతే త
త్రాహ - కించి దితి-యథోపపన్న మిత్యర్థః. ౪౫౪. కించి దిత్యస్య ప్రపంచో మణీతి. మణిరత్నం
మణి శ్రేష్ఠం - సముద్యతం సముపస్థితం. ౪౬౪. ఏవమితి. నరపతిరేవముక్తస్సౌ దశశతసహస్రా
ణి - దశలక్ష మితి యావత్ - దదౌ. ౪౭౪. దశేత్యర్థ మేకం వాక్యం. నృప ఇత్యస్య పూర్వశ్లోక
స్థస్యాత్రాన్వయః - చతుర్థణం - చతుర్దశకోటి రిత్యర్థః - అత్ర రజతాని ప్రతినధిత్వేన దత్తాని -
న తు దక్షిణాత్వేన అతః 'తస్మా ద్రజతగ్ం హిరణ్య మదక్షిణ్య' మితి శ్రుత్యా న విరోధః. ౪౮.
ఋత్విజ ఇతి. సర్వే ఋత్విజ స్సహితా స్సంతః - వసు దక్షిణాప్రాప్తం ధనం - అంశీకృత్య దా
నాయ ఋశ్యశృంగాయ వసిష్ఠాయ చ దదుః. ౪౯. తతఇతి. న్యాయతః శాస్త్రతః - యావ దధ్వ
ర్యవే దదాతి తదర్థం ప్రతిప్రసాతే - తృతీయం నేష్ట్రే - చతుర్థమున్నేత్రే-ఏతేనేతరేషాం దాన
ముక్తం భవతీత్యుక్తక్రమేణ - తతః ఋశ్యశృంగవసిష్ఠముఖేన ప్రవిభాగం కృత్వా ప్రీతమనసః -
ప్రత్యూచుః-ప్రీతమనస ఇతి విశేషణేన సర్వే వయం ప్రీతాః స్త ఇతి ప్రతివచనప్రకారోపగమ్య
తే. ౫౦. తతఇతి. ప్రసర్పకేభ్యః. యజ్ఞదర్శనార్థ మాగతేభ్యః- 'యావంతో వై సదస్యాస్తే సర్వే

ఋత్విజఇత్యాది. అమూల్య మిమాం పృథ్వీం నిష్క్రియేణ కథం క్రీణీయా మిత్యత్రాహ - నిష్క్రి
యం కించిదేవేతి. తవ శక్త్యనుసారేణాస్తదభిలషి తానుసారేణ చేత్యర్థః - నిష్క్రియతేనేనేతి
చ్యుత్పత్త్యా మూల్య ముచ్యతే. * తి. స్వాధ్యాయో వేదాధ్యయనం-తేన దండాదా వస్తాక మధికా
కోపి నేతి ధ్వనితం-భూమిపేత్యనేన తవైవైషా యోగ్యేతి-త్వమేవ నిష్క్రియేణ పునరిమాం గృహ
ణేతి సూచితం - నను భువో మూల్యం దాతు మశక్యం-అతః కించి దేవేతి. ౪౫౪. మణీతి. మణిర
త్నం మణి శ్రేష్ఠం-సముద్యత ముపస్థితం. * తి. కించిత్పదార్థా నాహ-మణిరత్నం అనర్ఘ్యరత్నం-తస్యా
పి రాజార్హత్వాదాహ సువర్ణమితి - యద్వా సముద్యతం ఉపస్థితం యత్కించిదేవేత్యర్థః. ౪౬౪.
ఏవముక్తఇతి. నరపతిశబ్దో యాగికః నృపశబ్దో రూఢ్యాం వర్తతే - అతో న పానరుక్త్యం - దశ
కోటి రిత్యర్థం పూర్వేణ సంబధ్యతే. ౪౭౪. * తి. సువర్ణం షోడశమాషకం-చతుర్థణం చత్వారింశ
త్కోటిం. ౪౮. ఋత్విజఇతి. ప్రదదుః పురో న్యస్తవంతః. ౪౯. తత స్తేన్యాయతఇతి. ప్రత్యూచు
ర్దుదితా భృశం అత్యంతం ముదితాః స్త ఇతి ప్రత్యూచుః - ఏతావదేవాల మిత్యూచుః. ౫౦. తత
ఇతి. ప్రసర్పకేభ్యో-భ్యాగతేభ్యః - జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవం * తి. అత్ర కోటిశబ్దో-నంత

హస్తాభరణము తమం, కన్తై చి ద్యాచమానాయ దదౌ రాఘవనన్దనః. ౧౨. తతః ప్రీ
తేషు నృపతిర్ద్విజేషు ద్విజవత్సలః, ప్రణామ మకరో త్రేషాం హర్ష పర్యాకులేక్ష
ణః. ౧౩. తస్యాశిషోఽథ విధివ ద్బ్రాహ్మణై స్సముదీరితాః, ఉదారస్య నృవీర్యస్య
ధరణ్యాం ప్రణతస్య చ. ౧౪. తతః ప్రీతమనా రాజా ప్రాప్య యజ్ఞమను త్తమం,
పాపాపహం స్వర్నయనం దుష్కరం పార్థివర్షభైః. ౧౫. తతోఽబ్రవీదృశ్యశృం
గం రాజా దశరథ స్తదా, కులస్య వర్ధనం త్వం తు కర్తుమర్హసి సువ్రత. ౧౬.
తథేతి చ స రాజానమువాచ ద్విజసత్తమః, భవిష్యంతి సుతా రాజంశ్చత్వార
స్తే కులోద్భవాః. ౧౭. (స తస్య వాక్యం మధురం నిశమ్య ప్రణమ్య తన్తై ప్రయ
తో నృపేంద్రః, జగామ హర్షం పరమం మహాత్మా తమృశ్యశృంగః పునరప్య
వాచ. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుర్దశ స్కంధః.

దక్షిణ్యా' ఇతి శ్రితే. జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవ మితి హిరణ్యవిశేషణం. ౧౧. దరిద్రాయేతి.
హస్తాభరణం యాచమానాయ కన్తై చి ద్దరిద్రాయ తదేవ దదావిత్యర్థః. ౧౨. తత ఇతి. తతః యథేష్ట
దక్షిణాదానేనేత్యర్థః. ౧౩. తస్యేతి. తస్య తన్తై. ౧౪. తత ఇతి. పాపం పుత్రోత్పత్తి ప్రతిబంధ
కదురిత మపహంతీతి పాపాపహం - అపేక్షేశతమసోరితి హంతే ర్ద్వ ప్రత్యయః - తమః పర్యాయో
ఽత్ర పాపశబ్దః - స్వర్నయనం - పుత్ర ప్రావణద్వారా స్వర్గప్రాప్తకం - ఇతరైః పార్థివర్షభైః దు
ష్కరం - న విద్యతే ఉత్తమమస్తాదిత్యనుత్తమం సర్వోత్తమం యజ్ఞమశ్వమేధం ప్రాప్య ప్రీ
తమనాః బభూవేతి శేషః. ౧౫. ఏవం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబంధకసకలదురితనివారణక్షమే భగవదంగ
భూతబ్రహ్మదిదేవతారాధనరూపేఽశ్వమేధే నిర్వృత్తే సాక్షాద్భగవదారాధనం పుత్రప్రాప్తికా
రణం క్రతుం సుమంత్రోక్తం మనసి నిధాయ ఋశ్యశృంగమర్థయతే - తత ఇతి. కులస్య వర్ధనం -
పుత్రోత్పత్తిహేతుభూతం కర్తేత్యర్థః - త్వం తు కర్తు మర్హసి త్యంతే ఇతిరధ్యాహార్యః. ౧౬.
తథేతి. పుత్రీయం కర్త కరిష్యే సుతాశ్చ భవిష్యంతీత్యువాచేత్యన్వయః. ౧౭. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశ
స్కంధః.

వాచీ. ౧౧. * తి. అథ సర్వదక్షిణానంతరం-దాతవ్యవస్త్యంతరాభావాత్ హస్తాభరణమేవ దదౌ.
౧౨. * తి. తతః తేన హస్తాభరణదానేన. ౧౩. * తి. తస్యాశిషోఽథ వివిధా ఇతి. వివిధా ఆశిషః ఆ
బ్రహ్మన్నాయుష్మంత ఇత్యాద్యాః. ౧౪. * తి. స్వర్నయనం స్వర్గప్రాప్తకం - దుష్కరం ప్రాకృ
తైరాజభిరప్రాప్తసమాప్తికం. ౧౫, ౧౬. * తి. పునరప్యవాచ పుత్రజనకకర్తణే పున
రసి ప్రేరయమానేత్యర్థః - యద్యపి పుత్రకామేష్ట్యైవ పుత్రవాప్తి స్సంభవతి తథాపి తపోరతస్య
వైశ్యస్య శ్రమణస్య వధేన తద్వియోగాతురతపోరతతన్తాతాపితృమరణేన చ బ్రహ్మవధసమపాపోత్ప
త్త్యా తత్ప్రాయశ్చిత్తత్వేనాశ్వమేధానుష్ఠానం బోధ్యం. ౧౭. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - చతుర్దశ
స్కంధః.

మేధావీ తు తతో ధ్యాత్వా స కించిదిదముత్తరం, లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్తం
 తు వేదజ్ఞో నృపమబ్రవీత్. ౧. ఇష్టిం తేహం కరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకా
 రణాత్, అధర్వశిరసి ప్రోక్తై ర్మంత్రైస్సిద్ధాం విధానతః, తతః ప్రాక్రమదిష్టిం
 తాం పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్, జుహోవ చాగ్నా తేజస్వీ మంత్రదృష్టేన కర్త
 నా. 3. తతో దేవాస్సగంధర్వా సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, భాగప్రతిగ్రహార్థం వై
 సమవేతా యథావిధి. ౪. తా స్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్ సదసి దేవతాః,
 అబ్రువన్ లోకకర్తారం బ్రహ్మణం వచనం మహత్. ౫. భగవం స్త్వత్ప్రసాదేన
 రావణో నామ రాక్షసః, సర్వాన్నో బాధతే వీర్యాచ్ఛాసితం తం న శక్ను
 మః. ౬. త్వయా తస్మై వరోదత్తః ప్రితేన భగవన్ పురా, మానయంత శ్చ తం
 నిత్యం సర్వం తస్య క్షమామహే. ౭. ఉద్వేజయతి లోకాన్స్త్రీసుచ్చితాన్

అథ దశరథారాధనవ్యాజేన సాధులొకరక్షణాయ భూమావవతితీర్థ ర్భగవానానుమంగికదు
 మ్కృద్విదానాశాయ దేవై రభ్యర్థ్యతే పంచదశే - మేధావీత్యాది. తతః ప్రతిజ్ఞానంతరం - మేధావీ -
 మేధా - ధారణక్షమాధీః - తద్వాన్ - అస్తాయామేధాస్రజోవినిరితి వినిప్రత్యయః - వేదజ్ఞః -
 అధర్వణవేదజ్ఞః - సః ఋశ్యశృంగః - కించిద్ధ్యాత్వా కిం కర్త కర్తు మత్రోచిత మితి క్షణం వి
 చింత్య - మేధావితయా తతః తదుత్తరక్షణవప - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తస్త్వతిస్సన్ - తం నృప మిద
 ముత్తరమబ్రవీత్ - ద్వికర్తకో బ్రువః. ౧. ఇష్టిమితి. పుత్రీయాం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం -
 పుత్రాచ్ఛచేతిచప్రత్యయః - ఇష్టిం యాగవిశేషం - తే - పుత్రకారణాత్ పుత్రనిమిత్తం - నిమిత్త
 కారణమేతుషు సర్వాసాం ప్రాయోదర్శన మితి పంచమీ - కరిష్యామిత్యుక్తవాన్ - మంత్రదృ
 ష్టేన వేదావగతేన - కర్తనా - అగ్నా జుహోవ చ - శాస్త్రదృష్టక్రమేణ ఏకామాహుతిమకరో
 దిత్యర్థః. 3. ఏత చ్ఛేషం తతో వై యజమానస్యేత్యానినా వక్ష్యతి-మధ్యే భగవదవతరణస్య నిమి
 త్తాంతరం దేవతాభ్యర్థనం దర్శయతి - తత ఇత్యాదినా. తతః తత్ర అశ్వమేధే-దేవాదయః..యథా
 విధి యథాక్రమం - భాగప్రతిగ్రహార్థం స్వస్వహవిర్భాగస్వీకారార్థం - సమవేతాః-సంమిళితాః-
 యజ్ఞసదసీతి శేషః - అనుక్తసముచ్చయార్థేన చకారేణ బ్రహ్మపి సముచ్చయతే. ౪. తా ఇతి. తాః
 దేవతాః - తస్మిన్ ప్రకృతే సదసి ఆశ్వమేధసదసి - యథాన్యాయం యథాక్రమం - సమేత్య -
 లోకకర్తారం స్వస్వామినం - బ్రహ్మణం - మహత్ - ఫలద్వారా గురుతరం - వచన మబ్రువన్. ౫.
 భగవన్నితి. త్వత్ప్రసాదేన జనితా ద్వీర్యాదిత్యన్వయః. ౬. లో మత్ప్రసాదః కథం భవతాం తత్ప్ర
 తికారా శక్తి స్తత్రాహుః - త్వయేతి. వరః అస్తాభి రవధ్యత్వరూపః - తం వరం మానయంతః పూ
 జయంతః - సర్వం పీడనం. ౭. బాధనమేవోపపాదయంతి - ఉద్వేజయతీత్యాదినా. ఉద్వేజయతి

మేధావీతి. అతీంద్రియార్థదర్శి సః - ధ్యాత్వా దశరథస్య పుత్రసిద్ధిః కేన కర్తనా భవే దితి
 విచింత్య - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తనిశ్చయః. ౧. ఇష్టిమితి. పుత్రీయాం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం -
 పుత్రకారణాత్ పుత్రోత్పాదనకారణత్వేన విధానాత్ - అధర్వశిరసీతి. సిద్ధాం నిష్పన్నాం-విధా
 నతః - శాస్త్రోక్తప్రకారేణ - మంత్రదృష్టేన మంత్రప్రకాశితేన. 3. ౪. * తి. తా ఇతి. సమేత్య-
 అంతర్ధానశక్త్యా ఇతరైరనవలొకతా ఇతి శేషః. ౫. ౬. త్వయేతి. తం త్వద్దత్తవరం - తం నిత్య
 మితి తద్వరదానరూపం త్వయోక్తం వాక్యం - సర్వం దౌర్జన్య మితి శేషః. * తి. మానయంతః

దేవ్యష్టి దుర్మతిః, శక్రం త్రిదశరాజానం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి. ౮. ఋషీన్
యత్యోః స గంధర్వానసురాన్ బ్రాహ్మణాంస్తథా, అతిక్రామతి దుర్ధర్షో వరదా
నేన మోహితః. ౯. నై నం సూర్యః ప్రతపతి పార్శ్వే వాతి న మారుతః, చలో
ర్చిమాలీ తం దృష్ట్వా సముద్రోపి న కంపతే ౧౦. తన్మహన్నోభయం తస్మా
ద్రాక్షసాద్ధోరదర్శనాత్, వధార్థం తస్య భగవన్నుపాయం కర్తుమర్హసి. ౧౧.
ఏవముక్తస్సరై స్సరై వ్విశ్చింతయిత్వా తతోఽబ్రవీత్, హంతాయం విదితస్త
స్య వధోపాయో దురాత్మనః. ౧౨. తేన గంధర్వయత్యోణాం దేవదానవరక్షసాం,
అవధ్యోఽస్తీతి వాగుక్తా తథేత్యుక్తం చ తన్మయా. ౧౩. నాకీర్తయ దవజ్ఞానా
త్తద్రక్షో మానుషాంస్తదా, తస్మాత్స మానుషాద్వధ్యో మృత్యుర్నానోఽ
స్య విద్యతే. ౧౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా ప్రియం వాక్యం బ్రహ్మణా సముదాహృతం,
దేవా మహర్షయస్సర్వే ప్రహృష్టాస్తేఽభవంస్తదా. ౧౫. ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు

భీషయతి - ఉచ్చితాన్ ఉన్నతాన్ లోకపాలాన్ - త్రిదశరాజానం - సమాసాంతస్యానిత్యత్వా
ట్టజభావః - ప్రధర్షయితుం తిరస్కర్తుం స్థానాత్ ప్రచ్యావయితుమిత్యర్థః. ౮. ఋషీనితి. అసు
రాన్ రాహుప్రభృతీన్ అతిక్రామతి - పీడయతీతి యావత్. ౯. నైనమితి. ఏనం రావణం ప్రతి - న
ప్రతపతి మందకిరణో భవతి - క్రీడాపర్వతసంచారాదిదశాయామితి భావః - పార్శ్వే అస్యేతి శే
షః - న వాతి పుష్పవాటికాదిషు పుష్పపతనాదిభయాదితి భావః - చలార్చిమాలీ సదా చంచల
స్వభావతరంగపజ్జిమాన్ - న కంపతే - గర్వితోయ ముల్లలతీతి శోషణభయాదితి భావః. ౧౦.
తదితి. భయం - ఉత్పన్న మితి శేషః - కర్తుం చింతయితుం. ౧౧. ఏవమితి. ఉక్తః బ్రహ్మేతి శే
షః - చింతయిత్వా - ఉపాయమితి శేషః - హంతే త్యుపాయస్తరణజహ్నై. ౧౨. అయం శబ్దార్థ
మాహ - తేనేతి. తత్తథోక్త మిత్యన్వయః. ౧౩. నాకీర్తయదితి. తదా అవధ్యత్వవరణావసరే - అవ
జ్ఞానాత్ - అవమానాత్ - మానుషాత్ మానుషేణ మృత్యుః మారకః. ౧౪. ఏతదితి. ప్రహృష్టాః
యథాకథంచిత్ వధోపాయసంభావనయేతి భావః. ౧౫. అథ పరమకారుణికో భగవాన్ - 'పరి
త్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే
యుగే' ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మసంస్థాపనాదిత్రయకృతే స్వారాధకదశరథమనోరథపరిపూరణాయ చాప
తితీర్షరాజగామేత్యాహ - ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నంతరే రక్షాపేక్షాసమయే - అనేన చర మన్యావ
సర ప్రతీక్షత్వం గమ్యతే - 'సర్వజ్ఞోఽపి హి దేవేశ స్సదా కారుణికోఽపిసన్, సంసారతంత్ర
వాహిత్యా ద్రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షత' ఇతిఘ్యుక్తం. విష్ణుః సర్వాంతర్యామితయా వ్యాప్య వర్తమా
నః - భోగా దప్యాసేధనమేవ వరమితి స్థిత ఇత్యర్థః - త్వష్టేహమ్మ ఇత్యాది - మహద్భుతిః రక్షణా
వకాశలాభసముదితహర్షప్రకర్షకృతకాంతివిశేషయుక్తః - అనేనేతః పూర్వం సంసారిజనదుర్దశావ

సర్వదేవావధ్యత్వరూప త్వద్దత్త వరం పరిపాలయంత ఇత్యర్థః. ౭. * తి. ప్రధర్షయితు మిచ్ఛ
తీత్యుక్తేరేతదుత్తరకాలమింద్రజితక్రూత ఇంద్రబంధ ఇతి జ్ఞాయతే. ౮. ౯. * తి. ప్రతపతి
ప్రతాపయతీత్యర్థః - చంచలార్చిమాలాస్వభావోపి న కంపతే ఇతి విరోధాలంకారః. ౧౦. * తి.
తత్తస్మా త్కారణాత్ - తస్మాదుక్తగుణవిశిష్టాత్. * ౧౧. ఏవముక్తఇతి. హంతేతి హ్నై - వధో
పాయో మృత్యుః. * తి. హంతేత్యనుకంపాయాం. ౧౨. ౧౩. * తి. ఏతస్మిన్నంతరే సర్వదేవతా

నృణాం లోకే మనః కురు. ౨౪౫ ఏవముక్తస్తు దేవేశో విష్ణుః ప్రదశపుంగుః
పితామహపురోగాం స్తాన్ సర్వలోకనమస్కృతః, అబ్రవీత్రిదశాన్ సర్వాన్ స
తాన్ ధర్మసంహితాన్. ౨౬. భయం త్యజత భద్రంవో హితార్థం యుధి
వణం, సపుత్రపౌత్రం సామాత్యం సమిత్రజ్ఞాతిబాంధవం, హత్వా క్రూరం దు
త్తానం దేవరీణాం భయావహం, దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్షశతాని చ, వత్సా
మి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీమిమాం. ౨౭౫. ఏవం దత్వావరం దే
దేవానాం విష్ణు రాత్మవాన్, మానుషే చింతయామాస జన్మభూమి మథాత్మ
౨౮౫. తతః పద్మపలాశాక్షః కృత్వాత్తానం చతుర్విధం, పితరం రోచయామ
తదా. దశరథం నృపం. ౩౦౫. తతో దేవాస్సగంధర్వా స్సరుద్రా స్సాస్సరోగణ

ష్వహ మేవ కిమర్థ మర్థ్య ఇత్యత్రాహ-త్వమితి. హేదేవ త్వం - నః పరమా గతిః ఉపాయ
నాన్యే - పరాన్ శత్రూన్ తాసయతీతి పరంతపః-ద్విషత్ పరయోస్తాపేరితిభిచ్-అనేన శత్రు
సామర్థ్య ముక్తం-మనఃకురు-అవతరితు మితి శేషః-దేవ శత్రుణా మితి బహువచనేన రావణ
లవణగంధర్వాదీనా మసి పథో-ర్థితః - అనేనాభిప్రాయేణ పూర్వం 'కృత్వాత్తానం' దీప్త
మిత్యుక్తం. ౨౪౫. ఏవ మిత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. పితామహపురోగాన్ బ్రహ్మతః పూర్వ
ధర్మసంహితాన్ శరణాగతిరూపధర్మసంయుతాన్. ౨౬. భయ మిత్యాదిసార్థశ్లోపయాత ఇతి నే
యం. భయంత్యజత పః యుష్మాకం భద్ర మస్తు - యస్తా దహం సర్వేషాం చన రావణహః
హత్వా ధర్మసంస్థాపనాయ దశవర్ష సహస్రాణివత్సామితియోజనా - శంఖమవతి శృరణాగ
యాత ఇతి హి పూర్వ ముక్తం. ౨౭౫. ఏవమితి. ఆత్మవాన్ సర్వాత్త శేషీభూతా మిత్యవిశ
ష - జాత్యేకవచనం - చింతయామాస - యథా దేవై రాజ్యప్తం తథేతి శత్రుగప దుత్థితా, ౨౮
సానం. ౨౮౫. తతఇతి. తతః చింతానంతరం - పద్మపలాశాక్షః - దశరథగ్నయతేజోవత్తేష్వి
సోక్తిః - యద్వా - పద్మపలాశాక్షః సర్వైః స్పృహణీయనయనయుగళః సృతే రవ్యపరిమే
హణీయ స్వయ మన్యం స్పృహయామాస-యద్వా 'తస్య యథాకప్యాసంపుంహనభయ వి
ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వ చిన్తా పుండరీక-క్షత్వయుక్తః - ఏవం చ సర్వస్తాత్ పరి సూర్యః
మాస - యథా జనిమతో జన్మహని రభిలషితా తథా జనిరహితస్యాసి జని రభిల స్సభాసు
భం హ్యాభిలషితం భవతి - కృత్వాత్తానం చతుర్విధం - జన్తాభిలాషేసి దశరథగుణదా నః
ర్విధశరీర పరిగ్రహ మభిలషితవాన్ - ఆత్మానం స్వశరీరం - చతుర్విధం పాయసవిభాగాదాది
పితరం 'పితా పుత్రేణ పితృమాన్ యోనియోనా' విత్యుక్తరీత్యా సర్వపితా స్వపుత్రం కంఠా
మభిలలాష - రోచయామాస విచ్ఛత్ - తదా రక్షణోద్యోగసమయే దశరథం నృపం - గుర
శరథోపమ మిత్యుక్తరీత్యా జనిత్వార్జితై స్సాస్వభావికై శ్చ గుణై స్స్వసదృశం - దేవో క
మేవ స్వజన్మభూమి లేవన నిశ్చితవానిత్యర్థః. ౩౦౫. తతఇతి. తతః భగవదిచ్ఛానంతరం - సరు
త్యనువాదాత్ - పూర్వం రుద్రోపి శరణాగత ఇతి సిద్ధం - దివ్యరూపాభిః దివ్యాత్మస్వరూ
యిణీభిః స్తుతిభిః స్తుతిరూపప్రబంధైః - తుష్టువుః శ్లాఘునూమాసుః - మధుసూదన మిత్య

ర్థం వధప్రార్థనార్థం. ౨౩౫. త్వమితి. నృణాం లోకే మనః కురు - అవతరితు మితి శేషః. ౨౮౫. ఏవమితి. మానుషే మానుష్యేషు. *తి. చింతయామాస యోగ్యలేవన విచా గూమాస -
తతఇతి. రోచయామాస విచ్ఛత్. ౩౦౫. ౩౧౫. తమితి. ఉగ్రతేజసం దీప్తః విరా

స్తుతిభి ర్దివ్యరూపాభి స్తుష్టువు ర్భుసూదనం. 3౧౪. త ముద్ధతం రావణముగ్రతే జసం ప్రవృద్ధదర్పం త్రిదశేశ్వరద్విషం, విరావణం సాధుతపస్వికంటకం తపస్వినా ముద్ధరతం భయావహం 3౨౪. తమేవ హత్వా సబలం సబాంధవం విరావణం రావణ మగ్ర్యపారుషం, స్వలోక మాగచ్ఛ గతజ్వర శ్చిరం సురేంద్రగుప్తం గత దోషకల్మషం. 3౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, బాలకాండే - పంచదశస్కంధము.

తతో నారాయణో దేవో నియుక్త స్సురస త్తమైః, జానన్నపి సురా నేవం శక్తుం వచనమబ్రవీత్. ౧. ఉపాయః కో వధే తస్య రావణస్య దురాత్మనః,

మధువదయ మపి నిరసనీయ ఇత్యాశయేనోక్తం. 3౧౪. ఉక్తమర్థం సర్థాంతే పున స్సంగృహ్యతి-తమి తి. ఉద్ధతం జన్మతపివోద్ధతం తం ప్రసిద్ధం - ఉగ్రతేజస ముగ్రప్రతాపం వరదానేన ప్రవృద్ధదర్పం- లోకాన్విరావయతీతి విరావణం సర్వలోకానా మాక్రందయితారం - తపస్వినాం - కంటకం శత్రుం - 'క్షుద్రే శత్రౌ చ కంటక' ఇతి వైజయంతీ. అతపివ తపస్వినాం భయావహం - తం రావణం - సాధు నిశ్చేషం - ఉద్ధర ఉన్మలయ. 3౨౪. తమేవేతి. ఏవకారేణ విభీషణవ్యవచ్ఛేదః - స్వ ర్లోకం వైకుంఠం - క్వచిత్ స్వలోకమితివా పాఠః - చిరం చిరకాలస్థాయి - అనేన బ్రహ్మలో కాదివ్యావృత్తిః - సురేంద్రేతి సంబోధనం - గుప్తం అస్తదాదిభి ర్దురధిగమం 'అత్యర్థానలదీప్తం తత్సత్ సానం విష్ణో ర్మహత్తనః, స్వయేవ ప్రభయా రాజ్ దుష్ప్రేక్షం దేవతానవై' రితి మహాభార తే. గతదోషకల్మ షం దోషాః రాగద్వేషాదయః గతాని తద్రూపకల్మషాణి యస్మా త్తత్తథా - నేనేంద్రలోకాదివ్యావృత్తిః - గతజ్వరః ఆశ్రితసంరక్షణేన గతవ్యధః-అనేన పునఃప్రాప్తిపర్యంతం సారివిషయే కదలేని స్పరిష్యంతీతి చింతాకులత్వ ముక్తం - ఆగచ్ఛేత్యనేన వైకుంఠా దవతీర్ణత్వం వ్యతే - అత్ర స్వర్గస్థానకపదస్యేంద్రలోకపరత్వే గుప్తత్వగతదోషకల్మషత్వాదివిరోధః - అంతరిక్షా పరితనలోకమాత్రస్య స్వర్గపదవాచ్యత్వాత్ - అతపివహి క్వచిత్ బ్రహ్మలోకాదావపి స్వర్గపద యోగః - బ్రహ్మర్షాకం ప్రయాసృతీత్యత్రాపి బ్రహ్మణః స్వస్య లోకం అప్రాకృతస్థానం - పర దమితి సమ్యక్ పాఠః-సురేంద్రః విష్వక్సేనః. 3౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా యభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్కంధము.

ఏవం హృదయమవ్యలౌకే దశరథపుత్ర త్వేనావతీర్య రావణవధః కర్తవ్య ఇత్యుక్తం తత్ర కిం మయా

స్తుతి స్తోకానితి విరావణం - ఉద్ధర ఉన్మలయ. తి. రావణస్తరణేనాతిభీతచిత్తానాం దేవా మ్నాత్ తమిత్యస్య పునరుక్తి ర్నదోషాయ - అత్రేంద్రాదిదేవానాం నియోజకత్వం విభో శ్చ విద్యాజ్యత్వంచ నదోషః - లీలాత్వాదిత్యన్యత్ర విస్తరః. 3౨౪. తమేవేతి. గతజ్వరః - వినివర్తితా శ్రితతాపాదిః గతదోషకల్మషః దోషశబ్దేన రోగాదయో లక్ష్యంతే-సురేంద్ర హే ఉపేంద్ర-అత పివ స్వర్లోక మాగచ్ఛేతి ప్రార్థనా యుజ్యతే - గుప్తం త్వత్ప్రభావేనేతి శేషః. * తి. తం హత్వైవే త్యన్వయః - సబాంధవ మిత్యనేన లవణాదివధసూచనం - హేసురేంద్ర ఉపేంద్ర- గుప్తం అర్థా త్వయేతి శేషః - స్వర్లోకం వైకుంఠాఖ్యం గతజ్వరః స్వభావతో నివృత్తాశేషతాపః. 3౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యా యాం - పంచదశస్కంధము.

తతో నారాయణఇతి. నియుక్తః ప్రార్థితః-జానన్ వధోపాయ మితి శేషః. ౧. దేవత్వం విహ

యమహం తం సమాస్థాయ నిహన్యా మృషికంటకం. ౨. ఏవ ముక్తా స్సురా
 స్సర్వే ప్రత్యూచ ర్విష్ణు మవ్యయం, మానుషీం తనుమాస్థాయ రావణం జహి
 సంయుగే. ౩. స హి తేపే తప స్తీవ్రం దీర్ఘకాల మరిందమ, యేన తుష్టో
 ౭భవ ద్భ్రష్టా లోకకృ ల్లోకపూర్వజః. ౪. సంతుష్టః ప్రదదౌ తస్మై రాక్ష
 సాయ వరం ప్రభు, నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నాన్యత్ర మాను
 షాత్. ౫. అవజ్ఞాతాః పురా తేన వరదానే హి మానవాః. ౫౪ ఏవం
 పితామహ తస్మా ద్వరం ప్రాప్య స దర్శితః, ఉత్సాదయతి లోకాం స్త్రీ
 శ్రీయ శ్చాప్యపకర్షతి. ౬౪. తస్మా త్తస్య వధో దృష్టో మానుషేభ్యః పరంత
 ప. ౭ ఇత్యేత ద్వచనం శ్రుత్వా సురాణాం విష్ణు రాత్త వాత్. పితరం రోచయా
 మాస తదా దశరథం నృపం. ౮. స చాప్యపుత్రో నృపతి స్తస్మిన్ కాలే మహా
 ద్యుతిః, అయజ త్పుత్రియా మిష్టిం పుత్రేఽన్న రరిసూదనః. ౯. సకృత్వా నిశ్చ
 యం విష్ణు రామం త్ర్యచ పితామహం. అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమాణో
 మహర్షిభిః. ౧౦. తతో వై యజమానస్య పావకా దతులప్రభం, ప్రాదుమతుర్విధ'

ఉపేంద్రాదివత్ స్వస్వరూపేణ స్థాతవ్య ముత ప్రకారాంతరేణేతి భగవాన్ బహుప్రధానాత్ -
 చ్ఛతి-తత ఇత్యాది. నరిష్యంతి ననశ్యంతీతి నరాః-నిత్యవస్తూని. అన్యేభ్యోఽప్యుక్తద్వయ మేకాన్వ
 సుపుపేతినగనైకాదివత్ సమాసః-నరాణాం సమూహో నారం - తస్య సమూహ హితార్థం రావణం
 అయనం వాసస్థానం యస్యాసౌ నారాయణః-పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగత్యైకగదాపాణి రుప
 ర్యామిత్యర్థః-యద్వా-నారాణా మయనం నారాయణః-ఇద్భవశ్చనః పలభు మానుషే మనుష్యే
 డంతస్యాపి పుల్లింగత్వం - ఏవం సర్వస్మా త్పరోపి సురసత్తమై ర్నియుక్త ఇగజన్త భూమిం జన్త
 ముచ్యతే-తాదృశో విష్ణుః జానన్నసి ఉత్తరనిశ్చయజ్ఞోఽపి-సంమానార్థం శ్లక్షం పూర్వకృతనయవికా
 వీత్. ౧. ఉపాయ ఇతి. అస్థాయ స్వీకృత్య - య ముపాయ మాస్థాయ తం స్వీకృత మేవ మక్షిణీ
 యః క ఇత్యన్వయః. ౨. ఏవమితి. మానుషీం న తు దైవీం ౩. తత్ర హేతు ఏ జన్త రోచయా
 కృత్వేహేతు ర్లోకపూర్వజ ఇతి - లోకశబ్దోఽత్ర దేవాదిజనపరః. ౪. సంతుష్టఇతి. శత్యగ్రః
 త్ర మానుషం వినా - నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నేతి వరం ప్రదదౌ విత్యన్వ - సకలదేవ
 యం కుతో న దత్తం మానుషేభ్య ఇత్యత్రాహ అవజ్ఞాతా ఇతి. ౫౪. ఏవ మితి. దర్శి నాదినకల
 దర్శః. ౬౪. ప్రకృత ముపసంహరతి - తస్మాదితి. ౭. ఇతీతి. పితర మితి - మనుష్యరూపే
 తు మితి శేషః. ౮. సచాపీతి. తస్మిన్ కాలే భగవదవతితీర్థాకాలే - పుత్రియా మిత్యత్ర ప్రాప్య
 ఆర్షః. ౯. సఇతి. నిశ్చయం మనుష్యభూత ఏవావతరిష్యామితి నిశ్చయం-ఆమంత్రి సాధయామి

య మనుష్యత్వం ప్రాప్యైవ రావణో హంతవ్య ఇత్యత్ర కో హేతు రిత్యభిప్రాయేణ పృచ్ఛతి -
 ఉపాయః క ఇతి. ౨. ౩. * తి. లోకపూర్వజః సర్వలోక సమష్టిత్వాత్ - 'హిరణ్యగర్భ సుమవర్తతాగ్ర'
 ఇతి శ్రుతేశ్చ-యద్వా బ్రహ్మ చతుర్ముఖః-లోకపూర్వజత్వంచ హిరణ్యగర్భ తాదాత్మ్యాధ్యాసేన. ౪.
 సంతుష్టఇత్యాది. మానుషా దన్యత్ర నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నభవేదితి వరం దదౌ విత్య
 న్వయః. ౫. ౬౪. తస్మాదితి. దృష్టో నిశ్చితః ౭. ౮. * తి. సచాపీతి. దశరథోపీత్యర్థః. ౯. * తి.
 అంతర్ధానం గతః - తస్మాదేవ సమాజా దితి శేషః. ౧౦. తత ఇత్యాది శ్లోకపంచక మేకాన్వయం.

మహద్భూతం మహావీర్యం మహాబలం, కృష్ణరక్తాంబరధరం రక్తాస్యం దుందుభి
స్వనం, స్నిగ్ధహర్యక్షతనుజశ్శశుప్రవరమూర్ధజం, శుభలక్షణసంపన్నం దివ్యా
భరణభూషితం, శైలశృంగసముత్సేధం దృష్టశార్దూలవిక్రమం, దివాకరసమా
కారం దీప్తానలశిఖోపమం, తప్తజాంబూనదమయీం రాజతాంతపరిచ్ఛదాం,
దివ్యపాయససంపూర్ణాం పాత్రీం పత్నీ మివ ప్రియాం, ప్రగృహ్య విఘ్నాం
దోర్భ్యాం స్వయం మాయామయీ మివ. ౧౧. సమవేక్ష్య బ్రవీద్వాక్య మిదం
దశరథం నృప, ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మా మిహాభ్యాగతం నృప. ౧౨. తతః
పరం తదా రాజా ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కి మ
హం కరవాణి తే. ౧౩. అథోపున రిదం వాక్యం ప్రాజాపత్యో నరోఽబ్రవీత్,

త్యుక్త్వా. ౧౦. అథ పుత్ర కామేష్టిఫలం భగవత శ్చతుర్థావతారం సూచయన్ ప్రజాపతిప్రేరిత
పురుషేణ పాయసప్రదానం దర్శయతి-తతోవైఇతి. శ్లోకపంచకమేకాన్వయం. తతః విష్ణో రంత
ర్ధానానంతరం-యజమానస్యేతి వర్తమాననిర్దేశేన ద్రవ్యత్యాగకాల ఏవప్రాదుర్భావ స్సూచితః-పావ
కాత్ ఆహవనీయాత్ భూతం పురుషవిశేషః-స్నిగ్ధాః చిక్కణాః హర్యక్షస్యేవ తనుజాః లోమాని శ్శశు
శుప్రవరా మూర్ధజాః కేశాశ్చ యస్యతత్తథా. సముత్సేధః ఉన్నతిః-దృష్టశార్దూలవిక్రమం తద్వద్భ
యంకరం-ప్రభామండలవత్తయా దివాకరసమాకారం - తెఱ్ఱ్యతిశయేన దీప్తానలశిఖోపమం - తప్త
జాంబూనదమయీం ద్రుతకనకమయీం - రాజతః రజతవికారః - అంతే ఉపరి - పరిచ్ఛదః పిఠాన
పాత్రం యస్యా స్తాం - పాత్ర్యాస్త్రీలింగత్వేన పత్నీసామ్యం - మాయామయీ మివ - ఆసంభా
వితత్వేన ఆశ్చర్యావహా మిత్యర్థః - స్వయం ప్రగృహ్య ప్రాదుర్భూత మిత్యన్వయః- విఘ్నలతరత్వేన
హస్తమాత్రేపి గృహీతు మశక్యత్వాత్ బాహుభ్యా మిత్యుక్తం. ౧౧. సమవేక్ష్యతి. దశరథం
సమవేక్ష్య ఇద మబ్రవీత్ - కథం - ఇహాగతం మాం ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతే రాగతం - దిత్యది
త్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్య ఇతి ప్రాగ్దీప్యతీయో ణ్యప్రత్యయః - నరం విద్ధి. ౧౨. తతః పర మితి.
తతః పరం తదనంతర మితి యావత్ - ప్రాజాపత్యం చ మాం విద్ధీత్యుక్త్యనంతర మిత్యర్థః - తదా
పునః. ౧౩. అథోఇతి. అథో అథేతి పర్యాయా - అర్చయతా - అశ్వమేధపుత్ర కామేష్టిభ్యా

మహద్భూతం పురుషవిశేషః. కృష్ణరక్తేతి. స్నిగ్ధాః హర్యక్షస్య సింహస్యేవ తనుజాని లోమాని శ్శశు
ప్రవరాః మూర్ధజాశ్చ యస్య - 'హర్యక్షః కేశరీ హరి' రిత్యమరః - హర్యక్షస్య రాక్షసస్యేతివా -
ముత్సేధః - ఉన్నతిః - దృష్టశార్దూలవత్ విక్రమః పదవిన్యాసో యస్య తత్ - రాజతాంతపరి
చ్ఛదాం - రాజతాః రజతనిర్మితాః అంతే పరిచ్ఛదాః రచనావిశేషాః యస్యా స్తాం-మాయామయీ
మివ - విచిత్రకార్యకరీ మివ. * తి. తతః అంతర్ధానానంతరం అంతర్ధాయ భగవానేవ స్వతేజస్సం
భృతపాయస మదాయ హుతాగ్నే సుకాశాత్ ప్రాదుర్భవతిస్త-నహ్యన్యస్య భగవత్తేజో ధారణే
శక్తి రస్తి-తదేవాహ - మహద్భూత మితి-'ఏకోవిష్ణు ర్మహద్భూత' మిత్యుక్తే - అతులప్రభం విద్యు
దాదివద్బ్రహ్మతిఘాతక తేజోవత్. కృష్ణం కృష్ణవర్ణం మాయామయీ మివ ఇవ శబ్ద ఏవార్థే-భగవ
తో మాయైవేత్యర్థః. ౧౧. సమవేక్ష్యతి. ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతినంబంధినం - ప్రజాపతినా ప్రేషి
త మితి యావత్ - నరం పుమాంసం. * తి. ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతేః ప్రజాపాలకా ద్విష్ణో
స్సంభూతం తద్రూప మిత్యర్థః. ౧౨. * తి. పూర్వం కృత్యా త ఇవ భీతః - ప్రాజాపత్యంచ
మాం విద్ధీత్యేత ద్వచనశ్రవణోత్తరం నిర్భయ ఉవాచేత్యర్థః. ౧౩. అథో ఇతి. అర్చయతా యజ

రాజ న్నర్చయతా దేవా నద్య ప్రాప్త మిదం త్వయా. ౧౮. ఇదం తు నృపశా
ద్దుల పాయసం దేవనిర్మితం, ప్రజాకరం గృహణ త్వం ధన్య మారోగ్యవర్ధనం.
౧౯. భార్యాణా మనురూపాణా మశ్నీ తేతి ప్రయచ్ఛవై, తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే
పుత్రా యదర్థం యజసే నృపం. ౨౦. తథేతి నృపతిః ప్రీత శ్శిరసా ప్రతిగృ
హ్యతాం, పాత్రీం దేవాన్నసంపూర్ణాం దేవదత్తాం హిరణ్మయీం. ౨౧. అభి
వాద్యచ తద్భూతమద్భుతం ప్రియదర్శనం, ముదా పరమయాం యుక్త శ్చకా
రాభిప్రదక్షిణం. ౨౨. తతో దశరథః ప్రాప్య పాయసం దేవనిర్మితం, బభూవ పర
మప్రీతః ప్రాప్య విత్త మివాధనః. ౨౩. తత స్తదద్భుతప్రఖ్యం భూతం పరమభా
స్వరం, సంవర్తయిత్వా తత్కర్త తత్రైవాంతరధీయత ౨౪. హర్ష రశ్మిభి రుద్యో
తం తస్యాంతగపుర మాబభౌ, శారదస్యాభిరామస్య చంద్రస్యేవ నభోఽంశుభిః.
౨౫. సోంతగపురం ప్రవిశ్యైవ కౌసల్యా మిద మబ్రవీత్, పాయసం ప్రతిగృహ్ణా
ప్య పుత్రీయం త్వీద మాత్మనః. ౨౬. కౌసల్యాయై నరఃపతిః పాయసార్థం
దదౌ తదా, అర్థా దర్థం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః, కైకేయ్యై చావ
శిష్టార్థం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్. ౨౭. ప్రదదౌ చావశిష్టార్థం పాయస

మితి శేషః. ౧౮. ఇదం శబ్దార్థ మాహ - ఇదంత్యితి. దేవనిర్మితం దేవేన విష్ణునా నిర్మితం - ధన్యం
ధనకరం - స్వర్గాదిత్వా ద్యత్. ౧౯. భార్యాణామితి. అనురూపాణాం - సవర్ణానామిత్యర్థః -
చతుర్థ్యశ్చే షష్ఠీ. ౨౦. తథేతి. దేవాన్నం దేవనిర్మితాన్నం-దేవదత్తాం దేవ ప్రేరితాం. ౨౧. అభి
వాద్యేతి. అభితః ప్రదక్షిణ మభి ప్రదక్షిణం. ౨౨. తత ఇతి. ప్రాప్యలభ్యా. ౨౩. తత ఇతి. అద్భుతప్రఖ్యం
అద్భుతాకారం-సంవర్తయిత్వాసమాప్య-తత్కర్త పాయసప్రదానరూపం కర్త-తత్ర అగ్నౌ. ౨౪.
హర్షేతి. హర్ష రశ్మిభిః హర్ష కృతకాంతిభిః-ఉద్యోతం ఉద్భూతప్రకాశం - అంతగపురం అంతగపుర
స్త్రియః-శారదస్య శరది భవస్య-అభిరామస్య నిష్కళంకస్య-అయం హర్షః పాయసప్రదానకృతః.
౨౫. స ఇతి. పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం. ౨౬. అథరాజ్ఞః పత్నీభ్యో విభజ్య పాయసప్రదాన
మాహత్రిభిః-కౌసల్యాయా ఇత్యాది. పాయసస్యార్థం పాయసార్థం-అర్థశబ్దోఽత్ర సమాంశవచనః -
'అర్థం సమేంశక' ఇత్యమరః. దదౌ జ్యేష్ఠపత్నీత్వా దితి భావః - అర్థాత్ పృథక్కృత్యార్థం -
సుమిత్రాయై ద్వితీయమహిష్యై దదౌ - చతుర్థాంశ మిత్యర్థః - అవశిష్టస్య పాయసస్యార్థ మవశిష్టా
ర్థం అష్టమాంశ మిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయమహిష్యై - దదౌ - పుత్రార్థకారణాత్ - పుత్ర
రూప ప్రయోజన నిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి. ౨౭. ప్రదదావితి. అనుచింత్య

మానేన. * తి. దేవనిర్మితం దేవేన ప్రజాపతినా నిర్మితం - ధన్యం ప్రశస్తం. ౧౯. * తి. భా
ర్యాణాం సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - భార్యాభ్య ఇత్యర్థః - అనురూప్యం మహిషీత్వయశశ్శీలాదినా.
౨౦. * తి. హిరణ్మయీం హిరణ్యవికారాం. ౨౧. * తి. అభిప్రదక్షిణం పునఃపునః ప్రద
క్షిణం. * ౨౨. ౨౩. తత ఇతి. అద్భుత ప్రఖ్యం అద్భుతకాంతిం - సంవర్తయిత్వా నిర్వర్త్య సమా
ప్యేత్యర్థః - కర్త పాయసదానరూపం. * తి. తత్రైవ అగ్నికుండలీవ. * ౨౪. హర్ష రశ్మిభిః
హర్షోద్భూతముఖకాంతిభిః. * ౨౫. స ఇతి. పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం. ౨౬. కౌసల్యాయా
ఇత్యాది. కైకేయ్యై చావశిష్టార్థం అవశిష్టస్య చతుర్థాంశస్యార్థం ప్రదదౌ - అవశిష్టార్థం అవశిష్ట మష్ట

స్వామ్యుతోపమం. అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహిపతిః. ౨౩౪.

కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్యం భవే దితి విచార్యేత్యర్థః - తస్యాపిహి కైకేయ్యాదానే కైకేయీసుమిత్రయో సమాంశతా స్యాత్ - తన్నయక్తం - అన్యథా జ్యేష్ఠాకనిష్ఠా వైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీ హి కనిష్ఠాన తేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యా కథంచనేత్యత్ర ఇతరపత్న్యపేక్షయా. మధ్యమాత్వ ముక్తం - వల్లభాయా మపి కైకేయ్యాం సంభోగవిషయే పక్షపాతః నతు ధర్మసంవిభాగే - అతో బహుమానాయ జ్యేష్ఠ్యై క్రమా ద్భాగతారతమ్యం కృతం - అతఏవ సంమానం మేనిర ఇతి వక్ష్యతి - తతోఽనేన భాగేన రామో విష్ణో రర్థాంశః - లక్షణః పాదాంశః - భరతశత్రుఘ్నా పాదస్వార్థాంశౌ - నన్వేషం సతి కథ ముత్తరత్ర భరతః - సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగః, లక్షణశత్రుఘ్నా విష్ణో రర్థసమన్వితా విత్యుచ్యంతే, సత్యం - సాక్షాద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ ఇత్యత్ర సాక్షాద్విష్ణో విష్ణో రర్థస్య రామాంశస్య చతుర్థా భాగ ఇత్యర్థః - యద్వా - చతుర్థస్య భాగ శ్చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - ఆర్థ సమన్వితా విత్యత్ర అర్థశబ్ద ఏకదేశవాచీ - 'భిత్తం శకలఖండేవా పుంస్యర్థోఽర్థం సమం శక' ఇత్యేకదేశేషి పుల్లింగార్థశబ్దస్యానుశాసనాత్. అత్ర ప్రాశనాదిక్రమవశాత్ భరతస్య లక్షణశత్రుఘ్నభ్యాం జ్యేష్ఠ్యం - నను లక్షణస్య భరతాత్ జ్యేష్ఠ్యం అంశాధిక్యాత్ ప్రథమప్రాశనా చ్చ - అతఏవ - వక్ష్యతి - 'తతో లక్షణ మాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః, అభ్యవాదయత ప్రీతో భరతో నామ చా బ్రవీ'దితి. మైవం - కైకేయ్యా ఏవ ప్రథమప్రాశనం-సుమిత్రాయాః ద్వి తీయాంశగ్రహణవిశంబేన ప్రాశనవిశంబాత్ ఉత్పత్తిక్రమే తథోక్తే - 'నసంఖ్యేభరతానుజ' ఇత్యుక్తత్వాత్. అభివాదనంతు సీతాయా మేవాన్వేతి. లక్షణ మాసాద్య ఆలింగ్యేత్యర్థః - రామానుజ త్వవ్యవహార ఆసక్త్యాధిక్యాత్ - ఏవంసతి క్వచిత్ భరతస్య లక్షణానుజత్వోక్తి ర్బహువ్రీహిసమా సేన సమాధేయా - భరతానుజ ఇతి లక్షణస్యాభిధానాత్ సర్వప్రాశనానంతర మేవ సుమిత్రయా భుక్త మితి - పురాణాంతరవిరోధః కల్పభేదేన పరిహార్యః - రామాదిమూర్తయశ్చ పాయసపరిణా మాః - నతు శుక్లశోణితపరిణామాః - తత్ప్రాశనానంతరం గర్భధారణవచనాత్ - న తస్య ప్రాకృ తా మూర్తిః. 'నభూతసంఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన' ఇత్యాది స్మరణాత్. పాయసంచ మాంశం సుమిత్రాయై పునర్థదా వితి సంబంధః - అర్థశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగవరః. అనుచింత్యేతి. అనుచింత్య కైకేయ్యా అపి సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్యం విచార్య - అత్ర కాసల్యాయాః సుమిత్రా కైకేయీభ్యాం అధికాంశదానే జ్యేష్ఠాత్వం - సుమిత్రాయాః పాదోన్యార్థాం శదానే మధ్యమాత్వం - కైకేయ్యాః ప్రేమాస్పదత్వేపి కనిష్ఠాత్వ మష్టమాంశదానే కారణం - వల్ల భాయాం సంభోగకర్తృణిహి పక్షపాతః - నధర్మవిభాగకర్తృణి - అతోఽనేన భరతశత్రుఘ్నా పాదస్వార్థం. * టి. కాసల్యాయాఇతి. అర్థశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగవాచీ - అర్థాదర్థం తురీ యాంశ మిత్యర్థః - అవశిష్టార్థం అవశిష్టస్య చతుర్థాంశస్య అర్థం అష్టమాంశ మిత్యర్థః. పున రవశిష్టార్థ మష్టమాంశం. అనుచింత్యేతి. కైకేయ్యపేక్షయా జ్యేష్ఠాత్వం కాసల్యపేక్షయా కనిష్ఠా త్వం చ సుమిత్రాయా విచార్య - పాదోన్యార్థాంశదానం తస్యై - కనిష్ఠాత్వాచ్చ కైకేయ్యై అష్ట మాంశదానం - ఏవంచ భరతశత్రుఘ్నా పాదస్వార్థ మర్థ మిత్యాహుః. అపరే రామభరతౌ ప్రత్యే కం త్ర్యంశౌ - లక్షణశత్రుఘ్నా చ అష్టమాంశౌ - తథాహి - కాసల్యాయై దత్తార్థస్య అర్థా దర్థం చతుర్థాంశయాపం - సుమిత్రాయై దదౌ కాసల్యయా దాపితవా నిత్యర్థః. ఏవం కైకేయ్యై

ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్. ౨౯. తా స్వేత్త
త్పాయసం ప్రాప్య సరేంద్రస్యోత్తమాః త్రీయః, సంమానం మేనిరే సర్వాః ప్ర

భగవత ష్టాఙ్గుణ్యవిగ్రహ ఏవ - తద్వృద్ధిశ్చ నాన్న పానాదికృతా-కింత్విచ్చాఘృతే త్యాదికం సర్వ
మవసేయం. ౨౮౫. ఉపసంహరతి - ఏవమితి. ౨౯. తా ఇతి. సమ్మానం రాజకృతపాయసప్రదానక్ర
మదూపం బహుమానం - మేనిరే అనుమేనిరే - ప్రహర్షోదితచేతసః ఉదితప్రహర్షమనసః - తారత
మ్యేన దానం పౌర్వావర్యంచ శ్రేష్ఠానుక్రమకృతత్వేన సర్వాసాం సంమత మేవాసీదితి భావః.

కౌసల్యా దత్తార్థావశిష్ట మర్థం దదౌ-తతః కౌసల్యా దత్తావశిష్టస్య కైకేయ్యై దత్తస్య యదర్థం తస్మి
న్నర్థం పున రపి సుమిత్రాయై దదౌ దాపయామానేత్యర్థః - అత్తార్థపదావృత్తి ర్బోధ్యా-ఏవ మే
వోక్తం కాళిదాసేన - 'తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్నోఽపి పత్యు ర్న సీ-క్షితః, చరో ర్ధార్థభాగా
భ్యాం తా మయోజయతా ముభే' సా హి ప్రణయవత్యాసీ త్సపత్నోఽపి దుభయోరపీతి - అత్తార్థ
భాగాభ్యా మిత్యేత్ర స్వస్వలభ్యాంశ సంబంధ్యర్థార్థభాగాభ్యా మిత్యర్థః - పృథగితి విభజ్యేతి శేషః-
అతఏవ లక్ష్మణస్య రామానువర్తిత్వం శత్రుఘ్నస్య భరతానువర్తిత్వం చేత్యాహుః - కతకస్యాప్యే
షైవ రీతి స్సంమతా - ఉక్తంచ పాద్యే - 'యుగం బహువతు స్తత్ర సుస్నిగ్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, తథా
భరతశత్రుఘ్నౌ పాయసాంశవశా త్స్విత' ఇతి దిక్. మునిభావప్రకాశికా. కౌసల్యాయా ఇత్యా
ది. మహీపతిః దశరథః - కౌసల్యాయై పాయసార్థం పాయసస్య అర్థం - దదౌ - అర్థాదర్థం అవ
శిష్టార్థాదర్థం సుమిత్రాయై దదౌ - అవశిష్టాదర్థం - కైకేయ్యై దదౌ - అవశిష్టాదర్థం అవశిష్టం చ
తత్ అర్థంచ తత్పున రనుచింత్య సుమిత్రాయై దదౌ - కౌసల్యాయై అర్థాంశం - సుమిత్రాయై చ
తుర్థభాగ మష్టమభాగంచ - కైకేయ్యై అష్టమభాగం - దదౌ విత్యర్థః - జననప్రకారః - 'కౌసల్యా
జనయ ద్రామం సర్వలక్షణసంయుతం, విష్ణో ర్థం మహాభాగం పుత్ర మిత్వాకునందనం. భరతో
నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యవరాక్రమః, సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ స్సర్వై స్సముదితో గుణైః.
సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ' ఇత్యేత్ర చతుర్థాంశే భాగః చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - 'అథ
లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయ త్సుతౌ, వీరా సర్వార్థకుశలా విష్ణో ర్థసమన్వితౌ.' అర్థసమ
న్వితావిత్యేత్ర అర్థశబ్దః అంశే వర్తతే నియమాభావాత్ అంశసమన్వితా విత్యర్థః - యద్వా కౌస
ల్యాయై అర్థం దదౌ - సుమిత్రాయై అర్థా దర్థం శేషే-ర్థే అర్థాదర్థం అష్టమాంశ మిత్యర్థః-కైకే
య్యై అవశిష్టాదర్థం అష్టమాంశం వినా అవశిష్టాదర్థం భాగ మిత్యర్థః - పునః సుమిత్రాయై అవశిష్టాదర్థం
శేష మష్టమాంశం దదౌ - కౌసల్యాయై అర్థాంశం - సుమిత్రాయై ద్వివారం చ చతుర్థాంశం-కై
కేయ్యై చతుర్థాంశం దదౌ విత్యర్థః - జననప్రకారః - కౌసల్యా విష్ణో ర్థం రామ మజనయత్ -
కైకేయ్యా సాక్షా ద్విష్ణోః చతుర్థభాగం భరత మజనయత్ - విష్ణో ర్థసమన్వితౌ అంశ సమన్వితౌ
సుతా వజనయదిత్యర్థః - యద్వా - 'విష్ణో పుత్రత్వ మాగచ్ఛ కృత్వాత్తానం చతుర్విధ' మితి దేవై
రుక్తత్వాత్ కౌసల్యాయై పాయసార్థం దదౌ - సుమిత్రాయై అర్థాదర్థం - కౌసల్యాయై యద
ర్థం దత్తం తస్మా దేవార్థం దదౌ విత్యర్థః - కైకేయ్యై అవశిష్టాదర్థం అవశిష్టే అర్థే అర్థం చతుర్థాం
శం దదౌ విత్యర్థః - సుమిత్రాయై పున రవశిష్టాదర్థం అవశిష్టం చ తదర్థం చ చతుర్థాంశం దదౌ విత్య
ర్థః - కౌసల్యాయై చతుర్థాంశం సుమిత్రాయై ద్వివార మర్థాంశం కైకేయ్యై చతుర్థాంశం దదౌ -
జననప్రకారః. విష్ణో ర్థ మిశ్యేత్ర బలాంశే అర్థసమన్వితం రామ మజనయ దిత్వర్థః. ౨౮౫. ౨౯. *
లి. ప్రహరేణ ఉదితం వికసితం చేతో యాసాం తాస్తథోక్తాః. ౩౦. * లి. మహీపతేః స్త్రీయ

హర్షోదితచేతనః. 30. తతస్తు తాః ప్రాశ్య తదుత్తమత్రియో మహీపతే రుత్త
మపాయసం పృథక్, హుతాశనాదిత్యసమానతేజస శ్చిరేణ గర్భా ప్రతిపేదిరే
తదా. 31. తతస్తు రాజా ప్రసమీక్ష్య తా స్త్రియః ప్రరూఢగర్భాః ప్రతిలబ్ధ
మానసః, బభూవ హృష్ట స్త్రిదివే యథా హరి స్సురేంద్రసిద్ధరిగణాభిపూజితః.
32. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, బాలకాండే, షోడశస్కంధః.

పుత్రత్వం తు గతే విష్ణో రాజ్య స్తస్య మహాత్మనః, ఉవాచ దేవతా స్సర్వా
స్త్వియంభూర్భగవా నిదం. 1. సత్యసంధస్య వీరస్య సర్వేషాం నో హితై
షిణః, విష్ణో స్సహాయా బలిన స్సృజధ్వం కామరూపిణః. 2. మాయావిద శ్చ
శూరాంశ్చ వాయువేగసమా జవే, నయజ్ఞా బుద్ధిసంపన్నా విష్ణుతుల్యపరా
క్రమా, అసంహర్యా నుపాయజ్ఞా దివ్యసంహననాన్వితా, సర్వాస్త్రగుణసం

30. వక్తవ్యేషి యజ్ఞవృత్తాంశశేషే ప్రసంగాత్ సౌకర్యాయ నగరప్రవేశానంతరభావికథాశేషం
సంగ్రహేణ దర్శయతి - తతఇతి. తత్ పాయస మిత్యన్వయః - హుతాశనాదిత్యశబ్దా తతేజః
పరా. 31. తతఇతి. ప్రతిలబ్ధమానసః స్వస్థచిత్తః. 32. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణ
భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్కంధః.

విష్ణో రంతర్ధానానంతరం కార్యద్వయం ప్రవృత్తం పాయసహస్తస్యాగ్నిపురుషస్యోత్థానం
దేవా ప్రతి బ్రహ్మనియోగశ్చ - తత్ర వాచః క్రమవర్తిత్యేన ప్రథమోపస్థిత మగ్నిపురుషోత్థానం
తత్ ప్రసక్తం చ సర్వ ముక్త్వా అథ బ్రహ్మనియోగతత్ఫలే దర్శయతి సప్తదశే. పుత్రత్వమిత్యాది.
గతే గంతుం ప్రవృత్తే భగవా భావికార్యజ్ఞః. 1. సత్యేతి. సహ అప్రాధాన్యేన ఆయంత ఇతి
సహాయాః కింకరాః - తా - కామరూపిణః కపటరాక్షసయుద్ధక్షమశరీరిణః. 2. ఉక్తసహాయా
న్నిశేషయతి త్రిభిః - మాయేత్యాది. మాయా ఆశ్చర్యశక్తిః తద్విదః - జవే వేగే ఃషయే - నయ
జ్ఞా నీతిజ్ఞా - అసంహర్యా - పరై రితి శేషః - ఉపాయజ్ఞా అనాగతవిధానజ్ఞా -
యద్వా - నయజ్ఞా యుక్తిశాలినః - ఉపాయజ్ఞా సామాద్యుపాయజ్ఞా - సింహసంహననా
న్వితా సింహతుల్యసంస్థానై ర్యుక్తా - సర్వాస్త్రాణాం యో గుణః శక్తిః తేన సంపన్నా -

ఇత్యన్వయః - ఉత్తమపాయసం - ఉత్తమత్వం చాస్య విష్ణుతేజ స్సంభృతత్వాత్ - హుతాశ
నాదిత్యసమానతేజస ఇతి గర్భాణాం స్త్రీణాంచ తంత్రేణ విశేషణం. * 31. తతఇతి. ప్రతిలబ్ధమా
నసః ప్రతిష్ఠితచిత్తః. * తి. ప్రతిలబ్ధశబ్దః ప్రతిలబ్ధస్వాస్థ్యపః - తాదృశం మానసం యస్యేత్య
ర్థః - యద్వా - పూర్ణమనోరథ ఇత్యర్థః - యథాశబ్ద శ్చార్థే త్రిదివే హరి రింద్ర శ్చ హృష్ట ఇత్య
ర్థః - సురేంద్రేత్యాది రాజవిశేషణం - భగవదంశగర్భసంభవేన తైః పూజితో మనసా స్తుతః. 32.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యా
యాం - షోడశస్కంధః.

పుత్రత్వమితి. గతే గంతు ముపక్రాంతే. 1. * తి. సహాయా సహాయకరణసమర్థా.
2. అసంహర్యా పరై స్సంహర్తు మశక్యా - దివ్యసంహననాన్వితా దివ్యదేహాయుక్తా
సర్వాస్త్రగుణసంపన్నా అస్త్రప్రయోగోపసంహారాదిగుణసంయుక్తా - అమృతం ప్రాశ్నంతీ
త్యమృతప్రాశనా. గంధర్వీణాం గంధర్వపత్నీణాం - సృజధ్వం హరియాపేణేత్యభిధానం -
'తస్మా న్నద్రూపసంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః, ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం తు కులస్య తవ వానరా'

పన్నా నమృతప్రాశనా నివ, అప్పరస్సు చ ముఖ్యాసు గంధర్వీణాం తనూషు చ
(యక్షపన్నగకన్యాసు ఋక్షవిద్యాధరీషు చ, కిన్నరీణాం చ గాత్రేషు వానరీణాం
తనూషుచ.)సృజధ్వం హరిరూపేణ పుత్రాం స్తుల్యపరాక్రమాత్. ౫. పూర్వ మే
వ మయా సృష్టో జాంబవా నృక్షపుంగవః, జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రా
దజాయత. ౬. తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం, జనయామాసు రే
వం తే పుత్రా న్వాసరరూపిణః. ౭. ఋషయశ్చ మహాత్మాన స్సిద్ధవిద్యాధరోరగాః,
చారణాశ్చ సుతాన్ వీరాన్ ససృజు ర్వనచారిణః. ౮. వానరేంద్రం మహేంద్రా
భ మింద్రో వాలిన మూర్జితం, సుగ్రీవం జనయామాస తపన స్తపతాంవరః. ౯.
బృహస్పతి స్త్వజనయ త్తారం నామ మహాహరిం, సర్వవానరముఖ్యానాం బుద్ధి
మంత మను త్తమం ౧౦. ధనదస్య సుత శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః, విశ్వ

అమృతం ప్రాశ్నంతీ త్యమృతప్రాశనాః - కర్తరిల్యుట్ - పీతామృతానివ మృత్యురహితానిత్య
ర్థః - హరిరూపేణ వానరరూపేణ - ఉపలక్షితాన్ - ప్రాయికాభిప్రాయ మిదం - తుల్యపరాక్ర
మాత్ ఆత్మసదృశపరాక్రమాత్. ౫. దేవత్వావిశేషాత్ భవతాపి పుత్రోత్పాదనం కార్యమితి మా
హోచధ్వమిత్యాహ - పూర్వమితి. సృష్టః - భావిరామసహాయబుద్ధ్యేతిశేషః - సృష్టిప్రకార మా
హ - జృంభమాణస్యేతి - స ఇతి శేషః - అత్ర పార్వతీశాపేన స్వక్షేత్రే పుత్రోత్పాదనానంభవా
దప్పరః ప్రభృతయః క్షేత్రతయోక్తాః - గుణవత్ పుత్రలాభాయ ముఖ్యాస్విత్యుక్తం - అయోనిజ
త్వేన సద్యః ప్రసృద్ధత్వసిద్ధయే తనూష్విత్యుక్తం - నందికేశ్వరశాపానుసారేణ హరిరూపేణేత్యుక్తం.
వక్ష్యతిహి దిగ్విజయే రావణం ప్రతి నందీ - 'తస్మాత్తద్రూప సంయుక్తా మద్వీర్యసమలేఖనః,
ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా' ఇతి. ౬. తేతథేతి. ప్రతిశ్రుత్య అంగీకృత్య-ఏవం
వక్ష్యమాణరీత్యా. ౭. ఋషయఇతి. వనచారిణః వానరాన్. ౮. వానరేంద్రమితి. మహేంద్రాభం
మహేంద్రపర్వతాభం - నను వాలినః కథంరామసహాయార్థత్వం రామవధ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే -
అంగదోత్పాదనద్వారా తస్య సాహాయ్యకరణాత్ - కించ యది వాలీ నోత్పద్యేత తదా సర్వేషాం
వానరాణాం సహాయత్వం నస్యాత్ - సతి చ వాలిని సుగ్రీవవిరోధిని సుగ్రీవమైత్ర్యా వానరసహ
యసిద్ధిః వాలిమైత్ర్యాం తు రావణః క్షణాదేవ సీతాం దద్యాత్ - అతః సుగ్రీవసఖ్యసిమిత్రత్వా
ద్వానినో రామసహాయత్వమితి. తపనః సూర్యః. ౯. బృహస్పతిరితి. సర్వవానరముఖ్యానా
మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ అనుత్తమం బుద్ధిమంతం. ౧౦. ధనదస్యేతి. కుబేర
పుత్రత్వాత్ శ్రీమా నిత్యుక్తం. మహాహరిం పర్వకార్యనిర్మాణదక్షం. ౧౧. పావకస్యేతి.
అత్యరిచ్యత అతిశయితోఽభూత్. ౧౨. రూపేతి. రూప మేవ ద్రవిణం ధనం తేన సంప

ఇతి రావణవిషయం నందికేశ్వరవాక్యం హృది కృత్వా తుల్యపరాక్రమాత్ స్వానురూపపరాక్ర
మాత్. * ౫. పూర్వమేవేతి. పూర్వ మేవ రావణవధార్థం విష్ణు రవతరిష్యతీతి జాంబవాన్ మయా
సృష్టః-జాంబవతః సృష్టిప్రకార మాహ. జృంభమాణస్యేతి. ౬. ౮. వానరేంద్రమితి. పూర్వ మేవ
మయా సృష్ట ఇతి శ్లోకస్థం పూర్వమితి పద మత్రా ప్యనుషంజనీయం-యథాశ్రుతత్వే-భగవదవతార
సమయే వాలిసుగ్రీవయో రనుత్పత్తి రితి-రామసహాయసృష్టిప్రకరణే వాలిసృష్టిప్రకథనం సాక్షాద్రా
మసహాయకత్వాభావేపి-ఆత్మావైపుత్ర నానూసీతిశ్రుత్యుక్తప్రకారేణ తస్యాపి స్వపుత్రభూతాంగ
దద్వారా సహాయకత్వాత్ - అత్యరిచ్యత అతిశేషే స్థ. ౯. ౧౨. రూపద్రవిణసంపన్న ద్రవిణం

కర్తా త్వజనయన్మశం నామ మహాహరిం. ౧౧. పావకస్య సుతశ్శ్రీమా న్నీలో
 ౭గ్నిసదృశప్రభః, తేజసా యశసా వీర్యా దత్యరిచ్యత వానరాః. ౧౨. రూప
 ద్రవిణసంపన్నా వశ్వినౌ రూపసమృతౌ. మైందం చ ద్వివిదం చైవ జనయామాస
 తు స్వయం. ౧౩. వరుణో జనయామాస సుషేణం వానరర్షభం, శరభం జన
 యామాస పర్జన్యస్తు మహాబలం ౧౪ మారుతస్యాత్మజ శ్రీమాన్ హనుమా
 న్నామ వానరః, వజ్రసంహననోపేతో వైనతేయసమోజవేసర్వవానరముఖ్యేషు
 బుద్ధిమాన్ బలవా నప్రి. ౧౫. తే సృష్టౌ బహుసాహస్రా దశగ్రీవవధే రతాః,
 అప్రమేయబలా వీరా విక్రాంతాః కామరూపిణః. ౧౬. మేరుమందరసంకాశా
 వపుష్పంతో మహాబలాః, ఋక్షవానర గోపుచ్ఛాః క్షుప్ర మేవాభిజజ్ఞిరే. ౧౭.
 యస్య దేవస్య యద్రూపం వేషో య శ్చ పరాక్రమః, అజాయత సమస్తేన తస్య
 తస్య సుతః పృథక్. ౧౮. గోలాంగూలీషు చోత్పన్నాః కేచి త్సంమతవిక్రమాః,
 ఋక్షేషు చ తథా జాతా వానరాః కిన్నరీషు చ. ౧౯. దేవా మహర్షిగంధర్వా
 స్తార్త్యాయతౌ యశస్వినః, నాగాః కింపురుషా శ్చైవ సిద్ధవిద్యాధరోరగాః,
 బహవో జనయామాసు ర్మృష్టౌ స్తత్ర సహస్రశః, వానరాన్ సు మహాకాయాన్
 సర్వాన్ వై వనచారిణః, అప్పరస్సుచ ముఖ్యాసు తథా విద్యాధరీషు చ, నాగక
 న్యాసు చ తథా గంధర్వీణాం తనూషుచ. ౨౦. కామరూపబలోపేతా యథా

న్నా - అతపివ రూపసంమతౌ రూపేణ ప్రఖ్యాతౌ - స్వయ మిత్యనేన మానససృష్టి ర్ద్యోత్యతే.
 ౧౩. వరుణఇతి. పర్జన్యః పర్వాభిమానిదేవతా. ౧౪. మారుతస్యేతి. వజ్రసంహననోపేతః వజ్రవ దభే
 ద్యశరీరయుక్తః. ౧౫. రుద్రో బ్రహ్మణా నియుక్తోపి రక్షః పక్షపాతిత్వా న్న కంచన సృష్టవాన్ -
 ఏవం ప్రధానవానరసృష్టి ముక్త్యా క్షుద్రవానరసృష్టిం సంగ్రహేణాహ-తఇతి. రతాః సక్తాః. ౧౬.
 ఏవం వానరసృష్టి ముక్త్యా ఋక్షాదిసృష్టిం ప్రాధాన్యేనాహ మేర్వీతి. వపుష్పంతః దృఢవపుష్కాః -
 అతపివ మేరుమందరసంకాశాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - గోపుచ్ఛాః గోలాంగూలాః - అభిజజ్ఞిరేజా
 తాః-క్షుప్ర మిత్యనేన మానససృష్టి రుచ్యతే. ౧౭. యస్యేతి. రూపం సౌందర్యం - వేషః సంస్థా
 నవిశేషః - తస్య తస్య దేవస్యతేన రూపాదినా సమ స్సుతః-పృథక్ అన్యోన్యవిలక్షణః అజాయత
 ముఖమాత్రే వానరాకారత్వేపి - సంస్థానాదౌ సర్వేపితృతుల్యా ఏవాసన్నిత్యర్థః. ౧౮. విజాతీయా
 స్వపి వానరోత్పత్తి మాహ - గోలాంగూలీ ష్వితి. సంమతవిక్రమాః ప్రసిద్ధవిక్రమాః-కేచి ద్వాన
 రా గోలాంగూలీమాత్పన్నాః - కేచి ద్వానరా ఋక్షీమాత్పన్నాః - కేచి ద్వానరాః - కిన్నరీషు
 చోత్పన్నా ఇతి యోజనా. ౧౯. ఉత్పాదకక్షేత్రవైవిధ్య మాహ - దేవా ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మే
 కాన్వయం. తార్త్యాః గరుడాదయః - నాగాః దిగ్గజాః-ఉరగాః వాసుక్యాదయః - తత్ర క్షష్ట
 నామ బలం-శౌర్యం చ-రూపసంమతౌ రూపేణ సమృతౌ-ప్రసిద్ధౌ. ౨౦. వరుణఇతి. పర్జన్యః పృ
 ష్ట్యభిమానిదేవతా - గంధమాదనసుషేణశరభాణా మత్ర ప్రతిపాదితజన్మప్రకార ఏవ వాస్తవః యు
 ధకాండే రావణం ప్రతి శార్దూలేన-సుషేణ శాచిత్ర ధర్మాత్కా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవా' నిత్యా
 దినా ప్రకారాంతరేణ ఉత్పత్తికథనం తస్య యథావస్థితజన్మ పరిజ్ఞానాభావాత్. ౧౪-౧౭. యస్య
 దేవస్యేతి. రూపం సౌందర్యం-వేషః సంస్థానవిశేషః. ౧౮. ౧౯. దేవా ఇత్యాది తార్త్యాః తార్త్య

కామం విచారిణః, సింహశార్దూలసదృశా దర్పణ చ బలేనచ, శిలాప్రహరణా
స్సర్వే సర్వే పాదపయోధినః. నఖదంష్ట్రాయుధా స్సర్వే సర్వే సర్వాస్త్రకోవి
దాః, విచాలయేయు శైలేంద్రా నేభదయేయు స్థిరాన్ ద్రుమాన్, ఊభ
యేయు శ్చ వేగేన సముద్రం సరితాం పతిం, దారయేయుః క్షీతిం పద్భ్యమా
ప్ల వేయు ర్తహర్ణవం, నభస్థలం విశేయుశ్చ గృహ్ణీయు రపి తోయదాన్, గృ
హ్ణీయు రపి మాతంగాన్ మత్తాన్ ప్రవ్రజతోవనే, నర్దమానాశ్చ నాదేన పాత
యేయు ర్విహంగమాన్. ౨౭. ఈదృశానాం ప్రసూతాని హరీణాం కామరూపిణాం,
శతం శతసహస్రాణి యూధపానాం మహాత్మనాం- ౨౮. తే ప్రధానేషు యూ
ధేషు హరీణాం హరియూధపాః, బభూవు ర్యూధపశ్రేష్ఠా వీరాంశ్చాజనయన్
హరీన్. ౨౯. అన్యే ఋక్షవతః ప్రస్థా నుపతస్థు స్సహస్రశః, అన్యే నానావిధాన్
శైలాన్ భేజిరే కాననానిచ. ౩౦. సూర్యపుత్రంచ సుగ్రీవం శక్రపుత్రంచ వాలినం,
భ్రాతరా వృషతస్థు స్తే సర్వ ఏవ హరీశ్వరాః, నశం నీలం హనూమంత మన్యాం
శ్చ హరియూధపాన్. ౩౧౪. తే తాక్ష్యబలసంపన్నా స్సర్వే యుద్ధవిశారదాః,
విచరంతోఽర్దయన్ దర్పా త్సింహవ్యాఘ్రమహారగాన్. ౩౨౪. తాం
శ్చ సర్వాన్ మహాబాహూ ర్వాలీ విపులవిక్రమః, జుగోప భుజవీర్యేణ ఋక్షగోపుచ్ఛ
వానరాన్. ౩౩౪. తై రియం పృథివీ శూరై స్సహర్వతవనార్ణవా, కీర్ణా వివిధసంస్థా
నై ర్నానావ్యంజనలక్షణైః. ౩౪౪. తై ర్దేఘబృందాచలకూటకలైర్వహాబలై

వతారకాలే. ౨౨. తేషాం ప్రభావ మాహ పంచభిః - కామేతి. సర్వత్ర సర్వే ఇత్యనుషంజనీయం.
సర్వే కామరూపబలౌపేతా అభవన్నిత్యేవం యోజనీయం - సర్వాస్త్రకోవిదాః దేవాంశత్యేన
స్వయం ప్రతిభాతాస్తప్రహర పరిహరోపాయాః నత్వస్తప్రయోక్తారః - శిలాప్రహరణా ఇత్యు
క్తేః, విచాలయేయు రిత్యాదిషు శకిలిజ్ఞే చేతీలిజ్ఞే - కంపనేచలిరితి మిత్వేపి హ్రస్వాభావశ్చాందసః -
ఆప్లవేయుః సంతరేయుః - ప్రవ్రజతః వేగేన గచ్ఛతః. ౨౭. అన్యేషా మపరిచ్ఛేద్యత్వా ద్యూధపసం
ఖ్యాన మాహ - ఈదృశానా మితి. శతం శతసహస్రాణి - శతలక్షాణీత్యర్థః. ౨౮. ప్రధానప్రధానా
నాహ - త ఇతి. తే ప్రాగుక్తా సుగ్రీవాదిసుషేణాంతాః యూధపాః - ప్రధానేషు హరీణాం యూ
ధేషు సమూహేషు - యూధపశ్రేష్ఠా బభూవుః - వీరాన్ హరీనజనయంశ్చ. ౨౯. తేషాం స్థాన
మాహ - అన్య ఇతి. ఋక్షవతః పర్వతవిశేషస్య - ప్రస్థాన్ సానుని. ౩౦. రాజయువరాజమంత్రి
ణో దర్శయతి - సూర్యేత్యాదిసార్థశ్లోకేన. సుగ్రీవం యువరాజం - వాలినం రాజానం - నశాదీన్ మంత్రి
ణః. ౩౧౪. తేషాం దుశ్శాసనత్వ మాహ - త ఇతి. తాక్ష్యః గరుడః. ౩౨౪. సర్వేషాం శాసితార
మాహ తాం శ్చేతి. ౩౩౪. సహాయసంపత్తిపాష్కల్యం దర్శయతి - తైరితి. అర్ణవః అర్ణవపద్మీ
పం - వివిధసంస్థానైః స్థూలసూక్ష్మహ్రస్వదీర్ఘాదివివిధదేహసంస్థానవద్భిః నానావ్యంజనలక్షణైః
నానాత్వాభివ్యంజకాసాధారణధర్మవద్భిః. ౩౪౪. ఉక్త మేవార్థం పున స్పృగ్గాంతే సంగృహ్య దర్శ

వర్గీయాః నాగాః మహాకులప్రసూతా స్సర్వాః. ౨౨. * చాలయేయుః చాలయితుం శక్నుయుః *
ఆప్లవేయుః శోషయేయుః * ప్రవ్రజతః అనర్గళప్రచారాన్ - నర్దమానాన్ శబ్దాయమానాన్. ౨౭.
౨౯. అన్య ఇతి. ఋక్షవతః పర్వతస్య - ప్రస్థాన్ సానున్ - అవతనుః అసేవంత. ౩౩౪. తైరితి.

ర్వానరయూధపాలైః, బభూవ భూ ర్భీమశరీరయాపై స్సమావృతా రామ సహా

యతి - తెరితి. భీమశరీరయాపైః భయంకరశరీరవేషైః - రామసహాయహేతోః రామసహాయార్థం -
భావప్రధానో నిర్దేశః. ౩౫౪. నన్వస్తిన్ సర్గే - 'ధనదస్య సుత శ్రీమా న్వానరో గంధమాదనః,
పరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం, శరభం జనయామాస వర్జన్యస్తు మహాబల' మిత్యు
చ్యతే, యుద్ధకాండేతు - రావణం ప్రతి శార్దులవాక్యే - 'సుషేణ శ్చాత్ర ధర్మాత్తా పుత్రో
ధర్మస్య వీర్యవాన్, పుత్రా వైవస్వతస్యాథ పంచకాలాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవయ శ్శర
భో గంధమాదన' ఇతి, కథ మిదం సంగచ్ఛతే - ఉచ్యతే - అత్ర వాల్మీకినోక్త మేవ తథ్యం -
'న తే వాగన్మతా కావ్యే కాచి దత్ర భవిష్యతీ'తి బ్రహ్మవరప్రసాదాత్, 'శార్దులస్తు భాగ్యంత్యో
క్తవాన్ - 'దుధిరాసిక్తసర్వాంగో విహ్వల శ్చలితేంద్రియ' ఇతి తత్రైవోక్తేః - అత్రేదం శంక్య
తే - ఋశ్యశృంగేణ పుత్రేష్వ్యపక్రమానంతరం దేవాదినం మేళనం - తతో విష్ణో రవతితీర్థా-పుత్ర
త్వంతు గతే విష్ణౌ వానరోత్పత్తి' రిత్యుక్తం - తద్విరుద్ధ్యతే - వాలిసుగ్రీవయోః రావణదిగ్విజయ
కాలికత్వాత్ - వక్ష్యే త్యుత్తరకాండే - 'అర్జునేన విముక్తస్తు రావణో రాక్షసాధిప' ఇత్యారభ్య
'తతః కదాచిత్ కిష్కింధాం నగరీం వాలిపాలితాం, గత్వాహ్వయతి యుద్ధాయ వాలినం హేమ
మాలిన' మిత్యాదినా. తథాచ కార్తవీర్యార్జునకాలికో వాలీ కథం రామసమవయస్క స్సౌప్యేత్ -
కించ - 'భగవన్ రాక్షసః క్రూరో యదా ప్రభృతి మేదిసీమ్, పర్యటత్ కిం తదా లోకా శ్శూన్యా
ఆసన్ ద్విజోత్తమ, రాజావా రాజమాత్రోవా కిం తదా నాత్ర కశ్చన, ధర్మణాం యేన న ప్రా
ప్తా రావణో రాక్షస్వేశర' ఇతి. దిగ్విజయవృత్తాంతే రామేణ పృష్టే - అగస్త్యేనార్జునవాలిభ్యాం
పరిభవ ఉచ్యమానోర్జునవాలినో రేకకాలత్వ మవగమయతి - అపిచ - మయో రావణాయ మం
దోదరీప్రదానకాలే - 'ద్వౌ సుతౌ తు మమ త్వస్యాం భార్యాయాం సంబభూవతుః. మాయావీ
ప్రథమ స్తావ ద్దుందుభి స్తదనంతర' ఇత్యుక్తవాన్, తత్ర దుందుభి ర్యౌవనమదాత్ పరదానాచ్చ
మత్తో వాలినా హత ఇత్యుచ్యతే - అతో వాలినో రావణదిగ్విజయకాలికత్వం వ్యజ్యతే-సుగ్రీవశ్చ
వాలిభయాత్ పరిభ్రమన్ దుందుభికశేబరప్రక్షేపకృతమతంగశాపానంతరం ఋశ్యమూకే ప్రత్యతి
ష్ఠత్ - అత స్సుగ్రీవస్యాపి వాలితుల్యకాలత్వం గమ్యతే-ఏవం మైందద్వివిదాదయోపి చిరకాలస్థా
యినోర్వగమ్యంతే-వక్ష్యతి - రావణం ప్రతి శార్దులః - 'మైందశ్చ ద్వివిద శోచభౌ తాభ్యాం
నాస్తి సమో యుధి, బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా పమృతప్రాశినా పుభా' వితి. తేన తయో రమృతమ
ధనకాలవర్తిత్వం ప్రతీయతే - సారణవాక్యేచ- 'ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్తనః,
తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసా'మితి క్రోధనస్య దేవాసురయుద్ధే వ్యాపారకథనా
చ్చిరంతనత్వం - తత్ ప్రాయపతితానా మన్యేషా మపి వాలిసుగ్రీవ మంత్రప్రభృతీనాం సిద్ధం చిర
కాలత్వం - ఏవ మన్యత్రాపి వానరయూధపానా మతిచిరస్థాయిత్వం వ్యంజనావృత్త్యావగమ్యతే -
అతః కథ మేషాం రామావతారకాలికత్వ మత్రోచ్యత ఇతి - అత్రాస్తద్గురుచరణాః - యద్యపి పూ
ర్వసర్గాంతే విష్ణో ర్గర్భప్రవేశ 'ముక్త్యా పుత్ర త్వం తు గతేవిష్ణౌ' విత్యారభ్య బ్రహ్మనుశాసనం కథితం-
తథాపి-ఉవాచ దేవతా స్సర్వా స్వయంభూ ర్భగవా నిద' మిత్యాదినా సామాన్యేన దేవతా

నానావ్యంజనలక్షణైః పరాక్రమప్రయుక్తాసాధారణధర్మో వ్యంజనం - తత్తచ్ఛరీరాసాధారణధర్మో
లక్షణం - యద్వా - వ్యంజనం తత్తచ్ఛరీరాసాధారణో ధర్మః లక్షణం తత్తజ్జాతీయాసాధారణో
ధర్మః-రామసహాయహేతోః - భీమశరీరయాపైః భయజనకశరీరాకృతిభిః. ౩౫౪. మునిభావప్రకా

యహేతోః. 3౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తదశస్కర్ణః.

ఉద్దిశ్య బ్రహ్మ సందిప్తవాన్ - 'తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం, జనయామాసు రేవం తే పుత్రా న్వానరరూపిణ' ఇతి సామాన్యేన దేవై ర్వానరసృష్టి శ్లోక్తా. అథ బ్రహ్మణో జాంబ వత్సృష్టివత్ పూర్వసిద్ధా మింద్రాదిభ్యో వాల్వాదిసృష్టి మనువదతి 'వానరేంద్రం మహేంద్రాభ మింద్రో వాలిన మూర్జిత' మిత్యాదినా, అతఏవ హి వాలినం జనయామాసేత్యుక్తం నతు తదా జనయా మాసేతి, అన్యత్ర తు 'బహవో జనయామాసు ర్హుష్టా సత్ర సహస్రశ' ఇతి తత్కాలవాచీ తత్ర శబ్దః ప్రయుక్తః. ఇంద్రాదయః ఖల్వేవమమన్యంత బ్రహ్మనియోగానంతరం కిమపూర్వసర్గేణ పూర్వ మన్యార్థ ముత్పన్నా ఏవ సాహాయ్యం కరిష్యంతీతి - యైస్తు పూర్వం పుత్రానోత్పాదితాస్తే పున స్తదా జనయామాసుః - అతఏవ - 'ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్తనః, తదా దేవా సురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసా' మిత్యాదినా క్రోధనాదీనా మన్యార్థం సృష్టిరుచ్యతే, తస్మా న్న కోపి విరోధ ఇత్యాహుః - యద్వా - రామావతారకాల ఏవ వాల్వాదిజన్త - వాలిజయశ్చ నార్జునజయావ్యవహితోత్తరకాలికః తత శబ్దస్యానంతర్యమాత్ర పరత్వాత్ - అతఏవ తతః కదాచి దిత్యుక్తం. అగస్త్యేనార్జున వాలివిజయయో ర్యుగపత్యధనం రావణజయత్వేన కృష్ణః కంసశిశు పారా జఘానేతివత్ - దుందుభిశ్చ వరదానేన సదా యువా మత్తశ్చ - తతశ్చ తస్య బహుకాలా నంతర మపి వాలినా యుద్ధం సంభవత్వేవ-ఏవమన్య దపూర్వహ్యం - సర్వభోషక్రమావగతః క్రమో న బాధితవ్యః - దేవాసురయుద్ధే సాహ్యార్థ మిత్యత్రాపి సాహాయ్యసమర్థ ఇత్యర్థో బోధ్యః - అమృత ప్రాశినా - అమృతప్రాశితుల్యావిత్యర్థః - యద్వా - ఆయం బ్రహ్మనుశాసన ప్రకారః - ప్రాచీన ఏవ ప్రసంగా దద్య కవినోపవర్ణ్యతే. పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ రంతుం వ్యవసిత ఇత్యర్థః - వ్యవ సాయశ్చ విష్ణోః బ్రహ్మణా వివిక్తే ప్రార్థనాత్ - అతఏవ పూర్వసర్గే - 'హంతాయం విదిత స్తస్య వధోపాయో దురాత్మన' ఇత్యుక్తం, అతఏవాముం వృత్తాంతం సనత్కుమారో విదిత్వా సుమం త్రాయోవాచేతి బోధ్యం - బ్రహ్మప్రార్థనం చ రావణస్య మానుషా దన్యత్రభయం నాస్తి - త్వ మృ శ్యశృంగేణ యక్ష్యమాణస్య దశరథస్య పుత్రో భవేతి - అతఏవ కృతసంకేతతయా విష్ణు రుపయాత ఇత్యుక్తం - యద్వా - తతో దేవా స్సగంధర్వా ఇత్యాదికాత్ - పూర్వసర్గాత్ ప్రభృతి బ్రహ్మ లోకవృత్తాంతః - తస్మిన్ సదసి - బ్రహ్మసదసీత్యర్థః - అతఏవ స్వలోకమాగచ్ఛేత్యుక్తం - నతు గచ్ఛేతి - తథాచైవం సంగతిః - పుత్ర కామేష్టిపర్యంత ముక్త్వా తత్రాగ్ని పురుషావిర్భావో షోడ్షాతత్వేన చిరంతనవృత్తాంత ముపక్షిపతి - తతో దేవా ఇత్యాది తత ఇతి. ప్రస్తావాంతరారం భార్గః - అథ - పితరం రోచయామాస తదా దశరథం సృప మిత్యంతే విష్ణువృత్తాంతేభిహితే - పుత్రత్వం తు గతే అభ్యుపగత ఇతి పుత్ర త్వాంగీకారా నంతరం దేవాంశవానరోత్పత్తే ర్వక్తస్య త్వేపి తం వృత్తాంతం తత్రావస్థాప్య - 'స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణు రామంత్ర్యచ పితామహం, అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభి' రిత్యాదినా విష్ణువృత్తాంత మేవానుక్రమ్య గర్భప్రవేశవర్యంత ముక్త్వా ప్రాగవస్థాపితం దేవవృత్తాంత మేవ పుత్రత్వంతు గత ఇత్యాదినా పునః ప్రతిపాదయతి. ఏతావద్వృత్తాంతకాలస్య దేవమానేనాల్పత్వేపి మనుష్యమానేన బహువర్షా గతాః రేవ

శికా. నన్వత్ర దశరథయజ్ఞభాగార్థ మాగతేన బ్రహ్మణా ఆదిష్టా దేవాః ఋషివిద్యాధరోరగచారణాశ్చ పుత్రాన్ సస్పృజ రిత్యనేన దశరథయజ్ఞానంతరం వాలిప్రభృతయో జాతా ఇతి ద్యోత్యతే. రామస్య ఏకచత్వారింశే వర్షే రావణో హతః ఏతన్నధ్యే వాలీ జాతో మృత శ్చాభవ దిత్యుక్తిశ్చ స సంగచ్ఛతే - పురాణాంతరేషు వాలీసుగ్రీవాదయో అమృతమథనాదిష్వపి స్థితా ఇత్యుక్తత్వాత్ -

శ్రీ రామావతార ఘట్టః.

నిర్వృత్తే తు క్రతౌ తస్మిన్ హయమేధే మహాత్మనః, ప్రతిగృహ్య సురా
భాగాన్ ప్రతిజగ్తు ర్యథాగతం. ౧. సమాప్తదీక్షానియమః పత్నీగణసమన్వితః,
ప్రవివేశ పురీం రాజా సభృత్యబలవాహనః. ౨. యథార్హం పూజితా స్తేన
రాజ్ఞా వై పృథివీశ్వరాః, ముదితాః ప్రయయు ర్దేశాన్ ప్రణమ్య మునిపుం
గవం. ౩. శ్రీమతాం గచ్ఛతా తేషాం స్వపురాణి పురాతనతః, బలాని రాజ్ఞాం
శుభ్రాణి ప్రహృష్టాని చకాశిరే. ౪. గతేషు పృథివీశేషు రాజా దశరథస్తదా,
ప్రవివేశ పురీం శ్రీమాన్ పురస్కృత్య ద్విజోత్తమాన్. ౫. శాంతయా ప్రయయా
సార్థ మృశ్యశృంగ స్సపూజితః, అన్వీయమానో రాజ్ఞాథ సానుయాత్రేణ
ధీమతా. ౬. ఏవం విసృజ్య తాన్ సర్వాన్ రాజా సంపూర్ణమానసః. ఉవాస సుఖిత

తీవరప్రార్థనవత్ - ఆతో భాగగ్రహార్థం సమవేత్య బ్రహ్మసదసి గత్వా కార్యం విజ్ఞాప్య తతోఽశ్వ
మేధభాగాన్ గృహీత్వా గతా దేవా ఇతి సర్వం సమంజసం. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - మణిమండరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్కంధః.

'శాసలా నామ ముదిత స్సీతతో జనపదో మహా' నిత్యారభ్య భగవతోవతారనిమిత్తా న్యు
క్తాని - అథావతారం దర్శయత్యష్టాదశే - నిర్వృత్తేత్విత్యాది అత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్ని
త్యేవ మంతో గ్రంథో హుతాశ నా దిత్యసమానలేజస శ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదే త్యేత
చ్ఛేయోనూద్యతే-నిర్వృత్తే సమాప్తే - హయమేధే - పుత్రేష్టిసహిత ఇతి శేషః. ౧ సమాప్తేతి. దీక్షా
ర్థో నియమో దీక్షానియమః - ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపచక్రమే - ఆదికర్త ద్యోతకః ప్రశబ్దః. ౨.
యథేతి. మునిపుంగవం వసిష్ఠం, ౩. శ్రీమతామితి. శుభ్రాణి దశరథదత్తవస్త్రాదిభిః. ౪. గతేష్వితి.
ద్విజోత్తమాన్ వసిష్ఠాదీన్. ౫. శాంతయేతి. అథ నగరప్రవేశానంతరం - సానుయాత్రేణ సభృ
త్యేన రాజ్ఞా రోమపాదేన - అన్వీయమానః - అనుగమ్యమానః. ౬. ఏవమితి. ఏవం ఋశ్యశృంగ

కథ మిదానీం జాతా ఇత్యుక్త మితి చేదుచ్యతే - బ్రహ్మణా ఇంద్రాదీ నృసి సృజధ్వ మితి నోక్త
వాన్ - పూర్వ మేవ ఇంద్రాదిభిః సృష్టత్వాత్ - కింతు రామసాహాయ్యార్థం బహువానరసృష్ట్యర్థం
చారణఋషివిద్యాధరాదీన్ సామాన్యదేవాన్ సర్వాం శ్చ సృజధ్వ మిత్యుక్తవాన్ - అతఏవ ఋ
షిసిద్ధవిద్యాధరోరగాదయశ్చ ససృజురిత్యుక్తం - 'వానరేంద్రం నరేంద్రాభ మింద్రో వాలిన
మూర్జితమ్, సుగ్రీవం జనయామాస తపన స్తపతాం వర' ఇతి కిమర్థ మత్రోక్త మితి చేత్ - ఇంద్ర
పుత్రో వాలీ - సూర్యపుత్ర సుగ్రీవః - వాయుపుత్రో హనుమానిత్యాదిప్రకారేణైతస్య పుత్రో
య మితి సర్వేషాం విజ్ఞానార్థ మితి న క శ్చి ద్విరోధః - తస్మా దింద్రాదయో వాలిప్రభృతీన్ పూ
ర్వ మేవ జనయామాసు రితి తాత్పర్యం. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తదశస్కంధః.

* తి. ప్రాసంగిక దేవతావతార ముక్త్యా ప్రకృతం ప్రధానావతార మాహ-నిర్వృత్త ఇత్యాది.
పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్నిత్యంతో వృత్తానువాదః. ౧. సమాప్తేతి. ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపచక్ర
మే-ఉత్తరత్ర ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨. యథార్హ మితి. మునిపుంగవం వసిష్ఠం. * తి. ముని
పుంగవం వసిష్ఠ మృశ్యశృంగంచ. ౩-౫. శాంతయేతి. సానుయాత్రేణ సభృత్యేన. ౬. ౭. * తి. ఋ

స్తత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్. 2. తతో యజ్ఞే సమాప్తేతు ఋతూనాం
షట్సమత్యయుః. 24. తతశ్చ ద్వాదశే మాసే చైత్రే నావమికే తిథౌ, నక్షత్రే

వత్ - తాన్ ద్విజోత్తమాన్ - సంపూర్ణమానసః సంపూర్ణ మనోరథః. 2. త ఇ ఇత్యర్థ మేకం.
24. అథ భగవతః ప్రాదుర్భావం దర్శయతి త్రిభిః - తతశ్చేత్యాది. తతః ఆశ్వమేధ సమాప్త్యపేక్ష
యా - పాయసోపయోగాద్వా - స చ వై శాఖాదౌ భవేత్ - ద్వాదశే - తస్య పూరణ ఇతిడట్ -
చైత్రీపార్ణమాస్యస్మిన్నితి చైత్రః - సాస్తిక్ పార్ణమాసీతీతి సంజ్ఞాయా మహ్ - చకారో వార
సముచ్చయార్థః - నావమికే నవమ్యాం - వినయాదిత్వాత్ స్వాగ్ధే తక్ - తిథయో ద్వయో రితి తిథి
శబ్దస్య పుల్లింగస్యాపి సంభవాత్ జీబభావః - అదితి రేవతా యస్య తదదితిదైవతం - తస్మా దైవతాం
తాత్పర్యే యక్ ఛాందసః - నక్షత్రే పునర్వసోర్వి రిత్యర్థః - 'పునర్వసూనక్షత్ర మదితి రేవతే'తి
శ్రుతేః పంచసు గ్రహేషు స్వోచ్చసంస్థేషు సూర్యగురుశుక్రాంగారకశనిషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు
సత్పు-ఉచ్చస్థానలక్షణ ముక్తం పరాహమిహిరేణ - 'అజవృషభమృగాంగనా కుశీరా ఝషవణిజౌ
చ దివాక రాదితుంగా' ఇతి కర్కటే కర్కటకాఖ్యే - లగ్నే రాశ్యుదయే - 'రాశీనా ముదయో
లగ్న' మిత్యమరః, వాక్పతౌ బృహస్పతౌ - ఇందునా సహ - ప్రోద్యమానే ఉదయతి సతి - ఆర్
మాత్త నేపదం - అత్ర ప్రోద్యమాన ఇత్యుక్తత్వాత్ - పునర్వసూనక్షత్రస్య కర్కటరాశిత్యా చ్చ
తత్రేందు స్థిత ఇత్యవగమ్యతే - కర్కటకస్తు గురో రుచ్చస్థానం - ఇందువా వర్తమానో గురు స్తత్ర
వర్తత ఇతి గురు రుచ్చస్థః, చైత్రమాసే సూర్యస్య మేషరాశౌ ప్రవేశాత్ సూర్యోపుచ్చగ ఏవ
బుధస్సదా రవిసన్నిహితో నతదోచ్చస్థానస్థః - చంద్రశ్చ కర్కటగో నోచ్చస్థః - తథాచ పరిశేషా
న్తందాంగారకశుక్రా స్తలమకరమినస్థా ఇతి పంచానా ముచ్చస్థత్వం - నామకీర్తనం వినా పంచో
చ్చస్థత్వకీర్తనం తత్ఫలవిశేష ప్రతిపాదనాయ - యథాహుః - 'ఏకగ్రహోచ్చ జాతస్య సర్వారిష్ట
వినాశనం, ద్విగ్రహోచ్చేతు సామంత స్త్రిగ్రహోచ్చే మహిపతిః. చతుర్గ్రహోచ్చే సమ్రాట్
స్యాత్ పంచోచ్చే లోకనాయక' ఇతి. ప్రత్యేకోచ్చఫలం చాహుః - 'సూర్యే స్వోచ్చగతే జాత
స్సేనాపత్య మవాప్నుయాత్, భౌమే స్వోచ్చగతే జాతో వనే రాజా భవిష్యతి, గురౌ స్వోచ్చగ
తేజాతో ధనీ రాజ్యాధిపా భవేత్, శుక్రే స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యశ్రియ మవాప్నుయాత్, శనౌ
స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యాధిపసమో భవే' దితి. గురుచంద్రయోగఫల ముక్తం మిహిరేణ - 'దృఢ
సౌహృదో వినీత స్వబంధుసంమానకృద్ధనేశశ్చ, శశిగుర్వోర్దుణశీల స్ఫురద్విజేభ్యో రతో భవే
త్పురుష' ఇతి. రవిబుధయోగఫలం చ తేనైవోక్తం - వేదాంతవిత్ స్థిరధనో రవిజ్ఞయోః ప్రాయశో
యశోర్థి స్యాత్, ఆర్యః క్షీతిపతిదయిత సృతాం చ బలరూపవిద్యావాన్. చైత్రమాస జన్మఫలం -
చైత్రే మధురభాషీ స్యా దహంకార సుఖాన్వితః, నవమిజన్మఫలం - దీర్ఘవైరీ భువి ఖ్యాతో వశ్య
శూరశ్చ పండితః, నిర్భయ స్పర్వభూతేభ్యో నవమ్యాం జాయతే నరః సక్షత్రఫలం - సహిష్ణు
రూఢవృత్తిశ్చ శ్లేష్మణో నాట్యకోవిదః, అగృధ్ను రల్పసంతుప్త శ్శీఘ్రగోదితి ధిష్ణుజః. చతుర్థ
పాదజన్మఫలం - కాంతః ప్రియవపు శ్శశ్ణుః సృజన్ ప్రియదర్శనః, లక్ష్మీవాన్ ప్రియవాదీచ ఆది
త్యాంతే ప్రజాయతే ఉచ్చస్థేన బృహస్పతినా సమం చంద్రస్య స్థితిః కర్కట ఇతి పునర్వసూచతుర్థ
పాదత్వం సిద్ధం - చైత్రపునర్వసూ శుక్లపక్షవివేతి సిద్ధం - కర్కటలగ్నజన్మఫలం - కర్కటే
లగ్నకే చంద్రయుక్తే దృష్టేచ భోగవాన్, గురుణావీక్షితేయుక్తే ధనాఢ్యో బహుభోగవాన్. తా

తూనా మితి ప్రథమాథే షష్ఠీ. 24. తత శ్చేత్యాది. నావమికే నవమ్యాం - స్వాగ్ధే తగార్థః - అదితి
దైవత్యే పునర్వసౌ - పంచసు సూర్యాంగారకశనిగురుశుక్రేషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు - లగ్నే రాశ్యు

దితిదైవత్యై స్వోచ్చసంస్థేషు పంచసు, గ్రహేషు కర్కటే లగ్నే వాక్పతౌ
విందునా సహ, ప్రోద్యమానే జగన్నాథం సర్వలోకనమస్కృతం, కౌసల్యా
జనయద్రామం సర్వలక్షణసంయుతం, విష్ణో రర్థం మహాభాగం పుత్ర
మైక్ష్వాకువర్ధనం. ౧౦౫ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా

నిమాన్ ఫలవిశేషాన్ సూచయితుం మాసతిథ్యాదికీర్తనం - తథైవాహ జగన్నాథ మిత్యాదినా-జగ
న్నాథ మిత్యనేన పంచోచ్చే లోకనాయక ఇత్యుక్తం ఫలం దర్శితం. లగ్నస్య గురుయోగఫల మా
హ - సర్వలోకనమస్కృత మితి - యథా హోరాప్రదీపే - 'కవి స్సగీతః ప్రియదర్శన స్సుఖీ దాతా
సుభోక్తా నృపపూజిత శ్శుచిః, దేవద్విజారాధన తత్పరోధ భవేన్నరో దేవగురౌ తు సుస్థితే.' రామం
పశ్చా ద్రామాఖ్యం - యద్వా రామం శ్యామవర్ణం - ఆధోరామా సావిత్రావిత్యత్రాధ శ్యామామితి
వ్యాఖ్యానాత్ - అనేన కర్కటకే కన్యాంశే జాత ఇతి వ్యజ్యతే - కన్యాయా బుధాంశత్వాత్
బుధస్యచ శ్యామత్వాత్ - శుక్రాంశత్వా ద్వా - యథాహ మిహిరః - 'రక్త శ్యామౌ భాస్కరో
గౌర ఇందు ర్నాత్యుచ్చాంగో రక్తగౌరశ్చ వక్రః, దూర్వా శ్యామౌ జ్ఞో గురు ర్గౌరగాత్ర శ్యామ
శ్శుక్రో భాస్కరః కృష్ణదేహ' ఇతి. సర్వలక్షణసంయుతం సర్వలక్షణై స్సాముద్రితోక్తైః పూర్ణం-
ఇదం లగ్నచంద్రఫలం - 'పూర్ణే శీతకరే లగ్నే తేజస్వీ నిత్యగర్విత' ఇతి హోరాశాస్త్రాత్, విష్ణో
రర్థం విష్ణుమయస్య పాయసస్యార్థాంశ పరిణామభూతం - పుత్రం పున్నామ్నా నరకా త్రాయత
ఇతి పుత్రః తం - పున స్తం విశేషయతి విత్వాకువర్ధనమితి - విత్వాకస్య దశరథస్య వర్ధనం - అనేన
లగ్నస్య సౌమ్య గ్రహయోగఫలం దర్శితం - యథా - 'నర శ్చిరాయు ర్నృపపూజిత స్సుఖీ లగ్నం
భవే త్సౌమ్యయుతం యథా తథా, లగ్నే తథా స్వామినిరీక్షితే ధనీ కుశాగ్రబుద్ధిః కులకీర్తి వర్ధనః.'
మహాభాగం మహాభాగ్యయుక్తం - అనేన లగ్నచంద్రకృతోపి దోషో గురుయోగా త్పరిహీయత
ఇతి సూచ్యతే - యథాహు ర్హోరాప్రదీపే - 'జన్మ కాలిక లగ్నాంశే చంద్రః కేంద్రగతో యది, జా
తస్య వినయో విత్తం జ్ఞానం బుద్ధిశ్చ నైపుణం, హీనం పణపరస్థేస్థి మధ్యాన్యేతాని తస్య చ,
ఆపొక్తిమస్థ శ్చంద్ర శ్చే దుత్కృష్టాని భవంతి హి. స్వాంశే ధిమిత్రస్య నవాంశకేవా చంద్రేతు వాచ
స్పతినా చ దృష్టే, ఏవం విధే శీతకరే చ రాత్రా శుక్రేణ దృష్టే ధనవాక్ సుఖీ స్యాత్.' ఏవం కేమద్రు
మయోగోపి నాస్తీత్యుచ్యతే కేమద్రుమో నామ చంద్రలగ్నసోభయపార్శ్వే గ్రహభావః - నహ్యాత్ర
మిథునే సింహేవా కశ్చిద్ద్రహోస్తి యథాహ గార్గ్యః - 'వ్యయార్థో భయగ శ్చంద్రా ద్విసా
భానుం నచేద్ద్రహః, యోగః కేమద్రుమో నామ జాత స్యా దత్ర గర్హితః. సంతానబంధుజన
వస్త్రసుహృద్విహీనో దారిద్ర్యదైన్యగదదుఃఖమలైరుపేతః, ప్రేష్యః ఖల స్సకలలోకవిరుద్ధ
వృత్తిః కేమద్రుమే భవతి పార్థివవంశజోపి.' ఏత త్సర్వ మాత్మానుభావేన పరిహీయత ఇత్యుచ్యతే
మహాభాగశబ్దేన - యథాహ మణింధః - 'లగ్నా త్కేంద్రగతే చంద్రే గ్రహౌ రేకాదిభిర్యుతే,
కేమద్రుమఫలం న స్యా త్కేచి త్కేంద్రనవాంశకే.' ఏవం దోషాంతరపరిహారోపి - యథా - 'అష్ట
మేశే కళత్రస్థే సుతేశేవా కళత్రగే, మంగళో వా కళత్రస్థే భార్యానాశం ప్రకుర్వత' ఇతి. ౧౦౫.
'కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా.'
రామావతారో న కేవలం యజ్ఞకృతః - కింతు కౌసల్యా తపః కృత ఇత్యాహ - కౌసల్యా తేన

దయే-వాక్పతౌ బృహస్పతౌ ప్రోద్యమానే ఉదయం గచ్ఛతి సతి. * తి. విష్ణుః శంఖచక్రాంతవిశి
ష్టస్యవిష్ణో రిత్యర్థః-అర్థం కించి న్మున మర్థమిత్యర్థః-శంఖచక్రాదే రభావాదితి భావః. ౧౦౫. * తి

వరేణ దేవానామదీర్ఘజ్ఞాపాణినా. ౧౧౫. భరతో నామ కైకేయ్యా జజ్ఞే సత్య
పరాక్రమః, సాక్షాద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ స్సర్వై స్సముదితో గుణైః. ౧౨౫. అథ
లక్ష్మణశత్రుఘ్నా సుమిత్రాజనయత్సుతౌ, వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలా విష్ణో రర్ధస
మన్వితౌ. ౧౩౫. పుష్యే జాతస్తు భరతో మింహలగ్నై ప్రసన్నధీః, సార్వే జాతౌ

శుశుభే - కుతః-పుత్రేణ పుత్ర త్వేనావతీర్ణేన-పుత్ర త్వేనావతీర్య స్వమనోరథపూరణాదితి భావః-అమి
తతేజసా-‘స ఉశ్రేయా’ భవతి జాయమాన’ ఇత్యుక్తరీత్యా జన్మలబ్ధనిరవధిక తేజసా-యథాఅదితిః
వజ్రపాణినా పర్వతచిహ్నభూతరేఖామయవజ్రయుక్తపాణితలేన - దేవానాం వరేణ ఉపేం
ద్రేణ - శుశుభే తథా - యథా పూర్వజన్మ న్యదితి ర్వృతవిశేషై ర్విష్ణుం పుత్రం లబ్ధవతీ తథేయమ
పీత్యర్థః - యద్వా అమితతేజసా జగత్సృకాశకాదిత్యకులస్యాపి ప్రకాశకేన-సూర్యస్యాపి భవేత్
సూర్య ఇతి వత్, ‘తతోఽఖిలజగత్సద్బోధాయాచ్యుతభానునా, దేవకీపూర్వసంధ్యాయామావి
రూఢతం మహాత్మనే’త్యుక్తాచ్యుతభానో రవ్యతిశయితతేజసా - దేవానాం వరేణ ఇంద్రేణ - వజ్ర
పాణినేత్యుభయవిశేషణం - వజ్రహస్తేన వజ్రరేఖాయుక్తహస్తేనచ - అనేనైవ సాధారణధర్మేణో
పమానోపమేయభావః - యద్వా తాకికానామింద్రే శ్రేష్ఠత్వబుద్ధ్యా తదనుసారేణోపమా - ఇషువ
ద్గచ్ఛతి సవితేతివత్, యద్వా దృష్టిదోష పరిహారాను పీనోపమాపి క్రియతే-యద్వాయం శ్లోకః
పూర్వశేషతయా మాత్రరిప్తభంగేన తదతిశయావహత్వద్యోతనాయ - తథాహి - మాతృకారక
శ్చంద్రః స చ వర్ధిష్ణుర్గురుణా యుక్తో మాతర మభివర్ధయతి. ౧౧౫. అథపాయసోపయోగక్రమేణ
కౌసల్యానంతరం కైకేయాప్రసవ మాహ - భరతఇతి. సాక్షాద్విష్ణోః ప్రత్యక్షవిష్ణోః రామస్య చతు
ర్భాగః చతుర్థాంశః - రామ్య విష్ణుర్ధత్వాత్తస్య చతుర్థాంశః విష్ణో రష్టమాంశ ఇత్యర్థః-య
ద్వా - సాక్షాద్విష్ణో ర్వైకుంఠవాసినః - చతుర్థాంశః చతుర్థస్యాంశః - అష్టమభాగ ఇత్యర్థః-
యద్వా - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూత ఇతి సౌలభ్య ముచ్యతే - యద్వా - సాక్షాద్దవ్యవధానేన జజ్ఞే
రామా దనంతరం జజ్ఞ ఇత్యర్థః - సర్వైః రామసంబంధితయోక్తైః గుణైః - సముదితః యుక్తః.
౧౨౫. అథేతి. అథ భరతజననానంతరం - ద్వివచనేన యమశత్వ ముచ్యతే - అర్ధసమన్వితౌ, సమ
న్వితార్థౌ - పరనిపాతః - అర్ధశబ్దోంశమాత్రవాచీ - సమన్వితచతుర్థభాగాష్టమభాగరూపా-‘భిత్తం
శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమంశక’ ఇత్యమరః, అన్యథా పాయసప్రదానక్రమవిరోధః-సమ
న్వితశబ్దేన యుగపదుపయుక్తత్వ ముచ్యతే. ౧౩౫. త్రయాణాం జన్మకాల మాహ - పుష్యఇతి.
పుష్యే పుష్యయుక్తలిఖా-నక్షత్రేణ యుక్తః-కాల ఇతి విహితస్యాత్ ప్రత్యయస్య లుబవిశేష ఇతి
లుప్ - మింహస్య గురుక్షేత్రత్వా త్తజ్జన్మఫల మాహ ప్రసన్నధీ రితి-సార్వే సర్వదేవతాకే నక్షత్రే -
‘అశ్రేషా నక్షత్రగంసర్వా దేవ’తేతి శ్రుతిః, సుమిత్రాయాః పుత్రౌ సౌమిత్రి-బాహ్వాదిత్వాదిర్థో -

దేవానాంవరేణ దేవశ్రేష్ఠేన. ౧౧౫. భరతఇతి. చతుర్భాగః చతుర్థస్యభాగః అష్టమాంశ ఇతియావత్.*
తి. చతుర్భాగః చతుర్థస్యభాగః శ్చతుర్భాగః పాయసార్ధస్య చతుర్థాంశస్యానోభాగః - అతఏవ
సాక్షాద్విష్ణో సర్వైర్గుణై స్సముదితః యుక్తః-అస్య పాంచజన్యావతారతయా స్వధారకస్య విష్ణో
స్సాక్షాద్విష్ణుత్వ ముక్తం - అనేన పాంచజన్యస్యాపి విష్ణుతుల్యత్వం సూచితం తదీయసర్వగుణవత్తా
సూచనేనాస్యాపి రామతుల్యత్వం రామపాయసాంశసమపాయసాంశజన్యత్వం చ సూచితం. ౧౨౫.
అథేతి. అర్ధసమన్వితౌ కించిన్నూన్యార్ధసమన్వితౌ విత్యర్థః. * తి. విష్ణోః రామస్య - అర్ధశబ్దోత్ర
భాగవాచీ - న సమాంశవాచీ-తేన పాయసాష్టమాంశౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నా వితి బోధ్యం. ౧౩౫.

తు సామిత్రి కులీరేభ్యుదితే రవౌ. ౧౮౪. రాజ్ఞః పుత్రా మహాత్మాన శ్చత్వారో
జజ్ఞిరే పృథక్, గుణవంతోనురూపాశ్చ రుచ్యా ప్రోష్ణపదోపమాః. ౧౮౫. జగుః
కలంచ గంధర్వా ననృతు శ్చాప్సరోగణాః, దేవదుందుభయో నేదుఃపుష్పవృష్టిశ్చ
ఖాచ్ఛ్యుతా. ౧౮౬. ఉత్సవశ్చ మహానాసీ ద మోధ్యాయాం జనాకులః. ౧౮౭.
రథ్యాశ్చ జనసంబాధా నటనర్తకసంకులాః, గాయనైశ్చ విరావిణ్యో వాద
నైశ్చ తథాపరైః. ౧౮౮. ప్రదేయాంశ్చ దదౌ రాజా సూతమాగధవందినాం,
బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ విత్తం గోధనాని సహస్రశః. ౧౮౯. అతీత్యై కాదశాహంతు
నామకర్త తథాకరోత్. ౧౯౦ జ్యేష్ఠం రామం మహాత్మానం భరతం కైకయా

కులీరే కర్కటకే - రవౌ అభ్యుదితే-భరతజననస్యోదయాత్ పూర్వత్వజ్ఞాపనాయాత్ప్రొదిత ఇత్యు
క్తం - అన్యథా చైత్రకర్కటకస్య మాధ్యాహ్న కాలికత్వేన విరోధాత్-యద్వా-ఉదితే ప్రవృద్ధే-
మధ్యాహ్న కాల ఇత్యర్థః - పంచోచ్చత్వం గురుచంద్రయోగ ఇత్యాది సర్వత్ర సమానం - రామస్య
పునర్వసూనక్షత్రం తిథి ర్నవమీ-భరతస్య పుష్యం దశమీ సామిత్రియశ్చ దశమీ ఆశ్లేష తారేతి
విశేషః. ౧౮౪. రాజ్ఞ ఇతి. ఏకత్వేపి పృథగ్వర్తమానాః - ఏకస్య చతుర్థావస్థానే ఉపమాన
మాహ ప్రోష్ణేతి - ప్రోష్ణ గౌః తస్యేవ పాదా యాసాం తాః ప్రోష్ణపదాః - సుప్రాతేత్యాది
సూత్రే అచ ప్రత్యయాంతో నిపాతితః. రుచ్యా కాంత్యా - ప్రోష్ణపదోపమాః రాజ్ఞోనురూపా
శ్చత్వారః పుత్రా జజ్ఞిరే - యజ్ఞఫలం నిర్వృత్త మితి భావః - పృథగ్గుణవంత ఇతివా - ప్రత్యేక
మనన్యసాధారణవంత ఇత్యర్థః - రామస్య సామాన్యధర్మరుచిః - లక్ష్మణస్య శేషత్వజ్ఞానం - భర
తస్య భగవత్పారతంత్య్రీధీః - శత్రుఘ్నస్య భాగవతపారతంత్య్రీ మితి పరస్పరవిలక్షణగుణవంత ఇత్యర్
థః. ౧౮౫. జననకాలికశుభనిమిత్తాని దర్శయతి-జగురితి. కళం అవ్యక్తమధురం యథా భవతి తథా
జగుః-ఖాత్ ఆకాశాత్. ౧౮౬. అథ జాతకర్తోత్సవ మాహ-ఉత్సవ శ్చేతి. అయోధ్యాయా మిత్య
నేన ప్రతిగృహ ముత్సవోఽభూదిత్యుచ్యతే - జనాకులః ఆకులజనః-ఇదమర్థ మేకం. ౧౮౭. రథ్యా
శ్చేతి. గాయనైః గాయకైః - వాదనైః వాద్యశిలైః - అపరైః సూతమాగధవందిభిశ్చ-విరావిణ్యః
శబ్దవత్సః - రథ్యా ఆసక్. ౧౮౮. అథ దానసమృద్ధి మాహ - ప్రదేయానితి-ప్రదేయాన్ పారితో
షికాన్ - సూతమాగధవందినామితి శేషే షష్ఠీ - సూతాః పారాణికాః - మాగధాః వంశావళి
కీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సూతాదీనాం ప్రదేయాన్ దదౌ విత్యన్వయః-గోధనాని గో
రూపధనాని - సహస్రశః సహస్రాణి. ౧౮౯. అతీతేత్యర్థ మేకం. లక్ష్మణ జన్మదినా పేక్షయా ఏకా
దశాహత్వం - రామజన్మదినా పేక్షయా ద్వాదశదినం తత్ - తదత్యయే ప్రథమసూతకేనైవ వివృ
తేన సర్వసూతకనివృత్తేః - ద్వాదశాహే నామకరణవచన ముపపన్న మేవ-అన్యథా క్షత్రియస్య
ద్వాదశాహం సూతక మితి శ్రుతిస్త్రయోదశే రాజ్ఞాం నామకరణ మితి స్మృతిశ్చ విరుద్ధేత - నామ
కర్త నామకరణం-తథా జాతకర్తవ దిత్యుత్సనాతిశయోతిదిశ్యతే. ౧౯౦. తస్య కిం నామాకరోదిత్య
త్రాహ - జ్యేష్ఠమితి. రామం రామనామానం రమంతే సర్వేజనా గుణైరస్మిన్నితి ప్యుత్పత్యేతి
పుష్యఇతి. సార్యే సర్పదైవత్యే ఆశ్రేషానక్షత్రే - కులీరే కర్కటకలగ్నే - రవౌ అభ్యుదితే అభ్యు
దయం ప్రాప్తే ఉచ్చస్థ ఇతి యావత్. ౧౮౪. రాజ్ఞ ఇతి. ప్రోష్ణపదోపమాః చతుర్ణాం సాదృశ్యాత్
ప్రోష్ణపదశబ్దేన పూర్వోత్తరప్రోష్ణ పదరూపాణి చత్వారి నక్షత్రాణ్యుచ్యంతే. ౧౮౫-౧౯౦. అతీత్యై
కాదశాహంతు అత్ర ఏకాదశాహశబ్దః సూతకాంతోపలక్షణం - అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశేహ

సుతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మితి శత్రుఘ్న మపరం తథా. ౨౦౪. వసిష్ఠః పరమస్త్రితో
నామాని కృతవాం స్తదా. ౨౧. బ్రహ్మణా భోజయామాస పౌరా
జానపదా నపి, అదదాద్బ్రహ్మణానాం చ రత్నైః మమితం బహు. ౨౨.
తేషాం జన్మక్రియాదీని సర్వకర్మాణ్యకారయత్. ౨౩. తేషాం కేతురివ జ్యేష్ఠః
రామో రతికరః పితుః, బభూవ భూయో భూతానాం స్వయం భూ రివ సమృతః.
౨౪. సర్వే వేదవిద శూరా సర్వే లోకహితే రతాః. సర్వే జ్ఞానోపసంపన్నా
సర్వే సముదితా గుణైః. ౨౫. తేషా మపి మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః,
ఇష్ట స్సర్వస్య లోకస్య శశాంక ఇవ నిర్మలః. ౨౬. గజస్కంధేశ్వపుష్టే చ రథ
చర్యాసు సమృతః, ధనుర్వేదే చ నిరతః పితృశుశ్రూషణే రతః. ౨౭. బాల్యా

భావః - మహాత్మానం మహాస్వభావం-నిరవధికగుణ మితి యావత్ - అనేన రామపదప్రవృత్తినిమిత్త
ముక్తం - రాజా జ్యేష్ఠపుత్రం రామనామక మకరోత్ - కైకయాసుతం భరత నామాన మకరోత్.
భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా దితి సహస్రాసీకోక్తరీత్యా రాజని మృతే రామేచ వనంగతే ఆరాజక
రాజ్యభరణా దితి భావః - ఏవం సౌమిత్రిం సుమిత్రాపుత్రం-లక్ష్మణ ఇతి నామయముక్త మకరోత్.
రామకైంకర్యలక్షణసంపద్యుక్తత్వా ల్లక్షణః - లక్ష్మ్యో అచ్చేతి పామాదిపాతాదికారస్యాకారః.
మత్స్వరీయో నః - అతఏన లక్ష్మణో లక్ష్మీసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి, అచరం సౌమిత్రిం - శత్రుఘ్నం
శత్రుఘ్ననామాన మకరోత్ - శత్రూ హంతీతి శత్రుఘ్నః. ౨౦౪. ననుక్షత్రియస్య నామకరణే
ఽనధికారాత్ పురోహితకర్తృకత్వ స్సరణాత్ కథం దశరథస్య నామకర్తృకర్తృత్వ మిత్యాశంక్య
పురోహితద్వారా కర్తృత్వ మిత్యభిప్రేత్యాహ-వసిష్ఠఇతి. తదా ద్వాదశేహని - అతఏవాకారయ
దితి వక్ష్యతి. ౨౧. నామాదినాందీకరణ మితి నియమా న్నామకర్తృణి నాందీకరణ మాహ - బ్రహ్మ
ణానితి. పౌరేత్యాదిబ్రహ్మణవిశేషణం - రాజ్ఞేతిశేషః - బ్రహ్మణానామితి సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ -
అమితం అసంఖ్యేయం - బహు బహుప్రకారం. ౨౨. ఉక్తానువాదపూర్వక మితరసంస్కారకరణం
దర్శయతి - తేషా మిత్యర్థం. ఆదిశబ్దేనాన్నప్రాశనచౌలోపనయనాది గృహ్యతే. ౨౩. ఉక్తం
రామస్య మహాత్మత్వ ముపపాదయతి-తేషా మితి. తేషాం సుతానాం మధ్యే వయసా జ్యేష్ఠః-కేతు
రివ ధ్వజ ఇవ నిజకులప్రకాశకః - పితుర్భూయో రతికరః సంతోషకరః - భూతానాం స్వయం
భూ రివ సంమతః నిత్యప్రేమాస్పదం బభూవ. ౨౪. ఉపసీతానామేషాం వేదాధ్యయనాదిక మా
హ-సర్వఇతి. వేదవిదః అధీతవేదాః - విద్గృహాభ ఇత్యస్తా త్క్విప్ - శూరా ఇత్యనేనాధీతధనుర్వే
దత్వ ముచ్యతే - లోకహితే రతా ఇత్యనేన ధనుర్వేదాభ్యాసకార్యపరత్వం-వేదార్థజ్ఞానసిద్ధిమాహ
జ్ఞానేతి - జ్ఞానకార్యగుణసంపత్తి మాహ సముదితా గుణై రితి-గుణైః దయాదిభిః - ఆసన్నితిశేషః.
౨౫. అథ ప్రత్యేక మసాధారణా న్వక్తు మాదౌ రామగుణా నాహ-తేషామితి. ఆదిశబ్దేనాన్యేషాం
రఘువంశ్యానా మపి మధ్య ఇత్యర్థః-మహాతేజాః మహాప్రతాపః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవీర్యః-
నిర్మల శ్శశాంక ఇవ సర్వలోకస్య - ఇష్టః సర్వదాదర్శనీయః-అభవదితి శేషః. ౨౬. గజేతి. ఆత్ర
రామ ఇత్యనుషజ్యతే - గజస్కంధే స్థిత్యా తత్ప్రేరణసంమతః-రామ ఇవ గజస్కంధారోహణాదౌ
న కోపి సమర్థ ఇతి గజసాదిభి శ్శాఘ్నిత ఇత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్. ౨౭. అథ లక్ష్మణ
నీతి వచనవిరోధాత్. ౨౦. ౨౧. తేషామితి. జన్మక్రియాదీని-జాతకర్తాదీని నామకరణానంతరం జాత
కర్తాభిధానం క్రమస్యావివక్షితత్వాత్. ౨౨. తేషాంకేతురితి. రతికరః ఆనందకరః-భూయః అలిశయేన
సంమతః. ౨౪. * తి. తేషా మితి. నిర్ధారణే షష్ఠీ. * తి. రథచర్యాసు రణోచితరథప్రచారేషు. ౨౭.

త్ప్రభృతి సుస్మిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధనః రామస్య లోకరామస్య భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్య నిత్యశః ౨౭౪. సర్వప్రియకర స్తస్య రామస్యా పి శరీరతః, లక్ష్మణో లక్ష్మీసంపన్నో బహిఃప్రాణ ఇవాపరః. ౨౭౫. న చ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః, మృష్ట మన్న ముపాసీత మశ్నాతి న చ తం వినా. ౨౭౬. యదా హి హయ మారూఢో మృగయాం యాతి రాఘవః, తదైనం పృష్ఠతోఽన్వేతి సధనుః పరిపాలయన్. ౩౦౪. భరతస్యాపి శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజో హి సః, ప్రాణైః ప్రియతరో నిత్యం తస్య చాసీ త్తథా ప్రియః. ౩౦౫ స చతుర్భి ర్మహాభాగైః

గుణవిశేషా నాహ - బాల్యాదిత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. లక్ష్మీం వర్ధయతీతి లక్ష్మీవర్ధనః - జ్యేష్ఠా స్సంజ్ఞా భందసో ర్భహుళమితి హ్రస్వః - కైంకర్యసంపద్వర్ధకః - లక్ష్మణః రామస్య బాల్యాత్ప్రభృతి బాల్య మారభ్య ప్రభృతియోగేపి పంచమీప్రయుజ్యతే - సుస్మిగ్ధః సుతరాం స్మిగ్ధః - అంకురాత్ప్రభృతి పరిమళేనైవోత్పన్నస్తుశసీకాండ ఇవ జననప్రభృతినిరవధికభ క్తిసంపన్నః-యద్వా - సుస్మిగ్ధః - రామ పర్యంకేణ స్వపర్యంకాయా జనే బాల్యేపి ననిద్రాతీత్యర్థః-అనేన స్వరూపప్రయుక్తత్వం దాస్యస్యోక్తం-అథగుణకృతత్వ మాహ - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి లోకరామః - ణ్యంతాత్కర్తృణ్యజ్ఞో గుణై ర్దాస్య ముపాగత ఇత్యన్విత్రోక్తం - తస్య భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్యేత్యనేన జన్మకృతదాస్య ముక్తం-నిత్యశః నిత్యం - సుస్మిగ్ధ ఇత్యన్వయః. ౨౭౪. సర్వేతి. శరీరత ఇత్యుపలక్షణం-త్రివిధకరణై రపిరామస్య సర్వప్రియకరః - యద్వా-స్వశరీరా దపి రామస్య ప్రియకరః - స్వశరీరముపేక్ష్యాపి రామస్య ప్రియకర ఇత్యర్థః - యద్వా శరీరతో బహిష్ఠితః అపరః ప్రాణ ఇవ స్థితః - యద్వా - శరీరతః రామశరీరస్య - సార్వవిభ క్తిక స్తసిరిత్యుక్తే - లక్ష్మణస్య దక్షిణబాహుత్వా ద్రామసర్వా వయవానాం సర్వప్రియకర ఇత్యర్థః - 'రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చర' ఇతివక్ష్యమాణత్వాత్, ఆస్తిన్ పక్షే అపిశబ్దేన రామస్య స్వవిషయప్రియకరత్వం సముచ్చీయతే లక్ష్మీసంపన్న ఇత్యనేన లక్ష్మణశబ్దార్థ ఉక్తః. ౨౭౫. రామస్య లక్ష్మణేఽనురాగం దర్శయతి - నచేతి. తేన వినా - పృథగ్విశానానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామితి తృతీయా - నిద్రాం నలభతే - ప్రాణం వినా కథం నిద్రాం లభేతేత్యర్థః-కించ - కౌసల్యయాసీతం మృష్టాన్నం తం వినా నాశ్నాతి-దక్షిణబాహుం వినా కథమశ్నాతీతి భావః - పురుషోత్తమః - ప్రేమశాలివిషయే సర్వాత్త నా విశ్లేషాసహ ఇత్యర్థః - ఊణేసి తే యద్విరహోఽతిదుస్సహ ఇత్యుక్తం. ౨౭౬. యదాహీతి. రా ఘవః రామః-యదా హయ మారూఢస్యన్ - మృగయాం ఆఖేట ముద్దిశ్య యాతి - తదా తదాసీ మేవ-వినం రామం సధనుస్యన్ పరిపాలయన్ ఆస్థానే భయశంకితనూ పృష్ఠతః వేగవద్ధయసమీప వివాభ్యేతి-హిః ప్రసిద్ధౌ. ౩౦౪. అథ భరతశత్రుఘ్నయోః పరస్పరానురాగం దర్శయతి భరతస్యా పీతి. హి యస్తా త్స శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజః తస్మాత్ తత్తుల్యప్రకృతికత్వాత్ - భరతస్యాపి - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోసి-ప్రియతర ఆసీత్ - తస్య శత్రుఘ్నస్య చ భరతః తథా ప్రియ ఆసీత్. ౩౦౫. దశరథస్య స్వారాధకస్య మనోరథపరిపూరణ మేతదవతారస్య ప్రథమప్రయోజనం - తన్నిర్వృత్తి

బాల్యాదితి. లక్ష్మీవర్ధనః ఆర్షో హ్రస్వః - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి తథా. ౨౭౪. సర్వ ప్రియకరఇతి. రామస్య శరీరతోపి స్వశరీరాదపి - సర్వప్రియకరః సర్వదా ప్రియకర ఇత్యర్థః-బహి శ్చరః ప్రాణ ఇవాసీత్. ౨౭-౩౦౪. భరతస్యాపీతి. తథా శత్రుఘ్నో భరతస్య ప్రాణైః ప్రాణే భ్యోసి ప్రియతరః - తస్యచాపి తథా ప్రియతర ఇత్యర్థః. ౩౦౫. సచతుర్భిరితి. దేవైర్వికృలక్షైః.

పుత్రై ర్దశరథః ప్రియైః, బభూవ షరమప్రీతో దేవై రివ పితామహాః. 3౨౪. తే
యదా జ్ఞానసంపన్నా స్సర్వై స్సముదితా గుణైః, హ్రీమంతః కీర్తిమంత శ్చ సర్వ
జ్ఞా దీర్ఘదర్శినః, తేషా మేవం ప్రభావానాం సర్వేషాం దీప్తతేజసాం, పితా దశ
రథో హృష్టో బ్రహ్మ లోకాధిపో యథా. 3౪౪. తే చాపి మనుజవ్యాఘ్రా వైది
కాధ్యయనే రతాః, పితృశుశ్రూషణరతా ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితాః. 3౫౪. అథ
రాజా దశరథ స్తేషాం దారక్రియాం ప్రతి, చింతయామాస ధర్మాత్మా సోపా
ధ్యాయ స్సబాంధవః. 3౬౪. తస్య చింతయమానస్య మంత్రిమధ్యే మహాత్మనః.
అభ్యగచ్ఛ న్నహతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. 3౭౪. స రాజ్ఞో దర్శనాకాంక్షీ
ద్వారాధ్యక్షా నువాచ హ, శీఘ్ర మాఖ్యాత మాం ప్రాప్తం కౌశికం గాధిన
స్సుతం. 3౮౪. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం త్రాసా ద్రాజ్ఞో వేశ్మ ప్రదుద్రువుః, సం
భ్రాంత మనసస్సర్వే తేన వాక్యేన చోదితాః. ౩౯౪. తే గత్వా రాజభవనం
విశ్వామిత్రమృషిం తదా, ప్రాప్త మావేదయామాసు ర్నుపాయైశ్చౌకవే
తదా. ౪౦౪. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా స పురోధా స్సమాహితః, ప్రత్యుజ్జగా
మ తం హృష్టో బ్రహ్మణ మివ వాసవః. ౪౧౪. తం దృష్ట్వా జ్వలితం దీప్త్యా తాపసం

మాహ - సచతుర్థి రితి. దేవైః చతుర్థి ర్దిక్పాలైః. 3౨౪. పూర్వం లాభకృతప్రీతి రుక్తా - అథ
తేషాం జ్ఞానాదినంపత్తికృతప్రీతివిశేష మాహ - త ఇతి శ్లోకద్వయ మే కాన్వయం. యదా యస్మి
న్వయసి - జ్ఞానం శాస్త్రజ్ఞానం - హ్రీమంతః ప్రమాదాత్ ప్రాప్తాకృత్యచింతాసు లజ్జావంతః - కీర్తి
మంతః జ్ఞానకృతప్రభావంతః - సర్వజ్ఞా సకలలోకకప్రజ్ఞావంతః - దీర్ఘదర్శినః నిత్యభావిజ్ఞానవంతః.
ఆసన్నితి శేషః - తదా తేషాం పితా హృష్టో బభూవ. 3౪౪. పితృప్రీతిం దృష్ట్వా పునఃరపి విద్యా
రతా స్త ఆసన్నిత్యాహ - తేచాపీతి. పితృపలాలితా అపి వైదికానాం వేదసంబంధినాం స్పృతీతి
హాసపురాణన్యాయాదీనాం - అధ్యయనే రతాః నిరతాః. 3౫౪. అధైషాం సమావర్తనోచితకాలప్రా
ప్తిం దర్శయతి - అథేతి. దారవిషయిణీ క్రియా దారక్రియా-వివాహ ఇత్యర్థః - చింతయామాస
తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనలక్షణకన్యకాన్వేషణం కృతవాక్ - అయ మర్థో ధర్మాత్మేత్యనేనావగ
మ్యతే. 3౬౪. ఇయతా ప్రబంధేన భగవదవతారో దర్శితః-అథ భగవదవతారప్రయోజనాని సాధు
పరిత్రాణదుష్కృద్విశాసనధర్మస్థాపనాని దర్శయత్యాశాస్త్రసమాప్తేః-తత్ర సాధుపరిత్రాణం ప్రధా
నం కర్తవ్యం సస్యవృద్ధి రివ - దుష్కృద్విశాస స్త్వానుషంగికః సస్యప్రతిబంధకత్వబోన్మూలనవత్ -
అతో దుష్కృద్విశాసనాంతరీయకం సాధుపరిత్రాణం వక్తు ముపక్రమతే విశ్వామిత్రవృత్తాంతేన -
అథా ధర్మసంస్థాపన మపి సిద్ధ్యతీతి బోధ్యం - తస్యేతి. చింతయమానస్య చింతయమానే - స్వయం
తత్కార్యసమర్థోసి రామవైభవప్రకటనాయ తదా గమన మితి సూచయతి మహాతేజా ఇతి. 3౭౪.
సఇతి. కౌశికం కుశికగోత్రజం. 3౮౪. తదితి. తేన వాక్యేన చోదితాః తచ్ఛ్రుత్వా వేశ్మప్రతి ప్రదు
ద్రువుః. 3౯౪. తఇతి. ఐశ్వాకవే ఇశ్వాకువంశ్యాయ - క్రియాగ్రహణం కర్తవ్య మితి సంప్రదాన
త్వం - అభ్యాగతవిశంబాసహిష్ణవ ఇతి భావః. ౪౦౪. తేషామితి. సపురోధాః పురోహితసహితః.
3౨-3౫౪. అథరాజేతి. సోపాధ్యాయ స్సపురోహితః. 3౬౪. తస్య చింతయమానస్యేతిభావలక్షణే

చక్షు - మహాతేజాః మహాప్రభావః. 3౭౪. ౪౦౪. తేషామితి. సమాహితః ఏకాగ్రః. ౪౧౪. తమితి.

సంశితవ్రతం, ప్రహృష్టవదనో రాజా తతోఽర్ఘ్యముపహరయత్. ౧౨౪ స
రాజ్ఞః ప్రతిగృహ్యార్ఘ్యం శాస్త్రదృష్టేన కర్తౄణా, కుశలం చావ్యయం చైవ పర్య
పృచ్ఛ స్మరాధిపం. ౧౩౪. పురే కోశే జనపదే బాంధవేషు సుహృత్సుచ, కుశలం
కాశికో రాజ్ఞః పర్యపృచ్ఛ త్సుధార్మికః. ౧౪౪. అపి తే సన్నతా స్రుర్వే సామంతా
రిషవో జితాః, చైవం చ మానుషం చాపి కర్తతే సాధ్వనుష్ఠితం. ౧౫౪ వసి
ష్ఠం చ సమాగమ్య కుశలం మునిపుంగవః, ఋషీంశ్చాన్యాన్ యథాన్యాయం
మహాభాగా నువాచ హ. ౧౬౪. తే సర్వే హృష్టమనస స్తస్య రాజ్ఞోనివేశనం.
వివిశుః పూజితాస్తత్ర నిషేదుశ్చ యథార్హతః. ౧౭౪ అథ హృష్టమనా రాజా
విశ్వామిత్రం మహామునిం, ఉవాచ పరమోదారో హృష్ట స్త మభిపూజయత్.
౧౮౪. యథాఽమృతస్య సంప్రాప్తి ర్యథా వర్ష మనూదకే, యథా సదృశదారేషు
పుత్రజన్తా ప్రజస్య చ, ప్రణప్తస్య యథా లాభో యథా హర్షో మహోదయే,
తథైవాగమనం మన్యే స్వాగతం తే మహామునే ౧౯౪. కం చ తే పరమం
కామం కరోమి కిముహర్షితః, పాత్రభూతోఽసిమే బ్రహ్మ దిప్త్యా ప్రాప్తోఽసికాశిక.

బ్రహ్మణం చతుర్ముఖం. ౧౦౪. తమిలి. జ్వలితం అకర్తకత్వాత్ గత్యర్థాకర్తకేతి కర్తరిక్తః -
సంశితవ్రతం తీక్షణియమం - అర్ఘ్యం పూజార్థోదకం ఉపహరయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః - అడభావ
ఆర్షః. ౧౨౪. సఇతి. శాస్త్రదృష్టేన కర్తౄణా - సమర్పిత మితి శేషః - కుశలం అపూర్వార్థప్రాప్తిం -
అవ్యయం తస్యాక్షయం. ౧౩౪. పురఇతి. కుశలం అనుపద్రవం. ౧౪౪. అపీతి. చైవం యజ్ఞాదికం -
మానుషం అతిథిసత్కారాదికం. ౧౫౪. వసిష్ఠంచేతి. సమాగమ్య సమీపం గత్వా - ఋషీన్ వామ
దేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథాక్రమం. ౧౬౪. తఇతి. నివేశనం సభాం - పూజితాః విశ్వామి
త్రేణేతి శేషః - యథార్హతః యథాన్యాయం - ప్రథమార్థే తసిః - ౧౭౪. అథేతి. హృష్టః - పులకి
తః - హృషే ర్లోమస్వీతీడభావః - పరమోదారః పరమదాతా - అభిపూజయత్ స్తువత్. ౧౮౪.
యథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అమృతస్య సుధాయాః అనూదకే అనుదకే - అన్యేషా మపి
దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః - అప్రజస్య అపుత్రస్య - ప్రణప్తస్య నిధ్యాదేః - మహాః పుత్రవివాహాద్యుత్స
వః 'మహ ఉద్ధవ ఉత్సవ' ఇత్యమరః, తస్యోదయే - స్వాగతం అచింతితోపనతం - తే ఆగమనం
తథామన్యే. ౧౯౪. కంచేతి. కామం అభీష్టం - కి ముక్తేన ప్రకారేణ కరోమి కరవాణి - పాత్రభూతః
దానయోగ్యః దిప్త్యా శుభాదృష్టవశేన - దిప్త్యేత్యానందద్యోతక మవ్యయ మిత్యప్యాహుః. ౧౦౪.

సంశితవ్రతం తీక్షణి నియమ మర్ఘ్య ముపహరయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః. ౧౨౪. సఇతి. అవ్యయం
రాజ్యాంగేషు జ్ఞేయం. ౧౩౪. ౧౪౪. అపి తే సన్నతాఇతి. అపిః ప్రశ్నే చైవం చ మానుషంచ
కర్త - చైవంకర్త హోమదేవతార్చనాదికం - మానుషంకర్త సామదాన భేదాదికం - గజ
బంధనాదికంచ. ౧౫౪. వసిష్ఠంచేతి. ఋషీన్ వామదేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథార్హం. ౧౬౪.
౧౭౪. అథేతి. హృష్టః పులకితః ప్రణప్తస్య వస్తున ఇతి శేషః. ౧౮౪. ౧౯౪. స్వాగతం త ఇతి భిన్నం
వాక్యం. కం చ తే పరమం కామం కరోమి కిముహర్షితః - కం పరమం కామం కిముక్తేన ప్రకారే
ణ కరోమిత్యర్థః - దిప్త్యేత్యవ్యయ మానందద్యోతకం. * తి. కరోమి కుర్యామిత్యర్థః - వర్తమాన
సామీప్యేలట్ - పాత్రభూతః సర్వసేవాయోగ్యః - దిప్త్యా శుభాదృష్టేన. * ౧౦౪. * తి. సుజీ

౧౧౫. అద్య మే సఫలం జన్త జీవితం చ సుజీవితం. ౧౧౬. పూర్వం రాజర్షిశబ్దేన
తపసా ద్యోతితప్రభః, బ్రహ్మర్షిత్వ మనుప్రాప్తః పూజ్యోసి బహుధా మయా.
౧౧౭. తదద్భుత మిదం బ్రహ్మ పవిత్రం పరమం మమ, శుభక్షేత్రగత శ్చాహం
తవ సందర్శనా త్ప్రభో. ౧౧౮. బ్రూహి యత్పార్థితం తుభ్యం కార్య మాగమ
నం ప్రతి, ఇచ్ఛామ్యనుగృహీతోహం త్వదర్థపరివృద్ధయే. ౧౧౯. కార్యస్య నవిమ
ర్శంచ గంతు మర్హసి కౌశిక. కర్తా చాహ మశేషేణ దై వతం హి భవా న్తమ.
౧౨౦. మమ చాయ మనుప్రాప్తో మహానభ్యుదయో ద్విజ, తవాగమనజః కృతోన్మీ
ధర్త శ్చానుత్తమో మమ. ౧౨౧. ఇతి హృదయసుఖం నిశమ్య వాక్యం శ్రుతి
సుఖ మాత్తవతా వినీత ముక్తం, ప్రథితగుణయశా గుణైర్విశిష్టః పరమఋషిః
పరమం జగామ హర్షమ్. ౧౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-అష్టాదశస్కంధః.

అద్యోత్యర్థమేకం. ౧౧౬. పూర్వమితి. రాజర్షిశబ్దేనోపలక్షితః - రాజర్షి శబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః - అను
పశ్యాత్ - తపసా ద్యోతితప్రభస్య బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్తోసి - అతః బహుధా రాజర్షిత్వేన బ్రహ్మ
ర్షిత్వేన చ పూజ్యోసి. ౧౧౭. తదితి. హేబ్రహ్మ - తదిద మాగమనం - మమ పరమం పవిత్రం -
పరమ మద్భుతం చ-హేప్రభో - తవ సందర్శనాత్ - అహం శుభక్షేత్రగతః పుణ్యక్షేత్రగతః-
త్వదర్శనాదిదం మత్క్షేత్రం తీర్థభూతం జాత మిత్యర్థః. ౧౧౮. బ్రూహితి. తుభ్య మితి తృతీయా
శ్లో చతుర్థీ - ఆగమనం ప్రతి - త్వయా యత్ కార్యం యత్ ఫలం ప్రార్థితం తద్బ్రూహి - అహం
త్వయానుగృహీతస్య - త్వదర్థపరివృద్ధయే ఇచ్ఛామి - త్వదర్థ పరివృద్ధిం కర్తుమిచ్ఛామిత్యర్థః -
రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతిచతుర్థీ. ౧౧౯. కార్యస్యేతి. కార్యస్య విమర్శం కార్యవిషయం
సంశయం. ౧౨౦. మమేతి. అయం త్వదాగమనరూపః. ౧౨౧. ఇతితి. హృదయసుఖం అర్థ
శౌఘవా ద్భృదయసుఖకరం - శ్రుతిసుఖంశబ్దమార్దవాచ్ఛ్రితిసుఖం - ఆత్మవతా బుద్ధిమతా-వినీతం
వినయవ ద్యథాభవతి తథా- ఉక్తం వాక్యం నిశమ్య ప్రథితగుణయశాః పృథుతరగుణ విషయకీర్తిః-
న కేవలం కీర్తిమాత్రం గుణై ర్విశిష్టః - పరమఋషి రిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః-పుష్పితా

నితం అద్యైవ తత్ఫలలాభా దితి భావః. ౧౧౬. పూర్వమితి. రాజర్షిశబ్దేన సహితః. ౧౧౭. తదద్భు
తమితి. తదిదం తవ సందర్శన మద్భుతం అచింతితోపమానత్వా దాశ్చర్యావహం - పవిత్రం శుద్ధి
రం - శుభక్షేత్రగతః పుణ్యక్షేత్రగతః - ఇదం స్థలం త్వదర్శనా త్వపవిత్రం జాత మిత్యర్థః. * తి.
తవ సందర్శనాత్ శుభక్షేత్రం సకలశుభసాధనపుణ్యవ ద్దేహం గతః ప్రాప్తవాన్ - తేన సఫలజన్త
తా నిష్పాపతా చ ధ్వనితా - 'ఇదం శరీరం కాంతేయ క్షేత్ర మిత్యభిధీయత' ఇతిగీతోక్తేః. ౧౧౮.
బ్రూహితి. ఆగమనం ప్రతి కార్యం ఫలభూతం యత్పార్థితం తద్బ్రూహి - త్వదర్థపరి
వృద్ధయే త్వత్ప్రయోజననిష్పాదనాయ. ౧౧౯. కార్యస్యేతి. విమర్శం ఉరులాఘవచింతాం కు
ర్యాద్వా న వేతివిచారం వా. ౧౨౦. * తి. మమచేతి. తవాగమనజః కృతోన్మీ ధర్తః మమ మహా
నభ్యుదయః ప్రాప్తః. * ౧౨౧. ఇతిహృదయేతి. ప్రథితగుణయశాః ప్రసిద్ధేన గుణేన ప్రాప్తం యశో
యస్య న తథోక్తః - ప్రథితగుణశబ్దేన త్రిశంకుస్వర్గారోహణనూతనస్వర్గస్పృష్టాదిహేతుభూతో బ్ర
హ్మర్షిత్వప్రాప్త్యనుగుణో దిక్పతుష్టయనిర్వర్తితచిరకాలసంపాదితతపశ్శక్తివిశేష ఉచ్యతే - గుణైర్విశి

తచ్చుత్వా రాజసింహస్య వాక్య మద్భుతవి స్తరం, హృష్టరోమా మహా
తేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧ సదృశం రాజశార్దూల తవై తద్భువి నాన్యథా,
మహావంశప్రసూతస్య వసిష్ఠవ్యపదేశినః. ౨. యత్తు మే హృద్గతం వాక్యం
తస్య కార్యస్య నిశ్చయం, కురుష్వ రాజశార్దూల భవ సత్యప్రతిశ్రవాః. ౩.
అహం నియమ మాతిష్ఠే సిద్ధ్యర్థం పురుషర్షభ, తస్య విఘ్నకరౌ ద్వాతు రాక్షసౌ
కామరూపిణౌ. ౪. వ్రతే మే బహుశ శ్చీర్ణే సమాప్త్యాం రాక్షసా విమా,
మారీచశ్చ సుబాహు శ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ, సమాంసరుధిరౌ ఘేణ వేదిం తా
మభ్యవర్ష తాం. ౫. అవధూతే తథాభూతే తస్మిన్నియమనిశ్చయే, కృతశ్రమౌ నిరు
త్సాహ స్తస్మాద్దేశా దపాక్రమే. ౬. ౫. న చ మే క్రోధముత్సృష్టుం బుద్ధి ర్భవతి
పార్థివ, తథాభూతా హి సా చర్యా న శాప స్తత్ర ముచ్యతే. ౭. ౫. స్వపుత్రం రాజ

గ్రవృత్తం. ౫౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభాషణే - మణిమండరాఖ్యానే -
బాలకాండవాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః. * * * *

అథ విశ్వామిత్రాభ్యర్థన మేకోనవింశే - తచ్చుత్వేత్వాది. అద్భుతస్య విస్తారో యస్మిన్
తదద్భుతవి స్తరం - హృష్టరోమా పులకితరోమా. ౧. సదృశమితి. నాన్యథా - నమిథ్యోచ్యత ఇత్యు
ర్థః - వసిష్ఠేన వ్యపదేశః కీర్తిః ఉపదేశోవా - తృతీయేతి యోగవిభాగా త్సమాసః - సోస్యాస్తీతి
తథా ౨. యత్త్వేతి. మే హృద్గతం యత్కార్యం వాక్యం వక్తవ్యం తస్య నిశ్చయం కరణాధ్యవ
సాయం కురుష్వ-సత్యప్రతిశ్రవాః సత్యప్రతిజ్ఞః. ౩. హృద్గతం కార్య మాహ - అహ మిత్యాదినా
సిద్ధ్యర్థం ఫలార్థం - నియమం యజ్ఞదీక్షాం - ఆతిష్ఠే ఆస్థితోస్తి - తస్యేతి తస్య నియమస్య విఘ్న
కరౌ కామరూపిణౌ ద్వా రాక్షసౌ - స్త ఇతి శేషః. ౪. వ్రతఇతి. వ్రతే దీక్షారూపే-చీర్ణే ఆను
ష్ఠితే - విఘ్నకరణప్రకార మాహ మారీచ ఇతి - సమాంసరుధిరౌ ఘేణ మాంసయుక్తరక్తప్రవా
హేణ. తాం వేదిం యజ్ఞవేదిం - అభ్యవర్ష తాం అభ్యషించతాం. ౫. అవధూతఇతి. తథాభూతే
బహుశశ్చీర్ణే-నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే-అవధూతే విఘ్నితే - అపాక్రమే ఆగతోస్తి. ౬. తస్మా
కుతోనశస్త్రా తౌ తత్రాహ - నచేతి. తత్ర హేతు మాహ - తథేతి - సా చర్యా యజ్ఞాచారః -
తథాభూతా హి శాపానర్హ కాలా హి-అతః - తత్ర మారీచసుబాహుభ్యోః-శాపా నముచ్యతే. ౭. ౫.

ప్రః-శమదమాద్యాత్మగుణైర్విశిష్టః. ౫౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః.

తచ్చుత్వేతి. అద్భుతవి స్తరం అద్భుతప్రపంచం. * తి. అద్భుతవి స్తరం దైవతం హి భగవత్
న్త మేత్యాద్యుక్తిరూప మాశ్చర్యప్రపంచం. ౧ సదృశ మితి. ఏత త్తవైవ సదృశం నాన్యతః నాన్య
స్యేత్యర్థః-తత్ర హేతుగర్భం విశేషణం మహావంశేత్వాది - వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠోపదేశవళః. * తి.
వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠనియోగవర్తినః. ౨. యదితి. కార్యస్య కర్తవ్యస్య - నిశ్చయ మంగీకారం. ౩.
అహమితి. ఆతిష్ఠే ఆచరిష్యే. * తి. విధ్యర్థం యాగార్థం తస్య యజ్ఞస్య. ౪. వ్రతఇతి. సమాప్త్యాం
సమాప్తినమయే. ౫. అవధూతఇతి. నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే - అపాక్రమే నిర్గతోస్తి. ౬. ౫.
* తి. నను భవద్భి శ్చాపేనైవ కుత స్తా న నాశితౌ తత్రాహ - నచేతి. క్రోధ ముత్సృష్టుం శక్తుం -
తత్ర హేతు మాహ-తథాభూతేతి. శాపాదిప్రవృత్త్యనర్హే త్యర్థః. ౭. ౫. * తి. బాలానాం కపోల

శార్దూల రామం సత్యపరాక్రమం, కాకపక్షధరంశూరం జ్యేష్ఠం మే దాతుమర్హసి
౮౪. శక్తో హ్యేష మయా గుప్తో దివ్యేన స్వేన తేజసా, రాక్షసా యే వికర్తా
రనేషా మపి వినాశనే. ౯౪. శ్రేయశ్చాస్తైప్రదాన్యామి బహురూపం న సంశయః,
త్రయాణా మపిలోకానాం యేన ఖ్యాతిం గమిష్యతి. ౧౦౪. న చ తౌ రామ మా
సాద్య శక్తౌ స్థాతుం కథంచన, న చ తౌ రాఘవాదన్యో హంతు ముత్సహతే
పుమాన్. ౧౧౪. వీర్యోత్పిక్తాహితౌ పాపౌ కాలపాశవశంగతౌ, రామస్య రాజశా
ర్దూల న పర్యాప్తౌ మహాత్మనః. ౧౨౪. న చ పుత్రకృతస్నేహం కర్తు మర్హసి
పార్థివ, అహం తే ప్రతిజానామి హతౌ తౌ విద్ధిరాక్షసౌ. ౧౩౪. అహం వేద్మిమహా

తత్రనుయా కిం కర్తవ్యం తత్రాహ - స్వపుత్రమితి - కాకపక్షః బాలస్య శిఖా - కాకపక్షధర మపీ
త్యర్థః. ౮౪. బాలాయం కథం తౌ నాశయిష్యతి తత్రాహ - శక్తౌ ఇతి. మయాకర్తా - తేజసా కర
ణేన-వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషాం - న కేవలం తయో రితి భావః. ౯౪. శ్రేయశ్చేతి. బహురూపం
బహువిధం కీదృశ్చేయై స్తత్రాహ త్రయాణా మితి - లోకానాం మధ్యే ఖ్యాతిం విశ్వామిత్రాధ్వర
త్రాతా అహల్యాశాపవిమోక్షదః హరధనుర్భంజక ఇత్యేవం రూపాం కీర్తిం. ౧౦౪. కథం బాల
స్తన్నిరసనే ప్రభవిష్యతి తత్రాహ - నచేతి. అహమేవ తదర్థం నూన్యామిత్యత్రాహ నచ తావితి.
౧౧౪. తథాపి మహావీర్యౌ తౌ కథం జేతుం శక్యా విత్యాశంక్య పాపవశేనాసన్నకాలౌ న రామస్య
పర్యాప్తౌ విత్యాహ - వీర్యేతి. ఉత్పిక్తౌ గర్వితౌ - కాలః యమః స ఏవ పాశః తద్వశం గతౌ.
౧౨౪. నచేతి. పుత్రకృతం పుత్రత్వకృతం - హతౌ వితి భూతప్రత్యయేన వధస్య సుకరత్వం సూచి
తం. ౧౩౪. రామస్య పరబ్రహ్మత్వం సూచయన్నాహ - అహ మితి. అహం బహుగురూపాసనేన
లబ్ధజ్ఞానః - యద్వా-యోగబలసాక్షాత్కృతపరావరత త్వయాధాత్మ్యః భవాంస్తు కేవలకర్తృతః-అ
హం జటావల్కలధారీ-త్వం తు శ్రోధభరాక్రాంతః - అహం సాత్త్వికప్రకృతిః - త్వం తు రాజసః-
అహం గర్భభూతా స్తపోధనా ఇత్యుక్తరీత్యా రామస్య గర్భభూతః త్వంతు రామే గర్భత్వాభి
మానీ - యోగక్రమజ్ఞానవా నహం త్వంతు భోగక్రమజ్ఞః-అహం మోక్షకామేష్టికృత్ - త్వంతు
పుత్రకామేష్టికృత్-అహం ధర్మమోక్షపరః-త్వంత్వర్థకామపరః - ఏతత్సర్వం ప్రసిద్ధపరామర్శి నా
అహ మిత్యనేన సర్వనామశబ్దేనోచ్యతే - నను 'సో అంగ వేద యది చా నకలేతి వేదసందేగ్యనర్హ
విద మాత్మని రంగనాథం, విధిశివసన కాద్యైర్ధాతు మత్యంతదూర మి'త్యుక్తరీత్యా అపరిచ్ఛిన్నం వస్తు
కథం త్వయా జ్ఞాత మిత్యత్రాహ మహాత్మానం - అపరిచ్ఛిన్నమహిమతయా వేద్మిత్యర్థః - తథాచ
శ్రుతిః. 'వేదాహ మేతం పురుషం మహాంత' మితి శ్రుతౌ - ఏత మితి సౌలభ్య ముచ్యతే - పురుష
మితి పరాక్రమః - తదుభయ మప్యహ రామం సత్యపరాక్రమ మితి - పరత్వసౌలభ్యే హి రాజ
శ్చత్రచామరప దసాధారణే - యద్వా - తేజసాం హి న వయ స్సమీక్ష్యత ఇతి బాల్యేపి నిరవ

సమీపశిఖా కాకపక్షః. ౮౪. శక్తౌ ఇతి. వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషా మపి న ద్వయోరేవేతి
భావః. * తి. దివ్యం తేజో వైష్ణవం తేన యుక్త ఇతి శేషః. ౯౪. శ్రేయశ్చేతి. బహురూపం బహు
కారం - లోకానాం లోకేషు. * తి. యేన మద్దత్తాస్తాదినా. ౧౦౪. * తి. ఆసాద్య యుద్ధే
ఇతి శేషః. ౧౧౪. వీర్యోత్పిక్తౌ దృష్టౌ. ౧౨౪. నేతి. పుత్రకృతం స్నేహం పుత్రత్వేన కృతం స్నే
హం కర్తుం నార్హసి కిం తు పరావరవస్తు త్వేన కర్తు మర్హసి. హతౌ విద్ధితి భూతప్రత్యయేన వధస్య
సుకరత్వం సూచితం. ౧౩౪. అహం వేద్మిత్యాదినా పరత్వ మేవ, విశదయతి, మహాత్మానం పరమా

త్తానం రామం సత్యపరాక్రమం, వసిష్టోపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః.
 ౧౪౫. యది తే ధర్మలాభం చ యశశ్చ పరమం భువి, స్థిత మిచ్ఛసి రాజేంద్ర
 రామం మే దాతు మర్హసి. ౧౪౬. యదిహ్యనుజ్ఞాం కాకున్ స్థ దదతే తవ మం
 త్రిణః, వసిష్ఠప్రముఖా స్సర్వే తతో రామం విసర్జయ. ౧౪౭. అభిప్రేత మసం
 సక్త మాత్మజం దాతు మర్హసి, దశరాత్రం హి యజ్ఞస్య రామం రాజీవలోచనం.
 ౧౪౮. నాత్యేతి కాలో యజ్ఞస్య యథా యం మమ రాఘవ, తథా కురుష్వభద్రం తే

ధికవైభవం - యద్వా మహాత్మానం సత్యస్య సత్య మితి వత్, ఆత్మనో జీవన్యాప్యాత్మానం - 'య
 ఆత్మని తిష్ఠ' నిత్యాదిశ్రుతేః, యద్వా ఆత్మా దేహః. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యమరః. అప్రా
 కృతదివ్యమంగళవిగ్రహ మిత్యర్థః - న తస్య ప్రాకృతా మూర్తి రితి స్మృతేః - యద్వా మహాత్మానం
 మహాస్వభావం - 'అభయం సర్వభూతేభ్యో పదామ్యేత ద్వితం మమే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్,
 యద్వా రామం మహాత్మానం అవతారకృతమహాస్వభావయుక్తం - 'స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన'
 ఇతి శ్రుతేః, సత్యపరాక్రమం - సదైకరూపపరాక్రమం - నావిజిత్యనివర్తత ఇతి వక్ష్యతే, యద్వా
 సత్యపరాక్రమం - పరమార్థపరాక్రమం - యద్వా సత్యాత్ పరానాక్రామతీతి తథా - గచ్ఛాను
 జానామితి బహువారం ప్రకృతिसంబంధ కృతప్రాతికూల్యనివర్తనే యత్నం కృత్వా తథా ప్యనను
 కూలత్వే తాన్ హంతీత్యర్థః - యద్వా అయత్న కాలేపి శత్రుభయంకరః - సుఖసుప్తః పరంతప ఇతి
 వక్ష్యతి, సంస్థానవిశేషాజ్ఞాన్యదర్శనేన శత్రుహృదయవిదారక ఇతి భావః - నాహం కార్యవశేన
 వదామిత్యాహ వసిష్టోపీతి - ఆప్తతమో హి భవతః కులాచార్యో వసిష్ఠః - అపిశబ్దో విరోధే - అస్మ
 ద్విరోధ్యపీత్యర్థః - యద్వా సముచ్చయే మహాతేజా స్ఫురన్వతీవల్లభపుత్రః యోగసిద్ధజ్ఞానః - యద్వా
 యద్వాక్యేనాహం బ్రహ్మర్షి రభవం సోపీత్యర్థః - యద్వా సత్యం వద ధర్మం చరేతి తపోవదిశ్య
 స్వయ మనుష్ఠాతా - నను యద్బ్రాహ్మణ శ్చాబ్రహ్మణశ్చ ప్రశ్న మే యాతాం బ్రాహ్మణాయాధి
 బ్రూయా దితి తవ మమ చ వివాదే అస్మ త్వయి పక్షపాత స్సాన్విదిత్యత్రాహ - యే చేతి. రాజన్వార
 సంబంధరహితతయా పక్షపాతకూన్యాః - 'తస్య ధీరాః పరిజానంతి యోని' మిత్యవతారరహస్యవేదినః,
 యే చేమే ఫులస్త్యోగస్య ఇతి ప్రసిద్ధాచార్యపదనిర్వాహకాః - యద్వా గర్భస్థఋషిర్వామదేహః
 ప్రతిపేదే, సప్తకల్పస్థితో ముని రిత్యాదితో తరోత్తరం బ్రహ్మవిదగ్రేసరా వామదేవమార్కండేయా
 దయః - తిష్ఠంత్యేతే తవ ప్రియపరాః - కేవలపరమైకానితో విజానంతీత్యాహ తపసి స్థితాః - కాయ
 కవ్యాపారాధీన్ - వివాచనా తపసి స్థితాః తాన్తేకకళోరహస్యవృష్ట్యా తై రనుమతం చే ద్రాహ్మణా
 మే దేహీతి భావః - తపసి స్థితాః కాయక్షేత్రసహః - యద్వా జ్ఞానయోగనిష్ఠాః - తప ఆలోచనే -
 తస్మా న్నాన్యస మేషాం తపసా మతిరిక్త మాహు రిత్యుక్తన్యాసనిష్ఠావా. తనిష్ఠోకీ. ౧౪౫. యదీతి.
 ధర్మలాభం ధర్మవృద్ధిం - స్థితం స్థిరం. ౧౪౬. యదీహితి. విసర్జయ ప్రేషయ. ౧౪౭. అభిప్రేతమితి.
 అభిప్రేతం అభీష్టం - ఆత్మజం - యజ్ఞస్య యజ్ఞాయ - దశరాత్రం దేహి అసంసక్తం - అవిలంబిత మిత్రియా
 విశేషణం. ౧౪౮. నాత్యేతీతి. మమాయం యజ్ఞస్య కాలో యథా నాత్యేతి తథా కురుష్వేత్యన్వయః.

త్తానం. ౧౪౫. తి. * తే ఇతి త్వ మిత్యర్థే - ధర్మలాభం పరమం యశశ్చ యది స్థిర మిచ్ఛసీత్యన్వ
 యః - తేన రామదానం తవాపి ఫలద మిత్యాశయః, ౧౪౬. యదీతి. యది దదతే దదీరన్. ౧౪౭.
 అభిప్రేతమితి. యజ్ఞస్య దశరాత్రం దశ దినాన్యేవ - అతః అభిప్రేతం అభిమతం - ఆత్మన ఇష్టం రామ
 వ్యా - ౩౩

మా చ శోకే మనః కృథాః. ౧౦౫. ఇత్యేవముక్త్వా ధర్మత్వా ధర్మార్థసహితం
వచః, విరరామ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౧౦౬. స తన్నిశమ్య
రాజేంద్రో విశ్వామిత్రవచశ్శుభం, శోక మభ్యగమ త్త్రివ్రం వ్యపీదత భయాన్వితః.
౧౦౭. ఇతి హృదయమనోవిదారణం మునివచనం తదతీవ శుశ్రువాత్, నరపతి
రభవ న్తహం స్తదా వ్యధితమనాః ప్రచచాల చాసనాత్. ౧౦౮. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - బాలకాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా రాజశార్దులలో విశ్వామిత్రస్య భాషితం, ముహూర్త మివ
నిస్సంజ్ఞ స్సంజ్ఞావా నిద మబ్రవీత్. ౧. ఊనపోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచనః,

౧౦౫. ఇతీతి. ధర్మార్థసహితం ధర్మార్థపరం. ౧౦౬. స ఇతి. శోకం దుఃఖం - వ్యపీదతదుఃఖితోఽ-
భూత్ - విషణ్ణముఖోఽభూదిత్యర్థః. ౧౦౭. ఇతీతి. హృదయం మనోధిష్ఠానం - అతీవ అత్యర్థం-
వ్యధితమనాః - మహాత్ కులేన మహాత్ - విచచాల - ముమూర్షేత్యర్థః - మహదితిపాతే - మహాత్
అత్యర్థం వ్యధితమనాః అతీవ విదారణమితి సంబంధః - వృత్త మువజాతిభేదః. ౧౦౮. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - చుణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

కౌశికవచనశ్రవణాద్దశరథవిషాదో వింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్వాది. నిస్సంజ్ఞ ఇవ చేతనారహిత
ఇవ - మూర్ఛిత ఇత్యర్థః. ౧. యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యా మిత్యుక్తరీత్యా నిజయజ్ఞ విఘ్ననివర్తకోయం
భవిష్యతీతి మత్వా ఆగత్య ప్రార్థయమానే విశ్వామిత్రే వత్సలో దశరథః - ప్రేమాంధతయా కలుషి
తహృదయః - అహం వేదీతి తదుక్తమపి మనస్య కుర్వత్ రామస్య బాల్య మేవ పురస్కర్మ
న్నాహ-ఊనేతి. ఊనా అసంపూర్ణాః పోడశవర్షా యస్య స తథోక్తః - ద్వాదశవర్ష ఇతి యావత్ -
'బాలా ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్ర శ్చ రాఘవ' ఇతి విశిష్య వక్ష్యమాణత్వాత్ పరిపూర్ణ పోడశ
వర్షోహి యుద్ధక్షమో భవతి - ద్వాదశవర్షో బాలః కథం యుద్ధాయ ప్రభవతీతి భావః - ఏవం వయ
స్వరూపే విచార్యమాణే నాస్యయుద్ధయోగ్యతేత్యుక్తం - రాక్షసైస్తు సుతరాం నేత్యాహ -
రాజీవలోచన ఇతి - పద్మతుల్యనయనః - పద్మం హి రాత్రౌ ముకుళీభవతి తత్తుల్యతోక్తా రాత్రౌ
నిద్రాలసో రామో రాత్రించరైః కథం యోద్ధుం శక్నోతీతి భావః - మే రామః - సదా మదు
త్సంగపరివర్తితయా మద్విరహాసహిష్టు రిత్యర్థః - యద్వా - పుత్రాలాభేన షష్టివర్ష సహస్రాణి లా
లప్యమానస్యాతి క్లేశేనోత్పన్నః రామః - రామో రతికరః పితు రితి రతికరః సర్వస్వభూతః - అస్య
పాకపక్షధరత్వాదీపేషయతో నిష్కాభ్యాసోదేవక్రీడనకస్వీకార కుతూహలీతి హస్తేన నిర్దిశతి -
యుద్ధయోగ్యతాం న పశ్యామి - కింతు క్రీడనకస్వీకార యోగ్యతా మేవ పశ్యామిత్యర్థః - యుద్ధ
యోగ్యతాం - రాక్షసశబ్ద శ్రవణమాత్రేణైవ విధ్యతాం కథం యుద్ధయోగ్యతా సహ రాక్షసైః మను

మనంసక్త మవిచారం యథాతథా. ౧౦౯. నాత్యేతి నాతిక్రమిష్యతి. ౧౦౯. ఇతీతి. హృదయమనో
విదారణం హృదయం మనసోధిష్ఠానం - అతీవేత్యేత ద్భదయ మనోవిదారణ మిత్యనేన సంబధ్యతే -
మహదత్యర్థం వ్యధిత మనా ఇతి సంబంధః. ౧౦౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వేతి. నిస్సంజ్ఞ ఇవ నిష్ప్రేణ ఇవ. ౧. ఊనపోడశవర్ష ఇతి. ఊనపోడశశబ్దస్య ద్వా
దశాద్యే పర్యవసానం - తత్కథం - కౌశికయాగసంరక్షణార్థ మాగతరామవయోవిశేష ముద్దిశ్య

న యుద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః. ౨. ఇయ మతౌహిణీ పూర్ణా

ప్యేణాపి యుద్ధవ్యాపార మజానతః కథం రాక్షసై ర్యుద్ధం - ఏకేనాపి రాక్షసేన నయోగ్యతా కుతో బహుభిః. అత్ర శంక్యతే - అత్ర దశరథేన పిత్రా ఊనపోడశవర్ష ఇత్యుక్తం - ఊనత్వంచ మానేన మాసత్రయేణ షడ్భిర్నానై ర్వా స్యాత్ - నత్యేకవర్ష ద్వివర్షాదిభిః - తస్మిన్నేవ వర్షే సీతావివాహః - తదను ద్వాదశవర్షాణ్యయోధ్యావాసః - 'సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే, భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధి నీ'తి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాత్. తథాచ వనప్రవేశకాలే రామస్యాష్టావింశతివర్షాణీతి ప్రతిభాతి - తదనుఃపన్నం - 'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టాదశహి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత' ఇతి సీతావచనాత్. కౌసల్యయాచ వనప్రవేశసమయే ప్రోచ్యతే - 'దశసప్తచ వర్షాణి జాతస్యతవ పుత్రక, ఆసితాని ప్ర కాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయ' మితి. తస్మా దష్టావింశ తేః పంచవింశ తేః సప్తదశానాం చ కథ మవిరోధ ఇతి - అత్ర కేచిత్ కౌసల్యావాక్యే జాతస్యేతి ద్వితీయం జన్మోచ్యతే - క్షత్రియస్యాపి ద్విజత్వాత్ - ద్వితీయంచ జన్మ ఉపనయనం - తచ్చ వృద్ధేన దశరథేన కామ్యపక్ష మాశ్రిత్య గర్భాష్టమ ఏవ కృతం - తథాచ ద్వితీయజన్మాపేక్షయా సప్తదశత్వం-ఉపనయనా త్సార్వం సప్త వర్షాణీతి వయసాపంచవింశక ఇతి సీతావచన మప్యుపపన్నం-ఉనపోడశవర్ష ఇత్యత్ర పాదోనత్వం-ద్వాదశవర్ష ఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ అత స్సర్వథా వనప్రవేశకాలే పంచవింశతివర్ష ఏవ రామ ఇత్యా హుః - అన్యే బహుక్లేశం సహమానా ఏవం వ్యాచఖ్యుః-అష్టావింశతివర్ష ఏవ వనప్రవేశే రామః - ఊనపోడశవర్ష ఇతి యత్కించి న్నాసోనపోడశ వయస్క ఇత్యర్థః - 'బాలా హ్యకృతవిద్యశ్చ నచ వేత్తి బాలబల' మితి దశరథవచనం బాల్యయావనసంధౌ బాల ఇతి వ్యవహారం శక్యత్వాత్ - 'బాల ఆపోడశా ద్వర్షాత్ పాగండశ్చేతి కీర్త్యత' ఇతి వచనాత్. 'బాలా ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్ర శ్చ రాఘవః, అజాతవ్యంజన శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణ' ఇతి మారీచవచనంతు యుద్ధభీరుతయా భ్రాంతికృతం - రావణవిభీషికయోక్తం వా - అతఏవ స్వయం వాయవ్యాస్త్ర భగ్నోష్కృతాస్త్ర ఇత్యాహ-అజాతవ్యంజనత్వంచ నిరుదరాకన్యేతి వదల్పశ్చశ్రుత్వం - 'ఏకవస్త్రధరో ధన్వి శిఖికనక మాలయే' త్యపి దృఢపరిహితోత్తరీయతయా సన్నద్ధత్వ మాహ - వయసా పంచవింశక ఇతి తు పంచవింశతుల్యత్వ మాహ-ఇవార్థే కనో విధానాత్. తేన నిత్యయావనత్వం జ్ఞాపయతి-దేవా హి సదా పంచవింశతివార్షికా ఇత్యుచ్యంతే కౌసల్యా వాక్య మపి గర్భకాదశేష రాజస్య మితి విహితోప నయనాపేక్షయా తస్మా న్న కించి దనుపపన్న మితి - వస్తుతఃస్తు వయసా పంచవింశక ఇతి సీతాయా శ్శాపభీతాయా సున్నాసినం ప్రతివచన మేవ యధార్థం - దశసప్తచ వర్షాణీతి కౌసల్యా వాక్యే తు చకారేణ సప్తవర్షాణి సముచ్చీయంతే - తేన జన్మాపేక్షయైవ పంచవింశతిత్వసిద్ధిః-నను వివాహ సంతర మేవ సంభోగ శ్చూయతే - 'రామస్తు సీతయా సార్థం విజహార బహూ నృతూ' నితి - స కథం ద్వాదశవర్షస్య బాలస్య సంభవతి - సంభవత్యేవ సౌకుమార్యాతిశయేన ప్రాధశరీరతయా-అత ఏవహి దేవ్యాశ్చ షడ్వర్ష ఏవ యావనారంభః-అష్టాదశహి శర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత' ఇతి వన

'బాలా ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి ఆరణ్యకాండే రావణం ప్రతి మారీచేనోక్త త్వాత్-యోగ్యతాం క్షమతాం. తి. కించి దూనాని పోడశవర్షాణి యస్య సః - అనేన యుద్ధాయో గ్యత్వం ప్రతిపాదితం - పోడశవర్షః క్షత్రియకుమారఏవ కవచధరో యుద్ధార్హ ఇతి శాస్త్రాదితి కతకః - అన్యేతు ఊనపోడశవర్షస్య ద్వాదశవర్ష ఇత్యర్థః - కాశికయాగరక్షణార్థ మాగతస్య రా మస్య పయోవిశేష ముద్దిశ్య బాలాద్వాదశవర్షోయ మిత్యారణ్యకాండే రావణం ప్రతి మారీచోక్తే

యస్యాహం పతి రీశ్వరః, అనయా సంవృతో గత్వా యోద్ధాహం తైర్నిశా
చరైః. 3. ఇమే శూరాశ్చ విక్రాంతా భృత్యా మేఽస్త్రవిశారదాః, యోగ్యా
రక్షోగణై ర్యోద్ధుం స రామం నేతు మర్హసి. ౪. అహ మేవ ధనుష్పాణి గోప్తా
సమరమూర్ధని, యావత్ప్రణాణా ధరిష్యామి తావ ద్యోత్యే నిశాచరైః. ౫.
నిర్విఘ్నా వ్రతచర్యాసా భవిష్యతి సురక్షితా, అహం తత్రాగమిష్యామి న రామం
నేతుమర్హసి. ౬. బాలోహ్యకృతవిద్యశ్చ న చ వేత్తి బలాబలం, నచాస్త్ర
బలసంయుక్తో నచ యుద్ధవిశారదః. ౭. నచాసౌ రక్షసాం యోగ్యః కూటయుద్ధా
హితే భ్రువం. ౮. విప్రయుక్తోహి రామేణ ముహూర్త మపి నోత్సహే, జీవితం
మునిశార్దూల న రామం నేతు మర్హసి. ౯. యదివా రాఘవం బ్రహ్మ నేతు
మిచ్ఛసి సువ్రత. చతురంగసమాయుక్తం మయాచ సహితం నయ. ౧౦. షష్టి
ర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, దుగభేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతు

ప్రవేశేష్టాదశత్వం వివాహకాలే సీతాయా షడ్వర్షత్వ మవగమయతీతి సర్వం సుస్థం. తనిష్టోక్తి. ౧.
తర్హి తవ ప్రతిజ్ఞా వ్యర్థా స్యా త్తత్రాహ - ఇయమితి. అక్షో రథావయవః తస్య ఊహః - తద్యో
గాదినిః - ఋన్నే భ్యోజీబిలిజీపి పూర్వపదాత్ సుజ్ఞాయా మితి ణత్వం - అక్షా దూహిన్యా మితి
వృద్ధిః - అక్షోహిణీ స్వరూప ముక్త మాదిపర్వణి - 'ఏకో రథో గజ త్చైకో నరాః పంచ పదాత
యః, త్రయశ్చ తురగా స్తద్జైః పత్తి రిత్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేకం విదు స్సేనాముఖం
బుధాః, త్రిణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయో గుల్మ గణో నామ వాహి నీతు
గణాస్త్రయః, స్త్రుతా స్తీస్త్రుత వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః. చమూస్తు పృత నాస్తీస్త్ర స్తా
శ్చ తిస్త్ర స్త్వనీకినీ, అనీకినీం దశగుణాం ప్రామా రక్షోహిణీం బుధా.' ఇతి. యస్యాహం పతి రితి
సంధి రార్హః - పతిః పాలయితా - పాతే ర్దతిః - ఈశ్వరః - నియంతా - యోద్ధా-యోత్యే -
లుట్ - తైః యజ్ఞవిఘ్నకరైః. 3. ఇమ ఇతి. విక్రాంతాః అక్షతవిక్రమాః. ౪. అహమితి. గోప్తా
యజ్ఞస్యేతి శేషః - సేనానాం వా. ౫. నిర్విఘ్నేతి. అహం గమిష్యామి తేన సురక్షితా భవిష్యతీతి
యోజనా. ౬. బాల ఇతి. బాలః ఊనపోడశవర్షః - అతవివాకృతవిద్యః అశిక్షితధనుర్విద్యః - బలా
బలం - శత్రుణా మితి శేషః-యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక ఇత్యేకవద్భావః. ౭. నచేతి. రక్షసాం
యుద్ధ ఇతి శేషః - కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధాః - ఇద మర్థం. ౮. తిష్ఠతు రామస్వభావః- మత్స్వ
భావ త్చైచన మిత్యాహ - విప్రయుక్త ఇతి. విప్రయుక్తః విశిష్టః. ౯. యదీతి. చత్వార్యం గాని చ
తురంగాని దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయా మితి సమాసః. ౧౦. షష్టిరితి. వర్షసహస్రాణి - అతీతానీతి శేషః -

రిత్యాహుః. ఆరణ్యే 'బాల ష్టాదశవర్షోయ' మితివా పాతో రావణస్య భయతిశయోత్పాదనార్థం
వా-మారీచస్యాత్యుక్తి స్సేతి కతకాశయః. ౧. ఇయమితి. యస్యేతిపుల్లింగ ఆర్హః ఈశ్వరః స్వయం
సమర్థః. ౨. యోద్ధేత్యత్ర అస్తీతి శేషః. 3. ఇమ ఇతి. విక్రాంతా అక్షతవిక్రమాః. ౪. అహమేవేతి.
గోప్తా అధ్వరస్యేతి శేషః. ౫. ప్రాణా ధరిష్యామి జీవిష్యామిత్యర్థః. ౬. తి. రామప్రేషణే
అనుపపత్తి మాహ - బాల ఇతి. ఊనపోడశవర్ష త్వాదేవ బాలత్వవ్యవహారః-స్నేహతిశయేనైవ అకృత
విద్యత్వవ్యవహారః - అన్యథా 'సర్వే వేదవిద శ్శూరా' ఇత్యాదిపూర్వోక్త విరోధ స్సన్యిత్. ౭.
నచేతి. కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధాః. ౮. ౯. యదివేతి. చత్వార్యంగాని చతురంగాని. ౧౦.

మర్హసి. ౧౦౪. చతుర్థా మాతృజానాం హి ప్రీతిః పరమికా మమ, జ్యేష్ఠం ధర్మ
ప్రధానంచ న రామం నేతు మర్హసి. ౧౦౫. కిం వీర్యా రాక్షసా స్తేచ కస్య పుత్రాశ్చ
కే చ తే కథం ప్రమాణాః కే చైతాన్ రక్షంతి మునిపుంగవ. ౧౦౬. కథంచ
ప్రతికర్తవ్యం తేషాం రామేణ రక్షసాం, మామకై ర్వా బలైర్భృహ్తా మయా
వా కూటయోధినాం. ౧౦౭. సర్వం మే శంస భగవన్ కథం తేషాం మయారణే,
స్థాతవ్యం దుష్టభావానాం వీర్యోత్సక్తాహి రాక్షసాః. ౧౦౮. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా
విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧౦౯. పాలస్త్యవంశ ప్రభవో రావణో నామ
రాక్షసః ౧౧౦. స బ్రహ్మణా దత్తవర స్త్రిలోక్యం బాధతే భృశం, మహాబలో
మహావీర్యో రాక్షసై ర్భూషభి ర్వృతః. ౧౧౧. శ్రూయతే హి మహావీర్యో రావ
ణో రాక్షసాధిపః, సాక్షా ద్వైశ్రవణభ్రాతా పుత్రో విశ్రవసో మునేః. ౧౧౨.
యదా స్వయం న యజ్ఞస్య విఘ్నకర్తా మహాబలః, తేన సంచోదితౌ ద్వాతు
రాక్షసౌ సుమహాబలౌ, మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరిష్యతః. ౧౧౩.
ఇత్యుక్తో మునినా తేన రాజోవాచ మునింతదా, నహి శక్తోస్మి సంగ్రామే స్థాతుం
తస్య దురాత్మనః. ౧౧౪. సత్త్వం ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కురుష్వ మమ పుత్రకే, మమ
చై వాల్పభాగ్యస్య దైవతం హి భవాన్ గురుః. ౧౧౫. దేవదానవగంధర్వా
యక్షాః పతంగపన్నగాః, నశక్తౌ రావణం సోధుం కింపున ర్తానవా యుధి. ౧౧౬.

తదనంతరం - దుఃఖేన ఉపవాసదీక్షాదిక్లేశేన - ఉత్పాదితః. ౧౦౪. చతుర్థా మితి. చతుర్థాం పుత్రా
ణాం మధ్యేరామే పరమికా ప్రీతిః-స్వార్థే కప్రత్యయః-ప్రత్యయస్థాదితీత్ - తస్మాత్ జ్యేష్ఠత్వా
దేశ్చ న నేతు మర్హసితి యోజనా. ౧౦౫. అథ సర్వధా రామనయవ మయుక్త మితి వక్తుం యోధ
వ్యస్వరూపం పృచ్ఛతి - కిమితి. కేచ కింనామధేయాః-కథం ప్రమాణాః-కీదృశాకారా ఇత్యర్థః-కేర
క్షంతి - కేతేషాం ప్రధానా ఇత్యర్థః. ౧౦౬. కథంచేతి. ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం. ౧౦౭.
సర్వ మితి. తేషాం రణే కథం మయా స్థాతవ్య మితి వ్యూహప్రకారప్రశ్నః. ౧౦౮. తస్యేతి. ౧౦౯.
పాలస్త్యేతి. రాక్షసాస్తీతి శేషః. ౧౧౦. కిం వీర్యా ఇత్యసోమ్యత్తర మాహ - సఇతి. ౧౧౧. ప్రసిద్ధ
శ్చాయ మిత్యాహ శ్రూయత ఇతి. ౧౧౨. యదేతి అర్థత్రయం. యదా యజ్ఞస్య స్వయం న విఘ్న
కర్తా - అలక్ష్యత్వాదినేతి శేషః. ౧౧౩. ఇతీతి. తస్య రావణస్య. ౧౧౪. సఇతి. అల్పభాగ్యస్యేతి -
త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః - ప్రసాదకరణే హేతు ర్దైవత మితి. ౧౧౫. దేవేతి. రావణసంగ్రామ
వైముఖ్యం నదోషాయ సర్వాశక్యత్వా దిత్యాశయః. ౧౧౬. సహితి-అర్థత్రయం. వీర్య మాదత్తే స్వీక

షష్టిరితి. దుఃఖేనోత్పాదితః ప్రతోపవాస యజ్ఞానుష్ఠాన ప్రయాసేనోత్పాదిత ఇత్యర్థః. ౧౦౪.
చతుర్థామితి. ప్రీతిః పరమికా మమ అస్తి స్మితి శేషః - ధర్మప్రధానం ధర్మః ప్రధానం ము
ఖ్యం యస్య స తథోక్తః. ౧౦౫. కిమితి. కిం వీర్యాః కీదృశవీర్యాః తే కింనామధేయాః - కథం
ప్రమాణాః కీదృగ్విధ శరీరప్రమాణాః - ఏతాన్ కేరక్షంతి స్వామిత్యేనేతి శేషః. ౧౦౬. కథమితి.
ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం. ౧౦౭-౧౦౮. యదేతి. యదా స్వయం యజ్ఞస్య న విఘ్నకర్తా స్వయం
విఘ్నాయ నాగచ్ఛతి - తదా తేన రావణేన సంచోదితౌ మారీచ సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరి
ష్యత ఇతి సంబంధః. ౧౦౯. - ౧౧౦. సఇతి. అల్పభాగ్యస్య త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః. ౧౧౧. సహి

సహి వీర్యవతాం వీర్యమాదత్తే యుధి రాక్షసః, తేన చాహం నశక్తోస్మి సంయో
ద్ధుం తస్యవా బలైః, స బలోవా మునిశ్రేష్ఠ సహితోవా మమాత్మజైః. ౨౩౪.
కథ మప్యమరప్రఖ్యం సంగ్రామాణా మకోవిదం, బాలం మే తనయం బ్రహ్మనైవ
దాస్యామి పుత్రకం. ౨౪౪ అథ కాలోపమా యుద్ధే సుతౌ సుందోపసుందయోః,
యజ్ఞవిఘ్నకరౌ తౌ తే నైవ దాస్యామి పుత్రకం. ౨౫౧. మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ
వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ, తయో రన్యతరేణాహం యోద్ధా స్యాం ససుహృద్గణః.
౨౬౪. ఇతి నరపతిజల్పనా ద్ద్విజేంద్రం కుశికసుతం సుమహాకా వివేశ మన్యుః.
సుహుత ఇవ మభేఽగ్ని రాజ్యసిక్త స్సమభవ దుజ్వలితో మహర్షివహ్నిః. ౨౭౪.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - వింశస్సర్గః.

త చ్చుత్వా పచనం తస్య స్నేహపర్యాకులాక్షరం, సమన్యుః కౌశికో
వాక్యం ప్రత్యువాచ మహీపతిం ౧ పూర్వ మర్థం ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం హతు
మిచ్ఛసి, రాఘవాణా మయుక్తోయం కులస్యాస్య విపర్యయః. ౧. యదీదం తే

రోతి - నాశయతీత్యర్థః - తస్య బలైః మారీచాదిభిః. ౨౩౪. కథమితి. కథ మితి ప్రశ్న - రాక్ష
సాకా ప్రతీతి శేషః. ౨౪౪. అథేతి. అథ శత్రుస్వరూపజ్ఞానానంతరం - సుందోపసుందయో
సుతౌ మారీచసుబాహు - సుందపుత్రౌ మారీచః ఉపసుందపుత్ర సుబాహుః - పుత్రకం - అను
కంపాయాంకక - అతో నదాస్యామి త్యుపస్కార్యం. ౨౫౧. మారీచఇతి. స్పష్టం. ౨౬౪. ఉత్తర
సర్గార్థ మంతే సంగృహీతి - ఇతీతి. జల్పనాత్ అసంగతోక్తేః - కోపావిప్లవే దృష్టాంత మాహ.
సుహుత ఇతి - ఆదౌ సమిద్భి సుహుతః తత ఆజ్యసిక్తో వహ్ని రివ - మహర్షి వహ్నిః మహర్షి శ్రేష్ఠః -
ఉజ్వలిత స్సమభవత్ సంజాతజ్వాలా బభూవ - మునిపక్షే కోధవృద్ధిః - పుష్పితాగ్రావృత్తం -
'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజిచ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౨౭౪.
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

ఏవం రామప్రేషణవృత్తాంతవ్యాకులం రాజానం వసిష్ఠః ప్రతిబోధయత్యేకనిశే - తచ్చు)
త్వేతి. స్నేహేన పుత్ర స్నేహేన - పర్యాకులాని స్థలంతి అక్షరాణి యస్మిన్. ౧. పూర్వమితి. అర్థం
ప్రార్థితార్థం - అయం విపర్యయః ప్రతిజ్ఞాహానిః - రాఘవాణామస్య కులస్యాయుక్తః. ౧. యదీదమితి.

వీర్యవతా మితి. వీర్యమాదత్తే స్వీకరోతి నాశయతీత్యర్థః. ౨౩౪. కథమితి. పుత్రకం - పున్నా మ్నా
నరకా త్రాయత ఇతి పుత్రకం అనేన పుత్రతనయశబ్దయో ర్న పోనరుక్త్యం. ౨౪౪. అథేతి. తౌ
యజ్ఞవిఘ్నకరౌ యుష్మద్యజ్ఞవిఘ్నకారిణౌ చేతి సుతం నైవదాస్యామితి సంబంధః. ౨౫౧. మారీచ
ఇతి. తయోరన్యతరేణ యోద్ధా స్యామితి. కాకుః. ౨౬౪. * తి. ప్రథమం శుష్క - సమిద్భి ర్హుత.
పశ్చా దాజ్యసిక్తోగ్ని రివేతి యోజనా - ఉజ్వలితః రోషజజ్వాలాఖ్యచిత్తవృత్తియుక్తః. ౨౭౪.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యా
నాయాం - వింశస్సర్గః.

తచ్చు)త్వేతి. స్నేహేన పుత్ర స్నేహేన పర్యాకులాని స్థలంతి అక్షరాణి యస్మిన్. ౧.
పూర్వమితి. విపర్యయః ప్రతిశ్రుతార్థత్యాగః. ౧. యదితి. ఇదం ప్రతిశ్రుతార్థకరణం - లేక్షమో

క్షమం రాజ్ గమిష్యామి యథాగతం, మిథ్యాప్రతిజ్ఞా కౌతుక్ స్థ సుఖభవ స
బాంధవః. 3. తస్య రోషపరీతస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, చచాల వసుధా కృతాన్ని
వివేశచ భయం సురా. ౪. త్రస్తరూపం తు విజ్ఞాయ జగత్సర్వం మహానృపిః,
నృపతిం సువ్రతో ధీరో వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౫. ఇత్వాకూణాం కులే జాత
స్సాక్షా ధర్మ ఇవాపరః, ధృతిమాన్ సువ్రత శ్రీమా న్నధర్మం హతు మర్హసి.
౬. త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతో ధర్మాత్మా ఇతి రాఘవ, స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ
నాధర్మం వోధు మర్హసి ౭. సంశ్రుత్యేవం కరిష్యామిత్యకుర్వాణస్య రాఘవ,
ఇష్టాపూర్తవధో భూయా తస్మా ద్రామం విసర్జయ. ౮. కృతాస్త్రమకృతా
స్త్రం వా నైనం శత్ర్యంతి రాక్షసాః, గుప్తం కుశికపుత్రేణ జ్వలనేనామృతం య
థా. ౯. ఏష విగ్రహవాన్ ధర్మ ఏష వీర్యవతాం వరః, ఏష బుద్ధ్యాధికో లోకే
తపస శ్చ స రాయణమ్. ౧౦. ఏషోఽస్త్రాన్ వివిధాన్ వేత్తి త్రైలోక్యే సచరాచ
రే, నైన మన్యః పుమాన్ వేత్తి నచవేత్స్యంతి కేచన. ౧౧. నదేవా నర్షయః
కేచి న్నాసురా నచ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహారగాః, స
ర్వాస్త్రాణి భృశాశ్వస్య పుత్రాః పరమధార్మికాః, కౌశికాయ పురా దత్తా

ఇదం ప్రతిజ్ఞాతాన్యధాకరణం - సుఖభవేతి వ్యంగ్యోక్తిః. 3. తస్యేతి. రోషపరీతస్యేతి షష్ఠీసప్త
మ్యర్థే - భయం పూర్వం కోపేనాన్యధాకృతజగదయ మద్య కింకరిష్యతీతి భయం. ౪. త్రస్తేతి.
త్రస్తరూపం అతిశయేన త్రస్తం - ప్రశంసాయాం రూపమ్ - ధీరః ధీమాన్. ౫. ఇత్వాకూణా మితి
త్వ మితి శేషః. ౬. త్రిష్వితి. ధర్మాత్మా ఇతీత్యత్ర వాక్యే సంహితా అనిత్యా-స్వధర్మం ప్రతిశ్చుత
నిర్వాహరూపం. ౭. సంశ్రుత్యేతి. ఏవం కరిష్యామితి సంశ్రుత్య తథా అకుర్వాణస్యేత్యర్థః -
ఇష్టం అశ్వమేధాంతో యాగః - పూర్తం వాప్యాదినిర్మాణం - తదుక్తం - 'వాపీకూపతటాకాది
ప్రతిష్ఠా సేతుబంధనం, అన్నప్రదాన మారామః పూర్త మిత్యభిధీయత' ఇతి. తయో ర్వధః నిష్ఫల
త్వం. ౮. కృతేతి. కృతాస్త్రం శిక్షితాస్త్రం - నశత్ర్యంతి - ధర్మితు మితి శేషః - జ్వలనేన అగ్ని
చక్రేణ - అమృత మగ్నిచక్రేణ సురక్షిత మితి భారతే వ్యక్తం. ౯. రాజ్ఞో భయనివృత్తయ విశ్వా
మిత్రమాహాత్మ్య మాహ - ఏష ఇతి. పరాయణం పరమస్థానం - ఏతత్సదృశః కోపి తపస్వీ నాస్తీ
త్యర్థః. ౧౦. ఏషఇతి. అస్త్రా నితి పుల్లింగత్వ మార్షం - సచరాచర ఇత్యనేన సామస్త్యం గమ్యతే -
ఏనం ఏతదవగత మస్త్రసమూహం. ౧౧. కేచనేత్యుక్తం ప్రపంచయతి-న దేవా ఇతి. ౧౨. సర్వా

యుక్తం యది - సుఖభవేతి వ్యంగ్యోక్తిః. 3. తస్య కోపపరీతస్యేతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ. ౪. త్రస్తేతి.
త్రస్తరూప మతిశయేన త్రస్తం. * తి. జగత్ త్రైలోక్యం. ౫. * తి. సాక్షాద్ధర్మ ఇవ - ఇవ శబ్ద
ఏవార్థే - దృఢారోపం రూపక మిదం. ౬. త్రిష్వితి. ధర్మాత్మేతి గుణాభావార్థః. ౭. సం
శ్రుత్యేతి. ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్ ఇష్టం యాగ దేవతార్చనాదికం - పూర్తం వాపీకూప
తటాకాది నిర్మాణాదికం - తయో ర్వధః నిష్ఫలత్వం. ౮. కృతాస్త్ర మితి. కృతాస్త్రం శిక్షి
తాస్త్రం - నశత్ర్యంతి నప్రసహిష్యంతి. ౯. నకేవలం విశ్వామిత్రకృత సంరక్షణేనైవాస్య రఘు
నాథస్య దుష్ప్రసహత్వం కింతు స్వరూపపర్యాలోచనయాపీత్యాహ - ఏష విగ్రహవానితి. ఏష
రామభద్రః వీర్యవతాం వర ఇత్యనేన సహజం వీర్యం తస్యైవోక్తం భవతి - ఏషవిద్యాధిక ఇత్యనేన

యదా రాజ్యం ప్రశాసతి. ౧౩. తేఽపి పుత్రా భృశాశ్వస్య ప్రజాపతిసుతా సుతాః
 నై కరూపా మహావీర్యా దీప్తిమంతో జయావహాః. ౧౪. జయాచ సుప్రభాచైవ
 దక్షకన్యే సుమధ్యమే, తే సువాతేఽస్త్రశస్త్రాణి శతం పరమభాస్వరం. ౧౫. పం
 చాశతం సుతాన్ లేభే జయానామపరాన్ పురా, వధాయాసురనై న్యానామమే
 యాన్ కామరూపిణః. ౧౬. సుప్రభాజనయచ్ఛాపి పుత్రాన్ పంచాశతం పునః,
 సంహారాన్నామదుర్ధర్షాన్ దురాక్రామాన్ బలీయసః. ౧౭. తాని చాస్త్రాణి
 వేత్త్యేష యథావత్కుశికాత్తజః, అపూర్వాణాం చ జననే శక్తో భూయస్సధర్మ
 విత్. ౧౮. ఏవం వీర్యో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహాయశాః, న రామగమనే
 రాజన్ సంశయం కర్తు మర్హసి, తేషాం నిగ్రహణే శక్త స్వయం చ కుశి
 కాత్తజః, తవ పుత్రహితార్థాయ త్వా ముపేత్యాభియాచతే. ౨౦. ఇతి ముని

విదితం కథ మయం వేత్తీత్యత్రాహ - సర్వేతి. భృశాశ్వః ప్రజాపతిష్వేకః - పరమధార్మికాః పరమ
 ధర్మనిష్ఠాః - పాపిన మస్పృశంత ఇత్యర్థః-దత్తాః - భృశాశ్వేన - ప్రశాసతి ప్రశాస్తి - అను మితి
 శేషః. ౧౩. పితృప్రాశస్త్యముక్త్వా మాతృప్రాశస్త్య మాహ - తేపీతి. ప్రజాపతిః దక్షః తస్య
 సుతయోః కన్యయోః సుతాః. ౧౪. కే ప్రజాపతిసుతే తత్రాహ - జయాచేతి. సువాతే అసువా
 తాం - శస్త్రాణి విశసనకర్తృణాం పరమభాస్వర మితి శతాభిప్రాయేణైకవచనం. ౧౫. కాకత్యసూ
 యతేత్యత్రాహ-పంచాశతమితి. అమేయాన్ అపరిచ్ఛేద్యవైభవాన్. ౧౬. సుప్రభేతి. సంహారాన్
 అన్వర్థసంహారసంజ్ఞాన్-దుర్ధర్షాన్-పరై రభిభవితు మశక్యాన్-దురాక్రామాన్-అమోఘానిత్యర్థః.
 ౧౭. తాసీతి. యథావత్ కారేన్న్యైన అపూర్వాణాం అస్త్రాణాం సః విదితసకలాస్త్రః. ౧౮.
 ఏవ మితి. శ్లోకద్వయం స్పష్టం. ౨౦. ఇతీతి. భాస్వరాంగః - భాసనశీలః - ప్రసన్నముఖ ఇతి

సహజజ్ఞానశక్తిః ప్రతిపాదితా-పరాయణం పరమప్రాప్యం-తపసః వివిదిషా సాధనత్వాత్ - 'తమేవం
 వేదాసువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకే'నేతి శ్రుతేః - ఏషాస్త్రాన్
 వివిధాన్ వేత్తీత్యనేన సర్వేశ్వరస్య భూతలావతారసమయే తదీయాని దివ్యాయుధాన్యసి సహౌహ
 గతాసీతి గమ్యతే - తథాచ వక్ష్యతి. 'శరా నానావిధాకారా ధను రాయతవిగ్రహం, అనుప్రజంతి
 కాకుత్స్థం సర్వే పురుషవిగ్రహ' ఇతి-నైన మన్యః పుమాన్ వేత్తీత్యత్ర - 'సహౌహ సంతం నవిజా
 నంతి దేవా' ఇత్యాదిశ్రుతిః ప్రమాణం-నచ వేత్స్యంతీత్యనేన నవిదుశ్చేతి గమ్యతే - యద్వా ఏవం
 సహజప్రభావే వర్ణితేషి పుత్రబుద్ధ్యా తిరోహితరఘునాథప్రభావాపరిజ్ఞానాత్ దశరథస్య ప్రత్యయో
 నోత్పద్యత ఇతి విచార్య రాజ్ఞో భయనివృత్తిం రాఘవస్య భవిష్యచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తిం చ హృది నిధా
 యగోపు ర్విశ్వామిత్రస్యాసి రక్షణసామర్థ్య ముపపాదయితు మాహ - ఏష విగ్రహవా నిత్యా
 దినా - ఏషః విశ్వామిత్రః దేవాదయోపి నవేత్స్యంతీతి యోజనా. ౧౨. సర్వాస్త్రాణీతి. ప్రశాసతి
 ప్రశాస్తీత్యర్థః - తదా దత్తాః శివేనేతి శేషః. ౧౩. తేపీతి. ప్రజాపతిసుతాసుతాః ప్రజాపతిసుతే
 దక్షకన్యకే తయోః సుతాః. ౧౪. జయేతి. తే సూతే సువాతే. ౧౫. పంచాశతమితి. పరానన్యాన్
 అరూపిణః అదృశ్యరూపాన్ * తి. పరాన్ శ్రేష్ఠాన్-అప్రమేయా నరూపిణ ఇతి పాఠః-అరూ
 పిణః అదృశ్యమానరూపాన్. ౧౬. సుప్రభేతి. దురాక్రామాన్ అమోఘాన్. * తి. దురాక్రామాన్-
 దీర్ఘ ఆర్షః - దురాక్రమాన్ అమోఘాన్. ౧౭. తాసీతి. యథావత్ కారేన్న్యైన. తి. అపూర్వా
 ణాం అస్త్రవిశేషాణా మితి శేషః. ౧౮. ౨౦. ఇతీతి. కుశికాత్తజాయ కుశికాత్తజార్థం - గమ

వచనా త్వస్మిన్ చిత్తో రఘువృషభస్తు ముమోద భాస్వరాంగః, గమన మభిరు
రోచ రాఘవస్య ప్రథితయశాః కుశికాత్తజాయ బుద్ధ్యా. ౨౧. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.

తథా వసిష్ఠే బ్రువతి రాజా దశరథ స్సుతం, ప్రహృష్టవదనో రామ మాజు
హావ సలక్షణం. ౧. కృత స్వస్త్వయనం మాత్రా పిత్రా దశరథేన చ, పురోధనా
వసిష్ఠేన మంగళై రభిమంత్రితం, సపుత్రం మూర్ధ్న్యపాఘ్రియ రాజా దశరథః
ప్రియం, దదౌ కుశికపుత్రాయ సుప్రీతేనాంతరాత్తనా. ౩. తతో వాయు
స్సుఖస్పర్శో నీరజస్కో వవౌతదా, విశ్వామిత్ర గతం దృష్ట్వా రామం రాజీవలోచ
నం. ౪. పుష్పవృష్టి ర్మహత్యాసీద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః, శంఖదుందుభినిర్ఘోషః
ప్రయాతేతు మహాత్తని. ౫. విశ్వామిత్రో యయా వగ్రే తతో రామో ధనుర్ధరః,
కాకపక్షధరో ధన్వీ తం చ సౌమి త్రిరన్వగాత్. ౬. కలాపినౌ ధనుష్పాణీ
శోభయానౌ దిశోదశ, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం త్రిశీర్షావివ పన్నగౌ, అనుజ

యావత్ - ముమోద ముముదే - వ్యత్యయాత్పరస్త్వేపదం - రాఘవస్య గమన మభిరురోచ -
రాఘవం కుశికాత్తజాయ దాతుం బుద్ధ్యా అచింతయదిత్యుపసాగర్యం - పూర్వవ త్పుష్పితా
గ్రావృత్తం. ౨౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే -
బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ ప్రసన్నహృదయేన రాజ్ఞా రామవిసర్జనం ద్వావింశే - తథేత్యాది సలక్షణం రామ
మితి తయో రవినాభావజ్ఞానాదితి భావః. ౧. కృతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పిత్రా
దశరథేన - స్వేనేతి శేషః - కృతస్వస్త్వయనం కృతమంగళానుష్ఠానం - మంగళైః మంగళసూక్తైః
స్వప్తినోమిమితా మిత్యాదిభిః. ౩. అథ యాత్రాయాం తు శుభనిమిత్తసంపత్తిం దర్శయతి - తత
ఇత్యాది. గతం అనుగతం. ౪. పుష్పేతి. ప్రయాతే ప్రయాతు ముపక్రాంతే - దేవదుందుభినిస్వన
శ్చాపతారప్రయోజనోపక్రమత్వాత్ - శంఖదుందుభినిర్ఘోషో దశరథీయః. ౫. విశ్వామిత్రఇతి.
ధన్వీ ధనుష్టా - ప్రహృదిత్వా దినిః. ౬. కలాపినౌ విత్యాదిసార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. కలాపినౌ
తూణీరధారిణౌ - 'కలాపా భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతా వపీ' త్యమరః. శోభయానౌ ప్రకా
శయంతౌ - అనేముగభావశ్చాందసః - విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రః - మిత్రేచర్షా విలి విశ్వశబ్ద
స్య దీర్ఘః - శ్రుతిశ్చ - 'తస్యోంవిశ్వంమిత్రమాసీద్యదిదంకించతస్తాద్విశ్వామిత్రఇత్యాచక్షత' ఇతి.
ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాచ్ఛిరోభ్యాం చ త్రిశీర్షా వేత్యుపమానం - ధనుస్తూణీరశరధర
త్వాద్వా - అక్షుద్రౌ అనల్పరూపవీర్యాదివైభవౌ. ౨౪. తదేత్యాదిసార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం

నం రురోచ విచ్ఛత్. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా
యాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః.

తథా వసిష్ఠ ఇతి. సలక్షణం రామ మాజుహావ తయో రవినాభావజ్ఞానాదితి భావః. ౧.
కృతేత్యాది. దశరథేన స్వయ మితి శేషః - కృతస్వస్త్వయనం కృతమంగళాచరణం మంగళై ర్మం
గళసూక్తైః - మంత్రితం. ౩. తతఇతి. విశ్వామిత్రం గతం అనుగతం. ౪. పుష్పవృష్టిరితి. ప్రయాతి
యాతు ముపక్రాంతే దేవదుందుభినిస్వన శ్చాపతారప్రయోజనోపక్రమత్వాత్. ౫. ౬. కలాపినౌ

గృతు రతుద్రా పితామహ మివాశ్వినౌ. ౭౪. తదా కుశికపుత్రంతు ధనుష్పాణీ
స్వలంకృతౌ, బద్ధగోధాంగుళిత్రాణౌఖడ్గవంతౌ మహాద్యుతీ, కుమారౌ చారు
వపుషౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, అనుయాతౌ శ్రియా దీప్త్యా శోభయేతా మనిం
దితౌ, స్థాణుం దేవ మివాచింత్యం కుమారా వివ పావకీ. ౧౦. అధ్యర్థయోజనం
గత్వా సరయ్యా దక్షిణే తశే, రామేతి మధురాం వాణీం విశ్వామిత్రోఽభ్యభా
షత. ౧౧. గృహాణ వత్స సలిలం మాభూత్కాలస్య పర్యయః, మంత్రగ్రామం
గృహాణ త్వం బలా మతిబలాం తథా. ౧౨. నశ్రమౌ నజ్వరో వా తే నరూపస్య
విపర్యయః, నచసుప్తం ప్రమత్తం వా ధర్మయిష్యంతి నైరృతాః. ౧౩. నబా
హ్యో సుదృశో వీర్యే పృథివ్యా మస్తి కశ్చన, త్రిషు లోకేషు వై రామ నభవే
త్సదృశ స్తవ. ౧౪. నసౌభాగ్యే నదాక్షిణ్యే నజ్ఞానే బుద్ధినిశ్చయే, నోత్తరే ప్రతి
వక్తవ్యే సమౌ లోకే తవానఘ. ౧౫. ఏతద్విద్యాద్వయే లబ్ధే భవితా నాస్తి తే

బద్ధం గోధాచర్తకృతాంగుళిత్రాణం యయోస్తౌ తథా - గోధాహస్తత్రాణ మిత్యేకే - ద్యుతిః
సామాన్యశోభా - శ్రీః విశేషశోభా - శోభయేతాం - వ్యత్యయేన లజ్జర్థే లోక్-విశ్వామిత్ర మను
యాతౌ రామలక్ష్మణౌ - స్థాణుమనుయాతౌ కుమారావివాశోభేతామిత్యర్థః - స్థాణుం రుద్రం -
పావకీ పావకాల్ ప్రాదుర్భూతౌ స్కందవిశాఖౌ - 'తతోభవచ్చతుర్ద్వారీ యజ్ఞేన భగవాన్
ప్రభుః, స్కందో విశాఖ శ్చాకశ్చ నైగమేషశ్చ పృవృత' ఇతి భారతోక్తేః. అచింత్యం
అచింత్యవైభవం. ౧౦. అధ్యర్థేతి. అధిక మర్థం యస్మిన్ తదధ్యర్థం అధ్యర్థంచ తత్ యో
జనంచ అధ్యర్థయోజనం - సార్థయోజనమితి యావత్ - తావద్దూరగమనేన బాలయోః
క్షుత్ప్రతీప్తిదా మాభూ దితి తన్నివర్తకవిద్యాద్వయోపదేశాయాహ్వాయతే రామేతి - మధురాం
భక్తిపూర్వకోచ్ఛారణాత్ రామనామ్నః శ్రవణానందకరత్వాచ్చ. ౧౧. గృహాణేతి. సలిలం
గృహాణ - శుద్ధాచమనం కుర్విత్యర్థః - పర్యయః అతిక్రమః - విలంబ ఇతి యావత్ - మంత్ర
గ్రామం మంత్రసమష్టిరూపాం - ఇదం బలాతిబలయోః ప్రత్యేకం విశేషణం. ౧౨. తద్గ్ర
హాణఫల మాహ - న శ్రమ ఇత్యాది. విపర్యయః అన్యథాభావః - భవిష్యతీతి శేషః - సుప్తం -
త్వా మితి శేషః. ౧౩. నబాహ్యో రితి. బలా మతిబలాం చపరతస్తవేతి శేషః - అస్తి - స్యా
దిత్యర్థః - త్రిష్విత్యత్ర సర్వగుణై ర్నిస్సమత్వ ముచ్యతే. ౧౪. నేతి. సౌభాగ్యే సౌందర్యే -
దాక్షిణ్యే సామర్థ్యే - బుద్ధినిశ్చయే బుద్ధ్యా కార్యస్య నిశ్చయే - సమః - భవతీతి శేషః. ౧౫.

విత్యాది. కలాపినౌ తూణీరధరౌ - శోభయానౌ ప్రకాశయంతౌ-విశ్వస్య మిత్రం-విశ్వామిత్రః
మిత్రేచర్నా వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః - ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాత్ త్రిశీర్షా విత్యుపమానం -
పంచశీర్షా వివోరగా వితి పాతే - తూణీరద్వయం భుజద్వయం శిరశ్చేతి ప్రత్యేకం పంచకస్య
విద్యమానత్వాత్ పంచశీర్షా విత్యుక్తిః. ౭౪. తదేత్యాది. గోధాహస్తత్రాణం - పావకీస్కంద
విశాఖౌ. ౧౦. * తి. అధ్యర్థయోజనం ఆర్థాధికయోజనం - షట్శ్లోక మితి యావత్. ౧౧.
గృహాణేతి. కాలస్య పర్యయః అతిక్రమః - మంత్రగ్రామం మంత్రసమూహం - బలాతిబలాభ్యాం
విద్యాం గృహాణేతి సంబంధః-విపర్యయః అన్యథాభావః. * తి. గృహాణ త్వ మిత్యుపలక్షణం లక్ష్మ
ణస్యాపి - క్షుత్ప్రపాసా క్షాంతిరూపఫలస్య ఉభయో రపి దర్శనాదపేక్షణాచ్చ. ౧౨. నశ్రమితి.
ప్రమత్తం ప్రమాదయుక్తం కార్యాంతరవ్యాసంగాదినా అసావధానమితి యావత్. ౧౪. నేతి.

సమః, బలా త్వతిబలా చైవ సర్వజ్ఞానస్య మాతరా. ౧౬. తుత్పిపానే న తే
రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలా మతిబలాం చైవ పతతః పథి ౧౭ ఘవ. ౧౮. విద్యా
ద్వయ మధీయానే యశ శ్చాప్యతులం త్వయి, పితామహ సుతేహ్యేతే విద్యే
తేజస్సమన్వితే. ౧౯. ప్రదాతుం తవ కాకుత్స్థ సదృశ స్త్వం హి ధార్మిక. ౧౯౪.
కామం బహుగుణా స్సర్వే త్వయ్యేతే నాత్రసంశయః, తపసా సంభృతే చైతే
బహురూపే భవిష్యతః. ౧౯౫. తతో రామో జలం స్పృష్ట్వా ప్రహృష్టవదన
శ్శుచిః, ప్రతిజగ్రాహ తే విద్యే మహారే ధ్యావితాత్మనః. ౨౦౪. విద్యా సముదితో
రామ శ్శుశుభే భూరివిక్రమః, సహస్రరశ్మి ర్భగవాన్ శరదీవ దివాకరః. ౨౦౫.
గురుకార్యాణి సర్వాణి నియుజ్య కుశికాత్తజే, ఊషు స్తాం రజనీం తత్ర
సరయ్యాం సుసుఖం త్రయః. ౨౧౪. దశరథ నృపసూనుస త్తమాభ్యాం తృణశయనే
ఽనుచితే సహాపితాభ్యాం, కుశికసుతవచోనులాలితాభ్యాం సుఖమివసా విబభౌ
విభావరీ చ. ౨౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-ద్వావింశస్సర్గః.

సామాన్యే నోఽసంహరతి - ఏతదితి. తే సమో నాస్తి న భవితాచేత్యర్థః - మాతరా కారణభూతే.
౧౬. తుదితి. భవిష్యేతే భవిష్యతః. ౧౭. విద్యేతి. అధీయానే త్వయి - భవేదితి శేషః - తేజ
స్సమన్వితే ప్రభావసమన్వితే. ౧౮. ప్రదాతు మితి. తవ ప్రదాతుం-త్వమేవ సదృశో నాన్య ఇతి
యోజనా. ౧౯౪. ఏతదుపపాదయతి - కామమితి. ఏతే పూర్వోక్తా సౌభాగ్యాదయః -
కామం ప్రకామం - త్వయి సంతి యద్యపి-తథాపి తపసా - సంభృతే లభ్యే - ఏతే విద్యే త్వదు
పదేశాత్ బహురూపే లోకే బహుధా విస్తృతే భవిష్యతః. ౧౯౫. తత ఇతి. జలం స్పృష్ట్వా - ఆచ
మ్యేత్యర్థః - భావితాత్మనః ధ్యాతాత్మస్వరూపాత్. ౨౦౪. విద్యేతి. విద్యాసముదితః సముదితవిద్యః
లబ్ధవిద్య ఇతి యావత్. ౨౦౫. గుర్వితి. గురుకార్యాణి గురౌ కర్తవ్యాని పాదసంవహనాదీని -
కుశికాత్తజే నియుజ్య కృత్వా - త్రయః స్వయం తౌ చేతి త్రయః - తత్ర సరయ్యాం సరయూతీ
రే - సుసుఖమూషుః - యద్వా ఏతదర్థస్య పూర్వేణాన్వయః - కుశికాత్తజే గురుకార్యాణి
నియుజ్య విద్యాసముదితో రామ శ్శుశుభ ఇతి. ౨౧౪. దశరథేతి. చతుర్థ్యర్థే బహుళం ఛందసీతి
షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - దశరథపుత్రయో ర్విభావరీసుఖం విబభౌ - ప్రభాతేత్యర్థః-ఇవ శబ్దో వాక్యా
లంకారే - ఆత్ర రామాయ విద్యాదానం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - వశ్చ ద్రామో వా లక్ష్మణా
యోపదిదేశేతి బోధ్యం - పూర్వవత్ పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౨౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

జ్ఞానే సూక్ష్మార్థదర్శనే - బుద్ధినిశ్చయే బుద్ధ్యా కార్యనిశ్చయే. ౧౯. ఏతదితి. సర్వజ్ఞానస్య మాత
రా సర్వమంత్రజన్యజ్ఞానస్య కారణభూతే. ౧౬. తుదితి. ౧౭. విద్యేతి. విద్యాద్వయమధీయానే
త్వయీతి శేషః - భవేదిత్యధ్యాహర్యం - పితామహసుతే విద్యే. ౧౮. ప్రదాతుమితి. తవ త్వ
మేవ సదృశః. ౧౯౪. కామ మితి. ఏతే పూర్వోక్తాః సౌభాగ్యాదయో గుణాః తపసా నియమేన -
సంభృతే - బహురూపే బహుఫలప్రదే. ౧౯౫. ౨౦౪ విద్యాసముదిత ఇత్యాదిసార్థశ్లోకమేకంవా
క్యం. గురుకార్యాణి గురువిషయకార్యాణి పాదోపసంగ్రహణాదీని కుశికాత్తజే నియోజ్య కృత్వా.
విద్యాసముదిత శ్శుశుభ ఇతి సంబంధః. ౨౧౪. దశరథేతి. నృపసూనుస త్తమాభ్యా మితి షష్ఠ్యర్థే
చతుర్థీ - విబభౌ విభాతేత్యర్థః. ౨౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - ద్వావింశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం విశ్వామిత్రో మహామునిః, అభ్యభాషత
కాకుత్స్థా శయానౌ పర్ణసంస్తరే. ౧. కౌసల్యా సుప్రజా రామ పూర్వా సం

అథైషామంగదేశప్రాప్తిం పూర్వవృత్తకథనవ్యాజేన వ్యంజయతి త్రయోవింశే - ప్రభా
తాయా మిత్యాది. పర్ణసంస్తరే పర్ణమయాస్తరణే - పూర్వసర్గాంతే తృణశయనస్యోక్తత్వా దత్ర
తృణమిత్రపర్ణశయన ఇతి బోధ్యం. ౧. ఉభయప్రబోధనార్థమాగతో విశ్వామిత్రో రామస్య - 'స
మయా బోధిత శ్రీమాన్ సుఖసుప్తః పరంతప' ఇత్యుక్తరీత్యా నిద్రాకాలికశ్రయమవలోక్యతదా
సక్తస్సౌక్ స్వాగమనకార్యంవిస్తృత్య ఇమంప్రసూతవతీ కౌసల్యా కింవా తప స్తప్తవతీతి విస్తయతే.
కౌసల్యాసుప్రజాః - బోధనకాలే విస్తి తముఖో ముని రాసీత్ - శోభనా ప్రజా పుత్రో యస్యాస్సా
సుప్రజాః-నిత్యమసిచ్ ప్రజామేధయో రిత్యసిచ్ త్వజ్జననీ కౌసల్యా సుపుత్ర-యద్వా-స్వగతవచనం
ఏతజ్జననీ కౌసల్యా సుప్రజాః- 'కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామిత తేజసే'తి వత్. యద్వా - కౌస
ల్యాయా సుప్రజా ఇతి సంబోధనం - కర్తృధారయేప్యార్హోసిచ్ - ధృలోపేపూర్వస్య దీర్ఘా
ఇతి దీర్ఘః - సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణదీర్ఘో వా - పరశురామ వ్యావృత్త్యర్థం విశే
షణం కౌసల్యాదశరథయో రుభయో రపి తపః ఫలత్వేనావతీర్ణత్వేసి కథం కౌసల్యా సుప్రజా
ఇత్యుక్తిః - ఉచ్యతే - 'మాతా పుత్రస్య భూయాంసి కర్తాణ్యారభత' ఇత్యుక్తరీత్యా - 'మాతృ
దేవో భవ పితృదేవో భవే'తివత్ మాతూః ప్రాధాన్యోక్తేః, 'పితృ శృతగుణం మాతే'తి స్తృతేశ్చ.
యద్వా - కౌసల్యాదశరథయో ర్హదంతరమస్తి - దశరథో హి అహం వేద్మి మహాత్మాన మితి
పరత్వేన నివేద్యమానేసి తదకించిత్ కృత్యదుఃఖేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతు మర్హసీతి
రామే కేవలం పుత్రత్వం మన్నానో వసిష్ఠసంధుక్షితహృదయో రామం ప్రేషితవాన్ - కౌస
ల్యాతు కేవలవాత్సల్యపరాపి ద్రుతం సాదరం ప్రేషితవతీ - తదిదం తారతమ్యమవలోక్య ముదిత
హృదయో ముని రాహ - కౌసల్యా సుప్రజా ఇతి - మాతృవాక్యం పితృవాక్యం చ పాలనీయ
మిత్యముం ధర్తం లోక ప్రవర్తయితుం స్వయం తదనుష్ఠాతృత్వేన సుప్రజా ఇత్యుక్తం అథ
క్రమేణ గుణాంతరావగాహాన్నిస్తీర్య ప్రబోధయతి రామేత్యాది - రామేత్యనేన స్వాపకాలిక
సౌందర్య ముచ్యతే - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - పూర్వా సంధ్యా దివాకర మివ రామదివా
కరం త్వాం కౌసల్యా జనితవతీతి భావః - యద్వా - మాతృవ త్పూర్వసంధ్యామపుష్పలాలయే
తి - యద్వా పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - ఆదిత్యస్యేవ భవతోయం విరోధినిరసనారంభసమయ
ఇతి - యద్వా - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - అజ్ఞానాంధకారో గతః భగవత్సాక్షాత్కారో మే
జాతః అద్య మే సుప్రభాత మితి. యద్వా-జగత స్సర్వస్య భగవదవతారాత్ సత్వోద్దేకకాలా
జాతః - 'అద్య మే సఫలం జన్త సుప్రభాతా చ మే నిశా, యదున్ని ద్రాజ్జపత్రాక్షం విష్ణోర్ద్రా
క్ష్య మ్యహం ముఖం' ఉత్తిష్ఠ - నిద్రాశీ రవణాకితా ప్రబోధశ్రయమవ్యవలోకితు మిచ్ఛామి -
నరశార్దుల నరశ్రేష్ఠతయా భవతాపి సంధ్యోపాస్యా - 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తతదేవేతరోజన'
ఇత్యుక్తేః. ఉత్తిష్ఠ నరశార్దుల ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలస్య కిం నిద్రావకాశోప్యస్తి - నరశార్దుల -
మద్యజ్ఞనిర్వాహక - ఉత్థానప్రయోజన మాహ కర్తవ్యం దైవ మాహ్నికం - దేవేన సర్వేశ్వరేణ
విహితం నిత్యకర్త కర్తవ్యం యద్వా - దేవశబ్దో భవదర్థకః భవదీయమాహ్నికం - భవదాజ్ఞా

ప్రభాతాయామితి. పూర్వసర్గాంతే తృణశయన ఇత్యుక్త్వా ఇదానీం పర్ణసంస్తరఇత్యుక్తత్వా
చ్ఛయనస్యోభయాత్తకత్వం వేదితవ్యం. ౧. కౌసల్యా సుప్రజా రామేతి. మేరామ త్వాం ప్రసూత
వతీ కౌసల్యాసుప్రజా శోభనపుత్ర-అథవా స్వగత మేతత్ అస్య మాతైవ సుపుత్రేతి-రామపూర్వా

ధ్యా ప్రవర్తతే, ఉత్తిష్ట నరశాద్దూల కర్తవ్యం దైవ మాహ్నికం. ౨. తస్యరేగ
పరమోదారం వచ శ్శ్రుత్వా నృపాత్తజౌ, స్నాత్వా కృతోదకౌ వీరౌ జేపతుః
పరమం జపం. ౩. కృతాహ్నికౌ మహావీర్యౌ విశ్వామిత్రం తపోధనం, అభివా
ద్యాభిసంహృష్టౌ గమనాయాభితస్థతుః. ౪. తౌ ప్రయాతౌ మహావీర్యౌ దివ్యాం
త్రిపథగాం నదీం, దదృశాతే తత స్తత్ర సరయ్యా స్సంగమే శుభే. ౫. తత్రా
శ్రమపదం పుణ్య మృషీణామగ్ర్యతేజసాం, బహువర్షసహస్రాణి తప్యతాం
పరమం తపః. ౬. తం దృష్ట్వా పరమప్రీతౌ రాఘవౌ పుణ్య మాశ్రమం, ఊచతు
స్తం మహాత్మానం విశ్వామిత్ర మిదం వచః. ౭. కస్యాయ మాశ్రమగ్న పుణ్యః
కోన్వస్త్విన్వసతే పుమాన్, భగవన్ శ్రోతు మిచ్ఛావః పరం కౌతూహలం హినౌ.
౮. తయో స్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రహస్య మునిపుంగవః, అబ్రవీచుచ్ఛ్చ
యతాం రామ యస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః. ౯. కందర్పో మూర్తిమా నాసీ
త్కామ ఇత్యుచ్యతే బుధైః. ౧౦. తపస్యంత మిహ స్థాణుం నియమేన సమాహి
తం, కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్ధణం, ధర్మయామాస దుర్దే

యాపం కర్త మయా కర్తవ్యం తత్ స్వీకుర్విత్యర్థః - యద్వా - దైవం దేవారాధనభూతం - ఆ
హ్నికం అహ్ని నిర్వర్త్య మేక సుత్యాత్తకం కర్త యజ్ఞాత్తకం - కర్తవ్య మిత్యర్థః. ౨. తస్యేతి.
పరమోదారం పరమగంభీరమిత్యర్థః - కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రక్షేప - యద్వా - కృతదేవర్షిత
ర్షణౌ - జప్యత ఇతి జపః గాయత్రీమితి యావత్ - తస్యా ఏవ పరమత్వాత్ - 'న సావిత్ర్యః
పరం జప్య' మితి వచనాత్. ౩. కృతేతి. అహ్ని భవం ఆహ్నికం - కాలాటఘ్న - కృతప్రాతః
కృత్యావిత్యర్థః - సంధ్యోపాసనబ్రహ్మయజ్ఞసమిదాధానాని - ప్రాతఃకృత్యాని - అభితస్థతుః అభి
ముఖం స్థితౌ. ౪. తావతి. తతః తస్మా ద్దేశాత్ - ప్రయాతౌ - తత్ర ప్రసిద్ధే - సరయ్యా స్సం
గమే త్రిపథగాం గంగాం - నదీం దదృశాతే. ౫. తత్రేతి. తత్ర గంగాసరయ్యాస్సంగమే - దదృ
శాతే - ఇత్యనుషజ్యతే - తప్యతాం తపతాం - కర్తరి యత్ - ఛాందసః. ౬. తమితి. స్పష్టం. ౭.
కస్యేతి. వసతే వసతి. ౮. తయోరితి. ప్రశ్నమాధుర్యాత్ ప్రహసః - యద్వా - మానుషభావానట
నాత్ - యస్యాయ మాశ్రమః - స శ్రూయతా మితి యోజనా - రామేతి సంబోధనం ప్రాధా
న్యాత్. ౯. కందర్ప ఇత్యర్థం. యః కామ ఇత్యుచ్యతే స కందర్పః - పురా మూర్తిమా నాసీత్.
౧౦. తపస్యంత మితి సార్థశ్లోకః. తపస్యంతం తపశ్చరంతం - కర్తృణో రోమంధతపోభ్యాం వర్తించ
రో రితికృజ్ - ఇహ ఆశ్రమే - తపస్యంతం నియమేన అవిచ్ఛేదేన - సమాహితం సమాధిమంతం.
కృతోద్వాహం కృతపార్వతీపరిణయం - గచ్ఛంతం శుశ్రూషణార్థం పార్వతీం ప్రాప్నువంతం -
దేవేశం - స్థాణుం రుద్రం - దుర్దేహాః కామౌ ధర్మయామాస - కృతోద్వాహ మితి క్రియావిశే
షణం - యదాయం కృతోద్వాహో భవతి తదా తం పార్వత్యాం సాభిలాషచిత్త మకరోదిత్య

సంధ్యేత్యారభ్య ప్రశ్నవచనం-దైవం దేవతాకృత్యం. ౨. తస్యేతి. కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రదానా
దికౌ - పరమం జపం సావిత్రీం. ౩-౭. కస్యేతి. వసతే వసతి. కందర్పః కుత్సితదర్పః-పురా మూ
ర్తిమా నాసీత్-పూర్వం విగ్రహవిశిష్టః-భూదిత్యర్థః. ౧౦. తపస్యంత మిత్యాది. కృతోద్వాహం కరి
ష్యమాణోద్వాహం-నియమేన సమాహితం - తపస్యంతం తపశ్చరాయుక్తం - అతఏవ ఇహాశ్రమే

ధా హుంకృతశ్చ మహాత్తనా. ౧౧ అవదగ్ధస్య రాద్రేణ చతుషా రఘునందన,
వ్యశీర్యంత శరీరా త్స్వా శ్శర్వగాత్రాణి దుర్మతేః. ౧౨. తస్య గాత్రం హతం
తత్ర నిర్దగ్ధస్య మహాత్తనా, అశరీరః కృతః కామః క్రోధా ద్వేవేశ్వరేణహి. ౧౩.
అనంగ ఇతి విఖ్యాత స్తదా ప్రభృతిరాఘవ, సచాంగవిషయ శ్రీమూన్ యత్రాం
గం ప్రముమోహచ. ౧౪. తస్యాయమాశ్రమః పుణ్య స్తస్యేమే మునయః
పురా, శిష్యా ధర్మపరా నిత్యం తేషాం పాపం నవిద్యతే. ౧౫. ఇహాద్య రజనీం
రామ వసేమ శుభదర్శన, పుణ్యయో సురితో ర్మధ్యే శ్వస్తరిష్యామహే వయం.
౧౬. అభిగచ్ఛామహే సర్వే శుచయః పుణ్య మాశ్రమం, స్నాతాశ్చ కృతజ

ర్థః - సమరుద్గణ మిత్యపి క్రియావిశేషణం - అదనుమతిపూర్వక మిత్యర్థః - మహాత్తనా హుంకృ
త శ్చాసీత్. ౧౧. అవదగ్ధస్యేతి. వ్యశీర్యంత విశిష్టాని - శ్మూహింసాయాం కర్తరి శ్యక్. ౧౨. తస్యే
తి. తత్ర తదా - మహాత్తనా నిర్దగ్ధస్య శరీరం హతం - అతః కామోఽశరీరః కృతః. ౧౩. అనంగ
ఇతి. కామ స్తదాప్రభృతి అనంగ ఇతివిఖ్యాతః - సోఽంగవిషయః అంగదేశశ్చ విఖ్యాతః తత్ర హే
తు మాహ-యత్రేతి. ౧౪. తస్యేతి. తస్య కామస్య-స్థానో రావాఅయ మాశ్రమః-ఇమే మునయః-
తస్య - పురా పూర్వకాల మారభ్య - సంతానపరంపరయా శిష్యాః-అతఏవ ధర్మపరాః అతఏవచ
తేషాం పాపం నవిద్యతే - పూర్వం రుద్రశిష్యా అపి సంప్రతి తచ్ఛిష్యత్వకృతం పాపం నవిద్యత
ఇత్యర్థః - ఏతేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యత్తర ముక్తం - హిమవతి తపస్యంతం కామోధర్మయదిత్యు
క్తిః పురాణాంతరే కల్పాంతర మపేక్ష్య. ౧౫. ఇహేతి. ఇహ అంగవిషయే - తరిష్యామహేగంగా
మితి శేషః. ౧౬. అఖేతి. స్నాతాః అతఏవ శుచయో భూత్వా పుణ్య మాశ్రమ మభిగచ్ఛామహే.
వ్యత్యయాత్తజ్. ౧౭. తేషామితి. తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు-తపసా దీర్ఘేణ విప్రకృష్టార్థ

తపసఆత్తనః కాంతీతత్వా ద్దచ్చంతం ఆగచ్ఛంతం-సమరుద్గణం స్థాణుం కామోధర్మయామాసేతి ద్వ
యోరన్వయః - యద్వా కృతోద్వాహం గచ్ఛంతం-ఉద్వాహం కృత్వా గమిష్యంతం-వర్తమానసా
మిష్యే భవిష్యతి లట్ - తావ దిహాశ్రమే - తపస్యంతం తపః కుర్వాణం-స్థాణుం ధర్మయామాసే
తి-హుంకృతః హుంకారేణ నిరాకృతః. మునిభాషప్రకాశికా. తపస్యంత మితి. సః మరుద్గణ మితి
పదచ్ఛేదః - సః మన్తధః - గచ్ఛంత మంత ర్భహి స్సంచరంతం - మరుద్గణం పంచప్రాణవాయు
గణం ప్రతి-కృతోద్వాహ నిత్యత్ర నియమితవాయుగణం బహిర్గచ్ఛంతం వాయుగణ మంతకిపూర
యంతం శ్వాసనిరోధం కృతవంత మిత్యర్థః - అతఏవ ఏవంప్రకారేణ నియమేన సమాహితం సమ
న్వితం తపస్యంతం స్థాణుం ధర్మయామాస. అతఏవ మహాత్తనా హుంకృతశ్చ - యద్వా - తపసి
తపోవిషయే - అంతం సిద్ధిం గచ్ఛంతం ప్రాప్తవంతం - అతఏవ సమరుద్గణం మరుద్గణసహితం - కృ
తోద్వాహం కృతాభ్యుత్థానం కృతప్రస్థాన మిత్యర్థః - స్థాణుం ధర్మయామాస - యద్వా ఇహ గ
చ్ఛంతం కైలాసాదిహ ఆగతవంతం తపస్యంతం తపఃకుర్వంతం-కృతోద్వాహం పార్వత్యా మనసా
కృతప్రాప్తాయోద్వాహం - యద్వా గచ్ఛంత మిత స్తత స్సంచలంతం మరుద్గణం ప్రాణాదివాయు
గణం ప్రతి - కృతోద్వాహం కృతనియమనం-తపస్యంతం స్థాణుం-నియమే నియమవిషయే-న సమా
హితం సమాధిరహితం యథా తథా స కామో ధర్మయామాస. ౧౧. అవదగ్ధస్యేతి. వ్యశీర్యంత విశి
ష్టాని - గాత్రాణి అవయవాః. ౧౨. ౧౩. అనంగఇతి. అంగవిషయః అంగదేశః - విఖ్యాత ఇత్యను
షజ్యతే. ౧౪. తస్యేతి. తస్య కామస్య. ౧౫ - ౧౭. తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు సత్సు

ప్యాశ్చ హుతహవ్యా నరోత్తమ. ౧౭. తేషాం సంవదతాం తత్ర తపో దీర్ఘేణ
చక్షుషా, విజ్ఞాయ పరమప్రీతా మునయో హర్ష మాగమన్. ౧౮. అర్ఘ్యం
పాద్యం తథాతిథ్యం నివేద్య కుశికాత్తజే, రామలక్ష్మణయోః పశ్చా దకుర్వన్నతిథి
క్రియాం. ౧౯. సత్కారం సమనుప్రాప్య కథాభిరభిరంజయన్, యథార్హ మజ
పన్ సంధ్యా మృషయన్తే సమాహితాః. ౨౦. తత్ర వాసిభి రానీతా మునిభి స్సు
వ్రతై స్సహ, న్యవసన్ సుసుఖం తత్ర కామాశ్రమపదే తదా. ౨౧. కథాభి రభి
రానూభి రభిరామకా నృపాత్తజౌ, రమయామాస ధర్మాత్తా కౌశికో ముని
పుంగవః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః.

తతః ప్రభాతే విమలే కృతాహ్నిక మరిందమా, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య
నద్యా స్తీర ముపాగతౌ. ౧. తే చ సర్వే మహాత్మానో మునయ స్సంశితవ్రతాః,
ఉపస్థాప్య శుభాం నావం విశ్వామిత్ర మథాబ్రువన్. ౨. ఆరోహతు భవా
న్నావం రాజపుత్రపురస్కృతః, అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం మాభూ త్కాలవిప

గ్రహణసమర్థేన - చక్షుషా జ్ఞానేన - విజ్ఞాయ దృష్ట్వా - తేషా మాగమనం తాటకాదినిరాసనిమి
త్రం తపోజన్యజ్ఞానేన విదిత్యేత్యర్థః - హర్షంహర్షపులకం. ౧౮. అర్ఘ్యమితి. అర్ఘ్యం పూజార్థ
ముదకం - పాద్యం పాదార్థ ముదకం - పాదార్హభ్యాంచేతి యత్ప్రత్యయః - ఆతిథ్యం ఆచమనీ
యపూర్వకం భోజ్యప్రదానం - అతిథిక్రియాం అతిథిపూజాం. ౧౯. సత్కార మితి. సత్కారం
కుశలప్రశ్నాదికం - విశ్వామిత్రా త్సమనుప్రాప్య - అభిరంజయన్ అభ్యరంజయన్ - అతిథి భూతా
నితి శేషః - క్రమేణ సాయంసంధ్యాగమే సతి - తే తద్వాసిరో విశ్వామిత్రాదయ శ్చ-చత్రిన్యా
యేన ఋషయ ఇత్యుక్తం-సమాహితాః అనన్యచరాః-సంధ్యాం అహోరాత్రయో స్సంధిం-ఆత్యంత
సంయోగే ద్వితీయా-యథార్హం యథాయోగ్యం - యథాశక్తితి యావత్ - సహస్రవరమాం దేవీం
శతమధ్యాం దశావరా' మితి వచనాత్. అజపన్ గాయత్రీ మితి శేషః. ౨౦. తత్రేతి. ఆనీతాః నిద్రా
యై స్వాశ్రమం ప్రాపితాః - కామాశ్రమపదే కామదాహాత్ కామాశ్రమనామకస్య పదే స్థానే.
౨౧. కథాభి రితి. కథాభిః తద్కాశ్రమవైభవపరాభిః. ౨౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - మణిమండీ
రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

ఏవం కామాశ్రమపదం - రామచరణనశినవిన్యాసేన కృతార్థీకృత్య-తాటకావన మపి నిష్క
ల్పషీకర్తుం రామం ప్రాపయతి ముని శ్చతుర్వింశే-తత ఇత్యాది. విమలే - సూర్యోదయ ఇత్యర్థః-
నద్యాః గంగాయాః. ౧. తేచేతి. ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య. ౨. ఆరోహత్వీతి. రాజపుత్రభ్యాం పుర

తపోదీర్ఘేణ చక్షుషా విప్రకృష్టార్థగ్రాహిణా చక్షుషా జ్ఞానేన. ౧౯. సత్కారమితి. సమను ప్రాప్య
ప్రాపయ్య-అభిరంజయన్ అభ్యపాలయన్-విశ్వామిత్ర రామలక్ష్మణా వితి శేషః. ౨౦. తత్ర వాసిభి రితి.
ఆనీతాః స్వాశ్రమం ప్రాపితాః కామాశ్రమపద ఇతి - ప్రకరణవర్యాలోచనయా స్థానాశ్రమపద
ఇత్యేవోచితం కామాశ్రమపద ఇతీదం దృశ్యతే-తద్విచారణీయం. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచి
తాయాం-శ్రీరామాయణ తత్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం-త్రయోవింశస్సర్గః.

తతః ప్రభాతఇతి. నద్యాః భాగీరథ్యాః. ౧. తఇతి. ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య. ౨. ఆరోహత్వీతి.
అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా-గచ్ఛేత్యర్థః. ౩. విశ్వామిత్ర ఇతి. తతార తర్తు ముపక్రాంతఇత్యర్థః.

ర్యయః. 3. విశ్వామిత్ర స్తథేత్యుక్త్వా తా నృసీ నభిపూజ్యచ, తతార సహిత
స్తాభ్యాం సరితం సాగరంగమాం. ౪. తత శ్శుశ్రావ వై శబ్ద మతిసంరంభవర్ధితం,
మధ్య మాగమ్య తోయస్య సహ రామః కనీయసా. ౫. అథ రామ స్సరిన్త ధ్యే
పప్రచ్ఛ ముసిపుంగవం, వారిణో భిద్యమానస్య కి మయం తుములో ధ్వనిః. ౬.
రాఘవస్య వచ శ్శృత్వా కౌతూహలసమన్వితః, కథయామాస ధర్తాత్తా తస్య
శబ్దస్య నిశ్చయం. ౭. కైలాసపర్వతే రామ మనసా నిర్మితం సరః, బ్రహ్మణా
సరశార్దూల తేనేదం మానసం సరః, ౮. తస్మా త్సుస్రావ సరస సామోధ్యా
ముపగూహతే, సరః ప్రవృత్తా సరయూః పుణ్యా బ్రహ్మసరశ్శృప్తా. ౯. తస్యాయ
మతుల శ్శబ్దో జాహ్నవీ మభివర్తతే, వారిసంక్షోభజో రామ ప్రణామం నియతః
కురు. ౧౦. తాభ్యాం తు తా పుభౌ కృత్వా ప్రణామ మతిధార్మికౌ, తీరం దక్షిణ

స్కృతః పూజితః-తాటకావధాభిప్రాయేణాహుః-అరిష్ట మితి. అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా -
'అరిష్టం పాపశుభయో' రితి హాలాయుధః. కాలవిపర్యయః-కాలవిశంబ ఇతి యావత్. 3. విశ్వా
మిత్ర ఇతి. తతార తరితుం ప్రవృత్తః - సరితం గంగాం - సాగరం గచ్ఛతీతి సాగరంగమాం - ఖశ్
ప్రకరణే గమే స్సుప్యవసంఖ్యాన మితి ఖశ్. ౪. తత ఇతి. అతిసంరంభేణ తరంగపరస్పరసంఘట్టజ
క్షోభేణ - వర్ధితం ఆతిప్రవృద్ధం. ౫. అథేతి. భిద్యమానస్య పరస్పరం మిళితస్య - వారిణః - తుము
లః నిబిడోయం ధ్వనిః - కిం వారిసంభేదకృతః-ఉతాన్యకృత ఇతి ప్రశ్నః. ౬. రాఘవస్యేతి. నిశ్చ
యం కారణనిశ్చయం. ౭. అస్య ధ్వనేః కారణం వారిసంభేద ఏవేతి వక్ష్యక్ కస్యావారిణ ఇతి
ప్రశ్నతీతి మత్వా సరయూ ఇతి వత్తుం సరయూవైభవ మాహ - కైలాసేతి. కైలాసపర్వతే కుచేర
భవనే బ్రహ్మణా మనసా నిర్మితం సరోస్తి - లేన మనసా నిర్మితత్వేన ఇదం సరః మానస మిత్యు
చ్యతే. ౮. తస్మాదితి. ఉపగూహతే ఆవృత్య ప్రవహతే - ఆయోధ్యాయాః పశ్చిమభాగ మారభ్య
ఉత్తరదిగ్భాగేన పూర్వభాగ మాగత్యాంగదేశే గంగయా సంగచ్ఛతే సరయూః - తయో ర్నద్యో
సంభేదే స్థాన్వాశ్రమః - తస్మా త్సరయూయుక్తగంగాతరణదశాయాం సరయూజలమున్నతా
ద్భాగీరథ్యాం పతతీతి తస్య ధ్వని రితి జ్ఞేయం. సరయూశబ్దం నిర్వక్తి సరఇతి సరసో యాతీతి సర
యూః - పాఠాంతరం - సరసో యాతీతి సరయూః - సకారస్య శకంధ్వాదిత్వా త్వరరూపం ఊ
జుత ఇతి స్త్రీప్రత్యయః ఊకారః - కస్మా త్సరసః ప్రవృత్తేత్యత ఆహ-బ్రహ్మసర శ్శృప్తేతి. ౯.
తస్యేతి. యా గంగా మభివర్తతే గంగయా సంగచ్ఛతే ఆయ మతుల శ్శబ్ద స్తస్యా వారిసంక్షోభ
జః - సంధి రార్షః - నియతః నియతమనస్క-స్సక్ - తాభ్యాం నదీభ్యాం ప్రణామం కురు-కోయం
ధ్వని రితి రామేణ పృష్టే సరయూ వారిసంఘట్టజ ఇతి వక్తవ్యే తదుత్పత్తికథనం నంతవ్యత్వాం. ౧౦.
తాభ్యామితి. తీరం దక్షిణ మితి - నదీసంభేదే రాత్రి ముషిత్వా ప్రాత రక్షిణాభిముఖా గం
గాం తేరుః - తతో గంగాదక్షిణతీరే తాటకావన మితి జ్ఞేయం. ౧౧. సఇతి. సంకాశత ఇతి సం

ర్థః - సరితం గంగాం. ౪. ౫. అథేతి. భిద్యమానస్య సాభిద్యమానస్య - పరస్పరం మిళితస్యేత్యర్థః-
వారిణోయం ధ్వనిః కిం కుతత్యః. ౬. రాఘవస్యేతి. నిశ్చయం నిశ్చితం హేతుం. ౭.౮. తస్మాదితి.
యా సుస్రావ సామోధ్యా ముపగూహతే - ఆవృణుత ఇతి సంబంధః-సరః ప్రవృత్తేతి. సరయూ
శబ్దనిరుక్తిః - తస్యాయ మితి సంధి రార్షః - యా జాహ్నవీ మభివర్తతే తయా సహ సంగచ్ఛతే.
తస్యా ఆయం తుముల శ్శబ్దః. ౧౦. తాభ్యామితి. తాభ్యాం గంగాసరయూభ్యాం. ౧౧. సవనమితి.

మాసాద్య జగ్గుతు ర్లఘువిక్రమా. ౧౧. స వనం ఘోరసంకాశం దృష్ట్వా నృప
వరాత్తజః, అవిప్రహత మైక్వాకః పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం. ౧౨. అహో వన
మిదం దుర్దం ఝిల్లి కాగణనాదితం, భైరవై శ్వాపదైః పూర్ణం శకుంతై ద్దారుణా
రుతైః, నానాప్రకారై శ్శకునై ర్వాశ్యద్భి రైభ్రవస్వనైః, సింహవ్యాఘ్రవరా
హైశ్చ వారణై శ్శోపశోభితం, ధవాశ్వకర్ణకకుభై ర్భిల్వతిందుకపాటలైః, సంకీ
ర్ణం బదరీభి శ్చ కిన్నేతద్దారుణం వనం. ౧౩. తమువాచ మహాతేజా విశ్వా
మిత్రో మహామునిః, శ్రూయతాం వత్స కాకుత్స్థ యన్యైత ద్దారుణం వనం ౧౪.
ఏతా జనపదా స్థితౌ పూర్వ మాస్తాం నరోత్తమ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ దేవ
నిర్దాణనిర్జితౌ. ౧౫. పురా వృత్రవధే రామ మలేన సమభిప్లుతం, యుధా చైవ
సహస్రాక్షం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్. ౧౬. త మింద్రం స్నాపయన్ దేవా
ఋషయశ్చ తపోధనాః, కలశై స్నాపయామాసు ర్మలం చాస్య ప్రమోచయన్.
౧౭. ఇహ భూమ్యాం మలం దత్వా దత్వా కారూశ మేవచ, శరీరజం మహేం

కాశః, ఘోరసంకాశం ఘోరదూపమితి యావత్ - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం జనసంచారరహిత మి
త్యర్థః-౧౨. అహో ఇత్యాది శ్లోక త్రయం. ఝిల్లికా భూతలాద్యంతరితకీటవిశేషః-భైరవైః భయం
కరైః - శ్వాపదైః కూరమ్పైః - శకుంతైః భానైః - 'శకుంతా భాసపక్షిణా' విత్యమరః, శకు
నైః పక్షిభిః - వాశ్యద్భిః కుత్సితం శబ్దాయమానైః - ధవః అశ్వకర్ణః-కకుభః మరుతిందుకః-పాట
లః - ఇదం వన మేతాదృశం - అహో ఇదం వనం దారుణం-కిన్ను కిన్నామక మిత్యన్వయః. ౧౩.
తమితి. ఏత ద్దారుణం వనం యస్య ప్రాణినః స శ్రూయతా మితి యోజనా. ౧౪. ఏతావితి. స్థితౌ
ప్రవృద్ధధనధాన్యౌ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మలదకరూశనామధేయా-అవయవబహుత్వాత్-బహు
వచనం. మత్స్యః పాంచాలా ఇతివత్ దేవనిర్దాణేన దేవనిర్దాణతుల్యనిర్దాణేన నిర్జితౌ - దేవ
లోకసమసంస్థానావిత్యర్థః. ౧౫. మలదకరూశసంజ్ఞానిమిత్త మాహ - పురేత్యాది. వృత్రవధే కృతే
సతి-మలేన అశుచిత్వేన యుధా ఋషయోచ-సమభిప్లుతం వ్యాజ్ఞం-ఇంద్రం బ్రహ్మహత్యా సమా
విశత్ - బ్రహ్మహత్యావశేన మలయుధా వింద్రస్యాభూతా మిత్యర్థః. ౧౬. తమితి. స్నాపయన్ గం
గాదితీర్థేషు స్నాపయన్ - పున ర్మంత్రపూతైః - కలశైః కలశోదకైః-స్నాపయామాసుః-లేన స్నా
పనేన అస్య ఇంద్రస్య-మలం - చకారాత్ కారూశం - ప్రమోచయన్ ప్రామోచయన్. ౧౭.
ఇహేతి. కరూశ మేవ కారూశం స్థానప్రమాణాత్ యుధమిత్యర్థ. ౨౦. నిర్మలఇతి. శుచిః బ్రహ్మ

అవిప్రహతం ప్రాణిసంచారాభావా దవిక్షుణ్ణం. అహోఇతి. ఝిల్లికాః కీటనిశేషాః - శ్వాపదైఃశా
ర్దూలాదికూరమ్పైః-శకుంతైః భానైః-దారుణారుతైర్దారుణారావైః - వాశ్యద్భిఃకుత్సితంశబ్దాయమా
నైః. ౧౬. ఏతావితి. స్థితౌ సమృద్ధౌ-మలదాశ్చ కరూశాశ్చేతిబహువచనం-అహో దారా ఇతి వచ్చ
బస్వభావకృతం-దేవనిర్దాణనిర్జితౌ దేవయత్నేన నిర్జితౌ. ౧౮. తమింద్రమితి. దేవాఋషయశ్చ త
మింద్రం స్నాపయన్ గంగాదిసర్వతీర్థేషు స్నాన మకారయన్-అనంతరం కలశైః స్నాపయామా
సుః-మంత్రపూతైః కలశోదకైః స్నాపయామాసు రిత్యర్థః. మునిభావప్రకాశికా. దేవాశ్చ ఋషయశ్చ
త మింద్రం స్నాపయన్ గంగాదితీర్థేషు స్నాన మకారయన్-అడభావ ఆర్షః-తదంతే తం కలశైః
స్నాపయామాసుః-మంత్రపూతైః కలశోదకైః స్నాపయామాసు రిత్యర్థః. ౧౯. ఇహేతి. మలం మా

ద్రస్య తతో హర్షం ప్రవేదిరే. ౨౦. నిర్మలో నిష్కరూపశశ్చ శుచి రింద్రో యదా
భవత్, దదా దేశస్య సుప్రీతో వరం ప్రభు రనుత్తమం. ౨౧. ఇమా జనపదౌ
స్థితౌ ఖ్యాతిం లోకే గమిష్యతః, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మమాంగమలధారి
ణౌ. ౨౨. సాధు సాద్వితి తం దేవాః పాకశాసన మబ్రువన్, దేశస్య పూజాం
తాం దృష్ట్వా కృతాం శక్రేణ ధీమతా. ౨౩. ఏతౌ జనపదౌ స్థితౌ దీర్ఘ కాల
మరిందమ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ ముదితౌ ధనధాన్యతః. ౨౪. కస్య చిత్త్వభ
కాలస్య యక్షీవై కామరూపిణీ, బలం నాగసహస్రస్య ధారయంతీ తదా హ్య
భూత్, తాటకా నామ భద్రంతే భార్యా సుందస్య ధీమతః. ౨౫. మారీచో
రాక్షసః పుత్రో యస్యా శ్శక్రపరాక్రమః. ౨౬. వృత్తబాహు ర్మహావీర్యో
విపులాస్యతను ర్మహా, రాక్షసో భైరవాకారో నిత్యం త్రాసయతే ప్రజాః. ౨౭.
ఇమా జనపదౌ నిత్యం వినాశయతి రాఘవ, మలదాంశ్చ కరూశాంశ్చ తాటకా
దుష్టచారిణీ. ౨౮. సేయం పంథాన మావార్య వసత్యధ్వర్థయోజనే, అతఏవచ
గంతవ్యం తాటకాయా వనం యతః. ౨౯. స్వబాహుబలమాశ్రిత్య జహీమాం
దుష్టచారిణీం, మన్నియోగా దిమం దేశం కురు నిష్కంటకం పునః. ౩౦. న హి కశ్చి
దిమం దేశం శక్నోత్యాగంతు మీదృశం, యక్షిణ్యా ఘోరయా రామ
ఉత్సాదిత మసహ్యయా. ౩౧. ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం యథై త ద్దారుణం వనం,

హత్యాతః పూతః. ౨౧. వరమేవాహ-ఇమావితి. మలం ద్యతి ఖండయంతీతి మలదః-అన్యేభ్యోదృశ్యత
ఇతి ఖచ్-కరూశమస్యా స్థీతికరూశః-అంగమలధారిణౌ - కరూశస్యాప్యపలక్షణమిదం-ఏతౌ మమాం
గమలకరూశధారణాంతలదాః కరూశా శ్చేతి ఖ్యాతిం గమిష్యత ఇత్యర్థః ౨౨. సాద్వితి. స్పష్టం.
౨౩. ఏతావితి. అత ఇత్యాదా వధ్యాహర్యం. ౨౪. ఏవ పాలనీయత్వాయ దేశస్య పుణ్యత్వ ము
క్త్వా తస్య దారుణత్వ మేతు మాహ-కస్యచి దితి. అర్థత్రయం-కస్తింశ్చి త్కాలే గతే సతి-తదా
జన్మకాల ఏవ నాగసహస్రస్య గజసహస్రస్య - బలం ధారయంతీ తాటకా నామ యక్షీ అభూత్-
తే తుభ్యం - భద్ర మస్తు-తాటకాతో భయం మాభూ దిత్యర్థః. ౨౫. మారీచ ఇతి. అర్థం. ౨౬.
వృత్తేతి. అత్ర య ఇతి శేషః .. యః ప్రజా నిత్యం త్రాసయతే స మారీచో యస్యాః పుత్రః సా
యక్షీ అభూ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౨౭. అస్తు తాటకా కిం తత స్తత్రాహ - ఇమా వితి. ౨౮.
సేయమితి. ఆవార్య ఆవృత్య - యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయా వనం అత ఏవ మార్గేణ గంత
వ్యం. ౨౯. స్వేతి. నిష్కంటకం నిరుపద్రవం. ౩౦. నహీతి. ఈదృశ మతీవ పుణ్యం-అసహ్యయా
ఇతరై రజేయయా. ౩౧. ఏతదితి. యథా యేన ప్రకారేణ-దారుణం. యథా చోత్సాదితం నిర్జనీ
లిన్యం - కరూశ మేవ కరూశం త్షుదిత్యర్థః-మలధారిణా విత్కృత మలశబ్దేన కరూశ మపి గృ
హ్యతే. ౨౪. కస్యచిత్ కస్తింశ్చి త్కాలే. ౨౫. ౨౮. సేయమితి. ఆవృత్య నిరుధ్య-అతఏవేతి-య
తః యస్మి న్మార్గే తాటకాయా వనం - అత స్తాటకానిరసనా త్సూర్యం గంతు మశక్యత్వా న్నగం
తవ్య మిత్యుక్తిః - అతఏవ చ గంతవ్య మితి పాఠే-యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయా వనం-అత
ఏవానేనైవ మార్గేణ గంతవ్య మిత్యర్థః. ౩౧. నహీతి. ఉత్సాదితం విజనీకృతం అద్యాపి న నివర్తతే

యత్యోచోత్సాదితం సర్వ మద్యాపి న నివర్తతే. 3౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
బాలకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథ తస్యాప్రమేయస్య మునే ర్వచన ముత్తమం, శ్రుత్వా పురుషశా-
ర్దులః ప్రత్యువాచ శుభాం గిరం. ౧. అల్పవీర్యా యదా యతా శ్చూరియంతే
మునిపుంగవ, కథం నాగసహస్రస్య ధారయత్యబలాబలం. ౨ విశ్వామిత్రో
౨బ్రవీ ద్వాక్యం శృణు యేన బలోత్తరా, వరదానకృతం వీర్యం ధారయత్యబ-
లాబలం. 3. పూర్వమాసీ న్తహాయక్ష స్సుకేతు ర్నామ వీర్యవాన్, అనపత్య
శుభాచార స్స చ తేపే మహత్తపః. ౪. పితామహస్తు సుప్రీత స్తస్య యక్షపతే
స్తదా, కన్యారత్నం దదౌ రామ తాటకాం నామ నామతః. 5. దదౌ నాగ
సహస్రస్య బలం చాస్యాః పితామహః, నత్వేవ పుత్రం యత్యాయ దదౌబ్రహ్మ
మహాయశాః. ౬. తాంతు జాతాం వివర్ధంతీం రూపయావనశాలినీం, ఝర్ష-
పుత్రాయ సుందాయ దదౌ భార్యాం యశస్వినీం. ౭. కస్యచి త్వథ కాలస్య
యక్షీ పుత్ర మజాయత, మారీచం నామ దుర్ధర్షం య శ్శాపా ద్రాక్షసో౭భ-
వత్. ౮. సుందేతు నిహతే రామ సాగస్త్య మృషిసత్తమం, తాటకా సహపుత్రేణ

కృతం - యథా చోత్సాదనా న్న నివర్తతే - తదేత త్సర్వ మాఖ్యాత మితి యోజనా. 3౨. ఇతి
శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే -
చతుర్వింశస్సర్గః.

స్త్రీయోపి సర్వలోకవినాశిన్యా వధే - న దోష ఇత్యాహ పంచవింశే. అథేత్యాది. అప్రమే-
యస్య అప్రమేయప్రభావస్య. ౧. అల్పేతి. యదా యస్తాత్ - యదా యత్రాదయో హేతా వపి
మునిభిః ప్రయుజ్యంతే-యస్తా చ్చూరియంతే తస్తాత్ - అబలా స్త్రీ-కథం నాగసహస్రస్య బలం
ధారయతి. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. యేన హేతునా బలోత్తరా భవతి తం శృణు-తస్యా వరదానకృతం
వీర్యం బలమస్తి-అతో౭బలాపి బలం ధారయతి. 3. వరదానప్రకార మాహ - పూర్వ మిత్యాది. ౪.
పితామహ ఇతి. నామ ప్రసిద్ధా. 5. దదావితి. యత్యాయ సుకేతవే. ౬. తామితి. వివర్ధంతీం వివర్ధ-
మానాం - భార్యాం దదౌ భార్యత్వేన దదౌ. ౭. కస్యచి త్త్వతి. కస్తింశ్చి త్కాలే గతే సతి-
అజాయత అజనయత్. ౮. శాపప్రకార. మాహ - సుందేత్వతి. నిహతే-అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధ-

దేశోపప్లవాత్ పూర్వస్థిత జన ఇతి శేషః. 3౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరా-
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథతస్యేతి. అప్రమేయస్య అప్రమేయ ప్రభావస్య. ౧. అల్పేతి. యదా యతా స్పృష్టాః-
తే తదాప్రభృత్యల్పవీర్యాః శూయంతే - అబలా యక్షీ నాగసహస్రస్య - బలం కథం ధార-
యతి కేన కారణేన ధారయతి - పాఠాంతరే యదా యస్తా ద్యక్షీ అల్పవీర్యా శూయంతే తస్తా
దబలా నాగసహస్రబలం కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. అత్ర బల
మాత్రే ప్యుత్తరత్వేన వక్తవ్యే వీర్యస్యాభిధానం వీర్యకార్యాదయో౭న్యేపి గుణా స్సంతీతి జ్ఞాపయి-
తుం. 3. వరప్రదాన మేవ వివృణోతి - పూర్వమాసీదిత్యాదినా. ౬. తామితి. వివర్ధంతీం వివర్ధ-
మానాం - భార్యాం భార్యత్వేన దదావిత్యర్థః. ౭. కస్యచి త్త్వతి. దుర్ధర్షం దురాసదం. ౮.

ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతి. ౯. భక్షార్థం జాతసంరంభా గర్జంతీ సాభ్యధావత. ౯౪. ఆప
తంతీం తు తాం దృష్ట్వా అగస్త్యో భగవాన్ నృషిః, రాక్షసత్వం భజన్వేతి మారీచం
వ్యాజహార సః. ౧౦౪. అగస్త్యః పరమక్రుద్ధస్తాటకా మపి శస్త్రవాన్. ౧౧. పురుషాదీ
మహాయక్షీవిరూపా వికృతాననా, ఇదం రూపం విహాయాథ దారుణం రూపమస్తు
తే. ౧౨. నైషా శాపకృతామర్షా తాటకా క్రోధమూర్ఛితా, దేశముత్సాదయ
త్యేన మగస్త్యచరితం శుభం. ౧౩. ఏనాం రాఘవదుర్వృత్తాం యక్షీం పరమదా
రుణాం, గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ జహి దుష్టపరాక్రమాం. ౧౪. నహ్యేనాం
శాపసంస్పృష్టాం కశ్చిదుత్సహతే పుమాన్, నిహంతుం త్రిషు లోకేషు త్వా మృ
తే రఘునందన. ౧౫. నహి తే స్త్రీవధకృతే ఘృణా కార్యా నరోత్తమ, చాతుర్వ
ర్ణ్యహితార్థాయ కర్తవ్యం రాజసూనునా. ౧౬. నృశంస మనృశంసంవా ప్రజా
రక్షణకారణాత్, పాతకం వా సదోషం వా కర్తవ్యం రక్షతా సతా. ౧౭. రాజ్య
భారనియుక్తానా మేష ధర్మ సునాతనః, అధర్మ్యాం జహి కాకుత్స్థ ధర్మోహ్యా
స్యా న విద్యతే. ౧౮. శ్రూయతే హి పురా శక్రో విరోచన సుతాం నృప, పృ
థివీం హంతు మిచ్ఛంతీం మంధరా మభ్యసూదయత్. ౧౯. విష్ణునాపి పురా
రామ భృగుపత్నీ దృఢవ్రతా, అనింద్రం లోక మిచ్ఛంతీ కావ్యమాతా నిషూ
దితా. ౨౦. ఏతై శ్చాన్వై శ్చ బహుభిః రాజపుత్ర మహాత్మభిః, అధర్మసహితా

ర్షయితుం హంతుం - ఇచ్ఛతి విచ్ఛత్. ౯. భక్షేతి. జాతసంరంభా భర్తృవధజనితకోపా - ఆత
ఏవ భక్షార్థ మభ్యధావత. అర్థం. ౯౪. ఆపతంతీ మితి. స్పష్టం ౧౦౪. అగస్త్యఇత్యర్థం. ౧౧. పురుషా
దీతి పురుషాదీ మనుష్యభక్షిణీ - త్వ మిదం రూపం విహాయ పురుషాదీత్యాది విశేషణయుక్తా భవ -
అథ తే - దారుణం క్రూరం - రూపం శరీరం - అస్తు. ౧౨. నైషేతి. అగస్త్యచరితం - తదానీ
మితి శేషః. ౧౩. ఏనా మితి. జహి నాశయ. ౧౪. నహితి. శాపసంస్పృష్టాం శాపయుక్తాం. ౧౫.
నహితి. తే త్వయా ఘృణా జుగుప్సా - కర్తవ్యం - కర్తేతి శేషః. ౧౬. నృశంస మితి. నృశంసం
క్రూరకర్త - సదోషం సాపవాదం కర్త - రక్షతా రాజపుత్రేణ - ప్రజారక్షణకారణాత్కర్త
వ్యం. ౧౭. రాజ్యేతి. సనాతనః నిత్యః - అధర్మ్యాం అధర్మా దనపేతాం ఏతదేవాహ ధర్మ ఇతి.
౧౮. స్త్రీవధస్య కర్తవ్యత్వే ఇతిహాసద్వయ మాహ - శ్రూయత ఇత్యాదినా. మంధరాం మంధరా
భిధానాం. ౧౯. విష్ణునేతి. కావ్యమాతా శుక్రమాతా - ఇయం కథా మత్స్యపురాణే దర్శితా -
స్వపుత్రే శుక్రే దేవశిక్షార్థం రుద్రసమీపే తపస్యతి సతి దేవపీడితా అసురా శుక్రమాతరం భృగు
పత్నీం శరణ మగచ్ఛత్ - సా చాసురరక్షణార్థం దేవాన్ హంతు ముద్యుక్తా - తాం చేంద్ర

సుందఇతి నిహతే అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధర్షయితుం హంతుం. ౯౪. ఆపతంతీ మితి. స్పష్టార్థః.
౧౧. పురుషాదీత్యాదౌ రాక్షసత్వం భజన్వేతిచైతౌ శబ్దా వనుషజ్యేతే - యతః పురుషాదనాది గుణ
యుక్తా - అతో రాక్షసత్వం భజన్వేతి శస్త్రవాన్ - విహాయ త్యక్త్వా. ౧౨. నైషేతి అమర్షా అస
హనా. ౧౪. నేతి. శాపసంస్పృష్టాం శాపేన వ్యాప్తాం. ౧౫. నహితి. స్త్రీవధకృతే స్త్రీవధకరణే
ఘృణా జుగుప్సా న కార్యా - ప్రజారక్షణకారణాదిత్యుత్తరేణాన్వయః. ౧౬. నృశంసమితి.
కర్తవ్యం కర్తేతి శేషః - సదోషం సాపవాదం. ౧౭. రాజ్యేతి. సనాతనః నిత్యః. ౧౮. ౨౦. ఏతై

నారోఽహతాః పురుషసత్తమైః ౨౧. ఇతి శ్రీమద్దామాయణే - బాలకాండే - పంచవింశస్సర్గః.

మునే ర్వచన మక్లిబం శ్రుత్వా నరవరాత్తజః, రాఘవః ప్రాంజలి య్భుత్వా ప్రత్యువాచ దృఢవ్రతః ౧. పితు ర్వచననిర్దేశా త్పితు ర్వచన గౌరవాత్, వచనం కౌశికస్యేతి కర్తవ్య మవిశంకయా. ౨. అనుశిష్టోఽస్త్వయోధ్యాయాం గురుమధ్యే మహాత్మనా, పిత్రా దశరథేనాహం నావజ్ఞేయం హి తద్వచః. ౩. సోఽహం పితు ర్వచ శ్రుత్వా శాసనా ద్భ్రష్టావాదినః, కరిష్యామి న సందేహ స్తాట కావధ ముత్తమం. ౪. గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ దేశస్యాస్య సుఖాయచ, తవ చైవాప్రమేయస్య వచనం కర్తు ముద్యతః ౫. ఏవ ముక్త్వా ధనుర్తథ్యే బధ్యా ముష్టిమరిందమః, జ్యాశబ్ద మకరో త్తీవ్రం దిశ శ్శబ్దేన నాదయన్. ౬. తేన శబ్దేన విత్రస్తా స్తాటకావనవాసినః, తాటకాచ సుసంక్రుద్ధా తేన శబ్దేన మోహితా. ౭. తం శబ్ద మభినిధ్యాయ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, శ్రుత్వా చాభ్యద్రవ ద్వేగా ద్యత శ్శబ్దో వినిస్సృతః. ౮. తాం దృష్ట్వా రాఘవః క్రుద్ధాం వికృతాం వికృతా ననాం, ప్రమాణేనాతివృద్ధాం చ లక్ష్మణం సోఽభ్యభాషత. ౯. పశ్య లక్ష్మణ యక్షిణ్యాభై రవం దారుణం వపుః, భిద్యేరన్ దర్శనా దస్యా భీయాణాం హృదయానిచ.

ప్రార్థితో విష్ణు రాసాద్య తస్యా శ్శిర శ్చిచ్ఛేదేతి. ౨౦. ఏతైరితి. ఏతైః-ఏతాదృశై రిత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః.

అథ తాటకావధ షడ్వింశే - మునే రిత్యాది. అక్లిబం ధృష్టం. ౧. పితు రితి. పితుర్వచన నిర్దేశాత్ నియోగాత్ కౌశికవచనం త్వయా కర్తవ్య మిత్యేవం రూపాత్ - పితుర్వచనగౌరవా ద్బహుమానాచ్చ - ఇతి ఉక్తప్రకారం - కౌశికస్య వచనం కర్తవ్య మితి మానసవ్యాపారః. ౨. మునిం ప్రత్యాహ అనుశిష్ట ఇతి. ౩. సోహ మితి. శ్రుత్వా స్థిత సోహ మిత్యన్వయః. ౪. గోబ్రాహ్మణేతి. ఉద్యతః - అహ మితి శేషః. ౫. ఏవ మితి - స్పష్టం. ౬. తేనేతి. సుపంక్రుద్ధా ప్రకృత్యా అతికోపనా - మోహితా కిం కర్తవ్య మితి సంశ్రాంతా - ఆసీత్. ౭. తమితి. అభినిధ్యాయ ఆకర్ణ్య క్రోధమూర్ఛితా ఆసీత్ - శ్రుత్వా క్రుద్ధా సాభ్యద్రవచ్చ. ౮. తామితి. ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన. ౯. పశ్యేతి. భైరవం భయంకరం - దారుణం వికృతం. ౧౦. ఏనా మితి. మాయాబలం

రితి. ఏతై రేతాదృశైః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః.

మునే ర్వచనమితి. అక్లిబం మహార్థం. ౧. స్త్రీవధస్యాపి త్రిభి ర్హేతుభిః కర్తవ్యతాం ప్రతిపాదయతి - పితు ర్వచనేతి. పితు ర్వచననిర్దేశా దిత్యనేన అవిచారేణ కర్తవ్యతా గమ్యతే-పితుర్వచన గౌరవాత్ బహుమానాత్ - సత్పథప్రవర్తకత్వేనేతి శేషః-భగవతః కౌశికస్యవచన మితిహేతో శ్చ ఏత న్న్యా కర్తవ్య మితి. ౨. కుత ఇత్యత్రాహ - అనుశిష్టోస్తీతి. కౌశికస్య వచనం కర్తవ్య మితి. ౩. ౬. తేనేతి. మోహితావ్యాకులితా. ౭. తమితి. అభినిధ్యాయ విచింత్య. ౮. ౯. పశ్యేతి. భైరవం భయంకరం - దారుణం భూరం - అస్య వపుషః అభీయాణాం చేతి సంబంధః. ౧౦. ఏనామితి.

౧౦ ఏనాం షశ్య దురాధర్షాం మాయాబలసమన్వితాం, వినివృత్తాం కరోమ్యద్య
హృతకర్ణాగ్రనాసికాం. ౧౧. నహ్యేనా ముత్సహే హంతుం స్త్రీస్వభావేన రక్షి
తాం, వీర్యం చాస్యాగతిం చాపి హనిష్యామితి మే మతిః. ౧౨. ఏవం బ్రువాణే
రామేతు తాటకా క్రోధమూర్ఛితా, ఉద్యమ్య బాహూ గర్జంతీ రామ మేవాభ్య
ధావతే. ౧౩. విశ్వామిత్రస్తు బ్రహ్మర్షి ధ్వుంకారేణాభి భర్తస్యితాం, స్వస్తి రాఘ
వయోరస్తు జయం చైవాభ్యభాషతే. ౧౪. ఉద్ధూన్వానా రజోఘోగం తాటకా
రాఘవా వృభౌ, రజోమోహేన మహతా ముహూర్తం సా వ్యమోహయత్.
౧౫. తతో మాయాం సమాస్థాయ శిలావర్షేణ రాఘవౌ, అవాకిరత్సు మహతా
తత శ్చుక్రోధ రాఘవః. ౧౬. శిలావర్షం మహత్తస్యా శ్శరవర్షేణ రాఘవః, ప్రతి
హత్యోపధావంత్యాః కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభిః. ౧౭. తత శ్చిన్నభుజాం శ్రాంతా
మభ్యాశే పరిగర్జంతీం, సౌమిత్రి రకరో త్కోగ్రధా ధృతకర్ణాగ్రనాసికాం. ౧౮.
కామరూపధరా సద్యః కృత్వా రూపాణ్యనేకశః, అంతర్ధానం గతా యక్షీ మో
హయంతీవ మాయయా, అశ్శవర్షం విముంచంతీ భైరవం విచచార హ. ౧౯౪.
తత స్తా వశ్శవర్షేణ కీర్యమాణౌ సమంతతః, దృష్ట్వా గాధిసుత శ్రీమా నిదంవచన
మబ్రవీత్. ౨౦౪. అలం తే ఘృణయా రామ పాపైషా దుష్టచారిణీ, యజ్ఞ

అంతర్ధానబలం - వినివృత్తాం పరాజ్ఞుభీం - ఏతావతైవ గురువచనానుష్ఠానసిద్ధే రితి భావః. ౧౧.
నహీతి. వీర్యగతిహాననం హస్తపాదభంజనేన. ౧౨. ఏవమితి. స్పష్టం. ౧౩. విశ్వామిత్ర ఇతి. అస్త్వి
త్యత్ర ఇతి శబ్దోధ్యాహర్యః - అతిమానుషశక్తిం జానన్నపి తాటకాయాః క్రౌర్యాతిశయం దృ
ష్ట్వాతిశంకయా మహర్షి ర్భంగళ మాశాస్తే. ౧౪. ఉద్ధూన్వానేతి. ఉద్ధూన్వానా ఉత్కిరంతీ.
౧౫. తత ఇతి. మాయాం అంతర్ధానశక్తిం. ౧౬. శిలేతి. ప్రతిహత్య భజ్జ్క్వా - కరౌ చిచ్ఛేద
శిలావర్ష హేతుత్వాత్ - పత్రిభిః కరైః. ౧౭. తత ఇతి. అభ్యాశే సమీపే - గర్జంతీం గర్జంతీం-
నుమభావ ఆర్షః. ౧౮. కామేతి. కామరూపధరా కామరూపధరణశక్తా - అతఏవానేకశో రూ
పాణి కృత్వా - మాయయా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవ మశ్శవర్షం విముంచంతీ - మోహయం
తీవ విచచార. అర్ధత్రయం. ౧౯౪. తత ఇతి. శ్రీమాన్ స్వతఏవ తాటకావధహేతుప్రాప్తికృతహ
ర్షేణ కాంతిమాన్. ౨౦౪. అలమితి. దుష్టచారిణీ దుష్టం యథాతథాచరణశీలా అంతర్ధానశక్త్యా
అశ్శవర్ష శీలేత్యర్థః - ఏతేన ఐహికనాశకత్వ ముక్తం-పారతాకిక నాశకత్వ మప్యహా యజ్ఞవిఘ్న క

వినివృత్తాం విశేషేణ నివృత్తాం పలాయితా మితి యావత్. ౧౧. నహీతి. వీర్యం పరాభిభవన
శక్తిం - గతిం ఆకారాదిగతిం. ౧౨. ౧౩. రామలక్ష్మణయో రతిమానుషీం శక్తిం జానన్నపి తాటకా
యాః క్రౌర్యాతిశయందృష్ట్వా అతిశంకయా మహర్షి ర్భంగళ మాశాస్తే. విశ్వామిత్ర స్త్వితి. అస్త్వి
త్యత్ర ఇతి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౧౪. ఉద్ధూన్వానేతి. రజోమోహేన రజోంధకారేణ. ౧౫. తత ఇతి.
మాయాస్త్రం - మాయానిర్మితాస్త్రం - మాయావిద్యా మితి యావత్. ౧౬. శిలావర్షమితి.
కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభి రితి బహువచనప్రయోగః - లీలయా ఏకైకస్య బహుధా భండనాభి
ప్రాయేణ. ౧౮. కామరూపేతి. అనేకరూపాణి కృత్వా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవం విచచార
హేతి సంబంధః. ౧౯౪. కీర్యమాణౌ అస్యమానౌ. ౨౦౪. వధ్యతా మితి. పురా వధ్యేత యావద్వధ్యేత -

విఘ్నకరీ యక్షీ పురా వర్ధతి మాయయా. ౨౧౪. వధ్యతాం తావదేవైషా పు
రా సంధ్యా ప్రవర్తతే, రక్షాంసి సంధ్యా కాలేషు దుర్ధవాణి భవంతి వై. ౨౨౪.
ఇత్యుక్తస్తు తదా యక్షీ మత్స్యప్రస్థాభివర్షతీం, దర్శయన్ శబ్దవేధిత్యం తాం కు
రోధ స సాయకైః. ౨౩౪. సా రుద్ధా శరజాలేన మాయాబలసమన్వితా, అభిదు
ద్రావ కాకుత్స్థం లక్ష్మణం చ వినేదుషీ. ౨౪౪. తామాపతంతీం వేగేన విక్రాం
తా మశనీ మివ, శరేణోరసి వివ్యాధ సా పపాత మమార చ. ౨౫౪. తాం హ
తాం భీమసంకాశాం దృష్ట్వా సురపతి స్తదా, సాధు సాద్వీతి కాకుత్స్థం సురా
శ్చ సమపూజయన్. ౨౬౪. ఉవాచ పరమస్తీత స్సహస్రాక్షః పురందరః, సురాశ్చ
సర్వే స హృష్టా విశ్వామిత్ర మథాబ్రువన్. ౨౭౪. మునే కౌశిక భద్రం తే సేం
ద్రా స్సర్వే మరుద్గణాః, తోషితాః కర్తవ్యానాం నేహం దర్శయ రాఘవే. ౨౮౪.
ప్రజాపతే ర్భృశాశ్వస్య పుత్రాన్ సత్యపరాక్రమాన్, తపోబలభృతాం బ్రహ్మ
రాఘవాయ నివేదయ. ౨౯౪. పాత్రభూతశ్చ తే బ్రహ్మం స్తవానుగమనేధృతః.
కర్తవ్యంచ మహత్కర్త సురాణాం రాజసూనునా. ౩౦౪. ఏవ ముక్త్యా సురా స్స
ర్వే హృష్టా జగ్తు ర్యథాగతం, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య తత స్సంధ్యా ప్రవ
ర్తతే. ౩౧౪. తతో మునివరః స్తీత స్తాటకావధతోషితః, మూర్ధ్ని రామ ముపా
స్మాయ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౩౨౪. ఇహోద్య రజనీం రామ వనేమ శుభదర్శన,
శ్వః ప్రభాతే గమిష్యామ స్తదాశ్రమపదం మమ. ౩౩౪. విశ్వామిత్రవచ శ్శు
త్వా హృష్టో దశరథాత్మజః, ఉవాస రజనీం తత్ర తాటకాయా వనే సుఖం. ౩౪౪.
ముక్తశాపం వనం తచ్చ తస్మిన్నేవ తదాహని, రమణీయం విబభ్రాజ యథా

రీతి పురా వర్ధతి వర్ధిష్యతే - యావత్పురా నీపాతయో ర్లట్. ౨౧౪. వధ్యతా మితి. సంధ్యా పురా
ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - తావ త్పుర్వ మేవ వధ్యతాం సంధ్యాప్రవృత్తౌ కా హని స్తత్రాహ రక్షాం
సీతి. ౨౨౪. ఇతీతి. అభివర్షతీ మభివర్షంతీం - శబ్దవేధిత్యం శ్రుత శబ్దో యస్తా దుత్పన్న స్తద్వేధి
త్యం. ౨౩౪. సేతి. అభిదుద్రావ - అప్రయోజక మంతర్ధానం విహాయేత్యర్థః - వినేదుషీ నాదం కు
ర్వంతీ. ౨౪౪. తామితి. అశనీం - సర్వతో క్షిన్నర్థాదిత్యేక ఇతిజీష్. ౨౫౪. తామితి. భీమసంకా
శాం భీమరూపాం సురపతి సురాశ్చ సమపూజయన్. ౨౬౪. ఉవాచేతి-స్పష్టం. ౨౭౪. మునేఇతి.
సర్వే వయ మితి శేషః - స్నేహం దర్శయ స్నేహకార్యం ప్రవర్తయ. ౨౮౪. ఏతదేవాహ-ప్రజా
పతే రితి. ౨౯౪. పాత్రేతి. అయ మితి శేషః - అనుగమనే శుశ్రూషణే-ధృతః స్థిరధీః. ౩౦౪. ఏవ
మితి. పురస్కృత్య పూజయిత్వా - జగ్తుః సంధ్యా సాయంసంధ్యా - ప్రవర్తతే స్త. ౩౧౪. తత
ఇతి - స్పష్టం. ౩౨౪. ఇహేతి. తత్సూర్వోక్తం. ౩౩౪. విశ్వామిత్రేతి - స్పష్టం. ౩౪౪. ముక్తేతి.
ముక్తశాపం ముక్తోపద్రవం - తస్మిన్నహని-తదైవ తత్ యజువీవ-చైత్రరథం కుబోరోద్యానం. ౩౫౪.

తావ త్పురైవ వధ్యతాం - పురా సంధ్యా ప్రవర్తతే ప్రవర్తయిష్యతే. ౨౫౪. తామితి. భీమసంకా
శాం భయంకరా మిత్యర్థః. ౨౬౪. ౨౭౪. మునేఇతి. తోషితాః వయ మితి శేషః-స్నేహ మనుగ్ర
హం. ౨౮౪. ప్రజాపతేరితి. నివేదయ జ్ఞాపయ. ౨౯౪. పాత్రేతి. ధృతః నియతః. ౩౦౪. ఏవముక్తే
తి. ప్రవర్తతే ప్రాప్తా. ౩౧౪. ముక్తశాపమితి. ముక్తశాపం ముక్తోపద్రవం. ౩౫౪. నిహత్యేతి. ప్రభా

చైత్రరథం వనం. 3౫౪. నిహత్య తాం యక్షసుతాం స రామః ప్రశస్యమాన
స్సురసిద్ధసంఘైః, ఉవాస తస్మిన్తునినా సహౌవ ప్రభాతవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః.
3౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షడ్వింశస్సర్గః.

అథ తాం రజనీ ముష్య విశ్వామిత్రో మహాయశాః, ప్రహస్య రాఘవం
వాక్య మువాచ మధురాక్షరం ౧. పరితుష్టాస్మి భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః,
ప్రీత్యా పరమయా యుక్తో దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః. ౨. దేవాసురగణాన్వాపి
సగంధర్వోరగా నపి, యై రమిత్రాః ప్రసహ్యజౌ వశీకృత్య జయిష్యసి. 3. తాని
దివ్యాని భద్రం తే దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః, దండచక్రం మహద్విద్యం తవ దాస్యా
మి రాఘవ. ౪. ధర్మచక్రం తతో వీర కాలచక్రం తథైవచ, విష్ణుచక్రం తథాత్యు
గ్రమేంద్ర మస్త్రం తథైవచ, వజ్ర మస్త్రం సరశ్రేష్ఠ శైవం శూలవరం తథా,
అస్త్రం బ్రహ్మశిరశ్చైవ విషీక మపి రాఘవ, దదామి తే మహాబాహూ బ్రా
హ్మమస్త్ర మనుత్తమం. ౬౪. గదే ద్వే చైవ కాకుత్స్థ మోదకీ శిఖరీ ఉభే, ప్ర
దీప్తే నరశార్దూల ప్రయచ్ఛామి నృపాత్మజ. ౭౪. ధర్మపాశ మహం రామ కాలపా
శం తథైవచ, పాశం వారుణ మస్త్రంచ దదామ్యహ మనుత్తమం. ౮౪. అశనీ
ద్వే ప్రయచ్ఛామి శుష్కార్ద్రే రఘునందన, దదామి చాస్త్రం వైనాక మస్త్రంనా
రాయణం తథా. ౯౪. ఆగ్నేయ మస్త్రం దయితం శిఖరం నామ నామతః, వా
యవ్యం ప్రథనం నామ దదామి చ తవానఘ. ౧౦౪. అస్త్రం హయశిరో నామ క్రౌంచ
నిహత్యేతి. ప్రతిబోధ్యమానః - మునినేతి శేషః - కాసల్యా సుప్రజా రామేత్యేవం ప్రబోధితో
భూ దిత్యర్థః - ఉపజాతివృత్తం. 3౬౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణి
మంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః.

అస్త్రగణలాభ స్సప్తవింశే - అథేత్యాది. ఉష్య ఉషిత్యా-ప్రహస్య ప్రహర్షేణ మందహాసం
కృత్వా. ౧. పరీతి. మహాయశ ఇతి సంబుద్ధిత్యా న్నదీర్ఘః - ప్రీత్యా పరమయా యుక్త ఇతి పరి
తుష్టాస్మి త్యస్యానువాదః - సర్వశః సర్వాణి. ౨. దేవేతి. ఆజౌ యుద్ధే - జయిష్యసి - స్వార్థేణిచ్.
3. తానీతి. దండచక్రాదయః చక్ర భేదాః. ౪. ధర్మేతి సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. శూలవ
రం శూలశ్రేష్ఠం - బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మస్త్రా దన్యత్. ౬౪. గదేఇతి. మోదకీ శిఖరీ సంజ్ఞే యే ద్వే
గదే స్తః తే ఉభే దాస్యామితి సంబంధః. ౭౪. ధర్మేతి. వారుణ మిత్యస్య కాకాక్షిన్యాయేనోభ
యత్రాన్వయః. ౮౪. అశనీతి. శుష్క-శని రార్ద్రాశని రిత్యన్వయః - వినాకిన ఇదం వైనాకం. ౯౪.
ఆగ్నేయ మితి. ఆగ్నేయం అగ్నిదేవతాకం - దయితం అగ్నే రితి శేషః. ౧౦౪. అస్త్ర మితి. శక్తి
తవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః మునినేతి శేషః. 3౬౪. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్నీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.

అథ తా మితి. ౧. పరితుష్టాస్మితి. సర్వశః సాకల్యేన. ౨. ౬౪. గదేఇతి. మోదకీ శిఖరీ చ
ప్రదీప్తేద్వే గదే విద్యేతే-తే ఉభే ప్రయచ్ఛామితి సంబంధః. ౯౪. ఆగ్నేయమితి. దయిత మగ్నే

మస్త్రం తథైవచ, శక్తిద్వయం చ కాకుత్స్థ దదామి తవ రాఘవ. ౧౧౫. కం
కాశం ముసలం ఘోరం కాపాల మథ కంకణం, ధారయంత్యసురా యాని దదా
మ్యేతాని సర్వశః. ౧౨౫. వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ నందనం నామ నామతః. అ
సిరత్నం మహాబాహూ దదామిచ నృపాత్మజ. ౧౩౫. గాంధర్వ మస్త్రం దయితం
మానవం నామ నామతః, ప్రస్వాపనప్రశమనే దద్ధి సౌరంచ రాఘవ. ౧౪౫.
దర్పణం శోషణం చైవ సంతాపనవిలాపనే, మదనం దైవదుర్ధర్షం కందర్పదయితం
తథా. ౧౫౫. పైశాచ మస్త్రం దయితం మోహనం నామ నామతః, ప్రతీచ్ఛ
నరశార్దూల రాజపుత్ర మహాయశః. ౧౬౫. తామసం నరశార్దూల సౌమనంచ మహా
బల, సంవర్ధంచైవ దుర్ధర్షం మహాసలం చ నృపాత్మజ. ౧౭౫. సత్య మస్త్రం మహా
బాహూ తథా మాయాధరంపరం, ఘోరం తేజఃప్రభంనామ పరతేజోపకర్షణం.
౧౮౫. సౌమ్యాస్త్రం శిశిరం నామ త్వష్ట రస్త్రం సుదామనం, దారుణంచ భగ
స్యాపి శీతేషు మథ మానవం. ౧౯౫. ఏతాన్ రామ మహాబాహూ కామరూ
పాన్తహాబలాన్, గృహాణ పరమోదారాన్ ఋషిప్రమేవ నృపాత్మజ. ౨౦౫. స్థిత
స్తు ప్రాజ్ఞుభో భూత్వా శుచి ర్తునివర స్తదా, దదౌ రామాయ సుప్రీతో
మంత్రగ్రామ మనుత్తమం. ౨౧౫. సర్వసంగ్రహణం యేషాం దైవతై రపి దుర్లభం,
తాన్యస్తాణి తదా విప్రో రాఘవాయ న్యవేదయత్. ౨౨. జపతస్తు మునే స్తస్య

ద్వయం విష్ణుశక్తిః దుద్రశక్తిశ్చేతి. ౧౧౫. కంకాశ మితి - స్పష్టం. ౧౨౫. వైద్యాధర మితి. వై
ద్యాధరం నందనంనామాసిరత్నం - మహాస్త్ర మిత్యర్థః - అసిర్హి విద్యాధరాస్త్రం. ౧౩౫. గాంధ
ర్వ మితి. ప్రస్వాపనప్రశమనే చ గాంధర్వే. ౧౪౫. దర్పణ మితి. విలాపయతి పరిదేవయతీతి విలా
పనం మదయతీతి మదనం. ౧౫౫. పైశాచ మితి. ప్రతీచ్ఛ గృహాణ. ౧౬౫. తామస మితి. ముసలా
న్తాసల మన్యత్. ౧౭౫. సత్య మితి. స్పష్టం. ౧౮౫. సౌమ్యేతి. శీతేషు - శీతేషునామకం. ౧౯౫.
ఏతానితి. కామరూపాన్ విచ్ఛికశరీరాన్. ౨౦౫. స్థిత ఇతి. మంత్రగ్రామ మిత్యనేన పూర్వోక్తా
స్త్రప్రదానం నామ-తత్తత్తంత్రప్రదాన మిత్యుక్తం భవతి - తేషాం భృశాశ్వజన్యత్వ మధిష్ఠాత్మ

రితి శేషః. * తి. శిఖరం నామ నామతః శిఖర మితి ప్రసిద్ధం - ప్రధనం ముఖ్యం. * ౧౧౫. *
తి. కంకాలాదీ న్యసురధార్యాస్తాణి. ౧౨౫. వైద్యాధరమితి. వైద్యాధరం - విద్యాధరదేవతాకం -
నందనం నామ అసిరత్నం మహాస్త్రం దదామితి సంబంధః. * తి. వైద్యాధరం విద్యాధరసంబం
ధి - నందనం నామాసిరత్న మిత్యన్వయః-యతోస్తా దసీనాం ప్రాదుర్భావ ఇతి భావః. * ౧౩౫.
* తి. దద్ధి త్యార్థం - ప్రశమనం రిపూణాం క్రోధశామకం. * ౧౪౫. * తి. మదనం శత్రు
ణాం మదజనకం దుర్ధర్ష మిత్యాద్యస్య విశేషణం. * ౧౫౫. పైశాచ మితి. ప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహీ
ష్వ. ౧౬౫. ౨౦౫. తి. మంత్రగ్రామం అస్తాణాం మంత్రమూర్తిత్వాత్-నను బలాతిబలాదాన ప్ర
సంగేపి మంత్రగ్రామం గృహాణేత్యుక్తం. అతః పున రత్రదానం విఫల మితి చేన్న - గృహాణేత్యేవ
తత్తోక్తత్వాత్ నతు దదా వితి-తేన తత్కాలోపయోగిబలాతిబలయో రేవ తత్ర దానం-ఇతరే
షాం త్వత్తేతి వివేక ఇతి కతకః - వస్తుతో బలాతిబలే మంత్ర సమూహాత్తకే ఇతి తద్రూపం మం
త్రగ్రామ మితి తత్తార్థ ఇతి న దోష ఇతి పరే. * ౨౧౫. సర్వేతి. సర్వసంగ్రహణం కారేన్నియన

విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, ఉపతస్థు ర్మహర్వాణి సర్వాణ్యస్త్రాణి రాఘవం. ౨౩౪. ఊచుశ్చ ముదితా సుర్వే రామం ప్రాంజలయ స్తదా, ఇమే స్త పరమోదారాః కిం కరా స్తవ రాఘవ. ౨౪౪. ప్రతిగృహ్యచ కాకుత్స్థస్సమాలభ్యచ సాణినా, మానసా మే భవిష్యధ్య మితి తానభ్యచోదయత్. ౨౫౪. తతః ప్రీతమనా రామో విశ్వామిత్రం మహామునిం, అభివాద్య మహాతేజా గమనాయోపచక్రమే. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తవింశస్సర్గః.

ప్రతిగృహ్య తతోఽస్త్రాణి ప్రహృష్టవదన శ్శుచిః, గచ్ఛన్నే వ చ కాకుత్స్థో విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౧. గృహీతాస్త్రోఽస్తి భగవన్ దురాధర్ష స్సూరై దేవతాద్వారా. ౨౧౪. సర్వేతి. సర్వసంగ్రహణం కాస్తేన్న్యున సంగ్రహణం. ౨౨౪. జపత ఇతి. అస్త్రమంత్రాన్ దత్వా మంత్రదేవతా అపి రామాజ్ఞానువర్తినీః కారయితుంతాః స్త్రైత్వా జపతో విశ్వామిత్రస్యాజ్ఞయా రాఘవం - ఉపతస్థుః సిషేవిరే. ౨౩౪. ఊచురితి. రాఘవేత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౨౪౪. ప్రతిగృహ్యేతి. ప్రతిగృహ్య అస్త్రసేవామంగీ కృత్య సమాలభ్య సంస్పృశ్య - 'ఆలంభ స్పర్శహింసయో' రిత్యమరః. మానసాః - మనోసుసారిణః.-చింతామాత్రోపస్థితా ఇతి యావత్-భవిష్యధ్యం భవత - మానసా స్సంతో మాం ప్రాప్నుతేతి వార్థః - భూప్రాప్తా వితి ధాతుః. ౨౫౪. తత ఇతి. గమనాయ గంతుం - తుమర్థాచ్చభావవచనాదితి చతుర్థీ. ౨౬౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీ రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

అస్త్రసంహారక ప్రతిగృహోఽష్టవింశే - ప్రతిగృహ్యేత్యాది. గచ్ఛన్ గమిష్యన్ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్. ౧. గృహీతేతి. సంహారం అవగతప్రయోగాణా మస్త్రాణాం పునరుపసంహారం - తత్తదస్త్రమూలమంత్రవర్తిత తదస్త్రోపసంహారమంత్రజాత మిత్యర్థః ..

సంగ్రహణం. * తి. యేషాం ఉక్తదివ్యాస్త్రాణాం సర్వసంగ్రహణం సర్వధారణం కర్తుం దైవతై రపి దుర్లభం దుష్కరం - దేవా అప్యేతాని సర్వాణ్యస్త్రాణి న జానంతీతి భావః - తాని సర్వాణి రాఘవాను విశ్వామిత్రో న్యవేదయత్ దత్తవాన్ రాఘవాయ రామాయ లక్ష్మణాయ చేత్యర్థః - యుగపదేవోభయో రుపదేశ ఇతి బోధ్యం. * ౨౨౪. జపత ఇతి. ఉపతస్థుః సిషేవిరే. * తి. జపతః రాఘవాయ దాతుం తేషాం వీర్యవత్తాసంపాదనాయ తాన్యస్త్రాణి జపత ఇత్యర్థః. ఉపతస్థుః గృహీతభామండలవపూంషి సంత్యుపస్థితాని - విశ్వామిత్రనియోగేన రామం చోపతస్థుః. ౨౩౪. తి. సర్వే అస్త్రదేవాః-ముదితాః స్వాధిదైవత రామసంబంధేన తుష్టాః. ౨౪౪. ప్రతిగృహ్యేతి. సమాలభ్య సంస్పృశ్య - మానసాః మనోసుసారిణః. తి. యద్యపి భగవతో రామస్య సర్వం విదిత మేవ తథాపి విద్యాగురూపదేశగృహీతైవ ఫలదా నాన్యథేతి లోకా నోబ్ధయితుం విశ్వామిత్రోపదేశగ్రహణ మితి బోధ్యం. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః.

ప్రతిగృహ్యేతి. గచ్ఛన్. గమిష్యన్ * తి. సంహారాజ్ఞాతు మితి శేషః - ఉపసంహారాపరిజ్ఞానే - పునః ప్రయోగానర్హతయా అప్రాప్తప్రాయత్వాత్తద్జ్ఞానేచ్ఛా - సంహారో నామ

రపి, అస్త్రాణాం త్వహ మిచ్ఛామి సంహారం మునిపుంగవ. ౨. ఏవం బ్రువతి కాకు
త్థేన్ విశ్వామిత్రో మహామునిః, సంహారం వ్యాజహారాథ ధృతిమాన్ సువ్రత శ్శు
చిః. 3. సత్యవంతం సత్యకీర్తిం ధృష్టం రభస మేవచ, ప్రతిహారతరం నామ పరా
జ్ఞుఖ మవాజ్ఞుఖం లక్షాక్షవిషమా చైవ దృఢనాభసునాభకౌ, దశాక్షశతవ
క్త్రాచ దశశీర్షశతోదరౌ. పద్మనాభమహానాభౌ దుందునాభసునాభకౌ, జ్యోతి
షం కృశనం చైవ నై రాశ్యవిమలా వృభౌ. యోగంధరహరిద్రాచ దైత్యప్రశమనౌ
తథా (శుచి ర్బాహు ర్తహాబాహు ర్నిఘ్నలీ ర్విరుచి స్తథా), సార్చిర్తాలి ధృతి
ర్తాలీ వృత్తిమాన్ రుచిర స్తథా. పితృసౌమనసం చైవ విధూతమకరా వృభౌ, కర
వీరకరం చైవ ధనధాన్యౌచ రాఘవ. కామరూపం కామరుచిం మోహ మావ
రణం తథా. జృంభకం సర్వనాభం చ సంతానవరణౌ తథా. భృశాశ్వతనయాన్
రామ భాస్వరాన్ కామరూపిణః, ప్రతీచ్ఛ మమ భద్రం తేపాత్రభూతోఽసి రాఘవ.
౧౦ బాధ మిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రహృష్టేనాంతరాత్తనా (జగ్రాహ మంత్రగ్రామం
తేఽప్యప్రతస్తుశ్చ రాఘవం). ౧౦౪ దివ్యభాస్వరదేహాశ్చ మూర్తిమంత స్సుఖప్ర
దాః, కేచి దంగారసదృశాః కేచి ధూమోపమా స్తథా, చంద్రార్కసదృశాః
కేచి త్ప్రహ్వంజలిపుటా స్తథా, రామం ప్రాంజలయో భూత్వాఽబ్రువన్ మధు
రభాషిణః. ౧౦౫ ఇమే స్త సరశార్దూల శాధి కిం కరవామ తే. ౧౩. మానసాః
కార్యకాలేషు సాహాయ్యం మే కరిష్యథ, గమ్యతా మితి తా నాహ యథేష్టం

జాత్యేకవచనం. ౨. ఏవమితి. ధృతిమాన్ ప్రీతిమాన్. 3. సత్యవంత మిత్యాదిసప్తశ్లోకేకాన్వయా.
సత్యవదాదీని ఉపసంహారాణాం నామాని - సార్చిర్తాలీత్యాదిషు ప్రథమాద్వితీయాథే-మమ మ త్తః.
౧౦. బాధమితి. అర్థం బాధ మిత్యంగీకారే-ప్రహృష్టే నాంతరాత్తనా-ప్రతిజగ్రాహేతి శేషః. ౧౦౪.
మంత్రస్వీకారానంతరం మంత్రదేవతాసాక్షాత్కారం దర్శయతి - దివ్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన.
దివ్యాః శ్లాఘ్యాః భాస్వరాశ్చ దేహా యేషాంతే - తథా మూర్తిమంతః శరీరకాతన్యవంతః - 'మూ
ర్తిః కాతన్యకాయయో' రిత్యమరః - సుఖప్రదాః ఆహ్లాదకాః - ప్రహ్వః నమ్రాః - అంజలిపుటాః
అంజలిపుటయుక్తాః - అర్మఆదిత్వాదచ్ - ప్రాంజలయః కృతాంజలయః - మధురభాషిణః మధు
రభాషణశీలాః - కేచిత్ పురుషా రామ మబ్రువన్. ౧౦౫. ఇమ ఇతి. అర్థం - స్తే త్యార్థ స్సలోపః
శాధి ఆజ్ఞాపయ - శాహావితి శాస్తే శ్వాదేశః. ౧౩. మానసా ఇతి. యథేష్టం గమ్యతా మిత్యన్వయః.

ప్రయుక్తస్యాస్త్రస్య మంత్రవిశేషేణ పున స్సాంస్పదీనీకరణం. ౨. ఏవమితి. సంహార ముద్దిశ్య
వాక్యం వ్యాజహార ధృతిమాన్ ధారణశక్తిమాన్. 3. సత్యవంత మిత్యాది. సార్చిర్తాలీత్యా
దిప్రథమాంతేషు యచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ తం ప్రతీచ్ఛేతి యోజనీయం-మమ మ త్తః. * తి. ఉక్తాస్త్రా
ణాం సంహారమార్గ ముపదిశ్య అథానంతరం తత్ప్రశ్నసంతుప్తః పరమఋషి రన్యాన్యప్యస్త్రాణ్యుప
దిశతి స్త్. తదేహాహ-సత్యవంతమిత్యాది. దదామితి సర్వత్ర శేషః. సాత్రభూతః అస్త్రదానస్యేతి
శేషః. ౧౦. బాధమితి. బాధ మిత్యంగీకారే - ప్రహృష్టేనాంతరాత్తనా - ప్రత్యగ్రహీదితిశేషః.
౧౦౪. దివ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. ప్రహ్వంజలిపుటాః కేచి దిత్యనుషజ్యతే. ౧౦౫. ఇమ
ఇతి. శాధి ఆజ్ఞాపయ. ౧౩. గమ్యతాం-ఇదానీ మితిశేషః. ౧౪. * తి. ప్రదక్షిణం సకలస్వదేవతాధి

రఘునందనః. ౧౮. అథ తే రామ మామంత్ర్య కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, ఏవమ
స్త్వితి కాకుత్స్థః కుక్త్వా జగ్తు ర్యథాగతం. ౧౯. (తతస్తు రామః కాకుత్స్థశ్చా
సనా ద్భ్రష్టవాదినః, లక్ష్మణాయ చ తాన్ సర్వాన్ పరాస్త్రాన్ రఘునందనః.
సంహారాన్ స చ సంహృష్టః శ్రీమాం స్తస్మై న్యవేదయత్.) స చ తాన్ రాఘ
వోజ్ఞాత్వా విశ్వామిత్రం మహామునిం, గచ్ఛ న్నేవాథ మధురం శ్లక్ష్యం వచనమబ్ర
వీత్. ౧౬. కిన్నేవ్రిత స్తేఘసంకాశం పర్వతస్యావిదూరతః, వృక్షషండ మితో భా
తి పరం కౌతూహలం హి మే. దర్శనీయం మృగాకీర్ణం మనోరమ మతీవచ, నానా
ప్రకారైశ్శకునైర్వల్లనాదై రలంకృతం. ౧౭. నిస్సృతాఃస్త మునిశ్రేష్ఠ కాంతా
రా రోమహర్షణాత్. ౧౮. అనయా త్వవగచ్ఛామి దేశస్య సుఖవత్తయా,
సర్వం మే శంస భగవన్ కస్యాశ్రమపదం త్విదం. ౧౯. సంప్రాప్తా యత్ర తే
పాపా బ్రహ్మఘ్నా దుష్టచారిణః, తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ దురాత్మానో మహా
మునే, భగవం స్తస్య కో దేశ స్సా యత్ర తవ యాజ్ఞికీ, రక్షితవ్యా క్రియా బ్ర
హ్మన్ మయా వధ్యా శ్చ రాక్షసాః. ౨౦. ఏతత్సర్వం మునిశ్రేష్ఠ శ్రోతు మి
చ్ఛామ్యహం ప్రభో. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాండే - అష్టావింశ స్సర్గః.
అథ తస్యా ప్రమేయస్య తద్వనం పరిపృచ్ఛతః, విశ్వామిత్రోమహాతేజా వ్యా

౧౮. అథేతి. తే పురుషాః. ౧౯. సచేతి. తాన్ ఉపసంహారమంత్రాన్ శ్లక్ష్యం వ్యక్తం. ౧౬. కిన్నేవ్రి
తి శ్లోకద్వయం. ఇతః అస్మిన్ ప్రదేశే - కౌతూహలం - శ్రోతు మితి శేషః. ౧౭. నిస్సృతా ఇతి.
కాంతారాత్ తాటకాపనాత్ - రోమహర్షణాత్ రోమాంచకరాత్ - భయంకరాదితి యావత్.
అర్థ మేకం. ౧౮. అనయేతి. అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇద మాశ్రమపద మిత్యవగచ్ఛామి -
కస్యేతి న జానామి - తత్సర్వం శంస - ఆదితః ప్రభృతి వదేత్యర్థః. ౧౯. సంప్రాప్తా ఇత్యాదిశ్లోక
ద్వయం. తే పూర్వోక్తాః - తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ యత్రాశ్రమపదే సంప్రాప్తాః - సా చ తవ
యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా-రాక్షసాశ్చ వధ్యా స్తస్యాశ్రమస్య కో దేశః. ౨౦. ఏతదిత్య
ర్థం. ౨౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాం
డవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ సిద్ధాశ్రమస్య నిత్యం భగవత్సన్నిధి మత్వేన దివ్యదేశత్వం - తత్సన్నిధానే పూర్వేషాం

దైవతరూపత్వా ద్రామస్య ప్రదక్షిణకరణం. ౧౯. సచతానితి. తా నుపసంహారమంత్రాన్ జ్ఞాత్వా
తి. మేఘసంకాశం కార్ణావై నైబిడ్యాచ్చ - వృక్షషండం వృక్షసమూహం - కిం వనసంబంధి,
ఉత, ఆశ్రమసంబంధీతి ప్రశ్నః. ౧౬. కిన్వీతి. కౌతూహలం శ్రోతు మితి శేషః. ౧౭. అనయేత్యా
ది. అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇద మాశ్రమపద మిత్యవగచ్ఛామి - కస్యేదం సర్వం శంసేత్యన్వ
యః. ౧౯. సంప్రాప్తా ఇత్యాది. యత్రాశ్రమపదే తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ రాక్షసా స్సంప్రాప్తా
భవంతి-సాచ యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా రాక్షసాశ్చ వధ్యా యత్ర-తస్యాశ్రమస్య కో దేశః.
కిం స్థానం సర్వం మే శంసేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ
రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ తస్యేత్యాది. తి. తస్య రామస్య పరిపృచ్ఛతో వచనం త్రుత్వేతి శేషః - వ్యాఖ్యాతం

ఖ్యాతు ముపచక్రమే ౧. ఇహ రామ మహాబాహూ విష్ణు ర్దేవవరః ప్రభుః, వర్షాణి సుబహూన్యేవ తథా యుగశతాని చ. ౨. తపశ్చరణయోగార్థ మువాస సుమహాతపాః ౩౪. ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః, సిద్ధాశ్రమ ఇతి ఖ్యాత స్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపాః. ౩౪. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రాజా వైరోచని ర్భలిః, నిర్జిత్య దైవతగణాన్ సేంద్రాం శ్చ సమరుద్ధణాన్, కారయామాస తద్రాజ్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః. ౫. బలేస్తు యజమానస్య దేవా సాగ్నిపురోగమా, సమాగమ్య స్వయం చైవ విష్ణు మూచు రిహ

సిద్ధతపస్కత్వం భగవద్దేశస్యైవ వస్తవ్యత్వ మిత్యేతత్ ప్రతిపాదనముఖేన స్థాన్వాశ్రమాద్వైలక్షణ్యం దర్శయత్యేకోనత్రింశే—అథ తస్యేత్యాది. అప్రమేయస్య అచింత్య వైభవస్య మానుషభావనయా పూర్వవృత్త మజ్ఞాత మివ పృచ్ఛత ఇత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౧. ఇహేతి సార్థశ్లోకః. తపశ్చ రణయోగార్థం తపశ్చరణఫలసిద్ధ్యర్థం - యద్వా తపశ్చరణం చ యోగశ్చ తదుభయార్థం - కేచి దిహ ఇహశబ్దద్వయం పఠంతి - తదా ఇహ వనే తత్రాపి ఇహ ప్రదేశ ఇత్యర్థః. ౨౪. ఏషఇతి. వామనస్య వామనరూపేణావతరిష్యతః - పూర్వం విష్ణుత్వేన రూపేణేహ తపశ్చచార-వశ్చాత్ వామనరూపేణాపీతి తస్మాశ్రమస్యాతిశయో దర్శితః - విష్ణోరత్ర తపశ్చరణం లోకే తపసః ప్రవర్తనాయ - బదరికాశ్రమ ఇన నారాయణస్య - సిద్ధాశ్రమత్వం నిర్వక్తి. సిద్ధ ఇతి - మహా తపాః కాశ్యపః - అత్ర-హి యస్తాత్ - సిద్ధః తపఃఫలం ప్రాప్తః - తస్మా దేష సిద్ధాశ్రమోనామ. ౩౪. ఏతస్మిన్నితి సార్థశ్లోకః. ఏతస్మిన్ కాలే విష్ణో స్తపశ్చరణకాలే - విరోచనః ప్రహ్లాదసుతః తస్యాపత్యం వైరోచనిః - సమరుద్ధణాన్ సవాయుగణాన్ - కారయామాస - మంత్రిభి రితి శేషః - తద్రాజ్యం ఇంద్రరాజ్యం. ౫. బలేరితి. భావలక్షణషష్ఠీ-బలా యజమానే యాగం కుర్వాణే - సాగ్ని

ఉత్తర మితి శేషః. ౧. ఇహేతి. ఇహ వనే తపశ్చరణాయ తపశ్చరణార్థం ఇహ ప్రదేశే. ఉవాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః మునిభావప్రకాశికా. ఇహేతి సార్థశ్లోకద్వయం. ఇహ తపస్సంచరణార్థం - ఇహోవాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - విష్ణుః కారణవిష్ణుః బహుయుగశతాని ఇహ వనే - తపశ్చరణం నామ తపోనుష్ఠానం - యోగోనామ అష్టాంగయోగః - ఉభయో రపి ఇహౌవ సిద్ధ్యర్థ మువాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - ఆదరాద్ద్విరుక్తి ర్వా - ఇహ స్థితః విష్ణుః - తపః కృత్వా వామనరూప మాస్థాయ-బలిం జిత్వా ఇంద్రాయ లోకాన్ దత్వా-ఇహ సిద్ధిం - సర్వకార్య సిద్ధిం ప్రాప్తః. అతఏవ సిద్ధాశ్రమః. 'ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః, సిద్ధాశ్రమఇతి ఖ్యాత స్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపా' ఇత్యుక్తం. వామనాశ్రమః కథ మితిచేత్ - ఇహస్థో విష్ణు రేవ వా మనోఽభవత్ - విష్ణువామనయో రభేదాత్ - వామనాశ్రమ ఇత్యుక్తం పూర్వాశ్రమ ఇత్యత్ర వామనస్య పూర్వాశ్రమః విష్ణురూపేణ స్థితస్యాశ్రమ ఇత్యర్థః - యద్వా ఇహ వనే విష్ణు సాక్షా ద్విష్ణు రేవ-ఇహ ఇహవసతాం - తపసః చరణం అనుష్ఠానం యేషాం తే తపశ్చరణాః - తేషాం యోగసిద్ధ్యర్థం అష్టాంగయోగసిద్ధ్యర్థ మువాస - అతఏవపూర్వం ఋషయః విష్ణుసన్నిధానా ద్దేతోః సిద్ధాః - అనంతరం ఇహస్థో విష్ణుః వామనరూప మాస్థాయ గతః అనంతరం విఘ్నో జాతః పున రపి తదాగమనాత్ - మహాతపాః కాశ్యపః పూర్వవత్సిద్ధోఽభవత్ - తస్మా త్సిద్ధా శ్రమ ఇతి. ౩౪. ఏతస్మిన్నితి. సమరుద్ధణాన్ ఆవహ ప్రవహాదివాయుగణసహితాన్ - కార యామాస కృతవాన్. ౪. ౫. బలేరితి. యజమానస్య యజ్ఞం కుర్వాణస్య - అగ్నిపురో

శ్రమే ౬. బలి రై వరోచని ర్విష్ణో యజతే యజ్ఞ ముత్తమం, అసమాప్తే క్రతౌ తస్మిన్ స్వకార్య మభిపద్యతాం. ౭. యేచై న మభివర్తంతే యాచితార ఇత స్తతః, యచ్చ యత్ర యథావచ్చ సర్వం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతి, స త్వం సుర హితార్థాయ మాయాయోగ ముపాశ్రితః, వామనత్వం గతో విష్ణో కురు కల్యాణ ముత్తమం. ౯. ఏతస్మి న్నంతరే రామ కాశ్యపోఽగ్ని సమప్రభః, అది

పురోగమాః పురోగ మేనాగ్నినా సహితాః - అగ్నిముఖత్వాద్దేవానాం స్వయ మేవ సమాగమ్య ఇహాశ్రమే తపశ్చరంతం విష్ణుమూచుః. ౬. బలిరీతి. యజ్ఞంయజతే-యజ్ఞం కరోతీత్యర్థః - ఓదన పాకం పచతీతివత్ - అసమాప్త ఇతి సమాప్త శ్చేన్న స జేతుం శక్య ఇత్యర్థః - స్వకార్యం దేవకార్యం ఆశ్రితకార్యస్య స్వకార్యత్వా త్తథోచ్యతే - అభిపద్యతాం అభితః కారేన్నైన సంపాద్యతాం. ౭. నను కథ మసురస్య యజ్ఞానుష్ఠానం - 'యస్యై దేవతాయై హవిర్దృహీతం స్యాత్తాం ధ్యాయే ద్వ పట్రురిష్యన్ సాక్షాద్దేవతాం ప్రీణా'తీతి శ్రుతేః, తత్తద్దేవతాధ్యానపూర్వకం తత్తన్తంత్రేణ తత్తదు ద్దేశేన తత్తద్ధవి ప్రదానస్య యాగత్వాత్ తస్యచ దేవశత్రో రయోగాత్ - నచ చతుర్థ్యంత శ్శబ్దో దేవతేతి వాచ్యం అచేతనస్య ప్రీణనా సంభవాత్ - తత్ప్రీతిమూలఫలాసిద్ధిశ్చ - అతఏవ కేవలా క్రియైవ ఫలదేతి ప్రత్యుక్తం - అతోఽర్థవాదాద్యనురోధేన శబ్దక్రియాతిరిక్తా సచేతనా వజ్రహస్తత్వాదివిశిష్టవిగ్రహవతీ దేవతా, నచవిగ్రహవత్త్వే యుగపదనేకయాగసన్నిధానాసంభవః - ద్వివశ క్రిమత్త్వేన నానాశరీరపరిగ్రహసంభవేన తేషాం సర్వయాగసాన్నిధ్యస్య సులభత్వాత్ - తస్మాత్ న దేవతావై రిణో యాగసంభవ ఇతి - ఉచ్యతే - నాయం బలినా క్రియమాణో యాగ ఇంద్రాదిదేవతారాధ్యకః యేనోక్తదోష స్యాత్ - కింతు భగవదారాధనభూతః కశ్చి ద్యాగవిశేషః - తస్య విష్ణుభక్తత్వేన ప్రసిద్ధ త్వాత్ - తర్హి భక్తయజ్ఞపిఘ్నం విష్ణుః కథం కుర్యాత్ - స్వభక్తస్యాపి స్వభక్తవిరోధిత్వం భగ వతోఽసహ్యం - తతః పుత్రాంతరవిరోధిపుత్ర శిక్షణవత్ స్యాశ్రితదేవవిరోధిశిక్షణం యుక్త మేవ - అతఏవోక్తం - 'మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతి రభ్యధికా భవే' దితి, తర్హి తస్య ధార్మికస్య కథం నిగ్ర హా స్యాత్తత్రాహ యేచేత్యాది శ్లోకద్వయేన - యత్ర - వస్తువాహనాదిషు - యద్వస్తు యాచి తారః - యాచిష్యమాణా స్సంతః - ఇతస్తతః - దేశా ద్దేశం - అభివర్తంతే - తత్సర్వం తేభ్యః - యథావత్ సత్కారపూర్వకం - ప్రయచ్ఛతి. సఇతి. మాయా విష్ణుత్వాచ్ఛాదికాశక్తిః తస్యాః యోగం సంబంధం ఉపాగతః వామనత్వం, వామనరూపత్వం - గతః - కల్యాణం అస్తత్కార్యం కురు-తస్మిన్నాదా ర్యాభ్యో మహాగుణో వర్తతే - తేన త్వం వామనవేషో భూత్వా యాచ్ఛాపదేశేన తద్రాజ్య మప హృత్య దేహీతి భావః. ౯. ఏతస్మిన్నితిశ్లోకద్వయం. ఏతస్మి న్నంతరే - దేవప్రార్థనావసరే - కాశ్య పః అదిత్యాసహితో వ్రతం సమాప్య విష్ణుద్దేశేన కృతం వ్రతం సమాప్య - వరదం వరదానాయ సన్ని హితం విష్ణుం - దేవీసహాయస్సక్ తుష్టావ - అత్ర రామ పదద్వయం - రూఢ్యా యోగేన చ, నిర్వా హ్యం వ్రతానుష్ఠానకాలే వరకాలేచ - దేవీసాహిత్యద్యోతనాయ ద్విఃప్రయోగ్యో దేవ్యాః. ఆయమత్ర క్రమః - 'సోఽకాయత బహుస్యాం ప్రజాయేయతి - స కపో తప్య'తే త్యుక్తరీత్యా విష్ణుర్గద్ర గమాః పురోగ మేనాగ్నినా సహితాః. ౬. బలిరీతి. స్వకార్యం దేవకార్యం. ౭. యేచేత్యాది, ఇతస్తతః ఆగతాః యత్ర యాగే యచ్చ యద్వస్తు యథావత్ యావచ్చ - యాచితారః యాచిష్య మాణాః - ఏవ మభివర్తంతే - తేభ్య స్తత్సర్వం తప యథావచ్చ ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః. ౭. ౯. ఏతస్మిన్నితి. అదిత్యా సహితో వ్రతం సమాప్య దేవ్యా తయైవ సహిత స్తుష్టావేత్యన్వయః (మనిభావప్రకా

త్యాసహితో రామ దీప్యమాన ఇవౌజసా. దేవీ సహాయో భగవాన్ దివ్యం వర్ష
సహస్రకం, వ్రతం సనూప్య వరదం తుష్టావ మధుసూదనం. ౧౧. తపోమయం
తపోరాశిం తపోమూర్తిం తపాత్మకం, తపసాం త్వాం సుతప్తేన పశ్యామి పురు
షోత్తమం. ౧౨. శరీరే తవ పశ్యామి జగత్సర్వ మిదం ప్రభో, త్వ మనాది రనిర్దే
శ్య స్త్వా మహం శరణం గతః. ౧౩. త మువాచ హరిః ప్రీతః కాశ్యపం ధూతక
ల్మషం, వరం వరయ భద్రం తే వరాహ్లోసి మతో మమ. ౧౪. తచ్చుత్వా వచ
నం తస్య మారీచః కాశ్యపోఽబ్రవీత్. ౧౫. అదిత్యా దేవతానాం చ మమ
చైవానుయాచతః, వరం వరద సుప్రీతో దాతు మర్హసి సువ్రత. ౧౬. పుత్ర
త్వం గచ్ఛ భగవ న్నదిత్యా మమ చానఘ, భ్రాతా భవ యవీయాం స్త్వం

క్షణచింతాపరోఽత్ర జేషే చిర మదృశ్య ఉవాచ - తద్విదిత్వా త మేవ పుత్రం లబ్ధుకామః కాశ్య
పా దేవ్యా సహ-దివ్యవర్షసహస్రనిర్వర్త్యం - విష్ణ్వరాధనరూపం కించి ద్విత మనుష్ఠాయ తదంతే
వరదానాయ దృశ్యమానం విష్ణుం తుష్టావ - తస్మిన్నేవావసరే దేవా శ్చాగతాః ప్రార్థితవంత ఇతి.
౧౧. తపోమయ మితి. తపోమయం తపఃప్రచురం-తపాత్మకం తపస్సర్వభావం-జ్ఞానగుణక మిత్యర్థః-ఉక్తా ధాతో ర్మ
భారేకవిధాన మితి కః-పురుషోత్తమం బద్ధముక్తోభయావస్థా జ్ఞేవా ద్విలక్షణం-త్వాం-సుతప్తేన అనన్య
ప్రయోజనతయానుష్ఠితేన-తపసా ఆరాధనేన-పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి-సర్వకర్త సమారాధ్యం సర్వ
కర్తృఫలప్రదం-జ్ఞానస్వరూపత్వేన సమస్తహేయప్రత్యసీకజ్ఞానానందాద్యపరిమితగుణవత్త్వేనచ సర్వ
స్త్వా ద్విలక్షణం-త్వాం సాక్షాత్కరోమి-ఏత దేవ మే వరమప్రయోజన మిత్యర్థః. ౧౨. శరీరఇతి.
ఇదం చేతనాచేతనాత్మకం సర్వం జగత్-తవ శరీరేఽస్మిన్ పశ్యామి-ఏవం గీతం - 'పశ్యామి దేవాం
స్తవ దేవ దేహే సర్వాం స్తథా భూతవిశేషసంఘాత్. బ్రహ్మణ మిశం కమలాసనస్థ మృషీం శ్చ
సర్వా సురగాంశ్చ దివ్యా'నితి. యద్వా - జగత్సర్వం శరీర మిత్యుక్తత్వా చ్ఛరీరతయా పశ్యామి
త్యర్థః-త్వ మనాదిః ఉత్పత్తిరహితః - అనిర్దేశ్యః-ఏతావా నితి పరిచ్ఛేత్తు మశక్యఇత్యర్థః-అత స్త్వా
మహం-శరణం రక్షితారం-గతః. ౧౩. తమితి. స్పష్టం. ౧౪. తచ్చుత్వేత్యర్థం. మారీచః మరీచి
పుత్రః. ౧౫. అదిత్యాఇతి. అదిత్యా యాచమానాయా దేవతానాం యాచమానానా మిత్యూహ్యం.
౧౬. పుత్రత్వమిత్యాదిసార్థఙ్గోకవికాన్వయః. ౧౭. దేవేష్యసుగ్రహః క్రియతా మిత్యాహ-ఆయమితి.

శికా) యద్వా-సః హిత ఇతి చేదః-అదిత్యాః హితః సః తుష్టావేత్యన్వయః. ౧౦. ౧౧. తవఇతి.
తపోమయం తపఃప్రచురం-తపాత్మకం తపస్సర్వభావం (మునిభావప్రకాశికా). తపోమయమితి తపో
మయం జ్ఞానప్రచురం - తపోరాశిం తేజోరాశిం - 'తపోవీర్యమహాశౌర్యజ్ఞానలేజచ్చుకీర్త్యత' ఇతి
హలాయుధః - తపోమూర్తిం జ్ఞానశరీరం-తపాత్మకం జ్ఞానస్వరూపం-ఛాందస స్సలూపః-ఏవంవిధం
పురుషోత్తమం త్వాం-సుతప్తేన సాంగ మనుష్ఠితేన తపసా పశ్యామిత్వ్యర్థః. ౧౨. శరీరఇతి. పశ్యామి
సాక్షాత్కరోమి - అనిర్దేశ్యః ఇదం త్వయా నిర్దేష్టుమశక్య ఇత్యర్థః. ౧౩. * తి. వరం అభీష్టం -
వరార్హః దివ్యవర్షసహస్రతపసావరదానయోగ్యః. ౧౪. తదితి. మారీచః మరీచిపుత్రః. ౧౫. అది
త్యా ఇతి. అనుయాచత ఇత్యస్య ఇతరయో రపి లింగవచనవ్యత్యయేన సంబంధః. ౧౬. * తి.
యాచ్యమానం వర మాహ-పుత్రత్వ మిత్యాది. యవీయాన్ కనిష్ఠః - సాహాయ్యం బలిచ్ఛలరూ

శక్రస్యాసురసూదన, శోకార్తానాంతు దేవానాం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి. ౧౭. అయం సిద్ధాశ్రమో నామ ప్రసాదాత్తే భవిష్యతి, సిద్ధే కర్తృణి దేవేశ ఉత్తిష్ట భగవన్ నితః ౧౮. అథ విష్ణు ర్మహాతేజా అదిత్యాం సమజాయత, వామనం యాప మాస్థాయ వైరోచని ముపాగమత్. ౧౯ త్రీక్రమా నథభిక్షిత్వా ప్రతిగృహ్య చ మానదః, ఆక్రమ్య లోకా లోకాత్తా సర్వభూతహితే రతః, మహేంద్రాయ పునః ప్రాదాన్నియమ్య బలి మోజసా, త్రైలోక్యం స మహాతేజా శ్చక్రే శక్రవశం పునః. ౨౦. తేనైష పూర్వమాక్రాంత ఆశ్రమ శ్శ్రీమనాశనః, మయా పి భక్త్యా తస్యైష వామనస్యోపభుజ్యతే. ౨౧. ఏత మాశ్రమ మాయంతి రాక్షసా విఘ్నకారిణః, అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్టచారిణః. ౨౩. అద్య గచ్ఛామహే రామ సిద్ధాశ్రమమను త్తమం, తదాశ్రమపదం తాత తవాప్యే త ద్యథా మమ. ౨౪. ప్రవిశ న్నాశ్రమపదం వ్యరోచత మహామునిః, శశీవ గత సీహారః పునర్వసు సమన్వితః. ౨౫. తం దృష్ట్వా మునయ స్సర్వే సిద్ధాశ్రమనివాసిన్ః, ఉత్పత్యోత్పత్య సహసా విశ్వామిత్ర మపూజయన్. ౨౬. యథార్హం చక్రీరే పూజాం విశ్వామిత్రాయ ధీమతే, తథైవ రాజపుత్రాభ్యా మకుర్వ న్నతిధి క్రియాం. ౨౭. ముహూర్త మథ విశ్రాంతౌ రాజపుత్రా వరిందమా, ప్రాంజలీ

తే ప్రసాదాత్-కర్తృణి మత్తపసి సిద్ధే సతి-త్వయి మే పుత్రత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - అయం సిద్ధాశ్రమో నామ భవిష్యతి తస్మా దిత ఆశ్రమా దుత్తిష్ట-అవతారాయేతి శేషః. ౧౮. అథేతి. స్పష్టం. ౧౯. త్రీనితిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. క్రమాన్ పదవిక్షేపాన్-భిక్షిత్వా యాచిత్యాప్రతిగృహ్య-మానం ద్యతి ఖండయతీతి మానదః-నిరభిమానో భిక్షి త్వేత్యర్థః-లోకాక్రమణే హేతుర్లోకాత్కేతి - వామనయాపేణ యాచిత్యా సర్వలోకవ్యాపిశరీరేణ క్రాంత్యేత్యర్థః-నియమ్య బద్ధా త్రైలోక్యస్యాపి పదద్వయక్రాంత త్వేన తృతీయపదాలాభాత్తదర్థం బద్ధేత్యర్థః. ౨౦. ప్రకృత ముససంహరతి-తేనేతి. తేన వామనేన-శ్రమనాశనః సంసారశ్రమనివర్తకః - సన్నిహితం స్థాణ్వాశ్రమం విహాయ భవాన్ కిమర్థ మత్రస్థిత ఇత్యత్రాహ మయాత్వీతి - మనూతు దేవతాంతరేషు పరత్వబుద్ధిరహితేన - భక్త్యా విష్ణుభక్త్యా - తస్య వామనస్య - ఏష ఆశ్రమః ఉపభుజ్యతే ఆశ్రీయతే - వామనస్యేయం భూమిరితి కేవలం తామేవాజిఘ్రన్వర్త ఇత్యర్థః. ౨౧. ఏతమితి-స్పష్టం. ౨౩. అద్యేతి. గచ్ఛామహే గచ్ఛామః-తాతేత్యుపలాలనే-తదేతదాశ్రమపదం యథా మమ-తథా తవ స్వ మితి శేషః. ౨౪. ప్రవిశన్నితి. గతసీహారః గతహిమః - పునర్వసుభ్యాం సమన్విత ఇతి రామలక్ష్మణసామ్యాపేక్షయా. ౨౫. తమితి. ఉత్పత్యోత్పత్యేతి ప్రీత్యతిశయోక్తిః - ఆగత్యాగ త్వేత్యర్థః-అనేన నిరంతరం తదాగమనోక్త్యా మునిబహుత్వ ముచ్యతే. ౨౬. యథార్హ మితి. యథార్హం మునియోగ్యతా మనతిక్రమ్య. ౨౭. ముహూర్త మితి. ముహూర్త మల్పకాలః - విశ్రాంతా వివేతి మనుష్య భావేనో

పం. ౧౭. అయమితి. సిద్ధే కర్తృణితి పూర్వేణాన్వయః - ఇతః అస్మిన్ కార్యే ఉత్తిష్ట యతస్వ. ౧౯. * తి. ఆక్రమ్య త్రిభిః పదై రితి శేషః-నియమ్య బద్ధా (౨౦౪. త్రైలోక్య మిత్యాది). యశ్చక్రే తేన వామనేన తస్య తస్మిన్ వామనే-భక్త్యా ఉపభుజ్యతే. ౨౧. * తి. పూర్వసర్గాంత కృతద్వితీయ ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ-ఏతమితి. ౨౩. * తి. అను త్తమం సర్వోత్తమం-తదేతదాశ్రమపదం యథా

మునిశార్దూల మూచతూ రఘునందనౌ. ౨౮. అద్యైవ దీక్షాం ప్రవిశ భద్రంతే
మునిపుంగవ, సిద్ధాశ్రమాయం సిద్ధస్సాన్య త్సత్య మస్తు వచ స్తవ. ౨౯. ఏవ
ముక్తో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహాన్మషిః, ప్రవివేశ తదా దీక్షాం నియతో
నియతేంద్రియః ౩౦. కుమారా వపి తాం రాత్రి ముషిత్యా సుసమాహితౌ,
ప్రభాతకాలే చోత్థాయ పూర్వాం సంధ్యా ముపాస్యచ. ౩౧. స్పృష్టోదకా శుచీ
జప్యం సమాప్య నియమేనచ, హుతాగ్నిహోత్ర మాసీనం విశ్వామిత్ర మవంద
తాం. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. బాలకాండే - ఏకోన త్రింశ స్సర్గః.

అథ తా దేశకాలజ్ఞౌ రాజపుత్రా వరిందమా, దేశే కాలేచ వాక్యజ్ఞౌ
వబ్రూతాం కౌశికం వచః. ౧. భగవన్ శోతుమిచ్ఛావో యస్మిన్ కాలే నిశాచరా,
సంరక్షణీయా తా బ్రహ్మ న్నాతివర్తేత తత్క్షణం. ౨. ఏవం బ్రువాణౌ కాకుత్స్థా
త్వరమాణౌ యుయుత్సయా, సర్వే తే మునయః ప్రీతాః ప్రశశంసు
ర్నృపాత్తజౌ. ౩. అద్యై ప్రభృతి షడ్రాత్రం రక్షతం రాఘవౌ యువాం, దీక్షాం

చ్యతే. ౨౮. అద్యైవేతి. అద్యైవ ప్రవేశదివస ఏవ - ఆయుః సిద్ధాశ్రమః - సిద్ధస్సాన్యత్ త్వ
ద్యజ్ఞసిద్ధ్యా అన్వర్థసిద్ధసంజ్ఞోస్తు - 'సత్య మస్తు వచ స్తవ - అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్ట
చారిణ' ఇతి వచ ఇత్యర్థః - రాక్షసాన్ సర్వథా హనిష్య ఇతి భావః. ౨౯. ఏవ మితి. నియతః
నిగృహీతాంతఃకరణః. ౩౦. కుమారా వితి శ్లోకద్వయం, స్పృష్టోదకా దత్తార్ఘ్య-నియమేన జప్యం సమా
ప్య - అగ్నే ర్హోత్రం హోమః - ఔపాసనహోమః - దీక్షామధ్యేనాగ్నిహోత్రం నదర్శపూర్ణమా
సాభ్యాంయజత ఇతీత్యగ్నిహోత్రస్య నిషిద్ధత్వాత్ - మానస మగ్నిహోత్ర మిత్యేకే. ౩౧. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే -
ఏకోన త్రింశ స్సర్గః.

* సుబాహుమారీచ ప్రభృతిదుష్టనిగ్రహస్త్రింశే - అథ తావిత్యాది. దేవకాలజ్ఞా వితి
హేతుగర్భం - దేశకాలజ్ఞత్వా దుచితే దేశే ఉచితే కాలే చాబ్రూతాం. ౧. భగవన్నితి.
సంరక్షణీయా నివారణీయా - ధాతునా మనేకార్థత్వాత్ - విపరీతలక్షణా వా - యద్వా
ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చ రక్షణం - అత్రానిష్టనివృత్తిః - తత్క్షణం స కాలః - నాతివర్తేత
అజ్ఞాతో నాతిక్రమేత్. ౨. ఏవమితి. యుయుత్సయా యోధు మిచ్ఛయా - ప్రశశంసుః ప్రోచుః.
౩. అద్యేతి. రక్షత మితి లోబ్ధధ్యమపురుషద్వివచనం - ఏత ద్దిన మారభ్య షడ్రాత్రవర్యంతం ముని

మమ స్వభూతం తథా తవాపి-విష్ణవతారత్వా దితి గూఢోపసంధిః. ౨౪. ౨౮. అద్యైవేతి. దీక్షాం
ప్రవిశ స్వీకురు-సిద్ధిః-అన్వర్థః. ౩౦. కుమారానితి. కుమారావివ స్కందవిశాఖావివ. తి. ప్రశుచీ
పరమం జప్యమితి పాఠః-ప్రశుచీ అవతారత్వా దశుచిత్వసంభావనారాహిత్యేన ప్రకర్షతశ్శుచీ-నియ
మేనకర్తవ్యం జప్యం సమాప్యేత్యన్వయః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ
తత్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకోన త్రింశ స్సర్గః.

తి. అథేతి. కౌశికం వచో బ్రూతామిత్యన్వయః. ౧. భగవన్నితి. సంరక్షణీయా నివారణీయా-
తత్క్షణం స కాలః-నాతివర్తేత అజ్ఞానతో నాతిక్రమేత్. తి. సంరక్షణీయా యజ్ఞసంరక్షణాయ
నివారణీయా-గృహాదిత్వాచ్ఛః. ౨. ఏవమితి. ప్రశశంసుః ప్రోచుః. తి. ఏవంవిశ్వామిత్రే పృష్టే దీక్షయా

గతో హ్యేష ముని ర్తానిత్వం చ గమిష్యతి. ౪. తౌ తు తద్వచనం శ్రుత్వా
రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ, అనిద్రౌ షడహోరాత్రం తపోవన మరక్షతాం. ౫. ఉపా
సాంచక్రతు ర్విరౌ యత్తౌ పరమధన్వినౌ, రరక్షతు ర్దునివరం విశ్వామిత్ర మరిం
దమా. ౬. అథ కాలే గతే తస్మిన్ షష్ఠేహని సమాగతే, సౌమిత్రి మబ్రవీ ద్రా
మో నుత్తో భవ సమాహితః. ౭. రామస్యైవం బ్రువాణస్య త్వరితస్య యుయు
త్సయా, ప్రజజ్వాల తతో వేది స్సోపాధ్యాయ పురోహితా. ౮. సదర్భచమసస్రు
క్కాససమిత్కుసుమోచ్చయా, విశ్వామిత్రేణ సహితా వేది ర్జజ్వాల సర్త్విజా. ౯.
మంత్రవచ్చ యథాన్యాయం యజ్ఞోఽసౌసంప్రవర్తతే, ఆకాశేచ మహాంచ్చబ్ధః
ప్రాదురాసీ ద్భయానకః. ౧౦. ఆవార్య గగనం మేఘో యథా ప్రావృషి నిర్గతః,
తథా మాయాం వికుర్వాణౌ రాక్షసావభ్యధావతాం. ౧౧. మారీచశ్చ సుఖా
వశ్చ తయో రనుచరాశ్చ యే, ఆగమ్య భీమసంకాశా రుధిరౌఘ మవాస్యజన్.
౧౨. సా తేన రుధిరౌఘేణ వేది ర్జజ్వాల మండితా, (దృష్ట్వా వేదిం తథాభూ
తాం సానుజః క్రోధసంయుతః) సహసాభిదుతో రామ స్తా నవశ్య త్తతో దివి.

ర్తానిత్వం గమిష్యతి. అతో వయం వదామ ఇత్యర్థః. ౪. తావితి. షడహోరాత్రం షణ్ణా మహో
రాత్రాణాం సమాహార షడహోరాత్రం తత్. ౫. ఉపాసాంచక్రతు రితి. ఉపాసాంచక్రతుః
ఉపతుః - యత్తౌ సన్నద్ధౌ - పరమం ధను ర్యయో స్తౌ పరమధన్వినౌ - వీహ్యదిత్వా దినిః. ౬.
అథేతి. కాలే పంచదినాత్త కే గతే - తస్మిన్ ప్రధానే అహని సుత్యాదినే-సమాహితః ఏకాగ్రచి
త్తః - అత్రాద్యప్రభృతి షడ్రాత్ర మిత్యుక్త్యా పూర్వసర్వే తత్పూర్వదినే దీక్షాప్రవేశోక్త్యా చ సప్త
రాత్రనిర్వర్త్య స్మృతవిశేషోయ మితి గమ్యతే. ౭. రామస్యేతి. వేదప్రజ్వలన ముత్పాతోరాక్షసా
గమనూచకః - ఉపాధ్యాయః విశ్వామిత్రః - పురోహితాః ఋత్విజః. ౮. ఏతద్వివృణోతి - సద
ర్భేతి. చమసం నామ పానసాత్రం - స్రుక్ షోశపాత్రం-ఉచ్చయః సమూహః - కుసుమోచ్చ
యోలంకారార్థః. ౯. మంత్రవదితి. నను యోగ్యమంత్రజపే క్రియమాణే కథం రాక్షసాగమనప్ర
సక్తిః న కథంచిత్ - కింతు దూరత ఏవాకాశే మేఘవద్రుధిరం వవర్షుః - తదిద మాహ - ఆకాశ
ఇతి - భయానకః భయంకరః. ౧౦. ఆవార్యేతి. ప్రావృషి వర్షాకాలే - నిర్గతో మేఘో యథా
తథాభ్యధావతాం. ౧౧. మారీచఇతి. భీమసంకాశాః భయంకరాః. ౧౨. నేతి. అభిదుతః అభిముఖం

తస్య మానిత్వాదృషయ ఊచుః-అద్యేతి. మానిత్వం చ గమిష్యతి-అద్యాపి దీక్షితత్వాత్ మాన్యేవ-
అతః పరమసి షడ్రాత్రవర్యంతం మానిత్వం ప్రాప్యతీత్యర్థః. ౫. ఉపాసాంచక్రతుః-ఉపతుః-పరస్మై
పదమార్షం - యత్తౌ సన్నద్ధౌ. ౬. పరమధన్వినావిత్వార్షం - విశ్వామిత్రం తద్యజ్ఞం. ౭. అథేతి.
తస్మి న్నహని ప్రధానకర్తృసంబంధిని. ౮. రామస్యేత్యాది. అత్ర వేదిప్రజ్వలనం రాక్షసాగమనసూ
చక ఉత్పాతః - ఉపాధ్యాయో విశ్వామిత్రః-పురోహితా ఋత్విజః-ఏతచ్చ ఉత్తరశ్లోకేన విస్త్రీ
యతే. ౯. ఉపాధ్యాయో బ్రహ్మ - పురోహిత ఉపద్రష్ట ఇద మృత్విగంతరాణా ముపలక్షణం.
౮. ౯. మంత్రవదితి. సముత్పన్నే ఉత్పాతే - రామో రక్షతీతి విశ్వాసాత్-యజ్ఞోయం సంప్రవ
ర్తత ఇతి సంబంధః. ౧౦. ఆవార్యేతి. మేఘో మేఘధ్వనిః కార్యే కారణోపచారః. ౧౧. మారీచ
ఇతి. అవాస్యజన్ వవర్షుః. ౧౨. నేతి. మండితా చిహ్నితా. ౧౩. అభిదుతః అభిత క్కాలాం ప్రధా

౧౩. తావాపతంతౌ సహసా దృష్ట్వా రాజీవలోచనః, లక్ష్మణం త్వభిసం ప్రేక్ష్య రామో వచన మబ్రవీత్. ౧౪. పశ్య లక్ష్మణ దుర్వృత్తాన్ రాక్షసాన్ పిశితా శనాన్, మానవాస్త్రసమాధూతా ననిలేన యథా ఘనాన్. ౧౫. మానవం పరమోదార మస్త్రం పరమభాస్వరం, చిత్తేష పరమక్రుద్ధో మారీచోరసి రాఘవః. ౧౬. స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః, సంపూర్ణం యోజనశతం క్షిప్త స్సాగరసంప్లవే. ౧౭. విచేతనం విఘూర్ణంతం శీతేషుబలతాడితం, నిరస్తం దృశ్య మారీచం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧౮. పశ్య లక్ష్మణ శీతేషుం మానవం ధర్మసంహితం, మోహయిత్వా నయత్యేనం నచ ప్రాణై ర్వ్యయజ్యత). ఇమా నపి వధిష్యామి నిర్ఘ్నాన్ దుష్టచారిణః, రాక్షసాన్ పాపకర్తృస్థాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రుధిరాశనాన్. ౧౯. సంగృహ్యస్త్రం తతో రామో దివ్య మాగ్నేయ మద్భుతం, సుబాహూరసి చిత్తేష స విద్ధః ప్రాపత ద్భువి. ౨౦. శేషాన్ వాయవ్య మాదాయ నిజఘాన మహాయశాః, రాఘవః పరమోదారో మునీనాం ముద మావహాన్. ౨౧. స హత్వా రాక్షసాన్ సర్వాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రఘునందనః, ఋషిభిః పూజిత స్తత్ర యథేంద్రో విజయే పురా. ౨౨. అథ యజ్ఞే సమాప్తేతు విశ్వామిత్రో మహామునిః, నిరీతికా దిశో దృష్ట్వా కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్. ౨౩. కృతార్థోస్మి మహాబాహూ కృతం గురువచ స్త్వయా, సిద్ధాశ్రమ మిదం సత్యం

ధావన్. ౧౩. తావతిస్పష్టం. ౧౪. పశ్యేతి. పిశితాశనాన్ మాంసభక్షకాన్ - ఏతద్విధూననార్థం మానవాస్త్రం ప్రయోజ్య ఇతి భావః. ౧౫. మానవమితి. అత్రాదావిత్యుక్తేత్వపస్కార్యం నను సర్వరాక్షసే ష్వస్త్రప్రయోగం ప్రతిజ్ఞాయ మారీచోరసి తత్ర ప్రయోగః కథ మితిచేన్న-పూర్వశ్లోకే రాక్షసశబ్దస్య మారీచమాత్రపరత్వాత్. ౧౬. సఇతి. సాగరసంప్లవే సముద్రపూరే - అత్ర గాయత్రీ ద్వితీయాక్షరం సః. ౧౭. విచేతనమితి. శీతేషుశబ్దోవయవవృత్త్యా మానవాస్త్రే వర్తతే - దృశ్య దృష్ట్వా - మారీచస్య ప్రాణరక్షణం భావికార్యాంతర సాధనాయ. ౧౮. ఇమానితి. వధప్రయోజ కాని నిర్ఘ్నణత్వాదీని. ౧౯. సంగృహ్యేతి. అద్భుతం యథాతథా చిత్తేష. ౨౦. శేషానితి. నిజఘాన హింసితవాన్. ౨౧. సఇతి. పురా విజయే ఆసురవిజయే. ౨౨. అథేతి. నిరీతికాః నిర్బాధాః.

వన్ - తత్రాదృష్ట్వా తతో దివి తా నవశ్యత్. ౧౩. తి. ఆపతంతౌ స్వసముఖ మాగచ్ఛంతౌ. ౧౪. ౧౫. తి. 'కరిష్యామి న సందేహో నోత్సహే హంతు మీదృశాన్, ఇత్యుక్త్వా వచనం రామ శ్చాపే సంధాయ వేగవా' నితి. ఈదృశాన్ స్థితాయుశ్యేషాన్ దుర్బలాన్వా. ౧౬. గాయత్ర్యోః స ఇతి ద్వితీయాక్షరం - స తేనేత్యస్య శ్లోకస్యాదిమాక్షరేణ స ఇత్యనేన సంగృహ్యేతి. 'స తేన పర మాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః, సంపూర్ణం యోజనశతం క్షిప్త స్సాగరసంప్లవే' సంప్లవే పూరే. ౧౭. విచేతనమితి. దృశ్య దృష్ట్వా. తి. విచేతనం చైతన్యరహితం-అతఏవ విఘూర్ణమానం - శీతేషు మితి మానవాస్త్రనామాంతరం. ౧౮. పశ్యేతి. శీతేషుం మానవాస్త్రం - న వ్యయజ్యత మారీచ ఇతి శేషః. తి. మనుసంహితం మనుప్రయుక్తం - వియజ్యతే వియోజయతీతి యావత్. ౧౯. ౨౦. తి. నిజఘాన దూరోత్సారణపూర్వకం నాశనం వాయవ్యాస్త్రఫలం బోధ్యం. ౨౧. ౨౨. అథేతి. నిరీతి కా నిరుపద్రవాః. ౨౩. కృతార్థఇతి. త్వయా హేతునా కృతార్థోస్మితి చాన్వయః. తి. సత్యం

కృతం రామ మహాయశః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే-త్రింశస్సర్గః.

అథ తాం రజనీం తత్ర కృతార్థౌ రామలక్ష్మణౌ, ఊషతు ర్దుదితౌ వీరౌ
ప్రహృష్టేనాంతరాత్తనా. ౧. ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం కృతపౌర్వాష్టాకక్రి
యా, విశ్వామిత్ర మృషీం శ్చాన్యాన్ సహితా వభిజగ్తుః. ౨. అభివాద్యమునిశ్రే
ష్ఠం జ్వలంత మివ పావకం, ఊచతు ర్మధురోదారం వాక్యం మధురభాషిణౌ. ౩.
ఇమా స్త మునిశార్దూల కింకరౌ సముపస్థితౌ, ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం వై శాసనం
కరవావ కిం. ౪. ఏవముక్తా స్తత స్తాభ్యాం సర్వవ మహర్షయః, విశ్వామిత్రం పు
రస్కృత్య రామం వచన మబ్రువన్. ౫. మైథిలస్య నరశ్రేష్ఠ జనకస్య భవిష్యతి,

౨౩. కృతార్థ ఇతి. గురువచః పితృవచః. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-
మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

ఏవం కృతార్థో విశ్వామిత్రో జనకసుతా త్వేనావతీర్ణయా శ్రియా రామం యోజయితుంవ్యా
జేన మిథిలా ప్రసానం ప్రస్తా త్వేక త్రింశే-అథేత్యాది. కృతార్థౌ కృతవిశ్వామిత్రప్రయోజనౌ-ప్రహృ
ష్టేన సంతుష్టేన-అంతరాత్తనా అంతఃకరణేన-ఉపలక్షితౌ. ౧. ప్రభాతాయామితి. సహితౌ అవినా
భూతౌ. ౨. అభివాద్యేతి. మధురోదారోక్తౌ హేతు ర్మధురభాషిణౌ వితి. ౩. ఇమావితి. స్తేతిభూ
తార్థసూచక మవ్యయం. ఇమా స్త ఆజ్ఞాపితం, సర్వమనుష్ఠితవంతా విత్యర్థః - మునిశార్దూల-బ్రహ్మ
ధ్యాయిషుశ్రేష్ఠ-అనేననిరవధికభక్తిమత్త్వంసూచితం-కింకరౌ'భక్తికీర్తీతోజనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యాత్వ
యాక్రీతో-సముపస్థితౌభక్తం త్వాంవినాక్షణమపి స్థాతు మక్షమా-'శరతల్పగతో భీష్మ శ్చామ్యన్నివ
హుతాశనః, మాంధ్యాతి పురుషవ్యాఘ్ర స్తతో మేత ద్గతం మన' ఇతివత్. ఆజ్ఞాపయయథేష్టం-తా
మకాలే అబ్రుద్రవ్యాయ క్రీతో రాజపుత్రః పునర్నివర్తయితుంనార్హః కిల-శాసనం కరవావకిం-కర్త
వ్యే న సంకోచః కార్య ఇత్యర్థః-అనేన స్వభక్తాయ స్వామ్యంనదదాతి-అహూయ నదదాతి-స్వయం
గత్వైవ దదాతి - స్వాత్మాన మిష్టనినియోగార్హం కరోతీత్యుక్తం. ౪. ఏవమితి. అత్ర విశ్వామి
త్రేణ ప్రతిపక్తవ్యే ఋషిభి ర్నియోజనం రామభక్త్యుచితేకేణ - పురస్కృత్య-తదనుజ్ఞాం లభ్యేత్య
ర్థః - యద్వా-విశ్వామిత్రప్రముఖా మునయ ఇత్యర్థః. ౫. మైథిలస్యేతి. మిథిలాయా ఈశ్వరోమై
థిలః - తస్యేద మిత్యుచ్ఛ్ - పరమధర్మిన్యః అతిశయేన ధర్మవాక్ - భగవత్కైంకర్యరూపత్వేన కా

కృతం అన్వర్థనామకం కృతమిత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్పదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః. *

తి. ఏవం స్వయంజ్ఞానునాశఫలకం సర్వాస్త్రసంబంధాన గ్రహం కృత్వా భగవాన్విశ్వా
మిత్రః సహజలక్ష్మీశక్తిసంబంధానుగ్రహాయ ప్రపర్తత ఇత్యాహ-అథేతి. తత్ర యజ్ఞశాలాయాం. ౧.
తి. అభిజగ్తుః అభివాదార్థ మితి శేషః. ౨. మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్రం. ౩. ౪. * తి.
విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య - వృతవిశ్వామిత్రానుమతికా ఇతి యావత్. * ౫. మైథిలస్యేతి.
ధర్మిన్యః అతిశయితధర్మవాక్ - చింతతో ద్లుగితి మతుజ్ఞోపః - తత్ర తం దేశం. * తి. పర
మధర్మిన్యః ఉత్కటాతిశయితధర్మవాక్ - పరమేతి పృథక్పదంవా - పరా మా యస్మిన్నిత్య
ర్థకం రామసంబోధనం. ౬. త్వంచైవేతి. తత్ర యజ్ఞేతత్ ప్రసిద్ధం - చకారోఽనుక్తస్తీరత్నసము

యజ్ఞః పరమధర్మిష్ఠ స్తస్య యాస్యామహే వయం ౬. త్వం చైవ నరశార్దూల
సహస్రాభి ర్మమిష్యసి, అద్భుతం ధనురత్నం చ తత్ర త ద్ద్రష్టవ్య మర్హసి. ౭. తద్ధి
పూర్వం నరశ్రేష్ఠ దత్తం సదసి దైవతైః, అప్రమేయబలం ఘోరం మఖే పరమ
భాస్వరం. ౮. నాస్య దేవా న గంధర్వా నాసురా నచ రాక్షసాః, కర్తు మారో
పణం శక్తా న కథంచన మానుషాః. ౯. ధనుష స్తస్య వీర్యం తు జిజ్ఞాసంతో
మహీక్షితః, నశేకు రారోపయితుం రాజపుత్రా మహాబలాః ౧౦. తద్ధను ర్నరశా
ర్దూల మైథిలస్య మహాత్మనః, తత్ర ద్రక్ష్యసి కాకుత్స్థ యజ్ఞం చాద్భుతదగ్ధనం.
౧౧. తద్ధియజ్ఞ ఫలం తేన మైథిలేనోత్తమంధః, యాచితం నరశార్దూల సునాభం
సర్వదైవతైః. ౧౨. ఆయాగభూతం నృపతే స్తస్య వేశ్మని రాఘవ, అర్చితం
వివిధై ర్గంధై ర్ధూపై శ్చాగరుగంధిభిః. ౧౩. ఏవముక్త్యా మునివరః ప్రస్థాన మక
రోత్తదా, సర్వసంఘ స్స కాకుత్స్థ ఆమంత్ర్య వనదేవతాః. ౧౪. స్వస్తీవోస్తు
గమిష్యామి సిద్ధసిద్ధాశ్రమాదహం, ఉత్తరే జాహ్నువీతీరే హిమవంతం శిలో
చ్ఛయం. ౧౫. ప్రదక్షిణం తతః కృత్వా సిద్ధాశ్రమ మను త్తమం, ఉత్తరాందిశ

మ్యనిత్యాభ్యా ముత్కృష్ట ఇత్యర్థః - తస్య తస్యకృతే. ౬. త్వమితి. గమిష్యసి - యదీతిశేషః-ధను
రత్నం ధనుశ్రేష్ఠం - దీర్ఘాభావ ఆర్హః-చకారాద్యజ్ఞం చేత్యర్థః-తత్ ప్రసిద్ధం. ౭. తస్యధనురత్నం
కుతస్సమాయాతం తత్రాహ - తద్దీతి. మఖే సదసి దైవతై ర్దత్త మిత్యన్వయః. ౮. నాస్యేతి. ఆరోప
ణం జ్యారోపణం. ౯. ధనుష ఇతి. జిజ్ఞాసంతః జిజ్ఞాసమానాః. ౧౦. తదితి. యజ్ఞం ద్రక్ష్యసి తత్ర
తద్ధనుశ్చ ద్రక్ష్యసీత్యన్వయః. ౧౧. మఖే కిమర్థం దత్తం తత్రాహ - తద్దీతి. సునాభం శోభనముష్టి
బంధస్థానం, దైవతైః దైవ తేభ్యః-యాచితం దత్తంచేత్యర్థః. ౧౨. ఆయాగేతి. ఆయాగభూతం-ధను
రుత్సవే ప్రాధాన్యేనార్చితం ధనురాయాగ ఉచ్యతే-ఆత్ర విశ్వామిత్రేణైవానుక్తి సర్వసమృతత్వ
ద్యోతనాయ. ౧౩. ఏవమితి. పూర్వం విశ్వామిత్రం పురస్కృత్యేత్యుక్త్యా ప్రాధాన్యా ద్విశ్వామి
త్ర ఉక్తవా నిత్యనూద్యతే. ౧౪. స్వస్తీతి. జాహ్నువీతీరే స్థితం హిమవంతం గమిష్యామిత్యన్వయః.
శిలోచ్ఛయం పర్వతం - సిద్ధాశ్రమాద్ధిమవద్గమనం మిథిలామార్గేణేతిజ్ఞేయం. ౧౫. ప్రదక్షిణమితి.
తతః వనదేవతా మంత్రణానంతరం. ౧౬. తమితి. అనుసారిణం ఉత్తరదిగనుసారిణం-తం - ప్రాయేణ

చ్ఛయపరః. ౭. తద్దీతి. సదసి - దైవతైర్దత్తం. * తి. పూర్వం - పూర్వస్థితౌ కాలే - దేవరాతా
భ్య ప్రాచీనజనకస్య యజ్ఞే సదసి - దైవతై ర్దక్షయజ్ఞవధే ప్రసాదితా చ్ఛివాల్లబ్ధం యజ్ఞప్రసాదితై
ర్దైవై ర్దత్తం - ఆత స్తత్ర తిష్ఠతీతి. శేషః. * ౮. * తి. తస్మాద్భుతత్వమాహ - నాస్యేతి. ఆరో
పణం - శరప్రక్షేపయోగ్యజ్యోసంబంధః - నకథంచన నకథమవీత్యర్థః. * ౯. ౧౦. తత్ర మిథిలా
యాం - చకారేణ జానకీన్ద్వికారసముచ్ఛయః. ౧౧. తద్దీతి. సునాభం శోభనమధ్యం - సర్వదైవ
తైః సర్వదైవతేభ్యః. * తి. ఉత్తమం తద్ధనుః మైథిలేన నిజయజ్ఞప్రీతదేవేభ్యః యజ్ఞఫలత్వేన యా
చితం యుద్ధే రిపూణాం జయాయ - శివసహితై సర్వదైవతై ర్దత్తం. తదుక్తం కార్తే - 'ప్రీతశ్చ
భగవానీశ స్త్రి శూలీనీలలోహితః, ప్రదదౌ శత్రునాశార్థం జనకాయాద్భుతం ధను' రితి. * ౧౨.
ఆయాగభూతంధనుః మఖేషుప్రాధాన్యేనార్చితం ధనురాయాగః తద్భూతం. ౧౩. ౧౪. స్వస్తీతి.
హిమవంతం గమిష్యామిత్యన్వయః - హిమవత స్స్విశ్రమత్వాదితి భావః. ౧౫. ప్రదక్షిణమితి.
ఉపచక్రమే గంతుమితి శేషః. ౧౬. * తి. అనుసారిణా ముక్తదిగనుసారిణాం - పశ్చాద్దామి

ముద్దిశ్య ప్రస్థా తు ముపచక్రమే. ౧౬. తం ప్రయాంతం మునివర మన్వయా దను సారిణం, శకటీశతమాత్రం తు ప్రాయేణ బ్రహ్మవాదినాం. ౧౭. మృగపక్షిగణా శ్చైవ సిద్ధాశ్రమనివాసినః, అనుజగ్గు ర్మహాత్మానం విశ్వామిత్రం మహామునిం. ౧౮. నివర్తయామాస తతః పక్షిసంఘా న్నృగా నపి. ౧౯. తే గత్వా దూర మధ్వానం లంబమానే దివాకరే, వాసం చక్రు ర్దునిగణా శ్శోణాకూలే సమా హితాః. ౨౦. తేఽస్తంగతే దినకరే స్నాత్వా హతహుతాశనాః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నిషేదు రమితౌజసః. ౨౧. రామోపి సహ సౌమిత్రి ర్దునీం స్తా నభిపూజ్య చ, అగ్రతో నిషసాదాథ విశ్వామిత్రస్య ధీమతః. ౨౨. అథ రామో మహాతేజా విశ్వామిత్రం మహామునిం, పప్రచ్ఛ నరశార్దూలః కౌతూహలసమన్వితః. ౨౩. భగవన్ కోన్వయందేశ స్సమృద్ధవనశోభితః, శ్రోతుమిచ్ఛామి భద్రంతే వక్తుమర్హసి తత్త్వతః. ౨౪. చోదితో రామవాక్యేన కథయామాస సువ్రతః, తస్య దేశస్య నిఖిల మృషిమధ్యే మహతపాః. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-ఏక త్రింశస్సర్గః.

బ్రహ్మయోని ర్మహా నాసీ త్కుశోనామ మహతపాః, అక్షిప్తవ్రతధర్మజ్ఞ స్సజ్జనప్రతి పూజకః. ౧ సమహాత్మా కులీనాయాం యుక్తాయాం సుగుణోల్బ

బాహుశ్యేన - బ్రహ్మవాదినాం - శకటీశతమాత్రం - శకట్యః శకటాని - తేషాం శతమాత్రం శత ప్రమాణం - ఆన్వయాత్ ఆన్వగాత్ - యద్వా - శతమాత్ర మన్వయాత్ ఇతరత్సర్వం సిద్ధా శ్రమవివ స్థిత మిత్యర్థః - అత్ర శకటీశబ్దేన శకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదిక ముచ్యతే. ౧౭. మృగేతి. తద్భక్త్యేతిభావః. ౧౮. నివర్తయామానేత్యర్థం. అత్ర పక్ష్యాదినివర్తనేన మునీనాంగమనం ద్యోతితం. ౧౯. తఇతి. శోణః పున్నదః-సవివ శోణేత్యపి వ్యపదిశ్యతే. ౨౦. తఇతి. శోణే స్నా త్వా దినకరేఽస్తంగతే సతి హుతహుతాశనా ఇత్యన్వయః. ౨౧. రామఇతి. అభిపూజ్య అభివా ద్య. ౨౨. అథేతి. స్పష్టం. ౨౩. భగవన్నితి. అయం శోణకూలస్థః. ౨౪. చోదితఇతి. నిఖిలం వం త్రాంత మిత్యర్థః. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యా నే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏక త్రింశస్సర్గః.

ఏవం శోణకూలదేశవైభవే పృష్టే అయం మద్వంశ్యానాం దేశ ఇతి వివక్షా స్వాన్వయం ప్రదర్శయతి ద్వాత్రింశే - బ్రహ్మయోని రిత్యాది. బ్రహ్మ యోనిః కారణం యస్య సః బ్రహ్మయోనిః-అయోనిజో బ్రహ్మపుత్రః - మహా జ్ఞానశౌర్యాదిభిః ఇతరబ్రహ్మపుత్ర విలక్షణః - కౌ భూమా శేత ఇతికుశః - నారదాదివత్ బ్రహ్మలోకేఽనవస్థాయ ప్రజాపాలనే దత్తాదరతయా భూమావవస్థా

నాంవా - శకటీశతమాత్రం శతపరిచ్ఛిన్నశకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదిమత్ - బ్రహ్మాదీనా-యూథ మన్వగాత్. * ౧౭. ౨౩. చోదితఇతి. నిఖిలం వక్తవ్యం సర్వం. * తి. నిఖిలం వైభవ* మితిశేషః. ౨౪. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - ఏక త్రింశస్సర్గః.

బ్రహ్మయోనిరితి. అక్షిప్తవ్రతః అభంగవ్రతః. ౧. సఇతి. యుక్తాయా మనురూపాయాం. * తి. యుక్తాయాం అశేషస్త్రీగుణయుక్తాయా మిత్యర్థః. అసూర్తరజసం నవిద్యతేసూర్తం ప్రసృతం

ణాన్, వైదర్భ్యాం జనయామాస చతురస్సదృశాన్ సుతాన్, కుశాంబం కుశ
నాభం చ ఆధూర్తరజసం వసుం. ౨౪ దీప్తియుక్తాన్ మహోత్సాహాన్ క్షత్రధ
ర్చచికిర్షయా, తా నువాచ కుశః పుత్రాన్ ధర్మిష్ఠాన్ సత్యవాదినః. ౩౪ క్రియ
తాం పాలనం పుత్రా ధర్మం ప్రాప్స్యథ పుష్కలం, ఋషేస్తు వచనం శ్రుత్వా చ
త్వారో లోకసంమతాః, నివేశం చక్రిరే సర్వే పురాణాం నృవరాస్తదా. ౪౧ కు
శాంబస్తు మహాతేజాః కాశాంబీ మకరో త్పురీం, కుశనాభస్తు ధర్మాత్మా పురం
చక్రే మహోదయం, ఆధూర్తరజసో రామ ధర్మారణ్యం మహీపతిః, చక్రే పుర
వరం రాజా వసుశ్చక్రే గిరివ్రజం. ౪౨ ఏషా వసుమతీ రామ వసో స్తస్య మహాత్మ
నః, ఏతే శైలవరాః పంచ ప్రకాశంతే సమంతతః. ౪౩ సుమాగధీ నదీ రమ్యా
మగధా నిశ్శ్రుతా యయా, పంచానాం శైలముఖ్యానాం మధ్యే మాలేవ శోభ
తే. ౪౪ సైషాహి మాగధీ రామ వసో స్తస్య మహాత్మనః, పూర్వాభిచరితా రా
మ సుక్షేత్రా సస్యమాలినీ. ౪౫ కుశనాభస్తు రాజర్షిః కన్యాశత మనుత్తమం,
జనయామాస ధర్మాత్మా ఘృతాచ్యాం రఘునందన. ౪౬ తాస్తు యావన శాలి
న్యో రూపవత్య స్వలంకృతాః, ఉద్యానభూమి మాగమ్య ప్రావృషీవ శతప్రా
దాః, గాయంత్యో నృత్యమానాశ్చ వాదయంత్యశ్చ సర్వశః, ఆమోదం పరమం
జగ్తు ర్వరాభరణభూషితాః. ౪౭ అథ తా శ్చారుసర్వాంగ్యో రూపేణాప్రతిమా
భువి, ఉద్యానభూమి మాగమ్య తారా ఇవ ఘనాంతరే. ౪౮ తా స్సర్వగుణసం
పన్నా రూపయావనసంయుతాః, దృష్ట్వా సర్వాత్మకో వాయు రిదం వచన మబ్ర

నాత్ కుశఇత్యస్య నామ అతవీవ క్షత్రియవ్యాపారాత్ క్షత్రియాయం - అక్లిప్తం నిర్బాధం ప్రతం
యస్యసోఽక్లిప్తవ్రతః అక్లిప్తవ్రతశ్చ సౌధర్మజ్ఞశ్చేతి కర్తృధారయః. ౧. సఇతి సార్థశ్లోకః. యు
క్తాయాం అనురూపాయాం. ౨౪. దీప్తితి. క్షత్రధర్మః ప్రజాపాలనం. ౩౪. క్రియతా మితి సార్థశ్లో
కః. పుష్కలం సమగ్రం - ఋషేః కుశస్య-నివేశనం సన్నివేశం. ౪౧. కుశాంబఇత్యాదిశ్లోకద్వయం.
౪౨. ఏషేతి. ఏషా శోణకూలస్థా - శైలవరా గిరివ్రజసంజ్ఞామూలాః. ౪౩. సుమాగధీతి. మగధదేశా
దాగతామాగధీతి శోణవీర్యచ్యుతే - ఆయయావిలిచేదః. ౪౪. సైషేతి. పూర్వాభిచరితా పూర్వదే
శా తృప్త్యజ్ఞుభివాహినీ - సుక్షేత్రా - ఉభయపార్శ్వత ఇతి శేషః. ౪౫. కుశనాభ ఇత్యాది.
ఘృతవత్పురుషం దృష్ట్వా ద్రవతీ సతీ అంచతీతి ఘృతాచీ - కుశనాభభార్యా - ఘృతవత్పురు
షం కృత్వాంచతీతివా అపూరసః. ౪౬. తాస్త్వితి శ్లోకద్వయం. ఉద్యాన భూమి మాగమ్య
శతప్రాదా ఇవ స్థితాః - శతప్రాదాః విద్యుతః - నృత్యమానాః నృత్యంత్యః - వాదయంత్యః -
వీణా ఇతి శేషః - ఆమోదం సంతోషం - స్వలంకృతాః కుసుమ చందన తిలకాదిభిః. ౪౭.
అథేతి. తారా ఇవ - బభు రితి శేషః. ౪౮. తా ఇతి. సర్వగుణసంపన్నాః సర్వాలంకార

రజోయస్య తం - అజితి యోగవిభాగా దత్. * ౨౪. * తి. క్షత్రధర్మచికిర్షయా తద్ధర్మవృద్ధిక
రణేచ్ఛయా. * ౩౪. * ఋషేరితి. నివేశంసన్నివేశం. ౪౧. * తి. మహోదయనామకం. * ౪౨.
౪౩. సైషేతి. పూర్వాభిచరితా పూర్వవాహినీ. ౪౫. కుశనాభఇతి. ఘృతాచ్యామపూరసి. ౪౬. *
గాయంత్యఇతి. ౪౭. అథేతి. ఆమోదం హర్షం - ఉద్యానభూమి మాగమ్య - విరేజు రితి శేషః.

వీత్. ౧౧. అహం వః కామయే సర్వా భార్యా మమ భవిష్యథ, మానుషస్త్వ
జ్యతాం భావో దీర్ఘమాయు రవాప్స్యథ. ౧౬. చలంహి యావనం నిత్యం మా
నుషేషు విశేషతః, అక్షయ్యం యావనం ప్రాప్తా అమరశ్చ భవిష్యథ. ౧౭. త
స్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాయో రక్షిష్టకర్తణః, అపహస్య తతో వాక్యం కన్యా
శత మథాబ్రవీత్. ౧౮. అంత శ్చరసి భూతానాం సర్వేషాం త్వం సురోత్తమ,
ప్రభావజ్ఞాస్తే సర్వాః కిమస్తా నవమన్యసే. ౧౯. కుశనాభసుతా స్సర్వా స్స
మర్థా స్త్వాం సురోత్తమ, స్థానా చ్ఛ్వావయితుం దేవం రక్షామస్తు తపో వయం.
౨౦. మాభూ త్సకాలో దుర్దేధః పితరం సత్యవాదినం, నావమన్యస్వ ధర్మేణ
స్వయంవర ముపాస్తహే. ౨౧. పితాహి ప్రభు రస్తాకం దైవతం పరమంహి
సః, యస్య నో దాస్యతి పితా స నో భర్తా భవిష్యతి. ౨౨. తాసాం తద్వచనం
శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ ప్రభుః.
౨౩. (అరత్నిమాత్రాకృతయో భగ్నదర్పా భయార్దితాః,) తాః కన్యా వాయు
నా భగ్నా వివిశు ర్నృపతేర్ద్రహం, ప్రాపతన్ భువి సంభ్రాంతా స్సలజ్ఞా స్సా
స్రలోచనాః. ౨౪. స చ తా దయితా దీనాః కన్యాః పరమశోభనాః, దృష్ట్వా భ

సంపన్నాః - సర్వత్ర ఆత్మాస్వరూపం యస్యస సర్వాత్మకః - సర్వత్ర సంచారీత్యర్థః. ౧౧. అహమితి. నః భవతీః - మానుషే భవో మానుషః - భావో అనురాగః త్యజ్యతాం - తథాసతి దీర్ఘ మాయు రవాప్స్యథ. ౧౬. చలమితి. నిత్యం సర్వదా - అక్షయ్య మితి - మదృశ్యాత్వ ఇతిశేషః. ౧౭. తస్యేతి. అక్షిష్టకర్తణః అప్రతిహత కర్తణః-తతః తద్వాక్యశ్రవణేన-అపహస్య అథాబ్రవీత్. ౧౮. అంత రితి. అంతశ్చరసి ప్రాణరూపేణ - భూతానాం ప్రాణినాం - ప్రభావజ్ఞాః ఏవంవిధప్ర భావజ్ఞాః - అస్తాన్ జ్ఞాతభవత్ప్రభావాన్. ౧౯. కుశేతి. స్థానాత్ అధికారాత్-దేవం భవంతం. ౨౦. మాభూదితి. సః నః పితా - తే - కాలః మృత్యుః - మాభూత్ - హే దుర్దేధః దుర్బుద్ధే - పితరం నావమన్యస్వ ధర్మేణ పితృప్రదానరూపేణ - వరం - స్వయముపాస్తహే ప్రతీక్షామహే - పితాస్వయం యస్తేదాస్యతి తం ప్రతీక్షామహ ఇత్యర్థః. ౨౧. ఉక్తం వివృణోతి-పితేతి. ౨౨. తాసా మితి. బభంజ కుబ్జీచకార. ౨౩. తాఇతి. సలజ్ఞాః-శరీరవైరాప్యాదితిభావః. ౨౪. సచేతి. సంభ్రాం

౧౪. ౧౧. తి. మత్కామనాపూరణే - మమదేవస్య మానుష్యోపి యూయం భార్యా భవిష్య థేత్యాది ర్వశీకరణామార్థవాదః - నను - మానుషీణాం దేవసంబంధోఽనుచిత స్తత్రాహ - మాను షస్త్వజ్యతాంభావఇతి - మదంగీకారమాత్రేణ విలక్షణశక్త్యావిర్భావాత్ మానుషభావత్యాగేస్వ తఏవ భవతీనాం సామర్థ్యం భవిష్యతి - తత్ఫలమాహ - దీర్ఘమితి. ౧౬. ౧౯. కుశనాభేతి. స్థా నాత్ అధికారాత్ - దేవ మింద్రం. ౨౦. మాభూ దిత్యాది. సః పితా తే కాలా మృత్యుః - మా భూత్ తేన తం నావమన్యస్వ-ధర్మేణ - పితృప్రదానరూపేణ - వరం పతి ముపాస్తహే - ప్రతీ ష్మామహే - ప్రభుః వాయుః. * తి. హేదుర్దేధః దుర్బుద్ధే - యత్రకాలే పితర మవమన్య అవ మానవిషయం కృత్వా-స్వధర్మేణ కామేన స్వయంవర ముపాస్తహే స్వాతంత్ర్యేణ వయం పతి మంగీకుర్తః. స కాలః కదాచిదపి మాభూదిత్యన్వయః - నావమన్యేతి పాతస్తు క్వాచిత్కోఽపపా తః - తథాపాతే - న ఇతిచ్ఛేదః - ఛాందసం దీర్ఘత్వం - నః అస్తాకం స కాలా మాభూదిత్యన్వ

గ్నాస్తదా రాజా సంభ్రాంత ఇద మబ్రవీత్. ౨౫. కిమిదం కథ్యతాం పుత్ర్యః కోధర్త మవమన్యతే, కుబ్జాః కేన కృతా స్సర్వా వేష్టంతోఽ నాభిభాషథ. ౨౬. ఏవం రాజా వినిశ్చస్య సమాధిం సందధే తతః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాండే - ద్వాత్రింశస్తకః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కుశనాభస్య ధీమతః, శిరోభి శ్చరణౌ స్పృష్ట్యా కన్యాశత మభాషత. ౧. వాయు స్సర్వాత్తకో రాజన్ ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతి, అశుభం మార్గ మాస్థాయ న ధర్మం ప్రత్యవేక్షతే. ౨. పితృమత్యః స్త భద్రంతే స్వచ్ఛందే న వయం స్థితాః, పితరం నో వృణీష్వత్వం యది నో దాస్యతే తవ. ౩. తేన పాపానుబంధేన వచనం నప్రతీచ్ఛణా, ఏవం బ్రువంత్య స్సర్వాః స్త వాయునా నిహతాభృశం. ౪. తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా పరమధార్మికః,

తః వ్యాకులచిత్తః. ౨౫. కిమితి. కో ధర్త మవమన్యతే- బలాత్కారం కరోతీత్యర్థః - కుబ్జాః వక్ర శరీరాః. ౨౬. ఏవమితి. పృష్ట్యేతిశేషః - వినిశ్చస్య వ్యధిత్యా - సమాధిం కిం వక్ష్యంతీతి తద్వచన శ్రవణావధానం. ౨౭. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమండీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్తకః.

అథ కుశనాభస్య కన్యావచనం శృణ్వతః క్షమావిశేష ఉచ్యతే త్రయస్త్రింశే - తస్యేత్యాది. శిరోభి శ్చరణౌ స్పృష్ట్యా - పాదయోః ప్రణమ్యేత్యర్థః. ౧. వాయురితి. ప్రధర్షయితుం - అభిభ వితుం. ఇచ్ఛతి - వర్తమాన సామిప్యాల్లట్ - అశుభం బలాత్కారరూపం. ౨. పితృమత్య ఇతి. పితృమత్యః స్త-అతః - స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే కించి త్పతిస్తీకారవిషయే వయం న స్థితాః- అతో నః పితరమేవ వృణీష్వ - సయది-నః అస్తాన్ - తుభ్యం దాస్యతి తదా తవ భవిష్యామః-లేభద్ర మస్తు. ౩. తేనేతి. ఏవం బ్రువంత్యోవయం అస్తాకం వచనం-న ప్రతీచ్ఛతా అనంగీకర్వతా - పాపాను బంధేన పాపానుసారిణా తేన వాయునా - నిహతాః. ౪. తాసామితి. అనుత్తమం-క్షమావత్త్వాత్.

యః. ముని. కుశనాభకన్యకాశతం - స్వవిషయ నిరతిశయాభిలాష విశేషాకృష్ట చిత్తం స్వయమేవ ప్రతియాచమానం వాయుం ప్రత్యాహ - మాభూదితి. దుర్నేధః దుర్నతే వాయో-ధర్మేణ గాంధ ర్వవివాహరూపధర్మేణ - స్వయమేవ విద్యమానపితృచరణా అపి తద్రహితా ఇవ స్వతంత్రా స్స త్యః వరం పతిం యదా ఉపాస్త హే భజామః - స కాలః మాభూత్-తాదృశకాలనిశేషః కదాపి నోత్పద్యతాం - తేన సత్యవాదినం పితరం నావమన్యస్వ - అస్తత్పితురవమానం నాచరేత్యర్థః - యద్వా - సః అస్తత్పితా తే కాలః అంతకః మాభూత్-అతఏవ తం నావమన్యస్వ - పితృమతోఽ వయం - న స్వచ్ఛందే స్థితాః - అతఏవ ధర్మేణ పితృమత్యనురోధనధర్మేణ స్వయంవరముపాస్త హ ఇత్యర్థః. ౨౮. ౨౯. ఏవమితి. ఏవం వినిశ్చస్య వ్యధిత్యా సమాధిం సందధే - సమాధిర్వ్యధితస్య మనసః సమాధానం. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశస్తకః.

తస్యేతి. చరణౌస్పృష్ట్యానమస్కృత్య. ౧. వాయురితి. ఇచ్ఛతి విచ్ఛత్-ప్రత్యవేక్షతే ప్రత్య వేక్షత. ౨. పితృమత్య ఇతి. స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే - యది నః అస్తాన్ - దాస్యతే దాస్యతి - తర్హి వయం త్వదీయాః. ౩. తేనేతి. పాపానుబంధేన పాపానువర్తనమేతునా వచనం నప్రతీచ్ఛతా

ప్రత్యువాచ మహాతేజాః కన్యాశత మను త్తమం. ౫. ఊంతం ఊమావతాం
 పుత్ర్యః కర్తవ్యం సుమహత్కృతం, ఐకమత్య ముపాగమ్య కులంచావేక్షితం మమ.
 ౬. అలంకారోహి నారీణాం ఊమాతు పురుషస్యవా. ౭. దుష్కరం తచ్ఛయ
 త్తాంతం త్రిదశేషు విశేషతః, యాదృశీ వః ఊమా పుత్రస్సర్వాసా మవిశేషతః.
 ౮. ఊమా దానం ఊమా యజ్ఞః ఊమా సత్యం హి పుత్రికాః, ఊమా యశః
 ఊమా ధర్మః ఊమయావిష్ఠితం జగత్. ౯. విసృజ్య కన్యాః కాకుత్స్థ రాజా త్రిద
 శవిక్రమః, మంత్రజ్ఞో మంత్రయామాస ప్రదానం సహమంత్రిభిః, దేశకాలా
 ప్రదానస్య సదృశే ప్రతిపాదనం. ౧౦. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు చూలీనామమహామునిః,
 ఊర్ధ్వరేతా శ్శుభాచారో బ్రహ్మం తప ఉపాగమత్. ౧౧. తప్యంతం తమృ

౫. ఊంతమితి. హేపుత్ర్యః ఊమావతాం - కర్తవ్యం కర్తుమర్హం - కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీ-
 ఊంతం ఊమా - భావే నిష్ఠా - కృతం ఇదం సుమహత్కర్త - దేవేప్రార్థయమానే ప్యవికృతచిత్త
 త్వం - శరీరం భంజయతి సతి - నిష్క్రొధత్వంచ దుష్కరమితి భావః - కులంచావేక్షితం - కులా
 నురూపం కృత్యం కృతమిత్యర్థః. ౬. ఉక్తమర్థం వివృణోతి - అలంకార ఇతి ఆర్థం - ఊమాఅపరాధ
 సహిష్ణుత్వం. ౭. దుష్కర మితి. వః తత్తాంతం ఊమా - దుష్కరం - త్రిదశేషు రూపైశ్వర్యసంప
 న్నేషు - విశేషతో దుష్కరం - యాదృశీతి సర్వాసామవిశేషతః యా ఊమా సాసి దుష్కరేత్య
 న్వయః - ఊమైవ దుష్కరాతత స్త్రిదశేషు దుష్కరా తతోపి - సర్వాసా మవిశేషేణ ఊమాదుష్కరై
 వేత్యర్థః. ౮. ఊమాం ప్రశంసతి - ఊమేతి. ఊమా - దానం - దానేన యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తత్త
 మయా ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ఏవము తరత్రాపి యోజ్యం - ధర్మః - తటాకారామ నిర్మాణాదిః - ఊమయా
 భూమిసంబంధిన్యా జగచ్చరాచరం - విష్ఠితం స్థితం - భవతి. ౯. విసృజ్యేతి. అర్థత్రయం. ప్ర
 దానం కన్యాప్రదానం - చింతాప్రకార మాహ దేశఇతి - ప్రదానస్య కన్యాప్రదానస్య - ఉచితౌ
 దేశకాలా సదృశే స్వకులస్యసదృశే - పాత్రే ప్రతిపాదనం చ మంత్రయామానేత్యర్థః. ౧౦. ఏత
 స్మిన్నితి. ఏతస్మిన్నేవ కాలే కుశనాభీయకాలే - ఉత్తరత్రాన్వయః - ఊర్ధ్వరేతాః - అస్థలితరేతాః -
 బ్రహ్మం తపః వైదికం తపః - బ్రహ్మోద్దేశ్యకంవా. ౧౧. తప్యంతమితి. తత్ర తస్మిన్ దేశే - తదా

అనంగీకర్వతా - వాయునా నిహతాః. ౪. ౫. ఊంతమిత్యాది. ఊమావతాం కర్తవ్యం మహత్
 ఊంతం ధైర్యం భవతీభిః కృతం. ౬. ౭. దుష్కర మిత్యాది. యత్తాంతం తత్ దుష్కరం -
 యాదృశీ వః ఊమా భృతిః - సా దుష్కరా త్రిదశేషు విశేషతః దుష్కరా - కుతః - తేషా మాభి
 రూప్యాది కమనీయగుణబాహుళ్యాత్ - సాభవతీభిః కృతా - యద్వా - పరకృతాపరాధిసహి
 ణ్ణత్వం ఊమా - అపరాధసద్భావేషి శాపాప్రదానరూపం చిత్తసంయమనం ఊంతం భవతీభిః కృతం -
 స్థానాచ్చ్యవయితు మిత్యాదినా తాసాం శాపదానసామర్థ్యం వ్యక్తం - అయంభావః దుష్కరా
 ఊమా సర్వత్ర కర్తవ్యా త్రిదశేషు విషయే విశేషతః కర్తవ్యా - సా భవతీభిః కృతా. ౮. ౯. విసృజ్యేతి. ప్రదానం కన్యాప్రదానం - చింతాప్రకారమాహ - దేశేతి. ప్రదానస్య ప్రదేయస్య కన్యా
 శతస్య - సదృశే ఐరే ప్రతిపాదనం కర్తవ్యమితి. ౧౦. ఏతస్మిన్నితి. బ్రహ్మం వైదికం తపః
 ఉపాగమత్ కృతవాక్. * తి. ఊర్ధ్వరేతాః బ్రహ్మచారీ - బ్రహ్మం తపః బ్రహ్మవిషయే చిత్తే
 కాగ్రతా - మనసశ్చేంద్రియాణాంచ వికాగ్ర్యం పరమంతప ఇతి స్మృతిః. * ౧౧. * తి. యదా

షిం తత్ర గంధర్వీ పర్యుపాసతే, సోమదానామభద్రంతే ఊర్తిశా తనయా తదా.
 ౧౨. సాచ తం ప్రణతాభూత్వా శుశ్రూషణపరాయణా, ఉవాసకాలే ధర్మిష్ఠా
 తస్యా స్తుప్తోఽభవ ద్దురుః. ౧౩. సచ తాం కాలయోగేన ప్రోవాచ రఘునందన,
 పరితుప్తోఽస్మి భద్రంతే కింకరోమి తవప్రియం. ౧౪. పరితుప్తం మునిం జ్ఞాత్వా
 గంధర్వీ మధురస్వరా, ఉవాచ పరమప్రీతా వాక్యజ్ఞా వాక్యకోవిదం. ౧౫. లక్ష్మ్యా
 సముదితో బ్రాహ్మ్య బ్రహ్మభూతో మహాతపాః, బ్రాహ్మేణ తపసాయుక్తం
 పుత్ర మిచ్ఛామి ధార్మిక. ౧౬. అపతిశ్చాస్మి భద్రంతే భార్యాచాస్మి నకస్య
 చిత్, బ్రాహ్మేణోపగతాయాశ్చ దాతు మర్హసి మే సుతం. ౧౭. తస్యాః ప్ర
 సన్నో బ్రహ్మర్షి ర్దదౌ పుత్ర మనుత్తమం, బ్రహ్మ దత్త ఇతి ఖ్యాతం మానసం
 చూళిన స్సుతం. ౧౮. స రాజా సోమదేయస్తు పురీ మధ్యావసత్తదా, కాంపిల్యాం
 పరయాలక్ష్మ్యా దేవరాజో యథా దివం. ౧౯. సబుద్ధిం కృతవా న్రాజా కుశనాభ
 స్సుధార్మికః, బ్రహ్మదత్తాయ కాకుత్స్థ దాతుం కన్యాశతం తదా. ౨౦. తనూవలూ
 య మహాతేజా బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః, దదౌ కన్యాశతం రాజా సుప్రీతేనాంత
 రాత్తనా. ౨౧. యథా క్రమం తతః పాణీన్ జగ్రాహ రఘునందన, బ్రహ్మదత్తో

తత్కాలే - తప్యంతం - దాహార్థేషి వ్యత్యయాచ్ఛ్యన్ - గంధర్వీ-జాతివాచిత్యాత్ - పర్యుపాసతే
 అశుశ్రూషత - మధ్యేమధ్యే భద్రమస్మితి ప్రయోగ శ్శుభోత్తరత్వాయ. ౧౨. సాచేతి. కాలే
 కియతికాలే - తుప్తోఽభవత్ - బ్రహ్మర్షిత్యా ద్దురురిత్యుక్తిః. ౧౩. సచేతి. కాలయోగేన శుశ్రూ
 షాపరిపాకకాలసంబంధేన - కరోమి కుర్యాం. ౧౪. పరితుప్తమితి. వాక్యకోవిదం వాక్యే
 వచనే - కోవిదం సమర్థం. ౧౫. లక్ష్మ్యేతి. బ్రాహ్మ్య లక్ష్మ్యా బ్రహ్మవర్చసేన - సముదితః
 శ్రేష్ఠః - అతపివ బ్రహ్మభూతః బ్రహ్మతుల్యః - మహాతపా అసి-అస్మా త్వత్తః పుత్ర మిచ్ఛామి—
 దీప్యసే పరయా లక్ష్మ్యేతి కోశాంతరే. ౧౬. అపతిరితి. విధవాప్యపతిర్భవతి తత్రాహ - భార్యే
 తి. ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః - మే - బ్రాహ్మేణ తపోమహిమ్నా. ౧౭. తస్యాఇతి.
 బ్రహ్మణా తపోయోగేన దత్తో బ్రహ్మదత్తః - చూళిన స్వస్య - మానసం మనస్సంకల్పజం -
 సుతం దదౌ. ౧౮. సఇతి. రాజాక్షత్రియః - క్షత్రజత్వాత్ - లక్ష్మ్యా సంపదా - యుక్తః -
 ఏతస్మి న్నంతరే పురీ మధ్యావసదితి సంబంధః. ౧౯. సబుద్ధిమితి. తదా బ్రహ్మదత్తస్య కాంపిల్యా
 ఖ్యాయాం పుర్యా మావాసకాలే. ౨౦. తమితి. రాజా రంజకః. ౨౧. యథేతి. తాసాం పాణీన్

చూళితపశ్చరతితదా ఊర్తిశా తనయా సోమదానామగంధర్వీ తం పర్యుపాసేత్ - మయ్యను
 గ్రహం కుర్వీతి ప్రార్థనయా సేవతేస్త్. * ౧౨. సేతి. కాలే కియతికాలే. ౧౩. సచేతి. కాలయోగేన
 ప్రసాదకాలయోగేన-కింకరోమి కింకరనాణి. ౧౪. ౧౫. లక్ష్మ్యేతి. బ్రాహ్మ్య లక్ష్మ్యసముదితః బ్రహ్మ
 భూతో మహాతపాః త్వం అతో బ్రాహ్మేణ బ్రహ్మశక్తియోగేన-యుక్తం - పుత్రమిచ్ఛామి. ౧౬.
 అపతిరిత్యాది. పూర్వంచాపతి రస్తి ఇదాసీం నకస్యచి ద్భార్యాస్మి నైషిక బ్రహ్మచారిణీత్యర్థః - అతో
 బ్రాహ్మేణ ధర్మేణ ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః మే సుతం దాతు మర్హసి. * తి. స రాజా
 గంధర్వాస్య సోమదాయాః క్షత్రియాత్వాత్ - కాంపిల్యాం కంపితేన నిర్వృతాం. ౧౯. సఇతి.
 దాతుం బుద్ధిం నిశ్చయం కృతవాన్. ౨౦. ౨౧. స్పృషేతి. వికుఙ్క్షాః విగతకుఙ్క్షభావాః-అస్య బ్రహ్మ

మహీపాల స్తాసాందేవపతిర్యథా. ౨౨. స్పృష్టమాత్రే తతః పాణౌ వికుబ్జా విగతద్విరాః, యుక్తాః పరమయా లక్ష్మ్యా బభుః కన్యాశతం తదా. ౨౩. స దృష్ట్వా వాయునా ముక్తాః కుశనాభో మహీపతిః, బభూవ పరమప్రీతో హర్షం లేభే పునః పునః. ౨౪. కృతోద్వాహం తు రాజానం బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః, సదారం ప్రేషయామాస సోపాధ్యాయగణం తదా. ౨౫. సోమదాపి సుసంహృష్టా పుత్రస్య సదృశీం క్రియాం, యథాన్యాయంచ గంధర్వీ సుషాస్తాః ప్రత్యనందత, స్పృష్ట్వా స్పృష్ట్వాచ తాః కన్యాః కుశనాభం ప్రశస్యచ. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

కృతోద్వాహే గతే తస్మిన్ బ్రహ్మదత్తేచ రాఘవ, అపుత్రః పుత్రలాభాయ పాత్రీ మిష్టి మకల్పయత్. ౧. ఇష్ట్యాంతు వర్తమానాయాం కుశనాభం మహీపతిం, ఉవాచ పరమోదారః కుశో బ్రహ్మసుత స్తదా. ౨. పుత్ర తే సదృశః పుత్రో భవిష్యతి సుధార్మికః, గాధిం ప్రాప్స్యసి తేన త్వం కీర్తిం లోకేచ శాశ్వతీం. ౩. ఏవ

జగ్రహ - దేవపతి ర్యథా దేవపతిసదృశః - తత్తుల్యవిభవ ఇత్యర్థః. ౨౨. స్పృష్టేతి. తతః శూచిసూనునా-పాణా వితి జాత్యేకవచనం - వికుబ్జాః విగతకుబ్జభావాః-శతంకన్యాబభుః-విసర్గలోపఆర్హః - బభుః కన్యాశత మితి పాఠః. ౨౩. స ఇతి. వాయునా ముక్తాః-కన్యా ఇతి శేషః-పరమప్రీతః అనుకూల పరలాభేన పరమప్రీతః - హర్షం వికుబ్జత్వకృతం. ౨౪. కృతేతి. ప్రేషయామాస-కాంపిల్యా మితి శేషః. ౨౫. సోమదేతి సార్థశ్లోకః. సోమదా-చూళిపుత్రమాతా-పుత్ర సదృశీం క్రియాందారక్రియాం-దృష్ట్వా శేషః - యథాన్యాయం యథాక్రమం-సుషాః-కన్యాః కుశనాభపుత్రీః. ౨౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతకథాశేష మాహ-చతుస్త్రింశే కృతోద్వాహ ఇత్యాది. అపుత్రః కుశనాభః - పుత్రాయేయం పాత్రీ-తాం. ౧. ఇష్ట్యామితి. కుశః కుశనాభపితా. ౨. పుత్రేతి. సదృశః - గుణై రితి శేషః-స పుత్రః కిం నామకః తత్రాహ - గాధి మితి - గాధినామానం పుత్రం ప్రాప్స్యసి - తేన గాధినా-శశ్వద్భవా శాశ్వతీ-భవార్థే అహ-బహిషష్టిలోపవచనా దవ్యయాసాంభమాత్రేటిలోపః కాచిత్కః - అత్ర నతతోజీవ-తాం. ౩. ఏవమితి. అనేన సదా బ్రహ్మ తేజస్సంపత్తి రేవాత్ర కారణం విజ్ఞేయం-వాయునా భగ్నాః-పూర్వ మితి శేషః. * తి. తేన రాజా పాణౌ స్పృష్టమాత్రే తాః కన్యాః వికుబ్జాః కుబ్జత్వరహితా ఆసన్నితి శేషః - బ్రహ్మతపోయుక్తత్వా దేతాదృశసామర్థ్యం రాజ్ఞః-ఏవంచ సతి తత్కన్యాశతం పరమయా లక్ష్మ్యా బభా విత్యన్వయః. ౨౩. ౨౫. సోమదేతి. సదృశక్రియాం సదృశవివాహం - సదృశక్రియా మిత్యస్య ప్రత్యనందతేతి పరేణ సంబంధః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

కృతోద్వాహ ఇతి. అపుత్రః కుశనాభః. * తి. బ్రహ్మదత్తేచేతి-చ స్త్వర్గః - కన్యాశతసముచ్చయార్థోవా - పుత్రలాభాయ పుత్రప్రాప్తయే. * ౧. ౨. పుత్రేతి. తేన గాధినా. ౩. * తి.

ముక్త్యా కుశో రామ కుశనాభం మహీపతిం, జగామా కాశ మావిశ్య బ్రహ్మలోకం
సనాతనం. ౪. కస్యచిత్త్వథ కాలస్య కుశనాభస్య ధీమతః, జజ్ఞే పరమధర్మిష్ఠో
గాధి రిత్వేవ నామతః. ౫. సపితా మమ కాకుత్స్థ గాధిః పరమధార్మికః, కుశవంశ
ప్రసూతోస్తి కౌశికో రఘునందన. ౬ పూర్వజా భగినీచాపి మమ రాఘవ సు
వ్రతా, నామ్నా సత్యవతీ నామ ఋచీకే ప్రతిపాదితా. ౭. సశరీరా గతా స్వర్గం
భర్తార మనువర్తినీ, కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తాచ మహానదీ. ౮. దివ్యా పుణ్యో
దకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా, లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీ
మమ. ౯. తతోఽహం హిమవత్పార్శ్వే వసామి నిరత స్సుఖం, భగిన్యాం స్నేహ
సంయుక్తః కౌశిక్యాం రఘునందన. ౧౦. సా తు సత్యవతీ పుణ్యా సత్యే ధర్మేప్ర
తిష్ఠితా, పతివ్రతా మహాభాగా కౌశికీ సరితాం వరా. ౧౧. అహం హి నియమా
ద్రామ హిత్యా తాం సముపాగతః, సిద్ధాశ్రమ మనుప్రాప్య సిద్ధోఽస్తి తవ తేజసా.
౧౨. ఏషా రామ మమోత్పత్తిస్స్వస్య వంశస్యకీర్తితా, దేశస్యచ మహాబాహూ

లోకవాసీ కుశః పుత్రానుగ్రహార్థం భువ మాగత ఇత్యవగమ్యతే - సనాతనం నిత్యం. ౪. కస్యచిదితి.
కస్యచిత్కాలస్య కస్తింశ్చిత్కాలే గతే సతి - గాధి రిత్వేవ - యథా పిత్రోక్తం తథైవేత్యర్థః-జజ్ఞే
ఘృతాచ్యాం భార్యాయాం. ౫. సఇతి. యతః కుశవంశ ప్రసూతోఽస్తి అతః కౌశికసంజ్ఞోఽ
స్తి - కుశశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే తక్. ౬. పూర్వజేతి. పూర్వజా జ్యేష్ఠా - ఋచీకే - ఋచీకాఖ్య
మునయ ఇత్యర్థః. ౭. సశరీరేతి. భర్తార మనువర్తినీ - భర్తనువర్తన ధర్మప్రభావాదితిభావః -
నకేవలం స్వర్గగమన మస్యాః మహానదీత్వంచ జాత మిత్యాహ - కౌశికీతి. ౮. దివ్యేతి. దివ్యా క్లా
ఘ్య - హిత మాముష్మికం - కామః విహికం - తదుభయార్థం - ప్రవృత్తా - నదీరూపేణ స్వర్గా
ద్ధిమవంత ముపాశ్రితేత్యర్థః. ౯. తతఇతి. యతో హిమవంత మాశ్రితా తత ఇత్యర్థః. ౧౦. సత్యవతీ
నామ నిమిత్త మాహ - సాత్వితి. ౧౧. ఏవంభూతస్య సిద్ధాశ్రమాగమననిమిత్త మాహ - అహం
హీతి. నియమాత్ యాగనియమా ద్ధేతోః - సముపాగతః - సిద్ధాశ్రమ మితి శేషః. ౧౨. ఏషేతి.
మమ స్వస్య వంశస్య చోత్పత్తిః ప్రసంగాత్ కీర్తితా - యత్త్వయా పృష్టం తద్దేశస్య గిరివ్రజ

కుశోనామేతి పాతే ఏతత్కుశవృత్తం ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః - ఆకాశ మావిశ్య ఆకాశరూపాభూత్వా -
అనేన తస్య ముక్తత్వం సూచితం-తేన స్వవంశస్య మాహాత్మ్యాతిశయ స్సూచితః. ౪. ౬. పూర్వజేతి.
ఋచీకే ఋచీకాయ ప్రతిపాదితా దత్తా. ౭. సశరీరేతి. అనువర్తినీ శుశ్రూషమాణా-నకేవలం సశ
రీరతః స్వర్గగమనం-అపితు-అస్యా మహానదీత్వమపి జాత మిత్యాహ - కౌశికీత్యాదినా. ౮. దివ్యేతి.
దివ్యా - అనన్యసాధారణా - హితకామార్థం హిత మాముష్మికం - కామః విహికం-తదర్థం - యత
స్సా హిమవంత ముపాశ్రితా-అత ఇత్యర్థః. ౯. * తి. యతో భగిన్యాం స్నేహసంయుక్తః - అతో
హిమవత్పార్శ్వేకౌశిక్యాం నియతః నిత్యం సుఖం వసామిత్యన్వయః. ౧౦. ఇతశ్చతత్రవాస ఇత్యా
హ-సాత్వితి. సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా-తజ్జలపానాదినా సత్యాన్తనో ననివర్తత ఇతిభావః. ౧౧.
అహమితి. నియమాత్ అధ్వరనియమా ద్ధేతోః * తి. నియమాత్ గయాపిండదానవత్సిద్ధాశ్రమైక
సాధ్యయోగజన్యసిద్ధిహేతోః - ఆగమనకార్యం చ త్వదనుగ్రహాత్సిద్ధ మిత్యాహ-సిద్ధాశ్రమ మితి.
౧౨. ఏషేతి. కుశవంశప్రసూతోస్తిత్యాదినా స్వసోత్పత్తిః బ్రహ్మయోని రిత్యాది మహాప్రబంధేన

యన్తాం త్వం పరిపృచ్ఛసి. ౧౩. గతోఽర్ధరాత్రః కాకుత్స్థ కథాః కథయతో మమ, నిద్రా మభ్యేహి! భద్రంతే మాభూద్విఘ్నోఽధ్వనీహ నః. ౧౪. నిష్పందా స్తర వస్సర్వే నిలీనా మృగపక్షిణః, నై శేన తమసా వ్యాప్తా దిశశ్చ రఘునందన, శనై ర్వియుజ్యతే సంధ్యా నభోనేత్రైరివావృతమ్, నక్షత్ర తారాగహనం జ్యోతిర్భి రవభాసతే, ఉత్తిష్ఠతిచ శీతాంశు శ్శశీ లోకతమోనుదః, హ్లాదయన్ ప్రాణినాం లోకేమనాంసి ప్రభయా విభో, నై శాని సర్వభూతాని ప్రచరంతి తత స్తతః, యక్ష రాక్షససంఘాశ్చ రౌద్రాశ్చ పిశితాశనాః. ౧౫. ఏవ ముక్త్యా మహాతేజా విరరామ మహామునిః, సాధుసాధ్వితి తం సర్వే మునయో హ్యభ్యసూ జయన్. ౧౬. కుశికానా మయం వంశో మహాన్ ధర్మపర స్సదా, బ్రహ్మోపమా మహాత్మానః కుశవంశ్యా నరోత్తమాః. ౨౦. విశేషేణ భవానేవ విశ్వామిత్రో మహాయశః, కౌశికీచ సరిచ్ఛ్రిష్టా కులోద్యోతకరీ తవ. ౨౧. ఇతితై ర్దునిశార్దూ

దేశస్య - వైభవం చోక్తం. ౧౩. ఇతః పరం న ప్రప్తవ్యమిత్యాశయేనాహ - గతఇతి. అర్థో రాత్రే ర్ధరాత్రః - అనపుంసక త్వేష్యర్థం నపుంసక మిత్యర్థ స్సమాసః - అహ స్సర్వేత్యాది నా సమాసాంతోఽచ్ - రాత్రాహ్నాతి పుల్లింగతా - అత్రార్ధశబ్దోంశవాచీ - ఉక్తంహి - 'భిత్తం శకలఖండే వా పుంస్యర్థోర్ధం సమేఽంశక' ఇతి, యావతి రాత్రిభాగే నిద్రా నిషిద్ధా తావాన్ గత ఇత్యర్థః - జాగరణే నో దోష ఇత్యత్రాహ - మాభూదితి. శ్లో గంతవ్యా ధ్వని నిద్రాభావ ప్రయుక్తాలస్యకృతో విఘ్నో మాభూ దిత్వర్థః - మమ కథా కథయతః మయి కథాం కథయతి. ౧౪. నిశాముఖం వర్ణయతి చతుర్భిః నిష్పందా ఇత్యాది. నిష్పందాః - పక్షీసంచా రాభావా దితి భావః-నిలీనాః - నిద్రాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః - నై శేన సంధ్యాతిరిక్తకాలికేన - సంధ్యా వియుజ్యతే - వియుక్తా వర్తమానసామీప్యే లట్ - నక్షత్రైః అశ్విన్యాదిభిః - తారాభిః కేవలనక్ష త్రైశ్చ-గహనం వ్యాప్తం నభః జ్యోతిర్భిః జ్యోతిష్పద్భిః నేత్రై రావృత మివావభాసతే-ఉత్తిష్ఠతీతి- ఉదోనూర్ధ్వకర్షణీతి పరస్త్వేపదం-తమోనుదతీతి తమోనుదః-ఇగుపథలక్షణఃకః-నిశాయాం ప్రభవంతి నై శాని-ప్రభవతీత్యణ్-భూతానిఉలూకాదయః-తత స్తతః తత్ర తత్ర పౌర్ణమాస్యాం యజ్ఞంసమాప్య ద్వితీయాయాం ప్రస్థాన మితి చతుర్థ టికానంతరం చంద్రోదయ ఇతి సర్వధార్ధరాత్ర శబ్దః-ప్రదోష పర ఏవ. ౧౫. ఏవమితి. అభ్యసూజయన్ అస్తువన్. ౧౬. కుశికానామితి. గాధేః కుశిక ఇతి నామాం తరం-కుశికానాం తద్గోత్రజానాం-బ్రహ్మోపమాః చతుర్థ భోపమాః. ౨౦. విశేషేణేతి. విశ్వామిత్రః

స్వవంశోత్పత్తిః ఏషా వసుమతీత్యాదినా దేశస్యోత్పత్తిః-కీర్తితేత్యర్థః. ౧౩. గతోఽర్ధరాత్ర ఇతి. అత్ర అర్ధరాత్ర శబ్దేన ప్రదోషో లక్ష్యతే-అన్యథా శనై ర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యుత్తరత్ర తద్వచనం విరుధ్యేత కథాంతర శ్రవణకౌతూహల తదర్థప్రార్థనవిరామార్థకాల విప్రకర్షం ప్రీత్యా ప్రకాశయతి- నపునః పరమార్థేనేతి. యథా శ్రుతార్థగ్రహణేతు శనై ర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యుత్త భూతారే లట్. ౧౪. శనై రిత్యాది. నక్షత్ర తారాగహనం నక్షత్రై ర్గ్రహై ర్గహనం - అత ఏవ నేత్రై రావృతమివ నభః జ్యోతిర్భిః ఉడుభిః తేషాం రశ్మిభి ర్వా అవభాసతే - నై శాని నిశాయాం చరంతీతి తథా. * తి. శనై ర్వియుజ్యతే - వియుక్తేత్యర్థః - వర్తమానసామీప్యే భూతే లట్. ౧౫. * తి. అభ్యసూజయన్ అస్తువన్. ౧౬. * తి. స్తుతిప్రకార మాహ - కుశికానా మిత్యాది. బ్రహ్మోపమాః బ్రహ్మర్షితుల్యాః. ౨౦ * తి. హేమహాయశః విశ్వా

లైః ప్రశస్తః కుశికాత్మజః, నిద్రా ముపాగమ చ్ఛ్రీమా నస్తం గత ఇవాం శు
మాన్. ౨౨. రామోపి సహ సౌమిత్రిః కించి దాగతవిస్తయః, ప్రశస్య మునిశా
ద్దూలం నిద్రాం సముపసేవతే. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతు
ష్త్రింశస్సర్గః.

ఉపాస్య రాత్రి శేషం తు శోణాకూలే మహర్షి భిః, నిశాయాం సుప్రభాతా
యాం విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧. సుప్రభాతా నిశా రామ పూర్వాసంధ్యా
ప్రవర్తతే, ఉత్తిష్టోత్తిష్ట భద్రం తే గమనాయాభిరోచయ ౨. తచ్చుత్వావచనం
తస్య కృత్వా పౌర్వాహ్నికీం క్రియాం, గమనం రోచయామాస వాక్యం చేద ము
వాచహ. ౩. అయం శోణ శ్శుభజలో గాధః పుళినమండితః, కతరేణ పథాబ్ర
హ్మ సంతరిష్యామహే వయం. ౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ విశ్వామిత్రోఽబ్రవీ
దిదం, ఏష పంథా మయోద్దిష్టో యేన యాంతి మహర్షయః. ౫. ఏవ ముక్తా మహ
ర్షయో విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, పశ్యంత స్తే ప్రయాతావై వనాని వివిధానిచ. ౬.

విశ్వామిత్రసంజ్ఞః - భవానేవ మహాత్మేత్యనుమంగః-కాశికీ చ-తవ కులద్యోతకరీ కులప్రకాశకరీ.
౨౧. ఇతీతి. ప్రశస్తః స్తుతః శంసుస్తుతౌ - యస్య విభాషేతి నేట్ - అనిదితా మితి నలోపః -
శ్రీమాన్ ప్రశంసాకృతహర్షజనితశ్రీమాన్ - అస్తం గతోంశుమానివ తద్వత్పరప్రబోధాజనక
ఇత్యర్థః. ౨౨. రామోపి. కించి దాగతవిస్తయః - నిద్రాపారవశ్యా దితి భావః - సముపసేవతే -
అధ్వశ్రమవశా త్సమ్యక్ ప్రాప్తః. ౨౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -
మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్త్రింశస్సర్గః.

అథ స్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుం పృచ్ఛతి పంచత్రింశే - ఉపాస్యే
త్యాది. ఉపాస్య స్థిత్యా - శయిత్వేతి యావత్ - రాత్రి శేష మిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా-సు
ప్రభాతాయాం-నివృత్తాయామితి యావత్-అత్ర రాత్రి శేష మిత్యనువాదాత్ పూర్వసర్గే గతోఽర్థ
రాత్ర ఇత్యత్ర నిశీధపరత్వం స్వరసమితి గమ్యతే - యద్వా-రాత్రి శేషం బ్రాహ్మ ముహూర్తే -
ఉపాస్య పరమాత్మాన మితి శేషః-బ్రాహ్మ ముహూర్త ఉత్థాయ చింతయే దాత్తనో హితమి
తిస్మృతేః. ౧. సుప్రభాతేతి. గమనాయ గంతుం-క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థి. ౨. తదితి. పూర్వా
హ్నే భవా పౌర్వాహ్నికీ - తాం. ౩. అయమితి. గాధః స్వల్పజలః - అతఏవ పుళినమండితః నైక
తాలంకృతః - తథాచ నావం వినా గంతుం శక్యతే - కతరేణ పథా సంతరిష్యామహే. ౪. ఏవ
మితి. ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౫. ఏవమితి-స్పష్టం. ౬. తఇతి. జాహ్నువీ గంగా. ౭. తామితి.

మిత్ర-భవానేవ మహాత్మేతి శేషః - యస్తపసా బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్త ఇతి భావః-కించ యస్య త.
భగినీ తవ కులస్య ద్యోతకరీ ఉద్ధారకర్త్రీ అనేన సకలజగదుద్ధారకత్వం సూచితం. ౨౦. ౨౧. * తి
అస్తం గత ఇవాంశుమా నితి పాఠః. ౨౨. రామఇతి. నిద్రాం సముపసేవతే - భూతార్థేలట్. ౨౩.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - చతుష్త్రింశస్సర్గః.

ఉపాస్యేతి. రాత్రి శేషం ఉపాస్య నిద్రాముపగమ్య - ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. * తి.
రాత్రి శేష ముపాస్య నిద్రయా అపవాహ్య. ౧. సుప్రభాతేతి. గమనాయ గమనం కర్తుం. ౨. ౩.
అయమితి, అగాధః గంభీరః. * తి, అయం శోణ ఇతి. శోణైవ శోణ ఇతి వ్యవదిష్టః-కతరేణ పథా

తేగత్వా దూర మధ్యానం గతేర్థదివసే తదా, జాహ్నువీం సరితాం శ్రేష్ఠాం దదృశు ర్దునిసేవితాం. ౭. తాం నృష్ట్యా పుణ్యసలిలాం హంససారససేవితాం, బభూవు ర్దుదితా స్సర్వే మునయ స్సహరాఘవాః. ౮. తస్యా స్తీరే తత శ్చక్రస్త ఆవా సపరిగ్రహం. ౯౫. తత స్నాన్వా త్వా యథాన్యాయం సంతర్ప్య పితృదేవతాః, హు త్వా చైవాగ్నిహోత్రాణి ప్రాశ్యచామృత వద్ధవిః, వివిశు ర్జాహ్నువీతీరే శుచా ముదితమానసాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం పరివార్య సమంతతః. ౧౦౫. అథ తత్ర తదా రామో విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్, భగవం చోచ్చ్రీతు మిచ్ఛామి గం గాం త్రిపథగాం నదీం. ౧౦౬ త్రైలోక్యం కథ మాక్రమ్య గతా నదనదీపతిం. ౧౦౭. చోదితో రామవాక్యేన విశ్వామిత్రో మహామునిః, వృద్ధిం జన్తచ గంగా యా వక్తు మేవోపచక్రమే. ౧౦౮. శై లేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనా మాకరో మహాః, తస్య కన్యాద్వయం రామ రూపేణాప్రతిమం భువి. ౧౦౯. యా మేరుదు హితా రామ తయో ర్థాతా సుమధ్యమా, నామ్నా మనోరమానామ పత్నీ హి మవతః ప్రియా. ౧౧౦. తస్యాం గంగేయ మభవ జ్యేష్ఠా హిమవత స్సుతా, ఉమా నామ ద్వితీయాభూ న్నామ్నా తస్యైవ రాఘవ. ౧౧౧. అథ జ్యేష్ఠాం సురా స్స ర్వే దేవతార్థచిక్రీర్షయా, శై లేంద్రం వరయామాసు ర్గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్.

సారసో హంసవిశేషః. ౮. తస్యా ఇత్యర్థం. ఆవాసాయ పరిగ్రహ్యత ఇత్యావాసపరిగ్రహః-తం- సంమూర్జనాదినా వాసస్థానం చక్ర రిత్యర్థః. ౯౫. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం. యథాన్యాయం యథా శాస్త్రం అఘమర్షణసూక్తాదిజపపూర్వక మిత్యర్థః - పితృదేవతా ఇతి - ఋషీణా మప్యవలక్షణం- అగ్నిహోత్రాణి అగ్నాహోతవ్యాని పంచమహాయజ్ఞాదీని - అమృతవత్ అమృతతుల్యం-హవిః య జ్ఞశిష్ట మన్నం - 'యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాంతి బ్రహ్మ సనాతన' మితి స్మృతేః - శుచా దృష్ట దోషరహితే-భోజనస్థానా దన్యత్ర. ౧౦౫. అథేతి. అథ ఉపవేశానంతరం-తత్ర దేశే-తదా తస్మిన్నే వ కాలే-ద్వితీయా-ధశబ్ధః ప్రశ్నే-'మంగళానంతరారంభ ప్రశ్నకారేన్నిష్కర్షణోఅథే' త్యమరః. గంగాం గంగావృత్తాంతం. ౧౦౬. త్రైలోక్య మిత్యర్థం. ౧౦౭. చోదిత ఇతి. వృద్ధిం త్రైలోక్య మి త్యనేనోక్తాం - జన్త గంగాం శ్రీతు మిత్యుక్తం. ౧౦౮. శైలేంద్ర ఇతి. ధాతూనాం అయస్తామ్రాదీ నాం - అస్తీతి శేషః - కన్యాద్వయం ఆస్తీ దితి శేషః. ౧౦౯. యేతి. యా మేరుదుహితాహిమవతః ప్రియాపత్నీ మనోరమా నామ ప్రసిద్ధా-సా తయో ర్థాతేత్యన్వయః. ౧౧౦. కన్యాద్వయస్య నామ నీ దర్శయతి తస్యా మితి. ౧౧౧. అథేతి. దేవతార్థచిక్రీర్షయా దేవతార్థసంపాదనేచ్ఛయా - ప్రయో జనం చ స్నానపానాది-వక్ష్యమాణసేనాపతిజననం వా - పరమదేవతార్చనార్థంవా - అతపివ స్వప దేనానుక్తిః. ౧౧౨. దదావేతి. ధర్తేణ యాచనా నప్రత్యాఖ్యేయా ఇతి ధర్తేణ-జలప్రవాహరూపా సంతరిష్యామహే ఇత్యన్వయః - ప్రశ్నబీజమగాధఇతి. ౪. ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౫. ౯౫ * తి. అమృతవత్ - అమృతతుల్యం పంచయజ్ఞాద్యవశిష్ట మన్నంయద్వా - అమృతవత్ తత్సదృశం గంగాజలం - హవిశ్చ ప్రాగుక్తంప్రాశ్యేత్యర్థః. ౧౦౫. ౧౦౭. * తి. వృద్ధిం త్రైలోక్యవ్యాప్తిరూ పాం. ౧౦౮. * తి. ధాతూనాం స్వర్ణాదీనాం. ౧౦౯. ౧౧౧. అథేతి. దేవతార్థచిక్రీర్షయా దేవతార్థశ్చ ఖమారజననాదిః. * తి. దేవకార్యం వక్ష్యమాణం భవవీర్యధారణం - త్రిపథగాం స్వర్గభూపాతాల

౧౭. దదౌ ధర్మేణ హిమవాం స్తనయాం లోకపావనీం, స్వచ్ఛందపథగాం గంగాం
త్రైలోక్యహితకామ్యయా. ౧౮. ప్రతిగృహ్య తతో దేవా శ్రీలోకహితకారిణః,
గంగా మాదాయ తే గచ్ఛన్ కృతార్థేనాంతరాత్మనా. ౧౯. యా చాన్యా శైల
దుహితా కన్యాసీ ద్రఘునందన, ఉగ్రం సా వ్రత మాస్థాయ తప స్తేవే తపోధనా.
౨౦. ఉగ్రేణ తపసా యుక్తాం దదౌశైలవర స్సుతాం, రుద్రాయాప్రతిరూపాయ
ఉమాం లోకనమస్కృతాం. ౨౧. ఏతే తే శైలరాజస్య సుతే లోకనమస్కృతే,
గంగా చ సరితాం శ్రేష్ఠా ఉమాదేవీ చ రాఘవ. ౨౨. ఏతత్తే సర్వమాఖ్యా
తం యథా త్రిపథగా నదీ, ఖం గతా ప్రథమం తాత గతిం గతిమతాం వర.
౨౩. నైషా సురనదీ రమ్యా శైలేంద్రస్య సుతా తదా, సురలోకం సమారూఢా
విషాపా జలవాహినీ. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచ
త్రింశస్సర్గః.

ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మి న్నుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ, ప్రతినంద్య కథాం

యా నద్యాః - కథ మాకాశే గమనం తత్రాహ స్వచ్ఛందపథగా మితి - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా -
తదాయత్తః పంథాః స్వచ్ఛందపథః - ఋక్సూరఙ్గూరిత్యాదినా అప్రత్యయ సమాసాంతః-తం గచ్ఛ
తీతి తథా - మేఘజలవత్ ద్వారగతివిశేషేణాకాశేపి - గతి స్సంభవతీతి భావః. ౧౮. ప్రతిగృ
హ్యేతి. త్రిలోకహితకారిణః - దేవా ఇతి శేషః-ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ఆదాయ స్వేష్వంతర్భా
వ్య. ౧౯. గంగావృత్తాంతప్రసంగేన తదనుజావృత్తాంత మప్యహ-యాచేతి. కన్యా అలభ్యభర్తృ
కా. ౨౦. ఉగ్రేణేతి. అప్రతిరూపాయ అనుకూలాయ - రుద్రార్థం తపస్యంతీముమాం ప్రసన్నా
య తస్మై దదౌ విత్యర్థః. ౨౧. ఉపసంహరతి-ఏతే ఇతి. ౨౨. ఏవం గంగోత్పత్తిప్రకారం ప్రథమ
ప్రశ్నోత్తర ముక్త్వా ద్వితీయప్రశ్నోత్తరం త్రిపథగామిత్య ముచ్యత ఇత్యాహ - ఏతదితి. ప్రథమం
తావత్-ఖం-ఖాత్తి కాం, గతిం-గతా-గతిమతాం సుందరగతిమతాం. ౨౩. అథసురలోకం-చ సమా
రూఢేత్యాహ-నైషేతి. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమండీరా
ఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః.

భగవం చోచ్చీతు మిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీ మితి గంగాయా స్త్రిపథగాత్వప్రకా
రే పృష్టే అంతరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వా తత్ర తృతీయపథగమనం కథమిత్యాశయేన పు
నః పృచ్ఛంతం శ్రీరామం ప్రత్యాహ-షష్ఠింశే-ఉక్తవాక్య ఇత్యాది. మునౌ ఉక్తవాక్యే ఉక్తోత్తరే
మార్గగాం. ౧౭. దదౌవితి. ధర్మేణ స్వసుకృతేన - తనయాం తనయాత్వం గతాం - స్వచ్ఛందేన
స్వేచ్ఛయా కృతః పంథాః స్వచ్ఛందపథః తేన గచ్ఛంతీ - అనర్గళా మితి యావత్. ౧౮. త్రిలో
కహితకారిణః దేవా ఇతి శేషః-గచ్ఛన్. అగచ్ఛన్. ౧౯-౨౦. ఏతదిత్యాది. త్రిపథగా నదీయేన
ప్రకారేణ - ఖం-గతిం గతా ఆకాశమార్గం గతేత్యర్థః. ౨౩. సేతి. విషాపా విధూతలోకకల్తషా-
కిము వక్తవ్యం స్వయ మితి. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

ఉక్తవాక్య ఇతి. ౧. ధర్మయుక్తమితి. శైలరాజస్య శ్రేష్ఠాయా దుహితు రిదం కథిత
వ్యా—39

వీరా నూచతు ర్దునిపుంగవం. ౧. ధర్మయుక్తమిదం బ్రహ్మ కథితం పరమం
త్వయా, దుహితు శ్చైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తు మర్హసి, విస్తరం విస్తరజ్ఞోసి
దివ్యమానుషసంభవం. ౨౪. త్రీ పథో హేతునా కేన స్థావయే ల్లోకపావనీ. ౩.
కథం గంగా త్రిపథగా విశ్రుతా సరిదు త్తమా, త్రిషు లోకేషు ధర్మజ్ఞ కర్తృభిః కైస్స
మన్వితా. ౪. తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్ర స్తపోధనః, నిఖలేన కథాం సర్వా
మృషిమధ్యే న్యవేదయత్. ౫. పురా రామ కృతోద్వాహా నీలకంఠో మహాత
పాః, దృష్ట్వాచ స్పృహయా దేవీం మైథునాయోపచక్రమే. ౬. శితికంఠస్య దేవ
స్య దివ్యం వర్షశతం గతం, నచాపి తనయో రామ తస్యామాసీ త్పరంతప. ౭.
తతో దేవా సముద్విగ్నాః పితామహపురోగమాః, యదిహాత్పద్వతే భూతం క
స్తప్రతిసహిష్యతే. ౮. అభిగమ్య సురా స్సర్వే ప్రణిపత్యేద మబ్రువన్. ౯౪.
దేవదేవ మహాదేవ లోకస్యాస్య హితే రత, సురాణాం ప్రణిపాతేన ప్రసాదం
కర్తు మర్హసి. ౯౫. న లోకా ధారయిష్యంతి తవ తేజ స్సురో త్తమ, బ్రాహ్మణ

సతి - అత్రోభావిత్యుక్తేః పూర్వసర్గే రామపదం లక్షణస్యాప్యపలక్షణం వేదితవ్యం - కథాం పూ
ర్వోక్తాం. ౧. ధర్మేతి. ఆర్థత్రయం - ధర్మయుక్తం - ధర్మఫలకశ్రవణ మిత్యర్థః - ఇదం వృత్తం
జ్యేష్ఠాయా దుహితుః వృత్తం త్వయా కథితం - తస్యా దివ్యమానుషసంభవం దివ్యలోకే మానుషలో
కేచ సంభవం విస్తరం వక్తు మర్హసి. ౨౪. త్రీనితి. త్రీ పథః భూర్భువస్వర్తార్గా - కేన హే
తునా స్థావయేత్ ప్లుతా - భావయే దిత్వపి పాఠః-లకారవ్యత్యయః-ఇతరయోః పూర్వసర్గ ఏవోక్త
త్వాత్ కేన హేతునా తృతీయపథం గతేతి ద్వితీయప్రశ్నార్థః. ౩. తృతీయప్రశ్నమాహ - కథ
మితి. త్రిపథగా గంగా-కథం విశ్రుతా - కైః కర్తృభి ర్వాప్యపారై సరిదుత్తమా ఆసీత్. ౪. ప్రథ
మప్రశ్నోత్తర మాహేత్యాహ - తథేతి. కాకుత్స్థ ఇతి లక్షణస్యాప్యపలక్షణం-నిఖలేన విస్తరేణ-
సర్వాం దివ్యసంభవాం మానుషసంభవాంచ. ౫. నిఖలేనేత్యుక్తం గాంగేయసంభవ మాహ - పురే
తి. కృతోద్వాహేతి పరపరిగ్రహన్యావృత్తిః - దృష్ట్వా - స్పృహయా మహాతపానిష్ఠత్వేపి కామ
బాణవశా తస్యా మభిలాషేణ మైథునాయ మిథునకర్తృ కర్తుం - ఉపచక్రమే. ౬. శితితి. దివ్యం
వర్షశతం గతం మైథునేనైవేతి శేషః - తనయః తనయప్రావకరేతోవిసర్గః. ౭. తత ఇతి. పితామహ
పురోగమా దేవాః - సముద్విగ్నా భీతాః - పాతాంతరే సముద్యుక్తాః ఉద్యోగం చక్రః - కిమర్థం
ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతం పుత్రః ఉత్పద్యతే ఉత్పత్స్యతే - వర్తమానసామిష్యే వర్తమాన
వత్ప్రయోగః-తత్ కః ప్రతిసహిష్యత ఇతి విచార్య తన్నివర్తనాయ సముద్యుక్తా ఇత్యర్థః. ౮. తమే
వోద్యోగ మాహ - అభిగమ్యేతి. మహాదేవ మితి శేషః. ౯౪. దేవదేవేతి. దేవదేవేత్యనేన మహా
దేవశబ్దార్థ ఉక్తః - ప్రణిపాతేన పాదమూలపతనేన. ౯౫. నేతి. లేజః లేజస్సముద్భూతం పుత్రం-

మిత్య న్యయః. ౨౪. త్రీన్వధ ఇత్యాదినా పృష్టనైవ పునః ప్రశ్నో గంగాకథా శ్రవణకుతూహ
లాతిశయా దితి ద్రష్టవ్యం - కర్తృభి ర్వాప్యపారవిశేషైః. ౩. ౪. తథేతి. నిఖలేన విస్తరేణ. ౫. ౬.
శితికంఠస్యేతి. దేవస్య క్రీడతః - భావలక్షణే షష్ఠీ - దివ్యం అమానుషం. ౭. తత ఇతి. ఇహ పార్వ
త్యాం యద్భూత ముత్పద్యతే క స్తత్ ప్రతిసహిష్యత ఇతి భయోద్విగ్నాః భయేన భీత్యా ఉద్వి

తపసా యుక్తో దేవ్యా సహ తపశ్చర. ౧౦౪. త్రైలోక్యహితకామార్థం తేజస్తేజసి
ధారయ. ౧౧. (రక్ష సర్వా నిమాణ లోకా న్నాలోకం కర్తు మర్హసి) దేవతా
నాం వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకమహేశ్వరః, బాధ మిత్యబ్రవీ త్సర్వా పునశ్చేద
మువాచహ. ౧౨. ధారయిష్యామ్యహం తేజస్తేజస్యేవ సహామయా, త్రిదశాః
పృథివీ చైవ నిర్వాణ మధిగచ్ఛతు. ౧౩. యదిదం క్షుభితం స్థానా న్తమతేజో
హ్యనుత్తమం, ధారయిష్యతి కస్తన్తే బ్రువంతు సురసత్తమాః. ౧౪. ఏవ
ముక్తా స్సురా సుర్వే ప్రత్యూచు ర్వృషభధ్వజం, యతేజః క్షుభితం హ్యేత
త్తద్ధరా ధారయిష్యతి. ౧౫. ఏవ ముక్త స్సురపతిః ప్రముమోచ మహీతలే,
తేజసా పృథివీ యేన వ్యాప్తా సగిరికాననా. ౧౬. తతో దేవాః పున రిద మూచు
శ్చాభ హుతాశనం, ప్రవిశ త్వం మహాతేజో రౌద్రం వాయుసమన్వితః. ౧౭.
తదగ్నినా పున ర్వాప్యప్తం సంజాత శ్వేతవర్వతః, దివ్యం శరవణం చైవ పావకా
దిత్యసన్నిభం, యత్ర జాతౌ మహాతేజాః కార్తికేయోఽగ్నిసంభవః. ౧౮౪.

సధారయిష్యంతి నసహిష్యంతే - అతో బ్రాహ్మణ వేదావగతేన - తపసా యోగేన - యుక్త
స్స తదంగతయా దేవ్యాసహ తపశ్చర - న తేజః పార్వత్యాం మోక్ష మర్హసీతి భావః. ౧౦౪.
త్రైలోక్యేతి. త్రైలోక్యహిత మేవ కామః కామ్యమానః పురుషార్థః తదర్థం - తేజః రేతః - తేజ
సి తేజోమయనిజశరీరే - ధారయ - నముంచేత్కర్థః. ౧౧. దేవతానామితి. సర్వలోకమహేశ్వరః
సర్వలోకానాం పరమనియంతా - సర్వలోకపితామహ ఇతి పాఠాంతరం. ౧౨. బాధ మిత్యంగీ
కృతాంశ మాహ - ధారయిష్యామితి. తేజః అక్షుభితాంశం - ఉమయా-ఉమాప్యక్షుభితం శోణిత
రూపం తేజో ధారయత్విత్కర్థః పృథివీశబ్దేన లోకా ఉచ్యంతే. ౧౩. పునశ్చేద మువాచ హేత్యు
క్త మంశం దర్శయతి - యదిదమితి. స్థానాల్ రేతస్థానహృదయసంపుటాల్ - అనుత్తమం
దుర్భరం - మే మహ్యం - బ్రువంతు. ౧౪. ఏవమితి. ధరా సర్వధారణశక్తిమతీ-అనేన ధరా తద్ధా
రణార్థం దేవైః ప్రార్థితేతి సిద్ధం. ౧౫. ఏవమితి. సురపతిః రుద్రః - ప్రముమోచ - తేజ ఇతి.
సిద్ధం - యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ. ౧౬. తత ఇతి. తతః పృథివ్యాం వ్యాప్తత్వా.
దేవ హేతోః పృథివీ భగ్నా భవిష్యతీతి హుతాశన మూచుః - పున రూచు రిత్యనేన అగ్నేః ప్రవే
శభీతత్వం గమ్యతే - అగ్నిచారణహేతుతయా వాయుసమన్విత ఇత్యుక్తం. ౧౭. తదిత్యర్థత్రయం.
తతేజః అగ్నినా వ్యాప్తం సత్ శ్వేతవర్వత స్సంజాతః-తతః కాలపరిపాకేన శరవణంచ సంజాతం-
శరాణాం వనం శరవణం - ప్రనిరంతశ్శరేణితత్వం - శరవణం విశేషయతి - యత్రేతి - కృత్తికా
నా మపత్యం పుమాన్ కార్తికేయః - స్త్రీభ్యోధక్ - స్తన్యదానాత్ కృత్తికాపుత్రత్వం - అగ్ని
నా ధృత్వా ముక్తత్వా దగ్నిసంభవః. ౧౮౪. అథేతి. పూజయామానుః - మైథునవిఘ్నకృతకోప

గ్నాః. ౮. ౧౦౪. త్రైలోక్యేతి. తేజస్తేజసి ధారయ తేజో రేతః తేజ ఆత్మా తస్మిన్. ౧౨. ధార
యిష్యామ్యహం తేజ ఇతి. స్థానా దక్షుభిత మితి భావః - ఉమయా సహ వర్తమాన ఇతి శేషః.
తేజసి ఆత్మని. ౧౩. యదిదమితి ధారయిష్యతి ధారయితుం శక్నుయాత్. ౧౪. ౧౫. ఏవమితి.
యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ. ౧౬. తత ఇతి. ప్రవిశ సంగృహణ. ౧౭. ముదితి.
పున ర్వాప్యప్తం పునఃపున స్సంగృహీతం. ౧౮౪. ౧౮౪. * తి. క్రియమాణా మపి పూజా ముమాదేవీ

అథోమాంచ శివంచైవ దేవా స్సర్విగణా స్తదా, పూజయామాసు రత్యర్థం సుప్రీత
మనసస్తతః. ౧౯౪. అథ శైలసుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, (అప్రియస్య
కృతస్యాద్య ఫలం ప్రాప్స్యథ మే సురాః, ఇత్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ
భాస్కరప్రభా,) సమన్య రశప త్సర్వాన్ క్రోధసంర క్తలోచనా. ౨౦౪. యస్తాన్ని
వారితా చైవ సంగతిః పుత్ర కామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు తస్తాన్నో
త్పాదయిష్యథ. ౨౦౪. అద్యప్రభృతి యుష్టాక మప్రజా స్సంతు పత్నయః,
ఏవ ముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీ మపి. ౨౧౪. అవనే నైకరూపా
త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, నచ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మతోక్రీధకలుషీకృతా,
ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్దేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ. ౨౪. తాన్ సర్వాన్ వీడి
తాన్ దృష్ట్వా సురాన్ సురపతి స్తదా, గమనాయోపచక్రామ దిశం వరుణపాలి
తాం. ౨౫. స గత్వా తప ఆతిష్ఠ త్పార్శ్వే తస్యోత్తరే గిరేః, హిమవత్ప్రభవే
శృంగే సహ దేవ్యా మహేశ్వరః. ౨౬. ఏష తే విస్తరో రామ శైలపుత్రాన్ని

శాంత్యర్థ మిత్యర్థః. ౧౯౪. అథేతి. అబ్రవీ దిత్యేత ద్విశిష్యోచ్యతే అశవదితి. ౨౦౪. యస్తాదితి.
పుత్ర కామ్యయా మయా - సంగతిః భర్తృసంయోగో మైఖనరూపః - సా యస్తా నివారితా -
తస్తా ద్యాయ మపి స్వేషు దారేషు - అపత్యం పుత్రం నోత్పాదయిష్యథ. ౨౦౪. అద్యేతి.
పూర్వార్థేన పూర్వశ్లోకపఠిత ముచ్యతే - పత్నయ ఇత్యర్థం హ్రస్వత్వం. ౨౧౪. అవన ఇతి-సార్థ
శ్లోకః. నైకరూపా ఊషరత్వాదిరూపేణ నానావిధా బహుభార్యా బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యా-
మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ అనిచ్ఛంతీ - త్వం - మతోక్రీధేన శాపరూపేణ - కలుషీకృతా వివర్యస్త
ప్రకృతి సుతీ పుత్రకృతాం ప్రీతిం న ప్రాప్స్యసీతి భావః. ౨౪. తానితి. సురపతీ రుద్రః - తాన్
సురాన్ - స్వకీయశాపేన వీడితాన్ లజ్జితాన్ - దృష్ట్వా - ప్రియాశాపస్య దుష్పరిహరత్వాత్
స్వీయశాపదుఃఖస్య - ద్రష్టు మశక్యత్వాచ్చ - వరుణపాలితాం దిశం - హిమవతః ప్రతీచీం ప్రతి
గమనాయోపచక్రామ పరస్తైవద మార్షం. ౨౫. స ఇతి. హిమవత్ప్రభవే తస్య హిమవతో గిరే రుత్త
రపార్శ్వభూతే శృంగే దేవ్యా సహ తప ఆతిష్ఠత్ - సదా తపోవ్రత మసంకల్పయ దిత్యర్థః. ౨౬.
నను - దుహితు శ్చైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తుమర్హ సీతి - పార్వతీవృత్తాంత ముపేక్ష్య - గంగా
వైభవ ఏవ మయా పృష్టే తద్విహాయోపేక్షితమేవ పార్వతీవృత్తాంతం కిమర్థం కథితవా నసీతి రామ
స్య శంకాం పరిహరతి. ఏష ఇతి. శైలపుత్రాః పార్వత్యా స్సంబంధీ కథావిస్తరో నివేదితః పక్ష్య
మాణగంగావైభవకథనోపయోగి త్వేనోక్తః - గంగాయాః ప్రభవం ప్రభావం - త్వం శృణు - చః

సాంగీకరోతిస్త ప్రత్యుత క్తుద్దేవాభూ దిత్యాహ - అథేతి. కి మబ్రవీత్తదాహ - అశవదితి. శాప
రూపం వచోబ్రవీ దిత్యర్థః. ౨౦౪. తి. మన్యకారణ మాహ - యస్తాదితి. శాపస్వరూప మాహ -
అపత్య మిత్యాది. ౨౦౪. అద్యేతి. అప్రజాః ప్రజోత్పాదనశ క్తిరహితాః. ౨౧౪-౨౪. తానితి.
ఉపచక్రామ పాదన్యాసం కృతవాన్. ౨౫. సగత్వేతి. ఉత్తరే గిరౌ హిమవతి - తస్య పార్శ్వే
పార్శ్వస్థే హిమవత్ప్రభవే శృంగే తప ఆతిష్ఠ దిత్యన్వయః. ౨౬. శైలపుత్రా ఇతి గంగాయా విశే
షణం-విస్తరః నివేదితః-ప్రభవం కుమారోత్పత్తించ. * తి. ప్రకృతం ప్రశ్నోత్తరం వక్తుం ప్రతిజానీ
తే - గంగాయా ఇతి. ప్రభవ మితి చ్ఛాందసో హ్రస్వః - విశతేజోధారణరూపం ప్రభావ

వేదితః, గంగాయాః ప్రభవం చైవ శృణు మే సహ లక్షణః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షష్ట్రింశస్సర్గః.

తప్యమానే తపో దేవే దేవా స్సర్సిగణాః పురా, సేనాపతి మభీప్సంతః పితా మహా ముపాగమన్. ౧. తతోఽబ్రువన్ సురా స్సర్వే భగవంతం పితామహం, ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే సేంద్రా సాగ్ని పురోగమాః ౨. యోన స్సేనాపతి ర్దేవ దత్తోభగవతా పురా, (స న జాతోద్య భగవన్నస్తద్వైరినిబర్హణః, తత్పితా భగవాన్ శర్వో హిమవచ్ఛిఖరేద్యవై.) తపః పరమ మాస్థాయ తప్యతేస్త సహోమయా. ౩. యదత్రానంతరం కార్యం లోకానాం హితకామ్యయా, సంవి ధత్స్వ విధానజ్ఞ త్వం హి నః పరమా గతిః. ౪. దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః, సాంత్యయన్ మధురై ర్వాక్యైః ప్రీదశా నిద మబ్ర వీత్. ౫. శైలపుత్ర్యా యదుక్తం త న్నప్రజా స్సంతు పత్నిషు, తస్యా వచన మక్లిప్తం సత్య మేత న్నసంశయః. ౬ ఇయ మాకాశగా గంగా

ప్రాధాన్యే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ట్రింశస్సర్గః.

అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కందోత్పాదకత్వరూపం దివ్యసంభవవైభవ మాహ సప్తత్రింశే-తప్యమాన ఇత్యాది. తప్యమానే తపఃకర్తృత్వా దాత్త నేపదకర్తృవద్భావో - దేవసేనాపతిత్వం విహాయ కేవల తపఃప్రవణ ఇత్యర్థః. ౧. తత ఇతి. అగ్నినా పురోగమేన సహితా సాగ్నిపురోగమాః - సురా స్స ర్వే ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే అబ్రువన్ నితి క్రియాభేదా న్న పునరుక్తిః. ౨. యోన ఇతి. భగవతా భవతా - య సేనాపతి రస్తభ్య మాదికాలే దత్తః - స ఇదాసీ ముమయా సహ తప్యతే - స్తేతి ప్రసిద్ధౌ. ౩. యదితి. అనంతరం సేనాపతా వన్యపరే సతి - అత్ర సేనాపతివిషయే యత్కార్యం - తత్సంవిధత్స్వ ఆలోచయ - త మేవాహూయ నై నాపత్యే నివేశయ అన్యం వోత్పాదయేత్సర్గః. ౪. దేవతానా మితి. సాంత్యయన్ - ఉగ్రే తపసి వర్తమానస్య తస్య రుద్రస్య నివర్తన మశ క్యం తత్ర నాభినివేశః కార్య ఇతి సమాదధాన ఇత్యర్థః. ౫. అన్యం వోత్పాదయేత్సత్ర ప్రతి వక్తి - శైలేతి. శైలపుత్ర్యా పార్వత్యా - దేవానాం పత్నిషు ప్రజా న సంత్వీతి యదుక్తం తద్వచనం అక్లిప్తం అమోఘం - మయా సత్యమేవోచ్యతే - అత్ర సంశయో భవద్భిర్న కర్తవ్యః. ౬. తర్హి కా గతి రిత్యత్రాహ - ఇయమితి. ఇయం బుద్ధిసా అస్తీతి శేషః. ౭. కథ మిత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ట్రింశస్సర్గః.

మిత్యర్థః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ట్రింశస్సర్గః.

తప్యమాన ఇతి. ౧. తత ఇతి. సాగ్నిపురోగమాః - అగ్నినా పురోగమేన సహితాః. * తి. అత్ర సురా స్సర్వే ఇతి పునరుక్తం - అతః పాతాంతర మన్వేషణీయం. ద్వితీయార్థే సురా రామేతి పాఠః రామ సంబోధనం చైతత్. ౨. * తి. యేన రుద్రేణ సేనాపతిః బీజాత్తనా దత్తః - స పరమాస్థాయ పరం మాన మంగీకృత్య - తప స్తప్యతే అనుతిష్ఠతి. ౩ - ౫. శైల పుత్ర్యేతి. యచ్చైలపుత్ర్యా ఉక్తం తత్తేన కారణేన - నప్రజాస్యధ - నప్రజనయిష్యధ - పుత్రా నితి శేషః - అక్లిప్తం అమోఘం. ౭. జ్యేష్ఠేతి.

యస్యాం పుత్రం హుతాశనః, జనయిష్యతి దేవానాం సేనాపతి మరిందమం. ౭.
జ్యేష్ఠా శైలేంద్రదుహితా మానయిష్యతి తత్పుత్రం, ఉమాయా స్తద్బహుమతం
భవిష్యతి నసంశయః. ౮. తచ్చుత్వా వచనం తస్య కృతార్థా రఘునందన, ప్రణి-
పత్య సురా స్సర్వే పితామహ మపూజయన్. ౯. తే గత్వా పర్వతం రామ-
కైలాసం ధాతుమండితం, అగ్నిం నియోజయామాసుః పుత్రార్థం సర్వదైవతాః.
౧౦. దేవకార్య మిదం దేవ సంవిధత్స్వ హుతాశన, శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో-
గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ. ౧౧. దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగా మభ్యేత్య పావకః.
గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానా మిదం ప్రియం ౧౨. తస్య తద్వచనం
శ్రుత్వా దివ్యం రూప మధారయత్, దృష్ట్వా తన్నహిమానం స సమంతా దవ-
కిర్యత. ౧౩. సమంతత స్తదా దేవీ మభ్యప్సించత పావకః, సర్వస్తోతాంసి పూ-
ర్ణాని గంగాయా రఘునందన. ౧౪. త మువాచ తతో గంగా సర్వదేవపురో-
హితం, అశక్తా ధారణే దేవ తవ తేజస్ముద్ధతం, దహ్యామానాన్నినా తేన సంప్ర-
మిదం గంగా సంమన్యతే కుతో వోమా నకుప్యే తత్రాహ - జ్యేష్ఠేతి. తత్పుత్రం అగ్నే స్సతం -
మానయిష్యతి - బహుమతిపూర్వం జనయిష్యతీత్యర్థః - తదుమాయా బహుమతం స్వజ్యేష్ఠాయాః
ప్రీత్యర్థత్వా దితి భావః. ౮. తదితి. కృతార్థాః కృతార్థప్రాయాః. ౯. తఇతి. దైవతశబ్దః పుల్లింగో-
వ్యస్తి - 'దైవతాని పుంసివే' త్యనుశాసనాత్, దగ్ధరుద్రతేజసోగ్నేః స్థానం కైలాసః - పుత్రార్థం
పుత్రోత్పాదనార్థం అగ్నిమూర్త్యంతరం దగ్ధరుద్రతేజస్థం. ౧౦. దేవేతి. సంవిధత్స్వ సంపాదయ-
అస్య వివరణ ముత్తరార్థం - ప్రథమం సామాన్యేనోక్తి రగ్నిహృదయజ్ఞానాయ - మహాతేజ ఇతి
సంబోధనం - తేజః రేతః. ౧౧. దేవతానా మితి. దేవతాభ్యస్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయాకాశగంగాం
గత్వా హేదేవి గర్భం ధారయ - ఇత్యువాచేతి శేషః - కిమర్థ మిత్యత ఆహ - దేవతానా మిదం
ప్రియ మితి. ౧౨. తస్యేతి. దివ్యరూపం దివ్యస్త్రీవేషం - సోగ్ని స్తస్యా మహిమానం సౌందర్యాతి-
శయం దృష్ట్వా సమంతా త్వర్వావయవేభ్యః అవకిర్యత అవాకిరత్-ఆర్ష శ్శ్లో ప్రత్యయః - హృత
వీర్యోఽభూత్ - 'అంగారసదృశీ నారీ ఘృతకుంభసమః పుమా' నితి న్యాయాత్. ౧౩. సమంతత
ఇతి. సమంతతః సర్వావయవేషు-అభ్యప్సించత-రేత స్సర్వావయవేషు యథా వ్యాప్తం భవతి తథా
సిక్తవా నిత్యర్థః-తేన సర్వస్తోతాంసి సర్వావయవాః - పూర్ణాని వ్యాప్తాని. ౧౪. తమిత్యర్థత్రయం.
తేనాన్నినా అగ్ని తేజసా-దహ్యామానా అతఏవ సంప్రవృధితచేతనా అతిదుఃఖితచిత్తా గంగా-సర్వ
దేవానాం పురోహితం-'అగ్ని మీడే పురోహిత' మితి శ్రుతే. త మగ్ని మువాచ-కథం హేదేవ
తత్పుత్రం అగ్నిక్షీప్తం గర్భం మానయిష్యతి ధారయిష్యతి. ఉమాయా ఇతి. తద్గర్భధారణం ఉమాయా
బహుమతం - దేవతోద్దేశేనస్వకృతశాపస్య వైకల్యాభావో రుద్ర తేజసః స్వజ్యేష్ఠభగిన్యా ధారణంచ
అస్యా అపి బహుమాన హేతుః. ౮. ౯. తఇతి. దైవతాః దైవతాని-'దైవతాని పుంసి' వేత్యమరః.
౧౦. దేవకార్యమితి. మహాతేజ ఇతి సంబోధనం. ౧౧. దేవతానామితి. ఇదం ప్రియ మిత్యువాచేతి శేషః.
౧౨. తస్యేతి. అవకిర్యత అవాకిరత్-తేజ ఇతి శేషః. ౧౩. సమంతతఇతి. పావకః లేజోరూపః అభ్య-
ప్సించతవ్యాప్తవాన్-స్తోతాంసి కర్ణనాసాదీని - పూర్ణాని లేజోమహిమ్నేతి శేషః. ౧౪. తమిత్యాది.

వ్యధితచేతనా ౧౧౫. అథా బ్రవీ దిదం గంగాం సర్వదేవహుతాశనః, ఇహ హైమ
వతే పాదే గర్భాయం సన్నివేశ్యతాం. ౧౧౬. శ్రుత్వా త్వగ్నివచో గంగా
తం గర్భ మతిభాస్వరం, ఉత్సర్జ మహాతేజ స్సోతోభ్యో హి తదాసఘ. ౧౧౭.
యదస్యా నిర్గతం తస్మా త్తప్తజాంబూనదప్రభం, కాంచనం ధరణీంప్రాప్తం
హిరణ్య మమలం శుభం. ౧౧౮. తామ్రం కార్ణాయసం చైవ తైశ్చ దేవాభ్య
జాయత, మలం తస్యాభవ త్తత్ర త్రపుసీసక మేవచ. ౧౧౯. తదేత ధరణీం
ప్రాప్య నానాధాతు రవర్ధతః. ౧౨౦. నిక్షిప్తమాత్రే గర్భేతు తేజోభి రభిరంజితం,
సర్వం పర్వతసన్నద్ధం సౌవర్ణ మభవ ద్వనం. ౧౨౧. జాతరూపమితి ఖ్యాతం తదా
ప్రభృతి రాఘవ, సువర్ణం పురుషవ్యాఘ్ర హుతాశనసమ ప్రభం. ౧౨౨. తృణవృ
క్షలతాగుల్మం సర్వం భవతి కాంచనం. ౧౨౩. తం కుమారం తతో జాతం
సేంద్రా స్సహ మరుద్గణాః, క్షీరసంభావనార్థాయ కృత్తికా స్సమయోజయన్.

తవ తేజ స్సముద్భవం అభివృద్ధం భవతి అస్య ధారణే అశక్తాస్తీతి. ౧౧౫. అథేతి. సర్వదేవానాం
యద్భవతం తదక్నాతీతి సర్వదేవహుతాశనః - పాదే పర్యంతపర్వతే - అగ్నిదగ్ధశ్వేతపర్వతీకృతదుద్ర
తేజోరాశా విత్యర్థః. ౧౧౬. శ్రుత్వేతి. మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - సోతోభ్యః - ఉత్క్రమ్యేతి
శేషః. ౧౧౭. యదితి. అస్యా గంగాతః - నిర్గతం యత్ - శోణితాది - ధరణీం గతం - తస్మాత్తప్త
జాంబూనదప్రభం ద్రుతస్వర్ణవిశేషకాంతి కాంచనం - అమలం శుభం హిరణ్యం రజతంచ - అభవ
దితి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే - అమల మితి నిర్గతవిశేషణంవా. ౧౧౮. తామ్రమితి. గంగాతో నిర్గ
తాత్ - తైశ్చాత్ ఊరాత్ - తామ్రం కార్ణాయసం చాభ్యజాయత - తస్యా గంగాతః - అభవత్
నిర్గచ్ఛతిస్త - మలం - తత్ర భూమా - త్రపుసీసకం చాభ్యజాయత - కృష్ణాయస మేవ కార్ణాయసం -
త్రపు - (తగరం) - సీసం (ఈయం.) ౧౧౯. ఉపసంహరతి - తదితి. తదేతత్ గంగాతో నిర్గతం. ౧౨౦. ఏవం
గర్భోత్సర్జనకాలే గంగాతో నిర్గతానాం శోణితాదీనాం సౌవర్ణాదిభావ ముక్త్వా గర్భతేజోరంజ
నాత్ కేషాంచిత్ స్వర్ణభావ మాహ - నిక్షిప్తేతి. గర్భే గంగయా నిక్షిప్తమాత్రే - తస్య తేజోభి
రభిరంజితం వ్యాప్తం - పర్వతసన్నద్ధం పూర్వోక్త శ్వేతపర్వతసహితం - సర్వం తద్వనం శరవణం -
సౌవర్ణం స్వర్ణమయం అభవత్. ౧౨౧. జాతేతి. యదా సువర్ణం జాతం తదా ప్రభృతి హుతాశనసమ
ప్రభం సువర్ణం - జాతం రూపం యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా జాతరూప మితి విఖ్యాత మభూత్. ౧౨౨.
ఉపసంహరతి - తృణేతి. ౧౨౩. ఏవం గంగయోత్సృష్టస్య గర్భస్య పోషణ ప్రకార మాహ - తమితి.
తతః గంగోత్సర్జనానంతరం - జాతం తం కుమారం - మరుద్గణాః దేవగణాః - సహాయగపత్ - క్షీర
సంభావనార్థాయ క్షీరేణ వర్ధనప్రయోజనాయ - కృత్తికా స్సమయోజయన్ - జ్యోతిర్వా ద్వికర్త

అశక్తాధారణే తవ తేజసో ధారణే అశక్తా - తద్ధి తేజ స్సముద్భవం - తేనాగ్నినా - తేన తేజసా -
సాప్రవ్యధితచేతనాస్తీతి శేషః. ౧౧౫. అథేతి. సర్వదేవహుతాశనః - సర్వదేవార్థం హుత మక్నా
తీతి తథా - సోతోభ్యోహి తదాసఘత్యుత్తరణ్ణోః శేషః. ౧౧౭. యదితి. అస్యాః సోతోభ్యో యన్ని
ర్గతం రేతః తస్మా దేతసః - తప్తజాంబూనదప్రభం - కాంచనం హిరణ్యంచ అభవత్ హిరణ్యం
రజతం. ౧౧౮. తామ్రమితి. తైశ్చాత్ ఊరగుణాత్ - కృష్ణాయస మేవ కార్ణాయసం - మలం
ట్టంచ సీసకమ్. ౧౨౦. నిక్షిప్తేతి. ౧౨౧. జాతరూప మితి. సువర్ణం తదా ప్రభృతి జాతరూప మిత్య

౨౩౪ తాః క్షీరం జాతమాత్రస్య కృత్వా సమయము త్తమం, దదుః పుత్రోఽయ మస్తాకం సర్వాసా మితి నిశ్చితాః. ౨౪౪. తతస్తు దేవతా స్సర్వాః కార్తికేయ ఇతి బ్రువన్, పుత్ర స్త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతి న సంశయః. ౨౪౫. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా స్కన్నం గర్భపరిస్రవే, స్నాపయన్ పరయా లక్ష్మ్యా దీప్యమా నం యథానలం. ౨౬౪. స్కంద ఇత్యబ్రువన్ దేవాః స్కన్నం గర్భపరిస్రవాత్, కార్తికేయం మహాభాగం కాకుత్స్థ జ్వలనోపమం. ౨౭౪. ప్రాదుర్భూతం తతః క్షీరం కృత్తికానా మను త్తమం, షణ్ణాం షడాననో భూత్వా జగ్రాహ స్తనజం పయః. ౨౮౪. గృహీత్వా క్షీరమేకాహ్ని సుకుమారవపు స్తదా, అజయ త్స్వేన వీర్యేణ దైత్య నైన్యగణాన్ విభుః. ౨౯౪. సురసేనాగణపతిం తత స్త మతులద్యుతిం, అభ్యషింశన్ సురగణా స్సమేత్యాగ్నిపురోగమాః. ౩౦౪. ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోఽభిహితో మయా, కుమార సంభవశ్చైవ ధన్యః పుణ్య స్తథైవచ. ౩౧౪. భక్తశ్చ యః కార్తికేయే కాకుత్స్థ భువి మానవః.

కత్వం. ౨౩౪. తాఇతి. కృత్తికాః ఆయ మస్తాకం సర్వాసాం పుత్రో భవత్వితి - దేవై స్సహ సమయం సంకేతం - కృత్వా - నిశ్చితాః కృతనిశ్చయా స్సత్యః జాతమాత్రస్య తస్య క్షీరం దదుః దాతు ముద్యుక్తాః. ౨౪౪. తతఇతి. ఉక్తవిశేషణి పుత్రః-కార్తికేయః కృత్తికాపుత్రో భవిష్యతి - ఇతి బ్రువన్ అబ్రువన్. ౨౪౫. తేషా మితి. కృత్తికాః - గర్భపరిస్రవే గర్భోదకే - స్కన్నం పతితం - స్నాపయన్ అస్నాపయన్ గర్భస్నాపనివృత్త్యర్థం. ౨౬౪. స్కందఇతి. స్కన్నత్వాత్ స్కందఇత్యన్వర్థనామ చక్ర రిత్యర్థః. ౨౭౪. ప్రాదుర్భూత మితి. తతః స్నాపనానంతరం - షణ్ణాం కృత్తికానాం క్షీరం ప్రాదుర్భూతం - తచ్చ స్తనజం పయః షడాననో భూత్వా జగ్రాహ. ౨౮౪. గృహీత్వేతి. ఏకాహ్నేతి టజభావ స్సమాసాంత స్యానిత్యత్వాత్-ఏకదినేన స్తన్యం పీత్వా క్రమేణ సుకుమారవపు రపి దైత్యగణా నజయత్. ౨౯౪. సురేతి. సురసేనాగణపతిత్వేనాభ్యషింశన్నిత్యర్థః-ప్రథమ మభిషేక స్తో జయ ఇత్యర్థక్రమః. ౩౦౪. ఏషఇతి. విస్తరః దివ్యసంభవః తమేవాహ-కుమారేతి. ఏవ మేత దాఖ్యానశ్రవణఫల ముక్తం ధన్య ఇత్యాదిహ. ౩౧౪. ఆథ ప్రసంగా తద్భక్తిఫల మాహ - భక్తశ్చేతి. సలూక ఏవ సాలూక్యం. స్వార్థే ష్యణ్ - తస్య భావ సామూహికతా-స్కంద

న్వయః. ౨౨. ౨౩౪. తమితి. క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ సంభావనం వర్ధనం. ౨౩౪. తాఇతి. సమయం కృత్వా అస్తాకం పుత్ర ఇతి సమయం కృత్వా క్షీరం దదు రితి సంబంధః ౨౪౪. తతఇతి. తతః సమయకరణాత్ - కార్తికేయ ఇతి బ్రువన్-తమితి శేషః - అడాగమాభావ ఆర్ష ఇత్యబ్రువన్నితి పదద్వయం - అస్య శ్లోకస్యాంతే న సంశయ ఇత్యుపరి ద్రష్టవ్యం - యుష్మాకం పుత్రః త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతీత్యబ్రువన్నిత్యన్వయః. ౨౪౫. తేషామితి. గర్భపరిస్రవే స్కన్నం గర్భపరిస్రవేణ పతితం స్నాపయన్ - కృత్తికా ఇతి శేషః. ౨౬౪. ౨౭౪. ప్రాదుర్భూత మిత్యర్థ మేకం వాక్యం. అన్యథా ఉత్తరార్ధసపయశ్శబ్దేన పునరుక్తిః స్యాత్. ౨౮౪. *తి. ఏవం తదా షడ్భి ర్ముఖై ర్యావ దపేక్షితం క్షీరం గృహీత్వా ఏకాహ్ని ఏకదినేనైవ సుకుమారవపురపి - స్వతేజనైవ దైత్య నైన్యగణా నజయత్. ౨౯౪. సురసేనాగణపతిత్వేన - త మభ్యషింశన్నిత్యర్థః * తి. తతః సకలా సురజయా ద్ధేతోః. ౩౦౪. ౩౧౪ * తి. ధన్యత్వపుణ్యత్వే వివృణోతి-భక్తశ్చేతి. ఐహికాకఫలేన

ఆయుష్మాన్ పుత్రపౌత్రైశ్చ సుందసాలోక్యతాం వ్రజేత్. 3౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

తాం కథాం కౌశికో రామే నివేద్య కుశికాత్మజః, పునరేవాపరం వాక్యం కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్. ౧. అయోధ్యాధిపతి శూరః పూర్వ మాసీ న్న రాధిపః, సగరో నామ ధర్మాత్మా ప్రజాకామ స్సచాప్రజః. ౨. వైదర్భదుహితా రామ కేశినీ నామ నామతః, జ్యేష్ఠా సగరపత్నీ సా ధర్మిష్ఠా సత్యవాదినీ. 3. అరిష్టనేమిదుహితా రూపేణాప్రతిమా భువి, ద్వితీయా సగరస్యాసీ త్పత్నీ సుమ తిసంజ్ఞితా. ౪. తాభ్యాం సహతతో రాజా పత్నీభ్యాం తప్తవాం స్తపః, హిమ వంతం సమాసాద్య భృగుప్రసవణే గిరా. ౫. అథ వర్షశతే పూర్ణే తపసా రాధి తోమునిః, సగరాయ వరం ప్రాదా ద్భృగు స్సత్యవతాం వరః. ౬. అపత్యలాభ స్సుమహాన్ భవిష్యతి తవానఘ, కీర్తిం చాప్రతిమాం లోకే ప్రాప్స్యసే పురుష ర్షభ. ౭. ఏకా జనయితా తాత పుత్రం వంశకరం తవ, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి అపరా జనయిష్యతి. ౮. భాషమాణం మహాత్మానం రాజపుత్ర్యై ప్రసాద్యతం, ఊ చతుః పరమప్రీతే కృతాంజలిపుటే తదా. ౯. ఏకః కస్యా స్సతో బ్రహ్మ కా

సమానలొకత్వ మిత్యర్థః. 3౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీ రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

ఏవం దివ్యసంభవం విస్తరం ప్రతిపాద్య మానుషలొక సంభవం విస్తరం వక్తుముపక్రమ తే-సప్తత్రింశే - తామిత్యాది. రామే రామాయ - కౌశికశబ్దార్థ మాహ - కుశికాత్మజ ఇతి. ౧. అయోధ్యేతి. అప్రజః అతఏవ ప్రజాకామః. ౨. వైదర్భేతి. యావైదర్భదుహితా సా జ్యేష్ఠపత్న్యాసీత్. 3. అరిష్టేతి. అరిష్టనేమిః. కాశ్యపః. ౪. తాభ్యామితి. భృగ్వ ధిష్ఠితం ప్రసవణం వారిప్రవాహో యస్తిం స్తథా - గిరా పర్యంతపర్వతే. ౫. అథేతి. వర్షశతే పూర్ణే - తపస్యత ఇతి శేషః. ౬. అపత్యేతి. సుబహ్వవత్యవిషయత్వాత్ సుమహా త్వం - కీర్తి మితి-తేనేతి శేషః. ౭. ఏకేతి. జనయితేతిలుట్ - తాతేత్యుపలాలనే. ౮. భాషమాణమితి. రాజపుత్ర్యా వితి చత్రిన్యాయా దుక్తం - సుమతేః కాశ్యపపుత్రీత్వాత్. ౯. ఏకఇతి. తవ వచ స్సత్య మస్తు - యస్యా ఏక మిచ్ఛసి తస్యా ఏకః యస్యా బహూ నిచ్ఛసి తస్యా బహవ స్సం

ధన్యత్వ మాముష్మికేన పుణ్యత్వం - పుత్రపౌత్రై శ్చేత్యస్య యుక్త ఇతి శేషః - సుందసాలోక్య తాం వ్రజేత్-దేహత్యాగే ఇతి శేషః. 3౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తత్రింశస్సర్గః.

* తి. అథ త్రీన్ పథోహేతునా కేనేత్యాదిప్రశ్నసో్యత్తరం వక్తు ముపక్రమతే - తాం కథామితి. అపరం వాక్యం వక్యమాణం ప్రశ్నోత్తరం. ౧. అయోధ్యేతి. ప్రజాకామః సంతతి కామః - స చ అప్రజః అభూదితి శేషః. ౨. వైదర్భేతి. జ్యేష్ఠా పత్నీ ఆసీదితి శేషః. 3. అరిష్టనేమిః కాశ్యపః. ౪. తాభ్యామితి. భృగుప్రసవణే భృగుప్రసవణాభ్యే-హిమవతః పాదే. ౫. అథవర్షశతే పూర్ణే తపస్యత ఇతి శేషః. ౬. ౭. ఏకా జనయితా జనయిష్యతి - వంశకరం కులస్యా విచ్ఛేదకరం. ౮. ౯. ఏకఇతి. ఇచ్ఛావహే ఇచ్ఛావః - సత్యం నిర్ణాయకం. ౧౦. తయోరితి. విధి

బహూ జనయిష్యతి, శ్రోతు మిచ్ఛావహే బ్రహ్మ సత్య మస్తు వచ స్తవ. ౧౦. తయో స్తద్వచనం శ్రుత్వా భృగుః పరమధార్మికః, ఉవాచ పరమాం వాణీం స్వచ్ఛందోఽత్ర విధీయతాం. ౧౧. ఏకో వంశకరో వాస్తు బహవో వా మహా బలాః. కీర్తిమంతో మహాత్మాహః కా వా కం వర మిచ్ఛతి. ౧౨. మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా కేశినీ రఘునందన, పుత్రం వంశకరం రామ జగ్రాహ నృపసన్నిధౌ. ౧౩. షష్ఠిం పుత్రసహస్రాణి సుపర్ణభగినీ తదా, మహాత్మాహా కీర్తిమతో జగ్రాహ సుమతి స్సతా. ౧౪. ప్రదక్షిణ మృషిం కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్యచ, జగామ స్వపురం రాజా సభార్యో రఘునందన ౧౫. అథ కాలే గతే తస్మిన్ జ్యేష్ఠా పుత్రం వ్యజాయత, అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం కేశినీ సగ రాత్తజం. ౧౬. సుమతిస్తు నరవ్యాఘ్ర గర్భతుంబం వ్యజాయత, షష్ఠిః పుత్రా సహస్రాణి తుంబభేదా ద్వినిస్సృతాః. ౧౭. ఘృతపూర్ణేషు కుంభేషు ధాత్ర్యస్తా సమవర్ధయన్, కాలేన మహతా సర్వే యావనం ప్రతివేదిరే. ౧౮. అథ దీర్ఘేణ కాలేన యావయావనశాలినః, షష్ఠిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్యాభవం స్తదా. ౧౯. స చ జ్యేష్ఠా నరశ్రేష్ఠ సగరస్యాత్మసంభవః, బాలాన్ గృహీత్వా తు జలే సరయ్యా రఘునందన, ప్రక్షిప్య ప్రహసన్నిత్యం మజ్జత స్తా సమీక్ష్య వై. ౨౦. ఏవం పాప సమాచార స్సజ్జనప్రతిబాధకః, పారాణా మహితే యుక్తః పుత్రో నిర్వాసితః పురాత్. ౨౧. తస్య పుత్రోఽంశుమాన్నామ అసమంజస్య వీర్యవాన్, సమృత స్సర్వలోకస్య సర్వస్యాపి ప్రియంవదః. ౨౨. తతః కాలేన మహతా మతి స్సమ

త్విత్యర్థః. ౧౦. తయోరితి. అత్ర పుత్రవిషయే - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - విధీయతాం జ్ఞాప్యతాం. ౧౧. తదేవ వివృణోతి-ఏక ఇతి. ౧౨. మునేరితి. జగ్రాహ పరయామాస. ౧౩. షష్ఠిమితి. సుపర్ణభగినీ గరుడభగినీ. ౧౪. ప్రదక్షిణమితి. ఋషిం భృగుం. ౧౫. అథేతి. వ్యజాయత ప్రసూతవతీ. ౧౬. సుమతిరితి. గర్భతుంబం వృత్తాకారం గర్భపిండం - కథం తతః పుత్రోదయ ఇత్యత ఆహ షష్ఠి రితి-తుంబభేదాత్ - నతు గాంధార్యా ఇవ పశ్చాద్విభజనీయ ఇత్యర్థః. ౧౭. ఘృతేతి. ధాత్ర్యః ఉపమాతరః-తాన్ విభక్తతుంబాన్. ౧౮. అథేతి. దీర్ఘేణ కాలేనేతి యావనశాలిత్వహేతుత్వాత్ ప్రతీయా-యావనశాలిన ఇతి పుల్లింగత్వ మార్నం. ౧౯. సచేత్యర్థత్రయం. జ్యేష్ఠః అసమంజః - ప్రహసన్-స్థిత ఇతి శేషః. ౨౦. ఏవమితి. నిర్వాసితః నివాస్యతేష్ఠ. ౨౧. అంశుమాన్నామ - ఆసీదితి శేషః. ౨౨. తతఇతి. యజేయ మితి నిశ్చితా మతిః - సమభిజాయత సమభ్యజాయత. ౨౩. యతాం జ్ఞాప్యతాం. ౧౧. ఏకఇతి. బహవో వా మహాబలా ఇత్యనేన వంశకరో ఇతి గమ్యంతే. ౧౨. * తి. నృపసన్నిధౌ విత్యనేన తస్యాపి సాక్షిత్వమాత్రం - నతు పరణనియమకర్తృతేతి సూచితం. ౧౩. ౧౬. సుమతిరితి. గర్భతుంబం తుంబఫలాకారం గర్భపిండం వ్యజాయత వ్యజనయత్. ౧౭. ౧౮. అథేతి. దీర్ఘేణ యావనశాలిత్వహేతుత్వాత్ ప్రతీయా. ౧౯. సచేత్యాది. ప్రహసన్ స్థిత ఇతి శేషః. ౨౦. ఏవమితి. నిర్వాసితః నిష్కాసితః. * తి. సజ్జనప్రతిబాధకః సజ్జనపీడకః. * ౨౧. * తి. తస్య అసమంజస్య - ఏతద్వాచీ అసమంజశ్బ్ధః అదంత స్సాంతశ్చేతి బోధ్యం. ౨౨. తత

యతాం జ్ఞాప్యతాం. ౧౧. ఏకఇతి. బహవో వా మహాబలా ఇత్యనేన వంశకరో ఇతి గమ్యంతే. ౧౨. * తి. నృపసన్నిధౌ విత్యనేన తస్యాపి సాక్షిత్వమాత్రం - నతు పరణనియమకర్తృతేతి సూచితం. ౧౩. ౧౬. సుమతిరితి. గర్భతుంబం తుంబఫలాకారం గర్భపిండం వ్యజాయత వ్యజనయత్. ౧౭. ౧౮. అథేతి. దీర్ఘేణ యావనశాలిత్వహేతుత్వాత్ ప్రతీయా. ౧౯. సచేత్యాది. ప్రహసన్ స్థిత ఇతి శేషః. ౨౦. ఏవమితి. నిర్వాసితః నిష్కాసితః. * తి. సజ్జనప్రతిబాధకః సజ్జనపీడకః. * ౨౧. * తి. తస్య అసమంజస్య - ఏతద్వాచీ అసమంజశ్బ్ధః అదంత స్సాంతశ్చేతి బోధ్యం. ౨౨. తత

విశ్వామిత్రేతి. * తి. కథాంతే - యజ్ఞోపక్రమకథాంతే. ౧. శ్రోతు మితి. ఇమాం సగర
యజ్ఞసంబంధినీం-సముపాహరత్ కృతవాక్. ౨. విశ్వామిత్ర ఇతి. ప్రహసన్నివ వికసితవదనః-ఆత్ర
చ కారణం స్వవివక్షిత మేవ సగరయాగవృత్తాంతం స్వపూర్వజ వృత్తాంతతయా శ్రవణకుతూ
హలాతిశయేన పృష్టవాక్ రామభద్ర ఇతి - విస్తర ఇతి యజ్ఞస్యేతి శేషః. * తి. స్వవంశ్యే రా
మస్యాపి లోకవత్స్నేహసంపన్న ఇతి మునే ర్వాసః - సగరస్య సగరయజ్ఞ స్వేత్యర్థః. 3. శంశరశ్వ
శురఇతి. ఆసాద్య స్థిత ఇతి శేషః - ఆసన్న ఇత్యర్థః - నిరీక్షేతే పరస్పర మితి-తా వృథా పర్వతా
జౌన్నత్యాతిశయేన పరస్పరం నిరీక్షమాణా వివ స్థితా విత్యర్థః. * తి. మధ్యే మహాపర్వతనిరో
ధాభావా ద్వింధ్యపర్వతం హిమవాక్ - తథా వింధ్యో హిమవంతం ఇత్యేవం పరస్పర మాసాద్య
ఉచ్చత్వేన సాయం ప్రాప్య జౌన్నత్యాతిశయేన వీక్షానిరోధకాభావాత్ పరస్పరం నిరీక్షేతే

కుత్స్థ దృఢధన్వా మహారథః, అంశుమా నకరో త్తాత సగరస్య మతే స్థితః.
 ౬. తస్య పర్వణి తం యజ్ఞం యజమానస్య వాసవః, రాక్షసీం తను మాస్థాయ
 యజ్ఞీయాశ్వ మపాహరత్. ౭. ప్రీయమాణేతు కాకుత్స్థ తస్మి న్నశ్వే
 మహాత్మనః, ఉపాధ్యాయగణా స్సర్వే యజమాన మథాబ్రువన్. ౮. ఆయం
 పర్వణి వేగేన యజ్ఞీయాశ్వోఽపనీయతే, హర్తారం జహి కాకుత్స్థ హయ
 శ్చైవోపనీయతాం. ౯. యజ్ఞచ్ఛిద్రం భవత్యేతత్సర్వేషామశివాయ నః,
 తత్తథా క్రియతాం రాజన్ యథాఽచ్ఛిద్రః క్రతు ర్భవేత్. ౧౦. ఉపాధ్యాయ
 వచ శ్శ్రుత్వా తస్మిన్ సదసి పార్థివః, షష్ఠిం పుత్రసహస్రాణి వాక్య మేత దు
 వాచహ. ౧౧. గతిం పుత్రా నపశ్యామి రక్షసాం పురుషర్షభాః, మంత్రపూతై
 ర్మహాభాగై రాస్థితో హి మహాక్రతుః. ౧౨. తద్గచ్ఛత విచిన్వధ్వం పుత్రకా
 భద్రమస్తు వః, సముద్రమాలినీం సర్వాం పృథివీ మనుగచ్ఛత. ౧౩. ఏకై కయోజ

మాస్థాయ పర్వణి ఉక్థ్యాహే - 'తిథిభేదే ఊణే పర్వేతి' నిఘంటుః. అపాహరత్ అపహృత
 వాక్. ౭. ప్రీయమాణ ఇతి. ఉపాధ్యాయగణాః ఋత్విగ్గణాః. ౮. ఆయమితి. అపనీయతే -
 వర్తమానసామీప్యే వర్తమానపద్వేతిలట్. ౯. యజ్ఞేతి. ఏతద్యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞాపరాధః - 'చ్ఛిద్రం
 రంధ్రాపరాధయో' రితి వైజయంతీ. సర్వేషాం నః అశివాయ భవతి - తస్మాత్ క్రతు ర్యథా
 అచ్ఛిద్రో భవే త్తథైవ క్రియతాం. ౧౦. ఉపాధ్యాయేతి. పార్థివః సగరః. ౧౧. గతిమితి.
 హేపుత్రాః హి యస్తా న్మహాక్రతుః - మంత్రపూతై ర్మహాభాగై రాస్థితః అనుష్ఠితః - తస్మా
 ద్గతాంగతిం ఆగమనం నపశ్యామి - ప్రసక్త్యభావాదితి భావః. ౧౨. అతః కేన ప్రకా
 శేణ గతోఽశ్వ ఇతి విచిన్వధ్వ మిత్యాహ - తదితి. యద్వా - అహం కర్తవ్యగః స్థితః -
 అశ్వాపహర్తృణాం రక్షసాం గతిం గంతవ్యదేశం నపశ్యామి - విచిన్వధ్వ మిత్యాహ -
 తదితి. సముద్ర ఏవ మాలా ఆవరణ మస్యా ఇతి సముద్రమాలినీ - తా మనుగచ్ఛత - అన్వే
 షధ్వం. ౧౩. ఏకేతి. అర్థమేకం. ప్రథమ మేకం యోజనం విచిత్ర్య పశ్చా ద్యోజనాంతర మితి

పశ్యతః. ౪. తయోరితి. ప్రశస్తః ఫలాతిశయ ప్రదః. ౫. తస్యేతి. అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం-సగ
 రస్య - మతే ఆజ్ఞాయాం. ౬. తస్యేతి. పర్వణి ఉక్థ్యాహే - రాక్షసీం తనుం - యజ్ఞ విఘ్నకరణ
 సమర్థాం - యజ్ఞేయో యజ్ఞార్హః. * తి. పర్వణి ఉక్థ్యాహే - అశ్వమేధే ఉక్త్యసంస్థాత్రయం -
 తత్తద్విధీయే అశ్వాంభనదివసే అశ్వవిశసనాత్ ప్రాక్ - తం యజ్ఞం విహంతు మితి శేషః.
 * ౭. ౮. * తి. అపనీయతే అపస్త్రీయతే - అతో హర్తార మశ్వహర్తారం జహి అశ్వశ్చ శీఘ్ర
 ముపనీయతాం. * ౯. * తి. యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞస్య విఘ్నః. * ౧౦. * తి. సోపాధ్యాయ
 వచః ఉపాధ్యాయ సహిత ర్త్విగ్గణవచః. * ౧౧. గతిమితి. రక్షసాం గతి మాగతివిమిత్తం - నప
 శ్యామి ప్రసక్త్యభావాత్. * తి. మంత్రపూతై ర్మహాభాగై ర్యద్యపి మహాక్రతు రాస్థితః. అనుష్ఠి
 తః - తథాపి రక్షసాం మాయయా యది ఛిద్రం స్యా త్తదా ఆత్మనో గతిం నపశ్యామి - తస్మాత్
 గచ్ఛథ విచిన్వధ్వం - అన్వేషయతేత్యర్థ ఇతి కేచిత్ - పరేతు - ఆస్థితోహితిపాఠః - హి యస్తా
 దీదృశై ర్మహాభాగై రాస్థితోయం క్రతుః - అతోత. క్రతౌ రక్షసాం గతిం నపశ్యామి - త
 తస్మా త్కేనాపి దేవేన హృత ఇతి తమన్వేషయతేత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౧౨. తదితి. అనుగచ్ఛత
 చరత. ౧౩౪. యావదితి. భనతేతి. యది భూతతే నదృశ్యతే తర్హితి శేషః. ౧౪౪. దీక్షిత

నం పుత్రా విస్తార మధిగచ్ఛత. ౧౩౪. యావ త్తురగసందర్శ స్తావ త్తనత మేదినిం,
తం చైవ హయహర్తారం మార్గమాణా మమాజ్ఞయా. ౧౩౫. దీక్షితః పాత్రసహి
త స్సోపాధ్యాయగణో హ్యహం, ఇహ స్థాస్యామి భద్రం వో యావ త్తురగదర్శ
నం. ౧౩౬. ఇత్యుక్తా హృష్టమనసో రాజపుత్రా మహాబలాః, జగ్తు ర్మహీతలం
రామ పితృర్వచనయంత్రితాః. ౧౩౭. యోజనాయామవిస్తార మేకైకో ధరణీతలం,
బిభిదుః పురుషవ్యాఘ్ర వజ్రస్పర్శసమై ర్నఖైః. ౧౩౮. శూలై రశనికలై ర్విశ్వ హలై
శ్చాపి సుదారుణైః, భిద్యమానా వసుమతీ ననాద రఘునందన. ౧౩౯. నాగానాం
వధ్యమానానా మసురాణాం చ రాఘవ, రాక్షసానాం చ దుర్ధర్ష స్సత్వానాం నిన
దోఽభవత్. ౧౪౦. యోజనానాం సహస్రాణి షష్టింతు రఘునందన, బిభిదుర్ధర
ణీం వీరా రసాతల మనుత్తమం. ౧౪౧. ఏవం పర్వతసంబాధం జంబూద్వీపం నృ
పాత్తజాః, ఖనంతో నరశార్దూల సర్వతః పరిచక్రముః. ౧౪౨. తతో దేవా స్స
గంధర్వా స్సాసురా స్సహపన్నగాః, సంభ్రాంతమనసస్సర్వే పితామహ ముపా
గమన్. ౧౪౩. తే ప్రసాద్య మహాత్మానం విషణ్ణవదనా స్తదా, ఊచుః పరమసం
త్రస్తాః పితామహ మిదం వచః. ౧౪౪. భగవన్ పృథివీ సర్వా ఖన్యతే సగరాత్త
జైః, బహవశ్చ మహాత్మానో హన్యంతే తలవాసినః. ౧౪౫. ఆయం యజ్ఞహరో
ఽస్తాక మనేనాశ్వోఽపనీయతే, ఇతి తే సర్వభూతాని నిఘ్నంతి సగరాత్తజాః.
౧౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

క్రమేణ విచినుధ్వ మిత్యర్థః-యద్వా-ఏక ఏకం యోజన మితి క్రమేణ విచినుధ్వ మిత్యర్థః. ౧౩౪.
యది భూతలే నదృశ్యతే తదా కర్తవ్య మాహ-యావదితి. ౧౩౫. మమ తు గమనం న యుక్త మిత్యా
హ - దీక్షిత ఇతి. ౧౩౬. ఇతీతి. యంత్రితాః నియుక్తాః. ౧౩౭. యోజనేతి. ఆయామః ద్వైర్ముఖ్యం
విస్తారః విశాలతా-వజ్రస్పర్శ సమైః-వజ్రస్పర్శసమస్పర్శై ర్విత్యర్థః. ౧౩౮. శూలైరితి. అశనికలైః
వజ్రతులైః. ౧౩౯. నాగానామితి. నాగానాం సర్పాణాం-అసురరాక్షసా పాతాళవాసినః. ౧౪౦.
యోజనానామితి. రసాతలం పాతాళం యథా భవతి తథా - ధరణీం బిభిదుః. ౧౪౧. ఏవమితి. సం
బాధం - నిబిడం. ౧౪౨. తత ఇతి. స్పష్టం. ౧౪౩. త ఇతి. ప్రసాద్య స్తుత్వా. ౧౪౪. భగవన్నితి. తల
వాసినః రసాతలవాసినః. ౧౪౫. ఆయమితి. యజ్ఞహరః యజ్ఞ హంతా - యజ్ఞహన ఇతి పాతే హం
తీతిహనః-పచాద్యచ్. ౧౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీ
రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

ఇతి. ఇహ యజ్ఞవాటే. ౧౩౪. యోజనేతి. వజ్రస్పర్శసమైః వజ్రస్పర్శసమస్పర్శైః నఖైః.
౧౩౫. నాగానామితి. దుర్ధర్షః దుర్భరః. ౧౩౬. యోజనానా మితి. రసాతలం పాతాళం యథా
భవతి తథా. ౧౩౭. ౧౩౮. ఆయమితి. హంతీతి హనః - యజ్ఞస్య హనః హంతేః పచాద్యచ్.
౧౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-బాలకాండ
వ్యాఖ్యానాం - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా భగవా నైవ పితామహః, ప్రత్యువాచ సు
సంతస్తాన్ కృతాంతబలమోహితాన్. ౧. యస్యేయం వసుధా కృతాన్మి వాసు
దేవస్య ధీమతః, కాపిలం యాప మాస్థాయ ధారయత్యనిశం ధరాం, తస్యకోపా
గ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్తజాః. ౨౪. పృథివ్యా శ్చాపి నిర్భేదో దృష్ట ఏవ
సనాతనః, సగరస్యచ పుత్రాణాం వినాశోఽదీర్ఘజీవినాం. ౩౪. పితామహవచ
శ్శ్రుత్వా త్రయస్త్రింశ దరిందమ, దేవాః పరమసంహృష్టా పున ర్జన్తు ర్యథా
గతం. ౪౪. సగరస్యచ పుత్రాణాం ప్రాదురాసీ న్మహాత్మనాం, పృథివ్యాం భిద్య
మానాయాం నిర్ఘాతసమనిస్వనః. ౫౪. తతో భిత్వా మహీం సర్వే కృత్వా చాపి
ప్రదక్షిణం, సహితా స్సగరా స్సర్వే పితరం వాక్య మబ్రువన్. ౬౪. పరిక్రాంతా
మహీ సర్వా సత్వవంతశ్చ సూదితాః, దేవదానవరక్షాంసి విశాచోరగకిన్స రాః,
నచ పశ్యామహేఽశ్వం త మశ్వహర్తార మేవచ, కింకరిష్యామ భద్రం తే బుద్ధి
రత్ర విచార్యతాం. ౭౪. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం రాజసత్తమ, స
మన్యు రబ్రవీ ద్వాక్యం సగరో రఘునందన. ౮౪. భూయః ఖనత భద్రం వో నిర్భి
ద్య వసుధాతలం, అశ్వహర్తార మాసాద్య కృత్కార్థాశ్చ నివ ర్తథ. ౧౦౪. పితుర్వచ
న మాసాద్య సగరస్య మహాత్మనః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి రసాతలమభిద్రవన్.
౧౧౪ ఖన్యమానే తత స్తస్మిన్ దదృశుః పర్వతోపమం, దిశాగజం విరూపాక్షం

దేవతానా మిత్యాది. కృతః అంతో జననాశో యైస్తే కృతాంతాః సగరపుత్రాః. ౧. యస్యే
తి. సార్థశ్లోకః. ఆస్థాయ-య ఇతి శేషః. ౨౪. పృథివ్యాఇతి. సనాతనః ప్ర తికల్ప మవశ్యంభావీ -
దృష్టః నిశ్చితః - అతోన తత్రాపి శోకః కార్య ఇతిభావః - అదీర్ఘ జీవినా మితి ఛేదః - వినాశో
దృష్ట ఇత్యనుషంగః. ౩౪. పితామహేతి. త్రయస్త్రింశ దేవాః అష్టా వసవ ఏకాదశ దుద్రా ద్వాద
శాదిత్యా అశ్వినౌచ - ఇద ముపలక్షణం గంధర్వాదే ర్గమనస్యాపి. ౪౪. సగరస్యేతి. నిర్ఘాతః ఉత్పా
తవిశేషః. ౫౪. తత ఇతి. సర్వే మహీం ప్రదక్షిణం కృత్వా పితరం గత్వా సర్వే పితర మబ్రువన్.
౬౪. పరిక్రాంతేతిశ్లోకద్వయం. సత్వవంతః బలవంతః - కరిష్యామేతి విసర్గలోప శ్చాందసః. ౭౪.
తేషామితి. సమన్యుః-అశ్వాలాభకృతక్రోధవాన్. ౮౪. భూయఇతి. భూయో నిర్భిద్య ఖనతేత్యన్వ
యః - నివ ర్తథ-నివ ర్తధ్వం. ౧౦౪. పితురితి. ఆభిద్రవన్ అభ్యద్రవన్. ౧౧౪. ఖన్యమానఇతి. దిశా

దేవతానా మితి. కృతాంతబలమోహితాన్ దైవబలమోహితాన్. ౧. యస్యేయమిత్యాది.
యదధీనా వసుధా - కాపిల మితి-య ఇతి శేషః-తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్తజా
ఇతి తస్యైవ స్వామిత్వంస్వాభావికం-ఇత రేషాం త్వభిధానమాత్రం-అత స్సవీవానత్పార్థనా మం
తరేణాపిసాగరాన్ దండయిష్యతీత్యభిప్రాయః. ౨౪. పృథివ్యాఇతి. సనాతనః అవశ్యంభావీ దృష్టః
నిశ్చితః - అదీర్ఘ జీవినా మితి ఛేదః-వినాశో దృష్ట ఇతి సంబధ్యతే. ౩౪. పితామహేతి. త్రయస్త్రిం
శదేవతాః-అష్టా వసవః ఏకాదశదుద్రాః ద్వాదశాదిత్యా అశ్వినౌచ. ౪౪. సగరస్యేతి. నిర్ఘాతసమనిస్వ
నః నిర్ఘాతనిస్వనసమః. ౫౪. తతఇతి. ఆభిప్రదక్షిణం అభిత స్సంచారం. ౬౪. కింకరిష్యామేతి. బుద్ధిరుపా
యః. ౭౪. భూయ ఇతి. నివ ర్తథ నివ ర్తధ్వం. *తి. కృత్కార్థాశ్చ కృత్కార్థాశ్చేత్ తదా-నివ ర్తథ-అన్య
థాననివ ర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦౪. ౧౧౪. * తి. ఖన్యమాన ఇతి. షష్టియోజన సహస్ర పరమపీతి శేషః.

ధారయంతం మహితలం. ౧౨౪. సపర్వతవనాం కృతాన్నిం పృథివీం రఘునందన,
శిరసా ధారయామాస విరూపాక్షో మహాగజః. ౧౩౪. యదా పర్వణి కాకుత్స్థ
విశ్రమార్థం మహాగజః, ఖేదా చ్చాలయతే శీర్షం భూమికంపస్తదా భవేత్. ౧౪౪
తంతే ప్రదక్షిణం కృత్వా దిశాపాలం మహాగజం, మానయంతో హి తే రామ
జగ్తు ర్భిత్వా రసాతలం. ౧౫౪. తతఃపూర్వాం దిశం భిత్వా దక్షిణాం బిభిదుః
పునః, దక్షిణస్యా మపి దిశి దదృశు నై మహాగజం. ౧౬౪. మహాపద్మం మహా
త్తానం సుమహాత్పర్వతోపమం, శిరసా ధారయంతం తే విస్తయం జగ్తురుత్త
మం. ౧౭౪. తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా సగరస్య మహాత్మనః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి
పశ్చిమాం బిభిదు ర్దిశం. ౧౮౪. పశ్చిమాయా మపి దిశి మహాంత మచలోపమం,
దిశాగజం సౌమనసం దదృశు నై మహాబలాః. ౧౯౪. తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా
పృష్ఠాచాపి నిరామయం, ఖనంత స్సముపక్రాంతా దిశం హైమవతీం తతః. ౨౦౪.
ఉత్తరస్యాం రఘుశ్రేష్ఠ దదృశు ర్ద్రిమపాండరం, భద్రంభద్రేణ వపుషా ధార
యంతం మహీ మిమాం. ౨౧౪. సమాలభ్య తత స్సర్వే కృత్వా చైనం ప్రదక్షి
ణం, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి బిభిదు ర్వసుధాతలం. ౨౨౪. తతః ప్రాగుత్తరాం
గత్వా సాగరాః ప్రథితాం దిశం, రోషా దభ్యుఖనన్ సర్వే పృథివీం సగరాత్తజాః.
౨౩౪. తే తు సర్వే మహాత్మానో భీమవేగా మహాబలాః, దదృశుః కపిలం తత్ర
వాసుదేవం సనాతనం. ౨౪౪. హయంచ తస్య దేవస్య చరంతమవిదూరతః,
ప్రహర్ష మతులం ప్రాప్తా స్సర్వే తే రఘునందన. ౨౫౪. తే తం హయహరం జ్ఞాత్వా

గజం - వష్టివాగురిరిత్యావ్-: రూపాక్షం విరూపాక్షాఖ్యం. ౧౨౪. ఉక్తం వివృణోతి నేతి. ౧౩౪.
యదేతి. పర్వణి కాలే ఖేదా ద్ధేతో ర్విశ్రమార్థం శ్రమశాంత్యర్థం-చాలయతే చాలయతి. ౧౪౪. తమి
తి. మానయంతః పూజయంతః. ౧౫౪. తత ఇతి. తత ఇత్యస్య వివరణం పూర్వాం దిశం-భిత్వేతి. ౧౬౪.
మహాగజం విశేషయతి - మహేతి. సుమహా దిత్వార్థం. ౧౭౪. తత ఇతి. దిక్పద్దేన దేశ ఉచ్యతే.
౧౮౪. పశ్చిమాయా మితి సౌమనసం సౌమనసాఖ్యం. ౧౯౪. తమితి. నిరామయం కుశలం సముప
క్రాంతాః గతాః - హైమవతీం హిమవత్సంబంధినీం. ౨౦౪ ఉత్తరస్యామితి. భద్రం భద్రాఖ్యం -
భద్రేణ శోభనేన. ౨౧౪. సమాలభ్యేతి. సమాలభ్య-స్పృష్ట్వా-‘ఆలంభస్సవర్షహంసయో’ రిక్త్యమరః.
౨౨౪. తత ఇతి. ప్రాగుత్తరాం విశానీం దిశం - ప్రతి తాం అశ్వగమనే యోగ్యతావతీం - గమనఖ
నన క్రియాభేదా త్సాగరసగరాత్తజపదప్రయోగః. ౨౩౪. తేత్వితి. మహాత్మనః మహాకాయాః-కపి
లం కపిలావతారం. ౨౪౪. హయంచేతి. చరంతం తృణాని భక్షయంతం. ౨౫౪. తేతమితి. సార్థశ్లోకః

౧౨౪. * తి. కృతాన్నిం తదేకప్రదేశావచ్ఛిన్నా మితి శేషః. ౧౩౪. యదేతి. యదా పర్వణి య
స్త్వికా కాలే భవేత్ భవతి. * తి. యదాపర్వణి యస్త్వికా త్షణే-‘తిథిభేదే త్షణే పర్వే’త్యమరః. ౧౪౪.
౧౬౪. మహాపద్మమితి. ధారయంతం-పృథివీ మితి శేషః. ౧౭౪. * తి. ప్రదక్షిణం కృత్వాదిగ్గజమితి
శేషః. ౧౯౪. తమితి. నిరామయం కుశలం. ౨౦౪. ౨౧౪. సమాలభ్యేతి. సమాలభ్య-స్పృష్ట్వా. ౨౨౪.
తత ఇతి. ప్రాగుత్తరాం ప్రాచ్యాశ్చోత్తరస్యా శ్చాంతరాళం. ౨౩౪. త ఇతి. కపిలం కపిలరూపధారి
ణం. ౨౪౪. * తి. తస్యకపిలస్య. ౨౫౪. * తి. తే తం యజ్ఞహనమితి. హంతీతి హనః-పచా

క్రోధపర్యాకులేక్షణాః, ఖనిత్రలాంగలథరానానావృక్షశిలాధరాః. అభ్యధావంత
సంక్రుద్ధా స్తిప్త తిష్ఠేతి చాబ్రువన్. ౨౭. అస్తాకం త్వం హి తురగం యజ్ఞీ
యం హృతవానసి, దుర్దేధ స్త్వం హి సంప్రాప్తా విద్ధి న సగరాత్తజాన్. ౨౮.
శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం కపిలో రఘునందన, రోషేణ మహతావిష్టో
హంకార మకరోత్తదా ౨౯. తత స్తేనాప్రమేయేన కపిలేన మహాత్మనా, భస్మరా
శీకృతా స్సర్వే కాకుత్స్థ సగరాత్తజాః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-
చత్వారింశస్సర్గః.

పుత్రం శ్చిరగతాన్ జ్ఞాత్వా సగరో రఘునందన, నప్తార మబ్రవీ ద్రాజా
దీప్యమానం స్వతేజసా. ౧ శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ పూర్వై స్తుల్యోఽసి తేజసా,
పితౄణాం గతి మన్విచ్ఛ యేన చాశ్చోఽపవాహితః. ౨. అంతర్భామాని
సత్వాని వీర్యవంతి మహాంతిచ, తేషాం త్వం ప్రతిఘాతార్థం సాసిం గృహ్ణీష్వ
కార్తుకం. ౩. అభివాద్యాభివాద్యాం స్త్వం హత్వా విఘ్నకరా నపి, సిద్ధార్థ
స్సన్నివర్తస్వ మమ యజ్ఞస్య పారగః. ౪. ఏవ ముక్తోఽంశుమాన్ సమ్యక్ సగరేణ
మహాత్మనా, ధను రాదాయ ఖడ్గం చ జగామ లఘువిక్రమః. ౫. స ఖాతం పితృ
భిర్తార్థ మంతర్భామం మహాత్మభిః, ప్రాపద్యత నరశ్రేష్ఠ తేన రాజ్ఞాభిచోదితః. ౬.
దైత్య దానవరక్షోభిః విశాచపతగోరైః, పూజ్యమానం మహాతేజా దిశాగజ
మవశ్యత. ౭. స తం ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ఠోఽపి నిరామయం, పితౄణా

తం కపిలం. ౨౭. అస్తాకమితి. దుర్దేధ ఇతి సంబోధనం. ౨౮. శ్రుత్వేతి - స్పష్టం. ౨౯. తతఇతి.
అప్రమేయేన అప్రమేయవైభవేన. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణి
మంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః.

పుత్రా నిత్యాది. నప్తారం పాత్రం. ౧. శూరఇతి. పూర్వైః పితృభిః - పితౄణాం కనిష్ఠ
పితౄణాం - గతిం మార్గం - అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - అశ్చో యేనాపవాహిత స్తస్యచ గతి మన్వి
చ్ఛ. ౨. అంతరితి. అంతర్భామాని భూమే రంతర్జాతాని - భూబిల మాశ్రితానీత్యర్థః - యానీతి
శేషః. ౩. అభివాద్యేతి. పారగః సమాప్తికరః. ౪. ఏవమితి. లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః. ౫. సఇతి.
ఖాతం క్లృప్త మిత్యర్థః. ౬. దైత్యేతి. అవశ్యత అవశ్యత్. ౭. సఇతి. పరివప్రచ్ఛ - క్వాస్త ఇతి
ద్యచ్ - అవిచారతః త మేవ అశ్వాపహరద్వారా యజ్ఞహంతారం జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౨౭-౩౦. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

పుత్రానితి. నప్తారం పాత్రం. * తి. చిరగతాన్ అప్రత్యాగచ్ఛత ఇతి శేషః. * ౧. శూర
ఇతి. గతిం మార్గం-అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - యేన అశ్చోఽపహరితః అపహృతః తస్యచ గతిం. *
తి. యేన చాశ్చోపవాహితః దేశాంతరం ప్రాపితః తద్గతించ. * ౨. అంతరితి. అంతర్భామాని భూ
మే రంతర్జాతాని. * తి. సత్వాని ప్రాణినః. * ౩. అభివాద్యేతి. పారగ స్సమాప్తికరః *
తి. అభివాద్యాన్ నమస్కారార్థాన్ - మమ యజ్ఞస్య పారగః పారప్రాపకశ్చ భవేత్యర్థః. *
౪. ౫. * తి. పితృభిః ఖాతం భూమే రంతర్విద్యమానం మార్గం - పితృవృత్తాంతపరిజ్ఞానాయ

సపరిపప్రచ్ఛ వాణిహర్తార మేవచ. ౮. దిశాగజస్తు తచ్చుత్వా ప్రత్యాహంశుమ
తో వచః, ఆసమంజ కృతార్థ స్త్వం సహశ్వ శ్శీఘ్రమేష్యసి. ౯. తస్య తద్వచనం
శ్రుత్వా సర్వా నేవ దిశాగజాన్, యథాక్రమం యథాన్యాయం ప్రప్టుం సముప
చక్రమే. ౧౦. తై శ్చ సర్వై ర్దిశాపాలై ర్వాక్యజ్ఞై ర్వాక్యకోవిదైః, పూజిత స్స
హయశ్చైవ గంతాసీత్యభిచోదితః. ౧౧. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా జగామ
లఘువిక్రమః, భస్మరాశీ కృతా యత్ర పితర స్తస్య సాగరాః. ౧౨. స దుగ్ధిభవశ
మాపన్న స్త్వసమంజసుత స్తదా, చుక్రోశ పరమార్తస్తు వథా తేషాం సుదుగ్ధ
భుతః. ౧౩. యజ్ఞీయంచ హయం తత్ర చరంత మవిదూరతః, దదర్శ పురుషవ్యా
మ్రో దుగ్ధిభోకసమన్వితః ౧౪. స తేషాం రాజపుత్రాణాం కర్తుకామో జల
క్రియాం, సలిలార్థీ మహాతేజా నచాపశ్య జ్వలాశయం. ౧౫. విసార్య నిపుణాం
దృష్టిం తతోఽపశ్య త్థగాధిపం, పితౄణాం మాతులం రామ సుపర్ణ మనిలోప
మం. ౧౬. స చైవ మబ్రవీ ద్వాక్యం వై నతేయో మహాబలః, మాశుచః పురుష
వ్యాఘ్ర వధోఽయం లోకసమ్మతః. ౧౭. కపిలేనాప్ర మేయేన దగ్ధాహిమే మహా
బలాః, సలిలం నార్హసి ప్రాజ్ఞ దాతు మేషాం హి లాకికం. ౧౮. గంగాహిమవతో

శేషః. ౮. దిశేతి. ఆసమంజ అసమంజపుత్ర-ఇశాభావ ఆర్థః. ౯. తస్యేతి. సముపచక్రమ ఇతి సవి
నయత్వ ప్రకటనం. ౧౦. తైశ్చేతి. వక్తు మర్హం వాక్యం-ఋహలార్ణ్యత్ - చజోః కుఘిణ్యతో
రితి కుత్వం - వాక్యకోవిదైః కాలదేశోచితవక్తవ్యార్థజ్ఞైః - యద్వా - పరవాక్యాశయజ్ఞైః స్వయం
వాక్యప్రయోగకుశలై శ్చేత్యర్థః - సహయః పితామహసమీపం గంతాసీత్యభిచోదితోఽభూత్.
౧౧. తేషామితి. తస్యాంశుమతః - పితరో యత్ర భస్మరాశీకృతా స్తం దేశం జగామ. ౧౨. సఇతి.
పూర్వ మదర్శనా దుగ్ధిభవశ మాపన్నః తేషాం వథాత్ వధదర్శనాత్సుదుగ్ధిభుతః - పరమార్తః భృ
శం తప్తః చుక్రోశ రురోద. ౧౩. యజ్ఞీయ మితి. శోకః విలాపః. ౧౪. సఇతి. జలక్రియా - తర్ప
ణం. ౧౫. విసార్యేతి. విసార్య సమంతాత్ ప్రసార్య - నిపుణాం దూరవీక్షణక్షమాం - అనిలోప
మం వేగేనేతి శేషః. ౧౬. సచేతి. లోకసమ్మతః లోకహితః. ౧౭. కపిలేనేతి. హి యస్తాత్ కపి
లేన హతాః లాకికం లోకతః ప్రాప్తం - సలిలం దాతుం నార్హసి - 'చండాలా దుదకా త్సర్వా
ద్వైద్యుతాత్ బ్రాహ్మణాదపి, దంష్ట్రీభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్తృణాం. ఉదకం పిండ
దానంచ ఏతేభ్యో యద్విధీయతే, నోపతివృత్తి తత్సర్వ మంతరిక్షే వినశ్య'తీతి స్మృతేః. కపిలౌ
బ్రాహ్మణః. ౧౮. గంగేతి. గంగా - అస్తీతి శేషః. ౧౯. న కేవలం తత్ర జలక్రియా తయా నేచ

ప్రాపద్యత ప్రాప్తః. ౬. ౭. * తి. సఇతి. నిరామయం కుశలం. ౮. * తి. దిశాగజఇతి. ఆసమంజ
అసమంజపుత్ర. * ౧౦. తి. ఆభిచోది శ్చ బోధితశ్చ. * ౧౧. ౧౩. శోకో విలాపః. ౧౪. ౧౫.
విసార్యేతి. నిపుణాం వివేచనసమర్థాం. * తి. పితౄణాం మాతులం సుపర్ణభగినీ సుమతి రితి
ప్రాగుక్తత్వాత్ - అనిలోపమం వేగేన వాయూపమం. ౧౬. * తి. లోకసమ్మతః లోకహి
తః - ఏతన్మూలకతయా సర్వలోకహితకారిణ్యా గంగాయా భూలోకే అవతరణాత్. ౧౭. *
తి. హి యస్తా త్కపిలేన దగ్ధాః - యతశ్చ మహాబలాః - మహాబలవత్త్వేన ప్రాయశ్చిత్తమర్యా
దాచిక్రాంతపాపవంతః - అతో లాకికం లోకతః ప్రాప్తం సలిలం దాతుం నార్హసి. * ౧౮. ౧౯.

జ్యేష్ఠా దుహితా పురుషర్షభ, తస్యాం కురు మహాబాహూ పితౄణాం తు జలక్రియాం. ౧౯. భస్మరాశీ కృతా నేతాన్ స్థాపయే ల్లోకపావనీ, తయా క్లిన్న మిదం భస్మ గంగయా లోకకాంతయా, షష్ఠిం పుత్రసహస్రాణి స్వర్గలోకం నయిష్యతి. ౨౦౪. గచ్ఛచాశ్వం మహాభాగ తం గృహ్య పురుషర్షభ, యజ్ఞం పై తామహం వీర సంవర్తయితు మర్హసి. ౨౦౪. సుపర్ణవచనం శ్రుత్వా సోఽంశుమానతివీర్య నాన్. త్వరితం హయ మాదాయ పునరాయా స్తహాయశాః. ౨౧౪. తతో రాజాన మాసాద్య దీక్షితం రఘునందన, న్యవేదయ ద్యథావృత్తం సుపర్ణవచనం తథా. ౨౩౪. తచ్ఛ్రుత్వా ఘోరసంకాశం వాక్య మంశుమతో నృపః, యజ్ఞం నివర్తయామాస యథాకల్పం యథావిధి. ౨౪౪. స్వపురం చాగమచ్ఛ్రీమా నిష్ట యజ్ఞో మహీపతిః. గంగాయా శ్చాగమే రాజా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత. ౨౫౪. అకృత్వా నిశ్చయం రాజా కాలేన మహతా మహాన్, త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజ్యం కృత్వా దివం గతః. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏక చత్వారింశస్సర్గః.

కాలధర్మం గతే రామ సగరే ప్రకృతీ జనాః, రాజానం రోచయామాసు రంశుమంతం సుధార్మికం. ౧. స రాజా సుమహానాసీ దంశుమాన్ రఘునందన,

నీయంచేత్యాహ - భస్మేతి - సార్థజ్ఞోకః. యది స్థాపయేత్ సేచయేత్ - తదా తయా క్లిన్నం సిక్తం - భస్మ - నయిష్యతి నేష్యతి. ౨౦౪. గచ్ఛేతి. సంవర్తయితుం సమాపయితుం. ౨౦౪. సుపర్ణేతి ఆయాత్. ఆగచ్ఛత్. ౨౧౪. తత ఇతి. వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవచనం యథా తథా న్యవేదయ దిత్యన్వయః. ౨౩౪. తచ్ఛ్రుత్వేతి. యథాకల్పం యథాక్రమం. ౨౪౪. స్వేతి. నిశ్చయం ఉపాయం. ౨౫౪. అకృత్వేతి. మహతా కాలేన దివంగత ఇత్యన్వయః. ౨౬౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

అథ గంగాయా స్త్రీపథగమనహేతుప్రశ్నస్య పూర్వప్రకృతస్య సాక్షా దుత్తర మాహ - కాలధర్మ మిత్యాది. జాతమాత్రస్య కాలేనావశ్యం ప్రాప్తవ్యో ధర్మః కాలధర్మః - మరణ మితి భస్మేతి. క్లిన్నం సిక్తం నయిష్యతి నేష్యతి. * తి. హేపుత్ర - షష్ఠిం సహస్రాణి సాగరాన్ స్వర్గం నయిష్యతి - అనేన సగరేపుత్రాణాం మన్వాద్యుక్తప్రాయశ్చిత్తావిషయత్వం సూచితం - తత్ప్రాయశ్చిత్తవిషయాణా మపి పాపినాం పుద్గలస్య గంగాజలస్పర్శః సర్వపాపప్రాయశ్చిత్త మితి సూచితం - అకృతప్రాయశ్చిత్తానా మపి మహాపాతకినా మార్ధ్వదైహికకర్తాయోగ్యానాం గంగాజల స్పృష్టపుద్గలానాం విశాపి ప్రాయశ్చిత్తాంతరం సకలార్ధ్వదైహికక్రియాయోగ్యత్వం చ సూచితం. * ౨౦౪. సంవర్తయితుం సమాపయితుం. ౨౦౪. ౨౧౪. తత ఇతి. వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవచనం యథా తథా న్యవేదయత్. ౨౩౪. ౨౪౪. * తి. ఇష్టయజ్ఞ ఇతి బహువ్రీహిః. * ౨౫౪. అకృత్వేతి. నిశ్చయ ముపాయం. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

కాలధర్మ మితి. ప్రకృతీజనా ఆమాత్యాః-రోచయామాసుః - విచ్ఛక్. ౧. ౨. తస్మిన్నితి.

తస్య పుత్రో మహానాసీ ద్విలిప ఇతి విశ్రుతః. ౨. తస్మిన్ రాజ్యం సమావేశ్య ది
లిపే రఘునందన, హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తప స్తేపే సుదారుణం. ౩. ద్వాత్రింశ
చ్ఛ సహస్రాణి వర్షాణి సుమహాయశాః, తపోవనం గతో రామ స్వర్గం లేభే తపో
ధనః. ౪. దిలిపస్తు మహాతేజా శ్శుక్రా వై తామహం వధం, దుఃఖోపహతయా
బుద్ధ్యా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత. ౫ కథం గంగావతరణం కథం తేషాం జలక్రి
యా, తారయేయం కథంచైనా నితి చింతాపరోఽభవత్. ౬. తస్య చింతయతో
నిత్యం ధర్తేణ విదితాత్మనః, పుత్రో భగీరథో నామ జ్ఞజ్ఞే పరమధార్మికః. ౭. దిలి
పస్తు మహాతేజా యజ్ఞైర్భవభి రిష్టవాన్, త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజా రాజ్య
మకారయత్. ౮. అగత్వా నిశ్చయం రాజా తేషా ముద్ధరణం ప్రతి, వ్యాధినా
నరశార్దూల కాలధర్త ముపేయివాన్. ౯. ఇంద్రలోకం గతో రాజా స్వార్జితేనై
వ కర్తౄణా, రాజ్యే భగీరథం పుత్ర మభిషిచ్య నరర్షభః ౧౦. భగీరథస్తు రాజర్షి
ధార్మికో రఘునందన, అనపత్యో మహాతేజాః ప్రజాకామః (౧౦౫౭) సచాప్రజః,
మంత్రిష్వాధాయ తద్రాజ్యం గంగావతరణే రతః. ౧౦౫. స తపో దీర్ఘమాతిష్ఠ
ద్గోకర్ణే రఘునందన, ఉర్ధ్వబాహుః పంచతపా మాసాహరో జితేంద్రియః.

యావత్ - ప్రకృతీజనా ఇత్యుక్త దీర్ఘ శ్చాందసః - అమాత్యవర్గాః - 'ప్రకృతి సృహజే యోనా
వమాత్యే పరమాత్మనీ' తి వైజయంతీ. రోచయామాసుః న్యాయప్రాప్తత్వా దైచ్ఛక్. ౧. స ఇతి.
సః సుమహానాజాసీ దిత్యన్వయః. ౨. తస్మిన్నితి. తేపే గంగావతరణాయేతి శేషః. ౩. ద్వా
త్రింశదితి. స్వర్గం లేభే-నతు గంగాం. ౪. దిలిపితి. వధం అపమృత్యుం-దుఃఖోపహతయాపిత్రా
దుశ్చరే తపసి కృతేపి తేషాం గతి ర్నాభూ దిత్యేవం రూపయా - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్
౫. నిశ్చయానధిగమ మేవాహ - కథ మిత్యాదినా. ౬. తస్యేతి. ధర్తేణ ప్రయోజకేన - చింతయ
తః. ౭. దిలిపితి. అకారయత్ అకరోత్. ౮. అగత్వేతి. ఉపేయివాన్ యయా. ౯. ఇంద్రేతి.
అభిషిచ్య ఇంద్రలోకం గతః ౧౦. భగీరథితి. అనపత్యః అతపివ ప్రజాకామోఽభూత్. ౧౦౫౭.
సచాప్రజ ఇత్యుక్తరశేషః. ౧౦౫. స ఇతి. గోకర్ణే హిమవత్పాదవిశేషే - పంచాగ్నయః చతుర్న
పార్యేష్వగ్నయ ఉపరి సూర్యశ్చ - తేషాం మధ్యే తపో యస్య సః పంచతపాః-మాసస్య సకృ
దాహరోయస్యసః మాసాహరః - ఉభయత్ర మధ్యమపదలోపిసమాసః - పృషోదరాదిత్వా
త్సాధుత్వం. ౧౦౫. తస్యేతి. ౧౩౧. * తస్యరాజ్ఞో మహాత్మన ఇత్యుక్తరశేషః - సుప్రీత

తప స్తేపే గంగాయా భూలోకావతరణార్థ మితి శేషః. ౩. ౪. దిలిప ఇతి. దుఃఖోపహతయా
బుద్ధ్యా పిత్రా దుశ్చరే తపసి కృతేపి - తేషాం గతి ర్నాభూ దితి - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్.
* తి. పైతామహం వధం పితామహానాం సాగరాణా మపమృత్యుం. * ౫. నిశ్చయానధిగమ
మేవాహ - కథ మిత్యాదినా. దిలిప స్త్వితి. అకారయత్. కృతవాన్. * తి. వ్యాధినా సితృ
ణా ముద్ధరణాలాభజన్యదుఃఖజేన-తద్దిలిపవంశజో రఘుపుత్రో దిలిపః కాళిదాసోక్తోఽన్య ఏవేతి బో
ధ్యం. ౯. ౧౦౫౭. * తి. స చ ప్రజా ఇత్యస్య మంత్రిష్వాధాయ త్యుక్తరేణాన్వయః. ప్రస్తజా
ద్రాజ్యం చ మంత్రిష్వాధాయ గంగావతరణేచ్ఛస్తప ఆతిష్ఠత్. ౧౦౫. స ఇతి. పంచతపాః పంచానా
మగ్నీనాం మధ్యే తపో యస్య-మాసాహరః-మాసేగ తే ఆహరో యస్యసః. ౧౦౫. ౧౩౧. తస్యరాజ్ఞో

౧౨౪. తస్య వర్షసహస్రాణి ఘోరే తపసి తిష్ఠతః, అతీతాని మహాబాహూ (౧౩) తస్య రాజ్ఞో మహాత్తనః, సుప్రీతో భగవాన్ బ్రహ్మ ప్రజానాం పతి రీశ్వరః. ౧౪. తత స్సురగణై స్సార్థ ముపాగమ్య పితామహః, భగీరథం మహాత్మానం తప్యమాన మథాబ్రవీత్. ౧౫. భగీరథ మహాభాగ ప్రీత స్తేహం జనేశ్వర, తపసాచ సుత ప్తేన వరం వరయ సువ్రత. ౧౬. తమువాచ మహాతేజా స్సర్వలోక పితామహం, భగీరథో మహాభాగః కృతాంజలి రుహస్థితః. ౧౭. యదిమే భగవన్ ప్రీతో యద్య స్తి తపసః ఫలమ్, సగరస్యాత్తజా స్సర్వే మత్త స్సలిల మాఘ్నయః. ౧౮. గంగా యా స్సలిల క్లిన్నే భస్త్త న్యేషాం మహాత్తనాం, స్వర్గం గచ్ఛేయు రత్యంతం సర్వే మే ప్రపితామహః. ౧౯. దేయాచ సంతతి ర్దేవ నావసీదే క్కులం చనః, ఇత్వా కూణాం కులే దేవ ఏష మేస్తు వరః పరః. ౨౦. ఉక్తవాక్యంతు రాజానం సర్వలో కపితామహః, ప్రత్యువాచ శుభాం వాణీం మధురాం మధురాక్షరాం. ౨౧. మనోరథో మహానేషభగీరథ మహారథ, ఏవంభవతు భద్రంతే ఇత్వాకుకులవర్ధన. ౨౨. ఇయం హైమవతీ గంగా జ్యేష్ఠా హిమవత స్సుతా, తాంవై ధారయితుం శక్తో హర త్తత్ర నియుజ్యతాం. ౨౩. గంగాయాః పతనం రాజన్ పృథివీ నసహి

ఇత్యర్థం. ౧౪. తత ఇతి. అథ ఉపగమనానంతరం. ౧౫. భగీరథేతి. తే తపసాప్రీతః. ౧౬. తమితి. మహాతేజాః తపః కృత నిరవధిః తేజాః. ౧౭. యదీతి. మేతపస ఇత్యన్వయః. ౧౮. నకేవలం సలిలాప్తి రన్యచ్ఛేత్యాహ - గంగాయా ఇతి అత్యంతం అక్షయ్యం. ౧౯. దేయాచేతి. ఇత్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతిర్దేయా - యయా నః కులం నావసీదేత్ - ఏష వరః - పరః ద్వితీయో పరో స్త్విత్యన్వయః - తపసే నిర్గమదశాయా మపిహి ప్రజాకామ ఇత్యుక్తం. ౨౦. ఉక్తేతి. శుభాం శుభ హేతుం - మధురాం ఆర్థతో మనోజ్ఞాం. ౨౧. మనోరథ ఇతి. మనోరథః తావక ఇతి శేషః. ౨౨. ఇయమితి. ఇయం సన్నిహితా - హైమవతీ హిమవత్సన్నిహితా - ధారయితుం శక్తః - హరః తత్ర ధారణే - నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం. ౨౩. గంగాయా ఇతి. ధారయితుం శక్తమితి శేషః. ౨౪.

మహాత్తన ఇత్యస్య సుప్రీత ఇత్యుత్తరేణ సంబంధః. ౧౪. ౧౫. భగీరథేతి. తపసా పితామహోద్ధార ప్రవృత్త్యాచేతి చకారస్యార్థః. ౧౬. ౧౭. తి. యది మే భగవన్ని త్యాది. అసందిగ్ధే సందిగ్ధవచనం - వేదాచ్ఛేత్ప్రమాణ మితి వత్ - సలిలం స్పర్శమాశ్రేణన స్వర్గతిసాధనం సలిలం. ౧౮. గంగాయా ఇతి. స్వర్గం గచ్ఛేయు రత్యంతమితి. అత్యంతం అక్షయ్యం. ౧౯. నేయేతి. ఇత్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతి ర్దేయా - యయా - నః కులం నావసీదేత్ - ఏష వరః పరోద్వితీయో స్త్విత్యన్వయః. తి. 'దేవయా చేహసంతత్యై' ఇతి పాతః - సంతత్యర్థం నః కులం నావసీదే దితిచ యాచే - మత్కులే సంతతిహి నః కోపి మాభూ దిత్యర్థః - ఉపసంహరతి - ఇత్వాకూణా మితి - తత్కులే జాతస్య మమ ఏష ఏవ పరో పరోస్తు - నాతోధికం తృతీయం వరం యాచే ఇత్యర్థః - ఏతేన పూర్వపరోపకారితా. భగీరథస్య దర్శితేత్యాహుః. ౨౨. ఇయమితి. ఇమం హైమవతీ గంగా కథ మితి చేత్ హిమవతః జ్యేష్ఠా సుతా. ౨౩. గంగాయా ఇతి. పృథివీ తాం ధారయితుం - నసహిష్యతి తత్ర పృథివీస్థానేహరో నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం. ౨౪. తమేవమితి. గంగా మాభాష్య అస్య మనోరథం - పూరయేతి - గంగా మాభా

ష్యతి, తాంవై ధారయితుం వీరనాన్యం పశ్యామి శూలినః. ౨౪. తమేవ ముక్త్వా రాజానం గంగాం చాభాష్యలోకకృత్, జగామ త్రిదశం దేవస్సహ దేవైర్మరుద్ధజైః. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

దేవదేవే గతేతస్మిన్ సోంగుష్ఠాగ్రనిపీడితాం, కృత్వా వసుమతీం రామ సంవత్సర ముపాసత. ౧. (ఉర్ధ్వబాహు ర్నిరాలంబో వాయుభక్షో నిరాశ్రయః, అచల స్థాణువత్ స్థిత్యా రాత్రిందివ మరిందమ.) అథ సంవత్సరే పూర్ణే సర్వలోకనమస్కృతః, ఉమాపతిః పశుపతీ రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౨. ప్రీత స్తేహం నర శ్రేష్ఠ కరిష్యామి తవప్రియం, శిరసా ధారయిష్యామి శైలరాజసుతామహం. ౩. తతో హైమవతీ జ్యేష్ఠా సర్వలోకనమస్కృతా, తదా సాతిమహద్రూపం కృత్వా వేగం చ దుస్సహం, ఆకాశా దపతద్రామ శివే శివశిర స్యుత ర్మ. అచింతయచ్ఛ సాదేవీ గంగా పరమదుర్ధరా, విశామ్యహం హి పాతాళం ప్రోతసా గృహ్య శంకరం. ౪. తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధస్తు భగవాన్ హరః, తిరోభావయితుం బుద్ధిం చక్రే త్రిణయన స్తదా. ౫. సా తస్మిన్ పతితా పుణ్యా పుణ్యే రుద్రస్య మూర్ధని, హిమవత్ప్రతిమే రామ జటామండల గహ్వరే. ౬. సా కథంచి న్నహింగం

తమితి. ఆభాష్య వత్సే రాజానం యథాకాల మనుగృహాణేత్యుక్తే స్వతియావత్ - మరుద్ధజైః వాయు గజైః. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజరీఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

అథ గంగాష్టపనేన సాగరాణాం స్వర్గగతి స్త్రిచత్వారింశే - దేవదేవ ఇత్యాది. ఉపాసత ఉపాస్త-శివ మితి శేషః. ౧. అథేతి. ఉమాపతి రిత్యనేనోమయా సహగత ఇత్యుచ్యతే. ౨. ప్రీత ఇతి. ప్రియం కరిష్యామి త్యేత ద్వివృణోతి. శిరసేతి. ౩. తత ఇతి. అర్ధత్రయ మేకాన్వయం - హైమవతీ హిమవత్కన్యా - శివే శుద్ధే - ఉతేతి ప్రసిద్ధా. ౪. మహారూప దుస్సహ వేగకరణే నిమిత్త మాహ - అచింతయ దితి. దుర్ధరా ధర్తుమశక్యా - గృహ్య గృహీత్వా. ౫. తస్యా ఇతి. వలేపనం గర్వం - వష్టివాగురి రిత్యల్లాపః - తిరోభావయితుం తిరోహితాం కర్తుం. ౬. సేతి. జటామండల మేవ గహ్వరం గుహా యస్మిన్ తత్తథా. ౭. సేతి. నిర్గమనం జటామండలాన్నిస్సరణమాత్ర మపి-ష్యగంగాం ప్రత్యుక్త్వా. ౮. దేవై రాజానజైః - మరుద్ధజైః కర్త దేవైః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

దేవదేవ ఇతి. ఉపాసత ఉపాస్త - ఉమాపతి మితి శేషః. ౮. దేవదేవే ఆజానజానా మపిదే వానాం దేవేపూజ్యే అంగుష్ఠాగ్రేణ నిపీడితాం - ఉపాసతేత్యర్థం బహువచనం - ఉపాస్తేత్యర్థః. ౧-౩. ౮. తదేతి. ఈశ్వరేణ ధారణాంగీకారే కృతే గర్వా దిత్యర్థః-శివే శోభనే. ౪. ౮. తాదృశ రూపకరణే - హేతు మాహ - అచింతయ దితి. గృహ్య గృహీత్వా. ౫. తస్యా ఇతి. తస్యావలేప నం గర్వం. ౬. సేతి. జటామండలగహ్వరే - జటామండలేన గహ్వరే గంభీరే - హిమవత్ హిమ బిందువత్ పతితా. ౭. తత్రేతి - అబంధమత్ పునః పున రభ్రమత్ అనేన భగీరథేన - అను ప్రజత్ - అడభావ ఆర్థః. విమానైరితి. గగనాకారైః గగనవ ద్విపులై రిత్యర్థః - పారిష్టవగతాః

తుం నాశక్నోద్యత్తు మాస్థితా. నైవ నిర్గమనం లేభే జటామండలమోహితా. ౮౪. తత్రైవాబంభ్రమ ద్వేవీ సంవత్సరగణాన్, బహూన్, తామపశ్యన్ పునస్తత్ర తపః పరమ మాస్థితః. ౮౫. అనేన తోషితశ్చాభూ దత్యర్థం రఘునందన, విససర్జ తతో గంగాం హరో బిందుసరః ప్రతి. ౧౦౪. తస్యాం విసృజ్యమానాయాం సప్త ప్రోతాంసి జజ్ఞిరే. ౧౧. హ్లాదినీ పావనీ చైవ నలీనీచ తథాపరా, తిస్రః ప్రాచీం దిశం జగ్గు ర్గంగా శ్శివజలా శ్శుభాః. ౧౨. సుచక్షు శ్చైవ సీతాచ సింధుశ్చైవ మహానదీ, తిస్ర స్త్వైతాదిశంజగ్తుః ప్రతీచీంతు శుభోదకాః. ౧౩. సప్తమీ చాన్వగాత్రా సాం భగీరథ మథోన్మఘం. ౧౩౪. భగీరథోపి రాజర్షి ర్ద్వ్యం స్యందన మాస్థితః, ప్రాయా దగ్రేమహాతేజా గంగా తం చాన్వనువ్రజత్. ౧౪౪. గగనాచ్ఛంకరశిర స్తతో ధరణిమాశ్రితా, వ్యసర్పత జలం తత్ర తీవ్రశబ్ద పురస్కృతం. ౧౪౫. మత్స్య కచ్ఛపసంఘైశ్చ శింశుమారగణై స్తదా, పతిద్భిః పతితై శ్చానై ర్వర్ష్యరోచత వసుంధరా. ౧౬౪. తతో దేవర్షి గంధర్వా యతా స్సిద్ధగణా స్తదా. వ్యలోక యంత తే తత్ర గగనాద్ధాంగతాం తథా. ౧౭౪. విమానై ర్నగరాకారై ర్హయై ర్గజవరై స్తదా, పారిష్టవగతై శ్చాపి దేవతా స్తత్రవిష్టితాః. ౧౮౪. తదద్భుతతమం లోకే గంగావతన ముత్తమం, దిదృక్షువో దేవగణా స్సమీయు రమితౌజసః. ౧౯౪. సంవతద్భి స్సురగణై స్తేషాం చాభరణౌజసా, శతాదిత్య మివాభాతి గగనం గతతోయదం. ౨౦౪. శింశుమారోరగగణై ర్తీనై రపిచ చంచలైః, విద్యుద్భిరివ విక్షిప్త మాకాశ మభవ త్తదా. ౨౧౪. పాండరై స్సలిలోత్పిడైః కీర్యమాణై

జటామండలే మోహితా సంజాతమోహః. ౮౪. తత్రేతి. అబంభ్రమత్ పునఃపున రభ్రమత్ - యజ్జీలు గంతాల్లజ్ - ఆస్థితః రాజేతిశేషః. ౮౫ అనేనేతి. అనేన తపసా - తోషిత శ్చాస్తీత్ - విససర్జచ- బిందుసరో నామ హిమవతి బ్రహ్మనిర్మిత స్సరోవిశేషః. ౧౦౪. తస్యా మిత్యర్థం. ప్రోతాంసి ప్రవా హాః. ౧౧. ప్రోతసాం నామ నిర్దేశపూర్వకం గతిభేద మాహ - హ్లాదినీతి. శుభాః శోభమానాః. ౧౨. సుచక్షురితి. మహానదీతి సర్వవిశేషణం. ౧౩. సప్తమీత్యర్థం. తాసాం మధ్యే. ౧౩౪. భగీర థోపితి. స్యందనం రథం - అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్ - అత్ర స్వర్గాకాశ భూమిగమనాత్ - త్రిపథ గాత్వ మిత్యేకే-దిక్ప్రయగమనా దిత్యపరే. ౧౪౪. ఏవం త్రీన్ పథః కేన హేతునేత్యస్మోత్తర మభి ధాయ కర్తృభిః కై స్సమన్వితేత్యస్య చరితభేద ప్రశ్నస్మోత్తర మాహ - గగనాదితి. తీవ్రశబ్దే హే తురయం. ౧౪౫. మత్స్యేతి. శిశుమారః అంబుకరీ - 'శింశుమార స్త్వంబుకరీ'తి వైజయంతీ. అన్యైః జలజంతువిశేషైః. ౧౬౪. తత ఇతి. గగనాత్ రుద్రజటాగగనాత్ - గాం భూమిం. ౧౭౪. విమా నైరితి. నగరాకారైః నగరవద్విపులైః పారిష్టవగతైః పారిష్టవం సంభ్రమం గతై రితి విమానాది విశే షణం - తత్ర గంగావతనప్రదేశే - విష్టితాః విశేషేణ స్థితాః. ౧౮౪ తదితి. లోకేభూలోకే - అమితౌజస ఇత్యనేన ప్రధాన దేవా ఉచ్యంతే. ౧౯౪. సంవతద్భిరితి. సురగణైః-అమిత లేజోభి రితి సిద్ధం - అభాతి అభాత్. ౨౦౪. శింశుమారేతి. ఆకాశం-చంచలై శ్శింశుమారాదిభిః విద్యుద్భి రివ - పారిష్టవం సంభ్రమం గతాః. ౧౮౪-౨౦౪. శింశుమారేతి. శింశుమారః నక్రః విక్షిప్తైః పరితః సు తైః. ౨౧౪. పాండరైరితి. కీర్యమాణైః సలిలోత్పిడైః - సలిలసమూహైః - హంససంఘవైః హంస

సహస్రధా, శారదాబ్రై రివాకీర్ణం గగనం హంససంష్లవైః. ౨౨౪ క్వచిద్ద్రిత
తరం యాతి కుటిలం క్వచి దాయతం, వినతం క్వచి దుద్భూతం క్వచి ద్యాతి
శనైశ్శనైః. ౨౩౪. సలిలేనైవ సలిలం క్వచిదభ్యాహతం పునః, ముహూర్తార్థ
ముఖం గత్వా పపాత వసుధాతలం. ౨౪౪. తచ్ఛంకర శిరోభ్రష్టం భ్రష్టం భూ
మితలే పునః, వ్యరోచత తదాతోయం నిర్మలం గతకల్మషం. ౨౫౪ తత్ర దేవర్షి
గంధర్వా వసుధాతలవాసినః, భవాంగపతితం తోయం పవిత్ర మితి పస్పృశుః.
౨౬౪. శాపాత్ ప్రపతితా యే చ గగనా ద్వసుధాతలం, కృత్వా తత్రాభిషే
కం తే బభూవు ర్గతకల్మషాః. ౨౭౪. భూతపాపాః పున స్తేన తోయేనాథ
సుభాస్వతా, పున రాకాశ మావిశ్య స్వాన్ లోకాన్ ప్రతివేదిరే. ౨౮౪.
ముముదే ముదితో లోక స్తేన తోయేన భాస్వతా, కృతాభిషేకో గంగాయాం
బభూవ విగతక్లమః. ౨౯౪. భగీరథోపి రాజర్షి ర్దివ్యం స్యందన మాస్థితః, ప్రాయా

విక్షిప్తం వ్యాప్తం-అభవత్. ౨౦౪. పాండరైరితి. వేగవశేన సహస్రధా కీర్ణమాజై స్ఫులిహాత్పిడైః
ఫేనైర్హంససంష్లవైః హంససంకులై శ్శారదాబ్రై రివగగన మాకీర్ణ మిత్యన్వయః. ౨౧౪. క్వచిదితి.
అత్ర గంగేత్యనుషజ్యతే - ద్రుతతర మిత్యాదిక్రియా విశేషణం - ఆయతం ఋజు-వినతం నిమ్నైన
సంకుచితం ఉద్భూతం పాషాణస్థలనాదినా ఊర్ధ్వముఖం-సర్వత్రవ్యత్యయేన భూతే లట్. ౨౩౪. సలి
లేనేతి. అభ్యాహతం - వాతవ్యావర్తితం తరంగసలిలేనాభిముఖ మాహత మిత్యర్థః. ౨౪౪. తదితి. శం
కరశిరసి భ్రష్టం పతిత మపి తతః భూమితలే పతిత మపి నిర్మలం - గతం కల్మషం యేన తద్గతకల్మ
షం-పాపాపహ మిత్యర్థః. ౨౫౪. తత్రేతి. పవిత్రం పావనం - తత్ర జ్ఞాపన హేతు మాహ భవాంగ
పతిత మితి-భవేన రుద్రేణ శిరసా ధృతత్వాత్ పవిత్ర మితి జ్ఞాత్వా పస్పృశు రిత్యర్థః - పవిత్ర
మితి సామాన్యోక్త్యా భవస్యాన్యేషాం చ పవిత్ర మిత్యుక్తం - 'అతఏవ హరస్యగాత్రసంస్పర్శాత్
పవిత్రత్వ ముపాగతే' త్యత్రాపి హరస్య శుద్ధిప్రదత్వ ముపాగతేత్యర్థః - అన్యేష్యషయ ఊచుః-
భాగవతే - 'యచ్ఛాచనిస్సృత సరిత్ప్రవరోదకేన తీర్థేన మూర్ధ్ని విధృతేన శివ శ్శివోభూ' దితి.
భారతే - 'తదంబు పతితం దృష్ట్వా దధార శిరసా హరః, పావనార్థం జటామధ్యే యోగ్యోస్తీత్య
వధారణా' దితి. అత్రాప్యయోధ్యాకాండే వక్ష్యతి - 'విష్ణుపాదోద్భవాం దివ్యా' మితి. గంగాయా
విష్ణుపాదోద్భవత్వేన పవిత్రత్వరూపం దివ్యత్వం - భవాంగాత్ పతిత మితి వార్థః-ద్వితీయాశ్రితా
తీతపతిలేతి ద్వితీయా సమాసవిధానాత్-పంచమీ సమాసా నుపపత్తేశ్చ - భవేనధృతత్వా దస్తాభి
రపి ధార్య మితి పస్పృశు రిత్యేవార్థః - యద్వా భవాంగపతితత్వాత్ పవిత్రం నతు హర్షవ దతి
పవిత్రం - అతఏవ పస్పృశుః నతు సస్నుః - యద్వా యద్యపి భవాంగా త్పతితం - తథాపి విష్ణు
పాదోద్భూతత్వాత్ పవిత్ర మితి వా-నదీవేగేన శుభ్యతీతి న్యాయాత్ భవసంపర్కవిగమే పవిత్ర
మితి వా పస్పృశుః. ౨౬౪. శాపాదితి. శాపా ఙ్గేతోః. ౨౭౪. భూతేతి. ఆకాశ మావిశ - ఆకాశ

సంచారై శ్చాకీర్ణం వ్యాప్తం అభవత్. ౨౧౪. క్వచిదితి. ఆయతం ఋజు వినతం నమ్రం - ఉద్భూ
తం ఊర్ధ్వముఖం - ఏతాని క్రియావిశేషణాని. ౨౩౪. ౨౪౪. తదితి. శంకరశిరః శంకరశి
రసి - భ్రష్టం పతితం - గతకల్మషం కల్మషాపహం. ౨౫౪. తత్రేతి. తోయం పస్పృశుః -
సస్ను రిత్యర్థః. ౨౬౪. శాపా దితి. శాపా ఙ్గేతోః-గగనాత్ స్వస్థానాత్ - గతకల్మషాః శాపవిము

దగ్రే మహాతేజా స్తం గంగా పృష్ఠతోన్వగాత్. 30౪. దేవా స్సర్విగణా స్సర్వే
 దైత్య దానవ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహారగాః, సర్వాశ్చ
 పురసో రామ భగీరథరథానుగాం, గంగా మన్వగమన్ ప్రీతా స్సర్వే జలచరా
 శ్చ యే. 3౧౪. యతో భగీరథో రాజా తతో గంగా యశస్వినీ, జగామ సరితాం
 శ్రేష్ఠా సర్వపాపవినాశినీ. 33౪. తతో హి యజమానస్య జహ్న్నో రద్భుతకర్త
 ణః, గంగా సంస్థావయామాస యజ్ఞవాటం మహాత్మనః. 3౪౪. తస్యావలేపనం
 జ్ఞాత్వా క్రుద్ధో యజ్వాతు రాఘవ, అపిబచ్ఛ జలం సర్వం గంగాయాః పరమా
 ద్భుతం. 3౫౪. తతో దేవా స్సగంధర్వా ఋషయశ్చ సువిస్త్రితాః, పూజయంతి
 మహాత్మానం జహ్న్నం పురుషసత్తమం, గంగాం చాపి నయంతి స్త దుహితృత్వే
 మహాత్మనః. 3౬. తతస్తుప్తో మహాతేజా శ్శోత్రాభ్యా మసృజ త్పునః, తస్మాజ్జహ్న్న
 సుతా గంగా ప్రోచ్యతే జాహ్నువీతిచ. 3౮. జగామచ పున ర్గంగా భగీరథరథా
 నుగా, సాగరం చాపి సంప్రాప్తా సా సరిత్ప్రవరా తదా, రసాతల ముపాగచ్ఛ
 త్సిద్ధ్యర్థం తస్య కర్తణః. ౩౯౪. భగీరథోపి రాజర్షి ర్గంగా మాదాయ యత్నతః,
 పితామహా భస్మకృతా నపశ్య దీనచేతనః. ౪౦౪. అథ తద్భస్మనాం రాశిం గం
 గాసలిల ముత్తమం, స్థావయ ధూతపాప్తాన స్వర్గం ప్రాప్తారఘూత్తమ. ౪౧౪.
 ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

మార్గేణేత్యర్థః. ౨౮౪. ముముద ఇతి. ముదితో ముముదే పునఃపున ర్జహ్నేత్యర్థః. ౨౯౪. భగీరథ ఇతి.
 స్పష్టం. 3౦౪. దేవా ఇతి శ్లోకద్వయం. భగీరథరథానుగాం గంగా మన్వగమన్. 3౧౪. యత ఇతి
 యతః యత్ర - తతః తత్ర. 33౪. తతోహీతి. అద్భుతకర్తణ ఇతి వక్ష్యమాణ గంగాపానాభిప్రా
 య - యజ్ఞవాటం యజ్ఞక్షేత్రం. 3౪౪. తస్యా ఇతి. వలేపనం గర్వం-పరమాద్భుత మితి క్రియా
 విశేషణం. 3౫౪. తత ఇతి సార్థశ్లోకః. దుహితృత్వే నయంతిస్త - దుహితర మకుర్వన్నిత్యర్థః. 3౬.
 తతఇతి. తతః దుహితృత్వ ప్రాపణాత్ - శోత్రాభ్యాం - నరావయవేషు శోత్రస్యాతిపావనత్వా
 దితి భావః. 3౮. జగామేత్యర్థత్రయం తస్య కర్తణః భగీరథయత్నస్య. 3౯౪. భగీరథఇతి. భస్మకృ
 తా భస్మచేన కృతా. ౪౦౪. అథేతి. తత్సలిలం స్థావయత్ అస్థావయత్ - ప్రాప్తాః సగర
 పుత్రా ఇతి శేషః. ౪౧౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-
 బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

క్రూః. ౨౭౪. ౨౮౪. ముముద ఇతి. ముదితో ముముదే-పునఃపున ర్జహ్నేత్యర్థః. ౨౯౪. 3౪౪. తస్యా
 ఇతి. పరమాద్భుతం యథా భవతి తథా. 3౫౪. తతఇతి. జహ్న్నం పూజయంతి స్తువంతిస్త - దుహి
 తృత్వే నయంతి దుహితృత్వ మనయన్నితి యావత్. 3౬. తతఇతి. యతో దుహితృత్వ మనయన్
 తస్మా ద్దతోః జహ్న్నసుతా - జాహ్నువీతి నామద్వయం - సమాసవృత్త్యా తద్ధితవృత్త్యాచ. 3౮.
 ౪౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండ
 వ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

సగత్వా సాగరం రాజా గంగయానుగత స్తదా, ప్రవివేశ తలం భూమే
ర్యత్ర తే భస్మసాత్కృతాః. ౧. భస్మస్వభావప్లుతే రామ గంగాయా స్ఫులిలేన వై,
సర్వలోకప్రభు ర్భ్రష్టా రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౨. తారితా నరశార్దుల దివం
యాతాశ్చ దేవవత్, షష్టిగ పుత్రసహస్రాణి సగరస్య మహాత్మనః. ౩. సాగరస్య
జలం లోకే యావత్ స్థాస్యతి పార్థివ, సగరస్యాత్మజా స్తావ త్వరే స్థాస్యంతి
దేవవత్. ౪. ఇయంచ దుహితా జ్యేష్ఠా తవ గంగా భవిష్యతి, త్వత్కృతేన చనా
మ్నాథ లోకే స్థాస్యతి విశ్రుతా. ౫. గంగాత్రిపథగా రాజా దివ్యా భాగీరథీతీచ,
త్రీణ పథో భావయంతీతి తత స్త్రిపథగా స్మృతా. ౬. పితామహానాం
సర్వేషాం త్వమత్ర మనుజాధిప, కురుష్వ సలిలం రాజా ప్రతిజ్ఞా మప
వర్జయ. ౭. పూర్వకేణ హితే రాజం స్తేనాతియశసా తదా, ధర్మిణాం ప్రవ
రేణాపి నైష ప్రాప్తో మనోరథః. ౮. తథైవాంశుమతా తాత లోకే ప్రతిమతే
జసా, గంగాం ప్రార్థయతా నేతుం ప్రతిజ్ఞా నాపవర్జితా. ౯. రాజర్షిణా గుణవతా
మహర్షిసమతేజసా. మత్తుల్య తపసా చైవ క్షత్రధర్మస్థితేన చ, దిలీపేన
మహాభాగ తవ పిత్రాతితేజసా, పున ర్నశంకితా నేతుం గంగాం ప్రార్థయతా
నఘ. ౧౦. సాత్వయా సమతిక్రాంతా ప్రతిజ్ఞా పురుషర్షభ, ప్రాప్తోసి పరమం లో
కే యశగి పరమసంమతం. ౧౧. యచ్చ గంగావతరణం త్వయా కృతమరిందమ,
అనేనచ భవాన్ ప్రాప్తో ధర్మస్యాయతనం మహత్. ౧౩. ప్లావయస్వ త్వ మాత్మా

పూర్వసర్గాంతే సంగ్రహేణోక్తం విస్తృణోతే చతుశ్చత్వారింశే - సగత్వేత్యాది. భూమే
స్తలం పాతాళం భస్మసాత్కృతాః సర్వాత్మనా భస్మస్వభావావప్లుతయే సంపాదితాః - విభాషా
సాతిః కార్తన్న్య ఇతిసాతిః. ౧. భస్మనీతి - స్పష్టం. ౨. తారితాఇతి. తారితాః ప్రేతభావా
న్తోచితాః. ౩. స్వర్గప్రాప్తే ర్విశేషం చాహ సాగరస్యేతి. ౪. ఇయంచేతి. త్వత్కృతేన నామ్నా
లోకే విశ్రుతా. ౫. తదేవ నామద్వయం యత్యయన్ త్రిపథగాశబ్దం వ్యుత్పాదయతి గంగేతి. ౬.
పితామహానా మితి - ప్రతిజ్ఞాం గంగాసలిలప్రదానేన సాగరాన్ తారయిష్యామితి ప్రతిజ్ఞాం-అప
వర్జయ సమాపయ. ౭. పూర్వకేణేతి. పూర్వకేణ సగరేణ. ౮. తథేతి. నాపవర్జితా నసమాపితా. ౯.
రాజర్షిణేతి శ్లోకద్వయం. గంగాం ప్రార్థయతాపి సా పున ర్నేతుం నశంకితా - ననిచారి తేత్యర్థః.
౧౦. నేతి. సమతిక్రాంతా నిస్తీర్ణా. ౧౧. యచ్ఛేతి. ఆయతనం ప్రతిష్ఠా. ౧౩. ప్లావయస్వేతి.

సగత్వేతి. భూమే స్తలం పాతాళం. ౧-౪. ఇయమిత్యాది. ౫. దివ్యా గంగానామ సాత్రి
పథగేతి భాగీరథీతీచ త్వత్కృతేన నామ్నా విశ్రుతా స్థాస్యతి - త్రిపథగాశబ్దం నిర్వక్తి - త్రీనిత్యా
దినా. యతః త్రీ స్పథః స్వర్గాదీన్ భావయంతీ ప్లావయంతీ ప్రవవృతే-తతో హేతో స్త్రిపథగే
తి స్మృతా. ౬. కురుష్వేతి. ప్రతిజ్ఞాం గంగాసలిలప్రదానేన సాగరాం స్తారయిష్యామి త్యేవం
రూపాం - అపవర్జయ - సమాపయ. పూర్వకేణ సగరేణ. ౮. ౯. * దిలీపేనేతి. గంగా మానేతుం
నశంకితా ననిచారితా - ప్రతిజ్ఞేతిశేషః - చింతావిషయ మపి నప్రాపితేత్యర్థః ౧౦. నేతి. సాగరా
దిభి ర్దుస్తరా ప్రతిజ్ఞా - సమతిక్రాంతా నిస్తీర్ణా. ౧౧. యచ్చగంగేతి. ఆయతనం ఆయతనసమం. *
తి. తచ్ఛేతి. ధర్మస్యాయతనం ధర్మప్రాప్యస్థానం - మహత్ బ్రహ్మలోక రూపం. ౧౩. * తి,

నం నరోత్తమ సదోచితే, సలిలే పురుషవ్యాఘ్ర శుచిః పుణ్యఫలో భవ. ౧౪. పితామహానాం సర్వేషాం కురుష్వ సలిలక్రియాం, స్వస్తి తేస్తు గమిష్యామి స్వం లోకం గమ్యతాం నృప. ౧౫. ఇత్యేవ ముక్త్యా దేవేశ స్సర్వలోక పితామహః, యథాగతం తథాగచ్ఛద్దేవలోకం మహాయశాః. ౧౬. భగీరథోపి రాజర్షిః కృత్వా సలిల ముత్తమం, యథాక్రమం యథాన్యాయం సాగరాణాం మహాయశాః, కృతోదక శ్శుచీ రాజా స్వపురం ప్రవివేశహ, సమృద్ధార్థో రఘుశ్రేష్ఠ స్వరాజ్యం ప్రశశాసహ. ౧౭. ప్రముమోద హ లోక స్తం నృప మాసాద్య రాఘవ, నప్తశోక స్సమృద్ధార్థో బభూవ విగతజ్వరః. ౧౮. ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోభిహితో మయా, స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే సంధ్యాకాలోతి వర్తతే. ౨౦. ధన్యం యశస్య మాయుష్యం పుత్ర్యం స్వర్గ్య మతీవచ, యశ్శ్రీవయతి విప్రేషు క్షత్రియే ష్వితరేషుచ. ప్రియంతే పితర స్తస్య ప్రియంతే దైవతానిచ. ౨౧. ఇద మాఖ్యాన మవ్యగ్రో గంగావతరణం శుభం. యశ్శృణోతి చ కాకుత్స్థ సర్వాన్ కామా నవాప్నుయాత్, సర్వే పాపాన్ ప్రణశ్యంతి ఆయుః కీర్తిశ్చ వర్ధతే. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ష్టావయస్వ - స్నానం కుర్విత్యర్థః - సదోచితే సదా స్నానయోగ్యే అన్యాసామేవ హి నదీనాం రజోదోషా దితి భావః. ౧౪. పితామహానా మితి-గమ్యతాం-త్వయాపీతి శేషః. ౧౫. ఇతీతి. యథాగతం తథాగచ్ఛత్-ఏక ఏవేత్యర్థః. ౧౬. భగీరథ ఇతిశ్లోకద్వయం. యథాక్రమం కృతోదకః - అన్యేషా మపీతి శేషః - ప్రశశాసహ - ప్రశశాసచేత్యర్థః. ౧౭. ప్రముమోదేతి. విగతజ్వరః - నిరామయ ఇత్యర్థః. ౧౮. ఉపసంహరతి. భద్రం తే స్త్వీతి వచనపరిపాటీ - సంధ్యాకాలోతివర్తతే - ఇతః పరం నర్తవ్యమితిభావః. ౨౦. అథ గంగావతారశ్రావణఫల మాహ - ధన్య మితి. ధనాదిప్రద మిత్యర్థః. - సర్వత్ర సాధుత్వాగ్నే యత్ప్రత్యయః - ఇద మాఖ్యాన మిత్యనుషజ్యతే-అర్ధత్రయం. ౨౧. ఇదమితి. శ్రావయితుః ఫల ముక్తం - సంప్రతి శ్రోతుః ఫల ముచ్యతే - గంగావతరణం గంగావతరణాఖ్యం అర్ధత్రయం. ౨౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

యథాస్యా బ్రహ్మలోకప్రాపకత్వం తదాహ - ష్టావయస్వేతి. ఆత్మానం స్వదేహం - సదోచితే సింహకర్కటమధ్యేషి స్నానాదివ్యవహారోచితే - భూప్రవహన్నదీనామేవ తత్కాలే భౌమత్వ మూలరజస్సంబంధాత్ స్నానాద్యనర్హత్వం - అనేన స్నానమాత్రేణ గంగా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిక రీతి సూచితం. ౧౪. * తి. స్వర్లోకం బ్రహ్మలోకం - గమ్యతాం కృతోదకక్రియేణ త్వయా స్వపుర మితి శేషః - ఆయం నియోగో రాజధర్మ పరిపాలనాయ. ౧౫. * తి. యథా ఆగత మితి చేదః - దేవలోకం బ్రహ్మలోకం. ౧౬. * కృతోదకఇతి. అన్యేషా మపీతి శేషః - సాగరాణాం కృత్వా సలిల మితి పూర్వ ముక్తత్వాత్. * తి. యథాక్రమం జ్యేష్ఠక్రమేణ-యథాన్యాయం స్పృత్యుక్తక్రమేణ - ఉత్తమం ఉత్తమలోక ప్రాపకం. ౧౭. ౧౮. * తి. ఉపసంహరతి - ఏషఇతి. స్వస్తి భద్రయోగ్రిహణం తత్ప్రీత్యాదిరసూచనార్థం. ౨౦-౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

విశ్వామిత్రవచ శ్రుత్వా రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, విస్తయం పరమం గత్వా విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౧. అత్యద్భుత మిదం బ్రహ్మ కథితం పరమం త్వయా, గంగావతరణం పుణ్యం సాగరస్యాపి పూరణం ౨. తస్య సా శర్వరీ సర్వా సహ సౌమిత్రిణా తదా, జగామ చింతయావస్య విశ్వామిత్రకథాం శుభాం. 3 తతః ప్రభాతే విమలే విశ్వామిత్రం మహామునిం, ఉవాచ రాఘవో వాక్యం కృతాహ్నిక మరిందమః. ౪. గతా భగవతీ రాత్రి శోభితవ్యం పరమం శ్రుతం, త్షణభూతేవ నా రాత్రి స్సంవృత్యేయం మహాతపః, ఇమాం చింతయత స్సర్వాం నిఖిలేన కథాం తవ. ౫. తరామ సరితాం శ్రేష్ఠాం పుణ్యాం త్రిపథగాం నదీం, నా రేషాహి సుఖాస్తీర్ణా ఋషీణాం పుణ్యకర్తృణాం, భగవంత మిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా త్వరిత మాగతా. ౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః, సంతారం కారయామాస సన్నిసంఘ స్సరాఘవః. ౭. ఉత్తరం తీరమాసాద్య సంపూజ్య ర్విగణం తదా, గంగాకూలే నివిష్టా స్తే విశాలాం దదృశుః పురీం. ౮. తతో మునివర స్త్పూర్ణం జగామ సహరాఘవః, విశాలాం నగరీం రమ్యాం దివ్యాం స్వర్గోపమాం తదా. ౧౦. అథ రామో మహాప్రాజ్ఞో విశ్వామిత్రం మహామునిం, పప్రచ్ఛ ప్రాంజలి య్భాత్వా విశాలా ముత్తమాం పురీం. ౧౧. కతరో రాజవం శోయం విశాలాయాం మహామునే, శ్రోతు మిచ్ఛామి భద్రం తే పరం కౌతూ హలం హి మే. ౧౨. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రామస్య మునిపుంగవః, ఆఖ్యా

ఏవం దశభి స్సర్తై ర్గంగాగాంగేయసంభవవర్ణనవ్యాజేన ధాతుమోక్షణగంగాపూతత్వనిమిత్త కం దేవతాంతరావరత్వం దర్శితం - అథ త్రిభి స్సర్తైః మహేంద్రస్యావరత్వ ముపపాద్యతే-విశ్వా మిత్రేత్యాది. ౧. అత్యద్భుతమితి. పూరణం ఖననేనాభివర్ధనం. ౨. తస్యేతి. త్షణభూతేవ జగామేత్యర్థః. 3. తత ఇతి. విమలే ప్రభాతే-సమ్యక్ప్రభాత ఇత్యర్థః. ౪. గతేత్యర్థత్రయం. భగవతీ సత్కథా యుక్తత్వాత్ పూజ్యా-క్షణభూతేవ నా రాత్రి రితి శ్లోకో గతా భగవతీ త్యర్థా త్వర మనుసంధే యః. ౫. తరామేతి. అర్ధత్రయం. ఋషీణాం నాః ఋషితరణార్హా నాః. ౬. తస్యేతి. సరాఘవ స్సన్ని సంఘః - కారయామాస అకరోత్-స్వార్థేణిచ్. ౭. ఉత్తరమితి. ఋషిగణం సంతారణార్థ మాగతం - సంపూజ్య పూజాపూర్వకం నివర్త్య - నివిష్టాః క్షణం స్థితాః. ౮. తత ఇతి. విశాలాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦. అథేతి. విశాలాం విశాలామాహాత్మ్యం. ౧౧. విశాలాయాం వర్తమానో రాజవంశః కతర ఇతి ద్వితీయః ప్రశ్నః. ౧౨. తస్యేతి. విశాలస్య విశాలాఖ్యనగరస్య పురాతనం కర్త ప్రథమ

విశ్వామిత్రేతి. ౧. *తి. పూరణం గంగయేతి శేషః. ౨-౪. గతేతి. భగవతీరాత్రిః-గంగావతరణా నుచింతనా దితి భావః. ౫. తరామేతి. భగవంత మిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా యే ప్రాప్తాః తేషా మృషీణాం శేషభూతా-ఇయంనా స్త్వరిత మాగతా తరామ అనయేతి శేషః. ౬. తస్యేతి. సంతారం కారయామాస- నావికైరితి శేషః. ౭. ఉత్తరమితి. సంపూజ్యర్విగణ మితి-యై ర్నా ర్నీతా తేషాం గణం సంపూజ్య- నివిష్టాః స్థితాః. *తి. ఋషిగణం తత్తీర్థ మితి శేషః. ౮. *తి. విశాలాం జగామ పూర్వదృష్టా మితి శేషః. ౧౦. *తి. విశాలాం పరిపప్రచ్ఛ విశాలావిషయే ప్రశ్నం కృతవా నిత్యర్థః. ౧౧. కతర ఇతి. విశాలాయాం యోధికత్వేన వర్తతే అయం రాజవంశః. కతర ఇత్యర్థః. ౧౨. తస్యేతి. విశాలస్య పురా

తుం తత్సమారేభే విశాలస్య పురాతనం. ౧౩. శ్రూయతాం రామ శక్రస్య కథాం
కథయత శ్శుభాం, అస్మిన్ దేశే తు యద్వృత్తం తదపి శృణు రాఘవ. ౧౪.
పూర్వం కృతయుగే రామ దితేః పుత్రా మహాబలాః, అదితేశ్చ మహాభాగ-
వీర్యవంత స్సుధార్మికాః. ౧౫ తత స్తేషాం నరశ్రేష్ఠ బుద్ధి రాసీ న్తహత్తనాం,
అనురా అజరాశ్చైవ కథం స్యామ నిరామయాః. ౧౬. తేషాం చింతయతాం రామ
బుద్ధిరాసీ న్తహత్తనాం, క్షీరోదమథనం కృత్వా రసం ప్రాప్స్యమ తత్రవై. ౧౭.
తతోనిశ్చిత్త్య మథనం యోక్త్రం కృత్వాచ వాసుకిం, మంథానం మందరం కృత్వా
మమంథు రమితౌజసః. ౧౮. (అథ వర్ష సహస్రేణ యోక్త్ర సర్పశి రాంసిచ, వమంత్యతి
విషం తత్ర దదంశుర్దశనై శ్శిలాః. ఉత్పపాతాగ్ని సంకాశం హాలాహలమహావిషం,
తేన దగ్ధం జగత్సర్వం సదేవాసురమానుషం. అథ దేవా మహాదేవం శంకరం
శరణార్థినః, జగ్తుః పశుపతిం రుద్రం త్రాహిత్రాహీతి తుష్టువుః. ఏవ ముక్త స్తతో
దేవై ర్దేవదేవేశ్వరప్రభుః, ప్రాదురాసీ త్తతోత్రైవ శంఖచక్రధరో హరిః. ఉవా
చైనం స్థితం కృత్వా రుద్రం శూలభృతం హరిః, దైవతై ర్భద్రమానేతు
యత్పూర్వం సముపస్థితం. తత్వదీయం సురశ్రేష్ఠ సురాణా మగ్రజోసి యత్,
అగ్రపూజామిమాం మత్వా గృహాణేదం విషం ప్రభో. ఇతుక్త్వాచసురశ్రేష్ఠ
స్తత్రైవాంతరధీయత, దేవతానాం భయందృష్ట్వాశ్చ త్వావాక్యంతుశ్చార్జిణః. హాలా
జ

పృష్టం వైభవ మాఖ్యాతుం సమారేభే. ౧౩. శ్రూయతా మితి. అస్మిన్ దేశే యద్వృత్తం తచ్ఛృ
ణు-తచ్ఛేషతయా శక్రస్య కథాం కథయతో మత్త స్యా శ్రూయతాం. ౧౪. పూర్వమితి. పూర్వం
కృతయుగే - దితేః పుత్రా మహాబలా ఆనన్ - అదితేః పుత్రా వీర్యవంతో ధార్మికా శ్చాసన్.
౧౫ తత ఇతి. మ్రియంత ఇతి మరాః పచాద్యచ్-అమరాః మరణరహితాః అజరా జరారహితాః-
తేషాం దేవాసురాణాం. ౧౬. తేషామితి. రసం అమృతం-తత్ర క్షీరోదే. ౧౭. తత ఇతి. యోక్త్రం
మథనరజ్జుం - మంథానం మథనదండం. ౧౮. అథేతి. ధన్వంతరి రుత్పపాత-అపసరాశ్చోత్పేతు రితి

తన మితి విశాలా నామ తన్నగరస్య నిర్మాతా రాజా తస్య పురాతనం ప్రాక్తనం వృత్త మితి శేషః.
తి. విశాలాయాః పురాతనం ఇతిపాతః పురాతనంతత్పురీనిర్మితేః ప్రాక్తనం వృత్తాంతం. యద్వా విశాల
స్య విశాలానగర్యధిష్ఠానదేశ స్సృత్యర్థః. ౧౩. తి. శృణు తత్త్వేన రాఘవేతి పాతః. ౧౪-౧౬. తేషామితి.
రస మమృతం ప్రాప్స్యమ ఇత్యుక్త ఇతి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౧౭. తత ఇతి. యోక్త్రం మథనరజ్జుం. ౧౮. *
అథ దేవామహాదేవ మితి. సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. ప్రాదురాసీ దిత్వర్థ మేకం వాక్యం. తి. యోక్త్ర
సర్పౌమథనరజ్జుభూత స్సర్పః. వమంత ఇతి పుంస్త్వమార్షం. ఉత్పపాతేతి. శిలాదంశనా తద్రష్ట శిలా
ఖండా ఏవ మహావిషం భూత్వా ఉత్పపాత. ప్రభు ర్భహదేవః - తతః మహాదేవప్రాదుర్భావానం
తరం - స్థితం కృత్వా ఛలేన విషదానాత్ స్థితం. సురశ్రేష్ఠో విష్ణుః. అమృతోపమం యథాభవతి
తథా సంజగ్రాహేత్యన్వయః. పూర్వం దేవేషు మథనసహాయతయా స్థితోపి విషపానానంతరం
తత్పీడయా తాం స్త్యక్త్వా జగామామృతకుండ మితి శేషః. కామతం కాచ్ఛవం. శిశ్యే స్థితవాన్ -
జలాశయ ఇత్యాదౌ స్థిత్యర్థస్య శేలే ర్దర్శనాత్. మమంథ పురుషోత్తమః - అనేన శక్తివైచిత్ర్యం
ప్రకటికృతం. ౧౮. అథవర్షేతి. అపసరాః ఆబంతత్వ మార్షం-ఉత్పేతు రితి శేషః. తి. ధన్వంతరి రుద

హలం విషం ఘోరం స జగ్రహామృతోఽమం, దేవాన్ విసృజ్య దేవేశో జగా
మ భగవాన్ హరః. తతో దేవాసురా స్సర్వే మమంథూ రఘునందన, ప్రవివే
శాధపాతాళం మంథానగి పర్వతోనఘ. తతో దేవా స్సగంధర్వా స్తుష్టువర్తధు
సూదనం, త్వం గతిస్సర్వభూతానాం విశేషేణ దివౌకసాం. పాలయాస్తాన్ మహా
బాహూ గిరి ముద్ధర్తు మర్హసి, ఇతి శ్రుత్వా హృషీకేశః కామతం రూపమాస్థి
తః. పర్వతం పృష్ఠతః కృత్వా శిశ్యే తతోదధౌ హరిః, పర్వతాగ్రం తు లోకా
త్తా హస్తేనాక్రమ్య కేశః. దేవానాం మధ్యత స్థిత్వా మమంథ పురుషోత్తమః.)
అథ వర్షసహస్రేణ సదండ స్సకమండలుః, పూర్వం ధన్వంతరి ర్నామ అప్సరా
శ్చ సువర్చసః. ౧౯. అప్పు నిర్తధనాదేవ రస స్తస్మా ద్విరస్త్రియః, ఉత్పేతుర్
నుజశ్రేష్ఠ తస్మా దప్సరసో భవన్. ౨౦. షష్టిః కోట్యో భవం స్తాసా మప్సరాణాం
సువర్చసాం, అసంఖ్యేయాస్తు కాకుత్స్థ యాస్తాసాం పరిచారికాః. ౨౧. నతా
స్త పరిగృహ్ణంతి సర్వే తే దేవదానవాః, అప్రతిగ్రహణా త్తాశ్చ సర్వా సాధార
ణాః స్మృతాః. ౨౨ వరుణస్య తతః కన్యా వారుణీ రఘునందన, ఉత్పాత మ
హాభాగా మార్గమాణా పరిగ్రహం. ౨౩. దితేః పుత్రా నతాం రాను జగృహు
ర్వరుణాత్తజాం, అదితేస్తు సుతా వీర జగృహు స్తా మనిందితాం. ౨౪. అసురా
స్తేన దై తేయా స్సురాస్తేనాదితేస్సుతాః, హృష్టాః ప్రముదితా శ్చాసన్ వారుణీ

శేషః - ఆకారాంతత్వ మార్హం. ౧౯. అప్సివతి. అప్సర శబ్దం నిర్వక్తి - అత్రావశబ్దేన తద్వికార
భూతం క్షీర ముపలక్ష్యతే - అప్పు యన్నిర్తధనం తస్మా ద్యో రస స్తస్మా ద్రసా ద్యత ఉత్పేతు
స్తస్మా దప్సరసోభవన్ - పృష్ఠాదరాదిత్వా త్సాధుః. ౨౦. షష్టిరితి. తాసాం ప్రధానభూతానాం.
౨౧. నతాస్తేతి. నతాస్మై ప్రతిగృహ్ణంతి - నాసాధారణ్యేన ప్రతిగృహ్ణంతి స్తేత్యర్థః - కుతః -
అప్రతిగ్రహణాత్ - కోవా మను పతి రితి మార్గణాకరణా దిత్యర్థః - తేనాసాధారణ్యేన పరిగ్రహ
కరణేన. ౨౨. వరుణస్యేతి. వరుణస్య సముద్రాధిదేవతాయాః - వారుణీ సురాధిదేవతా - పరిగ్రహం
మమేయ మితి పరిగ్రహస్య కర్తారం. ౨౩. దితేరితి. స్పృష్టం. ౨౪. ప్రసంగా త్సురాసురశబ్దా నిర్వ
క్తి - అసురా ఇతి. తేన సురాయాః పరిగ్రహణేన సురాః - అర్హాదిత్వాదజంతః - పిష్టాదివికృతి
రేవ సురా నింద్యా - హృష్టాః పులకితాః. ౨౫. ఉచై చ్చశ్చవాఇతి. ఉత్తమం పూర్వోత్పన్నేభ్యః
శ్రేష్ఠం. ౨౬. అథేతి. తస్య కృతే - అమృతస్య గ్రహణార్థ మిత్యర్థః - కులక్షయః - ఉభయపక్షేపి
సంఘాతః నాశః - తదేవోపపాదయతి అదితే రిత్యాదినా. ౨౭. ఏకతఇతి. ఆనంతర మసురా ఏకతః
ఏకతా మభ్యాగమన్ - బలవృద్ధయ ఇతి భావః. ౨౮. యదేతి. మోహినీం కామమోహజననీం -
మాయాం ఆశ్చర్యశక్తిం - ఆస్థాయ అవలంబ్య - స్వమాయయాద్భుతయోషిదాకృతిం పరిగృహ్య -
తద్రూపేణ తాన్వంచయిత్వా తేభ్యోమృత మహరదిత్యర్థః - యద్వా - సర్వమోహకరీ మంత్రాన

తిష్ఠ దిత్యన్వయః. ౧౯. అప్సివతి. నిర్తధనా దప్పు యోరసః ఉత్పన్నః తస్మా ద్రసా ద్యత ఉత్పే
తుః తస్మా దప్సరసోభవన్ని త్యన్వయః. ౨౨. వరుణస్యేతి. వారుణీ సురాధిదేవతా - పరిగ్రహం కేనచి
త్స్వికారం. ౨౩. ౨౪. అసురా ఇతి. తేన సురాయా అపరిగ్రహేణాసురాః - అర్హాదిత్వా దచ్చ
త్యయః. ౨౫ - ౨౭. ఏకతఇతి. ఏకతోభ్యాగమన్ బలవృద్ధయ ఇతి భావః - వీరేతి రామసంబోధనం.

గ్రహణాత్పురాః. ౨౫. ఉచైశ్శ్రీవా హయశ్రేష్ఠో మణిరత్నం చ కౌస్తుభం, ఉదతిష్ఠ
న్నరశ్రేష్ఠతథై వామృతముత్తమం. ౨౬. అథ తస్యకృతేరామమహానాసీత్కులక్ష
యః, అదితేస్తు తతః పుత్రా దితేగపుత్రానసూదయన్. ౨౭. ఏకతోభ్యాగమన్ సర్వే
హ్యసురా రాక్షసై స్సహ, యుద్ధమాసీన్తహఘోరం వీరత్రైలోక్యమోహనం.
౨౮. యదాక్షయం గతం సర్వం తదావిష్ణు ర్మహాబలః, అమృతం సోఽహరత్పూర్ణం
మాయామాస్థాయ మోహినీం. ౨౯. యే గతాభిముఖం విష్ణు మక్షయం పురుషో
త్తమం, సంవిష్టా స్తే తదాయుద్ధే విష్ణునా ప్రభవిష్ణునా ౩౦. అదితే రాత్తజావీరా
దితేః పుత్రా నిజఘ్నిరే, తస్మిన్ ఘోరే మహాయుద్ధే దైతేయాదిత్యయో
ర్భృశం. ౩౧. నిహత్య దితిపుత్రాంశ్చ రాజ్యం ప్రాప్య పురందరః, శశాస ముది
తో లోకాన్ సర్వసంఘాన్ సచారణాన్. ౩౨. ఇతి పంచచత్వారింశస్సర్గః.

హతేషు తేషు పుత్రేషు దితిః పరమదుగ్ధితా, మారీచం కాశ్యపం రామ
భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. హతపుత్రాన్సి భగవం స్తవ పుత్రై ర్మహాబలైః,
శక్రహంతార మిచ్ఛామి పుత్రం దీర్ఘతపోర్జితం. ౨. సాహం తప శ్చరిష్యా

శక్తి మాస్థాయామృత మహరదిత్యర్థః - పురాణాంతరవృత్తాంతః కల్పభేదేనేతి బోధ్యం. ౨౯.
యఇతి. అత్ర సంధి రార్హః. యే అసురాః అక్షయం-అస్తి జాయతే పరిణమతే వివర్ధతే అపక్షీయ
తే వినశ్యతీత్యుక్తషడ్భావవికారై శూన్యం పురుషోత్తమం సర్వపురుషేషాత్తమం - విష్ణు మభిము
ఖం గతాః అభిముఖతయా ప్రాతికూల్యేన గతాః - తే విష్ణునా సంవిష్టాః చూర్ణితాః-సంవిష్టా ఇతి
పాతే యే అము మభిముఖం గతా శృరణాగతా దేవాస్తే యుద్ధే సంవిష్టాః ఆవిష్టాః ఆప్యాయితబలా
ఆసన్నిత్యర్థః. ౩౦. అదితేరితి. దితేః పుత్రా నవశిష్టానితి శేషః - యద్వా అదితే రాత్తజా
ఆప్యాయితబలా స్సంతః తస్మిన్ దైతేయాదిత్యయో ర్దేవాసురయో ర్యుద్ధే అసురాన్నిజఘ్నిరే. ౩౧.
నిహత్యేతి. చకారా దమృత మపీత్యర్థః. ౩౨. అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశ చ్ఛోకాః-అన్యే కల్పితాః-
యద్యప్యత్ర కాలమాటాద్యుత్పత్తి రపేక్షితా తథాప్యుత్తరకథాశేషత్వేన సర్వాసురక్షయవివ ప్ర
ధానతయోపాత్త ఇతి బోధ్యం. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవీరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమండీ
రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

విష్ణుపక్షవిరోధే మహానపి యతోఽపి విఫల స్సన్య దిత్యాహ పట్నత్వారింశే - హతేష్విత్యా
ది. మారీచం మరీచిపుత్రం. ౧. హతేతి. తపోర్జితం తపసా ఊర్జితం దృఢం ఆర్ష స్సంధిః. ౨. సా

మోహనం భయావహమ్. ౨౮. యదేతి. మోహినీం మోహజననీం-మాయా మాస్థాయ స్వమాయ
యాద్యుతయోషిదాకృతిం పరిగృహ్య. ౨౯. యఇతి. అక్షయం షడ్భావవికారశూన్యం - పురుషోత్త
మం క్షరాక్షరపురుషేభ్యః ఉత్తమం. ౩౦. అదితేరితి. దైతేయాదిత్యయోః అసురసురవర్గయోః*తి.
అత్ర మమంధు రమితోజస ఇతి శ్లోకానంతరం అథ వర్షేత్యాద్యాస్త్రయోదశశ్లోకాః ప్రక్షిప్తా ఇతి
వివాహః - అమృతదానరాహుశిరశ్చేదాద్యవర్ణనవత్ హలాహలాత్పత్త్యాద్యవర్ణన మితి తదాశయః.
౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

హతేష్వితి. మారీచం మరీచిపుత్రం. ౧-౬. ఏవముక్తేతి. పాణినా సమాలభ్య స్పృ

మిగర్భం మే దాతు మర్హసి. (బలవంతం మహాష్వాసం స్థితిజ్ఞం సమదర్శినం) ఈశ్వరం శక్రహంతారం త్వమనుజ్ఞాతు మర్హసి. 3. తస్యా స్తద్వచనం శృత్వా మారీచః కాశ్యప స్తదా, ప్రత్యువాచ మహాతేజా దితిం పరమదుగ్ధితాం. ౪. ఏవం భవతు భద్రం తే శుచి ర్భవ తపోధనే, జనయిష్యసి పుత్రం త్వం శక్ర హంతార మాహవే ౫. పూర్ణే వర్షసహస్రేతు శుచి ర్యది భవిష్యసి, పుత్రం త్రైలోక్యభర్తారం మత్త స్త్వం జనయిష్యసి. ౬. ఏవ ముక్త్యా మహాతేజాః పాణినా సమమార్జితాం, సమాలభ్య తత స్త్వస్థీత్యుక్త్వా స తపసే యయా. ౭. గతే తస్మిన్నరశ్రేష్ఠ దితిః పరమహర్షితా, కుశష్టవన మాసాద్య తప స్తేపే సుదారుణం. ౮. తప స్తస్యాం హి కుర్వంత్యాం పరిచర్యాం చకారహ, సహస్రాక్షో నరశ్రేష్ఠ పరయా గుణసంపదా. ౯ అగ్నిం కుశాన్ కాష్ఠ మపః ఫలం మూలం తథైవచ, న్యవేదయ త్సహస్రాక్షో యచ్ఛాన్యదపి కాంక్షితం. ౧౦. గాత్ర సంవహనై శ్చైవ శ్రమాపనయనై స్తథా, శక్ర స్సర్వేషు కాలేషు దితిం పరిచచారహ ౧౧. అథ వర్షసహస్రే తు దశోనే రఘునందన,దితిగ పరమసంప్రీతా సహస్రాక్ష మథాబ్రవీత్. ౧౨. యాచితేన సురశ్రేష్ఠ తవ పిత్రా మహాత్తనా, వరో వర్షసహస్రాంతే దత్తో మమ సుతం ప్రతి. ౧౩ తపశ్చరంత్యా వర్షాణి దశ వీర్యవతాం వర, అవశిష్టాని భద్రం తే భ్రాతరం ద్రక్ష్యసే తతః. ౧౪. తమహం త్వత్కృతే పుత్ర సమాధాన్యే జయోత్సుకం, త్రైలోక్య విజయం పుత్రం సహ భోక్ష్యసి విజ్వరః. ౧౫. ఏవ ముక్త్యా దితి శ్శక్రం ప్రాప్తే

హమితి. గర్భం పుత్రం - ఈశ్వరం త్రైలోక్యనియంతారం ఈదృశ మితి పాతే ప్యయ మర్థో వివక్షితః - అనుజ్ఞాతుం - తప ఇతి శేషః - భర్తసుజ్ఞాం వినా తపసి స్త్రీయా అస్వాతంత్ర్యా దితి భావః. 3. తస్యా ఇతి. ౪. ఏవమితి. శుచి ర్భవ - యావ త్పుత్రోత్పత్తి శేషః. ౫. పూర్ణ ఇతి. మత్తః మదనుగ్రహా దిత్యర్థః. ౬. ఏవమితి. మహాశ్రేత్యాశ్వాసనప్రకారః - తతః మార్జనానంతరం-ఉదరం సమాలభ్య - స్వస్థి పుత్రోత్పత్తిరూపం శుభం భవత్విత్యుక్త్వానుగ్రహ్య - స కాశ్యప స్తపసే యయా. ౭. గత ఇతి. కుశష్టవనం విశాలాయాః పూర్వస్థానం. ౮. తప ఇతి. గుణసంపదా వినయాదిన మృద్ధ్యా. ౯. అగ్ని మితి. పరిచర్యాప్రకారః. ౧౦. గాత్రేతి. మాతృత్వాత్ గాత్ర సంవహనాని - శ్రమాపనయనైః - వ్యజనవీజనాదిభి రితి శేషః. ౧౧. అథేతి. దశోనే దశవర్షోనే. ౧౨. యాచితేనేతి. శుశ్రూషాకృతప్రీత్యతిశయా ద్వైరం విస్తృతవతీతి భావః. ౧౩. తప ఇతి. తతః దశవర్షాంతే. ౧౪. తమితి. సమాధాన్యే - విగతవైరం భ్రాతృస్నేహవంత మేవ కరిష్యామిత్యర్థః - త్రైలోక్య విజయం - త్వద్భ్రాతృకృత మితి శేషః - అమోఘభర్తసుగ్రహేణాప్రతిబంధసుతోత్పత్తిం మన్వానా ఋజుతయా శుశ్రూషాఫల ముక్తవతీ. ౧౫. ఏవమితి. మధ్యం గగనమధ్యం శీర్షతః శిరసి -

ష్ట్యా - మమార్జ ఆశ్వాసయామాస. ౭. గత ఇతి. కుశష్టవనం విశాలాయాః పూర్వస్థానం. తపోవనం. ౮. తప ఇతి. గుణసంపదా శుశ్రూషాపయోగిగుణసమృద్ధ్యా. ౯. ౧౦. గాత్రేతి. సర్వేషు కాలేషు పరిచచార తస్యా అశుచిత్వప్రతిక్షయేతి భావః. ౧౧. అథేతి. దశోనే దశవర్షోనే. ౧౨-౧౫. ఏవమితి. దివాకరే మధ్యం ప్రాప్తే సతి - శీర్షతః శయ్యాయాం శీర్షస్థానే పాదౌ కృత్వా నిద్రయావహృతా

మధ్యం దివాకరే, నిద్రయా పహృతా దేవీ పాదౌ కృత్వా థ శీర్షతః. ౧౬. దృష్ట్వా తా మశుచిం శక్రః పాదతః కృతమూర్ధజాం, శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ జహాసచ ముమోదచ. ౧౭. తస్యా శరీరవివరం వివేశచ పురందరః, గర్భంచ సప్తథా రామ బిభేద పరమాత్మవం. ౧౮. భిద్యమాన స్తతో గర్భో వజ్రేణ శత పర్వణా, రురోద సుస్వరం రామ తతో దితి రబుధ్యత. ౧౯. మా రుదో మా రుద శ్చేతి గర్భం శక్రోభ్యభాషత, బిభేదచ మహాతేజా రుదంత మపి వాసవః. ౨౦. న హంతవ్యో న హంతవ్య మిత్యేవం దితి రబ్రవీత్, నిష్పపాత తత శ్శక్రో మాతు ర్వచన గౌరవాత్. ౨౧. ప్రాంజలి ర్వజ్రసహితో దితిం శక్రోభ్యభాషత, అశుచి ర్దేవి సుప్తాసి పాదయోః కృతమూర్ధజా. ౨౨. తదంతర మహం లభ్యా శక్రహంతార మాహవే, అభిదం సప్తథా దేవి తన్తే త్వం ఊతు మర్హసి. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

పాదౌ కృత్వా - స్థితేతిశేషః - మధ్యాహ్నశయన పరిగ్రహప్రసాగాభావేనాసన ఏవోపవిశం త్యాస్తస్యానిద్రాపారపశ్యేన నమ్రం శిః పాదయో స్సంసక్త మభవదిత్యర్థః. ౧౬. దృష్ట్వేతి. పాదతః కృతమూర్ధజాం పాదౌ కృత్వా థ శీర్షత ఇత్యస్య వివరణం - అతఏవాశుచింతాం దృష్ట్వా శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ శిరస్సృష్టౌ పాదా వితి ముమోద - తేన జహాసచ - యద్వా ప్రాప్తే మధ్యం దివాకర ఇత్యనేన దివాస్వాపరూపాశౌచం దర్శితం శీర్షతః శిరస్థానే - శిరస్థాని ఇత్యనువాదాత్ - పాదతః పాదస్థానే - శయనపరిగ్రహభావేషి కృష్ణాజినాద్యాస్తరణే పాదస్థానే శిరః శిరస్థానేచ పాదౌ కృత్వా సుప్తవతీత్యర్థః - పాదోపధానే శీర్షం శీరోపధానే పాదౌ చ కృత్వేత్యర్థః - రంధ్రా న్వేషణఫలం జాత మితి మోదః-వృథా గర్వితేయ మితిహాసః. ౧౭. తస్యా ఇతి. శరీరవివరం యోనివివరం-ఆత్మవాత్ ధైర్యవాత్. ౧౮. భిద్యమానఇతి. శతపర్వణా శతకోటి నా. ౧౯. మారుదఇతి. రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యస్తాల్లజ్ - మాజ్ యోగా దడభావః. ౨౦. నహం తవ్యఇతి. నహంతవ్యః-భేదనే కృతేషి ప్రాణవియోజనం మాకుర్వీత్యర్థః. ౨౧. ప్రాంజలిరితి. ౨౨. తదితి. అంతరం అవకాశం - ఊతు మర్హసి-స్వహింసాపరాం గా మపి హింస్యా దితి. న్యాయేన యుక్తత్వా దితి భావః. ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమం జీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

నిద్రయాగృహితేత్యర్థః. * తి. అనేన దివాస్వాపరూపపాపేన శయ్యాపాదస్థానే మస్తకకరణేన చాశుచిత్వం సూచితం - కేచిత్తు ఉపవిష్టాయా ఏవ ప్రహృతయా పాదపర్యంతం శిరస్సంబంధేన శీరే పాదసంబంధః - తేన బ్రహ్మణస్య కూద్రస్పర్శ ఇవ శిరసః పాదస్పర్శే అశుచిత్వం సూచితం తపసి స్థితాయా శ్శయ్యాసంబంధాభావేన పూర్వవ్యాఖ్యానా అయుక్తత్వాదిత్యాహుః - పరేతు భూశయనేషి దక్షిణ పూర్వదిశో శ్శిరస్థాపనయోగ్యతాయాః స్మృతిపూర్వకే తద్వైపరీత్యేన శయనస్యాశుచిత్వసూచకత్వ మన్యైవేత్యాహుః. ౧౬. దృష్ట్వేతి. శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ - పాదతః పాదస్థానే కృతమూర్ధజాం అతఏవాశుచింతాం దృష్ట్వా జహాసచ ముమోదచేత్యన్వయః - తపశ్శ్రయా వృథాగమితేతి హాసః - రంధ్రాన్వేషణం సఫలం జాత మితి మోదః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహా శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - షట్చత్వారింశ స్సర్గః.

సప్తథా తు కృతే గర్భే దితిః పరమదుఃఖతా. సహస్రాక్షం దురాధర్షం వాక్యం సానునయాబ్రవీత్. ౧. మమాపరాధా ద్ధర్మోఽయం సప్తథా విఫలీకృతః, నాపరాధోఽస్తి దేవేశ తవాత్ర బలసూదన. ౨. ప్రియం తు కర్తుమిచ్ఛామి మమ గర్భవిషయే, మరుతాం సప్తసప్తానాం స్థానపాలా భవంత్యిమే. ౩. వాతస్కం ధా ఇమే సప్త చరంతు దివి పుత్రక, మారుతా ఇతి విఖ్యాతా దివ్యరూపా మమాత్మజాః. ౪. బ్రహ్మలోకం చరత్వేక ఇంద్రలోకం తథాపరః, దివి వాయు రితి ఖ్యాత స్త్పతీయోపి మహాయశాః. ౫. చత్వారస్తు సురశ్రేష్ఠ దిశో వై తవశాస నాత్, సంచరిష్యంతు భద్రంతే దేవ భూతా మమాత్మజాః, త్వత్కృతేనైవ నా మ్నా చ మారుతా ఇతి విశ్రుతాః. ౬౪. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా సహస్రాక్షః పురందరః, ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం దితిం బలనిషాదనః. ౭౪. సర్వ మేత ద్యథోక్తం తే భవిష్యతి న సంశయః, విచరిష్యంతి భద్రం తే దేవభూతా స్తవా త్మజాః. ౮౪. ఏవం తౌ నిశ్చయం కృత్వా మాతాపుత్రౌ తపోవనే, జగ్గుతు స్త్రి దివం రామ కృతార్థా వితి న శ్చుతం. ౯౪. ఏష దేశ స్స కాకుత్ స్థ మహేం ద్రాధ్యుషితః పురా, దితిం యత్ర తపస్విధా మేవం పరిచచార సః. ౧౦౪. ఇత్వా కోస్తు నరవ్యాఘ్ర పుత్రః పరమధార్మికః, అలంబుసాయా ముత్పన్నో విశాల ఇతి విశ్రుతః. ౧౧౪. తేన చాసీ దిహ స్థానే విశాలేతి పురీ కృతా, విశాలస్య

సప్తధేత్యాది. దురాధర్షం దుర్జయం. ౧. మమేతి. అపరాధాత్ ప్రమాదాత్ - విఫలీకృతః శకలీకృతః. ౨. ప్రియంత్వీతి. గర్భవిషయే ఉపహతగర్భవిషయే-ప్రియం శ్రేయః - కర్తు మిచ్ఛామి-తదేవ శ్రేయ ఆహ మరుతా మితి-సప్తానాం మరుతాం వాతస్కంధానాం-ఇమే సప్తభాగాః-స్థానపాలాః లోకపాలకాః భవంతు - సప్తమరుతశ్చోక్తాః - 'గగన స్సవర్షనో వాయు రనిలశ్చ తథాపరః, ప్రాణః ప్రాణేశ్వరో జీవ ఇత్యేతే సప్తమారుతా' ఇతి. విష్ణుపురాణేతు 'ఆవహప్రవ హసంవహోద్వహవివహపరివహపరావహః సప్తమారుతా' ఇత్యుక్తం. ౩. వాతేతి. వాతస్కంధాః వాతస్కంధాభిమానిదేవతాః - మరుదభిమానిదేవతాత్వాన్మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః-త్వత్కృతేన మారుద ఇత్యుచ్ఛారణేన మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః - పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయ ఇత్యాహుః. ౪. సప్తమరుతః కుత్ర వర్తంతే తేషాం స్థానపాలనంచ కథ మిత్యత్రాహ-బ్రహ్మేతి. దివి అంతరిక్షే విష్ణుపదాభ్యే విష్ణులోకే చరత్వి త్యనుషంగః. ౫. చత్వారఇతిసార్థశ్లోకః. ౬౪. తస్యాఇతి. దితిగర్భ భండనేన సహస్రాక్షత్వాదీని సిద్ధానీతిభావః. ౭౪. సర్వమితి. యథోక్త మిత్యస్య వివరణం విచ రిష్యంతీతి. ౮౪. ఏవమితి. సః - అస్తాభి రిత్యర్థః - క్తస్యచవర్తమాన ఇతి షష్ఠీ. ౯౪. ప్రకృత ముప సంహరతి - ఏషఇతి. స ఏష ఇత్యన్వయః - సః ఇంద్రః. ౧౦౪. ఆథ కతరో రాజవంశ ఇతి

౧. ౨. ప్రియమితి. మరుతాం సప్తసప్తానాం స్థానపాలా భవంత్యిమే - మరుతా మావహా దీనాం సప్తానాం మమ పుత్రకాః ఇమే సప్తస్థానపాలాః స్కంధరక్షిణో భవంతు. ౩. వాతస్కం ధాఇతి. వాతస్కంధాః-వాతాభిమానినో దేవతాః. ౫. త్వత్కృతేనేతి. యత స్త్వయా మారుద ఇత్యుక్తం అతో మారుతా ఇతి సంజ్ఞాస్తేషా మితిభావః. ౯౪. అస్తు తర్హి కిం తత్రాహ. ఏషదేశ ఇతి. యస్య మే మమ - విషయం దేశం గతః. ఆవహాదీనాం నామాని. 'ఆవహః ప్రవహశ్చైవ

సుతో రామ హేమచంద్రో మహాబలః. ౧౨౪. సుచంద్ర ఇతి విఖ్యాతో హేమ
చంద్రా దనంతరః, సుచంద్రతనయో రామ ధూమ్రాశ్వ ఇతి విశ్రుతః. ౧౩౪. ధూ
మ్రాశ్వతనయశ్చాపి సృంజయ స్సమపద్యత, సృంజయస్య సుత శ్రీమాన్ సహ
దేవః ప్రతాపవాన్. ౧౪౪. కుశాశ్వ స్సహదేవస్య పుత్రః పరమధార్మికః, కుశాశ్వస్య
మహాతేజా సోమదత్తః ప్రతాపవాన్. ౧౫౪. సోమదత్తస్య పుత్రస్తు కాకుత్స్థ ఇతి
విశ్రుతః. ౧౬. తస్యపుత్రో మహాతేజా స్సంప్రత్యేష పురీమిమాం, ఆవసత్యమర
ప్రఖ్య సుమతి ర్నామ దుర్జయః. ౧౭. ఇక్ష్వాకోస్తు ప్రసాదేన సర్వే వై శాలికా
నృపాః, దీర్ఘాయుషో మహత్తానో వీర్యవంత స్సుధార్మికాః. ౧౮. ఇహాద్య రజనీం
రామ సుఖం వత్స్యమహే వయం, శ్వః ప్రభాతే నరశ్రేష్ఠ జనకం ద్రష్టు మర్హ
సి. ౧౯. సుమతి స్తు మహాతేజా విశ్వామిత్ర ముపాగతం, శ్రుత్వా నరవరశ్రేష్ఠః
ప్రత్యుద్గచ్ఛ న్నహాయశాః. ౨౦. పూజాం చ పరమాం కృత్వా సోపాధ్యాయ
స్సఖాంధవః, ప్రాంజలిః కుశలం పృష్ట్యా విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౨౧. ధన్యో
న్త్యసుగృహీతోస్తి యస్య మే విషయం మునిః, సంప్రాప్తో దర్శనం చైవ నాస్తి
ధన్యతరోమయా. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.
పృష్ట్యా తు కుశలం తత్ర పరస్పరసమాగమే, కథాంతే సుమతిర్వాక్యం

ద్వితీయప్రశ్నస్మోత్తరమాహ ఇక్ష్వాకోరిత్యాదినా. ౧౧౪. తేనేతి. ౧౨౪. సుచంద్రఇతి.
౧౩౪. ధూమ్రేతి. సృంజయ స్సమపద్యత సృంజయనామాసీత్. ౧౪౪. కుశాశ్వఇతి. ౧౫౪.
సోమదత్తస్యేత్యర్థ మేకం. ౧౬. తస్యేతి. ఉపాన్వధ్యాజ్వస ఇత్యాధారస్య కర్తృత్వం. ౧౭. కథం
కతిపయై రేవ పురుషై రిదానీ మిత్వాకువంశ ఇత్యత్రాహ - ఇక్ష్వాకో రితి. విశాలా నివాస ఏషాం
వై శాలికాః-కుముదాదిత్వాత్ తక్-విశాలప్రార్థన మిత్వాకుప్రసాదనిమిత్తం. ౧౮. ఇహేతి. వత్స్య
మహే - ఆర్ష మాత్తనేపదం. ౧౯. సుమతిరితి. ప్రత్యుద్గచ్ఛత్ ప్రత్యుద్గచ్ఛత్. ౨౦. పూజాంచేతి.
౨౧. ధన్యఇతి. విషయం స్థానం-దర్శనం చ ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - మయా - సదృశ ఇతి శేషః.
౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యా
ఖ్యానే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

అథ రామస్య పరమపావనత్వం దర్శయత్యప్తచత్వారింశే-పృష్ట్యాత్విత్యాది. పరస్పరేత్యవిభ

సంవహశ్చోద్వహ స్తథా, వివహాఖ్యః పరివహః పరావహఇతి క్రమాత్. సప్తైతే మారుతస్కంధా
మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆపహో వర్తయే ద్వాయు ర్దేహూల్కావృష్టి విద్యుతః. వర్తయే త్వృవ
హశ్చైవ తథా మార్తాండమండలం, సంవహో మారుతస్కంధ స్తథా శీతాంకుమండలమ్. వర్తయే
దుద్వహ శ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్, పంచమో వివహాఖ్యశ్చ తథైవ గ్రహమండలం. సప్తరిచక్రం
స్వర్గం గాం షష్ఠః పరివహ స్తథా, పరావహ స్తథావాయు ర్వర్తయే ద్ధృవ మండలం. ఇతి. ౨౨.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యా
యాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

పృష్ట్యేతి. సుమతి ర్నామ రాజా-తత్ర పరస్పరసమాగమే సతి-కుశలం పృష్ట్యా - కథాంతే
మహామునిం విశ్వామిత్రం ప్రతి వ్యాజహర-నయనానందకరస్య శ్రీరామస్య ప్రస్తుం యోగ్యతయా

వ్యాజహార మహామునిం. ౧. ఇమా కుమారాభద్రం తే దేవతుల్య పరాక్రమా,
గజసింహగతీ వీరా శార్దూలవృషభోపమా, పద్మపత్రవిశాలాక్షా ఖడ్గతూణీధను
ర్ధరా, అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయావనా, యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తా
దేవలోకాదివామరా, కథం పద్యాభ్య మిహ ప్రాప్తా కిమర్థం కస్యవా మునే, భూష
యంతా విమం దేశం చంద్రసూర్యాపివాంబరం, పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమా
ణేంగితచేష్టితైః, కిమర్థం చ నరశ్రేష్ఠా సంప్రాప్తా దుర్గమే పథి, వరాయుధధరా

కికనిర్దేశః-పరస్పరం కుశలం పృష్ట్యా - కథాంతే తదుత్తరాంతే ఇతి యోజనా. ౧. ఇమావిత్వ్యాది-
పంచశ్లోకీ. ఇమా కుమారా - కోయం కుమారభావ ఇతి విస్తయతే - దృష్టిదోషా మాభూదిత్యాహ-
భద్రంతఇతి - దేవతుల్యపరాక్రమా సంస్థానవిశేషదర్శనేన నూన మేతా విష్ణుతుల్యపరాక్రమా వితి
మన్యామహే. గజసింహగతీ వీరా శార్దూలవృషభోపమా - చతుర్దశిత్వ ముచ్యతే - గాంభీర్యగమనే
గజతుల్యా-పరాభిభవార్హ గమనే సింహతుల్యా-భయంకరగమనే శార్దూలతుల్యా-సగర్వగమనే వృష
భసదృశా విత్యర్థః-విశేషేణ రూపయత శ్శత్రూ నితి వీరా - అనుభవిత్యాణాం విరోధినివర్తకా విత్య
ర్థః-పద్మపత్రవిశాలాక్షా ద్రష్టాణా మాకర్ష కావయపవిశేషా - నయనసౌందర్యంహి లావణ్యపరమ
కాష్ఠా-ఖడ్గతూణీధనుర్ధరా వితి-ఆభరణకోటా వాయుధకోటా చైషా మంతర్భావః - అశ్వినా వివ
రూపేణ - రూపవత్స్వశ్వినౌ ప్రసిద్ధా - రూపేణాసాధారణధర్మేణ తా వివ స్థితా-సముపస్థితయా
వనా రూపానురూపం ప్రాదుర్భవద్యౌవనా - యదృచ్ఛయైవ భాగ్యవశాదేవ - దేవలోకాత్ గాం
భువం-ప్రాప్తా-అమరా కాచి ద్వేషవిశేషావివ స్థితా - తేజసా దేవకుమారతుల్యావిత్యర్థః - ఏతత్తేజా
విశేషవిలాకనేనైతౌ మర్త్యావప్యమర్త్యావితి ప్రతిభాతీతి భావః - కథం పద్యాభ్యమిహ ప్రాప్తా అతీవ
కోమలాభ్యాం పద్యాభ్యం ఇహ దుర్గమే పథి కథం ప్రాప్తా విత్యుదరం పరిస్పృశతి - కిమర్థం - ఏత
ద్రూపదర్శనేనై వావాప్తసమస్తకామా వితి నిశ్చినుమః-కస్యవా ఘత్రా విత్యర్థః-యద్వా కస్య ఘరు
షస్య కతమప్రయోజనా యేహ ప్రాప్తా విత్యర్థః - మునే సర్వజ్ఞో భవా నిమ మర్థం జానాత్యేవే
త్యర్థః-చంద్రసూర్యా పంబర మివ ఇమం దేశం భూషయంతౌ శైత్యప్రతాపాభ్యా ముభావపి
చంద్రసూర్యతుల్యా-అయం లోకే విష్ణుపద మాసీదితి భావః-భూషయంతౌ - నిజతేజసేతి భావః-
ప్రమాణం శరీరాన్న త్యాది-ఇంగితం అంతర్గతభావసూచకస్థితాది-చేష్టితం గమనభావణవిలాకనాది
వీతైః పరస్పరస్య సదృశౌ తుల్యపురుషాంతరాభావాత్ - నరశ్రేష్ఠావపి దుర్గమే పథి కిమర్థం సం
ప్రాప్తా - పూర్వం పద్యాభ్యం కథం ప్రాప్తా విత్యుక్తం సంప్రతి దుర్గమం వనం కిమర్థం ప్రాప్తా
విత్యుచ్యతే-వరాయుధధరా ఆయుధశ్రేష్ఠధనురాదిధరా-పూర్వ మాభరణాన్వయేన ఖడ్గాదిక ముక్తం-
ఇదానీం తాన్యేవాయుధతయోచ్యంతే-యద్వా పూర్వోక్తానాం వరాయుధత్వ ముచ్యతే - వీరా
వీర్యయుక్తా-పూర్వం వీరశబ్దోన్యథా వ్యాఖ్యాతః శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః - యద్యపి రాజపుత్ర
పరస్పరకుశలప్రశ్నం - సంక్షిప్త ఉవాచేత్యర్థః. ౧. ఇమా విత్వారభ్య శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వత
ఇత్యంత మేకం వాక్యం - దేవతుల్యపరాక్రమా ఇంద్రతుల్యపరాక్రమా గజసింహగతీ గజవద్గంభీర
గమనా - సింహవదప్రతిహతగమనా విత్యర్థః-శార్దూలవృషభోపమా-అధృష్యత్వే శార్దూలాపమా-
పిలా-సగమనత్వే వృషభోపమా - పద్మపత్రవిలాక్షా విత్యనేన భాగ్యసంపత్తి స్సూచితా - వీరధర్మం
సూచయతి - ఖడ్గేతి-సముపస్థితయావనా ప్రాప్తయావనా-యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా - దేవలోకా
సంప్రాప్తా భువ మవతీర్ణా-అమరా వివ స్థితా చంద్రసూర్యా పంబర మాకాశ మివ ఇమం దేశం

వీరా శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్వతః. ౬ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా యథావృత్తం
 న్యవేదయత్, సిద్ధాశ్రమనివాసంచ రాక్షసానాం వధం తథా. ౭. విశ్వామిత్రవచ
 శ్శ్రుత్వా రాజా పరమహర్షితః, అతిథీవరమా ప్రాప్తౌ పుత్రౌ దశరథస్య తా,
 పూజయామాస విధివ త్సత్కారాన్ మహాబలౌ. ౮౪. తతః పరమసత్కారం
 సుమతేః ప్రాప్య రాఘవౌ, ఉష్య తత్ర నిశా మేకాం జగ్తు ర్నిధిలాం తతః. ౯౪.
 తాం దృష్ట్వా మునయ స్సర్వే జనకస్య పురీం శుభాం, సాధు సాధ్వితి శంసంతౌ
 మిధిలాం సమపూజయన్. ౧౦౪. మిధిలోపవనే తత్ర ఆశ్రమం దృశ్య రాఘవః,
 పురాణం నిర్జనం రమ్యం పత్రచ్ఛ మునిపుంగవం. ౧౧౪. శ్రీమదాశ్రమసంకాశం
 కిన్న్విదం మునివర్జితం, శ్రోతు మిచ్ఛామి భగవన్ కస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః.
 ౧౨౪. తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం వాక్యం వాక్యవిశారదః, ప్రత్యువాచ మహా
 తేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౧౩౪. హంత తే కథయిష్యామి శృణు తత్వేన
 రాఘవ, యన్యైతదాశ్రమపదం శస్త్రం కోపా న్తహాత్తనా. ౧౪౪. గౌతమస్య నర
 శ్రేష్ఠ పూర్వమాసీ న్తహాత్తనః, ఆశ్రమో దివ్యసంకాశ స్సరై రపి సుపూజితః.
 ౧౫౪. స చేహ తప ఆతిష్ఠ దహల్యాసహితః పురా, వర్షపూగా ననేకాంశ్చ
 రాజపుత్ర మహాయశః. ౧౬౪. తస్యాంతరం విదిత్వాతు సహస్రాక్ష శ్శచీపతిః,

కస్యచి ద్విఘ్నస్య శాంతయే ఆగతా వితి సామాన్యతో జానామి-తథాపి విశేషతో జ్ఞాతు మిచ్ఛా
 మిత్యర్థః. ౬. తస్యేతి. స్వస్య సిద్ధాశ్రమనివాసం-తత్ర స్వయంజ్ఞవిఘ్నకరరాక్షసానా మేతాభ్యాం
 వధం-చకారా దిమా దశరథకుమారౌ హరథమర్ధర్యనాయ మిధిలాం గచ్ఛత ఇత్యేత త్సముచ్చయతే-
 వీతత్సర్వం యథావృత్త మబ్రవీదితి యోజనా. ౭. విశ్వామిత్రేతి సార్థశ్లోకః. ౮౪. తత ఇతి. ఉష్య
 ఉషిత్యా-తతః ప్రాతఃకాలే-మిధిలాం ప్రతీతి శేషః. ౯౪. తానితి. తాన్ మిధిలాం ప్రతి ప్రస్థి
 తాన్ రామాదీన్ - పూజాప్రకార స్సాధుసాధ్వితి. ౧౦౪. మిథిలేతి. మిథిలాయా ఉప సమీపే
 పర్వమానం వనం మిథిలోపవనం-తస్మిన్ శూన్యం ఉటజసంస్థానరహితం - దృశ్య దృష్ట్వా. ౧౧౪.
 శ్రీమదితి. ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమానం - కిన్న్విద మిత్యస్య వివరణం కస్యాయమితి. ౧౨౪.
 తదితి. ౧౩౪. హంతేతి. అహల్యానుగ్రహహేతుకాలస్తృతిజసంతోషేహంతేతి-మహాత్మనా కోపా
 చ్చస్త్రం ప్రాప్తకాప మిద మాశ్రమపదం యస్య భవతి తం కథయిష్యామి తత్వేన శృణు. ౧౪౪.
 గౌతమస్యేతి. దివ్యసంకాశః దివ్యత్వేన భాసమానః. ౧౫౪. సచేతి. వర్షపూగా వర్షసమూహాన్.

భూషయంతౌ - కించ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః-ప్రమాణం శరీరస్యాన్నత్యం - ఇంగితం గాంభీర్యం -
 చేష్టితం హర్షామర్షయౌ రపి నిర్వికారత్వం-తైః-పరస్పరస్య సదృశౌ - అన్యోన్య సదృశౌ - నత్వ
 న్యోన్యయౌ సదృశోస్తీతి భావః - కిమర్థం కన్తై ప్రయోజనాయ-కస్యవా పుత్రా వితి శేషః-ఆద
 రాదాశ్చర్యాచ్చ పునః పునః పృచ్ఛతి కిమర్థ మితి-దుర్గమే పథి కాంతార ఇత్యర్థః. ౬. తస్యేతి.
 యథావృత్తం న్యవేతయదిత్యనేన దశరథతనయా విమావితి కథితవా నిత్యవగమ్యతే రాక్షసానాంచ
 తద్వధం - సచాసౌ వధశ్చేతి తద్వధః-తం లోకప్రసిద్ధం వధ మిత్యర్థః. ౮౪. తత ఇతి. సుమతేరితి
 మంచమి. ౧౦౪. మిథిలేతి. దృశ్య దృష్ట్వా. ౧౧౪. శ్రీమదితి. ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమా
 నం-తథాపి మునిజనవర్జితం-ఇదం కిన్న్విత్వాశ్చర్యం. ౧౩౪. హంతేతి. హన్తే. ౧౫౪. సచేతి. వర్ష

మునివేషధరోఽహల్యా మిదం వచనమబ్రవీత్. ౧౭౪. ఋతుకాలం ప్రతీక్షంతే నా
ర్థిన సుసమాహితే, సంగమం త్వహ మిచ్ఛామి త్వయా సహ సుమధ్యమే.
౧౭౫. మునివేషం సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ రఘునందన, మలిం చకార దుర్దేహా
దేవరాజకుతూహలాత్. ౧౭౬. అథాబ్రవీ త్సురశ్రేష్ఠం కృతార్థేనాంతరాత్తనా,
కృతార్థాన్తి సురశ్రేష్ఠ గచ్ఛ శీఘ్రమితః ప్రభో. ౧౭౭. ఆత్మానం మాం చ
దేవేశ సర్వదా రక్ష మానద, ఇంద్రస్తు ప్రహస న్వాక్య మహల్యా మిద
మబ్రవీత్. ౧౭౮. సుశ్రోణి పరితుష్టాన్తి గమిష్యామి యథాగతం. ౧౭౯. ఏవం
సంగమ్యతు తయా నిశ్చక్రామౌటజా త్తతః, ససంభ్రమా త్వరణ రామ శంకి
తో గౌతమం ప్రతి. ౧౮౦. గౌతమం సందదర్శాథ ప్రవిశంతం మహామునిమ్,
దేవదానవదుర్ధర్షం తపోబలసమన్వితం, తీర్థోదకపరిక్లిన్నం దీప్యమాన మివా
నలం, గృహీతసమిధం తత్ర సకుశం మునిపుంగవం. ౧౮౧. దృష్ట్వా సుర
పతి స్త్రస్తో వివర్ణవదనోఽభవత్. ౧౮౨. అథ దృష్ట్వా సహస్రాక్షం ముని
వేషధరం మునిః, దుర్వృత్తం వృత్తసంపన్నో రోషా ద్వచన మబ్రవీత్.
౧౮౩. మమ రూపం సమాస్థాయ కృతవా నసి దుర్మతే, అకర్తవ్య మిదం
తస్మా ద్విఫల స్త్వం భవిష్యసి. ౧౮౪. గౌతమేనైవ ముక్తస్య సరోషేణ మహా
త్తనా, వేతతు ర్వృషణౌ భూమా సహస్రాక్షస్య తత్క్షణాత్. ౧౮౫. తథా
శప్త్వా స వై శక్ర మహల్యా మపి శప్తవాన్, ఇహ వర్షసహస్రాణి బహూని
త్వం నివత్స్యసి. ౧౮౬. వాయుభతు నిరాహారా తప్యంతీ భస్మశాయినీ, అదృ

౧౮౭. తస్యేతి. అంతరం మునిరహితకాలం-మునివేషధరః గౌతమవేషధరః. ౧౮౮. ఋత్వితి. ఋతు
కాలం షోడశర్తుర్నిశాన్తీణా మిత్యుక్తకాలం - అర్థినః కామాత్ భోగార్థినః - అన్యకుకాలత్వా
న్నాయ మవసర ఇత్యహల్యయా ప్రతిషిద్ధ మిత్యవగమ్యతే - సుసమాహితే సమ్యక్ బ్రహ్మణా నిర్మి
తే-ఆతిసుందరీత్యర్థః. ౧౮౯. మునీతి. సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ-కదాచిదపిమునినైవ మర్థనాభావా దన్య
స్యాత్ర ప్రవేష్టు మశక్తే రింద్రస్యైవాత్తని బహుకాల మభిలాషశ్రవణాచ్ఛేతి భావః. ౧౯౦. అథే
తి. కృతార్థేన - సంతుష్టేనేత్యర్థః - అంతరాత్తనా మనసా-ఉపలక్షితా. ౧౯౧. ఆత్మాన మితి. రక్ష
అప్రకాశగమనా దితి భావః. ౧౯౨. సుశ్రోణీత్యర్థం. ౧౯౩. ఏవమితి. సః ఇంద్రః - సంభ్రమాత్
భయాత్ - 'సంభ్ర మోహ్యాదరేభయ' ఇతి నిఘంటుః. శంకితః శంకావాక్. ౧౯౪. గౌతమ మితి
శ్లోకద్వయం. అథ ఉటజా నిష్క్రమణకాల ఏవ - పరిక్లిన్నం స్నాత్వా ఆగత మిత్యర్థః - తత్ర
ఆశ్రమే. ౧౯౫. దృష్ట్వేత్యర్థం. వివర్ణవదనః శుష్కముఖః. ౧౯౬. అథేతి. మునివేషధరం-స్వవేష
ధరం. ౧౯౭. మమేతి. స్వభార్యాసంగమస్య దుశ్శీలత్వేనావాచ్యత్వా దిద మిత్యాహ-విఫలః విగత
వృషణః - 'లాభనిష్పత్తిభోగేషు బీజే పాలే ధనే ఫల' మితి నిఘంటుః. ౧౯౮. గౌతమేనేతి. ౧౯౯.
తథేతి. ౨౦౦. కథం నివాసమాత్రస్య శాపత్వ మితి తద్వివృణోతి - వాయ్వితి నిరాహారా అన్న
పానాదిరహితా - తప్యంతీ తప్యమానా - భస్మశాయినీ భస్మశయనా - అత్ర బుద్ధిపూర్వకవ్యభి

పూగాన్ సంవత్సరగణాన్. ౨౦౧. తస్యేతి. అంతర మవకాశం. ౨౦౨. ఋతుకాల మితి అర్థినః
సుతార్థినః - సుసమాహితే సుందరి. ౨౦౩. మమేతి. విఫలః విగతవృషణః. ౨౦౪. శాపాంతం కథ

శ్యా సర్వభూతానా మాశ్రమేస్తి నివత్స్యసి. 304. యదా చైతద్వనం ఘోరం రామో దశరథాత్తజః, ఆగమిష్యతి దుర్ధర్షస్తదా పూతా భవిష్యసి. 305. తస్యాతిథ్యేన దుర్వృత్తే లోభమోహవివర్జితా, మత్సకాశే ముదా యుక్తా స్వం వపుర్ధారయిష్యసి. 306. ఏవ ముక్త్యా మహాతేజా గౌతమో దుష్టచారిణీ, ఇమ మాశ్రమ ముత్సృజ్య సిద్ధచారణనేవితే, హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తపస్తేపే మహాతపాః. 38. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అఫలస్తు తత శ్శక్రో దేవానగ్నిపురోధనః, అబ్రవీత్తస్తవదనస్సరి సంఘా సచారణా. ౧. కుర్వతా తపసో విఘ్నం గౌతమస్య మహాత్మనః, క్రోధ ముత్పాద్యహి మయా సురకార్య మిదం కృతం. ౨. అఫలోస్తి కృత స్తేన క్రోచారస్య విధీయమానం ప్రాయశ్చిత్తం శాపాపదేశేనోచ్యతే - ఏవం వ్యక్తతయా వ ల్లికివచనే స్థితే శైలీ భవేతి శాపః రామపాదస్పర్శాత్ శిలాత్వ ముక్తి రితి - పురాణకథాకల్పాంతరవృత్త మనుస్మత్యేతి బోధ్యం. 304. యదేతి. పూతా భవిష్యసి - తత్పాదపరాగస్పర్శా దితి భావః - ఏతేన బహు వర్షప్రాయశ్చిత్తకరణ మపి భగవత్పాదరేణుస్పర్శస్య కళాం నార్హ తీత్యుక్తం. 305. పూతత్వేపి పూర్వరూపప్రాప్తి స్తత్పాదపూజాం వినా నసంభవతీత్యాహ - తస్యేతి. మత్సకాశే మత్సమీపే స్థితేతి శేషః - స్వం వపుః దృశ్యం వపుః - కేచి దిదం శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్త మిత్యాహుః తన్న - స్మరంతీ గౌతమవచ ఇత్యాదు త్తరస్థవచనవిరోధాత్. 306. ఏవమితి. సార్థశ్లోకః - తపస్తేపే - తచ్ఛాపకృతపాపప్రాయశ్చిత్తార్థం. 38. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అనయో ర్ద్వయో శ్శాపయో రేకః పూర్వమేవముక్తః - అపర స్త్వయా మోచనీయ ఇత్యాశయేనాహ ఏకోనపంచాశే - అఫల ఇత్యాది. అగ్నిపురోధనః అగ్నిపురోగమా - తస్తవదనః - తస్తవదేన తత్కార్యం దైన్య ముచ్యతే. ౧. కుర్వతేతి. మహాత్మనః గౌతమస్య - తపసః అస్తు త్పదచ్యవనకారణస్య - విఘ్నం - క్రోధ ముత్పాద్య తస్య క్రోధజననముఖేన - కుర్వతా మయా - ఇదం గౌతమతపోభంగరూపం - సురకార్యం కృతం సర్వదేవపదచ్యవనార్హం తపో గౌతమేన కృతం - తస్య తపోనాశకమహాక్రోధోత్పాదనాయ తద్భార్యయా తు మయా వ్యభిచారః కృత ఇత్యర్థః. ౨. అఫలఇతి. తేన గౌతమేన సా అహల్యా - నిరాకృతా - శాపవిమోక్షపూర్వకం యతి. యదేతి. ఘోర మిత్యనేన ఇదం వనం మునివర్జితం భవత్వితి గౌతమేన శస్త్ర మితి గమ్యతే - అతఏవ శోపా చ్ఛ్చప్తం మహాత్మ నేత్యుక్తం - వనం ప్రత్యాగమిష్యతి పాదవిక్షేపం కరిష్యతి - తదా - శ్రీరామచంద్రపాదారవిదరజకణస్పర్శాదేవ పూతా భవిష్యసీతి భావః. 304. తస్యేతి. స్వంవపుర్ధారయిష్యసీత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే - తథాచ మచ్ఛాపసరిప్రాప్తపాషాణావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రాప్యసీతి భావః - తథాచ పాదే 'సా తత స్తస్య రామస్య శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అఫలఇతి. అఫలః అపగతవృషణః - అగ్నిపురోగమా అగ్నిపురస్సరా. ౧. ఇంద్రస్పూర్గా వంచయతి. కుర్వతేతి. సురకార్యం గౌతమతపోభంగరూపం. ౨. అస్తు తతః కిం తత్తాహ -

ధాత్వా చ నిరాకృతా, శాపమోక్షేణ మహతా తపోస్యాపహృతం మయా. 3. తస్మా త్సురవరా స్రుర్వే సర్వీ సంఘా సుచారణాః, సురసాహాయకరం సర్వే సఫలం కర్తు మర్హథ. ౪. శతక్రతో ర్వచ శ్శ్రుత్వా దేవా సాగ్నిపురోగమాః, పితృ దేవానుపేత్యాహు సహ సర్వై ర్మరుద్ధజైః. ౫. ఆయం మేష స్రవృషణశ్శక్రో హ్యవృషణః కృతః, మేషస్య వృషణౌగృహ్య శక్రాయాశు ప్రయచ్ఛథ. ౬. అఫలస్తు కృతో మేషః పరాం తుష్టిం ప్రదాస్యతి. ౭. భవతాం హర్షణార్థాయ యే చ దాస్యంతి మానవాః. ౮. అగ్నేస్తువచనం శ్రుత్వా పితృదేవా సమాగతాః, ఉత్పాట్య మేషవృషణౌ సహస్రాక్షే న్యవేశయన్. ౯. తదాప్రభృతి కాకు త్స్థ పితృదేవా సమాగతాః, అఫలాన్ భుంజతే మేషాన్ ఫలై స్తేషా మయో జయన్. ౧౦. ఇంద్రస్తు మేషవృషణస్తదాప్రభృతి రాఘవ, గౌతమస్య ప్రభావేన

త్యక్తా - శాపమోక్షేణ మయ్యహల్యాయాంచ శాపదానేన. తస్మాదితి. హేసర్వే సురవరా ఇతి సంబోధనం - ద్వితీయసర్వశబ్దస్య సర్వే యాయ మితి సంబంధః - సాహ్యం - సాహాయ్యం - సఫలం మా మితి శేషః. ౪. శతక్రతోరితి. పితృదేవాన్ అగ్నికవ్యవాహనాదీన్. ౫. ఆయమితి. ఆయ మిదానీం యజ్ఞే యుష్మభ్యం నియుజ్యమానో మేషః .. గృహ్య గృహీత్వా. ౬. తద్దానేస్త తుష్టివైకల్యం స్యా దిత్యత్రాహ - అఫలఇతి, అర్థం ప్రదాస్యతీత్యనుగృహ్ణంతి. ౭. దాతృణా మపి న ఫలన్యూనతా భవత్విత్యనుగృహ్ణంతి - భవతా మితి. దాస్యంతి - అవృషణ మితి శేషః. ౮. అగ్నేరితి. అగ్నిపురస్సరాణా మిత్యర్థః - మేషస్య తదా యూపే నియుక్తస్య మేషస్య వృషణౌ. ౯. తదేతి. తదాప్రభృతి వృషణదానాత్ ప్రభృతి-దత్తసజాతీయత్వా ద్వృషణౌ వినా మేషాన్ భుంజ తే తేషాం సవృషణానాం - ఫలైః-సవృషణమేషదానఫలై రిత్యర్థః - అయోజయన్ - దాతృణా నితి శేషః. ౧౦. ఇంద్రస్త్వీతి. గౌతమస్య తపసః ప్రభావేన వృషణహాన్యా మేషవృషణోఽభూ అఫలఇతి. తేన గౌతమేన అఫలః అవృషణః కృతోస్తి - సా చ నిరాకృతా శస్తా - తథాపి కథం సురకార్యం కృతం తత్రాహ శాపేతి. శాపమోచనేన తదీయతపోభంగార్థమేవ మయా అకార్యం కృత మితి భావః. 3. తస్మాదితి. హేసర్వే సురవరాః సర్వే యాయ మితి సర్వశబ్దద్వయ నిర్వాహః. * తి. తస్మాదితి. సఫలం సవృషణం-సురసాహాయకరం యాయ మిత్యేవ పాఠః ప్రా యేణ-సర్వే ఇత్యస్య వారద్వయపాఠే హేసర్వే సురాః సర్వే యాయ మిత్యన్వయః. ౪. * తి. పితృదేవాః కవ్యవాహనాదయః - తా సుపేత్య హవ్యవాహనాగ్ని ముఖేనాహుః - అగ్నేస్తు వచ నం శ్రుత్వేతి వక్ష్యమాణత్వాత్. ౫. ఆయమితి. ఆయం మేషః పితృదేవతానాం భవతాం హవి ష్టేన కల్పితో మేషః. ౬. అఫలస్త్వీతి. అఫలా మేషః - భవతాం పరాం తుష్టిం - ప్రదాస్యతి - కించ - భవతాం హర్షణార్థం అఫలమేషపలం మితి శేషః - దాస్యంతీతి-భవతాం పరాం తుష్టిం దాస్యంతీతి యోజనా. ౭. తదాప్రభృతీతి. యతః పితృదేవా సమాగతా స్సంతః ఇంద్రం త్రుతి తేషాం ఫలైః - తేషాం తస్య మేషస్య ఫలైః ఫలాభ్యా మయోజయన్ - తదాప్రభృతి తస్మా త్కారణాత్ అఫలాన్ మేషాన్ భుంజత ఇతి యోజనా - తేషాం ఫలై రితి బహువచన మేకవ చనత్వే. మునిభావప్రకాశికా. తదాప్రభృతి ఇంద్రవృషణసంపత్త్యర్థం మేషాండకోశగ్రహణ కాల మారభ్య అఫలాన్ మేషాన్ - భుంజతే - అవయవవిశేషవిహీనాన్ మేషాన్ హవిష్టేన స్వీకు ర్వంతి - తథావిధా స్తే ఫలై స్తేషా మయోజయన్ - తేషా మితి ద్వితీయార్థే వృష్టి - నిర్వృషణే

తపసశ్చ మహాత్తనః. ౧౦. తదాగచ్ఛ మహాతేజ ఆశ్రమం పుణ్యకర్తవ్యః, తార
యైనాం మహాభాగా మహాల్యాం దేవరూపిణీం. ౧౧. విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా
రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య త మాశ్రమ మథావిశత్.
౧౨. దదర్శచ మహాభాగాం తపసా ద్యోతితప్రభాం, లోకై రపి సమాగమ్య దు
ర్నిరీక్ష్యాం సురాసురైః, ప్రయత్నా నిర్మితాం ధాత్రా దివ్యాం మాయామా
యా మివ, సతుషారావృతాం సాభ్రాం పూర్ణచంద్రప్రభా మివ, (ధూమేనాపి
పరీతాంగీం దీప్తా మగ్నిశిఖా మివ) మధ్యేఽంభసో దురాధర్షాం దీప్తాం సూర్య
ప్రభా మివ. ౧౩. సా హి గౌతమవాక్యేన దుర్నిరీక్ష్యా బభూవహ, త్రయా
ణా మపి లోకానాం యావ ద్రామస్య దర్శనం, శాపస్యాంత ముపాగమ్య తేషాం
దర్శన మాగతా. ౧౪. రాఘవౌతు తత స్తస్యాః పాదౌ జగృహతు స్తదా,

దిత్యర్థః. ౧౦. తదితి. తత్ త్వదాగమనావధిత్యా దహల్యాశాపస్యేత్యర్థః. ౧౧. విశ్వామిత్రేతి. ౧౨. రామసన్నిధానమాత్రేణాహల్యాముక్తశాపా స్వరూపం ప్రాప్తేత్యాహ. - దదర్శచేతి. సార్థశ్లోకద్వయం - తపసా వాయ్వాహారత్వాదితపసా ద్యోతితప్రభాం అతిశయితప్రభాం - అతపివ లోకై ర్హను
ప్తై స్సురాసురై రపి - సమాగమ్య సమీప మాగత్య - దుర్నిరీక్షాం - దివ్యాం అతిమానుషరూపాం -
మాయామయా మివ మాయానిర్మితా మివ స్థితాం - వృక్షలతా కుసుమాంతర్వర్తిత్యేన సతుషరా
వరణాం - సాభ్రాం చంద్రప్రభా మివ స్థితాం - ఆవృతశబ్ద ఆవరణార్థకః - భావే నిష్ఠా -
స ఇతి భిన్నం పదంవా - మధ్యేఽంభస ఇతి - ఆకార్యదుర్నిరీక్షత్వాభ్యాం ప్రతిబింబ సూర్యప్రభా
తుల్యాం. ౧౩. అదృశ్యా సా కథమిదానీం దృశ్యానీదిత్యత్రాహ - సార్ధేన - సా

కృతాన్ మేషాన్ - స్వానుగ్రహలబ్ధైః తాదృశై రవయవవిశేషైః సమయోజయన్నిత్యర్థః - ఇం
ద్రస్య వృషణసంవత్సరం కస్యచిదేవ మేషస్య అండకోశవియోజనేపి వాయసాదిషు ఉపసతరామనిగ్ర
హస్యేవ తద్వియోజనస్య తజ్జాతీయ మేషవిషయత్వాత్ సర్వస్యా అపి మేషజాతే ర్విశ్లేషితావయ
వసంయోజనం కృత మితి భావః - యద్వా - ఇంద్రస్య మేషబీజప్రదానకాలానంతరం శ్రాద్ధకాలే పితృ
దేవాః ఆగతాః - అఫలాన్ బీజరహితాన్ మేషాన్ భుంజతే - మేషబీజస్య ఇంద్రాధీనత్వాత్ -
అఫలాన్ భుక్త్వా - తేషాం తాన్ కర్తకర్తృత్వాత్ - కర్తృణిషష్ఠీ - ఫలైః పూర్వం సఫలమేషకృత
కర్తృభి ర్యాని ఫలాని భవంతి తైః ఫలై స్సమయోజయన్ - యద్వా - తేషాం కర్తకర్తృత్వాణాం
అనుష్ఠానమితి శేషః - ఫలైః కర్తృఫలైః సమయోజయన్నిత్యర్థః. ౧౦. తదితి. మహాతేజః హేరామ -
విశాం తారయ. ౧౧. ౧౨. దదర్శేత్వాదిసార్థశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. సతుషారావృతా
మిత్యత్ర స ఇతి ఛేదః - స రామో మహాభాగః అహల్యాం దదర్శేత్యన్వయః - అహల్యాం విశి
నప్తి - తపనేతి - తపసా తపోమహిమ్నా - ద్యోతితప్రభాం బహిరదృశ్యత్యేపి అంతరేవ భాసమా
నా మిత్యర్థః - సురాసురై స్తద్రూపైః - లోకై ర్జనై స్సమాగమ్యపి దుర్నిరీక్ష్యాం - దివ్యాం
అమానుషలావణ్యకాలినీ మిత్యర్థః - మాయామయా మివ మాయానిర్మితా మివ - విస్తయకరీ మిత్యర్థః.
కించ - మధ్య ఇతి - అంభసః లక్షణయా జలాధారస్య మేఘస్యేత్యర్థః - మధ్యే స్థితా మితి శేషః -
దీప్తాం సూర్యప్రభా మివ - దురాధర్షాం దుష్ప్రేమాం - నిబిడజలధరసంభృతాం సూర్యప్రభా మివ
ద్రష్టు మశక్యా మిత్యర్థః. ౧౩. సా అహల్యా యావ ద్రామదర్శనం. తావ ద్దుర్నిరీక్ష్యేతి పూర్వే
శాన్వయః శాపస్యేతి శాపస్యాంతం - రామదర్శనా దితిశేషః - తేషాం విశ్వామిత్రాదీనాం - దర్శ

రంతీ గౌతమవచః ప్రతిజగ్రాహ సా చ తౌ. ౧౭. పాద్య మర్ఘ్యం తథాతిథ్యం
చకార సుసమాహితా, ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థో విధిదృష్టేన కర్తౄణా. ౧౮. పుష్ప
వృష్టి ర్మహత్యాసీ ద్వేవదుందుభినిస్సన్వయైః, గంధర్వాపురసాం చాపి మహానాసీ
త్సమాగమః. ౧౯. సాధుసాద్వితి దేవాస్తా మహాల్యాం సమపూజయన్, తపోబల
విశుద్ధాంగీం గౌతమస్య వశానుగాం. ౨౦. గౌతమోపి మహాతేజా అహాల్యాసహిత
స్సుఖీ, రామం సంపూజ్య విధివ త్తప స్తేపే మహాతపాః. ౨౧. రామోపి పరమాం
పూజాం గౌతమస్య మహామునే, సకాశా ద్విధివ త్ప్రాప్య జగామ మిథిలాం తతః.
౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనపఞ్చాశస్సర్గః.

తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా రామ స్సౌమిత్రిణా సహ, విశ్వామిత్రం పుర
స్కృత్య యజ్ఞవాట ముపాగమత్. ౧. రామస్తు మునిశార్దూల మువాచ సహ
లక్ష్మణః, సాధ్వీ యజ్ఞసమృద్ధిర్ని జనకస్య మహాత్మనః. ౨. బహునీహ సహస్రాణి
నానాదేశనివాసినాం. బ్రాహ్మణానాం మహాభాగ వేదాధ్యయనశాలినాం. ౩.

హీత్యాది. ౧౬. రాఘవౌత్వితి. తస్యాః వృద్ధమునిపత్న్యాః గౌతమవచః తస్యాతిథ్యేన దుర్తే ధే
ఇత్యాదికం-ప్రతిజగ్రాహ-పూజనీయత్వేనేతి శేషః. ౧౭. పాద్యమితి. విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన-
కర్తౄణాప్రకారేణ-పాద్యాదికం చకారేత్యన్వయః. ౧౮. పుష్పేతి. రామస్యేతి శేషః-సమ్యగాగమ
స్సమాగమః - నృత్తగీతాదిక మితి యావత్. ౧౯. సాద్వితి. గౌతమస్య వశానుగా మిత్యనేన గౌత
మస్తదా రామగమనం విదిత్వా సమాగత ఇత్యవగమ్యతే. ౨౦. గౌతమితి. తేపే-తత్రైవాశ్రమ
ఇతి శేషః. ౨౧. రామోపితి. తతః తస్మా ద్వేశాత్. ౨౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామా
యణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

ఏవం రామస్య పరమపావనత్వ ముక్తం-అథ తస్య సీతావివాహ వృత్తాంతం ప్రస్తాతి శ్రియః
పతిత్వం ప్రతిపాదయితుం పంచాశే - తతః ప్రాగిత్యాది. ప్రాచ్యా ఉత్తరస్యాశ్చ దిశోరంతరాశం
యత్ సా ప్రాగుత్తరా - తాం విశాసీం దిశ మిత్యర్థః. తతః తస్మా దాశ్రమాత్ యజ్ఞవాటం-జనక
స్యేతి శేషః. ౧. రామ స్త్వితి. యజ్ఞసమృద్ధిః యజ్ఞసంభారసామగ్రి. ౨. తామేవాహ-బహునీతి.
బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణీత్యన్వయః - దృశ్యంత ఇతి పక్ష్యమాణ మనుష్యజ్యతే. ౩. ఋషీతి. ఋషి

మాగతా ప్రాప్తా. ౧౬. రాఘవావితి. తథేత్యుత్తరశేషః సా అహాల్యా గౌతమవచః-శ్రీ రామదర్శనా
నంతరం తవశాపనివృత్తి ర్భవిష్యతీతి గౌతమవాక్యం స్మరంతీ సతీ-తౌ రామలక్ష్మణౌ ప్రతిజగ్రాహ-
ప్రత్యుపచచారేత్యర్థః. ౧౭. పాద్యమితి. సుసమాహితాప్రమత్తేత్యర్థః-విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన.
౧౮. పుష్పవృష్టిరితి. ద్వేవదుందుభినిస్సన్వయైః సహేతి శేషః. ౧౯. ౨౦. * తి. గౌతమితి. అహాల్యా
సహిత స్సుఖీత్యనేన యోగబలా ద్రామాగమనం జ్ఞాత్వా - తద్బలాదేవ యుడితి తదాశ్రమప్రాప్తి
గౌతమస్యేతి బోధ్యం. ౨౨. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

తత ఇతి. ప్రాగుత్తరాం ప్రాచ్యుదీచ్యో రంతరాశం. ౧. రామ స్త్వితి. ౨. సాధుత్వేహేతుః
బహునీతి. నానాదేశనివాసినాం - బ్రాహ్మణానాం బహుని సహస్రాణి - ఇహ జనకస్య యజ్ఞ
భూమా సంతీతి శేషః. ౩. ఋషీతి. కించ - శకటీశతసంకులాః మునివాహనభూతానాం శకటీనాం

ఋషివాటాశ్చ దృశ్యంతే శకటీశతసంకులాః, దేశో విధీయతాం బ్రహ్మ య
త్రవత్స్యామహే వయం. ౪. రామస్య వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాము
నిః, నివేశ మకరో ద్దేశే వివిక్తే సలిలాయుతే. ౫. విశ్వామిత్ర మనుప్రాప్తం శ్రు
త్వాస నృపతి స్తదా, శతానందం పురస్కృత్య పురోహిత మనిందితం, ప్రత్యుజ్జ
గామ సహసా వినయేన సమన్వితః. ౬౪. ఋత్విజోపి మహాత్మాన స్త్విర్ఘ్న మా
దాయ సత్వరం, విశ్వామిత్రాయ ధర్తేణ దదు ర్నంత్రపురస్కృతం. ౭౪. ప్రతిగృ
హ్యచ తాం పూజాం జనకస్య మహాత్మనః, ప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్ఞో యజ్ఞస్యచ నిరా
మయం ౮౪. సతాం శ్చాపి మునీన్ పృష్ట్యా సోపాధ్యాయపురోధసః, యథా
న్యాయం తత స్సర్వై స్సమాగచ్ఛ త్ప్రహృష్టవత్. ౯౪. అథ రాజా మునిశ్రేష్ఠం
కృతాంజలి రభాషత, ఆసనే భగవా నాస్తాం సహైభి ర్దునిపుంగవైః. ౧౦౪. జన
కస్య వచ శ్రుత్వా నిషసాద మహామునిః, పురోధా ఋత్విజశ్చైవ రాజాచసహ
మంత్రీభిః. ౧౧౪. ఆసనేషు యథాన్యాయ ముపవిష్టాన్ సమంతతః, దృష్ట్వా సనృపతి
స్తత్ర విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౧౨౪. అద్య యజ్ఞసమృద్ధిర్తే సఫలా దైవతైః కృ
తా, అద్య యజ్ఞఫలం ప్రాప్తం భగవద్దర్శనా న్నయా. ౧౩౪. ధన్యోస్త్యనుగృహీ
తోస్తి యస్యమే మునిపుంగవ, యజ్ఞోపసదనం బ్రహ్మ ప్రాప్తోసి మునిభి స్సహ.

వాటాః - ఋషినివాసాః - విధీయతాం కల్పతాం - బహుసంకుల త్వేనైవ ముక్తం. ౪. రామస్యేతి.
వివిక్తే విజనే - పూతేవా - 'వివిక్తా పూతవిజనా' విత్యమరః. ఆయుతే యుక్తే - యాతే ర్నిశ్చణార్థా
త్కః. ౫. విశ్వామిత్ర మితి - సార్థక్యోక్తః. ప్రత్యుజ్జగామ - దీక్షితవిమిత ప్రదేశసీమాన మనతిలంఘయ
న్నిత్యర్థః. ౬౪. ఋత్విజఇతి. అర్ఘ్య మిత్యాదిధ్యసోకలక్షణం - మంత్రపురస్కృత మిత్యనేన మధు
వర్కకరణ ముచ్యతే. ౭౪. ప్రతిగృహ్యేతి. నిరామయం నిరుపప్లవత్వం. ౮౪. సఇతి. తాన్ అర్ఘ్య
దాత్మాన్ - సోపాధ్యాయపురోధసః - ఉపాధ్యాయా ఋత్విజః - పురోధాః శతానందః తత్సహి
తాం స్తాన్ - కుశలం పృష్ట్యేత్యర్థః - సర్వై ర్జనైః శతానంద ర్విగాదిభిః - ప్రహృష్టవత్ - సహ
ర్ష మిత్యర్థః - భావేనిష్ఠా - యథాన్యాయం యథాక్రమం - పృష్ట్యేత్యన్వయః. ౯౪. అథేతి. ౧౦౪.
జనకస్యేతి. రాజాచేతి - విశ్వామిత్రవచనా దిత్యర్థసిద్ధం. ౧౧౪. ఆసనేష్వితి. ఉపవిష్టాన్ - తానితి
శేషః. ౧౨౪. అద్యేతి. యజ్ఞసమృద్ధిః సమగ్రతా - జాతేతి శేషః. సాదైవతై స్సఫలా కృతాచ - తిష్ఠ
తు యజ్ఞః భవద్దర్శన మేవ యజ్ఞఫల మిత్యాహ - అద్య యజ్ఞఫల మితి. ౧౩౪. ధన్యఇతి. ౧౪౪. ద్వా
శతేన సంకులాః - ఋషివాటాః మునినివాసస్థానాని - దృశ్యంతే - తథాచ - అధికస్సంమర్దోస్తితి
భావః - ఫలిత మర్థం - శ్రీరామో విజ్ఞాపయతి - విధీయతా మితి - దేశో నివాసస్థానం - విధీయతాం
కల్పతాం. * తి. శకటీశతం అగ్నిహోత్ర సంభారవాహకం - ఋషివాటాః యజ్ఞార్థ మగతానాం
సాగ్నిహోత్రాణా మృషీణాం నివాసాః - ఏవం నైబిడ్యా త్స్వావాసదేశవిచారః - విధీయతాం
విచార్యతాం. ౪. రామస్యేతి. వివిక్తే అసంబాధే సలిలాయుతే సలిలవతి. ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. అను
ప్రాప్త మగతం. ౬౪. * విశ్వామిత్రాయేతి. ధర్తేణ ధర్తృశాస్త్రోక్తమార్తేణ. ౭౪. ప్రతిగృహ్యేతి.
నిరామయం అవికలత్వం. ౮౪. సఇతి. యథాన్యాయం యథార్హం తై స్సమాగచ్ఛత్. ౯౪.
౧౨౪. అద్యేతి. యజ్ఞసమృద్ధి ర్యజ్ఞానాం బాహుళ్యం. ౧౩౪. యజ్ఞోపసదనం దేవయజనం. ౧౪౪.

౧౮౪. ద్వాదశాహం తు బ్రహ్మరే శేష మాహు ర్మనీషిణః, తతో భాగార్థినో
దేవాన్ ద్రష్టు మర్హసి కౌశిక. ౧౮౫. ఇత్యుక్త్వా మునిశార్దూలం ప్రహృష్టవదన
స్తదా, పునస్తం పరిపప్రచ్ఛ ప్రాంజలిః ప్రణతో నృపః. ౧౮౬. ఇమకా కుమారౌ భ
ద్రంతే దేవతుల్యపరాక్రమా, గజసింహగతి వీరౌ శార్దూలవృషభోపమా, పద్మ
పత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ, అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయావనౌ,
యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ, కథం పద్భ్యా మిహ
ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్యవామునే, వరాయుధధరౌ వీరౌ కస్య పుత్రౌ మహామునే,
భూషయంతా విమం దేశం చంద్రసూర్యా వివాంబరం, పరస్పరస్య సదృశౌ
ప్రమాణేంగితచేష్టితైః, కాకపక్షధరౌ వీరౌ శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః. ౧౮౭.
తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జనకస్య మహాత్మనః, న్యవేదయ స్తహత్తానౌ
పుత్రౌ దశరథస్యతౌ. ౧౮౮. సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా,
తచ్ఛాగమన మవ్యగ్రం విశాలాయాశ్చ దర్శనం, అహల్యాదర్శనం చైవ గౌత
మేన సమాగమం, మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం కర్తుమాగమనం తథా, ఏతత్సర్వం
మహాతేజా జనకాయ మహాత్మనే, నివేద్య విరరామాథ విశ్వామిత్రో మహామునిః.
౧౮౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచాశస్సర్గః.

దశేతి. ద్వాదశాహం సమాహృతాని ద్వాదశాహం రాజాహస్సఖ్యభ్యష్టజితిటచ్ - నసంఖ్యాదే రిత్యహ్ని
దేశాభావః - ద్వాదశదినాన్యవశిష్టాని - యజ్ఞ స్మేతి - మనీషిణః ఋత్విజః - ఆహుః - తతో భా
గార్థినో దేవానిలి ద్వాదశదినాంతే సుత్యాహోమో భవిష్యతీత్యర్థః. ౧౮౫. ఇతీతి. ప్రహృష్టేతి
కుతూహలవిశేష స్సూచ్యతే. ౧౮౬. ఇమావిత్యాది శ్లోకపంచకం - వ్యాఖ్యాతం. ౧౮౭. తస్మేతి.
తౌదశరథపుత్రావితి న్యవేదయ దిత్వర్థః. ౧౮౮. సిద్ధిత్యాదిత్రయః - అవ్యగ్రం రక్షస్సహస్రావృతే
మార్గే నిర్భయాగమనం - జిజ్ఞాసాం సారాసారపరీక్షాం. ౧౮౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః.

ద్వాదశాహమిత్యాది. మనీషిభిః ఋత్విజః ద్వాదశాహం ద్వాదశదినాని - శేషం యజ్ఞ శేషం. * తి.
విశ్వామిత్రయోగేన సర్వసామార్థ్యా దాహ దేవాన్ ద్రష్టు మిహర్హసితి. ౧౮౫. ౧౮౬. కథమితి.
కిమర్థం కస్మై ప్రయోజనాయ కస్యవా పురుషస్య కార్యం సాధయితుం. * భూషయంతావితి. ఇంగి
తం సూక్ష్మాంగవ్యాపారః - చేష్టితం హాసాదిన్ధూలాంగ వ్యాపారః. * తి. పద్భ్యాం పద్మపత్రకోమ
లత్వా త్కథ మేతావద్దూరం వాహనరహితౌ సంతావాగతా వితి విస్తయః - కిమర్థమితి ప్రయోజన
ప్రశ్నః - కస్యవేతి పుత్రా వితి శేషః - ఉత్తరశ్లోకోయది ప్రమాణం తర్హ్యనైవ వివరణం బోధ్యం -
కేచిత్తు కన్యేత్యస్య - పురుషస్య కార్యం సాధయితు మితి శేష మాహుః - తత్ ప్రయోజనప్రశ్నే
నైవగతార్థం. ౧౮౭. ౧౮౮. తచ్ఛేతి. అవ్యగ్రం రక్షస్సమాక్రాంతేపి మార్గే భయరహితమాగమ
నం - మహాధనుషి - జిజ్ఞాసాం సారపరీక్షాం. * తి. మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం తద్విషయాం రామస్య
దిదృక్షాం - జ్ఞాన మిహ దర్శనరూపం - యద్వా - ధనుర్నిష్ఠసారజిజ్ఞాసాం తథా దృష్టస్య తస్యజ్యారోప
ణాదికంచ కర్తు మాగమన మిత్యేతత్సర్వం నివేద్య విరరామ. ౧౮౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, హృష్టరోమా మహాతేజా శ్శతానందో మహాతపాః, గౌతమస్య సుతో జ్యేష్ఠ స్తపసా ద్యోతితప్రభః, రామసందర్శనాదేవ పగం విస్తయ మాగతః ౨. స తౌ నిషణ్ణౌ సంప్రేక్ష్య సుఖాసీనౌ నృపాత్తజౌ, శతానందో మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్. ౩. అపితే మునిశార్దూల మమ మాతా యశస్వినీ, దర్శితా రాజపుత్రాయ తపోదీర్ఘ ముపాగతా. ౪. అపి రామే మహాతేజా మమ మాతా యశస్వినీ, వన్యై రుపాహర త్పుజాం పూజార్హై సర్వదేహినాం. ౫. అపిరామాయ కథితం యథా వృత్తం పురాతనం, మమ మాతృ ర్మహాతేజో దైవేన దుర నుష్ఠితం. ౬. అపి కౌశిక భద్రంతే గురుణా మమ సంగతా, మమ మాతా మునిశ్రేష్ఠ రామసందర్శనాదితః. ౭. అపిమే గురుణా రామః పూజితః కుశికాత్తజ, ఇహాగతో మహాతేజాః పూజాం ప్రాప్తో మహాత్మనః. ౮. అపి శాంతేన మనసా గురుర్దే కుశికాత్తజ, ఇహాగతేన రామేణ ప్రయతేనాభివాదితః. ౯. తచ్ఛ్రుత్వా

అథాచార్య వైభవస్య జ్ఞేయత్వాభిప్రాయేణ విశ్వామిత్ర చరిత్రం ప్రస్తాతి. తస్య తద్వచన మిత్యాదిభిః పంచదశభి స్సర్తైః తస్యేత్యాదిద్వౌ. హృష్టరోమా సంజాతరోమాంచః. విస్తయ మా గతః - ఆహో మహిమా రామస్య యన్తేమాతా కృతార్థీకృతేతి విస్తయం ప్రాప్తోభూదిత్యర్థః. ౨. స ఇతి. నిషణ్ణౌ విత్యస్య వివరణం సుఖాసీనావీతి. ౩. స్వమాతరి రామకృతానుగ్రహస్య శ్రుతస్య విస్త యావహతయా పునఃపృచ్ఛతి-అపీత్యాది. అపిః ప్రశ్నే-తేత్వయా దీర్ఘంతపడపాగతాపూర్వోక్త భన్తశాయిత్యాదిలక్షణం తపః ప్రాప్తా - అనేన పాషాణీభూయ స్థితేతి పక్షో నవాల్పీ కే. ౪. అపీతి. రామే రామవిషయే - వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః - అనేన పూర్వమపి వన్యై రేతస్య జీవనమితి గమ్యతే-సర్వదేహినాం పూజార్హ ఇత్యనేన పరత్వం వ్యంజితం. ౫. అపీతి. హేమహాతేజః విశ్వామిత్ర - మమ మాతృ ర్విషయే - దైవేన ఇంద్రేణ - విధినావా - దురనుష్ఠితం దురనుష్ఠానరూ పం - పురాతనం వృత్తం చరితం - యథా యథావత్ - కథితంచాపి కథితంకిం. ౬. అపీతి. గురు ణా పిత్రా - ఇతః ఆస్తా దుపస్థితాద్రామసందర్శనాత్ - యద్వా రామసందర్శనాదితః రామసం దర్శనాదినా - తృతీయార్థేతసి - పూజా అపిశబ్దార్థః. ౭. అపీతి. ఇహాన్త దాశ్రమే-ఆగతః మహా తేజా గురుః - మహాత్మనః రామాత్ - పూజాం అహల్యాలాభరూపాం - అపిప్రాప్తః. ౮. అపీతి. శాంతేన కోపరహితేన - మనసోపలక్షితో గురుః - ఇహ అన్త దాశ్రమే ఆగతేన - ప్రయతేనమన

తస్యేతి. హృష్టరోమేత్యతిమానుష శ్రీరామదర్శనేనేత్యర్థః. * తి. హృష్టరోమా - స్వమా తుశ్శాపార్థార్థా శ్రవణజ సంతోషేణ జాతరోమాంచః. ౨. సతావీతి. నిషణ్ణౌ ఆసీనౌ. ౩. అపీతి. అపిః ప్రశ్నే - తేత్వయా. ౪. ౫. అపిరామాయేత్యాది. దైవేన విధినా - యదను ష్ఠితం మాతృ స్సంబంధి - యద్వృత్తం - రామాయాపి కథితం నివేదితం. * తి. దైవేన ఇం ద్రేణ దురనుష్ఠితం గౌతమవేష ధారణపూర్వకం తత్కర్తృకదురనుష్ఠానరూపం మాతృ ర్యద్వృ త్తం-మహాతేజ ఇతి విశ్వామిత్ర సంబోధనం. ౬. అపీతి. రామసందర్శనాత్ - రామసందర్శన మార భ్య. ౭. అపిమితి. పూజాం ప్రాప్య పూజాం స్వీకృత్య. * తి. మహాతేజా రామః మహాత్మ నః మద్గు రో నృకాశాత్ పూజాం ప్రాప్య - ఇహ యజ్ఞభూమివాగత ఇతి పృష్టస్యైవార్థస్య భంగ్యంతరేణ

వచనం తస్య విశ్వామిత్రో మహామునిః, ప్రత్యువాచ శతానందం వాక్యజ్ఞో వా
 క్యకోవిదం. ౧౦. నాతిక్రాంతం మునిశ్రేష్ఠ యత్క-ర్తవ్యం కృతం మయా, సంగ
 తా మునినా పత్నీ భార్గవేణేవ రేణుకా. ౧౧. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వా
 మిత్రస్య భాషితం, శతానందో మహాతేజా రామం వచన మబ్రవీత్. ౧౨. స్వా
 గతంతే సరశ్రేష్ఠ దిష్ట్యా ప్రాప్తోసి రాఘవ, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య మహర్షి
 మపరాజితం. ౧౩. అచింత్యకర్తా తపసా బ్రహ్మర్షి రతులప్రభః, విశ్వామిత్రో మహా
 తేజా వేత్స్యేనం పరమాం గతిం. ౧౪. నా స్తి ధన్యతరో రామ త్వత్తోఽన్యో
 భువి కశ్చన, గోష్ఠా కుశికపుత్రస్తే యేన తప్తం మహత్తపః. ౧౫. శ్రూయతాం
 చాభిధాన్యామి కౌశికస్య మహాత్మనః, యథాబలం యథావృత్తం తన్నే నిగదత
 శృణు. ౧౬. రాజాభూదేష ధర్మాత్మా దీర్ఘ కాల మరిందమః, ధర్మజ్ఞః కృతవిద్యశ్చ
 ప్రజానాంచ హి తే రతః. ౧౭. ప్రజాపతీసుత శ్చాసీ త్కుశో నామమహీపతిః, కుశస్య
 పుత్రో బలవాన్ కుశనాభ స్సుధార్మికః, కుశనాభ సుతస్తాస్మిన్ ద్వాధి రిత్యేవ విశ్రు
 తః, గాధేః పుత్రో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః, విశ్వామిత్రో మహా
 తేజాః పాలయామాస మేదినీం, బహువర్ష సహస్రాణి రాజా రాజ్య మకారయత్.
 ౨౦. కదాచిత్తు మహాతేజా యోజయిత్వా వరూధినీం, అక్షౌహిణీపరివృతః పరి
 చక్రామ మేదినీం, నగరాణి సరాష్ట్రాణి పరితశ్చ తథా గిరీన్, ఆశ్రమాన్ క్రమ
 శో రామ విచర న్నాజగామహ, వసిష్ఠిస్యాశ్రమపదం నానావృక్షసమాకులం, నా
 నామృగగణాకీర్ణం సిద్ధచారణసేవితం, దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరై రుశోభితం,

స్పృక్తిరూపయత్నవతా - రామేణ - అభివాదితః కిం. ౯. తచ్ఛ్రుత్వేతి. ౧౦. నేతి. నాతిక్రాంతం
 మయా సమయాతిక్రమో నకృతః - సమయే యత్ కర్తవ్యం తత్కృతం - తదేవాహ సంగతేతి -
 నాతిక్రాంత మిత్యస్య వివరణం యత్ కర్తవ్య మితి - తస్య వివరణం సంగతేతి. భార్గవేణ జమదగ్ని
 నా-రేణుకా పరశురామమాతేవేతిభావః. ౧౧. తదితి. ౧౨. స్వాగతమితి. దిష్ట్యాదైవయోగేన. ౧౩.
 విశ్వామిత్రం స్తోతి. అచింత్యేత్యాది. తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసా ప్రాప్తబ్రహ్మర్షి భావః - పరమాం
 గతిం తవ పరమహితప్రదం - వేత్స్యేత్యత్ర కాకు రనుసంధేయా. ౧౪. ఏతదేవాహ-నా స్తీతి ధన్యత్వ
 హేతు ర్గోష్ఠేతి. యేన కుశికపుత్రేణ. ౧౫. శ్రూయతా మితి. బలం తపోబలం - యథా యాదృ
 శం - వృత్తం చరితంచ - యథా యాదృశం తథా తత్సర్వం - మే మత్తః శృణు. ౧౬. రాజేతి.
 ౧౭. కస్య రాజ్ఞః పుత్ర ఇత్యత్రాహ - ప్రజాపతీత్యాది శ్లోకత్రయం. పాలయామాసేత్యస్య వివర
 ణం బహితి. ౨౦. కదాచిదిత్యాద్యష్టై శ్లోకాః. వరూధినీ చతురంగబలం - యోజయిత్వా ఉప
 స్థాప్య - ప్రశాంతత్వవిశేషణాయ పున ర్హరిణోపాదానం - అబ్భత్యైః అమృతభత్యైః - దాంతైః
 నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యైః బ్రహ్మణో వాలజా ఋషయః వైఖానసాః - తన్నభిజాః - 'యే

ప్రశ్నః. ౮-౧౦. భార్గవేణ జమదగ్ని నా. ౧౧. తదితి. భాషితం వ్యక్త ముక్తం. ౧౨. స్వాగతంత
 ఇతి. అపరాజితం అవిహతప్రభావం. ౧౩. అచింత్యేతి. తపసా బ్రహ్మర్షిః తపనైవ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రా
 ప్తః. ౧౫. శ్రూయతామితి. బలం క్షత్రబలం - యథా యాదృశం - వృత్తం తపోరూపం-యథా
 యాదృశం. ౧౬. ౧౭. * అకారయత్ - స్వార్థేణి. ౨౦. * అబ్భత్యైరితి. అపవిత్ర భక్షయంతీ

ప్రశాంతహరిణాకీర్ణం ద్విజసంఘనిషేవితం, బ్రహ్మరి గణసంకీర్ణం దేవర్షి గణసేవితం, తపశ్చరణసంసిద్ధై రగ్నికలైర్వర్తమాత్తభిః, అబ్భిక్షై ర్వాయుభక్షైశ్చ శీర్ణపక్షాశ నై స్తథా, ఫలమూలాశనై ర్దాంతై ర్జితరోషై ర్జితేంద్రియైః, ఋషిభి ర్వాలఖి లైశ్చ జగహోమపరాయణైః, అన్యై రైవ్విఖాననై శ్చైవ సమంతా దుపశో భితం, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం బ్రహ్మలోక మివాపరం, దదర్శ జయతాం శ్రేష్ఠో విశ్వామిత్రో మహాబలః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏక పంచాశస్సర్గః.

స దృష్ట్వా పరమప్రీతో విశ్వామిత్రో మహాబలః, ప్రణతో వినయా ద్వీరో వసిష్ఠం జపతాం వరం. ౧. స్వాగతం తవ చేత్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్తనా, ఆసనం చాస్య భగవాన్ వసిష్ఠో వ్యాదిదేశహ. ౨. ఉపవిష్టాయచ తదా విశ్వామిత్రాయ ధీమతే, యథాన్యాయం మునివరః ఫలమూలా న్యుపాహరత్, ప్రతిగృహ్యతు తాం పూజాం వసిష్ఠా ద్రాజసత్తమః, తపోగ్నిహోత్ర శిష్యేషు కుశలం పర్యపృచ్ఛత, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వనస్పతిగణే తథా, సర్వత్ర కుశలం చాహ వసిష్ఠో రాజసత్తమం, సుఖోపవిష్టం రాజానం విశ్వామిత్రం మహాతపాః, పప్రచ్ఛ జపతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో బ్రహ్మణ స్సుతః. ౬. కచ్చితే కుశలం రాజన్ కచ్చిద్ధర్మేణ రంజయన్, ప్రజాఃపాలయనే వీర రాజవృత్తేన ధార్మిక, కచ్చితేసంభృతా భృత్యాః కచ్చిత్పిష్టంతి

సఖాః - తేవైఖానసాః - యే వాలాః - తే వాలఖిల్యాః' ఇతిశ్రుతేః - వసిష్ఠాశ్రమ వైభవవర్ణన మేవం భూతేనాపి సంమానితో విశ్వామిత్ర ఇతి తస్య వైభవకథనార్థం. ౨౮. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ విరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశ స్సర్గః.

విశ్వామిత్రసమ్మానం ద్విపంచాశే - సదృష్ట్యేత్యాది. వసిష్ఠం దృష్ట్వా - ప్రణతః ప్రణనామ. ౧. స్వాగతమితి. ఉక్తః ఉచే-వ్యాదిదేశ - దాపయామానేత్యర్థః. ౨. ఉపవిష్టాయేత్యాది చత్వారః. ఫలమూల మితి. జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవత్త్వం-రాజసత్తమం ప్రతీతిశేషః. ౬. కచ్చిదిత్యాది త్రయః. కచ్చిదితి కామప్రవేదనేఽవ్యయం-'కచ్చితామప్రవేదన' ఇత్యమరః. తవ కుశలం మమే ప్సిత మిత్యము మర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేనోపలక్షితః - యథాహుః - 'న్యాయే త్యబ్భిక్షాః భక్ష్యస్థానే అపా మేవ స్వీకారాత్-ఆహారాంతర నివృత్తిరర్థా ద్దమ్యతే-దాంతై ర్నియ తమనస్కైః - వాలఖిల్యై ర్వాలఖిల్యాభ్యైః వైఖాననై ర్వానప్రస్థవిశేషైః - జయతాం శూరాణాం. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాల కాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః.

సఇతి. ప్రణతః కృతప్రణామః. ౧. స్వాగతమితి. వ్యాదిదేశహ. ఆజ్ఞాపయతిస్త. ౨-౪. * తి. వనస్పతిశబ్దేన వృక్షమాత్రం నతు వినా పుష్పం ఫలవంత ఏవతద్విషయేపి కుశలం పర్యపృచ్ఛత-సర్వత్ర తత్ప్రస్థసర్వవిషయే. ౫. * తి. జపతాం తపస్వినాం. ౬. కచ్చిదితి. కచ్చిదిత్యవ్యయంకామప్రవేదన పరం తవకుశలం మమేప్సిత మిత్యము మర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేన - యథాహుః - 'న్యాయేనార్జన మర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా-సత్పతే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి.

శాసనే, కచ్చిత్తే విజితా స్సర్వే రిపవా రిపుసూదన, కచ్చిద్భలేషు కోశేషు మి
త్రేషు చపరంతప, కుశలం తే నరవ్యాఘ్ర పుత్రపాత్రే తవానఘ. ౯. సర్వత్ర
కుశలం రాజా వసిష్ఠం ప్రత్యుదాహరత్, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వసిష్ఠం విన
యాన్వితః. ౧౧. కృత్వోభౌ సుచిరం కాలం ధర్మిష్ఠా తౌ కథా శ్శుభాః, ముదా
పరమయా యుక్తౌ ప్రీయేతాం తౌ పరస్పరం. ౧౨. తతో వసిష్ఠో భగవాన్ కథాం
తే రఘునందన, విశ్వామిత్ర మిదం వాక్య మువాచ ప్రహసన్నివ, ఆతిథ్యం కర్తు
మిచ్ఛామి బలస్యాస్య మహాబల, తవ చైవాప్రమేయస్య యథార్హం సంప్రతీచ్ఛ
మే, సత్క్రియాం తు భవానేతాం ప్రతీచ్ఛతు మయోద్యతాం, రాజా త్వమతి
థిశ్రేష్ఠః పూజనీయః ప్రయత్నతః. ౧౩. ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహా
మతిః, కృత మిత్యబ్రవీ ద్రాజా ప్రియవాక్యేన మే త్వయా, ఫలమూలేన భగ
వా విద్యతే య త్తవాశ్రమే, పాద్యేనాచమనీయేన భగవద్దర్శనేనచ, సర్వథాచ
మహాప్రాజ్ఞ పూజార్హేణ సుపూజితః, గమిష్యామి నమస్తేస్తు మైత్రే జేష్యస్వచతుషా
౧౪. ఏవం బ్రువంతం రాజానం వసిష్ఠః పునరేవహి, న్యమంత్రయత ధర్మాత్మా పునః
పున రుదారధీః, బాధ మిత్యేవగాధేయో వసిష్ఠం ప్రత్యువాచహ, యథాప్రియం
భగవత స్తథాస్తు మునిపుంగవ. ౧౫. ఏవ ముక్తో మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః,

నార్జన మర్థస్య వర్జనం పాలనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి. సంభృ
తాః పోషితాః-తిష్ఠంతీతి శేషః-బలే చతురంగబలే-కోశే అర్థసమూహే-పుత్రపాత్ర ఇతి - గవాశ్వ
ప్రభృతిత్వా దేకవత్త్వం. ౯. సర్వత్రేతి. సర్వత్ర - వసిష్ఠపృష్ట సర్వవిషయ ఇత్యర్థః-వసిష్ఠంధనికం. ౧౦.
కృత్వేతి. తాః కథాః అన్యోన్యకుశలప్రశ్నోత్తరరూపాః-ప్రీయేతాం ఆప్రీణయతాం. ౧౧. తత ఇత్యా
దిత్రయః. ప్రహసన్నివ-ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః-సంప్రతీచ్ఛప్రతిగృహణ-ఉద్యతాం చికిర్షితాం. ౧౨.
ఏవమితిత్రయః. ప్రియవాక్యేనఆతిథ్యం కరిష్యామి త్యనేన వచనేన-ఆతిథ్యంకృతం-తవాశ్రమేయద్వి
ద్యతే తేన ఫలమూలేన సుపూజిత ఇత్యన్వయః-పూజార్హేణ త్వయేతి శేషః-మైత్రేణ స్నేహయుక్తే
న-మత్వర్థీయాజంతః. ౧౩. ఏవం బ్రువంత మితి. ద్వౌ. పునర్న్యమంత్రయత భోజనార్థం ప్రార్థన మక
రోత్-పునఃపున రిత్యత్ర న్యమంత్రయతేత్యనుషజ్యతే - బహుశః ప్రత్యుత్తరేపి పునఃపున ర్న్యమం
త్రయతేత్యర్థః - గాధేయః గాధిపుత్రః - బాధ మిత్యన్వైవ వివరణం-యథేతి. ౧౫. ఏవమితి. కల్తా

సంభృతాః పోషితాః-బలే చతురంగబలే-కోశే అర్థసమూహే. ౯. సర్వత్రేతి. వసిష్ఠం వినయాన్వితం
ఇత్యత్ర వసిష్ఠ మతిశయేన వసుమంతం తపోధనసమృద్ధమితి యావత్-యద్వా - వసిష్ఠశబ్దో వరిష్ఠ
వచనః. ౧౦. కృత్వేతి. కథా అన్యోన్యకుశల ప్రశ్నోత్తరరూపాః - పరస్పరం ప్రీయేతాం ప్రీణ
యతస్త్వ. ౧౧. తతఇతి. ప్రహసన్నివ ఆయంమహానతిథిర్లబ్ధ ఇతిహర్షేణ-సంప్రతీచ్ఛ అంగీకురుఉద్య
తాంచికిర్షితాం. ౧౨. ఏవమితి. ప్రియవాక్యేనాతిథ్యం కృతం ముని. కృత మిత్యబ్రవీ ద్రాజేత్య
త్రతు కృత మిత్యేతత్పదం రాజపదా దుపరివాక్యాదౌ నివేశ్యం - వసిష్ఠేనైవ ముక్తో మహా
మతిః విశ్వామిత్రో రాజా - కృతం వాక్యేన మే పూజా త్వయా కృతేవేత్యబ్రవీత్ మైత్రేణ
స్నేహయుక్తేన. ౧౩. ఏవంబ్రువంతమితి. న్యమంత్రయత భోజనార్థం నియమనం కృతవాన్. ౧౫.

ఆజుహావ తతః ప్రీతః కల్తాషీం ధూతకల్పషః. ౨౦. ఏ హ్యేహి శబలే త్ప్రీతం శృణు
చాపి వచో మమ, సబలస్యాస్య రాజర్షేః కర్తుం వ్యవసితోస్త్వహం, భోజనేన మ
హార్షేణ సత్కారం సంవిధత్స్వ మే. ౨౧౪. యస్య యస్య యథాకామం షడ్ర
నేష్వభిపూజితం, తత్సర్వం, కామధు క్షీప్ర మభివర్ష కృతే మమ. ౨౨౪. రసేనా
న్నేన పానేన లేహ్యచోష్యేణ సంయుతం, అన్నానాం నిచయం సర్వం సృజస్య
శబలే త్వర. ౨౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

ఏవ ముక్తా వసిష్ఠేన శబలా శత్రుసూదన, విదధే కామధు కామాన్
యస్య యస్య యథేష్పితం. ౧. ఇక్షూన్తధూం స్తథా లాజాన్ మైరేయాంశ్చ
వరాసవాన్, పానానిచ మహర్షాణి భక్ష్యంశ్చోచ్చావచాం స్తథా. ౨. ఉష్ణాఢ్య

షీం చిత్రవర్ణాం - శబలా మితి యావత్ - 'చిత్రకిష్కిరకల్తాపే' త్యమరః. ౨౦. ఏహీతి. సార్థ
క్తోకః. సబలస్యాస్య రాజర్షే సృత్కారం కర్తుం వ్యవసితోస్త్వి - సంవిధత్స్వ తదుపయోగిపస్తుజాతం
సంపాదయ. ౨౧౪. యస్యేతి. షడ్రనేషు యద్యస్యయస్య - అభిపూజితం అభిమతం - తత్సర్వం
యథాకామం మమ కృతే అభివర్షేత్యన్వయః - 'అర్థే కృతేచ తాదర్థ్యే నిపాతద్వయ మవ్యయ'
మితినిఘంటుః. ౨౨౪. రసేనేతి. రసేన రసాయనభేదేన-అన్నేన-భక్ష్యేణ శఘ్నలీలాజాదినా - పా
నేన పేయేన పానకరసాదినా - లేహ్యచోష్యేణ - లేహ్యేణ జిహ్వస్వాద్యేన త్రోద్రాదినా - చో
ష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినాచ - సమన్వితం - సర్వోద్వంద్వోవిభావయైకవద్భవతీత్యేక
వద్భావః-అన్నానాం శాల్యన్నాదీనాం నిచయం రాశిం-అనేన భక్ష్యభోజ్యలేహ్యచోష్యపేయఖా
ద్యరూపషడ్విధాభ్యవహారాదర్శితాః. ౨౩౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-
మణిమంజరీఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

కామధేనుప్రార్థనం త్రిపంచాశే - ఏవ ముక్తేత్యాది. యస్యయస్య యథేష్పితం - తథా-కా
మాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే. ౧. ఉక్త మేవ ప్రపంచయతి - ఇక్షూనిత్యాది. మధూనితి పుల్లింగ
త్వ మార్నం - మైరేయా మద్యవిశేషాః - మైరేయాఖ్యానిత్యర్థః - 'మైరేయ మాసవో ధాత్రీ ధా
తకీ గుడవారిభి' రితి వైజయంతీ, అత్ర కృత మితి శేషః - పానాని పానకాదీని-భక్ష్యాన్ ఆపూ
షవిశేషాన్ - ఉచ్చావచాన్ నానాప్రకారాన్ - 'ఉచ్చావచం నైకభేద' మిత్యమరః. విదధ ఇత్య

ఏవముక్త ఇతి. కల్తాషీం చిత్రవర్ణాం హోమధేనుం. ౨౦. ఏహీతి. సబలస్యేతి. రాజర్షే సృత్కారం
కర్తుం వ్యవసితః ఉద్యుక్తః - మే మమ కృతే - సంవిధత్స్వ తదుపయోగిపదార్థజాతం సంపాదయ.
౨౧౪. యస్యయస్యేత్యాది. షడ్రనేషు మధురాదిషు - యద్యస్యయస్యాభిపూజితం అభిమతం తత్స
ర్వం యథాకామం మమ కృతే అభివర్ష ప్రవర్షస్వేత్యర్థః. ౨౨౪. రసేనేత్యాది. రసేన రసవతా అ
న్నేన భక్ష్యేణ శఘ్నల్యాదినా - పానేన పేయేన పానకరసాదినా - లేహ్యేణ జిహ్వస్వాద్యేన
త్రోద్రాదినా - చోష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినా - అన్నానాం నిచయం శాల్యన్నా
జ్యాదిభోజ్యసమూహం-సర్వ ముచ్చావచం-శబలే ఇతి ధేనుసంబోధనం. ౨౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపం
చాశస్సర్గః.

ఏవమితి. యస్య యస్య యథా యథేష్పితం - తథాతథా-కామాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే
నిర్త మే. ౧. ఇక్షూనితి. ఉచ్చావచాన్ అనేకవిధాన్. ౨. ఉష్ణేతి. ఉష్ణాఢ్యస్య ఉష్ణస్పర్శ

స్వోదనస్యాత్ర రాశయః పర్వతోఽమాః, మృష్టాన్నాని చ సూపాంశ్చ దధికుల్యా
స్తథైవచ. 3. నానాస్వాదురసానాంచ షాడబానాం తథైవచ, భాజనాని సుపూ
ర్ణాని గౌడాని చ సహస్రశః. ౪. సర్వ మాసీ త్సుసంతుప్తం హృష్టపుష్టజనాయు
తం, విశ్వామిత్రబలం రామ వసిష్ఠేనాభితర్పితం. ౫. విశ్వామిత్రోపి రాజర్షి ర్హృష్టః
పుష్టస్తదాభవత్, సాంతఃపురవరో రాజా సబ్రహ్మణపురోహితః. ౬. సా
మాత్యో మంత్రీ సహిత స్సభృత్యః పూజితస్తదా, యుక్తః పరమహర్షేణ వసిష్ఠ
మిద మబ్రవీత్. ౭. పూజితోహం త్వయా బ్రహ్మః పూజార్హేణ సుసత్కృతః,
శ్రూయతా మభిధాస్యామి వాక్యం వాక్యవిశారద. ౮. గవాం శతసహస్రేణ
దీయతాం శబళా మమ ౮౪. రత్నంహి భగవన్నేత దత్నహారీచ పార్థివః, తస్మా
న్నే శబళాం దేహి మమైషా ధర్మతో ద్విజ. ౯౪ ఏవ ముక్తస్తు భగవాన్ వసిష్ఠో
మునిసత్తమః, విశ్వామిత్రేణ ధర్మాత్మా ప్రత్యువాచ మహిపతిం, నాహం శత

సుషజ్యతే. ౧. ఉష్ణేతి. ఆసన్నితి శేషః - మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని - పాయసభేదా ఇతి యా
వత్. 3. నానేతి. నానావిధాః స్వాద వోరుచ్యా రసా మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం - షాడ
బాః షడ్రసవికృతాః భక్ష్యవిశేషాః - శైషికోచ్ - తేషాం పూర్ణాని - తైః పూర్ణానీత్యర్థః - పూ
ర్ణగుణత్యాదినా తృతీయార్థే షష్ఠీ - గౌడాని గుడవికారాః - అత్రాప్యసన్నితి శేషః. ౪. సర్వ
మితి. పూర్వమేవ హృష్టపుష్టజనాయుతం విశ్వామిత్రబలం సర్వం సుసంతుప్త మాసీ దిత్యన్వయః.
౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. హృష్టః ఆదరేణ - పుష్టః భోజనాదినా. ౬. సామాత్యఇతి. అమాత్యాః కర్మ
జీ సహాయాః - మంత్రీణః మంత్ర సహాయాః. ౭. పూజితఇతి. పూజార్హేణ-అస్తదాదిభి రితి శేషః.
పూజితః బహుశ్చతః - సుసత్కృతః ఆతి ధ్యేయ సత్కృతః. ౮. గవామితి. శతసహస్రేణ నిష్క్ర
యభూతేన - అర్థం. ౮౪. రత్నంహితి. హి యస్తాత్ - ఏతత్ రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠం - 'రత్నం
స్వజాతిశ్రేష్ఠే' పీత్యమరః. యతః పార్థివో రత్నహరీ - తస్మాత్ - ధర్మతః న్యాయతః - మమైషా
మే దేహిత్యన్వయః. ౯౪. ఏవమిత్యాదిషట్. పరిత్యాగం విశ్లేషం - ప్రాప్తం నార్హా - ఆత్మవతః
మనస్వినః కీర్తి రివ - మహ్యం మమ - శబళా - శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా - హవ్యం దేవతార్థం -

వతః-మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని. * తి. రాశయః ఆసన్నితి శేషః - మృష్టాన్యన్నాని పాయసభే
దాః - దధికుల్యా ఇత్యుపలక్షణం దుగ్ధాదే రసి. 3. నానేతి. నానావిధాః స్వాదవోరుచ్యా రసా
మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం షాడబానాం షడ్రసకృతభక్ష్యవిశేషాణాం సంపూర్ణాని - తైః
పూర్ణానీత్యర్థః - గౌడాని గుడవికృతాని-ఉష్ణాధ్యస్తేత్యాదినా గౌడానిచ సహస్రశ ఇత్యంతస్య
అభూవన్నిత్యధ్యాహృతక్రియయాన్వయః. * తి. భాజనాని భోజనపాత్రాణి-గౌడాని రాజతాని
ఆసన్నితి శేషః - రజతే గుడఇత్యభిధానమితి కతఃకృత్. * ౪. సర్వమితి. పుష్టజనాయుతం పుష్ట
జనాశ్రితం * తి. హర్ష శ్చిత్తసంతోషః - పుష్టి ర్దేహపుష్టి తద్యుక్తజనై రాసమంతా ద్యుతం.
* ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. తుష్టః ఆదరేణ - పుష్టః భోజనాదినా. ౬. సామాత్యఇతి. సామాత్యః అమా
త్యాః కర్మ సహాయాః - పూజితః బహుశ్చతః. ౭. పూజితఇతి. సుసత్కృతః ఆతి ధ్యేయ సత్కృతః.
౮౪ రత్నంహిత్యాది. యస్తా దేతద్రత్నం - యతః పార్థివో రత్నహరీ-తస్మా చ్చబళాం దేహి-ధర్మ
తో న్యాయతః - ఏషా మమ మదీయా. ౯౪. ఏవమితి. పరిత్యాగం విశ్లేషం - ప్రాప్తం - నార్హా -
ఆత్మవతః మనస్వినః కీర్తి రివ శబళా మహ్యం మమ శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా. ఆస్యామిత్యాది.

సహస్రేణ నాపి కోటిశతై ర్గవాం, రాజన్ దాస్యామి శబళాం రాశిభీ రజతస్యవా,
 నపరిత్యాగ మర్హేయం మత్సకాశా దరిందమ, శాశ్వతీ శబళా మహ్యం కీర్తి రాత్త
 వతో యథా, అస్యాం హవ్యంచ కవ్యంచ ప్రాణయాత్రా తథైవచ, ఆయత్త మ
 గ్నిహోత్రంచ బలి ర్హోమ స్తథైవచ, స్వాహాకారవషట్కారౌ విద్యాశ్చ వివిధా
 స్తథా, ఆయత్త మత్ర రాజర్షే సర్వమేత న్నసంశయః, సర్వస్వమేతత్స త్యేన
 మమ తుష్టికరీ సదా, కారణై ర్భూమభీ రాజ న్న దాస్యే శబళాం తవ. ౧౧౫. వసి
 ష్టేనై వ ముక్తస్తు విశ్వామిత్రోబ్రవీ త్తతః, సంరబ్ధతర మత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశా
 రదః. ౧౧౬ హైరణ్యకశ్యపై వేయాన్ సువర్ణాంకుశభూషితాన్, దదామి కుం
 జరాం స్తేహం సహస్రాణి చతుర్దశ. ౧౧౭ హైరణ్యానాం రథానాం తే శ్వేతా
 శ్వానాం చతుర్యుజాం, దదామి తే శతాన్యష్టా కింకిణీకవిభూషితాన్. ౧౧౮. హ
 యానాం దేశజాతానాం కులజానాం మహాజసాం, సహస్ర మేకం దశచదదామి

కవ్యం పితృర్థం - ప్రాణయాత్రా ప్రాణాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రం సాయంప్రాతః కర్తవ్యో
 హోమవిశేషః - బలిః భూతబలిః - హోమః దర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వం - అస్యా మాయ
 త్రం ఏతదధీనం - స్వాహాకారః స్వాహేతిమంత్రః వషట్కారః వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా
 వేదాద్యా శ్చాస్యా మాయతాః - ఏత త్పయ ఆదిప్రాశనేన చిత్తశుద్ధేః ప్రాణతృప్తే ర్దేహబలాదే
 శ్చసాధ్య త్వా త్తదేకమూలత్వం - అత్రార్థే న సంశయః - సత్యేన వదామిత్యర్థః - కారణైః ఉక్తై
 రనుక్తై శ్చ. ౧౧౫. వసిష్ఠేనేతి. సంరబ్ధతరం అత్యంతాభినివేశయుక్తం. ౧౧౬. హైరణ్యేతి. హైర
 ణ్యాని హిరణ్యయాని కశ్యపై వేయాణి యేషాం తే - కశ్యప మధ్యబంధనార్థా రజ్జుః - 'కశ్యప
 ప్రహోషే హర్ష్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః. గ్రైవేయాణి గ్రీవాబంధనరజ్జవః -
 గ్రీవాభ్యోః చేలిచాడ్ధన్ - సహస్రాణిత్యస్య పుల్లింగవిశేషణ మార్థం. ౧౧౭. హైరణ్యానామితి
 చతుర్యుజాం చతుర్భి ర్నైవ ర్యుక్తానాం - గమకత్వా త్సమాసః - సంఖ్యానియమపరత్వాన్నపున
 రుక్తిః - కింకిణీకై ర్విభూషితాన్. ౧౧౮. హయానామితి. దేశాః కాంభోజబాహ్లికాదయః - కుల

హవ్యం దేవార్థం - కవ్యం పితృర్థం - ప్రాణయాత్రా ప్రాణభృతిః. అగ్నిహోత్రం ప్రతిదినం సాయం
 ప్రాతః కర్తవ్యో హోమవిశేషః - బలిః భూతబలిః - హోమో దర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వం
 మస్యా మాయత్త మేతదధీనం. * స్వాహాకారఇత్యాది. స్వాహాకారః స్వాహేతి మంత్రః - వషట్కా
 రః వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా వేదత్రయీ - దధిపయః ప్రభృతీనాం హవ్యకవ్యాదీనాం
 తత్సాధ్యకర్తృణాం తద్వినియుక్తమంత్రాణాం చ - సంభవాదేతదధీనత్వం - అత్రార్థే న సంశయః -
 సత్యేన వదామితి శేషః - బహుభి రుక్తై రనుక్తై శ్చ. ౧౧౫. వసిష్ఠేనేతి. సంరబ్ధతరం అత్యంతాభిని
 వేశయుక్తం. ౧౧౬. హైరణ్యకశ్యేత్యాది సహస్రశబ్దస్య నిత్యనపుంసకత్వా న్నసామానాధికర
 ణ్యవిరోధః - హైరణ్యాః హిరణ్యయాః కశ్యపై మధ్యబంధనార్థా రజ్జువిశేషాః - గ్రైవేయాః గ్రీవా
 బంధనరజ్జవశ్చ యేషాం తే తథోక్తాః - కుంజరాణాం కుంజరాన్. * తి. హైరణ్యాః హిరణ్య
 వికారాః కశ్యపై ఘంటాపేతమధ్యబంధనార్థశృంఖలాః - గ్రైవేయం గ్రీవాలంకారశృంఖలాది. ౧౧౭. హైర
 ణ్యానామితి. చతుర్యుజాం చతుర్భి ర్నైవ ర్యుక్తానాం - అశ్వానాం సంఖ్యానియమార్థం చతు
 ర్యుజా మితి విశేషణం కింకిణీకవిభూషితాని షష్ట్యర్థేద్వితీయా. * తి. శ్వేతాశ్వానాం చతుర్యు
 జాం చతుస్సంఖ్యాకశ్వేతాశ్వయుతానామిత్యర్థః - అర్థ సృమాసః - రథానాంచేతి పాఠః. ౧౧౮.

తవ సువ్రత. ౧౯౫. నానావర్ణవిభక్తానాం వయస్థానాం తథైవచ, దదామ్యేకాం గవాం కోటిం శబళా దీయతాం మమ. ౨౦౫. యావదిచ్ఛసి రత్నంవా పిరణ్యంవా ద్విజోత్తమ, తావద్దదామి తత్సర్వం శబళా దీయతాం మమ. ౨౧౫. ఏవ ముక్తస్తు భగవాన్ విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, నదాస్యామితి శబళాం ప్రాహ రాజన్ కథంచన. ౨౨౫. ఏతదేవహి మే రత్న మేతదేవ హి మే ధనం, ఏతదేవహి సర్వస్వ మేతదేవహి జీవితం, దర్శశ్చ పూర్ణమాసశ్చ యజ్ఞా శ్చైవప్రదక్షిణాః, ఏతదేవహి మే రాజన్ వివిధాశ్చ క్రియా స్తథా, అదో మూలాః క్రియా స్సర్వా మమ రాజ న్న సంశయః, బహునా కిం ప్రలాపేన నదా న్యే కామదోహినీం. ౨౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

కామధేనుం వసిష్ఠోపి యదా న త్యజతే మునిః, తదాస్య శబళాం రామ విశ్వామిత్రోఽన్వకర్షత. ౧. నీయమానాతు శబళా రామ రాజ్ఞా మహాత్మనా, దుగ్ధితా చింతయామాస రుదంతీ శోకకర్చితా, పరిత్యక్తా వసిష్ఠేన కి మహం సుమహా

జానాం గంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాత స్త్వ మితి పురాణవచనాత్. ౧౯౫. నానేతి. నానావర్ణైః - విభక్తానాం అన్యోన్యవిలక్షణానాం. ౨౦౫. యావదితి. యావత్ప్రమాణ మిచ్ఛసి తావత్ప్రమాణం సర్వం దదామి. ౨౧౫. ఏవ మితి. హేరాజన్ శబళాం నదాస్యామిత్వన్వయః. ౨౨౫. ఏతదిత్యాది త్రయం. అదోమూలాః ఏతన్మూలాః - ప్రలాపేన - భవత ఇతి శేషః - కామాన్ దోగ్ధంశీల మస్యా ఇతి కామదోహినీం - సుస్యజాతా వితి ణినిః. ౨౩౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ విరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమండరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

అథ బాలాత్కార కుపితవసిష్ఠప్రహితకామధేనో ర్బలసృష్టిశ్చతుఃపంచాశే - కామధేను మిత్యాది ౧౧ దశకమ్. ౧. హిమేయం కర్తృణిసంప్రశ్నే లిజ్ - కథమపి హిమేయ మిత్యర్థః - భృశ

హయానా మితి. దేశజాతానాం దేశః కాంభోజబాష్ఠీకాదిః - కులజాతానాం గంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాత స్త్వ మితి పురాణవచనాత్. * తి. కుల ముచ్చైశ్చ్రవ ఆదీనాం - గంధర్వకులంవా. ౧౯౫. నానావర్ణవిభక్తానాం నానావర్ణై ర్విభక్తానాం - పృథక్క్రతానా మితి యావత్.

యావదితి. యావత్ప్రమాణ మిచ్ఛసి తావత్ప్రమాణం. ౨౧౫. ఏవ మితి. హేరాజన్ శబళాం నదాస్యామితి ప్రాహేత్యన్వయః. ౨౨౫. * తి. ఏతత్ శబళాయాపం వస్తు - ఆప్రదక్షిణా ఇత్యనేన హవ్యాదివద్దక్షిణాప్యేతదధీనేతి సూచితం - క్రియా స్తథేత్యన్వైవ వివరణం - అదోమూలా ఇతి. సర్వథా దానాభావే హేతుగర్భవిశేషణం కామదోహినీం ఇచ్ఛావిషయదోహనశీలాం - కావ్యలింగమలంకారః. ౨౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

* తి. అథదండోపాయప్రవృత్తి మాహ - కామధేను మితి నత్యజతే నాత్యజత్ - అన్వకర్షత బాలాత్కారేణ నీతవాన్. ౧. పరిత్యక్తేతి. రాజభటైః, రాజభృత్యైః - హిమేయం అపహ్రి

౧ దశకమితి సంఖ్యాకరణ మధికశ్లోకనివృత్త్యై - ప్రతీకధారణక్షేత్ర నివృత్త్యైచ - న త్వేకాన్వయ తాయై - ఏవం తత్రతత్ర ద్వైవ్యం. తస్యా ఇత్యాదిచత్వార ఇతి వ్యాఖ్యానే వర్తతే - నానాదేశీయ ఘటమిష షోకేషు త్రయ ఏవ శ్లోకా స్సంలి - అత శ్చతుర్థశ్లోక విద్వద్భి ర్గవేషణీయః

త్తనా, యాహం రాజభటై ర్దీనా హ్రీయేయం భృశదుగ్ధితా, కిం మయావకృ
తం తస్యమహారే ధృవితాత్తనః, యన్తా మనాగసంభక్తా మిష్టాం త్వజతి ధార్మికః.
౪. (ఇతిసాచింతయిత్వాతు వినిశ్వస్య పునఃపునః) నిర్దూయ తాం స్తదాభృత్యాన్
శతశ శ్శత్రుసూదన, జగామానిలవేగేన పాదమూలం మహాత్తనః. ౫. శబళా
సామదంతీచ క్రోశంతీ చేద మబ్రవీత్, వసిష్ఠస్యాగ్రతః స్థిత్వా మేఘదుందుభి
రావిణీ. ౬. భగవన్ కిం పరిత్యక్తా త్వయాహం బ్రహ్మణ స్సుత, యన్తా ద్రాజ
భృతా మాం హి నయంతే త్వత్సకాశతః. ౭. ఏవ ముక్తస్తు బ్రహ్మరి రిదం వచన
మబ్రవీత్, శోకసంతప్తహృదయాం స్వసారమివదుగ్ధితాం, నత్వాంత్యజామిశబలే
నాపి మేఽపకృతం త్వయా, ఏష త్వాం నయతే రాజా బలాన్మతో మహాబలః,
నహితుల్యం బలం మహ్యం రాజా త్వద్య విశేషతః, బలీ రాజాక్షత్రియశ్చ పృథి
వ్యాః పతిరేవచ. ౮. ఇయ మక్షౌహిణీ పూర్ణా సవాజిరథసంకులా, హస్తీధ్వజ
సమాకీర్ణా తేనాసౌ బలవత్తరః, ఏవముక్తావసిష్ఠేన ప్రత్యువాచ వినీతవత్, వచ
నం వచనజ్ఞా సా బ్రహ్మరి మమితప్రభం, న బలంక్షత్రియస్యాహం రాబ్రహ్మణో
బలవత్తరః, బ్రహ్మన్ బ్రహ్మబలం దివ్యం క్షత్రాత్తు బలవత్తరం, అప్రమేయబలం
తుభ్యం న త్వయా బలవత్తరః, విశ్వామిత్రో మహావీర్య స్తేజస్తవ దురాసదం,
నియుజ్జ్త్వా మాం మహాభాగ త్వద్బ్రహ్మబలసంభృతాం, తస్య దర్పబలం యత్త

దుగ్ధితా భృశం దుగ్ధితా - వృత్తవిషయే మకారలోపా భృశ మాదిమాంతావ్యయస్యేష్యతే.

౪. ౫. క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ. ౬. రాజభృతాః రాజభటాః - త్వత్సకాశతః

త్వత్సమివతః. ౭. మత్తః మత్సకాశాత్ - మహ్యం మమ - తర్హి తపోబలేన కిమితి నదండ్య

తే తత్రాహ - రాజా త్వద్య విశేషత ఇతి. రాజా తపోబలేన నదండ్య ఇత్యర్థః. ౮. ఇయ మిత్యా

దిపంచ. సవాజిరథ సంకులా వాజసహితరథై స్సంకులా - తుభ్యం తవ-త్వయా త్వత్తః త్వద్బ్రహ్మ

యే. కిమితి. భక్తామరురక్తాం. ౪. * తి. శతశో భృత్యాన్ స్వకర్ష కాన్ - పాదమూలం పాద

సమీపం - మహాత్తనో వసిష్ఠస్య. ౫. శబళేతి. క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ - అభిశః అభిము

ఖం. ౭. నేతి. మత్తః మత్సకాశాత్ - బలా న్నయత ఇతి సంబంధః. * నహిత్యాది. సహ్యం మమ

తుల్యం బలం న-తర్హి తపోబలేన కిమితి నదండ్యతే తత్రాహ-రాజా త్వద్య విశేషతఇతి రాజాతపో

బలేన నదండ్య ఇతి భావః-తదుక్తం కిష్కింధాకాండే, 'దుర్లభస్యచధర్మస్య జీవితస్య శుభస్యచ, రా

జానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః, తా న్మహింస్యా న్మచాక్రశే న్నాక్షేపే న్నాప్రియం

వదేత్, దేవా మానుషయాపేణ చరంత్యేతే మహితల' ఇతి. * తి. అద్య-విశేషతః-అపధ్యఇతిశేషః-అద్య

కృతాతిధ్యకేదినే తస్యాతిథిత్వాదితి భావః-బలీ రాజేత్యనేనయుద్ధాజేయత్వ ముక్తం-పృథివ్యాః పతి

రిత్యనేన తద్వధస్య మహాపాతకసమతా బోధితా. ౮. ఇయమితి. హస్తీధ్వజాః హస్తీషస్థితాః ధ్వ

జాః తై స్సమాకీర్ణా. * ఏవమితి. వినీతవ ద్వివీతా * బల మిత్యాది. క్షత్రియస్య బలం నబలం అల్ప

బల మాహుః. బ్రహ్మన్మిత్యాది. బ్రహ్మబలం క్షత్రాత్ క్షత్రియబలాత్ - బలవత్తరం అధికత

రం * అప్రమేయేతి. తుభ్యం తవ బలం విశ్వామిత్రో మహావీర్యోపి-త్వయా త్వత్తః న బలవాన్

* నియుజ్జ్త్వేతి. బ్రహ్మబలేన సంభృతాం పరిత ప్రభావాం. * తి. నను త్వ మేవ తస్య బలం

న్నాశయామి దురాత్మనః. ౧౫. ఇత్యుక్తస్తు తయా రామ వసిష్ఠ స్సుమహాయ
శాః, సృజన్వేతి తదోవాచ బలం పరబహుజం. ౧౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా
సురభి స్సాసృజ త్తదా. ౧౭. తస్యా హుంభారవోత్సృష్టాః ప్లవా శ్శతశోనృ
ప, నాశయంతి బలం సర్వం విశ్వామిత్రస్య పశ్యతః. ౧౮. బలం భగ్నం తతో
దృష్ట్వా రథేనాక్రమ్య కాశికః స రాజా పరమక్రుద్ధో రోషవిస్ఫురితేక్షణః, ప్ల
వాన్నాశయామాస శస్త్రై రుచ్చావచైరపి. ౧౯. విశ్వామిత్రార్దితాన్ దృష్ట్వా
ప్లవాం చృతశ స్తదా, భూయవవాసృజ శ్కోపా చృకాన్ యవమిశ్రితాన్.
౨౦. తైరాసీ త్సంవృతా భూమి శ్శక్తే ర్యవనమిశ్రితైః, ప్రభావన్భి ర్మహవీర్యై
ర్హేమకింజల్కసన్నిభైః, దీప్తుసింహస్థసథరై ర్హేమవర్ణాంబరావృతైః, నిర్దగ్ధం తద్బలం
సర్వం ప్రదీప్తై రివ పావకైః. ౨౧. తతోస్త్రాణి మహాతేజా విశ్వామిత్రో ము
మోచహ, తైస్తై ర్యవనకాంభోజాః ప్లవా శ్శాకులీకృతాః ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - బాలకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

తత స్తానాకులాన్ దృష్ట్వా విశ్వామిత్రాస్త్రమోహితాన్, వసిష్ఠశ్చోద
యామాస కామధుక్స్సృజయోగతః. ౧. తస్యాహుంభారవా జ్ఞాతాః కాంభోజా
రవిసన్నిభాః, ఊధస స్త్వధ సంజాతాః ప్లవా శ్శస్త్రపాణయః, యోనిదేశాచ్చ
యవనా శ్శక్పద్దేశా చృకా స్తథా, రోమకూపేషు చ మ్లేచ్ఛా హరీతా స్సుకిరా
బలేన త్వన్తంత్రబలేన సంభృతాం సంధిత్ప్రభావాం. ౧౫. ఇత్యుక్తఇత్యాదృష్టా. ఆరుజతి హిన
స్తీత్యారుజం - బలం సైన్యం. ౧౬. ౧౭. హుంభారవః పశూనాం హుంభాశబ్దః - ఉత్సృష్టా
నిర్మితాః - ప్లవశకయవనాదిశబ్దా మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః - పశ్యత ఇత్యనాదరే పక్షి. ౧౮.
విష్ఫురితం వివృతం. ౧౯. అర్దితాన్ హింసితాన్. ౨౦. హేమకింజల్కసన్నిభైః హేమశబ్దశ్చం
పకపరః - తస్య కనకాహ్వయత్వాత్ - తత్కేసరతుల్యై రిత్యర్థః - పట్టసః అసివిశేషః. ౨౧.
౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండ
వ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

అథ పున ర్దివ్యాస్త్రలాభపూర్వం విశ్వామిత్రేణ వసిష్ఠాశ్రమసంరోధః పంచపంచాశే తత స్తా
నిత్యాది. హేకామధుక్యోగతః యోగమహిమ్నాతిరశ్చోపి బ్రహ్మప్రసాదా ద్యోగశక్తి రస్తీతి
నాశయేత్యతః - నయజ్ఞేత్వేతి. కామధేనుత్వా స్నియోగాపేక్షా - పరకామ్యార్థస్సృష్టావేవత
స్యా స్సామర్థ్యాత్ - బ్రహ్మబలసంభృతాం తాదృశకార్యసమర్థత్వేన మా ధ్యాయస్వేత్యర్థః. ౧౭.
తస్యా ఇతి. హుంభారవోత్సృష్టాః హుంభారవాః గవా మనుకరణ శబ్దానై రుత్సృష్టాః నిర్మితాః -
ప్లవశకయవనాదిశబ్దా మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః. * తి. ప్రభాదుర్నిరీక్ష్యం తేజః హేమ్నః
కింజల్కస్యచ సదృశైః - హేమవర్ణాంబరం వీతాంబరం. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

తతఇతి. ఆకులాన్ పలాయమానాన్ - హేకామధుక్ - యోగతః యోగమహిమ్నా. ౧.
* తి. * రోమకూపేషు రోమకూపేభ్యః * విశ్వామిత్రస్య సర్వం తత్సైన్యం. ౪. * విశ్వామిత్ర

తకాః, తైస్తై ర్నిషాదితం సర్వం విశ్వామిత్రస్య తత్త తాత్, సపదాతిగజం సాశ్వం
సరథం రఘునందన. ౪. దృష్ట్వా నిషాదితం సైన్యం వసిష్ఠేన మహాత్తనా, విశ్వా
మిత్రసుతానాంచ శతం నానావిధాయుధం, అభ్యధావ త్సుసంక్రుద్ధం వసిష్ఠం జప
తాంవరం. ౫౪. హుంకారేనైవ తాన్ సర్వాన్ జదాహ భగవాన్పషిః ౬. తేసా
శ్వరథపాదాతాః వసిష్ఠేన మహాత్తనా, భస్మీకృతా ముహూర్తేన విశ్వామిత్రసు
తాస్తదా. ౭. దృష్ట్వా వినాశితాన్పుత్రా నృపం చ సుమహాయశాః, సప్రిడ
శ్చింతయా విష్ణో విశ్వామిత్రోఽభవ త్తదా. ౮. సముద్ర ఇవ నిర్వేగో భగ్న
దంష్ట్ర ఇవోరగః, ఉపర క్త ఇవాదిత్య స్సద్యో నిష్ప్రభతాం గతః. ౯. హత
పుత్రబలో దీనో లూనపక్ష ఇవ ద్విజః, హతదర్పో హతో త్సాహో నిర్వేదం
సమపద్యత. ౧౦. సపుత్ర మేకం రాజ్యాయ పాలయేతి నియుజ్యచ, పృథివీం
క్షత్ర ధర్తేణ వనమేవాన్వ పద్యత, సగత్వా హిమవత్పార్శ్వం కిన్నరోరగసే
వితం, మహాదేవ ప్రసాదార్థం తపస్తే వే మహాతపాః. ౧౧. కేనచి త్త్వథ కాలేన
దేవేశో వృషభధ్వజః, దర్శయామాస వరదో విశ్వామిత్రం మహాబలం. ౧౩.
కిమర్థం తప్యసే రాజన్ బ్రాహ్మియ త్రే వివక్షితం, వరదోఽస్మి వరో యస్తే
కాంక్షిత స్సోఽభిధీయతాం. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు దేవేన విశ్వామిత్రో మ
హాతపాః, ప్రణిపత్య మహాదేవ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౫. యదితుష్టో
మహాదేవ ధనుర్వేదో మమానఘ, సాంగోపాంగోపనిషద స్సరహస్యః ప్రదీ
యతాం, యాని దేవేషు చాస్త్రాణి దానవేషు మహర్షిషు, గంధర్వ యక్ష

జ్ఞేయం. ౧. తస్యా ఇత్యాదిచత్వారిః. ఉధసః స్తనాత్-హరీతాః కిరాత జాతివిశేషాః. ౪. దృష్ట్వా
త్యాదిషట్. వసిష్ఠ మభ్యధావత్ తస్య సర్వవినాశ మూలత్వాదితి భావః-జపతాం వర మితి హుం
కారేణ నిరాసే హేతుః. ౫౪ ౬. ముహూర్తేనేతి. మాసేనానువాకోధీత ఇతి వదుపసర్గే తృతీయా.
౭. ౮. నిర్వేగః యుద్ధ ప్రవృత్తిరహితః-ఉరగ ఇవ-నిశ్చక్తి రితి శేషః-ఉపర క్తః రాహుగ్రస్తః. ౯.
నిర్వేదం దుఃఖం. ౧౦. సఇత్యాదిచత్వారిః. ఏకం అవశిష్ట మితి శేషః-రాజ్యాయ రాజ్యంకర్తుం-పృథివీం
క్షత్ర ధర్తేణ పాలయేత్సన్వయః. ౧౧. దర్శయామాస ఆత్మానమితి శేషః. ౧౪. ఏవమిత్యాదిచత్వారిః.
౧౫. సాంగోపాంగోపనిషద ఇత్యకారాంతత్వమార్థం - అంగంసన్నిపత్యోపకారకం - ఉపాంగం
ఆరాదుపకారకం-ఉపనిషత్ రహస్యమంత్రః - సరహస్యః-ఉపదేశగమ్యార్థసహితః - ప్రతిభాంతు-

సుతానాం శతం ఋషి రేవ ధేనో ర్బల మతోయ మేవ నాశనీయ ఇత్యాశయేన వసిష్ఠ మభ్యధా
వత్. ౫౪. * తి. హుంకారేణ తపాబలసంభృతేన - క్షత్రియత్వేపి పృథివీపతిత్వాభావా త్తద్వధే
అల్పప్రాయశ్చిత్తం ఆతతాయిత్యాచ్చేతి భావః. ౮. సముద్రఇతి. ఉపర క్తః రాహుగ్రస్తః. * తి.
నిర్వేగత్వే సముద్రోపమా నిష్ప్రభత్వే ఇతరే ఉపమే. ౯. హతేతి. నిర్వేదం చతురంగబలే నిష్ఫ
లత్వ బుద్ధిం. ౧౦. సపుత్రమిత్యాది. ఏక మవశిష్టం-క్షత్ర ధర్తేణ పృథివీం పాలయేతి-అన్యథా-అహ
మివ భవిష్యతీత్యాశయః రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం నియుజ్య. ౧౧. కేనచిదితి. దర్శయామాస-ఆత్మాన
మితి శేషః. ౧౫. యదితి. అంగం కరణం ఉపాంగం తదనుగ్రహకం - ఉపనిషత్ వేదాంతః -

రక్షస్తు ప్రతిభాంతు మయానఘ, తవ ప్రసాదాద్భవతు దేవదేవ మమేష్ఠితం. ౧౭౪. ఏవ మస్త్వితి దేవేశో వాక్యముక్త్వా గత స్తదా. ౧౮. ప్రాప్యచాస్త్రాణి రాజర్షి ర్విశ్వామిత్రో మహాబలః, దర్పేణ మహతా యుక్తో దర్పపూర్ణోఽభవత్తదా. ౧౯. వివర్ధమానో వీర్యేణ సముద్ర ఇవ పర్వణి, హత మేవ తదా మేనే వసిష్ఠ మృషిసత్తమం. ౨౦. తతో గత్వాశ్రమపదం ముమోచాస్త్రాణి పార్థివః, యై స్త త్తపోవనం సర్వం నిర్దగ్ధం చాస్త్ర తేజసా. ౨౧. ఉదీర్యమాణ మస్త్రం తద్విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, దృష్ట్వా విప్రదుతాస్సర్వే మునయ శ్శతశో దిశః, వసిష్ఠస్యచయే శిష్యాస్తథైవ మృగపక్షిణః, విద్రవంతి భయా ద్భీతా నానాది గ్భ్య స్సహస్రశః, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం శూన్య మాసీ న్నహత్తనః, ముహూర్త మివ నిశ్శబ్ద మాసీ దిరిణసన్నిభం, వదతో వై వసిష్ఠస్య మాభై రితి ముహూర్తహుః, నాశయామ్యద్య గాధేయం నీహార మివ భాస్కరః. ౨౨. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా వసిష్ఠో జసతాం వరః, విశ్వామిత్రం తదా వాక్యం సరోష మిద మబ్రవీత్. ౨౩. ఆశ్రమం చిరసంవృద్ధం యద్వి నాశితవానసి, దురాచారోఽసి తన్మాథ తస్మా త్త్వం న భవిష్యసి, ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధో దండ ముద్యమ్య సత్వరః, విధూమ మివ కాలాగ్నిం యమదండమివాపరం. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచపంచాశ స్సర్గః.

ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహాబలః, ఆగ్నేయ మస్త్ర ముత్తిప్య

తానీతి శేషః - మమేష్ఠితం అన్యదపీతి శేషః. ౧౭౪. ౧౮. ప్రాప్యేత్యాదిసప్త. దర్పపూర్ణ ఇతి క్షత్రియత్వాదిదర్పయుక్తః - విశేషాస్త్రలాభా దిదానీం దర్పపూర్ణోభవదిత్యర్థః. ౧౯. ౨౦. యై రస్త్రైః ఆస్త్ర తేజసా స్వ తేజసా. ౨౧. ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం - భయాత్ భయదా దస్త్రాత్ నానాదిగ్భ్య ఇతి వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ - నానాదిగ్భ్యః స్వస్వస్థానేభ్య ఇతి వా - ఆశ్రమపదం వనం - శూన్యం నిస్తరుగుల్లం - ఇరిణం ఊషరం - వసిష్ఠే రక్షకే విద్యమానే కుశో విద్రవంతీత్యత్రాహ వదత ఇతి - భావలక్షణే షష్ఠీ - అనాదరేవా - గాధేయం నాశయామి - మాభైరితి వదతో వసిష్ఠస్య వచన మనాదృత్య విద్రవంతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౨. ఏవ మిత్యాదిత్రయః. ఉక్త్వా స్వానితిశేషః. నభవిష్యసి. నశిష్యసీతి యావత్ ఉద్యమ్య-తస్థావితి శేషః. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండ వ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథ సర్వాస్త్రబలసంపూర్ణక్షతవీర్యాదపి బ్రహ్మబలం బలీయ ఇత్యాహ షట్పంచాశే - ఏవ

రహస్య ముపదేశగమ్యార్థః - సమాసాంతః ఋషిప్రయోగతో వేదితవ్యః. ౧౮. ప్రాప్యేతి. పూర్వ మేవ దర్పయంక్తః తదానీం దర్పపూర్ణోఽభవత్. ౧౯. తతఇతి. యై రస్త్రై రస్త్ర తేజసా స్వకీయ తేజసాచ నిర్దగ్ధం తాని ముమోచేత్యన్వయః. ౨౧. ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం* వసిష్ఠ స్యేతి. భయా ద్భయజన కాస్త్రాత్ - నానాదిగ్భ్యః నానాదిశిష్యవ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ - ఇరిణసన్నిభం ఊషర స్థానసన్నిభం - నిస్తంబగుల్ల వదిత్యర్థః* వదతో వసిష్ఠ స్యేతి భావలక్షణేషష్ఠీ. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః.

ఏవ ముక్త ఇతి. ౧. ౨. క్షత్రబంధోఇతి. క్షత్రబంధో - క్షత్రియాధమ క్షత్రియపాంసనేత్యతః

తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౧ బ్రహ్మదండం సముత్థి కాలదండ మివా
 పరం, వసిష్ఠో భగవాన్ క్రోధా దిదం వచన మబ్రవీత్. ౨ క్షత్రబంధో
 స్థితోన్యైష యద్బలం త ద్విదర్శయ, నాశయా మ్యద్య తే దర్పం శస్త్రస్య తవ
 గాధిజ, క్వచ తే క్షత్రియబలం క్వచ బ్రహ్మబలం మహత్, పశ్య బ్రహ్మబలం
 దివ్యం మమ క్షత్రియపాంసన. ౩. తస్యాస్త్రం గాధిపుత్రస్య ఘోర మాగ్నేయ
 ముద్యతం, బ్రహ్మదండేన తచ్ఛాంత మగ్నే ర్వేగ ఇవాంభసా. ౪. వారుణం
 చైవ రౌద్రంచ విద్రం పాశుపతం తథా, విషీకం చాపి చిక్షేప కుపితో గాధి
 నందనః. ౫. మానవం మోహనం చైవ గాంధర్వం స్వాపనం తథా, జృంభణం
 మాదనం చైవ సంతాపనవిలాపనో, శోషణం దారణం చైవ వజ్ర మస్త్రం సుదు
 ర్జయం, బ్రహ్మపాశం కాలపాశం వారుణం పాశమేవచ, వైనాకాస్త్రం చ దయి
 తం శుష్కార్ద్రే అశనీ ఉభే, దండాస్త్ర మథ వై శాచం క్రౌంచ మస్త్రం తథై
 వచ, ధర్మచక్రం కాలచక్రం విష్ణుచక్రం తథైవచ, వాయవ్యం మథనం చైవ
 అస్త్రం హయశిర స్తథా, శక్తిద్వయం చ చిక్షేప కంకాశం ముసలం తథా,
 వైద్యాధరం మహాస్త్రంచ కాలాస్త్ర మథ దారుణం, త్రిశూల మస్త్రం ఘో
 రంచ కాపాల మథ కంకణం, వీణాన్యస్త్రాణి చిక్షేప సర్వాణి రఘునందన. ౧౨.
 వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠే తదద్భుత మివాభవత్. ౧౩. తాని సర్వాణి దండేన
 గ్రసతే బ్రహ్మణ స్సృతః ౧౩. తేషు శాంతేషు బ్రహ్మాస్త్రం క్షీప్తవాన్ గాధినందనః.
 ౧౩౪. తదస్త్ర ముద్యతం దృష్ట్వా దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, దేవర్షయశ్చ సం
 భ్రాంతాః గంధర్వా స్సమహోరగాః ౧౩౫. త్రైలోక్య మాసీ త్సంత్రస్త్రం బ్రహ్మ
 స్తే సముదీరితే. ౧౩౬. తదప్యస్త్రం మహాఘోరం బ్రహ్మబ్రాహ్మేణ తేజసా, వసి
 ష్ఠోగ్రసతే సర్వం బ్రహ్మదండేన రాఘవ. ౧౩౭. బ్రహ్మాస్త్రం గ్రసమానస్య వసిష్ఠస్య
 మహాత్మనః, త్రైలోక్యమోహనం రౌద్రం రూప మాసీ త్సుదా రుణం. ౧౩౮. రోమ
 కూపేషు సర్వేషు వసిష్ఠస్య మహాత్మనః, మరీచ్య ఇవ నిష్పేతు రగ్నే ధూమా
 ముక్త ఇత్యాది * తిష్ఠ తిష్ఠేతి భయజననార్థోక్తిః. ౧. బ్రహ్మదండ మిత్యాదిత్రయోవింశతిః - బ్రహ్మ
 దండం బ్రహ్మణాసాధారణం దండం. ౨. క్షత్రబంధో - క్షత్రియాధమ - తే దర్పం తవ
 శస్త్రస్య దర్పంచ నాశయామిత్యన్వయః - క్షత్రియపాంసనేత్యనంతరం వసిష్ఠోబ్రవీ దిత్యనుకృ
 ప్యతే. ౩-౧౩. వసిష్ఠేజపతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యనేన జపవైభవ మిదం గ్రసన మితి ద్యోతితం-తత్ అస్త్ర
 క్షేపణం - అద్భుత మివాభవత్ - కార్యలేశస్యాప్యదర్శనా దితి భావః. ౧౩౪. అద్భుత మేహహ-
 తాసీతి. గ్రసతే అగ్రసత. ౧౩. ౧౩౪. సంభ్రాంతాః ఆసన్నితి శేషః. ౧౩౫. సముదీరితే ప్రయు
 క్తే. ౧౩౬. బ్రాహ్మేణ తేజసా బ్రహ్మవిద్యాభ్యాస జనిత తేజసా ఉపబృంహితేన బ్రహ్మదండేనేత్యర్థః.
 అస్త్రగాసక్రియాయాం నదండస్యాన్వయః-పుత్రై ర్గర్భభీభారం పహతీతివత్-అతో న వక్ష్యమాణేన
 విరోధః. ౧౩౭. త్రైలోక్యస్య మోహనం భయాన్తూర్భజనకం - రౌద్రం స్తరణేషి భయంకరం-సు
 దారుణం దుర్దర్శం. ౧౩౮. వికదేవాహ-రోమేతి. అగ్నేరివ మరీచ్యో విస్ఫులింగానిష్పేతు రితియోజనా.
 పర మబ్రవీ దిత్యనుకృప్యతే. ౧౩౪. త్రైలోక్యమితి. సముదీరితే ప్రయుక్తే. ౧౩౮. రోమకూపే

కులార్చిషః ౧౮. ప్రాజ్వల ద్భ్రష్టాదండశ్చ వసిష్ఠస్య కరోద్యతః, విధూమ ఇవ
కాలాగ్ని ర్యమదండ ఇవాపరః ౧౯. తతోఽస్తువ స్తునిగణాః వసిష్ఠం జపతాం
వరం, అమోఘం తే బలం బ్రహ్మ తేజో ధారయ తేజసా, నిగృహీత స్త్వి
యా బ్రహ్మ విశ్వామిత్రో మహాతపాః, ప్రసీద జపతాం శ్రేష్ఠ లోకా స్యంతు
గతవ్యధాః. ౨౦. ఏవ ముక్తో మహాతేజా శ్శమం చక్రే మహాతపాః. ౨౧. విశ్వా
మిత్రోపి నికృతో వినిశ్వస్యేద మబ్రవీత్. ౨౨. ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మ
తేజో బలం బలం. ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే. ౨౩. తదేత
త్సమవేక్ష్యహం ప్రసన్నేంద్రియమానసః, తపో మహ త్సమాస్థాస్యే యద్వై
బ్రహ్మత్వకారణం. ౨౪. ఇతి షట్పంచాశ స్సర్గః.

తత స్సంతప్తహృదయః స్థరన్నిగ్రహ నూత్తనః, వినిశ్వస్య వినిశ్వస్య
కృతవైరో మహాత్తనా, సదక్షిణాం దిశం గత్వా మహిష్యా సహరాఘవ, తతాప
పరమం ఘోరం విశ్వామిత్రో మహాత్తపః. ౧. (ఫలమూలాశనో దాంత శ్చకార
సుమహాత్తపః) అథాస్య జజ్ఞిరేపుత్రా సృత్యధర్మపరాయణాః, హవిష్యందో మధు
ష్యందో దృఢనేత్రో మహారథః. ౩. పూర్ణే వర్షసహస్రేతు బ్రహ్మ లోకపితామ

౧౮. దండశ్చ ప్రాజ్వలత్ - పూర్వాస్త్రాసేనేతి శేషః. ౧౯. తేజః - బ్రహ్మస్త్రతేజః -
తేజసా మహిమ్నా - ధారయ ఉపశమయ. ౨౦. శమం కోపశాంతిం. ౨౧. నికృతః అపకృతః -
తిరస్కృత ఇతి యావత్. ౨౨. ధిగితి. క్షత్రియం బలం ధిక్ - నింద్యం బలమిత్యర్థః-ధిగువర్యాది
ష్వితి ద్వితీయా - బ్రహ్మతేజసః బ్రహ్మణ్యరూపతేజసః-బలం-బలం తదేవ ప్రశస్త మితి యావత్ -
సర్వాస్త్రాణి బ్రహ్మస్త్రభిన్నాని. ౨౩. బ్రహ్మత్వకారణం బ్రహ్మణ్యాపాదకం - ప్రసన్నేంద్రి
యమానసః - పరిత్యక్తక్షత్రరోష ఇత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణ
భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశ స్సర్గః.

ఏవం పశుపతివిత్తీర్ణ సరహస్యసర్వాస్త్రవైఘట్యదర్శనేన రుద్రస్యాపరత్వముపపాదితం - అథ
పూర్వప్రస్తుతబ్రహ్మణ్యస్యాత్యంతదుర్లభత్వం దర్శయతి నవభి స్సర్గః - తత్ర త్రిశంకుశరణాగత్యను
గుణశక్తిమత్త్వం దర్శయతి సప్తపంచాశే - తత స్సంతప్తహృదయ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వ
యం. మహాత్తనా వసిష్ఠేన - కృతవైరః - అనేనాస్య తపోనాశమూలం దర్శితం - బ్రహ్మవిదపచా
రోహి సర్వశ్రేయోవిసాశకరః - దక్షిణాం శరావత్యపేక్షయా-మహిష్యేత్యనేన భావి యాజకత్వా
నుగుణ గార్హస్థ్యం దర్శితం. మహాత్తపః పరమం యథా తథా తతాపేత్యన్వయః. ౧. కామక్రోధాద్య

ష్వితి. అగ్నే రివ వసిష్ఠస్య - రోమకూపేషు రోమకూపేభ్యో మరీచ్యో జ్వాలా నిష్పేతుః నిశ్చ
క్రముః. ౧౬. తత ఇతి. తేజో ధారయ. తేజసేతి. తేజో బ్రహ్మస్త్రతేజః - తేజసా స్వమహిమ్నా
ధారయ ఉపశమయ. ౨౧. విశ్వామిత్ర ఇతి. వినికృతః పరిభూతః. ౨౨. ధిగ్బలమిత్యాది. క్షత్రియ
బలం ధిక్ నింద్య మిత్యర్థః-బ్రహ్మతేజోబలంబలం - ప్రశస్తం బల మితి యావత్ - బ్రహ్మత్వకారణం
బ్రహ్మణ్యసంపాదకం. ౨౪. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశ స్సర్గః.

తత ఇతి. శ్లోకద్వయ మేకం. వాక్యం. ౧. ఘోరం తప స్తతాపేత్యుక్తం - తదేవాహ - ఫల

హః, అబ్రవీ స్తథురం వాక్యం విశ్వామిత్రం తపోధనం. ౪. జితా రాజర్షి లోకా ఘ్నే
తపసా కుశికాత్తజ, అనేన తపసా త్వాం తు రాజర్షి రితి విద్మహే. ౫. ఏవ ముక్త్యా
మహాతేజా జగామ సహదై వతైః, త్రివిష్టపం బ్రహ్మలోకం లోకానాం పరమేశ్వరః.
౬. విశ్వామిత్రోపి తచ్ఛ్రుత్వా హిర్యా కించిదవాఙ్ముఖః, దుగధేన మహా
తావిష్ట సమన్య రిద మబ్రవీత్. ౭. తపశ్చ సుమహా త్తప్తం రాజర్షి రితి మాం
విదుః, దేవా స్సర్షిగణా స్సర్వే నాస్తి మన్యే తపగఫలం. ౮. ఇతి నిశ్చిత్య మన
సా భూయ ఏవ మహాతపాః, తప శ్చకార కాకుత్స్థ పరమం పర మాత్మవాన్.
౯. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు సత్యవాదీ జితేంద్రియః, త్రిశంకు రితి విఖ్యాత ఇత్సాకు
కులవర్ధనః. ౧౦. తస్య బుద్ధి స్సముత్పన్నా యజేయ మితి రాఘవ, గచ్ఛేయం
సశరీరేణ దేవానాం పరమాం గతిం. ౧౧. స వసిష్ఠం సమాహూయ కథయా
మాస చింతితం, అశక్య మితి చాప్యక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా. ౧౨. ప్రత్యా
ఖ్యాతో వసిష్ఠేన స యయా దక్షిణాం దిశం, తత స్తత్కర్త సిద్ధ్యర్థం పుత్రాం
స్తస్య గతో నృపః. ౧౩. వాసిష్ఠా దీర్ఘతపస స్తపో యత్ర హి తేపిరే, త్రిశంకు
స్సుమహాతేజా శ్శతం పరమభాస్వరం, వసిష్ఠపుత్రాన్ దదృశే తప్యమానాన్
యశస్వినః. ౧౪. సోఽభిగమ్య మహాత్మాన స్సర్వా నేవ గురో స్సుతాన్, అభి
వాద్యానుపూర్వేణ హిర్యా కించిదవాఙ్ముఖః, అబ్రవీ త్సుమహాభాగాన్
సర్వా నేవ కృతాంజలిః. ౧౬. శరణం వః ప్రపద్యేఽహం శరణ్యాన్ శరణాగతః,

నువృత్తిం దర్శయతి. అథేతి. ౩. అతఏవ తపసో మందఫలత్వం దర్శయతి పూర్ణాభి. ౪. జితాభి.
విద్మహే ఆర్ష మాత్మనేవదం. ౫. ఏవమిత్యాదిచత్వారి. బ్రహ్మ - బ్రహ్మలోకం జగామ - త్రివి
ష్టపం దేవా జగ్గురిత్యర్థః. ౬. సమన్యః సదైన్యః - 'మన్య రైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. ౭.
నాస్తి మన్యే తపః ఫలం-ఏతన్నాత్రం మత్తపః ఫలం నభవతి. బ్రహ్మణ్యన్యైవ మదభిమతత్వా
దితి భావః. ౮. పరమం తపః పూర్వకృతతపసోవ్యతిశయితం తపః - పర మాత్మవాన్ అతిశయిత
యత్నవాన్. ౯. ఏతస్మిన్నితి. విఖ్యాతః - అభూదితి శేషః. ౧౦. తస్యేతి. సశరీరేణ - ఆత్మనేతి
శేషః - పరమాం గతిం-స్వర్గ మితి యావత్. ౧౧. సభి. చింతితం-సశరీరస్వర్గసాధనయజ్ఞమిత్యర్థః
అశక్యం సశరీర స్వర్గసాధనయజ్ఞ కరణ మితి శేషః అశక్యత్వం చ న ఋషే రసామర్థ్యాత్ - నాసి
తాదృశకర్త విధానాభావాత్ - 'సశరీరేవ స్వర్గం లోక మే'తీతి శ్రుతేః. కింతు త్రిశంకో స్తాదృశ
స్వర్గప్రాప్తి ర్నాస్తితి పూర్వకల్ప వృత్తతద్ జ్ఞానా దితి మంతవ్యం-ఉక్తః అభూదితి శేషః. ౧౨. ప్రత్యా
ఖ్యాత ఇతి. తత్కర్త సిద్ధ్యర్థం సశరీరస్వర్గసాధనకర్త సిద్ధ్యర్థం. ౧౩. వాసిష్ఠా ఇతి సార్థః. యత్ర తేపిరే
తత్ర గచ్ఛేతి శేషః-శతం వాసిష్ఠానితి బహ్వార్థేశతమితి నిపాతనాత్ సామానాధికరణ్యం. ౧౪. సభిసా
ర్థః. హిర్యా వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానకృతయా-మహాత్మాన స్సుమహాభాగా నితి వ్యత్యయేన ప్రథమా. ౧౬.

మూలాశన ఇతి. ౫. ఏనముక్త్యేతి. దైవతై స్సహ - త్రివిష్టపం స్వర్గం గత్వా - తదను
స్వలోకం గతవానిత్యర్థః. ౬. విశ్వామిత్ర ఇతి. సమన్యః సదైన్యః. ౯. ఏతస్మిన్నితి.
త్రిశంకు రితి విఖ్యాతః - య ఇతి శేషః. ౧౧. తస్యేతి. పరమాం గతిం సశరీర స్వర్గగమనం.
౧౨. ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః - తస్య వసిష్ఠస్య. ౧౪. సోభిగమ్యేతి. మహాత్మానః మహా

ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్తి భద్రం వో వసిష్ఠేన మహాత్తనా. ౧౭. యష్టుకామో మహా
యజ్ఞం తదనుజ్ఞాతు మర్హథ, గురుపుత్రా నహం సర్వా న్నమస్కృత్య ప్రసాద
యే. ౧౮. శిరసా ప్రణతో యాచే బ్రాహ్మణాం స్తపసి స్థితాః, తే మాం భవంత
స్సిద్ధ్యర్థం యాజయంతు సమాహితాః, సశరీరో యథాహం హి దేవలోక
మవాప్నుయాం. ౧౯౫. ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన గతి మన్యాం తపోధనాః, గురు
పుత్రానృతే సర్వా న్నాహం పశ్యామి కాంచన. ౨౦౫. ఇత్వాకూణాం హి
సర్వేషాం పురోధాః పరమా గతిః, పురోధసస్తు విద్వాంస స్తారయంతి సదా నృ
పాః. ౨౧౫. తస్మా దనంతరం సర్వే భవంతో దై వతం మమ. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - బాలకాండే - సప్తపంచాశ సుర్గః.

తత స్త్రిశంకో ర్వచనం శ్రుత్వా క్రోధసమన్వితం, ఋషిపుత్రశతం రామ
రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౧. ప్రత్యాఖ్యాతోహి దుర్బుధే గురుణా సత్యవాదినా,
తం కథం సమతిక్రమ్య శాఖాంతర ముపేయివాత్. ౨. ఇత్వాకూణాం హి సర్వే
షాం పురోధాః పరమో గురుః, నచాతిక్రమితుం శక్యం వచనం సత్యవాదినః. ౩.
అశక్య మితి చోవాచ వసిష్ఠో భగవా నృషిః, తం వయం వై సమాహర్తుం క్ర
తుం శక్తాః కథం తవ. ౪. బాలిశ స్త్వం నరశ్రేష్ఠ గమ్యతాం స్వపురం పునః,
యాజనే భగవాం చ్చక్త స్త్రిలోక్యస్యాపి పార్థివ. ౫. అవమానం చ తత్క

శరణమితి. శరణం రక్షితారం-ఆగతః 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రితి వచనాత్. రక్షిత్ర పేక్షయా ఆ
గతోఽహం శరణ్యాక్ శరణసమర్థాక్ శరణం ప్రపద్యే రక్షిత్రాక్ ప్రాప్నోమి త్యర్థః - యద్వా-
శరణాగతః ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యుత్తరేణాన్వయః - తర్హ్యచార్య ఏవ గంతవ్య ఇత్యత్రాహ ప్రత్యా
ఖ్యాత ఇతి. ౧౭. కిమర్థం శరణాగతి స్తత్రాహ - యష్టుకామఇతి. తత్ యజ్ఞానుష్ఠానం. ౧౮. శిర
సేతి సార్థః. బ్రాహ్మణాక్ బ్రహ్మవిదః - సమాహితాః అవహితాః. ౧౯౫. ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి.
గురుపుత్రా నృతే అన్యాం కాంచన గతిం యజనోపాయం - నపశ్యామి త్యన్వయః. ౨౦౫. ఇత్వా
కూణా మితి. పురోధాః పురోహితో వసిష్ఠః. ౨౧౫. తస్మాదిత్యర్థం. తస్మాత్ వసిష్ఠాత్ - అనంత
రం పశ్యాత్ - తస్యారక్షకత్వే భవంత ఏవ రక్షకా ఇతి భావః. ౨౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశసర్గః.

గురుత్యాగినాం ఫలం దర్శయత్యష్టపంచాశే - తత స్త్రిశంకో రిత్యాది. క్రోధసమన్విత మితి
శశవిశేషణం. ౧. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి. శాఖాంతరం ఆశ్రయాంతరం. ౨. ఇత్వాకూణా మితి. నశక్యం-
త్వయేత్వాకుణేతి శేషః - సత్యవాదినః తస్యేతి శేషః. ౩. అశక్యమితి. యం - క్రతు మితి శేషః. ౪.
బాలిశఇతి. బాలిశః మూర్ఖః - 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః. ౫. అవమాన మిత్యర్థం. తత్

త్తనః. ౨౦. ఇత్వాకూణా మితి. పురోధాః వసిష్ఠః. ౨౧౫. తస్మాదితి. తస్మా ద్వసిష్ఠా దనంతరం
పశ్యాత్. ౨౨. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం-బాల
కాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశసర్గః.

తత ఇతి. క్రోధసమన్విత మిత్యేత దృషిపుత్ర శతవిశేషణం. ౧. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి. శాఖాంత
రం అవలంబాంతరం. ౩. అశక్య మితి చోవాచ - యం క్రతు మితి శేషః. ౪. బాలిశ ఇతి. త్రై

దుం తస్య శత్రూమహే కథం. ౧౪. తేహం తద్వచనం శ్రుత్వా క్రోధపర్యాక
లాక్షరం. స రాజా పున రేవై తా నిదం వచన మబ్రవీత్, ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్తి
గురుణా గురుపుత్రై స్తథైవచ, అన్యాయం గతిం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు తపో
ధనాః. ౨౪. ఋషిపుత్రాస్తు తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం ఘోరాభిసంహితం, శేషః పర
మసంక్రుద్ధా శ్చండాలత్వం గమిష్యసి. ౩౪. ఏవముక్త్వా మహాత్మానో వివిశు నై
స్వమాశ్రమం. ౯. అథ రాత్ర్యాం వృతీతాయాం రాజా చండాలతాం గతః,
నీలవస్త్రధరో నీలః పరుషోద్వస్తమూర్ధజః, చిత్యమాల్యానులేపశ్చ ఆయసాభర
ణోఽభవత్. ౧౦౪. తం దృష్ట్వా మంత్రిణ స్సర్వే త్యజ్య చండాలరూపిణం,
ప్రార్ద్రవన్ సహితా రామపౌరా యే స్యానుగామినః. ౧౧౪. ఏకోహి రాజా కాకు
త్స్థ జగామ పరమాత్మవాన్, దహ్యామానో దివారాత్రం విశ్వామిత్రం తపోధనం.
౧౨౪. విశ్వామిత్రస్తు తం దృష్ట్వా రాజానం విఫలీకృతం, చండాలరూపిణం
రామ మునిః కారుణ్య మాగతః. ౧౩౪. కారుణ్యా త్స మహాతేజా వాక్యం పరమథా
ర్మికః, ఇదం జగాద భద్రం తే రాజానం ఘోరరూపిణం. ౧౪౪. కి మాగమనకా
ర్యం తే రాజపుత్ర మహాబల, అయోధ్యాధిపతే వీరశాపా చ్చండాలతాం గతః.
౧౫౪. అథ తద్వాక్య మాజ్ఞాయ రాజా చండాళతాం గతః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి
ర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౬౪. ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్తి గురుణా గురుపు

అసాధ్యార్థసాధనరూపం. ౧౪. తేహమితిద్వై. అన్యాయం గతిం యాజకాంతరం. ౨౪. ఋషీతి. ఘో
రాభిసంహితం - సాక్షాత్కులగురుం బ్రహ్మపుత్రం వసిష్ఠ మతిక్రమ్య పురోహితాంతరాశ్రయణ
రూపఘోరాభిప్రాయయుక్త మిత్యర్థః - గమిష్యసీత్యనంతర మితి కరణం ద్రవ్యం. ౩౪. ఏవమి
త్యర్థం. ౯. అత్ర చండాలత్వం న త త్సాదృశ్యమాత్రం - కింతు త్పత్రియత్వప్రహణేన చండాలత్వ
జాతిప్రాప్తిః - బ్రహ్మణత్వాదిజాతేః కర్తృమూలత్వేన తదపాయే తదపాయా దిత్యాహ - అథే
త్యాది. సార్థః - చండాలతాం గతః - వక్షస్థయజ్ఞోపవీత మేవ వర్ధ్యాసీ దిత్యర్థః - నీలవస్త్రధరః -
కటిస్థపీతాంబర మేవ చండాళార్హ నీలవస్త్రం జాత మిత్యర్థః - నీలః - పూర్వం స్థితరాజలేజ ఏవ
నీలవర్ణోఽభవ దిత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం - పరుషః రూక్షాంగః - ధ్వస్తమూర్ధజః హ్ర
స్వకేశః - చిత్యమాల్యానులేపః చితా శ్చ కానం తత్రభవం చిత్యం తాదృశం మాల్యం - అనులేపః
చితా భస్మరూపోంగరాగశ్చ యస్య స తథా - ఆయసాభరణః అయోవికారాభరణః. ౧౦౪. తమి
తి. శ్చుష్టం. ౧౧౪. ఏకఇతి. పరమాత్మవాన్ పరమధృతిమాన్ - భూత్వా - దహ్యామానః - దుఃఖే
నేతి కేషః - విశ్వామిత్రం వసిష్ఠవైరిణం - జగామ. ౧౨౪. విశ్వామిత్ర ఇతి. విఫలీకృతం - వసిష్ఠవి
నాశితేహికాముష్మికసాధన మిత్యర్థః. ౧౩౪. కారుణ్యాదితి. స్వవంశావమానప్రకటనేన రామస్య
కోపా భవిష్యతీతి సాంత్యయతి - భద్రంత ఇతి. ౧౪౪. కిమితి. చండాలతాం గతః - కేన హేతునేతి
కేషః. ౧౫౪. అథేతి. ఆజ్ఞాయ - శ్రుత్వేత్యర్థః. ౧౬౪. ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి. తం కామం - య
లోక్యస్యాసి త్రిష్వపి లోకేషు. ౨౪. ఋషిపుత్రా ఇతి. ఘోరాభిసంయుతం ఘోరాభిప్రాయసం
యుక్తం. ౯. అథేతి. పరుషః రూక్షాకారః - ధ్వస్తమూర్ధజః ఖర్వమూర్ధజః - చిత్యం చితార్హం - ఆయ
సాన్యయోమయాని ఆభరణాని యస్య. ౧౦౪. తమితి. త్యజ్య త్యక్త్వా. ౧౨౪. విశ్వామిత్ర ఇతి. విఫలీ

త్రైస్తభైవచ, అనవావైవ తం కామం మయాప్రాప్తో విపర్యయః. ౧౭౪. సశరీ
రో దివం యాయా మితి మే సౌమ్యదర్శనం, మయా చేష్టం క్రతుశతం తచ్చనా
వాప్యతే ఫలం. ౧౮౪. అన్యతం నోక్తపూర్వం మే నచ వత్సే కదాచన, కృచ్ఛే
ష్వపి గత సౌమ్య ఉత్రధర్తేణ తే శపే. ౧౯౪. యజ్ఞై ర్భువఃవిధై రిష్టం ప్రజాధ
ర్తేణ పాలితాః, గురవశ్చ మహాత్మాన శీలవృత్తేన తోషితాః. ౨౦౪. ధర్తేప్రయ
తమానస్య యజ్ఞం చాహర్తు మిచ్ఛతః, పరితోషం న గచ్ఛంతి గురవోముని
పుంగవ. ౨౧౪. దైవ మేవ పరం మన్యే పౌరుషం తు నిరర్థకం, దైవేనాక్ర
మ్యతే సర్వం దైవంహి పరమా గతిః. ౨౨౪. తస్య మే పరమార్తస్య ప్రసాద
మభికాంక్షతః, కర్తు మర్హసి భద్రంతే దైవోపహతకర్తవ్యః. ౨౩౪. నాన్యాయ
గతిం గమిష్యామి నాన్య శ్వరణమస్తి మే, దైవం పురుషకారేణ నివర్తయితు
మర్హసి. ౨౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

ముద్దిశ్య గుర్వాద్యుపాసనం కృతమిత్యర్థః - విపర్యయః విపరీతప్రయోజనో హేతువిశేషః. ౧౭౪.
కస్తే కామ ఇత్యత్రాహ - సశరీర ఇతి. సౌమ్యేతి సంబుద్ధిః - దర్శనం బుద్ధిః - తచ్చ ఫలం క్రతు
శతఫలం సశరీరస్వర్గః. ౧౮౪. వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానమూలం పాపం మయి నాస్తీత్యాశయేనాహ-అన్య
త మితి. యద్వా - యజ్ఞోన్మతే నక్షరతీతి వచనాత్ క్రతునాశకత్వేనావగత మన్యత మపి మయి
నాస్తీత్యాహ - మే మయా ఉత్రధర్తేణ - తత్సాక్షితయేత్యర్థః-కృచ్ఛేష్వపి గతః అపద్గతోషి-
తే పురత ఇతి శేషః. ౧౯౪. యజ్ఞైరితి. పూర్వం సశరీరత్వసాధనక్రతుశత ముక్తం - అత్ర నిత్యక
ర్తేతిభిదా - యద్వా - పూర్వం క్రతుశతం ఇష్టం - యష్ట ముపక్రాంత మిత్యర్థః - తచ్చ నావా
ప్యతే - తాదృశక్రత్వనుష్ఠానమనోరథో నావాప్యత ఇత్యర్థః - శీలవృత్తేన శీలయుక్తవృత్తేన - శీలం
సద్గుణః వృత్తం ఆచారః. ౨౦౪. ధర్త ఇతి. ప్రయతమానస్యేతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-మమేతి శేషః.
౨౧౪. దైవమితి. అతఇత్యుపసార్గ్యం - దైవ మత్ర ప్రార్థనఫల మదృష్టం - పరం శ్రేష్ఠం - పురుష
హితాహితప్రాపక మిత్యర్థః - పౌరుషం ఇదానీంతనధర్తానుష్ఠానం - నిరర్థకం - ప్రార్థనకర్త తిరస్కా
రానర్హ మిత్యర్థః-ఆక్రమ్యతే అభిఖాయతే - పరమా గతిః ఇతరతిరస్కారేణాహికసుఖదుఃఖాది
ప్రాపక మిత్యర్థః. ౨౨౪. తస్యేతి. ప్రసాదం దైవానుకూల్యం. ౨౩౪. నేతి. గతిం శరణం-వసిష్ఠేన
స్వయ మాహూతశ్చేత్ కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-నాన్య శ్వరణ మస్తితి. పురుషకారేణ త్వత్ప్రసాద
రూపానుకూల్యకరణేన. ౨౪౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజరీరా
ఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

కృతం. వసిష్ఠవాసిష్ఠైర్విధిక్రతుమనోరథం. ౧౭౪. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి. విపర్యయః జాతిభ్రంశః. ౧౭౪.
సశరీర ఇతి. దర్శనం సంకల్పం - మయేతి తచ్చ ఫలం క్రతుశతఫలం - నావాప్యతే నభుజ్యతే. ౧౮౪.
అన్యతమితి. యజ్ఞోన్మతేనక్షరతీతి వచనాత్ - క్రతుశతనాశకత్వేనావగత మన్యత మపి మయి నా
స్తీతిభావః - మే మయా - కృచ్ఛేష్వపి గతః అపద్గతోషి - తే పురతః - ఉత్రధర్తేణ శపే. ౨౧౪.
దైవమితి. దైవం భాగధేయం - పరమా గతిః ప్రధానకారణం. ౨౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాతాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాతాయాం - అష్టపంచాశ
స్సర్గః.

ఉక్తవాక్యం రాజానం కృపయా కుశికాత్తజః, అబ్రవీ న్న ధురం వాక్యం సాక్షా చ్చండాలరూపిణం. ౧. ఐక్వాకస్వాగతం వత్స జానామి త్వాం సుధార్మికం, శరణంతే భవిష్యామి మాభైషీర్న పుంసవ, అహ మామంత్రయే సర్వా మహర్షీ పుణ్యకర్తణః. యజ్ఞసాహ్యకరా రాజా తతో యక్ష్యసి నిర్వృతః, గురుశాపకృతం రూపం యదిదం త్వయి వర్తతే, అనేన సహరూపేణ సశరీరో గమిష్యసి, హస్తప్రాప్త మహం మన్యే స్వర్గం తవ నరాధిప, యస్త్వం కౌశిక మాగమ్య శరణ్యం శరణాగతః. ౨. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః పుత్రా పరమధార్మికా, వ్యాదిదేశ మహాప్రాజ్ఞా యజ్ఞసంభార కారణాత్, సర్వా శిష్యా సమాహూయ వాక్యమేత దువాచహ. ౩. సర్వా నృషిగణా వత్సా ఆనయధ్వం మమాజ్ఞయా, సశిష్య సుహృద్భైశ్చైవ సర్త్విజ సృబహుశ్రుతా. ౪. యదన్యోవచసంబ్రూయా న్నద్వాక్యబలచోదితః, తత్సర్వ మఖిలేనోక్తం మమాఖ్యేయ మనాదృతం. ౫. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దిశో జగ్తు స్తదాజ్ఞయా, ఆజగ్తు రథదేశేభ్య స్సర్వేభ్యో బ్రహ్మవాదినః. ౬. తేచ శిష్యా సమాగమ్య మునిం జ్వలితతేజసం, ఊచుశ్చ వచనం సర్వే సర్వేషాం బ్రహ్మవాదినాం. ౭. శ్రుత్వా తే వచనం సర్వే సమాయాంతి ద్విజాతయః, సర్వదేశేషు చాగచ్ఛన్ వర్జయిత్వా మహోదయం. ౮. వాసిష్ఠం తచ్ఛతం సర్వం క్రోధపర్యాకులాక్షరం, యదా

జాతచండాలస్య కదాచిత్తద్భావనివృత్తి రస్తి - నతుకర్తచండాలస్యేత్యాహేకోనషష్టితమే - ఉక్తవాక్య మిత్యాది. సాక్షా చ్చండాలరూపిణం - చండాల చిహ్నధారిత్యా న్నశాస్త్రగమ్యచండాలభావ ఇత్యర్థః. ౧. ఐక్వాకేత్యాది చత్వారి. యజ్ఞసాహ్యకరా యజ్ఞసహాయకరా - గమిష్యసి - స్వర్గ మితి శేషః అనేనేత్యనేన ఋషిశాపకృతరూపస్య బ్రహ్మణాప్యవార్యత్వేన జాతచండాలతాభావేన మత్తపామహిమోపబృహితయజ్ఞేన సశరీరస్వర్గం గమిష్యసీతి భావః - హస్తప్రాప్తం అనాయానేన సద్యో లబ్ధం - తత్ర హేతు ర్యస్త్వ మితి. ౨. ఏవ మితి సార్థః. శిష్యా పుత్ర్యా. ౩. సర్వానితి. సుహృదః మత్సుహృదః - శోభనహృదయాన్వా. ౪. యదన్య ఇతి. మద్వాక్యబలేన చోదితః ఆహూతః - యః కశ్చనాన్యః అనాదృతం ఉపేక్షయాహుచండాలం యాజయతీతి నిందారూపం వా - యద్వాక్యం బ్రూయాత్ - లేనోక్తం తత్సర్వ మఖిలేన మమాఖ్యేయం. ౫. తస్యేతి. ద్వ. బ్రహ్మవాదినః శిష్యాః - బ్రహ్మవాదినాం వచన మిత్యన్వయః. ౬. యదనాదర వచనం మునీనాం తదపి వక్తవ్య మిత్యుక్తత్వా తదపి వదంతి - శ్రుత్వేత్యాదిపత్ - సర్వదేశేషు - స్థితా ఇతి శేషః. మహోదయ మితి - తదాఖ్య మృషి మిత్యర్థః - వాసిష్ఠశతంచ వర్జయిత్వేతి ద్రష్టవ్యం. ౮. వాసిష్ఠం యదాహేత్యత్ర మహోదయశ్చేత్యపి బోధ్యం -

ఉక్తవాక్యస్యేతి ౧. గురుశాపకృతం గురుశాపేన కృతం హస్తప్రాప్తం అనాయాసలభ్యం. ౨. యదన్య ఇతి. మద్వాక్యబలేన - చోదితః ఆహూతః అన్యోపి యః కశ్చన మద్వచనమనాదృతం ఆదృత మాదరః తద్రహితం అఖిలేన సర్వేణాప్యుక్తం - తత్సర్వ మాఖ్యేయం. ౩. శ్రుత్వేతి. సర్వేషు దేశేషు స్థితా ఇతి శేషః - ద్విజాతయః మహోదయం మహోదయాఖ్యం మునిం - వర్జయిత్వా - ఆయాంతి ఆగచ్ఛంతి. ఆగచ్ఛన్ - కేచనేతి శేషః. ౪. ౫. త్రియో యాజక ఇతి

హ వచనం సర్వం శృణు త్వం మునిపుంగవ. ౧౨౪. ఉత్రియో యాజకో యస్య చం
డాలస్య విశేషతః, కథం సదసి భోక్తారో హవిస్తస్య సురర్షయః. ౧౩౪. బ్రాహ్మణా
వా మహాత్మానో భుక్త్వా చండాలభోజనం, కథం స్వర్గం గమిష్యంతి విశ్వామి
త్రేణ పాలితాః. ౧౪౪. ఏతద్వచననైష్ఠ్యమూచు స్సంరక్తలోచనాః, వాసీష్ఠా
మునిశార్దూల సర్వే తే సమహోదయాః. ౧౫౪. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వే
షాం మునిపుంగవః, క్రోధసంరక్తనయన స్సరోష మిద మబ్రవీత్. ౧౬౪. యేదూ
షయంత్యదుష్టం మాం తప ఉగ్రం సమాస్థితం, భస్తిభూతా దురాత్మానో
భవిష్యంతి న సంశయః. ౧౭౪. అద్యతే కాలపాశేన నీతా వైవస్వతక్షయం, సప్త
జాతి శతాన్యేవ మృతపా స్సంతు సర్వశః, శ్వమాంస నియతా హారా ముష్టికా
నామ నిర్ఘ్నాణాః, వికృతాశ్చ విరూపాశ్చ లోకానను చరంతిమాన్. ౧౮౪.
మహోదయస్తు దుర్బుద్ధి ర్దామదూష్యం హ్యదూషయత్, దూషిత
స్వర్వలోకేషు నిషాదత్వం గమిష్యతి, ప్రాణాతి పాత నిరతో నిరనుక్రోశతాం
గతః, దీర్ఘకాలం మమ క్రోధా ద్దుర్గతిం వర్తయిష్యతి. ౨౦౪. ఏతావ దుక్త్వా
వచనం విశ్వామిత్రో మహాతపాః, విరరామ మహాతేజా ఋషిమధ్యే మహా

ఉపసహారే తథాదర్శనాత్. ౧౨౪. ఉత్రియో యాజకో యస్యేతి. విప్రస్యైవ యాజనాధికా
రాత్ - చండాలస్య యాజ్యత్వానధికారాత్ - తస్య సదసి దేవతాః కథం హవిరోక్తారః-లుట్-
ఋషయశ్చ కథ మిష్టశిష్టభోక్తార ఇతి భావః. ౧౩౪. పాలితా ఇతి షేషాక్షిః - అయాజ్యయాజ
యితార ఋషయః కథం స్వర్గం గమిష్యంతీతి భావః. ౧౪౪-౧౬౪. యఇతి. తేషాం తేజోవిశేషేణ
ప్రత్యవాయో నవిద్యత ఇతి న్యాయేన చండాలయాజన మపి జీర్యతీతివిజ్ఞాయ యే దూషయంతి తే
భస్తిభూతా భవిష్యంతీత్యర్థః. ౧౭౪. అద్యేత్యాదిపంచ. ఉయం గృహం సప్తజాతిశతాని సప్తజన్త
శతాని మృతపాః శవభక్షకాః-ముష్టికాః హీనజాతివిశేషాః వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః-
విరూపాః వికృతవేషాః. ౧౮౪. అదూష్యం-ఉక్తన్యాయే నేతి భావః-మహోదయశ్చేత్యనేన పూర్వం
శస్తా వసిష్ఠపుత్రా ఏవేతి గమ్యతే - ప్రాణాతిపాతః బలాత్ ప్రాణవినాశనం - నిరనుక్రోశతాం
నిర్ఘ్నాణతాం వర్తయిష్యతి ప్రాప్నుయితి. నను తపస్విత్వేపి ఉత్రియస్య చండాలయాజనం సర్వథా
అన్యాయ్య మేవేతి కథం యథార్థవాదిషు - శాపప్రవృత్తి రితి చేదత్రోత్తరం వసిష్ఠ వైరసిర్యాతన
కామస్య విశ్వామిత్రస్య తపగోల మిద మితి. ౨౦౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవరచితే - శ్రీరామాయణ

విప్రస్యైవ యాజనాధికారిత్వాత్ - చండాలస్య విశేషత ఇతి తస్య తత్ర నాధికారాత్. కథమితి.
సురర్షయో భోక్తా ఇతి సురాణాం దేవతాత్వేన భోక్తృత్వం - ఋషీణా మృత్విక్తేన ఇష్టశిష్ట
విభాగతయా భోక్తృత్వం. ౧౩౪. విశ్వామిత్రేణ పాలితా ఇత్యాక్షేపాక్షిః - లోకశాస్త్రనిందితం-
నకర్తవ్య మితి భావః. ౧౪౪. సమహోదయాః మహోదయమునిసహితాః. ౧౫-౧౭౪. అద్యత
ఇత్యాది. సప్తజాతిశతాని సప్తజన్తశతాని - మృతపాః - శవమాంసభక్షకాః - శవదాహకావా
ముష్టికా నామ హీనజాతివిశేషాః - వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః - విరూపాః వికృతా
కారాః. ౧౮౪. మహోదయ ఇత్యాది. ప్రాణాతిపాతనిరతః ప్రాణానా మతిపాతో వినాశః తత్ర
నిరతః - నిరనుక్రోశత్వం నిష్కృపత్వం - వర్తయిష్యతి ప్రాప్నుయితి. ౨౦౪. ౨౦౪. ఇతి శ్రీమహే

మునిః. ౨౨౪. ఇతిశ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః.

తపోబలహతాః కృత్వా వాసిష్ఠాః సమహోదయాః, ఋషిమధ్యే మహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత. ౧. అయ మిత్వాకుదాయాద శ్రీశంకు రితి విశ్రుతః, ధర్మిష్ఠశ్చవదాన్యశ్చ మాంచైవ శరణం గతః, తేనానేన శరీరేణ దేవలోకజగీషయా. ౨౪. యథాయం స్వశరీరేణ స్వర్గలోకం గమిష్యతి, తథా ప్రవర్త్య తాం యజ్ఞో భవద్భిశ్చ మయా సహ. ౩౪. విశ్వామిత్రవచ శృణ్వత్వా సర్వ ఏవ మహర్షయః, ఊచు స్సమేత్య సహితా ధర్మజ్ఞా ధర్మసంహితం. ౪౪. అయం కుశిక దాయాదో మునిః పరమకోపనః, యదాహ వచనం సమ్యగేతత్కార్యం నసంశయః, అగ్నికల్పోహి భగవాం చ్ఛాపం దాస్యతి రోషితః, తస్మా త్ప్రవర్త్య తాం యజ్ఞ స్వశరీరో యథా దివం, గచ్ఛే దిత్వాకుదాయాదో విశ్వామిత్రస్య తేజసా, తథా ప్రవర్త్య తాం యజ్ఞ స్సర్వే సమధితిష్ఠత. ౬౪. ఏవ ముక్త్వా మహర్షయ శ్చక్ర స్తా స్తాః క్రియా స్తదా, యాజకశ్చమహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభవత్కృతౌ. ౮౪. ఋత్విజశ్చానుపూర్వ్యేణ మంత్రవత్సంత్రకోవిదాః, చక్రః కర్తాణి సర్వాణి యథాకల్పం యథావిధి. ౯౪. తతః కాలేన మహతా విశ్వామిత్రో మహాతపాః, చకారావాహనం తత్ర భాగార్థం సర్వదేవతాః. ౧౦౪. నాభ్యాగమం స్తదాహనాతా భాగార్థం సర్వదేవతాః. ౧౧. తతః క్రోధసమావిష్టో విశ్వామిత్రో

భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

అథ సశరీరస్య త్రింశకో స్వర్గస్థాపణం షష్టితమే - తప ఇత్యాది. ౧. అయ మితి సార్థః - దాయ మతీతి దాయాదః పుత్రపౌత్రాదిః - పచాద్యచ్ - పంశ ఇతి యావత్ - తేన పూర్వంక్షత్రియరూపేణ - అనేన ఇదానీం చండాలరూపేణ - శరీరేణ - దేవలోకజగీషయా స్వర్గం స్వవశీకర్తుమిచ్ఛనూ - మాం శరణం గతః. ౨౪. యథేతి పంచ. ౩౪. ఊచుః - అన్యోన్య మితి శేషః. ౪౪. సమ్యక్కార్య మిత్యన్వయః - సమధితివృత్త - స్వస్వార్థిజ్య మితి శేషః. ౬౪. ఏవమితి. తాస్తాః క్రియాః - స్వస్వార్థిజ్య కర్తాణి - యాజకః అధ్వర్యుః - స్రువ ముద్యమ్యేతి వక్ష్యమాణత్వాత్. ౮౪. ఋత్విజఇతి. మంత్రవదితి క్రియావిశేషణం - యథాకల్పం కల్పసూత్ర మనతిక్రమ్య - యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౯౪. తతఇతి. మహతా కాలేన - ద్విస్త్రీ ర్మంత్రావృత్త్యా - సర్వదేవతాః - ప్రతీతి శేషః. ౧౦౪. నేత్యర్థం. నాభ్యాగమః - అనధికారిణా అన్యాయేన చ కృత మకృత మితి న్యాయాదితి భావః. ౧౧. తతఇతి. స్రువోద్యమనం కోపజచేష్టావిశేషః. ౧౨. పశ్యేతిసార్థః. త్వదభిమతయాగస్తాస్తామితి భావః - ఏష ఇత్యవ్యవధానే - ఓజసా తపోవీర్యేణ - దుష్ప్రేమ - అన్యై రితి శేషః.

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

తపోబలహతా నితి. వాసిష్ఠాః షష్ఠిపుత్రాః. ౧. అయ మితి. యతః ఇత్వాకు దాయాదః - ఇత్వాకుమశ్యః ధర్మిష్ఠో వదాన్యశ్చ అతో యాగాధికారీతి భావః - సమధితివృత్త ప్రారభధ్వం. ౨౪. ఏవముక్త్యేత్యాది. యాజకః అధ్వర్యుః - యథాకల్పం ముఖ్యకల్పానుసారేణ - యథావిధి యథాశాస్త్రం. ౯౪. తతఇతి. తత్ర కర్తృణి భాగార్థం సర్వదేవతాః ప్రతీతి శేషః. ౧౧. ౧౨. పశ్య మే తపసో

మహామునిః, స్రువ ముద్యమ్య సక్రోధ త్రిశంకు మిద మబ్రవీత్. ౧౨. పశ్య
మే తపసో వీర్యం స్వార్జితస్య నరేశ్వర, ఏషత్వాం సశరీరేణ నయామి స్వర్గ మో
జసా, దుష్ప్రిపం సశరీరేణ దివం గచ్ఛ నరాధిప. ౧౩౪. స్వార్జితం కించిదప్యస్తి
మయా హి తపసః ఫలం, రాజన్ స్వతేజసా తస్య సశరీరో దివంవ్రజ.
౧౪౪. ఉక్తవాక్యే మునా తస్మిన్ సశరీరో నరేశ్వరః, దివం జగామ కాకుత్స్థ
మునీనాం పశ్యతాం తదా. ౧౫౪. దేవలోకగతం దృష్ట్వా త్రిశంకుం పాకశా
సనః, సహసర్వై స్సురగణై రిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౬౪. త్రిశంకో గచ్ఛ భూ
య స్త్వం నాసి స్వర్గకృతాలయః, గురుశాపహతో మూఢ పత భూమి మవా
క్చిరాః. ౧౭౪. ఏవ ముక్తో మహేంద్రేణ త్రిశంకు రపత త్పునః, విక్రోశమాన స్త్రా
హీతి విశ్వామిత్రం తపోధనం. ౧౮౪. తచ్ఛ్చుత్వా వచనం తస్య క్రోశమానస్య
కౌశికః, రోష మాహరయ త్త్రివ్రం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౧౯౪. ఋషిమధ్యే
స తేజస్వీ ప్రజాపతిరివాపరః, సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీ నపరాన్ పునః.
౨౦౪. నక్షత్రమాలా మపరా మసృజ త్కోధమూర్ఛితః, దక్షిణాం దిశ మా
స్థాయ మునిమధ్యే మహాయశాః. ౨౧౪. సృష్ట్వా నక్షత్రవంశంచ క్రోధేన కలుషీ
కృతః, అన్య మింద్రం కరిష్యామి లోకో వాస్యాదనింద్రకః, దైవతా న్యపి సక్రో

౧౩౪. స్వేతి. స్వార్జితం సుష్టార్జితం-స్వతేజసా స్వాసాధారణ ప్రభావేన. ౧౪౪. ఉక్తేతి. మునీనాం
పశ్యతాం మునిషు పశ్యత్సు సత్సు. ౧౫౪. దేవేతిచత్వారి. ౧౬౪. స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయా
ర్హః. ౧౭౪. ౧౮౪. ఆహరయత్ అకరోత్. ౧౯౪. ఋషీతి. సృజన్ - అభూదితి శేషః-అసృజది
త్యర్థః. ౨౦౪. నక్షత్రేతి. మునిమధ్యేస్థిత ఏవ-దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ తామధికరణం కృత్వా నక్షత్ర
మాలాం సప్తవింశతినక్షత్రమాలాం-యథోత్తరతో ధ్రువోచల స్తిష్ఠతిఏవం త్రిశంకు స్తిష్ఠతు-తం పరితో
యథా సప్తర్షీ మండలం తద్వదత్రాపి భవతు తత్రయథా నక్షత్రాణి తద్వదత్రా పీత్యర్థః. ౨౧౪. సృ
ష్టేతి సార్థః. నక్షత్రవంశం త్సుద్రనక్షత్రగణం ద్వితీయార్థాంతే ఇతి సంకల్పేత్యుపసార్గ్యం-అ
న్యమింద్రంకరిష్యామి విద్యమానలోకస్యాన్యేంద్రం కరిష్యామి-అనింద్రకో లోకో వా స్యాత్-ఇంద్ర
రహితం లోకాంతరం వా కరిష్యామిత్యర్థః-అతఏవాహూ రాచార్యాః-అన్యేంద్రకం భువన మన్య
దనింద్రకం వా కర్తుం త్తమే కవి రభూ దయ మన్వవాయ' ఇతి. అస్మి న్నరే ఇంద్రం నాశయిష్యా
మిత్యర్థ స్సాన్యత్ - సోనుచితః సృష్ట్యంతరోపక్రమవిరోధాత్ - దైవతాన్యపి సక్రోధాత్ స్రష్టుం
సముపచక్రమ ఇత్యనంతరవిరోధాచ్చ. అతఏవాయ మర్థోభవితు మర్హతి. మయా సృజ్యమానస్య

వీర్యంయాగ స్తిష్ఠత్త్వితిభావః. ౧౩౪. తపసః ఫలం-సుకృతం. ౧౬౪. నాసి స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయా
ర్హోనాసీత్యర్థః. ౧౯౪. సృజన్ దక్షిణమార్గస్థా నితి. యత్ర త్రిశంకు స్తిష్ఠతి-తత్ర స్వర్గాంతరం-స్రష్ట్యా
మితి తాత్పర్యాదితిభావః. ౨౧౪. నక్షత్రవంశం నక్షత్రచక్రం-లోకోవా స్యా దనింద్రక ఇతి-ఇతి
ప్రజ్ఞాయేతి శేషః-ఇంద్రశ్చే న్నత్సంకల్ప విఘ్నకరః త మపి మత్తపస్సామర్థ్యాత్-స్వర్గభ్రష్టం కరో
మితిభావః*తి. అన్యమింద్రం-స్వసృజ్యమాన స్వర్గస్వేతి శేషః-అథవా-మయా సృజ్యమాన స్వర్గః
అనింద్రఏవాస్తు త్రిశంకు రేవ తత్రేంద్రో భవత్విత్యాశయః-ఏవ మింద్రస్థానే త్రిశంకుం ప్రతిష్ఠాప్య
తస్య పరివారభూతదైవతాని స్రష్టు ముపచక్రమే. ౨౨౪. దైవతాని దేవగణాన్. తత ఇత్యాది. తతః

ధా తస్మిన్ సముపచక్రమే. ౨౩. తతః పరమసంభ్రాంతా స్సర్వసంఘా స్సురా
సురాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మాన మూచు స్సానునయం వచః. ౨౪. అయం రా
జా మహాభాగ గురుశాపపరిక్షితః, సశరీరో దివం యాతుం నార్హ త్యేవ తపోధన.
౨౫. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా దేవానాం మునిపుంగవః, అబ్రవీ త్సుమహ ద్వా
క్యం కౌశిక స్సర్వదేవతాః, ౨౬. సశరీరస్య భద్రం వ స్త్రిశంకో రస్య భూపతేః,
ఆరోహణం ప్రతిజ్ఞాయ నాన్యతం కర్తు ముత్సహే. ౨౭. స్వర్గోస్తు సశరీరస్య త్రిశం
కో రస్య శాశ్వతః, నక్షత్రాణి చ సర్వాణి మామకాని ధృవాణ్యథ. యావ ల్లో
కా ధరిష్యంతి తిష్ఠంత్యేతాని సర్వశః, మత్కృతాని సురా స్సర్వే తదనుజ్ఞాతు
మర్హథ. ౨౮. ఏవ ముక్తా స్సురా స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్దునిపుంగవం. ౨౯౪.
ఏవం భవతు భద్రం తే తిష్ఠంత్యేతాని సర్వశః, గగనే తాన్యనేకాని వైశ్వానర
పథా దృపిః, నక్షత్రాణి మునిశ్రేష్ఠ తేషు జ్యోతిష్సు జాజ్వలన్, అవాక్చిరా స్త్రి
శంకుశ్చ తిష్ఠత్వమర సన్నిభః, అనుయాస్యంతి చైతాని జ్యోతీంషి నృపసత్తమం,
కృతార్థం కీర్తిమంతం చ స్వర్గలోకగతం యథా. ౩౨౪. విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా

స్వర్గస్యాన్య మింద్రం కరిష్యామి - అథవా మయా సృజ్య స్వర్గలోకోఽనింద్రకోవాస్తు - తత్ర
త్రిశంకు రేపేంద్రో భవతు-తత్పరివారాన్ సృజేయ మితి తాదృశదేవాన్ స్రష్టు ముపచక్రమ ఇత్యు
ర్థః. తనిష్ఠోకీ. అన్య మింద్రం కరిష్యామి విద్యమానభువనస్యేంద్రాంతరం కరిష్యామి - లోకోవా
స్యాత్ - సేంద్రం లోకాంతరం వా స్యా దిత్యర్థః - అనింద్రక స్సాన్యోత్ విద్యమానం భువనం
ఇంద్రరహిత మనాయకం వా స్యాదిత్యర్థః - ఇదంచ - 'అన్యేంద్రకం భువన మన్యదనింద్రకంవా
కర్తుం ఊమే కవి రభూ దయ మన్వవాయ' ఇతి వేదాంతాచార్యోక్తిస్వారస్యాద్యుక్తం. ౨౩. తత
ఇతి. పరమసంభ్రాంతాః స్వప్రతిసృష్టే రతిదుస్సహత్వాదితి భావః - సానునయం ససాంత్యం.
౨౪. అనునయ మేవాహ-అయ మిత్యాది. నార్హ తి అదుష్ప్రత్యైవర్ణికలభ్యత్వా తస్మిన్ స్థేతి భావః.
౨౫. తేషా మితి చత్వారిః. ౨౬. భద్రం వ ఇతి ప్రతిసాంత్యం. ౨౭. స్వర్గోస్తు అయం త్రిశంకు
స్థితిదేశ ఏవేతి శేషః-మత్కృతాని-మత్సృష్టాని-అతఏవ మామ కాని-లోకాః భూరాదయః-యావద్ధరి
ష్యంతి స్థాస్యంతి సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధృవాణి భవంతు - ప్రాథనాయాం లోట్ - తత్
పూర్వోక్తం అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం. ౨౮. ఏవ ముక్తా ఇత్యాది సార్థాః పంచ. ౨౯౪. సర్వశః
సర్వాణి - వైశ్వానరపథాత్-వైశ్వానరః జ్యోతిః-తత్పథాత్ ప్రసిద్ధానాదిజ్యోతిశ్చక్రమార్గాత్-
తేషు త్వత్సృష్టేషు-జాజ్వలన్ అతిశయేన ప్రకాశమానః - అవాక్చిరాః గుర్వపచారఫలప్రకటనా
యాధోముఖః - అమరసన్నిభః తేజసా అమరతుల్యః - తిష్ఠతు - ధృవ ఇవేతి భావః - అనుయా
స్యంతి-స్వర్గనక్షత్రాణి ధృవ మివేతి భావః - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగత మివ - కృతార్థ
మిత్యన్వయః. ౩౨౪. బాధ మిత్యంగీకారద్యోతకం వచనం-యజ్ఞస్యాంత ఇత్యనేన విశ్వామిత్రేణ

ఇంద్రాదిసర్గోపక్రమాత్ - స్వర్గో స్థితి సశరీరస్యాన్యైవేత్యన్వయః. ౨౭. మామకాని మయా
సృష్టాని. సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధరిష్యంతి స్థాస్యంతి - అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం. ౨౯౪. ఏవ మి
త్యాది. వైశ్వానరపథా దుత్తరాయణమార్గా దృపిః నక్షత్రాణి త్వయా - నిర్జితానీత్యర్థః- జ్యోతి
ష్సు ప్రాచీనేషు - అమరసన్నిభః - తేజసా అమరతుల్య ఇత్యర్థః - నృపసత్తమ మనుయాస్యంతి

సర్వదేవై రభిష్టుతః, ఋషిభిశ్చ మహాతేజా బాధ మిత్యాహ దేవతాః. 33౪. తతో దేవా మహాత్మానో మునయశ్చ తపోధనాః, జగ్తు ర్యథాగతం సర్వే యజ్ఞస్యాంతే సరోత్తమ. 3౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే-షష్టితమస్సర్గః.

విశ్వామిత్రో మహాత్మాథ ప్రస్థితాః ప్రేక్ష్య తా నృషీః, అబ్రవీ న్నరశాద్దూల స్సర్వాం స్తాన్ వనవాసినః. ౧. మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్తోయం దక్షిణా మాస్థితో దిశం, దిశ మన్యాం ప్రపత్స్యమ స్తత్రతప్స్యమహే తపః. ౨. పశ్చిమాయాం విశాలాయాం పుష్కరేషు మహాత్తనః, సుఖం తప శ్చరిష్యామః పరం తద్ధి తపోవనం. 3. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః పుష్కరేషు మహామునిః, తప ఉగ్రం దురాధర్షం తేవే మూలఫలాశనః. ౪. ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు అయోధ్యాధిపతి ర్నృపః, అంబరీష ఇతి ఖ్యాతో యష్టుం సముపచక్రమే. ౫. తస్య వై యజమానస్య పశు మింద్రో జహార హ, ప్రణప్తే తు పశౌ విప్రో రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౬. పశు రద్య హృతో రాజన్ ప్రణప్త స్తవ దుర్నయాత్, అరక్షితారం రాజానం ఘ్నుంతి దోషా నరేశ్వర. ౭. ప్రాయశ్చిత్తం మహద్ధ్యేత న్నరంవా పురుషర్షభ,

యజమానప్రతినిధిం కృత్వా యజ్ఞ సృమాపితః - దేవై ర్భాగశ్చ గృహీత ఇతి గమ్యతే. 3౪౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

అథశరణాగతశున శ్చేపరక్షణోచితశ క్తింవక్తుం తపోంతర మాహౌకషష్టిత మే-విశ్వామిత్ర ఇత్యాది. తాన్ స్వాఙ్గాయా సమాగతాన్ - వనవాసినః. స్వతపోవనవాసినః. ౧. మహానితి. యోహం దక్షిణాం దిశ మాస్థితః-తస్య మే మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. ౨. పశ్చిమాయా మితి. విశాలాయాం విశాలతపోవనవత్యాం పశ్చిమాయాం దిశి వర్తమానేషు పుష్కరేషు పుష్కరతీరేషు - తత్తీరేష్విత్యర్థః - మహాత్తనః హేమహాత్తానః. 3. ఏవమిత్యాది. ౪. ౫. విప్రో - పురోహిత ఇతి యావత్. ౬. పశురితి. దుర్నయాత్ - అనవధానా దిత్యర్థః - హృతః - కేనాపీతి శేషః-ప్రణప్తః అదృప్తః-ణశ అదర్శన ఇతి ధాతో ర్నిష్టా. దోషాః - పశునాశాదయః. ౭. ప్రాయశ్చిత్తమితి. ప్రాయశ్చిత్తం ఏతత్పశునాశనిమిత్తకం-నరం వా ఆనయస్య గోభిః క్రిత్వా పశుప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః యావ

అనుసరంతు - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగత మివ - కృతార్థం స్థిత మితి శేషః. 3౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - షష్టితమస్సర్గః.

విశ్వామిత్ర ఇత్యాది. తాన్ స్వాఙ్గాయా యజ్ఞార్థ మాగతాన్ ఋషీన్ ప్రస్థితాన్-ప్రేక్ష్య స్వతపోవనస్థాన్ తా నబ్రవీ దితి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. * తి. మహాత్మాభేత్యత్ర మహాతేజా ఇతి పాఠాంతరం - వనవాసిన ఇత్యత్ర వినయాన్నితా నితి పాఠాంతరం. ౧. మహానితి. మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్తః. ౨. విశాలాయా మసంబాధాయా మితి యావత్-పుష్కరేషు తీరేషు-మహాత్తనః హేమహాత్తానః. 3-౫. తస్యేతి. విప్రో పురోహితః. ౬. పశురితి. హృతః అపహృతః - తప దుర్నయాత్ - త్వత్ప్రమాదాత్. ౭. ప్రాయశ్చిత్తమితి. ఏత త్పశునాశనిమిత్తం - ప్రాయశ్చిత్తం మహద్ధుష్కరం - ప్రకాంతం కర్త యావత్ ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే-తావ త్తతః

ఆనయస్య పశుం శీఘ్రం యావత్కర్త ప్రవర్తతే. ౮. ఉపాధ్యాయవచ శ్శ్రుత్వా సరాజా పురుషర్షభః, అన్వియేష మహాబుద్ధిః పశుం గోభి స్సహస్రశః. ౯. దేశాన్ జనపదాం స్తాం స్తా న్నగరాణి వనానిచ, ఆశ్రమాణిచ పుణ్యాని మార్గమాణో మహీపతిః, సపుత్రసహితం తాత సభార్యం రఘునందన, భృగుతుందే సహాసీన మృచీకం సందదర్శహ. ౧౧. త మువాచ మహాతేజాః ప్రణమ్యాభిప్రసాద్యచ, బ్రహ్మర్షింతపసాదీప్తం రాజర్షి రమితప్రభః, పృష్ట్యా సర్వత్ర కుశల మృచీకం తమిదం వచః. ౧౨. గవాం శతసహస్రేణ విక్రీణీషే సుతం యది, పశోరర్థేమహాభాగ కృత కృత్యోస్తి భార్గవ. ౧౩. సర్వేపరిసృతాదేశాయాజ్ఞీయం నలభే పశుం, దాతుమర్హసి మూల్యేన సుత మేక మితో మమ. ౧౪. ఏవ ముక్తో మహాతేజా ఋచీక స్త్వబ్రవీద్యచః, నాహం జ్యేష్ఠం నరశ్రేష్ఠ విక్రీణీయాం కథంచన. ౧౫. ఋచీకస్య వచ శ్శ్రుత్వా తేషాం మాతా మహాత్మానాం, ఉవాచ నరశార్దూల మంబరీషం తపస్వినీ. ౧౬. అవిక్రేయం సుతం జ్యేష్ఠం భగవా నాహ భార్గవః, మమాపి దయితం విద్ధి కనిష్ఠం శునకం నృప, తస్మాత్కనీయసం పుత్రం నదాన్యే తవపార్థివ. ౧౮. ప్రాయేణహి నరశ్రేష్ఠ జ్యేష్ఠాః పితృషు వల్లభాః, మాతృకాణాంతు కనీయాంసస్తస్మా ద్రక్షే కనీయసం. ౧౯. ఉక్తవాక్యే మునా తస్మిన్ మునిపత్న్యాం తథైవచ, శునశ్శేఫ స్వయం రామ మధ్యమో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౦. పితా జ్యేష్ఠ

తృప్తవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోరితి లట్ - తావత్ తతః పూర్వమేవ-ఆశ్వమే ధేవశువిసర్జనానంతరం కర్తకాలస్యవ్యవహితత్వాదితి భావః-వాకారేణ పశుం వాన్విష్యానయన్వేతి లభ్యతే. ౮. ఉపాధ్యాయేతి. సహస్రశః సహస్రసంఖ్యాభిః మూల్యభూతాభిరితి శేషః. ౯. దేశానిత్యాది. దేశానితి జనపదాదినర్వవిశేషణం - స ఇతి ఛేదః - భృగుతుందే భృగో ర్గిరితటస్య తుందే అభ్యంతరే - భృగ్వాఖ్యరే ర్వాసస్థానప్రదేశేవా. ౧౧. తమితి. సార్థవికాన్వయః - తం మునిం - ఇదం వక్ష్యమాణం - వచ ఉవాచ - బ్రువతి ర్ద్వికర్త. ౧౨. గవామితి. పశోః-ఆర్థే ప్రయోజనాయ - పశుప్రతినిధ్యర్థ మిత్యర్థః-యది విక్రీణీషే విక్రీణీధాః - తదా కృతకృత్యోస్తి కృతార్థః స్యాం. ౧౩. సర్వఇతి. పరిసృతాః సంచరితాః యాజ్ఞీయం యజ్ఞాయ హితం - తస్మై హిత మితి ఛః - పృథ్వి ర్దాః-ఇతః ఏతేషు-సార్వవిభక్తిక స్తసిః. ౧౪. ఏవమితి. కథంచన బహుమూల్యేనాపి - ఇతరయో రప్రతిషేధా దనుమతి ర్గమ్యతే-అప్రతిషిద్ధ మనుమతం భవతీతి న్యాయాత్. ౧౫. ఋచీకస్యేత్యాది. ౧౬. శాస్త్రేణావత్యదానవిక్రయయో ర్నిషేధేషిమూలా

పూర్వమేవ నష్టంవా పశు మన్విష్యానయ - తత్ప్రతినిధిత్వేన క్రిత్యానరం వా పశుమానయేత్యర్థః. ౮. గోభి ర్మూల్యభూతాభిః. ౯. భృగుతుంగే భృగుతుంగాభ్యే పర్వతే. ౧౧. * ఇదం వక్ష్యమాణం-వచః అబ్రవీదితి శేషః. ౧౨. యదివిక్రీణీషే విక్రీణీధాః, తర్హి కృతకృత్యోస్తితి కృతార్థస్యాన్వి మిత్యర్థః. ౧౩. సర్వఇతి. ఇతః ఏతేషు సుతేషు మధ్యే ఏకం సుతం. ౧౪. * నాహమితి జ్యేష్ఠం కథంచన మహతాపి మూల్యేన నవిక్రీణీయాం-అనేనేతరయోరప్రతిషేధాదనుమతి ర్గమ్యతే. అప్రతిషిద్ధ మనుమతం భవతీతి న్యాయాత్. ౧౫-౧౬. తి. శునక ఇతి కనిష్ఠపుత్ర నామ. ౧౮. తి. పితృ

మవిక్రేయం మాతా చాహ కనీయసం, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజన్ పుత్రం
నయస్య మామ్. ౨౧. గవాం శతసహస్రేణ శునశ్శేపం నరేశ్వరః, గృహీత్వా
పరమప్రీతో జగామ రఘునందన. ౨౨. అంబరీషస్తు రాజర్షీ రథ మారోప్య స
త్వరః, శునశ్శేపం మహాతేజా జగామాశు మహాయశాః. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - బాలకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

శునశ్శేపం నరశ్రేష్ఠ గృహీత్వాతు మహాయశాః, వ్యశ్రామ్య త్పుష్కరే
రాజా మధ్యాహ్నే రఘునందన. ౧. తస్య విశ్రమమాణస్య శునశ్శేపా మహా
యశాః, పుష్కరక్షేత్ర మాగమ్య విశ్వామిత్రం దదర్శహ, తప్యంత మృషిభి
స్సార్ధం మాతులం పరమాతురః. ౨. వివర్ణవదనో దీన స్తృష్ణయాచ శ్రమేణచ,
పపాతాంకే మునే రాశు వాక్యం చేద మువాచహ. ౩. నమేస్తి మాతా నపి
తా జ్ఞాతయో బాంధవాః కుతః, త్రాతు మర్హసి మాం సౌమ్య ధర్తేణ ముని
పుంగవ. ౪. త్రాతా త్వం హి మునిశ్రేష్ఠ సర్వేషాం త్వం హి భావనః. ౫.
రాజాచ కృతకార్యస్సాన్య దహం దీర్ఘాయు రవ్యయః, స్వర్గలోక ముపాశ్చీయాం
తప స్తప్త్యా హ్యను త్తమం. ౬. త్వం మే నాథో హ్యనాథస్య భవ భవ్యేన
చేతసా, పితేవ పుత్రం ధర్తాత్తం స్త్రాతు మర్హసి కిబ్బిషాత్. ౭. తస్య తద్వచ
నం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాతపాః. సాంత్యయిత్వా బహువిధం పుత్రా నిద

వసాదే ధర్తా యావత్యదానవద్య జ్ఞాయావత్యవిక్రయో నదోషాయేతి భావః-కనీయస మిత్యకారాం
తత్వ మార్దం. ౧౮-౨౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీ
రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

అథ శునశ్శేపస్య శరణాగతి రుచ్యతే ద్విషష్టితమే - శునశ్శేప మిత్యాది. ౧. తస్య విశ్రమ
మాణస్య తస్మిన్ విశ్రామ్యతి సతి-ఆగమ్యేత్యత్ర వాల్యపీత్యనునాసిక లోపాభావః పక్షే మాతులం
ఋచీకాయ కాశికి ప్రతిపాదితే త్యుక్తత్వాత్. ౨. వివర్ణేతి. తృష్ణయా పిపాసయా - ప్రాణపరి
త్రాణలోభేనవా - శ్రమేణ అధ్వశ్రమేణ-మాతులత్వా దంకవతనం. ౩. నేతి. నాస్తి-అరక్షకత్వా
దసత్వా)యా ఇత్యర్థః - ధర్తేణ ధర్తరూపప్రయోజనోద్దేశేన. ౪. త్రాతేత్యర్థం. భావనః హితప్రా
పకః. ౫. రాజేతి. యథాచ రాజా కృతకార్యస్సాన్యత్ - అహం చ - అవ్యయః అపినాశః - దీర్ఘ
యుః అను త్తమం తప స్తప్త్యా స్వర్గలోక ముపాశ్చీయాం - తథా కురుష్వేతి శేషః. ౬. త్వమితి.
భవ్యేన శుభేన-కిబ్బిషాత్ - తన్ములకవిపత్నే రిత్యర్థః. ౭. తస్యేతి. స్పష్టం. ౮. యదితి. యస్యప్రయో

షు పితౄణాం - రక్షిష్యామిత్యర్థే రక్షే ఇత్యర్థం. ౧౯. తి. రామేతి సంబుద్ధిః. ౨౦-౨౨. తి.
తం శునశ్శేపం రథ మారోప్యేత్యన్వయః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

౧. తస్య విశ్రమమాణస్య విశ్రామ్యతః. ౨. వివర్ణేతి. తృష్ణయా ప్రాణపరిత్రాణలోభేన -
అంకే సమీపే. ౪. త్రాతేతి. త్వంహి త్రాతా - భావనః హితప్రాపకః. ౫. రాజాచేతి. రాజాచ
యథా కృతకార్యస్సాన్యత్ - అహం చ దీర్ఘాయు ర్యథా స్యాం తథా కుర్విత్యర్థః. ౮. యదితి.
యత్కృతే యస్య ప్రయోజనస్య కృతే - ప్రయోజనంచ పితౄణాకృతరణం * జీవతో ర్వాక్య

మువాచహ. ౮. యత్కృతే పితరః పుత్రాః జనయంతి శుభార్థినః, పరలోక పితార్థాయ తస్య కాలోయ మాగతః. ౯. ఆయం మునిసుతో బాలో మత్త శ్శరః మిచ్ఛతి, అస్య జీవితమాత్రేణ ప్రియం కురుత పుత్ర కాః ౧౦. సర్వే సుకృతకర్తా సర్వే ధర్మపరాయణాః, పశుభూతా సరేంద్రస్య తృప్తి మగ్నేః ప్రయచ్ఛత. ౧౧. నాథవాంశ్చ శునశ్శేఫో యజ్ఞశ్చ విఘ్నితో భవేత్, దేవతా స్తర్కితాశ్చ స్యుర్మమ చాపి కృతం వచః. ౧౨. మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా మధ్యమందాదయ స్సుతాః, సాభిమానం సరశ్రేష్ఠ సలీల మిద మబ్రువత్. ౧౩. కథమాత్మసుతాః హిత్యా త్రాయసేన్యసుతం విభో, అకార్య మివ పశ్యావశ్వమాంస మివ భోజనే. ౧౪. తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం ముగి పుంగవః, క్రోధసంరక్తనయనో వ్యాహర్తు ముపచక్రమే. ౧౫. నిస్సాధ్వస మిదం ప్రోక్తం ధర్మా దపి విగర్హితం, అతిక్రమ్య తు మద్వాక్యం దారుణం రోమహర్షణం. ౧౬. శ్వమాంసభోజిన సర్వే వాసిష్ఠా ఇవ జాతిషు, పూర్ణం వర్షసహస్రం తు పృథివ్యా మనువత్స్యథ. ౧౭. కృత్వా శాప సమాయుక్తాః పుత్రా స్తునివరస్తథా, శునశ్శేఫ మువాచార్తం కృత్వా రక్షాం నిరామయం. ౧౮. పవిత్రపాశై రాసక్తో రక్తమాల్యానులేపనః, వైష్ణవం యూప మాసాద్య వాగ్భి రగ్ని ము

జనస్యకృతే యత్ప్రయోజనాయ-తాదర్థ్యే ౨వ్యయం-పుత్రాః జనయంతి - మమ యుష్మాకంచ పరలోకహితార్థాయ ధర్మాయ తస్య వాక్యకరణస్యాయం కాల ఆగతః. జీవతో ర్వాక్యకరణా దితి స్మృతేః. ౯. ఆయమితి. శరణం-రక్షణం జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ. ౧౦. స్వనియోగకరణార్థ ముపశ్లోకయతి-సర్వఇతి. ప్రయచ్ఛతేతి బహువచనేన యుష్మాసు యః కశ్చన భవత్వితి సూచ్యతే. ౧౧. నాథవానితి. మయా రక్షితో నాథవాః భవతు - కృతం స్యాదితిశేషః. ౧౨. మునేరితి. సాభిమానం సగర్వం - సలీలం సపరిహాసం. ౧౩. కథమితి. భోజనే భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణ మివాకార్య మిత్యర్థః - ద్వితీయ ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౪. తేషామిత్యాది. ౧౫. నిస్సాధ్వసం పితృప్రతివచనభయరహితం-ధర్మాత్ జీవతో ర్వాక్యకరణరూపధర్మాత్ - విగర్హితం భ్రష్టం-ఇద ముభయం క్రియావిశేషణం-దారుణం పితృభక్తిరహితతయా పరుషం-అతఏవ రోమహర్షణం-రోమాంచవికారకం. ౧౬. శ్వమాంసేత్యాది. అత్రాదౌ తస్మాదిత్యుపసాగ్ర్యం - జాతిషు ముష్టికజాతిషు. ౧౭. కృత్వేతి. నిరామయం నిర్భయం యథా భవతి తథా - రక్షాం మంత్రితభస్మధూళ్యాదిప్రక్షేపరూపాం. ౧౮. పవిత్రేతి. పాశైః దర్భరశనాదిభిః ఆసక్తః బద్ధో వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం - వైష్ణవో వై దేవతయా యూప ఇతి శ్రుతేః. వాగ్భిః వక్ష్యమాణగాఢాద్వయరూపాభిః - అగ్నిం ప్రత్యుదాహర - స్తుహి - అగ్న్యభిముఖో భూత్వా ఇంద్ర మింద్రానుజం

కరణా దితి స్మృతేః-మమ యుష్మాకంచ పరలోక హితార్థాయ పరలోకహితోర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై ధర్మాయ-తస్య వాక్యకరణస్య ఆయంకాల ఆగతః. ౯. ఆయమితి. జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ. ౧౦. మునేరితి. సాభిమానం సగర్వం-సలీలం సావజ్ఞం. ౧౩. కథమితి. శ్వమాంస మివ భోజనే - భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణ మివ అకార్య మిత్యర్థః. ౧౬. శ్వమాంసేతి. జాతిషు ముష్టికజాతిషు. ౧౭. కృత్వేతి. నిరామయం భయరహితం. ౧౮. పవిత్రేతి

దాహర. ౧౯. ఇమే తు గాథే ద్వే దివ్యే గాయేథా మునిపుత్రక, అంబరీషస్య
యజ్ఞేన్ద్రస్మిన్ స్తత స్సిద్ధి మవాప్స్యసి. ౨౦. శునశ్శేఫో గృహీత్వా తే ద్వే గాథే
సుసమాహితః, త్వరయా రాజసింహం త మంబరీష మువాచహ. ౨౧. రాజసిం
హ మహాసత్వ శీఘ్రం గచ్ఛావహే సదః, నిర్వర్తయస్వ రాజేంద్ర దీక్షించ సము
పావిశ. ౨౨. తద్వాక్య మృషిపుత్రస్య శ్రుత్వా హర్ష సముత్సుకః, జగామ నృపతి
శీఘ్రం యజ్ఞవాట మతంద్రితః. ౨౩. సదస్యానుమతే రాజా పవిత్రకృతలక్షణం,
పశుం రక్తాంబరం కృత్వా యూపే తం సమబంధయత్. ౨౪. సబద్ధో వాగ్భి
రగ్ర్యాభి గభితుష్టావ వై సురౌ, ఇంద్ర సింద్రానుజం చైవ యథా వన్తునిపుత్రకః,
౨౫. తతః ప్రీత స్సహస్రాక్షో రహస్యస్తుతితర్పితః, దీర్ఘ మాయు స్తదా
ప్రాదా చ్చునశ్శేఫాయ రాఘవ. ౨౬. స చ రాజా నరశ్రేష్ఠ యజ్ఞస్య చ స
మాప్తవాక్, ఫలం బహుగుణం రామ సహస్రాక్ష ప్రసాదజం. ౨౭. విశ్వామి
త్రోపి ధర్మాత్మా భూయ స్తేపే మహాతపాః, పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ దశవర్షశతా
నిచ. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - ద్విపక్షితమస్సర్గః.

చ స్తుహిత్యర్థః. ౧౯. గాథే దర్శయతి - ఇమే ఇతి. గాథే ఇంద్రోపేంద్రవిషయే - ఏకా ఇంద్రవి
షయా అన్యా ఉపేంద్రవిషయా - తతః గాథాభ్యాం - సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం. ౨౦. శునశ్శేఫఇత్యాది.
౨౧. సదః - యజ్ఞవాట మిత్యర్థః. ౨౨. ౨౩. సదస్యానుమతే సదస్యానాం ఉపద్రష్టప్రభృతీనాం
అనుమతే అనుమతౌ - స్థిత ఇతి శేషః - పవిత్రై ర్దర్భరజ్జుభిః - కృతలక్షణం కృతలాంఛనం-కృత
పశుత్వజ్ఞాపన మిత్యర్థః - పశుం కృత్వా ఉపాకరణాదిసంస్కార సంస్కృతం కృత్వా. ౨౪. సఇతి.
ఇంద్రం పశుభోక్తారం ఇంద్రానుజం యూపదేవం - తుష్టావ ఇంద్రానుజం పురుషకారీకృత్య ఫల
ప్రద సింద్రం స్తతవా నిత్యర్థః. ౨౫. తతః ఇంద్రస్యైవ ఫలప్రదత్వ మాహ - తత ఇతి. ప్రీతః స్వ
స్తుత్యా తుష్టః - రహస్యస్తుతితర్పితః - స్వస్వామిభూతవిష్ణురహస్యస్తుత్యా తోషితః. ౨౬. సచేతి.
సమాప్తవాక్ ప్రాప్తవాక్ - సను హరిశ్చంద్రో వైధస విత్వాకో రాజపుత్ర ఆసేత్యాది బహ్వాచ
బ్రాహ్మణోక్తేతిహాసవిరుద్ధోయం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ అంబరీషస్యైవ హరిశ్చంద్రఇతి సంజ్ఞాం
తర మిత్యవిరోధస్య నేయత్వాత్. ౨౭. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపక్షితమస్సర్గః.

పవిత్ర పాత్రై ర్దర్భరశనాదిభిః - వైష్ణవం విష్ణుసంబంధినం యూపం-యూపస్యవైష్ణవత్వం - 'వైష్ణ
వోవై దేవతయా యూప' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం-వాగ్భిః ఆగ్నేయీభిః ఋగ్భిః అగ్ని ముదాహర స్తుహి.
౧౯. ఇమేతి. గాథే ఇంద్రోపేంద్రప్రకాశకే-సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం. ౨౩. సదసీతి. సదసి - యజ్ఞసదసి -
పవిత్రై ర్దర్భరజ్జుభిః కృతలక్షణం కృతలాంఛనం - తం శునశ్శేఫం - పశుం పశుసంస్కారసంస్కృ
తం కృత్వా - సమబంధయత్ - సమయోజయత్. ౨౫. సబద్ధఇతి. అభితుష్టావ వై సురా విత్యుప
దేశసమయే అగ్నిం వాగ్భి రుదాహర ఇమే ద్వే గాథే గాయేథా ఇతి మునినోక్తత్వాత్ - వాగ్భి
రగ్ని మభిష్టాయ - తదనంతర గాథాద్వయగానేన ఇంద్రోపేంద్రావభితుష్టావేతి వేదితవ్యం -
సహస్రాక్ష ఇత్యనేన అగ్న్యైపేంద్రయో రుపలక్షణం. ౨౬. సచేతి. ఫలం సమాప్తవాక్. ౨౮.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - బాలకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - ద్విపక్షితమస్సర్గః.

పూర్ణేవర్షసహస్రేతు వ్రతస్నాతం మహామునిం, అభ్యాగచ్ఛన్ సురా స్స
 ర్వే తపఃఫలచిక్రీరవః. ౧. అబ్రవీత్సు మహాతేజాః బ్రహ్మ సురుచిరం వచః, ఋషి
 స్త్వ మసి భద్రంతే స్వార్జితైః కర్తృభి శ్శుభైః. ౨. త మేవ ముక్త్వా దేవేశ శ్రీ
 దివం పున రభ్యగాత్. ౩. విశ్వామిత్రో మహాతేజాః భూయ స్తేపే మహాత్త
 పః. ౩. తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాపురాః, పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ
 స్నాతుం సముపచక్రమే. ౪. తాం దదర్శ మహాతేజాః మేనకాం కుశికాత్మజః,
 రూపేణాప్రతిమాం తత్ర విద్యుతం జలదే యథా. ౫. దృష్ట్వా కందర్పవశగో
 ముని స్తామిదమబ్రవీత్. ౫. అపసర స్స్వాగతం తేఽస్తు వసచేహ మమాశ్రమే,
 అనుగృహ్ణీష్వ భద్రంతే మదనేన సుమోహితం. ౬. ఇత్యుక్త్వా సా వరారోహ
 తత్ర వాస మథాకరోత్. ౭. తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచపంచ రాఘవ,
 విశ్వామిత్రాశ్రమే రామ సుఖేన వ్యతిచక్రముః. ౮. అథకాలే గతే తస్మిన్ విశ్వా
 మిత్రో మహామునిః, సప్రీడ ఇవ సంవృత్త శ్చింతాశోకపరాయణః. ౯. బుద్ధిర్తునే
 స్సముత్పన్నా సామర్థ్యా రఘునందన, సర్వం సురాణాం కర్మై తత్రపోషహరణం
 మహత్, అహోరాత్రాపదేశేన గతా సంవత్సరా దశ, కామమోహాభిభూత
 స్య విఘ్నోయం ప్రత్యున్మితః. ౧౦. వినిశ్వసన్తునివరః పశ్చాత్తాపేన దుఃఖితః,
 భీతా మస్సరసం దృష్ట్వా వేపంతీం ప్రాంజలిం స్థితాం, మేనకా మధురై ర్వాక్యై

పుత్రవిషయకూరకాపదానేన క్రోధనిర్జయ భావా న్న బ్రహ్మర్షి త్వ సిద్ధిరిత్యాహ త్రిషష్టి
 తమే-పూర్ణ ఇత్యాది. వ్రతస్నాతం వ్రతాంతేస్నాతం-సమాప్తపునశ్చరణ మితి యావత్-తపఃఫలచి
 క్రీరవః-తపఃఫలం దాతు మిచ్ఛవః. ౧. అబ్రవీదితి. ఋషి స్త్వ మసి-పూర్వతపసారాజ్ఞి రసి-ఇదా
 నీ మృషి రేవాసీ-అనేన రాజపదాప్రయోగేణ-క్షత్రియత్వ విశ్లేషః కియాన్ కృత ఇతి గమ్యతే. ౨.
 'విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహాత్తప' ఇతి. అత్ర గాయత్రీ తృతీయాక్షరం. ౩. అథా
 స్య జితేంద్రియత్వాభావఖ్యాపనాయ కథాంతరం వస్తాతి - తతః కాలేనేత్యాది. అపసర శృద్ధిపక
 వచనాంతో వ్యస్తి దేవప్రేషితేతి సిద్ధం. ౪. తామితి. తత్ర సరసి స్నాంతీ మేనకా జలదమండల
 మధ్యవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతిభావః. ౫. ౫. అనుగృహ్ణీష్వ - మత్కామతాపం శమయేత్వర్థః. ౬.
 ౭. తస్యామితి. పంచపంచచేతి దశేత్యర్థః-సుఖేన వసంత్యా మిత్యన్వయః. ౮. అథేతి. సప్రీషివేత్య
 త్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౯. బుద్ధిరిత్యాదిద్వికం. అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రతుల్య
 తయా - అంతే ఇతి కరణ మధ్యాహార్యం - ఇతి బుద్ధిరుత్పన్నేత్యన్వయః. ౧౦. వినిశ్వసన్నిత్యాది

పూర్ణఇతి. వ్రతస్నాతం వ్రతాంతే స్నాతం - తపఃఫలచిక్రీరవః తద్దాతుకామాః. ౧. అబ్రవీది
 తి. ఋషిః త్వ మసి - పూర్వతపసా రాజ్ఞి రసి-ఇదానీ మృషి రేవాసీతి భావః. ౨. గాయత్ర్య
 స్తృతీయాక్షరం - విశ్వామిత్ర ఇత్యస్య శ్లోకస్య ప్రథమాక్షరేణ వీత్యనేన సంగృహ్ణాతి * 'విశ్వామి
 త్రో మహాతేజాః భూయస్తేపే మహాత్తపః, తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాపురాః'. ౪.
 తామితి. విద్యుతం జలదే యథా-సరసి స్నాంతీ మేనకా జలదమండలవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతి భావః.
 ౭. తస్యామితి. పంచపంచ - దశేత్యర్థః. ౯. బుద్ధిరితి. అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రచక్షుషా-
 అహోరాత్ర సాదృశ్యేనేతి యావత్. ౧౦. వినిశ్వసదితి. వేపంతీం వేషమానాం. ౧౩. సఇతి.

ర్విసృజ్య కుశికాత్తజః, ఉత్తరం పర్వతం రామ విశ్వామిత్రో జగామహ. ౧౩. స
కృత్వా నైష్ఠికీం బుద్ధిం జేతుకామో మహాయశాః, కాశికీతీర మాసాద్య తపస్తేపే
సుదారుణం. ౧౪. తస్య వర్షసహస్రం తు ఘోరం తప ఉపాసతః, ఉత్తరే పర్వతే
రామదేవతానామభూద్భయం. ౧౫. ఆమంత్రయన్ సమాగమ్య సర్వే
సన్నిగణాస్సురాః, మహర్షిశబ్దం లభతాం సాధ్వయం కుశికాత్తజః. ౧౬. దేవతా
నాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః, అబ్రవీత్తథురం వాక్యం విశ్వామిత్రం
తపోధనం. ౧౭. మహారే స్వాగతం వత్స తపసోగ్రేణ తోషితః, మహత్త్వ మృ
షిముఖ్యత్వం దదామి తవకౌశిక. ౧౮. బ్రహ్మణ స్స వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకేశ్వ
రస్యహ, నవిషణ్ణో నసంతుష్టో విశ్వామిత్ర స్తపోధనః. ౧౯. ప్రాంజలిః ప్రణతో
భూత్వా సర్వలోకపితామహం, ప్రత్యువాచ తతోవాచం విశ్వామిత్రో మహా
మునిః. ౨౦. మహర్షిశబ్ద మతులం స్వార్జితైః కర్తృభి శ్శుభైః, యది మే భగవానా
హ తతోహం విజితేంద్రియః. ౨౧. త మువాచ తతో బ్రహ్మ న తావ త్త్వం జితేం
ద్రియః, యతస్య మునిశార్దూల ఇత్యుక్త్వా త్రిదివం గతః. ౨౨. విప్రస్థితేషు దే
వేషు విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఊర్ధ్వబాహు ర్నిరాలంబో వాయుభక్ష స్తప
శ్చరన్, ఘరే పంచతపాభూత్వా వర్షాస్వాకాశసంశ్రయః, శిశిరే సలిలస్థాయీ
రాత్ర్యహిని తపోధనః, ఏవం వర్షసహస్రం హి తపో ఘోర ముపాగమత్. ౨౩. తస్మిన్
సంతప్యమానే తు విశ్వామిత్రే మహామునో, సంభ్రమ స్సుమహా నాసీ
త్సురాణాం వాసవస్యచ. ౨౪. రంభా మప్సరసం శక్ర స్సహ సర్వైర్నరుద్దణైః,
ఉవాచాత్తహితం వాక్య మహితం కౌశికస్య చ. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
బాలకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

ద్వికం. వేపంతీం వేపమానాం-మధురైః-త్వయా కిం కృతం కామపరతంత్రస్య మమైవాపరాధోయ
మిత్యేవం రూపై రిత్యర్థః. ఉత్తరం పర్వతం హిమనంతం. ౧౩. స ఇతి. నైష్ఠికీం వ్రతసమాపనపర్యంతాం-
జేతుకామః-ఇంద్రియాణీతి శేషః. ౧౪.-౧౫. మహత్త్వ మిత్యస్య వివరణం ఋషిముఖ్యత్వమితి. ౧౮.
౨౦. తతోహం విజితేంద్రియః-యది మహర్షి త్వం భవతా దత్తం-తతోహం విజితేంద్రియ శ్చాస్తీ
త్యర్థః. ౨౧. నతావ త్త్వం జితేంద్రియః వికారహేతుసన్నిధానేపి యావ న్న వికరోషి తావంతం
కాలం తవ జితేంద్రియత్వం నాస్తీత్యర్థః. ౨౨. ఆకాశసంశ్రయః వర్షావరణరహితదేశస్యః. ౨౩. సం
భ్రమః కిమస్తత్పదంకాంక్షత ఇత్యస్థానే భయశంకా. ౨౪. అహితం కౌశికస్య చేత్యనేన తద్విష
యవైరనిర్యాతనార్థంచ రంభాప్రేరణ మిత్యపి గమ్యతే. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

నైష్ఠికీం వ్రతసమాపన పర్యంతాం-బుద్ధిం వ్యవసాయాత్తికాం. ౨౦. మహర్షీ తి. తతోహం విజితేంద్రి
యః-యది మహర్షి త్వం భవతా దత్తం-తతోహం విజితేంద్రియశ్చాస్తీత్యర్థః. ౨౧. తమితి. నతా
వత్త్వం జితేంద్రియః వికారహేతుసన్నిధానేపి యావ న్నవికరోషి-తావంతం కాలం తవ జితేంద్రి
యత్వం నాస్తీతి భాషః. ౨౨. ఘరేగ్రీష్ణే-ఆకాశసంశ్రయః అనావృతదేశస్యః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-బాలకాండవ్యాఖ్యానాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః.

సురకార్య మిదం రంభే కర్తవ్యం సుమహత్త్వయా, లోభనం కౌశిక
 న్యేహ కామమోహసమన్వితం ౧. తథోక్తా సాప్సరా రామ సహస్రాక్షేణ ధీమ
 తా, వ్రీళితా ప్రాంజలి ర్వాక్యం ప్రత్యువాచ సురేశ్వరం. ౨. ఆయం సురపతే
 ఘోరో విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఘోర ముత్సృజతే క్రోధం మయి దేవ నసం
 శయః, తతోహి మే భయం దేవ ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౩౪. ఏవ ముక్త స్తయా
 రామ రంభయా భీతయా తదా, తామువాచ సహస్రాక్షో వేషచూనాం కృతాం
 జలిం. ౪౪. మాభైషి రంభే భద్రం తే కురుష్వ మమ శాసనం. ౫. కోకిలో
 హృదయగ్రాహీ మాధవే రుచిరద్రుమే, అహం కందర్పసహిత స్థాస్యామి తవ
 పార్శ్వతః. ౬. త్వం హి రూపం బహుగుణం కృత్వా పరమభాస్వరం, త మృషిం
 కౌశికం రంభే భేదయస్వ తపస్వినం. ౭. సా శ్రుత్వా వచనం తస్య కృత్వా రూప
 మను త్తమం, లోభయామాస లలితా విశ్వామిత్రం శుచిస్థితా. ౮. కోకిలస్యతు
 శుశ్రావ వల్లు వ్యాహరత స్వనం, సంప్రహృష్టేన మనసా తత ఏనా ముదైక్షత.
 ౯. అథ తస్యచ శబ్దేన గీతేనాప్రతిమేన చ. దర్శనేన చ రంభాయాః మునిస్సం
 దేహ మాగతః. ౧౦. సహస్రాక్షస్య తత్కర్త విజ్ఞాయ మునిపుంగవః, రంభాం
 క్రోధసమావిష్ట శృశాప కుశికాత్తజః. ౧౧. యన్తాం లోభయనే రంభే కామ
 క్రోధజయైషిణం, దశవర్షసహస్రాణి శైలీ స్థాస్యసి దుర్భగే. ౧౨. బ్రాహ్మణ స్సు

అథ రంభయా తపోవిఘ్న శ్చతుష్టపితమే - సురకార్యమిత్యాది. లోభనం - ప్రలోభనం -
 కామమోహేన కామకృతవైచిత్ర్యేన-సమన్వితం యుక్తం ఇహ-అస్తిక్ కాలే-కౌశికప్రలోభనరూ
 పం సుమహ త్సురకార్యం కర్తవ్య మిత్యన్వయః. ౧. వ్రీళితా అశక్యార్థవచననిమిత్తలజ్జావతీ. ౨.
 ఉత్సృజతే ఉత్సృజ్యతే - తతః తస్మాత్ క్రోధోత్సర్జనాత్ - మే మమ-భయం భీతిః - ప్రసాదం
 నియోగనివృత్తిరూపం. ౩౪. ౪౪. మాభైషి రంభే ఇత్యత్ర ఆర్షో హ్రస్వః. ౫. కోకిలఇతి. అహం
 కోకిలో భూత్వా - మాధవే వసంతే సతి - స్థాస్యామి. ౬. రూపం సౌందర్యం-బహుగుణం బహవ
 శృంగారచేష్టా రూపా గుణా యస్య తథోక్తం - భేదయస్వ చలచిత్తం కారయ. ౭. సేతి. లలితా
 సుదరీ. ౮. వల్లు మనోహరం - సంప్రహృష్టేన కోకిలరవశ్రవణజసంతోషవతా. ౯. అథేతి. తస్య
 కోకిలస్య - గీతేన రంభాయా ఇత్యనుషజ్యతే - సందేహం - సహస్రాక్షప్రేరితా స్వయమాగ
 తావేతి. ౧౦. తత్ రంభాప్రలోభనం - సహస్రాక్షస్య కర్తేతి విజ్ఞాయ సంగీతాదిప్రలోభనేన
 హేతునా నిశ్చిత్య. ౧౧. శైలీ శిలాప్రతిమా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే - 'భగ శ్చీ' కామ మాహ
 త్యవీర్యయత్నార్కకీర్తి' ప్షిత్యమరః. ౧౨. స్వామిపరతంత్రాయాః కిమస్యా శ్చాపేనేతి. పశ్చాత్తా

సురకార్యమితి. లోభనం ప్రలోభనం-కామజనితేన మోహేన ఆంధ్యేన సమన్వితః. ౧. ౨.
 ఆయమితి. ఉత్సృజ్యతే ఉత్సృజ్యతే * తతః క్రోధాత్ - మే భయం భీతిః. ౩౪. ౫. కోకిలఇతి.
 హృదయగ్రాహీ కోకిలః - మాధవే వసంతే సతి. ౬ త్వమితి. రూపం సౌందర్యం - బహుగుణం
 లోకోత్తరం - భేదయస్వ ప్రలోభయస్వ. ౮. కోకిలన్యేతి. వల్లు మనోహరం. ౯. అథేతి. తస్య
 కోకిలస్య శబ్దేన మాజితేనచ-రంభాయాః. గీతేన దర్శనేన చ-సందేహం-ఏత త్కిన్నిమిత్త మితి పంశ
 యం గతః. ౧౧. యదితి. శైలీ శిలారూపా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే. ౧౩. అశక్నువక్-క్రోధం

మహాతేజా స్తపోబలసమన్వితః, ఉద్ధరిష్యతి రంభే త్వాం మతోక్రధకలుషీకృ
తాం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః విశ్వామిత్రో మహామునిః, అశక్నువన్
ధారయితుం క్రోధం సంతాప మాగతః. ౧౪. తస్య శాపేన మహతా రంభా
శైలీ తదాభవత్. ౧౫. వచ శ్శ్రుత్వాతు కందర్పో మహర్షే సు చ నిర్గతః. ౧౬.
కోపేన స మహాతేజా స్తపోపహరణే కృతే, ఇంద్రియై రజితై రామ నలేభే శాంతి
మాత్తనః. ౧౭. బభూవాస్య మనశ్చింతా తపోపహరణే కృతే ౧౮. నైవ
క్రోధం గమిష్యామి సచ వక్ష్యే కథంచన, అథవా నోచ్ఛ్వసిష్యామి సంవత్సర
శతాన్యపి. ౧౯. అహం విశోషయిష్యామి హ్యత్తానం విజితేంద్రియః, తావ
ద్యావ ధిమే ప్రాప్తం బ్రాహ్మణ్యం తపసార్జితం, అనుచ్ఛ్వసన్నభుంజాన స్తిష్ఠే
యం శాశ్వతీ స్సమాః. ౨౦. నహి మే తప్యమానస్య క్షయం యాస్యంతి మూ
ర్తయః. ౨౧. ఏవం వర్షసహస్రస్య దీక్షాం స మునిపుంగవః, చకారాప్రతిమాం
లోకే ప్రతిజ్ఞాం రఘునందన. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే -
చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

పేనాచగృహ్ణాతి-బ్రాహ్మణ ఇతి. బ్రాహ్మణో బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠ ఇత్యాదుః. ౧౩. సంతాపం
శాపనిమిత్తవశాత్ప్రాప్తం. ౧౪. ౧౫. వచః రంభాశాపరూపం - సచ ఇంద్రశ్చ. ౧౬. ఇంద్రియై
రజితై రితి. ఉక్తరీత్యా కామక్రోధాహతత్వా దితి భావః - ఇంద్రియైః హేతుభిః ఆత్మనః మనసః
శాంతిం దుఃఖభోషశమం. ౧౭. బభూవేతి. మనశ్చింతా సంకల్పః. ౧౮. నైవేత్యాది. సచ వక్ష్యే
కథంచన మానమేవకరిష్యామిత్యర్థః. నోచ్ఛ్వసిష్యామికేవలం కుంభకం కరిష్యామిత్యర్థః-ఉచ్ఛ్వా
సేన ఖలు క్రోధాదయో భవిష్యంతీతి భావః. ౧౯. అహమితి. యావత్సర్వంతం బ్రాహ్మణ్యం
ప్రాప్తం భవిష్యతి - తావత్సర్వంతం-ఆత్మానం శరీరంశోషయిష్యామి. ౨౦. నహితి. మూర్తయః
శరీరావయవాః క్షయం నయాస్యంతి-తపః ప్రభావా దితి భావః. ౨౧. ఏవమితి. వర్షసహస్రస్య
వర్షసహస్రసంబంధినీం వర్షసహస్రానుయాయినీం - దీక్షాం అనుచ్ఛ్వాసాభోజనసంకల్పం ఉద్ది
శ్యేతి శేషః - అప్రతిమాం నిస్తులాం - ప్రతిజ్ఞాం ఏవ మేవ సర్వథా కరిష్యామిత్యధ్యవసాయం
చకార. ౨౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజరీఖ్యానే-బాల
కాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

ధారయితుం శమయితు మశక్తస్త్వ-శప్తా సంతాపం గతః. ౧౪. వచ ఇతి. మహర్షే ర్వచః
రంభాశాపవచః - శ్రుత్వా కందర్పః స చ ఇంద్రశ్చ నిర్గతః. ౧౬. కోపేనేతి. అజితై రింద్రియై
ర్హేతుభిః - ఆత్మనః మనసః - శాంతిం దుఃఖభోషశమనం - నలేభే. ౧౮. అహమితి. ఆత్మానం
దేహం-తావ ద్విశోషయిష్యామి-యావత్ యావతా కాలేన-బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - అను
చ్ఛ్వసన్ ఉచ్ఛ్వాసమకుర్వన్-శాశ్వతీ స్సమాః బహూన్ సంవత్సరాన్ తిష్ఠేయ మితి-మనశ్చిం
తా-మనస్సంకల్పా బభూవేత్యన్వయః. ౨౦. నహితి. మూర్తయః అవయవాః. ౨౧. ఏవమితి. వర్ష
సహస్రస్య దీక్షాంవర్షసహస్రానువర్తినీం దీక్షాం - అనుచ్ఛ్వసనాదివ్రతసంకల్పరూపాం-ప్రతిజ్ఞాం
ప్రతిజ్ఞాతాం - చకార. ౨౨. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపి
కాఖ్యానాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

అథ హైమవతీం రామ దిశం త్యక్త్వా మహామునిః, పూర్వాం దిశ మను
ప్రాప్య తప స్తేపే సుదారుణం. ౧. మానం వర్షసహస్రస్య కృత్వా వ్రతమనుత్త
మం, చకారాప్రతిమం రామ తపః పరమదుష్కరం. ౨. పూర్ణే వర్షసహస్రేతు
కాష్ఠభూతం మహామునిం, విఘ్నే ర్భహుభి రాధూతం క్రోధో నాంతర మావి
శత్. 3. స కృత్వా నిశ్చయం రామ తప ఆతిష్ఠ దవ్యయం. 3౪. తస్య వర్ష సహ
స్రస్య వ్రతే పూర్ణే మహావ్రతః, భోక్తు మారబ్ధవా నన్నం తస్మిన్ కాలే రఘూ
త్తమ, ఇంద్రో ద్విజాతి యృత్వా తం సిద్ధ మన్న మయాచత. ౫. తస్మై దత్త్వా
తదా సిద్ధం సర్వం విప్రాయ నిశ్చితః, నిశ్చేషి తేనై భగవా నభుక్త్వైవ మహా
తపాః, నకించి దవద ద్విప్రం మానవ్రత ముపస్థితః. ౬౪. అథ వర్షసహస్రం వై నో
చ్ఛ్వస స్తునిఘంగవః. ౭. తస్మానుచ్ఛ్వసమానస్య మూర్ధ్ని ధూమో వ్యజాయత,
త్రైలోక్యంయేన సంభ్రాంత మాదీపిత మివాభవత్. ౮. తతో దేవా స్సగంధర్వాః
పన్న గాసురరాక్షసాః, మోహితా స్తేజసా తస్య తపసా మందరశ్చయః. కశ్చలో

అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షి త్వప్రాప్తిః పంచషష్టిశ మే-అథ హైమవతీ మిత్యాది. ౧. వర్ష
సహస్రస్యవర్షసహస్రసంబంధి-తత్సాధ్య మిత్యర్థః-మానం వ్రతం మానరూపం వ్రతం-కృత్వా-సంక
లేప్యిత్యర్థః. ౨. కాష్ఠభూతం కాష్ఠవదవస్థితం - ఆధూతం ఆకులీకృత మపి-అంతరం అంతరవంతం -
దృఢాంతఃకరణవంత మితి యావత్ - యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః అంతరం అవకాశం-నావిశత్.
3. 3౪. తస్య పూర్వసంకల్పితస్య వర్షసహస్రస్య సంబంధిని - వ్రతే పూర్ణే తస్మిన్ కాలే పారణ
కాలే - సిద్ధం పక్వం - యాచి ర్ద్వికర్తకః. ౫. నిశ్చితః - తపస్సిద్ధయే సర్వభైవాన్నం చాతవ్య
మితి నిశ్చయవానిత్యర్థః - నిశ్చితః ఆశంకిత ఇతి వా - నిశ్చేషిత ఇత్యనేన సర్వ మన్న మింద్రేణ
యాచిత మితి గమ్యతే - అభుక్త్వైత - పునః పాకార్హ తండులసంపాదనా దితి భావః. ౬౪. ౭.
ఆదీపితం తాపితం. ౮. తత ఇత్యాది. తపసా తేజసా - తపోరూపాన్నినా మోహితాః మూర్ఛితాః-

* తి. ఆథేతి. అథ ప్రతిజ్ఞోత్తరం హైమవతీం దిశం ఉత్తరాం. ౧. మాన మితి. వర్ష సహస్రాం
తే వర్షసహస్రస్య సంబంధి తత్సాధ్య మితి యావత్ - మానం మానరూపం వ్రతం. ౨. పూర్ణ ఇతి.
కాష్ఠభూతం కాష్ఠవ దవస్థితం ఆధూతం ఆకులీ కృతమపి - అంతరం అంతరవంతం - ధీర మితి యా
వత్ - అర్క ఆదిత్వా దచ్చిత్యయః యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః - అంతర మవకాశం నావిశత్.
* తి. అంతర మంతఃకరణం. 3౪. తస్యేతి. తస్మిన్ కాలే వ్రతపారణకాలే. ౫. తస్మా ఇతి. సిద్ధం పక్వం
నిశ్చితః ఆశంకితః. ౬౪. ఆథేతి. నోచ్ఛ్వసత్ నోపాశ్వసత్. ౭. తస్యేతి. యేన ధూమేన. ఆదీపిత
మివ సంతప్యమాన మివ - సంభ్రాంతం వ్యాకులీతం. తి. తస్యేతి. ధూమ ఇతి ధూమకేతు రిత్యర్థః -
అగ్ని రితి యావత్ - అతఏవాగ్రే ఆతాపిత మివేతి వక్ష్యతి- ఆయం శుద్ధసత్వగుణ ప్రభవోగ్ని రిత
రేషాం రజస్తమఃప్రధానానాం తన్విశ్రుతస్త్వ ప్రధానానాం చ దేవాదీనాం తాపజనక ఇతి బోధ్యం.
యేన - వహ్నినా తాపితః పుమాన్. యథా సంభ్రాంతో వ్యాకులః భవతి - తద్వత్ త్రైలోక్యం
సంభ్రాంత మభూదిత్యర్థః. ౮. తత ఇతి. తపసా తేజసా తపోరూపేణాన్నినా - మందరశ్చయః
క్షీణతేజస్కాః - కశ్చలోపహతాః మోహక్రాంతాః. తి. కశ్చలం దుఃఖం. ౯౪. బహుభిరితి. కా

పహతా స్సర్వే పితామహ మథాబ్రువన్. ౯౪. బహుభిః కారణై ర్దేవ విశ్వామిత్రో మహామునిః, లోభితః క్రోధిత శ్చైవ తపసా చాభివర్ధతే, నహ్యస్య వృజినం కించి ద్దృశ్యతే సూక్ష్మమప్యథ. ౧౧. నదీయతే యది త్వస్య మనసా యదభీప్సితం, వినాశయతి త్రైలోక్యం తపసా సచరాచరం. ౧౨. వ్యాకులాశ్చ దిశస్సర్వానచ కించి త్ప్రకాశతే, సాగరాః క్షుభితా స్సర్వే విశీర్యంతే చ పర్వతాః, ప్రకంపతేచ పృథివీ వాయు ర్వాతి భృశాకులః, బ్రహ్మ న్నప్రతిజానీమో నాస్తికో జాయతే జనః. ౧౩. సంమూఢ మివ త్రైలోక్యం సంప్రక్షుభితమానసం, భాస్కరో నిష్ప్రభ శ్చైవ మహర్షే స్తస్య తేజసా, బుద్ధిం నకురుతే యావ న్నాశేదేవ మహామునిః, తావ త్ప్రసాద్యో భగవా నగ్నియాపో మహాద్యుతిః. ౧౪. కాలాగ్ని నా యథాపూర్వం త్రైలోక్యం దహ్యతేఽఖిలం, దేవ రాజ్యం చిక్కిరేత దీయతా మస్య యన్తతం. ౧౫. తత స్సురగణా స్సర్వే పితామహ పురోగమాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం మధురం వంశ్య మబ్రువన్, బ్రహ్మర్షే స్వాగతం తేఽస్తు తపసా స్త సుతోషితాః. ౧౬. బ్రాహ్మణ్యం తపసోగ్రేణ ప్రాప్తవానసి శౌశిక, దీర్ఘ నూయుశ్చ తే బ్రహ్మ దదామి సమరుద్ధణః, స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖం. ౧౭. పితామహవచ శ్రుత్వా సర్వేషాం చ దివౌకసాం,

కశ్చ లోపహతాః దుఃఖోపహతాః. ౯౪. లోభితః క్రోధితా రంభాదర్శనాదిభిః ప్రలోభితః - క్రోధితః క్రోధకారణై ర్వర్ష సహస్రాంత సిద్ధకృతాన్ని న్నయాచనాదిభిః క్రోధితః - వృజినం పాపం రాగ ద్వేషాదిలక్షణం - సూక్ష్మం స్వల్పం. ౧౧. వినాశయతి వినాశయేత్ - అసా వితి శేషః. ౧౨. వ్యాకులా ఇత్యాది. నప్రతిజానీమః - ప్రతిక్రియా మితి శేషః - నాస్తి కోజాయత ఇతి - ఉక్త సంక్షోభవశా న్నాస్తిక ఇవ కర్తానుష్ఠాన శూన్యో జాయత ఇత్యర్థః. ౧౩. ఉక్తార్థానువాదపూర్వక మనుష్టేయాంశ ఉచ్యతే - సంమూఢ మివేత్యాది. బుద్ధిమితి. హేదేవ బ్రహ్మ అతఃపరం విశ్వామిత్రః - నాశే జగత్తయే - యావత్ బుద్ధిం నకురుతే - తావత్ ప్రసాద్యః అనుగ్రహ్యః. ౧౪. కాలాగ్ని నేతి. పూర్వం ప్రశయకాలే - కాలాగ్ని నా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - తథైవ త్రైలోక్యం అనేన - దహ్యతే ధక్ష్యతే - అయం దేవరాజ్యం చిక్కిరేతాపి - అతః ఆస్యయత్ బ్రహ్మర్షి త్వం మతం తద్దీయతా మిత్యర్థః. ౧౫. తత ఇత్యాది. తతః దేవవిజ్ఞాపనానంతరం. ౧౬. బ్రాహ్మణ్య మిత్యాది. బ్రహ్మవచనం ప్రాధాన్యేన. ౧౭. ౧౮. పరయం తు ఆధ్యాపనయాజనార్హా భవం

రణై ర్లోభకారణైః - లోభితః - క్రోధిత స్సన్నపి తపసాభివర్ధతే ఆస్య సూక్ష్మమపి వృజినం స్థలసం నదృశ్యం. ౧౧. నేతి. వినాశయతి వినాశయేత్. * తి. వినాశయతి త్రైలోక్యమిత్యత్ర లఘుతరపాతా న్న చ్ఛందోభంగః. ౧౨. వ్యాకులా ఇత్యాది నాస్తికః నాస్తిపరలోక ఇతి మన్యమానః - కార్యా కార్యవివేక శూన్యత్వాత్ నప్రతిజానీమః తత్ప్రతీకారం నజానీమః. ౧౩. సంమూఢమివ సంభ్రాంత మివ స్థితం - సంప్రక్షుభితమానసం వ్యాకులీకృతచిత్తం - బుద్ధి మితి - దేవ బ్రహ్మ - నాశే త్రైలోక్యనాశనే. ౧౪. కాలాగ్ని నేతి. పూర్వం కాలాగ్ని నా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - ఇదానీ మనేనైవ తథా త్రైలోక్యం దహ్యతే ధక్ష్యత ఇత్యర్థః - దేవ రాజ్యం చిక్కిరేతాపి అతః ఆస్య యత్ బ్రహ్మర్షి త్వం మతం తద్దీయతా మిత్యర్థః. ౧౫. బ్రహ్మర్ష ఇత్యాది. ౧౬. * తి. పితామ హేతి. దివౌకసాం దేవా

శ్రేష్ఠ లంబతే రవిమండలం, శ్వః ప్రభాతే మహాతేజో ద్రష్టు మర్హసి మాం పునః, స్వాగతం తపతాం శ్రేష్ఠ మామనుజ్ఞాతుమర్హసి. ౩౧. ఏవ ముక్తో ముని వరః ప్రశస్య పురుషర్షభం, విససర్జాశు జనకం ప్రీతం ప్రీతమనాస్తదా. ౩౨. ఏవ ముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠం వై దేహూ మిథిలాధిపః, ప్రదక్షిణం చకారాశు సోపా ధ్యాయ స్సఖాంధవః. ౩౩. విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్తా సహ రామ స్సలక్షణః, స్వవాట మభిచక్రామ పూజ్యమానో మహర్షిభిః. ౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే బాలకాండే - పంచషష్ఠితమ స్కర్గః.

తతః ప్రభాతే విమలే కృతకర్తా నరాధిపః, విశ్వామిత్రం మహాత్మాన మాజుహోవ సరాఘవం ౧. త మర్చయిత్వా ధర్మాత్తా శాస్త్రదృష్టేన కర్తణా రాఘవౌ చ మహాత్మానౌ తదా వాక్య మువాచహ. ౨. భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కిం కరోమి తవానఘ, భవానాజ్ఞాపయతు నూ మాంజ్ఞాప్యో భవతాహ్వ హం. ౩. ఏవ ముక్త స్స ధర్మాత్తా జనకేన మహాత్తనా, ప్రత్యువాచ ముని ర్వీరం వాక్యం వాక్యవిశారదః ౪. పుత్రౌ దశరథస్యేమా క్షత్రియా లోకవిశ్రు తౌ, ద్రష్టు కామా ధనుశ్శ్రేష్ఠం యదేత త్వయి తిష్ఠతి. ౫. ఏత ద్దర్శయ భద్రం తే కృతకామా నృపాత్తజౌ, దర్శనా దస్య ధనుషో యథేష్టం ప్రతియాస్యతః. ౬.

యార్థే షష్ఠీ-తృప్తిః అలంబుద్ధిః-స్వాగత మితి. త్వదాగమనం శుభకృజ్ఞాత మిత్యర్థః. ౩౧-౩౨. స్వవాటం స్వనివేశం. ౩౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరా ఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్ఠితమ స్కర్గః.

ఏవం స్వమఃతృశాపమోచనఘటకత్వకృతోపకారస్త్వత్యా శతానందప్రతిపాదితేన ప్రా సంగికేన విశ్వామిత్రచరిత్రేణ ఉపకారకగురువైభవో జ్ఞేయః - కామక్రోధౌ సర్వథా దుర్నిరోధౌ - జితకామక్రోధ ఏవ బ్రాహ్మణోత్తమః - బ్రాహ్మణ్యం చ న సులభం - బ్రహ్మవిదవచార స్స ర్వాంభనిరో ధకః-ఇత్యాదివ్యంజితమితి ప్రబంధగతవస్తునావస్తుధ్వనిః-అథస్వయ మేవ సమస్లజనరక్షణావసరప్రతీక్షో భగవాన్ దేవశరణాగతిం వ్యాజీకృత్య రావణవధాయావతీర్ణ స్తదవాంతరోపాయభూతాం వేదవత్య వతారే స్వతఃకృతసంకల్పం లక్ష్మీం తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనైవ కన్యా వరణీయేత్యముమర్థవిశే షంప్రవర్తయిష్యన్ జనకకులేఽవతార్యతత్పరిణయనాయప్రవృత్తస్తత్ ప్రీణనాయ తాటకాతాటకే యాదిదుష్టవధం కాశికాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపమోక్షాదిరూపం శిష్టపరిపాలనంచ విధాయ సాక్షాత్ సీతాలాభోపాయాయ యతత ఇత్యాహ - తతః ప్రభాతఇత్యాదినా సర్గద్వయేన. ౧. తమితి. రాఘవౌ చార్చయిత్వేత్యన్వయః - కర్తణా అర్ఘ్యప్రదానాదినా. ౨. ౪. ద్రష్టు కామా - భవత ఇతి శేషః. ౫. అస్య దర్శనాదేవ కృతకామా భూత్వా ప్రతియాస్యత ఇత్యన్వయః. ౬. ౬౪. శ్రూ సదన్యైః. ౩౨. అప్రమేయ మితి. అప్రమేయాః ఇయత్తయా జ్ఞాతు మశక్యాః. ౩౩. తృప్తిరితి. కథానాం శ్రవణ ఇతి శేషః - తృప్తిః అలంబుద్ధిః. * స్వాగతం త్వదాగమనం స్వాగతం జాత మి త్యర్థః. ౩౧-౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - పంచషష్ఠితమ స్కర్గః.

తతఇతి. కృతంకర్త యేన సః. ౫. ఏతదితి. కృతకామా ప్రాప్తకామా. ౬౪. శ్రూయతా

ఏన ముక్తస్తు జనకః ప్రత్యువాచ మహామునిం. ౬౪. శ్రూయతా మస్య ధనుషా
యదర్థ మిహ తిష్ఠతి. ౭. దేవరాత ఇతిఖ్యాతో నిమేష్షష్టో మహీపతిః. న్యాసః
౭యం తస్య భగవన్ హస్తే దత్తో మహాత్మనా. ౮. దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను
రాయమ్య వీర్యవాన్, రుద్రస్తు త్రిదశాన్ రోషా త్సలీల మిద మబ్రవీత్. ౯. య
స్తా ద్భాగార్థినో భాగా న్నాకల్ప యత మేసురాః, వరాంగాణి మహార్థాణి ధను
షా శాతయామివః. ౧౦. తతో విమనస స్రుర్వే దేవావై మునిపుంగవ, ప్రసాద
యంతి దేవేశం తేషాం ప్రీతోఽభవ ద్భవః. ౧౧. ప్రీతియుక్త స్స సర్వేషాం
దదౌ తేషాం మహాత్మనాం, తదేతద్దేవదేవస్య ధనూరత్నం మహాత్మనః,
న్యాసభూతం తదా న్యస్త మస్తాకం పూర్వకే విభో. ౧౨౪. అథ మే కృషతః
క్షేత్రం లాంగలా దుత్థితా మయా, క్షేత్రం శోధయతాలభా నామ్నా సీతేతి
విశ్రుతా. ౧౩౪. భూతలాదుత్థితా సా తు వ్యవర్ధత మమాత్తజా, వీర్యశుల్కేతి
మే కన్యా స్థాపితేయ మయోనిజా. ౧౪౪. భూతలా దుత్థితాం తాం తు వర్ధమా
నాం మమాత్తజాం, వరయామాసు రాగమ్య రాజానోమునిపుంగవ. ౧౫౪. తేషాం
వరయతాం కన్యాం సర్వేషాం పృథినీక్షితాం, వీర్యశుల్కేతి భగవన్నదదామి
సుతా మహం. ౧౬౪. తత స్సర్వే నృపతయ స్సమేత్యమునిపుంగవ, మిథిలామభ్యు

యతామితి. ధనుః - యదర్థం యత్ప్రయోజనాయ - ఇహ అస్తద్భవో - తిష్ఠతి-అస్య ధనుషః -
తత్ప్రయోజనం - శ్రూయతా మిత్యర్థః. ౭. నిమేః జనకకూటస్థస్య - న్యాసః నిక్షేపరూపం. ౮.
ఉక్త మర్థం వివృణోతి - దక్షేత్యాది. ఆయమ్య ఆకృష్య. ౯. భాగార్థినః స్విష్టకృదాదిభాగా
ర్థినః - మమేత్యన్వయః - వరాంగాణి - శిరాంసి - అత్ర త స్తాదిత్యుపస్కార్యం - శాతయామి
భినద్తి. ౧౦. విమనసః దీనాః-భవః రుద్రః. ౧౧. దదౌ-ధను రితిశేషః. ధనూరత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం-
పూర్వకే దేవరాతే - న్యాసభూతం న్యస్తం - దేవై రితి శేషః. ౧౨౪. అథేతి. అథ వృత్తాంతాంత
రారంభే క్షేత్రం యాగభూమిం - మే కృషతః - మయి కర్షతీత్యర్థః - చయనార్థ మితి శేషః -
లాంగలా పవీరవ మితి ద్వాభ్యా మృషభేణ కృషతీత్యాదిశాస్త్రాత్. లాంగలాత్ - లాంగలపద్ధతే
రిత్యర్థః - ఉత్థితేతి - కన్యేతి శేషః - సా చ క్షేత్రం శోధయతా మయా - లభ్యేతి హేతో ర్నా
మ్నా సీతేతి విశ్రుతా ఆసీత్ - సీతా లాంగలపద్ధతిః - సీతాయాం జాతత్వాత్ సీతేత్యుచ్యతే.
౧౩౪. వ్యవర్ధత - మత్కృతపోషణా దితి శేషః - అతో మమాత్తజా - వీర్యం-ధనురారోపణం -
తదేవ శుల్కం మూల్యం యస్యా స్సా వీర్యశుల్కా - ఇతి ర్హేతో-వీర్యశుల్కత్వాత్ స్థాపితా న

మితి ధనుర్వదర్థం యత్ప్రయోజనార్థం తిష్ఠతి అస్య ధనుషః తత్ శ్రూయతా మిత్యర్థః. ౭. దేవరాత
ఇతి. తస్య దేవరాతస్య ఆయం ఇదం ధనుః. ౮. దక్షయజ్ఞేతి. ఆయమ్య ఆకృష్య. ౯. యస్తాదితి.
వరాంగాణి - శిరాంసి. ౧౦. ౧౧. ప్రీతియుక్త ఇత్యాది. దదౌ తేషా మిత్యత్ర ధనూరత్నం-కర్ష
తదేతదితి. ఏత ధనూరత్నం అస్తాకం పూర్వకే దేవరాతే-న్యాసభూతం న్యస్తం-దేవై రితి విశ్లేయం.
౧౨౪. అథేతి. క్షేత్రం యాగభూమిం-కృషతః కర్షతి సతి-లాంగలా దుత్థితా ఆరూఢితా. క్షేత్రం
శోధయతా మయా లభ్యేతి - నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తతః ప్రాదుర్భూ
తేతి తథోచ్యతే. ౧౩౪. వీర్యశుల్కా - వీర్యం - ధనురారోపణరూపం - శుల్కం వివాహే

పాగమ్య వీర్యజిజ్ఞాసవ స్తదా. ౧౭౪. తేషాం జిజ్ఞాసమానానాం వీర్యం ధను రుపా
హృతం, న శేమ గ్రహణే తస్య ధనుష స్తోలనేపివా. ౧౮౪. తేషాం వీర్యవతాం
వీర్య మల్పం జ్ఞాత్వా మహామునే, ప్రత్యాఖ్యాతా నృపతయ స్తన్నిబోధ తపోధన.
౧౯౪. తతః పరమకోపేన రాజానో మునిపుంగవ, న్యరుంధ న్నిధిలాం సర్వే వీర్య
సందేహ మాగతాః. ౨౦౪. ఆత్తాన మవధూతం తే విజ్ఞాయ నృపపుంగవాః, రో
షేణ మహతావిష్టాః పీడయన్నిధిలాం పురీం. ౨౧౪. తత స్సంవత్సరే పూర్ణేక్షయం
యాతాని సర్వశః, సాధనాని మునిశ్రేష్ఠ తతోఽహం భృశదుగ్ధితః. ౨౨౪.
తతో దేవగణాన్ సర్వాన్ తపసాహం ప్రసాదయం, దదుశ్చ పరమప్రీతా శ్చతు
రంగబలం సురాః. ౨౩౪. తతో భగ్నా నృపతయో హన్యమానా దిశో యయుః,
అవీర్యావీర్యసందిగ్ధాస్సామాత్యాః పాపకర్తృణః. ౨౪౪. తదేతన్తునిశార్థూల
ధనుః పరమభాస్వరం, రామలక్ష్మణయోశ్చాపి దర్శయిష్యామి సువ్రత. ౨౫౪.
యద్యస్య ధనుషో రామః కుర్యాదారోపణం మునే, సుతా మయోనిజాం సీతాం
దద్యాం దాశరథే రహం. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్
షష్ఠితమస్సర్గః.

జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహామునిః, ధనుర్దర్శయ రామాయ
ఇతి హోవాచపార్థివం. ౧. తత స్స రాజా జనక స్సామంతాన్ వ్యాదిదేశహ, ధను

కన్తే చి ద్దత్తేతి భావః. ౧౮౪—౧౯౪. వీర్యజిజ్ఞాసవః ధనుస్సారజిజ్ఞాసవః-అభవన్నితి శేషః. ౧౭౪. తేషామితి. వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం తేషాం కృతే - ధనుః ఉపాహృతం - ఆసీతం - గ్రహణే
ధారణే - తోలనే-భారపరీక్షార్థం హస్తేన చాలనే. ౧౮౪. తేషామితి. తన్నిబోధేతి-తదిత్యవ్యయం-
తస్మాత్ - కారణాత్ - అనంతరం యద్వృత్తం - తన్నిబోధేత్యర్థః. ౧౯౪. వీర్యసందేహం వీర్య
శైధిల్యం. ౨౦౪ మిథిలావరోధే నిమిత్తాంతర మాహ - ఆత్తాన మితి. తే నృపాః - ఆత్తానం
స్వాత్తానం - మయా అవధూతం వీర్యశుల్కకరణేన తిరస్కృతం - విజ్ఞాయ - పీడయన్ అపీడ
యన్. ౨౧౪. సాధనాని దుర్గరక్షణ సాధనాని. ౨౨౪. ప్రసాదయం ప్రాసాదయం. ౨౩౪. వీర్య
సందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః. పాపకర్తృణః పాపకర్తాణః. ౨౪౪—౨౬౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-షట్ షష్ఠితమస్సర్గః.

అథధనుర్భంగాదివృత్తాంత స్సప్తషష్ఠితమే-జనకస్యేత్యాది. ౧. సామంతాన్ కర్తృసచివాన్.

దేయం యస్యాః. మిథిలామితి. వీర్యం ధనుస్సారం జిజ్ఞాసవః అభవన్నితి శేషః. ౧౭౪. తేషామితి.
వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే-తోలనం నామ భారపరీక్షార్థం ముహు
ర్ముహు రుత్తేపణం. ౧౮౪. తేషామితి. తన్నిబోధ తస్మాన్నిబోధ. ౧౯౪. తతఇతి. వీర్యసందేహం
వీర్యశైధిల్యం. ౨౦౪. ౨౧౪. తతఇతి. సాధనాని దుర్గరక్షణసాధనాని. ౨౨౪. ౨౩౪. తతఇతి. వీర్య
సందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః. ౨౪౪—౨౬౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్ షష్ఠితమస్సర్గః.

జనకస్యేతి. ధనుర్దర్శయ రామాయేతి-ఆరోపయిష్యతి సీతాం ప్రతిగ్రహీష్యతీతి భావః. * తి.
రామాయ ఇతి హేత్యసంధిరై చ్ఛికః. ౧. తి. సచివాన్ సమీపే విద్యమానాన్. ౨. తి. ప్రావిశన్

రానీయతాం దివ్యం గంధమాల్యవిభూషితం. ౨. జనకేన సమాదిష్టా సుచివాః ప్రా
విశ్ణా పురీం, తద్ధనుః పురతః కృత్వా నిర్జగ్తుః పార్థివాజ్ఞయా. ౩. నృణాం శతాని
పంచాశద్వ్యాయతానాం మహాత్తనాం, మంజూషా మప్తచక్రాం తాం సమూహు
స్తే కథంచన. ౪. తామాదాయ తు మంజూషా మాయసీం యత్ర తద్ధనుః, సురోప
మం తే జనక మూచుర్నృపతిమంత్రిణః. ౫. ఇదం ధనుర్వరం రాజ్ఞా పూజితం సర్వ
రాజభిః, మిథిలాధిప రాజేంద్ర దర్శనీయం యదిచ్ఛసి. ౬. తేషాం నృపా వచశ్శ్రుత్వా
కృతాంజలి రభాషత, విశ్వామిత్రం మహాత్తానం తౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ. ౭. ఇదం
ధనుర్వరం బ్రహ్మ జనకై రభిపూజితం, రాజభి శ్చ మహావీరైః రశక్తైః పూరి
తుం పురా. ౮. నై త త్సురగణా స్సర్వే నాసురా నచ రాక్షసాః, గంధర్వయక్ష
ప్రవరా స్సకీన్నరమహారగాః. ౯. క్వ గతి ర్మానుషాణాం తు ధనుషోఽస్య ప్ర
పూరణే, ఆరోపణే సమాయోగే వేపనే తోలనేఽపివా. ౧౦. తదేతద్ధనుషాం
శ్రేష్ఠ మానీతం మునిపుంగవ, దర్శయేత న్నహాభాగ అనయోః రాజపుత్రయోః.
౧౧. విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్తా శ్రుత్వా జనకభాషితం, వత్స రామ ధనుః పశ్య

౨. ౩. నృణామితి. వ్యాయతానాం దీర్ఘ దేహానాం - నృణాం - పంచాశచ్ఛతాని పంచసహస్రాణి-
అప్తచక్రాం - అప్తచక్రవచ్చకటారోపితా మిత్యర్థః-మంజూషాం ధనుఃపేటికాం - సమూహుః ఆచ
కర్షుః - తే చ పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి - కథంచన మహతా ప్రయత్నేన-సమూహు రితి
యోజనా-అన్యేతు అప్తచక్రాం అప్తధశ్చక్రరక్షాబంధవతీం - ఊహుః. హస్తైరితి శేషఇత్యాహుః.
౪. యత్ర మంజూషాయాం. ౫. ఇదమితి. యద్ధనుర్దర్శనీయ మిచ్ఛసి తదిదం ధనుః-ఆనీత మితి
శేషః. ౬. తౌచోభౌమితి. ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౭. రాజభిః పూర్వం సీతార్థిభిః-పూజితం-అహో మహాసార
మైశ్వరం ధను రితి శ్లాఘిత మిత్యర్థః. ౮. నైతదిత్యాది. ఏతత్ ధనుః సురగణాదయః ప్రపూరణాది
కం కర్తుం నశక్తా ఇత్యర్థసిద్ధం. ౯. క్వేతి. ప్రపూరణే - నమ్రాకరణే - ఆరోపణే మార్వాస్య స్సం
యోజనే - సమాయోగే శరేణ యోజనే వేపనే మార్వాస్యకర్షణే - తోలనే భారపరీక్షార్థం కం
పనేచ. మానుషాణాం మధ్యే క్వ పురుషే - గతిః శక్తిః. ౧౦. తథాప్యనయోర్దర్శయేత్వాహ -

పురీం-యజ్ఞవాటా దిత్యర్థః. ౩. నృణామితి. వ్యాయతానాం-దీర్ఘ దేహానాం-పంచాశచ్ఛతాని. పంచసహ
స్రాణి - అప్తచక్రాం రథాంగాష్టకయుక్తాం - మంజూషాం ధనుఃపేటికాం - ఊహుః ఆచకర్షుః-తే
పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి కథంచన మహతా ప్రయత్నేన ఊహు రితి వాక్యభేదః కరణీయః.
* తి. శతానిపంచాశత్ పంచసహస్రాణీత్యర్థః-అనేన ధనుషో దుర్గహత్వాదిదర్శితం - మహాత్తానః
హృష్టపుష్టశరీరాః. ౪. * తి. ఆయసీం అప్తలాహనిర్మితాం-సురోపమ మితి జనకవిశేషణం. ౫. తి. యది
దర్శనీయ మితిచ్ఛసి-తదాదర్శయేత్వర్థః. ౭. ౮. నైతదిత్యాది. అత్ర శ్లోకే ఉత్తరశ్లోకోక్తా ఆరో
పణాదీన్ శబ్దాన్ తుమునంతాన్ కృత్వా ఏతద్ధనుః పూరయితుం - కర్ణాంత మాక్రమ్యం - ఆరోప
యితుం మార్వాస్య సంయోజయితుం-శరేణ యోజయితుం మార్వీ మాక్రమ్యం వేపయితుం జ్యోం
చిక్షేపయితుం - తోలయితుం భారపరీక్షార్థం కంపయితుం దేవాదయో న శక్తా ఇతి యోజనీయం
క్వ గతి రితి - మానుషాణాం చ గతిః ఆరోపణాదిషు శక్తిః నైవేత్యర్థః. * తి. ఏతద్ధనుః సురాద
యో న సజ్జీకర్తుం శక్తా ఇతి శేషః. ౯. * తి. గతిః శక్తిః-చస్త్యర్థే - ప్రపూరణం అకర్ణాకర్షణం-

ఇతి రాఘవ మబ్రవీత్. ౧౨. బ్రహ్మర్షే ర్వచనాద్రామో యత్ర తిషతి తద్ధనుః, మంజూషాం తా మపావృత్య దృష్ట్వా ధను రథాబ్రవీత్. ౧౩. ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మ సస్సంస్పృశామిహ పాణినా, యత్నవాంశ్చ భవిష్యామి తోలనే పూరణేఽపివా. ౧౪. బాధ మిత్యేవ తం రాజా మునిశ్చ సమభాషత. ౧౫. లీలయా స ధనుర్తథ్యే జగ్రాహ వచనా న్తునేః, పశ్యతాం నృసహస్రాణాం బహూనాం రఘునందనః. (ఆరోపయ త్సధర్మాత్తా సలీల మివ తద్ధనుః), ఆరోపయిత్వా ధర్మాత్తా పూరయామాస తద్ధనుః, తద్భభంజ ధనుర్తథ్యే నరశ్రేష్ఠో మహాయశాః. ౧౬. తస్య శబ్దో మహా నాసీ నిర్ఘాత సమనిస్వనః, భూమికంపశ్చ సుమహాన్ పర్వతస్యేవ దీర్యతః. ౧౭. నిపేతుశ్చ నరాస్సర్వే తేన శబ్దేన మోహితాః, వర్జయిత్వా మునివరం రాజానం తా చ రాఘవౌ. ౧౮. ప్రత్యాశ్చ స్తే జనే తస్మిన్ రాజా విగతసాధ్వసః, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో మునిపుంగవం. ౧౯. భగవన్ దృష్టవీర్యో మే రామో దశరథాత్తజః, అత్యద్భుత మచింత్యం చ నతర్కిత మిదం మయా. ౨౦. జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతా, సీతా భర్తార మాసాద్య రామం దశరథాత్తజం. ౨౧. మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞాచ

తదేతదితి. ౧౨. అపావృత్య అపగతావరణం కృత్వా. ౧౪. బాధ మిత్యాది. ౧౫. లీలయా అప్రయత్నేన. ౧౬. పూరయామాస ఆకర్ణ మాకృష్టవాన్ - నను ఉక్తరీత్యా మహోన్నతస్య ధనుషః కథం బాలేచారోపణం సంభవతి - అగ్రస్సర్వాభావా దితి చేత్ ఉచ్యతే-ఆశ్చర్యశక్తికస్య రామస్య కరస్సర్వా దేవ అవనతం ధనుః. ౧౭. నిర్ఘాతేతి - తల్లక్షణ ముక్తం జ్యోతిషే-‘వాయు నాభిహతో వాయు ర్గగనా త్వతతి క్షితౌ, యదా దీప్తః ఖగరుత స్సనిర్ఘాతోఽతి దోషకృ’ దితి. పర్వతస్యేవ దీర్యతః పర్వతే దీర్యతి భిద్యతి యథా భూమికంపః - తథా భూమికంప శ్చాసీదిత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. విగతసాధ్వస ఇత్యనేన రామజామాతృకతాప్రావకం ధనురారోపణ మపి నభవే దితి పూర్వం భీతోఽభూ దితి గమ్యతే. ౨౦. అత్యద్భుత మితి. అచింత్యం అన్యత్రాదర్శనాత్ - నతర్కితం మనుష్యేష్వసంభావితత్వాత్-అత్యద్భుతంచానేన కృతత్వాత్ ఇదం దుద్రధనురారోపణం. ౨౧. ‘జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతా, సీతా భర్తార మాసాద్య రామం దశరథాత్తజం’, జనకానాం-‘అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం నమే కించిత్ప్రదహ్యత’ ఇతి ప్రాక్తనిరతిశయకీర్తిమతా మపి-కులే-కులం తారయతే తాతసప్తసప్తచ సప్తచేలివత్. కీర్తి మిత్యేకవచనేనైకరూపత్వం వ్యజ్యతే - ఆహరిష్యతి సద్యః ప్రాపయిష్యతి-సిద్ధి స్యాదానం హ్యహరణం - సుతా - సుత శ్చేత్ స్వార్జితా మేవ కీర్తిం ప్రాపయిష్యతి - మే సుతా స్వసంబంధప్రయుక్తాతిశయః సీతా - జన్మప్రయుక్తాతిశయః - భర్తార మాసాద్య భర్తృసంబంధకృ తాతిశయః భర్తారం భరణదక్షం - ‘విత్త మిచ్ఛంతి మాతర’ ఇత్యుక్తధనవంత మిత్యర్థః - రామం ‘రూప మిచ్ఛతి కన్యకే’త్యుక్తరూపవంతం దశరథాత్తజం-‘బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీ’త్యుక్తరీత్యా-బంధుకాంక్షితం - ఏవం సర్వసమ్మతవరప్రాప్త్యా కీర్తి మాహరిష్యతీతి భావః. ౨౧. సత్యా - జాతేతి

ఆరోపణం సజ్జీకరణం - సమాయోగః - శరేణ యోజనం వేపనం - జ్యాస్ఫులనం - తోలనం - భారవరీక్షార్థం కంపనం. ౧౦-౧౨. బ్రహ్మరేరితి. అపావృత్య వివృతాం కృత్వా. ౧౪. లీలయేతి. లీలయా అప్రయత్నేనైవ. ౧౬. తస్యేతి. నిర్ఘాతః అశనిధ్వనిః. ౨౦. జనకానామితి. ఆహరి

వీర్యశుక్లేతి కౌశిక, సీతా ప్రాణై ర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా. ౨౨౪. భవతోఽనుమతే బ్రహ్మ శీఘ్రం గచ్ఛంతు మంత్రిణః, మమ కౌశిక భద్రం తే అయోధ్యాం త్వరితాః రథైః. ౨౩౪. రాజానం ప్రశ్రితై ర్వాక్యై రా నయంతు పురం మమ, ప్రదానం వీర్యశుల్కాయాః కథయంతు చ సర్వశః. ౨౪౪. మునిగుప్తాచ కాకుత్స్థా కథయంతు నృపాయవై, ప్రీయమాణంతు రాజాన మాన యంతు సుశీఘ్రగాః. ౨౫౪. కౌశికశ్చ తథేత్యాహ రాజా చాభాష్య మంత్రిణః, అయోధ్యాం ప్రేషయామాస ధర్మాత్తా కృతశాసనాన్, యథావృత్తం సమా ఖ్యాతు మానేతుం చ నృపం తదా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాం డే - సప్తపష్టితమస్సర్గః.

జనకేన సమాదిప్తాః దూతా నై క్లాంతవాహనాః, త్రిరాత్ర ముషితా మార్గే తేఽయోధ్యాం ప్రావిశన్ పురీమ్. ౧. (రాజ్ఞో భవన మాసాద్య ద్వార స్థా నిద మబ్రువన్, శీఘ్రం నివేద్యతాం రాజ్ఞే దూతా న్నో జనకస్యచ, ఇత్యు క్తా ద్వారపాలా నై రాఘవాయ న్యవేదయన్,) తే రాజవచనా ద్దూతాః రాజ వేత్త ప్రవేశితాః, దదృశు ర్దేవసంకాశం వృద్ధం దశరథం నృపం. ౨. బద్ధాంజలి పుటా స్సర్వే దూతా విగతసాధ్వసాః, రాజానం ప్రయతా వాక్య మబ్రువన్ మధురాక్షరం. ౩. మైథిలో జనతో రాజా సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం, కుశలంచా వ్యయం చైవ సోపాధ్యాయపురోహితం, ముహుర్ముహు ర్మధురయా స్నేహసం

శేషః - సీతా వీర్యశుక్లేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా జాతా-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః బహుమతా సీతా దేయేతి సీతాపద ముభయత్రాన్వేతి. ౨౨౪. భవతోఽనుమతే - భవదనుమత్యాగచ్ఛంత్యిత్వర్థః. ౨౩౪. ప్రశ్రితైః. వినయాన్వితైః సర్వశః - సర్వమత్రత్య వృత్తాంత మిత్వర్థః. ౨౪౪. ౨౫౪. ఆభాష్య ఆహూయ - కృతశాసనాన్ - దత్తకల్యాణసందేశపత్రికా నిత్వర్థః - నృపం దశరథం. ౨౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తపష్టితమస్సర్గః.

అథ జానకీవివాహాయ దశరథాహ్వాన మప్తపష్టితమే - జనకేనేత్యాది. త్రిరాత్రమితి. తిస్తో రాత్రయ స్త్రిరాత్రం సంఖ్యాదిత్వా ద్రాత్ర్యంతా దచ సమాసాంతః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీ యా. ౧. రాజవచనాత్ జనతోఽస్మా నిహప్రేషితవానితి స్వరాజసంకీర్తనాత్. ౨. విగతసాధ్వ సాః దశరథసౌజన్యేన విజ్ఞాపనే నిర్భయాః. ౩. మైథిల ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్యాయం. మైథిలః మిథిలేశ్వరః - పురస్కృతాగ్నిహోత్రసహిత సాగ్నిహోత్రపురస్కృతః - ఆహితాగ్నాదిత్వా వ్యతి సంపాదయిష్యతి. ౨౩౪. రాజానమితి. ప్రశ్రితైః. వినయసంహితైః. ౨౫౪. కౌశికఇతి. కృత శాసనాన్ దత్తవివాహసందేశపత్రికాన్. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపష్టితమస్సర్గః.

జనకేనేతి. క్లాంతా వాహనా యేషాం తే తథా. ౨. మైథిలఇతి. సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం సాగ్నిహోత్రంచ తత్పురస్కృతం చేతి కర్తృధారయః - సపురస్సరం సపరికరం అత్ర వాక్యే ద్వితీ యజనకశబ్దః విప్రకృప్తజనకశబ్దవిస్తరణార్థః. ౬. పూర్వమితి. వీర్యశుక్లేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్వి

యుక్తయా గిరా, జనక స్త్యాం మహారాజః పృచ్ఛతే సపురస్సరం. ౫. పృష్ట్యాకు
శల మవ్యగ్రం వై దేహా మిథిలాధిపః, కౌశికానుమతే వాక్యం భవంత మిదమ
బ్రవీత్. ౬. పూర్వం ప్రతిజ్ఞా విదితా వీర్యశుల్కా మమాత్తజా, రాజానశ్చ కృ
తామర్హాః నిర్విర్యా విముఖీకృతాః. ౭. సేయం మమ సుతా రాజా విశ్వామిత్ర
పురస్సరైః, యదృచ్ఛయాగతై ర్విరై ర్విర్జితా తవ పుత్రకైః. ౮. తచ్చరాజా
ధను ర్ద్రివ్యం మధ్యే భగ్నం మహాత్తనా, రామేణ హి మహారాజ మహత్యాం
జనసంసది. ౯. అస్తై దేయా మయా సీతా వీర్యశుల్కా మహాత్తనే, ప్రతి
జ్ఞాం కర్తు మిచ్ఛామి తదనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౧౦. సోపాధ్యాయో మహారాజ పురో
హిత పురస్సరః, శీఘ్ర మాగచ్ఛ భద్రం తే ద్రష్టు మర్హసి రాఘవో. ౧౧.
ప్రీతించ మమ రాజేంద్ర నిర్వర్తయితు మర్హసి, పుత్రయో రుభయో రేవ ప్రీతిం

న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః - పురస్సరంతీతి పురస్సరాః భృత్యాః - తత్సహితం-ఏవం భూతం త్వాం -
కుశలం క్షేమం - ఆవ్యయ మనపాయం - యోగ మితి యావత్ - ఆపృచ్ఛతే - మద్వచనా దితి
శేషః - ఆశిష్యుచ్ఛోచ్ఛ్యరుపసంఖ్యాన మిత్యాత్తనేపదం - ఆత్ర ద్వితీయజనకశబ్దో విప్రకృష్టజనక
శబ్దావిస్తరణార్థః. ౫. కౌశికానుమతే కౌశికానుమత్యా. ౬. పూర్వ మితి. వీర్యశుల్కేతి మమ ప్ర
తిజ్ఞా భవద్భి ర్విదితా - రాజాన శ్చ - నిర్విర్యాః ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇత్యపి
విదిత మిత్యన్వయః. ౭. సేయమితి. సేయం ఉక్తరీత్యా సర్వైః ప్రార్థనీయా-మమ సుతా త్వయా
సహ సంబంధార్హస్య మే పుత్రీ - స్వపురే తదాగమనప్రసక్తిం దర్శయతి విశ్వామిత్రపురస్స
రై రితి - యదృచ్ఛయా మద్భాగధేయాత్ - పుత్రకైః పూజాయాం బహువచనం - జామాతృ
త్వాధ్యవసాయాత్ మహారాజకుమారత్వాద్వా పూజా - అల్పార్థేన కప్రత్యయేన బాల్యం ద్యోతి
తం. ౮. కథం నిర్జితేత్యత్రాహ - తచ్ఛేతి. తచ్చ విశ్వర మపి - నేద మైంద్రజాలిక మిత్యా
హ మహాత్తనేతి - నేయం పక్షపాతోక్తి రిత్యాహ మహత్యామితి. ౯. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం
సీతాప్రదానం. ౧౦. ౧౧. ప్రీతిం త్వద్దర్శనప్రీతిం - సీతాప్రదానప్రీతిం-పుత్రయోః పుత్రీచ

ర్విదితా - రాజాన శ్చ నిర్విర్యా ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇతి యావత్ - తదపి
విదిత మిత్యర్థః. ౭. సేయమితి. యదృచ్ఛయా దైవాదాగతైః పుత్రకైః కాకపక్షధరేణైకే
నైవ తవ పుత్రేణ శ్రీరామచంద్రేణేత్యర్థః మమ సుతా నిర్జితా వీర్యశుల్కేన స్వవశీకృతా-నిర్జితా
తవ పుత్రకై రిత్యత్ర కప్రత్యయస్యాల్పార్థే విధానాత్-నిర్జేతు రేకత్వా దేకవచనేన భావ్యం-
రఘువరేణ సహగతత్వా దుపచారేణ లక్ష్మణస్యాపి జేతృత్వే సతి ద్వివచనేన భావ్యం-ప్రయుక్తం
బహువచనం - ఏవం మన్యతే ప్రయోక్తా సర్వలోకసంతతసంఘుష్యమాణసాభ్రాత్రాతశయశ్రవణవా
సనాప్రత్యస్తమితభేదా దేకేన కృత మపి సర్వైః కృతమితి సంప్రదాయః - యద్వా-నిర్జేతర్యేక
స్త్రి రామభద్రే బహువచనప్రయోగస్తు ఇతరన్యపతిదురారోపశంకరశరాసనభంగాద్యమానుషతదీ
యపారుషవిశేషజనితబహుమానా దితి ద్రష్టవ్యం. ౮. తచ్ఛేతి. తచ్చతదపి పూర్వం దత్తాధ్వరధ్వం
సనసమయే-రుద్రేణ యేన సాధనేన - పురందరపురస్సరసురనికర పలాయనం కృతం తదపీత్యర్థః. ౯.
అస్తాఇతి. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం-సీతాప్రదానం కర్తు మిచ్ఛామి - తదనుజ్ఞాతు మనుమంతు మర్హసి
౧౧. ప్రీతి మితి. ప్రీతిం దర్శనజనితా మితి శేషః-లప్యస ఏవేతి సంబంధః. ౧౪. గుప్తఇతి. విదే

త్వమపి లప్స్యసే. ౧౨. ఏవం విదేహాధిపతి ర్భురం వాక్య మబ్రవీత్, విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత శ్శతానందమతేస్థితః. (ఇత్యుక్త్వావిరతా దూత రాజగౌరవశంకితాః). ౧౩. దూతవాక్యంతు తచ్చుత్వా రాజాపరమహర్షితః, వసిష్ఠం వామదేవం చ మంత్రిణోఽన్యాంశ్చ సోఽబ్రవీత్. ౧౪. గుప్తః కుశికపుత్రేణ శౌసల్యానందవర్ధనః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా విదేహేషు వసత్యసా. ౧౫. దృష్టవీర్యస్తు కాకుత్స్థో జనకేన మహాత్మనా, సంప్రదానం సుతాయాస్తు రాఘవే కర్తుమిచ్ఛతి. ౧౬. యది వో రోచతే వృత్తం జనకస్య మహాత్మనః, పురీం గచ్ఛామహే శీఘ్రం మాభూత్కాలస్య పర్యయః. ౧౭. మంత్రిణో బాధ మిత్యాహు స్సహ సర్వైర్తహర్షిభిః, సుప్రీత శ్చాబ్రవీ ద్రాజా శ్వోయాత్రేతి సమంత్రిణః. ౧౮. మంత్రిణస్తాం నరేంద్రస్య రాత్రిం పరమసత్కృతాః, ఊషస్తే ముదితా స్సర్వే గుణై స్సర్వై స్సమన్వితాః. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

తతో రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః, రాజాదశరథో హృష్ట స్సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౧. అద్య సర్వే ధనాధ్యక్షాః ధనమాదాయ పుష్కలం, వ్రజం త్వగ్రే సువిహితాః నానారత్న సమన్వితాః. ౨. చతురంగం బలంచాపి శీఘ్రం నిర్యాతు సర్వశః, మమాజ్ఞాసమకాలంచ యానయుగ్యమను త్తమం. ౩. వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలి రథకాశ్యపః, మార్కండేయ స్సు

పుత్రశ్చతయోః - ఏకశేషః-ప్రీతిం తద్విషయప్రీతిం-తదుభయ కల్యాణదర్శనప్రీతి మితి యావత్ - మత్పుత్ర్యాం త్వత్పుత్రేచే త్యర్థః - యద్వా - స్నుషాచ పుత్రీత్యేవ గృహ్యతే - యద్వా లక్ష్మణాయోర్నిశాప్రదానం సిద్ధం కృత్వోచ్యతే ఉభయారితి. ౧౨-౧౪. గుప్తఇత్యాది. విదేహేషు విదేహానాం నివాసభూతే దేశే, జనపదే లుబితి లుప్-అసావితి బుద్ధిసన్నికర్షణోచ్యతే. ౧౫. ౧౬. యదివో రోచత ఇతి. యానసంబంధయోగ్య మితి శేషః - పర్యయః అతిక్రమః. ౧౭. మంత్రిణ ఇతి. శ్వోయాత్రే త్యబ్రవీ దితి తదర్థ ముద్యుజ్జేధ్వ మితి భావః. ౧౮. మంత్రిణః జనకమంత్రిణః-గుణైః సత్కారాతిశయైః - తాం రాత్రిం-తస్యాం రాత్ర్యా మిత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

అథ దశరథస్య మిథిలాగమన మేకోనసప్తతితమే - తతో రాత్ర్యా మిత్యాది. ౧. ధనాధ్యక్షాః కోశరక్షాధికృతాః - పుష్కలం శ్రేష్ఠం - 'శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలస్సౌ' దిత్యమరః. సువిహితాః సుసంపాదితకల్యాణోచితకర్తాణః. ౨. యానయుగ్యమితి. యానం శిబికాందోళికాది - యుగ్యం రథాది-సేనాంగత్వా దేకవద్భావః. ౩. యథా కాలాత్యయః కాలాతిక్రమః. నస్యాత్ - హేషు విదేహానాం నివాసదేశే జనపదే. ౧౭. మంత్రిణఇతి. గుణై ర్మంత్రిగుణైః - సమన్వితాః నరేంద్రస్య జనకస్య మంత్రిణః పరమసత్కృతా స్సంతః-తాం రాత్రిం తస్యాం రాత్ర్యా మూఘ రిత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

అద్యేతి. పుష్కలం శ్రేష్ఠం - సువిహితాః సురక్షితాః. ౨. చతురంగ మితి. యానయుగ్యం

దీర్ఘాయు ఋషిః కాత్యాయన స్తథా, ఏతేద్విజాః ప్రయాంత్యగ్రే స్యందనంయో
జయస్వ మే, యథాకాలాత్యయో నస్యా ద్ధూతాహిత్యరయంతి మాం. ౫. వచనా
త్తు నరేంద్రస్య సా సేనా చతురంగితే, రాజానమృషిభిస్సార్ధం ప్రజంతం పృష్ఠతోఽ
న్వగాత్. ౬. గత్వా చతురహం మార్గం విదేహానభ్యుపేయివాన్, రాజాతు జనక
శ్రీమాన్ శ్రుత్వా పూజామకల్పయత్. ౭. తతో రాజాన మాసాద్య వృద్ధం
దశరథం నృసం, జనకో ముదితో రాజా హర్షంచ పరమం యయా, ఉవాచచ
నరశ్రేష్ఠో నరశ్రేష్ఠం ముదాన్వితః. ౮౪. స్వాగతం తే మహారాజ దిష్ట్యా ప్రాప్తోఽ
సి రాఘవ, పుత్రయో రుభయోః ప్రీతిం లప్స్యసే వీర్యనిర్జితాం. ౮౫. దిష్ట్యాప్రా
ప్తో మహాతేజా వసిష్ఠో భగవా నృషిః, సహ స్మరైర్విర్దిష్టశ్రేష్ఠే ర్దేవై రివ శత

క్రతుః. ౧౦౪. దిష్ట్యామే నిర్జితా విఘ్నాః దిష్ట్యా మే పూజితం కులం, రాఘవై
స్సహ సంబంధా ద్వీర్యశ్రేష్ఠే ర్మహాత్తభిః. ౧౦౫. శ్వః ప్రభాతే నరేంద్రేంద్ర
నిర్వర్తయితు మర్హసి, యజ్ఞస్యాంతే నరశ్రేష్ఠ వివాహ మృషిసమ్మతం. ౧౦౬. తస్య
తద్వచనం శ్రుత్వా ఋషిమధ్యే సరాధిపః, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠః ప్రత్యు
వాచ మహీపతిం. ౧౦౭. ప్రతిగ్రహో దాతృవశ శ్శృత మేత న్తయా పురా,
యథా వక్ష్యసి ధర్మజ్ఞ తత్కరిష్యామహే వయం. ౧౦౮. ధర్మిష్ఠం చ యశస్యంచ
వచనం సత్యవాదినః, శ్రుత్వా విదేహాధిపతిః పరం విస్తయ మాగతః. ౧౦౯.
తత స్సర్వే మునిగణాః పరస్పరసమాగమే, హర్షేణ మహతా యుక్తా స్తాన్నిశా

తథా ప్రయాంత్యితి యోజనా. ౫. ౬. చతురహం చతుర్వహస్సు - శ్రుత్వా దశరథ మాగతం
శ్రుత్వా పూజాం ఉపధాం. ౭. రాజాన మాసాద్య ముదితః వివాహ శ్రీఘ్రభావీతి హర్షంయయా.
౮౪. వీర్య నిర్జితాం పుత్రయో ర్వీర్యేణ ధనుర్భంగాదినా సంభూతా మిత్యర్థః. ౮౫. వసిష్ఠస్య శత
క్రతుసామ్యం పూర్ణ ధర్మ త్వేన. ౧౦౪. విఘ్నాః కన్యాప్రదాన ప్రతిబంధకాః- పూజితత్వే హేతు
మాహ - రాఘవై రితి. యత ఇత్యుపస్కార్యం. ౧౦౫. ఇత్వాకు ప్రథమవంశత్వేన నరేంద్రాణా
మింద్రత్వం - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - త్రిచతురదినానంతరభావినీతి శేషః - ఋషిసమ్మతం బ్రాహ్మం
వివాహ మిత్యర్థః. ౧౦౬. మహీపతిం జనకం. ౧౦౭. ప్రతిగ్రహఇతి. కన్యాగవాదీనాం ప్రతిగ్రహో
దాతృవశ ఏవ-యవా దాతా దదాతి తదా ప్రతిగ్రహ్యతే ప్రతిగ్రహీతేతి వస్తుస్థితిః - ఏతద్భుష్ట
దీయం వీర్యశుల్కం కన్యాప్రదాన మపి పూర్వ మేవ శ్శృతం- అతః పరం కన్యాప్రదస్త్యం-యథా
వక్ష్యసి తథా వయం కరిష్యామః. ౧౦౮. విస్తయమితి. ప్రతిగ్రహోదాతృవశ ఇత్యాదివినయోక్తే

యాన మాందోళికాది-యుగ్యం వాహనాది. ౩-౬. గత్వేతి. చతురహం చతురహస్సు. *తి. దూ
తానాం త్రిదివగ మ్యోపి మార్గ శ్చతురంగబలాపేత ప్రయాణత్వాచ్చతుర్దినగమ్యోఽభూదితిజ్ఞేయం.
౭. తతఇతి. రాజాన మాసాద్య ముదితః హర్షం యయా - వివాహ శ్రీఘ్రభావీతి హేతోః. * తి.
రాజాన మాసాద్య ముదితో హర్షం యయా- మోదనైవ్యాధికావస్థా హర్ష ఇతి భేదః. ౮౪. స్వా
గత మితి. వీర్యనిర్జితాం శౌర్యసంపాదితాం. ౮౫. ౧౦౪. దిష్ట్యేతి. విఘ్నాః శ్రేయఃప్రతిరోధకాః-
నిర్జితాః నిర్జితాః. తి. రాఘవై స్సహ సంబంధా త్సంబంధం ప్రాప్య పూజితం మేకులం. ౧౦౫.
శ్వఇతి. నిర్వర్తయితుం వివాహనిశ్చయోపయోగిప్రసంగ మితిశేషః. యజ్ఞస్యాంత ఇతి. యజ్ఞస్య

మవసక సుఖం. ౧౬౪. రాజా చ రాఘవౌ పుతౌ నిశామ్య పరిహర్షితః, ఉవా
స పరమప్రీతో జనకేన సుపూజితః. ౧౬౫. జనకోపి మహాతేజాః క్రియాం ధర్మేణ
తత్త్వవిత్, యజ్ఞస్య చ సుతాభ్యాంచ కృత్వా రాత్రి మువాసహ. ౧౬౬. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాతే జనకః కృతకర్తా మహర్షిభిః, ఉవాచవాక్యం వాక్యజ్ఞ శతా
నందం పురోహితం. ౧ భ్రాతా మమ మహాతేజా యవీయానలిధార్మికః, కుశ
ధ్వజ ఇతి ఖ్యాతః పురీ మధ్యవస చ్చుభాం, వార్యాఫలకపర్యంతాం పిబన్నితుమ
తీం నదీం, సాంకాశ్యాం పుణ్యసంకాశాం విమానమివ పుష్పకం. ౩. త మహం
ద్రష్టు మిచ్ఛామి యజ్ఞగోష్ఠా స మే మతః, ప్రీతిం సోపి మహాతేజా ఇమాం భోక్తా

రితి భావః. ౧౬౭. పరస్పరసమాగమే సంభూతే సతీతి శేషః. ౧౬౮. నిశామ్య దృష్ట్వా - శమో
దర్శన ఇతి మిత్తనిషేధా న్న హ్రస్వః. ౧౬౯. జనకోపీతి. యజ్ఞస్య క్రియాం అవశిష్టక్రియాం -
సుతాభ్యాం పుత్ర్యోః - క్రియాం అంకురార్పణాదికం. ౧౭౦. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా
మాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

అథ జనకేన సంబంధార్హ త్వా యేత్వాకు సంతానకీర్తనం సప్తతితమే. తతః ప్రభాత ఇత్యాది.
కృతకర్తా సమాప్తయజ్ఞాదిక్రియః. ౧. భ్రాతేత్యాది. అత్ర త్యవిశేషణానాం శతానందపరిజ్ఞాతానా
మప్యపదేశః పరంపరయా దశరథాదిశ్రోత్రం ప్రాప్యతుం - వార్యాఫలకపర్యంతాం దుర్గసంరక్ష
ణార్థం పరిఘాతాపేణావస్థితాయాం ఇత్సుమత్యాం వారిణి ఆకీర్ణాః నిఘాతాః ఫలకా శూలానివిఘ
తే వార్యాఫలకాః తాదృశాఃపర్యంతప్రదేశా యస్యా స్తాం - వార్యామలకపర్యంతామితి పాతే -
వార్యామలకా ఆమలక విశేషా స్తత్పర్యంతాం పుణ్యసంకాశాం పుణ్యతుల్యాం-పుణ్యవత్ స్వవాసి
నాం స్వత ఏవాభీష్టప్రదా మిత్యర్థః-పుష్పకం విమాన మివ స్థితాం సాంకాశ్యాం పురీం ఇత్సుమతీం
నదీం పిబన్ తజ్జలం పిబన్నిత్యర్థః-అధ్యవసత్ అధివసతి-ఉపాన్వధ్యాజ్ వస ఇత్యాధారస్యకర్తృత్వం.
౩. యజ్ఞగోష్ఠా-సాంకాశ్యే స్థిత్యా యజ్ఞసామగ్రీ ప్రేషణాదినేతి భావః-ఇమాం వివాహకల్యాణ

చతుర్ధినావశిష్టస్యాంతే - ఋషిసమృతం వివాహం - నిర్వర్తయితుమర్హసి. ౧౭౧-౧౭౨. రాజా
చేతి. నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౭౩. జనకోపీతి. యజ్ఞస్యావశిష్టాః క్రియాః - సుతాభ్యాం దుహిత్ర్యోః -
అంకురార్పణాదిక్రియాః కృత్వా. ౧౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కృతకర్తా ఋషిభిః కృతప్రాతస్సవనాద్యనుష్ఠానః. ౧. భ్రాతేత్యాది. ఇత్సుమతీం
నదీం పిబన్ తజ్జలం పిబన్నిత్యర్థః - వార్యాఫలకపర్యంతాం దుర్గసంరక్షణార్థం పరిఘాతాపేణావ
స్థితాయా స్తస్యా నద్యాః వారిణి ఆకీర్ణాః నిఘాతాః ఫలకాః శూలాని యేషు తే వార్యాఫలకాః
తాదృశాఃపర్యంతప్రదేశాః యస్యాం తాం-వార్యామలకపర్యంతామితి క్వచిత్ పాఠః-వార్యామల
కాః ఆమలకవిశేషాః పర్యంతేషు యస్యాస్తాం తథోక్తాం-పుణ్యసంకాశాం పుణ్యశబ్దేన తత్ఫలభూత
స్వర్గో లక్ష్మ్యతే తత్సంకాశాం స్వర్గోపమా మిత్యర్థః-పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం-విమానమివస్థితామితి భా
వః - సాంకాశ్యాం సాంకాశ్యాఖ్యాం పురీం - అధ్యవసత్ - అధివసతి. ౩. తమహమితి. యతః
సయజ్ఞగోష్ఠా మదీయయాగసంరక్షకత్వేన. మతః-అత స్తం ద్రష్టు మిచ్ఛామిత్యర్థః - ఇమాం ప్రీతిం
జానకీపరిణయజనితాం-భోక్తా భోక్తృతే. శాసనాదితి. శాసనాత్ప్రయయః దూతా ఇతి శేషః విష్ణు

మయా సహ. ౪. (ఏవముక్తే తు వచనే శతానందస్య సన్నిధౌ, ఆగతాః కేచిదవ్యగ్రా జనక స్తాన్ సమాదిశత్) శాసనాత్తు నరేంద్రస్య ప్రయయు శ్చీ ఘ్రవాజిభిః, సమానేతుం నరవ్యాఘ్రం విష్ణు మింద్రాజ్ఞయా యథా. ౫. (సాంకాశ్యాం తే సమాగత్య దదృశుశ్చ కుశధ్వజం, న్యవేదయ న్యథావృత్తం జనకస్య చ చింతితం, తద్వృత్తం నృపతి శ్శ్చుత్వా మాతశ్చేష్టే ర్హహబలైః)

ఆజ్ఞయాథ నరేంద్రస్య ఆజగామ కుశధ్వజః, స దదర్శ మహాత్మానం జనకం ధర్మవత్సలం. ౬. సోభివాద్య శతానందం రాజానం చాపి ధార్మికం, రాజార్హం పరమం దివ్య మాసనం చాధ్యరోహతః. ౭. ఉపవిష్టా వుభౌ తా తు భ్రాతరా వతి తేజసౌ, ప్రేషయామాసతు ర్విరా మంత్రిశ్చేష్టం సుదామనం. ౮. గచ్ఛ మంత్రి పతే శీఘ్ర మైశ్వోకుమమితప్రభం, ఆత్మజై స్సహ దుర్ధర్ష మానయస్వ సమం త్రిణం. ౯. ఔపకార్యం స గత్వా తు రఘూణాం కులవర్ధనం, దదర్శ శిరసాచైన మభివాద్యేద మబ్రవీత్. ౧౦. అయోధ్యాధిపతే వీర వై దేహా మిథిలాధిపః, సత్వాం ద్రష్టుం వ్యవసిత స్సోపాధ్యాయపురోహితం. ౧౧. మంత్రిశ్చేష్టవచ శ్శ్చుత్వా రాజా సర్వి గణ స్తదా, సబంధు రగమ త్తత జనకో యత్ర వర్తతే. ౧౨. స రాజా మంత్రిసహిత స్సోపాధ్యాయ స్సఖాంధవః, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్చేష్టా వై దేహా మిద మబ్రవీత్. ౧౩. విదితం తే మహారాజ ఇత్వోకుకులదైవతం, వక్తా సర్వేషు కృత్యేషు వసిష్ఠో భగవా నృషిః. ౧౪. విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత స్స హ సర్వై ర్హహరిభిః, ఏష వక్ష్యతి ధర్మాత్మా వసిష్ఠో మే యథాక్రమం. ౧౫. (ఏవ ముక్త్యా నరశ్చేష్టే రాజ్ఞాం మధ్యే మహాత్మనాం) తూష్టిం భూతే దశరథే వసిష్ఠో భగవా నృషిః, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞో వై దేహాం సపురోధసం. ౧౬. అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మా న్నరీచి స్సంజజ్ఞే మరీచేః

జాం భోక్తేతి లుక్. ౪. నరేంద్రస్య శాసనాత్ - శతానందపచనద్వారకా దిత్యర్థః. విష్ణుం ఉ పేంద్రం. ౫. ౬. అధ్యరోహత పురోహితరాజానుజ్ఞయేత్యర్థః. ౭ - ౯. ఔపకార్యం దశరథశిబిరనివేశం. ఉపకార్యాశబ్దాత్ స్వాధే వ్యర్థం. ౧౦ - ౧౩. విదితమితి. మతిబుద్ధిత్యాదినా వర్తమానేక్తః. కస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - త్వయా విదిత మిత్యర్థః. దైవతం పరమం గురు రిత్యర్థః. ౧౪. మే వక్ష్యతి - కుల మితి శేషః. విశ్వామిత్రస్య కోపపరిహారాయ విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తం - దశ పురుషవిఖ్యాతా దితి శాస్త్రేణ యానసంబంధాపేక్షితాం సంశయద్ధిం వక్ష్యతీత్యర్థః. ౧౫. ౧౬. అవ్యక్తం ప్రత్యక్షాద్యగోచరం వస్తు ప్రభవః కారణం యస్య సోవ్యక్తప్రభవః. అవ్యక్తం కిం నామ - వక్ష్యత్యయోధ్యాకాండే - ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మేతి. అథ కోయ మాకాశోపితమపి వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - సంక్షిప్యహి పురా లోకాన్ మాయయా స్వయ మేవ హి, మహర్ణవే శయానోఽస్మి ముపేంద్రం. ౬. సోభివాద్యేతి. పూర్వం శతానందం - పశ్చా ద్రాజాన మభివాద్య ఆసనం చాధ్యరోహత. ౭. ౯. ఔపకార్యమితి. ఔపకార్యా ముపకారికాం. ౧౦. ౧౩. విదితమితి. భగవాన్ వసిష్ఠః సర్వేషు కృత్యేషు - వక్తేతి ఇత్వోకుకులస్య దైవతం పరమగురురితిచ - విదితం ప్రసిద్ధం. ౧౪. విశ్వామిత్రేతి. యథాక్రమం కుల మితి శేషః. ౧౬. అవ్యక్తేతి. అవ్యక్తప్రభవః అవ్యక్తః ప్రత్యక్షప్రమాణా

కాశ్యప స్సృతః. ౧౭. వివస్వాన్ కాశ్యపా జ్జజ్ఞే మను రైవస్వత స్సృతః, మనుః ప్రజాపతిః పూర్వ మిత్యౌకుస్తు మనో స్సృతః. ౧౮. తమిత్యౌకు మయో ధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం, ఇత్యౌకోస్తు సుత శ్రీమాన్ కుక్షి రిత్యేవ విశ్రుతః. ౧౯. కుక్షే రథాత్తజ శ్రీమాన్ వికుక్షి రుదపద్యత, వికుక్షేస్తు మహా తేజా బాణః పుత్రః ప్రతాపవాన్. ౨౦. బాణస్య తు మహాతేజా అనరణ్యః ప్రతాపవాన్, అనరణ్యా త్పుథు ర్జజ్ఞే త్రిశంకుస్తు పృథో స్సృతః. ౨౧. త్రిశంకో రభవ త్పుత్రో దుందుమారో మహాయశాః, యువనాశ్వసుత స్త్వాసీ న్తాంధాతా పృథివీపతిః. ౨౨. మాంధాతుస్తు సుత శ్రీమాన్ సుసంధి రుదపద్యత, సుసంధే రపి పుత్రౌ ద్వా ధ్మివసంధిః ప్రనేనజిత్. ౨౩. యశస్వీ ధ్మివసంధేస్తు భరతో నామ నామతః, భరతాత్తు మహాతేజా అసితో నామ జాతవాన్. ౨౪. యస్యై తే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః, హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశి బిందవః. ౨౫. తాం స్తు స ప్రతియుధ్యత్ వై యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః. ౨౬. హిమవంత ముపాగమ్య భృగుప్రసవణే వసత్, అసితోల్పబలో రాజా మంత్రిభి స్సహిత స్తదా. ౨౭. ద్వే చాస్య భార్యేగర్భిణ్యో బభూవతు రితి శ్రుతం, ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్యైస్స సగరం దదౌ. ౨౮. తత శ్చైలవరం రమ్యం బభూ వాభిరతో మునిః, భార్గవ శ్వవనో నామ హిమవంత ముపాశ్రితః. ౨౯. తత్రై కాతు మహాభాగా భార్గవం దేవవర్చసం, వవందే పద్మపత్రాక్షీ కాంక్షంతీ సుత మాత్మనః. ౩౦. త మృషిం సాభ్యుపాగమ్య కాళిందీ చాభ్యవాదయత్. ౩౦.

మాం త్వం పూర్వ మజీజనః. పద్మే వివేర్కసంకాశే నాభ్యా ముత్పాద్య మా మసి, ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్త సర్వం మయి నివేశిత' మిత్యాదినా - కాశ్యపః బహుకాలస్థాయీ - నిత్యః ద్విపరార్థకాలం వినాశరహితః-అవ్యయః ప్రనాహరూపేణ ప్రతికల్ప మవస్థాయీ-అస్తీతి శేషః. ౧౭. వైవ స్వతః వివస్వ త్పుత్రః-ప్రజాపతిః రాజా-అసీదితి శేషః. ౧౮-౨౦. దుందుమారః యువనాశ్వావర నామధేయః రామానుజీయం. దుందుమార ఇత్యాది. దుందుమార ఏవ యువనాశ్వః - తస్యైవం నా మాంతరం. ౨౧. ౨౨. మధ్యే అసితవృత్తాంతకథనం సగరవైభవతిశయ ప్రకటనాయ-ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షాః-శత్రవః శతయితారః-ప్రతిరాజానేప తాన్ విశేషయతి హైహయా ఇత్యాది. ౨౩. ప్రతి యుధ్యత్ అభిముఖతయా యుద్ధం కుర్వత్ ప్రవాసితః రాజ్యాత్ భ్రంశితః. ౨౪. భృగు ప్రసవణే భృగుమహామునిసాన్నిధ్యవత్ నిర్గురోపాంత ప్రదేశే - ఇద మేవ పూర్వం భృగుతుంద ఇత్యుక్తం. ౨౫. సగరం గరం విషం తత్సహితం భక్ష్య మిత్యర్థః. ౨౬. తత ఇతి. అభిరతః ప్రీతస్సన్-హిమ వంత ముపాశ్రితోభూత్ - స్వదేశవాసాభిమానేన ప్రీతస్సన్ తద్వరప్రదానాయ సన్నిహితోభూ ద్యగోచరో విష్ణుః ప్రభవః కారణం యస్య స తథోక్తః. ౧౭. వివస్వానితి. వివస్వతః పుత్రః మను రితి స్సృతః. ౨౦. ౨౧. యస్యైత ఇతి. యస్య ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షభూతా రాజానః-హైహయా దయః సోమవంశ్యాః శత్రవః హింసకాః-ఉదపద్యంత అజాయంత. ౨౫. తానితి. ప్రతియుధ్యత్ ప్రతిపక్షతయా యుధ్యత్ - ప్రవాసితః నిష్కాసితః రాజ్యా ద్భ్రంశితః. ౨౬. ద్వేఇతి * సగ రం గరసహితం - భక్ష్యం దదౌ. ౨౭. తతఇతి. అభిరతస్సన్ - హిమవంత ముపాశ్రితోభూ దితి సంబంధః. ౨౯. తమృషిమితి. కాళిందీ కాళింద్యాఖ్యా ఋషి ముపాగమ్య శరణం గత్వా అభ్య

స తా మభ్యవద ద్విప్రః పుత్రేపుం పుత్రజన్తనీ. 304. తవ కుక్షౌ మహాభాగే
సుపుత్ర స్సుమహాబలః, మహావీర్యో మహాతేజా అచిరా త్సంజనిష్యతి, గరేణ స
హిత శ్రీమాన్ మాశుచగ కమలేక్షణే. 31. చ్యవనం తు నమస్కృత్య రాజపుత్రీ
పతివ్రతా, పతిశోకాతురా తస్మాత్పుత్రం దేవీ వ్యజాయత. 33. సపత్న్యాతు గర
స్తన్యై దత్తోగర్భజిఘాంసయా, సహ తేన గరేణైవజాతస్య సగరోభవత్. 34.
సగరస్యాసమంజస్తు అసమంజా త్తథాంశుమాన్, దిలీపాంశుమతః పుత్రో దిలీపస్య
భగీరథః. 35. భగీరథా త్కకుత్స్థశ్చ కకుత్స్థస్య రఘు స్సుతః. 36. రఘోస్తు
పుత్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః, కల్తాషపాదో హ్యభవ త్తస్మా జ్ఞాతస్తు శంఖ
ణః. 37. సుదర్శన శ్శంఖణస్య ఆగ్నివర్ణ సుదర్శనాత్, శ్రీఘ్రగ స్త్వగ్నివర్ణస్య
శ్రీఘ్రగస్య మరు స్సుతః, మరోః ప్రశుశ్రుక స్త్వాసీ దంబరీషః ప్రశుశ్రుకాత్.
38. అంబరీషస్య పుత్రోభూ న్న హుషః పృథివీపతిః, నహుషస్య యయాతిస్తు నా
భాగస్తు యయాతిజః. 39. నాభాగస్య బభూవాజో అజాద్దశరథోభవత్, అస్మా
ద్దశరథా జ్ఞాతౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. 40. ఆదివంశవిశుద్ధానాం రాజ్ఞాం పర
మధర్మిణాం, ఇత్వాకుకులజాతానాం వీరాణాం సత్యవాదినామ్, రామలక్ష్మణయో
రర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప, సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతు మర్హసి. 41.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తతితమ స్పర్శః.

దిత్యర్థః. 304. 305. కాళిందీతి సగరాముపయుక్తవత్యా నామ-ఉపాగమ్య శరణం గత్వా-అభ్య
వాదయత్ శుశ్రూషతేస్త. 30. సః పుత్రేపుం అప్రతిబంధపుత్రేపుం-పుత్రజన్తని పుత్రోత్పత్తివిష
యే. 304. గరేణ సపత్న్యై ప్రయుక్తేన-మాశుచగ గరప్రయోగనిమిత్తం శోకం మా కుర్వీత్యర్థః. 31.
పతిశోకేతి. అనేన తదనంతర మేవ దైవాత్ పతిర్పుత ఇతి గమ్యతే-తస్మా చ్యవనానుగ్రహాత్. 33.
సపత్న్యైతి. అత్ర య ఇత్యనుసంధేయం-జాత ఇత్యనంతరం తేనేత్యనుసంధేయం. 34. 35. ప్రవృద్ధ
ఇతి-పూర్వం ప్రవృద్ధాభ్యః - తతో వసిష్ఠశాపాత్-పురుషాదకః రాక్షసభూతః-తతః వసిష్ఠం ప్రతి
శాపాయోద్ధృతజలస్య స్వభార్యానునయాత్ స్వపదప్రక్షేపేణ కల్తాషపాదాభ్యః. 37-38.
నహుషయయాతీ చంద్రవంశ్యాభ్యా మన్యో-అత్ర పురాణే క్రమవైషమ్యం కల్పభేదాదివిజ్ఞేయం. 39.
40. ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య వంశేన విశుద్ధానాం-రాజ్ఞా మితి సంబంధేషష్ఠీ-వరయ ఇతి-
వరణస్య పురోహితకృత్యత్వాదితి భావః-సదృశే ఇతి జీబభావ ఆర్హః. 41. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తతితమ స్పర్శః.

వాదయత్ శుశ్రూషతేస్త. 30. సతామితి. పుత్రజన్తని పుత్రజన్తవిషయే. 304. తవేతి. గరేణ సప
త్న్యై ప్రయుక్తేన గరేణ - తస్య నిపత్తి ర్నుభవతీతి గమ్యతే - జాత స్స వంశకరో భవిష్యతి అతః
మాశుచగ. 31. చ్యవనమితి. తస్మాత్ చ్యవన ప్రసాదాత్. 36. రఘోరితి. ప్రవృద్ధః ప్రవృద్ధా
భ్యః - పురుషాదకః రాక్షసః వసిష్ఠశాపాదితి భావః - తతః వసిష్ఠస్య ప్రతిశాపప్రదానార్థ ముద్ధృ
తస్య జలస్య స్వపత్న్యై మదయంత్యా అనునయేన స్వపాదయో రేవ విసర్జనాత్ కల్తాషపాద
శ్చాభూదితి భావః. 40. ఆదీతి. ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య విశుద్ధవంశానాం - వీరాణాం
సత్యవాదినా మితి సంబంధే షష్ఠీ. 41. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తతితమ స్పర్శః.

ఏవం బ్రువాణం జనకః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, శ్రోతు మర్హసి భద్రం తే కులం నః పరికీర్తితం. ౧. ప్రదానే హి మునిశ్రేష్ఠ కులం నిరవశేషతః, వక్తవ్యం కులజాతేన తన్నిబోధ మహామునే, రాజాభూ త్రిషు లోకేషు విశ్రుత స్వే న కర్తణా, నిమిః పరమధర్మాత్తా సర్వసత్వవతాం వరః. 3. తస్య పుత్రో మిథిర్నామ మిథిలా యేన నిర్మితా, ప్రథమో జనకో నామ జనకా దప్యుదావసుః. ౪. ఉదావసోస్తు ధర్మాత్తా జాతో వై నందివర్ధనః, నందివర్ధనపుత్రస్తు సుకేతుర్నామ నామతః. ౫. సుకేతోరపి ధర్మాత్తా దేవరాతో మహాబలః, దేవరాతస్య రాజర్షే ర్బృహద్రథ ఇతి స్మృతః. ౬. బృహద్రథస్య శూరోభూ న్నహవీరః ప్రతాపవాన్, మహావీరస్య ధృతిమాన్ సుధృతి స్సత్యవిక్రమః. ౭. సుధృతే రపి ధర్మాత్తా దృష్టకేతు స్సుధార్మికః, దృష్టకేతోస్తు రాజర్షే ర్హర్యశ్వ ఇతి విశ్రుతః. ౮. హర్యశ్వస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రతింధకః, ప్రతింధకస్య ధర్మాత్తా రాజా కీర్తిరథ స్మృతః. ౯. పుత్రః కీర్తిరథస్యాపి దేవమీధ ఇతి స్మృతః, దేవమీధస్య విబుధో విబుధస్య మహీధ్రకః. ౧౦. మహీధ్రకసుతో రాజా కీర్తిరాతో మహాబలః, కీర్తిరాతస్య రాజర్షే ర్నహరోమా వ్యజాయత. ౧౧. మహారోష్ణుస్తు ధర్మాత్తా స్వర్ణరోమా వ్యజాయత, స్వర్ణరోష్ణుస్తు రాజర్షే ర్హస్వరోమా వ్యజాయత. ౧౨. తస్య పుత్రద్వయం జజ్ఞే ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః, జ్యేష్ఠోహ మనుజో భ్రాతా మమ వీరః కుశధ్వజః. ౧౩. మాం తు జ్యేష్ఠం పితా రాజ్యే సోభిషిచ్య నరాధిపః, కుశధ్వజం సమావేశ్య భారం మయి వనం గతః. ౧౪. వృద్ధే పితరి స్వర్యాతే ధర్మేణ ధుర మావహం, భ్రాతరం దేవసంకాశం స్నేహ తృప్యన్ కుశధ్వజం. ౧౫. కస్యచి త్వథ కాలస్య సాంకాశ్యా దగమ త్పురాత్, సుధన్వా వీర్యవాన్ రాజా మిథిలా మవరోధకః. ౧౬. స చ మే ప్రేషయామాస

ఏవం వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనక స్త్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రతి జానీత ఏకసప్తతితమే - ఏవం బ్రువాణమిత్యాది. ౧. ౨. సత్వవతాం బలవతాం. 3. ప్రథమ ఇతి - మిథిమారభ్యాస్తాకం జనకసంజ్ఞేతి భావః. ౪-౬. సుధృతి రిత్యన్వర్థసంజ్ఞాజ్ఞాపనార్థం విశేషణద్వయం. ౭-౧౩. భారం భరణీయం పోషణీయ మితి యావత్. ౧౪. ధురం రాజ్యభారం. ౧౫. కస్యచిత్ కాలస్య కస్తింశ్చ త్కాలే గతే - అవరోధకః - అవరోధు

ఏవమితి. ౧. ప్రదానఇతి. కులజాతేన సత్కులప్రసూతేన ప్రదానే కన్యాప్రదానే విషయే కులం వక్తవ్యం. 3. తస్యేతి. ప్రథమో జనకః-తత ఆరభ్య జనకశబ్దవాచ్యః. ౪.*తి. నామ ప్రసిద్ధం-నామతః సుకేతు రిత్యర్థః. ౫-౧౨. *తి. తస్య హ్రస్వరోష్ణుః-జ్యేష్ఠోహం మమానుజః కుశధ్వజః. ౧౩. మాంత్వేతి. కుశధ్వజం భారం భరణీయ మితి యావత్.* తి. యద్వా-కుశధ్వజం, భారం రాజ్యభారంచ మయి సమావేశ్య స్థాపయిత్వా వనం గత ఇత్యన్వయః. ౧౪. వృద్ధఇతి. ధురం రాజ్యభారం. ౧౫. కస్యేతి. తస్యాప్రదానాత్ తస్య ఉభయస్య అప్రదానాత్.* తి. సాంకాశ్య మితి సుధన్వనగరనామ అవరోధకోఽగమత్-అవరోధు మాగతవా నిత్యర్థః. ౧౬. * తి. శైవం ధనుః సీతా

శైవం ధను రను త్తమం, సీతా కన్యాచ పద్మాక్షీ మహ్యం వై దీయతా మితి. ౧౭. తస్యాప్రదానా ద్భ్రష్టార్హే యుద్ధ మాసీ న్తయా సహ, సహతోఽభిముఖో రా జా సుధన్వా తు మయా రణే. ౧౮. నిహత్య తం మునిశ్రేష్ఠ సుధన్వానం నరాధి పం, సాంకాశ్యే భ్రాతరం వీర మభ్యపించం కుశధ్వజం. ౧౯. కనీయానేష మే భ్రాతా అహం జ్యేష్ఠో మహామునే, దదామి పరమప్రీతో వధ్వా తే ముని పుంగవ. ౨౦. సీతాం రామాయ భద్రం తే ఊర్తిశాం లక్ష్మణాయ చ. ౨౦౪. వీ ర్యశుల్కాం మమ సుతాం సీతాం సురసుతోపమాం, ద్వితీయా మూర్తిశాం చై వ త్రిదదామి నసంశయః, (దదామి పరమప్రీతో వధ్వా తే రఘునందన). ౨౦౪. రామలక్ష్మణయోః రాజ్ గోదానం కారయస్వహ, పితృకార్యంచ భద్రం తే తతో వైవాహికం కురు. ౨౦౪. మఖాహ్యద్య మహాబాహూ తృతీయే దివసే ప్రభో, ఫల్గున్యా ముత్తరే రాజ్ తస్మిన్ వైవాహికం కురు, రామలక్ష్మణయోః

మిత్యర్థః-తుముక్ ణ్వుతా క్రియాయాం క్రియాథాయా మితి ణ్వుత్. ౧౬. ౧౭. తస్య సుధన్వనః అప్రదానాత్ సీతాధనుషో రప్రదానాత్. ౧౮. ౧౯. తే వధ్వా దదామి స్నుషాత్వేన దదామి-వసి థ్యేన వరణా త్తే దదామి త్యుక్తం వ్యవస్థాయా దర్శయతి సీతా మిత్యర్థేన. ౨౦౪. ఉక్త మర్థం సనిమిత్త ముపపాదయతి-వీర్యేతి. వీర్యశుల్కా మిత్యేత దూర్తిశాయా అపి విశేషణం-యద్యపి రామేనైవ ధనుర్భంగః కృతః-తథాపి తాదృశశక్తే ర్లక్ష్మణేపి దర్శనా తద్విర్య మేవోర్తిశాయా అపి శుల్క మిత్యర్థః-ఊర్తిశా-జనకస్వారసపుత్రీ-త్రిః త్రివారం త్రిభిః కరణైర్వా. ౨౦౪. గోదానం నామ-వివా హపూర్వ సమయ నియతం కించిత్కర్త-గావః కేశాః దోః పాదమూలరోమాణిచ యత్ర ఖండ్యంలే- తదేతత్ గోదానం నామ - సమావర్తనాఖ్యం కర్తేత్యాహుః - వైవాహికం పితృకార్యం నాందీ శ్రాద్ధం. ౨౦౪. తృతీయే భావిని ఫల్గున్యాం ఫల్గున్యాఖ్యాకే ఉత్తరే ఉత్తరనక్షత్రే - వైవా హికం వివాహప్రయోజనం - తదస్య ప్రయోజన మితి తక్-దానం గోభూతిల హిరణ్యాదిదానం- సుభోదయం సుభోదర్కం - వధూవరయో రతిశయావహ మిత్యర్థః - కార్యమితి సామాన్యో క్త్యా మయాపి కన్యార్థం క్రియత ఇతి సూచితం - కన్యాదానే ఉత్తరఫల్గున్యాః ప్రశస్తత్వ ముక్తం జ్యోతిషే - 'త్రీణ్యుత్తరాణ్యపి తథార్కమఘానురాధా మూలాంత్యసోమ కమలాద్భవ భాన్యు

చ కన్యా మహ్యం దీయతా మితి దూతాక్ ప్రేషయామానేత్యన్వయః. ౧౭. ౧౮. * తి. సాంకాశ్యే సుధన్వనగరే. ౧౯. ౨౦. వీర్యశుల్కామితి. త్రిదదామి త్రిభిః కరణైర్దదామి త్యర్థః. ౨౦౪. రా మేతి. గోదానం వివాహంగభూతం-వైవాహికం వివాహకాలే కర్తవ్యం-పితృకార్యం నాందీముఖం. ౨౦౪. మఖేతి. అద్య మఖానక్షత్రం ఆగామిని తృతీయదివసే-ఉత్తరే ఉత్తరఫల్గున్యాఖ్యే నక్షత్రే వై వాహికం వివాహకర్త కురు-సుభోదయం సుభోదర్కం. తి. యద్యపుత్తరాఫల్గునీ సీతాయా జన్మ ర్మం తథాపి తదృక్షే ప్రథమచరణం విహాయ తజ్జన్మ కాలత్వేన తస్యాః కన్యారాశిత్వాత్-తృతీయై కాదశరూపభకూటశుద్ధే స్తస్య నదోషః-భకూటశుద్ధౌ తన్నదుష్టమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధం-కించ ఏకనాడీదోషేణ చ సీతారామయో ర్వియోగ ఇతి ధ్యేయం. ఫల్గున్యాం పూర్వఫల్గునీనక్షత్రే-ఉత్తరే శ్రేష్ఠే ఇతివ్యాఖ్యానే-సీతాయా ద్వాదశ శ్చంద్రో భవతి-తత్ర వివాహోఽనుచిత ఏవ. ౨౪. ఇతిశ్రీ

రాజన్ దానం కార్యం సుఖోదయం. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

త ముక్తవంతం వైదేహం విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఉవాచ వచనం వీరం వసిష్ఠసహితో నృపం. ౧. అచింత్యా న్యప్రమేయాని కులాని నరపుంగవ, ఇత్వాకూణాం విదేహానాం నైషాం తుల్యోస్తి కశ్చన. ౨. సదృశో ధర్మసంబంధ సదృశో రూపసంపదా, రామలక్ష్మణయో రాజన్ సీతాచోర్తిశయా సహ. ౩. వక్తవ్యం చ నరశ్రేష్ఠ శ్రూయతాం వచనం మమ. ౩౪. భ్రాతా యవీయాన్ ధర్మజ్ఞ ఏష రాజా కుశధ్వజః, అస్య ధర్మాత్తనో రాజన్ రూపేణాప్రతిమం భువి, సుతాద్వయం నరశ్రేష్ఠ పత్న్యర్థం వరయామహే. ౫. భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః, వరయామ స్సుతే రాజన్ తయో రర్థే మహాత్మనోః. ౬. పుత్రా దశరథస్యేమే రూపయావనశాలినః, లోకపాలోపమా స్సర్వే దేవతుల్య పరాక్రమాః. ౭ ఉభయో రపి రాజేంద్ర సుబంధేనానుబధ్యతాం, ఇత్వాకోః

దూసీతి. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నార్థే కుశధ్వజసుతావరణం గోదానకరణం చ ద్విసప్తతితమే - త ముక్తవంత మిత్యాది నృపం జనకం. ౧. అచింత్యానీత్యాది. అచింత్యాని ఆశ్చర్యభూతాని అప్రమేయాని అపరిచ్ఛేద్యమహిమాని - ఏషాం ఇత్వాకువిదేహానాం తుల్యః కశ్చన నాస్తి యతః - అతః కారణా దచింత్యత్వ మప్రమేయత్వం చేతి భావః. ౨. సదృశ ఇతి. సీతా ఉర్తిశయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్దీయత ఇతి యత్ - అయం ధర్మసంబంధః ధర్మేణ సుబంధః - యానసంబంధ ఇతి యావత్ - సదృశః రూపసంపదాచ సదృశః - యద్వా - అయం కరిష్యమాణో ధర్మసంబంధః - సదృశః ఉభయకులసదృశః - రూపసంపదాచ సదృశః - తుల్యరూపయో ర్వివాహ ఇత్యర్థః - అత్ర హేతు మాహ - రామేతి సీతా ఉర్తిశయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్యత సదృశేత్యనుషంగః యద్వా - సీతా ఉర్తిశయా సహ రామలక్ష్మణయోః - చకారా ద్రామలక్ష్మణౌ చ సీతోర్తిశయోః - రూపసంపదా సదృశః - శకారాంతే బహువచనం - అత సదృశో ధర్మసంబంధ ఇత్యర్థః. ౩. వక్తవ్యంచేతి. అన్యద్వక్తవ్యం కించి దస్తి తదపి శ్రూయతా మిత్యర్థః. ౩౪. ౫. పత్న్యర్థ మిత్యుక్తం - కయో రిత్యాకాంక్షాయాం తదుపపాదయ న్నాహ - భరతస్యేతి. భరతస్య శత్రుఘ్నస్య చ తయో రుభయో రర్థ ఇత్యన్వయః. ౬. ౭. ఉభయో రితి. ఉభయో ర్యువయో

మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

* తి. తమితి. వీరం జనకం. ౧. తి. ఏషాం తుల్యః పరస్పరవ్యతిరేకేణాపరోనాస్తి. ౨. సదృశ ఇతి. సీతాచ ఉర్తిశయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్దీయత ఇతి యత్ - అయం ధర్మసంబంధః సదృశః రూపసంపదాచ సదృశః. ౩. వక్తవ్యమితి. కించిదన్య ద్వక్తవ్య మస్తి తచాఘ్రియతాం. ౪ - ౬.

* తి. దశరథపుత్రేషు న కస్తి న్నపి పరగుణన్యూనలేత్యాహ - పుత్ర ఇతి. ౭. ఉభయో రితి. పుణ్య

కుల మవ్యగ్రం భవతః పుణ్యకర్తణః. ౮. విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా వసిష్ఠస్య మతే తదా, జనకః ప్రాంజలి ర్వాక్య మువాచ మునిపుంగవౌ. ౯. కులం ధన్య మిదం మన్యే యేషాం నో మునిపుంగవౌ, సదృశం కులసంబంధం యదాజ్ఞాపయథ స్వయం. ౧౦. ఏవం భవతు భద్రం వః కుశధ్వజసుతే ఇమే, పత్న్యభజేతాం సహితౌ శత్రుఘ్న భరతావృభౌ. ౧౧. ఏకాహ్ని రాజపుత్రీణాం చతస్మాణాం మహామునే, పాణీ గృహ్లాంతు చత్వారో రాజపుత్రా మహాబలాః. ౧౨. ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః, వై వాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః. ౧౩. ఏవ ముక్త్యా వచ స్సౌమ్యం ప్రత్యుత్థాయ కృతాంజలిః, ఉభౌ మునివరౌ రాజా జనకో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౪. పరో ధర్మః కృతో మహ్యం

సంబంధేన కులద్వయ మవ్యసంబంధతా మిత్యర్థః - భవతః కుల మిత్యనుకర్త - అవ్యగ్రం నిర్దోషం - అన్యోన్యసంబంధేనాన్యోన్య ముత్కర్షం ప్రాప్నుయా దిత్యర్థః. ౮. వసిష్ఠస్య మతే - వసిష్ఠాచుమత ఇత్యర్థః. ౯. కులమితి. యద్యస్తాత్ మునిపుంగవౌ యువాం-ఏషాం నః కులసంబంధం ఇత్వాకువం శేన యానసంబంధం - స్వయం శిష్యముఖం వినా ఆజ్ఞాపయథః - తస్మా త్తేషాం నః ఇదం కులం-ధన్యం భాగ్యశాలీతి మన్యే. ౧౦. పత్న్య భజేతాం పత్నీ త్వేన భజేతాం - సహితౌ సదా సహ చరా. ౧౧. ఏకాహ్నితి. ఏకాహ్ని త్యజభావఆర్థః - సప్తమ్యర్థే తృతీయా. చతస్మాణా మితి. ఛందస్యభయభేతి పక్షేతి దీర్ఘః. ౧౨. ఉత్తరే ఫల్గునీభ్యా ముపలక్షితయో ర్దివసయోః ఉత్తరస్మిన్ దివసే - ఇత్తరఫల్గున్యా మిత్యర్థః - యద్వా - ఫల్గునీభ్యా మితి సప్తమ్యర్థే చతుర్థి - ఫల్గున్యా ముత్తరే - ఫల్గున్యాభ్యే ఉత్తరనక్షత్ర ఇత్యర్థః - ప్రశస్తతాయాం హేతుః భగ ఇతి-భగః ప్రజా పతిః - ప్రజోత్పత్తిస్థానయోనిలింగాధిష్ఠాతా దేవతా నను. శ్లో. 'ఏకస్మిన్స్తు గృహే కుర్యా దేకా మేవ శుభక్రియాం, అనేకాం యస్తు కురుతే స నాశ మధిగచ్ఛతీ'తి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ఏకగృహే నేకోత్సవనిషేధో దృశ్యత ఇతి చేత్ - మతాంతరే ఏకగృహే భ్రాతృణా మేకదోత్సవస్య విహితత్వాత్. ఉక్తంహి దైవజ్ఞవిలాసే - 'భిన్నోదరోదయవతా ముద్వాహే కల్పయేత్ పృథగ్వేదిం, ఏకగృహే జగు రార్యామంటప మేకం పరాశరేశోక్త' మితి. సన్వేప మపి లక్షణశత్రుఘ్నయోః కథం ఏకదా వివాహః - 'ఏకమాతృప్రసూతానా మేకస్మిన్నేవ వత్సరే, వివాహం మాంజీబంధంచ చూడాకర్తన కారయే' దితి నిషేధా దితి చేత్ - సత్యం - ఏకస్మిన్ దినేతు కర్తవ్య ఏవ - ఉక్తంహి దైవజ్ఞవిలాసే 'భ్రాతృద్వయే స్వస్థయుగే తథా, సమానాశ్చ క్రియాః కుర్యు ర్భ్రాతృభిశ్చైవ, ఏకస్మిన్ దివసే త్వేకలగ్నే భిన్నాంశకేతయోః, ఏకగర్భోదయవతో ర్వివాహ శ్శుభకృ ద్భూష్యత్యేకోదరయౌ రప్యేకగృహే వివాహకరణవచనం ద్రష్టవ్యం. ౧౩. ప్రత్యుత్థా

కర్తణో భవతః శ్శ్రుత్వా - అవ్యగ్రం ఇత్వాకుకులంచ - ఉభయౌ సంబంధేన కులద్వయ మనుబధ్యతాం. ౮. ఉభయౌ శ్శ్రుత్వా సంబంధేన ఇత్వాకుకుల మనుబధ్యతాం-తత్రచ సంబంధే పుణ్యకర్తణో భవతః అవ్యగ్రం చిత్తం భవత్త్వితీ శేషః-కథ మిదృశేన మహారాజేన యుగప న్నయా సంబంధచతుష్టయం కార్య మితి చింతా మాన్వీత్యర్థః ౮-౧౦. ౮. అత్ర క్రమే-నతాత్పర్యం. ౧౧. ౧౨. ఉత్తరఇతి ఫల్గునీభ్యాం ఫల్గునోః - వైవాహికం ప్రశంసంతి. ప్రశస్త మితి వదంతి - యత్ర ఫల్గుని నక్షత్రభగః ప్రజాపతి దేవతా. ౧౩. ఏవముక్త్యేతి. ఏవ ముక్త్యా-ప్రత్యుత్థాయ ఆసనాదు

శిష్యోఽస్తి భవతో స్సదా. ౧౪౫. ఇమాన్యాసనముఖ్యాని ఆసాతాం మునిపుంగ
వా, యథా దశరథస్యేయం తథాయోధ్యాపురీ మమ, ప్రభుత్వే నాస్తి సందే
హో యథార్హం కర్తు మర్హథ. ౧౬. తథా బ్రువతి వై దేహీ జనకే రఘునందనః,
రాజా దశరథో హృష్టః ప్రత్యువాచ మహీపతిం. ౧౭. యువా మసంభ్యేయ
గుణౌ భ్రాత౯ౌ మిథిలేశ్వరౌ, ఋషయో రాజసంఘాశ్చ భవద్భ్యో మభిపూజ
తాః. స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గమిష్యామి స్వ మాలయం, శ్రాద్ధశర్తాణి
సర్వాణి విధాన్యామితి చాబ్రవీత్. త మాపృష్ట్వా నరపతిం రాజా దశరథ స్త
దా, మునీంద్రౌ తౌ పురస్కృత్య జగామాశు మహాయశాః. ౨౦. సగత్వా నిల
యం రాజా శ్రాద్ధం కృత్వా విధానతః, ప్రభాతే కాల్య ముత్థాయ చక్రే గో
దాన ముత్తమం. ౨౧. గవాం శతసహస్రాణి బ్రాహ్మణేభ్యో నరాధిపః, ఏకైక
శో దదౌ రాజా పుత్రా ముద్దిశ్య భర్తతః. ౨౨. సువర్ణశృంగా సంపన్నా స్సవ
త్సాః కాంస్యదోహనాః, గవాం శతసహస్రాణి చత్వారి పురుషర్షభః, విత్తమ
న్యచ్చ సుబహు ద్విజేభ్యో రఘునందనః, దదౌ గోదాన ముద్దిశ్య పుత్రాణాం

య-ఆదరాతిశయేనేతి భావః. ౧౪. పరోధర్మః కన్యాప్రదానరూపః. ౧౪౫. ఇమానీతి సార్థశ్లోక
ఏకాన్వయః మద్భ్రాతృః మమ దశరథస్యచ యాన్యాసనముఖ్యాని సింహాసనాదీని - తాని యు
వా మాసాతాం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః-వినయాయ ప్రథమపురుషోవా-రాజ్యత్రయ మపి యుష్మ
దీయ మిత్యర్థః - నను దశరథసింహాసనం కథం త్వయా శక్యం దాతుం తత్రాహ - యథేతి. ఇయం
మిథిలా - యథా దశరథస్యేష్టవినియోగార్హా తథా ఆయోధ్యా చ మమ - తథాచ యువయోః
ప్రభుత్వే సందేహో నాస్తి - అతో యథార్హం యథోచితం ప్రభుత్వం కర్తు మర్హథ - పూజా
యాం బహువచనం - వయం సర్వే భవదధీనాః - యూయ మేవాస్తాకం త్రయాణాం
హిత ముపదిశ్య యథోచితం ప్రకృతకార్యం కర్తు మర్హ థేత్యర్థః. ౧౬. హృష్టఇతి. ఏవ
మేకవాక్యవాదేనేతి శేషః. ౧౭-౨౦. కాల్యం కాలే కర్తవ్యం గోదానం సమాపర్తనం.
౨౧. తదంగదానాన్యాహ - గవామిత్యాది. ౨౨. సంపన్నాః తీరసంపన్నాః - కాంస్యదో

తాయ - వాక్య మబ్రవీత్. ౧౪౫. ఇమానీత్యాది. ఆసనశబ్దేన దశరథజనకకుశధ్వజానాం రాజ్యాని
లక్ష్యంతే - భవంతౌ ఆసనాని ఆసాతాం పరిపాలయేతాం - రాజ్యత్రయ మపి భవదధీన మిత్యర్థః-
దశరథరాజ్యం త్వయా కథం నియుజ్య ఇత్యత్రాహ - యథేతి-ఇయం మిథిలా - యథా దశరథస్య-
తథా మమ ఆయోధ్యా - యథార్హం కర్తు మర్హథ వయం సర్వేభవదధీనా యథోచితం కర్తు మర్హ
థేత్యర్థః. ౧౬. ౧౭. తి. ఋషిరూపా భవద్వంశ్యా రాజసంఘా స్తే భవదా - ఉభయో ర్ఘువంశౌ
అనేన వినయేన సర్వోత్కర్షం ప్రాపితాః. భవద్వంశ ఏవైవం వినీతోనాయ మ - ధ్యోవ్యం
తిభావః-క్షత్రియత్వేసి ప్రతి గ్రహీతృత్వా ద్దాతరి జనకే ఆః స్వస్తిత్యాది. ౨౦. దశవ్యాఖ్యానం శ్రే
కాలే కర్తవ్యం. ౨౨. సువర్ణేతి. యాః సువర్ణశృంగా సంపన్నాః తీరసంపన్నాః - ధ్వజాని
కాంస్యమయాని దోహనపాత్రాణి యాసాం తాసాం గవాం - చత్వారిపరోనాస్తి. ౧౩. మ
పేణ దత్వా గోదాన ముద్దిశ్య విత్తం దక్షిణాత్వేన దదౌ - సుబహు యథర్థసంబంధేన
గోదానం తదాఖ్యం కర్తవ్యశేషం. 'గోదానం చౌశవ త్కార్యం పోదశేఽబ్దే తియతాం. ౪ - యత ఇ
వేశనం నాస్తి శ్చశ్రుణాం ముండనం భవేత్, స్నాత్వాచ వాగ్యత స్తిష్ఠ స్నహశ్చేత్. రితి. పులితః

పుత్రవత్సలః. ౨౪. ససుతైః కృతగోదానై ర్వృతస్తు నృపతి స్తదా, లోకపాలై రివాభాతి వృత సౌమ్యః ప్రజాపతిః. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాల కాండే - ద్వి సప్త తి త మ స్స ర్గః.

యస్మిన్స్తు దివసే రాజా చక్రే గోదాన ముత్తమం, తస్మిన్స్తు దివసే శూరో యుధాజిత్సమువేయివాన్. ౧. పుత్రః కేకయరాజస్య సాక్షా ద్భరత మాతు లః, దృష్ట్వా పృష్ట్వా చ కుశలం రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౨. కేకయాధిపతీ రా జాన్నేహ త్కుశల మబ్రవీత్, యేషాం కుశలకామోసి తేషాం సంప్రత్యనామ యం. ౩. స్వస్రీయం మమ రాజేంద్ర ద్రష్టుకామో మహీపతిః, తదర్థ ముపయా తోఽహ మయోధ్యాం రఘునందన ౪. శ్రుత్వాత్వహ మయోధ్యాయాం వివా హార్థం తవాత్మజాన్, మిథిలాముపయాతాం స్తు త్వయా సహ మహీపతే, త్వర యాభ్యుపయాతోఽహం ద్రష్టుకామ స్వసు స్సుతం. ౫. అథ రాజా దశర థః ప్రియాతిథి ముపస్థితం, దృష్ట్వా పరమసత్కారైః పూజార్హం సమపూజయత్. ౬. తత స్తా ముషితో రాత్రిం సహపుత్రై ర్హవత్కభిః, ప్రభాతే పున రుత్థాయ కృత్వా కర్తాణి కర్తవీత్, ఋషీం స్తదా పురస్కృత్య యజ్ఞవాట ముపాగమత్. ౭. యుక్తే ముహూర్తే విజయే సర్వాభరణభూషితైః, భ్రాతృభి స్సహితో రామః

హనాః కాంస్యమయదోహనపాత్రాః - సుబహు అన్యద్విత్తం చ. ౨౪. సౌమ్యః సుప్రసన్నచిత్తః. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమండీరాఖ్యానే - బాలకాండ వ్యాఖ్యానే - ద్వి సప్త తి త మ స్స ర్గః.

అథ సీతావివాహ స్త్రీ సప్త తి త మే - యస్మిన్నిత్యాది. ౧. సాక్షాత్ప దేన భిన్నోదర మాతు లో వ్యస్తీతి గమ్యతే. ౨. కేకయాధిపతిః స్వపితా - అనామయం కుశలం - విద్యత ఇతి శేషః. ౩. స్వసు రవత్సం స్వస్రీయః. ౪ - ౬. యజ్ఞ వాటం యజ్ఞ వాటసమీపం - అత్ర యజ్ఞ వాటశబ్దే నోత్సవకాలాచ్యుతే - పూర్వం యజ్ఞస్యాంత ఇత్యుక్త త్వేన యజ్ఞస్య సమాప్తత్వాత్ - ఉత్తరస్థగే నశరథానుయానోక్తేశ్చ. ౭. యుక్తే వివాహానురూపే - విజయే విజయావహే - నతు విజయాఖ్యే-

ఆదిత్యేఽస్తమితే వాచం విసృజేతాంతికే గురోః. అహం వరం దదామితి దద్యాద్గోమిథునం తత' క్షాశ్వలాయన క్షారికాయాం-ఇదం సమావర్తనపూర్వాంగం, 'వేదం వ్రతాని వా పారం నీత్వా య పాలికాభిః మంగ' గురవే తు వరం దత్వా స్నాయిత తదనుజ్ఞయే' తి యాజ్ఞవల్క్యస్త్యుతేః. ౮. ప్రపామధ్యే యజ్ఞ రతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండ వ్యాఖ్యానే - ద్వి సప్త తి త మ స్స ర్గః.

* అచ్చిద్రకుంభైరితి పావాన్ - దశరథ మితి శేషః. ౧. ౨. కేకయాధిపతి రితి. అస్త త్పితా కేక ర్శ్రీ భి రిత్యర్థం. ౩. ౪. కుశల మబ్రవీత్ - నతు భయాదితి భావః - యేషా మస్తాకం కుశల ముఖం స్థితా ఇయం మనామయం కుశలం విద్యత ఇతిచాబ్రవీత్. ౩. స్వస్రీయమితి. మమ స్వస్రీయం స్వస్రీయం భరతం. ౪ - ౬. * తత ఇతి. యజ్ఞ వాటం యజ్ఞ వాటసమీప ముపా గమ్య స్సోఽనయాత్రిం భరతం. ౭. తత ఇతి. యజ్ఞ వాటం యజ్ఞ వాటసమీప ముపా గమ్య స్సోఽనయాత్రిం భరతం. ౮. యుక్త ఇత్యాదిసార్థశ్లో

కృతకౌతుకమంగళః, వసిష్ఠం పురతః కృత్వా మహర్షీ నపరానపి. ౯౫. (పితు స్స
మీష మాశ్రిత్య తస్థౌ భ్రాతృభి రావృతః) వసిష్ఠో భగవానేత్య వై దేహ మిద
మబ్రవీత్. ౧౦. రాజా దశరథో రాజన్ కృతకౌతుకమంగళైః, పుత్రై ర్నరవర
శ్రేష్ఠ దాతార మభికాంక్షతే. ౧౧ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం సర్వాథాః ప్రభవం
తిహి, స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ కృత్వా వైవాహ్య ముత్తమం. ౧౨. ఇత్యుక్తః
పరమోదారో వసిష్ఠేన మహాత్మనా, ప్రత్యువాచ మహాతేజాః వాక్యం పరమధర్మ
వీత్. ౧౩. కస్థితః ప్రతిహారో మే కస్యాజ్ఞా సంప్రతీక్ష్యతే, స్వగృహే ణో
విచారో స్తి యథా రాజ్య మిదం తవ. ౧౪. కృతకౌతుకసర్వస్వా వేదిమూల
ముపాగతాః, మమ కన్యా మునిశ్రేష్ఠ దీప్తా వహ్నిరివార్చిషః. ౧౫. సజ్జోఽ
హం త్వత్ప్రతీక్షోఽస్తి వేద్యా మస్యాం ప్రతిష్ఠితః. అవిఘ్నం కురు తాం రాజ
కిమర్థ మవలంబతే. ౧౬. తద్వాక్యం జనకేనోక్తం శ్రుత్వా దశరథస్తదా, ప్రవే
శయామాస సుతాన్ సర్వా నృషిగణా నపి. ౧౭. తతో రాజా విదేహీనాం వసి
ష్ఠ మిద మబ్రవీత్, కారయస్వ ఋషే సర్వ మృషిభి స్సహ ధార్మిక, రామస్య
లోకరామస్య క్రియాం వైవాహికీం విభో. ౧౮౫. తథేత్యుక్త్వా తు జనకం వసిష్ఠో

తస్యాపరాష్టికత్వాత్ - ముహూర్తశబ్దస్య ఘటికాద్వయపరత్వే విజయః పూర్వాహ్లా ఏవ భవతి -
పురతః కృత్వా ఉపాగమ దితి శేషః - కృతకౌతుకమంగళః కృతవివాహసూత్ర బంధనరూపమంగ
ళాచారః - 'కౌతుకం విషయాభోగే హస్తసూత్ర' ఇత్యమరః. ౯౫. ౧౦. దాతారమితి-త్వా మితి
శేషః. ౧౧. దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యా మితి. యోగ ఇతి శేషః - సర్వాథాః దానప్రతిగ్రహదయః-
వివాహ ఏవ వైవాహ్యం - కృత్వా - స్వధర్మం ప్రతిజ్ఞాదూపం. ౧౨. ౧౩. ప్రతిహారః ద్వారపా
లః - కిమర్థం ద్రుత మాగమనం పరిశ్రీయత ఇతి భావః - యథేతి - త్వదీయం రాజ్య మివ మదీ
య మపి రాజ్యం తవైవ - తథాచ మద్భూహమాత్రస్య స్వీయత్వే ణో విచార ఇత్యర్థః. ౧౪. కృత
కౌతుకసర్వస్వాః - అనుష్ఠితవివాహోపయోగిసర్వమంగళాచారాః. ౧౫. అవిఘ్నం అవిశంబం -
అవలంబతే విశంబతే. ౧౬. శ్రుత్వేతి. వసిష్ఠప్రేరేతపురుషముఖా దిత్యర్థః. ౧౭. తతఇతి. లోకా
రమంతేఽస్తి స్థితి లోకరామః తస్య. ౧౮౫. తథేతి. ప్ర పా పానీయశాలికా అభినవనాళికేరాదిపత్ర
కస్య ఉపాగమదితి పూర్వక్రియాపదేన సంబంధః - యుక్తే యోగ్యే యుక్త్యాభ్యే - కృతకౌ
తుకమంగళః కృతవివాహసూత్రమంగళాచారః. ౯౫. తి. * ఏత్య యజ్ఞాటాంతరవర్తిత
వైదేహం. ౧౦. * తి. దాతారం దాతుస్తవాజ్ఞాం. ౧౧.* దాత్రితి. దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం సర్వేత. భరతస్య
పరస్పరానురూపాభ్యాం - వివాహ ఏవ వైవాహ్యం కన్యాప్రదానం కృత్వా ఉభయో ర్యువయో రభిమా
తం ధర్మం దాతు రనురూపం ధర్మం. ౧౨. * తి. పరమోదారః పరమదాతృ-శబ్దవ్యాఖ్యానాదుగత్యేతి.
ఇతి ప్రతిహారో ద్వారపాలః-యేన రాజాగమనంప్రతిబధ్యత ఇతి శేషః. ౧౩.
తథా తవ. ౧౪. * తి. అపి చ కృతస్వకృత్యేన మయైవ యుష్మత్ప్రతీక్షా శ్రోనాస్తి. ౧౫. * తి. వేదిమూలం వేదిసమీపం. * ౧౫. తి. త్వాం ప్రతీక్షత ఇతి త్వత్ప్రతిగ్రహణం ధర్మసంబంధః. ౧౬. * తి. కిమర్థం ద్వార్యవస్థానేన విలంబ్యతే-భవతేతి శేషః. * ౧౭. తతఇతి. యుతాం. ౧౮. * తి. అసిక్ రమంత ఇతి లోకరామః. ౧౮౫. తథేతి. ప్ర పామధ్యే మంటపమధ్యే*అను రితి. పుణ్యమంత
వ్య-

భగవా నృషిః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య శతానందం చ ధార్మికం, ప్రపామధ్యే
తు విధివ ద్వేదిం కృత్వా మహాతపః, అలంబకార తాం వేదిం గంధపుష్పై స్సమం
తతః, సువర్ణపాలికాభిశ్చ చి(త్ర)ద్రకుంభై శ్చ సాంకురైః, అంకురాఢ్యై శ్చ రావై
శ్చ ధూపపాత్రై స్సధూపకైః, శంఖపాత్రై స్సువై స్సుగ్భిః పాత్రై రఘ్నాభిపూ
రితైః, లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభి రక్షతై రభిసంస్కృతైః. ౨౨౪. దర్భై స్సమై స్స
మాస్తీర్య విధివ స్తంత్రపూర్వకం, అగ్ని మాదాయ వేద్యాం తు విధిమంత్రపు
రస్కృతం, జుహోవాగ్నౌ మహాతేజాః వసిష్ఠో భగవా నృషిః. ౨౪. తతస్సీతాం

శ్రీ సీతావివాహమహాత్మనః ఘట్టః

సమానీయ సర్వాభరణభూషితాం, సమక్ష మగ్నే స్సంస్థాప్య రాఘవాభిముఖే
తదా, అబ్రవీ జ్జనకో రాజా కౌసల్యానందవర్ధనం. ౨౨౫. ఇయం సీతా మమసుతా

రచితమండప ఇత్యర్థః - సువర్ణపాలికాభిః - సాంకురాభి రితి. లింగవిపరిణామేనానుకృష్యతే -
చిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖపాత్రైః - శంఖరూపపాత్రైః - స్రుక్నువో ఆజ్యహోమసాధనపా
త్రవిశేషా - అర్ఘ్యాభిపూరితైః అర్ఘ్యార్థజలపూరితైః - లాజపూర్ణైః - పాత్రై రిత్యనుషజ్యతే - పా
త్రీభిః కార్యాంతరోపయుక్తపాత్రాంతరైః - అభిసంస్కృతైః హరిద్రాలేపనాదిసంస్కారవద్భిః -
అలంబకారేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౨౪. సమైః సమపరిమాణైః - అత్రపాణిగ్రహణాత్ పూర్వం
హోమః ఆభ్యుదయికః. ౨౪. ౨౨౫. అథ సౌందర్యాభిజాత్యాదినా సీతాయాః ప్రతిగ్రహణ తాం
వదన్ ప్రతిగ్రహ మనుజానాతి - ఇయ మితి. ఇయం-అపరిచ్ఛేద్య సౌందర్యసౌకుమార్యలావణ్యా
దికం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - నకేవలం ప్రత్యక్షం సౌందర్యాదికం - ప్రత్యక్షదృష్టమప్యనుమానేన
బుభుత్సమానస్యాయో నిజత్వేనానుమేయం చేత్యాహ - సీతా - సీతా లాంగలవద్ధతి-తజ్జన్యతయా
తథా వ్యవదేశః - ఇయం సీతా-యా సిద్ధాశ్రమాత్ ప్రభృతి ధనుర్భంగాదినా కుతూహలగోచర
తా మాసాదితా నేయం సీతా - యద్వా - సీతాదర్శనదశాయాం విద్యుత్స్ఫురణసమయ ఇవ
క్వచిదప్యవయవిప్రతిపత్త్యభావేన ససంభ్రమం రామం ప్రత్యాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా -
'ప్రాసాదే సా పథిపథిచ సా పృష్ఠత స్సా పుర స్సే' త్యుక్తరీత్యా - అనవరతభావనాప్రకర్షేణ సర్వ
త్ర సీతాయాః ప్రతీయమానత్వా దాహ ఇయం సీతేతి-యద్వా యథా రామ ఆత్మానం మానుషం
మన్యతేవీవం సీతాపి-అతో రాఘవత్వే భవ త్సీతేత్యాహ-ఇయంసీతేతి-న కేవలం సౌందర్య మస్మ
దపేక్షితం - కింత్యాభిజాత్యం చేత్యత్రాహ మమ సుతేతి - ఆచారప్రధానజనకకులజాతాయాః కిం

పాలికాభిః మంగళార్థం సువర్ణరచితాభిః - చిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖా ఇవ పాత్రాణి. * తి.
ప్రపామధ్యే యజ్ఞశాలామధ్యే ఇతి కతకః-ప్రపామండప ఇత్యనే-తృష్ణాశామకత్వేన ప్రపాత్వా
కోపః - వేదిం వివాహవేదిం - ఇయం వేది రగ్న్యర్థా - చిత్రకుంభైః నానావర్ణాది యుతకుంభైః.
* అచ్చిద్రకుంభైరితి పాతే స్ఫుటనాదిదోషరహితైః స్వర్ణకుంభై రిత్యర్థ ఇతి కతకః - లాజపూర్ణైశ్చ పా
త్రీభి రిత్యర్థం. ౨౨౪. సమైః సమప్రమాణైః. ౨౪. ౨౨౫. ఇయం సీతేతి. తవ భుజవీర్యనిర్జితాతనాభి
ముఖం సిద్ధితా ఇయం సీతా మమసుతేత్యాభిజాత్యకథనం - సహధర్మచరీతి యస్త్వయానుష్ఠేయో
సోగ్ధ సోఽనయాసహ కర్తవ్య ఇత్యర్థః-వినాం ప్రతీచ్ఛ అంగీకురు-పాణిం గృహీష్వా పాణినేతి -
* రాఘవో సుప్రజా స్త్వాయ హస్త మితి మంత్రపూర్వకం పాణిం గృహీతేత్యర్థః-ధాయేవాను

సహధర్తచరీ తవ, ప్రతీచ్ఛ చైనాం భద్రంతే పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా, పతివ్రతా మహాభాగా ఛాయేవానుగతా సదా, ఇత్యుక్త్వా ప్రాక్షీప ద్రాజా మంత్ర పూతం జలం తదా. ౨౭౪. సాధుసాధ్వితి దేవానా మృషీణాం వదతాం తదా,

వక్తవ్య మాభిజాత్య మితి భావః-యద్వా-మమ సుతా-మహతా తపసా రామ ఇతి వత్, తుభ్యం దా తుంవిరచితవివిధ ప్రతోపవాసాదికస్య మమక న్యేత్యర్థః - అ స్త్వియం సుందరీభో గార్థా - ధర్తాచరణార్థ మన్యయా భవితవ్య మితి మన్యేత్యత్రాహ సహధర్తచరీ తవేతి-భో గార్థేయమేవ ధర్తాచరణార్థాపీతిభావః-సమానోధర్త సహధర్తః తం చరతీతి సహధర్తచరీ-‘దోషోయద్యపి తస్య స్యాత్ సతా మేతదగర్హిత’ మితి వక్తు స్తవానురూపేయం-న కశ్చి న్నాపరాధ్యతీతి వక్తీతి భావః-ఏవం సౌందర్యాభిజాత్యధర్తాచరణశీలత్వాదిమత్వేపి త్వదనుమత్యభావా నైనాం ప్రతిగృహ్ణామిత్యత్రాహ ప్రతీచ్ఛచైనా మితి - ప్రతీచ్ఛ - గృహ్ణానీతాయా రామావినాభూతతయా తస్యాః ప్రదానా సర్వత్వా ద్దదామిత్యనుక్తిః - భద్రంతే-స్వతస్సిద్ధాయాః కస్త్యం దాతు మితి రామః కుప్యేదితి సాంత్యయతి-యద్వా, నిరతిశయకన్యాలక్షణశాలిన్యా అస్యాః ప్రతిగ్రహే భవత సుర్వాణి మంగళాని భవిష్యంతీత్యర్థః - యద్వా, ఆనురూపవధూవరయో స్యంయోగే దృష్టిదోషో భవిష్యతీతి మంగళ మాశాస్తే భద్రం త ఇతి-ఏవం మయానుజ్ఞాతే గాంధర్వరాక్షసాభ్యా ముద్వహేదితిభీతః ప్రాహ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి - యది కామయేత స్త్రీరేవ జనయేయ మిత్యంగళీరేవ గృహ్ణీయా దిత్యాద్యుక్తకామవ్యావృత్తయే పాణి మిత్యుక్తం - ప్రణయధారాయాం పాదగ్రహణ మస్తు సంప్రతి పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి సాహిత్యకృతశోభావిశేషదర్శనాభిలాషేణోక్తం - బ్రహ్మణస్యైవ పాణిగ్రహణం - క్షత్రియాదే శ్వరాదిగ్రహణం విహితం - అతః కథ మిదం సంగచ్ఛత ఇతి న శంకనీయం-తస్యా సవర్ణ విషయత్వాత్ - ఆహ మనుః - ‘పాణిగ్రహణసంస్కార సువర్ణాసు ప్రదృశ్యతే, అసవర్ణాస్వయం జ్ఞేయో విధి రుద్వాహ కర్తవ్యః. శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్యః ప్రతోదో వైశ్యకన్యయా, వాసోదశా శూద్రయాతు వర్ణోత్కృష్టస్య వేదన’ ఇతి. అత సుర్వపర్ణానా మపి సవర్ణాసు పాణిగ్రహణోన్మేష, పతివ్రతేత్యాది - భవిష్యతీతి శేషః ప్రాక్షీపత్ - రామ హస్త ఇతి శేషః. తనిశ్లోకే. ఇయం నిరతిశయరూపవతీ - నీతేతి జన్మపరిశుద్ధి రుచ్యతే - మమ సుతేత్యావాసపరిశుద్ధిః - తవ సౌందర్య వాగురయా సర్వహృదయాకర్షకస్య - సహధర్తచరీ నిత్యం సహధర్తచారిణీ భవిష్యతీతి కాలవిశేషవిధానాభావాత్ నిత్యం సహధర్తచారిణ్యాః కిమిదం దాన మితి నశోషః కార్య ఇతి ప్రసాదం యాచతే భద్రంత ఇతి-మాసోత్పవాదిష్వర్చావిగ్రహ వివాహ వత్ అవతారానుగుణవివాహాదికం నవిరుధ్యత ఇతి హృదయం-యద్వా - మత్తోపి ప్రేమాలిశయ స్తవాపీతి - దృష్టిదోష పరిహారార్థం రక్షాం కరోతి-భద్రం త ఇతి - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి తాదృశావస్థానుభవేన నయనసాఫల్యం భజామ ఇతి భావః - ఆచార్యాస్తు ప్రకారాంతరేణ వ్యాచక్షతే - ఇయం - రూపాదార్యగుణై రహ మేవ గరీయా నితిన తూష్ణీం స్థాతవ్యం ఏనా మపి పశ్య తుల్యశీలవయోవృత్తా మిత్యాద్యుక్తలక్షణవత్త్వా త్వేయ మర్హతి - అతిశయాంతర మాహ నీతేతి ఆభిజాత్యామోనిజత్వే అతిశయితే - ఇయం నీతా సువర్ణలతా భూమావేవ ఖిలూత్పద్యతే - హిరణ్యవర్ణా ఖల్వియం - మమసుతా - ‘జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతే’ తి ప్రసిద్ధివిష గతా-నిత్యసంబద్ధా-భవత్వీతి శేషః-ప్రాక్షీపత్ రామహస్త ఇతి శేషః.*తి. ప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహ్ణా - తదుపయోగిత్వేన పాణినా పాణిం గృహ్ణీష్వ - పాణిగృహ్ణీతీహి సర్వధానతిక్రమణీయేతి ఏవ ముక్తం-ఛాయేవానుగతా భవిష్యతీత్యన్వయః.మంత్ర పూతం కన్యాదానమంత్రేణపూతం. ౨౭౪. *తి.వద

దేవదుందుభినిర్ఘోషః పుష్పవర్షో మహానభూత్. ౨౮౪. ఏవం దత్వా తదా సీతాం
మంత్రోదకపురస్కృతాం, అబ్రవీజనకో రాజా హర్షేణాభిపరిపుతః. ౨౯౪. లక్ష్మ
ణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్ధ్వి ధా ముద్యతాం మయా, ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మా
భూ త్కాలస్య పర్యయః. ౩౦౪. త మేవ ముక్త్వా జనకో భరతం చాభ్యభాషత,
గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన. ౩౧౪. శత్రుఘ్నం చాపి
ధర్తాత్తా అబ్రవీ జనకేశ్వరః, శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహూ పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణి
నా. ౩౨౪. సర్వే భవంత స్సామ్యాశ్చ సర్వే సుచరిత్రతాః, పత్నీభి స్సంతు
కాకుత్స్థా మాభూ త్కాలస్య పర్యయః. ౩౩౪. జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా పాణీ
పాణిభి రస్పృశత్, చత్వార స్తే చతస్రణాం వసిష్ఠస్య మతే స్థితాః. ౩౪౪. అగ్నిం
ప్రదక్షిణీకృత్య వేదిం రాజాన మేవచ, ఋషీం శ్చైవ మహాత్మాన స్సభారా

యా - సహధర్మచరీ త్వదాచరితధర్మాణాం ప్రవర్తయతీ - ప్రతీచ్ఛ, ఆత్మాదరేణ గృహాణ -
నచ సీతా త్వయా హీనేత్యాదివత్ - నజీవేయం త్వణమపీత్యేవం ప్రకారేణచ స్థాతవ్యం - వినామా
గతాం అపరిహారేణ స్వీకురు - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా పాణిగ్రహణేనాశీధిలకంకణాం కురు
భద్రంత ఇతి గృహీతపాణ్యో రుభయోరపి మంగళాశాసనం కరోతి - పాణినా - ప్రణయాపరాధే
పాణినా పాదగ్రహణం భవిష్యతి - ఇదానీం పాణిం గృహ్ణీష్వ - కేచిదేవం వర్ణయంతి - ఇయం
త్వద్విశేషవ్యతిరిక్తకాలమాత్రసత్తావతీ - పతిప్రతాయాః స్త్రీయా భర్తృవిరహే సత్తా నాశ ఏవేతి
సిద్ధం ఖలు - ఇయం 'ఆర్తారే ముదితే హృష్టా ప్రాప్తితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా
నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే' లిశాస్త్ర విషయభూతపతివ్రతా స్త్రీభ్య ఉత్తమా ఖలు తద్విలక్షణా
చ - ఇయం త్వదాత్మభూతా త్వచ్ఛరీరభూతా చ సీతానిమిత్తన్యూనతా తవైవ ఖలు స్వచ్ఛాయా
దోషః ఛాయావత ఏవ ఖలు - సుతా మాతర మంగనా ఇతి మాతృగుణానువృత్త్యా పృథివీ గంధసా
రభూత త్వాదిగుణవతీచ - మమ సుతేతి న కేవలం రాజకుమారీత్వేన భోగదానం - కింతు హేమా
రవిందన్యాయేన ఆశ్రితవైలక్షణ్యానుగుణ్యేన విశేషతో భోగదాన మితి - వినాం ఏవం వ్రతనియమై
రుత్పన్నాం - భద్రం లే - భుక్తే స్వశేష మఖిలం తవేతి వత్ - వ్రతనియమాదిజన్యతాయా
స్సఫలత్వం తవైవ - భోగ్యవస్తుగుణపౌష్కల్యం భోక్తు రేవతిశయితభోగాయ - పాణిం
గృహ్ణీష్వ పాణినా. సీతాహస్తం ప్రసార్య గృహీతుం నజానాతి త్వమేవ గృహ్ణీష్వ పాణినేతి -
'బాహుచ్ఛాయా మవప్తభా యస్య లోకా మహాత్మన' ఇత్యాదిప్రసిద్ధపరాక్రమశాలిహస్తేన
హస్తం గృహ్ణీష్వ. ౨౭౪. శుభనిమిత్త మాహ - సాధ్వీతి. వదతాం వదత్సు - పుష్పవర్షః పుష్పవృ
ష్టిశ్చ. ౨౮౪. ౨౯౪. పర్యయః విశంబ ఇత్యర్థః - భిన్నమాతృకత్వాత్ భరతాత్ పూర్వం లక్ష్మ
ణవివాహో న దూష్యతి - 'పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసుతేషువా, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరి
వేదో న దూషణ' మితి స్మరణాత్. ౩౦౪ - ౩౨౪. పత్నీభిః సహితా ఇతి శేషః - అంత్రోదకప్రదాన
మర్థసిద్ధం - జనకేనానుజ్ఞామాత్రం కృతం జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఉదకప్రక్షేపణంతు - మాండవీశ్రుతకీర్త్యోః
కుశద్వజేనైవ - తదాహ యాజ్ఞవల్క్యః - 'పితా పితామహో భ్రాతా సకుల్యా జననీ తథా, కన్యా
ప్రదాః పూర్వనాశే ప్రకృతిస్థః పరః పర' ఇతి. ౩౩౪. ౩౪౪. అగ్ని మితి. అత్రైకస్యాం వేదికాయా
మేకస్మిన్నేవాగ్నౌ పసిష్ఠో జుహోవ - తేనైవ మేక మగ్నిం సర్వే స్వస్వభార్యాపాణీ గృహీత్వా

తాం శబ్ద ఆసీ దితి శేషః. ౨౯౪. లక్ష్మణేతి. లక్ష్మణాగచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి భరతా త్పూర్వం
లక్ష్మణవివాహకథనం భిన్నోదరత్వాన్నవిరుధ్యతే - ఉద్యతాం దాతుం నిశ్చితాం. ౩౦౪ - ౩౬. ఆత్మ

రఘుసత్తమాః, యథోక్తేన తదా చక్రు ర్వివాహం విధిపూర్వకం. ౩౬. (కాకుత్స్థశ్చ గృహీతేషు లలితేషు చ పాణిషు) పుష్పవృష్టి ర్తహత్యానీ దంతరిక్షాత్సుభాస్వరా, దివ్యదుందుభినిర్ఘోషై ర్గీతవాదిత్రనిస్వనైః, ననృతు శ్చాస్సర స్సంఘా గంధర్వాశ్చ జగుః కళం, వివాహే రఘుముఖ్యానాం తదద్భుత మదృశ్యత. ౩౮. ఈదృశే వర్తమానే తు తూర్వోద్భుప్తనినాదితే, త్రిరగ్నిం తే పరిక్రమ్య ఊహుర్భార్యాం మహాజనః. ౩౯. అథోపకార్యాం జగ్తుస్తే సభార్యా రఘునందనాః, రాజా ప్యనుయయా పశ్యన్ సర్వసంఘ స్సబాంధవః. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఆపృష్ట్యా తా చ రాజానాం జగామోత్తర పర్వతం (ఆశీర్భిః పూరయిత్వాచ కుమారాం శ్చ స రాఘవాన్) ౧. విశ్వామిత్రే గతే రాజా వై దేహం మిథిలాధిపం, ఆపృష్ట్యాథ జగామాశు రాజా దశరథః పురీం. ౨. గచ్ఛంతం తం తు రాజాన మన్వగచ్ఛన్న రాధిపః. ౨౪. అథ రాజా విదేహానాం దదౌ కన్యాధనం బహు. ౩. గవాం శతసహస్రాణి బహూని మిథిలేశ్వరః, కంబళానాం చ ముఖ్యానాం త్మౌమకోట్యం

ప్రదక్షిణీకృత్య చక్రు రిత్కుత్తరత్రాన్వయః - రాజానం జనకం - యథోక్తేన శాస్త్రోక్తప్రకారేణ విధిపూర్వకం కల్పసూత్రపూర్వకం - వివాహం వివాహకర్త - తదా, తస్మిన్ కాలే చక్రుః స్వ సూత్రానురోధేన ప్రత్యేకం పాణిగ్రహణ హోమం చక్రురిత్యర్థః - పూర్వం వసిష్ఠేన హోమవచనం ఆభ్యుదయికకర్తవ్యం - అగ్నిప్రతిష్ఠాపనపూర్వకం వివాహహోమోఽత్రోచ్యతే - పాణిగ్రహణానంతర మగ్నిం బ్రహ్మణా దాతారం జనకంచ ప్రదక్షిణీకృత్య స్వకల్పాక్తవిధానేన ప్రత్యేక మగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య వివాహహోమాం శ్చక్రు రిత్యర్థః. ౩౬. సీతాప్రదానకాలికశుభనిమిత్త ముక్తం-అథ సర్వసాధారణ్యేన వివాహకర్తకాలిక శుభనిమిత్తాని దర్శయతి - పుష్పవృష్టి రితి. తత్ పుష్పవృష్ట్యాదికం. ౩౮. అథ లాజహోమపూర్వకం స్వస్వాగ్నిప్రదక్షిణత్రయం దర్శయతి-ఈదృశ ఇతి. ఈదృశే పూర్వోక్తరూపే-తూర్వాణాం నృత్తగీతవాద్యానాం ఉద్భుష్టేన ఉద్ఘోషణేన - నినాదితే నాదే ప్రతిధ్వనిరూపే వర్తమానే - అగ్నిం స్వస్వాగ్నిం - త్రిః పరిక్రమ్య-ఊహుః వివాహం నిర్వర్తయామాసుః. ౩౯. రాజాదశరథః-పశ్యన్ సభార్యాన్ పుత్రానిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

అథాయోధ్యాప్రసానే మధ్యేమార్గం జామదగ్న్యాగమనం చతుస్సప్తతితమే-అథ రాత్ర్యా మిత్యాది. ఆపృష్ట్యా ఆపృచ్ఛ్య-ఉత్తరపర్వతం స్వావాసం హిమవంతం. ౧. విశ్వామిత్ర ఇతి. ఆపృష్ట్యా జగామేతి క్రియావృత్త్యా రాజపదావృత్తిః. ౨. ౨౪. ౩. కన్యాధన మేవ వివృణోతి-గవామి త్యాది. కంబళానా మిత్యత్రాపి శతసహస్రాణీత్యనుషజ్యతే - త్మౌమకోట్యంబరాణి త్మౌమాశ్చ కోట్యంబరాణి చేతి ద్వంద్వః త్మౌమానా మపి బహుత్వ మర్థసిద్ధం - త్మౌమరూపకోట్యంబరాణీతివా మనోరథఃఫలాన్తుభిః జాత ఇతి దేవదుందుభినిర్ఘోషాది రభూ దిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

అథేతి. తా రాజానాం దశరథజనకా. ౩. గవామితి. కంబళానా మిత్యత్ర శతసహస్రాణీతి

బరాణిచ.హస్త్యశ్వరథపాదాతం దివ్యరూపంస్వలంకృతం, దదౌకన్యాపితాతాసాం
దాసీదాస మనుత్తమం. ౫. హిరణ్యస్య సువర్ణస్య ముక్తానాం విద్రుమస్యచ, దదౌ
పరమసంహృష్టః కన్యాధన మనుత్తమం. ౬. దత్వా బహుధనంరాజా సమనుజ్ఞాప్య
పార్థివం, ప్రవివేశ స్వనిలయం మిథిలాం మిథిలేశ్వరః. ౭. రాజా ప్యయోధ్యాధిపతి
స్సహపృత్రై ర్మహాత్తభిః, ఋషీన్ సర్వాన్ పురస్కృత్య జగామ సబలానుగః. ౮.
గచ్ఛంతం తం నరవ్యాఘ్రం సర్వసంఘం సరాఘవం, ఘోరాః స్త పక్షిణో వా
చో వ్యాహరంతి తతస్తతః, భౌమా శ్చైవ మృగా స్సర్వే గచ్ఛంతిస్త ప్రదక్షి
ణం. ౯౪. తాన్ దృష్ట్వా రాజశార్దూలో వసిష్ఠం పర్యపుచ్ఛత. ౧౦. అసౌమ్యాః
పక్షిణో ఘోరా మృగాశ్చాపి ప్రదక్షిణాః, కి మిదం హృదయోత్కంపి మనోమ
మ విషీదతి. ౧౧. రాజ్ఞో దశరథస్యైత చ్ఛ్చత్వా వాక్యం మహానృషిః, ఉవా
చ మధురాం వాణీం శ్రూయతా మస్య యత్ఫలం. ౧౨. ఉపస్థితం భయం ఘో
రం దివ్యం పక్షిముఖా చ్ఛ్చ్యుతం, మృగాః ప్రశమయంత్యేతే సంతాప స్త్యజ్యతా
మయం. ౧౩. తేషాం సంవదతాం తత్ర వాయుః ప్రాదుర్భభూవహ, కంపయన్
పుథివీం సర్వాం పాతయం శ్చ ద్రుమాన్ శుభాన్. ౧౪. తమసా సంవృత స్సూర్య
స్సర్వా నప్రబభు ర్దిశః, భస్తనా చావృతం సర్వం సంమూఢ మివ తద్భలం. ౧౫.

కోట్యంబరాణి ఉత్కృష్టవస్త్రాణీతివా - హస్తీత్యాది - నేనాంగత్వాదేకవద్భావః - కన్యాపితా
జనకః - గవాశ్వాదిత్వా ద్దాసీదాస మిత్యేకవద్భావః. ౫. హిరణ్యస్య రజతస్య - శతమితి
శేషః. ౭. సబలానుగః బలై శ్చతురుగైః అనుగైః కింకరైశ్చ సహితః. ౮. నరవ్యాఘ్రం
ప్రతీతి శేషః - ఘోరా ఇత్యనేన అశుభసూచకత్వ ముక్తం - పక్షిణః వాయసాదయః - ప్ర
దక్షిణ మితి శుభసూచనం - అంతరిక్షే అశుభసూచనం, భూమా శుభసూచన మిత్యర్థస్య ద్యోతనా
ర్థం భౌమా ఇతి పదం. ౯౪. ౧౦. హృదయ ముత్కంపయితుం శీల మన్యేతి హృదయోత్కంపి.
ఇదం కిం సుఖోదర్శం దుఃఖోదర్శం వేతి మనో విషీదతి - శుభాశుభసూచనదర్శనేనోభయత్ర
నిర్ణయకారణాభావా దితి భావః. ౧౧. ౧౨. పక్షిముఖా చ్ఛ్చ్యుతం-పక్షిముఖేన సూచిత మిత్యర్థః-
ప్రశమయంతి ప్రశమం సూచయంతీత్యర్థః. ౧౩. సంవదతాం సంవదత్సు. ౧౪. భస్తనాచావృతం-
అభూదితి శేషః. ౧౫. ౧౬. జామదగ్న్యమితి అనంతరాపత్యేపి యథాగోత్ర త్వారోపాత్-జామద

పూర్వేణ సంబంధః - ఔమాన్ పట్టవస్త్రాణి దదావీతి పూర్వేణాన్వయః - కోటితి భిన్నం
పదం సంఖ్యావాచి - నపుంసకత్వ మార్థం కోటిఔమాన్ - కోట్యంబరాణీతి కోటిశబ్దసోభయ
త్రాన్వయః. హస్త్యశ్వరథపాదాతమితి - ప్రాణితుర్యనేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః - దివ్యరూ
పం అద్భుతరూపం. ౫. హిరణ్యస్యేత్యాది. సువర్ణస్య శోభనవర్ణస్య - అత్ర షష్ఠ్యంతానాం పూ
ర్వపఠితకోటిశబ్దేనాన్వయః. ౬-౮. గచ్ఛంతం ప్రతీతి శేషః. పక్షిణాం ఘోరవాగ్వాహ
రణ మశుభసూచకం*భౌమా ఇతి. మృగప్రదక్షిణగమనం శుభసూచకం. ౯. ౧౦. అసౌమ్యాఇతి. మనో
మమ విషీదతి విరుద్ధశకునదర్శనా దితి భావః. ౧౧. ౧౨. ఉపస్థితమితి. మృగాః ప్రశమయంతీతి పూ
ర్వ మశుభసూచనం - ఆతో మృగప్రదక్షిణా త్తచ్ఛామ్యతీతి భావః. ౧౩. తేషామితి. ఉత్పాతకథ
నం సంవదతాం. ౧౪. తమసేతి. నప్రబభుః నప్రచకాశిరే. ౧౫. ౧౬. తస్మిన్నితి. సా చమూ రితి

వసిష్ఠశ్చర్మయశ్చాన్యే రాజా చ ససుత స్తదా, ససంజ్ఞా ఇవ తత్రాసన్ సర్వ వ
 న్య ద్విచేతనం. ౧౬. తస్మిన్ స్తమసి ఘోరేతు భస్మచ్ఛన్నేవ సా చమూః, దదర్శ
 భీమసంకాశం జటామండలధారిణం, భార్గవం జామదగ్న్యం తం రాజరాజవిమర్దినం,
 కైలాస మివ దుర్ధర్షం కాలాగ్ని మివ దుస్సహం, జ్వలంత మివ తేజోభిర్ద్వర్షిరీ
 క్ష్యం పృథగ్జనైః, స్కంధేచాసజ్య పరశుం ధను ర్విద్యుద్గణోపమం, ప్రగృహ్య శ
 రముఖ్యంచ త్రిపురఘ్నం యథా శివం. ౧౭౪. తం దృష్ట్వా భీమసంకాశం జ్వలం
 త మివ పావకం, వసిష్ఠప్రముఖా విప్రా జపహోమపరాయణాః, సంగతా మునయ
 స్సర్వే సంజజల్పు రథో మిథః ౨౧. కచ్చి త్పితృవధామర్షీ క్షత్రం నోత్సాదయి
 ష్యతి, పూర్వం క్షత్రవధం కృత్వా గతమన్యు ర్గతజ్వరః, క్షత్రస్యోత్సాదనం భూ
 యో నఖిల్వస్య చికిర్షి తం. ౨౨౪. ఏవ ముక్తార్హస్య మాదాయ భార్గవం భీమదర్శ
 నం, ఋషయో రామరామేతి వచో మధుర మబ్రువన్. ౨౩౪. ప్రతిగృహ్యతుతాం
 పూజా మృషిదత్తాం ప్రతాపవాన్, రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యోఽభ్య
 భాషత. ౨౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

రామ దాశరథే రామ వీర్యం తే శూర్యతేఽద్భుతం, ధనుసో భేదనం
 చైవ నిఖిలేన మయా శ్రుతం. ౧. తదద్భుత మచింత్యం చ భేదనం ధనుష స్త్వయా,
 తచ్ఛ్రుత్వాహ మనుప్రాప్తో ధను ర్నృహ్యపరం శుభం. ౨. తదిదం ఘోరసంకా
 శం జామదగ్న్యం మహద్ధనుః, పూరయస్వ శరేణైవ స్వబలం దర్శయస్వచ. ౩.

గ్నేయ మితి పాతే ఇతశ్చానిభిఇతి - బహ్వచ్ త్వేప్యార్ష త్వాడ్ధక్ - పృథగ్జనైః పామరైః - విద్యు
 ద్గణోపమ మితి తేజస్వితాయాం దృష్టాంతః - త్రిపురఘ్న మితి తృన్ అమనుష్యక ర్మకేచేతి హంతే
 వ్త్వక్. ౧౭౪. హోమః మానసః. ౨౧. కచ్చిదితి. మనసో విమర్శే - నోత్సాదయిష్యత్యత్ర హేతు
 మాహ పూర్వమితి. ౨౨౪—౨౪౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే - మణి
 మంజీ ాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

పూర్వ మవతారప్రస్తావే జగత్పతిత్వేన విష్ణోః పరత్వముక్తం - అహం వేద్మి మహత్తాన
 మితి విశ్వామిత్రవచనేన పురుషసూక్తం తత్ర మానత్వేన సూచితం - కాశ్యపస్తుతౌ చ - 'శరీరే తవ ప
 శ్యామి జగత్సర్వ మిదం ప్రభో, త్వ మనాది రసిర్దేశ్యస్తావ మహం శరణం గత' ఇతి సర్వజగత్కా
 రణత్వాదిక ముక్తం. రుద్రస్య చ గంగాధారణధాతుమోక్షణాదివృత్తాంతేన కర్తవశ్యత్వేన ప్రాకృ
 తశరీరవర్తిత్వేన చాపరత్వంసూచితం - సంప్రత్యల్పశక్తికత్వేన తస్మాదపరత్వ మాహ పంచసప్తతితమే -
 రామేత్యాది రోహితీరేకేణ రామేతి ద్వి స్సంబోధనం - భేదనంచేతి చకారేణ తాటకావధాది దము
 చ్చీయతే. ౧. ఆచింత్యంచ - భవతీతిశేషః - తచ్ఛ్రుత్వేత్యతఃపూర్వ నుత ఇత్యుపస్కార్యం. ౨.

భస్మచ్ఛన్నేవాభవదితి శేషః*భార్గవమితి. దుర్ధర్షం పరైః దురతిక్రమం పృథగ్జనైః పామరజనైః. ౨౩౪.
 ప్రతిగృహ్యతి. రామమభ్యభాషతేతి ఇతరానగణయిత్వేతి భావః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
 తాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - బాలకాండవ్యాఖ్యానాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

రామేతి. ధనుసో భేదనంచేత్యత్ర తాటకావధాది సముచ్చీయతే. ౧. అపరం శ్రేష్ఠం. ౨.

తదహం తే బలం దృష్ట్వా ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే, ద్వంద్వయుద్ధం ప్రదాస్యామి
 వీర్యశ్లాఘ్యస్య రాఘవ. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథ స్తథా, విష
 ణ్ణవదనో దీనః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౫. క్షతరోషా త్ప్రశాంతస్త్వం బ్రా
 హ్మణశ్చ మహాయశాః, బాలానాం మమ పుత్రాణా మభయం దాతు మర్హసి.
 ౬. భార్గవాణాం కులే జాత స్సాస్విధ్యాయవ్రతశాలినాం, సహస్రాక్షే ప్రతిజ్ఞాయ
 శస్త్రం నిక్షిప్తవా నసి. ౭. స త్వం ధర్మపరో భూత్వా కాశ్యపాయ వసుంధరాం,
 దత్వా వన ముపాగమ్య మహేంద్రకృతకేతనః, మమ సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త
 స్త్వం మహామునే, నచైకస్తి హతే రామే సర్వే జీవామహే వయం. ౮. బ్రువ
 త్యేవం దశరథే జామదగ్న్యః ప్రతాపవాన్, అనాదృత్యైః తద్వాక్యం రామ
 మేవాభ్యభాషత. ౧౦. ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే దివ్యే లోకాభివిశ్రుతే, దృఢే
 బలవతీ ముఖ్యే సుకృతే విశ్వకర్తృణా. ౧౧. అతిసృష్టం సురై రేకం త్ర్యంబకాయ
 యుయుత్సవే, త్రిపురఘ్నం నరశ్రేష్ఠ భగ్నం కాకుత్స్థ యత్త్వయా (ఇదం
 ద్వితీయం దుర్ధర్షం విష్ణో ర్ద్వితీయం సురో త్తమైః). ౧౨. తదిదం వైష్ణవం రామ ధనుః
 పరమభాస్వరం, సమానసారం కాకుత్స్థ రౌద్రేణ ధనుషాత్విదం. ౧౩. తదాతు
 దేవతా స్సర్వాః పృచ్ఛంతిస్త పితామహం, శిలికంతస్య విష్ణోశ్చ బలాబలనిరీక్ష
 యా. ౧౪. అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయ దేవతానాం పితామహః, విరోధం జనయా

జమదగ్నే రాగతం జామదగ్న్యం - ఆగతార్థే యభార్హః. ౩. తత్తదా. ౪. ౫. సంప్రత్యస్థానే
 భయశంకితయా దశరథో రామే ప్రేమభరాక్రాంతో రామవైభవం తాటకాతాటకేయనిరసనాదినా
 జానన్నపి మంగళాశాసన మారచయతి క్షత్రేతి. ౬. సహస్రాక్షే - తత్సన్నిధా విత్యర్థః - నిక్షిప్త
 వాన్ - త్యక్తవా నిత్యర్థః. ౭. మహేంద్రకృతకేతనః మహేంద్రవర్వతే కృతనివాసః - సర్వవినా
 శాయ సంప్రాప్త ఇత్యేత దుపపాదయతి నచేతి. ౮. ౧౦. లోకాభివిశ్రుతే లోకే సర్వతః ప్రసిద్ధే -
 బలవతీ ఇతినపుంసకద్వివచనం-సుకృతే ప్రయత్నేన నిర్మితే. ౧౧. అతిసృష్టం దత్తం-యుయుత్సవే
 త్రిపురవాసిభి ర్యోధు మిచ్ఛవే - యత్త్వయా భగ్నం త త్ర్యంబకాయ దత్త మితి పూర్వేణా
 న్వయః. ౧౨. సమానసారం సమానబలం. ౧౩. సమానసారత్వే కి మిదానీం పరీక్ష్య మిత్యాశంక్య రౌ
 ద్రస్య ధనుషో వైకల్యా దితి వత్తుం ప్రస్తావాంతర ముపక్షిపతి - తదేత్యాది. తదా-దుష్కరత్రిపుర
 హననానంతరకాలే - బలాబలనిరీక్షయా బలాబలనిరీక్షణేచ్ఛయా - కోనయో ర్బలవా నిత్యపృచ్ఛ
 నిత్యర్థః. ౧౪. అభిప్రాయంత్యితి. పూర్వం వరాహాదిరూపేణ భూముద్ధరణాదికరణేన విష్ణు రధిక

౭. సత్వమితి. మహేంద్రకృతకేతనః తపశ్చరణార్థ మితిశేషః. ౧౦. ఇమేద్వేఇతి. యత్త్వయాభగ్నం
 యచ్ఛ మయా ధృతం-తే ద్వేఇత్యర్థః-సుకృతేప్రయత్నేన నిర్మితే. ౧౧. అతిసృష్ట మితి. సురై రతిసృ
 ష్టం విశ్వకర్తృనిర్మితయోరుభయో రేకం త్రిపురం హంతుకామాయ త్ర్యంబకాయ దత్త మిత్యర్థః -
 త్రిపురఘ్న మితి-యత్త్వయా భగ్నం త త్రిపురఘ్న మితి భావః. ౧౨. తదిదమితి. ప్రసిద్ధ మిదం
 వైష్ణవం ఇదం రౌద్రేణ ధనుషా సమానసార మిత్యపరం వాక్యంసమానసార మితి జ్యంభణా త్పూర్వం
 సమానసారం-భంగసమయేతు రౌద్రం ధను ర్భూయససార మితి భావః. ౧౩. తదాతు దేవతా ఇతి.
 తదా దుష్కరత్రిపురదహనానంతరం-బలాబలనిరీక్షయా బలతారతమ్యనిరీక్షేచ్ఛయా. ౧౪. అభిప్రా

మాస తయో స్సత్యవతాం వరః. ౧౫. విరోధేచ మహద్వ్యధ మభవద్ద్రోమహ
ర్షణం, శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ పరస్పరజిగీషుణోః. ౧౬. తదాతు జృంభితం శైవం
ధను ర్భీమ పరాక్రమం, హుంకారేణ మహాదేవ స్సంభితోథ త్రిలోచనః.
౧౭. దేవై స్తదా సమాగమ్య సర్వసంఘై స్సచారణైః, యాచితౌ ప్రశమం
తత్ర జగ్గుతు స్తా సురోత్తమా. ౧౮. జృంభితం తద్ధను ర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణు

ఇతి స్తవతః త్వత్త శృతిం - అధునా విష్ణు ముపసర్జనీకృత్య త్రిపురహననా ద్రుద్రస్వాధికబలత్వం
ప్రతీయత ఇత్యభిప్రాయ మిత్యర్థః - సత్యవతాం వర ఇత్యనేన బహుశ ఉపదేశేషి నైషాం చిత్తం
సమాధత్తే అతః క్రియయైవ బలతారతమ్యం దర్శయిష్యామిత్యభిప్రేత్య విరోధం జనయామానేతి
గమ్యతే - అహం ధన్వీ ప్రధానః విష్ణుస్తు మమోపసర్జనభూత ఇత్యుక్తం రుద్రేణేతి విష్ణుం ప్రత్యు
క్త్వా శరాగ్రతయా మయావస్థానా న్నయైవ త్రిపురహననం కృత మితి విష్ణునోక్త మితి రుద్రం ప్ర
త్యుక్త్వా చ విరోధజనన మిత్యవగమ్యతే. ౧౫. ౧౬. జృంభిత మిత్యత్రాపి హుంకారేణేత్యనుషజ్య
తే - జృంభితం భగ్న మితి యావత్ - హుంకారేణ సత్వభిమంత్రితబాణేన-మహాదేవః మహాదేవ
శబ్దో మహావృక్షసమాఖ్యాయిత ఇతి భావః త్రిలోచన ఇత్యనేన తృతీయం లోచన మపి నిరర్థకం కృ
త మితి భావః. తనిశ్లోకే. న కేవలం ధనుషో జృంభణం కింతు తదాశ్రయస్యాపీత్యాహ-హుంకారే
ణేతి - మహాదేవ ఇతి విడంబనగర్భం - ఘృతకోశాతకీశబ్దవ దనర్థకో మహాదేవశబ్ద ఇత్యర్థః. ౧౭.
యాచితౌ ప్రశమం జగ్గుతుః - విష్ణుః కిమనేన బాలేనానుకంప్యతా మితి యాచిత స్తన్నిగ్రహాన్ని
వృత్తః - రుద్రస్తు స్వామితః పరాజయో నాస్తాకం దోషాయేతి సాంత్యితస్తత్తుల్యత్వాభిమానా
న్నివర్తిత ఇత్యర్థః. ౧౮. అథ స్వాభిమతసిద్ధి మాహ జృంభిత మితి. తత్ విష్ణ్వధిష్ఠానేన పూర్వం
త్రిపురఘ్నం - జృంభితం విష్ణ్వధిష్ఠానాభావేన జృంభితం - దృష్ట్వా నత్వాప్తవాక్యా చ్ఛృత్వా -
శైవం శివాభిమానమాత్ర విషయభూతం-విష్ణుపరాక్రమైః పూజాయాం బహువచనం-హుంకారేణేతి
పూర్వ ముక్తేః-ఆధిక్యావబోధనం న పక్షపాతమూల మిత్యాహ-సర్వగణా ఇతి - ఆతీంద్రియార్థద్ర
ష్టార ఋషయః-తేషాం గణాః వైఖానసవాలఖిల్యాదయః-‘భూయసాం స్యా దృలీయ స్త్వ’ మితి
న్యాయేన తత్ జ్ఞానం న పక్షపాతమూలం నవాభ్రాంతిమూల మితి భావః - ఏతేన - ఏక ఏవ రుద్రో
నద్వితీయా తస్య ఇత్యాదిశ్రుతిః - నకిరింద్రత్వదుత్తరఇత్యాదివదితరాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాభిప్రా
యా-‘ఏకోహవై నారాయణ ఆసీ’ దిత్యాదిశ్రుత్యుక్తో నారాయణాపరపర్యాయో విష్ణు రేవ పరం
తత్త్వ మిత్యభిహితం - ఏతేన తమఉద్రేకేణ కదాపి ద్రుద్రస్య పరాజయో న దోషాయేతి కేవలదు
క్తం ప్రత్యుక్తం - తమోభిభనస్యైవాపరత్వనియామకత్వాత్ - ఇంద్రజితా రామపరాజయస్తు అదృ
శ్యో నశబ్దవేధేన వధ్య ఇతి ధర్మప్రవర్తనాయ-ధర్మసంస్థాపనాయహి తదవతార ఇత్యుక్తం - అత్ర
తు స్వరూపత ఏవ రుద్రస్య పరాజయః - కించ - రుద్రపరాజయస్య తమఃకృత త్వే దేవానా మధిక

యంత్యితి. పూర్వం విష్ణు రేవ శివా ద్బలవా నితి శ్రుతం-ఇదానీం రాద్రేణ ధనుషా త్రిపురదహన
సమయేతు యుద్ధోపకరణం తేజిష్ఠం శరమాత్ర మభూత్-అతః కి ముధౌ తుల్యబలా ఉతన్యూనాధిక
బలా వేత్తేనం రూప మభిప్రాయం విజ్ఞాయేత్యర్థః - కేనాపి నిమిత్తేన విరోధం జనయామాస. ౧౫.
౧౬. తదేతి. ఏకేనైవ హుంకారేణ - శైవధనుః జృంభితం జడీకృతం - స్తంభితః జడీకృతః. ౧౭.
దేవైరితి. యాచితౌ యుద్ధా ద్విరమత మితి యాచితౌ-ప్రశమం యుద్ధోపశమం జగ్గుతుః. ౧౮.
జృంభితమితి. జృంభితం విష్ణుపరాక్రమై ర్జడీకృతం-ధనుః శితికంఠంచ దృష్ట్వా-సకలజగద్వ్యాపకం

పరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవా స్వర్గిణా స్తదా. ౧౯. ధనూ
రుద్రస్తు సంక్రుద్ధో విదేహేషు మహాయశాః, దేవరాతస్య రాజర్షే ర్దదౌ హస్తే
స సాయకం. ౨౦. ఇదంచ వైష్ణవం రామ ధనుః పరపురంజయం, ఋచీకే భార్గవే

త్వబుద్ధి ర్న స్యాదేవ - ఆయంచ ధనుర్భంగో దక్షయజ్ఞాంత ఇతి బోధ్యం - ఆన్యథా - దక్షయజ్ఞవధే
పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవా విత్యాదినా దక్షయజ్ఞాంతే రుద్రో దేవానాం ధను ర్దదౌ విత్యుక్తం
విరుధ్యేత - అత్రేద మేవ ధను స్త్రిపురఘ్న మిత్యుక్తత్వా దేతద్విరుద్ధం మేరు ధనుష్ట్యం పురా
ణాంతరోక్త మనాదరణీయం - నను పూర్వం దక్షయజ్ఞాంతే రుద్రో దేవేభ్యో ధను ర్దత్తవా నిత్యు
క్తం - పునశ్చ దేవరాతాయ రుద్రో దత్తవా నిత్యుక్తం - విశ్వామిత్రాశ మే మునిభి ర్యజ్ఞే జనకా
య దేవా దదు రిత్యుక్తం - అనసూయాసమీపే సీతయా జనకాయ వరుణేన దత్త మిత్యుక్తం-కథ
మిదం సంగచ్ఛతే - శ్రూయతాం - పూర్వం దేవా స్త్రిపురవధాయ విశ్వకర్తా నిర్మితం - ధనూ
రుద్రాయ దదుః - త ద్దక్షయజ్ఞాంతే విరోధే విష్ణుబంకారేణ జృంభితం దేవైః ప్రార్థితో రుద్రో
దేవరాతస్య హస్తే దత్తవాన్ - తతః ప్రభృతి న్యాసభావేన మైథిలేషు వర్తమానం తత్స్వత్వేన దే
వా వరుణేన జనకాయాదాపయన్నితి క్రమః - తేన దక్షయజ్ఞాంతే ధను ర్దానవచనం దేవై ర్జనకస్య
యజ్ఞఫలత్వేన దానవచనం వరుణేన దత్తత్వవచనం చ సమంజసం భవతి. ౧౯. ౨౨. అర్జునః కార్త

విష్ణుం శిలికంతా త్వరాక్రమైః జ్ఞానశక్త్యాదిభిశ్చ అధికం సర్వోత్తమం మేనిరే-శిలికంతధనుషో వై
ష్ణవం ధనుశ్చాధికం మేనిరే ధనుః ప్రాప్తికథనేన దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవా
నిత్యాదినా వాక్యేన దక్షయజ్ఞాంతే మహాదేవో దేవానాం ధను ర్దదౌ విత్యుక్తత్వా ద్విరోధశ్చ దక్ష
యజ్ఞ ఏవేతి ప్రతీయతే. ౧౯. ధనూరుద్ర ఇత్యాది. నను పూర్వం దక్షయజ్ఞాంతే మహాదేవో దేవా
నాం ధను ర్దదౌ విత్యుక్తం - ఇదానీంతు మహాదేవో దేవరాతస్య హస్తే ధను ర్దదౌ విత్యుచ్ఛతే-కథ
మేత త్సంగచ్ఛతే - నాస్తి సంగతివిరోధః దేవేభ్యో ధనుషి దిత్తితే - తదానీ మేతై ర్దేవై సున్ని
కర్షం గత్వా స్వయం గృహీతం భీతై ర్నృదధ్రేస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థితస్య - తస్య హస్తే
దత్తవా నితి కృత్వా సంగత మేతత్ - ఏవంచ సతి-న్యాసభూతం తదాన్య స్త మిత్యస్యార్థో నిష్ప
ద్యతే - భవతు నామైతత్సంగతం - యదుక్తం విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణాంతే - మిథిలాం జగమి
షుభి ర్దునిభిర్విశ్వామిత్రాదిభి ర్యజ్ఞే జనకరాజస్య దేవై ర్దత్తం ధనురితి - తత్కథం సంగచ్ఛతే - దేవ
రాతే దేవై ర్న్యాసతయా స్థాపితం తతః ప్రభృతి న్యాసరూపతయైవైతస్య పంచ్యేషు వర్తమానం జన
కేన స్వయం జజ్ఞే స్వత్వేన యాఽతం దేవై ర్నస్య యజ్ఞఫలత్వేన దత్త మిత్యర్థస్యావిరోధనా దే తద
సి సుసంగతం అస్తు-అనసూయాసమాస్యాయాం సీతయా యజ్ఞే జలకస్య వరుణేన దత్తం ధను రితి
వక్ష్యతే-తత్తు కథం - తత్రాపి సంగతి రనైవ దేవై శ్చోదితో వరుణః స్వహస్తేన యజ్ఞే జనకస్య
దత్తవా నిత్యస్యార్థస్యాసవగ్రహాత్ - తదయ మత్ర ధనురాగతిక్రమః - పూర్వం దేవతా స్త్రిపురవ
ధాయ విశ్వకర్త నిర్మితం - ధను ర్దహదేవాయ దదుః - తద్దక్షయజ్ఞే విరోధే విష్ణుజృంభితం దేవైః
ప్రార్థితో మహాదేవో దేవరాతస్య హస్తే దత్తవాన్ - తతః ప్రభృతి న్యాసభావేన మైథిలేషు వర్త
మానం తత్ - స్వత్వేన దేవా వరుణేన యజ్ఞే జనకాయాదాపయన్నితి. పరశురామ కార్త్యకస్య
వరుణహస్తే నిక్షేపణం-దివ్యం దేవేష్వేవాస్తు కిం మనుష్యేష్వితి. విశేషేణ తస్య హస్తే నిక్షేపణం-
స దేవానా మాయుధానాం నిధాయతో దాయక శ్చేతి. ౨౦. ఇదంచ వైష్ణవ మితి. ఇదం మత్కూ
రస్థితం ధనుః - వైష్ణవం విష్ణుసంబంధి-వైష్ణవధనుషః స్వహస్తాగతిప్రకార మాహ ఋచీకఇత్యాది.

అనురుంధ్యామహే బ్రహ్మ పితు రాన్మణ్య మాస్థితః. ౧. వీర్యహీన మివా
శక్తం క్షత్రధర్మేణ భార్గవ, అవజానాసి మే తేజః పశ్య మేఽద్య పరాక్రమం. ౩.
ఇత్యుక్త్వా రాఘవః క్రుద్ధో భార్గవస్య శరాసనం, శరంచ ప్రతిజగ్రాహ హస్తాల్ల
ఘుపరాక్రమః. ౪. ఆరోప్య సధనూ రామ శ్శరం సజ్యం చకారహ, జామదగ్న్యం
తతో రామం రామః క్రుద్ధోఽబ్రవీద్వచః. ౫. బ్రాహ్మణోసీతి పూజ్యో మే
విశ్వామిత్రకృతేన చ, తస్మా చ్చక్రో న తే రామ మోక్షం ప్రాణహరం శరం. ౬.
ఇమాం పాదగతిం రామ తపోబలసమార్జితాన్, లోకా నప్రతిమా న్వా తేహని
ష్యామి యదిచ్ఛసి. ౭. నహ్యాయం వైష్ణవో దివ్య శ్శరః పరపురంజయః, మోఘః
పతతి వీర్యేణ బలదర్పవినాశనః. ౮. వరాయుధధరం రామం ద్రష్టుం సర్విగణా
స్సురాః, పితామహం పురస్కృత్య సమేతా స్తత్ర సంఘశః, గంధర్వాపురస శ్చైవ
సిద్ధచారణకిన్నరాః, యక్షరాక్షసనాగాశ్చ తద్ద్రష్టుం మహదద్భుతం. ౧౦ జడీ

కర్తవ్యత్వాత్ - కర్తరి యగార్హః. ౧. వీర్యేతి. వీర్యహీనం - అతపివ క్షత్రధర్మేణ ప్రాప్తధమర్గ
హణయుద్ధాదౌ అశక్త మివ మన్యమానో యన్తాం అవజానాసి క్షత్రధర్మం పురస్కృత్యేత్యాదినా
అవమానం కృతవాససి - తన్నానురుంధ్యామహే అస్తదోద్వయోశ్చేతి చకారా దేకస్మిన్ బహు
వచనం - అతః తేజః పరపరిభవాసహనం - పరాక్రమం స్వశక్త్యా పరాభిభవనంచ - పశ్య. ౩. ౫.
విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రకృతస్నేహేన విశ్వామిత్రభగిన్యాం సత్యవత్స్యా మృచీకాజ్ఞాతో జమ
దగ్నిః తస్య పుత్రః పరశురామ ఇతి విశ్వామిత్రసంబంధేనేత్యర్థః. ౬. తే. తుభ్యం-పాదయో ర్గతిం
గమనం - లోకాన్ లోకప్రాప్తిం - యదిచ్ఛసి - ఆనయో ర్మధ్యే యదిచ్ఛసి తద్వదేత్యర్థః - యదీ
చ్ఛసీతి పాతో యుక్తః - ఉభయథా ప్రతిబద్ధః క్వచి త్తిషేన్న లోకం వీడయే దితి రామస్య హృ
దయం. ౭. వీర్యేణ స్వశక్త్యా - మోఘో నపతతి - లక్ష్యమభిత్వా న తూష్ణీం పతతీత్యర్థః. ౮.
వరాయుధేత్యాది. రామం తన్మహదద్భుతం కర్తృచ ద్రష్టుం-సమేతా ఇత్యన్వయః. ౧౦. జడీకృత

వమానవచనేన - శ్రోధాదేవ తద్ధస్తాత్పవ్యయమేవ ధనుః - చాత్ భార్గవనిష్ఠాం వైష్ణవీం శక్తిం
జగ్రాహ - తదుక్తం పాద్యే - 'ఇత్యుక్త్వా దేవి వైష్ణవ్యా శక్త్యా తద్గతయా సహ, జగ్రాహ వైష్ణ
వం చాపం వినయేన చ లీలయే' తి - అత్రాప్యగ్రే వక్ష్యతి నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోసావితిలఘు
శీఘ్రః పరాక్రమో యస్యసః. ౪. ఆరోప్యేతి. శరం సజ్యం మార్వ్యా సహితం చకార తస్యాం
సమధర్మేత్యర్థః. ౫. బ్రాహ్మణఇతి. విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రార్థం చ - అత్ర తాదర్శ్య
వాచీ కృతశబ్దః - విశ్వామిత్రభగినీ సత్యవతీ తస్యా మృచీకా జ్ఞాతో జమదగ్నిః - తస్య
పుత్రోయ మితి తవ విశ్వామిత్ర సంబంధం దృష్టేత్యర్థః - తస్మా త్కారణద్వయాత్. ౬. ఇమా
మితి. తపోబలేన సమార్జితాన్ సంపాదితాన్ లోకాన్ - పాదయో ర్గతిం గతిశక్తిం వా లోకా
నితి సుకృతస్య ఫలప్రాపణశక్తిం వా హనిష్యామితి భావః - యదిచ్ఛసి ఉభయో ర్మధ్యే - తద్ధ
నిష్యామిత్వర్థః. * తి. ఇమాం ప్రత్యక్షసిద్ధాం - గతిం గతిసాదనభూతో పాదౌ - తచ్ఛక్తిం చా
కాశగమనాదిరూపాం - లోకాన్ లోకప్రాప్తిసాధనం ధర్మం - త్వత్పాదకమలే హన్తి బ్రూహి
తేద్యాధవా వృష మితి పాద్యోక్తేః - వృషా ధర్మః. ౭. నహీతి. యస్మా ద్వైష్ణవః - తతో మో
ఘో వ్యర్థో న పతతి లక్ష్య మభిత్వా న నివర్తతే. ౮. వరాయుధధరం వైష్ణవచాపధరం - తం శ్రీ
రామం - మహా దద్భుతం తత్కర్తృచ ద్రష్టుకామాః. ౧౦. జడీకృతఇతి. తదా లోకే జనే - జడీ

కృతే తదాలోకే రామే వరధనుర్ధరే, నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోఽసౌరామో రామ
ముదైక్షత. ౧౧. తేజోభిహతవీర్యత్వా జ్ఞామదగ్న్యో జడీకృతః, రామం కమల
పత్రాక్షం మందం మంద మువాచహ. ౧౨. కాశ్యపాయ మయా దత్తా యదా
పూర్వం వసుంధరా, విషయే మే న వస్తవ్య మితి మాం కాశ్యపోబ్రవీత్, సోఽ
హం గురువచః కుర్వన్ పృథివ్యాం న వసే నిశాం, కృతా ప్రతిజ్ఞా కాకుత్స్థ కృ
తాభూః కాశ్యపస్య హి. ౧౩. తదిమాం త్వం గతిం వీర హంతుం నార్హసి
రాఘవ, మనోజవం గమిష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమం. ౧౪. లోకా స్త్వ
ప్రతిమా రామ నిర్జితా స్తపసా మయా, జహితా శరముఖ్యేన మాభూ త్కా
లస్య పర్యయః. ౧౫. అక్షయం మధుహంతారం జానామి త్వాం సురేశ్వరం, ధ
నుషోఽస్య పరామర్శాత్స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప. ౧౬. ఏతేసురగణా స్సర్వే నిరీక్షం
తే సమాగతాః, త్వా మప్రతిమకర్తాణా మప్రతిద్వంద్వమాహవే. ౧౭. నచేయం
మమ కాకుత్స్థ వ్రీళా భవితు మర్హతి, త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం
విముఖీకృతః. ౧౮. శరమప్రతిమం రామ మోక్తు మర్హసిసువ్రత, శరమోక్షే గమి

ఇతి. లోకే జనే జడీకృతే 'స్తద్ధే - నిర్వీర్యః నిర్గతవైష్ణవతేజాః - తథాచ పురాణాంతరం - 'తతః పర
శురామస్య దేహః నిర్గత్య వైష్ణవం, పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామ ముపావిశ' దితి. ఉదై
క్షత - విస్తృత ఇతి శేషః. ౧౧. ఉవాచ - ప్రశ్నోత్తర మితి శేషః. ౧౨. కాశ్యపాయ
త్యాది. యదాబ్రవీ త్తదా ప్రభృతి న వస ఇత్యన్వయః - గురువచః కాశ్యపవచః - కుర్వన్
పరిపాలయన్ - కుత ఇత్యత్రాహ కృతేతి. హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ - యత స్సర్వప్రసిద్ధతయా భూః
కాశ్యపస్య స్వత్వేన కృతా-త్వద్విషయే న వత్స్యా మితి ప్రతిజ్ఞాచ కృతా-తస్మా దిత్యర్థః. ౧౩. తది
మామితి. గతిః గమనం. ౧౪. లోకహననం నామ లోక దాన ప్రతిబంధః-మూర్తస్య వా అమూ
ర్తస్యవా కార్యస్య ప్రతిహానన మేవ రామశరస్యాపేక్షిత మితి భావః. ౧౫. అక్షయం మితి. అక్షయం
నిర్వికారం - మధుహంతారం విరోధినిరసనశీలం - అనేన-న బ్రహ్మ నేశాన ఇతి మహోపనిష దుప
బృంహితా - పరామర్శాత్ గ్రహణాత్. ౧౭. ఇయం-త్వయా విముఖీకృతః-వ్రీళా లజ్ఞా. ౧౮.

కృతే స్తద్ధీకృతే సతి-నిర్వీర్యః నిర్గతం వీర్యం బలం యస్య స తథోక్తః - అనేన పరశురామశరీరా
నిర్గత్య వైష్ణవం తేజో రామభద్రే సంక్రాంత మితి వేదితవ్యం. తథాచ నారసింహపు
రాణే - 'తతః పరశురామస్య దేహః నిర్గత్య వైష్ణవమ్, పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో
రామ ముపావిశ' దితి. ౧౬. అక్షయమితి. అస్య ఇతరదురారోపణస్య ధనుషః పరామర్శా
దారోపణా దేతోః-త్వా మక్షయ్యం కేనాపి క్షయం పరాజయం నేతు మశక్యం-మధుహంతారం
పురుషోత్తమం-సురోత్తమం దేవదేవం జానామి నిశ్చినోమి. * తి. యతః - 'ఉతామృతత్వస్యేశాన'
ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం బ్రహ్మైవ త్వ మిత్యాహ అక్షయ్యం అనాద్యంతం కేనాపి పరాజయం నేతు మశ
క్యంచ-ఏవం నిశ్చయే హేతుః ధనుష ఇతి. అస్యవైష్ణవస్య ఇశరదురారోపస్య-పరామర్శో గ్రహ
ణాకర్షణాదిః. ౧౭.*తి. అప్రతిద్వంద్వం ప్రతిభటరహితం.* ౧౮. యదహం పూర్వం తాదృశః-త్రై
లోక్యనాథేన త్వయా విముఖీకృతః పరిభూతః - ఇయం విముఖీకరణజన్యావ్రీళా లజ్ఞా భవితుం నా
ర్హతి-స్వామిన స్సకాశాత్-పరాజయో న వ్రీళా మాదహతీత్యర్థః. ౧౮.* తి. శరమోక్షే గమిష్యామి
పాపస్యతపసాదగ్ధత్వాత్ పుణ్యస్యచ శరమోక్షేణ ఫలప్రతిబంధే జీవన్ముక్తౌ భూత్వా గమిష్యామిత్యర్థః.

ష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమం. ౨౦. తథా బ్రువతి రామే తు జామదగ్న్యే ప్రతాపవాన్, రామో దాశరథి శ్రీమాం శ్చిక్షేప శర ముత్తమం. ౨౧. స హ తాన్ దృశ్య రామేణ స్వాన్ లోకాం స్తపస్వీతాన్, జామదగ్న్యే జగామాశు మహేంద్రం పర్వతోత్తమం. ౨౨. తతో వితిమిరా స్సర్వా నిశశ్చోపదిశ స్తథా, సుం సుర్విగణా రామం ప్రశశంసు రుదాయుధం. ౨౩. రామం దాశరథిం రా మో జామదగ్న్యః ప్రశస్యచ, తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా జగామాత్తగతిం ప్రభుః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-షట్సప్తతితమ స్సర్గః.

గతే రామే ప్రశాంతాత్తా రామోదాశరథి ర్ధనుః, వరుణాయాప్రమేయా య దదౌ హస్తే ససాయకం. ౧. అభివాద్య తతో రామో వసిష్ఠప్రముఖా నృ పీన్, పితరం విహ్వలం దృష్ట్వా ప్రోవాచ రఘునందనః. ౨. జామదగ్న్యే గతో రామః ప్రయాతు చతురంగినీ, అయోధ్యాభిముఖీ నేనాత్వయానాథేన పాలితా. (సంచితస్వ మహారాజ నేనాం త్వచ్ఛాసనే స్థితాం, శాసనం కాంక్షతే నేనా చా తకాళి ర్జలం యథా). ౩. రామస్య వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథ స్సుతం, బా శరమోక్షే సతి అహం దృష్టశరలక్ష్యస్వార్జితలాకగతిః. ౪. దృశ్య దృష్ట్వా-లోకాన్ హతాన్- లోకప్రాప్తిహేతుకర్తాణి విఫలీకృతానీత్యర్థః. ౫. ౨౩. ఆత్మగతిం స్వస్థానం. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవింద రాజవిరచితే. శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతి తమస్సర్గః.

అథ స్వపురం ప్రాప్య సీతయా రామ స్సుఖ మువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే-గత ఇత్యాది. రామే పరశురామే - వరుణాయ-న్యాసత్వేనేతి శేషః - ఆప్రమేయాయ అదృశ్యామేత్యర్థః. ౧. విహ్వలం పరవశం-అనేన పరశురామేణ కృతాం పరత్వసూచికాం స్తుతిం వరుణాయ ధనుర్దానంచ దశ రథో న జ్ఞాతవా నితి గమ్యతే. ౨. చతురంగినీతి. ప్రాతిపదికాం తను మిత్యాదినా నిత్యం. ౩. రామ అనేన లోకావరోధః స్వేష్ట ఏవేతి దర్శితం. ౪. రామమితి. ఆత్మగతిం యథాపూర్వం విహాయసా శీఘ్రగమనం-గంతవ్యం మహేంద్రంవా. * తి. రామో దాశరథినా బ్రాహ్మణత్వాత్ ప్రపూజితో నమస్కృతశ్చ - ప్రశస్యచేతి పాఠాంతరం-దాశరథిం ప్రదక్షిణీకృత్య - అంతర్యామిత్యేన జ్ఞానాత్ ప్రదక్షిణకరణంచ - క్షత్రియత్వాచ్చ తస్య ప్రణామాకరణం కాయేనేతి బోధ్యం - ఆత్మగతింతత్వ జ్ఞానం-స్వస్థానంవా - జగామేత్యర్థః-ప్రభు రితి బ్రహ్మత్వేన సర్వలోకప్రభుత్వం. ౨౪. ఇతి శ్రీమ హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

గతఇతి. ప్రశాంతాత్తా ప్రశాంతో గతక్రోధః ఆత్మా మనో యస్య స తథోక్తః. * తి. హస్తే స్వహస్తే స్థితం ధను ర్వరుణాయ దేవై సుహ కాతుకదర్శనార్థ మంతరిక్షే స్థితాయ దధౌన్యాసాత్త నేతి శేషః-వరుణస్యాప్రమేయత్వం భృగవే సాక్షాద్భిష్టవిద్యాప్రదత్వాత్-ఇదంచ తైత్తిరీయోపనిషది స్పష్టం. ౧. * తి. విహ్వలం పరశురామభయేన - ధనుర్దానవృత్తాంతస్య ఘాయయా తిరోధాన మన్యాన్ ప్రతి. ౨. ౩. * గతఇతి. హృష్టః పులకితో విస్మితోవా.

హంభ్యాం సంపరిష్వజ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ రాఘవం. గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా
హృష్టః ప్రముదితో నృసః, పునః జ్ఞాతం తదా మేనే పుత్ర మాత్మాన మేవచ.
గీ. చోదయామాస తాం నేనాం జగామాశు తతః పురీం. ౫౪. పతాకాధ్వజినీం
రమ్యాం తూర్యోద్ఘోషనినాదితాం, సిక్తరాజపథాం రమ్యాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్క-
రాం, రాజప్రవేశసుముఖైః పారైర్మంగళవాదిభిః, సంపూర్ణాం ప్రావిశ ద్రాజా
జనాఘ్నైః స్సమలం కృతాం. ౭౪. పారైః ప్రత్యుద్గతో దూరం ద్విజైశ్చ పురవా-
సిభిః, పుత్రై రనుగత శ్రీమూర్తీ శ్రీమద్భిశ్చ మహాయశాః, ప్రవివేశ గృహం రా-
జా హిమవత్సదృశం పునః. ౯. ననంద సజనో రాజా గృహే కామైస్సుపూజితః.
౯౪. కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ కై కేయీచ సుమధ్యమా, వధూ ప్రతిగ్రహేయుక్తా
యా శ్చాన్యా రాజయోషితః. ౧౦౪. తతస్సీతాం మహాభాగా మూర్తిశాంచ
యశస్వినీం, కుశధ్వజసుతే చోభే జగృహుర్నృపపత్నయః. ౧౧౪. మంగళాలాప-
నైశ్చైవ శోభితాః యౌమవాససః, దేవతా యతనా న్యాశు సర్వాస్తాః ప్రత్యపూ-
జయన్. ౧౨౪. అభివాద్యాభివాద్యాంశ్చ సర్వా రాజసుతాస్తదా. (స్వం స్వం

స్వేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. రామస్య వచనం శ్రుత్వా విహ్వలతయా అస్పృష్టం వచనం శ్రుత్వా-
గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా-క్రమేణ పునః స్పృష్టం శ్రుత్వేత్యర్థః-హృష్టః పులకితః. గీ. ౫౪. రమ్యా
మితి పునరుక్తి స్తత్తద్విశేషణకృతరమణీయత్వాభిప్రాయేణ - పతాకా-ధ్వజపటః - ధ్వజః దండః-
పతాకాన్వితా ధ్వజా అస్యాం సంతీతి పతాకా ధ్వజినీం - ప్రాస్వదీర్ఘధ్వజభేద ఇత్యప్యాహుః -
ఉద్ఘోష మితి భావే నిష్ఠా-తూర్యోద్ఘోషేణ సంజాతనినాదామిత్యర్థః - రాజప్రవేశేన సుముఖైః విక-
సన్తుఖైః - మంగళం ఆశీర్వచనం వత్తుం శీల మేషా మస్తీతి మంగళవాదిభిః. ౭౪. ౯. జనః సంబంధి-
జనః గృహేస్థితై రితి శేషః - కామ్యంత ఇతి కామాః విషయభోగ పరికరాః తైః. ౯౪. వధూనాం
స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే ఉపచారే - స్వస్వాంతరిపురానయనేవా - 'వధూ ర్జ్ఞాయా స్ను' షేత్యమ-
రః, యుక్తా ఆసక్తాః - ఆసన్నితి శేషః. ౧౦౪. జగృహుః అంతరిపురం ప్రావేశయన్. ౧౧౪.
మంగళాలాపనైః స్వస్తివాచనైః-శోభితాః - మంగళాలంభనై రితి పాఠే - ఆలంభనం చందనచర్పా-
దేవతాయతనాని గృహదేవతానా మర్చాగృహాణి-ప్రత్యపూజయన్ గంధపుష్పాదిభి రపూజయన్ -
ఆయతనపూజామాత్రే స్త్రీణా మధికారా దితి భావః. ౧౨౪. అభివాద్యేతి. సర్వా అభివాద్య -

* తి. హర్ష వివాధికావస్థః ప్రమోదః. గీ. * తి. తాం నేనాం ప్రథమం క్షుభితాం పశ్యాత్
ప్రాప్తాశ్వాసాం చేత్యర్థః - జగామ నేనేతి శేషః. ౫౪. పతాకాధ్వజినీమితి. పతాకాః శ్రేణీకృ-
తాః క్షుద్రధ్వజాః ఇతరే పున ర్మహాధ్వజాః - రమ్యాం స్వభావతో రమ్యాం - సిక్తరాజపథాం
రమ్యాం - కుసుమోత్కరాదిభి రుపచారైః - రమ్యాం. * తి. పతాకా ధ్వజపటః-ధ్వజోదండః -
పతాకాయుక్తధ్వజపటీం రమ్యాం స్వభావతః - ఉద్ఘోషం ఘోషః. * ౭౪. * తి. శ్రీమద్భిః దూర-
పరిగ్రహాదధికలక్ష్మీవద్భిః పుత్రైః-పథాలేపజధావశ్యా దౌన్నత్యాచ్చ హిమవత్సదృశ్యం గృహస్య -
కామైః విషయభోగపరికరస్రక్చందనాదిభిః - సుపూజితః ప్రాప్తపూజః. ౯౪. కౌసల్యేతి. వధూ
ప్రతిగ్రహే వధూనాం స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే యుక్తాస్తత్పరాః. ౧౦౪. ౧౧౪. మంగళాలంభ-
నైః మంగళాలంకరణైః-దేవతాయతనాని గృహదేవతాప్రతిమాః.. * తి. దేవతాయతనాని పురగృహ

గుణవత్తరః. ౨౪. రామస్తు సీతయా సార్థం విజహార బహూ నృతూన్, మనస్వీ
తద్గత స్తస్య నిత్యం హృది సమర్పితః. ౨౫. ప్రియాతు సీతా రామస్య దారాః
పితృకృతా ఇతి, గుణా ద్రూపగుణా చ్ఛాపి ప్రీతి ర్భూయోఽభ్యవర్ధత. ౨౬.
తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే, అంతర్జాత మపి వ్యక్త మాఖ్యాతి

ధర్తావిరుద్ధకామాభిరతిం దర్శయతి రామ స్త్విత్యాదినాన్తోకచతుష్టయేన. రామస్తు-తుశబ్దేన పూర్వ
స్తా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే-పితృశు శ్రూషణధర్తప్రవర్తనదేవతారాధనాదికం హి పూర్వముక్తం - స
వివం కర్తా సంప్రతి వాత్సాగ్యంన మభ్యస్య కామతంత్రపరోభూత్-సీతయా ఆయోనిజయా-సహ
యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - స్వాభావిక సౌందర్యసమ్మద్యైవావతీర్ణాపి భోగస్రోతస్య ప్రధా
నాభూదితి రామస్య ప్రావణ్యాతిశయః ప్రదర్శితః - విజహార - పరస్మై పదేన ఫలాపర్యవసాయితో
చ్యతే - స్వరితఃకః కర్తృభిప్రాయ క్రియాఫల ఇతి విహారరూపక్రియాఫలస్య కర్తృగామిత్యే -
హ్యత్త నేపద మేవ భవేత్-తథాచ రచితవిహారోపి భోగోష్ఠాతకేళితాం నాతిశేత ఇతి భావః -
బహూ నృతూన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - తయా - భోగనై రంతర్యం సూచ్యతే-బహు
నృతూ నిత్యుక్తం నతు వత్సరా నితి - తేనత తద్భూతాచితభోగోపకరణై ర్భోగాన్ స బుభుజ ఇత్యు
క్తం-మనోస్యాస్తీతి మనస్వీ-భూమాథే మత్స్వర్థియః-తథాచ సంశ్లేషదశాయాం సీతాసంకల్పమప్య
తిశయ్య భోగస్రోతః ప్రవర్తయితేత్యర్థః-నిత్యం తద్గతః తస్యాం-గతః-సప్తమితి యోగవిభాగాత్
సమాసః-జాతిగుణవదపృథక్ సిద్ధతయా తదేకరసోభూదిత్యర్థః-సర్వదా తదాసక్తచిత్తోభూదితిభావః-
తస్యాః హృది నిత్యం సమర్పితః-సీతాపిరామకృతతత్త్వాపారేణ వశీకృతా తదాయత్తచిత్తాసీత్.
నిత్యం సుచిరం భోగేషి సద్య స్సంగ తేవ నిరవధికప్రేమభారభరితాభూదిత్యర్థః-నిత్యం తద్గత ఇత్యత్త
హేతుమాహ - ప్రియాత్వితి. తురవధారణే-పితృకృతా దారా ఇతి హేతో రేవ రామస్య సీతా
ప్రియాసీత్-తర్హి సీతావైలక్షణ్య మకించిత్కరం-నేత్యాహ-గుణాత్ భర్తృశుశ్రూషణాదిగుణాత్-
రూపస్య దేహస్య గుణాత్ సౌందర్యాత్ - అపిశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థః - ఆభిజాత్యాదిభిశ్చ-
ప్రీతి ర్భూయోభ్యవర్ధత - రామస్య సీతాయా మిత్యర్థసిద్ధం - అతో బహూ నృతూ నిజహారేత్య
న్వయః. ౨౬. ఆథ రామ స్యేవ సీతాయా అపి రామే నిరంతరానురాగం దర్శయన్ తస్యాః హృది
నిత్యం సమర్పిత ఇత్యుక్తం వివృణోతి - తస్యాశ్చేతి. తస్యాః భర్తా రామశ్చ హృదయే సీతాయా
హృదయే ద్విగుణం యథా భవతి తథా పరివర్తతే-రామాత్ ద్విగుణా ప్రీతి సీతా రామేఽభూ
దిత్యర్థః - యథా రామస్య సీతాయాం ప్రీతిః పితృకృతదారత్వకృతా-సౌందర్యకృతాచ-ఏవం రా
మేషి సీతాయాః ప్రీతి ర్నోభయకృతా-కింతు భర్తృత్వమాత్రకృతా - పక్ష్యత్యనసూయాం ప్రతి

గుణవత్తరః ప్రియతరో బభూవ. ౨౪. రామఇతి. తద్గతః తద్గతాంతఃకరణః-తస్యా సీతాయా హృది
సమర్పితః-యద్వా-తద్గతః తద్గతమనా రామః-తాం హృది సమర్పయదిత్యర్థః*ప్రియాత్వితి. సీతా-
రామస్య పితృకృతా దారా ఇతి గౌరవేణ ప్రియా బభూవ - పితృకృతవివాహః శ్లాఘనీయః-గుణా
ద్రూపగుణాచ్ఛేతి-గుణా చ్ఛందానువర్తనాత్ - రూపగుణా త్సౌందర్యాతిశయాచ్చ-ప్రీతి ర్భూయో
భ్యవర్ధత. * తి. బహూ నృతూన్-ద్వాదశవర్షాణీత్యర్థ ఇతి బహువః. మనస్వీ అనుకూలమనస్కః-
ఆతపివ తద్గతమనాః నిత్యం సీతాగత మనాః - తస్యా హృది సమర్పితః - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ -
తయేత్యర్థః - ఏతేన పరస్పరానురాగో దర్శితః - పితృకృతాః బ్రహ్మవివాహసదృశవివాహేన

హృదయం హృదా, తస్య భూయో విశేషేణ మైథిలీ జనకాత్మజా, దేవతాభి
స్సమా రూపే సీతా శ్రీ రివ రూపిణీ. ౨౦. తయా స రాజర్షి సుతోభిరామయా

సీతా-‘యద్యప్యేష భవేద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః, అద్వైత ముపచర్తవ్య స్తథా ప్యేష మయా
భవే’ దిత్వాది. అనేన గుణా దిత్తుక్తరామవిషయానురాగో వివృతః - ఏతాదృశాతిరాగో రామేణ
కథం విజ్ఞాయత ఇత్యుక్తాహ - అంతరితి - అంతర్జాతం సీతాహృద్గత మపి-హృదయసూథభావం -
అనురాగ మితి యావత్-హృదా తర్కేణ-అనుభావై రితి యావత్-వ్యక్త మాఖ్యాతి జానాతి-చక్షి
జఃఖ్యాతాదేశ స్సార్వధాతుకే ప్యార్షః - తస్య దర్శనార్థత్వం చక్షురిత్యాదౌ సిద్ధం - పరకీయహృ
దయం కథం వ్యక్తిభవతీత్యపేక్షాయాం తత్రైవ సర్వదా పరివర్తమానత్వా దిత్తుక్తం పూర్వార్థే-రా
మవత్ సీతాపి రామహృదయం విశేషేణ వ్యక్తం వేత్తీత్యాహ - తస్యేతి - తస్య రామస్య హృద
యం సీతా-భూయః విశేషేణ - రామా దతిరిక్తం జానాతీత్యర్థః - రామో యాదృశభోగ మభిల
షతి తదింగితేన జ్ఞాత్వా స్వయం తదనురూపా భవతి-నతు తదతిరిక్తభోగమభిలషతే-ఏవం రామో
పీతి భావః - రామాదప్యతిశయేన సీతాయాః కాంతేంగితపరిజ్ఞానే హేతుచతుష్టయ మాహ మైథిలీ
త్వాది-దేశస్వభావాద్వంశస్వభావాచ్ఛ-సూక్ష్మజ్ఞా-దేవతాభి స్సమేతి ప్రాగల్భ్యముచ్యతే - రూపే
విషయేరూపిణీ-సర్వై ర్దృశ్యమానరూపవతీ శ్రీ రివ స్థితా-అనేన సహజబుద్ధివిశేషో దర్శితః. ౨౦.
ఏవ మనవధిక మన్యోన్యానురాగ ముపపాద్య తదనురూపం భోగం దర్శయతి-తయేతి. రాజర్షి సుతః
మహారాజసుత త్వేన నిరవధికభోగోపకరణవాత్ - ఉత్తమరాజకన్యయా తతోవ్యధికతదుపకరణ
వత్వా-రామః రమయితా - అభిరామయా తతోవ్యతిశయేన రమయిత్వ సః - అతిశయితకామః.
అతికామయా రామా దప్యధిక కామయేత్యర్థః - తయా సీతయా-సమేయివాత్ సమ్యగేయివాత్ -
ఏకీభావేన సంశ్లిష్టః-స్వయంగ్రహశ్లేషవిషయాభూతస్స-‘లీనేవ ప్రతిబింబితేన లిఖితేవోత్క్లిర్ణరూ
పేవ చ ప్రత్యుష్టేవ చ వజ్రలేపఘటితేవాంతర్నిఖా లేవచ, సా న శ్చేతసికీలితేవ విశిఖై శ్చేతోభువః
పంచభి శ్చింతాసంతతి తంతుజాలనిబిడస్యూ లేవ లగ్నా ప్రియే’ తివత్. విభుః ప్రత్యాలింగనాదినమర్థః
అమరేశ్వరో విష్ణుః ఆదివిష్ణుః-శ్రియేవ-మూర్తి భేదేనోపమానత్వం అతీవ అతిశయేన శుశుభే రేజే-తు
ల్యానురాగస్యామిత స్త్రీ కామస్య భోగసమృద్ధిహేతుత్వా దితి భావః తనిష్టోక్తి. రాజర్షి సుత ఇతి -

పితృదత్తాః-స ఏవ వివాహ స్సర్వధా క్లాఘ్య ఇతి భావః - నైతావదేవ కింతు - గుణాల్ విహితకా
రిత్వపాలిప్రత్యాది రూపాల్-రూపం సౌందర్యం-తద్రూపా ద్గుణాచ్ఛ - భూయోధికం - రామ
స్య ప్రీతి ర్వర్ధతేస్త. * ౨౬. తస్యాశ్చేతి. భర్తా రామః - హృదయం అభిప్రాయం - హృదా
మనసా - వ్యక్త మాఖ్యాతి జానాతి - ఇద ముత్తరశ్లోకస్య - శేషః - తస్య హృదయే మైథిలీ భూ
యోపి విశేషేణ అతిశయేన - ఏతదుక్తం భవతి పరస్పరహృదయాంతర్వర్తనేన పరస్పరస్వభావ
ముభౌ జానాతే ఇతి. * తి. తస్యాశ్చ హృదయే గుణా ద్రూపగుణాచ్ఛ భర్తా ద్విగుణం పరివ
ర్తతేస్త - తస్య రామస్యాంతర్గతం హృదయం హృదయాభిప్రాయం - మైథిలీ హృదా స్వహృద
యేన భూయోధికం విశేషేణ - జనకాత్మజా-రూపిణీ శ్రీ రివ-రూపే దేవతాభి స్సమా సీతా -
ఆఖ్యాతి జానాతి-అతో జ్ఞాయతే తద్భర్తా తద్భదయస్థ. ఇతి. * ౨౦. తయా స ఇతి. అభిరామ
యా అభిదూపయా - అతికామయా అనురక్తయా భర్తరి అతిన్నేహయా తయా - సమేయివాత్
సంగతః-అమరేశ్వరో విష్ణుః శ్రియేవ శుశుభ ఇతి సంబంధః. * తి. అభికామయా స్వవిషయేచ్ఛావ
త్యాన్వేచ్ఛావిషయయా చ-సమేయివాత్ సంయుక్తః-విభుః విభుత్వశక్తిమాత్ - అమరేశ్వరోవిష్ణుః

సమేయివాను త్తమరాజకన్యయా, అతీవ రామ శ్శుశుభేఽతికామయా విశ్శ్రియావిష్ణు రివామరేశ్వరః. ౨౯.

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకియే చతుర్వింశ
త్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమద్బాలకాండే

సప్తసప్తతితమ స్సర్గః.

బాలకాండ స్సమాప్తః.

చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరం,
ఏకైక మక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంతు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ సమోఽస్తు తే.

ఉత్తమరాజకన్యయేతిచ అభిజనవృత్తాదితౌల్య ముక్తం-అభిరామయా సౌందర్యేణాతిరమణీయయా-
అతికామయా-అతిన్నేహయా-సమేయివాన్ అతిసంశ్లేషేణాభేదం ప్రాప్తః - యద్వా - అతికామ
యా అతిక్రాంతమన్తధయా - తేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్తయా దివ్యదంపతిభోగ ఏవాత్రాభివ్యజ్యతే.
౨౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండ
వ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః.

వేదే శాస్త్రేషు వాదే పృథివీతరసులభాం కీర్తి మాటికమానః
కావ్యాలంకారనాట్యప్రభృతిషుపటుధీః కోపి టీకావిధానే,
శుద్ధాంతః పద్మశుద్ధాంతితమధుమధన శుద్ధసత్వైకమూర్తి
గోవిందార్యో విచార్య వ్యతసుతవిమలాం బాలకాండస్య టీకామ్.

శ్రియేవ-తదుక్తం పాద్యే-తత్ర ద్వాదశవర్షాణి రాఘవ స్సహ సీతయా, రమయామాస ధర్మాత్తా
నారాయణ ఇవ శ్రియే'తి. ఏకోనషోడశవర్షస్య విశ్వామిత్రేణ నయనాత్ - పంచదశవర్ష సమాప్తా వివా
హ ఇతి బోధ్యమ్. ౨౮. ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ నారాయణతీర్థశిష్య శ్రీ మహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్త
సప్తతితమస్సర్గః.

మహేశ తీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, శ్రీ బాలకాండవ్యాఖ్యేయం సమాప్తా తత్త్వదీపికా.

శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా విరచితే రామాయణేఽభీష్టదే
గోవిందార్యమహేశ్వరాదిరచితవ్యాఖ్యావిభూషోజ్జ్వలే,
రామస్వామిసుధీనుతై స్సకతుకం ముద్రాక్షరై ర్దుద్రితో
వింశద్భిః పరిశోధితశ్చ జయతు శ్రీ బాలకాండ స్సదా.

బాలకాండ స్సమాప్తః.

శ్రీసీతాలక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత శ్రీరఘునందన పరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీరామాయణే వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

అయోధ్యాకాండప్రారంభః.

గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదానఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో

శ్రీరామానుజీయాది వ్యాఖ్యానసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా. ౧౦

శ్రావంశ్రావం శతారేశ్వమవమవపుషః పుల్లవక్త్రావందాదాలాచ్యాలాచ్య వాచా ప్రకృ
తిమధురయా ప్రోచ్య విద్వజ్జనేభ్యః, గోవిందార్యస్సధీశః కుశికకులమణి ర్దూధగాఢాశయాధ్యం
సమ్యక్సాకేతకాండం సరసజనముదే సాదరం వ్యాకరోతి. ప్రథమే కాండే - ఏతస్మిన్నంతరే
విష్ణు రిత్యాదినా - 'యతో వా ఇమా' సీత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాదితం జగత్కారణత్వం, 'అహం వేద్మి
మహాత్మాన' మిత్యాదినా పురుషసూక్తోక్త మహాపురుషత్వం, 'త్వమనాది రనిర్దేశ్య' ఇత్యాదినాఅచిం
త్యవైభవత్వం ఇత్యేవం సర్వస్తాత్ పరత్వ ముక్తం - 'అధికం మేనిరే విష్ణు' మిత్యాదినా తదితరేషా
మపరత్వంచ. సంప్రతి తస్య హేయప్రత్యసీకల్యాణైకతానతా ప్రతిపాద్యతే ద్వితీయకాండేన - అ
థవా - పూర్వం వక్ష్యమాణధర్మానుష్ఠానోపయోగితయా రామాయణపురుషాణాం మహాకులప్రసూ
తత్వ మహాగురుకృపాలబ్ధధనుర్వేదరహస్యత్వ తత్సంవాదభూతతాటకాతాటకేయాదినిరాస హరధను
ర్భంగ వైష్ణవచాపపరిగ్రహప్రభృతి గుణా సుహృద్వచారిణీ యోగశ్చ సప్రపంచం దర్శితాః - అథ
తదనుష్ఠితాః పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మాః - భగవచ్ఛేషత్వపారతంత్ర్య భాగవతా
భిమాననిష్ఠారూపవిశేషధర్మాశ్చ ప్రతిపాద్యంతే - పూర్వకాండే లక్ష్మీసోగో దర్శితః అత్ర భూమి
యోగః ప్రదర్శిత ఇత్యపి బ్రువతే - పూర్వం పరత్వ ముక్తం - అప్రోజ్యోలభ్య మిత్యప్యాహుః - పూ
ర్వం లక్ష్మీవిశిష్ట ప్రాప్యస్వరూప ముక్తం ప్రాప్త్యరూపజీవస్వరూప మత్ర నిరూప్యతే - తత్ర
ప్రథమ మతిరహస్యతయా అవశ్యవిజ్ఞాతవ్యాం లఘూపపాదనాం భాగవతాభిమాననిష్ఠాం శత్రుఘ్న
సుష్మానముఖేన దర్శయతి - గచ్ఛతేతి. గచ్ఛతా - వర్తమాననిర్దేశేన శత్రుఘ్నగమనస్య భరతగమనే
నైకకాలత్వావగమాదసివసనాదివత్తస్య తదేక పారతంత్ర్యం గమ్యతే - మాతులకులం మాతులగృహం -
ద్వితీయయా భరతోద్దేశ్యనైవ శత్రుఘ్నోద్దేశ్యత్వావబోధనా చేష్యుద్దేశ్యోద్దేశ్యకత్వరూపం
పారతంత్ర్యముచ్యతే - భగవత్పారతంత్ర్యరూపం భాగవతత్వ మాహ - భరతేనేతి - భరత ఇతి
రాజ్యస్య భరణా దితి సహస్రాసీకనిర్వహణాత్ - రామే వనం గతే తదనుసారిణి చ లక్ష్మణే రాజని
చ త్రిదశసదన ముపసేదుషి కేవలరామాజ్ఞయా ప్రాజ్యరాజ్యభారనిర్వాహకరణేనేత్యర్థః - తదా

మునిభావ ప్రకాశికాది వ్యాఖ్యానసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా. ౧౦

తీర్థీయమ్. శ్రీమదయోధ్యాకాండే వ్యాఖ్యేయాసి వ్యాక్రియంతే. గచ్ఛతేతి. మాతులకులం మాతుల
గృహం - తదా పితృభ్రాతృనుజ్ఞానంతరం - అనఘః సోదరో లక్ష్మణో బలవంతం రామ మాశ్రితః

నీతః ప్రీతిపురస్కృతః. ౧. స తత్ర న్యవసద్భ్రాతా సహ సత్కారసత్కృతః,

తద్గమనకాల ఏవ - అనేన స్వానుకూలచంద్రతారాబలాద్యనపేక్షణోక్త్యా పారతంత్ర్య మేవ విశేషితం-అనఘః - అస్మిన్ ప్రకరణే ఆఘశబ్దేన కేవలరామభక్తి రుచ్యతే - స్వశేషిభూతభరతోద్దేశ్య తాకారేణహి శత్రుఘ్నస్య రామభక్తి రుద్దేశ్యా - అతఏవ వక్ష్యతి - 'నాహం స్వపిమి జాగర్తి త మేవార్యం విచింతయ' న్నితి 'జగ్రాహ భరతో రక్షిత్ శత్రుఘ్న శ్చ త్ర మాదద' ఇతిచ. అనిష్టా వహస్యపాపశబ్దవాచ్యత్వాత్ స్వశేషిభరతోద్దేశ్యత్వాకారంవినా రామభక్తే రనిష్టావహత్వా తస్యా ఘృత్వం - నసుకృతం నదుష్కృతం 'సర్వే పాప్తానో తోనివర్తంత' ఇతి శ్రుతౌ సుకృతస్య ముము త్తో రనిష్టావహత్వేన పాప్తత్వవ్యవదేశాత్ - శత్రుఘ్నః - శత్రూ లవణాసురాదీన్ హనిష్యత్యి యమితి భావిప్రతిసంధానేన శత్రుఘ్న ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - నిత్యశత్రుఘ్నః-నిత్యశత్ర వో జ్ఞానేంద్రియాణి-శరీరే నిత్యం సన్నిధాయ విషయాంతరప్రావణ్యరూపవిపరీతకార్యకారిత్యాత్ తాన్ హంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః - ఇంద్రియనిగ్రహవా నిత్యర్థః - పుంసాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ్యపి స మగ్నేంద్రియః - రామవిషయభక్తి స్వాధికారవిరుద్ధేతి తన్నివర్తన మస్య కార్య మేవ-నీత ఇత్యు క్తం న తు యయా వితి - తేన ఆచిద్వత్పారతంత్ర్య ముక్తం - ప్రీతి పురస్కృతః-కిం కరోమి జ్యేష్ఠా సువర్తనం కనిష్ఠేన కార్య మితి విధివరతంత్రో న గతః ఆపితు ప్రీతి పేరితో గచ్ఛ దిత్యుక్తం- తేనాచితోవ్యావృత్తి రుక్తా-ప్రీతిరేవ హ్యచేతనాపేక్షయా చేతనస్య విశేషః-భగవత్పారతంత్ర్యం తు చేతనాచేతనసాధారణ మేవ యద్యత్యంతసారగ్రాహీ పురుష స్సౌత్తదా శత్రుఘ్నవత్ భాగ వతపారతంత్ర్యతయా వర్తితవ్య మితి వ్యంజితం-వ్యంజనావృత్త్యాభిమతార్థప్రదర్శనం హ్యుత్తమకా వ్యకృత్యం. తనిష్టోక్తి. మాతులకులం మాతులగృహం - 'కులం జనపదే గృహ' ఇతి నిఘంటుః - భరత స్య మాతులకుల ముద్దేశ్యం శత్రుఘ్న స్య తు భరతః - యుధాజి త్థలు భరత మేనానేతు మాగతః - 'గచ్ఛతేతి' వర్తమాననిర్దేశేన భరతగమనకాలే గంతవ్య మితి మనసి నస్థితం-నచ దశరథేన రామేణ వానుజ్ఞాత ఇతి వ్యజ్యతే - భరతేన - రామే వనం గతే లక్షణే తదనువర్తిని దశరథే స్వర్గతే అనే నైవ రామరాజ్యం భర్తవ్యమితి భావిజ్ఞానవతో వసిష్ఠాల్లబ్ధభరత నామధేయేన తదా స్వస్యాపి రాజపు త్రత్వేన నక్షత్రానుగుణముహూర్తాదికే విచారణీయేపి తన్నుహూర్తవివస్వస్యాపి సుముహూర్త ఇతి గతః-అనఘః కామాది హేతుశ్చక్రస్సనరహితః-యద్వా.ఏతదపేక్షయా ఆయోధ్యాస్థిత జన స్సర్వోప్య ఘవానేవ-తస్య రామభక్తిమిత్రభరతభక్తిత్వాత్-రామభక్తేః పాపత్వం సోద్యద్దేశ్యభరతభక్తివిరోధి త్యాత్ ఆత్రోద్దేశ్యవిరోధిత్వ మేవహి పాపత్వం-పాపాపేక్షయా పుణ్యసోత్కృష్టత్వేపి సోద్యద్దేశ్య మోక్షవిరోధిత్వాత్థలు పాపత్వం ప్రథమావధినిష్ఠాచరమావధినిష్ఠావిరోధినీ-శత్రుఘ్నః-జననకాలే సం హననదర్శనేనాయం సకలశత్రుసంహర్తా భవిష్యతీతి వసిష్ఠేన నామకరణం కృతం-అస్యామనుష్యత్వా దనుసుష్యకర్తృ కేచేతితక్ - నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్రూ కామాదీ నంతశ్శత్రూ హంతీతి తథో క్తః-ఇంద్రియజయవానితి యావత్-నచ పుంసాం చిత్తాపహారిణ మిత్యుక్తవిషయే నిమగ్నేంద్రియః- తథా తద్దర్శన భరతప్రీతిఫలత్వేన భరతస్యాతిపావనత్వబుద్ధేః అనఘ ఇత్యుక్తం - అధికభోగ్యత్వం తు నిత్యశత్రుఘ్న ఇతి - తేన న పునరుక్తిః - నీతః - ఛాయావత్-స్వయం ద్రవ్యత్వేపి జాతిగుణ వత్పారతంత్ర్యం ప్రాప్తః - ప్రీతిపురస్కృతః జ్యేష్ఠానువర్తిత్వం విధిపేరితత్వేన భవతి-అపితు- ఆయోధ్యాయా భరతక్షౌంకర్యం బహుభి ర్విభజ్య గృహ్యతే తత్ర చే దేకేనైవ మయా భోక్తుం శక్య మనూపి మహదాశ్రయః కర్తవ్యం ఇత్యేవం విధ కలుషబుద్ధిరహిత ఇత్యర్థః-నిత్యశత్రుఘ్నః నిత్యశత్ర వః కామాదయః తాన్ హంతీతి తథా-నీతః-మాతులగృహవాసజనితసౌఖ్యాదికమనేన వినా

మాతులేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః. ౨. తత్రాపి నివసంతౌ తౌ తర్వ్య
మాణౌ చ కామతః, భ్రాతరౌ స్తరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపం. ౩. రా
జాపి తౌ మహాతేజాస్సస్తార ప్రాప్సితౌ సుతౌ, ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేం
ద్రవరుణోపమా. ౪. సర్వవేద తు తస్యేష్టాశ్చత్వారః పురుషర్షభాః, స్వశరీ

మితి భక్తిప్రేరితః. ౫. రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసదిత్యపేక్షాయాం రా
మాభిమానవిషయభూతశత్రుఘ్నసహవాసాదిత్యాహ - స ఇతి. సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే-
అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితౌ - సత్కారసత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోపి-పు
త్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహాతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణప్రదానాదిభి
రుపలాలితోపి సత్ - భ్రాతృ శత్రుఘ్నసహ - న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః - నతు
మాతులౌపలాలనమాత్రాదితి భావః - యద్వా - సః శత్రుఘ్నః భ్రాతృ సహ లాలిత ఇత్యన్వ
యః - సహ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - అశ్వపతి స్వస్త్రియా దపి శత్రుఘ్న మతిశయేన లా
లితవా నిత్యర్థః - అథవా భ్రాతృ సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్ - సదా రామచింత
యా లేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౬. తత్రాపీతి. తత్ర సర్వోపలాలనభూయిషే మాతుల
గృహే - నివసంతౌ వపి - కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః - తృతీయార్థే తసిః - తర్వ్య
మాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి - వీరౌ మహాత్సాహౌతౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం
నృపం జీర్ణం మహిపతిం దశరథం - స్తరతాం అస్తరతాం - అనిత్య మాగమశాసన మిత్యడభావః-
దశరథో వృద్ధోభూ న్నరాజ్యభరణే సమ్యక్ క్షమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయే
దిత్యచింతయతా మితి భావః. ౭. రాజాపీతి. మహాతేజాః సత్పుత్రలాభకృతనిరవధికతేజస్కః - రా
జా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమా తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నౌ - ప్రాప్సితౌ దేశాంతర
గతౌ - నిరవధికప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్తార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్య
పి మే పుత్రద్వయాసన్నిధాన మేవ న్యూనతే త్యస్తర దితి భావః - ఉభౌ వితి స్మృతివిషయే తార

అసత్కల్ప మితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః ప్రీత్యా భరతవిషయస్నేహేన పుర
స్కృతః ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః. తిలకం. శ్లో, అయోధ్యాఖ్యేతు గుర్వర్థే త్యక్త్వా రాజ్యం గిరౌ వసత్,
పాదుకే భరతాయాదాత్సరామ శ్శరణం మమ. అథ రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హ గుణాన్ ప్రతిపా
దయితు మేతత్కాండారంభః. ప్రీతిపురస్కృత ఇత్యనేన భరతనిర్బంధా ద్గమనశంకా నివారితా-
భరతేన ప్రీత్యా పురస్కృతః అగ్రేసరః కృతః-అనేన పరస్పరానురాగ స్సూచితః (శేషం తీర్థీయ
వత్). మునిభావప్రకాశికా. అనఘః జన్మప్రభృతిలక్షణో రామ మివ భరతానువర్తనేన మాతృపితృ
భ్రాతృవియోగదుఃఖరహితః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవః చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని ఇంద్రియాణి తాని
ఘ్నంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః జితేంద్రియ ఇతి యావత్ - దృష్టిచిత్తాపహారిణి రామే ఆసక్తం చక్షు
రింద్రియం నిగృహ్యభరతేన సహగతత్వా జితేంద్రియత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమ్. ౮. స ఇతి. స భరతః
పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనైవ. * తి. తత్ర మాతులగృహే విశిష్టవస్త్రాభరణభోజనాదిరూప
సత్కారేణ సత్కృతః పుత్రస్నేహేన పుత్రాదప్యధికస్నేహేనేత్యర్థ ఇత్యేకే. * ౧. తత్రాపీతి.
అపినా స్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే-తర్వ్యమాణౌ చేత్యత్ర చకావోప్యర్థః-కామతః - సార్వవిభక్తిక
సిః-కామైః అభిమతపదార్థై రిత్యర్థః. స్తరతాం అస్తరతాం-అడభావ ఆర్హః-శేషత్వవివక్షాభావా న్న
షష్ఠీ - వృద్ధంస్తరతా మిత్యత్ర శుశ్రూషాకాలాతీత ఇతి ధర్మలౌపభియా పితరం స్మృతవంతౌ వితి

మాతు లేనాశ్వపతినా పుత్రస్నేహేన లాలితః. ౨. తత్రాపి నివసంతా తా తర్వ్య మాణౌ చ కామతః, భ్రాతరౌ స్తరతాం వీరౌ వృద్ధం దశరథం నృపం. 3. రా జాపి తౌ మహాతేజాస్సస్తార ప్రోషితౌ సుతౌ, ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ మహేం ద్రవరుణోపమా. ౪. సర్వవ వ తు తస్యేష్టాశ్చత్వారిః పురుషర్షభాః, స్వశరీ

మితి భక్తిప్రేరితః. ౧. రామభక్తో భరతః కథం తం విహాయ మాతులకులే న్యవసదిత్య పేక్షాయాం రా మాభిమానవిషయభూతశత్రుఘ్న సహవాసాదిత్యాహ - స ఇతి. సః భరతః - తత్ర మాతులగృహే- అశ్వపతినా మాతులేన యుధాజితా - సత్కారసత్కృతః జాత్యశ్వప్రదానాదినా పూజితోపి-పు త్రస్నేహేన పుత్రవిషయస్నేహాతుల్యస్నేహేన - లాలితః విశిష్టభోజనాచ్ఛాదనాభరణప్రదానాదిభి రుపాలితోపి సత్ - భ్రాతృ శత్రుఘ్నసహ - న్యవసత్ భ్రాతృస్నేహేనైవ తత్ర స్థితః - నతు మాతులౌపలాలనమాత్రాదితి భావః - యద్వా - సః శత్రుఘ్నః భ్రాతృ సహ లాలిత ఇత్యన్వ యః - సహ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - అశ్వపతి స్వస్త్రియా దపి శత్రుఘ్న మతిశయేన లా లితవా నిత్యర్థః - అథవా భ్రాతృ సహ న్యవసత్ రామేణ సహ న్యవసత్ - సదా రామచింత యా లేన సహ వర్తమాన ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. తత్రాపీతి. తత్ర సర్వోపలాలనభూయిష్టే మాతుల గృహే - నివసంతా వపి - కామతః కామ్యమానసర్వాభిమతవస్తుభిః - తృతీయాశ్చ తసిః - తర్వ్య మాణౌ చ సంతోష్యమాణావపి - వీరౌ మహోత్సాహా-తౌ భ్రాతరౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - వృద్ధం నృపం జీర్ణం మహిపతిం దశరథం - స్తరతాం అస్తరతాం - అనిత్య మాగమశాసన మిత్యుడభావః- దశరథో వృద్ధోభూ న్న రాజ్యభరణే సమ్యక్ క్షమతే - అపీదానీం రామం యువరాజం కారయే దిత్యచింతయతా మితి భావః. 3. రాజాపీతి. మహాతేజాః సత్పుత్రలాభకృతనిరవధిక తేజస్కః - రా జా దశరథః - మహేంద్రవరుణోపమా తద్వన్నిరపాయమైత్రీసంపన్నా - ప్రోషితౌ దేశాంతర గతౌ - నిరవధిక ప్రీతివిషయభూతౌ ఉభౌ భరతశత్రుఘ్నౌ సుతౌ సస్తార - సర్వసంపత్సమృద్ధస్యా పి మే పుత్రద్వయాసన్నిధాన మేవ న్యూనతే త్యస్తర దితి భావః - ఉభౌ వితి స్తృతివిషయే తార

అసత్కల్ప మితి ధియా నీత ఇతి భావః - ప్రీతిపురస్కృతః ప్రీత్యా భరతవిషయస్నేహేన పుర స్కృతః ప్రీతిప్రేరిత ఇత్యర్థః. తిలకం. శ్లో, అయోధ్యాభ్యేతు గుర్వర్థే త్యక్త్వా రాజ్యం గిరౌ వనన్, చాదుకే భరతాయాదాత్సరామ శ్శరణం మమ. అథ రామస్య రాజ్యాభిషేకార్హ గుణాన్ ప్రతిపా దయితు మేతత్కాండారంభః. ప్రీతిపురస్కృత ఇత్యనేన భరతనిర్బంధా ద్దమనశంకా నివారితా- భరతేన ప్రీత్యా పురస్కృతః అగ్రేనరః కృతః-అనేన పరస్పరానురాగ స్సూచితః (శేషం తీర్థీయ వత్). మునిభావప్రకాశికా. అనఘః జన్మప్రభృతిలక్షణో రామ మివ భరతానువర్తనేన మాతృపితృ భ్రాతృవియోగదుఃఖరహితః - నిత్యశత్రుఘ్నః - నిత్యశత్రవః చక్షుశ్శ్రోత్రాదీని ఇంద్రియాణి తాని ఘ్నంతీతి నిత్యశత్రుఘ్నః జితేంద్రియ ఇతి యావత్ - దృష్టిచిత్రాపహారిణి రామే ఆసక్తం చక్షు రింద్రియం నిగృహ్యభరతేన సహగతత్వా జితేంద్రియత్వం ప్రత్యక్షసిద్ధమ్. ౧. స ఇతి. స భరతః పుత్రస్నేహేన పుత్రస్నేహేనైవ. * తి. తత్ర మాతులగృహే విశిష్టవస్త్రాభరణభోజనాదిరూప సత్కారేణ సత్కృతః పుత్రస్నేహేన పుత్రాదవ్యధికస్నేహేనైత్యర్థ ఇత్యేకే. * ౨. తత్రాపీతి. అపినా స్థలసౌఖ్యం ద్యోత్యతే-తర్వ్యమాణౌ చేత్యత్ర చకారోప్యర్థః-కామతః - సార్వవిభక్తిక స్థి-సి-కామైః అభిమతపదార్థై రిత్యర్థః. స్తరతాం అస్తరతాం-అడభావ ఆర్హః-శేషత్వవివక్షాభావా న్న షష్ఠీ - వృద్ధంస్తరతా మిత్యత్ర శుశ్రూషాకాలాతీత ఇతి ధర్మలౌపభియా పితరం స్మృతవంతా వితి

రాద్వినిర్వృత్తాశ్చత్వార ఇవ బాహవః. ౫. తేషామపి మహాతేజా రావె
రతికరః పితుః, స్వయంభూరివ భూతానాం బభూవ గుణవ త్తరః. ౬. స హి
వైరుదీర్ఘస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణుస్య;

తమ్యాభావోక్తిః. ౪. రామలక్ష్మణసన్నిధానే కథమితరపుత్రస్తరణ మిత్యత్రాహ - సర్వఇతి.

శబ్ద ఉక్తశంకావ్యావృత్త్యర్థః - చత్వారః చతుర్థావస్థితాః - పురుషర్షభాః పురుషోత్తమాః - స

అవిశేషేణ - తస్య దశరథస్య - శరీరా ద్వినిర్వృత్తాః నిష్పన్నాః - చత్వారో బాహవ ఇవ

ఇష్టాః ప్రియా ఏవాసన్ - అభూతోపమా - అయోగవ్యవచ్ఛేదాయైవకారః - లోకే కస్యచి చ్చ

ర్షుబాహుషు సత్సు యథా తస్యైకోపి నాప్రియో భవతి - ఏవం తేషు పుత్రేష్వేకోపి నాన్యః

భూదిత్యర్థః - ఉపమానే స్వశరీర వినిర్వృత్తత్వోక్త్యా ఏతేషు రాజ్ఞ స్వశరీర వినిర్వృత్తత

భిమానమాత్ర మిత్యుక్తం. ౫. ఏవం చతుర్ణాం ప్రియత్వావిశేషేపి రామే గుణాతిరేకకృతప్రీతి

షోస్తీత్యాహ - తేషా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-భూతానాం ప్రాణినాం మధ్యే-స్వయంభూః బ్రహ్మహ-

షాం పుత్రాణాం మధ్యే - గుణవ త్తరః అతిశయేన గుణవాన్ - మహాతేజాః తాదృగుణప్రకాశకని

వధికతేజస్కుః - రామః - పితుః రతికరో బభూవ - నిరతిశయా ప్రీతిః రతిః. ౬. కథ మితర

పేక్షయా గుణవ త్తరత్వ మిత్యపేక్షాయాం విష్ణోః ప్రధానావతారత్వా దిత్యాహ - సహితి. హిత్య

జాయమానో బహుధా విజాయత' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి దేవైః సహ్యానన్యప్రయోజనై

ర్థితః - కింతు ప్రయోజనాంతరపరైః సకేవలం ప్రయోజనాంతరపరైః - అపిత్వీశ్వరోహ

మహం భోగీ త్యేవం దురభిమానిభిః - మదోపి దీర్యతి ధాతో రర్థ ఏవ. సరకాసురవధే స్వకార్య

నిష్పత్త్యనంతరం పారిజాతనిమిత్తం కృష్టేనైవ యోద్ధు ముపక్రాంతై రిత్యర్థః. ఉదీర్ఘస్య ఉద్భటస్య

ని. 'ఉదీర్ఘఉద్భటే' త్యాద్యమరః. నైసర్గికగర్వేణ సర్వం జగద్విनाశయత ఇత్యర్థః - పథస్యార్థః

త్యే హేతు రయం - రావణస్య యై ర్వరో దత్త స్తానేవ నిలయా నిష్కాసయత ఇత్యర్థః -

వధార్థిభిః ఏకస్య సంహారేణ రాజ్య మఖిలం సుఖేన వర్తిష్యత ఇతి ప్రవన్నైః - అర్థితః ప్రార్థితః-

నోపాసితః - మానుషే లోకే - యత్ర దేవా అపి మనుష్యగంధ మసహమానా శ్చర్ధనపూర్వకం

కుత్సయంతో యోజనా దుపరి స్థిత్యా హవి రాదదతే - తేపి యస్య మనుష్యస్థానీయా సోస్థిన్

తాత్పర్యం. ౩. * తి రాజేతి. ప్రాప్తితా విదేశగతా. ౪. * తి. సర్వఇతి. వినిర్వృత్తాః

వినిర్గతాః. అనేన రాజ్ఞో విష్ణురూపకధ్వనిః. ౫. చతుర్ణాం గుణవ త్తయాభిమతత్వ మభిధాయ రామ

స్య నిరతిశయగుణవ త్తయా అభిమతత్వ మాహ. తేషా మపి మహాతేజా ఇతి. భూతానాం దేవాదిభూ

తానాం మధ్యే - గుణవ త్తరః స్వయంభూః చతుర్ముఖః పితుః విష్ణోః-యథా ప్రీతికరోబభూవ-తథా

తేషాం చతుర్ణాం మధ్యే గుణవ త్తరోరామః పితుః దశరథస్య రతికరోబభూవే త్యర్థః. ము. తేషామి

తి. భూతానా మింద్రాదీనాం - స్వయం భూః బ్రహ్మ-పితుః స్వపితు ర్విష్ణోః జ్యేష్ఠపుత్రత్వాత్

యథా ప్రీతికరః-తథైవ రతికరః ప్రియకరో బభూవ-యద్వా-రామః పితుః తేషాం భ్రాతృణాం చ

ప్రీతికరః-స్వయం భూః పితుః విష్ణో శ్చ భూతానాం చ యథా ప్రీతికరః తథైవేత్యర్థః-విష్టార్భృష్ట

దిభూతజనకత్వం. 'యతో వా ఇమానిభూతానీ'తిశ్రుత్యా- 'ఆత్తనః ప్రథమం పుత్రం బ్రహ్మణమస్మ

జద్విభుః, తతశ్చరాచరం విశ్వం విష్ణుర్విశ్వజగన్తయ' ఇత్యానుశాసనితోక్తప్రక్రియయాచ సిద్ధమేవ.

౬. రామస్య అతిమానుషగుణయోగిత్యం సహేతుక మాహ - సహిత్యాదినా, హిశబ్ధోవధారణే-ఉద్ధి

తనః. ౭. కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా వరేణ దేవానా
మదితి ర్వజ్రపాణినా. ౮. స హి రూపోపపన్నశ్చ వీర్యవాననసూయకః, భూమా
వనుపమ స్సూనుర్ద్వజై ర్దశరథోపమః. ౯. స చ నీత్యం ప్రశాంతాత్తా మృదు
పూర్వం తు భాషతే, ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యతే. ౧౦. కథంచి

మానుషే లోకే జాతః హంత కిమిదం సౌలభ్య మితి భావః - జజ్ఞే న నృసింహాదివ దావిరూఢతః -
స జజ్ఞేరామో జజ్ఞే - లోకో హి దశమాసాన్ గర్భేఽవస్థాయ జాయతే - అయం తు - 'తతశ్చ
ద్వాదశే మాస' ఇత్యుక్తరీత్యా తతోఽప్యధికకాలం గర్భే స్థిత్యా జజ్ఞే విష్ణుః-వ్యాపకం వస్తు వ్యా
ప్యైకదేశస్య మత్పుత్రోయ మిత్యభిమాన్య మభూత్. సనాతనః - నిత్యవస్త్వేన మాత్మాన మన్య
థా చకార. తనిష్ఠోక్తి. ౭. స కేవలం - పితురేవానందకరః - మాతు రపీత్యాహ - కౌసల్యేతి. అమి
తతేజసా అపరిమిత పరాక్రమేణ- తేన రామేణ పుత్రేణ - కౌసల్యా - దేవానాం వరేణ వజ్రపా
ణినా ఇంద్రేణ - అదితి ర్యథా అదితి రివ - శుశుభే బభౌ - తేన సంతుష్టానీదిత్యర్థః. ౮. గుణ
వత్తర ఇత్యుక్తం ప్రపంచయతి - సహిత్యాదినా. సః రామః - రూపోపపన్నః సౌందర్యయుక్తః-
చకారేణ రూపాదార్యగుణై రిత్యుక్త మాదార్యాదికం సముచ్చయతే - వీర్యవాన్ - మృగనాభి
గంధవ త్వయ మవికృత ఏవ పరేషాం వికారకారీ - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమ
సూయా - అవిద్యమానా అసూయా యస్యా సావనసూయకః - భూమా వనుపమ స్సూనుః -
భూమావేవ తత్తుల్యః పుత్రః కౌసల్యాతిరిక్తాయాః కస్యాశ్చి దపి నాస్తీత్యర్థః - దివిత్వదితేర్వజ్ర
పాణిరన్త్యేవేతి భావః - గుణైః ఆకారేంగితచేష్టాభిః - దశరథోపమః దీపా దుత్పన్నప్రదీపవత్.
తనిష్ఠోక్తి. ౯. అథ దశరథా దాధిక్య మాహ - స ఇతి. తుశబ్దేన దశరథా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే-
సః రామః - పరుషం పరుషవచనం - కేనచి దుచ్యమానోపి - ఉత్తరం ఉత్తరవచనం - నప్రతిపద్య
తే నవదతీత్యర్థః - అపిశబ్దేన తద్వక్తృప్రసక్తి రేవ నాస్తీతి గమ్యతే - ఉత్తరాప్రతిపత్తౌ హేతు
ర్నిత్యం ప్రశాంతాత్తేతి అక్రోధనస్వభావ ఇత్యర్థః - నకేవల ముత్తరాప్రతిపత్తిః కింతు తం పరుష
వక్తారం ప్రతి - మృదుపూర్వం సాంత్యపూర్వం చ భాషతే. తనిష్ఠోక్తి. ౧౦. అథాస్య కృతజ్ఞత్వమా
హ - కథంచిదతి. కథంచిత్కృతేన యథా తథా వాపీత్యుక్తరీత్యా కృతేన - యద్వా - యాదృ
చ్ఛికప్రాసంగిక తయా కృతేన - యద్వా - ప్రయోజనాంతరపరతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన
అహృదయతయా కృతేన - కథంచిత్కృతేన పత్ర పుష్పాద్యన్యతమేన కృతేన - యద్వా-స్వస్థా
తిగ్రంచిత్ఫలలాభాయ కృతేన - యద్వా - 'సాంకేత్యం పారిహస్యం - నా స్తోభం హేళన మేవ
వే' త్యేవం కృతేన ఉపకారేణ-అణ్వపి మహత్త్వేనాభిమన్యమానస్య భగవతోఽభిప్రాయేణోపకా
రేణే త్యుక్తం-కృతేన కర్తు మీప్సిలేన ఆశంసాయాం భూతవచ్ఛేతిక్తః-ఏకేన సకృత్కృతేన తుష్యతి

ర్ణస్య దృష్టస్య రావణస్య వధార్థిభి ర్దేవైః - అర్థితః ప్రార్థితః - సనాతనో నిత్యో విష్ణుః రామ
రూప స్సృక్ - జజ్ఞే ఆవిర్భూత-అతో వక్ష్యమాణగుణా స్సర్వే తత్ర సంభవేయు రితి భావః. ౭.
* తి. కౌసల్యేతి. దేవానాం వరేణేతి వజ్రపాణివిశేషణం - వజ్రపాణినా ప్రార్థితేన దేవానాం వరే
ణ - వామనేనాదితిరివేత్యర్థ ఇత్యన్యే. ౮. స్వభావసిద్ధగుణాఢ్యత్వం వర్ణయతి సహితి. రూపోప
పన్నః లావణ్యనిధిః - అనసూయకః - గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః. ౯. సచేతి.
స్వజనేన పరుష ముచ్యమానోపి పరుష ముత్తరం న ప్రతిపద్యతే న ప్రయచ్ఛతి - కింతు ప్రశాంతా
త్తాసన్ - మృదుపూర్వం-వచన మితి శేషః-భాషతే. ౧౦. * తి. కథంచిదతి. శత మనంతం ఆత్మ

దుపకారేణ కృతేనై కేన తుష్యతి, న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యత్తవత్త
యా. ౧౧. శీలవృద్ధైర్జానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్చ సజ్జనైః, కథయన్నాస్త వై నిత్య
మస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపి. ౧౨. బుద్ధిమాన్ మధురాభాషీ పూర్వభాషీ ప్రి

సదా ప్రీతిం ప్రాప్నోతి - సంతోషఫలస్య కదాచిదపి న త్యయితిభావః - ఏవముపకారేణ
తుష్యన్నపకారేణాపి కింతుష్యతి - నేత్యాహ - నస్తరతీతి - అపకారాణాం సమ్యక్ కృతాపరాధా
నాం శతమపి అసంఖ్యేయమపి - 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక' మిత్యుక్తేః. న
స్మరతి న చింతయతి - కః పునః కోపస్యావకాశఇతిభావః - ఉభయత్ర హేతుమాహ - ఆత్మ
వత్తయేతి - వశీకృతమనస్కతయే త్యర్థః - యద్వా - ఆత్మవత్తయా జ్ఞానవత్తయా - 'ఉదారా
స్మర్వవైతే' - 'నకశ్చి న్నాపరాధ్యతీ'త్యేవ మధ్యవసాయవత్తయే త్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౧. ఆధాస్య
గుణవర్ధకం సత్సంగ మాహ - శీలవృద్ధై రితి. శీలం సదాచారః - సజ్జనై రితి త్రిష్వప్యనుషజ్యతే -
శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నైః - సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైస్సహ సూక్ష్మతరాచారవిశేషాన్
ప్రతిపాదయ న్నాస్తేత్యర్థః - జ్ఞానవృద్ధైః పరిపక్వమోక్షవిషయిభిః. ని. మోక్షే ధీ రాన మిత్య
మరః. తాదృశై స్సజ్జనైః కథయన్నాస్త - తైర్వేదాంతరహస్యముద్ఘాటయన్నాస్తేత్యర్థః - వయో
వృద్ధైః సజ్జనైః కథయన్నాస్త-క్రమాగత సంప్రదాయవిశేషాన్ కథయన్నాస్తేత్యర్థః - సజ్జనై రితి
సామాన్యోక్త్యా గ్రామకులచితారతమ్యం నతేనాదృత మిత్యుచ్యతే - తృతీయయా తేషా మప్ర
ధానత్వావగమా త్వయ మేవ తేషామర్థవిశేషం దర్శయతీతి సూచితం-నిత్య మిత్యనేన నేదం కాదా
చిత్క- మిత్యుచ్యతే-విశేషణత్రయాంత చకారేణ జ్ఞానశీలవయోవృద్ధై శీలజ్ఞానవృద్ధైః జ్ఞానవయో
వృద్ధై శీలవయోవృద్ధై శ్చేతి సముచ్చీయతే - నేదం నిత్యాగ్నిహోత్రవత్ క్వచి త్సమయ ఇత్యా
హ - అస్తేతి - అస్తాణాం యోగ్యః అభ్యాసః. ని. యోగ్యో గుణనికాభ్యాస ఇతి వైజయంతీ.
తస్మాంతరేషు అవకాశేష్వపి- అపిశబ్దేన సమయాంతరే తత్కథనం కింపునర్నాయసిద్ధ మిత్యుక్తం-
సత్సంగతిం వినా త్తణ మపి నతిష్ఠతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౨. పరాయ త్తసకలవ్యాపారత్వ మాహ -
బుద్ధిమానితి. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః - కథం సర్వజనా స్సుఖం వనేయు రిత్త్యేవం సర్వదా లోక
సంరక్షణచింతాపర ఇత్యర్థః - మధురాభాషీ-మధురభాషణశీలః - యద్యద్వక్త తన్నధుర మేవ పద
తీత్యర్థః - పూర్వభాషీ అతిసీచం ప్రత్యపి స్వయ మేవ పూర్వం భాషమాణ ఇత్యర్థః-ప్రియంవదః
ప్రియవాగ్వచనశీలః - ప్రియవశే వదః ఖజితి తాచ్ఛీల్యే ఖచ్ - ఖత్యనన్యయ స్యేతి హ్రస్వః- అరు
ర్విషదజంతస్యేతి ముమాగమః - శత్రువిషయేపి ప్రియవచనశీలః - వీర్యవాన్ అశ్రితవిరోధినిరసన
క్షమః - పూర్వం వీర్యవానిత్యవికృతత్వ ముక్త మితి న పునరుక్తిః - మహతా న్వేన వీర్యేణ - సవి

వత్తయా స్వాధీనాంతఃకరణతయా. ౧౧. శీలవృద్ధైరితి. శీలవృద్ధైః సదాచారసంపన్నై ర్యయోవృద్ధై
ర్దీర్ఘాయు సంపన్నైః జ్ఞానవృద్ధై ర్దాకికవైదికజ్ఞానపూర్ణైః సజ్జనై రితి త్రయాణాం విశేష్యం - ఆస్త్ర
యోగ్యాంతరేషు ఆస్త్రాభ్యాసావకాశేషు ఏతాదృశై స్సజ్జనై స్సహ కథయన్ - శాస్త్రరహస్య
మితి శేషః - ఆస్త్ర తిష్ఠతిస్త చేత్యర్థః - అపిశబ్దేన సజ్జనసల్లాపానర్హ కాలేష్వపి తత్సల్లాపద్యోతనా
త్పద్మి స్సల్లాప స్సార్వకాలిక ఇతి ద్యోత్యతే. ౧౨. బుద్ధిమానితి. బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తధీమాన్ -
మధురాభాషీ మధురభాషణశీలః-పూర్వభాషీ ఆగతాన్ ప్రతి ప్రథమభాషణేన స్వాభిముఖ్యత్వం

యంవదః, వీర్యవాన్న చ వీర్యేణ మహతా స్వేన విస్తీతః. ౧౩. న చాన్యతకథో
విద్వాన్ వృద్ధానాం ప్రతిపూజకః, అనురక్తః ప్రజాభిశ్చ ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే.
౧౪. సానుక్రోశో జితక్రోధో బ్రాహ్మణ ప్రతిపూజకః, దీనానుకంపీ ధర్మజ్ఞో నిత్యం
ప్రగ్రహవాంచుచిః. ౧౫. కులోచితమతిః ఊత్రం ధర్మం స్వం బహుమన్యతే,
మన్యతే పరయా కీర్త్యా మహత్స్వర్గఫలం తతః. ౧౬. నాశ్రేయసి రతో విద్వా

స్తీతః ఆశ్రితసకలవిరోధినిరసనే కృతేషి నాతిస్వస్థమనా యయా విత్యుక్తరీత్యా కిం కృతం మయే
త్యపర్యాప్త ఏవ స్థితః. ని. గర్వ స్సాస్య ద్విస్తయో మద ఇత్యమరః. వర్తత ఇతి శేషః. తనిష్టోక్తి.
౧౩. నచేతి. స ఇతి శేషః - స రామః అన్యతకథో నభవతి-కథా ప్రబంధకల్పనా-అన్యతా అస
త్యా కథా యస్య స తథా - కల్పితేతి వృత్తకాసత్కావ్యాలాపవర్జిత ఇత్యర్థః-వేత్తీతి విద్వాన్-
విదే శ్శతు ర్వసుః - అన్యతకథాభావశ్చ నతదజ్ఞానాత్ - కింతు తద్వర్జ్యత్వజ్ఞానా దిత్యర్థః-వృద్ధా
నాం పూర్వోక్తవిధవృద్ధానాం-ప్రతిపూజకః ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః - 'బ్రాహ్మణప్రతిపూజక' ఇతి
పాఠే - బాలవృద్ధసాధారణ్యేన బ్రాహ్మణమాత్రపూజావరః - 'దశవర్షశ్చ బ్రాహ్మణ శ్శతవర్షశ్చ
క్షత్రియః, పితా పుత్ర స్సృతౌ షడ్ధీ' త్యాపస్తంబః - ప్రజాభిః పండితపామరావిశేషేణ సర్వా
భిః ప్రజాభిః - అనురక్తః అనురాగవిషయాకృతః - తత్ర హేతు మాహ - ప్రజాశ్చాప్యనురంజ
తే - అనురంజయతీత్యర్థః - అంతర్భావితణ్యంతోయం-స్వయం పూర్వం ప్రజా రంజయిత్వా తత
స్తాభి రనురక్తో భవతీత్యర్థః - చాదయ స్సర్వత్రోక్తగుణసముచ్చయార్థాః. తనిష్టోక్తి. ౧౪. సాను
క్రోశః సదయః. 'కృపా ద-సూనుకంపా స్యా దనుక్రోశ' ఇత్యమరః. దయాహి నామపరదుఃఖా
సహిష్టుత్వం-జితక్రోధః వశీకృతకోపః-నత్వవశేన క్రోధ ఉత్పద్యత ఇత్యర్థః-బ్రహ్మ వేదః తద్విదంతీతి
బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వేదేత్యత్ - ప్రత్యుద్గమ్య పూజకః ప్రతిపూజకః బ్రాహ్మణానాం ప్రతి
పూజక ఇతి యాజకాదిత్వాత్ వస్తీసమాసః - దీనానుకంపీ దీనేషు విశేషతోనుకంపావాన్-విశేష
నామ యత్ర దీనో దృష్టస్తత్రైవ స్థిత్వా దాన మానాదికరణం - ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషధర్మజ్ఞః-
ప్రగ్రహవాన్ నియమవాన్-అభయం సర్వభూతేభ్యోదదామ్యేతద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యతి. శుచిః
పరస్వానాకాంక్షీ-యోరే శుచి స్సహిశుచిర్న మృద్వారిశుచి శ్శుచి'రితి మనుస్మరణాత్. తనిష్టోక్తి.
౧౫. కులోచితమతిః ఇత్వాకువంశోచితదయా దాక్షిణ్య శరణాగతసంరక్షణాదిధర్మైక ప్రవణబుద్ధిః-
స్వం ఊత్రం ధర్మ దుష్టనిగ్రహపూర్వకం ప్రజాపరిపాలనరూపం-బహుమన్యతే గౌరవేణ జానాతి
'శ్రేయాన్'స్వధర్మ'ఇతి శ్రవణాత్. పరత్వాపాదకధర్మేభ్యోపి జనిత్వార్జితం క్షత్రధర్మం గౌరవేణ

ద్యోతయతీత్యర్థః-ప్రియంవదః పరహితవచనశీలః-వీర్యవానితి - పరేషా మాశ్చర్యకారిణాపి స్వకీయ
వీర్యేణ స్వయం నవిస్తీతః-అప్రాప్తగర్వ ఇత్యర్థః. ౧౩. నచేతి. నచాన్యతకథః అన్యతవచనో నభవతి
అనురక్తః - ప్రజాభి రనురంజితః-ప్రజాశ్చాప్యనురంజతే అనురంజయతీత్యర్థః - అనేనపరస్పరాను
రాగో దర్శితః. ౧౪. నేతి. సానుక్రోశో దయావాన్ - దీనానుకంపీ దీనానుకంపతయాతదభితోపి
తార్థప్రాపక ఇత్యర్థః-అత స్సానుక్రోశ ఇత్యనేన స పానదుక్త్యం - ప్రగ్రహవాన్ నియమనవాన్
దుష్టనిగ్రహక ఇత్యర్థః. ౧౫. కులేతి, కులోచితమతిః ఇత్వాకుకులోచితదయాదాక్షిణ్య శరణాగతసం
రక్షణాదిధర్మైక ప్రవణబుద్ధిః-క్షత్రధర్మం దుష్టనిగ్రహపూర్వక ప్రజాపరిపాలనరూపం పరం ధర్మం
బహు మన్యతే గౌరవేణ జానీతే ఇత్యర్థః - మన్యత ఇతి - తతః క్షత్రధర్మా త్సంజాతయా కీర్త్యా
స్వర్గఫలం సాధ్యతయా మన్యతే జానాతీత్యర్థః. ౧౬. నేతి. అశ్రేయస్కరే కర్తృణి నిషిద్ధకర్తృణి

న్నవిరుద్ధకథారుచిః, ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ చ వక్తావాచస్పతిర్యథా. ౧౭. ఆరోగస్తరు
ణో వాగ్గీ వపుష్టా దేశకాలవిత్, లోకే పురుషసారజ్ఞస్సాధురేణో వినిర్మితః.
౧౮. స తు శ్రేష్ఠైర్గుణై ర్యుక్తః ప్రజానాం పార్థివాత్తజః, బహిశ్చర ఇవ ప్రా
ణో బభూవ గుణతః ప్రియః. ౧౯. సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగ
వేదవిత్, ఇష్వస్తే చ పితుశ్చేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః. ౨౦. కల్యాణాభిజన

పశ్యతీత్యర్థః-బహుమానే హేతు మాహ-మన్యత ఇతి-తతః ఉత్తరధర్మాత్ పరయా కీర్త్యా మహత్
స్వర్గఫలం భవతీతి మన్యతే జానాతి-స్వవర్ణస్వాశ్రమోచితధర్మః కీర్తిద్వారా స్వర్గసాధన మితిజ్ఞా
త్వా ఉత్తరధర్మం విశిష్యానుతిష్ఠతీత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ౧౬. నేతి. అశ్రేయసి నిష్ఫలే కర్తణి - నరతః
నసక్తః - కాదాచిత్కలీకర్త నదుష్యతీతి భావః ద్యూతాదిషు నసక్త ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు
ర్విద్యానితి - నవిరుద్ధకథారుచిః - ధర్మవిరుద్ధగ్రామ్యలాపాదిషురుచిరహితః ఉత్తరోత్తరయుక్తౌ
తాకికవైదికవిషయోత్తరోత్తర యుక్తికత్యాయాం - వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతిరివ - వక్తా అప్ర
తిహతవాగ్వ్యవహరః. తనిశ్లోకీ. ౧౭. ఆరోగఇతి. 'యువా స్యా త్సాధుయువాధ్యాయకః-ఆశిష్ఠో
ద్రధిష్ఠో బలిష్ఠ' ఇత్యాదిశ్రుత్యర్థోఽనేన ప్రతిపాద్యతే-ఆరోగః ఆధివ్యాధిరహితః - అనేన ఆశిష్ఠ
ఇత్యుక్త మశనసామర్థ్య మాశీర్వాదవిషయత్వం చోక్తం - తరుణః యువా - వాగ్గీ ప్రశస్తవాక్
అనేన యువాధ్యాయక ఇత్యుక్త ముక్తం - వపుష్టా ప్రశస్తశరీరః - అనేన బలిష్ఠ ఇత్యుక్తం
కాయబలముక్తం - దేశకాలవిత్ అధ్యయనదేశకాలజ్ఞః - అనేన సాధుశబ్దార్థో వివృతః - పురుష
సారజ్ఞః సకృద్ధర్మనమాత్రేణ పురుషహృదయసర్వస్వజ్ఞః. ని. సారో బలే స్థిరాంశేచేత్యమరః, లో
కే ఏకః అద్వితీయ సాధు రితి వినిర్మితః నిశ్చితః అపకారిషు యస్సాధు స్ససాధురితి కీర్తిత ఇత్యు
క్తసాధువిశేషత్వజ్ఞాపనం. తనిశ్లోకీ. ౧౮. సఇతి. శ్రేష్ఠైః ఉక్తే రన్యైశ్చ గుణై ర్యుక్తః - పార్థివా
త్తజః బహిశ్చరః ప్రాణ ఇవ ప్రజానాం - గుణతః గుణైః-ప్రియో బభూవ. ౧౯. సమ్యగితి. కేచి
ద్విద్యామాత్రేణ స్నాతాః - కేచి ద్వితమాత్రేణ స్నాతాః-రామస్తు విద్యావ్రతాభ్యాం స్నాతః -
'అధీత్యస్నాయా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా సమ్యగ్వేదాసధీత్య వ్రతాని చ కృత్వా కృతసమావర్తన
ఇత్యర్థః - యథావత్ తత్త్వతః - సాంగవేదవిత్ సాంగవేదార్థజ్ఞః - అనయా పృథగుక్త్యా అధ్య
యన మక్షరరాశిగ్రహణే ఫల మిత్యవగమ్యతే - ఇషవః అమంత్రకా శృరః-అస్త్రాణి సమంత్రకాః-
సేనాంగత్వా దేకవద్భావః - ఇష్వస్త్రవిషయే పితుః దశరథాత్ - శ్రేష్ఠః-దశరథా దవరాః ఖల్వితరే
ధన్వినఇతి భావః-భరతాగ్రజః అస్మిన్నర్థే భరతేన నిరూపణీయో రామః-'మ హేష్వాసే మహాప్రాజ్ఞ
భరతేస్వయ మాగత'ఇతి రామస్య వచనాత్. ౨౦. కల్యాణేతి. అభిజనః మాతృపితృవంశః-కల్యాణః

విరుద్ధకథారుచిః-పాపకథాసక్తో నభవతీత్యర్థః - వాచస్పతి ర్యథా బృహస్పతి రివ-ఉత్తరోత్తరయు
క్తౌ కత్యాయాం వస్తుతత్త్వపరీత్యాయాం స్వోక్తార్థనిర్వాహార్థం వక్తా ఉత్తరోత్తరప్రమాణోపన్యా
సచతుర ఇత్యర్థః. ౧౭. ఆరోగ ఇతి. సత్కర్తానుష్ఠానసామర్థ్యం దర్శితం - దేశకాలవిత్ తత్తద్ధర్మ
చరణయోగ్యదేశకాలజ్ఞ ఇత్యర్థః - పురుషసారజ్ఞః సకృద్ధర్మనమాత్రేణ పురుషబలజ్ఞః - సాధుః
శిష్ఠః - ఊణదోష ఇతి యావత్. ౧౮. సత్వీతి. ప్రాణత్వేన నిరూపణాత్ ప్రజానాం రామభద్రా
దధిక మభిమతవస్తు నాస్తీతి ద్యోత్యతే. ౧౯. సమ్యగితి. 'వేద మధీత్య స్నాయా' దితి స్మృతేః-అఖిల
వేదాధ్యయనవ్రతా చరణానంతరభావిస్నాతకర్తయుక్తః ఇష్వస్తే ఇషవో మంత్రహీనాః అస్త్రా
ణి మంత్రపూర్వకాణి - ఇష్వస్త్ర ఇత్యత్ర ఏకవద్భావః. ౨౦. కల్యాణేతి. కల్యాణాభిజనః కల్యా

స్సాధు రదీన స్సత్యవాగ్మజః, వృద్ధై రభివీణితశ్చ ద్విజైర్ధర్మార్థదర్శిభిః. ౨౧.
ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్, లోకికే సమయాచారే కృతక
ల్పో విశారదః. ౨౨. నిభృతస్సంవృతాకారో గుప్తమంత్రస్సహాయవాన్,
అమోఘక్రోధ హర్షశ్చ త్యాగసంయమకాలనిత్. ౨౩. దృఢభక్తిస్థిరప్రజ్ఞో నా

శోభనః అభిజనః యేన స తథా-తత్ర హేతు స్సాధు రితి - నిర్దోష ఇత్యర్థః - అదీనః ఊభ హే
తుషు సత్స్వప్యఊభ్యాంతకరణః-సత్యవాక్ అతికృచ్ఛేపి సత్యవచననిరతః-ఋజుః స్వారాధ్యః-
అభివీణితః సుశిక్షితః. ౨౧. ధర్మేతి. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః 'నపూర్వాహ్లా మధ్యాహ్ని పరాహ్లాన
ఫలాన్ కుర్యా' దితి స్మృత్యుక్తరీత్యా పూర్వాహ్లాదిషు కాలేషు కర్తవ్యధర్మార్థకామజ్ఞ ఇత్యర్థః-స్మృ
తిమాన్ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్తరణరహితః-ప్రతిభానవాన్ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్నేషశాలినీం ప్రతిభాం
విదు' రితిప్రాక్తలక్షణప్రతిభానయుక్తః-లోకికే లోకైక ప్రమాణకే-సమయాచారే సాంకేతికాచారే.
ని. స్యాత్సంకేతస్తు సమయ ఇత్యమరః. కృతకల్పః కృతసంస్థాపనః-విశారదః తదాచరణసమర్థః. ౨౨.
నిభృతఇతి. నిభృతః వీణితః. ని. వశ్యప్రణేయనిభృత వీణితప్రశ్రితా సృమా ఇత్యమరః. సంవృతా
కారః హృదిస్థితకర్తవ్యార్థవ్యంజకేంగితాకారగోపనచతురః - సంవృతత్వం గూఢత్వం గుప్తమంత్రః
ఫలపర్యంత మనైవ రవిదితమంత్ర ఇత్యర్థః - సహాయవాన్ ప్రశస్తమంత్రీయుక్తః-అమోఘక్రో
ధహర్షః ఫలపర్యవసాయి కోపసంతోషః - త్యాగసంయమకాలనిత్ వస్తుత్యాగ తత్సంగహణకాల
నిత్. ౨౩. దృఢభక్తిరితి. దృఢభక్తిః దేవగుర్వాదిషు నిశ్చలభక్తిః-స్థిరప్రజ్ఞః భక్తిజన్యా ప్రకంప్య
తత్త్వజ్ఞానః-అతఏవ నాసద్గ్రాహీ నాసదర్థగ్రాహీ-అసజ్జనసంగహణరహితో వా - నదుర్వచాః నపరు
షభాషీనిస్తందిః ఆలస్యరహితః-సర్వదా శాస్త్రపరిశీలనపర ఇత్యర్థః-అతఏవాప్రమత్తః శాస్త్రారేష్వ
నవధానరహితః - స్వదోషపరదోషనిత్ - లోకే కశ్చిత్ పశ్యతి పరదోష మాత్తదోషం నపశ్యతి -
అయంతు నతథా - పరదోషవత్ స్వదోషంచ పశ్యత్యేవ - వక్ష్యతి భరతం ప్రతి-'శిరసా యాచత

ణానాం జన్తభూమిః సాధుః వేదప్రామాణ్యాభ్యుపగంతా - అదీనః ఊభ హేతుసహస్రేష్వపి అ
ఊభ్యాంతకరణః-సత్యవాక్ అతికృచ్ఛకార్యేష్వపి యథార్థవచననిరతః - ఋజుః కరణత్రయార్జ
వయుక్తః - అభివీణితః - శిక్షితః. ౨౧. ధర్మేతి - ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః పూర్వాహ్లామధ్యాహ్ని
పరాహ్లాకాలే కర్తవ్యతయా ధర్మార్థకామాన్ జానాతీత్యర్థః - ప్రతిభానవాన్ 'ప్రజ్ఞాం నవనవోన్నే
షశాలినీం ప్రతిభాం విదు' రితిప్రాక్తప్రతిభాప్రతిభానం తద్వాన్-లోకిక ఇతి - లోకికే లోకవిదితే
సమయాచారే సాంకేతికాచారే-కృతకల్పః కృతకౌశలః దృఢవీణితః. మునిభావప్రకాశికా. ధర్మ
ఇతి. ధర్మకామార్థతత్త్వజ్ఞః 'పూర్వాహ్లాపరాహ్లామధ్యాహ్ని నఫలాన్ కుర్యా'దితిగౌతమధర్మోక్తప్ర
యయా పూర్వాహ్లాదికాలేషు కర్తవ్యతయా ధర్మార్థకామాన్ జానాతీత్యర్థః-ప్రతిభానవాన్-ప్రజ్ఞాం
నవనవోన్నేషశాలినీం ప్రతిభాం విదు రితిప్రాక్తప్రతిభాప్రతిభానంతద్వాన్. ౨౨. నిభృతఇతి. సంవృ
తాకారః గూఢాభిప్రాయః గుప్తమంత్రః - ఫలపర్యంత మనైవ రవిదితమంత్ర ఇత్యర్థః - త్యాగ
సంయమకాలనిత్ త్యాగ స్సతావ్రతదానం - సంయమః న్యాయేనార్జనం - తయోః కాలజ్ఞః.
౨౩. దృఢేతి. దృఢభక్తిః ఆశ్రితేషు దృఢస్నేహః-యద్వా - అనుసరణీయవసిష్టదశరథాదిషు దృ
ఢానురాగ ఇత్యర్థః - స్థిరప్రజ్ఞః స్థిరా విస్తృతిరహితా ప్రజ్ఞా యస్య సః - స్థిరప్రాజ్ఞః ఇతి పాతే-
స్థిరః సర్వదా సర్వై రవ్యవచాల్యః ప్రాజ్ఞః స్వభావో యస్య - నాసద్గ్రాహీ అసదర్థగ్రాహీ నభ
వతీతి సమాసః - యద్వా - అసత్పురుష పరిగ్రహరహితస్వభావః - నదుర్వచాః పరోద్వేషకవచన

సద్దాహీ న దుర్వచాః, నిస్తంద్రిరప్రమత్తశ్చ స్వదోషపరదోషవిత్. ౧౪. శాస్త్రజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ పురుషాంతరకోవిదః, యః ప్రగ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః. ౧౫. సత్సంగహప్రగ్రహణే స్థానవిన్నిగ్రహస్య చ, ఆయకర్తణ్యపాయజ్ఞసందృష్టవ్యయకర్తవిత్. ౧౬. శైష్ట్యం శాస్త్ర

స్తత్య వచనం నకృతం మయే' తి. ౧౪. శాస్త్రజ్ఞ ఇతి. సాంగవేదాతిరిక్తవిద్యాస్థానజ్ఞః - కృతం కృతాంతం సిద్ధాంతం జానాతీతి కృతజ్ఞః-అతః-'కథంచి దుష్కారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీ' త్యనేన న పునరుక్తిః - పురుషాణా మంతరం తారతమ్యం తత్ర కోవిదః పండితః - పురుషదర్శన మాత్రేణా యం సాధు రయ మసాధు రితి తత్తత్త్వరూపవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - యః ప్రసిద్ధః ప్రగ్రహః మిత్రాది స్వీకారః - అనుగ్రహః స్వీకృతపరిపాలనం - తయోః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం విచక్షణః సమర్థః - శాస్త్రమర్యాదా మనతిక్రమ్య మిత్రస్వీకారాది కృదిత్యర్థః - సుపుష్పేతిసమాసః. ౧౫. సదితి. సతాం సంగ్రహే స్వీకారే - ప్రగ్రహణే పరిపాలనే చ విచక్షణ ఇతి శేషః - నిగ్రహస్య అసన్నిగ్రహస్య చ - స్థానవిత్ అవకాశవిత్-'అవకాశేస్థితౌ స్థాన' మిత్యమరః. ఆయకర్తణి న్యాయప్రాప్తధనార్జనకర్తణి ఉపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవాపీడనేన ప్రజాభ్యో ధన మాదాతుం చతుర ఇత్యర్థః - సందృష్టవ్యయకర్తవిత్. ౧౬. 'కశ్చిదాయస్య చార్థేన చతుర్భాగే న వా పునః, పాదభాగై స్త్రిభి ర్వాపి వ్యయ సుంచోద్యతే బుధై' రిత్యాదిశాస్త్రావగతవ్యయకర్త రహితః - స్వదోషపరదోషవిత్ స్వరంధ్రపరరంధ్రజ్ఞః. ౧౪. కృతజ్ఞః - పరేణ ఆత్మారం కృత ము పకార మల్ప మపి బహుతయా స్వీకారత్వేన జానాతీతి తథోక్తః - పురుషాంతర కోవిదః పురు షతారతమ్యజ్ఞః - యద్వా - అంతరం అభిప్రాయః - పరపురుషగూఢాభిప్రాయజ్ఞ ఇత్యర్థః - ప్ర గ్రహానుగ్రహయో ర్యథాన్యాయం విచక్షణః ప్రథమమాత్మీయత్వేన పరిగ్రహః ప్రగ్రహః-అనుగ్ర హోనామ పరిగృహీతస్య నైరంతర్యేణానువర్తనం - తయో ర్యథాన్యాయం యుక్తాయుక్త విచారా నతిక్రమః=తత్ర విచక్షణః నిపుణః. ౧౫. సత్సంగహప్రగ్రహణే సత్సంగహే సజ్జనస్వీకారే-ప్రగ్ర హణేతత్పరిపాలనే - యథాన్యాయం విచక్షణ ఇతి పూర్వేణాన్వయః - ఏకవద్భావః - యద్వా సత్సంగహః సదాచారః - తస్య ప్రగ్రహణే అనుష్ఠాన ఇత్యర్థః - స్థానవిన్నిగ్రహస్యచ దుష్ట నిగ్రహస్య స్థానవిత్ - సమయజ్ఞః - చకారా చ్చిష్టానుపాలనస్య సమయజ్ఞ ఇత్యర్థః. ఆయకర్తణి న్యాయప్రాప్తధనసంపాదనకర్తణి - ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః పుష్పేభ్యో మధు మధుకర ఇవ ప్రజాభ్యోఽపీడనేనైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః. సందృష్టవ్య వ్యయ సుంచోద్యతే తథేతి శాస్త్రదృష్టవ్యయకర్తజ్ఞః. మునిభావప్రకాశికా.యఇతి. ప్రగ్రహానుగ్ర హయోః ప్రగ్రహః శరణాగతస్య ప్రథమస్వీకారః అనుగ్రహోనామ - స్వీకృతస్య పరిపాలనం- తయో ర్యథాన్యాయం న్యాయ మనతిక్రమ్య - విచక్షణః రక్షితుం సమర్థః - యుక్తాయుక్తవిచార మనతిక్రమ్య కరణచతుర ఇత్యర్థః - సత్సంగహః సదాచారః - తస్యప్రకరేణ గ్రహణే సమర్థస్థా నవిత్ నిగ్రహస్యచ-దుష్టనిగ్రహస్య స్థానవిత్ చకారాత్ శిష్టపరిపాలనేచ-యద్వా-ప్రగ్రహఃకర్తాదీ నాం ప్రగ్రహణం అనుగ్రహః తస్మిన్ సావశేషగ్రహణం-కృతాగసా మపరాధానుసారేణ బంధన స్య మోక్షస్యచ యథాశాస్త్రం అనుష్ఠానే నిపుణః-సత్సంగహప్రగ్రహణే-సతాం దూరస్థానాం సం గ్రహే స్వీకారే ప్రగ్రహణే ప్రకరేణక్షేత్ర దానభూషణాదిభిః స్థితికరణే ప్రణయేవావిచక్షణః. ౧౬.

సమూహేషు ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు చ, అర్థధర్మా చ సంగృహ్య సుఖతంత్రో
న చాలసః. ౨౭. వైహారికాణాం శిల్పానాం విజ్ఞాతార్థవిభాగవిత్, ఆరోహే విన
యే చైవ యుక్తో వారణవాజినాం. ౨౮. ధనుర్వేదవిదాం శ్రేష్ఠో లోకేఽతిరథ
సంమతః, అభియాతా ప్రహర్తా చ సేనానయవిశారదః, అప్రధృష్యశ్చ సంగ్రామే

జ్ఞః. ౨౯. శ్రేష్ఠమితి. శాస్త్రసమూహేషు వేదవేదాంగేషు - శ్రేష్ఠ్యం మహాతాత్పర్యజ్ఞత్వం
ప్రాప్తో వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషుచ - శ్రేష్ఠ్యం
ప్రాప్తఇత్యనుషంగః - అర్థధర్మా సంగృహ్య సుఖతంత్రః సుఖవరతంత్రః - అర్థధర్మసంగ్రహణ పూ
ర్వక మేవ సుఖనేవీ - నతు కేవలకామవరతంత్రఇత్యర్థః - నచాలసః అర్థధర్మసంగ్రహే నిరాల
స్యః. ౨౭. వైహారికాణా మితి. వైహారికాణాం విహారిప్రయోజనానాం. తదస్య ప్రయోజన మితిరక్.
శిల్పానాం గీతవాదిత్రాణాం చిత్రకర్తాదీనాం చ - విజ్ఞాతా విశేషజ్ఞః - అర్థవిభాగవిత్. శ్లో. ధర్మ
య యశసేర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయచ, పంచధా విభజన్ విత్త మిహముత్ర చ శోభత' ఇత్యుక్తవి
భాగవిత్ - వారణవాజినాం గజానా మశ్వానాం చ - ఆరోహే ఆరోహణే వినయే ఆరుహ్య శిక్ష
ణేచ-యుక్తః సమర్థః. ౨౮. ధనురిత్సర్థాధికః. ధనురాదిస్వరూపప్రతిపాదణో వేదో ధనుర్వేదః -
ఉపవేదత్వా ధనుర్వేదస్య వేదత్వం. తద్విదాం మధ్యే శ్రేష్ఠః - సమర్థధనుర్వేదవిదిత్యర్థః-లోకే
సర్వత్ర - అతిరథానాం అప్రతిహతరథగతీనాం సంమతః పూజితః - మతిబుద్ధిత్యాది నాక్తి-క్షేనచ
పూజాయా మితి సమాసప్రతిషేధాభావ ఆర్హః-అభియాతా-శత్రుసమాగమానంతరం నప్రహర్త మి
చ్ఛతి-కింతు స్వయ మేవ యత్ర శత్రవ స్తత్ర గచ్ఛతి - తత్రాపి న దుర్గప్రదేశావలంబనేనయాతి-
కింత్వభియాతా అభిముఖం యాతా - ప్రహర్తాచ - అభిగమ్య నయోధై ర్యోధయతి కింతు స్వయ
మేవ నాసీరేస్థిత్యా ప్రథమం ప్రహరతి-సేనానయవి శారదః - స్వయం ప్రహరన్నపినస్వసేనాంఛేద
యతి-కింతు పరదురవగాహచక్రప్రహాదివిభాగేన సేనాప్రావణసమర్థః - అప్రధృష్య సిచ్చ ప్రధర్ష

శ్రేష్ఠమితి. శాస్త్రసమూహేషు న్యాయవైశేషికవేదాంతాది శాస్త్రసమూహేషు - వ్యామిశ్రకేషు
సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మక కావ్యనాటకాలంకారాదిషు శ్రేష్ఠ్యం శ్రేష్ఠతాం నిపుణతాం
ప్రాప్త ఇత్యర్థః అర్థధర్మా-సంగృహ్య అనురుధ్య-సుఖ తంత్రః కామప్రధానః అర్థధర్మా పరిత్యాగేన
కామనేపీత్యర్థః-న చాలసః కర్తవ్య కార్యేషు నిరుత్సాహత్వ మాలస్యం తద్రహితః. ము. ఆయేతి.
ఆయకర్తణి న్యాయప్రాప్త ధనసంపాదనకర్తణి-ఉపాయజ్ఞః తద్విషయోపాయజ్ఞః - పుష్పేభ్యో
మధుమధుకర ఇవ ప్రజాభ్యోఽపీడనేనైవ ధనం సంపాదయితుం చతుర ఇత్యర్థః-సందృష్ట వ్యయ
కర్తవీత్. శ్లో. కశ్చిదాయస్యచార్ధేన చతుర్భాగేన వా పునః, పాదభాగై స్త్రీభి ర్వాపి వ్యయ
స్సంచోద్యతే సదేత్యాది శాస్త్రదృష్ట వ్యయకర్తవీత్ - శ్రేష్ఠ్యం ప్రాప్తో వేదాంతరహస్యార్థ వేద
నేన శ్రేష్ఠ్యం ప్రాప్తో - వ్యామిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషాత్మకకావ్యనాటకాలంకారాది
షుచ-యద్వా-ఉపాయజ్ఞః-నేతుబంధన కర్తణాదినా ధనధాన్య సంపాదనోపాయజ్ఞః. ౨౭. వై
హారికాణాం వినోదార్థానాం - చిత్రకర్తాదీనాం విజ్ఞాతా - కించ - అర్థవిభాగవిత్. ధర్మాయ
యశసేర్థాయ ఆత్మనే స్వజనాయ చ, పంచధా విభజన్ విత్త మిహముత్ర చ శోభత' ఇత్యుక్తప్రకా
రేణార్థవిభాగవిత్ * వారణవాజినా మారోహే ఆరోహణే-వినయే వివిధగతినయనేశిక్షణేపి యు
క్త సున్నద్ధః. ము. విజ్ఞాతార్థ విభాగవిత్ - ధర్మాయ యశసేత్యాది. శోభత ఇత్యుక్తప్రకారేణ
ఉక్తార్థవిభాగవిత్. ౨౮. ధనురితి. అభియాతా శత్రుణా మభిముఖం యాతా ప్రహర్తా - శత్రు

కుద్ధైరపి సురాసురైః. ౨౯౪. అనసూయో జితక్రోధో న దృష్టో న చమత్సరీ,
 నచావమంతా భూతానాం నచకాలవశానుగః. ౩౦౪. ఏవం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తః
 ప్రజానాం పార్థివాత్తజః, సంమత స్త్రిషు లోకేషు. ౩౧౧. వసుధాయాః ఊమాగు
 ణైః, బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతేః. ౩౨. తథాసర్వప్రజాకాం
 తైః ప్రీతినంజననైః పితుః, గుణైర్విరురుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః.
 ౩౩. త మేవం వ్రతసంపన్నమప్రధృష్యపరాక్రమం, లోకపాలోపమం నాథ

యితు మశక్యః - సర్వథా విజయిత్యర్థః - సంగ్రామే ప్రణత్యాతు జేతుం శక్య ఇత్యర్థః - న కేవలం
 మనుష్యైః - సురాసురైః పరస్పర విరోధం విహాయ మిళితైరపి - న చో పశాంతైః కుద్ధైః క్రోధ
 పరజైః. తనిష్ఠోక్తి. ౨౯౪. ఏవం కల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వ ముక్తం - అథ హేయప్రత్యసీకత్వ మా
 హ-అనసూయఇతి. అనసూయః అసూయారహితః - జితక్రోధః క్రోధపారవశ్యరహితః - నదృష్టః
 నగర్విష్టః. న చ మత్సరీ పరసంపద్విషయే ద్వేషరహితః - 'మత్సరోన్యశుభద్వేష' ఇత్యమరః. నచకా
 లవశానుగః - సత్వరజస్తమః ప్రధానకాలానుగుణసత్వరజస్తమోగుణో నభవతి - కేవలసత్వమూర్తి
 రిత్యర్థః. ౩౦౪. ఉక్తగుణోపసంహారపూర్వకం గుణాంతరాణ్యాహ-ఏవమితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ-
 పార్థివాత్తజః రామః - ప్రజానాం మధ్యే శ్రేష్ఠైః లోకోత్తరైః గుణైర్యుక్తః - త్రిషు లోకేషు
 సమృతః పూజితః ౩౧౧. ఊమాగుణైః ఊమారూపగుణైః - బహువచనం ప్రకారభేదాభిప్రాయేణ - వసు
 ధాయాః భూమేః - తుల్య ఇతి వక్ష్యమాణ మనుష్యులే. ౩౨. ఉపసంహరతి. తథేతి తథా పూర్వో
 క్తరీత్యా - సర్వప్రజాకాంతైః స్త్రీబాలయువవృద్ధానాం ప్రియైః - పితుః ప్రీతినంజననైః - దృష్టాంతార్థ
 మిదం - పితు రివ సర్వేషాం ప్రియై రిత్యర్థః - ఏవం భూతైర్గుణైః - రామః స్వతస్సుందరః - స్వ
 తోదీప్త స్సూర్యోన్యశుభి రివ - విరురుచే బభౌ. ౩౩. ఏవం రామగుణాన్ ప్రదర్శ్య త త్కృతంభూ
 మ్యుపలక్షితసకలలోకప్రావణ్యం దర్శయతి - తమేవ మితి. ఏవం గుణసంపన్నత్వవత్ - వ్రతసంపన్నం
 ఆశ్రితసంరక్షణరూపవ్రతసంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం అకుంతప్రతాపం - సర్వే లోకపాలా ఉ
 పమా యస్య తం - రామం - మేదినీ - నాథం - అకామయత - భూమే స్నాథత్వోచితోభూదిత్య
 రః - అథవా - ఏవం బాలకాండోక్తరీత్యా - వ్రతసంపన్నం రామస్తు సీతయా సార్థ మిత్యుక్తరీ
 త్యా క్రిడారససంపన్నం - అప్రధృష్యపరాక్రమం - విరోధివర్గం నివర్త్య సాత్త్వభోగప్రదం - లో
 కాన్ పాలయతీతి లోకపాలః - సమస్తోపభోగసాధనసంపన్న ఇత్యర్థః - ఉప సమీపే - మా
 లక్ష్యః - సీతారూపా యస్య సః ఉపమః - లోకపాల శ్చాసా వుపమ శ్చేతి సమాసః - తం లక్ష్యై
 భోగా ననుభవంతం రామం - మేదిన్యపి నాథ మకామయత - స్వయంవరేణ కంఠే మాలికాం దాతు

ణాం - సేనానయ విశారదః - సేనానయశ్చక్రాదివ్యూహన్యాసః - తత్ర విశారదః నిపుణః. ౨౯.
 అనసూయఇతి. పరకృతా సూయా రహితః - నచ మత్సరీ - పరసంపద్విషయేద్వేషరహితః - నచా
 వమంతా భూతానాం ప్రాణినాం అవమానకర్తా నభవతి - నచ కాలవశానుగః కాలవశః కాలపార
 తంత్ర్యం - తదనుసారీ నభవతీత్యర్థః * దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్ష శతాని చ, వత్స్యామి మానుషే
 లోకే పాలయన్ పృథివీ మిమా మితి భగవతైవ కాలనియమస్యోక్తత్వాత్. ౩౦. ౩౧౧. వసుధా
 యాః ఊమా గుణైః ఊంతిప్రధానైర్గుణై రితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః - వసుధాయా స్తుల్య ఇతి
 పరేణ సంబంధః. బుద్ధ్యా బృహస్పతే స్తుల్యో వీర్యేణాపి శచీపతే రితి. ౩౨. ౩౩. తమేవ

మకామయత మేదినీ. 3౪. ఏతైస్తు బహుభిర్యుక్తం గుణైరనుపమైస్సుతం, దృష్ట్వా దశరథో రాజా చక్రే చింతాం పరంతపః. 3౫. అథ రాజ్ఞో బభూవై వం వృద్ధస్య చిరజీవినః, ప్రీతిరేషా కథం రామో రాజా స్యాన్తయి జీవతి. 3౬. ఏషా హ్యస్య పరా ప్రీతి ర్హృది సంపరివర్తతే, కదా నామ సుతం ద్రక్ష్యామ్యభిషిక్త మహం ప్రియం. 3౭. వృద్ధికామో హి లోకస్య సర్వభూతానుకంపనః, మత్తః ప్రియతరో లోకే పర్జన్య ఇవ వృష్టిమాణ. 3౮. యమశక్రసమో వీర్యే బృహస్పతి సమో మతౌ, మహీధరసమో ధృత్యాం మత్తశ్చ గుణవత్తరః. 3౯ మహీమహామిమాం కృత్వాన్మ మధితిష్ఠంత మాత్మజం, అనేన వయసా దృష్ట్వా యథా

తు మైచ్ఛదిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ. ఏవం వృత్తసంపన్నం సదాచారసంపన్నం - లోకపాల ఉపేంద్రః - తస్య స్థితికర్తృత్వేనావతారాత్ - స ఉపమా యస్య తం. నాథత్వేనాకామయత - మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థానినో జనా లక్ష్యంతే - మంచాః శ్రోశంతీతి వదితి కేచిత్ - మేదినీ తదధిష్ఠానదేవతా అకామయత - శిష్టపరిపాలనదుష్టనిగ్రహయో ర్దేదిన్యా ఏవ హర్ష హేతుత్వాత్ - తథోక్తం - 'భూమి ర్దృష్టనృపవ్యాజదైత్యా నీకశతాయుతైః, ఆక్రాంతా భూరిభారేణ బ్రహ్మాణం సా యయా'వతి. 3౪. న కేవలం లోక స్తం నాథ మకామయత - రాజాపీత్యాహ - ఏతైరితి. ఏతైః పూర్వోక్తైః - బహుభిః అసంఖ్యేయైః - అనుపమైః లోకే కృతాప్యేతాదృశగుణాదర్శనాదసదృశైః - గుణైః యుక్తం సుతం దృష్ట్వా - రాజా రాజ్యభరణక్రాంతః. పరంతపః శత్రుసంహారవ్యగ్రః దశరథః చింతాం మనోరథం చక్రే. 3౫. తామేవ చింతాం స్పృష్టయతి. అథేత్యాదినా స్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. అథేతి. అథ రామగుణదర్శనానంతరం. చిరజీవినః వృద్ధస్య పయోవృద్ధస్యేతి జ్ఞానవృద్ధివ్యాప్తిః. వృద్ధత్వాత్ ప్రీతి రిత్యుచ్యతే. ఏవం ఏవం ప్రకారేత్యర్థః. మయి జీవతి రామః కథం రాజా స్యాదిత్యేషా ప్రీతి ర్బభూవ. అత్ర కథ మిత్యుక్తిః కైకేయావరదానకృతవిఘ్నశంకాప్రతిసంధానేన. 3౬. ప్రీతే రాత్కట్య మాహ. ఏషేతి. అత్రాంత ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ద్రక్ష్యామితి ఏషా పరా నిరతి శయా. ప్రీతిః - అస్య దశరథస్య. హృది సంపరివర్తతే సమ్యక్ అవిచ్ఛిన్నం అనువర్తతే. 3౭. అథ రామస్య రాజత్వయోగ్యతానుసంధానం దశరథస్య దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - వృద్ధికామ ఇతి. వృద్ధికామ ఇత్యనేనాపూర్వైశ్వర్యప్రదత్వ ముక్తం. సర్వభూతాన్యనుకంపయంతీతి సర్వభూతానుకంపనః. కర్తరి ల్యుట్. అనేన భ్రష్టైశ్వర్యసాధకత్వ ముక్తం. మమాత్మజ ఇతి శేషః. దానే సంతాపహారిత్వేచ దృష్టాంత మాహ. వృష్టిమాణ పర్జన్య ఇవేతి లోకవిషయే. మత్తః ప్రియతరః అతిశయేన ప్రీతిమాణ - ప్రీణాతీతి ప్రియః పచాద్యచ్. 3౮. పూర్వం ప్రియతరత్వ ముక్తం అత్ర తద్ధేతుగుణ వత్తరత్వ ముచ్యతే. యమశక్రసమ ఇతి ప్రత్యేకం సామ్యానర్హత్వా ద్యమశక్రేత్యుక్తం. 3౯. మహీమితి. యథాస్వర్గం స్వసదృశం స్వసుకృతానురూపం స్వర్గ మిత్యర్థః - యద్వా-యథాస్వర్గం

మితి. మేదినీశబ్దేన మేదినీస్థ జనా లక్ష్యంతే - యద్వా మేదినీ త దధిష్ఠానదేవతా - అకామయత సుజన దుర్జనానుగ్రహనిగ్రహయో ర్దేదిన్యా హర్ష హేతుత్వా దితి జ్ఞేయం. 3౪. 3౫. చింతా ప్రకార మాహ - అథేత్యాదిస్వర్గ మవాప్నుయా మిత్యంతేన. మయి జీవతి సత్యేవ శ్రీరామః - కథం కేనోపాయేన - రాజా స్యాదిత్యేషా ప్రీతిః చింతా ప్రీయతేనయా చింతయేతి ప్యుత్పత్త్యా ప్రీతి శబ్దస్య చింతాపరత్వం. రాజ్ఞో బభూవేత్యన్వయః. 3౬. ఏషేతి. ద్రక్ష్యామిత్వతేలికరణం ద్రష్టవ్యం - ప్రీతిః చింతా - అస్య దశరథస్య - హృది సంపరివర్తత ఇత్యన్వయః. 3౭ - 3౯. మహీమితి,

స్వర్గ మవాప్నుయాం. ౪౦. ఇత్యేతైర్వినిధైస్తై స్తైరన్యపార్థివదుర్లభైః, శిష్టై
రపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై ర్గుణైః. ౪౧. తం సమీక్ష్య మహారాజో యుక్తం
సముద్దితైశ్చభైః, నిశ్చిత్య సచివైస్సార్థం యువరాజమమన్యత. ౪౨. దివ్యంత
రిక్షే భూమా చ ఘోరముత్పాతజం భయం, సంచచక్షే చ మేధావీ శరీరే చాత్మ
నో జరాం. ౪౩. పూర్ణచంద్రాననస్యాథ శోకాపనుద మాత్తనః, లోకే రామ
స్య బుబుధే సంప్రియత్వం మహాత్మనః. ౪౪. ఆత్మనశ్చ ప్రజానాం చ శ్రేయసే చ

యథాభూతస్వర్గం - యస్త్వయా సహవాసః సస్వర్గ ఇత్యుక్త రామసౌందర్యానుభవస్వర్గ
మిత్యర్థః. ౪౦. ఇతీతిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా వివిధై స్తై స్తైః తత్తత్కార్య
భేదేన ప్రసిద్ధైః - అన్యపార్థివదుర్లభైః రామాన్యరాజదుర్లభైః శిష్టైః ఉక్తవ్యతిరిక్తసాశీల్యాదిభిః -

అపరిమేయైః అసంఖ్యేయైః - కలిపయగుణాః ప్రదర్శితాః - శిష్టా స్త్వపరిమేయా ఇతి భావః - లోకే
లోకోత్తరైః - లోకే కుత్రాప్యేవం లోకోత్తరగుణా న సంతీత్యర్థః - సముద్దితైః స్వాభావికైః
శుభైః కల్యాణతమైః - ఏతై ర్గుణైః యుక్తం తం రామం సమీక్ష్య-మహారాజో దశరథః - సచివై
సార్థనం నిశ్చిత్య-యువరాజ మమన్యత-అయం యువరాజో భవేదితి నిశ్చితవా నిత్యర్థః. తనిశ్లోకే.
౪౨. ఆథ సద్యో రామాభిషేకకర్తవ్యతాహేతుం స్వవిపత్తిసూచకం దుర్నిమిత్త మాత్మనో జరాంచా
లోచితవానిత్యాహ - దివీతి. దివ్యంతరిక్షే భూమా చ యాన్యుత్పాతాని తజ్జం భయ మిత్యర్థః.

తానిచోక్తాని జ్యోతిశ్శాస్త్రే - 'స్వర్భానుకేతునక్షత్ర గ్రహ తారార్క చంద్రజం, దివిచోత్పద్య
తే యచ్చ తద్దివ్య మితి కీర్తితమ్. వాయుభ్ర సంధ్యాదిద్దాహ పరివేషతమాంసిచ, ఖపురం చేంద్ర
చాపంచ తద్విద్యాదంతరిక్షజమ్. భూమాపుత్పద్యతే యచ్చ స్థావరం వాథ జంగమమ్. తదై
కదేశికం భౌమ ముత్పాతం పరిచక్షత' ఇతి. భయావహాని ఘోరాణి దివ్యాద్యుత్పాతానీతి

ఫలితార్థః. మేధావీ సూక్ష్మవర్షి - రాజా సంచచక్షే దృష్టవాక్. సచివాయోక్తవానితి వా -
ఆత్మనశ్శరీరే జరాం చ సంచచక్షే - ఖ్యాఖ్యాభావఆర్థః. ౪౩. ఏవం రామాభిషేకేహేతు
ద్వయ ముక్తం - సర్వలోకప్రియత్వం చ హేతు మాహ - పూర్ణచంద్రాననస్యేతి. ఆథ ఉత్పా

తదర్శనానంతరం - పూర్ణచంద్రాననస్య తద్వత్సర్వసంతాపహరస్య - మహాత్మనః మహామతేః - రా
మస్య - లోకే - విషయే - సంప్రియత్వం కీర్తనం - ఆత్మనః స్వస్య శోకాపనుదం - ఉత్పాతాది

భయనివర్తకం - సమ్యక్ ప్రియత్వం. బుబుధే అనుసందధా విత్యర్థః. ౪౪. ఏవ మనుసంధానప్ర

అనేన పయసా కృత్వాం మహీం - అధిష్ఠిత మాత్మజం దృష్ట్వా యథాస్వర్గ మవాప్నుయా మితి

ప్రీతిః-హృది నపరివర్తత ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౦. ఇతీత్యాది. లోకోత్తరై ర్గుణై రిత్యన్యయు

క్త మితి పూర్వేణ సంబంధః-ఉక్తవ్యతిరిక్తసాశీల్యాదిభి స్సముద్దితై ర్శిష్టైః. ౪౧. దివీతి. ఉత్పాతజం

ఉత్పానిష్టసూచోత్పాతసూచితం - దివ్యోత్పాతః - గ్రహనక్షత్రాదివైకృతం - అంతరిక్షోత్పాతః

మహావాతపరివేషసంధ్యాదిగూమాదిః-భౌమోత్పాతః స్థావరజంగమవికారః స్థావరవికారః భూకంప

శిలాపాతవృక్షరక్తస్రవణాదిః జంగమవికారః - మనుష్యాదిజాతీయపశుపక్ష్యాద్యుత్పత్తిః ఏతత్ప్రివి

ధోత్పాతజం భయం - సంచచక్షే కథయామాస - సచివానామితి శేషః - జరాదర్శనంచ

రామాభిషేకకారణాంతర మితి మత్తోక్తం న తూత్పాతత్వేనేతి ద్రష్టవ్యం. ౪౩. పూర్ణేతి. ఆత్మన

స్వస్య శోకాపనుదం-సుఖావహం లోకే మహాత్మనో రామస్య-సంప్రియత్వం సర్వానందకరత్వం.

ప్రియేణ చ, ప్రాప్తకాలేన ధర్మాత్తా భక్త్యా త్వరితవాన్మృషః. ౪౧. నానానగ
రవాస్తవ్యాన్ పృథగ్జానపదా నపి, సమానినాయ మేదిన్యాః ప్రథానాన్
పృథివీపతీన్. ౪౨. న తు కేకయరాజానం జనకం వా నరాధిపః, త్వరయా చాన
యామాస పశ్చాత్తా శ్రోష్యతః ప్రియం. ౪౩. తాన్ వేత్త నానాభరణై ర్యథా
ర్హం ప్రతిపూజితాన్, దదర్శాలంకృతో రాజా ప్రజాపతిరివ ప్రజాః. ౪౪. అథో
పవిష్టే నృపతౌ తస్మిన్ పరబలార్హనే, తతః ప్రవివిశుశ్చేషా రాజాన్ లోకసంమతాః.
౪౫. అథ రాజవితీర్ణేషు వివిధేష్వాసనేషు చ, రాజానమేవాభిముఖా నిపేదు
ర్నియతా నృపాః. ౪౬. స లబ్ధమానై ర్విసయాన్వితై ర్నృపైః పురాలయై ర్జాన
పదైశ్చ మానవైః, ఉపోపవిష్టైర్నృపతిర్వృతో బభౌ సహస్రచక్షుర్భగవా
నివామరైః. ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ప్రథమస్సర్గః.

యోజన మాహ-ఆత్మన ఇతి. ఆత్మనః ప్రజానాంచ-శ్రేయసే హితార్థాయ-ప్రియేణచ పి యాయచ
చతుర్థ్యరే తృతీయా-ధర్మాత్తా ధర్మశీలః - ధర్మేణ ప్రాణిసంరక్షకః నృపః - ప్రాప్తకాలేనోపలక్షీ
తస్య-భక్త్యా ప్రీత్యా-త్వరితవాన్ - ప్రాప్తకాలత్వం స్వస్య వృద్ధత్వం రామయావనం-వసంతకా
లోవా. ౪౧. నానేతి. నానానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః తాన్-వసే స్తవ్యతక్రూర్తరి
ణిచ్ఛేతి కర్తరి తన్యత్ ప్రత్యయః-వృద్ధజ్ఞానపదాన్ జనపదాంతరస్థాన్ - మేదిన్యాః భువః ప్రథా
నాన్ నకేవలానవాంతరన్మపతీ నిత్యర్థః - పృథక్సమానినాయేతివా. ౪౨. నేతి. శ్రోష్యత ఇత్యనంతర
మితికరణం ద్రష్టవ్యం-అనానయనే హేతు మాహ.త్వరయేతి దూరవర్తిత్వా దితి భావః-కేకయరాజాన
మిత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౪౩. తాన్ వేత్త నానాభరణైరితి. ప్రథమం వేత్త
నానాభరణైః ప్రతిపూజ్య-పశ్చాత్తాన్ దదర్శేత్యర్థః. ౪౪. దర్శనప్రకార మేవాహ. అథేతి. ప్రవి
విశుః - సభామితిశేషః - శేషాః కేకయరాజజనకభిన్నాః. ౪౫. అథేతి. రాజవితీర్ణేషు రాజదత్తేషు
నియతాః నియతదేశాధిపత్యాః-అంతరంగా వా-పాదాప్రసారణాదినియమయుక్తావా. ౪౬. సఇతి.
లబ్ధమానైః ప్రాప్తబహుమానైః పురాలయైః నానానగరవాసిభిః ఉపోపవిష్టైః రాజవచన శ్రవణా
దరేణ మందం మందం సమీపం ప్రాప్తైః - నృపైః మానవైశ్చ వృతో నృపతిః భగవాన్ మాహ
త్వయాన్ సహస్రచక్షుః ఇంద్ర ఇవ - బభౌ. ౪౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

బుబుధే జ్ఞాతవాన్. ౪౪. ఆత్మన ఇతి. ప్రియేణ ప్రీత్యా హేతునా చ భక్త్యా శ్రీరామపరిపాలితాః
ప్రజాః ధన్యా భవంతీతి ప్రజావిషయభక్త్యా చ - ఆత్మనః ప్రజానాంచ శ్రేయసే నృపో దశరథః
ప్రాప్తకాలే ప్రాప్తావసరే - త్వరితవాన్ - రామాభిషేక మితి శేషః. ౪౫. నానానగరేతి. నా
నానగరేషు వసంతీతి నానానగరవాస్తవ్యాః. ౪౬. నత్వీతి. పశ్చాత్ప్రియం రామాభిషేకం శ్రోష్యత
ఇతి విచార్య త్వరయా శ్వ ఏవ అభిషేక్యమితి సంభ్రమేణేతి శేషః. ౪౭. తానితి. వేత్తనానా
భరణైః ప్రతిపూజితాన్ రమ్యగోగృహభూషణప్రదానాది నాన్వేన సత్కృతా నిత్యర్థః-ప్రజాపతిః
బ్రహ్మ. ౪౮. అథేతి. శేషాః జనకకేకయరాజవ్యతిరీక్తాః-రాజవితీర్ణేషు-రాజా దత్తేషు. ౪౯. ౫౦ సఇతి.
లబ్ధమానైః లబ్ధసత్కారైః ఉపోపవిష్టైః సహస్రచక్షు రింద్రః. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ప్రథమస్సర్గః.

తతః పరిషదం సర్వానామంత్ర్య వసుధాధిపః, హితముద్ధరణం చైవ మువాచ ప్రథితం వచః. ౧. దుందుభిస్వనకల్పేన గంభీరేణానునాదినా, స్వరేణ మహతా రాజా జీమూత ఇవ నాదయన్. ౨. రాజలక్షణయుక్తేన కాంతేనానుపమేన చ, ఉవాచ రసయుక్తేన స్వరేణ నృపతిర్నృపాన్. ౩. విదితం భవతామేతద్యథా మే రాజ్య ముత్తమం, పూర్వకైర్మమ రాజేంద్రైస్సుతవత్పరిపాలితం. ౪. సోహ మిత్వాకుభిస్సర్వైర్నరేంద్రైః పరిపాలితం, శ్రేయసా యోక్తుకామోఽస్మి సుఖార్హమఖిలం జగత్. ౫. మయాప్యాచరితం పూర్వైః పంథానమనుగచ్ఛ

అథ రామాభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం దర్శయతి ద్వితీయే-తత ఇత్యాది. తతః రాజాదినివేశా నంతరం - పరిషదం పౌరజానపదసమూహం - ఆమంత్ర్య అభిముఖీకృత్య-హితం శ్రేయస్కరం- ఉద్ధరణం ఉత్కలహర్షజనకం - ప్రథితం ప్రకటార్థం - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా. ౧. ప్రథిత మువాచేత్యుక్తం విశదయతి - దుందుభిస్వనకల్పేన భేరిస్వనసదృశేన - ఈషదసమాప్తా కల్పవృత్తయః-గంభీరేణ గంభీరాత్థ-అనునాదినా దిశః ప్రతిధ్వనయతా-స్వరేణ మహతా మహతా స్వరేణ - నాదయన్ - జీమూత ఇవ మేఘ ఇవ - స్థితః రాజా ఉవాచ - పున స్వరః కీదృశః - రాజలక్షణయుక్తేన ప్రభావానురూపేణ - కాంతేన మృదునా - రసయుక్తేన మాధుర్యవతా. ౩. స్వకృతరాజ్యపాలనస్య పూర్వకృతపాలనాదవిశేషం సూచయన్నాహ. విదితమితి. అంతే ఇతి కరణం ద్రవ్యవ్యం - ఉత్తమం విపులం - మే నీతద్రాజ్యం - మమ పూర్వకైః పూర్వైః - రాజేంద్రైః రఘుప్రభృతిభిః-సుతవత్పరిపాలితం అతిప్రేమా సురక్షిత మిత్యేతత్-భవతాం విదితం- క్తస్యచ వర్తమాన ఇతి వక్షీ - భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪. అస్తు తతః కిమిత్యత్రాహ. సోహ మితి. సః తద్వంశ్యోహం - ఇత్వాకుభిః ఇత్వాకువంశ్యైః - సర్వైః నరేంద్రైః పరిపాలితం - అత ఏవ సుఖార్హం-అఖిలం జగత్ రాజ్యం - శ్రేయసా సుఖేన-అధునాపి - యోక్తుం కామయత ఇతి యోక్తుకామః - అస్మి - తుంకామమనసోరసీతి మకారలోపః - యోక్తు మిచ్ఛామిత్యర్థః. ౫. నను భవత్కృతం పాలనమేవాస్తాకం శ్రేయ ఇత్యత్రాహ. మయాపీతి. పూర్వైః రాజభిః- ఆచరితం క్షుణ్ణం - పంథానం మర్యాదాం - అనుగచ్ఛతా అనుసరతా - నిత్యం - అనిద్రేణ జాగ రూకేణ - మయాపి ప్రజాః యథాశక్త్యభిరక్షితాః - యథాశక్తి వినియోగిః. ౬. తర్హి దానీ

తత ఇతి. పరిషద మాస్థానమంటపగతజనం-హిత ముత్తరత్ర శ్రేయస్కరం-ఉద్ధరణ మానంద జనక మిత్యర్థః-ప్రథిత మర్థగరిష్ఠతనూ ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. ౧. దుందుభీతి. అనునాదినా ప్రతిధ్వనినా స్వరేణ నాదయన్-దిశ ఇతి శేషః-గంభీరేణ మహతా స్వరేణోవాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. రాజేతి. రాజలక్షణయుక్తేన రాజవాక్యానురూపలక్షణయుక్తేన - మాధుర్యరసయుక్తేన - నృపతి ర్దశరథః-నృపా నువాచ. ౩. విదితమితి. మే రాజ్యం మయేదానీం పాల్యమానం రాజ్య మిత్యర్థః- మమ పూర్వకైః రాజేంద్రై ర్నవాదిభిః యథాసుతవత్పుత్రేణ తుల్యం - పరిపాలితం - నీతత్పరి పాలనం. భవతాం భవద్భి ర్విదిత మిత్యర్థః. ౪. తతః కిం తత్రాహ. సోహ మితి. ఇత్వాకుభి రిత్వాకువంశ్యై ర్నరేంద్రైః - పరిపాలితం సుఖార్హం-జగత్ - శ్రేయసా శ్రీరామాభిషేకరూపేణ యోక్తుకామోఽస్మి. ౫. మత్కృతం పరిపాలనం భవదనుభవసాక్షిక మిత్యాహ - మయేతి. పూర్వై రిత్వాకుప్రభృతిభి రామచరితం పంథానం సన్తార్గం ప్రజాపరిపాలనరూపం అనుగచ్ఛతా అను సరతా - నిత్యమనిద్రేణ సదా జాగరూకేణ - యథాశక్తిసామర్థ్యానురూపేణ. ౬. ఇదమితి.

తా, ప్రజా నిత్యమనిద్రేణ యథాశక్త్యభిరక్షితాః. ౧. ఇదం శరీరం కృత్స్నస్య లోకస్య చరతాహితం, పాండురస్యాతపత్రస్యచ్ఛాయాయాం జరితం మయా. ౨. ప్రాప్య వర్షసహస్రాణి బహుాన్యాాయాంషి జీవతః, జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతి మభిరోచయే. ౩. రాజప్రభావజుష్టాం హి దుర్వహామజితేంద్రియైః, పరిశ్రాంతోఽస్మి లోకస్య గుర్వీం ధర్మధురం వహాన్. ౪. సోఽహం విశ్రమమిచ్ఛామి పుత్రం కృత్వా ప్రజాహితే, సన్నికృష్టానిమాన్ సర్వాననుమాన్య ద్విజర్షభాన్. ౫. అనుజాతో హి మాం సర్వైర్దుణైర్ద్యేష్టో మమాత్తజః, పురందరసమో వీర్యే రామః పర

మపి తథైవ రక్ష్యతామిత్యత్రాహ-ఇద మితి. కృత్స్నస్య లోకస్య జనస్య-హితం చరతా కుర్వతా-
మయా - ఇదం శరీరం - భవతాం కృత్యక్షం హీతి భావః - పాండురస్యాతపత్రస్య శ్వేతస్య
చత్రస్య - ఛాయాయాం - జరితం సంజాతజరం కృతం-జరాపర్యంత మేకచ్ఛత్రతయా పరాక్రమ
నిధి రూఢత్వా మయా నియమేన లోకహిత మాచరిత మిత్యర్థః. తనిశ్లోకే. ౨. తర్హి సంప్రతి కింక
ర్తవ్య మిత్యత్రాహ - ప్రాప్య వర్షసహస్రాణీతి. బహుాని వర్షసహస్రాణి - పప్టివర్షసహస్ర పరిమితా
న్యాాయాంషి - ప్రాప్య జీవతః - క్రమేణ జీర్ణస్యాస్య శరీరస్య విశ్రాంతిం రాజ్యభారా ద్విరతిం -
అభిరోచయే ఇచ్ఛామి - ఏతేన యయాతివద్విషయచాపలేన సరాజ్యా ద్విరమ్యత ఇతి దర్శితం.
౩. ఇతఃపరం రాజ్యవహనాశక్తా నిమిత్త మాహ - రాజేతి. రాజప్రభావైః శౌర్యాదిభిః - జుష్టాం
సేవితు మర్హాం - అజితేంద్రియైః విషయవరైః - దుర్వహాం తాదృశప్రభావరహితై ర్వోధు మశ
క్యాం - గుర్వీం బహుసాధననిర్వాహ్యం - లోకస్య ధర్మధురం ధర్మస్థాపనరూపభారం - వహ
న్నహం పరిశ్రాంతోఽస్మి. ౪. వివక్షిత మర్థం దర్శయతి - సఇతి. సః ఏవం శ్రాంతోహం - ప్రజా
హితే ప్రజారక్షణవిషయే - పుత్రం కృత్వా నియమ్య-సన్నికృష్టాన్ అంతరంగభూతాన్ ఇమాన్
సర్వాన్ ద్విజర్షభాన్ బ్రహ్మణశ్చేష్టాన్ - అనుమాన్య కృతానుమతికాన్ కృత్వా - మాన
యతేర్జ్యంతా ల్ల్యప్ - విశ్రమం శ్రాంతినివృత్తిం - ఇచ్ఛామి. ౫. కస్తే పుత్రో యావరాజ్యే
నియోజ్యోభిమతః - తత్రాహ - అనుజాత ఇతి. వీర్యే విషయే - పురందరసమః ఇంద్రతుల్యః -
తౌల్య మేవాహ - పరేషాం శత్రుణాం పురాణి జయతి స్వాధీనీకరోతీతి పరపురంజయః అసం
జ్ఞాయామపి జేః భిజార్హః. రామః రామనామకః. మమ జ్యేష్ఠ ఆత్మజః సర్వైర్దుణైః శౌర్యాదిభిః-
మామనుజాతః - అనుర్లక్షణఇత్యనుః కర్తవ్య వచనీయః - తద్యోగా న్నామితి ద్వితీయా-మద్గుణాన్
సర్వా ననుప్రాప్య జాత ఇత్యర్థః - నను 'మత్తశ్చ గుణవత్తరః' 'అపరిమేయైశ్చ లోకే లోకోత్తరై
ర్దుణై' రితి పూర్వముక్తం కథ మిదానీ మనుజాతోహి మాం సర్వైర్దుణై రిత్యుచ్యతే పురందరసమ
ఇతి చ-ఉచ్యతే- 'అన్యామధ్యస్థ చింతాహి విమర్దాభ్యధికోదయే'తి న్యాయేన పౌరముఖేన రామస్య

లోకస్య హితం శ్రేయః చరతా కుర్వతా-ఆతపత్రస్య ఛాయాయాం-జరితం జరాన్వితం - అనేన
సర్వకాలపర్యటనం వ్యజ్యతే - నతు విషయాసక్త్యేతి భావః-ఏవం ప్రయాసేన రాజ్య మేకచ్ఛత్ర
మభూదితి తాత్పర్యం. ౨. ప్రాప్యేతి. వర్షసహస్రాణి పప్టిర్వర్ష సహస్రాణి ప్రాప్య బహుాన్యా
యాంషి వత్సరశతరూపానేకపురుషాయాంషి. ౩. రాజేతి. రాజప్రభావజుష్టాం రాజలేజసా పా
లితాం. * తి. రాజప్రభావా శౌర్యాదయః తై ర్దుష్టాం-వహన్నితి హేతౌ శతా. ౪. సోహమితి.
ప్రజాహితే పుత్రం కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః-అనుమాన్య అనుమతి ప్రాప్య-అనుజ్ఞాప్యేతిపాతే-
నుజ్ఞాం కారయిత్వేత్యర్థః. ౫. అనుజాతఇతి. అనుజాతః అనుసృత్యజాతః. ౬. రామస్యాతిమానుష

పురంజయః. ౧౧. తం చంద్రమివ పుష్పేణ యుక్తం ధర్మభృతాం వరం, యా
వరాజ్యే నియోక్తాస్తి ప్రీతః పురుషపుంగవం. ౧౨. అనురూపస్స వై నాథో
లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణాగ్రజః, త్రైలోక్యమపి నాథేన యేన స్యాన్నాథవత్తరం.

సర్వాభ్యధిక గుణతాం వత్తు మేవ ముక్త మితి ధ్యేయం - అతఏవ వత్సయతి - బహవో నృపకల్యాణ
గుణాః పుత్రస్య సంతి త ఇతి. ౧౧. తమితి. తం స్వగుణతుల్యగుణం-ధర్మభృతాం ధార్మికాణాం-
వరం పురుషపుంగవం పుష్పేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్ర మివ స్థితం-తద్వదత్యుజ్వలం - యద్వా -
పుష్పనక్షత్రే-భిషేకకరణాత్ పుష్పేణ చంద్ర మివేత్యుక్తం - యావరాజ్యే నియోక్తాస్తి - య
ద్వా - చంద్ర మివ స్థితం తం - శ్వః పుష్పేణ యావరాజ్యే నియోక్తాస్తీత్యర్థః. ౧౨. దశరథ
వచనం వాల్మీకి స్తత్వజ్ఞతయా శ్లాఘతే-అనురూప ఇతి. సః రామః - అనురూపః అనుగుణః నాథః -
లోకస్యేతి శేషః - అనురూపత్వే హేతు ర్లక్ష్మీవా నితి - అపరిచ్ఛిన్న తేజస్క ఇత్యర్థః - తత్రాపి
హేతు ర్లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణో లక్ష్మీవర్ధన ఇత్యుక్తం - యద్వా - అనురూపత్వే. హేతురల్ల
క్ష్మణాగ్రజ ఇతి-లక్ష్మణ ఇవ సర్వత్ర స్వాశ్రి తే ప్రేమశాలీత్యర్థః-అథవా అనురూప ఇత్యాది-నిత్యానపా
యిన్యా లక్ష్మ్యో విశిష్టః పరిజనపర్యంతో రామ స్సర్వస్య నిరుపాధిక శ్శేషీ - దశరథస్తురాజ్యపాలనో
పాధిక శేషీ వై ఇతిశ్రుత్యాదిప్రసిద్ధిం ద్యోతయతి-‘దాసభూతా స్స్వత స్సర్వేహ్యత్తానః పరమా
త్మన’ ఇత్యాద్యుక్తే. తస్య నిరుపాధికశేషీత్వే నిమిత్త మాహ త్రైలోక్య మితి-త్రయో లోకా ఏవ
త్రైలోక్యం-చతుర్వర్ణాదిత్వాత్ స్వార్థే ష్యణ్-త్రైలోక్య మపి యేన నాథేన-నాథవత్తరం అతిశ
యేననాథవత్-రామస్య రక్షకత్వావలోకనే కియన్తాత్రం త్రైలోక్యమితి భాతీత్యర్థః-అథవా అనేన
శ్లోకేన రామస్య పరత్వ ముచ్యతే-సః రామః - అనురూపో నాథః సహజశేషీ జగతః - అన్యేతు
కర్తానుగుణతయాపాధికాః - అనుకూలం రూపం యస్య సోనురూపః ‘సమ స్సమవిభక్తాంగః’
‘చంద్ర కాంతానన’ మిత్యాద్యుక్త నిరుపమసౌందర్యశాలిదివ్యమంగళవిగ్రహ ఇత్యర్థః-అనుకూలం స్వ
రూపం యస్యాసావనురూపః-శతగుణితో త్రరక్ర మేణ నిరతిశయదశా శిరస్క-తయాభ్యస్యమానానంద
రూప ఇత్యర్థః-‘ఆనందో బ్రహ్మ’తి హ్యుక్తం. అనుగతం రూపం యస్యాసావనురూపః-సర్వవ్యాపీ
త్యర్థః - అనురూపః అనుప్రవిష్టచరాచరాదికశరీరః - సర్వశరీరీత్యర్థః - అనురూపః-అనుస్మాతరూ
పః - పరవ్రూహవిభవాంతర్యామ్యర్చావతారరూపేణ నానావతారశాలీత్యర్థః - అనురూపః - ఓః
రుద్రస్య రూపం శరీరం తద్విలక్షణశరీరః - ‘వపు ర్విరూపాక్ష మలక్ష్మ్యజన్త తా దిగంబరత్వేన నివే
దితం వ’ స్త్విత్యాద్యుక్తరూపవిలక్షణరూపః. పుండరీకాక్షత్వాదియుక్తః - ఉక్తస్వరూపభిన్న ఇతి
త్రిమూర్తిసామ్యం చ నిరస్యతే. వీనాం పక్షిణాం నాథో వినాథః హంసః తత్సంబంధీ వైనాథః -
అణ్యాదివృద్ధిః - హంసవాహనః చతుర్ముఖః తత్సహితః స వైనాథః - నాభిపద్మసంస్థితచతుర్ముఖ
ఇత్యర్థః - వైనాథో గరుడవాహనోవా - నాథత్వే హేతు ర్లక్ష్మీవా నితి - నిత్యయోగే మతుష్
‘హీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్నీయ’ ‘అప్రమేయం హి తత్రేజో యస్య సా జనకాత్తజా, వేదాంతా
స్తత్వచింతాం మురభిదు రసి యత్పాదచిహ్నా స్తరంతీతి’ పత్నీవిశిష్టత్వవత్ పరిజనవిశిష్టత్వ
మాహ - లక్ష్మణాగ్రజ ఇతి - లక్ష్మణశబ్దః కైంకర్యపరమాత్మోపలక్షణార్థః - అగ్రజ ఇతి తన్ని
శక్తియోగం ప్రకటయతి తమితి. పుష్పేణ నక్షత్రేణ యుక్తం చంద్రమివ ప్రకాశమానం తం రామం-
యావరాజ్యే నియోక్తాస్తి నియోక్తే. ౧౨. అనురూపఇతి. యేన లక్ష్మీయుక్తేన నాథేన త్రైలోక్య
మపి నాథవత్తరం - చతుర్ముఖేంద్రాదయ ఇవ నాథవత్తాత్రం న - కింతు నాథవత్తరం అనురూప

౧౩. అనేన శ్రేయసా సద్యస్సంయోజ్యైవమిమాం మహీం, గతక్లేశో భవి
ష్యామి సుతే తస్మిన్ని వేశ్య వై. ౧౪ యదీదం మేఽనురూపార్థం మయా సాధు
సుమంత్రితం, భవంతో మేఽనుమన్యంతాం కథం వా కరవాణ్యహం. ౧౫ యద్యప్యే
షా మమ ప్రీతిర్హితమన్యద్విచింత్యతాం, అన్యా మధ్యస్థచింతా హి విమర్దాభ్య
ధికోదయా. ౧౬ ఇతి బ్రువంతం ముదితాః ప్రత్యనందన్నుపా నృపం, వృష్టి

రూప్యతోక్త్యా ఆశ్రితపారతంత్ర్య ముక్తం - నను కథ మయ మనురూపా నాథః - బ్రహ్మదుద్రాద
యోపిహిసంతి నాథా ఇత్యత్రాహ - త్రైలోక్య మపీతి - 'కృతక మకృతకం కృతకాకృతక' మిత్యుక్తం
సమస్తం జగదిత్యర్థః - యేన నాథేన నాథవదిత్యనేనేంద్రాదివ్యావృత్తిః - తరహ బ్రహ్మదుద్రాది
వ్యావృత్తిః - తన్నాథత్వస్యైతన్నూలత్వాత్ - 'యుగకోటిసహస్రాణి విష్ణు మారాధ్య పద్మ భూః, పున
స్త్వైలోక్యధాతృత్వం ప్రాప్తవానితి శుశ్రుమః.' 'మహాదేవ స్సర్వమేథే మహాత్మా హుత్వాత్మానం
దేవదేవో బభూవ' ఇత్యాదిస్తోత్రయ స్తత్ర మానం - త్రైలోక్యం నాథవత్తరం - రక్ష్యాపేక్షయా
రక్షకత్వరాధికేత్యర్థః. తనిష్ఠోక్తి. ౧౩. అనేనేతి. ఇమాం మయా చిరకాలదృతాం మహీం - తస్మిన్
జ్యేష్ఠే సుతే నివేశ్య - మహీపాలనభారం నిక్షిప్యేత్యర్థః - అనేన తన్ని వేశయాపేణ శ్రేయసాచ -
మహీ మేవం సద్య స్సంయోజ్య - గతక్లేశః గతరాజ్యభరణక్లేశో భవిష్యామి - రామాభిషేకస్య
ద్వేషలే మహ్య శ్చేయో మమ విశ్రాంతి శ్చేతి భావః. ౧౪. యదీతి. ఇదం రామాభిషేకరూపం
కార్యం - మే రాజ్యభరణశ్రాంతస్య వృద్ధస్య మే-యద్యనురూపార్థం ఉచితప్రయోజనకం చేత్ -
మయావా సాధు సుమంత్రితం యది - సమ్యగ్విచార్యార్థబంధేదిత్యర్థః - తదా భవంతః మే మహ్యం
అనుమన్యంతాం అనుమతిం కుర్వంతు ఇదం మే అనుకూలార్థం చేత్కథం వాన్య త్కరవాణి. ౧౫.
య త్రే ప్రియం త త్క్రియతా మిత్యత్రాహ - యద్యపీతి. ఏషా రామాభిషేకవిషయా ప్రీతిర్యద్య
ప్యస్తి తథాప్యన్య ద్ధిత మస్తిచే చ్చింత్యతాం - నను క స్వత్తోధికదర్శిత్యత్రాహ - అన్యేతి - మధ్య
స్థానాం రాగద్వేషరహితానాం చింతా విచారః అన్యా అన్యాన్యకీ-స్వమాత్ర చింతాతో విలక్షణా-
తదేవ వైలక్షణ్య మాహ - విమర్దాభ్యధికోదయేతి - విమర్దేన పూర్వాపరపక్షసంఘర్ష జేన హేతునా-
అభ్యధికోదయా అధికార్థ ప్రాదుర్భావాహి. ౧౬. ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ - బ్రువంతం
నృపం దశరథం - నృపాః పరిషద్గతా రాజానః - వృష్టిమంతం వద్మకం మహామేఘం - సర్దంతః కేకాం

స్వామికం - స లక్షణాగ్రజః త్రైలోక్యంతర్గతానాం వోయుష్మాకం అనురూపా నాథ స్సాన్య
దితి యోజనా. ౧౩. అనేనేతి. ఇమాం చిరకాలదృతాం మహీం సుతే సన్నివేశ్య అనేన తన్ని
వేశయాపేణ శ్రేయసా మహీం సన్నియోజ్య గతక్లేశో భవిష్యామితి సంబంధః. ము. తస్మిన్ సుతే
మహీం నివేశ్య అనేన రామకర్తృక పరిపాలనరూపేణ శ్రేయసా ఇమాం పరిదృశ్యమాన సర్వజనో
పేతాం అయోధ్యాం సంయోజ్య గతక్లేశో భవిష్యామితి సంబంధః. ౧౪. యదీతి. మే ఇదమభి
షేకరూపం కార్యం - అనురూపార్థం భవతా మనుకూలార్థం యది మయా సాధు సుమంత్రితం యది
మేతర్హి భవంతోనుమన్యంతాం మమ నుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛత - కథం వా కరవాణి భవతా మనుమతిం
వినేత్యర్థః కింకరవాణీతివార్థః. ౧౫. నను భవదధికః కోవాహితాహితవిచారసమర్థ స్తత్రాహ.
యద్యపీత్యాదినా. ఏషా రామాభిషేకవిషయా చింతా మమ ప్రీతిః ప్రియాద్యపి - తథాప్యతోన్య
ద్ధిత మస్తిచే ద్విచింత్యతాం తథాహి - విమర్దేన విచారేణ - అభ్యధికోదయా అధికఫలా మధ్యస్థా
నాం చింతా - అన్యాన్యకీ స్వజనచింతావిలక్షణా. ౧౬. ఇతీతి. ప్రత్యనందన్ ప్రశంసాపూర్వక

మంతం మహామేఘం నర్దంత ఇవ బర్హిణః. ౧౭. స్నిగ్ధోనునాదీ సంజజ్ఞే తత్ర హర్ష
సమీరితః, జనాఘోద్భుష్టసన్నాదో విమానం కంపయన్నివ. ౧౮. తస్య ధర్తార్థవిదు
షో భావమాజ్ఞాయ సర్వశః, బ్రహ్మణా జనముఖ్యాశ్చ పౌరజానపదైస్సహ. ౧౯.
సమేత్య మంత్రయిత్యాతు సమతాగతబుద్ధయః, ఊచుశ్చ మనసా జ్ఞాత్వా వృద్ధం
దశరథం నృపం. ౨౦. అనేకవర్షసాహస్రో వృద్ధస్త్యమసి పార్థివ, స రామం
యువరాజానమభిషిచస్వ పార్థివం. ౨౧. ఇచ్ఛామోహి మహాబాహుం రఘు

కుర్వంతః - బర్హిణ ఇవ మయూరా ఇవ - ముదితా స్సంతః - ప్రత్యనందః ప్రాశంసః. ౧౭.
స్నిగ్ధఇతి. తత్ర సభాయాం-స్నిగ్ధః స్నేహాభివ్యంజకః. అనునాదీ ప్రతిధ్వనికారీ - జనాఘోద్భుష్టః
జనసమూహోత్పాదితః - సన్నాదః సమీచీనశబ్దః - విమానం తదాస్థానమంటపవిమానం - కంప
యన్నివ సంజజ్ఞే - న కేవలం రాజాన ఏవ - సర్వేషి జనా స్తచ్చుత్వా సంతుష్టా ఇత్యర్థః. ౧౮.
తస్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. బ్రహ్మణః పసిష్ఠాద్యాః-జనముఖ్యాః రాజానశ్చ - పౌరై
ర్నాగరికై ర్జానపదైశ్చ - సమేత్య సంయుజ్య - మంత్రయిత్యా యుక్తాయుక్తం విచార్య-ధర్తా
ర్థవిదుషః స్వస్య వార్థకే యువరాజస్థాపనం ధర్తః - ప్రజానా మర్థసాధనం చేతి జానతః - తస్య
దశరథస్య భావం వచనమూలతాత్పర్యం - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - దేశకాలేంగితాదిభిః - ఆజ్ఞా
య ఆసమంతాత్ జ్ఞాత్వా - సమతాం సామ్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే తథోక్తాః - వికమ
త్యం ప్రాప్తా స్సంతః - మనసాచ జ్ఞాత్వా-ప్రత్యేకం స్వస్వహృదయేన నిశ్చిత్య - వృద్ధం నృపం -
పక్ష్యమాణవచనార్హం దశరథం ఊచుః. ౨౦. వృద్ధం నృప మితి కవినా సూచిత మర్థం దర్శ
యతి - అనేకేతి. హేపార్థివ - త్వం - అనేకవర్షసాహస్రః - సహస్రాణ్యేవ సాహస్రాణి - స్వా
ర్థేఽహ్ - అనేకాని వర్షసాహస్రాణి యస్య స తథా - వృద్ధోసీతి విశేషణమహిమ్నా అతివృద్ధోఽ
సీతి గమ్యతే - సః తాదృశ వృద్ధ స్త్వం - పార్థివం పృథివీశాసనార్హం - యువరాజానం యువ
రాజం - సమాసాంతస్యానిత్యత్వాన్నరాజాహస్సభీత్యాదినాటచ్-అభిషిచస్వ - యథా రామో
యువరాజో భవతి తథాభిషిచేత్యర్థః. ౨౧. నను రక్షకే మయి విద్యమానే కిమర్థం రామాభిషేకోఽ
పేక్ష్యత ఇత్యాశంకాయాం నహి వయం రక్షణార్థం త మపేక్షామహే - కింతు సౌందర్యవిశేషాను
భవార్థ మిత్యాహుః - ఇచ్ఛాను ఇతి. ఇచ్ఛాను ఇతి బహువచనేన సర్వేషా మిచ్ఛావైషమ్యాభావ
ఉక్తః - మహాబాహు మితి ఆయతాశ్చ సువృత్తాశ్చేత్యుక్తరీత్యా సహజ బాహుసౌందర్యం తత్కా
లాంకుశాకర్షణాదివ్యాపారవిశేషశోచ్యతే - ఇచ్ఛాను ఇత్యాది - ఇచ్ఛానుః - అభిషేకపట్ట
బంధాదియుక్తతయా స్థితం ద్రష్ట మిచ్ఛానుః - ఇచ్ఛామాత్ర మస్తాకం - కార్యనిర్వహణం భవద
ధీనం - ఇచ్ఛానుః - అస్తాక మిచ్ఛా వర్తతే - శ్రేయాంసి బహువిఘ్నానీత్యేవం విధశ్రేయోస్తా
కంలభ్యతే కిం - ఇచ్ఛానుః - అభిషేక స్సిద్ధ్యతు వా న వా ఇచ్ఛానిష్ప్రతిబంధా - సుందరవస్తు
దర్శనే ఇచ్ఛా ప్రవర్తతే ఖలు - ఇచ్ఛానుః - సర్వప్రకారేణ రక్షకత్వా ద్వాచాప్రార్థయితు

మంగీచక్రః. ౧౭. స్నిగ్ధఇతి. జనాఘోద్భుష్టసన్నాదః సమృజ్ఞాదః యస్య విమానం రాజ్యస్థానం.
౧౮. తస్యేత్యాది. సమతాగతబుద్ధయః సమతాగతాః సామ్య మైక్యం గతాః బుద్ధయో యేషాం తే.
౨౦. * తి. అనేకేత్యాదిపదం బహువ్రీహిః - సాహస్రే స్వార్థికోఽహ్ - యువరాజాన మితి సమా
సాంతవిధే రనిత్యత్వా దజభావః. ౨౧. ఇచ్ఛానుఇతి. విశేషణసామర్థ్యాత్ కృతాభిషేక మితిలభ్యతే

వీరం మహాబలం, గజేన మహతాయాంతం రామం ఛత్రావృతాననం. ౨౨.

మశక్తా మనసా ఇచ్ఛామః - భవదభిప్రాయజ్ఞానేన ఇదాసీమిచ్ఛామ ఇతి వదామః - కేహించి
దస్తి న కేహించిదితి న-కింతు సర్వే ఇచ్ఛామః-హి సర్వలోకప్రసిద్ధం ఖలు - 'జనాఘోష్టుష్టసన్నా
దో విమానం కంపయన్నివే'తి సర్వజనకోలాహలేన తవ గృహం విశిష్టబంధం ఖలు - అకామయ
త మేదినీ - త్వయి నిర్వాహకే సత్యేవ భూమిస్సవ్యయంవరం కృతవతీ ఖలు - త్వయి కరగ్రహం
కుర్వతి రామకామనా న యుక్తేతి ధ్వన్యతే - కాముకీనాం న మర్యాదా ఖలు-లోకపాలాపమం
విష్ణుసదృశం - అతఏవ వృతవతీ భూమిః - మేదినీ - మధుకైటభవసావిస్త్రగంధేనోపహతా సర్వ
గంధ ఇతి రామసౌగంధ్యేన వాసయితుమకామయత-కర్పూరచందనాదికమివ స్వశేషకోటా కృత
వతీ-నాథం సౌగంధ్యా సౌగంధ్యయో స్వస్యైవ శేషిణో భోగ్యతయా తద్విప్రవాసనానివర్తనేన
స్వశేషరక్షకం - మహాబాహుం - బాహుబలస్యాలక్ష్యఖల్వియం-'శక్త స్త్రైలోక్య మప్యేక' ఇతి
న కేవలం కోసలరాజ్యం - లంకారాజ్య మపి రక్షితుం శక్తి రస్తి - మహాబాహుం - ఆయతాశ్చేతి,
ఆజానుబాహు, రితి చ మహాపురుషలక్షణదర్శనేన నజ్ఞాయతేకిం - విభూతద్వయనిర్వాహకబాహుః
ఖలు - మహాబాహుం - 'బాహుచ్ఛాయామవప్త భ్యే'తి ఛాయాఽస్తద్రక్షణే న పర్యాప్తా కిం -
'రరక్ష ధర్తేణ బలేన చైవే'తి ధర్త బలమప్యస్తీత్యాహుః - రఘువీరం 'దీనాన్ దానేన రాఘవ'
ఇతి ప్రసిద్ధః ఖలు - 'ఆనృశంస్యపరో ధర్త'ఇతి పరేషా మప్యపదేశవర్యంతం ఖలు రక్షణం - రఘు
వీరం - రఘుపేక్షయాన్యైవ ధర్తివృతా జ్ఞాయతే ఖలు - రఘుం ప్రతి తుధార్తస్య మరణే తవ
పాపం నభవతీత్యుక్తే తూష్ణీం స్థితవాన్. అయంతు 'అప్యహం జీవితం జహ్యో' మితి ఖలూక్త
వాన్ - మహాబలం మనోబలయుక్తం. 'నహి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య నత్యజేయం, ఏతద్వ్రతం
మమే'తి వక్ష్యతి. గజేన మహతాయాంతం - గజేన - త్వయా దత్తకిరీటపట్టబంధాదియుక్త శృతుం
జయేనాగచ్ఛతి చేత్తదా జ్ఞాయతే - గజేన రథాదినా-'మత్తమాతంగగామిన' మితి తద్గమనోపమాన
గతిమతా. మహతా - అత్యున్న తేన - సర్వశక్తిమతా - ఆయాంతం - మహావీధీమధ్యే ప్రతిగృహం
గణ మాగతం - ఆయాంతం-'ఏక స్సాన్వదు న భుంజీతే'తి పుత్రకళత్రాదిభి స్సహానుభవరస మాస్వాద
యామః. రామం సౌందర్యగుణైస్సకలమనోరంజకం - ఛత్రావృతాననం దృష్టిదోష పరిహారాయాంత
రంగేణ ఛత్రేణావృతముఖం - దృశ్యాదృశ్యైకదేశతయా సాకల్యేన ముఖదర్శనాభిలాషముత్పా
దయంతం - అంతరంగసుహృద్భిర్వాతాతప పరిహ్లానతాశంకయా భూచక్రచ్ఛత్రేణాచ్ఛాదితముఖ
పంకజం-ఛత్రావృతాననం - 'ఏకఛత్రం మహిం భుక్తు' ఇతి లక్షణశాస్త్రకథితసమవృత్తవిశా
లోత్తమాంగత్వ వ్యంజకేన నిరంకుశ స్రశాసనవశీకృతనిఖిలభూపాల వలయతానిరూపకేణ ఛత్రేణ
పాండురేణ పరభాగభావమాపన్నేన నితరాం ప్రకాశితేందీవర సదృశముఖం విశదీకృతముక్తం -
రఘువీరమితి గజస్కంధావ స్థానసూచితో వీర్యవిశేష ఉచ్యతే - మహాబలం మత్తమాతంగమపి
తృణీకృత్య గమనసమర్థం - మహాగజేన శత్రుంజయేనాయాంతం గచ్ఛంతమిత్యనుభవసాక్షిక
స్సుషమావిశేషస్సూచ్యతే - రామం స్వసౌందర్యేణ గజమలంకుర్వాణమివ స్థితం - ఛత్రావృతా
ననం - వదనప్రభామండలేనేవ ఛత్రావరణేన జనితసౌందర్యం - ఏతైరభిషేకానంతరభావిభిర్వి
శేషతైరభిషేకః కర్తవ్య ఇతి వ్యంజనావృత్త్యా ప్రార్థ్యతే. తనిష్టోకి. ౨౨. ఇతీతి. ఇతి పూర్వోక్త
ప్రకారేణ - తద్వచనం తేహం పారాదీనాం వచనం - శ్రుత్వా - తద్వచనభంగ్యైవ-తేహం

మహతా గజేన శత్రుంజయాభ్యేన ఆయాంతమాగచ్ఛంతం - ఛత్రేణ - అసాధారణేన శ్వేత
చ్ఛత్రేణ ఆవృతాననం రామం ఇచ్ఛామః ప్రార్థయామః. ౨౨. ఇతీతి-అజానన్నివ రామస్య సర్వాది

ఇతి తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా తేషాం మనఃప్రియం, అజానన్నివజ్జిజ్ఞాసురిదం
వచనమబ్రవీత్. ౨౩. శ్రుత్వైవ వచనం యన్తే రాఘవం పతిమిచ్ఛథ, రా
జానస్సంశయోఽయం మే కిమిదం బ్రూత తత్త్వతః. ౨౪. కథంను మయి ధర్మేణ
పృథివీమనుశాసతి, భవంతో ద్రష్టుమిచ్ఛంతి యువరాజం మమాత్తజమ్. ౨౫.
తే తమూచుర్మహాత్మనం పౌరజానపదైస్సహ, బహవో నృపకల్యాణా

మనఃప్రియం మనస్సంతోషం జానన్నప్యజానన్నివ జిజ్ఞాసుః తన్తుభేనైవ జ్ఞాతుమిచ్ఛః ఇదం
వక్ష్యమాణం వచన మబ్రవీత్. ౨౩. శ్రుత్వైతి. హేరాజానః మే వచనం శ్రుత్వైవ నతు పూర్వా
పరం పర్యాలోచ్య - రాఘవం రామం - పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథేతి యత్ ఆయం మే సంశయః
సంశయహేతుః - విధేయాపేక్షయా. పుంలింగతా - సంశయప్రకారమాహ - కిమిదమితి - ఇదం
రాఘవాభిషేకప్రార్థనం - కిం కిన్నిమిత్తకమితి - తత్త్వతో బ్రూత. అత్ర నిమిత్తం యాథాత
థ్యేన కథయతేత్యర్థః. తనిష్టోకి. యద్యస్తాత్కారణాత్ మే వచనం శ్రుత్వైవ సకృచ్ఛ)వణ
మాల్పేణైవేత్యర్థః - రాఘవం పతిం రాజానం - ఇచ్ఛథ హింసకహస్తాపతితాః కదా నిస్తరిష్యామ
ఇతివత్ భవతాం శీఘ్రమాక్రోశః కిమర్థమితి భావః - అతః మే ఆయం బుద్ధౌ పరివర్తమాన
స్సంశయో జాతః - ఇయమిచ్ఛ మత్పాలనవైగుణ్యాద్వా - తస్య గుణవత్తరత్వాద్వైతి సందే
హో భవతీతి భావః - ఇదం రామస్య రాజా శంసనం కిన్నిమిత్తకమిత్యర్థః - తత్త్వతో బ్రూత
సంశయవిచ్ఛేదో యథా స్యాత్తథా బ్రూత. పునస్సంశయం విశినష్టి - కథమితి. మయి ధర్మేణ
పృథివీ మనుశాసతి సతి - భవంతః - మమాత్తజం అతిముగ్ధం - యువరాజం ద్రష్టుం - కథమిచ్ఛంతి -
మయి చిరం స్వసుఖనిరభిలాషతయా రాజ్యపరిపాలన జాగరూకే తిష్ఠతి మమాపత్యం పతి మభిలషధ-
కోవా మేఽపరాధ ఇతి భావః. తనిష్టోకి. ఉపక్రాంతకార్యం సమ్యగ్జాతం రాజలోక విపత్వరత
ఇత్యతిహృష్టః - తం హర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్యమితి మనసి కృత్వాహ - కథమితి.
షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి ఆత్మసుఖమనపేక్ష్య యుష్మద్రక్షణే యత్కర్తవ్యం తదేవాన్వేషితం - బల
వాన్ దుర్బలం యథా న బాధతే తథా రక్షితం - మయా కించిదుక్తే భవానేవేతఃపరమనుశాధి
క్రమేణ రామాభిషేకో భవిష్యతి - భవతః ప్రియం చేత్తద్వా కర్తవ్య మిత్యనుక్త్వా కిమేవ ముచ్యతి
ఇతి ప్రస్తురభిప్రాయః. ౨౫. నతే కల్పి దపరాధః - కింతు తవ పుత్రస్య గుణానా మపరాధ ఇత్యా
హుః - తఇతి. తే రాజానః పౌరా జానపదై స్సహ - పండితపామరావిశేషేణ సర్వే వికమత్యం
ప్రాప్యేత్యర్థః - మహాత్తానం మహాబుద్ధిం - తం గుణగ్రాహిణం దశరథం - ఊచుః - హేన్యపేతి
సంబోధనేన తారతమ్యజ్ఞతోక్తా. తే పుత్రస్య బహవః కల్యాణా గుణా స్సంతి తవ తు నృపరిపాలన
మేకో గుణ ఇతి భావః - రామప్రశంసయా తస్యాసూయా మాభూదితి తే పుత్రస్యేత్యుక్తం - తదతి
శయ స్సర్వోపి త్వత్సంబంధ కృత ఇతి భావః - గుణా ఇతి బహువచనేనైవ బహుత్వే సిద్ధేఽపి బహవ

శాయిత్యం తదభిషేకస్య సర్వసమ్మతత్వం చ జానన్నపి అజానన్నివ ప్రజాముఖా జిజ్ఞాసుః. ౨౩.
శ్రుత్వైతి. మద్వచనానంతరం వచనం వినైవ మత్సుతో రాజత్వేన వృత ఇతి మమ సంశయో జాయతే
తన్నివృత్తి ర్భవద్భిః కార్యేతి భావః - హింసకహస్తాపతితాః ప్రజాః కదా నిస్తరిష్యామ ఇతివద్భ
వతా మాక్రోశః కిమర్థమితి తాత్పర్యం. ౨౪. స్వహర్షం గోపయన్ తైరేవ వాచయితవ్యమితి
మనసి కృత్వాహ - కథమితి. పృథివీమనుశాసతి సతి యుష్మద్రక్షణం కుర్వతి సతి వయం త్వయా
సమ్యగేవ పరిపాలితాః, ౨౫. త్వయి దోషగంధో నాస్తీతి తాత్పర్యా త్తథాపి త్వత్పుత్రకల్యాణ

గుణాః పుత్రస్య సంతి తే. ౨౬. గుణాః గుణవతో దేవ దేవకల్పస్య ధీమతః, ప్రియానానందనాః కృతాస్నాః ప్రవత్యోమోఽద్యతాః శృణు. ౨౭. దివ్యైర్గుణైశ్శక్త సమో రామస్సత్యపరాక్రమః, ఇత్వాకుభ్యోఽపి సరేభ్యో హ్యతిరిక్తో విశాంపతే. ౨౮. రామస్సత్పురుషో లోకే సత్యధర్మపరాయణః, సాక్షాద్రామా ద్వినిర్వృత్తో ధర్మశ్చాపి శ్రియా సహ. ౨౯. ప్రజాసుఖత్వే చంద్రస్య వసుధా

ఇత్యుక్త్వా ఆసంఖ్యేయగుణత్వ ముక్తం. పుత్రస్య గుణా ఇత్యనేన జన్మసిద్ధత్వోక్త్వా గుణానాం స్వాభావికత్వ ముక్తం - కల్యాణాః అఖిలహేయ ప్రత్యనీకాః - ఆశ్రయసంబంధేన శుభీభూతా వా - 'గుణా స్సత్యజ్ఞానప్రభృతయ ఉత త్వద్గతతయా శుభీభూతం యాతా' ఇత్యభియుక్తోక్తేః. అత్ర 'స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణగుణగణ' ఇతి యామునాచార్యవచనమనుసంధేయం. తనిశ్లోకీ. శత్రుబాణబాధితో న భవతి లోకః - కింతు తవ పుత్రగుణైర్బద్ధః - గుణజితై రస్తాభిరేవముక్తం న కార్యబుద్ధిభిరిత్యుత్తరమాహుః. త ఇతి. తే అనుభూతా రామగుణాః మహాత్మానం ఏతాదృశ పుత్రపితృత్వేన మహానుభావం కల్యాణాః మంగళైకతానాః బహుషః ఆసంఖ్యాతాః తే పుత్రస్యేత్యాశ్రయ వైలక్షణ్యం గుణాస్సంతి. సర్వం వాక్యం సావధారణ మితి న్యాయేన గుణా ఏవ సంతి నైశ్లోఽపి దోష ఇతి వ్యుచితం. ౨౬. కే తే గుణా ఇత్యాకాంతాయాం తా వక్తుం ప్రతిజానీతే - గుణానితి. హేదేవ హేరాజ్ - గుణవతః ప్రశస్తబహుగుణకస్య-దేవకల్పస్య దేవతుల్యస్య - ధీమతః రామస్య - ప్రియాః ఇష్టాః ఆనందనాః ప్రీతిజనకాః - తాః ప్రసిద్ధాః కృతాస్నాః గుణాః - అద్య - ప్రాప్తకాలే శృణు ప్రవత్యోమః - గుణవతో గుణా నిత్యనేన గుణానామనారోపితత్వేన స్వాభావికత్వ ముక్తం - దేవకల్పస్యేత్యనేన గుణానాం సంభావితత్వం - ధీమత ఇత్యనేన గుణానాం మధ్యే జ్ఞానస్య ప్రాధాన్యముక్తం - బ్రహ్మణా ఆగతా వసిష్టోఽప్యాగత ఇత్యుక్త వసిష్ఠస్యేవ - ప్రియా నిత్యనేన కల్యాణత్వం-ఆనందనా నిత్యనేన నిరతిశయత్వం - కృతాస్నా నిత్యనేనాసంఖ్యేయత్వంచ వివక్షితం-ఏతావత్పర్యంతం కిమర్థం నోక్తమిత్యపేక్షాయాం భవత్ ప్రశ్నకాల ఏవాస్తదుక్తే రవసర ఇ త్యద్యేత్యనేన సూచయంతి-ప్రవత్యోమ ఇతి ప్రవచనోక్త్యా భగవద్గుణోపదేశే అధికారితారతమ్యం నాస్తి-అజానతా జానద్భిః శ్రోతవ్యమిత్యేవేతి సూచితం - శృణ్వేత్యనేన రామగుణశ్రవణే నిరతిశయానందమగ్నో భవిష్యసి కథంచిన్నన స్సంస్తభ్య శ్రోతవ్య మిత్యుక్తం. ౨౭. దివ్యైరితి. దివ్యైః అమానుషైః - గుణైః శౌర్యవీర్యాదిభిః - శక్ర సమః ఇంద్రసమః - సత్యపరాక్రమః - ఆమోఘవిక్రమః - ఇత్వాకుభ్యః - ఇత్వాకువంశేభ్యః - సర్వేభ్యోఽతిరిక్తః సమధికః - 'ఆతిరిక్త సమధిక' ఇత్యమరః. శౌర్యాదిభిరితి శేషః. రాజ్ఞో మనః ప్రీణనాయ సంబోధయంతి విశాం పత ఇతి - విశాం ప్రజానాం - పతే. ౨౮. రామఇతి. లోకే రామ ఏవ సత్పురుషః రిపూణా మపి వత్సల ఇత్యర్థః-సత్యధర్మావేవ పరాయణం పరమాగతి ర్యస్య స సత్యధర్మపరాయణః - సత్యధర్మైకనిరత ఇత్యర్థః - కించ ధర్మః శ్రియా తత్ఫలభూతయా

గుణబాహుళ్యా ద్దశీకృతమాననై రస్తాభిరేవముక్త మిత్యాహుః తేతమితి. తే రాజానః కళ్యాణ గుణాః మంగళస్వభావాః ఇతరపురుషదుర్లభాః బహవో గుణాస్సంతీత్యర్థః. ౨౯. గుణానితి. ప్రియాః శత్రుణామపి ప్రీతిజనకాః - ఆనందనాః అనిష్టనివారణపూర్వకేష్టప్రాపకత్వేన ఆనందజనకాః - శౌర్యాదీః. ౩౦. దివ్యైరితి. దివ్యైరమానుషైః - ఇత్వాకుభ్యః ఇత్వాకువంశ ప్రభవేభ్యః. ౩౧. రామఇతి. ధర్మః శ్రియా సహ గాఢ్యులక్ష్యే సహ - రామా ద్వినిర్వృత్తః ఆవి

యాః క్షమాగుణైః, బుద్ధ్యా బృహస్పతేస్తుల్యో వీర్యే సాక్షాచ్ఛచీపతేః. 30. ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ శీలవాననసూయకః, క్షాంతస్సాంత్యయితా శ్శత్రుః కృతజ్ఞో విజితేంద్రియః. 31. మృదుశ్చ స్థిరచిత్తశ్చ సదా భవోఽననసూయకః. 32. ప్రియవాదీ చ భూతానాం సత్యవాదీ చ రాఘవః, బహుశ్రుతానాం వృద్ధానాం

సంపదా సహ రామాత్ - సాక్షాత్ అవ్యవధానేన - నిర్వృత్తః నిష్పన్నః - ధర్మార్థయోరితరసిర పేక్షతయా నిర్వాహక ఇత్యర్థః. ౨౯. రామనిష్ఠగుణసముదాయస్యైకత్రాసంభవాదేకైకగుణ యోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయంతి-ప్ర జేతి. ప్రజాసుఖిత్వే ప్రజానాం సుఖకరత్వే - చంద్రస్య తుల్యః - క్షమాగుణవిషయే - వసుధాయాః భూమేస్తుల్యః - బుద్ధ్యా బుద్ధ్యసాధారణధర్మేణ- బృహస్పతే స్తుల్యః - వీర్యే విషయే శచీపతేః సాక్షా త్తుల్యః - 'సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతుల్యయో' రిత్యమరః. 30. ధర్మజ్ఞ ఇతి. ధర్మం సామాన్యవిశేషరూపమశేషం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః - సత్యా అమోఘా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యాసౌ సత్యసంధః-సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యా దేత్యమరః. శీలవాన్ - శీలంహి నామ మహతోఽమందైస్సహ నీరంద్రేణ సంశ్లేషః - తద్వాన్ - అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణ మసూయా - తద్రహితః - బహువ్రీహా కవ్ - క్షాంతః క్షమావాన్ - క్షమా త్రాశితాపరాధసహిష్ణుత్వం - క్షమేరూదిత్వాత్ పక్షే నేట్ - స కేవలం సహిష్ణురపరాధిషు - సాంత్యయితా కుపితాన్ దుఃఖితాంశ్చ ప్రతి సాంత్యవాదీ-శ్శత్రుః ప్రియంవదః-సహా శ్శత్రుప్రియం వదా' విత్యమరః - కృతజ్ఞః స్వల్పమపి సకృత్కృతముపకారం బహుతయా జాన నిత్యర్థః. విజితేంద్రియః విషయచాపలరహితః. 31. మృదురితి. మృదుత్వం సమాశ్రితజన విశ్లేషభీరుత్వం-చిత్త స్థైర్యం నామ - అతిసంకటేఽప్యంగీకృతవిషయపరిత్యాగరాహిత్యం - సదా భవ్యః కుశలః-అశ్రితా భీనోవా. 32. ప్రియవాదీతి. 'సత్యం బ్రూయాత్ ప్రియం బ్రూయాన్నబ్రూయాత్సత్య మప్రియ' మిత్యుక్తరీత్యా సత్యవాద్యపి ప్రియవాదీత్యర్థః-ప్రియవాదీచ - చకారోపధారణార్థః - ప్రియవాద్యేవ - న తు సత్యమప్యప్రియం వదతీత్యర్థః - 'నబ్రూయాత్సత్యమప్రియ' మితి స్మరణాత్. భూతానాం భవనమాత్రోపాధికానాం సర్వేషాం జనానాం - సత్యవాదీ సత్యం బ్రూయా దితి విహితసత్యవచనః - చకారేణ ప్రియ మప్యసత్యం న వదతీత్యవధార్యతే-యద్వా - సత్యమితి పరలోకహిత ముచ్యతే - 'సత్యేన లోకాన్ జయతీ'తి ప్రయోగానుసారాత్. ప్రియ వచనస్య నిషిద్ధసాధారణత్వాదదృష్టవిరోధిప్రియం న వదతీత్యర్థః - రాఘవః రఘురాక్షస సంవాధాదిషు ప్రియసత్యవచనం ప్రసిద్ధమితి కులాగతో ధర్మ ఇత్యర్థః - ఏతాదృశజ్ఞానవత్త్వం పుస్తకనిరీక్షణాదినా పండితంమన్యతయా వా న భవతీత్యాహ - బహుశ్రుతానామితి - బహుభ్య ఆచార్యేభ్యో బహుభిశ్చాస్తైః బహుధా బహుప్రకారేణ శ్రుతమేషామస్తీతి తేషాం -

రూఢతః. ౨౯. రామభద్రనిష్ఠగుణసముదాయస్య జగత్కైకత్ర వాసాసంభవాదేకైకగుణయోగేన చంద్రాదీన్ దృష్టాంతయతి. ప్రజేతి. ప్రజాసుఖిత్వే ప్రజాసుఖకరత్వే. 30. ధర్మజ్ఞ ఇతి. అనసూ యకః నవిద్యతే అసూయా అన్యవిషయిణీ యస్యసః. ఉత్తరత్ర నవిద్యతే అసూయా స్వవిషయిణీ అన్యకృతా యస్య స తథోక్త ఇతి న పునరుక్తిః - సత్యసంధః సత్యా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్యసః - సాంత్యయితా కుపితాన్ దుఃఖితాన్ ప్రతి సాంత్యవచనేన దుఃఖం ప్రశమయితా. శత్రుః ప్రియంవదశీలః. 31. మృదురితి. మృదుస్సుకరోపాస్యః - స్థిరచిత్తత్వం నామాతి సంకటే ఽప్యంగీకృతపరిత్యాగరాహిత్యం. ప్రియ వాదీచేతి. భూతానాం ప్రాణినాం ప్రియ

బ్రాహ్మణానాముపాసితా. 3౨౪. తేనాన్యేహతులాకీర్తిశస్తేజశ్చ వర్ధతే. 3౩. దేవాసురమనుష్యాణాం సర్వాస్త్రైషు విశారదః, సమ్యగ్విద్యావ్రతస్నాతో యథావత్సాంగవేదవిత్. 3౪. గాంధర్వేచ భువి శ్రేష్ఠో బభూవ భరతాగ్రజః, కల్యాణాభిజనస్సాధురదీనాత్తా మహామతిః. 3౫. ద్విజై రభివినీతశ్చ శ్రేష్ఠైర్ధర్మార్థనైపుణైః. 3౫౪. యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్య వా. గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజత్య నివర్తతే. 3౬౪. సంగ్రామాత్పునరాగమ్య కుంజ

వృద్ధానాం శీలవయోవృద్ధానాం బ్రాహ్మణానాం - ఉక్తలక్షణేషు త్పత్తియేషు సత్స్వపి బ్రాహ్మణానేవ జ్ఞానార్థముపాస్త ఇత్యర్థః - ప్రియవాదీత్యాది - ప్రియవాదీ - గ్రీష్మఘర్షసంతప్తస్థలే ప్రవర్షి వలాహక ఇవ సుశీతశం వచనం వక్తీత్యర్థః - కి మిదృశవచనం దివ్యాంతఃపురస్య మాతా పిత్రాదీనాం వసిష్ఠాదీనాం వా - నేత్యాహ - భూతానాం సత్తాయోగిసకలపదార్థానాం చ - ప్రియవాదీ - కిం సర్వత్ర ప్రియ మేవ వదతి నేత్యాహ - సత్యవాదీ భూతహితా దృష్టారవచన ఇత్యర్థః - ప్రియహితవాదీతి భావః - కిమిదం విరుద్ధం ద్వయమఘటితఘటనాసామర్థ్యా దిత్యపేక్షాయాం న తథా - కింతు కులప్రభావా దిత్యాహ - రాఘవ ఇతి-ఏవంవిధగుణః కిం సగర్వో వర్తతే-నేత్యాహ బహ్వితి-సంభావితగుణై రతృప్తస్య పునర ప్యతిశయాయ జ్ఞానినాం ప్రాంగణం గత్వా తిష్ఠతీత్యర్థః - యత్ కించి చ్ఛ్రివణమాత్రేణ తృప్తానాం జ్ఞానాదివృద్ధానాం-సర్వత స్సార మాదద్యాత్ 'పుష్పేభ్య ఇవ పట్నద' ఇత్యుక్తరీత్యా బహుభ్య స్సారగ్రహణం కృతవా నిత్యర్థః-బ్రాహ్మణానాం 'సా విద్యా యా విముక్తయ' ఇత్యుక్తబ్రహ్మవిద్యానిష్ఠానాం - నతు 'విద్యాన్యాశిల్పనైపుణ' మిత్యుక్తాన్యవిద్యానిష్ఠానాం - ఉపాసితా తద్గ్రహంగత్వానువర్తయితా నతు స్వగృహే తా నానీయ శ్లోతా. తనిశ్లోకి. 3౨౪. వృద్ధోపాసనసిద్ధాక్ గుణా నాహ - తేనేతి. తేన సమృద్ధోపాసనేన - కీర్తిః-కౌదార్యాదిగుణనిమిత్తా ప్రథా - యశః పరాక్రమాదినిబంధనా ప్రథా - యద్వా-కీర్తిః ప్రథా-యశ స్తత్కారణబలాపదానాదికం-తేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం. 3౩. సమ్యగితి. విద్యావ్రతస్నాతః 'వేదమధీత్య స్నాయా'దితి స్మృతిప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనవ్రతాచరణానంతరభావిస్నాన కర్తయుక్తః - సమ్యక్ గురుకులవాసాద్యంగసహితతయా సాంగవేదవిత్ - 'శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం జ్యోతిషం తథా-కల్పశ్చేతి వ్యాహృతాని వేదాంగాని మనీషిభి' రిత్యుక్తాంగసహిత వేదార్థజ్ఞః - యథావత్ యథాసంప్రదాయం. 3౪. గాంధర్వేచ సంగీతశాస్త్రైః-సామగానోపయుక్తత్వాదితి భావః. కల్యాణాభిజనః పరిశుద్ధోభయవంశః-సాధుః స్వయంపరిశుద్ధః - అదీనాత్తాక్షోభహేతుష్వక్షోభ్యాంతఃకరణః. 3౫. ధర్మార్థనైపుణైః ధర్మార్థప్రతిపాదనకుశలైః - స్వాధ్యేష్ ప్రత్యయః - శ్రేష్ఠైః అభిజనవిద్యావృత్తయుక్తైః - అభివినీతః సర్వతస్సుశిక్షితః. 3౫౪. యదేతి. గ్రామార్థ ఇత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తిక నిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్య వార్థే ప్రయోజనే నిమిత్తే నావిజత్య నివర్తత ఇత్యభిధానా ద్రామస్య సుబాహు మారీచవిషయే జేతృత్వవ దన్యత్రాపి శత్రువిషయే జేతృత్వమభూదిత్యవగమ్యతే. 3౬౪. సంగ్రామా దితి స్ఫుటం. 3౭౪. కుశలప్రశ్నప్రకారవాదీ సత్యవాదీ చేతి ప్రియరూపసత్యవాదీ. 3౨౪. తేనేతి. తేన పూర్వోక్తగుణజాతేన. కీర్తిః శౌర్యాదినిబంధనాప్రసిద్ధిః. యశః పరాక్రమాదివ్యాపారజనితప్రసిద్ధిరితి వివేకః. 3౩. 3౪. గాంధర్వ ఇతి. గాంధర్వే సంగీతశాస్త్రైః - కల్యాణేతి అదీనాత్తాక్షోభహేతుసహస్రేష్వపి అక్షుభితాంతఃకరణః. 3౫. ద్విజైరితి. అభివినీతః శిక్షితః. 3౫౪. యదేతి. గ్రామార్థ మిత్యత్ర గ్రామేత్యవిభక్తిక

రేణ రథేన వా, పౌరాన్ స్వజనవన్నిత్యం కుశలం పరిపృచ్ఛతి. 324. పుత్రే
గ్నిషు దారేషు ప్రేష్య శిష్యగణేషు చ, నిఖలేనానుపూర్వ్యాచ్చ పితాపు
నివారసాన్. 325 శుశ్రూషంతే చ వశ్శిష్యాః కచ్చిత్ర ర్తసు దంశితాః,
నః పురుషవ్యాఘ్రస్సదా రామోఽభిభాషతే. 326. వ్యసనేషు మనుష్యాణాం
శం భవతి దుఃఖితః, ఉత్సవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతి. 327. సత్యవ
మహేష్వాసో వృద్ధనేవీ జితేంద్రియః, స్థితపూర్వాభిభాషీ చ ధర్మం సర్వాత్తనా
తః. 328. సమ్యగ్యోక్తా శ్రేయసాం చ న విగృహ్య కథారుచిః, ఉత్తరోత్తరం
క్తా చ వక్తా వాచస్పతిర్యథా. 329. సుభూరియతతా మ్రాక్షస్సాహృద్విష్టుః

మాహ. పుత్రేష్వితి. ప్రేష్యః భృత్యః - నిఖలేన కాతేన్యైన - అనుపూర్వ్యాత్ ప్రధాన,
మేణ - పృచ్ఛతీత్యనుషజ్యతే. 324. శుశ్రూషంత ఇతి. దంశితాః సన్నద్ధాః - 'సన్నద్ధో వర్తిత
జ్ఞో దంశిత' ఇత్యమరః. 325. సత్పురుషసంభావితగుణా నభిధాయ రామస్యాసాధారణగుణా
హ - వ్యసనేష్వితి. మనుష్యాణాం - దివ్యాంతఃపురస్థితమాత్మప్రభృతీనాం నభవతి - కింతు మ
ష్యాణాం - ఆధ్యదర్శద్విజాదితారతమ్యానాదరేణ మనుష్యజాత్యాక్రాంతానాం-వ్యసనేషు-అల
నల్పవిచార మంతరేణ వ్యసనకదార్థేషు - భృశం వ్యసనవతో యాదృశం తాదృశం న-కింతు పం
మగ్నగజ ఇవ స్వమాహత్త్యానుగుణం యావత్సత్తాకం చ దుఃఖితో భవతి నతు దినక్రమేణ విస్త
తి-ఇదం దుఃఖం మత్పరిపాలనవైగుణ్యేన ఖల్వాగతమితి నితరాం దుఃఖితో భవతి-'హిరేషా
మమాతులే'తి వక్ష్యతి. ఉత్సవేషు పుత్రజననాదిషు సర్వేషు-పుత్రజననాద్యనాదరవిరహేణ ద్వా
చూతకిసలయమాలాబంధన ముపధీకృత్య ప్రవృత్తేష్విత్యర్థః - పితేవ - పుత్రాదీనాం పుత్రాద్యుత్త
వేషు యః పితుః పరితోషో జాయతే - స ద్వివిధః - పామరాణామర్థలాభతాకికసహాయనిమిత్తః
పండితానాం స్వోత్తారకత్వనిమిత్తశ్చ-ఏవ ముభయవిధపరితోషో రామస్యాప్యస్తి-'ప్రణృత్యంతిపిత
మహః,య ద్యేతోఽపి గయాం వ్రజే'దితివత్-మనుష్యాణాం సహనేషు కశ్చిద్యతతి సిద్ధయే,బహ
జన్తసహస్రాంతే దిప్త్యై య స్తు ప్రపద్యత' ఇతి ప్రత్యాశాసంభవాత్ - అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాః
వర్తతే-అత్రాపి భృశ మిత్యనువర్తతే. తనిష్ఠోక్తి. 326. సత్యవాదీతి.అతినంకటావస్థాయా మపి సత్యవచ
నశీలః-సర్వాత్తనా ధర్మం శ్రీతః-అతిదుర్ఘటదశాయా మపి ధర్మం న త్యజతీత్యర్థః. 327. సమ్యగితి.
శ్రేయసాం సమ్యగ్యోక్తా సంపాదకః-నవిగృహ్య కథారుచిః నవిగృహ్యకథాం కుర్యాదితినిషిద్ధయో
ర్జల్పవితండయో ర్నివృత్తరాగః నివృత్తరాగత్వం కిమవక్తృత్వాత్ నేత్యాహ - ఉత్తరేతి. 328.
ఉక్తకల్యాణగుణానురూపాకారసాభాగ్య మాహ - సుభూరితి. శూరస్య భావః శౌర్యం - తచ్చ

నిర్దేశః - గ్రామస్య నగరస్యాథే ప్రయోజనవిషయే. 324. 325. 326. శుశ్రూషంతఇతి. దంశితాః
అవహితాః-పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః. 326. వ్యసనేష్వితి. మనుష్యాణాం ప్రాణిమాత్రస్య వ్య
సనేషు కృచ్ఛేషు భృశం భవతి-దుఃఖితః సాక్షాద్దుఃఖభాగ్యోఽప్యధికదుఃఖో భవతి-దుఃఖకర్తృ
భి స్సద్దుఃఖంవిహాయ నివారణీయం మహద్దుఃఖం ప్రాప్నోతీత్యర్థః - పితేవేత్యత్రాపి భృశమిత్యను
షజ్యతే - పరితుష్యతి-సాక్షా జ్ఞనక ఇవ ఆనందయుక్తో భవతీ త్యర్థః. * పితేవేత్యత్రాపి భృశమి
త్యేత త్సంబధ్యతే-పరితుష్యతి అత్ర పరిశబ్దో వీప్సాయాం వర్తతే. 327. 328. సవిగృహ్య కథా
రుచిః విగృహ్య కలహం కృత్వా-జల్పవితండాత్తకకథారుచిః న భవతీత్యర్థః. 329. సుభూరితి. శా
ర్యవీర్యపరాక్రమైః శౌర్యం యుద్ధే నిర్భయేన ప్రవేశసామర్థ్యం-వీర్యం స్వస్యావికృతనైవ పరేషాం

స్వయం, రామో లో కాభి రామోఽయం శౌర్యవీర్యపరాక్రమైః. ౪౩౪. ప్రజాపాలన తత్త్వజ్ఞో న రాగోపహతేంద్రియః, శ క్తస్తైలోక్యమవ్యేకో భోక్తుం కిన్ను మ హీ మిమాం. ౪౪౪. నాస్య క్రోధః ప్రసాదశ్చ నిరర్థోఽస్తి కదాచన, హంత్యేవ నియమాద్వధ్యానవధ్యే న చ కుప్యతి. ౪౫౪. యునక్త్వర్థైః ప్రహృష్టశ్చ తమ సౌ యత్ర తుష్యతి. ౪౬. శాంతైస్సర్వప్రజాకాంతైః ప్రీతీసంజననైర్నృణాం, గుణైర్విరుదుచే రామో దీప్తస్సూర్య ఇవాంశుభిః. ౪౭. తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమం, లోకపాలోపమం నాథమకామయత మేదినీ. ౪౮. వత్స శ్చేయసి జాత స్తే దిప్త్యాసౌ తవ రాఘవ, దిప్త్యా పుత్రగుణైర్ద్యుక్తో మారీచ ఇవ కాశ్యపః. ౪౯. బలమారోగ్యమాయుశ్చ రామస్య విదితాత్మనః, దేవాసు రమనుష్యేషు సగంధర్వోరగేషు చ, ఆశంసతే జనస్సర్వో రాష్ట్రే పురవరే తథా,

మరణనిర్భయత్వం - 'శూరో మరణనిర్భయా'దితి వచనాత్. వీరం స్వయ మవికృతస్సృక్ పరాక్ వివిధమీరయతి విద్రావయతీతి వీరః - తస్య భావో వీర్యం - దుష్ప్రవేశచక్రవ్యూహాదివిజృంభనైస్స యుక్తాక్ దేవాసురానపి యేనోత్సాహేనాక్రమతి స పరాక్రమః. ౪౩౪. ప్రజేతి. 'రామో రాజ్య ముపాసితే' త్యుక్తరీత్యా ప్రజాపాలనతత్త్వజ్ఞః-న రాగోపహతేంద్రియః ఇంద్రియచాపలర హిత ఇతి న సమాసః - భోక్తుం పాలయితుం. ౪౪౪. నేతి. నియమాత్ నియమేన - వధ్యాక్ శాస్త్రతో వధ్యాక్ హంత్యేవ - అవధ్యే శాస్త్రతః అవధ్యే విషయే. ౪౫౪. యునక్తితి. యత్ర యస్తిక్ పురుషే తుష్యతి తం తుష్టోఽసౌ అర్థ రభిలషితపదార్థైః యునక్తి యోజయతి. ౪౬. శాంతై రితి. శాంతైః శమప్రధానైః సర్వప్రజానాం కాంతైః కామ్యమానైః-సర్వజనభోగ్యైరిత్యర్థః-అత ఏవప్రీతీసంజననైః-దాంత ఇతి పాతే-యమనియమాదిరూపతపః క్లేశసహః-తపః క్లేశసహోదాంత' ఇత్యమరః. దీప్తః గ్రీష్టాదికాలికః. ౪౭. తమితి. మేదినీ మేదినిస్థజనతా. ౪౮. వత్సఇతి. తవ దిప్త్యా భాగ్యేన-శ్చేయసి శ్రేయోనిమిత్తం-వత్సః పుత్రో జాతః - పుత్రగుణై ర్యుక్తః - పున్నా మ్నా నరకా త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తిసిద్ధపితృతారకగుణై ర్యుక్తః - మారీచః - మరీచే పుత్రః - కాశ్యపః కశ్యపగోత్రః. ౪౯. బలమితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. దేవాసురమనుష్యేషు సర్వో జనః - రాష్ట్రే ఇతరరాష్ట్రే - పురవరే ఇతరపురవరే చ వర్తమానో జనః - అభ్యంతరః అంతఃపురచారీ జనః - పౌరజానపదః స్వపురస్వజనపదస్థో జనశ్చ - విదితాత్మనః ప్రసిద్ధశీలస్య రామస్య - బలాదికం ఆశంసతే ప్రార్థయతే - మనుష్యశబ్దోఽత్ర దేవాదిసాహచార్యాదృషివచనః. ౫౦. స్త్రియ

వికారాపాదకత్వం - పరాక్రమస్తు యుద్ధే లఘుసంచారః. ౪౩౪. ౪౪౪. హంతీతి. నియమా ధ్ధంతి అవశ్యం హంతీత్యర్థః. ౪౫౪. యునక్తితి. యత్ర జనే తుష్యతి - తమర్థై ర్ధనై ర్యునక్తి యోజయతి. ౪౮. వత్సఇతి. తే వత్స స్తవ దిప్త్యా భాగ్యేన శ్రేయసి అస్తాకం హితవిషయే జాతః పుత్రగుణైః పుత్రో చితగుణై ర్యుక్తః-మారీచః మరీచిపుత్రః. ము. వత్సఇతి. తే వత్సః తవ దిప్త్యా భాగ్యేన తవాదృష్టేన- శ్రేయసి జాతః జనానాం శ్రేయసి జాతః-దిప్త్యా పుత్రగుణైర్యుక్తః-పున్నా మ్నా నరకా త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్తేః పితృతారకగుణై ర్యుక్తః. ౪౯. బలమితి. దేవాసురమనుష్యేషు - పురవరే వర్తమాన పుర్వోఽపి జనః-రాఘవస్య బలారోగ్యాదికం ఆశంసత ఇతి యోజనా. ఆశంసతే ప్రార్థయతే అభ్యంతరః అత్యంతనేవకః. ౫౦. స్త్రియఇతి. సమాహితాః సావధానాః-రామస్యార్థే రామాభ్యుదయవిషయే,

ఆభ్యంతరశ్చ బాహ్యశ్చ పౌరజానపదో జనః. ౧౧. శ్రీయో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చ
సాయం ప్రాతస్సమాహితాః, సర్వా దేవాన్నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వి
నః. ౧౨. తేషామాయాచితం దేవ త్వత్ప్రసాదాత్సమృద్ధతాం. ౧౩. రామ
మిందీవరశ్యామం సర్వశత్రునిబర్హణం, పశ్యామో యావరాజ్యస్థం తవ
రాజోత్తమాత్తజం. ౧౪. తం దేవదేవోపమమాత్తజం తే సర్వస్య లోకస్య
హితే నివిష్టం, హితాయ నః క్షీప్రముదారజుష్టం ముదాభిషేక్తుం వరద త్వ
మర్హసి. ౧౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాండే - ద్వితీయస్కంధః.

తేషామంజలిపద్మాని ప్రగృహీతాని. సర్వశః, ప్రతిగృహ్యబ్రవీద్రాజా
తేభ్యః ప్రియహితం వచః. ౧. అహోఽస్తి పరమప్రీతః ప్రభావశ్చాతులో మమ,

ఇతి. స్త్రీయః అతిగంభీరతయా స్వహృదయం వ్యక్త మనావిఘ్న-ర్వంత్యః - వృద్ధాః కరణపాటవ
రహితాః ఆత్యలసతయా సర్వత్రానాదరం కుర్వంత్యః - తరుణ్యః యావనమదాంధతయా వివేక
శూన్యాః సాయంప్రాతరిత్యుపలక్షణం-త్రిసంధ్యమిత్యర్థః - తేన మంగళాశాసనకాలనియమోక్తిః.
సమాహితాః సావధానాః-అనేనరామగుణగృహీతతయా స్వార్సికప్రేమకల్పేన సమనస్క-త్వముక్తం-
సర్వా దేవానితి ప్రేమకలుషితతయా న్యూనాధికవిభాగమంతరేణ తాకికవైదికవిభాగమంత
రేణ చ-నమస్యంతీతి రామరక్ష్యనేవ దేవా రామరక్షకా మన్యంత ఇతి ప్రేమాంధ్యకాష్టా
దర్శితా - రామస్యార్థే రామస్య బలారోగ్యాదిప్రయోజనసిద్ధ్యైవ స్వప్రయోజనం నాంతరీయక
మితి తస్యైవ ప్రయోజనముద్దిశ్య యశస్వినః దేవతాంతరనమస్కారస్య రామప్రయోజనవర్మపసి
తత్వా ద్రామప్రేమపారవశ్యేన కృతత్వాచ్చ స్వరూపవిరుద్ధదేవతాంతరభజనరూపమయశో నాస్తి
త్యర్థః. తనిష్టోక్తి. ౧౨. తేషామితి ఆయాచితం రామాభిషేకరూపాభిమతార్థప్రార్థనం. సమృద్ధతాం
సఫలంభవతు. ౧౩. రామమితి. ఇందీవరశ్యామ మితి సముదాయశోభోక్తా-సర్వశత్రునిబర్హణమితి
స్వసౌందర్యాతిశయదర్శనమగ్నచిత్తత్వరూపకామాదిశత్రునిబర్హణమిత్యర్థః - పశ్యామః-ద్రక్ష్యామః-
వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి భవిష్యదర్థే లట్. తనిష్టోక్తి. ౧౪. తమితి. దేవేతి సంబుద్ధిః-
దేవదేవః విష్ణుః-తత్సదృశమితివా-నివిష్టం-దత్తావధానమిత్యర్థః - ఉదారజుష్టం ఔదార్యయుక్తం-
భావప్రధానో నిర్దేశః-ఉదారై ర్జుష్టం నేవితమితివా. ౧౫ ఇతి శ్రీగోవిందరాజనిరచితే-శ్రీరామా
యణభూషణే-ప్రీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్కంధః.

ఏవం నిశ్చితాభిషేకస్య సంభారసంభరణప్రవృత్తిస్తృతీయే - తేషామితి. ప్రగృహీతాని
ప్రకర్షేణ గృహీతాని - శిరసి బద్ధానీత్యర్థః - అంజలిరూపాణి పద్మాన్యంజలిపద్మాని - అంజలీనాం
పద్మముకుళాకారత్వాదత్ర త్య పద్మశబ్దః పద్మముకుళపరః - ప్రతిగృహ్య - వీక్షణవచనప్రత్యంజ
లిభి ర్యథాయోగమంజలీనాం ప్రతిగృహ్యః. ౧. అహోఇతి. అహోస్తీతి సంధి ర్నా. ౨. ఇతీతి.

౧౨. తేషామితి. ఆయాచితం ప్రార్థనాం. ౧౩. రామమితి. పశ్యామః సమృద్ధతాం సఫలంభవతు.
౧౪. తమితి. దేవదేవోపమం విష్ణుతుల్యం - హితే శ్రేయసి నివిష్టం అభినివేశవంతం - హితతత్పర
మిత్యర్థః-ఉదారై ర్జుష్టై ర్జుష్టం యుక్తం. ౧౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణతత్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ద్వితీయస్కంధః.

తేషామితి. అంజలిపద్మాని పద్మముకుళాకారానంజలీ. ౧. ౨. ఇతీతి. ప్రత్యర్చ్య

యన్తే జ్యేష్ఠం ప్రియం పుత్రం యశావరాజ్యస్థమిచ్ఛథ. ౨. ఇతి ప్రత్యర్ఘ్య తా
రాజా బ్రాహ్మణా నిదమబ్రవీత్, వసిష్ఠం వామదేవం చ తేషామేవోపశృణ్వ
తాం. ౩. చైత్రశ్రీమానయం మాసః పుణ్యః పుష్పితకాననః, యశావరాజ్యా
య రామస్య సర్వమేవోపకల్ప్యతాం. ౪. రాజ్ఞస్తూపరతే వాక్యే జనఘోషో
మహానభూత్, శనై స్తస్మిన్ ప్రశాంతే చ జనఘోషే జనాధిపః, వసిష్ఠం ముని
శార్దూలం రాజా వచన మబ్రవీత్. ౫. అభిషేకాయ రామస్య యత్కర్త సపరి
చ్ఛదం, త దద్య భగవన్ సర్వ మాజ్ఞాపయితుమర్హసి. ౬. త చ్ఛ్రిత్యా భూ
మిపాలస్య వసిష్ఠో ద్విజసత్తమః. ఆదిదేశాగ్రతో రాజ్ఞ స్థితాన్ యుక్తాన్ కృ
తాంజలీన్. ౭. సువర్ణాదీని రత్నాని బలీన్ సర్వాషధీ రపి. ౮. శుక్లమాల్యాంశ్చ
లాజాంశ్చ పృథక్చ మధుసర్పిషీ, అహతానిచవాసాంసి రథంసర్వాయుధాన్యపి. ౯.
చతురంగబలం చైవ గజం చ శుభలక్షణం, చామరవ్యజనే శ్వేతే ధ్వజం ఛత్రం
చ పాండురం. ౧౦ శతంచశాతకుంభానాం కుంభానామగ్ని వర్చసాం, హిరణ్యశృంగ

రాజా దశరథః ఇతి పూర్వోక్తరీత్యా - తాన్ ప్రార్థనాపరాన్ బ్రాహ్మణాన్ - అభ్యర్ఘ్యమ
ధురవచనై స్సంమాన్య తేషా మేవోపశృణ్వతాం తేషు ఉపశృణ్వత్సు సత్సేవ - వసిష్ఠం వామదే
వం చేద మబ్రవీత్. ౩. అభిషేకవిషయనిరతిశయాదరేణ తదుచితకాలం ప్రశంసతి - చైత్ర ఇతి.
చైత్రః-యథేతరేభ్యః ప్రధానభూతో రామః తథా మాసాంతరేభ్యో యం మాసః శ్రీమాన్-య
థా సర్వసుఖావహత్వా ద్రామః సర్వేషాం రాజా - తథా సర్వసుఖకరత్వా దసౌ సర్వమాసానాం
రాజా - ఆయం మాసః - అభిషేకమనోరథసమయ ఏవ సన్నిహితః - ఆయం మాసః. అవతారహే
తు రేవాభిషేకహేతుః పుణ్యః రమణీయః - పుణ్యవర్ధనోవా - పుష్పితకాననః అస్తత్ప్రియత్నా
లంకృతనగరవైలక్షణ్యేన స్వయ మేవాలంకృతవనః - యద్వా - రామస్య కనకకిరీటధారణసమయే
స్వయం కుసుమమకుటధారీ వనప్రదేశో జాతః. ౪. రాజ్ఞ ఇతి. వసిష్ఠశబ్దో వామదేవస్యాప్యుపలక్షణ
పరః - వసిష్ఠం వామదేవ మితి ద్వయోః ప్రస్తుతత్వాత్. ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రా తా విత్యుపరి
వక్ష్యమాణత్వాచ్చ - ప్రాధాన్యా ద్వసిష్ఠస్యోపాదానం - జనఘోషః-చిరప్రార్థితరామాభిషేకవిష
యోఽస్తన్తనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపః. ౫. అభిషేకాయేతి. సపరిచ్ఛదం సోపకరణం. ౬. తదితి-యుక్తాన్ రాజకార్యనియుక్తాన్ సుమంత్రాదీ నధికారిణ ఇతి యావత్. ౭. సువర్ణాదీనీతి.
బలీన్ ఉపహారాన్ - 'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః. ఓషధయః వ్రీహి ముద్గాదయః-శుక్ల
మాల్యాంశ్చేతి - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - పృథక్ పృథక్పాత్రగృహీతే - మధుసర్పిషీ తైద్రఘృతే.
అహతాని - 'ఈషద్ధౌతం నవం శ్వేతం సదశం యన్నధారితం - అహతం త ద్విజానీయా దైవే
పిత్రేచ కర్త'ణీత్యుక్తజలప్రక్షాళ నాదిగుణయుక్తాని - చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే-శాత
కుంభానాం సౌవర్ణానాం-హిరణ్యశృంగం హిరణ్యాలంకృతశృంగం - సమగ్రం సంపూర్ణావయవం-

ప్రత్యభినుద్య తేషాం సమాగతానాం నృపాణా ముపశృణ్వతాం-తేషామపశృణ్వత్సు సత్సు వసిష్ఠం
వామదేవం చ బ్రాహ్మణాంశ్చ ఇదం వక్ష్యమాణం వాక్య మబ్రవీత్. ౩. ౪. రాజ్ఞ ఇతి. జనఘోషః-
చిరకాలప్రార్థితో రామాభిషేకవిషయోఽస్తన్తనోరథః ఫలిత ఇత్యేవం రూపో మహా నభూత్ -
వసిష్ఠ మితి-వామదేవస్యాప్యుపలక్షణం. ౫. సపరిచ్ఛదం సోపకరణం. ౬. తదితి. యుక్తా నధికారిణ
ఇతి యావత్. ౭. సువర్ణేతి. బలీన్ పూజాద్రవ్యాణి-పృథక్చ మధుసర్పిషీ పరస్పర మమిళితే

శ్రీమద్రామాయణే, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

మృషభం సమగ్రంవ్యాప్తుచర్తచ. ౧౧. ఉపస్థాపయత ప్రాత రగ్న్య గారంమహిపతేః, యచ్చాన్యత్కించి దేష్టవ్యం తత్సర్వ ముపకల్ప్యతాం. ౧౨. అంతఃపురస్య ద్వారాణి సర్వస్య నగరస్య చ, చందనస్సగ్భి రర్చ్యంతాం ధూపైశ్చ పూణహారిభిః. ౧౩. ప్రశస్త మన్నం గుణవ ద్ధిక్షిరోపసేచనం, ద్విజానాం శతసాహస్రే యత్యక్రమ మలం భవేత్. ౧౪. సత్కృత్య ద్విజముఖ్యానాం శ్వః ప్రభాతే ప్రదీయతాం, ఘృతం దధిచ లాజాశ్చ దక్షిణా శ్చాపి పుష్కలాః. ౧౫. సూర్యే భృదితమాత్రే శ్వో భవితా స్వస్తివాచనం, బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యం తాం కల్ప్యంతా మాసనాని చ. ౧౬. ఆబధ్యంతాం పతాకాశ్చ రాజమార్గశ్చ సిన్ధతాం. ౧౭౪. సర్వేచ తాళావచరా గణికాశ్చ స్వలంకృతాః, కఙ్కాయాం ద్వి తీయా మాసాద్య తిష్ఠంతు నృపవేశ్మనః. ౧౭౪. దేవాయతనచై త్యేషు సాన్నభ త్వా సదక్షిణాః, ఉపస్థాపయిత్వా స్యుర్వ త్తాల్యయోగ్యాః పృథక్పృథక్. ౧౮౪. దీర్ఘాసిబద్ధా యోధాశ్చ సన్నద్ధా మృష్టవాససః, మహారాజాంగణం సర్వే ప్రవి

ఉపస్థాపయత ప్రాపయత - అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రగృహం - అన్యత్ గంధపుష్పాదికం - ఏష్ట వ్యం అపేక్షణీయం. ౧౨. అంతఃపురస్య రాజగృహస్య-సర్వస్య నగరస్య ద్వారాణి సర్వాణినగర ద్వారాణీత్యర్థః-పూణహారిభిః పూణద్వారా పురుషాకర్షకైః. ౧౩. ప్రశస్తమితి-సహస్రమేవ సా హస్రం-శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః - విషయసప్తమి-అలం పర్యాప్తం-అలంభూషణపర్యా హస్రం-శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవచనః - విషయసప్తమి-అలం పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యా ప్తిశక్తివారణవాచక మిత్యమరః. శతసాహస్రవిషయే-ప్రకామం అత్యర్థం - పర్యాప్తం ప్రాశస్త్యా దిగుణవిశిష్టం యదన్నం భవేత్ తత్సంపాద్యతా మిత్యర్థః. ౧౪. సత్కృత్యేతి. ద్విజముఖ్యానాం ద్విజ ముఖ్యేభ్యః-సత్కృత్య దీయతాం-తదన్న మితి శేషః-పుష్కలాః సంపూర్ణాః. ౧౫. సూర్యఇత్యాది. సూర్యే అభృదితమాత్రే సూర్యోదయానంతర మేవ-శ్వః పరేద్యుః-స్వస్తివాచనం భవితా-తదర్థం బ్రాహ్మణాశ్చ నిమంత్ర్యంతాం ఆహూయంతాం ఆసనాని-తేషా మితిశేషః. ౧౬. ఆబధ్యంతాంప్రతి గృహమితిశేషః. ౧౭౪. సర్వఇతి. తాళై రవచరంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకాదయః-కఙ్కాయాం ద్వి తీయామితి - అంతఃకఙ్కాయా మభిషేకప్రవృత్తేస్తత్ర చ బ్రాహ్మణై ర్వస్తవ్యత్వా దితి భావః. ౧౭౪. దేవాయతనచై త్యేషు-దేవగృహేషు చతుష్పథేషు చేత్యర్థః-అన్నభక్షై స్సహవర్తంత ఇతిసాన్న భక్షాః-అన్న మోదకహస్తా ఇతి యావత్ - మాల్యప్రదానయోగ్యాః మాల్యయోగ్యాః-మధ్యమపదలాపి సమాసః - మాల్యార్థసాధనాని-పృథక్పృథగితి - దేవాయతనచై త్యయో రితి శేషః-బ్రాహ్మణై ర్దేవ తాః పూజనీయా ఇత్యర్థః. ౧౮౪. దీర్ఘాసిబద్ధా ఇతి. దీర్ఘాసిబద్ధాః బద్ధదీర్ఘాసయః-ప్రహరణార్థేభ్యః ఔద్రస్ఫులే-అహతాని నూతనాని - చామరవృక్షనే చమరవాలనిర్మితే వృక్షనే శాతకుంభానాం సౌవర్ణానాం హిరణ్యశృంగం సువర్ణాలంకృతశృంగం-సమగ్రమఖండం. ఉపస్థాపయత ప్రాపయత- యచ్చాన్యదితి-ఏష్టవ్య మపేక్షణీయం - మంగళద్రవ్య మిత్యర్థః. ౧౩. ప్రశస్తమన్నం మృష్టాన్నం శతసాహస్రశబ్దోఽపరిమితవాచివిషయ స్తదలం పర్యాప్తం - ప్రకామ మభిమతం-భవేత్-దధిక్షిరో పసేచనం దధిక్షిరసంస్కారవత్ గుణవత్ వ్యంజనోపేతం. ౧౪-౧౭౪. తాళావచరాః తాళై రవచ రంతి జీవంతీతి తాళావచరాః నర్తకగాయకాదయః-కఙ్కాయాం ద్వారం. ౧౭౪. దేవాయతనచై త్యేషు దేవగృహేషు చై త్యేషు రథ్యావృక్షేషు చ - సాన్నభక్షాః - అన్నభక్షై స్సహవర్తంత ఇతి తథా- అన్న మోదకహస్తా ఇతి యావత్ - మాల్యయోగ్యాః మాల్యప్రదానయోగ్యాః. ౧౮౪. దీర్ఘాసిబద్ధాః

శంతు మహోదయం. ౧౯౫. ఏవం వ్యాదిశ్య విప్రా తౌ క్రియా స్తత్ర సునిష్ఠి
తౌ, చక్రతు శ్చై వ య చేషం పార్థివాయ నివేద్యచ. ౨౦౫. కృతమిత్యేవ చా
బ్రూతా మభిగమ్య జగత్పతిం, యథోక్తవచనం ప్రీతౌ హర్ష యుక్తౌ ద్విజర్షభౌ.
౨౧౫ తత స్సుమంత్రం ద్యుతిమాన్ రాజా వచన మబ్రవీత్, రామః కృతాత్తా
భవతా శీఘ్ర మానీయతా మితి. ౨౨౫. స తథేతి ప్రతిజ్ఞాయ సుమంత్రో
రాజశాసనాత్, రామం తత్రానయాం చక్రే రథేన రథినాం వరం. ౨౩౫.
అథ తత్ర సమాసీనా స్తదా దశరథం నృసం, ప్రాచ్యోదీచ్యాః ప్రతీచ్యా
శ్చ దాక్షిణ్యాశ్చ భూమిసాః, మైచ్ఛాచార్యాశ్చ యే చాన్యే వనశ్చై
లాంతవాసినః, ఉపాసాంచక్రీరే సర్వే తం దేవా ఇవ వాసవం. ౨౪౫. తేషాం
మధ్యే స రాజర్షి ర్నరుతా వివ వాసవః, ప్రాసాదస్థో రథగతం దదర్శా
యాంత మాత్మజం ౨౬౫. గంధర్వ రాజప్రతిమం లోకే విఖ్యాతపౌరుషం, దీర్ఘ

పరే నిష్ఠాసప్తమ్యా భవత ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. మహాసుదయో రామాభిషేకరూపాభ్యుద
యో యస్మిన్ తం మహోదయం. ౧౯౫. ఏవమితి. విప్రా వసిష్ఠవామదేవౌ-క్రియాః పురోహిత
కర్తవ్యాః - తత్ర రాజగృహే వ్యాదిశ్య ఆజ్ఞాప్య - యచేషం దాసీపరిజనాద్యానయనం తదపి
పార్థివాయ రాజే నివేద్య చక్రతుః. ౨౦౫. కృతమితి. అథ జగత్పతిం రాజానం అభిగమ్య-యథో
క్తవచనం ఉక్తవచన మనతిక్రమ్య కృత మితి - ప్రీతౌ హర్ష యుక్తౌ - ప్రీతి ర్ననోగతో హర్షః -
మానసప్రీతిజన్యరోమాంచాదిశరీరవికారో హర్షః - తద్యుక్తౌ - పూర్వజ్ఞోకే నివేద్యే త్యనేన శేషసం
పాదనవిషయనివేదన ముక్తం. అబ్రూతా మితి పూర్వోక్తసకలసిద్ధివిషయ మితి న పునరుక్తిః. ౨౧౫.
తతఇతి. కృతాత్తా సుశిక్షితబుద్ధిః - శీఘ్రగమనహేతురయం 'అత్తా జీవే ధృతౌ బుద్ధౌ'
విత్యమరః. ౨౨౫. ౨౩౫. అథేతి. అథ సుమంత్రనిర్గమనానంతరం - తత్ర ప్రాసాదే సమా
సీనాః సమ్యగుపవిష్టాః - ప్రాచ్యా ఇత్యాదౌ ద్యుప్రాగిత్యాదినా యదాదయ శ్చైషికా
భవార్థాః - మైచ్ఛాచార్యాః మైచ్ఛప్రభవః - అంతశబ్దః ప్రదేశవాచీ - ప్రాచ్యేత్యాదినా
శ్చైలాంతవాసిన ఇత్యంతేన మూలభృత్యశ్రేణీ సుహృద్ద్విష దాటవిక మితి షడ్విధ బలాపాస్య
త్వం సార్వభౌమ చిహ్న ముక్తం. ౨౪౫. ౨౬౫. గంధర్వరాజేత్యాది. గంధర్వరాజ ప్రతిమం
భోగస్రోతః ప్రావణ్యవేష సౌందర్యేషు గంధర్వరాజౌపమ్యం - నకేవలం భోగధారారసికత్వేన వీర
రసానభిజ్ఞత్వ మిత్యాహ లోకే విఖ్యాతపౌరుషం పౌరుషోపయుక్తసంహననవత్త్వమాహ దీర్ఘ బాహు

బద్ధదీర్ఘసయః మృష్టవాససః ధౌతాంబరాః - మహోదయం మహాన్ శ్రీరామాభిషేకరూపః ఉద
యో యస్మిన్నిత్యంగణవిశేషణం. ౧౯౫. ఏవమితి. విప్రా వసిష్ఠవామదేవౌ-క్రియాః రామాభిషే
కోపయోగీని కార్యాణి వ్యాదిశ్యాధికారిణామాజ్ఞాప్యేత్యర్థః - శేషం యత్కార్యం విహితం త
త్పార్థివాయ నివేద్య చక్రతు రితి సంబంధః. ౨౦౫. కృత మితి. యథోక్తవచన ముక్తవచన మనతి
క్రమ్య ప్రీతౌ హర్ష యుక్తౌ - ప్రీతి ర్ననోగతానందః - హర్షః తజ్జన్యో రోమాంచాది శరీర
వికారః - తౌ యథోక్త వచనం ఉక్త వచనా నతిక్రమేణ సర్వం కృత మిత్యబ్రూతా మిత్యన్వ
యః. ౨౧౫. తతఇతి. కృతాత్తాసుశిక్షితబుద్ధిః. ౨౨౫. ౨౬౫. గంధర్వరాజేత్యాదిశ్లోక త్రయమేకం వా
క్యం. గంధర్వరాజ ప్రతిమం గంధర్వశ్రేష్ఠ సుందర మిత్యర్థః - గంధర్వరాజౌపమ్యా న్నకేవలం
భోగమాత్ర రసికత్వం - కింతు - వీరరసాభిజ్ఞత్వ మపీత్యాహ - విఖ్యాతపౌరుష మితి - పౌరుషో

బాహుం మహాసత్త్వం మత్తమాతంగగామినం, చంద్రకాంతాననం రామ మతీవ
ప్రియదర్శనం, రూపాదార్యగుణైః పుంసాం దృష్టి చిత్తాపహారిణం, ఘర్తాభితప్తాః
పర్జన్యం హ్లాదయంత మివప్రజాః, నతతర్ప సమాయాంతం పశ్యమానో నరాధిపః.
౨౯౪. అవతార్య సుమంత్రస్తం రాఘవం స్యందనోత్తమాత్, పితు స్సమీపం
గచ్ఛంతం ప్రాంజలిః పృష్టతోన్వగాత్. ౩౦౪. స తం కైలాసశృంగాభం ప్రాసా
దం నరపుంగవః, ఆరురోహ నృపం ద్రష్టుం సహ సూతేన రాఘవః. ౩౧౪. సప్రాం

మితి. నకేవలం శరీషపుష్పసుకుమారబాహుత్వేనాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ - మహాసత్త్వ మితి -
తదనుగుణగతివిశేష మాహ - మత్తమాతంగగామిన మితి - సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా
వివక్షితం - చంద్రకాంతాననం చంద్రానన మిత్యుక్తే ప్యాహ్లాదకత్వాదిసిద్ధే నిరతిశయాహ్లాదకత్వం
ద్యోతయితుం కాంతశబ్దః చంద్రా త్కాంతానన మితి విగ్రహః - అనేనావయవశోభావత్త్వ
ముక్తం రామం విగ్రహగుణై స్వరూపగుణై శ్చ రమయంతం - సముదాయ శోభావత్త్వ మాహ -
అతీవ ప్రియదర్శన మితి - నిరంతరదర్శనేపి ప్రతిక్షణం నవనవీభూతదర్శనం. రూపాదార్యగుణైః.
రూపం విగ్రహః-బౌదార్యం అనుభవితృభ్యోనుభవదానం-య ఆత్మదా బలదా' ఇతి శ్రుతేః. గుణ్య
తే సదానుసంధీయత ఇతి గుణః - 'గుణ స్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతు'ష్వితి నిఘంటుః.
తేన సదానుసంధీయమానం సౌశీల్య ముచ్యతే - అహో మహా నయ మస్తాదృశేష త్సుదృష్ట్యప్యతి
సంశ్లేషేణ వర్తతఇతి సర్వదానుసంధీయమానత్వాత్-పుంసా మితి - కఠినచిత్తానా మపి-కిముత స్త్రీణా
మితిభావః-యద్వా - పుంశద్దేన స్త్రీపుంససాధారణ మాత్తమాత్ర ముచ్యతే - పుమానేకో వ్యవస్థిత
ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే ప్రయోగాత్. తేన సురనరతిర్యగాదిభేదభిన్నానాం స్త్రీపున్నపుంసకభేదభిన్నా
నాం సర్వేషాం దృష్టిచిత్తాపహారిణ క్తః-వక్ష్యతి రామవిరహే స్థావరజంగమవస్తుమాత్రం పరిహూన
మితి - యద్వా - పుంసా మపి రామం పశ్యతాం స్త్రీభూత్వాహమముమనుభవేయ మిత్యభిలాషో
భవతి-యథాహుః-పాంచాల్యాః పద్మపత్రాక్ష్యాః స్నాయంత్యా జఘనం ఘనం, యా స్త్రియో
దృష్టవత్సాః పుంభావం మనసా యయు' రితి. పశ్యమాన ఇతి నిర్నిమేష దర్శన ముక్తం - నత
తర్పేతి ప్రతిక్షణమనుభవేసి నవనవప్రేమాస్పదతయా న తృప్తి రభూ దిత్యర్థః. తనిశ్లోకీ.

పయుక్త సంహననవత్త్వ మాహ - దీర్ఘబాహు మితి - నకేవలం శరీషకుసుమసుకుమారబాహుత్వే
నాంతస్సారరాహిత్య మిత్యాహ - మహాసత్త్వ మితి - తదనుగుణగతివిశేష మాహ - మత్తమాతంగ
గామిన మితి - సగర్వసలీలగమనం మదాలసగమనం వా వివక్షితం - చంద్రాననమిత్యనేనాహ్లాదక
త్వసిద్ధే నిరతిశయాహ్లాదకత్వం ద్యోతయితుం కాంతేత్యుక్తం - తేన ప్రత్యవయవశోభావత్త్వం దర్శి
తం-రామం విగ్రహగుణై స్వరూపగుణై శ్చ రమయంతం-సముదాయశోభావత్త్వ మాహ. అతీవ
ప్రియదర్శన మితి. రూపాదార్యగుణైః రూపం విగ్రహః - బౌదార్య మనుభవితృభ్యోనుభవదానం
గుణ్యతేసదానుసంధీయత ఇతి గుణఇతీసదానుసంధీయమానం సౌశీల్య ముచ్యతే-మహానయమస్తాదృశే
ష్వ వ్యతిత్యుదృష్టసంశ్లేషేణ వర్తత ఇతి సదానుసంధీయమానత్వాత్-పుంసామితి - కఠినచిత్తా
నాం దృష్టిచిత్తాపహారిణం - కి ముత స్త్రీణామితి భావః-ఘర్తాభితప్తా ఇతి - ఘర్తాభితప్తాగ్నిష్టాభి
తప్తాః ప్రజాః హ్లాదయంతం పర్జన్య మివస్థితం సమాయాంతం స్వసమీప మాగచ్ఛంతం రామం-నరా
ధిపో దశరథః - పశ్యమాన సృక్ - నతతర్ప తృప్తిం నప్రాప్త-అత్ర పశ్యమాన ఇత్యనేన నిర్నిమేషద
ర్శన ముక్తం - నతతర్పే త్యనేన ప్రతిక్షణ మనుభవే నవనవప్రేమాస్పదతయా తృప్తి ర్నాభూ దితి

జలి రభిప్రేత్య ప్రణతః పితు రంతికే, నామ స్వం శ్రావయన్ రామో వవందే
చరణౌ పితుః. 3౨౪. తం దృష్ట్వా ప్రణతం పార్శ్వే కృతాంజలిపుటం నృపః,
గృహ్యంజలౌ సమాకృష్య సస్వజే ప్రియ మాత్మజం. 3౩౪. తస్మై చాభ్యుదితం
దివ్యం మణికాంచనభూషితం, దిదేశ రాజా రుచిరం రామాయ పరమాసనం.
3౪౪. తదాసనవరం ప్రాప్య వ్యదీపయత రాఘవః, స్వయైవ ప్రభయా మేరు
ముదయే విమలో రవిః. 3౫౪. తేన విభ్రాజతా తత్ర సా సభాభివ్యరోచత, విమల
గ్రహనక్షత్రా కారదీ ద్యౌ రివేందునా. 3౬౪. తం పశ్యమానో నృపతి స్తుతోష
ప్రియ మాత్మజం, అలంకృత మివాత్మాన మాదర్శతల సంస్థితం. 3౭౪. స తం
సస్థిత మాభాష్య పుత్రం పుత్రవతాం వరః, ఉవాచేదం వచో రాజా దేవేంద్ర
మివ కాశ్యపః. 3౮౪. జ్యేష్ఠాయా మసి మే పత్న్యాం సదృశ్యాం సదృశ స్సృతః,
ఉత్పన్న స్త్వం గుణశ్రేష్ఠో మమ రామాత్మజః ప్రియః. 3౯౪. యత స్త్వయా

౨౯౪. అవతార్యేతి. అవతారణం హస్తప్రదానాదినా. 3౦౪. అభి ప్రేత్య ప్రాప్య-ప్రణతః 'దండ
వత్ప్రణమే ద్భూమా వు పేత్య గురుమన్వహ'మిత్యుక్తప్రక్రియయా దండవత్ ప్రణత ఇత్యర్థః-స్వం
నామశ్రావయన్-'శర్యేతి బ్రాహ్మణసోక్తం వర్తేతి త్రియస్య చేతి వచనా ద్రామవర్తాహమస్థిభో
ఇతి శ్రావయన్నిత్యర్థః. 3౧౪. అంజలౌ గృహ్య-అంజలింప్రగృహ్య 'సక్థిని కర్ణవా గృహీత్వేతి
మహాభాష్యకారవచనా దం జలావితి కర్తణి సప్తమీ. 3౩౪. అభ్యుదితం ఉన్నతం. 3౪౪. తదితి.
ఆసనవరంప్రాప్య తదాసనం స్వయైవ ప్రభయా వ్యదీపయత్-విమలో రవి రుదయే మేరుం ప్రాప్యేవ-
సూర్యస్య ప్రధానమేరుప్రాప్తేః సాక్షా దభావా దత్ర మేరుశబ్దేన అస్తాదిసమీపవర్తి సావర్ణి మేరు
రుచ్యతే-ఉదయశ్చ ఉత్తరవర్తస్థితిసిద్ధపురవాసిజనాపేక్షయా-ఇయ ముదయా స్తమయవ్యవస్థాసూర్య
సిద్ధాంతే ఆర్యభటేచ ప్రసిద్ధా - 'భూవృత్తపాదే పూర్వస్యాం యవకోటితి విశ్రుతా. భద్రాశ్చ వర్తే
నగరీ స్వర్ణప్రాకారతోరణా. యామ్యాయాం భారతేవర్తలంకాతద్వన్త హపురీ, పశ్చిమే కేతుమాలా
భ్యేరోమకేతిచకీర్తితా. ఉదక్సిద్ధపురీ నామ కురువర్తే ప్రతిష్ఠితా, ఉదయో యో లంకాయాం
సోస్తమయ స్సవితు రేవ సిద్ధపురే, మధ్యాహ్నో యవకోట్యాం రోమకవిషయేర్ధరాత్రం స్యాత్.
భారతాదిషు వర్తేషు తద్వదేవ పరిభ్రమన్, మధ్యోదయార్ధరాత్రాంస్తు కాలాన్ కుర్యాత్ప్రదక్షిణ'
మితి. 3౫౪. తేనేతి. విభ్రాజతా ప్రకాశమానేన - విమలగ్రహనక్షత్రేతి దృష్టాంతబలేన దశరథ
వసిష్ఠాధిభి రీవత్ప్రకాశితత్వ మవగమ్యతే. 3౬౪. తమితి. పశ్యమానః పశ్యన్ - ఆదర్శతలసంస్థిత
మిత్యనేన రామస్య ముఖనాసికాచరణాదిసర్వావయవేన పితృసరూపత్వ మావేదితం. 3౭౪. సఇతి.
సస్థిత మితి క్రియావిశేషణం - ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. 3౮౪. రామస్యైవ రాజ్యాభిషేకా
ర్హతా మభివ్యంజయ న్నాహ - జ్యేష్ఠాయా మితి - ఆత్మజ స్సృతః ఔరస స్సృతః. 3౯౪. యతఇ

సూచ్యత ఇతి రహస్యం. ౨౯౪. 3౧౪. తమితి. అంజలౌ గృహ్య గృహీత్వా-తం సమాకృష్య-సస్వజే
అలిలింగ. 3౩౪. 3౪౪. తదితి. రాఘవః ఆసనవరం ప్రాప్య స్వయైవ ప్రభయా స్వశరీరకాంత్యా-
తదాసనం వ్యదీయత - భాసమానం చకారేత్యర్థః. 3౫౪. తేనేతి. సా సభా వసిష్ఠదశరథాదిభిర్భృ
జితాపి తేన రామేణైవ వ్యరోచత విశేషేణ చకాశే - నక్షత్రాదియుక్తా ద్యౌరిందునేవ. 3౬౪.
తమితి. అలంకృత మాదర్శే స్థిత మాత్మానం దృష్ట్వా-యథా తుష్యతి జనః తథా దశరథః శ్రీరామం
దృష్ట్వా తుతోషేత్యర్థః. 3౭౪. ఆభాష్య రామేతి సంబోధ్య. 3౮౪. 3౯౪. యతఇతి. పుష్య

ప్రజాశ్చేమా స్వగుణై రనురంజితాః, తస్మా త్వం పుష్యయోగేన యావరా
జ్య మవాప్నుహి. ౮౦౪. కామతత్త్వం ప్రకృత్యైవ వినీతో గుణవానసి, గుణవ
త్యపితు స్నేహాత్ పుత్ర వత్సామి తే హితం. ౮౦౫. భూయో వినయ మాస్థాయ
భవ నిత్యం జితేంద్రియః. ౮౧. కామక్రోధ సముత్థాని త్యజేథా వ్యసనానిచ.
౮౨. పరోక్షయా వర్తమానో వృత్త్యా ప్రత్యక్షయా తథా. ౮౩. అమాత్య
ప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృతీ శ్చానురంజయ. ౮౩౪. కోష్ఠాగారా యుధాగారైః
కృత్వా సన్నిచయాన్ బహూన్. ౮౪. తుష్టానురక్తప్రకృతి ర్యః పాలయతి
మేదినీం, తస్య నందంతి మిత్రాణి లభ్యామృత మివామరాః, తస్మా త్వం

తి. పుష్యయోగేనేతి-ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన మితి తృతీయా - పుష్యేణ చంద్రమసో యోగః
పుష్యయోగః - తదుపలక్షితకాల ఇత్యర్థః - పుష్యనక్షత్రయుక్తే దివస ఇత్యర్థః. ౮౦౪. కామతత్త్వం.
కామతః ప్రకామం - గుణవతి - త్వయీతి శేషః - యద్యపి భవాన్ సర్వగుణసంపన్నః - తథాపి
పుత్ర స్నేహాత్ భవతే కించి దుపదిశామిత్యర్థః. ౮౦౫. భూయఇతి. భూయో వినయం సాతిశయ
వినయం-కామక్రోధసముత్థాని వ్యసనాని 'స్త్రీద్యూతమృగ యామధ్యవాక్పారుష్యే' గ్రదండతాః,
అర్థసందూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మిత్యుక్తాని వ్యసనాని. అర్థసందూషణం పిత్రాదిసంచితా
ర్థస్యనాశనం - యద్వా - 'మృగయాత్తో దివాస్వాపః పరివాదః స్త్రీయో మదః, తౌర్యత్రికం వృథా
ధ్వాచ కామజో దశకో గుణ' ఇత్యేతాని కామజాని. 'పైశ్చునం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యాసూయార్థ
దూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోషి గుణోష్టక' ఇత్యుక్తాని క్రోధజాని చ వ్యసనాని.
౮౧౪. పరోక్షయేతి. అప్రత్యక్షయా వృత్త్యా - తక్షప్రభృతి కర్తాంతికానాం పరోక్షో భూత్వా
అధిక్యతముఖేన యత్కార్యాణి సంవిధతే సా పరోక్షవృత్తిః - అవ్యథానేనామాత్యాదీన్ యయా
వృత్త్యానుగృహ్ణతి సాప్రత్యక్షవృత్తిః - తాభ్యాం వర్తమానస్సన్ అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః ప్రకృ
తీశ్చానురంజయేతి సంబంధః - యద్వా - పరోక్షయా చారముఖితః పరోక్షానుభవసిద్ధయా వృత్త్యా
స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతవిచారేణ - సహ వర్తమానో భవ - తథా ప్రత్యక్షయా నిత్యం యథాకాల
మాస్థాన మాస్థాయ స్వానుభవసిద్ధయధోక్తవృత్తాంతవిచారో భవ - అమాత్యప్రభృతీ స్సర్వాః
ప్రకృతీః అమాత్యసేనానిపురరక్షిణః పౌరజానవదా సుర్వప్రజా శ్చానురంజయ. ౮౩౪. కోష్ఠాగా
రేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం కోష్ఠాగారాణి - ఆయుత నియుతాది సంఖ్య ధాన్యరాశి
గ్రాహీణి కోష్ఠరూపతయా నిర్జితా న్యగారాణి - ఆయుధాగారాణి - సమగ్ర నిజబలాపేక్షితాష్ట

యోగేన చంద్రమసః పుష్యనక్షత్రయోగేనోపలక్షితః. ౮౦౪. కామత ఇతి. త్వం ప్రకృత్యా స్వభా
వత ఏవ - కామతః అత్యర్థం గుణవా నసి - అతో గుణవతి త్వయి న మయోపదేష్టవ్యం - అపితు
స్నేహా దిత్థం వత్సామితి యోజనా. ౮౦౫. భూయఇతి. దశరథోపదేశవాక్యే సర్వత్రాన్వయః
కార్యః-కామేతి-కామజాని వ్యసనాని-స్త్రీద్యూతమృగయా మధుసేవనాని-క్రోధజాని వాక్పారుష్య
దండపారుష్యదూషణాని-త్యజేథాః పరిహరేత్యర్థః. ౮౧౪. పరోక్షయేతి. అమాత్యాదీనాం ప్రత్య
క్షోభూత్వా యత్కార్యాణి సంవిధతే-సాప్రత్యక్షవృత్తిః-పరోక్షయా వృత్త్యా తక్షప్రభృతికర్తాంతి
కానాంపరోక్షోభూత్వా అధిక్యతపురుషముఖేన యత్కార్యాణిసంవిధతేసాపరోక్షవృత్తిః. ౮౩౪.
కోష్ఠాగారేతి. కోష్ఠాగారం ధాన్యగృహం-అంతర్గృహ మితికేచిత్-కోష్ఠాగారాయుధాగారై స్సహసన్ని
చయాన్ సతాం ప్రశస్తవస్తూనాం నిచయాన్ కృత్వా సుపాద్యేత్యర్థః. ౮౪౪. ౮౬౪. నేతి.

మపి చాత్మానం నియమైవ్యం సమాచర. ౪౫౫. త చ్చుత్వా సుహృద స్తస్య రామస్య ప్రియకారిణః, త్వరితా శ్శీఘ్ర మభ్యేత్య కౌసల్యాయై న్యవేదయన్. ౪౬౫. సా హిరణ్యం చ గాశ్చైవ రత్నాని వివిధాని చ, వ్యాదిదేశ ప్రియాభ్యే భ్యః కౌసల్య ప్రమదోత్తమా. ౪౭౫. అథాభివాద్య రాజానం రథ మారుహ్య రాఘవః. యయా స్వం ద్యుతిమద్వేత్ జనాఘ్నేః ప్రతిపూజితః. ౪౮౫. తేచాపి పౌరా నృపతే ర్వచ స్త చ్చుత్వా తదా లాభ మివేష్ట మాశుః, నరేంద్ర మామంత్ర్య గృహణి గత్వా దేవాన్ సమానర్చ్య రతిప్రహృష్టాః. ౪౯౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కా ణ్డే - తృతీయస్సర్గః.

గతేష్వథ నృపా భూయః పౌరేషు సహ మంత్రిభిః, మంత్రయిత్వా తత శ్చక్రే నిశ్చయజ్ఞ స్స నిశ్చయం, శ్వ ఏవ పుష్యా భవితా శ్వోభిషేచ్యస్తు మేసుతః, రామో రాజీవతామ్రాక్షో యావరాజ్య ఇతి ప్రభుః. ౨. అథాంతర్గ్రహ మావిశ్య రాజా దశరథ స్తదా, సూత మామంత్రయామాస రామం పున రిహ నయ. ౩. ప్రతిగృహ్య స తద్వాక్యం సూతః పునరుపాయయా. రామస్య భవనం

దశవిధాయుధప్రతిష్ఠాగారాణి తై స్సహ - సన్నిచయాన్ - నిచీయంతే ఏష్యితి నిచయాః నవ రత్న హేమరజతవస్త్రాభరణాదినంపూర్ణా స్తత్తత్కౌశాః - తాన్ - తుష్టానురక్త ప్రకృతి రితి - ఉక్తనిచయబలాదితిశేషః - మిత్రాణి సామంతాః - ఆత్మానం మనః. ౪౫౫. తదితి. తత్ రామాభిషే కప్రస్తావనం. ౪౬౫. సేతి. ప్రియాభ్యేభ్యః - ప్రియం రామాభిషేక మాచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యాః చక్షిజఃఖ్యాజిఖ్యాఞాదేశః. ౪౭౫. అథేతి. ౪౮౫. తఇతి. ఆనర్చుః - రామాభిషేకవిఘ్ననివారణాయ. ౪౯౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - సీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

ఏవం పూర్వవిచారిత మపి రామ మాహూయోక్త మపి రామాభిషేకం పున ర్మంత్రిభిః కాలవిశేషనిర్ణయపూర్వకం రామ మాహూయ సవిశేష ముపదిశతి చతుర్థే గతేష్విత్యాదినా. శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. అభిషేచ్య ఇతి నిశ్చయం చక్ర ఇతి సంబంధః. ౨. అథేతి. అంతర్గ్రహ మావిశ్యేత్యనేన మంత్రిణా మపి విసర్జనం సిద్ధం - ఆమంత్రయామాస - నియోజయామా సేత్యర్థః - ఆనయేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౩. ప్రతిగృహ్యేతి. ఆనయితుం - ఆనేతు మిత్యర్థః-ఇడార్థః.

ప్రియాభ్యేభ్యః ప్రియం రామాభిషేకరూపం ఆచక్షంత ఇతి ప్రియాఖ్యా స్తేభ్యః. ౪౭౫. ౪౮౫. తేచేతి. ఇష్టలాభ మివ స్థితం - తద్రామాభిషేకప్రస్తావవచనం శ్రుత్వా - దేవాన్ సమానర్చుః - శ్రీ రామాభిషేకో నిర్విఘ్నో భూయా దితిష్టదేవతారాధనం కృతవంత ఇత్యర్థః. ౪౯౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యా కాండ వ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః.

గతేష్వితి. నిశ్చయజ్ఞః ఇదం కార్య మస్మి న్నవసరే కర్తవ్య మితి నిర్ణయజ్ఞ ఇత్యర్థః-నిశ్చయం రామాభిషేకవిషయనిశ్చయం. శ్వఇతి. రామో యావరాజ్యేభిషేచ్యోస్త్వితి నిశ్చయం చక్ర ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. అథేతి. ఆమంత్రయామాస ఆజ్ఞాపయామాస - ఆనయేత్యనంతర మితి కరణం

శీఘ్రం రామ మానయితం పునః ౪. ద్వార్థైర్ని రావేదితం తస్య రామాయా
గమనం పునః, శ్రుత్వైవచాపి రామ స్తం ప్రాప్తం శంకాన్వితోఽభవత్. ౫.
ప్రవేశ్య చై నంతరితం రామో వచన మబ్రవీత్, యదాగమనకృత్యం తే భూయ
స్తద్భూహ్యశేషతః. ౬. తమువాచ తత స్సూతో రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛ
తి, శ్రుత్వా ప్రమాణ మత్రత్వం గమనాయేతరాయవా. ౭. ఇతి సూతవచ శ్శ్రు
త్వా రామోఽథ త్వరయాన్వితః, ప్రయయా రాజభవనం పున ర్ద్రిష్టుం నరేశ్వరం.
౮. తం శ్రుత్వా సమనుప్రాప్తం రామం దశరథో నృపః, ప్రవేశయామాస గృ
హం వివతుః ప్రియ ముత్తమం. ౯. ప్రవిశ న్నే వచ శ్రీమాన్ రాఘవోభవనంపితుః,
దదర్శ పితరం దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలిః. ౧౦. ప్రణమంతం సముత్థాప్య తం
పరిష్కజ్య భూమిపః, ప్రదిశ్య చాస్తై రుచిరమాసనం పున రబ్రవీత్. ౧౧. రామవృ
ద్ధోస్తి దీర్ఘాయుర్భుక్తాభోగా మయేప్సితాః, అన్నవద్భిః క్రతుశతై స్తథేష్టం
భూరిదక్షిణైః. ౧౨. జాత మిష్ట మపత్యం మే త్వ మద్యానుపమం భువి, దత్త మిష్ట
మధీతంచ మయా పురుషస త్తమ. ౧౩. అనుభూతాని చేష్టాని మయా వీరసుఖాన్య

౪. ద్వార్థైర్నిరితి. తస్య సుమంత్రస్య - పున రాగమనం రామాయ ద్వార్థైర్ని రావేదితం - రామ
శ్చాపి - ప్రాప్తం ఆగతం - సుమంత్రం శ్రుత్వైవ శంకాన్వితోఽభవత్ - కిమభిషేకవిఘ్నః కశ్చి
దాసీత్ ఉతాన్యః కశ్చిదుపప్లవోభూదితి శంకా. ౫. ప్రవేశ్యేతి. భూయః పునః - తే యదాగమన
కృత్యం తద్భూహ్యశేషతః. ౬. తమితి. సూత శ్శ్రుత్వా - రామవాక్య మితి శేషః - తతః -
రామవాక్యశ్రవణానంతరం - రామ మువాచ - కథ మితి - హేరామ రాజా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి
అత్ర దశరథసమీపే గమనాయ ఇతరాయ ఆగమనాయ చ త్వం ప్రమాణం కర్తా-శీఘ్రంగచ్ఛేత్స
ర్థః - ఇతరశబ్దస్య సర్వనామకార్యాభావ ఆర్హః. ౭. ఇతీతి. ౮. తమితి. ౯. ప్రవిశ నితి. రాఘవః
పితు ర్భవనం ప్రవిశ న్నే వ దూరాత్ ప్రణిపత్య కృతాంజలి స్సృజ్ పితరం దదర్శ - దూరాత్
ప్రణిపాతో నినయాతిశయాత్. ౧౦. ప్రణమంతమితి. సమీపే పునః ప్రణమంత మిత్యర్థః. ౧౧.
రామేతి. వృద్ధోస్తి త్యనంతరం దీర్ఘాయు రితి వృద్ధత్వవివరణం - యద్వా జ్ఞానవృద్ధత్వవ్యావృత్తయే
దీర్ఘాయు రితి - 'విధిహీన మస్మష్టాన్నం మంత్రహీన మదక్షిణమ్, శ్రద్ధావిరహితం యజ్ఞం తామ
సం పరిచక్షత' ఇత్యన్నాదిహీనస్య యజ్ఞస్య నిందనా దన్నవద్భి రిత్యాదివిశేషణం - క్రతుశతైః
జ్యోతిష్ఠామద్యశ్వమేధపర్యంతయాగభేదైః ఇష్టం యజనం కృతం. ౧౨. ఇష్ట మపత్యం అభిమత
మపత్యం - ఇష్టం దత్తం అభిమతం వస్తు దత్తం. ౧౩. దేవరీతి. దేవానా మన్యః క్రతుశతైః -
ఋషీణా మన్యః ఽధ్యయనేన - పితౄణా మన్యః ఽపత్యోత్పాదనేన - విప్రాణా మన్యః
దత్తేన - ఆత్మనోఽన్యణ స్సుఖానుభవేన - యద్యపి బ్రహ్మచర్యాదిఋణత్రయం శ్రుతిసిద్ధం -
'జాయమానోవై బ్రాహ్మణస్త్రిభిర్ఋణవాజాయతే బ్రహ్మచర్యేణ్విభ్యో యజ్ఞేన దేవేభ్యః ప్రజయా

ద్రష్టవ్యం. ౪. ద్వార్థైర్నిరితి. తస్య సూతస్య పున రాగమనం ద్వార్థైర్ని రావేదితం విజ్ఞాపితం
సూతం - ప్రాప్తం పున రాగతం - శ్రుత్వైవ శంకాన్వితోఽభవత్ - ఇదానీ మేవ విస్మయస్య పున
రాగమనే కిం కారణమితి విచారాన్వితోఽభవత్. ౫. ౬. తమితి. తతః రామవాక్యశ్రవణానంతరం
శ్రుత్వా-రాజవాక్య మితి శేషః ఇతరాయ ఆగమనాయవా-త్వం ప్రమాణం నిర్ణేతా. ౧౧. రామేతి.

పి, దేవర్షిపితృవిప్రాణా మన్యూనోస్తి తథాత్మనః. ౧౪. న కించి న్తమ క ర్తవ్యం తవా
న్యత్రాభిషేచనాత్, అతో య త్త్వా మహం బ్రూయాం త న్నే త్వం కర్తు
మర్హసి. ౧౫. అద్య ప్రకృతయ స్సర్వా స్త్వా మిచ్ఛంతి నరాధిపం, అత స్త్వాం
యువరాజాన మభిషేక్యోమి పుత్రక. ౧౬. అపిచాద్యాశుభాన్ రామ స్వప్నేప
శ్యామి దారుణాన్, సనిర్ఘాతాదివోల్కాచ పతతీహ మహాస్వనా. ౧౭. అవష్టబ్ధం
చమే రామ నక్షత్రం దారుణైర్గ్రహైః, ఆవేదయంతి దైవజ్ఞా స్సూర్యాంగారకరా
హుభిః. ౧౮. ప్రాయేణ హి నిమిత్తానామీదృశానాం సముద్భవే, రాజాహి
మృత్యు మాప్నోతి ఘోరాం వా పద మృచ్ఛతి. ౧౯. తద్యావదేవ మే చేతో
నవిముంచతి రాఘవ, తావదేవాభిషించస్వ చలా హి ప్రాణినాం మతిః. ౨౦.
అద్యచంద్రోభ్యుపగతః పుష్యా త్పుర్యం పునర్వసూ, శ్వః పుష్యయోగం
నియతం వక్ష్యంతే దైవచింతకాః. ౨౧. తతః పుష్యేభిషించస్వ

పితృభ్య' ఇతి. తథాపి - ఋణపంచక మితి మతాంతరం - యద్వా - ఋణత్రయవ్యవదేశః స్తా
ధాన్యా దితరయో రుపలక్షణత్వాద్వా - నను దేవాదీనాం పంచానాం కథ ముత్తమర్ణత్వం-అత్రా
హుః - దేవానా మింద్రియాధిష్ఠాత్మాణాం జితేంద్రియతాకారకత్వేనోపకారకత్వాత్ ఋషీణాం
వాగుపకారకత్వాత్ పితౄణాం తనూపకారకత్వాత్ విప్రాణాం కర్తాధీనసర్వసంస్కారసాధనే
నాఘనాశకత్వాత్ - ఆత్మన శ్శరీరేంద్రియసంఘాతరూపస్య జ్ఞానప్రకాశహేతుత్వేనోపకారవ
త్వాచ్చ తదప్రత్యుపకారః పురుషస్య ఋణ మేవ - అన్యత్ర చోక్తం - 'అనిషిద్ధసుఖత్యాగే పశు
రేవ న సంశయ' ఇతి. ౧౪. నకించిదితి. ౧౫. అద్యేతి. స్పష్టం. ౧౬. అపిచేతి. అశుభాన్ అశుభ
సూచకాన్ - దారుణాన్ భయంకరాన్ - నీలవర్ణ స్త్రీ పరిష్వంగాదీన్-ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా -
నిర్ఘాతః అమేఘః శనిః. ౧౭. అవష్టబ్ధమితి. నక్షత్రం జన్మనక్షత్రం - అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం - అత్రేతి
కరణం ద్రష్టవ్యం-దైవజ్ఞాః జ్యోతిషికాః - 'సాంవత్సరో జ్యోతిషికో దైవజ్ఞగణకా వపీ' త్యమరః.
సూర్యాంగారకరాహుభిః గ్రహై రవష్టబ్ధ మిత్యావేదయంతీతి సంబంధః. ౧౮. దుర్నిమిత్తఫల
మాహ - ప్రాయేణేతి. ఋచ్ఛతి - ఋచ్ఛతివేత్యర్థః. ౧౯. తదితి. చేతః త్వా మభిషేక్యోమితి
బుద్ధిః - నవిముంచతి - మా మితి శేషః. కుతో బుద్ధివిమోచనప్రసక్తి రిత్యత్రాహ - చలాహీతి-
మాత్రంతరాది ప్రార్థనాదిభి రితి భావః. ౨౦. అద్యేతి. పుష్యయోగం పుష్యేణ చంద్రస్య యోగం-
నియతం అభిషేకనియతం - ప్రశస్త మిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః వక్ష్యంతే వదంతి.
౨౧. తతఇతి. అభిషించస్వ అభిషిక్తో భవ - త్వరయతీవేతీవశబ్ద ఏవకారార్థః. ౨౨. తస్మాదితి.

యథేష్టం యథావత్ - తథా ఇష్టంకృతం. ౧౪. నకించిదితి. తవాభిషేచనా దన్యత్ర తవాభిషే
చనం వినా మమ క ర్తవ్యం-కిమపి నేతి భావః. ౧౬. అపిచేతి. అశుభా నశుభసూచకా నుత్పాతాన్
సనిర్ఘాతా అశనిపాతసహితా-ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా - దిశోల్కేతి సంధి రార్హః - దివః అంతరిక్షా
త్పతతి. ౧౭. అవష్టబ్ధం ఆక్రాంతం దైవజ్ఞాః జ్యోతిర్విదః. ౧౮. ౧౯. తదితి. త తస్మా ద్యావదేవ
మే చేతో నవిముహ్యతి - త్వా మభిషేక్యోమిత్యేవం విధా బుద్ధి ర్యావ న్నోవైతి తావదేవాభి
షించస్వ అభిషిక్తో భవ. ౨౦. అద్యేతి. పునర్వసూ-తన్నామకం నక్షత్రం పుష్యయోగం చంద్రస్య
పుష్యయోగం నియత మభిషేకనియతం - ప్రశస్త మిత్యర్థః - దైవచింతకాః గ్రహచారజ్ఞాః -
వక్ష్యంతే - వదంతీత్యర్థః. ౨౧. తతఇతి. అభిషించస్వ అభిషిక్తోభవ. ౨౨. తస్మాదితి. వధ్వా సహ

మన స్వరయతీవ మాం, శ్వస్తాహ మభిషేక్యోమి యావరాజ్యే పరంతప. ౨౨. తస్మా త్వయాద్యప్రభృతి నిశేయం నియతాత్త నా, సహవధోపవస్తవ్యా దర్శ ప్రస్తరశాయినా. ౨౩. సుహృదశ్చప్రమత్తా స్త్వాం రక్షంత్యద్య సమంతతః, భవంతి బహువిఘ్నాని కార్యాణ్యేవం విధాని హి. ౨౪. విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః, తావదేవాభిషేక స్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ. ౨౫. కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరత స్థితః, జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్తా సానుక్రోశో జితేంద్రియః. ౨౬. కింతు చిత్తం మనుష్యాణామనిత్య మితి మే మతిః, సతాం తు ధర్మనిత్యానాం కృతశోభి చ రాఘవ. ౨౭. ఇత్యుక్త సోభ్యనుజ్ఞాత శ్శోభావి న్యభిషేచనే, వ్రజేతి రామః పితర మభివాద్యాభ్య యా ద్దృహం. ౨౮. ప్రవిశ్య చాత్తనో వేశ్మ రాజ్ఞోద్దిష్టేభిషేచనే, తత్త ణేన

అద్యప్రభృతి ఏతదహరారభ్య - నిశా ఉపవస్తవ్యా - వసే రశ్యర్థస్య ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి భోజననివృత్త్యర్థస్య వసే రకర్తకత్వా దత్త సకర్తకత్వ మార్షం - నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః - దర్శప్రస్తరః దర్భాస్తరణం. ౨౩. సుహృదఇతి. ఏవంవిధాని అభిషేకాదిమహాశ్రే యోరూపాణి. ౨౪. కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా కైకేయీనివాహం కృతవాక్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ - విప్రోషిత ఇతి. అయం వృత్తాంత స్సప్రాతరశతత మే సగ్గే - 'పురా భ్రాతః పితా న స్స మాతరం తే సముద్వహాన్, మాతామహే సమాశ్రాషీ ద్రాజ్య శుల్క మనుత్తమ' మితి స్పష్టి భవిష్యతి. ప్రాప్తకాల ఇత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౨౫. కామ మితి. వృత్తే ఆచారే. ౨౬. అత్యంతధర్మిష్ఠానా మసి చేత శ్చంచలత్వాన్నిత్ర భేదాదినా అన్యథా భవతీత్యాహ - కింతితి. కింతు - తథాపీత్యర్థః-యద్యపి 'కామం ఖలు సతాం వృత్త' ఇత్యాద్యుక్త గుణవిశిష్టతయా స నశంకాస్పదీభూతః - తథాపి మనుష్యాణాం మనుష్యత్వసాధారణ్యేన శంకితం - చిత్తం - అనిత్యం చంచల మితి మే మతిః - మమ నిశ్చయ ఇత్యర్థః - సామాన్యప్రయుక్తదోషా విశేషే న సంక్రమత ఇత్యాహ సతాం త్వితి - తుశబ్దః పక్షవ్యావృత్త్యర్థః - ధర్మనిత్యానాం ధర్మక నిరతానాం - కృతశోభి - కృతేన పరస్పరోపకారేణ శోభతే - నతు భేదం ప్రాప్నోతి - రాఘవ రఘువంశోత్పన్న స్త్వం - స్వవంశప్రభావం న. జానాసి కిం ఆన్యే త్వేవం వ్యాచక్షతే - ధర్మనిత్యా నాం ధర్మనిరతానాం - చిత్తం కృతశోభి - కృతేన పరకృతమిత్ర భేదాదినా శోభితుం శీల మస్యా స్తీతి కృతశోభీతి-అపరేత్వాహుః - సతాం చిత్తం కృతేన కార్యేణ' శోభతే - నతు కరిష్యమాణేన-

సీతయా సహ ఉపవస్తవ్యం ఉపావ్యం నిశాయా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. ౨౩. సుహృదఇతి. ఏవంవిధాని శుభోదర్శాణి. ౨౪. కేకయరాజాయ రాజ్యశుల్కం దత్వా దశరథః కైకేయీనివాహం కృత వాక్ తం వృత్తాంతం హృది కృత్వాహ. విప్రోషిత ఇతి. యద్వా-భరతస్య సాధువృత్తం జానన్నపి తద్వా వదేవ మే చేత ఇత్యాదినా రామన్నేహ ద్రాజా యథా స్వచిత్త మపి శంకితవాక్ తద్దేవ భరతచిత్త మపి శంకతే విప్రోషిత ఇతి. * తి. ఇతః పురాద్విప్రోషితో భరతః-యావ న్నా యాతి-తావత్తతః పూర్వమేవ-అభిషేకః ప్రాప్తకాలః యోగ్యకాల ఇతి మమ మత స్సమృత ఇత్యర్థః. ౨౫. నను సద్గుణ విశిష్టే భరతే నైవం శంకా యుక్తా ఇత్యత్రాహ. కామ మితి. ౨౬. తథాపి మనుష్యాణాం చలచిత్త తయా భరతేసి రాజ్యలోభో భవేదితి మే మతిః - అనిత్యం చంచలం - నన్వసన్త సుష్యాణామేవ చిత్తం చంచలం - నతు సతామిత్యాశంక్య పరబోధనాదినా సతామపి చిత్తస్య చాంచల్యప్రా

చ నిర్గమ్య మాతు రంతగిపురం యయా. ౨౯. తత్ర తాం ప్రవణామేవ మాత
రం తౌమవాసినీం, వాగ్యతాం దేవతాగారే దదర్శాయాచతీం శ్రియం ౩౦.
ప్రాగేవ చాగతా తత్ర సుమిత్రా లక్ష్మణ స్తదా, సీతా చానాయితా శ్రుత్వా
ప్రియం రామాభిషేచనం. ౩౧. తస్మిన్ కాలే హి కౌసల్యా తస్థావామిలితేక్షణా,
సుమిత్రయాన్వాస్యమానా సీతయా లక్ష్మణేన చ, శ్రుత్వా పుష్పేణ పుత్రస్య
యావరాజ్యాభిషేచనం, ప్రాణాయామేన పురుషం ధ్యాయమానా జనార్దనం.
౩౩. తథా సన్నియమామేవ సోభిగమ్యాభివాద్యచ, ఉవాచ వచనం రామో
హర్షయం స్తా మిదం తదా. ౩౪. అంబ పిత్రా నియుక్తోఽస్మి ప్రజాపాలన కర్తణి,
భవితా శ్వోఽభిషేకో మే యథా మే శాసనం పితుః. ౩౫. సీతయా పుష్పవస్తవ్యా
రజనీయం మయా సహ, ఏవ మృత్విగుపాధ్యాయై స్సహమా ముక్తవాన్ పితా.
౩౬. యాని యాన్యత్రయోగ్యాని శ్వోభావిన్యభిషేచనే, తాని మే మంగళా

కృతం కార్య మనుమోనతే న తు కరిష్యమాణ మితి భావ ఇతి. తనిష్టోకీ. ౨౭. ఇతీతి. అభిషేచనే
విషయే-ఇత్యుక్త స్స రామః ప్రజేత్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబంధః. ౨౮. ప్రవిశ్యచేతి. రాజ్ఞోద్దిష్టేఽభి
షేచన ఇతి నిమిత్తసప్తమి - రాజ్ఞోద్దిష్ట మభిషేకం కథయితు మిత్యర్థః. ౨౯. తత్రేతి. ప్రవణాం
స్వాస్వాధారణదేవతాసక్తః తాం - తౌమవాసినీం ప్రతోపయుక్తతౌమవస్త్రధరాం - వాగ్యతాం
యతవాచం - మానవతీ మిత్యర్థః. శ్రియం సంపదం-ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీ - రామాయేతి శేషః.
౩౦. ప్రాగితి. ప్రాక్ రామాగమనాత్ పూర్వమేవ - సుమిత్రా - ప్రియం రామాభిషేచనం -
శ్రుత్వా ఆగతా-లక్ష్మణశ్చ - తదా సుమిత్రాగమనకాలే-ఆగతః-సీతా తు పరతంత్రత్వాత్ స్వయం
నాగతా - కింతు దాసీభి రానాయితా. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ రామాగమనకాలే - పుత్రస్య పుష్పేణ
యావరాజ్యేఽభిషేచనం శ్రుత్వా సుమిత్రాదిభిరన్వాస్యమానా - ప్రాణాయామేన ప్రాణాయా
మపూర్వకం-పురుషం పురుషసూక్తప్రతిపాద్యపురుషశబ్దవాచ్యం - జనార్దనం నారాయణం-ధ్యాయ
మానా ధ్యాయంతీ-ఆమిలితేక్షణా తస్థా. ౩౩. తథేతి. తథా పూర్వోక్తరీత్యా-సన్నియమాం సమీ
చీననియమాం. ౩౪. అందేతి. మే పితు శ్శాసనం యథా తథా అభిషేక శ్వో భవేతీతి సంబంధః.
౩౫. సీతయేతి. సీతయా మయాపి సహ తుల్యతయా - ఇయం రజనీ ఏతద్దినరాత్రిః - ఉపవస్త
వ్యా -అస్యాం రజన్యా ముపవస్తవ్య మిత్యర్థః. కిం త్వయైవోచ్యతే నేత్యాహ ఏవ మితి. ౩౬. మంగ

ప్తి స్సంభావితేత్యాహ. సతాంచేతి. ధర్త నిత్యానాం ధర్త నిరతానాం - కృతశోభి కృతేన పరకృత
మిత్ర భేదాదినా శోభితుం శీల మస్యాస్తీతి కృతశోభి - యద్వా కృతశోభి - కృతేనైవ
కార్యేణ శోభి - నతు కరిష్యమాణేన - ఆయం భావః యదీదాసీమేవ రామాభిషేకః క్రియతే
తర్హి భరతచిత్తస్యాపి హర్షో భవేత్ యదిన క్రియతే-తదా రాజ్యాకా భరతస్య భవే దితి ఆత స్త్వ
రిత మాత్తాన మభిషిక్తుం కుర్విత్యర్థః. ౨౭. ఇతీతి. శ్వో భావిన్యభిషేచనే ఇత్యుక్త స్స రామః ప్రజే
త్యనుజ్ఞాత ఇతి సంబంధః. ౨౮. ౨౯. తత్రేతి. ప్రవణాం పురుషోత్తమారాధనతత్పరాం వాగ్యతాం
వాఙ్మయమవతీం - రామార్థం శ్రియం రాజ్యలక్ష్మీం ఆయాచతీం ప్రార్థయంతీ. ౩౦. ౩౧. తస్మి
న్నిత్యాది. ధ్యాయమానా తస్థా వితి పూర్వేణ సంబంధః - అన్వాస్యమానా ఉపాస్యమానా. ౩౩.
౩౪. అందేతి. మే పితుః శాసనం యథా తథా మే అభిషేకః శ్వో భవిష్యతీతి సంబంధః. ౩౬.

న్యద్య వై దేహ్యశ్చైవ కారయ. 32. ఏతచ్ఛ్రుత్వా తు కౌసల్యా చిరకాలాభి
కాంతీతం, హర్షబాష్పకలం వాక్య మిదం రామమభాషత. 3౩. వత్స రామ
చిరంజీవ హతాస్తే పరిపంథినః, జ్ఞాతీన్ మే త్వం శ్రియా యుక్త స్సుమిత్రాయాశ్చ
నందయ. 3౪. కల్యాణే బత నక్షత్రే మయి జాతోసి పుత్రక, యేన త్వయా దశ
రథో గుణై రారాధితః పితా. ౪౦. అమోఘం బత మే త్కాంతం పురుషే పుష్క
రేక్షణే, యేయమిహ్నోకురాజ్యశ్రీః పుత్ర త్వాం సంశ్రయిష్యతి. ౪౧. ఇత్యేవ
ముక్తో మాత్రేదం రామో భ్రాతర మబ్రవీత్, ప్రాంజలిం ప్రహ్వామాసీన మభి
వీక్ష్య స్తయన్నివ. ౪౨. లక్ష్మణే మాం మయా సార్థం ప్రశాధి త్వం వసుంధరాం,
ద్వితీయం మేంతరాత్తానం త్వా మియం శ్రీరుపస్థితా ౪౩. సౌమిత్రే భుజ్జ్ఞప్త
భోగాం స్త్వ మిష్టాన్ రాజ్యఫలాని చ, జీవితంచ హి రాజ్యం చ త్వదర్థ మభికా
మయే. ౪౪. ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణం రామో మాతరా వభివాద్యచ, అభ్యనుజ్ఞాప్య
సీతాంచ జగామ స్వం నివేశనం. ౪౫. ఇతిశ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే
చతుర్థస్సర్గః.

శాని మంగళకర్తాణి. 32. హర్ష బాష్పకలం వాక్యం హర్ష బాష్పేణ కల మవ్యక్తమధురం- వాక్యం
ఈషద్వాక్యం. 3౩. వత్సేతి. హతాః - భవంత్యితి శేషః-జ్ఞాతీన్ బంధూన్. 3౪. కల్యాణఇతి.
కల్యాణే అతిశోభనే - నక్షత్రే మయి జాతోసి - బతేతి సంతోషే- 'భేదానుకంపా సంతోషవిస్స
యామంత్రణేబలే' త్యమరః. మయేతి పాలే మయా హేతునేత్యర్థః - యేన-యేన కారణేన. ౪౦.
అమోఘ మితి. పుష్కరేక్షణే పుండరీకాక్షే - పురుషే నారాయణే విషయే-మే త్కాంతం ప్రతోప
వాసాద్విక్షేపహనం - అమోఘం సఫలం - సాఫల్యే హేతు మాహ యేయ మితి - సా సంశ్రయిష్య
తీతి శేషః. ౪౧. ఇతీతి. స్తయన్నివ - సమందస్థిత ఇత్యర్థః. సంతోషాతిశయేనాబ్రవీ దితి భావః.
౪౨. లక్ష్మణేతి. ద్వితీయ మంతరాత్తానం-ద్వితీయం ప్రాణం. ౪౩. సౌమిత్ర ఇతి. భోగాన్ భోగ్య
పదార్థాన్ - ఇష్టాన్ అభిమతాన్-రాజ్యఫలాని అనర్హువస్త్రాభరణాదీని. ౪౪. ఇతీతి. సీతాం
చాభ్యనుజ్ఞాప్య మాతృభ్యామితి శేషః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః.

మంగళాని మంగళకర్తాణి. 32. 3౩. వత్సేతి. పరిపంథినః శత్రుషః-హతా భవంత్యితి శేషః-జ్ఞాతీన్
బంధూన్. 3౪. కల్యాణఇతి. మయా జాతో జనితః. ౪౦. అమోఘ మితి. బతేతి హర్షే-పురుషే
పరమపురుషవిషయే - మే త్కాంతం ప్రతోపవాససహనం-అమోఘం సఫలం జాతం-సాఫల్యే హేతు
మాహ - యేయ మితి. ౪౧. ౪౨. దశరథేన స్వస్తిన్నివేశితరాజ్యభోగం సౌభ్రాత్రాతిశయేన
లక్ష్మణాయత్రం కరోతి. లక్ష్మణేతి. అంతరాత్తానం ప్రాణం. ౪౩. సౌమిత్ర ఇతి. భోగాన్ భోగ్య
పదార్థాన్ - రాజ్యఫలాని అనర్హువస్త్రాభరణాదీని - జీవితం రాజ్య మన్య త్వం చ-త్వదర్థ మేవ
అభిషేకసమయే ప్రార్థయే - అన్యథా సర్వం నిష్ప్రియోజన మేవేతి భావః. ౪౪. ఇతీతి. అభ్యను
జ్ఞాప్య - సీతాం సీతాయై అనుజ్ఞాం దాపయిత్వా - మాతృభ్యా మితి శేషః. ౪౫. ఇతి శ్రీమహే
శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం-
చతుర్థస్సర్గః.

సందిశ్య ప్రతోపవాసాదికం కుర్విత్యనుజ్ఞాప్య. ౧. ౨. ఉపవాసయితుమితి. బ్రాహ్మం
బ్రాహ్మణారోహణయోగ్యం - యుక్తం సజ్జీకృతం యయావితి పూర్వేణాన్వయః. ౪. సఇతి.
పాండురాభ్రఘనప్రభం పాండురాభ్రస్యేవ ఘనా సాంద్రా ప్రభా యస్య తత్-కక్ష్యోః ద్వారాణి.
౫. తమాగత మితి. ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే-మానయిష్యక్ - సమ్మానా ధ్యేతోః. ౬. ౭. సచేతి.
సంభాష్య కుశలం పృష్ట్యా - సభాజ్యేతి పాఠే-కుశలప్రశ్నాదినా ప్రీతిం జనయిత్వేత్యర్థః-అభిప్రసా
ద్య-స్తుతిభిరితి శేషః-ప్రియార్హం ప్రియకథనార్హం. ౮. * ప్రాత రితి - అభిషేక్తా అభిషేక్యతి.

౧౩. హృష్టనారీనరయుతం రామవేశ్త తదా బభౌ, యథా మత్తద్విజగణం
ప్రపుల్లనళినం సరః. ౧౪. స రాజభవనప్రఖ్యాతస్తా ద్రామనివేశనాత్, నిగత్య
దదృశే మార్గం వసిష్ఠో జనసంవృతం. ౧౫. బృందబృందై రయోధ్యాయాం రాజ
మార్గా స్సమంతతః, బభూవు రభిసంబాధాః కుతూహలజనై ర్వృతాః. ౧౬. జన
బృందోర్హిసంఘర్ష హర్షస్వనవత స్తదా, బభూవ రాజమార్గస్య సాగరస్యేవ నిస్వనః.
౧౭. సిక్తసంమృష్టరథ్యా హి తదహర్షనమాలినీ, ఆసీదయోధ్యానగరీ సము
చ్ఛ్రితగృహధ్వజా. ౧౮. తదా హ్యయోధ్యానిలయ స్సస్త్రీబాలాబలో జనః, రా
మాభిషేక మాకాంక్ష న్నా కాంక్ష దుదయం రవేః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతం చ
జనస్యానందవర్ధనం, ఉత్సుకోభూ జ్జనో ద్రష్టుం త మయోధ్యామహోత్సవం. ౨౦.
ఏవం తం జనసంబాధం రాజమార్గం పురోహితః, వ్యూహాన్నివ జనౌఘం తం

సఇతి. ౧౫. బృందబృందై రితి. బృందానుబద్ధాని బృందాని యేషాం తే బృందబృందాః తైః-కుతూ
హలజనైః వృతా రాజమార్గా అభిసంబాధా నిబిడా బభూవు రితి యోజనా-బృందం బృంద మితి
పాఠే-బృందం బృందం యథా భవతి తథావస్థితై రితి శేషః. ౧౬. జనబృందేతి. జనబృందాస్యేవ
ఊర్తయః తేషాం - సంఘర్షః ఆన్యోన్యఘట్టనం-హర్షః ఆనందోద్రేకః-తాభ్యాం జనితః స్వనోస్యా
స్త్రీతి స్వనవాక్ తస్య - ఏతేన సాగరోపమా సమర్థితా. ౧౭. సిక్తేతి. తదహః తస్మిన్నహని - వన
మాలినీ - అలంకారార్థం విరచిత క్రముకకదళ్యాదివనపక్షియుక్తేతి యావత్. ౧౮. తదేతి. సస్త్రీ
బాలాబలః - అబలాః బలరహితాః - వృద్ధా ఇతి యావత్ - 'రామాభిషేక మాకాంక్ష న్నా కాంక్ష
దుదయం రవే' రితి-రామాభిషేకార్థం ఉదయ మాకాంక్ష దిత్యర్థః-శ్లో రామాభిషేక ఇతి వార్తా
యదా సమజని తదా ప్రభృతి రామాభిషేకాదరాతిశయేన ఆహరనిద్రాదివ్యాపారాన్ విహాయ పరది
వససూర్యోదయ మాకాంక్ష దితి భావః. ౧౯. ప్రజాలంకారభూతమితి. ప్రజాలంకారభూతం ప్రజా
లంకరణ హేతుభూతం-ప్రజాలంకార ప్రచుర మితివా. ౨౦. ఏవమితి. రాజమార్గం-పశ్యన్నితి శేషః-తం
జనౌఘంవ్యూహాన్నివ రామాభిషేకజనితానందనిర్భరంజనౌఘం తత్ర తత్ర సమూహీకుర్వ నివ-శనైః

౧౧. ౧౨. ౧౩. ౧౪. ౧౫. బృందబృందైః బృందానుగతాని బృందాని యేషాంతాని తై స్సంభూ
య స్థితై రిత్యర్థః-బృందం బృంద మితి పాఠే - క్రియావిశేషణ మతిశయేన బృందీభవనం యథా
భవతి తథా - కుతూహలజనైః రామాభిషేకదర్శనకుతూహలసంపన్నజనై రితి మధ్యమపదలోపః -
వృతాః యుక్తాః - ఆయోధ్యాయాం రాజమార్గాః అభిసంబాధాః సమర్థయుక్తాః - బభూవు రితి
యోజనా. ౧౬. జనేతి. జనబృందోర్హిసంఘర్ష హర్షస్వనవతః జనబృందాస్యేవ ఊర్తయః తేషాం
సంఘర్షః ఆన్యోన్యసంఘర్షణం హర్ష ఆనందోద్రేకః - తాభ్యాం స్వనోస్యాస్త్రీతి స్వనవాక్ - తస్య
రాజమార్గస్య - నిస్వనః. ౧౭. సిక్తేతి. సిక్తా జలసిక్తా సుంమృష్టాః శోధితాః రథ్యాః వీధయో య
స్యా స్సా తథోక్తా - తదహ స్తస్మి న్నహని - వనమాలినీ - కదళీక్రముకాదివిరచిత శ్రేణియుక్తా -
సముచ్ఛ్రితగృహధ్వజా సముచ్ఛ్రితగృహేషు ధ్వజా యస్యా స్సా తథోక్తా ఆయోధ్యా ఆసీత్.
౧౮. తదేతి. సస్త్రీ బాలాబలః - అబలా బలరహితా వృద్ధా ఇతి యావత్ - జనః - రామాభిషేక
మాకాంక్ష - శ్లో రామాభిషేక ఇతి వార్తాశ్రవణా ద్రవే రుదయమాకాంక్షదిత్యర్థః. ౧౯.
ప్రజాలంకారభూతం ప్రజాలంకారహేతుభూతం. ౨౦. ఏవమితి. రాజమార్గం పశ్యన్నితి శేషః.

శనై రాజకులం యయా. ౨౧. సితాభశిఖరప్రఖ్యం ప్రాసాద మధిరుహ్య సః, సమీయాయ నరేంద్రేణ శక్తేణేవ బృహస్పతిః. ౨౨. త మాగత మభిప్రేక్ష్య హిత్వా రాజాసనం నృపః, పప్రచ్ఛ స చ తస్మై తత్కృత మిత్యభ్యవేదయత్. ౨౩. తేన చైవ తదా తుల్యం సహాసీనా స్సభాసదః, ఆసనేభ్య స్సము త్తస్థః పూ జయంతః పురోహితం. ౨౪. గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాతో మనుజౌఘం విసృజ్య తం, వివేశాంతగపురం రాజా సింహా గిరిగుహా మివ. ౨౫. తదగ్ర్య వేషప్రమదాజ నాకులం మహేంద్ర వేశ్మప్రతిమం నివేశనం, విదీపయం శ్చారు వివేశ పార్థివ శ్శశీ వ తారాగణసంకులం నభః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే- పంచమస్కర్గః.

గతే పురోహితే రామ స్నాత్తో నియతమానసః, సహ పత్న్య విశాలాక్ష్య నారాయణ ముపాగమత్. ౧. ప్రగృహ్య శిరసా పాత్రీం హవిషో విధివ

రాజకులం రాజగృహం - యయా. ౨౧. ౨౨. తమితి. నృపో దశరథః-రాజాసనం స్వాధిష్ఠితం సింహాసనం - హిత్వా ప్రత్యుత్థాయేత్యర్థః - పప్రచ్ఛ - కిం రామస్యోపవాసః కారిత ఇతీతి శేషః-సః వసిష్ఠః-తస్మై దశరథాయ-తత్ ఉపవాసకరణం. ౨౩. తేనేతి. తదా దశరథసముత్థానకాలే-తుల్యం యుగపత్. ౨౪. ౨౫. తదితి. విదీపయన్ తేజోవిశేషేణ ద్యోతయన్. ౨౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ విరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పञ్చమస్కర్గః.

అథ రామస్యాభిషేకసన్నాహం దర్శయతి షష్ఠే - గత ఇత్యాది. పురోహితే గత ఇత్యసన్నిధానకృతరాజసగుణనిమిత్తకనాస్తిక్యావృత్తిః - స్నాత ఇతి కాయశుద్ధిః - నియతమానస ఇతి మనశ్శుద్ధిః - సహపత్న్యేతి శ్రీరంగవిగ్రహానుభవసాగరతరణస్య సహాయోక్తిః - పత్న్య ర్నో యజ్ఞసంయోగ ఇతి దీక్షానియమస్య పత్నీసహాయత్వోక్తిశ్చ - తృతీయయా ఆరాధన కాలే సీతాయా ఉపకరణసమర్పణపరతా వ్యజ్యతే - విశాలాక్ష్యేతి రామవిగ్రహానుభవా దపి శ్రీరంగవిగ్రహస్య నిరతిశయప్రియాస్పదత్వేన నిర్ణిమేషానుభవ ఉక్తః - విశాలాక్ష్య నారాయణ మితి సీతానేత్రవాగురానాకృష్టతయా సీతాయా అప్రాధాన్యం నారాయణస్య స్వాభీప్సితతమత్వేన ప్రాధాన్యం చోక్తం - అత్ర - నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయక ఉచ్యతే - ఉత్తరత్ర తస్మైవ విభీషణాయ దానోక్తేః తనిష్ఠోక్తి. అత్ర విశేష్యానుపాదానా ద్విశాలాక్షీశబ్దస్య లక్ష్యం రూఢిప్రాయత్వం వ్యజ్యతే అత ఏవ-‘ఋతే మాయావిశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహ’ మిత్యత్ర విశాలాక్షీశబ్దేన లక్ష్యరూపవిశేష్యం వ్యజ్యతే - అత్ర నారాయణ ఇతి శ్రీరంగనాయకఉచ్యతే-ఉపాగమ దిత్యత్ర ఆగమదిత్యనేన భగవన్తందిరప్రాప్తికథనా దుపశబ్దేన నివేదనపర్యంతభగవదారాధనం వ్యజ్యతే (శేషం గోవిందరాజీయవత్). ౧. ప్రగృహ్యేతి. శిరసా పాత్రీం ప్రగృహ్యేతి-ఉపరిహి దేవోభ్యో ధారయంతీతి శ్రుతి రుపబృంహితా. మహతే దైవతాయ నిరతిశయమహిమవతే దైవతాయ - ‘తం దేవతానాం పరమం చ దైవత’ మితి శ్రుతేః. నారాయణాయేత్యర్థః-నారాయణ ముపాగమ దిత్యుపక్రమాత్ ‘ధ్యాయ

వ్యూహన్నివ విభజన్నివ. ౨౧-౨౩. తేనేతి. తుల్యం తుల్యకాలం సముత్తస్థ రిత్యన్వయః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పञ్చమస్కర్గః.

గతఇతి. నారాయణం ఉపాగమత్ ఉపాసాంఛక్రే.౧.ప్రగృహ్యేతి. మహతే దైవతాయ

త్తదా, మహతే దైవతాయాజ్యం జుహోవ జ్వలితేనలే. ౧. శేషం చ హవిష
స్తస్య ప్రాశ్యాశాస్యాత్తనః ప్రియం, ధ్యాయన్నారాయణం దేవం స్వాస్తీర్ణే కు
శసంస్తరే, వాగ్యత సహ వై దేహ్య భూత్వా నియతమానసః, శ్రీమత్యాత
నే విష్ణో శ్శిశ్యే నరవరాత్తజః. ౪. ఏకయామావశిష్టాయాం రాత్వాం ప్రతివిబు
ధ్య సః, అలంకారవిధిం కృత్స్నం కారయామాస వేశ్తనః. ౫. తత్ర శృణ్వ
సుఖావాచ స్సూతమాగధవందినాం, పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీనో జజాప యత
మానసః. ౬. తుష్టావ ప్రణతశ్చైవ శిరసా మధుసూదనం, విమలక్షౌమసం
వీతో వాచయామాస చ ద్విజాన్. ౭. తేషాం పుణ్యాహఘోషోఽథ గంభీరమధు
రస్తదా, అయోధ్యాం పూరయామాస తూర్యఘోషానునాదితః. ౮. కృతోప
వాసం తు తదా వై దేహ్య సహ రాఘవం, అయోధ్యానిలయ శ్శుక్రిత్వా సర్వః

న్నారాయణం దేవమిత్యుత్తరత్రోక్తేశ్చ. తేన మహతే దైవతాయేతి మహాదేవవాచిత్యభ్రాంతి ర్నిర
స్తా - నచ వ్యస్తస్య విభిన్నవిభక్త్యంతస్యైకపదత్వ మేకావా శక్తి రస్తి - మహాదేవశబ్దస్యాఖండ
స్య శివే శక్తావపి ఖండపదద్వయస్య ప్రస్తుతపరదేవతావరుద్ధస్యా ప్రస్తుతాన్యదేవతావాచకత్వకల్పన
మంధతామిస్రనిపాతకదురితాదృష్టం వినా న శక్యతే. తనిష్టోక్తి. ౧. శేష మితి. ఆత్మనః ప్రియ మాశా
స్య - శ్రీరంగార్చితహవిశ్శేషం స్వస్యాత్మంతప్రియత్వేనానుసంధాయ - నారాయణం శ్రీరంగనాయ
కం ధ్యాయన్ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే. ని. 'శయనీయే సప్తతంతౌ సంస్తరః పరికీర్తిత'
ఇతి నిఘంటుః. వైదేహ్య సహేతి - ఉభయోరప్యేకశయ్యాయాం జితేంద్రియత్వం ధ్వనితం -
శ్రీమతి - విమానం ప్రణవాకార మిత్యాద్యుక్తవేదత్రయసారభూతప్రణవాకారే. శ్రు. 'ఋచస్సా
మాని యజుగ్ంషి, సా హి శ్రీ రమృతా సతా' మితి శ్రుతేః - విష్ణో రాయతనే శ్రీరంగధామని-
శిశ్యే శయనం కృతవాన్ - నరవరాత్తజః - స్వస్య సాక్షాద్భగవదవతారత్వేషి శ్రీరంగవిగ్రహారోఽ
పసర్జనభావః స్వావతారానుమతక్షత్రియధర్మానుగుణః. ౪. ఏకయామావశిష్టాయామితి. అలంకార
విధిం అలంకారవిధానం - 'విధి ర్విధానే దైవేషి' త్యమరః. ౫. తత్రేతి. సూతాః సూతకులూత్ప
న్నాః - పుణ్యశ్లోకదేవతాకీర్తకాః - మాగధాః మగధదేశోత్పన్నాః పంశావలికీర్తకాః వందినః స్తుతి
పాఠకాః - సంధ్యాం సంధ్యాధిదేవతాం సూర్యం - ఉపాసీనః ధ్యాయన్ - నియతమానసః నియత
మనస్కుః - అనన్య చిత్త ఇతి యావత్ - జజాప - గాయత్రీ మితి శేషః. ౬. తుష్టావేతి. సంధ్యో
పాసనానంతరం - మధుసూదనం సూర్యాంతర్వర్తినం నారాయణం - తుష్టావ - మిత్రస్యేత్యాదినేతి
శేషః - శిరసా ప్రణతః దండవత్ ప్రణతః - విమలక్షౌమసంవీత ఇత్యనేన నూతనవస్త్రపరివృత్యా
ప్రాతర్గౌణస్నాన ముక్తం - వాచయామాస - స్వస్తివాచనం కారయామానేత్యర్థః. ౭. తేషామి
తి. తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధినాదయుక్తః. ౮. కృతోపవాసమితి. ప్రముదితః

నారాయణాయ. ౧. హవిష శ్శేష మిష్టశిష్టం - ప్రాశ్య భక్షయిత్వా - ఆత్మనః ప్రియ మాశాస్య
అనుసంధాయ - కుశసంస్తరే కుశమయే శయనీయే - విష్ణో రాయతనే గృహారాచభూతవిష్ణో రాల
యే. ౩. ౪. ఏకేతి. అలంకారవిధిం అలంకారవిధానం. ౫. తత్రేతి. సూతమాగధవందినాం సూతాః
పౌరాణికాః మాగధాః పంశశంసకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః. ౬. తుష్టావేతి. వాచయామాస -
స్వస్తివాచన మితి శేషః. ౭. తేషామితి. తూర్యఘోషానునాదితః తూర్యఘోషానుబంధనా

ప్రముదితో జనః. ౯. తతః పౌరజనస్సర్వ శ్శ్రుత్వా రామాభిషేచనం, ప్రభా
తాం రజనీం దృష్ట్వా చక్రే శోభయితుం పురీమ్. ౧౦. సితాభ్రశిఖరాభేషు దేవ
తాయతనేషుచ, చతుష్పథేషు రథ్యాసు చై త్యేష్వట్టాలకేషు చ, నానాపణ్య
సమృద్ధేషు వణిజామాపణేషు చ, కుటుంబినాం సమృద్ధేషు శ్రీమత్సు భవ
నేషు చ, సభాసు చైవ సర్వాసు వృక్షేష్వాలక్షితేషు చ, ధ్వజాస్సముచ్చి
తా శ్చిత్రాః పతాకా శ్చాభవం స్తదా. ౧౩. నటన ర్తకసంఘానాం గాయకా
నాం చ గాయతాం, మనగికర్ణసుఖా వాచ శ్శ్రుశ్రువుశ్చ తత స్తతః. ౧౪. రా
మాభిషేకయుక్తాశ్చ కథా శ్చక్ర ర్షిధో జనాః, రామాభిషేకే సంప్రాప్తే చత్వరే
షు గృహేషుచ. ౧౫. బాలా అపి క్రీడమానా గృహద్వారేషు సంఘశః, రామా
భిషవసంయుక్తా శ్చక్ర రేవం మిథః కథాః. ౧౬. కృతపుష్పపహారశ్చ ధూపగం
ధాధివాసితః, రాజమార్గః కృత శ్రీమాన్ పారై రామాభిషేచనే. ౧౭. ప్ర కాశ
కరణార్థం చ నిశాగమనశంకయా, దీపవృక్షాం స్తథా చక్ర రనురథ్యాసు సర్వశః.

సంతుష్టః అభూత్. ౯. తతః ఇతి. పురీం శోభయితుం చక్రే - పురశోభోత్పాదనార్థం సంమార్జనాతే
పనవితాన మాలికాబంధన కర్తాదిక మకరోదిత్యర్థః. ౧౦. సితాభ్రశిఖరాభేషిత్వాది. చై త్యేషు
బౌద్ధాలయేషు-అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పిత చతుస్తంభమంటపేషితి యావత్
ఆలక్షితేషు-ఆసమంతా ల్లక్షితేషు-సమున్నతత్వాత్ దూరా దవ్యక్తిగోచరేషిత్వార్థః-ధ్వజాః సచి
హ్నాః-పతాకాః-చిహ్నారహితాః-సముచ్చితాః బద్ధాః. ౧౩. నటేతి. నటాః నాటకాః అభినయకర్తారః-
న ర్తకాః కేవలాంగహారకృతః-మనః కర్ణసుఖాః 'సంశ్రవే మధురం వాక్య'మిത്യుక్తరీత్యాశ్రవణమాత్రేణ
సుఖకరాః - పశ్చాత్తనస శ్చాహ్లాదకా ఇత్యర్థః-శుశ్రువుః - జనా ఇతి శేషః. ౧౪. రామాభిషే
కయుక్తా శ్చేతి. మిథః అన్యోన్యం-'మిథోన్యోన్య' మిత్యమరః. చత్వరేషు అంగణేషు - గృహేషు
స్త్రీభి ర్బహిరంగణేషు జనైశ్చ కథా శ్చక్ర రితి రామభక్తావకృత్రిమత్వ ముక్తం. ౧౫. ౧౬.
కృతపుష్పపహార ఇతి. కృతపుష్పపహారః కృతపుష్పబలిః. ౧౭. ప్ర కాశకరణార్థమితి. ప్ర కాశ
కరణార్థం - వితానక్రముకకదళ్యాదిసమగ్ర తాజసితతిమిరతిరోహితవస్తుప్ర కాశార్థం-యద్వా నిశాగ
మనశంకయా ప్ర కాశకరణార్థం దీపవృక్షా వృక్షాకారదీపస్తంభా - అభిషేకానంతరం గజ
స్కంధాధిరూఢతయా అభిషేకాలంకారప్రదర్శనార్థం నిర్గమనాత్పూర్వం యది కార్యవశాన్నిశా
స్యా త్తదా రామాలంకారప్రదర్శనార్థం దీపవృక్షా - అనురథ్యాసు రథ్యాసు రథ్యాసు - విభక్తే

దయుక్తః. ౧౮. ౯. తతః ఇతి. శోభయితుం చక్రే - అలంకర్తుం ప్రచక్రమే. ౧౦. సితాభ్రేతి.
అట్టాలకేషు ప్రాకారోపరి యుద్ధార్థం పరికల్పితచతుస్తంభనిర్మితమంచేషితి యావత్ * సభా
స్వితి. ఆలక్షితేషు ఆసమంతా ల్లక్షితేషు - ఉన్నతేషు వృక్షేషు ధ్వజా స్సచిహ్నాః - పతాకాః
చిహ్నారహితాః. ౧౩. నటన ర్తకసంఘానాం - నటాః నాట్యం కారయితారః - నర్తకాః నాట్య
కర్తారః. ౧౪. ౧౫. బాలా ఇతి. రామాభిషవసంయుక్తాః రామాభిషేకార్థం సంయుక్తాః మిళితాః-
'భవే దభిషవ స్సన్నన' మితి విశ్వః. ౧౬. ప్ర కాశకరణార్థం నిశాగమనశంకయా శ్రీ రామాభిషేక
మహోత్సవే పరిసమాప్త ఏవ నిశా సమేష్యతీతి శంకయా - దీపవృక్షా వృక్షాకారా దీపస్తం

౧౮. అలంకారం పురస్యైవం కృత్వా తత్పురవాసినః, ఆకాంక్షమాణా రామ
 స్య యావరాజ్యాభిషేచనం, సమేత్య సంఘశస్సర్వే చత్వరేషు సభాసు చ, కథ
 యంతో మిథ స్తత్ర ప్రశశంసు ర్జనాధిపమ్. ౨౦. అహో మహతా రాజాయ
 మిహ్నోకుకులనందనః, జ్ఞాత్వా యో వృద్ధ మాత్తానం రామం రాజ్యేభిషేక్ష్యతి.
 ౨౧. సర్వేష్యనుగృహీతా స్త్స య నో రామో మహీపతిః, చిరాయ భవితా
 గోప్తా దృష్టలోకపరావరః. ౨౨. అనుద్ధతమనా విద్వాన్ ధర్మాత్తా భ్రాతృవత్సలః,
 యథా చ భ్రాతృషు స్నిగ్ధ స్తథాస్తాస్వపి రాఘవః. ౨౩. చిరం జీవతు ధర్మాత్తా
 రాజా దశరథోనఘః, యత్ప్రసాదేనాభిషిక్తం రామం ద్రక్ష్యామహే వయమ్.
 ౨౪. ఏవం విధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువు స్తదా, దిగ్భ్యోపి శ్రుత
 వృత్తాంతాఃప్రాప్తా జానపదా జనాః. ౨౫. తే తు దిగ్భ్యః పురీం ప్రాప్తా ద్రష్టుం
 రామాభిషేచనం, రామస్య పూరయామాసుః పురీం జానపదా జనాః. ౨౬.
 జనౌఘైస్తై ర్విసర్పద్భి శ్శుశ్రువే తత్ర నిస్వనః, పర్వసూదీర్ఘ వేగస్య సాగరస్యేవ
 నిస్వనః. ౨౭. తతస్తదింద్రక్షయసన్నిభం పురం దిదృక్షుభిర్జానపదై రుపాగతైః,

ద్వగభావ ఆర్షః - నిశాగమనశంకయా రామస్య ప్రకాశకరణార్థం అనురథ్యాసు సర్వశః సర్వప్రకా
 రాన్ దీపవృక్షాంశ్చక్రశ్చ - తథాశబ్దశ్చార్థః. ౧౮. అలంకార మిత్యాదిశ్లోకద్వయం. ౨౦.
 ప్రశంసా మేవాహ - అహో ఇత్యాది. సర్వేష్యనుగృహీతా స్త్స - దేవేనేతి శేషః-నః అస్తాన్ -
 గోప్తా భవితేతి సంబంధః - దృష్టలోకపరావరః - దృష్టే యే లోకే పరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్ట
 వస్తునీ యేన స తథోక్తః. ౨౪. ఏవంవిధమితి. శ్రుతవృత్తాంతాః శ్రుతరామాభిషేకవార్తాః - అత
 ఏవ దిగ్భ్యః ప్రాప్తాః జానపదా జనాః - ఏవంవిధం కథయతాం పౌరాణాం శుశ్రువుః - ఏవంవిధం
 వాక్యజాత మిత్యర్థసిద్ధం. ౨౫. తేత్వితి. పూర్వదినే సకలజనసన్నిధౌ రామాభిషేకస్య ప్రతిశ్రుత
 త్వా ద్రామస్య పుర మితి నిర్దిష్టవా నృషిః. ౨౬. జనౌఘైరితి. విసర్పద్భిః నానాదేశేభ్య ఆగచ్ఛద్భిః-
 ఉత్పాదిత ఇతి శేషః-ఉదీర్ఘవేగస్య ఉజ్జృంభితవేగస్య. ౨౭. తతఇతి. ఇంద్రక్షయః ఇంద్ర
 గృహం - 'నివేశ శ్శరణం క్షయ' ఇత్యమరః. అయోధ్యాపురస్యామరావతీసాదృశ్యేవ క్తవ్యేతత్సా
 రథూతేంద్రభవనదృష్టాంతీకరణాదయోధ్యాయా అతిరమణీయతా ద్యోత్యతే. జానపదై స్సమం
 తతః-ఆకుల మితి సంబంధః - సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తి తిమితిమింగిలాదిజంతుభిః - 'యా
 దాంసి జలజంతవ' ఇత్యమరః. కర్ణావతంసాదిపదవదవిశ్లేష ప్రదర్శనాయ సముద్రశబ్దః-యద్వా సము
 ద్రయాదోభిః సముద్రగామినీభి ర్నదీభిః - యాదో నపుంసకమితి యాదశ్శబ్దస్య నదీవాచక త్వేపి
 నపుంసకత్వం పాణినీయలింగానుశాసనోక్తం - ఉదకశబ్దేన సస్వనత్వ ముక్తం. ౨౮. ఇతి శ్రీ

భాగ్ - అనురథ్యాసు సర్వాస్వపి రథ్యాసు. ౨౦. * సర్వఇతి. అనుగృహీతాః - పరమేశ్వరేణేతి
 శేషః - దృష్టలోకపరావరః దృష్టే లోకపరావరే ఉత్కృష్టాపకృష్ట వస్తునీ యేన సః తథోక్తః.
 ౨౪. ఏవమితి. శ్రుతవృత్తాంతా దిగ్భ్యః ప్రాప్తా జానపదా జనాః పౌరాణాం కథాః శుశ్రువు రి
 త్యన్వయః. ౨౫. ౨౬. జనౌఘై రితి. ఉదీర్ఘ వేగస్య ఉత్కృష్ట వేగస్య. ౨౭. తతఇతి. ఇంద్రక్షయః
 ఇంద్రనివాసః ఆమరావతీతి. యావత్ - అయోధ్యానగరం సముద్రయాదోభిః సముద్రాంతర్వర్తిభి

సమంతత స్సస్వనమాకులం బభౌ సముద్రయాదోభిరివార్ణవోదకం. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే అయోధ్యాకాండే షష్ఠస్సర్గః.

జ్ఞాతిదాసీ యతో జాతా కై కేయ్యాస్తు సహోషితా, ప్రాసాదం చంద్ర సంకాశ మారురోహ యదృచ్ఛయా. ౧. సిక్తరాజపథాం కృతాన్నిం ప్రకీర్ణకు సుమోత్కరాం, అయోధ్యాం మంధరా తస్మా త్ప్రసాదా దన్వవైక్షత. ౨. పతాకాభి ర్వర్హాభి ర్ధ్వజైశ్చ సమలంకృతాం, వృతాం ఛందపథైశ్చాపి

గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యాసే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే- షష్ఠస్సర్గః.

అథ రావణవధాకాంక్షిభి ర్దేవై రావిష్టమంధరావాక్యా ద్రామాభిషేకవిఘ్నః ప్రతిపాద్యతే- జ్ఞాతిదాసీతి. పూర్వసర్గే 'గతే పురోహిత' ఇత్యాదినా 'తూర్యఘోషానునాదిత' ఇత్యంతేన పూర్వదివసే ౨భిషేకాంగభూతవ్రతోపవాసాదిక మాచరతో రామస్య వృత్తాంత మభిధాయ కృతోపవాసంతు తదేత్యారభ్య సర్గవర్యంతేన రామాభిషేక శ్రవణజనితానందనిర్భరాణాం పారాణాం జానపదానాంచ జనానాం రామాభిషేకదివసప్రాక్తనవృత్తాంత మభిధాయ వాచః క్రమవర్తిత్వా దృషిః పూర్వదివస ప్రవృత్తకైకేయావృత్తాంతం వక్తు ముపక్రమతే - జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా. కై కేయ్యాః జ్ఞాతిదాసీ కై కే యీ బంధుదాసీ. ని. 'సగోత్రబాంధవజ్ఞాతిబంధుస్వస్వజనా స్సమా' ఇత్యమరః. యతో జాతా యత్ర కుత్రచి జ్ఞాతా - అవిజ్ఞాతమాతాపితృకేత్యర్థః - అతః కై కేయ్యా జ్ఞాతిదాసీత్వ మపి సోఽ దరప్రపూరణార్థం కృత మిత్యవగంతవ్యం-సహోషితా సహవస్థితా మంధరాయాః కై కేయ్యా సహవ స్థాన మపి హాస్యహేతుభూతకుబ్జత్వ నిబంధనం-యదృచ్ఛయా నై వ్విరతయా 'యదృచ్ఛా నై వ్విర' తేత్యమరః. యద్వా - యతో జాతా - యతః కుతశ్చి జ్ఞాతా-తాదృశీనా మయోధ్యాయాం జన నాసంభవాత్ - యద్వా - తన్నామజాతినిరూపణాయోగ్యతయా తథా నిర్దేశః - ఆచార్యాస్తు దేవై రేవం స్వకార్యార్థం కై కేయీం భేదయితుం ప్రేషితేతి దేవరహస్యస్య గోప్యతయా తథా నిర్దేశ ఇత్యాహుః. తనిష్టోక్తి. ౧. సిక్తరాజపథా మితి. ప్రాసాదా దన్వవైక్షత-పూర్వశ్లోకే ఆరో హణసోఽక్తత్వాత్ ప్రాసాదా దిత్యస్యాన్వవైక్షతేత్యనేన సంబంధః - అధికరణే చోపసంఖ్యాన మిత్యధికరణే ల్యబ్ధోపే పంచమీ - ప్రాసాదే స్థిత్యా ప్రేక్షతేత్యర్థః. ౨. పతాకాభి రిత్యాది.

స్తిమితిమింగిలాదిజలజంతుభిః. ౨౮. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్తిర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపి కాభ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః.

పూర్వసర్గే 'గతే పురోహితే రామ' ఇత్యారభ్య 'పూర్వాం సంధ్యా ముపాసీన' ఇత్యంతేన గ్రంథసందర్భేణ సూర్యోదయపర్యంతం రామవృత్తాంత మనువర్ణ్య సంప్రతి కై కేయ్యాః పూర్వదివ సవృత్తాంత మనుసంధతే - జ్ఞాతిదాసీత్యాదినా. కై కేయ్యాః జ్ఞాతీనాం బంధూనాం దాసీ యతో జాతా యత్ర కుత్రచిజ్ఞాతా అవిజ్ఞాతమాతాపితృకేత్యర్థః - అతోస్యాః కై కేయ్యాః దాసీత్వమపి సోఽదరప్రపూరణార్థం స్వీకృత మిత్యవగంతవ్యం - సహోషితా కై కేయ్యా సహ స్థితా - చంద్రసంకా శం సుధాధవళితత్వాత్ - ప్రాసాదం హర్త్యం. ౧. సిక్తేతి. ప్రాసాదాత్ ప్రాసాద మధిరుహ్యే త్యర్థః - ల్యబ్ధోపే పంచమీ - కృత్వా మయోధ్యాం అన్వవైక్షత - ఏత చ్చాభిషేకదివసా త్పూ ర్వేద్యు ర్వృత్తాంత మితి జ్ఞేయం. ౨. పతాకాభి రితి. వర్హాభిః శ్రేష్ఠాభిః పతాకాభిః - సూ క్షధ్వజైః - ధ్వజైః స్థూలధ్వజైః - ఛన్నపథైః పూరితనిమ్నోన్నతప్రదేశై ర్ధ్వజైః - తైః కృతా

శిరస్సన్నతజనైర్వృతాం. 3. మాల్యమోదకహస్తైశ్చ ద్విజేంద్రైరభినాది
తాం, శుక్లదేవగృహద్వారాం సర్వవాదిత్రనిస్వనాం. ౪. సంప్రహృష్ట
జనాకీర్ణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం, ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్ది
తగోవృషాం. ౫. ప్రహృష్టముదితైః పౌరైరుచ్చితధ్వజమాలినీం, ఆయో
ధ్యాం మంధరా దృష్ట్వా పరం విస్తయ మాగతా. ౬. ప్రహర్షోత్ఫుల్లనయనాం
పాండురక్షౌమవాసినీం, అవిదూరే స్థితాం దృష్ట్వా ధాత్రీం పప్రచ్ఛ మంధరా.
౭. ఉత్తమేనాభిసంయుక్తా హర్షేణార్థపరా సతీ, రామమాతా ధనం కిన్ను జనేభ్య
స్సంప్రయచ్ఛతి. ౮. అతిమాత్రప్రహర్షోయం కిం జనస్యచ శంస మే, కార
యిష్యతి కిం వాపి సంప్రహృష్టో మహీపతిః. ౯. విదీర్యమాణా హర్షేణ ధా

వరాహాభిః శ్రేష్ఠాభి రిత్యర్థః - ఛందపదై ర్వృతాం స్వచ్ఛందగమనయోగ్యోపవీధీభి రావృతాం -
శిరస్సన్నతైః శిరసా న్నతైః - రామోపాయనార్థం మాల్యమోదకహస్తైః - శుక్లదేవగృహద్వారా
రా మితి - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహద్వారాణి యస్యాం - బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం -
బ్రహ్మఘోషైః వేదపారాయణఘోషైః అభినాదితాం - 'వేద స్తత్వం తపో బ్రహ్మ' త్యమరః.
రామాభిషేకస్య తిరశ్చామప్యానందావహత్వాత్ ప్రహృష్టవరహస్త్యశ్వాం సంప్రణర్దితగోవృషా
మిత్యుక్తం - గోవృషాః గోపుంగవాః - ప్రహృష్టముదితైః ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాదిగాత్ర
వికారాః - ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః - తైః ఉచ్చితేత్యత్ర ప్రకృతోత్సవకృతధ్వజసం
బంధ ఉచ్యతే - ధ్వజై శ్చ సమలంకృతామిత్యత్ర నిత్యబద్ధధ్వజత్వ ముక్తం. ౬. ప్రహర్షో
త్ఫుల్లనయనా మితి. ధాత్రీం ఉపమాతరం - 'ధాత్రీ స్యాదుపమా' తేత్యమరః. ప్రహర్షో
త్ఫుల్ల నయనామిత్యాదివిశేషణాదియం రామోపమాతా. ౭. ఉత్తమేనేతి. అర్థపరా సతీ
అర్థపరా సత్యపి - ఉత్తమేన హర్షేణాభిసంయుక్తా ధనం ప్రయచ్ఛతి కిం - యద్వా అర్థపరా
ఉత్తరోత్తతార్థాభివృద్ధ్యై ధనం ప్రయచ్ఛతి - నామగ్రహణస్యాసహ్యత్వా ద్రామమాతేత్యుక్తిః.
౮. అతిమాత్రేతి. జనస్యామత్యంతప్రహర్షశ్చ - కిం కిమర్థం నిమిత్తంవా - మహీపతిః కిం
కర్త కారయిష్యతి. ౯. విదీర్యమాణేతి. హర్షేణ విదీర్యమాణా - అంతర్గత హర్షాత్కట్యా ద్వేహ
పోషముఖ వికాసాదినా బహిః ప్రసరణా ద్విదీర్యమాణేవోపలక్షితా - పరయా ముదా ఆచచక్షే -
స్వనిర్భరానందసందోహపరివాహస్య పాత్రభూతా కాచి ల్లద్ధేతి పరమానందయుక్తా సతీ - ప్రతి

మలంకృతాం - ఛందపదై రితి పాఠే ఛందపదా నామ ఉత్సవాదిషు జనభూయస్తేన నైర్వరత్రవే
శనిర్గమనార్థం ప్రాకారాదిభంగేన యే క్రియంతే తే జ్ఞేయాః - శిరస్సన్నతజనైః కృతమంగళ
స్నానజనైః - వృతాం - మాల్యమోదకహస్తైశ్చ శ్రీరామోపాసనార్థం మాల్యమోదకరూపమం
గళద్రవ్యాణి హస్తేషు దధానై రిత్యర్థః - శుక్లాని సుధాధవళితాని దేవగృహాణాం ద్వారాణి
యస్యాం తాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాం బ్రహ్మ వేదః - ప్రహృష్టాః సంజాతరోమాంచాది
గాత్రవికారాః ముదితాః మానససంతోషయుక్తాః - తై స్సంప్రణర్దితగోవృషాం శ్రీరామాభిషేకా
తిరశ్చా మపి ప్రహర్షో జాత ఇత్యర్థః. ౬. ప్రహర్షేతి. ధాత్రీం బాలానాం స్తన్యప్రదాయినీం.
౭. ఉత్తమేనేత్యాది. అర్థపరా ధనసంగ్రహపరాపి - కౌసల్యయాం ప్రద్యేషా దర్థపరేత్యుక్తవతీ
రామమాతా జనేభ్యః ధనం సంప్రయచ్ఛతి - కిన్ను కిం కారణం. ౮. జనస్య అతిమాత్రం ప్రహర్షో
దృశ్యత ఇతి శేషః - కిమత్ర కారణం. ౯. విదీర్యమాణా రోమాంచితగాత్రా రాఘవశ్రియం రాఘ

త్రీతు షరయా ముదా, ఆచచక్షేథ కుబ్జాయై భూయసీం రాఘవశ్రీయం. ౧౦. శ్వః
పుష్కేణ జితక్రోధం యావరాజ్యేన రాఘవం, రాజా దశరథో రామ మభిషేచ
యితానఘః. ౧౧. ధాత్యాస్తు వచనం శ్రుత్వా కుబ్జా క్షీప్ర మమర్షి తా, కైలా
సశిఖరాకారా త్ప్రసాదాదవరోహత. ౧౨. సాదహ్యమానా గోపేన మంథ
రా పాపదర్శినీ, శయానా మేత్య కై కేయీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౩. ఉత్తిష్ట
మూఢే కింశేషే భయం త్వా మభివర్తతే, ఉపప్లుత మఘాఘేన కిమాత్తానం న
బుధ్యసే. ౧౪. అనిష్టే సుభగాకారే సౌభాగ్యేన వికత్తసే, చలంహి తవ సౌభాగ్యం
నద్యాస్సోత ఇవోష్ణగే. ౧౫. ఏవముక్తా తు కై కేయీ రుష్టయా పరుషం
వచః, కుబ్జయా పాపదర్శిన్యా విషాద మగమ త్పరం. ౧౬. కై కేయీ త్వబ్రవీ త్కు
బ్జాం కచ్చి త్తేమం న మంథరే, విషణ్ణవదనాం హి త్వాం లక్షయే భృశదుఃఖితాం.
౧౭. మంథరాతు వచ శ్రుత్వా కై కేయ్యా మధురాక్షరం, ఉవాచ క్రోధసం
యుక్తా వాక్యం వాక్యవిశారదా. ౧౮. సా విషణ్ణతరా భూత్వా కుబ్జా తస్యా
హిలైషిణీ, విషాదయంతీ ప్రోవాచ భేదయంతీ చ రాఘవం. ౧౯. అక్షయ్యం

కూలాయై తస్యై అకథనీయ మప్యకథయదితి భావః - రాఘవే శ్రీయం రాఘవే న్యన్యమానాం
రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦. శ్వః ఇతి. పుష్కేణ యుక్తే - శ్వః ఉత్తరదినే - జితక్రోధ మనఘ మిత్యభిషేకో
పయుక్త గుణజాతోపలక్షణం - యావరాజ్యేనాభిషేచయితా - యావరాజ్యార్థ మభిషేచయితే
త్యర్థః. ౧౧. ధాత్యాఇతి. అవరోహత అవారుహత్. ౧౨. ౧౩. ఉత్తిష్టేతి. ఉపప్లుతం ఉపహతం -
అఘాఘేన - అఘం దుఃఖం - 'అంహో దుఃఖవ్యసనేష్వఘ' మిత్యమరః. 'ఓఘో బృందేభసాం
రయ' ఇత్యమరః. ౧౪. అనిష్టఇతి. వస్తుతః రాజ్ఞోనిష్టే - సుభగాకారే ఆపాతత సౌభాగ్యవతీవ
భాసమానే - అసుభగాకార ఇతివా భేదః - సౌభాగ్యేన హేతునా - వికత్తసే మమైవ సౌభాగ్య
మస్తీత్యాత్తానం క్లాఘసే - ఇయ ముక్తిః పూర్వకాలికాత్త క్లాఘాపరేత్యవగంతవ్యా - ఇదావీం మ
తౌభాగ్యస్య కా హాని రిత్యత్రాహ - చలం హితి - ఉష్ణం గచ్ఛతీత్యుష్ణగః గ్రీష్మకాలః తస్మిన్ -
నద్యాః సోత ఇవ చలం - క్షీణ మిత్యర్థః. ౧౫. ఏవమితి. పరుషం వచ ఉక్తా-అప్రధానే దుహాదీ
నా మిత్యప్రధానే కర్తృకారకే నిష్ఠా. ౧౬. కై కేయీతి. కచ్చిత్ తేమం-మహ్య మితిశేషః. ౧౭.
మంథరేతి క్రోధసంయుక్తా మా మాభిషేకా విచారణా దితి భావః. ౧౮. నేతి. విషాదయంతీ భేద
యంతీతి శతృద్వయం హేత్వర్థం - రాజ్యశ్రీయో జ్ఞాతిగామిత్యానిష్ప్రకాశనేన విషాదహేతవే
సామాన్యతః పుత్రత్వప్రయుక్తరామ విషయన్నేహభేదన హేతవేచేత్యర్థః. ౧౯. అక్షయ్యమితి. అక్ష

వేన్యన్యమానాం శ్రీయం రాజ్యలక్ష్మీం. ౧౦. అనఘం భ్రాతృఘ వైషమ్యరూప దోషరహితం. ౧౧.
౧౩. అఘాఘేన దుఃఖపరం పరయా - ఉపప్లుతం వీడిత మాత్తానం-కిం న బుధ్యసే కిం న జానాసి.
౧౪. అనిష్టఇతి. సుభగాకారే శోభనాకారే - అనిష్టే భర్తు రప్రియ - సౌభాగ్యేన పతివల్లభ్యేన-
వికత్తసే ఆత్తానం వృథా క్లాఘసే - ఉష్ణగే ఉష్ణం గచ్ఛతీ త్యుష్ణగే నిదాఘకాలే. ౧౫. తి. పాప
దర్శిన్యా పాపం దర్శయంత్యా - విషాద మగమత్ స్వస్తి రాజవైరస్యోద్భవనాత్. ౧౬. తి.
కచ్చిత్ తేమం న - మహ్య మితి శేషః. ౧౭. ౧౮. సా విషణ్ణతరేతి. రాఘవం భేదయంతీ రామం
ప్రతి కై కేయ్యా విరోధం జనయంతీత్యర్థః. ౧౯. అక్షయ్యమితి. త్వద్విశాసనం త్వద్విశాసకరం.

సుమహద్దేవి ప్రవృత్తం త్వద్విదాశనం, రామం దశరథో రాజా యావరాజ్యేభి
 షేష్యతి. ౨౦. సాస్త్వగాధే భయే మగ్నా దుగభిశోకసమన్వితా, దహ్యామానా
 నలేనేవ త్వద్ధితార్థ మిహాగతా. ౨౧. తవ దుగభేన కై కేయి మమ దుగభిం మహ
 ద్భవేత్, త్వద్వృద్ధౌ మమ వృద్ధిశ్చ భవే దత్ర న సంశయః. ౨౨. నరాధిపకులే
 జాతా మహిషీత్వం మహిషతేః, ఉగ్రత్వం రాజధర్మాణాం కథం దేవి న బుధ్యసే.
 ౨౩. ధర్మవాదీ శతో భర్తా శ్శత్రువాదీ చ దారుణః, శుద్ధభావేన జానీషే తేనైవ
 మతिसంధితా. ౨౪. ఉపస్థితం ప్రయుంజాన స్త్వయి సాంత్య మనర్థకం, అర్థేనేవాద్య
 తే భర్తా కౌసల్యాం యోజయిష్యతి. ౨౫. అపవాహ్యా స దుష్టాత్తా భరతం తవ
 బంధుషు, కాలేన్ధ్ర స్థాపయితా రామం రాజ్యే నిహతకంటకే. ౨౬. శత్రుః పతి

య్యం అశక్యప్రతీకారం - త్వద్విదాశనం త్వద్విదాశః-భావే ల్యుట్. ౨౦. సేతి. దుగభిశోకసమన్వితా - అనభిమతరామాభిషేక శ్రవణజనితవ్యసనజం దుగభిం - అభిమతభరతాభిషేకరాహిత్యజ
 శోకః-తాభ్యాం సమన్వితా. ౨౧. నను మమ దుగభాదిహేతౌ సతి కుత నై దుగభప్రసక్తి రిత్యత్రా
 హ - తవేతి. ౨౨. నను రామాభిషేకమాత్రం కథంమే దుగభహేతు రిత్యత్రాహ - నరాధిపేతి.
 ఉగ్రత్వం క్రూర్యం. ౨౩. నను మత్ప్రియః కథ మనిష్టం కరిష్యతీ త్యత్రాహ-ధర్మవాదీతి. ధర్మ
 వాదీవ భాసమానః - వస్తుత శ్శతః గూఢవిప్రియకృత్ శ్శత్రువాదీ కంతా దుషరి ప్రియవచనశీలః -
 దారుణః క్రూరకర్త కారీ-ఏవం భూత మేవం శుద్ధస్వభావేన ఉపలక్షితం - జానీషే - తథా న ము
 తవ్యం - యతస్తేనైవం అతिसంధితా వంచితా. ౨౪. శతత్వమేవాహ - ఉపస్థితమితి. ఉపస్థితం
 తత్కాలాచితతయా భాషితం - అనర్థకం త్వదర్థనాశనం - త్వయి సాంత్యం అనుసరణం-ప్రయుం
 జానః కౌసల్యా మర్థేన యోజయిష్యతి. ౨౫. అతिसంధానప్రకార మాహ - అపవాహ్యేతి. అప
 వాహ్యా ఉద్వాస్య - కాల మర్హ తీతి కాల్యం అర్హారే యత్. శ్వః ప్రాత రిత్యర్థః. ౨౬. శత్రురితి.
 హేబాలే ముగ్ధే - ఆగామ్యనర్థానభిజ్ఞే ఇతియావత్ - పతిప్రవాదేన పతివ్యవదేశేన - శత్రుః ఛన్న
 హృదయ శ్శాత్రుః - పతిః త్వయా ఋజుప్రకృతికయా - మాత్రేవ సర్పశిశుపోషయిత్ర్యేవ-హి
 తకామ్యయా హితప్రాపణేచ్ఛయా - ఆశీవిష ఇవ ఛన్నవిష స్సర్ప ఇవ - అంకేన ఉత్సంగేన - పరి
 హృతః పరిధృత ఇత్యర్థః-యద్వా - అంకేన పరిహృతః అంకా న్నపరిహృతః - కిం త్వం క ఏవ
 ధృత్వోపలాలితః యథా సర్పపోషయిత్రీ బాలా సర్పస్యాంతర్విష మజ్ఞాత్వా కేవలం హితకామ్య

౨౦. సేతి. దుగభిశోకసమన్వితా శోకః ప్రలాపాదిః - దుగభిం మనోవ్యధా - తాభ్యాం సమన్వితా.
 త్వద్ధితార్థం త్వదీయ దుగభిం పరిహర్తు మిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. నరాధిపేతి. ఉగ్రత్వం క్రూర్యం.
 ౨౩. ధర్మవాదీతి. వాఙ్మత్రేణ ధార్మికః - వస్తుతస్తు - శతః గూఢవిప్రియకారీ - శ్శత్రువాదీ
 త్వాం ప్రతి కంతాదుషరి ప్రియవచనశీలః - దారుణః క్రూరహృదయః - శుద్ధభావ ఇతి సంబోధనం
 శుద్ధ హృదయే తమేవం విధం న జానీషే - ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా-తేన దశరథేన - అతिसంధితా
 అత్యంతం వంచితేత్యర్థః. ౨౪. ఉపస్థితః త్వత్సమీపే స్థితః-ఉపస్థిత మితి పాతే సాంత్యవిశేషణం-
 ఉపస్థితం తత్కాలాచిత మితి యావత్-సాంత్యం ప్రియవచనం అనర్థకం నిర్ణకం ఫలరహితం త్వ
 యి ప్రయుంజానః - అరేన రాజ్యరూపప్రయోజనేన - కౌసల్యా మేవ యోజయిష్యతి. ౨౫. అప
 వాహ్యేతి. భరతం బంధుష్వపవాహ్యా బంధుదర్శనవ్యాజేనాన్యత్థ నీత్వా కాల్యం శ్వః ప్రాతరకాలేన్
 ద్ర స్థాపయితా స్థాపయిష్యతి. ౨౬. శత్రురితి. హేబాలే-ఆగామి-నర్తాభివాదేన పతివ్యవ- ఛనమ్యజ్ఞే

ప్రవాదేన మాత్రేవ హితకామ్యయా, ఆశీవిష ఇవాంకేన బాలే పరిహృతస్త్వ
యా. ౨౨. యథా హి కుర్యా త్సర్వో వా శత్రుర్వా ప్రత్యుపేక్షితః, రాజ్ఞా దశర
థేనాద్య సపుత్రా త్వం తథాకృతా. ౨౩. పాపేనాన్యతసాంత్యేన బాలే నిత్య
సుఖోచితే, రామం స్థాపయతా రాజ్యే సానుబంధా హతాహ్యసి. ౨౪. సా ప్రాప్త
కాలం కైకేయీ క్షీప్రం కురు హితం తవ, త్రాయస్వ పుత్ర మాత్మానం మాం చ
విస్తయ దర్శనే. ౩౦. మంథరాయా వచ శృంగిత్వా శయానా సా శుభాననా, ఉత్త
స్థా హర్షసంపూర్ణా చంద్రలేఖేవ శారదీ. ౩౧. అతీవ సా తు సంహృష్టా కైకే
యీ విస్తయాన్వితా, ఏక మాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రదదౌ శుభం. ౩౨.
దత్వా త్వాభరణం తస్యై కుబ్జాయై ప్రమదోత్తమా, కైకేయీ మంథరాం
దృష్ట్వా పునరేవాబ్రవీ దిదం. ౩౩. ఇదం తు మంథరే మహ్య మాఖ్యాసి పరమం
ప్రియం, ఏత న్నే ప్రియ మాఖ్యాతుః కిం వా భూయః కరోమి తే. ౩౪. రామే
వా భరతే వాహం విశేషం నోపలక్షయే, తస్మా త్సుప్తాస్థి య ద్రాజా రామం
రాజ్యేభిషేక్ష్యతి. ౩౫. న మే పరంకించిదిత స్త్వయా పునః ప్రియం ప్రియార్హే.

యా అంకే సర్ప ముపలాలయతి-తథా త్వ మసి బాలా భర్తుః కుటిలహృదయ మజానతీ విశ్వస్యత
మంకే ఉపలాలయసీత్యర్థః - యథాంకోపలాలిత ఆశీవిషః కదాచి ద్ధితపరామపి పోషయిత్రిం
దశేత్-ఏవం తే భర్తాపి విశ్వస్తాం త్వా మర్థహీనాం కారయేత్ - అతస్స ఆశీవిష ఇవ నానుసరణీ
యస్త్వయేతి భావః. ౨౨. ఏవం గమ్య మర్థం విశదయతి యథేతి. ౨౩. పాపేనేతి. సానుబంధా
పుత్రమిత్రాదిపరికరసహితా. ౨౪. సేతి. విస్తయదర్శనే ఆశ్చర్యావహజ్ఞానయుక్తే - తత్తత్కాలో
చితక ర్తవ్యనిరూపణచతుర ఇత్యర్థః-యద్వా - అనేన హితకరణ హేతుదశరథవశీకరణసాధనసౌంద
ర్యం సూచ్యతే. ౩౦. ఏవం దేవావేశవశాద్విపరీతవాక్యయా మంథరయోక్తాపి కైకేయీ మహాకుల
ప్రసూతతయా సత్ప్రతికృతి సుతీ రామాభిషేకం స్వహితం మన్యమానాహ మంథరాయా ఇతి. ౩౧.
౩౩. ఇదంత్యితి. ఏతత్ప్రియ మాఖ్యాతుః ఆఖ్యాత్రాస్తే కింవా కరోమితి సంబంధః - ఏత న్నేప్రి
యమాఖ్యాత మితి పాఠే-ఆఖ్యాతం ఏతత్ ప్రియ ముద్దిశ్యతే భూయః కిం వా కరోమితి వా సంబం
ధః. ౩౪. నను సపత్నీపుత్రే కథం తవైతాదృశీ ప్రీతి రిత్యత్రాహ-రామఇతి. ౩౫. సేతి. హేప్రి

దేశేన - శత్రుః - మాత్రేవ హితకామ్యయా హితకామనాయుక్తతయా హితా చరణేన - మాత్రేవ
మాతృతుల్యయా త్వయా అంకేనాశీవిష స్సర్ప ఇవ - పరిధృత ఇతి యోజనా-పరిహృత ఇతి పాఠే
బాలే అపరిహృత ఇతి ఛేదః - పతిరూపస్సాత్ చ్చత్ర స్త్వయా అపరిహృతః వస్తుతస్తు త్యాజ్య
ఏవేతి దుర్బుద్ధి ముపదిశతీతి జ్ఞేయం. ౨౨. ౨౩. పాపేనేతి. సానుబంధా పుత్రమిత్రాదిసహితా. ౨౪.
సేతి. సా త్వం ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తావసరం - విస్తయదర్శనే అద్భుతదర్శనే-తత్కాలోచితో పాయ
విచారకుశలే ఇత్యర్థః. ౩౦. తి. ఏవం మంథరయానర్థ త్వేన ప్రకాశితే రామాభిషేకే మహాకుల ప్రసూ
తా నిసర్గకల్యాణగుణా సర్వథా తం స్వేష్టార్థ మేవ మన్యతే స్తేత్యాహ-మంథరాయా ఇత్యాది. ౩౧.
తి. విస్తయః ఆత్యద్భుత స్వేష్టప్రవణాత్ కాసల్యావదేవేతి భావః. ౩౨. ౩౩. ఇదమితి. మే ఏతత్ప్రి
యం భూయ ఆఖ్యాతుం-తే కింవా కరోమితి సంబంధః-ఆఖ్యాత మితి పాఠే ఆఖ్యాత మేతత్ప్రియ
ముద్దిశ్య-తే భూయః కింకరోమితి సంబంధః, ౩౪. ౩౫. నమే పరమితి. హేప్రియార్హే-మే ఇతఃపరం

సువచం వచః పరం, తథాహ్యవోచ స్త్వమతః ప్రియోత్తరం పరం వరం తే ప్రద
దామి తం వృణు. 3౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తమ స్కర్గః.

మంథరా త్వభ్యసూయైనా ముత్సృజ్యాభరణం చ తత్, ఉవాచేదం తతో
వాక్యం కోపదుగ్ధసమన్వితా. ౧. హర్షం కిమిదమస్థానే కృతవత్యసి బాలిశే,
శోకసాగరమధ్యస్థ మాత్తానం నావబుధ్యనే. ౨. మనసా ప్రహసామి త్వాం దేవి
దుగ్ధార్ధితా సతీ, యచ్ఛోచితవ్యే హృష్టాసి ప్రాప్యేదం వ్యసనం మహత్. ౩.
శోచామి దుర్మతిత్వం తే కాహి ప్రాజ్ఞా ప్రహర్షయేత్, అరే సుపత్నీ పుత్రస్య

యర్హే ప్రియదానార్హే - మే ఇతిపరం రామాభిషేక కథానా దన్యత్కించిత్ - ప్రియం అభిమతం -
పరం వచ స్త్వయా పునర్న సువచం వక్తుం నశక్యం - హి యస్తా త్కారణాత్ - త్వం తథా సర్వ
ప్రియేభ్యోఽధికం ప్రియం రామాభిషేకరూపం అవోచః ఉక్తవతీ - అతః ప్రియోత్తరం ప్రీతివిష
యేషు శ్రేష్ఠం - 'ఉపద్యుదీచ్య శ్రేష్ఠే ష్వప్యత్తర' ఇత్యమరః. పరం అన్యం - పరం వరణీయం వస్తు
విశేషం. తే తుభ్యం-ప్రదదామి - తం వృణీష్యేతి యోజనా. 3౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తమస్కర్గః.

అథ కుమతిజనసంసర్గవశేన మహతా మపి కదాచి చ్చిత్తచలనం స్యా దిత్యము మర్థం ద్యోత
యన్నాహ-మంథరేత్యాది అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా - వినాం ప్రతీతిశేషః-కోపదుగ్ధసమ
న్వితా - హితం న శృణోతీతి శోషః - ఆగమిష్యత్యనర్థ మితి దుగ్ధః. ౧. హర్షమితి. హేబాలిశే
అజ్ఞే-అస్థానే అనుచితకాలే - హర్షం కృతవత్యసి - కిమిదం అత్ర కారణం నజానామి - అస్థానకృ
తత్వ మాహ - శోకేతి. ౨. మనసేతి. ఇదం రామాభిషేకరూపం మహద్వ్యసనం ప్రాప్య - తేనైవ
హేతునా శోచితవ్యే విషయే - హృష్టాసీతి యత్ అతోహం దుగ్ధార్ధితా సతీ త్వాం మనసా
ప్రహసామి - యథోన్మత్తప్రభుదర్శనే. 3. ఏవం బాలిశాత్వ మన్వయముభేన దర్శయిత్వా వ్యతి
రేకముభేనాపి దర్శయతి - శోచామితి. తే దుర్మతిత్వం దుష్టమతిత్వం శోచామి - మతే దుష్టత్వ
మనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం - మృత్యో రివ సుపత్నీ పుత్రస్యారేరాగతాం వృద్ధిం - కాహి ప్రాజ్ఞా
కావా ప్రశస్తబుద్ధిః-ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్ష సాధనం కుర్యాత్ - తత్కరోతీతి ణిచ్-హర్ష ఇతి

రామాభిషేకా దన్యత్కించి త్ప్రియ మభిమతం - పరం వచః శ్రేష్ఠం వచః - త్వయా పునర్న సు
వచం వక్తు మశక్యం - హి యస్తా త్కారణా త్వం తథా అవోచః - తథా సర్వప్రియేభ్యో
ధికం ప్రియం శ్రీరామాభిషేకరూపమవోచః ఉక్తవత్యసి-అతః ప్రియోత్తరం ప్రియాఖ్యానస్యో
త్తరం-పారితోషికరూపం పర మన్యం-పరం వరణీయం వస్తువిశేషం-తే తుభ్యం ప్రదదామి
తం వృణు వృణీష్యేతి. యోజనా. 3౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్కర్గః.

మంథరేతి. అభ్యసూయ అసూయాం కృత్వా. ౧. హర్ష మితి. బాలిశే మూఢ-అస్థానే
అప్రహర్షవిషయే - హర్షం కృతవత్యసి-ఇదం కిం చిత్త మిత్యర్థః-ఆత్తానం త్వా. ౨. మనసేతి.
య ద్యస్తా న్నహ. దిదం వ్యసనం - రామరాజ్యప్రాప్తిరూపం - విషదం ప్రాప్య శోచితవ్యే హృ
ష్టాసి-తస్మా దుగ్ధార్ధితా పరమదుగ్ధభేన వీడితా అహం త్వాం మనసా ప్రహసామి. 3. శోచా

వృద్ధిం మృత్యోరివాగతాం. ౪. భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణా
దృభయం, తద్విచింత్య విషణ్ణాస్తి భయం భీతాద్ధి జాయతే. ౫. లక్ష్మణో హి మహే
ష్వాసో రామం సర్వాత్తనా గతః, శత్రుఘ్నశ్చాపి భరతం కాకుత్స్థం లక్ష్మణో
యథా. ౬. ప్రత్యాసన్నక్రమేణాపి భరతస్యైవ భామిని, రాజ్యక్రమో విప్రకృ
ష్టస్తయోస్తావ త్కనీయసోః. ౭. విదుషః ఊత్రచారిత్రే ప్రాజ్ఞస్య ప్రాప్తకారిణః,
భయాత్ప్రవేపే రామస్య చింతయంతీ తవాత్తజం. ౮. సుభగా ఖలు కౌసల్యా

కరణే ఘోషప్రత్యయః-లాలయే దితి వార్థః. ౪. ఉక్తాం వ్యసనమహత్తాం దర్శయతి - భరతాదితి.
రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాత్ భరతాదేవ రామస్య యదృభయం తద్విచింత్య విషణ్ణాస్తి
రామస్య భయ మస్తు భరతస్య కి మిత్యత ఆహ - భయ మితి-యః యస్మాత్ భీత స్స తస్య భయ
మవశ్య ముత్పాదయతి - వ్యాఘ్రసర్పాదివిషయే తథా దర్శనా దితిభావః. ౫. యద్యపి లక్ష్మణ
శత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యం సాధారణం-తథాపి తయోః పరతంత్రత్వా న్న భయప్రసక్తి రిత్యాహ-
లక్ష్మణ ఇతి. సర్వాత్తనా సర్వప్రకారేణ - మనోవాక్కాయైరిత్యర్థః - అతో రామస్యన
లక్ష్మణాత్ భయ మితి భావః - శత్రుఘ్నస్య భరతపరతంత్ర త్వేన న తతః పృథగ్భయ మిత్యర్థః. ౬.
భరతా దేవేత్యత్ర హేత్వంతర మాహ - ప్రత్యాసన్నేతి. ప్రత్యాసన్నేన సన్నికృష్టేన క్రమేణ-
పునర్వసుపుష్యనక్షత్రజననక్రమేణ - భరతస్యైవ రాజ్యం ప్రాప్త మితి శేషః - కనీయసోః కని
ష్ఠయోః - రాజ్యక్రమః రాజ్యప్రాప్తిక్రమస్తు - విప్రకృష్టః వ్యవహితః సత్యపి పారతంత్ర్యే రాజ్య
విషయే సర్వేషా మభిలాష స్తుభ్యః - యథా భరతస్యేతి శంకాయాం ప్రథమం రామస్య రాజ్యం
ప్రాప్తం - తతో భరతస్య తతో లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - తథాచ ప్రథమో ద్వితీయం జిహ్వాంసతి-
అతో రామాత్ భయం భరతస్యైవేతి భావః. ౭. ఏవం రాజ్యక్రమో భరతస్య సన్నిహితోస్తు
తథాపి రామే ప్రథమప్రాప్తిమతి విద్యమానే కా భరతస్య రాజ్యశంకేత్యత్రాహ - విదుషఇతి -
విదుషః స్వతఏవ వివేకశాలినః - విశిష్యక్షత్రచారిత్రే రాజనీతో - ప్రాజ్ఞస్య - ప్రాప్తకారిణః
అవిశంబేన కాలాచితకర్తవ్యార్థకారిణః-రామస్య భయాత్ భావ్యనర్థకరణభయాత్-తవాత్తజముక్త
వైదుష్యాదిరహితం చింతయంతీ ప్రవేపే - షష్ఠీచాత్రసంబంధసామాన్యే. ౮. కైకేయ్యా ఈర్ష్యో

మూతి. తే తవ - దుర్జితత్వం దుష్టబుద్ధిత్వం - మతే ద్దుష్టత్వ మనర్థవిషయప్రీతిజనకత్వం-మృత్యో
రివ మృత్యుతుల్యస్య - సపత్నీపుత్రస్య-ఆరే శ్శత్రోః శ్రీరామస్య ఆగతాం ప్రాప్తాం వృద్ధిం రాజ్య
శ్రియం కా హి ప్రాజ్ఞా ఊహాప్రోహసమర్థా కా హి కావా ప్రహర్షయేత్ ప్రహర్షసాధనం
కుర్యాత్. ౪. భరతా దితి. రాజ్యసాధారణాత్ - రాజ్యం సాధారణం యస్య తస్మాద్భరతాదేవ
రామస్య భయం యదస్తి తదృభయం విచింత్య విషణ్ణాస్తి-కుతః హి యస్మాద్భయం భీతా ద్ధిజాయతే
భీతో రామ స్వభయహేతుభూతం భరతం సర్వప్రకారేణాపి నిరాకుర్యాదితి భావః. ౫.
లక్ష్మణశత్రుఘ్నయో రపి రాజ్యసాధారణ్యం కిం న స్యా దిత్యాశంక్య తయో స్తత్పరతంత్రత్వాన్న
సాధారణ్యమిత్యాహ లక్ష్మణోహితి. సర్వాత్తనా సర్వప్రకారేణ - రామం గతః ప్రాప్తః. ౬.
లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః రాజ్యసాధారణ్యాభావే యుక్త్యంతరమాహ ప్రత్యాసన్నక్రమేణేతి.
ప్రత్యాసన్న క్రమేణ జన్తప్రత్యాసక్రిక్రమేణాపి భరతస్యైవ రాజ్యక్రమః సన్నిహిత ఇతి శేషః -
యవీయసోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః - రాజ్యక్రమో విప్రకృష్టః-దూరాపాస్తఇత్యర్థః. ౭. విదుషఇతి.
క్షత్రచారిత్రే రాజనీతివిషయ - విదుషః ప్రాప్తకారిణః అవిశంబేన కాలాచితకర్తవ్యార్థకారిణః

యస్యాః పుత్రోభిషేక్యతే, యావరాజ్యేన మహతా శ్వః పుష్కేణ ద్విజోత్తమైః. ౯. ప్రాప్తాం సుమహతీం ప్రీతిం ప్రతీతాం తాం హతద్విషం, ఉపస్థాస్యసి కౌసల్యాం దాసీవత్త్వం కృతాంజలిః. ౧౦. ఏవంచేత్త్వం సహస్థాభిస్తస్యాః ప్రేష్యా భవిష్యసి, పుత్రశ్చ తవ రామస్య ప్రేష్యభావం గమిష్యతి. ౧౧. హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః, అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషా

త్వాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి - సుభగేత్యాదినా. సుభగా భాగ్యశీలా - యావరాజ్యే నేతి హేతౌ తృతీయా. ౯. రామతో భరతస్యేవ కౌసల్యాతోస్యా అనర్థం దర్శయతి-ప్రాప్తామితి. రామాభిషేకేణ సుమహతీం శ్రీయం ప్రాప్తాం - ప్రతీతాం ఖ్యాతాం - 'ప్రతీతే ప్రథితఖ్యాత విత్తవిజ్ఞాతవిశ్రుతా' ఇత్యమరః. హతద్విషం అధరీకృతసపత్నీకాం తాం కౌసల్యాం - ఉపస్థాస్యసి సేవిష్యసే. ౧౦. న కేవలం తవైకస్యా దాస్యం కింతు త్వదనుబంధిజనస్యాపీత్యాహ ఏవ మితి. తవ దాస్యం ప్రాప్తం చేదిత్యర్థః. ౧౧. హృష్టాఇతి. రామమహిష్యా ఏక త్వేపి రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇతి బహువచననిర్దేశః పరిచారికాభిప్రాయేణ భరతక్షయే భరతస్య దారిద్ర్యరూపక్షయే సతి-నన్వత్త స్త్రీశబ్దో భార్యాపరవీవ - స్నుషా నై భరతక్షయ ఇతి స్నుషాశబ్దసాహచర్యాత్ - అతవీవ సుందరకాండే సీతయోచ్యతే - 'పితు ర్నిదేశం నియమేన కృత్వా వసాన్నివృత్త శ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిశ్చ మన్యే విపులేక్షణాభి స్త్వం రంస్యసే వీతభయః కృతార్థ' ఇతి. యుద్ధకాండే చ - దర్శ శయనవర్ణనే - 'భుజైః పరమనారీణానుభిమృష్టమనేకధే' త్యుక్తం. నహి భుజై ర్భుజాభిమర్శో భార్యాభ్యోన్యత్త సంభవతి - ఉత్తరకాండే చాశ్వమేధోపక్రమే - 'మాతరశ్చైవ సర్వా మే కుమారాః స్త్రీగణానిచ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్యగ్రే సమాధి నే'తి దర్శితం. అత్ర స్త్రీగణకుమారవ్యవదేశో వినా సీతాతిరిక్తభార్యాసదాభవం సంభవతి - కించ శ్రుతార్థాపత్తి రపి రామస్య సీతాతిరిక్తధర్మదారసదాభవే ప్రమాణం-నహ్యపత్నీకస్య యజ్ఞానుష్ఠానం సంభవతి-భోగ దారాంతరాసంభవేన రామస్యైకదార వ్రతత్వం భృగుశాపపాలనం చ-సీతాప్రతికృతికరణం తు సీతాన్నేహబహుమానార్థం - అత్రోచ్యతే - రామస్యైకదారవ్రతత్వం సర్వసిద్ధం-తచ్చ పత్న్యం తరసంభవే న సంగచ్ఛతే - నవ యజ్ఞకరణానుపపత్తిః - సీతాప్రతికృతికరణే న తదుపపత్తేః-అత ఏవోత్తరకాండేవత్స్యతి - 'కాంచసీం మమ పత్నీం చ దీక్షాహ్లాం యజ్ఞకర్తణి, అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛ త్వగ్రే మహామతి' రితి సీతాప్రతికృతే ర్దీక్షార్హత్వం పత్నీత్వంచ - పునశ్చోత్తరత్త - 'న సీతాయాః పరం భార్యాం వప్రే స రఘునందనః, యజ్ఞేయజ్ఞే చ పత్న్యర్థం 'కాంచసీజానకీభవ' దితి. నహి వచనవిరోధే న్యాయః ప్రవర్తతే - అనేన వచనేన ప్రత్యక్ష శ్రుత్యవిరుద్ధేన విధూర భార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ భార్యాప్రతికృతిం కృత్వా శ్రౌతస్తార్తకర్తాణి కుర్యా దితి విధి రున్నీ యతే-స్మృతిశ్చ తథావిధా పత్యతే-యథా హేమాద్రా - 'దూరభార్యోఽననుకూలభార్యశ్చ దర్భ పుంజేలై ర్భార్యాప్రతినిధిం విధాయ పార్వణం కుర్యా' దితి. పత్నీకర్తవ్యాని కర్తాణ్యధ్వర్యు ర్యజ మానోవా కుర్యాత్ - యథా తస్యా మసమర్థాయాం పత్నీవినాశాభావా న్నా గ్నే ర్వివాశః-యత్తు

రామస్య భయాత్. ౮. కైకేయ్యా ఉర్వోత్పాదనార్థం కౌసల్యాసౌభాగ్యం దర్శయతి సుభగేత్యాదినా. యావరాజ్యే నేతి హేతౌ తృతీయా. ౯. ప్రాప్తామితి. ప్రతీతాం విశ్రుతాం. ౧౦. ౧౧. హృష్టా ఇతి. రామస్య పరమాః స్త్రియ ఇత్యనేన బహువచనేన సీతాసఖ్య ఉచ్యంతే స్నుషా ఇత్యత్రాప్యేవ మేవేతిజ్ఞేయం-భరతక్షయే భరతగృహే. ౧౨. తామితి. పరమస్త్రీ తా మిత్యత్త పరం అస్త్రీ తామితి ఛేదః

స్తే భరతక్షయే. ౧౨. తాం దృష్ట్వా పరమప్రీతాం బ్రువంతీం మంధరాం తతః,
రామన్యైవ గుణాన్ దేవీ కై కేయీ ప్ర శశంసహ. ౧౩. ధర్మజ్ఞో గురుభి ర్దాంతః
కృతజ్ఞ స్సత్యవాక్కుచిః, రామో రాజ్ఞ స్సుతో జ్యేష్ఠో యశావరాజ్య మతోర్హ
తి. ౧౪. భ్రాతౄన్ భృత్యాంశ్చ దీర్ఘాయుః పితృవ త్పాలయిష్యతి, సంతప్స్యనే
కథం కుజ్జే శ్రుత్వా రామాభిషేచనం. ౧౫. భరత శ్చాపి రామస్య ధృవం వర్ష
శతా త్పరం, పితృవై తామహం రాజ్య మవాప్తా పురుషర్షభః. ౧౬. సా త్వ
మభ్యుదయే ప్రాప్తే వర్తమానేచ మంధరే, భవిష్యతి చ కల్యాణే కిమర్థం పరిత
ప్యనే. ౧౭. యథా మే భరతో మాన్య స్తథా భూయోపి రాఘవః, కౌసల్యాతోతిరి

యేన కేన చిదుక్తం - సీతా ప్రతికృతికరణం సీతా స్నేహబహుమానార్థ మితి - తత్తుచ్ఛం - సంత్యక్త
భార్యాయాం స్నేహబహుమానకరణస్యావద్యావహత్వాత్ - మాతర శ్చైవ సర్వా మే కుమారాః
స్త్రీగణాని చేత్యత్ర మే మాతరః భరతాదీనాం కుమారాః స్త్రియ శ్చేత్యర్థః - దారాంతరసంభవేషి
తేషాం ధర్మార్థ త్వేన ప్రజార్థత్వాభావేన రామస్య కుమారాభావా త్తత్సహచరితస్త్రీగణాశ్చ భరతా
దీనా మేవేతి సువ్యక్తం - ఏవంచ - రామస్య పరమాః స్త్రియః, పరమనారీణాం, స్త్రీభిశ్చ
మన్యే, ఇత్యాదిషు భోగ ప్రసంజనేన ధర్మ దారపరత్వాసంభవాత్ సాధారణాదిపరిగ్రహశంకానవ
కాశా చ్ఛాన్యపరత్వ మవసేయం - పరమాః స్త్రియ ఇతి పరిచారికాంతర్భావేన - స్త్రీభిశ్చ మన్య
ఇతి స్వవిదానే స్త్ర్యంతర సంభావనయా పరమనారీణా మిత్యస్య కవివచనత్వేన శ్రీభూమ్యాద్యభి
మర్శవిషయత్వా చేతి డిక్. ౧౨. రామన్యైవంవిధగుణత్వే హి త్వదుక్తా దోషా స్ఫురిః - తదేవ నా
స్తీతి మూలే కుతారం విదధాతి తా మిత్యాదినా - తామితి అప్రీతా మితి పదచ్ఛేదః - త్తోభహే
తో నితరాం విద్యమానే ప్యత్తోభ్య మనస్క- త్వా ద్వేవీతి తా మృషి శ్లాఘుతే. ౧౩. మంధరోక్త
రాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి - ధర్మజ్ఞ ఇతి. దాంతః దమితః - 'దాంతస్తు దమిత' ఇత్యమరః. శిక్షిత
ఇత్యర్థః. ౧౪. అథ భరతానర్థశంకాం పరిహరతి - భ్రాతౄనితి. ౧౫. రాజ్యంచ భరతస్య క్రమ్యతో
భవిష్యతీత్యాహ - భరత ఇతి. వర్ష శతాత్పరం - రామరాజ్యా త్పర మిత్యర్థః. దశవర్ష సహస్రాణి
రామోరాజ్యం పాలయిష్యతీతి కై కేయీ న జానాతి - అతో లోకరీత్యా వదతీతి జ్యేయః - అవా
ప్తేతి లుట్ - స్వానంతరం భరతస్య రాజ్యలాభాయ సంప్రతి తస్మై యశావరాజ్యం దాన్యతీత్యర్థః.
౧౬. సేతి. ప్రాప్తే ఉచితే అభ్యుదయే రామాభిషేకరూపే శోభనే - వర్తమానే ప్రత్యాసన్నే
సతి - కల్యాణే భరతాభిషేకరూపే భవిష్యతి చ కిమర్థం పరితప్యస ఇతి సంబంధః. ౧౭. ఏవం
పుత్రానర్థశంకాం పరిహృత్య స్వానర్థశంకాం పరిహరతి - యథేతి. మాన్యః బహుమాన్యః - భూయః
భృశం - అత్ర హేతు మాహ - కౌసల్యాత ఇతి - అతిరిక్తం అభ్యధికం యథా భవతి తథా.

౧౩. మంధరోక్తం రాజ్యసాధారణ్యం నివర్తయతి. ధర్మజ్ఞ ఇత్యాదినా. గురుభిర్దాంతః గురుభిస్సుశి
క్షిత ఇత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. భరతఇతి. వర్ష శతా త్పరం రామరాజ్యానంతర మిత్యర్థః - అన్యదా
దశవర్ష సహస్రాణి త్యుక్తి విరోధాత్. అవాప్తా అవాప్యతి. ౧౬. సా త్వ మితి. అభ్యుదయే
రామాభిషేకరూపే ప్రాప్తే సమాసన్నే సతి - కల్యాణే భరతాభిషేకరూపే - నియతకాలే నభవిష్యతి
సతి కిమర్థం పరితప్యనే. ౧౭. యథేతి. తథాపి తతోపి భరతా దపి భూయోతిశయేన - రాఘవో

క్షంతం సోనుశుశ్రూషతే హి మాం. ౧౮. రాజ్యం యదిహి రామస్య భరతస్యాపి
తత్తదా, మన్యతేహి యథాత్మానం తథా భ్రాతృహంస్తు రాఘవః. ౧౯. కైకేయ్యా
వచనం శ్రుత్వా మంధరా భృశదుఃఖితా, దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్చస్య కైకేయీ మిద
మబ్రవీత్. ౨౦. అనర్థదర్శినీ మాఖ్యా న్నాత్తాన మవబుధ్యసే, శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే
మజ్జంతీ దుఃఖసాగరే. ౨౧. భవితా రాఘవో రాజా రాఘవస్యాను య స్సుతః,
రాజవంశాత్తు కైకేయీ భరతః పరిహాస్యతే. ౨౨. నహి రాజ్ఞ స్సుతా స్సర్వే
రాజ్యే తిష్ఠంతి భామిని, స్థాప్యమానేషు సర్వేషు సుమహా ననయో భవేత్. ౨౩.
తస్మాజ్జ్యేష్ఠే హి కైకేయీ రాజ్యతంత్రాణి పార్థివాః, స్థాపయంత్యనవద్యాంగి
గుణవత్స్వితరేష్వపి. ౨౪. అసా వత్యంతనిర్భగ్న స్తవ పుత్రో భవిష్యతి, అనా
థవ త్సుభేభ్యశ్చ రాజవంశాచ్చ వత్సలే. ౨౫. సాహం త్వదర్థే సంప్రాప్తా త్వం
తు మాం నావబుధ్యసే, సపత్ని వృద్ధా యా మే త్వం ప్రదేయం దాతు మిచ్ఛసి.

౧౮. మాఖూ ద్వర్షశతాత్ పరం భరతస్య రాజ్యలాభః తథాపి రాజ్యలాభసౌఖ్య మస్తీత్యాహ -
రాజ్య మిత్యాదినా. ౧౯. ౨౦. అనర్థదర్శినీతి. అనర్థదర్శినీ - అనర్థమేవార్థ త్వేన దర్శనశీలేత్యర్థః.
యద్వా అర్థాదర్శినీ - ప్రయోజనానభిజ్ఞేత్యర్థః - మాఖ్యాత్ అవిషృశ్యకారిత్యాత్ - శోకవ్య
సనవిస్తీర్ణే - విలాపహేతు శ్లోకః - వ్యసనం విపత్ - 'వ్యసనం విపదిభ్రంశ' ఇత్యమరః. యద్వా
శోకః ఇష్టవియోగజం దుఃఖం - భరతస్య రాజ్యభ్రంశేన వనప్రాపణజం దుఃఖమితి యావత్ -
విపత్ స్వస్య సుఖా ద్భ్రంశః దుఃఖసాగరే సపత్నీ సేవారూపే - మజ్జంతీ - తథాభూత మా
త్మానం నావబుధ్యసే. ౨౧. వర్షశతాత్ పర మిత్యుక్తభరతరాజ్యప్రాప్తిం నిరాకరోతి - భవితేతి.
రాఘవస్యాను రాఘవానంతరం తస్య య స్సుతః స రాజా భవిష్యతి - పరిహాస్యతే నిర్వా
స్యతే - గత్యర్థా ద్ధసే ర్ఞజంతా త్కర్తృణి లట్. ౨౨. ఉక్తేర్థే హేతు మాహ - నహీతి.
భామిని కోపనే - 'కోపనా నైవ భామి నీ' త్యమరః. అనయః నీతివిరోధః. ౨౩. తస్మాదితి. రాజ్య
శ్రుత్వాజి రాజ్యపరిపాలనాదివ్యాపారా - 'తంత్రం స్వరాష్ట్రవ్యాపార' ఇతి వైజయంతీ. ౨౪. ఏవం
రాజ్యభ్రంశ ముక్త్వా రాజ్యలాభేపి రాజ్యసుఖం భరతస్యాస్తీతి కైకేయ్యాక్తం పరిహరతి - అసా
వితి. అత్యంతనిర్భగ్నః సుతరాం ప్రచ్యావితః - వత్సలే పుత్రవత్సలే. ౨౫. జ్యేష్ఠే వర్తమానే భరత

మాన్యః కుతః కౌసల్యాత ఇతి. ౧౮. న కేవలం వర్షశతా త్పరమిదానీ మపి భరతస్యరాజ్య మస్తీ
త్యాహరాజ్యం యది హీతి. ౧౯. * తి. ఏవం రాజ్యాపహరం పరిహృతవతీం కైకేయాం మంధరా
తృతీయపర్యాయేణ పున ర్భేదయతి కైకేయ్యా ఇతి. * ౨౦. అనర్థదర్శినీతి. 'శోకవ్యసనవిస్తీర్ణే -
విలాపహేతు శ్లోకః వ్యసనం విపత్. ౨౧. శ్రీరామానంతరమపి భరతస్యరాజ్యం నాస్తీత్యాహ.
భవితేతి. రాఘవో రాజా భవితా భవిష్యతి యది - తర్హి రాఘవస్య యస్సుతః సవీవరాజా భవి
ష్యతీత్యర్థః - రాజవంశాత్పరిహాస్యతే నిర్వాస్యతే భరతస్య తత్సుతానాం చ రాజప్రాప్తిశంకైవ
నాస్తీతిభావః. ౨౨. నను శ్రీరామానంతరం రామసుతానాం భరతసుతానాంచ రాజ్యప్రాప్తిర్భవ
త్విత్యాశంక్య సర్వస్వాతంత్ర్యే రాజ్యం శిథిలం భవే దిత్యాహ - నహీతి. అనయః రాజ్యకైధిల్వ
రూపః. ౨౩. తస్మాదితి. రాజ్యతంత్రాణి రాజ్యాంగాని హస్త్యత్వాదీని. ౨౪. అసావితి. వత్సలే
హేపుత్రవత్సలే. ౨౫. సాహమితి. యా త్వం - సపత్నివృద్ధా సత్యాం - ప్రదేయం పారితోషికం
దాతు మిచ్ఛసి. తతో మాం నావబుధ్యస ఇతి యోజనా-అర్హస్వీతి పాతే అర్హే వా చరసి ఇచ్ఛసీత్యర్థః.

౨౬. ధ్రువంతు భరతం రామః ప్రాప్య రాజ్య మకంటకం, దేశాంతరం వా నయి
తా లోకాంతర మథాపివా. ౨౭. బాల ఏవహి మాతుల్యం భరతో నాయిత
స్త్యయా, సన్నికర్షాచ్చ సౌహార్దం జాయతే స్థావరేష్వపి. ౨౮. భరతస్యాప్యను
వశ శత్రుఘ్నోపి సమాగతః, లక్ష్మణోహి యథారామం తథాసౌ భరతం గతః.
౨౯. శ్రూయతేహి ద్రుమః కశ్చిచ్ఛేత్తవ్యో వనజీవిభిః, సన్నికర్షాదిషీ కా
భి ర్తోచితః పరమా ద్భయాత్. ౩౦. గోస్తా హి రామం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణం చాపి
రాఘవః, అశ్వినో రివ సౌభ్రాత్రం తయో ర్లోకేషు విశ్రుతం. ౩౧. తస్మా న్న
లక్ష్మణే రామః పాపం కించి త్కరిష్యతి, రామస్తు భరతే పాపం కుర్యాదితి నసం

స్య రాజ్యయోగ్యతాభావాత్ - కిం కుర్త ఇత్యత్రాహ - సేతి. త్వదర్థే-త్వత్పుత్ర రాజ్యభ్రంశపరిహార
కథనార్థ మిత్యర్థః-సపత్నివృద్ధా వితి - జ్యోషా రితి హ్రస్వః-యా త్వం సపత్నివృద్ధా - ప్ర దేయం
పారితోషికం - దాతు మిచ్ఛసి - సా త్వం నావబుధ్యస ఇత్యన్వయః. ౨౬. అసౌ పత్యంత నిర్భగ్న
ఇత్యుక్తం వివృణోతి ధ్రువ మిత్యాదినా. ౨౭. రామకర్తృకం భావ్యనిష్ఠం ప్రదర్శ్య కైకేయాకృత
మప్యనర్థం ప్రదర్శయతి - బాలఇతి. మాతుల్యం మాతులసంబంధిగృహమిత్యర్థః - నాయితోహి
ప్రాపితః ఖలు. అనేన కా హాని రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి సన్నికర్షా దితి - స్థావరేష్వపి
వృక్షగుల్మాదిస్థావరేష్వపి - సన్నికర్షాచ్చ అత్యంతసమీపావస్థానాచ్చ - సౌహార్దం జాయతే
అన్యోన్యసంశ్లేషరూప సుహృద్భావో జాయతే - రాజ్ఞో రామభరతాదిషు కిముత-తాదృశ సన్ని
కర్ష స్త్యయా విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮. భరతస్యాసన్నిధానేపి శత్రుఘ్నసన్నిధానే భరతే ప్రీతి
స్సాన్య త్తదపి నాస్తీత్యాహ-భరతస్యాప్రీతి. అనువశః విధేయః-సమం భరతేన సహ-అనువశత్వ ముప
పాదయతి - లక్ష్మణోహీతి - హి యస్తాత్ - రామం లక్ష్మణ ఇవాసౌ శత్రుఘ్నః - భరతం - గతః
ఆశ్రితః. ౨౯. స్థావరేష్వపీత్యుక్త ముపపాదయతి-శ్రూయతేహీతి. వనజీవిభిః వనోద్భూతకాష్ఠజీవి
భిః - ఛేత్తవ్యః ప్రాప్తచ్ఛేదనకాలః కశ్చిత్ ద్రుమః - తస్మా ఛేదనరూపాత్ పరమాద్భయాత్ -
ఇషీ కాభిః ఇషీకాకంటకబహుశగుణైః సన్నికర్షాత్ పరితః పరివారణరూపాత్ మోచిత ఇతి శ్రూ
యతే హి - జనపరంపరయేతి శేషః - స్వయన్నిత్యాంతకపురవ ర్తిత్వేన తత్సాక్షాత్కారాభావాత్

౨౬. ధ్రువమితి. నయితా నయిష్యతి. ౨౭. రామకృతం భావ్యనిష్ఠం ప్రదర్శ్య కైకేయాకృత
మప్యనర్థం ప్రదర్శయతి. బాలఇతి. మాతుల్యం మాతులగృహం నాయితః ప్రాపితః. అనేన కా
హాని రిత్యాశంక్య హాని మేవ దర్శయతి సన్నికర్షా దితి - స్థావరేష్వపి తృణగుల్మలతాదిష్వపి -
సన్నికర్షాత్ అత్యంతసన్నిధానాత్ సౌహార్దం జాయతే - అన్యోన్యసంశ్లేషరూపసుహృద్భావో
జాయతే ప్రాజ్ఞేషు రామభరతాదిషు సౌహార్దం కిము వక్తవ్యం - తాదృశసన్నికర్ష స్త్యయా
విఘటిత ఇతి భావః. ౨౮. శత్రుఘ్నవాసన్నికృష్టే తదీయన్నేహ ద్భరతే రామస్య సౌహార్దం భవేత్
సోప్యసన్నికృష్ట ఇత్యాహ - భరతస్యేతి. లక్ష్మణోహీతి - హి యస్తాత్. ౨౯. స్థావరేష్వపి
సన్నికర్షా ద్ధేతోః సౌహార్ద మితి యదుక్తం తదేవోపపాదయతి. శ్రూయతేహీత్యాదినా. వనజీవిభిః
వనోద్భూతతృణకాష్ఠజీవిభి ర్వాన్యధాదిభిః - ఛేత్తవ్యః కశ్చి ద్ద్రుమః - ఇషీ కాభిః కంటకప్రచుర
వేత్రతృణలతాదిభిః సన్నికర్షా ద్ధేతోః పరమా ద్భయాత్ ఛేదనరూపభయాత్-మోచితః ఆచ్ఛాద్య
రక్షిత ఇతి శ్రూయతేహీతి యోజనా - తస్మా త్సన్నికర్షో రక్షణకారణ మితి తాదృశసన్నికర్ష

శయః. 32. తస్మా ద్రాజగృహదేవ వనం గచ్ఛతు తే సుతః, ఏతద్ధి రోచతే మహ్యం భృశం చాపి హితం తవ. 33. ఏవం తే జ్ఞాతిపక్షస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతి, యది చే ద్భరతో ధర్తా త్పితృం రాజ్య మవాప్స్యతి. 34. స తే సుఖో చిత్తో బాలో రామస్య సహజో రిపుః, సమృద్ధార్థస్య నష్టార్థో జీవిష్యతి కథం వశే. 35. అభిద్రుత మివారణ్యే సింహేన గజయూధపం, ప్రచ్ఛాద్యమానం రామేణ భరతం త్రాతు మర్హసి. 36. దర్పాన్ని రాకృతా పూర్వం త్వయా సౌభాగ్యవత్తయా, రామమాతా సవత్నీ తే కథం వైరం న యాతయేత్. 37. యదాహి రామః పృథివీ మవాప్స్యతి ప్రభూతరత్నా కరశైలపత్తనాం, తదాగమిష్య స్యశుభం పరాభవం సహౌవ దీనా భరతేన భామిని. 38. యదాహి రామః పృథివీ మవాప్స్యతి ధ్రువం ప్రణజ్ఞో భరతో భవిష్యతి, అతోహి సంచింతయ రాజ్య మాత్తజేపరస్య చైవాద్య వివాసకారణం. 39. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - అష్టమస్కంధః.

ఏవ ముక్తా తు కై కేయీ గోపేన జ్వలితాననా, దీర్ఘ ముష్ణం వినిశ్వస్య

శ్రూయత ఇత్యుక్తిః. 30. గోపేత్యాది. పాపం వధం. 31. తస్మాత్ పాపకరణా ద్ధేతోః రాజగృహత్ కేకయరాజగృహత్-నల్విహగత్య మర్తవ్య మితి భావః. 32. ఏవమితి. ధర్తాత్ పితృమతి రూపాత్ - భరతో రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏవం చే తే జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య - శ్రేయశ్చాపి భవిష్యతి. 33. రాజ్యానవాప్తావనిష్టమాహ - సఇతి. సహజో రిపుః సవత్నీపుత్రత్వాత్ సహజః శత్రుః - తే స బాలః భరతః - రామస్య వశే కథం జీవిష్యతి. 34. ఏవ మనర్థపాష్కల్యే తత్పరిహారాయ కర్తవ్య మాహ - అభిద్రుత మితి. ప్రచ్ఛాద్యమానం అభిభూయమానం. 35. దర్పాదితి. కథం వైరం నయాతయేత్-వైరయాతనం వైరశుద్ధిః త్వాం - త్వయి దాస్యాపాదనేన సంపాదయే దిత్యర్థః. 36. ఉనసంహరతి-యదేత్యాదినా. 37. కై కేయినర్థముక్త్యా భరతానర్థ మాహ-యదాహితి. రాజ్యం రాజ్యకారణం-పరస్య రామస్య. 38. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్కంధః.

అథ రామగుణజ్ఞాపి కై కేయీ కార్యపరైరేవై త్సుబ్ధహృదయా సతీ మంధరావచన మను

స్తయైవ పరిహృత ఇతి ప్రశుబ్ధికార్థః. 31. తస్మాదితి. తస్మా త్పాపకరణా ద్ధేతోః - రాజగృహత్ కేకయరాజగృహదేవ. 32. ఏతద్ధితి. అర్థత్రయ మేకం వాక్యం. భరతః ధర్తాత్ రాజధర్తాత్ పితృం రాజ్యం యద్యవాప్స్యతి - ఏతద్ధి మహ్యం రోచతే - తవాపి భృశం హితం - ఏవం సతి - తే తవ - జ్ఞాతిపక్షస్య బంధువర్గస్య శ్రేయశ్చైవ భవిష్యతీత్యన్వయః. 33. * తి. అన్యథా దుఃఖమేవేత్యాహ. సఇతి. సమృద్ధార్థస్య రామస్య వశే స్థితో నష్టార్థః కథం జీవిష్యతీత్యర్థః. 34. అభిద్రుతమితి. ప్రచ్ఛాద్యమానం ఆక్రమ్యమాణం. 35. దర్పాదితి. సౌభాగ్యవత్తయా పతివల్లభ్యేన - కథం వైరం నయాతయేత్-వైరనిర్మాతనం కథం న కుర్యాదిత్యర్థః. 36. * తి. యదేతి. అశుభం పరాభవం దాస్యం. * 37. యదేతి. ఆత్మ జే భరతే-రాజ్యం రాజ్యప్రాప్తికారణం-సంచింతయ - పరస్య రామస్య వివాసకారణం సంచింతయ. 38. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - అష్టమస్కంధః.

ఏవము క్తేతి. ఏవ ముక్తా మంధరయా పూర్వరీత్యా బోధితా. ౧. అద్యేతి. ఇతః నగరాత్.

మంధరా మిద మబ్రవీత్. ౧. అద్య రామ మితః క్షీప్రం వనం ప్రస్థాపయామ్యహం, యావరాజ్యేచభరతం క్షీప్ర మేవాభిషేచయే. ౨. ఇదం త్వీదానీం సంవశ్య కేనోపాయేన మంధరే, భరతః ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన 3. ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మంధరా సాపదర్శినీ, రామార్థ ముపహింసంతీ కై కేయీ మిద మబ్రవీత్. ౪. హంతేదానీం ప్రవక్ష్యామి కై కేయీ శ్రూయతాం చ మే, యథా తే భరతో రాజ్యం పుత్రః ప్రాప్స్యతి కేవలం. ౫. కిం న స్మరసి కై కేయీ స్మరంతీ వా నిగూహసే, యదుచ్యమానమాత్మార్థం మత్తస్త్వి శ్రోతు మిచ్ఛసి. ౬. మయోచ్యమానం యది తే శ్రోతుం ఛందోవిలాసిని, శ్రూయతా మభిధాస్యామి శ్రుత్వా చాపి విమృశ్యతాం. ౭. శ్రుత్వైవం వచనంతస్యా మంధరాయాస్తు కై కయీ, కించిదుత్థాయ శయనాత్ స్వాస్తీర్థాదిద మబ్రవీత్. ౮. కథయ త్వం మమోపాయం కేనోపాయేన మంధరే, భరతః ప్రాప్నుయాద్రాజ్యం న తు రామః కథంచన. ౯. ఏవ ముక్తా తయా దేవ్యా మంధరా సాప

మోదితవతీత్యాహ - ఏవ మిత్యాది. కోపేన దాస్యప్రాప్తిశ్చ వణజకోపేన. ౧. ౨. మంధరాయా అతి కుశలబుద్ధియోగం దృష్ట్వా తా మేవోపాయం పృచ్ఛతి - ఇదమితి. ఇదం ప్రస్తుతకార్యోపయోగి సాధనం-సంవశ్య సంచింతయ. 3. ఏవమితి. రామార్థం రామాభిషేకరూపప్రయోజనం. ౪. హంతేతి. హంతశబ్దో హర్షే వర్తతే - స్వాభిమతరామవివాసనపూర్వకభరతాభిషేకోపాయప్రశ్ననిబంధనో త్రహర్షః - వరస్మరణహేతుకో వా - మే మత్తః-కేవలం రాజ్యం కృత్స్నం రాజ్యం-నిర్ణీతే కేవల మితి త్రిలింగం త్వేకకృత్స్నయో' రిత్యమరః. ౫. కిమితి. హేకై కేయీ త్వం-ఉచ్యమానం త్వయా బహుశః కథ్యమానం - ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనం - మత్తః శ్రోతు మిచ్ఛసీతి యత్ - అత స్తన్నస్మరసి కిం-స్మరంతీవా నిగూహసే కిమితి యోజనా. ౬. మయేతి. ఛందః అభిలాషః - ఛందః పద్యేభిలాషే చే'త్యమరః. ౭. శ్రుత్వేతి. కించి దుత్థాన మాదరాతిశయాత్ - ఉత్థానహేతు ర్న శయ్యాదోష ఇత్యాశయేనాహ-స్వాస్తీర్థా దితి. ౮. కథయేతి. కథయ త్వం మమోపాయ మిత్యస్య వివరణం కేనేత్యాది. ౯. ౧౦. వరం స్మరయితుం పూర్వకథా మాహ-తవేత్యాదిశ్లోకద్వయమేకా న్వయం. హేకై కేయీ - దైవాసురే దేవాసురసంబంధిని యుద్ధే తవ పతిః దేవరాజస్య-సాహ్యకృత్

౨. * తి. అథ తదుపాయం పృచ్ఛతి. ఇదంత్యితి. ఉత్తరాధ్యాయం కేనోపాయేన సాధయే - ఇద మిదానీం సంవశ్య విచారయ - ఉత్సాహమాత్రేణ నేదం సాధ్య మితి భావః. * 3. ఏవముక్తేతి. రామార్థం రామాభిషేకప్రయోజనం - ఉపహింసంతీ విఘాతయంతీ. ౪. హంతేతి హర్షే-కై కేయీ స్వమతానువర్తినీ జాతేతి హర్షః - తే పుత్రో భరతః కేవలం భరత ఏవ - యథా యేనోపాయేన రాజ్యం ప్రాప్స్యతి - తముపాయం మే మత్తః శ్రూయతాం తవోపాయజ్ఞానాభావే మత్సకాశా చుచ్చయతా మిత్యర్థః. ౫. కిం న స్మరసీతి. హేకై కేయీ యద్యస్తా న్తయా ఉచ్య మానం ఆత్మార్థం ఆత్మప్రయోజనోపాయం - మత్తః మత్సకాశా దేవ - శ్రోతు మిచ్ఛసి - అతస్త్వ ముపాయం న స్మరసి కిం-స్మరంతీవా నిగూహసే అచ్ఛాదయసి కిం. ౬. మయేతి. హేవిలాసిని - మయోచ్యమానం త్వత్ప్రయోజన మితి శేషః-తే ఛందః ఇచ్ఛా యది. ౭. * తి. శ్రుత్వేతి. శ్రవణే అనుష్ఠానేచ ఉత్సాహం దర్శయతి - ఉత్థాయేత్యాది. * ౮. కథయేతి. మహోపాయం అమోఘోపాయం. ౯. ౧౦. వరం స్మరయితుం పూర్వకథా మాహ - తవేతి-శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.

దర్శినీ, రామార్థ ముపహింసంతీ కుబ్జా వచనమబ్రవీత్ .౧౦. తవ దైవాసురేయుక్త
సహ రాజర్షిభిః పతిః, అగచ్ఛత్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృత్.
దిశ మాస్థాయ వై దేవి దక్షిణాం దండకాన్ ప్రతి, వైజయంత మితి ఖ్యాతం
పురం యత్ర తిమిధ్వజః. ౧౧. స శంబర ఇతి ఖ్యాత శ్శతమాయో మహా
సురః, దదౌ శక్రస్య సంగ్రామం దేవసంఘై రనిర్జితః. ౧౩. తస్మిన్ మహతి సంగ్రా
మే పురుషాన్ ఊతవిక్షతాన్, రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతి స్త్వ తరసాఽఽసాద్య
రాక్షసాః. ౧౪. తత్రాకరో న్నహద్యుద్ధం రాజా దశరథ స్తదా, ఆసురై శ్చ
మహాబాహు శ్శస్త్రైశ్చ శకలీకృతః. ౧౫. అపవాహ్య త్వయా దేవి సంగ్రామా
న్నప్తచేతనః, తత్రాపి విక్షతశ్శస్త్రైః పతి స్తే రక్షిత స్త్వయా. ౧౬. తుష్టేన
తేన దత్తా తే ద్వా వరా శుభదర్శనే. ౧౭౪. స త్వయోక్తః పతిర్దేవి యదేచ్ఛే
యం తదా వరా, గృహ్ణీయా మితి తత్తేన తథేత్యుక్తం మహాత్మనా. ౧౭౪. అన
భిజ్ఞా హ్యహం దేవి త్వయైవ కథితా పురా, కథైషా తవ తు స్నేహా న్ననసా

సాహాయకృత్-రాజర్షిభి స్సాన్నిశ్చితై స్సహ త్వాం చోపాదాయ దండకాన్ ప్రతి దక్షిణాం
దిశం-ఆస్థాయ ప్రాప్య-యత్ర తిమిధ్వజో వర్తతే తద్వైజయంతాఖ్యం పుర మగచ్ఛ దితి సంబంధః.
౧౧. క స్తిమిధ్వజః-స కీదృశః - స క మపరాధం కృతవా నిత్యత్రాహ - సఇతి. దేవసంఘై రనిర్జితః
దేవసంఘాన్ పరాభూయ-శక్రాయ యుద్ధం దదా విత్యర్థః. ౧౩. తస్మిన్నితి. ఊతాః బాణశూలా
దిభి స్సంజాతవ్రణాః-విక్షతాః ఖడ్గపరశుపట్టసాదిభి ర్వివిధం ప్రహృతాః-తాన్ రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్
ఘ్నంతి స్తేత్యభిధానాత్ పురుషాణాం ఊతవిక్షతత్వం దివా యుద్ధకృత మిత్యవగమ్యతే - రాక్షసాః
ఆసురాః. ౧౪. త త్రేతి. తత్ర ప్రసుప్తప్రదేశే-తదా రాత్రౌ. ౧౫. అపవాహ్యేతి. హేదేవి-నప్త
చేతనః మూర్ఛితః - తే పతిః-త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా-సంగ్రామాత్ - అపవాహ్య అన్యత్ర
నీత్వా రక్షితః శీతోపచారై రాప్యాయితః - తత్ర యత్రాపవాహితః తస్మిన్ స్థలే-శస్త్రై ర్విక్షతః
పున ర్యుద్ధే శస్త్రై ర్విక్షతస్య - త్వయా రక్షితః-తతోపవాహ్య రక్షిత ఇతి యోజనా. ౧౬. తుష్టే
నేత్యర్థ మేకం వాక్యం ద్విధా రక్షణాత్ ద్వా వరా దత్తా వితి భావః. ౧౭౪. సఇతి. ఇచ్ఛేయ
మిత్యర్థారే లిజ్ - తేన దశరథేన - తత్ వరం-తథా ఇచ్ఛయా దదానీత్యుక్తం. ౧౭౪. కథ మిదం
త్వయా జ్ఞాత మిత్యత్రాహ అనభిజ్ఞేతి. ౧౮౪. రామాభిషేకేత్యాదిసార్థాకోక ఏకాన్వయః. నిగృహ్య

హేదేవి తవ పతిః-దైవాసురే యుద్ధే - దేవరాజస్య సాహ్యకృత్సహాయభూతస్య-త్వా ముపా
దాయ దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ ఆశ్రిత్య స్థితాన్ దండకా న్ప్రతి అగచ్ఛత్ వైజయంతం పురం
చాగచ్ఛత్-తిమిధ్వజ శ్శంబరః. ౧౧. సఇతి. సురై రనిర్జితః దేవసంఘై స్సహితస్య శక్రస్య సంగ్రా
మం దదౌ. ౧౩. తస్మిన్నితి. ఊతవిక్షతాన్ ఊతా శూలాదిభి స్సంజాతవ్రణాః - విక్షతాః ఖడ్గ
పరశుపట్టసాదిభిః వివిధం ప్రహృతాః తాన్ రాత్రౌ ప్రసుప్తాన్ ఘ్నంతిస్తేత్యనేన పురుషాణాం
ఊతవిక్షతత్వం దివాయుద్ధకృతమిత్యవగమ్యతే. ౧౪. తత్త్రేతి. తత్ర సుప్తప్రదేశే - తదా ప్రహర
కాలే. ౧౫. అపవాహ్యేతి. నప్తచేతనః మూర్ఛితః - త్వయా సారథ్యం కుర్వాణయా అపవాహ్య
అన్యత్ర నీత్వా రక్షితః - తత్రాపి తస్మిన్ స్థలే - శస్త్రై ర్విక్షతః పున ర్యుద్ధే విశేషేణ త్వయా
రక్షిత ఇత్యన్వయః - తత్రాపి రక్షిత ఇత్యనేన తతోపన్యత్ర నీత్వా రక్షిత ఇతి. ౧౬. ౧౮౪.

ధార్యతే మయా. ౧౮౪. రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ. ౧౯. తౌ
వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనం, ప్రవాజనం తు రామస్య త్వం వర్షాణి
చతుర్దశ. ౨౦. చతుర్దశహి వర్షాణి రామే ప్రవాజితే వనం, ప్రజాభావగతస్నేహ
స్థిరః పుత్రో భవిష్యతి. ౨౧. క్రోధాగారం ప్రవిశ్యాద్య క్రుద్ధేవాశ్వపతే సుతే,
శేష్వానంతర్హితాయాం త్వం భూమా మలినవాసినీ. ౨౨. మాస్తేనం ప్రత్యు
దీక్షేథా మాచైన మభిభాషథాః, రుదంతీచాపి తం దృష్ట్వా జగత్యాం శోకలా
లసా. ౨౩. దయితా త్వం సదా భర్తు రత్ర మే నాస్తి సంశయః, త్వత్కృతే స
మహారాజో విశేషపి హుతాశనం. ౨౪. న త్వాం క్రోధయితుం శక్తో న క్రుద్ధాం
ప్రత్యుదీక్షేతుం, తవ ప్రియార్థం రాజాహి ప్రాణా నపి పరిత్యజేత్. ౨౫. నహ్యతి
క్రమితుం శక్త స్తవ వాక్యం మహీపతిః, మందస్వభావే బుధ్యస్వ సౌభాగ్యబల
మాత్మనః. ౨౬. మణిముక్తం సువర్ణాని రత్నాని వివిధాని చ, దద్యాద్దశరథో
రాజా మాస్త తేషు మనః కృథాః. ౨౭. యా తౌ దైవాసురే యుద్ధే వరౌ

బలాత్కృత్య-భర్తార మితి శేషః. రామప్రవాజనభరతాభిషేచనరూపా తౌ వరౌ యాచస్వ. ౨౦.
చతుర్దశసంఖ్యా కిమర్థేత్యత్రాహ - చతుర్దశేతి. ప్రజాభావగతస్నేహః - ప్రజానాం భావం అభి
ప్రాయం గతః ప్రాప్తః స్నేహో యస్య స తథోక్తః - స్థిరః అప్రకంప్యః. ౨౧. ఏవ ముపాయ
ముపదిశ్య ఉపాయప్రవర్తనప్రకార మాహ - క్రోధేతి. ప్రణయకలహాదినా క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర
వసంతి తతోక్రొధాగారం - అనంతర్హితాయాం అనాస్తృతాయాం. ౨౨. మాస్తేతి. తం దృష్ట్వా
రుదంతీ శోకలాలసా చ సతీ-ఏనం మాప్రత్యుదీక్షేథాః మాచైన మభిభాషథా ఇత్యన్వయః-జగత్యాం
భూమా. శయానేతి శేషః. ౨౩. ఏవం కరణే ఝటితి కార్యసిద్ధి ర్భవిష్యతీత్యాహ-దయితేతి. అత్ర
దయితాత్వవిషయే-త్వత్కృతే త్వత్ప్రితినిమిత్తం. ౨౪. ౨౫. నేతి. మందస్వభావే-అలసస్వభావే-
సౌభాగ్యబలం సౌందర్యబలం. ౨౬. వరదానవ్యతిరిక్తం మణ్యాదికంచ న స్వీకుర్విత్యాహ - మణీతి.
మణయః రత్నాని ముక్తా శ్చేత్యేకవద్యాహ - మణిముక్తం-రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని-రత్నం స్వజాతౌ
శ్రేష్ఠేషీ'త్యమరః. ౨౭. యాతావితి. యత్రచ్ఛబ్దప్రయోగః ప్రసిద్ధ్యతిశయద్యోతనార్థః-తౌ స్తార

* తి. నిగృహ్య భర్తారం వరబలేన నిగృహ్య అభిషేకసంభారాన్నివర్తయ - అభిషేకరూపఫలా
దితి శేషః. * ౧౯. * తి. నివృత్తిప్రకారమాహ. తావితి. లేన చ దానేనుమతే తాభ్యాం క్రమేణ
భరతాభిషేచన రామప్రవాజనే యాచ వృణు. ౨౦. చతుర్దశేతి. ప్రజాభావగతస్నేహః ప్రజానాం
భావగతః-హృదయగతః స్నేహః స్వవిషయకస్నేహః యస్తిక్ స తథోక్తః-స్థిరః అప్రకంప్యః భవి
ష్యతి. ౨౧. క్రోధాగారం క్రుద్ధాః స్త్రియో యత్ర శేరతే తతోక్రొధాగారం-మలినవాసినీ మలిన
వస్త్రధరా సతీ - అనంతర్హితాయాం అనావృతాయాం భూమా శేష్వ శయితా భవ. ౨౨. మాస్తేన
మితి. ఏనం దశరథం మాప్రత్యుదీక్షేథాః నపశ్యే రిత్యర్థః మాభిభాషేథాః సౌభాషణం న కురు-జగ
త్యాం భూమా శోకలాలసా తం భర్తారం దృష్ట్వా రుదంతీ భవేతి. శేషః. ౨౩. యద్యేవం క్రియతే
తర్హి మమ భర్తృపరిత్యాగరూపోనర్థ ఏవ స్యా దిత్యత ఆహ-దయితేతి. సదా సర్వావస్థాస్వపి-అత్ర
అస్తి స్మరే. ౨౪. ౨౫. * తి. నతూక్త మపి వాక్యం రాజా చేన్నశృణుయాత్ తదా మహతీ హని
స్సాస్య తత్రాహ నహీతి. స్వసౌభాగ్యవైభవవిస్తరణమూలికా తే ఏషా మదాశంకేతి భావః. * ౨౬.
౨౭. యా తా వితి. అదదాదితి ఛేదః-సోర్థ ఇతి ఛేదః-సోర్థోమాత్వా మతిక్రమేత్ అస్మచ్ఛింతి

దశరథో దదాత్, తౌ స్తారయ మహాభాగే సోర్థో మాత్వా మతిక్రమేత్. ౨౮. యదాతు తే వరం దద్యాత్స్వయ ముత్థాప్య రాఘవః, వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వ మిమం వృణుయా వరం. ౨౯. రామం ప్ర వాజియారణ్యే నవవర్షాణి పంచ చ, భరతః క్రియతాం రాజా పృథివ్యాః పార్థివర్షభః. ౩౦ చతుర్దశహి వర్షాణి రామే ప్ర వాజితే వనం, రూఢశ్చ కృతమూలశ్చ శేషంస్తాస్యతి తే సుతః. ౩౧. రామప్ర వాజనం చైవ దేవి యాచస్వ తం వరం, ఏవం సిద్ధ్యంతి పుత్రస్య సర్వా థా స్తవ భామిని. ౩౨. ఏవం ప్ర వాజితశ్చైవ రామో రామో భవిష్యతి, భరతశ్చ హతామిత్ర స్తవ రాజా భవిష్యతి. ౩౩. యేన కాలేన రామశ్చ వనా త్ప్రత్యాగమిష్యతి, తేన కాలేన పుత్రస్తే కృతమూలో భవిష్యతి, సంగృహీత మనుష్యశ్చ సుహృద్భిస్సార్థ మాత్త వా. ౩౪. ప్రాప్తకాలం తు తే మన్యే రాజానం వీతసాధ్వసా, రామాభిషేకసంభారాన్నిగృహ్య వినివర్తయ. ౩౫. అనర్థ మర్థరూపేణ గ్రాహితా సా తత స్తయా, హృష్టా ప్రతీతా కై కేయీ

య-దాతవ్యత్వేనేతి శేషః - సోర్థః-రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః - మాతిక్రమేత్-సర్వథా సిద్ధ్యైవేత్యర్థః-రాజ్ఞ సృత్యప్రతిజ్ఞత్వా దితి భావః. ౨౮. యదేతి. రాఘవః దశరథః-వ్యవస్థాప్య సత్యేస్థాపయిత్వా. ౩౦. చతుర్దశేతి. రూఢః ప్రసిద్ధః-అభివృద్ధోవా-కృతమూలః - స్వవశీకృతమూల బల ఇత్యర్థః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తం పురుషాయుషశేషం. ౩౧. రామప్రవాజనమితి - రామ ప్రవాజనం చేతి చకారేణ భరతాభిషేక స్ఫుమచ్ఛీయతే. ౩౨. ఏవమితి. రామో రామ ఇత్యత్ర అరామ ఇతి పదచ్ఛేదః. అరామో భవిష్యతి-ఇదానీ మేవ ప్రకృతిన్నేహపాత్రం నభవిష్యతీత్యర్థః-యద్వా రామో భవిష్యతి ఏక ఏవ భవిష్యతీత్యర్థః. ౩౩. యేనేతి. కృతమూలః రూఢమూలః-కృత మూల ఇత్యన్వైవ వివరణం సంగృహీతేత్యర్థం-సంగృహీతమనుష్యశ్చేత్యత్ర భవిష్యతీత్యనుషజ్యతే-సంగృహీతాః అనురంజితాః - మనుష్యాః పౌరజానపదాః-యేన స తథోక్తః-తత్ర హేతు రాత్త వా నితి. ౩౪. ప్రాప్తకాలం అభిమతప్రార్థ నోచితకాలం - వీతసాధ్వసా విగతభయా - అనుం కాలం

తార్థః - రామవివాసనభరతాభిషేకరూపార్థః త్వాం మాతిక్రమేత్ మాతిక్రమతు-దశరథేన మణి రత్నాదినా లాభితా సతీ ప్రక్రాంతం కార్యం న పరిత్యక్తు మర్హసీతి భావః. ౨౮. యదాత్వితి. రాఘవః దశరథః ఉత్థాప్య-త్వా మితి శేషః-తే తుభ్యం వరం దద్యాద్యది తదా మహారాజం దశరథం వ్యవస్థాప్య సత్యే స్థాపయిత్వా వర మభినీయ దర్శయతి - రామమితి - అత్ర శ్లోక ఇతి కరణం ద్రవ్యవ్యం-తథాచ ఇతి వరం వృణుయా ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౩౦. చతుర్దశేతి. రూఢః లబ్ధప్రతిష్ఠః-కృతమూలః వశీకృతమూలబలః - శేషం చతుర్దశవర్షవ్యతిరిక్తపురుషాయుషకాలం అతః పునరాగమ నేపి న రామస్య రాజ్యాశేతి తాత్పర్యం. ౩౧. * తి. రామేతి. తం రాజానం. ౩౨. ఏవమితి. రామో రామో భవిష్యతీతి స్వయ మేక ఏవ భవిష్యతి-రమయత్యానందయతీతి రామః-మునీనా మితి శేషః ౩౩. యేనేతి. సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. తేన కాలేన చతుర్దశసంవత్సరాత్త కేన కాలేన-తే-తవ-పుత్రః-సంగృహీతమనుష్యస్స-సుహృద్భి సార్థం కృతమూలాభవిష్యతీత్యన్వయః. ౩౪. ప్రాప్తకాలమితి. వీతసాధ్వసా త్యక్తభయా సతీ త్వం రాజానం నిగృహ్య నిర్బంధేన స్వాధీనంకృత్వా రామాభిషేక సంభారాన్నివర్తయ - వీతన్నివర్తనం ప్రాప్తకాలం మన్య ఇత్యర్థః-అభిషేకసంభారనివర్తనస్యాయ మేవ కాల ఇత్యర్థః. ౩౫. అనర్థ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అనర్థం రామవివాసన

మంధరా మిద మబ్రవీత్, సా హి వాక్యేన కుబ్జాయాః కిశోరీవోత్పథం గతా,
కై కేయీ విస్తయం ప్రాప్తా పరం పరమదర్శనా. 32౪. కుబ్జే త్వాం నాభిజానామి
శ్రేష్ఠాం శ్రేష్ఠాభిధాయినీం, పృథివ్యామసి కుబ్జానాముత్తమా బుద్ధినిశ్చయే.
3౨౪. త్వమేవ తు మమార్థేషు నిత్యయుక్తా హితైషిణీ, నాహంసమవబుధ్యేయం
కుబ్జే రాజ్ఞ శ్చిక్కిరి తం. 3౨౪. సంతి దుస్సంస్థితాః కుబ్జా వక్త్రాః పరమదారుణాః,
త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా ప్రియదర్శనా. ౪౦౪. ఉరస్తేభినివిష్టం వైయావ
త్స్కంధా త్సమున్నతం, అధస్తా చోదరం శాతం సునాభ మివ లజ్జితం. ౪౦౪.
పరిపూర్ణం తు జఘనం సుపీనా చ పయోధరౌ, విమలేందుసమం వక్త్రమహా
రాజసి మంధరే. ౪౨౪. జఘనం తవ నిర్లుప్తం రశనాదామశోభితం, జంఘే భృశ

ప్రాప్తకాలం మన్యే - తేన వినివర్తయేతి సంబంధః. 3౨౪. అనర్థమితి. అనర్థం విరుద్ధార్థం - అర్థ
రూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా బోధితా - తథైవ ప్రతీతా జ్ఞాతవతీ - అతఏవ హృష్టా
నేతి - ప్రతీతేత్యసోపపాదన మేతత్. కిశోరీ బడబా - ఉత్పథం అమార్గం - పరమదర్శనా - పురేతి
శేషః. 32౪. కుబ్జఇతి. నాభిజానామితి - నిత్యవత్కాల మితి శేషః - పృథివ్యా మితి - పృథివ్యాం
యావత్త్యః కుబ్జస్సంతి తాసాం సర్వాసాం మధ్యే త్వముత్తమా - బుద్ధినిశ్చయేవిషయే - అనేన కుబ్జానాం
ప్రాయేణ బుద్ధితెజ్జ్య మస్తీతి ద్యోతితం. 3౨౪. త్వమేవేతి. సమవబుధ్యేయ మితి - శకిలిజ్ఞే. 3౨౪.
సంతీతి. దుస్సంస్థితాః దుస్సన్నివేశాః. ౪౦౪. ఉరఇతి. తే ఉరః - అభినివిష్టం అభినివేశవత్సత్
స్కంధాభ్యాం స్పర్థమానం సత్ యావత్ స్కంధాత్ స్కంధవర్యంతం - సమున్నతమిత్యుత్పే
క్షా - అధస్తాత్ - ఉరసోధస్తాత్ - స్థితం - సునాభం శోభననాభి - యోగవిభాగా దచ్ - ఉదరం
ఉరస స్సజాతీయస్య ఉన్నతిం దృష్ట్వా లజ్జితమివ - శాతం కృశం. ౪౦౪. పరిపూర్ణమితి. పరిపూర్ణం
పృథులం. ౪౨౪. జఘనమితి. ఉపన్యస్తే సంశ్లిష్టే - సుసన్నివేశే వా - ఆయతో దీర్ఘా. ౪3౪.

రూపం - వస్తుతః స్వస్వైవప్రతికూల మిత్యర్థ - అర్థరూపేణ అనుకూలార్థరూపేణ - గ్రాహితా
ప్రతిబోధితా - ప్రతీతా తథైవ గ్రాహితార్థా - అతఏవ హృష్టా - నేతి - ఉత్పథం గతా అమార్గం
గతా - కిశోరీ బడబా - పరమదర్శనా సుందరీ - యద్వా పరం అత్యంతం అదర్శనా విరుద్ధదర్శ
నా - పరం విస్తయం ప్రాప్తా కై కేయీ మంధరా మబ్రవీదితి సంబంధః. 32౪. కుబ్జఇతి. శ్రేష్ఠాభి
ధాయినీం శ్రేష్ఠవచన మభిదధాతి వక్తీతి తథా - హితోపదేశం కుర్వంతీ మిత్యర్థః - శ్రేష్ఠాం త్వాం
నాభిజానామి - శ్రేష్ఠత్వ మేవాహ - పృథివ్యామితి - బుద్ధినిశ్చయే ఉత్తమాసి. 3౨౪. మమ హి
తాచరణేనాపి తవోత్తమాత్వ మిత్యాహ - త్వమేవేతి. హితైషిణీ భవసీతి శేషః - రాజ్ఞః చిక్కిరితం
కర్తు మిష్టం రామాభిషేకం. 3౨౪. సంతీతి. దుస్సంస్థితాః దుష్టావయవసంస్థానవిశేషయుక్తాః - త్వం
ప్రియదర్శనా సుందరీ - త్వం పద్మ మివ వాతేన సన్నతా నమ్రాసి - యథా సహజసుందరం పద్మం
వాతేన నమ్ర మపి ననింద్యతే తథా వాతోద్రేకాత్ వక్త్రతా మాపన్నాపి త్వం ననింద్యాసీతి భావః.
౪౦౪. ఉరఇతి. ఉరః పక్షః అభినివిష్టం అభితః పార్శ్వయోర్నివిష్టం సమసన్నివేశం - యావత్స్కం
స్థానం - మధ్యఇతి యావత్ - విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః - యావత్స్కంధాత్సమున్నత మితి
పాతే - యావత్స్కంధాత్ స్కంధవర్యంతం - సమున్నతం ఉచ్ఛ్రితం - అధస్తాత్ పక్షసోధః ప్రదేశే -
స్థిత మితి శేషః - సునాభం శోభననాభి - ఉదరంచ లజ్జిత మివ శాతం - ఉరస ఉన్నతిం దృష్ట్వా
ప్రీడిత మివ కృశ మిత్యర్థః - అధస్తా చైచ్చ సంతాత మితి పాతే సునాభశబ్దేనోదర ముచ్యతే. ౪౦౪.

ముపన్యస్తే పాదౌ చాప్యాయతా వృభౌ. ౪౩౪. త్వ మాయతాభ్యాం సక్తిభ్యాం
మంధరే తౌమవాసినీ, అగ్రతో మమ గచ్ఛంతీ రాజహంసీవ రాజనే. ౪౪౪. ఆసన్
యాశ్శంబరే మాయా స్సహస్ర మసురాధిపే, సర్వా స్త్వయి నివిష్టాస్తా భూయ
శ్చాన్యా స్సహస్రశః. ౪౫౪. తవేదం స్థగు యద్దీర్ఘం రథ ఘోణమివాయతం, మత
యః ఊత్రవిద్యాశ్చ మాయా శ్చాత్ర వసంతి తే. ౪౬౪. అత్ర తే ప్రతిమోక్ష్యా
మి మాలాం కుజ్జే హిరణ్మయీం, అభిషిక్తేచ భరతే రాఘవేచ వనంగతే. ౪౭౪.
జాత్యేనచ సువర్ణేన సునిష్టప్తేన మంధరే, లబ్ధార్థాచ ప్రతీతాచ లేపయిష్యామి తే
స్థగు. ౪౮౪. ముఖేచ తిలకంచిత్రం జాతరూపమయం శుభం, కారయిష్యామి తే
కుజ్జే శుభాన్యాభరణానిచ, పరిధాయ శుభే వస్త్రే దేవతేవ చరిష్యసి. ౫౦. చంద్ర
మాహ్వాయమానేన ముఖే నాప్రతిమాననా, గమిష్యసి గతిం ముఖ్యాం గర్వ

త్వమితి. సక్తిభ్యాం ఊరుభ్యాం - 'సక్తి క్లిబే పుమా నూరు' రిత్యమరః, ఉపలక్షణే తృతీయా.
౪౪౪. ఆసన్నితి. అన్యాః తాకిక్యః మాయాః ౪౫౪. తవేతి. స్థగు ఉరోనిస్సృతోన్నతవికృతావయవ
విశేషః - రథఘోణం - నాసికాకారరథావయవవిశేషః - 'స్త్రి ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామి
గోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీ మతే' త్యుక్తవిషయవిభాగేన మతే ర్బాహు
శ్యం. ఊత్రవిద్యాః రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః - అత్ర స్థగుని. ౪౬౪. ౪౭౪.
జాత్యేనేతి. ఉత్తమస్వర్ణజాతౌ భవం జాత్యం. దిగాదిత్వా ద్యుత్ - సునిష్టప్తేన సుద్రుతేన-సువర్ణేన
లేపయిష్యామి - సువర్ణకంచుకేనాలంకరిష్యామిత్వార్థః - యద్వా చందనసంఘృష్టసువర్ణేన లేపయి
ష్యామిత్వార్థః - ప్రతీతా సంతుష్టా. ౪౮౪. ముఖిఇతి. జాతరూపమయం సువర్ణమయం - చిత్రం నా
నారత్నభచితతయా నానావర్ణం - తిలకం తిలకాకారం భూషణం. ౫౦. చంద్రమితి. ఆహ్వాయమా
నేన స్పర్ధమానేన - స్పర్ధాయామాజ ఇత్యాత్త నేపదం - ముఖేన హేతునా-అప్రతిమాననా అప్ర
తిద్వంద్వముఖీ - ద్విషజ్జనం మత్సవత్సీజనం ప్రతి - గర్వయంతీ గర్వం కుర్వంతీ-గర్వశబ్దా త్తతక

* తి. పరిపూర్ణం విస్తీర్ణం. * ౪౨౪. జఘన మితి. రశనాదామశోభితంసత్ - నిర్దుష్టం శబ్దాయమా
నం - ఉపన్యస్తే సమీచీనావయవ సంస్థానయుక్తే. ౪౩౪. త్వమితి. ఆయతాభ్యాం సక్తిభ్యా మూరు
భ్యాం. ౪౪౪. ౪౫౪. తవేతి. స్థగు విస్తృతోన్నతావయవసన్నివేశం వక్ష ఇత్యర్థః. రథఘోణం
చక్రరంధ్రసమీపాన్నతప్రదేశః - తద్వదాయతం - పార్శ్వయో సుమసన్నివేశః మధ్యే ఉన్నతో
లాకవిలక్షణో వక్షోవిశేషః స్థగుశబ్దార్థః - తతః కిమత ఆహ - మతయ ఇతి మతయః - 'స్త్రి
ర్వ్యతీతవిషయా మతి రాగామిగోచరా, బుద్ధి స్తాత్కాలికీ జ్ఞేయా ప్రజ్ఞా త్రైకాలికీమతే'త్యుక్తవిష
యవిభాగేన మతే ర్బాహుశ్యం-ఊత్రవిద్యా రాజనీతయః - మాయాః విచిత్రకుత్సితశక్తయః-అత్ర
స్థగుని - వసంతి తిష్ఠంతి. ౪౬౪. అత్రేతి. అత్ర తే తవ స్థగుని మాలాం ప్రతి మోక్ష్యామి స్థాప
యామి. ౪౭౪. కించ జాత్యేనేతి లబ్ధార్థా ప్రాప్తమనోరథా-ప్రతీతా సంతుష్టా జాత్యేన శుద్ధేన-సువ
ర్ణేనాలంకృతం తే స్థగు చందనాదినా లేపయిష్యామిత్వార్థః-జాత్యేన జాతౌ భవం జాత్యం - లేన
సువర్ణేన లేపయిష్యామి ఉత్తమసువర్ణకృతేన కంచుకేనాలంకరిష్యామితివార్థః - చందనసంఘృష్టసువ
ర్ణేన లేపయిష్యామితివార్థః - జాత్యసునిష్టప్తసువర్ణకృతభూషణేన లేపయిష్యామి గుప్తం కరిష్యా
మితివార్థః - తథావిధసువర్ణసదృశచందనాదినా లేపయిష్యామితివార్థః. ౪౮౪. ౫౦. చంద్రమితి.
చంద్ర మాహ్వాయమానేన చంద్రం ముఖ సుస్పర్ధమానేన - ద్విషజ్జనే గర్వం కుర్వంతీ - ముఖ్యాం

యంతీ ద్విషజ్జనం. ౧౧. తవాపి కుబ్జాః కుబ్జాయా స్సర్వాభరణభూషితాః, సాదా పరిచరిష్యంతి యథైవత్వం సదా మమ. ౧౨. ఇతి ప్రశస్యమానా సా కై కేయీ మిద మబ్రవీత్, శయానాం శయనే శుభ్రే వేద్యా మగ్నిశిఖా నివ. ౧౩. గతో దకే నేతుబంధో నకల్యాణి విధీయతే, ఉత్తిష్ట కురు కల్యాణి రాజాన మనుదర్శయ. ౧౪. తథా ప్రోత్సాహితా దేవీ గత్వా మంధరయా సహ, క్రోధాగారం విశాలాక్షీ సౌభాగ్యమదగర్వితా. ౧౫. అనేకశతసాహస్రం యుక్తాహారం వరాం గనా, అవముచ్య వర్హాణి శుభా న్యాభరణానిచ. ౧౬. తతో హేమోపమా తత్ర కుబ్జావాక్యవశం గతా, సంవిశ్య భూమా కై కేయీ మంధరా మిద మబ్రవీత్. ౧౭. ఇహవా మాం మృతాం కుబ్జే నృపాయావేదయిష్యసి, వనంతు రాఘవేప్రాప్తే భరతః ప్రాప్స్యతి క్షీతిం. ౧౮. నసువర్ణే నమేహ్యర్థో నరత్నై ర్నచ భూషణైః, ఏషమే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౧౯. అథో పునస్తాం మహిషీం మహిక్షీతో వచోభి రత్యర్థ మహాపరాక్రమైః, ఉవాచ కుబ్జా భరతస్య మాతధం హితం వచో రామ ముపేత్య చాహితం. ౨౦. ప్రపత్యతే రాజ్య మిదంహి రాఘవో యది ధృవం త్వం ససుతాచ తప్స్యసే, అతోహి కల్యాణి యతస్య తత్తథా యథా సుతస్తే భరతోభిషేక్ష్యతే. ౨౧. తథాతి విద్ధా మహిషీతు కుబ్జయా సమాహతా వాగిషుభి ర్దుహు ర్దుహుః, నిధాయ

రోతీతి ణ్యంతాత్ శత్రాది - స్వార్థే ణిజిత్యేకే - ముఖ్యాం తృణీకృతసర్వజనాం - గతిం పాద న్యాసవిశేషం-గమిష్యసి కరిష్యసి. పీదనపాకం పచతీతిపన్నిరేశః. ౧౧. ౧౩. గతోదకఇతి. హే కల్యాణి - కురు - మదుక్తప్రకార మితి శేషః - రాజాన మనుదర్శయ - క్రోధాగార మితి శేషః-యద్వా అనుదర్శయ - ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః. ౧౪. తథా ప్రోత్సాహితేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్య మితి యావత్ - శతమానవింశతికేత్యాదినా క్రితార్థే. ౧౭. ఇహేతి. నృపాయ మదుపేక్షకాయ. ౧౮. ౧౯. కై కేయీ నిశ్చయం ద్రథయతి - అథో ఇతి. రామ ముపేత్య రామ ముద్దిశ్య. ౨౦. ౨౧. తథేతి. అతివిద్ధా అతిదుఃఖితా - నిధాయ హస్తా హృదయ ఇతి విస్తయాభినయః - అతివిస్తీతా అతిస్నిగ్ధః కథం మదనిష్ఠం కరిష్యతీతి కుపితా-రా

గతిం గమిష్యసి ౧౧. ౧౩. ఏవం వృధాజల్నేన కాలాత్యయో మాన్త్వితి త్వరయతి - గతేత్యాది. రామాభిషేకానంతరం వరగ్రహణం వ్యర్థ మిత్యర్థః - రాజాన మనుదర్శయ-రాజాగమనం ప్రతీక్షస్వేత్యర్థః - యద్వా రాజాన మనుదర్శయ - క్రోధాగార మితి శేషః. ౧౪. * అనేకశతసాహస్రం బహుమూల్యం-అవముచ్య త్యక్త్వా హేమోపమా సువర్ణాంగీ. ౧౭. ఇహేతి. హేకుబ్జే రాఘవే వనం ప్రాప్తే సతి భరతః క్షీతిం ప్రాప్స్యతీతి నృపాయ కేకయరాజాయ ఆవేదయిష్యసి-నోచే దితి శేషః-మా మిహ క్రోధాగారే మృతాం సతీం వా కేకయరాజాయావేదయిష్యసి - యద్వా - మదుపేక్షకాయ దశరథాయావేదయిష్యసి - యది మే సాంత్వనా-తదా రాఘవే వనం ప్రాప్తే భరతః క్షీతిం ప్రాప్స్యతి - నతు పక్షాంతర మిత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. అథో ఇతి. అత్యర్థమహాపరాక్రమైః మహాక్రూరైః వచోభి రుపలక్షితా. ౨౦. ౨౧. తథేతి. కుపితా - రాజానం ప్రతీతి శేషః - అతివిద్ధా సంత

హస్తా హృదయేతి విస్తీతా శశంస కుబ్జాం కుపితా పునః పునః. ౬౨ యమస్య
వామాం విషయం గతా మితో నిశామ్య కుబ్జే ప్రతివేదయిష్యసి, వనం గతేవా
సుచిరాయ రాఘవే సమృద్ధకామో భరతో భవిష్యతి. ౬౩. అహం హి నై
వాస్తరణాని నస్త్రజో న చందనం నాంజన పానభోజనం, నకించి దిచ్ఛామి నచేహ
జీవితం నచేదితో గచ్ఛతి రాఘవో వనం. ౬౪. అథైత దుక్త్వావచనం సుదారుణం
నిధాయ సర్వాభరణాని భామినీ, అసంవృతా మాస్తరణేన మేదినీం తదాధిశిష్యే
పతితేవ కిన్నరీ. ౬౫. ఉదీర్ణసంరంభతమోవృతాననా తథావముక్తో త్తమమాల్య
భూషణా, నరేంద్రపత్నీ విమనా బభూవ సా తమోవృతా ద్యౌ రివ మగ్న తార
కా. ౬౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవమస్కర్గః.

విదర్శితా యదా దేవీ కుబ్జయా పాపయా భృశం, తదా శేతే స్త సా
భూమా దిగ్విధేవ కిన్నరీ. ౧. నిశ్చిత్య మనసా కృత్యం సా సమ్యగితి భామినీ,
మంధరాయై శనై స్సర్వ మాచచక్షే విచక్షణా. ౨. సా దీనా నిశ్చయం కృత్వా

మాభిషేకప్రవర్తకం భర్తార ముద్దిశ్య కుపితేత్యర్థః. ౬౨. ౬౩. అహమితి. ఇతో గచ్ఛతీతి వర్తమానసా
మిష్యే లట్. ౬౪. అథేతి. మేదినీమధిశిష్యే-అధిశిజ్ స్థానం కర్తేతి సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా. ౬౫. ఉదీ
ర్ణేతి. ఉదీర్ణః ఉద్భటః సంరంభః కోపః సవివ తమః తేన వృతాననా-విమలా పూర్వం విమలా-తమో
వృతా నీలాభప్రయుక్తతమోవృతా-మగ్న తారకా అస్తమితతారకా. ౬౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ
విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్కర్గః.

అథ పూర్వోక్తం కైకేయాక్రోధ మవిచాల్యత్వసూచనాయానువదత్ రాజః కైకేయాదర్శ
నానునయా దర్శయతి - విదర్శితేతి - విదర్శితా వివరీతం బోధితా - దిగ్విధా విషలిప్తబాణేన ప్ర
హృతా - 'విషాక్తే దిగ్విప్తకా' విత్యమరః. ౧. నిశ్చిత్యేతి. సా కైకేయా-కృత్యం కర్తవ్యం-పూర్వో
క్తరీత్యా మనసా నిశ్చిత్య - సర్వం తదుక్తం సమ్యగితి మంధరాయై ఆచచక్ష ఇతి సంబంధః. ౨. సా

ప్రా - ముహుర్దుహుః సమాహతా పీడితా - శశంస ఉవాచేత్యర్థః. ౬౨. యమస్యేతి. అత్ర శ్లోకే
ఇతి పదం కేకయరాజాయేతి పదం వా దశరథాయేతి పదంవా అధ్యాహార్యం. ౬౩. అహమితి.
నాంజనపానభోజన మిత్యత్రైకవద్భావః - ఆస్తరణాని చిత్రకంబళాదీని. ౬౪. అథేతి. అథమంధ
రాసమిషే ప్రతిజ్ఞానంతరం - సర్వాభరణాని నిధాయ నిశ్చిప్య-భూమా వితి శేషః-పుణ్యక్షయాత్
భూమా పతితా కిన్నరీవ మేదినీం మేదిన్యాం అధిశిష్యే - సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా - అసంవృతాం
మృదుతల్పాదినా అనాచ్ఛాదితాం. ౬౫. ఉదీర్ణేతి. తదా శయనకాలే-ఉదీర్ణః ఉద్రిక్త సంరంభః క్రోధ
వివ తమః తేన వృతమాననం యస్యా స్స తథోక్తా-విమనాః దుర్త్తనాః భగ్న తారకా అస్తమితతా
రకా-ద్యౌః ఆకాశ మివ స్థితా. ౬౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-నవమస్కర్గః.

విదర్శితేతి, వివరీత మర్థం గ్రహితా యదా భవత్ తదా - దిగ్విధా దిగ్దేన విషాక్తేన బా
ణేన విధా ప్రతిహతా - కిన్నరీవ. ౧. నిశ్చిత్యేతి. సా స్వయం మనసా - కృత్యం మంధరోపదిష్టం
కార్యం - నిశ్చిత్య యుక్త మేవైత దితి నిర్ధార్య ఆవాభ్యా మాలోచితం సర్వం సమ్యగేవేతి మంధ
రాయై శనై రాచచక్ష ఇత్యన్వయః. ౨. సా దీనేత్యాదిసార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. దీనా స్వోద్యోగో

మంధరావాక్యమోహితా, నాగకన్యేవ నిశ్చస్య దీర్ఘ ముష్ణం చ భామినీ,
ముహూర్తం చింతయామాస మార్గ మాత్మసుఖావహం. ౩౪. సా సుహృచ్చార్థ
కామాచ తం నిశమ్య సునిశ్చయం, బభూవ పరమప్రీతా సిద్ధిం ప్రాప్యేవ మంధరా.
౪౪. అథ సా రుషితా దేవీ సమ్యక్కృత్వా వినిశ్చయం, సంవివేశాబలా భూమా
నివేశ్య భ్రుకుటీం ముఖే. ౫౪. తత శ్చిత్రాణి మాల్యాని దివ్యాన్యాభరణానిచ,
అపవిద్ధాని కైకేయ్యా తాని భూమిం ప్రవేదిరే. ౬౪. తయా తాన్యపవిద్ధాని
మాల్యాన్యాభరణానిచ, అశోభయంత వసుధాం నక్షత్రాణి యథా నభః. ౭౪.
క్రోధాగారే నిపతితా సా బభౌ మలినాంబరా, ఏకవేణీం దృఢం బధ్వా గతస
త్వేవ కిన్నరీ. ౮౪. ఆజ్ఞాప్యతు మహారాజో రాఘవస్యాభిషేచనం, ఉపస్థాన మను
జ్ఞాప్య ప్రవివేశ నివేశనం. ౯౪. అద్య రామాభిషేకోవై ప్రసిద్ధ ఇతి జిజ్ఞివాన్,

దీనేత్యర్థత్రయ మేకం వాక్యం. దీనా - ఆత్మస్వోద్యోగః ఫలిష్యతీతి శంకయాదీనా - మార్గం
ఉపాయం. ఏతదర్థత్రయం నిశ్చిత్యేతి పూర్వశ్లోకాత్ పూర్వ మేవ నివేశనీయం అర్థసంగతిస్వార్
స్యాత్. ౩౪. సేతి. తం నిశ్చయం ఇహ వా మాం మృతా మిత్యాదినా పూర్వసర్గాంతోక్తనిశ్చ
యం-నిశమ్య శ్రుత్వా-సిద్ధిం నిశ్చయఫలం-ప్రాప్యేవ ప్రీతా. ౪౪. పునస్సంవేశనాభిధానం రోష
సూచకభ్రుకుటీకరణ మాల్యభూషణాపవేధాదివిశేషప్రదర్శనార్థం - భ్రుకుటీం క్రోధజనితాకార
విశేషం. ౫౪. పూర్వం త్యక్తభూషణాదీనామాదాసీన్యేన భూమా విక్షేపం దర్శయతి - తతఇతి.
యాన్యపవిద్ధాని తాని భూమిం ప్రవేదిరే-నతు మంజూషికాం - క్రోధాతిశయసూచనాయ భూమా
పుత్సర్జనం. ౬౪. వ్యాకీర్ణత్వద్యోతనాయ తాని వర్ణయతి తయేత్యాదినా. ౭౪. క్రోధాగార ఇతి.
గతసత్వా ఋణబలా - విగతాసు రితి వార్థః - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ మస్త్రీతు జంతుష్యి'
త్యమరః. ౮౪. ఆజ్ఞాప్యేతి. ఆజ్ఞాప్య సుమంత్రాదీన్నియమ్య - అభిషేచనం అభిషేచనసాధనం ప్రతి
ఉపస్థానం ఆస్థానం - సద ఇత్యర్థః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా - యద్వా పంచమసర్గే -
గురుణా త్వభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తత్వా ద్వసిద్ధ ఏవోపస్థాన శబ్దేనోచ్యతే. ౯౪. అద్యేతి. రామాభిషేకః
అద్యవైఇదాసీమేవ - ప్రసిద్ధ ఇతి జిజ్ఞివాన్ - ఇతః పూర్వం కైకేయ్యా శ్లోతు మవకాశోనాస్తీతి
జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - సర్వమస్య వశే వర్తత ఇతి వశీ స్వతంత్రః-అతః స్వయ మేవ ప్రియార్థాం కైకే
భవిష్యతి వా నవేతి నిశ్చయాభావాత్ - నిశ్చయం కృత్వా స్వోద్యోగః ఫలిష్యతీతి నిశ్చయం
కృత్వా-ఆత్మసుఖావహం మార్గం తం నిశ్చితోపాయం - ముహూర్తం చింతయామాస. ౩౪. సేతి.
మంధరా - సుహృత్ పరమార్థభూతా - అర్థకామా కైకేయాకార్యపరా - నిశ్చయం కైకేయా
తం కార్యనిశ్చయం-నిశమ్య జ్ఞాత్వా-సిద్ధిం ప్రాప్యేవ పరమప్రీతా బభూవ. ౪౪. * సంవివేశాబలా
భూమావితి పున స్సంవేశనోక్తిర్భ్రుకుటీకరణవిశేషకథనార్థం. ౫౪. తతఇతి. అపవిద్ధాని త్యక్తాని.
౬౪.౭౪. క్రోధాగార ఇతి. గతసత్వేవ గతాసు రివ. ౮౪. ఆజ్ఞాప్యేతి. అభిషేచనం అభిషేకసాధనం
ప్రతిజ్ఞాప్య నియమ్య సుమంత్రాదీ నితిశేషః - ఉపస్థానం సదః - అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం కారయిత్వా -
సత్యైరనుజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౯౪. అద్యేతి. రామాభిషేకః-అద్యవై ఇదాసీ మేవ-ప్రసిద్ధ ఇతి జిజ్ఞివాన్ -
ఇతః పూర్వం కైకేయ్యా జ్ఞాతు మవకాశో నాస్తీతి జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - అతః స్వయమేవ ప్రియార్
థాం కైకేయాం ప్రతిప్రియమాఖ్యాతుం అంతఃపురం వివేశ-పంచమే సర్గే 'వివేశాంతఃపురం రాజా

ప్రియార్థాం ప్రియ మాఖ్యాతుం వివేశాంతగపురం వశీ. ౧౦౪. స కై కేయాగృహం శ్రేష్ఠం ప్రవివేశ మహాయశాః, పాండురాభ్రమివాకాశం గాహాయుక్తం నిశాకరః. ౧౦౫. శుకబర్హిణసంఘుష్టం క్రౌంచహంసరుతాయుతం, వాదిత్రరవ సంఘుష్టం కుబ్జావామనికాయుతం, లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చంపకాశోకశోభితైః, దాంతరాజతసౌవర్ణ వేదికాభి స్సమాయుతం, నిత్యపుష్పఫలై ర్వృక్షై ర్వాపీభి శ్చోపశోభితం, దాంతరాజతసౌవర్ణై స్సంవృతం పరమాసనైః, వివిధై రన్నపానైశ్చ భక్ష్యైశ్చ వివిధై రపి, ఉపపన్నంమహద్వైశ్చ భూషితై స్త్రిదివోపమం, తత్ప్రవిశ్య మహారాజ స్స్వ మంతగపుర మృద్ధిమత్, న దదర్శ ప్రియాం రాజా కై కేయాం శయనోత్తమే. ౧౦౬. స కామబలసంయుక్తో రత్యర్థం మనుజాధిపః, అపశ్యత్ దయితాం భార్యాం పప్రచ్ఛ విషసాదచ. ౧౦౭. నహి తస్య పురా దేవీ తాం వేళామత్యవర్తత, నచ రాజా గృహం శూన్యం ప్రవివేశ కదాచన. ౧౦౮. తతో గృహగతో రాజా కై కేయాం పర్యపుచ్ఛత, యథాపుర మవిజ్ఞాయ స్వార్థ

యాంప్రతి ప్రియ మాఖ్యాతుం అంతగపురం ప్రవివేశ. ౧౦౪. స ఇతి. స్వబాధకకై కేయా వచనకర్త వ్యత్వాద్రాహుయుక్త మిత్యుక్తం. ౧౦౫. అథ దశరథస్య కై కేయావచనకర్తవ్యత్వాయ రామాభిషేకవిఘ్న మియం కరిష్యతీతి బుద్ధ్యనుత్పాదాయ చ రతిభావోద్దీపనాన్యంతగపురే దర్శయతి-శుకే త్యాది. వాదిత్రరవసంఘుష్టం వీణాదిచతుర్విధవాద్యరవానునాదితం - 'తతం వీణాదికం వాద్యమాన ధంమురజాదికం, వంశాదికంతు సుషిరం కాన్యం తాళాదికం ఘనం, చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామక' మిత్యమరః, కుబ్జాదీనాం ప్రియానుకూల్య హేతుత్వాద్రతివృద్ధి హేతుత్వం - లతాగృహై శ్చిత్రగృహై శ్చోపలక్షితం-దాంతాః దంతనిర్మితాః-నిత్యపుష్పఫలై రితి-దోహదవిశేషాదితి జ్ఞేయం-వివిధై రితి. భక్ష్యైః అపూపాదిభిః-భూషితైః స్త్రీజనైరితి శేషః - అతఏవ త్రిదివోపమం. ౧౦౬. స ఇతి. కామబలసంయుక్తః-ఉద్దీపనదర్శనాదుచితకాలత్వాచ్చేతి భావః-అతఏవ రత్యర్థం పప్రచ్ఛ - క్వగతాసీత్యేవం - ప్రత్యుత్తరాభావా ద్విషసాదచ. ౧౦౭. విషాదహేతు మాహ-నహితి. తాం వేళాం రతివేళాం. ౧౦౮. తత ఇతి. కై కేయాం - స్వార్థలిప్సం స్వప్రయోజనపరాం - అవిజ్ఞాయ-యథాపురం యథాపూర్వం-పర్యపుచ్ఛత - ప్రతిహరీ మితి శేషః - పూర్వ మదర్శనకాలే

సింహో గిరిగుహ మివేత్యుక్తస్యైవాంతగపురప్రవేశస్య పునః కథనం కథాసంగత్యర్థం. ౧౦౪. స ఇతి. ఆత్రగృహస్య కై కేయాయుక్త తయా పాండురాభ్రరాహు యుక్తాకాశ సాదృశ్యం ద్రష్టవ్యమ్. ౧౦౫. శుకేతి. రుతాయుతం రుతయుక్తం - కుబ్జావామనికాయుతం-కుబ్జాః గడులః వామనికాః హస్త్యాః దాంతాః. హస్తీదంతైః కృతాః. ౧౦౬. స ఇతి. కామబలం మన్మథోద్రేకః తత్సంయుక్తః-అతఏవ రత్యర్థే భార్యా మపశ్యత్ పప్రచ్ఛ - ప్రతిహరీ మితి శేషః - విషసాదచ. ౧౦౭. విషాద హేతు మాహ - నహితి. హి యస్తాత్ - పురా పూర్వం - దేవీ కై కేయా తస్య దశరథస్య - తాం వేళాం ఆగమనసమయంనాత్యవర్తత నాతిక్రాంతవతీ-పూర్వం భర్తు రాగమనే దివ్యాలంకారయుక్తా సస్తితా కై కేయాభర్తురానందం జనయంతీ సతీ తం సమయం నాతిక్రామతి - ఇదానీం చాతిక్రాంతేతి విషాదః - నచేతి. శూన్యం కై కయీరహితం గృహం. ౧౦౮. తత ఇతి. స్వార్థలిప్సం స్వార్థం భరతాభిషేకరూపం లబ్ధకామాం - అపండితాం ఆగామికార్యానభిజ్ఞాం - యథాపురం యథాపూర్వం అవిజ్ఞాయ అదృష్ట్వా పూర్వం యథా అదర్శనకాలే పుచ్ఛతి - తథా పర్యపుచ్ఛత

లిప్సు మపండితాం. ౧౯౫. ప్రతిహారీ త్వథోవాచ సంత్రస్తా సుకృతాంజలిః, దేవ
దేవీ భృశం క్రుద్ధా క్రోధాగార మభిద్రుతా. ౨౦౫. ప్రతిహార్యా వచ క్షుత్వా
రాజా పరమదుర్తనాః, విషసాద పున ర్భూయో లుళితవ్యాకులేంద్రియః. ౨౧౫.
తత్ర తాం పతితాం భూమా శయానా మతథోచితాం, ప్రతప్త ఇవ దుగభేన
సోపశ్య జ్వగతీవతిః. ౨౨౫. స వృద్ధ స్తరుణీం భార్యాం ప్రాణేభ్యోపి గరీయసీం, ఆ
పాపః పాపసంకల్పాం దదర్శ ధరణీతలే, లతా మివ వినిష్కృతాం పతితాం దేవతా
మివ, కిన్నరీ మివ నిర్ధూతాం చ్యుతా మప్సరసం యథా, మాయామివ పరిభ్ర
ష్టాం హరిణీ మివ సంయతాం, కరేణుమివ దగ్ధేన విద్ధాం మృగయునా వనే.
౨౩౫. మహాగజ ఇవారణ్యే స్నేహాత్పరిమమర్శ తాం, పరిమృశ్య చ పాణిభ్యా
మభిసంత్రస్తచేతనః, కామీ కమలపత్రాక్షీమువాచ వనితామిదం. ౨౪. సతే

యథా పృచ్ఛతి తథా పృచ్ఛదిత్యర్థః. ౧౯౫. ౨౦౫. ప్రతిహార్యాఇతి. భూయః అతిశయేన-అద
ర్శనవిషాదాదపిక్రోధాగార ప్రవేశశ్రవణాదతిశయేన విషసాద - లుళితవ్యాకులేంద్రియః - లులి
తానిఘూర్ణితాని వ్యాకులాని స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థాని ఇంద్రియాణి యస్య సతథోక్తః. ౨౧౫.
తత్రేతి. అతథోచితాం - భూమిశయనానర్హాం. ౨౨౫. రామాభిషేకసంరంభే సపత్నీమాతుః క్రోధ
స్తన్నిమిత్త ఇతి కుతో రాజా నజ్ఞాతవానిత్యత్రాహ - సఇతి. అకుటిలత్వాద్వామోహో చ్చ న
జ్ఞాతవానితి భావః - తద్దర్శనస్యదుస్సహత్వ మాహ-లతామివేత్యాది. పతితాం భూగతాం - నిర్ధూ
తాం-ధూఞ్ కంపనే - వ్యాకులితా మితి యావత్ - చ్యుతాందివ ఇతి శేషః-మాయామితి-వామీమివ
పరిభ్రష్టా మిత్యపి పాఠః-వామీం బడబాం'వామ్యశ్వాబడబే'త్యమరః, సంయతాం వాగురయాబద్ధాం-
దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన'విషా క్షేదిగ్ధలిప్తకా' విత్యమరః, మృగయునా వ్యాధేన-సమ్యగ్భుగతత్వాశ్చ
ర్యావహత్వదయనీయత్వదర్శనీయత్వ విలుళితవర్ణత్వ నిశ్చేష్టత్వ సంతాపవత్త్వాని క్రమాలతాద్యో
పమ్యేన లభ్యంలే. ౨౩౫. మహాగజఇతి. అభిసంత్రస్తచేతనః-అభితః సమ్యక్ - త్రస్తా-చేతనా బుద్ధి
ర్యస్య - కిమర్థేచ్ఛః - ఉత రోగగ్రస్తా - ఉత క్రుద్ధేతి త్రాసః కమలపత్రాక్షీమితి కామిత్యద్యో
తనం. ౨౪. నేతి. ఆత్మని త్వయి - మయి వా - అభిశప్తా పరుషేతా. ౨౫. యదితి పాంసుషు

ప్రతిహారీ మితిశేషః. ౧౯౫. ప్రతిహారీలి. ప్రతిహారీ దౌవారికీ-హేదేవ దేవీ క్రుద్ధా క్రోధాగార మభి
ద్రుతే త్యువాచ. ౨౦౫. ప్రతిహార్యా ఇతి. పున ర్భూయోధికం విషసాదేతి అదర్శనమాత్రేణ ప్రధ
మం ప్రాప్తవిషాదస్య క్రోధాగారప్రవేశశ్రవణా ద్విషాదాధిక్యం - లుళితవ్యాకులేంద్రియః-లుళితాని
క్షుభితాని వ్యాకులాని చంచలాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః. ౨౧౫. తత్రేతి. తత్ర క్రోధా
గారే-అతథోచితాం అధశ్శయనాద్యనుచితాం. ౨౨౫. సఇతి. పాపసంకల్పాం-పాపః రామాభిషేక
విఘాతానుకూలః సంకల్పా మనోరథో యస్యా స్తాం. లతామితి. వినిష్కృతాం ఛిన్నాం-పతితాం
పుణ్యక్షయాత్ స్వర్గా త్పరిభ్రష్టాం దేవతా మివ స్థితాం-చ్యుతాం స్వర్గచ్యుతాం మాయా మివ పరి
భ్రష్టాం పరమోహనార్థం ప్రయుక్తాం మాయా మివ స్థితాం సంయతాం వాగురాదినా బద్ధాం-హరిణీ
మివస్థితాం-వనే-మృగయునా వ్యాధేన కర్తా-దిగ్ధేన విషలిప్తబాణేన-విద్ధాం ప్రహృతాం-కరేణుం కరి
ణీమివస్థితాం-భార్యాం దదర్శేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౩౫. మహాగజఇతి. అరణ్యే మహాగజః పూర్వో
క్తవిశేషణయుక్తాం కరేణు మివేత్యనుషజ్యతే-స్నేహాత్ తాం కై కేయాం పరిమృశ్య పరిస్పృశ్య-
అభిసంత్రస్తచేతనః-కిం కరిష్యతి కిం వదిష్యతీత్యభిసంత్రస్తా చేతనా ధీర్యస్య స తథా-కామీ దశరథః-

హ మభిజానామి క్రోధ మాత్తని సంశ్రితం, దేవి కేనాభిశప్తాసి కేనవాసి విమానితా. ౨౮. యదిదం మమ దుఃఖాయ శేషే కల్యాణి పాంసుషు, భూమా శేషే కిమర్థం త్వం మయి కల్యాణచేతసి, భూతోపహతచిత్తేవ మమ చిత్తప్రమాధినీ ౨౯౪. సంతి మే కుశలా వైద్యా స్వభితుష్టాశ్చ సర్వశః, సుఖతాం త్వం కరిష్యంతి వ్యాధి మాచక్షు భామిని. ౩౦౪. కస్య వా తే ప్రియం కార్యం కేన వా విప్రియం కృతం, కః ప్రియం లభతా మద్య కోవా సుమహదప్రియం, మారోదీర్ఘాచకార్షీ స్త్వం దేవి సంపరిశోషణం, అవధ్యో వధ్యతాం కోవా కోవా వధ్యో విముచ్యతాం, దరిద్రః కో భవత్వాధ్యో ద్రవ్యవాక్ వాప్యకించనః. ౩౩. అహం చైవ మదీయాశ్చ సర్వే తవ వశానుగాః, న తే కించిదభిప్రాయం వ్యాహంతు మహముత్సహే, ఆత్మనో జీవితేనాపి బూహి యన్తనసేచ్ఛసి, బలమాత్తని జానంతి న మాం శంకితు మర్హసి, కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౩౪౪. యావదావర్తతే చక్రం తావతీ మే వసుంధరా, ప్రాచీనా స్సింధుసౌవీరా

శేష ఇతి యత్ ఇదం - మమ దుఃఖాయేతి సంబంధః - భూతోపహతచిత్తేవ విశాచగ్రస్తచిత్తేవ. ౨౯౪. రోగపక్షం పరిహరతి - సంతీత్యాది. అభితుష్టాః దానమానాదిభిః. ౩౦౪. క్రోధపక్షే పరిహర మాహ - కస్యవేతి. కస్యేతి తృతీయాథా వక్షి - కేనవాతేఽప్రియం కృత మిత్యర్థః - ప్రియాప్రియకారిణోః ఫల మాహ - కః ప్రియ మితి - మారోదీ రితి - మారోదీః రోదనం మాకార్షీః - సంపరిశోషణం కాయక్షేశం. ౩౩. అర్థేచ్ఛాపక్షం పరిహరతి - అహ మితి. మమ జీవనేనాపి హేతునా-త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహే - త్వత్ప్రియార్థం జీవిత మపి పరిత్యజామిత్యర్థః - ఆత్మని బలం త్వయి విద్యమానం వాల్లభ్యబలం. ౩౪౪. చక్రం సూర్యస్య రథచక్రం - ఆజ్ఞావా -

వనితా మిద మువాచేత్యన్వయః. ౨౭. నతేహమితి. హేదేవి - ఆత్మని మయి-సంశ్రితం - తే తవ. క్రోధం క్రోధకారణం. అహం నాభిజానామి - కేనాభియుక్తా నిందితా - విమానితా నిరాకృతా తత్సత్వం-కథయేతి భావః. ౨౮. యదిదమితి. హేకల్యాణి త్వం-పాంసుషు శేషే లులసేతి యత్ ఇదం పరివర్తనం మమ దుఃఖాయ భవతి - కించ కల్యాణచేతసి ఆనపకారిణీతి యావత్ - మయి జీవతి సతీతి శేషః - త్వం కిమర్థం శేషే శయితాసి - భూతోపహతచిత్తేవ గ్రహవిష్టచిత్తేవ. ౨౯౪. సంతీతి. కుశలాస్సర్వవ్యాధినిహరణకుశలాః - అభితుష్టాః - మదీయసత్కారై రితి శేషః - సర్వశః సర్వప్రకారేణ - వ్యాధిమాచక్ష్యేతి - వ్యాధిప్రయుక్తం చేచ్ఛయనమితి శేషః. ౩౦౪. కించ-కస్యవేత్యాది. త్వయా కస్యవా ప్రియం కార్యం - కేనవా విప్రియం కృతం పక్షద్వయనిమిత్తోపి క్రోధో మాస్త్విత్యాహ-కః ప్రియ మిత్యాది - కోవా మత్తః ప్రియం లభతాం కోవా అప్రియం లభతాం పరిశోషణం కాయక్షేశః. ౩౩. నతేకించిదిత్యాది. తేతవ అభిప్రాయా అభిప్రేతం మనోరథం-కించిత్ కించిన్నాత్ర మపి వ్యాహంతుం అహం నోత్సహే-అతః ఆత్మనో జీవితేనాపి యదిచ్ఛసి తద్బూహి-యద్వా ఆత్మనో జీవితేనాపి నిజజీవితేనాపి హేతునా - త్వత్ప్రియం వ్యాహంతుం నోత్సహ ఇతి వార్థః - బలమితి - ఆత్మని త్వయి - బలం మామకప్రేమాభ్యం బలం - జానంతి సతీ మాం శంకితుం నార్హసి - త్వయి మత్ప్రేక్షా గరియస్తాచ్ఛంకా న కార్యేత్యర్థః - సుకృతేనాపి శపే కిము తాన్యైరితి భావః - యద్వా ఆత్మని మయి - బలం దుష్కరస్యాపి సంపాదనసామర్థ్యం జానంతి సతీ మనోరథస్సిద్ధ్యైతి వా నవేతి శంకాం కర్తుం నార్హ సీతివార్థః. ౩౪౪. యావదిత్యాది. చక్రంభూ

స్సోరాష్ట్ర దక్షిణా పథాః, వంగాంగమగధామత్స్యా స్సమృద్ధాః కాశికోసలాః,
తత్ర జాతం బహుద్రవ్యం ధనధాన్యమజావికం, తతో వృణీష్వ కై కేయి
యద్యత్త్వం మనసేచ్ఛసి. ౩౮. కి మాయాసేన తే భీరు ఉత్తిష్టంతిష శోభనే,
తత్త్వం మే బ్రూహి కై కేయి యతస్తే భయ మాగతం, తత్తే వ్యవసయిష్యామి
నీహార మివ రశ్మి(మా)వాక్. ౩౯౪. తథోక్తా సా సమాశ్వాస్తా వక్తుకామా తద
ప్రియం, పరిపీడయితుం భూయో భర్తార ముపచక్ర మే. ౪౦౪. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యా కాండే - దశమస్సర్గః.

తం మన్తధశరై ర్విద్ధం కామవేగవశానుగం, ఉవాచ పృథివీపాలం కై కే
యీ దారుణం వచః. ౧. నాస్తి విప్రకృతా దేవ కేనచిన్నావమానితా, అభిప్రా
యస్తు మే కశ్చి త్తమిచ్ఛామి త్వయా కృతం. ౨. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ
యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి, అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం మయా.
౩. తా మువాచ మహాతేజాః కై కేయీ మీషదుత్స్థితః, కామీ హస్తేన సం

ప్రాచీనా ఇత్యాది - ప్రాచీనాదిదేశాః - యే సంతీతి శేషః. తత్ర తేషు దేశేషు ధనధాన్యం - య
దస్తీతి శేషః. తతః తత్ర. ౩౮. కిమితి. ఆయాసేన భూశయనాయాసేన - తత్ భయనిమిత్తం-రశ్మి
వాక్ సూర్యః. ౩౯౪. పరిపీడయితుం ప్రతిజ్ఞాకరణేన నిర్బంధయితుం. ౪౦౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - దశమ
స్సర్గః.

అథ వ్యవస్థాప్య మహారాజం త్వ మిమం వృణుయావర మితి మంధరయోపదిష్ట మనుతిష్ఠతి త
మిత్యాదినా. ౧. నాస్తితి. విప్రకృతా రోగగ్రస్తా-నార్థకామాస్తీత్యపి ద్రష్టవ్యం-నిగ్రహానుగ్రహ
పక్షం మనసి కృత్వాహ - అభిప్రాయస్త్వీతి - అభిప్రాయః అభిప్రేతోర్థః - అస్తీతి శేషః -
త్వయా కృతం త్వయా ప్రతిశ్ఛుతం - తమిచ్ఛామితి సంబంధః. ౨. ప్రతిజ్ఞామితి. ప్రతిజ్ఞాం ప్రతి
జానీష్వ శపథం కుర్విత్యర్థః ౩. తామితి. ఈషదుత్స్థితః భవదాజ్ఞాకారిణి మయి కిం శపథేనేతి
కించి దుద్గతస్థితః - యద్వా అభిప్రేతకరం మీషత్కర మిత్యుత్స్థితః - యద్యా శంకితరోగాద్య

చక్రం ఆజ్ఞాచక్రంవా - సూర్యమండలం వా యావదావర్తతే - తావతీ తావద్విస్తీర్ణా వసుంధరా
భూమిః మే-మమ-అధీనేతి శేషః-ప్రాచీనాఇత్యాది-యే జనపదా స్సంతి తత్ర తేషు జాతం యద్ధన
ధాన్యాదికమస్తి - తతః తేషు ద్రవ్యేషు-యత్త్వం మనసేచ్ఛసి తద్వృణీష్వేతి యోజనా. ౩౮.
కిమితి. రశ్మిమాక్ సూర్యః. ౩౯౪. తథోక్తేతి. సమాశ్వాస్తా విశ్వాసంప్రాపితా - భూయః పరిపీడ
యితుమితి నిజ భూశయనాది పీడితవివభూర్వం - తం భర్తారం అప్రియవచనేన పునః పరిపీడయితు
ముపక్రాంతవతీత్యర్థః. ౪౦౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

౧. నాస్తితి. విప్రకృతా అభిభూతా - మే కశ్చిదభిప్రాయోభిప్రార్థనీయోస్తి త్నదేశ
సంపాద్యః-తం త్వయాకృతం సంపాదిత మిచ్ఛామితి సంబంధః. ౨. ప్రతిజ్ఞామితి. కర్తుమిచ్ఛసి
యది తదా ప్రతిజ్ఞామవశ్యక ర్తవ్యతావిషయిణీం ప్రతిజానీష్వ-అథ అనంతరం-అన్తయా ప్రార్థితం
తద్వ్యాహరిష్యామి. ౩. తామితి. ఈషదుత్స్థితః - భవదాజ్ఞాకారిణి మయి శపథాకాంక్షా వృథేతి

గృహ్య మూర్ధజేషు శుచిస్థితాం. ౪. అవలిప్తే న జానాసి త్వత్తః ప్రియతమా మమ, మనుజో మనుజవ్యాఘ్రా ద్రామా దన్యో న విద్యతే. ౫. తేనాజయ్యేన ముఖ్యేన రాఘవేణ మహాత్మనా, శపే తే జీవనార్హేణ బ్రాహ్మి యన్తననేచ్ఛసి. ౬. యం ముహూర్త మపశ్యంస్తు న జీవేయ మహం ధ్రువం, తేన రామేణ కై కేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౭. ఆత్మనా వాత్మజై శ్చన్యై ర్వృణేయం నుమ జర్షభం, తేన రామేణ కై కేయి శపే తే వచనక్రియాం. ౮. భద్రే హృదయ మప్యేత దనుమృశ్యోద్ధరస్వ మే, ఏతత్సమీక్ష్య కై కేయి బ్రాహ్మి యత్సాధు మన్యసే. ౯. బల మాత్మని జానంతీ న మాం శంకితు మర్హసి, కరిష్యామి తవ ప్రీతిం సుకృతేనాపి తే శపే. ౧౦. సా తదర్థమనా దేవీ త మభిప్రాయ మాగతం,

భావాత్ - హస్తేన మూర్ధజేషు సంగృహ్యతి - శిరోంకే కృత్వేతి భావః - స్వాభిముఖకరణాయ వేణీ మవలంబ్యేతి వార్థః. ౪. అవలిప్తఇతి. అవలిప్తే సౌభాగ్యగర్వితే - మమ - త్వత్తః ప్రియత మాస్త్రీణాం మధ్యేత్వత్తః ప్రియతమా నాస్తి - రామా దన్యో మనుజః ప్రియతమో నవిద్యత ఇతి జానాసీతి సంబంధః. ౫. తేనేతి. జీవనార్హేణ జీవనాదపి పూజ్యేన. ౬. అన్యైవ వివరణం - య మితి. తే వచనక్రియాం తవ వచనకరణం - ప్రతీతి శేషః. ౭. ఆత్మ నేతి. ఆత్మనా స్వదేహేన - ఆ త్మజైః భరతాదిభిః - అన్యైః - ప్రియబంధుభిశ్చ - మూల్యభూతై రేతైః - యం రామం వృణే- సర్వాన్ పరిత్యజ్యాపి రామమేవ పరిగృహ్యమితి భావః. ౮. భద్రఇతి. హేభద్రే మే హృదయం - ఏతత్ ఏతాదృశ మనుమృశ్య - శపథవచనానుసారిత్యేన నిర్ధార్య - ఉద్ధరస్వ ఉజ్జీవయ - ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైకరూప్యం - సమీక్ష్య సమ్యగాలోచ్య - యత్సాధు ఇష్టం - మన్యసే తద్బ్రాహ్మి - త్వదభీష్టకరణ మేవ మజ్జీవనం - అన్యథా నజీవామిత్యర్థః. ౯. బలమితి. ఆత్మని బలం త్వయి విద్య మానం దృష్టిచిత్తాపహరి సౌభాగ్యబలం. ౧౦. నేతి. తదర్థమనాః మంధరోపదిష్టరామవివాసనపూ

ఉద్గతస్థితః. ౪. అవలిప్తఇతి. అవలిప్తే మూఢే - స్త్రీణాం మధ్యే త్వత్తః ప్రియతమా మమ నవిద్య తేనాస్తి - పురుషాణాం మధ్యే మనుజవ్యాఘ్రాత్పురుషశ్రేష్ఠా ద్రామాదన్యో మనుజః ప్రియతమో నవిద్యతఇతి నజానాసి. ౫. తేనేతి. అజయ్యేన శత్రుణాం జేతు మశక్యేన ముఖ్యేన శ్రేష్ఠేన - జీవనా ర్హేణ మమ జీవనహేతునాతే శపే త్వన్నిమిత్తం ప్రతిజానే మనసా యదిచ్ఛసి తద్బ్రాహ్మిత్యన్వయః. ౬. జీవనార్హేణేతి ప్రియతమత్వం ప్రకాశితం తదేవ ప్రియతమత్వం దర్శయతి - యమితి, ముహూర్త మల్పకాలం - తే తవ - వచనక్రియాం వచనకరణం - రామేణశప ఇత్యన్వయః. ౭. ఆత్మ నేతి. ఆత్మ నామయావా - ఆత్మజైః పుత్రైః - అన్యైః ప్రాణిభిః ఆత్మాన మితరానాత్మజాంశ్చ విహాయాపి యోవరణీయస్తేనరామేణేత్యన్వయః. ౮. భద్రఇతి. హేభద్రే - యదేతన్నే హృదయ మభిప్రాయః సర్వథా త్వద్వచనక్రియావిషయకః - యద్వా - హృదయమపి - ఏతత్ ఏతాదృశం - వాగనుసా రీత్యనుమృశ్య విచార్య - త్వదభీష్టకథనేన - మాముద్ధరస్వ అస్తాదుగఖాదుద్ధర - ఏతదపి ఏతత్త్వ దుద్ధరణమపి కర్తవ్యం నవేతిచ - సమీక్ష్య విచార్య - అతః పరం యత్సాధు తవ హితం మన్యసే తద్బ్రాహ్మి - అథవా ఏతత్ వాఙ్మనసయో రైక్యం నిరీక్ష్య యత్సాధు మన్యస ఇతి వార్థః. ౯. నా త్ర సిద్ధ్యసిద్ధిశంకా కర్తవ్యత్యాహ - బలమితి. ఆత్మని త్వయి - బలం మత్ప్రేమరూపం బలం - పశ్యం తీ జానంతీ సతీ - మాం శంకితుం నార్హసి - మత్పతిః మదీయం కార్యం కరిష్యతి వా నవేతిసందే హం మాకార్షీ రితిర్థః. ౧౦. నేతి. తదర్థమనాః - తస్మిన్ సంకల్పితేర్థే మనో యస్యాస్సా - తమభి

నిర్వాధ్యస్థ్యాచ్చ హర్షాచ్చ బభాషే దుర్వచం వచః. ౧౧ తేన వాక్యేన సం
హృష్టౌ తమభిప్రాయమాగతం, వ్యాజహార మహాఘోర మభ్యాగత మివాం
తకం. ౧౨. యథా క్రమేణ శపసి వరం మమ దదాసి చ, తచ్ఛృణ్వంతు
త్రయస్త్రింశద్దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, చంద్రాదిత్యా నభ శైవ గ్రహా
రాత్ర్యహనీ దిశః, జగచ్చ పృథివీ చేయం సగంధర్వా సరాక్షసా, నిశాచరాణి
భూతాని గృహేషు గృహదేవతాః, యాని చాన్యాని భూతాని జానీయు
ర్భాషితం తవ, సత్యసంధో మహాతేజా ధర్మజ్ఞ స్సుసమాహితః, వరం మమ
దదాత్యేష తన్తే శృణ్వంతు దేవతాః, ఇతి దేవీ మహేష్వాసం పరిగృహ్యభి
శస్యచ, తతః పర మువాచేదం వరదం కామమోహితం. ౧౩. స్తర రాజన్
పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయచ్ఛత్ర స్తవ జీవిత
మంతరా. ౧౪. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభి రక్షితః, జాగ్ర

ర్వకభరతాభిషేకరూపార్థమనాః - అభిప్రాయమాగతం స్వాభిమతశపథం ప్రాప్తం - నిర్వా
ధ్యస్థ్యాత్ నిర్గతమధ్యస్థభావాత్ - పక్షపాతా దిత్యర్థః. ౧౧. ఉక్తమర్థం సవిశేష మాహ- తేనేతి.
తేన వాక్యేన-శపథపూర్వకం త్వదభిమతం కరిష్యామిత్యుక్తదశరథవచనేన. ౧౨. దశరథవాక్యందృఢీ
కర్తుం సరస్య ధర్మాధర్మసాక్షిభూతా దేవతా శ్శ్రావయతి-యథా క్రమేణేతి. క్రమేణ ప్రియపుత్ర
సుకృతక్రమేణ యథా శపసి వరం దదాసిచ - తథా తచ్ఛృణ్వంత్యితి సంబంధః - చంద్రాదిత్యా
దితి - గ్రహాః నవగ్రహాః - జగత్ లోకాః లోకా విష్ణుపం భువనం జగదిత్యమరః, లోక శ్శాత్ర
స్వర్గ వివ - ఇతీతి - పరిగృహ్య ధర్మపాశేన సంయమ్య - అభిశస్య సర్వాదేవతాస్సాక్షిత్వేన
శృణ్వంత్యిత్యుద్దుష్య. ౧౩. స్తరేతి. పూర్వవృత్త మేవాహ - తత్రేతి. తత్ర రాత్రియుద్ధే - అంత
రా మధ్యే - తవ జీవితం అచ్యావయత్ అచాలయత్-శస్త్రప్రహారాదినా మూర్ఖం ప్రాపితవా

ప్రాయ మాగతం ఆసుకూల్యం ప్రాప్తం దశరథం - నిర్వాధ్యస్థ్యాత్ స్వపుత్ర పక్షపాతాత్ హర్షా
చ్చపతి రపి సర్వం స్వకార్యం కరిష్యతీత్యానందాచ్చేత్యర్థః - దుర్వచం శత్రుణా మపి వత్తు
మశక్యం వచః - బభాషే భాషితు మాలోచనం కృతవతీ. ౧౧. తేనేతి. తేన వాక్యేన రామశపథ
పూర్వకస్య వచనక్రియావాక్యేన - సంహృష్టౌ - తమభిప్రాయం పుత్రరాజ్య రామ ప్రవ్రాజనరూ
పాభిప్రాయం - అభ్యాగతం అకస్తాదాగతం - అంతక మివ - మహాఘోరం రాజ్ఞః ప్రాణ
హరం వ్యాజహార వ్యాహర్తుం నిశ్చితవతీ. ౧౨. రాజప్రతిజ్ఞాయా దుష్కరఘోరార్థ విషయకత్వా
ద్విఫలత్వ శంకయా తత్ప్రతిజ్ఞా మశేషసాక్షీకరణేన స్థిరీకరోతి - యథా క్రమేణేత్యాది. యథా
క్రమేణ అతి ప్రియపుత్ర సుకృతాది పరిగ్రహక్రమేణ - శపసి శపథం కరోషి - తత్పూర్వకం
వరం మమ దదాసిచ - అభీష్టం దాతుం నిశ్చితవా నసి - నాత్ర సందేహః కిల - తదేవ త్వన్నిశ్చ
యం - దేవాదయ శృణ్వంతు. * జగత్ పరోక్షస్వర్గాదిభువనం - పృథివీ ప్రత్యక్ష భువనదేవతా
ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - దేవీ - మహేష్వాసం రాజానం - పరిగృహ్య స్వమతే స్థాప్య - సత్య
సంధ ఇత్యాదినా స్వవచనకృతినైర్వాయైవాభిశస్య త మువాచ. ౧౩. కిమువాచేత్యత ఆహ-స్తరేతి.
తత్ర రాత్రియుద్ధే - శత్రుః శంబరః - తవ జీవిత మంతరా ప్రాణం వినా - త్వా మచ్యావయత్
ప్రచ్యుతవీర్య మకరోత్ - అథవా తత్ర రణే - అంతరా మధ్యే - శత్రుః తవ జీవిత మచ్యావయత్
అచాలయత్ - అమోహయ దితివార్థః. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర రణే-హేదేవ - య ద్యస్తాత్ త్వం

త్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. ౧౯. తౌ తు దత్తౌ వరౌదేవ
నిక్షేపౌ మృగయా మృహం, తవై వపుధివీపాల సకాశే సత్యసంగర. ౨౦. తత్ప్ర
తిశ్రుత్య ధర్తేణ నచే ద్దాస్యసి మే వరం, అదై వహి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్వి
మానితా. ౨౧. వాఙ్మత్రేణ తదా రాజా కైకేయ్యా స్వవశే కృతః, ప్రచస్కం
ద వినాశాయ పాశం మృగ ఇవాత్తనః. ౨౨. తతః పర మువాచేదం వరదం
కామామోహితం, వరౌ యా మే త్వయా దేవ తదా దత్తౌ మహీపతే, తౌ తావ
దహ మద్యైవ వత్స్యామి శృణు మే వచః. ౨౩౪. అభిషేకసమారంభో రాఘవ
స్యోఽకల్పితః, అనేనై వాభిషేకేణ భరతో మేఽభిషిష్యతాం. ౨౪౪. యో ద్వితి
యో వరోదేవ దత్తః ప్రీతేన మే త్వయా, తదా దైవాసురే యుద్ధే తస్య కా
లోయ మాగతః, ౨౪౫. నవ పంచచ వర్షాణి దండకారణ్యా మాశ్రితః, చీరాజిన
జటాధారీ రామో భవతు తాపసః. ౨౬౪. భరతో భజతా మద్య యావరాజ్య
మకంటకం, ఏష మే పరమః కామో దత్త మేవ వరం వృణే, అద్య చైవహి

నిత్యర్థః. ౧౮. తత్రేతి. యతమానాయాః సారథ్యే యత్నం కుర్వాణాయాః. ౧౯. తౌత్వేతి.
హేపృథివీపాల - తవ సకాశ ఏవ - నిక్షేపౌ నిక్షేపత్వేన స్థాపితౌ - తౌ తు వరౌ తా వేవ వరౌ -
మృగయామి అన్వేషయామి ఇచ్ఛామిత్వర్థః. ౨౦. తదితి. వర మితి జాత్యేకవచనం. ౨౧. వాఙ్మ
త్రేణేతి. వాఙ్మత్రేణ పూర్వదత్తవరస్తారకవచనమాత్రేణ - కైకేయ్యా స్వవశే కృతః - రాజా -
వాఙ్మత్రేణ మృగశబ్దానుకారిణా లుబ్ధకధీనేన - ఆత్తనో వినాశాయ - పాశం మృగ ఇవ - వా
గురాం మృగ ఇవ - ధర్మపాశం ప్రచస్కంద గతవాక్ - స్కంది ర్గతిశోషణయో రితి ధాతుః
వరప్రదాన మంగీచకారేత్వర్థః - యద్వా వాగురాం ప్రాప్తో మృగ ఇవ - ప్రచస్కంద శోషణం
ప్రాప్త ఇత్వర్థః. ౨౨. తత ఇత్యాది. తావితి. తౌ వరౌ వత్స్యామి - తౌ వరౌ విభజ్య ప్రదాతుం
ప్రకారం వత్స్యామిత్వర్థః. ౨౩౪. అభిషేకసమారంభ ఇతి. అభిషేకసమారంభః అభిషేకసామగ్రీ -
య ఇతి శేషః - అభిషేకేణ అభిషేకసామగ్ర్యా. ౨౪౫. నవేతి. చీరం వల్కలం. ౨౬౪. విశంబ
వ్యావృత్త్యర్థ మాహ - భరత ఇత్యాదినా. దత్త మేవ నతు నూతనం కించి దర్థయే. ౨౮. సత్యస్యా

మయా సమభిరక్షితః తతః తస్మాత్ - యతమానాయాః తవ రక్షణే యత్నం కుర్వంత్యాః - జాగ్ర
త్యాః జాగరూకాయాః మే మమ - వరౌ - ప్రాదదాః దత్తవానసి. ౧౯. తౌతు దత్తావితి. హే
పృథివీపాల, తవ సకాశే నిక్షేపరూపేణ స్థాపితౌ తౌ వరౌ - మృగయామి - యాచ ఇత్యన్వయః.
౨౦. ప్రకృత ముపసంహరతి - తదితి. తత్తస్మాత్ ధర్తేణ మహ్యం వరద్వయం దాస్యామితి ప్రతి
శ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం కృత్వా - దాస్యసి న చేత్ తవైవ సకాశే అద్యైవ జీవితం ప్రహాస్యామితి.
౨౧. వాఙ్మత్రేణేతి. వాఙ్మత్రేణ పూర్వదత్తవరస్తారకవచనమాత్రేణ పాశం వరప్రదానాభ్యు
పగమసంజ్ఞం - ప్రచస్కంద ప్రవివేశ - విశేషతో వరస్వరూపే అనుక్తే సత్యేవ తౌ వరౌ మే ధార
యసీత్యేతావస్తాత్ర ఏవాభిహితే అననుకూలవరప్రదానాభ్యుపగమసంజ్ఞం పాశ మాత్తనో వినా
శాయ ప్రాప్తవాక్ - క ఇవ వాఙ్మత్రేణ గీతేన మృగశబ్దానుకరణేన వా వశీకృతః పాశం
వాగురాం - మృగఇవ. ౨౨. వరౌ యామఇతి. తౌ తావ దద్యైవ వత్స్యామి మమ దాతవ్యవరా విమా
వితి విభజ్య వత్స్యామి - తన్నే వచ శృణు. ౨౩౪. అభిషేకేత్యాది. యః కల్పితః అనేనేతి యో
జనా. ౨౪౪. ౨౬. ఏషఇతి. దత్తమేవ వరం వృణ ఇతి సత్యస్యాయేన త్వాం నిర్బధ్నామిదానీం -

పశ్యేయం ప్రయాంతం రాఘవం వనం. ౨౮. స రాజరాజో భవ సత్యసంగరః
కులం చ శీలం చ హి రక్ష జన్తచ, పరత్ర వాసే హి వదం త్యను త్తమం తపోధనా స్స
త్యవచోహితం నృణాం. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే -
ఏకాదశస్సర్గః.

తత శ్శ్రుత్వా మహారాజః కై కేయ్యా దారుణం వచః, చింతా మభిసమా
పేదే ముహూర్తం ప్రతతాపచ. ౧. కిన్ను మే యది వా స్వప్న శ్చిత్తమోహో
పి వామమ, అనుభూతోపసర్గోవా మనసోవా ప్యుపద్రవః, ఇతి సంచింత్య త ద్రా
జా నాధ్యగచ్ఛ త్తదా సుఖం. ౨౪. ప్రతిలభ్య చిరా త్సంజ్ఞాం కై కేయీ వాక్య
తాడితః, వ్యధితో విక్లబ శ్చై వ వ్యాఘ్రీం దృష్ట్వా యథా మృగః, అసంవృతా
యా మాసీనో జగత్యాం దీర్ఘ ముచ్ఛ్వాసః, మండలే పన్నగో రుద్ధో మంత్రై

వశ్యక ర్తవ్యత్వ మాహ - సఇతి. రాజరాజ స్స త్వం - సత్యసంగరః సత్యప్ర తిజ్ఞః-భవ - తేన సత్య
సంగరత్వేన - కులాదిత్రయం రక్ష - సత్యస్య రక్షకత్వ ముపపాదయతి-పరత్రేతి - నృణాం హితం
సత్యవచః - పరత్ర వాసే స్వర్గ లోకాదివాసే - అను త్తమం ఆత్యంతో త్తమసాధనం - వదంతి. ౨౯.
ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధస్య రాజ్ఞః శ్లోకం వర్ణయతి - తతఇతి. ప్రతతాప-ముమూర్ఛేతి యావ
త్. ౧. చింతాం వివృణోతి - కిన్నివతి కిన్నివతి. సామాన్యాకారేణ చింతా - స్వదుఃఖావహస్య
రామాభిషేకవిఘ్నస్య సత్స్వభావయా కై కేయ్యా కథనాసంభవాదిదం పారమార్థికం నభవతి-స్వ
ప్నా యది వా - అథవేదానీం నిద్రాయా అసంభవా చ్చిత్తమోహః భ్రమోవా - ఇదానీం భ్రమ
కారణాభావాదనుభూతోపసర్గో వా - జన్తాంతరానుభూతానా మర్థానాం ఉపసర్గః భావనావా-
స్సరణ మితి యావత్ - జన్తాంతరే ప్యేవం విధావస్థాయా అసంభావితత్వా దాహ - మనస ఉప
ద్రవోవా-రోగజవికారోవా - ఉన్తాద ఇతి యావత్ - ప్రతతాప చేత్యేతదనువదతి - ఇతీతి.
౨౪. ప్రతిలభ్యేత్యాదిశ్లోక త్రయ మేకాన్వయం. వ్యధితః దుఃఖితః విక్లబః విహ్వలః-‘విక్ల బో విహ్వల’

నహ్యుత్తమర్జునాధమర్జు దృణగ్రహణం తస్య తత్కాలపీడేత్యేతావతా దోష ఇత్యాశయః. ౨౮.
ఇమ మేవార్థం స్పష్ట ముపదిశతి - స రాజరాజ ఇత్యాది. రాజరాజః ప్ర సిద్ధః-స త్వం సత్యసంగరో
భవ - తేనైవ హేతునా కులాదికం రక్ష - సత్యసంగరత్వమేవ స్వజన్తాదిరక్షణసాధన మితి కుత
ఇత్యత్రాహ - పరత్రేత్యాది. పరత్ర వాసే పరలోకవిషయే హితం వదంతి. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకా
దశస్సర్గః.

తతఇతి. దారుణం అశనిపాతకల్పం వచః శ్రుత్వా నష్టసంజ్ఞస్సః - చింతా మభిసమాపే
దే. ౧. తా మేవ చింతాం దర్శయతి - కిన్నుమితి. సామాన్యవిచారః - చిత్తమోహః చిత్తభ్రాం
తిర్వా - అనుభూతోపసర్గః అనుభూతానాం పదార్థానా ముపసర్గః నాశః - సుషుప్తిరిత్యర్థః - మన
స ఉపద్రవః రోగవిశేషోవా - ఏతేషాం మధ్యే కా వావస్థా మమ వర్తత ఇత్యర్థః. ౨౪. ప్రతిలభ్యే
త్యాదిశ్లోక త్రయ మేకం వాక్యం. విక్లబః విహ్వలః - అసంవృతాయామితి - జగత్యాం భువి -

రివ మహావిషః, అహో ధిగితి సామర్నో వాచ ముక్త్వా నరాధిపః, మోహ మా
 పేదివాక్ భూయ శ్శోకోపహతచేతనః. ౫౪. చిరేణ తు నృప స్సంజ్ఞాం ప్రతిభవ్య
 సుదుగ్ధితః, కై కేయూ మబ్రవీ త్కుద్ధః ప్రదహన్నివ చతుషా. ౬౪. నృశంసే
 దుష్టచారిత్రే కులస్యాస్య వినాశని, కిం కృతం తవ రామేణ పాపం పాపే మయా
 పివా. ౭౪. యదా తే జననీ తుల్యాం వృత్తిం వహతి రాఘవః, తస్యైవ త్వమ
 నర్థాయ కిం నిమిత్త మిహోద్యతా. ౮౪. త్వం మయాత్మ వినాశార్థం భవనం స్వం
 ప్రవేశితా, అవిజ్ఞానా న్నృపసుతా వ్యాళీ తీక్ష్ణవిషా యథా ౯౪. జీవలోకో య
 దా సర్వోరామస్యాహ గుణస్తవం, అపరాధం క ముద్దిశ్య త్యత్యోమిష్ట మహం
 సుతం. ౧౦౪. కౌసల్యాం వా సుమిత్రాం వా త్యజేయమపివా శ్రియం, జీవితం
 వాత్మనో రామం నత్వేవ పితృవత్సలం. ౧౧౪ పరాభవతి మే ప్రీతి ర్ద్రిష్ట్యా తన
 య మగ్రజం, అపశ్యత స్తు మే రామం నష్టా భవతి చేతనా. ౧౨౪. తిష్ఠే ల్లో
 కో వినా సూర్యం సస్యంవా సలిలం వినా, నతు రామం వినా దేహే తిష్ఠేత్తు
 మమ జీవితం ౧౩౪ తదలం త్యజ్యతా మేష నిశ్చయః పాపనిశ్చయే, అపి తే చ
 రణౌ మూర్ధ్నా స్పృశామ్యేష ప్రసీద మే, కి మిదం చింతితం పాపే త్వయా పర
 మదారుణం. ౧౪౫. అథ జిజ్ఞాసనే మాం త్వం భరతస్య ప్రియాప్రియే, అస్తు య త్త

ఇత్యమరః, మండలే అహితుండికయంత్రమండలే. ౫౪. ౬౪. నృశంసఇతి. కిం పాపం కృత మిత్య
 న్వయః - పాపం అపరాధః. ౭౪. యదేతి. వృత్తిం శుశ్రూషాం తస్యైవ - తదైవేత్యపి బోధ్యం-
 తస్యైవ నతు తత్పుత్రాదే-తదైవ-నతు కాలాంతరే శుశ్రూషాభావదశాయాం. ౮౪. త్వమితి. నృప
 సుతేత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౯౪. ౧౩౪. తదలమితి. ఏషనిశ్చయః రామవివాసనరూపనిశ్చయః-
 అపి తే చరణా వితి - అపిః ప్రశ్నార్థకః. ౧౪౫. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. అథేతి
 ప్రశ్నే-త్వం భరతస్య ప్రియా ప్రియే విషయే-మాం జిజ్ఞాసనే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి-తదిదానీ మపి భరతో

మండలే యంత్రమండలే - ధిగితి వాచ ముక్త్వా-భూయః పున రపి మోహం మూర్ఛాం - ఆపేది
 వాక్ ప్రాప్తవాక్. ౫౪. ౬౪. నృశంసఇతి. నృశంసే క్రూరే - దుష్టచారిత్రే దుష్టవ్యాపారే. ౭౪.
 యదేతి. జననీకుల్యాం స్వజననీకుల్యాం - వృత్తిం శుశ్రూషాం వహతి కరోతి - కిన్నిమిత్తం కేన
 నిమిత్తేన ఉద్యతా. ౮౪. ఆయం స్వకృతానర్థ ఇత్యాహ-త్వమితి. అవిజ్ఞానాత్ అవిచారాత్-నృప
 సుతేత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం. ౯౪. జీవలోకఇతి. సర్వోపి జీవలోకః - యదా సర్వదాపి-యో
 గ్యతాబలాత్ రామస్య గుణస్తవమాహ - తస్మా దితి శేషః - ఉద్దిశ్య వ్యాజీకృత్య-నత్వేవ త్యజే
 య మిత్యనుకర్షః. ౧౦౪. ౧౧౪. పరేతి. పరా ఉత్కృష్టా - చేతనా జీవితం. ౧౨౪. తిష్ఠేదితి.
 లోక సూర్యం వినా తిష్ఠేత్ కంచి త్కాలం తిష్ఠే దిత్యర్థః - రామం వినా జీవితం క్షణమాత్ర
 మపి నతిష్ఠేత్ స్థాతుం నశన్నయా దిత్యర్థః. ౧౩౪. తదితి. సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. ఏషనిశ్చయః-
 రామవివాసనరూపనిశ్చయః. ౧౪౫. అథేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం. భరతస్య ప్రియాప్రియే న్నే
 హాన్నేహయో ర్విషయే - మాం అథ జిజ్ఞాసనే జ్ఞాతు మిచ్ఛసి కిం - అస్తు జిజ్ఞాసైవ భవతు -
 భరతస్నేహజిజ్ఞాసా కృతేత్యేతావతా రామగుణాతిశయ పక్షపాతో న మంది భవతీత్యాశయః-

త్వయా పూర్వం వ్యాహృతం గాఢువం ప్రతి, స మే జ్యేష్ఠ సుత శ్రీమాన్
ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతీవ మే, తత్త్వయా ప్రియవాదిన్యా సేవార్థం కథితం భవేత్,
తచ్చుత్వా శోకసంతప్తా సంతాపయసి మాం భృశం, ఆవిష్టాసి గృహం
శూన్యం సా త్వం పరవశం గతా. ౧౮. ఇత్వాకూణాం కులే దేవి సంప్రాప్త
స్సుమహానయం, అనయో నయసంపన్నే యత్ర తే వికృతా మతిః ౧౯.
న హి కించి దయు క్తం వా విప్రియం వా పురా మమ, ఆకరో స్త్వం విశాలాక్షీ
తేన న శ్రద్ధధామ్యహం. ౨౦. నను తే రాఘవ స్తుల్యో భరతేన మహా

భిషిచ్యతా మితి యత్ర దస్తు తద్వత్తు ముచితం-త్వయా పూర్వం గాఢువం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠ సుత
ఇత్యాదియ ద్వాహృతం-తత్ ప్రియవాదిన్యా త్వయా-సేవార్థం మమ మనోరంజనార్థం రామకృత
శుశ్రూషార్థంవా - కథితం భవేత్ - రామవివాసనోక్తి స్తేన విరుద్ధేత్యర్థః - పరీక్షార్థ మపి భరతో
భిషిచ్యతా మిత్యేవవత్తుముచితం - నతు రామో వివాస్యతా మిత్యేతత్ - పూర్వాపరవిరోధా దితి
భావః-రామవివాసనోక్తిశ్చ భరతే ప్రితిపరీక్షార్థ మేవాస్తిత్యత ఆహ-తదితి - తత్ రామాభిషే
చనం - శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ - మాం భృశం అతినిర్బంధేన-సంతాపయసి కించ పరవశం పర
బోధనవశంగతా సతీ-శూన్యం గృహం శ్రోధాగారం ఆవిష్టాసి ప్రవిష్టాసి-ఇదం సర్వం పరీక్షార్థత్వేన
సంగచ్ఛత ఇతి భావః-శూన్యైర్గ్రహితి పాతే - శూన్యైర్గ్రహే రావిష్టా పిశాచాదిభి రావిష్టే
త్యర్థః. ౧౮. కులనరకరం చేదం వచన మిత్యాహ-ఇత్వాకూణా మితి. నయసంపన్నే ఏతావత్కాలం
నీతిశాలిని-యత్ర ఇత్వాకుకులమధ్యే - తే మతి రేవ మిదానీం వికృతా విపరీతాజాతా తత్ర కులే
ఆయం సన్నిహితః సుమహా ననయః అనర్థః-సంప్రాప్తః నను సత్ప్రకృతే ర్విపరీతబుద్ధిః కులస్యానర్థ
హేతు రితి భావః. ౧౯. పూర్వాపరపర్యాలోచనయా తద్వద్వచనం నశ్రద్ధేయం చేత్యాహ-నహితి.
ఆయుక్తం-ఆహిత మితి యావత్-న శ్రద్ధధామి - ఇద మహితం విప్రియకరణ మితి శేషః. ౨౦.
త్వత్ప్రీతివిరుద్ధం చేదం వచన మిత్యాహ - నన్విత్వాది. తే రాఘవః - భరతేన తుల్యో నను తు

త్వయా రాఘవం ప్రతి స మే జ్యేష్ఠ సుత శ్రీమాన్ - ధర్మజ్యేష్ఠ ఇతి పూర్వం యద్వాహృతం
తత్ - ప్రియవాదిన్యా త్వయా - సేవార్థం రామకృతశుశ్రూషార్థం - కథితం భవేత్ - యద్వా
మమ సేవార్థం - మమావిచ్ఛేదేన త్వయి వర్తనాయ కథితం భవేత్ - కుతః తచ్చుత్వేతి. తత్
ప్రస్తుతం రామాభిషేచనం శ్రుత్వా శోకసంతప్తా సతీ త్వం మాం భృశం సంతాపయసి - తత్ర కా
రణ ముత్పేక్షతే ఆవిష్టేతి - పరవశం గతా సా త్వం - శూన్యం అగోచరం గృహం భూతపిశా
చాదికం - ఆవిష్టా ప్రాప్తాసి - శూన్యే ఇతి పాతే వివేకశూన్యే ఇతి కైకేయ్యా స్సంబోధనం.
౧౮. ఇత్వాకూణా మితి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యత్ర యస్మిన్ - నయ సంపన్నే రామే -
తే యతో వికృతా మతి రుత్పన్నా - యతశ్చ తన్మూలౌ మహా నయ మనయః శ్రేష్ఠగుణకజ్యేష్ఠ
పుత్రాభిషేకనివృత్తి రూపానర్థ స్సంపద్యతే - యతః పురా పూర్వం - మమ విప్రియం ప్రతికూలం
ఆయుక్తం లోకవిరుద్ధం కార్యం వా నాకరోః-తేన కారణేన ఇదం త్వయోక్తం విప్రియం నశ్ర
ద్ధధామి సత్య మితి విశ్వాసం నకరోమి - కింతు భరతే మమ స్నేహోస్తివా నవేతి మనసః
పరీక్షార్థ మేవేదం కృత మితి మన్య ఇతి భావః. ౨౦. నశ్రద్ధధామిత్యత్ర హేతు మాహ-నన్వితి.
ఆమంత్రణే నను శబ్దః - మే మహాత్మనా తేన భరతేన రాఘవ స్తుల్యః-భరత ఇవ ప్రేమాస్పదీభూత
ఇతి - మమ - సన్నిధా వితి శేషః-బహుళః కథాః కథయసే అతః త్వయా అప్రియ ముక్తమితి

త్తనా, బహుశో హి సుబాలే త్వం కథాః కథయసే మమ. ౨౧. తస్య ధర్మాత్తనో దేవి వనే వాసం యశస్వినః, కథం రోచయసే భీరు నవవరాణి పంచ చ. ౨౨. అత్యంతసుకుమారస్య తస్య ధర్మే ధృతాత్తనః, కథం రోచయసే వాస మరణ్యే భృశదారుణే. ౨౩. రోచయస్యభి రామస్య రామస్య శుభలా చనే, తవ శుశ్రూషమాణస్య కిమర్థం విప్రవాసనం. ౨౪. రామోహి భరతా ద్భూయ స్తవ శుశ్రూషతే సదా, విశేషం త్వయి తస్మాత్తు భరతస్య న లక్షయే. ౨౫. శుశ్రూషాం గౌరవం చైవ ప్రమాణం వచనక్రియాం, క స్తే భూయ స్తరం కుర్యా దన్యత్ర మనుజర్షభాత్. ౨౬. బహునాం స్త్రీ సహస్రాణాం బహునాం చోపజీవినాం, పరివాదోపవాదోవా రాఘవే నోపపద్యతే. ౨౭. సాంత్య యన్ సర్వభూతాని రామ శ్శుద్ధేన చేతసా, గృహ్లాతి మనుజవ్యాఘ్రః ప్రియై ర్విషయవాసినః. ౨౮ సత్యేన లోకాన్ జయతి దీనాన్ దానేన రాఘవః, గురూన్

ల్యః ఖలు-అత్ర త్వద్వచనమేవ ప్రమాణ మిత్యాహ-బహుశఇతి. బహుశ ఇత్యనేనాహృదయత్వవ్యావృత్తిః - సుబాలే ఇత్యకుటిలత్వవ్యావృత్తిః. ౨౧. తస్యేతి. ధర్మాత్తన ఇత్యనేన వనవాసహేతుభూతా కృత్యరాహిత్య ముక్తం భీరు ఇతితవచ ధర్మ భీరుత్వం క్షగత మితి భావః. ౨౨. రామసౌకుమార్యానుచితం చేద మిత్యాహ అత్యంతేతి. ౨౩. శుశ్రూషాదర్శనేనాపి రామో నవివాసనార్హ ఇత్యాహ - రోచయసీతి. తవ శుశ్రూషమాణస్యేత్యత్ర న లోకావ్యయేత్యాదినా నిషిద్ధాపి వ్యష్టార్హీ బోధ్యా. ౨౪. శుశ్రూషమాణస్యేత్యేత దుపపాదయతి - రామోపీతి. ౨౫. నకేవలం శుశ్రూషైవైవం వచన కారణం - ఆపితు ప్రమాణాదిక మపీత్యాహ - శుశ్రూషా మిత్తి. గౌరవం ప్రతిపత్తిః - ప్రమాణం పూజా - వచనక్రియా ఉక్తకరణం. ౨౬. పరివాదాదిక మపి రామవివాసకారణం నాస్తీత్యాహ - బహునా మితి. స్త్రీ సహస్రాణా ముపజీవినాంచ సుబంధి పరివాదో నోపపద్యతే - బహునా మితి విశేషణేన తన్మధ్యే ఏకయా ఏకేనవా స్త్రీపురుషావిశేషేణ పరివాద సత్సంబంధీ పరిభవవిషయ వాదః - అపవాదః నిందావా-రాఘవే నోపపద్యతే. నదృశ్యతే. ౨౭. అవివాసన నిమిత్తభూతాన్ భూయో గుణాన్ దర్శయతి - సాంత్యయన్నిత్యాది. అనేన వాఙ్మనఃకాయై ర్జనరంజకత్వ ముక్తం. ప్రియైః అభీష్టప్రదానైః - గృహ్లాతి సుగృహ్లాతి. తనిష్టోక్తి. ౨౮. సత్యేనేతి. సత్యేన భూతహి

నవిశ్వాసం కరోమితి భావః. ౨౧. తస్య తథా ప్రియస్యేత్యర్థః. ౨౨.*తి. రామఇతి. శుశ్రూషతేనేవ తే - తస్మాద్రామద్రామ క్రియమాణగౌరవా ద్భరతస్య త్వయి విశేషం అధికం గౌరవం నలక్షయే. ౨౫. శుశ్రూషామితి. శుశ్రూషాం నేవాం గౌరవం బహుమానం ప్రమాణం ప్రతిపత్తిః-వచన క్రియా ఉక్తకరణం - తే తవ - మనుజర్షభా ద్రామా దన్యత్ర రామం వినా కః భూయ స్తరం అత్యంతం - కుర్యాత్ - అతస్తదీయ వనవాసం కథం రోచయసీతి భావః. ౨౬. బహునామితి. బహునాం స్త్రీ సహస్రాణాం మధ్యే ఏకయాపి కృతః పరివాదః అకార్యకరణనిమిత్తం సమూల మయశః - ఉపజీవినాం మధ్యే ఏకేనాపి కథితోపవాదః అసూయాకల్పితం నిర్మూల మయశః - రాఘవే నోపపద్యతే నవిద్యత ఇత్యర్థః. ౨౭. కుత ఇత్యాహ - సాంత్యయన్నితి. సర్వభూతాని సర్వప్రాణినః శుద్ధేన చేతసా సాంత్యయన్ రామవిషయవాసినః స్వదేశస్థాన్ జనాన్ ప్రియైః - ఇష్టార్థదానైః గృహ్లాతి స్వవశీకరోతీతి యోజనా. ౨౮. సత్యేనేతి. సత్యేన లోకాన్ జయతి వశీకరోతి - దీనాన్ దానేన జయతి సమృద్ధాన్ కరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి వశీకరోతి

శుశ్రూషయా వీరో ధనుషా యుధి శాత్రవాన్. ౨౯. సత్యం దానం తపస్త్యాగో
మిత్రతా శౌచ మార్జవం, విద్యాచ గురుశుశ్రూషా ధృవాణ్యేతాని రాఘవే.
౩౦. తస్మిన్నార్జవసంపన్నే దేవి దేవోపమే కథం, పాప మాశంసనే రామే మహా
ర్షి సమ తేజసి. ౩౧. న స్త రామ్యప్రియం వాక్యం లోకస్య ప్రియవాదినః, స కథం
త్వత్కృతే రామం వక్ష్యామి ప్రియమప్రియం. ౩౨. ఊమా యస్మిన్ దమస్త్యాగః
సత్యం ధర్మః కృతజ్ఞతా, అప్యహింసాచ భూతానాం త మృతే కా గతి ర్తమ.

తేన - లోకాన్ స్వర్గాదివైకుంఠ పర్యంతాన్ - జయతి స్వాధీనాన్ కరోతి - దీనాన్ దరిద్రాన్
దానేన ధనప్రదానేన - జయతి వశీకరోతి - గురూన్ శుశ్రూషయా జయతి స్వహితోపదేశప్రప
ణాన్ కరోతి-శాత్రవాన్ శత్రూన్ ధనుషా ధనుః ప్రదర్శనమాత్రేణ-నతు బాణప్రయోగేణ యుధి
యుద్ధే - నతు కపటవృత్త్యా - జయతి - నిరస్యతీత్యర్థః - వీర ఇతి సర్వత్ర సంబధ్యతే - దయా
వీర స్త్యాగవీరో విద్యావీరః పరాక్రమవీర ఇత్యేవం - (చోళమహిపతిః - కదాచిత్ సన్నిహితం
మధ్యమవీధిభట్టారకం ప్రతి "ఆత్మానం మానుషం మన్య ఇతి వదన్ రామః కథం జటాయుషో
మోక్షం దత్తవాని"తి పప్రచ్ఛ-సోపి సత్యేన లోకాన్ జయతీత్యుక్త్యా మహతీం బహుమతి మవా
ప్తవా నిత్యైలిహ్య మత్ర జ్ఞేయం.) ౨౯. సత్యాదీని చ నకాదాచితాన్ నీత్యాహ-సత్యమితి. తపః
ప్రభృతి గుణషట్కం పూర్వశ్లోకేర్థసిద్ధ మనూద్యతే - దానం పరలోకప్రయోజనం - తపః శాస్త్ర
విహితభోజన నివృత్త్యాదిరూపం - త్యాగః విహికప్రయోజనః ప్రీత్యర్థః - మిత్రతా సర్వ సుహృ
త్వం శౌచం స్నానజన్యశుద్ధిః - ఆర్జవం పరచిత్తానువ ర్తిత్వం - విద్యా తత్వజ్ఞానం గురుశుశ్రూ
షా-గురోశ్శుశ్రూషా-పాదసంవాహనాది పరిచర్యా. ౩౦. తస్మిన్నితి. ఆర్జవసంపన్న ఇతి దానాది
సంపత్తే రఘుపలక్షణం-పాపం వివాసనరూపం-ఆశంసనే ప్రార్థయనే. ౩౧. నేతి. లోకస్యజనమా
త్రస్య-ప్రియవాదినః ప్రియవదనశీలస్య-కిముతాస్తాక మితి భావః-రామస్య సంబంధి-అప్రియం వివా
సనవిషయం - వాక్యం - న స్త రామి - స్తర్తుమపి నశక్నోమి త్యర్థః - సః తదస్తర్తా ఆహం -
త్వత్కృతే పరుషోక్తిమత్ ప్రీకృతే - రామం సర్వస్య రమయితారం - ప్రియం రమయితృత్వా
భావేపి పుత్ర త్వేన ప్రియం ప్రతి-కథ మప్రియం వక్ష్యామి ౩౨. ఊమేతి. యస్మిన్ ఊమాదయో
వర్తంతే - త మృతే - మమ కా గతిః కోవా రక్షకః-తాదృశం రక్షకం కథం త్యక్త్యామితి భావః.

ఆనందయతి. ౨౯. సత్యమితి. సత్యం సత్యవచనం - దానం సత్త్వత్రదానం - త్యాగః ప్రత్యక్షః
విహికప్రయోజనః దేవతోద్దేశేన ద్రవ్యత్యాగోవా - మిత్రతా సత్స మైత్రి - శౌచం బాహ్యభ్యం
తరశుద్ధిః - ఆర్జవం కపటరాహిత్యం. ఏతాని సర్వాణి రాఘవే ధృవాణి. ౩౦. తస్మిన్నితి. ఆర్జవ
సంపన్నే కపటరూపదోషవర్జితే - మహర్షి వ చ్ఛమాదిసద్గుణసంపన్నే కథం పాపం వసవాసాత్కం
ఆశంసనే ప్రార్థయనే. ౩౧. నస్త రామితి. లోకస్య ప్రియవాదినో రామస్య అప్రియం వివాసన
విషయకం వాక్యం నస్త రామి స్తర్తు మపి నశక్నోమి - సోహం ప్రియం తం రామం త్వత్కృతే
అప్రియం వనం గచ్ఛేతి వాక్యరూపం కథం వక్ష్యామితి యోజనా - యద్యా అప్రియం వాక్య
మితి రామవక్తృకం రామవిషయకం వా నస్త రామి - కుతః ప్రియవాదిన ఇతి - త్వత్కృతే
త్వద్వచనక్రియాసంపాదనార్థం - అప్రియం కథం వక్ష్యామితి యోజనా. ౩౨. ఊమేతి.
ఊమా అంతరింద్రియనిగ్రహః - దమః బహిరింద్రియ నిగ్రహః - ధర్మః నిత్యకర్తానుష్ఠానం
ప్రాణినా మహింసా చ - యస్మిన్ రామే వసతీతి ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - త మృతే

33. మమ వృద్ధస్య కై కేయి గతాంతస్య తపస్వినః, దీనం లాలప్యమానస్య కారుణ్యం కర్తు మర్హసి. 34. పృథివ్యాం సాగరాంతాయాం యత్కించి దధిగమ్యతే, తత్సర్వం తవ దాస్యామి మా చ త్వాం మన్యురావిశేత్. 35. అంజలిం కుర్తి కై కేయి పాదౌ చాపి స్పృశామి తే, శరణం భవ రామస్య మాధర్మ్యో మామిహ స్పృశేత్. 36. ఇతి దుగిఖాభిసంతప్తం విలపంత మచేతనం, ఘూర్ణమానం మహారాజం శోకేన సమభిప్లుతం, పారం శోకార్ణవస్యాశు ప్రార్థయంతం పునఃపునః, ప్రత్యువాచాథ కై కేయి రౌద్రా రౌద్రతరం వచః. 37. యదీ దత్వా వరౌ రాజా పునః ప్రత్యనుతప్యసే, ధార్మికత్వం కథం వీర పృథివ్యాం కథయిష్యసి, యదా సమేతా బహవ స్త్వయా రాజర్షయ స్సహ, కథయిష్యంతి ధర్మజ్ఞ తత్ర కిం ప్రతివక్ష్యసి. ౪౦. యస్యాః ప్రసాదే జీవామి యా చ మా మభ్యపాలయత్,

33. మమేతి. గతాంతస్య గతః ప్రాప్తః అంతః చరమకాలో యేన తస్య - వృద్ధత్వేపి ప్రాప్త చరమకాలస్యేత్యర్థః - తపస్వినః శోచనీయావస్థస్య - లాలప్యమానస్య పునఃపునఃకథనశీలస్య - మమ మయీత్యర్థః - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ. 34. పృథివ్యామితి. సాగరాంతాయా మిత్యనేన కృతాన్నియా మితి లభ్యతే - యత్కించి ధనం - అధిగమ్యతే లభ్యతే - తత్సర్వం - తవ తుభ్యం దాస్యామి - మన్యుః రామవిషయశ్రోధః. 35. అంజలి మితి. కుర్తి కరోమి - అంజలిపూర్వకం పాదపందనం కరోమీత్యర్థః - శరణం రక్షిత్రీ. అధర్మః ప్రతిజ్ఞాభంగరూపః - రామాభిషేక మనుజా నీహీత్యర్థః. 36. ఇతీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అచేతనం మూర్ఛితం - ఘూర్ణమానం ఇతస్తతో విపర్తమానం - శోకేన భావిరామవిరహస్త్వరణదుఃఖేన - సమభిప్లుతం సమ్యగభి వ్యాప్తం - పారం అంతం రామాభిషేక మితి యావత్ - అథ కృత్స్నమితి వచో విశేషణం - రౌద్రా భయంకరవికారా - రామాభిషేకనివర్తనవిషయే యద్యద్వక్తవ్యం తత్సర్వ మువాచేత్యర్థః. 37. యదీతి. ధార్మికత్వం - స్వీయ మితి శేషః - యదేతి - కథయిష్యంతి - ఉపకారిణ్యాః కైకేయ్యాః కిం ప్రత్యుపకృత మితి కదాచి ధర్మప్రసంగే వక్ష్యంతి - తత్ర తదా - కిం ప్రతివక్ష్యసి కీదృశం ప్రత్యుత్తరం దాస్యసి. ౪౦. యస్యాఇతి. ప్రసాదే సతి జీవామి - ప్రసాదేన

మమ కా గతిః. 33. మమేతి. గతాంతస్య గతాయుషః తపస్వినో దీనస్య దీనం లాలప్యమానస్య ప్రలపతః మమ కారుణ్యం దయాం కర్తు మర్హసి. 34. పృథివ్యామితి. భూమాద్రవ్యజాతయస్తత్సర్వం తవ దాస్యామి - త్వం మన్యుః మావిశ. 35. అంజలిమితి. కుర్తి కరోమి - రామస్య శరణం రక్షిత్రీ భవ అధర్మ సృత్యవ్యతిక్రమరూపః ఇహ రామాభిషేకరూపకార్యవిషయే - మాం మాస్పృశేత్ మాస్పృశతు - యథా అధర్మప్రాప్త ర్నభవతి - తథా త్వయా కర్తవ్య మిత్యర్థః. 36. ఇతీతి. అచేతనం మూర్ఛాగతం ఘూర్ణమానం ఘూర్ణమానశరీరం - పారమితి శోకార్ణవస్య - ఆశు శీఘ్రం పారం నిస్తారం ప్రలపంతం ప్రార్థయంతం - రౌద్రతరం అతిదారుణం వచః ప్రత్యువాచేతి ద్వయౌ రన్వయః. 37. యదీతి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. పృథివ్యాం యదా రాజర్షయః - త్వయా సహ సమేతా భవంతి తత్సమాజే త్వం - త్వదీయం ధార్మికత్వం కథయిష్యసి తేచ మద్విషయవరదానాదిప్రసంగం యదా కథయిష్యంతి - తదా తాన్ ప్రతి - కిం ప్రతివక్ష్యసి కి ముత్తరం దాస్యసి - ధర్మజ్ఞేతి వ్యంగ్యోక్తిః. ౪౦. నకిమపి ప్రతివచనం శక్య మిత్యాహ - యస్యా ఇతి. యస్యాః కైకేయ్యాః - ప్రయత్నే - యుద్ధే మూర్ఛితదశాయాం రణా దన్యత్ర రథాపనయనాది

తస్యాః కృతం మయా మిథ్యా కై కేయ్యా ఇతి వక్ష్యసి. ౪౧. కిల్బిషత్వం నరేంద్రాణాం కరిష్యసి నరాధిప, యో దత్వా వర మద్యైవ పున రన్యాని భాషసే. ౪౨. శై బ్య శ్చేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముత్తమాం, సాగర స్సమయం కృత్వా న వేలా మతివర్తతే,

జీవామిత్యర్థః ప్రసాద మేవాహ - యాచేతి - యాచ మాం మూఢితదశాయాం రణా దన్యత్రాపనీయాభ్యపాలయత్ - శిశిరోపచారాదినా రరక్షేత్సర్గః-తస్యాః - మయా మిథ్యా అసత్యం కృత మితి వక్ష్యసి కి మితి కాకుః తస్మా దద్య ప్రతిజ్ఞాం నిర్వహేతి భావః. ౪౧. కిల్బిషత్వ మితి. కిల్బిషత్వం అయశోరూపమాలిన్యం - నరేంద్రాణా మిత్యనేన సజాతీయే ష్వేకేన కృత మపయశ స్సర్వా నపి స్పృశతి - సర్వే రాజాన ఏవం విధా ఇతి - అన్యాని వరప్రదానవిరుద్ధాని. ౪౨. దుష్కరస్యాపి ప్రతిజ్ఞా తస్య కర్తవ్యత్వం పూర్వచక్రవర్త్యనుష్ఠానేన దర్శయతి - శై బ్యఇతి శైబ్యో రాజా శ్చేనకపోతీయే - శ్చేనకపోతయో ర్విరోధే ప్రాప్తే - పక్షిణే శ్చేనాయ - స్వమాంసం కపోతమాంసప్రతినిధిత్వేన దదౌ-ఇత్థం కిల పారాణికి గాధా-ఇంద్రాగ్నీ శ్చేనకపోతౌ భూత్వా శైబ్యా దార్యం పరీక్షితుం భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీప మాగతో-తత్ర కపోతో-భయాత్ శైబ్యాంక మావివేశ - తస్మైచ సోభయం దదౌ - తత శ్చేననేన మద్భక్షణం దేవవిహితం త్యజేత్సుకేనాహం త్యజేయం. అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామిత్యుక్తే-తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛ - నాన్య దిత్యుక్తే - స్వమాంస మపి సర్వం దత్తవా నితి - అలర్క-శ్చ రాజర్షి రాబ్రిహ్మణాయాంధాయ వరం ప్రతిశ్రుత్య తేన రాజచక్షుషా స్వచక్షుః ప్రతిసంధానేర్థితే స్వచక్షుషీ దత్వోత్తమాం గతిం జగామ - కించ సాగర స్సముద్రో దేవైః ప్రార్థితో వేలానతిలంఘనాయ తత్రేభ్యః ప్రతిశ్రుత్యాద్యాపి వేలాం నాతివర్తతే - తస్మా త్వ మపి పూర్వశైబ్యాదివృత్తాంత మను

ప్రయత్నే సతి జీవామి-యా మా మభ్యపాలయత్ శిశిరోపచారాదినా రరక్ష-తస్యాః కై కేయ్యాః ప్రతిజ్ఞాతం వచన మితి శేషః - మిథ్యా అసత్యం కృత మితి వక్ష్యసీతి సోపహాసం వాక్యం. ౪౧. కిల్బిషత్వ మితి. నరేంద్రాణాం కిల్బిషత్వం అపయశోరూపం మాలిన్యం కరిష్యసి - య స్త్వ మద్యైవ వరం దత్వా పున రన్యాని భాషసే మిథ్యావాదేన త్వయా రాజకులం సర్వం అయశోగ్రస్తం జాత మిత్యాశయః. ౪౨. దుష్కరస్యాపి ప్రతిశ్రుతస్య పరిపాలనం దర్శయతి శై బ్య ఇత్యాది. త్వద్వంశః శై బ్యః - సత్యపరిపాలనాయ - దత్తాభయకపోతరక్షణాయ-త న్మాంసార్థినే శ్చేనాయ స్వమాంస మేవ ప్రతినిధిత్వేన దదౌ నతు కపోత మితి శ్చేనకపోతీయే ఆఖ్యానే ప్రాయతే - తథాహి - ఇంద్రాగ్నీ శ్చేనకపోతరూపా భూత్వా శైబ్యాదార్య జిజ్ఞాసయా భక్షకభక్ష్యభావ మాపన్నౌ శైబ్యసమీపం గతో - తతః కపోతశ్చైబ్యాంకం వివేశ - తస్మైచ సోభయం దదౌ-తత శ్చేననేన మద్భక్షణం కపోతం త్యజేత్సుకే - నాహం త్యజేయం అపితు తత్ప్రతినిధిమాంస మేవ దదామిత్యుక్తే - తర్హి త్వన్మాంస మేవ ప్రయచ్ఛేతి ప్రతిపాదితే స్వమాంస మేవ సర్వం దత్తవా నితి కథా - యద్వా - ఆహారకాంక్షిణశ్చేనస్య శరణార్థినః కపోతస్య విరోధే - అన్య త్సమానం-అలర్క-శ్చ రాజర్షిః-బ్రహ్మణాయ యాచమానాయ-వరం ప్రతిశ్రుత్య - తేన రాజౌ తవ చక్షుషా మమ చక్షుః ప్రతిసంధాతవ్య మితి పృష్టే స్వచక్షు ర్దత్తవా - సాగరః దేవైః ప్రార్థితో వేలా నతిలంఘనసమయం తేభ్యః ప్రతిశ్రుత్య న వేలా మతివర్తతే - యద్యైవ మతః కిమత ఆహ - సమయమితి - పూర్వవృత్తం శై బ్యాదీనాం వృత్త మనుస్మరన్ - త్వంచ సమయం వరౌ దాస్యామితి

సమయం మాన్యతంకార్షిః పూర్వం వృత్త మనుస్మరన్. ౪౪. సత్యం ధర్మం చ రి
త్యజ్య రామం రాజ్యేభిషిచ్యచ, సహ కౌసల్యయా నిత్యం రంతు విచ్ఛసి దుర్మతే.
౪౫. భవ త్వధర్మో ధర్మోవా సత్యం వా యదివాన్యతం, య త్వయా సంశ్రుతం
మహ్యం తస్య నాస్తి వ్యతిక్రమః. ౪౬. అహం హి విష మద్యైవ పీత్వా బహు
తవాగ్రతః, పశ్యత స్తే మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౪౭. ఏకాహమపి
పశ్యేయం యద్యహం రామమాతరం, అంజలిం ప్రతిగృహ్లాంతీం శ్రేయో నను
మృతి ర్థమ. ౪౮. భరతేనాత్మనా చాహం శపే తే మనుజాధిప, యథా నాన్యేన
తుష్యేయ మృతే రామవివాసనాత్. ౪౯. ఏతావదుక్త్వావచనం కైకేయీ
విరరామహ, విలపంతం చ రాజానం నప్రతివ్యాజహార సా. ౫౦. శ్రుత్వాతు రాజా
కైకేయ్యా వృతం పరమశోభనం, రామస్యచ వనే వాస మైశ్వర్యం భరతస్యచ.
నాభ్యభాషత కైకేయీం ముహూర్తం వ్యాకులేంద్రియః, ప్రైక్షతానిమిషోదేవీం
ప్రియా మప్రియవాదినీం. ౫౧. తాం హి వజ్రసమాం వాచ మాకర్ణ్య హృద
యాప్రియాం, దుగ్ధశోకమయీం ఘోరాం రాజా నసుఖితోఽభవత్. ౫౩. సదే
వ్యా వ్యవసాయం చ మోరంచ శపథం కృతం, ధ్యాత్వా రామేతి నిశ్వస్య చిన్న

స్మరన్ - సమయం ప్రతిజ్ఞాం - అన్యతం మిథ్యాభూతం - మాకార్షిః. ౪౪. ఏవం న్యాయ
ముక్త్యా తదనుమోదమానం ప్రత్యాహ - సత్వమితి. ౪౫. స్వసిద్ధాంత మాహ - భవత్త్వమితి. మనుక్తో
రామవివాసనపూర్వకో భరతాభిషేకః ధర్మోవా అధర్మోవా భవతు - రామం ప్రవాజయారణ్య
మిత్యాది మదుక్తం వచనం సత్యం సమీచీనం వా - అన్యతం అసమీచీనం వా భవతు - త్వయాయ
న్మహ్యం సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాతం - తస్య వ్యతిక్రమోన్యథాభావో
వాస్తీతి యోజనా. ౪౬. వ్యతిక్రమే కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-అహమితి. ౪౭. కౌసల్యాతోవ్యధికం
భోగం తవ దాస్యామిత్యత్ర తత్ప్రాధాన్యం న సహ ఇత్యాహ - ఏకాహ మితి. అంజలిం ప్రతి
గృహ్లాంతీం-రాజమాతృత్వేన సర్వేషా మితి శేషః-శ్రేయః - తదా తదపేక్షయేతి శేషః. ౪౮. ౫౦.
శ్రుత్వేతి వనవానైశ్వర్యరూపం వృతం వర మితి సంబంధః-ప్రైక్షతానిమిష ఇతి-నిరంతరచింతావ
శాత్ శ్రోధాద్వా నిర్విమేషప్రేక్షణం. ౫౧. తామితి. దుగ్ధశోకమయీ మితి - అనుచితభరతాభి
షేకాద్దుఃఖం-రామవివాసనా చోభకః. ౫౩. సఇతి. శపథం కృత మితి-స్వేనేతి శేషః-నిశ్వస్యేతి -
అశక్యప్రతికారత్వా దితి భావః. ౫౪. నవ్పచిత్త ఇతి. నవ్పచిత్తః కలుషితహృదయః-ఉన్నతః ఉన్నాదీ

సంకేతం అన్యతం మాకార్షిః. ౪౪. ౪౫. సిద్ధాంత మాహ - భవత్త్వమితి. మదుక్తరామవివాసపూర్వక
భరతాభిషేకః ధర్మోవా సమీచీనంవా - అధర్మోవా అసమీచీనంవా భవతు - త్వయా య న్మహ్యం
సంశ్రుతం శపథపూర్వకం దాస్యామితి-తస్యవ్యతిక్రమః అన్యథా భావో నాస్తీతి యోజనా. ౪౬.
విపక్షబాధక మాహ - అహంహీతి. ౪౭. * అంజలిం ప్రతిగృహ్లాంతీ మితి-రామమాతృత్వేన సర్వ
లాకానా మితి శేషః ౪౮. భరతేనేతి. హేమనుజాధిప-రామవివాసనాదృతే అన్యేన రత్నాదినా-
యథాహం నతుష్యేయం - తథా ఆత్మనా ప్రాణభూతేన భరతేన-తే తవ-సమీప ఇతి శేషః-శపే
శపథం కరోమి. ౪౯. ౫౦. శ్రుత్వేతి. పరమశోభన మిత్యత్ర అశోభన మితి ఛేదః - కైకేయీం
ప్రైక్షత - శాపా దితి శేషః. ౫౩. సఇతి. ఘోరం వ్యవసాయం - కృతం శపథం - స్వేనేతి

స్తరు రివాఃతత్. ౫౪. నష్టచిత్తో యథోన్మత్తో విపరీతో యథాతురః, హృతతే
జా యథా సర్వో బభూవ జగతీపతిః ౫౫. దీనయాతు గిరా రాజా ఇతిహావాచ
కై కయీం. ౫౫౫. అనర్థ మిమ మర్థాభం కేనత్వ ముపదర్శితా, భూతోపహత
చిత్తేవ బ్రువంతీ మాం నలజ్జనే. ౫౬౫. శీలవ్యసనమేత త్తేనాభిజానామ్యహంపురా,
బాలాయా స్తత్త్విదానీం తే లక్షయేవిపరీతవత్. ౫౭౫. కుతో వా తే భయం జాతం
యా త్వమేవం విధంవరం, రాష్ట్రే భరత మాసీనం వృణీషే రాఘవం వనే, విరమై
తేనభావేన త్వమేతేనాన్యతేనవా, యది భర్తుః ప్రియం కార్యం లోకస్య భరత
స్యచ ౫౮౫. నృశంసే పాపసంకల్పే తుద్రే దుష్కృతకారిణి, కిన్ను దుగ్ధ మలీకం
వా మయి రామేచ పశ్యసి. ౬౦౫. నకథంచిదృతే రామా ద్భరతో రాజ్య మావ

విపరీతః సన్నిపాతాదినా విపరీతప్రకృతిః - ఆతురః వ్యాధితః - 'వ్యాధితో ఒపటు రాతుర'
ఇత్యమరః. హృతతేజాః మంత్రహృతవీర్యః. ౫౫. దీనయేతి. ౫౫౫. అనర్థ మిత్యాది. ఉపదర్శితా
బోధితా - శీలవ్యసనం సద్వృత్తభ్రంశం - 'వ్యసనం విపదిభ్రంశ' ఇత్యమరః. నాభిజానామి - కిం
తు శీల మేవాభిజానామి తత్ర హేతు మాహ - బాలాయా ఇతి - ఇదానీం ప్రాధతానాం-తత్
శీలం విపరీతవత్ విపరీతత్వవత్ - భావప్రధానో నిర్దేశః - స్వార్థే వలి ర్వా. ౫౭౫. కుతఇతి. కుతో
నిమిత్తాత్ ఏవం విధ మిత్యన్వైవ వివరణం - రాష్ట్ర ఇతి-వనే రాఘవ మితి - ఆసీన మిత్యనుషంగః -
ఏతేన భావేన భరతాభిషేకరూపేణ - విరమ మాప్రవర్తిషాః - అన్యతేన అన్యతపదవాచ్యేన-ఏతేన
వా రామవివాసనరూపేణ భావేనవా - విరమేతి సంబంధః. ౫౮౫. నృశంసఇతి. నృశంసే నిర్దయే -
తత్ర హేతుః పాపసంకల్ప ఇతి - రామవివాసనరూపపాపసంకల్పే - తత్రాపి హేతుః తుద్ర
ఇతి - అల్పమతికే - తత్రాపి హేతుద్దుష్కృతకారిణీతి - జన్మాంతరే పాపకారిణీత్యర్థః - దుగ్ధం
దుగ్ధనిమిత్తం - అలీకం అపియం - 'అలీకం త్వప్రియే సృత' ఇత్యమరః. ౬౦౫. ౬౦౫. కథమితి.

శేషః - నిశ్చన్యేతి - అశక్యప్రసిక్తియత్వాత్. ౫౪. నష్టచిత్త ఇతి. విపరీతః సన్నిపాతాదినా
విపరీతః - ఆతురః వ్యాధిగ్రస్తః - హృతతేజాః మంత్రహృతవీర్యః - తథా బభూవ. ౫౫. ౫౫౫.
అనర్థ మితి. ఉపదర్శితా బోధితా - భూతోపహతచిత్తేవ పితౄచాక్రాంతహృదయేవ - మాం - ప్రతి
బ్రువంతీ సతీ నలజ్జనే. ౫౬౫. శీలవ్యసన మితి. ఏత దిదానీ ముత్పన్నం - శీలవ్యసనం సద్వృత్తిభ్రం
శనం - పురా నాభిజానామి - బాలాయాః తే తవ తత్ శీలం విపరీతవత్ విపరీతం లక్షయే జానా
మి. ౫౭౫. కుతోవేతి. కుతోనిమిత్తా త్రే భయం జాతం-యేన భయేనైవం విధం వరం వృణీషే-వర
మేవాహ - రాష్ట్ర ఇతి - భరతం - రాష్ట్రే రాజ్యే - ఆసీనం సంతం - వనే రాఘవం ఆసీనం సం
తం వృణీషే - విరమేతి-భర్తు ర్దశరథస్య మమ లోకస్య జనస్య-భరతస్యచ-యది ప్రియం కార్యం-
తర్హి ఏతేన భరతాభిషేకరూపేణ - భావేన అభిప్రాయేణ - అన్యతేన పాపజనకేన-ఏతేన భావేన
రామాభిషేకవిఘాతవిషయకేనాభిప్రాయేణచ - విరమ మాప్రవర్తస్వ - వాశబ్ద స్పముచ్చయే - భర
తాభిషేకవిషయాం రామాభిషేకవిఘాతవిషయాం చ బుద్ధిం - నివర్తయేతిభావః. ౫౮౫. నృశంస
ఇతి. దుగ్ధం దుగ్ధసాధనం-అలీక మపరాధం. ౬౦౫. వ్యర్థం చేదం మత్ క్లేశన మిత్యాహ-నకథం
చిదితి. రామాదృతే రామం వినా - భరతః కథంచి దపి రాజ్యం నావసేత్ నాక్రామేత్ - అనేన
యథా భాగశః చతుర్థా మేవ రాజ్య మనుమన్యస్త్యేత్యుక్తం - యద్వా-భరతస్యాభిషేకం - రామస్య
కేవలవృద్ధస్య మమ సమీపేవస్థానం వాను మన్యస్వ-నాన్యథా త్వత్ప్రియోజన మిత్యుపదేశః-నావసే

నేత్, రామా దపి హితం మన్యే ధర్మతో బలవత్తరం ౬౧౪. కథం ద్రక్ష్యామి
రామస్య వనం గచ్ఛేతి భాషితే, ముఖవర్ణం వివర్ణంతం యథై వేందు ముపప్లవం.
౬౨౪. తాం హి మే సుకృతాం బుద్ధిం సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం, కథం ద్ర
క్ష్యామ్యపావృతాం పరై రివ హతాం చమూం. ౬౩౪. కిం మాం వక్ష్యంతి రా
జానో నానాదిగ్భ్య స్సమాగతాః, బాలోబతాయ మైత్వౌక శ్చిరం రాజ్య మకా
రయత్. ౬౪౪. యదాతు బహవో వృద్ధా గుణవంతో బహుశ్రుతాః. పరిప్ర
క్ష్యంతి కాకుత్ స్థం వక్ష్యామి కి మహం తదా. ౬౫౪. కై కేయ్యా క్లిశ్యమానేన
రామః ప్రవ్రాజితో మయా, యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్త దసత్యం భవిష్యతి.
౬౬౪. కిం మాం వక్ష్యతి కౌసల్యా రాఘవే వన మాస్థితే, కించై నాం ప్రతివక్ష్యామి

వనం గచ్ఛేతి మయా భాషితే సతి - వివర్ణం విపరీతవర్ణత్వ మాపాదితం-రామస్య ముఖవర్ణం-ఉప
ప్లవం రాహుగ్రస్తమివ-కథం ద్రక్ష్యామితి సంబంధః. ౬౨౪. తామితి. తాం బుద్ధిసాం-సుకృతాం
మంత్రిభి స్సహ సుహృ నిశ్చితాం అథ సుహృద్భి స్సహ నిశ్చితాం బుద్ధిం అపావృతాం-అధరో త్తరి
కృతాం - కథం ద్రక్ష్యామి అనుభవిష్యామి. ౬౩౪. కిమితి. బదేతి ఖేదే-విత్వాకః రామః - రాజ్య
మకారయత్ కి మకరోత్ - ఇతి మాం కిం వక్ష్యంతీతి సంబంధః - సాద్వాబాలః అజః దశరథః
ఘుణక్షతలిపిన్యాయేన దైవా చ్చిరం రాజ్యమకరో దితి మాం వక్ష్యంతి కిమితి. ౬౪౪. యదేతి. యదా
శ్యః ప్రాతః వృద్ధాః-కాకుత్ స్థం ప్రక్ష్యంతి క్వగతో రామః కుతోనాభిషిక్త ఇతి ప్రక్ష్యంతి-తదా
హం కిం వక్ష్యామి ప్రత్యుత్తరం. ౬౫౪. కై కేయా వరప్రదాననిమిత్తం ప్రవ్రాజిత ఇత్యుచ్యతా మిత్య
త్రాహ-కై కేయ్యేతి. కై కేయ్యా క్లిశ్యమానేన పూర్వదత్తేవరా భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ
దాతవ్యావిత్యుక్తవత్త్యా కై కేయ్యా పీడ్యమానేన-మయా ప్రవ్రాజిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి తదా
తత్ రామ మభిషేక్ష్యామితి వచనం అసత్యంభవిష్యతి-తద్బాధా నసంభవతి పూర్వప్రవృత్తత్వాదితి
భావః. ౬౬౪. కిమితి. కిం మాం వక్ష్యతి మత్పుత్రేణ తే కి మపరాధ మిత్యేవం వక్ష్యంతీతి భావః - కిం

దిత్యుక్త హేతు మాహ-రామాదితి-హి యస్తాత్ - భరతం రామా దపి ధర్మేణ బలవత్తరం అతిశ
యితధర్మవంతం-మన్య ఇతి యోజనా. ౬౧౪. కథమితి. భాషితే ఉక్తే సతి - మయేతి శేషః-ఉపప్ల
వం రాహుగ్రస్తం-ఇందుం యథా చంద్రమివ - విపరీతవర్ణం కథం ద్రక్ష్యామితి. ౬౨౪. తామితి.
సుకృతాం సమ్యక్ప్రవర్తితాం - అత్ర హేతుః - సుహృద్భి స్సహనిశ్చితాం - బుద్ధిం రామాభిషేక
విషయిణీం బుద్ధిమపావృతాం కథంద్రక్ష్యామి. ౬౩౪. కిమితి. బాలా బతాయమితి - బాలామూఢః
అయమైత్వౌకః దశరథః - చిరకాలం కథం రాజ్య మకారయత్ అకరోదితి నానాదిగ్భ్య స్సమాగ
తా రాజానః మాం వక్ష్యంతీతి యోజనా-బదేతి ఖేదే. ౬౪౪. యదేతి. వృద్ధాః కాకుత్ స్థం పరిప్ర
క్ష్యంతి పరస్పరమితి శేషః-రామోదశరథేన కిమర్థం నిర్వాసిత ఇతి రామముద్దిశ్య యది వక్ష్యంతి-
తదాహం కి ముత్తరం దద్యాం-ఉత్తరాస్ఫురే ర్హాన మేవభజిష్యామితి పరమార్థః. ౬౫౪. ననుకై కే
య్యా క్లిశ్యమానేన మయారామః ప్రస్థాపిత ఇత్యుత్తరం దీయతామత ఆహ-కై కేయ్యేతి. కై కేయ్యా
క్లిశ్యమానేన పూర్వం సామాన్యేనదత్తేవరా ఇదానీం భరతాభిషేక రామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా
విత్యుక్తవత్త్యా కై కేయ్యా పీడ్యమానేన మయా రామః ప్రస్థాపిత ఇత్యేత త్సత్యం యది బ్రవీమి-
తత్పురోక్తం-పూర్వేద్యుర్వసిష్ఠ వామదేవాది సహితరాజసభాయా ముక్తం రామాభిషేక విష
యప్రతిజ్ఞావాక్యం-అసత్యం భవిష్యతి. ౬౬౪. యదాయదేతి తత్తదుచితకాల ఇత్యర్థః - కౌసల్యా

కృత్వా విప్రియమీదృశమ్. ౬౭౪. యదా యదా హి కౌసల్యా దాసీవచ్చ
సఖీవ చ, భార్యావద్భగినీవచ్చ మాతృవచ్ఛోపతిష్ఠతి, సతతం ప్రియకామా మే
ప్రియపుత్రా ప్రియంవదా, న మయా సత్కృతా దేవీ సత్కారార్హా కృతే తవ.
౬౮౪. ఇదాసీం త త్తపతి మాం య న్తయా సుకృతం త్వయి, అపథ్యవ్యంజనో
పేతం భుక్త మన్న మివాతురం. ౭౦౪. విప్రకారం చ రామస్య సంప్రయాణం వన
స్యచ, సుమిత్రాప్రేక్ష్య వై భీతా కథం మే విశ్వసిష్యతి. ౭౧౪. కృపణం బత వై
దేహీ శ్రోష్యతి ద్వయ మప్రియం, మాం చ పంచత్వమాపన్నం రామం చ వన
నూశ్రితం. ౭౨౪. వై దేహీ బత మే ప్రాణాన్ శోచంతీ ఊపయిష్యతి, సీనా
హిమవతః పార్శ్వే కిన్న రేణేవ కిన్నరీ. ౭౩౪. న హి రామ మహం దృష్ట్వా ప్రవ
సంతం మహావనే, చిరంజీవితు మాశంసే రుదంతీం చాపి మైథిలీం. ౭౪౪. సానూ
నం విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి, నహి ప్రవ్రాజితే రామే దేవి జీవితు

ప్రతివక్ష్యామి-న కిమపీత్యర్థః. ౬౭౪. యదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యదాయదా ఉపతిష్ఠతి తత్త
దుచితకృత్యేనోపాస్తే తదాతదా సత్కారార్హా-తవకృతే-నసత్కృతా-తవ విప్రియం భవిష్యతీతి సాన
సత్కృతేత్యర్థః-పరిచర్యాకాలే దాసీవత్పరిచరతి నమహిషీత్వం పురస్కరోతి-ద్యూతక్రీడాదిసమ
యే-సఖీవ వ్యవహరతి-ధర్మానుష్ఠానసమయే భార్యావత్ భార్యయా యథా వర్తితవ్యం తథా వర్తతే-
నతు మహిషీత్వాభిమానేన జోషమాస్త ఇత్యర్థః-భార్యాంతరవివాహ సమయే-భగినీవత్ సోదరీవ-ఉప
లాలయతి-శరీరపోషణాదిదశాయాం మాతృవద్ధితపరా తిష్ఠతీతిభావః. ౬౮౪. ఇదాసీమితి. ఇదాసీం
త్వద్దౌర్జన్యదర్శనకాలే - త్వయి విషయే - మయా యత్సుకృతం సుష్ఠాపచరితం - తత్ అపథ్యవ్యం
జనోపేతం దధ్యాద్యుపస్కృతమన్నం-ఆతురం వ్యాధితమివ - మాం-తపతి తాపయతి-అంతర్భావి
తణ్యర్థోయం - త్వయ్యుపచారాకరణే సంప్రతి మమ తాప ఏవ న భవేత్ - ఏతాదృశవాల్లభ్యా
భావాదితి భావః. ౭౦౪. విప్రకారమితి. విప్రకారం విపరీతప్రకారం-అభిషేకతిరస్కార మిత్యర్థః-
వనస్యేతి కర్తృణి షష్ఠీ-భీతా మత్పుత్రస్య విప్రకారః కిములేతి భీతా-మే మాం. ౭౧౪. కృపణమితి.

నేవాయాం దాసీవ - పరమరహస్యకథనే సఖీవ - ధర్తాచరణే భార్యేవ - హితాశంసనే భగినీవ-
మృష్టాన్నదానే మాతృవచ్ఛోపతిష్ఠతే సేవత ఇత్యర్థః. ౬౮౪.*తి. సతతమితి. తవకృతే త్వద్దైవమనస్య
పరిహారాయ న సత్కృతా. ౬౮౪. ఇదాసీమితి. ఇదాసీం రామవివాసే సతి - యన్తయా త్వయి సు
కృతం శోభనం కర్త శుశ్రూషాలక్షణం కృతం-తత్ అపథ్యవ్యంజనోపేతం సత్ భుక్తమన్నం యథా-
ఆతురం-రోగిణం-తపతి తాపయతి. ౭౦౪. విప్రకారమితి. వనస్యసంప్రయాణం ప్రయాణాత్కం రామస్య
విప్రకారం మయా కృత మపకారం ప్రేక్ష్య-భీతా సుమిత్రా-మే మహ్యం-కథం విశ్వసిష్యతి - సకల
లోకానందకరమపి రామం త్యక్తుకామస్య దశరథస్య నకించిదకార్య మస్తీతి సుమిత్రా మయివిశ్వా
సం నకరిష్యతీతిభావః. ౭౧౪. కృపణమితి. పంచత్వ మాపన్నం మాం-వన మాశ్రితం చేత్యప్రియద్వ
యం-వై దేహీ కృపణం దైన్యయుక్తం యథాతథా-శ్రోష్యతి-బతేతి భేదే. ౭౨౪. తదేవ సీతాకార్ప
ణ్యం ప్రదర్శ్యతే-వై దేహీత్యాది. మే మమ-రామవివాసనాదివ్యాపారేణేతి శేషః. శోచంతీ ప్రా
ణాన్ ఊపయిష్యతి-యద్వా మదర్థం ఉపలక్షణమేతత్ - రామార్థం శోచంతీ ప్రాణాన్ ఊపయిష్య
తీతి వార్థః - బతేతి భేదే. ౭౩౪. సీతాయా ఇవ మమాపి ప్రాణక్షపణం ప్రాప్తమిత్యాహ నహితి.

ముత్సహే. ౭౫౪. సతీం త్వా మహామత్యంతం వ్యవస్యామ్యసతీం సతీం, రూపిణీం విషసంయుక్తాం పీత్వేవ మదిరాం నరః. ౭౬౪. అన్పతై ర్భహు మాం సాంతై స్సాంత్యయంతి స్త భాషసే, గీతశబ్దేన సంధ్య లుబ్ధో మృగమివావధీః. ౭౭౪. అనార్య ఇతి మామార్యాః పుత్రవిక్రాయకం ధ్రువం, ధిక్కరిష్యంతి రథ్యాసు సురాః బ్రహ్మణం యథా. ౭౮౪. అహో దుగఖ మహో కృచ్ఛ్రం యత్ర వాచః క్షమే తవ, దుగఖమేవం విధం ప్రాప్తం పురాకృతమివాశుభం. ౭౯౪. చిరం ఖలు మయా పాపే త్వం పాపేనాభిరక్షితా, అజ్ఞానాదుపసంపన్నా రజ్జు రుద్భంధినీ యథా. ౮౦౪. రమమాణ స్త్వయా సార్థం మృత్యుం త్వాం నాభిలక్షయే, బాలా రహసి హస్తేన కృష్ణసర్ప మివాస్పృశం. ౮౧౪.

శ్రోష్యతీతి యత్ - తత్ కృపణం కష్టం - బలేతి యోజనా. ౭౬౪. ౭౫౪. సతీ మితి. పూర్వం సతీత్వేన జ్ఞాతాం త్వా మిదానీ మనేన వ్యాపారేణ-అసతీం సతీం అసతీత్వేన స్థితాం-వ్యవస్యామి కథమివ - రూపిణీం దృష్టిప్రియాం - విషసంయుక్తాం - మదిరాం మద్యవిశేషం - పీత్వా - నరః పానానంతరం తామసతీం దుష్టామధ్యవస్యతి-తథా కార్యకాలే త్వా మసతీ మధ్యవస్యా మిత్యర్థః. ౭౬౪. అన్పతైరితి. అన్పతై స్సాంతై రిష్టవచనైః మాం సాంత్యయంతి సతీ భాషసే స్త-అతఃగీత శబ్దేన మృగవశీకరణహేతుగానశబ్దేన-సంధ్య-మృగం-లుబ్ధః వ్యాధ ఇవ-మా మవధీః. ౭౭౪. అనార్య ఇతి. పుత్రవిక్రాయకం పుత్రమూల్యేన స్త్రీసుఖక్రేతారం - మాం-ఆర్యాః సంతః ఆయ మనార్యః పుత్రవిక్రయపాపకృదితి ధిక్కరిష్యంతి. ౭౮౪. ఏతాదృశదుగఖస్యాననుభూతత్వాద్విషాదాచిశయేన విస్తయతే-అహో ఇతి. కృచ్ఛ్రం కష్టం - స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్రమిత్యమరః. ఏతాదృశదుగఖకృచ్ఛ్రే కదాచి దపి మయా నప్రాప్తే ఇత్యర్థః - కించ యస్మిన్ వరప్రదానవిషయే - తవ వాచః క్షమే - ఏవంవిధం దుగఖం పురాకృతం అశుభమివ అశుభ ఫలమివ - ప్రాప్తం. ౭౯౪. సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వనాశాయ పరిణతమితి ఖద్యతి చిరమిత్యాదినా. ౮౦౪. రమమాణఇతి. నాభిలక్షయే కింత్యస్పృశమితి యోజనా. ౮౧౪. మయేతి. అపితృకః - పితృకృతరక్షణాదిరహిత ఇత్యర్థః-ఆసీ

౭౪౪. సేతి. నూనం ధ్రువం. ౭౫౪. సతీమితి. సతీమాపాతరమణీయ సద్వృత్తవతీం - శుశ్రూషాదినా సతీత్వేన ప్రతీతాం - అసతీం సతీం పతిమారకత్వేన సర్వథా అసతీం భవంతీం వ్యవస్యామి నిశ్చినోమి-రూపిణీం చారురూపతయా మదిరాం పీత్వా-వికారేణ విషసంయుక్తేతి యథా జానాతి తథేత్యర్థః. ౭౬౪. అన్పతైరితి. సాంత్యైః ఇష్టవచనైః గీతశబ్దేన గీతధ్వనినా. ౭౭౪. అనార్యః పాపీతి మాం పుత్రవిక్రాయకం కైకేయీరూపమూల్యేన పుత్రం విక్రీతవంతం గ్రామ్యసుఖార్థం పుత్రం త్యక్తవంతమిత్యర్థః - ధిక్కరిష్యంతి విగర్హిష్యంతీతి యావత్. ౭౮౪. అహో దుగఖమితి. కృచ్ఛ్రం కష్టం - యత్ర యస్మిన్ వరదానవిషయే - 'చీరాజినజటాధారీ రామో భవతుతాపస' ఇతి ఏతాదృశీస్తవ వాచః యతః క్షమే - అతః పురాకృతమశుభమివ అశుభఫలమేవ ఏవంవిధం అపరిహార్యత్వేన అవశ్యానుభావ్యం దుగఖం ప్రాప్తమితి సంబంధః. ౭౯౪. సౌఖ్యార్థం కృతం త్వద్రక్షణం స్వవినాశాయ పరిణతమితి ఖద్యతే చిరం ఖల్విత్యాదినా. ఉపసంపన్నా కంఠలగ్నేత్యర్థః. ౮౦౪. * బాల ఇతి. బాలా హస్తేన కృష్ణసర్పం యథా స్పృశతి - తథా - త్వామపి - అజ్ఞానాత్ హస్తేన అస్పృశం-అజ్ఞానాత్తావకపాణిగ్రహణం కృతవానస్తీతి భాషః. ౮౧౪. * తం త్యిత్యాది. మహాత్మా పుత్రో మయా జీవతాపి-అపితృకః పితృ

మయా హ్యపితృకః పుత్రస్స మహాత్మా దురాత్మనా, తం తు నూం జీవలోకో
యం నూనమాక్రోష్టు మర్హతి, బాలిశో బత కామాత్మా రాజా దశరథో
భృశం, యః స్త్రీకృతేప్రియం పుత్రం వనం ప్రస్థాపయిష్యతి. ౮౩౪. వ్రతైశ్చ బ్రహ్మ
చర్యైశ్చ గురుభి శ్చోపకర్షితః, భోగకాలే మహాత్కృచ్ఛ్రిం పున రేవ ప్రవత్స్య
తే. ౮౩౫. నాలం ద్వితీయం వచనం పుత్రో మాం ప్రతిభాషితుం, సవనం ప్రవ
జేత్యుక్తో బాధ మిత్యేవ వత్స్యతి. ౮౩౬. యది తే రాఘవః కుర్యాద్వనం గచ్ఛేతి
చోదితః, ప్రతికూలం ప్రియం మే స్యాన్నతు వత్సః కరిష్యతి. ౮౩౭. శుద్ధభావో
హి భావం మే న తు జ్ఞాస్యతి రాఘవః, స వనం ప్రవజేత్యుక్తో బాధమిత్యేవ
వత్స్యతి. ౮౩౮. రాఘవే హి వనం ప్రాప్తే సర్వలోకస్య ధిక్కృతం, మృత్యు రక్షమ
ణీయం మాం నయిష్యతి యమక్షయం. ౮౩౯. మృతే మయి గతే రామే వనం
మనుజపుంగవే, ఇష్టే మమ జనే శేషే కిం పాపం ప్రతిపత్స్యసే. ౮౪౦. కాస

దితి శేషః - తం తథావిధం మాం - ఆక్రోష్టుం ఆక్రోశంకర్తుం - ఆక్రోశప్రకారమాహ - బాలిశ
ఇతి - బాలిశః మూర్ఖః 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః. ౮౩౪. వ్రతైరితి. వ్రతైః కాండవ్రతైః
బ్రహ్మచర్యైః మధుమాంసాదివర్జనాదిబ్రహ్మచారిధర్మైః - గురుభిః గురుకృతశిక్షాదిభిః - భోగకాలేగా
ర్హస్థ్యావస్థాయాం. ౮౩౫. నాలమితి. సఃపుత్రః-వనం ప్రవ్రజేత్యుక్తస్స-ద్వితీయం వచనం పరిహార
వచనం-మాం ప్రతిభాషితుం-నాలం-కింతు బాధమిత్యేవ వత్స్యతి - బాధమిత్యంగీకారోక్తిః. ౮౩౬.
యదీతి. మేమయా-వనంగచ్ఛేతి-చోదితోరామః ప్రతికూలం వనంప్రత్యగమనం-యది కుర్యాత్తదామే
ప్రియం స్యాత్ - వత్సస్తు త న్నకరిష్యతి. ౮౩౭. శుద్ధభావఇతి. శుద్ధభావః శుద్ధహృదయః - మే
భావం హృదయం - న జ్ఞాస్యతి-మాం శుద్ధతయా జ్ఞాతస్స-మమ వచనహృదయం నజ్ఞాస్యతీతి
భావః - అతః బాధమిత్యేవ వత్స్యతీతి సంబంధః. ౮౩౮. రాఘవ ఇతి. సర్వలోకస్య సర్వజనస్య -
'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. ధిక్కృతం ధిక్కరణం-అక్షమణీయం క్షంతు మశక్యం-కింతు
మృత్యు ర్థం - యమక్షయం యమగృహం - నయిష్యతి. ౮౩౯. మృతఇతి. శేషే కాసల్యాదౌ -
కిం పాపం కమన్యాయం ప్రతిపత్స్యసే చింతయిష్యసి. ౮౪౦. కాసల్యామితి. పుత్ర-లక్షణశత్రు

రహితః కృతః-తతః లోకో మాం-ఆక్రోష్టుం నిందితుం-అర్హతి - ఆక్రోశప్రకారమేవాహ - బాలిశ
ఇతి. ౮౩౪. వ్రతైరితి. ఉపకర్షితః ప్రాపితకార్యైః. ౮౩౫. నాలమితి. ద్వితీయం వచనం పరిహార
రూపం-ప్రతిభాషితుం-నోత్సహతే స బాధమిత్యేవ వత్స్యతి. ౮౩౬. యదీతి. వనం గచ్ఛేతి మయా
భాషితే-ప్రతికూలం యది కుర్యాత్తర్హి మే ప్రియం స్యాత్-వత్సః శ్రీరామస్తు ప్రతికూలం నకరిష్యతి.
౮౩౭. శుద్ధభావ ఇతి. శుద్ధభావః రాఘవః - మే భావం వనం గచ్ఛేత్యేవం రూపం. ౮౩౮. రాఘవ
ఇతి. సర్వలోకస్య ధిక్కృతం ధిక్కారం - అక్షమణీయం సోధుమశక్తం. ౮౩౯. మృత ఇతి.
ఇష్టే మన్త తానుసారిణి జనే - కిం పాపం కీదృశం దుఃఖం మనోవాగగోచరమితి యావత్-ప్రతి
పత్స్యసే కరిష్యసి. ౮౪౦. కాసల్యా మిత్యాది. పుత్ర చేతి. లక్షణశత్రుఘ్నా - దేవీ సుమిత్రా -
కాసల్యాం మాం చ రామంచ యది హాస్యతి - తదా దుఃఖాన్యసహతీ మామేవానుమరిష్యతి -
రామవియోగేన కాసల్యామరణస్య సంభావితత్వాల్లక్షణస్య రామనియతసహగమనాచ్ఛత్రుఘ్నస్య
దేవాదద్య భరతేన సహ గమనాచ్ఛ తాభ్యాం మయాచ రహితా సామామేవానుమరిష్యతీత్యర్థః.

ల్యాం మాం చ రామం చ పుత్రౌచ యది హాస్యతి, దుగ్ధాన్యసహతి దేవీ మా
 మేవానుమరిష్యతి. ౯౦౪. కౌసల్యాం చ సుమిత్రాంచ మాంచ పుత్రైస్త్రీభి స్సహ,
 ప్రక్షిప్య నరకే సా త్వం కై కేయి సుఖతా భవ. ౯౦౫. మయా రామేణచ త్యక్తం
 శాశ్వతం సత్కృతం గుణైః, ఇత్వాకుకులమక్షోభ్యమాకులం పాలయిష్యసి.
 ౯౦౬. ప్రియంచే ద్భరతస్యైత ద్రామప్రవాజనం భవేత్, మా స్త మేభరతః
 కార్షీత్ ప్రేతకృత్యం గతాయుషః. ౯౦౭. హంతానార్యే మమామిత్రే సకామా
 భవ కై కయి. ౯౦౮. మృతే మయి గతే రామే వనం పురుషపుంగవే, సేదానీం
 విధవా రాజ్యం సపుత్రా కారయిష్యసి. ౯౦౯. త్వం రాజపుత్రీవాదేన న్యవసో
 మమ వేశ్మని, అకీర్తి శ్చాతులా లోకే ధ్మివః పరిభవ శ్చమే, సర్వభూతేషు చా
 వజ్ఞా యథా పాపకృత స్తథా. ౯౧౦. కథం రథై ర్విభు ర్వాత్వా గజాశ్చైశ్చ
 ముహుర్దుహుః, పద్భ్యాం రామో మహారణ్యే వతో మే విచరిష్యతి. ౯౧౧.
 యస్య త్వాహారసమయే సూదాః కుండలధారిణః, అహం పూర్వాః పచంతిస్త
 ప్రశస్తం పానభోజనం, స కథన్న కషాయాణి తిక్తాని కటుకాని చ, భక్షయన్
 వన్య మాహారం సుతో మే వర్తయిష్యతి. ౯౧౨. మహార్హస్త్వస్తసంవీతో భూత్వా
 చిరసుఖోషితః, కాషాయపరిధానస్తు కథం భూమా నివత్స్యతి. ౧౦౦౪. కస్యైత
 ద్దూరుణం వాక్య మేవం విధ మచింతితం, రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషే

ఘ్న - దేవీ సుమిత్రా. ౯౦౪. కౌసల్యామితి. అత్ర నరకశబ్దేన దుగ్ధం లక్ష్యతే. ౯౦౫. మయేతి.
 ఆకులం క్షుభితం-పాలయిష్యసి. ౯౦౬. ౯౦౯. త్వ మిత్యాద్యర్థత్రయ మేకాన్వయం. అకీర్త్యాదిత్ర
 యరూపా త్వం - రాజపుత్రీవాదేన రాజపుత్రీతి వ్యవదేశేన-మమవేశ్మని న్యవసః - పరిభవః మహా
 జనసమక్షం ధిక్కారః - అవజ్ఞా క్షుద్రత్వేన ప్రతిపత్తిః. ౯౧౦. ౯౧౧. యస్యేతి. సూదాః పాచ
 కాః అహంపూర్వాః అహమహమికావంతః - ప్రశస్తం - 'ఆయు సృత్వబలారోగ్య సుఖప్రీతివివర్ధ
 నాః, రస్య స్నిగ్ధాః స్థిరా హృద్యా ఆహారా సాత్వికప్రియా' ఇత్యుక్తప్రకారేణ శ్రేష్ఠం. సఇతి.
 కషాయాది త్రయరూపం వన్యమాహారం భక్షయన్ - కథం వర్తయిష్యతి కేనప్రకారేణ జీవిష్యతి.
 ౯౧౨. మహార్హేతి. మహార్హేణ అతిశ్లాఘ్యేన - వస్త్రేణ - సంవీతః సంవృతః - చిరసుఖోషితః చిర
 కాలం సుఖాస్తరణోషితః - కాషాయపరిధానః - కషాయేణ రక్తం కాషాయం - కాషాయం పరి
 ధానం వస్త్రం యస్యన తథోక్తః. ౧౦౦౪. కస్యేతి. రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభిషేచన

౯౦౪. కౌసల్యా మితి. నరకే దుగ్ధే. ౯౦౫. మయేతి. ఆకులం క్షుభితం యథా తథా పాలయిష్యసి.
 ౯౦౬.*తి. రామప్రవాజనస్య భరతసమ్మతత్వే సమే పుత్ర ఏవ నేత్యాశయేనావా ప్రియం చేత్యాది.
 ౯౦౭. హంతేత్యర్థం భిన్నం వాక్యం. ౯౦౮. ౯౦౯. త్వమిత్యర్థ త్రయ మేకం వాక్యం. రాజపుత్రీవా
 దేన రాజపుత్రీతి వ్యవదేశమాత్రేణ - లోకే అప్రత్యక్షవ్యక్తిరిః - పరిభవః మహాజనసమక్షం
 ధిక్కారః - అవజ్ఞా అవమతిః - యతో న్యవసః - ఆత ఏతత్సర్వం మే భవిష్యతీతి భావః. ౯౧౦.
 ౯౧౧. యస్యేతి. సూదాః పాచకాః - అహం పూర్వా అహంకార పూర్వాః - ప్రశస్తం పాన
 భోజనం సాత్వికాహారః. ౯౧౨. సకథన్నితి. కటుకాని చేత్యత్ర కందమూలానీతి విశేష్య మధ్యా
 హర్యం - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౯౧౩. ౧౦౦౪. కస్యేతి. రామస్యారణ్యగమనం భరతస్యాభి

చనం. ౧౦౧౫. ధిగస్తు యోషితో నామ శతా స్సార్థపరా స్సదా, నబ్రవీమి
స్త్రీయ స్సర్వా భరతస్యైవ మాతరం. ౧౦౨౫. అనర్థభావేర్థపరే నృశంసే మ
మానుతాపాయ నివిష్టభావే, కిమప్రియం పశ్యసి మన్నిమిత్తం హితానుకారి
ణ్యథవాపి రామే. ౧౦౩౫ పరిత్యజేయుః పితరో హి పుత్రా భార్యాః పతీం
శ్చాపి కృతానురాగాః, కృతస్నం హి సర్వం కుపితంజగ త్స్య దృష్ట్యైవ రామం
వ్యసనే నిమగ్నమ్. ౧౦౪౫. అహం పునర్దేవకుమారరూప మలంకృతం
తం సుత మావ్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వా చ పున
ర్యువేవ. ౧౦౫౫. వినాపి సూర్యేణ భవేత్ ప్రవృత్తి రవర్షతా వజ్రధరేణ వాపి,

మిత్యేవం విధమేతద్వాక్యం - కస్య - కేనోపదిష్ట మిత్యర్థః - యద్వా - కస్య సహ్య మితి శేషః.

౧౦౧౫. ధిగితి. శతాః గూఢవిప్రియకారిణ్యః. కౌసల్యాదిషు తదసంభవాదాహ నబ్రవీమితి.

౧౦౨౫. అనర్థభావఇతి. మన్నిమిత్తం మత్కారణకం-రామే రామసిమిత్తకంవా. ౧౦౩౫. పరిత్యజే

యురితి. కృతస్నం జగత్ - గచ్ఛతీతి వ్యుత్పత్త్యా జగచ్ఛబ్దేన జీవవర్గ ఉచ్యతే - సర్వశబ్దేన స్థావర

జాత ముచ్యతే - కుపితం-త్వాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦౪౫. అహమితి. అహం పునః అహంతు మత్స్వ

భావో లాకికేభ్యో భిన్నః - దేవకుమారరూపం సినర్గసుందరం - అలంకృతం అలంకారైరతిశయిత

శోభం - చంద్రకాంతానన మిత్యస్య హృది విపరివర్తమానత్వాత్త మిత్యుక్తం - సుతం సౌందర్యా

ద్యభావేపి సుతత్వప్రయుక్త ప్రేమాస్పదం - ఆవ్రజంతం మత్తమాతంగగామినమిత్యుక్తరీత్యాగమ

నకాలికసంభ్రమవిశేషశాలినం - దర్శనేన మానసజ్ఞానేన - పశ్యన్నపి నందామి - దృష్ట్వా పున

స్సాక్షాత్కృత్య తు-యువేవ భవామి యువవ దృష్టపుష్టాంగో భవామి. తి. ౧౦౫౫. వినేతి. ప్రవృ

షేచన మిత్యేవం విధం - ఆఙింతిత మేత ద్దారుణం - వాక్యం వాక్యశ్రవణం - కస్య కీదృగ్విధదు

ష్కర్తృణః ఫలం - యద్వా - వితత్కస్య క్రూరస్య వాక్య ముపదేశః. ౧౦౧౫. కై కేయా దౌర్జ

న్యం దృష్ట్వా దశరథః స్త్రీమాత్రం నిందతి - ధిగస్త్వితి. యోషితో ధిగస్తు నామ స్త్రీయో నింద్యా

ఇత్యర్థః - నను స్త్రీమాత్రనిందా కథం క్రియతే సాధ్వీనాం విద్యమానత్వా దిత్యత ఆహ - నేతి -

సర్వాః స్త్రీయో ధిగస్త్వితి నబ్రవీమి - కింతు భరతస్యైవ మాతరం ధిగస్త్వితి బ్రవీమితి. యో

జనా. ౧౦౨౫. అనర్థభావే - అనర్థః స్వపరానర్థ సాధనభూతః భావః అభిప్రాయో యస్యా స్సా

తథా - నివిష్టః నివేళితో భావో దుష్టభావో యస్యా స్సాతథా - అర్థపరే స్వార్థసాధనపరే-మన్ని

మిత్తం మద్దేతుకం - కిమప్రియం అపకారం - పశ్యసి-కృతస్నం జగద్ధితానుకారిణి రామేవా. ౧౦౩౫.

పరిత్యజేయురితి. కృతానురాగత్వం పుత్రపతిభార్యాణాం త్యాగానౌచిత్యహేతుః-యథోచితం లింగ

విపరిణామః పుత్రాదిషు యోజ్యః - అపిశబ్దాత్ పతయశ్చ కృతానురాగాభార్యాస్త్యజేయురితి

యోజ్యం - కించ రామప్రవాజనసాధనం త్వద్వాప్యపారం దృష్ట్వా రామంచ త్వద్వశాద్వ్యసనే నిమ

గ్నం దృష్ట్వా సర్వం జగత్ త్వాం ప్రత్యేవ కుపితం స్యాత్. ౧౦౪౫. అంతతః స్వస్య రామంవినా

జీవనవ్యతిరేకం దర్శయిష్యత్ తదన్వయే స్వజీవనాన్వయం దర్శయతి - అహ మిత్యాదినా. ఆవ్రజం

తం ఆగచ్ఛంతం-పశ్యన్నహం దర్శనేన తస్య దూరదర్శనేనాపి నందామి - ఆగత మంతికే దృష్ట్వా

చిరవృద్ధోప్యహం పున ర్యువేవ యువవద్భవామి - హృష్టపుష్టాంతర్బహిఃపరికరో భవామిత్యర్థః.

౧౦౫౫. వినేతి. హిశబ్దో యద్యవ్యర్థే - సూర్యేణ వినా యద్యపి ప్రవృత్తిః సంచారరూపాభవేత్ -

రామం తు గచ్ఛంత మితస్సమీక్ష్య జీవే న్నకశ్చిత్త్వితీ చేతనా మే. ౧౦౬౪.
 వినాశకామా మహితా మమిత్రా మావాసయం మృత్యు మివాత్తన స్తాన్వం,
 చిరం బతాంకేన ధృతాసి సర్వీ మహావిషా తేన హతోస్మి మోహాత్. ౧౦౬౫.
 మయాచ రామేణ చ లక్ష్మణేన ప్రశాస్తృ హీనో భరత స్త్వయా సహ, పురంచ
 రాష్ట్రంచ నిహత్య బాంధవాన్ మమాహితానాంచ భవాభిహర్షిణీ. ౧౦౬౬.
 నృశంసవృత్తే వ్యసనప్రహరిణి ప్రసహ్య వాక్యం యదిహాద్య భాషసే, ననామ
 తే కేన ముఖా త్పతంత్యథో విశీర్యమాణా దశనా స్సహస్రథా. ౧౦౬౭.
 నకించి దాహాహితమప్రియం వచో నవేత్తి రామః పరుషాణి భాషితుం, కథన్ను రామే
 హ్యాభిరామవాదిని బ్రవీషి దోషాన్ గుణనిత్యసమ్మతే. ౧౦౬౮.
 ప్రతామ్యవాప్రజ్వలవా ప్రణశ్యవా సహస్రశోవా స్ఫుటితా మహీం వ్రజ, న తే కరిష్యామి వచ
 స్సుదారుణం మమాహితం కేకయరాజపాంసని. ౧౦౬౯.
 తురోపమాం నిత్య

త్తిః సంచారః - చేతనా బుద్ధిః-వజ్రధరపక్షే ప్రవృత్తిశబ్దేన జీవనవిషయప్రవృత్తి రుచ్యతే. ౧౦౬౪.
 వినాశకామా మితి. ఆవాసయం - గృహ ఇతి శేషః-సర్వీ సర్వజాతిః-జాతిలక్షణో జీవ-త్వం మో
 హాదంకేన ధృతాసి - తేనాంకధారణేన. ౧౦౬౫. మయేతి. సలక్ష్మణేన రామేణ మయాచ హీనో
 భరత స్త్వయా సహ పురం రాష్ట్రం బాంధవాంశ్చ నిహత్య - ప్రశాస్తృ పురాదిహననరూపం ప్రశా
 సనం కరోతు - మమాహితానాం శత్రుణాం చాభిహర్షిణీ భవేతి సంబంధః. ౧౦౬౬. నృశంస
 వృత్త ఇతి. నృశంసవృత్తే క్రూరవ్యాపారే-వ్యసనప్రహరిణి తు తే ప్రహరన్యాయేన విపది ప్రహరణ
 శీలే - రామవిరహాసహనం విపత్ - తత్ర ప్రహరః పునః పున శోచనం - త్వం - ఇహ దేశే-అద్య
 అస్మిన్ కాలే - ప్రసహ్య పతిస్వాతంత్ర్యం తిరస్కృత్య - యద్వాక్యం భాషసే - తత్ర - తేము
 ఖాద్వశనాస్సహస్రథా విశీర్ణా స్సంతః కేన నామ హేతునా నపతంతీతి సంబంధః. ౧౦౬౭. నకించి
 దితి. రామః - ఆహితం అప్రియంచ - కించిద్వచో నాహ - పరుషాణి భాషితుం నవేత్తి - జ్ఞాన
 పూర్వకత్వాత్ భాషణన్య కుత స్తత్ప్రసక్తిరితి భావః - నకేవలం పరుషావేదనం ప్రత్యుతాభి
 రామవాదిని సర్వప్రియభాషిణి - గుణై ర్నిత్యం సంమతే రామే - కథంను - దోషాన్ ప్రప్రా
 జనహేతుా - బ్రవీషి. ౧౦౬౮. ప్రతామ్యేతి. ప్రతామ్య స్థానిం భజ - తామ్యతే ర్లోజ్ఞ
 ధ్యమ పురుషైకవచనం - ప్రజ్వల కుపితా భవ - ప్రణశ్య సప్తా భవ - సహస్రశః స్ఫుటితా
 భవతీ మహీం వ్రజ వా భృగోః పతవేత్యర్థః-కేకయరాజానాం పాంసని దూషణి. ౧౦౬౯. తురోప

తథా వజ్రధరేణ అవర్ణతాసి - ప్రవృత్తి ర్జీవనరూప-యద్యపి స్యాత్ - తథాసి - రామ మితో
 గచ్ఛంతం సమీక్ష్య - కశ్చిదపి అననుభూతరామస్వభావోపి - లోకో నజీవే దితి - మే చేతనా
 ధీః-మమ జీవనం తు కైములికసిద్ధ మితి భావః. ౧౦౬౪. వినాశేతి. సర్వీసర్వలక్షణ మోహా దంకేన
 ధృతాసి - తేనాంకధారణేన హేతునా. ౧౦౬౫. మయేతి. అహితానా మభిహర్షిణీ మమామిత్రేషు
 న్నేహయుక్తా భవేత్యర్థః. ౧౦౬౬. నృశంసేతి. వ్యసనప్రహరిణి ఆపద్యుష్టద్రవకారిణి ఇహ దేశే అద్య
 కాలే - ప్రసహ్య పతిపత్నీభావం తిరస్కృత్య-క్రూరం వాక్యం భాషసే-యత్-అతః-తే దశనాః-
 కేననామ హేతునా-ముఖా ద్విశీర్ణ మానా నపతంతి-నజాన ఇతి శేషః. ౧౦౬౭. నకించిదితి. గుణనిత్య
 సమ్మతే గుణానాం నిత్యసమ్మతే. ౧౦౬౮. ప్రతామ్యేతి. సహస్రశోవాత్వం స్ఫుటితామహీంవ్రజ-తథాపి-
 న తే వచః కరిష్యామితి సంబంధః. ౧౦౬౯. తురోపమా మితి. అసత్ప్రియంపదాం మిథ్యాప్రియ

మసత్ప్రియం వదాం ప్రదుష్టభావాం స్వకులోపఘాతినీం, న జీవితం త్వాం విష
హే మనోరమాం దిధక్షమాణాం హృదయం సబంధనం. ౧౧౨౪. నజీవితం
మే స్తిపునః కుత స్సుఖం వినాత్తజేనాత్తవతః కుతో రతిః, మమాహితం దేవి న కర్తు
మర్హసి స్పృశామి పాదావపి తే ప్రసీద మే. ౧౧౩౪. స భూమిపాలో విలప
న్ననాథవత్ శ్రీయా గృహీతో హృదయేతిమాత్రయా, పపాత దేవ్యా శ్చర
ణౌ ప్రసారితా వృభా వసంస్పృశ్య యథాతురస్తథా. ౧౧౪౪. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వాదశస్సర్గః.

అతదర్హం మహారాజం శయాన మతథోచితం, యయాతి మివ పుణ్యాంతే
దేవలోకాత్పరిచ్యుతం, అనర్థరూపా సిద్ధార్థా హ్యభీతా భయదర్శినీ, పున

మామితి. క్షురోపచూం తద్వత్కూర్మరాం - అసత్ప్రియంవదాం మిథ్యాప్రియవాదినీం - ప్రదుష్టభా
వాం ప్రకర్షేణ దుష్టహృదయాం - అమనోరమా మితి పదచ్ఛేదః-సబంధనం సమూలం-ప్రాణరూప
మూలసహితం - 'ప్రాణబంధనంహి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః, సదింధన మితి పాఠే - హృదయ
మేవ సదింధనం - దిధక్షమాణాం దగ్ధ మిచ్ఛంతీం - త్వాం - జీవితం జీవయితం - నాషహే
నోత్సహే. ౧౧౨౪. నేతి. రతిః త్వద్విషయేతి శేషః - యదేవమిత ఆహ - మమాహిత
మితి-ఆత్మవతః జీవత ఇత్యర్థః. ౧౧౩౪. సఇతి. అతిమాత్రయా అమర్యాదయా-స్త్రియా-హృదయే
గృహీతః - తదధీనహృదయ ఇత్యర్థః - భూమిపాలాపి తాం నిగృహీతుమసమర్థ ఇత్యర్థః -
ఆనాథవ ద్విలపక్ త్వాం జీవయితం నోత్సహే తే పాదౌ స్పృశామి ప్రసీదేత్యనవస్థితవచనాని
భాషమాణః - ప్రసారితా విత్యనేనానాదర ఉక్తః - అసంస్పృశ్యేత్యనేన పిస్పృక్షాయామేవ
మూర్ఖా జాతేతి గమ్యతే. ౧౧౪౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాం
బరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్సర్గః.

న తే కరిష్యామి వచ ఇత్యుక్త్వాపి ధర్తృపాశబద్ధతయా పశ్యా త్తప్తః పున స్తాం సాంత్యయతి
త్రయోదశే - అతదర్హమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. అతదర్హం తాదృశదుఃఖానర్హం -
అతథోచితం అథశ్శయనానుచితం - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధార్థా అనిష్పన్నప్రయో

వాదినీం-అమనోరమామితి ఛేదః-సబంధనం హృదయం-'ప్రాణబంధనంహి సోమ్యమన' ఇతి శ్రుతేః-
త్వాంజీవితం నోత్సహే ఇతి సంబంధః. ౧౧౨౪. * తి. దండవాక్యముక్త్వా పున స్తామాహ -
నేతి. ఆత్మవతాం ఆత్మజ్ఞానాం - అత్రాపిః పూరణీయః - యదేవం - అతః మమేత్యాది. ౧౧౩౪.
స భూమిపాల ఇతి. అతిమాత్రయా అతిక్రాంతమర్యాదయా - స్త్రియా - హృదయే మర్తణి
గృహీతః-ప్రసారితౌ ప్రణామపరిహారబుద్ధ్యా అన్యత్ర ప్రసారితౌ - దేవ్యా శ్చరణౌ-అసంస్పృశ్య-
ఆతురో యథా ఆతుర ఇవ-తథా పపాత దారుణం పపాతేత్యర్థః-అనేన చిత్తవైవశ్యం ద్యోతితం.
౧౧౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-ద్వాదశస్సర్గః.

అథ సత్యపాశబద్ధత్వేన న తే కరిష్యామి వచ ఇతి దృఢం వక్తు మశక్నువక్ తాం పునరపి
ప్రసాదయతి - అతదర్హమితి. అతదర్హం స్త్రీప్రణామార్హం-అతథోచితం పూర్వమననుభూతతా
దృగ్దృశ్యసనం - శయానం భూమా పతితం - అనర్థరూపేతి - అనర్థరూపా పాపరూపా - అసిద్ధా

రాకారయామాస తమేవ వర మంగనా. ౨. త్వం కత్థనే మహారాజ సత్యవాదీ
దృఢవ్రతః, మమ చేమం వరం కస్తా ద్విధారయితు మిచ్ఛసి. ౩. ఏవ ముక్తస్తు
కై కేయ్యా రాజా దశరథ స్తదా, ప్రత్యువాచ తతః కుద్ధో ముహూర్తం విహ్వల
న్నివ. ౪. మృతే మయి గతే రామే వనం మనుజపుంగవే, హంతానార్యే మమా
మిత్రే సకామా సుఖినీ భవ. ౫. స్వర్గేపి ఖలు రామస్య కుశలం దైవతై రహం,
ప్రత్యాదేశా దభిహితం ధారయిష్యే కథం బత. ౬. కై కేయ్యాః ప్రియకామేన
రామః ప్రవాజితో మయా, యది సత్యం బ్రవీమ్యేత త్త దసత్యం భవిష్యతి. ౭.
అపుత్రేణ మయా పుత్రః శ్రమేణ మహతా మహాన్, రామో లబ్ధో మహాబాహు
స్స కథం త్యజ్యతే మయా. ౮. శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ జితక్రోధః క్షమాపరః,
కథం కమలపత్రాక్షో మయా రామో వివాస్యతే. ౯. కథమిందీవరశ్యామం
దీర్ఘబాహుం మహాబలం, అభిరామ మహం రామం ప్రేషయిష్యామి దండ

జనా-అభీతా లోకాపవాదభీతి రహితా - భయదర్శినీ - దశరథస్యేతి శేషః-యద్వా అభయదర్శినీ-
దశరథస్య భయ మవశ్యంతీత్యర్థః - త మేవ వరం పూర్వదత్త మేవ వర ముద్దిశ్య - మహారాజం
ఆకారయామాస సంబోధయామాస - యద్వా దాతవ్యత్వేన గ్రాహయామానేత్యర్థః - వస్తుత
స్త్యైకవచనస్వారస్యాత్ వరం శ్రేష్ఠం - దశరథం - స్వాభిమతకథనాయాహ్వాయామానేత్యర్థః. ౨.
త్వమితి. విధారయితుం ఋణత్వేన ధారయితుం చ్యావయితుంవా - విశేషేణ ధారయితు మాదాతు
మితివార్థః. ౩. విహ్వలః మూర్ఛకః. ౪. ౫. స్వర్గఇతి. రామస్య కుశలం ప్రతి-దైవతైః - ప్రత్యా
దేశా దభిహితం ధిక్కారపూర్వమభిహితం-వాక్యం-కథం ధారయిష్యే-సహిష్యే-మూఢస్త్రీ హేతోః
కథం గుణవత్పుత్రం త్యక్తవానసీత్యభిహితం శ్రుత్వా కథమాత్తానం ధారయిష్యే - తథాచ
రామప్రవాసనే ఇహ పరత్రచ మమ సౌఖ్యం నాస్తీత్యర్థః. ౬. నను సత్యప్రతిజ్ఞత్వ నిర్వా
హార్థం రామః ప్రవాజిత ఇతి వక్తవ్య మిత్యత్రాహ-కై కేయ్యా ఇతి. మయేత్యనంతర మితి కరణం
ద్రష్టవం - తదసత్యం భవిష్యతి - శ్వ స్త్వాహ మభిషేక్యమి యావరాజ్యే పరంత పేతి రామోద్దేశే
నోక్తం వాక్య మసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭. అపరిత్యాగే హేత్వంతరాణి దర్శయతి - అపుత్రేణ

ర్థా అనిష్పన్న ప్రయోజనా - అభీతా - జనాపవాదాదభీతా అభయదర్శినీ దశరథస్య ప్రాప్తం
భయ మగణయంతీ-భయదర్శినీతి ఛేదే రామాత్ భరతస్య భయదర్శినీ. తమేవ వరం పూర్వదత్త
వర మేవోద్దిశ్య-మహారాజ మాకారయామాస సంబోధయామాస. ౨. తదేవాహ. త్వమితి. సత్యవా
దీ దృఢవ్రత ఇతి కత్థనే స్వాత్తానం క్లాఘనే-విధారయితుం విశేషేణ ధారయితుం ఋణత్వేన ధార
యితుం. ౩. ౫. రామప్రవాసన దుఃఖేన మృత్వా స్వర్గం గతస్యాపి మే సుఖం నాస్తీత్యాహ-స్వర్గ
ఇతి. స్వర్గేపి దైవతై రభిహితం రామస్య కుశలం - ప్రత్యాదేశాత్ - ప్రతిషేధాత్ - లబ్ధోపే
పంచమి - కథం బత - ధారయిష్యే సహిష్యే - ఇహ రామస్య కుశలం ప్రతిషిధ్య తత్ర దైవతైః
పుష్టం కథం సహిష్య ఇత్యర్థః - అథవా స్వర్గేపి రామస్య కుశలం ప్రతి దైవతైః ప్రత్యాదేశాత్ -
ప్రత్యాదేశం ధిక్కారం కృత్వాభిహితం వాక్యం - కథం బత - ధారయిష్యే సహిష్యే - బలేతి
భేదే. ౬. నను సత్యపాశాత్ ప్రత్యాదిప్రవాసస్తీ త్యుత్తరం బ్రూహీత్య త్రాహ - కై కేయ్యా ఇతి.
కై కేయ్యాః ప్రతిశ్రుతార్థ ప్రదానేన మయా రామః ప్రవాజితః - తత్సత్యం యది బ్రవీమి-తర్హి
తద్రామ మభిషేక్యమితి వచనం - అసత్యం భవిష్యతీత్యర్థః. ౭. ౧౦. సుఖానామితి. దుఃఖై రను

కా. ౧౦. సుఖానా ముచితస్యైవ దుగ్ధై రనుచితస్య చ, దుగ్ధం నామాను
పశ్యేయం కథం రామస్య ధీమతః. ౧౧. యది దుగ్ధం మకృత్వాద్య మమ సంక్ర
మణం భవేత్, అదుగ్ధార్హస్య రామస్య తత స్సుఖ మవాప్నుయాం. ౧౨.
నృశంసే పాపసంకల్పే రామం సత్యపరాక్రమం, కిం విప్రియేణ కై కేయి ప్రియం
యోజయనే మను ౧౩. అకీర్తి రతులా లోకే ధ్రివః పరిభవశ్చ మే. ౧౩౪.
తథా విలపత స్తస్య పరిభ్రమితచేతసః, అస్త మభ్యగమ త్సూర్యో రజనీ చాభ్య
వర్తత. ౧౪౪. సా త్రియామా తథార్హస్య చంద్రమండలమండితా, రాజ్ఞో విలప
మానస్య నవ్యభాసత శర్వరీ. ౧౪౫. తథైవోష్ణం వినిశ్వస్య వృద్ధో దశరథోన్మః,
విలలాపార్తవ దుగ్ధం గగనాసక్తలోచనః. ౧౬౪. న ప్రభాతం త్వయేచ్ఛామి నిశే
నక్షత్రభూషణే, క్రియతాం మే దయా భద్రే మయాంయం రచితోంజలిః. ౧౭౪.
అథవా గమ్యతాం శీఘ్రం నాహ మిచ్ఛామి నిర్ఘృణాం, నృశంసాం కై కయాం
ద్రష్టుం యత్కృతే వ్యసనం మహత్. ౧౮౪. ఏవ ముక్త్వా తతో రాజా కై కే

త్యాది. ౮. ౧౦. సుఖానామితి. దుగ్ధై రితి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧. యదీతి. అదుగ్ధార్హస్య రామ
స్య - దుగ్ధం మకృత్వా మమ సంక్రమణం యది భవేత్ - తతః తదా-సుఖ మవాప్నుయాం-సం
క్రమణం తృణజలకాన్యాయేన దేహః ద్దేహంతరప్రాప్తిః - పంచత్వ మితి యావత్. ౧౨. నృశం
సఇతి. మమ ప్రియం రామం - విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన - కిం కిమర్థం - యోజ
యనే. ౧౩. అకీర్తి రిత్యర్థం - భవిష్యతీతి శేషః. ౧౩౪. తథేతి. తస్య విలపతః - తస్మిన్ విలపతి
సతీత్యర్థః. ౧౪౪. సా త్రియామేతి. అత్రియామా - యామత్రయవత్త్వం విహాయాదిదీర్ఘత్యర్థః.
౧౪౫. తథేతి. ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత ఇవ-దుగ్ధం విలలాప-శృణ్వతాం యథా దుగ్ధం
భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬౪. నేతి. ప్రభాతం ప్రభాతత్వం - భావే నిష్ఠా - అత్ర ప్రక
రణే భర్తృనప్రసాదనాభ్యాం పునఃపునః క్రియమాణాభ్యాం ధర్మ మపి త్యక్తుం నశక్నోమినపుత్ర
మపీతి గమ్యతే. ౧౭౪. అథవేతి. నిర్ఘృణాం నిర్దయాం - ప్రత్యుత - నృశంసాం క్రూరాం. ౧౮౪.

చితస్యేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా. ౧౧. సర్వథా రామస్య దుగ్ధాకరణ మేవ స్వహిత మిత్యాహ-యదీతి.
అదుగ్ధార్హస్య రామస్య దుగ్ధం మకృత్వా ఇహ సుఖతస్య మమ కాలాంతరే సంక్రమణం లోకాంత
రగమనం యది భవేత్-తతః తర్హి - స్వర్గేషి సుఖ మవాప్నుయా మిత్యన్వయః. ౧౨. నృశంస
ఇతి. కిమర్థం విప్రియేణ అనభిమతదండకారణ్యగమనేన. ౧౩. ౧౩౪. తథేతి. యా రాజ్ఞః స్వనివేశ
ప్రవేశకాలా త్సూర్యం సూర్యోస్త మగమత్ రజనీ చాభ్యవర్తత - సా త్రియామా రజనీ - విలపత
స్తస్య రాజ్ఞః - న నృభాసత నాప్రకాశత-విలాపేనైవ రాత్రికాలా వ్యతీత ఇత్యర్థః - అథ సా
శర్వరీ వ్యభాసత విభాతా చేత్యావర్త్యయోజనా. ౧౪౫. తథేతి. ఆర్తవత్ మహారోగాదినా పీడిత
ఇవ - దుగ్ధం శృణ్వతాం యథా దుగ్ధం భవతి తథా విలలాపేత్యర్థః. ౧౬౪. అథ దుగ్ధవశా
ద్రాప్త్యా అప్యప్తిం ప్రాప్తయతే - న ప్రభాత మితి. భావే నిష్ఠా - త్వయా నప్రభాతమితి -
త్వత్కర్తృక మప్రభాత మితి యావత్ - మే మహ్యం-ప్రభాతే సతి రామవివాసనం భవిష్యతీతి
భయాదితి భావః. ౧౭౪. అథవా గమ్యతాం శీఘ్రమితి. రాత్ర్యేతి శేషః - స్త్రీదర్శనం రాత్రా
వేవ భవతి - తదత్యయే ప్రజా ఆయాంతి రాజ్ఞ స్స కాశం - అతోన్యాదర్శనపరిహారో భవిష్యతీ

యీం సంయతాంజలిః, ప్రసాదయామాస పునః కై కేయీం చేద మబ్రవీత్. ౧౯౫ సాధువృత్తస్య దీరస్య త్వద్గతస్య గతాయుషః, ప్రసాదః క్రియతాం దేవి భద్రే రాజ్ఞో విశేషతః ౨౦౫. శూన్యేన ఖలు సుశ్రోణి మయేదం సముదాహృతం, కురు సాధు ప్రసాదం మే బాలే సహృదయాహ్వసి. ౨౧౫. ప్రసీద దేవి రామో మే త్వద్గతం రాజ్య మవ్యయం, లభతామసి తాపాంగే యశః పర మవాప్నుహి. ౨౨౫. మమ రామస్య లోకస్య గురూణాం భరతస్యచ, ప్రియమేతద్గురుశ్రోణి కురు చారుముఖేషు నే. ౨౩౫. విశుద్ధ భావస్య సుదుష్టభావా తామ్రేక్షణస్యాశ్రుకలస్య రాజ్ఞః, శ్రుత్వా విచిత్రం కరుణా విలాసం భర్తుర్నృశంసా నచకార వాక్యం. ౨౪౫. తత స్స రాజా పునరేవ మూర్ఛితః ప్రియా మదుష్టాం ప్రతికూలభాషిణీం, సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి క్షీతో విసంజ్ఞో నిపపాత దుగళితః. ౨౫౫. ఇతీవ రాజ్ఞో వ్యధితస్య సానిశా జగామ ఘోరం శ్వసతో మనస్వినః, విబోధ్యమానః ప్రతిబోధనం తదా నివారయామాస స రాజసత్తమః ౨౬౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయోధ్యాకాండే - త్రయోదశస్కంధః.

౧౯౫. సాధువృత్తస్యేతి. త్వద్గతస్య-త్వదేకశరణస్యేత్యర్థః-గతాయుషః-అల్పవశేష మతీతాయుష ఇత్యర్థః. ౨౦౫. శూన్యఇతి. శూన్యే నిర్జనప్రదేశే-ఇదం రామాభిషేచనం-న సముదాహృతం ఖలుకింతు సర్వజనసన్నిధౌ సముదాహృత మిత్యర్థః-యద్వా-శూన్యేన దీనేన-మయేత్యర్థః. ౨౧౫. ౨౩౫. విశుద్ధ భావస్యేతి. తామ్రేక్షణస్య-దుగళితశయేనేతి శేషః - అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య - కలిః కామధేనుః. విచిత్రం ప్రసాదభర్తృనసహితత్వాత్. ౨౪౫. ౨౫౫. ఇతీతి. ప్రతిబోధనం - శంఖపటహ వీణాదికం ప్రతిబోధనసాధనం - యద్వా వైతాళికైః క్రియమాణం ప్రతిబోధనం. ౨౬౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణసూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్కంధః.

త్యాశయః. ౧౮౫. ౧౯౫. సాధ్వీతి. త్వద్గతస్య సత్యవశగత్వా త్వదధీనస్య గతాయుషః అల్పవశేష మతీతాయుషః. ౨౦౫. శూన్యఇతి. శూన్యే నిర్జనప్రదేశే - ఇదం రామాభిషేచనం - న సముదాహృతం ఖలు - కింతు రాజసభాయా ముదాహృతం - అథవా - శూన్యేన ప్రణప్తసర్వాహంభావేన - మయా ఇద ముదాహృత మితి వార్థః. ౨౧౫. తదేవ దర్శయ న్నాహ-ప్రసీదేతి. త్వద్గతం లభతాం - త్వయా పరబలాత్ గృహీత మేవ రాజ్యం - రామప్రీత్యర్థం రామాయ దేహీత్యర్థః. ౨౨౫. టి. గురూణాం వసిష్ఠాదీనాం-గురుశ్రోణీతిపాఠే-గుర్వీ మహతి శ్రోణీ యస్యా స్తాదృశి. ౨౩౫. విశుద్ధేతి. అశ్రుకలస్య అశ్రుపూర్ణస్య. ౨౪౫. తతఇతి. తద్రాత్రేః ప్రాక్ నిత్యం ప్రియాం అదుష్టాం - పతివ్రతాం - తత్కాలే దైవాత్ ప్రతికూలభాషిణీం - తాం సమీక్ష్య పుత్రస్య వివాసనం ప్రతి ప్రియమాణం తద్వరంచ - సమీక్ష్య పర్యాలోచ్య - చిరపరిచితప్రేమత్వాత్తాం ధిక్కర్తుం - ప్రయాసలబ్ధం పుత్రంచ త్యక్తుం - అశక్నువన్ - కర్తవ్యమూఢో మూర్ఛితః క్షీతో విసంజ్ఞః పపాతేత్యర్థః. ౨౫౫. ఇతీతి. ప్రతిబోధనం బోధనసాధకమంగళగీతాదికం. ౨౬౫. ఇతి శ్రీమహాశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్కంధః.

పుత్రశోకార్దితం పాపా విసంజ్ఞం పతితం భువి, వివేష్టమాన ముద్వీక్ష్య
నై త్వాః మిద మబ్రవీత్. ౧. పాపం కృత్వైవ కిమిదం మమ సంశ్రుత్య సంశ్ర
వం, శేషే ఊతితలే సన్న స్థిత్యాం స్థాతుం త్వ మర్హసి. ౨. ఆహు సత్యం
హి పరమం ధర్మం ధర్మవిరో జనాః, సత్యమాశ్రిత్య హి మయా త్వం చ
ధర్మం ప్రచోదితః. ౩. సంశ్రుత్య శై బ్య శ్చేనాయ స్వాం తనుం జగతీః, ప్ర
దాయ పక్షిణే రాజన్ జగామ గతి ముత్తమాం. ౪. తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ
బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్భృత్యావిమనా దదౌ. ౫.
సరితాం తు పతి స్వల్పాం మర్యాదాం సత్య మన్వితః, సత్యానురోధా త్సమయే
స్వాం వేలాం నాతివర్తతే. ౬. సత్య మేకపదం బ్రహ్మ సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః,
సత్య మేవాక్షయా వేదా స్సత్యేనై వాప్య తే పరం. ౭. సత్యం సమనువర్తస్వ యది

అథ రామవివాసననిర్ధారణం దర్శయతి చతుర్ద శే - పుత్రే త్యాది. ౧. పాప మితి. సంశ్రవం
దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞా - సంశ్రుత్య కృత్యేత్వర్గః - పాపం పచతీతి పన్ని ద్దేశః - పాపం ప్రతిజ్ఞా
తాకరణరూపం పాపం - కృత్వైవ - ఊతితలే - సన్నః అవసన్నస్సన్ - శేషే - కిమిదం -
స్థిత్యాం మర్యాదాయాం సత్యపరిపాలనరూపాయాం - 'మర్యాదా ధారణా స్థితీ' రిత్యమరగి-స్థాతు
మర్హసి. ౨. ఇద మేవ యుక్త మితి దర్శయతి - ఆహురిత్యాదినా. సత్యరూపం ధర్మ మాశ్రిత్యహి
మయా ప్రచోదితః. ౩. ప్రాణసంకటే కథం సత్యం పాలనీయ మిత్యత్రాహ-సంశ్రుత్యేత్యాదినా.
౪. తథేతి. యాచమానే బ్రాహ్మణే - అవిమనాః సుప్రసన్నమనాస్సన్ - నేత్రే దదౌ - తస్మా
ఇతి శేషః. ౫. సరితామితి. సరితాం పతిః సముద్రః-మర్యాదాం సత్య మన్వితః వేలాం నాతివర్తత
ఇతి మర్యాదారూపం సత్యం ప్రాప్తస్య - సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యానువర్తనాత్ -
సమయే సంకల్పితకాలే - స్వాం వేలాం స్వల్పా మపి నాతివర్తత ఇతి సంబంధః. ౬. సత్యమితి.
సత్య మేవ ఏకపదం బ్రహ్మ - ఏకం నుఖ్యం - 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరగి. పద్యత ఇతి
పదం - పరమప్రాప్యం బ్రహ్మేత్వర్గః-యద్వా ఏకం పదం ప్రణవరూపం వాచకం యస్య తత్తథా-
'ఓ మిత్యేకాక్షరం బ్రహ్మ'తి స్మృతేః, సత్యే ధర్మః ప్రతిష్ఠితః - సత్య మేవ ధర్మస్య పరా
కాష్ఠేత్వర్గః - అక్షయా వేదాశ్చ సత్యమేవ - ప్రాధాన్యేన ప్రతిపాదయంతీత్వర్గః - పరం
ప్రయోజనం సత్యేనైవాప్యతే. ౭. సత్యమితి. అత్రాదౌ తస్మా దిత్యుపసార్గ్యం - భృతా స్థిరా -

అథ కైకేయీ మన్నిమిత్తం రాజావా మ్రియతాం తన్నిమిత్త మహంనా మ్రియ ఇతి సర్వథా
నిశ్చిత్యాహ - పుత్రేతి. సా పాపా కైకేయీ. ౧. పాపమితి. మమ సంశ్రవం పరదానప్రతిజ్ఞాం -
సంశ్రుత్య అంగీకృత్య - తదకరణరూపం పాపం - కృత్వైవ - సన్నః విషణ్ణస్సన్ - శేషే
కిమిదం న కి మపి ప్రయోజనం - అతః స్థిత్యాం సత్యపరిపాలనమర్యాదాయాం స్థాతుం త్వ మర్హసి.
౨. ఆహురితి. సత్యం సత్యరూపం - ధర్మం ఆశ్రిత్య - ఉద్దిశ్య - మయా ప్రచోదితః ప్రబోధితః.
౩. నను సత్యపరిపాలనే ప్రాణసంశయో జాయత ఇత్యాశంక్య ప్రాణాదపి సత్య మేవ రక్షణీయ
మితి సదృష్టాంత మాహ - సంశ్రుత్యేత్యాదిశ్లోకద్వయేన. ౫. సరితామితి. సరితాం పతిః - సత్య
మన్వితః సత్యం ప్రాప్తస్య, సత్యానురోధాత్ స్వకృతసత్యోల్లంఘనభయాత్ - స్వల్పాం సులం
ఘ్యం - మర్యాదాం స్వావధిభూతాం - స్వాం వేలాం సమయే వృద్ధికాలేపి - నాతివర్తతే. ౬.
సత్యమితి. సత్యం ఏకపదం ఏకపదరూపం బ్రహ్మ ప్రణవ ఇతి యావత్. పరం - పరబ్రహ్మ. ౭.

ధర్తే ధృతా మతిః, సఫల స్సవరో మేస్తు వరదో హ్యసి సత్తమ. ౮. ధర్త స్యేహా
భికామార్థం మమ చై వాభిచోదనాత్, ప్రవ్రాజయ సుతం రామం త్రిః ఖలుత్వాం
బ్రవీమ్యహం. ౯. సమయంచ మమాద్యేమం యది త్వం న కరిష్యసి, అగ్రత స్తే
పరిత్యక్తా పరిత్యక్త్యామి జీవితం. ౧౦. ఏవం ప్ర చోదితో రాజా కై కేయ్యా నిర్వి
శంకయో, నాశకత్వాశ మున్తోక్తుం బలిరింద్రకృతం యథా. ౧౧. ఉద్భాం
తహృదయ శ్చాపి వివర్ణవదనోభవత్, స ధుర్యో వై పరిస్పందన్ యుగచక్రం
తరం యథా. ౧౨. విహ్వలాభ్యాంచ నేత్రాభ్యా మపశ్యన్నివ భూపతిః, కృచ్ఛా
ద్ధైర్యేణ సంస్తభ్య కై కేయూ మిద మబ్రవీత్. ౧౩. య స్తే మంత్రకృతః పాణి
రగ్నౌ పాపే మయా ధృతః, తం త్యజామి స్వజం చైవ తవ పుత్రం త్వయాసహ.
౧౪. ప్రయాతా రజనీ దేవి సూర్యస్యోదయనం ప్రతి, అభిషేకం గురుజన స్త్వర

వరదః సర్వేషాం సర్వవరప్రదః. ౮. ధర్త స్యేతి. అధికామార్థం ప్రీత్యర్థం - ధర్తాభివృద్ధ్యర్థ మితి
యావత్ - మమ ప్రియాయా ఇతి శేషః - సమనస్కత్వజ్ఞాపనాయ తి రిత్యుక్తం. ౯. సమయమితి.
సమయం రామవివాసనం - పరిత్యక్తా ఉపేక్షితా. ౧౦. ఏవమితి. ఏవం తి ర్భవీమిత్యేవం -
పాశం సత్యపాశం - ఉన్తోక్తుం మోచయితుం - బలిః మహాబలిః - ఇంద్రకృతం ఇంద్రద్వారోపేం
ద్రకృతం పాశం పదత్రయదానప్రతిజ్ఞారూపం - పదత్రయాదానాన్నిగళంవా. ౧౧. ఉద్భాంత
హృదయఇతి. సః రాజా - యుగచక్రయో రంతరం - పరిస్పందన్ గచ్ఛత్ - ధుర్యో యథా
ఆనడ్వా నివ - ఉద్భాంతహృదయో వివర్ణవదనశ్చ - అభవత్. ౧౨. విహ్వలాభ్యా మితి. విహ్వ
లాభ్యాం - తుభాభ్యాం అపశ్యన్నివ అంధ ఇవ - స్థితః - భూపతిః - కృచ్ఛా ల్లభేన ధైర్యేణ - సంస్తభ్య -
దుఃఖాతిశయజనితక్షోభం నిరుధ్యేత్యర్థః. ౧౩. యఇతి. హేపాపే - అగ్నౌ అగ్నిసమీపే -
సామీప్యే సత్తమీ - మంత్రకృతః మంత్రసంస్కృతః - యః పాణిః మయా ధృతః - తం త్యజామి -
తత్ప్రియుక్తవ్యవహారం త్యజామిత్యర్థః - ఆతపివ - స్వజం స్వస్తా జ్ఞాత మపి - తవ పుత్రం -
త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪. ప్రయాతేతి. ఉదయనం ప్రతి ఉదయం ప్రతిలభ్య - త్వరయిష్యతీతి
సంబంధః - రామాభిషేకసంభారై రితి - తదర్థం రామాభిషేకార్థం - ఉపకల్పితైః - రామాభిషేక

సత్యమితి. ౮. ధర్త స్యేతి. ధర్తస్య లోకసిద్ధిప్రయోజకస్య - అధికామార్థం పాలనార్థం. క్రియమా
ణాత్ - మమాభిచోదనాత్ - ప్రేరణాత్ - పుత్రం రామం ప్రవ్రాజయ ఏవం త్వా మహం ఖలు -
త్రిః త్రివారం - బ్రవీమి. ౯. సమయమితి. సమయం రామవివాసనం - పరిత్యక్తా నిరాకృతా. ౧౦.
ఏవమితి. పాశం సత్యపాశం - ఉన్తోక్తుం ప్ర మోచయితుం - బలిః ఇంద్రకృతం ఉపేంద్రవామన
కృతం పదత్రయప్రతిజ్ఞవరూపం. ౧౧. ఉద్భాంతహృదయఇతి. స దశరథః - యుగచక్రంతరం
పరిస్పందన్ - యుగచక్రయో రంతరం ప్రవిశత్ - ధుర్యః బలీవర్ద ఇవ - ఉద్భాంతహృదయః
వివర్ణవదన శ్చాభవత్. ౧౨. విహ్వలాభ్యా మితి. సంస్తభ్య - విహ్వలం చిత్త మితి శేషః. ౧౩.
అధానిష్టాయా అనిష్టపుత్రస్య చ త్యాగ ఏవ ధర్త ఇతి మత్వాహ - య స్త ఇతి. మంత్రకృతః
గృహ్ణామితి మంత్రేణ సంస్కృతః - పాణిః పాణిగ్రహః - అగ్నౌ అగ్నిసన్నిధౌ - యో మయా
ధృతః తం త్యజామి తత్ప్రియుక్తం వ్యవహారం త్యజామి - కించ - స్వజం స్వస్తా జ్ఞాత మపి -
తవ పుత్రం - త్వయా సహ త్యజామి. ౧౪. మహతా ప్రయత్నేన ప్రవర్తిత మిదం కార్యం మయా
అశక్యనివారణ మిత్యాశయేనాహ - ప్రయాతేతి పాదత్రయాధికశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉదయనం ప్రతి

యిష్యతి మాం ధ్రువమ్, రామాభిషేకసంభారై స్తదర్థ ముపకల్పితైః, రామః
కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం ౧౬. త్వయా సపుత్రయా నైవ కర్త
వ్యా సలిలక్రియా, వ్యాహంతాస్య శుభాచారే యది రామాభిషేచనం. ౧౭.
న చ శక్నోమ్యహం ద్రష్టుం దృష్ట్వా పూర్వం తథా సుఖం, హతహర్షం నిరా
నందం పున ర్జన మవాఙ్ముఖం. ౧౮. తాం తథా బ్రువత స్తస్య భూమివస్య మహా
త్తనః, ప్రభాతా శర్వరీ పుణ్యా చంద్రనక్షత్ర శాలినీ. ౧౯. తతః పాపసమాచారా
కై కేయీ పార్థివం పునః, ఉవాచ పురుషం వాక్యం వాక్యజ్ఞా రోషమూర్ఛితా.
౨౦. కి మిదం భాషసే రాజన్ వాక్యం గరరుజోపమం, ఆనాయయితు మక్లిష్టం
పుత్రం రామ మిహార్హసి. ౨౧. స్థావ్య రాజ్యే మమ సుతం కృత్వా గామం వనే
చరం, నిస్సృత్వా చ మాం కృత్వా కృతకృత్యో భవిష్యసి. ౨౨. స నున్న
ఇవ తీక్ష్ణేన ప్రతోదేన హయో త్తమః, రాజా ప్రచోదితో భీష్మం కై కేయీ మిద
మబ్రవీత్. ౨౩. ధర్మబంధేన బద్ధోస్తి నష్టాచ మమ చేతనా, జ్యేష్ఠం పుత్రం

సంభారైః రామాభిషేకసామగ్రీభి స్సహ - గురుజన స్త్వరయిష్యతి పూర్వేణ సంబంధః-యద్వా
అభిషేకసామగ్ర్యేవ సలిలక్రియాసామగ్రీ భవత్విత్త్యర్థః. ౧౬. త్వయేతి. వ్యాహంతాసీతి లుబ్ధ
ధ్యమపురుషైకవచనం. ౧౭. నచేతి. తథాసుఖం తాదృశసుఖయుక్తం - జనం దృష్ట్వా - పునః
హతహర్షం హతహర్షవికారం - నిరానందం - అతఏవావాఙ్ముఖం జనం ద్రష్టుం న శక్నోమి. ౧౮.
తామితి. తస్య బ్రువతః - తస్మిన్ బ్రువతీత్యర్థః పుణ్యేత్యుక్తిః అనంతరం రామదర్శనసంభవాత్.
౧౯. తతఇతి. రోషమూర్ఛితా క్రోధేన వ్యాప్తా. ౨౦. కిమిదమితి. గరరుజోపమం విషజనితవ్యాధి
సదృశం-అంగరుజోపమమితిపాతే - సర్వాంగవ్యాప్తమహావ్యాధిసదృశమిత్త్యర్థః- అంగేతిసంబోధనం
వా-అక్లిష్టం అక్లేశంయథా భవతితథా-ఆనాయయితు మితిసంబంధః. ౨౧. ౨౨. సఇతి. నున్నః వ్యాధితః-
ప్రతోదేన తోత్రేణ-అభీష్టం పునః పునః-శశ్వ దభీష్ట మసకృ త్సమా' ఇత్యమరః. ౨౩. ధర్మబంధే

ఉదయం ప్రతిలభ్య - తదర్థ ముపకల్పితైః - అభిషేకార్థం సంవృతైః - రామాభిషేకసంభారైః -
అభిషేకం రామాభిషేకం ప్రతి-మాం గురుజన స్త్వరయిష్యతి - ధ్రువం అతో రామః కృతాభి
షేకః కారయితవ్యః - గురుజనానురోధో మయా కర్తవ్యః - తస్యాపి న్యాయప్రాప్తత్వా దిత్త్యర్థః.
౧౬. త్వయేతి. త్వయా రామాభిషేకే విఘ్నితే మమ మరణస్యావశ్యకత్వా త్తదానీం సలిలక్రియా
త్వయా నకర్తవ్యేత్యాహ మే మృతస్యేత్యాది సలిలక్రియాం - రామః కరోత్స్వితి శేషః-వ్యాహం
తాసి వ్యాహనిష్యసి యది - తదా త్వయా సలిలక్రియా న కర్తవ్యేతి యోజనా. ౧౭. నచేతి.
త్వద్వచన మనుతిషక్ - అహం - పూర్వం రామాభిషేకవేశాయాం - తథా సుఖం తాదృశసుఖ
యుక్తం జనం-దృష్ట్వా-ఇదానీం హతహర్షం-అతఏవ నిరానందం-పునః ద్రష్టుం నశక్నోమితి సంబం
ధః. ౧౮. తామితి. తథా బ్రువతః అశక్యానుష్ఠానతయాబ్రువత ఇత్యర్థః - శర్వరీ-పుణ్యా - నిరంతర
రామచింతాసమేతత్వాత్. ౧౯. * తి. రోషమూర్ఛితా క్రోధవ్యాప్తా - పరుషం మదీయం ఋణం
దత్వా ఇత ఉత్తిష్ఠేత్యేవం రూపం. ౨౦. కిమిదమితి. అంగరుజోపమం దేహజనితవ్యాధి
సదృశం. ౨౧. * తి. కృతకృత్యః కృతకౌచాదికృత్యః - కృత్య ఇత్యావశ్యకే కృత్యప్రత్యయః.
౨౨. సఇతి. నున్నః వ్యాధితః - ప్రతోదేన తోత్రేణ. ౨౩. ధర్మబంధేనేతి. చేతనా ధీః. ౨౪. తత

ప్రియం రామం ద్రష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికమ్. ౨౪. తతః ప్రభాతాం రజనీ ముది
తేచ దివాకరే, పుణ్యే నక్షత్రయోగేచ ముహూర్తేచ సమాహితే, వసిష్ఠో గుణ
సంపన్న శ్చిష్యైః పరివృత స్తదా, ఉపగృహ్యశు సంభారాన్ ప్రవివేశ పురోత్త
మం, సిక్తసంమార్జితపథాం పతాకోత్తమభూషితాం, విచిత్రకుసుమాకీర్ణాం నానా
స్రగ్భిర్విరాజితాం, సంహృష్టమనుజోపేతాం సమృద్ధవిపణాపణాం, మహాత్సవస
మాకీర్ణాం రాఘవార్థే సముత్సుకాం, చందనాగరుధూపైశ్చ సర్వతః ప్రతిధూ
పితాం, తాం పురీం సమతిక్రమ్య పురందరపురోపమాం, దదర్శాంతగపురం శ్రేష్ఠం
నానాద్విజగణాయుతం, పౌరజానపదాకీర్ణం బ్రాహ్మణై రుపశోభితం, యజ్ఞవిద్భి
స్సుసంపూర్ణం సదస్యైః పరమద్వితైః. ౩౦౪. తదంతగపుర మాసాద్య వ్యతిచక్రామ
తం జనం, వసిష్ఠః పరమప్రీతః పరమర్షి ర్వివేశచ. ౩౦౪. స త్వచశ్యద్వినిష్కాంతం
సుమంత్రంనామ సారథిం, ద్వారే మనుజసింహస్య సచివం ప్రియదర్శనం. ౩౧౪
త మువాచ మహాతేజా స్సూతపుత్రం విశారదం, వసిష్ఠః క్షీప్ర మాచక్ష్య నృప
తే ర్థా మిహాగతం. ౩౩౪. ఇమే గంగోదకఘటా స్సాగరేభ్యశ్చ కాంచనాః, ఔ
దంబరం భద్రపీత మభిషేకార్థ మాహృతం, సర్వబీజాని గంధాశ్చ రత్నాని వివి

నేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - బద్ధోస్తీత్యనేన రామవివాసనం మనాగనుజ్ఞాతం - ద్రష్టు మిచ్ఛామి -
గమనా త్సార్వ మితిశేషః. ౨౪. తత ఇత్యాదిపరమద్వితై రిత్యంత మేకం వాక్యం. ప్రభాతాం
రజనీం ప్రభాతాయాం రజన్యాం - సమాహితే సన్నిహితే సతి - ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన
వసిష్ఠో నగరబాహ్యసరయ్యాం స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా పురీం ప్రవిష్టవానితి గమ్యతే - సమృద్ధ
విపణాపణాం సమృద్ధాః విపణాః విక్రయా యేషాం తే సమృద్ధవిపణాః ఆపణాః నిషద్యాః య
స్యాం తాం - సముత్సుకాం సముత్సుకజనాం. ౩౦౪. తదితి. తం జనం పౌరాదిజనం - వ్యతిచక్రామ
త్యనేనాంతగపురద్వారవేదికాం ప్రాప్త ఇతి గమ్యతే - వివేశ - వేదికాయా మితి శేషః. ౩౦౪.
సఇతి. వినిష్కాంతం - స్వగృహా దితి శేషః - ద్వారే ఆంతగ పురద్వారే ప్రియదర్శన మిత్యనేనా
భిషేకార్థ మాత్తాన మలంకృత్యాగత ఇత్యుక్తం. ౩౧౪. తమితి. క్షీప్ర మాచక్ష్యేతి వసిష్ఠః ప్రా
వాచేతి సంబంధః. ౩౩౪. ఇమ ఇత్యాది. కాంచనాః కాంచనమయాః - గంగోదకఘటాః గంగోదక
పూర్ణఘటాః - ఆత్ర ఆహృత మిత్యేత ద్వచసవ్యత్యయేన సంబంధ్యతే - ఇమే ఇతి ఛేద మపి - సా
గరేభ్య ఆహృతా ఇమే ఉదకఘటా ఇత్యధ్యాహారేణ యోజ్యం - ఔద్రం మధు - 'చతురశ్శో

ఇతి. ప్రభాతాయాం రజన్యాం ప్రవివేశ పురోత్తమ మిత్యనేన వసిష్ఠః - సరయ్యాం స్నానం కృత్వా
ప్రవిష్టవా నిత్యవగమ్యతే - సిక్తేత్యాది. సమృద్ధవిపణాపణాం సమృద్ధాః క్రయవిక్రయపదార్థా
యేషు తే సమృద్ధవిపణాః - తాదృశ ఆపణా యస్యాం తాం. ౩౦౪. ౩౦౪. * తి. సఇతి. విని
ష్కాంతం - ఆంతగపురాత్ - ద్వారేంతగపురద్వారే. * ౩౧౪. * తి. వసిష్ఠః సూతపుత్ర ము
వాచ - కి మువాచేత్యత ఆహ - క్షీప్ర మిత్యాది. * ౩౩౪. ఇమే గంగోదకఘటా ఇతి. కాంచ
నాః జలపూర్ణ కాంచనఘటాః - ఔద్రం మధు - ఆత్ర గాయత్రీ శ్చతుర్థాక్షరం - చతురశ్వ
ఇత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ తు ఇత్యనేన సంగృహ్యేతి - 'చతురశ్శో రథ శ్రీమాన్ నిస్త్రింశో
ధను రుత్తమం, వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రంచ శశిసన్నిభ' మితి. నిస్త్రింశః ఖడ్గః - భృంగారుః

ధానిచ, తౌద్రం దధి ఘృతం లాజా దర్భా సుమనసః పయః, అష్టాచ కన్యా
 రుచిరా మత్తశ్చ వరవారణః, చతురశ్వో రథ శ్రీమా నిస్త్రీంశో ధను రుత్త
 మం, వాహనం నరసంయుక్తం ఛత్రం చ శశిసన్నిభం, శ్వేతేచ వాలవృజనే
 భృంగారుశ్చ హిరణ్యయః, హేమదామపినద్ధశ్చ కకుద్ధా పాండురో వృషః, కేస
 రీచ చతుర్దంష్ట్ర హరిశ్రేష్ఠో మహాబలః, సింహాసనం వ్యాఘ్రతను స్సమిద్ధశ్చ
 హుతాశనః, సర్వవాదిత్రసంఘాశ్చ వేశ్యా శ్చాలంకృతాః శ్రీయః, ఆచార్యా
 బ్రాహ్మణా గావః పుణ్యాశ్చ మృగపక్షిణః, పౌరజానపద శ్రేష్ఠా నైగమాశ్చ గణై
 స్సహ, ఏతే చాన్యే చ బహవః ప్రీయమాణాః ప్రియంవదాః, అభిషేకాయ గామ
 స్య సహ తిష్ఠంతి పార్థివైః ౪౧౫ త్వరయస్వ మహారాజం యథా సముదితేహని,
 పుణ్యే నక్షత్రయోగే చ రామో రాజ్య మవాప్నుయాత్. ౪౨౫ ఇతి తస్య వచ
 శ్శృత్వా సూతపుత్రో మహాత్మనః, స్తువన్నృపతిశార్దూలం ప్రవివేశ నివేశనం.
 ౪౩౫ తం తు పూర్వోదితం వృద్ధం ద్వారస్థా రాజసవ్యతం, నశేకు రభిసంరోద్ధం
 రాజ్యః ప్రియచిక్కిర్షవః ౪౪౫ స సమీపస్థితో రాజ్య స్తా మవస్థా మజ్ఞజ్ఞివాన్, వాగ్భిః
 పరమతుష్టాభి రభిష్టోతుం ప్రచక్రమే. ౪౫౫ తత స్సూతో యథాకాలం
 పార్థివస్య నివేశనే, సుమంత్రః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తుష్టావ జగతీపతిం. ౪౬౫
 యథా నందతి తేజస్వీ సాగరో భాస్కరోదయే, ప్రీతః ప్రీతేన మనసా తథా

రథ శ్రీమా నిస్త్రీంశో ధను రుత్తమ' మితి - అత్ర తు ఇతి గాయత్ర్యా శ్చతుర్థాక్షరం - నిస్త్రీం
 శః ఖడ్గః - భృంగారుః కనకాలుకా - కేసరీ ప్రశస్తకేసరః - హరిశ్రేష్ఠః ఆశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్ర
 తనుః - వ్యాఘ్రచర్మేత్యర్థః - నైగమా వణిజః - 'నైగమా వణిజో వణి' గీత్యమరః. ౪౧౫. త్వర
 యస్వ మహారాజ మితి. సముదితే సమ్యగ్వ్యక్తే. ౪౨౫. ౪౩౫. తంత్యితి. పూర్వోదితం ఆయం
 సర్వదా అనివార్య ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ ముక్తం. ౪౪౫. సఇతి. అజ్ఞజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్. ౪౫౫.
 తతఇతి. యథాకాలం ప్రాతఃకాలార్హం. ౪౬౫. యథానందతీత్యాది. భాస్కరోదయేపి సముద్ర
 వృద్ధి రస్త్యేవ - యద్వా భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా భాస్కరః చంద్రః. ౪౭౫. ౪౮౫. వేదాఇతి.

కనకాలుకా - దుత్తూరకుసుమసదృశహిరణ్యయపాత్రం - నరసంయుక్తం వాహనం శబికాది - కేసరీ
 ప్రశస్తకేసరః - చతుర్దంష్ట్రః సుజాతచతుర్దంతః - హరిశ్రేష్ఠః ఆశ్వోత్తమః - వ్యాఘ్రతనుః వ్యాఘ్ర
 చర్మ - హేమదామపినద్ధః హేమదామబద్ధః - నైగమాః శ్రేణీముఖ్యాః - ఆధ్యాపకావా - గణైః
 స్వవీధిస్థజనైః. ౪౧౫. త్వరయస్వ మహారాజ మితి. సముదితే శ్రేయస్కరే-అహని-యథా రామో
 రాజ్య మవాప్నుయాత్ - తథా దశరథం త్వరయస్వేతి సంబంధః. ౪౨౫. ౪౩౫. తమితి. పూర్వో
 దితం ఆయం సదా న నివారణీయ ఇతి రాజ్ఞా పూర్వ మేవోక్తం. ౪౪౫. సఇతి. తా మవస్థాం య
 ధోక్తరూపాం అతిఘోరాం-అజ్ఞజ్ఞివాన్ అజ్ఞాతవాన్-పరమతుష్టాభిః పరమతోష హేతుభిః. ౪౫౫.
 తతఇతి. యథాకాలం ప్రభాతకాలార్హం. ౪౬౫. యథేతి. భాస్కరోదయే-భాసః కరోతీతి వ్యుత్పత్త్యా
 భాస్కరః పూర్ణ చంద్రః-తస్యోదయే - ప్రీతేన ప్రతిఫలితచంద్ర తేజసా ప్రీతేన - మనసా ప్రీతః
 సాగరో యథా నందతి తథా ఆనందఘనః ఆనందపూర్ణస్సన్ స్వతో నంద - తథా నందఘన ఇత్య
 త్ర నంద - ఆనందఘన ఇతి తంత్రేణ పదచ్ఛేదః. ౪౭౫. ఇంద్రమితి. అస్యాం వేశాయాం ఉదయ

నందఘన స్వతః. ౪౭౪. ఇంద్ర మస్యాం తు వేళాయా మభితుష్టావ మాతలిః,
 సోజయ ద్దానవాన్ సర్వాం స్తథా త్వాం బోధయామ్యహం ౪౮౪. వేదా స్స
 హంగవిద్యాశ్చ యథా హ్యత్తభువం విభుం, బ్రహ్మణం బోధయంత్యద్య తథా
 త్వాం బోధయా మ్యహం. ౪౯౪. ఆదిత్య స్సహ చంద్రేణ యథా భూతధరాం
 శుభాం, బోధయత్యద్య పృథివీం తథా త్వాం బోధయామ్యహం. ౫౦౪. ఉత్తి
 ష్టాశు నుహా రాజ కృతకౌతుకమంగళః, విరాజమానో వపుషా మేరోరివ దివాకరః.
 ౫౧౪. సోమసూర్యౌచ కాకుత్స్థ శివవై శ్రవణా వపి, వరుణ శ్చాగ్ని రింద్రశ్చ
 విజయం ప్రదిశంతు తే. ౫౨౪. గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం తవ,
 బుధ్యస్య నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం. ౫౩౪. ఉదతిష్ఠత రామస్య సమగ్ర
 మభిషేచనం, పౌరజానపదై శ్చాపి నైగమైశ్చ కృతాంజలిః, స్వయం వసిష్ఠో భగ
 వాన్ బ్రహ్మణై స్సహ తిష్ఠతి, క్షీప్ర మాజ్ఞాప్యతాం రాజన్ రాఘవస్యాభిషేచనం.
 ౫౪౪. యథా హ్యపాలాః పశవో యథా సేనా హ్యనాయకా, యథా చంద్రంవినా
 రాత్రిర్యథా గావోవినా వృషం, ఏవంహి భవితా రాష్ట్రం యత్ర రాజానదృశ్యతే.
 ౫౫౨. ఇతితస్యవచ శ్శ్రుత్వా సాంత్యపూర్వ మివార్థవత్. అభ్యకీర్యత శోకేన భూయ

సహంగవిద్యాః అంగభూతశిక్షాదివిద్యాసహితాః - బ్రహ్మణం బోధయంతి సృష్ట్యపయోగి తత్తదర్థ
 బోధం జనయంతి - తథాహ మమః - 'నామ రూపంచ భూతానాం కృత్యానాంచ ప్రపంచనం,
 వేదశబ్దేభ్య ఏవాదౌ దేవాగీనాం చకార స' ఇతి. ౪౯౪. ఆదిత్యఇతి. భూతధరాం సర్వప్రాణి
 ధరాం - పృథివీం - బోధయతి - విశేషణద్వారా పృథ్వీబోధనం - అద్య బోధయామిత్యన్వయః.
 ౫౦౪. ఉత్తిష్ఠేతి. కృతకౌతుకమంగళః కృతం కౌతుక హేతుభూతం మంగళాచరణం యేన స తథో
 క్తః - సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః - యద్వా కౌతుకం ఉత్సవః - కృతో
 త్వవార్థ మంగళావప్తాన ఇత్యర్థః - మేరోర్దివాకర ఇవ - దివాకరస్య ప్రధానమేరో రుత్థానం
 మేరుసంబద్ధరథాక్షద్వారేతి జ్ఞేయం. ౫౧౪. ౫౨౪. గతేతి సర్వానందకరరామాభిషేకమహోత్సవోప
 యుక్తత్వా ద్రాత్రి ర్భగవతీతి స్తూయతే. ౫౩౪. ఉదతిష్ఠతేతి. ఉదోనూర్ధ్వకర్తవీత్యాత్త నేపదం.
 ఉపస్థిత మిత్యర్థః - అభిషేచనం అభిషేకసాధనం - ఉపతిష్ఠతీతి సాతాంతరం. ౫౪౪. ౫౫౨. ఇతీతి.

వేళాయాం. ౪౮౪. * తి. అంగై స్సహితా వేదా విద్యాశ్చ మీమాంసాదయః-యథా బ్రహ్మణం
 సృష్ట్యై బోధయంతి - ఏవం త్వాం బోధయామి 'వేదేభ్య ఏవ భూరాదీన్ పదార్థాన్ జ్ఞాత్వా
 వేదా స్తాన్ సృజ' తీతి శ్రుతిస్మృతి ప్రసిద్ధం-యథా చంద్రసహితో విః ఉదయాస్తమయాభ్యాం
 పృథివీం తత్స్థం జనం బోధయతి తద్వచ్చ. ౪౯౪. ఆదిత్యఇతి. బోధయత్యద్య పృథివీ మితి - ఉద
 యాస్తమయాభ్యా మితి శేషః. ౫౦౪. ఉత్తిష్ఠేతి. కృతకౌతుకమంగళః కృతాని కౌతుకే అభిషేకో
 త్వవే మంగళాని యేన స తథోక్తః - సర్వానందోత్పాదనాయ కృతదేహాలంకార ఇత్యర్థః. ౫౧౪.
 ౫౨౪. గతేతి. తవ యత్యుత్సవం కర్తవ్యం రామాభిషేకాయ - అస్త దాదిభిః తదిదం సర్వం కృతం.
 ౫౩౪. ఉదతిష్ఠతేతి. అభిషేచనం అభిషేకోపకరణం-సమగ్ర ముదతిష్ఠత ఉపస్థిత మిత్యర్థః-పౌరేతి.
 నైగమైః పణిగ్మనైః. ౫౪౪. * యథా చంద్ర మితి. భవితా లుప్ - యత్ర రాష్ట్రే - రాజాభ
 వా స్తుదృశ్యతే - అత స్సన్నిధేహీతి భావః. ౫౫౨. ఇతీతి. సాంత్యపూర్వం - అర్థవ దివ అర్థవ దేవ

ఏవ మహీపతిః. ౧౮. తత స్స రాజా తం సూతం సన్నహర్ష స్సుతం ప్రతి, శోక రక్షేక్షణ శ్రీమా నుద్వీక్ష్యోవాచ ధార్మికః, వాక్యైస్తు ఖలు మర్తాణి మమ భూయో నికృంతసి. ౧౯౪. సుమంత్రః కరుణం శ్రుత్వా దృష్ట్వా దీనం చ పార్థివం, ప్రగృహీతాంజలిః కించి త్తస్మాద్దేశా దపాక్రమత్. ౨౦౪. యదావక్తుం స్వయం దైన్యా న్న శశాక మహీపతిః, తదా సుమంత్రం మంత్రజ్ఞా కై కేయీ ప్రత్యు వాచ హ, సుమంత్ర రాజా రజనీం రామహర్ష సముత్సుకః, ప్రజాగరపరిశ్రాంతో నిద్రాయా వశమేయివాన్, త ద్దచ్చ త్వరితం సూత రాజపుత్రం యశస్వినం, రామ మానయ భద్రం తే నాత్ర కార్యా విచారణా. ౨౧౪. స మన్యమానః కల్యాణం హృదయేన ననంద చ, నిర్జగామ చ సంప్రీత్యా త్వరితో రాజశాసనాత్. ౨౨౪. సుమంత్ర శ్చింతయామాస త్వరితం చోదిత స్తయా, వ్యక్తం రామాభి షేకార్థ మిహాయాస్యతి ధర్మవిత్. ౨౩౪. ఇతిసూతో మతిం కృత్వా హర్షేణ మహతా వృతః, నిర్జగామ మహాబాహూ రాఘవస్య దిదృక్షయా. ౨౪౪. సాగర హ్రదసంకాశాత్ సుమంత్రోంతగపురా చ్చుభాత్, నిష్క్రమ్య జనసంబాధం దదర్శ ద్వార మగ్రతః. ౨౫౪. తతః పురస్తా త్సహసా వినిర్గతో మహీపతీన్ ద్వారగతో విలోకయన్, దదర్శ పారాన్ వివిధాన్ మహాధనానుపస్థితాన్

సాంత్యపూర్వం సామపూర్వం - 'సామ సాంత్య' మిత్యమరః, అర్థవదితి నిర్దేశః ప్రాతఃకాలప్రబో ధస్య సర్వవిజయ హేతుత్వాత్. ౧౮. తతస్సరాజేత్యాది. సుతం ప్రతి-సన్నహర్షః సప్తహర్షః-భూ యో నికృంతసి - కై కేయీవాక్యకృత్తాని మర్తాణి భూయోప్యనుచితకాలస్తుతిభి ర్నికృంతసీత్యర్థః- అత్ర ఇతి శబ్దోధ్యాహర్యః. ౧౯౪. కరుణం దీనవాక్యం. ౨౦౪. యదేతి. మంత్రజ్ఞా - రాజసీత్యను సారేణ స్వకార్యోచితవిచారజ్ఞేత్యర్థః - సుమంత్రేతి - రజనీమిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ప్రజా గరః నిద్రాక్షయః - విచారణేత్యనంతరమితి శబ్దోధ్యాహర్తవ్యః - ఇతి ప్రత్యువాచేశ్యన్వయః. ౨౩౪. సఇతి. రాజశాసనా దిత్యుక్తిః రాజసమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౨౪౪. ౨౫౪. సాగరహ్రదసంకాశా దితి. సాగరహ్రదః సముద్రాంతర్గతహ్రదః పురాంతర్వర్త్యంతగపురత్వాత్ సముద్రస్థహ్రదౌ పమ్యం - జనసంబాధం జనైర్నిబిడం. ౨౫౪. తతఇతి. పురస్తాత్ అగ్రే - మహీపతీన్ విలోకయన్

సార్థక మేవ. ౧౮. తతఇతి. శోకరక్షేక్షణః రోదనేన రక్తాక్షః - భూయో నికృంతసీతి కై కేయీ హ్రురవచః కృత్తమర్తాణాం పున రవ్యధికం స్తుతివాక్యైః నికృంతసీతి. ౧౯౪. సుమంత్రఇతి. అపాక్రమత్ భీత ఇతి శేషః. ౨౦౪. యదేతి. దైన్యం సత్యపాశబంధనజం కై కేయీవిషయకం మంత్రజ్ఞా స్వకార్యవక్తవ్యవిచారజ్ఞా అతఏవ మిథ్యాప్యాహ - సుమంత్రేతి. రామహర్ష సము త్సుకః రామాభిషేక సముత్సుకః. సఇతి. స మన్యమానః కల్యాణ మితి - నాత్ర కార్యా విచార జేతి మాయావిన్యా తయోక్తవిశ్వాసాత్ - రాజశాసనాత్ రాజ సమ్మత మితి బుద్ధ్యా. ౨౪౪. * తి. వ్యక్తం రామాభిషేకార్థ ఏవ ఏషా త్వరయతి - ఇహ ధర్మరాట్ దశరథః - ఆయస్యతి ఆయా సవాన్ భవతి - ప్రయాసబాహుశ్యేన ప్రాయో బహి ర్నాగమిష్యతీతి మతిం కృత్వేత్యన్వయః. ౨౫౪. * తి. పురాంతర్వర్తిత్వా దంతగపురస్య సాగరాంతర్వర్తి హ్రదతుల్యత్వం. ౨౫౪. * తి. తతఇతి. మహీపతేః ద్వారగతాన్ అధికారిణః విలోకయన్ - పారాన్ మహాజనాన్ - పురస్తా

ద్వార మువేత్య విష్టితాః. ౬౦౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుర్దశస్కర్గః.

తే తు తాం రజనీ ముష్య బ్రాహ్మణా వేదపారగాః, ఉపతస్థు రుపస్థానం సహ రాజపురోహితాః. ౧. అమాత్యా బలముఖ్యాశ్చ ముఖ్యా యే నిగమస్య చ, రాఘవస్యాభిషేకార్థే ప్రీయమాణాస్తు సంగతాః ౨. ఉదితే విమలే సూర్యే పుష్పే చాభ్యాగతాహని, లగ్నే కర్కటకే ప్రాప్తే బన్త రామస్యచ స్థితే, అభిషేకాయ రామస్య ద్విజేంద్రై రుపకల్పితం. ౩౪ కాంచనా జలకుంభాశ్చ భద్రపీఠం స్వలంకృతం, రథశ్చ సమ్యగాస్తీర్ణో భాస్వతా వ్యాఘ్రచర్తణా. ౪౪. గంగా యమునయోః పుణ్యా త్సంగమాదాహృతం జలం, యాశ్చాన్యా స్సరితః పుణ్యా హ్రదాః కూపా స్సరాంసిచ. ౫౪. ప్రాగ్వాహః శ్చోర్ధ్వవాహాశ్చ తిర్యగ్వాహః స్సమాహితాః, తాభ్య శ్చైవవాహృతం తోయం సముద్రేభ్యశ్చ సర్వశః ౬౪.

వశ్చాత్ పారాః దదర్శ-మహాధనాః ఉపహరపాణీః - ఉపస్థితాః ఉపస్థానం సదః కుర్వతః. ౬౦౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశస్కర్గః.

అథ రామాభిషేకసామగ్రీ సన్నిధాన మాహ పంచదశే - తేత్వితి. ఉష్య ఉపిత్వా-ఉపస్థానం సదః. ౧. నిగమస్య పురస్య 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి వణిక్పథ' ఇతి వైజయంతీ. ౨. ఉదితఇతి. ఉపకల్పితం - అభిషేకార్థద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౩౪. ఉపకల్పిత మేవ ప్రపంచయతి కాంచనా ఇత్యాది. అత్ర భాంతీత్యనుషజ్యతే. ౪౪. గంగేతి. ఆహృతం-వర్తత ఇతి శేషః - యాశ్చాన్యా స్సరిత ఇత్యత్ర తాభ్య శ్చేత్యనుకృష్యాహృత మితి పూర్వేణ సంబంధః-యేచ హ్రదాః కూపాః - యాని సరాంసి-అత్ర తు తేభ్య ఇత్యధ్యాహరః ఆహృతం జల మితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫౪. ప్రాగ్వాహః ఇతి. ప్రాగ్వాహః పూర్వాభిముఖప్రవాహః - గోదావరీకావేర్యాదయః-ఉర్ధ్వవాహః ఉర్ధ్వోద్గతప్రవాహః - నైమిశారణ్యస్థబహువర్తరుద్రావర్తాదిసరోవిశేషాః - ఉర్ధ్వవాహః ప్రత్యగ్వాహః ఇత్యప్యాహుః - ఉర్ధ్వా ద్వహంతీ త్యుర్ధ్వవాహః - నిర్ఘ్న రా ఇతి కేచిత్ - తిర్యగ్వాహః డక్షిణోత్తరాభిముఖ ప్రవాహః - గండకీతోణభద్రాదయః. ౬౪. సలాజాఇతి. క్షీరిభిః

దగ్ధే - దదర్శ - తతః నిర్గమనోత్తరం. ౬౦౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితానూం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానూం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానూం - చతుర్దశస్కర్గః.

రాజాజ్ఞయా రాజద్వారే మిళితానాం రాజ్ఞాం పరస్పరసంభాషణ మాహ-తేత్విత్యారభ్య 'అపశ్యంతోబ్రువన్ కోనురాజ్ఞానః ప్రతిబోధయే' దిత్సంతేన గ్రంథసందర్భేణ-తాం రజనీం రామాభిషేకోద్యుక్తరజనీం - ఉష్య ఉపిత్వా-ద్వారే పారాస్సంగతాః. ౨. ఉదితఇతి. అహని పుష్పే పుష్పవక్షత్రే - అభ్యాగతే సతి రామస్య జన్మప్రాప్తే స్థితే కర్కటకే లగ్నేచ అహన్యభ్యాగతే సతి-రామస్యాభిషేకాయ ద్విజేంద్రైః ఉపకల్పితం - ఉపకరణజాత మితి. శేషః. ౩౪ * తి. కాంచనా జలకుంభా అనీతాః - అలంకృతం భద్రపీఠం స్థాపితం. ౪౪. * యాశ్చేతి. తాభ్యః జలమాహృత మితి సంబంధః. ౫౪. ప్రాగ్వాహః ఇతి. పర్వతఘట్టాదినా ఉర్ధ్వవాహః - తిర్యగ్వాహః. ౬౪. సలాజా ఇతి. క్షీరిభిః క్షీరయక్షైః పల్లవై రితి శేషః. ౭౪. ౮౪. చంద్రేతి. చంద్రాంశువికచ

సలాజాః కీరిభి శ్చన్నా ఘటాః కాంచనరాజతాః, పద్మోత్పలయుతా భాంతి
పూర్ణాః పరమవారిణా. ౭౪. ఔద్రం దధి ఘృతం రాజా దర్భా సుమనసః
పయః, వేశ్యాశ్చైవ శుభాచారా స్సర్వాభరణభూషితాః. ౮౪. చంద్రాంశు
వికచప్రఖ్యం కాంచనం రత్నభూషితం, సజ్జం తిష్ఠతి రామస్య వాలవ్యజన
ముత్తమం. ౯౪. చంద్రమండలసంకాశ మాతపత్రం చ పాండురం, సజ్జం ద్యుతి
కరం శ్రీమదభిషేకపురస్కృతం. ౧౦౪. పాండురశ్చ వృష సృజ్జః పాండురో
శ్వశ్చ సుస్థితః, ప్రసృతశ్చ గజ శ్రీమా నౌపవాహ్యః ప్రతీక్షతే. ౧౧౪.
అష్టాచ కన్యా మాంగళ్యా స్సర్వాభరణభూషితాః, వాదిత్రాణి చ సర్వాణి
వందినశ్చ తథాపరే. ౧౨౪. ఇత్వోకూణాం యథా రాజ్యే సంభ్రయేతాభి
షేచనం, తథా జాతీయ మాదాయ రాజపుత్రాభిషేచనం, తే రాజవచనా
త్తత్ర సమవేతా మహీపతిం, అపశ్యంతోబ్రువన్ కోనురాజ్ఞో నః ప్రతివేదయేత్.
౧౩౪. నపశ్యామశ్చ రాజాన ముదితశ్చ దివాకరః, యావరాజ్యేభిషేకశ్చ సజ్జో
రామస్య ధీమతః, ఇతి తేషు బ్రువాణేషు సార్వభౌమాన్ మహీపతీన్, అబ్రవీ
త్తా నిదం సర్వాన్ సుమంత్రో రాజసత్కృతః. ౧౪౪. రామం రాజ్ఞో నియో

అశ్వత్థోదుంబరాదిభిః - పూర్వం జలకుంభమాత్ర ముక్తం - అత్ర తద్విశేష ఇతి న పునరుక్తిః
౭౪. ఔద్రమితి. ఔద్రం మధు - సుమనసః కుసుమాని - శుభాచారాః అంజనస్రగలంకరణాది
మంగళవేషయుక్తాః. ౮౪. చంద్రాంశువికచప్రఖ్యం వికచచంద్రాంశుసదృశం - వికచత్వం విస్తృ
తత్వం - యద్వా చంద్రాంశవ ఇవ వికచా విస్తృతా ప్రఖ్యా కాంతి ర్యస్య తత్ తథా - కాంచ
నం కాంచనదండం - సజ్జం గంధపుష్పాదిభి రలంకృతం. ౯౪. చంద్రమండలేతి. అభిషేక పురస్కృ
తం అభిషేకాయ పురస్కృతం. ౧౦౪. పాండుర ఇతి. ప్రసృతః ప్రకర్షణ స్రవన్నదః - ఔపవా
హ్యః రాజవాహ్యః 'రాజవాహ్య స్తోపవాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧౪. అష్టాచేతి. మాంగళ్యాః మంగ
ళార్థాః - వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨౪. ఇత్వోకూణా మితి. ఇత్వోకూణాం రాజ్యే
అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రయేత - వస్తుజాత మితి శేషః - తథా జాతీయం అనర్హ రత్నాది
వస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాత్ రాజపుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య - తత్ర
రాజభవనద్వారే - సమవేతాః మహీపతి మపశ్యంతః - రాజ్ఞః కోను నః ప్రతివేదయే దిత్యుక్త
న్నితి యోజనా. ౧౩౪. నేతి. సజ్జః - సంపన్నసాధన ఇత్యర్థః. ౧౪౪. రామమితి. రామం ప్రస్థితః

ప్రఖ్యం చంద్రాంశువ ద్వికచా ప్రఖ్యా యస్య తథోక్తం - సజ్జముద్యుక్తం గంధపుష్పా
దిభి రలంకృత మిత్యర్థః. ౯౪. చంద్రమండలేతి. అభిషేకపురస్కృతం ప్రత్యక్షితం. ౧౦౪. పాం
డుర ఇతి. ప్రసృతః ప్రకర్షణ స్రవన్నదః ఔపవాహ్యః రాజవాహ్యః - 'రాజవాహ్య స్తోప
వాహ్య' ఇత్యమరః. ౧౧౪. అష్టాచేతి. వాదిత్రాణి వీణాదిచతుర్విధవాద్యాని. ౧౨౪. ఇత్వోకూణా
మితి. ఇత్వోకూణాం రాజ్యే అభిషేచన ముద్దిశ్య యథా సంభ్రయేత - వస్తుజాత మితి శేషః - తథా -
జాతీయం తాదృశ మనర్హ రత్నాదివస్తుజాతం - ఆదాయ - తే మహీపతయః - రాజవచనాద్రాజ
పుత్రాభిషేచన ముద్దిశ్య - తత్ర రాజద్వారి - సమవేతాః మహీపతి మపశ్యంతః - నః రాజ్ఞః
కోనుప్రతివేదయే దితి సంబంధః. ౧౩౪. నేతి. సజ్జః సంపన్నసాధనః. ౧౪౪. రామమితి. రామం ప్రస్థితః

గేన త్వరయా ప్రస్థితోస్త్వహం, పూజ్యా రాజ్ఞోభవంతస్తు రామస్యచ విశేషతః,
 ఆయం పృచ్ఛామి వచనాత్సుఖి మాయుష్షతా మహం, రాజ్ఞస్సంప్రతిబుద్ధస్య
 య చ్ఛాగమనకారణం, ఇత్యుక్త్వాంతగిపురద్వార మాజగామ పురాణవిత్, స
 దాసక్తం చ తద్వేళ్ల సుమంత్రః ప్రవివేశహ. ౧౯౫! తుష్టావాస్య తదా వంశం
 ప్రవిశ్య స విశాంపతేః, శయనీయం నరేంద్రస్య తదాసాద్య వ్యతిష్ఠత. ౨౦౫. సో
 త్యాసాద్యతు తద్వేళ్ల తిరస్కరణి మంతరా, ఆశీర్భి ద్దణయుక్తాభి రభితుష్టావ
 రాఘవం. ౨౧౫. సోమసూర్యా చ కాకుత్స్థ శివవైశ్రవణావపి, వరుణ శ్చాగ్ని
 రింద్రశ్చ విజయం ప్రదిశంతు తే. ౨౨౫ గతా భగవతీ రాత్రిః కృతం కృత్య మిదం
 తవ, బుధ్యస్య నృపశార్దూల కురు కార్య మనంతరం. ౨౩౫. బ్రాహ్మణా బలముఖ్యా
 శ్చ నైగమా శ్చాగతా నృప, దర్శనం ప్రతికాంక్షంతే ప్రతిబుద్ధస్యరాఘవ.
 ౨౪౫. స్తువంతం తం తదా సూతం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం; ప్రతిబుద్ధ్య తతో
 రాజాఇదం వచనమబ్రవీత్. ౨౫౫ రామమానయ సూతేతి యదస్యభిహితో
 నయా, కి మిదం కారణం యేన మమాజ్ఞా ప్రతిహన్య తే. ౨౬౫. నచైవ సంప్రసు
 ప్తోహ మానయేహాశు రాఘవం, ఇతి రాజా దశరథ స్సూతం తత్రాన్వశాత్పునః.
 ౨౭౫. స రాజవచనం శ్రుత్వా శిరసా ప్రతిపూజ్య తం, నిర్జగామ నృపావాసా

ఆనేతు మితి శేషః - యస్తాత్ పూజ్యా స్తస్మా దాయుష్షతాం యుషాకం వచనా ద్రాజ్ఞ స్సు
 ఖం పృచ్ఛామి - యచ్ఛాగమనకారణం దర్శనాయానాగమనహేతు స్తం చ ఆయ మవిశంజేన
 పృచ్ఛామి - పురాణవిత్ సామంతరాజానువర్తనరూపపురాతనవృత్తాంతజ్ఞః - సదా అసక్తం
 సర్వదా అనివారితం. ౧౯౫. తుష్టావేతి. శయనీయం శయనయోగ్యం గృహం. ౨౦౫. సఇతి.
 అత్యాసాద్య అతిశయేన ప్రాప్య - అతిసమీపం ప్రాప్యేత్యర్థః - తిరస్కరణిమంతరా - యవని
 కామాత్రం వ్యవధానం కృత్వేత్యర్థః - రాఘవం దశరథం - పునః స్తోత్రకరణం సూతస్య విజ్ఞా
 పనాత్ పూర్వం స్తుతేః కులధర్మత్వాత్. ౨౧౫. ౨౪౫. స్తువంత మిత్యాది. ప్రతిబుద్ధ్య - జ్ఞాత్వే
 త్యర్థః. ౨౫౫. ౨౬౫. కైకేయుక్తం నిద్రాపరవశస్య రాజ్ఞోనుమతం నవేతి న సంశయితవ్య మిత్యా

తః - ఆనేతు మితి శేషః - రాజ్ఞో నియోగేన రామ మానేతుం యద్యపి ప్రస్థితః - తథాపి భవం
 తోపి రాజ్ఞో రామస్యచ పూజ్యా ఇతి కృత్వా - భూయో రాజ్ఞస్సమీపం గత్వా ఆయుష్షతాం
 యుష్మాకం వచనాత్ - సంప్రతిబుద్ధస్యాపి రాజ్ఞః ఆగమనస్య నిర్గమనస్యాపి కారణం సుఖం పృచ్ఛా
 మి-ఇతీతి - పురాణవిత్ చిరకాలకథాభిజ్ఞః - సదా సక్తం సతత మనివారితం-అథవా అసక్తం అని
 రోధం. ౧౯౫. తుష్టావేతి. శయనీయ మితి. శయనీయం శయనగృహం-ఆసాద్య వ్యతిష్ఠత. ౨౦౫. సఇతి.
 అత్యాసాద్య అతిశయేన సమీపంప్రాప్య-తిరస్కరణి మంతరా యవని కామాత్రంవ్యవధానం కృత్వా-
 రాఘవం దశరథం తుష్టావ. ౨౧౫. ౨౨౫. కృతకృత్య మిదం తవేతి - అనుష్ఠేయ మనుష్ఠితం రామా
 భిషేకసంభరణం సంపన్నమిత్యర్థః. ౨౩౫. నిగమో వాణిజ్యం తత్సంబంధినోనైగమాః. ౨౪౫.
 స్తువంతమితి. ప్రతిబుద్ధ్య జ్ఞాత్వా ఇద మబ్రవీత్. ౨౫౫. తదేవాహ రామ మితి. హేసూత రామమాన
 యేత్యనయాభిహితోసి యత్ - అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితిన్యాయేన తన్వైవ మదాజ్ఞాత్వాత్ - నేయం
 మమాజ్ఞా ప్రతిహన్యతే నానుష్ఠీయత ఇతీదం-కిం కారణం కిం కారణక మిత్యర్థః. ౨౬౫. నచ నిద్రాప

న్యన్యమానః ప్రియం మహత్. ౨౦౪. ప్రపన్నో రాజమార్గం చ పతాకాభ్యజశో
భితం, హృష్టః ప్రముదిత స్సూతో జగామాశు విలోకయన్. ౨౦౫. ససూత స
త్ర శుశ్రావ రామాధికరణాః కథాః, ఆభిషేచనసంయుక్తా స్సర్వలోకస్య హృష్ట
వత్. ౩౦౪. తతో దదర్శ రుచిరం కైలాసశిఖరప్రభం, రామవేత్త సుమంత్రసుశక్త
వేత్తసమప్రభం. ౩౦౫. మహాకవాటవిహితం వితర్దిశతశోభితం, కాంచన ప్రతి
మైకాగ్రం మణివిద్రుమతోరణం, శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం దీప్తం మేరుగు
హాపమం, మణిభి ర్వరమాల్యానాం సుమహద్భి రలంకృతం, ముక్తామణిభి
రాకీర్ణం చందనాగరుధూపితం, గంధాన్ మనోజ్ఞాన్ విస్మజద్దార్దరం శిఖరంయథా,
సారనైశ్చ మయూరైశ్చ నినదద్భి ర్విరాజితం, సుకృతేహా మృగాకీర్ణం సుకీర్ణం
భక్తిభి స్తథా, మనశ్చక్షుశ్చ భూతానా మాదద తిగ్గ తేజసా, చంద్రభాస్కర
సంకాశం కుబేరభవనోపమం, మహేంద్రధామప్రతిమం నానాపక్షీసమాకులం,
మేరుశృంగసమం సూతో రామవేత్త దదర్శహ, ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణం జనైరంజలి

హ-నచేత్యాదినా. ౨౦౪. ౨౦౫. ప్రపన్న ఇతి. హృష్టః రోమాంచితగాత్రః-ప్రముదితః సంజా
తమానసానందః. ౨౦౫. సఇతి. రామాధికరణాః రామ మధిక్యత్య ప్రవృత్తాః - హృష్టవత్ - స్వా
ర్థేవతిః. ౩౦౪. ౩౦౫. మహాకవాటేత్యాది. మహాకవాటవిహితం సిర్దితమహాకవాటం-వితర్దిశతశోభి
తం వేదికాశతశోభితం - 'స్యా ద్వితర్దిస్తు వేది' కేత్యమరః, కాంచనప్రతిమైకాగ్రం కాంచనప్రతి
మాభిః ఏకాగ్రం నిరంతరం - యద్వా కాంచనప్రతిమాభిః ఏకాని ముఖ్యాని ఆగ్రాణి శిఖరాణి
యస్మిన్ తత్ తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమప్రచుర బహిర్ద్వారయుక్తం - 'తోర
ణోస్తీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః, శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రమూర్తి సదృశం - 'ఘనో
మేఘ మూర్తిగుణే త్రిషు మూర్తౌ నిరంతర' ఇత్యమరః, దార్దరం - మలయసన్నికృష్ట శృందనో
త్పత్తి స్థానభూతో గిరి ర్దర్దరః - తత్సంబంధి దార్దరం - సుకృతేహా మృగాకీర్ణం - ద్వారభృత్తి స్తం
భాదిషు సుష్టు రచితైః - ఈహామృగైః వృకైః-ఆకీర్ణం - 'కాక స్తీహా మృగో వృక' ఇత్యమరః
భక్తిభి స్సుకీర్ణం సుష్టు రచితం - తిగ్గ తేజసా తీవ్రతేజసా - 'తిగ్గం తీవ్రం ఖర' మిత్యమరః, అతి
శయిత తేజసేత్యర్థః - రామవేత్త దదర్శహేతి పునర్వచనస్య సామాన్యోక్తస్య విశేషణవిశేష కథ

రవశస్య రాజ ఇద మనుమతం వా నవేతి సంశయితవ్యం త్వయేత్యాహ-నచై వేతి. తత్ర కై కేయానిమిత్త
కార్యే-అన్వశాత్ అనుశాసిన్. ౨౦౪. ౨౦౫. ప్రపన్న ఇతి. హృష్టః రోమాంచితగాత్రః-ముదితః
సంజాత మానసానందః - రాజమార్గం విలోకయన్ నితి సంబంధః. ౨౦౫. సఇతి. రామాధికరణాః
రామ మధిక్యత్య ప్రవృత్తాః - ఆభిషేచనసంయుక్తాః ఆభిషేచన ప్రసంగయుక్తాః - హృష్టవత్
హృష్టాభూత్. ౩౦౪. ౩౦౫. మహాకవాటేతి. మహాకవాటవిహితం మహాకవాటయుక్తం - వితర్దిశత
శోభితం వేదికాశతశోభితం-కాంచనప్రతిమైకాగ్రం కాంచనస్య ప్రతిమా యస్మిన్ తత్ కాంచన
ప్రతిమం ఏకం ముఖ్యం ఆగ్రం యస్య తత్తథోక్తం - మణివిద్రుమతోరణం మణివిద్రుమ ప్రచుర
బహిర్ద్వారయుక్తం శారదాభ్రఘనప్రఖ్యం శారదాభ్రాణా మివ ఘనాః సాంద్రాః ప్రఖ్యాః ప్రభాః
యస్మిన్ తత్తథోక్తం - మణిభి ర్వరమాల్యానా మితి - వరమాల్యానాం స్వర్ణ పుష్పమాల్యానాం -
అంతరాళవర్తిభిః మహద్భిః మహాదీప్తిమద్భిః మణిభి రలంకృతం దర్దరః మలయసన్నికృష్ట చందనగిరిః-
సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుష్టుక్తైః ఈహామృగైః ఆకీర్ణం - భక్తిభిః వర్ధకీనాం సూక్ష్మచుత్ర శిల్పైః-

కారిభిః, ఉపాదాయ సమాక్రాంతై స్తథా జానపదైర్జనైః, రామాభిషేకసుముఖై
 యన్తుఖై స్సమలగకృతం, మహామేఘ సమప్రఖ్య ముదగ్రం సువిభూషితం, నానా
 రత్న సమాకీర్ణం కుబ్జకై రాత కావృతం. ౪౦. సవాజియుక్తేన రథేన సారథి ర్నిరా
 కులం రాజకులం విలోకయన్, వరూఢినా రామగృహాభిషాతినా పురస్య సర్వస్య
 మనాంసి రంజయత్. ౪౧. తత స్సమాసాద్య మహాధనం మహత్ ప్రహృష్టో
 మాస బభూవసారథిః, మృగై ర్తయూరైశ్చ సమాకులోల్బణం గృహం వర్హార్హస్య
 శచీపతే రివ. ౪౨. స తత్ర కైలాసనిభా స్వలంకృతాః ప్రవిశ్య కష్యౌస్త్రిదశాల
 యోపమాః, ప్రియా న్న రాన్ రామమతే స్థితాన్ బహూ నపోహ్య శుద్ధాంతము
 ప్స్థితో రథీ. ౪౩. సతత్ర శుశ్రావచ హర్షయుక్తా రామాభిషేకార్థకృతా జనానాం,
 నరేంద్రసూనోరభిమంగళార్థా స్సర్వస్యలోకస్య గిరః ప్రహృష్టః. ౪౪. మహేంద్రసద్ద
 ప్రతిమం తు వేశ్య రామస్య రమ్యం మృగపక్షిజుష్టం, దదర్శ మేరో రివ శృంగ
 ముచ్చం విభ్రాజమానం ప్రభయా సుమంత్రః. ౪౫. ఉపస్థితై రంజలికార కైశ్చ

నార్థ త్వాన్న పునరుక్తిః-భగవతో వాస్తీ కే రియం హి శైలీ - ఉపస్థితై రితి-ఉపాదాయ-ఉపా
 యనానీతి శేషః - సమాక్రాంతైః సమాగతైః - ఉన్తుఖైః ఉత్సుకైః - ఉదగ్రం ఉన్నతం - కుబ్జ
 కై రాత కావృతం కిరాతానాం స్వల్పశరీరకాణాం సమూహాః కై రాతకం-‘పుష్పి రల్పశరీర స్సాస్యిత్
 కిరాత స్సచ కధ్యత’ ఇతి హలాయుధః, ఉపస్థితై స్సమాకీర్ణమిత్యాదిక మపి రామవేశ్తేత్యనేన సంబ
 ధ్యతే. ౪౦. సవాజియుక్తేనేతి. వరూఢినా రథగుప్తిమతా - ‘రథగుప్తి ర్వయాధోనే’ త్యమరః,
 పురస్య పురస్థజనస్య రంజయత్ అరంజయత్. ౪౧. తత ఇతి. సమాకులోల్బణం ఇతస్తత స్సమా
 కులై ర్జనై రుల్బణం - అతిశయేనోల్బణంవా - వర్హార్హస్య శ్రేష్ఠవత్స్వర్హస్య - రామస్యేతి శేషః.
 ౪౨. స ఇతి. అపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం ౪౩. స ఇతి. రామాభిషేకార్థకృతాః
 రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తా ఇత్యర్థః - అభిమంగళార్థాః అభితో మంగళప్రతిపాదనప్రయోజ
 నాః. ౪౪. మహేంద్రసద్దప్రతిమ మితి. వేశ్య రామావాసభూతం గృహరాజం. ౪౫. ఉపస్థితై

సూక్తిర్ణం - సుప్థ ఉత్ నిబిడం - కీర్ణం వ్యాప్తం - తిగ్ద తేజసా అతిశయితశోభయా - ఆదత్
 ఆకర్షత్ - ఉపస్థితైః సమీపవర్తిభిః - అంజలికారిభిః నమస్కుర్వద్భిః ఉపాదాయ ఉపాయనాని
 గృహీత్వా - సమాక్రాంతైః సమాగతైః - సమాకీర్ణం ఉన్తుఖైః ఉత్సుకైః ఉదగ్రం ప్రశస్తం -
 కుబ్జకై రాత కావృతం - కుబ్జైః కిరాతానాం స్వల్పశరీరాణాం సమూహై శ్చావృతం యద్వా కుబ్జకై
 రాతకైః కిరాతకసమూహైశ్చ ఆవృతం. ౪౦. సవాజియుక్తేనేతి. వాజియుక్తేన రథేనేత్యత్ర రంజ
 యన్ సమాసద దిత్యధ్యాహార్యం - తత స్సమాసాద్యేత్యుత్తరణోకే అనువాదాత్ - వరూఢినా-‘రథ
 గుప్తి ర్వయాధోనే’ త్యమరః. ౪౧. తత ఇతి. సమాకులోల్బణం అతిశయేన సమాకులం - వర్హార్హస్య
 రామస్యేతి శేషః. ౪౨. స ఇతి. వ్యపోహ్య అతిక్రమ్య - శుద్ధాంతం అంతఃపురం ఉపస్థితః ప్రాప్తః.
 ౪౩. సతత్రేతి. ప్రహృష్టోహృష్టః-రామాభిషేకార్థకృతాః రామాభిషేకార్థం ప్రయుక్తాః-జనా
 నాం గిర శ్శుశ్రావ - అథవా రామాభిషేక ప్రయోజనం కర్త కుర్వంతీతి రామాభిషేకార్థకృతాః -
 తేషాం గిర శ్శుశ్రావేతి యోజనా - అభిమంగళార్థా అభితో మంగళప్రతిపాదకః అర్థో యాసాం
 గిరాం తా స్తథా. ౪౫. ఉపస్థితైరితి. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా పరార్థై శ్చ పరార్థసంఖ్యైశ్చ. ౪౬.

సోపాయనైర్జ్ఞానపదైశ్చ మర్యైః, కోట్యా పరాధైశ్చ విముక్తయనై స్సమా
కులం ద్వారపథం దదర్శ. ౪౬. తతో మహామేఘమహీధరాభం ప్రభిన్న మత్యం
కుశ మప్రసహ్యం, రామకాపవాహ్యం రుచిరం దదర్శ శత్రుంజయం నాగ ముద
గ్రకాయం. ౪౭. స్వలంకృతా సాశ్వరథా సకుంజరా నమాత్యముఖ్యా
శతశశ్చ వల్లభా, వ్యపాహ్య సూత స్సహితా సమంతత స్సమృద్ధ మంతరి
పుర మావివేశ. ౪౮. తదద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం మహావిమానోత్తమవేశ్శ
సంఘవత్, అవార్యమాణః ప్రవివేశ సారథిః ప్రభూతరత్నం మకరో యధార్ణవం
౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - పంచదశస్సర్గః.

స తదంతరిపురద్వారం సమతీత్య జనాకులం, ప్రవివిక్తాం తతః కత్యూ మాస
సాద పురాణవిత్, ప్రాసకార్తుకబిభ్రద్భి ర్యవభి ర్నృప్తకుండలైః, అప్రమాదిభి
రేకాగ్రై స్వసురకై రధిష్ఠితాం. ౧. తత్ర కాషాయణో వృద్ధా వేత్రపాణీ స్వ
లంకృతా, దదర్శ విష్ఠితా ద్వారి స్త్యధ్యక్షా సుసమాహితా. ౩. తే

రితి. కోట్యా కోటిసంఖ్యయా - పరాధైః పరార్థసంఖ్యయాయ సంఖ్యేయైః - సర్వాంత సంఖ్యాప
రార్థః. ౪౬. తత ఇతి. ప్రభిన్నం మత్తం - 'ప్రభిన్నో గర్జతో మత్త' ఇత్యమరః. ౪౭. స్వలంకృతా
నితి. వల్లభా రాజప్రియా. ౪౮. తదితి. అద్రికూటాచల మేఘసన్నిభం అద్రిశిఖరేణ నిశ్చ
లమేఘేనచ సదృశం - మహావిమానోత్తమ వేశ్శ సంఘవత్ మహావిమానసహితోత్తమ వేశ్శ సమూహ
యుక్తం - 'విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమాచ సద్ నీతి నిఘంటుః. ౪౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః.

ఏవం సుమంత్రస్య రామోపస్థాన ముక్త్వా రామస్య దశరథోపస్థాన మాహ - పంచదశే - సత
దిత్యాది. తనిష్ఠోక్తి. జనాకులం అభిషేకం ద్రష్టు మాగతపౌరజానపదాదిజనసంకులం - అంతరిపుర
ద్వారం సమతీత్య ద్వారస్యాతి భోగ్యతయాక్లేశేన విశ్లేషో వ్యజ్యతే. ౧. తత్రేతి. కాషాయణః కా
షాయ వస్త్రధారిణః - రామస్తీత్యర్థ మలంకారకంచుకాలంకృతా నిత్యర్థః - వృద్ధా పాచనవతి
వయస్కా - తే ఖల్వంతరిపురే స్థాప్యా భవతి - వేత్రపాణీ - యథా రామో భను ర్ధృత్వా
లోకం రక్షతి - తథాతేపి వేత్రాణి ధృత్వా రామం రక్షంతీతి భావః - స్వలంకృతా - రామ
శ్చక్రవర్తిగృహే కృతమజ్జనో భుక్త్వా యదా పున ర్దివ్యాంతరిపుర ముపసూతి - తదా చక్రవర్తిప

తత ఇతి. ప్రభిన్నం మత్తం - ఆత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశం - శత్రుంజయం శత్రుంజయూఖ్యం నా
గం - ఉదగ్రకాయం ఉన్నతాగ్రశరీరం. ౪౭. ౪౮. తదద్రీతి. అద్రికూటేన గిరిశిఖరేణ నిశ్చల
మేఘేనచ తుల్యం - మహావిమానేభ్యః - దేవయానేభ్యః - ఉత్తమానాం వేశ్శనాం సంఘ స్తద్వత్.
౪౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచదశస్సర్గః.

స ఇతి. ప్రవివిక్తాం అసంబాధాం * ప్రాసకార్తుకబిభ్రద్భి రితి. ప్రాసకార్తుకేత్యత్ర
సుపాం సులుగితిద్వితీయాం యాల్క - యద్వా ప్రాసకార్తుకం బిభ్రతీతి ప్రాసకార్తుకబిభ్రతః తైః -
ద్విర్వచనమార్షం. ౧. తత్రేతి. కాషాయణః కాషాయ వస్త్రధారిణః. ౩. ౪. తానితి. ప్రదక్షిణః

సమీక్ష్య సమాయంతం రామప్రియచిక్కిర్నవః, సహసోత్పతితాస్సర్వే స్వాసనేభ్య
స్ససంభ్రమాః. ౪. తా నువాచ వినీతాత్తా సూతపుత్రః ప్రదక్షిణః, క్షీప్ర మా
ఖ్యాత రామాయ సుమంత్రో ద్వారి తిష్ఠతి. ౫. తే గామ ముపసంగమ్య భర్తుః ప్రియ
చిక్కిర్నవః, సహ భార్యాయ రామాను క్షీప్ర మేవాచచక్షిరే. ౬. ప్రతివేదిత
మాజ్ఞాయ సూత మభ్యంతరం పితుః, తత్రైవానాయయామాస రాఘవప్రియకా
మ్యయా. ౭. తం వై శ్రవణ సంకాశ ముపవిష్టం స్వలంకృతం, దదర్శ సూతః పర్యంకే
సౌవర్ణే సోత్తరచ్ఛదే, వరాహరుధిరాభేణ శుచినా చ సుగంధినా, అనులిప్తం
పరాధ్యేన చందనేన పరంతపం, స్థితయా పార్శ్వత శ్చాపి వాలవ్యజనహస్తయా,

దంతరంగతయాచ త ముత్సంగే నివేశ్య పరిష్వజ్య మూర్ధ్నాన్యస్థాయ విసర్జయంతి - తేన కుంకుమ
పంక్తేః కస్తూరికాది దివ్యాంగరాగై శ్చాలంకృతాః - స్వలంకృతాః - రానుసీతాలంకారేభ్యో
ప్యయ మలంకారోతిశయిత ఇతి భావః. తనిష్టోక్తి. ౩. ౪. తానితి. ప్రకర్షణ దక్షిణః ప్రదక్షిణః -
సేవానిపుణ ఇత్యర్థః - 'దక్షిణే సరళోదారా' విత్యమరిః, తిష్ఠతీత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం. తిష్ఠతీ
త్యాఖ్యాతేత్యన్వయః. ౫. ౬. ప్రతివేదిత మితి. ప్రతివేదితం ద్వారైస్స ర్వివేదితం-పితుః - అభ్యం
తరం అంతరంగం - తత్రైవ - యత్ర సీతయా సహస్థితః తత్రైవేత్యర్థః - రాఘవప్రియకామ్యయా
రాఘవస్య దశరథస్య ప్రియేచ్ఛయా - రామ ఇత్యధ్యాహరః. ౭. తమితి. వైశ్రవణసంకాశం
తద్వదనవధికైశ్వర్యసంపన్నం - యద్వా 'యథా వైశ్రవణో దాతా కామేశ్వరో వైశ్రవణో
దదా' త్వితిశ్రుతేః, తథాపరిసరవర్తినాం స్వసౌందర్యానుభవసర్వస్వం దదాతీత్యర్థః - ఉపవిష్టం -
'సహపత్న్యా విశాలాక్ష్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యుక్తరీత్యా భగవద్ధ్యాన పరతయా వస్థితం-
స్వలంకృతం ధ్యానానుకూలాంజలియుక్తం-దివ్యమాలాలంకృతం వా - తం సూతో దదర్శ ఉత్కర్ష
కాష్టాభూమిభూతం రామం నికర్షసీమాభూమిభూతో దదర్శ-కోయం భాగ్యాతిశయ ఇతి భావః-
పర్యంకే తాదృశైశ్వర్యసామగ్ర్యనురూపా పూర్వసంస్థానప్రతిమావిశేషవిశిష్టపర్యంకే - అతఏవ
హ్యుత్తరత్ర - 'పర్యంక మగ్ర్యస్తరణం నానారత్నవిభూషితం, తమపీచ్ఛతి వైదేహి ప్రతిష్ఠాపయి
తుం త్వయా'తి సుయజ్ఞే తత్ స్థాపయిష్యతి. సౌవర్ణే ఉపర్యుపవిష్టసదృశే - కాంచనగిరిః కాశమే
ఘ మివ రామం భాసయతీత్యర్థః - సోత్తరచ్ఛదే పుష్పహాససుకుమారరామదేహానుగుణమృదుతరా
స్తరణయుక్తే-పర్యంకవిద్యోక్తరీత్యా ముక్తానుభావ్యదివ్యవేష మహా సూతోన్వభూ దితి సౌశీల్యా
తిశయోక్తిః-సక్చందనవనితా ఇత్యుక్తభోగ్యవస్తుష్వాదౌ దివ్యమాల్యయోగ ముక్త్యా దివ్యచందన
యోగం దర్శయతి వరాహరుధిరాభేణేతి - వరాహరుధిర మతిరక్తవర్ణ మితి ప్రసిద్ధం - తత్సదృశేన-
కుంకుమమిశ్రతయేతి భావః - సీతాకరకమలానులిప్తతయా తత్కాంతిమిశ్రత్వముచ్యతే - శుచినా
సీతాకరస్పర్శపూతేన - తత్కరస్పర్శకృతశ్చైత్యవిశేషం సముచ్చినోతి చశబ్దః - సుగంధినా సర్వగంధ
ఇత్యస్య శ్రియోప్యవిశేషాత్తత్కరస్పర్శజనితనిరవధికగంధేన - పరాధ్యేన కాంతానులిప్తతయా

సేవానిపుణః - క్షీప్రమితి-ద్వారి తిష్ఠతీత్యాఖ్యాత వదతేత్యన్వయః. ౫. ౬. ప్రతీతి. ప్రతివేదితం
ద్వారైస్స ర్విజ్ఞాపితం-సూతం - పితు రభ్యంతర మాప్తం - ఆజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా-తత్రైవ సీతయా సహ
వస్తానస్థల ఏవ. ౭. *వరాహేతి. పరాధ్యేన శ్రేష్ఠేన-భూయ ఇత్యస్యవిరాజమాన మితి శేషః-దదర్శేతి
పూర్వేణ సంబంధః-స్థితయేత్యత్ర భూయ శ్శబ్ద ప్రయోక్తు రయ మభిప్రాయః-యః కేవల ఏవ సకల

ఉపేతం సీతయా భూయ శ్చిత్రయా శశినం యథా. ౧౦. తం తపంత మివాదిత్య ముపపన్నం స్వ తేజసా, వవందే వరదం వందీ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧ ప్రాంజ లిస్తు సుఖం పృష్ట్యా విహారశయనాసనే, రాజపుత్ర మువాచేదం సుమంత్రో గాజ సత్కృతః. ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామపితా త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛతి, మహిష్యా సహ కై కేయ్యా గమ్యతాం తత్ర మాచిరం. ౧౩. ఏవ ముక్తస్తు సంహృష్టో నరసింహో మహాద్భుతిః, తత స్సంమానయామాస సీతా మిద మువాచహ. ౧౪. దేవి దేవశ్చ దేవీ చ సమాగమ్య మదంతరే, మంత్రయేతే ధ్రువం కించి దభిషేచనసంహితం. ౧౫. లక్షయిత్వా హ్యాభిప్రాయం ప్రియకామా సుదక్షిణా,

శ్రేష్ఠేన-చందనేన-అనులిప్తం పశ్చాత్తిప్తం - అనేన సీతాంగరాగకరణానంతరత్వం గమ్యతే - పరం తపం-ఏతాదృశసౌందర్యానుభవవిరోధినివ ర్తకం-అథా ప్రాకృతవసితాయాగం దర్శయతి స్థితయేతి- చాపీతి నిపాతః పూర్వోక్తసముచ్చయే - పార్శ్వతః స్థితయా చందనానులిప్తగాత్రం కాంతం కృత్వా వాలవ్యజనం హస్తే కృత్వా పార్శ్వే స్థితయా-సీతయా-భూయ ఉపేతం వినయేన పార్శ్వత శ్చామర ముపవీజ్య పున స్తాత్కాలికసుషమావిశేషబలాత్కారేణ గాఢ మాశ్లిష్టం-భూయ ఇత్యత్ర విరాజమాన మితి శేష ఇత్యప్యాహుః - తదానీంతనాతిశయం దృష్టాంతముఖేన స్పష్టికరోతి చిత్రయేతి-చైత్రపార్ణమాస్యాం చిత్రాఖ్యతారకయోపేతం ఉదితం-శశినమివ స్థితం-చిత్రయేత్య నేన తత్కృతాతిశయ ఉక్తః-ఉపేత మిత్యనేన రక్తత్వం - శశిన మిత్యనేన సీతాలింగనోత్కృష్ట చందనపక్షస్కత్వ ముక్తం - ఏవం భూతం దదర్శేతి దృష్టిసాఫల్య ముక్తం. తనన్లోకీ. ౧౦. శిరసో వాచశ్చ సాఫల్య మాహ-తమితి. వవంద ఇతి శిరస సాఫల్య ముక్తం-వవందేతి వాక్సాఫల్యం-వరదం స్వానుభవరూపవరప్రదం - వినీతవత్ - వినీతో యథాసాష్టాంగం వందతే తథేత్యర్థః. తనన్లోకీ. ఆదిత్య మిత్యేకత్వ మవివక్షితం - దివిసూర్యసహస్రేతి వాక్యాంతరానురోధాత్ - యద్వా-ఆదిత్య మివేత్యుక్తే వివక్షితసిద్ధావపి తపంత మాదిత్యమివేత్యుక్త్యా యుగపదుదితరవిసహస్ర సముదిత తేజః పుంజ మివ తపంత మితి లభ్యతే-తేనాభూతోపమా వ్యజ్యతే - స్వ తేజసేతి స్వాభావికాసాధారణతేజసా- నత్వన్యకృతేన అన్యసాధారణేన చేత్యర్థః - తపంత మాదిత్య మివ తేజసోపపన్న మితి సంబంధః - ఇందీవరశ్యామ మితి స్వభావత శ్శ్యామవర్ణ స్యాదిత్యవర్ణత్వోక్త్యా ప్రదీపే వర్త్యంతస్థితి నీలవ్యక్తి వత్ పరితః ప్రసృతశుక్లభాస్వరతేజః పుంజవచ్చ విగ్రహకాంత్యో ర్వ్యవస్థితి ర్ద్యోత్యతే-తం వైశ్ర వణేత్యారభ్య స్వ తేజసేత్యంతేన ధ్యేయశుభాశ్రయాకారవిశేషో వ్యజ్యతే. ౧౧. ప్రాంజలిరితి. విహార శయనాసన ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః - విహారః గతిః. ౧౨. కౌసల్యేతి. సుప్రజాః-త్వయేతి శేషః - యద్వా కౌసల్యాయా సుప్రజః సుపుత్ర - అసిచ్ ప్రత్యయాంతః. ౧౩. ఏవమితి. సంమానయా మాస-సూత మితి శేషః. ౧౪. దేవీతి. మదంతరే మదర్థం-'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేద తాదర్భ్య' ఇత్యమర్థః, అభిషేచనసంహితం అభిషేచనసంబంధి - మదర్థం-కించి న్తంత్రయేతే విచా

లోకహృదయాని హరతి స సీతయా సహితః కిం పున రితి. ౧౦. తమితి. వినీతవత్ వినీతస్సృక్. ౧౧. ప్రాంజలిరితి. విహారశయనాసన ఇత్యేకవద్భావః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారశయనాసనేషు - రాజ సత్కృత స్సమంత్రః - రాజ్ఞ ఏకాంతవిహారాదిష్వసి సమీపవ ర్తిత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి. కౌసల్యా సుప్రజాః - సుపుత్రేణ త్వయేతి శేషః. ౧౩. ౧౪. దేవీతి హేదేవి-దేవశ్చ దేవీచ మాతాపితరా- మదంతరే మదర్థే - అభిషేచనసంహితం అభిషేకోపయుక్తం - కించిత్ కించిద్విచారోపేతం -

సంచోదయతి రాజానం మదర్థం మదిరేక్షణే. ౧౬. సా ప్రహృష్టా మహారాజం
హితకామానువర్తినీ, జననీ చార్థకామా మే కేకయాధిపతే స్సతా. ౧౭. దిష్ట్యా
ఖలు మహారాజో మహిష్యా ప్రియయా సహ, సుమంత్రం ప్రాహిణోద్ధాత
మర్థకామకరం మమ. ౧౮. యాదృశీ పరిష త్తత్ర తాదృశో దూత ఆగతః,
ధృవమద్యైవ మాం రాజా యావరాజ్యేభిపేక్ష్యతి ౧౯. హంత శీఘ్ర మితో
గత్వా ద్రక్ష్యామి చ మహిషతిం, సహ త్వం పరివారేణ సుఖ మాస్వ రమస్వచ.
౨౦. పతిసంమానితా సీతా భర్తార మసితేక్షణా, ఆద్వార మనువవాగ్రజ మంగళా
న్యభిదధ్యుషీ, రాజ్యం ద్విజాతిభి ర్జ్వలం రాజసూయాభిషేచనం, కర్తు మర్హతి

రయతః. ౧౧. మహిష్యా సహేత్యుక్త్యాన్నేయ మర్థం దర్శయతి - లక్షయిత్వేతి. సుదక్షిణా సుకు
శలా - అత ఏవ రాజ్యోభిప్రాయం లక్షయిత్వా - వృద్ధత్వాత్ భరతాగమనపర్యంతం నవిశంబః
కార్య ఇతి రాజాశయం జ్ఞాత్వా - మత్ప్రియకామాసతీ రాజానం ప్రతి - మదర్థం మదభిషేకం -
సంచోదయతి - ఏతదానుకూల్యం త్వత్సౌభాగ్యఫల మిత్యాహ - మదిరేక్షణ ఇతి. ౧౬. సందిగ్ధోక్తి
జనితాం సీతాశంకాం వారయతి - నేతి. ప్రహృష్టా - మయీతి శేషః - హితకామా - లోకస్యేతి శేషః -
మహారాజం భర్తార మనువర్తినీ - మే అర్థకామా భవతీతి శేషః. ౧౭. ౧౮. యాదృశీతి. తత్ర
అంతఃపురే - యాదృశీ పరిషత్పరిసరవర్తీ జనః - తాదృశః తత్తుల్యః దూతః. ౧౯. హంతేతి. హంతేతి
హర్షే - పరివారేణ పరిచారికాసంఘేన - రమస్వ - వృత్తకీర్తనేన రతా భవ. ౨౦. అథ సీతా
రామస్య సౌందర్యాలంకృతివిశేషా నాలాక్య కింవా భవిష్యతీతి కలుషితహృదయా తస్మై మంగళ
మాశాసానానువ్రజతి - పతిసంమానితేతి. పతిసమ్మానితా పత్యా స్వకంతా దుస్తుచ్య దత్తముక్తా
మాలికేత్యర్థః - పాదపల్లవస్పర్శపూర్వకం సాంత్వితేతి భట్టారకాః - తద్వర్త త్వజ్ఞాపనాయ తద్వై
లక్షణ్యం దర్శయతి - సీతేతి. సీతాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జత్వాత్సీతా అయోనిజాభావేన స్వస్థా
ద్విలక్షణాయాం తస్యాం తాదృశీ ప్రీతి రుచితైవేతి భావః - అసితేక్షణా - రామేణ మాటాయాం
దత్తాయా మియ మపి లోచనాభ్యాం కువలయమాలాం దత్తవతీ - భర్తార మాద్వార మనువవాగ్రజ -
ఆత్మాన మనవరతం హృదయే బిభ్రతో రామస్య విరహాసహతయా స్వగమనయోగ్యదేశపర్యంత
మనుజగామ - మంగళాన్యభిదధ్యుషీ అభిధ్యాయంతీ .. కి మస్య సౌందర్యస్య హాని ర్భవిష్యతీతి కలు

ధ్రువం - మంత్రయే తే విచారం కుర్వాతే. ౧౧. అత్ర మహిష్యాసహేత్యుక్త్యా ఉన్నేయార్థ మున్న
యతి. లక్షయిత్వేత్యాదిజ్ఞోకద్వయ మేకం వాక్యం. కేకయాధిపతే స్సతా స్వస్య హితాయ రాజ
సౌముఖ్యాదిప్రయోజనాయ - కామం అత్యంతం - రాజాన మనువర్తత ఇతి హితకామానువర్తినీ
జననీ - మే అర్థకామా మదర్థవృద్ధ్యపేక్షిణీ - సా కై కేయా - వృద్ధేన మయా అవిశంబేన రామాభి
షేకః కార్య ఇతి రాజ్యోభిప్రాయం - లక్షయిత్వా - ఆలోచ్య - సుదక్షిణా సమర్థా - అతఏవ
రాజ్యః ప్రియకామా హృష్టా సతీ - మదర్థం మదభిషేకం ప్రతి రంజయతీతి రాజా - తం మహారాజం -
చోదయతీతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౧౭. కుతఏవ మిత్యత ఆహ - దిష్ట్యేతి, మమ అర్థకామం కరోతీతి
తథా - సుమంత్రం ప్రాహిణోత్. ౧౮. యాదృశీతి - తత్ర అంతః పురే - యాదృశీ మదర్థైక ప్రయోజనా
పరిషత్ - తాదృశః మదర్థైక ప్రయోజనః. ౧౯. హంతేతి. హంతేతి హర్షే - పరివారేణ సఖీసం
ఘేన సహ - సుఖం - ఆస్వ తిష్ఠ రమస్వ. ౨౦. పతీతి. అభిదధ్యుషీ అభిధ్యాయంతీ * రాజ్య మితి.
ఇదానీం రాజ్యం రాజ్యసిద్ధిం ప్రతి - ద్విజాదిభి ర్జ్వలం ప్రయుక్తం - అభిషేచనం - యావరాజ్యా

తే రాజా వాసవస్యేవ లోకకృత్, దీక్షితం వ్రతసంపన్నం వరాజనిధరం శుచిం,
కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం, పూర్వాం దిశం వజ్రధరో
దక్షిణాం పాతు తే యమః, వరుణః పశ్చిమామాశాం ధనేశ స్తూ త్తరాం దిశం.
౨౪. అథ సీతా మనుజ్ఞాప్య కృతకౌతుకమంగళః, నిశ్చక్రామ సుమంత్రేణ సహ
రామో నివేశనాత్. ౨౫. పర్వతా దివ నిష్క్రమ్య సింహా గిరిగుహాశయః,
లక్ష్మణం ద్వారి సోపశ్యత్ ప్రహ్వంజలిపుటం స్థితం. ౨౬. అథ మధ్యమకక్ష్యా
యాం సమాగమ్య సుహృజ్జనైః, స సర్వా నర్థినో దృష్ట్వా సమేత్య ప్రతినంద్యచ,
తతః పావకసంకాశ మారురోహ రథోత్తమం, వైయాఘ్రం పురుషవ్యాఘ్రో
రాజతం రాజసందనః. ౨౭. మేఘనాద మసంబాధం మణి హేమవిభూషితం,
ముష్ణంత మివ చక్షూషి ప్రభయా సూర్యవర్చసం, కరేణుశిశుకలైష్చ యు
క్తం పరమవాజిభిః, హరియుక్తం సహస్రాక్షో రథ మింద్ర ఇవాశుగం, ప్రయయా

షితహృదయా మంగళాశాసనపూర్వక మనువవ్రాజ - మంగళాభిధ్యానమేవ దర్శయతి - రాజ్య
మితి - ద్విజాతభిః బ్రాహ్మణైః - జుష్టం నేవితం - రాజసూయాభిషేచనం రాజసూయయాగే యో
భిషేకః - అథాభిషేచ్యత ఇశ్యుచ్యమానః తద్వర్తం - అనేన మహారాజ్యవత్త్వం గమ్యతే - కర్తుం
దాతుం - లోకకృత్ బ్రహ్మ - దీక్షిత మితి. దీక్షితం సకృష్టాజినం నవసీతాభ్యుక్తం యజమానవేషం
ద్రష్టు మిచ్ఛామిత్యాహ - వ్రతసంపన్నం ఋషిణోపవస్తవ్య మిత్యుక్తే మమ సౌకుమార్యానుగుణ
మేవ ముక్త మితి మత్వా చతుర్ధణ ముపవాసం కరోతి శ్రద్ధయా - తదాహ సంపన్న మితి-వరా
జనిధరం వస్త్రధారణా దప్యజినధారణసోత్కర్ష ఉచ్యతే - శుచిం కా మపి స్త్రియం మాస్పృశ
ధర్మపత్నీ త్వేన సీతాస్పర్శేన దోష ఇతి మునినోక్తేపి శంకయా సీతావస్త్రదశాస్పర్శేపి స్నానం
కరోతి కురంగశృంగపాణించ - ఏకవస్త్రధరో ధన్విత్యేత దపేక్షయా కంఠాయనార్థం కృష్ణవిషా
ణకృతశోభాతిశయ ఉచ్యతే - పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహం - భావిఫలాపేక్షాయాం కృతాయా
మాంతరాళికఫల మర్థసిద్ధ మేవ - అతోభిషేకాంతరాయవీరహో నప్రార్థితః - యథా సావిత్రి భర్తా
రం దర్శయిత్వా అనేనాహ మనేకపుత్రా స్యామిత్యర్థితవతీ-తేన సిద్ధం భర్తుః పూర్ణాయుః ప్రార్థ
నం - తద్వత్ పశ్యంతీతి హేతౌ శత్రుప్రత్యయః-దర్శనార్థ మిత్యర్థః - దర్శనార్థం హి భగవంతం
భజంతే - అత ఇయ మపి తథైవాహ - పూర్వా మితి - ఉత్తరాం దిశ మిత్యనంతరం ఇతి మంగ
ళా న్యభిదధ్యుషీతి యోజ్యం - భర్తృవిషయత్వేన నవాచోక్తవతీతి భావః. తనిశ్లోకీ. ౨౪. అథేతి.
కృతకౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థమంగళః. ౨౫. పర్వతా దితి. ద్వారి ప్రథమద్వారి-ప్రహ్వం
జలిపుటం - అంజలిపుటోస్యాస్తీ త్యంజలిపుటః - మత్స్వర్గీయోచ్ ప్రత్యయః - ప్రహ్వ కాచసా మజ
లిపుటశ్చేతి కర్తృధారయః - తం. ౨౬. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయం. అర్థినః రామదర్శనార్థినః -
అభిషేకార్థినో వా - వైయాఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మపరివృతం - ద్వైపవైయాఘ్రా దఙ్గిత్యఙ్ -
రాజతం రజతవికారం - రాజంతమితిచ పాఠః. ౨౭. మేఘనాద మిత్యాది. మేఘస్యేవ నాదో

భిషేచనం-కర్తుం-అర్హ తి-కాలాంతరేరాజసూయార్హ మహారాజాభిషేచన మపి కరోతు-లోకకృత్
బ్రహ్మ-తతో రాజసూయయాగే దీక్షితత్వాది ధర్మకంత్వాం-భజామి భజిష్యే. ౨౪. అథేతి.కృత
కౌతుకమంగళః అనుష్ఠితాభిషేకార్థ మంగళః. ౨౬. అథేతి అర్థివః అభిషేకార్థినః* తతఇతి. వైయా
ఘ్రం వ్యాఘ్రచర్మయుక్తం. ౨౭. మేఘనాద మితి. అసంబాధం విపులం*కరేణ్వితి. కరేణుశిశుకలైష్చ

తూర్ణ మాస్థాయ రాఘవో జ్వలిత శ్చియా. 304. స పర్జన్య ఇవాకాశే స్వన
వా నభినాదయన్, నికేతాన్నిర్యయా శ్రీమాన్ మహేంద్రా దివ చంద్రమూః.
304. ఛత్రచామరపాణిస్తు లక్ష్మణో రాఘవానుజః, జుగోప భ్రాతరం భ్రాతా రథ
మాస్థాయ పృష్ఠతః. 314. తతో హలహలాశబ్ద స్తుముల స్సమజాయత, తస్య
నిష్క్రమమాణస్య జనౌఘస్య సమంతతః. 334. తతో హయవరా ముఖ్యానా
గాశ్చ గిరిసన్నిభాః, అనుజగ్తు స్తదా రామం శతశోధ సహస్రశః. 344. అగ్రత
శ్చాస్య సన్నద్ధా శ్చందనాగరురూపితాః, ఖడ్గచాపధరా శ్శూరా జగ్తు రాశంస
వో జనాః. 354. తతో వాదిత్రశబ్దాశ్చ స్తుతిశబ్దాశ్చ వందినాం, సింహనాదాశ్చ
శూరాణాం తదా శుశ్రువిరే పథి. 364. హర్ష్యవాతాయనస్థాభి రూఢిషితాభి
స్సమంతతః, కీర్యమాణ స్సపుష్పేషు ర్యయా స్త్రీభి రరిందమః. 374. రామం
సర్వానవద్యాంగ్యో రామపిప్రీషయా తతః, వచోభి రగ్రైర్హర్ష్యస్థాః క్షతిస్థా
శ్చ వవందిరే. 384. నూనం నందతి తే మాతా కౌసల్యా మాతృనందనా, ప
శ్యంతీ సిద్ధయాత్రం త్వాం పిత్ర్యం రాజ్య వవస్థితం. 394. సర్వసీమంతినీభ్యశ్చ
సీతాం సీమంతినీవరాం, అమన్యంత హి తా నార్యో రామస్య హృదయప్రియాం,
తయా సుచరితం దేవ్యా పురా నూనం మహ త్తపః, రోహిణీవ శశాంకేన రామ

యస్య స మేఘనాదః - తం - అసంబాధం సంబాధరహితం - ఉచితవిస్తార మిత్యర్థః - కరేణుశిశు
కల్పేరితి - కరేణుశిశుకల్పేః కలభసదృశైః. 304. స ఇతి. ఆకాశే స్వనవాన్ నాదవాన్ - పర్జన్య
స్య ఇవ మేఘ ఇవ - 'పర్జన్యోరసదబ్దేంద్రా' ఐత్యమరః. అభినాదయన్ - రథేన దిశ ఇతి శేషః.
మహేంద్రశబ్ద ఉదయాద్రిపరః. 304. ఛత్రచామరపాణి రితి. ఏకహస్తేన ఛత్రచామరహస్తేన
చామరంచ ధారయన్నిత్యర్థః - జుగోప - ఆతపాదిభ్య ఇతి భావః. 314. తత ఇతి. హలహలాశబ్ద
కలకలశబ్దః - తస్య నిష్క్రమమాణస్య తస్మిన్నిష్క్రమమాణే సతి - జనౌఘస్య హలహలాశబ్ద
ఇత్యన్వయః. 334. తత ఇతి. హయనాగశబ్దా తదారూఢపరా. 344. అగ్రత ఇతి. రూపితాః లిప్తాః.
ఆశంసవః రామశ్రేయ ఆశంసమానాః. 354. తత ఇతి. తతః తత్ర వీధ్యాం - తదా నిర్గమనకాలే. 364.
హర్ష్యవాతాయనస్థాభి రితి. హర్ష్యవాతాయనస్థాభిః ప్రాసాదగవాక్షస్థాభిః. 374. రామమితి.
రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా - వవందిరే తుష్టువుః వది అభివాదనస్తుత్యో రితి ధాతుః. 384.
స్తుతిప్రకార మేవాహ - నూన మిత్యాది. నందతీత్యత్ర ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - తస్య వవందిర ఇతి
తూర్వేణ సంబంధః - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం - అతఏవ పిత్ర్యం రాజ్యం - అవస్థితం అధిష్ఠితం.
394. ఉత్తరశ్లోకార్థం హేతుత్వేనాహ-సర్వేతి. హి యస్తా త్కారణాత్ - ఏవం - తస్మాత్ -

కలభనిభైః. 304. సపర్జన్య ఇతి. ఆకాశే స్వనవాన్ నాదవాన్ - పర్జన్య ఇవ నాదయన్ - రథస్య
నేన దిశో నాదయన్నిత్యర్థః. 304. 314. తత ఇతి. హలహలేత్యనుకరణం - తస్యేతి సప్తమ్యర్థే
షష్ఠీ-తస్మిన్నిష్క్రమమాణకాలే. 334. 344. అగ్రత ఇతి. ఆశంసవః భద్ర మితి శేషః. 354. 364.
హర్ష్యేతి. వాతాయాం గవాక్షః 374. రామమితి. రామపిప్రీషయా రామప్రీణనేచ్ఛయా - వవందిరే
అస్తువత్. 384. స్తుతిప్రకారమేవాహ - నూన మితి. నందతీత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం - ఉపస్థితం
ప్రాప్తవంతం - సిద్ధయాత్రం సఫలగమనం. 394. సర్వేతి. హి యస్తాత్ - తా నార్యః సీతాం
సర్వసీమంతినీభ్యో వరా మమన్యంత - తస్మాత్ ప్రేమదాభి రుదాహృతా స్తయా సుచరిత మిత్యాది

సంయోగమాపయా, ఇతి ప్రాసాదశృంగేషు ప్రమదాభిర్నరోత్తమః, శుశ్రావ
రాజమార్గస్థః ప్రియా వాచ ఉదాహృతాః. ౪౨౪ స రాఘవ స్తత్ర కథాప్రపంచాన్
శుశ్రావ లోకస్య సమాగతస్య, ఆత్మాధికారా వివిధాశ్చ వాచః ప్రహృష్ట
యాపస్య పురోజనస్య. ౪౩౪ ఏష శ్రియం గచ్ఛతి రాఘవోద్య రాజప్రసాదా
ద్విపులాం గమిష్యన్, ఏతే వయం సర్వసమృద్ధకామా యేషామయం నో భవితా
ప్రశాంతా. ౪౪౪ లాభో జనస్యాస్య యదేష సర్వం ప్రపత్యతే రాష్ట్ర మిదం
చిరాయ, నహ్యప్రియం కించ న జాతు కశ్చిత్ పశ్యేన్న దుగళం మనుజాధి
పేఽస్తి. ౪౫౪ సఘోషవద్భి శ్చ హయైర్నతంగజైః పురస్సరై స్వస్తికసూత
మాగధైః, మహీయమానః ప్రవరైశ్చ వాదకై రభిష్టుతో వైశ్రవణో యథా
యయా. ౪౬౪ క రేణుమాతంగరథాశ్వసంకులం మహాజవాఘ్రప్రతిపూర్ణచత్వరం,
ప్రభూతరత్నం బహుపుణ్యసంచయం దదర్శ రామో రుచిరం మహావధం. ౪౭౪
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షోడశస్సర్గః.

సరామో రథ మాస్థాయ సంప్రహృష్టసుహృజ్జనః, పతాకాధ్వజసంపన్నం

తయా సుచరిత మిత్యుక్తరీత్యా ప్రమదాభి రుదీరితా ఇతి యోజనా. ౪౨౪ సఇతి. కథాప్రపంచాన్
తాకికకథావిస్తారాన్ - ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధిక్యత్య ప్రవృత్తాః - పురః పురస్య
సంబంధినః జనస్య. ౪౩౪ ఏషఇతి. శ్రియం గమిష్యన్ గచ్ఛతి శ్రియం ప్రాప్తుం గచ్ఛతి. ౪౪౪
లాభఇతి. అస్య జనస్యాయ మేవ లాభః - యదేష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్యతే - అస్తి మనుజా
ధిపే సతి - కశ్చిత్ - జాతు కదాచిత్ - కించనాప్యప్రియం ప్రియాభావం దుగళం అనిష్టంచ-నప
శ్యేత్. ౪౫౪ సఘోషవద్భి రితి. స్వస్తికసూతమాగధైః - స్వస్తికాః జయజయేతి మంగళం ప్రయుం
జానాః - వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్ఞాతాః - సారథ్యే స్తుతికర్తృణిచ
నియుక్తాః - 'బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా త్సూత' ఇత్యమరః, మాగధాః క్షత్రియాయాం వైశ్యా జ్ఞాతాః -
రాజ్ఞాం ప్రబోధన కర్తృణి నియుక్తాః - 'మాగధాః క్షత్రియావిశో' రిత్యమరః. ౪౬౪ కరేణ్వితి.
రామో మహావధం దదర్శేత్యన్వయః. ౪౭౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -
పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః.

అథ రామస్య రాజసమీప గమనం సప్తదశే - స రామ ఇత్యాది. పతాకాధ్వజసంపన్నం -

వాచ శుశ్రావేతి సంబంధః. ౪౨౪ సఇతి. ఆత్మాధికారాః ఆత్మాన మధిక్యత్య ప్రవృత్తాః. ౪౩౪
ఏషఇతి. రాఘవః - విపులాం శ్రియం-గమిష్యన్ గచ్ఛతీతి యోజనా - సర్వసమృద్ధకామాః సమృద్ధ
సర్వకామాః. ౪౪౪ లాభఇతి. ఏష సర్వం రాష్ట్రం ప్రపత్యత ఇతి యత్ ఆయ మేవ లాభః -
అస్తి రామే మనుజాధిపే కశ్చన యః కశ్చి దపి - కించన స్వల్ప మపి అప్రియం ప్రియాభావం -
దుగళం అనిష్టప్రాప్తించ - జాతు కదాపి - న పశ్యేత్ న ప్రాప్నుయాత్. ౪౫౪ సఘోషవద్భిరితి.
స్వస్తికాః జయజయేతి వాదినో వందిన ఇత్యర్థః - సూతాః బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియా జ్ఞాతాః క్షత్రి
యాయాం వైశ్యా జ్ఞాతా మాగధాః-ఏతే రాజ్ఞాః ప్రబోధనకర్తృణి యుక్తాః. ౪౬౪ ౪౭౪ ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యా
నాయాం - షోడశస్సర్గః.

స రామ ఇతి. పతాకాధ్వజసంపన్నం - పతాకాభిః నామాంకితాభిః - ధ్వజైః గరుడాది

మహాద్వాగరుధూపితం, అపశ్య న్నగరం శ్రీమా న్నానాజనసమాకులం. ౧౫ సగృ
హై రభ్రసంకాశైః పాండురై రుపశోభితం, రాజమార్గం యయా రామోమధ్యే
నాగరుధూపితం. ౨౫ చందనానాం చ ముఖ్యానా మగరూణాం చ సంచయైః,
ఉత్తమానాంచ గంధానాం త్నైమకోశాంబరస్యచ, అవిద్ధాభిశ్చ ముక్తాభి రుత్తమై
స్సాస్ఫటికై రపి, శోభమాన మసంబాధై స్తం రాజపథ ముత్తమం. సంవృతం
వివిధైః పత్యై ర్భుజ్యై రుచ్చావచై రపి, దదర్శ తం రాజపథం దివి దేవపథం
యథా. ౫౫. దధ్యక్షతహవిర్లాజై ర్ధూపై రగరుచందనైః, నానామాల్యోపగంధై
శ్చ సదాభ్యర్చితచత్వరం, ఆశీర్వాదా బహూ శృణ్వన్ సుహృద్భి స్సముదీ
రితాన్, యథార్హం చాపి సంపూజ్య సర్వా నేవ నరాన్ యయా. ౭౫. పితా
మహై రాచరితం తథైవ ప్రపితామహైః, అద్యోపాదాయ తం మార్గ మభిషిక్తో
నుపాలయ, యథా స్త లాలితాః పిత్రా యథా పూర్వైః పితామహైః, తత
స్సుఖతరం రామే వత్స్యమ స్సతి రాజని, అలమద్యహిభు క్తేన పరమార్థై రలు

పతాకాః అనామాంకితాః - తదంకితాని ధ్వజాని. ౧౫. సగృహైరితి. మధ్యేన వీధీమధ్యేన-ప్రకృ
త్యాదిత్వా తృతీయా. ౨౫ కీదృశం రాజమార్గం యయా విత్యాకాంతాయా మాహ-చందనానా
మిత్యాదినా. త్నైమకోశాంబరస్య - త్నైమం దుకూలం - 'త్నైమం దుకూల' మిత్యమరః, కోశాంబరం
కాశేయం - అవిద్ధాభిః అకృతరంధ్రాభిః-నూతనాభి రితి యావత్-స్ఫటికైః స్ఫటికైః - స్వార్థే
ప్రత్యయః - తం - రాజపథం - సకలభాగ్యయుక్తం రాజమార్గ మిత్యర్థః - యద్వా ప్రథమస్య
రాజపథస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః - ద్వితీయస్య వక్ష్యమాణేన యయావిత్యనేన సంబంధః. ౫౫.
దధ్యక్షతహవి రితి. అభ్యర్చితచత్వరం ప్రతిపూజితాంగణం - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః,
యథార్హ మితి - వీక్షణభూతేషవచనాంజలిప్రణామాదిభి రిత్యర్థః. ౭౫. పితామహై రితి. అద్యా
భిషిక్త స్త్వం - పితామహాదిభిః - ఆచరితం పాలితం - తం ప్రసిద్ధం మార్గం మర్యాదాం - అను
పాలయ - యథేతి. రామే రాజని సతి - సర్వే వయం - తతః పూర్వస్థాత్ సుఖతరం యథా
భవతి తథా వత్స్యమః - అల మితి - భుక్తేన భోజనేన-పరమార్థైః పరమపురుషార్థసాధనభూతైః-
జపహోమధ్యానాదిభి రిత్యర్థః - రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం పున స్వగృహాయ నిర్యాం
తం - యథా యథావత్ - చక్యామ - ప్రార్థనాయాం లాట్. తత ఇతి - రాజ్యేనాభిషేకః

చిహ్నితైః. ౧౫. సగృహై రితి. మధ్యేన ఉభయశ్రేణీమధ్యదేశేన. ౨౫. కీదృశం రాజమార్గ మత
అహ - చందనానా మితి త్నైమకోశాంబరస్యచ త్నైమం దుకూలం - కోశాంబర కాశేయం-అవిద్ధా
భిః ప్రథమోక్తరాజపథ మిత్యస్య దదర్శేత్యనేన సంబంధః-ద్వితీయోక్తరాజపథ మిత్యస్య ఉత్తరో
క్తేన యయా విత్యనేన సంబంధః * శోభయాన మితి. అసంబాధైః వివిచ్య స్థాపితైః - పత్యైః క్ర
యద్రవ్యైః. ౫౫. దధీతి. అర్చితచత్వరం పూజితాంగణం - యథార్హం వా యథార్హ మేవ - రక్ష
ణోక్తిభూతితేషవచనాంజలిభి ర్యథోచిత మిత్యర్థః. ౭౫. పితామహై రితి. ఆచరితం అనుష్ఠితం -
అభిషిక్తోనుపాలయేతి వృద్ధానాం వచనం-యథేతి-రామే రాజని సతి తతోపి సుఖతరం వత్స్యమః-
అల మితి - రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం అభిషిక్తం - రాజమార్గే - నిర్యాంతం - అద్య వక్యామ
యథా - సాక్షాత్కుర్తో యది ఏత త్సుఖలాభో యది - తదా భుక్తేన విహికవిషయేణ - తజ్జన్య

చనః, యథా పశ్యామి నిర్మాంతం రామం రాజ్యే ప్రతిష్ఠితం, తతోహి నః ప్రియ
తరం నాన్యత్ కించి ద్భవిష్యతి, యథాభిషేకో రామస్య రాజ్యేనామితతేజసః,
ఏతా శ్చాన్యాశ్చ సుహృదా ముదాసీనః కథా శ్శుభాః, ఆత్మసంపూజనీ శ్శృణ్వాన్
యయా రామో మహాపథం. ౧౨౪. నహి తస్మా న్ననః కశ్చి చ్చక్షుషీవా నరోత్త
మాత్, నరశ్శక్నో త్యపాక్రమ్య మతిక్రాంతేపి రాఘవే. ౧౩౪. యశ్చ రామం నపశ్యే
త్తు యంచ రామో నపశ్యతి, నిందిత స్స వసే ల్లోకే స్వాత్మా ప్యేనం విగర్హతే.
౧౪౪. సర్వేషాంహి సధర్మాత్తా వర్ణానాం కురుతేదయామ్. చతుర్జ్ఞాంహి వయస్సాన్

రాజ్యాయాభిషేకః - స యథా ప్రియతరః తథా తతోన్యత్ప్రియతరం కించి న్నాస్తి - ఏతా ఇతి.
ఉదాసీనః స్తుతిశ్రవణేన నిర్వికారః - ఆత్మసంపూజనీః ఆత్మసంపూజాజననీః - మనోహర్షజననీ
ర్వా - మహాపథం రాజమార్గం. తనిష్ఠోకే. ౧౨౪. నహితి. కశ్చి దపి నరః - మనశ్చక్షుషీవా - తస్మాత్ -
అపాక్రమ్యం - నివర్తయితుం - నశక్నోతి కిముత నారీజన ఇతి భావః - అతిక్రాంతే దూరగ
తేపి - కిముత సన్నిహిత ఇత్యాశయః. ౧౩౪. యశ్చేతి. చకారో భిన్నక్రమః - రామంచ
దర్శనకాల ఏవ పరిపూర్ణామృతసరసి మజ్జయంత మపి యస్తు అతిశయితవైలక్షణ్యసంపన్నోపి - నప
శ్యేత్ స్తుతిసల్లాపసత్కారాద్యభావేపి అచేతనవిలక్షణాకారేణ చక్షుర్విషయం నకరోతి - అతఏవ
యం రామోపి నపశ్యతి - నరస్యాభిముఖ్యేహి భగవాన్ కటాక్షయతి - సః రామ మదృష్ట్వా
తత్కటాక్షవిషయః - నిందితో వసేత్ యావత్కాలం నిందిత స్సాస్మిత్ లోకే నిందిత
స్సాస్మిత్ - తం నిందితు మనర్హః కోపి జనో నాస్తితి భావః - లోకే విషయ ప్రవణః కశ్చిత్
సత్యా మపి లోకగర్హయాం స్వయం సుతుష్టో భవతి - నతథేత్యాహ - స్వాత్మాప్యేనం విగ
ర్హత ఇతి - స్వాంతఃకరణ మప్యేనం విశేషేణ గర్హతే - రామాదర్శనా ల్లోకగర్హయా చేతి
భావః. ౧౪౪. సర్వేషా మితి. సః రామః - చతుర్జ్ఞా వర్ణానాం - సర్వేషా మపి జనానాం -

సుఖేనచ - తథా పరమార్థైః పరమైః శ్రేష్ఠైః అర్థైః స్వర్గాదిభిః - తజ్జన్యసుఖైశ్చ సః అస్థాకం -
అలం - మాస్తు - కథ మేవ మిత్యత ఆహ - తత ఇతి. అమితతేజసః రామస్య - రాజ్యేన రాజ్య
ప్రాప్తిహేతునా - అభిషేకో యథా అభిషేక ఇతి యత్ - తతః అభిషేకజన్యభూమానంద బ్రహ్మ
సాక్షాత్కారజన్యసుఖాత్ - ప్రియతరం ప్రేమాతిశయాస్పదం - అన్యత్ కించిత్ - నభవిష్యతి. ఏతా
ఇతి. ఉదాసీనః అనుత్సుకః ఆత్మసంపూజనీః మనోహర్షజననీః. నహితి. రాఘవే - అతిక్రాంతేపి
దృష్టిపథ మతీతేపి సకలజనమనోనయనసం మోహనాకారాయ భవజనితేన వాసనాబలేన పురతః
పరిదృశ్యమాన ఇవ స్థితాత్ - తస్మా న్నరోత్తమాత్ - మన శ్చక్షుషీ వా - అపాక్రమ్యం
నివర్తయితుం - కశ్చి దపి నరః పుమాన్ - నశక్నోతి - నరా అప్యేవం - నార్యః కిములేతి
భావః. ౧౩౪. యశ్చేతి. స్వాత్మాప్యేనం విగర్హతే - రామేణ సకృదప్యవృష్టం తస్య సాన్నిధ్యా
సాన్నిధ్యయోః చక్షుర్మనోభ్యా మవశ్యంతంచ లోకావీప నకేవలం విగర్హంతే - అపితు స్వా
త్మాపి స్వయ మపి దుర్భాగ్యం మాం ధిగితి విగర్హత ఇత్యర్థః - అథవా - యశ్చ రామం స్వదే
శస్థం నపశ్యతే యంచ స్వదేశస్థం - అత ఏవ రామోపి నపశ్యతి - సోసావపరోక్షరామ బ్రహ్మ
సుభవాదృష్టహీన ఇహముత్ర చ లోకే సర్వైః నిందితో వసేత్ - అప్రయాసతో భగవదప
రోక్ష కృతిమాత్రేణ ముక్తి సంపాదనాదృష్టాభావా న్నాన్య కదాపి సంసారోత్తార ఇత్యర్థః - అత
ఏవాస్యాత్మా అంతర్యామీ భగవా నపి ఏనం విగర్హతే పాపిష్ఠాయం ముక్తి మపి సాక్షాత్కృత్య

నాం తేన తే త మనువ్రతాః. ౧౫౪. చతుష్పథాన్ దేవపథాం శ్చైత్యా న్యాయ
తనాని చ, ప్రదక్షిణం పరిహరన్ జగామ నృపతే స్సుతః. ౧౬౪. స రాజకుల
మాసాద్య మేఘసంఘోపమై శ్శుభైః, ప్రాసాదశృంగై ర్వివిధైః కైలాసశిఖరౌ
పమైః, ఆవారయన్భిర్గగనం విమానై రివ పాండురైః, వర్ధమానగృహై శ్చాపిరత్న
జాల పరిష్కృతైః, తత్ పృథివ్యాం గృహవరం మహేంద్రభవనోపమం, రాజ
పుత్రః పితు ర్వేత్త ప్రవివేశ శ్రియా జ్వం. ౧౯౪. స కత్యౌ ధన్విభి ర్దుష్టా
స్తిస్తోతిక్రమ్య వాజిభిః, పదాతి రపరే క క్ష్యే ద్వే జగామ నరోత్తమః. ౨౦౪.
స సర్వా స్సమతిక్రమ్య కత్యౌ దశరథాత్తజః, సన్నివర్త్య జనం సర్వం శుద్ధాంతం
పున రభ్యగాత్. ౨౧౪. తతః ప్రవిష్టే పితు రంతికం తదా జనస్స సర్వో ముదితో
నృపాత్తజే, ప్రతీక్షతే తస్య పునశ్చ నిర్గమం యథోదయం చంద్రమస స్సరిత్పతిః.
౨౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తదశస్కర్గః.

సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - వయస్థానం ప్రమాణం యస్యా స్తాం - వయోనురూపాం దయాం - హి య
స్తా త్కారణాత్ కురుతే - తేన కారణేన - తే త మనువ్రతా ఇత్యన్వయః - వయస్థానాం
వృద్ధానా మితివా సర్వవిశేషణం. ౧౫౪. చతుష్పథానితి. చతుష్పథాన్ శృంగాటకాని - దేవప
థాన్ దేవాలయాన్ - చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని - ఆయతనాని సభాదీనిచ - పరిహరన్
అప్రదక్షిణం పరిహరన్ - ప్రదక్షిణం యథా భవతి తథా జగామేతి సుబంధః. ౧౬౪. సఇత్యాది.
రాజకులం రాజగృహం - 'కులంగృహే' పీత్యమరః, వర్ధమానగృహైః వర్ధమానలక్షణాధిష్ఠాన స
మేతగృహైః - పృథివ్యాం గృహవరం - పృథివ్యా మద్వితీయ మిత్యర్థః - పితు ర్వేత్త పితు ర్వా
సస్థానం. ౧౯౪. సఇతి. వాజిభిః రథయుక్తై ర్వాజిభిః - పదాతిః పాదచారీ. ౨౦౪. సఇతి. శుద్ధాం
తం అంతఃపురం ౨౧౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-
సప్తదశస్కర్గః.

జన్తోద్భృతవా నితి - ఇతివార్థః. ౧౮౪. సర్వేషా మితి. హి యస్తాత్ - స రామః - చతుర్ణాం
వర్ణానాం - సర్వేషాం జనానాంచ - వయస్థానా మితి ద్వితీయాంతమేతత్ - వయస్థానం ప్ర
మాణం యస్యా స్తాం - వయోనురూపాం దయాం కురుతే - అథవా వయస్థానాం బాల్యాదివయ
స్థానాం అజ్ఞానామపి దయాం ముక్తిపర్యంతామనుగ్రహం - కురుత ఇతి వార్థః తేన కారణేన-
సర్వే-తం హి-తమేవ-అనువ్రతాః అనుసృతాః. ౧౫౪. చతుష్పథానితి. చైత్యాని చైత్యవృక్షస్థానాని-
ఆయతనాని సభాదీనిచ-ప్రదక్షిణం యథాతథా-పరిహరన్ అతిక్రమన్. ౧౬౪. స ఇతి. రాజకులం
రాజగృహం - ప్రాసాదశృంగైః - ప్రాసాదస్థశిఖరైః - ఆవారయన్భిః ఆక్రమన్భిః - వర్ధమానగృ
హైః అత్యున్నతనిర్మాణాయారబ్ధగృహైః - రత్నజాలపరిష్కృతైః నవరత్నసమూహాలంకృతైః -
ఏతైః పరివృతం పితు ర్వేత్త - రాజపుత్రః శ్రీరామః - ప్రవివేశ. ౧౯౪. సఇతి. వాజిభిః రథయు
క్తవాజిభి రిత్యర్థః. ౨౦౪. * తి. సర్వా ఉక్తపంచకత్యౌః. ౨౧౪. * తి. అంతికం సమీపదేశం ౨౨౪.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశస్కర్గః.

స దదర్శాసనే రామో నిషణ్ణం పితరం శుభే, కై కేయీ సహితం దీనం
ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧. స పితుశ్చరణౌ పూర్వ మభివాద్య విసీతవత్, తతో
వవందే చరణౌ కై కేయ్యా స్సుసమాహితః. ౨. రామేత్యుక్త్వా చ వచనం
బాష్పపర్యాకులేక్షణః, శశాక నృపతి ర్దీనో నేక్షితుం నాభిభాషితుం. ౩. తద
పూర్వం నరపతే దృష్ట్వా రూపం భయావహం, రామోపి భయ మాపన్నః పదా
స్పృష్టేవ పన్నగం ౪. ఇంద్రియై రప్రహృష్టై స్తం శోకసంతాపకర్షితం, నిశ్వసంతం
మహారాజం వ్యధితాకులచేతసం, ఊర్తిమాలిన మక్షోభ్యం తుభ్యంత మివ సాగ
రం, ఉపప్లుత మివాదిత్య ముక్తానృత మృషిం యథా. ౬. అచింత్యకల్పంహి పితు
స్తం శోక ముపధారయన్, బభూవ సంరబ్ధతర స్సముద్ర ఇవ పర్వణి ౭. చింతయా
మాసచ తదా రామః పితృహితే రతః, కింస్విదద్యైవ నృపతి ర్న మాం ప్రత్య
భినందతి, అన్యదా మాం పితా దృష్ట్వా కుపితోపి ప్రసీదతి, తస్య మా మద్య సం
ప్రేక్ష్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే. ౯. స దీన ఇవ శోకార్తో విషణ్ణవదనద్యుతిః,
కై కేయీ మభివాద్యైవ రామో వచన మబ్రవీత్. ౧౦. కచ్చి న్నయా నాపరాధ

స ఇతి. ఆసనే పర్యంకే - 'మూర్ఛితో న్యుపత తస్మిన్' పర్యంకే హేమభూషిత' ఇత్యుత్తర
త్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - ముఖేనేత్యుపలక్షణే తృతీయా. ౧. ౨. రామేతి. నాభిభాషితుం - రామే
త్యస్తాదధిక మిత్యర్థః. ౩. తదితి. అపూర్వం అదృష్టపూర్వం - రామో పీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహ
స్రసద్భావేవ్యక్తుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవ
గంతవ్యం. ౪. ఇంద్రియై రిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా భయమాపన్న ఇత్యేతదనుకృప్య సంబధ్యతే -
ఉపప్లుతం రాహుగ్రస్తం - ఉక్తానృత మృషిం యథా ఋషిమివ స్థితం - నిస్తేజస్కమిత్యర్థః.
౬. అచింత్యకల్పమితి. అచింత్యకల్పం - అసంభావిత మిత్యర్థః - ఉపధారయన్ విచారయన్ -
సంరబ్ధతరః సంభ్రాంతతరః. ౭. చింతయామానేతి. కింస్విత్ కింవా - అద్యైవేత్యేవకారవ్యవచ్ఛే
ద్య మాహ - అన్యదేతి - ఆయాసః చిత్తకేశః - ఇతి చింతయామానేత్యన్వయః. ౯. ౧౦. కచ్చి

స ఇతి. ఆసనే పర్యంకే - ముఖేనోపలక్షితం. ౧. స ఇతి. విసీతవత్ విసీతస్సన్. ౨. రామేతి.
నశశాక రామేత్యుత్తరద్వయోచ్ఛారణాభ్యధికమితి శేషః. ౩. తదితి. అపూర్వం అదృష్టపూర్వం
రామోపీత్యపిశబ్దేన దుఃఖసహస్రసంభవేషి అక్తుభితో రామో దశరథవిషాదస్య స్వహేతుకత్వ
మాశంక్య భయ మాపన్న ఇత్యవగమ్యతే. ౪. ఇంద్రియై రితి. ఇంద్రియై రిత్యాదిశ్లోకద్వయే దృష్ట్వా
భయ మాపన్న ఇత్యేత దనుకృప్య సంబధ్యతే - అప్రహృష్టైః ఖనైః - వ్యధితం ఖన్నం ఆకులం
సంభ్రాంతం చేతో యస్య తం - స్వతేజోవిశేషాత్ అక్షోభ్య మపి తుభ్యంతం - ఉపప్లుతం కేతు
గ్రస్తం. ౬. అచింత్యేతి. పితుః - తం శోకం - అచింత్యకల్పం - అత్యంతాసంభావ్యం - అపధార
యన్ చింతయన్ ఆత్మీయ త్వేన స్వీకుర్వన్నితి వా - సంరబ్ధతరః సంక్షుభితః బభూవ. ౭. కిం స్వి
దితి. కిం స్విత్ కి మేతత్ - అద్యైవేత్యేవకారేణ వ్యవచ్ఛేద్య ముచ్యతే - అన్యదేతి - అన్యదా
పూర్వకాలే - పరోక్షే మాం ప్రతి కుపితోపి దృష్ట్వా ప్రసీదతి - తస్య కి మాయాసః ప్రవర్తతే
కి మేతదితి స రామ శ్లోకార్త స్సన్ - వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౯. * తి. స ఇతి. దీన ఇవ
విషణ్ణవదనద్యుతి రివ - స రామః శ్లోకార్త ఇన వచన మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦. కచ్చిదితి.

మజ్జానాద్యేన మే పితా. కుపిత స్త స్తమాచక్ష్య త్వం చైవై నం ప్రసాదయ. ౧౧. అప్రసన్నమనాః కిన్ను సదామాం ప్రతి వత్సలః, వివర్ణవదనో దీనో నహి మా మభిభాషతే. ౧౨. శారీరో మానసో వాపి కచ్చి దేనం నబాధతే, సంతా పోవాభితాపోవా దుర్లభం హి సదా సుఖం. ౧౩. కచ్చిన్న కించి ద్భరతే కుమారే ప్రియదర్శనే, శత్రుఘ్నోవా మహాసత్వే మాతృగాణాం వా మమాశుభం. ౧౪. అతోషయ స్తహారాజ మకుర్వణవా పితు ర్వచః, ముహూర్త మపి నేచ్ఛేయం జీవితం కుపితే నృపే. ౧౫. యతో మూలం నరః పశ్యేత్ ప్రాదుర్భావ మిహ త్తనః, కథం తస్మి న్నవరేత ప్రత్యక్షే సతి దైవతే. ౧౬. కచ్చి త్తే పరుషం కించి దభిమానాత్ పితా మమ, ఉక్తో భవత్యా కోపేన యత్రాస్య లుభితంమనః. ౧౭. ఏత దాచక్ష్య మే దేవి తత్త్వేన పరిపృచ్ఛతః, కిన్నిమి త్త మపూర్వోయం వికారో మనుజాధిపే. ౧౮. ఏవ ముక్తాతు కై కేయీ రాఘవేణ మహాత్మనా, ఉవాచేదం సునిర్లజ్ఞా ధృష్ట మాత్మహితం వచః. ౧౯. న రాజా కుపితో రామ వ్యసనం నాస్య కించిన, కించి న్తనోగతం త్వస్య త్వద్భయా న్నాభిభాషతే, ప్రియం త్వా మప్రియం

దితి. నాపరాధం అపరాధోన కృతః-అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౨. శారీరఇతి. శారీరః సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - దుర్లభం హీతి - పుణ్యపాపారబ్ధత్వాన్తానుషశరీరస్యేతి భావః. ౧౩. కచ్చిదితి. మాతృగాణా మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ-కచ్చి దితి ప్రశ్నే - కించి దశుభం న కచ్చి దితి సంబంధః. ౧౪. ౧౫. యతఇతి. ఇహ జగతి - నరః ఆత్మనః దేహస్య - ప్రాదుర్భావం ఉత్పత్తిం - యతోమూలం యత్కారణకం - పశ్యేత్ - ప్రత్యక్షే దైవతే - సతి సిద్ధే - తస్మిన్ పితరి-కథం నవరేత. తద్వశ ఏవ వరేతేత్యర్థః. ౧౬. కచ్చిత్తఇతి. తే అభిమానాత్ తవ వాల్లభ్యాత్ కోపేన వా-మమ పితా-భవత్యా కించి త్పరుష ముక్తః కచ్చిత్-యత్ర యేన అస్య మనః - లుభితం కలుషితం. ౧౭. ఏతదితి. కిన్నిమి త్త మిత్యాద్యాచక్ష్యేతి పూర్వోక్తస్య సర్వస్య సంగ్రహః. ౧౮. ఏవమితి. ఏవం ఇతి-ధృష్టం ప్రత్యక్షతో రామానిష్టవచన విషయవైక్లబ్యరహితం. ౧౯. నరాజేతి త్వద్భ

నాపరాధం అపరాధో నకృతః-అజ్ఞానాత్ ప్రమాదాత్. ౧౧. * తి. సదా మాం ప్రతి వత్సలాపి అద్య కి మప్రసన్నమనాః - హి యతః - మా - నాభిభాషతే-అతః - అప్రసన్న మనస్క-త్వనిర్ణయః. ౧౨. శారీరఇతి. శారీర స్సంతాపో వ్యాధిః - మానసోఽభితాప ఆధిః - ఏనం న బాధతే కచ్చిత్-కుతః ప్రాణినాం సుఖం సదా దుర్లభం హీత్యర్థః. ౧౩. కచ్చిదితి. మాతృగాణాంవా - విషయ ఇతి శేషః - ఆశుభం న కచ్చిత్. ౧౪. అతోషయన్నితి. నృపే కుపితే సతి కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౫. యతఇతి. యో నరః - ఇహాత్మనః ప్రాదుర్భావం శరీరస్య పరిగ్రహం - యతో మూలం యన్తూలా - యత్కారణకం పశ్యేత్ జానీయాత్ - అలుగార్షః - సోసా వివేకీ - ఉక్తహేతో రేవప్రత్యక్షే దైవతే సిద్ధే సతి - తస్మిన్ పితరి పిత్రానుకూల్యే - న కథం వరేత - వరేతై వేత్యర్థః. ౧౬. కచ్చిదితి. తే తవ కోపేన అభిమానా ద్గర్వేణ వా మమ పితా పరుషం ఉక్తః కచ్చిత్ - యత్ర యేన - మనో లుభితం కలుషితం. ౧౭. ౧౮. ఏవమితి. సునిర్లజ్ఞా పత్యు రేవం క్షేపకరణం కథ వత్సామితి లజ్జారహితా - ధృష్టం ప్రత్యక్షతో వనం గచ్ఛేత్సేవం వచనక ధార్మ్యోపేతం యథా తథా - ఆత్మహితం స్వపుత్రాభిషేకవిషయం మనోగతం వచః ఉవాచ. ౧౯. ప్రియ

వక్తుం వాణీ నాస్యోపవర్తతే, తదవశ్యం త్వయా కార్యం యదనేనాశ్రుతం మమ. ౨౧. ఏషమహ్యం వరం దత్వా పురా మా మభిపూజ్యచ, స పశ్చాత్తప్యతే రాజా యథాన్యః ప్రాకృత స్తథా. ౨౨. అతిసృజ్య దదానీతి వరం మమ విశాంఘతిః, స నిగర్థంగతజలే నేతుం బంధితు మిచ్ఛతి. ౨౩. ధర్మమూల మిదం గామ విదితంచ సతా మపి, తత్సత్యం నత్యజేద్రాజా కుపిత స్త్వత్కృతే యథా. ౨౪. యది తద్వత్కృతే రాజా శుభం వా యది వాశుభం, కరిష్యసి తత స్సర్వ మాఖ్యాస్యామి పున స్త్వహం. ౨౫. యది త్వభిహితం రాజ్ఞా త్వయి త న్నవివత్స్యతే, తతోహ మభిధాస్యామి నహ్యేష త్వయి వత్స్యతి. ౨౬. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా కై కే య్యా సముదాహృతం, ఉవాచ వ్యధితో రామ స్తాం దేవీం నృపసన్నిధౌ. ౨౭. అహోధి జ్ఞార్హ సే దేవి వక్తుం మా మీదృశం వచః, అహం హి వచనా ద్రాజ్ఞః పతేయ మపి పావకే, భక్షయేయం విషం తీక్ష్ణం మజ్జేయ మపి చార్ణవే. ౨౮. నియుక్తో గురుణా పిత్రా నృపేణ చ హితేన చ. ౨౯. తద్బ్రూహి వచ

యాదిత్యస్య నివరణం - ప్రియ మితి - ఆశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం. ౨౧. తత్కిమిత్యపేక్షాయాం సామాన్యతో దర్శయతి - ఏష ఇత్యాదినా. ౨౨. అతిసృజ్యేతి. అతిసృజ్య ప్రతిజ్ఞాయ - గతజలే నేతుం బంధితు మిచ్ఛతీతి - దానస్య పూర్వ మేవ కృతత్వాత్ - ఇదానీం తత్పరిహారవ్యాపారో వ్యర్థఇతి భావః. ౨౩. ధర్మమూల మితి. ఇదం జగ ధర్మమూలం - ఇదం చ సతాం విదితం సద్విర్విదితం - క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి వష్టి-తత్ - తస్మాత్ - సత్యం - సత్యరూపధర్మం - రాజా-త్వత్కృతే - త్వత్ప్రయోజనాయ - మయి కుపిత స్సౌ యథా నత్యజేత్ - తథా కుర్విత్యర్థః. ౨౪. తర్హితద్విశేషతో వక్తవ్య మిత్యత్రాహ - యదీతి. శుభ మశుభం వా తత్ప్రతిజ్ఞాతం రాజా యద్వత్కృత తత్ త్వం కరిష్యసి యది తదా రాజ్ఞో విపక్షిత మహ మేవాఖ్యాస్యామిత్యర్థః. ౨౫. రాజైవ కుతో నవదతీత్యత్రాహ - యదీతి. న వివత్స్యతే యది-విఫలం న భవిష్యతి చే దిత్యర్థః. ౨౬. ఏతదితి. వ్యధితః-గురువచనం కరిష్యతి న వేతి సందేహస్య విషయోన్మీతి సంతప్త ఇత్యర్థః. ౨౭. వ్యథా మేవాహ - అహో ఇత్యాదినా. ౨౮. నియుక్త ఇతి. గురుత్వపితృత్వనృపత్వహితపరత్వాని-వచన కరణమేతవః - కరిష్యే - తదిత్యనుకర్షః. ౨౯. తదితి. యత్ కార్య మభికాంక్షితం-తద్వచ

మితి. ఆశ్రుతం ప్రతిశ్రుతం. ౨౧. * తి. కిం తత్రాహ - ఏషఇతి. అభిపూజ్య తేనైవ వరదానేన - పశ్చాత్ ప్రతిజ్ఞాతవరదానకాలే. ౨౨. అతిసృజ్యేతి. ప్రతిశ్రుత్య - జలే గతే నేతుం బంధితు మిచ్ఛతి - దానస్య పూర్వ మేవ వృత్తత్వాత్ - తత్ప్రయుక్తవ్యవహారచింతా వ్యర్థేత్యర్థః. ౨౩. ధర్మమూల మితి. ఇదం సత్యం - ధర్మస్య మూల మితి సతా మపి విదితం అతః తత్సత్యం సత్యవచనం - త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం - త్వత్ప్రయోజనాంతరాయవశాత్ - మయి కుపితో రాజా-కోప దోషేణ యథా నత్యజేత్ తథా కుర్వతి శేషః. ౨౪. దశరథ మివ రామ మపి ప్రతిజ్ఞావాక్యం వాచయితు నుపక్రమతేయదీత్యాదినా. రాజా యద్వత్కృతే త త్కరిష్యసి యది-తతః తర్హి-రాజ్ఞో విపక్షిత మహ మేవాఖ్యాస్యామిత్యర్థః. ౨౫. యదీతి. రాజ్ఞా రాజానుమత్యా-మయా యదభిహితం-తత్-త్వయి న వివత్స్యతే న వ్యర్థంభవిష్యతి యది-తతోహ మేవాభిధాస్యామి-వదతు రాజైవేత్యత ఆహ నహితి-త్వదప్రియత్వాత్ త్వన్ముఖ మవలొక్యేతి శేషః. ౨౬. ఏతదితి. వ్యధితః గురువచనోల్లంఘనమనయా మయి శంకిత మితి సంతప్తః. ౨౭. అహో ఇతి. ఉదృశం-యది కరిష్యసీత్యకరణ

నం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చ రామో ద్వి ర్నాభి
భాషతే. 30. త మార్జవ సమాయుక్త మనార్యా సత్యవాదినం, ఉవాచ రామం
కై కేయీ వచనం భృశదారుణమ్. 31. పురా దై వాసురే యుద్ధే పిత్రా తే
మను రాఘవ, రక్షితేన వరౌ దత్తౌ సశత్యేన మహారణే. 32. తత్ర మే యాచి
తో రాజా భరతస్యాభిషేచనం, గమనం దండకారణ్యే తవ చాద్వైవ రాఘవ.
33. యది సత్యప్రతిజ్ఞం త్వం పితరం కర్తు మిచ్ఛసి, ఆత్మానం చ నరశ్రేష్ఠ మమ
వాక్య మిదం శృణు. 34. సన్ని దేశే పితు స్త్రిష్ట యథా తేన ప్రతిశ్రుతమ్, త్వ
యారణ్యం ప్రవేష్టవ్యం నవ వర్షాణి సంచచ 35. భరతస్త్వభిషిచ్యేత యదేత
దభిషేచనం, త్వదర్థే విహితం రాజ్ఞా తేన సర్వేణ రాఘవ. 36. సక్షసప్త చ
వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వస.
37. భరతః కోసలపురే ప్రశాన్తు వసుథా మిమాం, నానారత్న సమాకీర్ణాం సవా
జరథకుంజరాం. 38. ఏతేన త్వాం నరేంద్రోఽయం కారుణ్యేన సమాపుతః,
శోకసంక్లిష్టవదనో న శక్నోతి నిరీక్షితుం 39. ఏతత్కురు నరేంద్రస్య వచనం
రఘునందన, సత్యేన మహతా రామ తారయస్య నరేశ్వరం. 40. ఇతీవ తస్యాం
పరుషం వదంత్యాం నచైవ రామః ప్రవివేశ శోకం, ప్రవివ్యధే చాపి మహానుభా
వో రాజాతు పుత్రవ్యసనాభితప్తః. 41. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా
కాండే - అష్టాదశస్కర్గః.

నం తద్విషయవచనం - బ్రూహి - తత్కార్యం కరిష్యే - ప్రతిజానే చ ప్రతిజ్ఞాం కరోమిచ -
రామో ద్వి ర్నాభిభాషతే-వినా ప్రతిజ్ఞయా రామో ద్విరుక్తిం న కరోతీత్యర్థః. 30. 31. తత్ర
వరప్రదాననిమిత్తం. 33. 34. సన్ని దేశఇతి. సన్ని దేశే నియమనే. 35. భరతఇతి. యదేతదభి
షేచనం అభిషేకసాధనం-త్వదర్థే విహితం - తేన సర్వేణ రాజ్ఞా భరతోఽభిషిచ్యేతేతి యోజనా.
36. 37. ఏతేనేతి. ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. 38. 40. ఇతీతి. ఇవశబ్దేనాన్యాయసి పరు
షాణి బహుశ్యుక్తానీతి గమ్యతే - శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం ప్రవివ్యధేచాపి - రామ
వికారాదర్శనేనాప్యధికం వివ్యధ ఇత్యర్థః. 41. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభాష
ణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్కర్గః.

శంకావచన మిత్యర్థః. ౨౮౪. నియుక్తఇతి. గురుణా ఇహాముత్ర హితోపదేశ్చ. ౨౯. తద్బ్రూహి.
ప్రతిజానేచ ప్రతిజ్ఞాం కరోమి - తదేవ స్థిరీక్రియతే - రామో ద్వి ర్నాభిభాషత ఇతి - ప్రథమం
య ద్వాక్యం వదతి త త్పరిహారవచనం న కథయతీత్యర్థః. 30. 31. పురేతి. సశత్యేన వశ్యాచ్ఛల్కా
పాకరణపూర్వకం మయా రక్షితేన. 32. తత్రేతి. తత్ర ద్వయో ర్వరయో ర్ద్వయే - ఏకేన భరత
స్యాభిషేచనం అన్యేన తవ దండకారణ్యగమనం. 33. యదీతి. ఆత్మానం చేతి త్వయా మదుక్తకృతే
సశవధం ప్రతిజ్ఞాతత్వా దిత్యాశయః. 34. సన్ని దేశ ఇతి. సన్ని దేశే నియోగసంపాదనే. 35. త్వయే
తి. అభిషేచన మభిషేకోపకరణం. 36. 37. ఏతేనేతి. ఏతేన వరద్వయప్రదాననిమిత్తేన. 38. *
తి. సత్యేన సత్యపరిపాలనేన. 40. ఇతీతి. శోకం ముఖవైవర్ణ్యాదిబాహ్యవికారం-న ప్రవివ్యధేచ-మాన
సవ్యధాంచ నప్రాప్తవాక్-రాజాతు-పుత్రవ్యసనం-భావివియోగవ్యసనం. 41. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవి
రచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం-అష్టాదశస్కర్గః.

తదప్రియమమిత్రఘ్నో వచనం మరణోపమమ్, శ్రుత్వా న వివృధే
రామః కై కేయీం చేద మబ్రవీత్. ౧ ఏవ మస్తు గమిష్యామి వనం వస్తు మహం
త్వితః, జటాజినధరో రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౨. ఇదం తు జ్ఞాతు మిచ్ఛా
మి కిమర్థం మాం మహీపతిః, నాభినందతి దుర్ధర్షో యథా పుర మరిందమః. ౩.
మన్యు ర్నచ త్వయా కార్యో దేవి బ్రూమి తవాగ్రతః, యాస్యామి భవ సుప్రీ
తా వనం చీరజటాధరః ౪. హితేన గురుణా పిత్రా కృతజ్ఞేన నృపేణ చ, నియు
జ్యమానో విస్రబ్ధః కిం న కుర్యా మహం ప్రియం. ౫. అలీకం మానసం త్వేకం
హృదయం దహతీవ మే, స్వయం య న్నాహ మాం రాజా భరతస్యాభిషేచనం.
౬. అహం హి సీతాం రాజ్యం చ ప్రాణా నిష్టాన్ ధనాని చ, హృష్టో భ్రాత్రే
స్వయం దద్యాం భరతాయాప్రచోదితః, కిం పున ర్తనుజేంద్రేణ స్వయం పిత్రా
ప్రచోదితః, తవచ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్. ౭. తదాశ్వాసయ
హిమం త్వం కిన్నిదం య న్తహీపతిః, వసుధాసక్తనయనో మందమశ్రూణి
ముంచతి. ౮. గచ్ఛంతు చైవానయితుం దూతా శ్శీఘ్రజవై ర్హయైః, భరతం
మాతులకులా దద్యైవ నృపశాసనాత్. ౧౦. దండకారణ్య మేషోహ మితో

తదితి. మరణోపమ మితి లోకదృష్ట్యా. ౧. ఏవ మితి. ఇతః అస్తా న్నగరాత్. ౨. ఇదం
త్వితి. యద్యప్యేతేన కారుణ్యేన సమాప్లుత ఇత్యనభినందనే హేతు రుక్తః - తథాపి మత్స్వభావం
జానన్ కిమర్థం నాభినందతీత్యాహేతి బోధ్యం - యథా పురం యథా పూర్వం. ౩. మన్యు రితి.
మన్యు రైన్యం - 'మన్యురైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః, బ్రూమి బ్రవీమి. ౪. హితేనేతి. హితేన హి
తపరేణ - గురుణేత్యనేన రామస్య తస్మా న్నంత్రవిశేషస్వీకారోస్తీతి గమ్యతే-కృతజ్ఞేన. స్వకృత
వరప్రదానాభిజ్ఞేన. ౫. అలీకమితి. అలీకం అప్రియం-మానసం మనసి వర్తమానం. ౬. తవాప్రీతి ర్భవిష్య
తీతి నోక్తవా నిత్యాశంక్యాహ-అహంహీతి. సీతాం-ధనుర్భంగకాల ఇతి భావః - కిం పునరితి-పిత్రా
చోదిత స్తవ ప్రియకామార్థం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయం శ్చ దద్యా మితి కిం పునః. ౭. తదితి. ఇమం
రాజానా-త్వ మాశ్వాసయ - అశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను-నిర్హేతుక మిత్యర్థః. ౮. ౧౦.
దండకేతి. పితుర్వాక్య మవిచార్య - వనం గచ్ఛేతి పిత్రా నోక్త మితి విచారమకృత్యేత్యర్థః - స

తదప్రియ మితి. మరణోపమం లోకదృష్ట్యా. ౧. ఏవ మస్తితి ఏవ మస్తు భరతాభిషేకోస్తు
అహం గమిష్యామి. ౨. ౩. మన్యు రితి. బ్రూమి బ్రవీమి. ౪. హితేవేతి. కృతజ్ఞేన-స్వకృతవరప్ర
దానాభిజ్ఞేన - విస్రబ్ధః నిర్విశంకః. ౫. అలీక మితి. రాజా మాం స్వయ మేవ భరతస్యాభిషేచనం
నాహేతి యత్ - ఇద మేకం - అలీకం దుఃఖం - మానసం మనసి వర్తమానం సత్ మేహృ
దయం దహతీవేతి సంబంధః. ౬. కథం సంకోచేన వినాయ మర్థోరాజ్ఞావత్తుం శక్యత ఇత్యత్రాహ
అహంహీతి అప్రచోదిత ఇతి-భరతస్నేహేన - త్వత్స్నేహేన వా, ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్నితి.
హేతౌ శతృప్రత్యయః - ప్రతిజ్ఞాపాలనా ధేతోశ్చ. ౭. తదితి. మద్విషయకనియోగసంకోచే
న జగతీపతిః - మంద మశ్రూణి ముంచతీతి యత్ ఇదం కిన్ను కింకారణం - నిర్హేతుక మిత్యర్థః.
త త్తస్మాత్ - ఇదం దశరథమాశ్వాసయేతి యోజనా. ౮. * తి. అనిర్వృత్తస్వకార్యా కథమా
శ్వాసయామిత్యత ఆహ - గచ్ఛంత్యిత్యాది. ౧౦. అనిర్వృత్తే స్వకార్యే కథ మాశ్వాసయామి

గచ్ఛామి సత్వరః, అవిచార్య పితుర్వాక్యం సమావస్తుం చతుర్దశ. ౧౧. సా హృష్టా
తస్య తద్వాక్యం శ్రుత్వా రామస్య కైకయా, ప్రస్థానం శ్రద్ధధానా హి త్వర
యామాస రాఘవం. ౧౨. ఏవం భవతు యాస్యంతి దూతాశ్చీఘ్రజ్వైర్హయైః,
భరతం మాతులకులాదుపావర్తయితుం నరాః ౧౩. తవ త్వహం తమం
మన్యే నోత్సుకస్య విశంబనం, రామ తస్మా దితి శీఘ్రం వనం త్వం గంతు
మర్హసి. ౧౪. వీ డాన్విత స్వయం యచ్చ నృప స్త్వాం నాభిభాషతే, నైతత్
కించి న్నరశ్రేష్ఠ మన్య రేషోఽనీయతాం. ౧౫. యావత్త్వం న వనం యాతః
పురా దస్మా దభిత్వరత్, పితా తావన్న తే రామ స్సాస్యతే భోక్తృతేపి వా.
౧౬. ధి క్కష్ట మితి నిశ్శ్వస్య రాజా శోకపరిప్లుతః, మూర్ఛితో న్యపత తస్మిన్
పర్యంకే హేమధూషితే. ౧౭. రామోఽప్యథ్థాన్య రాజానం కై కేయాభిప్రచో
దితః, కశయేవాహతో వాజీ వనం గంతుం కృతత్వరః. ౧౮. త దప్రియ మనా
ర్యాయా వచనం దారుణోదయం, శ్రుత్వా గతవ్యథో రామః కై కేయాం వాక్య
మబ్రవీత్. ౧౯. నాహ మర్థపరో దేవి లోక మావస్తు ముత్సహే, విద్ధి మా
మృషిభి స్తుల్యం కేవలం ధర్మ మాస్థితం. ౨౦. య దత్ర భవతః కించి చ్చక్యం
కర్తుం ప్రియం మయా, ప్రాణానపి పరిత్యజ్య సర్వథా కృత మేవ తత్. ౨౧.

మాః సంవత్సరాత్. ౧౧.౧౩. ఆయం యావద్భరతాగమనం విశంబిష్యతే చే న్నహా ననయ
స్సాన్యత్ - భరతస్య జ్యేష్ఠభ్రాతృభక్తత్వా దితి మత్వాహ - తవ త్వతి. ఉత్సుకస్య భరతాభిషేక
దర్శనోత్సుకస్య - గమనోత్సుకస్యవా. ౧౪. వీ డాన్విత ఇతి. నృపా వీ డాన్విత స్సన్ స్వయం
నాభిభాషత ఇతి యత్ - ఏతత్ - నకించత్ విచారానర్హం - వీ డాం వినా కార
ణాంతరాభావాత్ - మన్యః స్వయం నాభిభాషత ఇత్యాగ్రహణ-దైన్యం వా. ౧౫. ౧౬. ధిగితి -
ఉక్తాసత్యవచనం శ్రుత్వేతి భావః. ౧౭. రామఇతి. కృతత్వరః-అభూదితి శేషః. ౧౮. ౧౯. నేతి-
లోక మావస్తు లోకే వస్తు - ఉపాన్వధ్యాజ్జీవన ఇతి కర్తృత్వం - ధర్మం-ఆస్థితం ఆశ్రితం-అనేన
రాజ్యాయ భరతాగమనం ప్రతీక్షతే రామ ఇతి కై కేయాశంకా వారితా. ౨౦. యదితి. అత్ర భవతః
పూజ్యస్య-పితుః కృత మేవేతి-విద్ధితి శేషః. ౨౧. నసీతి. శుశ్రూషా పాదసంవాహనాదిః - వచన
త్యత ఆహ-దండకేతి. పితు ర్వాక్య మవిచార్య యుక్తాయుక్తవిచార మకృత్వైవేత్యర్థః. ౧౧. * తి.
ప్రస్థానం వనప్రయాణం. ౧౨. ౧౩. తవేతి. ఉత్సుకస్య-గమనోత్సుకస్య విశంబనం-తవ గమనవిశం
బం తమం యుక్తం-నమన్యే. ౧౪. కుత ఇత్యత ఆహ - వీ డాన్విత ఇతి. యతోయం స్వసత్యస్య
పారప్రాప్త్యదర్శనవీ డాన్వితః - యచ్చ కించి దపి - త్వాం శ్రుతి వాభిభాషతే -
ఏతత్-అనభిభాషణ ముద్దిశ్య - నాన్య త్కించి త్కారణం త్వయా చింత్యం-యత ఏవ మతో
హేనరశ్రేష్ఠ-మన్యః దైన్యం - త్వదవిశంబగమనేనాపనీయతా మిత్యర్థః. ౧౫. ఇతశ్చ విశంబో న
యుక్త ఇత్యాహ - యావదితి. శోకపరిప్లుతః శోకేన వ్యాప్తః. ౧౬. ౧౭. రామఇతి. కృతత్వరో
బభూవేతి శేషః. ౧౮. తదితి. దారుణోదయం దారుణోత్తరం. ౧౯. నాహ మితి. అహం - ఆర్థ
పరః ధనపరః - న-కింతు లోక మావస్తుం జనం సంగ్రహీతుం-నోత్సహ ఇతి వా - కింతు కేవలం
ధర్మ మేవాస్థితం విద్ధి. ౨౦. యదత్రేతి. అత్ర భవతః పూజ్యస్య-పితుః - అన్యదపి యత్కించిత్ -
మయా ప్రాణా నపి పరిత్యజ్య కర్తుం శక్య మస్మి - తత్ కృత మేవేతి విద్ధిత్యర్థః. ౨౧. నిశ్చయ

నహ్యతో ధర్మచరణం కించి దస్తి మహత్తరం, యథా పితరి శుశ్రూషా తస్యవా
వచనక్రియా. ౨౨. అనుక్రోష్యత్రభవతా భవత్యా వచనా దహం, వనే
వత్స్యామి విజనే వర్షాణీహ చతుర్దశ. ౨౩. న నూనం మయి కై కేయి కించి
దాశంసనే గుణం, య ద్రాజాన మవోచ స్త్వం మమేశ్వరతరా సతీ. ౨౪. యావ
న్తాతర మాప్యచ్ఛే సీతాం చానునయామ్యహం, తతోఽద్యైవ గమిష్యామి
దండకానాం మహద్వనం. ౨౫. భరతః పాలయే ద్రాజ్యం శుశ్రూషేచ్ఛ పితు
ర్యథా, తథా భవత్యా కర్తవ్యం సహి ధర్మ స్సనాతనః. ౨౬. స రామస్య వచ
శ్శ్రుత్వా భృశం దుగ్ధిహతః పితా, శోకా దశక్నువన్ బాష్పం ప్రదురోద
మహాస్వనం. ౨౭. వందిత్వా చరణౌ రామో విసంజ్ఞస్య పితు స్తథా, కై కేయ్యా
శ్చాప్యనాన్యయా నిష్పపాత మహాద్యుతిః. ౨౮. స రామః పితరం కృత్వా
కై కేయీం చ ప్రదక్షిణం, నిష్క్రమ్యాంతగపురాత్తస్తాత్ స్వం దదర్శ
సుహృజ్జనం. ౨౯. తం బాష్పపరిపూర్ణాక్షః పృష్ఠతోనుజగామ హ, లక్ష్మణః పర
మక్రుద్ధ స్సుమిత్రానందవర్ధనః ౩౦ ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా రామః ప్రద

క్రియా వచనకరణం. ౨౨. ౨౩. నేతి. గుణం ఆర్జవౌదార్యాదిగుణం - నాశంసనే-జానీష ఇత్యర్థః -
ఈశ్వరతరా ఆత్యంతనియంత్రీ. ౨౪. అద్యైవ గంతవ్య మిత్యుక్తం తత్ర యత్కించి ద్విశంబం
యాచలే - యావ దితి. మాతరం యావ దాప్యచ్ఛే సీతాం చానునయామి-తావ దనుజ్ఞాం కుర్వీతి
శేషః-తతః తదనంతరం-అద్యైవ - దినే-దండకానాం మహద్వనం - దండో నామేత్వాకు సుతః -
తస్య రాష్ట్రం శుక్రశాపా త్పాంసువర్షేణ వినాశితం సదరణ్య మభూత్ - తద్రాష్ట్రం తన్నామ్నా
దండక మిత్యుచ్యతే - సంజ్ఞాయాం క నితి కన్ ప్రత్యయః - ప్రదేశభేదా ద్భూతవచనం. ౨౫.
భరత ఇతి. ధర్మ స్సనాతన ఇత్యత్ర ధర్మాపేక్షయా పుల్లింగత్వం. ౨౬. సఇతి. బాష్ప మశక్ను
వన్ - నిరోద్ధ మితి శేషః. ౨౭. వందిత్వేతి. నిష్పపాత నిర్జగామ. ౨౮. ౩౦. ఆభిషేచనిక మితి.

హేతు మాహ - నహీతి. శుశ్రూషా-పాదసంవాహనాదిలక్షణా-వచనక్రియా - వచనకరణం. ౨౨.
అనుక్తఇతి. అత్రభవతా పూజ్యేన-పిత్రా - సాక్షా దనుక్రోషి అప్రతిషిద్ధ మనుమత మితి న్యాయేన
భవత్యా వచనా దేవ కేవల మహం వనే వత్స్యామి. ౨౩. ననూనమితి. యత్ మమేశ్వరతరాసతీ
త్వద్వచనకారిణం మాం భరతోఽభిషేక్తవ్య ఇతి నియుజ్య - రాజానం - అవోచః అయాచిష్ఠాః -
అతో మయి - గుణం ఆర్జవలక్షణం కించి దపి నాశంసనే - నవిచారయసీత్యర్థః. ౨౪. యావదితి.
యావ న్తాతర మాప్యచ్ఛే సీతాం చానునయామి తావ దనుజ్ఞాం కుర్వీతి శేషః - తావత్పర్యంతం
విశంబ ఇతివా - తతోఽనంతరం అద్యైవ దినే-దండకానాం వనం-దండకానామ జనపదాః శుక్ర
శాపేన వన మభూత్. ౨౫. * తి. స హి పితృశుశ్రూషారూపః. * ౨౬. సఇతి. బాష్ప మశక్ను
వన్ నిరోద్ధ మితి శేషః. ౨౭. వందిత్వేతి. నిష్పపాత నిశ్చక్రామ. ౨౮. * తి. సఇతి. కై కేయీ
ప్రదక్షిణం-సమ్యగాచరితం మదిష్టం త్వయేత్యత్యంతసంతోషాత్ శిష్టాచారా చ్ఛేతి బోధ్యం. *
౨౯. * తి. తమితి బాష్పపరిపూర్ణాక్షః - సమిపస్థిత్యావగతవృత్తాంతత్వాత్ - పరమ క్రుద్ధ ఇత్య
నేన లక్ష్మణే అవిద్యావిక్షేపశక్తిమతీ దర్శితా - రామేతు న సేతి ధ్వనితం. ౩౦. ఆభిషేచనికమితి
అభిషేచనప్రయోజనం - భాండం ఉపకరణం - ఆభిషేచనికభాండప్రదక్షిణం ప్రశస్తమాంగశ్య

క్షీణం, శనై ర్జగమ సాపేక్షో దృష్టిం తత్రావిచాలయన్. 30. నచాస్య మహతీం
 లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్షతి, లోకకాంతస్య కాంతత్వా చ్ఛీతరక్తే రివ త్షపా.
 31. న వనం గంతుకామస్య త్యజత శ్చ వసుంధరాం, సర్వలోకాతిగస్యేవ
 లక్ష్మ్యతే చిత్తవిక్రియా. 32. ప్రతిషిధ్య శుభం చత్రం వ్యజనేచ స్వలంకృతే, విస
 ర్జయిత్వా స్వజనం రథం పౌరాం స్తథా జనాన్, ధారయన్ మనసా దుగిఖ మింద్రి
 యాణి న గృహ్యచ, ప్రవివేశాత్తవాన్ వేశ్మ మాతు రప్రియశంసివాన్. 33.
 సర్వోహ్యభిజన శ్రీమాన్ శ్రీమత స్సత్యవాదినః, నాలక్ష్యత రామస్య కించి
 దాకారమాననే. 34. ఉచితం చ మహాబాహు ర్న జహౌ హర్ష మాత్తనః, శారద
 స్సముదీర్ఘాంశు శ్చంద్ర స్తేజ ఇవాత్తజం. 35. వాచా మధురయా రామ స్సర్వం
 సమ్మానయన్ జనం, మాతు స్సమీపం ధీరాత్తా ప్రవివేశ మహాయశాః. 36.
 తం గుణై స్సమతాం ప్రాప్తో భ్రాతా విపులవిక్రమః, సౌమిత్రి రనువవ్రాజ ధార
 యన్ దుగిఖ మాత్తజం. 37. ప్రవిశ్య వేశ్మాతిభృశం ముదాన్వితం సమీక్ష్య

అభిషేచనికం అభిషేకప్రయోజనకం - భాండం ఉపకరణజాతం - ప్రదక్షిణకరణం ప్రశస్తమాం
 గళ్యదేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే దిత్వాది ధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - నతు
 తదాసక్త్యా - దృష్టిం తత్రావిచాలయన్ - స్వయం తత్ర నిరపేక్ష ఇత్యర్థః - సాపేక్షః - భరతస్యా
 నేనాభిషేకోన్వీతి ప్రార్థనాసహితః - శనైర్జగమ - తత్ర దేవతా సాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః.
 30. నచేతి. లక్ష్మీం ముఖవికాసం - రాజ్యనాశః రాజ్యభ్రంశః. 31. రామస్య ముఖవైవర్ణ్యాదిశరీర
 వికారాభావ మభిధాయ మానసవికారాభావ మప్యాహ - న వన మితి. సర్వలోకాతిగస్య తుల్య
 మానావమానస్య - పరమయోగీశ్వరస్యేత్యర్థః. 32. ప్రతిషిద్ధ్యేత్యాది. వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయ
 న్నీతి - రామస్య పరదుగిఖాసహిష్ణుత్వా దుగిఖశబ్దేన సుహృజ్ఞనదుగిఖదర్శనజం దుగిఖ ముచ్యతే. అప్రి
 యశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః - క్వసుసమాసాభ్యాసలోప ఆర్షః. 33. సర్వఇతి. ఆకా
 రం వికృతాకారం - శ్రీమాన్ రామాభిషేకార్థం కృతాలంకారః. 34. ఉచితమితి. ఉచితం
 యోగ్యం - సహజ మిత్యర్థః. 35. ఏతాదృశదుర్దశాయా మపి రమయిత్వత్వరూపం రామశబ్దార్థం
 ప్రకటయతి - వాచేతి. 36. తమితి. గుణైః సుఖదుగిఖాదిభిః - సమతాం ప్రాప్తో - సమానదుగిఖ ఇత్యర్థః.
 37. ప్రవిశ్యేతి. అర్థవిషయిం అర్థనాశం - సుహృజ్ఞనస్య - ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంకయా -

దేవతాయతనచతుష్పథాదీన్ ప్రదక్షిణ మావర్తయే దిత్వాదిధర్మశాస్త్రోల్లంఘనభయాత్ - నతు తదా
 సక్త్యా - సాపేక్షః అపగతా ఈక్షా అపేక్షా - అపేక్షయా సహిత స్సాపేక్షః - నిరపేక్ష ఇత్యర్థః -
 ఆతపివ - తత్ర అభిషేచనికభాండే - దృష్టి మవిచాలయన్ అప్రవర్తయన్ జగామేతి సంబంధః -
 యద్వా - సాపేక్షః - అపేక్షా అధోవీక్షణం తద్యుక్త స్సాపేక్షః - యద్వా - సాపేక్షః వనం
 ప్రతీతి శేషః - స్పష్ట మన్యత్. 30. నచేతి. లక్ష్మీం ముఖప్రసాదం - కాంతత్వాత్ అవినాశికాంతి
 యుక్తత్వాత్. 31. న వనమితి. సర్వలోకాతిగస్యేవ తుల్యప్రియాప్రియస్య యోగిన ఇవ. 32.
 ప్రతిషిద్ధ్యేతి. వ్యజనే వాలవ్యజనే - ధారయన్ మనసా దుగిఖ మితి - స్వజనశోకస్తరణజనిత మిత్యర్థః -
 నతు తస్య స్వకీయం కించి దుగిఖ మస్తి - తదేవాహ ఆత్మవా నితి - సాక్షాత్కృతనిత్యనిరతిశయా
 నందాత్తా - అప్రియశంసివాన్ అప్రియ మభిధాతుకామః. 33. సర్వోహీతి. అభిజనః అభితో
 వర్తమానజనః ఆకారం వికారం - నాలక్ష్యత నాపశ్యత్. 34. ఉచితమితి. ఉచితం స్యాభావి

తాం చార్థవిపత్తి మాగతాం, నచైవ రామోత్ర జగామ విక్రియాం సుహృజ్జన
స్యాత్త విపత్తిశంకయా. ౪౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకో
నవింశస్సర్గః.

తస్మిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రే నిష్కామతి కృతాంజలా, ఆర్తశబ్దో మహాన్
జ్జ్ఞే స్త్రీణా మంతగపురే తదా. ౧. కృత్యేష్వచోదితః పిత్రా సర్వస్యాంతగపుర
స్య చ, గతి ర్య శృరణం చాపి స రామోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౨. కౌసల్యాయాం
యథా యుక్తో జనన్యాం వర్తతే సదా, తథైవ వర్తతేఽస్తాసు జన్మప్రభృతి రా
ఘవః. ౩. నక్రుద్ధ్యత్యభిశప్తాపి క్రోధనీయాని వర్జయన్, క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్
సర్వాన్ స ఇతోఽద్య ప్రవత్స్యతి. ౪. అబుద్ధి ర్భృత నో రాజా జీవలోకం
చరత్యయం, యో గతిం సర్వభూతానాం పరిత్యజతి రాఘవం. ౫. ఇతి
సర్వా మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః, పతి మాచుక్రుశు శ్చైవ సస్వరం
చాపి చుక్రుశుః. ౬. స హి చాంతగపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహిపతిః,
పుత్రశోకాభిసంతప్త శ్శ్చుత్వా వ్యాలీయతాసనే. ౭. రామ స్తు భృశ మాయస్తో

విక్రియాం న జగామ-స్వవిక్రియాస్ఫురణే సుహృజ్జనో నశ్యేదితి శంకయా స్వవిక్రియాం రాజ్య
నాశజాం నాదర్శయదిత్యర్థః. ౪౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాం
బరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తస్మిన్నితి. ఆర్తశబ్దః-ఆర్తానాం యాదృశ శృద్ధిః తాదృశ ఇత్యర్థః. ౧. కృత్యేష్వితి. అం
తగపురస్య కృత్యేషు కర్తవ్యేషు విషయే - గతిః కర్తృత్వేన ప్రాప్యః - శరణం రక్షితా - 'శరణం
గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః. ౨. కౌసల్యాయా మితి. యుక్తః సావధానః - వర్తతే శుశ్రూషతే. ౩.
నక్రుద్ధ్యతీతి. యః - అభిశప్తాపి పరుష ముక్తోపి- న క్రుద్ధ్యతి - క్రోధనీయాని క్రోధహేతుకర్తాణి-
వర్జయన్ - క్రుద్ధాన్ కేవల మాగ్రహేణ కుపితాన్ - ప్రసాదయం శ్చ వర్తతే - సః - ఇతః
అస్తాద్దేశాత్ - ప్రవత్స్యతి - హంతేతి శేషః. ౪. అబుద్ధిరితి. య సర్వభూతానాం గతిం
రాఘవం పరిత్యజతి స నో రాజా అబుద్ధిస్సన్ - లోకాన్ చరతి భక్షయతి నాశయతీత్యర్థః -
చరగతిభక్షణయోరితి ధాతుః. ౫. ఇతీతి. ఆచుక్రుశుః నిందంతిస్త - చుక్రుశుః రురుదుః. ౬.
సఇతి. వ్యాలీయత - లజ్జాదుఃఖభరేణ శయ్యాయాం విలీనోభూదిత్యర్థః. ౭. రామఇతి. భృశ

కం. ౩౭. ౩౯. ప్రవిశ్యేతి. అర్థవిపత్తిం - అభిషేకవిఘాతం ఆత్మవిపత్తిశంకయా ప్రాణనాశశంక
యాపి. ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

౧. కృత్యేష్వితి. యః పిత్రా అచోదిత ఏవ సర్వస్య జనస్య అంతగపురస్యచ కృత్యేషు ప్రవ
ర్తతే - యో గతిః ప్రాప్యస్య ప్రాప్తిమార్గః-శరణం ప్రాప్యం చాపి యశ్చేత్యర్థః. ౨. * తి. యు
క్తః సేవాతత్పరః. * ౩ నక్రుద్ధ్యతీతి. యః అభిశప్తాపి శుతపారుష్యోపి న క్రుద్ధ్యతి-క్రోధనీయాని
అన్యక్రోధోత్పాదకాని చ కర్తాణి-అనుకంపయా వర్జయన్ - నక్రుద్ధ్యతి-క్రోధనీయాన్వివర్జయన్ నిత్య
నేన స్వస్య క్రోధక్రియాకర్తృత్వకర్తృత్వప్రతిషేధః. ౪. అబుద్ధిరితి. యో రాజా సర్వభూతానాం గతిం
రాఘవం పరిత్యజతి-స రాజా అబుద్ధిః దుర్మతిః-జీవలోకం చరతి భక్షయతి నాశయతీతి. ౫. ఇతీతి.
మహిష్యః పతి మాచుక్రుశుః నినిందుః. సస్వరంచాపి చుక్రుశుః రురుదుః. ౬. సహీతి. ఆసన ఏవ

నిశ్వసన్నివ కుంజరః, జగామ సహితో భ్రాత్ర మాతు రంతగపురం వశీ. ౮. సోపశ్యత్పురుషం తత్ర వృద్ధం పరమపూజితం, ఉపవిష్టం గృహద్వారి తిష్ఠత శ్చ పరాబహుళా. ౯. దృష్ట్వైవ తు తదా రామం తే సర్వే సహసోత్థితాః, జయేన జయతాం శ్రేష్ఠం వర్ధయంతి స్త రాఘవం. ౧౦. ప్రవిశ్య ప్రథమాం కఙ్కాయాం ద్వితీయాయాం దదర్శ సః, బ్రహ్మణా వేదసంపన్నా వృద్ధా రాజ్ఞా భిసత్కృతా. ౧౧. ప్రణమ్య రామ స్తా విస్తా తృతీయాయాం దదర్శ సః, శ్రీయో వృద్ధా స్తథా బాలా ద్వారరక్షణతత్పరాః. ౧౨. వర్ధయిత్వా ప్రహృష్టాస్తాః ప్రవిశ్య చ గృహం స్త్రియః, న్యవేదయంత త్వరితా రామమాతుః ప్రియం తదా. ౧౩. కౌసల్యాపి తదా దేవీ రాత్రిం స్థిత్యా సమాహితా, ప్రభాతే త్వకరోత్ పూజాం విష్ణోః పుత్రహితైషిణీ. ౧౪. సా ఙ్గౌమవసనా హృష్టా నిత్యం వ్రతపరాయణా, అగ్నిం జుహోతి స్త తదా మంత్రవత్ కృతమంగళా. ౧౫. ప్రవిశ్య చ తదా రామో మాతు రంతగపురం శుభం, దదర్శ మాతరం తత్ర హావయంతీం హుతాశనం, దేవకార్యనిమిత్తం చ తత్రాపశ్యత్సముద్యతం. ౧౬౪. దధ్యక్షతం ఘృతం చైవ మోదకా హవిష స్తథా, లాజా మాల్యాని శుక్లాని పాయసం కృసరం తథా, సమిధః పూర్ణకుంభాం శ్చ దదర్శ రఘునందనః. ౧౬౫. తాం శుక్లఙ్గౌమసంవీతాం వ్రతయోగేన కర్చితాం, తర్పయంతీం దదర్శాద్భి ర్దేవతాం దేవవర్ణినీం. ౧౬౬. సా చిరస్యాత్తజం దృష్ట్వా మాతృనందన మాగతం, అభిచక్రామ సంహృష్టా కిశోరం బడబా యథా. ౧౬౭. స మాతర మభిక్రాంతా ముప

మాయస్తః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖత' ఇత్యుక్తగుణ వత్తయాంతః పురార్తస్వనశ్రవణేనాతిశయేన సంజాతదుఃఖః - నిశ్వసన్నివ కుంజరః-పరదుఃఖస్యాపరిహార్యతాం మత్వా గుప్తదుఃఖస్సౌ కుంజర ఇవ నిశ్వసన్నిత్యర్థః - వశీ స్వామీ తీకృతేంద్రియః. ౮. స ఇతి. పురుషం ద్వారపాలాధ్యక్షం. ౯. దృష్ట్వైతి. జయేన విజయస్వేతి జయాశిషా. ౧౦. ౧౧. వర్ధయిత్వైతి. వర్ధయిత్వా - జయాశిషేతి శేషః. ౧౩. కౌసల్యేతి. రాత్రిం రాత్రే-కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సమాహితా నియమయుక్తా. ౧౪. సేతి. జుహోతి హావయతి-అతవీవ హావయంతీ మితి వక్ష్యతి-బ్రహ్మణైరితి శేషః. ౧౫. ప్రవిశ్యేత్యాది. దేవకార్యనిమిత్తమితి. ద్రవ్యజాత మితి శేషః. ౧౬౪. దధీత్యాది. హవిషః హవీంషి - లాజానితి - కృసరం తిలొదనం - దధ్యక్షతేత్యారభ్య వాక్యాంతరం-అతో న క్రియాద్వయవిరోధః - పూర్వం దేవకార్యనిమిత్త మితి ద్రవ్యాణి సామాన్యే నోక్తాని - అథ విశేషేణేతి వివేకః. ౧౬౫. తామితి. తర్పయంతీం స్త్రీణయంతీం. ౧౬౬. సేతి. అభిచక్రామ అభిముఖం జగామ - కిశోరం అశ్వబాలం బడబా అశ్వస్త్రీ. ౧౬౭. సఇతి. ఉపసంగృహ్య

వ్యలీయత దుఃఖ భరణ విలీనోఽభవత్. ౧౬౮. రామఇతి. ఆయస్తః స్వజనదుఃఖప్రాప్తభేదః. ౮. సఇతి. పురుషం ద్వారాధ్యక్షం. ౯. దృష్ట్వైతి. జయేతి విజయాభవేతి శబ్దేనేత్యర్థః. ౧౦. ౧౧౪. స్త్రియఇతి. వర్ధయిత్వా-జయాశిషేతి శేషః. ౧౩. కౌసల్యేతి. రాత్రిం సర్వస్యాం రాత్ర్యాం. ౧౪. సేతి. అగ్నిం జుహోతితి బ్రహ్మణేనేతి వేదితవ్యం. ౧౫. తదేవాహ - హావయంతీ మితి * దేవకార్యేతి. హవిషః హవీంషి కృసరం తిలొదనం. ౧౬౫. తామితి. దేవతాం తర్పయంతీం. ౧౬౬. సేతి. అభిచక్రామ అ

సంగృహ్య రాఘవః, పరిష్వ క్తశ్చ బాహుభ్యా ముపాఘ్రతశ్చ మూర్ధని. ౨౧. త
మువాచ దురాధర్షం రాఘవం సుతమాత్మనః, కౌసల్యా పుత్రవాత్సల్యా దిదం
ప్రియహితం వచః. ౨౨. వృద్ధానాం ధర్మశీలానాం రాజరీణాం మహాత్మనాం,
ప్రాఘ్న హ్యాయుశ్చ కీర్తిం చ ధర్మం చోపహితం కులే. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞం పితరం
రాజానం పశ్య రాఘవ, అద్యైవ హి త్వాం ధర్మాత్తా యావరాజ్యేభిషేక్ష్యతి.
౨౪. దత్త మాసన మాలభ్య భోజనేన నిమంత్రితః, మాతరం రాఘవః కించిత్
వ్రీడాత్ ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౨౫. స స్వభావవినీత శ్చ గౌరవాచ్చ తదానతః,
ప్రస్థితో దండకారణ్య మాప్రప్టు ముపచక్రమే. ౨౬. దేవి నూనం నజానీషే
మహద్భయ ముపస్థితం, ఇదం తవ చ దుఃఖాయ వై దేహ్య లక్షణస్య చ. ౨౭.
గమిష్యే దండకారణ్యం కిమనేనాసనేన మే, విష్ణరాసనయోగ్యోహి కాలోయం
మా ముపస్థితః. ౨౮. చతుర్దశ హి వర్షాణి వత్స్యామి విజనే వనే, మధుమూల

అభివాద్య-స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. ౨౨. రా. వృద్ధానా మితి. ధర్మం చోపహితం కుల ఇతి పాఠః.
౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞ మితి. అభిషేక్ష్యతీత్యత్ర హేతుః - ఇదానీ మప్యభిషేతో నారబ్ధ ఇతి నాశంక
నీయ మితి భావః - పశ్య జానీహి. ౨౪. దత్త మిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం. స రాఘవః -
భోజనేన నిమంత్రిత స్సౌ-దత్త మాసనం-ఆలభ్య స్పృష్ట్యా-దండకారణ్యం ప్రస్థితోహం-ఆప్రప్టుం
గమనం నిమంత్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగ మకార్షం - ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః-
యద్వా-దత్త మితి-భోజనేన నిమంత్రితః భోజనార్థం నిమంత్రితః భోజనార్థం దత్త మాసన మాలభ్య
తిష్ఠత్ - దత్తాసనే ఉపవేశనాభావేపి స్పర్శమాత్రం కార్య మిత్యాగమాత్ - కించిద్వ్రీడాత్ ఏవం
బ్రువంత్యై మాత్రే కథం మయా ప్రస్థానం కథనీయ మితి లజ్జయా - అబ్రవీత్-కిమర్థ మాసన ముప
లభ్య నోపవిష్టవా నిత్యత్రాహ-స ఇతి-గౌరవాత్-మాతరి బహుమానాత్ ప్రస్థితః ప్రస్థాతు ముద్య
తః-ఆప్రప్టుం అనుజ్ఞాం కారయితుం ఉపచక్రమే ఉపక్రాంతవాత్. ౨౬. అబ్రవీ దిత్వక్త మాహ-
దేవీత్యాది. భయం - తవేతి శేషః-ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం-దుఃఖాయ-తథాపి వక్ష్యమిత్యర్థః.
౨౭. ఇదం శబ్దార్థ మాహ - గమిష్యఇతి. అనేన రత్నమయేన-విష్ణరేత్యాది - విష్ణరోనామ - పంచ
వింశతిదర్శనిర్మితః తాపసాసనవిశేషః - 'పంచాశద్భిర్భవే దృప్తః తదర్థేన తు విష్ణుర' ఇతి స్మృతేః.
౨౮. చతుర్దశేతి. మునివ ద్వత్స్యామితి సంబంధః-ఆత్ర ఆమిషశబ్దేన సూదై స్సంస్కృతం మాంస
ముచ్యతే - కేవల మాంసస్వీకారస్యోత్తరత్ర వక్ష్యమాణత్వాత్ - 'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్ట

భిముఖం జగామ. ౨౦. సఇతి. అభిక్రాంతాం అభిముఖ్యేనాగతాం - ఉపసంగృహ్య అభివాద్య -
స్థిత ఇతి శేషః. ౨౧. ౨౩. సత్యప్రతిజ్ఞ మితి. రాజానం పశ్య గత్వేతి శేషః-కౌసల్యాయా రామస్య
రాజనివేశగమనాదివ్యాపారానభిజ్ఞత్వాత్ రాజదర్శననియోగాది. ౨౪. దత్త మాసన మిత్యాది
శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాఘవః భోజనేన నిమంత్రితస్సౌ - దత్త మాసనం - ఆలభ్య
స్పృష్ట్యా - స్వభావవినీతః - గౌరవాత్ మాతృత్వప్రయుక్తగౌరవాచ్చ నత స్సౌ-దండకారణ్యం
ప్రస్థితః గంతు ముపక్రాంతోహం - ఆప్రప్టుం గమన మామంత్రయితుం - ఉపచక్రమే ఉద్యోగ
మకార్షం-ఇతి మాతర మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౬. ౨౭. గమిష్యఇతి. విష్ణరాసనం నామ అవిచ్ఛిన్నా
గ్రుపంచవింశతిదర్శనిర్మితాసన మిత్యర్థః. ౨౮. చతుర్దశేతి. ఆమిషశబ్దేన సూదై స్సంస్కృతం -
మాంసభక్ష్యభోజ్యాదికం లక్ష్యతే - 'ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్ట మిద' మన్నీనేతి -

ఫలై ర్జీవన్ హిత్యా మునివదామిషం. ౨౯. భరతాయ మహారాజో యావ
 రాజ్యం ప్రయచ్ఛతి, మాం పున ర్దండకారణ్యే వివాసయతి తాపసం. ౩౦. స
 షట్పూర్వా చ వర్షాణి వత్స్యమి విజనే వనే, ఆనేవమానో వన్యాని ఫలమూలై
 శ్చ వర్తయన్. ౩౧. సా నికృత్యేవ సాలస్య యష్టిః పరశునా వనే, పపాత సహసా
 దేవీ దేవతేవ దివ శ్చుతా. ౩౨. తా మదుగిభోచితాం దృష్ట్వా పతితాం కదలి
 మివ, రామస్థూర్థాపయామాస మాతరం గతచేతసం. ౩౩. ఉపావృత్తోత్థితాం
 దీనాం బడబా మివ వాహితాం, పాంసుకుంతితసర్వాంగీం విమమర్శ చ పాణినా.
 ౩౪. సా రాఘవ ముపాసీన మసుఖార్తా సుఖోచితా, ఉవాచ పురుషవ్యాఘ్ర
 ముపశృణ్వతి లక్ష్మణే. ౩౫. యది పుత్ర న జాయేథా మమ శోకాయ రాఘవ,
 న స్త దుగిఖ మతో భూయః పశ్యేయ మహ మప్రజాః. ౩౬. ఏక ఏవ హి వం
 ధ్యాయా శ్శోకో భవతి మానసః, అప్రజాస్తీనితి సంతాపో న హ్యన్యః పుత్ర
 విద్యతే. ౩౭. న దృష్టపూర్వం కల్యాణం సుఖం వా పతిపౌరుషే, అపి పుత్రేషి
 ప్త మిద మగ్నినేతి. ౩౮. కుఇ ఏత మిత్యత్రాహ - భరతాయేతి. ౩౦. సఇతి. సోహ మిత్యర్థః -
 లఘుత్వప్రదర్శనాయ షట్పూర్వే చేత్యుక్తం - చతుర్దశేత్యుక్తే హి గౌరవం గమ్యతే - వన్యాని -
 వనసంబంధీని వానప్రస్థయోగ్యాకర్తాణితి యావత్ - ఆనేవమానః ఆచరన్ - వర్తయన్ జీవనం కుర్వన్.
 ౩౧. సేతి. సాపుత్రోక్తం శ్రుతవతీ - సాలస్య వృక్షస్య - 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః,
 పరశునేతి హతా ఛేదనజ్ఞాపనాయ - నగరే తథా ఛేదనాభావాద్వన ఇత్యుక్తం. ౩౨. తామితి.
 గతచేతసం మూర్ఛితాం. ౩౩. ఉపావృత్తేతి. ఉపావృత్తోత్థితాం శ్రమనివృత్త్యర్థం భువి వేష్టనం
 కృత్తోత్థితాం - వాహితాం భారవహనం ప్రాపితాం. ౩౪. సేతి. అసుఖార్తా దుగిఖార్తా. ౩౫.
 యదీతి. హేపుత్ర త్వం యది న జాయేథాః - అతః అజననాత్ - భూయః అతిశయితం - దుగిఖం
 ఇష్టపుత్రవిశ్లేషజం - నపశ్యేయం - అప్రజాః వంధ్యా. ౩౬. ఇద మేవోపపాదయతి - ఏక ఇతి.
 అన్యః విశ్లేషజః భూలుంతనాదిః కాయకశ్చ - అప్రజాస్తీనితి - అసిజభావ ఆర్షః. ౩౭. సేతి. పతి
 పౌరుషే సత్యసి - కల్యాణం జ్యేష్ఠపత్నీతోచిత. గ్రామాభరణాద్యైశ్వర్యరూపం శుభం - సుఖంవా -
 భర్తృసంమాననాదిజనితసౌఖ్యంవా - అపి పుత్ర ఇతి - అసి స్సంభావనాయాం - పుత్రే సతి తద్బలాత్
 పశ్యేయ మితి మయా స్థిత మిత్యర్థః. ౩౮. భూతదుగిఖ ముక్త్వా భవిష్యద్దుగిఖమాహ - సేతి సా
 ఉత్తరత్ర కేవలమాంసస్వీకారస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౨౯. ౩౦. సఇతి. ఆనేవమానః ఆచరన్ -
 వన్యాని వానప్రస్థయోగ్యాని కర్తాణి వర్తయన్ - జీవనం కుర్వన్. ౩౧. సేతి. యష్టిః శాఖేవ
 పపాత. ౩౨. ౩౩. ఉపావృత్తేతి. వాహితాం పూర్వం భారం ప్రాపితాం - ఉపావృత్త్య శ్రమనివృ
 త్త్యర్థం భువి వేష్టనం కృత్వా ఉత్థితాం బడబా మివ స్థితాం. ౩౪. సేతి. ఉపాసీనం సేవమానం.
 ౩౫. యదీతి. యది మమ శోకాయ నజాయేథాః అత స్తస్మా అప్రజా అవ్యహం - భూయః బహు
 తరం - ఏవం విధం దుగిఖం న పశ్యేయ మితి సంబంధః. ౩౬. ౩౭. నదృష్టపూర్వ మితి. పత్యుః
 పౌరుషం అనురాగతో రంజనవిశేషః - తస్మిన్ సతి - యత్ ప్రాప్యం - కల్యాణం ప్రశస్తవస్త్రా
 భరణాదిజన్యసౌభాగ్యాధిక్యం - తథా సుఖం వా పతినంభోగజన్యం - త న్నయా నదృష్టపూర్వం -
 అథాపి పుత్రేషి చోత్పన్నే పుత్రనిబంధనం తదుభయం పతికర్తృకం పశ్యేయ మితి మయా ఆస్థిత

పశ్యేయ మితి రామాస్థితం మయా. ౩౮. సా బహూన్యమనోజ్ఞాని వాక్యాని హృదయచ్ఛిదాం, అహం శ్రోష్యే సపత్నీనామవరాణాం వరా సతీ. ౩౯. అతో దుగ్ధితరం కిన్ను ప్రమదానాం భవిష్యతి, మమ శోకో విలాపశ్చ యాదృశోయ మనంతకః. ౪౦. త్వయి సన్నిహితే ప్యేవ మహ మాసం నిరా కృతా, కిం పునః ప్రోషితే తాత ధ్రువం మరణ మేవ మే. ౪౧. అత్యంతం ని గృహీతాస్తి భర్తు ర్నిత్య మతంత్రితా, పరివారేణ కై కేయ్యా స్సమావాప్యథవా వరా. ౪౨. యో హి మాం సేవతే కశ్చి దథవా ప్యనువర్తతే, కై కేయ్యాఃపు త్రమన్వీత్య స జనో నాభిభాషతే. ౪౩. నిత్యక్రోధతయా తస్యాః కథం ను ఖరవా దితత్, కై కేయ్యావదనం ద్రష్టుం పుత్ర శ్చ యమి దుర్గతా. ౪౪. దశ సప్త చ వర్షాణి తవ జాతస్య రాఘవ, ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుగ్ధపరిక్షయం.

ఏవం సుఖ మలభమానా - బహూనీత్యుక్తేః పూర్వ మపి స్వల్పాని సంతీతి గమ్యతే - అమనోజ్ఞాని పరుషాణి - పరుషాణీత్యుక్తే మనోజ్ఞమిశ్రత్వ మపి ప్రతీయేత - వాక్యాని నతుసూచకపదాని-హృ దయచ్ఛిదాం భర్తృహృదయవైకల్యకారిణీనాం - అవరాణాం స్వేనైవ తథా వక్తు ముచితానాం- సపత్నీనాం నతుస్వాధీనానాం - వరాసతీ - స్వస్యాప్యవరత్వేన కించి ద్దుఃఖ మితి భావః-క్రోధేన సపత్నీనా మితి బహువచనోక్తిః-అత్ర హఠాత్ స్వగృహం మాగచ్ఛేత్యుక్తిః-కోపేన భర్తృసకాశాన్నిర్యాహీత్యుక్తిః-అపుత్రాయాః కిముత్సవేనేత్యేవమాదీని సపత్నీవాక్యాని బోధ్యాని. ౩౯. అత ఇతి. అతః సపత్నీవాక్యశ్రవణజా ద్దుఃఖాత్ - ప్రమదానాం కిన్ను దుగ్ధితరం-తస్మాన్త మాయం శోకో విలాపశ్చ-యాదృశః ఇయ త్తయా వక్తు మశక్యః-అనంతకః దుష్పరః. ౪౦. ఉక్తం దుగ్ధం నిదర్శయతి-త్వయీతి. బలవతి త్వయి సన్నిహితేషి-ఏవం భవ దనుభూతప్రకారేణ నిరాకృతా - త్వయి ప్రోషితే కిం పునః - అతో మే మరణం ధ్రువ మితి యోజనా. ౪౧. అత్యంతమితి. భర్తుః భర్తృ - నిగృహీతాహం - అతంత్రితా అప్రధానీ కృతాస్తి - 'తంత్రం ప్రధానే సిద్ధాంత' ఇతి నిఘంటుః. అతః కై కేయ్యాః - పరివారేణ దాసీజనేన-సమాకృతాస్తి - అథవా విచార్యమాణే-అవరా న్యూనా కృతాస్తి. ౪౨. దుఃఖాంతర మాహ - యఇతి త్వయి ప్రోషితే-యస్స్వజనః - మాం సేవతే పరిచ రతి - అనువర్తతే ప్రియోక్తిం కరోతి - సోపి - కై కేయ్యాః పుత్రం భరత మన్వీత్య - తద్భయా దిత్యర్థః - నాభిభాషతే నాభిభాషేత. ౪౩. నిత్యక్రోధతయేతి. ఖరవాది పరుషవచనశీలం - తత్ పూర్వానుభూతం - దుర్గతా అగతికా. ౪౪. దశేతి. తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి-దశ సప్తచ వర్షాణి - దుగ్ధపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా-తవ యావరాజ్యేనేతి భావః-మయా-సుఖ మాసితాని,

మిత్యర్థః. ౩౮. సేతి. సాహం వరా జ్యేష్ఠా-అవరాణాం కనిష్ఠానాం. ౩౯. అతఇతి. అత సపత్నీవాక్య శ్రవణాత్-యాదృశః ఇయ త్తయావక్తు మశక్యః-అనంతకః అపారః. ౪౦. ౪౧. అత్యంతేతి. పరివారేణ దాసీజనేన సమావా-అథవా-అవరా తతోపి నికృష్టావాస్యాం. ౪౨. అపి చ త్వయి ప్రోషితే-భరతేచ రాజని-కై కేయ్యాః పుత్రమన్వీత్యయో హీదాసీం సేవతే కశ్చిత్-అథవాప్యనువర్తతే-మదిష్టస్సర్వోపి జనో నాభిభాషతే. ౪౩. నిత్యేతి. అపిచ-మద్విషయే తస్యాః నిత్యక్రోధతయా ఖరవాదినం పరుష వచనశీలం-లింగవ్యత్యయ ఆర్షః-దుర్గతా దుర్దశాపన్నా. ౪౪. దశేతి. తవ జాతస్య త్వయి జాతే సతి-దశసప్తచ వర్షాణిదుగ్ధపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా-సుఖ మాసితాని ఆస్థితాని నను ఊహయాడ

౪౫. త దక్షయం మహద్దుఃఖం నోత్సహే సహితుం చిరం, విప్రకారం సపత్నీ
నా మేవం జీర్ణాపి రాఘవ. ౪౬. అపశ్యంతీ తవ ముఖం పరిపూర్ణశశిప్రభం, కృ
పణా వర్తయిష్యామి కథం కృపణజీవికాం. ౪౭. ఉపవానై శ్చ యోగైశ్చ బహు

ఆస్థితాని-నను 'ఉనషాడశవర్షో మే రామో రాజీవలూచన' ఇతి విశ్వామిత్రం ప్రతి. దశరథవచ
నాత్. వివాహానంతరం - 'ఉషిత్యా ద్వాదశసమా ఇత్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా వక్ష్య
మాణత్వాచ్చ. రామస్యాష్టా వింశతివర్షాణి వర్తంతే - తత్కథం దశ సప్తచ వర్షాణీత్యుచ్యత ఇతి
చేత్ - నైషదోషః - అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః ద్వితీయజన్తా పేక్షయా - గర్భకాదశేషు రాజన్యమితి
బహువచనేన గర్భనవమ మారభ్య ఊత్రియస్యోపనయనకాలత్వోక్తిః పయసా పంచవింశక ఇతి సీతా
వచనాత్ - వచనానంతర విరోధపరిహారాదికం బాలకాండ ఏవ కృతం - ఉనషాడశవర్షో మిత్త్య
త్ర. ౪౫. తదితి. సహితుం సోధుం - చిరం నోత్సహే - జీర్ణాపి సపత్నీదుర్వాక్య శ్రవణదుఃఖేన
జీర్ణాపి - విప్రకారం అపకారరూపం దుఃఖమిత్యన్వయః. ౪౬. అపశ్యంతీతి. కృపణజీవికాం దీన
జీవనం - వర్తయిష్యామి - కరిష్యామిత్యర్థః - ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తి ర్వర్తన జీవన' ఇత్యు
మరః. ౪౭. ఉపవానై రితి. యోగైః దేవతాధ్యానైః-పరిశ్రమైః వ్రతైః-మోక్షం నిష్ఫలం యథా

వవర్షో మే రామో రాజీవలూచన' ఇతి విశ్వామిత్ర ముద్దిశ్య దశరథేనోక్తత్వాత్-వివాహానంతరం
'ఉషిత్యా ద్వాదశసమా ఇత్వాకూణాం నివేశన' ఇత్యుపరి సీతయా అనసూయాం ప్రతి వక్ష్యమాణ
త్వాచ్చ-రామస్యాష్టా వింశతివర్షాణి వర్తంతే తత్ కథం సప్తదశవర్షాణీ త్యుచ్యత ఇతి చేత్-న-
అత్ర జాతస్యేత్యుక్తిః, గర్భకాదశేషు రాజన్య మిత్యుక్తోపనయన ప్రాప్తద్వితీయ జన్తవివక్షయా -
నతు ప్రథమజన్త తః ఉపనయనకర్తా ద్విజానాం ద్వితీయజన్త త్వం యాజ్ఞవల్క్యేనోక్తం-'మాతుర్య
దగ్రే జాయంతే ద్వితీయం మాంజిబంధనాత్, అత్రాన్యమాతాసావిత్రి పితాత్వాచార్యఉచ్యతే. బ్ర
హ్మణఃక్షత్రియవిశస్తస్తాదేతేద్విజాతయ' ఇతి. యద్వా తవ జాతస్య త్వయి జాతే, ఉపనయనానంతరం
దశ సప్తచవర్షాణి దుఃఖపరిక్షయం ప్రకాంక్షంత్యా మయా-ఆస్థితాని-ఉపనయన ప్రభృతిసుతాః పరిణ
మంత ఇతి మాతృకాం మనసోనిర్వృతిర్భవతి-ఉపనయనంతు-గర్భకాదశేషు రాజన్య మితి సూత్ర
వ్యాఖ్యానే గర్భకాదశేషితి బహువచనేన గర్భనవమగర్భదశమ గర్భకాదశాని గృహీతాని-రాజ
వర్యస్య రఘునాథస్య తు-గర్భనవమే శుద్ధాష్టమే వర్షే-ఉపనయనం కృతం-అతః ఉపనయనానంతరం
సప్తదశవర్షాణి జాతాని-అత్ర వివాహ త్సర్వం ద్వాదశ-వివాహానంతరం ద్వాదశ-పంచవింశే వన
ప్రవేశఇతి వివేకః-కుతఏవం సంఖ్యానిర్ణయ ఇతి చేత్-రామస్య వనప్రవేశ సమయే పంచవింశతివర్ష
త్వాత్ తథాహి-విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథేన-'ఉనషాడశవర్షో మే రామో రాజీవలూచన' ఇత్యుక్తస్య
ఉనషాడశవర్ష త్వస్య ద్వాదశవర్షే పర్యవసానాత్ - కుతః - 'బాలా ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతా
స్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి. తదనురూపేణ రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్ - పాణిగ్రహణసమయే
రామో ద్వాదశవార్షికః - సీతయాపి రావణసన్నాసినిం ప్రతి - 'ఉషిత్యా ద్వాదశ సమా ఇత్వా
కూణాం నివేశన' ఇత్యుక్తత్వాత్. 'తత్ర త్రయోదశే వర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభు' రితి తద్దేవోక్త
త్వాచ్చ వనవాసారంభసమయ మభిప్రేత్య-'మమ భర్తా మహాలేజా పయసా పంచవింశక' ఇత్యుక్త
త్వాచ్చ, రామస్య వనప్రవేశః పంచవింశ ఇతి సిద్ధం. ౪౫. తదక్షయమితి. ఏవం జీర్ణాపి సాపత్న్య
కథాయోగ్యవయోబలక్షయం ప్రాప్తాపి - అక్షయం నిరవధికం - దుఃఖం - సపత్నీనాం విప్రకారం
నిరాకరణంచ సహితుం సోధుం - చిరం నోత్సహే. ౪౬. అపశ్యంతీతి. కృపణజీవికాం కృపణజీవ
నం. ౪౭. ఉపవానై రితి. దుఃఖం యథా తథా - మోక్షం వ్యర్థం సంవర్ధితోసి-యది విప్రవత్స్య

భిశ్చ పరిశ్రమైః, దుగ్ధిం సంవర్ధితో మోఘం త్వం హి దుర్గతయామయా. ౪౮. స్థిరం తు హృదయం మన్యే మమేదం యన్నదీర్యతే, ప్రావృషీవ మహానద్యా స్పృష్టం కూలం నవాంభసా. ౪౯. మమైవ నూనం మరణం నవిద్యతే నచావ కాశోస్తి యమక్షయే మమ, యదంతకోదైవ న మాం జిహీర్షతి ప్రసహ్యా సిం హో దుదతీం మృగీ మివ. ౫౦. స్థిరం హి నూనం హృదయం మమాయసం నభి ద్యతే యద్భువి నావదీర్యతే, అనేన దుగ్ధేన చ దేహ మర్పితం ధ్రువం హ్య కా లే మరణం నవిద్యతే. ౫౧. ఇదం తు దుగ్ధిం యదనర్థకాని మే వ్రతాని దానాని చ సంయమాశ్చ హి, తపశ్చ తప్తం యదపత్యకారణాత్ సునిష్ఫలం బీజ మి వోప్త మూషరే. ౫౨. యది హ్య కాలే మరణం స్వయేచ్ఛయా లభేత కశ్చిద్గు రుదుగ్ధికర్మితః, గతాహ మదైవ పరేతసంసదం వినా త్వయా ధేను రివాత్త జే నవై ౫౩. అథాపి కిం జీవిత మద్య మేవృథా త్వయా వినా చంద్రనిభాననప్రభ, అనువ్రజిష్యామి వనం త్వయైవ గౌ సుదుర్బలా వత్స మివాను కాంతయా. ౫౪.

భవతి తథా - దుర్గతయా - భార్యరహితయేతి యావత్. ౪౮. ౫౦. స్థిరంహీతి. అనేన దుగ్ధేన - అర్పితం ఆహతం-మమ హృదయం నభిద్యత ఇతి యత్ - అతః స్థిరం హి - నాశరహిత మేవ - దేహం చ నావదీర్యత ఇతి యత్ - అతః ఆయసం ఆయోనిర్జితం - నూనం - తథాహి - అకాలే అవిహితకాలే - మరణం నవిద్యతే - ధ్రువం. ౫౧. ఇదంత్యితి. ఇదం ఏత్యమాణం దుగ్ధింతు - పూర్వదుగ్ధేభ్యో విలక్షణం-తదేవాహ - యదితి - యస్తాస్తే అపత్యకారణాత్ కృతాని వ్రతాని దానాని - సంయమాః ధ్యానానిచ - అనర్థకాని జాతాని - సామాన్యే - నపుంసక మితి నపుంస కత్వం - తప్తం తపశ్చ ఊషరే ఉప్తం బీజమివ సునిష్ఫల మాసీత్ - ఇదంతు దుఃఖ మిత్యన్వయః. ౫౨. ధ్రువం హ్యకాలే మరణం నవిద్యత ఇత్యేత త్వకార్యం దర్శయతి-యదిహీతి. యది లభేత తదాహం - పరేతసంసదం యమసభాం - గతాస్యా మిత్యన్వయః. ౫౩. అథేతి. అథాపి అకాల మరణాభావేపి - కిం జీవితం కుత్సితజీవితం - వృథాసుదుర్బలా - అధీరేతి యావత్ - అనుకాంత యా వాత్సల్యేన. ౫౪. భృశమితి. అసుఖం దుఃఖం - అమర్షి తా సోఘ మశక్తా - వ్యసనం రామ

సీతి శేషః- దుర్గతయా భాగ్యశూన్యయా. ౪౮. స్థిరం త్యితి. యద్యస్తాత్ - నదీర్యతే-త్వద్విప్ర యోగ శ్రవణేపీతి శేషః. ౫౦. మమైవేతి. తాకిక్యతివృద్ధోక్తిజాతి రియం - మరణం నవిద్యత ఏవనజి హీర్ష త్యేవేత్యన్వయః-అవకాశః అవస్థితయే స్థలం. ౫౧. స్థిరంహీతి. యస్తా త్కారణాత్ - మమ హృదయం దేహంచ - అనేన దుగ్ధేన - అర్పితం వ్యాప్త మపి నభిద్యతే నద్విధా భవతి - నావదీ ర్యతే నశకలీ భవతి - తస్తాత్ - ఆయసం ఆయసా నిర్జితం - అతః అకాలే ఈశ్వరనిర్జితా ద్వ్య తిరిక్తకాలే నవిద్యతే నలభ్యతే. ౫౧. ఇదంత్యితి. వ్రతాదీని అనర్థకాని జాతానీతి యత్ - తదిదం మహద్దుఃఖం - అనర్థ త్వే దృష్టాంతః - ఊషరే ఉప్తం అతఏవ సునిష్ఫలం బీజ మివ. ౫౨. యది హీతి. కశ్చిదపి గురుదుఃఖకర్మితః - అకాలే స్వేచ్ఛయా - మరణం - యది లభేత - తర్హ్యహం - త్వయా వినా పరేతసంసదం యమసభాం - అదైవ గతాస్యాం-తత్తు నలభ్యత ఇతి శేషః. ౫౩. అథాపీతి. అథాపి మరణాసంభవేపి - త్వయా వినా-మే-కింజీవితం కుత్సితజీవితం - వృథా అభి-కాం టయా వాత్సల్యేన వత్స మను గౌరివ త్వయా సహ వనం వ్రజిష్యామి. ౫౪. భృశమితి. అసుఖ

భృశ మసుఖ మమర్షి తా తదా బహు విలలాప సమీక్ష్య రాఘవం, వ్యసనముప
నిశామ్య సా మహత్ సుత మివ బద్ధ మవేక్ష్య కిన్నరీ ౧౧. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - ఆయోధ్యాకాండే - వింశస్సర్గః.

తథాతు విలపం తీం తాం కౌసల్యాం రామమాతరం, ఉవాచ లక్ష్మణో
దీన స్తత్కాలసదృశం వచః. ౧. న రోచతే మమాప్యేత దార్యే య ద్రాఘ
వోవనం, త్యక్త్వా రాజ్యశ్రియం గచ్ఛేత్ స్త్రీయా వాక్య వశంగతః. ౨. విపరీతశ్చ
వృద్ధశ్చ విషయైశ్చ ప్రధర్షితః, నృపః కిమివనబ్రూయాచ్ఛోద్యమానస్సమన్తథః. ౩.
నాస్యాపరాధం పశ్యామి నాపిదోషం తథావిధం, యేననిర్వాప్య తేరాష్ట్ర ద్వన
వాసాయ రాఘవః (అహం హనిష్యే పితరం వృద్ధం కామవశం గతం, స్త్రీయా

విశ్లేషభవం వ్యసనం - ఉపనిశామ్య ఆలోచ్య. ౧౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

ఏవ ముపక్రాంతస్య పితృవచన పరిపాలనస్య స్థైర్య మస్తిక్ సర్గే ప్రతిపాద్యతే - తథేతి.
తత్కాలసదృశం కౌసల్యాదుగిఖ కాలోచితం - ఏతేన వక్ష్యమాణలక్ష్మణవచనం కేవలం కౌసల్యోక్త
శాంత్యర్థం నతు సహృదయ మితి గమ్యతే. ౧. నరోచత ఇతి. మమాపి మహ్య మపి - స్త్రీయాః కై
కేయ్యాః. ౨. నను నాహం కైకేయావచనాత్ గచ్ఛామి - కింతు రాజవచనా దిత్యాశంక్యాహ -
విపరీత ఇతి. విపరీతః విపరీతవయోధర్మా - తత్ర హేతుః వృద్ధత్వం విషయప్రధర్షితత్వంచ-విషయాః
శబ్దాదయః. నను పరిశుద్ధం ప్రతి శబ్దాదివిషయాః కిం కుర్య రిత్యత్రాహ-సమన్తథ ఇతి-శోద్యమానః-
కైకేయ్యేతి శేషః-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩. నను రామదోషా దేవాస్తు వివాసనంతత్రాహ -
నాస్యేతి. అపరాధం రాజద్రోహం-దోషం మహాపాతకాదికం - తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం. రా.
నేతి. అపరాధం రాజద్రోహం-దోషం మహాపాతకాదిదోషం-తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం - ఏతచ్ఛోభ

దుగిఖం-అమర్షి తా అసహమానా - రాఘవం సమీక్ష్య - విలలాప - అపిచ భావి మహద్వ్యసనంచ
రామవియోగమూలం సపత్న్యదినంపాద్యం-ఉపనిశామ్య పర్యాలోచ్యచ - సత్యపాశబద్ధం సుతం
రామ మవేక్ష్య - యథోక్తనిమిత్తవతీ - కిన్నరీవ విలలాపేత్యర్థః. ౧౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచి
తానూం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్సర్గః.

తథాత్వేతి. తత్కాలసదృశం-రామవిప్రయోగ హేతు కౌసల్యాదుగిఖ ప్రతీకారోచితం. ౧.
నరోచత ఇతి. గచ్ఛే దితియత్-తన్తమాపి నరోచతే. ౨. విపరీతఇతి. విపరీతః విపరీతచేతస్కః -
స మన్తథః మనోభువా ధర్షితః-ఆకృష్టః శోద్యమానః స్త్రీయేతి శేషః-కిమివ న బ్రూయాత్-అయు
క్తశత మపి బ్రూయాదేవ - అతో న శ్రద్ధేయ మితిభావః. ౩. నను వివాసనస్య కథం రాజదోషప్ర
యుక్తతా రామదోషప్రయుక్తతేవ కస్తాన్న స్యా దిత్యత్రాహ - నేతి. అస్య రామస్యయేన హేతు
నా-రాఘవో నిర్వాప్యతే తథావిధం నిర్వాసనయోగ్యం అపరాధం రాజద్రోహం-దోషం మహాపాత
కం - నపశ్యామి. ౪. అస్తు - రామస్యాప్యపరాధ ఇత్యత్రాహ - నేతి. స్వమిత్రోపి సుతరాం శత్రు
రపి - నిరస్తోపి అపకృతోపి-యః నరః - పరోక్ష మపి అసన్నిధానేపి - అస్యరామస్యదోషం వదేత్ -

యుక్తంచ నిర్లజ్జం ధర్తాయుక్తం నృపం యథా. ౪. న తం పశ్యామ్యహం లోకే
పరోక్ష మపి యో నరః, స్వమిత్రోపి నిరస్తోపి యోస్య దోష ముదాహరేత్.
౫. దేవకల్పనృజం దాంతం రిపూణా మపి వత్సలం, అవేక్షమాణః కో ధర్తం
త్యజేత్ పుత్ర మకారణాత్. ౬ తదిదం వచనం రాజ్ఞః పున రాబ్బల్య ముపే
యుషః, పుత్రః కో హృదయే కుర్యా ద్రాజవృత్త మనుస్తరన్. ౭. యావదేవ న
జానాతి కశ్చి దర్థ మిమం నరః, తావదేవ మయా సార్థ మాత్మస్థం కురు శాస
నం. ౮. మయా పార్శ్వే సధనుషా తవ గుప్తస్య రాఘవ, క స్సమర్థోఽధికం
కర్తుం కృతాంతస్యేవ తిష్ఠతః. ౯. నిర్తనుష్యామిమాం కృత్వా మయో
ధ్యాం మనుజర్షభ, కరిష్యామి శరై స్తీక్ష్ణై ర్యది స్థాస్యతివిప్రియే. ౧౦ భరతస్యా
ధ పక్ష్యోవా యోవాస్య హిత మిచ్ఛతి, సర్వానేతాన్ వధిష్యామి మృదు ర్హి
పరిభూయతే. ౧౧. ప్రోత్సాహితోఽయం కై కేయ్యా స దుష్టో యది నః పితా,
అమిత్రభూతో నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతా మపి. ౧౨. గురో రప్యవలిప్తస్య

కానంతరం న తం పశ్యామితి శ్లోకః. ౪. దోషాభావే కింప్రమాణ మిత్యాశంక్య న తావచ్ఛబ్దః ఇత్యా
హ - నేతి. స్వమిత్రోపి సుతరాం శత్రు రపి - నిరస్తోపి కేనచిదపరాధేన తిరస్కృతోపి - నరః
అసుర శ్చేద్వదేత్ పరోక్ష మపి - ప్రత్యక్షే కా కథేతి భావః - దోషం యం కంచి దపి - ఉదా
హరే ద్వదేత్ - తం-లోకే కుత్రాపి న పశ్యామి. ౫. నాప్యనుమానం ప్రత్యక్షం చేత్యాహ - దేవక
ల్పమితి. దేవకల్పం-ఈషదసమాప్తావిత్యాదినా కల్పప్రత్యయః-దేవసమానం-నిత్యశుద్ధమితి యావత్
ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం-ప్ర జాఛందానువర్తినం వా- దాంతం దమితం-గురుభి శ్శీక్షిత మిత్యర్థః-నిగృహీతేంద్రియం వా-రిపూణాం కై కేయ్యాదీనా మపి వత్సలం-ధర్తం ధర్తస్వరూపం-పుత్రం
కారణే సత్యసి త్యాగానర్హ సంబంధం - అవేక్షమాణః పశ్యన్ యద్వా ధర్త మవేక్షమాణః ధార్మి
కః-అకారణాత్-దోషం వినాపి త్యజేత్. ౬. తదితి. బాల్యం బాలభావం-కామపారవశ్యమిత్యర్థః-
రాజవృత్తిం రాజసీతి. ౭. యావదితి. కాస్యత ఇతి కాసనం రాజ్యం-ఆత్మస్థం కురు-స్వాధీనం కుర్వీత్యర్థః-౮. మయేతి. తవాధికం కర్తుం-తవ పౌరుషాధికం పౌరుషం కర్తు మిత్యర్థః. ౯. నిర్తనుష్యామితి.
విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦. భరతస్యేతి. పక్ష్యః సహాయభూతో వర్గః. ౧౧. ప్రోత్సాహిత ఇతి.
అమిత్రభూతో యది - శత్రుపక్షసహాయభూతశ్చేదిత్యర్థః. ౧౨. స్వోక్తార్థే ధర్త శాస్త్రం ప్రమా

తం చ పశ్యామి. ౪. దేవకల్పమితి. దేవకల్పం దేవసమానం-ఋజుం కరణత్రయార్జవయుక్తం-దాంతం
దమితం-గురుభి శ్శీక్షిత మిత్యర్థః - మాత్రాణాం కై కేయ్యాదీనామపి విషయే-వత్సలం స్నిగ్ధం ధర్తం
ధర్తవిగ్రహం. ౬. తదితి. బాల్యం బాలభావం కామపారవశ్యమిత్యర్థః - రాజవృత్తం ప్రాచీనరాజ
ధర్తం - అనుస్తరన్ ఆహించయన్. ౭. రామం ప్రత్యాహ-యావదితి. ఇమ మర్థం అస్తత్ప్రవాసన
రూప మర్థం-కశ్చి దపి- యావదేవ న జానాతి-తావత్ తతః పూర్వమేవ-శాసనం కాస్యత ఇతి కాస
నం-రాజ్యం - ఆత్మస్థం ఆత్మాధీనం-కురు. ౮. కథ మేవం శక్య మిత్యత్రాహ. మయేతి. అధికం కర్తుం
కవాఙ్మా మతిలంఘ్యాభ్యధికం కర్తు మిత్యర్థః. ౯. నిర్తనుష్యా మితి. విప్రియే ప్రాతికూల్యే. ౧౦. భర
తస్యేతి. పక్షే భవః పక్ష్యః మిత్రం - అన్యోవా - యోస్య హిత మిచ్ఛతి. ౧౧. ప్రోత్సాహిత ఇతి.
ప్రోత్సాహిత ఇతః - అస్తద్వివాసనార్థం - నిస్సంగం నిర్విచారం. ౧౨. స్వోక్తార్థే ధర్త శాస్త్రం

కార్యకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసనం. ౧౩. మేష కి మాశ్రిత్య హేతుం వా పురుషర్షభ, దాతు మిచ్ఛతి కై కేయ్యై రాజ్య స్థిత మిదం తవ. ౧౪. త్వయా చైవ మయా చైవ కృత్వా వైర మనుత్తమం, కాన శక్తి శ్చియం దాతుం భరతాయారిశాసన. ౧౫. అనురక్తోస్తి భావేన భ్రాత్రం దేవి తత్త్వతః, సత్యేన ధనుషా చైవ దత్తేనేష్టేన తే శపే. ౧౬. దీప్త మగ్ని మరణ్యం వా యది రామః ప్రవేక్ష్యతి, ప్రవిష్టం తత్ర మాం దేవి త్వం పూజయేత్తవ ధారయ. ౧౭. హరామి వీర్యాద్ధుఃఖం తే తమ సూర్య ఇవోదితః, దేవశ్యతు మే వీర్యం రాఘవ శ్చైవ పశ్యతు. ౧౮. ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా ల్లణస్య మహాత్మనః, ఉవాచ రామం కౌసల్యా రుదంతీ శోకలాలసా. ౧౯. భ్రాతృస్తే వదతః పుత్ర లక్ష్మణస్య శ్రుతం త్వయా, యదత్రానంతరం కార్యం కురుష్యయది రోచతే. ౨౦. నచాధర్మ్యం వచ శ్శ్రుత్వా సపత్న్య మమ భాషితం విహాయ శోకసంతప్తాం గంతు మర్హసి మామితః. ౨౧. ధర్మజ్ఞ యది ధర్మజ్ఞః ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, శుశ్రూష మా మిహస్థ స్త్వం చర ధర్మ మనుత్తమం. ౨౨. శుశ్రూషు ర్జనసిం పుత్ర స్వగృహే నియతో వసన్, పరేణ తపసా

ణయతి - గురోరితి. అవలిప్తస్య గర్వితస్య - ఉత్పథం అమర్యాదాం. ౧౩. బలమితి. బలం రాజత్వ ప్రయుక్తబలం - హేతుం వరదానరూపహేతుం వా. ౧౪. ౧౫. అనురక్తఇతి. దత్తేన దానేన-ఇష్టేన దేవతార్చనాదినా. ౧౬. ౧౯. భ్రాతృ రితి. శ్రుతం - వాక్యజాత మితి శేషః - పరమధార్మిక రామమాతృత్వా చ్ఛాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ. రా. భ్రాతృ రితి. శ్రుతం-వాక్య జాత మితిశేషః-యదత్రానంతరం కార్య మితి పాత స్సమ్యక్ - పరమధార్మికరామమాతృత్వాచ్ఛాపలం విహాయ యది రోచత ఇత్యుక్తవతీ. ౨౦. పితృవచనపరిపాలకస్య రామస్య లక్ష్మణవచన మసహ్యమితి జ్ఞాత్వాహ-నచేత్యాదినా. ౨౧. ధర్మజ్ఞేతి. ఏభ్యో మాతా గరియసీతి వచనం హృది నిధాయాహ - శుశ్రూష మా మితి. ౨౨. శుశ్రూషురితి. కశ్యపపుత్రేష్వేకః స్వగృహే మాగృ

ప్రమాణయతి - గురోరితి. అవలిప్తస్య కామాధ్యభిభూతస్య ఉత్పథం అపథం - శాసనం దండనం. ౧౩. బలమితి. తవ స్థితం ధర్మతః ప్రాప్తం - ఇదం రాజ్యం - అస్తదభిభవసమర్థం కిం-బలం - త్వదీయరాజ్యహరణే కం వా హేతు మాశ్రిత్య-కైకేయ్యై దాతు మిచ్ఛతి-తదుభయ మపి నాస్తీత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. జ్ఞాతిత్వావిశేషాత్ త్వం వా కథం విశ్వసనీయ ఇత్యత్రాహ - అనురక్త ఇతి. భావమంత రాభిప్రాయం. ౧౬. * తి. సంప్రత్యేవానురాగనిర్ణయ ఇత్యాహ - దీప్తమితి. దీప్త మగ్నిం క్రోధమిత్యర్థః అరణ్యం వా-పిత్రాజ్ఞయా. ౧౭. * తి. హరామితి. రాఘవశ్చ చా త్సర్వో జనశ్చ ౧౯. భ్రాతృరితి. ఆత్రావసరే అనంతరం కర్తవ్యం-తత్త్వం కార్యం యత్-యది రోచతే-తత్కురుష్య. ౨౦. కురువచనం కథంవా-న కార్య మిత్యాశంక్య-నైతద్దురువచనం. కింతు సపత్న్యచోక్తమిత్యాహ-నచేతి. ఆధర్మ్యం-సపత్న్య కైకేయ్యా-భాషితం ఉక్తం వచః శ్రుత్వా-మాం విహాయ గంతుం నార్హసి. ౨౧. ఏభ్యో మాతా గరియసీతి వచనం హృది నిధాయాహ - ధర్మజ్ఞేతి. అతిశయేన ధర్మవాక్ ధర్మజ్ఞః - ధర్మం పితృవాక్యకరణరూపం ధర్మం - చరితు మిచ్ఛసి. ౨౨. శుశ్రూషు రితి. శుశ్రూషుః శుశ్రూషణం కుర్వన్ త్రిదివం గత ఇత్యనేన ఇహ లోకే పూర్వం మాతృశుశ్రూషా బలేన

యుక్తః కాశ్యప స్త్రిదివం గతః. ౨౩. యథైవ రాజా పూజ్య స్తే గౌరవేణ తథా
హ్యహం, త్వాం నాహ మనుజానామి న గంతవ్య మితో వనం. ౨౪. త్వద్వియో
గా న్న మే కార్యం జీవితేన సుఖేన వా, త్వయా సహ మమ శ్రేయ స్త్పణానా
మపి భక్షణం ౨౫. యది త్వం యాస్యసి వనం త్యక్త్వా మాం శోకలాలసాం,
అహం ప్రాయ మిహాశిష్యే న హి శత్యోమి జీవితం. ౨౬. తత స్త్వం ప్రాప్స్యసే
పుత్ర నిరయం లోకవిశ్రుతం, బ్రహ్మహత్యామివాధర్మాత్ సముద్ర స్ఫురితాం
వతిః. ౨౭. విలపంతీం తథా దీనాం కౌసల్యాం జననీం తతః, ఉవాచ రామో
ధర్మాత్తా వచనం ధర్మసంహితం. ౨౮. నా స్తీ శక్తిః పితు ర్వాక్యం సమతిక్రమి
తుం మమ, ప్రసాదయే త్వాం శిరసా గంతుమిచ్ఛామ్యహం వనం. ౨౯.
ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌర్వతా జానతా ధర్మంకం
దునాపి విశ్చింతా. ౩౦. అస్తాకం చ కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖన

శుశ్రూషారూపమహాతపసా త్రిదివం ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౨౩. యథేతి. నానుజానామి అను
జ్ఞాం కరోమి. ౨౪. ౨౫. యదీతి. ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం-అనశనదీక్షామితి యావత్. ౨౬. తత
ఇతి. నిరయశబ్దేన దుఃఖం లక్ష్యతే - బ్రహ్మహత్యామివాధర్మా త్సముద్ర స్ఫురితాం వతిః - అధ
ర్మాత్ పిప్పలాదవిషయే కృతాదపకారాత్ - బ్రహ్మహత్యా మివ - బ్రహ్మణనిమిత్తకాహింసా
బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా పిప్పలాదోత్పాదితకృతయా సముద్రస్య ప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మ
హత్యే త్యుచ్యతే-పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ - 'పిప్పలాదసముత్పన్నే కృత్యే లోకభయంకరి,
పాషాణం తే మయాదత్త మాహారార్థం ప్రకల్పిత' మితి ప్రసిద్ధం. సాక్షాత్సముద్రకర్తృకబ్రహ్మ
హత్యాయా అశ్రవణా దేవం వ్యాఖ్యాతం - యద్వా - శుశ్రూష రిత్యత్ర కాశ్యపః పూర్వజన్తని
మాతృశుశ్రూషాం కృత్వా తత్ఫలత్వేన దివం గత్వా ప్రజాపతిత్వం గతవానితి పురాణకథా -
ఉత్తరత్ర సముద్రః కిల, మాతృదుఃఖజననరూపాధర్మాత్ - బ్రహ్మహత్యాం బ్రహ్మహత్యా ప్రాప్య
నరకవిశేషాన్ ప్రాప్తవానితి పౌరాణికీ కథా. ౨౭. ౨౮. నా స్తీతి. శక్తిః ఉత్సాహః - పితృచ
నస్యత్వద్వచనాపేక్షయా ప్రాధమికత్వాదితి భావః. ౨౯. మద్విపత్తికరం కథం కరిష్యసీత్యత్రాహ -

ప్రజాపత్యపదం ప్రాప్తవా నిత్యవగంతవ్యం. ౨౩. యథేతి. నానుజానామి- అనుజ్ఞాం న కరోమి.
౨౪. త్వద్వియోగాదితి. త్వద్వియోగాత్ పరం మే జీవితాదినా న కించిత్ కార్యం- యదేవ మత
స్త్వయేతి. ౨౫. యదీతి. ప్రాయం ప్రాయోపవేశనం - అనశనదీక్షామితి యావత్. ౨౬. తత
ఇతి. నిరయం దుఃఖం - సముద్రః-అధర్మాత్ పిప్పలాదమునివిషయకృతాపరాధాత్ - బ్రహ్మహత్యా
మివ బ్రహ్మణనిమిత్తకా హింసా బ్రహ్మహత్యేతి వ్యుత్పత్త్యా - పిప్పలాదోత్పాదిత కృత్యయా
సముద్రప్రాప్తం దుఃఖం బ్రహ్మహత్యేత్యుచ్యతే - పిప్పలాదేన కృత్యోత్పాదనం చ-'పిప్పలాదసము
త్పన్నే కృత్యేలోకభయంకరీ'తి వచనాత్ - సముద్రకర్తృకబ్రహ్మహత్యాయా అశ్రవణా దేవం
వ్యాఖ్యాతం. ౨౮. పితృవాక్య మతిక్రమితుం శక్తిర్నాస్తి-త్వద్వచనః కర్తవ్యత్వే-పితృవచనస్యప్రథ
మతః ప్రాప్తత్వేన ప్రాబల్యా ద్యుగప దనుష్ఠానాసంభవాచ్చ పితృవచనం ప్రథమం కర్తవ్యం. ౨౯.
అపిచ-పితృవాక్యగౌరవేణ గోవధమాతృవధాదిక మపి పూర్వైర్వహాత్తభిః కృతం - అత్రతు పితృ
వాక్యకరణతో దుఃఖమాత్రం మాతృ రితి కుతః పితృవచనాకరణ మిత్యాశయేనాహ ఋషి నేత్యాది.
౩౦. అవాప్త స్సుమహాన్ వధఇత్యనేన ప్రాణా నపి పరిత్యజ్య పితృవాక్యం పరికాఅనీయం-కిముత

ద్భి సాగరై హృమి మవాహ్ సుమహా వధః. 30. జామదగ్న్యేన రామేణ
రేణుకా జననీ స్వయం, కృత్వా పరశునాఽరణ్యే పితుర్వచనకారిణా. 31. ఏతై
రన్యైశ్చ బహుభి ర్దేవి దేవసమైః కృతం, పితుర్వచన మక్లిబు కరిష్యామి పితు
ర్హితం. 32. నఖలేవేత న్నయైకేన క్రియతే పితృశాసనం, ఏతై రపి కృతం దేవి
యే మయా తవ కీర్తితాః. 33. నాహం ధర్మ మపూర్వం తే ప్రతికూలం ప్రవ
ర్తయే, పూర్వై రయ మభిప్రేతో గతో మార్గోఽనుగమ్యతే 34. తదేతత్తు
మయా కార్యం క్రియతే భువి నాన్యథా, పితు ర్హి వచనం కుర్వ న్న కశ్చి న్నా
మహీయతే. 35. తా మేవ ముక్త్యా జననీం లక్ష్మణం పున రబ్రవీత్, వాక్యం
వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠ శ్రేష్ఠ స్సర్వధనుష్ఠతాం. 36. తవ లక్ష్మణ జానామి మయి
న్నేహ మను త్తమం, విక్రమం చైవ సత్త్వం చ తేజశ్చ సుదురాసదం. 37. మమ
మాతు ర్మహద్దుగళి మతులం శుభలక్షణ, అభిప్రాయ మవిజ్ఞాయ సత్యస్య చ

ఋషిణేత్యాదినా. 30. 31. ఏతైరితి. అక్లిబు అకాతరం - అక్లిష్ట మితి యావత్. 33. 34. నేతి. అపూర్వం అభినవం-అభిప్రేతః అంగీకృత ఇత్యర్థః - సర్వసమ్మత ఇతి వార్థః - తేన చంద్రకృత తారాగమనాదివ్యాప్యతిః - నను-దృష్టాధర్మవ్యతిక్రమ సాహసం చ పూర్వేషా మితి మాతృవధాది కం సాహసత్వేన నిందిత మితి చేన్న - సాహసస్య పితృనియుక్త వ్యతిరిక్త విషయత్వాత్ - వ్యాఖ్యాతృభి స్తదుదాహరణ మజ్ఞానవిబృంభితం - 'పితు శ్శతగుణం మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యత' ఇతి తు శుశ్రామమాత్రే - నతు వచనకరణే - పితురేవ నియంతృత్వాత్ - 'అతఏవ మాతా భస్మా పితుః పుత్రో యస్తా జ్ఞాత స్స ఏవ స' ఇతి వచనేనాప్యవిరోధః. 35. తదితి. తత్తస్మా త్కారణాత్ - భువి కార్యం కర్తవ్యం - ఏతత్పితృవచనం - మయా త్వన్యథా - నక్రియత ఇతి సంబంధః - హి యస్తా త్పితృవచనం కుర్వన్ కశ్చి న్నహీయతే నామ - నామేతి ప్రసిద్ధౌ. 36. తా మితి. పునః అనంతర మిత్యర్థః. 37. మమేతి. సత్యస్య ధర్మస్య - అభిప్రాయం రహస్యం - అనుజ్ఞాయ - మమ మాతుః - అతులం మహద్దుగళిం జాయత ఇతి శేషః - ధర్మరహస్యం జాన న్నపి త్వం

క్రియత్కాలవసవసూత్రేణేత్యాశయః. 30. పరశునా స్వయంకృతేతి-స్వహస్తేనైవ చిన్నేత్యర్థః. 31. ఏతైరితి. అక్లిబు కాతర్యరహితం. 33. 34. నేతి. అపూర్వం పూర్వై రనాచరితం ప్రతికూలం పూర్వాచార విరుద్ధం - ఉక్తార్థస్యైవాన్వయముఖేన ప్రతిపాదనం - పూర్వై రితి. అభిప్రేతః అంగీకృతః. 35. తదేతదితి. తత్తస్మాత్కారణాత్ - కార్యం కర్తవ్యత్వేన ప్రాప్త మేవ - ఏత త్పితృవాక్యకరణం - క్రియతే నాన్యథా-అకృత్యం న క్రియత ఇత్యర్థః - న కశ్చి న్నామహీయత ఇతి-మాత్రాదేః కించి ద్దుగళిత్యాదినా దితి శేషః. 36. తామితి. లక్ష్మణం పున రబ్రవీ దితి - పునశ్శబ్ద ఆనంతర్యవాచీ. 37. 38. మమమాతు రితి. త్వద్దుగళిం మమ మాతు ర్దుగళి మపి జానామ్యేవ - అథాపి మయా తు సత్యస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం రహస్యం - జ్ఞాత్వా - యుష్మద్దుగళి హేతు త్వేపి - సత్యే ప్రవర్త్యతే - యుష్మాభిః సత్యాదేః రహస్య మవిజ్ఞాయ ఖద్యత ఇత్యర్థః - అథవా - మయి న్నేహ త్వత్వస్య శమస్య చ - అభిప్రాయం తత్త్వం-అవిజ్ఞాయ - త్వద్దుగళిం త్వయోక్తం దుగళివ్యంజకవాక్యం-మమ మాతుః మహద్దుగళిం దుస్తరదుగళి నిమిత్తం భవతి - అత స్త్వయా ఏవం నవ క్తవ్య మితి వార్థః.

శమస్య చ. ౩౯. ధర్మోహి పరమో లోకే ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠితం, ధర్మసంశ్రిత
మేతచ్చ పితు ర్వచన ముత్తమం. ౪౦. సంశ్రుత్య చ పితు ర్వాక్యం మాతు ర్వా
బ్రాహ్మణస్య వా, న కర్తవ్యం వృథా వీర ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా. ౪౧. సో
హం న శత్యోమి పితు ర్నియోగ మతివర్తితుం, పితుర్ని వచనా ద్వీర కై కే
య్యాహం ప్రచోదితః. ౪౨. తదేనాం విసృజానా గ్యాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం మతిం,
ధర్మ మాశ్రయ మాతైక్ష్యం మద్బుద్ధి రనుగమ్యతాం ౪౩. త మేవ ముక్త్వా
సౌహార్దా ద్భ్రాతరం లక్ష్మణాగ్రజః, ఉవాచ భూయః కౌసల్యాం ప్రాంజలి శ్శిరసా
సతః. ౪౪. అనుమన్యస్వ మాం దేవి గమిష్యంత మితో వనం, ౪౪౫. శాపితాసి
మమప్రాణైః కురు స్వస్త్వయనాని మే. ౪౪౬ తీర్ణప్రతిజ్ఞ శ్చ వనాత్ పున రేష్యా
మ్యహం పురీం, యయాతి రివ రాజర్షిః పురా హిత్యా పున ర్దివం. ౪౪౭. శోక

కిమర్థ మేవం వదసీతి భావః. ౩౯. ధర్మ తత్త్వ మాహ - ధర్మోహితి. లోకే పురుషార్థేషు ధర్మః
పరమః ప్రాథమికః ప్రధానభూతః - తతః కిమిత్యత్రాహ - ధర్మే సత్యం ప్రతిష్ఠిత మితి - ధర్మైక
పర్యవసాయిసత్య మిత్యర్థః - ఉత్తమం మాతృవచనాపేక్షయా ఉత్కృష్టం - వితత్పితృవచనం చ.
ధర్మసంశ్రితం ధర్మైకఫలకం. ౪౦. ఏవం సత్యవచనం పితృవచనకరణంచ ద్వయ మపి ధర్మనిమిత్త
మిత్యుక్తం - తత్ర సత్యస్య కర్తవ్యత్వ మాహ - సంశ్రుత్యేతి. ధర్మ మాశ్రిత్య తిష్ఠతా ధర్మరూప
ఫల మిచ్ఛతా. ౪౧. పితృవచనకరణస్య కర్తవ్యత్వ మాహ - సోహ మితి. ప్రతిజ్ఞాతవా నహ మిత్య
ర్థః - నియోగం ఆజ్ఞాం - పితృవచనత్వాభావం పరిహరతి - పితుర్నితి - పితృవచనకరణం సత్యం
చ ఏకైక మేవ ధర్మమూలం కార్యం-కింపున ర్త్తిశిత మితి భావః. ౪౨. ఏవం సత్యరహస్య ముక్త్వా
శమస్య తత్త్వ మాహ - తదితి. అనార్యాం దుష్టాం - పితర మపి హత్వా రాజ్యం కుర్యా మిత్యేవం
రూపాం క్షత్రధర్మాశ్రితాం కేవలశూరధర్మాశ్రితాం - రాద్ర శాత్యసహితక్షత్రధర్మాశ్రితామితివా
ర్థః - క్షత్రధర్మస్య తథాత్వం ప్రతిపాదితం మహాభారతే రాజధర్మే - 'క్షత్రధర్మో మహారాద్ర
శ్శతకృత్య ఇతి స్మృత' ఇతి, తాదృశీం మతిం విసృజ - కింతు ధర్మమప్యాశ్రయ - మాతైక్ష్యం
ఇతః పర మపి కార్యం మాశ్రయ - మద్బుద్ధిః మమ బుద్ధిః - అనుగమ్యతాం అనువర్త్యతాం - లో
కాయతమతకేవలసీతి రాష్ట్ర శ్రయణీయా - కింతు ధర్మమాశ్రితా సీతి రిత్యర్థః - ఆస్తికౌ హి శాస్త్రే
ధర్మస్థాపన ముచ్యతే-స్థాపనం చ ధర్మ మంతరేణ కేవల సీతి రేవార్థస్థాధన మితి లోకాయత మత
నిరాసేన ప్రవర్తనం - తేన తత్రతత్ర లక్ష్మణముఖేన లోకాయతం ప్రవర్తితే ఉపన్యస్తే-తన్ని రాసే
న రామేణ ధర్మః స్థాప్యత ఇతి రహస్యం. ౪౩. ౪౪౬. కిం తే మద్వచనం న కర్తవ్య మిత్యాశంక్య
ప్రథమప్రవృత్త పితృవచనకరణానంతరం క్రియత ఇత్యాహ-తీర్ణప్రతిజ్ఞ ఇతి. యయాతిః స్వర్గాత్

౩౯. ధర్మోహితి. ధర్మః పరమః - సర్వపురుషార్థేషు ఉత్తమః - ధర్మేసత్యం ప్రతిష్ఠితం - ప్రశస్తం
కారణం - వితదుత్తమం ప్రధానం - అహం పితు ర్వచనం ధర్మసంస్థితం యథా తథా కరిష్యే ప్రతి
జానేచ. ౪౦. పితృవాక్యకరణస్య మయా ప్రతిశ్రుతత్వా న్న లంఘనీయ మిత్యాహ-సంశ్రుత్యేతి.
౪౧. ౪౨. తదితి. అనార్యాం అశుభాం - పితర మపి హత్వా రాజ్యం కరిష్యామితి లక్షణం
బుద్ధిం పితృవాక్యకరణైకపరాం-మద్బుద్ధిః పితృవాక్యకరణైకపరా - అనుగమ్యతా మనువర్త్యతాం.
౪౩. ౪౪౫. శాపితాసీతి. శాపితాసి శపథం ప్రాపితాసి-గమననిరోధం మాకుర్వీతి శేషః. ౪౪౬ తీర్ణేతి.
పురా హిత్యా పున ర్దివం స్వర్గాత్ భూమా పతితః పున ర్భూమిం హిత్యా దివంగతో యథా.

స్సంధార్యతాం మాత ర్నృదయే సాధు మా శుచః, వనవాసాదిహైమ్యామి
పునః కృత్వా పితు ర్వచః. ౪౭ త్వయా మయా చ వై దేహ్యా లక్ష్మణేన సుమి
త్రయా, పితు ర్నియోగే ఘాతవ్య మేష ధర్మ స్సనాతనః. ౪౮. అంబ సంహృత్య
సంభారాన్ దుశఖం హృది నిగృహ్య చ, వనవాసకృతా బుద్ధి ర్నమ భర్త్యానువ
ర్తతాం. ౪౯. ఏతన్వచ స్తస్య నిశమ్య మాతా సుధర్మ్య మవ్యగ్ర మవిక్లబం
చ, మృతేవ సంజ్ఞాం ప్రతిలభ్య దేవీ సమీక్ష్య రామం పున రిత్యువాచ. ౫౦.
యథైవ తే పుత్ర పితౌ తథాహం గురు స్వధర్మేణ సుహృత్తయా చ, నత్వా
నుజానామి న మాం విహాయ సుదుశఖతా మర్హసి గంతు మేవం. ౫౧. కిం జీవితే
నేహ వినా త్వయా మే లోకేన వా కిం స్వధయ్యా మృతేన, శ్రేయో ముహూ
ర్తం తవ సన్నిధానం మమేహ కృత్స్నాదపి జీవలోకాత్. ౫౨. నరై రివో
ల్లాభి రపోహ్యామానో మహాగజోధ్వాన మనుప్రవిష్టః, భూయః ప్రజజ్వాల విలాప
మేనం నిశమ్య రామః కరుణా జనన్యాః. ౫౩. స మాతరం చైవ విసంజ్ఞకల్పా

భ్రష్టః పున స్స్వర్గం గత ఇతి మహాభారతే ప్రసిద్ధం. ౪౬. ౪౭. నకేవలం మమైవాయం భారః
కింతు యుష్మక్ మపీత్యాహ-త్వయేత్యాదిష్టోకేన. ౪౮. అంబేతి. సంభారాన్ పూజాద్రవ్యాణి. ౪౯.
ఏతదితి. అవ్యగ్రం అనాకులం - 'వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకుల' ఇత్యమరః, అవిక్లబం అవిహ్వలం - దృఢ
స్థిర్యైవ ప్రతిపాదక మిత్యర్థః - మృతేవ - మూర్ఛితేతి యావత్. ౫౦. యథేతి. సుహృత్తయా
స్నేహేన-ఏవం సుదుశఖతా మితి సంబంధః. ౫౧. ననూక్తం రాజసియోగ స్త్వమామప్యనువర్తనీ
య ఇతి - తత్రాహ - కిమితి. లోకేన పరలోకేన - స్వధయా పితౄలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - కిం ప్ర
యోజన మిత్యర్థః - అమృతేన స్వర్గలోకప్రాప్తిసిద్ధేనామృతేన - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నా
దపి జీవలోకా దానందహేతుభూతమహర్లోకాద్యుపరితనలోకాంతర్వర్తిజీవన్ముక్త్యా సన్నిహితా
దితి శేషః. ౫౨. ఏవం మాతృకారుణ్యేన ధర్మవివ స్థితోఽభూ దిత్యాహ - నరై రితి. నరైః గజ
గ్రాహిభిః - ఉల్కాభిః సాధనైః - అపోహ్యామానః నివార్యమాణోపి అధ్వానం మార్గం
అనుప్రవిష్టో మహాగజఇవ మాత్రాదివాక్యేవ వార్యమాణోపి ధర్మ మనుప్రవిష్టో రామః భూయః
ప్రజజ్వాల సంరబ్ధోఽభూత్ - స్వమార్గ వివ స్థితోఽభూ దిత్వర్థః - అత్ర నరై రిత్యుప
మానగతబహువచనేన పునస్సామిత్రిణాపి తత్తవోక్త మితి గమ్యతే - అతఏవ మాతరం సామిత్రిం
చేత్సుక్తం. ౫౩. సఇతి. తత్ర తస్మిన్ ధర్మసంకటే - అతేకృచ్ఛాన్వితా మేతాదృశధర్మైక

౪౬. * తి. శోక ఇతి. పున రేష్యామిత్యన్వయః. ౪౭. త్వయేతి. పితుః రాజ్ఞో దశరథస్య. ౪౮.
అంబేతి. సంభారాన్ అభిషేకసంభారాన్ - సంహృత్య విసృజ్య-నిగృహ్య నివార్య-వనవాసకృతా.
వనవాసాయ నిశ్చితా. ౪౯. ఏతదితి. ధర్మ్యం అవ్యగ్రం ధైర్యయుక్తం-అవిక్లబం అకాతరం-మృతేవ
మూర్ఛితేవ. ౫౦. యథేతి. స్వధర్మేణ పోషణాదినా - సుహృత్తయా శరీరసంబంధేన చ. ౫౧.
కిమితి. త్వయా వినా ఇహ లోకే - కిం జీవితేన ప్రాణధారణేన - లోకేన ఇతరబంధుజనేన చ -
స్వధయా పితౄలోకప్రాప్తిసిద్ధయా - సుధయేతి పాతే దేవభోగ్యేన వస్తునాచ - అమృతేన అపున
ర్భవేన చ - కిం ప్రయోజనం - కృత్స్నా జీవలోకా దపి సర్వలోకస్థితజీవలోకసాన్నిధ్యా దపి
ముహూర్తరూపి తవ సన్నిధానం శ్రేయ ఇత్యర్థః. ౫౨. నరై రితి. రాత్ర ఉల్కాభిః అలాతైః
అపోహ్యామానః ఉత్సార్జమాణః - గజః ధ్వాంశం అభిప్రవిష్టో భూత్వా - భీత్యా యథా బృంహి
తైః ప్రజజ్వాల తపోఽభూత్ - ఏవం స్వజనన్యా విలాపం నిశమ్య - అభ్యధికం ప్రజజ్వాల. ౫౩.

మార్తం చ సౌమిత్రి మభిప్రత్యం, ధర్మే స్థితో ధర్మ్య మువాచ వాక్యం యథా
స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుం. ౧౪. అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్య మేవ జానామి భక్తిం
చ పరాక్రమం చ, మమ త్వభిప్రాయ మసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహభ్యర్థసి మాం
సుదుగ్ధం. ౧౫. ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయే
షు, తే తత్ర సర్వే స్యు రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా. ౧౬.
యస్మిం స్తు నర్వే స్యు రసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్సాస్య త్త దుపక్రమేత, ద్వేష్య

నిష్ఠాతపురుషాంతరస్యాభావాత్ స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిః స్తోతి. ౧౪. అహమితి. అభ్యర్థసి వ్యధ
యసి. ౧౫. ధర్మోహి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి. ధర్మేతి.
తాతేతి సాంత్యసంబోధనే కేలేతి ప్రసిద్ధా - లోక ఇతి మోక్షవ్యాప్తుః - ధర్మఫలదయేషు
ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానా ముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః
యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర ధర్మే స్యుః - ధర్మఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయ ప్రదానస్వభా
వా సర్వే పురుషార్థా స్సిద్ధ్యంతీతి భావః - అత్రార్థే మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థా
భావే అవ్యయాభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాంత మాహ - భార్యేత్యాది - యథా భార్యా-వశ్యా అను
కూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ-అర్థం - సులక్షణసుల
గ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితౄ రర్థా స్సిద్ధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం
తథాహి - ధర్మోహి ధర్మ హేతు రర్థ హేతుః కామ్యమానస్త క్చందనవనితాదిహేతు శ్చ - అతో
ధర్మఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధర్మదయః - ఫలసాధనత్వేన సమీక్షి
తాః శాస్త్రాదిభి రపగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలదయేషు స్యుః సమర్థాః స్యుః - మే అసంశ
యం - మయా నిశ్చిత మిత్యర్థః - యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యాఫలసాధనం తథేతి - అస్మిన్
పక్షే అధ్యాహారాదికేణో నాస్తి ఉత్తరార్థో కానురూప్యం చ. ౧౬. ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం
నిరీతం - తేష్వవిశేషా దన్యతమస్యాశ్రయణీ యత్వే ప్రాప్తే ఆహ - యస్మిన్నితి యస్మిన్ కర్త
వ్యాశ్రయమాణే-సర్వే అర్థాదయ స్త్రయః-అసన్నివిష్టాః న ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ -
కింతు యతో ధర్మః యస్తా ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్తృణి
సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టా స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్తృ నోపక్రమేత-
యతః యస్తా త్కర్తృణః ధర్మస్సాస్యత్ - త దుపక్రమేత - ప్రథమయోజనాయా మర్థకామయో

సఇతి. తత్ర ధర్మసంకటే రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి-త్రిష్వపి లోకేషు నోపీతి
ఋషి స్తోతి. ౧౪. అహమితి. అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్థసి ఖిన్నోసి - వ్యధయ
సీతివా. ౧౫. ధర్మస్య సర్వపురుషార్థ మూలత్వా దేకన్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం
ఫలప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ - ధర్మేతి. ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం
సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః - సమీక్షితాః ఖలు, కారణత్వేన
సమ్యగ్దృష్టాః ఖలు మన్వాదిభి రితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మిన్నేవ ధర్మే-
అసంశయం స్యుః - త్రయోప్యనుష్ఠితా భవేయు రితి మే మత మితి-అత్ర దృష్టాంతః - భార్యేతి
ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తృ ర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అభిమతా
ప్రియా. కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి. ౧౬. యస్మిన్నితి. యస్మిన్
కర్తృణి సర్వే ధర్మార్థకామాః అసన్నివిష్టా స్యుః - అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్తృ నోపక్ర

మార్తం చ సౌమిత్రి మభిప్రత్యం, ధర్మే స్థితో ధర్మ్య మువాచ వాక్యం యథా
స ఏవార్హతి తత్ర వక్తుం. ౧౪. అహం హి తే లక్ష్మణ నిత్య మేవ జానామి భక్తిం
చ పరాక్రమం చ, మమ త్వభిప్రాయ మసన్నిరీక్ష్య మాత్రా సహభ్యర్థసి మాం
సుదుగ్ధం. ౧౫. ధర్మార్థకామాః ఖలు తాత లోకే సమీక్షితా ధర్మఫలోదయే
షు, తే తత్ర సర్వే స్యు రసంశయం మే భార్యేవ వశ్యాభిమతా సుపుత్రా. ౧౬.
యస్మిం స్తు నర్వే స్యు రసన్నివిష్టా ధర్మో యతస్సాస్య త్త దుపక్రమేత, ద్వేష్య

నిష్ఠాతపురుషాంతరస్యాభావాత్ స ఏవార్హతీతి వాల్మీకిః స్తోతి. ౧౪. అహమితి. అభ్యర్థసి వ్యధ
యసి. ౧౫. ధర్మోహి పరమో లోక ఇత్యాదినా పూర్వం సంగ్రహేణోక్తం ప్రపంచయతి. ధర్మేతి.
తాతేతి సాంత్యసంబోధనే కేలేతి ప్రసిద్ధా - లోక ఇతి మోక్షవ్యాప్తుః - ధర్మఫలదయేషు
ధర్మస్య ఫలభూతానాం సౌఖ్యానా ముదయేషు ప్రాప్తిషు - సమీక్షితాః ఉపాయత్వేన నిశ్చితాః
యే ధర్మార్థకామాః తే సర్వే - తత్ర ధర్మే స్యుః - ధర్మఏవానుష్ఠితే సౌఖ్యాతిశయ ప్రదానస్వభా
వా సర్వే పురుషార్థా స్సిద్ధ్యంతీతి భావః - అత్రార్థే మే అసంశయం సంశయో నాస్తి - అర్థా
భావే అవ్యయభావః - ఉక్తార్థే దృష్టాంత మాహ - భార్యేత్యాది - యథా భార్యా-వశ్యా అను
కూలా సతీ ధర్మం జనయతి - అభిమతా ప్రియా కామం - సుపుత్రా సతీ-అర్థం - సులక్షణసుల
గ్నప్రభవపుత్రే జాతే హి పితౄ రర్థా స్సిద్ధ్యంతీతి - తథా - సర్వపురుషార్థానాం ధర్మ ఏవ నిదానం
తథాహి - ధర్మోహి ధర్మ హేతు రర్థ హేతుః కామ్యమానస్త క్చందనవనితాదిహేతు శ్చ - అతో
ధర్మఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః - యద్వా - లోకే ధర్మదయః - ఫలసాధనత్వేన సమీక్షి
తాః శాస్త్రాదిభి రపగతాః - తే సర్వే తత్ర ఫలదయేషు స్యుః సమర్థాః స్యుః - మే అసంశ
యం - మయా నిశ్చిత మిత్యర్థః - యథా ఉక్తగుణవిశిష్టా భార్యాఫలసాధనం తథేతి - అస్మిన్
పక్షే అధ్యాహారాదికేణో నాస్తి ఉత్తరార్థో కానురూప్యం చ. ౧౬. ఏవం ధర్మాదీనాం ఫలసాధనత్వం
నిరీతం - తేష్వవిశేషా దన్యతమస్యాశ్రయణీ యత్వే ప్రాప్తే ఆహ - యస్మిన్నితి యస్మిన్ కర్త
వ్యాశ్రయమాణే-సర్వే అర్థాదయ స్త్రయః-అసన్నివిష్టాః న ప్రవిశంతి - న సంభవంతీతి యావత్ -
కింతు యతో ధర్మః యస్తా ధర్మ ఏవ స్యాత్ - తదారభేత - అథవా - యస్మిన్ కర్త
సర్వే ధర్మార్థకామాః - అసన్నివిష్టా స్యుః అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్త నోపక్రమేత-
యతః యస్తా త్కర్తృణః ధర్మస్సాస్యత్ - త దుపక్రమేత - ప్రథమయోజనాయా మర్థకామయో

సఇతి. తత్ర ధర్మసంకటే రామః యథోవాచ - తథా వక్తుం స ఏవార్హతి-త్రిష్వపి లోకేషు నోపీతి
ఋషి స్తోతి. ౧౪. అహమితి. అభిప్రాయం ధర్మైకనిష్ఠారూపం - అభ్యర్థసి ఖిన్నోసి - వ్యధయ
సీతివా. ౧౫. ధర్మస్య సర్వపురుషార్థ మూలత్వా దేకన్యైవ ధర్మస్యానుష్ఠానే ధర్మార్థకామానాం
ఫలప్రాప్తిర్భవిష్యతీత్యభిసంధాయాహ - ధర్మేతి. ధర్మఫలోదయేషు ధర్మఫలభూతానాం
సౌఖ్యానాముదయేషు ప్రాప్తిషు - యే ధర్మార్థకామాః - సమీక్షితాః ఖలు, కారణత్వేన
సమ్యగ్దృష్టాః ఖలు మన్వాదిభి రితి శేషః - తే సర్వే ధర్మార్థకామాః - తత్ర తస్మిన్నేవ ధర్మే-
అసంశయం స్యుః - త్రయోప్యనుష్ఠితా భవేయు రితి మే మత మితి-అత్ర దృష్టాంతః - భార్యేతి
ఏకైవ భార్యా పూర్వకృతపుణ్యేన లబ్ధా భర్తృ ర్వశ్యా అనుకూలా ధర్మం జనయతి - అభిమతా
ప్రియా. కామం జనయతి - సుపుత్రా సతీ అర్థం సంపాదయతి. ౧౬. యస్మిన్నితి. యస్మిన్
కర్తృణి సర్వే ధర్మార్థకామాః అసన్నివిష్టా స్యుః - అవిద్యమానా భవేయుః - తత్కర్త నోపక్ర

ర్యయాతిః. ౬౧. యశో హ్యహం కేవలరాజ్యకారణా న్న పృష్ఠతః కర్తు మలం మహోదయం, అదీర్ఘ కాలేన తు దేవి జీవితే వృణేఽవరా మద్య మహీ మధర్మతః. ౬౨. ప్రసాదయ న్నరవృషభ స్స మాతరం పరాక్రమా జ్ఞిగమిషు రేవ దండ కా, అథానుజం భృశ మనుశాస్య దర్శనం చకార తాం హృది జననీం ప్రదక్షిణం. ౬౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ తం వ్యథయా దీనం సవిశేష మమర్షితం, శ్వసంత మివ నాగేంద్రం రోషవిస్ఫారితేక్షణం, ఆసాద్య రామ స్సౌమిత్రిం సుహృదం భ్రాతరం ప్రియం,

ద్వయోచ్ఛేతి ద్వివచనే బహువచనాదేశా దేవం వ్యాఖ్యాతం - ఏవంచ సతి - 'అనుజ్ఞాత శ్చ భవతా పూర్వ మేవ యదస్మ్యహ' మితి వక్ష్యమాణ లక్షణవచనం చోపపద్యతే - స్వస్త్వయనాని శోభ నప్రాప్తి ప్రార్థనాని - సమాప్తే చతుర్దశవర్ణాచరణీయే వ్రతే సమాప్తే - యథా పున రాగచ్ఛేయం తథా స్వస్త్వయనాని కురుష్వ - పున రాగమనే నిదర్శన మాహ - యథేతి - స్వర్గా చ్యుతో యయాతిః - యథా సత్యేన సత్యవచనేన - అష్టకాదిదౌహిత్రోక్తసత్యవచనేన - పున స్వర్గ మగచ్ఛత్ - తథేత్యర్థః. తథోక్తం మహాభారతే - 'ఆతిష్ఠస్వ రథం రాజన్ విక్రమస్వ విహాయనం, వయ మప్యత్ర యాస్యామో యత్ర లోకా భవిష్య తీ' త్యాదినా. ౬౧ యశఇతి. కేవలరాజ్యకారణాత్ ధర్మ విరహితరాజ్యహేతోః మహోదయం మహాఫలం - యశః-పృష్ఠతః కర్తుం ఉపేక్షితుం - ఆహం నాలం న సమర్థోస్మి - కించ - అదీర్ఘ కాలే చంచలే - జీవితే ప్రాణధారణే నిమిత్తసప్త మియం - తటిద్వచ్ఛంచలజీవితనిమిత్తం - అవరాం తుచ్ఛప్రయోజనభూతాం - మహీం-అధర్మ తః న వృణే న స్వీకరోమి. ౬౨. ప్రసాదయన్నితి. పరాక్రమాత్ - 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హ సీ'త్యుక్తకై కేయాప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనం స్వమతం - అనుశాస్య ప్రదర్శ్యేత్యర్థః - సాసిర్ద్వికర్తృకః - హృది ప్రదక్షిణం చకార-ప్రదక్షిణం కర్తుం సంకల్పితవా నిత్యర్థః - లోకప్రసిద్ధాస్త్రయః పురుషార్థాః - తేషు సర్వమూలత్వా దితరయోస్సాపాయత్వా చ్చ ధర్మ ఏవాశ్రయణీయ ఇతి స్థాపితం భవతి. ౬౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ రామస్సౌమిత్రేః కై కేయావిషయం రోష ముపశమయతి-అథేత్యాదిష్టోకద్వయ మేకం వాక్యం. సవిశేషం అంతరంగజనాపేక్షయా సాతిశయం అమర్షితం ప్రాప్తాసహనం - రోషవిస్ఫారి తేక్షణం క్రోధవిస్తారితనయనం - ఆసాద్య అభిముఖకృత్య - సుహృత్వాదివిశేషణం కోపే వ్యనుపే

రాజ్యం త్యక్త్వా పితృవాక్యపరిపాలనం కృతవా నిత్యేవం రూపం యశః పృష్ఠతః కర్తుం తిరస్కర్తుం- నాలం నశక్నోమి-జీవితే అదీర్ఘ కాలే సతి - అవరాం తుచ్ఛాం మహీం అధర్మతో న వృణ ఇతి సంబంధః. ౬౨. ప్రసాదయన్నితి. పరాక్రమాత్ - 'రామ తస్మా దిత శ్శీఘ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హ సీ'త్యుక్తకై కేయాప్రేరణాత్ - అనుజం - దర్శనం స్వమతం - ధర్మరహస్య మిత్యర్థః - అనుశాస్య ఉపదిశ్య-తాం జననీ ప్రదక్షిణం కృత్వా-హృది గంతుం మన శ్చకారేత్యర్థః. ౬౩. ఇతి శ్రీమహా శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకవింశస్సర్గః.

అథేత్యాదిష్టోకద్వయ మేకం వాక్యం - సవిశేషం సాతిశయం - విస్ఫారితం - ఆసాద్య అభి

ఉవాచేదం సద్ధై ర్యేణ ధారయన్ సత్వ మాత్మవాన్. ౨. నిగృహ్య రోషం శోకం చ ధైర్య మాశ్రిత్య కేవలం, అవమానం నిరస్యేమం గృహీత్వా హర్షముత్తమం, ఉపక్లప్తం హి యత్కించి దభిషేకార్థ మద్య మే, సర్వం విసర్జయత్కించ కురు కార్యం నిరత్యయం. ౪. సౌమిత్రేయోఽభిషేకార్థే మమ సంభారసంభ్రమః, అభిషేకనివృత్త్యర్థే సోస్తు సంభారసంభ్రమః. ౫. యస్యా మదభిషేకార్థే మానసం పరితప్యతే, మాతా మే సా యథా న స్యాత్ సవిశంకా తథా కురు. ౬. తస్యా శ్శంకామయం దుఃఖం ముహూర్త మపి నోత్సహే, మనసి ప్రతిసంజాతం సౌమిత్రేఽహ ముపేక్షితుం. ౭. న బుద్ధిపూర్వం నాబుద్ధం స్తరామిహ కదా

క్షణీయత్వాయ - సత్వం సర్వవిషయకం స్వం బలం - ధైర్యేణ-ధారయన్ అప్రకటయన్ ఆత్మవాన్ ప్రశస్తమనాః - వశ్యమనస్కు ఇత్యర్థః. ౨. నిగృహ్యేత్సుపక్లప్త మితి చ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం. రోషం చిత్తాదివిషయ-శోకం మన్విషయం రోషశోకయో నిగ్రహే హేతు మాహ-ధైర్య మాశ్రిత్యేతి - కేవల మితి ధైర్యనైరంతర్య ముచ్యతే. అవమానం ఆరభ్యాభిషేకత్యాగపూర్వక వనగమనం - నిరస్య నిజదౌర్బల్యకృతత్వాభావా నివార్య - ఉత్తమం హర్షం సత్యపరిపాలనేన పితరం తారయిష్యామ - ఇతి బుద్ధిజన్యం .. మే అభిషేకార్థం ఉపక్లప్తం సలపాదితం - యత్కించి దలంకారాదికం తత్సర్వం - విసర్జయ - నిరత్యయం నిరపాయం - సత్యపరిపాలనోపయుక్తం కార్యం వల్కులధారణాదికం కురు. ౪. సౌమిత్ర ఇతి. సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనవిషయ ఉత్సాహః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిరూపవనవాసార్థే - సంభారసంభ్రమోస్తు - వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్త్యర్థః. ౫. యస్యా ఇతి. మదభిషేకార్థే మనభిషేక ప్రయోజనవిషయే - మాతా కైకేయా సవిశంకా లక్షణేన సమస్తస్య రాజ్యం పునః కిం రామో గ్రహిష్యతీతి శంకావతే. ౬. తస్యా ఇతి. తస్యాః కైకేయాః - శంకామయం శంకారూపం - స్వార్థే మయత్ - ప్రాచుర్యేవా. ౭. నేతి. మాతృగాం పితృ ర్వావిషయే - కదాచన కృతం బుద్ధిపూర్వ మపి - విప్రియం న స్తరామి - ఆబుద్ధం ఆబుద్ధిపూర్వక మపి - విప్రియం నస్తరామి

ముఖేభూయ-ధైర్యేణ హేతునా - సత్వం చిత్తావికృతిం-ధారయ స్తువాచ. ౨. నిగృహ్యేత్వాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అవమానం పితృనిమిత్తం జాతం ఉపక్లప్తం సంభృతం నిరత్యయం నాశ రహితం - నిర్విఘ్న మితి యావత్ కార్యం వనవాసోపయుక్తవల్కులాద్యానయనరూపం కుర్వి త్యువాచేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪. సౌమిత్ర ఇతి. సంభారసంభ్రమః సంభారసంపాదనోత్సవః - అభిషేకనివృత్త్యర్థే అభిషేకనివృత్తిః ఆర్థః ప్రయోజనం యస్య స తథోక్తః - తస్మిన్ - సంభార సంభ్రమోస్తు వనవాసోచితసాధనసంపాదనవిషయో భవత్విత్త్యర్థః. ౫. యస్యా ఇతి. మదభిషేకార్థే మదభిషేకనివృత్తి నిమిత్తం - మానసం పరితప్యతే-సా మే మాతా కాసల్యా - యథా చేత్ సవిశంకా న స్యాత్ - తథా కురు - పితృవాక్యపరిపాలనస్య రామకర్తవ్యస్య - ఆల్పకాలసాధ్యత్వాత్ - తద్విషయే త్వయా నవిషేత్తవ్య మిత్యుపదేశేనేత్యర్థః - యద్వా - యస్యా ఇతి-మే మాతా కైకే యాతివార్ధిః-స్పష్ట మన్యత్. ౬. కుత ఇత్యత ఆహ - తస్యా ఇతి. తస్యాః మనసి ప్రతిసంజాతం శంకామయం శంకారూపం-దుఃఖం ఉపేక్షితుం నోత్సహే. ౭. నబుద్ధీతి. మాతృగాం పితృ ర్వా బుద్ధిపూర్వం ఆబుద్ధం - ఆబుద్ధిపూర్వం వా-ఆల్ప మపి విప్రియం - కదాచన కదాచిదపి నకృతం -

చన, మాత్యూణాం వా పితుర్వాహం కృత మల్పం చ విప్రియం. ౮. సత్య
సృత్యాభిసంధశ్చ నిత్యం సత్యపరాక్రమః, పరలోకభయా ద్భీతో నిర్భయో
౨స్తు పితామహ. ౯. తస్యాపి హి భవే దస్మిన్ కర్తృణ్యప్రతిసంహృతే, సత్యం
నేతి మనస్తాప స్తస్య తాప స్తపేచ్చ మాం. ౧౦. అభిషేకవిధానం తు తస్మాత్
సంహృత్య లక్ష్మణ, అన్వగేవాహమిచ్ఛామి వనం గంతు మితః పునః. ౧౧.
మమ ప్రవ్రాజనాదద్య కృతకృత్యా నృపాత్తజా, సుతం భరత మవ్యగ్ర మభి
షేచయితా తతః. ౧౨. మయి చీరాజినధరే జటామండలధారిణి, గతే
రణ్యం చ కై కేయ్యా భవిష్యతి మనస్సుఖం. ౧౩. బుద్ధిః ప్రణీతా యేనేయం
మనశ్చ సుసమాహితం, తం తు నార్హామి సంక్షేప్తం ప్రవ్రజిష్యామి మా చిరం.
౧౪. కృతాంత స్తేవ సామిత్రే ద్రష్టవ్యో మత్ప్రవాసనే, రాజ్యస్య చ వితీర్ణస్య

౮. సత్యఇతి. సత్యః సత్యవచనః సత్యాభిసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః-సత్యపరాక్రమః-అమోఘపరాక్రమః-
పరలోకభయాత్ పరలోకసంబంధిభయహేతోః-పరలోకహనే రితి యావత్-నిర్భయోస్తు-ప్రతిష్ఠిత
సత్యత్వా దితి భావః. ౯. తస్యేతి. తస్యదశరథస్యాపి-అస్మిన్ అభిషేకకర్తృణి-అప్రతిసంహృతే అని
వర్తితే సతి-సత్యం నేతి మమ పరదానవిషయసత్యం నేతి-మనస్తాపా భవేత్ - తస్య తాపః మాం
తపేత్-తాపయేదిత్యర్థః. ౧౦. అభిషేకేతి. అన్వక్ అనుపదమేవ-‘అన్వగన్వక్ష మనుగోనుపద’ మి
త్యమరః. ఇతః అస్తా న్నగరాత్. ౧౧. మమేతి. అభిషేచయితా లుక్. ౧౨. మయీతి. స్పష్టం. ౧౩.
బుద్ధిరితి. యేన మయా - ఇయం బుద్ధిః వనవాసబుద్ధిః-ప్రణీతా శిక్షితా-మనశ్చ-సుసమాహితం స్థిరీ
కృతం-తం మాం - సంక్షేప్తం క్షేపయితుం - నార్హామి - అతః ప్రవ్రజిష్యామి-మాచిరం మాస్తు విశం
బః. ౧౪. పూర్వసగ్ధే ధర్మోఽస్తీత్యుక్తం - అధునా ప్రసంగా ద్ధర్మాతిరిక్తం దైవం కించి దస్తి ఫల
ప్రద మితి దర్శయన్ అస్తత్ప్రవాసే న కై కేయానిమిత్తం-అత స్సా ననిందితవ్యేత్యాహ-కృతాంత
ఇత్యాదినా. కృతాంతః దైవం-‘కృతాంతో యమసిద్ధాంతదైవాకుశలకర్త స్వి’తినిఘంటుః. దైవం

నస్తరామి చేతి సంబంధః. ౮. సత్యఇతి. సత్యః సత్యవిశిష్టః - సత్యాభిసంధః పరదానవిషయే సత్య
ప్రతిజ్ఞః-పరలోకభయాత్ పరలోకభయహేతో రసత్యాత్. ౯. తస్యేతి. తస్మిన్ కర్తృణి-అప్రతి
సంహృతే అనివర్తితే - సత్యం నేతి అస్తద్వచనం సత్యం భవిష్యతివా నవేతి తస్యాపి మనస్తాపా
భవేత్ - తస్య దశరథస్య తాపా మాం తపేత్ తాపయేత్. ౧౦. అభిషేకేతి. అన్వగేవ
అనుపదం శీఘ్ర మేవ. ౧౧. మమేతి. అవ్యగ్రం అవ్యాకులం. ౧౨. ౧౩. బుద్ధిరితి. యేన
మంధరాదిజనేన - ఇయం బుద్ధిః అభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః - ప్రణీతా, ప్రవర్తితా - తస్మిన్
మనశ్చ - సుసమాహితం స్థిరీకృతం - తం జన మపి - సంక్షేప్తం క్షేపయితుం - నార్హామి - నశ
శ్నామి - కిం పునః పితరా - అతః ప్రవ్రజిష్యామిత్యర్థః - యద్వా - బుద్ధి రితి - యేన పిత్రా -
ఇయం బుద్ధిః ప్రణీతా-అయ మభిషేకత్యాగాధ్యవసాయః ప్రవృత్తః-పితు రనుగ్రహ దేవ-తదీయ
సత్యపరిపాలనార్థం అభిషేకత్యాగలక్షణాధ్యవసాయః ప్రవృత్త ఇతి భావః - మనశ్చ సుసమా
హితం - యస్య శిక్షోపదేశాభ్యాం మనస స్సోగుణ్యం జాత మిత్యర్థః-తం తథావిధం పితరం - సంక్షే
ప్తం సత్యపాశేన సంక్షేపయితుం - నార్హామి - మాచిరం శీఘ్రం - ప్రవ్రజిష్యామి. ౧౪. ఏవం ప్రవా
సం నిశ్చిత్య తత్ర కై కేయానిమిత్తత్వశంకయా క్రుద్ధస్య లక్ష్మణస్య క్రోధనివృత్తయే ఆహ -
కృతాంత ఇతి. కృతాంతః దైవ మేవ - మత్ప్రవాసనే ద్రష్టవ్యః - కారణత్వేనేతి శేషః-వితీర్ణస్య

పున రేవ నివర్తనే. ౧౫. కై కేయ్యాః ప్రతిపత్తిర్ని కథం స్యాన్మమపీడనే, యది భావో న దైవోయం కృతాంతవిహితో భవేత్. ౧౬. జానాసి హి యథా సామ్యం న మాతృషు మమాంతరం, భూతపూర్వం విశేషో వా తస్యా మయి సుతేషి వా. ౧౭ సోఽభిషేకనివృత్త్యర్థైః ప్రవాసార్థైశ్చ దుర్వచైః, ఉక్తై ర్వాక్యై ర్విరహం తస్యా నాన్య దైవాత్ సమర్థయే. ౧౮. కథం ప్రకృతिसంపన్నా రాజపుత్రీ

చ ప్రాకనాదృష్ట మిత్యేకే-ఈశ్వరవివేత్యాచార్యాః - ద్రష్టవ్యః కారణత్వేనేతి శేషః - వితీర్ణస్య దత్తస్య. ౧౫. కృతాంత వివేత్యేవ కారవ్యవచ్ఛేద్య మాహ - కై కేయ్యా ఇతి దైవః - దేవసంబంధీ కై కేయ్యాసంబంధీ-ఆయం భావః ఆయ మభిప్రాయః-కృతాంతవిహితో యది న భవేత్-తదా మమ పీడనే కై కేయ్యాః ప్రతిపత్తిః బుద్ధిః - కథం స్యాత్ - పీడన మితి లక్షణబుద్ధ్యా. రా. కై కేయ్యా ఇతి. కృతాంతవిహితః - కృతః ఆంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాల ఉచ్యతే - తేన విహితకాలచోదిత ఇత్యర్థః - ఆయం భావః ఆయమభిప్రాయః-దైవః దేవసంబంధీ న భవే ద్యది - మమ పీడనే కై కేయ్యాః ప్రతిపత్తిః కథం స్యా దితి యోజనా. ౧౬. జానాసీతి. హేసామ్య మాతృషు - మే-ఆంతరం భేదః-ఆంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్య' ఇతి నిఘంటుః. యథా న భూతపూర్వం తథా జానాసి-తస్యా ఆపి కై కేయ్యా ఆపి - మయి నా-సుతే భరతే వా-విశేషో యథా న భూతపూర్వః తథా జానాసిహి. ౧౭. స ఇతి. సోహం ఏవ మనుభూతతద్వాత్సల్యాహం-వాక్యై రితి హేతౌ తృతీయా - దైవా దన్యాత్ - బుద్ధిభేదకారణం-న సమర్థయే న నిశ్చినోమి. ౧౮. కథ మితి. ప్రకృతిః సాధుస్వభావః-ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణ' ఇతి నిఘంటుః. ప్రకృతिसంపన్నా సాధుస్వభావసంపన్నా - రాజపుత్రీ మహాకులప్రసూతా - తథాగృణా పూర్వానుభూతదయాదిసద్గుణా-సా కై కేయ్యా - ప్రాకృతేష స్త్రీ దుష్ప్రకృతికా దుష్కలా గుణ లేశకూన్యా తుద్రా స్త్రీవ భర్తృసన్నిధౌ-నతు యస్య కస్య చిత్సన్నిధౌ-నతు దూత్యాదిముఖేన-మత్పీడాం మమ నిరవధికన్నేహపాత్రస్య పీడాం-నత్వప్రియమాత్రం - కథం బ్రూయాత్ వ్యక్తం

ప్రాప్తస్య రాజ్యస్య. ౧౫. కృతాంత స్వేవేత్యవధారణాంశ మాహ - కై కేయ్యా ఇతి. కృతాంత విహితః - కృతః ఆంతో యేనేతి వ్యుత్పత్త్యా కృతాంతశబ్దేన కాలః - తేన విహితః - భావః అభిప్రాయః - నభవే ద్యది - మమ పీడనే కై కేయ్యాః - ప్రతిపత్తిః అధ్యవసాయః కథం స్యా దితి యోజనా. ౧౬. దైవకారణక మేవ కై కేయ్యా భావవైఖరీత్య మిత్యుక్త తస్యా స్పహజభావం స్థారయతి-జానాసీతి. హేసామ్య - మాతృషు మమ-ఆంతరం వైషమ్యం - యథా న భూతపూర్వం-తస్యాః కై కేయ్యాః సుతే భరతే మయి చ - విశేషః-వైషమ్యం - యథా న భూతపూర్వం - తథా జానాసి కిం - ఆతో దైవకృతం వైషమ్య మితి నిశ్చయ ఇతి భావః. ౧౭. ఆయ మేవ మమ నిశ్చయ ఇత్యాహ - స ఇతి. సోహ మభిషేకనివృత్తిప్రయోజనై ర్వాక్యైశ్చ తస్యా ఏవం ప్రవర్తనే దైవా దన్యాత్ న కించిదపి సమర్థయే కారణతయా నిశ్చినోమి. ౧౮. దైవ మేతస్యాభావభేదహేతు రిత్యాహ. కథమితి. ప్రకృతिसంపన్నా నతు స్వభావదారుణా-తథా గుణా ఏతత్క్షణా త్సౌక్ ఆనుభూతతాదృక్పరమకల్యాణగుణా చ - భర్తృసన్నిధౌ చ-కథం కుర్యాత్ - యది నదైవవిహితేతి శేషః. ఇహ విషయే న కేవలం తస్యా ఏవ దైవవశత్వం మమాపీత్యాహ. యదితి. హి యస్తాత్ య త్కార్యం - అచింత్యం ఈదృగ్విధ మితి చింతయితు మశక్యం - భూతేషు నహన్యతే భూతే

తథాగుణా, బూరియా త్సాప్రాకృతేవ స్త్రీ మత్పిడాం భర్తృసన్నిధౌ. ౧౯. యదచింత్యం తు తద్దైవం భూతేష్వపి నహన్యతే, వ్యక్తం మయిచ తస్మాంచ పతితో హి విపర్యయః. ౨౦. కశ్చి ద్దైవేన సామిత్రే యోద్ధు ముత్సహతే పుమాన్, య స్య నగ్రహణం కించిత్ కర్తవ్యోఽన్యత్ర దృశ్యతే. ౨౧. సుఖదుఃఖే భయక్రోధౌ లాభాలాభౌ భవాభవౌ, యచ్ఛ కించిత్తథాభూతం నను దైవస్య కర్త తత్. ౨౨. ఋషయోఽప్యగ్రతపసో దైవేనాభిప్రపీడితాః, ఉత్సృజ్య నియమాం స్త్రీవ్రాన్ భ్రంశ్యంతే కామమన్యుభిః. ౨౩. అసంకల్పిత మేవేహ య దకన్తాత్

వదేత్-నతు సూచయేత్ - తస్మాత్ దైవ మేవా త్ర కారణ మితి. ౧౯. యదితి. య దచింత్యం అచింత్యప్రభావం-దైవం-తదేవ సర్వేష్వపి-భూతేషు-న హన్యతే సర్వత్రా పృథిహతఫలప్రధాన స్వభావం వర్తతే - వ్యక్తం అత్ర సంశయో నాస్తి-అత ఏవ హి-మయి తస్మాంచ-విపర్యయః వైప రీత్యం-మయి హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్మాం పూర్వస్థితవాత్సల్యాపగమరూపః పతితఃప్రాప్తః. ౨౦. ఏవం ప్రబలమపి దైవం పౌరుషేణ నివర్త్యతా మిత్యత్రాహ-క ఇతి. క్రియతఇతి కర్తకార్యం-ఫలరూపకార్యతోన్యత్ర-యస్య గ్రహణం జ్ఞానసాధనం-నదృశ్యతే-కార్యేకానుమేయం యస్య స్వ రూప మిత్యర్థః - తేన ఫలాత్ పూర్వ మజ్ఞాయమానేన దైవేన-కః పుమాన్ యోద్ధు ముత్సహతే-కస్త నివారయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౨౧. నను కర్తవ్యోన్యత్రేత్యుక్తం కిం తత్కర్త తత్రాహ-సుఖ దుఃఖే ఇతి. అత్ర భయశబ్దేన శాంతి రుచ్యతే - భవాభవౌ ఉత్పత్తివినాశౌ - యచ్ఛ కించి త్తథా భూతం అచింత్యకారణకం-లోకే దృశ్యతే - తత్సర్వం దైవస్య కర్త కార్యం నను హీత్యర్థః. ౨౨. దైవప్రాబల్య మేవ ద్రుఢయతి - ఋషయ ఇతి. ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః-నియమాన్ ప్రతో పవాసాదీన్ - కామమన్యుభి రితి - వ్యక్తిబహుత్వా దృఢువచనం - భ్రంశ్యంతే - ఋషిత్వా దితి శేషః. ౨౩. యచ్ఛ కించి త్తథాభూతమిత్యేత ద్విశదయతి - అసంకల్పిత మితి. ఇహ అస్మిన్ లోకే-ఆరబ్ధం ఉపక్రాంతం - ఆరంభం కార్యం నివర్త్య-అసంకల్పితం అచింతిత మేవ య త్కార్యం

ర్జనైః అన్యథా నక్రియతే-తద్దైవంతు దైవకృత మేవ అతః - వ్యక్తం స్పష్టం - మయి తస్మాం చ-విపర్యయః పతితః ప్రాప్తః - మయి విపర్యయో హస్తగతరాజ్యభ్రంశరూపః - తస్మాం పూర్వస్థిత వాత్సల్యాపగమరూపః. ౨౦. నను కథం దైవస్య ప్రాబల్యం - తత్సత్త్వేవా కిం మాన మిత్యత్రాహ-కశ్చి దితి. యస్య దైవస్య - గ్రహణం జ్ఞానసాధనం - కర్తవ్యం కార్యభూతాత్ ఫలాత్-అన్యత్ర-నదృశ్యతే - తేన దైవేన - కోవా యోద్ధు ముత్సహతే - తద్దైవం కోవా నివారయితుం శక్త ఇత్య ర్థః - ఆయ మర్థః - కర్తవ్యోన్యత్ర న దృశ్యత ఇత్యనేన - దైవస్య నిత్యానుమేయతయా యోద్ధు మశక్యత్వాత్ ప్రాబల్యం - అతఏవ తత్సత్త్వే అనుమానం ప్రమాణ మిత్యుక్త మితి. ౨౧. ఆతో దైవ మేవ ప్రబలం - పౌరుషం కాకతాళీయ మిత్యాశయేనాహ-సుఖదుఃఖే ఇతి. భవాభవౌ బంధ మోక్షౌ - యచ్ఛ కించిత్ - తథాభూతం అచింత్యకారణకం - కార్య మస్తి తత్సర్వం దైవస్య నను కర్త కార్యం. ౨౨. దైవప్రాబల్య మేవ ద్రుఢయతి. ఋషయఇతి. ఋషయః విశ్వామిత్రాదయః నియమాన్ ఇష్టాన్ దృఢనియమాన్ - భ్రంశ్యంతే అభిభూయంతే-కామమన్యుభి రితి బహువచనం వ్యక్తిబాహుళ్యాత్. ౨౩. ఇదాసీం ప్రార్థస్య లక్షణ మాహ-అసంకల్పిత మితి. ఇహ అస్మిన్ లోకే - ఆరబ్ధం ఆరంభం ఉపక్రాంతం కార్యం - నివర్త్య-అసంకల్పిత మేవ య త్కార్యం. అక

ప్రవర్తతే, నివర్త్యరంభ మారబ్ధం నను దైవస్య కర్త తత్. ౨౪. ఏతయా తత్త్వయా బుద్ధ్యా సంస్తభ్యాత్తాన మాత్మనా, వ్యాహతేఽవ్యభిషేకే మే పరితాపో న విద్యతే, తస్మా దపరితాపస్స త్వ మప్యనువిధాయ మాం, ప్రతిసంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీం క్రియాం. ౨౬. ఏభి రేవ ఘటై స్సర్వై రభిషేచన సంభృతైః, మమ లక్ష్మణ తాపస్యే వ్రతస్నానం భవిష్యతి. ౨౭. అథవా కిం మమైతేన రాజద్రవ్యమతేన తు, ఉద్ధృతం మే స్వయం తోయం వ్రతాదేశం కరిష్యతి. ౨౮. నూ చ లక్ష్మణ సంతాపం కార్షీరక్ష్యో విపర్యయే, రాజ్యం వా వనవాసో వా వనవాసో మహోదయః. ౨౯. నలక్ష్మణా

అకస్మాత్ యుజితి - ప్రవర్తతే తత్ దైవస్య కర్త. ౨౪. ఉపదేశఫల మాహ - ఏతయేత్యాది శ్లోకద్వయేన. తత్త్వయా అబాధితయా - ఏతయా బుద్ధ్యా - ఆత్మానం అంతఃకరణం - ఆత్మనా స్వయం మేవ - ఉపదేశం వినేత్యర్థః - సంస్తభ్య నిశ్చలీకృత్య - స్థితస్య మే-అభిషేకే వ్యాహతేషి. పరితాపో న విద్యతే తస్మా తత్త్వస్వైవం రూపత్వాత్ - అనువిధాయ అనుసృత్య - ఆభిషేచనకీం ఆభిషేక ప్రయోజనికాం - క్రియాం అలంకరణాది-ప్రతిసంహారయ నివర్తయ. ౨౬. ఏభిరితి. తాపస్యే తాపసయోగ్యే - కర్తణీత్యర్థః-ఆభిషేచనసంభృతైః ఆభిషేచనాయ సంపాదితైః. ౨౭. ఘట స్థజలైః తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేషి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవా నితి కై కేయ్యా శృంకా మాభూదితి స్నానం నిషేధితి - అథవేతి. రాజద్రవ్యమతేన రాజద్రవ్యత్వేన సమ్యతేన - రాజ్య ద్రవ్యమయేనేతి పాతే - రాజ్యార్థమంగళద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః వ్రతాదేశం వ్రతనియమం. ౨౮. మాచేతి. రాజ్యంవా వనవాసోవా ఉభావపితుల్యా. విచార్యమాణే వనవాస ఏవ-మహోదయః మహా ఫలః-రాజవ్యాపారక్షేత్రాభావాత్ అపూర్వదర్శనసౌఖ్యా చేతిభావః. ౨౯. మహతా ప్రబంధేనోక్తం సంగ్రహేణ దర్శయతి-నేతి. యవీయసీ కనిష్ఠా-కానిష్ఠ్యం మహిషీ త్రయాపేక్షయా - నతేంబామధ్య

స్మాత్ దృష్టహేతుం వినా ప్రవర్తతే-తత్ దైవస్య కర్త కార్యం నన్వితి యోజనా. ౨౪. ఉపదిష్టం బుద్ధియోగ ముపసంహరతి. ఏతయేతి. తత్త్వయా యథార్థయా - ఆత్మాన మంతఃకరణం - ఆత్మనా సంస్తభ్య స్వేనైవ నియమ్య యది తిష్ఠసి-తదా మే అభిషేకే వ్యాహతేషి పరితాపో న విద్యతే నభవతి. ఉక్తానువాదపూర్వకం తత్కాలకర్తవ్యం నియుజ్యే. తస్మాదితి. తస్మాదుపదిష్టబుద్ధియోగ బలా దపరితాప స్స త్వ మపి మా మనువిధాయ అనుసృత్య-ఆభిషేచనికీం క్రియాం తత్ప్రయోజనికీం క్రియాం అలంకారాదికర్త-క్షిప్రం - ప్రతిసంహారయ. ౨౬. ఏభిరితి. తాపస్యే తాపసయోగ్యే కర్తణీ-ఆభిషేచనసంభృతైః ఘటాదిస్థజలైః - వ్రతస్నానం వ్రతసంకల్పాపేక్షితం స్నానం-భవిష్యతి. ౨౭. తాపస్య వ్రతస్నానే క్రియమాణేషి రాజ్యలిప్సయా స్నానం కృతవా నితి కై కేయ్యా శృంకా మాభూదితి స్నానం నిషేధితి-అథవేతి. రాజ్యద్రవ్యమయేన రాజ్యాభిషేకసాధనమంగళ ద్రవ్యప్రచురేణేత్యర్థః-వ్రతాదేశం వ్రతాధికారం-కరిష్యతి. ౨౮. మాచేతి. రాజ్యం వా వనవాసో వేతి రాజ్యం యథావత్పాలనేన ధర్మసాధన మస్తు వనవాసోవా తపస్సాధన మస్తు-తథాపి తయో ర్నభ్యే విశేషోస్తీత్యాహ - వనవాసో మహోదయః - ప్రజానాం కృత్యాకృత్యచింతాద్యా ష్టేపరాహిత్యేన సతతం తపః ప్రవృత్తిసాధనత్వాత్ - విశిష్య పితృవాక్యపరిపాలన ప్రయోజన వత్త్వాచ్చ మహోదయః మహాభ్యుదయసాధనం. ౨౯. ఉపదిష్టం పరమప్రయోజనం నిగమయతి. నలక్ష్మణేతి. దైవాభిషన్నాః ప్రార్థగస్తాః త్వం చ దైవం యథా వ్రభావం జానాసి.

స్త్రి ఖలు కర్తవిఘ్నే మాతా యవీయస్యతిశంకనీయా, దైవాభిషన్నా హి వద
త్యనిష్ఠం జానాసి దైవం చ తథాప్రభావం. 30. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయో
ధ్యా కాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

ఇతి బ్రువతి రామేతు లక్ష్మణోధశ్శిరా ముహూః, శ్రుత్వా మధ్యం జగా
మేవ మనసా దుగిఖహర్షయోః. 1. తథాతు బధ్వా భ్రుకుటీం భ్రువో ర్మధ్యే
నరర్షభః, నిశశ్వాస మహాసరో బిలస్థ ఇవ రోషితః. 2. తస్య దుష్ప్రతివీక్షం
తత్ భ్రుకుటీసహితం తదా, బభౌ క్రుద్ధస్య సింహస్య ముఖస్య సదృశం ముఖం. 3.
అగ్రహస్తం విధూన్వంస్తు హస్తీహస్త మివాత్తనః, తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే చ పాత

మేత్యత్ర మధ్యమాత్వం సర్వరాజపత్యుపేక్షయా-దైవాభిషన్నా దైవావిష్టా-తథా ప్రభావం తా
దృశప్రభావయుక్తం-అప్రతిహతప్రభావ మిత్యర్థః. 30. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా
యణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

పూర్వం దైవస్య ప్రబలత్వేన రాజ్యవివర్యయే - న సంతాపః కార్యః ధర్మస్య సర్వశ్రేయ
స్సాధనత్వా తన్మూల భూతే పితృవచనకరణసత్యే అవశ్యం కర్తవ్యే - మాతృవచనం చ పశ్చాత్తన
త్వా తృశ్చా త్పాలనీయ మిత్యేతావత్ సయుక్తిక ముపపాదితం-తత్ర పారుష మేవ బలం బలీయః.
దైవబలం తు దుర్బలానుసరణీయం - ధర్మశ్చార్థ కామవిరోధేన కర్తవ్య ఇతి పూర్వపక్షం పూర్వ
సంగ్రహేణ లక్ష్మణవాక్యేనోక్తం పునస్తన్మథేన ప్రపంచయన్ సంగ్రహేణ సిద్ధాంతం చ దర్శ
యతి-ఇతీత్యాదినా. రామే ముహు ర్భ్రువతి సతి - లక్ష్మణ స్సాన్వనభ్యుపగమసూచనాయాధశ్శిరా
స్సౌ శ్రుత్వా-దుగిఖహర్షయో ర్మధ్యం - ధర్మే స్థిరోభూ దితి హర్షం-రాజ్యం త్యక్త్యతీతి దుగిఖం
చ-మనసా జగామ - నతు వాచా ప్రతిపాదితవాక్-ఇవ శబ్దేనాస్థిరత్వ ముచ్యతే - ఉత్తరక్షణేమా
ధ్యస్థ్యాగ్రస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. 1. తదేతి. తుశ్చబ్దేన పూర్వావస్థతో విలక్షణావస్థా సూచ్యతే.
భ్రువో ర్మధ్యే లూటే. లూటే భ్రుకుటీం కృత్యేత్యర్థః - బిలస్థః పేటికాబిలస్థః - నతు పల్లికస్థః
తదానీ రోషాసంభవాత్. 2. తస్యేతి. దుష్ప్రతివీక్షం - అభిముఖతయా దుర్నిరీక్షం తస్య ముఖం.
3. శ్రోధవికారం దర్శయతి - అగ్రహస్త మిత్యాదిసార్థశ్లోకః. అగ్రం హస్తస్య అగ్రహస్తః-ఏకదేశ
సమాసః - పూర్వాపరాదివ్యతిరక్తస్థలేపి క్వచి దస్తి - అగ్రంచాసౌ హస్తశ్చ అగ్రహస్తః - 'హస్త
శబ్దో హస్తావయవే ఉపచర్యత' ఇతి వామనః. శరీరే ఉరసి - అథ ఇత్యర్థః-యద్వా - శిరోధరాం
శరీరే తిర్యగూర్ధ్వం - చకారా దధశ్చ పాతయిత్వా - శ్రోధాతిశయేన వివిధం శిరోవిధూననం

అతో నాతిశంకనీయా. 30. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

ఇతిబ్రువతీతి. దుగిఖహర్షయో ర్మధ్యం జగామ - జ్యేష్ఠస్య ధర్మే ధైర్యం దృష్ట్వా కించిత్ప్ర
హృష్టః రాజ్యత్యాగం దృష్ట్వా దుగిఖతశ్చ - ఏషా దుగిఖహర్షయో ర్మధ్యగతిః. 1. *తి. తథాత్వేతి.
తథా భయంకరా మిత్యర్థః - బిల మత్ర పరబిలం. 2. *తి. తస్యేతి. దుష్ప్రతివీక్షం సన్ముఖతయా
ద్రష్టు మశక్యం-సాదృశ్యం దుర్దర్శ్యత్వేన. 3. అగ్రహస్తం విధూన్వం న్నితి. ఏకం రామేణ క్షమాప
ణాయ గృహీత స్పన్నిత్యర్థః - తిర్యగూర్ధ్వ మితి - శిరోధరాం గ్రీవాం తిర్యగూర్ధ్వం శరీరే-చ
కారా దధశ్చ పాతయిత్వా శ్రోధాతిశయేన శిరోధూననం కృత్యేత్యర్థః - అగ్రాక్షా కటాక్షణ

యిత్యా శిరోధరాం, అగ్రాక్షా వీక్షమాణ స్తు తిర్యగ్భ్రాతర మబ్రవీత్. ౪౪. అస్థానే సంభ్రమో యస్య జాతో వై సుమహానయం, ధర్మదోషప్రసంగేన లోకస్యానతిశంకయా ౪౫. కథం హ్యేత దసంభ్రాంత స్త్వద్విధో వక్తు మర్హతి, యథా దైవ మశౌండిరం శౌండిర త్షత్రియర్షభ. ౬౪. కింనామ కృపణం దైవ మశక్త

కృత్వేత్యర్థః - అగ్రాక్షా కటాక్షణ తిర్యగ్వీక్షమాణ స్సౌ అబ్రవీత్. ౪౪. అస్థాన ఇతి. ధర్మదోష ప్రసంగేన - పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మహానిప్రసక్త్యా-లోకస్య అనతిశంకయా అతిశంకాపరిహరాయ-సుమహానమితి తే లోకో ధర్మం త్యజతీతి శంకాపరిహరాయ చేత్యర్థః-ఏవం విధకార్యద్వయార్థం-యస్య ప్రసిద్ధస్య తే-జాతోయం సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా - అస్థానే అనవకాశే ఆయుక్త ఇత్యర్థః - 'అవకాశే స్థితౌ స్థాన'మిత్యమరః. ౪౫. తథాత్వ మేవోపపాదయతి-కథ మిత్యాదినా. హేశౌండిర సమర్థ-దైవ మపి నిరాకర్తుం త్మమేత్యర్థః - త్షత్రియర్షభ త్షత్రియశ్రేష్ఠ-త్వం-అశౌండిరం అశూరం - ఏతత్ దైవం యథా సమర్థం వదసి - ఏవ మసంభ్రాంత స్త్వద్విధః - కథం వక్తు మర్హతి-న కథ మపి - అశూర సంభ్రాంతః త్త్రబంధు రేవాసమర్థం దైవ మనుసర్తు మర్హతీత్యర్థః. అస్థాన ఇత్వాది శ్లోకద్వయన్వేషం వార్థః - ధర్మహానిప్రసక్త్యా లోకస్యానతిశంకయా - అనతిః పూజా - తద్విషయే శంకయా-లోకో మా మధర్మిష ఇతి న పూజయే దితి శంకయేత్యర్థః-యస్య తే ఆయుక్తః సుమహాన్ సంభ్రమో భ్రాంతి ర్జాతః-ధర్మహాని ర్లోకానత్యభావోవా సర్వా లికాయినస్తే కింకరిష్యతీతి భావః - భ్రమసద్భావం వ్యతిరేకముఖేన ద్రఢయతి-కథ మితి. ౬౪. దైవాలంబనస్య భ్రమత్వ ముపపాదయతి - కిమితి. కృపణం - 'బుద్ధిపారుషహీనానాం జీవికేతి బృహస్పతి' రిత్యుక్తరీత్యా దుర్బలైక పరిగ్రహ్యాతయా శోచ్యం - అశక్తం శక్తిహీనం - పారుషం తిరస్కృత్య కార్యకరణాక్షమం దైవం - కింనామ అభిశంససి అభిప్లాషి - అశక్తత్వా దేవనకార్యానుమేయో దైవసద్భావః - అసద్భావా దేవ తదవలంబనం తే భ్రమ ఇత్యర్థః - ఏవం దైవకృతస్యానతిలంఘనీయత్వం పరిహృతం - పితృవాక్యపరిపాలన రూపధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి - పాపయోరితి-పాపయోః కైకేయాదశరథయో ర్విషయే - తే శంకా పాపిత్వశంకా - కథం నామ న విద్యతే-పాపినా తౌ త్వయి పాపం కర్తు మిచ్ఛతః - అత స్తద్వచనాకరణే - నధర్మహాని రితి భావః.

తిర్యగ్వీక్షమాణః. ౪౪. అస్థాన ఇతి. ధర్మదోషప్రసంగేన - ధర్మః పితృవచనపరిపాలనం - దోషస్తస్యాకరణం - ప్రసంగేన ప్రాప్త్యా-ధర్మహానిప్రసక్త్యేత్యర్థః - హేతునా - లోకస్య అనతిశంకయా - పితృవచన మకుర్వత్ అస్మాక్ కథం రక్షిష్యతీతి శంకా - తదభావో నతిశంకా తయాచ హేతునా యస్యతే-సుమహాన్ సంభ్రమః వనగమనత్వరా జాతః-అయ మయుక్తః భ్రాంతిమూల ఏవేత్యర్థః. ౪౫. తథాత్వ మేవాహ - కథమితి. అశౌండిరం అసమర్థం - ఆకించిత్కర మేవ దైవం ప్రబల మితి యథాత్వం వదసి-ఏవం శౌండిరః దైవమపి నిరాకర్తుం సమర్థః-కశ్చి త్త్వద్విధః త్షత్రియఋషభో యద్యసంభ్రాంత స్స్యోత్ - తథాసౌ - కథ మేత ద్వక్తు మర్హతి-నకథ మపి. ౬౪. కిన్నామేతి. అతః - కృపణం దీనం - స్వాపేక్షార్థకరణే పురుషాంతరం ప్రార్థయమానమిత్యర్థః - అశక్తం స్వయం పురతః స్థిత్యా యత్కించి త్కర్తు మసమర్థం-దైవపదార్థం ప్రాకృతవత్ - కిన్నాభిశంససి ఏవం దైవాలంబనవాదం ప్రతీక్ష్య - ధర్మదోషప్రసంగం పరిహరతి పాపయోరితి. పాపాత్తనో స్తయో కైకేయాదశరథయో ర్విషయే - తే - కథం నామ - శంకా పాపాత్తకత్వశంకా

మభిశంససి, పాపయోస్తే కథం నామ తయోశ్శంకా నవిద్యతే. ౭౪. సంతి ధర్మా
పథా శ్శ్లక్ష్యా దర్శాత్తా కిం న బుధ్యసే, తయో స్సుచరితం స్వార్థం శాత్ర్యాతో
పరిజీహీర్షతోః. ౮౪. యది నైవం వ్యవసితం స్వాద్ధి ప్రాగేవ రాఘవ, తయోః
ప్రాగేవ దత్తశ్చ స్వా ద్వరః ప్రకృతశ్చ సః. ౯౪. లోకవిద్విష్ట మారబ్ధం త్వదన్య
స్యాభిషేచనం, నోత్సహే సహితుం వీర తత్ర మే తుంతుమర్హసి. ౧౦౪ యేనేయ
మాగతా దై వధం తవ బుద్ధి ర్మహిమతే, సహి ధర్మో మమ ద్వేష్యః ప్రసంగా

౭౪. నను ధర్మవ్యయో స్తయోః కళం పాపిత్యశంకేత్యత్రాహ - సంతేతి. ధర్మః ఉపధా వ్యాజో యే
మాంతే ధర్మోపధాః శ్లక్షణాః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధానచతురాః సంతి - లోక ఇతి శేషః -
హేధర్మాత్తై ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శార్థ్యా ద్ధూధవిప్రియకారిత్వాత్ - స్వార్థం అభిషేక
రూప మస్తత్ప్రియోజనం పరిజిహ్నేత్తోః పరిహర్తు మిచ్ఛతోః తయోః కైకేయాదశరథయోః సుచ
రితం సుష్టుమంత్రితం కిం న బుద్ధ్యనే. ౮౪. విపర్యయేఽనిష్టం ప్రసంజయతి - యదీతి. హేరాఘవ
ప్రాగేవ అభిషేకా త్పూర్వ మేవ - ఏవం ఉక్తప్రకారేణ తయోః కైకేయాదశరథయోః వ్యవసి
తం నిశ్చయః యది నస్యాత్ - తదా ప్రకృతః పూర్వ మేవ ప్రసక్తః స వరశ్చ ప్రాగేవ దత్తస్యాత్ -
కించేతి చార్థః - అయం భావః - భరతాయావశ్యం రాజ్యం దేయం - రామస్య జ్యేష్ఠత్వేన తద్విష
యోఽభిషేక ఆరభ్యతే - తదానీం త్వయా వరద్వయం ప్రప్తవ్యం - తద్వ్యాజేన రామో వివాస్య
తే - భరతోఽభిషిచ్యత ఇతి కైకేయాదశరథాభ్యాం సుకేతితం - అన్యథాసా వరద్వయం కిమేతావ
త్పర్యంతం నయాచేత అయాచిత మపి తన్నీతిజ్ఞో రాజావా కుతో నపూర్వ మేవ పరిహరే దితి. ౯౪.
అస్తు తథా తతః కిమిత్యత్రాహ - లోకవిద్విష్ట మితి. లోకవిద్విష్టం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య కనిష్ఠస్యాభిషే
చనా ల్లోకవిద్వేషవిషయ మిత్యారంభ క్రియావిశేషణం - మే తత్ర అసహనవిషయే తుంతు మర్హసి.
౧౦౪. యథాకథంచి త్పితృవచనం కర్తవ్య మేవేతి మన్వానం రామం ప్రత్యాహ - యేనేతి. ఇయం
తేబుద్ధిః యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మేణ - ద్వైధం భేదం ఆగతా ప్రాప్తా - నాభిషిచ్ఛే

నవిద్యతే-పాపయో స్తయో ర్వాక్యాకరణే నిర్దుష్టస్య తే ధర్మహానిప్రసక్తి ర్నాస్తీతి భావః. ౭౪ నను
ధర్మావలంబన వ్యవహారయో స్తయోః - కథం పాపశంకా ప్రసక్తిస్తత్రాహ - సంతీతి. ధర్మోప
ధాః - ధర్మః ఉపధా వ్యాజ శ్చలో యేషాంతే - తథా శ్లక్ష్యః ధర్మాచరణకంచుకేన స్వదోషపిధా
నచతురా స్సంతి - లోక ఇతి శేషః - హే ధర్మాత్మక - ధర్మైకప్రవణస్వభావ - శాశ్వత్
గూఢవిప్రియకారిత్యాత్ - స్వార్థ మభిషేకరూప మస్తత్ ప్రయోజనం పరిజిహీర్షతోః పరిహర్తు
మిచ్ఛతోః తయోః కై కేయీదశరథయోః సుచరితం సుష్టు మంత్రితం కిం నబుధ్యస ఇతి యోజనా.
౮౪. యదీతి. హేరాఘవ ఏవం యది శాత్యేన త్వదర్థహరణం ప్రాగేవాభిషేకప్రస్తావాత్ పూర్వ
స్తికా త్తణ ఏవ తయో స్తాభ్యాం న వ్యవసితం నసంకేతితం యది స్యాత్ తర్హి స వరః పాగేవ అస్తా
త్కాలాత్ పూర్వకాల ఏవ దత్తశ్చ భవేత్ - హియస్తాత్ ప్రకృత శ్చసః పురైవ ప్రవృత్త స
వరః - ఆయం భావః పూర్వం యది వరప్రతిజ్ఞా-తదానీ మేవ వరదానం యుక్తం-ఇదం తు విరు
ద్ధం - తదానీం వరప్రక్రమః - ప్రకాంతస్య వరస్య దశరథ ఏవ స్థాపనం - అత్రావసరే తస్య విని
యోగ ఇతి-తస్మా ద్వరప్రదానం సత్య మితి నమన్య ఇతి. ౯౪. లోకవిద్విష్ట మితి. జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య-
కనిష్ఠస్యాభిషేచనా ల్లోకద్వేషవిషయం - తత్రమే తద్విషయకం మమ ప్రతివచనాపరాధం. ౧౦౪.
యేనేతి. యేన పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మైః-ద్వైధ మాగతా పూర్వం రాజ్యాంగీకారః ఇదానీం

ద్యస్య ముహ్యసి. ౧౧౫. కథం త్వం కర్తృణా శక్తః కై కేయీవశవర్తినః, కరి
ష్యసి పితు ర్వాక్య మధర్మిష్ఠం విగర్హితం. ౧౨౫. యద్యయం కిల్బిషా ద్భేదః
కృతోప్యేవం న గృహ్యతే, జాయతే తత్ర మే దుఃఖం ధర్మసంగశ్చ గర్హితః.
౧౩౫ మనసాపి కథం కామం కుర్యాత్త్వం కామవృత్తయోః, తయో స్త్వ
హితయో ర్నిత్యం శత్రోః పిత్రభిధానయోః. ౧౪౫ యద్యపి ప్రతిపత్తిస్తే దై
వీచాపి తయో ర్త్వతం, తథా ప్యపేక్షణీయం తే న మే తదపి రోచతే. ౧౫౫.
విక్లబో వీర్యహీనో య స్స దైవ మనువర్తతే, వీరా సంభావితాత్తానో న దై
వం పర్యుపాసతే. ౧౬౫. దైవం పురుషకారేణ య స్సమర్థః ప్రబాధితుం, న దై

వనం ప్రవేక్ష్యామితి యస్య ప్రసంగా త్ప్రస్తావాత్ - ముహ్యసి అకరణే ప్రత్యవాయ స్సస్య దితి
మోహం ప్రాప్నోషి - న ధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧౫. మోహం విశదయతి - కథ మితి. కర్తృ
ణా పారుషకర్తృణా శక్తః ప్రతీకారసమర్థ ఇత్యర్థః - త్వం కై కేయీవశవర్తిత్వా దేవాధర్మిష్ఠం
విగర్హితంచ వాక్యం - కథం కేన ప్రకారేణ మోహం వినా కరిష్యసి. ౧౨౫. త్యన్తోహాదేవ
మే దుఃఖమిత్యాహ - యదీతి. ఆయం భేదః - అభిషేకవిఘ్నాతాత్తా విపర్యాసః కిల్బిషాత్
మృషావరకల్పనాత్ కృతోపి ఏవం కిల్బిషకల్పిత ఇతి యది న గృహ్యతే తత్ర అగ్రహణనిమిత్తే
మే దుఃఖం జాయతే - ధర్మసంగశ్చ ఏతాదృశధర్మసంగశ్చ - విగర్హితః. ౧౩౫. తస్మాత్తనసా
పి తన్నకర్తవ్య మిత్యాహ - మనసేత్యాదినా. ౧౪౫. మమ వివాసనం దైవకృతం నతు కై కేయీ
కృత మితి పూర్వం రామోక్త మనూద్య పరిహరతి - యద్యపీత్యాదినా. తయోః పిత్రోః-ప్రతిప
త్తిః అభిషేకవిఘ్నటనవిషయా బుద్ధిః - దైవీ చాపి దైవకృతైవేతి - తే మాతం యద్యపి - తథాపి-తే
త్వయా - తత్ ఉపేక్షణీయం - తదపి దైవ మపి-మమ నరోచతే. ౧౫౫. ఉపేక్షణీయతాయాం
హేతు మాహ - విక్లబఇతి. విక్లబః కాతరః - వీర్యహీన ఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం వీరా ఇతి
విక్లబఇత్యస్య ప్రతియోగితయోక్తం సంభావితాత్తాన ఇతి - సంభావితః సమ్యక్ ప్రాప్తితః - దృఢ
ఇతి యావత్ - ఆత్మా మనో యేషాం తే తథా-ధీరా ఇత్యర్థః - నోపాసతే నాశ్రయంతి. ౧౬౫.
కుతో నాశ్రయంతి త్యపేక్షాయాం పారుషవతో దైవేన ప్రయోజనహాన్యభావా దిత్యాహ-దైవ
మితి. పురుషకారేణ - పురుషబలేన - దైవం - బాధితుం అతిక్రమ్య వర్తితుం-య స్సమర్థః - స

వనగమనాంగీకార ఇత్యేవం భేదం ప్రాప్తా - యస్య ప్రసంగాత్ - ముహ్యసి - అకరణే ప్రత్య
వాయ స్సస్య దితి మోహం-ప్రాప్నోషీత్యర్థః - నధర్మో మమ ద్వేష్యః. ౧౧౫. కథమితి. కర్తృ
ణా శక్తః ప్రతీకారకర్తృణా. ౧౨౫. యద్యయ మితి. ఆయం భేదః అభిషేకకార్యవిఘ్నాతః-కిల్బిషాత్
కపటాత్-కృతోపి - తాభ్యామితి శేషః - ఏవం విధః కిల్బిషకృత ఇతి - యది యతః కారణాత్
నగృహ్యతే-త్వయేతి శేషః-తత్ర తస్మాద్దేతోః-మే దుఃఖం జాయతే-కపటకృత మవ్యర్థం - శ్రీరామ
స్సాధుశయా గృహ్యతీతి మే వ్యథా జాయత ఇత్యర్థః-కించ ధర్మసంగశ్చ గర్హితః - ఏవంవిధ ధర్మా
చరణం లోకవిరుద్ధ మిత్యర్థః. ౧౩౫. ౧౪౫. యద్యపీతి. తయోః పిత్రోః-ప్రతిపత్తిః అభిషేకవిఘ్న
టనవిషయా బుద్ధిః-దైవీచాపి దైవకృతైవేతి-తే మాతా యద్యపి - తథాపి - తే త్వయా ఉపేక్షణీ
యం - తదపి దైవ మపి మే నరోచత ఇతి యోజనా. ౧౫౫. విక్లబ ఇతి. సంభావితాత్తానా
సర్వలోకోపశ్లాఘనీయయోవీర్యాదిమంతః. ౧౬౫. దైవమితి. పురుషకారేణ పారుషేణ - న దైవే

వేన విపన్నార్థః పురుష సోవసీదతి. ౧౭౪. ద్రక్ష్యంతి త్వద్య దైవస్య పౌరుషం పురుషస్య చ, దైవమానుషయో రద్య వ్యక్తావ్యక్తి ర్భవిష్యతి. ౧౮౪. అద్య మ త్పౌరుషహతం దైవం ద్రక్ష్యతి వై జనాః, యద్దేవా దాహతంతేద్య దృష్టరాజ్యా భిషేచనం. ౧౯౪. అత్యంకుశ మివోద్దామం గజం మదబలోద్ధతం, ప్రథావిత మహం దైవం పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦౪. లోకపాలా స్సమస్తా స్తే నాద్య రామాభిషేచనం, నచ కృతాన్ని స్త్రయో లోకా విహన్యుః కిం పునః పితా. ౨౧౪. యై ర్వివాస స్తవారణ్యే మిథో రాజన్ సమర్థితః, అరణ్యే తే వివత్స్యంతి చతుర్దశసమా స్తథా. ౨౨౪. అహం తదాశాం ఛేత్స్యమి పితు స్తస్యాశ్చ యా తవ, అభిషేకవిఘాతేన పుత్ర రాజ్యాయ వర్తతే. ౨౩౪. మద్భలేన విరుద్ధాయ న స్యా దైవబలం తథా, ప్రభవిష్యతి దుగ్ధాయ యథోగ్రం పౌరుషం మమ. ౨౪౪. ఊర్ధ్వం వర్షసహస్రాంతే ప్రజాపాల్య మనంతరం, ఆర్య పుత్రాః కరి

దైవేన విపన్నార్థః విహతప్రయోజన స్సృక్-నావసీదతి నక్లిశ్యతి. ౧౭౪. పురుషకారాపేక్షయా దైవస్యదుర్బలత్వే ప్రత్యక్షం ప్రమాణయతి - ద్రక్ష్యంతీతి. పౌరుషం సామర్థ్యం-వ్యక్తి-ప్రబలదుర్బల వివేకః - వ్యక్తా స్పష్టా - భవిష్యతి. ౧౮౪. త దేవ స్పష్ట మాహ - అద్యేతి. య దైవాత్ యస్తా దైవాత్ - అహతం విఘ్నతం - తే రాజ్యాభిషేచనం దృష్టం - త దైవం - మత్పౌరుషహతం ద్రక్ష్యంతి. ౧౯౪. అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం-ఉద్దామం చిన్ననిగళం - మదబలాద్ధతం మదబలాభ్యాం గర్విష్టం-ప్రథావితం దుర్నివారం - స్వచ్ఛందగమనం గజ మివ-దుర్నివారత్వేన తదభిమతం దైవం - పౌరుషేణ నివర్తయే. ౨౦౪. లోకపాలా ఇతి. తే ప్రసిద్ధాః - హేరామ - తవాభిషేచనమితివా - నవిహన్యుః నవిహంతుం శక్తాః - కృతాన్నిః అన్యూనాః. ౨౧౪. యైరితి. రాజత్వం సిద్ధవత్కృత్యాహ - రాజన్నితి - మిథః రహసి - 'మిథోన్యోన్యరహస్యయో' రితి వైజయంతీ. తథా త్వాం ప్రత్యుక్తప్రకారేణ. ౨౨౪. అహమితి. తత్ తస్మాత్ - యా తవాభిషేక విఘాతేన ద్వారేణ - పుత్ర రాజ్యాయ వర్తతే ప్రవర్తతే - తస్యాః పితుశ్చ - ఆశాం అతితృప్త్యాం- 'ఆశాదిగతితృప్తయో' రితి వైజయంతీ. ౨౩౪. మద్భలేనేతి. మద్భలేన - విరుద్ధాయ జనాయ - మమోగ్రం పౌరుషం - దుగ్ధాయ యథా ప్రభవిష్యతి - తథా - దైవబలం- న స్యాత్ సుఖాయ నభవేత్ ౨౪౪. న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ - ఊర్ధ్వ మితి. ఊర్ధ్వ మిత్యస్య వివరణం వర్షసహస్రాంత ఇతి - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం - స్వార్థే యత్ప్రత్యయః-ఊర్ధ్వం

నేతి-విపన్నార్థః హతప్రయోజనః. ౧౭౪. ద్రక్ష్యంతీతి. దైవస్య చ పురుషస్యచ-పౌరుషం శౌర్యం వ్యక్తిః ప్రబలదుర్బలవివేకః - వ్యక్తా స్ఫుటా భవిష్యతి. ౧౮౪. అద్యేతి. అభిషేచనం య దైవాత్-యస్తా దేవా దాహతం విఘ్నతం సత్ దృష్టం - తదైవం - మత్పౌరుషహతం జనా ద్రక్ష్యంతి. ౧౯౪. అత్యంకుశ మితి. అత్యంకుశం అతిక్రాంతాంకుశవ్యాపారం - ఉద్దామం ఉత్కృష్టదామం విశృంఖల మిత్యర్థః-ప్రథావితం అభిముఖ్యేన ఆగతం. ౨౦౪. ౨౧౪. యై రితి. మిథోరహస్యే. ౨౨౪. అహ మితి. తదాశాంతా మాశాం. ౨౩౪. మద్భలేనేతి. మద్భలేన - విరుద్ధాయ విరుద్ధజనస్య - ఉగ్రం మమ పౌరుషం యథా దుగ్ధాయ ప్రభవిష్యతి తథా దైవబలం తస్య న స్యాత్-తథా సుఖాయ న ప్రభవిష్యతీత్యర్థః. ౨౪౪. న కదాచి దపి భరతస్య రాజ్యప్రాప్తి రస్తీత్యాహ-ఊర్ధ్వమితి. వర్ష

ష్యంతి వనవాసం గతే త్వయి. ౨౫౪. పూర్వం రాజర్షివృత్త్యా హి వనవాసో విధీ-
యతే, ప్రజా నిక్షిప్య పుత్రేషు పుత్రవత్పరిపాలనే. ౨౬౪. స చేద్రాజ-
స్యనేకాగ్రే రాజ్యవిభ్రమశంకయా, నైవ మిచ్ఛసి ధర్మాత్తా రాజ్యం రామ-
త్వమాత్మని, ప్రతిజానే చ తే వీర మా భూవం వీరలోకభాక్, రాజ్యం చ తవ
రక్షేయ మహం వేలేవ సాగరం. ౨౭౪. మంగళై రభిషింఛస్వ తత్ర త్వం వ్యా-
పృతో భవ, అహ మేహో మహీపాలా నలం వారయితుం బలాత్. ౨౮౪. నశో-
భార్థా విమూ బాహూ న ధనుర్భుషణాయ మే, నాసిరాబంధనార్థాయ న
శరా స్తంభహేతవః, అమిత్ర దమనార్థం మే సర్వ మేతచ్ఛతుష్టయం. ౩౧.
నచాహం కామయేత్త్యర్థం య సస్యి చ్ఛత్ర ర్హతో మమ, అసినా తీక్షణా

వర్షసహస్రాంతే - త్వయి వనం గతే సతి వానప్రస్థాశ్రమస్థే వసతి - అనంతరం ప్రజాపాల్యం-ఆర్య-
స్య తే - పుత్రాః కరిష్యంతి. ౨౫౪. మదుక్త ఏవ వనవాసః పూర్వసమ్మత ఇత్యాహ - పూర్వేతి.
పుత్రేషు ప్రజాః - పుత్రవత్ పరిపాలన నిమిత్తం - నిక్షిప్య - పూర్వరాజర్షివృత్త్యా తదాచారేణ-
వనవాసో విధీయతే. ౨౬౪. సచేదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. హేరామ - స త్వం - రాజ-
ని దశరథే - ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే - ఆవ్యవస్థితచిత్తే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య
వివిధచలనశంకయా - అత్తని రాజ్యం నేచ్ఛసి చేత్ - అహం తవ రాజ్యంచ రక్షేయం-కథ మివ-
వేలా సాగర మివ - నోచే ద్వీరలోకభాక్ మాభూవం తే తుభ్యం - ప్రతిజానేచ. ౨౭౪. మంగళై-
రితి. మంగళైః మంగళ ద్రవ్యయుక్తై ర్జలైః - అభిషింఛస్వ - ఆత్మానం వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః - తత్ర
అభిషేకకర్తృణి-వ్యాపృతో భవ-వ్యాసక్తచిత్తో భవేత్యర్థః - అలంపర్యాప్తః - వారయితుం నివార-
యితుం. ౨౮౪. నశోభార్థా విత్యాదిసార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. నేతి. ఆబంధనార్థాయ-ఆపాతతః వీర
భూషణతయా కట్యాం బంధనరూపప్రయోజనాయేత్యర్థః-స్తంభహేతవః కేవలంలక్ష్మభూత స్తంభహే-
తవః తూణ్యాంస్థాపనహేతవ ఇతివా. ౩౧. నచాహ మిత్యాదిసార్థశ్లోకః. యః మమ అత్యర్థం-శత్రుః
కాతయితా మతః స్యాత్-పరీక్షకై రితి. శేషః-త మహం న కామయే - తస్య స్థితిం న సహ ఇత్య-
ర్థః - కిం త్వసినా వర్జిత మపి శత్రుం-నకల్పయే నస్థాపయామి - హ స్తి త్యర్థః తీక్షణధారేణ తీక్షణ

సహస్రాంతే త్వయి వనవాసం ప్రాప్తేసతీత్యర్థః - ప్రజాపాల్యం ప్రజాపాలనం-ఆర్యపుత్రాః ఆర్యస్య
తవ పుత్రాః - తదానీ మపి రాజ్యపరిపాలనే నాన్యస్యావకాశ ఇత్యర్థః. ౨౫౪. స్వోక్తవన-
వాసః ఆశేషజనసమ్మత ఇత్యాహ - పూర్వేతి. పుత్రవత్ - ప్రజాపాలననిమిత్తం - ప్రజాః పుత్రే-
షు నిక్షిప్య-పశ్చాద్ధి వనవాసః - పూర్వ రాజర్షి వృత్త్యా తదాచారేణ వనవాసో విధీయతే. ౨౬౪.
స చేదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హేరామ - రాజని దశరథే-ఏవ మనేకాగ్రే చలచిత్తే-
ప్రతిజూలే సతి - రాజ్యవిభ్రమశంకయా రాజ్యస్య వివిధచలనశంకయా - అత్తని రాజ్యం రాజత్వం
నేచ్ఛసి చేత్-నాంగీకరోషి చేత్-తవ రాజ్యం రక్షేయం-అన్యథా వీరలోకభాక్-మాభూవమితి-తే
ప్రతిజాన ఇత్యన్వయః. ౨౭౪. మంగళై రితి. మంగళైః మంగళ ద్రవ్యయుక్తైః-జలై రభిషింఛస్వ-ఆత్మా-
నం వసిష్ఠాదిభి రితి శేషః-తత్ర అభిషేకకర్తృణి వ్యాపృతో భవ వ్యగ్రచిత్తో భవ-వారయితుం నివార-
యితుం అహం అలం పర్యాప్తః. ౨౮౪. త్వదిష్టావరణప్రయోజనాయేవ మమ బాహువీర్యాదిక మి-
త్యాహ నశోభార్థా విత్యాదిసార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. అసిః భద్రః ఆబంధనార్థాయ-ఆబద్ధ్యతఇత్యా-
బంధనం అలంకారః-తదర్థం న తథా స్తంభహేతవః స్తంభః తూష్ణింభావః. ౩౧. నచాహ మితి. య

రేణ విద్యుచ్ఛలితవర్చసా, ప్రగృహీతేన వై శత్రుం వజ్రణం వా న కల్పయే.
 324. ఖడ్గనిష్పేషనిష్పిష్టై ర్గహనా దుశ్చరా చ మే, హస్త్యశ్వనరహస్తోరుశిరో
 భి ర్భవితా మహీ. 334. ఖడ్గధారాహతా మేద్య దీప్యమానా ఇవాద్రయః, పతి
 ష్యంతి ద్విపా భూమా మేఘా ఇవ సవిద్యుతః. 344. బద్ధగోధాంగుళిత్రాణే
 ప్రగృహీతశరాసనే, కథం పురుషమానీ స్యాత్ పురుషాణాం మయి స్థితే. 354.
 బహుభి శ్చైకమత్యస్యన్నే కేన చ బహూన్ జనాన్, వినియోక్త్యై మ్యహం
 బాణాన్ నృవాజిగజమర్తసు. 364. అద్యమేఽస్త్రప్రభావస్య ప్రభావః ప్రభ
 విష్యతి, రాజ్ఞ శ్చాప్రభుతాం కర్తుం ప్రభుత్వం తవ చ ప్రభో. 374. అద్యచందనసా
 రస్య కేయూరా మోక్షణస్యచ, వసూనాంచ విమోక్షస్య సుహృదాంపాలనస్యచ,
 అనురూపావిమా బాహూ రామ కర్తకరిష్యతః, అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తవ్యం

గ్రేణ - విద్యుచ్ఛలితవర్చసా-విద్యుదివ చలితం నిర్గతం వర్చ స్సుస్ఫులింగరూపం యస్య-తేన. 324.
 ఖడ్గేతి. ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతైః గహనా కానన మివ నిరంతరా-అతఏవ దుశ్చరా సంచారా
 యోగ్యాచ-భవితా భవిష్యతి 334. ఖడ్గధారేతి. మే ఖడ్గధారయా ఖడ్గకోట్యా హతాః-అత ఏవ
 స విఘ్నలింగత్వాత్ - దీప్యమానాః జ్వలితాః - అద్రయ ఇవ-సవిద్యుతో మేఘా ఇవచ-స్థితాః -
 ద్విపాః శత్రుగజాః - భూమా పతిష్యంతి. 344. బద్ధేతి. గోధా జ్యాఘాతవారణం - 'గోధాతలం
 జ్యాఘాతవారణ' ఇత్యమరః. గోధారూపాంగుళిరక్షకవచవతి మయి స్థితే సతి పురుషాణాం మధ్యే
 కశ్చిత్ - కథం పురుషమానీ శూరమానీ స్యాత్ - సర్వే స్త్రీప్రాయా భవిష్యంతీత్యర్థః. 354.
 బహుభి రితి. అహం బహుభి ర్బాణైః. ఏకం శూరం - అత్యస్యై ప్రకర్షేణ క్షిపత్ - 'ప్రకర్షే
 లంఘనే వ్యతీ' త్యమరః. ఏకేన బాణేన - బహూన్ క్షుద్రాన్ అత్యస్యై - అనేన ప్రకారేణ-
 నృవాజిగజానాం - మర్తసు మర్తస్థలేఘ - బాణాన్ వినియోక్త్యైమి విసర్జయిష్యామి - అతః
 కథ మేవో బహూన్ హనిష్యతీతి న చింతనీయ మితి భావః. 364. అద్యేతి. అస్త్ర ప్రభావస్య
 అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః - 'ప్రతాపమాహాత్మ్యయోః ప్రభావ స్సాన్య' దితి
 వైజయంతీ. 374. అద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చందనసారస్య చందనపంకస్య -
 కేయూరా మోక్షణస్య-అంగద ధారణస్య - 'కేయూర మంగద' మిత్యమరః. వసూనాం ధనానాం-
 విమోక్షస్య త్యాగస్య - సుహృదాం - పాలనస్య శత్రుభ్యో రక్షణస్య చ - అనురూపా రాజ

శ్శత్రు ర్తతః శత్రుత్వేన మమ సమ్మతః స్యాత్ తం నకామయే, న సమత్వేన గణయామిత్యర్థః.
 304. ఇంద్రోపి సమోన భవతీత్యాహ - అసినేతి. విద్యుచ్ఛలితవర్చసా ప్రగృహీతేన అనేన ఖడ్గేన
 ఛేదనానురూపం వజ్రణ మపి న కల్పయే - కిముతాన్య మిత్యర్థః. 314. ఖడ్గేతి. ఖడ్గనిష్పేషనిష్పి
 ష్టైః - ఖడ్గకృతమర్దనేన చూర్ణీకృతై రిత్యర్థః - గహనా కానన మివ నిరంతరా - అతఏవదుశ్చరా.
 334. 344. బద్ధగోధేతి. గోధా జ్యాఘాతవారణం మయి స్థితే - పురుషమానీ ఆత్మానం
 పురుషశ్రేష్ఠం మన్యమానః - శూరాభిమానీ కథం స్యా దిత్యర్థః. 354. బహుభి రితి. అత్యస్యై
 ప్రకర్షేణ క్షిపత్ బహుభి ర్బాణై రేకం పురుషం ఏకేన బాణేన. 364. అద్యేతి. అస్త్ర
 ప్రభావస్య అస్త్రమాహాత్మ్యస్య - ప్రభావః ప్రతాపః. 374. అద్యేతి. శ్లోకద్వయ మేకం
 వాక్యం చందనసారస్య చందనోత్తమస్య కేయూరామోక్షణస్యచ అంగదధారణస్య - అనురూపా

ణాం తే నివారణే. ౩౯౫. బ్రవీహి కోదైవమయా వియుజ్యతాం తవాసుహృత్పాణయశస్సుహృజ్జనైః, యథా తవేయం వసుథా వశే భవేత్తథైవ మాం శాధి తవాస్తి కింకరః. ౪౦౫. విమృజ్య బాష్పం పరిసాంత్యచాసకృత్సలక్షణం రాఘవవంశవర్ధనః, ఉవాచ పిత్రే వచనే వ్యవస్థితం నిబోధ మా మేష హి సౌమ్య సత్పథః. ౪౧౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః.

తం సమీక్ష్య త్వవహితం పితృ ర్నిర్దేశపాలనే, కౌసల్యా బాష్పసంరుద్ధా వచోధర్మిష్ట మబ్రవీత్ ౧. అదృష్టదుగ్భో ధర్మాత్తా సర్వభూతప్రియంవదః, మయి జాతోదశరథాత్ కథ ముంచేన వర్తయేత్. ౨. యస్య భృత్యాశ్చ దాసాశ్చ మృష్టాన్యన్నాని భుజతే. కథం స భోక్ష్యతేనాథో వనే మూలఫలాన్యయం. ౩.

పుత్రత్వేన యోగ్యా వపి-ఇమా బాహూ - హేరామ - తత్సర్వం విహాయ తే-అభిషేచనవిఘ్నస్య కర్తృణాం - నివారణే విషయే - కర్త కరిష్యతః. ౩౯౫. త్వదాజ్ఞాతు ఏకావశ్యం భావినీత్యాహ-బ్రవీహితి. బ్రవీహి బ్రూహి - వియుజ్యతాం మయా వియోజ్యతాం. ౪౦౫. ఏవం విస్తరేణ పూర్వపక్ష ముపన్యస్తవంతం లక్షణం ప్రతి పూర్వం విస్తృతం సిద్ధాంతం సంగ్రహేణాహ - విమృజ్యేతి. బాష్పం రామాసమృతిజం - రాఘవవంశవర్ధనః. ౪౧౫. స్సంబంధీ రాఘవః-రాఘవ శ్చాసౌ వంశశ్చేతి విశేషణసమాసః - సత్పథే పిత్రే వచనే-వ్యవస్థితం నిశ్చలం మాం-నిబోధ జానీహి - సర్వధానం పితృవచనం న క్యజామిత్యర్థః 'జీవతో' ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్ధం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదాసాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్ర'తేతి స్తరణా దితిభావః. ౪౧౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

అథ ధర్మస్య రామనిశ్చయస్యానుమోదం కౌసల్యా కరోతి - తం సమీక్ష్యత్యాదినా. తం రామం-సమీక్ష్య నిశ్చిత్య-అవహితం సావధానం-నిర్దేశః నియోగః. ౧. అదృష్టదుగ్భి ఇతి. ఉంఛో నామ దైవాత్ ప్రకీర్ణానాం వీహ్యదిధాన్యానా మంగుళ్యా ఏకైకశో గ్రహణం-కణిశగ్రహణంతు కిల మేవ - ఇదం ఫలమూలాద్యాహరణం లక్షయతి - వర్తయేత్ జీవేత్. ౨. యస్యేతి. భృత్యాః భటాః - దాసాః దాస్యకరాః - మృష్టాని క్లాఘ్యాణి. ౩. క ఇతి. వివాస్యత ఇతి యత్-ఏతత్-క

అర్హా - తే అభిషేకస్య విఘ్నకర్తృణాం నివారణే విషయే - హేరామ - కర్త కరిష్యతః. ౩౯౫. బ్రవీహితి. ప్రతివియుజ్యతాం నియుజ్యతాం. ౪౦౫. స్త్రీవశ్యపితృవచనం కర్తవ్య మిత్యుక్తవంతం లక్షణం ప్రతి సర్వాత్తనా పితృవచన మనుష్టంఘనీయ మిత్యుక్తర మాహ - విమృజ్యేతి. బాష్పం లక్షణనయనజం విమృజ్య-పిత్రో ర్వచనే వ్యవస్థితం ప్రతిష్ఠితం మాం నిబోధ - హేసౌమ్య ఏషహి సత్పథ స్సమీచినపంథాః-'జీవతో' ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్ధం భూరిభోజనాత్, గయాయాం పిండదాసాచ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్ర'తేతి న్యాయా దిత్యాశయః. ౪౧౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః.

త మితి. అవహితం సావధానం - నిర్దేశపాలనే ఆజ్ఞాపాలనే - మంగళభంగభీత్యా సంరుద్ధ బాష్పా. ౧. అదృష్టేతి. ఉంచేన జేత్రపతితవీహ్యదికణిశగ్రహణ ముంఛః-తేన వర్తయేత్ జీవేత్-భవా సితి శేషః. ౨. యస్యేతి. భృత్యా మంత్రిముఖ్యాః భర్తు యోగ్యాః-దాసాః భుజిష్యాః దాస్య ఇతి యావత్. ౩. క ఇతి. ఏవం విధో రాఘవో నిర్వాస్యత ఇతి యత్. ఏత చ్చృత్యా రాజానం

ఏత చ్ఛ్రిద్ధధే చ్ఛ్రిత్వా కస్య వా నభవే ద్భయం, గుణవాన్ దయితో రాజ్ఞా
రాఘవో య ద్వివాస్యతే. ౪. నూనం తు బలవాన్ లోకే కృతాంత స్సర్వ
మాదిశన్, లోకే రామాభిరామ స్త్వం వనం యత్ర గమిష్యసి ౫. అయంతు
మా మాత్తభవ స్తవాదర్శనమారుతః, విలాపదుగ్ధసమిధో రుదితా శ్రుహుతా
హుతిః, చింతాబాష్పమహాధూమ స్తవాదర్శనచిత్తజః, కర్మయిత్యా భృశం పుత్ర
నిశ్వాసాయాససంభవః, త్వయా విహీనా మిహ మాం శోకాగ్ని రతులో మహాన్,
ప్రథక్ష్యతి యథా కక్షం చిత్తభాను ర్హిమాత్యయే ౮ కథం హి ధేను స్త్వం
వత్సం గచ్ఛంతం నానుగచ్ఛతి, అహం త్వానుగమిష్యామి యత్ర పుత్ర గమిష్య
సి. ౯. తథా నిగదితం మాత్రా తద్వాక్యం పురుషర్షభః, శ్రుత్వా రామోబ్రవీ
ద్వాక్యం మాతరం భృశదుగ్ధితాం. ౧౦ కైకేయ్యా వంచితో రాజా మయి చార
ణ్య మాశ్రితే, భవత్యాచ పరిత్యక్తో న నూనం వర్తయిష్యతి. ౧౧. భర్తుః కిల
పరిత్యాగో నృశంసః కేవలం శ్రీయాః, స భవత్యా న కర్తవ్యో మనసాపి విగ

శ్చిద్ధధేత్ - గుణవత్పుత్రవివాసనస్యాసంభావితత్వాత్ - శ్రద్ధేయత్వేవా - కస్య భయం న భవేత్ - మమా
ప్రేమం నివాసనం భవిష్యతీతి. ౪. నూన మితి. సర్వం సుఖదుఃఖాదికం - ఆదిశన్ ప్రదిశన్ - కృతాంతః
దైవం - యత్ర దైవే నిమిత్తే. ౫. అయంత్యిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అత్త శేషజనితస్య
శోకస్యాగ్నిసమాధి రుచ్యతే - ఆత్తభవః దేహజః - అదర్శనమారుతః - శోకాగ్నే రదర్శనజత్వా తస్య
మారుతత్వనిరూపణం - విలాపదుగ్ధం ప్రలాపజం దుగ్ధం - తదేవ సమిధా యస్య - తస్య తద్వర్ధకత్వాత్ -
అపం చైవ హలంతానా మితి సమిచ్ఛద్దా ట్టావ్ - రుదితా శ్రుణి - తాన్యేవ హుతా క్షిప్తా ఆహుతి
ర్యస్య - చింతాబాష్పః చింతోష్ణా - స ఏవ మహాధూమో యస్య - తవాదర్శనేన హేతునా - చిత్తజ ఇతి
హేతుమాశ్రోక్తిః - అగమనచిత్తజ ఇతి పాతాంతరం - విశ్వాస ఏవాయాసః పురుషప్రయత్నః - సమి
దాదిజన్యాగ్నేః పురుషప్రయత్నజత్వా తథానిరూపణం - త్వయా జలస్థానీయేన - విహీనాం మాం -
శోక ఏవాగ్నిః - శోకాగ్నిః - వైతాని కాగ్నిః - కర్మయిత్యా శుష్కికృత్య - హిమాత్యయే శిశిరస్తా - కక్షం
గుల్మం - చిత్తభానుః వన్యోగ్ని రివ - మాం ప్రథక్ష్యతి భస్మీకరిష్యతి. ౮. కథంహీతి. ఉత్తరార్థాదే
తథేత్యుపసార్గర్యం. ౯. తథేతి. తథానిగదిత మితి స్వవాచోప్యవిషయత్వం దర్శయతి మునిః. ౧౦.
కైకేయ్యుతి. న వర్తయిష్యతి - నజీవిష్యతీత్యర్థః. ౧౧. భర్తురితి. నృశంసః నృశంసత్వం - సిద్ధ్యతీతి శేషః -

క శ్చిద్ధధేత్ క శ్చిద్ధధ్యాత్ - కస్య వా భయం న భవేత్. ౪. నూన మితి. సర్వ మాదిశన్ సుఖ
దుఃఖం ప్రయచ్ఛన్ - కృతాంతో విధి ర్బలవాన్ - యత్ర దైవే సతి త్వం వనం గమిష్యసి. ౫. అయం
త్విత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. అత్త భవః దేహజః - అదర్శనస్య శోకాగ్ని ప్రవర్ధకత్వా వ్తారుతత్వ
నిరూపణం - విలాపదుగ్ధసమిధః విలాపదుగ్ధాన్యేవ సమిధా యస్య సః రుదితా శ్రుణ్యేవ హుతాః
కృతహోమాః ఆహుతయో యస్య సః చింతాబాష్పమహాధూమః చింతోష్ణేవ మహాధూమో
యస్య సః అదర్శనచిత్తజః అదర్శనేన హేతునా చిత్తజః నిశ్వాసాయాససంభవః నిశ్వాసానా
మాయాసః ఆవర్తనం తేన సంభవో వృద్ధి ర్యస్య సః సమాం కర్మయిత్యా మాం ప్రథక్ష్యతీతి సంబంధః.
౯. యథేతి. యథా నిగదితం యేన ప్రకారేణ నిగదితం. తద్వాక్యం శ్రుత్వా ఆత్మానుగమనం
శ్రుత్వేతి యావత్. ౧౦. కైకేయ్యుతి. వంచితః - పరిత్యక్తః న వర్తయిష్యతి నజీవిష్యతి. ౧౧. భర్తురితి,

ర్హితః. ౧౨. యావ జ్జీవతి కాకుత్స్థః పితామే జగతీవతిః, శుశ్రూషా క్రియతాం
తావత్ స హి ధర్మ స్సనాతనః. ౧౩. ఏవముక్తా తు రామేణ కౌసల్యా శుభదర్శ
నా, తథేత్యువాచ సుప్రీతా రామమక్లిష్టకారిణం. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు వచనం
రామో ధర్మభృతాం వరః, భూయ స్తా మబ్రవీ ద్వాక్యం మాతరం భృశదుఃఖ
తాం. ౧౫. మయా చైవ భవత్యా చ కర్తవ్యం వచనం పితుః, రాజా భర్తా
గురు శ్రేష్ఠ స్సర్వేషా మీశ్వరఃప్రభుః. ౧౬. ఇమాని తు మహారణ్యే విహృత్య
నవ పంచచ, వర్షాణి పరమప్రీత స్థాస్యామి వచనే తవ. ౧౭. ఏవ ముక్తా ప్రియం
పుత్రం బాష్పపూర్ణాననా తదా, ఉవాచ పరమార్థా తు కౌసల్యా పుత్రవత్సలా.
౧౮. ఆసాం రామసహస్త్రినాం వస్తుం మధ్యే న మేక్షమం, నయ మామపి కా
కుత్స్థ వనం వన్యాం మృగీం యథా, యది తే గమనే బుద్ధిః కృతా పితు రపేక్ష
యా. ౧౯. తాం తథా రుదతీం రామో రుదక వచన మబ్రవీత్. ౨౦. జీవం
త్యాహి స్త్రీయా భర్తా దైవతం ప్రభురేవచ, భవత్యా మమ చైవాద్య రాజా
ప్రభవతి ప్రభుః. ౨౧. నహ్యనాథా వయం రాజ్ఞా లోకనాథేన ధీమతా, భరత
శ్చాపి ధర్మాత్తా సర్వభూతప్రియంవదః, భవతీ మనువర్తేత స హి ధర్మరత స్స
దా. ౨౨. యథా మయి తు నిష్కాంతే పుత్రశోకేన పార్థివః, శ్రమం నావా
స్నుయా త్కించి దప్రమత్తా తథా కురు. ౨౩. దారుణశ్చాప్యయం శోణో
యథై నం న వినాశయేత్, రాజ్ఞో వృద్ధస్య సతతం హితం చర సమాహితా.

మనసాపి నకర్తవ్యః - నచింతనీయ ఇత్యర్థః. ౧౨. యావదితి. సః శుశ్రూషా-ధర్మాపేక్షయా పుల్లం
గత్వం. ౧౩. ఏవమితి. శుభదర్శనా-ధర్మ్యబుద్ధి రిత్యర్థః. ౧౪. దార్ధ్యార్థం పునరాహేత్యాహ-ఏవ
మిత్యాదినా. ౧౫. మయేతి. ఉత్తరాధాదౌ స ఇత్యుపసార్గం. ౧౬. ప్రాథమికపితృవచనపరిపా
లనానంతరం తవ వచనం కరిష్యామిత్యాహ-ఇమానీతి. ఇమానీత్యల్పత్వజ్ఞాపనాయ-విహృత్యనేన
క్షేతరాహిత్య ముక్తం. ౧౭. ౧౮. ఏవ మనుమతరామవనగమనస్వనగరవర్తనాపి పున స్సపత్నీస్తరణా
దమగమన మర్థయతే-ఆసా మితి. వన్యాం మృగీ మవ-యథా వన్యా మృగీ వనే సంతుష్టా వర్తతే త
థాహ మపి వర్తే-న భవంతం క్షేత్రయిష్యామితి భావః-పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౧౯. తా
మితి. రుదక-‘వృసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత’ ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టాపి రామో మాతృ
వ్యసనం దృష్ట్వా పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మ విఘ్న భయాల్ దై ర్యేణ స్థితవా - ఇదానీం వనగమ
నానుమతిం లభ్యా-స్వస్నేహప్రదర్శనేన మాతృవ్యసనం నివర్తయితుం రుదితవానిత్యవగమ్యతే.
౨౦. ౨౧. నహితి. రాజ్ఞా సనాథా ఇతి శేషః-రాజ్ఞా సనాథా వయం-నహ్యనాథా ఇత్యర్థః సపత్నీ
మభ్యవాసదోషం పరిహరతి-భరత శ్చాపీతి. ౨౨. ౨౩. దారుణఇతి. హితం చరేత్యత్ర తథేతి శేషః.

కేవలం నృశంసః-అత్యంతపాపహేతుః మనసా నకర్తవ్యః నచింతనీయః-తత్ర హేతు ర్గర్హితః. ౧౬.
పితృవాక్యకరణానంతరం త్వచ్ఛ్రుతా మపి కరిష్యామిత్యాహ-ఇమానీతి. విహృత్యనేన వనవా
సస్య మృగయావత్ లీలాత్వం దర్శితం-వచనే స్థాస్యామి వచన మనుష్ఠాస్యామి. ౧౮. అంగీకృత
వనవాసాపి కౌసల్యా సపత్నీకృతదుఃఖస్తరణాల్ పునశ్చ రామానుగమన మభిలషతి-ఆసామితి. ఆసా
మిత్యత్ర రామ మబ్రవీ దిత్యధ్యాహారః-పితు రపేక్షయా పితు రిచ్ఛయా. ౨౧. అథ సపత్నీమధ్యే

౨౪౪. వ్రతోపవాసనిరతా యా నారీ పరమోత్తమా, భర్తారం నానువర్తేత సా
తు పాపగతిర్భవేత్, భర్తు శుశ్రూషయా నారీ లభతే స్వర్గ ముత్తమం, అపి
యా నిర్నమస్కారా నివృత్తా దేవపూజనాత్. ౨౬౪. శుశ్రూషా మేవ కుర్వీత
భర్తుః ప్రియహితే రతా, ఏష ధర్మః పురా దృష్టో లోకే వేదే శ్రుతః స్మృతః.
౨౭౪. అగ్ని కార్యేషు చ సదా సుమనోభిశ్చ దేవతాః, పూజ్యా స్తే మత్కృతే
దేవి బ్రాహ్మణా శ్చైవ సువ్రతాః ౨౮౪. ఏవం కాలం ప్రతీక్షస్వ మ
మాగమనకాంక్షిణీ, నియతా నియతాహారా భర్తృశుశ్రూషణే రతా.
౨౯౪. ప్రాప్స్యసే పరమం కామం మయి ప్రత్యాగతే సతి, యది ధర్మ
భృతాం శ్రేష్ఠో ధారయిష్యతి జీవితం. ౩౦౪. ఏవ ముక్తా తు గామేణ బా
ష్పపర్యాకులేక్షణా, కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా రామం వచన మబ్రవీత్.
౩౧౪. గమనే సుకృతాం బుద్ధిం న తే శక్నోమి పుత్రక, వినివర్తయితుం వీర నూ
నం కాలో దురత్యయః. ౩౨౪. గచ్ఛ పుత్ర త్వ మేకాగ్రో భద్రం తేస్తు సదా
విభో, పున స్త్వయి నివృత్తే తు భవిష్యామి గతక్లమా. ౩౩౪. ప్రత్యాగతే మహా
భాగే కృతార్థే చరితవ్రతే, పితు రాన్యణ్యతాం ప్రాప్తే త్వయి లప్స్యే పరం సు
ఖం. ౩౪౪. కృతాంతస్య గతిః పుత్ర దుర్విభావ్యా సదా భువి, యస్త్యాం సంఛో
దయతి మే వచ ఆచ్ఛిద్య రాఘవ ౩౫౪. గచ్ఛేదానీం మహాబాహూ క్షేమేణ పున

౨౪౪. పతిశుశ్రూషణ మేవ పత్న్యః పరమో ధర్మ ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం శ్లోకద్వయేన దర్శ
యతి-వ్రతేతి. పాపస్య గతిః ఫల మివ ఫలం యస్యా సా తథా-నిర్నమస్కారాపి - భర్తృభిన్న
ద్విజాదివిషయనమస్కారరహితాపి. ౨౬౪. ఉపసంహరతి-శుశ్రూషా మితి. లోకే పురా దృష్టః.
పురాతనలోకాచారసిద్ధ ఇత్యర్థః-వేదే శ్రుతః-వేదావగత ఇత్యర్థః-స్మృతః - స్మృత్యవగతశ్చేత్యర్థః-
౨౭౪. తూష్ణీ మవస్థానే ఏనాం దుగభి మాక్ర మిష్యతీతి ధియా దుగభివిచ్ఛేదనార్థం కాలక్షేపసాధనం-
విధత్తే-అగ్నీతి. అగ్ని కార్యేషు శాంతిపాష్టికహోమాదిషు - సుమనోభి శ్చేత్యత్ర చకారేణ చందన
తాంబూలాదీని సముచ్ఛేయంతే-అగ్ని కార్యేషు క్రియమాణేషు సుమనః ప్రభృతిభిః దేవతా బ్రహ్మ
ణాశ్చ పూజ్యా ఇత్యర్థః. ౨౮౪. ఏవమితి. నియతా స్నానాదినియమయుక్తా నియతాహా
రా మధుమాంసాదివర్జనేన - శుద్ధాహారా. ౨౯౪. ప్రాప్స్యస ఇతి. భర్తృజీవన పుత్రాగమన
యో సృతో రేవ హి పరమకామప్రాప్తిసంభవ ఇతి భావః. ౩౦౪. ౩౧౪. గమన ఇతి. సుకృ
తాం-సుదృఢామిత్యర్థః. ౩౨౪. గచ్ఛేతి. గతక్లమా గతక్లేశా. ౩౩౪. ప్రత్యాగత ఇతి. మహాభాగే
మహాభాగధేయే - ఆన్యణ్యతాం అన్యణతాం - స్వార్థే ష్యజ్. ౩౪౪. కృతాంతస్యేతి. ఆచ్ఛిద్య
వస్తుం దుష్కర ఇతి యదుక్తం-తత్ర పరిహార మాహ-భరత ఇతి. ౨౬౪. శుశ్రూషా మితి. శ్రుతః శ్రుతి
భిః-స్మృతః స్మృతిభిః. ౨౭౪. స్వవియోగజదుగభిస్త్వరణార్థం కాలక్షేపం విధత్తే-అగ్నీతి. అగ్ని కార్యేషు
శాంతికపాష్టికహోమేషు - అహుతిభిః సదా దేవతాః సుమనోభిః పుష్పైః. ౨౯౪. ప్రాప్స్యస ఇతి.
ధర్మ భృతాం శ్రేష్ఠః దశరథః-యదిజీవితం ధారయిష్యతి. ౩౩౪. ప్రత్యాగత ఇతి. ఆన్యణ్యతాం అన్యణ
తాం. ౩౪౪. కృతాంతస్యేతి. వచ ఆచ్ఛిద్య నిరాకృత్య త్వాం సంఛోదయతీతి యత్ - వనాయేతిశేషః-
తతో దుర్విభావ్యా. ౩౫౪. గచ్ఛేతి. శ్లక్షణేన నిర్మ లేన-నీరాగదోషేణ-చారుణా మనోహరేణ-సాము

రాగతః, నందయిష్యసి మాం పుత్ర సామ్నా వాక్యేన చారుణా. 3౬౪. ఆపీ
దానీం సకాల స్వాస్య శ్వనాత్ ప్రత్యాగతం పునః, య త్వాం పుత్రక పశ్యేయం
జటావల్కులధారిణం. 3౬౫. తథాహి రామం వనవాసనిశ్చితం సమీక్ష్య దేవీ పర
మేణ చేతసా, ఉవాచ రామం శుభలక్షణం వచో బభూవ చ స్వస్త్వయనాభి
కాంక్షణీ. 3౬౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః.

సాపనీయ తమాయాస ముపస్పృశ్య జలం శుచి, చకార మాతా రామ
స్య మంగళాని మనస్వినీ. ౧. నశక్యనే వారయితుం గచ్ఛేదానీం రఘూత్తమ,
శీఘ్రం చ వినివర్తస్య వర్తస్య చ సతాం క్రమే. ౨. యం పాలయసి ధర్మం త్వం
ధృత్యా చ నియమేన చ, స వై రాఘవశార్దుల ధర్మ స్త్వా మభిరక్షతు. 3. యే
భ్యః ప్రణమనే పుత్ర చైత్యేష్వాయతనేషుచ, తే చ త్వా మభిరక్షంతు వనే స
హ మహర్షిభిః. ౪. యాని దత్తాని తేస్త్రాణి విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, తాని త్వా

భిత్వా-అన్యథా కృత్యేత్యర్థః. 3౬౪. గచ్ఛేతి. సామ్నా సాంత్యరూపేణ. 3౬౫. జటామాత్రమప్య
దర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవ సంభవే దితి ప్రార్థయతే - ఆపీతి. యత్
యేన చతుర్దశవర్షాంతేన కాలేన - వనాత్ ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం - స కాల ఇదానీ
మేవాసి స్వాత్ - అపిశబ్ద సంభావనాయాం - 'అపి సంభావనా ప్రశ్న గర్హా శంకా సముచ్చ
య' ఇతి వైజయంతీ. యత్ యత్రేతి వార్థః. 3౬౫. తథేతి. వనవాసనిశ్చితం నిశ్చితవనవాసం.
పరమేణ చేతసా-ఆదరేణేతి యావత్ - స్వస్త్వయనం మంగళం అభికాంక్షితుం శీల మస్యా ఆప్తీ
తి - తథా. 3౬౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

తాన్యేవ స్వస్త్వయనాని దర్శయతి - నేత్యాది. ఆయాసం క్లేశం - అపనీయ త్యక్త్వా
జల ముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - 'ఉపస్పృశ్య స్త్వాచమన' మిత్యమరః. రోదనస్యాశుచితాహే
తుత్వా దేవతాప్రార్థనస్య శుచినా కర్తవ్యత్వా దుపస్పృశ్యన ముక్తం - అత ఏవ శుచి రిత్యుచ్యతే.
మంగళాని మంగళాశాసనాని. ౧. నేతి. శీఘ్రం వినివర్తస్య చతుర్దశవర్షాంత ఇతి శేషః - సతాం
క్రమే అభిషేచనే. ౨. యమితి. పాలయసి అప్రచ్యుత మనుతిష్ఠతి - ధృత్యా ప్రీత్యా-నియమేన
సమగ్రతయా - స వై ప్రసిద్ధో ధర్మః - రాఘవశార్దుల రఘుకులశ్రేష్ఠ - అభిరక్షతు అభితోరక్ష
తు - పునర్ధర్మపదప్రయోగాత్ స ఏవ రక్షత్విత్యుచ్యతే. 3. యేభ్య ఇతి-చైత్యేషు చతుష్పథేషు
ఆయతనేషు దేవతాగృహేషు తే దేవా ఇతి సిద్ధం. ౪. యానీతి. సముదితం శ్రేష్ఠం. ౬. సమిదిత్యాది

సాంత్యవచనేన. 3౬౫. జటామాత్ర మప్యదర్శనాసహిష్ణుత్వాత్ ప్రత్యాగమనకాల ఇదానీ మేవసంభవే
దితి ప్రార్థయతే. ఆపీదానీ మితి. యస్మి న్కాలే వనా త్ప్రత్యాగతం త్వాం పునః పశ్యేయం సకాల
ఇదానీ మేవ స్వాత్ - శీఘ్రం గచ్ఛేతి భావః. 3౬౫. తథేతి. పరమేణ ఆదరణేన స్వస్త్వయనం
మంగళ మభికాంక్షితుం శీల మస్యా ఇతి తథా. 3౬౬. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

నేతి. ఆయాసం దుఃఖం - అపనీయ వినీయ-జల ముపస్పృశ్య ఆచమ్య - మంగళాని మంగ
ళవచనాని-చకార. ౧. నశక్యస ఇతి. సతాం క్రమే సతాం మార్గే. ౨. ౪. యానీతి. గుణై స్సము

మభిరక్షంతు గుణై స్సముదితం సదా. ౫. పితృశుశూగ్రహయా పుత్ర మాతృశు
శూగ్రహతయా తథా, సత్యేన చ మహాబాహూ చిరం జీవాభిరక్షితః. ౬. సమిత్కుశ
పవిత్రాణి వేద్య శ్చాయతనాని చ, స్థండిలాని విచిత్రాణి శైలా వృక్షాః క్షుపా
హ్రదాః, పతంగాః పన్నగా స్సింహా స్త్వాం రక్షంతు సరోత్తమ. ౭౪. స్వస్తి సా
ధ్యాశ్చ విశ్వేచ మరుతశ్చ మహర్షయః, స్వస్తి ధాతా విధాతా చ స్వస్తి పూ
షా భగోర్యమా, లోకపాలాశ్చ తే సర్వే వాసవప్రముఖాస్తథా, ఋతవశ్చైచ
వ పక్షాశ్చ మాసా స్సంవత్సరాః క్షుపాః, దినాని చ ముహూర్తాశ్చ స్వస్తి కుర్వం
తు తే సదా. ౧౦. స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం పుత్ర సర్వతః. ౧౦౪.
స్కందశ్చ భగవాన్ దేవ సోమశ్చ స బృహస్పతిః, సప్తర్షయో నారదశ్చ తే
త్వాం రక్షంతు సర్వతః. ౧౧౪. యా శ్చాపి సర్వత స్సిద్ధా దిశశ్చ సదిగీశ్వరాః,
స్తుతా మయా వనే తస్మిన్ పాంతు త్వాం పుత్ర నిత్యశః. ౧౨౪. శైలా స్సర్వే
సముద్రాశ్చ రాజా వరుణ ఏవ చ, ద్యౌ రంతరిక్షం పృథివీ నద్య స్సర్వాస్తథైవచ,
నక్షత్రాణిచ సర్వాణి గ్రహాశ్చ సహదేవతాః, అహోరాత్రే తథా సంధ్యే పాం
తు త్వాం వన మాశ్రితం. ౧౩౪. ఋతవ శ్చైవ పట్నుశ్యా మాసా స్సంవత్సరా

సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. వన్యా స్సమిత్ కుశాదయః - ప్రమాదకృతప్రత్యవాయసహిష్టవ స్సంతో
వనే చరంతం భవంతం రక్షంత్యితి వాక్యార్థః. - పవిత్రాణి దర్భగంధయః - వేద్యః అగ్నిధిష్ఠ్యాని -
స్థండిలాని దేవపూజాస్థలాని - తేషా మలంకారభేదాత్ సంస్థానభేదా చ్చ వైచిత్ర్యం - వృక్ష
గ్రహణం లతాదే రప్యవలక్షణం క్షుపాః హ్రస్వశాఖా శిఫాయుక్తాః వృక్షవిశేషాః - 'హ్రస్వశాఖా
శిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. వృక్షవిశేషణం వా - 'హ్రస్వశాఖావృక్షేష్వేవ ప్రాయశో దేవతా స్సన్నిద
ధత' ఇత్యైతిహ్యేత్ - పతంగాః పక్షిణాః. ౭౪. స్వస్తిత్యాది. కుర్వంత్యిత్వనుషంగః - స్వస్తిధాతే
త్యాదౌ కరోత్విత్వధ్యాహరః - సాధ్యాః దేవతావిశేషాః - విశ్వే విశ్వేదేవాః - మరుతః వాయవః -
ధాతృవిధాతృశబ్దా దేవతావిశేషవాచకౌ పూషాదిశబ్దాః ద్వాదశసంఖ్యాకాదిత్యావాంతరభేద
వాచకాః - ముహూర్తః దినస్య త్రింశో భాగః. ౧౦. స్మృతి ర్ధృతిశ్చ ధర్మశ్చ పాతు త్వాం
పుత్ర సర్వతః. స్మృతిః ధ్యానం - ధృతిః ఏకాగ్ర్యం - నిష్పన్నో యోగ ఇతి యావత్ - ధర్మః
శ్రుతి స్మృత్యుదితః - యం పాలయసీత్యత్ర పితృవాక్యపరిపాలనజ ఏవోక్త ఇతి న పునరుక్తిః. ౧౦౪.
స్కంద ఇతి. స్కందః సనత్కుమారః - తం స్కంద ఇత్యాచక్షత ఇతి దహరవిద్యాయాం తథాభి
ధానాత్ - కుమారోవా. ౧౧౪. యాశ్చాపీతి. సర్వత స్సిద్ధాః. ప్రసిద్ధాః. ౧౨౪. శైలా ఇతి. శైలాః
కులపర్వతాః - సముద్రసన్నిధానాత్ శైలా వృక్ష ఇత్యత్ర క్షుద్రపర్వతాః - రాజా కుబేరః -
గ్రహాః కుజాదయః - సహదేవతాః తదభిమానిదేవతాసహితాః - అహోరాత్రే తదభిమానిదేవతే -
ఆతో న పునరుక్తిః. ౧౩౪. ఋతవఇతి. ఋతుమాసాదిశబ్దా స్తదధిదేవతాపరాః - కేచి దాహుః -

దితం సద్గుణసంపన్నం. ౬. సమిదితి. క్షుపాః హ్రస్వశాఖా శిఫాయుక్తాః - 'వృక్షాః హ్రస్వశాఖా
శిఫః క్షుప' ఇత్యమరః. ౭౪. స్వస్తిసాధ్యా ఇతి. స్వస్తి కుర్వంత్యిత్వగ్రేణ సంబంధః - పతంగాః
పక్షిణాః - స్వస్తితి. ధాతా ఆధారకర్తృప్రధానో భగవాన్ విరా డ్విష్ణుః - విధాతా బ్రహ్మ - స ఏవ
పర్గవిధాయకః ప్రజాపత్యాత్మా పూషాభగోఽర్యమేతి రేవత్యాదినక్షత్రాధిదేవతా అస్మి న్ప్రకరణే
పునరుక్తయః పుత్రప్రేమపారవశ్యా దిత్యవగంతవ్యాః. ౮౪. ౧౬౪. రాక్షసానా మితి. భయం రాక్ష

స్తథా, కలాశ్చ కాష్ఠాశ్చ తథా తవ శర్త దిశంతు తే. ౧౫౪. మహావనే వి
చరతో మునివేషస్య ధీమతః, తవాదిత్యాశ్చ దైత్యాశ్చ భవంతు సుఖదా స్స
దా. ౧౫౫. రాక్షసానాం పిశాచానాం రౌద్రాణాం క్రూరకర్తృణాం, క్రవ్యాదా
నాం చ సర్వేషాం మాభూత్ పుత్రక తే భయం. ౧౫౬. ప్లవగా వృశ్చికా దంశా
మశకా శ్చైవ కాననే, సరీసృపాశ్చ కీటాశ్చ మాభూవన్ గహనే తవ. ౧౫౭. మ
హాద్విపాశ్చ సింహాశ్చ వ్యాఘ్రా ఋతాశ్చ దంష్ట్రీణః, మహిషా శ్శృంగిణో
రౌద్రా న తే ద్రుహ్యంతు పుత్రక. ౧౫౮. నృమాంసభోజనా రౌద్రా యే చా
న్యే సత్వజాతయః, మాచ త్వాం హింసిషుః పుత్ర మయా సంపూజితా స్త్విహ.
౧౫౯. ఆగమా నై శివా స్సంతు సిద్ధ్యంతు చ పరాక్రమాః, సర్వసంపత్తయే రా
మ స్వస్తిమాన్ గచ్ఛ పుత్రక. ౧౬౦. స్వస్తి తేఽంతరిక్షేభ్యః పార్థివేభ్యః
పునః పునః, సర్వేభ్య శ్చైవ దేవేభ్యోయే చ తే పరిపంథినః. ౧౬౧. గురు స్సో
మశ్చ సూర్యశ్చ ధనదోధ యమ స్తథా, పాంతు త్వా మర్చితా రామ దండకా
రణ్యవాసినం. ౧౬౨. అగ్ని ర్వాయు స్తథా ధూమో మంత్రాశ్చర్షిముఖా
చ్ఛ్చ్యుతాః, ఉపస్పర్శనకాలే తు పాంతు త్వాం రఘునందన. ౧౬౩. సర్వలోకప్రభు
ర్భ్రష్టా భూతభర్తా తథర్షయః, యేచ శేషా స్సురా నై త్వాం రక్షంతు వన
వాసినం. ౧౬౪. ఇతి మాల్యై స్సురగణాన్ గంధై శ్చాపి యశస్వినీ, స్తుతిభి శ్చా

అస్తిక్ ప్రకరణే ప్రాయశః పునరుక్తయః పుత్రరక్షణవిషయప్రేమపారవశ్యకృతా ఇతి - శర్త -
సుఖం - 'శర్త కాతసుఖాని' చేత్యమరః. ౧౫౪. మహావన ఇతి. ఆదిత్యాః దేవాః. ౧౫౫. రాక్షసానా
మితి. రాక్షసాదినంబంధిభయం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - తేభ్యో భయ మిత్యర్థః. ౧౫౬. ప్లవగా
ఇతి. ప్లవగాః వానరాః - దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు వనమక్షికే' త్యమరః. సరీసృపాః గిరి
సర్పాః - గహనే - వనే - మాభూవన్ - హింసకాః మాభూవ నిత్వర్థః. ౧౫౭. మహాద్విపా ఇతి.
ఋతాః భల్లూకాః - న తే ద్రుహ్యంతు - క్రుధద్రుహేత్యాదినా చతుర్థీ. ౧౫౮. నృమాంసభోజనా ఇతి.
సత్వజాతయః - సత్వస్య జాతి ర్జన్త యేషు తే సత్వజాతయః - క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౧౫౯.
ఆగమా ఇతి. ఆగమ్యంత ఇత్యాగమాః మార్గాః - సర్వసంపత్తయే వన్యఫలమూలాదినంపత్తయే.
౧౬౦. స్వస్తితి. ఆంతరిక్షేభ్యః ఆంతరిక్షచారిభ్యః - పార్థివేభ్యః పృథివీ వర్తిభ్య స్సకాశాత్ -
పరిపంథినః శత్రువః. ౧౬౧. గురురిత్యాది. పృథక్పృథక్ మిళితా శ్చ రక్షంత్యిత్యర్థః -
ఇతినపునరుక్తిః. ౧౬౨. ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః నిర్గతాః - త్వయా గృహీతాశ్చేతి
శేషః. ౧౬౩. సర్వలోక ప్రభు రితి. భూతభర్తా నారాయణః. ౧౬౪. ఇతీతి. ఇతీత్యత్ర మత్వేతి

సాదినంబంధిభయం తేభ్యో భయ మిత్యర్థః. ౧౫౬. ప్లవగా ఇతి. ప్లవగాః కపయః - దశాః వన
మక్షికాః - ఋతాః భల్లూకాః - సత్వజాతయః సత్వస్య బలస్య జాతి ర్జన్త యేషు ప్రాణిషుతే సత్వ
జాతయః - శక్తిమంతః క్రూరజంతవ ఇత్యర్థః. ౧౫౯. ఆగమాఇతి. ఆగమా ఆగమనయోగ్యామార్గా
ఇత్యర్థః. - సర్వసంపత్తయే ఇతి వనవాసాపేక్షితాః ఫలమూలాదయః సంత్వితిశేషః. ౧౬౦. స్వస్తితి.
పార్థివేభ్యః పృథివ్యాం భవాః పార్థివాః దేవేభ్య స్సకాశాత్ - తే స్వస్త్వస్త్వితి యోజనా -
యే చ తే పరిపంథినః లేభ్యశ్చ. ౧౬౧. ౧౬౨. అగ్నిరితి. ఋషిముఖాత్ చ్యుతాః - త్వయా

నురూపాభి రానర్చాయతలోచనా. ౨౬౪. జ్వలనం సముపాదాయ బ్రాహ్మణేన మ హాత్మనా, హావయామాస విధినా రామమంగళకారణాత్. ౨౭౪. ఘృతం శ్వేతాని మాల్యాని సమిధ శ్వేతసర్వపాణ్, ఉపసంపాదయామాస కౌసల్యా పరమాంగనా. ౨౮౪. ఉపాధ్యాయ స్సవిధినా హుత్వా శాంతి మనామయం, హుతహవ్యావ శేషేణ బాహ్యం బలి మకల్పయత్. ౨౯౪. మధుదధ్యక్షతఘృతై స్స్వస్తి వా చ్య ద్విజాం సతః, వాచయామాస రామస్య వనే స్వస్త్వయనక్రియాః. ౩౦౪. తత స్తస్మై ద్విజేంద్రాయ రామమాతా యశస్వినీ, దక్షిణాం ప్రదదౌ కా మ్యాం రాఘవం చేద మబ్రవీత్. ౩౧౪. యన్తంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవసమ స్సృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్త త్తే భవతు మంగళం. ౩౨౪. యన్తంగళం సుప ర్ణస్య వినతాకల్పయ త్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మంగళం. ౩౩౪. అమృతోత్పాదనే దైత్యాన్ ఘృతో వజ్రధరస్య యత్, అదితి ర్తంగళం ప్రాదా త్త త్తే భవతు మంగళం. ౩౪౪. త్రీన్ విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణో రమి తతేజసః, యదాసీ న్తంగళం రామ తత్తే భవతు మంగళం. ౩౫౪. ఋతవ స్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే, మంగళాని మహాబాహో దిశంతు శుభమంగళాః. ౩౬౪. ఇతి పుత్రస్య శేషాంశ్చ కృత్వా శిరసి భామినీ, గంధై

శేషః. ౨౬౪. ౨౭౪. ఘృత మితి. ఉపసంపాదయామాస - హోమాయేతి శేషః. ౨౮౪. ఉపా ధ్యాయ ఇతి. శాంతిం సర్వోపద్రవశాంతిం - అనామయం ఆరోగ్యం చ-ఉద్దిశ్యేతి శేషః-హుతహ వ్యావశేషేణ హుతహవిశ్వేషేణ-బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం. ౨౯౪. మధ్వితి. మధ్వాది ద్రవ్యదక్షిణాభి ర్దత్తాదిభిః - ద్విజాన్ స్వస్తివాచ్య - పుణ్యాహం వాచయిత్వేత్యర్థః - స్వస్త్వయన క్రియాః స్వస్త్వయనక్రియా ప్రతిపాదకమంత్రా నిత్యర్థః. ౩౦౪. తత ఇతి. కామ్యాం ఆభీష్టాం. ౩౧౪. యన్తంగళ మితి. వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్రే. ౩౨౪. ౩౪౪. త్రీనితి. విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫౪. ఋతవ ఇతి. శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః - మంగళద్రవ్యాణామప్యతిశయ దాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬౪. ఇతీతి. శేషాన్ అక్షతాని గంధైశ్చ సమాలభ్య నిలిప్య - 'సమాలంభో విలేపన' మిత్యమరః. సిద్ధార్థాం దృష్టఫలాం-విశల్యకరణీం చ అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీంచ-ఓషధీం మూలికాం - మంత్రై రభిమంత్ర్య రక్షాం చకార - రక్షాహేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - పున

గృహీతాశ్చేతి శేషః. ౨౮౪. ౨౭౪. ఉపసంపాదయామాసేతి-హోమాయేతి శేషః. ౨౮౪. ఉపాధ్యాయ ఇతి. అనామయ మారోగ్యం ఉద్దిశ్యేతి శేషః-హుతహవ్యావశేషేణ హుతానాం హవ్యానా మవశేషేణ - బాహ్యం హోమస్థానాత్ బహిర్భవం-బలిం లోకపాలాదిబలిం. ౨౯౪. మధ్విత్యాది. స్వస్తివాచ్య స్వస్తివాచన ముద్దిశ్య ద్విజాన్ మధ్వాదిభి రుపలక్షితాన్ కృత్వా-రామస్య వనే స్వస్త్వ స్త్విత్యేవం స్వస్త్వయనక్రియాః - స్వస్త్వయన ప్రతిపాదకమంత్రాన్ - వాచయామాస. ౩౦౪. ౩౧౪. యన్తంగళమితి. వృత్రనాశే వృత్రనాశనిమిత్రే. ౩౨౪. ౩౪౪. త్రీనితి. త్రీన్ విక్రమాన్ పదవిక్షేపాన్. ౩౫౪. ఋతవ ఇతి. శుభమంగళాః మంగళానా మపి మంగళాః మంగళద్రవ్యాణా మప్యతిశయదాయకా ఇత్యర్థః. ౩౬౪. ఇతీతి. పుత్రస్య రామస్య-శిరసి-శేషాన్ శ్వేతాక్షతాన్ కృ త్వా-గంధైశ్చ సమాలభ్య - చందనై ర్విలిప్య - సిద్ధార్థాం దృష్టవీర్యాం - ఔషధీం మూలికాం .

శ్చాపి సమాలభ్య రామ మాయతలోచనా, ఓషధీం చాపి సిద్ధార్థాం విశల్యకర
ణీం శుభాం, చకార రక్షాం కౌసల్యా మంత్రై రభిజజాపచ. 3౮౫. ఉవాచాతి ప్ర
హృష్టేవ సా దుగ్ధివశవ ర్తినీ, వాఙ్మత్రేణ నభావేన వాచా సంసజ్జమానయా.
3౯౫. ఆనమ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ పరిష్వజ్య యశస్వినీ, అవదత్ పుత్ర సిద్ధా
ర్థో గచ్ఛ రామ యథాసుఖం. ౪౦౫. ఆరోగం సర్వసిద్ధార్థ మయోధ్యాం పున
రాగతం, పశ్యామి త్వాం సుఖం వత్స సుస్థితం రాజవ ర్త్మని. ౪౧౫. ప్రణవ్త్తుదుగ్ధి
సంకల్పా హర్షవిద్యోతితాననా, ద్రక్ష్యామి త్వాం వనా త్ప్రీతం పూర్ణచంద్ర
మివోదితం. ౪౨౫. భద్రాసనగతం రామ వనవాసా దిహాగతం, ద్రక్ష్యామిచ పున
స్తావం తు తీర్ణవంతం పితుర్వచః. ౪౩౫ మంగళై రుపసంహన్తో వనవాసా దిహ
గతః, వధ్వా మమ చ నిత్యం త్వం కామాన్ సంవర్ధ యా హి భో. ౪౪౫. మయా
ర్చితా దేవగణా శ్శివాదయో మహర్షయో భూతమహాసురోరగాః, అభిప్రయా
తస్య వనం చిరాయ తే హితాని కాంక్షంతు దిశశ్చ రాఘవ. ౪౫౫. ఇతీవ
చాశ్రుప్రతిపూర్ణలోచనా సమాప్యచ స్వస్త్వయనం యథావిధి, ప్రదక్షిణం చైవ
చకార రాఘవం పునః పున శ్చాపి నిపీడ్య సస్వజే. ౪౬౫. తథాచ దేవ్యా స
కృతప్రదక్షిణో నిపీడ్య మాతు శ్చరణౌ పునఃపునః, జగామ సీతానిలయం మహా

ర్జజాపచ. 3౮౫. ఉవాచేతి. అతిప్రహృష్టేన-దుగ్ధివశవ ర్తిన్యపి పుత్ర ముఖోల్లాసార్థ మతిసంతుష్టేన
భావయంతీత్యర్థః - ఆసంసజ్జమానయా - స్థలం త్యేత్యర్థః. 3౯౫. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ-
ఆనమ్యేతి. ఆనమయ్య - సిద్ధార్థః సిద్ధప్రయోజనః - గచ్ఛేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౦౫. ఆరో
గమితి. సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం - పశ్యామి ద్రక్ష్యామి. ౪౧౫. ప్రణవ్త్తుదుగ్ధిసంకల్పేతి.
ప్రణవ్త్తుదుగ్ధిసంకల్పా - సంకల్పః మానసం కర్త - వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్తక ఇత్యర్థః.
౪౨౫. ౪౩౫. మంగళై రితి. వధ్వాః స్నుషాయా స్సీతాయాః - కామాన్ కామ్యమానవస్త్రాభరణా
దీని. ౪౪౫. ౪౫౫. తదా కౌసల్యాక్తస్య వాచామగోచరత్వా దాహ - ఇతీవేత్యాది. ఇతీవ-ఏవం
విధ మిత్యర్థః - ప్రదక్షిణం అనుకూలం - రక్షా మితి యావత్. ౪౬౫. తథేతి. నిపీడ్య-నిపీడనపూ
ర్వక మభివాద్యేత్యర్థః - స్వయా స్వతస్సిద్ధయా. ౪౭౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ
విశల్యకరణీం అంతర్గతశల్యనిర్గమనకారిణీం మూలికాంచ-గుళికీకృత్య శుభాం రక్షాం చకార. రక్షా
మేతుత్వేన హస్తే బబంధేత్యర్థః - తాం మంత్రై రభిజజాపచ. 3౮౫. ఉవాచేతి. సంసజ్జమానయా
అంతఃఖేదగద్గదయా. 3౯౫. కేన ప్రకారేణోవాచేత్యత్రాహ - ఆనమ్యేతి. ఆనమ్య గచ్ఛేత్యత్ర ఇతి
కరణం ద్రష్టవ్యం. ౪౦౫. ఆరోగ మితి. సర్వసిద్ధార్థం సిద్ధసర్వప్రయోజనం. ౪౧౫. ప్రణవ్త్తి. ప్రణ
వ్త్తుదుగ్ధిసంకల్పా - సంకల్పః మానసం కర్త - వనే రామస్య కిం భవిష్యతీతి చింతాత్తక ఇత్యర్థః.
౪౩౫. మంగళై రితి. మంగళైః రాజోచితవస్త్రాభరణాదిభిః - వధ్వాః సీతాయాః సంవర్ధ - సంవర్ధ
య యాహి గచ్ఛ భో ఇతి. ౪౪౫. ౪౫౫. ప్రదక్షిణం చకారేతి - రక్షార్థ మేవ పుత్రస్య ప్రద
క్షిణం. ౪౬౫. తథేతి. దేవ్యాకృతప్రదక్షిణ స్స రాఘవః - తథాచ మాతుః కృతప్రదక్షిణ స్సౌ-
పునఃపునః మాతు శ్చరణౌ నిపీడ్యేతి సంబంధః - నిపీడ్య - అభివాద్యేత్యర్థః. ౪౭౫. ఇతి శ్రీమహా

యశా స్స రాఘవః ప్రజ్వలిత స్వయా శ్రియా. ౪౭౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే.
అయోధ్యాకాండే - పంచవింశ స్సర్గః.

అభివాద్య చ కౌసల్యాం రామ స్సంప్రస్థితో వనం, కృత స్వస్త్వయనో
మాత్రా ధర్మిష్ఠే వర్తన్మి స్థితః, విరాజయన్ రాజసుతో రాజమార్గం నరై
ర్వృతం, హృదయాన్యామమంధేవ జనస్య గుణవత్తయా. ౨. వై దేహీ చాపి
తత్సర్వం న శుశ్రావ తపస్వినీ, తదేవ హృది తస్యాశ్చ యావరాజ్యాభిషేచనం. ౩.
దేవకార్యం స్వయం కృత్వా కృతజ్ఞా హృష్టచేతనా, అభిజ్ఞా రాజధర్మాణాం
రాజపుత్రం ప్రతీక్షతే. ౪. ప్రవివేశాథ రామస్తు స్వం వేశ్య సువిభూషితం, ప్రహృ
ష్టజనసంపూర్ణం హ్రియా కించి దవాఙ్ముఖః. ౫. అథ సీతా సముత్పత్య వేపమా
నాచ తం పతిం, అపశ్యచ్ఛోకసంతప్తం చింతావ్యాకులితేంద్రియం. ౬. తాం

భూషణే - వీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశ స్సర్గః.

ఏవం మాతరమనుమాన్య సీతామనుమానయితుం నిర్గచ్ఛతి - అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ
మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గతుం ప్రవృత్తః - ధర్మిష్ఠే అతిశయితధర్మే-ఆమమంధేవ -
విలొళయామానేత్యర్థః-గుణవత్తయా పూర్వభాషిప్రియవాది చేత్యాద్యుక్తగుణవిశిష్టతయా. ౨. వైదే
హీతి. తత్సర్వం అభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ రామాభిషేకార్థప్రతోపవాసాదినియమవిశిష్టా -
యావరాజ్యాభిషేచనం-వర్తత ఇతి శేషః. ౩. దేవకార్య మితి. దేవకార్యం దేవపూజాం-కృతజ్ఞా-
అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః గంధపుష్పాదినా కృతపాదార్చనాదిసమాచారజ్ఞేత్యర్థః -
హృష్టచేతనా హృష్టమనస్కా - రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా - అభిషిక్తరాజా సాధారణలక్షణాని శ్వేత
చ్ఛత్రచామరపురస్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ-ప్రతీక్షతే స్త ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా కదా సమా
గమిష్యతీత్యాపేక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪. ప్రవివేశేతి. హ్రియా గృహాలంకారజనప్రహర్షజయా. ౫.
అథేతి. సముత్పత్య - స్వాసనాదుత్థాయ - వేపమానా - భర్తృ ర్విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శ
నాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬. తామితి. తతః సోధు మశక్తత్వా దేవ-వివృతతాం వ్యక్తదుఃఖతాం-

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-
పంచవింశ స్సర్గః.

అభివాద్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వనం సంప్రస్థితః వనం గతుం ప్రవృత్తః-ఆమ
మంధేవ ప్రక్షోభయతిస్త - తత్ర హేతుః గుణవత్తయా - పూర్వభాషిప్రియవాదిత్వాద్యుక్తవిశిష్ట
గుణతయా. ౨. వైదేహీతి. తత్సర్వం రామాభిషేకవిఘాతాదికం - తపస్వినీ అభిషేకార్థప్రతోపవాసాదినియమవిశిష్టా -
తదేవ యావరాజ్యాభిషేచనం - హృది వర్తత ఇతి శేషః. ౩. దేవకార్యమితి. దేవకార్యం దేవ
పూజాం - కృతజ్ఞా-అభిషిక్తభర్తృవిషయే పట్టమహిషీభిః-గంధపుష్పాదితాదినా కృతపాదార్చనాది
సమయజ్ఞేత్యర్థః - రాజధర్మాణా మభిజ్ఞా - అభిషిక్తరాజసాధారణలక్షణాని శ్వేతచ్ఛత్రచామరపుర
స్కృతభద్రాసనాదీని జ్ఞాతవతీ - ప్రతీక్షతేస్త - ఉక్తలక్షణవిశిష్టో భర్తా - కదా ఆగమిష్యతీత్యా
కాంక్షయా స్థితవతీత్యర్థః. ౪. ప్రవివేశేతి. హ్రియా సీతాయై కథ మీదృశ మప్రియం కథయా
మితిలజ్జయా అవనతముఖ ఇత్యర్థః. ౫. సముత్పత్య - స్వాసనాత్ సముత్థాయ-వేపమానా-భర్తృ
విగతహర్షత్వావాఙ్ముఖత్వాదిదర్శనాత్ కంపమానేత్యర్థః. ౬. తామితి. వివృతతాం గతః వ్యక్త

దృష్ట్వా సహధర్మాత్మా న శశాక మనోగతం, తం శోకం రాఘవ స్సోధుం తతో
వివృతతాం గతః. 2. వివర్ణవదనం దృష్ట్వా తం ప్రస్విన్న మమర్షణం, ఆహ దుః
ఖాభిసంతప్తా కి మిదానీ మిదం ప్రభో. ౩. అద్య బార్హ స్పతః శ్రీమా నుక్తః
పుష్యోఽనురాఘవ, ప్రోచ్యతే బ్రాహ్మణైః ప్రాజ్ఞైః కేన త్వ మసి దుర్తనాః. ౪.

న తే శతశలాకేన జలఘేననిభేన చ, ఆవృతం వదనం వల్లు ఛత్రేణాపి విరాజతే.
౧౦. వ్యజనాభ్యాంచ ముఖ్యాభ్యాం శతపత్రనిభేక్షణం, చంద్రహాసప్ర కాశాభ్యాం
వీజ్యతే న తవాననం. ౧౧. వాగ్మినో వందినశ్చాపి ప్రహృష్టా స్త్వాం నరర్షభ, స్తు
వంతో నాత్ర దృశ్యంతే మంగళైః సూతమాగధాః. ౧౨. న తే ఔద్రం చ దధి
చ బ్రాహ్మణా వేదపారగాః, మూర్ధ్ని మూర్ధాభిషిక్తస్య దధతిస్తవిధానతః. ౧౩.
న త్వాం ప్రకృతయ స్సర్వా శ్రేణీముఖ్యాశ్చ భూషితాః, అనువ్రజితు మిచ్ఛంతి
పారజానపదా స్తథా. ౧౪. చతుర్భి ర్వేగసంపన్నై ర్హయైః కాంచనభూషితైః,

ఏతావత్పర్యంతం శోకలేశహీనస్య రామస్యేదానీం శోకావిర్భావ స్సీతాయా భావి దుఃఖిస్తరణేనేతి
బోధ్యం. 2. వివర్ణవదన మితి. ప్రస్విన్నం-హస్తగత రాజ్యస్యాన్య గామిత్వం స్వవన ప్రవాజనంచ కథ
మన్యై నివేదయిష్యామితి శోకేన ప్రస్వేదః-అమర్షణం సంజాతదుఃఖం నియంతు మశక్తం-ఇదానీం
హర్ష కాలే-ఇదం దౌస్థ్యం. ౩. అద్యేతి. బార్హ స్పతః బృహస్పతిదేవత్యః-ఉక్తః అభిషేకార్హ త్వేన
విహితః-యుక్త ఇతి పాతే-అభిషేకార్హః-శ్రీమాన్ కర్తారబ్రవతాం శ్రీకరః-పుష్యః పుష్యనక్షత్రం
అద్యేతి. బ్రాహ్మణైః ప్రోచ్యతేనుప్రోచ్యతే భిల్విత్యర్థః - అన్వీతి ఛిత్వా అనుప్రోచ్యత ఇతి వా
సంబంధః. ౪. నేతి. శతం శలాకాః యస్య తేన - స్థలస్థత్వేన మాలిన్యం వ్యావర్తయితుం జలపదం-
వల్లు సుందరం-ఆవృతం సన్నవిరాజత ఇతి సంబంధః ౧౦. వ్యజనాభ్యామితి. వ్యజనాభ్యాం వాలవ్య
జనాభ్యాం-శతపత్రం పద్మం. ౧౧. వాగ్మిన ఇతి. వందినః స్తుతిపాతకాః - 'వందిన స్తుతిపాతకా'
ఇత్యమరః. మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః పురావృత్తకథాశంసినః - మాగధాః పంశశంసకాః.
౧౨. నేతి. ఔద్రం మధు-మూర్ధ్ని న దధతి స్తు-నాభిషించంతి స్తేత్యర్థః. ౧౩. నేతి. ప్రకృతయః
ఆమాత్యాదయః-శ్రేణీముఖ్యాః వీధీప్రధానాః. ౧౪. చతుర్భి రితి. పుష్యరథః-ఉత్సవాయ కల్పితో

దుఃఖితాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః-మయి వనం గతే సతి - ఆదుఃఖార్హా సీతా దుఃఖేన కథం కాలం నయి
వ్యతీతి ధియా సంజాతదుఃఖోఽభూ దిత్వర్థః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత'
ఇత్యుక్తే. 2. వివర్ణవదన మితి. ప్రస్విన్నం-హస్తగతరాజ్యస్యాన్య గామిత్వం స్వస్య వనప్రవాజనం
చ కథ మన్యై నివేదయిష్యామితి లజ్జయా ప్రాప్తదుఃఖస్వేదం - అమర్షణం శోకధారణాక్షమం. ౩.
అద్యేతి. అద్యైవ బార్హ స్పతః బృహస్పతిదేవతాకః-పుష్యః పుష్యనక్షత్రం-యుక్తః-చంద్రేణేతిశేషః-
అనుప్రోచ్యతే-బ్రాహ్మణై రిత్యన్వయః - కేనేతి - అద్య పుష్యః అద్యాభిషేకో రామస్యేతి ద్విజైరుక్తం
సూతోషం విహాయ దుఃఖం కేన హేతునేత్యర్థః. ౪. నత ఇతి. శతం శలాకాః యస్మిన్ ఛత్రే తేన
ఛత్రేణావృతం సన్నవిరాజత ఇతి యోజనా. ౧౦. వ్యజనాభ్యా మితి. వ్యజనాభ్యాం వాలవ్యజనా
భ్యాం. ౧౧. వాగ్మిన ఇతి. వందినః స్తుతిపాతకాః - మంగళైః మంగళవచనైః - సూతాః పంశస్తా
పకాః-మాగధాః పంశశంసినః. ౧౨. నేతి. ఔద్రం దధిచేతి-తీర్థోదక మిశ్రిత మిత్వర్థః. మూర్ధాభి
షిక్తస్య శిరస్సాన్నితస్య - విధానతః యథావిధినేతి. ౧౩. నేతి. ప్రకృతయః ఆమాత్యాదయః-శ్రేణీ

ముఖ్యః పుష్కరథో యుక్తః కిం నగచ్ఛతి తేగ్రతః. ౧౫. న హస్తీ చాగ్రతశ్చీ
మాం స్తవ లక్షణపూజితః, ప్రయాణే లక్ష్యతే వీర కృష్ణమేఘగిరిప్రభః. ౧౬. నచ
కాంచనచిత్రం తే పశ్యామి ప్రియదర్శన, భద్రాసనం పురస్కృత్య యాతం వీరపు
రస్కృతం. ౧౭. అభిషేకో యథా సజ్జః కి మిదానీ మిదం తవ, అపూర్వో ముఖ
వర్ణశ్చ న ప్రహర్షశ్చ లక్ష్యతే. ౧౮. ఇతీవ విలపంతీం తాంప్రోవాచ రఘునందనః,
సీతే తత్రభవాంస్తాతః ప్రవ్రాజయతి మాం వనం. ౧౯. కులే మహతి సంభూతే
ధర్మజ్ఞే ధర్మచారిణి, శృణు జానకి యేనేదం క్రమేణాభ్యాగతం మమ. ౨౦. రాజ్ఞా
సత్యప్రతిజ్ఞేన పిత్రా దశరథేనచ, కైకేయ్యో మమ మాత్రేతు పురా దత్తౌ మహా
వరా. ౨౧. తయాద్య మమ సజ్జేస్మి న్నభిషేకే నృపోద్యతే, ప్రచోదితస్ససమయో
ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః ౨౨. చతుర్దశహి వర్షాణి వస్తవ్యం దండకే మయా, పిత్రా

రథ ఇత్యర్థః - 'అసౌ పుష్కరథశ్చక్రయానం న సమరాయ య' దిత్యమరః. స హి రాజ్ఞా
మగ్రతో నీయతే కేవలం సంభ్రమాయ. ౧౫. నేతి. కృష్ణమేఘగిరిప్రభః కృష్ణమేఘయుక్తగిరిప్రభః-
ఉభయోరుపమానత్వే వైషమ్యాపత్తిః. ౧౬. నచ కాంచనచిత్ర మితి. వీరపురస్కృతం భద్రాసనం
పురస్కృత్య తే - యాతం గమనం - నపశ్యామిత్యన్వయః. ౧౭. అభిషేకఇతి. యథా అభిషేకః
సజ్జః సన్నద్ధః-ఇదానీం తథైవేత్యర్థః-తవాపూర్వో ముఖవర్ణో దృశ్యతే - ప్రహర్షశ్చ నలక్ష్యతే-
కిమిదమితి సంబంధః. ౧౮. ఇతీతి. విలపంతీం వివిధం లపంతీం - తత్రభవాన్ పూజ్యః,
'తత్రభవా నత్రభవా నితి శబ్దో వృద్ధః ప్రయుజ్యతే పూజ్య' ఇతి హలాయుధః. ప్రవ్రాజయతీత్య
నంతరమితీతి శేషః. ౧౯. మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః కిం భవిష్యతీతి భయా చ్ఛిత్త
దార్ధ్యార్థం వివిధగుణకీర్తనేన సంబోధయతి-కుల ఇత్యాది. ఇదం ప్రవ్రాజనం - యేన క్రమేణ యేన
మార్గేణ. ౨౦. ౨౧. తయేతి. ఆద్య నృపోద్యతే మమాభిషేకే సజ్జే సతి-ప్రచోదితః పూర్వదత్తం
వరద్వయం దేహీతి ప్రకర్షేణ ప్రేరితః-స సమయః-త్వదపేక్షితం కరిష్యామితి కృతశపథ ఇత్యర్థః -
'సమయాశ్మపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్యమరః. ధర్మేణ ప్రతినిర్జితః - కర్మభూతధర్మేణ
స్వాయతీకృత ఇత్యర్థః. ౨౨. తతః కి మిత్యత్రాహ - చతుర్దశేతి. మయా-పితృచోదితేనేత్యర్థః.

ముఖ్యాః పరిషన్తుఖ్యాః. ౧౪. చతుర్భి రితి. పుష్కరథః ఉత్సవాయ కల్పితో రథః- నతు సమరాయ
తాదృగ్రథః - నిర్జగమిషో రాజ్ఞోఽగ్రే భవతి - తస్మిన్నిచ్చాయాం సత్యాం ఆరోహతి-నోచేత్
కేవల మగ్రే గచ్ఛతి. ౧౫. నేతి. తథా హస్తీచకృష్ణమేఘప్రభో గిరి ప్రభశ్చ. ౧౬. నచేతి. భద్రా
సనం పురస్కృత్య తే యాతం తవాగమనం పశ్యామిత్యన్వయః. ౧౭. అభిషేకఇతి. యథా యస్తాత్
సజ్జః సన్నద్ధః - ప్రవృత్త ఇతి యావత్ - ఏవ మపి అపూర్వో ముఖవర్ణశ్చ లక్ష్యతే - ప్రహృష్టో
నలక్ష్యతే-ఇదం కి మిత్యన్వయః. ౧౮. ఇతీతి. విలపంతీ ముద్వేగేన పృచ్ఛంతీం-తత్రభవాన్ పూజ్యః.
౧౯. మహతః అప్రియస్య శ్రవణే సీతాయాః దుఃఖం భవిష్యతీతి భయాచ్ఛిత్తదార్ధ్యార్థం వివిధ
గుణకీర్తనేన సంబోధయతి-కుల ఇతి. యేన క్రమేణ యేన హేతునా - ఇదం ప్రవ్రాజనం. ౨౦.
తయేతి. నృపోద్యతే నృపేణోద్యుక్తే అభిషేకే సజ్జే సతి - తయా ఆద్య నసమయః ప్రాచీనో వర
సంకేతః - ప్రచోదితః ప్రవర్తితః - తేన కారణేన-ధర్మేణ ధర్మ మార్గేణైవ-ప్రతినిర్జితః స్వవశీకృతః.
౨౨. అస్తు ప్రకృతే కి మాయాతం తత్రాహ - చతుర్దశేత్యాది. ౨౩౪. అథ సీతాయా గృహవ

మే భరతశ్చాపి యశావరాజ్యే నియోజితః, సోహం త్వా మాగతో ద్రష్టుం ప్రస్థితో విజనం వనం. ౨౩౪. భరతస్య సమీపేతు నాహం కథ్యః కదాచన. ౨౪. బుద్ధియుక్తా హి పురుషా న సహంతే పరస్తవం, తస్మాన్న తే గుణాః కథ్యా భరతస్య గ్రతో మమ. ౨౫. నాపి త్వం తేన భర్తవ్యా విశేషేణ కదాచన, అనుకూలతయా శక్యం సమీపే త్వస్య వర్తితుం. ౨౬. తస్మై దత్తం నృపతినా యశావరాజ్యం సనాతనం, సప్రసాద్య స్త్వయా సీతే నృపతిశ్చ విశేషతః. ౨౭. అహంచాపి ప్రతిజ్ఞాం తాం గురో స్సమనుపాలయన్, వన మద్యైవ యాస్యామి స్థిరాభవమనస్వినీ ౨౮. యాతే చ మయి కల్యాణి వనం మునినిషేవితం, వ్రతోపవాసపరయా భవితవ్యం త్వయానఘే. ౨౯. కాల్య ముత్థాయ దేవానాం కృత్వా పూజాయథావిధి, వందితవ్యో దశరథః పితా మమ నరేశ్వరః. ౩౦. మాతాచ మమకౌ సల్యా వృద్ధా సంతాపకర్షితా, ధర్మ మేవాగ్రతః కృత్వా త్వత్త స్సంమాన మర్హతి ౩౧. వందితవ్యాశ్చ తే నిత్యం యా శ్శేషా మమ మాతరః, స్నేహప్రణయసంభోగై స్సమాహి మమ మాతరః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమా చాపి ద్రష్టవ్యో చ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుహ్నా ప్రాణైః ప్రియతరో మమ. ౩౩. విప్రియం న చ

౨౩౪. సీతాహృదయం జ్ఞాతుం బుద్ధ్యుపదేశవ్యవదేశేన ప్రణయరోషముత్పాదయ న్నాహ-భరతస్యేతి. త్వయా న కథ్యః నక్లాఘనీయః - త్వత్ప్రీతామాగమనదశాయా మితి శేషః. ౨౪. ౨౫. నేతి. తేన భరతేన - విశేషేణ న భర్తవ్యా - బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః - అశనాదిభరణం లక్షణశత్రుఘ్నభార్యాభ్యాం విశేషేణ నకాంక్షణీయ మితి భావః - అనుకూలతయా స్వజనసాధారణతయా - శక్యం యోగ్యం. ౨౬. తదనుకూలాచరణం కి మర్థ మిత్యత ఆహ-తస్మా ఇతి-నృపతినా దశరథేన. ౨౭. అహ మితి. గురోః దశరథస్య - స్థిరా భవ - మయి స్థిరానురాగా భవేత్యర్థః - తత్త హేతుర్ననస్వినీతి - దృఢమనస్కేత్యర్థః. ౨౮. ౨౯. కాల్య మితి. కాల్యం అహర్తుభే 'ప్రత్యూహోహర్తుభం కాల్య' మిత్యమరః. ౩౦. మాతేతి. ధర్మ మేవాగ్రతః కృత్వా స్థితాయా ఇతిశేషః. ౩౧. వందితవ్యాఇతి. స్నేహః ప్రీతిః-ప్రణయః సౌహృదం-'ప్రణయ స్సాస్యత్ పరిచయే యాచాయాం సౌహృదేపి' చీతి వైజయంతీ. భోగః పాలనం-'భోగో రాజ్యే ధనే సౌఖ్యే పాలనా భ్యవహారయో' రితి వైజయంతీ. మయి స్నేహాదిత్రయ మవిశేషేణ కుర్వంతి - అత స్తా స్తుల్యతయా వంద్యా ఇతి భావః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమా వితి. భ్రాతృపుత్రసమా భ్రాతృపుత్రేణ చ సమా. ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౩౩. విప్రియ మితి. రాజత్వే పృష్ఠభుత్వ మనియంతృత్వం కస్యచిత్ సంభవతీతి తద్వ్యావృత్త్యర్థం ప్రభు రిత్యుక్తం - దేశపతే రకులపతిత్వదర్శనా దాహ దేశస్య చ కులస్య

స్థాపనాయ వక్తవ్యబుద్ధి ముపదిశతి - భరతస్యేతి. త్వయా న కథ్యః నక్లాఘనీయః. ౨౫. నాపీతి. తేన విశేషేణ న భర్తవ్యా - కింతు బంధుసాధారణ్యేన భరణీయేత్యర్థః - అనుకూలతయా వర్తితుం శక్యం - నతు ప్రాతికూల్యేన. ౨౬. తదనుకూలాచరణం కి మర్థ మత ఆహ-తస్మా ఇతి. నృపతినా దశరథేన. ౨౭. ౨౯. కాల్య మితి. కాల్యం సర్వస్మిన్నప్రయత్నసి. ౩౦. ౩౧. వందితవ్యా ఇతి. స్నేహప్రణయసంభోగైః ప్రణయః అనునయః సేవా-సంభోగః అన్న పానాదివిశేషప్రదానం-తైః సమా-మే మాత్రేతి శేషః. ౩౨. భ్రాతృపుత్రసమా భ్రాతృపుత్రేణ చ సమా-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-ప్రియ

కర్తవ్యం భరతస్య కదాచన, స హి రాజా ప్రభుశ్చైవ దేశస్య చ కులస్యచ. ౩౪. ఆరాధితాహి శీలేన ప్రయత్నైశ్చోపనేవితాః, రాజాన స్సంప్రసీదంతి ప్రకుప్యంతి విషర్యయే. ౩౫. ఔరసానపి పుత్రాన్ హి త్యజంత్యహితకారిణః, సమర్థాన్ సంప్రగృహ్ణంతి జనా నపి నరాధిపాః. ౩౬. సా త్వం వనేహ కల్యాణి రాజ్ఞ స్సమనువర్తినీ, భరతస్యరతా ధర్తే సత్యవ్రతపరాయణా. ౩౭. అహం గమిష్యామి మహావనం ప్రియే త్వయా హి వస్తవ్య మిహైవ భామిని, యథా వ్యలీకం కురుషేన కస్యచి త్తథా త్వయాకార్య మిదం వచో మమ. ౩౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా కాండే-షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవముక్తా తు వై దేహీ ప్రియార్హా ప్రియవాదినీ, ప్రణయాదేవ సంక్రుద్ధా భర్తారమిద మబ్రవీత్. ౧. కిమిదం భాషనేరామ వాక్యం లఘుతయాధ్రువం, త్వయా యదపహాస్యం మే శ్రుత్వా నరవరాత్తజ (వీరాణాం రాజపుత్రాణాం శస్త్రాస్త్ర

చేతి. ౩౪. ఆరాధితా ఇతి. శీలేన అనుకూలవృత్త్యా - ప్రయత్నైః ఆలస్యత్యాగాదిభిః - విషర్యయే శీలాద్యభావే. ౩౫. ఔరసా నితి. జనాన్ ఆబాధూన్. ౩౬. సా త్వ మితి. సత్యవ్రతం అమోఘ వ్రతం. ౩౭. అహ మితి. వ్యలీకం అప్రియం - కస్యచిదపి జనస్య యథా వ్యలీకం న కురుషే తథా త్వయా వర్తితవ్యం - ఇదం మమ వచ శ్చ కార్యం - అత్రైవ స్థాతవ్య మితి మమ వచశ్చ కార్య మితి. యద్వా - యథా కస్యచి దపి వ్యలీకం నకురుషే-తథా ఇద మపి మమ వచ స్త్వయా కార్య మిత్యర్థః. ౩౮. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - అయో ధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవం రామాయణపురుషేషు రామకర్తవ్యం సామాన్యధర్మానుష్ఠానం దర్శితం - అథ సీతా నుజ్జేయం పాతివ్రత్యధర్మం సంక్షేపేణోచితైవతి - ఏవ ముక్తేత్యాది. అప్రియవాదిన్యపి ప్రియార్హా ప్రియభాషణార్హా - తదుపరి ప్రియవాదినీ - తథాప్యేవ ముక్తా అప్రియ ముక్తా-ప్రణయా దేవ సౌ హృదా దేవ - నతు వైరాత్ సంక్రుద్ధా. ౧. కిమితి. హేరామ-త్వయా లఘుతయా-ధ్రువం నిశ్చితం - అత్యంతనిస్సారమిత్యర్థః - 'ధ్రువోపభేదే క్లిబం తు నిశ్చితే కాశ్వతే త్రిష్వి'త్యమరః. లఘు త్వమేవాహ - యదితి - యద్వాక్యం శ్రుత్వా - మే స్త్రీయా అపి - అపహాస్యం భవతి - తద్వాక్యం భాషనే - కి మిదం ఆయమపూర్వప్రకారః - ఇతః పూర్వం నదృష్టచరః - నరవరాత్త జేత్యనేనాస్యాసంభావితత్వముచ్యతే - త్వామిహ స్థాప్య వనం గమిష్యామి త్యే

తరా. ౩౩. ౩౫. ఔరసానితి. జనాన్ బంధుత్వరహితా నపి. ౩౬. ౩౭. అహ మితి. కస్యచి ద్వ్యలీకం అప్రియం యథా న కురుషే న కరిష్యసి - త్వయా తథా కార్యం ఆచరితవ్యం - ఇదం మమ వచః-ఆజ్ఞాపితమేతత్ - సర్వదా హృది-స్థాప్య మితి భావః. ౩౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి తాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః.

ఏవం రామేణ గృహనివాస ముక్తే వనవాస ఏవ మమ చ ధర్మతో న్యాయప్రాప్త ఇతిసీతా హ-ఏవ మితి. ప్రణయాదేవ స్నేహబలాదేవ సంక్రుద్ధా మత్ప్రేక్షకోస్థితి మాదిశతీ త్యమర్నాత్. ౧. స ఏవామర్షః ప్రదర్శ్యతే-కి మిద మితి. ఇదం కిం భాషనే కుతః లఘుతయా ధ్రువం లఘుత్వేన నిశ్చి

విదుషాం నృప, అనర్హమయశస్యంచ న శ్రోతవ్యం త్వయేరితం. ౨. ఆర్యపుత్ర పితా
మాతా భ్రాతాపుత్రస్తథాన్నషా, స్వాని పుణ్యాని భుంజానా స్వం స్వం భాగ్య
ముపాసతే. ౩. భర్తృర్భాగ్యంతు భార్యైకా ప్రాప్నోతి పురుషర్షభ, అతశ్చైవాహ
మాదిష్టా వనే వస్తవ్య మిత్యపి. ౪. న పితా నాత్మజోనాత్మా న మాతా న సఖీజనః,
ఇహ ప్రేత్య చ నారీణాం పతి రేకోగతి స్సదా. ౫. యది త్వం ప్రస్థితో దుర్గం వన
మద్యైవ రాఘవ, అగ్రత స్తే గమిష్యామి మృద్నంతీ కుశకంటకాః. ౬. ఈర్ష్యా
రోషా బహిష్కృత్య భుక్తశేష మివోదకం, నయ మాం వీర విస్త్రబ్ధః పాపం

తద్వచన మేతావత్పర్యంత మనుసృతాయాః ప్రణయధారాయాః పంథానం నారోహతీతి భావః.
౨. కథం మమ వాక్యస్య పరిహాసాస్పదత్వ మిత్యత్రాహ - ఆర్యపుత్రేతి. భర్తారం ప్రతి భార్యాయా
స్సంబోధనం ఆర్యపుత్రేతి - భర్తృసంబంధిపిత్రాదయః - స్వాని పుణ్యాని స్వకృతపుణ్యఫలాని -
ఏతత్పాపఫలస్వాభ్యుపలక్షణం - భుంజానాః ఆనుభవంతః - స్వంస్వంస్వస్వైవఫలప్రదం - భాగ్యం
శుభాశుభం కర్మ - ఉపాసతే ఆచరంతి - 'భాగ్యం కర్మ శుభాశుభ' మిత్యమరః. ౩. పూర్వోక్తా
స్సర్వే స్వకీయకర్మఫలాన్యనుభవంతి - భర్తృ రర్థశరీరభూతా భార్యా భర్తృకృతభాగ్యఫలమే
వానుభవతీత్యాహ - భర్తృ రితి. భార్యైకా భార్యైవతు - భర్తృ ర్భాగ్యం ప్రాప్నోతి - సహాధి
కృతత్వాత్ - యస్తాదేవం తస్తాదేవాహమపి వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ త్వదాదేష్టభిః -
అవయో స్సహధర్మచారిత్యా త్వదాదేశేనైవ మమాప్యాదేశ స్సిద్ధ ఇతి భావః. ౪. ఏవం భర్తృ
సమానభాగ్యత్వం స్వగమనమేతు రుక్తః - తదేకగతికత్వ మపి గమనమేతు రిత్యాహ - నేతి.
ప్రేత్య - పరలోక ఇత్యర్థః. ౫. ఫలితార్థ మాహ - యదీతి. అగ్రతో గమనే మేతు మాహ -
మృద్నంతీతి - మర్దయంతీ-మృదూకుర్వంతీత్యర్థః - కుశరూపకంటకాః. ౬. ఈర్ష్యేతి. పరాతిశయా
క్షమా ఈర్ష్యా - త్వదనువర్తనేన చరితార్థేయం భవిష్యతీ త్యేవం రూపా - అత్రైవ సుఖ మాస్వేతి
మయోక్తాపి స్వయ మనగమిష్యామితి బ్రూత ఇతి రోషః - తా - భుక్తశేషం శాస్త్రనిషిద్ధత
యోక్త ముదక మివ - బహిష్కృత్య నిశ్చేషం నిరస్య - విస్త్రబ్ధః నిశ్చంక స్సత్ - మాం నయ వీరే

తం - ఆతి తుచ్ఛమితి యావత్ - త్వయా యద్భాషితం త చ్ఛృత్వా - మే అపహాస్యం పరిహాసాస్ప
దం - జాయతే. ౨. ఆర్యపుత్రేతి. పిత్రాదయః స్వాని పుణ్యాని కర్మఫలాని - భుంజానాః - భోక్తుం
ప్రవృత్తాః - స్వంస్వం భాగ్యం - స్వానుష్ఠితం కర్మైవ - ఉపాసతే ఉపదేవంతి - నతు పిత్రాద్య
నుష్ఠితం - తత్ర తేషాం సహాధికారాభావాత్ - భర్తృ రర్థశరీరభూతా భార్యా తు కర్మఫలభోగే
ప్రవృత్తా భర్తృనుష్ఠితం కర్మైవ ఉపదేవతి - తయో స్సహాధికారా దిత్యర్థః - అతశ్చైతి - అతః కార
ణాదేవ - ఆహ మపి వనే వస్తవ్య మిత్యాదిష్టైవ - తవ వనగమనాదేశా దేవ - 'అర్థోవా ఏష ఆ
త్మనో యత్పత్నీ' త్యుక్తప్రక్రియయా త్వదర్థశరీరభూతాయా మమాప్యాదేశ ఇత్యర్థః. ౪. యదేవ
మతః - నపిలేత్యాది. ఇహ లోకేచ నారీణాం న పిత్రాది ర్గతిః - పతి రేక ఏవ సదా గతిః -
అతః. ౫. యది త్వ మితి. మృద్నంతీ మర్దయంతీ. ౬. ఈర్ష్యేతి. మయా నివర్తితా స్వయం స్త్రీచ
సతీ కథం వనం గమిష్యామితి బ్రూత ఇత్యత్యంతి రీర్ష్యా - మద్వచన ముల్లంఘ్య వర్తితి వా
మృద్న మన్నం పరిత్యజ్య ఫలమూలాభ్యాం వర్తన మపేక్షత ఇతి వా రోషః - తా బహిష్కృత

మయి న విద్యతే. ౭. ప్రాసాదాగ్రై ర్విమూనై ర్వి వైహాయసగతేన వా, సర్వావస్థాగతా భర్తుః పాదచ్ఛాయా విశిష్యతే. ౮. అనుశిష్టాస్తి మాత్రాచ పిత్రాచ వివిధాశ్రయం, నాస్తి సంప్రతి వక్తవ్యా వర్తితవ్యం యథా మయా. ౯. అహం దుర్గం గమిష్యామి వనం పురుషవర్జితం, నానామృగగణాకీర్ణం శార్దుల వృకసేవితం. ౧౦. సుఖం వనే నివత్స్యామి యథైవ భవనే పితుః, అచింతయంతీ త్రి లోకా చింతయంతీ పతివ్రతం. ౧౧. శుశూప్రమాణాతే నిత్యం నియతా

త్యనేన స్త్రీయ మేకాకీ కాంతారం కథం నయేయ మితి శంకా నకర్తవ్యేత్సుక్తం - పాపం మయి న విద్యతే - భవద్వియోగే జీవనహేతుపాపం న విద్యత ఇత్యర్థః - పాపాంతరస్యాత్ ప్రసక్త్య భావాత్. ౭. ప్రాసాదవాసం విహాయ కిమర్థం వనవాసం గచ్ఛసీత్యత్రాహ - ప్రాసాదాగ్రై రితి. పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదాగ్రైః సార్వభౌమవాసప్రాసాదాగ్రేభ్యః విమానైర్వా స్వర్లో కాదిస్థితవిమానాగ్రేభ్యోవా - వైహాయసగతేన - అణిమాద్యప్తైశ్చర్వ సిద్ధిసంపన్నో చితవిహాయస్సం బంధిగమనాద్వా - సర్వావస్థాగతా - దురవస్థాపన్నాపీత్యర్థః - యద్వా - సర్వావస్థాసు - గతా అనుగతా - స్థాయినీ - స్వరూపప్రాప్తేతి యావత్ - పాదచ్ఛాయా పాదనేవా - విశిష్యతే అతి రిచ్యతే. ౮. ఉపదేశానుసారాదపి మయానుగంతవ్య మిత్యాహ - అనుశిష్టేతి. యథా మయా భర్తృవిషయే వర్తితవ్యం - తథా మాత్రా పిత్రాచ - వివిధాశ్రయం వివిధప్రకారం - అనుశిష్టా స్తి - సంప్రతీదానీం నవక్తవ్యాస్తి - న శిక్షణీయాస్తీతి యావత్ రామానుజీయం అనుశిష్టేతి. మా త్రా పిత్రాచ - వివిధాశ్రయం - వివిధై ర్వర్జై రాశ్రమభిశ్చాశ్రమీయత ఇతి వివిధాశ్రయం - శ్రే యస్సాధనత్వేన సర్వైరనుష్టేయమాచార మితి యావత్ - అనుశిష్టాస్తి సుశిక్షితాస్తి - తస్మా ద్యథా మయా వర్తితవ్యం ఆచరితవ్యం - తథా సంప్రతి నవక్తవ్యాస్తి - పూర్వమేవ సర్వం విదిత వత్ససీత్యర్థః. ౯. ఉపదేశఫల మాహ - అహ మిత్యాది. దుర్గ త్యాదివిశేషణవిశిష్ట మసీత్యర్థః. ౧౦. దుఃఖావహేయం ప్రవృత్తి రిత్యత్రాహ - సుఖమితి. త్రి లోకా అచింతయంతీ-త్రైలో క్యైశ్చర్వ మప్యగణయంతీత్యర్థః - పతివ్రతం పతివిషయం వ్రతం - పతిశుశూప్రణ మిత్యర్థః. ౧౧.

త్యక్త్వా విస్రంభః నిశ్చంకః - మాం నయ-అత్ర హేతుగర్భం విశేషణం వీరేతి- త్యాగప్రయోజకం పాపం చ మయి న విద్యతే - నీతయాపి మయా తత స్సుఖ మేవ - అత్రోభయత్ర దృష్టాంతః భుక్తశేష ముదక మివేతి దుష్ప్రసపానీయకాంతారయాయినా జనేన పీతశేషం కమండలునిష్ఠం యథోదక మపాప మవశ్యం నేయ మాత్మోపకార్యేవ కేవలం తద్వదిత్యర్థః. ౭. నిత్యసంబం ధిత్యాదపి నాహం పరిత్యాజ్యేత్యాహ - ప్రాసాదాగ్రై రితి. ప్రాసాదాగ్రే స్థితిమతా-విమానైః యానవతా - యోగబలాత్ - కేవలం వైహాయసగతేన - మత్స్వర్గీయాజంతాః - వైహాయసగతిమ తా - తథా సర్వావస్థాం గతేనాపి - భర్తా భర్తుః పాదచ్ఛాయేవ భర్తా సహ స్త్రీ సర్వావస్థాగతా భవతీతి విశిష్యతే విధీయతేఆశవా - ప్రాసాదాగ్రై రిత్యాది - పంచమ్యర్థే తృతీయా - ప్రాసాదా గ్రేభ్యః విమానై ర్వా స్వలోకాదిస్థితవిమానోభ్యోవా - వైహాయసగతేన - అణిమాద్యప్తసిద్ధిసంప న్నోచితవిహాయస్సంబంధిగమనాత్ - సర్వావస్థాగతా దురవస్థాపన్నాపి - ఏతేభ్యః భర్తుః - పాద చ్ఛాయా పాదనేవా - విశిష్యతే అతిరిచ్యతే. ౮. అనుశిష్టాస్తితి - వివిధాశ్రయం వివిధార్థం అనుశిష్టాస్తి భర్త రనువర్తనీ భవేతి సుశిక్షితాస్తి - అతః సంప్రతి న వక్తవ్యా నోపదేశ వ్యాస్తి. ౯. ౧౦. సుఖమితి. లోకా న చింతయంతీ - త్రైలోక్యైశ్చర్వ మపి. న గణయంతీ

బ్రహ్మచారిణీ, సహ రంస్యే త్వయా వీర వనేషు మధుగంధిషు. ౧౨. త్వం హి శక్తో వనే కర్తుం రామ సంపరిపాలనం, అన్యస్యాపి జనస్యేహ కిం పున ర్తమ మానద. ౧౩. సహ త్వయా గమిష్యామి వన మద్య న సంశయః, నాహం శక్యా మహాభాగ నివర్తయితు ముద్యతా. ౧౪. ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న సంశయః, న తే దుగ్ధిం కరిష్యామి నివసంతీ సహ త్వయా. ౧౫. ఇచ్ఛామి సరిత శ్చైల్లాన్ పల్వలాని వనాని చ, ద్రష్టుం సర్వత్ర నిర్భీతా త్వయానాథేన ధీమతా. ౧౬. హంసకారండవాకీర్ణాః పద్మినీ స్సాధుపుష్పితాః, ఇచ్ఛేయం సుఖినీ ద్రష్టుం త్వయా వీరేణ సంగతా. ౧౭. అభిషేకం కరిష్యామి తాసు నిత్యం యత్రవ్రతా, సహ త్వయా విశాలాక్ష రంస్యే పరమనందినీ. ౧౮. ఏవం వర్ష సహస్రాణాం శతం వాహం త్వయా సహ, వ్యతిక్రమం న వేత్స్యామి స్వర్గోపి న హి మే మతః. ౧౯. స్వర్గేపి చ వినా వాసో భవితా యది రాఘవ, త్వయా మమ నరవ్యాఘ్ర నాహం త మపి రోచయే. ౨౦. అహం గమిష్యామి వనం సుదుర్గమం మృగాయ తం వానరవారణై ర్యుతం, వనే నివత్స్యామి యథా పితు ర్గృహే తవై వ పాదా పుపగృహ్య సంయతా. ౨౧. అనన్యభావా మనురక్తచేతసం త్వయా వియుక్తాం

శుశ్రూషమాణేతి. నియతా నియమయుక్తా - బ్రహ్మచారిణీ - నియతేంద్రియత్యర్థః - కామభాగ వర్జితావా-రంస్యే - అపూర్వదర్శనేన సంతుష్టా భవిష్యామిత్యర్థః-మధుగంధిషు - పుష్పరసగంధిషు 'మద్యే పుష్పరసే మధ్వ'తి వై జయంతీ. ౧౨. ౧౩. సహేతి. ఉద్యతా వనగమనోద్యుక్తా. ౧౪. ఫల మూలాశనేతి. దుగ్ధిం ఆశనపానాభ్యర్థనరూపం. ౧౫.౧౬. హంసేతి. కారండవాః జలకుక్కుటాః. 'మద్గుః కారండవః ప్లవ' ఇత్యమరః. ౧౭.౧౮. ఏవ మితి. వ్యతిక్రమం వ్యతిక్రాంతం-వర్ష సహస్రాణాం శతమపి - న వేత్స్యామి ఊహ మివ నేష్యామి. కిం పున శ్చతుర్దశసమా ఇతి భావః- స్వర్గోపి న హి మే మతః - త్వయా వినేతి శేషః. ౧౯. ఏత దేవ వివృణోతి - స్వర్గేపిచేతి. ౨౦. అహమితి. మృ గైః ఆయుతం అసమంతా ద్యుక్తం - మృగైః ఆయుతం - నామిశ్రితం - మిశ్రిత మిత్యర్థః-యు మిశ్రణామిశ్రణయో రితి భావః-ఆత్రేద మవధేయం - వనే మారీచమృగో భవిష్యతి తత్ ప్రసం గేనావయో ర్వియోగ స్సౌఖ్యత్ - తత్ర కోవా పున ర్ఘటకః- కథం త్వం తు మయా వినా స్థాతుం శక్తాసీతి చింతయంతం రామం ప్రతి సీతా సూచయతి - వానరవారణై రిత్యాది-తథాహి - మృగో మారీచః - వానరవారణైః వానరశ్రేష్ఠైః సుగ్రీవాదిభిః - పున ర్వనగ్రహణా ద్వనేపి ఆశోకవనేపి వత్స్యామి - పున స్తవై వ పాదా పుపగృహ్య సంయతా నియతా భవిష్యామితి. ౨౧. అనన్యభా వతివ్రతం పాతివ్రత్యం - చింతయంతీ ఆపేక్షమాణా, ౧౧. శుశ్రూషమాణేతి. బ్రహ్మచారిణీ తప శ్చరణశీలా నియతా నియమయుక్తా-మధుగంధిషు మకరందసురభిషు. ౧౨. త్వంహీతి. అన్యస్యాపి త్వదేకశరణజనాంతరస్యాపి. ౧౩. సహేతి. నివర్తయితుం నశక్యేతిన్యాయప్రాప్తానుగమనత్వా దిత్యా శయః. ౧౪. నతే దుగ్ధిం కరిష్యామితి. అన్న పానవిశేషసంపాదనాయేతి భావః. ౧౫.౧౬. హంసేతి. కారండవాః జలకుక్కుటాః. ౧౭. ౧౮. ఏవ మితి. వ్యతిక్రమం అపక్రాంతం-వర్ష సహస్రాణాం శతం వా నవేత్స్యామి-కిముత చతుర్దశవర్షాణీతి భావః స్వర్గోపి న హి మే మతః-త్వయా వినేతి శేషః. ౧౯.

మరణాయ నిశ్చితాం, నయస్వ మాం సాధు కురుష్వ యాచనాం న తే మయాతో
గురుతా భవిష్యతి. ౨౨. తథా బ్రువాణా మపి ధర్మవత్సలో న చ స్త సీతాం
నృవరో నిసీషతి, ఉవాచ చైనాం బహుసన్నివర్తనే వనే నివాసస్య చ దుగ్ధితాం
ప్రతి. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-శ్రీమదయోధ్యాకాండే-సప్తవింశస్సర్గః.

స ఏవం బ్రువతీం సీతాం ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః, న నేతుం కురుతే బుద్ధిం
వనే దుగ్ధాని చింతయన్. ౧. సాంత్వయిత్వా పున స్తాం తు బాష్పదూషితలో
చనాం, నివర్తనార్థే ధర్మాత్మా వాక్య మేతదువాచ హ. ౨. సీతే మహాకులీనాసి
ధర్మే చ నిరతా సదా, ఇహాచరస్వధర్మం త్వం మాయథా మనస స్సుఖం. ౩.
సీతే యథా త్వాం వత్సామి తథా కార్యం త్వయాబలే, వనే దోషాహి బహ
వో వదత స్తాన్నిబోధ మే. ౪. సీతే విముచ్యతా మేషా వనవాసకృతా మతిః,
బహుదోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే. ౫. హితబుద్ధ్యా ఖలు వచో

వామితి. అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్వానురక్తేత్యుచ్యతే - అత ఏవ త్వయా వియుక్తాం మరణాయ
నిశ్చితాం - త్వయా వియుక్తత్వే మరణాయ నిశ్చితా మిత్యర్థః-మాం నయస్వ-పరమార్థస్తు రావణ
గృహీతా మపి త్వయ్యేవాసక్తచిత్తా మథ వేణుద్గ్రధనేన మరణాయ నిశ్చితాం - హనుమత్ప్రేష
ణాదికముఖేన నయస్వ - యాచనాం దేవకృతరావణవధాభ్యర్థనం సాధుకురుష్వ-మయా కృతాత్
అతోనుగమనాత్ - తే గురుతాభారః - నభవిష్యతి - క్షోణో న భవిష్యతీత్యర్థః. ౨౨. తథేతి. ధర్మ
వత్సలః కాంతాక్షేశాసహిష్ణుః నిసీషతి నేతుమిచ్ఛతి - బహితి క్రియావిశేషణం - సన్నివర్తనే
సన్నివర్తననిమిత్తం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరా
ఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

వనే నివాసస్యచ దుగ్ధితా మిత్యుక్తం వివృణోతి - స ఏవ మిత్యాదినా. ౧. ౨. సీతఇతి.
మాయథా మనస స్సుఖం మనసో యథా సుఖం భవతి తథా మాచరేత్యర్థః. ౩. ౪. సీతఇతి. బహు
దోషం హి కాంతారం వన మిత్యభిధీయతే-బహుదోషం అహికంటకాదియుక్తత్వాత్ - కాంతారం
మహారణ్యం - 'మహారణ్యే దుర్గపథే కాంతారం పున్నపుంసక' మిత్యనురః. ౫. హితబుద్ధ్యేతి.

౨౦. అహమితి. మృగాయుతం మృగమిశ్రితం. ౨౧. అనన్యేతి. యాచనాం వనానుగమనయాచ
నాం - సాధు కురుష్వ - చరితార్థం సంపాదయ - అతః 'ఫలమూలాశనా నిత్యం భవిష్యామి న
సంశయః, న తే దుగ్ధం కరిష్యామి నివసంతీ సహత్వయా' - ఇత్యాద్యుక్తాద్ధేతో ర్మయా నిమి
త్రేన - గురుతా భారో నభవిష్యతి. ౨౨. తథేతి. న నిసీషతి స్త - నేతుం నైచ్చత్ - సన్నివర్తనే
సన్నివర్తననిమిత్తం-దుగ్ధితాం దుగ్ధిత్వజ్ఞాపనం ప్రతి. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - సప్తవింశస్సర్గః.

౧. ౨. సీతఇతి. స్వధర్మం స్వవాక్యపరిగ్రహప్రయోజనం స్వకులధర్మం - ఇహౌవ స్థిత్యా
యథా మనస స్సుఖం భవతి-స్వశక్త్యనుసారేణేత్యర్థః- మామాముద్దిశ్యాచర - అథవా-ధర్మ మేవా
చర - మనసః యథా సుఖం భవతి - తథా మాచరేతి వార్థః. ౩. ౪. సీతఇతి. బహుదోష మితి -
బహవో దోషాః క్షేశాః యస్మిన్నితి బహుదోషం - కాంతారం దుష్ప్రవేశం వనం - హి యస్తాత్
బహుదోష మిత్యభిధీయతే. ౫. హితబుద్ధ్యేతి. హితబుద్ధ్యాభిధీయతే - నతు త్వద్ధరణాదిప్రయాసో

మయైతదభిధీయతే, సదా సుఖం న జానామి దుఃఖ మేవ సదా వనం. ౬. గిరినిర్మరసంభూతాః గిరికందరవాసినాం, సింహానాం నినదా దుఃఖాశ్శ్రోతుం దుఃఖమతో వనం. ౭. క్రీడమానాశ్చ విస్త్రభా మత్తా శూన్యే మహామృగాః, దృష్టా సమభివర్తంతే సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౮. సగ్రాహా స్ఫురిత శ్చైవ పంకవత్యః దుస్తరాః, మత్తై రపి గజై ర్నిత్య మతో దుఃఖతరం వనం. ౯. లతాకంటకసర్జాః కృకవాకూషనాదితాః, నిరపా శ్చ సుదుర్గాశ్చ మార్గా దుఃఖ మతో వనం. ౧౦. సుప్యతే పర్ణశయ్యాసు స్వయంభగ్నాసు భూతలే, గాత్రిషు శ్రమఖన్నే తస్మాద్దుఃఖతరం ననం. ౧౧. అహోరాత్రం చ సంతోషః కర్తవ్యో నియతానా, ఫలై ర్వృక్షావపతితై స్సీతే దుఃఖ మతో వనం. ౧౨. ఉపవాసశ్చ క

హితబుద్ధ్యా - నతు త్వద్భరణక్షేణేన. ౬. మహావనే విద్యమానాన్ దోషా నాహ-గిరినిర్మరేత్యాః గిరినిర్మరసంభూతాః గిరినిర్మరేషు ప్రవృద్ధాః - శ్రోతుం దుఃఖాః దుఃఖకరాః-అతోవనం-దుఃఖదుఃఖకరం. ౭. క్రీడమానా ఇతి. శూన్యే - నిర్మానుషే ప్రదేశే - విస్త్రభాః నిశ్చంకా స్సంతః క్రీడమానాః క్రీడంతః - అతఏవ మత్తాః - మహామృగాః సింహశార్దూలాదయః-అస్తాన్ దృష్టా అపూర్వదర్శనాత్ - సమభివర్తంతే-హంతు మభిముఖ మాగచ్ఛేయః. ౮. సగ్రాహా ఇతి. సగ్రాహా సనక్రాః - పంకవత్యః బహుకుంకాః - మత్తై ర్గజై రుపలక్ష్ితాశ్చ - అతఏవ దుస్తరా స్ఫురితాః - అతో దుఃఖతరం పూర్వోక్తదుఃఖసంమేళనాదతిశయేన దుఃఖవత్. ౯. యత్ర న నిర్మరరాదయః లేనైవ మార్గేణ గమిష్యామ ఇత్యత్రాహ-లతా ఇతి. లతాః పదాకర్షిణ్యః-కంటకాః పాపేధకాః కృకవాకవః వనకుక్కుటాః - తైరుపనాదితాః - తన్నాదయుక్తా ఇత్యర్థః-తన్నాదాః శ్రుతపూర్వత్వాత్ భయావహా ఏవ - నిరపాః నిర్గతజలాః-ఋక్పూర్ణభూ రిత్యాదినా సమాసాంత ఆప్రత్యయః. ౧౦. సుప్యతఇతి. భూతలే - నతు పర్యంకే - తత్రాపి పర్ణశయ్యాసు - నతు మృదతూలాస్తరణేషు-తత్రాపి స్వయంభగ్నాసు-జీర్ణతయా స్వయమేవ పతితాసు - రాత్రిషు-నత్వహస్సు. శ్రమఖన్నేన ఫలమూలాద్యాహరణ శ్రమదుఃఖితేన వనవాసినా సుప్యతే - అతో-అస్తాభి రపి తథా స్వపితవ్య మితి భావః. ౧౧. అహోరాత్ర మితి. అహోరాత్రం సాయంప్రాతశ్చ - వృక్షావపతితైః వృక్షాత్ స్వయంపతితైః - ఫలైః-నియతాత్తనా నియతమనస్కేన - ఇతరా నభిలాషితేత్యర్థః - షవాసినా - సంతోషః భోజనతృప్తిః కర్తవ్యః. ౧౨. ఉపవాసఇతి. యథాప్రాణేన యథాశక్త్యా.

పాధినేత్యర్థః - సదా సర్వకాలేపి - సుఖం నాస్తీతి జానామి నిశ్చినోమి. ౬. గిరినిర్మరేతి. గిరినిర్మరసంభూతాః గిరినిర్మరేభ్యః సంభూతాః - ప్రభూతాః - నినదాః తథా గిరికందరవాసినాం సింహానాం-నినదాశ్చ-శ్రోతుం దుఃఖాః కష్టాః-అతోవనం - దుఃఖం దుఃఖప్రదం. ౭. క్రీడమానాశ్చేతి. విస్త్రభాః నిరంకుశాః - శూన్యే - నిర్మానుషే - సమభివర్తంతే హంతు మాగచ్ఛేయ రిత్యర్థః. సగ్రాహా ఇతి. గజై రపి దుస్తరా స్ఫురిత ఇతి యోజనా. లతేతి. కృకవాకూషనాదితాః వనకుక్కుటానాదయుక్తాః-నిరపాః నిర్గతోదకాః. ౧౦. సుప్యత ఇతి. స్వయంభగ్నాసు జీర్ణతయా స్వయమేవ పతితాసు - పర్ణశయ్యాసు. 'సాంద్రపర్ణేష్వేవ శయాత' ఇత్యుక్తేః. శ్రమఖన్నేన - దివా ఫలాద్యా నయనశ్రమఖన్నేన-మయా ఉక్తశయ్యాయాం-సుప్యతే. ౧౧. అహోరాత్ర మితి. వృక్షావపతితైః-వృక్షేభ్యః స్వయమేవ పతితైః ఫలై రేవ అహోరాత్రం ప్రాతస్సాయం చ సంతోషః తృప్తిః కార్యః. ౧౨. ఉపవాసశ్చేతి. యథాప్రాణేన యథాబలానుసారేణ. ౧౩. ౧౪. కార్య స్మి రితి.

వ్యో యథా ప్రాణేన మైథిలి, జటాభారశ్చ కర్తవ్యో వల్కలంబరధారిణా. ౧౩
దేవతానాం పితౄణాం చ కర్తవ్యం విధిపూర్వకం, ప్రాప్తానా మతిథీనాం చ నిత్యశః
ప్రతిపూజనం. ౧౪. కార్యస్త్రి రభిషేకశ్చ కాలేకాలే చ నిత్యశః, చరతా
నియమేనైవ తస్మా ద్దుగ్ధతరం వనం. ౧౫. ఉపహారశ్చ కర్తవ్యః కుసుమై స్స్వయ
మాహృతైః, ఆర్షేణ విధినా వేద్యాం బాలే దుగ్ధ మతో వనం. ౧౬. యథా
లబ్ధేన సంతోషః కర్తవ్య స్తేన మైథిలి, యతాహారై ర్వనచరై ర్నిత్యం దుగ్ధ.
మతో వనం. ౧౭. అతీవ వాతా స్తిమిరం బుభుక్షుః చాత్ర నిత్యశః, భయాని చ
మహాంత్యత్ర తతో దుగ్ధతరం వనం. ౧౮. సరీసృపాశ్చ బహవో బహురూపాశ్చ
భామిని, చరంతి పృథివీం దర్పా త్తతో దుగ్ధతరం వనం. ౧౯. నదీనిలయనా
స్సర్పా నదీకుటిలగామినః, తిష్ఠంత్యావృత్య పంథానం తతో దుగ్ధతరం వనం.
౨౦. పతంగా వృశ్చికాః కీటా దంశాశ్చ మశకై స్సహ, బాధంతే నిత్య మబలే
సర్వం దుగ్ధతరం వనం. ౨౧. ద్రుమాః కంటకిన శ్చైవ కుశకాశాశ్చ భామిని, వనే
వ్యాకులశాఖా గ్రా స్తేన దుఃఖతరం వనం. ౨౨. కాయక్లేశాశ్చ బహవో భయాని
వివిధాని చ, అరణ్యవాసే వసతో దుఃఖమేవ తతో వనం. ౨౩. క్రోధలోభా
విమోక్తవ్యో కర్తవ్యా తపసే మతిః, నభేతవ్యం చ భేతవ్యే నిత్యం దుఃఖ మతో
వనం. ౨౪. తరలం తే వనం గత్వా క్షమం న హి వనం తవ, విమృశన్నిహ

౧౩. ౧౪. కార్యఇతి. త్రిరభిషేకశ్చ నైకకాల ఇత్యాహ - కాలేకాల ఇతి - ప్రాతర్నాథ్యాన్న
సాయాహ్నాష్విత్సర్గః - ఏతచ్చ న కలిపయది నేషు-కింతు ప్రతిదిన మిత్యాహ - నిత్యశ ఇతి. ౧౫.
ఉపహారఇతి. ఉపహారః బలిః - 'ఉపహారో బలి ర్చత' ఇతిహాలాయుధః. ఆర్షేణ ఋషిప్రాక్షేన -
విధినా కల్పేన. ౧౬. యథేతి. యథాలబ్ధేన యావల్లబ్ధేన - తేన ఫలాదినా ఆహారేణ - సంతోషః
తృప్తిః - యతాహారైః నియతాహారైః. ౧౭. అతీతి. అత్ర వనే-వాతాశ్చ అతీవ బహుశాః-తిమి
రంచ - రాత్రివ్యతీవాస్తి - బుభుక్షుః చాతీవ భవతి- భయాని పూర్వోక్తాని. ౧౮. సరీసృపా ఇతి.
సరీసృపాః గిరిసర్పాః - బహురూపాః పృథుశరీరాః. ౧౯. నదీనిలయనా ఇతి. నదీకుటిలగామినః
నదీవత్ కుటిలగామినః. ౨౦. పతంగా ఇతి. పతంగాః శలభాః - దంశాః వనమక్షికాః - 'దంశస్తు
వనమక్షికే' త్యమరః. ౨౧. ద్రుమా ఇతి. కుశకాశయో శ్శాఖాః- కుశకాశపర్ణాన్యేవ. ౨౨. కాయ
క్లేశాఇతి. కాయక్లేశాః - ప్రతోపవాసాదయః - అరణ్యవాసే అరణ్యరూపవాసస్థానే. ౨౩. క్రోధ
లోభావితి. భేతవ్యే భయహేతువిషయే ప్రాగుక్తసర్పాదౌ - నభేతవ్యం భయం నకార్యం. ౨౪.

నిత్యశః ప్రతిదినం - కాలేకాలే ప్రాతరాదికాలే - అభిషేక స్త్రిః కార్యః - త్రిషవణస్నానం కర్త
వ్య మిత్యర్థః - నియమేనైవ చరతా కాలక్షేపం కుర్వతా. ౧౫. ఉపహార ఇతి. ఉపహారః పూజా-
ఆర్షేణ విధినా వానప్రస్థోచితవిధానేన. ౧౬. యథేతి. యథాహారైః వనస్థైః - యథాలబ్ధేన యాదృ
శం వస్తు - యథా ప్రాప్నోతి - తేన రూపేణేత్యర్థః. ౧౭. అతీవేతి. తిమిరం రాత్రిష్వితి కేషః.
౧౮. నదీతి. నదీవ తుక్కుటిలగామినః. ౨౦. పతంగా ఇతి. పతంగాః శలభాః-దంశాః వనమక్షికాః.
౨౧. ద్రుమా ఇతి. వ్యాకులశాఖాః వ్యాకులా గ్రా శ్చేత్యుభయత్ర క్రమాద్ద్రుమక్షశవిశేషణం. ౨౨.
౨౩. క్రోధలోభావితి. భేతవ్యే భయహేతుత్వే భయం నకార్యం. ౨౪. తరల మితి. అలం న గం

పశ్యామి బహుదోషతరం వనం. ౨౫. వనం తు నేతుం న కృతా మతి స్తథా
బభూవ రామేణ యదా మహాత్మనా, న తస్య సీతా వచనం చకార త త్తతో ౨౬
వీద్రామ మిదం సుదుఃఖతా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే.
అష్టావింశస్సర్గః.

ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సీతా రామస్య దుఃఖతా, ప్రసక్తాశ్రుముఖీ మండ
మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. యే త్వయా కీర్తితా దోషా వనే వస్తవ్యతాం
ప్రతి, గుణానిత్యేవ తాన్ విద్ధి తవ స్నేహ పురస్కృతాన్. ౨. మృగా
స్సింహా గజా శ్చైవ శార్దూలా శ్వరభా స్తథా, పక్షిణ స్సృమరా శ్చైవ
యే చాన్యే వనచారిణః. ౩. అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ సర్వే తే తవ రాఘవ,
రూపం దృష్ట్వాపసర్పేయుర్భయే సర్వే హి బిభ్యతి. ౪. త్వయా చ సహ
గంతవ్యం మయా గురుజనాజ్ఞయా, త్వద్వియోగేన మే రామ త్యక్తవ్య మిహ

శదితి. వనం గత్వాం మితి అలంఖల్వా రితి నిషేధార్థం ముపపదేత్వా - నగంతవ్య మిత్యర్థః. ౨౫.
వనమితి. రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా బభూవ తదా సీతా తస్య వచనం - నచకార
నాంగీచకార - ఇదం ఉత్తరసర్గే పక్ష్యమాణం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

ఏతదితి. పూర్వసర్గాంతే ఇద మిత్యుక్తావపి పున రిద మిత్యుక్తి ర్విశేషణవిశేషాభిధానార్థా.
ప్రసక్తాశ్రుముఖీ ఈషదశ్రుముఖీత్యర్థః. ౧. యఇతి. వస్తవ్యతాం వాసిత్వం-తాన్ దోషాన్. తవ
స్నేహపురస్కృతాన్ గుణా నిత్యేవ విద్ధి - ప్రేయసా త్వయా సహ వర్తమానాయాః మమ కో
లాలాపచందనమలయమారుతవత్ సుఖకరాన్ జానీహీత్యర్థః - అము మర్థ ముపరితనసర్గే కుశకా
శేత్యాదిష్టోక్తై ర్వివరిష్యతి. ౨. మృగా ఇత్యాది. శరభాః అష్టపాదమృగాః - సృమరాః గవయాః.
భయే భయహేతౌ - అస్తాన్ దృష్ట్వా అభిముఖమాయాస్యంతీత్యుక్తవాన్ రామః
ఇయం త్వపసర్పేయురితి తత్పరిజహర. ౪. త్వయేతి. గురుజనాజ్ఞయా - పిత్రో రాజ్ఞ
యా - త్వయా సహ మయా గంతవ్యం - 'అర్థోవా ఏష ఆత్మనః యత్పత్నీ' తి శ్రుత్యుక్త
ప్రక్రియయా జాయాపత్యోరేకాత్మత్వాత్ - త్వద్విషయాదేశ ఏవ మద్విషయాదేశ ఇ
త్యం. ౨౫. వనంత్వితి. రామేణ వనం నేతుం మతి ర్యదా న కృతా - తదా సీతా తస్య వచనం
న చకార-తతో హేతో రిద మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానం - అష్టావింశస్సర్గః.

౧. యేత్వయేతి. వనే వస్తవ్యతాం నివాసం ప్రతి - యే దోషాః కీర్తితాః-తాన్ దోషాన్
తవ స్నేహపురస్కృతాన్ - స్నేహసంబంధాన్. గుణానేవ విద్ధి-దోషా అపి త్వత్సన్నిధివశా ద్గుణతా
భజంత ఇత్యర్థః. ౨. మృగాఇతి. సృమరాః గవయాః-అదృష్టపూర్వేతి - తే సర్వే భయావహమృగాః
అదృష్టపూర్వరూపత్వాత్ - అనాలాకితైశాదృశరూపత్వాత్ - అదృష్టపూర్వం తావకంరూపం
యేషాం తే తథా-తేషాం భావ స్తత్త్వం తస్మా దపసర్పేయుః. ౩. ౪. త్వయేతి. గురుజనాజ్ఞయా.
'ఇయంసీతా మమసుతా సహ ధర్మచరీ తవ, ఛాయేవానుగతా సదే'త్యేనం రూపయా గురుజనస్యా

జీవితం. ౧. న చ మాం త్వత్సమిషస్థామపి శక్నోతి రాఘవ, సురాణామిశ్వర
శక్రః ప్రధర్షయితు మోజసా. ౬. పతిహీనా తు యా నారీ న సా శక్యతి
జీవితమ్, కామ మేవం విధం రామ త్వయా మమ విదర్శితం. ౭. అథచాపి
మహాప్రాజ్ఞ బ్రాహ్మణానాం మయాశ్రుతం, పురా పితృగృహే సత్యం వస్తవ్యం కిల
మే వనే. ౮. లక్షణిభ్యో ద్విజాతిభ్యః శ్రుత్వాహం వచనం పురా, వనవాసకృతో
త్సాహా నిత్య మేవ మహాబలః. ఆదేశో వనవాసస్య ప్రాప్తవ్య స్స మయా కిల,
సాత్యయా సహ తత్రాహం యాస్యామి ప్రియనాన్యథా. ౧౦. కృతాదేశా భవి
ష్యామి గమిష్యామి సహ త్వయా, కాలశ్చాయం సముత్పన్న స్సత్యవా గృహతు
ద్విజః. ౧౧. వనవాసేఽభిజానామి దుఃఖాని బహుధా కిల, ప్రాప్యంతే నియతం
వీర పురుషై రకృతాత్తభిః. ౧౨. కన్యయా చ పితుర్గృహే వనవాస శ్శృతో

త్యర్థః - త్వద్వియోగేన హేతునా - మే మయా. ౧. నచేతి. అపిశబ్దో భిన్నక్రమః - సురాణా
మిశ్వరోపీత్యర్థః. ౬. పతిహీనేతి. యా నారీ పతిహీనా పతివియుక్తా - సా జీవితం నశక్యతీ
త్యేవం విధం - త్వయా - మమ - కామం - అత్యర్థం విదర్శితం ఉపదిష్టం. ౭. అథేతి. అథచాపి -
అపిచేత్యర్థః - మహాప్రాజ్ఞ - పురా పితృగృహే వసంత్యా మయా - బ్రాహ్మణానాం బ్రాహ్మ
ణేభ్యః జ్యోతిర్విద్యుభ్యః - మే మయా - వనే వస్తవ్యం కిలేతి సత్యం వచనం మయా శ్రుతం. ౮.
లక్షణిభ్య ఇతి లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః - లక్షణజ్ఞాన మస్త్యేషా మితి ఇనిః. ౯. ఆదేశ
ఇతి. సః బ్రాహ్మణోక్తో వనవాసస్యాదేశః - ఆదిష్టో వనవాస ఇత్యర్థః - మయా ప్రాప్తవ్యః కిల -
లలాట లిఖితస్య ఆపరిత్యాజ్యత్వా దితి భావః - సా ఏవమాదిష్టాహం - త్వయా సహ యాస్యా
మి - నాన్యథా - కేవలం స్వేచ్ఛయా న యాస్యామిత్యర్థః. ౧౦. ఫలిత మాహ-కృతాదేశేత్యాది.
అయం కాలః వనవాసకాలః - ద్విజః లక్షణవాదీ - జాత్యేకవచనం. ౧౧. వనవాస ఇతి. వనవాసే
దుఃఖాని జానామి - తాని - అకృతాత్తభిః అశీక్షితమనస్కైః - ప్రాప్యంతే - నతు మాదృశై
ర్జనై రితి భావః. ౧౨. కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - స్త్రీహ్య

జ్ఞయా. త్వద్వియోగేన హేతునా ౧. ౬. పతిహీనేతి. కామం యథేచ్ఛం-ఏవం మదాగమననివా
రణోద్యుక్తేన పూర్వసర్గోక్తౌ బహుదోషజాతం త్వయా విదర్శితం - తథాపి పతిహీనాయా నా
ర్యా జీవిత మశక్యత్వాత్ - అహ మపి జీవిరోధినం త్వద్వియోగం సోధుం న శక్నోమితి భావః.
౭. అథచాపి. అథేతి వాక్యాలంకారే - పురా పితృగృహే - వనే వస్తవ్యం కిలేతి - బ్రాహ్మ
ణానాం - సత్యం సత్యవచనం - మయా శ్రుతం - అతో మే వన ఏవ వస్తవ్యం ఖలు. ౮.
లక్షణిభ్య ఇతి. లక్షణిభ్యః సాముద్రికలక్షణజ్ఞేభ్యః. ౯. ఆదేశ ఇతి. సః వనవాసస్య ఆదేశః ఆదిష్ట
వనవాస ఇత్యర్థః - ప్రాప్తవ్యః అవశ్యభోగ్యః - స బ్రాహ్మణై రభిహితః వనవాసస్య ఆదేశః మయా
ప్రాప్తవ్యః - యస్తా తస్తా దేవహి - సా శ్రుతాదేశా సతీ అహం త్వయా యాస్యామి - నాన్య
థా ఏవం సతి. ౧౦. కృతాదేశేతి. కృతాదేశా కృతబ్రాహ్మణనియోగా - భవిష్యామి - అతః
త్వయా సహ గమిష్యామి - కాల ఇతి - సముత్పన్నః సంప్రాప్తః - వనవాసస్యేతి శేషః-ద్విజ ఇతి
జాత్యేకవచనం. ౧౧. వనవాస ఇతి. వనవాసే అజేయాని దుఃఖాని సంతీతి - జానామ్యేవ-తథాపి
తద్దుఃఖాని - అకృతాత్తభిః అజితేంద్రియైః విషయలోలువై - నతు త్వాదృశ్చాదృశై ర్జనై రిత్య
ర్థః. ౧౨. కన్యయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం వమ పితు ర్గృహే మాతు రగ్రతః సాధువృత్తా

మయా, భిక్షిణ్యా స్సాధు వృత్తాయాః మమ మాతు రిహగ్రతః, ప్రసాదితశ్చ
పూర్వం త్వం వై బహువిధం ప్రభో, గమనం వనవాసస్య కాంక్షితం హి
త్వయా. ౧౪. కృతక్షణాహం భద్రం తే గమనం ప్రతి రాఘవ, వనవాసస్య
స్య చర్యా హి మమ రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మక ప్రేమభావా ద్ధి భవిష్యామి
ల్లషా, భర్తార మనుగచ్ఛంతీ భర్తాహి మమ దైవతం. ౧౬. ప్రేత్యభావేపి కే
స్సంగమో మే సహ త్వయా. ౧౭౪. శ్రుతి ర్హి శూర్యతే పుణ్యా
ణానాం యశస్వినాం, ఇహ లోకే చ పితృభి ర్వాస్త్రీయస్య మహామతే,
ర్షతా స్వధర్మేణ ప్రేత్యభావేపి తస్య సా. ౧౮. ఏవ మస్తా త్వకాం నారీం
త్వాం హి పతివ్రతాం, నాభిరోచయనే నేతుం త్వం మాం కేనేహ హేతునా
భక్తాం పతివ్రతాం దీనాం మాం సమాం సుఖదుఃఖయోః, నేతు మర్హసి కాక్ష

దిత్వా దినిః - వనవాసః - శ్రుతః భావీతి శ్రుతః - ఇహ గృహే - త్వయా సహ - వన
గమనం లీలార్థం జాహ్నువీతీరతపోవనాదిగమనం కాంక్షితం హి - త్వం చ బహువిధం ప్రసా
దై - ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః. ౧౪. కృతక్షణేతి. కృతక్షణా కృతోత్సవా - 'నిర్వాప్యపార
కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః, వనవాసస్య వనే వాసో యస్యేతి వనవాసః - తస్య -
స్య తవ - చర్యా పరిచర్యా - మమ మహ్యం - రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్నితి. శుద్ధాత్మక
దిరహిత - ప్రేమభావాత్ ప్రేమస్వభావాత్ - హిః ప్రసిద్ధా - భర్తారం త్వా మనుగచ్ఛ
వికల్పషా విగతకల్పషా - భవిష్యామి - నన్నత్రైవ స్థిత్యా కులదేవతా మారాధ్య విశుద్ధా భ
క్తాహ భర్తాహి మమ దైవత మితి. ౧౬. ప్రేత్యభావ ఇతి. ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి - త్వ
సహ సంగమః. కల్యాణః శోభనః. ౧౭౪. అత్ర ప్రమాణ మాహ - శ్రుతిర్హి త్యాదిసార్థం
పితృభి రితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా - శ్రుతి మేవాహ-ఇహేతి - మహామత ఇ
న స త్వాం బోధయామితి సూచ్యతే - స్వధర్మేణ స్వస్వవర్ణోక్తబ్రాహ్మదివివాహవిధినా.
ఏవమితి. ఏవం పూర్వోక్తశ్రుతిరూపప్రబలప్రమాణసద్భావేపీత్యర్థః - అస్తాత్ నగరాత్ -
మిత్యనేనాన్వయః - యద్వా - అస్తాత్ అద్భి ర్దానా ధ్దేతోః. ౧౮. భక్తా మితి. సుఖదుఃఖ

యాః - భిక్షిణ్యాః తాపస్యాః - సకాశాత్ - కన్యయా మయా. - వనవాసః - శ్రుతః భ
శ్రుతః - ఇహస్థిగృహే-త్వయా సహ వనవాసస్య గమనం విలాసార్థం జాహ్నువీతీరతపోవ
గమనం - కాంక్షితం హి త్వం చ బహువిధం ప్రసాదితోవై ప్రసాదిత ఏవేతి సంబంధః. ౧౪
తక్షణేతి. కృతక్షణా ప్రాప్తావసరా ప్రతీక్షితకాలేత్యర్థః - వనవాసస్య వనే వాసో యస్య సః.
వాసః తస్య తవ చర్యా శుశ్రూషా మమ రోచతే. ౧౫. శుద్ధాత్మన్నితి. శుద్ధాత్మక ప్రేమస్వ
భావభర్తార మనుగచ్ఛంతీ - అహం వికల్పషా భవిష్యామి - శ్రుతః భర్తాహి మమ దైవతం. ౧
ప్రేత్యేతి. త్వయా సహ సంగమః - ప్రేత్యభావేపి పరలోకేపి కల్యాణః శోభనః. ౧౭౪. అత్ర
మాణ మాహ - శ్రుతిర్హి త్యాదిసార్థం కేన, పితృభి రితి బహువచనం పితామహాద్యపేక్షయా
పితృభి ర్వాస్త్రీ అద్భి సహ యస్య యన్వై దత్తా సా ఇహ లోకే స్వధర్మేణ-పతివ్రతాధర్మేణ
మానా-ప్రేత్యభావేపి తన్వైవ భవతీతి శ్రుతిః - బ్రాహ్మణానాం సకాశా చూర్చితఇతి సంబం
౧౭. ౧౮. ఏవమితి. శ్రుతిస్మృతినామత్యో నిత్యసంబంధే సిద్ధే సతీత్యర్థః - అస్తాత్ నగరాత్
స్వకాంక్షీయాం. ౧౮. భక్తామితి. మహామతయో సమాం త్వదేకశరణాం-అతఏవ సమానదుఃఖినీ

సమానసుఖదుఃఖినీం. ౨౦. యది మాం దుఃఖితా మేవం వనం నేతుం నచేచ్ఛసి, విషమగ్నిం జలం వాహమాస్థాస్యే మృత్యుకారణాత్. ౨౧. ఏవం బహువిధం తం సా యాచతే గమనం ప్రతి, నానుమేనే మహాబాహు స్తాం నేతుం విజనం వసం. ౨౨. ఏవ ముక్తాతు సా చింతాం మైథిలీ సముపాగతా, స్నాపయంతీవ గా ముష్ణే గశ్రుభి ర్నయనచ్యుతైః. ౨౩. చింతయంతీం తథా తాం తు నివర్తయితు మాత్తవాన్, తామ్రాష్ఠీం స తదా సీతాం కాకుత్స్థో బహ్వాసాంత్యయత్. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

సాంత్యమానా తు రామేణ మైథిలీ జనకాత్తజా, వనవాస నిమిత్తాయ భర్తార మిదమబ్రవీత్. ౧. సాత ముత్తమసంవిగ్నా సీతా విపులవక్షసం, ప్రణయాచ్ఛాభి మానా చ్ఛ పరిచిక్షేప రాఘవం. ౨. కిం త్వా మన్యత వై దేహాః పితా మే మిధి

సృహం ప్రాప్తయో సుఖదుఃఖయో రేకరూపాం - సమానసుఖదుఃఖినీం త్వత్సమానసుఖదుఃఖిం. ౨౦. యదీతి. ఆస్థాస్యే స్వీకరిష్యే. ౨౧. ఏవమితి. యాచతే అయాచత - విజనం బంధుజన రహితం. ౨౨. ఏవమితి. గాం భువం. ౨౩. చింతయంతీ మితి. తామ్రాష్ఠీ మిత్యనేన సాంత్యాదినా స్థాతు మశక్యత్వ ముచ్యతే. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

సాంత్యమానేతి. జనకాత్తజేతి విశేషణం స్వకులాలితాచారదార్ధ్యాయ-వనవాసనిమిత్తాయ వనవాస ఏవ నిమిత్తం ప్రయోజనం తస్యై. ౧. సేతి. ఉత్తమసంవిగ్నా ఉత్తమమత్యంతం కంప మానా - విపులవక్షసం - శూర మితి యావత్ - శూర మపి కథం చిక్షేపేత్యత్రాహ ప్రణయా దిత్యాది - ప్రణయాత్ - స్నేహాత్ - అభిమానాత్ మదీయాయ మిత్యభిమానాత్ - కోపాద్వా-ప్రణయకోపా దితి సంపిండితోర్థః - పరిచిక్షేప నినింద. ౨. కింతేతి. మాం త్యక్త్వా వనం గతం త్వాం యది మే పితా శృణుయాత్-తదా త్వాం స్త్రేవ కాచిత్ పురుషవేషం ధృత్వా మత్క-న్యా ముపయే మే ఇతి మన్యేతేత్యర్థః-హేరామ సౌందర్యమాత్రేణ పరభ్రామక - వైదేహాః విదే హావంశ్యః - కర్తృజైవ హి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ ఇతి కర్తృప్రధానతయా కదాచి దపి పత్నీ విరహ మసహమాన ఇత్యర్థః - మిథిలాధిపః జనపదస్య సమ్యగ్రక్షకః - మే పితా - త్వా - మా

త్వయా సహ ఏకసుఖదుఃఖినీం. ౨౦. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః.

సాంత్యమానేతి. వనవాసనిమిత్తాయ వనవాసనిమిత్తానుమతీసిద్ధ్యర్థం. ౧. సేతి. ఉత్తమ సంవిగ్నా అతిభీలేతి యావత్ - ప్రణయాత్ - స్నేహాత్ - అభిమానాత్ కోపాత్ - పరిచిక్షేప వచన ముక్తవతీ. ౨. తదేవాహ-కింతేతి. హేరామ త్వా త్వాం-పురుషవిగ్రహం ఆకారమాత్రేణ పురుషం - స్త్రీయ మేవ సంతం జామాతరం - ప్రాప్య-కి మమన్యత - తత్త్వం న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః-యది జానాతి - తర్హి మాం తుభ్యం నప్రయచ్ఛేదిత్యాక్షేపశేషః - యద్వా - 'స ఏవ వాసు దేవోయం సాక్షాత్ పురుష ఉచ్యతే, స్త్రీప్రాయ మేత త్తత్సర్వం జగద్భ్రష్టాపురస్సర' మితి విష్ణుపురాణోక్తేః - వైదేహా మే పితా త్వాం జామాతరం ప్రాప్య లోకే త్వద్య్యతిరిక్తం పురుషవిగ్రహం పురుషాకృతిం సర్వ మపి స్త్రీయ మమన్యత కిం కి మర్థం అమన్యత - ఏతాదృశ

లాభిః, రామ జామాతరం ప్రాప్య స్త్రీయం పురుషవిగ్రహం. 3. అన్యతం బలేతి యమజ్ఞానా ద్యధ్యక్షి, తేజో నాస్తి కరం రామే తవ తివ దివాకరే కిం హి కృత్వా విషణ్ణ స్త్వం కుతో వా భయ మస్తి తే, య త్పరిత్యక్తుమేమ స్త్వం

మీరా కిం మి క్త్వా మా వస్తిం క్త్వా గతం త్వాం - ప్రాప్య జ్ఞాత్వా - కృత్వా జ్ఞానాత్ - స్త్రీయం అంకి స్త్రీస్వభావం - పురుషవిగ్రహం బహిఃపురుషవేషం - జామాతరం అమన్యత కిం మన్యతే కిం - అన్య మిథ్యం మన్యేతేత్యర్థః స్త్రీయం పురుషవిగ్రహ మితి - పురుష త్వేన మోహసిరూపభ్రమకృత్త్వం పూర్వకృతం సూచయతీతి. 3. అన్యత మితి. బలేతి భేదే - అయం లోకః - తవతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో స్తీతి ఆజ్ఞానాత్ - యద్వద్యతి వదతి - తదన్యతం కుతః నాస్తి - అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశం తేజో నాస్త్వేవేత్యర్థః - యద్వా - అయం లోకః - యద్వద్యతి యద్వదతి - రామే పరం తేజో స్తీత్యర్థసిద్ధం - తత్ - ఆజ్ఞానాత్ - అతోఽన్యతం బల త. తి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తి - వ్యతిరేకవృత్తాంతః-యస్య స్త్రీ దివాకర ఇవ ఉపలభ్యతే ఇతి భావః - యద్వా - ఆజ్ఞానాత్ - రామస్వరూపాజ్ఞానాత్ - లోకాయం య ద్వదతి-తదన్యతం కిం వదతీత్యత్రాహ-లేజ ఇతి- రామ ఇవ తవతి దివాకరే పరం తేజో నాస్తితి య ద్వదతి - తదన్యత మితి పూర్వేణాన్వయః. 4. కిమితి. కిం హి కృత్వా కి మి కాశ్యం కృత్వా-విషణ్ణః-అన్యకార్యకరం కృత్వా భర్తవ్యా మన రబ్రవీ'దిత్యుక్తావశ్యభరణీయ విషయ విషాదప్రాప్తిర్న యా క్తేతి భావః-తే కాలాన్నిసదృశక్రొధస్య తవ-యత్ యస్తాత్ కాల గాత్-మాం పరిశృత్తు కామోసి తాదృశం కారణం నాస్తిత్యర్థః - యద్వా - కిం హి కృత్వా కి మనసి కృత్వా-కిం విచార్యేత్యర్థః యత్ యస్తాత్ విషాదాత్-భ యా చ్చ మాం పరిత్యక్తుకామోసి. కాతరం త్వాం తథా మన్వానో భ్రాంత ఇత్యర్థః - యద్వా - కింత్వితి - రామజ - ఆమాతరం ప్రాప్య - స్త్రీయం - పురుష - విగ్రహం - ఇతిపదచ్ఛేదః - హేరామజ-రషయితం జాత-అవ తీర్ణేతి - హేపురుష - క్రిదార్థ మవతీర్ణపరమపురుషేత్యర్థః-ఆమాతరం స్త్రీయం మాతృవ్యతిరిక్తం సపత్నీమాతరం కైకేయాం - ప్రాప్య ఉద్దిశ్య - వైదేహో మే వితా విగ్రహం కలహం - అమన్యత కిం నామన్యతైవ - కైకేయ్యా సహ వితాదృశ కలహ ఆయాన్యతీతి న జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - తథాపి సమాం విహాయ త్వయా వనం గంతవ్య మితి భావః-యద్వా-రామజామాతర మిత్యేకం పదం-పురుష విగ్రహం-పురుషాత్ భక్తాత్ విశేషేణ గృహ్లాతి స్వవశికరోతీతి తథా - రామజామాతరం- 'రమంతే యోగినోఽంత' ఇతి శ్రుతేః ఆనందరూపజామాతరంత్యాం ప్రాప్య-వైదేహోమే వితా-స్త్రీయంస్వ స్త్రీయం-స్త్రీయమిత్యుపలక్షణం పుత్రమిత్రకళత్రాదికమాముష్టికంచ-సత్య మనున్యతకిం-కింతుసర్వం కుచ్చ మితి జ్ఞాత్వా పరమానందపూర్ణోఽభూత్-వితాదృశసర్వానందకర స్త్వం మాం కథం వ్యభయ నీతి భావః. 3. అన్యత మితి. బలేతి భేదే-అయం లోకః తవతి దివాకర ఇవరామే పరం తేజో స్తీత్యజ్ఞా నాదవిచారాద్యద్వద్యతీతదన్యతంకుతః నాస్తితి-అనుపలభ్యమానత్వా త్తాదృశ తేజో నాస్త్వేవేత్యర్థః- యద్వా-అజ్ఞానా దావేషం కృతవత్కస్త్వీతి భీత్యా లోక ఏవం వదిష్యతీతి స్వాపరాధం పరిహరితి - అన్యత మితి-య త్తా మనాద య గచ్ఛనీతి శ్లోకాదా వధ్యావృత్త్య యోజనీయః-అయం లోకః - తవతి దివాకర ఇవ రామే పరం తేజో నాస్తితి అజ్ఞానా దవిచారా దన్యతం యద్వద్యతి తత్ - బలేతి యోజనా - ఏక దహం ససహ ఇతిభావః. 4. కింహితి. కిం కృత్వా కి మకాశ్యం కృత్వా విషణ్ణః-అన్యకార్యకరం కృత్వా భర్తవ్యా మన రబ్రవీ' దిత్యుక్తావశ్యభరణీయవిషయ విషాదో

మా మనస్వపరాయణాం. ౧. ద్యుమత్యేనసుతం వీర సత్యవంతమనువ్రతాం, సావిత్రి మివ మాం విద్ధి త్వ మాత్మవశవ ర్తినీం. ౨. న త్వహం మనసా ప్యన్యం ద్రష్టాస్తి త్వద్వ తేనఘ, త్వయా రాఘవ గచ్ఛేయం యథాన్యా కులపాంసినీ. ౩. స్వయం తు భార్యాం కౌమారీం చిర మధ్యుషితాం సతీం, శైలూష ఇవ మాం రామ పరేభ్యో దాతు మిచ్ఛసి. ౪. యస్య పథ్యం చరామాత్త యస్య చార్థేన వ రుధ్యనే, త్వం తస్య భవ వశ్యశ్చ విధేయశ్చ సదానఘ. ౫. స మా మనాదాయ వనం న త్వం ప్రస్థాతు మర్హసి, తపో వా యది వారణ్యం స్వర్గో వా మే సహ త్వయా. ౬. నచమే భవితా తత్ర కశ్చిత్ పథి పరిశ్రమః, పృష్ఠత స్తవ గచ్ఛం

౧. ౨. నత్వితీ. హేరాఘవ - అన్యా కులపాంసినీ యథా కులపాంసినీవ అహం త్వద్వ తే అన్యం మనసాపి - న ద్రష్టాస్తి న ద్రక్ష్య మ్యేవ - అత స్త్వయా గచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౩. దృఢపా తివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాసమ్మతిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి - స్వయం మితి కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతాం - శైలూష ఇవ జాయా జీవ ఇవ - 'శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవాః కృశాశ్విన్' ఇత్యమరః - పరేభ్యః స్వయం దాతుమిచ్ఛసి. ౪. మాతరం శుశ్రూష స్వేతి యదుక్తం తత్ర పరిహర మాహ - యస్యేతి. యస్య మాతృజనస్య - పథ్యం హితం - ఆత్మ - యస్య చార్థే - అవరుధ్యనే మాం నివారయనే - తస్య జనస్య - త్వ మేవ వశ్యః అనుకూలః - విధేయః ప్రేష్యశ్చ - భవ - అహం తు త్వమనుయాస్యామిత్యర్థః - యద్వా - యస్య మద్రూపస్య జనస్య - పథ్యం చార్థ - ఏతావత్పర్యం తం - యస్య చార్థే - అవరుధ్యనే క్లిశ్యసి - తస్య జనస్య - త్వం వశ్యో విధేయశ్చ - భవ - త్వ మేవ మద్వ చనం శృణ్వేత్యర్థః - అథవా - యస్య భరతస్య పథ్య మాత్మ - యస్య చార్థే యస్మాభిషేకరూప ప్రయో జననిమిత్తే - అవరుధ్యనే నిగృహీతోసి - తస్య వశ్యః - ఇచ్ఛానుసారీ - విధేయ శ్చ ప్రేష్యశ్చ - భవేతి సంబం ధః. ౫. స ఇతి. వశ్యో విధేయశ్చ త్వం తపో వా - తపశ్చరణం వా అరణ్యం అరణ్యవాసో వా - స్వర్గో వా స్వర్గగమనం వా - త్వయా సహ - భవత్వితీ శేషః. ౬. నచేతి. పథి తవ పృష్ఠతో గచ్ఛంత్యా మే

నయుక్త ఇతి భావః - మదనుసరణే కాలాగ్నిసదృశక్రోధస్య తవ కుతో వా భయ మస్తి - య ద్య స్తాత్ మాం పరిత్యక్తుకామోసి తాదృశం కారణం నాస్తీత్యర్థః. ౧. ద్యుమత్యేన ఇతి. కశ్చిత్ - త స్య సుతం సత్యవన్నామకం - అనువ్రతాం సావిత్రి మివ తస్యపత్నీ మివ - మాం విద్ధి. ౨. నత్వితీ. హే రామ - యథాకులపాంసినీ అన్యం పశ్యతి - తథా అహం త్వద్వ తే అన్యం మనసా న ద్రష్టాస్తి న ద్ర ష్ట్యమ్యేవ - అత స్త్వయా గచ్ఛేయ మితి యోజనా. ౩. దృఢపాతివ్రత్యప్రదర్శనేపి వనగమనాసమ్మ తిం జ్ఞాత్వా క్రుధ్యతి - స్వయం మితి. కౌమారీం కుమారావస్థాయా మేవ పరిణతాం - శైలూష ఇవ జాయా జీవ ఇవ - పరేభ్యః అన్యేభ్యః దాతు మిచ్ఛసి - యద్వా - భరతాయ రామకర్తృకరాజ్య దాన మసహమానాహ - హేరామ - భార్యాం భర్తుం యోగ్యాం - కుతః - సతీం - అనశ్వరాం - కుతః చిర మధ్యుషితాం పితృపితామహాద్యాగతాం కౌమారీం కుమారవయస్యేన త్వయా ప్రాప్యాం యావరాజ్యరూపా మిత్యర్థః - మాం రాజ్యలక్ష్మీం శైలూష ఇవ వేషధారీ సత్ - పరేభ్యో భరతా దిభ్యో దాతు మిచ్ఛసి - ఇదం తవ నోచిత మితి భావః. భరతస్య సమీపేతు నాహం కథ్యః కథా చనేతి పూర్వ ముక్తవతో రామస్య ఉత్తరమాహ - యస్యేతి. యస్య భరతస్య పథ్యం హితం ఆత్మ - యస్య చార్థే యస్య భరతస్య అభిషేకరూపప్రయోజననిమిత్తే అవరుధ్యనే నిగృహీతోసి - తస్య వశ్యః ఇచ్ఛానుసారీ - విధేయశ్చ నియోజ్యశ్చ భవ - నాహం తదిష్టానువ ర్తినీ - త్వద్విధేయాచ వసా

శ్యా విహరయనేద్వి - ౧౧. కుశకాశకరేః కా మే చ కంటకినో ద్రుమాః, తూలాజనమస్పర్శా మా ర్జే మమ సహ త్వయా. ౧౨ మహావాలేననుదూళిం చ వా ముకిరిష్యతి, కళో రమణ త త్త న్యే క శ్యాశ్చ్య మివ చందనం. ౧౩ శా ద్వలేషు యథా శిశ్నే నవాంతే వనగోచర, కుభాత్తరణశర్వేషు కిం స్యాత్ సుఖ తేనా శిశిః. ౧౪ క్షత్రియములాం ఫలం నో శ్చ్య మల్పం వా యది వా బహు, దాన్యసిన్ధ్వయ మాహ్వాత్య తన్వేఽచ్యుతరహఃమం ౧౫ న మాతు ర్ష కిను త్త్ర త్త్ర ప్తిరిష్యామి న వేర్తేన, అర్తవా న్యుపభంజనా వృష్పాచే చ ఫలాని చ ౧౬ న చ తత్రగతః కించి ద్ద్రష్టు మర్హసి విప్రీణం, మత్కృతే న చ తే శోశో న భవిష్యామి దుర్భరా ౧౭ య శ్చ్యయా సహ స స్పృశ్తో నిరయో య త్త్వి యా నివా, ఇతి బాచా కరాం ప్రీతిం గచ్ఛ రామ మయా సహ. ౧౮ అథ మా మేవ సువ్యధాం ననం నై వ నయిష్యసి, విష మద్యైవ సాస్యామి మావిశం ద్వేష తాం వశం ౧౯ బాహ్వా దపి దుఃఖేన మమ నై వాన్తి జీవితం, ఉజ్జితాయా

విహరయనేద్వి - విహరిత మక్రమః. ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - విహరిస్తు పరిక్రమః ఇత్యు చరిత. ౧౧. కుశేతి. త్వయా సహ గచ్ఛంత్యా మమ - తూలాజన సమస్పర్శాః తూలా తూలపిండః. అశిశిం కించిత్కృష్టజీవం - కడలి కించలి పీన చమూరుక్రియకా అః, సమూరు శ్చేతి హరిగా అమీ అజీవయోనయ' ఇత్యుక్తివాచాన్ - భదురీతి శేషః. ౧౨. మహావాలేతి. పరార్థ్యం శ్రేష్ఠం చందనం వాసితం చందనయాద్ధ మిత్కర్థః. ౧౩. శాద్వలేద్వితి. శాద్వలేషు - బాలకృణవక్ష్పదేశేషు - శిశ్నే త్వయా బహేతి శేషః. క.భా. చిత్రకంబళాః అస్తరిగాని కాసుంభోత్తరచ్ఛవాః తై ర్మృతైషు తత్ప ణ. ౧౪. ౧౫. శేతి. మామి రిత్యాదౌ కర్తృగర్థేతి షష్ఠీ - అర్తవాని తత్తద్వసుసముత్పన్నాని. ౧౬. వచేతి. తత్ర పదే గత ద్ద్రష్టు-మత్కృతే మన్నిమిత్తం-కించి నిష్ప్రియం దుఃఖం ద్రష్టుం నార్హసి- తే శోశో శ్చ న భవిత్ - అతో దుర్భరా ముఖేన భర్తవ్యా-న భవిష్యామి. ౧౭. కిం బహునోక్తేన నిర్భీత మేనం నుక్షేపత క్షుణ్ణిత్వాహ - య ఇతి. త్వయా సహ యో వాసః - సః స్వర్గః మే స్వర్గసమః త్వయావినా యో వాసః - స నిరయః నరగోచరః - త్వత్సంక్షేపవిక్షేపాదన్యే న మే ను భిముఖేస్త ఇతి భోవి - ఇతి విహ-వరాం విక్షేపాసహం-ప్రీతి-వానక్ తూర్వ మపి బహుశోఽను భవత్-మయా సహ గచ్ఛ. ౧౮. అథేతి ప్రశ్నే-విషం ఉక్తప్రకారేణ అవ్యగ్రాం వనగమనవిషయభీ రివహితం - అద్యైవ శ్వశ్చుర్నిధావేష-ద్విషతాం భరతాదీనాం-నశం-మాదిశం నప్రాప్నుయాం బహుళా విషమంశి. ౧౯. బాహ్వాదితి. బాహ్వా దపి త్వద్దమనానంతర మసి - ఉజ్జితాయాః త్వక్తా

మిత్కర్థః. ౧. ౧౦. వచేతి. విహరయనేద్వి - విహరిత పరిక్రమః ఉద్యానసంచార ఇతి యావత్ - విహరయనేద్వి - పది పరిక్రమో మే-నభివితా సభివిమ్యరీతి యోజనా. ౧౧. కుశేతి. తూలాజన సమస్పర్శాః - అశిశిం క్రియకానిన్యూనాదీనాని. ౧౨. ౧౩. శాద్వలేద్వితి. శాద్వలేషు యథా శిశ్నే-త్వయా బహేతి శేషః. కశిశ్యాన్వలశయవాత్-కుభాత్తరణశర్వేషు కిం స్యా దితి యోజనా. అస్తరిగాని కాసుంభోత్తరచ్ఛవాః. ౧౪. ౧౫. న మాతు రితి. న మాతు రిత్యాదౌ కర్తృణి షష్ఠీ - అర్తవాని-తత్తద్వక్ తాతాని. ౧౬. ౧౭. నిష్ఠాంత మాహ-యస్త్యయేతి. త్వయా సహ యః సః స్వర్గః, త్వయా నివా యః నిరయ ఇత్యుక్తః. ౧౮. ౧౯. బాహ్వాదితి. బాహ్వాత్ కించిత్కారానంతరం

స్వయా నాథ తదైవ మరణం వరం. ౨౦. ఇమం హి సహితుం శోకం ముహూర్త మపి నోత్సహే, కిం పున ర్దశవర్షాణి త్రీణి చైకం చ దుఃఖతా. ౨౧ ఇతి సా శోకసంతప్తా విలప్య కరుణం బహు, చుక్రోశ పతి మాయస్తా భృశమాలింగ్య సస్వరం. ౨౨. సా విద్ధా బహుభి ర్వాక్యైర్ద్విగ్ధై రివ గజాంగనా, చిరసన్నియతం బాష్పం ముమోచాగ్నిమివారణిః. ౨౩. తస్యా స్ఫుటికసంకాశం వారి సంతాప సంభవం, నేత్రాభ్యాం పరిసుస్త్రావ పంకజాభ్యా మివోదకం. ౨౪. తచ్చైవామల చంద్రాభం ముఖ మాయతలోచనం, పర్యశుష్యత బాష్పేణ జలోద్ధృత మివాంబుజం. ౨౫. తాం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం విసంజ్ఞా మివ దుఃఖతాం, ఉవాచ వచనం రామః పరివిశ్వాసయంస్తదా. ౨౬. న దేవి తవ దుఃఖేన స్వర్గ మప్యభిరోచయే, న హి మేఽస్తి భయం కించిత్ స్వయంభోరివ సర్వతః. ౨౭. తవ సర్వమభిప్రాయమవిజ్ఞాయ శుభాననే, వాసం న రోచయేఽరణ్యే శక్తిమా నపి రక్షణే. ౨౮. యత్సృష్టాసి మయా సార్ధం వనవాసాయ మైథిలీ, న విహాతుం మయా శక్యా కీర్తి రాత్నవతా యథా. ౨౯. ధర్మస్తు

యాః-తదైవ త్వత్సన్నిధానకాల ఏవ. ౨౦. విషయకృతదుర్తరణా దుఃఖేన మరణం జ్ఞాయ ఇత్యా శంక్యాహ-ఇమ మితి. ఆదౌ దశవర్షాణి-మధే త్రీణి వర్షాణి - అంతే ఏకవర్షం చ - తుల్యతయా భాతి విరహిణ్యా ఇత్యావేదయితుం విభజ్యోక్తిః. ౨౧. ఇతీత్యాది. ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - ప్రశీధిలగా త్రీత్యర్థః - సస్వరం - సతారధ్వనీత్యర్థః. ౨౨. సేతి. విద్ధా తాడితా - వాక్యైః పూర్వం రామోక్తైః-ద్విగ్ధైః విషలిప్తైః-బాణైః - చిరసన్నియతం వార్తాప్రసంగేన చిరాత్సన్నిరుద్ధం - అరణి

రిత్యత్రాపి విద్ధేత్యనుషంజనీయం. ౨౩. తస్యాఇతి. స్ఫుటికసంకాశమిత్యనేన వికజ్జలతావగమాచ్చి రవిగలితధారత్వ మవగమ్యతే - ఉదకం మకరందరూపం - తద్ధృష్టం నిర్తలంచ. ౨౪. తదితి. అమలసంకాశమితి పాఠే అమలతయా - ప్రకాశమానం - బాష్పేణ సంతాపసంభవేనోష్ణేన-అంబుజపక్షే ఉష్ణణేత్యర్థః - 'బాష్ప ఉష్ణే' త్యమరః. ౨౫. తామితి. విసంజ్ఞామివేత్యనేన మూర్ఛాభావ సూచ్యతే-పరివిశ్వాసయన్ సమ్యగ్విశ్వాసయన్. ౨౬. సేతి. తవ దుఃఖేన హేతునా - ప్రాప్యం స్వర్గ మపి న రోచయే-త్వయి దుఃఖితాయాం స్వర్గ మపి నేచ్ఛామిత్యర్థః - స్వయంభోః నారాయణస్య-న తు చతుర్ముఖస్య-తస్య మధుకైటభాదిభ్యో భయసంభవాత్-ఆర్షో డుప్రత్యయః-సర్వతః సర్వజంతుభ్యః. ౨౭. తవేతి. తవ విరహదుఃఖాసహిష్టు రపి నిర్భయోపి శక్తిమా నపి తవాంతరాభిప్రాయానభిజ్ఞానాదేతావత్పర్యంతం త్వాం వనం నేతుం నేచ్ఛామితి భావః. ౨౮. యదితి. సృష్టా దేవేనేతి

తదైవ త్వద్విప్రయోగ కాల ఏవ. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. ఆయస్తా ఆయాసం ప్రాప్తా - సస్వరం సశబ్దం. ౨౨. సేతి. ద్విగ్ధైః విషయుక్తైః-బాణైః-చిరసన్నియతం చిరసన్నిరుద్ధం. ౨౩. ౨౪. తచ్ఛేతి. బాష్పేణ శోకాగ్నిరూపోష్మణా. ౨౫. తామితి. పరివిశ్వాసయన్ సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్నిత్యర్థః. ౨౬. నదేవీతి. తవ నియోగదుఃఖేన ప్రాప్త మపీతి శేషః-స్వయంభో రివ సర్వతః సర్వేషామాయుర్భాగ్యం చ లిఖితుం పరిమార్ఘ్యం చ కర్తుః బ్రహ్మణో యథా కుతశ్చిదపి భయం నాస్తి-తద్వ దిత్యర్థః. ౨౭. తవేతి. సర్వం సమగ్రం-అభిప్రాయం ఆంతరం-అవిజ్ఞాయ-తత ఏవ హేతోః-తవారణ్యే వాసం - న రోచయే నాంగీకృతవానస్తి - ఇతః ప్రా గితి శేషః. ౨౮. యదితి. సృష్టాసి

గజనాసోరు సద్భి రాచరితః పురా, తం చాహమనువర్తేద్య యథా
సూర్యం సువర్చలా. 30. నఖల్వహం న గచ్ఛేయం వనం జనకనందిని, వచ
నం తన్నయతి మాం పితు స్సత్యోపబృంహితం. 31. ఏష ధర్మస్తు సుశ్రోణి పితు
ర్మాతుశ్చ వశ్యతా, అతశ్చ తం వ్యతిక్రమ్య నాహం జీవితు ముత్సహే. 32.
అస్వాధీనం కథం దైవం ప్రకారై రభిరాధ్యతే, స్వాధీనం సమతిక్రమ్య మాతరం
పితరం గురుం. 33. యత్రయం తత్రయో లోకాః పవిత్రం తత్సమం భువి,
నాన్యదస్తి శుభాపాంగే తేనేద మభిరాధ్యతే. 34. న సత్యం దానమానా వా

శేషః-ఆత్మవతా - శీలవతా అతికృచ్ఛాప్రసాదా మవ్యభిచారమనన్వేన వా-యచ్ఛబ్దయోగా త్త
దితి పూరణీయం. ౨౯. ఇదం పత్న్యా సహ వనగమనం రాగప్రాప్తం న భవతి - అపితు శిష్టాచార
సిద్ధ మిత్యాహ-ధర్మ ఇతి. ధర్మః వానప్రస్థధర్మః - సద్భిః సపత్నీకైః రాజ్ని భిః - యథా సూర్యం
సువర్చలేతి భిన్నలింగయో రప్యోపమ్య మార్షం - యథా సూర్యం సువర్చలా దేవీ తద్వ న్నా మను
వర్తస్వేతి వార్ధి. 30. నఖల్వతి. సత్యోపబృంహితం పితృవచనం మాం నయతి ఖలు - తత్తస్మాత్
కారణాత్-అహం న గచ్ఛేయ మితి న-అద్యైవ గచ్ఛేయ మేవేత్యర్థః. 31. ఏషఇతి. పితు ర్మాతు
శ్చ వశ్యతేత్యేష ఏవ ధర్మః-వశ్యతా విధేయతా-అహం పితృవచనపరిపాలనోద్యుక్తోహం-తం వ్యతి
క్రమ్య మాతాపితృవిధేయత్వరూపధర్మం వ్యతిక్రమ్య-అహం జీవితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః. 32.
మాభూత్ పితృవచనకరణం-దైవ మారాధ్యాస్తాభి రత్రైవ స్థాతవ్య మిత్యత్రాహ-అస్వాధీన మితి.
అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం-స్వతంత్ర మితి యావత్-యద్వా-అస్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా అనాజ్ఞా
పయత్-స్వాధీనం ప్రత్యక్షతయా నియోజయంతం - గురుం-గురుం చేత్యర్థః.- ప్రకారైః ఆరాధన
ప్రకారైః. 33. యదితి. యత్ గుర్వాదిత్రయం-తత్ త్రయో లోకాః-లోకత్రయమపి తదారా
ధనసాధ్యమిత్యర్థః-భువి తత్సమం పవిత్ర మన్య న్నాస్తి - 'గగనం గగనాకార' మితి వత్స్వస్య
స్వేనాపమ్యసంభవా త్తద్వ్యావృత్త్యర్థ మన్యపదం-తేన కారణేన - ఇదం గుర్వాదిత్రయం - అభి
రాధ్యతే. రామానుజీయం. యత్రేతి. యత్రయత్ర పూర్వోక్తా మాతాపితృగురువోవర్తంతే-తత్రతత్ర
త్రయో లోకాః-తత్సమం తత్రయసమం యత్ పవిత్రం భువ్యన్య న్నాస్తి-తేన కారణేన ఇదం
మాతాపితృగురురూపం త్రయం అభిరాధ్యత ఇతి యోజనా. 34. పితృవాక్యస్య సత్యాదివైలక్షణ్య

నిశ్చితాసి-ఇదానీ మితి శేషః-ఆత్మవతా అత్యుభితమనన్వేన యోగినేత్యర్థః. ౨౯. సర్వాత్మనాదయి
తాయాస్తే సహ యానంధర్మశ్చేత్యాహ-ధర్మ స్త్వితి. ధర్మో వానప్రస్థధర్మః-సద్భిః సపత్నీకైః రాజ్ని
భిః-యథా సూర్యం సువర్చలా హ్యనువర్తతే తథా మా మనువర్తస్వేతి శేషః. 30. మమతువనగమనం
నిశ్చిత మేవేత్యాహ-నఖల్వతి. న గచ్ఛేయ మితి న ఖలు-గచ్ఛేయ మేవ సర్వథేత్యర్థః-కుతః వచన
మితి సత్యోపబృంహితం వచనం మాం వనం నయతి. 31. ఏషఇతి. వశ్యతా విధేయతా-అహం పితృ
వచనపరిపాలనోద్యుక్తః తం వ్యతిక్రమ్య పితృవిధేయత్వరూపం ధర్మం వ్యతిక్రమ్య-అహం జీవితుం
నోత్సహ ఇతి సంబంధః. 32. అస్వాధీన మితి. అస్వాధీనం ఆరాధకానధీనం స్వతంత్ర మితి యా
వత్-ప్రకారైః ప్రార్థనాపరైః. 33. యత్ర త్రయ మితి. యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం-
తత్ర త్రయో లోకావర్తంతే - మాతాపితృగురుశుశ్రూషయా లోకత్రయాంతర్వర్త్య శేషదేవతా
ద్యారాధనఫలప్రాప్తి ర్భవతీత్యర్థః-అతః తత్సమం పవిత్రం మేధ్యం-నాస్తి-తేన కారణేన-ఇదం మా
తాపితృగురురూపత్రయ మభిరాధ్యత ఇతి యోజనా-యద్వా పవిత్రం-పవి ర్తహాభయలక్షణ స్సం

నయజ్ఞా శ్చాప్తదక్షిణాః, తథా బలకరా స్సీతే యథా నేవా పితు ర్హితా. 3౫. స్వర్గో ధనం వా ధాన్యం వా విద్యాః పుత్రా సుఖాని చ, గురువృత్త్యనురోధేన న కించి దపి దుర్లభం. 3౬. దేవగంధర్వగోలోకా బ్రహ్మలోకాం స్తథా నరాః, ప్రాప్నువంతి మహాత్మానో మాతాపితృపరాయణాః. 3౭. స మా పితా యథా శాస్తి సత్యధర్మపథే స్థితః, తథా వర్తితు మిచ్ఛామి స హి ధర్మ స్సనాతనః. 3౮. మమ సన్నా మతి స్సీతే త్వాం నేతుం దండకావనం, వసిష్యామితి సా త్వం మా మనుయాతుం సునిశ్చితా. ౩౯. సా హి సృష్టానవద్యాంగి వనాయ మదిరేక్షణే, అనుగచ్ఛస్వ మాం భీరు సహధర్మచరీ భవ. ౪౦. సర్వథా సదృశం సీతే మమ స్వస్య కులస్యచ, వ్యవసాయ మతిక్రాంతా కాంతే త్వ మతిశోభనం. ౪౧. ఆర భస్వ శుభశ్రోణి వనవాసక్షమాః క్రియాః, నేదానీం త్వద్వతే సీతే స్వర్గోపి మమ రోచతే. ౪౨. బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ రత్నాని భిక్షుకేభ్య శ్చ భోజనం, దేవస్వాభ్య శంసమానేభ్య స్సంతృప్త్యర్హ చ మా చిరం. ౪౩. భూషణాని మహార్హా మహానన్దా వణి

మాహ-న సత్య మితి. హితా హితకరీ-సీతు స్సేవా యథా బలకరీ-తథా సత్యాదయః దీని గురుస్వ-న పరలోకబలకరాః-న పారత్రి కాభ్యుదయసాధకా ఇత్యర్థః. 3౫. స్వర్గ ఇతి. స్వర్గారోధేన త-పుత్ర్య నురోధేన-సిద్ధ్యంతీతి శేషః-గురుణాం మాత్రాదీనాం-వృత్తిః శుశ్రూషణం-తదనంతే-దేవ-పర-వర్త నేన 'అనురోధోనువర్తన' మిత్యనురః. వ్యతిరేకేణాప్యాహ - న కించి దితి. 3౬. మహాంధర్వేతి. క్రమేణ బ్రహ్మలోకం ప్రాప్నువంతీతి భావః-నరా ఇతి - సర్వవర్ణసాధారణ్యోక్తిమహాత్మానః దృఢ మనస్కాః-మాతేతి-తచ్ఛుశ్రూషణైకరతా ఇత్యర్థః. 3౭. సఇతి. మా మాం సః స్వతంత్రః-వ ర్తితుం అనుష్ఠాతుం-సః వర్తనం - ధర్మాపేక్షయా పుంస్త్యం. 3౮. మమేతి. సన్నా త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ ధీణా-సా త్వం మయా సహ వసిష్యామితి మా మనుయాతుం సునిశ్చితా తేన ఇదానీం జ్ఞాతాసీతి భావః. 3౯. సేతి. సృష్టా దైవేనేతి శేషః. ౪౦. సర్వథేతి. వ్యవసాయం భర్తృనుసరణాధ్యవసాయం అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా-ప్రకర్షే లంఘనే వ్యతీత్యనురః. ౪౧. ఆరభస్వేతి. వనవాసక్షమాః వనవాసహితాః-క్షమం శక్తే హితే త్రి' ప్షిత్యనురః. క్రియాః దానాదిక్రియాః. ౪౨. బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి. అశంసమానేభ్యః అర్థయమానేభ్యః. ౪౩. భూషణానీతి. క్రిడార్థాశ్చాప్యపస్కరాః జాతరూప

సారః-తస్మా త్రాయత ఇతి పవిత్రం-సంసారనివర్తకమితి యావత్ - 'పవి ర్వజ్రే మహాభయ' ఇత్యభి ధానాత్ - పాతాంతర స్తు-య త్రయ మితి. యత్ యత్ర పితృమాతృగురురూపం త్రయం తత్ తత్ర త్రయో లోకా వర్తంతే. 3౫. స్వర్గ ఇతి. సుఖాని చ సిద్ధ్యంతీతి శేషః గురువృత్త్యనురోధేన గురుచిత్తవృత్త్యనువర్తనేన. 3౬. 3౮. మమేతి. త్వద్భావాపరిజ్ఞానాత్ త్వాం వనం నేతుం పూర్వం మమ మతిః-సన్నా ధీణా యతః వనే వసిష్యామితి మా మనుయాతుం మతిః త్వన్మతిః-సునిశ్చితా-అతః పూర్వం సన్నా మే మతిః-ఇదానీం త్వాం వనం నేతు ముద్యుక్తేతి శేషః-యద్వా-మమేతి - హే సీతే సా త్వం వనే వసిష్యామితి మా మనుయాతుం యతః సునిశ్చితా-అతః త్వాం దండకా వనం నేతుం మమ మతి స్సన్నా ఉద్యుక్తేతి యోజనా. 3౯. సేతి. దిష్టా అనుజ్ఞాతావనాయ వనం గంతుం మామనుగచ్ఛస్వ-పాతాంతర స్తు-సేతి - అతిదిష్టా అనుజ్ఞాతా. ౪౦. సర్వథేతి. వ్యవసాయం భర్తృనుసరణాధ్యవసాయం - అతిక్రాంతా ప్రకర్షేణ ప్రాప్తా. ౪౧. ఆరభస్వేతి. వనవాసక్షమాః-వన వాసే హితాః-క్రియాః దానాది క్రియాః-ఇదానీ మేతద్బుద్ధినిశ్చయే సతీత్యర్థః. ౪౨. ౪౩. భూషణా

యానిచ, రమణీయాశ్చ యే కేచిత్ క్రీడాద్ధా శ్చాప్యపస్కరాః, శయనీయాని
యానాని మమ చాన్యాని యాని చ, దేహి స్వభృత్యవర్గస్య బ్రాహ్మణానా
మనంతరం. ౪౫. అనుకూలం తు సా భర్తు ర్జ్ఞాత్వా గమన మాత్మనః, క్షీప్రం
ప్రముదితా దేవీ దాతు మేవోచక్రమే. ౪౬. తతః ప్రహృష్టా ప్రతిపూర్ణమాన
సా యశస్వినీ భర్తు రవేక్ష్య భాషితం, ధనాని రత్నాని చ దాతు మంగనా ప్రచ
క్రమే ధర్మభృతాం మనస్వినీ. ౪౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయాణే-అయోధ్యాకాండే-
త్రింశస్సర్గః.

ఏవం శ్రుత్వా తు సంవాదం లక్ష్మణః పూర్వ మాగతః, బాష్పపర్యాకుల
ముఖ శోకం సోధు మశక్నువత్, స భ్రాతు శ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః,

మయకృత్రిమపుత్రికాలీలాపాకభాజనాదివిచిత్రోపకరణాని - బ్రాహ్మణానా మనంతరం స్వభృత్య
వర్గస్యైవ సమబంధః. ౪౫. అనుకూల మితి. అనుకూలం సమృతం. ౪౬. తతః. ప్రతిపూర్ణ
మనస్వినీ నిశ్చింతేత్యర్థః - అవేక్ష్య ఆలోచ్య - ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః - మనస్వినీ నిశ్చిత
మనః. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండే - వ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

మతాపి తస్మాన్ సీతాగమనే అంగీకృతే లక్ష్మణస్యానుగమనప్రార్థన ముపక్షేపతి - ఏవ మిత్యా
దివా-శ్లోకం వాక్యం. ఏవం సంవాదం పూర్వోక్తం సీతారామయో సంవాదం-పూర్వ
మాగతః - ఆరాధ్యగృహే ద్రామేణ సహ పూర్వమేవాగతః-శోకం-అర్ధశరీరభూతాయా స్త్రీతాయా
అపి వనానుగమనోక్త్యా చప్యంగీకృతం మమ కథం తత్సంభవిష్యతీతి విచారణం శోకం-స్వాను
వృత్తి రూపప్రయోజనాయ సీతాపురుషకారేణ రామే శరణాగతిం విధత్తే. స భ్రాతు రితి. సః
రామానువృత్తిరూపప్రయోజనాయ ఉపాయాంతరకూన్యః - భ్రాతురిత్యవర్జనీయసంబంధకథనా
చ్ఛరణ్యత్వ ముక్తం - చరణౌ నిపీడ్యేతి - శరణాగత్యుక్తిః - గాఢ మిత్యశ్లఙ్ఘ్యత్వా మహావిశ్వాస
ఉక్తిః-రఘునందనః లక్ష్మణః - అతియశాః అనుకూల్యసంకల్పప్రతికూల్యవర్జనవాక్ - ఆదౌ సీతాం
పురుషకారత్వేన పరిగృహ్యోవాచ-పశ్చాత్ తత్పురుషకారేణ మహావ్రతం-‘న త్యజేయం కథంచన
వీత ద్వతం మమ’ ఇత్యుక్తగురుతరవ్రతయుక్తం రాఘవం రఘురాక్షససంవాదాదిప్రసిద్ధకులధర్మ
శరణాగతరక్షణం చ-ఉవాచ శరణాగతేః సర్వఫలప్రదత్వేన స్వాభిమతఫలం విజ్ఞాపయామాస - నిపీ
డ్యేత్యంతేన ద్వయస్య పూర్వఖండోక్తశరణాగతి రనూదితా - రాఘవమువాచేత్యనేన ఉత్తరఖండో

పీతి. క్రీడాద్ధా శ్చాప్యపస్కరాః జాతరూపమయకృత్రిమపుత్రికాద్యుపస్కరణాదీని. శయనీయా
నీతి. బ్రాహ్మణానా మనంతరం - స్వభృత్యవర్గస్య దేహీతి యోజనా. ౪౫. అనుకూల మితి. ఆత్మనః
స్వస్యాః ఆగమనం - భర్తుః అనుకూలం ఇష్టం. ౪౬. తతః. ధర్మభృతాం ధర్మభృద్భ్యః దాతుం
ప్రచక్రమ ఇత్యన్వయః. ౪౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - త్రింశస్సర్గః.

ఏవ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-ఏవం ఉక్తప్రకారం-సీతారామసంవాదం శ్రుత్వా
పూర్వ మాగతః కాన్యాగృహే రామేణ సహ సీతాసంవాదప్రవర్తేః పూర్వ మేవాగతో లక్ష్మ
ణః - శోకం అర్ధశరీరభూతాయా స్త్రీతాయా అపి వనానుగమనం కృచ్ఛాదంగీకృతం మమ తు
కథం సంభవిష్యతీతి విచారణం శోకం సోధు మశక్నువత్ - సోధు మశక్నువ న్నితి పాఠ భేదః -

సీతామువాచాతియశా గాఘవం చ మహావ్రతం. ౧. యది గంతుం కృతా బుద్ధిర్వనం మృగగజాయతం, అహం త్వానుగమిష్యామి వన మగ్రే ధనుర్ధరః, మయా సమేతోఽరణ్యాని బహూని విచరిష్యసి, పక్షిభి ర్మృగయూధైశ్చ సంఘుష్టాని సమంతతః. ౪. న దేవలోకాక్రమణం నామరత్వ మహం వృణే, విశ్వర్యం వాపి లోకానాం కామయే న త్వయా వినా. ౫. ఏవం బ్రువాణ స్సౌమిత్రి ర్వనవాసాయ నిశ్చితః, రామేణ బహుభిస్సంత్లై వ్విర్నిషిద్ధగపున రబ్రవీత్. ౬. అనుజ్ఞాతశ్చ భవ తా పూర్వ మేవ యదస్త్వహం, కిమిదానీం పున రిదం క్రియ తే మే నివారణం. ౭. యదర్థం ప్రతిషేధో మే క్రియతే గంతు మిచ్ఛతః, ఏతదిచ్ఛామి విజ్ఞాతుం సంశ యోహి మమానఘ. ౮. తతోఽబ్రవీ న్నహతేజారామో లక్ష్మణమగ్రతః, స్థితం ప్రాగ్గామినం వీరం యాచమానం కృతాంజలిం. ౯. స్నిగ్ధో ధర్మరతో వీర సుతతం

క్షఫలప్రార్థనోక్తా - సీతా మువాచేత్యుభయత్ర పురుషకారపరిగ్రహోక్తిః. ౧. కైంకర్యే - స్వాభిమతప్రాప్తౌ వాహ-యదీతి. యదీత్యనేన రామస్య వనగమనం స్వానభిమత మిత్యుక్తం - కైంకర్యే - రన్యో మాహ ధనుర్ధర ఇతి-ధనుర్ధరత్వే హేతు మాహ మృగేతి - అహం త్వా-అను పశ్యాత్ ఆగ్రేచే వనం గమి ష్యామి-తవాగ్రే పశ్యా ద్వా-యత్ర దుష్టమృగశంకా తత్ర సావధానో గమిష్యామి త్యర్థః-అతఏవ మయా సమేత ఇతి పక్ష్యతి-మయా ధనుర్ధరేణ మయా-త్వదీయం ధను ర్వహతేతి వార్థః-బహూనీ త్యనేన సర్వదేశసర్వకాల సర్వానస్థోచిత సర్వవిధకైంకర్యప్రార్థనం కృతం. ౪. అనన్యోపాయత్వ వదనస్యప్రయోజనత్వ మాహ-నేతి. దేవలోకాక్రమణం - 'దేవానాం పూరయోధ్యే'త్యుక్త పరమ పదప్రాప్తిం త్వయా వినా న వృణే - త్వత్కైంకర్యవినాకృతం మోక్ష మపి న వాంఛా మిత్యర్థః. అమరత్వం - జరామరణమోక్షాయేత్యుక్తం కైవల్యాఖ్యం మోక్ష మపి న వృణే - లోకానా మైశ్వర్యం - త్రిలోకాధిపతిత్వం - బ్రహ్మత్వ మితి యావత్ - మోక్షమప్యకామ యమానోఽహం కథం కైవల్యాదికం కామయేయేతి భావః - యద్వా - అపరోహక్రమేణ త్రైలో కైశ్వర్యాదిక మపి న కామయ ఇతి - అతో న పతత్ప్రకర్షదోషః - దేవలోకగమనం-దేవత్వం ఇంద్రత్వం వా-న కామయ ఇతి వాక్యార్థ స్తుచ్ఛః. ౫. ౬. అనుజ్ఞాత ఇతి. అనుజ్ఞాతశ్చ అనుజ్ఞాత ఏవ 'ఉపక్లప్తంచ యత్ కించి దభిషేక్తార్థ మద్య మే, సర్వం విసర్జయ క్షిప్రం కురు కార్యం నిరత్యయ' మితి వచనాత్. అన్యత్రచ - తస్మా దపరితాప స్సత్ త్వ మప్యనువిధాయ మాప్నోత్రతి సంహారయ క్షిప్ర మాభిషేచనికీః క్రియాఇతి. అపరత్రచ - 'భ్రాతృపుత్రసమాచాపి ద్రష్టవ్యోచ విశేషతః, త్వయా భరతశత్రుఘ్న ప్రాణైః ప్రియతరా మమే'తి - భరతశత్రుఘ్నయోరేవానుసరణీయత్వోక్తే రనుజ్ఞా సిద్ధా. ౭. యదర్థ మితి. అనుజ్ఞాతత్వేపి ప్రతిషేధాత్ కి మద్య మయాపరాధ మితి సంశయః. ౮. తత ఇతి. స్థితం అగ్రత స్థితం-ప్రాగ్గామినం ప్రాగేవ గంతు ముద్యుక్తం-వీరం ప్రాగ్గామనోచితవీర్యవంతం-యాచమానం గమనాజ్ఞాం యాచమానం - కృతాంజలిం యాచ్ఛా వ్యంజ కాంజలియుక్తం. ౯. స్నిగ్ధ ఇత్యాదివిశేషణాని స్వకార్యకరణార్హతానుగుణాని. ౧౦. ప్రతిషేధ

భ్రాతు శ్చరణౌ - గాఢం నిషీడ్య ప్రణమ్య సీతాం ప్రార్థయ న్నితి శేషః - స్వాభిమతప్రాప్తౌ సీతాశరణాగతిరేవామోఘోపాయ ఇతి మత్వా మత్పార్థనా మపి పురుషకారత్వేనాంగీకు ర్వితి సీతాం ప్రార్థయత్ రాఘవం ప్రత్యువాచేత్యర్థః. ౭. యదర్థ మితి. ఏత దిచ్ఛామి - ఏతత్ ప్రతిషేధప్రయోజన మిత్యర్థః - సంశయః-బాహ్యత్ ప్రభృతి సుస్నిగ్ధం ఛాయావత్ పఠతంత్రం.

సర్వథే స్థితిః, ప్రియః ప్రాణసమో వశ్యో భ్రాతా చాసి సఖాచ మే. ౧౦ మయా
 ద్య సహ సౌమిత్రే త్వయి గచ్ఛతి తద్వనం, తో భరిష్యతి కౌసల్యాం సుమిత్రాం
 వా యశస్వినీం. ౧౧. అభివర్షతి కా మైర్యః పర్జన్యః పృథవీ మివ, స కామపాశ
 పర్యస్తో మహాతేజా మహిఃతి. ౧౨. సా హి రాజ్య మిదం ప్రాప్య నృపస్యాశ్వ
 తే స్సుతా, దుఃఖతానాం సపత్నీనాం న కరిష్యతి శోభనం. ౧౩. న స్తరిష్యతి
 కౌసల్యాం సుమిత్రాం చ సుదుఃఖతాం, భరతో రాజ్య మాసాద్య కై కేయాం
 పర్యవస్థితః. ౧౪. తా మార్యాం స్వయ మేవేహ రాజానుగ్రహణేన వా, సౌమి
 త్రే భర కౌసల్యా ముక్త మర్థ మిమం చర. ౧౫. ఏవం మమ చ తే భక్తిర్భ
 విష్యతి సుదర్శితా, ధర్మజ్ఞ గురుపూజాయాం ధర్మ శ్చాప్యతులో మహా. ౧౬.
 ఏవం కురుష్య సౌమిత్రే మత్కృతే రఘునందన, అస్తాభి ర్విప్రహీణాయా మాతు
 ర్నాచారాచే త్సుఖం. ౧౭. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ శ్శత్రుత్వయా గిరా, ప్ర
 త్యుపాత్తదా రామం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం. ౧౮. తవైవ తేజసా వీర భరతః
 పూజయిష్యతి, కౌసల్యాం చ సుమిత్రాం చ ప్రయతో నాత్ర సంశయః (యది
 తుష్టో న రక్షేత భరతో రాజ్య ముత్తమం, ప్రాప్య దుర్తనసా వీర గర్వేణ చ
 విశేషతః, త మహం దుర్మతిం మ్రూరం వధిష్యామి న సంశయః, తత్పత్యో నపి
 యాన్ సర్వాన్ త్రైలోక్య మపి కిన్న సా). ౧౯. కౌసల్యాభిభృయా దార్యా
 సహస్ర మపి మద్విధాన్, యస్యా స్సహస్రం గ్రామాణాం సంప్రాప్త ముపజీవి

నిమిత్త మాహ - మయేతి. కౌసల్యాదిభరణార్థ మేవ త్వం వారితోసి - పూర్వానుజ్ఞాతు-తాత్కా
 లికపరిహారాయేతి భావః. ౧౧. రాజైవ భరిష్యతీత్యత్రాహ- అభివర్షతీతి కామపాశపర్యస్తః-పరాభి
 రాదహుపపాశేన సంయత ఇత్యర్థః. ౧౨. తర్హి భరతో భరిష్యతీ త్యపేక్షాయాం సోపి కై కేయా
 పరవతో న భరిష్యతీత్యాశయేనాహ - సా హిత్యాది. ౧౩. ౧౪. మయా వా కథం భర్తుం శక్య
 మిత్యత ఆహ-తా మితి. రాజానుగ్రహణేన రాజానుమత్యా-తదభావే స్వయమేవవా-భరేత్యర్థః -
 అప్యోత్తరం మావదేత్యాహ-ఉక్తమర్థ మిమం చరేతి. ౧౫. త్వత్కైంకర్యపరస్య మే కి మనేనేత్యత
 ఆహ-ఏవ మితి. ఏవం-ఏవం చ సతీత్యర్థః మమ మయీత్యర్థః-గురుపూజా మాతృశుశ్రూషణం. ౧౬.
 ఏవమితి. అస్తాభి-అవాభ్యాం సీతయా చేత్యర్థః-నా-అస్తదోద్యయో శ్చేతి ద్వివచనస్య బహు
 విచనం. ౧౭. ఏవ మితి. వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిద మితి-ఉత్తరోత్తరయక్తా చ వక్తా వాచస్పతి ర్యథే
 త్యుక్తపక్తృత్వవిధ్విం రామ మపి ప్రతిపచన రచనాచాతుర్యేణ తోషయితుం సమర్థ ఇత్యర్థః. ౧౮.
 మాం-కం హేతు ముద్దిశ్య ఆర్యో నిషేధతీతి సంశయః ౧౩. భరతో రక్షిష్యతీత్యత ఆహ-నస్తరిష్య
 తీతి. కై కేయాం పర్యవస్థితః తన్నియోగేన సపత్నీతిరస్కారవిషయే పర్యవస్థితః ప్రతిష్ఠితః. ౧౪.
 ౧౫. అథ మాతృరక్షాయాం భరత ఏవాస్త ఇత్యాహ-తవైవేతి. తవైవ తేజసా-అప్రమేయబలవైభవ
 రామజనశృతక్షణే మమ మహా ననర్థో భవే దితి మత్వా భరతః సమ్యక్ పూజయిష్యతీతి. ౧౯. ఇదా
 హి స్వాత్మ భరణే కౌసల్యాయాః కస్యాప్యపేక్షా నాస్తీతి దర్శయతి. కౌసల్యేతి. కౌసల్యా-సహస్రం
 మద్విధానవి విభృయాత్ - సా స్వాత్మానం విభృయా దితి కిము పక్తవ్యం - కుత స్తస్యా ఏవం
 కై కైత్రాహ-యస్యా ఇతి - యస్యాః ప్రసాదాత్ ఉపజీవినాం గ్రామాణాం సహస్రం సంప్రాప్త

నాం. ౨౦. తథాత్మభరణే చైవ మమ మాతు స్తథైవచ, పర్యాప్తా మద్విధానాం
చ భరణాయ యశస్వినీ. ౨౧. కురుష్వ మా మనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్య
తే, కృతార్థోహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పతే. ౨౨. ధను రాదాయ సశ
రం ఖనిత్రపిటకాధరః, అగ్రతస్తే గమిష్యామి పంథాన మనుదర్శయన్. ౨౩.
ఆహరిష్యామి తే నిత్యం మూలాని చ ఫలాని చ, వన్యాని యాని చాన్యాని స్వా
హారాణి తపస్వినాం. ౨౪. భవాంస్తు సహ వై దేహ్య గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం

పూర్వం రామోక్తానుపపత్తిం పరిపూరయతి తవై వేత్త్యాదినా. ౧౯. ౨౦. ౨౧. ఏవం రామోక్తం పరి
హృత్య ప్రస్తుతం స్వాభిమత కైంకర్యం ప్రపంచయతి. కురుష్వేత్త్యాది. మాం శేషభూతం-అనుచరం
శేషత్వానుగుణకైంకర్యయుక్తం - కురుష్వ - తత్ కరణ మపి తవైవ ప్రయోజనమిత్యాత్మనేపదా
ల్లభ్యతే-వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే - ఇహానుచరత్వకరణే - వైధర్మ్యం సేవ్యసేవకధర్మరాహిత్యం
నాస్తి - తవ సేవ్యధర్మః పర్యాప్తః - స్వామిత్యాత్ మమ సేవకధర్మ శ్చ పూర్ణః - స్వాభావిక
శేషత్వాత్ - యద్వా - వైధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - నవిద్యతే-త్వదుక్తహేతో రన్యథా సిద్ధే
రుక్తత్వా దిత్యాశయః-అనుచరణస్య కిం ప్రయోజన మిత్యపేక్షాయా మాహ - తపేతి - తవార్థః
స్వాయాసం వినా ఫలమూలాద్యాహరణం-ప్రకల్పతే సిద్ధ్యతి-అహంచ కృతార్థః - లబ్ధత్వత్యై
కర్యఫలా భవిష్యామి - యద్వా - మాం - స్వాభావికశేషభూతం మాం అనుచరం స్వరూపానురూ
పశేషవృత్తియుక్తం - కురుష్వ-ఇహ అస్మిన్ జనే మయి - వైధర్మ్యం శేషత్వవిపర్యాసః - నాస్తి
అనేన శేషత్వస్య స్వాభావికత్వం తద్జ్ఞానవతః ఫలం కైంకర్యం చేత్యుక్తం-కైంకర్యాకరణే తవకా
హాని రిత్యత్రాహ - కృతార్థోహం భవిష్యామితి - అకించిత్కుర్వత శ్చేషత్వానుపపత్తే రితిభావః
తచ్చ ప్రాప్యం కైంకర్యం నిష్క్రూత్య దర్శయతి-తవ చేతి-చోవధారణే - తవైవార్థః-నతు మమ
పరార్థకైంకర్యన్యైవ పురుషార్థత్వా దితి భావః - శేషత్వాధ్యవసాయ ఉపాయః - అస్వార్థశేష
కైంకర్య మేవ ఫలమిత్యపాయోపేయనిష్కర్వోనేన కృత ఇతి రహస్యం - వైధర్మ్యం నేహ
విద్యత ఇత్యుక్తిః - జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయో శ్చేయ శ్చాస్తీత్యాహ - కృతార్థ
ఇతితి కేచి ద్వాచక్షతే. రామానుజీయం. కురుష్వేతి. వైధర్మ్యం నేహ విద్యత ఇత్యుక్తిః జ్యేష్ఠ
భ్రాతుః పితృసమత్వాత్ - ఆవయో శ్చేయ శ్చాస్తీత్యాహ-కృతార్థ ఇతి. ౨౨. స్వకృతార్థత్వం
ప్రపంచయతి - ధను రితి. ధను రాద్యాదానం-హింసనివారణాయ - ఖనిత్రం - మూలకందఖనన
సాధనం కుద్దాలాది - పిటకా - అల్పార్థే క ప్రత్యయః - ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః-
'కండోలపిటా'విత్యమరః. ౨౩. ఏవం మార్గే సంభావితం కైంకర్య ముక్త్వా స్థానే సంభావిత మాహ-
ఆహరిష్యామితి. అన్యాని-శాకప్రియాలబీజక్షౌద్రాదీని స్వాహారాణి సుఖేనాహర్తుంభోక్తుం యోగ్యా
ని. ౨౪. ఏవం సర్వదేశకర్తవ్యకైంకర్యాణ్యుక్తాని - కైంకర్యస్య విశిష్టవిషయన్యైవ రస్యత్వా ద్వి
శిష్టవిషయత్వ మాహ - భవాం స్త్వీతి. అగ్రత స్త్వపతశ్చ త ఇత్యనేన సర్వకాలసర్వావస్థోచిత

మభూత్ - ఉపజీవన మితి క్వచిత్ పాఠః. ౨౦. ౨౧. కురుష్వేతి. ఇహ మయ్యనుచరే - వై
ధర్మ్యం వైపరీత్యసాధకం - తద్వ్యాఖ్యోల్లంఘనజనితజనన్యపోషణాధర్మ్యం - నవిద్యతే - కాన
ల్యాయా ఉపజీవన మస్తీతి దర్శితత్వాదితి భావః-కృతార్థః జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వేనఆపది తవ
సేవయా కృతార్థో భవిష్యామిత్యర్థః - తవ చార్థః ప్రకల్పతే - ఫలమూలాద్యాహరణేన శుశ్రూ
షారూపప్రయోజనం సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ౨౪. భవానితి. సర్వం కరిష్యామితి - మయా కర్తవ్యం సర్వ

సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్వీకృత శ్చ తే ౨౫. రామ స్త్వనేన వాక్యేన సు
ప్రీతః క్రమ్యవాచ తి, ప్రజాపృచ్ఛస్య సౌమిత్రే సర్వ మేవ సుహృజ్జనం. ౨౬.
యే చ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణ స్వీయం, జనకస్య మహాయజ్ఞే
ధనుః క్రాంతిదర్శనే, అభేద్యకవచే దివ్యే తూటి చాక్షయసాయకౌ, ఆదిత్యవిను
తా తోభా భక్తౌ హేమదీప్యతౌ, సత్కృత్య నిహితం సర్వ మేతదాచార్య
స్యని, అత్య మాయుధ మాదాయ క్షీప్ర మావ్రజ లక్ష్మణ. ౨౭. ససుహృజ్జన
మామంత్ర్య వనవాసాయ నిశ్చితః, ఇహ్వాకుగురు మాగమ్య జగ్రాహాయుధ
ముత్తమం. ౩౦ తద్దివ్యం రాజశౌర్ధూల సత్కృతం మాల్యభూషితం, రామా
య దర్శయామాస సౌమిత్రస్సర్వ మాయుధం. ౩౧. తమువాచాత్మవాక్
రామః ప్రీత్యా లక్ష్మణ మాగతం, కాలే త్వమాగత స్సౌమ్య కాంక్షితే
మమ లక్ష్మణ ౩౨. అహం ప్రదాతు మిచ్ఛామి యదిదం మామకం ధనం,
బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రాప్సిభ్య స్త్వయా సహ పరంతప. ౩౩. వసంతీహ దృఢం

కైంకర్య ముత్తం - సర్వం కరిష్యామి త్యనేన సర్వవిధకైంకర్య ముత్తం - తథాచ దేవీవిశిష్టస్య శేషి
ని సర్వజేత సర్వకాల సర్వావస్థాసు సర్వవిధకైంకర్యం శేషభూతేన కర్తవ్యమితి దర్శితం. ౨౫.
రామ స్త్వీతి. అనేనానుగమనాత్మా వ్యంజితా. ౨౬. యేచేత్యాది. జనకస్య రాజ్ఞో మహాయజ్ఞే మహా
త్మా వరుణ స్వీయ మేవ మహ్యం యద్ధనురాదికం దదౌ - ఆచార్య సద్దని ఆచార్యస్య గృహే-
త్రాకాథా నిహితం తదేతత్సర్వం ఆయుధ మాదాయ - సః ఆపృష్టసుహృజ్జనః త్వం - క్షీప్ర
మావ్రజేత్యవ్యయః అత్ర ధనురాదిభి సర్వత్ర ద్వివచనా దావయో ర్దదా వితి సిద్ధం-బాలకాండే
౬౫౪౨౪౪ ౧౦ వృత్తాంతోఽనువాదాత్ సిద్ధః - యథా సుందరకాండేఽభిహితం మణిబంధనం -
'మణిరత్న మిదం చ త్తం వైదేహ్య కృకురేణ మే, వధూకాలే తథా బద్ధ మధికం మూర్ధ్ని
భోధత' ఇతి. యథాచాయోధ్యాకాండేఽనభిహితోఽపి వాయసవృత్తాంతస్సుందరకాండేఽ
సూచ్యతే-స విశ్రావ పరిత్యక్త సురైశ్చ సమహర్షిభిః, ప్రీత్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య త మేవ
శరణం గత' ఇతి. ఆచార్యః వసిష్ఠః - 'ఇహ్వాకుగురుమాగమ్యే' త్యుత్తర బ్రాహ్మవాదాత్ - నహి
హ్వాకుకులగురు ర్వసిష్ఠా దర్శో స్తీ. ౩౧. తమితి. ప్రీతోవాచేత్యవ్యయః. ౩౨. కాంక్షితత్వ మేవాహ
అహ మిత్యాదిహ. ౩౩. వసంతీతి. యచ్ఛక్తోర్థసిద్ధః - ఇహ సగతే - గురుభి భక్త్యా యే దృఢం

మిత్యర్థః - స్వబలశ్చ త ఇత్యనేన రాత్ర లక్ష్మణస్య నిర్నిద్రత్వం ద్యోత్యతే. ౨౫. రామ
స్త్వీతి. ప్రం అనుప్రస - ఆపృచ్ఛస్య అభ్యుపకాశిహి. ౨౬. యేచేతి. వరుణః జనకస్య మహాయజ్ఞే
ధనురాదిక మావయో ర్దదౌ - సత్కృత్య - నిహితం నిక్షీప్తం - ఆచార్యసద్దని వసిష్ఠసద్దని -
సమ జనకతూగే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథ మత్ర సిద్ధవదమవాదః క్రియతే-సత్య మేతత్ -
భగవతో వాక్తృశ్చ రియం కైరీ - క్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్-యత్ర వక్తవ్య మర్థం తత్రా
చక్త్య ఉత్తరత్ర శేషద్యోతేన సిద్ధవదమవతీతి యథా - బాలకాండేఽనభిహితం మణిబంధ
నం-మణిరత్న మిదం చ త్తం వైదేహ్య కృకురేణ మే' ఇతి సుందరకాండే ఽభిహితవాక్ -
అయోధ్యాకాండే చక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతం - 'స విశ్రావ పరిత్యక్తః సురైశ్చ సమ
హర్షిభి' రిత్యాదిహ సుందరకాండే ఉక్తవాక్. ౩౧. ౩౪. వసిష్ఠతృక్రం నయజ్ఞ మానయే

భక్త్యా గురుషు ద్విజస త్తమాః, తేషా మపి చ మే భూయ స్స ర్వేషాం చోపజీవినాం. 3౪. వసిష్ఠపుత్రంతు సుయజ్ఞమార్యం త్వ మానయాశు ప్రవరం ద్విజానాం, అభి ప్రయాస్యామి వనం సమస్తా నభ్యర్చ్య శిష్టా నపరా ద్విజాతీః. 3౫. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ఏక త్రింశ స్సర్గః.

తత ఇహ సన మాజ్ఞాయ భ్రాతు శ్శుభతరం ప్రియం, గత్వా స ప్రవివేశాశు సుయజ్ఞస్య నివేశనం. ౧. తం విప్ర మగ్న్యగారస్థం వందిత్వా లక్ష్మణోఽబ్రవీత్, సఖేఽభ్యాగచ్ఛ పశ్యత్వం వేశ్మ దుష్కరకారిణః. ౨. తత స్సంధ్యా ముసాస్యాశు గత్వా సౌమిత్రిణా సహ, జుష్టం తత్ప్రవిశల్లక్ష్మ్య రమ్యం రామనివేశనం. 3. తమాగతం వేదవిదం ప్రాంజలి స్సీతయా సహ, సుయజ్ఞ మభిచక్రామ రాఘ వోఽగ్నిమివార్చితం. ౪. జాతరూపమయై ద్దుభ్యై రంగదైః కుండలై శ్శుభైః, సహేమసూత్రై ర్మణిభిః కేయూరై ర్వలయై రపి, అన్యైశ్చ రత్నై ర్భూషణిభిః

వసంతి - నిత్యం గురుశుశ్రూషణం కుర్వంతీత్యర్థః - తేషా మపి - మే సర్వేషాం ఉపజీవినాంచ - భూయః అతిశయేన - నిత్యదేయాదధికతయా దాతు మిచ్ఛామి - తానానయేతి శేషః. 3౪. వసిష్ఠపుత్రమితి. వసిష్ఠపుత్రం ఆర్యం ద్విజానాం ప్రవరం సుయజ్ఞం - అన్యానపి శిష్టా నానయ - సుయజ్ఞం తాం శ్చాభ్యర్చ్యాభిప్రయాస్యామిత్యర్థః. 3౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరా మాయణ భూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏక త్రింశ స్సర్గః.

ఏవం నిశ్చితసీతాలక్ష్మణానుయాత్రస్య రామస్య యాత్రాదానం ప్రస్తాయతే ద్వాత్రింశే - తత ఇత్యాది. ఆజ్ఞాయ యోగీకృత్య - శుభతరం బ్రాహ్మణోపకారత్వాత్ ప్రియం ఆత్మనోనుగమ నాంగీకారఫలత్వాత్. ౧. తమితి. అగ్న్యగారస్థం అగ్నిహోత్రశాలాస్థం - దుష్కరకారిణః దుష్కరకర్తృకారిణః - వేశ్మభ్యాగచ్ఛ కృత్యంచ పశ్యేత్యర్థః. ౨. తత ఇతి. సంధ్యోపాసనం మాధ్యాహ్నికం - అథవా -సంధ్యా - నియతాగ్నిహోత్రం అగ్న్యగారస్థమిత్యుక్తే. 3. తమితి. అర్చితం హుతం. ౪. జాతరూపమయై రిత్యాది. జాతరూపమయైః స్వర్ణమయైః-అంగదైః కూర్పరో పరిధారైః బాహుభూషణైః - సహేమసూత్రై ర్మణిభిః సహేమసూత్రప్రాతైః వైడూర్యపద్మ రాగముక్తాదిమణిభిః - 'రత్నం మణి ర్వయో రశ్చ జాతౌ ముక్తాదికేపిచే' త్యమరః. కేయూరైః భుజశిరోవ్యాపిఫణాకారశిఖరయుక్తబాహుభూషణైః - అథవా అంగదకేయూరయో స్థూలత్వ సూక్ష్మత్వాభ్యాం భేదః - వలయైః కటకైః - 'కటకం వలయోస్త్రియా' మిత్యమరః. రత్నైః భూ

త్యనేన మూలప్రభో ర్దశరథస్య వసిష్ఠపరోహిత్యం - తత్పుత్రస్య తత్పుత్ర ఇతి న్యాయేన స్వాచార్యస్య సుయజ్ఞస్య విశిష్టానయననియోగః. 3౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏక త్రింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. ౧. త మితి. అగ్న్యగారం అగ్నిహోత్రశాలా - వేశ్మ రామస్యాభ్యాగచ్ఛ - దుష్కరకారిణః ప్రాప్తరాజ్యత్యాగపూర్వకవనగమనరూపదుష్కరకారిణః. ౨. తతఇతి. సంధ్యాం మాధ్యాహ్నికీం. 3. తమితి. అభిచక్రామ ప్రత్యుత్థానాదికం కృతవాక్. ౪. జాతరూపేతి. అంగద మూర్ధ్వాకారం పత్రలతాచిత్రితం బాహుమూలధార్యం భూషణం - కేయూరం తస్యాధోభాగే ధార్యం వలయాకారం భూషణం - వలయైః కటకైః. సహేమసూత్రైః మణిభిః స్వర్ణసూత్రస్యూతైః

మహాశ్చైశ్చరత్నైర్వస్తైర్ధనైస్తథా, పశుకాభిశ్చ సర్వాభిర్గవాం దశశతేనచ.

౧౭౪. యే చేమే కథకాలాపా బహవో దండమాణవాః, నిత్యస్వాధ్యాయశీలత్వా
న్నాన్యత్కుర్వంతి కించన, అలసాస్సాన్వదు కామాశ్చ మహతాం చాపి సమ్మతాః,
తేషామశీతియానాని రత్నపూర్ణాని దాపయ, శాలివాహసహస్రం చ
ద్వే శతే భద్రకాంస్తథా, వ్యంజనార్థం చ సౌమిత్రే గోసహస్రముపాకురు
౨౦౪. మేఖలీనాం మహాసంఘః కౌసల్యాం సముపస్థితః, తేషాం సహస్రం సౌమిత్రే
ప్రత్యేకం సంప్రదాపయ, అంబా యథా చ సా నందేత్ కౌసల్యా మమ
దక్షిణాం, తథా ద్విజాతీం స్తాన్ సర్వాన్ లక్ష్మణార్చయ సర్వశః. ౨౨౪. తతస్స

చిరకాల మస్తద్భ్రమే స్థితః పశుకాభిః - అల్పార్థే కప్రత్యయః ఆజాదిభి రిత్యర్థః. ౧౭౪. యేచే
త్యాది ఉపాకుర్వంతమేకం వాక్యం. కతేన ప్రాక్త మధీయతే కతాః - కథశబ్దాత్ ప్రాక్తార్థే
వై శంపాయనాంతేవాసిత్వాణ్ణినిః - తస్య కథచరకాదిలక్ - తతః తదధీతే తద్వేదేత్యుచ్ - తస్య
ప్రాక్తా ల్లుగితి లుక్ - కలాపినా ప్రాక్త మధీయతే కాలాపాః - కలాపిశబ్దాత్ ప్రాక్తార్థే కలాపి
నోణిత్యుచ్ - సబ్రహ్మచారీ పీఠసర్వీత్యాదినా టిలోఃః - తతః తదధీత ఇత్యాద్యుచ్ - తస్య ప్రాక్తా
ల్లుక్ - కథప్రాక్తశాఖాధ్యాయినః కలాపిప్రాక్తశాఖాధ్యాయినశ్చేత్యర్థః - కతాశ్చ కాలాపా
శ్చ కథకాలాపాః - దండప్రధానాః మాణవాః దండమాణవాః ఇతి కాశికాయాం - సదాపలాశ
దండధారిణో బ్రహ్మచారిణ ఇత్యర్థః - కించన ఆహారార్థయత్నాదికం - నకేవలం నిత్యస్వాధ్యాయ
శీలత్వాత్ కించిన్న కుర్వంతి కిం త్వాలస్యాచ్చేత్యాశయేనాహ - అలసా ఇతి - గోసహస్ర
ప్రదానహేతుత్వేనాహ - స్వాదుకామా శ్చేతి - రసవత్పదార్థకాంక్షిణ ఇత్యర్థః - మహతాం చాపి
సమ్మతాః - అతీవ సాధ్యాచారా ఇత్యర్థః - రత్నపూర్ణాని రత్నాలంకారపూర్ణాని - అశీతియానా
నీత్యుక్త్యా దండమాణవాశ్చాశీతిసంఖ్యాకా ఇతి గమ్యతే - రత్నపహనుష్ట్రా నితివా - శాలివాహ
సహస్రం శాలిధాన్యవాహకబలీవర్దసహస్రం - భద్రకాన్ - అల్పార్థే కప్రత్యయః - కర్షణయోగ్యా
ననదుహ ఇత్యర్థః - ధాన్యవిశేషా నిత్యుపరే - వ్యంజనార్థం తీరం దధిఘృతార్థం - ఉపాకురు - దద
న్వేత్యర్థః. ౨౦౪. మేఖలీనా మితి. మేఖలా మాంజీ - తద్వతాం బ్రహ్మచారిణా మిత్యర్థః - అర్వో
దీర్ఘః - సహస్రం గోసహస్రం - ప్రకృతత్వా త్తాసాం మహాందేత్యన్వయః - దక్షిణాం పూర్వోక్త
దానాంగభూతాం - సర్వశః వస్త్రధాన్యాది సర్వప్రకారైః. ౨౨౪. తత ఇతి. యథోక్తం రామో

శాఖాధ్యాయినః కాలాపాః - కలాపిసంబంధి శాఖాధ్యాయినశ్చ - కథకాలాపాః - దండమాణవాః
పలాశదండముక్తా బ్రహ్మచారిణః - అన్యత్ ప్రతోపవాసాదికం - న కుర్వంతి. కుతః నిత్యేతి - స్వాదు
కామాః మృష్టాన్న కామాః - కర్మ కథ మేవంవిధా దానయోగ్యా ఇత్యత ఆహ మహతా మితి - తపా
హి స్వాధ్యాయ' ఇతి శ్రుతేః. నిత్యతపస్విత్వేన మహతాం సమ్మతాః - రత్నపూర్ణాని ధనపూర్ణాని -
అశీతియానాని అశీత్యుష్ట్రా - శాలివాహేతి - శాలీక్ వహంతీతి శాలివాహః బలీవర్దాః - భద్రకా
కర్షణప్రవీణామహర్షభాః - వ్యంజనార్థం దధిఘృతాద్యర్థం - ఉపాకురు - దదన్వేత్యర్థః. ౨౦౪.
మేఖలీనామితి. మేఖలాః మేఖలీనః బ్రహ్మచర్యవ్రతినః - అర్భుఅదిత్వాదచ్ - సముపస్థితః - వివా
హార్థ మితి శేషః - తేషాం సహస్రం గోసహస్రం - వక్షితం గవామేవ ప్రకృతత్వాత్ - అంబా
కౌసల్యా - నః అస్తాకం - దక్షిణాం బ్రహ్మచార్యాదిభ్యో దత్తం యథా నందేత్ - తథార్చయేతి
యోజనా - ప్రథమాంతపాతే దక్షిణా సమర్థా - అంబా కౌసల్యా - నః అస్తాకం - యథా స్వాశ్రితబ్రహ్మ

మమ, రామం దర్శయ ధర్మజ్ఞం యది కించి దవాప్స్యసి. 3౧౪. స భార్యావచ నం శ్రుత్వా శాటీమాచ్ఛాద్య దుశ్శదాం, స ప్రాతిష్ఠత పంథానం యత్ర రా మనివేశనం. 3౨౪. భృగ్వంగిరసమం దీప్త్యా త్రిజటం జనసంసది, ఆశంచమాయాః కక్ష్యాయా నై నం కశ్చి దవారయత్. 3౩౪. స రాజపుత్ర మాసాద్య త్రిజటో వాక్య మబ్రవీత్, నిర్ధనో బహుపుత్రోస్తి రాజపుత్ర మహాయశః, ఉంఛవృత్తి ర్వనే నిత్యం ప్రత్యవేక్షస్వ మామితి. 3౪౧ త మువాచ తతో రామః పరిహాస సమన్వితం, గవాం సహస్రమప్యేకం న తు విశ్రాణితం మయా, పరిక్షిపసి దం దేన యావ త్తావ దవాప్స్యసి. 3౬౪. సశాటీం త్వదితః కట్యాం సంభ్రాంతః పరి వేప్యతాం, ఆవిద్ధ్య దండం చిక్షేప సర్వప్రాణేన వేగితః 3౭౪. స తీర్త్వా సర యూపారం దండ స్తస్య కరా చ్యుతః, గోవ్రజే బహుసాహస్రే పపాతోక్షణ సన్నిధౌ. 3౮౪. తం పరిష్వజ్య ధర్మాత్తా ఆతస్తాత్సరయూతటాత్, ఆస

భార్యాపుత్ర సహితమాత్మానమిత్యర్థః - గతిబుద్ధిత్యాదినా ద్వికర్తృకత్వం - యది దర్శయసి తదా కించి దవాప్స్యసీత్యర్థః - కించి దితి స్వభాగ్యహాన్యపేక్షయోక్తం. 3౧౪. సఇతి. దుశ్శదాం అతిజీర్ణత్వా దాచ్ఛాదయితు మశక్యాం - రామదర్శనార్థ మాచ్ఛాదనయత్నః - యత్ర యస్తార్థా శ్రికపీఠ్యాం. 3౨౪. భృగ్వంగిరేతి. అంగిరేత్యత్ర అకారాంతత్వ మార్నం. 3౩౪. సఇత్యాది. ప్రత్య వేక్షస్వ కటాక్షయేత్యర్థః. 3౪౧. త మితి. పరిహాససమన్వితం లీలాస్థితసమన్వితం-బహుకుటుంబినో దరిద్రస్యాస్య కియతీ ధనాశేతి జిజ్ఞాసయా సస్థిత ఇత్యర్థః - గవా మితి - అనేకగోసహస్రాణాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం న విశ్రాణితమిత్యర్థః-యద్వా అసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే ఏక మపి సహస్రం-మయా నవిశ్రాణితం నదత్తం - తుభ్య మితి శేషః-అపితు దండేన యావత్పరిక్షిపసి గవా క్షీరం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి తావ దవాప్స్యసి తావద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః-ఏకం గోసహస్రమాత్రం నదత్తం-అన్య త్వర్వం దత్త మితివార్థః - బహుసాహస్ర ఇత్యాదినా వక్ష్యమా ణేన విరోధాత్ - అపిశబ్దాస్వారస్యాచ్చ. 3౬౪. సఇతి. కట్యాం పరివేప్యనం బలోత్తంభనాయ - ఆవిద్ధ్య భ్రామయిత్వా - సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-‘శక్తిః పరాక్రమః ప్రాణ’ ఇత్యమరః. 3౭౪. సఇతి. ఉక్షణసన్నిధౌ ఉక్షసన్నిధౌ-వప్తివాగురి రిత్యాది రీత్యా అకారాంతత్వం. 3౮౪. తమితి.

సభార్యాపుత్ర మాత్మాన మితి శేషః - దర్శయేతి ద్వికర్తృకం - యది దర్శయసి తదా సర్వథా కించి దవాప్స్యసి. 3౧౪. సఇతి. దుశ్శదా మతిజీర్ణత్వాత్ ఛాదయితు మశక్యాం-యత్ర రామనివేశనం- యత్ర యస్తిక్ పథి - రామనివేశనం ప్రాప్యతే-తాదృశం పంథాన మాస్థాయ - ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితవాక్. 3౨౪. భృగ్వీతి. దీప్త్యా బ్రహ్మవర్చసేన. 3౩౪. *నిర్ధనఇతి. ప్రత్యవేక్షస్వ మయి కృపాం కురు. 3౪౧. తమితి. పరిహాససమన్వితం లీలాస్థితాన్వితం - గవామితి - గవా మసంఖ్యాతానాం గవాం మధ్యే - ఏక మపి సహస్రం - మయా - న విశ్రాణితం నదత్తం - అతో దండేన యావ త్పరిక్షిపసి గవాక్షీరం యావంతం దేశం పరిక్షిపసి పరిగృహ్ణాసి - తావ త్తావ ద్దేశస్థం గోజాత మవాప్స్యసీత్యర్థః-బ్రహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థ మేవంరీత్యా భగవతోక్త మితి భావః. 3౬౪. సఇతి. తాం శాటీం సంభ్రాంతః సంతుష్టస్స - ఆవిద్ధ్య భ్రామయిత్వా - వేగితః త్వరితః-సర్వప్రాణేన సర్వశక్త్యా-చిక్షేప ముక్తవాక్. 3౭౪. సఇతి. సః దండః-సరయూపారం సర యూతీరం-తీర్త్వా ప్రాప్య-ఉక్షణసన్నిధౌ వృషసన్నిధౌ. 3౮౪. తమితి. ఆతస్తా దిత్యభివిధావా

యోగము. ౩౩. శోభా శ్రీకృష్ణా మాత్రేణం కృతి ౩౩౪ ఉవాచ చ సత్యో నామ
భాగవతే మధిపాత్యయోగ, మమ్య శ్చ కలు క్షిప్యః సరిహానో హ్యాయం
మయి క ౪ ఇదం హి తేజో వ్రత యోగ ప్రత్యయం తదేవ శ్చాసిత మిచ్ఛమా
నుమా, ఇదం భవాత్మ మభిప్రాయో హ్యో వ్యతీవ్య కిం తదవతం వ్యవస్థిత
యోగ ప్రతీతిః త్యేవ వ తేజో యంత్రగా భవం హి య వ్య వ్రమ ప్రికార
కార, భవత్మ వ్యవస్థ ప్రతిపాదనేన త వ్యవస్థితం ప్రతియశస్కరం భవత్
వ్యవస్థితం ధౌత్య శ్రుత్యో మహానుని క్షమా మనీకం ప్రతిగృహ్య మాత్ర,
యోగం ప్రతి మఖోబంహితే ప్రదాశిమః ప్రత్యవక వ్రహత్తతా ౩౩౪
న చాపి నామ ప్రతిపాద్యమానో మహా భవం భర్త బలై రుపార్జితం, నియోజ
యామాన మహ్యజ్ఞే చిరాద్యథా న్న సామానవద్య ప్రచోదితః ౩౩౪ ద్విద

అతర్హ దిక్ష్వత్ అభిధివాదో హ్యుక్త వ్యవస్థానా దిక్ష్వనేన సంబంధః-అనియోమాన నాయ యో
మా దిక్ష్వత్. ౩౩౪ ఉవా శిరి. సరిహానో హ్యాయం మయి ఆయం వందేతేజోవ్ర చోదనా-పరిహాన-౩౩౪
గౌరవ ఇక్ష్వత్. ౩౩౪ పరిహాన మేవ దిక్ష్వత్. ఇద మితి. తేజో బలం-మరత్యయం-పరిహితయ దిక్ష్వత్-
శ్చాసితం భూయ దిక్ష్వత్. యద్వా శ్చాసితం మిమాంసితం - మానే ద్విజ్ఞానాయామితి మిమాంసా
శ్చాసితా శ్చాసితాగాల్ - ఇదు మర్థం వందేతేజోవ్ర మాత్రం అవతం కిం చిత్ వ్యవస్థిత అభిల
షితచేత్-తద్యోగియ్య. ౩౩౪ ఇదం చ త్వాత్మన వ్య పరిహానమాన మిత్యాహ-ప్రదీపితి. యాత్ర
గా సరిహ ఇక్ష్వత్-మమ య వ్య భవ మస్తి త త్వత్వం - విప్ర కారగాల్ విప్రార్థ మేవ అర్థితం-
భవత్మ భవాద్యతేజో ప్రేమ - మమ్యో కరణత్రయత్వాత్-ప్రదానేన మమ ప్రతియశస్కరం
భవత్. ౩౩౪ తత ఇతి మోక్ష ఇక్ష్వత్ నోభ్యోద్యత్వా న్న పేక్షితవా నితి నమ్యతే - ఉపబం
హితః బంధః - తదా-నమన కారే-మహత్త నోరావస్థ. ౩౩౪ సఇతి. భర్త బలైః భర్త ప్రయోక్త
కర్తా మై నియోజయామాన ప్రతిపాదయామాన - సుహృజ్ఞే విషయ - యథార్థ సంమానవచః
ప్రచోదితః అహితా వ్యవస్థానామాయా పరిహాతః - తత్తదాచిత్తేనాభిహితసంమాన
వాక్య ఇక్ష్వత్. ౩౩౪ ద్విద ఇతి ద్విద కర్తావ్యయః - సుహృత్ ద్విజ్ఞానాభావే సుహృత్-ద్విజ
జ్ఞానాభావ్యాభావే ద్విజ్ఞానా శ్చాత్వాభావే పరిత్యజాచరణః భిక్షం చరీతి భిక్షాచరణః
కావ - తా. ౩౩౪ త్రితీయా ధ్యాయ శ్రిత్యుక్త. ౩౩౪ ఉవా శిరి. సరిహానో హ్యాయం వందేతేజోవ్ర
సరిహానో హ్యాయం విప్రార్థ ఇక్ష్వత్. ౩౩౪ ఇదమితి. ఇదం తేజో వ్ర-అనివృద్ధ్యాపి సత స్తవ
శ్చాసితం భూయ దిక్ష్వత్ - ఇదు మర్థం వందేతేజోవ్ర మాత్ర ముద్దిక్ష్వ ప్రచోదితోసి - అవతం
నోభ్యోద్యత్. మనీ మనీకం వ్యవస్థిత చేత్ వ్యవస్థిత. ౩౩౪ ఇదం వరసం నోపచార మాత్ర
మిత్యాహ-ప్రదీపితి. యాత్ర గా ఇతోద్దిగ్భిరవస్థ పరతే సంజోచా - తే తవ - నాస్తి మామ-
మనీ మమ యద్య భవం - తద్విప్ర కారగాల్ విప్ర ప్రయోజనసంపాదనార్థం-తదం తథా త్వ మత
యా - భవత్మ భవాద్యతేజో-మమ్యో ప్రతిపాదనేన పరిపూర్ణ ప్రదానేన - హేతువా - మయా
అర్థితం భవం - మే ప్రతియశస్కరం ప్రతికరం యశస్కరం చ భవత్. ౩౩౪ తత ఇతి. యో
గం ప్రతిమఖోబంహితే యోగ ప్రభృతీనాం వివర్థనః-తదాశిమః తస్య రామస్య-ఆశిమః. ౩౩౪
పరితి. భర్త బలైః భర్త ప్రయోక్తకర్తావ్యయః - యథార్థ సంమానవచః ప్రచోదితః - తత్తదాచిత్తే
నాభిహితసంమానవాక్య ఇక్ష్వత్. ౩౩౪ ద్విద ఇతి. పరిత్యజాచరణః పరిత్యజ్ భిక్షాచరణః

కావ - తా. ౩౩౪ త్రితీయా ధ్యాయ శ్రిత్యుక్త. ౩౩౪ ఉవా శిరి. సరిహానో హ్యాయం వందేతేజోవ్ర
సరిహానో హ్యాయం విప్రార్థ ఇక్ష్వత్. ౩౩౪ ఇదమితి. ఇదం తేజో వ్ర-అనివృద్ధ్యాపి సత స్తవ
శ్చాసితం భూయ దిక్ష్వత్ - ఇదు మర్థం వందేతేజోవ్ర మాత్ర ముద్దిక్ష్వ ప్రచోదితోసి - అవతం
నోభ్యోద్యత్. మనీ మనీకం వ్యవస్థిత చేత్ వ్యవస్థిత. ౩౩౪ ఇదం వరసం నోపచార మాత్ర
మిత్యాహ-ప్రదీపితి. యాత్ర గా ఇతోద్దిగ్భిరవస్థ పరతే సంజోచా - తే తవ - నాస్తి మామ-
మనీ మమ యద్య భవం - తద్విప్ర కారగాల్ విప్ర ప్రయోజనసంపాదనార్థం-తదం తథా త్వ మత
యా - భవత్మ భవాద్యతేజో-మమ్యో ప్రతిపాదనేన పరిపూర్ణ ప్రదానేన - హేతువా - మయా
అర్థితం భవం - మే ప్రతియశస్కరం ప్రతికరం యశస్కరం చ భవత్. ౩౩౪ తత ఇతి. యో
గం ప్రతిమఖోబంహితే యోగ ప్రభృతీనాం వివర్థనః-తదాశిమః తస్య రామస్య-ఆశిమః. ౩౩౪
పరితి. భర్త బలైః భర్త ప్రయోక్తకర్తావ్యయః - యథార్థ సంమానవచః ప్రచోదితః - తత్తదాచిత్తే
నాభిహితసంమానవాక్య ఇక్ష్వత్. ౩౩౪ ద్విద ఇతి. పరిత్యజాచరణః పరిత్యజ్ భిక్షాచరణః

స్సుహృశ్శృత్యజనోఽథవా తదా దరిద్రభిక్షాచరణశ్చ యోఽభవత్, న తత్ర కశ్చిన్న బభూవ తర్పితో యథార్హ సంమాననదానసంభ్రమైః. ౪౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

దత్వా తు సహ వై దేహ్య బ్రాహ్మణేభ్యో ధనం బహు, జగ్గుతుః పితరం ద్రష్టుం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧ తతో గృహీతే దుష్ప్రేక్షే త్వశోభేతాం తదాయుధే, మాలాదామభిరాబద్ధే సీతయా సమలంకృతే. ౨. తతః ప్రాసాద హర్ష్యాణి విమానశిఖరాణి చ, అధిరుహ్య జన శ్రీమూ నుదాసీనో వ్యలోకయత్. ౩. నహి రథ్యాస్తస్య శక్యంతే గంతుం బహుజనాకులాః, ఆరుహ్య తస్మాత్ప్రాసాదాన్ దీనాః పశ్యంతి రాఘవం. ౪. పదాతిం వర్జితచ్ఛత్రం రామం దృష్ట్వా జనా స్తదా, ఉచుర్భవలునిధా వాచ శ్శోకోపహతచేతసః. ౫. యం యాంత మనుయాతి స్త చతురంగబలం మహత్, తమేకం సీతయా

కృత్యల్యుటో బహుశమితి కర్తరి ల్యుట్ - కర్త ధారయసమాసః - తత్ర తేషు మధ్యే - కశ్చిదపి యథార్హ సంమాననదానసంభ్రమైః - సంభ్రమ స్త్వరా - 'ఆరంభ స్సంభ్రమ స్త్వరే' త్యమరి-న తర్పితో న బభూవ-త్వరయా క్రియమాణై రపి సంమానదానై స్సర్వేషి తర్పితా బభూవు రిత్యర్థః. ౪౫౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాభ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

పూర్వం పిత్రానుజ్ఞతోపి సీతాలక్షణయో రనుజ్ఞాపనాయ పునః రామో దశరథసమీపం గచ్ఛతి-దత్వేత్యాది. ౧. తత ఇతి. తదాయుధే తయో రాయుధే-ధనుషీ ఇతి యావత్ - ఖడ్గా దీనా మప్యుపలక్షణ మేతత్-మాలాదామభిః మాలానిచయై రిత్యర్థః. ఆలంకృతే చందనాదిభి రలంకృతే. ౨. తతఇతి. ప్రాసాదహర్ష్యాణి ప్రాసాదో దేవతానాం భూభుజాం చావాసః - హర్ష్యాణి ధనినాం మందిరాణి - 'హర్ష్యాది ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరి. విమాన శిఖరాణి విమానం సప్తభూమిసహితం సద్ - 'విమానోస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమా చ సద్దనీ' తి వైజయంతీ - ఉదాసీనః నిరుత్సుకః - నిర్విణ్ణ ఇతి యావత్. ౩. నహితి. తస్మాత్ రథ్యాగమనస్యా శక్యత్వాత్ - ప్రాసాదానితిపాతః - ప్రాసాదానితి పాతే ల్యబ్జోపే పంచమి క్షిప్త. ౪. దీనత్యే హేతు మాహ - పదాతి మిత్యాదినా. ౫. యమితి. ఏకం ముఖ్యం. ౬. విశ్వర్యస్యేతి. రస

౪౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణత్తత్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

౧. తత ఇతి. తదాయుధే తయో రసాధారణాయుధే ధనుషీ ఇత్యర్థః. ఖడ్గాదీనా మప్యుపలక్షణ మేతత్ - మాలాదామభిః-మాలానిచయైః సమలంకృతే చందనాదిభిః. ౨. తతఇతి. ప్రాసాదహర్ష్యాణి - ప్రాసాదాః దేవానాం భూభుజాం చావాసాః హర్ష్యాణి ధనినాం మందిరాణి విమానశిఖరాణి - విమానం సప్తభూమికం సద్ - ఉదాసీనః నిరుత్సుకః వ్యలోకయత్ రామ మితిశేషః. ౩. నహితి. తస్మాద్బహుజనాకులత్యే రథ్యాయాం గంతుమశక్యత్వాత్ - ఆరుహ్య ప్రాసాదానారుహ్య - ప్రాసాదాత్ ప్రాసాదాలోహణరూపాపాయాదేవ - పశ్యంతి - ప్రాసాదానితి వా పాతః. ౪. దీనత్యే హేతు మాహ - పదాతి మితి. ౫. తావనాహ -

పాశ్చ మనుషూతి చ లక్షణః. ౬ విశ్వరూప్య రసజ్ఞ స్సౌ కామినాం చైవ
కామదః, సేచ్ఛత్యేవాన్యతం కర్తుం పితరం ధర్మగౌరవాత్. ౭. యా నశక్య
పురా వ్రష్టం భూతై రాకాశగై రపి, తా మద్య సీతాం వశ్యంతి రాజమార్గ
గణా జనాః. ౮ అంగరాగోచితాం సీతాం రక్తచందనసేవినీం, వర్ష ముష్ణంచ
కీలంచ సేవ్యంత్యాకు వివర్జితాం. ౯. అద్య మానం దశరథ స్సత్వ మావిశ్య
భాషతే, న హి రాజా వ్రీయం పుత్రం వివాసయితు మిచ్ఛతి. ౧౦. నిర్గుణస్యాపి
పుత్రస్య కథం స్యా ద్విప్రవాచనం, కిం పున ర్యస్య లోకోయం జితో వృత్తేన
కేవలం. ౧౧. ఆన్యశంస్య మనుక్రోశః శ్రుతం శీలం దమ శ్శమః, రాఘవం శోభయం
త్యేతే షడ్గుణాః పురుషోత్తమం. ౧౨. తస్మాత్తస్యోపమాతేన ప్రజాః పరమ
పీడితాః, ఔదకానీవ సత్వాని గ్రీష్టే సలిలసంక్షయాత్. ౧౩. వీడయాపీడితం
నిర్వం జగదస్య జగత్పతే, మూలస్యోపమాతేన వృక్షః పుష్పఫలోపగః. ౧౪.

జ్ఞః సంగ్రహమఖిల్లః - కామినాం అర్థకాంక్షిణాం - కామదః అభీష్టధనప్రదః - ఆన్యతం ఆన్యత
వచనం - కర్తుం - ధర్మ గౌరవాత్ పితృకుశూలవచనకరణవిధేయత్వాదిరూపధర్మ విషయక బహు
మానాత్. ౭. ౮. ౯. అద్యేతి. సత్వం జంతుం - 'సత్వ మస్త్రీతు జంతుష్యి' త్యమరఃపికాచ
మితి యావత్ - అవిశ్య ప్రాప్య. ౧౦. నిర్గుణస్యాపితి. వృత్తేన కేవలం - చరిత్రమాత్రేణ. 'వృత్తం
చక్షే చాత్రేకే' త్యమరః - వృత్తేన కేవల మిత్యుక్తిః దానమానాదౌ విద్యమానేపి చరిత్రప్రాధా
న్యాత్. ౧౧. ఆన్యశంస్యం అహింసకత్వం - అనుక్రోశో దయా - 'కృపా దయానుకంపా
స్యావలక్రోశ' ఇత్యమరః. దమః ఇంద్రియనిగ్రహశమః చిత్తప్రకాంతిః. 'శమ శ్చిత్తప్రకాంతిస్సన్న్య
ద్దమ ఇంద్రియనిగ్రహ' ఇతి నిర్వచనాత్. ౧౨. తస్మాదితి. తస్మాత్ షడ్గుణ్యయుక్తత్వాత్ -
తస్య రామస్య - ఉపమాతేన హింసనేన - ఔదకాని ఉదకజీవనాని - శైషికోఽయే. ౧౩. వీడ
యేతి. అన్య జగత్పతే రామస్య - వీడయా నివాసనరూపయా - పుష్పఫలై రుపగమో యస్య స
య మితి. ౧౪. విశ్వరూప్యేతి. రసజ్ఞః విషయానుభవచతురః - పితరం - ఆన్యతం ఆన్యతవచన
యుక్తః కర్తుం - వచనం ధర్మ గౌరవా దితి పాతే - వచనం పితృవచనం ఆన్యతం కర్తుం - ధర్మ
గౌరవాత్ - పితృవచనకరణరూపధర్మ విషయక బహుమానాత్. ౭. ౯. అద్యేతి. అద్య ప్రయా
ణానుమత్యర్థచర్చనమయ ఇత్యర్థః - సత్వం జంతుం - పికాచ మితి యావత్ - అవిశ్య ప్రాప్య -
భాషతే. ౧౦. నిర్గుణస్యేతి. వృత్తేన కేవలం - చరిత్రమాత్రేణ. పూర్వజ్ఞోః పూర్వార్థ మర్థాంతరేణ
వ్యాఖ్యాయతే అద్యేతి - అద్య పరమమానుమతినమయే సత్వం సత్వగుణం. అవిశ్య ప్రాప్య భాషతే -
త్యయా వచనం న గంభీర్య మితి రాజా రామం వసిష్ఠతీత్యర్థః - కుతః న హి రాజేతి సార్థేన -
అన్య త్పమానం. ౧౧. వృత్త మేవాహ. ఆన్యశంస్య మితి ఆన్యశంస్య మహింసకత్వం - అనుక్రోశో
దయా - శ్రుతం అనుష్ఠానదర్శనరూపి శాస్త్రాన్వయనం. ఆతపీవ శీలం సత్స్వభావః దమః ఇంద్రియ
నిగ్రహః - శమః చిత్తప్రకాంతిః. ౧౨ తస్మాదితి. యస్మా త్సర్వోత్తమః సకలకల్యాణగుణాభి
రామో రామః - తస్మాత్ - తస్య ఉపమాతేన ఉపద్ధింసనేన పరమపీడితాః. ౧౩. కించ జగత్పా
లకత్వజగజ్జనకత్వా దపి తస్యోపమాతేన జగత్పీడిత మిత్యాహ - వీడయేత్యాదిజ్ఞోకద్వయేన. పుష్ప
ఫలోపగః పుష్పఫలా న్యుపగ చృతి ప్రాప్నోతీతి తథా - పుష్పఫలసమేత ఇత్యర్థః - మనుష్యాణా

మూలం హ్యేష మనుష్యాణాం ధర్మసారో మహాద్యుతిః, పుష్పం ఫలం చ పత్రం
చ శాఖాశ్చ స్యేతరే జనాః. ౧౫. తే లక్షణ ఇవ క్షిప్రం సపత్న్య స్సహ బాం
ధవాః, గచ్ఛంత మనుగచ్ఛామో యేన గచ్ఛతి రాఘవః. ౧౬. ఉద్యానాని పరి
త్యజ్య క్షేత్రాణి చ గృహాణి చ, ఏకదుఃఖసుఖా రామమనుగచ్ఛామ ధార్మికం. ౧౭.
సముద్భృతనిధానాని పరిధ్వస్తాజిరాణిచ, ఉపాత్తధనధాన్యాని హృతసారాణి సర్వ
శః, రజసాభ్యవకీర్ణాని పరిత్యక్తాని దైవతైః, మూషకైః పరిధావద్భి రుద్భిలై రావృ
తానిచ, అపేతోదకధూమాని హీనసంమార్జనానిచ, ప్రణప్తజలికర్తృజ్యామంత్ర
హోమజపానిచ, దుష్కాలేనేవ భగ్నాని భిన్నభాజనవంతిచ, అస్త్యత్యక్తాని వేశ్మా
ని కైకేయీ ప్రతిపద్యతాం. ౨౧. వనం నగరమేవాస్తు యేన గచ్ఛతి రాఘవః
అస్తాభిశ్చ పరిత్యక్తం పురం సంపద్యతాం వనం. ౨౨. బిలాని దంష్ట్రీణస్సర్వే
సానూని మృగపక్షిణః, త్యజంతస్త్వద్భయాద్భీతా గజాస్సింహా వనాన్యపి. ౨౩.
అస్త్యత్యక్తం ప్రపద్యంతాం సేవ్యమానం త్యజంతు చ. ౨౩౪. తృణమాంసఫలా
దానాం దేశం వ్యాశమ్మృగద్విజం, ప్రపద్యతాం హి కైకేయీ సపుత్రా సహ

పుష్పఫలావగః-పుష్ప ఇవ-అన్యేష్యపి దృశ్యత ఇతి ఉప్రత్యయః. ౧౫. మూల మితి. మనుష్యాణాం
ప్రాణినాం - ఉపలక్షణమేతత్ - ధర్మ ఏవ సారో యస్య సః ధర్మసారః. ౧౫. తఇతి.
తే వయం సపత్న్యః సపత్నీ కాః - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వేన నద్యుత శ్చేతి కబభావః - యేన
మార్గేణ గచ్ఛతి తేనేతి శేషః. ఉద్యానానీతి. ఉద్యానాని రాజార్హోద్యానసదృశక్రీడావనాని -
ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః. ౧౭. సముద్భృతనిధానానీత్యాది. సముద్భృతనిధానాని, సమ్య
గుద్భృతనిక్షేపాణి - పరిధ్వస్తాజిరాణి భగ్నాంగణాని - 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః -
ఉపాత్తధనధాన్యాని-అత్ర ధనశబ్దేన గవాదికం అనిక్షేప్తభూషణనిష్కాదికం చోచ్యతే - సారాణి
శయ్యాసనాదీని - దైవతైః గృహదైవతైః - ఉద్భిలైః ఉద్భిన్నబిలైః - ఉదకం - ఉదకసేచనం -
హీనసంమార్జనాని - సంమార్జనహీనాని - దుష్కాలేన-క్షామక్షోభయుక్తకాలేన-భాజనం భాండాది.
౨౧. వన మితి. యేన వనేన హేతునా. ౨౨. బిలానీతి. దంష్ట్రీణః సర్పాద్యాః అస్తద్భయాత్
అస్తత్ప్రయుక్తభయహేతోః. ౨౩. అస్త్యత్యక్తమితి. అస్తాభి స్త్యక్తం పురం - సేవ్యమానం
వన మిత్యర్థసిద్ధం - అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తదంష్ట్రాదయః. ౨౩౪. తృణేతి. తృణమాంస
ఫలాదానాం - తృణాదాః హరిణాదయః - మాంసాదాః వ్యాఘ్రాదయః - ఫలాదాః వాయసా

మిత్యుపలక్షణం - ప్రాణిమాత్రస్యేత్యర్థః - ధర్మసారః ధర్మ ఏవాంతస్సారో యస్య సః తథోక్తః.
౧౫. యదేవ మతః-త ఇతి. యే రామోపమాత మసహమానాః తే వయం- సపత్న్యః సపత్నీ కాః
యేన మార్గేణేతి శేషః. ౧౬. ఏకదుఃఖసుఖాః సమానసుఖదుఃఖాః. ౧౭. సముద్భృతేత్యాది.
నిధానాని - నిక్షేపాణి - పరిధ్వస్తాజిరాణి. భగ్నాంగణాని-ఉపాత్తధనధాన్యాని - అత్ర ధనశబ్దేన
గవాదికమనిక్షేప్తభూషణనిష్కాదికం చోచ్యతే * ఉద్భిలైః ఉద్భిన్నబిలైః * దుష్కాలేన-
క్షామరాజక్షోభయుక్తకాలేన. ౨౧. వనమితి. యేన వనేన హేతునా. ౨౨. బిలానీతి. దంష్ట్రీణః
సర్పాః - సానూని పర్వతప్రస్థాః. ౨౩. అస్త్యత్యక్త మితి. అస్త్యత్యక్తం - పుర మితి శేషః -
సేవ్యమానం అస్తాభి రాశ్రయమాణం -వన మితి శేషః - అత్ర కర్తారః పూర్వోక్తగజసింహాదయః.
౨౩౪. తృణేతి. తృణమాంసఫలాదానాం దేశం వ్యాశమ్మృగద్విజం-వ్యాశమ్మృగాః ద్విజాః మునః

కాంధవైః, రాఘవేణ వనే సర్వే సహ వత్స్యామ నిర్వృతాః. ౨౫. ఇత్యేవం వివిధా వాచో నానాజనుమీరితాః, శుక్రావ రామః శ్రుత్వా చ నవిచక్రేస్య మానసం. ౨౬. స తు వెత్త పితుర్దూరాత్ కైలాసశిఖరప్రభం, అభిచక్రామ ధర్మాత్త మత్తమూతంగవిక్రమః. ౨౭. వినీతవీరపురుషం ప్రవిశ్య తు నృపాలయం, దదరాభవస్థితం దీనం సుమంత్రమనిదూగతః. ౨౮. ప్రతీక్షమాణోపి జనం తదా త మనార్తరూపః ప్రహసన్నివాళ, జగామ రామః పితరం పిద్యతుః పితు ర్ని దేశం విధివచ్చిక్తుః. ౨౯. తత్పుర్వ మైహ్వకసుతో మహాత్మా రామో గమిష్యన్వన మార్తరూపం, వ్యతిష్ఠత ప్రేక్ష్య తదా సుమంత్రం పితు ర్నహత్తా ప్రతిహరణార్థం. ౩౦. పితు ర్ని దేశేన తు ధర్మవత్సలో వనప్రవేశే కృతబుద్ధినిశ్చయః, స రాఘవః ప్రేక్ష్య సుమంత్ర మబ్రవీన్ని వేదయస్వాగమనం నృపాయ మే. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయోధ్యాకాండే - త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

తతః కమలవత్రాక్షశ్శ్యామో నిరుదరో మహాన్, ఉవాచ రామస్తం సూతం పితు రాఖ్యాహి మా మితి. ౧. స రామప్రేషితః క్షీప్రం సంతాపకలుషేంద్రియః, ప్రవిశ్య నృపతిం సూతో నిశ్శ్వసంతం దదర్శహ. ౨. ఉపరక్త మివాదిత్యం భస్మచ్ఛన్న మివానలం. తటాకమివ నిస్తోయ మపశ్య జ్వగలేపతిం. ౩.

దయః - వ్యాకృద్భృగద్విజం - వ్యాకృతాః శ్రూరాః మృగద్విజాః యస్మిం స్తాదృశం దేశం - ఇదమేవ వగరం తాదృశం భవిష్యతీతి భావః - నిర్వృతాః సుఖతాః. ౨౫. ఇతీతి. శ్రుత్వావస్థితస్థితిశేషః - న విచక్రే. న వికారం ప్రాప్. ౨౬ - ౨౮. ప్రతీక్షమాణ ఇతి. నిదేశం నియోగం. ౨౯. తత్పుర్వ మితి. తత్పుర్వం తత్ప్రధమం-మహాత్మా మహాధైర్యః - ప్రతిహరణార్థం స్వాగమనవివేదనార్థం. ౩౦. పితు రితి. అస్మాంతే ఇతికరణం ద్రవ్యవ్యం. ౩౧. ఇతి. శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-పీఠాంబరాఖ్యానే-ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-త్రయస్త్రింశ స్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతోక్త మర్థం వక్ష్యమాణసంఘట్టనార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి - తత ఇతి. విశేషణై ర్నిర్వికారత్వం సూచ్యతే-నిరుదరః తనుమధ్య ఇత్యర్థః. ౧. ౨. ఉపరక్త మితి. ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం - విశేషణాంతరకథనార్థం పున రపశ్య పిత్కుక్తిః. ౩. ౪. త మితి. భయవిక్లబయా

యస్మిన్ స తథోక్త - దేశం ననం - తృణమాంసఫలాదానాన్ పశువ్యాళమృగద్విజా నితి పాతే-తృణమాంసఫలానాం - ఆదానం విభోగే ననదేశేభ్యః తే తథా - పశువ్యాళమృగద్విజాన్ - పశ్యాదయశ్చ యేష లే తథోక్తాః. ౨౫. ఇతీతి. నవిచక్రే-వికారం న ప్రాప్తితవాన్. ౨౬. ౨౮. ప్రతీక్షమాణ ఇతి. ఆర్థం భన్నం - నిదేశం నియోగం. ౨౯. త్వత్పుర్వ మితి. త్వత్పుర్వం తదారభ్య-ఆర్థమానం ముఖమానం - మహాత్మా మహాధైర్యః - పితుః ప్రతిహరణార్థం స్వాగమనవివేదనార్థం-సుమంత్రం ప్రేక్ష్య తత్ప్రతీక్షం కృత్వా-వ్యతిష్ఠత. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః.

తతఇతి. నిరుదరః తనుమధ్యః. ౧. ౨. ఉపరక్త మితి. ఉపరక్తం రాహుగ్రస్తం-క్షీదృశం దదర్శ్యపేక్షయా మిదృశ మపశ్యతితి ప్రదర్శనార్థం పునర్దర్శన క్రియాప్రయోగః. ౩. ఆలోక్యేతి.

ఆలోక్యతు మహాప్రాజ్ఞః పరమాకులచేతసం, రామమేవానుశోచంతం సూతః
 ప్రాంజలి రాసదత్. ౪. తం వర్ధయిత్వా రాజానం సూతః పూర్వం జయాశిషా,
 భయవిక్లబయా వాచా మందయా శ్లక్ష్య మబ్రవీత్. ౫. అయం స పురుషవ్యా
 ఘో ద్వారి తిష్ఠతి తేసుతః, బ్రాహ్మణేభ్యోధనందత్వా సర్వం చైవోపజీవినాం,
 సత్వాపశ్యతు భద్రం తే రామ సత్వపరాక్రమః, సర్వా సుహృదఆపుచ్ఛ్య
 త్వామిదానీందిదృక్ష తే, గమిష్యతి మహారణ్యం తంపశ్య జగతీపతే, వృతం రాజగుణై
 స్సర్వైరాదిత్యమివరశ్శిభిః. ౬. స సత్యవాదీధర్మాత్తా గాంభీర్యాత్సాగరోపమః, ఆకా
 శ ఇవనిష్పంకో నరేంద్రః ప్రత్యువాచ తం. ౭. సుమంత్రానయమే దారా యే
 కేచి దిహ మామకాః, దారైః పరివృత స్సర్వైర్ధృష్టు మిచ్ఛామి ధార్మికం. ౧౦.
 సోంతగిపురమతీతైవ స్త్రియ స్తా వాక్య మబ్రవీత్, ఆర్యా హ్వయతి వో రా
 జా గమ్యతాం తత్ర మాచిరం. ౧౧. ఏవ ముక్తాః స్త్రియ స్సర్వా సుమంత్రేణ
 నృపాజ్ఞయా, ప్రచక్రము స్తద్భవనం భర్తు రాజ్ఞాయ శాసనం. ౧౨. అర్ధసప్తశతా
 స్తాస్తు ప్రమదా స్తామ్రలోచనాః, కౌసల్యాం పరివార్యాథ శనైర్జగ్తు ర్ధృతవ్ర
 తాః. ౧౩. ఆగ తేషు చ దారేషు సమవేక్ష్య మహీపతిః, ఉవాచ రాజా తం సూ
 తం సుమంత్రానయ మే సుతం. ౧౪. స సూతో రామ మాదాయ లక్ష్మణం మై
 థిలీం తదా, జగామాభిముఖ స్త్వార్థం సకాశం జగతీపతేః. ౧౫. స రాజా పుత్ర
 మాయాంతం దృష్ట్వా దూరాత్ కృతాంజలిం, ఉత్పపాతాసనా త్త్వార్థ మార్థః
 స్త్రీజనసంవృతః. ౧౬. సోఽభిదుద్రావ వేగేన రామం దృష్ట్వా విశాంపతిః, త
 మసంప్రాప్య దుగిఖార్థః పపాత భువి మూర్ఛితః. ౧౭. తం రామోఽభ్యపతత్
 క్షీప్రం లక్ష్మణశ్చ మహారథః, విసంజ్ఞ మివ దుగిభేన సశోకం నృపతిం తదా. ౧౮.

భయేన కాతరయా-దుగిఖతో యం కిం వదే దితి భయం-అతఏవ మందయా. ౫. అయమిత్యాది. సర్వం
 గృహోపకరణాదికం. ౬. స ఇతి. నిష్పంకః నిర్లేపః. ౭. ౧౦ సోంతగిపుర మితి. హ్వయతి ఆహ్వయతి. ౧౧.
 ౧౨. అర్ధసప్తశతా ఇతి. అర్ధసప్తశతాః-అర్ధం సప్తశతస్యేతి విగ్రహః-అర్ధం నపుంసక మితి సమాసః-
 తామ్రలోచనాః-సదా రామవివాసననిమిత్తరోదనా దితి భావః. ౧౩-౧౫. స ఇతి. ఉత్పపాత ఉదతి
 యత్. ౧౬. స ఇతి. అభిదుద్రావ అభిముఖమాజగామ. ౧౭. తమితి. అభ్యపతత్-ఉత్థాపనార్థ మితి భావః.
 ఇవశబ్ద ఏవకారార్థః ౧౮. స్త్రీ సహస్రనినాద ఇతి. భూషణధ్వనిభిః-మూర్ఛితః వ్యాఘ్రః. ౧౯. తమితి.

రామ మేవాను రామ ముద్దిశ్య. ౪. త మితి. వర్ధయిత్వా సుపూజ్య-భయవిక్లబయేతి-రామోవనప్రయా
 ణోద్యుక్త ఇతి రాజ్ఞేకథం నివేదయిష్యామితి భయేనవిక్లబా కాతరతా యస్యా స్సాతథోక్తా-అశ్లక్ష
 మితి చ్ఛేదః. ౫*౬. స సత్యవాదీతి. సత్యవాదీ దశరథః. ౭. సుమంత్రేతి. ఇహ మద్వేత్సని-యే కేచన
 మామకాః దారాః తాదారా ఇహానయ ౧౦. స ఇతి. అతీత్య అతివేగేన ప్రాప్య-హే ఆర్యావః
 యుష్మాక్ రాజాదశరథః-హ్వయతి ఆహ్వయతి. ౧౧. ఏవ మితి. ప్రచక్రముః గచ్ఛంతిస్త. ౧౨. అర్థేతి.
 అర్ధసప్తశతాః అర్ధం సప్తశతస్యేత్యేకదేశసమాసః-పంచాశదధికశతత్రయసంఖ్యాసంఖ్యేయా ఇత్యర్థః-
 తామ్రలోచనాః రామవియోగదుగిఖాత్. ౧౩. సమవేక్ష్య-దారానితి శేషః. ౧౪. ౧౫. అభ్యపతత్
 అభ్యాగతవాక్ - విసంజ్ఞమివ విసంజ్ఞ మేవ. ౧౮. స్త్రీ సహస్రేతి. భూషణధ్వనిమూర్ఛితః భూషణ

శ్రీసహస్రనినాదశ్చ సుజ్ఞే రాజవేత్తని, హాహా రామేతి సహసా భూషణధ్వని
 మూర్ఛితః ౧౦. తం పరిష్వజ్య బాహుభ్యాం తావభౌ రామలక్ష్మణౌ, పర్యంకే
 సీతయా సార్థం కుదంత స్పృమవేశయన్ ౧౧. అథ రామో ముహూర్తేన లబ్ధసం
 జ్ఞం మహావీరీం, ఉవాచ ప్రాంజలి యృజ్వా శోకార్థవహరిప్లుతం. ౧౨. ఆపృచ్ఛే
 త్వాం మహారాజ పర్యేషా మీశ్వరోసిని, స్థితం దండకారణ్యం పశ్య త్వంకు
 శలేన మాం. ౧౩. లక్ష్మణం చానుజానీహీ సీతాచాన్వేతి మాం వనం, కారణై
 ర్భూమాభి త్తైశ్చ పర్యమాణౌ నచేచ్ఛతః. ౧౪. అనుజానీహీ సర్వా న్న
 శ్శోక ముత్సృజ్య మానద, లక్ష్మణం మాం చ సీతాం చ ప్రజాపతి రివ ప్రజాః.
 ౧౫. ప్రతీక్షమాణ మవ్యగ్ర మనుజ్ఞాం జగతీపతేః, ఉవాచ రాజా సంప్రేక్ష్య వన
 వాసాయ రాఘవం. ౧౬. అహం రాఘవ కైకేయ్యా వరదానేన మోహితః,
 ఆయోధ్యాయా త్వ మేవాద్య భవ రాజా నిగృహ్య మాం. ౧౭. ఏవ ముక్తో
 నృపతినా రామో ధర్మభృతాం వరః, ప్రత్యువాచాంజలీం కృత్వా పితరం వాక్య
 కోవిదః. ౧౮. భవాన్ వర్షసహస్రాయ పృథివ్యా నృపతేః పతిః, అహం త్వరణ్యే
 పత్స్వామి న మే కార్యం త్వయానృతం. ౧౯. నవ సంవత వర్షాణి వనవాసే
 విహృత్య తే, పునః సాదా గ్రహిష్యామి ప్రతిజ్ఞాంతే నరాధిప. ౨౦. కుద న్నా
 ర్తః ప్రియం చిత్రం సత్యపాశేన సంయతః, కైకేయ్యా చోద్యమానస్తు మిథో

రామలక్ష్మణౌ సీతయాసార్థం తం బాహుభ్యాం పరిష్వజ్య పర్యంకే సమవేశయన్నిత్యర్థః. ౧౦.
 అథేతి. ముహూర్తస్యేతి పాతే - ముహూర్తేనేత్యర్థః. ౧౧. ఆపృచ్ఛ ఇతి. కుశలేన - చక్షుషేతి.
 శేష-హేత తృతీయావా. ౧౨. లక్ష్మణ మితి. సీతాచేతి తా మప్యనుజానీహీతి భావః - తౌ నివ
 ర్తయత్యాకంకానా - కారణై రితి-కారణైః దుఃఖాదికారణైః - తత్తైః పరమార్థైః - నచేచ్ఛతః
 అనుగమన మితి శేషః. ౧౩. అనుజానీహీతి. లక్ష్మణం సీతాం మాం చ సర్వాన్నః అనుజానీహీత్య
 న్యాయః-త్యవాదీని సర్వై ర్నిత్య మిత్యేకశేషః. ౧౪. ప్రతీక్షమాణ మితి. వనవాసాయ జగతీపతే
 నృపస్వామిజ్ఞాం ప్రతీక్షమాణ మిత్యన్వయః. ౧౫. అహ మితి. మోహితః వంచిత ఇత్యర్థః. ౧౬. ౧౭.
 భవానితి. వర్ష సహస్రాయ అనేకవర్షాణీత్యర్థః-మే మహ్యం - ఆనృతం ఆనృతవచనం. ౧౮. నవేతి.
 ప్రతిజ్ఞాంతే ప్రతిజ్ఞాపరానే. ౧౯. కుదన్నితి. మిథః రహసి-కైకేయ్యా చోద్యమానః - ఆద్యైవ
 ప్యుభిః వ్యాజ్ఞ-మిత్రక ఇతి పాతే ఉరశ్శిరస్తాదనాదిప్రచలద్భూషణానాం ధ్వనిభి ర్నిశ్చితః. ౨౦.
 త మితి. తయా సీతయా సార్థం-తం పరిష్వజ్య-తే త్రయః సమవేశయన్నిత్యన్వయః. ౨౦. ౨౧. ఆ
 పృచ్ఛ ఇతి. కుశలేన సౌమ్యేన-చక్షుషా మా మనుగృహణేత్యర్థః. ౨౨. నను లక్ష్మణసీతయోః కుతో
 వనవాసప్రాప్తిః సహృదౌ వరనిర్బంధ స్తయో రత ఆహ-కారణైరితి. కారణైః హేతుభిః నచేచ్ఛతః -
 అత్ర స్థానుమితి శేషః. ౨౩. ౨౪. ప్రతీక్షమాణ మితి. వనవాసాయ జగతీపతేః స్వస్య అనుజ్ఞాం అను
 మతిం ప్రతీక్షమాణం ప్రార్థయమానం. రాజా ఉవాచేతి సంబంధః. ౨౫. ౨౬. భవానితి. న మే కార్య
 స్త్యమాన్యతః మే మయా త్వం - ఆనృతః ఈషదన్యతయ్యుక్తోపి న కార్యః-తవ నరకపాతప్రసంగా
 దిత్యాశయః. ౨౭. ౨౮. కుద న్నితి. కైకేయ్యా మిథః రహసి చోద్యమానః ఇదానీ మేవ రామం

రాజా త మబ్రవీత్. 30. శ్రేయసే వృద్ధయే తాత పునరాగమనాయచ, గచ్ఛ స్వారిష్ట మవ్యగ్రః పంథాన మకుతోభయం. 31. న హి సత్యాత్మన స్తాత ధర్మాభి మనస స్తవ, వినివ ర్తయితుం బుద్ధి శ్శక్యతే రఘునందన. 32. అద్య త్విదానీం రజనీం పుత్ర మాగచ్ఛ సర్వథా, ఏకాహదర్శనేనాపి సాధు తావ చ్చరామ్యహం. 33. మాతరం మాం చ సంశయో వసే మా మద్య శర్వరీం, తర్పిత స్సర్వకామై స్త్వం శ్వః కాలే సాధయిష్యసి. 34. దుష్కరం క్రియతే పుత్ర సర్వథా రాఘవ త్వయా. మత్ప్రియార్థం ప్రియాం స్త్యక్త్వా యద్యాసి విజనం వనం. 35. నచై తన్నే ప్రియం పుత్ర శపే సత్యేన రాఘవ, ఛన్నయా చలిత స్త్వస్మి స్త్రియా ఛన్నాగ్ని కల్పయా. 36. వంచనాయాతు లభ్యా మే తాం త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి, అనయా వృత్తసాదిన్యా కై కేయాభిప్రచోదితః. 37. నచైతదాశ్చర్యతమం యస్త్వం జ్యేష్ఠ స్సుతోమమ, అపాన్వతకథం పుత్ర పితరం కర్తు మిచ్ఛసి. 38. అథ రామ స్తథా శ్రుత్వా పితు రా తస్య భాషితం, లక్ష్మణేన సమాభ్రాతా దీనో

ప్రస్థాపయేతి ప్రేమాణః. 30. శ్రేయస ఇతి. శ్రేయసే - పారలౌకికఫలాయ-వృద్ధయే - విహిక ఫలాయ-గచ్ఛస్వ-గచ్ఛ-అరిష్టం శుభం. ని. 'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః, అకుతోభయం, కుతశ్చి దపి జంతో ర్భయరహితం. 31. నేతి. సత్యాత్మనః సత్యస్వభావస్య. ని. 'ఆత్మా దేహే ధృతా జీవే స్వభావ' ఇతి వైజయంతీ. ధర్మాభిమనసః - ధర్మాభినివిష్టమనసః. 32. అద్యేతి. అద్య అస్మిన్ దినే-ఇదానీం ఆసన్నా మిత్యర్థః-సాధు సుఖం చరామి వసామి. 33. మాతర మితి. సాధయిష్యసి గమిష్యసి - కాలే ప్రాతఃకాలే. 34. దుష్కరమితి. మత్ప్రియార్థం - మమ పరలోకప్రియార్థ మిత్యర్థః-అన్యథా ఉత్తరక్షోకవిరోధాత్-ప్రియాన్ అభిమతవర్గాన్. 35. నేతి ఛన్నయా గూఢా భిప్రాయయా-చలితః స్వాధీనత్వా చ్చలనం ప్రాప్తః - పాతాంతరేతు-వంచిత ఇత్యర్థః - ఛన్నాగ్ని కల్పయా భస్మచ్ఛన్నాంగారతుల్యయా. 36. వంచనేతి. యా వంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతయో ర్వరయోః భరతాభిషేచన త్వద్వివాసనరూపవిశేషవర్యవసాయిత్వరూపా-మే మయా-లభ్యా-తామపి వంచనాం-వృత్తసాదిన్యా కులోచితాచారనాశిన్యా - అనయా ప్రచోదిత స్త్వం నిస్తర్తు మిచ్ఛసి సమాపయితు మిచ్ఛసి-ఆహో తే గుణ ఇతి భావః. 37. నచేతి. అపాన్వతకథం అపగతాసత్యవచనం. 38. అథేతి. భాషితం ఏకాహదర్శనేనాపీత్యాద్యుక్తం-దీనః-ఏకాహ మపి పితృదర్శనసౌఖ్యం నలబ్ధ

ప్రేషయేతి రహసి చోద్యమాన ఇత్యర్థః. 30. శ్రేయస ఇతి. శ్రేయసే-పరలోకహితాయ-వృద్ధయే- ఇహలోకాభ్యుదయాయచ-అరిష్టం స్వస్థ్యయనంతే అస్తు-అతః అవ్యగ్ర స్సన్ అకుతోభయంపంథా నం గచ్ఛస్వ. 31. నహీతి. సత్యాత్మనః సత్యప్రతిష్ఠితస్వభావస్య-ధర్మాభిమనసః ధర్మాభినివిష్టమనసః. 32. అద్యేతి. అద్య అస్మిన్ దినే-ఇదానీం ప్రవృత్తాం రజనీం ఆవస-సర్వథా మాగచ్ఛ-కిమర్థం ఏకా హేతి-చరామి భోక్త్యామి తావత్ వర్తేచ. 33. సాధయిష్యసి గమిష్యసి. 34. దుష్కరమితి. మత్ప్రి యార్థం మమ పరలోకహితార్థం. 35. నచైత దితి. ఛన్నయా గూఢక్రూరాభిప్రాయయా-చలితః భ్రంశితః-త్వదభిషేకమనోరథ ఇత్యర్థః. 36. వంచనేతి. యావంచనా-సామాన్యేన ప్రతిశ్రుతవరయో ర్భరతాభిషేకత్వద్వివాసనవిశేష వర్యవసాయిత్వరూపా-మే మయా-లభ్యా-తాంతు తా మపి-వృత్తసా దిన్యా కులోచితచరిత్ర నాశిన్యా. 37. నేతి. అపాన్వతకథ మపగతాసత్యవచనం కర్తు మిచ్ఛసీతి యత్-నైతదాశ్చర్యతమం-యద్యస్తాత్ మే జ్యేష్ఠసుత ఇతి యోజనా. 38. 39. తర్పిత స్సగ్ధ

వచనమునకుఁ బ్రాప్తమి యా నద్య గుణాఁ గా మే శ్వ ప్రాప్తద
 యతి, అత్రచ గా మేవాత్యర్థకామై రహం వృణే. ౪౦. ఇయం సర్వాష్ట్ర
 విజయా ధనిధాన్యసమానులా, మయా నిర్మిష్టా వసుధా భరతాయ ప్రదీయతాం
 ౪౧. వనవాత్యర్థా బుద్ధిర్న చ మేఽన్య చలిష్యతి. ౪౨. య స్తుష్టేన వరోదత
 త్తే య్యై వరద త్వయా, దీయతాం నిఖలేనై వ సత్య స్త్వం భవ పార్థివ. ౪౩
 అహం నిదేశం భవతో యథోక్త మనుసాలయన్, చతుర్దశ సమావత్స్యే వన్
 వనచరై స్సుహ. ౪౪. మావిమర్శో వసుమతి భరతాయ ప్రదీయతాం, నహి
 మే కాంక్షితం రాజ్యం సుఖ మాత్తని వా ప్రియం, యథా నిదేశం కర్తుం వై
 తవై వ రఘునందన. ౪౫. ఆగచ్ఛతు తే దుగళం మాభూ ర్భాష్ప పరిప్లుతః,
 నహి తుభ్యతి దుర్ధర్ష స్సముద్ర స్ఫురితాం పతిః. ౪౬. నై వాహం రాజ్య
 మిచ్ఛామి న సుఖం న చ మైధిలీం, నై వ సర్వా నిమాన్ కామాన్ న స్వర్గం నై వ
 జీవితం. ౪౭. త్వా మహం సత్య మిచ్ఛామి నాన్యతం పురుషర్షభ, ప్రత్యక్షం
 తవ సత్యేన సుకృతేన చ తే శపే. ౪౮. నచ శక్యం మయా తాత స్థాతుం త్వణ
 మపి ప్రభో, నశోకం భారయన్వై నం నహి మే సి విపర్యయః. ౪౯. అర్థితో

మితి దీని. ౩౯. తత్పిత స్త్వర్థకామై రత్యస్యోత్తర మాహ - ప్రాప్తమితి. గుణాన్ గుణవిశిష్టా
 భిముతపదార్థాన్ - సర్వకామై రపక్రమణమేవ వృణే - సర్వకామప్రతినిధిత్వేనాపక్రమణమేవవరయ
 ఇత్యర్థః. ౪౦. ఇయం మి. నిర్మిష్టాశ్శక్తా. ౪౧. వనవాత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౪౨. యఇతి. అత్ర
 ప ఇత్యర్థావర్త్య - నిఖలేన సర్వాత్సనా - అత స్త్వం సత్యః సత్సవచనో భవ. ౪౩. అహ
 మితి. నిదేశం కాననం - ' నిదేశ క్వానన ' మిత్యమరః - వనచరైః తపస్విభిః. ౪౪. భవ
 రాజా నిగృహ్య మామిత్యస్యోత్తరమాహ - మావిమర్శ ఇతి. మావిమర్శః విచారో మాభూ
 త్ - అత్తని మనసి సుఖం ప్రియం వా ఉద్దిక్య రాజ్యం న కాంక్షితం - అపిశు తవ నిదేశం
 తవాజ్ఞాం యథా కర్తు మేవ యథావత్కర్తుమేవేత్యర్థః. ౪౫. ౪౬. త్వా మహా మితి. అహం
 త్వాం సత్యం సత్యయోక్త మిచ్ఛామి - అన్యతం అన్యతయోక్తం నేచ్ఛామి - తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్య
 క్షజైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ సత్యేన సుకృతే నచ తే తుభ్యం శప ఇత్యన్వయః - క్లాగు హ్నుస్థే
 క్వాదివా తత్కథి. ౪౮. నచేతి. స్థాతిం ఇహ నగర ఇతి శేషః - విపర్యయః సంకల్పిత వనగమనో
 ద్యోగ నివృత్తిః. ౪౯. నశేషం త్వదాజ్ఞాపరిపాలనార్థ మేవ గచ్ఛామి - కింతు మత్ప్రతిజ్ఞాపరిపాల

కామై రత్యస్యోత్తర మాహ - ప్రాప్తమితి. గుణాన్ అభిముతపదార్థాన్ - సర్వకామైరపక్ర
 మణమేవ వృణే సర్వకామప్రతినిధిత్వేన గమన మేవ వరయ ఇత్యర్థః. ౪౦. ౪౨. అహ మితి. వన
 చరైః తపస్విభిః - నిదేశం కాననం. ౪౩. భవ రాజా నిగృహ్య మా మిత్యస్యోత్తర మాహ - మా
 విమర్శ ఇతి. మావిమర్శః విచారో మాత్త * శభ మేవ మత అహ - నహితి. అత్తని మనసి సుఖం
 ప్రియం వా ఉద్దిక్య రాజ్యం న కాంక్షితం - అపిశు - తవ నిదేశం తవాజ్ఞాం యథా కర్తుం యథావ
 త్కర్తు మేవేత్యర్థః. ౪౬. త్వా మహా మితి. త్వాం సత్యం సత్యయోక్తం - ఇచ్ఛామి - అ
 న్యతం అన్యతయోక్తం - నేచ్ఛామి తవ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షజైవభూతస్య తవ సన్నిధౌ - సత్యేన
 సుకృతేన - తే తుభ్యం - శప ఇతి సంబంధః. ౪౮. నచేతి. విపర్యయః సంకల్పితవనగమనోద్యోగనివృ

హ్యస్తి కై కేయ్యా వనం గచ్ఛేతి రాఘవ, మయా చోక్తం వ్రజామితి తత్సత్య
మనుపాలయే. ౧౦. మాచోక్తంతాం కృథా దేవ వనే రంస్యామహే వయం,
ప్రశాంతహరిణాకీర్ణే నానాశకుననాదితే. ౧౧. పితాహి దైవతం తాత దేవతానా
మపి స్తృతం, తస్మా దైవతమిత్యేవ కరిష్యామి పితు ర్వచః. ౧౨. చతుర్థశసు
వర్షేషు గతేషు నరసత్తమ, పున ర్ద్రిక్ష్యసి మాం ప్రాప్తం సంతాపోఽయం విము
చ్యతాం. ౧౩. యేన సంస్తంభనీయోయం సర్వో బాష్పగళో జనః, సత్యం పురుష
శార్దూల కిమర్థం విక్రియాం గతః. ౧౪. పురం చ రాష్ట్రం చ మహీ చ కేవలా మ
యా నిస్సృష్టా భరతాయ దీయతాం, అహం నిదేశం భవతోఽనుపాలయన్ వనం
గమిష్యామి చిరాయ నేవితుం. ౧౫. మయా నిస్సృష్టాం భరతో మహీ మిమాం
సశైలషండాం సపురాం సకాననాం, శివాం సుసీమా మనుశాస్తు కేవలం త్వయా
యదుక్తం నృపతే తథాస్తు తత్. ౧౬. నమే తథా పార్థివ ధీయతే మనో మహ
త్సు కామేషు నచాత్తనః ప్రియే, యథా నిదేశే తవ శిష్టసంమతే వ్యపైతు దుః
ఖం తవ మత్కృతేఽనఘ. ౧౭. తదద్య నై వానఘ రాజ్య మవ్యయం నసర్వకా
మాన్న సుఖన్న మైథిలీం, నజీవితం త్వా మన్మతేన యోజయన్ వృణీయ సత్యం
వ్రత మస్తుతే తథా. ౧౮. ఫలాని మూలానిచ భక్షయన్ వనే గిరింశ్చ పశ్యన్
సరిత స్సరాంశిచ, వనం ప్రవిశ్యైవవిచిత్రపాదపం సుఖీ భవిష్యామి తవాస్తు నిర్వృ
తిః. ౧౯. ఏవం స రాజా వ్యసనాభిషన్న శ్శోకేన దుఃఖభేనచ తామ్యమానః, ఆలిం

నార్థమపీత్యాహ - అర్థిత ఇతి. ౧౦. మాచేతి. ఉత్కంఠాం ఉత్కలికాం - 'ఉత్కంఠోత్కలికే
సమే' ఇత్యమరః - శోకాతురతయా స్తరణ మితి యావత్. ౧౧. పితేతి. దేవతానా మపి దైవత
మితి స్తృతం-కిముత మనుష్యాణా మితి భావః - దైవత మిత్యేవ పితా పరమదైవత మితి మత్వేత్య
ర్థః. ౧౨. ౧౩. యేనేతి. సంస్తంభనీయః నివృత్తబాష్పః కరణీయః. ౧౪. సద్య శ్శోకనివృత్తయే
పునః పున రాహ - పురంచేత్యాది. మయా నిస్సృష్టం పురంచ దీయతాం మ మా నిస్సృష్టం రాజ్యంచ
దీయతా మితి ప్రత్యేక మన్వయః - నేఽతుం న పున రద్యైవాగంతుం. ౧౫. మయేతి. శివా మిత్య
నేన రాజ్యస్య దుర్భరత్వా న్న త్యశామితి గమ్యతే - ఇదం చ స్వేచ్ఛయా నకరోమి- కింతు త్వద
నుజ్జయైవేత్యాహ-త్వయా యదితి. ౧౬. నేతి. ధీయతే స్థాప్యతే. ౧౭. తదితి. త్వా మన్మతేన యో
జయన్ సన్ రాజ్యాదికం నవృణీయ - తవ వ్రతం యథా సత్యం తథా స్త్రిత్యన్వయః. ౧౮. మమ
దుఃఖం భవిష్యతీతి త్వయా నక్షేప్తవ్య మిత్యాహ - ఫలానీతి. నిర్వృతి స్సుఖం. ౧౯. ఏవమితి.
ఏవం-ఉక్తవంత మితి శేషః - త్వగ్దాహోత్పాదక శ్శోకః దుఃఖ మంతర్వ్యధోత్పాదకం-నచిచ్ఛే

త్తిః. ౪౯. ౧౦. మాచేతి. ఉత్కంఠాం వ్యధాం. ౧౧- ౧౩. యేనేతి. త్వయేత్యర్థః. ౧౪. పుర మితి.
కేవలా కృతాన్ని. ౧౫. మయేతి. త్వయా యదుక్తం - కైకేయ్యా ఇతి శేషః. ౧౬. నేతి. యథా
శిష్టసమ్మతే తవ నిదేశే - మేమయా - మనో ధీయతే - తథా మహత్సు కామేషు ప్రియేచ నధీయ
తే - అతః మత్కృతే దుఃఖం వ్యపైత్వితి యోజనా. ౧౭ - ౧౯. ఏవమితి. శోకః బాష్పః త్వగ్దా
హోత్పాదకః - దుఃఖం అంతర్వ్యధోత్పాదకం. ౬౦. దేవ్య ఇతి. తాం కైకేయాం - హాహాకృతం

గ్య పుత్రం సునన్దపంజ్జో మోహం గతో నై వ చిచ్ఛే కించిత్. ౬౦. దేవ్యస్తత
స్సంధురుదః పుమేనా స్తాంవర్జయిత్వా నరదేవః త్నీం, రుదన్ సుమంత్రోపి జగామ
మూర్ఖాం హహాకృతం తత్ర బభూవ సర్వం. ౬౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే.
అయోధ్యాకాండే. చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తతో నిర్ణూయ సహసః శిరో నిశ్వస్య చాసకృత్, పాణౌ పాణిం వినిష్ఠి
వ్య దంతాన్ కటకటాః, లోచనే కోపసంరక్తే వర్ణం పూర్వోచితం జహత్,
కోపాభిభూత స్సహసా సంతాప మశుభం గతః, మన స్సమీక్షమాణశ్చ సూతో
దశరథస్య సః, కంఠయన్నివ కై కేయ్యా హృదయం వాస్పరై శ్శితైః, వాక్యవ
త్తై రనుపమై ర్నిర్భిందన్నివ చాశుభైః, కై కేయ్యా స్సర్వమర్తాణి సుమంత్రః
ప్రత్యభాషత. ౪. యస్యా స్తవ పతి స్త్యక్తో రాజా దశరథస్త్వయం, భర్తా సర్వ
స్య జగత స్థావరస్య చరస్యచ, నహ్యాకార్యతమంకించి త్వవ దేవీహవిద్యతే. ౫.
పరిఘ్నీంత్యా మహం మన్యే కులఘ్నీ మపిచాంతతః, యస్త హేంద్ర మివాజయ్యం
దుష్ప్రకంఠ్య మివాచలం, మహాదధి మివాక్షోభ్యం సంతాపయసి కర్తభిః. ౬.
మానమంస్థా దశరథం భర్తారం వరదం పతిం, భర్తు రిచ్ఛాహీ నారీణాం పుత్ర

సచేష్టతేస్త. ౬౦. దేవ్య ఇతి. తాం - 'రామ తస్మా దిత స్సీమ్రం వనం గంతుం త్వ మర్హసి
త్యాద్యుక్తార్థయంతాం కై కేయీ - హహాకృతం హహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిన్ స్త త్త
థా-సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -
వీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

సుమంత్రస్య కై కేయీవిషయకోపానుభావం దర్శయతి - తత ఇత్యాది. కటకటాః - కట
కటాశబ్దయంతాన్ కృత్వా - కటకటాశబ్దా తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్ల్యప్ * కోపసంరక్తే-కృత్వే
తి శేషః-వర్ణం దేహకాంతిం-పూర్వోచితం పూర్వాభ్యస్తం- స్వాభావిక మిత్యర్థః-జహత్ త్యజ్-
కోపరక్తాం ఇత్యర్థః-అశుభం తీవ్ర మిత్యర్థః * మనస్సమీక్షమాణః కై కేయీవిషయస్నేహరహితం
జాన న్నిత్యర్థః - సూతః సారథిః - అశుగై రివ బాజై రివస్థితైః * వాక్యవత్తైవాక్సారైః మర్తాణి
మర్తతుల్యాన్ దోహన్ - నిర్భిందన్ ప్రకాశయన్. ౪. యస్యా ఇత్యాది. యస్యా స్తవ - య
యా త్వయేత్యర్థః-తవేత్యత్ర తస్యా ఇత్యుపసార్గం. ౫. పరిఘ్నీ మితి. అంతతః పర్యవసానగ
త్యా - పరిహవనద్వారా సర్వేషాం వినాశనా దితి భావః * తత్రైవ యుక్త్యంతర మాహ-యదితి.
౬. మానమంస్థా ఇత్యాది. భర్తు రిచ్ఛాహీ - భర్తు రిచ్ఛానుసరణమేవ-పుత్ర కోట్యా ఇతి పంచమీ-

హహాశబ్దస్య కృతం కరణం యస్మిన్ తత్తథా - సర్వం పరిచారకాదిజనజాతం. ౬౧. ఇతి శ్రీమ
హేశ్వరవీరవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యా
నాయాం - చతుస్త్రింశ స్సర్గః.

తత ఇత్యాది*లోచనే కోపసంరక్తే - కృత్వేతి శేషః - వర్ణం దేహకాంతిం మనస్సమీక్ష
మాణః - కై కేయీవిషయస్నేహరహితం జాన న్నిత్యర్థః. ౫. యస్యా ఇత్యాదిసార్థాంతోకమేకవాక్యం.
స్థావరస్య చరస్యచ భర్తా రాజా దశరథః తవ పతిః - యదా త్యక్తః - త్వయేతి శేషః-తదా తవ
అకార్యకమం కించి దపి నవిద్యత ఇతి యోజనా. ౫. దుష్ప్రకంఠ్యం-కర్తభిః క్రూరవ్యాపారైః-
సంతాపయసి-కాకాన మితి శేషః. ౬. మానమంస్థా ఇతి. భర్తు రిచ్ఛాహీ భర్తు రిచ్ఛానుసరణ మేవ.

కోట్యావిశిష్యతే. ౮. యథా వయోహి రాజ్యాని ప్రాప్నువంతి నృపక్షయే, ఇక్ష్యాకు
కులనాథేఽస్తింస్తల్లోపయితు మిచ్ఛసి. ౯. రాజా భవతు తే పుత్రో భరత శ్శాస్తు
మేదినీం, వయం తత్ర గమిష్యామో యత్ర రామో గమిష్యతి. ౧౦. నహితే
విషయే కశ్చి ద్బ్రాహ్మణో వస్తు మర్హతి, తాదృశం త్వ మమర్యాద మద్యకర్త
చిక్షీర్షసి. ౧౧. ఆశ్చర్య మివ పశ్యామి యస్యా నై వృత్త మీదృశం, ఆచరంత్యా
నవివృతా సద్యో భవతి మేదినీ. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షిజుష్టా వా జ్వలంతో భీమ
దర్శనాః, ధిగ్వాద్గండా న హింసంతి రామప్రవాజనే స్థితాం ౧౩. ఆమ్రం ఛిత్వా
కుతారేణ నింబం పరిచరేత్తు యః, య శ్చైనం పయసా సింఛే నై వాస్య
మధురో భవేత్. ౧౪. అభిజాతం హి తే మన్యే యథా మాతు స్తథైవచ, నహి

పుత్రానుసరణం త్యక్త్వాపి భర్తు రిచ్ఛానుసర్తవ్యేతి భావః. ౮. యథేతి. యథావయః వయః క్రమ
మనతిక్రమ్య జ్యేష్ఠానుక్రమేణేత్యర్థః-ప్రాప్నువంతి పుత్రా ఇతి శేషః-ఇక్ష్యాకుకులనాథే వర్తమాన ఇతి
శేషః-తత్ పూర్వోక్తరాజధర్మద్వయం. ౯. రాజేతి. శాస్తు శాస్తుచ. ౧౦. నేతి. విషయే దేశే. ౧౧.
'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయా' విత్యమరః. బ్రాహ్మణ ఇతి సత్పురుషమాత్మోపలక్షణం - తత్ర హేతు
మాహ - తాదృశ మితి. తాదృశం బ్రాహ్మణనిర్దమనార్హం అమర్యాదం జ్యేష్ఠాభిషేకాదిమర్యాదా
శూన్యం. ౧౧. ఆశ్చర్య మితి. ఈదృశం అమర్యాదం - వృత్త మాచారం - ఆచరంత్యా యస్యా
నై మేదినీ న వివృతా నవిదీర్ఘా - కస్యానై ఇద మవిదారణం-ఆశ్చర్యమివ పశ్యామి. ౧౨. మహా
బ్రహ్మర్షి-మహాబ్రహ్మర్షిః వసిష్ఠాదిభిః - జుష్టాః ప్రయుక్తాః - జ్వలంతః తీవ్రాః - ధిగ్వాద్గండాః
ధిగిత్యేవం రూపాః వాద్గండాః - రామప్రవాజనే - స్థితాం స్థిరబుద్ధిం త్వాం నహింసంతి-వాశబ్ద
ఏవకారార్థః. ౧౩. 'వాస్యాద్వికల్పాపమయో రేవాథేచ సముచ్చయ'ఇతి విశ్వః. ౧౩. అథ కైకేయా
దశరథా వశ్యాపదేశేన నిందతి - ఆమ్ర మితి. ఆమ్రం మధురఫలదం-కుతారేణ సద్యః బుద్ధిపూర్వకం
ఛిత్వా నింబం కటుఫలకం - యః పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్ - యశ్చైత్యపి స
ఏవోచ్యతే - ఏనం నింబం - పయసా క్షీరేణ - సింఛేత్ - అస్య ఆమ్రం ఛిత్వా నింబం పయసా
సింఛతః-స ఇతి శేషః-స నింబః-మధురః మధురఫలదః-నైవభవేత్-అనేన సుగుణం రామం వరవ్యాజేన
వివాస్య కైకేయాచిత్తానుసరణం న యుక్త మిత్యుక్తం-తేన చ సర్వథా కైకేయా కటురేవేత్యుక్తం.

౮. యథా వయ ఇతి. నృపక్షయే సతి-యథావయః వయః క్రమ మనతిక్రమ్య రాజ్యాని ప్రాప్ను
వంతి హి ఇక్ష్యాకుకులనాథే దశరథే వర్తమానేసి - తత్కులక్రమాగతమాచరణం లోపయితు
మిచ్ఛసీతి యోజనా. ౯. ౧౦. నహితి. విషయే దేశే-తాదృశం బ్రాహ్మణవాసానర్హం. ౧౧. ఆశ్చర్య
మితి. యస్యానై - ఈదృశ మతిఘోరం - వృత్త మాచరంత్యా స్సత్యాః మేదినీ సద్యో వివృతా
విదీర్ఘా-న భవతీతి యత్-ఇద మాశ్చర్య మివ పశ్యామితి యోజనా. ౧౨. మహాబ్రహ్మర్షి. మహా
బ్రహ్మర్షి సృష్టాః వసిష్ఠాదిభిః ప్రయుక్తాః - ధిగ్వాద్గండాః ధిగిత్యేవంరూపా వాద్గండాః - రామ
ప్రవాజనే స్థితాం కృతనిశ్చయాం త్వాం - న హింసంతి వా నహింసంత్యేవ - ఆశ్చర్య మితి
శేషః. ౧౩. అథాన్యాపదేశేన రాజాన మనుక్రోశతి - ఆమ్ర మితి. కుతారేణ ఆమ్రం ఛిత్వా నిం
బం పరిచరేత్ ఆలవాలాదికరణేన సంరక్షేత్-య ఏనం నింబం పయసా సింఛే ద్వా-అస్య నింబో
పచారిణః పురుషస్య - స్థితయే - మధురో మధురరసో నభవేత్ - అతో వృధాశ్రమాయ కైకే
య్యసువర్తనం రాజ్ఞ ఇత్యాశయః. ౧౪. ఏవం కోపపచనాన్యక్త్వా మర్తవచనాన్యప్యాహ

నింబాత్ స్రవేత్ ఔద్రం లోకే నిగదితం వచః. ౧౫. తవ మాతురసద్దాహం
విద్మః పూర్వం యథా శ్రుతం ౧౫౪. పితు స్తే వరనః కశ్చిద్దదౌ వర మను త్తమం,
సర్వభూతరుతం తస్మా త్సంజజ్ఞే వసుధాధిపః, తేన తిర్యగ్గతానాం చ భూతానాం
విదితం వచః. ౧౬. తతోఽబృంభస్య శయనే విరుతాద్భూరివర్చసః, పితు స్తే
విదితో భావ స్స తత్ర బహుధాఽహసత్. ౧౭ తత్ర తే జననీ క్రుద్ధా మృత్యు
పాశ మఃపృతీ, హాసం తే నృపతే సౌమ్య జిజ్ఞాసామితి చాబ్రవీత్. ౧౮. నృప
శ్చివాచ తాం దేవీం దేవి శంసామి తే యది, తతో మే మరణం సద్యో భవి
ష్యతి న సంశయః. ౨౦. మాతా తే పితరం దేవి తతః కేకయ మబ్రవీత్, శంస

౧౫. అభిజాత మితి. అభిజాతం అభిజననం-స్వభావ ఇతి యావత్ - తేమాతు ర్యాదృశీతాదృశీ
తవాపి ప్రకృతి రిత్యర్థః - కారణానుసారికార్యసంభవే తానికవాక్యం నిదర్శయతి - నహీతి-ఔద్రం
మథ - స్రవే దిత్వత్ ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౫. కైకేయాః పతిష్ఠీత్వస్వభావో మాతృసంబంధ
ప్రయుక్త ఇతి ప్రస్తావం కృత్వా తస్మాతుః పృథ్వాంతం వత్తు ముపక్రమతే-తవ మాతు రిత్యాదినా.
అసద్దాహం అసదర్థాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం తథా విద్మః. ౧౫౪.
పితు రితి. కశ్చి ద్యోగీ గంధర్వ ఇతి శ్రుతం * తస్మాత్ వరదానాత్ - రుతం శబ్దం. ని. 'తిరక్చాం
వాశితం రుత'మిశ్యమరః-సంజజ్ఞే సమ్యక్ జ్ఞాతవాత్-తేన సర్వభూతరుతజ్ఞేన రాజ్ఞా తిర్యగ్గతానాం
తిర్యగ్మనానాం ౧౬. తత ఇతి. బృంభస్య పిపీలికావిశేషస్య - శయనే శయనసమీపే - వర్చం
కాఢః ప్రదోష ఇత్యర్థః - భూరివర్చస ఇతి పితు ర్విశేషణం - వరలాభేనాధికతేజస ఇత్యర్థః-బృంభ
విశేషణం వా - తదా సువర్ణవర్చస ఇత్యర్థః. ని. 'స్వర్ణేపిభూ' రీత్యమరః. సః పితా తత్ర రుతే
విషయే-బహుధా ద్వి స్త్రీః - అహసత్. ౧౭. తత్రేతి. తత్ర హాసవిషయే - క్రుద్ధా మాం పరిహస
తీతి క్రుద్ధా - హాస్యపతే హాసం హాసనిమిత్తం - జిజ్ఞాసామి - జ్ఞాతు మిచ్ఛామి. ౧౮. ౨౦. మా
అభిజాత్య మితి. తే మాతుః అభిజాత్యం ప్రశస్తమాతా పితృజన్తోచిత వ్యవహార వత్త్వరూపం -
యథా తక్షణ - తే తవ అభిజాత్య మపి హి మన్య ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - కారణానుసారేణ
కార్యం భవతీతి భావః - తదేవ దర్శయతి - నహీతి-నింబాత్ ఔద్రం న స్రవేదితి వచో లోకే
నిగదితం-లోకే ప్రసిద్ధ మేవ కిలేత్యర్థః. ౧౫. నమ కా మమ మాతు రాభిజాత్యక్షతి రిత్వత్తానా-
తవేతి. అసద్దాహం ఘోరపాపకర్తాభినివేశం - పూర్వం యథా యేన ప్రకారేణ శ్రుతం -
తథా తత్ప్రతి విద్మః. ౧౫౪. తద్వేదనమేవ ప్రతిపాదయతి - పితు రితి. కశ్చి ద్యోగీ -
వరు సర్వభూతరుతార్థవిజ్ఞానవిషయకం * తస్మాత్ ఉక్తలక్షణవరదానబలాత్ - వసుధాధిపః-సర్వ
భూతరుతం తత్ప్రతి పాద్యభావకాతం - సంజజ్ఞే జానీతేస్త-తేన సర్వభూతరుతారజ్ఞేన రాజ్ఞా-తిర్య
గ్గతానాం పశుపక్ష్యాదీనాం. ౧౬. తతః కిం తత్రాహ - తత ఇతి. తతః పరప్రభావాత్ - శయనే
శయనకారే - భూరివర్చసః సువర్ణవర్చసః - 'స్వర్ణేపిభూ' రీత్యమరః - బృంభస్య బృంభాఖ్యస్య
పక్షిణః - పిపీలికావిశేషస్య వా విరుతాత్ స్వనా శ్చకాకాత్ - తే తవ - పితుః పిత్రా - భావః
బృంభస్యాభిప్రాయః ౧౬తః తత్ర తదా - సః కేకయః-బహుధా ద్వి స్త్రీః అహస దితి యోజనా.
౧౭. తత్రేతి. తత్ర తదా - మృత్యుపాశ మఃపృతీ తే జననీ - ఆయం మాం పరిహసతీతి క్రుద్ధా
పతీ - నృపతే - తే హాసం హాసకారణం జిజ్ఞాసామిత్వబ్రవీదిత్యన్వయః. ౧౮. నృపఇతి.
శంసామి-హాసకారణ మితి శేషః. ౨౦. మా తేతి. జీవనా - మానా - మ్రియస్సవా-హాసకారణం

మే జీవవా మావా న నూ మపహసిష్యసి. ౨౧. ప్రియయాచ తథోక్తస్స కేక
యః పృథివీపతిః, తస్మై తం వరదాయార్థం కథయామాస తత్వతః. ౨౨. తత స్స
వరద స్సాధూ రాజానం ప్రత్యభాషత, మ్రియతాం ధ్వంసతాం వేయం మాకృ
థా స్త్వం మహీపతే. ౨౩. స తచ్ఛ్రుత్వా వచ స్తస్య ప్రసన్నమనసో నృః,
మాతరం తే నిరాస్యాశు విజహార కుజేరరవత్. ౨౪. తథా త్వ మపి రాజానందు
ర్జనాచరితే పథి, అసద్ద్రాహ మిమం మోహాత్ కురుషే పాపదర్శిని. ౨౫. సత్య
శ్వాద్య ప్రవాదోయం లోకికః ప్రతిభాతి మా, పితౄణా సమనుజాయం తే నరా
మాతర మంగనాః ౨౬. నైవం భవ గృహాణేదం యదాహ వసుధాధిపః, భర్తు
రిచ్ఛా ముపాన్వేహ జనస్యాస్య గతి ర్భవ. ౨౭. మా త్వం ప్రోత్సాహితా పా
పై ర్దేవ రాజసమప్రభం, భర్తారం లోకభర్తార మసద్ధర్మ ముపాదధాః. ౨౮. నహి
మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతం కరిష్యతి తవానఘః, శ్రీమాన్ దశరథో రాజా దేవి రాజీవలో
చనః. ౨౯. జ్యేష్ఠో వదాన్యః కర్తవ్య స్స్వధర్మపరిరక్షితా, రక్షితా జీవలో

తేతి. జీవ వా మావేత్య నేన కైకేయామాతుః పతిష్ఠేత్వ ముక్తం. ౨౧. ప్రియయేతి. వరదాయ తత్త్వ
తః కథయామాస - అత్యంతసంకటేషి విమృశ్యకారీనా వరదాయ కథయామాసేత్యర్థః. ౨౨. తత
ఇతి. ధ్వంసతాం స్వాధికారాత్ ప్రచ్యుతా స్యాత్. ౨౩. ౨౪. ఉక్త మర్థం ప్రకృతే నిగమయతి.
తథేతి. దుర్జనాచరితే పథి - స్థితేతి శేషః - అసద్ద్రాహం అసద్ధర్మాభినివేశం. ౨౫. సత్య ఇతి. సత్య
ఇతి మా మాం ప్రతిభాతీత్యన్వయః - ఆభితః పరిత ఇత్యాదినా ప్రతియోగే ద్వితీయా - పితౄణా
సమనుజాయంతే - అత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః. అంగనాః
పుత్ర్యః. ౨౬. నేతి. నైవం భవేతి పాతః - నేయా భవేతి పాతే - నేయా నేతుం యోగ్యా విధే
యా భవేత్యర్థః. వసుధాధిపః - యదాహ - 'శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోభిషిచ్ఛేత మే సుత'
ఇతి యద్వచన మాహ - ఇదం గృహాణ - అస్య జనస్య పౌరజానపదస్య - గత శ్చరణ మితి సాం
తోవృత్తిః. ౨౭. మేతి. అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేక పూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం మోపాదధాః మాగ్రా
హయ. ఏవం క్రియమాణే మమ వరస్య కా గతి రత్యాశంక్యప్రకారాంతరేణ గతి ర్భవిష్యతీత్యాహ -
నహీతి. ప్రతిజ్ఞాతం ప్రతిశ్రుతం వరద్వయం. తన్నిధ్యాన కరిష్యతి - రాజ్యా దప్యధికమూల్యరత్నభూ
షణసంమానాదిభి స్సఫలం కరిష్యతీత్యర్థః. ౨౮. రామస్య రాజ్యాభిషేక్త్వా తాసాధనగుణా నాహ -

మే శంస - తర్హి మాం నాపహసిష్యసీతి జ్ఞాస్యామిత్యర్థః. ౨౧. ప్రియయేతి. వరదాయ - స్వస్య
వరప్రదాత్రే యోగినే - త మర్థం తయోక్తనిర్బంధవచనం - తత్త్వతః యాథార్థ్యేన. ౨౨. తతఇతి.
ఇయం మ్రియతాం - ధ్వంసతాం నిగృహ్య నిరస్యతాం వా - అసద్ద్రాహిణ్యా స్తస్యా వచో మా
కృథా ఇతి ప్రత్యభాషత. ౨౪. తథేతి. తథా మాతృవత్ - దుర్జనాచరితే పథి. స్థితేతి శేషః - ఇమం
రాజానం అసద్ద్రాహం ఆసత్కార్యగ్రాహకం - కురుషే. ౨౫. సత్యఇతి. సమనుజాయంత ఇత్యత్రే
తికరణం ద్రష్టవ్యం - పితృసమానలక్షణా జాయంత ఇత్యర్థః. ౨౬. నేయేతి. నేయా నేతుం యో
గ్యా - విధేయేత్యర్థః. వసుధాధిపా యదాహ - శ్వో రామోభిషేచ్ఛ ఇతి యద్వచన మాహ - ఇదం
గృహాణ నైవం భవేతి పాతే - ఏవం మాతృవదసత్కార్యాభినివేశినీ నభవ - అన్య త్సమానం. ౨౭.
మాత్వమితి. అసద్ధర్మం కనిష్ఠాభిషేక పూర్వక జ్యేష్ఠవివాసనరూపం - మోపాదధాః నగ్రాహయేత్యర్థః.
౨౮. స్వోక్త మనంగీకర్వాణాం ప్రత్యాహ - నహీతి. మిథ్యాప్రతిజ్ఞాతం లీలయైవ కేవల ముక్త

కర్మ బలీ రామోఽభిషిచ్యతాం ౩౦. పరివాదోహి తే దేవి మహా లోకే చరి
ష్యతి, యది రామో వనం యాతి విహాయ పితరం నృపం. ౩౧. స రాజ్యం రా
ఘవః పాతు భవ త్వం నిగతజ్వరా, నహి తే రాఘవా దన్యః క్షమః పురవరే
వసేత్. ౩౨ రామేహి యావరాజ్యస్థే రాజా దశరథో వనం, ప్రవేక్ష్యతి మహే
ష్వాసః పూర్వవృత్త మనుస్మరన్. ౩౩. ఇతి సాంతై వృత్త తీక్ష్ణైశ్చ కైకేయీం రా
జసంసది, సుమంత్రః క్షోభయామాస భూయ ఏవ కృతాంజలిః. ౩౪. నైవ సాక్షు
భ్యతే దేవీ స చ స్త పరిదూయతే, నచాస్యా ముఖవర్ణస్య విక్రియా లక్ష్యతే
తదా. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత స్సుమంత్ర మైక్ష్యాకః పీడితోత్ర ప్రతిజ్ఞయా, సబాష్ప మతి నిశ్శ్వస్య
జగాదేదం పునగి పునః. ౧. సూతరత్న సుసంపూర్ణా చతుర్విధబలా చమూః,
రాఘవస్యానుయాత్రార్థం క్షీప్రం ప్రతివిధీయతాం. ౨. రూపాజీవాశ్చవాదినో
జ్యేష్ఠ ఇతి. కర్తవ్యః కర్తవీ సాధుః - సదాచారపర ఇత్యర్థః - పదాన్యః ఉదారః-స్వధర్మ పరిరక్షి
తా స్వధర్మస్య దుష్టనిగ్రహపూర్వకః పరిపాలనరూపక్షత్రియధర్మస్య-పరిరక్షితా బలీ రామోఽభిషి
చ్యతాం - త్వయేతి కేమః - అభిషేకానుమతిః క్రియతా మిత్యర్థః. ౩౧. పరివాద ఇతి. పరివాదః
అపవాదః - దోషవాద ఇత్యర్థః. ౩౧. సఇతి. తే పురవరే - హి యస్తాల్ కారణాల్ - క్షమో
రాఘవా దన్యో న వసేత్ - అత స్స రాఘవో రాజ్యం పాల్యితి సంబంధః - యద్వా - రాఘవా
దన్యః పురవరే రాజతయా వసన్ భరతః తే - న క్షమః న యుక్తః-కనిష్ఠ స్త్వయా రాజ్యే స్థాప
యితుం న యుక్త ఇత్యర్థః - హితే హితకరణే న క్షమ ఇతివా. ౩౨. రామ ఇతి. పూర్వవృత్తం
ఇక్ష్యామకలక్రమాగతవృత్తం. ౩౩. ౩౪. నేతి. ముఖవర్ణస్య ఉగ్రముఖవర్ణస్య. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిం
దరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
పంచత్రింశస్సర్గః.

తత ఇత్యాది. తతః కైకేయీసమృత్యభావానంతరం - ఆత్ర పరదానవిషయే. ౧. సూతేతి.
అనుయాత్రార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రేష్యతాం. ౨. రూపాజీవా ఇతి. రూపాజీవాః వేశ్యాః - 'వా
రస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపా జీవే'త్యమరః - వాదిన్యః పరచిత్తాకర్షణచతురవచనాః - సుప్రసారి
మిత్యర్థః - అతో రాజీవలోచనో రాజా - త్వదుక్తం నకరిష్యతి. ౨౯. కర్తవ్యః కర్తవీ సాధుః-
అతో జ్యేష్ఠత్వాదిగుణో రామోఽభిషిచ్యతా మితి బ్రూహీతి సంబంధః. ౩౦. విపక్షే బాధక
మాహ - పరివాద ఇతి. పరివాదః అపవాదః - చరిష్యతి. ౩౧. ౩౨. రామేహితి. పూర్వవృత్తం
ఇక్ష్యామకలక్రమాగతం వృత్తం. ౩౩. ఇతీతి. భూయః ఆత్యర్థం. ౩౪. నైవనేతి. తీక్ష్ణై ర్వాక్యైః
నకుభ్యతే-సాంతైః వపరిదూయతే నవ్యథతే. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. తతః కైకేయీనంగీకారానంతరం-ఆత్ర పరదానవిషయే-ప్రతిజ్ఞయా కైకేయీము
ద్భ్యో కృతయా-ఇదం వక్ష్యమాణం. ౧. సూతేతి. అనుయాత్రార్థం సేవార్థం ప్రతివిధీయతాం ప్రస్తాప్య
తాం. ౨. రూపేతి. వాదిన్యః పరచిత్తాకర్షణవచనచతురాః-రూపాజీవాః గణికాః సుప్రసారితాః శివీర

నియోజను. ౪ ఆయుధాని చ ముఖ్యాని నాగరా శ్శకటానిచ, అనుగచ్ఛంతు కా
కుత్స్థం వ్యాధా శ్చారణ్యగోచరాః ౫. నిఘ్నా మృగాః కుంజరాంశ్చ పిబం
శ్చారణ్యకం మధు, నదీశ్చ వివిధాః పశ్యన్త రాజ్యస్య స్తరిష్యతి. ౬. ధాన్యకో
శశ్చ యః కశ్చిద్ధనకోశశ్చ మామకః, తౌ రామ మనుగచ్ఛేతాం వసంతం నిర్జనే
వనే. ౭. యజ్ఞ పుణ్యేషు దేశేషు విసృజం శ్చాప్తదక్షిణాః, ఋషిభిశ్చ
సమాగమ్య ప్రవత్స్యతి సుఖం వనే. ౮. భరతశ్చ మహాబాహు రయో
ధ్యాం పాలయిష్యతి, సర్వకామై స్సహశ్రీమాన్ రామస్సంసాద్యతామితి.
౯. ఏవం బ్రువతి కాకుత్స్థే కైకేయ్యా భయ మాగతం, ముఖం చా ప్య
గమ చోఽపం స్వరశ్చాపి న్యరుద్యత. ౧౦. సా విషణ్ణా చ సంత్రస్తా ముఖేన
పరిశుష్యతా, రాజాన మేవాభిముఖీ కైకేయీ వాక్యమబ్రవీత్. ౧౧. రాజ్యంగ
తజనం సాధో పీతమండాం సురామివ, నిరాస్వాద్యతమం శూన్యం భరతో
నాభిపత్స్యతే. ౧౨. కైకేయ్యాం ముక్తలజ్జాయాం వదంత్యా మతిదారుణం, రాజా
దశరథో వాక్య మువాచాయతలోచనాం. ౧౩. వహంతం కిం తుదసి మాం

తాః శిబిరదేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. ౩. య ఇతి. ఏనం రామబహువిధం సువర్ణర
త్నవస్త్రాదికం అత్ర వాహిన్యాం. ౪. ఆయుధానీతి. ఆయుధాని - ఆయుధధరాః-నాగరాః నగర
జాః శ్రేష్ఠినః - శకటాని తైలఘృతాదిప్రాపకాణి - వ్యాధాః వనే మార్గదర్శినః. ౫. నిఘ్నన్నితి.
రాజ్యస్యేతి. అధీగర్హదయేశాం కర్తవ్యేతి షష్ఠీ. ౬. ధాన్యకోశ ఇతి. కోశో వాసస్థానం - అనుగచ్ఛే
తాం - గోఙ్యస్త్రాదిముఖేనేతి శేషః. ౭. యజన్నితి. విసృజన్ దదతి యావత్ - దక్షిణాః య
జ్ఞదక్షిణాః. ౮. భరత ఇతి. ఆయోధ్యాం పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః - సర్వకామై స్సహ
సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతాం - ఇతి శబ్దో నియోగసమాప్తివాచకః. ౧౦. నేతి. ముఖేనేత్యుపలక్షణే
తృతీయా. రాజ్య మితి. పీత మండాం మండందధిభవం మస్తితి మండశబ్దో యథాదధిసారవాచకః
తద్వదత్రాపి మండశబ్దేన సురాసార ఉచ్యతే-సాధో ఇతి సహసోక్తిః నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతభోగ్య
వస్తుయుక్తం. ౧౨. కైకేయ్యా మితి. ఆయతలోచనా మితి దైన్యోక్తిమూలసౌందర్యోక్తిః. ౧౩. వ
హంత మితి. హేఅహితే అహితకారిణి - ధురి పరదానహేతుకభరతాభిషేచనరామవివాసనరూప
దుర్వహభారే - నియుజ్య - తథా వహంతం మాం వత్సతర మివ - కిం తుదసి వ్యధయసి - త్వదా

సన్నివేశే పణ్యపదార్థప్రసారణం కుర్వంతః. ౩. యేచేతి. వీర్యతః వీర్యపరీక్షార్థం-యైః రమతే ఏనంరా
మం బహువిధం సువర్ణరత్నాదికం. ౪-౭. యజన్నితి. ఆప్తదక్షిణాః యథోక్తదక్షిణాః. ౮. భరతశ్చే
తి. పాలయిష్యతీతి సోపాలంభోక్తిః-సంసాధ్యతాం ప్రస్థాప్యతా మితి జగాదేతి సర్గాదిశ్లోకేనాన్వ
యః. ౯. ఏవ మితి. భయ మాగతం భయం ప్రాప్తం. ౧౦. ౧౧. రాజ్యమితి. పీతమండాం మండః సు
రాంతర్గతసారాంశః-నిరాస్వాద్యతమం నిర్గతాస్వాద్యతమం వస్తు. ౧౨. ౧౩. వహంత మితి. హేఅహి
తే ధురి - పరద్వయహేతుకభరతాభిషేకరామవివాసనరూపదుర్వహభారే - నియుజ్య నియోజ్య -
వహంతం ఉక్తార్థ మనుష్ఠితవంతం మాం భూయః సంకటే ప్రవేశ్య కిం తుదసి - అభిషేకనిషేధం

నియుజ్య ధురి మాహితే, అనార్యే కృత్య మారబ్ధం కిన్న పూర్వ ముపారుధః. ౧౪. తస్యైతతోక్రిధసంయుక్త ముక్తం శ్రుత్వా వరాంగనా, కైకేయీ ద్విగుణం క్రుద్ధా రాజాన మిద మబ్రవీత్. ౧౫. తవైవ వంశే సగరో జ్యేష్ఠపుత్ర ముపారుధత్, అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం తథాయం గంతు మర్హతి. ౧౬. ఏవ ముక్తో ధిగిత్యేవరాజా దశరథోఽబ్రవీత్, ప్రీడితశ్చ జన స్సర్వ స్సా చ తం నావబుధ్యత. ౧౭. తత్ర వృద్ధో మహామాత్ర స్సిద్ధార్థో నామ నామతః, శుచిర్బహుమతో రాజ్ఞః కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౧౮. అసమంజో గృహీత్వాతు క్రీడతః పథి దార కాః, సరయ్యాః ప్రక్షిప న్నపు రమతే తేన దుర్హతిః. ౧౯. తం దృష్ట్వా నాగ రా స్సర్వే క్రుద్ధా రాజాన మబ్రువన్, అసమంజం వృణీష్యైకమస్తాన్ వా రాష్ట్రవర్ధన. ౨౦. తా నువాచ తతో రాజా కిన్నిమిత్త మిదం భయం. ౨౦౪. తా శ్చాపి రాజ్ఞా సంపృష్టా వాక్యం ప్రకృతయోఽబ్రువన్. ౨౧. క్రీడత స్త్యేష నః పుత్రాన్ బాలానుద్భ్రాంతచేతనః, సరయ్యాం ప్రక్షిపన్తార్థ్యా దతులాం ప్రీతి మశ్నుతే. ౨౨. స తాసాం వచనం శ్రుత్వా ప్రకృతీనాం సరాధిపః, తం తత్యాజాహితం పుత్రం తేహం ప్రియచికిర్షయా. ౨౩. తం యానం శీఘ్ర మా రోష్య సభార్యం సపరిచ్ఛదం, యావజ్జీవం వివాసోయ మితి స్వానన్వశా త్పితా. ౨౪. స ఫాలపిటకం గృహ్య గిరిదుర్గా న్యలోళయత్, దిశ స్సర్వా స్త్వనుచరన్

జ్జప్తరామవివాససకారిణం కిమర్థం పునరపి పీడయసీత్యర్థః - కి మధునా పీడ్యతే పూర్వ మేవ భవ తా దత్తం ఖల్విత్యత్రాహ - అనార్య ఇతి - హేఅనార్యే - ఆరబ్ధం కృత్యం-సేనాప్రేషణాదికం- పూర్వం వరప్రార్థనాకాలే - కిమర్థం నోపారుధః నోపరుద్ధవతీ - న ప్రార్థితవతీతి యావత్ - వర యాచనాకాలే అనుద్ధాటితత్వాత్ సేనాప్రేషణాదికం న నివర్తితవ్య మితి భావః. ౧౪. తస్యైతి. ద్విగుణం క్రుద్ధా-ప్రకారాంతరేణ మదభిమతం విఘటయతీతి బహుతరం క్రుద్యేత్వార్థః. ౧౫. యద్యపి పూర్వ మిదం న వృతం తథా వృత్తసిద్ధ మిత్యాశయేనాహ - తవైవేతి. ఉపారుధ దితి నిష్కాసన మేవోచ్యతే - గంతుమర్హ తీతి నిర్దేశాత్ - తథాయ మితి-నిర్ధన ఏవేత్యర్థః. ౧౬. ఏవ మితి. ప్రతి జ్ఞాతాతిరిక్తేపి చాపలవతీం నిందతి - ధిగితి - సా కైకేయీ - తం ప్రీతితం జనం - నావబుధ్యత వాణీగణత్. ౧౭. తత్రేతి. మహామాత్రః ప్రధానః-శుచిః అకుటిలః. ౧౮. అసమంజ ఇతి. దార కాః బాలకా - తేన ప్రక్షిపేణ సకల్బుద్బుదజననేన హసన్ రమత ఇత్యర్థః. ౧౯. తమితి. వృణీష్య అత్ర సగరే స్థాపయ. ౨౦. తానితి. భయ మిత్యనంతర మితి కరణం ద్రవ్యవ్యం. ౨౦౪. తాఇతి. ప్రకృతయః ప్రజాః. ౨౧. క్రీడత ఇతి. ఉద్భ్రాంతచేతనః భ్రాంతబుద్ధిః. ౨౩. తమితి. అన్వ కాత్ అనుశిష్టవాన్. ౨౪. సఫారేతి. ఫాలం-కందమూలాదిఖననసాధనం - పిటకా - తద్ధారణపా

వరం దత్తవంతం వరికరప్రదాననిషేధనైష్ఠుర్యే చ మాం నివేశ్య భూయః కిం క్లేశయసి-మా మాస్తు - హేఅనార్యే ఆరబ్ధం కిం కృత్యం నోపారుధః సర్వ ముపరుద్ధవత్యేవ పూర్వ మభిషేకకృత్యం ఇదా పి మామయాత్రిక ప్రదాన మారబ్ధం తదప్యుపారుధ ఇత్యర్థః. ౧౪. తస్యైతి-కైకేయీద్విగుణం క్రు ద్ధా ప్రకారాంతరేణ మత్ప్రియోజనం నాశయతీతి. ౧౫-౧౭. తత్రేతి. మహామాత్రః ప్రధానః ౧౮. ౨౪. సఫారేతి. గిరిదుర్గాణి పరిభ్రమమాణః కందాదికమలోళయత్-సర్వాదిశః కందాద్యర్థం

స యథా పాపకర్తృకృత్. ౨౫. ఇత్యేవమత్యజ ద్రాజా సగరో వై సుధార్మికః,
రామః కి మకరో త్పాసం యేనై వ ముపరుధ్యతే. ౨౬. నహి కంచ న పశ్యామో
రాఘవస్యాగుణం వయం, దుర్లభో హ్యస్య నిరయ శ్శశాంకస్యేవ కల్తషం. ౨౭.
అథవా దేవి దోషం త్వం కంచి తృశ్యసి రాఘవే, త మద్య బూహి తత్త్వేన
తతో రామో వివాస్యతాం ౨౮. అదుష్టస్య హి సంత్యాగ స్సత్పథే నిరతస్యచ,
నిర్దహే దపి శక్తస్య ద్యుతిం ధర్మనిరోధనాత్. ౨౯. తదలం దేవి రామస్య
శ్రియా విహతయా త్వయా, లోకతోపి హి తే రక్ష్యః పరివాద శ్శుభాననే.
౩౦. శ్రుత్వాతు సిద్ధార్థవచో రాజా శ్రాంతతరస్వనః, శోకోపహతయా వాచా
కైకేయీ మిద మబ్రవీత్. ౩౧. ఏతద్వచో నేచ్ఛసి పాపవృత్తే హితం న
జానాసి మమాత్మనోవా, ఆస్థాయ మార్గం కృషణం కుచేష్టా చేష్టా హి తే సాధు
పథా దపేతా. ౩౨. అనువ్రజిష్యామ్యహ మద్య రామం రాజ్యం పరిత్యజ్య సుఖం
ధనంచ, సహౌవ రాజ్ఞా భరతేన చ త్వం యథా సుఖం భుజ్ఞ్వు చిరాయ
రాజ్యం. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రవచ శ్శ్రుత్వా రామో దశరథం తదా, అభ్యభాషత
వాక్యం తు వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧. త్యక్తభోగస్య మే రాజా వనే వన్యేన జీవతః,
కిం కార్య మనుయాత్రేణ త్యక్తసంగస్య సర్వతః. ౨. యో హి దత్వా ద్విష

త్రం - ఏకవద్యావః-గృహ్య గృహీత్వా అలోశయత్ - కందమూలాద్యర్థమఖన దిత్వర్థః-యథా
పాపకృత్తథా చర న్నలోశయ దిత్వన్వయః. ౨౫. ఇతి. ఉపరుద్ధ్యతే వివాస్యతే. ౨౬. నహితి.
నిరయః నిరయ హేతుభూతో దోషః. ౨౭-౨౯. తదితి. విహతయా శ్రియా అలం అభిషేకవిహితం
మాకుర్విత్వర్థః - రక్ష్యః పరిహరణీయః - పరివాదః నిందా. ౩౦. శ్రుత్వేతి. శ్రాంతతరః - హీన
తరః. ౩౧. ఏతదితి. ఏతద్వచః సిద్ధార్థవచః - కృషణం కుత్సిత మిత్వర్థః. ని. 'కదర్యే కృపణత్తుద్రే'
త్యమరః. కుచేష్టే త్యేత దుపపాదయతి - చేష్టాహీతి. ౩౨. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రేత్యాది. మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః - వినీతవత్ వినీత ఇవ - అభ్యభాషత -
సవినయమాహేత్యర్థః. ౧. త్యక్తభోగస్యేతి. అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన - భోగత్యాగేసి సంగోప
ఃర్వతే రాజికానాం సోఽపి నాస్తీత్యాహ-త్యక్తసంగస్య సర్వత ఇతి. ౨. యఇతి. కక్ష్యాయాం ఇభ

అనుచర స్తుతివృత్త. ౨౫. ౨౬. నహితి. అగుణం దోషం - నిరయః - దుఃఖం - కల్తషం మాలిన్యం.
౨౮. ౨౯. తదితి. శ్వయా విహతయా రామస్య శ్రియా - తేన కించి త్ఫలం - తదలం పృథాశ్ర
మేణ - హి యస్తాత్ లోకతః ప్రాప్తః పరివాదః రక్ష్యః పరిహర్యః. ౩౦. ౩౧. ఏతదితి. కృషణం
మార్గ మాస్థాయ - యా కుచేష్టా కృతా - తే త్వయా-సేయం - చేష్టా సాధుపథా దపేతా హీతి
సంబంధః. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-
అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

మహామాత్రేతి. మహామాత్రవచః సిద్ధార్థవచః. ౧ త్యక్తేతి. అనుయాత్రేణ అనుగతబలేన. ౨.
అనుగతశ్చాయమనుయాత్ర ప్రస్తాపనవాద ఇత్యాహ - యోహీతి. కక్ష్యాయాం గజబంధనరజౌ.

శ్రేష్ఠం కిష్యాయాం కురుతే మనః, రజ్జస్నే హేన కింతస్య త్వజతః కుంజరో త్తమం. 3 తథా మమ సతాం శ్రేష్ఠ కిం ధ్వజన్యా జగత్పతే, సర్వాణ్యేవానుజానామి చీరాణ్యేవానయంతు మే. ౪. ఖనిత్రపిటకే చోభే సమానయతగచ్ఛత, చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి వసతో మమ. ౫. అథ చీరాణి కై కేయా స్వయ మాహృత్య రాఘవం, ఉవాచ ఋషిత్వేతి జనాఘే నిరపత్రపా. ౬. స చీరే పురుష వ్యాఘ్రః కై కేయాః ప్రతిగృహ్య తే, సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య మునివస్త్రాణ్యవస్త్రహ. ౭. లక్ష్మణ శ్వాపి తత్రైవ విహాయ వసనే శుభే, తాపిసాచ్ఛాసనే చైవ జగ్రాహ పితు రగ్రతః ౮. అథాత్మపరిధాన్యాం సీతా కాశేయవాసినీ, సమీక్ష్య చీరం సంత్రస్తా పృషతీ వాగురా మివ. ౯. సా వ్యపత్రపమాణేవ ప్రగృహ్య చ సుదుర్తనాః, కై కేయా కుశచీరే తే జానకీ శుభలక్షణా, అశ్రుసంపూర్ణనేత్రాచ ధర్తజ్ఞా ధర్తదర్శినీ, గంధర్వరాజప్రతిమం భర్తార మిద మబ్రవీత్. కథంను చీరం బద్నంతి మునయో వనవాసినః. ౧౦. ఇతి హ్యకుశలా సీతా సా ము మోహ ముహుర్దుహుః. ౧౧. కృత్వా కంతే చ సా చీర మేక మాదాయ పాణినా, తస్థా హ్యకుశలా తత్ర నీలితా జనకాత్తజా. ౧౩. తస్యా స్తత్ క్షిప్ర మాగమ్య రామో ధర్తభృతాం వరః, చీరం బబంధ సీతాయాః కాశేయస్యోపరి స్వయం. ౧౪. రామం ప్రేక్ష్యతు సీతాయా బద్నంతం చీర ము త్తమం, అంతః

బంధనరజ్జా. 'కష్టాప్రశోషే హర్షాదా' కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః. 3. తథేతి. ధ్వజన్యా కేసయా - సర్వాణి త్వయా మహ్యం దాతు ముద్యుక్తాని - అనుజానామి ప్రదదామి - భరతాయేతి శేషః - సర్వాణి కార్యాణి - సమ్యక్ జానామితివార్థః - చీరాణి వల్కలవస్త్రాణి ఆనయంతు - పరిచారకా ఇతి శేషః. ౪. ఖనిత్రపిటకే ఇతి. ఖనిత్రం ఆవదారణం - పిటకం - అల్పాకృతే కప్రత్యయః-ఫలమూలాద్యాహరణయోగ్యాల్పకండోలః. ౫. 'కండోలపిటా' విత్యమరః. వా సా వసతః వాసం కుర్వత ఇత్యర్థః. ౫. ౬. సఇతి. స రామః కైకేయ్యా స్సకాశాత్ మునివస్త్రాణి పరిగృహ్య తేషు ద్వే చీరే ఉత్తరీయాంతరీయరూపే - సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య - ఆవస్తహ ఆదీ ధర దిత్వర్థః. ౮. అథేతి. సంత్రస్తా ఆభవదితి శేషః - పృషతీ మృగీ - వాగురాం మృగబంధనీం - 'వాగురా మృగబంధనీ'త్యమరః. ౯. నేతి. వ్యపత్రపమాణా విశేషణ లజ్జమానా-కైకేయా కుశచీరే కైకేయా సంబంధినీ కుశచీరే * ధర్తజ్ఞా పాతివ్రత్యధర్తజ్ఞా ధర్తదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్య ధర్తజ్ఞా ధర్తదర్శినీ స్వానుష్ఠానేన పాతివ్రత్యధర్తదర్శినీ బద్నంతీదమబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦. ఇతిత్యర్థం. ముమోహ స్తద్ధా బధూవేత్యర్థః. ౧౧. తదేవ వివృణోతి-కృత్వేతి. ౧౩-౧౪. ఉచురితి.

3. తథేతి. సర్వాణి వస్త్రాని - భరతాయైవ అనుజానామి మాతః ప్రీతయే ప్రదదామి-అతః చీరాణ్యేవ వల్కలవస్త్రాణ్యేవ. ౪. ఖనిత్ర పిటకే-ఖనిత్ర మవదారణం - ఖననసాధనమిత్యర్థః - పిటకం కందమూలాద్యాహరణయోగ్యం కండోలం. ౬. సఇతి. స రామః-త్రయాణా మాసీతాని మునివస్త్రాణి చీరాణి - కైకేయ్యాః ప్రతిగృహ్య సూక్ష్మవస్త్ర మవక్షిప్య - తేషు ద్వే చీరే స్వయం - ఆవస్త్ర పృతవాక్. ౮. అథేతి. పృషతీ మృగీ. ౯. నేతి. సుదుర్తనాః భర్త రీదృశం వల్కలం ప్రాప్త మితి. అకనివాక్రసంపూర్ణనేత్రా కైకేయ్యాః కుశచీరే కైకేయాసంబంధినీ కుశచీరే * ౧౦. ౪.

పురగతా నారోఽ ముముచు ర్వారి నేత్రజం. ౧౫. ఊచుశ్చ పరమాయస్తా
రామం జ్వలితతేజసం, వత్స నై వం నియుక్తేయం వనవాసే మనస్విని. ౧౬. పితు
ర్వాక్యానురోధేన గతస్య విజనం వనం, తావద్దర్శన మస్యాం న సఫలం భవతు
ప్రభో. ౧౭. లక్ష్మణేన సహాయేన వనం గచ్ఛస్వ పుత్రక, నేయ మర్హతి కల్యాణీ
వస్తుం తాపసవ ద్వనే. ౧౮. కురు నో యాచనాం పుత్ర సీతా తిష్ఠతు భామినీ,
ధర్మనిత్య స్వయం స్థాతుం నహీదానీం త్వ మిచ్ఛసి. ౧౯. తాసా మేవంవిధా
వాచ శృణ్వన్ దశరథాత్మజః, బబంధైవ తదా చీరం సీతయా తుల్యశీలయా.
౨౦. చీరే గృహీతే తు తయా సమీక్ష్య నృపతే ర్గురుః, నివార్య సీతాం కై కే
యీం వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౨౧. అతిప్రవృత్తే దుర్భేధే కై కేయి కులపాం
సని, వంచయిత్వా చ రాజానం న ప్రమాణేవతిష్ఠనే. ౨౨. నగంతవ్యం వనం
దేవ్యా సీతయా శీలవర్జితే, అనుష్ఠాస్యతి రామస్య సీతా ప్రకృతమాసనం. ౨౩.
ఆత్మాహి దారా స్సర్వేషాం దారసంగ్రహవర్తినాం, ఆత్మేయ మితి రామస్య పాల
యిష్యతి మేదినీం. ౨౪. అథ యాస్యతి వై దేహీ వనం రామేణ సంగతా,
వయమప్యనుయాస్యామః పురం చేదం గమిష్యతి. ౨౫. అంతపాలాశ్చ యా
స్యంతి సదారో యత్ర రాఘవః, సహోపజీవ్యం రాష్ట్రం చ పురంచ సపరిచ్ఛదం.

ఏవం త్వ మివ-ఇయం సీతా-వనవాసే-ననియుక్తేతి-పిత్రేతి యావత్. ౧౬. పితురితి. తావ త్తవాగ
మనపర్యంతం పితు ర్వాక్యానురోధేన విజనం వనం గతస్య తవ దర్శనం - అస్యాం సఫలం భవతు -
త్వా మివైనాం ద్రక్ష్యామ ఇతి భావః. ౧౭. ౧౯. తాసా మితి. సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా-బబం
ధై వేతి-కై కేయనుజ్ఞాభావా దితి భావః. ౨౦. ౨౧. అతీతి. అతిప్రవృత్తే అతిక్రమ్య ప్రవర్తమానే-
ప్రమాణే మర్యాదాయాం-'ప్రమాణం హేతుమర్యాదా శాస్త్రయత్ప్రమాతృష్యి' త్యమరః. ౨౨.
నగంతవ్య మితి. ప్రకృతం ప్రస్తుతం - ఆసనం సింహాసనం - అనుష్ఠాస్యతి అధిష్ఠాస్యతి. ౨౩. ఆత్మేతి.
దారసంగ్రహవర్తినాం గృహస్థానాం ఆత్మేయ మితి - 'అర్థోవా ఏష ఆత్తనో యత్పత్నీ'తి శ్రుతే
రితి భావః. ౨౪. ౨౫. అంతపాలా ఇతి. అంతపాలాః రాష్ట్రాంతపాలకాః దండనాయకాః -

ఊచు రితి. ఏవం తద్వత్ ఇయం న నియుక్తా. ౧౬. పితురితి. వనం గతస్య తవ సంబంధిన్యాః
అస్యా స్సీతాయాః దర్శనం - తావత్ త్వదాగమనపర్యంతం - నః అస్తాకం - సఫలం త్వద్దర్శనం
యథా ఆనందకరం తథా భవత్విత్యర్థః - అథవా - అస్యాః దర్శనం దర్శనేన - నః అస్తాకం -
జీవితం సఫలం భవత్వితివార్థః - గతస్యేతి - సత్తమ్యర్థే షష్ఠీ - త్వయి గతే సతీత్యర్థః.
౧౭. ౧౯. తాసా మితి. సీతయేతి షష్ఠ్యర్థే తృతీయా - సంయోగేవా - తుల్యశీలయా-అనంగీకృత
నగరస్థితికయా - ప్రేరితస్సన్ చీరం బబంధై వేతివార్థః. ౨౦. ౨౧. అతీతి. అతిప్రవృత్తే అతీత
మర్యాదే-సప్రమాణేవ సద్వృత్తేవ. ౨౨. రామస్య ప్రకృత మాసనం ప్రస్తుతం పదం రాజ్యమిత్యర్థః-
అనుష్ఠాస్యతి రాజ్యం కరిష్యతి - యావద్రామాగమన మిత్యర్థః. ౨౩. కథం స్త్రీయా రాజ్యానుష్ఠాన
మత ఆహ-ఆత్మేతి. రామస్యేయ మాత్తా-'అర్థోవా ఏష ఆత్తనో యత్పత్నీ'తి శ్రుతేః. ౨౪. ౨౫.
అంతపాలాః రాష్ట్రాంతనిక్షిప్తదండనాయకాః - సహోపజీవ్యం ఉపజీవ్యదశరథసహితం - సపరి

౨౬. భరతస్య సశక్రః శ్రీరవాసా వనేచరః, వనే వసంతం కామత్స్థ మను
వత్స్యతి పూర్వజం. ౨౭. తతః శూన్యాం గతజనాం వసుధాం పాదపై స్సహ,
త్వమేకా శాధి దుర్వృత్తాః బ్రజానా మహితే స్థితాః సహ తద్భవితా రాష్ట్రం
యత్ర రామో న భూవతః, తద్వనం భవితా రాష్ట్రం యత్ర రామో నివత్స్యతి.
౨౮. నవ్యాదతాం మహీం పిత్రా భరత శ్శాస్తు మర్హతి, త్వయి వా పుత్రవ
ద్వస్తుం యది జాతో మహీనతే. ౩౦. మద్యపి త్వం క్షీతితలా ద్దగనం చోత్పతి
ష్యసి, పితృవంశచరిత్రజ్ఞ సోచ్యథా నకరిష్యతి. ౩౧. తత్త్వయా పుత్రగర్థిన్యా
పుత్రస్య కృత మప్రియం, లోకే హి స నవిద్యేత యో నరామ మనువ్రతః. ౩౨.
ద్రక్ష్యస్యద్యైవ కే కేయి వశువ్యాళమృగద్విజాన్, గచ్ఛత స్సహ రామేణ పాద
పాంశ్వ తదున్ముఖాన్. ౩౩. ఆధోత్తమాన్యాభరణాని దేవి దేహి స్నుషాయై
వ్యవసీయ చీరం, న చీర మస్యాః ప్రవిధీయతేతి న్యవారయ త్తద్వసనం వసిష్ఠః.
౩౪. ఏకస్య రామస్య వనే నివాస స్త్వయా వృతః కేకయరాజపుత్ర, విభూషితే
యం ప్రతికర్తనిత్యా వసత్వరణ్యే సహ ంఘవేణ ౩౫. యానై శ్చ ముఖ్యైః
పరిచారకైశ్చ సుసంవృతా గచ్ఛతు రాజపుత్రీ, వస్త్రైశ్చ సర్వై స్సహితై ర్వి
ధానై ర్మేయం వృతా తే వరసంప్రదానే. ౩౬. తస్మిం స్తథా జల్పతి విప్రముఖ్యే
గురౌ నృపస్యాప్రతిమప్రభావే, నైవస్త్వ సీతా వినివృత్తభావా ప్రియస్య భర్తుః

సహాచరీవ్యం జీవాజీవయావధనసహితం సపరిచ్ఛదు దాసదాసీశకటాదిపరికరయంతం. ౨౬. ౨౭. ౨౮. అదత్రాం శ్రీతిపూర్వక మదత్రాం. ౩౦. ౩౧. తదితి. పుత్రగర్థిన్యా పుత్రవిషయస్నేహాయంతయా
౩౨. ద్రక్ష్యసీతి. పాదపాంశ్వ తదున్ముఖా నితి - వృక్షాణాం తదున్ముఖత్వం నామ రామవిషయ
స్నేహానంతత్వం - తథోపరిష్టాత్ సుప్రీధివిషయి - ఆపివృక్షాః పరిష్టానా సుపుష్పాంకురకోరకా' ఇతి. ౩౩.
నీనం వసిష్ఠ భావ్యర్థ ముక్త్వా ప్రకృతమాహ - ఆఖేత్యాది. వ్యవసీయ నిరస్య - ప్రవిధీయత ఇతీతి
వత్తజ్యే ప్రవిధీయతేతి సుధి రార్హః. ౩౪. నప్రవిధీయత ఇత్యేత దుపపాదయతి - ఏకస్యేతి. ప్రతి
కర్తనిత్యా అలంకారరియతా - నిత్య మలంకరణయోగ్యేతర్థః. ౩౫. యానై రితి. విధానైః భృంగా
రాద్యుపకరణైః. ౩౬. తస్మిన్నితి. ప్రతికారకామా ప్రతికారం సదృశకరణం కామయమానా - భర్తృ
సదృశతయా వనవాసకరణ మిచ్ఛంతీత్యర్థః - వినివృత్తభావా చీరపరిధానా ద్వినివృత్తభావా - న

చ్ఛదు సపరికరం. ౨౬. ౨౭. నహీతి. అదత్రాం శ్రీతిపూర్వక మదత్రాం శాస్తుం నార్హతి - త్వయివా
స్యపితృనాశికాయాం - ఇతి! వరం పుత్రవ ద్వస్తుం నార్హ తీత్యనుకర్షః - కుతః - యదీతి - మహీపతే
ర్దకరథా జ్ఞాతో యది - 'విత్కా' సమసుజాయంతే నరా' ఇతిన్యాయాదిత్యాశయః. ౩౦. పితృవంశ
చరిత్రం జ్యేష్ఠే జీవతి కనిష్ఠస్య రాజ్యానర్హత్వం. ౩౧. తదితి. పుత్రగర్థిన్యా పుత్రవత్సలయా. ౩౨.
౩౪. ఏకస్యేతి. ప్రతికర్తనిత్యా - ప్రతికర్త అలంకారవ్యాపారః - సనిత్యో యస్యా స్సా తథా.
౩౫. విధానై రుపకరణైః. ౩౬. తస్మిన్నితి. ప్రతికారకామా - ప్రతికారోఽనుకారః భర్తృ స్తపో
వేషాదిభి రనుకారం కామయమానా - వినివృత్తభావా నైవస్త్వ - వనగమనాన్నివృత్తభావా న

ప్రతికారకామా. 32 ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తత్రింశస్సర్గః.

తస్యాం చీరం వసానాయాం నాథవత్సా మనాథవత్, ప్రచుక్రోశ జన
స్సర్వో ధి క్త్వాం దశరథం త్వితి. ౧. తేన తత్ర ప్రణాదేన దుగళిత స్స మహీపతిః,
చిచ్ఛేద జీవితే శ్రద్ధాం ధర్తే యశసి చాత్మనః. ౨ స నిశ్వస్యోష్ణ మైక్వాక స్తాం
భార్యా మిద మబ్రవీత్, కై కేయి కుశచీరేణ న సీతా గంతు మర్హతి. 3. సుకు
మారీ చ బాలాచ సతతం చ సుఖోచితా, నేయం వనస్య యోగ్యేతి సత్యమాహ
గురు ర్తమ. ౪. ఇయం హి కస్యాపకరోతి కించి త్తపస్వినీ రాజవరస్య కన్యా, యా
చీర మాసాద్య జనస్య మధ్యే స్థితా విసంజ్ఞా శ్రమణీవ కాచిత్. ౫. చీరాణ్యపా
స్యా జ్ఞనకస్య కన్యా నేయం ప్రతిజ్ఞా మమ దత్తపూర్వా, యథాసుఖం గచ్ఛతు
రాజపుత్రీ వనం సమగ్రా సహ సర్వరత్నైః. ౬. అజీవనార్హేణ మయా నృశంసా
కృతా ప్రతిజ్ఞా నియమేన తావత్, త్వయా హి బాల్యా తృప్తిఃన్న మేతత్త
న్తాం దహే ద్వేణు మివాత్తపుష్పం ౭. రామేణ యది తే పాపే కించి త్కృత
మశోభనం, అపకారః క ఇహ తే వై దేహ్యా దర్శితోఽథ మే ౮. మృగీవోత్ఫుల్ల

బభూవేతి. 32. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-సీతాంబరాఖ్యానే-అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశ స్సర్గః.

తస్యా మిత్యాది. త్వాం ధిగితి దశరథం చుక్రోశేత్యర్థః. ౧. తేనేతి. శ్రద్ధాం ఆదరం. ౨. ౪.
ఇయ మితి. తపస్వినీ పాతివ్రత్యతపోయుక్తా-విసంజ్ఞా ముగ్ధా శ్రమణీవ తపస్వినివ శ్రముతపసిభే
దేచేతి ధాతుః. ౫. చీరాణీతి. అపాస్యాత్ త్యజతు-ఇయం ప్రతిజ్ఞా-సీతాయా శ్చీరధారణపూర్వక వన
గమనరూపప్రతిజ్ఞా-మమ మనూ-తృప్తీయార్థే పశ్యీ సమగ్రా వస్త్రాలంకారసంపూర్ణా - సర్వరత్నైః
సర్వశ్రేష్ఠవస్తుభిః. ౬. అజీవనార్హేణేతి. అజీవనార్హేణ అజీవనార్హేణ-ఆసన్న మరణేనేతి యావత్-మయా
నృశంసా క్రూరా-ప్రతిజ్ఞా త్వత్పూర్ణితం కరిష్యామితి శపథపూర్వకా ప్రతిజ్ఞా-తావత్ ప్రథమం-
కృతా-త్వయా హి దత్తవరద్వయయా-బాల్యాత్ - బాలశత్వాత్ ఏతత్ప్రతిజ్ఞానం నియమేన భర
తాభిషేకరామవివాసనరూపవిషయవ్యవస్థయా-ప్రతిపన్నం నిశ్చితం-తత్ మత్కృతప్రతిజ్ఞానం ఆత్మపు
ష్పం వేణు మివ మాం దహేదితి యోజనా. ౭. శోపేన రామాపరాధ మభ్యుపేత్యాహ-రామేణేతి.
అశోభనం అపరాధః - ఇహ వివాసే దర్శితః-సంపాదిత ఇతి యావత్. ౮. మృగీతి. మృగీవోత్ఫుల్ల

బభూవైవేత్యర్థః. 32. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యా
యాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తత్రింశ స్సర్గః.

౧. ౪. ఇయ మితి. శ్రమణీ తపస్వినీ-శ్రముతపసిభేదేచేతి ధాతుః. ౫. చీరాణీతి. అపా
స్యాత్ త్యజతు-మమ మనూ - నదత్తపూర్వా నానుమతపూర్వా. ౬. అజీవనార్హేణేతి. అజీవనా
ర్హేణ ముమూర్షుణా - నృశంసా క్రూరా - ప్రతిజ్ఞా త్వత్పూర్ణితం కరిష్యామితి ప్రతిజ్ఞా-నియమేన
శపథపూర్వకం - తావత్ప్రథమం కృతా - త్వయా హి బాల్యా దజ్ఞానాత్ - ఏతత్ప్రతిజ్ఞానం
జనం - ప్రతిపన్నం ప్రార్థం - నిశ్చితంవా-మయా రామస్య ప్రవాజనప్రతిజ్ఞేవ కృతా - న సీతా
యాః - త్వయైవ కేవల మస్యాః ప్రవాజన మారభ్యతే - తదేతత్ప్రతిజ్ఞానం మాం దహేత్
గాశయేత్ - వేణు మాత్మపుష్ప మివ. ౭. రామేణేతి. అశోభనం అపరాధః - వైదేహ్యా సీతయా -

నయనా మృదుశీలా తస్మిన్, అపకారం క మిహ తే కరోతి జనకాత్మజా. F. నను పర్యాప్త మేతత్తే పాపే రామవివాసనం, కి మేభిః కృతై ర్భూయః పాతకై రపి తే కృతైః ౧౦. ప్రతిజ్ఞాతం మయా తావత్త్వయోక్తం దేవి శృణ్వతా, రామం య దభిషేకాయ త్వ నిహంగత మబ్రవీః. ౧౧. తత్త్వేతత్ సమక్రికమ్య నిరయం గంతు మిచ్ఛసి, మైథిలీ మపి యా హి త్వ మీక్షసే చీరవాసినీం. ౧౨. ఇతీవ రాజా విలః న్నహత్తా శోకస్య నాంతం స దదర్శ కించిత్, భృశాతురత్వా చ్చ పపాత భూమా తేనైవ పుత్రవ్యసనే నిమగ్నః. ౧౩. ఏవం బ్రువంతం పితరం రామ స్సంప్రస్థితో వనం, అవాక్చిరసమాసీన మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧౪. ఇ యం ధార్మిక కౌసల్యా మమ మాతా యశస్వినీ, వృద్ధా చాక్షుద్రశీలా చ నచ త్వాం దేవగర్హితే, మయా విహీనాం వరద ప్రపన్నాం శోకసాగరం, అ దృష్టపూర్వవ్యసనాం భూయ స్సంమంతు మర్హసి. ౧౬. పుత్రశోకం యథానర్చే

నయనేత్యనేన మాగ్ధ్య ముక్తం - మృదుశీలేత్యనేన అపరాధభీరుత్వ ముక్తం. F. నన్వితి. పర్యాప్తం యావ దాత్మభావినరకానుభవావయాలం. ౧౦. ప్రతిజ్ఞాత మితి. అభిషేకాయ ఇహంగతం రామం - త్వం-య దబ్రవీః-సప్తసప్తచ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాచీర ధరో వసేతి యదబ్రవీః-త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా-తావ ద్రామవివాసనమాత్ర మేవ ప్రతిజ్ఞా తం నతు సీతాప్రవాజన మితి భావః. ౧౧. తదితి. మయా ప్రతిజ్ఞాత మక్రికమ్య నిరయం నరకం గంతు మిచ్ఛసి-మతః హియస్తాత్-యాత్వం మైథిలీ మపి చీరవాసినీ మీక్షసే వాంఛసి. ౧౨. ౧౩. ఏవమితి. సం ప్రస్థితో గంతు ముద్యతః. ౧౪. ఇయ మిత్యాది. ప్రపన్నాం ప్రాప్తాం-భూయః అతిశయేన-సంమం తుం సంమానయితుం-శ్యేష్టపత్నీ త్వేన పూర్వ మేవ సంమానితా-అద్య విశేషేణ మద్యాచ్ఛయేతి భావః. ౧౬. పుత్రశోక మితి. పుత్రశోకం యథానర్చే తథా సంమంతు మర్హసితి పూర్వేణ సంబంధః - యత్వా ఉత్తరేణైవాన్వయః-మాం సంచింతయంతీయం తపస్వినీ అపి జీవేత్-తదా-త్వయా పూజితా సతీ పుత్రశోకం యథా నర్చేత్ నగచ్ఛేత్-తథా కుర్విత్కర్మ-న మచ్ఛేకా ద్యథా నశ్యే త్వయా పూజ్యేన పూజితా-మాం హి సంచింతయంతీయం త్వయి జీవే త్తపస్వినీ త్యపి పాతః-పూర్వార్థస్య పూ

లేతవ - దర్శితః సుపాదితః. F. నన్వితి. లేతవ పర్యాప్తం యావ దాత్మభావినరకానుభవావయాలం-భూయోప్యధికం - లేత్వయా - కృతై రనుష్ఠీయమానైః - కృపణైః అనిర్వాచ్య దుఃఖప్రదైః-విభిః సీతాప్రవాజనరూపైః పాతకైః-కిం కి మనుభవిష్యసి వా నజానామిత్యర్థః. ౧౦. ప్రతిజ్ఞాత మిత్యాది. అభిషేకాయ మయా కృతనిశ్చయం పశ్యాత్ త్వత్ప్రతిబంధేన-ఇహంగతం రామం ప్రతి జటాచీరధరో వనం గచ్ఛేతి యద్వాక్య మబ్రవీః-త్వయోక్తం తచ్ఛృణ్వతా మయా చ-తావదేవ రామవివాసనమాత్ర మేవ ప్రతిజ్ఞాతం - నసీతాప్రవాజన మిత్యర్థః. ౧౧. ఏతత్ మత్ప్రవృత్తరామ వివాసన మన్యతీక్రమ్య-అధికప్రవృత్త్యా-నిరయం గంతు మిచ్ఛసి-శోనామ తదతిక్రమ ఇత్యత ఆహ-మైథిలీ మితి-యాత్వం-హియస్తాత్-మైథిలీ మపి చీరవాసినీ మీక్షసే వాంఛసి-తస్మాన్నిరయంగంతు మిచ్ఛసితి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. ఏవం బ్రువంతం సీతా యథానుఖం గచ్ఛత్వీతి బ్రువంతం సంప్ర స్థితః గంతుం ప్రవృత్తః. ౧౪. * మయేతి. ప్రధానపత్నీ త్వేన భూయోప్యధికం-సంమంతుం సంమా నం కర్తుం. ౧౬. పుత్రశోక మితి. యా కౌసల్యా మయి వనం గతే సతీతి శేషః - మాం సంచింత

త్వయా పూజ్యేన పూజితా, మాం హి సంచితయంతీ సా త్వయి జీవేత్తపస్వి
సీ. ౧౭. ఇమాం మహేంద్రోమజాతగర్ధినీం తథా విధాతుం జననీం మమార్హసి,
యథా వనస్థే మయి శోకకర్మితా న జీవితం న్యస్య యమక్షయం వ్రజేత్. ౧౮.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి వచశ్శ్చుత్వా మునివేషధరం చ తం, సమీక్ష్య సహ భార్యా
రాజా విగతచేతనః. ౧. నై నం దుగభేన సంత క్తః ప్రత్యవైక్షత రాఘవం, నచైవ
మభిసంప్రేక్ష్య ప్రత్యభాషత దుర్తనాః. ౨. సముహూర్త మివాసంజ్ఞో దుగభతశ్చ
మహీపతిః, విలలాప మహాబాహూ రామ మేవానుచింతయన్. ౩. మన్యే ఖలు
మయా పూర్వం వివత్సా బహవః కృతాః, ప్రాణినో హింసితా వాపి తస్మా
దిద ముఃస్థితం. ౪. సత్వేవానాగతే కాలే దేహః చ్యవతి జీవితం, కై కేయ్య
క్లిశ్య మానస్య మృత్యు ర్తమ నవిద్యతే, యోహం పావకసంకాశం పశ్యామి పు
రత స్థితం, విహాయ వసనే సూక్ష్మే తాపసాచ్ఛాద మాత్మజం. ౬. ఏకస్యాః ఖలు
కై కేయ్యః కృతేయం క్లిశ్య తేజనః, స్వాధే ప్రయతమానాయా స్సంక్రిత్య వికృ
తిం త్విమాన్. ౭. ఏవ ముక్త్వాతు వచనం బాష్పేణ పిహితేంద్రియః, రామేతి
సకృదేవోక్త్వా వ్యాహర్తుం నశశాకహ. ౮. సంజ్ఞాం తు ప్రతిలభ్యైవ ముహూర్తా

ర్వేణాన్వయః - త్వయి విషయే జీవేత్ - మాం చింతయంత్యపి త్వదుపలాలనేన జీవేదిత్యర్థః - యద్వా
మాం సంచితయంతీ మహాకా ద్యథా న నశ్యే త్తథా త్వయా పూజితా త్వయి జీవే దిత్యేకం
వాక్యం. ౧౭. ఇమా మితి. జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీ మిత్యర్థః - న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి. విగతచేతనః అభూదితి శేషః. ౧. ౩. మన్య ఇతి. వివత్సాః భేనప ఇతి శేషః.
ఉపస్థిత మిత్యత్రేతి కరణం ద్రష్టవ్యం - ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౪. నేతి. కాలే దేహరంభకకర్తృవి
నాశకాలే. ౬. ఏకస్యా ఇతి. నికృతి శ్చాత్యం - 'కుసృతి ర్నికృతి శ్చాత్య' మిత్యమరః - నికృతిం సంక్రి
త్య స్వాధే ప్రయతమానాయా ఇత్యన్వయః. ౭. ౮. సంజ్ఞాం త్వితి. నేత్రాభ్యా మిత్కుపలక్షణే తృతీ

యంతీ పుత్రశోకం యథా నర్చేత్ నప్రాప్నూయాత్ - యథా జీవేత్ - తథా సంమంతు మర్హసీతి పూ
ర్వేణ సంబంధః. ౧౭. ఇమామితి. జాతగర్ధినీం పుత్రదర్శనకాంక్షిణీం - న్యస్య త్యక్త్వా. ౧౮. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః.

రామస్యేతి. విగతచేతనః - అభూదితి శేషః. ౧. ౪. కై కేయ్య క్లిశ్యమానస్యాపి మమ యతో
మృత్యు ర్నవిద్యతే తత్ప్రాప్తి ర్నవిద్యతే - అకః కాలే అనాగతే దేహః జీవితం న చ్యవత్యేవ*య
ఇతి. ఆచ్ఛాద్యతే - నేనేత్యాచ్ఛాదః - తాపసానా మాచ్ఛాదో యస్య స తథా - ఏవం భూత మాత్మ
జం యోహం పశ్యామి - తస్య మే మృత్యు ర్న విద్యత ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౬. ఏకస్యా ఇతి.
ఇమాం నికృతిం పరలక్షణకాత్యం సంక్రిత్య ఆక్రిత్య - స్వాధే ప్రయతమానాయాః కై కేయ్యః కృతే
కై కేయానిమిత్తం ఆయం జనః క్లిశ్యత ఇత్యన్వయః. ౭. ౮. సంజ్ఞా మితి. నేత్రాభ్యా ముపలక్షితః.

త్స మహీః, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యాం సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౯. ఔపవాహ్యాం రథం యుక్త్వా త్వ మాయాహి హయోత్తమైః, ప్రాయోనం మ హాభాగ మితో జననదా త్వరం. ౧౦. ఏవం మన్యే గుణవతాం గుణానాం ఫల ముచ్యతే, పిత్రా మాత్రాచ యత్సాధు ర్విరో నిర్వాస్యతే వనం. ౧౧. రాజ్ఞో వచన మాజ్ఞాయ సుమంత్ర శీఘ్రవిక్రమః, యోజయిత్వా యయా తత్ర రథ మ శ్వై రలంకృతం. ౧౨. తం రథం రాజపుత్రాయ సూతః కనకభూషితం, ఆచ చక్షేఽంజలిం కృత్వా యుక్తం పరమవాజిభిః. ౧౩. రాజా సత్వర మాహూయ వ్యాప్రతం విత్తసంచయే, ఉవాచ దేశకాలజ్ఞం నిశ్చితం సర్వత శ్శుచిం. ౧౪. వాసాంసీచ మహర్షాణి భూషణాని వరాణిచ, వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ వై దే హ్యః క్షీప్రమానయ. ౧౫. నరేంద్రేణైవ ముక్తస్తు గత్వా కోశగృహం తతః, ప్రాయచ్ఛ త్వర్వ మాహృత్య సీతాయై సమమేవ తత్. ౧౬. సా సుజాతా సు జాతాని వై దేహీ ప్రస్థితా వనం, భూషయామాస గాత్రాణి తైర్విచిత్రై ర్విభూ షణైః. ౧౭. వ్యరాజయత వై దేహీ వేశ్య తత్సువిభూషితా, ఉద్యతోఽంశుమ తః కాలేఖం ప్రభేవ వివస్వతః. ౧౮. తాం భుజాభ్యాం పరిష్వజ్య శ్వశూర్వచన

యా. ౯. ఔపవాహ్య మితి. ఔపవాహ్యం ఉపవాహనమాత్ర యోగ్యం యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః-రాజ యోగ్య మితివార్థః-యుక్త్వా యోజయిత్వా. ౧౦. ఏవ మితి. గుణవతాం పుంసాం సంబంధిగుణా నాం ఫలం యదుచ్యతే తత్ ఏవం ఏవం విధం మన్యే అనచరూపం మన్యే-ఏవం శబ్దార్థ మాహ- పిత్రేతి-యస్తాత్ సాధు ర్విరః పిత్రా మాత్రా చ వనం ప్రతి నిర్వాస్యతే అతో గుణా నార్జనీయా ఏవేతి భావః. ౧౧. రాజ్ఞ ఇతి. శీఘ్రవిక్రమః శీఘ్రపదవిశేషః-యోజయిత్వా యయా విత్యత్ర ఆయయావితి పదచ్ఛేదః. ౧౨. ౧౩. రాజేతి. విత్తసంచయే కోశగృహే వ్యాప్రతం అధ్యక్షత్వేన వ్యాప్రతం-ధనాధ్యక్ష మిత్యర్థః-నిశ్చితం యావ దవస్థితత త్తద్వస్తు విషయనిశ్చితజ్ఞానవంతం - శుచిం బాహ్యంతరశుద్ధియుక్తం. ౧౪. వాసాంసీతి. వర్షాణ్యేతాని సంఖ్యాయ గణయిత్వా చతుర్దశవర్ష పర్యాప్తాన్యానయేత్యర్థః. ౧౫. నరేంద్రేణేతి. ప్రాయచ్ఛత్-కోశాధ్యక్ష ఇతి శేషః - సమం యుగ పత్-తత్సర్వ మిత్యన్వయః. ౧౬. సా సుజాతేతి. సుజాతా సుజన్తా-అయోనిజేతి యావత్ - సుజా తాని-సమ సుమవిభక్తాంగ ఇతి వత్ సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭. వ్యరాజయ తేతి. అంశుమతః ప్రశస్తీరణస్య. ౧౮. తా మితి. శ్వశూరః కౌసల్యా-కృపణం యుద్ధం-అనాచరంతీ

౯. ఔపవాహ్య ముపవాహనమాత్రోపయుక్తం యుద్ధానర్హ మిత్యర్థః. ౧౦. ఏవమితి. సాధుః వీరో రామః పిత్రా మాత్రాచ వనం నిర్వాస్యత ఇతి యత్-ఏవ మేవ గుణవతాం స్థానాం గుణానాం ఫల ముచ్యతే-శాస్త్రేణేతి మన్య ఇతి దుఃఖాతిశయోక్తిః. ౧౧. ౧౨. తమితి. రథ మాచచక్షే రథ ఉప స్థిత ఇత్యుక్తవాక్. ౧౩. రాజేతి. సర్వతః శుచిం ఇహాముత్రావృణం - విత్తసంచయే కోశగృహే. వ్యాప్రతం ధనాధ్యక్షం-నిశ్చితం యావ దవస్థితం వస్తు తద్విషయకజ్ఞానయుక్తం. ౧౪. వాసాంసీతి. ఏతాని వర్షాణి చతుర్దశవర్షాణి. ౧౫. నరేంద్రేణేతి. సమం ఏక దైవ-ప్రాయచ్ఛత్-ధనాధ్యక్ష ఇతి శేషః. ౧౬. సేతి. సుజాతా అయోనిజా - సుజాతాని సాముద్రికోక్తలక్షణవత్తయా ఉత్పన్నాని. ౧౭. వ్యరాజయతేతి. కాలే ప్రాతఃకాలే. ౧౮. తా మితి. కృపణం యుద్ధం. ౧౯. అసత్య ఇతి.

మబ్రవీత్, అనాచరంతీం కృతాణాం మూర్ధ్నపాశూయ మైథిలీం. ౧౯. అసత్య స్సర్వలోకేఽస్తి సతతం సత్కృతాః ప్రియైః, భర్తారం నానుమన్యంతే వినిపాతగతం శ్రీయః. ౨౦. ఏష స్వభావో నారీణా మనుభూయ పురా సుఖం, అల్పా మప్యాపదం ప్రాప్య దుష్కృంతి ప్రజహత్యపి. ౨౧. అసత్యశీలా వికృతా దుర్ద్రా హ్యహృదయా స్సదా, యవత్యః పాపసంకల్పాః క్షణమాత్రా ద్విరాగిణః. ౨౨. నకులం నకృతం విద్యా నదత్తం నాపి సంగ్రహం, స్త్రీణాం గృహ్లాతి హృదయ మనిత్యహృదయా హితాః. ౨౩. సాధ్వీనాం హి స్థితానాం తు శీలే సత్యే శ్రుతే శమే, స్త్రీణాం పవిత్రం పరమం పతిరేకో విశిష్యతే. ౨౪. స త్వయా నావమంతవ్యః పుత్రః ప్రవ్రాజితో మమ, తవ దైవత మస్త్యేష నిర్ధన స్సధనో పివా. ౨౫. విజ్ఞాయ వచనం సీతా తస్యా ధర్మార్థసంహితం, కృతాంజలి రువాచేదం శ్వశూ మభిముఖే స్థితాం. ౨౬. కరిష్యే సర్వ మేవాహ మార్యా య

అకుర్వంతీ. ౧౯. అసత్య ఇతి. అసత్యః కులటాః - వినిపాతగతం స్వస్థానాత్ ప్రచ్యుతిం ప్రాప్త మిత్యర్థః-నానుమన్యంతే న గణయంతి. ౨౦. ఏష ఇతి. దుష్కృంతి వికృతా భవంతీత్యర్థః-ప్రజహతి-ఆదభ్యస్తా దిత్యదాదేశః. ౨౧. అసత్యశీలా ఇతి. పిరాగిణః-జీబభావ ఆర్షః. ౨౨. నేతి. కులం అభిజాత్యం కృత ముపకారం-దత్తం సమ్మానపూర్వకవస్త్రాభరణాదిదానం - సంగ్రహం అగ్ని సాక్షిక పాణి గ్రహణం-అనిత్యహృదయా శృంచలహృదయాః-అసతీనాం భర్తుః కులాదికం న సంతోషాయ-కిన్తు ధన మేవేతి భావః-ఏవం కై కేయా-వ్యాజేన నిందితా. ౨౩. స్థూణానిఖననన్యాయేన పాతివ్రత్యదృఢీకరణార్థ మసతీనాం స్వభావ ముక్త్వా సతీనాం స్వభావ మాహ-సాధ్వీనా మితి. శీలే కులూచితచరిత్రే శ్రుతే గురుజనకృతోపదేశే-శమే శాంతౌ చ-స్థితానాం సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం స్త్రీణాం - పరమం పవిత్రం పరమం పావనం పతిరేకః పతిరేవ విశిష్యతే ఉత్కృష్టో భవతి. ౨౪. స ఇతి. స్పష్టా. ౨౫. విజ్ఞాయేతి. ధర్మార్థసంహితం ధర్మరూపప్రయోజనసహితం-అభిముఖే - అగ్ర ఇత్యర్థః. ౨౬. కరిష్యే ఇతి. భర్తుః భర్తరి విషయే-వర్తితవ్యం శుశ్రూషితవ్యం-మే మయా-శ్రుతంచ-మాతా

అసత్యః కులటాః-వినిపాతగతం కృచ్ఛ్రగతం. ౨౦. ఏష ఇతి. భర్తుః అల్ప మప్యాపదం దారిద్ర్య రోగాదిలక్షణం - ప్రాప్య దృష్ట్వా-భర్తారం దుష్కృంతి దూషయంతి. ౨౧. అసత్యశీలా ఇతి అసత్య శీలాః అసత్యవచనశీలాః వికృతాః వికారోపేతేషాదివ్యాపారాః - క్షణమాత్రాత్ పిరాగిణః పిరాగిణ్యః-అల్పనిమిత్తతః క్షణమాత్రవైరస్యాః - అవిశ్వసనీయస్నేహ ఇతి సూచత్. ౨౨. నేతి. కులం ప్రశస్తకులం-కృత ముపకారః-విద్యా నద్విద్యా-దత్తం దానం-సంగ్రహః సద్గ్రహణం-న్యాయరీత్యా ఆగతస్వీకారః-సర్వ మప్యేతత్ - స్త్రీణా మసతీనాం హృదయం - నగృహ్లాతి-తత్పాపవృత్తం న ప్రతిబద్ధాతి - 'కామాతురాణాం న భయం నలజ్జే'తి రీత్యా కులాద్యుచితకృత్యం పృష్టికృత్యకులాద్యుచితలోకగర్హితకృత్యే మోహ తృప్తవర్తంత ఇత్యర్థః-కుత ఏవ మత ఆహ - అనిత్యహృదయా హితాః అవ్యవస్థితచిత్తా ఇత్యర్థః. ౨౩. సాధ్వీనా మితి. సాధ్వీనాం పతివ్రతానాం శ్రుతే గురుజనోపదేశే-స్థితే స్వకులూచితమర్యాదావస్థానే (ఏతత్పక్షే శ్రుతే స్థితే ఇతి పాఠః) స్థితానాం స్త్రీణాం - పరమం పరమసుఖసాధనం - పతి రేక ఏవ - అతః పతి రేవ స్త్రీణాం సర్వసాధనేభ్యో విశిష్యతే. ౨౪. తతః కి మత ఆహ-స ఇతి. ఏష రామః. ౨౫. కరిష్యే ఇతి. భర్తుః భర్తరి విషయే-యథా

దనుశాస్తిమాం, అభిజ్ఞాన్తి యథా భర్తు ర్వర్తితవ్యం శ్రుతం చమే. ౨౭ నమా
మసజ్జనే నార్యా సమానయితు మర్హతి, ధర్తా ద్విచలితుం నాహ మలం చం
ద్రా దివ ప్రభా. ౨౮. నాతంత్రీ వాద్యతే వీణా నాచక్రో వర్తతే రథః, నా
పతి స్సుఖ మేధేత యా స్యా దపి శతాత్తజా. ౨౯. మితం దదాతి హి పితా
మితం మాతా మితం సుతః, అమితస్యహి దాతారం భర్తారం కా న పూజయేత్.
౩౦. సాహ మేవం గతా శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరా వరా, ఆర్యే కి మవమన్యేహం
స్త్రీణాం భర్తాహి దైవతం. ౩౧. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా కౌసల్యా హృదయంగ
మం, శుద్ధసత్వా ముమోచాశ్రు సహసా దుగ్ధహర్షజం. ౩౨. తాం ప్రాంజలి
రభిక్రమ్య మాతృమధ్యేఽతిసత్కృతాం, రామః పరమధర్మాత్మా మాతరం వా
క్య మబ్రవీత్. ౩౩. అంబ మా దుగ్ధితా భూ స్త్వం పశ్య త్వం పితరం మమ,
క్షయోహి వనవాసస్య క్షీప్ర మేవ భవిష్యతి. ౩౪. సుప్తాయా స్తే గమిష్యంతి
నవవర్షాణి పంచచ, సా సమగ్ర మిహ ప్రాప్తం మాం ద్రక్ష్యసి సుహృద్వృతం.
౩౫. ఏతావదభినీతార్థ ముక్త్వా స జననీం వచః, త్రయ శ్శతశతార్థాశ్చ దద

పితృభ్యా మితి శేషః. ౨౭. నేతి. సమానయితుం సమానాం కర్తుం-నాలం-అక్షమేత్యర్థః. ౨౮. నాతంత్రీ
తి. తంత్రీ వీణా సిరా-శతాత్తజా పుత్రశతవతీ. ౨౯. మిత మితి. మితం అల్పం-విహిక మాత్రమిత్యర్థః-అమితస్య విహికాముష్టికఫలస్య. ౩౦. నేతి. ఏవం గతా ఏవం విధపాలివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా -
శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరా పరా-శ్రేష్ఠాభ్యో మాత్రాదిపతివ్రతాభ్య స్సమ్యక్ శ్రుతసామాన్యవిశేషరూప
ధర్మోత్కర్షా - కి మవమన్యే - భర్తార మితి సిద్ధం ౩౧. సీతాయా ఇతి. శుద్ధసత్వా సత్వగుణా
ధ్యా - దుగ్ధహర్షజం రామారణ్యగమన ప్రయుక్తం దుగ్ధం-దృఢపాలివ్రత్యయు క్తసీతావచశ్చ
వచనో హర్షః. ౩౨. తామితి. అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య. ౩౩. అంబేతి. వనవాసస్య వనవాసకాల
స్య. ౩౪. సుప్తాయా ఇతి. సుప్తాయాః ఏకస్యాం రాత్రే సంప్రాప్తస్వాపాయా ఇవేత్యర్థః - సమ
గ్రం నిర్వర్తితపితృవచనం-సంపూర్ణమనోరథం వా. ౩౫. ఏతావ దితి. అభినీతార్థం క్రోడీకృత
సర్వార్థ మిత్యర్థః త్రయశ్శతశతార్థాశ్చ-త్రయశ్శతం త్రిశతం-త్రేస్త్రయసాదేశః-శతార్థం పంచా

వర్తితవ్యం-తథా మే మయా-శ్రుతం మంతాతాపితృభ్యాం చేతి శేషః. ౨౭. న మా మితి. అసజ్జనేన-
సమానయితుం సమతయా విచారయితుం-నాహ మలం న సమర్థా. ౨౮. నేతి. శతాత్త జేతి బహువ్రీ
హి. ౨౯. మిత మితి. అమితస్య విహికాముష్టిక సకలసుఖస్య - కర్తృణి షష్ఠీ. ౩౦. సాహమితి.
ఏవం గతా ఏవం విధపాలివ్రత్యధర్మం ప్రాప్తా - శ్రేష్ఠా శ్రుతధర్మపరాపరా-శ్రేష్ఠాభ్యః పూజ్యా
భ్యః శ్వక్రమాత్మప్రముఖాభ్యః-శ్రుతః పరావరః సామాన్యవిశేషరూపా ధర్మో యయా సా తథా-
కి మవమన్యే కస్తా దవమన్యే. ౩౧. సీతాయా ఇతి. శుద్ధసత్వా సత్వగుణాధ్యా. ౩౨. తా మితి.
మాతృమధ్యే మాతృణాం మధ్యే - అతిసత్కృతాం - మాతృభి రితి శేషః-అభిక్రమ్య ప్రదక్షిణీ
కృత్య ౩౩. అంబేతి. మాం పశ్య - వనవాసస్య వనవాసకాలస్య. ౩౪. సుప్తాయా ఇతి. ఏకస్యాం
రాత్ర్యాం సుప్తాయా శ్చతుర్దశఘటికా ఇవ చతుర్దశవర్షాణి క్షీప్ర మేవ గమిష్యంతీత్యర్థః-చక్షు
ర్నిమిల్య స్వల్పకాలం దుగ్ధ మవిగణయ్య తిష్ఠేత్యర్థః. నేతి. సా త్వం-సమగ్రం సమగ్రశ్రేయస్కం
సుహృద్వృతం భ్రాతృభార్యాదినహితం. ౩౫. ఏతావ దితి. అభినీతార్థం నిర్ణీతార్థం - త్రయశ్శతశ
తార్థాః త్రయశ్శతం త్రిశతం శతార్థం సంఖ్యా యాసాం తాః-త్రయ ఇతి ఛాందసః-న రామః-

ర్శావేక్ష్య మాతరః. 3౬. తాశ్చాపి స తథైవార్తా మాత్రా ద్దశరథాత్తజః, ధర్మయుక్త మిదం వాక్యం నిజగాద కృతాంజలిః. 3౭. సంవాసా త్పురుషంకించి దజ్ఞానాద్వాపి యత్కృతం, తన్తే సమనుజానీత సర్వా శ్చామంత్రయామి వః. 3౮. వచనం రాఘవస్యైత ధర్మయుక్తం సమాహితం, శుశ్రువు స్తాః స్త్రియ స్సర్వా శ్శోకోపహతచేతసః. 3౯. జజ్ఞేఽథ తాసాంసన్నాదః క్రాంచీనా మివ నిస్వనః, మానవేంద్రస్య భార్యాణా మేవం వదతి రాఘవే. ౪౦. మురజపణవ మేఘఘోషవ ద్దశరథవేశ్త బభూవ యత్పురా, విలపితపరిదేవనాకులం వ్యసనగతం తదభూత్సు దుగ్ధితం. ౪౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథ రామశ్చ సీతా చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, ఉపసంగృహ్య రాజానం చక్రు ర్దీనాః ప్రదక్షిణం. ౧. తం చాపి సమనుజ్ఞాప్య ధర్మజ్ఞ స్తీతయా సహ,

శలో - త్రయశ్శతశతార్థం ప్రమాణం యాసాం తా స్తథోక్తాః - మాతరః మాత్రాః-ద్వితీయాశ్చ ప్రథమా - అవేక్ష్య వక్తవ్య మాలోచ్య-దదర్శేతి సంబంధః. 3౬. తా ఇతి. తథైవార్తాః కాసత్యేన దుగ్ధితాః. 3౭. సంవాసా దితి. సంవాసాత్ ఏకత్ర సహవాసాత్ - చిరపరిచయా దిత్యర్థః-సమ నుజానీత-తాంత మిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః-ఆమంత్రయామి అపృచ్ఛామి. 3౮. వచన మితి. సమా హితం సమీచీనార్థయుక్త మిత్యర్థః. 3౯. ౪౦. మురజపణవేతి. మురజపణవా ఏవ మేఘాః-తేషాం ఘోషాస్తద్వత్ - యద్వా మురజాదిసహపాఠాత్ మేఘాపి వాద్యవిశేషః - మురజశ్చ పణవశ్చ మేఘశ్చ మురజపణవమేఘం - ద్వంద్వశ్చ ప్రాణితుర్యసేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః - తద్ఘోష వత్ విలపిత పరిదేవనాకులం - వివిధాని లపితాని రామగుణకై కేయాదుర్గుణ ప్రతిపాదక వాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం - పరిదేవనం రోదనశబ్దః - తేన ఆకులం - వ్యసనగతం - ఆపద్గతం - అత ఏవ దుగ్ధిత మభూత్. ౪౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబ రాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధయో ర్ఘాతాపిత్రో శ్శుశ్రూషా నలభ్యేతి దీనాః. ౧. ౨. అన్వక్ష మితి. అన్వక్షం అనుపదం-‘అన్వగన్వక్ష మనుగేహపద’

త్రయశ్శతశతార్థాః - మాతరో మాత్రాః అవేక్ష్య వివిచ్య దదర్శ 3౬. తా శ్చాపీతి. తా శ్చాపి మాతరోపి - తం రామం తథైవ దదృశు రితి విపరిణామః - అథ దశరథాత్తజః - ఆర్తాః మాత్రాః ఇదం జగాదేత్యన్వయః. 3౭. సంవాసా దేకత్ర సహవాసాత్ - కించి త్పురుష ముక్తం - అజ్ఞానా ద్వాపి యత్కృతం - తన్తే సమనుజానీత తాంతమిత్యనుజ్ఞాం కురుతేత్యర్థః. 3౮. వచన మితి. సమాహితం సమీచీనార్థయుక్తం. 3౯ ౪౦. మురజేతి. మురజాశ్చ పణవామేఘాశ్చ మురజపణవ మేఘం - ద్వంద్వైకవద్భావః - మేఘా వాద్యవిశేషః-తద్ఘోషవత్ - విలపితపరిదేవనాకులం వివి ధాని లపితాని రామగుణ కై కేయాదుర్గుణ ప్రతిపాదకవాక్యాని యస్మిన్ తద్విలపితం-పరిదేవనం రోదనం - తేన ఆకులం. ౪౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - శ్రీమదయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశ స్సర్గః.

అథేతి. ఉపసంగృహ్య పాదగ్రహణపూర్వకం ప్రణమ్య దీనాః వృద్ధయో ర్ఘాతాపిత్రోః శుశ్రూషా నలభ్యేతి దీనాః. ౧. త మితి. మాతృదుగ్ధితార్థనాత్ శోకసంమూఢః. ౨. అన్వక్ష మితి.

రాఘవశ్శోకసంమూఢో జననీ మభ్యవాదయత్. ౨. అన్వక్షం లక్ష్మణో
భ్రాతుః కౌసల్యా మభ్యవాదయత్, అథ మాతుః సుమిత్రాయాః జగ్రాహ చరణౌ
పునః. ౩. తం వందమానం రుదతీ మాతా సౌమిత్రి మబ్రవీత్, హితకామా
మహాబాహుం మూర్ధ్న్యపాఘ్రాయ లక్ష్మణం. ౪. సృష్ట స్త్వం వనవాసాయ
స్వనురక్త సుహృజ్జనే, రామే ప్రమాదం మాకార్షిః పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతి. ౫.
వ్యసనీవా సమృద్ధోవా గతిరేష తవానఘ, ఏష లోకే సతాం ధర్మో యజ్ఞేష్ఠ
వశగో భవేత్. ౬ ఇదం హి వృత్త ముచితం కులస్యాస్య సనాతనం, దానం
దీక్షాచ యజ్ఞేషు తనుత్యాగో మృధేషుచ ౭. లక్ష్మణం త్వేవ ముక్త్వా సా సంసిద్ధం

మిత్యమరః. ౩. ౪. సృష్ట ఇతి. సృష్ట స్త్వం - దైవేనేతి శేషః - భ్రాతరి గచ్ఛతి - దేవ్యా సహ
పుష్పితవనదర్శనపారవశ్యేన గచ్ఛతి సతీత్యర్థః - ప్రమాదం అనవధానం - మా కార్షిః - సావధానో
భవేత్త్యర్థః - సృష్ట ఇతి యథా కౌసల్యా లోకరక్షణార్థం పుత్రం ప్రాసూత - ఏవం మయా సుహృ
జ్జనే రామే స్వనురక్త స్త్వం వనవాసాయ సృష్టః - వనే రామానువర్తనాయోత్పాదితః - అతో
రామే గచ్ఛతి ప్రమాదం మా కార్షిః - రామగమనసౌందర్యాకృష్టమనస్కృతయా రక్షణకర్తవ్య
నవహితో మాధూ రిత్వర్థః - యద్వా - రామే వనం గచ్ఛతి త్వ మత్రైవ మాభిషేతి భావః. తని
ష్టోకే. సృష్ట స్త్వం - నైరపేక్ష్యేణ రామచరణాసక్తః ఖలు భవాన్ - మయా వక్తవ్యం కిం-దాస్య
కరణే చక్షుశ్శ్రీవా స్త్వం - వనవాసాయ - రామేణ సహ త్వయా వనం గమ్యతే చేత్ మత్త
ఉత్పత్తిప్రయోజనం లబ్ధం - తత్సహాయార్థం ఖలు మయోత్పాదితః - స్వనురక్త సుహృజ్జనే -
సుహృజ్జనమాలే స్వనురక్త స్త్వం - తత స్సర్వోపజీవ్యే రామే-నురక్తో భవ - యద్వా - సుహృ
జ్జనే రామే - భవత స్త్వీ న్నతీవ ప్రీతి రస్తి ఖలు-ఇదానీం గంతవ్య మితి మయా వక్తవ్యం కిం-
తథాపి నియమనీయం కించి దస్తి - రామే ప్రమాదం మాకార్షిః - కో-యం ప్రమాద ఇత్యత
అహ - పుత్ర భ్రాతరి గచ్ఛతీతి - రామగమనవిశేషే దృష్టిం దత్వా రక్ష్యవస్తుభ్రంశం మాకురు. ౫.
రామగమనే గంతవ్యతాయాం నిమిత్తమాహ-వ్యసనీతి. గతిర్వే ధర్మశాస్త్రానుమతిం దర్శయతిఏషఇతి.
౬. శ్రేష్ఠానువర్తనా దపి పరమధర్మం కులొచితం దర్శయతి - ఇద మితి. మృధేషు యుద్ధేషు-తను
త్యాగేనాపి రామో రక్షణీయ ఇతి భావః. ౭. లక్ష్మణ మితి. సంసిద్ధం-విధుగత్యా మిత్యస్తా ధాతో
ర్నిష్ఠాయాం రూపం - గమనోద్ముక్త మిత్యర్థః - గచ్ఛగచ్ఛేతి వీప్సయా సుమిత్రాయా అపి
రామానువర్తనే మహా నాదరో ద్యోత్యతే * వనవాసే పితృమాతృనగరస్సరణే మనశ్చాంచల్యం
భవిష్యతీతి ధియా తత్రైవ ప్రతినిధిం కల్పయతి - రామ మితి. యథాసుఖం గచ్ఛేత్యస్య ఇత్యువా
చేతి పూర్వేణ సంబంధః - రామం దశరథం విద్ధి - పితర మవగచ్ఛేత్యర్థః - జనకాత్తజాం మాం
భ్రాతృః అన్వక్షం అనువదం. ౩. ౪. సృష్ట ఇతి. సుహృజ్జనే అత్ర త్య సుహృజ్జనే స్వనురక్తోపి త్వం
మయా వనవాసాయ సృష్టః అనుమతః - స త్వం గచ్ఛేతి - భ్రాతరి రామే ప్రమాదం మాకార్షిః
రామసేవాయా మనవధానతాం మాకుర్వీత్యర్థః. ౫. కనిష్ఠస్య శ్రేష్ఠానువర్తనం పరమధర్మ ఇత్యుపది
శంత్యాహ - వ్యసనీతి. రాజ్యాద్యభావే వ్యసనీవా - రాజ్యప్రాప్త్యా సమృద్ధోవా ఏష రామః-తేగతి
శ్శరణం - కుతః - శ్రేష్ఠవశగో భవేదితి యత్ - ఏష ఏవ ధర్మ ఇతి యోజనా. ౬. ఇదంహీతి.
ఇదం శ్రేష్ఠానువర్తనరూపం - ధర్మాంతర మప్యహ దాన మితి. ౭. వనవాసే పితృమాతృనగర స్సర
ణేన మనశ్చాంచల్యం భవతీతి ధియా తత్రైవ పిత్రానిప్రతినిధిం కల్పయతి - రామ మితి. గచ్ఛే

ప్రియ రాఘవం, సుమిత్రాగచ్ఛ గచ్ఛేతి పునః పున రువాచతం, రామందశరథం

విద్ధి - మాతరం విద్ధిత్యర్థః - అటవీమయోధ్యాం తద్వద్భోగస్థానం విద్ధి - గచ్ఛ తాత యథా
 సుఖం - తదనువర్తన మేవ ఉచితం సుఖ మిత్యర్థః - యద్వా - రామం దశరథం విద్ధి - దశతి -
 మత్స్యకచ్ఛపారగాదీన్ దంష్ట్రవ్యాపారవిషయాన్ కరోతీతి దశః పక్షీ - దంశదశన ఇతి ధా
 తుః - దశనం దంష్ట్రవ్యాపారః - పచాద్యచ్ - పృషాదరాదిత్వా దనునాసికలోపః - స గరుడః
 రథో యస్య తం విష్ణుం - విద్ధిత్యర్థః జనకాత్తజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం అప
 రాజితాఖ్యాం వైకుంఠనగరీం విద్ధి - తద్వాసస్థాన మితి భావః - యద్వా - రామం దశరథం చ
 విద్ధి - ఉభయో స్తారతమ్యం పశ్యేత్యర్థః - మాం జనకాత్తజాం చ విద్ధి-గుణతః ఆలోచయ-మద
 పేక్షయా సీతైవ తవ హితవరేతి భావః అయోధ్యా మటవీం చ విద్ధి-నితన్నగరాపేక్షయా పన మేవ
 తవ కైంకర్యకాంతస్థానతయా ఉత్కృష్ట మిత్యర్థః - యద్వా - దశరథం - రామం ఉపరతం
 విద్ధి - మాం జనకస్య పితౄ రాత్తజాం విద్ధి - కైకేయానివాసితతయా పితృగృహవర్తినీం విద్ధిత్యర్థః -
 అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - నిర్జనేయం భవిష్యతీత్యర్థః-నివం తాత్పర్యాంతరాఖ్యాహ్యని. తనిష్టోక్తి.
 రామం దశరథం విద్ధి - సోపాధికపితరి దశరథే ఆతిన్నేహం విహాయ నిరుపాధికపితరి రామే ప్రీతిం
 కుర్వీత్యర్థః-మాం విద్ధి-జనకాత్తజాం-సోపాధికమాతరం మాం విహాయ నిరుపాధికమాతరి సీతాయాం
 భక్తిం కుర్వీత్యర్థః - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి-సోపాధికా మయోధ్యాం విహాయ రామ నివాసత్వేన
 నిరుపాధికప్రాప్యదేశే వనే ప్రీతిం కుర్వీత్యర్థః-యద్వా-రామం దశరథసమం విద్ధి-‘జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృ
 సమ’ ఇతిస్తరణాత్-జనకాత్తజాం మాతృసమాం విద్ధి - అటవీ మయోధ్యాం తద్వద్భోగ్యతమాంవిద్ధి-
 అథవా-రామం దశరథసదృశగుణం విద్ధి-గుణై ర్దశరథోపమ ఇత్యుక్తేః-మాం విద్ధి జనకాత్తజాం-గుణ
 వతీం సీతాం మా మివ సేవ్యాం విద్ధి-రమణీయవస్తుసంపన్నతయా అటవీ మయోధ్యావద్భోగ్యతమాం
 విద్ధిరామం దశరథం విద్ధి-దశరథమివస్త్రీ పరవశం విద్ధి-తచ్చ మృగానుసారిత్వాదిషు పక్ష్యతే-మాంవిద్ధి
 జనకాత్తజాం అహం యథా రామ మనుగచ్ఛేతి వదామి ఏవమేవ వదిష్యతి-తచ్చ తత్రైవస్పష్టంఅటవీ
 మయోధ్యాంవిద్ధి-అటవీ మపివిహాయాన్యత్ర గచ్ఛేత్ -సర్వత్ర సావధానో భవేతి తాత్పర్యం. యద్వా-
 రామందశరథమివాతిశూరం విద్ధి- దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య కౌర్యం ప్రసిద్ధం-అహం యథా భర్తృ
 విజయే అభినందామి జనకాత్తజాప్యేవ మభినందిష్యతి తచ్చ తం దృష్ట్వా శత్రుహంతార మిత్యత్ర
 స్పష్టీ భవిష్యతి - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - వ్యాఘ్రవాసం గుల్మమివ అటవీ మయోధ్యా మివ విద్ధి
 రామం దశరథం విద్ధి - దశరథో రామవిశ్లేషం యథా న సహతే తథా రామో యుష్మద్విశ్లేషం నస
 హతే మాం - విద్ధి జనకాత్తజాం - అహం యథా భవద్విశ్లేషం నసహామి తథాసీతాచభవద్విశ్లేషం
 న సహతే - అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - రామవిశ్లేషేణాయోధ్యా యథా అపభ్రష్టమనుష్ఠ్యా
 చేత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్తా తథా అటవ్యపి - అపి వృక్షాః పరిమూనా ఇత్యాద్యవస్థాం ప్రాప్నోతి.

త్యస్య ఉవాచేత్యుత్తరేణ సంబంధః - రామం దశరథం - పితరం విద్ధి జనకాత్తజాం మాం మాతరం
 విద్ధి - అటవీం అయోధ్యాం నగరీం విద్ధి - యద్వా - రామం దశః పక్షీ రథో యస్యతం దశరథం
 విష్ణుం విద్ధి - ‘దశః పక్షీ విహంగమ’ ఇతి హాలాయుధః, జనకాత్తజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - అట
 వీ మయోధ్యాం యోద్ధు మశక్యాం - విష్ణుపురీం విద్ధి - ‘దేవానాం పూరయోధ్యేతి’ శ్రుతేః -
 అథవా - దశరథం - రామం ఉపరతం విద్ధి - భర్తృభావాత్తాం జనకస్య పితృః ఆత్మ
 జాం పితృగృహవర్తినీం విద్ధి - రామేణ సహ సర్వేషాం నిర్గమనాత్ అయోధ్యామటవీం విద్ధి - య
 ద్వా - రామం విద్ధి దశరథం చ విద్ధి - పరిచారికాపరిచారకయో ర్గుర్వోః కోవా అనువర్త్య ఇతి

విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం, అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథా
రామం విశం విద్ధి-దశరథో యథా సమ్రాజ్యభూవ - తథా రామోఽపి సమ్రాజ్యవిష్యతి - మాం
విద్ధి జనకాత్మజాం - అహం యథా సమ్రాజ్యహిషీ తథా సీతాః భవిష్యతి - అయోధ్యా మటవీం
విద్ధి అటవీ అయోధ్యావ తస్మద్ధృష్టుషుభా భవిష్యతి. యద్వా - రామం పదాతి రితి మావమం
స్థాః - దశరథం - పుష్పకాదిబహురథసంచారిణం విద్ధి - దశరథాః యస్య దశసు దిశాస్వ ప్రతి
వాతో రథో యస్యేతిచ విగ్రహః-మాం విద్ధి జనకాత్మజాం-దేవాసురాది గుర్ధేషు దశరథేన సహ
యథాహం సంచరామి తథా సీతా రామేణ సంచరిష్యతి. అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - ఇదానీ
మటవ్యాం యథా నిత్యసంచార స్తథా అయోధ్యాయాం - నిత్యసంచారో భవిష్యతి యద్వా -
దశరథం రామం విద్ధి - రామే యథా పితృత్వబుద్ధిపూర్తిః తథా దశరథేపి కురు-‘అహం తావత్
హారాజే పితృత్వం నోపలభ్యమే, భారతా భర్తా చ బంధుశ్చ పితాచ మమ రాఘవ’ ఇత్యుక్తరీత్యా
దశరథే అవజ్ఞా మిశృత్వా, రామస్య దశరథే పితృత్వబుద్ధిపూర్తి మనుస్మత్య త్వయాపి తాదృశబుద్ధి
కార్యా - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం - దశరథపాణిగ్రహణకృతదోషం మనస్యకృత్వా రామసపత్నీ
మాతృత్వప్రయుక్తబహుమానంవాసుస్మత్య నయి సీతాయా మివ మాతృత్వబుద్ధిపూర్తిః కార్యా -
అయోధ్యా మటవీం విద్ధి - ‘వనం నగర మేవాస్తు - యేన గచ్ఛతి రాఘవ’ ఇత్యుక్తరీత్యా అయో
ధ్యావమతి ర్న కార్యా-రామపాదుకాసనాథత్వేనాయోధ్యాప్యద్యేశ్యతయానుసంధేయా. యద్వా -
రామం - దశరథం పక్షిరథం గరుడరథ మితి యావత్ - ‘దశః పక్షి విహంగమ’ ఇతి నిఘంటుః -
జనకాత్మజాం మాం లక్ష్మీం విద్ధి - ‘ఇందిరా లోకమాతా మే’తినిఘంటుః - సీతా లక్ష్మీ ర్భవాన్
విష్ణు రితి వక్ష్యతి - అటవీ మయోధ్యాం విద్ధి - దేవానాం పురం పరమపదాభ్యాం విద్ధి - ‘దేవా
నాం పూ రయో’ధ్యేతి శ్రుతేః. యద్వా - రామం విద్ధి దశరథం విద్ధి - సావకాశనిరవకాశయోః
కోవానువర్తనీయ ఇతి సన్మృశ్చీశ్చిన్విత్కర్థః - మాం విద్ధి జనకాత్మజాం విద్ధి దాసీపరిజనసహితత
ద్రహితయోః కావానువర్తనీయేతి విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - దృష్టఫలాదృష్టఫ
లయో ర్బుద్ధిమతా కింవాపేక్షణీయం. ఏవం బహుగుణలాభాత్తాత్కాలికదుఃఖానుసంధానం నకర్త
వ్య మిత్యాహ - గచ్ఛతి - రామో యేన యేన పథా గచ్ఛతి తేన తేన పథా - కామరూప్య
నుసంచరన్నిత్యాద్యుక్తరీత్యా కైంకర్యం కర్తుం గచ్ఛ - ‘ఏతత్సామ గాయన్నాస్త’ ఇత్యుక్తరీ
త్యా పరమపద ఇవైకత్ర స్థితిం నూ కురు-రామ మనుస్మత్యానుస్మత్య కైంకర్యం కురు - తాత -
భగవత్క్రొంకర్యావ్యయబహుమానబుద్ధ్యా తాలేత్ముక్తిః-తవ మాతాహం కైకేయా వాపకీర్తిం యథా
విచారయ - అయోధ్యాం విద్ధి అటవీం విద్ధి - విహికసుఖరాజ్యభోగపారతాకికజ్యేష్ఠానువర్తనధర్మ
యోః కోవా గరియా నితి విచారయేత్కర్థః. * లక్షణ మితి. సంసిద్ధం సంసాధనే గమనే నిశ్చ
యవంతం - గమనోద్యుక్త మిత్యర్థః - ప్రియరాఘవం ప్రియో రాఘవో యస్య స తథా (రామం
దశరథం విద్ధితి శ్లోకపతనానంతరం లక్షణం త్వేవ ముక్త్యేతి శ్లోకః పతనీయ ఇతి మహేశతీర్థ
స్వాభిమతః - తిలక కారస్తు గోవిందరాజాద్యభిమతపాతక్రమమేవానుస్మత్య వ్యాచఖ్యౌ తిల
కం. లక్షణ మితి. అసౌ - ఏవం స్వపుత్రం లక్షణ ముక్త్వా - సంసిద్ధం వనం గంతుం నిశ్చితమన
స్కం - ప్రియరాఘవం ప్రియరూపం రాఘవం గచ్ఛగచ్ఛేతి పునః పున రువాచ - శకునసంపత్తయ
ఇతి భావః - తం లక్షణం పునః పున రువాచేత్యనుకర్షః. తద్వచన మాహ - రామ మితి. ఏవంచ
పితృమాతృ నగరస్థరణేన మనశ్శాంచల్యం మాకుర్వీతి ధ్వనితం - రామస్య పితృవత్సేవ్యత్వం-సీతా

సుఖం. ౯. తత స్సుమంత్రః కామత్థం ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్, వీనితో విన
యజ్ఞశ్చ మాతలి ర్వాసవం యథా. ౧౦. రథమారోహ భద్రం తే రాజపుత్రమ
హాయశః, క్షీప్రం త్వా ప్రాఃయిష్యామి యత్ర మాం రామ వక్ష్యసి. ౧౧
చతుర్దశహి వర్షాణి వస్తవ్యాని వనే త్వయా, తాన్యపక్రమితవ్యాని యాని
దేవ్యాసి చోదితః. ౧౨. తం రథం సూర్యసంకాశం సీతా హృష్టేన చేతసా,
ఆరురోహ వరారోహ కృత్వా లంకార మాత్మనః. ౧౩ అథోజ్వలనసంకాశం
చామికరవిభూషితం, తమారురుహతు స్సూర్షం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౪.
వనవాసం హి సంఖ్యాయ వాసాంస్యాభరణాని చ, భర్తార మనుగచ్ఛంత్యై
సీతాయై శ్వశురో దదౌ, తథై వాయుధజాలాని భ్రాతృభ్యాం కవచానిచ, రథో
పస్థే ప్రతిన్యస్య సచర్త కఠినంచతత్, సీతాతృతీయా నారూఢాః దృష్ట్వా ధృష్ట

నగచ్ఛామి తథా మాం తారయ - యథాసుఖం - అహం సర్వం కరీష్యామి త్యుక్తరీత్యా కైంకర్య
సుఖం కరలబ్ధం - యద్వా రామస్య యథా సుఖం భవతి తథా - వక్ష్యతి - 'భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన
ధర్మజ్ఞేన చ లక్షణే'తి - యద్వా - అయే ధ్యాయాం యథా సుఖం తథా వనేచ - కామయేన
త్వయా వినేత్యుక్తరామసంక్షేపసుఖం ఖలు త్వయా పేక్షితం - యథాసుఖం గచ్ఛేత్త్యస్య ఇత్యువాచేతి
పూర్వేణ సంబంధః. ౯. ౧౦. రథ మితి. యత్ర యస్తిక్ ప్రదేశవిషయే. ౧౧. చతుర్దశహివర్షా
ణీతి. చతుర్దశవర్షేష్వేకదివసావనయన మపి మహా లాభ ఇతి ధియా త్వరయతి-తాన్యపక్రమిత
వ్యాసీతి - దేవ్యాసి చోదితః - అద్యైవగచ్ఛేతి కైకేయ్యా చోదితత్వా దిత్యర్థః. ౧౨. త మితి.
అలంకారం కృత్వా-శ్వశురదత్తవస్త్రాభరణాదిభి రితి శేషః. ౧౩. వితచ్ఛోకానంతర మథోజ్వలనేతి
శ్లోకః పఠితవ్యః - అథో ఇతి. జ్వలనసంకాశం-ఆయుధపూర్ణత్వా దితి భావః. ౧౪. వనవాసంహీతి
శ్లోకస్తథైవేతి శ్లోక సీతా తృతీయా నితి శ్లోక త్చైకం వాక్యం. శ్వశురో దశరథః - సీతాయై
యాని దదౌ తాని చ రథోపస్థే ప్రతిన్యస్య తథా భ్రాతృభ్యాం దత్తాన్యాయుధజాలాని-కవచాని-
సచర్త చర్తపినద్ధం అల్పకండోలం-కఠినంచ తత్ ఖనిత్రంచ రథమధ్యే ప్రతిన్యస్య. సీతా తృతీయా
నారూఢాః దృష్ట్వా అశ్వా నచోదయ దితి యోజనా-ధృష్టం సదైర్యం - సమ్మతాః శ్రేష్ఠా
నిత్యర్థః-యథాన్యాసమేవవాస్తు-తదా తం రథ మితి శ్లోకో వనవాసమితిశ్లోక స్తథైవేతి శ్లోకత్చై
కంవాక్యం-సీతా ఆత్మనోలంకారం కృత్వా-యాని శ్వశురో దదౌ-యాని భ్రాతృభ్యా మానీతాని

యాం మాతృవ ద్భావకరణం-అటవ్యా అయోధ్యావ త్పాల్యత్వం-తేన తత్ర జంతూనామనుద్వేగ
కరణంచ ధ్వనితం. ౯. ౧౦. రథ మితి. యత్ర యద్దేశ ప్రాపణే - మాం వక్ష్యసి నియోజయసి -
తం దేశం క్షీప్రం ప్రాపయిష్యామి. ౧౧. కుతః-చతుర్దశేతి - యాని చతుర్దశ వర్షాణి త్వయా వనే
వస్తవ్యాని తాన్యద్యైవోపక్రమితవ్యాని ఆరంభణీయాని - కుతః - కైకేయ్యా అద్యైవ గచ్ఛే
తిహి చోదితోసి. ౧౨. తం రథమితి. హృష్టేన ఇదానీం పఠినేవా లబ్ధేత్యానందయుక్తేన చేతసా
ఉపలక్షితా. ౧౩. తం రథ మిత్యస్య శ్లోకస్యానంతరం అథోజ్వలనేతి శ్లోకో ద్రష్టవ్యః. అథో ఇతి.
రామలక్ష్మణౌ రథ మారురుహతుః. ౧౪. వనవాస మితి. శ్వశురో దశరథః. * తథై వేత్యాదిశ్లోకద్వ
య మేకం వాక్యం. సుమంత్రో భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం ఆసీతాన్యాయుధజాలాని కవ
చాని - సచర్త చర్తపినద్ధం - లక్షణయా పిటక మిత్యర్థః - కఠినం ఖనిత్రంచ-రథోపస్థే రథమధ్యే
ప్రతిన్యస్య నిక్షిప్య - తత్ సీతాయై దశరథదత్తవస్త్రాభరణాదిజాతంచ - ప్రతిన్యస్య * రథ మారూ

మచోదయత్, సుమంత్ర స్సమ్మనశ్వాన్ వాయువేగసమాన్ జవే. ౧౭. ప్రతియాతే మహారణ్యం చిరరాత్రాయ రాఘవే, బభూవ నగరే మూర్ఖా బల మూర్ఖా జనస్యచ. ౧౮. తత్సమాకులసంభ్రాంతం మత్తసంకుపితద్విషం, హయ శింజితనిర్ఘోషం పుర మాసీ న్తహస్వనం. ౧౯. తత స్సబాలవృద్ధా సా పురీ పరమ పీడితా, రామమేవాభిదుద్రావ ఘర్మారా సలిలం యథా. ౨౦. పార్శ్వతః పృష్ఠత శ్చాపి లంబమానా న్దదున్తుఖాః, బాష్పపూర్ణముఖా స్సర్వే త మూచు ర్భృశనిస్వనాః. ౨౧. సంయచ్ఛ వాజినాం రశ్మీన్ సూత యాహి శనైశ్శనైః, ముఖం ద్రత్యోమ రామస్య దుర్దర్శం నో భవిష్యతి. ౨౨. ఆయసం హృదయం నూనం రామమాతు రసంశయం, యద్దేవగర్భప్రతిమే వనం యాతి నభిద్యతే. ౨౩. కృతకృత్యాహి వై దేహి ఛాయేవానుగతా పతిః, నజహతి రతా ధర్తే మేరు మర్కప్రభా యథా. ౨౪. అహో లక్ష్మణసిద్ధార్థ స్సతతం ప్రియవాదినం, భ్రాతరం దేవసంకాశం య స్త్వం పరిచరిష్యసి. ౨౫. మహత్యేషా హి తే సిద్ధిరేష చాభ్యుదయో మహాన్, ఏష స్వర్గస్య మార్గశ్చ యదేన మనుగచ్ఛసి. ౨౬. ఏవం వదంత స్తే సోధుం న శేకు ర్బాష్పమాగతం, నరా స్త మనుగచ్ఛంతః ప్రియ మిహ్నోకునందనం. ౨౭. అథ రాజా వృతః స్త్రీభి ర్దీనాభి ర్దీనచేతనః, నిర్జగామ

ఆయుధకాలాని కవచాని - సచర్త కఠినంచ తత్సర్వం రథోపస్థే ప్రతిన్యస్యారురోహేత్యన్వయః. ౧౭. ప్రతియాత ఇతి. చిరరాత్రాయ చిరకాలం నగరే మూర్ఖా బభూవ - నగరస్థస్త్రీ బాలాదిషు దుఃఖాతిశయేన ఏసంజ్ఞ తా బభూవేత్యర్థః - బలమూర్ఖా అశ్వగజాదిమోహాః - జనస్య ఉత్సవార్థ మాగతజానపదస్య. ౧౮. తదితి. సమాకులం అంతఃకరణక్షోభయుక్తం-సంభ్రాంతం బాహ్యేంద్రియక్షోభయుక్తం- సర్వేంద్రియక్షోభవత్సౌరజనయుక్తమిత్యర్థః - మత్తసంకుపితద్విషం వ్యసనాతిశయేన సంకుపితమత్తద్విష మిత్యర్థః-హయశింజితనిర్ఘోషం-పరితాపాతిశయేన తత ఇత శ్చలతాం హయానాం భూషణరవేణ సంజాతఘోష మిత్యర్థః - భూషణానాం తు శింజిత' మిత్యమరః, అత ఏవ మహా స్వన మాసీత్. ౧౯. తత ఇతి. పరమపీడితా - రామవిరహదుఃఖేనేతి శేషః. ౨౦. పార్శ్వతఇతి. లంబమానాః - రక్షకదేశ మ్రాశ్మిత్యేతి శేషః. ౨౧. ౨౨. ఆయస మితి. దేవగర్భప్రతిమే దేవకు మారసదృశే. ౨౩. కృతకృత్యేతి. మేరు మర్కప్రభా యథేతి సూర్యస్య ప్రాదక్షిణ్యేన మేరుగమన థాన్ సీతాత్మరీయాన్ దృష్ట్వా అశ్వా నచోదయ దిత్వన్వయః (ఏతత్పక్షే దృష్ట్వా రథ మితి పాతః). ౧౭. ప్రతియాత ఇతి. చిరరాత్రాయ చిరకాలావస్థానాయ నగరీమూర్ఖా నగరస్థస్త్రీ బాల వృద్ధాదిషు దుఃఖాతిశయేన నగర్యేవ ఏసంజ్ఞ లేవ బభూవేత్యర్థః (నగరీ మూర్ఖేతి పాతః) బలమూర్ఖా అశ్వగజాదిమోహాః-జనస్య ఉత్సవార్థం సమాగతజానపదస్య-భటాదీనాంవా-మూర్ఖా బభూవేత్యర్థః. ౧౮. తదితి. తత్పురం సమాకులం ఇతికర్తవ్యతామూఢం - సభ్రాంతం రామానుగ మనత్వరాయుక్తం - మత్తాః అతఏవ సంకుపితాః ద్విషాః యస్మిన్ తత్తథా - హయానాం శింజితానాం పర్యాకులప్రాణిభూషణశబ్దానాం చ నిర్ఘోషో ధ్వని ర్యస్మిన్ తత్తథా - అత ఏవ పురం మహాస్వన మాసీత్. ౧౯. ౨౦. పార్శ్వత ఇతి. తం సుమంత్ర మిత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. ఆయస మితి. దేవగర్భప్రతిమే దేవకుమారసదృశే - ఆయస మితి య ద్యస్తాత్కారణాత్. ౨౩. ౨౫. మహతీతి.

ప్రియం పుత్రం ద్రక్ష్యామితి బ్రువన్ గృహాత్. ౨౮. శుశ్రువే చాగ్రత స్త్రీ
ణాం రుదంతీనాం మహాస్వనః, యథా నాదః కరేణూనాం బద్ధే మహతి కుంజరే.
౨౯. పితా హి రాజా కాకుత్స్థ శ్రీమూ సన్న స్తదాభవత్, పరిపూర్ణ శృశీ
కాలే గ్రసేణోపప్లుతో యథా. ౩౦. స చ శ్రీమా నచింత్యాత్తా రామో దశ
రథాత్తజః, సూతం సంఛోదయామాస త్వరితం వాహ్యాతా మితి. ౩౧. రామో
యాహీతి సూతం తం తిష్ఠేతి స జన స్తదా, ఉభయం నాశక త్సూతః కర్తు మ
ధ్వని చోదితః. ౩౨. నిర్గచ్ఛతి మహాబాహూ రామే పారజనాశ్రుభిః, పతితై రభ్య
వహితం ప్రశశామ మహీరజః. ౩౩. రుదితాశ్రుపరిద్యూనం హాహాకృత మచేతనం,
ప్రయాణే రాఘవస్యాసీత్ పురం పరమపీడితం. ౩౪. సుస్రావ నయనైః స్త్రీణా
మాస్త్రమాయాస సంభవం. మీనసంక్షోభచలితై స్సలిలం మంకజై రివ. ౩౫. దృ
ష్ట్వాతు నృపతి శ్రీమా నేకచిత్తగతం పురం, నిపపాతైవ దుగిభేన హతమూలభవ
ద్రుమః. ౩౬. తతో హలహలాశబ్దో జ్జ్ఞే రామస్య పృష్ఠతః, నరాణాం ప్రేక్ష్య
రాజానం సీదంతం భృశదుగళితం. ౩౭. హారామేతి జనాః కేచి ద్రామమాతేతి
చాపరే, అంతగిపురం సమృద్ధంచ క్రోశంతః పర్యదేవయన్. ౩౮. అన్వీక్షమాణో
రామస్తు విషణ్ణం భ్రాంతచేతసం, రాజానం మాతరం చైవ దదర్శానుగతౌ పథి.
౩౯. స బద్ధ ఇవ పాశేన కిశోరో మాతరం యథా, ధర్మపాశేన సంక్షిప్తః
ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత. ౪౦. పదాతినాచ యానార్హా అదుగిఖార్హా సుఖోచితా,

మితి సర్వథా తస్య మేరుసంబంధోఽన్వేష. ౨౮. ౨౯. పితేతి. సన్నః అవసన్న తేజా ఇత్యర్థః. ౩౦.
సఇతి. అచింత్యాత్తా-ఇయ త్తయా పరిచ్ఛేత్తు మశక్యధైర్య ఇత్యర్థః. ౩౧. రామ ఇతి. యాహి తిష్ఠేతి-
ఉభయత్రాఛోదయ దితి శేషః-ఉభయం యానం స్థానం చాభ్యని రామజనాభ్యాం చోదిత స్సన్
కర్తుంనాశకత్. ౩౨. నిర్గచ్ఛతి. అభ్యవహితం సిక్తం. ౩౩. రుదితాశ్రుపరిద్యూన మితి. హాహాకృతం
హాహాకారవత్ - మత్స్వరీయలాపః - అచేతనం మూఢం-రాఘవస్య దశరథస్య - పురం పురస్థజనాః.
౩౪. సుస్రావేతి. నయనైః నయనేభ్యః-ఆయాససంభవం భేదజనితం-సంక్షోభః ఉల్లలనం - సలిలం
మకరందరూపం. ౩౫. దృష్టేతి. ఏకచిత్తగతం ఏకచిత్తతాం గతం. ౩౬. తత ఇతి. ప్రేక్ష్య స్థితా
నామితి శేషః. ౩౭. హారామేతి. హారామేతి పరిదేవనప్రకారః-రామమాతేత్యత్రాపి హే త్యనుషంజ
నీయం-సంధి ర్హాః-రామమాతరిత్యర్థః-జనాః క్రోశంత స్సంతః-పర్యదేవయన్ అరుదన్ - సమృద్ధం-
అంతగిపురం అంతగిపురజనశ్చ - పర్యదేవయ దితి విపరిణామేనానుషంగః. ౩౮. అన్వీక్షమాణ ఇతి.
ఆక్రొశానుసారేణ పశ్చాత్సామాన్యత ఈక్షమాణః. ౩౯. స ఇతి. కిశోరోఽశ్వబాలః-సంక్షిప్తః-బద్ధ
ఇతి యావత్ - ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత-అపాంగే నాభ్యుదైక్షతేత్యర్థః. ౪౦. ౪౧. నహీతి. సహితుం

ఏన మనుగచ్ఛసీతి యత్ - ఏషా. ౨౬. ౨౯. పితాహి రాజేతి. సన్నః ఖన్నః. ౩౦. ౩౨. నిర్గచ్ఛతి.
అభ్యవహితం అవసిక్త మితి యావత్. ౩౩. ౩౫. దృష్టేతి. ఏకచిత్తగత మేకచిత్తత్వం ప్రాప్తం.
౩౬. ౩౮. అన్వీక్షమాణః పశ్చాద్దీక్షమాణో రామః పితరం మాతరంచ దదర్శేతి సంబంధః. ౩౯.
సబద్ధ ఇతి. కిశోరః బాలాశ్వః-సంక్షిప్తః నిబద్ధః-ప్రకాశం నాభ్యుదైక్షత-సంకుచితదర్శనవ్యాపారో
భూవేత్యర్థః. ౪౦. పదాతినాచితి. దృష్ట్వా - రామః పితరా వితి శేషః. ౪౧. నహీతి. పితుః

దృష్ట్యా సంచోదయామాస శీఘ్రం యాహీతి సారథిం. ౪౦. సహిత త్పురుషవ్యా
ఘోషాః ఖదం దర్శనం పితుః, మాతుశ్చ సహితుం శక్త స్తోత్తరార్దిత ఇవ ద్వీపః.
౪౧. ప్రత్యగార మివాయాంతీ వత్సలా వత్సకారణాత్, బద్ధవత్సా యథా ధేనుః
రామమాతాభ్యధావత. ౪౩. తథా రుదంతీం కౌసల్యాం రథం త మనుధావతీం,
క్రోశంతీం రామరామేతి హాసితే లక్ష్మణేతిచ, రామలక్ష్మణసీతార్థం స్రవంతీం
వారినేత్రజం, అసకృత్ ప్రేక్షత స తాం నృత్యంతీ మివ మాతరం. ౪౫. తిష్ఠే
తి రాజా చుక్రోశ యాహి యాహీతి రాఘవః, సుమంత్రస్య బభూవాత్తా చక్ర
యో రివ చాంతరా. ౪౬. నాశ్చౌష మితి రాజాన ముపాలబ్ధోఽపి వక్ష్యసి, చిరం
దుగిభస్య సాపిష్ఠ మితి రామ స్త మబ్రవీత్. ౪౭. రామస్య స వచః కుర్వ న్నను
జ్ఞాన్య చ తం జనం, వ్రజతోపి హయాన్ శీఘ్రం చోదయామాస సారథిః. ౪౮.
న్యవర్తత జనో రాజ్ఞో రామం కృత్వా ప్రదక్షిణం, మనసా హ్యశ్రువేగైశ్చ నన్య

సోధుః-తోత్తరార్దితః వైజుకేన పీడితః-తోత్రం వైజుక' మిత్యమరః. ౪౦. ప్రత్యగార మితి. బద్ధ
వత్సా వత్సకారణాత్ అగారం ప్రత్యాయాంతీ ధేను రివ-వత్సలా రామమాతా-అభ్యధావత-రథమితి
శేషః. ౪౩. తథేత్యాది. నృత్యంతీ మితి-తద్వ దిశ స్తతః పరిభ్రమంతీ మిత్యర్థః. ౪౫. తిష్ఠేతి. సుమం
త్రస్య-ఆత్మా మనః చక్రయో రుత రేవ రశపూర్వసత్కాద్భాగస్థితయో శ్చక్రయో ర్నభ్యగతః పురుష
ఇవ బభూవ - దశరథరామవచనాభ్యా మతिसంకటం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౪౬. రాజవచనాతిక్రమణే
మహాన్ దోషో భవిష్యతీత్యాశంకాయా మాహ - నాశ్చౌష మితి. పునరాగమనానంతరం - రాజ్ఞా
కిమర్థం మద్వాక్యే షస్థితోసీతి నిందితోపి నాశ్చౌషం తద్వచన మితి వక్ష్యసి-కి మర్థ మేవ మనత్య
వచనం తత్రాహ-చిర మితి దుగిభస్య ఇదానీ మనుభూయమానదుగిభస్య-చిరం విళంబః-పాపిష్ఠం అతి
దుస్సహం. ౪౭. రామస్యేతి. తం జనం-కౌసల్యాం పరివేష్ట్యగత మవరోధజనం - అనుజ్ఞాప్య-రామే
ణానుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః. ౪౮. న్యవర్తతేతి. రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధ్యవరోధజనః - మానుషం
మానుషాణాం సమూహః - సమూహార్థేప్రత్యయః - మనసా ఆశ్రువేగైశ్చ నివృత్తావరోధజనస్య
మాతుశ్చ దుగిభదం దర్శనం సహితుం న శక్తః దుగిభతో పితౄణా ద్రష్టుం నశక్త ఇత్యర్థః - తోత్రం
ప్రతోదా. ౪౧. ప్రత్యగార మితి. అగారం ప్రతి వత్సకారణాత్ బద్ధవత్సా ధేను ర్యథా ధేను రివ-
రామమాతా కౌసల్యా-అభ్యధావత-రామ మితి శేషః. ౪౩. రామలక్ష్మణసీతార్థం తద్వియోగవశా
దిత్యర్థః. ౪౫. తిష్ఠేతి. చక్రయో ర్యుయ్యత్పు సేనయోః-అంతరాస్థితః పురుష ఇవ-సుమంత్రస్య ఆత్మా
మనః - దశరథరామవచనాభ్యాం డోలాయితో బభూవ. ౪౬. రాజవచనాతిక్రమే మహానపరాధ
శ్చాన్య దిత్వత ఆహ - నేతి. ఉపాలబ్ధోఽపి మయి తిష్ఠతిష్ఠేతి పునఃపునః క్రోశతి సతి మద్వచనం
వాకార్థీ రితి రాజ్ఞా నిందితోపీత్యర్థః-దుగిభస్య ఇదానీ మనుభూయ మానదుగిభస్య-చిరం చిరకాలావ
స్థానం పాపిష్ఠ మతిదుస్సహ మితి కృత్వా రాజ్ఞా ఉపాలబ్ధోః నాశ్చౌష మితి పశ్చా ద్వక్ష్యసి -
అతః శీఘ్రంగచ్ఛేతి రామః తం సుమంత్ర మబ్రవీ దితి యోజనా. ౪౭. రామస్యేతి. తం జనం అను
వ్రజంతం పౌరజనం-అనుజ్ఞాప్య రామేణ అనుజ్ఞాం ప్రాపయ్యేత్యర్థః-వ్రజతోపి స్వతో గచ్ఛతోపి
హయాన్ - పునః శీఘ్రగమనార్థం చోదయామాస ౪౮. న్యవర్తతేతి. రాజ్ఞో జనః రాజసంబంధీ
జనః-మానుషం మానుషాణాం సమూహః-పౌరజనశ్చేత్యర్థః-రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత-
దేహమాత్రే శేత్యర్థః-అపితు మనసాహ్యశ్రువేగైశ్చ న నన్యర్త తేతి యోజనా-యద్వా-రాజ్ఞో జనః రాజ

వర్తత మానుషం. ౪౯. య మిచ్ఛేత్ పున రాయాంతం నైనం దూర మను
వ్రజేత్, ఇత్యమాత్యా మహారాజ మూచు ర్దశరథం వచః. ౫౦. తేషాం వచ స్సర్వ
గుణోపపన్నం ప్రసిష్ఠిన్న గాత్రః ప్రవిషణ్ణదూషః, నిశమ్య రాజా కృపణ స్సభా
ర్యో వ్యవస్థిత స్తం సుత మీక్షమాణః. ౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా
కాండే - చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మిన్స్తు పురుషవ్యాఘ్రే వినిర్యాతి కృతాంజరా, ఆర్తశబ్దోఽథ సంజ్ఞజ్ఞే
స్త్రీణా మంతఃపురే మహా. ౧. అనాథస్య జనస్యాస్య దుర్బలస్య తపస్వినః, యో
గతి శ్శరణం చాసీ త్సనాథః క్వను గచ్ఛతి. ౨. నకుర్ధ్యత్యభిశప్తోఽపి శ్రోధనీ
యాని వర్జయన్, క్రుద్ధాన్ ప్రసాదయన్ సర్వాన్ సమదుఃఖిః క్వచి ద్గతః. ౩.
కౌసల్యాయా మహాతేజా యథా మాతరి వర్తతే, తథాయో వర్తతేఽస్తాసు మహా
త్తా క్వను గచ్ఛతి. ౪. కైకేయ్యా క్లిశ్యమానేన రాజ్ఞా సంచోదితో వనం, పరి
త్రాతా జనస్యాస్య జగతః క్వను గచ్ఛతి. ౫. అహో నిశ్చేతనో రాజా జీవలో
కస్య సంప్రియం. ధర్మ్యం సత్యవ్రతం రామం వనవాసే ప్రవత్స్యతి. ౬. ఇతిసర్వా

మనసా అశ్రువేగైశ్చ సహ న న్యవర్తతేతి సంబంధః. ౪౯. కాలాచితకర్తవ్యజ్ఞా స్పదీవా శ్శాస్త్రార్థ
కథనేన రాజానం నివర్తయంతి-య మిచ్ఛే దితి. ౫౦. తేషామితి. వ్యవస్థితవాన్. ౫౧. ఇతి శ్రీ
గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మిన్నిత్యాది. కృతాంజరా మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజరా - అంకశురే
స్త్రీణాం దశరథేన సమాగతానా మంతఃపురవాసినీనాం స్త్రీణాం. ౧. అనాథస్యేతి. తపస్వినః
శోచ్యస్య-గమ్యత ఇతి గతిః-ప్రాప్య ఇతి యావత్-శరణం రక్షితా-శరణం గృహరక్షితోరిత్య
మరః. ౨. నేతి. అభిశప్తుః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - క్వచి దిత్యస్య న కుర్ధ్యతీత్యనేన సంబంధః.
౩. ౫. అహో ఇతి, నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౬. ౮. నాగ్నిహోత్రాణీతి.

సంబంధీ అవరోధజనః-ఉపజీవి నోవా-రామం ప్రదక్షిణం కృత్వా న్యవర్తత-దేహమాత్రేణేతి శేషః -
కింతు మనసాపృశ్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తత - మానుషం- మానుషాణాం సమూహో మానుషం-పౌరజన
ఇత్యర్థః దేహేన మనసా పృశ్యశ్రువేగైశ్చ న న్యవర్తతేతి యోజనా - యద్వా-నివృత్తస్యాపి రాజజ
నస్య మనశ్చాశ్రువేగాశ్చ న నివృత్తాః- ఏవం నాగరజనః స్వయం న న్యవర్తతేత్యర్థః. ౪౯. సచివః
శాస్త్రార్థకథనేన రాజానా నివర్తయంతి-య మితి. ౫౦. తేషా మితి. వ్యవస్థితః అవస్థితః. ౫౧. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః.

తస్మిన్నితి. కృతాంజరా మాతృపరివేష్టితం పితర ముద్దిశ్య కృతాంజరా-తస్మిన్ రామే నిర్యా
తే నగరాన్నిర్గచ్ఛతి సతి సంజ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧. తదేవాహ- అనాథస్యేతి. గమ్యత ఇతి గతిః
ప్రాప్యః-శరణం రక్షితా. ౨. నకుర్ధ్యతీతి. అభిశప్తుః మిథ్యాభిశంసనం ప్రాపితః - శ్రోధనీయాని
ప్రజాశ్రోధకరాణి. ౩. ౪. * తి. కైకేయేతి. వనం గంతు మితి శేషః - అస్య జనస్యేత్యుక్త్వా-కిం
విశిష్టకథనేన పర్వస్య జగతః పరిత్రాతేతి భగవత్స్వరూపజ్ఞాయాః కస్యాశ్చి ద్వచః. ౫. అహో ఇతి.

మహిష్య స్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః, రురుదు శ్చైవదుగఖారా స్సస్వరం
చ విచుక్రుశుః. ౭. స త మంతఃపురే ఘోర మార్తశబ్దం మహిపతిః, పుత్రశో
కాభిసంతప్తశ్శ్చత్వా చాసీ త్సుదుఃఖితః. ౮. నాగ్నిహోత్రాణ్యహూ
యంత నాపచగ్ గృహమేధినః, అకుర్వ న్న ప్రజాః కార్యం సూర్య శ్చాంతర
ధీయత. ౯. వ్యసృజగ్ కబళా నాగాః గావో వత్సా న్న పాయయగ్, పుత్రం
ప్రథమజం లభ్యా జననీ నాభ్యనందత. ౧౦. త్రిశంకు ర్లోహితాంగశ్చ బృహస్ప
తిబుధావపి, దారుణా స్సోమమభ్యేత్య గ్రహో స్సర్వే వ్యవస్థితాః. ౧౧. నక్ష
త్రాణి గతార్చింషి గ్రహశ్చ గత తేజసః, విశాఖాస్తు సధూమాశ్చ నభసి ప్రచకా

నాహూయంత-అగ్నినా మంతర్థానాద్ధోత్యూణాం వ్యసనా చేతి భావః-అంతరధీయత నిస్తేజస్కా
భూదిత్యర్థః. రామానుజీయం. నాగ్నిత్యాది. అగ్నిహోత్రాణి నాహూయంత అగ్నినా మంతర్థానా
ద్ధోత్యూణాం వ్యసనాతిశయాచ్చ నాహూయంతేత్యర్థః-సూర్య శ్చాంతరధీయత-సూర్య శ్చాస్తంగత
ఇతి వక్తవ్యే - అంతరధీయతేత్యభిధానాద్రామవనగమనవ్యసన కర్మిత స్సగ్ దివసశేషే సత్యవంతర్థానం
ప్రాప్తవానిత్యవగమ్యతే - అత్ర చకారోఽగ్నినా మంతర్థానం సముచ్చినోతి. ౯. వ్యసృజ
న్నితి. పాయయగ్ అపాయయగ్ - అగమశాసనస్యానిత్యత్వా దడభావః. తనిష్టోకీ. పుత్ర మితి. జననీ
నాభ్యనందతేతి ఉత్పవేషు చ సర్వేషు పితేవ పరితుష్యతేత్యాద్యుక్తరీత్యా పుత్రజనన మారభ్య పితృ
వదంక మారోప్య లాలయితరి వనం గచ్ఛతి కిమనేనేతి వ్యజ్యతే-ప్రథమజ మితి-గుణవాగ్ జ్యేష్ఠారామః
కిల ప్రవాజితః-అన్యకా గతి రితి-లభ్యేతి-వప్తివర్ష సహస్ర పర్యంత మపుత్రేణ రాజ్ఞాతిక్లేశేనసంపాది
తోప్యేవం నిర్వాసితః-వతోపవాసాదినియమేన బహుకాలా ల్లబ్ధో మత్పుత్రః- కింవా భవిష్యతీతి.
౧౦. త్రిశంకు రితి. త్రిశంకు రిక్ష్యాకుకులకూటస్థః - లోహితాంగోఽంగారకః - బృహస్పతిబుధయో
ర్దారుణత్వం - దారుణాంగారకసంయోగాత్ - కూరస్థానగతత్వాద్వా త్రిశంకో ర్గ్రహత్వాభావేపి
చ త్రిణో గచ్ఛంతీతివద్వ్యవదేశః - త్రిశంకో స్సోమప్రాప్తిః ఋజుదేశత్వేన జ్ఞేయా-నను 'పూర్ణ
చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం భరతాగ్రజ' ఇతి వక్ష్యమాణరీత్యా తత్రైవ కదాచిత్ పుష్యయోగ సం
భావనయాచ పంచమ్యామభిషేక ఇతిసిద్ధం-తస్మిన్నేవచ నిర్గతః - తథాచ కర్కటస్థే చంద్రే కథం
బుధసమాగమః - తస్య సూర్యసమీపత్వాత్ - ఉచ్యతే - ప్రాప్తి రత్ర నైకరాశిస్థితిః - కింతు -
క్వచి త్ప్రాప్తిః క్వచిద్బుద్ధి రితి న దోషః - వక్రగత్యా సమాగమ ఇత్యప్యాచుః. ౧౧. నక్షత్రా

నిశ్చేతనః బుద్ధిహీనః-ప్రవత్స్యతి ప్రవాసయతి. ౬. ౮. నాగ్నిహోత్రాణీతి. హోత్యూణాం వ్యసనా
తిశయా దిత్యర్థః - సూర్యశ్చాంతరధీయతేతి - రామవ్యసనకర్మితస్సగ్ దివసశేషే సత్యవంతర్థానం
ప్రాప్తవా నితి గమ్యతే. ౯. వ్యసృజన్నితి. వ్యసృజగ్ త్యక్తవంతః నాగ్నిహోత్రా ణ్యహూ
యంతేత్యాదివైవ ముక్తం - రామస్య సర్వాత్తనా మాత్మభూతత్వా తస్య దుఃఖే సతి సర్వస్యాపి
దుఃఖం భవతి అతఏవ అస్మిగ్ రామాయణే యద్యత్ప్రతిపాద్యతే తత్సర్వం వాస్తవ మేవేత్యవ
గంతవ్యం - నపాయయగ్ నాపాయయగ్. ౧౦. త్రిశంకురితి. లోహితాంగః ఆంగారకః -
బృహస్పతిబుధా వపి-అన్యే గ్రహః శనిశుక్రాదయః-సోమ మభ్యేత్య వక్రగత్యా సోమం సమాక్రమ్య
అతఏవ దారుణా స్సంతో వ్యవస్థితాః. ౧౧. నక్షత్రాణీతి. విశాఖాః ఇక్ష్యాకుకులనక్షత్రం విశాఖా
నక్షత్రా దుత్పన్న సూర్యవంశజత్వా దిక్ష్యాకోరిత్యాశయః - నక్షత్రాణి గతార్చింషి జాతాని-
గ్రహశ్చ విశాఖాః విమారస్థాశ్చ సధూమాశ్చ అతఏవ గత తేజసః నభసి ప్రచకాశిర-ఇత్యనేన రాశి

శిరే. ౧౨. కాళికానిలవేగేన మహాదధి రివోత్థితః, రామేననం ప్రవ్రజితే నగరం
ప్రచచాల తత్. ౧౩. దిశః పర్యాకులా స్సర్వా స్తిమిరేణేవ సంవృతాః, నగ్రహా
నాపి నక్షత్రం ప్రచకాశే నకించన. ౧౪. అకస్తా న్నాగర స్సర్వోజనో దైన్య ము
పాగమత్, ఆహారేవా విహారేవా నకశ్చి దకరో న్ననః. ౧౫. శోకపర్యాయసంత
ప్త స్సతతం దీర్ఘ ముచ్ఛ్విసత్, అయోధ్యాయాం జన స్సర్వశ్శుశోచ జగతీవతిం.
౧౬. బాష్పపర్యాకులముఖో రాజమార్గగతో జనః, నహ్మష్టో లక్ష్యతే కశ్చిత్
సర్వ శోకపరాయణః. ౧౭. న వాతి పవనశ్శీతో న శశీ సౌమ్యదర్శనః, న సూర్య
స్తపతే లోకం సర్వం పర్యాకులం జగత్. ౧౮. అనర్థినస్సతా స్త్రీణాం భర్తా
రో భ్రాతర స్తథా, సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామమేవాన్వచింతయత్. ౧౯ యే
తు రామస్య సుహృద స్సర్వే తే మూఢచేతసః, శోకభారేణ చాక్రాంతా శ్శయ

ణీతి. విశాఖాః ఇత్వాకుదేశనక్షత్రం - సధూమా ఇత్యనేన భావి రాజవిపత్ సూచ్యతే. ౧౨. కాళి
కేతి. కాళికానిలవేగేన మేఘజాలయుక్త ప్రభంజనవేగేన - 'మేఘజాలే చ కాళికే' త్యమరః. ప్రచ
చాల వ్యసనాతిశయాత్ ప్రకంపిత మభూత్. ౧౩. దిశఇతి. గ్రహాః జాత్యేకవచనం - నవగ్రహా ఇ
త్యర్థః - నక్షత్ర మశ్విన్యాది - నకించిత్ - ప్రచకాశే - సప్తర్షిధ్రువాధికం నప్రకాశ ఇత్యర్థః. ౧౪.
అకస్తాదితి. అకస్తాత్ రామప్రవాజనవ్యతిరీక్తబంధువిశ్లేషణాదికారణం వినేత్యర్థః. ౧౫.
శోకేతి. శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరాసంతప్తః. ౧౬. ౧౮. అనర్థిన ఇతి. సుతాః స్త్రీణా మనర్థి
నః మాతృణాం స్తనయం నాపేక్షంత ఇత్యర్థః - భర్తారః స్త్రీణా మనర్థినః - భ్రాతరః అనర్థినః -
అన్యోన్య మితి శేషః - సర్వే అనురక్తా స్సర్వే. ౧౯. యేత్వితి. శయనం మూర్ఛాశయన మిత్యర్థః.
యేత్విత్యనేన పూర్వేభ్యో వైలక్షణ్య ముచ్యతే - చక్రవర్తి గతి మనుమేనే - శ్రీకౌసల్యా మంగ
ళాశాసన మకరోత్ - తథా న భవంతి సుహృదః - తేషా మేకోపి న కించి దక్కానీత్ - రామస్య
సుహృదః - పిత్రో రపి గోప్యం రామో యేభ్యః ప్రకాశయతి తాదృశాః - సుశోభనహృదయా
స్సుహృదః - ఆత్మానం త్యక్త్వా రామ మేవ రక్షంత ఇత్యర్థః - సర్వేత ఇతి. తేషు కశ్చి దవ్యన్యా

విప త్సూచ్యతే. ౧౨. కాళికానిలవేగేన - మేఘపక్షి - సహితవాయువేగేన ఉత్థితో మహాదధి
రివాభూ దితి సంబంధః. ౧౩. గ్రహాః జాత్యేకవచనం - నవగ్రహా ఇత్యర్థః - నక్షత్రం అశ్విన్యాది -
నకించనప్రచకాశే. ౧౪. అకస్తాత్ అకారణాత్. ౧౫. శోకపర్యాయసంతప్తః శోకపరంపరా
సంతప్త ఇత్యర్థః. ౧౬. తి. బాష్పేతి. పూర్వంతు కేషాంచిత్తత్వజ్ఞానాం హర్ష ఆసీత్ సంప్రతి తు
సర్వోప్యహృష్టః. ౧౭. ౧౮. అనర్థిన స్సతా ఇతి. సుతా అనర్థినోఽనపేక్షిణోఽభవత్ - మాతా
పిత్రో రితి శేషః - తథా స్త్రీణాం భర్తారోఽనర్థినోఽభవత్ - భ్రాతర శ్చానర్థినోఽభవత్ -
భ్రాతృణా మితి శేషః - అయ మర్థః - వనం గచ్ఛంతం రామం దృష్ట్వా కౌసల్యా న నివారితవతీతి
కృత్వా మాతరో నిష్ప్రియోజనా ఇతి సుతా జననీ రత్యజత్ - రామోపి మాతరం ముక్త్వా వనం
గత ఇతి కృత్వా పుత్రేణ నార్థ ఇతి మాతర స్సతా నత్యజత్ - భర్తారః పత్యుపద్రవకారిణీం శైశ్చ
యా మవేక్ష్య స్వభార్యా అత్యజత్ - భార్యా అపి కౌసల్యా ముపేక్ష్య తత్పుత్రం వనం గమయం
తం రాజాన మవేక్ష్య స్వభర్తౄ నత్యజత్ - భ్రాతరోపి భరతం రామరాజ్యాపహరహేతుం మత్వా
భ్రాతౄ నత్యజత్ - ఏవం కనీయాంసోపి జ్యేష్ఠా నత్యజ నితి - తత స్సర్వే సర్వం పరిత్యజ్య రామ
వీవ సర్వేషాం నోబంధుః కిమన్యై రితి త మేవాన్వచింతయత్ అచింతయత్. ౧౯. యేత్వితి. శయ

నం న జహు స్తదా. ౨౦. తత స్త్వయోధ్యా రహితా మహాత్మనా పురందరేణేవ
మహీ సపర్వతా, చచాల ఘోరం భయశోకపీడితా సనాగయోధాశ్వగణా ననా
దచ. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే ఆయోధ్యాకాండే ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావత్తు నిర్యత స్తస్య రజోరూప మదృశ్యత, నై వేక్ష్యాకువర స్తావత్
సంజహారాత్త చతుషీ. ౧. యావ ద్రాజా ప్రియం పుత్రం పశ్యత్యత్యంతధార్మికం,
తావ ద్వ్యవర్ధతే వాస్య ధరణ్యాం పుత్రదర్శనే. ౨. న పశ్యతి రజోవ్యస్య యదా
రామస్య భూమిపః, తదా ర్తశ్చ విషణ్ణశ్చ పపాత ధరణీతలే. ౩. తస్య దక్షిణ
మన్వాగాత్ కౌసల్యా బాహు మంగనా, వామం చాస్యాన్వగా త్పార్శ్వం కై
కేయీ భరతప్రియా. ౪. తాం నయేన చ సంపన్నో ధర్మేణ వినయేనచ, ఉవాచ

దృశో నాస్తీతి భావః - యది సుహృదః కర్హి పాదౌ సంగృహ్య రామేనివర్త్యతా
మిత్యత్రాహ - మూఢచేతనః ప్రసన్నబుద్ధిభిః కర్తవ్యం కథం బుద్ధిహీనాః కుర్వంతీతి భావః - జ్ఞాన
భ్రంశస్య హేతు మాహ - శోకేతి - పర్వతేనేవ శోకభారేణాక్రాంతాః - శయనం న జహుః - ప
ర్వతాక్రాంతాః కథ ముత్తిష్టేయం రితి భావః - తదా పారవశ్యకాలే - నతు స్వయం - స్వబుద్ధ్యా
శయానా మ్యుత్తిష్ఠంతి. ౨౦. తత ఇతి. పురందరేణేవ మహీతి త్రైలోక్యాధిపతిత్వా దుక్తం - యద్వా -
పురందరేణ గోత్రభిదా హేతునా పర్వతసహితా మహీ యథా చలతి తద్రక్షకరామవిశ్లేషేణ గజా
శ్వసహితాయోధ్యా భయేన చచారేత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే శ్రీ రామాయణభూషణే -
వీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావత్త్విత్యాది. నిర్యతః నిర్గచ్ఛతః - తస్య రామస్య సంబంధి రజోరూపం రజస్స్వరూపం
యావదదృశ్యత - తావ న్న సంజహార ననివర్తితవాత్. ౧. యావద్రాజేతి. పశ్యతి - రజోద్వారే
ణేతి శేషః - పుత్రదర్శనే పుత్రదర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధత మన్నిమిత్తకేన పుత్రదర్శ
నేన రాజా కంచిత్కాల మాప్యాయితో భవే దితి మత్వేన రజోవ్యవర్ధతేత్యర్థః - ఆధవా - అస్య దే
హో వ్యవర్ధత - పుత్రదర్శనాయ ఉత్థాయ స్థిత ఇత్యర్థః. ౨. నపశ్యతీతి. ఆర్తః పీడితశరీరః - విషణ్ణః
దుఃఖితః. ౩. తస్యేతి. బాహు మన్వగాత్ - ఉద్ధరణార్థ మితి భావః - భరతప్రియా ప్రియభరతా
పార్శ్వ మిత్యనేన కౌసల్యవత్ బాహుం నాలంబితవతీతి గమ్యతే. ౪. తామితి. నయేన నీత్యా - విన

నం మూర్ఖయా ప్రాప్తం భూశయనం. ౨౦. తత ఇతి. పురందరేణ రహితేవ సపర్వతా మహీ చ
చాల - పురందరస్య త్రైలోకపతిత్వా తద్రాహిత్యే పాలకాభావా ద్భూమే శ్చలనం సిద్ధమితి దృష్టం
తత్త్వం - ననాదచ దుఃఖా చ్చక్రందేత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీ రామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

యావదిత్యాది. నిర్యత స్తస్య సంబంధి రజసో రూపం యావదదృశ్యత - తావ
వాత్త చతుషీ న సంజహారేతి సంబంధః. ౧. యావద్రాజేతి. ఆత్మ రజఃకర్తృత్వేనానుషంజ్యతే - రాజా
పుత్రం యావ త్పశ్యతి - రథధూళిదర్శనద్వారేతి శేషః - తావత్ అస్య రాజ్ఞః పుత్రదర్శనే పుత్ర
దర్శననిమిత్తం - ధరణ్యాం రజో వ్యవర్ధతేవ మన్నిమిత్తేన పుత్రదర్శనేన రాజా కంచి త్కాల మప్య
వ్యధితో భవే దితి మత్వేన వ్యవర్ధతేత్యర్థః. ౨. రజసోవ్యవర్ధనే తచ్ఛరీరం పతిత మభూ దిత్యుచ్యతే
న పశ్యతీత్యాది. రామస్య సంబంధి రజః. ౩. తస్యేతి. (తస్య దక్షిణ ముద్భృ లేతి పాతః) తస్య ద
క్షిణం బాహుం ఉద్భృత్య గృహీత్వా కౌసల్యా అన్వగాత్ - స్వపురం ప్రతిగమ్యమానం తమసుస

రాజా కై కేయీం సమీక్ష్య వ్యధితేంద్రియః. ౧. కై కేయి మా మమాం
గాని స్పృశీ స్త్వం దుష్టచారిణి, నహి త్వాం ద్రష్టు మిచ్ఛామి నభార్యా నచ
బాంధవీ. ౨. యే చ త్వా మనుజీవంతి నాహం తేహం న తే మమ, కేవ
లార్థపరాం హి త్వాం త్యక్తధర్మాం త్యజామ్యహం. ౩. అగృహ్ణాం య చ్చ తే పాణి
మగ్నిం పర్యణయంచయత్, అనుజానామి తత్సర్వ మస్మిన్. లోకే పరత్రచ. ౪.
భరత శ్చే త్ప్రీతీత స్సాస్య బ్రాజ్యం ప్రాప్యేద మవ్యయం, యన్తే స దద్యాత్పితృర్థం
మాం మా త ద్దత్త మాగమత్. ౫. అథ రేణుసముధ్వస్తం త ముత్థాప్య
నరాధిపం, న్యవర్తత తదా దేవీ కౌసల్యా శోకకర్మితా. ౬. హ త్వేవ
బ్రాహ్మణం కామాత్ స్పృష్ట్యాగ్ని మివ పాణినా, అన్వతప్యత ధర్మాత్తా పుత్రం
సంచింత్య తాపసం. ౭. నివృత్త్యేవ నివృత్త్యేవ సీదతో రథవర్త్తుసు, రాజ్ఞో
నాతిబభౌ రూపం గ్రస్తస్యాంశుమతో యథా. ౮. విలలాప చ దుఃఖార్తః
ప్రియం పుత్ర మనుస్మరన్, నగరాంత మనుప్రాప్తం బుధ్వా పుత్ర మథాబ్రవీత్.
౯. వాహనానాంచ ముఖ్యానాం వహతాం తం మమాత్మజం, పదాని పథి
దృశ్యంతే స మహాత్మా న దృశ్యతే. ౧౦. య స్సుభేషూపథానేషు కేతే చందన

యేన సదాచారేణ. ౧. కై కేయీతి. నభార్యా నచ బాంధవీత్వ మితి శేషః-న చ బాంధవీ-వత్సత్వ
సంబంధోపి నాస్తీత్యర్థః - అణంతత్వాత్ జీవ్. నకేవలం త్వయి సంబంధాభావః త్వత్సంబంధిష్వపి
మమ సంబంధో నాస్తీత్యాహ-యేచేతి. నాహం తేహ మితి-ప్రభు రితి శేషః-న లే మమ శేషభూతా
ఇత్యర్థః. అగ్నిసాక్షిక మూఢా కథం న భార్యా స్యా మిత్యత్రాహ - అగృహ్ణామితి. పర్యణయం ప్రద
క్షీణ మనయం అనుజానామి పరిత్యజామిత్యర్థః-ఇహలోకే పరత్రచ విహిక మాముష్మికంచ సర్వం
త్వత్సంబంధేనాగతం త్యజేయ మిత్యర్థః. ౨. భరత ఇతి. ప్రతీతః-ప్రముదిత ఇత్యర్థః పితృర్థం యదుద
కాదికం దద్యాత్ తద్దత్తం మాం మాగమత్ నోపలిప్తే దిత్యర్థః. ౩. అథేతి. న్యవర్తత-తేన సహేతిశేషః.
౪. హ త్వేతి. తాపసం తాపసవేషధారిణం. ౫. నివృత్త్యేతి. గ్రస్తస్య రాహుగ్రస్తస్య. ౬. ౭. ౮.

సారేత్యర్థః - కై కేయీత్వస్య వాచ పార్శ్వ మేవ కేవల మన్వగాత్. ౯. ౧. తదేవాహ - కై కే
యీతి. ౨. ౩. నకేవల మైహికవ్యవహారస్య త్యాగః అపితు విహికస్య పారతాకికస్యాపీత్యాహ -
అగృహ్ణా మిత్యాది. యచ్ఛతే పాణి మగృహ్ణాం-యచ్ఛత్వా మగ్నిం పర్యణయం ప్రదక్షిణ మనయం-
అగ్నిసాక్షికం తే తవ పాణి మగృహ్ణా మిత్యర్థః - ఇహలోకే పరత్రచ తత్సర్వ మనుజానామిత్యన్వ
యః-అస్యార్థః-ఇహ లోకే తత్సర్వ మనుజానామి త్యజామి-ఇతః పరం త్వయా సహ క్రి డాదివ్యవ
హారం త్యజామిత్యర్థః-పరలోకే త్యజామితి ఇతః పరం పరలోకార్థం త్వయా సహ అగ్నిహోత్రాదికర్మ
త్యజామిత్యర్థః. ౪. రామప్రవాజనానంతరం కై కేయీ సంపాదితరాజ్యలాభేన భరతే తుష్టే స్వస్య
మరణం నిశ్చిత్యాహ-భరత ఇతి. భరతః రాజ్యం ప్రాప్య-ప్రతీతస్సాస్యత్ సంతుష్టః స్వాచ్ఛేత్-తతో
మేమమ మరణానంతరం-న భరతః-పితృర్థం మే య ద్దద్యాత్-తద్దత్తం మాం మాగమ దిత్యన్వయః.
౫. అథేతి. అథ రేణుసముధ్వస్తం సంమార్జితరేణు మిత్యర్థః. ౬. * తి. యథా పాణినాగ్నిం స్పృ
ష్ట్యా స్వకర్తృకదోషేణ తత్ప్రీడయానుతప్తా భవతీతి తథా స్వకృత మేతద్దుఃఖ మిత్యనుతాపః. ౭. ౮.
నివృత్త్యేతి. గ్రస్తస్య. రాహుగ్రస్తస్య. ౯. * తి. ఆత్మానం నగరాంతం నగరసమీపం ప్రాప్తం -
పుత్రం చాప్రాప్తం బుధ్వా అబ్రవీ దితి కతకః - యద్వా - పుత్రం నగరాంతం నగరబాహ్యదేశం

మాషితః, వీజ్యమానో మహార్థాభిః స్త్రీభి ర్మను సుతోత్తమః, స నూనం క్వచిదే
వాద్యవృక్షమూలముపాశ్రితః, కాష్ఠం వా యది వాశ్లాన ముపధాయ శయిష్యతే.
౧౬. ఉత్థాస్యతి చ మేడిన్యాః కృపణః సాంసుకుంతితః, వినిశ్వసన్ ప్రసవణాత్
క రేణూనామివర్షభః. ౧౭. ద్రక్ష్యంతి నూనం పురుషాః దీర్ఘబాహుం వనేచరాః,
రామముత్థాయ గచ్ఛంతం లోకనాథ మనాథవత్. ౧౮. సానూనం జనకస్యేష్టా
సుతాసుఖసదోచితా, కంటకాక్రమణాక్రాంతా వనమద్య గమిష్యతి. ౧౯. అనభి
జ్ఞావనానాం సా నూనం భయ ముపైష్యతి, శ్వాపదానర్దితం శ్రుత్వా గంభీరం
రోమహర్షణం. ౨౦. సకామా భవ కై కేయి విధవా రాజ్య మావస. న హీ తం
పురుషవ్యాఘ్రం వినా జీవితు ముత్సహే. ౨౧. ఇత్యేవం విలపన్ రాజా జనౌఘే
నాభిసంవృతః, అపన్నాత ఇవారిష్టం ప్రవివేశ పురోత్తమం. ౨౨. శూన్యచత్వర
వేత్తాంతాం సంవృతాపణదేవతాం, క్లాంతదుర్బలదుఃఖీభారాం నాత్యాకీర్ణ మహా
పథాం, తా మవేక్ష్య పురీం సర్వాం రామ మేవానుచింతయన్, విలపన్ ప్రావిశ

యఇతి. వీజ్యమానః-చామరవృక్షనాదిభిరితిశేషః-స్త్రీభిః పరిచారికాభిః. ౧౬. ఉత్థాస్యతీతి. ప్రసవణాత్
నిర్ముర్రాత్-తత్సమీపా దిత్యర్థః-ఉత్సః ప్రసవణం వారిప్రవాహో నిర్ముర్రో యుర'ఇత్యమరః. ౧౭.
ద్రక్ష్యంతీతి. అనాథవత్ గచ్ఛంత మిత్యన్వయః. ౧౮. సేతి. సుఖసదోచితా-సుఖస్య సదా ఉచితా-
కంటకే హ్యక్రమణం కదవిక్షేపః. ౧౯. అనభిజ్ఞేతి. శ్వాపదానర్దితం-శ్వాపదాః వ్యాఘ్రాదిహిం ప్రప
శవః - లేహం అనర్దితం శబ్దం. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి. అపన్నాతః మృతస్నాతః - 'అపన్నాతో మృత
స్నాత' ఇత్యమరః, అరిష్ట మశుభం - 'అరిష్టేతు శుభాశుభే' ఇత్యమరః, నను రామ మనుగమ్య
పునః పురప్రవేశసమయే-అపన్నాతో-రిష్ట మితి కథ మశ్లిల ముక్తం-సత్యం - దశరథోహి తదాసీం
నూనం భయ ముపైష్యతీత్యాదినా సీతావిపత్తిం శంకమాన స్త్వద్వారా రామవిపత్తిం తన్ముఖేన
స్వస్యాపి వినాశం శంకితవాన్-అతఏవ సీతాద్వారా రామవిపత్తిశంకయా సకామా భవ కై కేయీ
త్యుక్తవాన్-స్వదినాశాభిప్రాయేణ విధవా రాజ్య మావసేత్యుపదర్శితవాంశ్చ. లేనాపన్నాత ఇవే
త్యుక్తి రాజబుద్ధ్యనుసారా దుచితైవ. ౨౨. శూన్యేత్యాది. శూన్యచత్వరవేత్తాంతాం- నిర్జనచతుష్పథ
గృహద్వారాం-సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతా గృహద్వారాం - క్లాంతదుర్బలదుఃఖీభారాం
చింతాచిరేణ క్లాంతాః రామ విరహేణ నిస్సత్వాః దుఃఖీభారాశ్చ జనాః యస్యాం తథా-అనేన
సంచరత్తమా స్పర్శే రామ మనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే-నాత్యాకీర్ణ మహాపథాం - క్వచి త్క్వచి

ప్రాప్తం మత్సేత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. * తి. మహార్థాభిః - ఉత్తమరూపాలంకారవర్తీభిః - క్వచి న్నదీతీ
రాదౌ అక్తానం పాపాణం. ౧౬. తి. పండితుత్వాదిరాహిత్యేన కృపణ ఇవ-ప్రసవణాత్ గిరిప్రస్థాది
ప్రదేశాత్. ౧౭. ౧౮. సానూన మితి. సుఖసదోచితా సుఖస్య సదా ఉచితా. ౧౯. అనభిజ్ఞేతి.
శ్వాపదానర్దితం-శ్వాపదానాం వ్యాఘ్రాదిహిం ప్రపశునాం - అనర్దితం శబ్దం. ౨౦. ౨౧. ఇతీతి.
అపన్నాతః మృతస్నాతః - అరిష్టం సూతికాగృహం - తద్వ త్కశ్చలం. ౨౨. తదేవ ప్రదర్శ్యతే.
శూన్యేతి. శూన్యాః సమృద్ధసరహితాః - చత్వరం చతుష్పథం వేత్తనా మంతాః మధ్యప్రదేశాశ్చ
యస్యాం తాం తథోక్తాం - సంవృతాపణదేవతాం పిహితాపణదేవతాగృహః మిత్యర్థః క్లాంతాః
దుర్బలాః దుఃఖీభారాశ్చ జనా యస్యాం తథా - నాత్యాకీర్ణః అత్యంతప్రాణిసమృద్ధ మహితోహర

ద్రాజా గృహం సూర్య ఇవాంబుదం. ౨౪. మహాహ్రదమివాక్షోభ్యం సుపర్ణేన హృతోరగం, రామేణ రహితం వేశ్య వైదేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨౫. అథ గద్గ దశబ్దస్తు విలసత్ మనుజాధిపః, ఉవాచ మృదుమందార్థం వచనం దీన మస్వరం. ౨౬. కౌసల్యా యా గృహం శీఘ్రం రామమాతు ర్నయంతు మాం, నహ్యన్యత్ర మమాశ్వాసో హృదయస్య భవిష్యతి. ౨౭. ఇతి బ్రువంతం రాజానమనయన్ ద్వారదర్శినః, కౌసల్యా యా గృహం తత్ర న్యవేశ్యత వినీతవత్. ౨౮. తత స్తస్య ప్రవిష్టస్య కౌసల్యా యా నివేశనం, అధిరుహ్యాపి శయనం బభూవ లుళితం మనః. ౨౯. పుత్రద్వయవిహీనం చ స్నుషయాపి వివర్జితం, అపశ్య ద్భవనం రాజా నష్టచంద్ర మివాంబరం. ౩౦. తచ్చ దృష్ట్వా మహారాజో భుజ ముద్యమ్య వీర్య వాన్, ఉచ్చైః స్వరేణ చుక్రోశ హారాఘవ జహాసి మాం. ౩౧. సుఖతా బత తం కాలం జీవిష్యంతి సరోత్తమాః, పరిష్వజంతో యే రామం ద్రక్ష్యంతి పున రాగతం. ౩౨. అథ రాత్ర్యాం ప్రసన్నా యాం కాళరాత్ర్యా మివాత్తనః, అర్ధరా త్రే దశరథః కౌసల్యా మిద మబ్రవీత్. ౩౩. రామం మేఽనుగతా దృష్టి రద్యాపి

ద్వ్యశ్యమాన జనయుక్తమహాపథా మిత్యర్థః - అవాతరమార్గా స్తు కేవలం నిర్జనా ఇతి భావః. ౨౪. కీదృశం ప్రావిశ దిత్యపేక్షాయా మాహ-మహాహ్రద మితి. అక్షోభ్యం సోరగతయా - ప్రావిశదిత్య నుమాగః. ౨౫. అథేతి. గద్గద శబ్దో యస్య స తథోక్తః-మృదు ఉపాంశు-మందార్థ మల్పార్థం - శబ్దప్రపంచవ దిత్యర్థః-ఆస్వరం కంతస్వరరహితం. ౨౬. కౌసల్యా యా ఇతి. నయంతు-ద్వారదర్శిన ఇతి శేషః అన్యత్ర తద్వ్యతిరిక్తస్త్రీగృహే. ౨౭. ఇతీతి. ద్వారదర్శినః మార్గప్రదర్శకాః ద్వారపాలకాః-న్యవేశ్యత నివేశితః-వినీతవత్ వినీతార్హం. ౨౮. తత ఇతి. లుళితం కలుషిత మితి యావత్. ౨౯. పుత్రేతి. నష్టచంద్రం-ఉపలక్షణ మేతత్-చంద్రనక్షత్రతారాహీన మిత్యర్థః. తనిష్టోక్తీ. దృష్టాం తావిరోధాయనష్టనక్షత్ర తారక మిత్యధ్యాహార్యం. ౩౦. ౩౧. సుఖతా ఇతి. తం కాలం తస్మిన్ కాలే-తావత్కాల మితి వా. ౩౨. అథేతి. కాళరాత్ర్యాం సంహారరాత్ర్యాం ప్రసన్నా యాం ప్రాప్తాయాం. ౩౩. రామ మితి. రామ మనుగతా దృష్టిః - సముద్రగృహీతం పునః కిం నివర్తతే-మే దృష్టిః - షష్టివర్షసహస్రం కృతోపవాసాదికం నివర్తతే - అద్యాపి న నివర్తతే - తద్దర్శనాభావేషి తన్మాతృత్వద్దర్శనం కర్తు ముచితే కాలేషి న నివర్తతే - న త్వాం పశ్యామి కౌసల్యే - రామదర్శనం విశా క్షైకేయాముఖదర్శనపాపనివృత్తయే - త్వస్తుఖం ద్రష్టు ముత్సుకోఽస్మి - తదపి నల్భం - సాధు మాపాణినా - స్పృశ నిత్యానుమేయాణీంద్రియాణి కార్యకల్ప్యాని - రూపగ్రహణాభావా

పథో యస్యాం తాం - అనేన సంచారక్షమా స్స ర్వే రామ మనుగతా ఇతి ద్యోత్యతే. * ౨౪. సుపర్ణేన హృతోరగ మితి రిభూణాం నిర్భయప్రవేశమాత్రే దృష్టాంతః. ౨౫. అథేతి. మృదుమందో చ్చరితం - మందార్థం అబుద్ధార్థం - దీనం శోచ్యం - ఆస్వరం శుద్ధకంతధ్వనిరహితం. ౨౬. ౨౭. ద్వారదర్శినః ద్వారపాలాః - వినీతవత్ వినీతా స్సంతః - కౌసల్యా యా గృహ మనయన్ తత్ర తై ర్న్యవేశ్యంత - భావార్థే యక్ - తే ద్వారపాలా అపి తత్రైవస్థితా ఇత్యర్థః. ౨౮. తతఇతి. లుళితం కలుషితం. ౨౯. ౩౧. సుఖతా ఇతి. యేనరోత్తమాః-తం కాలం తావత్కాలపర్యంతం జీవిష్యంతి - తే సుఖతాః - అన్యోన్యం పరిష్వజంతః - పునరాగతం రామం ద్రక్ష్యంతితి యోజనా,

న నివర్తతే, న త్వాం పశ్యామి కాసల్యే సాధు మా పాణినా స్పృశ. 38. తం రామ మేవాను విచింతయంతం సమీక్ష్య దేవీ శయనే నరేంద్రం, ఉపాపవిశ్యాధిక

చక్షురింద్రియం గత మిత్యవగతం త్వగింద్రియ మస్తి నపేతి సంప్రతి జానీహి - సాధుకై కేయూ
కృతసంకేతో రామం నిర్యాపితవాక్ ఆద్య కించి దభినయం కరోతీతి న మన్యేథాః . ఆయమజ్ఞా
నా దేవం కృతవా నితి సమనస్కతయా స్పృశ - యద్వా - మాం పాణినా స్పృశ - రామమా
తృత్వాత్తవ పాణిస్పర్శనం రామస్పర్శన మితి భావః. తనిష్టోకీ. పంచేంద్రియాణాం ప్రత్యేక మన
న్యార్హ శేషత్వముచ్యతే - రామమితి. రామం గుణసాగరం - న నివర్తతే - సముద్రగృహీతం పున
రాయాతి కిం 'సముద్ర ఇవ గాంధీర్యే, గుణానా మాకరో మహా' నితి సముద్ర స్థానత్వ ముక్తం -
యద్వా-రామం మేఽనుగతా దృష్టిః - రామం రమయతాం వర మితి చేతనా చేతనవిభాగానాద
రేణ రమయిత్వత్వగుణ స్స ఖలు - సర్వత్ర చక్షుః ఖలు రూపగ్రాహకం - అత్రతు రామే రూపం
చక్షుర్గ్రాహకం-అనుగతపదార్థదర్శనసమర్థం చక్షు రధునా సంచారక్షమం జాతం - కామరూప్య
మనంచరన్నిత్యాద్యుక్తచేతనకృత్య మచేతనం కరోతి - దేశవిశేషే పరమపదే క్రియమాణ మనుసం
చరణం సంసారచక్రే రామం ప్రతిక్రియతే-యద్వా - దృష్టిః రామ మనుగతా - చక్షు రేవానా
ముత మర్త్యానా మితి దేవమనుష్యాదిదృష్టిభూతో రామః పురోగచ్ఛతి అహం తిష్ఠామివేత్యనుగతా-
దృష్టిః-దృశిర్ ప్రేక్షణ ఇతి నిష్పన్నాసారాసారవివేకశాలినీ విశేష గ్రహణశక్తా రామ మనుగతా -
మమహితకారిణీ స్వహితం నకరోతి కిం-అస్వతంత్రా మేదృష్టిః కథ మేవం స్వాతంత్ర్యం కృతవతీ-
శేష్యతి శయాధానం ఖలూదితం శేషవస్తునః-యద్వా-మేదృష్టిః రామ మనుగతా మమచిరపరిచితా
మాంవిహాయ రామ మనుగతేత్యభిసారికా సమాధిః-యద్వా-మేదృష్టిః-కై కేయామంధరాదిదృష్టిశ్చే
దేవం న కరోత్యేవ-నందామి పశ్య న్నపి దర్శనేనేత్యేవం చిరపరిచయం సంపాదితవా నహం ఖలు-
యద్వా-మేదృష్టిః-సర్వత్ర విషయేషు చపలస్య మమ దృష్టిః కథం చాపల్యం న గచ్ఛతి-విహాయ
గతా మది మేదృష్టి రిత్యహ మనురక్తిం కరోమి-మాతరం విహాయ పతి మనుసృతాం కన్యాం మ
మేయ మిత్యభిమానవత్ - మమేంద్రియంచే న్నా మనుసృత్యతిష్ఠేత్ కథ మన్య మనుసరేత్-స్వఃస్వ
యానుసరణం న దోష ఇతి చేత్ర త్రాహ-ఆద్యాపి న నివర్తతే - అతిక్రాంతేపి రాఘవ ఇతి స్వగోచ
రాతిక్రమేపి న నివర్తతే-కై కేయాముఖనిరీక్షణప్రీడయా కిం-యద్వాన చ పునరా వర్తత ఇత్యుక్తా
పున రావృత్తిం ప్రాప్తా కిం-అనివర్తనే యుక్తి మాహ న త్వాం పశ్యామి-పున రాగతా చేత్రవ
దర్శనం మను కథం న స్యాత్ - త్వాం న పశ్యామి-స్వరేణ త్వా మితి పురోవస్థితాం నిర్దిశామి-
'న చక్షుషా పశ్యతీతి శ్రుత్యా తన్ముఖదర్శనాలాభేపి తన్నాతు స్తవ ముఖం వా పశ్యామి'త్యభిల
షితం తచ్చ న లభ్యం-రామ మనుగతా దృష్టిః న త్వాం పశ్యామి - రామే నిమగ్నా దృష్టిః అన్యం
స్పృశితి కిం-చక్షురింద్రియనాశేపి వాగింద్రియేణ ప్రాణిమిత్యాశయేనాహ-కాసల్యే ఇతి. 'ఏష మే
జీవికస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యత' ఇతివ్యతిరేకకావ్యభూతాయాః కై కేయూః-కిం పునః ప్రా
షిలే తాత ద్రుపం మరణ మేవ మే ఇత్యన్వయకావ్యభూతా ఖలు త్వం, కాసల్యే - కాసల్యా లోక
భర్తారం సుఖవేయం మనస్వినీతి కిరకాలప్రార్థనయా లోకసంరక్షణార్థం సంపాదనం కృతం -
తదిదానీం తవ దుఃఖాయ జాతం ఖలు-యద్వా-కాసల్యే-త్వాం నపశ్యామి-అనర్థకరకై కేయాం పశ్య

39. ఆఖేతి. కాశరాత్ర్యాం సంహరరాత్ర్యాం. 33. నత్వామితి. హేకాసల్యేత్వాంన పశ్యామి అత
న్వం మాం పాణినా-సాధు సమ్యక్-స్పృశ-కుతః - మేదృష్టిః ఆద్యాపి న నివర్తతే- తత్కుతః-

మార్తయాపా వినిశ్వసంతీ విలలాప కృచ్ఛం. 3౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్విచత్వారింశ స్స ర్గః.

తత స్సమీక్ష్య శయనే సన్నం శోకేన పార్థివం, కౌసల్యా పుత్రశోకార్తా త మువాచ మహీపతిం. ౧. రాఘవే నరశార్దూలే విషముప్త్వా విజిహ్వాతాం, విచరిష్యతి కై కేయీ నిర్ముక్తేవ హి పన్నగి. ౨. వివాస్య రామం సుభగా లబ్ధ కామా సమాహితా, త్రాసయిష్యతి మాం భూయో దుష్టాహిరివ వేత్సని. 3.

చక్షు స్తద్వికఖినివారణాయ త్వాం పశ్యతి కిం. రామవిశ్లేషాసహనేన సీదంత్యాః దశరథవిశ్లేషోఽపి భవిష్యతి వేతి భీత్యా నికట మాగతా మాహ - సాధ్వీతి - మమ కృత్స్నక్షేపనివారణాయ పాణినా మాం సమృజ్య ఆశ్వాసయ - తవాదర్శనేన చక్షురింద్రియం గత మితి నిశ్చినోమి - తవ వాక్య శ్రవణేన శ్రోత్రేంద్రియం తిష్ఠతీతి జానామి - కౌసల్యే ఇత్యుక్త్యా వాగింద్రియ మపి తిష్ఠతీతి నిశ్చినోమి - గంధగ్రహణాభావేన రామమూర్ధోపాఘ్రాణాయ ఘ్రాణేంద్రియం గతమితి నిశ్చినోమి - మహావిషయలాభేన తదితరవిషయస్యాతితుచ్ఛత్వాత్సృష్టేంద్రియం గతం వా తిష్ఠతివేతి నిశ్చేత వ్యం తస్కరః గృహం ప్రవిశ్య కానిచిద్వస్తుని గృహీత్వా గమనానంతరం యజమానోఽంధకారే కిం కిం గతమితి తత్తద్వస్తు స్పృశన్ పత్యాదీన్ పృచ్ఛతి - తత్సమాధి రత్ర ద్యోత్యతే - సాధు స్పృశప్రకృతిసంబంధకృతం కాలుష్య మిదం స్థిరం నభవతి - అతః అజగుప్సనేన స్పృశ - పాణినా స్పృశ - అగ్నిసాక్షికం ప్రీతిపూర్వకం యథా స్పృష్టం తథా స్పృశ - రామసంస్పర్శా న్వయ వ్యతిరేకానుసంధానజీవనం మాం తత్ప్రీతినిధితయా తన్మాతా త్వం స్పృశ - భగవత్సృష్ట ర్థాలాభే తత్సంబంధిస్తుచ్ఛేనాపి జీవితం శక్యం - వాహి వాత యతః కాంతేతివత్. జన్మాంతర సుకృతవశేన శ్రీరామే ఆతీవ పరత్వజ్ఞాన మస్తివా దశరథస్య కౌసల్యాయాశ్చ కథ ముభయోః రామపరత్వానుసంధానపూర్వకసంభాషణమిత్యుక్తా ఋషి రేవ దశరథాదివచనరీత్యా పునః పునః పరత్వాను సంధానం కరోతీతి సంప్రదాయః. 3౪. తమితి. ఉపాపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యేత్యర్థః. 3౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-సీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశ స్స ర్గః.

తత ఇత్యాది. ౧. రాఘవ ఇతి. విజిహ్వాతాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం - రాఘవే ఉప్త్వా నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - 'నిర్ముక్తా ముక్తకంచుక' ఇత్యమరః, అనేన క్రూర్యాతిశయఉక్తః. ౨. 3. అథస్తేతి. అథాపి భరతే రాజ్యదానస్యావశ్యకత్వేపి రామో నగరే భైక్షం చరన్

రామ మనుగతా, 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మ భిధీయత' ఇతి శ్రుతేః - అతః అద్యాపి ననిర్తత ఇతి సంబంధః. ఆయం భావః-చక్షుషో రామైకప్ర వణత్వభాగ్యలాభవత్సర్వేంద్రియాణాం తాదృగ్భాగ్యం యది లభ్యేత తదానీం మదన్యో ధన్యో న లోపీతి మనసి నిధాయ సర్వేంద్రియాణాం తత్ప్రార్థయన్ - ఆదౌ తావత్త్వచః తదస్తి నాస్తివేతి నిశ్చేతుం మాం స్పృశేతి కౌసల్యాం నియోజయతి. 3౪. తమితి. ఉపాపవిశ్య శయనసమీపే ఉపవిశ్యే త్యర్థః. 3౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశ స్స ర్గః.

౧. రాఘవ ఇతి. విజిహ్వాతాం విషం కౌటిల్యరూపం విషం - ఉప్త్వా - నిక్షిప్య - నిర్ముక్తా ముక్తకంచుకీ - పన్నగీవ. ౨. 3. అథేతి. అన్న మదత్వా వరం మమాత్తజం కైకేయ్యా దాన మపి

అథ స్త నగరే గామ శ్చరణ భైక్షం గృహే వసేత్, కామకారో వరం దాతు
మపి దాసం మమాత్తజం. ౪. పాతయిత్వాతు కైకేయ్యా రామం స్థానా ద్యథే
ష్టతః, ప్రదిష్టో రక్షసాం భాగః పర్వణీవాహితాగ్నినా. ౫. గజరాజగతి ర్విరో
మహాబాహు ర్ధనుర్ధరః, వన మావిశతే నూనం సభార్య స్సహలక్షణః. ౬. వసే
త్వదృష్టదుఃఖానాం కైకేయ్యా నుమతే త్వయా, త్వక్తానాం వనవాసాయ కాన్య
వస్థా భవిష్యతి. ౭. తే రత్న హీనా స్తరుణాః ఫలకాలే వివాసితాః, కథం
వత్స్యంతి కృతాః ఫలమూలైః కృతాశనాః. ౮. అపీదానీం సకాల స్సన్యస్తమ
శోకక్షయ శ్చివః, సభార్యం యత్ సహ భ్రాత్రా పశ్యేయ మిహ రాఘవం. ౯.
సుప్త్యేవోపస్థితా వీరౌ కదాయోధ్యాం గమిష్యతః, యశస్వినీ హృష్టజనా సూ

సకా గృహే వసేత్ - వసే వివాసనం కిమర్థం - రాజ్యాభావేన మమాత్తజం భరతస్య దాసం
దాతుం - కామకారః ఇచ్ఛా - వరం వనవాసా చేష్టితమః. ౪. పాతయిత్వేతి. రామం స్వస్థా
నాత్ - యథేష్టతః స్వేచ్ఛయా - అమర్యాదయా పాతయిత్వా - త్వయా రామాయ ప్రదేయో
రాజ్యభాగః - కైకేయ్యాః ప్రదిష్టః - కథ మివ - అహితాగ్నినా పర్వణి దేవేభ్యో దేయః హవి
ర్భాగః పురోదాతైకదేశః - రక్షసా మివ - సర్వధాచుఽతం త్వయా కృత మితి భావః. ౫.౬. వన
ఇతి. వసే అదృష్టదుఃఖానాం-అదృష్టవనదుఃఖానా మిత్యర్థః - కైకేయ్యానుమతే కైకేయ్యా అను
మతే - స్థితేనేతి శేషః - సవర్ణదీర్ఘ ఆర్జః - త్వక్తానాం సీతారామలక్షణానాం. ౭. తఇతి. రత్న
హీనాః శ్రేష్ఠవస్తుహీనాః-రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠే పీత్యనురః, ప్రవరశయ్యాసనాదిహీనా ఇత్యర్థః.
తరుణీచ తరుణౌచ తరుణాః - పుమాన్ స్త్రీయేత్యేకశేషః - ఫలకాలే ఫలభోగకాలే. ౮. అపీతి.
స కాలః వసాత్ ప్రత్యాగమనకాలః - అపి స్సంభవనాయాం ఇదానీం అద్య దినే స్యాత్ -
స్యాత్ - స్యా త్కి మిత్యర్థః - శోకక్షయః శోకక్షయకరః-యత్ యస్మిన్ కాలే. ౯. సుప్త్యేతి.

దాతుం కామకారః మమ ఇష్టాచరణ మేవ - కుతః - అథ అన్నరహితదాసకరణానంతరం - రామః
నగరే భైక్షం చరణ - గృహే వసేత్ స్త - వసే త్థల్వితి యోజనా. ౪. పాతయిత్వేతి.
పర్వణి అహితాగ్నినా ప్రదిష్టః రక్షోభాగత్వేనోపాల్పితః పురోదాశ ఇవ - కైకేయ్యా రామం
స్థానా ద్రాజ్యాత్ - స్వగృహవస్థానా ద్వా యథేష్టతః యథేచ్ఛం పాతయిత్వా - రక్షసాం భాగః
ప్రదిష్టః - ప్రక్షిప్త ఇత్యర్థః - త్వయేతి శేషః - యద్వా - పాతయిత్వేతి-కైకేయ్యా కర్త్ర్యా
రామః స్వస్థానా ద్రాజ్యాత్ పాతయిత్వా భ్రంశయిత్వా రక్షసాం భాగస్సక్ - యథేష్టతః
యథేచ్ఛం - ప్రదిష్టః వినియుక్తః - ప్రవిధ ఇతి పాతే-క్షిప్త ఇత్యర్థః-అత్ర దృష్టాంత మాహ-పర్వ
ణీతి - పర్వణి దర్శితార్థమాసూచపర్వణి - అహితాగ్నినా - వ్రీహిగతతుషజాలమితి శేషః -
రక్షసాం భాగ ఇవేతి పర్వణ్యాహితాగ్నినా వ్రీహిగతతుషజాలం యథా రక్షో భాగత్వేన ప్రదిష్టం-
తథా కైకేయ్యాః రామో రాక్షసభాగత్వేన వినియుక్త ఇతి భావః - అత ఏవ - దర్శితార్థమాసూ
చుక్రమణికాయాం - 'క్షోభ్య స్సాన్విహ రక్షోభ్య ఇదం నమ మే'త్యుద్దేశ్యత్కాగః. ౫. ౬. వసే
న్వితి. కైకేయ్యానుమతే - స్థితేనేతి శేషః. ౭.త ఇతి. తరుణాః - తరుణీచ తరుణౌచ తరుణాః -
ఫలకాలే యువావస్థత్వేన రాజ్యభోగానుభవకాలే. ౮. అపీతి. యత్ యస్మిన్ కాలే - సభార్యం
రాఘవం - భ్రాత్రా సహ పురే పశ్యేయం మమ శోకక్షయకరః స కాలః ఇదానీ మపి ఇదానీ
మేవ స్యా దితి యోజనా. ౯. సుప్త్యేవేతి. యా యశస్వినీ-తా మయోధ్యా మితి సంబంధః. ౧౦.

చ్ఛ్రితధ్వజమాలినీ. ౧౦. కదా పేక్ష్య నరవ్యాఘ్ర వరణ్యా త్పునరాగతౌ, నం
దిష్యతి పురీ హృష్టా సముద్ర ఇవ పర్వణి. ౧౧. కదాయోధ్యాం మహాబాహుః
పురీం వీరః ప్ర వేక్ష్యతి, పురస్కృత్య రథే సీతాం వృషభో గోవధూమివ. ౧౨.
కదా ప్రాణిసహస్రాణి రాజమార్గే మమాత్మజౌ, లాజై వర కిరిష్యంతి ప్రవిశంతా
వరిందమా. ౧౩. ప్రవిశంతౌ కదాయోధ్యాం ద్రక్ష్యోమి శుభకుండలౌ, ఉదగ్రా
యాధనిస్త్రింశౌ సశృంగా వివ పర్వతౌ. ౧౪. కదా సుమనసః కన్యాః ద్విజాతీనాం
ఫలానిచ, ప్రదిశంత్యః పురీం హృష్టాః కరిష్యంతి ప్రదక్షిణం. ౧౫. కదా పరిణతో
బుద్ధ్యా వయసా చామరప్రభః, అభ్యుపైష్యతి ధర్మజ్ఞ స్త్రివర్ష ఇవ లాలయన్.
౧౬. నిస్సంశయం మయా మన్యే పురా వీరకదర్యయా, పాతుకామేషు వత్సేషు
మాతృణాం శాతితా స్తనాః. ౧౭. సాహం గౌ రివ సింహేన వివత్సా వత్సలా
కృతా, కైకేయ్యా పురుషవ్యాఘ్ర బాలవత్సేవ గౌర్భలాత్. ౧౮. నహి
తావ ద్దుణై ర్ద్వప్తం సర్వశాస్త్రవిశారదం, ఏకపుత్రా వినా పుత్ర మహం జీవితు
ముత్సహే. ౧౯. నహి మే జీవితే కించి త్సామర్థ్య మిహ కల్ప్యతే, అపశ్యం

ఉపస్థితౌ నగరసమీపమాగతౌ. ౧౦. కదేతి. పురీ పౌరజనః. ౧౧. ౧౩. ప్రవిశంతావతి.
ఉదగ్రాయుధనిస్త్రింశౌ - ఆయుధశద్దేనాత్ర ధనురుచ్యతే - నిస్త్రింశః ఖడ్గః, 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ'
ఇత్యమరః. ౧౪. కదేతి. ద్విజాతీనాం బ్రాహ్మణానాం - కన్యాః సుమనసః పుష్పాణి ఫలానిచ ప్రది
శంత్య స్సత్యః - పురీం కదా ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి ఆయు మాత్తరాణాం మంగళాచారః. ౧౫.
కదేతి. బుద్ధ్యా పరిణతః - జ్ఞానవృద్ధ ఇత్యర్థః - వయసా చామరప్రభః - పంచవింశతివర్ష ఇత్యర్థః -
అమరాహి సదా పంచవింశతివర్షాః - లాలయన్ లాలనాం జనయన్. ౧౬. నిస్సంశయమితి.
కదర్యయా త్సుద్రయా - పాతుకామేషు స్తన్యపానకామేషు శాతితాః - వియోజితా ఇతి
యావత్. ౧౭. సాహ మితి. బాలవత్సా గౌ రివ వత్సలా - సాహం సింహేన గౌ రివ కైకేయ్యా
బలా ద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః. ౧౮. నహీతి. తావ ద్దుణై ర్ద్వప్తం - యావంతః కల్యాణగుణా స్సంతి
తావద్భి ర్దుణై ర్యుక్త మిత్యర్థః. ౧౯. నహీతి. కల్ప్యతే - దైవేనేతి శేషః కల్పత ఇతి పాతే -

౧౦. * తి. గోవధూం - గోరూపాం వధూ మివ. ౧౨. ౧౩. ప్రవిశంతా వితి. ఉదగ్రాయుధనిస్త్రిం
శౌ - ఆయుధం ధనుః - నిస్త్రింశః ఖడ్గః. ౧౪. కదేతి. కన్యాద్విజాతీనాం - కన్యాశ్చ ద్విజాతయ
శ్చేతి ద్వంద్వః - అత్ర కన్యానాం సుమనసః పుష్పాణి - ద్విజాతీనాం ఫలానీతి వివేకః - ప్రది
శంతః ప్రగృహ్ణంతః హృష్టా భూత్వా రామాదయః పురీం ప్రదక్షిణం కరిష్యంతి - పౌరజనోత్సవా
యేతి శేషః. ౧౫. కదేతి. బుద్ధ్యా పరిణతః జ్ఞానేన వృద్ధః - వయసాచ అమరప్రభః - అమరాహి
నిత్యం పంచవింశతివర్షా కా ఏవ భవంతి - తత్సదృశ ఇత్యర్థః (త్రివర్ష ఇవ మాలలన్నితి పాతః)
మా మాం ప్రతి లలన్ క్రీడాం కుర్వన్. ౧౬. నిస్సంశయ మితి. కదర్యయా త్సుద్రయా - శాతితాః
కృతాః. ౧౭. సాహ మితి. బాలవత్సా గౌ రివ - వత్సలా సాహం - సింహేన గౌ రివ - కైకే
య్యా బలా ద్వివత్సా కృతేతి సంబంధః. ౧౮. నహీతి. తావ ద్దుణై ర్ద్వప్తం - యావంతః కల్యాణ
గుణా స్సంతి తావద్దుణైః జ్ఞప్తం యుక్తం. ౧౯. నహీతి. కల్ప్యతే - దైవేనేతి శేషః - కల్పత ఇతి పాతే.

శాస్త్రం శ్రీమద్రామాయణే మహాబలిమం మహాబలం. ౨౦. ఆయం హి మాం శ్రీ
యతి శాస్త్రం మహాబలిమం మహాబలం. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే.
అయోధ్యాకాండే. త్రిచత్వారింశస్థ్యం.

విలంబితం తథా శాంతు కౌసల్యా ప్రమదోద్ధమాం, ఇదం ధర్మేష్టితా
భిక్ష్యం మమిద్ర వాక్యమబ్రవీత్. ౧ తవాశ్చ్యేష్టతే కృత్తః పుత్రః పు
పురుషోద్ధమా, కిం తే విలపితేనైవం కృతం నునీతేన వా. ౨ యస్తవాశ్చ్యేగతః
పుత్రః పుత్రత్వం రాజ్యం మహాబల, సాధు కుర్వన్ మహాత్మానం పితరం సత్యవాది
నం. ౩ శిష్టై రాచరితే సమ్యక్భవ్యేత్సేత్సేత్య ఫలోనయే, రామో ధర్మేష్టితశ్చే

విశ్వాత్ ఇత్యర్థః. ౨౦. ఆయం మితి. దీవయతే సంతాపయతి ఉద్ధతప్రభా - ఉత్కటకిరణం. ౨౧. ఇతి శ్రీ
మహాబలిమం మహాబలం - శ్రీరామాయణభాషణే - శీతాంబరాభ్యాసే - అయోధ్యాకాండ
వాక్యానాం - త్రిచత్వారింశస్థ్యం.

విలంబితం మిత్యాది. ఇదం పక్షమాం. తద్భాగే. సమిత్రాముఖేన పరత్వం శ్రీరామస్యాభి
ప్రసాదః - విలంబితం మిత్యాది. ఇదం పక్షమాం - జన్మాంతరశతకృతవశేన తారామందోషర్యా
దిం సమిత్రాముఖేన పరత్వత్వాన మస్తీత సంప్రదాయః - వక్తృవైలక్షణ్యాచ్చ భవనిభేదః - సచా
లంకానై రంగీకృతః - ధర్మేష్టితా పిష్టధర్మై రామో ల్లపితా - యద్వా - ధర్మే జన్మాంతర
మృతే - ధర్మం విష్టధర్మ దినవేతం. ౧. సత్పురుషాచరితం ధర్మ మాచరంతం రామం ప్రతి
మహోష కర్తవ్యం మహో వివాదః కృత ఇతి గానః సమాశ్వాసయతి. తవేత్యాదినా. తవి
ష్టా. అశ్వే మహాభాగే - తవ పుత్రః సః వేదాంతవేద్యః - పురుషోద్ధమో నారాయణః - తత్ర
హేతు మాహ-సద్గుణై కృత్తః - అరితరిసాధావగానవిధికారిశయాసంఖ్యేయకల్మాషగుణైర్నుక్షః.
'శ్రీపతిః పురుషోద్ధమ' ఇతి విమంతుః - తచ్ఛబ్దస్య సన్నిహితపురుషోద్ధమవిశేషణత్వేన వేదాంత
ప్రతిపాదకత్వాత్ - అతః పుత్రమిద్ధా న శోచ్య ఇత్యాహ - కిం త ఇతి. ౨. య ఇత్యాది
భోగద్యయ మేకం వాక్యం. శిష్టై రితి. ప్రేత్య ఫలోనయే అమృద్వికఫలకారణే. త. నను పురుషో
ద్ధమ శ్రీకృష్ణం కర్త వ్రాచన్యం తత్రాహ - శిష్టై రాచరిత ఇతి. అనేన లోకానుగ్రహార్థత్వ

విశ్వాత్ ఇత్యర్థః. ౨౦. ఆయం మితి. ఆయం మాం దీవయతే సంతాపయతీత్యర్థః. ౨౧. ఇతి శ్రీ
మహాబలిమం మహాబలం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాభ్యాసం - అయోధ్యాకాండవాక్యా
నాం - త్రిచత్వారింశస్థ్యం.

పుత్రవివాహవిశిష్టోక్తేన విలంబితం గానః సమిత్రా సమాశ్వాసయతి - విలంబితమిత్యా
దితా. ౧. కృతం యథా తథా - నునీతేన వా కిం - ఆయుక్త మేవేత్యర్థః - అత్ర హేతుః - స
ద్గుణై కృత్తః - అత విః పురుషోద్ధమః - పురుషోద్ధమస్య న కుత్రా కృపాయ ఇతి భావః. ౨.
రామ ముద్దిక్త వివాదో న కార్య ఇత్యత్ర హేతు మాహ - యస్తవేత్యాదిష్టోకద్వయమేకం వా
క్యం. అశ్వే గానశ్చ యస్తవ పుత్రః - ప్రేత్య ఫలోనయే - ప్రేత్య ఫలస్య అమృద్వికనుభవ్య.
ఉపయో యద్విక్ స తథా-శ్వే చిష్టై రాచరితే-ధర్మే పితృవాక్యపరిపాలనరూపధర్మే సమ్యక్
స్థిత్యుక్ - హస్తప్రాచం రాజ్య మపి త్యక్త్వా సత్యవాదినం పితరం సాధుసిద్ధసంకల్పం కుర్వన్

ష్టో న సశోచ్యః కదాచన. ౪ వ ర్తతే చో త్తమాం వృత్తిం లక్షణోఽస్మిన్ సదానఘః,
దయావాక్ సర్వభూతేషు లాభ స్తస్య మహాత్మనః. ౫. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం
జానతీవై సుఖోచితా, అనుగచ్ఛతి వై దేహీ ధర్మాత్తానం తవాత్మజం. ౬. కీర్తి
భూతాం పతాకాం యో లోకే భ్రమయతి ప్రభుః, ధర్మసత్యవ్రతధనః కిం న ప్రా
ప్త స్తవాత్మజః. ౭. వ్యక్తం రామస్య విజ్ఞాయ శౌచం మాహాత్మ్య ముత్తమం,

ముక్తం - ప్రేత్య ఫలాదయే దశరథస్య పరలోకహితే - లోకానుగ్రహార్థత్వం ప్రదర్శయతి -
శ్రేష్ఠత ఇతి - శ్రేష్ఠాచరణ మితరానుగ్రహక మితి భావః - 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్త త్త దేవే
తరో జన' ఇతి గీతావచనాత్ - వక్ష్యతి చ - 'కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్న సృముప
వర్తతే-యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హి ప్రజా' ఇతి. ౪. పితృవచనపరిపాలకే
రామే శోకో న కార్య ఇత్యుక్త్వా లక్షణసీతయోరపి స్వస్వధర్మనిష్ఠత్వాత్తద్విషయేఽపి శోకో న
కార్యః; అపితు ప్రాప్తాభత్వాత్ సంతోష ఏవ కార్య ఇత్యాహ - వర్తత ఇత్యాదినా. అత్ర వ
ఇతి గాయత్రాః పంచమాక్షరం-వర్తతే కరోతి-వృత్తిం శుశ్రూషాం - అస్మిన్ రామే-తస్య లక్ష
ణస్య తనిష్ఠోక్తి. శేషస్వరూపానుగుణకైంకర్యనిష్ఠతయా లక్షణోఽపి నశోచ్య ఇత్యాహ - ఉత్తమాం
నిరతిశయపురుషార్థరూపాం వృత్తిం కైంకర్యకాష్ఠాం వర్తతే అనుభివృత్తి - అనఘః ప్రమాదరహితః -
సర్వభూతేషు దయావాక్ సమత్త్వబుద్ధ్యా సర్వత్ర కృపామైత్ర్యాదియుక్తః - తస్య మహాత్మనః
మహానుభావస్య-లాభః కైంకర్య మేవ పురుషార్థః. ౫. అరణ్యేతి. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం తద్దుఃఖం
జానతీవై జానంత్యేవ-తవాత్మజ మనుగచ్ఛతి - 'స్త్రీణాం భర్తాహి దైవత' మిత్యుక్తరీత్యానుగచ్ఛతి
త్యర్థః. తనిష్ఠోక్తి. సహధర్మచారిణీచ నశోచ్యేత్యాహ - వైదేహీ విదేహవంశోత్పన్నా-అనేన అయోని
జత్వం వ్యజ్యతే - వైదేహస్తు విదేహత ఇతి పారాణికోక్తిః. ౬. కీర్తితి. కీర్తిభూతాం పతాకాం
కీర్తిరూపం ధ్వజం - భ్రమయతి సంచారయతి - సర్వభూతవిదితప్రఖ్యాతిక ఇత్యర్థః తవాత్మజః కిం
శ్రేయః న ప్రాప్తః-సర్వస్యాపి శ్రేయసో యోగ్య ఇత్యర్థః - అతో న శోచ్య ఇతి భావః. తనిష్ఠోక్తి.
'తస్య నామ మహద్వ్యశ'ఇతి శ్రుత్యర్థం వ్యంజయతి-కీర్తితి. దమః జితహృషీకత్వం వ్రతం ఆశ్రితా
ఋరిత్యాగః. ౭. తదేతద్విశిష్య-వ్యక్త మిత్యాది. శౌచం త్రివిధకరణశుచిత్వం-మాహాత్మ్యం సర్వో
త్తమత్వం. తనిష్ఠోక్తి. సర్వదేవానాం తదాజ్ఞాకారిత్వేన ఆనుకూల్య మాహ. రామస్య ఉత్తమం
మాహాత్మ్యం నిస్సీమాభ్యధికమాహాత్మ్యం విజ్ఞాయ-సంతాపయితుం నార్హతి - తత్సంభావనైవ నాస్తి

గతః-వన మితి శేషః-న రామో న శోచ్య ఇత్యన్వయః. ౪. వ ఇతి గాయత్రాః పంచమాక్షరం-వర్తత
ఇత్యస్యాదిమాక్షరేణ వ ఇత్యనేన సంగృహీతి - 'వర్తతే చో త్తమాం వృత్తిం లక్షణోఽస్మిన్ సదా
నఘః, దయావాక్ సర్వభూతేషు లాభ స్తస్య మహాత్మనః'అస్మిన్ రామే-ఉత్తమాం వృత్తిం పితృతుల్య
ప్రతిపత్త్యా శుశ్రూషావ్యాపారం-వర్తతే కరోతి-అత స్తస్య రామస్య లాభః సుఖ మిత్యర్థః. ౫. అర
ణ్యేతి. అరణ్యవాసే యద్దుఃఖం మ స్తి తజ్ఞానతీ భర్తు స్తదపనయనార్థం వైదేహ్యనుగచ్ఛతి - అతో
రామస్య న దుఃఖప్రసంగ ఇతి శేషః. ౬. ౭. సుమిత్రా జన్మాంతరీయ భగవదారాధనజనిత సుకృతపరి
పాకేన శ్రీ రామంపరమాత్తానం మత్వామనసినిధాయ పనేష్వాతపాదిషు సంచరతో రామస్య సూర్యాది
బాధానాస్తి-అపితుత త్సేవై వభవిష్యతీతికౌసల్యామాశ్వాసయతి-వ్యక్తం రామస్యేత్యాదిష్టోకత్రయేణ.
సూర్యః-రామస్య శౌచం అపహతపాప్తత్వాదిలక్షణం-మాహాత్మ్యం సర్వసియంతృత్వాదిలక్షణంచ-
వ్యక్తం యథాతథా విజ్ఞాయ-అంశుభిః గాత్రంరామదేహం - సంతాపయితుం నార్హతి - 'భీష్మదేలి

న గాత్ర మంశుభి న్సూర్య స్సంతాపయితు మర్హతి. ౮. శివ స్సర్వేషు కాలేషు కాసనేభ్యో వినిస్సృతః, రామవం యుక్తశీతోష్ణ సేవిష్యతి సుభోఽనిలః. ౯. శియాన మనఃకుం రాత్రౌ పితే వాభిః పరిష్వజన్, రక్తిభి స్సంస్పృశన్ శీతై శ్చంద్ర మాహ్లాదయిష్యతి. ౧౦. దదౌ చాస్త్రాణి దివ్యాని తస్మై బ్రహ్మ మహాజనే, దాన వేంద్రం హతం దృష్ట్వా తిమిధ్వజసుతం రణే. ౧౧ స శూరః పురుషవ్యాఘ్రస్స్వ బాహుబల మాశ్రితః, అసంత్రస్తోఽవ్యరణ్యాస్తో వేశ్మనీవ నివత్స్యతి. ౧౨. యస్యేషు పథమాసాద్య వినాశం యాంతి శత్రవః, కథం న పృథివీ తస్య శాసనే స్థాతు మర్హతి. ౧౩. యా శ్రీ శౌర్యం చ రామస్య యా చ కల్యాణసత్వతా, నివృత్తారణ్య

త్యర్థః - అనేన 'భీషాదేవి సూర్య' ఇతి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః. ౮. శివ ఇతి. సర్వేషు కాలేషు వసంతాది కాలేషు-యుక్తశీతోష్ణః - తత్తత్కాలాదితద్రవ్యసంస్పర్శనేన సంపాదితశీతోష్ణస్పర్శ ఇత్యర్థః. తనిష్టోకి. 'భీషాస్తా ద్వాతః పవత' ఇతి శ్రుత్యర్థ మభివ్యనక్తి-శివ ఇత్యనుద్వేగకారి త్వేన మాంద్య ముక్తం- కాసనేభ్య ఇతి సౌరభ్యముక్తం వినిస్సృత ఇతి శైత్య ముక్తం. ౯. తనిష్టోకి. పరిష్వజన్ పితేవ చంద్ర మా రక్తిభిః సంస్పర్శయన్ హ్లాదయిష్యతీత్యన్వయః-ఏతేన - 'ఏతస్యేవా అక్షరస్య ప్ర కాసనే సూర్యా చంద్రమసౌ విధృతో తిష్ఠత' ఇతి శ్రుత్యర్థో వ్యుంజితః. ౧౦ దదావీతి. తిమిధ్వజ శృంబరః-వైజయం తమితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శృతమాయో మహాసుర' ఇత్యుక్త త్వాత్ తత్సుతం దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా యస్మై రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్యవా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత' ఇత్యభిధా నాత్-కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతపురం నిరుద్ధ్య దశరథవిరోధీభూతశంబర సుతం హతవాన్-తేన ప్రీతో బ్రహ్మ రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే * స శూర ఇతి. అరణ్యస్థోఽపీత్యన్వయః. తనిష్టోకి. చతుర్ముఖిం చిత్కార మాహ-దదా వితి. ౧౨. వనే రామస్య సౌఖ్యం భవతు-భరతస్య రూఢములత్వా ద్రామస్య రాజ్యం న సిద్ధ్యతీత్యాశంక్యాహ - యస్యేతి. తనిష్టోకి. యస్య రామస్య ఇషుపథం ప్రాప్య శత్రవో నాశం యాంతి - తస్య శాసనే ఇయం పృథివీ స్థాతుం కథం నార్హతి అర్హ త్వేవ. ౧౩. యేతి. రామస్య యా శ్రీః సర్వలక్షణసంపన్నా గాత్రశోభా-యచ్ఛ శౌర్యం - శూరో జేతా తస్య భావః శౌర్యం, 'శూరో వీరశ్చ విక్రాంతో జే'తేత్యమరః. యా చ కల్యాణసత్వతా వ్రశస్తబలయుక్తతా-ఏతై రసాధారణహేతుభిః స రామః క్షీప్రం రాజ్య

సూర్య' ఇతి శ్రుతి. ప్రామాణ్యాత్ పరమాత్మభీతస్య సూర్యస్య పరమాత్మసంతాపకరత్వం చ న యుక్త మితి భావః. ౮. 'భీషాస్తా ద్వాతః పవత' ఇతి శ్రుత్యనుసారేణ భగవద్భీతో వాయు రపి సేవాం కరిష్యతీత్యభిప్రేత్యాహ శివ ఇతి. ౯. జగదాహ్లాదకరస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య స్వశక్త్యనుసారేణ చంద్రోపాహ్లాదం కరిష్యతీత్యాశయేనాహ-శయాన మితి. ౧౦. దదావీతి. బ్రహ్మ - రణే తిమిధ్వజ సుతం, 'వైజయంత మితి ఖ్యాతం పురం యత్ర తిమిధ్వజః, స శంబర ఇతి ఖ్యాత శృతమాయో మహాసుర' ఇత్యుక్తత్వాత్-తిమిధ్వజశబ్దేన శంబర ఉచ్యతే-తత్సుతం - దానవేంద్రం హతం దృష్ట్వా-యస్మై రామాయ - దివ్యాస్త్రాణి దదౌ, 'యదా వ్రజతి సంగ్రామం గ్రామార్థే నగరస్యవా, గత్వా సౌమిత్రిసహితో నావిజిత్య నివర్తత' ఇత్యభిధానాత్ - కదాచి ద్రామో దండకారణ్యం గత్వా వైజయంతం పురం నిరుద్ధ్య దశరథవిరోధీభూతశంబరసుతం హతవాన్ - తేన ప్రీతో బ్రహ్మ రామాయ దివ్యాస్త్రాణి దదా విత్యవగమ్యతే. ౧౨. ౧౩. యా శ్రీ రితి. రామస్య యా శ్రీః సర్వ

వాస స్స క్షీప్రం రాజ్య మవాప్స్యతి. ౧౪. సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్యో హ్యగ్నే రగ్నిః ప్రభోః ప్రభుః, శ్రియ శ్రీశ్చ భవే దగ్ర్యా కీర్తిః కీర్త్యాః ఊమాఊమా, దైవతం దైవతానాం చ భూతానాం భూతసత్తమః, తస్య కే హ్యగుణా దేవి రాష్ట్రేవా ప్యథవా పురే. ౧౬. పృథివ్యా సహ వై దేహ్య శ్రియా చ పురుష

మవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౪. సూర్యస్యేత్యాది. సూర్యస్యాపి సూర్యో భవేత్-సకలజగత్ప్రకాశ కస్య సూర్యస్యాపి ప్రకాశకో భవేత్-అగ్నే రగ్నిః - దాహకస్యాప్యగ్నే ర్దాహకః-ప్రభోః ప్రభుః సర్వనియంతు రపి నియంతా-శ్రియః శ్రీః సంపదోఽపి సంపత్-యద్వా-కాంతే రపి కాంతిః-కాంతే రవ్యతిశయావహ ఇత్యర్థః-ఊమాఊమా - ఊమాయా అవ్యతిశయోఽనేనేతి భావః. దైవతం దైవతా నాంచ-దైవతానా మపి సకలకార్యనిర్వహణక్షమ ఇత్యర్థః - భూతానాం భూతసత్తమః - ఉత్తమ భూత మిత్యర్థః-భూతత్వం సత్తా-సర్వేషాం సత్తా తత్సత్తాధీనేతి భావః-తస్యైవంభూతస్య సర్వగుణ సూపన్నస్య దేవే వనేవా పురేవా-కే ఆగుణాః-సకోఽపీత్యర్థః-ఆగుణః ప్రతిబంధకీభూత ఇతి యావత్. తనిష్టోకీ. 'త మేవ భాంత ముభాతి సర్వ' మితి శ్రుత్యర్థ ముపపాదయతి. సూర్యస్య సకలలోకప్ర కాశకస్యాపి ప్రకాశకః - సవిత్పమండలాంతర్వర్తి సత్ - స్ఫటికముకురాంతస్థి తదీపన్యాయేన ప్రకాశయతీతి పరమార్థః-అగ్నే రగ్నిః-అగ్నే ర్వస్తుపరిపాకదాహకత్వాదికం తత్సంకల్పాధీన మిత్యర్థః-అహం వైశ్వానరో భూ'త్వేత్యాదిశ్రవణాత్-ప్రభోః ప్రభుః - బ్రహ్మరుద్రాదేః సృష్టానిసా మర్థ్యప్రదానేన నిర్వాహకః-శ్రియః శ్రీః-బ్రహ్మాదీనాం యత్కటాక్షవీక్షాయ త్త మిశ్వరత్వం నా రాయణస్యాపి యదపాంగభూయ స్త్వనిబంధనం పరబ్రహ్మత్వం-తస్యా అపి యదాశ్రయణాత్ శ్రీత్వం సిద్ధ్యతీతి-స్వస్తి న్నిశ్వరత్వపూర్తినిమిత్తానూ లక్ష్మ్యో అపి స్వరూపనిర్వాహక ఇత్యర్థః-కీర్త్యాఃకీర్తిః- 'తస్య నామ మహద్యశ' ఇతి యత్సంబంధా న్నహత్త్వ మనితరసాధారణ మితి కృత్వా కీర్త్యా అపి కీర్త్యావహః-ఊమాఊమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రాధార ఇత్యర్థః-యస్మిన్ ద్యౌః పృ థివీ చాంతరిక్ష'మిత్యాదిశ్రుతేః, దైవతానాం దైవత మిత్యనేన, 'తం దేవతానాం పరమంచ దైవత' మితి శ్రుత్యర్థ ఉక్తః-భూతానాం భూతసత్తమః-సత్తామాత్ర వతాం సత్తానిర్వాహకః-ఏవం కల్యాణ గుణాకరత్వ మభివ్యజ్య హేయగుణవిరోధికత్వం వ్యంజయతి-తస్య క ఇతి-రాష్ట్రేవా ప్యథవా పురే ఇతి విభూతిద్వయసంబంధేఽపి అజహత్స్వరూపత్వం వ్యంజితం-దోషవిరోధిత్వం అపహతపాష్టేత్యా దిశ్రుతి ప్రసిద్ధ మితి ద్యోతయితుం-హి శబ్దప్రయోగః. ౧౬. పృథివ్యేతి. సహేత్యత్ర స ఇతి పదచ్ఛే దః-స రామః*పృథివ్యా వైదేహ్య శ్రియా విజయలక్ష్మ్యచ ఏతాభి స్త్రిసృభి సహ క్షీప్రం అభిషే

లక్షణసంపన్నగాత్రశోభా-యచ్ఛౌర్యం జేతృత్వం-యా కల్యాణసత్వతా ప్రశస్తబలయుక్తతా-ఏతై రసాధారణహేతుభిః-స రామః క్షీప్రం రాజ్య మవాప్స్యతీతి సంబంధః. ౧౪. సూర్యస్యేతి. సూర్య స్య సకలజగత్ప్రకాశకస్యాపి - సూర్యః ప్రకాశకో భవేత్-అగ్నే రగ్నిః-సర్వదాహకస్యాగ్నే రపి దాహకః-ప్రభోః ప్రభుః-సర్వనియంతు ర్భ్రహ్మదే రపి నియంతా-శ్రియః శ్రీః-సంపదోఽపి సంపత్- కీర్త్యాః అగ్ర్యాకీర్తిః - కీర్తే రపి ప్రాశస్త్యాపాదకః - ఊమాఊమా - సర్వాధారభూతాయాః భూమే రప్యాధారః*దైవతానాంచ దైవతం పూజ్యః - భూతానాం భూతసత్తమః మహద్భూతం-రామస్య పరమాత్మత్వా త్సూర్యస్యాపి భవే త్సూర్య ఇత్యాదిష్టోకద్వయేనోక్తం సర్వం వాస్తవ మేవేత్యవ గంతవ్యం. ౧౬. పృథివ్యేతి. సహ రామ ఇత్యత్ర సః హ రామ ఇతి పదచ్ఛేదః-స రామః పృథి వ్యా వైదేహ్య శ్రియా విజయలక్ష్మ్యచ - ఏతాభి స్త్రిసృభి సహ క్షీప్ర మభిషేక్యతి హేతి సం

ద్వభః, క్షీప్రం తిపుభి రేతాభి స్సహ రామోఽభిషేక్యతి. ౧౭ దుఃఖజం విసృజంత్యా
 క్షీప్రం సమ్కామంత ముదీక్య యం, ఆయోధ్యాయాం జనా స్సర్వే శోకవేగస
 మాహణాః. ౧౮. కుశచీరధరం దేవం గచ్ఛంత మసరాజితం. సీతేనానుగతా
 లక్ష్మీ ప్రసృ కిం నామ దుర్లభం. ౧౯ ధనుర్ద్రహవరో యస్య బాణఖడ్గాస్త్రభృ
 త్స్వయం, లక్ష్మణో వ్రజతి హ్యగ్రే తస్య కిం నామ దుర్లభం. ౨౦. నివృత్తవన
 వాసు తం ద్రష్టాసి పున రాగతం, జహి శోకం చ మోహంచ దేవి సత్యం బ్రవీ
 మి తే. ౨౧. శిరసా చరణావేతౌ వందమాన మనింతే, పున ర్ద్రిక్యసి కల్యాణి
 పుత్రం చంద్ర మివోదితం. ౨౨. పునః ప్రవిష్టం దృష్ట్వా తమభిషి క్తం మహాశ్రి
 యం, సముత్సరిక్యసి నేత్రాభ్యాం క్షీప్ర మానందజం పయః. ౨౩. మా శోకో దేవి
 దుఃఖంవా న రామే దృశ్య తేఽశివం, క్షీప్రం ద్రక్యసి పుత్రం త్వం ససీతం సహలక్ష్మ
 ణం. ౨౪. త్వయా శేషో జనశ్చైవసమాశ్వాసోఽయదానఘే, కిమిదానీ మిదం దేవి
 కరోషి హృది విక్లబం. ౨౫. నాన్తా త్వం శోచితుం దేవి యస్యాస్తే రాఘవ స్సుతః,
 న హి రామా త్పరో లోకే విద్యతే సత్పథే స్థితః. ౨౬. అభివాదయమానం తం దృ
 ష్ట్వా ససుహృదం సుతం, ముదాశ్రు మోక్యసే క్షీప్రం మేఘలేఖేవ వార్షికి. ౨౭.
 పుత్ర స్తే వరదః క్షీప్ర మయోధ్యాం పున రాగతః, పాణిభ్యాం మృదుపీనాభ్యాం
 చరణౌ పీడయిష్యతి ౨౮. అభివాద్య నమస్యంతం శూరం ససుహృదం సుతం,
 ముదాస్త్రైః ప్రోక్యసి పున ర్దేఘరాజిరివాచలం. ౨౯. ఆశ్వాసయంతీ వివిధై
 శ్చ వాక్యై ర్వాక్యోపచారే కుశలానవద్యా, రామస్య తాం మాతర మేవ

క్యతి హేతి సంబంధః*దుఃఖజ మితి. ఆస్య శ్లోకస్య పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన స రామోఽ
 భిషేక్యతీత్యనేన సంబంధః. ౧౮. కుశచీరేతి. లక్ష్మీరివ స్థితా సీతానుగతేత్యన్వయః - అనేన
 రాజ్యశ్రీ రవ్యం న చరిగృహ్లాతీతి ద్యోత్యతే. ౧౯. ధనుర్ద్రహేతి. ధనుర్ద్రహవరః ధనుర్ధరశ్రేష్ఠః.
 ౨౦. ౨౧. శిరసేతి. ఏతౌ చరిదృశ్యమానసర్వలక్షణసంపన్నా - ఉదితం చంద్రం ప్రతిప
 చ్చూద్రం. ౨౨. ౨౩. మాశోక ఇతి. హేదేవి - రామే అశివ మశుభం - న దృశ్యతే -
 అతః శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథావా - మా - న కార్య మిత్యర్థః. ౨౪. త్వ
 యేతి. విక్లబం - భావప్రధానో నిర్దేశః. ౨౫. ౨౬. అభివాదయమానమితి. మేఘలేఖా మేఘ
 వచ్ఛ్రీః. ౨౭. ౨౮. అభివాద్యేతి. అభివాద్య నమస్యంతం అభివాదన పూర్వకం ప్రణమంతం. ౨౯.

బంధః*దుఃఖజ మిత్యన్వయ పృథివ్యా సహేతి పూర్వశ్లోకస్థేన రామోఽభిషేక్యతీత్యనేన సంబంధః.
 ౧౮. తథాపి తస్య వనే విషయసుఖం నాస్తీతి శోచంతీం ప్రత్యాహ-కుశచీరేతి. కుశచీరధర మపి-
 దేవం దీప్యమానం - లక్ష్మీ - రాజులక్ష్మీ - సీతేవ సీతాత్మనా. ౧౯. ధనుర్ద్రహవరః ధను
 ర్ద్రహవరీతి ధనుర్ద్రహః కూరాః - లేహం వరః శ్రేష్ఠః. ౨౦. ౨౩. మా శోక ఇతి. రామే
 రామఃషయే - అశివ మశుభం న దృశ్యతే - అతః - శోకః ప్రలాపాదిః - దుఃఖం మనోవ్యథా
 వా - మా - నకార్య మిత్యర్థః. ౨౪. ౨౬. అభివాదయమాన మితి. మేఘలేఖా మేఘవచ్ఛ్రీః.
 ౨౭. ౨౮. అభివాద్య నమస్యంతం ప్రవరోచ్ఛారణపూర్వకం నమస్యంతం. ౨౯. ఆశ్వాసయంతీతి.

ముక్త్యా దేవీ సుమిత్రా విరరామ రామా. 30. నిశమ్య తల్లత్తణమాత్మ
వాక్యం రామస్య మాతు ర్నరదేవపత్న్యాః, సద్య శ్శరీరే విననాశ శోక శ్శరద్గతో
మేఘ ఇవాల్పతోయః 31. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-చతు
శ్చత్వారింశ స్సర్గః.

అనురక్తా మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, అనుజగ్తుః ప్రయాంతం
తం వనవాసాయ మానవాః. 1. నివర్తితేఽపిచ బలా త్సుహృద్వర్గేచ రాజని,
నైవ తే సన్న్యవర్తంత రామస్యానుగతా రథం. 2. అయోధ్యానిలయానాం హి
పురుషాణాం మహాయశాః, బభూవ గుణసంపన్నః పూర్ణచంద్ర ఇవ ప్రియః. 3.
స యాచ్యమానః కాకుత్స్థ స్సాస్విభిః ప్రకృతిభిస్తదా, కుర్వాణః పితరం సత్యం
వన మేవాన్వపద్యత. 4. అవేక్షమాణస్స సేహ్నం చక్షుషా ప్రపిబన్నివ, ఉవాచ
రామ స్నేహేన తాః ప్రజా స్సాస్విః ప్రజా ఇవ. 5. యా ప్రీతి ర్భవమమాన
శ్చ మయ్యయోధ్యానివాసినాం, మత్ప్రియార్థం విశేషేణ భరతే సా నివేశ్య
తాం. 6. స హి కల్యాణచారిత్రః కైకేయ్యానందవర్ధనః, కరిష్యతి యథావ
ద్యః ప్రియాణిచ హితానిచ. 7. జ్ఞానవృద్ధో వయో బాలో మృదు వీర్యగుణా
న్వితః, అనురూపస్స వో భర్తా భవిష్యతి భయాపహః. 8. స హి రాజగుణై
ర్వ్యక్తో యువరాజ స్సమీక్షితః, అపి చాపి మయా శిష్టైః కార్యం వో భర్తృ

ఆశ్వాసయంతీతి. వాక్యోపచారే వాక్యై రుపచారవిషయే. 30. 31. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం సుమిత్రయా కౌసల్యాశ్వాసనపర్యంతం కథాసంఘట్టనం పరిసమాప్య సంప్రతి రామగమన
వృత్తాంతం ప్రస్తాతి - అనురక్తా ఇత్యాది. 1. నివర్తిత ఇతి. సుహృద్వర్గే రాజసుహృద్భూతావరో
ధవర్గే - రాజనిచ సచివసహితే రాజనిచ - తే పౌరజనాః. 2. 3. స ఇతి. యాచ్యమానః నివర్తస్వ
నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః - సత్యం సత్యప్రతిజ్ఞం. 4. అవేక్షమాణ ఇతి. స్వాః ప్రజా ఇవ స్వా
న్యపత్యానీవ. 5. స్వేన పితృవచన పరిపాలనస్యావశ్యక ర్తవ్యత్వాత్ ప్రజానురాగేణ తాభ్యో హిత
ముపదిశతి - యా ప్రీతి రిత్యాదినా. 6. 7. సహీతి. హి యస్తాత్కారణాత్ - భరతః వః
యుష్మాకం యువరాజః సమీక్షితః-రాజ్ఞేతి శేషః-అతో మయా శిష్టై రపశిష్టైః లక్షణశత్రుఘ్న

వాక్యోపచారే వాక్యరూపోపచారే-కుశలా. 30. 31. ఇతి శ్రీమ సోశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ
రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

1. నివర్తిత ఇతి. తే పౌరాః. 2. 3. స ఇతి. యాచ్యమానః నివర్తస్వేతి ప్రార్థ్యమానః -
సత్యం సత్యవంశం. 4. స్వాః ప్రజా ఇవ స్వపుత్రా నివ. 5. అయోధ్యానివాసినాం - యుష్మాక
మితి శేషః. 6. సహీతి. ప్రియాణి ఇహ లోకే సుఖకరాణి - హితాని పరలోకార్థ మనుష్టేయాని
వర్ణాశ్రమాచారాదీని. 7. వయోబాలోఽపి జ్ఞానాదినా వృద్ధః-మృదురపి వీర్యగుణాన్వితః. 8. సహీ
తి. హి యస్తాత్ భరతః - వః యుష్మదర్థం - యువరాజః సమీక్షితః నిశ్చితః - రాజ్ఞేతి శేషః -
అతో మయా శిష్టై రపి లక్షణశత్రుఘ్నాదిభి స్సర్వై రపి - భర్తః రాజ్ఞః - శాసనం నియోగః.

కాశనం ౯. నచ తప్యేన్యథా చాసౌ వనవాసం గతే మయి, మహారాజన్యథా
 కార్యో మమ ప్రియచిక్షియా. ౧౦. యథాయథా దాశరథి ధర్మ వవాస్థితో
 ౭భవత్, తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతి మకామయన్. ౧౧. బాష్పేణ
 పిహితం దీపం రామ స్సామిత్రిణా సహ, చక్షురేవ గుణై ర్భ్రష్టా జనం పురనివా
 సినం. ౧౨. తే ద్విజాత్రివిధం వృథా జ్ఞానేన వయసౌజనా, వయఃప్రకంపశిరసా
 దూరా దూచు రిదం వచః. ౧౩. వహంతో జవనా రామం భోభో జాత్యా స్తురం
 గమాః, నివర్తధ్వం న గంతవ్యం హితా భవత భర్తరి. ౧౪. కర్ణవంతి హి
 భూతాని విశేషేణ తురంగమాః, యూయం తస్మాన్నివర్తధ్వం యాచనాం ప్రతి
 వేదితాః. ౧౫. ధర్మతస్స విశుద్ధాత్మా వీరశుభదృఢవ్రతః, ఉపవాహ్యాస్తు వో
 భర్తా నాపవాహ్యాః పురాద్వనం. ౧౬. ఏవ మార్తలాపాం స్తాన్ వృథాన్ ప్రల
 పతో ద్విజాన్, అవేక్ష్య సహసా రామో రథా దవతతార హ. ౧౭. పద్భ్యా మేవ
 విభిః సర్వై ర్వి ధర్మకాశనం కార్యం-అపి నేతి వక్తవ్యాంతరసముచ్చయే. ౯. నేతి. మయి వనం
 గతే సతి ఆసౌ మహారాజః యథా న సుతప్యేత్-మమ ప్రియచిక్షియా తథా కార్యః. ౧౦.
 యథే. ధర్మే సత్కవచనపరిపాలనరూపే ధర్మే-తథా తథా ప్రకృతయో రామం పతి మకామయన్-
 అదా రాజా శ్యేష్ఠం భవత మేవాస్తత్సంరక్షణార్థం యువరాజత్వేన కల్పితవాన్ - ఆయ మర్థో
 భవతా అస్తాభిశ్చ కర్తవ్య ఇతి రామ మేవ పునః పునః పతి మకామయంతేత్యర్థః. ౧౧. బాష్పే
 నేతి. సామిత్రిణా సహేత్యనేన రామస్యేవ లక్షణస్యాపి గుణపాష్కల్య మస్తీతి ద్యోత్య తే-గుణై
 రేవ గుణైః పాతై రితి శ్లిష్టరూపకం. ౧౨. త ఇతి. త్రివిధ మితి క్రియావిశేషణం - ఓజసా తపో
 బలేన - వయసా ప్రకంపం చంచలం శిరో యేషాం తే తథా. ౧౩. ౧౪. కర్ణవంతితి. యాచనాం
 ప్రతివేదితాః ప్రార్థనాం జ్ఞాతాః - అస్తాభి రితి శేషః. ౧౫. ధర్మత ఇతి. ఉపవాహ్యాః పుర
 సమీపే వాహ్యాః. ౧౬. ఏవమితి. ఆర్తప్రలాపాన్ ప్రలపతః-ఆర్తవాక్యాని ప్రయంజానా నిత్య
 ధర్మః. ౧౭. పద్భ్యా మితి. సన్నికష్టపదన్యాసః పద్భ్యాం జగామేతి - బ్రహ్మణవాక్యశ్రవణానం
 కార్య మితి సంబంధః. ౯. ౧౦. యథాయథేతి. ధర్మ మేవాస్థితో ౭భవత్ ధర్మ మేవ పరిగృహ్యతి-
 ధర్మే సత్కవాక్యపరిపాలనరూపేనా - రామం పతి మకామయన్. ౧౧. బాష్పేణ పిహితం పిహిత
 లాచనం - గుణైః రజ్జుభి రేవ స్వగుణై ర్భ్రష్టా. ౧౨. త ఇతి. ఓజసా తపోబలేన ఏవం త్రివిధం
 యథా తథా వృథా - లేషాం మధ్యే వయఃప్రకంపశిరసః - ఆతివృద్ధత్వా దేవ ఆరా దనుధావనా
 కత్త్యా దూరా దిదం వక్ష్యమాణ మూచుః. ౧౩. రామస్య వరమకరుణా ముత్పాదయితుం తురం
 గాన్ ప్రత్యాహుః - వహంత ఇతి. వహంతః రథేన ప్రాపయంతః - హితా భవత-భర్తారం వనం
 న నయతేతి యావత్ - బ్రహ్మణయాచ్ఛా మతిక్రమ్య యుష్మద్గమనం భర్త రహిత మితి భావః-
 ౧౪. ఏవం ప్రార్థితాశాం లేషాం వేగగమనదుఃఖా దాహుః - కర్ణవంతితి. విశేషేణ యూయం
 కర్ణవంత ఇత్యుచకర్షః - తస్మా ద్భవద్భి ర్వనం న గంతవ్యం-అపితు యాచనా మస్తదీయాం ప్రతి
 వేదితాః జ్ఞాతవంతః నివర్తధ్వం. ౧౫. ధర్మత ఇతి. ధర్మాత్ ఉపవాహ్యాః పురసమీపం ప్రాపణీ
 యః - వో యుష్మాభిః - నతు పురా ద్వనం అపవాహ్యాః అపనీయ ప్రాపణీయః. ౧౬. ఏవ మితి.
 ప్రలపతః ఆర్తవాక్యాని ప్రయంజానాన్. ౧౭. పద్భ్యా మితి. పద్భ్యాం జగామ - బ్రహ్మణ

జగానూథ ససీత స్సహలక్షణః, సన్నికృష్ట పదన్యాసో రామో వనపరాయణః.
 ౧౮. ద్విజాతీంస్తు పదాతీం స్తాన్ రామ శ్చారిత్రవత్సలః, న శశాక ఘృణాచక్షుః
 పరిమోక్షం రథేన సః. ౧౯. గచ్ఛంత మేవ తం దృష్ట్వా రామం సంభ్రాంతచేత
 సః, ఊచుః పరమసంతప్తాః రామం వాక్య మిదం ద్విజాః. ౨౦. బ్రాహ్మణ్యం
 సర్వ మేత త్త్వాం బ్రహ్మణ్య మనుగచ్ఛతి, ద్విజస్కంధాధిరూఢా స్త్వా మగ్న
 యోఽప్యనుయాంత్యమీ. ౨౧. వాజపేయసముత్థాని ఛత్రాణ్యేతాని పశ్య నః,
 పృష్ఠతోఽనుప్రయాతాని మేఘానివ జలాత్యయే. ౨౨. అనవాస్తాతపత్రస్య
 రశ్మిసంతాపితస్య తే, ఏభి శ్చాయాం కరిష్యామః స్వై శ్చత్రై ర్వాజపేయికైః.
 ౨౩. యాహి న స్సతతం బుద్ధి ర్వేదమంత్రానుసారిణీ, త్వత్కృతే సా కృతా

తరం రథగమనే దోషో భవతీతి-ప్రతినివృత్త్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీతి ధియా రథా
 దవతీర్య తదాగమనపర్యంతం మందం మందం జగామేత్యర్థః. ౧౮. రథా దవతీర్య కిమర్థం పాద
 గమనం కృతవా నిత్యాశంక్యాహ - ద్విజాతీ నితి. రథేన ద్విజాతీన్ పరిమోక్షం న శశాక-రథేనో
 పలక్షితస్సన్ సావరోధం దశరథ మివాంజల్యాదినా ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం నశశాకేత్యర్థః-ఘృణా
 చక్షుః దయార్ద్రచక్షురిత్యర్థః. ౧౯. గచ్ఛంత మితి. గచ్ఛంత మేవ బహుశో నివృత్తిహేతు
 ప్రదర్శనేఽపి పితృవచనచికిర్షయా గచ్ఛంత మేవేత్యర్థః. ౨౦. దుఃఖప్రలాపాదినా ప్యనివృత్తం
 రామం సహ వనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయితు ముద్యుంజతే - బ్రాహ్మణ్య మిత్యా
 దినా. బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసమూహః - బ్రాహ్మణమాణవబాడబాద్యన్నితి యన్వృత్యయః -
 బ్రహ్మసు బ్రహ్మణేషు సాధుః బ్రహ్మణ్యః తం - అగ్నయః - అరణ్యారోపితాః - కేవలానాం
 ద్విజస్కంధాధిరూఢత్వాసంభవాత్. ౨౧. వాజపేయేతి. వాజపేయసముత్థాని వాజపేయానుష్ఠాన
 సంభృతాని-జలాత్యయే శరది. ౨౨. అనవాస్తేతి. వాజపేయికైః వాజపేయప్రాప్తైః - యావజ్జీవం
 న కంచన ప్రత్యవరోహేత్ - 'బృహస్పతిసవేన వా ప్రత్యవరోహణీయేన యజేత శ్వేతచ్ఛత్రీ భవ
 తీతి విజ్ఞాయత' ఇతి వాజపేయయాజినాం శ్వేతచ్ఛత్రధారణవిధానా దితి భావః. ౨౩. అస్తాకం
 బుద్ధి రేతావంతం కాలం నిశ్చింతతయా మంత్రవిషయాభూత్-ఇదానీం త్వత్కృతవనవాసవిషయా

వాక్యశ్రవణానంతరం రథగమనే దోషో భవతీతి. ప్రతినివృత్త్య బ్రాహ్మణాశ్వాసనే వ్రతభంగో భవతీ
 తిచ భయా ద్రథా దవతీర్య తదాగమన పర్యంతం సన్నికృష్టపదన్యాసో భూత్వా వనపరాయణ ఏవ
 శనై ర్జగామ-నతు నివృత్తో నాపి స్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮. కుతో హేతో రిత్యత ఆహ-ద్విజాతీ నితి.
 రథేన పరిమోక్షం నశశాక - రథేనోపలక్షిత స్సన్ ద్విజాతీన్ నివర్తయితుం న శశాక-బ్రాహ్మణే
 ష్వతి విశ్వాసాత్ రథారూఢస్సన్ - బ్రాహ్మణా నివర్తయితుం నోచిత మిత్యమన్యతే త్యర్థః.
 ౧౯. గచ్ఛంత మేవ ప్రార్థనానంతర మపి గచ్ఛంత మిత్యర్థః. ౨౦. దుఃఖప్రదర్శనేన ప్రలాపాది
 నా ప్యనివృత్తం రామంసహ వనగమనలక్షణం మహాభార మారోప్య నివర్తయితు ముద్యుంజతే-బ్రాహ్మణ్య
 మితి. బ్రాహ్మణ్యం బ్రాహ్మణసంబంధి సకలతంత్రమంత్రజ్ఞానయోగానుష్ఠానరూప మస్తదీయం కర్త -
 బ్రాహ్మణసమూహోవా - ద్విజస్కంధేతి - పాత్రారణిభరణద్వారేణేతి శేషః. ౨౧. వాజపేయేతి.
 మేఘానివ జలాత్యయ ఇతి శరది మేఘవ త్పాండురాణీత్యర్థః. ౨౨. అనవాస్తేతి. వాజపేయికైః-
 వాజపేయయాగప్రాప్తాని వాజపేయికాని తైః. ౨౩. యాహీతి. వేదమంత్రానుసారిణీ తదభ్యా
 సానుసరణీలా-త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం వనవాసానుసారిణీ కృతా - వేదమంత్రాభ్యాసాదికం పరి

వత్స వనవాసానుచారిణి. ౨౧. హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి వేదా యే నః కరం
 ధనం, వత్స్యంత్యపి గృహేష్వేవ దానా శ్చారిత్రరక్షితాః. ౨౨. న పున ర్ని
 శ్చయః కార్యః త్వద్గతౌ సుకృతా మతిః, త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే తు కిం స్యాద్ధర్మ
 మపేక్షితుం. ౨౩. యాచితో నో నివర్తస్వ హంసశుక్లశిరోరుహైః, శిరోభి ర్ని
 భృతాచార మహీపతనపాంసురైః. ౨౪. బహునాం వితతా యజ్ఞా ద్విజానాం
 య ఇహగతాః, లేహం సమాప్తి రాయత్రా తవ వత్స నివర్తనే. ౨౫. భక్తి
 భూతి రితి రామే మహాంతం భార మారోపయంతి - నూహిత్యాదినా. ౨౬. బ్రాహ్మణానాం ధన
 భూతం వేదం పరిత్యజ్య సహధర్మచారి దారసంరక్షణ మప్యకృత్వా కర మస్తాభి స్సహగమ్యత
 ఇత్యాకాంక్షయా మాహ - హృదయేష్వీతి. నః కరం ధనం ఉత్కృష్ట ధనభూతా మే వేదాస్తే
 హృదయే ష్వేవ తిష్ఠంతి-అనుచ్ఛారణే లేహం ని కాపి హని రితి భావః-చారిత్రేణ పాతివ్రత్యేన
 రక్షితా దానాశ్చ గృహే ష్వేవ తిష్ఠంతి - చారిత్రాణామేవ తద్రక్షకత్వా న్నా స్తద్రక్ష్యాస్త
 ఇతి భావః. ౨౭. అద్య మత్పార్థనయా నివర్తధ్వ మిత్యత్రాహ-నేతి. త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూప
 గతో-మతిః సుకృతా సుష్టుకృతా - నిశ్చయః-వనగమననిశ్చయః-పున ర్న కార్యః-త్వయేతి శేషః -
 త్వయి-ధర్మవ్యపేక్షే పితృవచనపరిపాలనరూపధర్మ సాపేక్షే సతి - అస్తాభిః ధర్మం అపేక్షితుం పాల
 యితుం కిం నిమిత్తం స్యాత్-త్వయి వనం గతే అస్తాభిః ధర్మ ఏవ త్యక్తవ్య ఇతి భావః-యద్వా-త్వ
 యితు ధర్మపరాయణే త్వయితు-ధర్మవ్యపేక్షే సతి బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూపధర్మనిరపేక్షేసతి -
 కిం భూతం ధర్మ మపేతుం స్యాత్-న కిమ పీత్యర్థః. ౨౮. జ్ఞానవయస్తపోవృద్ధా అపి ద్విజాః విశ్లే
 షాసహిష్ణుతయా ప్రణామేనాపి రామంనివర్తయితు ముద్యుంజతే-యాచితఇతి. హేనిభృతాచారనిశ్చల
 ధర్మానుష్ఠాన - హంసశుక్లశిరోరుహైః పరితకేతైః-మహీపతన పాంసురైః కృతసాష్టాంగ ప్రణామైః-నః
 అస్తాకం-శిరోభిః యాచితో నివర్తస్వ వృద్ధబ్రాహ్మణానాం క్షత్రియకుమారప్రణామః పరత్వబుద్ధ్యా.
 ౨౯. బహునామితి. యే ద్విజా-ఇహగతాః లేహంయేయజ్ఞాః వితతా విస్తృతాః-సంభృతసంభారాఇతి
 యావత్-లేహం యజ్ఞానాం సమాప్తిస్తవనివర్తనేఆయత్రా-త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః-ఏవంసకృతంచేత్
 సర్వేయజ్ఞాస్త్యయేవ విఘ్నై తాఃస్య రితిభావః. ౩౦. న కేవలంవయమేవ-తిర్మక్ స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్తి
 త్యజ్యవనవాసోస్తుభిక్యతేత్యర్థః. ౩౧. న స్త్వయా సహ వనాసుగమనేన కాప్యనుపపత్తి రిత్యాహుః-
 హృదయేష్వీతి. చారిత్రం పాతివ్రత్యం. ౩౨. న పున రితి. త్వద్గతౌ త్వన్నివర్తనరూపగతో మతిః
 సుకృతా సుష్టుకృతా - నిశ్చయః వనగమననిశ్చయః పున ర్న కార్యః - త్వయేతి శేషః -
 త్వయి ధర్మపరాయణే త్వయి ధర్మవ్యపేక్షే సతి - బ్రాహ్మణప్రార్థనాకరణరూప ధర్మనిరపేక్షే
 సతి - ఇతో-ధికం కిం కిం భూతం - ధర్మ మపేక్షితుం స్యాత్ న కిమపీత్యర్థః - ఇతఃపరం బ్రా
 హ్మణప్రార్థనాయా అప్యధికం కం ధర్మం సాధయిష్యసీతి భావః. ౩౩. తథాపి గచ్ఛంతం ప్రత్యా
 హుః - యాచిత ఇతి. హంసశుక్లశిరోరుహైః పరితకేతైః శిరోభిః మహీపతనపాంసురైః సాష్టాంగ
 ప్రణామేన - మహీపతనేన పాంసురైః రజోన్యావై ర్దేహైశ్చ - యాచితో నివర్తస్వ - నిభృతా
 చార - నిశ్చలధర్మానుష్ఠాన. ౩౪. బహునామితి. యే ద్విజాః ఇహగతాః - లేహం యే యజ్ఞాః
 విస్తృతాః - సంభృతసంభారా ఇత్యర్థః - లేహం యజ్ఞానాం సమాప్తిః తవ నివర్తనే - ఆయత్రా-
 త్వన్నివర్తనాధీనేత్యర్థః - ఏవం స కృతం చే త్వర్వే యజ్ఞాః త్వయేవ విఘ్నై తాః స్మరితి భావః.

మంతిహి భూతాని జంగమాజంగమానిచ, యాచమానేషు రామ త్వం భక్తిం
భక్తేషు దగ్ధయ. ౨౯. అనుగంతు మశక్తా స్త్వా మూలై రుద్ధతవేగినః, ఉన్న
తా వాయువేగేన విక్రోశంతీవ పాదపాః. ౩౦. నిశ్చేష్టాహారసంచారా వృక్షైకస్థాన
విష్టితాః, పక్షిణోఽపి ప్రయాచంతే సర్వభూతానుకంపినం. ౩౧. ఏవం విక్రోశతాం
తేషాం ద్విజాతీనాం నివర్తనే, దదృశే తమసా తత్ర వారయంతీవ రాఘవం. ౩౨.
తత స్సుమంత్రోఽపి రథా ద్విముచ్య శ్రాంతా హయా సంపరివర్త్య శీఘ్రం,
పీతోదకాం స్తోయపురిష్టుతాంగా నచారయద్వై తమసా విదూరే. ౩౩. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తతస్తు తమసా తీరం రమ్య మాశ్రిత్య రాఘవః, సీతా ముద్వీక్ష్య సామిత్రి

మపేక్షంత ఇత్యాహ - భక్తిమంతీతి. భక్తిం స్నేహం - దర్శయ సఫలయత్సర్గః. ౨౯. అనుగంతు
మితి. మూలైః పాదస్థానీయై స్త్వా మనుగంతు మశక్తాః - ఉద్ధతవేగినః ప్రతిహతవేగినః - వాయు
వేగేన ఉన్నతాః ఉర్ధ్వబాహవ ఇవ స్థితా ఇతి భావః - పాదపాః విక్రోశంతీవ క్రందంతీవ -
వాయువేగోత్థశబ్దై రితి భావః - ఉద్ధతవేగిభి రిత్యపి పాఠః. ౩౦. నిశ్చేష్టేతి. చేష్టా చలనాదికం
ఆహారః సంచారాశ్చ యేభ్యో నిర్గతా స్తే తథోక్తాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే - నివృత్త
మితి శేషః. ఏవం తిర్యక్స్థావరాణా మపి ఖేదో రామస్య సర్వశరీరిత్వాత్ - శరీణో వైపరీ
త్యేహి శరీరవ్యథా దృష్టా. ౩౧. ఏవ మితి. నివర్తనే విషయే - యద్వా ద్విజాతీనా మితి సంబంధ
సామాన్యే షష్ఠీ - ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమాన రామనివర్తన ఇత్యర్థః. ౩౨. తత ఇతి. సంపరివర్త్య
అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం పరివేష్టనం కారయిత్వా. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తత స్త్విత్యాది. సీతా ముద్వీక్ష్యేతి. సీతా ముద్వీక్ష్య లక్షణం ప్రతి కథనం వక్ష్యమాణస్యా

.౨౮. న కేవలం వయ మేవ - తిర్యక్స్థావరాణ్యపి త్వన్నివృత్త మాకాంక్షంత ఇత్యాహుః - భక్తి
త్యాది. భక్తిం స్నేహం దర్శయ - నివృత్తేతి శేషః. ౨౯. అనుగంతు మితి. మూలై ర్హేతుభిః ఉద్ధ
తవేగినః అత్యంతహతవేగవంతః అతఏవ త్వా మనుగంతు మశక్తాః - వాయువేగేన హేతునా -
విక్రోశంతీవేతి సంబంధః - అయం భావః పురవాసినాం రామానుయానభాగ్య మవలూక్య స్వయ
మపి తదర్థ ముద్యుక్తాః - మూలై ర్హేతుభి ర్హతగమనవేగాః - పురజనై రివాస్తాభిః రామానుయాన
భాగ్యం న లబ్ధ మితి వాయువేగేన హేతునా విక్రోశంతీతి. ౩౦. నిశ్చేష్టాహారసంచారాః చేష్టయా
గాత్రసంచలనాదినా ఆహారార్థం సంచారాః - యేభ్యో నిర్గతాః - ప్రయాచంతే ప్రార్థయంతే -
వృక్షరూపే ఏకస్థి స్నేవ స్థానే విష్టితాః-నతు భువ మవరోహంత్యాహారార్థ మపీత్యర్థః. ౩౧. ఏవ
మితి-రామనివర్తనే-ద్విజాతీనాం విక్రోశతాం సతాం రాఘవం వారయంతీ తమసా దదృశే-దృష్టేతి
సంబంధః-యద్వా-ద్విజాతీనాం నివర్తనే - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-ద్విజాతిభిః ప్రార్థ్యమానరామ
నివర్తన ఇత్యర్థః. ౩౨. తతఇతి. సంపరివర్త్య అధ్వశ్రమనివృత్త్యర్థం భువి పరివేష్టనం కారయిత్వా
అచారయత్ భక్షితయవసా నకరోత్. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండ వ్యాఖ్యానాయాం - పంచచత్వారింశ స్సర్గః.

తత ఇతి. సీతా ముద్వీక్ష్య సామిత్రి ముద్రవీ దిత్యనేన సీతోద్దేశేనాప్యవోచ దిత్యవగమ్యతే.

మిథా వచన ముబ్రవీత్. ౧. ఇయ మధ్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా
వచనం, వచనానన్య భర్తం తే స నోత్కంఠితు మర్హసి. ౨. షశ్య శూన్యా వ్యర
గ్యాని రుదంతీవ సమంతతః, యథానిలయ మాయస్థి ర్నిలీనాని మృగద్విజైః. ౩.
అచ్యాయాధ్యాతు సగరీ రాజధానీ పితృ ర్తమ, సస్త్రీపుంసాగతా నస్తాన్ శోచి
ష్యతి సమశ్చ. ౪. ౪. అనురక్తాహి మనుజా రాజానం బహుభి ర్దుజైః, త్వం చ
మాం చ సరవ్యాఘ్ర శత్రుఘ్న భరతౌ తథా. ౫. పితరం చానుశోచామి మాత
రం చ యశస్వినీం, అపి వాంధౌ భవేతాం తు రుదంతౌ తా వభీక్ష్యశః. ౬. భర
తః ఖలు ధర్మాత్మా పితరం మాతరం చ మే, ధర్మార్థకామసహితై ర్వాక్యై ర్వా
శ్వాసయిష్యతి. ౭. భరతస్యాన్యశంసత్వం విచింత్యాహం పునగపునః, నానుశో
చామి పితరం మాతరం చాపిలక్ష్మణ. ౮. త్వయా కార్యం నరవ్యాఘ్ర మామను
ప్రజతా కృతం, అన్వేష్టవ్యాహి వై దేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా. ౯. అద్భి రేవ

చుత్కంఠాకారణ్య సీతాః సమేపి తుల్యత్వజ్ఞావనాయ. ౧. ఇయ మితి. వచనానన్య పూర్వా ప్రధమా.
అద్యేయం నిశా ఇదానీ మువస్థితా రాత్రిః - ప్రహితా గతప్రాయా - అతః సత్వం ఉత్కంఠితుం
నార్హసి - సీతా ముద్వీక్య సౌమిత్రి ముబ్రవీ దిశ్యంత్యేవం వాభిప్రాయః - అతిసుఖమారా సీతా కథం
వద్భిర్మేవ వచన గచ్ఛే దితి నోత్కంఠితు మర్హసి. ౨. షశ్యేతి. శూన్యాని నిష్ప్రభాణి - యథా
నిలయం యథాస్థానం - ఆయద్భిః ఆగచ్ఛద్భిః - మృగద్విజైః - నిలీనాని వ్యాప్తాని - తాత్కాలిక
తచ్ఛబ్దైః రుదంతీవ - నిష్ప్రభత్వేన రోదనోత్పేక్ష. ౩. వనరోదనోత్పేక్షయోద్బుద్ధసంస్కారో
నగరవృత్తాంతం స్మరతి - అద్యేతి. సస్త్రీపుంసేతి - అచతురవిచతురస్త్రీపుంసేత్యాదినా నిపాతనా
వకారాంతత్వం. ౪. శోచనహేతు మాహ - అనురక్తా ఇతి. గుజైః హేతుభిః - రాజానం ప్రత్యు
రక్తాహి - రాజాన మిత్యుపాదాన మాద్భత్యపరిహారాయ. ౫. పితర మితి. రుదంతౌ వితి - సంకతరోదన
విశేనాంధౌ స్యాతా మిత్యర్థః. ౬. ఏవ మపి కాచి త్వృత్యాకాస్తీత్యాహ - భరత ఇతి. ౭. ౮. త్వయా
చోచిత మేవ కృత మిత్యాహ - త్వయేతి. కార్యం అవశ్యక ర్తవ్యం - తత్ర హేతుః - అన్వేష్ట
వ్యేతి. ౯. అద్భి రేవ వత్సామి అప వివాహరీకృత్య వత్సామి - వనవాసోపక్రమదివసత్వా దస్య

౧. ఇయ మితి. వచనానన్య - వచనానసంబంధినీనాం నిశానాం మధ్య ఇత్యర్థః - పూర్వా ప్రధమా -
అద్య ఇయం నిశా ఇదానీ మువస్థితా రాత్రిః - వచనం ప్రహితా వసే ప్రాప్తా - వచనానదినేష్వేకో
దివసో గతప్రాయ ఇత్యర్థః - అతః సత్వం ఉత్కంఠితుం గృహసౌఖ్యాదివాంఛాం కర్తుం నార్హ సి.
౨. షశ్యేతి. యథా యథాయోగం - స్వస్వనిలయ మాయద్భి ర్మృగద్విజైః - నిలీనాని అంతర్లీనతయా
వ్యాప్తాని - అతనివ శూన్యాని - రుదంతీవ ఖన్నానీవ చారణ్యాని వర్తంతే - తాని షశ్య. ౩.
అద్యేతి. సస్త్రీపుంసా స్త్రీపురుషసహితా - అచతురేత్యాదినా ఆకారాంతతా. ౪. కుతః - అనురక్తా
ఇతి. బహుభి ర్దుజైః హేతుభిః - అనురక్తాః. ౫. పితర మితి ఆభీక్ష్యశః ముహుర్దుహుః రుదంతౌ
తౌ పితరా - రోదనవగా వంధౌ భవేతాం వాపి కిం ఇతి పితరం మాతరం చానుశోచామిత్యన్వయః.
౬. అథాపి తదనుశోచనే - న కాచి ద్వింతేత్యాహ - భరత ఇతి. ౭. భరతస్యేతి. అన్యశంసత్వం
అగ్రాధ్యం. ౮. అథ లక్ష్మణానుగమనేన సంతుష్ట ఆహ - త్వయేతి. మా మనుప్రజతా త్వయా - కార్యం
కర్తవ్య మేవ కృతం - హి యస్తాత్ - వై దేహ్యా రక్షణార్థే సహాయతా అన్వేష్టవ్యా సంపాదనీయా.
౯. అద్భి రితి. అత్ర తమసారీరే - అద్భి రేవ - అప వివ అహరీకృత్య వత్సామిత్యర్థః - వనవాసోప

తు సౌమిత్రే వత్స్యామ్యద్య నిశా మిమాం, ఏత ద్ధి రోచతే మహ్యం వన్యేఽపి వివిధే సతి. ౧౦. ఏవ ముక్త్వాతు సౌమిత్రిం సుమంత్ర మపి రాఘవః, అప్రమత్త స్త్వ మశ్వేషు భవ సౌమ్యే త్యువాచ హ. ౧౧. సోఽశ్వాన్ సుమంత్ర స్సంయమ్య సూర్యేఽస్తం సముపాగతే, ప్రభూతయవసాన్ కృత్వా బభూవ ప్రత్యనంతరః. ౧౨. ఉపాస్యతు శివాం సంధ్యాం దృష్ట్వా రాత్రి ముపస్థితాం, రామస్య శయనం చక్రే సూత సౌమిత్రిణా సహ. ౧౩. తాం శయ్యాం తమసాతీరే వీక్ష్య వృక్షదళైః కృతాం, రామ సౌమిత్రిణా సార్థం సభార్య స్సంవివేశ హ. ౧౪. సభార్యం సంప్రసుప్తం తం భ్రాతరం వీక్ష్య లక్ష్మణః. కథయామాస సూతాయ రామస్య వివిధాన్ గుణాన్. ౧౫. జాగ్రతోహ్యేవ తాం రాత్రిం సౌమిత్రే రుదితో రవిః, సూతస్య తమసాతీరే రామస్య బ్రువతో గుణాన్. ౧౬. గోకులాకులతీరాయా స్తమసాయావిదూరతః, అవసత్తత్ర తాం రాత్రిం రామః ప్రకృతిభి స్సహ. ౧౭. ఉత్థాయ చ మహాతేజాః, ప్రకృతీ స్తా నిశామ్యచ, అబ్రవీ ద్భ్రాతరం రామో లక్ష్మణం పుణ్యలక్షణం. ౧౮. అస్తద్వ్యపేక్షాన్ సౌమిత్రే నిరపేక్షాన్ గృహేష్వపి, వృక్షమూలేషు సంసుప్తాన్ పశ్య లక్ష్మణ సాంప్రతం. ౧౯. యథైతే నియమం పారాః కుర్వం త్యస్త

పుణ్యక్షేత్ర త్వా చోపవాసః - ఏత ద్ధి రోచతే - నాన్యత్ - అనురక్తజనదుఃఖస్తరణా దితి భావః. ౧౦. ౧౧. స ఇతి. ప్రభూతయవసాన్ పర్యాప్తృణాన్ - 'యవసం తృణ'మిత్యమరః. ప్రత్యనంతరః ప్రతిగత మనంతరకృత్యం యేన స తథోక్తః అవగతానంతరకార్య ఇత్యర్థః - సన్నిహిత ఇత్యర్థ ఇత్యేకే. ౧౨. ఉపాస్యేతి ఉపాసనం నమస్కారః - సూతజాతే రపి నమస్కారమాత్రం సంభవతి. ౧౩. తా మితి. వృక్షదళై సౌమిత్రిణా సార్థం సూతేన కృతాం వీక్ష్యేత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. జాగ్రత ఇతి. తాం రాత్రి మిత్యత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సర్వాం రాత్రిం జాగ్రతః సూతస్య సూతాయ - రామస్య గుణాన్ కాలక్షేపార్థం బ్రువతః సౌమిత్రేః సౌమిత్రై బ్రువతి సతి - రవి రుదితః ఉదితు మార్గః - ఉషః కాలోఽభూ దిత్యర్థః - యద్వా - ఉదయపర్యంతం గమనకాలేఽపి గుణా నబ్రవీ దితి భావః ౧౬. పూర్వకథాశేషం ప్రస్తాతి - గోకులేతి. విదూరతః ఆదూరతః - ప్రకృతిభిః పారశ్రేణిభిః - 'రాజ్యాం గాని ప్రకృతయః పారాణాం శ్రేణయోపిచే' త్యమరః. ౧౭. ఉత్థాయేతి. నిశామ్య దృష్ట్వా. ౧౮. అస్తదితి. అస్తద్వ్యపేక్షాన్ - అస్తాన్వేప విశేషేణాపేక్షావతః. ౧౯. యథేతి. పారాః అస్తన్ని

క్రమ దివసత్వా త్తమసాతీరస్య పుణ్యక్షేత్ర త్వా చోపవాసః కార్య ఇతి భావః. ౧౦. ౧౧. సో శ్వానితి. సంయమ్య బధ్వా - ప్రభూతయవసాన్ - సమృద్ధగ్రాసవతః - కృత్వా - ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః. ౧౨. ఉపాస్యేతి. శయనం శయనస్థలం చక్రే. ౧౩. తా మితి. సౌమిత్రిణాసార్థం సౌమిత్రిం హస్తే గృహీత్వా శయ్యాం వీక్ష్య సభార్యః సంవివేశేతి సంబంధః - యద్వా - వృక్షదళైః సౌమిత్రిణాసార్థం సూతేన కృతాం తాం శయ్యాం వీక్ష్యేతి సంబంధః - వృతా మిత్యపి వా పాఠః. ౧౪. ౧౫. జాగ్రత ఇతి ఉదితో రవిః అరుణోదయకాలా జాత ఇత్యర్థః. ౧౬. ౧౭. ఉత్థాయేతి. నిశామ్య అవలోక్య - నిద్రాణా ఇతి శేషః. ౧౮. అస్తద్వ్యపేక్షాన్ అస్తాన్వేప విశేషేణాపేక్షావతః - అతనివ గృహేషు నిరపేక్షాన్ అపేక్షారహితాన్. ౧౯. యథేతి. యథా వయ మేతేషాం నివృత్తా నియమం కుర్తః తథై

న్నివర్తనే, అపి ప్రాణా నశిష్యంతి నశు త్యక్షంతి నిశ్చయం. ౨౦. యావదేవతు
సంసుప్తా స్తావదేవ వయం లఘు, రథమారుహ్య గచ్ఛామ సంధానమకుతోభ
యం. అతో భూయోఽపి నేదానీ మిహ్నోకుపురవాసినః, స్వపేయ రనుగక్తా మాం
వృక్షమూలాని సంశ్రితాః ౨౧. పారా హ్యత్తకృతా ద్దుగ్ధా ద్విప్రమోక్ష్యా
వృషాత్తజైః, న తే ఖల్వాత్తనా యోజ్యా దుగ్ధేన పురవాసినః. ౨౨. అబ్రవీ
ల్లక్ష్మణో రామం సాహధర్మ మివ స్థితం, రోచతే మే తథా ప్రాజ్ఞ క్షీప్ర మూ
రుహ్య తా మితి. ౨౩. అథ రామోఽబ్రవీచ్ఛీమాన్ సుమంత్రం యుజ్యతాం
రథః, గమిష్యామి తతోఽరణ్యం గచ్ఛ శీఘ్ర మితః ప్రభో. ౨౪. సూత స్తత స్సం
త్వరిత స్వందనం తైర్హయోత్తమైః, యోజయిత్వాథ రామాయ ప్రాంజలిః
ప్రత్యవేదయత్. ౨౫. ఆయం యుక్తో మహాబాహూ రథ స్తే రథినాం వర, త్వమా
రోహస్య భద్రం తే ససీతస్సహలక్ష్మణః. ౨౬. తం స్వందన మధిష్ఠాయ రాఘవ
స్సపరిచ్ఛదః, శీఘ్రగా మాకులావర్తాం తమసా మతర న్నదీం. ౨౭. స సంతీ
ర్య మహాబాహూ శీఘ్రమాన్ శివ మకంటకం, ప్రాపద్యత మహామార్గ మభయం
భయదర్శినాం. ౨౮. మోహనార్థంతు పారాణాం సూతం రామోఽబ్రవీ ద్వచః,

పర్తనే యథాయేన ప్రకారేణ నియమం పుర్వంతి-తేన ప్రకారేణ ప్రాణా నశిష్యంతి త్యక్ష్యంతి-
నిశ్చయంతు నివర్తననిశ్చయం తు-న త్యక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౨౦. యావ దితి. యావ దేవ యావ
త్యేవ కాలే-తావ దేవ తావత్యేవ కాలే - లఘు క్షీప్రం-రథ మారుహ్య గచ్ఛామ - 'లఘుక్షీప్ర
మరం ద్రుత' మిత్యమరః * ఆత ఇతి. ఇహ్నోకుపురవాసినః మా మనురక్తాః ఇదానీ మివ భూయః
పునః-వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయః-అతో రథ మారుహ్య గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబం
ధః. ౨౧. పారా ఇతి. ఆత్తకృతాత్ స్వకృతాత్ ఆత్తనా స్వేన. ౨౩. ౨౫. ఆయమితి. యుక్తః
సజ్జః. ౨౬. తమితి. సపరిచ్ఛదః భనుకవచాదిసహితః - ఆకులావర్తాం ఆవర్తాకులాం. ౨౭. స సంతీ
ర్యేతి. మహామార్గం ప్రాపద్యత జలస్థితరథా దవతీర్య పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాప దిత్వర్థః -
భయదర్శినాం క్వాపదాదీనా మభయం తత్సంబంధిభయరహిత మిత్యర్థః. ౨౮. మోహనార్థ మితి.
మోహనం వంచనం - నకు సదయస్య రామస్య స్వవిరహసహిష్ణూనాం స్వస్తిన్నిరతిశయస్సేమభా
వాం వంచన మకుచితం - ఉచ్యతే - నేదం వంచనం-వ్రణచికిత్సాన్యాయేన నాగరికాణా మున్నస్త

వాత్తన్నివర్తనే నియమం పుర్వంతిస్త - ఆతఏవ ఏతే ప్రాణాన్వా నశిష్యంతి త్యక్ష్యంతి - నిశ్చ
యం అస్తన్నివర్తనయావనిశ్చయం నత్యక్ష్యంతీతి సంబంధః. ౨౦. యావ దితి. సుప్తా ఏతే. యావత్
యావత్పుర్యంతం - నోర్థితా భవేయ రితి శేషః-తావత్ తావత్పూర్వ మేవ-లఘు క్షీప్రం రథమా
రుహ్య-గచ్ఛామేత్వర్థః * ఆత ఇతి. ఇహ్నోకుపురవాసినో మామనురక్తాః-ఇదానీమివ భూయోఽపి
పున రపి-వృక్షమూలాని సంశ్రితాః న స్వపేయః - అతో గచ్ఛామేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౧.
పారా ఇతి. ఆత్తకృతాత్ ఆత్తనిమిత్తాత్ - స్వైః కృతా దిత్వర్థః-దుగ్ధాత్ ఆత్తనా ఆత్త
మోక్షనా - దుగ్ధేన నయోజ్యాః పారా ఇతి సంబంధః. ౨౩. అథేతి. ఆత స్తస్మాద్రథాదరణ్యం
గచ్ఛామి - శీఘ్రం గచ్ఛ - రథసంయోజనాయేతి శేషః. ౨౪. ప్రభో సమర్థ. ౨౫. ఆయ మితి.
యుక్తః సజ్జః. ౨౬. తమితి. పరిచ్ఛదః భనుకవచాదిలక్షణః. ౨౮. స సంతీర్యేతి. సంతీర్య పరపార

ఉదజ్ఞుఖిః ప్రయాహి త్వం రథ మాస్థాయ సారథే, ముహూర్తం త్వరితం గత్వా నివర్తయ రథం పునః, యథా న విద్యుః పౌరా మాం తథా కురు సమాహితః. 30. రామస్య వచనం శ్రుత్వా తథా చక్రే స సారథిః, ప్రత్యాగమ్య చ రామస్య స్యందనం ప్రత్యవేదయత్. 31. తౌ సంప్రయుక్తం తు రథం సమాస్థితౌ తథా ససీతౌ రఘువంశవర్ధనౌ, ప్రచోదయామాస తత స్తురంగమాన్ స సారథి ర్యేన పథా తపోవనం. 32. తత స్సమాస్థాయ రథం మహారథ స్ససారథి ద్దాశరథి ర్వనం యయా, ఉదజ్ఞుఖిం తం తు రథం చకార ప్రయాణ మాంగళ్య నిమిత్త దర్శనాత్. 33. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయో ధ్యా కాండే-ష ట్చ త్వారిం శ స్స ర్గః.

కానందేన సత్తాన భవేదితి. సుసాత్త్వానుభవప్రదానార్థం వనవాసవ్యాజేన విశ్వేషస్య సంకల్పిత తయా హితవ్యాపారత్వేన వంచనత్వాసంభవాత్ - యది రామస్య తథా సంకల్పా నభవే త్తర్హి కథం నిశ్చేషసర్వజననిద్రాకరణం - సుమంత్రలక్షణ వత్తేష్వేకస్యాపి నిర్నిద్రత్వావత్తేః - మోహన మేవాహ-ఉదజ్ఞుఖి ఇత్యాది. పౌరాణాం మోహనార్థ ముదజ్ఞుఖిః ప్రయాహి - అయోధ్యాం ప్రతి రామో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదజ్ఞుఖో యాహిత్యర్థః-స్వస్య రథేనోదజ్ఞుఖిం గత్వా మార్గాంతరేణ వనగమనస్య కర్తుం శక్యత్వే ప్యయోధ్యాభిముఖగమనే ప్రత భంగ స్స్య దితి ధియా సుమంత్ర మభిముఖో యాహిత్యుక్తవాత్-తథా కుర్వీతి పౌరాణాం మో హనార్థం సూత మబ్రవీదితి సంబంధః. 30. రామస్యేతి. ప్రత్యాగమ్యేతి-మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగ మ్యేత్యర్థః. 31. తావితి. సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం - రథం సమాస్థితౌ అభూతా మితి శేషః- యేన పథా తపోవనం ప్రాప్య తే-తేన ప్రచోదయామాస. 32. తత ఇతి. సః సుమంత్రః-ప్రయా ణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళ సూచకనిమిత్తదర్శనా ద్ధేతోః - రథ ముద జ్ఞుఖిం చకార - నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదజ్ఞుఖిం చకారేత్యర్థః - తతః నిమిత్తస్వీకారానంతరం రథ మాస్థాయ వనం యయా వితి సంబంధః-ప్రయాణే దక్షిణపాదోద్ధారపదుదజ్ఞుఖిగమనం మంగళా యేతి భావః. 33. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ష ట్చ త్వారిం శ స్స ర్గః.

సమీపజలస్థితరథా దవతీర్యేత్యర్థః - పద్భ్యా మేవ మహామార్గం ప్రాపద్యతేత్యర్థః - భయదర్శినాం భయశంకినాం. 30. మోహనార్థ మితి. పౌరాణాం మోహనార్థం-త్వ మేవ రథ మాస్థాయ-న తు వయం - ఉదజ్ఞుఖిః ప్రయాహి అయోధ్యాం ప్రతి రామభద్రో నివృత్త ఇతి పౌరాణాం భ్రాంతి ముత్పాదయితు ముదజ్ఞుఖో యాహిత్యర్థః - స్వస్యాప్యదజ్ఞుఖిగమనే ప్రతభంగ స్స్య దితి ధియా - సుమంత్ర త్వ మేక ఏవ-రథ మాస్థాయ కించి ద్ధూరం గత్వా పున రాగచ్ఛేత్యుక్తవాత్. 30. రామస్యేతి. ప్రత్యాగమ్య మార్గాంతరేణ ప్రత్యాగమ్య. 31. తా వితి. సంప్రయుక్తం సమ్య గానీతం-రథం సమాస్థితౌ సమారూఢౌ - అభూతా మితి శేషః యేన పథా తపోవనం గమ్యతే తేన పథాసః సుమంత్రః తురంగమాన్ చోదయామాసేత్యన్వయః. 32. తత ఇతి. పూర్వోక్తనిగమన శ్లోకః. సః సుమంత్రః ప్రయాణమాంగళ్యనిమిత్తదర్శనాత్ ప్రయాణానుకూలమంగళసూచకనిమిత్త దర్శనా ద్ధేతోః - తం రథ ముదజ్ఞుఖిం చకార నిమిత్తస్వీకారార్థ ముదజ్ఞుఖిం చకారేత్యర్థః - తత నిమిత్తస్వీకారానంతరం - ససారథిః సారథిసహితః - దాశరథిః - రథం సమాస్థాయ దక్షి ణాభిముఖతయా వనం యయా విత్యన్వయః. 33. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీ రా మాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - ష ట్చ త్వారిం శ స్స ర్గః.

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం పౌరాస్తే రాఘవం వినా, శోకోపహత
నిశ్చేష్టా బభూవు స్తతచేతసః. ౧. శోకజాత్రుపరిద్యూనా వీక్షమాణా స్తతస్తతః,
అలోక మపి రామస్య న పశ్యంతి స్త దుఃఖితాః. ౨. తే విషాదార్తవదనా రహి
తాస్తేన ధీమతా, కృపణాః కరుణా వాచో వదంతిస్త మనస్వినః. ౩. ధిగస్తు ఖలు
నిద్రాం తాం యయాపహృతచేతసః, నాద్య పశ్యామహే రామం పృథూరస్కం
మహాభుజం. ౪. కథం నామ మహాబాహు సు తథా వితథక్రియః, భక్తం జనం
పరిత్యజ్య ప్రవాసం రాఘవో గతః. ౫. యో న స్సదా పాలయతి పితా పుత్రా
నివారసాన్, కథం రఘూణాం స శ్రేష్ఠ స్త్యక్త్వా నో వివినం గతః. ౬. ఇహైవ
నిధనం యామో మహాప్రస్థాన మేవవా, రామేణ రహితానాం హి కిమర్థం
జీవితం హి నః. ౭. సంతి శుష్కాని కాష్ఠాని ప్రభూతాని మహాంతి చ, తైః
ప్రజ్వాల్య చితాం సర్వే ప్రవిశామోఽథ పావకం. ౮. కిం వక్ష్యామో మహాబా
హు రనసూయః ప్రియంవదః, నీత స్స రాఘవోఽస్తాభి రితి వక్తుం కథం క్షమం.
౯. సానూనం నగరీ దీనా దృష్ట్వాస్తాన్ రాఘవం వినా, భవిష్యతి నిరానందా
సస్త్రీబాలవయోధికా. ౧౦. నిర్యాతా స్తేన వీరేణ సహ నిత్యం జితాత్తనా, వి
హీనా స్తేన చ పునః కథం పశ్యామ తాం పురీం. ౧౧. ఇతీవ బహుధా వాచో
బాహు ముద్యమ్య తే జనాః, విలపంతిస్త దుఃఖార్తా వివత్సా ఇవ ధేనవః. ౧౨.
తతో మార్గానుసారేణ గత్వా కించిత్ క్షణం పునః, మార్గనాశా ద్విషాదేన

అథ పౌరవృత్తాంతం దర్శయతి. ప్రభాతాయా మిత్యాది. శోకోపహతనిశ్చేష్టాః శోకోపహ
తత్వా నిశ్చేష్టాః - హతచేతసః మూఢాః. ౧. శోకజేతి. శోకజాత్రుభిః - పరిద్యూనాః పరిక్లాం
తాః - అలోక మపి రామస్య రామసంబంధ్యాలోక మపి - అలోక్యత ఇత్యాలోకః - తం-అలోక
సాధనం రథరేణ్యాదిక మపీత్యర్థః. ౨. తఇతి. విషాదార్తవదనాః దుఃఖేన మ్లానమఖాః - కృపణాః
దీనవేషాః - కరుణావాచః దీనవచాంసి-వదంతిస్త - అన్యోన్య మితి శేషః. ౩. ౪. కథ మితి. అవి
తథక్రియః అమోఘానువృత్తిః. ౫. ౬. ఇహైవేతి. ఇహైవ నిధనం ప్రాయోపవేశనేన మరణం-మ
హాప్రస్థానం మరణదీక్షాపూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం - హిః ప్రసిద్ధా. ౭. సంతితి. ప్రవిశామో
భేతి - అథవేత్యర్థః. ౮. కిం వక్ష్యామ ఇతి. న కిమపి వక్తుం శక్య మిత్యర్థః-తదేవ వివృణోతి. మహా
బాహు రిత్యాదినా-నీతః-వన మితి శేషః. ౯. ౧౦. తతఇతి. మార్గానుసారేణ కించిత్ కించిద్దూరం-మార్గ

ప్రభాతాయా మితి. శోకోపహతాః అతవీవ నిశ్చేష్టాశ్చ తథా. ౧. శోకేతి. శోకజాత్రుభిః
పరిద్యూనాః క్లిన్నాః - రామస్యాలోక మపి రామసంబంధ్యాలోకసాధనం రథరేణ్యాదిక మపి.
౨. ౩. విషయానిష్ఠచిత్తానాం భగవతః శ్రీరామస్య దర్శనం దూరాపాస్త మితి ద్యోతయంత ఇవా
హుః - ధిగస్తు ఖల్వీతి. ౪. కథ మితి. అవితథక్రియః. అమోఘక్రియః. ౫. ౬. ఇహైవేతి. నిధనం
ప్రాయోపవేశేన మరణం మహాప్రస్థానం మరణదీక్షా పూర్వక ముత్తరాభిముఖగమనం. ౭. ౮.
కి మితి. నీతః ప్రాపికః వన మితి శేషః - అస్యాయ మర్థః - రామవృత్తాంతం పృచ్ఛం
తం జనం ప్రతి అస్తాభిః రాఘవో వనం నీత ఇతి వక్తుం కథం క్షమం - అన్యద్వా కిం వ
క్ష్యామిఇతి. ౯. ౧౦. తత ఇతి. మార్గానుసారేణ - రథమార్గానుసారేణ - కించిత్ క్షణ

మహతా సమభిప్లుతాః. ౧౩. రథస్య మార్గనాశేన న్యవర్తంత మనస్వినః, కి మిదం కిం కరిష్యామో దై వేనోపహతా ఇతి. ౧౪. తతో యథాగతేనైవ మార్గేణ క్లాంతచేతసః, అయోధ్యామగమన్ సర్వే పురిం వ్యధితసజ్జనాం. ౧౫. ఆలోక్య నగరీం తాం చ ఊయవ్యాకులమానసాః, అవర్తయంత తేఽశ్రూణి నయన్తై శ్శోక పీడితైః, ఏషా రామేణ నగరీ రహితా నాతిశోభతే, ఆపగా గరుడేనేవ హ్రదా దుద్భృతపన్నగా. ౧౬. చంద్రహీన మివాకాశం తోయహీన మివార్ణవం, అపశ్యన్నిహతానందం నగరం తే విచేతసః. ౧౭. తే తాని వేత్తాని మహాధనాని దుఃఖేన దుఃఖోపహతావిశంతః, నైవ ప్రజజ్ఞు స్స్వజనం జనం వా నిరీక్షమాణాః ప్రవినష్టహర్షాః. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తచత్వారింశ స్సర్గః.

తేషా మేవం విషణ్ణానాం పీడితానా మతీవచ, బాష్ప విప్లుతనేత్రాణాం సశోకానాం ముమూర్షయా, అనుగమ్య నివృత్తానాం రామం నగరవాసినాం, ఉద్గతానీవ సత్వాని బభూవు రమనస్వినాం. ౨. స్వం స్వం నిలయ మాగమ్య పుత్ర

నాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - తచ్చ వీరు తృణపటలపిహిత ప్రదేశేరథచారణాదితిజ్ఞేయం - సమభిప్లుతాః వ్యాప్తా ఇత్యర్థః. ౧౩. రథస్యేతి. దై వేనోపహతా ఇతి - ప్రలపంత ఇతి శేషః. ౧౪. ౧౫. ఆలోక్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. అంతే ఇతి కరణం బోధ్యం - ఊయవ్యాకులమానసాః సమా ర్జనలేపనాదిక్షయేన వ్యధితమనస్కాః - అవర్తయంత అముంచన్. ౧౬. ౧౭. తే తానీతి. దుఃఖేన దుఃఖేన సహితం - స్వజనం జనంవా పౌరజనం వా - న ప్రజజ్ఞుః నాజ్ఞాసిషుః. ౧౮. ఇతి శ్రీగో విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్త చత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మిత్యాది. ముమూర్షయా మర్తు మిచ్ఛయా - ఉపలక్షితానాం - సత్వానిప్రాణాః - 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్వ' మిత్యమరః. ఉద్గతానీవ బభూవుః - ముమూర్షు రిత్యర్థః - అమనస్వి

కించిత్కాలం - మార్గ నాశాత్ రథమార్గాదర్శనాత్ - పునః మహతా విషాదేన సమభిప్లుతాః. ౧౩. రథస్యేతి. మార్గ నాశేన హేతునా - దై వేనోపహతా ఇతి - ప్రలపంత ఇతి శేషః - కి మిద మితిః పరం కిం కరిష్యామ ఇతి వ్యవర్తంతేత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. ఆలోక్యేతి. ఊయవ్యాకులమానసాః ఊయం గృహం ప్రతి - వ్యాకులాని వ్యధితాని గంతవ్యం నవేత్యేవం రూపచింతాయుక్తాని మనాంసి యేషాం తే తథా - అవర్తయంత అముంచన్ * ఏషేతి. నాతిశోభత ఇత్యశ్రూణ్యవర్తయంతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౬. ౧౭. తే తానీతి. తే పౌరాః - మహాధనాని అమూల్యాని - తాని వేత్తాని - స్వస్వవేత్తానీత్యర్థః - విశంతోపి దుఃఖేన సహితం స్వజనంవా జనం అన్యజనం వా - నిరీక్షమాణా అపి - దుఃఖోపహతా స్సంతః - స్వపరవేశ్చవివేకం స్వజనాన్యజనవివేకం చ నైవ ప్రజజ్ఞుః - నప్రా పు రిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాభ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

తేషా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ముమూర్షయా ఉపలక్షితానాం * సత్వాని అన యః - ఉద్గతాని ఉత్కాంతానీవ బభూవుః. ౨. స్వం స్వ మితి. బాష్పేణ పిహితాననాః అశ్రు

దారై స్సమావృతాః, ఆశ్రుణి ముముచు స్సర్వే బాష్పేణ విహితాననాః. ౩. నచాహృష్య ప్నచామోదన్ వణిజో నప్రసారయన్, నచాశోభంత పుణ్యాని నాపచన్ గృహమేధినః. ౪. నష్టం దృష్ట్వా నాభ్యసందన్ విపులంవా ధనాగమం, పుత్రం ప్రథమజం లబ్ధ్వా జననీ నాభ్యసందత. ౫. గృహేగృహే రుదంత్యశ్చ భర్తారంగృహ మాగతం, వ్యగర్హయంత దుగభార్తా వాగ్భి స్తోత్రై రివ ద్విపాన్, కిన్ను తేహం గృహైః కార్యం కిం దారైః కిం ధనేన వా, పుత్రై ర్వా కిం సుఖై ర్వాపి యే న వశ్యంతి రాఘవం. ౬. ఏక స్సత్పురుషో లోకే లక్ష్మణ స్సహ సీతయా, యోఽనుగచ్ఛతి కాకుత్స్థం రామం పరిచరన్ వనే. ౭. ఆపగాః కృత పుణ్యాస్తాః పద్మిన్యశ్చ సరాంసీచ, యేషు స్నాస్యతి కాకుత్స్థో విగాహ్యా సైలం శుచి. ౮. శోభయిష్యంతి కాకుత్స్థ మటవో రమ్యకాననాః, ఆపగాశ్చ మహా నూపా స్సానుమంతశ్చ పర్వతాః. ౯. కాననం వాపి శైలంవా యం రామోఽభిగమిష్యతి, ప్రియాతిథి మివ ప్రాప్తం నైనం శత్ర్యంత్యనర్చితుం. ౧౦. విచిత్ర కుసుమాపీడా బహుమంజరిధారిణః, రాఘవం దర్శయిష్యంతి నగా భ్రమరశాలినః.

నాం కైర్యహీనానాం. ౧. ౩. నేతి. నచాహృష్యన్ సుహృద్వర్జనేనాపి హర్షం న ప్రాపుః - నచామోదన్ ఆపూర్వవస్తులాభేన మోదం న ప్రాపుః - ప్రసారయన్ ప్రాసారయన్ - పుణ్యానీతి శేషః - పుణ్యాని పుణ్యఫలభూతపుత్రకళత్రాదీని - నాపచన్నితి - గృహమేధినః గృహస్థాః - తేహం పచ్చియాసంబంధ స్త్వర్థశరీరభూతపత్నీద్వారా. ౪. నష్ట మితి. నష్టం చిరకాలనష్టం - రత్నాదికం - ధనాగమం నిధ్యాదిలాభం. ౫. గృహే గృహ ఇతి. రుదంత్య స్సర్వాః స్త్రీయః - భర్తారం స్వస్వ భర్తారం - వ్యగర్హయంత - కిమర్థం భవద్భి రాగత మిత్థేవం నిందంతి స్త - తోత్రై రంకుశైః - గర్హాం విశదయంత - కిన్నిత్వాదిశ్లోకేన - ఇతి వ్యగర్హయంతేత్యన్వయః. ౬. ఏక ఇతి. సీతయా సహ రామం - సీతాసహితం రామ మిత్యర్థః. ౭. ౮. శోభయిష్యంతీతి. రమ్యకాననాః తత్ర తత్ర రమ్యవృక్షరాజీయుక్తాః మహానూపాః రమ్యకచ్ఛప్రదేశాః. ౯. 'జలప్రాయ మనూపం స్యాత్ పుం సికచ్ఛ' ఇత్యమరః. ౧౦. కానన మితి. నైనం శత్ర్యంత్యనర్చితుం - ఆర్చితుం శత్ర్యం లేవేత్యర్థః. ౧౧.

వ్యాప్తముఖా ఇత్యర్థః. ౩. నచేతి. హర్షో బాహ్యసంతోషః - ఆమోదః ఆంతరసంతోషః. ౪. నష్ట మితి. నష్టం చిరకాలనష్టం ధనాదికం - ధనాగమనం ధనలాభం. ౫. కిన్నితి. యే రామం న వశ్యంతి - తేహం గృహాదిభిః కి మితి సంబంధః - ఆయం భావః - సంసారసాగరాన్నిరవధికకరుణయా సకలజగదుద్ధరణాయ నరరూపేణావతీర్య స్వదేశే స్వపురే చావస్థితం భగవంతం శ్రీరామం పరమాదరేణావశ్యంతో యే పుత్రదారాదిషు రమంతే తే పాపిష్ఠాః పునః పునః స్పృశంతీతి. ౬. ఏక ఇతి. వనే రామం పరిచరన్ యోఽనుగచ్ఛతి స సత్పురుషః భాగ్యపురుషః - సా సీతాపి భాగవతీత్యర్థః. ౭. ఆస్తాం. తావ త్ప్రీతాలక్ష్మణయో ర్భాగ్యానువర్జనం కస్తద్వర్జయితుం శక్తః ఆచేతనా అప్యాపగాదయ స్పృహాగ్యా ఇత్యాహుః - ఆపగా ఇతి. ౮. శోభయిష్యంతీతి. రమ్యకాననాః చారువృక్షసంఘాః - అనూపాః జలప్రాయతీరప్రదేశాః. ౯. ౧౦. విచిత్రేతి. విచిత్రకుసుమైః ఆపీడః శిరోభూషణం యేహం లే. బహ్వీః మంజరీః పుష్పస్తంభకాన్ ధర్తుం శీల మస్త్యేహ మితి - ఛాందసో హ్రస్వా - నగాః వృక్షాః - రాఘవం దర్శయిష్యంతి. ఆయం భావః - నగాః రామం పరమాత్మానం మత్వా స్వనిష్కర్షమరయుంకారరూపమంత్రోచ్ఛారణ పూర్వకం స్వకాఖ్యాకరోద్ధృత

౧౨. అకాలే చాపి ముఖ్యాని పుష్పాణి చ ఫలాని చ, దర్శయిష్యంత్యనుక్రోశా
ద్గిరయో రామ మాగతం. ౧౩. ప్రస్రవిష్యంతి తోయాని విమలాని మహీధరాః,
విదర్శయంతో వివిధాన్ భూయ శ్చిత్రాంశ్చ నిర్ఘ్న రాన్. ౧౪. పాదపాః పర్వతా
గ్రేషు రమయిష్యంతి రాఘవం. ౧౫. యత్ర రామో భయం నాత్ర నాస్తి
తత్ర పరాభవః, స హి శూరో మహాబాహుః పుత్రో దశరథస్య చ. ౧౬. పురా భవతి నో దూరా దనుగచ్ఛామ రాఘవం. ౧౭. పాదచ్ఛాయా సుఖా భర్తు
స్తాదృశస్య మహాత్మనః, స హి నాథో జనస్యాస్య స గతి స్స పరాయణం. ౧౮.
వయం పరిచరిష్యామ సీతాం యూయంతు రాఘవం. ౧౯. ఇతి పౌరస్త్రియో
భర్తృణా దుగళార్తా స్త త్త దబ్రువన్, యుష్మాకం రాఘవోఽరణ్యే యోగక్షే
మం విధాన్యతి, సీతానారీ జనస్యాస్య యోగక్షేమం కరిష్యతి. ౨౦. కోన్వనేనా
ప్రతీతేన సోత్కంఠితజనేన చ, సంప్రీయేతా మనోజ్ఞేన వాసేన హృతచేతసా. ౨౧.

విచిత్రేతి. విచిత్ర మనుమాపీడాః విచిత్ర పుష్ప శేఖరాః - మంజరీత్యత్ర ఛాందసో హ్రస్వః - దర్శయి
ష్యంతి - ఆత్మాన మితి శేషః - నగాః వృక్షాః. ౧౨. అకాల ఇతి. దర్శయిష్యంతి - వృక్షలతాది
ద్వారేతి భావః - అనుక్రోశాత్ - ఆదరా దిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. యత్రేతి. యత్ర దేశే-రామో
వర్తతే అత్ర భయం నాస్తి-తత్ర పరాభవోపి నాస్తి. ౧౫. పురేతి. దూరాత్ పురా భవతి భవి
ష్యతి-తతః పూర్వ మేవానుగచ్ఛామ ఇత్యర్థః-యావత్పురానిపాతయో ర్లడితి లట్. ౧౬. పాదచ్ఛా
యేతి. పాదసేనా లక్ష్మ్యతే-సుఖా సుఖసాధనభూతా - గమ్యత ఇతి గతిః ప్రాప్యః - పరాయణం
పరమయనం - సర్వప్రకారేణాధారభూత ఇత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. కోన్వనేనేతి. అప్రతీతేన అప్రశస్తే
న-సతా మయోగ్యేనేతి యావత్ - ఉత్కంఠయా శోకస్తరణేన సహిత సోత్కంఠః-సోత్కంఠః-
కృతః సోత్కంఠితః - తాదృశో జనో యస్య తేన - అమనోజ్ఞేన ఉద్వేగకారిణా - హృతచేతసా
చిత్తనాశకేన - అనేన వాసేన - నగరేణేత్యర్థః - కోనుజన సంప్రీయేత - నమోపీత్యర్థః - తస్మా
దయం వాస స్త్యాజ్య ఇతి భావః. ౨౦. కైకేయ్యా ఇతి. అధర్మ్యం - ధర్మా దపేత మిత్యర్థః -

మంజరీరూపపుష్పాంజలిభిః రాఘవ మర్చిష్యంతీతి. ౧౨. అకాల ఇతి. గిరయో దర్శయిష్యంతి - స్వని
ష్టవృక్షద్వారేతి శేషః. ౧౩. ౧౪. పాదపా ఇతి. రమయిష్యంతీతి - స్వమూలాకీర్యమాణపల్లవకుసు
మరచితశయ్యాసు సీతాసమేతం రామం రమయిష్యంతీత్యర్థః. ౧౫. యత్రేతి. రామః-వసతీతి శేషః-
తత్ర హేతుః - స హి శూర ఇతి. ౧౬. పురేతి. రాఘవో నోఽస్తాకం అదూరా త్పురా భవతి-
ఆసన్నో భవిష్యతీత్యర్థః - యావత్పురేత్యాదినా భవిష్యద్ధరే లట్ - అతః రాఘవ మనుగచ్ఛామేతి-
ప్రార్థనాయాం లట్. ౧౭. యం రామ మనుగచ్ఛామ మహాత్మన స్తాదృశస్య - పాదచ్ఛాయా
చ్ఛాయేత్యనుగ్రహ హేతుభూతా సేవాలక్ష్మ్యతే - శ్రీరామచంద్రపాదసేవైవ - నః సుఖా పరమసుఖ
సాధనభూతా - సః రామః - గతిః శరణం పరాయణం సర్వప్రకారేణాధారభూతః. ౧౮. వయ
మితి. స్త్రీయ ఇత్యర్థః - యూయం - పురుషా ఇత్యర్థః. ౧౯. ఇతీతి. యోగక్షేమం అప్రాప్తద్ర
వ్యస్య ప్రాప్తి ర్యోగః - ప్రాప్తస్య రక్షణం క్షేమం. ౨౦. అనేన వాసేన కోనుసంప్రీయేతేతి యో
జనా - అప్రతీతేన అనుభవేన - శోకస్తరణం ఉత్కంఠా - ఉత్కంఠాస్య సంజాతా ఉత్కంఠితః-
ఉత్కంఠిత శ్చాసౌ జనశ్చ ఉత్కంఠితజనః తేన సహితః సోత్కంఠితజనః - తేన సోత్కంఠితజనేన
వాసేన అయోధ్యావాసేన - హృతచేతసా - చిత్తనాశకేన. ౨౧. కైకేయ్యా ఇతి. కైకేయ్యా

కైకేయ్యా యది చే ప్రాజ్యం స్యా దధర్మ మనాథవత్, సహి నో జీవితేనాథః
కుతః పుత్రైః కుతో ధనైః. ౧౧. యయా పుత్రశ్చ భర్తాచ త్యక్తా వైశ్వర్యకా
రణాత్, కం సా పరిహరే దన్యం కైకేయీ కులపాంసనీ. ౧౨ కైకేయ్యా స
వయం రాజ్యే భృతకా నివసేమహి, జీవంత్యా జాతు జీవంత్యః పుత్రై రపి శపా
మహే. ౧౩ యాపుత్రం పార్థివేంద్రస్య ప్రవాసయతి నిర్ఘ్నణా, కస్తాం ప్రాప్య
సుఖం జీవే దధర్మ్యం దష్టచారిణీం. ౧౪. ఉపద్రుత మిదం సర్వ మనాలంబ
మనాయకం, కైకేయ్యా హి కృతే సర్వం వినాశ ముపయాస్యతి. ౧౫. న హి
ప్రవ్రజితే రామే జీవిష్యతి మహీపతిః, నృతే దశరథే వ్యక్తం విలాప స్తదనం
తరం. ౧౬. తే విషం పిబతాలోద్య ఊణపుణ్యా స్సుదుర్గతాః, రాఘవం హను
గచ్ఛన్య మశ్రుతింవాపి గచ్ఛత. ౧౭. మిథ్యా ప్రవ్రాజితో రామ స్ససీత స్సహ
లక్ష్మణ, భరతే సన్నిసృష్టా స్తస్మిన్ సోనికే పశవో యథా ౧౮. పూర్ణచంద్రా
నన శ్యామో గూఢజత్రు రరిందమః, ఆజానుబాహుః పద్మాక్షో రామో
లక్ష్మణపూర్వజః, పూర్వాభిభాషీ మధుర స్సత్యవాదీ మహాబలః, సౌమ్యశ్చ సర్వ

అనాథవత్ నాథకూన్యం - భావిప్రతిసంధానేనేవ ముక్తం - కుత ఇతి - పుత్రధనకృతపురుషార్థస్య
జీవితమాలత్వా దిత్కర్థః. ౧౧. యయేతి. పుత్రో రామః - పరిహరేత్-విపద్యత ఇతి శేషః-రక్షే
తితి యావత్. ౧౨. కైకేయ్యా ఇతి. జీవంత్యాః - కైకేయ్యా రాజ్యే భృతకాః భృతిభుజాః.
ని. 'భృతకా భృతిభు' గిత్కమరః. కైకేయీజీవపర్యంతం న తస్యా రాజ్యే నివసేమహీతి జీవం
తీకబ్ధ్యభావః. ౧౩. ౧౪. ఉపద్రుత మితి. కైకేయ్యాః కృతే కైకేయీనిమిత్తం. ౧౫.
వినాశప్రకార ముపపాదయంతి. సహీతి. విలాపా వినాశః. ౧౬. త ఇతి. తేయూయం -
అలోద్య అము మర్థ మాలాచ్య - సుదుర్గతాః సుదరిద్రాః - రామరూపధనహీనా ఇత్కర్థః -
అశ్రుతిం యత్ర గతే నామాపి న శ్రూయతే తం దేశ మిత్కర్థః ౧౭. పితృవచననిర్దేశేన కైకే
య్యాప్రియకీర్తనయాచ క్రియమాణే ప్రవ్రజనేనోదోష ఇత్కర్తాహ - మిథ్యాప్రవ్రాజిత ఇతి. కప
లేన ప్రవ్రాజితః సన్నిసృష్టాః నిక్షిప్తాః - రాజ్యేతి శేషః - సోనికే పశుమారకే. ౧౮. నిశ్లేషాసహి

రాజ్యం యది అధర్మ్యం అధర్మోపేతం - అనాథవత్ నాథరహితం స్యాత్ - తస్మిన్ రాజ్యే - నః
అప్రాకం - జీవితేనాథ్యర్థో సహి - కుతః పుత్రైః కుతోధనై రిత్కన్వయః. ౧౧. యయేతి.
పుత్రో రామః - పాకం వా పరిహరేత్ రక్షేత్ - యద్వా త్యాగా త్పరిహరేత్-సర్వా నపి పరి
త్యజే దిత్కర్థః - భర్తృపుత్రత్యాగకారిణ్యా స్తస్యా ఇతరత్యాగః కియా నితిభావః. ౧౨. కైకే
య్యా ఇతి. జీవంత్యాః కైకేయ్యా రాజ్యే - తస్యాః భృతకా భృత్యభూతాః జీవంత్య
భృత్యః న నివసేమహి - ఇమ మర్థం ప్రతిశపామహే. ౧౩. ౧౪. ౧౫. విలాపః నాశః. ౧౬.
తేషామితి. తే యూయం-పురుషాః సస్త్రీకా ఇతి శేషః-విష మాలాద్య విషం పేషయిత్వా-అశ్రు
తిం వాపి గచ్ఛత-న నివ్యతే కృతిః యుష్మ న్నామ గ్రహణం - యస్మిన్ దేశే తం దేశం గచ్ఛతే
త్కర్థః. ౧౭. మిథ్యేతి. మిథ్యాప్రవ్రాజితః-మిథ్యావరకల్పనయా ప్రవ్రాజితోభూత్-కైకేయీపశవే
భరతే కామి సతి-సోనికే పశుమారక సమీపే - పశవో యథా నిశ్చితమరణా స్తిష్ఠంతి-సన్నివిష్టా
న్మృతా. ౧౮. నిశ్లేషాసహిత్వతయా రామ ద్వైకార్థ్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యా

లోకస్య చంద్రవ త్ప్రియదర్శనః, నూనం పురుషశార్దూలో మత్తమాతంగవిక్ర
మః, శోభయిష్య త్యరణ్యాని విచరన్ స మహారథః. 30. తా స్తథావిలపంత్యస్తు
నగరే నాగరస్త్రియః, చుక్రుశు ర్దుఃఖసంతప్తా మృత్యోరివ భయాగమే. 31. ఇ త్యే
వం విలపంతీనాం స్త్రీణాం వేశ్యసు రాఘవం, జగామా స్తం దినకరో రజనీ చాభ్య
వర్తత. 32. నష్టజ్వలనసంపాతా ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా, తిమిరేణాభిలిప్తేవ
తదా సా నగరీ బభౌ. 33. ఉపశాంతవణిక్పణ్యా నష్టహర్షానిరాశ్రయా, అయో
ధ్యానగరీ చాసీ న్నష్టతార మివాంబరం. 34. తథా స్త్రీయో రామనిమిత్తమా
తురా యథా సుతేభ్రాతరివావివాసితే, విలప్య దీనా రురుదు ర్విచేతస స్సుతైర్ని
తాసా మధికోపి సోభవత్. 35. ప్రశాంతగీతోత్సవ నృత్తవాదనావ్యపాస్తహ
ర్షా పిహితాపణోదయా, తదా హ్యయోధ్యానగరీ బభూవ సా మహార్ణవ స్సంక్షీ
పితోదకోయథా. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

మృతయా రామ స్త్వకార్యం కృతవా నిత్యభిధాయ తద్గుణకీర్తనేనాప్యాయనం కుర్వంతి-పూర్ణేత్యా
దినా. గూఢజతుః - గూఢే నిమగ్నే జతుణీ అంససంధీ యస్య స తథోక్తః. ని. స్కంధో భుజ
శిరోంసో స్త్రీ సంధీ తస్యైవ జతుణీ ఇత్యమరః * పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శనాయ
సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. 30. తా ఇతి. మృత్యో ర్భయాగమే మరణసమయే. 31. ఇతీతి.
విలపంతీనాం-విలపంతీషు సతీష్విత్యర్థః-రాఘవం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః. 32. నష్టేతి. నష్టజ్వలనసంపాతా
నష్టాగ్నిప్రణయనా - ప్రశాంతాధ్యాయసత్కథా అధ్యాయో వేదః - సత్కథా పురాణాదిః -
నివృత్తవేదాధ్యయనపురాణపాఠేత్యర్థః. 33. ఉపశాంతేతి. ఉపశాంతవణిక్పణ్యా - ఉపశాంతాని
వణిజాం పణ్యాని యస్యాం సా-పణ్యకల్ప నా శూన్యేత్యర్థః. 34. తథేతి. సుతైః సుతేభ్యః-పంచ
మృగై తృతీయా-భ్రాతృభ్య శ్చేత్యపి ద్రష్టవ్యం. 35. ప్రశాంతేతి. పిహితాపణోదయా - పిహితః
ఆపణోదయః ఆపణస్థవస్తుసమృద్ధి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా - ఆపణోదయస్య పిహితత్వ మాపణావిధా
నాత్-సంక్షీపితోదకః - సుశోషితోదక ఇత్యర్థః. 32. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామా
యణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టచత్వారింశ స్సర్గః.

యనం కుర్వంతి - పూర్ణచంద్రానన ఇత్యాదినా * పూర్వాభిభాషీ స్వసౌహార్దభవ్యత్వప్రదర్శ
నాయ సర్వత్ర పూర్వభాషణశీలః. 30. తా ఇతి. మృత్యోర్హేతోః భయాగమే సతి - యథా.
31. ఇతీతి. విలపంతీనాం - ప్రలపంతీషు సతీషు - దినకరో-స్తం జగామ - సూర్యాస్తమయా
నంతరం రజనీ చాభ్యవర్తతేతి - అనేన - పారస్త్రిదుఃఖాసహిష్ణుతయా అస్తమయానంతరం అస్త
మయా త్పుర్వంచ భానోః పూర్వగత్యపేక్షయా అతివేగగమనం ద్యోత్యతే. 32. నష్టేతి. నష్టా
జ్వలనానాం సంపాతో హోమాద్యర్థ ముద్యోధో యస్యాం సా - ప్రశాంతాన్యధ్యయనాని
సత్కథాః పుణ్యకథా శ్చ యస్యాస్సా. 33. ఉపశాంతేతి. నిరాశ్రయారామాశ్రయరాహిత్యా
న్నిరాశ్రయా. 34. తథేతి. సుతైః సుతేభ్యః-స రామః తాసా మధికో-భవత్-అతో రామనిమిత్తం
రురుదు రితి సంబంధః. 35. ప్రశాంతేతి. ప్రశాంతం గీతోత్సవనృత్తవాద్యతౌర్యత్రికం యస్యాం
సా-పిహితః ఆపణానాం పణ్యవస్తునాం ఉదయః ప్రసారణం యస్యాం సా-సంక్షీపితోదకః క్షీణో
దకో యథా. 32. ఇతి. శ్రీమహేశ్వరచీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

రామోపి రాత్రి శేషేణ తేనైవ మహదంతరం, జగామ పురుషవ్యామ్రు
పితు రాజ్ఞా మనుర్చరః. ౧. తథైవ గచ్ఛత స్తస్య వ్యపాయా ద్రజనీ శివా, ఉపా
స్య సశివాం సంధ్యాం విషయాంతం వ్యగాహత. ౨. గ్రామాన్ వికృష్టసీమాం
తాన్ పుష్పితాని వనానిచ, పశ్యన్న తియయా శీఘ్రం శనై రివ హయో త్తమైః,
శృణ్వన్ వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం. ౩౪. రాజానం ధిగ్దశర
థం కామస్య వశ మాస్థితం, హా నృశంసాద్య కై కేయా పాపా పాపానుబంధినీ,
తీక్ష్ణా సంభిన్న మర్యాదా తీక్ష్ణకర్తణి వర్తతే, మా పుత్ర మీదృశం రాజ్ఞః ప్రవా
సయతి ధార్మికం, వనవాసేమహాప్రాజ్ఞం సానుక్రోశం జితేంద్రియం, కథం నామ
మహాభాగా సీతా జనకనందినీ, సదా సుఖేష్వభిరతా దుగళా న్యనుభవిష్యతి,
అహో దశరథో రాజా నిస్సే హ స్వసుతం ప్రియం, ప్రజానా మనఘం రామం
పరిత్యక్తు మిహేచ్ఛతి. ఏతా వాచో మనుష్యాణాం గ్రామసంవాసవాసినాం, శృ
ణ్వ న్న తియయా వీరః కోసలాన్ కోసలేశ్వరః. ౯. తతో వేదశ్రుతిం నామ శివ

అథ రామవృంతాంతం ప్రస్తావి. రామోపితి. తేనైవ రాత్రి శేషేణ యేన రాత్రి శేషేణ పా
రాన్ విహాయ గతః తేనైవ-మహదంతరం మహావకాశం మహద్దూర మితి యావత్. ౧. తథైవ. గచ్ఛతః
గచ్ఛతి సతి-వ్యపాయాత్ నిరగాత్-విషయాంతం ఉత్తరకోసలదేశదక్షిణావధిం. ౨. గ్రామా నితి.
వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషేణ కృష్టసీమాం తాన్-వీజావాపార్థం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః శనై రివ
యయా - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయకదర్శనపారవశ్యాచ్చాతిశీఘ్ర
మపి గమనం శనై రివ తానన్ యయా విత్యర్థః - శృణ్వ నితి. గ్రామసంవాసినాం - గ్రామాః
మహాగ్రామాః - సంవాసా అల్పగ్రామాః - తేషు వాసినాం - శృణ్వ న్న తియయా వితి పూర్వేణ
సంబంధః. ౩౪. వాచ ఏవ ప్రపంచయతి - రాజాన మిత్యాది పాపా పాపస్వభావా పాపానుబం
ధినీ - నైరంతర్యేణ పాపకారిణీత్యర్థః. తీక్ష్ణా మ్రారా వనవాసే వనవాసనిమిత్తం - ప్రవాసయతీత్య
న్వయః - అతియయా అతిక్రమ్య యయా. ౯. ౧౦. గత్వేతి. గోయుతానూపాం గోయుక్తకచ్ఛ

రామోపితి. తేనైవ రాత్రి శేషేణ-యేనైవ రాత్రి శేషేణ పారాన్ విహాయ గతః తేనైవ -
మహదంతరం మహావకాశం - మహద్దూర మితి యావత్. ౧. తథైవేతి. గచ్ఛత స్సతః - వ్యపా
యాత్ నిరగాత్ - విషయాంతం కోసలదేశాంతం. గ్రామా నితి. వికృష్టసీమాంతాన్ విశేషే
ణకృష్టా సీమాంతాః యేషు - వీజావాపార్థం ఆసీమాంతం సజ్జీకృతక్షేత్రా నిత్యర్థః. పశ్యన్ శనై
రివ శీఘ్రం - అతి అతిక్రమ్య - యయా - ఉత్తమాశ్వానాం గతిచాతుర్యాత్ పుష్పితవనరామణీయ
దేశదర్శనపారవశ్యాచ్చ - అతిశీఘ్ర మపి గమనం శనై రివ ప్రత్యభా దిత్యర్థః * గ్రామసంవాస
వాసినాం - గ్రామా మహాగ్రామాః - సంవాసాః స్వల్పగ్రామాః - తేషు నివాసినాం మనుష్యాణాం
వాచః శృణ్వన్-అతియయా వితి పూర్వేణ సంబంధః. ౩౪. శృణ్వ న్వాచో మనుష్యాణా మిత్యు
క్తం తా నివాహ - రాజానం ధిగిత్యాదిస్తార్థేః పంచభిః అస్థితం ప్రాప్తం * పాపానుబంధినీ పాప
సంబంధినీ-తీక్ష్ణా మ్రారా-సంభిన్నమర్యాదా * ఖండితమర్యాదా ఈదృశం కల్యాణగుణైకతానం -
సానుక్రోశం నదయం*అహో ఇతి. ప్రజానాం పుత్రాణాం మధ్యే-ప్రియం-అనఘం నిర్దుష్టం-యద్వా
ప్రజానాం ప్రాణినాం ప్రియం స్వసుతం రామం - పరిత్యక్తు మిచ్ఛతీతి వా సంబంధః ఏతా ఇతి.
ఏతాః పూర్వోక్తా వాచః - శృణ్వన్ కోసలాన్ కోసలేశ్వరః సతియయా. ౯. తత ఇతి. శివవారి

వారివహం నదీం, ఉ త్తీర్యాభిముఖః ప్రాయా దగస్తాధ్యుషితాం దిశం. ౧౦. గ త్వాతు సుచిరం కాలం తత శ్శివజలాం నదీం, గోమతీం గోయతానూపా మతర త్సాగరంగమాం. ౧౧. గోమతీం చాప్యతిక్రమ్య రాఘవ శ్రీఘ్నై ర్వయైః, మ యూరహంసాభిరుతాం తతార స్యందికాం నదీం. ౧౨. స మహీం మనునా రా జ్ఞా దత్తా మిత్వాకవే పురా, స్థితాం రాష్ట్రావృతాం రామో వై దేహీ మన్వద ర్భయత్. ౧౩. సూత ఇత్యేవ చాభాష్య సారథిం తమభీష్మశః, హంసమ త్తస్వర శ్రీమా నువాచ పురుషర్షభః. ౧౪. కదాహం పున రాగమ్య సరయ్యాః పుష్పితే వనే, మృగయాం పర్యటిష్యామి మాత్రా పిత్రాచ సంగతః. ౧౫. రాజర్షీణాంహి లోకేఽస్మిన్ రత్యర్థం మృగయావనే, కాలే వృతాంతాం మనుజై ర్ధన్వినా మభికాం షీతాం, నాత్యర్థమభికాంతామి మృగయాం సరయావనే, రతి ర్హ్యేషాతులా

ప్రదేశాం - సాగరంగమా మితి. గ మే స్సుపుష్పసంఖ్యాన మితి ఖచి మమ్. ౧౦. ౧౨. స ఇతి. మహీం శోసలదేశం-రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-యద్యపి ఇత్వాకూణా మియం భూమి స్సశైలవనకాననేతి భూమిమాత్ర మిత్వాశో రేవ-తథాపి తస్య జన్మభూమి రియం-ఇతరజనపదస్థాః కరదా ఇతి బోధ్యం. ౧౩. సూత ఇతీతి. సూత ఇతీత్యత్ర గుణాభావో వాక్యసంధే రనిత్యత్వాత్ - హంసమ త్తస్వరః - హంసస్యేవ మత్తః కలః స్వరః యస్య స తథా. ౧౪. భావిషిత్పరియోగసూచక మాత్రంత్య మాహ-క దేతి. పర్యటిష్యామి. చరిష్యామి. ౧౫. నను - 'స్త్రీద్యూతమృగయామద్యవా క్షారుష్యాగ్రదండతాః, అర్థస్య దూషణం చేతి రాజ్ఞాం వ్యసనసప్తక' మితి నిందితా మృగయా కథం కాంక్ష్యత ఇత్యాశంక్య-హింస్రమృగనివృత్త్యర్థా కాదాచిత్కా నగర్హితా-కింతునిరంతరైవ-యథా రాజసూయే తస్యా స్సభాయా మధ్యేఽధిదేవన ముద్ధత్యా వోత్వా త్కాంత నివపేదితి విహితం ద్యూత మిత్యాహ-రాజర్షీణా మితి. హి యస్తాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయా రత్యర్థం-అస్తీతి శేషః - కాలే శ్రాద్ధాదికాలే మనుజై స్సదాచారపరైః - వృతాం స్వీకృతాం - ధన్వినా మభికాంషీతాం - చలలక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంషీతాం - తాం మృగయాం నాత్యర్థ మభికాంతామి - కించిత్ కాంతామిత్యర్థః - రతిః క్రీడా. ౧౬. సఇతి ఐత్వాకః - దాండి

వహం శివాని మనోజ్ఞాని వారీణి వహతీతి తథా. ౧౦. గ త్వేతి. గోయతానూపాం గోభి ర్యుక్తా న్యనూపాని జలప్రాయప్రదేశా యస్యాం సా తథా. ౧౧. గోమతీమితి. స్యందికాం స్యంది కాఖ్యాం. ౧౨. స మహీ మితి. స రామః మహీం-స్యందికానదీమర్యాదం - శోసలదేశ మిత్యర్థః - రాష్ట్రావృతాం అవాంతరజనపదావృతాం-వైదేహీ మన్వదర్భయ దితి సంబంధః ౧౩. సూత ఇతీతి. ఆభాష్య సంబోధ్య - హంసమ త్తస్వరః మ త్తహంసస్వరః. ౧౪. ౧౫. మృగయా కిం శిష్టాచరితేత్య త్రాహ - రాజర్షీణా మిత్యాదినా. హి యస్తాత్ కారణాత్ రాజర్షీణాం వనే మృగయారత్యర్థం అస్తీతి శేషః-కాలే మృగయా యోగ్యకాలే-శ్రాద్ధాదికాల ఇత్యర్థః-మనుజై స్సదాచారపరైః-వృతాం స్వీకృతాం ధన్వినా మభికాంషీతాం లక్ష్యవేధనార్థం ధన్విభి రభికాంషీతా మిత్యర్థః. * తాం నాత్యర్థ మభికాంతామి కించిత్కా-ంతామిత్యర్థః-యద్వా - మృగయాయాః స్త్రీద్యూతాదిసప్తవ్య సనాంతః పాతిత్వేన నిషిద్ధత్వా త్కథం మృగయాం పర్యటిష్యసీత్యత ఆహ-రాజర్షీణా మితి. రాజ ర్షీణా మస్మిన్ లోకే రత్యర్థం యా మృగయా అస్తి-హిః ప్రసిద్ధా-తాం పర్యటిష్యామితి పూర్వేణ సంబంధః-కిద్భుశీం - కాలే వృతాం - అన్యత్సమానం - తథాపి సదా మృగయాపర్యటనే రాజ్య

లోకే రాజర్షిగణసంమతా. ౧౭. స త మధ్వాన మైశ్వాక స్సూతం మధురయా
గిరా, తం త మర్థ మభిప్రేత్య యయా వాక్య ముదీరయన్. ౧౮. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - ఆయోధ్యాకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

వికాలా కోసలా రమ్యా యాత్వా లక్ష్మణపూర్వజః, ఆయోధ్యాభి
ముఖో ధీమా ప్రాంజలి వ్యాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఆపృచ్ఛ త్వాం పురిశ్రేష్ఠే
కాకుత్స్థపరిపాలితే, దైవతాని చ యాని త్వాం పాలయంత్యా వసంతిచ, నివృ
త్తవనవాస స్త్వా మన్మథో జగతీషతేః, పున ర్ద్రిశ్యోమి మాత్రాచ పిత్రాచ
సహ సంగతః. ౩, తతో దుధిరతామ్రాక్షో భుజ ముద్యమ్య దక్షిణం, అశ్రుపూ
ర్ణముఖో దీనోఽబ్రవీ జ్జనపదం జనం. ౪. అనుక్రోశో దయా చైవ యథార్హం

నాయనేత్యాదినా నిపాతనాత్ సాధుః - సరామః - సూతం ప్రతి - తం త మర్థం - రాజ
గుణాదిరూపం - అభిప్రేత్య హృదయే కృత్వా - మధురయా గిరా వాక్య ముదీరయన్ సన్
అధ్వానం యయా - అము మర్థ ముత్తరత్ర దశరథం ప్రతి సూతో వ్యక్తీకరిష్యతి. ౧౮. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - ఏకోన పంచాశ స్సర్గః.

వికాలా నితి. కోసలా యాత్వా - అంతపర్యంతదక్షిణకోసలా యాత్వేత్యర్థః. ౧. నిర్గ
మనావసరే శిష్టాచారప్రాప్తస్య పురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వాదిదానీ
మయోధ్యారాజ్యసీమాంతే-స్థిత్యా ఆరబ్ధస్య చతుర్దశవర్షావధికవ్రతస్య నిర్విఘ్నేన పరిసమాప్త్యర్థం.
పురదేవతా నమస్కారపూర్వక మభ్యుపక్షాం ప్రార్థయతే - ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదినా యానీతి - తాన్య
ప్ర్యాపృచ్ఛ ఇత్యర్థసిద్ధం. ౩. తత ఇతి. భుజోద్యమనం రథవేగేన దూరగమనాత్ - అశ్రు పూర్ణ
ముఖత్వం తదశ్రుదర్శనాత్-జనం దర్శనార్థ మాగతం. ౪. అనుక్రోశ ఇతి. అనుక్రోశః ఆదరః-దయా
అనుకంపా - యథార్హం స్వామిత్యానుగుణం - వః యుష్టాభిః కృతః కృతాచేత్యపి ద్రవ్యవ్యం -

పాలనరూపస్వభర్తనాశ స్స్య దత ఆహ - నాత్యర్థ మితి. అత్యర్థం సదా - నాభికాంతౌమి -
యతః ఏషా కాదాచిత్కమృగయా - రాజర్షిగణసమ్మతా రతిః క్రీడా. ౧౭. సఇతి. తం త మర్థం
పూర్వోక్తార్థం - అభిప్రేత్య విషయాకృత్య వాక్య ముదీరయన్ - తమధ్వానం మార్గం - యయా
నితి సంబంధః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్న విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

వికాలా నితి. యాత్వా గత్వా - స్వదేశాంత మితిశేషః. ౧. ఆరబ్ధస్య వ్రతస్య నిర్విఘ్నేన
సమాప్త్యర్థం నిర్గమనమయే శిష్టాచారప్రాప్తపురదేవతానమస్కారస్య కార్యసంకటేనాకృతత్వా
న్వదేశాంతే స్థిత్యా పురీ మనుజ్ఞాం యాచతే-ఆపృచ్ఛ ఇత్యాదిద్వాభ్యాం త్వాం దైవతానిచ -
ఆపృచ్ఛ ప్రార్థయే * ప్రార్థనాప్రకార మేవాహ - నివృత్తేతి. ౩. తత ఇతి. జానపదం జనం -
స్వదర్శనార్థం తత్రాగతం జనం అశ్రుపూర్ణముఖో దీన ఇత్యస్థాయం భావః-వ్యసనేషు మనుష్యా
ణాం భృశం భవతి దుఃఖత ఇత్యుక్తే - దుఃఖతజనాన్ దృష్ట్వా లేషాం దుఃఖనివారణాయ స్వయ
మ శ్రుశ్రుపూర్ణముఖోఽభూ నితి. ౪. అనుక్రోశః ఆదరః - దయా కారుణ్యం - యద్వా - అను
క్రోశో జాగుచ్ఛా - జాగుచ్ఛనీయాన్ కైకేయాప్రభృతీన్ ప్రతి జాగుచ్ఛా-మయి దయాచ-యథా
ర్హం వో యుష్టాభిః కృతః - దుఃఖస్య చిరం దీర్ఘ కాలానుభవః - పాపీయః అశోభనం - అసహ్య

మయి నః కృతః, చిరం దుగ్ధిస్య పాపీయో గమ్యతా మర్థసిద్ధయే. ౧. తేభివాద్య
మహాత్మానం కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, విలపంతో నరా ఘోరం వ్యతిష్ఠంత
క్వచిత్క్వచిత్. ౬. తథా విలపతాం తేషా మతృప్తానాం చ రాఘవః, అచక్షు
ర్విషయం ప్రాయా ద్యథార్కః క్షణదాముఖే. ౭. తతో ధాన్యధనోపేతాన్
దానశీలజనాన్ శివాన్, అకుతశ్చిద్భయా న్రమ్యాం శైత్యయాపసమావృతాన్,
ఉద్యానామ్రవణోపేతాన్ సంపన్నసలిలాశయాన్, తుష్టపుష్టజనాకీర్ణాన్ గోకులా
కులసేవితాన్, లక్షణీయాన్ న రేంద్రాణాం బ్రహ్మఘోషాభినాదితాన్, రథేన పురుష
వ్యాఘ్రః కోసలానత్యవర్తత. ౧౦. మధ్యేనముదితం స్థితం రమ్యాద్యానస
మాకులం, రాజ్యం భోగ్యం నరేంద్రాణాం యయా ధృతిమతాం వరః. ౧౧.
తత్ర త్రిపథగాం దివ్యాం శివతోయా మశైవలాం, దదర్శ రాఘవో గంగాం
పుణ్యా మృషినిషేవితాం. ౧౨. ఆశ్రమై రవిదూరస్థై శ్రీమద్భి స్సమలంకృతాం,

దుగ్ధిస్య ఆనుభూయమానదుగ్ధిస్య - చిరం చిరకాలవిశిష్టత్వం - పాపీయః ఆశోభనం - మద్దర్శనే
భవతాం దుగ్ధి మభివర్ధతే - అతో గమ్యతాం అర్థసిద్ధయే గృహకృత్యాదికరణాయ. ౧. త ఇతి.
వ్యతిష్ఠంత - రామదర్శనాశయా శీఘ్రం న జగ్తు రిత్వర్థః. ౬. తథేతి. విలపతా మిత్యనాదరే షష్ఠీ-
అచక్షుర్విషయం చక్షుర్విషయతాభావం - క్షణదాముఖే నిశాముఖే. ౭. దుస్త్యజా మపి రాజ్యశ్రీ
యం తృణీకృత్య గతవా న్రామ ఇతి ద్యోతయితు మృషిః కోసలా నభివర్ణయతి. తత ఇత్యాదినా.
ధనధాన్యయోః ప్రయోజన మాహ - దానేతి - చైత్యయాప సమావృతాన్-చైత్యాని దేవతాయ
తనాని - యూపా స్సర్వతోముఖాదియాగప్రఖ్యాపకాః యూపాకారత్వేన స్థాపితాః స్తంభాః-
ఉద్యానాని పుష్పవాటికాః - సంపన్నాః సంపూర్ణాః గోకులే రాకులం నిబిడం యథా భవతి తథా
సేవితాన్ - నరేంద్రాణాం లక్షణీయాన్ - ఏకైకశో నగరసదృశత్వే లక్షయితుం యోగ్యాన్ -
కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్. ౧౦. మధ్యేనేతి. మధ్యేన మార్గేణ - భోగ్యస్యాపి రాజ్యస్య
త్యాగ మృషి ర్విస్తయతే ధృతిమతాం వర ఇతి. ౧౧. తత్రేత్యాది. తత్ర కోసలా దక్షిణదేశే -
త్రిభిః పథిభి ర్గచ్ఛతీతి త్రిపథగా తాం స్వర్గమర్త్య పాతాళలోకగామినీ మిత్యర్థః - శివతోయా
మచ్చతోయాం. ౧౨. ఆశ్రమై రిత్వాది. శ్రీమద్భిః ధర్మసమృద్ధిమద్భిః - కాలే క్రీడాకాలే ఉచిత

తరంవా - ఆతోయుష్టాభిః గమ్యతాం - అర్థ సిద్ధయే ప్రకృతార్థ సిద్ధయే - వయం గచ్ఛామ ఇతి
శేషః - యద్వా యథార్హం యథాయోగ్యం - మయి కృతో యోఽనుక్రోశోఽనుతాపః దయా
చ - పాపీయః తదిదం సర్వం వః యుష్టాకం దుగ్ధిస్య చిరం బహుకాలానుభవాయ సంపన్నం -
అతః కిం కుర్తః-ఇదాసీం గమ్యతాం-వయ మర్థ సిద్ధయే- ప్రకృతార్థ సిద్ధయే సాధయామ ఇత్యర్థః-అప
తారప్రయోజనంరావణవధాదికమితి కటాక్షః. ౧. తథేతి. అతృప్తానాందర్శనత్ప్తిరహితానాం-క్షణ
దాముఖేసాయం కాలే. ౭. రామః సుదుస్త్యజాంరాజ్యశ్రీయం తృణీకృత్య గత ఇతిద్యోతయితుంకోసల
దేశమనువర్ణయతి-తతఇతి. చైత్యాని దేవతాయతనాని-యూపాః యాగీయపశుబంధన స్తంభాః*గోకులే
రాకులతయా నిబిడతయా సేవితాన్ - లక్షణీయాన్ ఏకైకశోనగరసదృశత్వేన నరేంద్రాణాం నరేం
ద్రైః లక్షితుం యోగ్యా నిత్యర్థః - కోసలాన్ కోసలదేశస్థగ్రామాన్. మధ్యేనేతి. రాజ్యం మధ్యేన
యయా - మధ్యగత్యవలంబేన యయా విత్యర్థః. ౧౧. ౧౨. కాల ఇతి. కాలే క్రీడాకాలే*దేవానా

కారేషురోర్మ్యష్టాభి స్సేవితాంభోహ్రదాం శివాం, దేవదానవగంధర్వైః
 క్షిప్తైరుపశోభితాం, నానాగంధర్వవత్ప్రీతిస్సేవితాం సతతం శివాం, దేవాక్రి
 డశతాక్షిణ్యం దేవోద్వాసశతాయుతాం, దేవార్థ మాకాశగమాం విఖ్యాతాం
 దేవపద్మినీం, జలాఘాతాట్టహాసోగ్రాం ఘననిర్మలహాసినీం, క్వచి ద్వేష్యేతజలాం
 క్వచి దావత్రశోభితాం, క్వచిత్ స్తిమితగంధీరాం క్వచి ద్వేగజలాకులాం, క్వచి
 క్లంభేరనిర్హోషాం క్వచి ద్భైరవనిస్సవనాం, దేవసంఘాఘ్నతజలాం నిర్మలోత్పలశోభ
 తాం, క్వచి దాభోగపులినాం క్వచి నిర్మలవాలుకాం, హంససారససంఘుష్టాం
 చక్రవాహోపకూడితాం, సదా మదైశ్చ విహగై రభిసన్నాదితాంతరాం, క్వచి త్తీర
 రుహై ర్వృక్షై ర్భలాభి రభిశోభితాం, క్వచిత్ పుల్లోత్పలచ్ఛన్నాం క్వచి త్వష్ట
 వనాకులాం, క్వచి త్కుముదపందైశ్చ కుట్టలై రుపశోభితాం, నానాపుష్పరజో
 భస్మాం సమదా మివచ క్వచిత్, వ్యపేతమలసంఘాతాం మణినిర్మలదర్శనాం,
 దిశాగజై ర్వనగజై ర్చత్రై శ్చ వరవారణైః, దేవోపవాహ్యైశ్చ ముహు సున్నా

కారేవా - సేవితాని ప్రాప్తాని అంభాని యేషాం తాదృశా హ్రదాః యస్యాం సా - శివాం
 శ్రీదార్థం సేవసేవసి పావనాం - నానాగంధర్వవత్ప్రీతిః - గంధర్వాణాంనానాత్వం దేవగంధర్వ
 ముషమ్మగంధర్వభేదాత్ - సేవితాం శివామితి పూర్వవత్ - సేవితృభేదే ౭ప్యేకరూపపావనత్వకరణా
 న్నానర్థక్యం - దేవాశ్రీదాః దేవార్థాశ్రీదాపర్వతాః - దేవోద్వాసాని దేవార్హోద్వాసాని - దేవార్థ
 మాకాశగమాం దేవపూజనార్థ మాకాశం ప్రాప్తాం - దేవపద్మినీం దేవర్థాంభోజయంతా మిత్యర్థః -
 గంగాం శ్రీ త్వేన రూపయతి - జలాఘాతేత్యాదినా. జలాఘాతః శిలాసు జలపతనం - తేన
 తచ్చట్టో లక్ష్మణే - స ఏవాట్టహాసః సఘోషహాసః తేనోగ్రాం - ఘన మేవ నిర్మలహాసః తద్వతీం -
 దేవేకృతజలాం - నిమ్నోన్నత శిలాపతనేన వేణ్యాకారకయా కృతజలాం - క్వచిత్ అగాధస్థతే
 స్తిమితగంధీరాం నిశ్చలగంధీరాం - గంధీరనిర్హోషా మృదంగాదే రివ - భైరవనిస్సవనో ౭శన్యాదే
 రివ - అభోగపులినాం పరిపూర్ణతా యుక్తపులినాం - విశాలనైకతా మిత్యర్థః 'అభోగః పరిపూర్ణ
 తే'శ్యమరః, నిర్మలవాలుకాం నిర్మలసికతాం - సారసో హంసవిశేషః - విహగైః హంసాదిభిన్నైః
 చక్షుషే - క్వచి త్పుల్లోత్పలచ్ఛన్నా మితి - పూర్వ ముత్పలశోభోక్తా అత్ర తచ్చన్నత్వ మితి
 విశేషః - కుట్టలైః కల్పారాదికుట్టలైః - నానాపుష్పరజోభిః భస్మాం - వర్ణాంతరం ప్రాప్తా
 మిత్యర్థః - విషం రక్తపర్ణత్వాత్ సమదా మివ స్థితాం - వ్యపేతమలసంఘాతాం - అతఏవ మణినిర్మ
 లదర్శనాం వైదూర్యమణీవ నిర్మలదర్శనాం - వరవారణైః రాజగజైః - దేవోపవాహ్యైః దేవా
 నాం నానాసంఘాతైః - ఫలైః పుష్పైః కింబయే రేవ భూషణోత్తమైరితి వ్యస్తరూపకం - య
 త్యా - ఫలపుష్పాదిభి ర్వృతాం అతఏవ భూషితాం ప్రమదా మివ స్థితా మితి వార్థః - ద్విజైః
 చక్షుభిః - కింశుమారైః నక్రవిశేషైః - యద్వా - కింశుమారై ర్జలకసిభిః - 'కింశుమార స్త్వంబు
 కః' రితి వైజయంతీ. అత్ర విష్ణుపాదచ్యుతా మిత్యుక్త్యా బాలకాండే హిమవత్ప్రభవత్వం తత్ర
 మాశ్రీదాః శ్రీదాపర్వతాః తేషాం శతై రాక్షిణ్ణాం వ్యాప్తాం - తీరి ఇతి శేషః - దేవార్థం దేవప్రయోజ
 నార్థం అకాశగమాం అకాశం ప్రాప్తాం దేవపద్మినీం దేవభోగ్యహేమపద్మినీం - గంగాం శ్రీ త్వేన
 పరయంతీ - వరేతి. శిలాదిపతనస్థతే యాయం జలాఘాతః స శబ్దః తద్రూపేవాట్టహాసేనోగ్రాం - అభోగ

దితవనాంతరాం, ప్రమదా మివ యత్నేన భూషితాం భూషణోత్తమైః, ఫలైః
పుష్పైః కిసలయై ర్వృతాం గుల్మైర్ద్విజై స్తథా, శింశుమారైశ్చ నక్రైశ్చ భుజం
గైశ్చ నిషేవితాం, విష్ణుపాదచ్యుతాం దివ్యా మపాపాం పాపనాశినీం, (తాం
శంకరజటాజూటా ద్భ్రష్టాం సాగరతేజసా) సముద్రమహిషీం గంగాం సారస
క్రాంచనాదితాం, ఆససాద మహాబాహు శృంగిబేరపురం ప్రతి. ౨౧౪.
తా మూర్తి కలిలావర్తా మన్వవేక్ష్య మహారథః, సుమంత్ర మబ్రవీ త్సూత
మిహైవాద్య వసామహే. ౨౧౫. అవిదూరా దయం నద్యా బహు పుష్పప్రవా
ళవాన్, సుమహా నింగుదీవృక్షో వసామోఽత్రైవ సారథే. ౨౧౬. ద్రక్ష్యామ స్స
రితాం శ్రేష్ఠాం సమ్మాన్యసలిలాం శివాం, దేవదానవగంధర్వమృగమానుషపక్షి
ణాం. ౨౧౭. లక్ష్మణశ్చ సుమంత్రశ్చ బాధ మిత్యేవ రాఘవం, ఉక్త్వా త
మింగుదీవృక్షం తదోపయయత్స ర్వయైః. ౨౧౮. రామోఽభియాయ తం
రమ్యం వృక్ష మిత్వాకునందనః, రథా దవాతర తస్మా త్సభార్య స్సహలక్ష్మణః.
౩౦౪. సుమంత్రోఽప్యవతీర్యాస్తాన్తోచయిత్వా హయోత్తమాన్, వృక్షమూ
లగతం రామ ముపతన్ధే కృతాంజలిః. ౩౦౫. తత్ర రాజా గుహో నామ

ప్రాదుర్భావ మాత్రేణేతి జ్ఞేయం - సారస క్రాంచనాదితాం సరో నివాసో యేషాం తే సారసాః
పక్షివిశేషాః - సోఽస్య నివాస ఇత్యుక్త్ - అతో హంససారస సంఘుష్టా మిత్యనేన న పౌనరుక్త్యం -
శృంగిబేరపురం ప్రతి గంగా మాససాద - శృంగిబేరపురం ప్రతి గచ్ఛన్ గంగా మాససా
దేత్యర్థః - యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపుర సమీపే - గంగా మాససాదే త్యర్థః.
౨౧౪. తామితి. ఊర్తి కలిలావర్తాం ఊర్తిమిశ్రా వర్తాం. అవిదూరా దితి. అవిదూరాత్ సమీ
పే - ఇంగుదీవృక్షః తాపసతరుః. ద్రక్ష్యామ ఇతి. సంమాన్యేత్యస్య దేవేత్యాదినా సంబంధః.
లక్ష్మణ ఇతి. బాధ మిత్యంగీకారే రామ ఇతి అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦౪. ౩౦౫. తత్రేత్యాది.
తత్ర దేశే - రాజా తద్దేశాధిపతిః - ఆత్మసమః ప్రాణసమః - నిషాద జాత్యః నిషాదజాతౌభవః -
దిగాదిత్వాద్యత్ - బలవాన్ చతురంగబలవాన్ స్థపతిః నిషాదాధిపతిః స్థపతిః పునః స్థాపత్యేధిపతౌ
తక్షీ'తి వైజయంతీ, నను హీనప్రేష్యం - హీనసఖ్యం - హీనగేహనిషేవణ మిത്യుపపాతకపరిగణి
తం హీనజాతీసఖం - మహాకులప్రసూతస్య రామస్య కథ ముపపద్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - నిషాద
స్థపతిం యాజయే దితి నిషాదాధిపతే ర్యజ్ఞసంబంధశ్రవణా దత్యంతానుచితం న భవతీత్యవగంతవ్యం -
వస్తుతస్తు 'న శూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతా స్మృతాః, సర్వవర్ణేషు తే శూద్రా మే హ్య
భక్తా జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యా రామభక్త్యయ మత్యుత్తమ ఏవ - గుహస్య భగవత్ప్రియత్వం -

పులినాం విస్తారపులినాం*శింశుమారః జలకపిః. 'శింశుమార స్త్వంబుకపి'రితి వైజయంతీ నక్రై ర్మక
రైః*శృంగిబేరపురం ప్రతి శృంగిబేరపుర ముద్దిశ్య-గచ్ఛన్ గంగా మాససాదేతి సంబంధః. ౨౧౪.
తా మితి. ఊర్తి భిః కలిలాః సంపృక్తాః ఆవర్తాః యస్యాం తాం పూర్వోక్తాం గంగాం అన్వ
వేక్ష్య ఆసాద్య - ఇహ గంగాతీరే-అద్య వసామహ ఇతి సుమంత్ర మబ్రవీ దితి యోజనా. ౨౧౫.
అవిదూరా దితి. ఇంగుదీవృక్ష స్తాపసతరుః. ౨౧౬. ౨౧౭. రామ ఇతి. అభియాయ ప్రాప్య. ౩౦౪.
౩౦౫. తత్ర రాజేతి. ఆత్మసమః సఖా - నిషాదజాత్యా ముత్పన్నః - స్థపతిః నిషాదాధిపతిః. ౩౦౬.

రామస్యాత్మసమస్సఖా, నిషాదజాత్యో బలవాన్ స్థపతి శ్చేతి విశ్రుతః. 324. స శ్రుత్వా ప్రహవవ్యాఘ్రం రామం విషయ మాగతం, వృద్ధః పరివృతో2 మాత్స్యైర్జ్ఞాతృభి శ్చాప్యసాగతః. 325. తతో నిషాదాధిపతిం దృష్ట్వా దూరా దుష్కీతం, సమా సామిత్రిణా రామ స్సమాగచ్ఛద్ధుపేన సః. 326. త మార్త స్సంఃరిష్యజ్య గుహా రాఘవ మబ్రవీత్, యథాయోధ్యా తథేయం తే రామ కిం కరవాణి తే, ఈదృశం హి మహాబాహూ కః ప్రాప్స్యత్యతిథిం ప్రియం. 327. తతో గుణవ దన్నాద్య ముపాదాయ పృథగ్విధం, అర్ఘ్యం చోపానయతి త్రం వాక్యం చేద మువాచహ. 328. స్వాగతం తే మహాబాహూ తవేయ మఖిలా మహీ, వయం ప్రేష్యా భవాన్ భర్తా సాధు రాజ్యంప్రశాధి సః. 329. భక్ష్యం భోజ్యంచ పేయంచ లేహ్యం చేద ముష్కీతం, శయనానిచ ము ఖ్యాని వాజినాం ఖాదనంచ తే. 330. గుహ మేవం బ్రువాణంతు రాఘవః ప్రత్యు వాచహ, అర్చితా శ్చైవ హృష్టాశ్చ భవతా సర్వథా వయం, పద్భ్యా మభిగ మాచ్చైవ స్నేహసందర్శనేన చ. 331. భుజాభ్యాం సాధు వీనాభ్యాం వీడయన్ వాక్య మబ్రవీత్, దిష్ట్యా త్వాం గుహ పశ్యామి అరోగం సహ బాంధవైః, ఆపి తే కుశలంరాష్ట్రే మిత్రేషుచధనేషుచ. 332. యత్త్విదం భవతాకించిత్ ప్రీత్యా

గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయేతి దర్శితం. 324. 325. తత ఇతి. దూరా దుష్కీతం దృష్ట్వా సమాగచ్ఛదిత్యనేన ప్రత్యుత్థానాభిగమనో ః - లక్ష్మణేనసహ సమాగచ్ఛత్ - లక్ష్మణవత్సైర్జ్ఞాతృత్వబుద్ధి మకరో దిత్వర్థః - సమిత్యేకీభావే. 326. త మితి. ఆర్తః ధృతవల్కల దర్శనేన తత్త - అనేన రామస్య పూర్వ మేవ మృగయావ్యాపారాదినా సఖ్య మస్తీతి గమ్యతే. ఇయం అస్తత్పురీ. 327. తత ఇతి. అద్యశబ్దేన పేయాదిక ముచ్యతే - పృథగ్విధం మాంసాదిభేదేన బహువిధం. 328. స్వాగత మితి. ఇయం మహీ అటవీరాజ్యం. 329. భక్ష్య మితి. భక్ష్యం ఖాద్యం వ్యంజకాది - భోజ్యం అన్నం-పేయం పానకాది - లేహ్యం రసాయనాది - ఖాదనం ఘాసః. 330. గుహ మితి. అర్చితత్వే2పి కేచిన్న తంత్రాలేఖ తుష్యంతి నతథా వయ మిత్యాహ-హృష్టా శ్చేతి స్నేహసందర్శనేన రాజ్యం ప్రశాధీతి వాక్యకృతేన స్నేహప్రదర్శనేన. తనిష్టోకీ. 331. భుజాభ్యా మితి. సాధు వీడయన్ సమ్యగాలింగన్ - వీనాభ్యా మితి సుఖహేతుత్వ ముచ్యతే. 332. యత్త్విది. అనుజానామి మమ సర్వం సమ్యక్కృత మిత్యనుజానామి - ప్రతిగ్రహేన వర్తే-ప్రతిగ్రహ

333. తత ఇతి. సమాగచ్ఛత్ సంగతో2భూత్. 334. త మితి. ఆర్తః ధృతవల్కలదర్శనేన తత్త. 335—336. స్వేచ్ఛదైవం శ్రీరామం స్వపుర మాగత మాలోక్య పరమానందనిర్భరో గుహా స్వకీయం సర్వస్వం శ్రీ రామాయ నివేదయతి-స్వాగత మితి. ప్రశాధి స్వీకురు. 337. భక్ష్య మితి. విత త్సర్వ మనుగృహణేతి శ్రీరామం ప్రార్థయామాసేతి శేషః. 338. గుహ మితి సారథ్లోక మేకం వాక్యం. పద్భ్యా మభిగమాచ్చ స్నేహసందర్శనేనచ - అర్చితా ఇతి ప్రత్యువాచేత్యన్వయః. 339. కించ - భుజాభ్యా మిత్యాదిసార్థ్లోకం వాక్యం - హేగుహ తే రాష్ట్రే మిత్రేషు ధనేషు చ - కుశలమసి కుశలం కి మితి చ-బాంధవై స్సహ అరోగం త్వాం దిష్ట్యా-దైవేన పశ్యామితి చ. వీనాభ్యాం భుజాభ్యాం గుహం సాధు సమ్యక్ వీడయన్ అల్లిష్య స్వాక్య మబ్రవీ దితి యోజనా.

సమభికల్పితం, సర్వంతదనుజానామి నహి వర్తేప్రతిగ్రహే. ౪౩. కుశచీరాజినధరం
ఫలమూలాశినం చమాం, విద్ధిప్రణిహితంధర్తే తాపసం వనగోచరం. ౪౪. అశ్వా
నాం ఖాదనేనాహ మర్ధి నాన్యేన కేనచిత్, ఏతావతాత్రభవతా భవిష్యామి సు
పూజితః. ౪౫. ఏతేహి దయితా రాజ్ఞః పితు ర్దశరథస్య మే, ఏతైస్సువిహితైరశ్వై
ర్భవిష్యామ్యహ మర్పితః. ౪౬. అశ్వానాం ప్రతిపానంచ ఖాదనం చైవ సోఽన్వ
శాత్, గుహ స్తత్రైవ పురుషాం స్త్వరితం దీయతా మితి. ౪౭. తతశ్చీరోత్తరా
సంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జల మేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం
స్వయం. ౪౮. తస్య భూమా శయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః, సభార్యస్య
తతోఽభ్యేత్య తస్థౌ వృక్ష ముపాశ్రితః ౪౯. గుహోఽపి సహ సూతేన సౌమిత్రి
మను భాషయన్, అన్వజాగ్రత్తతో రామ మస్త్రమత్తో ధనుర్ధరః. ౫౦. తథా
శయానస్య తతోఽస్య ధీమతో యశస్వినో దాశరథే ర్హవత్తనః, అదృష్టదుగ్ధస్య
సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ. ౫౧ ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచాశస్సర్గః.

ధర్మం నాశ్రితవా నస్తీతి భావః. ౪౩. రాజాన్నాద్యపరిగ్రహే హేతుం దర్శయతి - కుశచీరా
జినధర మితి. కుశం పవిత్రమేఖిలాదిరూపం - చీరం వల్కలం - అజినం కృష్ణాజినం - ధర్మే ప్రణి
హితం పితృవాక్యపరిపాలనాదిధర్మే - సావధానం-వనం గోచర స్సంచారవిషయో యస్య తం ౪౪.
అశ్వానా మితి. అశ్వానాం ఖాదనేన గ్రాసేన - ఆర్థి ప్రయోజనవాన్-అశ్వభూస ఏవ ప్రయోజన
మిత్యర్థః - అత్ర అస్మిన్ సమయే. ౪౫. ఏతేహి. సువిహితైః పోషితైః. ౪౬. అశ్వానా మితి.
స గుహః - తత్రైవ తదానీ మేవ - పురుషాన్ స్వభృత్యాన్ ప్రతి - అశ్వానాం ఖాదనం
ప్రతిపాదనం క్షీరాదికంచ త్వరితం దీయతా మిత్యన్వశాత్. ౪౭. తత ఇతి. ఉత్తరాసంగః ఉత్త
రీయం - అన్వాస్య ఉపాస్య - అనేన స్నాన మాక్షిప్యతే - భోజ్య మాహరం ౪౮. తస్యేతి.
శయ్యాకాలే పాదప్రక్షాళనం రాజోపచారత్వా ద్వా-స్వశేషవృత్త్యనురూపత్వా ద్వా-యద్వా-
ప్రక్షాళనం రామకర్తృకం - తదాచమనస్యాప్యుపలక్షణం - ప్రక్షాళ్యాచమ్య శయానస్య-శయానే
సతీత్యర్థః - భావలక్షణేషష్ఠీ - తతః తస్మాత్ శయనప్రదేశాత్ - అభ్యేత్య గుహాభిముఖ మేత్య -
వృక్ష మేవోపాశ్రిత స్తస్థౌ. ౪౯. గుహోపీతి. సౌమిత్రి మనుభాషయన్-రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య
సౌమిత్రిం వాచయ న్నిత్యర్థః - అన్వజాగ్రత్ గాగ్రతం సౌమిత్రి మన్వజాగ్రత్ - కిమర్థం రామ
ముద్దిశ్య - రామం సంరక్షీతు మిత్యర్థః - ధనుర్ధర ఇత్యనేన లక్ష్మణేఽన్వరితశంకా గుహస్య ద్యోత్యతే.
౫౦. ౫౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః.

౪౨. యత్త్వీతి. అనుజానామి ప్రతిదదామి. ౪౩. తత్ర హేతు మాహ. కుశచీరేతి. తాపసం విద్ధితి
సంబంధః. ౪౪. అశ్వానామితి. అత్ర భవతా పూజ్యేన. ౪౫. సువిహితైః తృప్తైః. ౪౬. ౪౭.
చీరోత్తరాసంగః - చీరం వల్కలం - ఉత్తరాసంగ ఉత్తరీయం యస్య సః. ౪౮. ౪౯. గుహః
సూతేన సహ సౌమిత్రి మనుభాషయన్ రామగుణాన్ ప్రస్తుత్య సౌమిత్రిం వాచయన్-రామమను
రామం లక్షీకృత్య అజాగ్రత్. ౫౦. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - పంచాశస్సర్గః.

తం జాగ్రత మదంభేన భ్రాతు రథాయ లక్ష్మణం, గుహ స్సంతాపసం
తప్తః రాఘవం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థముప
కల్పితా, ప్రత్యాశ్వసిహి సాధ్వస్యాం రాజపుత్ర యథాసుఖం. ౨. ఉచితోఽయం
జన స్సర్వః క్లేశానాం త్వం సుఖోచితః, గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామః కాకుత్స్థస్య
వయంనిశాం. ౩. నహి రామా త్ప్రియతమో మమాస్తి భువి కశ్చన, బ్రవీ
మ్యేత దహం. సత్యం సత్యేనైవ చ తే శపే. ౪. అస్యప్రసాదా దాశంసేలో
కేఽస్మిన్ సుమహా ద్యశః, ధర్తావాప్తించ విపులా మర్థావాప్తించ కేవలాం. ౫.
సోఽహం ప్రియసుఖం రామం శయానం సహ సీతయా, రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి
స్సర్వతో జ్ఞాతిభి స్సహ. ౬. నహి మే విదితం కించి ద్వనేఽస్మిన్ చరత స్సదా,
చతురంగం వ్యాపి బలం సుమహత్ప్రసహేమహి. ౭. లక్ష్మణస్తం తదోవాచ రక్ష్య
మాణా స్త్వయానఘ, నాత్రభీతా వయం సర్వే ధర్త మేవానుపశ్యతా. ౮. కథం
దాశరథౌ భూమా శయానే సహ సీతయా, శక్యా నిద్రా మయాలబ్ధుం జీవితంవా
సుఖానివా. ౯. యో నదేవాసురై స్సరై శ్శక్యః ప్రసహితుం యుధి, తం పశ్య
సుఖసంవిప్త్తం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౦. యో మంత్రతపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ
పరిశ్రమైః, ఏకో దశరథస్యేష్టః పుత్ర స్సదృశలక్షణః, అస్మిన్ ప్రవాజితే
రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి, విధవా మేదినీ నూనం క్షీప్ర మేవ భవిష్యతి.

తం జాగ్రత మిత్యాది. అదంభేన అకృత్రిమేణ-అర్థాయ రక్షణాయ - సంతాపసంతప్తః -
రామదుర్దశాదర్శనసంతాపేన సంతప్తః - రాఘవం లక్ష్మణం. ౧. ఇయ మితి. ప్రత్యాశ్వసిహి -
విక్రాంతో భవేతి యావత్. ౨. ఉచిత ఇతి. ఆయం జనః - వనచారిత్వేన క్లేశసహో జనః. ౩.
రామానుజీయం. నహితి. బ్రవీమ్యేత దహం సత్య మితి పాత స్సాధుః. ౪. అస్మేతి. ఆశంసే ప్రార్థ
యే - కేవల మర్థావాప్తించ ఆర్థావాప్తి మేవేత్యర్థః-కేచిత్తు కేవల మితి పరిత్వా కేవలం ప్రసాదా
దితి యోజయంతి. ౫. స ఇతి. సర్వదిక్షు. ౬. నహితి. అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః - కించిత్
విరోధ్యాగమనస్థానం - బలం పరకీయం - ప్రసహేమహిత్యేతదాత్తని బహువచనం జ్ఞాత్యపేక్ష
యా. ౭. ౮. భీత్యభావే కిమర్థం జాగరణ మిత్యాహ - కథ మితి. నిద్రా న లభ్యత ఇతి
భావః - జీవితం ఆస్వాసనం - నిద్రైవ నలభ్యతే జీవితసుఖానాం కా కథేతి భావః. తన్నిష్కోక్తి.
౯. య ఇతి. ప్రసహితు మితి తీవ్రసహేత్యాదినా పాక్షిక ఇత్ - సంవిప్త్తం శయానం.
౧౦. య ఇతి. మంత్రతపసా మంత్రయుక్తతపసా - మంత్రతపోభ్యా మిత్యర్థః - పరిశ్రమైః య

త మితి. భ్రాతు రథాయ భ్రాతుః సేవాయై-అదంభేన అకౌటిల్యేన-విశ్వాసేనేతి యావత్ -
సంతాపసంతప్తః రామ దుర్దశా దర్శనసంతాపేన వీడిత ఇత్యర్థః. రాఘవం లక్ష్మణం. ౧. ఇయ
మితి. ప్రత్యాశ్వసిహి విక్రాంతో భవ. ౨. ఆయం జనః అటవికోఽహం. ౩. ౪. అస్మేతి. ఆ
శంసే ప్రార్థయే - అస్య ప్రసాదా దేవ కేవల మితి యోజనా. ౫. ౬. నహితి. అవిదిత మజ్ఞాతం-
కించ - చతురంగ మితి - ప్రసహేమహి పరకీయ మితి కేషః. ౭. లక్ష్మణఇతి. అత్ర దేశే. ౮. ౯.
౧౦. యఇతి. మంత్ర గాయత్ర్యాదిః - తపః కృచ్ఛాదీః - పరాశ్రమైః - పరేహం మహతాం

౧౨. వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతా త్త్రియః, నిర్ణోహోపరతం చాతో మన్యే రాజనివేశనం. ౧౩. కౌసల్యా చైవ రాజాచ తథైవ జననీ మమ, నాశంనే యది జీవంతి సర్వే తే శర్వరీ మిమాం. ౧౪. జీవేదపి హి మే మాతా శత్రుఘ్న స్యాన్వవేక్షయా, త ద్దుఃఖం యత్తు కౌసల్యా వీరసూ ర్వివశిష్యతి. ౧౫. అనుర క్తజనాకీర్ణా సుఖా లోకప్రియా వహః, రాజవ్యసన సంస్పృష్టా సా పురీ వినశిష్యతి. ౧౬. కథం పుత్రం మహాత్మానం జ్యేష్ఠం ప్రియ మపశ్యతః, శరీరం ధారయిష్యంతి ప్రాణా రాజ్ఞో మహాత్మనః ౧౭. వినష్టే నృపతౌ పశ్చాత్ కౌసల్యా వినశిష్యతి, అనంతరంచ మాతాపి మమ నాశ ముపైష్యతి. ౧౮. అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం, రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే వినశిష్యతి ౧౯. సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మి న్గాతే పృష్ఠస్థితే, ప్రేతకార్యేషు సర్వేషు సంస్కరి ష్యంతి భూమిపం. ౨౦. రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభ క్తమహాపథాం, హర్షస్థా

జ్ఞాదిభిః ఏకః ముఖ్యః - 'ఏకే ముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యమరః, సదృశలక్షణః - స్వసదృశలక్షణః - అస్తి న్నితి - వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి - విధవా పతిరహితా. ౧౨. వినద్యేతి. ఉపరతాః - భవిష్యంతీతి శేషః - అతఏవ నిర్ణోహోపరతం - ఉపరతనిర్ణోహం భవిష్యంతీతి మన్యే. ౧౩. కౌసల్యేతి. తే సర్వే జీవంతి జీవిష్యం తీతి నాశంనే - యది జీవంతి ఇమాం శర్వరీ మేవ. ౧౪. జీవే దితి. శత్రుఘ్న స్యాన్వవేక్షయా - శత్రుఘ్న న్నే హేనేత్యర్థః - పునః పునర్దర్శనేన వా - వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా కౌసల్యా వినశిష్యంతీతి యద్దుః ఖం తద్దుస్సహ మిత్యర్థః. ౧౫. అనుర క్తజనాకీర్ణేతి. రాజవ్యసనసంస్పృష్టా - రాజమరణనిమి త్తవ్యసనసంయు క్తేత్యర్థః. ౧౬. ౧౮. అతిక్రాంత మితి. మే పితా రామే రాజ్య మనిక్షిప్య - అతఏవ మనోరథ మన వాప్య వినశిష్యంతీతి యత్ తస్మాత్ అతిక్రాంతం మతిక్రాంతం - సర్వం ప్రయోజన మతీత్య గత మిత్య ర్థః - అథవా - అతిక్రాంత మతిక్రాంతం మనోరథ మనవాప్య పునః పున ర్దర్శమానం మనోరథ మన వాప్య - రామో జాతః - వర్ధిష్యతే - ఉద్వాహం కరిష్యతి రాజ్యం ప్రాప్యతీత్యేవ మభివృద్ధం మనో రథ మిత్యర్థః - మనోరథాతిక్రాంతి మేవాహ - రాజ్యే రామ మనిక్షి ప్యేతి. ౧౯. సిద్ధార్థా ఇతి. తస్మిన్ గాతే మరణకాలే ఉపస్థితే ప్రేతకార్యేషు పృష్ఠస్థితేషు - వృత్తం ఆతీతం - అమృత మితి యావత్ - 'వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రిష్యతీతే దృఢనిస్తుల' ఇత్యమరః, భూమిపం పితరం సిద్ధార్థాః కృతార్థాః - సంస్క రిష్యంతి - వయం త్వకృతార్థా ఇతి భావః. ౨౦. రమ్యచత్వర సంస్థానా మితి. రమ్యచత్వరసంస్థా

ఆక్రమైః ఆగమైః - ఆశీర్భి రిత్యర్థః - ఏకో ముఖ్యః - సదృశం లక్షణం యస్య స తథా. ౧౧. ౧౨. వినద్యేత్యాది. శ్రమేణోపరతా భవిష్యంతీతి శేషః - అతః నిర్ణోహోపరతం - ఉపరతనిర్ణోహం భవిష్యంతీతి మన్యే. ౧౩. కౌసల్యేతి. తే సర్వే - జీవంతి - జీవిష్యంతీతి నాశంనే - యది జీవంతి - ఇమాం శర్వరీ మేవ. ౧౪. జీవే దపీతి. జీవేదపి - ఏతద్రాత్యాః పర మపీతిశేషః - నమ మాత్రైవ జీవిష్యతి - వీరసూః వీరం పుత్రం సూత ఇతి తథా - కౌసల్యా వినశిష్యంతీతియత్ - తదేవ మమ దుఃఖం. ౧౫. అనుర క్తేతి. సంస్పృ ష్టా యుక్తా. ౧౬. ౧౮. అతిక్రాంత మితి. మే పితా - పున రాగతం రామం రాజ్యే అనిక్షిప్య - అత ఏవ మనోరథ మప్యనవాప్య వినశిష్యతి - యస్మా త్తస్మాత్ - అతిక్రాంత మతిక్రాంతం - సర్వం ప్రయోజన మత్యర్థ మతీత్య గత మిత్యర్థః. ౧౯. సిద్ధార్థా ఇతి. తస్మిన్ గాతే - అవసానకాలే హ్యుపస్థితే ప్రాప్తే సతి వృత్తం మృతం పితరం సర్వేషు ప్రేతకార్యేషు సంస్కరిష్యంతి తే సిద్ధార్థా భాగ్యవంత ఇతి

సాదసంపన్నాం గణికావరణోభితాం, రథాశ్వగజసంబాధాం తూర్యనాద వినాది
తాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపృష్టజనాకులాం, ఆరామోద్యానసంపన్నాం
సమాజోత్సవ శాలినీం, సుఖతా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితు ర్త్వమ. ౨౩. అపి
జీవే ద్దశరథో వనవాసా త్పున ర్వయం, ప్రత్యాగమ్య మహాత్మాన మపి పశ్యేమ
సుప్రతం. ౨౪. అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్థం కుశలినా వయం, నివృత్తవనవాసేఽస్మి
న్నయోధ్యాం ప్రవిశేమహి ౨౫. పరిదేవయమానస్య దుగిఖార్తస్య మహాత్మనః,
తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్యవర్తత. ౨౬. తథాహి సత్యం బ్రువతి ప్రజా
హితే నరేంద్రపుత్రే గురుసౌహృదా ద్దుహః, ముమోచ బాష్పం వ్యసనాభి పీడి
తో జ్వరాతురో నాగ ఇవ వ్యధాతురః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయో
ధ్యాకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

నారమణీయాంగణసంస్థానాం - సువిభక్తమహాపథాం గృహపక్షిభి స్సమ్యగ్విభక్తరాజమార్గాం-
హర్షప్రాసాదసంపన్నాం- హర్షైర్ధనినాం వాసాః-ప్రాసాదై ర్దేవభూభుజాం వాసైశ్చ - సంపూ
ర్ణాం - 'హర్షాది ధనినాం వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః, గజాశ్వరథసంబాధాం-
సంబాధాం నిబిడాం-నాదితాం సంజాతనాదాం - సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం సర్వైః పుత్రజన్మోత్సవ
ప్రభృతిభి స్సంపన్నాం - ఆరామోద్యానసంపన్నాం-ఆరామాః ఉద్యానానిచ - ఉపవనాని రాజ్ఞః
శ్రీదార్హ వనానిచ- సమాజోత్సవశాలినీం సమాజై స్సంఘైః క్రియమాణ ఉత్సవ స్సమాజోత్సవః-
దేవోత్సవ ఇత్యర్థః. ౨౩. అపీతి. అపి స్సంభావనాయాం. ౨౪. అపిసత్యప్రతిజ్ఞేనేతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన
పిత్రేతి శేషః-అస్మిన్ రామే-ప్రవిశేమహిత్యాశంసాయాంలిజ్. ౨౫. పరిదేవయమానస్యేతి. పరి
దేవమానస్యేత్యాదౌ సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-వివమితి శేషః. ౨౬. తథేతి. సత్యం వాస్తవం-నరేంద్ర
పుత్రే లక్ష్మణే-గురుసౌహృదాత్ గురుభు పిత్రాదిభు సౌహృదాత్ స్నేహాత్-జ్వరాతురో నాగో
గజ ఇవ వ్యధాతురో గుహ ఇత్యన్వయః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-
పీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

యోజనా. ౨౦. రమ్యేతి. చత్వరం గృహాంగణం-హర్షాణి ధనినాం వాసాః - ప్రాసాదాః దేవభూ
భుజాం చ వాసాః-సంబాధాం-సంకులాం-సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం రాజధానీం
సుఖతా భాగ్యవంతో భరతాదయ ఇతి శేషః. ౨౩. అపీతి. దశరథో జీవేదపి జీవేద్యది-పశ్యామః-
ద్రక్ష్యామ ఇత్యర్థః-యద్వా-దశరథో జీవేదపి - జీవేత్కిం - సంప్రశ్నేలిజ్ - సుప్రతం దశరథం-
అపి పశ్యామః-ద్రక్ష్యామః కిమిత్యర్థః. ౨౪. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన-రామేణ సార్థం-వనవాసే నివృత్తే
సతి-ఆయోధ్యాం ప్రవిశేమహి-ప్రవేక్ష్యామః కిమిత్యర్థః. ౨౫. పరిదేవనం ప్రలాపః - రాజపుత్రస్య
లక్ష్మణస్య తిష్ఠతో జాగ్రత స్ఫుటః అత్యవర్తత అతీత్య గతా. ౨౬. తథాహితి. గురుసౌహృదాత్ -
గురారామే-సౌహృదాత్ స్నేహాత్-తథా సత్యం వాస్తవం బ్రువతి సతి-అథవా-గుహోపి రామే -
గురుసౌహృదాత్ అతిస్నేహాత్-జ్వరాతురః-అతవివ వ్యధాతురః-నాగఃగజః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహే
శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం -
ఏకపంచాశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం పృథువత్ మహాయశాః, ఉవాచ రామ
స్సామిత్రిం లక్షణం శుభలక్షణం. ౧. భాస్కరోదయకాలోఽయం గతా భగవతీ
నిశా, అసౌ సుకృష్ణో విహగః కోకిల స్తాత కూజతి. ౨. బర్హిణానాం చ నిర్ఘోషః
శ్రూయతే నదతాం వనే, త రామ జాహ్నువీం సౌమ్య శీఘ్రగాం సాగరంగమాం. ౩.
విజ్ఞాయ రామస్య వచ స్సామిత్రి ర్నిత్రనందనః, గుహ మామంత్ర్య సూతంచసోఽతి
ష్ఠ ద్భ్రాతు రగ్రతః. ౪. స తు రామస్య వచనం నిశమ్య ప్రతిగృహ్యచ, స్థపతి స్తూర్ణ
మాహూయ సచివా నిద మబ్రవీత్. ౫. అస్య వాహనసంయుక్తాం కర్ణగ్రాహ
వతీం శుభాం, సుప్రతారాం దృఢాం తీర్థే శీఘ్రం నావ ముపాహర. ౬. తం నిశ
మ్య సమాదేశం గుహమాత్యగణోషహాన్, ఉపాహ్య రుచిరాం నావం గుహాయ
ప్రత్యవేదయత్. ౭ తత స్స ప్రాంజలి య్భాత్వా గుహా రాఘవ మబ్రవీత్,
ఉపస్థితేయం నౌ ర్దేవ భూయః కిం కరవాణి తే. ౮. తవామరసుతప్రఖ్య తర్తుం
సాగరగాం నదీం, నౌ రియం పురుషవ్యాసు తాం త్వ మారోహ సువ్రత. ౯.

ప్రభాతాయా మితి. పృథువత్ ఇత్యుత్సాహతిరేకోక్తిః - మహాయశా ఇతి ధర్మవ్యతిక్ర
మాభావ స్సూచితః-సామిత్రి మితి-రామం దశరథం విద్ధిత్యాదినోక్తార్థానుష్ఠాయిత్వం సూచితం-శుభ
లక్షణ మిత్యనేన స్వభక్తి రుక్తా. ౧. భాస్కరోదయకాల ఇతి. భాస్కరశబ్దోయం తత్సంబంధ్య
రుణవాచీ-గతా గతప్రాయా-భగవతీ కామవర్ధినీ - 'భగః శ్రీ కామమాహత్మ్యవీర్యయత్నార్క కీర్తి
ష్వి'త్యమరః, సుకృష్ణో విహగః భరద్వాజః-కోకిలః-కోకిల శ్చేత్యర్థః. ౨. బర్హిణానా మితి. వనే
నదతా మితి నగరస్థకీడామయూరవ్యావృత్తగంభీరధ్వని రుక్తా-శీఘ్రగా మితి నావం వినా దుస్తర
తోఽక్తిః-సాగరంగమా మితి మహత్తోక్తిః. విజ్ఞాయేతి. వచో విజ్ఞాయ - నదీతరణసాధనం శీఘ్ర
మానేతవ్యమిత్యేవం రూపం వచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా-గుహం సూతం చామంత్ర్య-యువాభ్యా మపి
రామవచనతాత్పర్యం జ్ఞాతం కి మితి సంబోధ్య భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠత్. ౪. సత్వితీ. ప్రతిగృహ్య-
శిరోనతిపూర్వకం తదైవ కరిష్యామిత్యంగీకృత్య. ౫. అస్మేతి. అస్య రామస్య - వాహనసంయుక్తాం
వాహ్యతే - నీయతేఽనేనేతి వాహనం అరిత్రాది-తేన సంయుక్తాం-కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణ మరిత్రం గృ
హ్యతీతి కర్ణగ్రాహః కర్ణధారః తద్వతీం-కర్ణం శ్రోత్ర మరిత్రంచేతి సిఘంటుః. సుప్రతారాం సుష్టు
తారయితుం సమర్థాం-దృఢాం సుశ్లిష్టసంబంధిబంధాం-తీర్థే అవతారమాగ్నే-ఉపాహరేత్యేకవచనం సచి
వగణాభిప్రాయేణ. ౬. ౮. తవేతి. నౌ రియ మితి-ఉపస్థితేతి శేషః. ౯. అథేతి. ఆరోప్యతా మితి-

౧. ౩. విజ్ఞాయేతి. వచో విజ్ఞాయ-నదీతరణసాధనం శీఘ్ర మానేతవ్య మిత్యేవం రూపం-రా
మవచనతాత్పర్యం జ్ఞాత్వా-గుహం సూతంచ అమంత్ర్య - యువాభ్యా మపి రామవచనతాత్పర్యం
జ్ఞాతం కి మితి సంబోధ్య-యథాపూర్వం-భ్రాతు రగ్రతోఽతిష్ఠ దితి సంబంధః. ౫. అస్మేతి. అస్య
వాహనసంయుక్తాం-అస్య జలం నిరస్య నావం తీరం-వాహాయతి - ప్రాపయతీత్యస్య వాహన మరిత్ర
మితి యావత్-తత్సంయుక్తాం-యద్వా-అస్య రామస్య వాహనసంయుక్తాం - వాహ్యతే నీయతే నౌ
రనేనేతి వాహన మరిత్రాది-తద్యుక్తాం కర్ణగ్రాహవతీం కర్ణధారవతీం-సుప్రతారాం - సుష్టు ప్రతార
యితుంక్షమాం-దృఢాం సుశ్లిష్టసంబంధిబంధాం-తీర్థే అవతరణమాగ్నే-ఉపాహరేత్యేకవచనం సచివగణా
భిప్రాయేణ. ౬. తన్నిశమ్యేతి. ఉపాహ్య సమీపం ప్రాపయేత్యర్థః. ౭. ఉపస్థితా ప్రాప్తా. ౯. అథేతి.

ఆధోవాచ మహాతేజా రామో గుహ మిదం వచః, కృతకామోఽస్మి భవతా శీఘ్ర మారోహ్యతా మితి. ౧౦. తతః కలాపాన్ సన్నహ్య ఖడ్గౌ బధ్వాచ ధన్వినా, జగతు ర్యేన తౌ గంగాం సీతయా సహ రాఘవౌ. ౧౧. రామ మేవ తు ధర్మజ్ఞ ముఃగమ్య వినీతవత్, కి మహం కరవాణీతి సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౧౨. తతోఽబ్రవీ ద్దాశరథి స్సుమంత్రం స్పృశన్ కరేణోత్తమదక్షిణేన, సుమంత్ర శీఘ్రం పున రేవ యాహి రాజ్ఞ స్సకాశే భవ చాప్రమత్తః. ౧౩. నివర్తస్వ త్యువాచైవ మేతావ ధి కృతం మమ, రథం విహాయ పద్భ్యాం తు గమిష్యామో మహావనం. ౧౪. ఆత్మానం త్వభ్యనుజ్ఞాత మవేక్ష్య ర్థ స్స సారథిః, సుమంత్రః పురుషవ్యాఘ్ర మైక్ష్యాక మిద మబ్రవీత్. ౧౫. నాతిక్రాంత మిదం లోకే పురుషేణేహ కేనచిత్, తవ సభ్రాతృభార్యస్య వాసః ప్రాకృతవద్వనే. ౧౬. న మన్యే బ్రహ్మచర్యేఽస్మి స్వధీతేవా ఫలోదయః, మార్ద

ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్తాభరణాదిక మితి శేషః. ౧౦. తత ఇతి. తౌ రాఘవౌ-సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా-కలాపాన్ తూణీరాన్ ఖడ్గౌ చ బధ్వా-ధన్వినౌ-జనాః యేన మార్గేణ గంగాం ప్రాప్నువంతి తేన మార్గేణ జగతుః. ౧౧. రామ మితి. ధర్మజ్ఞం భృత్యధర్మజ్ఞం - వినీతవత్ సవినయ మితి క్రియాదిశేషణం. ౧౨. తత ఇతి. ఉత్తమేతి సంబోధనం. ౧౩. యాహీతి సామాన్యేనోక్తం సోపపత్తిక మాహ - నివర్తస్వేతి. మమ ఏతావత్ కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతం రథేన ప్రాప్తం కృతం హి-హీతి రాజాజ్ఞాద్యోతనం-అతఃపరం యానం విహాయ పద్భ్యా మేవ మహావనం గమిష్యామః-అత స్త్వం నివర్తస్వేత్యేవ మువాచ. ౧౪. ఆత్మాన మితి. అపేక్ష్య బుద్ధ్వా - ఆర్తః అనుగ మనేఽభ్యనుజ్ఞానకృతేతి దుఃఖతః. ౧౫. నాతిక్రాంత మితి. తవ సభ్రాతృభార్యస్య వనే - ప్రాకృత వత్ తుర్జస్యేవ - యోఽయం వాసః - తదిదం లోకే కేనచి దపి పురుషేణ-నాతిక్రాంతం నాగీ కృతం-సర్వాసంమతోఽయం తవ వనే వాస ఇత్యర్థః కిం పున ర్త్తమేతి భావః. ౧౬. న మన్య ఇతి. త్వాం బ్రహ్మచర్యస్వాధ్యాయమార్దవార్జవయుక్తం త్వాం-వ్యసన మాగతం చేత్ - బ్రహ్మచర్యే అభ్యసయనాదిలక్షణే - అభ్యయనకాలకృతే స్వధీతే స్వాధ్యాయాధ్యయనే - మార్దవే-దయాళుత్వ ఇతి యాసత్-అర్జునే ఆకాటిర్యేచ ఫలోదయః ఫలసిద్ధిః- నాస్తీతి మన్యే-యది బ్రహ్మచర్యాదికం ఫలదం

అరోహ్యతాం-ఖనిత్రపిటకవైదేహీవస్తాభరణాదిక మితి శేషః. ౧౦. తతః కలాపా నిత్యాదిష్టోక ద్వయ మేకం వాక్యం. తౌ రాఘవౌ - సన్నహ్య కవచౌ ధృత్వా - కలాపాన్ తూణీరాన్ - ఖడ్గౌ చ బధ్వా - యేన యస్తా త్కారణాత్ - రథనిరపేక్షౌ గంగాం జగతుః - తస్మా ద్రామ ము పగమ్య సూతః! ప్రాంజలి రబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౩. పున ర్యాహీతి సామాన్యేనోక్తం సోపపత్తిక మాహ. నివర్తస్వేతి. మమ - ఏతావత్కృతంహి - గంగాతీరపర్యంతం రథేన ప్రాప్తం కృతం - యానం విహాయ పద్భ్యాం మహావనం గమిష్యామి - అత స్త్వం నివర్త స్వేత్యేవ మువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఆత్మాన మితి. అభ్యనుజ్ఞాతం - ప్రతినివృత్త్యా ఇతి శేష. ౧౫. నాతిక్రాంత మితి. యదా సభ్రాతృభార్యస్య - తవ త్వద్విధస్యాపి - ప్రాకృతవత్ తుర్జస్యేవ - యేన వై వేన వనే వాసః కృతః - తదా ఇదం దైవకృత్యం - ఇహ లోకే - కేన చిత్ పురుషేణాపి - నాతిక్రాంతం నలంఘితం - లంఘితు మశక్య మిత్యర్థః. ౧౬. న మన్య ఇతి. త్వ ద్విష్టేషుముఖాత్ - బ్రహ్మచర్యాదీనాం ఫలం నాస్తీత్యుక్తం - వస్తుతస్తు - త్వం గతి మితి - హే

వార్జవయో ర్వాపి త్వాం చే ద్వ్యసన మాగతం. ౧౭. సహ రాఘవ వై దేహ్యా
భ్రాత్రా చైవ వనే వసన్, త్వం గతిం ప్రాప్స్యసే వీర త్రిలోకాంస్తు జయన్ని
వ, వయం ఖలు హతా రామ యే త్వయా ప్యుపవంచితాః, కైకేయ్యా వశ
మేష్యామః పాపాయాం దుగభిభాగినః. ౧౮. ఇతి బ్రువన్నాత్మసమం సుమంత్రస్సా
రథి స్తదా, దృష్ట్వా దూరగతం రామం దుఃఖార్తో రురుదే చిరం. ౨౦. తతస్తు
విగతే బాహ్వే సూతం స్పృష్ట్వాదకం శుచిం. రామస్తు మధురం వాక్యం పునఃపున
రువాచ తం. ౨౧. ఇక్ష్వాకూణాం త్వయా తుల్యం సుహృదం నోపలక్షయే, యథా
దశరథో రాజా మాం న శోచే త్తథాకురు. ౨౨. శోకోపహతచేతాశ్చ వృద్ధ
శ్చ జగతీపతిః, కామభారావసన్నశ్చ తస్మా దేత ద్భ్రవీమి తే. ౨౩. యద్య
దాజ్ఞాపయే త్కించి త్స మహాత్మా మహీపతిః, కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం
కార్యం తదవికాంక్షయా. ౨౪. ఏతదర్థంహి రాజ్యాని ప్రశాసతి నరేశ్వరాః,
యదేషాం సర్వకృత్యేషు మనో న ప్రతిహన్యతే. ౨౫. యద్యథా స మహారా
జో నాలీక మధిగచ్ఛతి, నచ తామ్యతి దుగభేన సుమంత్రకురు తత్తథా. ౨౬.
అదృష్టదుగభిం రాజానం వృద్ధ మార్గ్యం జితేంద్రియం, బూరియా స్త్వ మభివా

స్యాత్ తత్ త్వయి దృశ్యేత-న దృశ్యతే-ప్రత్యుత వనవాస ఏవ దృష్టః-అతో న తత్ ఫలవ మితి
మన్య ఇతి భావః-భేదాతిశయా దేవ ముక్తం. ౧౭. సహేతి. త్రి్ లోకాన్ జయన్నివ - విష్ణు
రివేత్యర్థః-గమ్యత ఇతి గతిః కీర్తిః తాం ప్రాప్స్యసే-అతులాం కీర్తిం ప్రాప్స్యస ఇత్యర్థః-సుమంత్రః
పురవాసిష్ఠాత్మానమంతర్భావ్య వదతివయమితి-వయం త్వా మనుగతా వయం-త్వయా ప్యుపవంచితాః
ఖలు- రాత్రౌ నిద్రాసమయే అవిదితగమనేన ఉపవంచితా ఏవ. అపిశబ్దాదభిషేకవిఘటనేన కైకే
య్యాపి వంచితా ఇతి ద్యోత్యతే - ఉపవంచితాః సమీపే వంచితాః వనం ప్రాప్తయ్య మానా ఇవ
త్యక్తా ఇతి వార్థః-అతఏవ పాపాయాః కైకేయ్యాః వశం - దుగభిభాగిన స్సంతః ఏష్యామః-అతో
వయం హతా ఇత్యన్వయః. ౨౦. తత ఇతి. రోదనస్యాశుచితాహేతుత్వాత్ స్పృష్ట్వాదకం ఆచాం
తం-అతఏవ శుచిం. ౨౧. ౨౩. గురవ స్సాన్వమిన శ్చ న నియామ్యాః - అపితు సర్వప్రకారేణానవ
ర్తనీయా ఇత్యాశయేనాహ-యద్యదితి. వికాంక్షా అనాదరః-తదభావేన - ఆదరేణేత్యర్థః. ౨౪. ఏత
దితి. ఏతచ్ఛబ్దార్థ మాహ-యదేషా మితి. ప్రశాసతీతి - అభ్యస్తత్వాదదాదేశః - సర్వకృత్యేషు కా
మాత్ క్రోధా ద్వా ప్రవృత్తేష్యిత్యర్థః. ౨౫. యదితి. అలీక మప్రియం. 'అలీకం త్వప్రియేనృత'

రాఘవ - వనే వసన్ - త్రి్ లోకాం స్తు జయ న్నివ పితృసత్యపాలనేన జయన్నేవ - వశీకుర్వ
న్నేవ - త్వం గతిం ముక్తిం ప్రాప్స్యసే - నాత్ర సందేహః - వయ మితి - రాత్రౌ కేచన నిద్రా
సమయే అవిదితగమనేన - అహంతు బలాన్నివర్తనేన - ఏవం సర్వే వయం వంచితాః త్యక్తాః.
౧౮. ఇతీతి. ఆత్మసమం భృత్యస్య స్వస్యోచిత మితి క్రియావిశేషణం - ఆత్మసమం ప్రాణసమ మితి
రామపరంవా - దూరగతం దృష్ట్వా నిశ్చిత్యేత్యర్థః. ౨౦. తత ఇతి. స్పృష్ట్వాదకం ఆచాంతం. ౨౨.
శోకేతి. కామభారావసన్నః - కామవేగేన పీడితః యస్మాత్ తస్మాత్ - ఏతత్ వక్ష్యమాణం
బ్రవీమితి యోజనా. ౨౩. యద్యదితి. అవికాంక్షయా అవిశంకయా-ఆకార్యం అనుష్ఠేయం. ౨౪.
౨౫. యద్యథేతి. యత్కార్యం ప్రతి యథా అలీక మప్రియం-నాధిగచ్ఛతి దుగభేన న తామ్యతి-

దైవ మమ హేతోః ౨౨. వచః. ౨౨. నై హాహ మనుశోచామి లక్షణో న చ
 మైత్రీ, అయోధ్యాయా శ్చుర్యాశ్చేతి వనే వత్సామహేతిచ. ౨౩. చతుర్
 శ్చు వర్షేషు నిమగ్నైషు పునఃపునః, లక్షణం మాం చ సీతాం చ ద్రక్ష్యసి క్షీర
 గూగర్గా. ౨౪. ఏవ ముక్త్యాతు రాజానం మాతరం చ సుమంత్ర మే, అన్యా
 శ్చ దేవీ సహితాః కై కేయూం చ పునఃపునః, ఆరోగ్యం బ్రాహ్మిణౌ సల్యా మాథ
 పాదాభివందనం, సీతాయా మమచార్యస్య వచనా ల్లక్షణస్యచ. ౩౧. బ్రాహ్మ
 శ్చ హి మహారాజం భరతం క్షీర మానయ, ఆగత శ్చాపి భరత స్థాప్యో నృప
 మితే వదే, భరతంచ పరిష్కజ్య యావరాజ్యేభిషిచ్య చ, అస్తత్సంతాపజం
 దుఃఖం న త్వా మభిభవిష్యతి. ౩౩. భరతశ్చాపి వక్తవ్యో యథా రాజనివర్తనే,
 తథా మాతృమ వర్తేథా స్వర్వాన్వేవావిశేషతః, యథాచ తవ కై కేయూ సుమి

ఇత్యుచ్యతే. ౨౨. అన్యద్యదుగిభ మితి. మమ హేతోః మదర్థం-మను ప్రతినిధిత్వేనేత్యర్థః. ౨౨. స్వది
 శ్లేషజనితదుఃఖేన రాజా న నిర్వహే దితి భియా తదా శ్వాసకాని వాక్యాన్యాహ - నై హాహ మితి.
 లక్షణో న చ మైత్రీలక్ష్యత శోచతీతి విచారిణామః కర్తవ్యః - వత్సామహేత్యత్ర ఆర్ష స్పంధిః.
 ౨౩. చతుర్వశస్మితి. పునః పునర్వశస్మి-నిత్యవీప్యయో రితి ద్వివచనం-అదరాతిశయేన సదా ద్రక్ష్య
 సీత్యర్థః. ౨౪. ఏవ మిత్యాది. రాజానం మే మాతరం అన్యాః దేవీః సహితాః కౌసల్యాయా సహ
 విర్తమానాః కై కేయూం చ పునః పున రేన ముక్త్యా-అథ కౌసల్యా మారోగ్యం పాదాభివందనం చ
 బ్రాహ్మిత్యన్వయః - ఆర్యస్య - శాస్త్రవిహితశ్చేష్టామవర్తనరూపపరమధర్మ వేదిత్వా ల్లక్షణస్యార్థ
 త్వోక్తిః-కౌసల్యాం ప్రత్యేన పాదాభివందనాదనం-అన్యత్ర నిషేధాత్-ఆచార్యవ దాచార్యదాశే
 వృత్తిః పాదసంవాహనవర్జ మితి నిషేధస్యసవత్సమాశ్చవ్యపి తుల్యత్వాత్. ౩౦. ౩౧. బ్రాయా
 ఇతి. నృపమితే రాజా మభిమితే వదే-యావరాజ్య ఇత్యర్థః. అభిషిచ్య స్థిత మితి శేషః-నాభిభవిష్యతి
 శ్చేత ఇతి. రణం ద్రష్టవ్యం-అన్య బ్రాయా ఇత్యనేన సంబంధః. ౩౨. ౩౩. భరత ఇత్యాదిశ్లోకేనో
 క్త మర్థం వివృణోతి-యథేతి. సుమిత్రోక్తి శ్చుక్తుస్సుపక్షపాతాత్ - ఆవేక్షతా అంగీకర్వతా -
 త్వయేతి శేషః-నిత్యదా నర్వదా-ఛాందసో దాప్రత్యయః - ఇతి భరత శ్చాపి వక్తవ్య ఇతి పూర్వేణా
 ద్దానిం న ప్రార్థనా - తత్కార్యం తథా మర్వీతి సంబంధః. ౨౬. ౨౭. నేతి. వత్సామహేతి
 సంధి ర్వాన్. ౨౮. చతుర్వశస్మితి పునః పునః పునరాగతానస్తా - పున స్త్వం ద్రక్ష్యసీతి -
 ద్వయోః పున శ్చద్వయోః సంబంధః. ౨౯. ఏవ మితి. సహితాః మమ మాత్రేతి శేషః-కై కేయూం
 చ ఆరోగ్యం బ్రాహ్మిణీ సంబంధః - స్వమాతుః పాదాభివందన మాదిశతి కౌసల్యా మితి - సీతా
 యాః మమచ - ఆర్యస్య విదుషా లక్ష్యణస్యచ - వచనా త్పాదాభివందనం బ్రాయా ఇత్యన్వ
 యః - యద్వా - బ్రాహ్మిణీ పూర్వేణ సంబంధః. ౩౦. ౩౧. స్వదిశ్లేషజదుగిభనివృత్తయే సుమం
 త్రే స్వాతంత్ర్యే మారోచ్యహ-మహారాజ మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. మహారాజం త్వత్పూర్వం నృప
 మితే వశరథామితే భరత మభిషిచ్య అభిషేచయసి వేత్ - తర్హిదం దుఃఖం త్వా న్నాభిభ
 విష్యతీతి సంబంధః - యద్వా - దశరథం ప్రతి వక్తవ్య మితి సుమంత్రం ప్రత్యాహ - బ్రాహ్మ
 ఇతి. ౩౨. ౩౩. * తాతస్యేతి. తాతస్య ప్రియకామేన - యావరాజ్య మవేక్షతా అంగీకర్వతా
 ఉభయో విహ పరయోః-సుఖ మేధితుం - శక్యం-జనానా మితి శేషః - యద్వా - యావరాజ్య
 మవేక్షతా త్వయా - ఉభయో ర్లోకయోః - తాతస్య దశరథస్య - సుఖ మేధితుం సంవర్ధయితుం-

త్రాచ విశేషతః, తథైవ దేవీ కౌసల్యా మమ మాతా విశేషతః, తాతస్య ప్రియ
కామేన యావ గాజ్య మవేక్షతా, లోకయో రుభయో శ్శక్యం నిత్యదా సుఖ
మేధితుం. 3౬. నివర్త్యమానో రామేణ సుమంత్ర శ్శోకకర్షితః, తత్సర్వం వచ
నం శ్రుత్వా స్నేహాత్కాకుత్స్థ మబ్రవీత్. 3౭. యదహం నోపచారేణ బ్రూ
యాం స్నేహా దవిక్లబః, భక్తిమా నితి త త్తావ ద్వాక్యం త్వం తుంతు మర్హసి.
3౮. కథం హి త్వద్విహీనోఽహంప్రతియాస్యామి తాం పురీం, తవ తావ ద్వియో
గేన పుత్రశోకాకులా మివ. ౩౯. సరామ మపి తావ న్నే రథం దృష్ట్వా తదా
జనః, వినా రామం రథం దృష్ట్వా విదీర్యేతాపి సా పురీ రం. దైన్యం హి నగరీ
గచ్ఛే ద్దృష్ట్వా శూన్య మిమం రథం, సూతావశేషం స్వం నైన్యం హతవీర మివా
హవే. ౪౦. దూరేపి నివసంతం త్వాం మానసేనాగ్రత స్థితం, చింతయంత్యో
ద్యమానం త్వాం నిరాహారాః కృతాః ప్రజాః. ౪౧. దృష్టం తద్ధి త్వయా రామ
యాదృశం త్వత్ప్రవాసనే, ప్రజానాం సంకులం వృత్తం త్వచ్ఛోకక్లాంతచేతసాం.
౪౩. ఆర్తనాదో హి యః పారైర్ముక్త స్త్వద్విప్రవాసనే, స రథం మాం నిశా

న్వయః. 3౬. 3౭. యదితి. ఆహ మవిక్లబః ధృష్టస్యై-యద్వాక్యం బ్రూయాం తన్నోపచారేణ-
కింతు స్నేహాత్-తద్వాక్యం త్వం తాపత్ సాకల్యేన తుంతు మర్హసితి సంబంధః - పాఠభేదః-తవ
స్నేహా దవిక్లబో నిర్భయః యద్వచః ఉపచారేణ న బ్రూయాం సేవాధర్మం విహాయ బ్రూయాం-
తద్వాక్యం భక్తిమా నితి హేతోః తుంతు మర్హసి. 3౮. కథ మితి. తవ తావ ద్వియోగేనేతి
పాఠః-తవ తాతేతి పాతే-తాత - స్వామిన్నిత్యర్థః - వృద్ధత్వా ద్వత్సేతి సంబోధనంవా - పుత్ర
వియోగజ శ్శోకః పుత్రశోకః - తేనాకులా మివ స్థితాం పురీ మిత్యన్వయః. 3౯. స రామ మితి.
పూర్వం స రామం రథం దృష్ట్వా ఇదానీం రామం వినా స్థితం రథం దృష్ట్వా-జనః సా పుర్యపి-విదీ
ర్యేత దుఃఖేన భిద్యేత - పురీశబ్దోత్త జనవ్యతిరిక్తపశ్వాదిపరః. ౪౦. దైన్య మితి. ఆహవే హతవీరం
హతవీరం దృష్ట్వా - స్వనైన్య మివ సూతావశేషం శూన్యం రామరహితం రథం దృష్ట్వా నగరీ
దైన్యంగచ్ఛేత్. ౪౧. దూర ఇతి. ప్రజాః అయోధ్యావాసిన్యః-దూరే నివసంత మపి-త్వాం మాన
సేనాగ్రతః స్థితం త్వాం చింతయంత్యః భావనా ప్రకరేణ పురతః స్థిత మివ పశ్యంత్యః నిరా
హారాః కృతాః - ఆహారేఽప్యాదరం న కుర్వంతీత్యర్థః. ౪౨. ఆత్మార్థే పూర్వానుభవం
ప్రమాణయతి - దృష్ట మితి. త్వత్ప్రవాసనే ప్రజానాం యాదృశం సంకులం వృత్తం సంక్షోభో
జాతః-తాదృశం త్వయా దృష్టం హి. ౪౩. ఆర్తనాద ఇతి. తతః ప్రవాసకాలిక నాదా దిత్యర్థః.

శక్య మితి సంబంధః. 3౪. 3౯. స రామ మితి. సరామం తావ త్ప్రథమం దృష్ట్వా - తదా
స్థితో యో జనః యా పురీచ - స జనః - సా పురీచ - పశ్చాద్వినిరారామం రథం దృష్ట్వా - విదీ
ర్యేతాపి-అపి సంభావనాయాం. ౪౦. దైన్య మితి. హతవీరం హతరథినం రథం - దృష్ట్వా-స్వనైన్య
మివ స్వసేనేవ. ౪౧. దూర ఇతి. అగ్రతః - పురతః స్థితం - వనప్రయాణోన్ముఖం త్వాం - ఆతవివ
మానసేన దూరే నివసంతం చింతయంత్యః - ప్రజాః నిరాహారాః కృతాః - ఆద్య త్యక్త్వా -
వనంగతం త్వాం చింతయంత్యః మరిష్యంతి - నూన మిత్యర్థః. ౪౨. మత్ప్రవాసనమాత్రేణ కథం
తేషామరణశంకేత్యత ఆహ - దృష్ట మితి. ప్రజానాం యాదృశం - సంకులం దుఃఖప్రలాపః -
వృత్తం జాతం - త త్వయా దృష్టం. ౪౩. ఆర్తేతి. సరథం భవద్విరహిత రథయుక్త మిత్యర్థః.

మ్యైవ కుర్యు శ్శతగుణం తతః. ౪౪. అహం కించాపి వక్ష్యామి దేవీం తవ సుతో
మయా, నీతోఽసౌ మాతులకులం సంతాపం మాకృథాఇతి, అసత్య మపి నై వా
హం బ్రూయాం వచన మీదృశం, కథ మప్రియ మేవాహం బ్రూయాం సత్య
మిదం వచః. ౪౫. మమ తావ నియోగస్థా స్త్వద్బంధుజనవాహినః, కథం
రథం త్వయా హీనం ప్రవక్ష్యంతి హయోత్తమాః. ౪౬. తన్న శత్రవ్యమ్యహం గం
తు మయోధ్యాం త్వదృతేనఘ, వనవాసానుయానాయ మా మనుజ్ఞాతు మర్హ
సి. ౪౭. యది మే యాచమానస్య త్యాగ మేవ కరిష్యసి, సరథోఽగ్నిం ప్రవే
క్ష్యామి త్యక్తమాత్ర ఇహ త్వయా. ౪౮. భవిష్యంతి వనే యాని తపో విఘ్నక
రాణి తే, రథేన ప్రతిబాధిష్యే తాని సత్వాని రాఘవ. ౪౯. త్వత్కృతేన

౪౪. యది ప్రియం బ్రూయాం - తవసత్యం భవతి - యది చ సత్యంబ్రూయాం -
తదప్రియం భవతి - అతః కౌసల్యాం ప్రతి కి మపి వత్తుం న శక్య మిత్యభిప్రాయేణాహ -
అహ మిత్యాదినా. దేవీ మహం కిం వా వక్ష్యామి. న కి మపి వత్తుం శక్నోమిత్కర్థః - తదేవోప
పాదయతి తవేత్యాదినా - తవాసౌ సుతో మయా మాతులకులం నీతః తస్మాత్ సరితాపంమా
కృథా ఇతీదృశ మసత్యవచన మప్యహం నైవ బ్రూయాం-అసత్యవచనప్రతిషేధా దితి భావః-సత్య
మేవ వదేత్యత్రాహ-కథ మితి-ఆప్రియ మిదం వనప్రావణరూపం సత్యం వచనం కథం బ్రూయాం-
దేవ్యాహం ప్రసంగా దితి భావః. ౪౫ మమేతి. త్వద్బంధుజనాః త్వద్బంధుశ్చ - యద్వా - త్వం
త్వద్బంధుధూతసీతా లక్ష్మణరూపజనాశ్చ త్వద్బంధుజనాః - తద్వాహినః - ప్రవక్ష్యంతి వోధారో
భవిష్యంతి - వహే ర్హృతిరూపం. ౪౬. ౪౭. యదితి. త్యక్తమాత్రః - తత్క్షణ ఏవ వ్యక్తః.
౪౮. భవిష్యంతి. రథేన సాధనేన - ప్రతిబాధిష్యే - అహ మేవ రథే భూత్వా నివర్తయిష్యా
మిత్కర్థః-తాని సత్వానీతి పాతః - సర్వాణీతి పాతే సత్వానీతి శేషః. ౪౯. త్వదితి. త్వత్కృతే
త్వన్నిమిత్తం - రథచర్యాకృతం సుఖం మయా నానాప్రం-రాజ్యాభిషిక్తత్వద్రఢచర్యాకృత సుఖం
మయా భాగ్యహీనేన నలబ్ధం - తథాపి త్వత్కృతేన త్వత్సాహాయ్యకరణేన - వనవాసకృత మపి
సుఖం - ఆశంసే ఇచ్ఛామి - రాజ్యే రథచర్యాకృతసుఖాభావేపి వనే సారథిత్వేన పరిచర్యాకరణ

౪౪. కించ త్వద్వియోగదుఃఖితాం త్వన్తాతరం ప్రతి - తవ వనవాసస్థితి ర్వత్తు మశక్త్యా - అపితు
తస్యాః దుఃఖిన్నివృత్తయే - అసత్య మప్యహం బ్రూయా మిత్యాహ - అహ మిత్యాదిష్టోకద్వయేన
కించాహం-తవ దేవీం మాతరం ప్రతి-అహ మేవ మపి వక్ష్యామి-కథం తవాసౌ సుతో మయామాతు
లకులం కౌసలదేశం నీతః - నకు వనం - అతో మా సంతాపం కృథా ఇతి అసత్యమపీదృశం వచన
మేవాహం బ్రూయాం సత్యమపీదం వచః-వననయనవచనం - కథ మేవాహ మప్రియం బ్రూయాం-
'సత్యం బ్రూయా త్ప్రియం బ్రూయా న్న బ్రూయాత్సత్య మప్రియ'మితి స్మరణా దిత్యాశయః-
యద్వా - కౌసల్యాం ప్రతి - కిం వక్ష్యామిత్కభిప్రాయేణాహ - అహ మిత్యాది దేవీం కౌసల్యాం -
అహం కించాపి వక్ష్యామి - న కించి దపి వక్ష్యామి-కుత స్తవ సుతో మాతులకులం నీత ఇతి ఈదృశ
మసత్యమపి. న బ్రూయాం-తర్హి సత్యం బ్రూహీతి చేత్ - సత్య మపీద మప్రియం వచః కథంబ్రూ
యా మితి సంబంధః. ౪౫. మమేతి. త్వద్బంధుజనవాహినః - త్వాం త్వద్బంధుజనం నీతాసౌమిత్రి
రూపం-వహనశీలా-మమ నియోగస్థాః-మదధీనాః - కథం ప్రవక్ష్యంతి - వహిష్యంతి. ౪౬. ౪౯.
త్వత్కృతేనేతి. త్వయా కృతామగ్రహేణ-రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం-సుఖ మవాప్తం-వన

మయావాప్తం రథచర్యాకృతం సుఖం, ఆశంసే త్వత్కృతేనాహం వనవాసకృతం సుఖం. ౧౧. ప్రసీదేచ్ఛామి తేఽరణ్యే భవితुం ప్రత్యనంతరః, ప్రీత్యాభిహిత మిచ్ఛామి భవ మే ప్రత్యనంతరః. ౧౨. ఇమే చాపి హయా వీర యది తే వన వాసినః, పరిచర్యాం కరిష్యంతి ప్రాప్స్యంతి పరమాం గతిం. ౧౩. తవ శుశ్రూషణం మూర్ధ్నా కరిష్యామి వనే వసన్, అయోధ్యాం దేవలోకం వా సర్వథా ప్రజహామ్యహం. ౧౪. నహి శక్యా ప్రవేష్టుం సా మయా యోధ్యా త్వయా వినా, రాజధానీ మహేంద్రస్య యథా దుష్కృతకర్తృణా ౧౫. వనవాసే త్షయం ప్రాప్తే మమైష హి మనోరథః, యదనేన రథేనైవ త్వాం వహేయం పురీం పునః. ౧౬. చతుర్దశహి వర్షాణి సహితస్య త్వయావనే, త్షణభూతాని యాస్యంతి శతసంఖ్యా న్యతోన్యథా ౧౭. భృత్యవత్సల తిష్ఠంతం భర్తృపుత్రగతే పథి, భక్తం భృత్యం స్థితంస్థిత్యాం త్వం న మాం హాతు మర్హసి. ౧౮. ఏవం బహువిధం దీనం యాచ మానం పునగిపునః, రామో భృత్యానుకంపీతు సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్. ౧౯.

కృతం వాపి సుఖం మమ భవత్వితి భావః-యద్వా-త్వత్కృతేన-త్వయా కృతేనానుగ్రహేణేత్యర్థః రథచర్యాకృతం రథప్రేరణకృతం - సుఖం మయా అవాప్తం-ఏవం త్వత్కృతేనానుగ్రహేణ వన వాసకృతం సుఖ మప్యహ మాశంస ఇతి. ౧౧. ప్రసీదేతి. ప్రత్యనంతరః సమీపవర్తీ - మే ప్రత్య నంతరో భవేతి ప్రీత్యాభిహిత మిచ్ఛామి-త్వత్కర్తృక మభిధాన మిచ్ఛామిత్యర్థః-క్రియతా మితి మాం వదేతివత్. ౧౨. తమ ఇతి. పరమాం గతిం స్వామిశుశ్రూషణా దితి భావః. ౧౩. తవేతి. మూర్ధ్నేత్యస్య సోపచార మితి ఫలితార్థః-సర్వథా సర్వప్రకారేణ. ౧౪. నహితి. మహేంద్రస్య రాజ ధానీ స్వర్గః. ౧౫. వనవాస ఇతి. వనవాసే త్షయం ప్రాప్తే వనవాసే సమాప్తేనతీత్యర్థః - వహేయ మితి యత్-అయం మే మనోరథ ఇతి సంబంధః. ౧౬. చతుర్దశేతి. త్వయా సహితస్యేతి-మమేతి శేషః. త్షణభూతాని త్షణతుల్యాని - అతోన్యథా-త్వద్విరహ ఇత్యర్థః-శతసంఖ్యాని భవేయు రితి శేషః. శతగుణితాని భవిష్యంతీతి భావః. ౧౭. భృత్యేతి. హేభృత్యవత్సల-భక్తం భృత్యం-అతఏవ స్థిత్యాం మర్యాదాయాం స్థితం అస్థలితమర్యాదం - అతఏవ భర్తృపుత్రగతే స్వామిపుత్రేణ త్వయా గతే - పథి వనగమనే - తిష్ఠంతం - నిశ్చితత్వదనుగమనం మాం-త్వం హాతుం నార్హసి. ౧౮. ౬౦. నగరీ

వాసకృతం సుఖ మాశంసే-అస్యాయం భావః - త్వ మస్మిన్ కులే అవతరిష్యసీతి జ్ఞాత్వైవ మంత్ర ప్రధానోఽప్యహం త్వద్రథచర్యా సేవాభాగ్యం-మమ భవిష్యతీతి నింద్య మపి సూతకృత్యం-మయా అంగీకృతం-తేన భాగ్యవశాత్ - త్వత్సేవాసుఖం ప్రాప్త మేవ - ఇతహపరం వనవాసకృతం సుఖం- వనవాసేఽపి త్వత్సేవాకృతం సుఖం ఆశంసే ప్రార్థయ ఇతి. ౧౧. ప్రసీదేతి. అరణ్యే తే ప్రత్యనంతరః ప్రత్యాసన్నః-అనుకూలా భవితు మిచ్ఛామి-త్వం మే ప్రత్యనంతరో భవేతి - త్వదభిహితం త్వదు క్త మిచ్ఛామితి సంబంధః. ౧౨. ౧౫. వనవాస ఇతి. వనవాసే వనవాసయోగ్యకారే-క్షయం ప్రా ప్తే పురీం వహేయం ప్రాపమేయ మితి యత్-ఏష మే మనోరథ ఇతి యోజనా. ౧౬. ౧౭. భృత్యేతి. భర్తృపుత్రగతే పథి- రాజపుత్రాశ్చితే పథి-యథా భృత్యేన స్థితవ్యం-తథా త్వద్విషయే తిష్ఠంతం-తథాస్థిత్యాం స్థిత మితి-మంత్రీణా గాజని రాజకార్యేచ తథా స్థితవ్యం తస్మామేవ స్థిత్యాం సదా స్థితం-కదా ప్యపరాధరహిత మితి యావత్, ౧౮. ౬౦. నగరీ మితి. రామో వనంగత ఇతి.

జానామి పరమాం భక్తిం మయి తే భర్తృవత్సల, శృణుచాపి యదర్థం త్వాం
ప్రేషయామి పురి మితః. ౬౦ నగరీం త్వాం గతం దృష్ట్వా జననీ మే యవీయసీ,
కై కేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి రామో వనం గతః, పరితుష్టాహి సా దేవీ వన
వాసం గతే మయి, రాజానం నాతిశంకేత మిథ్యావాదీతి ధార్మికం, ఏష మే
ప్రథమః కల్పో యదంభా మే యవీయసీ, భరతారక్షితం స్థితం పుత్ర రాజ్య మ
వాప్నుయాత్. ౬౩. మమ ప్రియార్థం రాజ్యశ్చ సరథ స్త్వం పురీం వ్రజ, సందిష్ట
త్వాసి యా నర్థాం స్తాం స్తా బ్రూయా స్తథాతథా. ౬౪. ఇత్యుక్త్వా వచనం
సూతం సాంత్యయిత్వా పునఃపునః, గుహం వచన మక్లిబో రామో హేతుమద
బ్రవీత్, నేదానీం గుహయోగ్యోఽయం వాసోమే సజనే వనే, అవశ్యం హ్యశ్ర
మే వాసః కర్తవ్య స్తద్గతో విధిః, సోఽహం గృహీత్వా నియమం తపస్విజనభూ
షణం, హితకామః పితుర్భూయస్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ, జటాః కృత్వా గమి
ష్యామి న్యగ్రోధక్షీర మానయ. ౬౭౪. తత్క్షీరం రాజపుత్రాయ గుహః

మిత్యాదిష్టోక్తయ మేకాన్వయం. రామో వనంగత ఇతి కై కేయీ ప్రత్యయం విశ్వాసం గచ్ఛేత్.
ధార్మికం రాజానం మిథ్యావాదీతి నాతిశంకేత-భరతారక్షితం భరతేన ఆసమంతా ద్రక్షితం పుత్ర
రాజ్యం అవాప్నుయా దితి చ యత్-ఏషః మే ప్రథమః కల్పః కర్తవ్యేషు ప్రయోజనేషు ముఖ్యం.
వి. 'ముఖ్య స్సాస్యోక్త ప్రథమః కల్పః' ఇత్యమరః. ౬౩. మమేతి. యా నర్థాన్ సందిష్టోఽసి-తా నర్థాన్
దశరథాదీ నుద్దిశ్య తథాతథా బ్రూయా ఇతి సంబంధః. ౬౪. ఇతీతి. హేతుమత్ యు క్తిమత్-నే
దానీ మిత్యనేన ఇహ వస్తవ్య మితి గుహస్థానం ద్యోతితం-మే-సజనే సజనప్రదేశే - ఆయం
వాసో నయోగ్యః - తద్గతో విధిః - ఆశ్రమవాసగతః తద్విషయ ఇత్యర్థః - విధిః పితృనియమనం-
సోఽహం-సప్తసప్తచ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, అభిషేక మిమం త్యక్త్వా జటాజినధరో వసేతి
కై కేయీ నియుక్తోఽహం-తపస్విజనభూషణం తపస్విజనాలిశయావహం-నియమం అధశ్శయనాదికం
గృహీత్వా అంగీకృత్య - పితు స్సీతాయా లక్ష్మణస్య చ భూయో హితకామః-అలిశయేన పరలోక
సాధనపుణ్యకామ స్సృక్ - జటాః కృత్వా గమిష్యామి-తదర్థం న్యగ్రోధక్షీరమానయ - జటాకరణస్య
సీతాలక్ష్మణయోః ప్రియత్వాభావేఽపి హితత్వ మస్త్యేవ - తయో రపి లేన ధర్మాలిశయాత్ -
రామజటాకరణే హి సహధర్మచారిణ్యా స్సీతాయా ఆపి ధర్మ స్సిద్ధః-లక్ష్మణస్య చ తదనురోధేన
జటాకరణా ధర్మః - యద్వా హితకామః-నతు ప్రియకామ ఇత్యర్థః. ౬౭౪. తక్షీర మితి. లక్ష్మ

కై కేయీ ప్రత్యయం గచ్ఛే దితి యోజనా. ౬౨. ఏష ఇతి. అంభా-భరతారక్షితం భరతేనారక్షితం-
ఆసమంతా ద్రక్షితం-పుత్ర రాజ్యం - తజ్జనుభి మవాప్నుయా దితి యత్ - ఏష మే ప్రథమః కల్పః
ముఖ్యం ప్రయోజన మితి యోజనా. ౬౩. మమేతి. సందిష్టః ఉపదిష్టః. ౬౪. ౬౫. నేతి. సజనే
వనే - మే ఆయం వాసో న యోగ్యః - కింతు ఆశ్రమే జానపదరహితే వాసో యోగ్యః-తద్గతో
విధిః ఆశ్రమవాసోచితజటాధారణాది రిదానీం కర్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౬౬. సోఽహం మిత్యాదిసార్థ
క్షోక మేకం వాక్యం - సీతాయాః లక్ష్మణస్య చ హితకామోఽహం-సితు ర్భూయః అలిశయేన
హితకామస్సృక్ - పర్యాహారాధశ్శయనాదినీయమం గృహీత్వా జటాః కృత్వా గమిష్యామి-తదర్థం
న్యగ్రోధక్షీర మానయేతి గుహ మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః-యద్వా - సీతాయా లక్ష్మణస్య చ-
అనుచర్యేతి శేషః-ఆన్య త్సమానం. ౬౭౪. ౭౦. తత ఇతి. వైఖానసం మార్గం వానప్రస్థ ధర్మ

క్షీప్ర ముపాహరత్, లక్ష్మణస్యాత్తన శ్చైవ రామ స్తేనాకరో జ్జటాః, దీర్ఘ బా
హు ర్నరవ్యాఘ్రో జటిలత్వ మథారయత్. ౬౯. తా తదా చీరవసనో జటా
మండలధారిణౌ, అశోభేతా మృషిసమా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౭౦. తతో
వైఖానసం మార్గ మాస్థిత స్సహ లక్ష్మణః, వ్రత మాదిష్టవాన్ రామః
సహాయం గుహ మబ్రవీత్. ౭౧. అప్రమత్తో బలే శోశే దుర్గే జనపదే
తథా, భవేథా గుహ రాజ్యం హి దురారక్షతమం మతం. ౭౨. తత స్తం
సమనుజ్ఞాయ గుహ మిత్వోకునందనః, జగామ తూర్ణ మవ్యగ్ర స్సభార్య స్సహ ల
క్ష్మణః. ౭౩. స తు దృష్ట్వా నదీతీరే నావమిత్వోకునందనః, తిత్తిర్షశ్శీఘ్రగాం
గంగా మిదం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౭౪. ఆరోహ త్వం నరవ్యాఘ్ర స్థితాం నావ
మిమాం శన్తైః, సీతాం చారోపయాన్వక్షం పరిగృహ్య మనస్వినీం. ౭౫. స భ్రా

ణస్య చేతి-తేనాపి భ్రాతృవ దవస్థానస్య సంకల్పితత్వా దితి భావః-అకరో దితి-లక్ష్మణే ప్రయోజ్య
కర్తృత్వం బోధ్యం-ఋషిః ఖద్యతి దీర్ఘ బాహు రితి-జటిలత్వం జటావత్త్వం-తుందాదిత్వా దిలచ్.
౬౯. తస్యా మవ్యవస్థాయాం దర్శనీయతమత్వ మాహ-తా విత్యాదిశ్లోకేన. ౭౦. తత ఇతి. విఖనానామ-
బ్రహ్మనభోత్పన్నః కశ్చి స్తునిః - 'యే నఖాః లేవైఖానసాః యేవాలాః లే వాలఖల్యా' ఇత్యు
క్తేః. సింహాదిశబ్దవ ద్వర్ణవిపర్యయః-తేన ప్రాక్తం వైఖానసం - ప్రాక్తార్థే అన్ - మార్గం-ధర్మ మి
త్యర్థః-వానప్రస్థధర్మమితి యావత్-ఆస్థితః ఆశ్రితః - వ్రతం బ్రహ్మచర్యాదినియమం - ఆదిష్టవాన్
అంగీకృతవాన్ - నన్వత్ర సర్వో వానప్రస్థధర్మోఽంగీకృతః-ఉత-యః కశ్చిత్ - నాద్యః - తస్య
పున ర్గార్హస్థ్యగ్రహణాయోగాత్ - ఆరూఢ పతితోహి స ఇత్యుత్తరాశ్రమప్రాప్తస్య పునః పూర్వా
శ్రమావరోహోహి నిందితః-న ద్వితీయః-గృహస్థస్య వనస్థానాధారణజటాధారణాదికరణే శాఖారండ
పదాశ్రమరండతాపతేః-మైవం-పితృనియోగకృతసాంకల్పికనియమవిశేషస్యయుధిష్ఠిరాదిసన్న్యాసధర్మ
వ దవిరుద్ధత్వాత్-ఉక్తం హి మనునా-'సమ్యక్ సంకల్పజః కామో ధర్మమూలమిదం స్మృత'మితి.
సహాయం గంగావతరణసహాయం - సఖాయ మితి చ పాఠః. ౭౧. అప్రమత్త ఇతి. బలే చతురంగ
బలే - శోశే అర్థాఘ్న - 'శోశోఽస్త్రీ కుట్టలే ఖడ్గపిథానేఽర్థాఘ్నదివ్యయో' రిత్యమరః. దురారక్షం
దుఃఖేన ఆసమంతా ద్రక్షీతుం శక్యం - పాఠభేదః - దుఃఖేన ఆరక్షా రక్షణం యస్య త ద్దురార
క్షం - అతిశయేన దురారక్షం దురారక్షతమం. భవేథా ఇత్యార్థ మత్తనేపదమ్. ౭౨. తత ఇతి.
అవ్యగ్రః అవ్యాసక్తః-'వ్యగ్రోవ్యాసక్త ఆకల' ఇత్యమరః. ౭౩. ౭౪. ఆరోహేతి. స్థితా మిమాం
నావం పరిగృహ్య సీతాం శన్తై రారోపయ - అన్వక్షం అనుపదం త్వం చారోహేతి సంబంధః -
యద్వా - త్వం ప్రథమ మారోహ-అన్వక్షం మనస్వినీం సీతాం-పరిగృహ్య కరాగ్రయో ర్గృహీ
త్వా - ఆరోపయేత్యుపచారోక్తిః - మనస్వినీ మితి నిందాయాం మతుష్ - భీరుమితి యావత్ -
పూర్వారోహణేఽసౌ బిభీయా దితిభావః. ౭౫. లక్ష్మణస్తు నిపుణతయా ప్రథమంసీతా మారోప్య
పశ్చాత్ స్వయ మారూఢ ఇత్యాహ - సభ్రాతు రితి. అప్రతికూలయన్ యథా తథా వా ప్యారో

మాస్థితః ప్రాప్తస్థి - వ్రతంవానప్రస్థవ్రత మాదిష్టవాన్ అంగీకృతవాన్-అస్య శ్లోకస్యచతుర్థపాద
స్తూత్తరశ్లోకేనసంబధ్యతే. ౭౧. అప్రమత్త ఇతి. దురారక్షతమం-దుఃఖేనరక్షీతుంయోగ్యతమం. ౭౨. ౭౩.
ఆరోహేతి. నావంపరిగృహ్య-సీతా మాదాయ అన్వక్షం పశ్చాత్-త్వ మప్యారోహేతి సంబంధః.

తు శ్వాసనం శ్రుత్వా సర్వ మప్రతికూలయన్, ఆరోగ్య మైథిలీం పూర్వ మాన
రోహత్రవాం పుత్రః 21. ఆథారురోహ తేజస్వీ స్వయం లక్ష్మణపూర్వజః, తతో
నిమాదాధిఃతి ర్దుహా జ్ఞాతీ నచోదయత్. 22. రాఘవోఽపి మహాతేజా నావ
మానుష్యా తాం తతః, బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ చైవ జజాప హిత మాత్మనః. 23.
ఆచమ్యచ యథాశాస్త్రం నదీం తాం సహ సీతయా, ప్రాణమత్ ప్రీతిసంహృష్టా
లక్ష్మణ శ్చామితప్రభః. 24. అనుజ్ఞాయ సుమంత్రం చ సబలం చైవ తం గుహం,
ఆస్థాయ నావం రామస్తు చోదయామాస నావికాన్. 25. తత స్తైశ్చోదితా సా
నో కర్ణధారసమాహితా, శుభస్ఫ్యవేగాభిహతా శీఘ్రం సలిల మత్యగాత్. 26.
మధ్యంతు సమనుప్రాప్య భాగీరథ్యా స్త్వనిందితా, వై దేహీ ప్రాంజలి ర్భూత్వా
తాం నదీ మిద మబ్రవీత్. 27. పుత్రోదశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః,
నిదేశం పారయిత్వేమం గంగే త్వదభిరక్షితః, చతుర్దశహి వర్షాణి సమగ్రాణ్య
ష్య కాననే, భ్రాత్రా సహ మయా చైవ పునః ప్రత్యాగమిష్యతి, తత స్త్వాం
దేవి సుభగే క్షేమేణ పున రాగతా, యక్ష్యేప్రముదితాగంగేసర్వకామసమృద్ధిన్.
28. త్వం హి త్రిపథగా దేవి బ్రహ్మలోకం సమీక్షసే, భార్యాచోదధిరాజస్య
లోకేఽస్మిన్ సంప్రదృశ్యతే. 29. సా త్వాం దేవి నమస్యామి ప్రశంసామి చ

హరికాసన మనుతిష్ఠన్ ఆత్మవాన్ రామాశయజ్ఞ ఇత్యర్థః పూర్వం మనస్విసీ మిత్యుక్తం - ఇదా
నీ మాత్మవా నిత్యుక్తం - ఉభాభ్యాం ఆరోహణే దోషశంకారాహిత్యం చోక్తం. 21. ఆథతి.
జ్ఞాతీ బంధూన్ - ఆచోదయత్ నాః పారం నీయతా మిత్యచోదయత్. 22. రాఘవ ఇతి.
బ్రహ్మవత్ క్షత్రవ దిత్యర్థార్థే వతిప్రత్యయః-బ్రహ్మణ్యార్హం క్షత్రయార్హం ఆత్మనో హితం జజాప
దైహీ నావ మిత్యాదిబ్రహ్మక్షత్రసాధారణమంత్రం జజాపేత్యర్థః - యద్వా - బ్రహ్మక్షత్రశబ్దయు
క్తం మంత్రం జజాపేత్యర్థః - స చ మంత్ర స్సుత్రామాణ మిత్యాదిః తత్ర హ్యరిప్తనేమిః పృతనా
ని దితి-బ్రహ్మక్షత్రశబ్దా త్రుతా. 23. పూర్వోక్తం నావారోహణం వివృణ్వ న్నాహ - ఆచమ్య
త్యాదిహ. 24. 25. తత ఇతి. కర్ణధారసమాహితా సమాహితకర్ణధారా - శుభస్ఫ్యవేగాభిహ
తా - శుభానాం స్ఫ్యనాం ఆరిత్రాణాం - వేగేన అభిహతాప్రణున్నా. 26. 27. పుత్ర ఇతి.
నిదేశం చతుర్దశవర్షావధికవనవాసవిషయనియోగం - పారయిత్వా నిర్విఘ్నం పరిసమాపయిత్వా -
ఉష్య - ఉషిత్వా - ప్రత్యాగమిష్యతి - యదేతి శేషః - తత ఇతి. తతః తదా-సుభగే సుకీర్తే -
'భగ శ్రీకామమాహత్మ్య వీర్యయత్నార్కరీర్షిత్వమరః. క్షేమేణ కుశలేన సహ - యక్ష్యే
పూజయిష్యామి - సర్వకామసమృద్ధిసీతి ప్రీత్యాదిత్వా దివి. 28. త్వమితి. బ్రహ్మలోకం సమీక్ష
సే - బ్రహ్మకమండల్వాం ద్రవీభూతభర్తృయవతయా స్థిత్యా - బ్రహ్మప్రత్యుభితవిష్ణుపాదోద్భవత్వా
దితి భావః-ఆతపివ విష్ణుపాదోద్భవ మితి పూర్వ ముక్తం. 29. సేతి. ప్రశంసామి స్తామి - శివేన

2 గ.స ఇతి. ఆప్రతికూలయన్ అనుకూలయన్. 21. 22. రాఘవఇతి బ్రహ్మవత్ క్షత్రవత్-ఆర్హార్థేవతిః-
బ్రహ్మణక్షత్రయార్హం నావారోహణమంత్ర మాత్మనో హిత ముద్దిశ్య జజాపేత్యన్వయః, 'సుత్రా
మాణ మృచా నావ మారోహే దప ఉత్తరే' దితి క్షత్రయాధికారేణ స్మరణాత్-దైహీం నావ మి
త్యాదిబ్రహ్మక్షత్రసాధారణం మంత్రం జజాపేత్యర్థః. 23. 24. తత ఇతి. కర్ణధారసమాహితా -

శోభనే, ప్రాప్తరాజ్యే సరవ్యాఘే శివేన పునరాగతే, గవాం శతసహస్రాణి
వస్త్రాణ్యన్నం చ పేశలం, బ్రాహ్మణేభ్యః ప్రదాస్యామి తవ ప్రియచికిర్షయా. ౮౨.
సురాఘటసహస్రేణ మాంసభూతౌదనేన చ, యత్యే త్వాం ప్రయతా దేవి పురీం
పున రుపాగతా. ౮౩. యాని త్వ తీరవాసీని దైవతాని వసంతి చ, తాని సర్వాణి
యత్యేమి తీర్థాః న్యాయతనానిచ. ౮౪. పున రేవ మహాబాహు ర్మయా భ్రా
త్రాచ సంగతః, అయోధ్యాం వనవాసాత్తు ప్రవిశత్వనఘోఽనఘే. ౮౫. తథా
సంభాషమాణా సా సీతా గంగా మనిందితా, దక్షిణా దక్షిణం తీరం క్షిప్ర మే
వాభ్యుపాగమత్. ౮౬. తీరంతు సమనుప్రాప్య నావం హిత్వా నరర్షభః, ప్రాతి
ష్ఠత సహభ్రాత్రా వై దేహ్యాచ ఋంతపః. ౮౭. అథాబ్రవీ న్మహాబాహు స్సుమి
త్రానందవర్ధనం, భవ సంరక్షణార్థాయ సజనే విజనేఽపివా, అవశ్యం రక్షణం కా
ర్య మదృష్టే విజనే వనే, అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వమనుగచ్ఛతు,
పృష్ఠతోఽహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్, అన్యోన్యస్యేహ
నోరక్షాకర్తవ్యా పురుషర్షభ, నహి తావ దతిక్రాంతా సుకరా కాచన క్రియా,
అద్య దుగళింతు వై దేహీ వనవాసస్య వేత్స్యతి, ప్రణష్టజనసంబాధం క్షేత్రారామ
వివర్జితం, విషమంచ ప్రపాతంచ వనమద్య ప్రవేక్ష్యతి. ౮౮. శ్రుత్వా రామస్య
వచనం ప్రతస్థే లక్ష్మణోఽగ్రతః, అనంతరంచ సీతాయా రాఘవో రఘునందనః.
౮౯. గతంతు గంగాపరపార మాశు రామం సుమంత్రః ప్రతతం నిరీక్ష్య, అధ్య

క్షేమేణ-పేశలం రమ్యం - తవ ప్రియచికిర్షయా - బ్రాహ్మణముఖేనహి దేవతానాం గ్రహణ మితి
భావః. ౮౨. ౮౩. సురాఘటసహస్రేణేతి. మాంసభూతౌదనేన మాంసరూపాన్నే నేతి యావత్.
౮౪. యానీతి. తీర్థాని మణికర్ణికాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని. ౮౫. ౮౬. అథేతి. భవేతి-సావ
ధాన ఇతి శేషః - అదృష్టే అదృష్టపూర్వే - నః ఆవయోః - అస్తదోద్వయే శ్చేతి బహువచనం-
తావచ్ఛబ్ద స్సాకల్యార్థకః - అన్యోన్యస్య సాకల్యేన రక్షా కర్తవ్యేతి సంబంధః - యత్నస్యావశ్య
కర్తవ్యత్వే యుక్తి మాహ - నహితి. అతిక్రాంతా అతిక్రాంతకాలా కాచన క్రియా న సుకరాహి-
పున స్సంధాతుం న శక్యాహీత్యర్థః - తస్మాత్ కాలే సావధానతయాస్తాభి స్థాతవ్య మితి భావః -
సంబాధ స్సంమర్దః-క్షేత్రం శాల్యాదివృద్ధిస్థలం - విషమం నిమోన్నత ప్రదేశయుక్తం - ప్రపతం
త్యస్తి న్నితి ప్రపాతః గర్తః - హి యస్తా దద్య ప్రవేక్ష్యతి తస్మా ద్దుగళిం వేత్స్యతీతి సంబంధః -
ఇతి సుమిత్రానందవర్ధన మబ్రవీ దిత్వన్వయః ౮౮. ౮౯. గత మితి. గంగాపరపారం గంగాయా
అపరం పారం-ప్రతతం నిరీక్ష్య ఆవిచ్ఛిన్నం నిరీక్ష్యేత్యర్థః - తవస్వీ సంతాపయుక్తః - తవసంతాప

నావికేన సజ్జీకృతా - స్థ్యం అరిత్రం - లేన వేగా దభిహతా ప్రణున్నా. ౮౯. ౯౦. యానీతి.
యాని తీర్థాని ప్రయాగాదీని - ఆయతనాని కాశ్యాదీని. ౯౦. ౯౩. అథేతి. సంరక్షణార్థాయ -
సీతాయా ఇతి శేషః. ౯౬. నహితావదితి. అసుకరేతి పదచ్ఛేదః - అసుకరాదుష్కరా - కాచన
క్రియా తావత్ - పూర్వం నాతిక్రాంతా - ఇతః ప్రభృతి దుష్కరః క్రియారంభ ఇతి యావత్
అద్యేత్యాదిసార్థాన్లోక మేకం వాక్యం - ప్రణష్టేతి - విషమం నిమోన్నతం ప్రపాతం గర్తాది,
యస్తా దద్యేవ హి వనం ప్రవేక్ష్యతి-తస్మా త్కారణాత్ వనవాసస్య దుగళిం వేత్స్యతీతిసంబంధః.

ప్రకర్షాన్వివృత్తవృష్టి ర్దుమోచ బాష్పం వ్యధిత స్తపస్వీ. ౧౦౦. స లోక పాల
ప్రతిమప్రభావవాం క్షిప్తా మహాత్మా వరదో మహానదీం, తత స్సమృద్ధా తుభ
సస్యమాలినః క్రమేణ వత్సా స్తుదితా నుపాగమత్. ౧౦౧. తా తత్ర హత్యా
చతురో మహామృగాన్ వరాహ మృశ్యం పృషతం మహారురం, ఆదాయ మే
భ్యం త్వరితం బుభుక్షీత్ వాసాయ కాలే యయతు ర్వనస్పతిం. ౧౦౨. ఇతి శ్రీ
మద్రామాయణే - ఆయోధ్యాకాండే - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

స తం వృక్షం సకూసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం, రామో రమయ
తాంశ్రేష్ఠ ఇతిహావాచ లక్ష్మణం. ౧. ఆద్యేయం ప్రథమా రాత్రి ర్యాతా జనప
దాద్భుహి, యా సుమంత్రేణ రహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి. ౨. జాగర్తవ్య
మతంద్రిభ్యా మద్య ప్రభృతి రాత్రిషు, యోగక్షేమం హి సీతాయా వర్తతే
లక్ష్మణావయోః. ౩. రాత్రిం కథంచి దేవేమాం సామిత్రే వర్తయామహే, ఉపా

ఇతి ధాతుః - ప్రతపన్నితి పాతే తాపవా నిత్యర్థః - తపస్వీ శోచసియః - ఆధ్వప్రకర్షాత్ మార్గ
ప్రకర్షాత్ - వివిష్టత దృష్టిః వివిష్టత దృష్టివ్యాపారః. ౧౦౦. స ఇతి. వత్సాన్ వత్సదేగాన్
మత్స్యే నితి పాతో లేఖకప్రమాదకృతః - ఇత్థం హి దేశవ్యవస్థా దృశ్యతే - గంగాయమునయో
ర్భక్త్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః - తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః - యమునాదక్షిణతీరే
కూరసేదేశః - తస్మాత్ పశ్చిమతో మత్స్యదేశ ఇతి. స లోక పాలప్రతిమ ప్రభావవా నితి
పాతః - అన్యథా వృత్తభంగ స్స్యాత్. ౧౦౧. తావతి. చాతుర్విధ్య మేవాహ - వరాహ
మిత్యాది - ఋష్యాదయో హరిణభేదాః - ఋశ్యం పృషతం మహారురం చ ఆదాయ - స్వీకృ
త్యేత్యర్థః - మేధ్యమితి ఋశ్యాది సర్వవిశేషణం - కాలే సాయంకాలే - త్వరితత్వోక్తి
స్సాయంకాలత్వాత్ బుభుక్షీతత్వా చ్చ - ద్విపంచనేన సీతాం కుత్రచి ద్వనస్పతిమూలే నిక్షిప్య
మృగగ్రహణార్థం గత్వా పున రాగతా వితి గమ్యతే. ౧౦౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - సీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

స త మిత్యాది. ఆత్రమృగమాంసాదన మస్తమయాత్ ప్రాగర్థసిద్ధం - అన్వాస్య ఉపాస్య.
౧. ఆద్యేతి. యాతా ప్రాప్తా - ఆద్యేత్యన్య నోత్కంఠితుమర్హసిత్యనేనాన్వయః - ఉత్కంఠా దుఃఖ
స్మరణం - తాం ప్రరీతి శేషః. ౨. జాగర్తవ్య మితి. యోగక్షేమం - పాలన మితి యావత్ ఆవయో
ర్వర్తతే - అన్తదశీన మిత్యర్థః. ౩. రాత్రి మితి. కథంచిదేవేమా మితి ప్రాథమికత్వా దితి భావః -
ఇమాంశయ్యాసంపాదనాత్ పూర్వ మేవ ప్రాప్తం - స్వయ మార్జితైః - తృణపరై రితి శేషః - ఉపా

౧౨. ౧౦౦. స ఇతి. వత్సాన్ వత్సదేగాన్. ౧౦౧. తత్రేతి. ఋశ్యాదయో హరిణభేదాః -
కాలేసాయంకాలే. ౧౦౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశ స్సర్గః.

౧. ఆద్యేతి. జనపదా దృహి - అస్తజనపదా దృహిర్దేశే - ఆద్యేయం రాత్రి ర్యాతా ఆయా
తా ప్రాప్తా - శేషం వనవాసరాత్రిషు ప్రథమా - యాచేయం సుమంత్రేణచ రహితా - తా మిమాం
ప్రాప్య - ఉత్కంఠితుం శోకస్మరణం కర్తుం వార్హసి. ౨. జాగర్తవ్యమితి. సీతాయాయోగక్షేమా

వర్తమా హే భూమా వా స్తీర్య స్వయమార్జితైః. ౪. సతుసంవిశ్య మేదిన్యాం మహర్ష
శయనోచితః, ఇమా స్సామిత్రయే రామో వ్యాజహార కథా శ్శుభాః. ౫. ధ్రువమద్య
మహారాజో దుగ్ధింస్వపితి లక్ష్మణ, కృతకామాతు కై కేయీ తుష్టా భవతు మ
ర్తతి. ౬. సాహిదేవీ మహారాజం కై కేయీ రాజ్యకారణాత్, అపినచ్యావయే త్ప్రా
ణాదృష్ట్యా భరత మాగతం, అనాథశ్చ హి వృద్ధశ్చ మయా చైవ వినాకృతః, కిం
కరిష్యతి కామాత్తా కై కేయీవశ మాగతః. ౭. ఇదం వ్యసన మాలోక్య రాజ్యశ్చ
మతివిభ్రమం, కామ ఏవార్థధర్తాభ్యాం గరియా నితి మే మతిః. ౮. కోహ్యవిద్వా
నపి పుమాన్ ప్రమదాయాః కృతే త్యజేత్, ఛందానువర్తినం పుత్రం తాతో
మా మివ లక్ష్మణ. ౧౦. సుఖి బత సభార్యశ్చ భరతః కై కయీసుతః, ముదితాన్
కోసలా నేకో యో భోక్త్య త్యధిరాజవత్. ౧౧. స హి సర్వస్య రాజ్యస్య ముఖ
మేకం భవిష్యతి, తాతేచ వయసాతీతే మయి చారణ్యా మాస్థితే. ౧౨. అర్థ
ధర్తా పరిత్యజ్య యః కామ మనువర్తతే, ఏవ మాపద్య తే ఊర్జం రాజా దశరథో
యథా. ౧౩. మన్యే దశరథాంతాయ మను ప్రవ్రాజనాయచ, కై కేయీ సౌమ్య
సంప్రాప్తా రాజ్యాయ భరతస్యచ. ౧౪. అపీదానీం న కై కేయీ సౌభాగ్యమదమో
హితా, కోసల్యాం చ సుమిత్రాంచ సంప్రభాధేత మత్కృతే. ౧౫. మాస్తమత్కా

వర్తమా హే శయిష్యామహే - వర్తమానసామిష్యే వర్తమానవద్భావః. ౪. స ఇతి సంవిశ్య శయ
నం సంకల్పిష్యిత్వా - శయనస్య స్థాంతే వక్ష్యమాణత్వాత్ - కథాః వార్తాః ౫. ధ్రువ మితి.
కృతకామా ఫలితేచ్ఛా. ౬. సాహితి. రాజ్యకారణాత్ రాజ్యస్థైర్యకారణాత్ - నను 'న తేంబా
మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన, తా మేవేత్వాకునాథస్య భరతస్య కథాం కుర్వీతి వదతో
రామస్య - సర్వపురుషార్థనిస్పృహస్య కథమేవంవిధాః కై కేయీనిందాప్రధానా స్సాన్వలా
భగర్భా ఉక్తయో యుజ్యంతే - ఉచ్యతే - ఆయోధ్యా మిత ఏవ త్వం కాల్యే ప్రశ లక్ష్మణేతి
వక్ష్యతి - అత స్తన్నత మనువర్తితు మేవ ముక్తమితి జ్ఞేయం. ౭. ౮. ఇద మితి వ్యసనం మదీయం -
మతివిభ్రమం అర్థధర్తా విహాయ కామైక సేవిత్వం పాతభేదః - వ్యసనం మదీయం - అనేనధర్త
స్యాప్రాధాన్య ముక్తం - మతివిభ్రమం - అతినిస్పృహత్వం - అనేనార్థాప్రాధాన్య ముక్తం. ౮.
కామస్య గరియస్త్య ముపపాదయతి - కఇతి. ఛందానువర్తినం స్వేచ్ఛాను వర్తినం. ౧౦. ౧౧.
సహితి. ముఖ మేకం ఆద్వితీయం ప్రధానభూత ఇత్యర్థః. ౧౨. ప్రసంగాత్ కేవలకామం నిందతి -
అర్థధర్తా వితి. దశరథో యథా వ్యసనీతి శేషః. ౧౩. మన్య ఇతి. సంప్రాప్తేత్యత్రేతికరణం బోధ్యం.
౧౪. అపీతి. కై కేయీ న సంప్రభాధేత్యత్ర కామః - మత్కృతే - మత్సంబంధా దిత్యర్థః. ౧౫.

ఆవయో ర్నరేతే - సీతాయాః యోగక్షేమా అన్తదాయత్తా విత్యర్థః. ౩. రాత్రి మితి.
కథంచిదేవేమా మితి - ఉటజాదినిర్మాణాభావాత్ - స్వయ మార్జితైః తృణపర్ణాదిభి రితి శేషః. ౪.
సత్వీతి. ఇమాః కథాః గిరః. ౬. సాహితి కై కేయీ భరతం దృష్ట్యా - రాజ్యకారణాత్ - మహా
రాజవదాభిషేకకారణాత్ మహారాజం ప్రాణా న్న చ్యావయే దపి - న చ్యావయే త్కిమితి
సంబంధః. ౭. ౧౧. సహితి. రాజ్యస్య ముఖ మేకం సర్వస్థిక్ రాజ్యే - ఏక ఏవ రాజా భవిష్యతీ

రణా ద్వేనీ సుమిత్రా దుగళి మావసేత్, అయోధ్యా మిత ఏవత్వం కార్యే ప్రవిశ
 లక్షణ. ౧౬. ఆహ మేకో గమిష్యామి సీతయా సహ దండకాకా, అనాథాయా
 హీ నాథ స్త్వం కౌసల్యాయా భవిష్యసి. ౧౭. తుద్రకర్తా హి కై కేయీ ద్వే
 ష్య మన్యాయ్య మాచరేత్, పరిదద్యాహి ధర్మజ్ఞే భరతే మమ మాత
 రం ౧౮. నూనం జాత్యంతరే కస్తిక్ ప్రాయః పుత్రైర్వియోజితాః, జనన్యా
 మమ సౌమిత్రే తస్మా దేత దుష్ఠితం. ౧౯. మయా హి చిరపుష్టేన దుగళిసంవరి
 తేనచ, విప్రాయుజ్యత కౌసల్యా ఫలకాలే ధిగస్తు మాం. ౨౦. మా స్త సీమం
 తినీ కాచి జ్ఞనయే త్పుత్ర మీదృశం, సౌమిత్రేయోఽహ మంబాయా దత్తి

మాస్తేతి. ఇతనిన సమీపప్రదేహి దేవ. ౧౬. ఆహ మితి. నాథః రక్షకః. ౧౭. తుద్రకర్తా. దాబుభాభ్యా మితి దావ - ద్వేష్యం ద్వేషార్హం స్వకృతద్వేషాచిత మిత్యర్థః - అన్యాయ్యం-ఆప
 మాన మిత్యర్థః - ద్వేషా దితిచ పాతః - పరిదద్యాః - పరిదానంనామ రక్ష్యతయా ప్రదానం. ౧౮.
 నూన మితి. కస్తింశ్చి జ్ఞాత్యంతరే కస్తింశ్చి జ్ఞన్నన - ఏకత్ పుత్రవియోజనం. ౧౯. మయేతి. ఫల
 కాలే పుత్రోత్పత్తిఫలస్య మాతృకుశ్రావణస్య కాలే. ౨౦. ౨౧. అంబయా వర్ధితతిర్వృక్షంతుకృత
 ప్రీతిమాత్ర మసి న మయా కృత మిత్యాహ - దున్య ఇతి. హేలక్షణ - సా పూర్వ మావాభ్యా
 మనుభూతాకారికా - మత్తః ఆస్తదపేక్షయా - ప్రీతివిశిష్టేతి మన్యే ప్రీత్యాధికేతి మన్యే-మన
 పేక్షయాధికాం ప్రీతిం కౌసల్యాయాః జనయతీత్యర్థః - యద్వా - మదపేక్షయా కౌసల్యాయాం
 అధికప్రీతియుక్తేత్యర్థః - ఉభయత్ర హేతు మాహ - యస్యా ఇతి యస్యా శ్చారికాయాః-హే
 తుక - ఆరేః అరిభూతస్య విదాలస్య-పాదం దశ ఖండయ-ఇతి-తత్ అనుభూతసదృశం ప్రీతిసంజ
 ననం వాక్యం శ్రూయతే-అంబయేతి శేషః-అకేహి కాచిత్ పోషితా కారికా సమీపవర్తినం శుకం
 ప్రతి విదాలా దశదశేని మాజుతీ దృశ్యతే-యద్వా - ఆరేః కౌసల్యాశ్చ-త్రోః-పాదం దశేతి వాక్యం
 శ్రూయతే-పోషితత్వావిశేషేఽపి కారికావ దరినివర్తనవాచ మప్యనుక్తవతో మమ జన్మ ధిగిత్యర్థః-
 అత్ర ప్రకరణబలేన భగవద్భజనా దప్యాచార్య సమాశ్రయణస్య సుకరోపాయత్వం దర్శితం భవతి.
 'న హ్యుచ్చ గూని తీర్థాని న దేవా మృచ్ఛిలామయాః, తే పునం త్యురుకాలేన దర్శనా దేవ సాధ
 న' ఇత్యుక్తే. తథాహి - కారికేత్యనేన జ్ఞానకర్తృరూపపక్షద్వయవా నాచార్యో లక్షతే - ప్రీతిం
 గేన ప్రీత్రాయ మితరత్సర్వ మిత్యుక్తం భగవత్పారతంత్ర్య ముచ్యతే - ఆచార్యో భగవదపే
 క్షయా మోక్షసంపదజననే అధికసుకరోపాయ ఇత్యర్థః - 'పశు ర్మనుష్యః పక్షివా యే చ వైష్ణవ
 సంక్రయాః, తేనైవతే ప్రయాన్యంతి తద్విష్ణుః పరమం పద' మితి వచనాత్ - శోయ మాచార్య
 ఇత్యేత ఆహ యస్యా ఇతి - యస్యా ఇతి పంచమి-యస్తాత్-తత్ గురుపరంపరయా ప్రాప్తం వా
 క్యం రవాన్యమంత్రరూపం శ్రూయతే - కీదృశం వాక్య మిత్యత్రాహ - శుకేతి-హేతుక-శుకసమాన
 వర్ణభగవత్ - ఆరేః రోధిభూతస్య సంసారస్య - పాదం ఆధారం - సంసారబీజభూతాహంకార
 మదుకారాదిత్యర్థః - 'అనాత్మన్యాత్మబుద్ధిర్యా అస్వేస్వమితి యా మతిః, అవిద్యాతరుసంభూత
 దీప మేత ద్ద్విధా స్థిత' మిత్యుక్తే. దశ - నివర్తయేత్యర్థః - ఏవం రూపం వాక్యం యత్సకా
 కా చ్ఛ్చాయతే సమత్త శ్చేద్య ఇతి సంబంధః - ప్రకరణేనావ్యయ మర్థోఽభివ్యజ్యతే - తథాహి-
 అయోధ్యాపురపర్యాయా ద్వైకుంఠా నిర్గత్య నిరజాం తీర్త్వా సంసారకావనం ప్రవిశ్య - ద్వాసు
 త్యర్థః. ౧౨ ౧౭. తుద్రకర్తాహి. ద్వేష్యం ద్వేషార్హం - స్వకృతద్వేషాచిత మిత్యర్థః - ద్వేషా

శోక మనంతకం. ౨౧. మన్యే ప్రీతివిశిష్టా సా మత్తో లక్ష్మణ శారికా, యస్యాస్త
 చ్ఛ్చాయతే వాక్యం శుకపాద మరే ర్దశ. ౨౨. శోచంత్యా అల్పభాగ్యాయాః
 స కించి దుపకుర్వతా, పుత్రేణ కి మపుత్రాయా మయా కార్య మరిందమ.
 ౨౩. అల్పభాగ్యాహి మే మాతా కౌసల్యా రహితా మయా, శేతే పరమ
 దుగీభార్తా పతితా శోకసాగరే. ౨౪. ఏకోహ్యాహ మయోధ్యాంచ పృథివీం చాపి
 లక్ష్మణ, తరేయ మిషుభిః క్రుద్ధో నను వీర్య మకారణం. ౨౫. అధర్మభయభీ
 తశ్చ పరలోకస్య చానఘ, తేన లక్ష్మణ నాద్యాహ మాత్మాన మభిషేచయే.
 ౨౬. ఏత దన్యచ్చ కరుణం విలప్య విజనే వనే, అశ్రుపూర్ణముఖో రామో నిశి

పర్ణా సయుజా సఖాయా సమానం వృక్షం పరిషస్వ జాతే, తయో రన్యః పిష్పలం స్వాద్వత్తి అనశ్చ
 న్నన్యో అభిచాకశీతి' తి వేదాంతోక్త ప్రక్రియయా శరీరాఖ్య మేకం వృక్షం జీవేన సహస్థాయ-
 'ఋతం పిబంతౌ సుకృతస్య లోకే గుహం ప్రవిష్టా పరమే పరార్థ్య' ఇత్యుక్తరీత్యా కర్తృఫలం
 భోజయన్ - స్వానుభవాలాభక్షిష్టసూరిజనోత్కంఠయా వర్తమానః సంసారిషు స్వాగమన
 ప్రయోజనాలాభేన చరమోపాయనిష్ఠా మేవ పరమోపాయం నిశ్చికాయేత్యుచ్యతే. త. ౨౨.
 శోచంత్యా ఇతి. అల్పభాగ్యాయాః-అతఏవ అపుత్రాయాః పుత్రకృత ప్రయోజనరహితాయాః-అత
 ఏవ శోచంత్యాః అంబాయాః కించి దపి నోపకుర్వతా మయా పుత్రేణ-కిం కార్యం కిం ప్రయో
 జనం. ౨౩. న కేవలం ప్రయోజనాలాభః-ప్రత్యుత దుగీభృతైవేత్యాహ- అల్పభాగ్యేత్యాది శ్లోకేన.
 ౨౪. తర్హి మాతృదుగీభినివారణాయ రాజ్య మాక్రమ్యతా మిత్యత్రాహ - ఏక ఇత్యాదిశ్లోకద్వ
 యేన. తరేయం తరితుం శక్నుయాం-ఆక్రమితుం శక్నుయా మిత్యర్థః - తర్హి కిమర్థం తథా న కృత
 మిత్యత ఆహ - నను వీర్య మకారణ మితి - ధర్మహానికరే కృత్యే వీర్యం సాధకత్వేన నావలంబ
 నీయం ఖల్విత్యర్థః. ౨౫. వీర్యస్యానవలంబనే హేతు మాహ - అధర్మేతి. అధర్మ భయభీతః-అధర్మా
 దుత్పన్నం భయం లోకాపవాదః తస్మాత్ భీతః-పరలోకస్య నాశాత్ భీత ఇతి శేషః-అహమితి చ
 శేషః-తేన అధర్మ పరలోకభీతత్వేన హేతునా. ౨౬. ఏత దితి. ఏతత్ పూర్వోక్త మర్థ జాతం అన్య
 దిత్యనేన తాదాత్మికవిలాపస్య వాచామగోచరత్వ ముక్తం - విజనే వన ఇతి శోకహేతుత్వోక్తిః -

దితి వా పాతః - భరతే మమ మాతరం పరిదద్యాః - సమర్పయేత్యర్థః. * తి. త్సుద్రకర్తేతి. తదే
 వాహ-పరిదద్యాద్ధి ధర్మజ గరం తే మాతరం మమేతి - తే మమ చ మాతర ముద్దిశ్య గరం విషం.
 ౧౮. ౨౧. సర్వథా మమ జననం మదంబాయా అప్రయోజనమిత్యాహ - మన్య ఇతి. హేలక్ష్మణ
 యస్యాః మాతృవర్ధితశారికాయాః హేశుక ఆరేః అస్తచ్చత్రుభూతస్య బిడాలస్య పాదం దశ దంశ
 నం కురు-ఇత్యేవం రూపం తత్తాదృశం ప్రియజనకం వాక్యం శ్చాయతే-అంబయేతి శేషః-సా శారి
 కామత్తః ప్రీతివిశిష్టా - ప్రీతిప్రదానేన ప్రీతిజననేన మత్తోఽధికతరా అంబాయా ఇతి శేషః-అం
 బయా వర్ధితతిర్యగ్జాతిశారికా కృతప్రీతిదానమాత్ర మపి మాతు ర్న కృతమితి భావః. ౨౨. శోచం
 త్యా ఇతి. అపుత్రాయాః పుత్రకృత ప్రయోజనరహితాయాః. ౨౩. ౨౪. ఏకఇతి. తరేయం తరితుంశ
 క్నుయాం-జయేయ మిత్యర్థః. ౨౫. అధర్మేతి. అధర్మ భయాత్-పితృవాక్యాకరణరూపాధర్మ భయా
 త్-పరలోకస్య చేతి-నాశా ద్భీత ఇతి శేషః. ౨౬. ఏతదితి. అశ్రుపూర్ణముఖ ఇత్యస్యాయం భావః
 శ్రీరామస్య పరమకరుణాశాలిత్వేన - స్వానురక్తజనదుగీభాసహిష్టుత్వా దశ్రుపూర్ణముఖత్వం - నతు

తూర్త ముసావిశత్. ౨౭. విలప్యోపరతం రామం గతార్పిత మివానలం, సము
మివ నిర్మేగ మాశ్వాసయత లక్ష్మణః ౨౮. ధ్రువ మద్య పురీ రాజ న్నయోధ
యుధినాం వర, నిష్ప్రభా త్వయి నిష్కృంతే గతచంద్రేవ శర్వరీ. ౨౯. నైత
నయికం రామ యదిదం పరితవ్యసే, విహదయసి సీతాంచ మాం చైవపురుషర్ష
సం. ౩౦. నచ సీతా త్వయా హీనా నచాహ మపి రాఘవ, ముహూర్త మపిజీవా
జలా చ్చ త్వాన్య వివోద్భృతా. ౩౧. న హి తాతం న శత్రుఘ్నం న సుమిత్రాం న
తప, ద్రష్టు మిచ్ఛేయ మద్యాహం స్వర్గం వాపి త్వయా వినా. ౩౨. తత స్తత్ర సుఖ
సీనా నాతిదూరే నిరీక్ష్యతాం, న్యగ్రోధే సుకృతాం శయ్యాం భేజాతే ధర్మవ

ఉపాశత్ - ఆరిష్ట దిశ్యర్థః. ౨౭. విలప్యేతి. విలప్యోపరత మిత్యనేన మధ్యే సమాశ్వాసాన్య
తోత్తర. ౨౮. ధ్రువ మితి. ఆయుధినాం ఆయుధవతాం - వర-శూరేశ్వర్థః - నిష్ప్రభాభవే
శేష. ౨౯. నైతదితి. పరితవ్యస ఇతి యదిద మస్తి - ఏతత్ పరిదేవనం - నౌపయికం నయుక్తం
'య్యుక్త మాపయిక' మిత్యమరః, ఉపాయాద్ధస్వశ్చేతి తత్ - ఆకారస్య వ్రాన్వశ్చ-ఆయుక్తత
మేనాహవిహదయసితి - పురుషర్ష భేత్యనేన పురుషభారేయస్య తప నైతద్యుక్తం - అనే
విహదా నయుక్త ఇత్యర్థః. ౩౦. ఆయోధ్యా మితవీవ త్వం కాలే ప్రదిశ లక్ష్మణేతి యదుక్త
తత్తోత్తర మాహ - నచ సీతేతి. త్వయా హీనాసీతా చ న - న జీవతీత్యర్థః - త్వద్విహీనో
హమపి న చ - చ ఏవకారార్థః - ఆహ మపి న జీవాన్యేవేత్యర్థః - దృష్టాంతార్థం సీత
గ్రహణం - యద్వా - 'సీతానమక్షం కాకత్స్థమిదం వచన మబ్రవీ'దితి సీతాపురుషకారేణ
శరణాగతికరణాత్ స్వస్యశరణాగతిఫలాభావే పురుషకారభూతా సీతాపి నేతి భావః-అపి జీవామ
యది జీవామ-తదాజలా దుద్భృతో మత్స్యా వివ-మహూర్తం స్వల్పకాలం జీవావః - యథా జలా
ద్భృతో మత్స్యాయావ జ్వలనంసర్గం జీవిత్యా తద్విలయే వినశ్యకః తథా ఆహ మపి త్వద్వచనహృద
యభావచర్యంతమితి భావః - తథా వక్ష్యతి సుందరకాండే - 'న చాస్య మాతా న పితా న చాస్యః
స్నేహః ద్విశిష్టాద్విమయా నమోవా, తావద్భయం దూత జీవీషేయం యావత్ ప్రవృత్తిం శృణుయాం
ప్రియన్యే'తి. ౩౧. ఆర నోత్క్రంతిమ మర్హ సీత్యుక్తస్యోత్తరమాహ-నహి తాత మిత్యాదిన్లోకేన. ౩౨.
తతఇతి. తతః లక్ష్మణవచనానంతరం-తత్ర పూర్వాశ్రితవృక్షమూలే-భుక్తిస్థానే-సుఖాసీనా సుభోపవి
ష్టా సుఖాసీనాచ సుఖాసీనశ్చ సుఖాసీనా-సర్వత్ర పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః-సీతారామా-న్యగ్రోధే

వస్తుతః - 'వ్యవసేష మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇత్యుక్తే రితి. ౨౭. ౨౮. ధ్రువ మితి.
ఆయుధి నా మితి వదచ్ఛేదః. నైతదితి. మేరామ-మాం చ సీతాంచ విహదయసితి యత్-ఇదంచ-
మేపురుషర్షభ త్వం పరితవ్యస ఇతి యత్. ఏతచ్చ-తప నౌపయికం నయుక్త మితి సంబంధః పురుష
ర్షభస్య న తాపో యుక్తః. రామస్య విహదయితృత్వంచ నయుక్త మితి భావః. ౩౦. సీతావ దహమవ్య
వర్జనీయఇతి వస్తు మాత్మనః సీతాసాధర్మ్య మాహ-నచేతి. ఆత్ర వకారద్వయం తృతీయవకారస్యాప్య
వలక్షణం-మేరాఘవ త్వయా హీనా సీతాచ - త్వయా హీనోఽహంచ-ఏతా వృథా వావామపి -
జలా దుద్భృతో మత్స్యా వివ మహూర్తమాత్రమపి నజీవావ ఇతి సంబంధః-అనేన శ్రీ రామవియోగ
భియా లక్ష్మణేన స్వదైన్యం ప్రదర్శితం. ౩౧. నన్యేవ మాగ్రహో న కార్యః పిత్రాదిసంరక్షణార్థ
మదశ్యం గంతవ్య మితి వదంతం ప్రత్యాహ-నహీతి. మేపరంతప-త్వయా వినా తాతం శత్రుఘ్నం
సుమిత్రాంచ - అద్య ప్రాప్తం స్వర్గంవా ద్రష్టు మపి నేచ్ఛేయం మనసాపీతి శేషః - కిముత గత్వా
భంరక్షితు మితి భావః. ౩౨. తతఇతి. తతో లక్ష్మణవచనానంతరం - తత్ర తస్మిన్నేవన్యగ్రోధ

శా, స లక్ష్మణస్యోత్తమపుష్కలం వచో నిశమ్య చైవం వనవాస మాదరాత్, సమా స్సమస్తా విదధే పరంతపః ప్రపద్య ధర్మం సుచిరాయ రాఘవః. 3౪. తత స్తు తస్మిన్ విజనే వనే తదా మహాబలా రాఘవవంశవర్ధనా, న తౌ భయం సం భ్రమ మభ్యుపేయతు ర్యథైవ సింహా గిరిసానుగోచరా. 3౫. ఇతి శ్రీమద్రామా యణే - అయోధ్యా కాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

తే తు తస్మిన్ మహావృక్షే ఉషిత్వా రజనీం శివాం, విమలేఽభ్యుదితే సూ ర్యే తస్మా ద్దేశాత్ ప్రతస్థిరే. ౧. యత్ర భాగీరథీం గంగాం యమునాభిప్రవర్త తే, జగ్తు స్తం దేశ ముద్దిశ్య విగాహ్య సుమహ ద్వనం, తే భూమిభాగాన్ వివి థాన్ దేశాం శ్వాపి మనోరమాన్, అదృష్టపూర్వాన్ పశ్యంత స్తత్ర తత్ర యశ స్వినః. 3. యథా ష్టేమేణ గచ్ఛన్ పశ్యం శ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్, నివృత్తమా త్రే దివసే రామ స్సామిత్రి మబ్రవీత్. ౪. ప్రయాగ మభితః పశ్య సామిత్రే ధూమ

న్యగ్రోధమూలే - సుకృతాం లక్ష్మణేన సమృద్ధ కృతాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతి సం బంధః - సలక్ష్మణస్యేతి. ఉత్తమంచ తత్ పుష్కలంచ ఉత్తమపుష్కలం - అతీవ భ్రాతృస్నేహ పురస్కృతత్వా దుత్తమం - వక్తవ్యస్య సర్వస్యోక్తేః - పుష్కలం పూర్ణార్థం - లక్ష్మణస్య వచనం - ఆదరా నిశమ్య - చిరాయ ధర్మం వానప్రస్థధర్మం అధశ్శయనాదికం ప్రతిపద్య - సమస్తా స్సమాః వనవాసం - ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - విదధే లక్ష్మణేన సహ విధాతు మైచ్ఛ దిత్యర్థః అన్యథా భూతార్థాసంభవః - కవినాప్యాదౌ తథా వక్తు మయుక్తం - లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః - ప్రత్యనుమ తిం విదధ ఇతి కేచి దాహుః. 3౪. తత ఇతి. భయం వ్యాఘ్రాదిభ్యః - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - భయహేతుశంకయా ఇతస్తతో నిరీక్షణ మితి యావత్. 3౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరా మాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

తేల్వీతి. మహావృక్షే మహావృక్షమూలే - సామీప్యే, సప్తమీ - విమలేఽభ్యుదితే - స్పష్ట ముదిత ఇత్యర్థః. ౧. యత్రేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. భూమిభాగాన్ వనప్రదేశాన్ - దేశాన్ వత్సదేశావాంతరదేశాన్, ఏతదేవ నానాత్వ మాహ - తత్ర తత్రేతి. యశస్విన ఇత్యనేన తత్రద్వేషీయై ర్చితత్వ ముక్తం. 3. యథా ష్టేమేణేతి. యథా ష్టేమేణ ష్టేమానతిక్రమేణ - యథాసాదృశ్య ఇతి పదార్థానతివృత్తా వ్యవహారాః - తృతీయాసప్తమ్యా ర్భహుశ మిత్యలుక్ - ష్టేమహేత్వవధాన మనతిక్రమేత్యర్థః - నివృత్తమాత్రే - అర్థమండలకాల ఇత్యర్థః. ౪. ప్రయాగ మితి. ప్రయాగ

మూలే సుఖాసీనా సీతారామా - న్యగ్రోధేన్యగ్రోధమూలే సుకృతాం - లక్ష్మణేన సమృద్ధ కృతాం శయ్యాం నిరీక్ష్య తాం భేజాతే ఇతి సంబంధః. 3౩. సఇతి. లక్ష్మణస్య వనవాసం ప్రత్యాదరేణోచ్య మానం - అతఏవోత్తమపుష్కల మత్యంతశ్రేష్ఠం వచోనిశమ్య - స్వయం చిరాయ ధర్మం ప్రపద్య స్వీకృత్య - లక్ష్మణస్య సమస్తా స్సమాః ప్రత్యనుమతిం విదధేచ - వనవాసాయేతి శేషః. 3౪. తత ఇతి. సంభ్రమం ఇతస్తతోఽన్వీక్షణాదిరూపం. 3౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరా మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

౧. యత్రేతి. గంగా మభి యమునా ప్రవర్తత ఇతి యోజనా - తం దేశం ప్రయాగదేశం - త ఇతి - తే పశ్యంతో జగ్తు రితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. 3. యథేతి. యథా ష్టేమేణ - మార్గే ణేతి శేషః - నివృత్తమాత్రే అర్థమండలకాలే. ౪. ప్రయాగమభితః ప్రయాగస్యాభితః - అగ్రేభగ

మున్నతం, అగ్నే ర్భగవతః కేతుం మన్యే సన్నిహితో మునిః. ౧. నూనం ప్రాప్తా
 ల్ల సంభేదం గంగాయమునయో ర్వయం, తథాహి శ్రూయతే శబ్దో వారిణో
 వారిణ్యుతః. ౬ దారూణి పరిభిన్నాని వనజై రుపజీవిభిః, భరద్వాజాశ్రమే వై తే
 దృశ్యంతే వివిధా ద్రుమాః. ౭. ధన్వినాతౌ సుఖం గత్వా లంబమానే దివాకరే,
 గంగాయమునయో స్సంభౌ ప్రాప్తు ర్నిలయం మునేః. ౮. రామ స్త్వాశ్రమ మా
 సాద్య త్రాసయన్ మృగక్షణిణః, గత్వా ముహూర్త మధ్యానం భరద్వాజ ముపా
 గమత్. ౯. తత స్త్వాశ్రమ మాసాద్య మునే ర్దర్శనకాంక్షిణౌ, సీతయానుగతో
 వీరా దూరా దేవావతస్థతుః. ౧౦. స ప్రవిశ్యే మహాత్మాన మృషిం శిష్యగణై
 ర్వృతం, సంశితవ్రత మేకాగ్రం తపసా లబ్ధచక్షుషం, హంతాగ్నిహోత్రం దృష్ట్వై
 వ మహాభాగం కృతాంజలిః, రామ స్సౌమిత్రిణా సార్థం సీతయా చాభ్యవద
 యత్. ౧౧. న్యవేదయత చాత్మానం తస్మై లక్షణపూర్వజః, పుత్రౌ దశరథస్యా
 వాం భగవన్ రామలక్షణౌ, భార్యా మమేయం వై దేవీ కల్యాణీ జనకార్త

మభితః ప్రయాగస్యాభీతః-ఆభీతః పరిత ఇత్కాదినా ద్వినియా - కేతుం భవజీభూతం-ధూమ మితి
 సంబంధః - ఆహి సన్నిహితో ముని రితి మన్యే. ౧. నూన మితి. సంభేదం సంగమం - 'సంభేద
 స్సింధుసంగమ' ఇత్యమరీ, వారిణ్యుతీతో వారిణ శబ్దః - వారిణినితో వారికబ్దః - వారిణో రనోశ్య
 ఖట్టనః శబ్ద ఇత్యర్థః. ౬. దారూణీతి. వనజై రుపజీవిభిః వనోత్పన్నైః ఫలమూలకాష్టాద్యుపజీవిభిః
 దారూణీత్యత్రాపి దృశ్యంత ఇత్యమపద్యతే. ౭. ధన్వినావీతి. లంబమానే అస్తగిరా లంబమాన ఇవి
 దృశ్యమానే - సంభౌ సంగమే - వర్తమానం నిలయం ఆశ్రమం తత్సమీపప్రదేశం ప్రాప్తుః. ౮.
 రామ ఇతి. త్రాసయన్ అపూర్వదర్శనేన త్రాసం జనయన్ - ముహూర్తం ముహూర్తగమ్యం -
 భరద్వాజం భరద్వాజసమీపం. ౯. తత స్త్వాశ్రమ మితి. దూరాదేవావతస్థతుః - సాయంతనసమయ
 త్వా దగ్నిహోత్రావసానం ప్రతీక్షమాణా వవతస్థతు రిత్కర్థః. ౧౦. సప్రవిశ్యేత్కాదిశ్లోకద్వయం.
 ప్రవిశ్య వైవా స్నిర్గతశిష్యముఖేనేతి శేషః-సంశితవ్రతం తీక్షణవ్రతం-ఏకాగ్రం ఏకప్రధానం-ధ్యాన
 వద మితి యావత్ - తపసా తపోవైభవేన లబ్ధచక్షుషం-లబ్ధజ్ఞానం-అతీతానాగతవర్తమానయావద
 ర్శనోచరక్షానయాక్త మిత్యర్థః - దృష్ట్వైవ-దర్శనోత్తరకాల మేవేత్యర్థః. ౧౧. న్యవేదయతేత్కాది
 శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సీతాలక్షణయో స్సర్వాత్సనా పరతంత్రత్వా దాత్మాన మిత్యనేన తయో

వతో-౬గ్నేః కేతుం లింగం ధూమం చక్య - ఆతో-౭త్ర మునిః భరద్వాజః సన్నిహిత ఇతి మన్యే
 ఇతి సంబంధః. ౧. నూన మితి. సంభేదం గంగాయమునయో స్సంగమం. ౬. ౭. ధన్వినా వీతి. తౌ
 రామలక్షణౌ - నిలయ మాశ్రమం-తత్సమీపవనప్రదేశం ప్రాప్తుః. ౮. రామ స్త్వీతి. రామస్తు
 లక్షణస సహేతి శేషః - ఆశ్రమం పురోక్తాశ్రమసమీపం - ఆసాద్య ప్రాప్య - తతః ముహూ
 ర్త మధ్యానం గత్వా - భరద్వాజం భరద్వాజాశ్రమ ముపాగమత్. ౯. తత ఇతి. ఆశ్రమంతు -
 భరద్వాజాశ్రమ మాసాద్య - ఉపగమ్య దూరాదేవ ఉటజస్యేతి శేషః అవతస్థతు రితి శ్లోకత్రయ
 స్యాప్యేకవాక్యతయో యోజనా. ౧౦. స ఇతి. ప్రవిశ్య ఉటజ మితి శేషః-తపసా లబ్ధచక్షుషం -
 గ్రైకాలికసర్వజగద్వృత్తాంతాభిజ్ఞం. ౧౧. ౧౨. న్యవేదయత చాత్మాన మిత్యారభ్య - తత్రమూల
 భాగనా ఇతి వ్యంతం-స్వవృత్తాంతపూర్వక మాత్మానం భరద్వాజాయ న్యవేదయలేతి సంబంధః.

జా, మాం చానుయాతా విజనం తపోవన మనిందితా. ౧౪. పిత్రా ప్రవ్రాజ్య
మానం మాం సౌమిత్రి రనుజః ప్రియః, ఆయ మన్వగమ ద్భ్రాతా వన మేవ
దృఢవ్రతః. ౧౫. పిత్రా నియుక్తా భగవన్ ప్రవేక్ష్యామ స్తపోవనం, ధర్మ మేవ
చరిష్యామ స్తత్ర సూలఫలాశనాః. ౧౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్ర
స్య ధీమతః, ఉపానయత ధర్మాత్మా గా మర్ఘ్య ముదకం తతః, నానావిధా నన్న
రసాన్ వన్యమూలఫలాశ్రయాన్, తేభ్యో దదౌ త త్తతపా వాసం చై వాభ్యకల్ప
యత్. ౧౭. మృగపక్షిభిరాసీనో మునిభిశ్చ సమంతతః, రామ మాగత మభ్య
ర్చ్య స్వాగతేనాహ తం మునిః. ౧౮. ప్రతిగృహ్యచ తా మర్చా ముఃవిష్టం సరా
ఘవం, భరద్వాజోఽబ్రవీ ద్వాక్యం ధర్మయుక్త మిదం తదా. ౨౦. చిరస్య ఖలు కా
కుత్స్థ పశ్యామి త్వా మిహాగతం, శ్రుతం తవ మయా చేదం వివాసన మకారణం.
౨౧. అవకాశో వివిక్తోఽయం నుహానద్యో స్సమాగమే, పుణ్యశ్చరమణీయశ్చ వస
త్విహ భవాన్ సుఖం. ౨౨. ఏవ ముక్తస్తు వచనం భరద్వాజేనరాఘవః, ప్రత్యువా
చ శుభం వాక్యం రామ స్సర్వహితే రతః. ౨౩. భగవన్నిత ఆసన్నః పౌరజానప
దోజనః, సుదర్శ మిహ మాం ప్రేక్ష్య మన్యేఽహ మిమ మాశ్రమం, ఆగమిష్యతి

రపి గ్రహణం - కల్యాణీ - పతివ్రతేత్యర్థః - ఆనుయాతేతి న్యవేదయతేతి సంబంధః. ౧౪. ౧౫.
పిత్రేతి. ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం. ౧౬. తస్యేతి. గాం మధుపర్కాంగభూతమహోక్షం -
తథాచ స్మృతిః. 'గోమధుపర్కార్హో వేదాధ్యాయా ఆచార్యఋత్విక్స్నాతకో రాజావా ధర్మయు
క్త' ఇతి - అర్ఘ్యం పూజావిధే రంగం - అన్నరసాన్ అదసీయరసాన్ - రసప్రధానాన్ పదార్థ
విశేషా నిత్యర్థః - వన్యమూలఫలాశ్రయాన్ వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్. ౧౭. ౧౮. మృగపక్షిభి
రితి. మృగపక్షిభిరాసీనో మునిభి శ్చేత్యనేన మునివై భవాత్తిర్యంచోపి మునినిర్విశేషం సంజాతవిశ్వా
సా స్సేవంత ఇతి గమ్యతే - స్వాగతే నాహ - స్వాగత మాహేత్యర్థః. యద్వా - మృగపక్షిభిః -
సహేతి శేషః - స్వాగతేనాభ్యర్చ్యేతి సంబంధః. ౧౯. ముని రాహేత్యేత ద్వివృణోతి ప్రతిగృ
హ్యేతి. ౨౦. చిరస్య చిరం. ౨౧-౨౩. భగవన్నిత్యాది ఇతః ఏతదాశ్రమాపేక్షయా-ఇహ ఆశ్రమే-
సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం శక్యం-ప్రేక్ష్య జ్ఞాత్వా-వై దేహీం మాంచ-ప్రేక్షతో జనః - ఇమ మాశ్రమ
౧౩-౧౬. తస్యేతి. గాం మధుపర్కాంగభూతం మహోక్షం - అర్ఘ్యం పూజావిధే రర్హం
గంధాది * నానేతి. వన్యమూలఫలాశ్రయాన్-వన్యమూలఫలప్రకృతికాన్. ౧౭. ౧౮. మృగపక్షిభి
స్సహ రాఘవ మభ్యర్చ్య - ఆసీన ఇతి యోజనా - మృగపక్షిభి స్సహాభ్యర్చ్యేత్యస్యాయంభావః,
మునిప్రభావాత్తిర్యంచోన-రామ మిశ్వరం మత్వా మునినిర్విశేషా స్సంతః-సేవంత ఇతి. ౧౯. ౨౦.
చిరస్యేతి. చిరస్య చిరకాలస్య ఇహాశ్రమే త్వాం పశ్యామి ఆయంభావః-చక్షురాద్యగోచరంత్యా మే
వ-మనసి సతత మనుసందధానోఽహం-చిరకాలస్య ఇహ మమ పురతః - చక్షుషాపశ్యామిత్యాశ్చ
ర్యం-అతో మమ భాగ్యం కిం వర్ణ్యత ఇతి తాకికదృష్టి మనుస్మత్యాహ-శ్రుతమితి. ౨౧-౨౩. భగవ
న్నితి. ఇత ఆసన్నః-ఏతదాశ్రమస్య ఆసన్నవర్తి పౌరజానపదో జనః మాం సుదర్శం సుఖేన ద్రష్టుం
శక్యం ప్రేక్ష్యజ్ఞాత్వా-వై దేహీం మాంచ-ప్రేక్షతో జనః ఇమమాశ్రమ మాగమిష్యతీత్యహంమన్యే-
అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయ ఇతి సంబంధః*ఏకాంతఇతి. యత్ర యస్మిన్నాశ్రమస్థానే

వై దేహీం మాం చాపి ప్రేక్షతో జనః, అనేన కారణేనాహ మిహ వాసం న రోచయే, ఏకాంతేః శ్య భగవ న్నాశ్రమస్థాన ముత్తమం, రమేత యత్ర వై దేహీ సుఖాన్తా జనకాత్తజా. ౨౬ ఏత చ్చుత్వా శుభం వాక్యం భరద్వాజో మహా మునిః, రాఘవస్య తతో వాక్య మర్థగ్రాహక మబ్రవీత్. ౨౭. దశశ్రోశ ఇతి స్తాత గిరి ర్యత్ర నివత్స్యసి, మహర్షి సేవితః పుణ్య స్సర్వత స్సుఖదర్శనః, గోలాం గూలానుచరితో వానర ర్నిషేవితః, చిత్రకూట ఇతి భ్యాతో గంధమాదనసన్నిభః. ౨౮ యావతా చిత్రకూటస్య నర శృంగాణ్యవేక్షతే, కల్యాణాని సమాధత్తే న సాపే కురుతే మనః ౩౦. ఋషయ స్తత్ర బహవో విహృత్య శరదాం

మాగమిష్యతీత్యహం మన్యే-అనేన కారణేన ఇహ వాసం న రోచయ ఇత్యన్వయః - మాం ప్రేక్ష ఇత్యత్ర అనేనో భవిష్యదాకమర్థయో రితి వక్షిప్రతిషేధః - ఏకాంతే పారజనాదిలే-చక్య చింత య. ౨౬. ఏతదితి. అర్థగ్రాహకం అర్థబోధకం యథా భవతి తథా-యద్వా - అర్థగ్రాహకం బహుర్థ వత్ అబ్రవీత్. ౨౭. దశశ్రోశ ఇత్యాది. యస్మిన్ గిరా నివత్స్యసి-న గిరి రితో దశశ్రోశః - దశ శ్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః-గంధమాదనసన్నిభః - గంధమాదనవర్వతసన్నిభః - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః - 'గోలాంగూలానుచరితో వానర ర్నిషేవిత' ఇతికేవలప్రివర్తాభిధానేన ఏతత్సజాతీయా ఏవ రామస్య సహాయా అపి భవిష్యంతీతి సూచితవా నితి గమ్యతే. ౨౮. యావలేతి. నరః - యావతా దూరేణ-చిత్రకూటస్య శృంగాణ్యవేక్షతే-తావతా కల్యాణాని పుణ్యకర్తాణి-సమాధత్తే ప్రాప్నోతి - యద్వా-సమాధత్తే ఆచరితి-సాపే మనో న కురుతే-తత్ర వసన్ కిములేతి భావః-యద్వా-యావతా కాలేన. ౩౦. ఋషయ ఇతి. తత్ర చిత్రకూటే-శరదాం శశం తపసా విహృత్య-క్రీడంత ఇవ మహ త్తపః పునమాప్యేత్యర్థః-కపాలకిరసా సహ దివ మారూఢాః - తపశ్చరణేన నిరంతరకపాలాసనేన ప్రక్షిణత్వక్లిరోదుహతయా కపాలావళిష్టకిరసా సహ దివ మారూఢా ఇత్యర్థః - కపాలకిరసేత్యేత చ్చరీరోపలక్షణం-నశరీరా స్వర్గం-గతా ఇత్యర్థః - యద్వా-కపాలకిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సం

తంపశ్యేతి సంబంధః భగవన్నిత్యాదిజ్ఞోకత్రయస్య వాస్తవార్థస్తు-భగవత్ సర్వజ్ఞ - రావణవధార్థం- సూధతయావతీర్ణం మాం యద్యేవం ప్రకటికరోషి-తదాసర్వోపి జనః మాం సుదర్శం సుష్టు ద్రష్టుం యోగ్యం సుదర్శం-'విష్టుంచ దృశ్యతే త్వగ్గ్యయే'తి శ్రుతేః-వైదేహీం మాం చ లక్ష్మీం చ జ్ఞాత్వా ప్రేక్షః దివ్యకు స్పృక్-ఇహ ఆగమిష్యతి - తేదైవంవిధ ప్రకటవాసం ప్రకటావస్థానం న రోచయే. అతో యత్ర పరమానందైకతానే మయి వైదేహీ రమతే - యో మృగ్యతే హస్తగృహీతపద్మయా శ్రీయతే-రంగమృగ్యమాణయేత్వాదిరీత్యా, సర్వై రాశ్రయణీయాసి లక్ష్మీః ఆనవరతానుభవేష్య ద్భారతాను భవేవ నిత్యానురక్తా భవతి-తం-ఆశ్రీయత ఇత్యాశ్రమం జగత్ తస్య స్థానం ఆధారభూ తం-సర్వోత్తమం స్వరూపగుణవిభవై ర్భృహద్రద్రాదిభ్యః శ్రేష్ఠతమం మాం-నుమాతిప్రియతమ స్త్వ మేవై కాంతే చక్య-సుహృద్గుహ్యతమం మత్స్వరూపం న ప్రకటయేతి రహస్యోపదేశః. ౨౪-౨౬. ఏతదితి. అర్థగ్రాహకం పరమార్థ బోధకం-రాఘవస్య - రాఘవత్వేనాభినయం చికిర్షతః శ్రీవిష్ణుః ఏత త్సారోక్తం వాక్యం శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౭. శ్రీరామోక్త మంగీకృ త్య రామేగాశ్రమస్థానం పృష్ట ఇవ-రామస్య వాసార్థంస్థానం కథయతి. దశశ్రోశ ఇతి. యస్మిన్ గిరా-శ్యం నివత్స్యసి. న గిరి ఇతో-స్తదాశ్రమాత్-దశశ్రోశః దశశ్రోశావస్థిత ఇత్యర్థః. ౨౮. ౨౯. యావలేతి. యావతా యదా - శృంగాణ్యవేక్షతే - తదైవేతి యోజనా. ౩౦. ఋషయ ఇతి. శర

శతం, తపసా దివ మూరుధాః కపాలశిరసా సహ. 30. ప్రవివిక్త మహం మన్యే
తం వాసం భవత స్సుఖం, ఇహ వా వనవాసాయ వస రామ మయా సహ.
31. స రామం సర్వకామై స్తం భరద్వాజః ప్రియాతిథిం, సభార్యం సహ చ భా
త్రా ప్రతిజగ్రాహ ధర్మవిత్. 33. తస్య ప్రయాగే రామస్య తం మహర్షి ముపే
యుషః, ప్రపన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః కథాః. 34. సీతాతృతీయః
కాకుత్స్థః పరిశ్రాంత స్సుఖోచితః, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే తాం రాత్రి మవస
త్సుఖం. 35. ప్రభాతాయాం రజన్యాం తు భరద్వాజ ముపాగమత్, ఉవాచ
సరశార్ధూలో మునిం జ్వలిత తేజసం. 36. శర్వరీం భగవ న్నద్య సత్యశీల తవా
శ్రమే, ఉషితాః స్తేహ వసతి మనుజానాతు నో భవాన్. 37. రాత్ర్యాంతు త
స్యాం వ్యష్టాయాం భరద్వాజోఽబ్రవీ దిదం, మధుమూలఫలోపేతం చిత్రకూటం
వ్రజేతిహ. 38. వాస మాపయికం మన్యే తవ రామ మహాబల, నానానగగణో
పేతః కిన్న రోరగసేవితః, మయూరనాదాభిరుతో గజరాజనిషేవితః, గమ్యతాం
భవతా శై ల శ్చిత్రకూట స్సవిశ్రుతః, పుణ్యశ్చరమణీయశ్చ బహుమూలఫలాయు
తః. 40. తత్రకుంజరయూధాని మృగయూధాని చాభితః, విచరంతి వనాంతేఽ
స్తీతాని ద్రక్ష్యసి రాఘవ. 41. సరిత్ప్రసవణప్రస్థాన్ దరీకందరనిర్దరాన్, చర
త స్సీతయా సార్ధం నందిష్యతి మనస్తవ. 42. ప్రహృష్టకోయష్టికకోకిలస్వనై ర్వి

జ్ఞా-కపాలశిరసా కపాలరూపశిరోయుక్తేనేత్యధ్యాహృత శరీరపదవిశేషణ మిత్యేకే-కపాలమాత్రా
వశిష్ట శిరో యస్మిన్నితి తపోవిశేషణ మిత్యేకే. 30. ప్రవివిక్తమితి. ప్రవిక్తం ప్రకర్షణ విజ
నం. 31. స రామ మితి. సర్వకామైః ప్రతిజగ్రాహ-అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవా నిత్యర్థః-
పాతభేదః-ప్రతిజగ్రాహ ఉపచర. 33. తస్యేతి. ప్రపన్నా ప్రాప్తా. 34. 35. శర్వరీ మితి. వసతి
మనుజానాతు-పూర్వోక్తాంవసతిం ప్రతిగంతు మనుజ్ఞాం కరోత్విత్యర్థః. 36. రాత్ర్యా మితి. వ్రజే
త్యబ్రవీ దిత్వన్వయః-హేతి పాదపూరణే-హర్షేవా. 37. వాస మితి. తత్రేతి శేషః - ఔపయికం
యుక్తం-‘యుక్త మాపయిక’మిత్యమరః. నానానగగణోపేతః నానావృక్షనిచయోపేతః. 38.
40. సరిత్ప్రసవణప్రస్థానితి. సరితో నద్యః-ప్రసవణాని-తనుతరజలప్రవాహః-ప్రస్థా స్సానవః-
తాన్ - దరీకందరనిర్దరాన్ దర్యః పాషాణసంశ్లేషస్థానాని - కందరాః గుహాః - నిర్దరా విదీర్ణ
పాషాణసంధయః - తాన్. 42. ప్రహృష్టేతి. కోయష్టికాః టిట్టిభకా - ‘కోయష్టికః షిట్టిభక’

దాం శతం-తపసా విహృత్య క్రీడంత ఇవ తపః పరిసమాప్యేత్యర్థః-కపాలశిరసా సహ దివ మూరు
ధాః-తపశ్చరణే నిరంతరకపాలాసనేన క్షిప్రక్షీణత్వక్లిరోరుహతయా - కపాలావశిష్టశిరసా సహ
సర్వే దివ మూరుధాః-కపాలశిరసేత్యేత చ్చరీరస్యాభ్యుపలక్షణం - సశరీరాః స్వర్గం గతా ఇత్యర్థః-
యద్వా-కపాలశిరా ఇతి కస్యచి దృషే స్సంజ్ఞా. 30. 31. స రామ మితి. సర్వకామైః ప్రతిజగ్రా
హ-అతిథియోగ్యసత్కారై ర్వశీకృతవాన్. 33. 35. శర్వరీ మితి. శర్వరీముషితాః-స్త-అతఃపరం వస
తిం-త్వదుపదిష్టచిత్రకూటగమనవాసం ప్రత్యనుజానాతు అనుజ్ఞాం ప్రయచ్ఛేత్యర్థః. 36. 40. సరి
దితి. సరితో నద్యః-ప్రసవణాని - తనుతరజలప్రవాహః ప్రస్థా స్సానవః తాన్ - దరీకందరనిర్ద
రాన్ - దరీపాషాణనిర్భేదకందరాగుహానిర్దరాః ఘనప్రవాహః - తాన్. 42. కోయష్టికః

నాదితం తం వసుధాధరం శివం, మృగైశ్చ మత్తైశ్చ హుభిశ్చ కుంజరైః సురమ్య
మాసాద్య సమావసాశ్రమం ౪౩౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే.
చతుగ్వింశాశస్సర్గః.

ఉషిత్యా రజనీం తత్ర రాజపుత్రా వరించనా, మహర్షి మభివాద్యాథ
జగ్గుతు స్తం గిరిం ప్రతి ౧. తేహం చైవ స్వస్థ్యయనం మహర్షి స్స చకారహ,
ప్రస్థితాం శ్చైవ తాన్ ప్రేక్ష్య పితా పుత్రా నివాన్వయాన్. ౨. తతః ప్రచక్రమే
వక్తుం వచనం స మహానునిః, భరద్వాజో మహాతేజా రామం సత్యపరాక్రమం,
౩. గంగాయమునయో స్సంధి మాసాద్య మనుజర్జితం, కాలిందీ మనుగచ్ఛేతాం
నదీం పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం, అథాసాద్యతు కాలిందీం శీఘ్రస్రోతసమాపగాం,
తస్యా స్తీర్ణం ప్రచలితం పురాణం ప్రేక్ష్య రాఘవో, తత్ర యూయం స్థవం కృ
త్వా తరతాంశుమతీం నదీం, తతో న్యగ్రోధ మాసాద్య మహాంతం హరితచ్ఛ
దం, వివృద్ధం బహుభి ర్వృక్షై శ్శ్యామం సిద్ధోపసేవితం, తస్మై సీతాంజలిం
కృత్వా ప్రయుంజీతాశిష శ్శివాః, సమాసాద్యతు తం వృక్షం వసేద్వాతిక్రమేత
వా, క్రోశమాత్రం తతో గత్వా నీలం ద్విక్ష్యథ కాననం, కలాశబదరీమిశ్రం
ఇత్యమరః. ౪౩౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవరచరితే - శ్రీరామాయణభూషణే - సీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుగ్వింశాశస్సర్గః.

ఉషిత్యేత్యాది. ౧. తేహం మిరి. తేహం ప్రస్థాతు ముద్యుక్తానాం-అన్వయా దితి పాఠః-అన్వ
యా దితి పాఠే - అనుశిష్టవాక్ - మార్గోపదేశ మకరో దిశ్యర్థః. ౨. తదేవ వివృద్ధం-తత ఇతి. ౩.
గంగాయమునయో రితి. ప్రథమం-గంగాయమునయో సంధి మాసాద్య పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం గంగా
జలవేగాభిహత్యా కించిత్ పశ్చాన్ముఖ ప్రవాహం ప్రాప్తాం-కాలిందీం నదీం-మనుగచ్ఛేతాం అనుసృత్య
గచ్ఛేతాం-పశ్చిమాభిముఖో ధూత్వా గచ్ఛేతాం భవంతా విని శేషః-పాతభేదః-అభిగచ్ఛేతాం అభి
ముఖం గచ్ఛేతాం-కాలింద్యా అభిముఖాభ్యుయ గచ్ఛేతా మిత్యర్థః. శీఘ్రస్రోతస మిశ్యనేన గంగా
జలవేగ ప్రతిహతి స్తిమితజలవ్యతిరిక్తప్రదేశ ఉచ్యతే-తీర్ణం అవతరిత ప్రదేశం-ప్రచలితం గమనాగమ
నాభ్యా మతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః-అంశుమతీం-అంశుమతః సూర్యస్యాపత్యధూతాం, తతః తరణానంతరం-
న్యగ్రోధం తీరస్థం హరితచ్ఛదం శ్యామశంకరం-ఆతపివ శ్యామం శ్యామనామకం-వృక్షై స్సహ వివృ
ద్ధం-యద్వా-వృక్షైః శ్యామం వృక్షసహితత్వా ద్విశేషేణ శ్యామశం-వృక్షైః శ్యామలక్షణే తృతీయా-
ఆశిషః మనోరథాన్ ప్రయుంజీత ప్రార్థయత్-సీతేతి శేషః - వసేద్వాతిక్రమేతవా-సీతా క్రాంతా
టిట్టిభకః. ౪౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణశ్లోకాఖ్యానాయాం-
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - చతుగ్వింశాశస్సర్గః.

౧.-౩. గంగాయమునయో సంధిం - సంగమతీర్థం ప్రాప్య పశ్చాన్ముఖాశ్రితాం -
గంగాజలవేగాభిహత్యా - కించిత్ పశ్చాన్ముఖం ప్రాప్తాం * అథేతి. తీర్ణ మవతరితప్రదేశః -
ప్రచలితం - గమనాగమనాభ్యాం ఆతిక్షుణ్ణ మిత్యర్థః * తత్రేతి. అంశుమతీం సూర్యతనయాం,
తత ఇతి. వృక్షై రుపలక్షితం - శ్యామం - శ్యామనామకం - తస్మా ఇతి. ఆశిషః ప్రయుంజీత -
అస్తాకం శీఘ్రం-శున రాగమనం భవత్స్వితీ సీతా వృక్షం ప్రార్థయత్ - తతః తత్ర వసేద్వా ఆతి
క్రమేతవేతి. సీతాభిప్రాయేనైకవచనం * పలాశేతి. యామునైః యమునాతీరజైః స ఇతి. మార్గవ

రమ్యం వంశైశ్చ యామునైః, స పంథాశ్చిత్రకూటస్య గత స్సుబహుశోమయా,
 రమ్యో మార్దవయుక్తశ్చ వనదావై ర్వివర్జితః, ఇతి పంథాన మావేద్య మహర్షి స్స
 న్యవర్తత, అభివాద్య తథేత్యుక్త్వా రామేణ వినివర్తితః. ౧౦౪. ఉపావృత్తే మునో
 తస్మిన్ రామో లక్ష్మణమబ్రవీత్, కృతశుశ్లాస స్స సౌమిత్రే మునిర్య న్నోఽను
 కంపతే. ౧౦౫ ఇతి తౌ పురుషవ్యాఘ్రా మంత్రయిత్వా మనస్వినౌ, సీతామేవాగ్రతః
 కృత్వా కాళిందీం జగ్గతు ర్నదీం. ౧౦౬. అథాసాద్య తు కాళిందీం శీఘ్రస్రోతో
 వహీం నదీం, చింతా మావేదిరే సర్వే నదీజలతిత్తిర్వవః ౧౦౭. తౌ కావ్యసంఘాట మ
 ధో చక్రతుస్సుమహాస్థవం, శుమ్నై ర్వంశై స్సమాస్తీర్ణ ముశీరైశ్చ సమావృతం.
 ౧౦౮. తతో వేతసశాఖాశ్చ జంబూశాఖాశ్చ వీర్యవాన్, చకార లక్ష్మణ శ్చిత్వా
 సీతాయా స్సుఖమాసనం. ౧౦౯. తత్ర శ్రియ మివాచింత్యాం రామో దాశరథిః
 ప్రియాం, ఈషత్సంలజ్జమానాం తా మధ్యారోపయత స్థవం. ౧౧౦. పార్శ్వే చ త
 త్ర వైదేహ్యో వసనే భూషణానిచ, స్థవే కఠినకాజంచ రామ శ్చక్రే సహాయధైః.
 ౧౧౧. ఆరోఽప్య ప్రథమం సీతాం సంఘాటం ప్రతిగృహ్య తౌ, తతః ప్రతేరతు ర్యతై
 వీరౌ దశరథాత్మజౌ. ౧౧౨. కాళిందీమధ్యమాయాతా సీతా త్వేనా మవందత,
 స్వస్తి దేవి తరామి త్వాం పారయే వ్దేవతి ర్వ్రితం, యజ్ఞే త్వాం గోసహ

చేత్-కించిత్-కాలం వసేత్ నోఽపి దగ్ధక్రమేతేత్యర్థః - తతః దక్షిణతటస్థస్యగోధాత్ యామునైః
 యమునాసంబంధిభిః - యమునాతీరజై రిత్థ్యర్థః - సః కాననం - పథిశబ్దాపేక్షయా పుల్లింగత్వం -
 మార్దవయుక్తః - సూక్ష్మసిక్తతావత్త్వాత్ - వనదావైః వనాన్నిభిః - 'దవదావౌ వనారణ్యవహ్ని' -
 ఇత్యనురే, తథాప్యత్ర దావశబ్దోఽగ్నిమాత్రపరః - విశిష్టవాచకానా మితి న్యాయాత్ - అభి
 వాద్యేత్యర్థేన మహర్షిం విశేషయతి - శత్రువ గమిష్యామ ఇత్యుక్త్వా అభివాద్య త్వ మాశ్రమం
 గచ్ఛేతి రామేణ వినివర్తితో మహర్షిః న్యవర్తతేతి సంబంధః. ౧౦౪. ౧౦౫. ఇతీతి. మంత్రయిత్వా
 పూర్వోక్తరీత్యా కృతార్థతా మనుసంధాయ. ౧౦౬. ౧౦౭. తౌ కావ్యసంఘాట మితి. కావ్య
 సంఘాటః కావ్యనిచయః - ఉగ్రైః కిరణశృణూమూలైః 'మూలే స్యోశీర మస్త్రియా' మిత్యమరః.
 ౧౦౮. ౧౦౯. తత్రేతి. అచింత్యాం అచింత్యసౌందర్యాం - కాంతకరగ్రహాత్ - అవశ్యకత్వా
 చేపల్లజ్జావరీం. ౧౧౦. పార్శ్వ ఇతి. తత్రైవ వైదేహ్యః పార్శ్వే - కఠినకాజం కఠినకంద
 మూలఖనసాధన మాయస్కం దారు - అజం అజచర్తపిన్దం పిటకం - ద్వంద్వైకవద్భావః -
 చక్రే - స్థాపితవానిర్భర్తృః. ౧౧౧. ఆరోఽప్యేతి. సంఘాటం స్థవం - యత్ర స్థవచాలనే
 యతమానౌ. ౧౧౨. కాళిందీసుఖ్య మిత్యాది. మే వహి - వ్రతం వనవాససంకల్పం పారయేత్
 సమాపయేత్ - గోసహస్రేన - త్వా ముద్దిశ్య గోసహస్రప్రదానేన - సురాఘటశతేన చ నైవే
 ద్యేన-స్వస్తి యథా భవతి తథా ప్రత్యాగతే సతి - గోసహస్రప్రదానేన సురాఘటశతేనచ త్వాం

యుక్తః కంటక పామగాదిరహితః - వనదావై రరణ్యాన్నిభిః - అత స్తేనైవ మార్గేణ గంతవ్య మిత్యభి
 ప్రాయః. ౧౦౪. ఇతీతి. మంత్రయిత్వా - ముసికృతకృపా మనుసంధాయ. ౧౦౬. ౧౦౭. తావతి.
 కావ్య సంఘాటం కావ్యనిచయం స్థవం చక్రతుః ఉగ్రైః నశదైః. ౧౧౦. పార్శ్వ ఇతి. కఠినకాజం-
 ద్వంద్వైకవద్భావః - కఠినకం భవిత్రం అజ మజచర్తపిన్దం పిటకం. ౧౧౧. ఆరోఽప్యేతి. సంఘాటం
 స్థవం. ౧౧౨. * స్వస్తి. వహి వ్రతం చతుర్దశవర్ణావధికం వ్రతం పారయేత్ సమాపయే దిత్వ

నేణ సురాఘటశతేనచ, స్వస్తి ప్రత్యాగతే రామే పురీ మిహ్వాకుపాలితాం, కా
ళిందీ మథ సీతాతు యాచమానా కృతాంజలిః, తీర మేవాభిసంప్రాప్తా దక్షిణం
వరవర్జినీ. ౨౧౪. తతః స్థవేనాంశుమతీం శీఘ్రగా మూర్తిమాలినీం, తీరజై ర్భ
హుభి ర్వృత్తై స్సంతేదు ర్యమునాం నదీం. ౨౨౪. తే తీర్థాః స్థవ ముత్సృజ్య
ప్రథాయ యమునావనాత్, శ్యామం న్యగ్రోధ మానేదు శ్శీతలగ హరితచ్ఛదం.
౨౩౪. న్యగ్రోధం త ముపాగమ్య వై దేహీ వాక్య మబ్రవీత్. ౨౪. నమస్తేఽస్తు
మహావృక్ష పారయే న్నే పతి ర్వ్రతం, కౌసల్యాం చైవ పశ్యేయం సుమిత్రాం చ
యశస్వినీం, ఇతి సీతాంజలిం కృత్వా పర్యగచ్ఛ ద్వనస్పతిం. ౨౫౪. అవలోక్య
తత స్సీతా మాయాచంతీ మనిందితాం, దయితాంచ విధేయాంచ రామో లక్ష్మ
ణ మబ్రవీత్. ౨౬౪. సీతా మాదాయ గచ్ఛ త్వ మగ్రతో భరతాగ్రజ, పృష్ఠ
తోఽహం గమిష్యామి సాయుధో ద్విపదాం వర. ౨౭౪. యద్యత్ఫలం ప్రాప్థయ
తే పుష్పం వా జనకాత్మజా, తత్తత్ ప్రదద్యా వై దేహ్యా యత్రాస్యా రమతే
మనః, ౨౮౪. గచ్ఛతో స్తు తయో ర్మధ్యే బభూవ జనకాత్మజా, మతంగయో
ర్మధ్యగతా శుభా నాగవధూ రివ. ౨౯౪. ఏకైకం పాదపం గుల్మం లతాంవా
చుష్పశాలినీం, అదృష్టపూర్వాం పశ్యంతీ రామం పప్రచ్ఛ సాబలా. ౩౦౪. రమ
ణీయా బహువిధా పాదపా కుసుమోత్కటా, సీతావచనసంరబ్ధ ఆనయా
మాస లక్ష్మణః. ౩౧౪. విచిత్ర వాలుకజలాం హంససారసనాదితాం, రేమే జనకరా
జస్య తదా ప్రేక్ష్య సుతా నదీం. ౩౨౪. శ్రోశమాత్రం తతో గత్వా భ్రాతరా
రామలక్ష్మణౌ, బహుా మేధ్యా మృగా హత్వా చేరతు ర్యమునావనే. ౩౩౪.
విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే వనే వానరవారణాయుతే, సమం నదీవప్ర

యక్ష్య ఇత్యాది యాచమానా తీరం ప్రాప్తేత్యన్వయః. ౨౧౪. తత ఇతి. వృత్తై రిత్యుపలక్షణే
తృతీయా. ౨౨౪. తే తీర్థా ఇతి. యమునావనాత్ యమునాతీరవనాత్. ౨౩౪. ౨౪. నమస్త
ఇత్యాది. పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణంచకార. ౨౫౪. అవలోక్యేతి. అవలోక్య - సీతాయాః శ్రాంత్య
శ్రాంతింపరీక్ష్యేత్యర్థః-ఆయాచంతీం మనోరథా ప్రార్థయంతీం. ౨౬౪. సీతా మాదాయేతి. భరతాగ్ర
జేతి బహువ్రీహిః-అగ్రతో గచ్ఛేత్యనేన సీతాయాః పురతో గచ్ఛేత్యుక్తం. ౨౭౪. అగ్రతో గమన
ఫల మాహ - యద్యత్ ఫల మిత్యాదిష్టోకేన. ౨౮౪. ౨౯౪. ఏకైక మితి. పప్రచ్ఛ కైషాం
సంజ్ఞేతి పృష్టవతీత్యర్థః. ౩౦౪. రమణీయా నితి. పాదపా నిత్యనేన స్తబకవిశిష్టాః పాదపావయవా
ఉచ్యంతే-సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనేన త్వరితః. ౩౧౪. విచిత్ర వాలుకజలామితి. నదీం యము
నాం సుదూరంత త్తీరే గమనాత్తద్దర్శనం. ౩౨౪. శ్రోశమాత్ర మితి. మేధ్యా శుచీ-భక్ష్యానితి
యావత్ - చేరతుః భక్షితవంతౌ - చరగతిభక్షణయోః. ౩౩౪. విహృత్యేతి. పూగ స్సమూహః -

ర్థః. ౨౧౪. వృత్తై రుపలక్షితాం. ౨౪.*ఇతీతి. పర్యగచ్ఛత్ ప్రదక్షిణం చకార. ౨౬౪. సీతామితి.
భరతాగ్రజేతి బహువ్రీహిః. ౨౭౪-౨౯౪. ఏకైక మితి. పప్రచ్ఛవీషాం నామ కిమితిపప్రచ్ఛ. ౩౦౪.
రమణీయానితి. పాదపా స్తబకవిశిష్టపాదపావయవా - సీతావచన సంరబ్ధః సీతావచనే త్వరా
యస్య సః తథా. ౩౧౪. ౩౨౪. శ్రోశేతి. చేరతుః భక్షితవంతౌ. ౩౩౪. విహృత్యేతి. నదీవప్రం నదీ

ముపేత్య సమ్యతం నివాస మాజగ్తు రదీనదర్శనాః. 3౪౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
అయోధ్యా కాండే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వృతీతాయా మవసుప్త మనంతరం, ప్రబోధయామాస
శనై ర్లక్ష్మణం రఘునందనః. ౧. సౌమిత్రే శృణు వన్యానాం వల్లు వ్యాహరతాం
స్వనం, సంప్రతిష్ఠామహే కాలః ప్రస్థానస్య పరంతప. ౨. న సుప్త సమయే భ్రా-
త్రా లక్ష్మణః ప్రతిబోధితః, జహౌ నిద్రాం చ తంద్రీంచ ప్రసక్తంచ పథిశ్రమం. 3.
తత ఉత్థాయ తే సర్వే స్పృష్ట్వా నద్యా శ్శివం జలం, పంథాన మృషిణా దిప్తం
చిత్రకూటస్య తం యయుః. ౪. తత స్సంప్రస్థితః కాలే గామ స్సౌమిత్రిణా సహ,
సీతాం కమలపత్రాక్షీ మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. ఆదీప్తా నివ వై దేహి సర్వతః
పుష్పితా న్న గాఁ, నై వ్యః పుష్పైః కింశుకాః పశ్య మాంసిన శ్శిశిరాత్యయే. ౬.
పశ్య భల్లాతకాః పుల్లా న్నరై రనుపసేవితాః, ఫలపత్రై రవనతా న్నూనం
శత్రూమి జీవితుమ్ ౭. పశ్య ద్రోణప్రమాణాని లంబమానాని లక్ష్మణ, మధూని

సమం అనిమ్నోన్నతం-నదీః ప్రం నదీతీరం - సామతం నివాసం - సీతాభిమతం వాసస్థానం. 3౪౫.
ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యా-
ఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథేతి. ఆనంతరం స్వప్రబోధానంతరం - ఆవసుప్తం - ఈషత్సుప్త మిత్యర్థః. ౧. సౌమిత్ర
ఇతి. వన్యానాం శుకవికాదీనాం - వల్లు సుందరం - కాలః ప్రాప్త ఇతి శేషః. ౨. సుప్త
ఇతి. సమయే ప్రబోధనసమయే - తంద్రీం శాద్యం - తదాప్రభృతీతిశేషః - పథి శ్రమం తత్క్ర-
మోపచార మిత్యర్థః. 3 తత ఉత్థాయతి. నద్యాః కాళిద్యాః స్పృష్ట్వేత్యుపలక్షణం ప్రాతః
కాలికన్నానాదికృత్యానాం - తం పంథానం పూజవనరూపం. ౪. ౫. ఆదీప్తా నిలి. ఆదీప్తా
నివ ఆసమంతాల్ జ్వలత ఇవ - న గాఁ వృక్షాఁ - నై వ్యః పుష్పైః మాంసినః మాలావత ఇవ
స్థితాఁ - శిశిరాత్యయే వసంతసమయే. ౬. పశ్యేతి. భల్లాతకాః వీరవృక్షాఁ - పుల్లాః పుల్ల
పుష్పాఁ - అనుపసేవితాఁ - మర్గమత్వా దిలి భావః - జీవితుం శత్రూమి - నివ మాది జీవన
సాధనస్య విద్యమానత్వా దిలి భావః. ౭. పశ్యేతి. ద్రోణప్రమాణాని - ద్రోణం ఆధకద్వయం
తత్ప్రమాణాని తత్ప్రమాణమధుపూరితాని - మధూని కుర్వంతీతి మధుకార్యః - కర్తవ్యత్-జీవ్-
తాభిః మధుమక్షికాభి రిలి యావత్ సంధృతాని నిర్మితాని - నగేనగే వృక్షే లంబమానాని -
తీరం. 3౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో-
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథేతి. ఆనంతరం రామప్రబోధానంతర మపి-ఆవసుప్తం ఈషత్సుప్తం. ౧. సౌమిత్ర ఇతి.
వన్యానాం శుకవికాదీనాం స్వనం శృణు-ప్రస్థానస్య ప్రయాణస్య కాలాజాతః-అత స్సంప్రతిష్ఠామ
హేసంప్రతి గచ్ఛామహ ఇతి యోజనా. ౨. స ఇతి. సమయే ప్రబోధనసమయే. 3. తత ఇతి. జలం స్పృ-
ష్ట్వా స్నానాద్యనుష్ఠానం కృత్వా. ౪. ౫. ఆదీప్తానిలి. ఆదీప్తానివ ఆసమంతాల్ జ్వలతఇవ-మాంసినః.
శ్రేణీధూతాః శిశిరాత్యయే వసంతే-యద్వా నై వ్యః పుష్పైః మాంసినః మాలావత ఇవ స్థితాఁ. ౬.
పశ్యేతి. జీవుం శత్రూమి జీవన సాధనసమృద్ధిలాభాదిలి భావః. ౭. పశ్యేతి. ఆధక చతుష్టయం ద్రోణం

మధుకారీభి స్సంభృతాని నగేనగే. ౮. ఏష క్రోశతి నత్యూహ స్తం శిఖి ప్రతి
కూజతి, రమణీయే వనోద్దేశే పుష్పసంస్తరసంకటే. ౯. మాతంగయూధానుసృతం
పక్షిసంఘానునాదితం, చిత్రకూట మిమం పశ్య ప్రవృద్ధశిఖరం గిరిం. ౧౦. సమ
భూమితలే ౭మ్యే ద్దుమై ర్భహుభి రావృతే, పుణ్యే రంస్యామహే తాత చిత్రకూ
టస్య కాననే ౧౧ తత స్తా పాదచారేణ గచ్ఛంతౌ సహ సీతయా, రమ్య మానే
దతుశ్చైలం చిత్రకూటం మనోరమం. ౧౨. తం తు పర్వత మాసాద్య
నానాపక్షి గణాయుతం, బహుమూలఫలం రమ్యం సంపన్నం సరసోదకమ్,
మనోజ్ఞోఽయం గిరి స్సౌమ్య నానాద్రుమలతాయుతః, బహుమూలఫలౌ ర
మ్య స్సాస్వజీవః ప్రతిభాతి మే, మునయశ్చ మహాత్మానో వసంత్యస్త్రి శిలో
చ్చయే, అయం వాసో భవేత్తావదత్ర సౌమ్య రమేమహి, ఇతి సీతాచ రా
మశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, అభిగమ్యాశ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాద
యన్. ౧౬. తా న్నహర్షిః ప్రముదితః పూజయా మాస ధర్తవిత్, ఆస్యతా మితి
చోవాచ స్వాగతం తు నివేద్య చ. ౧౭. తతోఽబ్రవీ న్నహాబాహు ర్లక్ష్మణం
లక్ష్మణాగ్రజః, సన్నివేద్య యథాన్యాయ మాత్తాన మృషయే ప్రభుః, లక్ష్మ
ణానయ దారూణి దృఢానిచ వరాణిచ, కురుష్వేవసథం సౌమ్య వానే మేఽభి

మధూని మధుపటలాని పశ్య. ౮. ఏష ఇతి. నత్యూహః దాత్యూహః - వనోద్దేశే వనప్రదేశే - పు
ష్పసంస్తరసంకటే పుష్పమయా స్తరణేన నిబిడే. ౯. మాతంగయూధానుసృత మితి. మాతం
గయూధానుసృతం గజకులై ర్వాప్యం - ప్రవృద్ధశిఖరం ఉన్నతశిఖరం. ౧౦. ౧౧. తంత్విత్యార
భ్యాభివాదయన్నిత్యంత మేకం వాక్యం. తంత్వితీ. సరసోదకం స్వాదూదకం-స్వాజీవః-శోభనః ఆజీ
వోజీవికా యస్త్రి న తథోక్తః - శిలోచ్చయే పర్వతే ఇతి ఇతినిశ్చిత్య ఆశ్రమం వాల్మీకియం -
అభివాదయన్ అభ్యవాదయన్ తదాసీం చిత్రకూటే వాల్మీకే ర్వాసః-భరతాగమనానంతర మృషి
నిర్గమనకథనా త్తతఃప్రభృతి తమసాతీర ఇతి జ్ఞేయం - అతో న బాలకాండ కథావరో
ధః. ౧౬. ౧౭. తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యథాన్యాయం యథాక్రమం -
ఆత్తాన మృషయే సన్నివేద్య - అముకస్య పుత్రోఽహం - అయ మస్తద్భ్రాతా - ఇయ మస్త
ద్భ్రాతా - ఏతాదృశకార్యార్థ మాగతా వయ మిత్యేవ ముక్త్వా - వరాణి-జంబూప్రభృతీని గృ
హనిర్తానాన్వాణి - తింత్రీణీమధూకాదేస్త్యాజ్యత్వాత్ - ఆనయ - ఆవసథం కురుష్వేతి లక్ష్మణ

తావత్ప్రమాణమధుపూర్ణానిమధుపటలాని మధుకారీభిః మధుమక్షికాభిః. ౮. ఏష ఇతి. న
త్యూహః దాత్యూహః - వనోద్దేశే వనప్రదేశే పుష్పసంస్తరసంకటే పుష్పై స్సంస్తర
ఆచ్ఛాదనం తేన సంకటేసిబిడే. ౯-౧౦. సరసోదకం స్వాదూదకసహితం * మనోజ్ఞ ఇతి.
స్వాజీవః సుఖేనజీవితం శక్యః * మునయ ఇతి. అయం వాసో భవే ద్వాసయోగ్యో భవేత్ -
తావత్ తస్మా ద్రయేమహి - ఇతి వాల్మీకిమభివాదయన్ - అభ్యవాదయన్ వాల్మీకిః ప్రాప్తరా
జ్యే రామే-యదా కావ్యం కరిష్యతి - తదా తస్య తమసాతీరాశ్రమేవాసః తతః ప్రాప్తిత్రకూ
టాశ్రమేవాసః. ౧౩-౧౬. తానితి. స్వాగతం రామం ప్రతి స్వాగతప్రశ్నం నివేద్య విజ్ఞాప్య. ౧౭.
తతఇతి. ఆత్తానం సన్నివేద్యేతి - అముకస్య పుత్రః - అముకహేతోరిహగతవా నస్తే - క్షేత్య

రతం మనః. ౧౯. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సౌమిత్రి ర్వివిధాన్ ద్రుమాన్, ఆజ
హార తత శ్చక్రే పర్ణశాలా మరిందమః. ౨౦. తాం నిష్ఠితాం బద్ధకటాం దృష్ట్వా
రామ స్సుదర్శనాం, శుశ్రూషమాణ మేకాగ్ర మిదం వచన మబ్రవీత్. ౨౧.
ఐణేయం మాంస మాహృత్య శాలాం యత్యౌమహే వయం, కర్తవ్యం వాస్తుశమ
నం సౌమిత్రే చిరజీవిభిః, మృగం హత్వానయ క్షీప్రం లక్ష్మణేహ శుభేక్షణ.
కర్తవ్య శ్శాస్త్రదృష్టోహి విధి ర్ధర్మ మనుస్మర. ౨౩. భ్రాతు ర్వచన మాజ్ఞాయ
లక్ష్మణః పరవీరహః, చకార స యథోక్తంచ తం రామః పున రబ్రవీత్. ౨౪.
ఐణేయం శ్రవయన్వైత చ్ఛాలాం యత్యౌమహే వయం, త్వర సౌమ్య ముహూ
ర్తోఽయం ధ్రువశ్చ దివసోఽప్యయం. ౨౫. స లక్ష్మణః కృష్ణమృగం హత్వా మే

మబ్రవీ డితి సంబాధః. ౧౯. ౨౦. తా మితి. నిష్ఠితాం నిశ్చలాం వాతాదినా చాలయితు మశ
క్యాం భిత్తిసహితాం సరిష్వన్నాం - బద్ధకటాం కుడ్యార్థే కల్పితాస్తరణాం - బద్ధబాహ్యవరణాం
వా - కటేవర్ణావరణయోగ రితిధాతుః - సుదర్శనాం శోభనదర్శనాం - శుశ్రూషమాణం పరిచ
ర్యాం కుర్వంతం - ఏకాగ్రం - ఇతఃపరం కింవా ఆజ్ఞాపయిష్యతీతి సావధానం. ౨౧. ఐణేయ మితి.
ఐణేయం ఏణసంబంధి - ఏణాడ్భిభావ్య - శాలాం శాలాధిష్ఠాత్రీ స్తత్తద్విగ్వాసినీ ర్దేవతాః-తాస్తు -
శయ్యాదేశే కామలింగేన దేహశ్యా మంత్రంక్షలింగేనేత్యాదినగరఖండప్రతిపాద్యాః - తాదృశయా
గార్థం-పూర్వం వాస్తుశమనం వాస్తుశాంతిః-గృహప్రవేశార్హం కర్త కర్తవ్యం - గృహదేశేవర్తమాన
భూతపిశాచాదీనాం శమనం కర్తవ్య మిత్యర్థః - కర్తవ్యం కరణీవిభి రిత్యనేన అకరణే ఆయుఃక్షయో
దర్శితః. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే-‘నచవ్యాధిభయం తస్య నచ బంధుజనక్షయః, జీవే ద్వర్ష శతం
స్వర్గకల్ప మేదం వసేన్నర’ ఇతి. కశం కర్తవ్య మిత్యపేక్షాయా మాహ-కర్తవ్య ఇతి శాస్త్రదృష్టః
శాస్త్రేషు నిర్ణీతః-విధిః ప్రకారః కర్తవ్యః - ధర్మం తదనుకూల ధర్మశాస్త్రం - అనుస్మర - అవధే
హిత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. ఐణేయం శ్రవయన్వైత పయస్వపచ-అయం ముహూర్తః-శుభముహూర్తః-
ధ్రువః స్థిరః - ఆయుః శోభనగీర్ధనక్షత్రయతో దివసో వాసరశ్చ ధ్రువః - స్థిరఇత్యర్థః. పాఠభేదః-
అయం సౌమ్యముహూర్తః - శుభముహూర్తః - ఆయుః దివసశ్చ ధ్రువః యజమానస్థైర్యకారీ.

౨౫. సలక్ష్మణ ఇతి. సమిద్ధే సమ్యగ్దీప్తే-జాతవేదసి అగ్ని - చిక్షేప - పపాచేత్యర్థః. ౨౬. తం
ర్థః. ౧౮—౨౦. తామితి. నిష్ఠితాం అంగర్భహిః ప్రాకారభిత్త్యాసుప్రతిష్ఠితాం-బద్ధకటాం - ఛాం
దసో వర్ణలాపః - బద్ధకటాం. ౨౧. ఐణేయమితి. ఐణేయం ఏణవికరం - శాలాం శాలాధిష్ఠా
తృదేవతాం యత్యౌమహే. కిమర్థ మత ఆహ - కర్తవ్యం వాస్తుశమన మితి-వాస్తుశబ్దో గృహపర
పర్యాయః - ‘ధిష్ఠ్యం ధామ నిరీకనంచ సదనం వస్త్యంచ వాస్తుక్షయ’ ఇతి నిఘంటుః - వాస్తుశ
దేవ గృహధిష్ఠితిభిరుపర్జన్య ప్రభృతీపంచచత్వారింశదేవతా ఉచ్యంతే - తాసాం శమనం హోమ
నైవేద్యబలిభిః పూజనం బోధాయనేనోక్తాం యజ్ఞార్థపశువధదోషశంకాం నివర్తయతి - కర్తవ్య
ఇతి - శాస్త్రదృష్టః శాస్త్రచోదితో విధిః కర్తవ్య ఏవ - తం ధర్మ మేవానుస్మర - నాత్రహింసా
దిదోషప్రసంగః - యజ్ఞ దివిదమక్తపశూనా ముత్తమలోకభాగిత్వేన - వధస్య లేషా మనుగ్రహ
త్వాచ్చ ‘స నా ఉవేత స్త్వయసే సరిష్యసి దేవగం ఇదేషి పథిభి స్సుగేభిః, యత్ర యంతి సుకృ
తో నాపి దుష్కృతస్తత్ర త్యాదేవ స్సవితా దధా’ త్వితిహి శ్రూయతే. తస్మా ద్యజ్ఞే వధోఽపథ
ఇతి చ స్మర్యతే. ౨౨—౨౬. తంత్వితి. నిష్ఠానం నితరాం తత్తం-భిన్నశోణిత ముపరతశోణితసిన్ధు

ధ్యం ప్రతాపవాన్, అథ చిత్తేప సౌమిత్రి సృమిద్ధే జాతవేదసి. ౨౬. తంతు ప
 క్వం సమాజ్ఞాయ నిష్టప్తం చిన్నశోణితం, లక్ష్మణః పురుషవ్యాఘ్ర మథ రాఘవ
 మబ్రవీత్. ౨౭. అయం కృష్ణ సమాప్తాంగ శృతః కృష్ణమృగో యథా, దేవ
 తాం దేవసంకాశ యజస్వ కుశలోహ్యసి ౨౮. రామ స్సాన్వత్వాతు నియతో
 గుణవాన్ జప్యతోవిదః, సంగ్రహేణాకరో త్సర్వాన్ మంత్రాన్ సత్రావసాని
 కాన్. ౨౯. ఇష్ట్యా దేవగణాన్ సర్వాన్ వివేశావసథం శుచిః, బభూవచ మనో
 హ్లాదో రామస్యామితతేజసః. ౩౦. వైశ్వదేవబలిం కృత్వా రౌద్రం వైష్ణవ మేవ చ,
 వాస్తుసంశమనీయాని మంగళాని ప్రవర్తయన్, జపంచ న్యాయతః కృత్వా స్నాత్వా
 నద్యాం యథావిధి, పాపసంశమనం రామ శ్చకార బలీ ముత్తమం. ౩౧. వేదిస్థల

త్వితి. నిష్టప్తం సోష్ణం - చిన్నశోణితం ఊణశోణితం. ౨౭. అయమితి. కృష్ణః కృష్ణమృగః-సమా
 ప్తాంగః పరిపూర్ణావయవః - శృతః పక్షః - కృష్ణమృగో యథా - పూర్ణావయవత్వాత్ పాకతః
 శ్యామత్వాచ్చ పూర్వావస్థ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-కుశలోహ్యసి యజస్వే సమర్థోఽసి. ౨౮. రామ ఇతి.
 గుణవాన్ ప్రాయత్యాదిగుణవాన్ జప్యతోవిదః జప్యమంత్రేషు సమర్థః - సంగ్రహేణ సంక్షేపే
 ణ - సత్రావసానికాన్ సత్రం వాస్తుయాగః యైర్వర్తై రవసీయతే పరిసమాప్యతే తే సత్రావసా
 నాః - సత్రావసానా ఏవ సత్రావసానికాః - వినయాదే రాకృతిగణత్వాత్ స్వాధేతక్ - ఛాంద
 సో వృద్ధభావః - అకరోత్ యావతా వాస్తుశాంతికర్త సమాప్యతే తావత్త్వంత్రాన్ జపాపేత్య
 ర్థః - మంత్రజపపూర్వకం కర్తాణ్యకరోదిత్యర్థః. ౨౯. ఇష్ట్యా దేవగణా నితి. దేవగణాన్ వాస్తు
 దేవతాః - హ్లాదస్తుప్తిః. ౩౦. వైశ్వదేవబలి మితి. వైశ్వదేవబలిం వైశ్వదేవబలిహరణే రౌద్రం రు
 ద్రదేవతాకం వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకంచ యాగం - వాస్తుసంశమనీయాని గ్రహరిష్టశామకాని-మంగ
 లాని మంగళకరాణి-పుణ్యాహవాచనశాంతిజపాదీని-స్నా త్వేతి పునః స్నానకరణం - 'తతస్సర్వాషధీ
 స్నానం యజమానస్య కారయే'దితి స్మరణా దిత్యాహుః. వస్తుతస్తు రౌద్రయాగకరణాత్ పున స్సాన్వ
 నం రౌద్రకర్తకరణే అప ఉపస్సృశ్యేతి విధానా దితి జ్ఞేయం-పాపసంశమనం పాపశబ్దేన పాపప్రధా
 నాని దివాచరనక్తంచరాణి స్మారభూతా న్యుచ్యంతే - తేషాం సంశమనం-యద్వా-పాపసంశమనం
 "పంచసూనాగృహస్థస్యే"త్యా ద్యుక్తరీత్యా సూనారూపపాపశమనం-వైశ్వదేవబలి మిత్యత్ర భూత
 బలిమాత్రోక్తిః అత్ర తద్వ్యతిరిక్తః పిత్రాదివిషయః - యద్వా-పూర్వం వైశ్వదేవరూపబలి మిత్య
 ర్థః - అత్ర సర్వభూతబలిః - యద్వా - పూర్వోక్తస్య సర్వసోపసంహారః. ౩౧. వేదిస్థలవిధానా
 నీతి. బలిహరణాదివేదిస్థలసంస్థాని - 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః - చైత్యాని గంధ

న్దం. ౨౭. అయమితి. కృష్ణః కృష్ణమృగః-సమాప్తాంగః అన్యూనాంగః - కృష్ణమృగో యథానీలమృగో
 యథా-అవైకల్యదగత్వాత్ కృష్ణవరో మృగ ఇవ దృశ్యత ఇత్యర్థః-శృతః పక్షః-దేవతాం కాలాధి
 దేవతాం. రామ ఇతి. సత్రావసానికాన్ గృహప్రవేశనియుక్తాన్ మంత్రాన్-గృహీత్వాసంగ్రహేణ
 వాస్తుశాంత్యాదిక మకరోత్. ౨౯. ఇష్ట్యేతి. దేవగణాన్ పూర్వోక్తగృహధిష్ఠిత పంచచత్వారింశ
 దేవతాగణాన్. ౩౦. ఏవం గృహధిష్ఠితదేవతాపూజాద్యుక్తా పునః స్నానపూర్వకం వైశ్వదేవాదిప్ర
 కార మాహ-వైశ్వదేవేత్యాదిష్టోకద్వయేన. వాస్తుసంశమనీయాని వాస్తుదోషసంశమనార్థాని గర్భన్యా
 సాదీని-మంగళాని పుణ్యాహవాచనాదీనిచ-చకారేతి సంబంధః. ౩౧. ౩౨. వేదిస్థలేతి. వేదిస్థలానాం
 బలిహరణవేదిస్థలానాం - అష్టదిగ్వర్తినా మపి - విధానాని-చైత్యం గణపత్యాచార్యతనం ఆయతనం

విధానాని చైత్యాన్యాయతనాని చ, ఆశ్రమస్యానురూపాణి స్థాపయామాస రాఘవః. 33. వనైః క్షాలైః ఫలైర్హులైః పక్షైర్హంసై ర్యథావిధి, అద్భిర్జ్వలైశ్చ వేదోక్తైర్దైభిశ్చ ససమిత్కుశైః, తా తర్పయిత్వా భూతాని రాఘవో సహ సీతయా, తదా వివిశతు శ్శాలాం సుశుభాం శుభలక్షణౌ. 34. తాం వృక్ష పర్ణచ్ఛదనాం మనోజ్ఞాం యథాప్రదేశం సుకృతాం నివాతాం, వాసాయ సర్వేవి విశు స్సమేతా స్సభాం యథా దేవగణా స్సుధర్మాం. 35. అనేకనానామృగపక్షి సంకులే విచిత్రపుష్పస్తంభకైర్ద్రిమై ర్యతే, వనోత్తమే వ్యాశమృగానునాదితే తదా విజహ్రూ స్సుసుఖం జితేంద్రియాః. 36. సురమ్య మాసాద్యతు చిత్రకూటం నదీంచ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం, ననంద హృష్టో మృగపక్షిజుష్టాం జహశ్చ దుగ్ధం పురవిప్రనాసాత్. 37. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - షట్పంచాశ సర్గః.

కథయిత్వా సుదుగ్ధఖార్త సుమంత్రేణ చిరం సహ, రామే దక్షిణమూలస్థే జగామ స్వగృహం గుహః. ౧. భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగేచసహసనం, ఆగిరేర్గమ

ర్వాద్యావాసస్థానాని - ఆయతనాని - విష్ణ్వాద్యావాసస్థలాని - పాతభేదః - చైత్యాని దేవతాస్థానాని - ఆయతనాని అగ్న్యగారాణి అనురూపాణి ఆశ్రమస్యానురూపాణి - సూక్ష్మాణీత్యర్థః. స్థాపయామాస - మంత్రత స్తద్దేవతానాం తత్రతత్రావస్థానం కల్పితవానిత్యర్థః. 33. 34. తామితి. వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం వృక్షపర్ణరూపాచ్ఛాదనపటలయుక్తాం - యథాప్రదేశం శాస్త్రోక్త ప్రదేశ మనతిక్రమ్య - ఆగ్నేయ్యాం పాకశాలేత్యాదిశాస్త్రం - సుధర్మాం దేవసభాం - 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే' త్యమరః. 35. అనేకేని. పుష్పస్తంభకపదం కర్ణావతంసాదిపదవ నిర్వాహ్యం - వ్యాశాః సర్వాః - గజావా - జితేంద్రియా ఇత్యనేన విహారో గ్రామ్యభిన్నజలక్రీడా పుష్పాపచయాది రితిసూచ్యతే. 36. సుమ్య మితి. తాం ప్రసిద్ధాం-సుతీర్థాం శోభనజలావతరణప్రదేశాం - హృష్టో పులకితః - పురవిప్రనాసాత్ - జనిత మితి శేషః. 37. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంతరాఖ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశ సర్గః.

ఏవం రామస్య చిత్రకూటగమనవర్త్యంతవృత్తాంత మభిధాయ - గుహసమంత్రాదివృత్తాంత మృషిః ప్రస్తావ - కథయిత్వాది. సహా రామే దక్షిణమూలస్థే సతి - సుదుగ్ధఖార్తస్సన్ - సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా - యావ ద్రామోఽక్షిపథ మతిక్రమతి తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్యా రామగుణాన్ కథయిత్వేత్యర్థః - స్వగృహం జగామ-తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧. భరద్వాజాభిగమన మితి. తేషాం రామాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజసేవనం. ప్ర

విష్ణ్వాదేః - అనురూపాణిని సూక్ష్మాగ్నేని స్థాపయామాస - తత్తద్దేవతానాం తత్రతత్రావస్థానం కల్పయామానేత్యర్థః. 33. 34. తామితి. వృక్షపర్ణచ్ఛదనాం - వృక్షపర్ణైః కృతం ఛదనం ఆచ్ఛాదనం యస్యాస్మా తథా. 35. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానాం - షట్పంచాశ సర్గః.

కథయిత్వేత్యాది. రామే దక్షిణమూలస్థే సతి - దుగ్ధఖార్తస్సన్ సుమంత్రేణ సహ చిరం కథయిత్వా-రామగుణాన్ దృష్టిభం యావ దతిక్రమతి-తావత్పర్యంతం తత్రైవ స్థిత్యా రామగుణాన్ కథయిత్వా స్వగృహం జగామ-తేన సహ స్వగృహం జగామేత్యర్థః. ౧. భరద్వాజేతి. తేషాం రా

సంతేషాంతత్రస్తై రుపలక్షితం. ౨. అనుజ్ఞాతస్సుమంత్రోఽథ యోజయిత్వాహయో
త్తమాన్, అయోధ్యా మేవ నగరీం ప్రయయా గాథదుర్తనాః. ౩. సవనాని సు
గంధీని సరితశ్చ సగాంసిచ, షశ్య న్నతియయా శీఘ్రం గ్రామాణి నగరాని చ.
౪. తత స్సాయాహ్నాసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య
నిరానందాం దదగ్మహ. ౫. సశూన్యా మివ నిశ్శబ్దాం దృష్ట్వా పరమదుర్తనాః,
సుమంత్ర శ్చింతయామాస శోకవేగసమాహతః, కచ్చి న్న సగజా సాశ్వాసజనా
సజనాధిపా, రామసంతాపదుఃఖేన దగ్ధా శోకాగ్నినా పురీ. ౬. ఇతి చింతాపరస్మా
తో వాజిభి శ్శీఘ్రపాతిభిః, నగరద్వార మాసాద్య త్వరితః ప్రవివేశ హ. ౭.
సుమంత్ర మభియాంతం తం శతశోఽథ సహస్రశః, క్వ రామ ఇతి పృచ్ఛంత
స్మాత మభ్యర్థవ న్నరాః. ౮. తేషాం శశంస గంగాయా మహ మాపృచ్ఛ్య
రాఘవం, అనుజ్ఞాతో నివృత్తోఽస్తి ధార్మికేణ మహాత్తనా. ౧౦. తే తీర్ణా ఇతి

యాగే భరద్వాజేన సహసనం - ఆగిరే శ్చిత్ర కూటవర్తంతం గమనం చ తత్ర స్తై శృంగిబేరపురస్థై
శ్చరైః - అభిలక్షితం నివేదితం - సుమంత్రేణ సమ్యగ్విదిత మిత్యర్థః - గంగోత్తరణదివసశా
వనస్పతిమూలే ద్వితీయా భరద్వాజాశ్రమే తృతీయా యమునాతీరే - చతుర్థేఽహని చిత్రకూట
గమనం-పంచమే పునరాగమ్య చారై ర్నివేదనం. ౨. అనుజ్ఞాత ఇతి. అథ రామవృత్తాంత శ్రవణా
నంతరం - అనుజ్ఞాతః - గుహానేతి శేషః - గాథదుర్తనాః అత్యంతదుర్తనాః. ౩. సవనానీతి.
గ్రామాణి గ్రామాన్. ౪. తత ఇతి. తతః గ్రామనగరాలిక్రమణానంతరం - తృతీయేఽహని
శృంగిబేరపురా నిర్గమాపేక్షయా తృతీయదివసే - యద్వా - అహని తృతీయే సాయాహ్నా
సమయే - అహ్నః తృతీయకాలభూతే సాయాహ్నకాలే - అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానం
దాంతాం దదర్శ. ౫-౬. తీర్ణి. త్వరితః ప్రవివేశ - నగరం జనసంచారశూన్యం నిశ్శబ్దం
వర్తతే - రాజాకా మవస్థాం ప్రాప్త ఇతి జ్ఞాతుం త్వరితః ధ్రువవా నిత్యర్థః. ౭. ౮. తేషామితి
గంగాయాం గంగాతీరే - నివృత్తోఽస్తి తి తేషాం శశంసేతి సంబంధః. ౧౦. త ఇతి. తే రామా

మాదీనాం - భరద్వాజాభిగమనం భరద్వాజ ముద్దిశ్యగమనం - ప్రయాగే లేన సహసనం - ఆగిరేర్గ
మనం ఆచిత్రకూటా ద్గమనం-తత్ర స్తై శృంగిబేరపురస్థై గుహాప్రేక్షితై శ్చరై ర్హేతుభి రుపలక్షితం
సుమంత్రేణ సమ్యగ్విదిత మిత్యర్థః - తత్ర స్తై రుపలక్షిత మితి శృంగిబేరపురే స్థిత్యా చారాన్
ప్రేషయిత్వా తత్రస్థితేభ్య స్తేభ్యః ప్రథమేఽహని గంగా ముత్తిర్య వృక్షమూలే న్యవసన్ ద్వితీ
యేఽహని భరద్వాజాశ్రమేఽవసన్-తృతీయేఽహని యమునాతీరవన షోషః-చతుర్థేఽహని చిత్ర
కూటం గమిష్యంతీతి-గుహాప్రేరితచారైః కథితం సుమంత్రేణ విదిత మిత్యర్థః. ౨. అనుజ్ఞాత ఇతి. అథ
రామవృత్తాంత పరిజ్ఞానానంతరం. అనుజ్ఞాతః గుహానేతి శేషః ౩. ౪. తత ఇతి. తృతీయేఽహని తృతీయే
సాయాహ్నాసమయే అహ్నః తృతీయభాగభూతే సాయాహ్నకాలే సారథిః సుమంత్రః అయోధ్యాం
సమనుప్రాప్య నిరానందాం దదర్శేతి సంబంధః - యద్వా-తత ఇతి-తతః శృంగిబేరపురాత్-నిర్గమ
నదివసస్య తృతీయేఽహని సాయాహ్నాసమయే-సారథి రయోధ్యాం ప్రాప్య తాందదర్శేతి సంబంధః-
రామస్య భరద్వాజాశ్రమావస్థానదివసే - భరద్వాజాశ్రమా చ్చారాగమనానంతరం - సారథి స్తస్మి
న్నేవదివసే శృంగిబేరపురా నిర్గత్య - తృతీయేఽహని సాయాహ్నా - అయోధ్యాం ప్రాప్య

విజ్ఞాయ తాష్పపూర్ణముఖా జనాః, అహో ధిగితి నిశ్వస్య హా రామేతి చ చుక్రు
శుః. ౧౧. శుశ్రావచ వచ స్తేషాం బృందం బృందంచ తిష్ఠతాం, హతాః స్త ఖలు
యేనేహ షశ్యామ ఇతి రాఘవం, దానయజ్ఞవివాహేషు సమాజేషు మహత్సుచ,
న ద్రక్ష్యామః పున ర్జ్ఞాతు ధార్మికం రామ మంతరా, కిం సమర్థం జనస్యాస్య కిం
ప్రియం కిం సుఖావహం, ఇతి రామేణ నగరం పితృవత్పరిపాలితం. ౧౨. వాతా
యనగతానాంచ స్త్రీణా మన్వంతరాపణం, రామశోకాభితప్తానాం శుశ్రావ పరిదే
వనం. ౧౩. స రాజమార్గమధ్యేన సుమంత్రః పిహితాననః, యత్ర రాజా దశరథ
స్తదేవోపయయా గృహం. ౧౪. సోఽవతీర్య రథా చ్చీఘ్రం రాజవేత్త ప్రవిశ్యచ,
కత్యో స్సప్తాభిచక్రామ మహాజనసమాకులాః, హర్ష్యై ర్విమానైః ప్రాసాదై రవే

మాదయః. ౧౧. శుశ్రావేతి. బృందంబృందంచ తిష్ఠతాం-సంఘశ స్తిష్ఠతాం హతా ఇతి-యే వయం
ఇహ అస్మిన్ రథేరాఘవం-న షశ్యామః-ఇతి అస్తాద్దేతో-లే హతాస్సేతి సంబంధః - దానయజ్ఞ
వివాహేష్వితి-దానాదిషు-అంతరా మధ్యే నాయకమణివ ద్వర్తమానం రామం-పునః జాతు కదాచి
దపి న ద్రక్ష్యామః కిమితి కామః-యన కేనాపి దానే క్రియమాణే రామ స్సన్దయం తత్ర గత్వా
తిష్ఠతి - కిమర్థం-దేశకాలే పాత్రేచ దాపయితుం-యజ్ఞేఽపి గచ్ఛతి - కిమర్థం - న్యాయార్జితధనైః
కారయితుం - తత్రత్కర్తృసందేహాదిచ్ఛేషస్తృతజ్ఞాపనాదికం కర్తుంచ - వివాహేచ మధ్యే గచ్ఛతి-
కిమర్థం - ఉభయవర్గసంఘటనాయ అసమ్మతానా మభిమతద్రవిణప్రదానాయ అస్థలితం కర్తృణా
మనస్తాపనాయచ - సమాజేషు మహత్సు అన్యత్రాపి మహానదస్సు - దీర్ఘసత్రేష్వసీత్యర్థః-యత్ర
కుత్రాప్యదృష్టకార్యేష్వితివా - ఆత్ర సర్వత్ర హేతు ధార్మిక మితి. కిమితి - అస్య జనస్య కిం -
సమర్థం కిం క్షేమంకిరం వస్తు-కిం ప్రియం కిం సుఖావహమితి - రామేణ తత్తదభిమతవస్తుప్రదా
త్రా రామేణ - నిత్రేవ నగరం పరిపాలితం-నగరశబ్దేన నగరస్థజనా లక్యంతే - ఇతి వచ శుశ్రా
వేతి పూర్వేణ సంబంధః. తన్విల్లంకీ. ౧౪. వాతాయనగతానా మితి. అన్వంతరాపణం శుశ్రావ-ఉభ
యపార్శ్వస్థానా మాచరానాం మధ్యే మధ్యే శుశ్రావేత్యర్థః - విభక్త్యర్థేఽవ్యయాభావః. ౧౫. స
రాజమార్గమధ్యేనేతి. పిహితాననః-జనదర్శనాక్షమతయా. ౧౬. సోఽవతీర్యేతి. రాజనిర్గమాభావేన
మహాజన సమాకులత్వం. ౧౭. హర్ష్యై రితి. హర్ష్యైః ధనినాం వానైః - విమానైః సప్తభూమి
గృహైః - 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమిగృహేఽపిచ' తివైజయంతీ. ప్రాసాదైః మహారా
జార్హ గృహాదిశేషైః - ఉపలక్షితాః నార్యాః - సమాగతం రామేణ వినా సమాగతం - సుమంత్ర

తాం నిగ నందాం దిద ర్శ్యేతి సంబంధః. ౧౮. శుశ్రావేతి. యే వయం ఇహాస్మిన్ రథే-రాఘవం
న షశ్యామః - లేహతాః స్తేని - లేహ మితి-ఈదృశం వచనం శుశ్రావేతి సంబంధః*దానేతి. దాన
యజ్ఞాదిష్టంతరా మధ్యేధార్మికం రామం జాతు పునః న ద్రక్ష్యామ ఇతి-లేషాం వచః శుశ్రావేతి పూ
ర్వేణ సంబంధః - కి మితి-అస్య జనస్య-ఇతఃపరం కిం సమర్థం కిముచితం కిం సుఖావహం వస్తు కి
మితి-నిత్రేవ రామేణ పరిపాలితం నగరం - ఇతి చింతాకులం బధూవేతి శేషః. ౧౯. ౧౪. వాతా
యనేతి. ఆను అనంతరం వాతాయనగతానాం స్త్రీణాం పరి వసంచ-అంతరాపణం - ఆపణమధ్యే
గచ్ఛన్ శుశ్రావేతి సంబంధః. ౧౫ ౧౬. స ఇతి. కత్యోః ద్వారాణి. ౧౭. హర్ష్యై రితి. హర్ష్యై ర్ధనిక
గృహైః విమానైః సప్తభౌమసద్ - ఏతే రుపలక్షితా మయోధ్యాం సమాగతం సుమంత్ర మవేక్ష్య-

క్ష్యాధ సమాగతం, హాహాకారకృతా నారోఽ రామాదర్శనకర్మితాః ౧౮. ఆయ
తై ర్విమలై ర్మేత్రై రశ్రువేగపరిపుత్రైః, అన్యోన్య మభివీక్షంతే వ్యక్త మూర్తత
రాః శ్రీయః ౧౯. తతో దశరథస్త్రీణాం ప్రాసాదేభ్య స్తతస్తతః, రామశోకాభి
తప్తానాం మందం శుశ్రావ జల్పితం ౨౦. సహ రామేణ నిర్యాతో వినా రామ
మిహాగతః, సూతః కిన్నామ కౌసల్యాం శోచంతీం ప్రతివక్ష్యతి, యథాచ మన్యే
దుర్జీవ మేవం న సుకరం ధ్రువం, ఆచ్ఛిద్య పుత్రే నిర్యాతే కౌసల్యా యత్ర జీవ
తి, సత్యరూపంతు తద్వాక్యం రాజ్ఞః స్త్రీణాం నిశామయన్, ప్రదీప్త మివ శోకేన
వివేశ సహసా గృహం. ౨౩ స ప్రవిశ్యాష్టమీం కయ్యోం రాజానం దీనమాతు
రం, పుత్రశోకపరిద్యూన మపశ్యత్ పాండురే గృహే. ౨౪. అభిగమ్య త మా
సీనం నరేంద్ర మభివాద్యచ, సుమంత్రో గామవచనం యథోక్తం ప్రత్యవేద
యత్. ౨౫. స తూష్టి మేవ తచ్ఛ్రుత్వా రాజా విభ్రాంతచేతనః, మూర్ఛితో న్య
పత ద్భూమౌ రామశోకాభివీడితః, ౨౬. తతోఽంతగపుర మావిధ్ధం మూర్ఛితే
పృథివీపతౌ, ఉద్భృత్య బాహూ చుక్రోశ నృపతౌ పతితే క్షితౌ. ౨౭. సుమిత్ర
యాతు సహితా కౌసల్యా పతితం పతిం, ఉత్థాపయామాస తదా వచనం చేదమబ్ర

నువేక్ష్య హాహాకారకృతాః - కృతహాహాకారాః బభూవు రితి శేషః. ౧౮. ఆయతై రితి. అవ్యక్తం.
అస్పష్టమితి క్రియావిశేషణం. ౧౯. ౨౦. సహ రామేణేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. యథేతి.
యత్రేతి విభక్తిప్రతిరూపకో నిపాతః ప్రథమార్థే వర్తతే - యథా క ఇత్యావేద యత్ర సఇత్యత్ర.
యథా యేన ప్రకారేణ - అస్తజీవితం దుర్జీవం దుఃఖేన జీవనార్హం మన్యే - ఏవ మేవ కౌసల్యా.
పుత్రే నిర్యాతే సతి-ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య-జీవతి యత్ర జీవతీతి యత్-తత్ నసుకరం దుస్సంపాదం
ధ్రువం - మన్య ఇత్యేకైక వ్యక్త్యపేక్షయా ఏకవచనం - విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయంవా. సత్య
రూప మితి - నిశామయన్ నిశామయన్-దీర్ఘ శ్చాందసః - శృణ్వన్నిత్యర్థః. ౨౧. ౨౩. స ప్రవి
శ్యేతి. పరిద్యూనం క్షీణం - దివోవిజిగీషాయా మితి నిష్ఠానత్వం - పాండుర ఇతి విశేషణా ద్రాజ్య
లక్ష్మీ ర్నా స్తీత్యుచ్యతే. ౨౪. ౨౫. సతూష్టి మితి. స తూష్టింభావహేతు ర్విభ్రాంతచేతన ఇతి.
౨౬. తత ఇతి. ఆవిధ్ధం శోకేనాభిహతం - అభూ దితి శేషః - మూర్ఛితే ఆవిధ్ధ మాసీత్ - పతితే
బాహూ ఉద్భృత్య చుక్రోశేతి విశేషః. ౨౭. ౨౮. ఇమ మితి. దూతం సందేశహరం - దుష్కరకా

హాహాకారః కృతో యాభిస్తా స్తథా నారోఽ బభూవు రితి శేషః. ఆయతై రితి. అవ్యక్తం క్రియావిశే
షణ మేతత్ - అన్యోన్య మభివీక్షంతే-ఇతిక ర్తవ్యతామాధ్యా దితి శేషః. ౧౯. తత ఇతి. ప్రాసా
దేభ్య ఇతి సుమంత్రస్య రాజవేత్తప్రవిష్టత్వేన తతోఽవతీర్ణానా మితి శేషః-మందం జల్పిత ఇతి. అథ
సాన్నిధ్యా న్నందత్వం. ౨౦. అథ రామమాతృణాం దుఃఖప్రలాపః. యథేతి - య
ప్రతిరూపకో నిపాతః-కౌసల్యాపుత్రే నిర్యాతే సతి-యథా ఆచ్ఛిద్య ప్రసహ్య - జీవతి నిత్యతీయ
తీతి యత్ - ఏతద్దుర్జీవం దుష్కరజీవం-ధ్రువం నిశ్చితం-ఏవ మేవం విధం జీవనం సుకరం మూర్ఛిత
ఏవం విధజీవన మన్యైః కర్తు మశక్య మితి మన్యే ఇత్యర్థః-మన్యే ఇత్యేకైకవ్యక్త్యపేక్షయా-నిర్గమ
నం-సత్యరూపం పరమార్థభూతం - నిశామయన్ శృణ్వన్. ౨౧. ౨౩. సఇతి. పరిష్టానం సంబంధి-
అభిగమ్యేతి. యథోక్తం ప్రత్యవేదయత్-విస్తరేణ ప్రతిపాదన మారా ద్భవిష్యతీత్యర్థః-సారథి స్త్రీ
తతఇతి. ఆవిధ్ధం దుఃఖాభిహతం సత్. ౨౭. ౨౮. అద్యేతి. ఏవ మనయం దుస్సాధ్యం-ప్రాప్త్య

వీత్. ౨౮. ఇమం తస్య మహాభాగ మాతం దుష్కరకారిణః, వనవాసా దనుస్తా
ప్తం కస్తా న్న ప్రతిభాషసే. ౨౯. అద్యేమ మనయం కృత్వా వ్యపత్రపసి రాఘ
వ, ఉత్తిష్ట సుకృతం తేఽస్తు శోకే న స్యా త్సహాయతా. ౩౦ దేవ యస్యా భ
యా ద్రామం నానుపుచ్చసి సారథిం, నేహ తిష్ఠతి కైకేయీ విస్రబ్ధం ప్రతిభా
ష్యతాం ౩౧ సా తథోక్త్వా షహరాజం కౌసల్యా శోకలాలసా, ధరణ్యాం నిప
పాతాశు బాష్పవిప్లుతభాషిణీ. ౩౨. ఏవం విలపతీం దృష్ట్వా కౌసల్యాం పతితాం
భువి, పతిం చావేక్ష్య తా స్సర్వా స్సుస్వరం రురుదుః స్త్రియః ౩౩. తత స్త
మంతః పురనాదముత్థితం సమీక్ష్య వృద్ధా స్తరుణాశ్చ మానవాః, స్త్రియశ్చ
సర్వా రురుదు స్సమంతతః పురంతదాసీత్ పునరేవ సంకులం. ౩౪. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే . అయోధ్యా కాండే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వాస్త్యే యదా రాజా మోహాత్ ప్రత్యాగతం పునః, అథాజుహావ
తం సూతం రామవృత్తాంతకారణాత్. ౧. అథ సూతో మహారాజం కృతాంజలి
రుపస్థితః, రామ మేవానుశోచంతం దిగ్విశోకసమన్వితమ్, వృద్ధం పరమసంతప్తం
నవగ్రహమివ ద్విషం, వినిశ్చింతం ధ్యాయంత మన్వస్థ మివకుంజరం. ౩. రాజా
తు రజసా సూతం ధ్వస్తాంగం సముపస్థితం, అశ్రుపూర్ణముఖం దీన మువాచ పర

రిణః దుష్కరకార్యకారిణః. ౨౯. అద్యేమ మితి. ఇమ మనయం పుత్రవివాసనం-సుకృతం శోభనం-శోకే
నివయే సహాయతా నస్యాత్ శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦. వ్యసనానుశయకృతతూష్ణిం
భావే హేత్వంతరిం కల్పయతి. దేవేతి. కైకేయీ నేతి శేషః-విస్రబ్ధం సవిశ్వాసం - నిశ్శంక మితి
యావత్. ౩౧. సీతి. బాష్పేణ విప్లుతం విలుప్తం సగద్గదం యథా భవతి తథా భాషిణీ. ౩౨.
ఏవమితి. పతిత మితి శేషః. ౩౩. తత ఇతి. సమీక్ష్య శ్రుత్వా-పునరేవ సంకులం రామగమనకాల
ఇవ వ్యాకుల మాసీత్. ౩౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరా
ఖ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వాస్త్య ఇతి. ప్రత్యాగతః సూతస్యాభి ముఖాగతః. ౧. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం. నవగ్రహం నద్యోగ్యహీతం-అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం. ౩. రాజేతి. ధ్వస్తాంగం రజసా ధూస
రితాంగం. ధూతం గంధితం - పరమార్థవత్ పరమార్థ ఇవ - దీన ఇత్యర్థః. ౪. పూర్వసర్గే యథోక్త

కృత్వా - వ్యపత్రపసి లజ్జాం ప్రాప్సీషి - సుకృతం సత్యపరిపాలనరూపం పుణ్య మస్తు-శోకే శోక
నివయే సహాయతా నాస్తి - శోకానువర్తనం మా కృథా ఇత్యర్థః. ౩౦. దేవేతి. విస్రబ్ధం నిశ్శంకం
3౧. బాష్పవిప్లుతభాషిణీ గద్గదభాషిణీ. ౩౨-౩౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రా
మాయణ తత్త్వగీతికాఖ్యానాం - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానాం - సప్తపంచాశ స్సర్గః.

ప్రత్యాశ్వాస్త్య ఇతి. మోహాత్ మూర్ఛాయాః - ప్రత్యాశ్వాస్త్యః - ఉపచారై
శ్రుతిహీనః రాజా - యో రామసకాశా తృప్త్యాగతః తం సూతం రామవృత్తాంత
కారణాత్ రామవృత్తాంతం ప్రప్టుః. ౧. అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. సూతః -
గ్రహం నద్యోగ్యహీనో గ్రహో గ్రహణం యస్య తం - అస్వస్థం వ్యాధిగ్రస్తం - మహారాజ
సమీక్ష్య-సమీపే తస్మా దితి యోజనా. ౨. ౩. రాజేతి. రజసా ధ్వస్తాంగం ధూళిపరితాంగం -

మార్తవత్. ౪. క్వను వత్స్యతి ధర్మాత్తా వృక్షమూల ముపాశ్రితః, సోఽత్యం
తసుఖత స్సూత కి మశిష్యతి రాఘవః, దుగభిస్యానుచితో దుగభిం సుమంత్ర శయ
నోచితః, భూమిపాలాత్తజో భూమా శేతే కథ మనాథవత్, యం యాంత మను
యాంతిస్త పదాతిరథకుంజరాః, స వత్స్యతి కథం రామో విజనం వన మాశ్రితః,
వ్యాతై ర్మృగై రాచరితం కృష్ణసర్పనిషేవితం, కథం కుమారౌ వై దేహ్యా
సార్థం వన ముపస్థితౌ, సుకుమార్యా తపస్విన్యా సుమంత్ర సహసీతయా, రాజ
పుత్రౌకథంపాదై రవరుహ్యా రథాద్ధౌ, సిద్ధార్థః ఖలు సూత త్వం యేన దృష్టా
మమాత్తజౌ, వనాంతం ప్రవిశంతౌ తా వశ్వినా వివ మందరం, కి మువాచ వచో
రామః కి మువాచ చ లక్ష్మణః, సుమంత్ర వన మాసాద్య కి మువాచ చ మైథిలీ,
ఆసితం శయితంభు క్తంసూతరామస్య కీర్తయ, జీవిష్యామ్యహ మేతేన యయాతి
రివ సాధుషు. ౧౨ ఇతి సూతో నరేంద్రేణ చోదిత స్సజ్జమానయా, ఉవాచ
వాచా రాజానం సబాష్పపరిరబ్ధయా. ౧౩. అబ్రవీన్తాం మహారాజ ధర్మ మే
వానుపాలయన్, అంజలిం రాఘవః కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్యచ, సూత మద్వచనా
త్తస్య తాతస్య విదితాత్తనః, శిరసా వందనీయస్య వంద్యౌ పాదౌ మహాత్తనః.
౧౪. సర్వ మంతఃపురం వాచ్యం సూత మద్వచనా త్వయా, ఆరోగ్య మవిశేషేణ

మిథ్యుక్తం వివరీతుం ప్రశ్న మవతారయతి-క్వను వత్స్యతీత్యాదినా దుగభిమిత్యేతత్ క్రియావిశేష
ణం-శయనోచితః మహర్హ శయనోచితః-వ్యాతై రజగరాదిభిః-మృగైః సింహవ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగైః-
ఉపస్థితౌ ఉపాశ్రితౌ-ఆసిత మిత్యాదౌ భావే నిష్ఠా-ఆసితం ఆసనం-శయితం శయనం-భుక్తం భో
జనంచ-కీర్తయ-ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదికీర్తనేన-అహం సాధుషు యయాతిరివ జీవిష్యామి-య
యాతి స్సత్సు పతేయమితీంద్రం ప్రార్థ్యస్వర్గాత్ శ్రష్టసాధుసమాగమం ప్రాప్య యథా నివృత్తదుః
ఖోఽభూత్ - తద్వదహమపి నివృత్తదుఃఖో భవిష్యామిత్యర్థః. ౧౨. ఇతీతి. బాష్పపరిరబ్ధయా-కం
తగతబాష్పరుద్ధయేత్యర్థః-అతఏవ సజ్జమానయాస్థలంత్యా-షష్ఠగతా విలిధాతుః-ధాతో రనేకార్థత్వా
దత్రస్థలనార్థకః. ౧౩. సూతేతి. వంద్యౌ వందనీయా. ౧౪. ౧౫. సర్వమితి. అంతఃపురం-ఆరోగ్య
మభివాదనంచ వాచ్యం - బ్రాహ్మణో ద్వికర్తృకత్వాదప్రధానకర్తృణ్యంతఃపురే ప్రథమా - కృతాభి

పరమార్తవత్ పరమదీనస్సన్. ౪. క్వన్వీతి. వత్స్యతి వసతి-అశిష్యతి అశ్నాతి*దుగభి స్సేతి. దుగభిం
యథా తథా * వ్యాతై రితి. వ్యాతై రజగరైః-మృగై ర్వాఘ్రాదిభిః-ఉపస్థితౌ ఉపశ్రితౌ*ఆసిత
మితి. ఆసితాదయో భావే నిష్ఠా-ఏతేన రామసంబంధ్యాసనాదివ్యాపారశ్రవణేన * యయాతి రివ
సాధుష్వితి - స్వర్గాత్పతన్ యయాతిః-మాని సాధుషు పాతయేతీంద్రం ప్రార్థయిత్వా - యథా
సాధుషు పతితః - ఏవం స్వర్గతుల్యరాజ్యాన్నిర్గతస్య సాధూనా మాశ్రమేషు స్థితస్య రామస్య
భోజనాది కీర్తయ - తేన జీవిష్యామితి యోజనా. ౧౨. ఇతీతి. సః సూతః సజ్జమానయా స్థలం
త్యా బాష్పపరిరబ్ధయా-కంతగతబాష్పనిరుద్ధయా. ౧౩. అబ్రవీదిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం
హేమహారాజ రాఘవో ధర్మ మే వానుపాలయన్ - భూత్వా - మా మబ్రవీత్ - పత్యమాణం
వచ ఇతి శేషః. కిమితి. హే సూత శిరసా వందనీయస్య - మేతాతస్య మద్వచనాత్ మతః స్పృహ
భిత్వేన - అంజలిం కృత్వా - శిరసాభిప్రణమ్య పాదౌ చ వంద్యా వితి యోజనా. ౧౪. ౧౫.

యథార్హం చాభివాదనం. ౧౬. మాతాచ మమ కౌసల్యా కుశలం చాభివా
దనం, అప్రమాదంచ వక్తవ్యా బ్రూయాత్తేనా మిదం వచః. ౧౭. ధర్మనిత్యా
యథా కాల మగ్న్యుగారపరాభవ, దేవి దేవస్య పాదౌ చ దేవవత్ పరిపాలయ,
అభిమానంచ మానంచ త్యక్త్వా వర్తస్వ మాతృషు, అనురాజాన మార్యాంచ
కైకేయీ మంబ కారయ, కుమారే భరతే వృత్తి ర్వర్తితవ్యా చ రాజవత్, అర్థ
జ్యేష్ఠాహి రాజానో రాజధర్మమనుస్తర. ౨౦. భరతః కుశలం వాచో వాచో
మద్వచనేనచ, సర్వాస్వేవ యథాన్యాయం వృత్తిం వర్తస్వ మాతృషు. ౨౧. వక్త
వ్యశ్చ మహాబాహు రిక్ష్వాకుకులనందనః, పితరం యశావరాజ్యస్థో రాజ్యస్థమను
పాలయ, అతిక్రాంతవయా రాజా మాన్వేనం వ్యవరోరుధః, కుమారరాజ్యే జీవ
త్వం తస్యై వాఙ్మాప్రవర్తనాత్. ౨౩. అబ్రవీచ్ఛాపి మాం భూయో భృశ మ
హితత్వాత్ - వివ ముత్తరశ్లోకే. ౧౬. మాతేతి. అప్రమాదం-ధర్మే భర్తరిచ-ఇదం వక్ష్యమాణం.
౧౭. ధర్మనిత్యేత్యాది. అభిమానం గర్వం - 'గర్వోభిమానోఽహంకార' ఇత్యమరః, కులాభి
మాన మిత్యర్థః - మానః చిత్తసమున్నతిః - జ్యేష్ఠపత్నీత్వనిబంధనాం చిత్తసమున్నతి మిత్యర్థః-అను
రాజాన మార్యాంచ కారయ-అనుకారయేత్వర్థః - పృవహితా శ్చేతి వ్యవహిత ప్రయోగః-అన్వీతి
తుల్యార్థే-పశ్చాత్ సాన్యశ్యయో ర'న్వి త్యమరః, రాజానం కైకేయీంచ తుల్య మనువర్తస్వేత్వర్థః-
రాజవత్ రాజీవ - వృత్తిర్వర్తితవ్యా - ఉపచారః కర్తవ్య ఇత్యర్థః-అర్థజ్యేష్ఠా-అర్థేనైవ జ్యేష్ఠాః
న తు వయసేత్వర్థః. ౨౦. భరత ఇతి. భరతః కుశలం వాచ్యః - త్వయేతి శేషః-వాచో మద్వచనే
న చ-మయోక్త మిత్యపి వాచ్య ఇత్యర్థః-యద్వా-భరతః మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వాస్వేవ
మాతృషు-యథాన్యాయం యథాక్రమం-వృత్తిం వర్తస్వ వృత్తిం కురు-శుశ్రూషస్వేత్వర్థః-ఇతివాచ్య
శ్చేతి ద్వితీయవాచ్యపరిశ్చయః. ౨౧. వక్తవ్య ఇతి. రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం-మా వ్యవరోరుధః-
అవరుద్ధం మా కార్షిః-అతిక్రాంతవయస్కత్వా దితి తత్ర హేతుః-కుమారరాజ్యే యశావరాజ్యే జీవ-
భోగా భుజ్ జ్యేష్ఠత్వర్థః-ఇతిచ వక్తవ్య ఇత్యన్వయః. ౨౩. అబ్రవీ దితి. అశ్రూణి వర్తయ-కరి
ష్యమాణమాతృవిషయపీడాన్తరణా దితి హృదయం - స్వస్య మాతృవిషయశుశ్రూషాయాం అలాభా
సర్వ మితి. మద్వచనా త్సర్వ మంతఃపుర మారోగ్య మభివాదనం చ వాచ్య మితి. ౧౬. మాతేతి.
కించ మమమాతా కౌసల్యాపి వక్తవ్యా - ఇతిచ ఏనాం కౌసల్యాం బ్రూయాః. ౧౭. కిమితి. ధర్మ
నిత్యేత్యాది. అభిమానో గర్వః స్వగుణోత్కర్షబుద్ధిః - మానః పరస్యాననువృత్తిః - అనురాజానం
రాజ్యః పశ్చాత్ కైకేయీ మార్యాం క్లామ్యూం కారయ - కుమార ఇతి - భరతే రాజవ ద్వృత్తిః
వర్తితవ్యా సంపాదనీయా - కశ ముభయ మిత్కత ఆహ - అర్థజ్యేష్ఠా ఇతి-హి యస్తాత్ అర్థ
జ్యేష్ఠాస్సంతో రాజానః భవంతి-అతః భరతస్య రాజదత్తార్థజ్యేష్ఠత్వా త్తస్య వైముఖ్యనివృత్తయే -
రాజధర్మ మనుస్తరేతిచ. ౨౦. కించ భరత ఇతి. భరతో మద్వచనేన కుశలం వాచ్యః - సర్వా
స్వపి మాతృషు యథాన్యాయం - వృత్తిం వర్తస్వేతి చ వాచ్య ఇతి యోజనా. ౨౧. వక్తవ్య ఇ
త్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాజ్యస్థం ప్రధానరాజ్యస్థం * అతిక్రాంతేతి. ఏనం దశరథం
మా వ్యవరోరుధః - కుమారరాజ్యే యశావరాజ్యే - తస్యైవాఙ్మాప్రవర్తనాత్ జీవ - ఇతి వక్తవ్య ఇతి
పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. అబ్రవీ దితి. పుత్రగర్హినీ పుత్రాభికాంక్షిణీ-హేభరత మమ మాతాతే తవ

శ్రూణి వర్తయన్, మాతేవ మమ మాతా తే ద్రష్టవ్యా పుత్రగర్ధినీ, ఇత్యేవం
మాం మహారాజ బ్రువన్నేవ మహాయశాః, రామో రాజీవతామ్రాక్షో భృశ
మశ్రూణ్యవర్తయత్. ౨౫. లక్ష్మణస్తు సుసంక్రుద్ధో నిశ్వసన్ వాక్య మబ్రవీత్,
కేనాయ మపరాధేన రాజపుత్రో వివాసితః, రాజ్ఞాతు ఖలు కై కేయ్యా లఘుత్వా
శ్రిత్య శాసనం, కృతం కార్య మకార్యం వా వయం యేనాభిషీడితాః, యది ప్ర
వ్రాజితో రామో లోభకారణకారితం, వరదాననిమిత్తం వా సర్వథా దుష్కృ
తం కృతం, ఇదం తావ ద్యథా కామ మిశ్వరస్య కృతేకృతం, రామస్యతు పరి
త్యాగే న హేతు ముపలక్షయే, అసమీక్ష్య సమారబ్ధం విరుద్ధం బుద్ధిలాఘ
వాత్, జనయిష్యతి సంక్రోశం రాఘవస్య వివాసనం, అహం తావ న్నహారాజే
పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతా భర్తాచ బంధుశ్చ పితాచ మమ రాఘవః, సర్వ
లోకప్రియం త్యక్త్వా సర్వలోకహితే రతం, సర్వలోకోఽనురజ్యేత కథం త్వానేన
కర్తనా, సర్వప్రజాభిరామం హి రామం ప్రవ్రాజ్య ధార్మికం, సర్వలోకం విరుధ్యే

ద్వా అశ్రువర్తనం - మమ మాతా స్వమాతేవ త్వయా ద్రష్టవ్యా-ఇతి భరత ముద్దిశ్య మాం బ్రువ
న్నేవ భృశ మశ్రూణ్యవర్తయత్ - శోకజనితరక్తిమాన మాహ రాజీవతామ్రాక్ష ఇతి - అనంతర
మశ్రుమోచనం తతో వక్తవ్యస్యానుచితత్వాత్ - అము మాశయ ముత్తరత్ర సీతాపహరణానంతర
ముద్ఘాటయిష్యతి - సుప్తప్రమత్తకుపితానాం వచనై రాభవజ్ఞానం ద్రష్టవ్య మితి న్యాయేన. ౨౫.
లక్ష్మణస్త్వితి. తుశబ్దేన రామవన్న సర్వథా హృదయం జుగోపేత్యుక్తం - రాజ్ఞేతి-యేన - వివా
సనేన వయ మభిషీడితాః - తద్వివాసనం ఆకార్యంతు ఆకార్యమేవ - రాజ్ఞాతు కై కేయ్యాః లఘు
శాసన మాశ్రిత్య కార్యం వా కార్య మివ కృతం ఖలు-యద్వా - రాజా ఖలు-లఘు తుచ్ఛం కై కే
య్యా శ్శాసన మాశ్రిత్యాకార్య మేవ కార్యం కృతం-యేన కార్యేణ వయ మభిషీడితాః-ప్రతిజ్ఞా
తార్థప్రదానస్య కథ మకార్యత్వం తత్రాహ - యదీతి - రామః ప్రవ్రాజితో యది ప్రవ్రాజిత ఇతి
యత్ - ఏతత్-లోభకారణకారితం - వరదాననిమిత్తం వా కై కేయ్యాః ప్రతిశ్రుతవరదాన నిమి
త్తం వా సర్వథా దుష్కృతం కృతం - వరదానసమయే వరద్వయస్య భరతాభిషేకరామనిష్కా
సనరూపేణ వినియోగభావాత్-యదిశబ్దస్వారస్యానురోధేనేత్థం వా యోజనీయం-లోభకారణకా
రిత మితి క్రియా విశేషణం-రామః లోభకారణకారితం వా వరదాననిమిత్తంవాపి యది ప్రవ్రాజితః.
తథాపి సర్వథా దుష్కృతం ఆకార్యం రాజ్ఞాకృతం-న రాజ్యం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాతుం శక్యత్వాత్.
జ్యేష్ఠపుత్రవివాసనస్యానుచితత్వా చేతి భావః-న త్వేకపుత్రం దద్యాన్న త్వేవ జ్యేష్ఠపుత్ర మితి హి
స్వర్యతే, లోభకారణకారిత ఇతి పాతే రామవిశేషణం-లోభరూపకారణేన ప్రేరిత ఇత్యర్థః - ఇద
మితి - రామస్య పరిత్యాగే హేతుం - నోపలక్షయే-కింతు ఈశ్వరస్య కృతే స్వతంత్రవ్యాపారే

మాతేవ ద్రష్టవ్యా-ఉపసంహరతి. ఇతీతి. ఇత్యేవం ప్రకారేణ మాం బ్రువన్నేవ-అశ్రూణ్యవర్తయత్ వ్య
సృజత్. ౨౪. ౨౫. లక్ష్మణస్త్వితి. వాక్య మబ్రవీత్-తదేవాహ-కేనాయ మపరాధేనేత్యారభ్య సార్థ
సప్తశ్లోకైః. రాజ్ఞా త్వీతి. యేన రామవివాసనేన-వయ మభిషీడితాః తద్వివాసనం ఆకార్యంతు ఆ
కార్య మేవ-రాజ్ఞాతు కై కేయ్యాః లఘు తుచ్ఛం శాసన మాశ్రిత్య కార్యం వా కార్య మివ కృతం
ఖల్వీతి యోజనా. యదీతి. రామః ప్రవ్రాజితో యది-ప్రవ్రాజిత ఇతి యత్ - ఏత త్వీవ్రాజనం

మం కథం రాజా భవిష్యసి. 33. జానకీతు మహారాజ నిశ్వసంతీ తపస్విసి, భూ

స్థితేన రాజేతి శేషః - ఇదం రామప్రవాజనం - యథాకామం తావత్ యథేచ్ఛ మేవ కృతం -
 యద్వా - ఇదం రామవివాసనం ఈశ్వరస్య కృతే ఈశ్వరప్రయోజనాయ యథాకామం కృతం -
 కేవల మీశ్వరప్రేరణేన శాస్త్ర మనవేక్ష్య కృతమిత్యర్థః - హి యస్తా ద్రామస్య పరిత్యాగే
 హేతుం నోపలక్ష్యే - పరిత్యాగ హేతుదోషసద్భావే హి పుత్ర వివాసనం శాస్త్రీయం స్యాత్ -
 ఆయం చోప సంహరణోక్తః - యథేష్టకరణం చేత్ కథ మనుతప్తవా నాజేత్యత్రాహ - అసమీ
 ణ్యేతి - విరుద్ధం - అతఏవ అసమీక్ష్య అనాలోచ్య బుద్ధిలాఘవాత్ - సమారబ్ధం - కృతం రాఘ
 వస్య వివాసనం సంక్రాశం దుశఖం జనయిష్యతి జనయతి - అతో రాజ్ఞోనుతాప ఇతి భావః -
 పితా కథం నింద్య ఇత్యత్రాహ - అహ మితి - 'గురో రప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః -
 ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో నిధీయత' ఇతి వచనా దితిభావః - భ్రాతా రాఘవ ఏవ మమ
 పితా - 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇత్యుక్తే - తస్య పితృత్వాభావేఽపి భర్తృత్వ మస్త్యేవేత్యాశం
 క్యాహ - భర్తాచేతి - స్వామీత్యర్థః - కింబహునా - బంధు స్సర్వవిధోఽపి రాఘవ ఏవ - ఏతేన
 పరమైకాంతిభిః ప్రాకృతపిత్రాదయః పరిత్యాజ్యాః - భగవానేవ నిరుపాధికః పితాభర్తా బంధుశ్చే
 త్యుక్తం భవతి. కథం ముఖ్యం పితరం విహాయగౌణ మనువర్తనేతత్రాహ - సర్వలోక ప్రియమితి -
 అనేన కర్తృణా ప్రియపుత్రప్రవాజనరూపక్రూరకర్తృణా - సర్వలోకహితే రతం సర్వలోకప్రియం
 రామం త్యక్త్వా - అనేన కర్తృణోపలక్షితం సర్వలోకాహితే రతం సర్వలోకాప్రియ మిత్యర్థః -
 త్వాత్వాం ప్రతి సర్వలోకః కథ మనురజ్యేత-కశ్చిత్ భరతతుల్యోఽనురజ్యతాం నతు సర్వోఽపీతి
 భావః - సర్వలోకనిరుపాధికబంధుం త్యక్త్వా సోపాధికబంధుం త్వాం కథ మాశ్రయేయమితి
 హృదయం - అనేనేత్యుక్తం ప్రపంచయతి-సర్వప్రజాభిరామ మితి - కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం
 రాజానం బ్రూహీత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః. సుమంత్రప్రేషణవేశాయాం లక్ష్మణాదివాక్యా
 శ్రవణేఽపి అత్ర సిద్ధవ దనువాదసామర్థ్యా త్తదానీ మేవ ముక్త మిత్యవగంతవ్యం. తస్మిన్లోకే. 33.

లోభకారణకారితం వా - అన్యాయేన పరద్రవ్యపహరణేచ్ఛాలోభః - స ఏవ కారణం హేతుః
 తేన కారితం - లోభహేతునా కైకేయీ రాజ్ఞా ఆకారయ ద్వా - పరదాననిమిత్తం వా కైకేయ్యై
 ప్రతిశ్రుతపరదాననిమిత్తం వా భవతు-సర్వథా పక్షద్వయేఽపి దుష్కృతం కృతం-పరదానసమయే
 పరద్వయస్య భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ - వినియోగభావా ద్దుష్కృతత్వోక్తిః - దైవ
 ప్రేరణయా యుష్మత్ప్యాగా ద్దశరథో నోపాలబ్ధవ్య ఇత్యాశంక్య - దైవప్రేరితేనాపి దోషసద్భావే
 త్యాగః కార్యః - స చ దోషోఽస్తి రామే న దృశ్యత ఇత్యాహ * ఇద మితి. ఇదం తావద
 స్మృతీడన మీశ్వరస్య కృత - దైవప్రేరణాయాం సత్యాం - యథాకామం యథేచ్ఛకృతం
 భవతు - తథా ప్యేతావతా అనపరాధినో రామస్య పరిత్యాగే హేతుభూత మపరాధం నోప
 లక్ష్యే-దైవప్రేరితోఽపి కేనచిద్దోషేణ హేతునా పరిత్యజతి-స దోషోఽస్తి న్నాస్తీత్యర్థః * అస
 మీక్ష్యేతి. బుద్ధిలాఘవాత్ అవివేకాత్-అసమీక్ష్య ఉచితానుచిత మనవేక్ష్య - సమారబ్ధం విరుద్ధం
 సర్వలోకవిరుద్ధం వివాసనం రామవివాసనగ కర్తృ - రాఘవస్య దశరథస్య సంక్రాశం నిందాం
 జనయిష్యతి. 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య పరిత్యాగో
 నిధీయత' ఇతి వచనార్థం హృది నిధాయాహ - అహం తావ దితి. భర్తా స్వామీ - ఆన్యదప్యాహ
 సర్వలోకేత్యాది - సర్వలోకప్రియం త్యక్త్వా స్థితం త్వాం అనేన క్రూరకర్తృణా సర్వలోకః కథ
 మనురజ్యేత * 33. సర్వేతి. కథం రాజా భవిష్యసీత్యేవం రాజానం బ్రూహీతి శేషః. 33. జాన

తోపహతచిత్తేవ విష్ణితా విస్మితా స్థితా. 38. అదృష్టపూర్వవ్యసనా రాజపుత్రీ
యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మాంకించి దబ్రవీత్. 39. ఉద్వీక్షమాణా
భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాంప్రయాంత
ముదీక్ష్య సా. 31. తథైవ రామోఽశ్రుముఖః కృతాంజలిః స్థితోఽభవ ల్లక్షణ
బాహుపాలితః, తథైవ సీతా రుదతీ తస్మిన్ నిరీక్షతే రాజరథం తథైవ మాం.
32. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

* (ఇతి బ్రువంతం తం సూతం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం, బ్రూహి శేషం
పున రితి రాజా వచన మబ్రవీత్. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రో బాష్ప
విక్లబః, కథయామాస భూయోఽపి రామసందేశవిస్తరం. జటాఃకృత్వా మహారాజ
చీరవల్కలధారిణౌ, గంగా ముత్తిర్యతా వీరౌ ప్రయాగాభిముఖౌ గతౌ. అగ్రతో
లక్ష్మణో యాతః పాలయన్ రఘునందనం, అనంతరం చ సీతాథ రాఘవో రఘు

జానకీత్వితీ. తుశబ్దేన లక్ష్మణా ద్వైషమ్య ముచ్యతే - లక్ష్మణో రామశోకవికార మాలక్ష్య హృదయ
నిహితం వచసోద్ఘాటితవాన్ - సీతాతు నతథేతి - మయోచ్యమానం సీతాశోకానుభావ మాకర్ణ్య
క్షుబ్ధహృదయేన త్వయా న భవితవ్య మితి ద్యోతయితుం మహారాజేతి సంబోధనం - హృదయస్థ
శోకాతిరేకేణ నిశ్వసంతీ - మనస్వినీ గంభీరమనస్కా భూతోపహతచిత్తేవ విష్ణితా స్థితా -
విస్మితా విస్మితేవోత్ఫుల్లనయనా - స్థితా. 38. అదృష్టపూర్వవ్యసనేతి. అదృష్టపూర్వవ్యసనా
అననుభూతపూర్వవ్యసనా - తత్ర హేతుః - రాజపుత్రీతి - యశస్వినీతి తదానీ మప్యనుదిత
కైకేయీ నిందాత్వేన కీర్తిమతీ - తేన దుఃఖేన భర్తృదుఃఖదర్శనజదుఃఖేన - రుదతీ రోదనాను
భావవతీ సతీ. మాంకించి దపి నైవాబ్రవీత్ - కేనచిత్ సంభాషణస్యాప్యసహ్యాత్వాత్. 39.
ఉద్వీక్షమాణేతి - తతో భర్తార మశ్రుముఖ ముద్వీక్షమాణా సతీ పరిశుష్యతాముఖేనోపలక్షితా
మాంప్రయాంత ముద్వీక్ష్య సహసా బాష్పం ముమోచ - రథే గతే కథం పద్భ్యా మేవ క్రూరం
కాంతారం చరిష్యతి రామ ఇతి హృదయం ధారయితు మశక్తా అశ్రూణి ముమోచేత్యర్థః. 31.
32. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

మమేతి. మమ వర్తని-మత్సంబంధిని మార్గే-నప్రావర్తంత నవవియోగక్షేశా దితి భావః. ౧.

కీతి. విస్తృతా విస్తృతసర్వప్రయోజనా - ఆస్థితా స్థితరహితా - విష్ణితా స్థితా. 38. 31.
తథైవేతి. లక్ష్మణబాహుపాలితః లక్ష్మణేన శుశ్రూషమాణః. 32. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితానూం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - అష్టపంచాశ స్సర్గః.

మమ త్వత్వా ఇతి. మమ మయా నియమితే సూర్యే ఆత్మా న ప్రావర్తంత-న న్యవర్తంత -
అయం భావః - శతధృతిభవశతమఖముఖవిబుధదుర్లభా శ్రీరామసేవా-అస్తాభి ర్భాగ్యవశా ల్లభా -
సా నిర్దయేన దైవేన విఘటితా - ఇతః పరం కిం కరిష్యామః - అస్తాకం వ్యర్థం జీవనం కి మర్థ
మిత్యత్యంతదుఃఖేనాశ్రువిముంచంతః- మయ్యతికఠినహృదయే ప్రతినివృత్తే ఽప్యత్వా న న్యవర్తంత-

* ఇతి బ్రువంత మిత్యాదిసార్థచత్వార స్తోకాః వ్యాఖ్యాతృభిః పరిత్యక్తా అపి బహుషో
శేష విద్యమానత్వా దత్రాప్యంకయిత్వా కుండలీకరణ చిహ్నాన ప్రక్షిప్తా ఇతి దర్శితాః.

నందనః. తాంస్తథా గచ్ఛతో దృష్ట్వా నివృత్తోఽస్త్వవశస్తదా.) మమ త్వత్వా
 నివృత్తస్య స ప్రావర్తంత వర్త్తని, ఉష్ణ మశ్రు ప్రముంచంతో రామే సంప్రస్థితే
 వనం. ౧. ఉభాభ్యాం రాజపుత్రాభ్యా మథ కృత్వాహ మంజలిం, ప్రస్థితో రథ
 మాస్థాయ తద్దుగ్ధి మపి ధారయత్. ౨. గుహేన సార్థం తత్రైవ స్థితోఽస్తి
 దివసాః బహూః, ఆశయా యదిమాం రామః పున శ్శబ్దాపయే దితి. ౩. విష
 యే తే మహారాజ గామవ్యసనకర్మితాః, అపివృత్తాః పరిష్టానా స్సప్రమ్మంకుర
 ఉభాభ్యామితి. రాజపుత్రాభ్యా మితి చతుర్థీ-తద్దుగ్ధిం తాదృశం దుగ్ధిం. ౨. గుహేనేతి. గుహేన
 సార్థం-తత్సే హితజనసందర్శన మపి క్షేణాపహ మితి భావః-తత్రైవ-నతు వర ని-దివసా నితి బహు
 వచనేన కపింజలాధికరణన్యాయేన త్రిత్వస్థితి రిత్యేకే-వస్తుశస్తు వనస్పతిమూలే ఏకందినం భరద్వాజా
 శ్రమే ద్వితీయం-యమునాతీరే తృతీయం-చతుర్థే చిత్రకూట ప్రవేశః-పంచమే గుహచారైస్తత్
 సర్వం నివేదితం-షష్ఠే సూతనిర్గమః - యద్వా ద్వితీయదినే భరద్వాజాశ్రమే రామస్య చిత్రకూట
 గమనవ్యవసాయాత్-తృతీయదినే చారై ర్నివేదనం-చతుర్థే సూతనిర్గమః అతః త్రీ దివసాః
 గంగాకూలే స్థితోఽస్తి తృతీ-బహూ నితి విశేషణా గ్రామవియోగేన-ఏకైకస్య దివసస్య కల్పవల్
 ప్రతిభాన మితి దర్శితం - పునశ్శబ్దాపయేత్ - పునరాహ్వాయేత్-వనచరముఖేనేతి హృదయం-శబ్ద
 శబ్దాణా తత్కృతాపుగంతోఽప్యయ మస్తి-అతోంకాపయతీత్యాదివల్ సిద్ధం. ౩. అథ రామస్యసర్వాం
 తర్యామితాదాత్మ్యం సూచయితుం సర్వేషాం రామనిరహక్లేశం వర్ణయతి - యద్వా కైకేయా
 స్త్రియార్థ మవిచారే సహసా కృతం కార్యం సర్వక్షోభనిమిత్త మభూ దిత్యాహ-విషయ ఇత్యాది
 విషయే దేశే-దేశవిషయా తూపవర్తన' మిత్యమరః, అపిశబ్దేన లతాదయ స్సముచ్చీయంతే-వ్యాధ్యా
 దినా ఏకదేశగ్లానిం వ్యావర్తయితుం సప్రప్సేత్యాది సప్రమ్మంకురకోరకాః - పుష్పాణిఅభినవ
 వికసితాని - అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవోద్భేదాః - కోరకాః కలికాః - 'కలికా కోరకః పుమా'
 నిత్యమరః, తైస్సహితాః వృక్షా అపి పరిష్టానాః-కపిసోమలవిభాగ మంతరేణ సర్వ మేకదైవ పరి
 తథాపి మనూ కపింజన్నిచర్మితా ఇతి. ౧. ఉభాభ్యామితి. తద్దుగ్ధిం తాదృశం దుగ్ధిం. ౨.
 గుహేనేతి. పున శ్శబ్దాపయే ది-హోవపయే దితి శంకయా-గుహేన సార్థం బహూః దివసాః స్థితోఽ
 స్తితి సంబంధః - ఆయ మర్థః - సీతారామలక్ష్మణై స్సహ గంగాం ప్రాప్య గుహేన సహ స్థిత
 దివస స్వేకః-రామస్య గంగోత్తరణానంతరం - వహమూలావస్థానదివస స్వేకః-రామస్య భరద్వాజా
 శ్రమప్రాప్తిదివసే భరద్వాజాశ్రమా ద్యావ త్స్వప్రేషితచారాగమనం తావ ద్దివస స్వేకః -
 ఏవ మాహత్య త్రిదివసాః - అతః బహుశ్వస్య త్రిత్వే వర్తవసానాత్ - స్థితోఽస్తి దివసా
 వృహూ నిత్యస్యాదిరోధః - కించ రామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిదివసే - భరద్వాజాశ్రమా
 చ్చారాగమనానంతరం - తస్మిన్నేవ దివసే శృంగిదేరపురాన్నిర్గత్య - తృతీయదివససాయంకాలే
 సమంత్రస్యాయోధ్యప్రవేశ సాధివాత్ - 'తతః సాయాహ్నాసమయే తృతీయేహని సారథిః,
 అయోధ్యం సమమప్రాప్య నిరానందా దదర్శహే'తి - పూర్వసర్గోక్తస్యావ్యవిరోధ ఇతి సర్వం
 సమంజసం. ౩. కైకేయానిమిత్తం రామవివాహం సర్వక్షోభకర మభూ దిత్యాహ. విషయ ఇత్యాది.
 విషయే దేశే సప్రమ్మంకురకోరకాః పుష్పాణ్యభినవవికసితాని. అంకురాః శాఖాసు నవపల్లవో
 ద్భేదాః-కోరకాః పుష్పముకలాని తైస్సహితా వృక్షా అపి పరిష్టానాః, అయం భావః - రామస్య
 జగదుపాదానకారణత్వేన - సర్వాత్మకత్వా ద్రామైకదేవినః కుసుమకిసలయకోరక సహితా

కోరకాః. ౪. ఉపతప్తాదకా సద్యః పల్వలాని సరాంసిచ, పరిశుష్కపలాశాని వనా
న్యపవనాని చ. ౫. నచ సర్పంతి సత్వాని వ్యాళా నప్రచరంతి చ, రామశోకాభి
భూతం తన్నిష్కాజమభవద్వనం. ౬. లీనపుష్కరపత్రాశ్చ నరేంద్రకలుషో
దకాః, సంతప్తపద్మాః పద్మిన్యో లీనమీనవిహంగమాః. ౭ జలజాని చ
పుష్పాణి మాల్యాని స్థలజాని చ, నాద్యభాంత్యల్పగంధీని ఫలాని చ యథా పు
రం. ౮. అత్రోద్యానాని శూన్యాని ప్రలీనవిహంగాని చ, నచాభిరామానారా
మాః పశ్యామి మనుజర్షభ. ౯. ప్రవిశంత మయోధ్యాం మాం నకశ్చిదభినం
దతి, నరా రామమపశ్యంతో నిశ్శ్వసంతి ముహుర్ముహుః. ౧౦. దేవరాజరథం
దృష్ట్వా వినా రామ మిహగతం, దుఃఖాదశ్రుముఖస్సర్వో రాజమార్గగతో జనః.
౧౧ హర్షైర్విమానైః ప్రసాదై రవేక్ష్య రథ మాగతం, హాహాకారకృతా

మాన మభూదిత్యర్థః. ౪. ఉపతప్తాదకా ఇతి. ఆకారేన్న్యనోపతప్తత్వ వ్యుదాసాయోదకపదం -
తేనాతపకార్యోపతాపవ్యావృత్తిః - పల్వలాని సరాంసి చ పల్వలానీతి దృష్టాంతార్థం. ఏవం వనా
నీత్యపి-అనేనాల్పాధికవిభాగ మంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే - ఉపతప్తాదకా ఇతి పదం లింగ
విచరిణామేన పల్వలాదౌ యోజనీయం-వనాని సంతతజలసేక మంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి.
ఉపవనాని జలసేకేన ప్రవృద్ధా న్యతికోమలాని-పరిశుష్కపలాశాని ఏకరూపేణ శుష్కపత్రాణి
'పత్రంపలాశ' మిత్యమరః. ౫. నేతి. నసర్పంతి నగచ్ఛంతి-కింతు స్తబ్ధతయా తిష్ఠంతి-సత్వాని జంతవః
వ్యాళాః హింస్రపశవః - సర్పదా సంచారస్వభావాః - గజావా-న ప్రచరంతి ఆహారార్థ మపి నసం
చరంతీత్యర్థః-గమనపచ్చబ్దోఽపి నాస్తీత్యాహ నిష్కాజ మితి-నిష్కాజం నిశ్శబ్దం. ౬. లీనపుష్కర
పత్రా ఇతి. లీనపుష్కరపత్రాః క్లాన్యతీతయేన జలాంతర్విలీనపద్మపత్రాః లీనా సంచారరహితాః -
విహంగమాః జలకాకాదయః. ౭. జలజానీతి. మాల్యాని పుష్పాణి-'మాల్యం పుష్పే పుష్పదామ్నీ'
తివైజయంతీ. యథాపురం యథాపూర్వం-అల్పగంధీనీతి మత్స్వర్థీయ ఇనిః-స్వభావస్య దుస్త్వజత్వా
దల్పత్వం-ఫలాని రసాలపనశాదీని. ౮. అత్రేతి. ఉద్యానాని ఆక్రీడాః-'పుమానాక్రీడఉద్యాన' మిత్య
మరః, శూన్యాని, నిర్జనాని - ప్రలీనాః సీడేషు మూర్ఛితాః విహంగా శ్శుకపికశారికాదయః యేషు
తాని తథోక్తాని-ఆరామాః కృత్రిమవనాని-ఆరామ స్వాదుపవం కృత్రిమం వన మేవ య'
దిత్యమరః, న చాభిరామాః - కింతు నిశ్శ్రీకాః పశ్యామీత్యర్థః. ౯. దేవరాజరథ మితి. దేవరాజ
రథమిత్యత్ర దేవేతి సంబోధనం. ౧౦. హర్షైర్విమానైర్హృదయ మేకాన్వయం. హాహాకార

వృక్షాదయః-చేదనానంతరం ప్రరోహణశీలాఆపి రామాదర్శనవ్యసనకర్మితాః - చేదనం వినాపి పరి
ష్టానాః-సద్య ఏవ శుష్కప్రాయా బభూవుః కిం పున ర్మనుష్యాదయ ఇతి. ౪. ఉపతప్తేతి. పల్వలాని
సరాంసిచ తప్తాదకాని-అనేనాల్పాధికవిభాగ మంతరేణ పరితప్తత్వం ద్యోత్యతే-వనానిసంతతజలసేక
మంతరేణ ప్రవృద్ధాని కఠినాకారాణి ఉపవనాని జలసేకప్రవృద్ధా న్యతికోమలాని-పరిశుష్కపలా
శాని ఏకరూపేణ పరిశుష్కపత్రాణి. ౫. నచేతి. వ్యాళాః హింస్రాః పశవః న ప్రచరంతి-ఆహారార్థ
మపి న సంచరంతీత్యర్థః-వనం నిష్కాజం. వనస్థపక్షిణోఽపి న కూజంతీత్యర్థః. ౬. లీనేతి. లీనపుష్కర
పత్రాః సుకుచితపద్మపత్రాః పద్మిన్యః సరస్యః ౭. జలజానీతి. మాల్యానిపుష్పాణి-యథాపురం యథా
పూర్వం ౮. అత్రేతి. ఉద్యానాని ఆక్రీడాః ఆరామాః కృత్రిమవనాని. ౯. ౧౦. దేవేతి. దేవరా
జేత్యత్ర దేవేతి సంబుద్ధిః - అశ్రుముఖః అధూ దితి శేషః. ౧౧. హర్షైర్విమానైర్హృదయ మేకాన్వయం. హాహాకార

నార్యో రామాదర్శనకర్మితాః, ఆయతై ర్విమలై ర్మేత్రై రశ్రువేగపరిష్ఫుతైః,
అన్యోన్య మభివీక్షంతేఽవ్యక్తమార్తరాః స్త్రియః. ౧౩. నామిత్రాణాం నమి
త్రాణా ముదాసీరజనస్య చ, అహ మార్తతయా కించి ద్విశేష ముపలక్షయే.
౧౪. అప్రహృష్టమనుష్యాచ దీననాగతురంగమా, ఆర్తస్వరపరిష్టునా వినిశ్శ్వ
సితనిస్స్వినా, నిరానందా మహారాజ రామప్రవాజనాతురా, కౌసల్యా పుత్రహీ
నేవ అయోధ్యా ప్రతిభాతిమా. ౧౬. సూతస్య వచనం శ్రుత్వా వాచా పరమ
దీనయా, బాహ్యోఽహతయా రాజా తం సూత మిద మబ్రవీత్. ౧౭. కై కేయ్యా
వినియుక్తేన పాపాభిజనభావయా, మయా నమంత్రకుశలై ర్వృద్ధైస్సహ సమర్థితం
౧౮. నసుహృద్భి ర్నచామాత్యై ర్మంత్రయిత్వాచ నైగమైః, మయాయమర్థ

కృతాః కృతహాకారాః-ఆయతైః రిత్యశ్రువేగాతిశయోక్త్యర్థః - నిరంజనత్వం ద్యోతయితుం విమ
లైరిత్యుక్తం-అభివీక్షంతే వ్యక్త మిత్యశ్ర అవ్యక్త మితి పదచ్ఛేదః. ౧౩. నామిత్రాణా మితి. ఉదా
సీనేత్యత్రాపి నభావషబ్దతే. అమిత్రాణాం తవేతి శేషః-రామస్యామిత్రప్రసంగాభావాత్ - యద్వా-
పౌరజనస్యామిత్రాణాం పౌరజనస్య మిత్రాణాం చ-ఉదాసీనజనస్య ఉదాసీనజనాపేక్షయా - ఆర్తత
యా హేతునా విశేషం నోపలక్షయే-కుత్రచిత్ పురుషే మిత్రాణిచ న స్వకార్యాణి కుర్వంతి-నాపి
శత్రవోఽపీతి భావః. ౧౪. అప్రహృష్టమనుష్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వినిశ్శ్వసితనిస్స్వినా
దీర్ఘనిశ్వాసస్వనయుక్తా-యద్వా-వినిశ్శ్వసితస్యేవ నిస్వనో యస్యా స్యా - వ్యాధివిశేషోపదుద్ధనిశ్వాస
జనపదవిరతహాకారయుక్తేత్యర్థః - సన్నిహితత్వేన కౌసల్యాం దృష్టాంతికరోతి-పుత్రహీనా పుత్ర
వియుక్తా-ఏతావతా ప్రబంధేన రామస్య సర్వాత్మకతా ఋషిణానుసంహితేతి ప్రబంధగతవస్తుధ్వ
సిః. ౧౬. ౧౭. సుమంత్రే పృష్ఠస్యోత్తర మభిధాయ తతోఽధికం రాజ్యపురుషక్షోభాదికం కథ
యతి సతి తన్తమాకృత్యకరణద్యోతనార్థ మితి బుద్ధ్యాంగీకారేణోత్తర మాహ-కై కేయ్యేతి, వినియు
క్తేన ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజానీష్వ యది త్వం కర్తు మిచ్ఛసి-అథ తద్వ్యాహరిష్యామి యదభిప్రార్థితం
మయ్యేత్యుక్తక్రమేణ-విశేషేణ సయోగం ప్రాపితేనేత్యర్థః - పాపాభిజనభావయా పాపవిషయ
జన్త భూమ్యభిప్రాయయుక్తయా-యద్వా-పాపా యోఽభిజనభావః-కులక్రమాగతోఽభిప్రాయ స్సయ
స్యాస్తయా-‘కులేఽప్యభిజనో జన్త భూమా’ విత్యమరః, శంస మే జీవ వా మా వా న మా మపహసి
ష్యసీత్యుక్తవత్ప్యా మాతృమల్యస్వభావయ్యేత్యర్థః న సమర్థితం న విచారితం. ౧౮. న సుహృద్భి రితి.

శ్లోతి - తేషు స్థిత్యావేశ్యేత్యర్థః - హాహాకారకృతాః కృతహాహాకారాః - బభూవు రితి శేషః-
ఆయతై రితి. అవ్యక్త మితి భేదః. ౧౩. నేతి. ఆర్తతయా రామప్రవాసజనితార్థత్వేన హేతునా *
అమిత్రాణా మన్యోన్యశత్రాణాం విశేషం నోపలక్షయే - మిత్రాణా మన్యోన్యమిత్రాణాం చ
విశేషం నోపలక్షయే అకవిహోదాసీనజనస్య చ విశేషం నోపలక్షయ ఇతి సంబంధః - అనయోః
శత్రుత్వ మనయో ర్నిత్రత్వ మయ ముదాసీన ఇతి భేదో న జ్ఞాయతే - ఉపకారాపకారతదుభయ
నివృత్తిభి ర్హి తేషాం భేదజ్ఞాన మితి భావః. ౧౪. అప్రహృష్టేతి. వినిశ్శ్వసితనిస్స్వినా దీర్ఘనిశ్వాస
స్వనయుక్తా. ౧౫. ౧౬. సుమంత్రః పృష్ఠస్యోత్తర మభిధాయ మమాకృత్యకరణద్యోతనార్థం తతోఽ
ధికం కథయతి. కథ్యా - అంగీకారేణోత్తర మాహ. కై కేయ్యేతి. వినియుక్తేన - రామం ప్రవా
జయేతి శేషః - పాపాభిజనభావయా పాపానాం జన్త భూమ్యభిప్రాయయా-‘కులేఽప్యభిజనో జన్త

స్సంమోహాత్ స్త్రీహేతో స్సహసాకృతః. ౧౯. భవితవ్యతయా నూన మిదం వా
వ్యసనం మహాత్, కులస్యాస్య వినాశాయ ప్రాప్తం సూత యదృచ్ఛయా ౨౦.
సూత యద్యస్తి తే కించి న్నయాతు సుకృతం కృతం, త్వం ప్రాపయాశు మాం
రామం ప్రాణా స్సంతర్వరయంతి మాం. ౨౧. యద్యద్యాపి మమైవాజ్ఞా నివర్త
యతు రాఘవం, న శత్యోమి వినా రామం ముహూర్తమపి జీవితుం. ౨౨.
అథవాపి మహాబాహూ ర్గతో దూరం భవిష్యతి, మామేవ రథ మారోప్య శీఘ్రం
రామాయ దర్శయ. ౨౩. పృత్యదంష్ట్ర మహేష్వాసః క్వాసా లక్ష్మణపూర్వజః,
యదిజీవామి సాధ్వేనం పశ్యేయం సీతయాసహ. ౨౪. లోహితాక్షం మహాబా
హూ మాముక్తమణికుండలం, రామం యది నపశ్యేయం గమిష్యామి యమక్ష
యం ౨౫. అతోను కిందుగభితరం యోఽహ మిత్వాకునందనం, ఇమా మవస్థా
మాః నో నేహ పశ్యామి రాఘవం ౨౬. హారామ రామానుజ హఃహ
వై దేహి తపస్విని, నమాం జానీత దుగభేన మ్రియమాణ మనాథవత్. ౨౭. స తేన
రాజా దుగభేన భృశ మర్పితచేతనః, అవగాధ స్సుదుష్పారం శోకసాగర మబ్ర
వీత్. ౨౮. రామ శోక మహాభోగ స్సీతావిరహపారగః, శ్వసితోర్మి మహావరో
బాష్ప ఫేనజలావిలః, బాహువిక్షేప మినాఘో విక్రందితమహాస్వనః, ప్రకీర్ణ కేశ

నిగమః పురం-పురం వణిక్పథో వేదో నిగమ' ఇత్యమరః, తత్ర భవాః నైగమాః తై-అత్రాపి నేత్యను
షజ్యతే-అయ మర్థః రామప్రవాసనరూపార్థః-సుహృద్భి ర్మంత్రయిత్వా న కృతః-అమాత్యైశ్చ
మంత్రయిత్వా న కృతః. నైగమైశ్చ మంత్రయిత్వా న కృతః- కింతు స్త్రీహేతో స్సంమోహాత్
సహసాకృతః. ౧౯. భవితవ్యతయేతి. అథవా ఇదం వ్యసనం-యదృచ్ఛయా దృష్ట హేతుం వినా.
భవితవ్యతయా-పాపేన ప్రాప్త మితి సంబంధః. ౨౦. సూతేతి. తే తుభ్యం-సుకృత మపకారః.
సంతర్వరయంతి నిర్జిగమిషంతీత్యర్థః. ౨౧. యదీతి. అద్యాపి అస్యాం విపద్యపి - మమై వాజ్ఞా యది
ప్రవర్తతే తదా రాఘవం నివర్తయ - తుశబ్దోఽవధారణే. ౨౨. ౨౩. పృత్యదంష్ట్ర ఇతి. పృత్య
దంష్ట్రః కుండకుట్టలాకారదంష్ట్రః - యది పశ్యేయం జీవామితి సంబంధః. ౨౪. లోహితాక్ష
మితి. ఆముక్తమణికుండలం ధృతరత్నకుండలం. ౨౫. అతోన్వీతి. న పశ్యామితి యత్-అతః ఆదర్శ
నాల్ దుగభితరం కిం ను-కి మపి దుగభితరం నాస్తీత్యర్థః. ౨౬. ౨౭. స తేనేతి. దుగభేన తప్తాయః
పిండస్థానీయేన ఆర్పితచేతనః వ్యాప్తచిత్తః అవగాధః ప్రవిష్టః. ౨౮. అనుభూయమాన స్వశోకస్యా
సాగర పరిమేయత్వా త్తం సాగరత్వేన రూపయతి-రామశోకమహాభోగ ఇత్యాదినా, రామశోక
ఏవ మహా నాభోగో వైపుల్యం యస్య న తథా-సీతావిరహరూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా-అశ్రు
వేగస్య ప్రభవో మూలహేతుః-సాగరోహి వర్షస్య-నిదానం-మహాగ్రహః మహాగ్రహః అనేన కుబ్జ
భూమా' విత్యమరః. ౧౯. నేతి. నైగమైః వేదశాస్త్రవిద్భిః. ౧౯. ౨౧. యదీతి. నివర్తయతు భవా
నితి శేషః. ౨౨. ౨౩. పృత్యేతి. పృత్యదంష్ట్రః కుండకుట్టలాకారదంష్ట్రః-లక్ష్మణపూర్వజః - క్వ-అసా
వయం ముమూర్షుః క్వేత్యనుకర్షః - ముమూర్షో ర్మమ రామస్య దర్శనం దుర్లభమ్యర్థః. యది పశ్యే
యం తదా జీవామి-జీవేయ మిత్యర్థః. ౨౪. ౨౫. అత ఇతి. న పశ్యామితి యః. ౨౬. ౨౭. స తేనేతి. దుగభితరం
కింను. ౨౬. ౨౭. స ఇతి. అవగాధః ప్రవిష్టః. ౨౮. రామేత్యాది. సీతావిరహపా-సీతావిరహ

శైవాలః కై కేయీ బడబాముఖః, మమాశ్రువేగప్రభవః కుబ్జావాక్య మహాగ్రహః, వరవేలో నృశంసాయా రామప్రవ్రాజనాయతః, యస్మిన్ బత నిమగ్నోఽహం కౌసల్యే రాఘవం వినా, దుస్తరో జీవితాదేవి మయాయం శోకసాగరః.

32. అశోభనం యోఽహ మిహాద్య రాఘవం దిదృక్షమాణో నలభే సలక్షణం, ఇతీవ రాజా విలపన్ మహాయశాః పపాత తూర్ణం శయనే స మూర్ఛితః. 33. ఇతివిలపతి పార్థివే ప్రణప్తే కరుణతరం ద్విగుణం చ రామహేతోః, వచన మను నిశమ్య తస్య దేవీ భయ మగమత్ పునరేవరామమాతా. 34. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనషష్ఠితమస్సర్గః.

తతో భూతోఽపసృష్టేవ వేపమానా పునఃపునః, ధరణ్యాంగతసత్వేవ కౌసల్యా సూత మబ్రవీత్ ౧. నయ మాం యత్ర కాకుత్స్థ స్సీతా యత్ర చ లక్షణః, తాన్ వినా క్షణమ ప్యత్ర జీవితం నోత్సహే హ్యహం. ౨. నివర్తయ రథం శీఘ్రం దండకా న్నయ మామపి, అథ తా న్నానుగచ్ఛామి గమిష్యామి యమక్షయం. 3. బాష్పవేగోఽహతయా సవాచా సజ్జమానయా, ఇద మాశ్వాసయన్ దేవీం సూతః ప్రాంజలి రబ్రవీత్. ౪. త్యజ శోకంచ మోహంచ సంభ్రమం దుఃఖజం తథా, వ్యవధూయచ సంతాపం వనే వత్స్యతి రాఘవః. ౫. లక్షణశ్చాపి

వాక్య మేవ రామస్రవాసనమూల మితి రాజ్ఞా జ్ఞాత మిత్యవగమ్యతే-నృశంసాయాః కై కేయ్యాః - వర వీవ వేలాజలవృద్ధి ర్యస్య - రామప్రవ్రాజన మేవాయత మాయామో దైర్ఘ్యం యస్య తథా - సాగరత్వరూపణ ప్రయోజన మాహ - యస్మిన్నిత్యాదిన్లోకేన. 32. అశోభన మితి. నలభ ఇతి యత్ ఇదమశోభన మిత్యన్వయః - కవినాపి వక్తు మశక్యత్వా దివేత్సుకం. 33. ఇతీతి. ఇతి ఉక్తప్రకారేణ - రామహేతోః కరుణతరం యథా తథా ద్విగుణం విలపతి - పార్థివే ప్రణప్తే మూర్ఛితే సతి - దేవీ పునరేవ భయ మగమత్ - పూర్వం రామస్య కిం భవిష్యతీతి - ఇదానీం భర్తుః కింభవిష్యతీతి భయ మగమదిత్యర్థః. 34. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాభ్యాసే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. భూతోఽపసృష్టేన ధరణ్యాంవేపమాన - భూతగృహీలేవ భూమా పతిత్వా వివర్తమానేత్యర్థః - గతసత్వేవ గతప్రాణేవ - 'ద్రవ్యాను వ్యవసాయేషు సత్య మస్త్రితు జంతు ష్చి'త్యమరః. ౧. నివర్తయతి. అథ తా న్నానుగచ్ఛామి చేత్. 3. బాష్ప వేగేతి. సజ్జమానయా విక్లబచూ. ౪. త్యజేతి. మోహం రామస్య కిం భవిష్యతీత్యజ్ఞానం - సంభ్రమం వ్యాకులత్వం - సంతాపం - శోకజనితదేహసంతాపం - రామో దుఃఖతో భవిష్యతీతి సంతాప మిత్యర్థః - యస్తా ద్రాఘవస్సంతాపం వ్యవధూయ వత్స్యతి తస్తాచ్ఛోకాదికం త్యజేత్యన్వయః. ౫. లక్షణ ఇతి. పరలోక మారాధయతి పరలోకం సాధయతి - రాధసాధ సంసి

రూపం పారం గచ్ఛతీతి తథా - వరవేలః వర వీవ వేల యస్య సః. 32. 34. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాభ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్ఠితమ స్సర్గః.

తత ఇతి. భూతోఽపసృష్టేన భూతావిష్టేన-గతసత్వేవ గతాను రివ ధరణ్యాం స్థితేతిశేషః. ౧. 3. బాష్పేతి. వాచా ఉపలక్షితాం-సఃసూతః. ౪. ౫. లక్షణఇతి. పరలోక మారాధయతి పరలోకం

రామస్య పాదౌ పరిచరణ వనే, ఆరాధయతి ధర్మజ్ఞః పరలోకం జితేంద్రియః.
 ౬. విజనేఽపి వనే సీతా వాసంప్రాప్య గృహేష్యివ, విస్రంభం లభ తేఽభీతా రామే
 సన్న్యస్తమానసా. ౭. నాస్యా దైన్యం కృతం కించి త్సుసూక్ష్మ మపి లక్ష్యతే,
 ఉచితేవ ప్రవాసానాం వై దేహీ ప్రతిభాతి మా. ౮ సగరోపవనం గత్వా యథా
 స్త రమతే పురా, తథైవ రమతే సీతా నిర్జనేషు వనేష్వపి. ౯. బాలేవ రమతే
 సీతాఽబాలచంద్రనిభాననా, రామా రామేహ్యాధీనాత్త విజనేఽపి వనే సతి. ౧౦.
 తద్గతం హృదయం హ్యస్యా స్తదధీనం చ జీవితం, అయోధ్యాపి భవే త్తస్యా
 రామహీనా తథా వనం. ౧౧. పథి పృచ్ఛతి వై దేహీ గ్రామాంశ్చ సగరాణిచ,
 గతిం దృష్ట్వా నదీనాం చ పాదపాణి వివిధా నపి. ౧౨. రామంవా లక్ష్యణం వాపి
 పృష్ట్వా జానాతి జానకీ, అయోధ్యాక్రోశమాతేతు విహార మివ సంశ్రితా. ౧౩.
 ఇద మేవ స్తరా మ్యస్యా స్సహస్రై వోపజల్పితం, కై కేయీసంశ్రితం వాక్యం
 నేదానీం ప్రతిభాతి మా, ధ్వంసయిత్వాతు తద్వాక్యం ప్రమాదా త్పర్యుపస్థితం,

ద్ధా వితి ధాతుః. విజన ఇతి. లభతే భీతేశ్యత్ర అభీతేతి పదచ్ఛేదః విస్రంభం ప్రణయం -
 'విస్రంభః ప్రణయేఽపి చే'త్యమరః. ౭. నాస్యా ఇతి. కృతం వనవాసకృతం - కించి దిత్యస్య
 వివరణం సుసూక్ష్మ మితి - ప్రవాసానా ముచితేవ ప్రవాసానాం యోగ్యేవ - అభ్యస్తవనవాస
 ప్రయాసేవేత్యర్థః. ౮. ౯. బాలేతి. క్రీడైకరసత్వాత్ బాలా దృష్టాంతః - దుఃఖా పరిశ్లా
 నేవా బాలాదృష్టాంతః - అబాలచంద్రభాననేతి పదచ్ఛేదః రామే అధీనాత్తా సక్తచితైత్యర్థః -
 యద్వా - రామారామే రామరూపారామే. ౧౦. తద్గత మితి. య ద్యస్తాత్ కారణాత్ -
 అస్యా స్సీతాయాః హృదయం తద్గతం రామగతం జీవితంచ తదధీనం - తస్మాత్ వనం
 రామసహితం వనం - అయోధ్యా భవేత్ - రామహీనా అయోధ్యాపి తథా వనం భవే
 దిత్యర్థః. ౧౧. పథిత్యాదినా సీతాయా ఉల్లాస ఉచ్యతే - దృష్ట్వేతి సర్వత్రాన్వేతి - రామం
 లక్ష్యణం వా పృచ్ఛతి పృష్ట్వా జానాతి చ - అయోధ్యాయాః క్రోశమాత్రే - విహారం
 క్రీడాం - సంశ్రితేవ స్థితా - యద్వా - విహారం త్యస్తిన్నితి విహారః తం - అధికరణే ఘోష -
 ఉద్ఘాత మిశ్యర్థః. ౧౩. అయోధ్యానిర్గమకాలికం కై కేయీః పయకం సీతాయాః పరుషం
 వచనం కౌసల్యాయాః ప్రియ మితి వక్తు ముపక్రమ్య తస్య వృద్ధయో ర్జీవననిరాశాహేతుత్వం
 మత్వా నోచిత మిదం వక్తు మిత్యస్తరణవ్యాజేనోపారమతేత్యాహ - ఇద మేవేత్యాది. అస్యా
 స్సీతాయా స్సంబంధి - ఇద మేవ స్తరామి ప్రస్తుతవృత్తాంత మేవ స్తరామి - కై కేయీసంశ్రితం
 కై కేయీ ముద్దిశ్య ప్రవృత్తం - సహసా ఉపజల్పితం హతాత్ సీతయోక్తం వాక్యం - ఇదానీం
 మా మాం ప్రతి స భాతీతి - సూతః ప్రమాదాత్ ఇదం గోపనీయ మిత్యవధానాభావాత్ - పర్యుప
 స్థితం సీతావచనత్వేన వక్తు ముపక్రాంతం - తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వా ప్రచ్యావ్య-దేవ్యాః స్తోదనం
 ఆహ్లాదనకరం ఉపక్రాంతవాక్యవ ద్వేవ్య స్సంతాపాహేతుభూతం మధురం వచన మబ్రవీ దితి

సాధయతి. ౬. విజనఇతి. అభీతేఽపదచ్ఛేదః - విస్రంభం ప్రణయం. ౭. ౯. బాలేతి. అబాల
 చంద్రనిభాననేతిపదచ్ఛేదః బాలేవ రామే రమతే. ౧౦. తద్గతమితి. యతస్తస్యాః
 హృదయం - తద్గతం రామగతం - తస్మా త్కారణాత్ - యథారామయుక్తం వనమప్య
 యోధ్యా - తథా రామహీనాప్యయోధ్యా వనంభవేత్. ౧౧. పరిపృచ్ఛతీతి ఉద్ఘాతమివ
 వనమాశ్రితా వై దేహీ - గ్రామాదీని దృష్ట్వా రామంవా లక్ష్యణంవా పరిపృచ్ఛతీ పృష్ట్వా
 జానాతీతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. ఇద మేవేత్యాది. అస్యా స్సీతాయాస్సంబంధి - ఇదమేవ

హ్లాదనం వచనం సూతో దేవ్యా మధుర మబ్రవీత్. ౧౫. అధ్వనా వాతవేగేన సంభ్రమేణాతపేన చ, న విగచ్ఛతి వై దేహ్యా శృంగ్రాంశుసదృశే ప్రభా. ౧౬.

పదయోజనా - సహసా త్వరయా - ఉపజల్పితం ఆక్రమేణోక్త మిత్యస్తరణహేతుపదర్శనం - కైకేయాసంశ్రిత మిత్యుపక్రాంతాంశః - ఇదం స్వరామితి పునః స్వరేతి చోదనావకాశాప్రదానం - ఇదానీం భవద్దుఃఖదర్శనముయే మా మాం ప్రతి న భాతీతి ధ్వంసనప్రకారః ధ్వంసనహేతుం కవి రనువదతి - ధ్వంసయిత్వాతు తద్వాక్యం ప్రమాదాత్ పర్యుపస్థిత మితి. హ్లాదన మిత్యనేనోపస్థితవచనస్య తాపహేతుత్వం ద్యోత్యతే. నను - కైకేయానిందారూపత్వేఽపి దేవ్యా స్తాపకారణమవశ్యం గోపనీయం - కీదృశం తద్వాక్యం స్యాత్ కించి దిద మిత్యుక్తా తత్ర కిం ప్రమాణం స్యాత్ - ఉచ్యతే అవధేహి-ఏవం విధం హి కార్యవశాత్ గుప్తం కుత్రచి త్కవి ర్న వివృణోతి చేత్-సర్వజ్ఞోఽపి తత్కథ మిద మిత్యభిదధ్యాత్ - అత్రేమం చ ప్రమాదా దుపస్థితం ధ్వంసితం వృద్ధయోస్సంతాపకరం కైకేయావిషయకం వృత్తాంతం కవి రుత్తరత్ర వ్యక్తీకరిష్యతి - యుద్ధకాండే సీతా మధికృత్య - 'విజగర్హేఽత్ర కైకేయా శ్రోశంతీ కురరీ య' థేత్యుక్త్వా కైకేయావిషయకం సీతా వచన మేవాహ - సకామా భవ కైకేయి హతోఽయం కులనందన ఇతి, ఇదం సీతాహృదయం - కైకేయ్యాః రాజ్యలాభేనైవాభీష్టసిద్ధేః రామవివాసనాభ్యర్థనస్మేద మాకూతం-రామవివాసనేహి తద్వియోగం క్షణ మపి సోధు మక్షమా సీతా ప్యేన మనుగచ్ఛేత్-సా చ లోకోత్తరసుందరీ కేశాప్యపహ్రియేత-తస్యాం చ హృతాయాం రామ స్వతవీవ నశ్యేత్-తతో మే రాజ్యం సుప్రతిష్ఠితం స్యాత్ అన్యథా లభేనాపి రాజ్యేన న కించి త్ప్రయోజనం-యతో రామకుణపరవశ స్సర్వోఽపి జన స్తద్విధేయ స్యాత్-తస్మా ద్రామోఽపి వినాశాయ వివాసనీయ ఇతి-ఇద మేవ సీతోక్తం రామోఽప్యారణ్యకాండే సుప్రప్రమత్తకుపితానాం వచనై ర్భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన వక్ష్యతి కచ్చి త్సకామా కైకేయా సుఖితా సా భవిష్యతి, యా న తుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘ దర్శినీతి. అన్యత్ర చ-యదభీప్రేత మస్తాసు ప్రియం వరవృతం చ యత్, కైకేయ్యా స్తత్సుసంవృత్తం క్షీప్ర మద్యైవ లక్షణేతి. ఇమ మేవార్థం పూర్వసర్గాతే సూచితవాక్-జానకీతు మహారాజ నిశ్చసంతీ తపస్వినీ, భూతోపహతచిత్తేవ విష్టితా విస్త్రితా స్థితా. అదృష్టపూర్వ వ్యసనా రాజపుత్రీ యశస్వినీ, తేన దుఃఖేన రుదతీ నైవ మా కించి దబ్రవీత్. ఉద్వీక్షమాణా భర్తారం ముఖేన పరిశుష్యతా, ముమోచ సహసా బాష్పం మాం ప్రయాంత ముదీక్ష్య నేతి. అత్ర రోదన మవచనం పరిశుష్యతాముఖేన భర్తృవీక్షణం పున స్సుచుత్ర వీక్షణం బాష్పమోచనం కుర్వంత్యా పూర్వోక్తార్థస్థరణం - తత ఏవ స్థితా - భర్తృముఖవీక్షణేన సత్తు మనహర్వాత్వజ్ఞానం - బాష్పమోచనేన సూతవీక్షణేన చ శ్వశ్రూం ప్రత్యకథనీయత్వద్యోతనం చేతి వ్యజ్యతే - తత్ర సీతయోక్తం ప్రామాదిక మితి జుగోప - అత్రను స్వస్యైవ ప్రమాదోత్థం వ్యాజేన పరిహృతవాక్. ౧౫. అధ్వనేతి. అధ్వనా అధ్వగమనేన - సంభ్రమేణ వ్యాఘ్రాదిదర్శనజన్యవ్యాకులత్వేన - న విగచ్ఛతి న వికరోతి. ౧౬. సదృశ మితి. శతపత్రస్య పద్మస్య - పూర్ణచంద్రోపమ

ప్రస్తుతవృత్తాంతజాత మేవ స్వరామి-కైకేయాసంశ్రితం కైకేయాముద్దిశ్య ప్రవృత్తం-సహసాజల్పితం హతా త్పీతయోక్తం వాక్స్య మిదానీం మా మాం న ప్రతిభాతీతి-సూతః ప్రమాదాత్పర్యుపస్థితం తద్వాక్యం ధ్వంసయిత్వాదేవ్యాః కౌసల్యాయాః హ్లాదనం హ్లాదకరం వచనమబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౪. ౧౬. పదాన్యాయాః పల్లువాచః-పదాన్యో పల్లువాగ పీత్యమరః- న వికంపతే మ్లానతాం నయాతీత్యర్థః.

సదృశం శతపత్రస్య పూర్ణచంద్రోపమప్రభం, వదనం తద్వదాన్యాయాః వై దేహ్యా
న వికంపతే. ౧౭. అలక్తరసరక్తాభావలక్తరసవర్జితౌ, అద్యాపి చరణౌ తస్యాః
పద్మకోశసమప్రభౌ. ౧౮. నూపురోద్ధుష్టహేలేవ ఖేలం గచ్ఛతి భామినీ, ఇదానీ
మపి వై దేహీ తద్రాగా న్యస్తభూషణా. ౧౯. గజం వా వీక్ష్య సింహం వా
వ్యాఘ్రం వా వన మాశ్రితా, నాహారయతి సంత్రాసం బాహూ రామస్య సం
శ్రితా. ౨౦. న శోచ్యా నేన చాత్తా న శోచ్యో నాపి జనాధిపః, ఇదం హి
చరితం లోకే ప్రతిష్ఠాస్యతి శాశ్వతం. ౨౧. విధూయ శోకం పరిహృష్టమానసా
మహర్షియాతే షధి సువ్యవస్థితాః, వనేరతా వన్యఫలాశనాః పితు శ్శుభాం ప్రతి
జ్ఞాం పరిపాలయంతి తే. ౨౨. తథాపి సూతేన సుయుక్తవాదినా నివార్యమాణా
సుతశోకకర్షితా, నచైవ దేవీ విరరామ కూజితాత్ ప్రియేతి పుత్రేతిచ రాఘ

ప్రభం పూర్ణచంద్రసదృశప్రభం వదాన్యాయాః వల్లు వాచః 'వదాన్యో వల్లునా గపీ'త్యమరః, న
వికంపతే నవిచలతి - స్వాభావికప్రభం నజహతీత్యర్థః. ౧౭. అలక్తరసరక్తాభా వితి. అద్యాపి వన
గమనేఽపి. ౧౮. నూపురేతి. తద్రాగాత్ భూషణవిషయస్నేహాత్ న్యస్తభూషణాచరణాద్యవయవే
ష్వర్పితభూషణా-వై దేహీ - నూపురోద్ధుష్టహేలేవ నూపురోత్పన్నస్వనానుకారిలీలాయుక్తేవ - ఖేలం
సలీలం గచ్ఛతి-సీతాయా స్వర్వదా సాభరణత్వం - మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్త్రిశయ
నోత్తమ ఇత్యుత్తరత్ర భరతవచనా దవగమ్యతే, యద్వా - తద్రాగాత్ రామేణ సహ గమనకౌతు
కాత్. న్యస్తభూషణా ఉత్సృష్టనూపురాపి - నూపురోత్కృష్టహేలేవ నూపురసంచితవిలాసేవ.
౧౯. గజ మితి. గజం దర్శనమాత్రేణ భీషణమహాకాయం - వీక్ష్య - నతు శ్రుత్వా - సింహం -
తమపి తృణాయ మత్వా - వ్యాఘ్రం వా - జంతుమాత్రహింసకతయా సింహదప్యతి క్రూరం -
సింహదర్శనా దపి వ్యాఘ్రదర్శన మతిక్రూర మితి న తత్ప్రకర్షః - వన మాశ్రితా వినాపి సింహాదీన్
స్వత ఏవ భయంకరం ప్రదేశ మవగాహమానాపి - నాహారయతి నారోపయతి - ఆహారయతే
రారోపార్థకత్వాత్ - భయభావనామాత్ర మపి నకరోతీత్యర్థ-నాహారయతి సంత్రాసం - స్త్రీత్వ
ప్రయుక్తస్వాభావికభీతి రపి నిర్గతా-తత్ర హేతు మాహ బాహూ రామస్య సంశ్రితా-పరిఘాంత
ర్గదా జనాః కింబిభ్యతీతి భావః. ౨౦. న శోచ్యా ఇతి. తే రామాదయః - ఆత్తానో వయం-ఇదం
చరితం పితృవచనపారిపాలనరూపం చరిత్రం - శాశ్వతం ఆచంద్రార్కం. ౨౧. విధూయేతి. మహ
ర్షియాతే మహర్షిభిః ప్రాప్తే. ౨౨. తథాపితి. తథాపీత్యుక్తం వివృణోతి - సూతేనేత్యాదినా -
సుయుక్తవాదినా సూతేన తథానివార్యమాణాపి- సుతశోకకర్షితత్వాత్-దేవీప్రియేత్యాదికూజితాన్న

౧౭ ౧౮. నూపురేతి. నూపురోద్ధుష్టహేలా హేలావిలాసః - ఖేలం కాంతం - తద్రాగాత్ గమ
నాభినివేశాత్-గమనాభినివేశస్య విరోధీని భూషణా న్యధారయంత్యపి భూషణసమృద్ధవిలాసేవ
ఖేలం గచ్ఛతీత్యర్థః - యద్వా - ఇదానీ మపి వనగమనవేశాయా మపి తద్రాగా ద్భూషణవిషయస్నే
హాత్-న్యస్తభూషణా చరణాద్య వయవే ష్వర్పితభూషణావైదేహీ నూపురోద్ధుష్టహేలేవ నూపురాది
శింజితవిలాసయుక్తేవ - ఇవ నివార్థే - ఖేలం కాంతం యథా తథా గచ్ఛతీత్యర్థః - అనేన సీతా
యాః సదా సాభరణత్వ ముక్తం - మన్యే సాభరణా సుప్తేతి భరతవచనాత్. ౧౯. ౨౦. నేతి తే
రామాదయః - ఆత్తానో వయం - ఇదం చరితం పితృవచనపారిపాలనరూపం. ౨౧. విధూయేతి.

వేతిచ. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షష్టితమస్సర్గః.

వనం గతే ధర్మపరే రామే రమయతాం వరే, కౌసల్యా రుదతీ స్వార్తా
భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. యద్యపి త్రిషు లోకేషు ప్రథితం తే మహద్యశః,
సానుక్రోశో వదాన్యశ్చ ప్రియవాదీ చ రాఘవః, కథం నరవరశ్రేష్ఠ పుత్రా
తౌ సహ సీతయా, దుగ్ధితౌ సుఖసంవృద్ధౌ వనే దుగ్ధం సహిష్యతః. ౩. సా నూ
నం తరుణీ శ్యామా సుకుమారీ సుఖోచితా, కథ ముష్ణంచ శీతంచ మైథిలీ ప్రస
హిష్యతే. ౪. భుక్త్వాశనం విశాలాక్షీ సూపదంశాన్వితం శుభం, వన్యం నై వార
మాహారం కథం సీతోపభోజ్యతే. ౫. గీతవాదిత్రనిర్ఘోషం శ్రుత్వా శుభ మని
దితా, కథం క్రవ్యాదసింహానాం శబ్దం శ్రోష్యత్యశోభనం. ౬. మహేంద్రధ్వ
జసంకాశః క్వ ను శేతే మహాభుజః, భుజం పరిఘసంకాశ ముపధాయ మహాబలః.
౭. పద వర్ణం సుకేశాంతం పద్మనిశ్శ్వాస ముత్తమం, కదా ద్రక్ష్యామి రామస్య

న్న విరరామ. ౨౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః.

వనమితి. స్వార్తా సుతరామార్తా. ౧. యద్యపితి. రాఘవః దశరథః సానుక్రోశః వదాన్యశ్చ ప్రియ
వాదీచేతి - తే మహద్యశః త్రిషులోకేషు ప్రథితం యద్యపి తథాపి అతిశయితాపయశస్కరం కృత్యం
కృతమితి వాక్యశేషః - తథాపి దుగ్ధితౌ మార్గే దుగ్ధితౌ - తౌ వనే కథం దుగ్ధం సహిష్యత ఇతి వక్ష్య
మాణేనాన్వయో వా - యద్వా - వార్ధకే నానాప్రలోపవాసాదిమహాప్రయాసలబ్ధం జ్యేష్ఠ మపి పుత్ర
మభిషేకకాలే త్యక్త్వాపి ప్రతిజ్ఞాం నిరూఢవానితి తే మహద్యశః త్రిషు లోకేషు యద్యపి ప్రథి
తం భవతి - రాఘవ శ్చ వదాన్యతయా దయయా ప్రియవచనశీలతయా మహ్యం వాచా పూర్వాం
దత్తం రాజ్యం న త్యజామితి వక్తు మక్షమతయా చ రాజ్యం దత్తవాత్ - అత స్తస్యాపి మహద్యశ
ఇతి యువయో రిదం యుక్త మస్తు - తథాపి తౌ కథం దుగ్ధం సహిష్యత ఇతి యోజనా. ౩.
సానూన మితి. తరుణీ ఆరబ్ధయావనా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా ఏతత్పదద్వయోపాదానేన ఈష
న్యునయావనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - పాతభేదః - శ్యామాతరుణీ - యౌవనమధ్యస్థా
తరుణీ - నతు యౌవనారంభస్థాతరుణీత్యర్థః. ౪. భుక్త్వాశన మితి. సూపదంశాన్వితం శోభనవ్యంజ
నసహితం - నైవారం నీవారసంబంధినం. ౫. గీతవాదిత్రనిర్ఘోష మితి. క్రవ్యాదాః మాంసభక్షకాః
౬. మహేంద్రధ్వజసంకాశ ఇతి. మహేంద్రధ్వజో నామ ఇంద్రధనుః కదాచిత్ ధ్వజాకారేణ
పరమాభ్యుదయనిమిత్తతయా ప్రతిభాతిత్యాహుః. ౭. పద్మవర్ణ మితి. పద్మవర్ణం పద్మపత్రవర్ణం -

హర్షియాతే - మహర్షిభి ర్యాతే ప్రాప్తే. ౨౨. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రా
మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - షష్టితమస్సర్గః.

వన మితి. స్వార్తా సుతరామార్తా. ౧. యద్యపితి. రాఘవో దశరథః సానుక్రోశ స్సద
యః - వదాన్యః బహుప్రదః ప్రియవాదీచేతి - తే మహద్యశః - త్రిషులోకేషు ప్రథితం ప్రసిద్ధం
యద్యపి తథాపి తతోప్యభిశయితాపయశస్కరం కృత్యం కృత మితి వాక్యశేషః - ఇత్యబ్రవీదితి
పూర్వేణ సంబంధః. ౨. ౩. నేతి. తరుణీ అతిక్రాంతకౌమారావస్థా - శ్యామా యౌవనమధ్యస్థా -
ఏతత్పదద్వయోపాదానేన - కించిన్యునయావనమధ్యం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే. ౪. భుక్త్యేతి. సూప
దంశాన్వితం శోభనవ్యంజనసమేతం - నైవారం నీవారసంబంధినం. ౫. ౭. పద్మవర్ణ మితి. పద్మవర్ణం

వదనం పుష్కరేక్షణం, వజ్రసారమయం నూనం హృదయం మే న సంశయః, అప
శ్యంత్యానతం యదైన్ద్ర ఫలతీదం సహస్రధా. ౯. యత్త్వయా కరుణం కర్త
వ్యపోహ్య మమ బాంధవాః, నిరస్తాః పరిధావంతి సుఖార్థాః కృపణా వనే. ౧౦.
యది పంచదశే వర్షే రాఘవః పున రేష్యతి, జహ్యో ద్రాజ్యంచ కోశంచ భరతే
నోపభుజ్యతే. ౧౧. భోజయంతి కిల శ్రాద్ధే కేచి త్స్వా నేవ బాంధవాన్, తతః
పశ్చాత్సమీక్షంతే కృతకార్యా ద్విజర్షభాన్, తత్ర యే గుణవంతశ్చ విద్వాం

పద్దనిశ్వాసం పద్దగంధినిశ్వాసం. ౮. వజ్రసారమయ మితి. న ఫలతి న స్ఫుటతి జిఘ్రాశరణ ఇతి
ధాతుః. ౯. యత్త్వయేతి. త్వయా నిరస్తాః మమ బాంధవాః రామాదయః - వ్యపోహ్య నగరం
త్యక్త్వా వనే పరిధావంతీతి యత్-ఏతత్ - అకరుణం కర్త కరుణారాహిత్యేన కృతం కర్తేత్యర్థః.
౧౦. చతుర్దశవర్షానంతరం రామో రాజ్యం ప్రాప్స్యతీత్యాశంక్య పరిహరతి - యదీతి. పంచదశే
వర్షే రాఘవో యది పున రేష్యతి తథాపి రాజ్యం కోశం చ జహ్యోత్ త్యజేత్ - కుతః యస్మా
త్కారణాత్ భరతేనోపభుజ్యతే - భరతేనోపభుక్తతయా తేన పున ర్దత్త మపి రాజ్యం రామ స్త్య
జే దిత్వర్థః - భరతో నోపలక్ష్యత ఇతి పాఠాంతరం - రాజ్యం కోశం చ భరతో జహ్యోత్-ఇదం
తు నోపలక్ష్యతే - య ద్రామః పున ర్భరతదత్తం రాజ్యం ప్రతిగృహ్ణీయా దితి - యద్వా - యది
రాఘవః పున రేష్యతి తదా భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యో దితి నోపలక్ష్యతే - కర్షణరాజ్యత్యాగ
స్యాసంభావితత్వా దిత్వర్థః-భరతో యది భోక్ష్యత ఇతి చ పాఠః. ౧౧. భరతే నోపభుక్తతయా
పున ర్దత్త మపి రాజ్యం రామో న భోక్ష్యత ఇత్యత్ర దృష్టాంత మాహ - భోజయంతీత్యాదినా.
కిలేతి వార్తాయాం - లోకే కేచి ద్బ్రాహ్మణాః విద్యాగుణవయోభ్యధికేషు విప్రేషు విద్యమానేషు
సత్సు దక్షిణావిశేష ప్రాపణలోభేన స్వా నేవ బాంధవాన్ శ్రాద్ధే భోజయంతి - తతః పశ్చాత్తద
నంతరం కృతకార్యాః కృతశ్రాద్ధకార్యా స్సంతః శ్రాద్ధావసానే ద్విజర్షభాన్ పూర్వభుక్తవిప్రాపేక్ష
యా విద్యావృత్తవయోభిః శ్రేష్ఠాన్ సమీక్షంతే ఇష్టపక్ష్యా భోజయితు మిచ్ఛంతి - తత్ర
తదానీం యే గుణవంతః వృత్తవంతః విద్వాంసః విద్యావంతః - సురోమాః దేవవత్సృజ్యతమాః -
పుష్కా ద్విజాతయః - తే పశ్చా దిష్టపక్ష్యా సుధా మపి అమృతతుల్యాన్న మపి - నాభిమన్యంతే
నాద్రీయంతే - నను కుతో నాద్రీయంతే - బ్రహ్మణశేషభోజనే శూద్ర శేషవన్నిషేధాభావా

పద్దదశవర్షం-పద్దనిశ్వాసం పద్దగంధినిశ్వాసం. ౮. ౯. యత్త్వయేతి. మమ బాంధవాః రామా
దయః - వ్యపోహ్య రాజ్యా ద్భ్రంశయిత్వా - అనాదృత్య వా త్వయా నిరస్తాః వనే పరిధావంతీతి
యత్ - తదకరుణం కర్త శోచనీయం కర్తేత్యర్థః కరుణారాహిత్యేన త్వయా కృత మితిభావః.
౧౦. యదీతి. భరతః రాజ్యం కోశం చ జహ్యో దితి నోపలక్ష్యతే ఇతి సంబంధః. ౧౧. భరతో
రాజ్యం జహ్యో చే దపి రామస్తు న ప్రతిగృహ్ణీయా దితి-సదృష్టాంత మాహ-భోజయంతీత్యాదిష్టోక
త్రయేణ. కేచిత్ శ్రాద్ధకర్తారో బ్రాహ్మణాః - ద్విజర్షభాన్ ద్విజశ్రేష్ఠాన్ నిమంత్ర్య-తాన్
త్యక్త్వా-అనిమంత్రితాన్ స్వాన్ బాంధవా నేవ పూర్వం భోజయంతి - తతః కృతకార్యాః శ్రాద్ధ
కర్తారః-తాన్ నిమంత్రితాన్ ద్విజర్షభాన్-పశ్చా ద్భోక్తుం సమీక్షంతే-భోజయితుం విచారయంతి
కిల-యే నిమంత్రితాః-సురోపమాః గుణవంతః విద్వాంసః ద్విజాతయః-తే తత్ర శ్రాద్ధే సుధా మపి
సుధాసదృశ మపి - పశ్చా దనిమంత్రితబంధుభోజనానంతరం - నాభిమన్యంతే భోక్తుం నేచ్ఛంతి -
బ్రాహ్మణేషు బాంధవబ్రాహ్మణేషు తృప్తేషుప్రి ప్రాజ్ఞా నిమంత్రితా ద్విజర్షభాః - వృషభాః స్వ

సశ్చ ద్విజాతయః, న పశ్చాత్తేభిమన్యంతే సుధా మపి సురోపమాః, బ్రాహ్మణే
ష్వపి తృప్తేషు పశ్చాద్దోష్టుం ద్విజర్షభాః, నాభ్యువైతు మలం ప్రాజ్ఞా శృంగ
చ్ఛేద మివర్షభాః. ౧౪. ఏవం కనీయసా భ్రాతా భుక్తం రాజ్యం విశాంపతే,
భ్రాతా జ్యేష్ఠో వరిష్ఠశ్చ కిమర్థం నావమన్యతే. ౧౫. న పరేణాశితం భక్ష్యం
న్యాయః ఖాదితు మిచ్ఛతి, ఏవ మేవ నరన్యాయః పరలీధం న మన్యతే. ౧౬.
హవి రాజ్యం పురోడాశః కుశా యూపాశ్చ ఖాదిరాః, నై తాని యాతయామాని
కుర్వంతి పున రధ్వరే ౧౭. తథాహ్యత్త మిదం రాజ్యం హృతసారాం సురా
మివ, నాభిమంతు మలం రామో నష్టసోమ మివాధ్వరం. ౧౮. (నచేమాం ధర్ష
ణాం రామ స్సంగచ్ఛేదత్యమర్షణః, దారయే న్దందర మపి సహి క్రుద్ధ శ్శితై
శ్శరైః త్వాం తు నోత్సహతే హంతుం మహాత్మా పితృగౌరవాత్, స సోమార్క
గ్రహగణం నభస్తారావిచిత్రితం. పాతయే ద్యో దివం క్రుద్ధ స్స త్వాం న వ్యతి

దిత్యత్రాహ - బ్రాహ్మణేష్విత్వాదినా తృప్తేష్వపి బ్రాహ్మణేషు పూర్వభుక్తానాం బ్రాహ్మణత్వే
వీత్యర్థః. ప్రాజ్ఞాః ద్విజర్షభాః ఋషభాః శృంగచ్ఛేద మివ-నిజావమానహేతుం - పశ్చాద్దోష్టు
మిచ్ఛంతి ఆభ్యువైతుం - నాలం- న తమంత ఇత్యర్థః - యద్వా - శృంగ మగ్రం శృంగే చ్ఛేదో
యస్య త చ్ఛృంగచ్ఛేదం భిన్నాగ్రం తృణం - యథా వృషభాః వృషభాంతరజగ్ధాగ్రం తృణం -
భోక్తునాలం - తద్వదిత్యర్థః-శృంగచ్ఛేద మిత వృషభభక్షితాగ్రతృణనామేత్యప్యాహుః. ౧౪.
ఉక్తమర్థం దార్ఢ్యాంతికే యోజయతి - ఏవ మిత్యాదినా. ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్ - కనీ
యసా కనిష్ఠేన - విశాంపతే హేప్రజానాథ - వరిష్ఠః గుణైః శ్రేష్ఠః - కిమర్థం నావమన్యతే -
కన్తే ప్రయోజనాయ న తిరస్కరిష్యతి - సర్వాత్తనా తిరస్కరిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౫. నపరే
ణేతి. పరేణ అన్యేన వృకగోమాయ్యాదినా ఆహృతం భక్షితశేషత్వేనాసీతం - పరలీధం
పరేణాస్వాదితం - పరభుక్తశేష మితి యావత్ - న మన్యతే. నబహుమన్యతే. ౧౬. హవి
రితి. హవిః చరుప్రముఖం - పురోడాశాః సిష్టాదివికారాః - ఖాదిరాఇత్యేత త్పాలాశాదీనా ముప
లక్షణం - యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్ - 'జీర్ణంచ పరిభుక్తంచ
యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే పున ర్నకుర్వంతి న విని
యుంజతే - మంత్రాః కృష్ణాజినం దర్భా ఇత్యాద్యయాతయామత్వబోధకవచనేషు దర్భాది
శబ్దాః కుశాదివ్యతిరిక్తపరాః. ౧౭. తథేతి. అత్తం ఉపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీత
సారాంశాం - అభిమంతుం అభిలషితుం నష్టసోమ మివాధ్వర మితి - అన్యేన సోమపానే కృతసత్ర
రూప మధ్వరం తదక్షమతాయాం యథాన్యో నాభిలషతి తద్వ దిత్త్యర్థః. ౧౮. నైవం విధ మితి.

శృంగచ్ఛేద మివ పశ్చాద్దోష్టు మభ్యువైతుం చ - నాలం న సమర్థాః-అనిమంత్రితబంధుభోజనా
నంతరం - నిమంత్రితాః ద్విజర్షభాః భోజనం న కరిష్యంతీతి భావః - స్వధా మపీతి పాతే-స్వధాం
క్రద్ధం. ౧౪. ఏవ మితి. ఏవం పూర్వోక్తద్విజర్షభవత్-కిమర్థం నావమన్యతే-సర్వాత్తనా తిరస్క
రిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౫. నేతి. పరేణ వృకాదినా-అశితం భక్షితశేషత్వేన స్థాపితం- పరలీధం పరేణ
ఆస్వాదితం - పరభుక్త మితి యావత్. ౧౬. హవి రితి. హవి శ్చరుప్రముఖం-ఖాదిరా ఇత్యేతత్
పాలాశాదీనా మప్యుపలక్షణం-యాతయామాని పరిభుక్తాని యాగే వినియుక్తానీతి యావత్ - 'జీర్ణంచ
పరిభుక్తంచ యాతయామ మిదం ద్వయ' మిత్యమరః. అధ్వరే యాగాంతరే - పున ర్న కుర్వంతిన
వినియుంజతే. ౧౭. తథేతి. అత్త ముపభుక్తపూర్వం - హృతసారాం గృహీతసారాం - అభిమంతు

వర్తతే, ప్రక్షోభయే ద్వారయే ద్వా హిమశైలశతాచితాం.) నైవంవిధ మస
త్కారం రాఘవో మర్షయిష్యతి, బలవా నివ శార్దూలో వాలధే రవమర్షనం.
౧౯. నైతస్య సహితా లోకా భయం కుర్యు ర్మహమ్మథే, అధర్మం త్వహ ధర్మా
త్తా లోకం ధర్మేణ యోజయేత్. ౨౦. నన్వసౌ కాంచనై రాబ్జై ర్మహావీర్యో
మహాభుజః, యుగాంత ఇవ భూతాని సాగరా నపి నిర్దహేత్. ౨౧. స తాదృశ
స్సింహబలో వృషభాక్షో నరర్షభః, స్వయ మేవ హతః పిత్రా జలజేనాత్మజో
యథా. ౨౨. ద్విజాతిచరితో ధర్మశ్శాస్త్రదృష్ట సనాతనః, యది తేఽధర్మనిరతే
త్వయా పుత్రే వివాసితే. ౨౩. గతి రేకా పతి ర్నార్యా ద్వితీయా గతిరాత్మజః,
తృతీయా జ్ఞాతయో రాజం శ్చతుర్థీ నేహవిద్యతే. ౨౪. తత్ర త్వం చైవ మే నాస్తి

వాలధేః పుచ్చస్య - అవమర్షనం అవమత్యస్పర్షనం. ౧౯. నను వయం కిం కుర్మః పౌరుషధర్మ బలా
భ్యాం హీన స్వయ మేవ గత ఇత్యత్రాహ-నైతస్యేతి. సహితాః మిళితాః-లోకాః చతుర్దశభువన
స్థాసురాసురాదయః-మహమ్మథే మహాయుధే - ఏతస్య రామస్య భయం న కుర్యుః-భయం కర్తుం
నశక్నుయః రిత్యర్థః - కింతు అధర్మం అధర్మ మార్గం - లోకం జనం-ధర్మేణ యోజయేత్ - 'చాతు
ర్వర్ణ్యం చ లోకేస్తి' స్వే స్వే ధర్మే నియోజ్యతీ'త్యుక్తో రామః స్వయ మధర్మం కథం కుర్యా
దిత్యర్థః. ౨౦. నన్వతి. యుగాంతః యుగాంతకాలః-భూతాని పంచమహాభూతాని. ౨౧. స తాదృశ
ఇతి. తాదృశః అవాజ్ మనసగోచరపరాక్రమయుక్తః - జలజేన మత్స్యేన - మత్స్యో హ్యత్మజా
నేవ భక్షయతీతి ప్రసిద్ధం. ౨౨. ఇయతా ప్రబంధేనోక్త ముపసంహరతి - ద్విజాతిచరిత ఇతి.
ధర్మనిరతే పుత్రే త్వయా వివాసితే సతి - ద్విజాతిచరితః శిష్టత్రైవర్ణికాచరితః శాస్త్రదృష్టః
సనాతనోధర్మః తే యది అస్తి కి మిత్యర్థేఽవ్యయ మిదం. ఏవం రాజకృతా నీత్యా స్వహి
మాహ-గతిరిత్యాది. ఏకా ముఖ్యా ప్రథమేత్యర్థః - ద్వితీయా భర్తృభావే గతి రిత్యర్థః - జ్ఞాతయః
పిత్రాదయః - తృతీయా భర్తృపుత్రాభావే గతిరిత్యర్థః - చతుర్థీ స్వాతంత్ర్యయాపా తథాచ
స్మృతిః - 'పితా రక్షతి కౌమారే భర్తా రక్షతియావనే, వార్ధకే తనయో రక్షేన్న స్త్రీ స్వాతంత్ర్య
మర్హతీ'తి. ౨౪. తత్రేతి. తత్ర తాసు గతిషు-త్వంన-త్వం భర్తా న భవసి-సపత్నీ పరశంత్రత్వాత్-మే

మభిలషితుం. ౧౮. నైవ మితి. వాలధేః పుచ్చస్య - అభిమర్షనం. అవమత్యస్పర్షనం. ౧౯.
నైతస్యేతి. సహితాః సంఘీభూయ వర్తమానా లోకాః చతుర్దశభువనస్థాసురాసురాదయః -
భయం న కుర్యుః భయంకర్తుం నశక్నుయః - తర్హ్యేతాదృశో రామః కిమర్థమాక్రమ్య
రాజ్యం న స్వీకృతవానిత్యాశంశ్య పరిహరతి - అధర్మంత్వీతి - అధర్మం అధర్మ మార్గం -
లోకం జనం - ధర్మేణ యోజయేత్ - ధర్మప్రవర్తకో రామః రాజ్యాపహరణరూప మధర్మం
కథం కుర్యా దితి భావః. ౨౦. రామే ఆశక్తిశంకా న కార్యేత్యాహ - నన్విత్యాదిశ్లోక ద్వయేన.
యుగాంతః యుగాంతకాలాన్ని రివ - భూతాని పంచమహాభూతాని - సాగరా నపి నిర్దహేత్.
౨౧. స ఇతి. జలజేన మత్స్యేన. ౨౨. ద్విజాతీతి. ధర్మనిరతే పుత్రే - త్వయావివాసితే సతి -
శాస్త్రదృష్టః ద్విజాతిచరితః సనాతనో ధర్మః-తే తవ యది స్యాత్ తద్వివాసనయుక్తః సోఽపిధర్మో
న దృశ్యత ఇతి భావః. యద్వా-నకారోత్రాధ్యాహర్తవ్యః తే ధర్మనిరత ఇత్యత్ర అధర్మ నిరత
ఇతి ఛేదః-శాస్త్రదృష్టోద్విజాతిచరితో రాజర్షి భిరాచరిత సనాతనోధర్మః తేపుత్రేయదినస్యాత్
తర్హ్యధర్మనిరతే తస్మిన్ త్వయా వివాసితే తద్యుక్తం భవేత్-నచైవమితి భావః. ౨౩. ౨౪. తత్రేతి.

రామశ్చ వనమాశ్రితః, న వనం గంతు మిచ్ఛామి సర్వథా నిహతా త్వయా. ౨౧. హతం త్వయా రాజ్య మిదం సరాష్ట్రం హత స్తథాత్తా సహ మంత్రిభిశ్చ, హతా సపుత్రాస్తే హతాశ్చ పౌరా స్సుతశ్చ భార్యాచ తవ ప్రహృష్టా. ౨౨. ఇమాం గిరం దారుణశబ్దసంశ్రితాం నిశమ్య రాజాపి ముమోహ దుగ్ధితః, తత స్సశోకం ప్రవివేశ పార్థివ స్వదుష్కృతం చాపి పున స్తదా స్తరత్. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - ఏకషష్టితమ స్సర్గః.

ఏవంతు క్రుద్ధయా రాజా రామమాత్రా సశోకయా, శ్రావితః పరుషం వాక్యం చింతయామాస దుగ్ధితః. ౧. చింతయిత్వా స చ నృపా ముమోహ వ్యాకులేంద్రియః, అథ దీర్ఘేణ కాలేన సంజ్ఞా మాప పరంతపః. ౨. స సంజ్ఞా ముపలభ్యైవ దీర్ఘ ముష్ణంచ నిశ్శ్వసత్, కౌసల్యాం పార్శ్వతో దృష్ట్వా పున శ్చింతా ముపాగమత్. ౩. తస్య చింతయమానస్య ప్రత్యభా త్కర్త దుష్కృతం,

జ్ఞాతి రపి నాస్తి దూరస్థత్వా దితి భావః-న వనం గంతు మిచ్ఛామి - సభర్తృకత్వాత్ - నిహతా ఆస్తీతి శేషః. రామానుజీయం. తత్రేతి. తత్ర గతిత్యేన పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి-ఆస్తీతి విభక్తి ప్రతిరూపక మవ్యయం - మే నాస్తితి పాఠ స్సమ్యక్. ౨౧. న కేవల మహ మేకా హతా ఆన్యేష్టి త్యాహ-హత మితి. రాజ్యం కోసలరాజ్యం - రాష్ట్రాణి-అన్యాని త్వన్నిత్ర పాలితాని సుతః భరతః - తత్రైవ తవ సుతాభిమానాత్-భార్యా కైకేయా-తద్వచనకరణాత్. ౨౨. ఇమా మితి. ప్రవివేశ-త త్ర మగ్న ఇత్యర్థః-దుష్కృతం స్తరత్-ఏతాదృశ దుగ్ధిస్య నిదానభూతం కిం కర్త పూర్వం కృత మితి స్తర నిత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-పీఠాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే-ఏకషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. చింతయామాస-అనయా సత్య మేవ కథితం-మయా చాన్యై రకృతపూర్వం మహ దకృత్యం కృతం-కి మతఃపరం కరోమితి చింతయామాసేత్యర్థః. ౧. ౨. స సంజ్ఞామితి. పునశ్చింతా ముపాగమత్-‘అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహౌవ ఫల మశ్నుత’ ఇతిన్యాయేన ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుగ్ధి మనుభవామి-ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్త కృత మితి పునశ్చింతాం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౩. తస్యేతి. దుష్కృతం కర్త-మునికుమారవధరూపం కర్త-ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్-శబ్దవేధినా.

తత్ర గతిత్యే పరిగణితేషు త్వం మే నాస్తి. ౨౧. ౨౨. ఇమా మితి. స్వదుష్కృతం అస్తరత్ - ఏతాదృశదుగ్ధిస్య నిదానభూతం కిం దుష్కృతం పూర్వం కృత మితి సన్తారేత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీమ హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యా యాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మితి. చింతయామాస - అనయా కథితం సర్వం సత్య మేవ - అన్యై రకృతపూర్వం ఆకృత్యం మయా కృత మితి హృది విచారయామాసేత్యర్థః. ౧. ౨. స ఇతి. పున శ్చింతా ముపా గమత్ - ‘అత్యుత్కటైః పుణ్యపాపై రిహౌవ ఫల మశ్నుత’ ఇతి న్యాయేన - ప్రియపుత్రవిశ్లేషజం మహద్దుగ్ధి మనుభవామి - ఏతద్ధేతుభూతం కిం కర్తకృత మితి పున శ్చింతా మాపేత్యర్థః. ౩. త స్యేతి. ప్రత్యభాత్ ప్రతీత మభూత్ దుష్కృతం కర్త మునికుమారవధరూపం కర్త - శబ్దవేధినా

య దనేన కృతం పూర్వ మజ్ఞానా చ్ఛబ్దవేధినా. ౪. అమనా న్నేన శోకేన రామ శోకేన చ ప్రభుః, ద్వాభ్యా మపి మహారాజ శ్శోకాభ్యా మన్వతప్యత. ౫. దహ్యా మాన స్స శోకాభ్యాం కౌసల్యా మాహ భూపతిః, వేపమానోఽంజలిం కృత్వా ప్రసాదార్థ మవాఙ్ముఖః. ౬. ప్రసాదయే త్వాం కౌసల్యే రచితోఽయం మయాం జలిః, వత్సలా చాన్మశంసా చ త్వం హి నిత్యం పరేష్వపి. ౭. భర్తాతు ఖలు నా రీణాం గుణవాన్నిర్గుణోపివా, ధర్మం విమృశమానానాం ప్రత్యక్షం దేవి దైవ తం ౮. సా త్వం ధర్మపరా నిత్యం దృష్టలోకపరా వరా, నార్హ సే విప్రియం వక్తుం దుగళితాపి సుదుగళితం ౯. తద్వాక్యం కరుణం రాజ్ఞ శ్శృత్వా దీనస్య భాషితం, కౌసల్యా వ్యసృజ ద్బాష్పం ప్రణాళీవ నవోదకం. ౧౦. సామూర్ధ్ని బధ్వా రుదతీ రాజ్ఞః పద్మ మివాంజలిం, సంభ్రమా దబ్రవీ త్రస్తా త్వరమాణాక్షగం వ చః. ౧౧. ప్రసీద శిరసా యాచే భూమా నిపతితాన్తి తే, యాచితాన్తి హతా దేవ హంతవ్యాహం నహి త్వయా. ౧౨. నైషాపి సా స్త్రీ భవతి శ్లాఘనీయేన ధీమతా, ఉభయో ర్లోకయో ర్వీర పత్యా యా సంప్రసాద్యతే. ౧౩ జానామి ధ ర్మం ధర్మజ్ఞ త్వాం జానే సత్యవాదినం, పుత్ర శోకార్తయా తత్తుమయా కి మపి

శబ్దేన లక్ష్మ్యేణ వేద్ధం శీల మస్యాస్త్రీని శబ్దవేధీ-రాజా-బాణోవా. ౪. అమనా ఇతి. అమనాః ఆస్వస్థ చిత్తః-క్షుభితాంతఃకరణ ఇత్యర్థః-తేన మునికుమారపథజనితేన. ౫. దహ్యామాన ఇతి. ఆవాఙ్ముఖః అవనతముఖః-స్వకృతకౌసల్యావిషయాప్రియజన్యయా లజ్జయా భీత్యా చేతి భావః. ౬. ప్రసాదయ ఇతి. పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి. ౭. ౮. సా త్వ మితి. దృష్టలోకపరావరా దృష్టాలోకే జనే ప రావశా ఉత్కర్షాపకర్షా యయా సా తథోక్తా-సుదుగళితం మాం ప్రతీతి శేషః-౯. తద్వాక్య మితి. ప్రణాళీ ప్రసాదాదిషు దార్వాదినిర్మితజలనిర్గమమార్గః-నవోదకం వర్ష జలం. ౧౦. సేతి. రాజ్ఞః అంజలిం పద్మ మివ మూర్ధ్ని బధ్వా పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బధ్వేత్యర్థః-తస్తా ధర్మాత్ భీతా. ౧౧. ప్రసీదేతి. భూమా నిపతితాన్తి ప్రణతాన్తి త్యర్థః - యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాహం హతాన్తి-అత స్త్వయాహం హంతవ్యా నహి ప్రహర్తవ్యా నహి-ఏతదపరాధశాం తయే మత్ప్రహార ఏవ త్వయా కర్తవ్యో దాస్యా ఇవేత్యర్థః. ౧౨. నైషేతి. శ్లాఘనీయేన స్వయం ప్రసాద్యేన పత్యా-లోకే యా సంప్రసాద్యతే-సా స్త్రీ-ఉభయో ర్లోకయోః న భవతి - విహికా ముష్టికసుఖభాగినీ న భవతీత్యర్థః. ౧౩. జానామితి. కి మపి-అవిచారితం అనుచితంచ-తత్ క్షంత

శబ్దేన లక్ష్మ్యేణ వేద్ధం శీల మస్యాస్త్రీని శబ్దవేధీ తేన. ౪. అమనా ఇతి. అమనాః క్షుభితాంతఃకరణః తేన మునికుమారపథరూపేణ శోకేన. ౫. ౬. ప్రసాదయ ఇతి. పరేష్వపి ప్రతికూలేష్వపి. ౭. ౮. సా త్వ మితి. దృష్టలోకపరావరా-దృష్టా లోకే జనే పరావశా ఉత్కర్షాపకర్షా యయా సా. ౯. తదితి. ప్రణాళీ జలనిర్గమమార్గః - నవోదకం. ౧౦. సేతి. రాజ్ఞః - అంజలిం పద్మ మివ మూర్ధ్ని బధ్వా - పాణిభ్యాం గృహీత్వా మూర్ధ్ని బధ్వేత్యర్థః. ౧౧. ప్రసీదేతి. భూమా నిపతి తాన్తి - ప్రణతాన్తి-యతః తే యాచితా త్వయా యాచితాన్తి-అతోహం న క్షంతవ్యేతి యో జనా. ౧౨. కుతఏవ మత ఆహ - నైషేతి. ఉభయో ర్లోకయో ర్భవే - శ్లాఘనీయేన పత్యా యా సంప్రసాద్యతే ప్రార్థ్యతే-నైషా స్త్రీభవతీతి యోజనా, ౧౩. జానామితి. మయా యత్కి

భాషితం. ౧౪. శోకో నాశయతే ధైర్యం శోకో నాశయతే శ్రుతం, శోకో నాశ
యతే సర్వం నాస్తీ శోకసమో రిపుః. ౧౫. శక్య ఆపతిత స్సోధుం ప్రహారో
రిపుహస్తతః, సోధు మాపతిత శ్శోక స్సుసూక్ష్మోపి న శక్యతే. ౧౬. (ధర్మజ్ఞా
శ్శృతిమంతోపి చిన్న ధర్తార్థసంశయాః, యతయో వీర ముహ్యంతి శోకసంమూఢ
చేతసః) వనవాసాయ రామస్య పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే, య శ్శోకహతహ
ర్షాయాః పంచవర్షోపమో మమ. ౧౭. తం హి చింతయమానాయా శ్శోకోఽ
యం హృది వర్ధతే నదీనా మిన వేగేన సముద్రసలిలం మహత్. ౧౮. ఏవం హి
కథయంత్యాస్తు కౌసల్యాయా శ్శుభం వచః, మందరశ్రీ రభూ త్సూర్యో రజనీ

వ్య మితి శేషః. ౧౪. ౧౫. శక్య ఇతి. ఆపతితః హతాత్ ప్రాప్తిః. ౧౬. శోకస్య నూతనత్వా దశ
క్యత్వ మాహ - వనవాసాయేతి. వనవాసాయ - వనే వాసం కర్తుం ప్రస్థితస్య రామస్య - పంచరా
త్రోఽద్య గణ్యతే - వనే పంచరాత్రో వాసో గణ్యతే - అత్ర కేఠ - ప్రథమాయాం రాత్రా
తమసాతీరే - ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నువీతీరే - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థే వనస్సతా - చ
తుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే - పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే - తత స్సుమంత్ర షష్ఠదివనే రామ శ్చిత్ర
కూటం గమిష్యతీతి వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా తదహ స్సాయాహ్నాసమయే అయోధ్యాం ప్రాప్తవాన్ -
తతోఽత్ర పంచరాత్రగణన ముపపద్యత ఇత్యుచిరే - అన్యేత్వాహుః - గంగావతరణపర్యంతం
వనవాసత్వాభావా త్తతఃపరం వనస్సతిభరద్వాజాశ్రమయమునాతీరచిత్రకూటేషు చతస్రో రాత్ర
యః - చతుర్థ్యాం సుమంత్రస్య నిర్గమః - పంచమ్యా మిదం వచన మితి - ఏవం సత్యద్వ పదస్వా
రస్య మితి. సప్తపంచాశే సర్గే - 'భరద్వాజాభిగమనం ప్రయాగే చ' సహాసనం, ఆగిరే ర్గమనం
తేషాం తత్రస్థై రభిలక్షితం, అనుజ్ఞాత స్సుమంత్రోఽథ యోజయిత్వా హయోత్తమా' నిత్యాద్యనంత
రం - 'తత స్సాయాహ్నాసమయే తృతీయేఽహని సారథిః, అయోధ్యాం సమనుప్రాప్య నిరానం
దాం దదర్శహే' త్యుక్త్వా. అయోధ్యానిర్గమదివస మారభ్య షష్ఠేఽహని కిల రామస్య చిత్రకూట
ప్రవేశః - అథ చారేభ్య స్సప్తమే అష్టమే వా సూతస్య తద్వృత్తాంతశ్రవణం - తత స్తృతీయే
ఽహని సూతస్యాయోధ్యాప్రవేశః - తతో కథం పంచరాత్రయ ఇతి పరిగణ్యతే-ఉచ్యతే - తృతీ
యేఽహనీత్యత్ర అహ్న స్తృతీయభాగ ఇత్యర్థః ఆగిరే ర్గమన మిత్యత్ర గమనోద్యోగ మిత్యర్థః -
తథాచ - 'గుహేన సార్థం తత్రైవ స్థితోఽస్తి దివసాన్ బహూన్, ఆశయా యదిమాం రామః
పునశ్శబ్దాపయే ది'తీత్యత్ర - బహూ నిత్యుక్త్వా దినత్రయం శృంగిదేరపురే సూతస్య వాసః -
చతుర్థే దినే ఋజుమార్గేణ దివారాత్ర మాగతచారముఖా ద్రామస్య చిత్రకూటప్రవేశోద్యోగం నిశ
మ్య తద్దివససాయంకాలే వేగేనాయోధ్యాప్రవేశః - తస్మిన్ దినే కౌసల్యాహ - పంచరాత్రోద్య
గణ్యత ఇతి-అతో న కించి దనుపపన్నం. ౧౭. త మితి. నదీవేగేన సముద్రవృద్ధి రితి లోకవాదః
౧౮. ఏవ మితి. కథయంత్యాః - కథయంత్యా మిత్యర్థః-శుభం వచః-అతిదుఃఖతావస్థాయా మపి

మపి భాషితం - తత్తంతవ్య మితి శేషః. ౧౪. ౧౫. శక్య ఇతి. ఆపతితః హతాత్ప్రాప్తిః. ౧౬.
వనవాసాయేతి. పంచరాత్రోఽద్య గణ్యతే - పంచరాత్రః పంచరాత్రయో గణ్యంతే - ప్రథమా
రాత్రి స్తమసాతీరే - ద్వితీయా గుహపురే తృతీయా గంగాదక్షిణకూలస్థవనస్సతిమూలే - చతుర్థీ
ప్రయాగే - పంచమీ యమునావనే - షష్ఠీ చిత్రకూటే - షష్ఠ్యా మేవ చాయోధ్యాం సుమంత్రః
ప్రాప్తిః - పూర్వ మేవం పంచరాత్రయో గణ్యంతే. ౧౭. ౧౮. ఏవ మితి. కథయంత్యాం సత్యా

చాభ్యవర్తత. ౧౯. తథా ప్రసాదితో వాక్యై ర్వేవ్యా కౌసల్యయా నృపః, శో
కేన చ సమాక్రాంతో నిద్రాయా వశ మేయివాన్. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయ
ణే-అయోధ్యాకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

ప్రతిబుద్ధో ముహూర్తేన శోకోపహతచేతనః, అథ రాజా దశరథ స్స చిం
తా మభ్యవద్యత. ౧. రామలక్ష్మణయో శ్చైవవివాసాద్వాసవోఽమం, ఆవివేశోప
సర్గస్తం తమ సూర్య మివాసురం. ౨. సభార్యే నిర్గతే రామే కౌసల్యాం కోసలే
శ్వరః, వివత్సు రసితాపాంగాం స్తృత్వా దుష్కృత మాత్మనః. ౩. స రాజా ర
జనీం షష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనం, అర్ధరాత్రే దశరథ స్సంస్తరన్ దుష్కృతం
కృతం. ౪. స రాజా పుత్రశోకార్తః స్తృత్వా దుష్కృత మాత్మనః, కౌసల్యాం
పుత్రశోకార్తా మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. యదా చరతి కల్యాణీ శుభం వాయ
దివా శుభం, తదేవ లభతే భద్రే కర్తా కర్తజ మాత్మనః. ౬. గురులాఘవ
మర్థానా మూరంభే కర్తణాం ఫలం, దోషం వా యో న జానాతి స బాల ఇతి

పత్యమనయపరత్వా ద్వచస శుభత్వం. ౧౯. ౨౦. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

ప్రతిబుద్ధ ఇత్యాది. ౧. రామలక్ష్మణయో రితి. రామలక్ష్మణయో ర్వివాసాత్ ఉపసర్గః మహా
పద్రవః పుత్రశోకరూపః ఆసురం అసురసంబంధి-తమః రాహుః. ౨. సభార్య ఇతి. వివత్సుః-అభూ
దితిశేషః-అసితాపాంగా మిత్యనేన నివృత్తక్రోధత్వ ముక్తం. ౩. సరాజేతి. రజనీ మితి సప్తమ్యర్థే
ద్వితీయా-షష్ఠీం రజనీం - ప్రాప్యేతి శేషో వా - సంస్తరన్ స్థిత ఇతిశేషః. ౪. ౫. స్తృతమాత్మ
దుష్కృతం ఏత్తం తదనుకూలాం లోకస్థితిం దర్శయతి - యదితి. కల్యాణీతి సాంతోష్వికేః -
లోకే పురుష శుభంవాఅశుభంవా యదాచరతి పరస్య - కర్తజం పరశుభాశుభప్రాప్తకపుణ్యాపుణ్యా
త్తకకర్తజం - తదేవ శుభం వా అశుభం వా ఫలం ఆత్మనోపి లభతే - తథాచ ఋషేః పుత్ర
వియోగకరణేన మమాపి పుత్రవియోగః ప్రాప్తః ఇతి భావః. ౬. అన్యామపి లోకస్థితి మాహ - గురు
లాఘవ మితి కర్తణా మూరంభే ఆరంభసమయే-అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం గురుత్వం లఘు
త్వంచ - ఫలం దోషం వా ఫలం ఫలహానింవా - యద్వా - సుఖరూపతాం దుఃఖరూపతాం వా
యో న జానాతి - సః బాలః అజ్ఞ ఇత్యుచ్యతే - అల్పఫలకం బహుకర్త నిష్ఫలం చ కర్తారంభ
మాణో బుద్ధిహీనః - బహుఫలక మల్పం కర్త - సఫలం కర్త చారంభమాణ స్సుబుద్ధి రిత్యర్థః -
మిత్యర్థః-శుభం వచః అతిదుఃఖితాయా మపి - పత్యమనయపరత్వా ద్వచసః శుభత్వం. ౧౯. ౨౦.
ఇతి. శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

౧. రామేతి. రామలక్ష్మణయో ర్వివాసాదుపసర్గః తం వివేశ పుత్రశోకరూపమహాపద్రవః దశ
రథం వివేశేత్యర్థః. ఆసురం తమః రాహుః. ౨. సభార్య ఇతి. వివత్సుః అభూ దితి శేషః. ౩. సఇతి.
షష్ఠీం షష్ఠ్యా మిత్యర్థః - సంస్తరన్ స్థిత ఇతి శేషః. ౪. ౫. యదితి. తదేవ కర్తజం దోషకర్తృత్వ
న్నం ఫలం. ౬. గుర్వీతి. కర్తణా మూరంభే సమూరంభసమయే-అర్థానాం ఫలానాం గురులాఘవం -
గురుత్వం లఘుత్వంచ - తేషా మేవార్థానాం ఫలం సుఖరూపత్వం - దోషంవా దుఃఖత్వంచ యో

చ్యుతే. ౭. కశ్చి దామ్రవణం చిత్వా పలాశాంశ్చ నిషించతి, పుష్పం దృష్ట్వా
 ఫలే గృధ్ను స్స శోచతి ఫలాగమే. ౮. అవిజ్ఞాయ ఫలం యో హి కర్తవ్యే వా
 నుధావతి, స శోచే త్ఫలవేళాయాం యథాకింశుకనేచకః. ౯. సోఽహ మామ్ర
 వణం చిత్వా పలాశాంశ్చ న్యషేచయం, రామం ఫలాగమే త్యక్త్వా పశ్చాచ్ఛోచ
 చామి దుర్మతిః. ౧౦. లబ్ధశబ్దేన కాసల్యే కుమారేణ ధనుష్పతా, కుమార శబ్ద
 వేధీతి మయా పాప మిదం కృతం. ౧౧. తదిదం మేఽనుసంప్రాప్తం దేవి దుఃఖం

తథాచాత్మ వినోదరూపాలపలం పుత్రవియోగరూపమహాఫలహానికరం మృగయా కర్త కుర్వ స్మ
 హమజ్ఞానవాస్తీతి భావః. ౭. ఫలతారతమ్యవిచార మంతరేణ కర్తణి ప్రవృత్తస్యోక్తం బాలిశ
 త్వం దృష్టాంతముఖేన వివృణోతి - కశ్చిదితి. ౮. అకే కశ్చిత్ పురుషః పుష్పం దృష్ట్వా ఫలే గృధ్ను
 స్సాభిలాషస్త్ - అధికవర్ణమహాపుష్పవత్త్వా తదనుగుణమహాఫలం భవిష్యతీతి సాభిలాష ఇత్యు
 త్థః - ఆమ్రవణం చూతవనం అల్పనిర్ణపుష్పకం చిత్వా - ఫలాశోపరోధచరిహారార్థం చిత్వా పలా
 శాంశ్చ కింశుకానేవ - నిషించతి జలసేచనానా పోషయతి - సః ఫలాగమే ఫలప్రాప్తికాలే
 సతి - అనుపభోగ్యఫలదర్శనా చోచతి. ౮. దృష్టాంతోక్తం ద్వారాంతికే దర్శయతి - అవిజ్ఞాయేతి.
 భావిఫలమవిజ్ఞాయ - కర్తవ్యేవానుధావతి కర్తేవానుసరతి - తదనుకూలహింసాంతు న పశ్య
 తీత్యుత్థః. ౯. ఏవం సదృష్టాంత ముక్తస్య ప్రకృతోపయోగం దర్శయతి - సోఽహ మితి. ఆమ్రవ
 ణచ్ఛేదనపూర్వక పలాశనేచకత్యుఽహ మిత్యుత్థః - ఆమ్రవణం చిత్వేత్యనేనాభిషేకవిఘాతపూ
 ర్వకరామవివాసనం లక్ష్యతే-పలాశాం శ్చ న్యషే చయ మిత్యనేన కైకేయా ప్రియకరణం లక్ష్యతే.
 ఏతద్దుఃఖానుభవస్య నిదానం వక్తు ముపక్రమతే - లబ్ధశబ్దేనేతి. కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్త
 ఖ్యాతినా మయా ఇదం వక్ష్యమాణం - పాపం మునికుమారవధరూపం కర్త కృత మితి సంబంధః-
 యద్వా - లబ్ధశబ్దేన లబ్ధగజతుల్యమునిపుత్రశబ్దేన మయా శబ్దవేధీ కుమార ఇత్యభిమానేన ఇదం
 వక్ష్యమాణం మునికుమారవధరూపం పాపం కృతం. ౧౧. శుభం వా అశుభంవా పురుషకృతం కర్త
 న విజానాతి స బాల ఇత్యుచ్యతే. ౭. బాలిశత్వ మేవ దృష్టాంతముఖేనాహ - కశ్చి దిత్వాదినా.
 ఆమ్రవణం చూతవనం చిత్వా సూక్ష్మతరపుష్పం చూతవనవిసూక్ష్మతరఫల మేవ జనయే దితి భ్రాం
 త్యా చిత్వేత్యుత్థః - పుష్పం దృష్ట్వా వర్ణేన అపాతరమణీయం పృథుతరం పుష్పం దృష్ట్వా - ఫలే
 గృధ్నుః - ఏతదనురూపం మహాత్ఫలం భవిష్యతీతి ఫలిపుస్సస్త్ పలాశా నిషించతి - పలాశత
 రురోపణం కృత్వా - తేషాం జలం నిషించతీత్యుత్థః - సఫలాగమే అనుభోగప్రాప్తినమయే - అను
 శోచతి పశ్చాత్తప్యతి - స్వోత్ప్రేక్షితఫలాభావా దితి భావః. ౮. అవిజ్ఞాయేతి. యః ఫలం భావి
 ఫలం అవిజ్ఞాయ అవిచార్య - కర్తవ్యేవ కర్తేవ తు అనుధావతి - అనుతిష్ఠతి - సః ఫలవేళాయాం
 ఫలానుభవకాలే - శోచేత్ తప్యే దిత్త్యుత్థః. ౯. సామాన్యేనోక్త మర్థం స్వాత్మన్యవిచార్య కారిణి
 విశేషేణ యోజయతి. సోహ మితి. ఆమ్రవణశబ్దేన శుభకర్తోపలక్ష్యతే - పలాశశబ్దేన అశుభకర్త -
 ఆమ్రవణం చిత్వా - రామాభిషేకరూపం శుభకర్త త్యక్తేత్యుత్థః - పలాశాంశ్చ న్యషేచయం
 దుఃఖరూప మాగామిఫల మనవేక్ష్య-కైకేయా ప్రియకరణరూప మశుభం కర్తాచరం - తస్యా శుభక
 ర్తణః ఫలాగమే ఫలానుభవకాలే రామం త్యక్త్వా అశుభకర్తఫలత్వేన రామవియోగం ప్రాప్య -
 పశ్చాచ్ఛోచామి - రామత్యాగరూపఫల మనుభూయ శోచామిత్యుత్థః. ౧౦. ఏతద్దుఃఖానుభవస్య
 నిదానం వక్తు ముపక్రమతే. లబ్ధశబ్దేనేత్యాదినా, కుమారః శబ్దవేధీతి లబ్ధశబ్దేన ప్రాప్తఖ్యాతినా

స్వయంకృతం, సంమోహా దిహ బాలేన యథా స్యా ద్భక్షితం విషం. ౧౨. యథాన్యః పురుషః కశ్చి త్పలాశై ర్హోహితో భవేత్, ఏవం మమాప్యవిజ్ఞాతం శబ్దవేధ్య మయం ఫలం. ౧౩. దేవ్యనూధా త్వ మభవో యువరాజో భవామ్యహం, తతః ప్రాప్తం డను ప్రాప్తా మదకామవివర్ధనీ. ౧౪ ఉపాస్య హి రసాన్ భామాం స్తప్త్యా చ జగదంశుభిః, పరేతాచరితాం భీమాం రవి రావిశ తే దిశం. ౧౫. ఉష్ణ మంతర్దధే సద్యః స్నిగ్ధా దదృశిరే ఘనాః, తతో జహృషిరే సర్వే భేకసారంగబర్హిణః. ౧౬. క్లిన్నపక్షోత్తరా స్నాన్నతాః కృచ్ఛాద్వి దివ పతత్రిణః,

లోకాంతరే జన్తాంతరే వా ఫలాయ భవేత్ మత్కృతకర్తృణ స్త్వత్కృతకృతత్వా దిహైవ తత్ఫలం ప్రాప్త మిత్యాహ - తదిద మితి. ఇహ లోకే బాలేన సంమోహాత్ భక్షితం విషం - యథా దుఃఖరూపం స్యా త్తథైవ స్వయం కృతం తదిదం దుష్కృతం మే దుఃఖరూపం అనుసంప్రాప్తం జాత మిత్యర్థః. ౧౨. ఉక్త మర్థం సంగ్రహేణ దర్శయ న్నవసంహరతి - యథాన్య ఇత్యాదినా. అన్యః ప్రాకృతః కశ్చిత్ పలాశైః పలాశపుష్పైః - ఫలే లుక్ - యథా మోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తా భవేత్-ఏవం మయాపి మయాపి శబ్దో వేధ్యో లక్ష్యం యస్య స శబ్దవేధ్య శ్శరః శబ్దవేధ్యమయం శబ్దవేధ్యవికారభూతం తద్ధేతుక మిత్యర్థః ఫల మవిజ్ఞాతం - శబ్దవేధిత్వఖ్యాతిమాత్ర మేవ జానతా మయా భావ్యనర్థఫలం న విజ్ఞాత మిత్యర్థః. ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్త మిత్యాకాంతాయా మాహ - దేవీత్యాదినా. అనూధా అకృతవివాహ - యువత్వే సతి రాజా యువరాజః - భవామి అభవం-ప్రాప్యత్ వర్నాకాలః. ౧౪. ఉపాస్యేతి. ఉపాస్య గృహీత్వా - రసాన్ జలాని - జగత్ భూమిం పరేతాచరితాం ప్రేతాచరితాం అతఏవ భీమాం దిశం - దక్షిణా మిత్యర్థః-ఆవిశ తే ఆవిశ తేన్. ౧౫. ఉష్ణ మితి. స్నిగ్ధా శీతలాః - భేకాః మండూకాః - సారంగాః హరిణాః చాతకావా. ౧౬. క్లిన్నపక్షోత్తరా ఇతి. క్లిన్నపక్షోత్తరాః సిక్తపక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ స్థితాః - వృష్టివాతావధూతాగ్రా వృష్టివాతాభ్యాం కంపితాగ్రా నపి - పాదపాన్ - కృచ్ఛాత్ క్లిన్నపక్షత్వేన యత్నాత్ - అభి

మయా ఇదం వక్ష్యమాణం పాపం మునికుమారవధరూపం కర్తృ కృత మితి సంబంధః. ౧౧. ౧౨. యథేతి. పలాశైః పలాశ పుష్పైః - యథాన్యః కశ్చి న్హోహితో భవేత్ - యాదృశం పుష్పం తాదృశం ఫలం భవిష్యతీతి మోహం ప్రాప్తా భవేత్-ఏవం మయాపి శబ్దవేధ్యమయం శబ్దో వేధ్యం లక్ష్యం శబ్దవేధ్యం తన్తయం శబ్దవేధ్యవికారం శబ్దలక్ష్య హేతుక మిత్యర్థః - శబ్దవేధ్యమయ మితి పాతే శబ్దస్య వేద్యం వేదనం తద్ధేతుకం శబ్దవేద్యమయం ఫల మవిజ్ఞాతం-ఏత దుక్తం భవతి యథా కశ్చి త్పురుషః - కింశుకస్య శోభనాని పుష్పాణి దృష్ట్వా - మోహితః ఫలాన్యప్యేవ మేవ శోభనాని భవేయు రితి బుద్ధ్యా-ఫలలోభేన తం వర్ధయన్ తస్య నిరుపయోగం ఫలం నవిజ్ఞాతవాన్ ఏవ మహంచ శబ్దవేధ్యస్య - లోకవిఖ్యాతికరం యశోతిశయం దృష్ట్వా-అస్య ఫల మప్యేవ మేవ లోక పూజ్యతమ మితి మత్వా - తచ్ఛబ్దవేధనం ముహు రభ్యస్యన్ తస్యాశుభం ఫలం నవిచారితవానితి. ౧౩. ఏతాదృశశబ్దవేధనం కదా ప్రాప్త మిత్యాకాంతాయా మాహ-దేవీతి. అనూధా అప్రాధేత్యర్థః. ౧౪. ఉపాస్య సేవిత్యా-రసాన్ జలాని-పరేతాచరితాం దిశం దక్షిణాం దిశందక్షిణాయన మిత్యర్థః. ౧౫. ఉష్ణ మితి. భేకా మండూకాః సారంగాః హరిణాః చాతకావా. ౧౬. క్లిన్నపక్షేతి. క్లిన్నపక్షో

వృష్టివాతావధూతాగ్రా పాదపా నభివేదిరే. ౧౭. పతితేనాంభసా చ్ఛన్నః పత
మానేన చాసకృత్, ఆబభౌ మత్తసారంగ స్తోయరాశి రివాచలః. ౧౮. పాండు
రారుణవర్ణాని ప్రోతాంసి విమలాన్యపి, సుస్రువు ర్గిరిధాతుభ్య స్సభస్తాని భుజంగ
వత్. ౧౯. (ఆకులారుణతోయాని ప్రోతాంసి విమలాన్యపి, ఉన్తార్గజలవాహీని
బభూవు ర్జలదాగమే.) తస్మి న్నతిసుభే కాలే ధనుష్టా నిషుమా న్రథీ, వ్యాయా
మకృతసంకల్ప స్సరయూ మన్యగాం నదీం. ౨౦. నిపానే మహిషం రాత్రౌ గజం
వాభ్యాగతం నదీం, అన్యంవా శ్వాపదం కంచి జ్ఞానాంసు రజితేంద్రియః. ౨౧.
(తస్మిం స్తత్రాహ మేకాంతే రాత్రౌ వివృతకార్తుకః, తత్రాహం సంవృతం వన్యం
హతవాం స్తీర మాగతం, అన్యం చాపి మృగం హింస్రం శబ్దం శ్రుత్వాభ్యుపాగ
తం) అథాంధకారే త్వశ్రౌషం జలే కుంభస్య పూర్యతః, అచక్షు ర్విషయే ఘోషం
వారణస్యేవ నర్దతః. ౨౨. తతోహం శర ముద్భృత్య దీప్త మాశీః పోషమం,
శబ్దం ప్రతి గజప్రేక్షు రభిలక్ష్య త్వపాతయం. ౨౩. అముంచం నిశితం బాణ

పేదిరే ఆయాధాః. ౧౭. పతితేనేతి. పతితేన పతమానేనచ - నిరంతరేణేత్యర్థః - ఆంభసా వర్షజలేన -
చ్ఛన్నః - మత్తసారంగః మత్తగజః - 'సారంగో హరిణే భృంగే చాతకే కబళే గజ' ఇతినిఘంటుః.
అచలో గిరిః - అచలో నిశ్చలః నిస్తరంగః - తోయరాశి స్సముద్ర ఇవాబభౌ - అచలపదస్యా
వృత్త్యా ఏకస్య గిరిపరస్య విశేష్యత్వం - అన్యస్య తోయరాశివిశేషణత్వ మితి ధ్యేయం. ౧౮.
పాండురారుణవర్ణానీతి. గిరిధాతుభ్యో హేతుభ్యః విమలాన్యపి ప్రోతాంసి పాండురారుణవర్ణాని
పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని అరుణధాతుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్తాని
దావానలభస్త్వసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణయుక్తసర్పా ఇవ - కుటిలాని సుస్రువుః. ౧౯.
తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారే కృతసంకల్ప
ఇత్యర్థః - నిపీయతేస్మిన్నితి నిపానం నద్యవతారస్థలం తస్మిన్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రాదిదుష్టమృగం.
౨౦. ౨౧. అథాంధకార ఇతి. పూర్యత ఇతి శత్రంతత్వ మార్నం. ౨౨. తతోహ మితి. గజప్రేక్షుః
గజరూపవేద్యం ప్రాప్తు మిచ్ఛుః - హననేచ్ఛు రిత్యర్థః - శబ్దం ప్రతిశబ్దం లక్ష్యం కృత్వా అభిలక్ష్య -
శబ్దకర్తృభూతో గజ ఏతావన్తాత్రే తిష్ఠతీతి లక్షీకృత్యేత్యర్థః - శర మపాతయ మితి సంబంధః.
౨౩. అముంచ మితి. యత్ర బాణ మముంచం తత్ర - వనోకసః వనం ఓకః స్థానం యస్య తస్య -

త్తరాః సిక్తవక్షోపరిభాగాః - అతఏవ స్నాతా ఇవ కృచ్ఛా ద్యత్నాత్. ౧౭. పతితేనేతి. మత్త
సారంగః. మత్తగజః. ౧౮. పాండురేతి. పాండురధాతుసంయోగాత్ పాండురవర్ణాని - అరుణధా
తుసంయోగాదరుణవర్ణాని - సభస్తాని దావానలకృతభస్త్వసహితాని - భుజంగవత్ నానావర్ణ
యుక్తసర్పా ఇవ గిరిధాతుభ్య ఇతి హేతో పంచమి. ౧౯. తస్మిన్నిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం. వ్యాయామకృతసంకల్పః మృగయావిహారకృతసంకల్ప ఇత్యర్థః - నిపానే నిపీయతేస్మి
న్నితి నిపానం తస్మిన్ - అవతీర్య జలపానయోగ్య ప్రదేశ ఇతి యావత్ - శ్వాపదం వ్యాఘ్రా
దికం. ౨౦. ౨౧. అథేతి. పూర్యతః శత్రంతత్వ మార్నం. ౨౨. తత ఇతి. గజప్రేక్షుః
గజం ప్రాప్తుమిచ్ఛు హననేచ్ఛు రిత్యర్థః శబ్దం ప్రతి శబ్దం లక్ష్యం - కృత్వా - అభిలక్ష్య
లక్ష్యం గజ మభిముఖభూయ - శర మపాతయ మితి సంబంధః. ౨౩. అముంచ మితి. యత్ర

మహా మాశీవిషాపమం, తత్ర వాగుషసి వ్యక్తా ప్రాదురాసీ ద్వనాకసః, హాహేతి పతత స్తోయే బాణాభిహతమర్తణః. ౨౪౫. తస్మిన్ని పతితే బాణే వాగభూ తత్ర మానుషీ, కథ మస్తద్విధే శస్త్రం నిపతేత్తు తపస్వినీ, ప్రవివిక్తాం నదీం రాత్రా వ్రదాహరోఽహ మాగతః, ఇషుణాభిహతః కేన కస్య వా కిం కృతం మయా, ఋషే ర్హి న్యస్తదండస్య వనే వన్యేన జీవతః, కథం ను శస్త్రేణ వధో మద్విధస్య విధీయతే, జటాభారధర్మస్యైవ వల్కలాజినవాససః, కో వధేన మమాధీ స్యా త్కింవా స్యాపకృతం మయా, ఏవం నిష్ఫల మారబ్ధం కేవలానర్థసంహితం, న కశ్చి త్సాధు మన్యేత యథైవ గురుతల్పగం, నాహం తథానుశోచామి జీవితక్షయ మా త్మనః, మాతరం పితరం చోభా వనుశోచామి మద్వధే, తదేతన్నిభునం వృద్ధం చిరకాలభృతం మయా, మయి పంచత్వ మాపన్నే కాం వృత్తిం వర్తయిష్యతి, వృద్ధౌచ మాతాపితరా వహం చై కేషుణా హతః, కేన స్త నిహతా స్సర్వే సు బాలేనాకృతాత్తనా. ౩౨౫. తాం గిరం కరుణాం శ్రుత్వా మమ ధర్తానుకాం షీణః, కరాభ్యాం సశరం చాపం వ్యధితస్యాపత ద్భువి. ౩౩౫. తస్యాహం కరుణం శ్రుత్వా నిశి లాలపతో బహు, సంభ్రాంత శ్శోకవేగేన భృశ మాసం విచేతనః. ౩౪౫. తం దేశ మహా మాగమ్య దీన సత్వస్సుదుర్తనాః, అపశ్య మిషుణా తీరే

తపస్విన ఇతి యావత్ - వ్యక్తావాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౪౫. విశిష్యవాగుదితేత్యాహ. తస్మిన్నిత్యాది. అస్త ద్విధే అజాతశత్రు - ప్రవివిక్తాం ప్రకర్షేణ నిర్జనాం-రాత్రా అపరరాత్రా - ఉదక మాహరతీత్యుదాహరః-మంధౌదనేత్యాదినా - ఉదకశబ్దస్యోదాదేశః-యద్యపి హరశబ్దే పరే ఉదాదేశో విహితః - తథాప్యేకదేశవికృత మనన్యవ ద్భవతీతి దీర్ఘః ఛాందసోవా - కింకృతం కిమనిష్టం కృతం - న్యస్తదండస్య ఉపరతవాచ్ఛనః కాయసంబంధిపరహింసస్య - 'దండో స్త్రీశాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం దమనైన్యయో' రితి విశ్వః. అర్థీ ప్రయోజనవాక్ - గురుతల్పగం గురు దారగం-తల్పం శయ్యాట్టదారే ష్వి' త్యమరః - హత ఇత్యేతన్తాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణా మేన యోజనీయం సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తి ర్తాతాపితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్ - అకృ తాత్తనా అనిశ్చితబుద్ధినా - ఇతి వాగభూదితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౨౫. తా మితి. సశరం చాప మిత్యనేన శరే ముక్తేషి హస్తలాఘవా చ్ఛరాంతరం ధనుషి సంహితవా నిత్యవగమ్యతే-కరుణాం గిరం శ్రుత్వా కరుణాజనకం వచ శ్శ్రుత్వా-స్థితస్యేతి శేషః. ౩౩౫. తస్యేతి. లాలపత ఇతి యజ్జలుగం తా చ్ఛతృతృత్యయః - ప్రలపత ఇత్యర్థః - విలపన మిత్యర్థసిద్ధం. ౩౪౫. తమితి. దీనసత్వః దీనహృ దయః - సుదుర్తనాః అత్యంతదుఃఖితమనాః-ప్రవిధకలశోదకం - పర్యస్తకలశోదక మిత్యర్థః-నతు

బాణ మముంచం-తత్ర వనాకస స్తపస్వినః - వ్యక్తా వాక్ ప్రాదురాసీ దితి సంబంధః. ౨౪౫. * కథమితి. అస్తద్విధే అజాతశత్రు-ప్రవివిక్తాం నిర్జనాం అపరరాత్రా ఉదక మాహరతీత్యుదాహరః న్యస్తదండస్య - త్యక్తపరపీడస్య. ఏవ మితి. గురుతల్పగం - గురుదారగం. వృద్ధావితి. హత ఇత్యే తత్ మాతాపితరా విత్యత్ర వచనవిపరిణామేన యోజనీయం - సర్వే నిహతా ఇత్యుక్తిః మాతృ పితృజీవనహేతుభూతస్య స్వస్య వధాత్. ౩౩౫. తస్యేతి. కరుణం శ్రుత్వా కరుణజనకం వచః శ్రుత్వే త్యర్థః. ౩౪౫. అవశీర్ణేతి. ప్రవిధకలశోదకం పర్యస్తకలశోదకం. ౩౫౫. తామితి. అశాకృతాం జల

సరయ్యా స్తాపనం హతం, అవకీర్ణజటాభారం ప్రవిధకలశోదకం, పాంసుశోణితది
 గ్ధాంగం శయానం శల్యపీడితం. 3౬౪. స మా ముద్వీక్ష్య నేత్రాభ్యాం త్రస్త మ
 స్వస్థచేతసం, ఇత్యువాచ తతః క్రూరం దిధక్ష నివ తేజసా. 3౬౫. కిం తవాపకృతం
 రాజన్ వనే నివసతా మయా, జిహ్విర్న రంభో గుర్వర్థం య దహం తాడిత స్త్వ
 యా. 3౬౬. ఏకేన ఖలు బాణేన మర్తణ్యభిహతే మయి, ద్వా వంధౌ నిహతౌ
 వృద్ధౌ మాతా జనయితా చ మే. 3౬౭. తౌ కథం దుర్బలా వంధౌ మత్ప్రతీక్షా
 పిపాసితౌ, చిర మాశాకృతాం తృష్ణాం కష్టాం సంధారయిష్యతః. ౪౦౪. న నూ
 నం తపసో వాస్తి ఫలయోగ శ్శ్రుతస్య వా, పితౄ య న్తాం న జానాతి శయా
 నం పతితం భువి. ౪౦౫. జానన్నపిచ కిం కుర్యా దశక్తి రపరిక్రమః, భిద్యమాన
 మివాశక్త స్త్రాతు మన్యో పగో నగం. ౪౦౬. పితు స్త్వమేవ మే గత్వా శీఘ్రమాచ
 క్ష్య రాఘవ, న త్వా మనుదహే త్కుద్ధో వనం వహ్ని రివైధితః. ౪౦౭. ఇయ
 మేకపదీ రాజన్ యతో మే పితు రాశ్రమః, తం ప్రసాదయ గత్వా త్వం న
 త్వాం సకుపిత శ్శపేత్. ౪౦౮. విశల్యం కురు మాం రాజన్ మర్తమే నిశిత శ్శరః,
 రుణద్ధి మృదు సోత్సేధం తీర మంబురయో యథా. ౪౦౯. స శల్యః క్లిశ్యతే ప్రా
 తై ర్విశల్యో వినశిష్యతి, ఇతి మా మవిశచ్ఛింతా తస్య శల్యాపకర్షణే. ౪౧౦. దు
 గ్ధితస్య చ దీనస్య మమ శోకాతురస్యచ, లక్షయామాస హృదయే చింతాం
 మునిసుత స్తదా. ౪౧౧. తామ్యమాన స్స మాం కృచ్ఛా దువాచ పరమార్త
 వత్, సీదమానో వివృతాంగో వేష్టమానో గతః క్షయం, సంస్తభ్య శోకం ధై

ధ్వస్తకలశోదక మితి - తత స్తం ఘటమాదాయ పూర్ణం పరమవారిణేతి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ -
 పాంసుశోణితదిగ్ధాంగం పాంసువిశిష్టశోణితేన లిప్తాంగం - శల్యపీడితం శరాగ్రపీడితం. 3౬౪.
 3౬౫. సమా ముద్వీక్ష్యతి త్రస్తం భీతం-అతఏవ అస్వస్థ చేతసం వ్యాకులచిత్తం. 3౬౬. కింతవేతి. జిహ్విః
 ఆహర్తు మిచ్ఛః - గుర్వర్థం మాతాపితృనిమిత్తం. 3౬౭. 3౬౮. తావతి. ఆశాకృతాం పుత్రౌ
 మే జల మాహరిష్యతీత్యాశాసహితాం - తృష్ణాం పిపాసాం - కష్టాం దుస్సహం. ౪౦౪. న నూన
 మితి. తపసః శ్రుతస్య వేత్యత్ర మామకస్యేతి విశేషణం దేయం. ౪౦౫. జానన్నితి. అపరిక్రమః
 అసంచారః-పంగురీతి యావత్. భిద్యమానం వాతాదినేతి శేషః. ౪౦౬. పితు రితి. రాఘవేతి సంబోధ
 నాత్ సరయూతీరే బహుశో మృగయాపర్యటనేన పూర్వ మేవ దశరథం జ్ఞాతవా నిత్యవగమ్యతే-
 న త్వా మనుదహే దితి అన్యథా దహే దితి భావః. ౪౦౭. ఇయ మితి. ఏకపదీ - ఏకపదన్యా
 సమాత్రయుక్తా సరణి రిత్యర్థః - 'పర్త్యన్యేక పదీ'త్యమరః-యతః యత్రైకపద్యాం. ౪౦౮. విశల్య
 మితి. మర్త రుణద్ధి - పీడయతీత్యర్థః - మృదుసికతామయం - సోత్సేధం ఔన్నత్యవత్ - అంబు
 రయః నదీవేగః. ౪౦౯. ౪౧౦. దుగ్ధితస్యేతి. దుగ్ధితస్య మహా దకృత్యం ప్రాప్త మితి దుగ్ధిత
 స్య - శోకాతురస్య బ్రహ్మహత్యాభవిష్యతీతి భిన్నా శోకేన పీడితస్య. ౪౧౧. తామ్యమాన ఇతి.

మానేష్యతీత్యాశాసహితాం తృష్ణాం పిపాసాం. ౪౦౪. ౪౦౫. జానన్నితి. అపరిక్రమః సంచారాక్షమః.
 ౪౦౬. పితు రితి. వనం వహ్ని రితి వైషమ్యదృష్టాంతః. ౪౦౭. య మితి. ఏకపదీ సరణిః. ౪౦౮.
 విశల్య మితి. సోత్సేధం ఉన్నతసహితం మృదుతీరం రుణద్ధి పీడయతి. ౪౦౯. ౪౧౦. తామ్యమాన ఇతి.

ర్యేణ స్థిరచిత్తో భవామ్యహం, బ్రహ్మహత్యా కృతం పాపం హృదయా దపనీయ
తాం, న ద్విజాతి రహం రాజ న్మా భూతే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి
వై శ్యేన జాతో జనపదాధిప. ౧౦౪. ఇతీవ వదతః కృచ్ఛాద్ ద్వాణాభిహతమర్కణః,
విఘ్నార్థతో విచేష్టస్య వేపమానస్య భూతలే, తస్య త్వానమ్యమానస్య తం బా
ణ మహ ముద్ధరం, స మా ముద్వీక్ష్య సంత్రస్తో జహశా ప్రాణాం స్తపోధనః. ౧౦౫.
జలార్ద్రగాత్రం తు విలప్య కృచ్ఛాద్ నర్తనప్రణం సంతత ముచ్ఛ్వసంతం, తత స్సర
యాం త మహం శయానం సమీక్ష్య భద్రేస్తి భృశం విషణ్ణః. ౧౦౬. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మప్రతిరూఢం తు మహర్షే స్తస్య రాఘవః, విలపన్నేవ ధర్మాత్మా కా
సల్యాం పున రబ్రవీత్. ౧. తదజ్ఞానా న్నహత్వాపం కృత్వాహం సంకులేంద్రియః,
ఏక స్త్వచింతయం బుద్ధ్యా కథం ను సుకృతం భవేత్. ౨. తత స్తం ఘట మా

క్షయం గతః నాశం ప్రాప్తు ముపక్రాంతః-సంస్తభ్యేత్యాది శ్లోకద్వయస్య ఇతి మా మువాచేత్యనే
నాన్వయః - స్థిరచిత్తో భవామ్యహం మిత్యత్ర స్థిరచిత్తో భవానఘేతి చ పాతః - శూద్రాయాం
వై శ్యేన జాతః - కరణ ఇత్యర్థః - 'శూద్రావిశోస్తు కరణ' ఇత్యమరః. ౧౦౪. ౧౦౫. ఇతీతి. విఘ్నా
ర్థః - కదాచి దతీవ వేపమానస్యేత్యర్థః - విచేష్టస్య కదాచిదితిశేషః - వేపమానస్య కదాచిత్
ఈషత్ కంపమానస్యేత్యర్థః - ఆనమ్యమానస్య - వ్యథయా సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః - నానద్యమాన
స్యేతి పాతే అతిశయేన నదత ఇత్యర్థః - ఉద్ధరం ఉదహరం - అడభావో నిత్యత్వాత్. ౧౦౫.
౧౦౬. జలార్ద్రగాత్ర మితి. ఆయం శ్లోకః ప్రథమదృష్టానువాదః - మర్తణి ప్రాణస్థానే వ్రణః
యస్య తం సరయాం సరయూతీరే - విషణ్ణోఽస్తి విషణ్ణోఽభవం. ౧౦౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టి
తమస్సర్గః.

వధ మితి విలపన్నేవ మధ్యేస్వపుత్రం విపలపన్నేవ. ౧. తదితి. సంకులేంద్రియః వ్యాకులేంద్రియః
సుకృతం సుష్టుకృతం - మునికుమారవచన మితి శేషః ఇత్యచింతయ మిత్యుపస్కార్యం - యద్వా-
అస్యవధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః కిం శుభోదర్కం భవే దిత్యచింతయమిత్యర్థః. ౨. తత స్తం ఘట మా

తామ్యమానః గ్లానిం ప్రాప్యమాణః పరమార్తవత్ పరమార్తియుక్తః. సంస్తభ్యేతి ధైర్యేణ శోకం
సంస్తభ్య స్థిరచిత్తో భవామి - మమ చిత్తమోహో నాస్తీత్యర్థః - అతః బ్రహ్మహత్యాకృతం బ్రహ్మ
హత్యయా ప్రాప్తం పాపం. నద్విజాతి రితి. శూద్రాయాం వై శ్యేన జాతః కరణః, 'శూద్రావిశోస్తు
కరణ' ఇత్యమరః. ౧౦౪. ౧౦౫. ఇతీవేత్యాదిసార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. ఆనమ్యమానస్య వ్యథయా
సంకుచితాంగస్యేత్యర్థః-ఉద్ధరం అడభావః ఆర్షః. ౧౦౫. ౧౦౬. జలార్ద్రగాత్ర మిత్యయం శ్లోకః
ప్రథమదృష్టానువాదకమితి మంతవ్యం. ౧౦౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

వధ మితి. వధం ప్రలపక్ కాసల్యా మిద మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧. తదితి. భవే దిత్య
తేతికరణం ద్రష్టవ్యం - ఆచింతయం అస్య వధజ్ఞాపనాజ్ఞాపనయోః - కిం శుభోదర్కం భవే
దిత్యచింతయ మిత్యర్థః. ౨. తత స్త మితి. తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపనమేవ శ్రేయస్కర మితి

దాయ పూర్ణం పరమవారిణా, ఆశ్రమం త మహం ప్రాప్య యథా ఖ్యాతపథం
గతః. 3. తత్రాహం దుర్బలా వంధౌ వృద్ధా వపరిణాయకౌ, అపశ్యం తస్య పితరౌ
లూనపశువివ ద్విజౌ, తన్నిమిత్తాభీ రాసీనౌ కథాభి రపరిక్రమా, తా మాశాం
మత్కృతే హీనా వుదాసీనా వనాథవత్. ౬. శోకోపహతచిత్తశ్చ భయసంత్రస్త
చేతనః, తచ్చాశ్రమపదం గత్వా భూయ శ్శోక మహం గతః. ౭. పదశబ్దంతు
మే శ్రుత్వా ముని ర్వాక్య మభాషత, కిం చిరాయసి మే పుత్ర పానీయం క్షీప్ర
మానయ, యన్నిమిత్త మిదం తాత సలిలే క్రీడితం త్వయా, ఉత్కంఠితా తే
మా తేయం ప్రవిశ క్షీప్ర మాశ్రమం, యద్వ్యభీకం కృతం పుత్ర మాత్రా తే
యది హ మయా, న త న్ననసి క ర్తవ్యం త్వయా తాత తపస్వినా, త్వం గతి
స్త్వగతీనాం చ చక్షు స్త్వం హీనచక్షుషాం, సమాసక్తా స్త్వయి ప్రాణాః కిం
త్వం నో నాభిభాషసే ౧౦. ముని మవ్యక్తయా వాచా త మహం సజ్జమానయా,

మితి. తతః మునికుమారోక్తజ్ఞాపన మేవ శ్రేయస్కర మితి నిశ్చయానంతరం - యథా ఖ్యాత
పథం ప్రాప్య ఆశ్రమం గత ఇతి సంబంధః. 3. తత్రేత్యాది. పరితో నయతి సంచారయతీతి
పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః పుత్రవిషయాభిః కథాభి రుపలక్షితౌ - అపరిక్ర మా
పంగుభూతౌ - మత్కృతే మన్నిమిత్తం - తా మాశాం హీనౌ జలూనయనాశారహితౌ - పుత్ర
విషయాశారహితౌ వా - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యా - తస్య పితరా వపశ్య మితి సంబంధః. ౪.
శోకోపహతచిత్త ఇతి. పుత్రవధేన పూర్వ మేవ శోకోపహతచిత్తః - భూయ శ్శోకం గతః తద్దర్శ
నా దతిశయితశోకం గతః. ౫. పదశబ్దం చరణవిన్యాసశబ్దం - చిరాయసి విశంబసే-తత్కరోతీతి
జిచ్ - యన్నిమిత్తం కిన్నిమిత్త మిత్యర్థః - యద్వా - యన్నిమిత్తం త్వయా సలిలే క్రీడితం ఇదం
బ్రూహీతి శేషః-య న్న దత్త మితి పాతే ఇదాసీం పానీయం న దత్త మితి యత్ తస్మాత్ త్వ
యా సలిలే క్రీడిత మిత్యన్వయః - ఉత్కంఠితా శోకస్పృహవత్కృత-వ్యభీకం అప్రియం-అభీక
మితి పాతే-అభీక మపరాధః - 'అభీక మపరాధ' ఇతి హలాయంధః. త్వ మితి-నః అస్మాక్ - ఇతి
ముని ర్వాక్య మభాష తేత్యన్వయః ౧౦. ముని మితి. సజ్జమానయా స్థలంత్యా - హీనవ్యంజనయా
అస్పష్టాక్షరయా - 'వ్యంజనం శ్చశ్రు నిష్ఠానచిహ్నోష్వవయవేక్షర' ఇతి వైజయంతీ - అవ్యక్తయా
వాచా అబ్రువ మితి సంబంధః - భీతోసి సక్ భీతః భీతభీతః - అత్యంతభీత ఇత్యర్థః-పాతభేదః-

నిశ్చయానంతరం - యథాఖ్యాతపథం మునికుమారోపదిష్టపూర్ణం ప్రాప్య - ఆశ్రమం గత
ఇత్యన్వయః - ఉత్తరశ్లోకే నైకవాక్యంవా - యథాఖ్యాతపథం గత స్సన్మాశ్రమం ప్రాప్య
తత్ర వృద్ధా వపశ్య మితి సంబంధః. పరితో నయతీతి పరిణాయకః తద్రహితౌ - తన్నిమిత్తాభిః
పుత్రవిషయాభిః కథాభి రుపలక్షితౌ అపరిక్రమా సంచారాక్షమా - మత్కృతే మన్నిమిత్తం
తా మాశాం హీనౌ పుత్రవిషయాశారహితౌ - ఉదాసీనౌ ప్రయత్నశూన్యా తస్య పితరా వప
శ్య మితి సంబంధః. ౬. పదశబ్ద మితి. కిం చిరాయసి విశంబసే. యదితి. ఇదం పానీయం
యస్మా న్న దత్తం - తస్మాత్ త్వయా సలిలే క్రీడిత మితి - యన్నిమిత్త మితి పాతే యన్నిమి
త్తం త్వయా సలిలే క్రీడిత మిదం బ్రూహీతి శేషః. యదితి. వ్యభీక మప్రియం-అభీక మితి పాతే అప
రాధః. ౮, ౧౦, ముని మితి. సజ్జమానయా స్థలంత్యా-హీనవ్యంజనయా - అస్పష్టాక్షరయా - అత

హీనవ్యంజనయా ప్రేక్ష్య భీతో భీత ఇవాబ్రువం. ౧౧. మనసః కర్త చేష్టాభి రభి సంస్తభ్య వాగ్బలం, ఆచచక్షే త్వహం తస్మై పుత్రవ్యసనజం భయం. ౧౨. క్షత్రియోఽహం దశరథో నాహం పుత్రో మహాత్మనః, సజ్జనా వమతం దుగ్ధ మిదం ప్రాప్తం స్వకర్తజం. ౧౩. భగవంశ్చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః, జిఘాంసు శ్వాపదం కంచిన్నిపానే చాగతం గజం. ౧౪. తత శ్శ్మితో మయా శబ్దో జలే కుంభస్య పూర్యతః, ద్విపోఽయ మితి మత్వాయం బాణేనాభిహతో మయా. ౧౫. గత్వా నద్యా స్తత స్తీర మపశ్య మిషుణా హృది, వినిర్భిణ్ణం గత ప్రాణం శయానం భువి తాపసం. ౧౬. భగవన్ శబ్ద మాలక్ష్య మయా గజజిఘాంసునా, విస్పృహోఽంభసి నారాచ స్తత స్తే విహత స్సుతః. ౧౭. తత స్తస్మైవ వచనా దుపేత్య పరితప్యతః, స మయా సహసా బాణ ఉద్ధృతో మర్తత స్తదా. ౧౮. స చోద్ధృతేన బాణేన తత్రైవ స్వర్గ మాస్థితః, భవంతా పితరా శోచన్మంథా వితి విలప్యచ ౧౯. అజ్ఞానా ద్భవతః పుత్ర స్సహసాభిహతో మయా, శేష మేవం గతే యత్స్యా త్తత్ప్రసీదతు మే మునిః. ౨౦. స త చ్చుత్వా వచః

భీతోపిసన్నభీత ఇవాబ్రువం-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే. ౧౧. ఉక్త మేవ విశదం దర్శయతి-మనస ఇతి. మనసః కర్త ఊహాపోహాత్కం - చేష్టాః ఇంద్రియనియమనదూపవ్యాపారాః - తాభిః-వాగ్బలం అభిసంస్తభ్య స్థలితాం వాచం బలాత్ దృఢీకృత్యేత్యర్థః - తస్మై భయ మాచచక్ష ఇతి సంబంధః-యద్వా-వాగ్బల మభిసంస్తభ్య - లజ్జాభీతిప్రభృతిభి ర్నందవచనో భూత్యేత్యర్థః - ఆచచక్ష ఇతి లిట్యుత్తమపురుషైకవచనం. ౧౨. క్షత్రియ ఇతి. మహాత్మనః - తవేతి శేషః - సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయభూతం-సత్పురుషగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩. భగవన్నితి. నిపానే జలావతారే - ఆగతం గజం శ్వాపదం హింస శార్దూలాదికంచ - జిఘాంసుః చాపహస్తోఽహం సరయూతీర మాగతః. ౧౪. తత్రేతి. పూర్యతః పూర్యమాణస్య - ద్విప ఇతి మత్వా-అయం శబ్దహేతుః పదార్థః-మయా అభిహతః. ౧౫. ౧౮. స ఇతి. ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా - అంధా పితరా మాతాపితరా వితి భవంతా వేవ శోచన్ విలప్యచ స్వర్గ మాస్థితః. ౧౯. అజ్ఞానా దితి. ఏవం గతే ఏవం ప్రాప్తే సతి యచ్ఛేషం కర్తవ్యం స్యా చ్చాపానుగ్రహాదికం - తత్ప్రతి-మే మయి-ప్రసీదతు - శాపోవా అనుగ్రహోవా యః కర్తవ్యః తం కరోత్విత్యర్థః. ౨౦. స. ఇతి. అఘశంసినా దుగ్ధశంసినా-ఆయాసం

ఏవాప్యక్త యా వాచా బ్రువ మితి సంబంధః. ౧౧. మనస ఇతి. మనసః కర్త ఇత స్తతః పరిధావనం-వాగ్బల ముచ్చారణశక్తిః - తదుభయం చేష్టాభిః శరీరవ్యాపారై స్సహ సంస్తభ్య సంనియమ్య-మనో వాక్కాయాన్ స్థిరీకృత్యేతి యావత్-తస్మై భయ మాచచక్ష ఇతి సంబంధః. ౧౨. క్షత్రియ ఇతి. సజ్జనావమతం సజ్జనావమతివిషయం-సజ్జనగర్హిత మిత్యర్థః. ౧౩. భగవన్నితి. శ్వాపద ముగ్రసత్వం - నిపానే జలపానస్థానే. ౧౪. తత ఇతి. పూర్యతః పూర్యమాణస్య-ద్విపోఽయ మితి మత్వా అయం శబ్దాశ్రయో ద్విప ఇతి మత్వా-అయం తవ సుతః బాణేనాభిహత ఇత్యన్వయః. ౧౫. ౧౮. సచేతి. ఉద్ధృతేన బాణేన హేతునా-అంధా మాతాపితరా ఇతి భవంతా వేవ శోచన్-విలప్య స్వర్గ మాస్థిత ఇతి సంబంధః. ౧౯. అజ్ఞానాదితి. మే ఏవం గతే ప్రమాదా దేవం ప్రాప్తే సతి-శేష మనంతర కర్తవ్యం య త్స్యాత్ - తత్ప్రసీదతు తదుద్దిశ్యాజ్ఞాపయత్విత్యర్థః. ౨౦. ౨౪. సప్తధేతి. బ్రహ్మ

క్రూరం మయోక్త మఘశంసినా, నాశక త్తీవ్ర మాయాస మకర్తుం భగవాన్మఃషి.
 ౨౧. స బాష్పపూర్ణవదనో నిశ్శ్వసన్ శోకకర్షితః, మా నువాచ మహాతేజాః
 కృతాంజలి ముపస్థితం, యద్యేత దశుభం కర్తు న త్వం మే కథయే స్వయం, ఫలే
 స్థూరాస్తే రాజన్ సద్య శ్శతసహస్రధా, క్షత్రియేణ వధోరాజన్ వానప్రస్థే
 విశేషతః, జ్ఞానపూర్వం కృత స్థానా చ్ఛ్వావయే దపి వజ్రిణం, సప్తధాతు ఫలే
 స్థూరా మునా తపసి తిష్ఠతి, జ్ఞానా ద్విసృజత శ్శస్త్రం తాదృశే బ్రహ్మవాదిని,
 అజ్ఞానా ద్ధి కృతం యస్తా దిదం తేనైవ జీవసి, అపిహ్యద్య కులం న స్యా దిత్వా
 గూణాం కుతో భవాన్. ౨౬. నయ నౌ నృప తం దేశ మితి మాం చాభ్యభా
 షత, అద్య తం ద్రష్టు మిచ్ఛావః పుత్రం పశ్చిమదర్శనం, రుధిరేణావసిక్తాంగం
 ప్రకీర్ణాజినవాససం, శయానం భువి నిస్సంజ్ఞం ధర్మరాజవశం గతం. ౨౮. అథా
 హ మేక స్తం దేశం నీత్వా తౌ భృశదుఃఖితౌ, అస్పర్శయ మహం పుత్రం తం
 మునిం సహ భార్యయా. ౨౯. తౌ పుత్ర మాత్తన స్సప్తప్త్యా త మాసాద్య తప
 స్వినౌ, నివేతతు శ్శరీరేఽస్య పితా చాస్యేద మబ్రవీత్. ౩౦. నాభివాదయసే
 మాద్య న చ మా మభిభాషసే, కింను శేషేతు భూమా త్వం వత్స కిం కుపితో
 హ్యసి. ౩౧. నత్వహం తే ప్రియః పుత్ర మాతరం పశ్యే ధార్మిక, కిన్ను నాలింగ
 సే పుత్ర సుకుమార వచో వద. ౩౨. కస్య వాఽపరరాత్రేఽహం శ్రోష్యామి హృద

వ్యసనం-అకర్తుం నాశకత్ - కృతవాసేవేత్యర్థః. ౨౧. స ఇత్యాది. స్తేతి వాక్యాలంకారే-ఫలేత్
 విశిర్యేత్-ఇథిఫలావిశరణ ఇతి ధాతుః - మచ్ఛాపేనేతి శేషః-క్షత్రియేణ పాలకేన-వానప్రస్థే-అజ్ఞా
 నతః కృతో వధః వజ్రిణ మింద్ర మపి-స్థానా చ్ఛ్వావయేత్ - జ్ఞానపూర్వం కృతః-జ్ఞానకృతస్తు
 విశేషత శ్ఛ్వావయేత్ అవిశంబో విశేషః - సప్తధేత్యుపలక్షణం - బహుధేత్యర్థః-బ్రహ్మవాదిని పర
 మాత్మజే-బ్రహ్మచారిణీతి పాతే చరతే ర్గత్యర్థత్వాత్ సర్వేగత్యర్థా జ్ఞానార్థా ఇతి న్యాయేన బ్రహ్మ
 తత్త్వం చరితుం జ్ఞాతుం శీల మస్యాస్తీతి బ్రహ్మచారి-తస్మిన్ - 'జ్ఞానే తత్త్వే తపోధ్యాత్మ వేదేషు
 బ్రహ్మ చోచ్యత' ఇతి సిఘంటుః. యస్తాత్ కారణా దిదం దుష్కృత మజ్ఞానాత్ కృతం తేన త్వం
 జీవసి-అపిచ-అద్య జ్ఞానపూర్వకత్వే వధస్య రాఘవాణాం కులం న స్యాత్-భవాన్ కుత స్యాత్
 జీవేత్ - ఇతి మా మువాచేత్యన్వయః. ౨౬. నయేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం
 గతం పుత్రం ద్రష్టు మిచ్ఛావః-ఆతః-సౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮.
 అథేతి. అహం తౌ నీత్వా అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధేనాహం శబ్దద్వయావైయర్థ్యం. ౨౯.
 ౩౧. నత్వేతి. అహం తే ప్రియః - నతుచేత్-మాతరం పశ్యేత్యన్వయః. ౩౨. కస్యేతి. హృదయం

వాదిని బ్రహ్మవక్తుం శీల మస్యాస్తీతి. తథా-తస్మిన్-అపిహ్యద్యేతి-రాఘవాణాం కుల మపి న స్యాత్
 జ్ఞానపూర్వకృతం చే దితి శేషః-కుతో భవాన్ కిం పున ర్భవా నిత్యర్థః. ౨౬. నయేత్యాదిశ్లోక
 ద్వయ మేకం వాక్యం. ధర్మరాజవశం గతం అతఏవ పశ్చిమదర్శన మంత్యదర్శనం పుత్రం ద్రష్టు
 మిచ్ఛావః-సౌ తం దేశం నయేతి మా మభ్యభాషతేతి సంబంధః. ౨౮. అథాహ మితి. అహం తౌ
 నీత్వా అహం త మస్పర్శయ మితి సంబంధః. ౨౯. ౩౧. నత్వేతి. అహం తే ప్రియో న చేత్-మాతరం
 పశ్యేతి సంబంధః. ౩౨. కస్యేతి. హృదయంగమం మనోహరస్వరం - అధీయానస్య పఠతః - అన్య

యంగమం, అధీయానస్య మధురం శాస్త్రం వాన్య ద్విశేషతః. 33. కో మాం సంధ్యా ముపాస్యైవ స్నాత్వా హుతహుతాశనః, శ్లాఘయిష్యత్యుపాసీనః పుత్రశోకభయార్దితం. 34. కందమూలఫలం హృత్వా కో మాం ప్రియ మివా తిథిం, భోజయిష్యత్యకర్తవ్య మప్రగ్రహ మనాయకం. 35. ఇమా మంధాంచ వృద్ధాంచ మాతరం తే తపస్వినీం, కథం వత్స భరిష్యామి కృపణాం పుత్రగర్ధినీం. 36. తిష్ఠ మాం మాగమః పుత్ర యమస్య సదనం ప్రతి, శ్వో మయా సహ గంతాసి జనన్యాచ సమేధితః. 37. ఉభావపిచ శోకార్తా వనాథౌ కృపణౌ వనే, క్షీప్ర మేవ గమిష్యావ స్త్వయా హీనౌ యమక్షయం. 38. తతో వై వన్వతం దృష్ట్వా తం ప్రవత్యామి భారతీం, క్షమతాం ధర్మరాజో మే బిభృయా త్పితరా వయం. 39. దాతు మర్హతి ధర్మాత్తా లోకపాలో మహాయశాః, ఈదృశస్య మమాక్షయ్యా మే కా మభయదక్షిణాం. 40. అపాపోఽసి యదా పుత్ర నిహతః

గమం మనోహరస్వరం - అధీయానస్య పఠతః-అన్యద్వా - ఇతిహాసపురాణాదికం వా. 33. కఇతి. సంధ్యా ముపాస్య - నమస్కారపూర్వకం తాంత్రికం సంధ్యావందనం కృత్యేత్యర్థః - హుతహుతాశనః కృతహోమః - నమ వైశ్యా చూర్భద్రాయాం జాతోహి కరణః - తస్య కథం హోమాధికార ఇతి - మైవం - 'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దితి చతుర్థవర్ణస్యాపి పంచ మహాయజ్ఞాధికార స్సన్యతే. తతోఽప్యధికస్య కరణస్య స్వోచితమంత్రై ర్హోమాధికారస్య కైముత్య న్యాయసిద్ధత్వాత్ - శ్లాఘయిష్యతి - ఉపచరిష్యతీత్యర్థః. 34. కందమూలఫల మితి. కందం జలౌ దృఢవానాం పద్మాదీనాం-మూలం స్థలౌద్భవానాం - అకర్తవ్యం కర్తానుష్ఠానాక్షమం - అప్రగ్రహం నీవారాదిసంగ్రహరహితం-అనాయకం అనాథం రక్షకరహితం-యష్టిం గృహీత్వా మార్గదర్శక రహిత మితివార్థః. 35. 36. తిష్ఠేతి. తిష్ఠ మాం మాం ప్రతితిష్ఠ-మాగమః మాగచ్ఛ-సమేధితః-సహిత ఇత్యర్థః. 37. 38. తతఇతి. వైవన్వతం యమం-ధర్మరాజః క్షమతాం మత్పుత్రస్య స్వపరిసరాగమన విశంబం సహతాం - మే మత్సంబంధీ-అయం పుత్రః-పితరౌ బిభృయాదితి భారతీం ప్రవత్యామితి సంబంధః. 39. 40. రాజ్ఞాం స్వహస్తకృతం హననం పూర్వకృతస్య పాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్యేన ద్వా ఇతిహాసపురాణాదికం. 33. కో మా మితి. సంధ్యా ముపాస్య-నమస్కారపూర్వకం తాంత్రిక సంధ్యావందనం కృత్యేత్యర్థః-హుతహుతాశనః హుత హోమః-'నమస్కారేణ మంత్రేణ పంచయజ్ఞాన్ సమాపయే' దిత్యుక్తేః - చతుర్థవర్ణా దధికస్య కరణస్య - హోమాధికారో స్తీత్యవగమ్యతే - శ్లాఘ యిష్యతి ఉపచరిష్యతి - ఉపాసీనః ఉప సమీపే ఆసీనః. 34. కందేతి. కందం జలౌద్భవానాం పద్మాదీనాం - మూలం - స్థలౌద్భవానాం-అకర్తవ్యం కర్తానుష్ఠానాక్షమం-అప్రగ్రహం నీవారాది సంగ్రహరహితం. 35. 36. తిష్ఠేతి. మా ముద్దిశ్యతిష్ఠ-మాగమః మాగచ్ఛ-సమేధితః సహిత ఇత్యర్థః. 37. 38. తత ఇతి. మే అయం మత్సంబంధ్యయం - పుత్రః పితరౌ బిభృయాదితీతం వైవన్వతందృష్ట్వా భారతీంవాచం ప్రవత్యామి-ధర్మరాజః క్షమ్యతా మితి సంబంధః. 39. దాతు మితి. లోకపాలో యమః- ఈదృశస్యానాధస్యేత్యర్థః. 40. రాజ్ఞా స్వహస్తకృతం హననం స్వపుత్రేణ పూర్వకృతపాపస్య ప్రాయశ్చిత్తత్యేన ప్రాప్త మితి మత్వా వదతి. అపాపోఽసి. పాపకర్తా రాజ్ఞా య దా నిహతః- తదైవ అపాపోఽసి - తేన అపావత్సహేతునా - సత్యేన మమ సత్యేనచ - శస్త్రయోధినాం యే

పాపకర్తణా, తేన సత్తేన గచ్ఛాశు యే లోకా శ్శస్త్రయోధినాం. ౪౧. యాంతి
 శూరా గతిం యాం చ సంగ్రామే ష్వనివర్తినః, హతా స్త్వభిముఖాః పుత్రగతిం
 తాం పరమాం వ్రజ. ౪౨. యాం గతిం సగర శ్శైబ్యో దిలీపో జనమేజయః,
 నహుషో దుందుమారశ్చ ప్రాప్తాస్తాం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౩. యా గతి స్సర్వసా
 ధూనాం స్వాధ్యాయా త్తపసా చ యా, యా భూమిదస్యాహితాగ్నే రేకపత్నీ
 వ్రతస్య చ. ౪౪. గోసహస్ర ప్రదాత్యాణాం యాయా గురుభృతా మపి, దేహ
 న్యాసకృతాం యా చ తాం గతిం గచ్ఛ పుత్రక. ౪౫. నహిత్యస్త్రి కులే జాతో
 గచ్ఛత్యకుశలాం గతిం, స తు యాస్యతి యేన త్వం నిహతో మమ బాంధవః.
 ౪౬. ఏవం సకృషణం తత్ర పర్యదేవయతాసకృత్, తతోఽస్తై కర్తు ముదకం ప్ర
 వృత్త స్సహ భార్యయా. ౪౭. స తు దివ్యేన రూపేణ మునిపుత్ర స్స్వకర్తభిః,
 స్వర్గ మధ్యారుహ త్ప్రప్తం శక్రేణ సహ ధర్తవిత్. ౪౮ ఆబభాషే చ తౌ వృద్ధౌ
 సహ శక్రేణ తాపసః, ఆశ్వాస్యచ ముహూర్తంతు పితరౌ వాక్య మబ్రవీత్.

ప్రాప్తమితి మత్వావదతి-ఆపాప ఇతి. పాపకర్తణా రాజ్ఞా యదా నిహతః తదైవాపాపాసి - తేన
 ఆపాపత్వేన హేతునా - సత్తేన మమ సత్తేన - శ్శస్త్రయోధినాం యే లోకా స్తాన్ ఆశుగచ్ఛేతి
 యోజనా - నన్వస్య తపస్వినో బ్రహ్మలోకప్రాప్తి రేవ వక్తవ్యా శస్త్రహననమాత్రేణ శస్త్రయో
 ధినాం లోకం ప్రాప్యత్వేన వదతి - ఏతత్ కథ ముపపద్యతే - ఉచ్యతే - 'ద్వా విమా పురుషౌ
 లోకే సూర్యమండలభేదినౌ, పరివ్రాజ్యోగయుక్త శ్చ శరణాభిముఖో హత' ఇతి శస్త్రయోధినా
 ముత్కృష్ట్యోక పాప్తిశ్రవణా న్నదోషః. ౪౧-౪౩. యా గతిరితి. ఏకపత్నీవ్రతస్యేతి. ఇదం చ
 వ్రత మనుకూలాయాం పుత్రిణ్యాం పత్న్యాం బోధ్యం-గోసహస్రప్రదాత్యాణా మితి-యాయేతి-
 ఏకస్య యచ్ఛబ్దస్య పూర్వేణాన్వయః - గురుభృతాం గురుశుశ్రూషాకారిణాం-దేహన్యాసకృతాం-
 మహాప్రస్థానాదినేతి శేషః - యద్వా - పరలోకప్రాప్తినంకల్పపూర్వకం గంగాయమునాసంగమా
 దౌ జలేఽగ్నౌ వా తనుం త్యజతా మిత్యర్థః. ౪౪. ౪౫. నేతి. ఆస్తి నుగ్రలే తపోనిష్ఠానా మస్తా
 కం కులే జాతః - అకుశలాం ఆశుభాం - గతిం స గచ్ఛేత్ - అపితు మమ బాంధవః పుత్రః-త్వం
 యేన నిహతః - స ఏవాకుశలాం గతిం యాస్యతి. ౪౬. ఏవ మితి. ఉదకం సంస్కారపూర్వోదక
 క్రియాః. ౪౭. సత్వితి. శక్రేణ సహ స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర
 సృమాగత ఇతి గమ్యతే. ౪౮. సంగ్రహేణోక్తం స్వర్గారోహణం నివృణోతి - ఆబభాష ఇతి.
 తాపసః శక్రేణ సహ తౌ వృద్ధౌ ఆబభాషే-అభాషణేపి వృద్ధయౌ రశ్రవణా త్పున రాహేత్యాహ

లోకాః - తాననుగచ్ఛేతి యోజనా. ౪౧-౪౪. గోసహస్రేతి. దేహన్యాసకృతాం పరలోకప్రా
 ప్తిసాధనత్వేన - గంగాయమునాసంగమాదౌ జలే వాగ్నౌ వా తనుం త్యజతాం. ౪౫. నహితి.
 ఆస్తి నుగ్రలే తపోనిష్ఠానా మస్తాకం కులే మమ బాంధవః పుత్రో యేన రాజ్ఞా త్వం హతః - స
 ఏవ యాస్యతి. ౪౬. ఏవ మితి. ఉదకం సంస్కారపూర్వోదకక్రియాం. ౪౭. సత్వితి. శక్రేణ సహ
 స్వర్గ మధ్యారుహ దిత్యనేన మునిపుత్రం స్వర్గం నేతుం శక్ర సృమాగత ఇత్యవగమ్యతే. ౪౮. సంగ్ర
 హేణోక్తం స్వర్గారోహణం నివృణోతి - ఆబభాష ఇత్యాదినా. ఆబభాష ఇత్యస్య ప్రపంచార్థః
 ఆశ్వాస్యేత్యాది. యద్వా - తాపసః తౌ వృద్ధౌ ఆశ్వాస్య ఆబభాషే - పితరౌ వాక్య మబ్రవీ

౪౯. స్థాన మస్తి మహత్ప్రాప్తో భవతోః పరిచారణాత్, భవంతా వపి చ ఊ
ప్రం మమ మూల ముపైష్యతః. ౫౦. ఏవ ముక్త్వా తు దివ్యేన విమానేన వపు
ష్వతా, ఆరురోహ దివం ఊప్రం మునిపుత్రో జతేంద్రియః. ౫౧. స కృత్వాతూ
దకం తూర్ణం తాపస స్సహ భార్యయా, మా మువాచ మహాతేజాః కృతాంజలి
ముపస్థితం. ౫౨. అద్యైవ జహి మాం రాజన్ మరణే నా స్తి మే వ్యధా, య
చ్ఛరేణైకపుత్రం మాం త్వ మకార్షీ రపుత్రకం. ౫౩. త్వయాతు యదవిజ్ఞానాన్ని
హతో మే సుత శ్శుచిః, తేన త్వా మభిశప్స్యామి సుదుగ్ధ మతిదారుణం ౫౪.
పుత్రవ్యసనజం దుగ్ధం యదేత న్నమ సాంప్రతం, ఏవం త్వం పుత్ర శోకేన రాజన్
కాలం కరిష్యసి. ౫౫. అజ్ఞానాత్తు హతో యస్తాత్ క్షత్రియేణ త్వయా మునిః,
తస్మా త్త్వాం నావిశత్యాశు బ్రహ్మహత్యా నరాధిప. ౫౬. త్వా మవ్యేతాదృశో
భావః ఊప్ర మేవ గమిష్యతి, జీవితాంతకరో ఘోరో దాతార మివ దక్షిణా.
౫౭. ఏవం శాపం మయి న్యస్య విలప్య కరుణం బహు, చితా మారోప్య దేహం
తన్నిభునం స్వర్గ మభ్యయాత్. ౫౮. తదేతచ్ఛింతయానేన స్మృతం పాపం మయా

ఆత్వాస్యచేతి. ౪౯. స్థానమితి. మూలం సమీపం - 'ఆద్యే శిషామాం సక్షత్రే మూలం కుఞ్చ
సమీపయో' రితి నిఘంటుః. ౫౦. ఏవ మితి. వపుష్వతా ప్రశస్తాకారేణ-ప్రశంసాయాం మతుష్. ౫౧. ౫౨. అద్యైతి. జహి ప్రాణాన్తోచయ - హంతే ర్జ ఇతి జాదేశః - కథం మారణం దుగ్ధా
కరత్వా దిత్యత్రాహ - మరణే నాస్తి మే వ్యధేతి - వ్యధాభావహేతు మాహ యదితి - ఆతోపి
కిం వ్యధాస్తీతి భావః. ౫౩. త్వయేతి. అభిశప్స్యామి న తు భస్మీకరోమితి భావః - సుదుగ్ధ మతి
దారుణ మితి క్రియావిశేషణం. ౫౪. పుత్రవ్యసన మితి. యద్యస్తాత్కారణాత్ - మమ ఏత న్నర
ణవర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుగ్ధం అభూదితి శేషః - ఏవం పుత్రశోకేన కాలం కరిష్యసి -
మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః - 'కాలా మృత్యోచ సమయ' ఇతి వైజయంతీ. ౫౫. అజ్ఞానా దితి.
బ్రహ్మహత్యా బహుపాతక మిత్యర్థః - అన్యథా వైశ్యా చూఢద్రాయాం జాతస్య కరణాఖ్యసంకర
జాతిత్వేన బ్రహ్మహత్యాప్రసక్త్యభావాత్. ౫౬. త్వా మితి. ఏతాదృశః పుత్రశోకరూపః భావః
స్వభావః - దాతార మివ దక్షిణా - యథా విప్రాయ దక్షిణా దత్తా దాతారం స్వసదృశఫలం
ప్రాప్నోయతి - తథేత్యర్థః - పుత్రశోకాతిశయేన ఇహ జన్త న్యేవ ఫల మనుభవిష్యసీతి ధియా ఊప్ర
మిత్యుక్తవాక్ - దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే. ౫౭. ఏవ మితి. దేహ మిత్యే
కవచనేన చితారోహణకాలే దేహయో గ్ధాధబద్ధత్వం లక్ష్యతే. ౫౮. తదితి. శబ్దవేధ్యనుకర్షిణా
శబ్దవేధినం బాణం ప్రయంజానేన - యద్వా - శబ్దవేధినం బాణం ముక్త్వా పున స్తచ్ఛరీరస్రాత

దిత్యేతత్ - భవంతా వపి మమ మూల ముపైష్యత ఇత్యనేనోత్తరేణ సంబధ్యతే. ౪౯. స్థాన మితి.
మూలం సమీపం. ౫౦. ఏవ మితి. వపుష్వతా ప్రశస్తాకారేణ. ౫౧. ౫౨. అద్యైతి. జహి ప్రాణాన్
మోచయ. ౫౩. త్వయేతి. సుదుగ్ధ మతిదారుణ మితి చ క్రియా విశేషణం. ౫౪. పుత్రేతి. య
ద్యస్తా న్నమ ఏతత్ - మరణవర్యవసాయి పుత్రవ్యసనజం దుగ్ధం అభూదితి శేషః - ఏవం పుత్ర
శోకేన కాలం కరిష్యతి మృత్యుం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః. ౫౫. అజ్ఞానా దితి. త్వాం బ్రహ్మహత్యా నావిశ
తి - హననస్యాజ్ఞానమూలత్వా తస్య కరణత్వా చేతి భావః. ౫౬. త్వామితి. ఏతాదృశః పుత్ర

స్వయం, తదా బాల్యా త్కృతం దేవి శబ్దవేధ్యనుకర్షణా. ౧౯. తస్యా యం కర్త
 ణో దేవి విపాక స్సముపస్థితః, అపఘ్నై స్సహ సంభుక్తే వ్యాధి రన్నరసే యథా.
 ౨౦. తస్మా న్తా మాగతం భద్రే తస్యోదారస్య తద్వచః, యదహం పుత్రశోకే
 న సంత్యక్యోమ్యద్య జీవితం. ౨౧. చక్షుర్భ్యాం త్వాం నపశ్యామి కౌసల్యే
 సాధు మా స్పృశ, ఇత్యుక్త్వా స రుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిపః.
 ౨౨. ఏతన్తే సదృశం దేవి యన్తయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తన్తై వ
 యదనేన కృతం మయి. ౨౩. దుర్వృత్తమపి కః పుత్రం త్యజే ద్భవి విచక్షణః,
 కశ్చ ప్రవ్రాజ్యమానో వా నాసూయే త్పితరం సుతః. ౨౪. యది మాం సంస్పృశే
 ద్రామ స్సకృ దద్య లభేత వా, యమక్షయ మనుప్రాప్తా ద్రక్ష్యంతి నహి మాన

శల్య మనుకృష్టవలేత్యర్థః - చింతయానేన మరణపర్యవసాయా పుత్రశోకః ప్రాప్తః ఆస్య కిం
 నిదాన మితి చింతయానేన - ఏతత్ పాపం స్మృతం మునికుమారవధరూపం స్మృతివిషయ
 మభూ దిత్యర్థః. ౧౯. తస్మైతి. అపఘ్నైః వ్యాధివర్ధకైః - వ్యంజనై స్సహ సంభుక్తః అన్నరసః -
 వ్యాధిం ఉల్బణయన్నితి శేషః - సమపస్థితో భవతి బాధకత్వేన ప్రాప్తో భవతి-‘అపఘ్నై స్సహ
 సంభుక్తే వ్యాధిరన్నరసే యథే’తిచ పాఠః. ౨౦. తస్మా దితి. ఉదారస్య శాపప్రదాతుః - ఉదార
 త్వోక్తి రపుత్రస్య పుత్రసంపాదనపరత్వాత్ - యద్వా - ఉదారస్య మహతః-‘ఉదారో దాతృమ
 హతో’ రిత్యమరః. వనో మా మాగతం శాపరూపవచనార్థో మాం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౧. చక్షు
 ర్భ్యా మితి. మా మాం. ౨౨. ‘ఇత్యుక్త్వా సరుదం స్త్రస్తో భార్యా మాహ చ భూమిపః’ ఇత్యర్థానంత
 రం-‘ఏతన్తే సదృశం దేవి యన్తయా రాఘవే కృతం, సదృశం తత్తు తన్తై వ య దనేనకృతం
 మయా’తిక్రమః. ౨౩. ౨౪. యదితి. యదితి రామ స్సకృదప్యద్య మాం సంస్పృశేత్ - లభేత వా
 చక్షుర్విషయతాం ప్రాప్నుయా ద్వా - తదా జీవేయ మితి గమ్యమానత్వా తదనుక్తిః - కిమర్థ
 మేవ మనర్థం కరోషీత్యత్రాహ-యమేతి-యమక్షయం యమగృహ మనుప్రాప్తా మానవాః బాం

శోకరూపః - పుత్రశోకాతిశయేన-ఇహైవ కర్తృఫల మనుభవిష్యామితి ధియాక్షిప్త మిత్యుక్తవాక్
 దక్షిణాశబ్దేన దక్షిణాహేతుకం సుకృతం లక్ష్యతే. ౧౭. ౧౮. తదితి. ఏతచ్ఛింతయానేన - మరణ
 పర్యవసాయా పుత్రశోకః ప్రాప్తః ఆస్య కారణం కి మితి చింతయానేనేత్యర్థః - తదా బాల్యాత్
 శబ్దవేధ్యానుశిక్షణా శబ్దేన వేద్ధం యోగ్యం శబ్దవేధ్యం వేధ్య మనుశిక్షీతుం శీల మస్యాస్తీతి శబ్దవే
 ధ్యానుశిక్షితేన - మయా కృతం తత్పాపం మునికుమారవధరూపం స్మృతం స్మృతివిషయ మభూ
 దిత్యర్థః. ౧౯. తస్మైతి. విపాకః ఫలం - అపఘ్నైః వ్యాధివర్ధకవ్యంజనై స్సహ - అన్నరసే సంభు
 క్తే వ్యాధి ర్యథా. ౨౦. తస్మా దితి. ఉదారస్య మహతః వచః-మమాగతం శాపరూపవచనార్థోమాం
 ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౨౧. ౨౨. ఏతన్త ఇతి. మయా రాఘవే యత్ వివాసనరూపం కర్తృకృతం -
 ఏతన్తే సదృశం-అనేన రామేణ యత్కృతం కైకేయాబోధితమస్వాద్వాక్యా త్ప్రవ్రాజనం- తత్
 తన్తై వ సదృశం-యద్వా తత్తు పుత్రశోకేన జీవితస్య త్యజనం తన్తై వ శాపకర్తృణ ఏవ సదృశం -
 యదనేన మునినా మయి కృతం-తస్య శాపస్యానురూప మేవ తదిదం మరణ మిత్యర్థః. ౨౩. తదేవ
 సమర్థయతి దుర్వృత్త మితి. యద్వా ఏతన్తే సదృశ మిత్యాదిసార్థజ్ఞోక మేకం వాక్యం - అనేన
 మునినా మయి య త్కృతం - తస్య శాపవచనస్య ఏతత్ప్రతివివాసనరూపం కర్తృసదృశం-అన్యథా
 విచక్షణః కోవా - దుర్వృత్త మపి పుత్రం త్యజేత్-ప్రవ్రాజ్యమానః కోవా పుత్రః పితరం నాసూ

వాః. ౬౫ చతుషా త్వాం న పశ్యామి స్మృతి ర్తమ విలుప్యతే, దూతా వైవ
 స్వతస్యై తే కౌసల్యే త్వరయంతి మాం. ౬౬. అతస్తు కిం దుగ్ధితరం గుదహం
 జీవితక్షయే, నహి పశ్యామి ధర్మజ్ఞం రామం సత్యపరాక్రమం. ౬౭. తస్మాదర్శ
 నజ శ్శోక స్సుతస్యాప్రతికర్తణః, ఉచ్ఛోషయతి మే ప్రాణా న్వారిస్తోక మివాతపః.
 ౬౮. న తే మనుష్యా దేవా స్తే యేచారుశుభకుండలం, ముఖం ద్రక్ష్యంతి రామ
 స్య వర్షే పంచదశే పునః. ౬౯. పద్మపత్రేక్షణం సుభ్రు సుదంష్ట్రం చారునాసికం,
 ధన్యా ద్రక్ష్యంతి రామస్య తారాధిపనిభం ముఖం. ౭౦. సదృశం శారదస్యేందోః
 పుల్లస్య కమలస్య చ, సుగంధి మమ నాథస్య ధన్యా ద్రక్ష్యంతి తన్తుఖం. ౭౧.
 నివృత్త వనవాసం త మయోధ్యాం పునరాగతం, ద్రక్ష్యంతి సుఖినో రామం
 శుక్రం మూర్ధగతం యథా. ౭౨. కౌసల్యే చిత్తమోహేన హృదయం సీదతీవ మే,
 వేదయే నచ సంయుక్తా శబ్దస్పర్శరసా నహం. ౭౩. చిత్తనాశా ద్విపద్యంతే సర్వా
 జ్యేవేంద్రియాణి మే, క్షీణస్నేహస్య దీపస్య సంసక్తా రశ్మయో యథా. ౭౪. అ
 య మాత్తభవశ్శోకో మా మనాథ మచేతనం, సంసాదయతి వేగేన యథా కూ
 లం నదీరయః. ౭౫. హః రాఘవ మహాబాహూ హః మమాయాసనాశన, హః
 పితృప్రియ మే నాథ హఃద్య క్వాసిగత స్సుత. ౭౬. హః కౌసల్యే నశిష్యామి హ
 సుమిత్రే తపస్విని, హః నృశంసే మమామిత్రే కై కేయి కులపాంసని. ౭౭. ఇతి రా
 మస్య మాతు శ్చ సుమిత్రాయా శ్చ సన్నిధౌ, రాజా దశరథ శ్శోచన్ జీవితాం
 త ముపాగమత్. ౭౮. యదాతు దీనం కథయ న్న రాధిపః ప్రియస్య పుత్రస్య వి
 వాసనాతురః, గతేర్ధరాత్రే భృశదుగ్ధపీడిత స్తదా జపచా ప్రాణ ముదార

ధవాన్ న ద్రక్ష్యంతి హీత్యర్థః - తస్మా జ్జీవనకాల ఏవ దర్శన మపేక్ష్యత ఇతి భావః. ౬౫. ౬౭.
 తస్యేతి. అప్రతికర్తణః-ప్రతిక్రియారహితస్య స్తోకం అల్పం - 'స్తోకాల్పక్షుల్లకా' ఇత్యమరః. ౬౮.
 నేతి. మనుష్యాః జరాయుక్తా న భవంతి-కింతు దేవాః-నిత్యయావనాః-అహం పునర్దేవకుమారరూపమ
 లంకృతం తం సుత మావ్రజంతం, నందామి పశ్యన్నపి దర్శనేన భవామి దృష్ట్వాచపునర్యువేవేతి హి
 పూర్వ ముక్తవాన్ చారుశుభకుండలం తన్తుఖసంయోగాత్ కుండల మతీవశోభాం ప్రాప్త మిత్యు
 చ్యతే. ౬౯. ౭౦. నివృత్తవనవాస మితి. మూర్ధగతం శుక్రం యథా మాధ్యం విహాయ స్వస్థానగతం
 శుక్రమివ. ౭౧. కౌసల్య ఇతి. చిత్తమోహేన-చిత్తస్య మోహో దుగ్ధిభాదిశయప్రాప్తా మూర్ఖా -
 తయేత్యర్థః - 'మూర్ఖా తు కశ్చలం మోహ' ఇత్యమరః. హృదయం మనసోఽధిష్ఠానం - సీదతీవ
 విశీర్యతీవ-సంయుక్తాన్ ఇంద్రియసంయుక్తాన్-న వేదయే న జానే. ౭౩. హృదయవిశరణేన శబ్దా
 ద్యజ్ఞానే హేతు మాహ-చిత్తనాశా దితి. సంసక్తాః దీపావినాభూతాః - యథా స్నేహనాశకృత
 దీపనాశా ద్రశ్మినాశః ఏవం శరీరశైథిల్యకృతచిత్తనాశా దింద్రియనాశ ఇతి సూచితం. ౭౫.

యేత్ - తస్మాత్ పుత్రప్రవాజనం ప్రవాజ్యమానపుత్రస్యానసూయాకరణంచ - శాపేన వినా
 కథం ఘటత ఇత్యర్థః. ౭౪. ౭౬. నివృత్తేతి. మూర్ధగతం శుక్రం యథా-మాధ్యం విహాయ స్వోచ్ఛ
 మూర్ధగతం శుక్రమివ. ౭౭. కౌసల్య ఇతి. చిత్తమోహేన చిత్తమోహః దుగ్ధిభాదిశయః ప్రాప్తామూ

దర్శనః. ౭౯. శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని, వందినః పర్యుపాతిష్ఠ తత్ పార్థివనివేశనం, సూతాః పరమసంస్కారా మంగళా శ్చోత్తమశ్రుతాః, గాయకాః స్తుతిశీలాశ్చ నిగదంతః పృథక్పృథక్. ౨. గాజానం స్తువతాం తేషా ముదాత్తాభిహితాశిషాం, ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణ స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత. ౩. తత స్తు స్తువతాం తేషాం సూతానాం పాణివాదకాః, అపదానాన్యదాహృత్య పాణి వాదా నవాదయన్. ౪. తేన శబ్దేన విహగాః ప్రతిబుద్ధా విసస్వనుః, శాఖాస్థాః పం జరస్థా శ్చ యే రాజకులగోచరాః. ౫. వ్యాహృతాః పుణ్యశబ్దా శ్చ వీణానాం చాపి నిస్సవీనాః, ఆశీర్దేయం చ గాథానాం పూరయామాస వేశ్మతత్. ౬. తత శ్శుచి

హేతి. ఆచూసనాశన దుఃఖనాశన ౭౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. రాత్ర్యాం రాత్రిశేషే - పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాద్యుత్తమసంస్కారయుక్తాః - శ్రేష్ఠలంకారయుక్తావా - వందిన ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ సూతాః వంశావళిక్షీర్తకాః-మంగళాః మంగళపాఠకాః - ఉత్తమం శ్రుతం గాంధర్వశాస్త్రశ్రవణం యేషాం తే ఉత్తమశ్రుతాః-ఏతద్విశేషణద్వయం గాయకమాత్రవిశేషణం-అన్యత్ సర్వవిశేషణం-సర్వత్ర పర్యుపాతిష్ఠ నితి క్రియాపదం. ౨. రాజాన మితి. ఉదాత్తాభిహితాశిషాం - ఉదాత్తేన ఉచ్చైస్సర్వరేణ అభిహితాః ప్రయుక్తాః ఆశిషో యై స్తేషాం - ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః - ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః - 'ఆభోగః పరిపూర్ణ తే' త్యమరః. ౩. తత ఇతి. స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణిపాదకాః - తాళగత్యా వివిధం పాణిభ్యాం వాదయంతీతి పాణి వాదకాః - అపదానాని వృత్తా ద్యద్భుతకర్తాణి - పాణివాదా నవాదయన్ పాణివాదా నకుర్వ నిత్యర్థః. ౪. తేనేతి. శాఖాస్థాః - గృహారామవృక్షశాఖాసు వర్తమానాః - రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానా విహగాః శకునాదయః. ౫. వ్యాహృతా ఇతి. వ్యాహృతాః బ్రహ్మణై రుక్తాః - పుణ్యశబ్దాః పుణ్యపురుషక్షేత్రతీర్థకీర్తనాదిరూపాః - పూరయామాసు రితి విపరిణామేన యోజనీయం - గాథానాం దశరథవిషయప్రబంధవిశేషాణాం - సంబంధి - ఆశీర్దేయం

ర్చా హృదయం మనోధిష్ఠానం-సీదతీవ విశీర్యతీవ. ౭౩. ౭౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - చతుష్షష్టితమ స్సర్గః.

అథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం పరమసంస్కారాః వ్యాకరణాదిశిక్షావంతః - పరమా లంకారానా - మంగళాః మంగళపాఠకాః. ౨. రాజాన మితి. ప్రాసాదాభోగవిస్తీర్ణః ప్రాసాదేషు ఆభోగః పరిపూర్ణతా - తయా విస్తీర్ణః స్తుతిశబ్దో హ్యవర్తత - ప్రాసాదేషు సర్వత్ర పూర్ణతయా స్తుతిశబ్దో వ్యాప్త ఇతి భావః. ౩, తత ఇతి. స్తువతాం స్తువత్సు సత్సు - పాణివాదకాః తాళ గత్యా వివిధం పాణినైవ వాదయంతి యే తే పాణివాదకాః - అపదానాని వృత్తాద్భుతకర్తాణి-రాజభిః కృతాద్భుతచరిత్రాణీత్యర్థః. ౪. తేనేతి. శాఖాస్థా గృహారామవృక్షే శాఖాసువర్తమానాః-రాజకులగోచరాః రాజగృహే దృశ్యమానాః. ౫. వ్యాహృతా ఇతి. పుణ్యశబ్దాః - హరి నారాయణాదిపుణ్యశబ్దాః యద్వా - పుణ్యశ్లోకపురుషాణాం కీర్తనాని - ఆశీర్దేయం ఆశీరూపం గానం - గాథానాం రాజ్ఞాం చరిత్రప్రతిపాదకశ్లోకాః గాథాః - తాసాం - పూరయామాసేత్యే

సమాచారాః పర్యుపస్థానకోవిదాః, స్త్రీవర్షధరభూయిష్టా ఉపతస్థ ర్యథాపురం. 2. హరిచందనసంపృక్త ముదకం కాంచనైర్ఘృతైః, అనిన్య సాన్ననశిక్షాజ్ఞాః యథాకాలం యథావిధి. ౮. మంగళాలంభనీయాని ప్రాశనీయాన్యపస్కరాన్, ఉపనిన్య స్తథాన్యన్యాః కుమారీ బహుళా స్త్రియః. ౯. సర్వలక్షణసంపన్నం సర్వం విధివదర్శితం, సర్వం సుగుణలక్ష్మీవ తద్భూవాభిహారికం. ౧౦. తత్తు సూర్యోదయం యావత్సర్వం పరిసముత్సుకం, తస్థా వనుపసంప్రాప్తం కిం స్వి దిత్యుపశంకితం. ౧౧. అథ యాః కోసలేంద్రస్య శయనం ప్రత్యనంతరాః, తా స్త్రియస్తు

ఆశీర్వాదరూపం గానం. ౬. తత ఇతి. పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలాచితపరిచర్యావితక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్టాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః పండైశ్చ సమృద్ధాః పరిచారకా ఇతి శేషః. 2. హరిచందనసంపృక్త మితి. హరిచందనసంపృక్తం హరిచందనసంమిశ్రం - సాన్ననశిక్షాజ్ఞాః సాన్నప్రకారజ్ఞాః - యథావిధి యథానియమం. ౮. మంగళాలంభనీయానీతి. మంగళాలంభనీయాని మంగళరూపానులేపచాని - తైలోద్వర్తనాదీని - స్పర్శనీయాని గవాదీనీత్యేకే - ప్రాశనీయాని దంతధావనానంతరం గంధూషలేవన ప్రాశనీయాని - సంపిష్టతిలనారీకేశజీరకాదిద్రవ్యాణి ఔషధవిశేషా నిలివార్థః - గంగాదితీర్థోదకానీతి వార్థః అనుదినమఖిలదురితహరణాయాఖిలకర్తృణా మధికారాపాదనాయచ ప్రాశనీయాని - కులారాధనభూత శ్రీరంగనాథ చరణారవిందసమర్పితతీర్థోదకతుల్యస్యాదీనీతివార్థః - తీర్థోదకభాజనావరణపేటికాదే రేవ పరిచారకై రానయనం జ్ఞేయం - ఉపస్కరాన్ దర్పణవస్త్రాభరణకుసుమాదీని - కుమారీబహుళాః కుమారీప్రాయాః - స్త్రియః ఇతిద్వితీయా - వారయోషితఇతియావత్. ౯. సర్వలక్షణసంపన్నమితి. అభిహారికం - రాజేప్రాత ర్యదా హర్తవ్యం మంగళార్థమానేతవ్యం - తత్సర్వం సర్వలక్షణసంపన్నత్వా దితి ధర్మవిశిష్టం బభూవ. సుగుణం చ తత్ లక్ష్మీవచ్ఛేతి సమాసః. ౧౦. తదితి. తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం - సూర్యోదయం యావత్ సూర్యోదయాత్ పూర్వ మేవ - పరిసముత్సుకం రాజనేవాసముత్సుకం - అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి - కిం స్వి దిత్యుపశంకితం సత్ తస్థా - రాజా నాగతః తస్య కిం వాస్యాదితి. శంకాసంయుక్తం తస్థా విత్యర్థః. ౧౧. అథేతి. యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః - శయనం ప్రత్యనంతరాః - శయనసన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ ప్రబోధనోచితసవినయమృదువాక్యైః ప్రాబోధయ

తత్ - యథాయోగం వచనవిపరిణామేన యోజనీయం. ౬. తత ఇతి. పర్యుపస్థానకోవిదాః కాలాచితపరిచర్యావితక్షణాః - స్త్రీవర్షధరభూయిష్టాః - అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రీభిః వర్షధరైః పండైశ్చ భూయిష్టాః - సమృద్ధాః - పరిచారకా ఇతి శేషః - యథాపురం యథాపూర్వం. 2. హరిచందనేతి. సాన్ననశిక్షాజ్ఞాః సాన్నవిధిజ్ఞాః. ౮. మంగళేతి. మంగళాలంభనీయాని - మంగళరూపానులేపచాని తైలోద్వర్తనాదీని ప్రాశనీయాన్ దంతధావనానంతరం గంధూషలేవన ప్రాశనీయాన్ - సంపిష్టతిలనారీకేశజీరకాదిద్రవ్యవిశేషాన్ - ఉపస్కరాన్ - దర్పణవస్త్రాభరణాని - కుమారీబహుళాః కుమార్యః బహుళా యాసు తాః. ౯. సర్వలక్షణేతి. సర్వం విధివదర్శితం యథాయోగ్యం బహుకృతం - సుగుణలక్ష్మీవత్ సుగుణవల్లక్ష్మీవచ్ఛ అభిహారికం అభిహారికః - అభిగ్రహణం రాజస్వీకారజన ఇతి యావత్. ౧౦. తదితి. తత్ పూర్వోక్తం పరిజనజాతం అనుపసంప్రాప్తం - అనాగతం రాజానం ప్రతి - శంకిత మభూ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౧. అథేతి. యాః కౌసల్యాదివ్యతిరిక్తాః శయనం ప్రత్యనంతరాః - శయనస్య సన్నికృష్టా ఇత్యర్థః - ప్రత్యబోధయన్ రాజప్రతిబోధనోచిత

సమాగమ్య భర్తారం ప్రత్యబోధయన్. ౧౨. తథాప్యచితవృత్తా స్తా వినయేన
నయేనచ, నహ్యస్య శయనం స్పృష్ట్యా కించి ద ప్యపలేభిరే. ౧౩. తా స్త్రియ
స్వప్న శీలజ్ఞా శ్చేష్టాసంచలనాదిషు. ౧౩౪. తా వేపధుపరీతాశ్చ రాజ్ఞః ప్రాణేషు
శంకితాః. ప్రతిస్తోత స్తృణాగ్రాణాం సదృశం సంచకాశిరే. ౧౪౪. అథ సంవేప
మానానాం స్త్రీణాం దృష్ట్యా చ పార్థివం, యత్త దాశంకితం పాపం తస్య జ్ఞజ్ఞే విని
శ్చయః. ౧౪౫. కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ పుత్ర శోకపరాజితే, ప్రసుప్తేన ప్రబుధ్యేతే
యథా కాలసమన్వితే. ౧౬౪. నిష్ప్రభాచ వివర్ణాచ సన్నా శోకేన సన్నతా, న
వ్యరాజత కౌసల్యా తారేవ తిమిరావృతా. ౧౭౪. కౌసల్యానంతరం రాజ్ఞ స్సుమి

న్నిత్యర్థః. ౧౨. తథేతి. తథాపి ప్రబోధయిత్వాపి - ఉచితవృత్తాః - స్పృశనాదివ్యాపారోచితాః
వినయేన ప్రశయేణ నయేన యుక్త్యాచ - అస్య శయనం శయనస్థానం స్పృష్ట్యా - కించి దపి
నిద్రాలక్షణం ఉచ్ఛ్వాసాదికం - న లేభిరే న జ్ఞాతవత్కః. ౧౩. ఏతదేవోపపాదయతి - తా ఇతి.
స్వప్న శీలజ్ఞాః స్వాపస్వభావజ్ఞాః తాః పూర్వోక్తాః స్త్రీయః శ్చేష్టాసంచలనాదిషు శ్చేష్టా హస్త
పాదాదిచలనం - సంచలనం హృదయాదిస్పందనం - ఆదిశబ్దేన నిశ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు
కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సంబంధః. ౧౩౪. తా ఇతి. వేపధునా కంపేన-పరీతా వ్యాప్తాః -
తాః స్త్రీయః - రాజ్ఞః ప్రాణేషు శంకితా స్సత్యః ప్రతిస్తోత స్తృణాగ్రాణాం నదీప్రవాహాభి
ముఖవేతసాదితృణాగ్రాణాం - సదృశం తుల్యం యథా తథా - సంచకాశిరే - సంచకంశిర
ఇత్యర్థః. ౧౪౪. అథేతి. యత్ పాపం మరణరూప మాశంకితం - తస్య నిశ్చయః - తదా జ్ఞ ఇతి
సంబంధః. ౧౪౫. కౌసల్యేతి. పుత్ర శోకేన - పరాజితే ఆక్రాంతే - అతఏవ - యథా కాలసమన్వితే
మృతే ఇవ-సుప్తేన ప్రబుధ్యేతే ౧౬౪. నిష్ప్రభేతి. నిష్ప్రభా నిశ్చికా-వివర్ణా పూర్వవర్ణా ద్విపరీత
వర్ణా - శోకేన సన్నా కృశా - సన్నతా కార్యేన నమ్రా - తిమిరావృతా - ఉత్పాతకాలాత్థ
ధూమ స్తిమిరం తేనావృతా - తారేవ తారకేవ న వ్యరాజత. ౧౭౪. కౌసల్యానంతర మితి. ప్రథ
మం రాజా న విభ్రాజతే స్త - రాజ్ఞో-నంతరం కౌసల్యా శోకాశ్రులుళితాననా సతీ న విభ్రాజతే
స్త - తదనంతరం దేవీ తథావిధా సుమిత్రా న విభ్రాజతే స్త - మృతాద్దశరథాజీవంత్యోః
కౌసల్యసుమిత్రయో ద్విశేషా నాసీ దిత్వర్థః. ౧౮౪. తే ఇతి. సుప్తే తే ఉభే దేవ్యాచ దృష్ట్యా

మృదువినయవాక్యైః ప్రాబోధయన్నిత్యర్థః. ౧౨. తథాపి. ఉచితవృత్తాః ఉచితవ్యాపారాః-విన
యేన ప్రశయేణ నయేన నీత్యా చ - కించిదపి స్వాపలక్షణం. ౧౩. తాఇతి. స్వప్న శీలజ్ఞాః నిద్రా
స్వభావజ్ఞాః తాః పూర్వోక్తాః స్త్రీయః - శ్చేష్టాసంచలనాదిషు - చలనం సంచలనం హృదయనా
భ్యాదిస్పందనం ఆదిశబ్దేన శ్వాసాదికం గృహ్యతే - తేషు కించి న్నోపలేభిర ఇత్యనుషంగేణ సం
బంధ్యతే. ౧౩౪. తా ఇతి. తా ప్రతిస్తోతస్తృణాగ్రాణాం ప్రోతోభిముఖవర్తమానతృణాగ్రాణాం
సదృశం - సంచకాశిరే చకంశిరఇత్యర్థః. ౧౪౪. అథేతి. యత్పాపం మరణరూపం పాప మాశంకి
తం - తస్య నిశ్చయః తదా జ్ఞ ఇతి సంబంధః. ౧౪౫. కౌసల్యేతి. కాలసమన్వితే మృతే ఇవ
న ప్రబుధ్యేతే ౧౬౪. ౧౭౪. మృతా ద్దశరథాత్ జీవంత్యోః కౌసల్యసుమిత్రయోః విశేషా
నాస్తీత్యాహ. కౌసల్యేతి. అత్ర సుప్తేతి పద మధ్యాహర్తవ్యం - రాజ్ఞః అనంతరం సమీప
ఇత్యర్థః - సుప్తా కౌసల్యా న స్త విభ్రాజతే - తదనంతరం తస్యాః కౌసల్యాయా అనంతరం న
మీపే సుప్తా దేవీ సుమిత్రాపి న స్త విభ్రాజత ఇతి సంబంధః - ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత

త్రా తదనంతరం, న స్త విభ్రాజతే దేవీ శోకాశ్రులుళితాననా. ౧౮౪. తే చ దృష్ట్వా తథా సుప్తే ఉభే దేవ్యా చ తం నృపం, సుప్త మేవోద్గతప్రాణ మంతః పుర మదృశ్యత. ౧౯౪. తతః ప్రచుక్తుశు ర్ద్వీనా స్సస్వరం తా వరాంగనాః, కరేణవ ఇవారణ్యే స్థానప్రచ్యుత యూధపాః. ౨౦౪. తాసా మాక్రందశబ్దేన సహసోద్గతచేతనే, కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ త్యక్తనిద్రే బభూవతుః. ౨౧౪. కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ దృష్ట్వా స్పృష్ట్వాచ పార్థివం, హా నాథేతి పరిక్రుశ్య వేతతు ర్ధరణీతలే. ౨౨౪. సా కోసలేంద్రదుహితా వేష్టమానా మహీతలే, న బభ్రాజ రజోధ్వస్తా తారేవ గగనాచ్ఛృతా. ౨౩౪. నృపే శాంతగుణే జాతే కౌసల్యాం పతితాం భువి, అపశ్యం స్తాః స్త్రియ స్సర్వా హతాం నాగవధూ మివ. ౨౪౪. తత స్సర్వా నరేంద్రస్య కైకేయీప్రముఖా స్త్రియః, రుదంత్య శ్శోకసంతప్తా నివేతు ర్గతచేతనాః. ౨౫౪. తాభి స్స బలవా న్నాదః క్రోశంతీభి రనుద్రుతః, యేన స్థిరీకృతం భూయ స్తద్దృహం సమనాదయత్. ౨౬౪. తచ్చ సంత్రస్తసంభ్రాంతం పర్యుత్సుకజనాకులం, సర్వత స్తుములాక్రందం పరితాపార్తబాంధవం. ౨౭౪. సద్యో నిపతితానందం దీనవిక్లబదర్శనం, బభూవ నరదేవస్య సద్ద దిష్టాంత మీయుషః.

సుప్త మేవ సంత ముద్గతప్రాణం తం నృపం చ - అంతఃపురం అంతఃపురజనః అదృశ్యత అపశ్యత్. ౧౯౪. ౨౦౪. తాసా మితి. సహసోద్గతచేతనే సహసోత్పన్నప్రబోధే. ౨౧౪. ౨౩౪. నృప ఇతి. శాంతగుణే శాంతదేహోష్ణస్పందనాది గుణే. ౨౪౪. ౨౫౪. తాభి రితి. సనాదః కౌసల్యాప్రభృతీనాం నాదః - క్రోశంతీభి స్తాభిః పశ్చాత్ ప్రవిష్టకైకేయీప్రభృతిభిః అనుద్రుతః అనుసృతో ౨భూత్ - యేనాంతరక్రొశానుద్రుతేన పూర్వనాదేన స్థిరీకృతం వ్యాప్తం తత్ సర్వం గృహం సమనాదయత్ - మహాంతం ప్రతిధ్వని మజనయ దిత్యర్థః. ౨౬౪. తదిత్యాది. పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనాకులం సద్ద-నరదేవస్య దిష్టాంత మీయుషః - నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి. సముత్త్రస్తసంభ్రాంతం సముత్త్రస్తం ఉద్విగ్నం - సంభ్రాంతం అనవస్థితం చ - ఇత్యేవమాదివిశేషణ

ఇతి సంబంధః - ఉభే అపి మృతే ఇవ ప్రతిభాత ఇతి భావః. ౧౮౪. తేచేతి. అంతఃపురం కర్తృ సుప్తం నృపంసుప్తే దేవ్యా చ దృష్ట్వా నృపం తం దశరథ ముద్గతం ప్రాణం అదృశ్యత-తే దేవ్యావపి తథా ఉద్గతప్రాణే ఇత్యర్థః. అదృశ్యత అపశ్యత్ - కర్తరి యక్ - జ్ఞ ఇత్యర్థః-యద్వా అంతః పురస్య కర్తృత్వం కర్తృత్వంచ - తథాచాయ మర్థః - అంతఃపురం స్వ మాత్మానం ఉద్గతప్రాణ మదృశ్యత-అన్య త్సమానం. ౧౯౪. ౨౦౪. తాసా మితి. సహసోద్గతచేతనే-ఉత్పన్నప్రబోధే. ౨౧౪. ౨౩౪. నృప ఇతి. శాంతగుణే గతప్రాణ ఇత్యర్థః. ౨౪౪. ౨౫౪. తాభిరితి. తాభిః కైకేయీప్రభృతిభిః-పశ్చాదంతఃపురం ప్రవిష్టాభిః ప్రథమప్రవిష్టానాం స్త్రీణాం నాదః అనుద్రుతః అభిసంవర్ధితః. అభూ దిత్యర్థః-యేన నాదేనస్థిరీకృతంముఖరితం తద్దృహం కర్తృ, భూయోఽత్యర్థం సమనాదయత్ - అనద దిత్యర్థః-యద్వా-యేన నాదేన గృహం స్థిరీకృతం పూర్వం పూరితం క్రోశంతీభిః పశ్చా త్ప్రవిష్టకైకే య్యాదిభిః అనుద్రుతః అభివర్ధితః సనాద స్తద్దృహం భూయో భృశం సమనాదయదిత్యన్వయః. ౨౬౪. తదితిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం-పర్యుత్సుకజనాకులం పూర్వం పర్యుత్సుకజనేనాకులం నిబిడం సద్ద రదేవస్య దిష్టాంత మీయుషః-నరదేవే మరణం ప్రాప్తే సతి సం స్తం ఉత్తద్విగ్నం సంభ్రాంతమన వస్థిత మితి వివమాదివిశేషణయుక్తం. బభూవేతి సంబంధః. ౨౭౪. ౨౮౪. అతీతమితి. అతీతం మృతం

౨౦౪. అతీత మాజ్ఞాయ తు పార్థివర్షభం యశస్వినం సంపరివార్య పత్నయః, భృశం రుదంత్యః కరుణం సుదుగ్ధితాః ప్రగృహ్య బాహూ వ్యలప న్ననాథవత్.

౨౦౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మగ్ని మివ సంశాంత మంబుహీన మివార్ణవం, హతప్రభమివాదిత్యం స్వర్గస్థం ప్రేక్ష్య పార్థివం. ౧. కౌసల్యా బాష్పపూర్ణాక్షీ వివిధం శోకకర్చితా, ఉపగృహ్య శిరో రాజ్యః కైకేయీం ప్రత్యభాషత. ౨. సకామాభవ కైకేయీ భుజ్త్వ రాజ్య మకంటకం, త్యక్త్వా రాజాన మేకాగ్రా నృశంసే దుష్టచారిణి. ౩. విహాయ మాం గతో గామో భర్తా చ స్వర్గతో మమ, విపథే సార్థహీనేవ నాహం జీవితు ముత్సహే. ౪. భర్తారం తం పరిత్యజ్య కాస్త్రీ దైవత మాత్మనః, ఇచ్ఛే జీవితు మన్యత్ర కైకేయ్యా స్త్య కథర్తణః. ౫. న లుబ్ధో బుధ్యతే దోషా కింపాక మివ భక్షయన్, కుబ్జానిమిత్తం కైకేయ్యా రాఘవాణాం కులం హతం. ౬. అని యోగే నియుక్తేన రాజ్ఞా రామం వివాసితం, సభావ్యం జనక శృత్యాపరితప్స్వ

యుక్తం బభూవేతి సంబంధః. ౨౦౪. అతీత మితి. ఆజ్ఞాయ సమ్యక్ జ్ఞాత్వా - పత్నయః పత్నయః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వేత్యర్థః. ౨౦౫. ఇతి శ్రీ గోందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పితాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మిత్యాది. రాజ్ఞా శ్చిర ఉపగృహ్య - అంకే కృత్యేత్యర్థః. ౧. ౩. విహాయేతి. విపథే దుర్గారే-సార్థహీనా - సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః. ౪. భర్తార మితి. త్యక్తధర్తణః త్యక్త ధర్తాయాః-ధర్తా దనిచ్ఛేవలా దిత్వనిచ్ఛ. ౫. నేతి. లుబ్ధః ఆర్థలిప్సుః - కింపాకం కుత్సితపాకం విషమిశ్ర పాక మిత్త్యర్థః - కింపాకో నామ కాకమర్దనామకవిషఫలవిశేష ఇతి కేచిత్-కుబ్జానిమిత్తం కుబ్జాహేతోః-నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన మితి హేతో ప్రథమా. ౬. అని యోగే నియుక్తేనేతి. అనియోగే వరప్రదానసమయే వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే సతి-నియుక్తేన-ఇదా నీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపేచ కైకేయ్యా నియుక్తేన-అనుచితనియోగేనియుక్తేనేతి వార్థః-జనకో వై దేహః. ౭. స ఇతి. ఇతః ఆత్ర దేశే-రాజ్ఞా జీవనాశం గతః ప్రాప్తః-స రామః-అనా

పత్నయః పత్నయః బాహూ ప్రగృహ్య పరస్పరం బాహూ గృహీత్వా. ౨౦౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమస్సర్గః.

త మిత్యాది. రాజ్ఞా శ్చిర ఉద్గృహ్య అంకే కృత్యేత్యర్థః. ౧. ౩. విహాయేతి. విపథే దుర్గ మార్గే - సార్థహీనా సహాయభూతపథికసంఘరహితేత్యర్థః. ౪. భర్తార మితి. త్యక్తధర్తణః త్యక్త ధర్తాయాః. ౫. కథ మేవం సాహసం కృతవతీ త్యాశంక్య లుబ్ధాయా స్తస్యా ఆకార్యం అస్తీతి సదృష్టాంత మాహ. న లుబ్ధ ఇతి. లుబ్ధః ఆర్థలిప్సుః - కింపాకం విషమిశ్ర పాకం-యద్వా-కింపాకం కుత్సితపాకం - ఆభక్ష్య మితి యావత్-భక్షయన్ జనః దోషా న్నజానాతీవ కుబ్జానిమిత్తం రాఘ వాణాం కులం కైకేయ్యా హత మితి సంబంధః. ౬. అనియోగేతి. అనియోగే వరదానసమయే-వరస్య విశేషనిర్దేశాభావే - వినియుక్తేన ఇదానీం భరతాభిషేకరూపే రామవివాసనరూపేచ విశేషే

త్యహం యథా. ౭. స మామనాథాం విధవాం నాద్య జానాతి ధార్మికః, రామః
కమలపత్రాక్షో జీవ న్నాశ మితో గతః. ౮. విదేహరాజస్య సుతా తథా సీతా
తపస్వినీ, దుగ్ధస్యానుచితా దుగ్ధం వనే పర్యుద్విజిష్యతి. ౯. నదతాం భీమఘో
షాణాం నిశాసు మృగపక్షిణాం, నిశమ్య నూనం సంప్రస్తా రాఘవం సంశ్రయిష్యతి.
౧౦. వృద్ధ శ్చైవాల్యపుత్రశ్చ వై దేహీ మనుచింతయన్, సోపి శోకసమావిష్టో నను
త్యక్ష్యతి జీవితం. ౧౧. సాహ మద్వైవ దిష్టాంతం గమిష్యామి పతివ్రతా, ఇదం
శరీర మాలింగ్య ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౨. తాం తత స్సంహరిష్యజ్య విలపం
తీం తపస్వినీం, వ్యవసీయ సుదుగ్ధాంతాం కౌసల్యాం వ్యావహారికాః, తైలద్రోణ్యా
మథామాత్యా స్సంవేశ్య జగతీపతిం, రాజ్ఞ స్సర్వాణ్యథాదిష్టా శ్చక్రుః కర్తాణ్య
నంతరం. ౧౩. నతు సంకలనం రాజ్ఞో వినా పుత్రేణ మంత్రిణః, సర్వజ్ఞాః కర్తు
మీషు స్తే తతో రక్షంతి భూమిపం. ౧౪. తైలద్రోణ్యాం తు సచివై శ్శాయితం
తం నరాధిపం, హా మృతోఽయ మితి జ్ఞాత్వా స్త్రియ స్తాః పర్యదేవయన్. ౧౫.

ధాం పుత్రవిరహేణ రక్షకాంతరరహితాం - విధవాం మాం న జానాతి ౮. విదేహరాజస్యేతి. తప
స్వినీ శోచనీయా - దుగ్ధ మితి క్రియావిశేషణం. పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్యతీత్యర్థః.
౯. నదతా మితి. నదతాం నదత్సు - నిశమ్య - నాదమిత్యర్థసిద్ధం. ౧౦. వృద్ధ ఇతి. అల్పపుత్రః -
దుహితృమాత్రపుత్రః - సోపి జనశోపి. ౧౧. సాహ మితి. దిష్టాంతం మరణం - పతివ్రతా -
'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రాప్తితే మలినాకృశా, మృతే మ్రియేత యా పత్యోస్యా స్త్రీ జ్ఞేయా
పతివ్రతే' త్యుక్తపాతివ్రత్య విశిష్టా. ౧౨. తా మితి. వ్యావహారికాః వ్యవహారే బాహ్యభ్యంతర
సకలరాజకృత్యే నియుక్తాః - తత్ర నియుక్త ఇతి తత్ - అమాత్యా ఇత్యర్థః - కౌసల్యాం
భర్తాలింగనాద్వ్యవసీయ విమోచ్య - అన్యతోఽపసీయేత్యర్థః - తైలద్రోణ్యాం తైల
పూరితకటాహే - జగతీపతిం భూపతిం - సన్నివేశ్య - రాజ్ఞోఽనంతర కర్తవ్యాని సర్వాణి
కర్తాణి దుగ్ధాపనోదనాదీని - చక్రుః - అపనిన్య రితి పాఠే - వ్యావహారికాః వ్యవహారవిదో
రాకికా అపనిన్య రిత్యేకం వాక్యం - తైలద్రోణ్యా మిత్యారభ్య వాక్యాంతరం - ఆదిష్టాః రాజ
కృత్యేష్వాదిష్టాః - అమాత్యాః కర్తాణి ప్రజాశాసనాదీని - చక్రుః. ౧౩. సంస్కారం కుతో
న చక్రు రిత్యత్రాహ - నత్వీతి. సర్వజ్ఞాః సర్వధర్మజ్ఞాః - ఆతో నధర్మలోపఇతి భావః -
అనేన గమ్యతే తైలమిశ్రత్వే శవస్య పర్యుష్ఠతత్వదోషో నాస్తీతి - సంకలనం సంస్కారం.
౧౪. తైలద్రోణ్యా మితి. తైలద్రోణ్యాం శాయితం నృపం జ్ఞాత్వా - తత్ర నివేశకాలే -
రాజదర్శనాభావాత్ - హా మృతోఽయ మితి భూయోసి పర్యవారయ నిత్యర్థః. ౧౫. బాహూ

కైకేయ్యా నియుక్తేన - జనకః వైదేహః. ౭. స మా మితి. రాఘవః రఘువంశజః - ఇతః జీవ
న్నేవ నాశం గతః ఆదర్శనం గతః రామో మాం విధవాం న జానాతీతి సంబంధః - యద్వా -
జీవనాశ మితి పాఠే-జీవనాశం రాజ్ఞ ఇతి శేషః-మాం విధవాం చ రామో న జానాతీతి సంబంధః.
౮. విదేహేతి. పర్యుద్విజిష్యతి - భయం ప్రాప్యతి. ౯. నదతా మితి. నిశమ్య నాద మితి
శేషః. ౧౦. వృద్ధ ఇతి. అల్పపుత్రః కన్యామాత్రపుత్రః - సోపి జనశోపి. ౧౧. సాహ మితి. దిష్టాం
తం మరణం. ౧౨. తా మితి. వ్యావహారికాః అంతఃపురాధ్యక్షస్త్రియః. తైలేతి. ఆదిష్టా ఆజ్ఞప్తాః.
పసిష్టాదిభి రితి శేషః - కర్తాణి పారకార్యాణి. ౧౩. ౧౪. నత్వీతి. సంకలనం దహనాదిక్రియాం.

బాహూ నుద్యమ్య కృపణా నేత్రప్రసవణై ర్ముఖైః, రుదంత్య శ్శోకసంతప్తా
 కృపణం పర్యదేవయన్. ౧౭. హి మహారాజ రామేణ సతతం ప్రియవాదినా, విహీ
 నా స్సత్యసంధేన కిమర్థం విజహాసి నః. ౧౮. కై కేయ్యా దుష్టభావాయాః రాఘ
 వేణ వియోజితాః, కథంపతిఘ్నోవత్స్యామ స్సమీపే విధవావయం. ౧౯. స హి
 నాథ స్సదాస్తాకం తవ చ ప్రభు రాత్నవాన్, వనం రామో గత శ్రీమూన్ విహా
 య నృపతి శ్శ్రియం. ౨౦. త్వయా తేన చ వీరేణ వినా వ్యసనమోహితాః,
 కథం వయం నివత్స్యామః కై కేయ్యాచ విదూషితాః. ౨౧. యయాతు రాజా
 రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, సీతయా సహ సంత్యక్తా స్సాక మన్యం న హాస్యతి.
 ౨౨. తా బాష్పేణ చ సంవీతా శ్శోకేన విపులేనచ, వ్యవేష్టంత నిరానందా రాఘ
 వస్య పరస్త్రియః. ౨౩. నిశా చంద్రవిహీనేవ స్త్రీవ భర్తృవివర్జితా, పురీ నారాజ
 తాయోధ్యా హీనా రాజ్ఞా మహాత్మనా. ౨౪. బాష్పపర్యాకులజనా హాహా
 భూతకులాంగనా, శూన్యచత్వరవేల్దాంతా న బభ్రాజ యథా పురం ౨౫.
 గతేతు శోకా త్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు నృపాంగనాసు చ, నివృ
 త్తచార స్సహసా గతో రవిః ప్రవృత్తచారా రజనీ వ్యూపస్థితా. ౨౬.
 ఋతేతు పుత్రా ద్దహనం మహీపతే ర్న రోచయంతే సుహృద స్సమాగతాః,
 ఇతీవ తస్మిన్ శయనే న్యవేశయన్ విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం. ౨౭. గత
 ప్రభా ద్యౌ రివ భాస్కరం వినా వ్యపేతనక్షత్రగణేవ శర్వరీ, పురీ బభాసే రహి
 తా మహాత్మనా నచాస్రకంఠాకులమార్గచత్వరా. ౨౮. నరాశ్చ నార్యశ్చ స
 మేత్య సంఘశో విగర్హమాణా భరతస్య మాతరం, తదా నగర్యాం నరదేవసం

నితి. నేత్రాణాం ప్రసవణం వారిప్రవాహో యేష తథా. ౧౭. ౨౦. త్వయేతి. విదూషితాః
 రాజ్యగర్వా త్తిరస్కృతాః. ౨౧. ౨౪. బాష్పపర్యాకులజనేతి. శూన్యచత్వరేతి - సంమార్జనాను
 లేపనబల్యాదిశూన్యచత్వరాది యుక్తేతి యావత్ - యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫. గతేత్వీతి.
 శోకాత్ పుత్రశోకాత్ నివృత్తచారః నివృత్తకిరణప్రచారః - గత ఇతి - అస్త మితి శేషః -
 ప్రవృత్తచారా ప్రవృత్తతమః ప్రచారా. ౨౬. ఋతేత్వీతి. సమాగతా సుహృదః బాంధవాః -
 పుత్రా దృతే మహీపతే ర్దహనం - న రోచయంతే - అనేన - అతిబలపరాక్రమయుక్తసత్పు
 త్రసద్భావే ౭వ్యస్మిన్ కాలే దైవవశా దేహౌ ౭వ్యసన్నిహితః - తూష్ణి మవస్థాన మయుక్తం -
 అతో యేన కేనాసి ప్రకారేణ సంస్కారః కర్తవ్య ఇతి కైశ్చ దృష్టుః కృత ఇతి గమ్యతే -
 తస్మిన్ శయనే పూర్వోక్తతైలద్రోణ్యాం. ౨౭. గతప్రభేతి. వ్యపేతనక్షత్రగణా చంద్రాదిసకలతే
 జోహీనా - రామాదిసకలరాజరహితస్యోపమా - ఆస్రకంఠైః కంఠస్తంభితబాష్పైః - ఆకులాని

౧౫. ౧౬. బాహూనితి. నేత్రప్రసవణైః ముఖై రుపలక్షితాః. ౧౭. ౨౨. తా బాష్పేణేతి. రాఘ
 వస్య. ౨౪. బాష్పేతి. యథాపురం యథాపూర్వం. ౨౫. గతేత్వీతి. శోకాత్ నివృత్త
 చారః నివృత్తకిరణసంచారః గతః అస్త మితి శేషః. ౨౬. ఋతేత్వీతి. తస్మిన్ శయనే
 తైలద్రోణ్యాం. ౨౭. ౨౮. నరాశ్చేతి. నరదేవసంక్షయే నగర్యాం తదా నరా నార్యశ్చ సం
 ఘశః సమేత్య భరతస్య మాతరం విగర్హమాణా అర్తా బభూవుః - న శర్త లేభిరేచేతి సం

క్షయే బభూవు రాత్తా న చ శర్త్త లేభిరే. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా కాండే . షట్షష్టితమస్సర్గః.

ఆక్రందితనిరానందా సాస్రకంఠజనాకులా, అయోధ్యాయా మవతతా సా వ్యతీయాయ శర్వరీ. ౧. వ్యతీతాయాంతు శర్వర్యా మాదిత్యస్యోదయే తతః, సమేత్య రాజకర్తార స్సభా మియు ద్విజాతయః. ౨. మార్కండేయోఽథ మా ద్గల్యో వామదేవశ్చ కాశ్యపః, కాత్యాయనో గౌతమశ్చ జాబాలిశ్చ మహాయ శాః, ఏతే ద్విజా స్సహమాత్రైః పృథ గ్వాచ ముదీరయన్, వసిష్ఠ మేవాభిముఖా శ్చేష్ఠం రాజపురోహితం. ౪. అతీతా శర్వరీ దుగ్ధం యా నో వర్షశతోపమా, అస్మిన్ పంచత్వ మాపన్నే పుత్రశోకేన పార్థివే. ౫. స్వర్గతశ్చ మహారాజో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః, లక్ష్మణ శ్చపి తేజస్వీ రామేణైవ గత స్సహ. ౬. ఉభా భరతశత్రుఘ్నా కేకయేషు పరంతపా, పురే రాజగృహే రమ్యే మాతా మహనివేశనే. ౭. ఇత్వాకూణా మిహద్యైవ కశ్చి ద్రాజా విధీయతాం, అరాజ కం హి నో రాష్ట్రం న వినాశ మవాప్నుయాత్. ౮. నారాజకే జనపదే విద్యు న్తాలీ మహాస్వనః, అభివర్షతి పర్జన్యో మహీం దివ్యేన వారిణా. ౯. నారాజకే

మార్గచత్వరాణి యస్యా స్సా తథోక్తా. ౨౮. ౨౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్షష్టితమస్సర్గః.

అథ అరాజకదోషవర్ణనం. ఆక్రందితనిరానందేతి. ఆక్రందితేన హేతునా నిరానందా-అవత తా దీర్ఘా - దుగ్ధవశా దతిదీర్ఘ భూలేత్యర్థః. ౧. వ్యతీతాయా మితి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకార్యకర్తారః. ౨. ౪. అతీతేతి. అస్మిన్ పార్థివే పుత్రశోకేన పంచత్వ మాపన్నే సతి - యా శర్వరీ - నః ఆస్తాకం - వర్షశతోపమా ఆసీత్ - సా శర్వరీ దుగ్ధం యథా తథా అతీతా. ౫. ౬. ఉభా వితి. రాజగృహే రాజగృహనామని పురే పరేతే ఇతి శేషః. ౭. ఇత్వాకూణా మితి. నిర్ధారణే షష్ఠీ - రామాదీనాం చతుర్థాం మధ్య ఇత్యర్థః - అద్యైవ రాజావిధానే దోషః - అరాజకం హీతి. ౮. అరాజకత్వస్య వినాశహేతుత్వం ప్రపంచయతి - నారాజక ఇత్యాదినా. విద్యున్తాలీత్యాది

బంధః. ౨౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః.

ఆక్రందితేతి. ఆక్రందితేన రోదనేన నిరానందా-సాస్రకంఠజనా విలాపాస్రకంఠజనైః క్షు బ్ధా శర్వరీ అయోధ్యాయాం తతా విస్తృతా - దుగ్ధవశాత్ దీర్ఘ భూతా వ్యతీయాయ. ౧. వ్యతీ తాయా మితి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారో ద్విజాతయః. ౨. ఏత ఇతి. ద్విజాః ఉదీరయన్. అడభావ ఆర్షః. ౩. ౪. అతీతేతి. పుత్రశోకేనాస్మిన్ పార్థివే - పంచత్వ మాపన్నే సతి - దుగ్ ధం యథా తథా వర్షశతోపమా శర్వరీ అతీతేతి. సంబంధః. ౫. ౬. ఉభావితి. కేకయేషు కేకయ దేశేషు - రాజగృహే రాజగృహనామ్ని పురే పరేతే ఇతి శేషః. ౭. ఇత్వాకూణా మితి. ఇత్వా కూణాం మధ్యే. ౮. ౯. నారాజక ఇతి. బీజముష్టి ర్న ప్రకీర్యతే బీజావాచా న క్రియత ఇత్యర్థః.

జనపదే బీజముష్టిః ప్రకీర్యతే, నారాజకే పితుః పుత్రో భార్యా వా వర్తతే వశే.
 ౧౦. నారాజకే ధనం చాస్తి నాస్తి భార్యా వ్యరాజ్యకే, ఇద మత్యాహితం చాన్య
 త్కుత స్సత్య మరాజకే. ౧౧. నారాజకే జనపదే కారయంతి సభాం నరాః,
 ఉద్యానాని చ రమ్యాణి హృష్టాః పుణ్యగృహాణి చ ౧౨. నారాజకే జనపదే
 యజ్ఞశీలా ద్విజాతయః, సత్రాణ్యన్వాసతే దాంతా బ్రాహ్మణా స్సంశ్రితవ్రతాః.
 ౧౩. నారాజకే జనపదే మహాయజ్ఞేషు యజ్వనః, బ్రాహ్మణావసుసంపూర్ణా విసృజం
 త్యాప్తదక్షిణాః. ౧౪. నారాజకే జనపదే ప్రభూతనటనర్తకాః, ఉత్సవాశ్చ సమా
 జాశ్చ వర్ధంతే రాష్ట్రవర్ధనాః. ౧౫. నారాజకే జనపదే సిద్ధార్థా వ్యవహారిణః, కథాభి
 రనురజ్యంతే కథాశీలాః కథాప్రియైః. ౧౬. నారాజకే జనపదే ఉద్యానాని సమాగ

విశేషణై ర్మహావర్షో దుర్లభ ఇతి భావః - దివ్యేనేత్యనేన శిలావర్షస్తు భవిష్యతీతి భావః. ౯. నేతి.
 బీజముష్టిః - స ప్రకీర్యతే - ఫలలాభనిశ్చయాభావాదితి భావః - భార్యా వశేన వర్తతే - వభి-
 చారే శిక్షకాభావా దితి భావః. ౧౦. నారాజక ఇతి. ధనం నాస్తి - చోరభయా దితి భావః
 భార్యా నాస్తి - బంధునిగ్రహాదితి భావః - ఇదం వక్ష్యమాణం - అన్యత్ పూర్వోక్తభయాత్
 అన్యత్ - అత్యాహితం మహాభీతి రస్తి - 'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః. తదేవాహ - కుత ఇతి -
 సత్యం క్రయవిక్రయూదిలక్షణం. ౧౧. నేతి. సభాం న కారయంతి - మనస్సాన్వస్థ్యాభావాత్ - ఉద్యా
 నాని న కారయంతి - ఛేదనభయాత్ - పుణ్యగృహాణి దేవతాయతనాదీని - న కారయంతి - దుర్
 నిర్మాణభయా దితి భావః. ౧౨. నేతి. బ్రహ్మవేదః తదధ్యేతారో బ్రాహ్మణాః - తదధీతే తద్వే
 దేత్యత్ - సత్రాణి మహాయజ్ఞాన్ - యత్ర సర్వే యజమానా స్సర్వే ఋత్విజః నాన్వాసతే
 నానుతిష్ఠంతి - విఘ్నభయాత్. ౧౩. నారాజక ఇతి. యజ్వనః యజ్ఞానః - వసుసంపన్నా అపి ధన
 సంపన్నా అపి - ఆప్తదక్షిణాః భూరిదక్షిణాః - న విసృజంతి న దిశంతి - ఆధ్యత్వవ్యంజనేన దండ
 భయా దితి భావః. ౧౪. నేతి. నటాః నట్యాభినయసమర్థాః - నర్తకాః నర్తనమాత్రసమర్థాః -
 ప్రభూతాః బహుళాః నటనర్తకాః యేషు తే తథోక్తాః - ఉత్సవాః దేవతోత్సవాః - సమాజాః
 తీర్థయాత్రాః ఏతదుభయాభావే రాష్ట్రహాని రిత్యభిప్రాయేణాహ - రాష్ట్రవర్ధనా ఇతి. ౧౫. నేతి.
 వ్యవహారిణః కమప్యర్థ ముద్దిశ్యాన్యోన్యం వివదమానాః - సిద్ధార్థాః లబ్ధప్రయోజనాః న భవంతి -
 నిరూపణనియమనకర్తు రభావాత్ - ఉల్కోచప్రాయత్వాచ్చేతి భావః - యద్వా - వ్యవహారిణః
 క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణ జీవంతః - కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణాదికథావదనశీలాః - కథా
 ప్రియైః కథాసుతత్పరైః - శోతృభిః కథాభిః హేతుభిః నానురజ్యంతే అనురక్తా న క్రియంతే -
 శ్రోతృణాం స్వాస్థ్యాభావాదితి భావః - యద్వా - కథాశీలాః వావదూకాః కథాభిః వాదజల్ప
 నితండాభిః - కథాప్రియైః సామాజికై స్సహ - నానురజ్యంతే న తుష్యంతి - తత్పారితోషికాది
 ప్రదరాజాభావాత్. ౧౬. నేతి. సమాగతాః సంఘీభూతాః - న యాంతి పుష్పాపచయూద్యర్థం
 ౧౦. నారాజకే ధన మితి ఇద మత్యాహితం చ నాస్తి - 'అత్యాహితం మహాభీతి' రిత్యమరః - అరా
 జకే సతి - అమార్గవర్తినాం న కుత్రాపి భయశంకేతి భావః - పుణ్యగృహాణి పుణ్యసంపాదకాని సత్ర
 గృహాణీతి యావత్ - మతాదీనివా. ౧౧. ౧౨. నేతి. సత్రాణి దీర్ఘసత్రాణి నాన్వాసతే న కుర్వం
 తీత్యర్థః. ౧౩. నేతి. యజ్వనః యజ్ఞానః. ౧౪. నేతి. ఉత్సవాః దేవతాద్యుత్సవాః సమాజాః పరి
 షదః యాత్రా ఇత్యర్థః. ౧౫. నేతి. వ్యవహారిణః కమప్యర్థ ముద్దిశ్య అన్యోన్యం వివర్ధమానాః -

తాః, సాయాహ్న క్రిడితుం యాంతి కుమార్యో హేమభూషితాః. ౧౭. నారాజకే జనపదే వాహనై శ్రీఘ్రగామిభిః, నరా నిర్వాంత్యరణ్యాని నారీభి స్సహకామినః. ౧౮. నారాజకే జనపదే ధనవంత స్సురక్షితాః, శేరతే వివృతద్వారాః కృషిగోరక్షజీవినః. ౧౯. నారాజకే జనపదే బద్ధఘంటా విషాణినః, అటంతి రాజమార్గేషు కుంజరా షాష్టిహాయనాః. ౨౦. నారాజకే జనపదే శరాన్ సతత మస్యతాం, శ్రూయతే తలనిర్ఘోష ఇష్టస్త్రిణా ముపాసనే. ౨౧. నారాజకే జనపదే వణిజో దూరగామినః, గచ్ఛంతి తేమ మధ్యానం బహుపణ్యసమాచితాః. ౨౨. నారాజకే జనపదే చరత్యేకచరో వశీ, భావయన్ నాత్తనాత్తానం యత్ర సాయం గృహా మునిః. ౨౩. నారాజకే జనపదే యోగక్షేమం ప్రవర్తతే, నచాప్యరాజకే నేనా శత్రూ నిష్పహతే యుధి. ౨౪. నారాజకే జనపదే హృష్టైః పరమవాజిభిః, నరా స్సంయాంతి సహసా రథైశ్చ పరిమండితాః. ౨౫. నారాజకే జనపదే నరా శ్శాస్త్రవిశారదాః, సంవదంతోఽవతిష్ఠంతే వనేషూపవనేషు చ. ౨౬. నారాజకే జనపదే మాల్యమోదకదక్షిణాః, దేవతాభ్యర్చనార్థాయ కల్ప్యంతే నియతైర్జనైః. ౨౭. నా

సఖీభి స్సహ న యాంతి - చోరభయా దితి భావః. ౧౭. నేతి. శ్రీఘ్రగామిభి ర్వాహనైః రథై రిత్యర్థః - న నిర్వాంతి పరిభవశంకయేతి భావః. ౧౮. నేతి. వివృతద్వారా న శేరతే - కింతు బద్ధకవాటా ఏవ. ౧౯. నేతి. విషాణినః ప్రశస్తదంతాః - షాష్టిహాయనాః షష్టివర్షాః. ౨౦. నేతి. ఆస్యతాం క్షిపతాం - ఉపాసనే అభ్యాసే - 'స్యా దుపాసన మభ్యాస' ఇత్యమరః, తలనిర్ఘోషః జ్యోకరతలనిర్ఘోషః. ౨౧. నేతి. తేమం తేమావహం - బహుపణ్యైః సమాచితాః సమృద్ధాః. యద్వా - పణ్యానాం క్రయ్యద్రవ్యాణాం - సమాచితాః దశభారాః - 'ఆచిత్తో దశభార స్స్వ్య' దిత్త్యమరః. బహుపణ్యసమాచితాః యేషాం తే తథోక్తాః. ౨౨. నేతి. ఏకోఽసహాయ శ్చరతీ త్యేక చరః - వశీ జితేంద్రియః - ఆత్మనా అంతఃకరణేన - ఆత్మానం పరమాత్మానం - భావయన్ చింతయన్ యత్ర సాయం గృహా యస్మిన్ ప్రదేశే సాయం కాలో భవతి - తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా సన్న చరతి-అన్నప్రదాత్రభావా దితి భావః. ౨౩. నేతి. యోగక్షేమం-అలభ్యలాభో యోగః-అభ్యస్య పరిపాలనం క్షేమః-యోగఃక్షేమశ్చ యోగక్షేమం-ద్వంద్వైకవద్భావః- విషహతే జయతి. ౨౪. నేతి. పరిమండితాః భూషితాః. ౨౫. నేతి. సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః-వనేషు-మునీనా మావాసభూతవనేషు. ౨౬. నేతి. కల్ప్యంతే సంపాద్యంతే. ౨౭. నేతి. రూషితాః లిప్తాః.

సిద్ధార్థా నిర్ణీతార్థా న భవంతి-యద్వా-వ్యవహారిణః క్రయవిక్రయరూపేణ వ్యాపారేణయే జీవంతి తే వ్యవహారిణః-సిద్ధార్థా నిష్పన్నప్రయోజనా న భవంతి-కించ కథాశీలాః ఇతిహాసపురాణకథావదనశీలాః-కథాప్రియైః కథాప్రియా యేషాం తైః జనైః కథాభి ర్నానురజ్యంతే - వక్త్రశోత్రాణాం స్వాస్థ్యాభావాదితిభావః. ౨౦. నేతి. ఉపాసనే అభ్యాసే. ౨౧. నేతి. బహుపణ్యసమాచితాః-బహుక్రయార్హ వస్తుసహితాః. ౨౨. నేతి. వశీజితేంద్రియః ఏకచరః యతిః. 'అష్టామాస ఏకాకీ యతిశ్చరే' దితి శ్రుతేః-ఆత్మనా మనసా యత్ర సాయంగృహం యస్మిన్ ప్రదేశే సాయంకాలో భవతి తత్ర గృహం నివాసో యస్య తథా. ౨౩. నారాజక ఇతి. యోగక్షేమం అలభ్యస్య లాభో యోగః తస్య పాలనం

రాజకే జనపదే చందనాగరురూపితాః, రాజపుత్రా విరాజంతే వసంత ఇవ శాఖ
నః. ౨౮. యథా హ్యనుదకా నద్యో యథా వాప్యతృణం వనం, అగోపాలా
యథా గావ స్తథా రాష్ట్ర మరాజకం. ౨౯. ధ్వజో రథస్య ప్రజ్ఞానం ధూమో
జ్ఞానం విభావసోః, తేషాం యో నో ధ్వజో రాజా స దేవత్వ మితో గతః. ౩౦.
నారాజకే జనపదే స్వకం భవతి కస్యచిత్, మత్స్యా ఇవ నరా నిత్యం భక్షయంతి
పరస్పరం. ౩౧. యేహి సంభిన్నమర్యాదా నాస్తికా శ్చిన్నసంశయాః, తేపి భావా
య కల్పంతే రాజదండనిపీడితాః. ౩౨. యథా దృష్టి శరీరస్య నిత్య మేవ ప్రవ
ర్తతే, తథా నరేంద్రో రాష్ట్రస్య ప్రభవ స్సత్యధర్మయోః. ౩౩. రాజా సత్యంచ
ధర్మశ్చ రాజా కులవతాం కులం, రాజా మాతాపితా చైవ రాజా హితకరోన్మణాం.
౩౪. యమో వై శ్రవణ శ్శక్రో వరుణశ్చ మహాబలః, విశేష్యంతే నరేంద్రేణ వృ

౨౮. యథేతి తథా రాష్ట్ర మితి న శోభత ఇతి శేషః. ౨౯. ధ్వజ ఇతి. ధ్వజో రథస్యేత్యాది
దృష్టాంతార్థం వచః-ప్రజ్ఞానం ప్రజ్ఞాపకం - జ్ఞానం లింగం - ధ్వజః ప్రకాశకః - ఇతః అస్తాన్తా
కాత్ ప్రేత్య దేవత్వం గత ఇత్యర్థః. ౩౦. ౩౧. యేహితి. సంభిన్నమర్యాదాః ఉల్లంఘితస్వస్వ
జాతివర్ణాశ్రమమర్యాదాః - అతఏవ పూర్వం రాజదండనిపీడితాః - యే నాస్తికాస్తే ఇదానీం -
శిన్నసంశయాః రాజదండశంకారహితా స్సంతః - భావాయ సద్భావాయ - ప్రభావాయవా -
కల్పంతే - సమస్తదైష్టికసీదాసమర్థా భవంతీత్యర్థః. ౩౨. యథేతి. దృష్టిః శరీరస్య యథా ప్రవ
ర్తతే - హితసాధకత్వేనాహితనివారకత్వేన చ సదైవ ప్రవర్తతే - సత్యధర్మయోః - ప్రభవః
కారణం - రాజాసి రాష్ట్రస్య తథా ప్రవర్తత ఇత్యర్థః. ౩౩. రాజేతి. కులవతాం క్షేత్రబీజశుద్ధి
మతాం-కులం కులాచారప్రవర్తకః. ౩౪. యమ ఇతి. నరేంద్రేణ మహతా వృత్తేన సర్వప్రకార
రక్షణరూపచరిత్రేణ-విశేష్యంతే అధః క్రియంతే - యకిగుణ శాఛందసః-యమస్య దండనమాత్రం -
కుబేరస్య ధనదత్వమేవ - ఇంద్రస్య పాలనమేవ - వరుణస్య సదాచారనియమనమేవ - ఏతద్గు
ణచతుష్టయముక్తత్వా న్నరేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః - యద్వా-యతో
మహతా వృత్తేన యుక్తః - తతో హేతోః ఏకైకదిగ్విర్తిప్రజారక్షక యమాదిభ్యః - విశేష్యతే

క్షేమః - యో గృహే రాజగృహాఘ్నే పురే య ద్యస్తాత్ - వసతి - త త్తస్తాత్ జవాః వేగ
వంతః దూతాః గచ్ఛంత్యితి సంబంధః-కిం సమీక్షామహే కిం విచారయామః యోగశ్చ క్షేమశ్చ
యోగక్షేమం-ద్వంద్వైకవద్భవః. ౨౫. నేతి. సంవదంతః వ్యాకుర్వంతః వనేషు ఋషీణాం నివా
సేషు. ౨౬-౨౯. ధ్వజ ఇతి. ప్రజ్ఞానం జ్ఞాపకం ధ్వజః ప్రకాశక ఇత్యర్థః యో నో ధ్వజః లక్షణం.
ఏవ మరాజకే దోషా నభిధాయ సరాజకే గుణానాహ. యేత్వితి. సంభిన్నమర్యాదాః త్యక్తమర్యాదాః-
శిన్నసంశయాః కృత్యాకృత్యవిచారశూన్యాః - రాజదండనిపీడితాః భావాయ సాధుత్వాయ
కల్పంతే - యోగ్యా భవంతి - నృపే సతీతి శేషః. ౩౨. యథేతి. దృష్టిః చక్షు ర్నిత్యం శరీరస్య
ప్రవర్తతే-హితసాధనత్వేనాహితనివారకత్వేన చేతి శేషః-తథా నరేంద్రః రాష్ట్రస్య ధర్మాధర్మయోః
ప్రభవ ఉత్పత్తిస్థానం ప్రవర్తక స్సన్నిత్యర్థః - ప్రవర్తత ఇతి సంబంధః. ౩౩. రాజేతి. రాజా
సత్యం ధర్మశ్చ తయోః ప్రవర్తక ఇత్యర్థః కులం కులాచారప్రవర్తకః. ౩౪. యమ ఇతి. నరేంద్రేణ
మహతా వృత్తేన సర్వప్రకారరక్షణరూపచరిత్రేణ యమాదయో విశేష్యంతే - అధః క్రియంతే -
యమస్య దండమాత్రత్వం-కుబేరస్య ధనప్రదానత్వ మేవ - ఇంద్రస్య పాలన మేవ-వరుణస్య సదా

త్రేన మహతా తతః 3౫. అహో తమ ఇవేదం స్యాన్న ప్రజ్ఞాయేత కించన, రాజా చే న్న భవే ల్లోకే విభజన్ సాధ్వసాధునీ. 3౬. జీవత్యపి మహారాజే త వై వ వచనం వయం, నాతిక్రమామహేసర్వే వేలాం ప్రాప్యేవ సాగరః. 3౭. సన సమీక్ష్య ద్విజవర్యవృత్తం నృపం వినా రాజ్యమరణ్యభూతం, కుమార మిత్వా కుసుతం వదాన్యం త్వమేవ రాజాన మిహాభిషించ. 3౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాండే - సప్తషష్ఠితమస్సర్గః.

తేషాం హి వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, మిత్రామాత్యగణాన్ సర్వాన్ బ్రాహ్మణాం స్తా నిదం వచః. ౧. యదసౌ మాతులకులే పురే రాజగృహే సుఖి, భరతో వసతి భ్రాత్రా శత్రుఘ్నేన సమన్వితః, తచ్ఛ్రీఘ్రం జవనా దూతా గచ్ఛంతు త్వరితై ర్హయైః, ఆనేతుం భ్రాతరా వీరా కిం సమీక్షామహే వయం. 3. గచ్ఛంత్యితి తత స్సర్వే వసిష్ఠం వాక్య మబ్రువన్, తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా వసిష్ఠో వాక్య మబ్రవీత్. ౪. ఏహి సిద్ధార్థ విజయ జయంతాశోకనందన,

తే అతిశీయతే. 3౫. అహో ఇతి. సాధ్వసాధునీ లోకే విభజన్ వ్యవస్థాపయన్. రాజా న స్యాచ్ఛేత్ - ఇద మరాజకత్వం అహో తమ ఇవ స్యాత్ - యతః కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత. యద్వా - సాధ్వసాధునీ విభజన్ రాజా లోకే న భవేచ్ఛేత్ - ఇదం జగత్ - కించ న కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాత్ సూర్యాభావ ఇవ తమోరూప మేవ స్యాత్. 3౬. జీవతీతి. మహారాజే జీవత్యపి - వయం తవ వచనం నాతిక్రమామహే - ఇదానీం కిములేతి భావః. 3౭. స ఇతి. హేద్విజవర్య - వసిష్ఠ - న త్వం-నః అస్తాకం-వృత్తం అరాజకత్వ ప్రముషితం సర్వం కృత్యం-సమీక్ష్య నృపం వినా రాజ్య మరణ్యభూతం స్యా దిత్యపి సమీక్ష్య-ఇత్వాకుసుతం - దశరథతనయం అభిషించేతి యోజనా. 3౮. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్ఠితమస్సర్గః.

తేషా మిత్యాది మిత్రామాత్యగణాన్ మిత్రభూతామాత్యగణాన్-సుమంత్రాదీన్ బ్రాహ్మణాన్ మార్కండేయాదీన్. ౧. యదిత్యాది. రాజరాజగృహే - రాజగృహః ఘోషపురే యత్-యస్తాత్ వసతి తస్తాత్ జవనాః - వేగవంతః దూతాః గచ్ఛంత్యితి సంబంధః. కిం సమీక్షామహే-కిం విచారయామః రాజైవ భరతాయ రాజ్యస్య దత్తత్వా దితిభావః. ౨. 3. తథైవామాత్యా అనుజానంతి గచ్ఛంత్యితి. ౪. ఏహితి. సిద్ధార్థవిజయజయంతాశోకాఖ్యాః మంత్రి సమానసామానో దూతాః-నతుమంత్రిణః.

చారనియమన మేవ - ఏతద్గుణచతుష్టయయం క్తత్వా న్న రేంద్రేణ యమాదయో వ్యావర్త్యంత ఇత్యర్థః. 3౫. అహో ఇతి. సాధు అసాధ్వీతి విభజన్ వ్యవస్థాపయన్ - రాజా - లోకే న భవేచ్ఛేత్ ఇదంజగత్ - కించన కించిదపి - న ప్రజ్ఞాయేత న ప్రతీయేత - కింతు తమ ఇవ స్యాదిత్యర్థః. 3౬. 3౭. సన ఇతి. సంవృత్తం రాజ్యస్థాననిష్కాసరూపసామర్థ్యం నృపం వినారణ్యభూతం రాజ్యంచ సమీక్ష్య - ఇత్వాకుసుతం ఇత్వాకువశజకుమారం అభిషించేతి సంబంధః. 3౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్ఠితమస్సర్గః.

౧. యదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యద్యస్తాత్ వసతి - త తస్తాత్ గచ్ఛంత్యితి సంబంధః. ౨-౪. ఏహి సిద్ధార్థేతి. సిద్ధార్థాదయో మంత్రి సమానసామానో దూతాః-న మం

శ్రూయతా మితి కర్తవ్యం సర్వానేవ బ్రవీమి వః. ౧. పురం రాజగృహం గ
త్వా శీఘ్రం శీఘ్రజవై ర్హయైః, త్యక్తశోకై రిదం వాచ్య శ్శాసనా ద్భరతో
మమ. ౬. పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వే చ మంత్రిణః, త్వరమాణ శ్చ
నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా. ౭. మాచాన్తై ప్రోషితం రామం మా
చాన్తై పితరం మృతం, భవంత శ్శంసిషు ర్గత్వా రాఘవాణా మిమం ఊయం.
౮. కాశేయాని చ వస్త్రాణి భూషణాని వరాణి చ, క్షీప్ర మాదాయ రాజ్జశ్చ
భరతస్య చ గచ్ఛత. ౯. దత్తపథ్యశనా దూతా జగ్తు స్స్వం స్వం నివేశనం, కే
కయాం నై గమిష్యంతో హయా నారుహ్య సమృతాః. ౧౦. తతః ప్రాస్థానికం
కృత్వా కార్యశేష మనంతరం, వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతా దూతా స్సంతర్వరితా య
యుః. ౧౧. న్యం తేనాపరతాలస్య ప్రలంబసోఽత్యంతరం ప్రతి, నిషేవమాణా నై

మంత్రివృత్తిరిక్తనందన శబ్దసహపాతాత్-పురోహిత స్త్వాం కుశలం ప్రాహ సర్వేచ మంత్రిణ ఇత్యు
పరివక్ష్యమాణత్వా చ్చ-ఇతికర్తవ్యం కార్యకలాపం. ౧. పుర మితి. త్యక్తశోకైః-భవద్భి రితి శేషః.
ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం-మమ శాసనాత్ భరతో వాచ్యః. ౬. పురోహిత ఇతి. మంత్రిణః
ప్రాహు రితి వివరిణామః - అత్యయః కాలాతిపాతః-తం-ప్రాప్త మాత్యయికం - వినయాదిభ్యష్టగితి
తక్ - తాదృశం కృత్య మస్తి - అత స్త్వరమాణో నిర్యాహీతి వాచ్య ఇత్యనుకర్షః - యద్వా -
అత్యయః కృచ్ఛం తత్ర భవ మాత్యయికం - 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ' ఇత్యమరః, కృత్యం
అస్తీతిశేషః. ౭. మాచేతి. మాశంసిషు రిత్యన్వయః-రాఘవాణాం ఊయం అపచయం - తేజః ఊయ
మిత్యర్థః-'నిలయాపచయా ఊయ' ఇత్యమరః. ౮. కాశేయానీతి. కాశేయాని పట్టవస్త్రవిశేషాః -
రాజ్ఞః కేకయరాజస్య. ౯. దత్తపథ్యశనాఇతి. దత్తపథ్యశనాః - దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యా
ఇత్యర్థః-స్వనివేశగమనం స్తీప్రభృతీనాం స్వప్రయాణం కథయితుం - సంమతాః జవనత్వేనాభ్య
శ్రమ సహత్వేన చ సంమతాః. ౧౦. తత ఇతి. ప్రాస్థానికం ప్రస్థానప్రయోజనకం - అనంతరం
కార్యశేషం - పాథేయాదికం చ కృత్వా - పున ర్వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞానం స్వవిశంబస్యాల్పత్వం
ద్యోతయితుం. ౧౧. న్యంతేనేతి. అపరతాలస్య అపరతాలా నామ గిరిః తస్య - న్యంతేన నితరా
మంతేన చరమప్రదేశేనేత్యర్థః - 'అంతో జఘన్యం చరమ' మిత్యమరః, ప్రలంబస్య ప్రలంబాభ్య
గిరేః-ఉత్తరం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య తయో ర్నధ్యేన మాలినీం నదీం నిషేవమాణా జగ్తుః-అపర
తాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబః పశ్చాద్భాగే దక్షిణోత్తరాయతః - పూర్వాపరా

త్రిణః. ౧. ౬. పురోహిత ఇతి. అత్యయికం అత్యయః అతిక్రమః తత్ర భవమాత్యయికం-అతిక్రమ
జన్యం కృత్య మస్తీత్యర్థః - 'అత్యయోఽతిక్రమే కృచ్ఛ' ఇత్యమరః. ౭. ౮. కాశేయానీతి. రాజ్ఞః
కేకయరాజస్య. ౯. దత్తేతి. దత్తపథ్యశనాః దత్తమార్గాశనహేతుభూతద్రవ్యాః సమృతాః. ౧౦.
తత ఇతి. ప్రాస్థానికం ప్రస్థానయోగ్యద్రవ్యం నిక్షిప్త్యేత్యర్థః-కార్యశేష ముద్దిశ్యేతి శేషః. ౧౧. న్యం
తేనేతి. అపరతాలస్య అపరతాలనామా గిరిః తస్య-న్యంతేన నితరా మంతో న్యంతః చరమప్రదేశః
పశ్చిమభాగ ఇత్యర్థః-తేన ప్రలంబస్య అపరతాలసర్వతా త్పశ్చిమభాగస్థస్య ప్రలంబాభ్యగిరేః ఉత్త
రం ప్రతి ఉత్తరభాగ ముద్దిశ్య తయో ర్నధ్యేన మాలినీం మాలిన్యాభ్యాం నదీం నిషేవమాణా జగ్తుః
అపరతాలః పురస్తా ద్దక్షిణోత్తరాయతః - ప్రలంబస్తు తస్య పశ్చిమభాగే దక్షిణోత్తరాయతః పూ
ర్వాపరాయత శ్చ-ఏవం పర్వతసన్నివేశప్రకారః ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గ

జగ్గు ర్నదీం మధ్యేన మాలినీం. ౧౨. తే హస్తినపురే గంగాం తీర్త్వాప్రత్యజ్ఞు
ఖా యయుః, పాంచాలదేశ మాసాద్య మధ్యేన కురుజాంగలం, సరాంసి చ సు
పూర్ణాని నదీశ్చ విమలోదకాః, నిరీక్షమాణా నై జగ్గు ర్దూతాః కార్యవశా ద్ద్రుతం.
౧౪. తే ప్రసన్నోదకాం దివ్యాం నానావిహగనేవితాం, ఉపాతిజగ్గు ర్వేగేన శర
దండాం జనాకులాం. ౧౫. నికూలవృక్ష మాసాద్య దివ్యం సత్యోపయాచనం,
అభివాద్యాభివాద్యం తం కులింగాం ప్రావిశత్ పురీం. ౧౬. అభికాశం తతః ప్రా
ప్య తే బోధి భవనా చ్యుతాః, పితృవై తామహీం పుణ్యాం తేరు రిక్షుమతీం
నదీం. ౧౭. అవేక్ష్యజ్జలిపానాంశ్చ బ్రహ్మణా వేదపారగా, యయు ర్మధ్యే
న బాహ్లికా సుదామానం చ పర్వతం. ౧౮. విష్ణోః పదం ప్రేక్షమాణా విపా

యత శ్చేతి పర్వతసన్నివేశః - ప్రథమ మయోధ్యాయాః పశ్చిమాభిముఖం నిర్గచ్ఛంతః-తయో
ర్మధ్యేన ఉదజ్ఞుఖాః కియంత మధ్వానం మాలినీతీరమార్గేణ గత్వా తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చి
మాభిముఖా జగ్గు రిత్యర్థః. ౧౨. తే హస్తిన పుర ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హస్తినపురే
హస్తినపురసమీపే గంగాం తీర్త్వా ప్రత్యజ్ఞుఖా స్సంతః జగ్గుః - తే దూతాః - మధ్యేన కురు
జాంగలం కురుజాంగలస్య మధ్యమార్గేణ - ఏనపాద్విత్వీయేతి ద్విత్వీయా - కురుదేశైకదేశో జాంగ
లః - హస్తినపురస్య కురుదేశస్థత్వాత్తదంతర్గతజాంగలాభ్యదేశమధ్యేన పాంచాలదేశమాసాద్య
తత్ర దేశే సరఃప్రభృతీన్నిరీక్షమాణా జగ్గుః. ౧౪. త ఇతి. శరదండాం శరదండాఖ్యాం
నదీం - ఉపాతిజగ్గుః ఉపగమ్యాతీత్య జగ్గుః. ౧౫. నికూలవృక్ష మితి. నికూలవృక్షం శరదం
డాయాః పశ్చిమకులస్థం పుణ్యవృక్షం దివ్యం దేవాధిష్ఠానవత్ - సత్యం ఉపయాచనం ప్రార్థనం
యస్తా దిశ్యన్వర్థనామ సత్యోపయాచన మితి - అర్థితార్థప్రద మిత్యర్థః - అభివాద్యం సర్వనమ
స్కార్యం - అభిగమ్య ప్రదక్షిణీకృత్య - కులింగాం పురీం ప్రావిశత్. ౧౬. అభికాశ మితి.
అభికాశం తదాఖ్యగ్రామం - కులింగాసాహచర్యాత్ - బోధిభవనాత్ - తదాఖ్యాత్ పర్వతాత్ -
నదీమూలతోక్తేః - పితృవై తామహీం దశరథవంశ్యానుభూతాం - తతీరప్రదేశగ్రామా ఇత్త్వా
కూణా మితి భావః. ౧౭. అవేక్ష్యేతి. అంజలిపానాన్ అంజలిప్రమాణజలమాత్రాహారాన్ -
బ్రహ్మణా ఇక్షుమతీతీరవాసినః - మధ్యేన బాహ్లికా బాహ్లికదేశానాం మధ్యేన - ఏనపా
ద్విత్వీయా - సుదామానం సుదామాఖ్యం. ౧౮. విష్ణోః పద మిత్యాది. విష్ణోః పదం విష్ణోః పదంతం
స్థానం - ఇదంచ స్థానం సుదామాఖ్యపర్వతవర్తి - సాన్నిధ్యాత్ - విపాశాం సుదామపర్వంత
నదీం శాల్మలీం తతీరవర్తిశాల్మలీవృక్షం-అత్ర మార్గవిశేషవర్ణనం పుణ్యభూమిత్యేన నరాణాం సేవ

చ్ఛంతః దక్షిణోత్తరాన్యోన్యపూర్వాపరస్థయో రపరతాలప్రలంబయో ర్మధ్యేన-మాలినీం నామ నదీం
నిషేవమాణా ఉదజ్ఞుఖాః కియంతం దూరం గత్వా-తతః ప్రలంబస్యోత్తరభాగేన పశ్చిమాభిముఖా జగ్గు
రిత్యర్థః. ౧౨. తే హస్తినపుర ఇత్యాదిశ్లోక ద్వయ మేకం వాక్యం. తే పాంచాలదేశ మాసాద్య హస్తిన
పురేగంగాం తీర్త్వా ప్రత్యజ్ఞుఖా యయుః-తేదూతాః కురుజాంగలమధ్యేన కురుజాంగలయోర్మధ్య
మార్గేణసరాంసి నదీశ్చ నిరీక్షమాణాః కార్యవశాత్ ద్రుతం జగ్గు రితి యోజనా. ౧౩. ౧౪. త ఇతి.
శరదంతాం శరదండాఖ్యాం నదీం. ౧౫. నికూలేతి. నికూలవృక్షం శరదండాయా ఉత్తరకులస్థ
మీపస్థవృక్షం ఆస్య సత్యోపయాచన మిత్యుక్తిః - అర్థితార్థప్రదాత్పత్వాత్. ౧౬. అభికాశమితి.
అభికాశ తేజోభిభవనో గ్రామా పితృవై తామహీం ఇత్త్వాకువంశ్యై రనుభూతాం. ౧౭. అవేక్ష్యేతి.

శాం చాపి శాల్తలీం, నదీ ర్వాపీ స్తటాకాని పల్వలాని సరాంసిచ, పశ్యంతో
వివిధాం శ్చాపి సింహవ్యాఘ్రమృగచ్ఛిపాన్, యయుః పథాతిమహతా శాసనం
భర్తు రీప్సవః. ౨౦. తే శ్రాంతవాహనా దూతా వికృష్టేన పథా తతః, గిరివ్రజం
పురవరం శీఘ్ర మానేదు రంజసా. ౨౧. భర్తుః ప్రియార్థం కులరక్షణార్థం భర్తు
శ్చ వంశస్య పరిగ్రహార్థం, అహేడమానా స్త్వరయాస్త దూతా రాత్ర్యాంతు
తే తత్పుర మేవ యాతాః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయోధ్యా కాండే -
అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

యా మేవ రాత్రిం తే దూతాః ప్రవిశంతి స్త తాం పురీం, భరతేనాపి
తాం రాత్రిం స్వప్నో దృష్ట్య మప్రియః. ౧. వ్యుష్టా మేవ తు తాం రాత్రిం
దృష్ట్వా తం స్వప్న మప్రియం, పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశం పర్యతప్యత. ౨.

నీయశ్చద్యోతనార్థం. ౨౦. త ఇతి. వికృష్టేన విప్రకృష్టేన - అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజ మితి -
కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్దసాన్నిధ్యేనాంజసా శబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే - అంజసా
ఆర్జవేనేతివార్థః. ౨౧. భర్తు రితి. భర్తుః దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రాసితభరతకృతౌర్ధ్వదైహికా
దినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - కులరక్షణార్థం సనాధీకరణేన కులజాతానాం
సంరక్షణార్థం - భర్తు ర్వంశస్య ఇత్స్వకువంశస్య - పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - యద్వా భర్తు
ర్వంశో భరతాదిః - తస్య పరిగ్రహార్థం ప్రతిష్ఠార్థం - సితౌర్ధ్వదైహికకర్త నిర్వర్తనేన సజ్జనపరి
గ్రహార్థం వా - అహేడమానాః - హేడృఅనాదర ఇత్యస్తా ధాతో శ్శానచ్ - అనాదర మకు
ర్వాణాః - సాదరా ఇతి యావత్ - అతఏవ త్వరయా యుక్తాః దూతాః - రాత్ర్యా మేవ అస్త
మయానంతర మపి కియత్కాలం గత్వా రాత్ర్యా మేవ తత్ పురం యాతాః. ౨౨. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్ట
షష్ఠితమస్సర్గః.

యా మితి. యా మేవ యస్యా మేవ-సప్తమ్యర్థే ద్వితీయా-ఛాందసీ-తాం తస్యాం ఆయం
వక్ష్యమాణః. ౧. వ్యుష్టామితి. వ్యుష్టాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః - ప్రభాతస్వప్నస్సద్భ్యః
ఫలద ఇతి ద్యోతయితు మిద ముక్తం. ౨. తప్యమాన మితి. వయస్యాః సుహృదః - ఆయాసం మనః

అంజలి సానాన్ అంజలిప్రమాణకజలమాత్రాహారాన్ - బాష్ణీకానాం బాష్ణీకదేశస్థజనపదాన్. ౧౮.
విష్ణో రితి. విష్ణోః పదం విష్ణుపదాంకితం స్థానవిశేషం విపాశశాల్తల్యా నద్యౌ. ౧౯. ౨౦. తఇతి.
వికృష్టేన విప్రకృష్టేన అతిదూరేణేత్యర్థః - గిరివ్రజ మితి కేకయపురస్య నామాంతరం - శీఘ్రశబ్ద
సన్నిధానా దంజసాశబ్దేన మానసత్వరోచ్యతే. ౨౧. భర్తు రితి. భర్తు ర్దశరథస్య ప్రియార్థం శీఘ్రా
సితభరతకృతౌర్ధ్వదైహికాదినా దశరథస్య పరలోకప్రాప్తిహేతుత్వాత్ - భర్తు ర్దశరథస్యవంశస్య
భర్తు ర్వంశో భరతాదిః తస్య లోకేన ప్రతిగ్రహార్థః-అహేడమానాః-హేడృఅనాదర ఇతిధాతోః
శానచ్-అనాదర మకుర్వాణాః సాదరా ఇతి యావత్. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం-అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

యా మిత్యాదిశ్లోకద్వయే వర్తమానా ద్వితీయాంతరాత్రిశబ్దా సప్తమ్యర్థప్రతిపాదకాః -
ఆయం వక్ష్యమాణః. ౧. వ్యుష్టామితి. వ్యుష్టాయాం ప్రభాతాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ౨. తప్యమాన

తప్యమానం సమాజ్ఞాయ వయస్యాః ప్రియవాదినః, ఆయాసంహి వినేష్యంత స్స
భాయాం చక్రి రే కథాః. 3. వాదయంతి తథా శాంతిం లాసయంత్యపి చాపరే,
నాటకాన్యపరే ప్రాహు ర్వాస్యాని వివిధానిచ. ౪. స తై ర్హతా భరత స్సఖి
భిః ప్రియవాదిభిః, గోష్ఠీహాస్యాని కుర్వద్భి ర్న ప్రాహుష్యత రాఘవః. ౫. త మ
బ్రవీ త్ప్రియసఖో భరతం సఖభి ర్వృతం, సుహృద్భిః పర్యుపాసీనః కిం సఖే నాను
మోదసే. ౬. ఏవం బ్రువాణం సుహృదం భరతః ప్రత్యువాచహ, శృణు త్వం య
న్నిమిత్తం మే దైన్య మేత దుపాగతం. ౭. స్వప్నే పితర మద్రాక్షం మలినం
ముక్తమూర్ధజం, పతంత మద్రిశిఖరా త్కలుషే గోమయప్రాదే. ౮. ప్లవమానశ్చ
మే దృష్ట స్స తస్మిన్ గోమయప్రాదే, పిబ న్నంజలినా తైలం హసన్నపి
ముహు ర్దుహుః. ౯. తత స్తిలోదనం భుక్త్వా పునఃపున రథశ్శిరాః, తైలేనా
భ్యుక్తసర్వాంగ స్తైల మేవావగాహత. ౧౦. స్వప్నేపి సాగరం శుష్కం చంద్రంచ
పతీతం భువి, ఉపరుద్ధాంచ జగతీం తమనేవ సమావృతాం, ఔపవాహ్యాస్య నాగస్య
విషాణం శకలీకృతం, సహసా చాపి సంశాంతం జ్వలితం జాతవేదసం, అవతీర్ణాం
చ పృథివీం శుష్కాంశ్చ వివిధాన్ ద్రుమాన్, అహం పశ్యామి విధ్వస్తాన్ సధూ
మాం శ్చాపి పర్వతాన్. ౧౩. పీఠే కార్ణాయనే చైనం విషణ్ణం కృష్ణవాససం,
ప్రహసంతి స్త రాజానం ప్రమదాః కృష్ణపింగళాః. ౧౪. త్వరమాణశ్చ ధర్మాత్తా
ర క్తమాల్యానులేపనః, రథేన ఖరయుక్తేన ప్రయాతో దక్షిణాముఖః. ౧౫. ప్రహ
సంతీవ రాజానం ప్రమదా రక్తవాసినీ, ప్రకర్షంతీ మయా దృష్టా రాక్షసీ వికృతా
ననా. ౧౬. ఏవ మేత న్నయా దృష్ట మిమాం రాత్రిం భయావహం, అహం రా

భేదం. 3. వాదయంతి. శాంతిం భరతస్య దుఃఖశాంతి ముద్దిశ్య వాదయంతి. వీణాదిక మితి శేషః
లాసయంతి లాస్యం కుర్వంతి - లాస్యం సుకుమారన్యత్తం - నాటకాని సంస్కృత ప్రాకృతవైశా
చమాగధాదిమిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకవాక్యాని. ౪. సతై రితి. గోష్ఠీహాస్యాని
గోష్ఠీ సభా-సభ్యహాస్యానీత్యర్థః. ౫. త మితి. ప్రియసఖః అంతరంగసుహృత్ - రాజాహస్సఖి
భ్యష్టజితి టచ్. ౬-౮. ప్లవమాన ఇతి. ప్లవమానః-మందూకవత్. ౯. తత ఇతి. తిలమిశ్ర ఓదన
స్తిలోదనః. ౧౦. స్వప్నేపీతి. తమసా సమావృతా మివ ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం-ఔపవాహ్యాస్య
రాజవాహ్యాస్య - ఔపవాహ్యో రాజవాహ్య ఇతి హలాయుధః - నాగస్య గజస్య - జాతవేదసా
అగ్నినా అవతీర్ణా మితి - అవతీర్ణాం అధఃపతీతాం - పశ్యామితి సర్వత్రాన్వయః-వర్తమాన సామీ
ప్యే వర్తమానవత్ ప్రయోగః. ౧౧. ౧౩. పీఠ ఇతి. కృష్ణాశ్చ పింగళాశ్చ కృష్ణపింగళాః. ౧౪-
౧౬. ఉక్తస్వప్నదర్శనఫల మాహ - ఏవ మిత్యాదినా. ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రా - అహం

మితి, ఆయాసం మనఃభేదం. 3. వాదయంతి. వయస్యాః శాంతిం మనఃభేదశాంతి ముద్దిశ్య వాద
యంతి - కరతాళవేణుమృదంగాదీనీతి శేషః - లాసయంతి స్త్రీః - నాటయంతి నాటకాని - సం
స్కృతప్రాకృతమాగధాది మిశ్రగద్యపద్యరూపాణి - హాస్యాని హాసజనకరూపవాక్యాని. ౪-౧౦.
స్వప్నేపీతి. తమసా సమావృతా మివ - ఉపరుద్ధాం తిరోహితాం ఔపవాహ్యాస్య రాజవాహ్యాస్య-
అవతీర్ణాం విదారితాం. ౧౧-౧౬. ఏవ మితి. ఇమాం రాత్రిం అస్యాం రాత్రా మిత్యర్థః. ౧౭-౧౯.

మోఢవా రాజా లక్ష్మణోవా మరిష్యతి. ౧౭. నరో యానేన య స్వప్నే ఖర
యుక్తేన యాతిహి, అచిరా త్తస్య ధూమాగ్రం చితాయాం సంప్రదృశ్యతే. ౧౮.
ఏతన్నిమిత్తం దీనోఽహం తన్న వః ప్రతిపూజయే, శుష్యతీవ చ మే కంఠో న
స్వస్థ మివ మే మనః ౧౯. న పశ్యామి భయస్థానం భయం చైవోపధారయే,
భ్రష్టశ్చ స్వరయోగో మే ఛాయా చోపహతా మను. ౨౦. జుగుప్సన్నివచా
త్తానం న చ పశ్యామి కారణం. ౨౦౪. ఇమాం హి దుస్స్వప్నగతిం నిశామ్యతా
మనేకరూపా మవితర్కితాం పురా, భయం మహత్తద్ధృదయా న్న యాతి మే
విచింత్య రాజాన మచింత్యదర్శనం. ౨౦౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా
కాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరతే బ్రువతి స్వప్నం దూతాన్తే క్లాంతవాహనాః, ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘం
రమ్యం రాజగృహం పురం. సమాగమ్యతు రాజ్ఞాచ రాజపుత్రేణ చార్చితాః, రాజ్ఞః
పాదౌ గృహీత్వాతు త మూచుర్భరతం వచః. ౧. పురోహిత స్త్వాం కుశలంప్రాహ
సర్వేచ మంత్రిణః, త్వరమాణశ్చ నిర్యాహి కృత్య మాత్యయికం త్వయా. ౩. ఇమా

మరిష్యామితి విపరిణామః కార్యః. ౧౭. నర ఇతి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖా. ౧౮. ఏతదితి. ఏతన్ని
మిత్తం ఉక్తస్వప్నదర్శన హేతునా. ౧౯. నేతి. భయస్థానం భయకారణం - ఆధచ భయముప
ధారయే అవశతో బిభేమి - ఛాయా కాంతిః - ఛాయా త్వనాతపే కాంతావతి వైజయంతీ.
౨౦. జుగుప్సన్నితి. జుగుప్సన్నివ - అస్తీతి శేషః - కారణం జుగుప్సాకారణం. ౨౦౪. ఇమా
మితి. తా మిమాం-దుస్స్వప్నగతిం దుస్స్వప్న భేదం న వితర్కితాం పూర్వ మవిచారితాం-అమో
ఘామితి భావః - పూర్వచింతాకృతత్వేహి వైఫల్యం అచింత్యదర్శనం అసంభావ్యదర్శనం - ఆత్ర
సర్గే అథ స్వప్నే పురుషం కృష్ణం కృష్ణదంతం పశ్యతి - ఖరై ర్వరాహౌ రిత్యాది శ్రుతి రుపబృం
హితా. స్వప్నశ్చ పూర్వచింతా పురస్కృతో న ఫలతి - ప్రత్యూషేచ ఫలతి నద్యః - యామ
విశంబాత్ ఫలవిశంబః - ఫలంచ - ద్రష్టాః దృష్టస్య తత్సంబంధినో వా భవిష్యతీత్యాదిక ముక్తం.
౨౦౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరత ఇతి. అసహ్యపరిఘం సరై రప్రభృష్యపరిఘం రాజ్ఞా కేకయరాజేన-రాజపుత్రేణ యుధా
జితా-అర్చితాః ఆసీతో పాయననిరీక్షణేన సంమానితాః-రాజ్ఞః భరతస్య-భరతస్య పరమ ప్రకృతత్వాత్
మితి నిర్దేశః. ౧. ౨. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం దుష్కరం-ఆత్యయః కృచ్ఛం-అత్యయోతిక్రమే
కృచ్ఛే మరణే దండదోషయో'రతి వైజయంతీ, త్వయా కృత్యం కర్తవ్యం అతో నిర్యాహీత్య

నపశ్యామితి. ఛాయా కాంతిః. ౨౧. జుగుప్సన్నివేతి. ఆత్తానం జుగుప్సన్నివ పశ్యామి కారణం
వినేతి సంబంధః. ౨౦౪. ఇమామితి. పురా న వితర్కితాం పూర్వమవిచారితాం. ౨౦౫. ఇతి
శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

భరత ఇతి. రాజ్ఞా కేకయరాజేన రాజపుత్రేణ యుధాజితా. ౧. ౨. పురోహిత ఇతి. ఆత్యయికం
ఆత్యయః కృచ్ఛం తత్ర భవ మాత్యయికం కృత్యం కర్తవ్యం అస్తీతి శేషః. ౩. ఇమానీతి. మాతులస్య-

నిచ మహర్షాణి వస్త్రాణ్యాభరణానిచ, ప్రతిగృహ్య విశాలాక్ష మాతులస్యచ దాప
య. ౪. అత్ర వింశతికోట్యస్తు నృపతే ర్మాతులస్యతే, దశకోట్యస్తు సంపూర్ణాస్త
దైవచ నృపాత్తజ. ౫. ప్రతిగృహ్యతు తత్సర్వం స్వనురక్త సుహృజ్జనే, దూతా
నువాచ భరతః కామై స్సంప్రతిపూజ్య తాన్. ౬. కచ్చి త్సుకుశలీ రాజా పితా
దశరథో మమ, కచ్చిచ్చారోగతా రామే లక్ష్మణేచ మహత్తని. ౭. ఆర్యాచ
ధర్మనిరతా ధర్మజ్ఞా ధర్మదర్శినీ, అరోగా చాపి కౌసల్యా మాతా రామస్యధీమతః.
౮. కచ్చి త్సుమిత్రా ధర్మజ్ఞా జననీ లక్ష్మణస్య యా, శత్రుఘ్నస్య చ వీరస్య
సారోగా చాపి మధ్యమా. ౯. ఆత్మకామా సదా చండీ క్రోధనా ప్రాజ్ఞమానినీ,
అరోగాచాపి మే మాతా కై కేయీ కి మువాచ హ. ౧౦. ఏవ ముక్తాస్తు తే
దూతా భరతేన మహత్తనా, ఊచు స్సప్రశ్రయం వాక్య మిదం తం భరతం
తదా. ౧౧ కుశలా స్తే నరవ్యాఘ్ర యేషాం కుశల మిచ్ఛసి, శ్రీ శ్చ త్వాం

న్వయః. ౩. ఇమానీతి. విశాలాక్షేతి విభూషణాలోకనజనిత విస్తయోత్ఫుల్లాక్షత్వ మాహ-మాతుల
స్యచ దాపయేతి సముచ్చయాత్ ప్రథమం మాతామహస్య దాపయ-అథ మాతులస్య దాపయేత్కర్థః.
౪. అత్రేతి. అత్ర వస్త్రాభరణాదిమహర్హ వస్తుజాతే నృపతేః వింశతికోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని
వస్త్రాభరణాదీని - మాతులస్య దశకోట్యః దశకోటిమూల్యాని - సంపూర్ణా అన్యూనా ఇత్యుభయ
విశేషణం-తద్దైవ తదర్హ మేవ-అన్యథా రాజతుల్యతయా రాజపుత్రదానే తస్య బహుమాన ఏవ నభ
వతీతి భాషః. ౫. ప్రతిగృహ్యేతి. సుహృజ్జనే మాతులాదౌ స్వనురక్తః ప్రదాప్యేతి శేషః-కామైః
అభీష్టాన్న పానాదిభిః. ౬. కచ్చి దితి. ఆరోగతా ఆరోగ్యం-ఆరోగ్యతేతి పాతే - స్వాఠేష్యభా.
౭. ఆర్యేతి. ఆర్యా - జ్యేష్ఠమాతృత్వేన పూజ్యా - ధర్మనిరతా ధర్మానుష్ఠానపరా - ధర్మజ్ఞా
జ్ఞాత్వానుష్ఠాన మితి న్యాయేన అనుష్ఠానమూలజ్ఞానయుక్తా-ధర్మ మేవ జనేషు పశ్యతీతి ధర్మదర్శినీ-
గుణగ్రాహిణీ నతు దోషదర్శినీత్వర్థః - ఆప్యరోగేత్యన్వయః-అపిః ప్రశ్నే - ధీమత ఇత్యనేన పుత్ర
కృతాతిశయ ఉచ్యతే. ౮. కచ్చిదితి. నేతి ధర్మజ్ఞాత్వస్మరణాభినయః - మధ్యమేత్యనేన - నతేంబా
మధ్యమా తాతేత్యత్ర కై కేయ్యా మధ్యమాతృత్వ మితరస్త్వపేక్షయా. ౯. ఆత్మకామేతి. ఆత్మానం
కామయత ఇత్యాత్మకామా - స్వప్రయోజన పరేత్కర్థః - ప్రజ్ఞైవ ప్రాజ్ఞా - ప్రాజ్ఞా మాత్మానం
మన్యత ఇతి ప్రాజ్ఞమానినీ మన ఇతి జినిః - కృజ్ఞమానినో శ్చేతి పుంసద్భావః - చండీ ఉగ్రా -
క్రోధనా క్రోధవతీ - మేమాతా - ఆప్యరోగా - కై కేయీ కి మువాచ-స్వబంధువిషయే కి మువా
చేత్కర్థః-దుస్స్వప్నదర్శన దూతాగమనాభ్యాం కై కేయ్యా కించిత్ కృతం భవే దిత్యూహితవాన్
భరత ఇతి సూచయత్యాత్మకామేత్యాదిభిః. ౧౦. ఏవ మితి. మహత్తనా మహాబుద్ధినా - ఏతేనా
యోగ్యావృత్తాంతోఽనేన జ్ఞాత ఇతి సూచితం-సప్రశ్రయం సవినయం - అనేన సర్వాత్మనాయో
గ్యావృత్తాంతగోఽనం సూచ్యతే - తదేత్యనేన కించిద్విశంబోక్తా భరతోన్యథా మన్యేతేతి యుతి
త్యుత్తర ముక్త మిష్యచ్యతే. ౧౧. కుశలా ఇతి. కుశలా ఇతి సామాన్యోక్తిః ప్రత్యేకోక్త్యా సందేహ
నుత్పదాయ - శ్రీః లక్ష్మీః - పద్మా పద్మహస్తా - అర్జునాద్యచ్ - రాజ్యశ్రీ రితి హర్దో భావః -

చకారా న్మాతామహస్యాపీత్యర్థః. ౪. అత్రేతి. అత్ర వస్త్రాభరణాది మహర్హ వస్తుసమూహే నృపతే
ర్వింశతిః కోట్యః వింశతికోటిమూల్యాని వస్త్రాభరణాని - మాతులస్య దశకోట్యః దశకోటివస్త్రా
భరణాని. ౫. ప్రతిగృహ్యేతి. కామైః అభీమతవస్తుజాతైః. ౬-౧౧. కుశలాస్త ఇతి. పద్మా పద్మ

వృణుతే పద్మాయుజ్యతాం చాపి తే రథః. ౧౨. భరత శ్చాపి తాన్ దూతా నేవ ముక్తోఽభ్యభాషత, ఆపృచ్ఛేఽహం మహారాజం దూతా స్సంత్వరయంతి మాం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వాతు తాన్ దూతాన్ భరతః పార్థివాత్తజః, దూతై స్సంచోది తో వాక్యం మాతామహ మువాచ హ. ౧౪. రాజన్ పితృ గ్మమిష్యామి సకాశం దూతచోదితః, పున రప్యహ మేష్యామి యదా మే త్వం స్మరిష్యసి. ౧౫. భర తే నైవ ముక్తస్తు నృపా మాతామహ స్తదా, త మువాచ శుభం వాక్యం శిర స్యాఘ్రాయ రాఘవం. ౧౬. గచ్ఛ తాతానుజానే త్వాం కై కేయీ సుప్రజా స్త్వయా, మాతరం కుశలం బ్రూయాః పితరం చ పరంతప. ౧౭. పురోహితంచ కుశలం యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః, తౌ చ తాత మహేష్వాసౌ భ్రాతరౌ రామ లక్ష్మణౌ ౧౮. తస్మై హ స్తుత్తమాం శ్చిత్రాన్ కంబళా నజినాని చ, అభిసత్కృ త్య కై కేయో భరతాయ ధనం దదౌ. ౧౯. రుక్తనిష్కసహస్రే ద్వే షోడశా శ్వశతాని చ, సత్కృత్య కై కయీ పుత్రం కేకయో ధనమాదిశత్. ౨౦. తథా మాత్యా నభిప్రే తాన్ విశ్వాస్యాం శ్చ గుణాన్వితాన్, దదావశ్వపతిః క్షీప్రం భరతాయానుయాయినః. ౨౧. విరావతానైంద్రశిరా న్నాగా నైవ్వి ప్రియదర్శ

అమంగళ్యవ్యాప్తుతి ర్భూతప్రత్యాయ్యా. ౧౨. భరత ఇతి. ఏవ ముక్తో భరతః దూతాః మాం సంత్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతా నభ్యభాషతేతి యోజనా. ౧౩. ఏవమితి. దూతై స్సంచోదితో భరతః - తాన్ దూతా నేవ ముక్త్వా మాతామహం వాక్య మువాచ. ౧౪. రాజన్నితి. మే మాం - యదా స్మరిష్యసి యదా ఆగంతవ్య మితి - స్మరిష్యసి - తదైష్యామి-ఆగం తవ్య మితి భవత్స్మరణం యదా జానామి తదా ఆగమిష్యామిత్యర్థః-మే ఇత్యత్ర అధీగర్థదయేశా మితి షష్ఠీ. ౧౫. భరతేనేత్యాది రామలక్ష్మణా విత్యంతం స్పష్టం. ౧౬-౧౮. తస్మా ఇతి. అస్యా దా విత్యుక్తేవ్యుపసాగర్యం - తస్మై భరతాయ - అభిసత్కృత్య దదౌ - శ్లాఘాపూర్వం దదా విత్యర్థః. ౧౯. రుక్తనిష్కసహస్రే ఇతి. నిష్కాః పక్షోభూషణాని - 'నిష్కస్త్రీ' హేమ్ని దీనా రే సాష్టే కర్న శతే పలే, పక్షోవిభూషణే కర్న 'ఇతి వైజయంతీ. ధనం ఉక్తరూపం ఆదిశత్ ఆదాయ గచ్ఛతేతి భృత్యా నాజ్ఞాపయామాస. ౨౦. తథేతి. అమా సహ ప్రాణాన్ త్యజంతీ త్యమాత్యా స్తాన్ - అభిప్రేతాన్ - సహాయభూతానిత్యర్థః - విశ్వాస్యాన్ విశ్వసనీయాన్ - అశ్వపతిః కే కయః. ౨౧. మాతామహకృత సత్కారప్రకార ముక్త్వా మాతులకృతసత్కారప్రకార మాహ - విరావతానిత్యాదినా - విరావతాన్ ఇరావత్పర్వతభవాన్ - వింద్రశిరాన్ ఇంద్రశిరాభ్యుపర్వత

హస్తా అర్భాద్యచ్ - శ్రీః త్వాం వృణుత ఇతి లక్ష్మీవరణోక్తిః - అమంగళ్యవ్యాప్తుత్త్యర్థా నతు రాజ్యశ్రీప్రాప్తిపరా-రాజమరణాదికం న వక్తవ్య మితి వసిష్ఠేనోక్తత్వాత్. ౧౨. భరతశ్చేతి. ఏవ ముక్తో భరతః దూతా మాం త్వరయంతీతి మహారాజ మాపృచ్ఛ ఇతి తాన్ దూతాన్ అభ్యభాష తేతి సంబంధః. ౧౩. ౧౪. రాజన్నితి. మే మాం యదా స్మరిష్యసి ఆగంతవ్య మితి తేషః. ౧౫-౧౭. తౌ చేతి. కుశలం బ్రూయా ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౮. తస్మాదితి. తస్మై భరతాయ ధనం దదావితి సంబంధః. ౧౯. రుక్తేతి. రుక్తనిష్కాని పక్షోభూషణాని-కంఠభూషణాని వా. ౨౦. తథేతి. అశ్వ పతిః కేకయరాజః. ౨౧. విరావతా నిత్యాది. విరావతాన్ విరావతకులౌదభవాన్-వింద్రశిరాన్

నాన్, ఖరాన్ శీఘ్రాన్ సుసంయుక్తాన్ న్నాతులోఽన్తై ధనం దదౌ. ౨౨. అంతః పురేఽతి సంవృద్ధాన్ వ్యాఘ్రవీర్యబలాన్వితాన్, దంష్ట్రాయుధాన్ నహాకాయాన్ శున శ్చోపాయనం దదౌ. ౨౩. స దత్తం కేకయేంద్రేణ ధనం తన్నాభ్యనందత, భరతః కైకయీపుత్రో గమనత్వరయా తదా. ౨౪. బభూవ హ్యస్య హృదయే చింతా సుమహతీ తదా, త్వరయా చాపి దూతానాం స్వప్నస్యాపి చ దర్శనాత్. ౨౫. స స్వవేశ్తాభ్యతిక్రమ్య నరనాగాశ్వసంవృతం, ప్రవేదే సుమహా చ్ఛ్రీమాన్ రాజమార్గ మను త్తమం. ౨౬. అభ్యతీత్య తతోఽపశ్య దంతఃపుర ముదారధీః, తత స్తద్భరత శ్చీమా నావివేశానివారితః. ౨౭. స మాతామహ మాపృచ్ఛ్య మాతులం చ యుధాజితం, రథ మారుహ్య భరత శ్శత్రుఘ్నసహితో యయా. ౨౮. రథాన్ మండలచక్రాంశ్చ యోజయిత్వా పరశ్శతం, ఉష్ట్రగోశ్వఖరైర్భృత్యా భరతం యాంత మన్వయుః. ౨౯. బలేన గుప్తా భరతో మహాత్మా సహార్యక స్యాత్త సమై రమాత్రైః, ఆదాయ శత్రుఘ్న మపేతశత్రుర్గృహాద్యయాసిద్ధ ఇవేంద్రలోకాత్. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తతితమస్సర్గః.

భవాన్ - శీఘ్రాన్ వేగవతః - సుసంయుక్తాన్ పరిచితాన్. ౨౨. అంతఃపుర ఇతి. మాతుల ఇత్య నుషజ్యతే. ౨౩—౨౫. స ఇతి. స్వవేశ్త వ్యతిక్రమ్యేత్యనేన స్వవేశ్త ప్రవేశోఽర్థసిద్ధః - తథాచ రాజా మాతులేన చ స్వగృహ ఏవ కృతసత్కారో మాతామహ్యదిదర్శనార్థ మంతఃపురం గతవానితి బోధ్యం-అథవా భరతస్య దుస్స్వప్నదర్శనదుఃఖ దూతాగమన వృత్తాంతశ్రవణేన కేకయమాతుతా స్వగృహ మేవాగతా వితి ద్రష్టవ్యం - సుమహాచ్ఛ్రీమాన్ సుమహాశ్రీమాన్. ౨౬. అభ్యతీత్యేతి. రాజమార్గ మితి శేషః. ౨౭. స ఇతి. మాతామహం - స్వేనైవ సహంతఃపుర మాగతం-మాతులంచ-తథాభూతం. ౨౮. రథా నితి. మండలచక్రాన్ వర్తులచక్రయుక్తాన్ - పరశ్శతం శతాల్ పరాన్ - షష్ఠీవింశతీత్యాదిసూత్రే నిపాతనా దేకవచనం - రథా సుష్ట్రాదిభి స్సంయోజ్య భృత్యాః యాంతం భరత మన్వయుః. ౨౯. బలేనేతి. మహాత్మా మహాధైర్యో భరతః - ఆర్యకస్య మాతామహస్య బలేన గుప్తః - ఆత్మసమైః స్వప్రభావసవృత్తైః ఆమాత్రై స్సహ - శత్రుఘ్న మాదాయ అపేత శత్రుః నిష్క్రంటకస్త్ - ఇంద్రలోకాత్ - సిద్ధో దేవజాతి రివ - గృహా ద్యయా. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః.

ప్రశస్తగజోత్పత్తిహేతుభూతేంద్రశిరనామకదేశోద్భవాన్. ౨౨—౨౫. స స్వవేశ్తేతి. స్వవేశ్తాభ్యతిక్రమ్యేత్యస్తా దయవాదా త్స్వవేశ్త ప్రాప్తి రనుక్తాపి అనుమేయా - అయ మత్ర క్రియాక్రమః - మాతామహమాతులాభ్యాం దత్తం ధనం గృహీత్వా స్వవేశ్త ప్రవిశ్య - తత్ర గమన సంవిధానం కృత్వా నిర్గత్య-పునశ్చ రాజభవనం గత్వాతౌదృష్ట్వా-తతో నిష్క్రమ్య బహిర్నిర్గత ఇతి. ౨౬-౨౮. రథానితి. మండలచక్రాన్ మండలాని మండలాకారాణి మండలాకారతయా యోజితాని చక్రాణి యేషాం తాన్ రథాన్-యోజయిత్వా మేళయిత్వా-ఉష్ట్రగోశ్వఖరై స్సహ భృత్యా యయురితి సంబంధః. ౨౯. బలేనేతి. ఆర్యకస్య కేకయరాజస్య. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం-సప్తతితమస్సర్గః.

స ప్రాజ్ఞుభో రాజగృహం దభినిర్యాయ రాఘవః, తత స్సుదామాం
ద్యుతిమాన్ సంతీర్యావేక్ష్య తాం నదీం, హ్లాదినీం దూరపారాం చ ప్రత్యక్
స్రోత స్తరంగిణీం, శతద్రూమతర చ్ఛ్రీమా న్నదీ మిహ్వాకునందనః. ౨.
ఏలా (ల) ధానే నదీం తీర్త్వా ప్రాప్య చాపర పర్వటాన్, శిలామాకుర్వతీం
తీర్త్వా ఆగ్నేయం శల్యకర్తనం, సత్యసంధ శ్శుచి శ్రీమాన్ ప్రేక్షమాణ
శిలావహం, అత్యయా త్స మహాశైలా న్వనం చైత్రరథం ప్రతి. ౪. సరస్వతీం
చ గంగాం చ యుగ్తేన ప్రత్యపద్యత, ఉత్తరం వీరమత్స్యానాం భారుండం

స.ప్రాజ్ఞ ముఖిఇత్యాది. అత్ర దూతా ఋజుదుర్గమార్గేణ త్వరితం గిరిప్రజ మాగతాః -
భరతస్తు చతురంగబలయుక్తయా వక్రమపి మహామార్గ మాశ్రిత్య యయా-అతో నదీపర్వతాది
భేదకీర్తనమితి బోధ్యం - సుదామాం సుదామాఖ్యాం నదీం - అవేక్ష్య - తాం సంతీర్య - దూరే
పారం పరతీరం - యస్యా స్తాం దూరపారాం - విశాలామిత్యర్థః - హ్లాదినీం హ్లాదిన్యాఖ్యాం
నదీం - సంతీర్య - శతద్రూం శతద్రావ్యాఖ్యాం - ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం పశ్చిమాభిముఖప్రవా
హతరంగయుక్తాంచ-నదీమతరత్. ౧. ౨. ఏలాధానఇతి. ఏలానాం ఏలకానాం ఆధాన ముత్పత్తి
స్థానం - తద్వత్వాదేలాధానాఖ్యే నగరే - నదీం పూర్వోక్తాం శతద్రూం - తీర్త్వేత్యనువాదః -
అపరపర్వటాన్ పర్వటానా మదూరభవో గ్రామః పర్వటాః పర్వటా దీపధివిశేషాః - ఆదూరభవ
శ్చేతి ప్రాప్తస్యాణోపరణాదిభ్య శ్చేతి లుప్ - లుపి యుక్తపద్యవ్యక్తివచనతా - పూర్వపర్వటాః
అపరపర్వటాశ్చేతి గ్రామద్వయ మస్తి - తత్రాపరపర్వటాన్ విశ్రాంత్యర్థం ప్రాప్య - శిలా
మాకుర్వతీం శిలా మాసమంతాత్ కుర్వతీం - శిలాకర్షణ స్వభావాం - అతఏవ శిలావహ మిత్యన్వర్థ
సంజ్ఞాం నదీం - తీర్త్వా తస్యాః ఆగ్నేయ్యాం దిశి భవమాగ్నేయం - శల్యం హృదయశల్యం
దుఃఖం కర్తయతి ఛేదయతీతి శల్యకర్తనం నామ నగరం ప్రేక్షమాణ స్సక్ - అత్యయాత్ -
సత్యసంధ శ్శుచి రిత్యాఖ్యాం తత్రత్య జనేభ్య ఈతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ తథైవ కృతవా నిత్యు
చ్యతే - పాతభేదః - భీతివారణం ప్రతిజ్ఞాయ చైత్రరథం చైత్రరథతుల్యత్వా తదాఖ్యం వనం -
ప్రతి ఉద్దిశ్య - మహాశైలా నత్యయాత్ తద్దర్శనకుతూహలేన మహాపర్వతానత్యగాదిత్యర్థః.
3. ౪. సరస్వతీ మితి. సరస్వతీం తదాఖ్యాం నదీం - గంగాం గంగాఖ్యాం కాంచి న్నదీం పశ్చిమ
సముద్రగామినీం గంగాస్రోతోభేదం వా - యుగ్తేన సంగమేన - ప్రత్యపద్యత యయా -
యద్వా - యుగ్తేన ద్వంద్వతయా పార్శ్వద్వయే ప్రవహంతీ మితి శేషః - వీరమత్స్యానాం -
వీరమత్స్యాఖ్యదేశానాం - ఉత్తరం - భారుండం భారుండాఖ్యం వనం - ప్రావిశత్. రామాను
జీయం. సరస్వతీ మితి. గంగాం - 'సుచుక్షు శ్చైవ సీతాచ సింధుశ్చైవ మహానదీ, తిస్త స్తేతా
దిశం జగ్ముః ప్రతీచీం చ శుభోదకా' ఇతి బాలకాండోక్తప్రకారేణ గంగాశబ్దేన గంగాభేద

స ప్రాజ్ఞుభ ఇతి. సుదామాం సుదామాఖ్యాం - హ్లాదినీం దూరపారాం విస్తృతప్ర
వాహం తత్సంజ్ఞికాం ప్రత్యక్స్రోత స్తరంగిణీం పశ్చిమప్రవాహంతరంగయుక్తాం చ - తరం
గయుక్తపశ్చిమప్రవాహ మిత్యర్థః - శతద్రూం తత్సంజ్ఞికాం నదీం. ౧. ౨. ఏలధాన ఇత్యాది.
ఏలధానే ఏలధానగ్రామే అపరపర్వటాన్ అపరపర్వటాఖ్యదేశవిశేషాన్ శిలా మాకుర్వతీం
శిలా మాసమంతా త్కుర్వతీం - శిలాకర్షణస్వభావా మిత్యర్థః - నదీం ఆగ్నేయం శల్యకర్తనమితి
గ్రామద్వయం - శిలావహం సంప్రేక్షమాణః చైత్రరథం నామ వనం లక్ష్మీకృత్య మహాశైలా నత్య
యాత్. 3. ౪. సరస్వతీ మితి. గంగాం సింధు మిత్యర్థః - యుగ్తేన సంగమేన ప్రతిపద్య -

ప్రావిశ ద్వనం. ౫. వేగినీం చ కుళింగాఖ్యాం హ్లాదిసీతి పర్వతావృతాం, యము
నాం ప్రాప్య సంతీర్ణో బల మాశ్వాసయ త్తదా. ౬. శీతీకృత్యతు గాత్రాణి క్లాంతా
నాశ్వాస్య వాజినః, తత్ర స్నాత్వాచ పీత్వాచ ప్రాయా దాదాయ చోదకం. ౭.
రాజపుత్రో మహారణ్య మనభీష్టోపసేవితం, భద్రో భద్రేణ యానేన మారుతః ఖ
మివాత్యయాత్. ౮. భాగీరథీం దుష్ప్రతరా మంశుధానే మహానదీం, ఉపాయా
ద్రాఘవ స్తూర్ణం ప్రాగ్వటే విశ్రుతే పురే. ౯. స గంగాం ప్రాగ్వటే తీర్త్వా
సమాయా త్కుటికోష్ఠికాం, సబలస్తాం స తీర్త్వాథ సమాయా ధర్మవర్ధనం.
౧౦. తోరణం దక్షిణార్ధేన జంబూప్రస్థ ముపాగమత్, వరూధం చ యయా
రమ్యం గ్రామం దశరథాత్మజః. ౧౧. తత్ర రమ్యే వనే వాసం కృత్వాసా

స్సింధు రుచ్యతే-యమునాతరణానంతరం భాగీరథీతరణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - యుగ్మేన సంగమేన
ప్రతిపద్య - పీర్వమతస్యనా ముత్తరప్రదేశాత్ భారుండవనం చ ప్రావిశ దితి సంబంధః-ఉత్తరం
పీర్వమతస్యనా మితి పాతే ఉత్తర మిత్యేతత్ భారుండవనస్య విశేషణం. ౫. వేగినీ మితి. వేగినీం
వేగయుక్తాం-హ్లాదిసీం సంతోషకారిణీం పర్వతై రావృతాం కుళింగాఖ్యాం నదీం యమునాం ప్రాప్య
సంతీర్ణః యమునాసమీపే సంతీర్ణ ఇత్యర్థః-అన్యత్రాతివేగత్వా దన్యత్ర పర్వతావృతత్వా చేతి
భావః-ఆతపఖిన్నం బలం మధ్యాహ్న ఆశ్వాసయత్. ౬. ఆశ్వాసనప్రకార మాహ - శీతీకృత్యేతి.
తత్ర కుళింగాయమునాసంభేదే - దూరగమనేన క్లాంతా నాజినః కంచిత కాలం ఛాయాసు
ఆశ్వాస్య తేహం గాత్రాణి - శీతీకృత్య ఆర్ద్రపృష్ఠాని కృత్వా - స్వయం స్నాత్వా ఉదకంచ
పీత్వా ఉత్తరత్ర గంతవ్యదేశస్య నిర్జలదేశత్వా తత్ర పానార్థ ముదక మాదాయచ ప్రాయాత్.
౭. రాజపుత్ర ఇతి. రాజపుత్ర త్వేన - భద్రః మంగళాచారయుక్తః - అనభీష్టోపసేవితం అత్యంతం
జనైరనుపసేవితం-మహారణ్యత్వా దప్రహత మిత్యర్థః-మహారణ్యం దుర్గమం వనం-భద్రేణ భద్రగజ
రూపేణ యానేన-అరణ్యసంచారనిపుణో భద్రజాతీయః - మారుతః ఖ మివాత్యయాత్ అతివేగే
నాతిక్రాంతవాత్ - భూమా హి మారుతః పర్వతాదినా మందీభవతి. ౮. భాగీరథీ మితి. అంశుధా
నేనగరే - దుష్ప్రతరాం భాగీరథీం - విశ్రుతే తరణస్థలత్వేన ప్రసిద్ధే - ప్రాగ్వటే పురే - ఉపా
యాత్ ఆగచ్ఛత్-తత్తరణార్థ మితి శేషః. ౯. స ఇతి. సబల స్స భరతః-ప్రాగ్వటే తత్సమీపే -
గంగాం తీర్త్వా కుటికోష్ఠికాం నదీం - సమాయాత్-సః తాం తీర్త్వా ధర్మవర్ధనం గ్రామం - సమా
యాత్ ప్రాప్. ౧౦. తోరణ మితి. తోరణం దక్షిణార్ధేన తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన -
జంబూప్రస్థం గ్రామం ఉపాగమత్-తతోవరూధాఖ్యం గ్రామం యయా. ౧౧. తత్రేతి. తత్ర
తత్సమీపే - రమ్యే వనే-వాసం రాత్రివాసం కృత్వా-ప్రభాతే ప్రాజ్ఞముఖ స్సృక్ ఉజ్జహానా

పీర్వమతస్యనా ముత్తరాత్ ఉత్తరప్రదేశాత్ - ఉత్తర మితి పాతే - వనస్య విశేషణం-భారుండం
భారుండాఖ్యం వనం ప్రావిశదితి సంబంధః. ౫. ౬. శీతీకృత్యేతి. జలావగాహనాదినా శీతీకృత్య. ౭. రాజ
పుత్ర ఇతి. అనభీష్టోపసేవితం జనై రనుపసేవిత మిత్యర్థః - భద్రేణ యానేన భద్రజాతీయేన గజేన.
౮. భాగీరథీ మితి. అంశుధానే అంశుధానాఖ్యదేశే - ప్రాగ్వటే పురే భాగీరథీ ముపాయాత్
ప్రాప్తవాత్ - అపశ్య దితి వా పాతః. ౯. సగంగా మితి. స గంగాం తీర్త్వేత్యస్యానువాదః
కోటికోష్ఠికాం నదీం - ధర్మవర్ధనం ధర్మవర్ధనగ్రామం.. ౧౦. తోరణ మితి. తోరణం దక్షిణ
ార్ధేన - తోరణగ్రామస్య దక్షిణభాగేన - జంబూప్రస్థాఖ్యం గ్రామం వరూధం గ్రామం. ౧౧.

ప్రాజ్ఞుభో యయా, ఉద్యాన ముజ్జహానాయాః ప్రియకా యత్ర పాదపాః. ౧౨. సాలాం స్తు ప్రియకాః ప్రాప్య శీఘ్రా నాస్థాయ వాజినః, అనుజ్ఞాప్యాథ భరతో వాహినీం త్వరితో యయా. ౧౩. వాసం కృత్వా సర్వతీర్థే తీర్త్వా చోత్తానికాం నదీం, అన్యా నదీశ్చ వివిధాః పార్వతీయై స్తురంగమైః, హస్తీపృష్ఠకమాసాద్య కుటికా మత్యవర్తత, తతార చ నరవ్యాఘ్రౌ తాహిత్యే స కపీవతీం. ౧౪. ఏక సాలే స్థాణుమతీం వినతే గోమతీం నదీం, కళింగనగరే చాపి ప్రాప్య సాలవనం తదా, భరతః క్షీప్ర మాగచ్ఛ త్సుపరిశ్రాంతవాహనః. ౧౫ వనంచ సమతీ త్యాశు శర్వర్యా మరుణోదయే, అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సంద దర్శ హ. ౧౬. తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్ర స్సప్తరాత్రోషితః పథి, అయోధ్యా మగ్రతో దృష్ట్వా సారథిం వాక్య మబ్రవీత్. ౧౭. ఏషా నాతిప్రతీతా మే పుణ్యో

యాః నగర్యాః - ఉద్యానం యయా - యత్ర ఉద్యానే ప్రియకాః బంధూకాః - కదంబా వా-
సంతి. ౧౨. సాలా నితి. సాలా వృక్షా - 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇత్యమరః. పూర్వోక్తవనస్థాన్
ప్రియకవృక్షా - ప్రాప్య - శీఘ్రా వాజినః ఆస్థాయ రథే బద్ధా - వాహినీ మనుజ్ఞాప్య త్వరితో
యయా - ఉజ్జహానాయాః పరం స్వదేశత్వా నిర్భయం మంద మాగమ్యతా మితి నేనా మనుజ్ఞాప్య
స్వయం త్వరితో యయా. ౧౩. వాస మితి. సర్వతీర్థే గ్రామే - వాసం ఏకరాత్రి వాసం కృత్వా -
పాతభేదః - సర్వతీర్థే సర్వతీర్థాభ్యే గ్రామే - ఉత్తానికాం ఉన్నతజలత్వేన తదాఖ్యాం - ఆన్యాః
నదీః స్వల్పజలాః - పార్వతీయైః పర్వతదేశోత్పన్నైః - తురంగమైః రథాశ్చైవ - తీర్త్వత్యనుషంగః -
హస్తీపృష్ఠకమాసాద్య - హస్తీపృష్ఠకాఖ్యం గ్రామ మాసాద్య - కుటికాం నదీ మత్యవర్తత -
హస్తీపృష్ఠకసమీపే కుటికా మతర దిత్యర్థః - తాహిత్యే తాహితమృత్వా త్తాహిత్యనామ్ని నగరే -
కపీవతీం బహుకపివత్వా త్తన్నామ్నిం నదీం - అన్యేషా మపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః. ౧౪. ౧౫.
ఏకసాల ఇతి. ఏకసాలా దూరభవత్వా దేకసాలాభ్యే గ్రామే స్థాణుమతీం సంతతజలప్రవాహేన
స్థాణుభూతవృక్షత్వాత్ - స్థాణుమతీం నామ నదీం - నిమ్నప్రదేశత్వా ద్వివతాభ్యే నగరే - బహు
జలవత్త్వేన గోమత్యాఖ్యాం నదీంచ - తతార - భరత స్సుపరిశ్రాంతవాహన స్స కళింగనగర
సమీపస్థం సాలవనం సర్జకవనం ప్రాప్య విశ్రమార్థం గత్వా - తత స్తదా స్వల్పకాల ఏవాగచ్ఛత్.
౧౬. వన మితి. సాలవనంచ శర్వర్యా మాశు సమతీత్య అరుణోదయే అయోధ్యాం దదర్శ. ౧౭.
తామితి. పథి సప్తరాత్రోషితః అష్టమదివసే త్వరాతిశయేన రాత్రావపి గత్వా అరుణోదయసమయే
అయోధ్యాం దదర్శ - దృష్ట్వా సారథి మబ్రవీచ్ఛ. ౧౮. ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.
పాండుమృత్తికా గోమయానులేపనాద్యాచరణాభావా చేచ్ఛేతమృత్తికా - ఏషాయోధ్యా నాతిప్ర

తత్రేతి. ఉజ్జహానాయాః ఉజ్జహానాఖ్యాయాః పుర్యాః ఉద్యానం యయా - యత్ర ఉద్యానే ప్రియ
కాః కదంబాః. ౧౨. ౧౩. వాసం కృత్వేతి. పార్వతీయైః పర్వతోత్పన్నైః - హస్తీపృష్ఠక మా
సాద్య గజపృష్ఠ మారుహ్య కుటికా మత్యవర్తత - అనేన శనై రాగంతవ్య మితి నేనాయా అనుజ్ఞా
దత్తా - తథాప్యనుజీవినః కేచన జనా స్సగజా సుమాగతా ఇత్యవగమ్యతే - తతారేతి - స భరతః -
తాహిత్యే తాహితాఖ్యనగరే - కపీవతీం కపీవత్యాఖ్యనదీం. ౧౪. ౧౫. ఏకసాలఇతి. ఏకసాలే గ్రా
మే స్థాణుమతీం నదీం - వినతే వినతాఖ్యనగరే. ౧౮. ఏషేత్యాదిశ్లోకద్వయం. నాతిప్రతీతా నాతి
హృషితా - 'ప్రతీతో హృషితే ఖ్యాత' ఇతి వైజయంతీ, పాండుమృత్తికా సుధాధవళితసాధనిచ

ద్యానా యశస్వినీ, అయోధ్యా దృశ్యతే దూరా త్సారథే పాండుమృత్తికా, యజ్వభి గుణసంపన్నై ర్బ్రహ్మణై ర్వేదపారగైః, భూయిష్ఠ మృద్ధై రాకీర్ణా రాజర్షి పరిపాలితా. ౨౦౪. అయోధ్యాయాం పురా శబ్ద స్క్రూయతే తుములో మహా, సమంతా న్నరనారీణాం త మద్య న శృణో మ్యహం. ౨౦౫. ఉద్యానాని హి సాయా హ్నో కీడితోపరతై ర్నరైః, సమంతా త్పరిధావద్భిః ప్ర కాశంతే మమాన్యథా, తా న్యద్యానురుదంతీవ పరిత్యక్తాని కామిభిః. ౨౩. అరణ్యభూతేవ పురీ సారథే ప్రతి భాతి మే ౨౩౪. సహ్యాత్ర యానై ర్దృశ్యంతే న గజై ర్నచ వాజిభిః, నిర్యాంతో వాభియాంతో వా నరముఖ్యా యథాపురం. ౨౪౪. ఉద్యానాని పురా భాంతి మత్త ప్రముదితాని చ, జనానాం రతిసంయోగే ష్వత్యంతగుణవంతిచ, తాన్యేతాన్యద్య పశ్యామి నిరానందాని సర్వశః, స్రస్తపర్ణైరనుపథం విక్రోశద్భి రివ ద్రుమైః. ౨౬౪. నాద్యాపి శ్రూయతే శబ్దో మత్తానాం మృగపక్షిణాం, సంరక్తాం మధురాం వాణీం కలం వ్యాహరతాం బహు. ౨౭౪. చందనాగరుసంపృక్తో ధూపసంమూర్ఛితీతా మే దృశ్యతే నాతిసంతుష్టా దృశ్యతే-సుపుపేతిసమాసః - 'ప్ర తీతో హృషితే ఖ్యాతే జ్ఞాతే ప్రత్యయితే బుధ' ఇతి వైజయంతీ. యజ్వభిః విధి నేష్టవద్భిః - గుణసంపన్నైః శమదమాదిగుణసమృద్ధైః-భూయిష్ఠం భృశం-ఋద్ధైః ధనికైః. ౧౯౪. ౨౦౪. అయోధ్యాయా మితి. శ్రూయత ఇతి వర్త మాననిర్దేశ స్సన్నితౌ వర్తమానవద్భావాత్-నరవిశిష్టా నార్యో నరనార్యః-తాసాం. ౨౦౫. ఉద్యానా నీతిసార్థజ్ఞోక మేకం వాక్యం. ఉద్యానాని సాయాహ్నో గతే త్వితీ శేషః-రాత్రౌ కీడిత్వా ఉపర తైః - ప్రాత ర్విప్రధావద్భిః గృహం ప్రతి గచ్ఛద్భిః - నరైః - అన్యథా పూర్వం ప్ర కాశంతే. అద్యత్వా హతానీతి. ౨౧. ౨౩. ప్ర కారాంతర మప్యాహ అరణ్యేతి. ౨౩౪. నహీతి. యానైః శిబికాదిభిః - నిర్యాంతః నగరా నిర్గచ్ఛంతః - అభియాంతః ప్రవిశంతః. ౨౪౪. ఉద్యానా నీతి. మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదేన మత్తశుకకోకిల భ్రమరాదియుక్తత్వా న్నత్తానిప్రముది తాని ఆలవాలకరణదోహాశ నేచనాదినా కందళితాని - రతిసంయోగేషు రత్యర్థసంయోగేషు అత్యంతగుణవంతి వివిధకుసుమ లతాగృహదీర్ఘి కా క్రీడాపర్వతాదిగుణయుక్తాని-అద్య త్వాహతా నీతి - ద్రుమై రుపలక్షితాని పశ్యామిత్వన్వయః. ౨౧౪. ౨౬౪. నేతి. అద్యాపి సూర్యోదయేపి - మత్తానాం స్వస్యాభీష్టఫలభోజనేన మత్తానాం - అతఏవ - సంరక్తాం రాగయుక్తాం - మధురాం రమణీయాం వాణీం - కలం యథా భవతి తథా వ్యాహరతాం - మృగపక్షిణాం క్రీడామృగశుక కారికాప్రభృతీనాం - శబ్దో న శ్రూయతే. ౨౭౪. చందనాగరుసంపృక్త ఇతి. చందనాగరుగంధ

యత్వా దయోధ్యాయాః పాండుమృత్తికావత్త్వం. ౧౯౪. ఉద్యానానిహిత్యాదిసార్థజ్ఞోక మేకం వాక్యం. యాన్యద్యానాని సాయాహ్నో క్రీడితోపరతైః సమంతా ద్విప్రధావద్భిః నరైశ్చ ప్ర కాశితానీతి శేషః - తాన్యద్య కామిభిః పరిత్యక్తాని సంతి - మమాన్యథారుదంతీవ ప్ర కాశంత ఇతిసంబంధః. ౨౧. అరణ్యభూతేత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౨౪౪. ఉద్యానానీతి. మత్తప్రముదితాని మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదనేన మత్తశుకకోకిల భ్రమరాదియుక్తత్వా న్నత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహాదనేచనాదినా కందళితాని - అత్యంతగుణవంతి వివిధ కుసుమలతాగృహదీర్ఘి కాక్రీడా పర్వతాదియుక్తతయా గుణవత్త్వం - తానీతి - స్రస్తపర్ణై రత

యత్వా దయోధ్యాయాః పాండుమృత్తికావత్త్వం. ౧౯౪. ఉద్యానానిహిత్యాదిసార్థజ్ఞోక మేకం వాక్యం. యాన్యద్యానాని సాయాహ్నో క్రీడితోపరతైః సమంతా ద్విప్రధావద్భిః నరైశ్చ ప్ర కాశితానీతి శేషః - తాన్యద్య కామిభిః పరిత్యక్తాని సంతి - మమాన్యథారుదంతీవ ప్ర కాశంత ఇతిసంబంధః. ౨౧. అరణ్యభూతేత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౨౪౪. ఉద్యానానీతి. మత్తప్రముదితాని మత్తాని ఫలపల్లవమకరందాస్వాదనేన మత్తశుకకోకిల భ్రమరాదియుక్తత్వా న్నత్తాని ప్రముదితాని ఆలవాలకరణదోహాదనేచనాదినా కందళితాని - అత్యంతగుణవంతి వివిధ కుసుమలతాగృహదీర్ఘి కాక్రీడా పర్వతాదియుక్తతయా గుణవత్త్వం - తానీతి - స్రస్తపర్ణై రత

తోఽతులః, ప్రవాతి పవనః శ్రీమాన్ కిన్న నాద్య యథాపురం, ౨౮౪. భేరీమృ
దంగవీణానాం కోణసంఘట్టితః పునః, కి మద్య శబ్దో విరత స్సదా దీనగతిః పురా.
౨౯౪. అనిష్టాని చ పాపాని పశ్యామి వివిధాని చ, నిమిత్తాన్యమనోజ్ఞాని తేన
సీదతి మే మనః. ౩౦౪. సర్వథా కుశలం సూత దుర్లభం మమ బంధుషు, తథాహ్య
సతి సమ్మోహే హృదయం సీదతీవ మే. ౩౧౪. విషణ్ణ శ్చాగ్రింతహృదయ స్త్రస్త
స్స లుళితేంద్రియః, భరతః ప్రవివేశాశు పురీ మిహ్వాకుపాలితాం. ౩౨౪. ద్వారే
ణ వైజయంతేన ప్రావిశ చ్చాగ్రింతవాహనః, ద్వారైర్న రుత్థాయ విజయం పృష్ట
స్తై స్సహితో యయా. ౩౩౪. సత్వనేకాగ్రహృదయో ద్వార్యం ప్రత్యర్చ్య తం
జనం, సూత మశ్వపతేః క్లాంత మబ్రవీ త్తత్ర రాఘవః. ౩౪౪. కి మహం త్వర
యాసీతః కారణేన వినానఘ, అశుభాశంకి హృదయం శీలంచ పతతీవ మే. ౩౫౪.
శ్రుతా నో యాదృశాః పూర్వం నృపతినాం వినాశనే, ఆకారాం స్తా నహం
సర్వా నిహ పశ్యామి సారథే. ౩౬౪. సంమార్జనవిహీనాని పరుషాణ్యుపలక్షయే,

సంపృక్తః - ధూపసంఘాతః ధూపవ్యాప్తః - శ్రీమాన్ రమణీయః. ౨౮౪. భేరీమృదంగవీణా
నామితి. కోణసంఘట్టితం భేరీమృదంగవీణావాదనసాధనభూతదండహస్తతలాంగుళ్యాద్యాహతి
జనితః - సదా - అదీనగతి రితి పదచ్ఛేదః - పురా అదీనగతి శబ్దః అద్య పునః కిమర్థం - విరతః
ఉపరతః. ౨౯౪. అనిష్టానీతి. అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని - పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యాత్
క్రూరపాపనో' రితి వైజయంతీ, అమనోజ్ఞాని దర్శనమాత్రేణ దుఃఖకరాణి-నిమిత్తాని అశుభసూచ
కాని శివావాశితాదీని. ౩౦౪. సర్వథేతి. సంమోహే సంమోహకారణే. ౩౧౪. విషణ్ణ ఇతి. విషణ్ణః
దుఃఖితః శ్రాంతహృదయః కలుషితమనస్కః - లుళితేంద్రియః క్షుభితబాహ్యేంద్రియః. ౩౨౪.
ద్వారేణేతి. వైజయంతేన వైజయంతాఘ్నేన - ద్వారేణ నగరపశ్చిమద్వారేణ-అత్ర రే ఇతి గాయ
త్ర్యక్షరం - పంచసహస్రాణి శ్లోకానాం గతాని. ౩౩౪. సత్వితీ. అనేకాగ్రహృదయః వ్యాకుల
మనాః-ప్రత్యర్చ్య సోపచారం నివర్త్య. ౩౪౪. కిమితి. కారణేన వినా ఆహ్వానకారణోక్తిం వినా
త్వరయాసీతః ద్రుతం వసిష్ఠేనాసీతః అనఘేతి చింతాసమర్థతోక్తిః. ౩౫౪. శ్రుతా ఇతి. నః అస్తాభిః-
ఆకారా వక్ష్యమాణా - తా తాదృశా - ఇహ నగరే. ౩౬౪. ఆకారా నేవ దర్శయతి-

ఏవ విశ్రోశద్భి రివ ద్రుమై రుపలక్షితాని-అతఏవ నిరానందాని పశ్యామితి సంబంధః. ౨౫-౨౮౪.
భేరీతి. కోణసంఘట్టితః భేర్యాదీనాం వాదనసాధనభూతదండాద్యాహతిజనితః - సదా అదీనగతిరితి
పదచ్ఛేదః. ౨౯౪. అనిష్టానీతి. పాపాని క్రూరాణి - 'పాపం స్యాత్ క్రూరపాపనో' రితి వైజ
యంతీ - గాయత్ర్యః రే ఇతి షష్టాక్షరం ద్వారేణ వైజయంతేనేత్యస్య శ్లోకస్య ద్వితీయాక్షరేణ
ఇత్యనేన సంగృహ్ణతి. ౩౦౪-౩౨౪. ద్వారేణేతి 'ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశ చ్చాగ్రింతవాహనః,
ద్వారైర్న రుత్థాయ విజయం పృష్ట స్తై స్సహితో యయా, వైజయంతేనేత్యుక్తి రింద్రప్రాసాదసదృ
శత్వేన నిర్మితత్వాత్ - యద్వా - విజయప్రదవిన్యాసవిశేషవత్త్వేన, యద్వా-వైజయంతీ పతాకా
స్యాస్తీతి వైజయంతం, అర్భాద్యజ్ - యద్వా - వైజయంతాఘ్నేన. ౩౩౪. సత్వితీ. ప్రత్యర్చ్య
సోపచారం నివర్త్య. ౩౪౪. కిమితి. ఆసీతః వసిష్ఠేన దూతద్వారా ఆసీత ఇత్యర్థః. ౩౫౪. శ్రుతా
ఇతి. తా తాదృశా. ౩౬౪. ఆకారా నేవాహ. సమార్జనేత్యాది. అసంయతకవాటాసీత్యాది శ్లోక

అసంయతకవాటాని శ్రీవిహీనాని సర్వశః, బలికర్తృవిహీనాని ధూపసంమోదనేన
చ, అనాశితకుటుంబాని ప్రభాహీనజనాని చ, అలక్ష్మీకాని పశ్యామి కుటుంబిభ
వనాన్యహం. ౩౯. అపేతమాల్యశోభాన్యప్యసంమృష్టాజిరాణిచ, దేవాగారాణి
శూన్యాని న చాభాంతి యథాపురం. ౪౦. దేవతార్చాః ప్రవిద్ధాశ్చ యజ్ఞగోష్ఠ్య
స్తథావిధాః, మాల్యాపణేషు రాజంతే నాద్య పణ్యాని వా తథా. ౪౧ దృశ్యం
తే వణిజోఽప్యద్య న యథాపూర్వ మత్ర వై, ధ్యానసంవిగ్నహృదయా నష్టవ్యా
పారయంత్రితాః. ౪౨. దేవాయతనచై త్యేషు దీనాః పక్షిగణా స్తథా, మలినం
చాశ్రుపూర్ణాక్షం దీనం ధ్యానపరం కృశం, సస్త్రీపుంసంచ పశ్యామి జన ముత్కం
తితం పురే. ౪౩౪. ఇత్యేవ ముక్త్వా భరత స్సూతం తం దీనమానసః, తాన్యనిష్ఠా
న్యయోధ్యాయాం ప్రేక్ష్య రాజగృహం యయా. ౪౪౪. తాం శూన్యశృంగాటక
వేశ్తరథ్యాం రజోరుణద్వారకవాటయంత్రాం, దృష్ట్వా పురీ మింద్రపురప్రకాశాం
దుగభేన సంపూర్ణతరో బభూవ. ౪౫౪. బహూని పశ్యన్ మనసోఽప్రియాణి యా
న్యన్యదానాన్య పురే బభూవుః, అవాక్చిరా దీనమనా న హృష్టః పితు ర్మహాత్మా

సంమార్జనవిహీనానీత్యాదినా. సంమార్జనవిహీనాని - కానిచిత్ కుటుంబిభవనానీతి శేషః - బలి
కర్తృవిహీనానీతి - ధూపసంమోదనేన ధూమపరిచయేన విహీనానీత్యనుకర్షః - అనాశితకుటుంబాని
అభోజితకుటుంబాని - ఇంతప్రయోగో భోజయిత్రాణా మపి దుగభాక్రాంతతయా పాకయత్నా
భావాత్. ౩౯. అపేతమాల్యశోభానీతి. అపేతా - మాల్యశోభా ద్వారిబద్ధపుష్పదామశోభా -
యేభ్య స్తాని - శూన్యాని పూజకపరిచారకాదిరహితాని. ౪౦. దేవతార్చా ఇతి. దేవతార్చాః దేవ
పూజాః - ప్రవిద్ధా లుప్తాః - 'అర్చా పూజా ప్రతిమయో' రితి వైజయంతీ, యజ్ఞగోష్ఠ్యః యజ్ఞ
సభాః - తథావిధాః ప్రవిద్ధా ఇత్యర్థః - పణ్యాని క్రయపుష్పాణి. ౪౧. దృశ్యంత ఇతి. ధ్యానసం
విగ్నహృదయాః ధ్యానానక్తహృదయాః-నష్టవ్యాపారయంత్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారాః
యంత్రితాః నిరుద్ధాశ్చ - యంత్రీసంకోచ ఇతి ధాతుః. ౪౨. దేవాయతనచై త్యేష్యిత్వాది. స్త్రీపుం
నేతి నిపాతనాత్ సమాసాంతోఽచ ప్రత్యయః - సముదాయసముదాయినో ర్భేదవివక్షయా జన
విశేషణత్వం. ౪౩౪. ఇతీతి. తాన్యనిష్ఠాని ప్రేక్ష్య తం సూత మిత్యేవ ముక్త్యేత్యన్వయః. ౪౪౪. తా
మితి. శూన్యాః జనరహితాః శృంగాటకవేశ్తరథ్యాః చతుష్పథ గృహవీధయో యస్యాం - రజో
రుణద్వారకవాటయంత్రాం - రజోభిః అరుణాని మలినాని ద్వారస్థకవాటానాం యంత్రాణి
దారుబంధాదీని యస్యాం-సంమార్జనాద్యభావా దితి భావః. ౪౫౪. బహూనీతి. అన్యదా పూర్వకాలే.
అన్య భరతన్య - యాన్యప్రియాణి న బభూవుః - తాని మనసోఽప్రియాణి పశ్యన్ సన్ -
అవాక్చిరాః అవనతశిరాః - న హృష్టః అహృష్టః - మహాత్మా మహాధైర్యః. ౪౬౪. ఇతి శ్రీగోవింద

ద్వయ మేకం వాక్యం-అనాశితకుటుంబాని. అభోజితకుటుంబాని. ౩౭-౪౦. దేవతార్చా ఇతి.
దేవతార్చాః దేవతావిగ్రహాః ప్రవిద్ధాః విభిన్నా ఇత్యర్థః. ౪౧. దృశ్యంత ఇతి. నష్టవ్యాపారయం
త్రితాః నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారే వశీకృతాః - నష్టక్రయవిక్రయాదివ్యాపారత్వా నిరుద్ధా
ఇత్యర్థః. ౪౨-౪౪౪. తామితి. శృంగాటకాని చతుష్పథాని - రజోరుణద్వారకవాటయంత్రాం
రజసారుణాని నిరుద్ధాని వ్యాప్తాని ద్వారకవాటయంత్రాణి యస్యాం తాం. ౪౫౪. ౪౬౪. ఇతి

ప్రవివేశ వేత్త. ౪౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకసప్తతి తమస్సర్గః.

అపశ్యంస్తు తత స్తత్ర పితరం పితౄ రాలయే, జగామ భరతో ద్రష్టుం మా తరం మాతు రాలయే. ౧. అనుప్రాప్తం తు తం దృష్ట్వా కై కేయా ప్రోషితం సుతం, ఉత్పాత తదా హృష్టా త్యక్త్వా సౌవర్ణమాసనం. ౨. స ప్రవిశ్యైవ ధర్మాత్తా స్వగృహం శ్రీవివర్జితం, భరతః ప్రతిజగ్రాహ జనన్యా శ్చరణౌ శుభా. ౩. సా తం మూర్ధన్యపాశ్రూయ పరిష్వజ్య యశస్వినం, అంకే భరత మారో ప్య ప్రక్షుం సముపచక్ర మే. ౪. అద్యతే కతిచి ద్రా త్యై శ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్శనః, ఆపి నాధ్వశ్రమ శీఘ్రం రథేనాపతత స్తవ. ౫. ఆర్యక స్తే సుకుశలీ యుధాజిన్తా తుల స్తవ, ప్రవాసాచ్చ సుఖం పుత్ర సర్వం మే వక్తు మర్హసి. ౬. ఏవం పృష్ట స్తు కై కేయ్యా ప్రియం పార్థివసందనః, ఆచప్త భరత స్సర్వం మాత్రే రాజీవ లోచనః. ౭. అద్య మే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుతస్యార్యకవేశ్శనః, అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్తాతుల శ్చ మే. ౮. య న్నే ధనంచ రత్నంచ దదౌ రాజా పరంతపః, పరిశ్రాంతం పథ్యభవ త్తోఽహం పూర్వ మాగతః. ౯. రాజ వాక్యహరై ర్ద్వైతై స్త్వర్యమాణోఽహ మాగతః, యదహం ప్రష్ట మిచ్ఛామి తదంబా వక్తు మర్హతి. ౧౦. శూన్యోఽయం శయనీయ స్తే పర్యంకో హేమభూషితః, నచాయ మిత్వాకుజనః ప్రహృష్టః ప్రతిభాతి మా. ౧౧.

రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏక సప్తతితమస్సర్గః.

అపశ్యన్నిత్యాది. ౧—౪. ఆద్యేతి. కతిచి దితి ప్రశ్నే - పృథజ్ని పాతోవా-చ్యుతస్య నిర్గ తస్య - ఆర్యకః మాతామహః - అపి ప్రశ్నే. ౫. ఆర్యక ఇతి. ఆర్యకః - సుకుశలీ - కి మితిశేషః ప్రావాసాత్ ఇతో నిర్గమా దారభ్య - అపి సుఖ మిత్యనుషక్తాపి నాన్వయః - ఏతత్ సర్వం మే వక్తు మర్హసితి యోజనా. ౬. ౭. ఆద్యేతి. అద్యరాత్రిః - అస్తా దహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ అత స్సప్తరాత్రోఽపితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮. యదితి. రాజా మాతామహః - ధనం ప్రాగు క్తాశ్వాది - య దదౌ - తత్ - పరిశ్రాంతం పరిశ్రాంతవాహనం - అతఏవ పథ్యభవత్. ౯. ౧౦. శూన్య ఇతి. శూన్యః పితృశూన్యః - శయనీయః శయనార్హః - ఇత్వాకుజనః దశరథజనః. ౧౧.

శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా ఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

౧—౪. ఆద్యేతి. కతిచిత్ - కతీత్యర్థః-చ్యుతస్య నిర్గతస్య - ఆర్యకవేశ్శనః మాతామహః. ౫. ఆర్యక ఇతి. ప్రవాసాత్ మాతులగృహోద్దేశేన గమనాత్. ౬. ౭. అద్య మ ఇతి. అద్య మే సప్తమీ రాత్రిః అస్తా దహ్నః పూర్వరాత్రిః సప్తమీ రాత్రి రిత్యర్థః-అత స్సప్తరాత్రోఽపితః పథీత్యనేన న విరోధః. ౮. యన్త ఇతి, రాజా మే య ద్ధనం రత్నం చ దదౌ - త త్పరిశ్రాంతం స త్పథ్యభవత్-మార్గే స్థితం-తతః కారణాత్ అహం ఇహ పూర్వమాగత ఇతి సంబంధః. ౯. తత్ర హే తుః. రాజవాక్యేతి. ౧౦. శూన్యఇతి. శూన్యః శయనీయః శయనార్హః-ఇత్వాకుజనః దశరథః. ౧౧.

రాజా భవతి భూయిష్ఠ మిహంబాయా నివేశనే, త మహం నాద్య పశ్యామి
 ద్రష్టు మిచ్ఛన్నిహగతః. ౧౨. పితు ర్గ్రహిష్యే చరణౌ తం మమాఖ్యాహి పృచ్ఛ
 తః, ఆహాస్వి దంబ జ్యేష్ఠాయాః కౌసల్యాయా నివేశనే. ౧౩. తం ప్రత్యువాచ
 కై కేయీ ప్రియవ ధ్వోర మప్రియం, అజానంతం ప్రజానంతీ రాజ్యలోభేన మో
 హితా. ౧౪. యా గతి స్సర్వభూతానాం తాం గతిం తే పితా గతః, రాజా
 మహాత్మా తేజస్వీ యాయజూక స్సతాంగతిః. ౧౫. త చ్ఛ్రిత్వా భరతో వాక్యం
 ధర్తాభిజనవాన్ శుచిః, పపాత సహసా భూమా పితృశోకబలార్దితః. ౧౬. హ
 మాతోఽస్త్రితి కృపణాం దీనాం వాచ ముదీరయన్, నిపపాత మహాబాహు ర్బా
 హుః విక్షిప్య వీర్యవాన్. ౧౭. తత శ్శోకేన సంవీతః పితు ర్మరణదుఃఖితః, విలలాప
 మహాతేజాః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮. ఏత త్సురుచిరం భాతి పితు ర్దే శయనం
 పురా, శశినేవామలం రాత్రౌ గగనం తోయదాత్యయే. ౧౯. తదిదం న విభా
 త్యద్య విహీనం తేన ధీమతా, వ్యోమేవ శశినా హీన మపుష్క ఇవ సాగరః.
 ౨౦. బాష్ప ముత్సృజ్య కంఠేన స్వార్తః పరమపీడితః, ప్రచ్ఛాద్య వదనం శ్రీమ
 ద్వస్త్రేణ జయతాం వరః. ౨౧. త మూర్తం దేవసంకాశం సమీక్ష్య పతితం
 భువి, నికృత్త మివ సాలస్య స్కంధం పరశునా వనే, మత్తమాతంగసంకాశం
 చంద్రార్కసదృశం భువః, ఉత్థాపయిత్వా శోకార్తం వచనం చేద మబ్రవీత్.
 ౨౩. ఉత్తిష్ఠాత్తిష్ఠ కిం శేషే రాజ న్నత్ర మహాయశః, త్వద్విధా న హి శోచంతి

రాజేతి. భవతిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం - భూయిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨. పితు రితి. కౌసల్యాయా
 నివేశనే - భవతి కి మిత్యనుషంజనీయం. ౧౩. త మితి. అజానంతం రాజవృత్తాంత మజానంతం.
 ప్రియవత్ ప్రియ మివ ప్రజానంతీ - అప్రియ మువాచేత్యన్వయః - తత్ర హేతుః రాజ్యలోభేన
 మోహితేతి. ౧౪. ఆస్య దుఃఖ మనుత్పాదయంతీ మృదూక్త్యా మరణ మాహ - యేతి.
 యాయజూకః ఇజ్యాశీలః - 'ఇజ్యాశీలా యాయజూక' ఇతి హలాయుధః. ౧౫-౧౬. తత ఇతి.
 శోకేన సంవీతః శోకేనావృతః - మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః - భ్రాంతా అనవస్థి
 తా ఆకులితా ఖన్నా చేతనా యస్య సః భ్రాంతాకులితచేతనః. ౧౮. విలాప మేవాహ - ఏత
 దిత్యాదినా. ౧౯. తదితి. అపుష్కః శుష్కపః - ఆహితాగ్నాదిత్వా నిష్ఠాయాః పరనిపా
 తః - ఉచ్ఛుష్క ఇతి పాఠాంతరం. ౨౦. బాష్ప మితి. కంఠేన కంఠస్వరేణ - స్వార్తః సుతరా
 మూర్తః - అభవ దితి శేషః - పరమపీడితః మానసవ్యధాయుక్తః. ౨౧-౨౩. ఉత్తిష్ఠాత్తిష్ఠేతి.
 రాజన్నితి భరతశోకసవర్తనార్థ మిత్యుక్తవతీ - సదసి సంమతాః - సభ్యా ఇత్యర్థః - దానయజ్ఞౌ

రాజేతి. భూ యిష్ఠం ప్రాచుర్యేణ. ౧౨. ౧౩. త మితి. ప్రియవత్ ప్రియమివ. ౧౪. యాగతి రితి.
 యాయజూకః యజ్ఞశీలః. ౧౫. తదితి. ధర్తాభిజనవాన్ ధర్తః ధర్తయుక్తః-అభిజనః అన్వయో
 యస్యాస్తీతి తథా. ౧౬. ౧౭. తత ఇతి. మరణదుఃఖితః మరణశ్రవణేన సంజాతదుఃఖః. ౧౮. ౧౯.
 తదిద మితి. అపుష్కః శుష్కపః-నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ౨౦. బాష్ప మితి. వదనం వస్త్రేణ
 ప్రచ్ఛాద్య - కంఠేన స్వరేణ బాష్ప ముత్సృజ్య సస్వరం రుదిత్వేత్యర్థః - స్వార్తః అభవ దితి శే
 షః. ౨౧-౨౩. ఉత్తిష్ఠేతి. రాజపుత్రేతి వా రాజ న్నత్రేతి వా పాఠః - దానేతి - అర్కుస్య

సంత సుదసి సమ్మతాః ౨౪. దానయజ్ఞాధికారా హి శీలశ్రుతివచోనుగా, బుద్ధి
 నే బుద్ధిసంపన్న ప్రభేవార్కస్య మందిరే. ౨౫. స రుదిత్వా చిరం కాలం భూమా
 విపరివృత్యచ, జననీం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్భహుభి రావృతః. ౨౬. అభిషే
 త్యతి రామం ను రాజా యజ్ఞం ను యత్యతే, ఇత్యహం కృతసంకల్పో హృష్టో
 యాత్రా మయాసిషం. ౨౭. త దిదం హ్యన్యథా భూతం వ్యవదీర్ణం మనో మమ,
 పితరం యో న పశ్యామి నిత్యం ప్రియహితే రతం. ౨౮. అంబ కేనాత్యగా
 ద్రాజా వ్యాధినా మయ్యనాగతే, ధన్యా రామాదయ స్సర్వే యైః పితా సం
 స్కృత స్స్వయం. ౨౯. న నూనం మాం మహారాజః ప్రాప్తం జానాతి కీర్తి
 మాన్, ఉపజిఘ్రేద్ధి మాం మూర్ధ్ని తాత స్సన్నమ్య సత్వరం. ౩౦. క్వ స పాణి
 స్సుఖస్పర్శ స్తాతస్యాక్లిప్తకర్తణః, యేన మాం రజసా ధ్వస్త మభీక్ష్యం పరిమార్జతి.
 ౩౧. యో మే భ్రాతా పితా బంధు ర్యస్య దాసోఽస్తి ధీమతః, తస్య మాం
 శీఘ్ర మాఖ్యాహి రామస్యాక్లిప్తకర్తణః. ౩౨. పితా హి భవతి జ్యేష్ఠో ధర్మ
 మార్యస్య జానతః, తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి స హిదానీం గతి ర్తమ. ౩౩. ధర్మవి
 ధర్మ నిత్యశ్చ సత్యసంధో దృఢవ్రతః, ఆగ్ర్యః కి మబ్రవీద్రాజా పితా మే సత్యవిక్ర
 మః. ౩౪. పశ్చిమం సాధు సందేశ మిచ్ఛామి శ్రోతు మాత్తనః, ఇతి పృష్టా
 యథా తత్త్వం కై కేయీ వాక్య మబ్రవీత్. ౩౫. రామేతి రాజా విలంబ హా
 సీతే లక్ష్మణేతి చ, స మహాత్మా పరం లోకం గతో గతిమతాం వరః. ౩౬.

అధిక్రియేలేనయేతి దానయజ్ఞాధికారా - తత్ర హేతుః శీలేతి. శీలం సద్వృత్తం-శ్రుతివచో
 వేదవాక్యం - తే అనుగచ్ఛతీతి తదనుగా-తదనుసారిణీ - బుద్ధిః అధ్యవసాయః - అర్కస్య ప్రభా
 మాదిర ఇవ సూర్యప్రభా యథా స్వస్థానే నిశ్చలా భవతి - తథా తే బుద్ధి ర్నిశ్చలా భాతీత్య
 ర్థః-మందర ఇతి పాతే అర్కస్య ప్రభామందర ఇవేత్యుక్తి రత్యున్నతమందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః
 పర్వతాంతరాపేక్షయా చిరకాలావస్థానాత్. పాతభేదః - మందర ఇతి పాతే - మందరశిఖరే
 స్థితస్యార్కస్య ప్రభేవాధిక ప్రకాశవతీత్యర్థః-ఉత్తరాయణే హి మందరగతస్య సూర్యస్య ప్రభాధి
 కం ప్రకాశత ఇతి ప్రసిద్ధం. ౨౪-౨౬. అభిషేత్యతీతి. యజ్ఞం యత్యత ఇతి - యజ్ఞం కరి
 వ్యత ఇత్యర్థః - యాత్రామయాసిషం - యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౭. తదితి. వ్యవదీర్ణం
 భిన్నం. ౨౮-౩౦. క్వేతి. పరిమార్జతి పరిమార్జి మాం-ఆగత మితి శేషః-క్వ స పాణిః గత ఇతి
 శేషః. ౩౧-౩౪. పశ్చిమ మితి. ఆత్మన స్సందేశం మద్విషయసందేశం. ౩౫. ఏవం పృష్టవంతం

ప్రభా మందర ఇవేత్యుక్తే ఆత్యున్నతమందరపర్వతే అర్కప్రభాయాః పర్వతాంతరాపేక్షయా
 చిరకాలావస్థానాత్. ౨౪-౨౬ అభిషేత్యతీతి. యత్యతే - యాగం కరివ్యతీతి-యాత్రా
 మయాసిషం యాత్రా మకార్ష మిత్యర్థః. ౨౭-౩౦. క్వ స ఇతి. పరిమార్జతి పరిమార్జి. ౩౧. ౩౨.
 పితేతి. ధర్మం జానతః ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య వివేకినః పురుషస్యేత్యర్థః - జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా భవతి-అత
 స్తస్య పాదౌ గ్రహీష్యామి-కుతః స హి గతి ర్తమేతి సంబంధః. ౩౩. ౩౪. పశ్చిమ మితి. ఆత్మనః
 సందేశం నృపమరణసమయే నృపేణ మద్విషయే వార్తా మిత్యర్థః. ౩౫. రామాదీన్ స్మరన్నేవ పరం
 గత ఇత్యాహ-రామేతి. ౩౬. ఇమామిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. కాలధర్మపరిక్షిప్తః మృ

ఇమాం తు పశ్చిమాం వాచం వ్యాజహార పితాతవ, కాలధర్మపరిక్షీప్తః పాశై రివ
మహాగజః, సిద్ధార్థా నై నరా రామ మాగతం సీతయా సహ, లక్ష్మణం చ మ
హాబాహుం ద్రక్ష్యంతి పున రాగతం. ౩౮. త చ్చుత్వా విషసాదైవ ద్వితీయా
ప్రియశంసనాత్, విషణ్ణవదనో భూత్వా భూయః పప్రచ్ఛ మాతరం. ౩౯. క్వ చే
దానీం స ధర్తాత్తా కౌసల్యానందవర్ధనః, లక్ష్మణేన సహ భ్రాత్రా సీతయా చ
సమం గతః ౪౦ తథాపృష్టా యథాతత్త్వ మాఖ్యాతు ముపచక్ర మే, మాతాస్య
సుమహద్వాక్యం విప్రియం ప్రియశంకయా. ౪౧. స హి రాజసుతః పుత్ర చీరవా
సా మహావనం, దండకా సహ వై దేహ్య లక్ష్మణానుచరో గతః. ౪౨. త చ్చు
త్వా భరత స్త్రస్తో భ్రాతు శ్చారిత్రశంకయా, స్వస్య వంశస్య మాహాత్మ్యాత్
ప్రప్యం సముపచక్ర మే. ౪౩. కచ్చిన్న బ్రాహ్మణధనం హృతం రామేణ కస్య
చిత్, కచ్చిన్నాఘో దరిద్రోవా తేనాపాపో విహింసితః ౪౪. కచ్చిన్న పర
దారా న్వా రాజపుత్రోభిమన్యతే, కస్తా త్స దండకారణ్యే భ్రాణమేవ వివా

భరతం ప్రతి త్వాం రాజా న స్తుతవాక్ కిం తు రామ మేవ స్మరన్ స్వర్గ మగా దితి పితృవిషయ
స్నేహనివర్తనాభిప్రాయేణోత్తర మాహ రామేత్యాదినా. ౩౬. ఇమా మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకా
న్వయం. సిద్ధార్థాః కృతార్థాః పున రాగతం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబంధః. ౩౭.
౩౮. తదితి. ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ రాజమరణాపేక్షయా రామస్య దేశాంతరగమనరూపాప్రియ
స్య ద్వితీయత్వం. ౩౯. ౪౦. తథేతి. యథాతథ మితి సమ్యక్ పాఠః - యథాచాయ మితి పాఠే.
అయం వృత్తాంతః యథాతథా ఖ్యాతు మిత్యన్వయః - విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం-ప్రియ
శంకయా ఏతచ్ఛ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి వితర్కేణ - 'శంకా వితర్కభయయో' రితి
వైజయంతీ. యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ - యద్వా - యుగప దాఖ్యాతు ముపచక్రమ
ఇత్యుపక్రమస్య వక్ష్యమాణపరత్వాత్ - 'యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ వివాసన' మితి
వక్ష్యమాణవాక్యార్థాభిప్రాయేణ యాగపద్యం. ౪౧. సహీతి. దండకా మహావన మితి వేదాః
ప్రమాణ మితివ నిర్దేశః. ౪౨. తదితి. చారిత్రశంకయా చారిత్రం కి మభూ దితి శంకయా-వంశ
స్య మాహాత్మ్యాత్ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదాచారనిరతత్వం వంశస్య మాహాత్మ్యం.
౪౩. కచ్చిదితి. బ్రాహ్మణధన మిత్యత్రావిభక్తికో నిర్దేశః - కస్యచి ద్బ్రాహ్మణస్యేత్యర్థః - య
ద్వా - కస్యచిత్ కస్తాచ్చి ధేతో రిత్యర్థః. ౪౪. కచ్చిదితి. భ్రాణః శ్రుతాధ్యయనసంపన్నః -
'అనూచానో గుణై ర్యుతో వ్రతస్వాధ్యాయవాక్ శుచిః, భ్రాణ ఇత్యుచ్యతే సద్భి స్తేష యో

త్యునా వ్యాప్తః సిద్ధార్థాః నరాః ఆగతం రామం ద్రక్ష్యంతీతి ఇమాం వాచం వ్యాజహారేతి సంబం
ధః. ౩౭. ౩౮. తచ్చుత్వేతి. ద్వితీయాప్రియశంసనాత్ - రాజమరణాపేక్షయా రామవనగమనరూపా
ప్రియస్య ద్వితీయత్వం. ౩౯. ౪౦. తథేతి. విప్రియం రామవివాసనప్రతిపాదకం ప్రియశంకయా ఏతత్
శ్రవణేన భరతస్య ప్రియం భవిష్యతీతి తర్కేణ యుగపత్ రాజమరణకథనసమకాల మేవ ఆఖ్యాతు
ముపచక్రమ ఇతి సంబంధః. ౪౧. ౪౨. శ్రుత్వేతి. చారిత్రశంకయా చారిత్రం కి మభూ దితి శంక
యా - వంశస్య మాహాత్మ్యాత్ వంశస్య మాహాత్మ్యం నామ - అసదాచారవైముఖ్యపూర్వకసదా
చారనిరతత్వం. ౪౩. కచ్చి దితి. బ్రాహ్మణధనం కస్య చిత్ కస్తాచ్చి ధేతోః న హృతం కచ్చిత్.
౪౪. కచ్చి దితి. భ్రాణహ నామ ఏకశాఖాధ్యాయా శ్రోత్రియః - సర్వశాఖాధ్యాయా భ్రాణః

సితః. ౪౧. అథాస్య చపలా మాతా తత్స్వకర్తయథాతథం, తేనైవ స్త్రీస్వభా
వేన వ్యాహర్తు ముపచక్ర మే. ౪౨. ఏవ ముక్తాతు కై కేయీ భరతేన మహాత్మ
నా, ఉపాచ వచనం హృష్టా మూఢా పండితమానినీ. ౪౩. స బ్రాహ్మణధనం
కించి ధృతం రామేణ కస్యచిత్, కశ్చిన్నాఢ్యో దరిద్రోవా తేనాపాపా విహిం
సితః, న రామః పరదారాంశ్చ చతుర్భ్య మపి పశ్యతి. ౪౪. మయాతు పుత్ర
శ్రుత్వైవ రామస్యైవాభిషేచనం, యాచిత స్తే పితా రాజ్యం రామస్య చ
వివాసనం. ౪౫. స స్వవృత్తిం సమాస్థాయ పితా తే తత్తథాకరోత్, రా
మశ్చ సహ సౌమిత్రిః ప్రేషిత స్సీతయా సహ. ౪౬. త మపశ్యన్ ప్రియం
పుత్రం మహీపాలో మహాయశాః, పుత్రశోకపరిద్యూనః పంచత్వ ముపసేదివాన్.
౪౭. త్వయా త్విదాసీం ధర్మజ్ఞ రాజత్వ మవలంబ్యతాం, త్వత్కృతే హి మయా
సర్వ మిద మేవం విధం కృతం. ౪౮. మాశోకం మాచసంతాపం ధైర్య మా
శ్రయ పుత్రక, త్వదధీనాహి నగరీ రాజ్యం చైతదనామయం. ౪౯. త త్పుత్ర
శీఘ్రం విధినా విధిజ్ఞై ర్వసిష్ఠముఖ్యై స్సహితో ద్విజేంద్రైః, సంకాల్య రాజాన
మదీన సత్వ మాత్తాన ముర్వ్యా మభిషేచయస్వ. ౫౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
అయోధ్యాకాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

విజితేంద్రియ' ఇతి స్మృతేః. ౪౧. అథేతి. యథాతథం యథావృత్తం నిపాతనా త్సాధుః - స్త్రీ
స్వభావేన చాపలేనేత్యర్థః - వ్యాహర్తు ముపచక్ర మే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః - అథాస్యేతి శ్లో
కో మునేః ఖేదాభినయః ఏవ మితి శ్లోకః క్రమిక ఇతి కేచిత్. రామానుజీయం. భూమిహేవ
వివాసిత ఇత్యేతచ్ఛ్లోకానంతరం ఏవ ముక్తేతి శ్లోక శ్చేత్ సుసంగతం భవతి - మధ్యే అథాస్యేతి
శ్లోకో వర్తతే - స్థితస్య గతి శ్చింతనీయేతి న్యాయేనాస్య వ్యాఖ్యా క్రియతే - వ్యాహర్తు ముపచ
క్ర మే - వక్తుం వ్యవసితవతీత్యర్థః. ౪౨. ఏవ మితి. ఆయం శ్లోకః పూర్వానువాదార్థః. ౪౩. స
బ్రాహ్మణేత్యాది. రామః పరదారాన్ చతుర్భ్య మపి న పశ్యతి - ఏవం సతి న స్పృశతీత్యత్ర కిం
వక్తవ్య మితి భావః. ౪౪. మయేతి. తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచితః పూర్వ
దత్తవరద్వయే విషయత్వేన యాచిత ఇత్యర్థః. స ఇతి. స్వవృత్తిం స్వప్రతిజ్ఞారూపాం వృత్తిం.
౪౬. త మితి. పుత్రశోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన పరిద్యూనః తప్తః విలపన్నిత్యర్థోవా - దివోవిజి
గీషాయా మితి నిష్ఠా నత్వం. ౪౭. త్వయేతి. ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౪౮. మా శోక మితి. అనా
మయం నిరుపద్రవం. ౪౯. తదితి. సంకాల్య సంస్కృత్య. ౫౦. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీ రామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

తస్య హంతా. ౪౧-౪౪. మయా త్వితి. తే రాజ్యం రామస్య వివాసనం చ పితా యాచిత
ఇతి సంబంధః. ౪౫. స ఇతి. స్వవృత్తిం స్వస్య ప్రతిజ్ఞారూపాం. ౪౬. పుత్రేతి. పుత్ర
శోకపరిద్యూనః పుత్రశోకేన విలపన్నిత్యర్థః. ౪౭. త్వయేతి. ధర్మజ్ఞ రాజనీతిజ్ఞ. ౪౮. మా
శోక మితి. అనామయం నిరుపద్రవం. ౪౯. తదితి. సంకాల్య సంస్కృత్య. ౫౦. ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వాతు పితరం వృత్తం భ్రాతరౌ చ వివాసితౌ, భరతో దుగ్ధసంతప్త
 ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౧. కిన్ను కార్యం హతస్యేహ మమ రాజ్యేన శోచతః,
 విహీనస్యాథ పిత్రాచ భ్రాత్రా పితృసమేనచ. ౨. దుగ్ధే మే దుగ్ధ మకరో
 ర్వ్రణే ఊర మివాదథాః, రాజానం ప్రేతభావస్థం కృత్వా రామం చ తాపసం
 ౩. కులస్య త్వ మభావాయ కాళరాత్రి రివాగతా, అంగార ముపగూహ్య స్త
 పితా మే నావబుద్ధవాన్. ౪. మృత్యు మాపాదితో రాజా త్వయా మే పాపదర్శి
 ని, సుఖం పరిహృతం మోహ త్కు-లేఽస్మిన్ కులపాంసని. ౫. త్వాం ప్రాప్య హి
 పితా మేఽద్య సత్యసంధో మహాయశాః, తీవ్రదుగ్ధాభిసంతప్తో వృత్తో దశరథో
 నృపః. ౬. వినాశితో మహారాజః పితా మే ధర్మవత్సలః, కన్తా త్ప్రవాజితో
 రామః కన్తా దేవ వనం గతః. ౭. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ పుత్ర శోకాభిషీడితే,
 దుష్కరం యది జీవేతాం ప్రాప్య త్వాం జననీం మమ. ౮. ననుత్వార్యోపి ధర్మా
 త్తా త్వయి వృత్తి మను త్తమాం, వర్తతే గురువృత్తిజ్ఞో యథా మాతరి వర్తతే.
 ౯. తథా జ్యేష్ఠా హి మే మాతా కౌసల్యా దీర్ఘదర్శినీ, త్వయి ధర్మం సమాస్థా
 య భగిన్యా మివ వర్తతే. ౧౦. తస్యాః పుత్రం కృతాత్మానం చీరవల్కలవాస
 సం, ప్రస్థాప్య వనవాసాయ కథం సావే న శోచసి. ౧౧. అపాపదర్శనం శూరం
 కృతాత్మానం యశస్వినం, ప్రవ్యాజ్య చీరవసనం కిన్ను పశ్యసి కారణం. ౧౨.

శ్రుత్వేత్యాది. వృత్తం అతీతం-మృత మితి యావత్. ౧. కిన్నీ వృత్తి. కార్యం ప్రయోజనం-
 హతస్య భాగ్యహీనస్య. ౨. దుగ్ధ ఇతి. దుగ్ధే దుగ్ధకరణాత్ వ్రణఊరాధానసాదృశ్యం. ౩.
 కులస్యేతి. కాళరాత్రిః ప్రళయకాలాత్థితసర్వసంహారశక్తిః - ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౪--౬. వినా
 శిత ఇతి. మహారాజః కన్తా ద్విినాశితః రామః కన్తాత్ ప్రవాజిత ఇతి సంబంధః - త్వయా సర్వం
 నిష్ఫలమేవ కృత మితి భావః. ౭. కౌసల్యేతి. యది జీవేతాం తదా దుష్కరం జీవేతా మితి సం
 బంధః. ౮. ననుత్వేతి. ఆర్యః జ్యేష్ఠః - వృత్తిం శుశ్రూషాం - వర్తతే - కరోతీత్యర్థః - మాతరి
 వర్తతే మాతరి శుశ్రూషతే. ౯. తథేతి. దీర్ఘదర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీ - 'దూరానర్థస్యసం
 దర్శి దీర్ఘదృష్టిః ప్రకీర్త్యత' ఇతి. ౧౦. తస్యా ఇతి. తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧. అపా
 పదర్శన మితి. కిం ను పశ్యసి కారణం కిం ఫలం పశ్యసీత్యర్థః-ఫలంహి ప్రయోజకతయా కారణం-
 న కిమపీత్యర్థః. ౧౨. లుబ్ధాయా ఇతి. అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః తథా-
 లుబ్ధాయా నే లుబ్ధాయా త్వయా న విదిత ఇతి మన్యే - అవిదితత్వే హేతు మాహ-తథాహీతి -

శ్రుత్వేతి. వృత్తం మృత మిత్యర్థః. ౧. ౨. దుగ్ధ ఇతి. రాజానం ప్రేతభావస్థం-రామం చ
 తాపసం కృత్వా - మే దుగ్ధ మకరోః - ఆతః దుగ్ధే దుగ్ధకరే వ్రణే ఊర మాదథా ఇవ. ౩.
 కులస్యేతి. కాళరాత్రిః ప్రళయకాలాత్థితసర్వసంహారశక్తిః. ౪. ౫. త్వా మితి. నృతః మృతః.
 ౬. వినాశిత ఇతి. మహారాజః కన్తా ద్విినాశితః కన్తా ద్రామః ప్రవాజిత ఇతి సంబంధః -
 త్వయైతత్సర్వం నిష్ఫల మేవ కృత మితి భావః. ౭. ౮. నన్వీతి. ఆర్యః రామః. ౯. తథేతి. దీర్ఘ
 దర్శినీ దూరకాలభావ్యనర్థదర్శినీత్యర్థః. ౧౦. తస్యా ఇతి. తస్యాః తాదృశధర్మయుక్తాయాః. ౧౧.
 ౧౨. లుబ్ధాయా ఇతి. అహం రాఘవం ప్రతి యథా యాదృశప్రకారయుక్తః - తథా లుబ్ధాయా

లుబ్ధాయా విదితో మన్యే న తేఽహం రాఘవం ప్రతి, తథాహ్యానర్థో రాజ్యార్థం
త్వయా నీతో మహానయం. ౧౩. అహం హి పురుషవ్యాఘ్రా వపశ్యత్ రామ
లక్ష్మణౌ, కేన శక్తిప్రభావేన రాజ్యం రక్షితు ముత్సహే. ౧౪. తం హి నిత్యం
మహారాజో బలవంతం మహాబలః, అపాశ్రితోఽభూ ధర్మాత్మా మేరు ర్నేరువనం
యథా. ౧౫. సోఽహం కథ మిమం భారం మహాధుర్యసముద్భృతం, దమ్యో ధుర
మివాసాద్య వహేయం కేన చౌజసా. ౧౬. అథవా మే భవే చ్చక్తి ర్యోగైర్బుద్ధి
బలేన వా, సకామాం న కరిష్యామి త్వా మహం పుత్రగర్ధినీం. ౧౭. నమే
వికాంక్షా జాయేత త్యక్తుం త్వాం పాపనిశ్చయాం, యది రామస్య నాపేక్షా

రాజ్యార్థం మమ రాజ్యార్థం - మహా నయ మనర్థ స్త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు సంపాదితః
ఖలు. ౧౩. రాఘవం ప్రత్యహం యాదృశ ఇత్యుక్తం వివృణోతి-అహ మితి. అపశ్యత్ హి అపశ్య
న్నేవ - 'హి హేతా వనిధారణ' ఇత్యుక్తమర్థః. కేన శక్తిప్రభావేన శక్త్యతిశయేన - భ్రాతృసంపత్తి
రేవ మమ శక్త్యతిశయ ఇతి భావః. ౧౪. న కేవలం మమైవ - రామాపేక్షా పితు రపీత్యాహ-త
మితి. మేరు ర్నేరువనం యథా - మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వ
సంపాదనేన. ౧౫. కేన శక్తిప్రభావేనేత్యుక్త మర్థం సదృష్టాంత మాహ - న ఇతి. అహం బాలః-
ఇమం ప్రబుద్ధసిత్పథతం - భారం రాజ్యభారం - మహాధుర్యో మహాబలీవర్ధః - ధురం వహతీతి
ధుర్యః - ధురోయద్ధకావిలియత్ ప్రత్యయః - తేన సముద్భృతం ధురం భాం. పుంస్త్వ మార్షం-
దమ్యః తరుణవత్స ఇవ - 'తర్ణక స్మర్యతే వత్సో దమ్యో వత్సతర శ్చ స' ఇతి హాలాయుధః.
'దమ్యవత్సతరౌ సమా' విత్యుక్తమర్శ - కేనౌజసా కేనావప్తంభేన- 'ఓజోవప్తంభబలయో' రితి వైజ
యంతీ. కథం కేన ప్రకారేణ వహేయం. ౧౬. అథవేతి. యోగై సామదానాద్యుపాయైః- 'యోగ
స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియం క్తి ష్వి'త్యుక్తమర్థః. బుద్ధిబలేన గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధి
బలేన వా-మే శక్తిర్భవేత్ రాజపుత్రత్వేన సంభావితత్వాత్-తథాపి పుత్రగర్ధినీం పుత్రప్రయోజ
నాభిలాషవతీం - త్వాం. సకామాం న కరిష్యామి - గర్హితాభిలాషత్వా దితి భావః. ౧౭. నేతి.
రామస్య త్వయి - మాతృవత్ మాతరీవ-సదా ఆపేక్షా భక్తిపూర్వకేక్షణం యది న స్యాత్ తదా
నీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం న జాయేత - కాంక్షా
జాయేతైవ - రామస్య త్వయి మాతృవత్ - ప్రతిపత్తి సద్భావా త్వాం త్యక్తుం నేచ్ఛామిత్యర్థః.

స్తే లుబ్ధాయా త్వయా న విదితఇతి మన్యే - అవిదితత్వే హేతుః - తథాహ్యానర్థ ఇతి-రాజ్యార్థం
మమ రాజ్యార్థం - మహా నయ మనర్థ స్త్వయా ఆనీతో హి ఆనీతః ఖలు. ౧౩. ౧౪. దశ
రథస్యాపి రామాలంబనేనైవ రాజ్యపరిపాలనశక్తి రిత్యాహ. త మితి. మేరుః మేరువనం యథా
మేరుజనితమేరువనస్య తద్రక్షకత్వం పరై రాక్రమితు మశక్యత్వసంపాదనేన. ౧౫. సోఽహం
మితి. మహాధుర్యసముద్భృతం - మహాధుర్యేణ మహాభారవాహకేన బలీవర్దేన ఉద్భృతం - ఇమం
భారం రాజ్యభారం ధురం భారం ఆసాద్య-దమ్య ఇవ వత్సతర ఇవ కేనౌజసా వహేయ మితి
యోజనా. ౧౬. అథవేతి. యోగై రుపాయై ర్బుద్ధిబలేన - గ్రహణధారణాద్యష్టాంగయుక్తబుద్ధి
బలేన. ౧౭. న మ ఇతి. రామస్య త్వయి మాతృవత్ మాతరీవ సదా భక్తిపూర్వకేక్షణం యది న
స్యాత్ తదానీం పాపనిశ్చయాం త్వాం త్యక్తుం మే వికాంక్షా కాంక్షారాహిత్యం - నజాయే
తేత్యుక్తం - కాంక్షైవ జాయేత-రామస్య త్వయి మాతృవత్ - ప్రతిపత్తిసద్భావాత్ త్వాం త్యక్తుం

త్వయి స్యా న్మాతృవత్సదా. ౧౮. ఉత్పన్నాతు కథం బుద్ధి స్తవేయం పాపదర్శిని,
సాధు చారిత్రవిభ్రష్టే పూర్వేషాం నో విగర్హితా. ౧౯. అస్మిన్ కులేహి పూర్వే
షాం జ్యేష్ఠో రాజ్యేభిషిచ్యతే, అపరే భ్రాతర స్తస్మిన్ ప్రవర్తంతే సమాహితాః.
౨౦. న హి మన్యే నృశంసే త్వం రాజధర్మ మవేక్షసే, గతిం వా న విజానాసి
రాజవృత్తస్య శాశ్వతీం. ౨౧. సతతం రాజవృత్తే హి జ్యేష్ఠో రాజ్యేభిషిచ్యతే,
రాజ్ఞా మేతత్సమం తత్త్వా దిత్వాకూణాం విశేషతః. ౨౨. తేషాం ధర్మై
కరక్షాణాం కులచారిత్రశోభినాం, అత్ర చారిత్రశౌండీర్యం త్వాం ప్రాప్య
వినివర్తితం. ౨౩. తవాపి సుమహాభాగా జనేంద్రాః కులపూర్వగాః, బుద్ధే
ర్లోహాః కథ మయం సంభూత స్త్వయి గర్హితః. ౨౪. న తు కామం కరి
ష్యామి తవాహం పాపనిశ్చయే, త్వయా వ్యసన మారబ్ధం జీవితాంతకరం

౧౮. ఉత్పన్నేతి. నః పూర్వేషాం పూర్వైః విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే విద్యమానే
కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనావిషయా బుద్ధిః - తవ కథ ముత్పన్నా. ౧౯. అస్మిన్నితి. పూర్వేషా మితి
నిర్ధారణే షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ సమాహితాః ప్రవర్తంతే - పితృవత్తచ్చిత్తాను
వర్తనే సావధానా జీవంతీత్యర్థః - తథాహ - మనుః - 'జ్యేష్ఠ ఏవ తు గృహ్ణీయాత్ పిత్ర్యం ధన మశే
షతః, శేషా స్త మనుజీవేయు ర్భుధైవ పితరం తథే' తి. ౨౦. నేతి. రాజధర్మం రాజ్ఞాం విహితం
ధర్మం - నావేక్షసే నాద్రియసే - అథవా - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య - గతిం ప్రకారం
వా - న జానాసీతి మన్యే. ౨౧. న కేవల మస్తాక మేవాయం ధర్మః కింతు సర్వేషా మపీత్యాహ -
సతత మితి. రాజవృత్తే - విచార్యమాణ ఇతి శేషః - ఏతద్రాజ్ఞాం సర్వేషాం సమం -
ఇత్వాకూణాం తు తత్ జ్యేష్ఠాభిషేచనం విశేషత స్సాన్యత్ - అష్టలితాచారత్వాదితి భావః. ౨౨.
తేషా మితి. ధర్మేణ ఏకా రక్షా యేషాం తే తథా - కులచారిత్రశోభినాం కులక్రమాగతచరిత్ర
శోభినాం - 'చరిత్రం చరితం శీలం చారిత్రం చ సమం మత' మితి హలాయుధః. చారిత్రశౌండీర్యం
చరిత్రగర్వితత్వం - చరిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్ - త్వాం ప్రాప్య వినివర్తితం - త్వత్సం
బంధాన్నివృత్త మిత్యర్థః. ౨౩. స్వకులచారిత్రక్రమ మభిధాయ మాతృకులాచారక్రమ
మప్యాహ - తవేతి. జనేంద్రాః రాజానః కులపూర్వగాః - కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః తాన్ గచ్ఛం
తీతి కులపూర్వగాః జ్యేష్ఠాభిషేచనశీలా ఇత్యర్థః - సుమహాభాగాః సుచరిత్రాః. ౨౪. ఫలిత మాహ -
వత్పిత్యాదినా. ౨౫. న కేవల మిష్టాకరణం - అనిష్ట మపి తవ కరోమిత్యాహ - ఏవ ఇతి, ఏవ ఇత్యుశం

నేచ్ఛామిత్యర్థః. ౧౮. ఉత్పన్నేతి. నః పూర్వేషాం పూర్వై ర్విగర్హితా ఇయం బుద్ధిః - జ్యేష్ఠే
వర్తమానే కనిష్ఠస్య రాజ్యప్రార్థనాదివిషయా బుద్ధిః. ౧౯. అస్మిన్నితి. పూర్వేషా మితి నిర్ధారణే
షష్ఠీ - అపరే కనిష్ఠా భ్రాతరః - తస్మిన్ జ్యేష్ఠే సమాహితాః ప్రవర్తంతే జ్యేష్ఠాధీనా వర్తంత ఇత్యర్థః.
౨౦. నహీతి. రాజధర్మం రాజ్ఞాం హితం ధర్మం నావేక్షసే - రాజవృత్తస్య రాజసమాచారస్య గతిం
వా నాభిజానాసీతి సంబంధః. ౨౧. ౨౨. తేషా మితి. కులచారిత్రయోగినాం కులశీలయుక్తానాం
కులచారిత్రశోభినా మితి వా పాఠః - ధర్మైకరక్షాణాం ధర్మైకం రక్షంతీతి ధర్మైకరక్షాః తేషాం -
చారిత్రశౌండీర్యం చారిత్రగర్వితత్వం చారిత్రజనితసమున్నతత్వ మితి యావత్ - త్వాం ప్రాప్య
వినివర్తితం - త్వత్సంబంధాన్నివర్తిత మిత్యర్థః. ౨౩. స్వకులాచారక్రమ మభిధాయ మాతృకులా
చారక్రమమప్యాహ. తవేతి. జనేంద్రాః రాజానః - కులపూర్వగాః కులపూర్వాః కులజ్యేష్ఠాః తం

మమ. ౨౧. ఏష త్విదానీ మేవాహ మప్రియార్థం తవానఘం, నివర్తయిష్యామి
వనా ద్భృతరం స్వజనప్రియం. ౨౬. నివర్తయిత్వా రామం చ తస్యాహం
దీప్తతేజసః, దాసభూతో భవిష్యామి సుస్థితేనాంతరాత్తనా. ౨౭. ఇత్యేవ
ముక్త్వా భరతో మహాత్మా ప్రియేతరై ర్వాక్యగణై స్తుదంస్తాం, శోకాతుర శ్చాపి
ననాద భూయ స్సింహో యథా పర్వతగహ్వరస్థః. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
అయోధ్యాకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తాం తథా గర్హయిత్వాతు మాతరం భరత స్తదా, రోషేణ మహతా
విష్టః పునరేవాబ్రవీ ద్వచః. ౧ రాజ్యా ద్భ్రంశస్వ కై కేయి నృశంసే దుష్టచారిణి,
పరిత్యక్తాచ ధర్మేణ మా మృతం రుదతీ భవ. ౨. కిన్న తే దూషయ ద్రాజా
రామో వా భృశధార్మికః, యయో ర్శత్రుర్వివాసశ్చ త్వత్కృతే తుల్య మా
గతౌ. ౩. భూణహత్యా మసి ప్రాప్తా కులస్యాస్య వినాశనాత్, కై కేయి నరకం
గచ్ఛ మా చ భర్తు స్సలోకతాం. ౪. యత్త్వయా హీదృశం పాపం కృతం ఘో

బోక్తిః - తవ మద్వ్యాజేన రాజ్యం భోక్తుకామాయాః. ౨౬. న కేవలం నివర్తనం దాసశ్చ తస్య
స్యా మిత్యాహ - నివర్తయిత్వేతి. దాసభూతః ఛత్రచామరాదిధారణేన కింకరవృత్తి ర్భవిష్యామి -
ఇదం చ న త్వయి రోపాత్ - కింతు స్వరూపేణేత్యాశయేనాహ - సుస్థితేనేతి - సుప్రతిష్ఠితే
నాంతరికరణేనేత్యర్థః. ౨౭. ఇతీతి. తుదన్ వ్యధయన్ - పర్వతగహ్వరస్థః - పర్వతగుహస్థః
గుహస్థత్వే సంతోషాశిశయాత్ సింహస్య నాదాతిశయ ఇత్యభిప్రాయేణ విశేషణ మిదం. ౨౮.
ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవం సామాన్యతో మృదుతయా నిందిత్వా - పునస్తదపరాధస్తరణేన ప్రవృద్ధరోషః క్రూరం
నిందతి - తా మిత్యాదినా. తథా మృదుతయా. ౧. రాజ్యా దితి. భ్రంశస్వ భ్రష్టా భవ-త్వన్మాత్మ
వత్త్వ మపి వనం ప్రవిశేత్యర్థః - మా మృతం రుదతీ భవ ప్రాణహానికరకార్యకరణా న్నాం మృతం
మత్వా రోదనం కుర్విత్యర్థః - యద్వా - మృతం భర్తార ముద్దిశ్య రుదతీచ మా భవ - పరిభార్యా
భావస్య గతత్వా దితి భావః. ౨. కిమితి. తే కిన్న దూషయత్ - తవ సంబంధి కిం న గుణచరిత్రాదిక
మదూషయత్ తుల్యం యుగపత్. ౩. భూణహత్యా మితి. భూణహత్యాం భూణహత్యాతుల్య
పాపం - సలోకతాం సమానలోకత్వం. ౪. యదితి. ఘోరేణ కర్తౄణా ఘోరేణ పృవసాయేన -
ఈదృశం రామవివాసనభర్తృమరణరూపం - యత్ పాపం కృతం - తేన సర్వలోకప్రియం రామం
త్యక్త్వా స్థితస్య మమాపి భయ మాపాదితం - త్వత్కృతం పాపం మమాపి భయ మజనయత్ -

గచ్ఛంతీతి. ౨౮—౨౯. ఇతీతి. ప్రియేతరైః దుశితరై రిత్యర్థః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

౧. రాజ్యాదితి. మాం మృతం త్వయి విషయే మాం మృతం మత్వా రుదతీ భవ - రోదనం
కుర్విత్యర్థః. ౨. కిన్నితి. తే కిన్న దూషయత్ - తవ సంబంధి కిం న గుణచరిత్రాదిక మదూషయత్.
౩. ౪. యదితి ఈదృశం పాపం - రామవివాసనభర్తృమరణ రూపం - ఘోరేణ కర్తౄణా - ఘో
రత్వం నామ సామాన్యవిషయస్య పరద్వయస్య - జ్యేష్ఠవివాసన కనిష్ఠాభిషేచన రూపవిశేషే వ్యవ

రేణ కర్తృణా, సర్వలోకప్రియం హిత్యా మమాప్యాపాదితం భయం. ౫. త్వత్కృతే మే పితా వృత్తో రామ శ్చారణ్య మాశ్రితః, ఆయశో జీవలోకే చ త్వయాహం ప్రతిపాదితః. ౬. మాతృరూపే మమామిత్రే నృశంసే రాజ్యకాముకే, నతేహ మభిభాష్యోఽస్మి దుర్వృత్తే పతిభూతిని. ౭. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా మమ మాతరః, దుగభేన మహతావిష్టా స్త్వాం ప్రాప్య కులదూషిణీం. ౮. న త్వ మశ్వపతేః కన్యా ధర్మరాజస్య ధీమతః, రాక్షసీ తత్ర జాతాసి కులప్రధ్వంసినీ పితుః. ౯. య త్వయా ధార్మికో రామో నిత్యం సత్యపరాయణః, వనం ప్రస్థాపితో దుగభా త్పితాచ త్రిదివం గతః. ౧౦. య త్ప్రధానాసి తత్త్వాపం మయి పిత్రా వినా కృతే, భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే సర్వలోకస్య చాప్రియే. ౧౧ కౌసల్యాం ధర్మసంయుక్తాం వియుక్తాం పాపనిశ్చయే, కృత్వా కం ప్రాప్యసే త్వద్య లోకం నిరయగామిని. ౧౨. కిం నావబుధ్యసే క్రూరే నియతం బంధుసంశ్రయం, జ్యేష్ఠం పితృసమం రామం కౌసల్యా యాత్మసంభవం. ౧౩. అంగ

నతు రాజ్య మితి భావః. ౫. త్వత్కృత ఇతి. ఆయశః మాతృముఖేన జ్యేష్ఠం వివాస్య రాజానం నాశితవానిత్యేవం విధం ప్రతిపాదితః ప్రాపితః. ౬. మాతృరూప ఇతి. రాజ్యకాముక ఇతి ఆమైఖు నేచ్ఛతో నజీష్ - నతేహ మభిభాష్య ఇతి కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ - మత్సంభాషణం త్వయా నకర్తవ్య మిత్యర్థః. ౭. కౌసల్యేతి. యా శ్చాన్యా ఇత్యుత్త తా ఇత్యధ్యాహరః. ౮ నేతి. నత్వ మశ్వపతేః కన్యా - తత్కులాలచితకన్యా న భవసీత్యర్థః - ధర్మరాజస్య ధర్మప్రధానరాజస్య - తత్ర కేకయరాజే - ఉక్తేఽర్థే హేతు మాహ - యదిత్యాదినా. ౯. ౧౦. యత్ప్రధానేతి. యత్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా - యత్పాపకర్త ప్రధానాసి త్వం - తత్ పాపం తత్కర్తృజనితం పాపం - పిత్రా వినాకృతే భ్రాతృభ్యాం పరిత్యక్తే మయి - సంక్రాంతమితి శేషః - సంక్రాంతకార్యం విశేషణద్వయేన దర్శితం అప్రియే ఇతి సంబుద్ధిః. ౧౧. కౌసల్యా మితి. వియుక్తాం - గుణవత్పుత్రవియుక్తాం - కృత్వా నిరయగామిని త్వం - కం లోకం ప్రాప్యసే నిరయం వినా కం లోకం ప్రాప్యస ఇత్యర్థః - కం లోకం కం నరకం - నిరయగామినీతి సిద్ధ వత్కారాల్ కిమితి క్షేపాక్త్యా పూర్వసృష్టా అపర్యాప్తా ఇత్యుచ్యతే - విశేషణద్వయం సంబోధనం. ౧౨. కిమితి. బంధుసంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయభూతం - కౌసల్యాయా ఆత్మ సంభవ మిత్యుత్త కౌసల్యాయాత్మసంభవ మిత్యార్థ స్సంధిః - యద్వా పృషాదరాదిత్వేనాకార లాపః - సూక్ష్మాత్తా నప్రకాశత ఇతి వత్ - తేన సమ్యక్ సంధిః - నియతం కిం నావబుధ్యసే -

స్థాపితత్వాత్ - మమాప్యాపాదితం భయ మిత్యపిశబ్దా త్పర్వజనస్యాపీత్యర్థః. ౫. త్వత్కృత ఇతి. జీవలోకే చేతి చకారః - పరలోకసముచ్చయపరః - ప్రతిపాదితః ప్రాపిత ఇత్యర్థః. ౬-౧౦. య త్ప్రధానాసీతి. యచ్ఛబ్దేన పాపకర్తోచ్యతే - యత్ప్రధానం యస్యా స్సా యత్ప్రధానా యత్పాప కర్తప్రధానాసి తత్త్వాపం తత్కర్తృజనితం పాపం - పిత్రా వినా కృతే పితృరహితే భ్రాతృభ్యాం చ పరిత్యక్తే అత ఏవ సర్వలోకస్య చాప్రియే సర్వలోకవిద్విష్టే మయి అభూ దితి శేషః - త్వం నిత్యం పాపప్రధానా యత్త్వాపం కృతవతీ - తత్పితృభ్రాతృవియోగరూపేణ లోకన్వేషరూపేణ చ ఫలిత మితి భావః. ౧౧. కౌసల్యా మితి. వియుక్తాం కృత్వా పుత్రేణేతి శేషః. ౧౨. కిమితి. బంధు సంశ్రయం బంధూనా మాశ్రయం - కౌసల్యాయా ఆత్మ సంభవ మిత్యుత్తా సంధి రార్హః. ౧౩. ఔరస

ప్రత్యంగజః పుత్రో హృదయా చ్ఛాపి జాయతే, తస్మా త్ప్రియతమో మాతుః
ప్రియత్వా న్న తు బాంధవః ౧౪. అన్యదా కిల ధర్మజ్ఞా సురభి స్సురసంమతా, వహ
మానా దదర్శోర్వాం పుత్ర విగతచేతసా. ౧౫. తా వర్ధదివసే శ్రాంతౌ దృష్ట్వా
పుత్ర మహీతలే, కురోద పుత్రశోకేన బాష్పపర్యాకులేక్షణా. ౧౬ అథస్తా ద్రవ
జత స్తస్యా స్సురరాజ్ఞో మహాత్మనః, బిందవః పతితా గాత్రే సూక్ష్మా స్సురభిగం
ధినః. ౧౭. ఇంద్రోఽన్యశ్రునిపాతం తం స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం, సురభిం మన్యతే
దృష్ట్వా భూయసీం తాం సురేశ్వరః. ౧౮. నిరీక్షమాణ శ్శక్ర స్తాం దదర్శ సుర
భిం స్థితాం, ఆకాశే విష్ణితాం దీనాం రుదంతీం భృశదుఃఖితాం. ౧౯. తాం దృ
ష్ట్వా శోకసంతప్తాం వజ్రపాణి ర్యశస్వినీం, ఇంద్రః ప్రాంజలి రుద్విగ్న స్సురరాజ్ఞోఽబ్ర

ప్రాకృతవత్ బంధువిఘాతక మవగతాసీతి భావః. ౧౩. ఔరసపుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్య ఇతి
దర్శయితు మంగాదంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధాయాహ - అంగేతి. అంగాని ముఖకంతవక్షః
కుక్షిహస్తపాదాః - ప్రత్యంగాని నేత్రనాసాంగుళ్యాదీని - తజ్జః తత్రైజోజః - అంగా దంగాత్
సంభవసి హృదయా దధిజాయతే, అత్తావై పుత్ర నామాసీతి శ్రుతా వసి వీప్సగాంగప్రత్యంగ
గ్రహః - అంగప్రత్యంగజత్వం చ సర్వాంగతేజస్సంభూతత్వం - 'యదేతదేత స్తదేతత్ సర్వే
భ్యోఽంగేభ్యస్తేజ స్సంభూత' మితి శ్రుతే. స్త్రియా స్త శోణిత మేవ రేతః-హృదయాత్ హృద
యపుండరీకాత్ - ప్రత్యగాత్మస్థానా చ్ఛ జాయతే - తస్మాత్ - పుత్రః మాతుః ప్రియతమో
భవతి-బాంధవో భ్రాతాదీ-న ప్రియతమః - కింతు - ప్రియవీవ వీవ మతిశయితప్రియత్వాత్ పుత్ర
స్య తద్వియోగాదిదుఃఖం దుస్సహ మితి భావః - సురభి ర్బంధుమాత్రే దుఃఖతవతీ - కిం పునః పుత్రే
కాసశ్యేతి సూచయతి నతు బాంధవ ఇతి. ౧౪. పుత్రశోకో మాతు ర్దుస్సహ ఇత్యత్రేతిహాసం ప్రమా
ణయతి - అన్యదేత్యాదినా. అన్యదా పూర్వకాలే - కిలేత్యేతిహేయ - తథా వదంతి కిలేత్యర్థః -
ధర్మజ్ఞా కర్మణకాలధర్మజ్ఞా - సురభిః కామధేనుః - సురసంమతా దేవపూజితా - వహమానా-హల
మితిశేషః - విగతచేతసా - మూర్ఛితా విత్యర్థః - పుత్ర సాక్షాత్పుత్ర - కించి.న్నిమిత్తవకాల్
భూమిం గతో - యద్వా-పుత్ర స్వవంశ్యత్వేన పుత్రవ్యవదేశ్యా. ౧౫. తావతి. అర్ధదివసే దినస
స్యార్ధే - మధ్యాహ్న ఇత్యర్థః - అర్ధదివస మితి పాతే - కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీ
యా-సర్వధా ఏకదేశీనమాసః - మధ్యాహ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬. అథస్తా దితి. సురరాజ్ఞః సుర
రాజస్య - సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః. ౧౭. ఇంద్రోపీతి. ఇంద్రోపి స్వగాత్రే పుణ్యగంధినం
రమ్యగంధం అశ్రుపాతం దృష్ట్వా తాం సురభిం భూయసీం శ్రేష్ఠాం - అమన్యత. ౧౮. నిరీక్ష

పుత్రవిశ్లేషో మాతు రసహ్యతర ఇతి దర్శయితుం - అంగా దంగా దితి శ్రుత్యర్థం హృది నిధా
యాహ - అంగప్రత్యంగజ ఇతి. అంగాని కరచరణాదీని-ప్రత్యంగాన్యంగుళ్యాదుపాంగాని - తే
భ్యో జాయత ఇత్యంగ ప్రత్యంగజః - హృదయా చ్ఛాపి జాయతే అనురాగస్థానభూత హృదయ
ప్రదేశా చ్ఛాపి జాయతే-తస్మా ఔరసత్వా త్పుత్రో మాతుః ప్రియతమః ప్రియత్వా దేవ న బాం
ధవః బంధుభూత దత్తపుత్రాదివ న్న భవతీత్యర్థః. ౧౪. పుత్రవీధి మపి దుస్సహదుఃఖకారణ మితి
దర్శయితు మితిహాస మాహ - అన్యదేత్యాదినా-సురభిః కామధేనుః పుత్ర స్వవంశ్యత్వేన పుత్ర
త్వేన వ్యవదేశః. ౧౫. తావతి. అర్ధదివసం కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వితీయా - మధ్యా
హ్నపర్యంత మిత్యర్థః. ౧౬. అథస్తాదితి. సురరాజ్ఞః సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా ట్టజభావః.

వీ ద్వచః. ౨౦. భయం కచ్చి న్న చాస్తాసు కుత శ్చి ద్విద్యతే మహత్, కుతో నిమి త్తశ్శోక స్తే బ్రూహి సర్వహితైషిణి. ౨౧. ఏవ ముక్తాతు సురభి స్సురరాజేనధీమ తా, ప్రత్యువాచ తతోధీరా వాక్యం వాక్యవిశారదం. ౨౨. శాంతంపాపం నవగకించి త్కుతశ్చిదమ రాధిప, అహంతుమగ్నా శోచామి స్వపుత్రవిష మేస్థితా. ౨౩. ఏతా దృష్ట్యా కృశౌదీనా సూర్యరశ్మిప్రతాపితా, అర్ద్యమానా బలీవద్దౌ కర్ష కేణసురాధిప. ౨౪. మమ కాయాత్ప్రసూతౌహి దుగభితౌ భారపీడితౌ, యాదృష్ట్యా పరితప్యేహం నాస్తి పుత్రసమః ప్రియః. ౨౫. యస్యాః పుత్రసహస్రై స్తు కృత్స్నం వ్యాప్త మిదం జగత్, తాం దృష్ట్యా రుదతీం శక్రో న సుతా న్నన్యతే పరం. ౨౬. స దాప్రతిమవృత్తాయా లోకధారణకామ్యయా, శ్రీమత్యా గుణనిత్యాయా స్స్వి

మాణఇతి. నిరీక్షమాణః. ఉపరి నిరీక్షమాణః. ౧౯. ౨౦. భయ మితి అస్తాసు సురేషు మధ్యే కుతశ్చి దపి భూతాత్ మహద్భయం నవిద్యతే కచ్చిత్ - ప్రాయశః త్వదశ్రుమోచనస్య భయసూ చకత్వాదితి భావః - కుతోనిమిత్త ఇత్యత్ర ఆద్యాదిత్వాత్ ప్రథమాంత విహితతసికస్య కుత శ్శబ్దస్య నిమిత్తశబ్దేన సమానాధికరణేన బహువ్రీహిః - కిన్నిమిత్తక ఇత్యర్థః - యద్వా - సార్వ విభక్తిక స్తసి రిత్యనుశాసనాదత్ర ప్రథమాంశే తసిత్ ప్రత్యయః. ౨౧. శాంత మితి. శాంతం పాపం ప్రతిహత మమంగళ మిత్యాదిక మనుచితప్రసంగ శ్రవణదోషనివర్తకవచనవిశేషః వః యుష్మాకం మధ్యే - కుతశ్చిదపి పురుషాత్ కించి ద్భయం నాస్తి - కింతు - మగ్నా దుగభిమగ్నా విషమే సంకటే స్థితౌ స్వపుత్రప్రతి శోచామి. ఏతా వితి. ఏతౌ దృష్ట్యేతి శ్లోకస్య పూర్వశ్లోక స్తోత్తరాంశేనాన్వయః. ౨౩. ౨౪. పుత్రం విశేషయతి - మమేతి. యా దృష్ట్యా అహం పరిత ప్యే - తౌ మమ కాయాత్ ప్రసూతౌ - ప్రసూతత్వం పరంపరయా-తస్మాత్ పుత్రసమః ప్రియో నాస్తితి యోజనా. ౨౫. కవి రాహ - యస్యా ఇతి. మన్యతే అమన్యత. ౨౬. భరతవచనం-సదే త్యాదిశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అప్రతిమం నిస్తులం పృత్యం చరిత్రం యస్యా స్తస్యాః - శ్రీమ త్యాః సమృద్ధిమత్యాః - గుణనిత్యాయాః - నిత్యగుణాయాః - యస్యా స్సురభేః స్వభావపరివేష యా - స్వభావేన స్త్రీపుంస్వభావేన - మైథునేన పరివేషః ఆవృత్తి ర్యస్యా స్తాదృశయా - లోక ధారణకామ్యయా లోకధారణేచ్ఛయా - పుత్రసహస్రాణి సంతి - సంతానపరంపరయా బహువః పుత్రాస్సంతీత్యర్థః - సాపి కామధుక్థేనుః - యథేష్టసృష్టిక్షమా - శోచతి అశోచత్ - యా

౧౭-౨౦. భయ మితి. కుతోనిమిత్తః కుతః కిం నిమిత్తం యస్య సః కిన్నిమిత్త ఇత్యర్థః-కుత ఇతి తసిత్ ప్రత్యయః ప్రథమాంశే అస్తాసు నిమిత్తం. ౨౧. ౨౨. శాంత మితి. వః యుష్మాకం కుతశ్చిత్ కించి దపి భయం నాస్తి - పాపం శాంతం. యుష్మద్భయంగామన శంకాహేతుభూతం పాపం నాస్తి త్యర్థః - అహం త్విత్వాదిసార్థశ్లోకమేకం వాక్యం - కర్ష కేణార్ద్యమానో - విషమే స్థితౌ పుత్రౌ దృష్ట్యా శోచామితి సంబంధః. ౨౩. ౨౪. మమేతి. యా దృష్ట్యా అహం పరితప్యే - తౌ మమ కాయా త్ప్రసూతౌ - కాయప్రసూతత్వం పరంపరయా. ౨౫. యస్యా ఇతి. సుతాత్ప రం సుతాదుత్కృష్టం నేతి మన్యతే - అమన్యత. ౨౬. సదేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. లోకధారణ కామ్యయా స్వభావపరివేషయేతి షష్ట్యర్థే తృతీయా లోకధారణకామ్యయా లోక సంరక్షణేచ్ఛయా - స్వభావపరివేషయా స్వభావః శీలం పరివేషః పర్యావరణం - స్వభావ పరివేషాయాః శీలపర్యావరణాయాః శీలపరిపూర్ణాయా ఇత్యర్థః - యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సంతితి శేషః - సాపి శోచతి - యా కాసల్యా రామం వినా - ఏకపుత్రం రామం వినా వర్త

భావపరివేషయా. ౨౭. యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాఫి శోచతి కామధుక్, కిం
పున ర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి. ౨౮. ఏకపుత్రాచ సాధ్వీచ వివ
త్సేయం త్వయాకృతా, తస్మా త్త్వం సతతం దుఃఖం ప్రేత్య చేహ చ లప్స్యసే.
౨౯. అహం హ్యపచితిం భ్రాతృః పితృశ్చ సకలా మిమాం, వర్ధనం యశస శ్చాపి
కరిష్యామి న సంశయః. ౩౦. ఆనాయయిత్వా తనయం కౌసల్యాయా మహాబలం,
స్వయ మేవ ప్రవేక్ష్యామి వనం మునినిషేవితం. ౩౧. నహ్యహం పాపసంకల్పే
పాపే పాపం త్వయా కృతం, శక్తో ధారయితుం పౌరై రశ్రుకంఠై ర్నిరీక్షితః.
౩౨. సా త్వ మగ్నిం ప్రవిశ వా స్వయం వా దండకా విశ, రజ్జుం బధాన వా
కంఠే న హి తేనన్యత్ పరాయణం ౩౩. అహ మప్యవనిం ప్రాప్తే రామే సత్యప
రాక్రమే, కృతకృత్యో భవిష్యామి విప్రవాసితకల్తషః. ౩౪. ఇతి నాగ ఇవారణ్యే
తోమరాంకుశచోదితః, పపాత భువి సంక్రుద్ధో నిశ్శ్వస నివ పన్నగః. ౩౫. సం
రక్తనేత్ర శ్శిథిలాంబర స్తథా విధూతసర్వాభరణః పరంతపః, బధూవ భూమకా ప
తితో నృపాత్తజ శ్శచీపతేః కేతురివోత్సవక్షయే ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
అయోధ్యాకాండే-చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

రామ మేకం వినా వర్తయిష్యతి - సా హి శోచతీతి కిం పునః. ౨౭. ౨౮. ఏకపుత్రేత్యాది. వివ
త్సా పుత్రవిరహితా - తస్మాత్ - వివత్సాత్వకరణాత్ - లప్స్యసే తత్ఫలత్వేన. ౨౯. అహ మితి.
అపచితిం పూజాం - 'పూజా నమస్యాపచితి' రిత్యమరః. భ్రాతృ రపచితిం రాజ్యప్రదానదూషాం
పితృ రిమాం సకలా మపచితిం ఔర్ధ్వదైహికాత్మికాం. ౩౦. భ్రాతృ రపచితి మాహ - ఆనాయయి
త్వేత్యాదినా. ౩౧. నహీతి. పాపం రామవివాసనదూషం - ధారయితుం సోధుం ఆశ్రుకంఠైః గద్గ
దకంఠైః. ౩౨. అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం - నా నివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభిప్రా
యేణాహ-సేతి. సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ కంఠే రజ్జుం బధాన - బద్ధ్వా మ్రియస్వేత్యర్థః -
పరాయణం గతిః. ౩౩. అహ మితి. విప్రవాసితకల్తషః అపసీతకిల్బిషః. ౩౪. ఇతీతి. ఇతి సం
క్రుద్ధః - పన్నగ ఇవ నిశ్శ్వసక్ - ఆరణ్యే ఆరణ్యగర్తే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరై రంకుశై
శ్చ విద్ధో నాగ ఇవ భువి పపాత - భరత ఇతి శేషః. ౩౫. సంరక్తనేత్ర ఇతి. శచీపతేః కేతుః
ఇంద్రధ్వజః - ఉత్సవక్షయే - ఉత్సవాంతే. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందగాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ
భూషణే-పీతాంబరాభ్యాసే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాసే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

యిష్యతి జీవిష్యతి - సా శోచతీతి - కిము వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౨౭-౨౯. అహ మితి. అపచితిం
పూజాం-ఇమాం పక్ష్యమాణాం. ౩౦. తా మేవాహ-ఆనాయయిత్వేతి. ౩౧. నహీతి. ఆశ్రుకంఠైః
గద్గదకంఠైరిత్యర్థః - అస్య పాపస్య మరణాంతికప్రాయశ్చిత్తం వినా నివర్తకాంతరం నాస్తీత్యభి
ప్రాయేణాహ. ౩౨. సేతి. సా బుద్ధిపూర్వకమహాపాపకారిణీ. ౩౩. అహ మితి. అవనిం రాజ్యం -
విప్రవాసితకల్తషః అపసీతపాషః. ౩౪. ఇతీతి. సంక్రుద్ధః పన్నగ ఇవ నిశ్శ్వసక్ - ఆరణ్యే ఆరణ్య
సంబంధిని గర్తే - తోమరాంకుశచోదితః తోమరై రంకుశై శ్చ విద్ధో నాగ ఇవ - భువి పపాత
భరత ఇతి శేషః-ఆరణ్యో నాగ ఇతి వా పాతః. ౩౫. సంరక్తేతి. శచీపతేః కేతుః ఇంద్రధ్వజః -
ఉత్సవక్షయే ఉత్సవాంతే. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

దీర్ఘకాలాత్ సముత్థాయ సంజ్ఞాం లబ్ధ్వాచ వీర్యవాన్, నేత్రాభ్యా మశ్రు
పూర్ణాభ్యాం దీనా ముద్వీక్ష్య మాతరం, సోఽమాత్యమధ్యే భరతో జననీ మభ్య
కుత్సయత్. ౧౪. రాజ్యం న కామయే జాతు మంత్రయే నాపి మాతరం, అభి
షేకం న జానామి యోఽభూ ద్రాజ్ఞా సమీక్షితః, విప్రకృష్టే హ్యహం దేశే
శత్రుఘ్న సహితోఽవసం. ౩. వనవాసం న జానామి రామస్యాహం మహాత్మనః,
వివాసనం వా సౌమిత్రే స్సీతాయా శ్చ యథాభవత్. ౪. తథైవ క్రోశత స్తస్య
భరతస్య మహాత్మనః, కౌసల్యా శబ్ద మాజ్ఞాయ సుమిత్రా మిద మబ్రవీత్. ౫.
ఆగతః క్రూరకార్యాయాః కైకేయ్యా భరత స్సతః, త మహం ద్రష్టు మిచ్ఛా
మి భరతం దీర్ఘదర్శినం. ౬. ఏవ ముక్త్వా సుమిత్రాం సా వివర్ణా మలినాకృశా,
ప్రతస్థే భరతో యత్ర వేషమానా విచేతనా. ౭. స తు రామానుజ శ్చాపి శత్రు
ఘ్నసహిత స్తదా, ప్రతస్థే భరతో యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం. ౮. తత శ్చ
త్రుఘ్న భరతౌ కౌసల్యాం ప్రేక్ష్యదుఃఖితౌ, పర్యష్వజేతాం దుగ్ధఖారాం పతితాం
నష్టచేతనాం, రుదంతౌ రుదతీం దుగ్ధా త్సమేత్యార్యాం మనస్వినిం. ౯౪. భర
తం ప్రత్యువాచేదం కౌసల్యా భృశదుఃఖితా. ౧౦. ఇదం తే రాజ్యకామస్య రా
జ్యం ప్రాప్త మకంటకం, శంప్రాప్తం బల కైకేయ్యా శ్శీఘ్రం క్రూరేణ కర్తృణా.

దీర్ఘకాలాదితి. దీనాం ప్రతిహతేచ్ఛత్వాత్ - స ఇతి. అమాత్యమధ్యే సుమంత్రాది
మధ్యే - అనేన భరతాగమనం శ్రుత్వా సుమంత్రాదయ ఇతఃపూర్వ మాగతా ఇతి గమ్యతే-అభ్యకు
త్సయత్ మంత్రీణాం జ్ఞాపనాయ పునరన్యనింద దిత్వర్థః. ౧౪. కైకేయ్యా కృతం స్వేష్టం నేతి
మంత్రీభ్యో జ్ఞాపయతి. రాజ్య మితి. జాతు కదాచి దపి-ఏత న్న కామయే న మంత్రయే ఇత్యు
భయత్రాపి సంబధ్యతే - మంత్రయే రాజ్యార్థ మితి శేషః - మంత్రణం విచారః న జానామి-మదను
జ్ఞాపూర్వకోఽయం న భవతీత్యర్థః - యో మదర్థోఽభిషేకో రాజ్ఞా సమీక్షితః చింతితోఽభూత్ -
త మభిషేకం న జానామి - అజ్ఞానే హేతు మాహ - విప్రకృష్ట ఇతి. ౨. ౩. వనవాస మితి. వివా
సనం వేశ్యత్ర న జానామి త్యనుకర్షః. ౪. ౫. ఆగత ఇతి. దీర్ఘదర్శిన మిత్యనేన రామనిర్గమనం
భరతో న సంమన్యత ఇతి కౌసల్యాహృదయ మితి సూచితం. ౬. ఏవ మితి. భరతో యత్ర స్థితః
తత్ర ప్రతస్థే. ౭. స ఇతి. యత్ర కౌసల్యాయా నివేశనం స్థితం తత్ర ప్రతస్థే. తత ఇత్యాది. ఆర్యాం
జ్యేష్ఠాం మాతరం. ౯౪. ౧౦. ఇద మితి. కథం రాజ్యం ప్రాప్తం తత్రాహ - సంప్రాప్త మితి.

దీర్ఘకాలా దిత్వాదిసార్థాంతోక మేకం వాక్యం. అభ్యకుత్సయత్-ఆగర్హయత్-అత్ర ఉపరి
గర్హాయా అశ్రవణేపి అభ్యకుత్సయ దిత్వను వాదాల్ పూర్వవద్గర్హితవా నిత్యవగమ్యతే - అమాత్య
మధ్య ఇత్యభిధానాల్ - భరతాగమనం శ్రుత్వా సమాగతా మంత్రీణః భరతమూర్ఛానంతర మంతః
ప్రవిష్టా ఇత్యవగమ్యతే. ౧౪. రాజ్య మితి. మాతరం న మంత్రయే-ఇద్దనా రాజ్యగ్రహణార్థం మా
తరం న ప్రేరయామి త్యర్థః - రాజ్ఞా మదర్థే యోఽభిషేక స్సమీక్షితోఽభూత్ - త మభిషేకం
న జానామితి సంబంధః - ఆపరిజ్ఞానే హేతు మాహ - విప్రకృష్ట ఇత్యాది. ౨-౫. ఆగత ఇతి.
దీర్ఘదర్శినం - భావికార్యకార్యపర్యాలోచనశీలం ౬-౯౪. భరతమితి. అకంటకం నిస్సవత్నం -
రాజ్యప్రాప్తిప్రకారమాహ - సంప్రాప్తమితి - క్రూరేణ కర్తృణా రామవివాసనత్వదభిషేచనప్రార్థ

౧౧. ప్రస్థాప్య చీరవసనం పుత్రం మే వనవాసినం, కై కేయీ కం గుణం తత్ర
పశ్యతి క్రూరదర్శినీ. ౧౨. క్షీప్రం మా మపి కై కేయీ ప్రస్థాపయితు మర్హతి,
హిరణ్యనాభో యత్రాస్తే సుతో మే సుమహాయశాః. ౧౩ అథవా స్వయ మే
వాహం సుమిత్రానుచరా సుఖం, అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్య ప్రస్థాస్యే యత్ర
రాఘవః ౧౪. కామం హ స్వయ మేవాద్య తత్ర మాం నేతు మర్హసి, యత్రా
సౌ పురుషవ్యాఘ్రః పుత్రో మే తప్యతే తపః. ౧౫. ఇదంహి తవ విస్తీర్ణం ధన
ధాన్యసమాచితం, హ స్త్యశ్వరథసంపూర్ణం రాజ్యం నిర్యాతితం తయా. ౧౬.
ఇత్యాదిబహుభి ర్వాక్యైః క్రూరై స్సంభర్షితోఽనఘః, వివ్యధే భరత స్తీవ్రం
వ్రణేతుద్యేవ సూచినా. ౧౭. పపాతచరణౌ తస్యా స్తదా సంభ్రాంతచేతనః, విలప్య
బహుధాసంజ్ఞో లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్థితః ౧౮. ఏవంవిలపమానాం తాం భరతః ప్రాంజలి
స్తదా, కౌసల్యాం ప్రత్యువాచేదం శోకై ర్బహుభి రావృతాం. ౧౯. ఆర్యే కస్తాదజా
నంతం గర్హనేమా మకిల్బిషం, విపులాంచమమప్రీతిం స్థిరాం జానాసి రాఘవే. ౨౦.
కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్భూతస్య కదాచన, సత్యసంధ స్సతాంశ్రేష్ఠో యస్యా

క్రూరేణ రామవినాసనపూర్వకేణ - కర్తృణా వరాభ్యర్థనేన. ౧౧. ప్రస్థాప్యేతి. తత్ర ప్రస్థాపనే-
కం గుణం అతిశయం పశ్యతి - న క మపి గుణం రామప్రస్థాపనం వినాపి రాజ్యలాభసంభవాత్.
౧౨. క్షీప్ర మితి. కై కేయీ మా మపి ప్రస్థాపయితు మర్హతి - సర్వస్య రాజ్యస్య తదాయత్తత్వా
దితి భావః హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం.
౧౩. కై కేయీకృతపాపానుబంధిన స్తవ రాజసంస్కారాధికారో నాస్తీతి ధ్వనయంత్యాహ - అథ
వేతి. అగ్నిహోత్రం రాజాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రస్య జ్యేష్ఠభార్యాధీనత్వా ద్దశరథేన భరత
సంస్కారప్రతిషేధా చ్చేతి భావః - ఏతేన రాజశరీరప్రాపణ మప్యర్థసిద్ధం. ౧౪. కామ మితి. తప
స్తప్యతే - తపః కరోతీత్యర్థః - తప స్తపః కర్తృకన్యైవేతి కర్తృవ ద్భావా దాత్మనేపదం. ౧౫.
తవ ప్రస్థాపనే షమ కా శక్తిః తత్రాహ - ఇద మితి. ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్యసంపూర్ణం -
తయా కై కేయ్యా - నిర్యాతితం దాపితం - 'నిర్యాతనం వైరశుద్ధౌ దానే న్యాసార్పణే మత'
మితివిశ్వః. ౧౬. ఇత్యాదిబహుభిరితి సంభర్షితః పరపక్షబుద్ధ్యా భాషితః - వ్రణే
సూచినా తుద్యే వ వ్యధయిత్వేవ - పూర్వ మేవ భ్రాతృపితృవియోగఖిన్నోపి కౌసల్యావాక్య
శ్రవణఖిన్న ఇత్యర్థః. ౧౭. పపాతేతి. చరణౌ - ప్రతీతి శేషః - బహుధా సంజ్ఞ ఇత్యత్ర అసంజ్ఞ
ఇతి పదచ్ఛేదః. ౧౮. ఏవ మితి. ఏవం విలపమానాం పూర్వోక్తప్రకారేణ విలపంతీం. ౧౯.
ఆర్య ఇతి. అజానంతం-అభిషేకాదిక మితి శేషః. ౨౦. కౌసల్యయా స్వస్తి న్నారోపితం దోషం

నారూపేణ కర్తృణా. ౧౦ - ౧౨. క్షీప్ర మితి, హిరణ్యనాభః హిరణ్యవత్ స్పృహణీయనాభియుక్తః-
నాభిగ్రహణం శరీరస్యోపలక్షణం. ౧౩. కై కేయీకృతపాపానుబంధేన తవ రాజసంస్కారే అధికా
రోనాస్తీతిధ్వనయంత్యాహ. అథ వేతి. అగ్నిహోత్రం పురస్కృత్యే త్యేతద్రాజదేహస్యాప్యపలక్ష
ణం. ౧౪. కామమితి. తపస్తప్యతి తపః కరోతీత్యర్థః. ౧౫. ఇదమితి. ధనధాన్యసమాచితం ధనధాన్య
ర్వాప్యత్వం-నిర్యాతితందాపితం. ౧౬-౧౯. ఆర్యేతి. అజానంత మభిషేకమితిశేషః. ౨౦. కౌసల్యయా
స్వస్తి న్నారోపితం దోషం పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ కృతా శాస్త్రానుగేత్యాదినా. ఆర్యః

ర్యోఽనుమతే గతః. ౨౧. ప్రేష్యం పాపీయసాం యాతు సూర్యం చ ప్రతి మే
హతు, హంతు పాదేన గాం సుప్తాం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౨. కారయి
త్వా మహత్కర్తృ భర్తా భృత్య మనర్థకం, అధర్తో యోఽస్య సోఽస్యాస్తు య
స్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౩. పరిపాలయమానస్య రాజ్ఞో భూతాని పుత్రవత్,
తత స్తం ద్రుహ్యతాం పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౪. బలిషడ్భాగ
ముద్భృత్య నృపస్యారక్షతః ప్రజాః, అధర్తో యోఽస్య సోఽస్యాస్తు యస్యార్యోఽను

పరిహర్తుం శపథవాక్యా న్యాహ-కృతేత్యాదినా. ఆర్యః రామః - యస్యానుమతే సంమతౌ సత్యాం
గతః-తస్య శాస్త్రానుగా కృతా బుద్ధిః - గురుణా విధినిషేధబోధకశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా
బుద్ధిః-కదాచన మాభూ దితి సంబంధః-యద్యహ మార్యప్రవాసనే ఆనుమంతాస్తి తర్హి శ్రుతిస్మృతిజ్ఞా
నాత్ ప్రచ్యుతో భూయాన మిత్యర్థః-ఏవ ముత్తరత్రాపి సామాన్యనిర్దేశో భరతవిషయతయాయోజ
నీయః-నిర్విశేషం న సామాన్య మితి న్యాయాత్-అత్ర శపథవ్యాజేన ధర్తృ విశేషా శ్చ శిష్యం తే ముని
నేతి బోధ్యం-అత్రచ-సత్పురుషవిషయావరాధే శాస్త్రజ్ఞానభ్రంశో భవతీతి సూచితం. ౨౧. ప్రేష్య
మితి. ప్రేష్యం ప్రేష్యభావం-పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం - హీనజాతీనాం ప్రేష్యత్వం హి
పాపహేతుః - సూర్యం ప్రతి మేహతు మూత్రపురీషోత్సర్గం కరోతు-సూర్యాభిముఖేన మేహనే
యత్పాపం తత్ ప్రాప్నోత్విత్యర్థం - అనేన సూర్యం ప్రతి మేహనం న కర్తవ్య మితి సిద్ధం-గాంపా
దేన హంతు - పాదేన గోహననపాపం ప్రాప్నోతు-పాదేన గోహననం దోషః-సుప్తా మిత్యనేన
స్వహననప్రవృత్తగోహననం న దోషాయేత్యుక్తం. ౨౨. కారయిత్వేతి. యోభర్తా భృత్యం మహ
త్కర్తృ కారయిత్వా - హృక్రోగన్యతరస్యా మితి ద్వికర్తృకత్వం-అనర్థకం తం ప్రయోజనశూన్యం-
కరోతీతి శేషః-అస్య భర్తుః యః అధర్తః సోఽస్తు. ౨౩. పరిపాలయమానస్యేతి. పరిపాలయమా
నస్య రాజ్ఞః రాజ్ఞి పరిపాలయతి సతి తం ప్రతి ద్రుహ్యతాం పాపం-తతః తస్య. ౨౪. బలిషడ్భాగ
మితి. బలిషడ్భాగం - బలిః కరః-బలిః పూజోపహారే చ దైత్యభేదే కరేపిచేతి వైజయంతీ. షష్ఠా
భాగ షడ్భాగః-బలి శ్చాసౌ షడ్భాగ శ్చేతి విశేషణసమాసః - ఉద్భృత్య ఆదాయ. ౨౫. సంశ్రు

రామః యస్యానుమతే-యస్య సంమతౌ సత్యాం గత ఆరణ్య మితి శేషః-తస్య శాస్త్రానుగా బుద్ధిః-
గురుణా విధినిషేధబోధకశాస్త్రానుసారిత్వేన సుశిక్షితా బుద్ధిః-కదాచన మాభూ దితి సంబంధః-ఆర్య
స్య గమనం మమానుమతం చే దహం మూర్ఖో భవానీత్యర్థః - సామాన్యేన శపథకరణం నిర్విశేషం న
సామాన్య మితి న్యాయేన స్వస్తి న్నపి పర్యవస్యతీత్యభిప్రాయః. ౨౧. ప్రేష్య మితి. ప్రేష్యం ప్రేష్య
భావం-పాపీయసాం అతిశయేన పాపినాం-సూర్యం చ ప్రతి మేహతు సూర్యాభిముఖం మూత్ర
యతు. ౨౨. కారయిత్వేతి. యో భర్తా భృత్యం మహత్కర్తృ కారయిత్వా-తం అనర్థకం అర్థశూ
న్యం-భృతివిరహిత మితి యావత్-కరోతీతి శేషః-అస్య భర్తుః యో అధర్తః సోఽస్యాస్తు-యస్యా
నుమతే ఆర్యోగత ఇతి సంబంధః-యద్వా-భృత్యం మహదనర్థకం కర్తృ మహాపాతకావహం కర్తృ
కారయిత్వేత్యర్థః-వర్తమానో యో భర్తా అస్య భర్తు ర్యోవా అధర్తః సః-యస్యానుమతే ఆర్యో
గతః తస్యా స్త్వీతి సంబంధః. ౨౩. పరిపాలయేతి. పరిపాలయమానస్య పుత్రవద్భూతాని పరిపాల
యతి సతి రాజ్ఞి-తద్ద్రుహ్యతాం తస్మై ద్రుహ్యతాం ద్రోహం కుర్వతాం య త్పాపం త త్తస్యా
స్తు. ౨౪. బలీతి. బలిషడ్భాగం-బలిః కరః షష్ఠా భాగః షడ్భాగః-బలి శ్చాసౌ షడ్భాగశ్చేతి విశే
షణసమాసః-ఉద్భృత్య ఆదాయ. ౨౫. సంశ్రుత్వేతి. తపస్విభ్యః ఋత్విగభ్యః-యజ్ఞదక్షిణాం యజ్ఞ

మతేగతః. ౨౫. సంశ్రుత్యచ తపస్విభ్యస్సత్రే వై యజ్ఞదక్షిణామ్, తాంవిప్రలపతాం
పాపం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౬. హస్త్యశ్వరథసంబాధే యుద్ధే శస్త్రసమా
కులే, మాస్తకార్షితృతాం ధర్మం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౭. ఉపదిష్టం సుసూ
త్వార్థం శాస్త్రం యత్నేన ధీమతా, స నాశయతు దుష్టాత్తా యస్యార్యోఽనుమతే
గతః. ౨౮. మా చ తం పూర్ణభాహ్వాంసం చంద్రార్కసమతేజసం, ద్రాక్షి ద్రాజ్య
స్థ మాసీనం యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౨౯. పాయసం కృసరం ఛాగం వృథా
సోశ్నాతు నిర్ఘ్నః, గురూంశ్చాప్యవజానాతు యస్యార్యోఽనుమతేగతః. ౩౦. గా
శ్చ స్పృశతు పాదేన గురూన్ పరివదేత్స్వయం, మిత్రే ద్రుహ్యేతసోఽత్యంతం
యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౧. విశ్వాసాత్కథితం కంచి త్పరివాదం మిథః క్వచి
త్, వివృణోతు స దుష్టాత్తా యస్యార్యోఽనుమతే గతః. ౩౨. అకర్తా హ్యకృత
జ్ఞశ్చ త్యక్తాత్తా నిరపత్రపః, లోకే భవతు విద్వేష్యో యస్యార్యోఽనుమతే గతః.

త్యేతి. సత్రే యాగే - తపస్విభ్యః ప్రతోపవాసశీలేభ్యః - ఋత్విగ్భ్యః-యజ్ఞదక్షిణాం సంశ్రుత్య
ప్రతిజ్ఞాయ-తాం దక్షిణాం-విప్రలపతాం విరుద్ధోక్త్యా అపలపతాం. ౨౬. హస్త్యశ్వరథసంబాధ
ఇతి. సతాం కూరాణాం-ధర్మం అపరావర్తనం - మాస్తకార్షిత్ - పరావర్తమానస్య యత్పాపం-
త దస్త్విత్యర్థః. ౨౭. ఉపదిష్ట మితి. ధీమతా గురూణా - యత్నేనోపదిష్టం-సుసూత్వార్థం - పర
లోకసాధకరహస్యార్థయం క్తం - శాస్త్రం వేదాంతాదివిశిష్టార్థం - నాశయతు విస్తరతు. ౨౮.
మేతి. పూర్ణభాహ్వాంసం-పూర్ణా సంహతౌ మాంసశౌ బాహూ అంసౌ చ యస్య తం-‘పూర్ణా
విన్యస్తసంహతా’ విశ్వమరః. రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం-ఆసీనం సింహాసనే ఆసీనం-తం రామం - మా
ద్రాక్షిత్-తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్స్విత్యర్థః. ౨౯. పాయస మితి. కృ సరం తిలొదనం-
ఛాగం అజం-మాంసమా త్రోపలక్షణ మేతత్-వృథాశ్నాతు - దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణ-భు
క్త్వా మిత్యర్థః-అవజానాతు-ప్రత్యుత్తానాభివాదనాదికం న కరోత్స్విత్యర్థః. ౩౦. గా ఇతి. గాః పా
దేన స్పృశతు-హంతు పాదేనేత్యత్ర హననముక్తం-ఇహ తు పాదస్పర్శోఽపి పాపహేతురిత్యుచ్య
తే-పరివదేత్ అపవదేత్ మిత్రే ద్రుహ్యేత-మిత్రాయ ద్రుహ్యత్స్విత్యర్థః. ౩౧. విశ్వాసా దితి. పరివా
దం అపవాదం-‘అపవాదోపక్రొశనిర్వాదావర్ణపరివాదా’ ఇతి హలాయుధః. మిథః రహస్యే-‘మిథో
న్యోన్యరహస్యయో’రితి వైజయంతీ. విశ్వాసాద్రహః కథితస్య పరివాదస్య క్వచి దన్యత్ర ప్రకటి
కరణం పాతకమితి భావః. ౩౨. అకర్తేతి. అకర్తా ప్రత్యుపకారస్యాకర్తా-అధావ్యకృతజ్ఞః-అభ్యా
మేకం పాపముక్తం-త్యక్తాత్తా సన్నిః పరిహృతః - అథాపి నిరపత్రపః నిర్లజ్ఞః - అకృతప్రాయశ్చిత్త
ఇతి యావత్-ఇద మేకం పాపం. ౩౩. పుత్రదారైరితి. మృష్టమశ్నాతు - ఇతరేషు కదన్నభుజ్జీతు

కారయితృఋత్విగ్భ్యక్షిణామిత్యర్థః-తాం దక్షిణాం విప్రలపతాం అపలపతాం. ౨౬. హస్త్యశ్వేతి.
సతాం ధర్మం-ఉత్తమక్షత్రియూణామసలాయనేన యుద్ధకరణం. ౨౭. ఉపదిష్టమితి. సుసూత్వా
ర్థం-పరలోకసాధకరహస్యార్థం - వేదాంతాదివిశిష్టశాస్త్రం నాశయతు విస్తరతు. ౨౮. మాచేతి.
పూర్ణభాహ్వాంసం - రాజ్యస్థం ప్రాప్తరాజ్యం - ఆసీనం సింహాసనే సమాసీనం తం రామం మాద్రా
క్షిత్ - తాదృశరామదర్శనభాగ్యరహితో భవత్స్విత్యర్థః. ౨౯. పాయసమితి. వృథా సోఽ
శ్నాతు-దేవతాపిత్రతిథినివేదనమంతరేణాశ్నాతు. ౩౦. గాశ్వేతి. మిత్రే మిత్రాయ. ౩౧. విశ్వాసా
దితి. అస్తి క్ యర్థికించిమక్తమప్యయం పరేభ్యో న ప్రకటయతి - విశ్వాసాత్ మిథః ఏకాంతే
కథితం పరివాదం పరాపవాదం వా వివృణోతు. ౩౨. అకర్తేతి. అకర్తా అకృతోపకారః - త్యక్తా

33. పుత్రదారైశ్చ భృత్యైశ్చ స్వగృహే పరివారితః, స ఏకో మృష్టమన్నాతు
యస్యార్యోనుమతే గతః. 34. అప్రాప్య సదృశాన్ దారాననపత్యః ప్రమీయ
తాం, అనవాప్య క్రియాం ధర్మాం యస్యార్యోనుమతే గతః. 35. మాత్సన
స్సంతతిం ద్రాక్షీత్స్వేషు దారేషు దుఃఖితః, ఆయుస్సమగ్రమప్రాప్య యస్య
ర్యోనుమతే గతః. 36. రాజస్త్రీబాలవృద్ధానాం వధే యత్పాపముచ్యతే, భృత్య
త్యాగే చ యత్పాపం తత్పాపం ప్రతిపద్యతాం. 37. లాక్షయా మధుమాంసేన
లోహేన చ విషేణ చ, సదైవ బిభృయాద్భృత్యాన్ యస్యార్యోనుమతే గతః.
38. సంగ్రామే సముపాధే స్త శత్రుపక్షభయంకరే, పలాయమానో వధ్యేతః య
స్యార్యోనుమతే గతః. 39. కపాలపాణిః పృథివీమటతాం చీరసంవృతః, భిక్షమా
ణో యథోన్మత్తో యస్యార్యోనుమతే గతః. 40. పానే ప్రసక్తో భవతు స్త్రీష్వ
క్షేషుచ నిత్యశః, కామక్రోధాభిభూతస్తు యస్యార్యోనుమతే గతః. 41. మాస్త్వ
ధర్మే మనో భూయాదధర్మం సనిషేవతాం, అపాత్రవర్షి భవతు యస్యార్యోను
మతే గతః. 42. సంచితా న్యస్య విత్తాని వివిధాని సహస్రశః, దన్యుభిర్విప్రలు
ప్యంతాం యస్యార్యోనుమతే గతః. 43. ఉభే సంధ్యే శయానస్య యత్పాపం
పరికల్ప్యతే, తచ్చ పాపం భవేత్తస్య యస్యార్యోనుమతే గతః. 44. య దగ్ని
దాయకే పాపం యత్పాపం గురుతల్పగే, మిత్రద్రోహే చ యత్పాపం తత్పాపం
ప్రతిపద్యతాం. 45. దేవతానాం పితౄణాంచ మాతాపితౄస్తథైవ చ, మాస్త్వ

శ్చయం మృష్టం సమీచినం - అన్నాతు. 34. అప్రాప్యేతి. సదృశాన్ సమానకులాన్ - ధర్మాం
క్రియాం అగ్నిహోత్రాదికం చ అప్రాప్య-అనపత్యస్సన్ ప్రమీయతాం. 35. అప్రాప్యేత్యాదివివ
రణం మాత్సన ఇతి. అనేన ఋణాపకరణం వినా బ్రహ్మచర్యాదేవ సన్యాసః ప్రతిషిధ్యతే - అని
రక్షవిషయమిద మితి చేత్ స-బ్రహ్మచర్యా దేవ ప్రవ్రజేదిత్యాదే ర్దారాభవిషయత్వాత్ - తత్ర
వహి ఇతరధేత్యనేనాయమర్థో దర్శితః. 36. రాజస్త్రీబాలవృద్ధానా మితి. రాజస్త్రీత్యత్రాపి య
స్యార్యోనుమతే గత ఇత్యనుషంజనీయం. 37. లాక్షయేతి. భృత్యాన్ భరణీయాన్ లాక్షాదివిక్రయ
లబ్ధద్రవ్యేణ బిభృయాత్ రక్షేదిత్యర్థః - 'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ' ఇతి స్మృతే.
అప్యకార్యకతం కృత్వేత్యస్యాపవాదోయం. 38. సంగ్రామ ఇతి. సముపాధే నికటే - ఉపాధో నిక
టోధయో'రితి వైజయంతీ. 39. కపాలపాణి రితి. అటతాం చరతు - చీరం మలినం జీర్ణవస్త్రం
అనేన శైవమతప్రవేశో నింద్యతే. 40. పానే ప్రసక్త ఇతి. స్పృష్టం. 41. మాస్త్వేతి. అపాత్రవర్షి
అపాత్రే బహుదాయా. 42. సంచితానీతి. దన్యుభిస్తస్కరైః. 43. ఉభే ఇతి. ఉభయో స్సం
ధ్యయోః. 44. యదితి. గురుతల్పగే గురుదారగే. 45. దేవతానామితి. దేవానాం శుశ్రూష
అగ్నిహోత్రాదికర్త సంభృతైరాజ్యచరుపశుపురోదాశాదిభిః స్త్రీణాం-పితౄణాం తు ఉపరాగాదిషు

త్వా ఉద్బంధనాదినా త్యక్తదేహః. 38. అప్రాప్యేతి. ధర్మః ధర్మాదనపేతాః క్రియాః అన
వాప్య-ప్రమీయతాం మ్రియతాం. 39. 32. లాక్షయేతి. భర్త్యాన్ భరణీయాన్ బిభృయాత్
లాక్షాదివిక్రయలబ్ధద్రవ్యేణ రక్షేదిత్యర్థః - 'లాక్షాలవణమాంసాని వర్జనీయాని విక్రయ' ఇతి స్మృతే.
38. సంగ్రామ ఇతి. సముపాధే నికటే. 39. 43. ఉభే ఇతి. ఉభే సంధ్యే ఉభయో స్సంధ్యయోః.

కార్షీ తస్య శుశ్రూషాం యస్యార్యోనుమతే గతః. ౪౬. సతాం లోకాత్ సతాం కీర్త్యా త్సంజుష్టాత్కర్తృణస్తథా, భ్రశ్యతు ఓప్ర మద్యైవ యస్యార్యోనుమతే గతః ౪౭. అపాస్య మాతృశుశ్రూషామనర్థే సోఽవతిష్ఠతాం, దీర్ఘబాహు ర్మహావక్షా యస్యార్యోనుమతే గతః. ౪౮. బహుపుత్రో దరిద్రశ్చ జ్వరరోగసమన్వితః, స భూయా త్సతతక్లేశీ యస్యార్యోనుమతే గతః. ౪౯. ఆశామాశంసమానానాం దీనానా మూర్ధ్వచక్షుషాం, అర్థినాం వితథాం కుర్యాద్యస్యార్యోనుమతేగతః ౫౦. మాయయా రమతాం నిత్యం పసుషః పిశునోఽశుచిః, రాజ్ఞో భీతి స్త్వధర్తాత్తా యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౧. ఋతుస్నాతాం సతీం భార్యామృతుకాలానురోధినీం, అతివర్తేత దుష్టాత్తా యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౨. ధర్మదారాన్ పరిత్యజ్య పరదారాన్ని షేవతాం, త్యక్తధర్మరతిర్హృద్యో యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౩. విప్రలుప్తప్రజాత్యస్య దుష్కృతం బ్రాహ్మణస్య యత్, తదేవ ప్రతిపద్యేత యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౪. పానీయదూషకే పాపం తదైవ విషదాయకే, యత్తదేకస్య లభతాం యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౫. బ్రాహ్మణాయోద్యతాం పూజాం విహంతు కలుషేంద్రియః, బాలవత్సాం చ గాం దోగ్ధు యస్యార్యోనుమతే గతః. ౫౬.

మాతాపితృమరణతిథ్యాదిషు చ పూర్వోక్తేరన్వై శ్చ తిలాదిభిరారాధనం-పితృశుశ్రూషయైవ మృత మాతాపితృశుశ్రూషాగ్రహణసంభవాత్ మాతాపిత్రోరిత్యత్ర జీవతో రితి వివక్షితం. ౪౬. సతా మితి. సతాం కీర్త్యాత్ సద్భిః క్రియమాణాశ్లాగునాత్ - సంజుష్టాత్ సత్సేవితాత్. ౪౭. అపాస్యేతి. పునర్దాతృశుశ్రూషాగ్రహణం తత్త్యాగే ప్రత్యవాయ భూయస్తయా తన్నిత్యతయా చ - మాతృశుశ్రూషాహి నిత్యాయతస్తస్యాం పరితాయా మపి శుశ్రూషాం విదధతి స్మృతయః - ఆనర్థే ఆధర్తే. ౪౮. బహుపుత్ర ఇతి. బహుపుత్రస్యాపి ధనినో దుఃఖాభావాద పుత్రస్య దారిద్ర్యేపి భరణీయాలృతయా క్లేశాల్పలేతి చ విశేషణద్వయం. ౪౯. ఆశామితి. ఆశంసమానానాం స్తువతాం ఊర్ధ్వచక్షుషాం ఉన్నతాసనస్థదాతృముఖనిరీక్షకాణాం - అర్థినాం ఆశాం - వితథాం కుర్యాత్. ౫౦. మాయయేతి. మాయయా పంచనయా-రమతాం సర్వో భవతు. ౫౧. ఋతుస్నాతా మితి. ఋతుకాలానురోధినీం ఋతుస్నానదివసే స్వసన్నిహితాం. ౫౨. ధర్మదారానితి. నిషేవతాం భజతాం. ౫౩. విప్రలుప్తప్రజాతస్యేతి. విప్రలుప్తప్రజాతస్య నష్టాపత్యస్య-సంతతిహీన సేత్యర్థః-తదేవ దుష్కృతం ప్రతిపద్యేత. ౫౪. పానీయేతి. పానీయదూషకే విషదాయకే చ యత్పాపం తత్ ద్వయం విశో లభతా మిత్యర్థః. ౫౫. బ్రాహ్మణాయేతి. బాలవత్సాం అనిర్దశాం. ౫౬. తృష్ణార్త మితి. పానీయే సతి గృహే విద్యమానే

౪౪. ౪౬. సతా మితి. సంజుష్టాత్ క్రియమాణాదిత్యర్థః. ౪౭. ౪౯. ఆశా మితి. అర్థినా మాశాం వితథాం కుర్యా దితి సుబంధః. ౫౦. మాయయేతి. మాయయా పంచనయా. ౫౧. ౫౩. విప్రలుప్తేతి. విప్రలుప్తప్రజాతస్య అన్న పానాద్య ప్రదానేన ప్రజప్తసంతానస్యేత్యర్థః. నిచ్చిన్నసంతానస్యేతివా-యద్వా-విప్రలుప్తా వివర్జితా ప్రజాతా ప్రమాతా - జాతాపత్యా జాయా యేన తస్య. ౫౪. ౫౫. బ్రాహ్మణాయేతి. బాలవత్సాం అనిర్దశామిత్యర్థః - 'సంధిస్స నిర్దశా వత్సా గోపయః పరివర్జయే' దితి స్మృతేః. ౫౬. ౫౭. భిక్ష్యేతి. ఆయం పరస్త్వయం నేతి విషదమానేషు వాది ప్రతివాదిషు - వివాదం కుర్వత్సు సత్సు భిక్త్యా ఏకస్మిక్ స్నేహేన-మార్గం జయోపాయ మాశ్రి

తృష్ణార్తం సతి పానీయే విప్రలంఘన మోజయేత్, లభేత తస్య యత్పాపం య
స్యార్యోనుమతే గతః. ౧౭. భక్త్యా వివదమానేషు మార్గ మాశ్రిత్య పశ్యతః,
తస్య పాపేన యుజ్యేత యస్యార్యోనుమతే గతః. ౧౮. విహీనాం పతిపుత్రాభ్యాం
కౌసల్యాం పార్థివాత్తజః, ఏవమాశ్వాసయన్నేవ దుగ్ధఖార్తో నిపసాత హ. ౧౯.
తథాతు శపథైః కష్టైశ్శపమానమచేతనం, భరతం శోకసంతప్తం కౌసల్యా వా
క్య మబ్రవీత్. ౨౦. మమ దుగ్ధమిదం పుత్ర భూయస్సముపజాయతే, శపథై
శ్శపమానో హి ప్రాణా నుపరుణత్సి మే. ౨౧. దిష్ట్యా న చలితో ధర్తాదాత్తా
తే సహ లక్షణః, వత్స సత్యప్రతిజ్ఞో మే సతాం లోకానవాప్స్యసి. ౨౨. ఇత్యు
క్త్వా చాంకమానీయ భరతం బ్రాతృవత్సలం, పరిష్వజ్య మహాబాహుం రురోద
భృశదగ్ధితా. ౨౩. ఏవం విలపమానస్య దుగ్ధఖార్తస్య మహాత్మనః, మోహచ్చ
శోకసంరోధాద్భభూవ లుళితంమనః. ౨౪. లాలప్యమానస్య విచేతనస్య ప్రణప్తబుద్ధేః
పతితస్య భూమా, ముహుర్ముహుర్ని శ్వసతశ్చ ఘర్తం సా తస్య శోకేన జగామ
రాత్రిః. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-పంచసప్తతితమస్సర్గః.

సతి-విప్రలంఘన పంచనయా-యో యోజయేత్ -న దదాతీత్యర్థః-తస్య యత్పాపం తల్లభేత. ౧౭.
భక్తేతి. వివదమానేషు వాదిప్రతివాదిషు వివాదం కుర్వత్సు - భక్త్యా ఏకస్మిన్ స్నేహేన - మార్గం
జయోపాయ మాశ్రిత్య-పశ్యతః బ్రువతః తస్య పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః. ౧౮. ౨౦. మమే
తి. ఉపరుణత్సి - వీడయసీత్యర్థః - యద్వా ప్రాణానుపరుణత్సి రామవియోగేన మే నిర్గచ్ఛతః
ప్రాణాన్ స్థాపయసి శపథకరణేన మమాశ్వాసో జాత ఇత్యర్థః. ౨౧. దిష్ట్యేతి. దిష్ట్యా భాగ్యేన -
ఆత్మా అంతఃకరణం - ధర్తాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనధర్తాత్ మే మహ్యం సహ లక్షణ సత్యప్రతిజ్ఞోఽసి
లక్షణవత్ సత్యప్రతిజ్ఞోఽసీత్యర్థః - ఆతస్యతాం లోకానవాప్స్యసి. ౨౨. ౨౩. ఏవమితి. ఏవం
విలపమానస్య పూర్వోక్తశపథరూపేణ విలపతః - శోకసంరోధాత్ శోకకృతసంరోధాత్. ౨౪.
లాలప్యమానస్యేతి. లాలప్యమానస్య భృశం ప్రలపతః-విచేతనస్య మూర్ఖతస్య-ప్రణప్తబుద్ధేః క్షుభితాం
తఃకరణస్య-ఘర్తం ఉష్ణం యథా భవతి తథా నిశ్చసతః. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రా
మాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమ స్సర్గః.

త్య పశ్యతః- తూష్ణీం భవతః జయోపాయం జ్ఞాత్వాపి పక్షపాతేన తూష్ణీం భవత ఇత్యర్థః - తస్య
పాపేన యుజ్యేతేతి సంబంధః - అస్మిన్ శపథప్రకరణే శ్లోకానాం పూర్వోక్తరవ్యత్యాసః పున
రుక్తిశ్చ దృశ్యతే - తత్ శపథవిషయత్వాన్ని దోషః. ౧౮. ౨౦. మమేతి. ఇదం తవ శపథవాక్య
జాతం - శ్రుత్వేతి శేషః - కించ ఉపరుణత్సి వీడయసి. ౨౧. దిష్ట్యేతి. దిష్ట్యా భాగ్యేన సహలక్ష
ణః తే ఆత్మా స్వభావః ధర్తాత్ జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్తాత్ స చలితః-మే సత్యే ప్రతిజ్ఞః మహ్యం
కృతయథార్థశబ్దపథస్సన్ - సతాం లోకానవాప్స్యసీతి సంబంధః - యద్వా సత్యప్రతిజ్ఞః మే
మమ సత్యం శంసమానః త్వం సతాం లోకానవాప్స్యసీతి సంబంధః. ౨౨. ౨౩. ఏవ మితి.
శోకసంరోధాత్ శోకవిరోధాత్. ౨౪. లాలప్యమానస్యేతి. లాలప్యమానస్య భృశం విలపతః -
విచేతనస్య మూర్ఖతః ప్రణప్తబుద్ధేః క్షుభితాంతఃకరణస్య. ౨౫. ఇతి శ్రీ మహాశ్వరత్నీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

త మేవం శోకసంతప్తం భరతం కైకయానుతం, ఉవాచ వదతాం శ్రేష్ఠా
వసిష్ఠశ్రేష్ఠవాగ్మషిః. ౧. అలం శోకేన భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః,
ప్రాప్తకాలం నరపతేః కురు సంయాన ముత్తమం. ౨. వసిష్ఠస్య వచశ్శ్రుత్వా
భరతో ధారణాం గతః, ప్రేతకార్యాణి సర్వాణి కారయామాస ధర్మవిత్. ౩.
ఉద్భృతం తైలసంగోధాత్స తు భూమా నివేశితం, అపీతవర్ణవదనం ప్రసుప్త
మివ భూపతిం, సంవేశ్య శయనే చాగ్ర్యే నానారత్నపరిష్కృతే, తతో దశరథం
పుత్రో విలలాప సుదుగ్ధితః. ౪. కిం తే వ్యవసితం రాజన్ ప్రాప్సితే మయ్యనా
గతే, వివాస్య రామం ధర్మజ్ఞం లక్ష్మణంచ మహాబలం. ౬. క్వ యాస్యసి మహారాజ
హిత్యేమం దుఃఖితం జనం, హీనం పురుషసింహేన రామేణాక్లిష్టకర్తృణా. ౭.
యోగక్షేమం తు తే రాజన్ కోఽస్మిన్ కల్పయితా పురే, త్వయి ప్రయాతే స్వస్తా
త రామే చ వనమాశ్రితే. ౮. విధవా పృథివీ రాజం స్వయా హీనా న రాజ
తే, హీనచంద్రేన రజనీ సగరి ప్రతిభాతి మా. ౯. ఏవం విలపమానం తం భరతం
దీనమానసం, అబ్రవీ ద్వచనం భూయో వసిష్ఠస్తు మహామునిః. ౧౦. ప్రేత
కార్యాణి యాన్యస్య కర్తవ్యాని విశాంపతేః, తాన్యవ్యగ్రం మహాబాహూ క్రియం
తా మవిచారితం. ౧౧. తథేతి భరతో వాక్యం వసిష్ఠస్యాభిపూజ్య తత్, ఋ
త్విక్ష్పరోహితాచార్యాం స్వరయామాస సర్వశః. ౧౨. యే త్వగ్నయో న రేం

త మితి. కైకేయానుతమిత్యత్ర కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ ఇతి విహితస్యే
యాదేశస్యా భావః. ౧. అల మితి. సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాతమిత్యర్థః. ౨.
వసిష్ఠస్యేతి. ధారణాం గతః ధైర్యంప్రాప్తః - 'మర్వాదా ధారణా స్థితి' రిత్యుచరః. స్వస్థాంతరీకరణ
ఇత్యర్థః - కారయామానేతి సంక్షేపాక్షిః. ౩. ఉద్భృత మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తత
స్స పుత్రః - తైలసంగోధాత్ తైలద్రోణ్యాః - ఉద్భృతం తతస్త్వైపమార్జనాయ భూమా నివేశి
తం - చిరం తైలే స్థాపనాదాపీతవర్ణవదనం - ఆవయవశైధిల్యాభావాత్ ప్రసుప్తమివ స్థితం - దశ
రథం భూపతిం ఉక్తవిశేషణే శయనే - సంవేశ్య శాయయిత్వా - సుదుగ్ధితస్సన్ విలలాప. ౪.
కి మితి. కిం తే వ్యవసితం త్వయా కి మద్య వ్యవసితం స్వర్గగమనాయేతి శేషః. ౬. ౭. యోగక్షేమ
మితి. తే పురే అయోధ్యాయాం - కః జనః - యోగక్షేమం స్వకీయపురయోగక్షేమం - కల్పయి
తా కరిష్యతి - స్వః స్వర్గం. ౮. ౧౦. ప్రేతకార్యాణీతి. విశాంపతేః ప్రజానాం పత్యుః. ౧౧. తథే
తీతి. ఋత్విక్ష్పరోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్తణివృతాః - పురోహితాః పురోహిత
పరత్వేన శాంతికపాష్టికాదిక్రియా ప్రవర్తకాః - ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః - 'త్రయ్యాంచ
ధర్మకృత్యే చ శాంతికర్తణి పాష్టికే, అధ్వరే య శ్చ కుశల స్సస్మ్యద్రాజపురోహితః, ఉపనీ
య వదే ద్వేదమాచార్యస్స ఉవాహృత' ఇతి లక్షణమ్. ౧౨. య ఇతి. అగ్న్యగారాత్ అగ్నిగృ

అల మితి. సంయానం సమ్యగ్యానం స్వర్గప్రాపకక్రియాజాత మిత్యర్థః - కారయామానేతి. సం
గ్రహాక్షిః. ౨. వసిష్ఠస్యేతి. ధారణాం గతః స్థితిం ప్రాప్తః - స్వస్థాంతరీకరణ ఇత్యర్థః. ౩. ౪.
కి మితి. ప్రాప్సితే దేశాంతరం గతే. ౬. ౭. యోగక్షేమ మితి. స్వః స్వర్గం. ౮. ౧౦. తథేతి.
ఋత్విక్ష్పరోహితాచార్యాన్ - ఋత్విజో యజ్ఞకర్తణి వృతాః - పురోహితాః శాంతిః. పాష్టికాది

ద్రస్య చాగ్న్యగారాద్భహిష్కృతాః. ఋత్విగ్భిర్యాజకైశ్చైవ తేఽప్రియంత
యథావిధి. ౧౩. శిబికాయా మథారోప్య రాజానం గతచేతసం, బాష్పకంఠా
విమనసస్తమూహుః పరిచారకాః. ౧౪. హిరణ్యంచ సువర్ణంచ వాసాంసి వివి
ధానిచ, ప్రకిరంతో జనా మార్దం నృపతే రగ్రతో యయుః. ౧౫. చందనాగరు
నిర్యాసాన్ సరళం పద్మకం తథా, దేవదారూణి చాహృత్య ఊపయంతి తథాప
రే, గంధానుచ్ఛావచాం శ్చాన్యాన్ (౧౬) తత్ర గత్వాథ భూమిపం, తత స్సంవే
శయామాసు శ్చితామధ్యేత మృత్విజః. ౧౭. తథా హుతాశనం దత్వా జేషుస్తస్య
తమృత్విజః, జగుశ్చ తే యథాశాస్త్రం తత్ర సామాని సామగాః. ౧౮. శిబికాభిశ్చ
యానైశ్చయథార్హం తస్య యోషితః, నగరాన్నిర్యయుస్తత్ర వృద్ధైః పరివృతా

స్తదా. ౧౯. ప్రసవ్యం చాపి తం చక్రుః ఋత్విజోఽగ్నిచితం నృపం, స్త్రియశ్చ
శోకసంతప్తాః కౌసల్యాప్రముఖాస్తదా. ౨౦ క్రౌంచీనామివ నారీణాం నినాద
స్తత్ర శుశ్రువే, ఆర్తానాం కరుణంకాలే క్రోశంతీనాం సహస్రశః. ౨౧. తతో రుదం

హత్ - అంతశ్శవనత్వాత్ బహిః ప్రతిష్ఠాపితాః - అగ్నయో గార్హపత్యాదయః-యాజకైః ఉప
ద్రష్టుభిః - ఋత్విగ్భిశ్చ - ఆప్రియంత ఆసియంత. ౧౩. ౧౪. హిరణ్యమితి. హిరణ్యంచ సువ
ర్ణంచ - రజతంచ సువర్ణంచ - తత్ర తపుష్పాణీత్యర్థః. ౧౫. చందనాగరునిర్యాసానితి. చందనా
గరునిర్యాసాన్ - నిర్యాసో గుగ్గులుః - 'గుగ్గులుః కాలనిర్యాసా' వితి నిఘంటు. చందనా
గరు జనితధూపద్రవ్యాణీతి యావత్ - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషం -
ఊపయంతి - పురతః పార్శ్వతశ్చ ధ్రియమాణసౌవర్ణరాజతాంగారధానీషు - ధూపార్థ
మితి శేషః - చందనాదీని గంధాంతాని చితాకాష్ఠ ద్రవ్యాణీత్యేవ తు యుక్తం తదాఊపయం
తి - దహనార్థం చితామకుర్వ నిత్యర్థః. ౧౬. తత్ర గత్వాథ భూమిపమిత్తుత్తరశేషః -
అథ చితాకల్పనానంతరం - తత్ర చితాసమీపే - గత్వా తం భూమిపం చితామధ్యే తతః
శిబికాయాః - ఉద్భృత్యేతి శేషః - సంవేశయామాశుః శాయయామాసుః. తథేతి. హుతా
శనం దత్వా భరతేన దాపయిత్వా - జేషుః - వైతృమేధికమంత్రవిశేషా నితి శేషః - తస్య పరమ
గత్యర్థ మితి శేషః-తమితి. హుతాశనవిశేషణం - హుతం త్రేతాగ్నిమిత్యర్థః - తే ఉద్ధాత్మ ప్ర
భృతయః ఋత్విజః. ౧౮. శిబికాభి రితి. యానైః అశ్వాదిభిః - వృద్ధైః పరిచారకైః. ౧౯. ప్రస
వ్య మితి. అగ్నిచితం అగ్నిచయనం కృతవంతం-తం నృపం ఋత్విజః స్త్రియశ్చ ప్రసవ్యం సవ్యాప
సవ్యం ప్రదక్షిణ మప్రదక్షిణం చ చక్రుః - పాతభేదః - ప్రసవ్యం అప్రదక్షిణం ఇదం ప్రదక్షిణ
స్యాప్యపలక్షణం - భరతశ్చేత్కర్తృసీద్ధం - ఇదం చాగ్నిదానాత్ పూర్వం శిబికాన్థే ప్రేతే - క్రమ
స్యావివక్షితత్వా దత్రోక్తం-దేశవిశేషాచారోఽయం వా. ౨౦. ౨౧. కృత్యేతి. తా శ్చలే చలే-

క్రియాప్రర్తకాః - ఆచార్యాః వసిష్ఠవామదేవాదయః. ౧౨. యేత్వితి. యాజకైః ఉపద్రష్టుభిః-
౧౩. ౧౪. హిరణ్య మితి. హిరణ్యం రజతం. ౧౫. చందనేతి. నిర్యాసః కర్పూరగుగ్గుల్వాదిధూప
ద్రవ్యవిశేషః - సరళం ధూపసరళం - పద్మకం సురభికాష్ఠవిశేషః. ౧౬. ౧౭. తథేతి. జేషుః ఋ
గ్వజాస్సామాదికమితి శేషః. ౧౮. ౧౯. ప్రసవ్యమితి. ప్రసవ్యమప్రదక్షిణం - అగ్నిచితం అగ్నిం

త్యో వివశా విలప్య చ పునఃపునః, యానేభ్యస్సరయూతీరమవతేరుర్వరాంగనాః.
 ౨౨. కృత్వోదకం తే భరతేన సార్థం నృపాంగనామంత్రిపురోహితాశ్చ, పురం
 ప్రవిశ్యాశుపరీతనేత్రా భూమా దశాహం వ్యనయంత దుగ్ధం. ౨౩. ఇతి
 శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షట్సప్తతితమస్కర్ణః.

తతో దశాహేతిగతే కృతశౌచో నృపాత్తజః, ద్వాదశేహని సంప్రా
 ప్తే శ్రాద్ధకర్త్యాణ్యకారయత్. ౧. బ్రాహ్మణేభ్యో నదౌ రత్నం ధనమన్నం చ
 పుష్కలం, వాసాంసి చ మహర్వాణి రత్నాని వివిధానిచ. ౨. బాస్తికం బహు
 శుక్లం చ గాశ్వాపి శతశస్త్రదా, దాసీదాసం చ యానం చ వేశ్మాని సుమ

పుమాంస్త్రియత్యేకశేషః-దశాహం-కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ ఇతి ద్వివీయా-భూమాశయానా
 ఇతిశేషః-కియల్లబ్ధాశనా భూమా స్వపేయుస్తే పృథక్పృథక్ గిత్వాశౌచినాం పృథక్ శయనం హి
 విహితం-దుగ్ధ మశౌచం-వ్యనయంత-అగమయత్-నను 'షోడశాహేనభూపాలా' ఇతిక్షత్రియస్య
 షోడశాహశౌచసద్భావాత్-కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్-సత్యం-క్షత్రియస్తు దశాహేనస్వ
 కర్తృనిరతశ్శుచి' రిత్వాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి నదోషః - అత్ర స్త్రీణాం ప్రేతప్రదక్షిణ
 ముదకదానంచ సూత్రాంతరోక్తం జ్ఞేయం-తథా చిత్తాస్థస్య ప్రదక్షిణంచ-అతఏవాహబోధాయనః-
 ప్రదక్షిణమపి బాంధవాః కుర్వంత్యేవం మార్గేపి చిత్తామరోప్య చిత్తాయామేవేత్యేక ఇతి - అ
 త్ర ప్రేతేన సహగ్న్యనయనం చిత్తారోపణం సమంత్రకమగ్నిదానం ప్రదక్షిణీకరణముదకదా
 నం దశాహమాశౌచేన భూమా శయనమిత్యేతావత్తాత్రం దేశమలసూత్రభేదేన ఔర్ధ్వదైహిక
 విశేష ఉక్త ఇతి వా ప్రధానోక్తి స్సర్వగ్రహణార్థమితి వా జ్ఞేయం. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
 విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షట్
 సప్తతితమస్కర్ణః.

తత ఇతి. దశాహే-అతిగతే అతీతే-ఏకాదశాహ ఇత్యర్థః - కృతశౌచఃకృతశౌచాపాదక
 పుణ్యాహవాచనసప్తాద్ధాదిక ఇత్యర్థః - ద్వాదశేహని శ్రాద్ధకర్తాణి - షోడశమాసికాని సపిండికర
 ణాంతాసీత్యర్థః - ఆకారయత్ - ఆకరోదిత్యర్థః - స్వార్థేణిచ్. ౧. ౨. బాస్తికమిత్యాది. బస్తా
 నాం ఛాగానాం సమూహో బాస్తికం - ఛాందసప్యక్ - 'అజాఛాగీ తు బశ్చాగ బస్త చాభగల
 కా అః' ఇత్యమరః. బహుశుక్లమితి ఛాగవిశేషణం - రజతంవా-పిత్తప్రియత్వాత్ - 'శుక్లా యో
 గాంతరే శ్వేతే శుక్లే చ రజతే తథేతి విశ్వః. దాసీదాసం గవాశ్వప్రభృతిత్వా దేకవద్భావః -

చితవంతం అశ్వమేధాదియజ్ఞకర్తార మిత్యర్థః. ౨౦. ౨౨. కృత్వేతి. భూమా శయానా ఇతిశేషః-
 దుగ్ధం ఆశౌచం వ్యనయంత అగమయత్ - నను క్షత్రియస్య షోడశాహసీతి క్షత్రియస్య షోడశాహ
 శౌచ సద్భావాత్ కథం దశాహమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్ - సత్యం - క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వక
 ర్తృనిరతశ్శుచిరిత్వాదివిశేషశాస్త్రానుసారేణోక్తమితి న దోషః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
 తాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్
 సప్తతితమ స్కర్ణః.

తత ఇతి. ద్వాదశేహని శ్రాద్ధకర్తాణ్యకారయత్ - ఏకాదశేహని కర్తవ్యశ్రాద్ధ కరణ
 పూర్వకం ద్వాదశేహని శ్రాద్ధ కర్తాణ్యకరో దిత్యర్థః. ౧. బ్రాహ్మణేభ్య ఇతి. బాస్తికం ఛాగ
 సమూహం - శుక్లం శుద్ధం - దానార్హమిత్యర్థః. ఔర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియా ముద్దిశ్య దదా

హంతి చ, బ్రహ్మణోభ్యో దదౌ పుత్రో రాజ్ఞస్తస్యార్థవైహికం 34. తతః
ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహుర్భరతశ్శోకమూ
ర్ఛితః, శబ్దాపిహితకంఠస్తు శోధనార్థ ముపాగతః. 35. చితామూలే పితుర్వాక్య
మిదమాహ సుదుగ్ధితః. 36. తాత యస్మిన్నిస్సృష్టోఽహం త్వయా బ్రాతరి
రాఘవే, తస్మిన్ వనం ప్రవ్రజితే శూన్యే త్యక్తోఽస్త్వహం త్వయా. 37. యస్యా
గతిరనాథాయాః పుత్రః ప్రవ్రాజితో వనం, తా మంబాం తాత కౌసల్యాం త్వ
క్త్వా త్వం క్వ గతో నృప. 38. దృష్ట్వా భస్తారుణం తచ్చ దగ్ధాస్థిస్థానమండలం,
పితుశ్శరీరనిర్వాణం నిష్టనక్ విషసాద సః. 39. స తు దృష్ట్వా రుదక్ దీనః పపాత
ధరణీతలే, ఉత్థాప్యమానశ్శక్రస్య యంత్రధ్వజ ఇవ చ్యుతః. 40. అభిపేతు స్తత
స్సర్వే తస్యామాత్యాశ్శుచిక్రతం, అంతకాలే నిపతితం యయాతిమృషయో
యథా. 41. శత్రుస్సుశ్చాపి భరతం దృష్ట్వా శోకపరిప్లుతం, విసంజ్ఞో న్యవతద్

ఉర్ధ్వం దేహః దూర్ధ్వదేహః - తత్ర భవమార్ధ్వదైహికం - ఉర్ధ్వదేహఃచ్ఛేది వక్తవ్య మితి తక్. 34. తతః 35. శబ్దాపిహితకంఠః రోదనధ్వనినా వ్యాప్తకంఠః - శోధనార్థం సలశోధనార్థం - ద
హనదేశముదకుంభైస్సవోక్షతీతి సూత్రాత్. అస్థిసంచయనార్థమిత్యర్థః - సావశేషాస్థినిచయ
ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - త్రయోదశేఽప్యస్థిసంచయనం సూత్రాంతరే దృశ్యతే-యథాహ బోధా
యనః - 'ద్వితీయేఽహ్ని యుగ్మదివసేష్వధమాసాక్ మాసాన్మతాక్ సంవత్సరంవా సంచయనం
కుర్యా' దితి. 36. చితామూల ఇత్యర్థం. 37. తాతేతి. నిస్సృష్టః దత్తః - ప్రవ్రజితే ప్రవ్రాజితే -
ఛాందసో హ్రస్వః. 38. 39. దృష్ట్వేతి. భస్తారుణం భస్మయుక్తమరుణంచ అరుణత్వ మతిదగ్ధ
త్వాత్ - పితుః శరీరనిర్వాణం - శరీరం నిర్వాప్య తే వినాశ్య తేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - అధి
కరణే ల్యుట్ - 'నిర్వాణో నిర్వృతే మోక్షే వినాశే గజమజ్జన' ఇతి వైజయంతీ. నిష్టనక్ నితరాం
స్తనక్ - అభినిస్తనశ్శబ్దసంజ్ఞాయామితి షత్వం - పాతభేదః - భస్తారుణం భస్మనా అరుణం
అవ్యక్తరాగం - దగ్ధాస్థిస్థానమండలం దగ్ధానా మస్థాం యాని స్థానాని విశ్వాసవిశేషః తేషాం
మండలం సమూహం దృష్ట్వా - అస్థిమండలం దృష్ట్వేత్యర్థసిద్ధం - పితుః శరీరనిర్వాణం శరీరవినా
శం ప్రతి - నిష్టనక్ నితరాం రోదనశబ్దం కుర్వక్ - విషసాద దుఃఖితోఽభూత్. 40. స ఇతి. ఉత్థా
ప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః-చ్యుతః ప్రస్తః శక్రస్య యంత్రబద్ధో ధ్వజో యంత్రధ్వజః
రజ్జుయుక్తో ధ్వజ ఇవ - పపాత - యథా యంత్రపతనాత్ ధ్వజపతనం - ఏవం రాజపతనాత్
భరతపతనమితి భావః. 41. అభిపేతు రితి. అమాత్యాః జ్ఞాతయః - శుచిక్రతం తం - అంతకాలే
పుణ్యక్షయకాలే - నిపతితం - యయాతి-ముషయః దౌహిత్ర భూతా ఇవ - అభిపేతుః. 42.

వితిసంబంధః. 1. 34. శబ్దేతి. శోధనార్థం అస్థిసంచయనార్థం-శబ్దాపిహితకంఠః-శబ్దేన రోదనశబ్దేన-
ఆపిహితం ఆవృతం కంఠం యస్య సః. 35. 36. దృష్ట్వేతి. భస్తారుణం - భస్మయుక్త మరుణం -
అరుణత్వ మతిదగ్ధత్వాత్ - స్థానమండలం - చితాస్థానమండలం పితు శ్శరీరనిర్వాణం - శరీరం ని
ర్వాప్య తేఽస్మిన్నితి శరీరనిర్వాణం - దగ్ధాస్థి దగ్ధా న్యస్థిని యస్మిన్ తత్ - తచ్చ చితామూలం
దృష్ట్వా నిష్టనక్ నితరాం స్తనక్ నిలప నిత్యర్థః - విషసాదేతి సంబంధః. 39. సత్వేతి. ఉత్థా
ప్యమానః రజ్జుభి రుత్థాప్యమానః-చ్యుతః ప్రస్తః శక్రయంత్రధ్వజః యంత్రబద్ధో ధ్వజః యంత్ర
ధ్వజ ఇవ పపాతేతి సంబంధః. 40. అభిపేతు రితి. అంతకాలేపుణ్యక్షయకాలే. 41. ఉన్నత్యితి.

భూమౌ భూమిపాల మనుస్మరన్. ౧౧౫ ఉన్మత్త ఇవ నిశ్చేతా విలలాప సుమనః
ఖతః, స్మృత్వా పితు ర్గుణాంగాని తాని తాని తదా తదా. ౧౨౫. మంధరా ప్ర
భవ స్తీవ్రః కై కేయీగ్రాహసంకులః, వరదాన మయో ఊర్భోమజ్జయచ్ఛోక
సాగరః. ౧౩౫. సుకుమారం చ బాలం చ సతతం లాలితం త్వయా, క్వ తాత
భరతం హిత్వా విలపంతం గతో భవాన్. ౧౪౫. నను భోజ్యేషు పానేషు వస్త్రే
ష్వాభరణేషు చ, ప్రవారయసి న స్సర్వాం స్తన్నః కోఽన్యః కరిష్యతి. ౧౫౫. అవ
దారణకాలేతు పృథివీ నావదీర్యతే, యా విహీనా త్వయా రాజ్ఞా ధర్మజ్ఞేన మహా
త్మనా. ౧౬౫. పితరి స్వర్గ మాపన్నే రామే చారణ్య మాశ్రితే, కిం మే జీవిత సా
మర్థ్యం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౧౭౫. హీనో భ్రాత్రాచ పిత్రాచ శూన్యామిహ్వా
కుపాలితాం, అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యామి ప్రవేక్ష్యామి తపోవనం. ౧౮౫. త
యోర్విలపితం శ్రుత్వా వ్యసనం చాన్వవేక్ష్య తత్, భృశమార్తరా భూయ
స్సర్వ ఏవానుగామినః. ౧౯౫. తతో విషణ్ణో విక్రాంతౌ శత్రుఘ్న భరతా శ్రభా,
ధరణ్యాం సంవ్యవేష్టేతాం భగ్నశృంగా వివర్షభౌ. ౨౦౫ తతః ప్రకృతిమాన్
వైద్యః పితు రేషాం పురోహితః, వసిష్ఠో భరతం వాక్య ముత్థాప్య తమువాచహ.

శత్రుఘ్న ఇతి. భరతపతనావధి శత్రుఘ్నస్య ధైర్యం స్థితం - తత్పతనానంతరం తు భూమిపాల
మనుస్మరన్ న్యపతత్. ౧౧౫. ఉన్మత్త ఇతి. గుణాంగాని - గుణానంగాని చేత్యర్థః. తదా తదా
తాని తాని తత్తత్కాలాచితాభిమత ప్రదానోపలాలనకరాణి గుణాంగాని. ౧౨౫. మంధరేతి. మంధ
రేతి నగరవ్యావృత్తిః - తీవ్రః అగాధ ఇతి యావత్ - అమజ్జయత్ - అస్తా నిలి శేషః. ౧౩౫.
౧౪౫. నన్వితి. ప్రవారయసి ఏష్వాభరణాదిషు కిం తవేష్టం గృహణేతి ప్రకర్షణ స్వయం గ్రహ
యసి తత్ప్రవారణం. ౧౫౫. అవదారణేతి. యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా - నావదీర్యతే
న భిద్యతే - స్వయం మిలి శేషః - సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలేఽపి నావదీర్యతే-నావదీ
ర్యేతేత్యర్థః - పాతభేదః - అవదారణకాలే త్వద్విహీనతయా అవదారణస్య ప్రాప్తకాలే అవదార
ణకాలత్వే హేతుః త్వయా విహీనేతి - ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా త్వయా రాజ్ఞా ఏతాదృశ గుణాధ్యే
న త్వయేత్యర్థః - విహీనా యా సా పృథివీ అవదారణకాలే నావదీర్యత ఇత్యన్వయః. ౧౬౫. పిత
రీతి. జీవితసామర్థ్యం జీవనశక్తిః. ౧౭౫. ౧౮౫. తయో రితి. ఆర్తతరాః ఆస న్నిలి శేషః. ౧౯౫.
తత ఇతి. విక్రాంతౌ విశేషేణ క్రాంతౌ - వ్యవేష్టేతాం వ్యలుతంతాం. ౨౦౫. తత ఇతి. ప్రకృతి
మాన్ ప్రశస్తస్వభావః-ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణ' ఇతివైజయంతీ. వైద్యః-
విద్యాం తత్వజ్ఞానహేతుధూతాం వేదాంతవిద్యాం వేదేతి వైద్యః-వేదాంతవిద్యాధిగతపరావరతత్వ

తథా తథా తాని తాని గుణాంగాని తత్కాలాచితాభిమత ప్రదానోపలాలనకరాణీత్యర్థః. ౧౨౫.
మంధరేతి. అమజ్జయత్ అస్తా నిలి శేషః ౧౩౫. ౧౪౫. నన్వితి. ప్రవారయసి - ప్రకర్షణ స్వయం
గ్రహయసి. ౧౫౫. అవదారణేతి. యా పృథివీ ధర్మజ్ఞేన త్వయా విహీనా నావదీర్యతే న భిద్యతే-
సా అవదారణకాలే తు ప్రళయకాలే ఆగతేఽపి నావదీర్యత ఇత్యన్వయః. ౧౬౫. ౧౮౫.
తయో రితి. ఆర్తతరాః అభవ న్నిలిశేషః. ౧౯౫. తత ఇతి. విషణ్ణో క్రాంతౌ చేతి పాతః -
విషణ్ణో విక్రాంతావిలి పాతే విశేషేణ క్రాంతౌ నిత్యర్థః. ౨౦౫. తత ఇతి. ప్రకృతిమాన్ ప్రశ

౨౧౪. త్రయోదశోఽయం దివసః పితు ర్వృత్తస్య తే విభో, సావశేషాస్థిసంచయే
కి మిహ త్వం విశంబనే. ౨౨౪. త్రీణి ద్వంద్వాని భూతేషు ప్రవృత్తా న్యవిశేష
తః, తేషు చాపరిహార్యేషు నై వం భవితు మర్హసి. ౨౩౪. సుమంత్రశ్చాపి శత్రు
ఘ్న ముక్థాప్యాభిప్రసాద్య చ, శ్రావయామాస తత్వజ్ఞ స్సర్వభూతభవాభవౌ.
౨౪౪ ఉత్థితౌ చ నరవ్యాఘ్రౌ ప్రకాశేతే యశస్వినౌ, వర్షాతపపరిక్లిన్నౌ పృథ
గింద్రధ్వజావివ. ౨౫౪. అశ్రూణి పరిమృద్నంతౌ రక్తాక్షౌ దీనభాషిణౌ, అమా
త్యా స్త్వరయంతి స్త తనయా చాపరాః క్రియాః. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తసప్తతితమస్కర్గః.

అథ యాత్రాం సమీహంతం శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః, భరతం శోక
సంతప్త మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. గతి ర్య స్సర్వభూతానాం దుఃఖే కిం పున

యాథాత్మ్యవిజ్ఞానః - సర్వజ్ఞ ఇతి యావత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యన్ - 'సర్వజ్ఞభిషజౌ వైద్యా'
విత్యమరః. ఏషా మితి. బహువచననిర్దేశో బుద్ధిస్థ రామాద్యపేక్షయా - పితుః దశరథస్య. ౨౧౪.
త్రయోదశ ఇతి. వృత్తస్య సంస్కృతస్య - త్రయోదశోఽయం దివసః-సావశేషాస్థిసంచయే అస్థిసంచ
యనాఘ్యే కర్తృణ్యవశిష్ట ఇత్యర్థః - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానాపయవాస్థిసంచయనం
కృతం త్రయోదశే దివసే తద్దేశీయ శిష్టాచారప్రాప్త్యలశోధనమాత్రం కృత మితి న స్మృతివిరోధ
ఇత్యప్యాయః - స్మృతి శ్చాస్త్యాభి ర్దర్శితేవ. ౨౨౪. త్రీణి. 'అశనాయాపిపానే శోకమోహా
జరామృత్యు' ఇత్యుక్తాని త్రీణిద్వంద్వాని - భూతేషు జంతుషు అవిశేషతః ప్రవృత్తాని తేషుచా
పరిహార్యేషు ప్రాప్తేషు త్వ మేవం భవితుం నార్హసి - అజ్ఞవ న్తోహేన ప్రలపితుం నార్హసి. ౨౩౪.
సుమంత్ర ఇతి. భవాభవౌ సర్వభూతోత్పత్తివినాశౌ. ౨౪౪. ౨౫౪. అశ్రూణి. పరిమృద్నంతౌ
మూర్ఛయంతౌ - తనయా రాజపుత్ర-అపరాః క్రియాః అస్థిసంచయనాదికాః ప్రతీతి శేషః. ౨౬౪.
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమ స్కర్గః.

అథేత్యాది. అథ అవరక్రియాం నిర్వర్త్య గృహం ప్రతి గమనానంతరం-యాత్రాం రామ
సమీపగమనం-సమీహంతం సమీహమానం - యాత్రోద్యుక్త మిత్యర్థః. ౧. గతి రితి. సర్వభూతా

స్వస్వభావః - వైద్యః సర్వజ్ఞః. ౨౧౪. త్రయోదశ ఇతి. వృత్తస్య సంస్కృతస్య - సావశేషాస్థిసంచ
య ఇత్యభిధానాత్ - దశాహమధ్యే శాస్త్రవిహితం ప్రధానాస్థిసంచయనం కృత్వా త్రయోదశ
దివసే తద్దేశీయాచారప్రాప్త్యలశోధనమాత్రం కృత మిత్యవగమ్యతే - త్రయోదశేఽహ న్యస్థిసంచయ
నం కర్తవ్య మితి స్మృతే రపి న విరోధ ఇత్యవగంతవ్యం. ౨౨౪. త్రీణి ద్వంద్వానీతి. త్రీణి ద్వం
ద్వాని - అశనాయాపిపానేచ శోకమోహా జరామృతి రిత్యుక్తప్రకారేణ - త్రీణి ద్వంద్వాని -
జన్తమరణే సుఖదుఃఖే లాభాలాభే ఏవం భవితుం శోచితుం. ౨౩౪. సుమంత్ర ఇతి. సర్వభూత
భవాభవం సర్వభూతానా ముత్పత్తివినాశౌ. ౨౪౪. ౨౫౪. అశ్రూణి. అపరాః క్రియా ఉద్దిశ్యేతి
శేషః. ౨౬౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యానాం-అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - సప్తసప్తతితమ స్కర్గః.

అథేత్యాది. యాత్రాం రామానయనం ప్రతి గమనం - సమీహంతం విచారయంతం, ౧

రాత్మనః, స రామస్సత్వసంపన్నః స్త్రీయా ప్రవ్రాజితో వనం. ౨. బలవాన్ వీర్య సంపన్నో లక్ష్మణో నామ యోఽప్యసౌ, కిన్న మోచయతే రామం కృత్వాస్య పితృనిగ్రహం. ౩. పూర్వ మేవ తు నిగ్రాహ్యస్సమవేక్ష్య నయానయా, ఉత్పథం య స్సమారూఢో నార్యా రాజా వశం గతః. ౪. ఇతి సంభాషమాణేతు శత్రు ఘ్నే లక్ష్మణానుజే, ప్రాద్వారేఽభూ త్తదా కుబ్జా సర్వాభరణభూషితా. ౫. లిప్తా చందనసారేణ రాజవస్త్రాణి బిభ్రతీ, వివిధం వివిధై స్తై స్తై ర్భూషణైశ్చ విభూషితా. ౬. మేఖలాదామభి శ్చిత్రై రన్యై శ్చ శుభభూషణైః, బభాసే బహుభి ర్బద్ధా రజ్జుబద్ధేవ వానరీ. ౭. తాం సమీక్ష్య తదా ద్వార్స్థా స్సుభృశం పాప శారిణీం, గృహీత్వా కరుణాం కుబ్జాం శత్రుఘ్నాయ న్యవేదయత్. ౮. యస్యాః కృతే వనే రామో న్యస్తదేహశ్చ వః పితా, నేయం పాపా నృశంసా చ తస్యాః

నాం ప్రాణీమాత్రస్య దుఃఖే సతి యో గతిః - సః ఆత్మనో దుఃఖే సతి గతిగతి - కిం పునః కిం వక్తవ్యం - ఏవం దుఃఖనిస్తారక్షమో రామః - సత్వసంపన్నో చేసి-బలసంపన్నోఽపి-స్త్రీయా ఆత్మ్యం తాబలయా వనం ప్రవ్రాజితః - ఇద మత్యంతచిత్త మితి భావః. ౨. పితృపరతంత్రో రామః కిం కరోత్పితృత్రాహ - బలవా నిత్యాదినా. నామేతి కుత్సనే - 'నామ ప్రకాశ్య సంభాష్య త్రోధోప గమకుత్సన' ఇతి వైజయంతీ. లక్ష్మణో నామ యోఽపీత్యనాదరోక్తిః-అసౌ పితృనిగ్రహం కృత్వాపి రామం వనవాసాత్ - కిం న మోచయతే స్త కిం న మోచితవాన్ - ఇద మప్యపరమాశ్చర్య మితి భావః. ౩. పితృనిగ్రహే దోషో నాస్తీత్యాశంకాం పరిహరతి - పూర్వ మిత్యాదినా. యో రాజా నార్యా వశం గతః - ఉత్పథం సమారూఢః అపథం ప్రాప్తః - సః నయానయా నీత్య నీతీ - సమవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య-పూర్వ మేవ అన్యాయప్రవృత్తిసమాపనాత్ పూర్వమేవ నిగ్రా హ్య ఇతి యోజనా. ౪. ఇతీతి. కుబ్జా ప్రాద్వారేఽభూత్ స్వాభిలషితో భరతాభిషేకః కదా భవిష్యతీ త్యవసరం ప్రతీక్షమాణా భరతశత్రుఘ్నాధిష్ఠితరాజగృహస్య ప్రాద్వారే దైవా దాగతా భూత్. ౫. లిప్తేతి. చందనసారేణ చందనపంకేన - రాజవస్త్రాణి రాజార్హ వస్త్రాణి కైకేయాదత్తాని- కంచుకాంతరీయోత్తరీయాదిభేదా ద్భహువచనం - తై స్తై రితి తత్తదవయవోచితత్వ ముచ్యతే - ఏకైకాభరణే రత్నఖచితత్వాదివైవిధ్య మాహ వివిధై రితి - వివిధ మితి క్రియావిశేషణం - తేన భూషణసంస్థానవిశేష ఉచ్యతే. ౬. మేఖలాదామభి రితి. భూషణశబ్దోఽపి మేఖలాదామభిన్నపరః- గోబలీవర్దన్యాయాత్-అన్యైః మేఖలాప్ర దేశధారణీయైః - బద్ధేతి విశేషణాత్ భూషణాని బంధన సానీయాని - న తు శోభాకరాణీత్యుక్తం. ౭. తా మితి. ఆకరుణాం నిర్దయాం. ౮. యస్యా ఇతి.

గతి రితి. యో రామః దుఃఖే సంకటే ప్రాప్తే సతి - సర్వభూతానాం గతిః నివారకత్వేన ప్రా ప్యః - సః ఆత్మనః స్వస్య కిం పునః స రామః స్త్రీయా స్వాయతీకృతభర్తృకయా కైకేయ్యా వనం ప్రవ్రాజితః రామ స్త్వేతదనుచితం కృతవా నితి భావః. ౨. రామో రాజ్యకాంక్షయా పితృ వచనోల్లంఘనం కృతవా నిత్యపయశోభయా దేసం కరోతు-లక్ష్మణః కథ మనుమరిం కృతవా నిత్యా హ-బలవా నితి. కిం న మోచయతే స్త ప్రవ్రాజనా దితి శేషః. ౩. పితృనిగ్రహే దోషోఽస్తీత్యా శంక్య పరిహరతి - పూర్వ మితి. యో రాజా నార్యా వశం గతః ఉత్పథం సమారూఢః - అపథం ప్రాప్త స్సృక్ - నయానయా న్యానాన్యాయ మవేక్ష్య సమ్యగ్విచార్య - పూర్వ మేవ నిగ్రాహ్య ఇతి యోజనా. ౪. ౭. తామితి. ఆకరుణా మితి ఛేదః. ౮. యస్యా ఇతి. వనే రామః - అభూ

కురు యథామతి. ౯. శత్రుఘ్న శ్చ తదాజ్ఞాయ వచనం భృశదుగ్ధితః, అంతఃపుః
చరా న్సర్వా నిత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౧౦. తీవ్ర ముత్పాదితం దుగ్ధం బ్రాత్య
ణాం మే తథా పితుః, యయా నేయం నృశంసస్య కర్తణః ఫల మశ్నుతాం. ౧౧
వీవ ముక్తాతు తేనాశు సఖీజనసమావృతా, గృహీతా బలవ త్కుబ్జా సా తద్ద
హ మనాదయత్. ౧౨ తత స్సుభృశసంతప్త స్తస్యా స్సర్వ స్సఖీజనః, క్రుద్ధ
మాజ్ఞాయ శత్రుఘ్నం వివలాయత సర్వశః. ౧౩. ఆమంత్రయత కృతస్నశ్చ తస్యా
స్సర్వ స్సఖీజనః, యథాయం సముపక్రాంతో నిశ్చేషా న్నః కరిష్యతి, సానుక్రా
శాం వదాన్యాంచ ధర్తజ్ఞాం చ యశస్వినీం, కౌసల్యాం శరణం యామ సా హి
నోఽస్తు ద్రువా గతిః. ౧౪ స చ రోషేణ తామ్రాక్ష శ్శత్రుఘ్న శ్శత్రుతాపనః,
విచక్షత తదా కుబ్జాం క్రోశంతీం ధరణితలే. ౧౫. తస్యా హ్యోకృష్యమాణా
యా మంధరాయా స్తత స్తతః, చిత్రం బహువిధం భాండం పృథివ్యాం తద్వ్య
శీర్యత. ౧౬. తేన భాండేన సంస్తీర్ణం శ్రీమద్రాజనివేశనం, అశోభత తదా భూయ
శ్శారదం గగనం యథా. ౧౭. స బలీ బలవతోక్రీడా ధృహీత్వా పురుషర్షభః,
కైకేయీ మభినిర్భర్తస్య బభాషే పరుషం వచః. ౧౮. తై ర్వాక్యైః ప
రుషై ర్దుగ్ధైః కైకేయీ భృశ దుగ్ధితా, శత్రుఘ్న భయసంతప్తా పుత్రం శరణమా
గతా. ౧౯. తాం ప్రేక్ష్య భరతః క్రుద్ధం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్, అవధ్యా
స్సర్వభూతానాం ప్రమదాః క్షమ్యతా మితి. ౨౦. హన్యా మహ మిమాం సా

వనే ఆభూ దితి శేషః-కురు - శిక్షణ మితి శేషః. ౯. ౧౨. తత ఇతి. వివలాయతేతి ఉపసర్గస్యా
యతా వితి రేఫస్య లత్వం. ౧౩. ఆమంత్రయతేతి. ఆమంత్రయత అన్యోన్య మాహ్వాయత్-తస్యా
స్సర్వ స్సఖీజనః - కృతస్నః తదితర స్సర్వోఽపి జనః - యథా యేన ప్రకారేణ - ఆయం శత్రు
ఘ్నః ఉపక్రాంతః - తథా - నః నిశ్చేషాన్ కరిష్యతి - జనాపేక్షయా పుంస్త్యం - వదాన్యాం
వల్లువాచం - 'వదాన్యో వల్లువాగపీ' తి వైజయంతీ. కౌసల్యాం శరణం యామః - సా నో ధ్రువా
గతి రస్తీత్యన్యోన్య మాహ్వాయ దిత్యన్వయః. ౧౪. ౧౫. తస్యా ఇతి. భాండం భూషణం - 'వణి
జ్జ్ మూలధనే పాత్రే భాండం భూషాశ్వభూషయో' రితి వైజయంతీ. పృథివ్యాం - తద్వ్యశీర్యత
విశిష్ట మాసీత్ - పాత్రభేదః - పృథివ్యాం - తద్విశీర్యతే విశిష్ట మాసీత్. ౧౬. తేనేతి. శారదం -
ప్రసన్ననక్షత్ర మిత్యర్థః. ౧౭. స ఇతి. బలవతోక్రీడాత్ అతీవ క్రోధాత్ - కైకేయీ మభినిర్భ
ర్తస్యేత్యనేన మంధరామోచనార్థం తదా కైకేయీ సమాగతే త్యవగమ్యతే. ౧౮. తై రితి. శత్రు
ఘ్నభయసంతప్తా పుత్రం శరణ మాగతేత్యనేన భర్తృనానంతరం తాం ప్రహర్తు మప్యద్యుక్తవా
నితి సూచ్యతే. ౨౦. తా మితి. క్షమ్యతా మిత్యబ్రవీ దిత్యన్వయః. ౨౧. హన్యా మితి. నానూయేత్

దితి శేషః-కురుశిక్షణ మితి శేషః. ౯. ౧౩. ఆమంత్రయతేతి. ఆమంత్రయత మంత్రవిచారమక
రోత్ - తదేవాహ - యదేతి సార్థేన-వదాన్యాం వల్లువాచం ౧౪. ౧౫. తస్యా మితి. భాండం
భూషణం. ౧౬. ౧౭. స ఇతి కైకేయీ మభినిర్భర్తస్య కుబ్జామోచనార్థ మాగతా మితి శేషః.
౧౮. తై రితి. పుత్రం శరణ మాగతేత్యనేన-కుబ్జామోచనార్థ మితి జ్ఞేయం. ౨౦. తా మితి. సర్వ
భూతానాం మధ్యే ప్రమదా అవధ్యా-అతః క్షమ్యతా మితి శత్రుఘ్న మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨౧.

పాం కై కేయీం దుష్టచారిణీం, యది మాం ధార్మికో రామో నాసూయే న్నాత్మ
ఘాతుకం. ౨౨. ఇమా మపి హతాం కుబ్జాం యది జానాతి రాఘవః, త్వాంచ
మాం చ హి ధర్మాత్మా నాభిభాషిష్యతే ధ్రువం. ౨౩. భరతస్య వచ శృత్వా
శత్రుఘ్నో లక్ష్మణానుజః, న్యవర్తత తతో రోషా త్తాం ముమోచ చ మంథరాం.
౨౪. సా పాదమూలే కై కేయ్యాః మంథరా నిపపాత హ, నిశ్వసంతీ సుదుఃఖార్తా
కృపణం విలలాపచ. ౨౫. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞాం సమీక్ష్యకుబ్జాం భర
తస్య మాతా, శనై స్సమాశ్వాసయ దార్తరూపాం క్రౌంచీం విలగ్నామివ వీక్షమా
ణాం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా కాండే-అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాతసమయే దివనే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం
వాక్య మబ్రువత్. ౧. గతో దశరథ స్స్వర్గం యో నో గురుతరో గురుః, రా
మం ప్రవ్రాజ్య వై జ్యేష్ఠం లక్ష్మణం చ మహాబలం. ౨. త్వ మద్య భన నో రాజా
రాజపుత్ర మహాయశః, సంగత్యా నాపరాధ్నోతి రాజ్య మేత దనాయకం. ౩.

న గర్హేత. ౨౨. మాభూ న్నాత్మహత్యా - సర్వకుహనామూలభూతేయ మేవ కుబ్జా హన్యతా మి
త్యత్రాహ - ఇమా మిత్యాదిసా. నాభిభాషిష్యతే - ఇత్యబ్రవీ దిత్వనుకృష్టేన పూర్వేణ సంబంధః.
౨౩. ౨౫. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢసంజ్ఞా మితి. విక్షేపో భ్రామణం - తేన విమూఢసంజ్ఞాం అన్య
ధాభూత మితి - విలగ్నం - వాగురాలగ్నా మితి భావః - వివిగ్నా మితి పాలే - కంపవతీ మి
త్యర్థః. ౨౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తతః ప్రభాత ఇత్యాది. త్రయోదశదివసపర్యంత మపరక్రియావ్యావృతత్వా చ్చతుర్దశ ఇత్యు
క్తం - సమేత్య ఏకీభూయ. ౧. గత ఇతి, గురుతరో గురుః-పరమగురు రిత్యర్థః. ౨. త్వమితి. 'రా
జానం ప్రథమం విందే తతో భార్యాం తతో ధన' మితి మాతాపిత్రాదే రపి రాజ్య వివాంతరంగ
రక్షకత్వోపదేశాత్ అనాయకమప్యేతద్రాజ్యం సంగత్యా దైవయోగేన నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థ
జనజాతమన్యోన్యం న ద్రుహ్యతీత్యర్థః. ౩. ప్రకృత్యాభిముఖ్యమప్యస్తీత్యాహ - అభిషేచనికం అభి

హన్యా మితి. మాత్మహతక మితి రామో మాం నాసూయే ద్యది - న గర్హయే ద్యది - తదా కై
కేయీ మపి హన్యా మితి సంబంధః. ౨౨. ఇమా మితి. త్వాం చ మాం చ నాభిభాషిష్యత ఇతి -
శత్రుఘ్న మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౩. ౨౫. శత్రుఘ్నోతి. శత్రుఘ్నవిక్షేపవిమూఢ
సంజ్ఞాం - శత్రుఘ్నవిక్షేపః శత్రుఘ్న నేత స్తతః ఆకర్షణం - విలగ్నం యంత్రాదిసా సంయతాం.
౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానాయాం - అష్టసప్తతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. రాజకర్తారః రాజాభిషేకకర్తారః. ౧. ౨. త్వ మితి. సంగత్యా సామంతామాత్మ్యా
దీనా మైకమత్యేన అనాయక మప్యేతద్రాజ్యం నాపరాధ్నోతి - రాజ్యస్థజనజాత మన్యోన్యం న
ద్రుహ్యతీత్యర్థః - యద్వా - ఏవం రాజ్య మనాయక మపి - సంగత్యా దైవగత్యా నాపరాధ్నోతి
న వినశ్యతి - సర్వ మపి రాజ్యం నాయకరహితం న న్న నశ్యతి-ఇదంతు రాజ్యం దైవయోగేన న
నశ్యతి - అత స్త్వం నో రాజా భవేతి సంబంధః. ౩. అభిషేచనిక మితి. శ్రేణయః విధిముఖ్యాః.

ఆభిషేచనికం సర్వ మిద మాదాయ రాఘవ, ప్రతీక్షతే త్వాం స్వజన శ్రేణయ శ్చ నృపాత్తజ. ౪. రాజ్యం గృహణ భరత పితృవై తామహం ద్రుపం, అభిషే చయ చాత్మానం పాహి చాన్తా న్నరర్షభ. ౫. ఆభిషేచనికం భాండం కృత్వా సర్వం ప్రదక్షిణం, భరత స్తం జనం సర్వం ప్రత్యువాచ ధృతవ్రతః. ౬ జ్యేష్ఠస్య రా జతా నిత్య ముచితా హి కులస్య నః, నై వం భవంతో మాం వక్తు మర్హంతి కుశ లాజనాః. ౭. రామః పూర్వోహి నోభ్రాతా భవిష్యతి మహీపతిః, అహంతర్వరజ్యే వత్స్యామి వర్షాణి నవపంచచ. ౮. యుజ్యతాం మహతీ సేనా చతురంగమహాబలా, ఆనయిష్యామ్యహం జ్యేష్ఠం భ్రాతరం రాఘవం వనాత్. ౯. ఆభిషేచనికం చైవ సర్వ మేత దుపస్కృతం, పురస్కృత్య గమిష్యామి రామహేతో ర్వనం ప్రతి. ౧౦ తత్రైవ తం నరవ్యాఘ్ర మభిషిచ్య పురస్కృతం, ఆనేష్యామి తు వై రామం హ వ్యవాహ మివాధ్వరాత్. ౧౧. న సకామాం కరిష్యామి స్వా మిమాం మాతృ గంధినీం, వనే వత్స్యామ్యహం దుర్గే రామో రాజా భవిష్యతి. ౧౨. క్రియ తాం శిల్పిభిః పంథా స్సమాని విషమాణి చ, రక్షిణ శ్చానుసంయాంతు పథి దుర్గవిచారకాః. ౧౩. ఏవం సంభాషమాణం తం రామహేతో ర్నృపాత్తజం, ప్రత్యువాచ జన సర్వ శ్రీమద్వాక్య మనుత్తమం. ౧౪. ఏవం తే భాషమాణ

షేక ప్రయోజనం పదార్థజాతం - స్వజనః అమాత్యాదయః - శ్రేణయః నైగమాః - ప్రతీక్షంత ఇతి విపరిణామః. ౪. ౫. ఆభిషేచనిక మితి. భాండం ఉపకరణం. ౬. జ్యేష్ఠ స్మేతి. రాజతా రాజత్వం. ౭. రామ ఇతి. వత్స్యామి-రామ ప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః. ౮. యుజ్యతా మితి. ఆనయిష్యామి త్యక్త ఇదా ర్థః. ౯. ఆభిషేచనిక మితి. ఉపస్కృతం సంస్కృతం - ఉపకరణ మితి వార్థః - రామహేతోః రామాభిషేకార్థం. ౧౦. తత్రైవేతి. పురస్కృతం పూజితం - 'పురస్కృతః పూజితే స్యా దభి యుక్తేఽగ్రతః కృత' ఇతి వైజయంతీ. యద్వా-పురస్కృతం - స్వజనదర్శనేనాభిముఖకృత మిత్య ర్థః - అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః - హవ్యవాహం త్రేతాగ్నిం. ౧౧. నేతి. మాతృగంధినీం కేవల మాతృవ్యవదేశాం - లేశమాత్రమాతృభావా మితివా - 'గంధో లేశే మహీగుణ' ఇతి వైజయంతీ. ౧౨. క్రియతా మితి. తత్సమీపగమనాయేతి శేషః-విషమాణి నిమ్నోన్నతస్థలీని - సమాని క్రియం తాం - పథి దుర్గవిచారకాః మార్గే దుర్గస్థలశోధకాః - యద్వా - దుర్గాభిజ్ఞా రక్షిణః. ౧౩. ఏవ మితి. రామహేతోః అనుత్తమం శ్రీమద్వాక్యం - ఏవం సంభాషమాణం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఏవ మితి. పద్మా పద్మాలయా - శ్రీః - తే - ఉపలిష్ఠతాం - త్వత్సమీపే ఆసపాయినీ లిష్ఠ

౪. ౫. ఆభిషేచనిక మితి. ఆభిషేచనికం భాండం ఆభిషేకోపయుక్త మంగళ ద్రవ్యజాతం. ౬. జ్యే ష్ఠ స్మేతి. రాజతా రాజత్వం - ఆనయిష్యామి ఆనేష్యామి. ౭. ౯. ఆభిషేచనిక మితి. ఉపస్కృ తం సంస్కృతం ౧౦. తత్రేతి. పురస్కృతం అగ్రతః కృతం-అధ్వరాత్ యాగశాలాయాః. ౧౧. నేతి. మాతృగంధినీం - కేవల మాతృవ్యవదేశాం - మాతృసంజ్ఞా మాత్రా మిత్యర్థః. ౧౨. క్రియతా మితి. విషమాణి విషమస్థలీని - సమాని క్రియంతాం - పథి దుర్గవిచారకాః - పథి దుర్గమేఘ విష మేఘ జనాన్ చారయంతి తథా. ౧౩. ఏవ మితి. రామహేతో రనుత్తమం శ్రీమద్వాక్య మేవం సంభాషమాణం తం ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౧౪. ఏవమితి. పద్మా పద్మహస్తా - తే ఉపలిష్ఠ

స్య పద్మా శ్రీ రుపతిష్ఠతాం, య స్త్వం జ్యేష్ఠే నృపసుతే పృథివీం దాతు మిచ్ఛ
సి. ౧౧. అనుత్తమం తద్వచనం నృపాత్మజ ప్రభాషితం సంశ్రవణే నిశమ్యచ, ప్ర
హర్షజా స్తం ప్రతి బాష్పబిందవో నినేతు రాగ్యానననేత్రసంభవాః. ౧౬. ఊచు
స్తే వచన మిదం నిశమ్య హృష్టా సామాత్యా స్పృహిషదో వియాతశోకాః, పం
థానం నరవర భక్తిమాన్ జనశ్చ వ్యాదిష్టా స్తవ వచనాచ్చ శిల్పివర్గః ౧౭.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథ భూమిప్రదేశజ్ఞా సూత్రకర్తృవిశారదాః, స్వకర్తాభిరతా శ్శూగాః ఖ
నకా యంత్రకా స్తథా, కర్తాంతికా స్థపతయః పురుషా యంత్రకోవిదాః,

త్విత్యర్థః - నృపసుతే నృపసుతాయ స ఏవ సుతః జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఇతరే కామజాః స్తృతా ఇతి.
వచనా దితి భావః. ౧౧. అనుత్తమ మితి. సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే - ఆశూనం
గరసంధాః 'ప్రతిశ్రవ సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా' చేతి హలాయుధః. నిశమ్య - స్థితానా మితి శేషః-ఆ
ర్యానననేత్రసంభవా ఇత్యత్ర ఆర్యేత్యవిభక్తికనిర్దేశః-ఆర్యాణా మితి యావత్. ౧౬. ఊచు రితి.
హేనరవర - తవ వచనాత్ - శిల్పివర్గః భక్తిమాన్ జనః రక్షకశ్చ పంథానం ప్రతి - వ్యాదిష్టాః
ఆజ్ఞప్తాః - ఇతీద మూచు రితి సంబంధః. ౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూష
ణే-పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. భూమిప్రదేశజ్ఞాః నిమ్నాన్నతాదిప్రదేశజ్ఞాః - యద్వా-నానాదేశవిదాః సూ
త్రకర్తృవిశారదాః సూత్రకర్తృణి నిర్ణల ప్రదేశే ధ్వగాధవాపీమాపాదిజహ్లాద్ధారసూత్రకర్తృణి విశార
దా స్సమర్థాః - యద్వా - సూత్రైః కర్తృ సూత్రకర్త - తత్ర విశారదా స్సమర్థాః - తంతు
వాయా. ఇత్యర్థః - స్వకర్తాభిరతాః మార్గరక్షణాదిస్వకర్తసావధానాః - ఖనకాః ఖననోపజీవినః -
సురంగాదికృత ఇత్యర్థః - యంత్రకాః మహాకుల్యాదితరణాయ కాష్టాదినా ఉపయంత్రప్రవర్తకాః-
వాగురికా వా - కర్తాంతికాః - కర్తృణి అంతోఽవసాన మేషా మస్తీతి కర్తాంతికాః పరికల్పిత
కర్తృకారిణః - భృతిజీవిన ఇతి యావత్ - స్థపతయః కారవః - 'వలిః కారుభేదేఽపీ' త్యమరః.
పురుషాః ఆధ్యక్షరాజపురుషాః - యంత్రకోవిదాః క్షేపణీయామంత్రకరణసమర్థాః-వర్ధకయః తత్రా

తామ్ త్వత్సమీపే అనపాయినీ భవత్పితృర్థః - జ్యేష్ఠే నృపసుత ఇతి చతుర్థ్యర్థే సప్తమీ. ౧౧.
అనుత్తమ మితి. సంశ్రవణే రామానయన ప్రతిజ్ఞావిషయే-అనుత్తమం నృపాత్మజ ప్రభాషితం తద్వ
చనం నిశమ్య - తం ప్రతి భరత ముద్దిశ్య-ప్రహర్షజాః ఆర్యానననేత్రసంభవాః బిందవః నిపేతు
రితి సంబంధః. ౧౬. ఊచు రితి. ఇదం క్రియతాం శిల్పిభిః పంథా ఇత్యుక్తం భరతవాక్యం నిశమ్య
తే సామాత్యా హృష్టా ఊచుః - వచనప్రకార మేవాహ-పంథాన మితి వ్యాదిష్టః ఆజ్ఞప్తః. ౧౭.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - ఏకోనాశీతితమస్సర్గః.

అథేత్యాది. సూత్రకర్తృవిశారదాః శిబికాదినిర్మాణే సూత్రగ్రహణకుశలాః-యద్వా-సూత్ర
క్రియమాణం కర్తృ తత్ర విశారదాః-తంతువాయా ఇత్యర్థః-ఖనకాః ఖననోపజీవినః-యంత్రకాః-
మృగపక్షిగ్రహణసాధనయంత్రకర్తారః - వాగురికా ఇతి యావత్-కర్తాంతికాః కర్తృణాం అంతః
అవసాన మస్తీతి తథా - భృతిజీవనా ఇత్యర్థః-స్థపతయః పురాదికృతః ప్రధానవర్ధకయః-పురుషాః
యంత్రకోవిదాః క్షేపణీయాదియంత్రకరణకుశలాః - జలయంత్రాదికృతోవా - వర్ధకయస్తత్రాణః

తథా వర్ధకయ శ్చైవ మార్గిణో వృక్షతక్షకాః, కూపకారా సుధాకారా వంశ
కర్తృకృత స్తథా, సమర్థా యే చ ద్రష్టారః పురత స్తే ప్రతస్థిరే. 3. సతు హర్షాత్త
ముద్దేశం జనాఘో విపులః ప్రయాన్, అశోభత మహావేగ స్సముద్ర ఇవ పర్వణి.
౪. తే స్వవారం సమాస్థాయ వర్తకర్తృణి కోవిదాః, కర్తృణై ర్వివిధోపేతైః పుర
స్తా త్సంప్రతస్థిరే. ౫. లతావల్లిశ్చ గుల్మాంశ్చ స్థాణూ నశ్వన ఏవచ, జనా
చక్రిరే మార్గం చిందంతో వివిధాన్ ద్రుమాన్. ౬. అవృక్షేషు చ దేశేషు కేచి
ద్వృక్షా నరోపయాన్, కేచి త్కురారై స్టంకైశ్చ దాత్రై శ్చిందన్ క్వచి త్క్వ
చిత్. ౭. అపరే వీరణ స్తంబాన్ బలినో బలవత్తరాః, విధమంతిస్త దుర్గాణి
స్థలాని చ తత స్తతః. ౮. అపరేఽపూరయాన్ కూపాన్ పాంసుభి శ్వభ్ర మా

ణః - 'తక్షాతువర్ధకే' రిత్యమరః. మార్గిణః మార్గ సమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః మార్గనిరోధక
వృక్షచ్ఛేదకాః - కూపకారాః కూపనిర్మాణసమర్థాః - సుధాకారాః ప్రాసాదసలక్షిత్యాదిలేపన
కారాః - వంశకర్తృకృతః వంశైః కటపికకూర్పాదికర్తృకారాః - సమర్థాః కార్యాంతరేషు సమ
ర్థాః ద్రష్టారః పూర్వానుభూతమార్గాః - మార్గప్రదర్శకా ఇతి యావత్. ౧. 3. సత్వితి. హర్షా
త్ కర్తృకరణస్య దుఃఖాత్తకత్వేఽపి జనాఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూహలాత్ - త ముద్దే
శం ప్రయాన్ రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛత్. ౪. త ఇతి. తే మార్గశోధకాః - స్వవారం
సమాస్థాయ స్వస్వశోధ్యమార్గశోధనే అన్యోన్యపర్యాయకరణం ప్రాప్య - 'నివహావసరా వారా' విత్య
మరః. వివిధోపేతైః - వివిధాః నానాప్రకారాః తా నుపేతైః - నానావిధై రిత్యర్థః - కర్తృణైః -
ఖనితపిటకకురారాదిభి స్సహ - పురస్తాత్ ప్రతస్థిరే. ౫. లతా ఇతి. లతాః మార్గావరణభూతా
శ్శాఖాః - 'సమే శాఖాలతే' ఇత్యమరః. వల్లిః వీరుధః - గుల్మాన్ కక్షాన్ - స్థాణూన్ శం
కూన్ - 'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శంకు' రిత్యమరః. ౬. అదృక్షేష్వితి. టంకైః పాషాణభేదనాది
సాధనైః - 'టంకః పాషాణదారణ' ఇత్యమరః. దాత్రైః లవిత్రైః - 'దాత్రం లవిత్ర' మిత్యమరః.
చిందన్ - అచ్ఛిందన్. ౭. అపరఇతి. వీరణ స్తంబాన్ వీరణతృణకాండాన్ - విధమంతిస్త అద
హన్ - ధ్వాశబ్దాన్నివక్త్రసంయోగయో రిత్యస్తా ధాతో ర్ధమాదేశః - బలినః రూఢమూలాన్
ఛేత్తు మశక్యా నిత్యర్థః - దుర్గాణి గంతు మశక్యాని - నిమ్నాన్న తస్థలనీత్యర్థః - స్థలాని సమానిచక్ర రితి
శేషః. ౮. అపర ఇతి. కూపాన్ మార్గస్థాన్ ఆయతం శ్వభ్ర మవటం చ పాంసుభి రపూరయాన్

మార్గ సమీకరణసమర్థాః - వృక్షతక్షకాః - మార్గనిరోధకవృక్షచ్ఛేదకాః సుధాకారాః ప్రాసాద
దిషు సుధాలేపనకారకాః - వంశకర్తృకృతః వంశైః కటకూర్పాదికర్తృకృతః - ద్రష్టారః మార్గప్ర
దర్శకాః. ౧. 3. సత్వితి హర్షాత్ దుఃఖాత్తకత్వేఽపి జనాఘస్య హృష్టత్వం రామదర్శనకుతూ
హలాత్ త ముద్దేశం ప్రయాన్ - రామాధిష్ఠితప్రదేశ ముద్దిశ్య గచ్ఛత్ - జనాఘః అశోభత. ౪.
త ఇతి. తే మార్గశోధకాః పూర్వోక్తాః స్వవారం స్వస్వసమూహం సమాస్థాయ ప్రాప్య - 'వార
సంఘాతసంచయా' ఇత్యమరః. వివిధోపేతైః పిటకఖనిత కురారాది నానాప్రకారోపేతైః కర్తృణైః
కర్తృ కర్తుం పురస్తా త్సంప్రతస్థిర ఇతియోజనా, ౫. లతాఇతి. లతాః శాఖాః - 'సమే శాఖాలతే'
ఇత్యమరః. ౬. అదృక్షేష్వితి. టంకైః పాషాణదారకైః దాత్రైః లవిత్రైః. ౭. అపరఇతి. అపరే
బలవత్తరాః - దుర్గాణి స్థలాని వివమభూప్రదేశాన్ ప్రాప్య తత్రత్యా నితి శేషః - బలినః రూఢ
మూలాన్ - వీరణ స్తంబాన్ ఉశీరజాతతృణవిశేషాన్ తతస్తతో విధమంతి విక్షేపంతి చిందంతి

యతం, నిమ్నభాగాం స్తతః కేచిత్ సమాం శ్చక్ర స్సమంతతః. ౯. బబంధు
 ర్బంధనీయాంశ్చ ఊద్యాన్ సంచుక్షుదు స్తదా, బిభిదు ర్భేదనీయాంశ్చ తాం
 స్తాన్ దేశా న్న రా స్తదా. ౧౦. అచిరేణైవ కాలేన పరివాహాన్ బహూద
 కాన్, చక్రు ర్బహువిధాకారాన్ సాగరప్రతిమాన్ బహూన్. ౧౧. నిర్జలే
 షు చ దేశేషు ఖానయామాసు రుత్తమాన్, ఉదపానాన్ బహువిధాన్ వేది
 కాపరిమండితాన్. ౧౨. ససుధాకుట్టిమతలః ప్రపుష్పితమహీరుహః, మత్తోద్భు
 త్ప్రద్విజగణః పతాకాభిరలంకృతః, చందనోదకసంసిక్తో నానాకుసుమభూషితః,
 బహ్వశోభత సేనాయాః పంథా స్సురపథోపమః. ౧౩. ఆజ్ఞాప్యాథ యథా
 జ్ఞప్తియుక్తా స్తేఽధిక్రతా నరాః, రమణీయేషు దేశేషు బహుస్వాదుఫలేషుచ,

నిమ్నభాగాం శ్చ పాంసుభి స్సమాం శ్చక్రః ప్రపూర్యేతి శేషః - యద్వా - పూర్వశ్లోకే దుర్గాణి
 తృణలతాదిచ్ఛన్నాని స్థలాని చ విధమంతి స్తేతి యోజనా. అతో న పునరుక్తిః. ౯. బబంధురితి.
 బంధనీయాన్ జలప్రదేశాన్ - బబంధుః సేనాసంతరణార్థం సేతుభి ర్బబంధుః - ఊద్యాన్ ఊదా
 ర్హాన్ శర్కరాభూయిష్టప్రదేశాన్ - సంచుక్షుదుః చూర్ణయామాసుః - భేదనీయాన్ కచ్చాని బహు
 జలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః. ౧౦. అచిరేణేతి. పరివాహాన్ అల్పప్రవాహాన్ జలాచ్ఛాన్
 సాన్ బద్ధసేన బహూదకాన్ చక్రుః - యద్వా - పరివాహాన్ దూరస్థతటాకప్రవర్ధితాన్ బహు
 విధాకారాన్ సోపానావతారాద్యసేకప్రకారా నిత్యర్థః. ౧౧. నిర్జలేష్వితి. ఉదపానాన్ కూపాన్
 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసివే'త్యమరః. బహువిధాన్ నరగజతురగాది
 పానయోగ్యసరో నాప్యాదిభేదేన బహువిధాన్ - వేదికాపరిమండితాన్ జలపాన కాలేవిశ్రాంత్యర్థం
 తీరే వేదికాలంకృతాన్. ౧౨. ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సుధాలిప్తకుట్టిమతలాపే
 తః - 'కుట్టిమోస్త్రీ నిబద్ధా భూ' రిత్యమరః. ప్రపుష్పితమహీరుహః - జలసేచనేనేతి శేషః - చందనో
 దకసంసిక్తః విశ్రాంతిప్రదేశేషు చందనయుక్తవారిసిక్తః - నానాకుసుమభూషితః ప్రకీర్ణనానాపుష్ప
 శోభితః. ౧౩. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యేత్యాది. అథ మార్గకరణానంతరం - అధిక్రతాః మార్గశిబిరాదికరణే
 నియుక్తాః - యుక్తాః పరస్పరం యుక్తాః - బహు స్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో
 నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశోఽభిమతః - తం తాదృశసన్నివేశం - యథాజ్ఞప్తి యథామతి -
 ఆజ్ఞాప్య కర్తుం నియమ్య భూషణోపమం భూషణభూతం - స్వతోలంకృత మితి యావత్ - నివేశం

యావత్ - ఇతి యోజనా. ౮. ౯. బబంధు రితి. బంధనీయాన్ బబంధుః పల్వలక్షుద్ర సదీమర్గమప్ర
 దేశాన్ సేతుభిః బబంధు రిత్యర్థః - ఊద్యాన్ క్షుద్రశిఖాభూయిష్టప్రదేశాన్ సంచుక్షుదుః చూర్ణ
 యామాసుః - భేదనీయాన్ తటాకాదిజలప్రదేశాన్ జలనిర్గమార్థం బిభిదుః. ౧౦. అచిరేణేతి. పరివా
 హాన్ అల్పప్రవాహాన్ - బంధసేన బహూదకాన్ చక్రుః. ౧౧. నిర్జలేష్వితి. ఉదపాన్ కూపాన్ -
 వేదికాపరిమండితాన్ వేదికాభిః పరితో మణ్డితాన్. ౧౨. ససుధేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం
 సుధాకుట్టిమతలః సుధాలిప్తనిబద్ధభూప్రదేశః. ౧౩. ౧౪. ఆజ్ఞాప్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం
 అథ మార్గకరణానంతరం అధిక్రతాః మార్గశిబిరాదికరణే నియుక్తాః పరస్పరం సంగతాః - బహు
 స్వాదుఫలేషు రమణీయేషు దేశేషు భరతస్య యో నివేశః యాదృశాకారవిశిష్టో నివేశః అభిప్రేతః
 తం తాదృశసన్నివేశం యథాజ్ఞప్తి యథామతి ఆజ్ఞాప్య కర్తు మితి శేషః - భూషణోపమం భూషణ

యో నివేశ స్వభిప్రేతో భరతస్య మహాత్మనః, భూయ స్తం శోభయా
మాసు ర్భూషాభి ర్భూషణోపమం. ౧౬. నక్షత్రేషు ప్రశస్తేషు ముహూర్తేషుచ
తద్విదః, నివేశాన్ స్థాపయామాసు ర్భరతస్య మహాత్మనః. ౧౭. బహుపాంసుచ
యా శ్చాపి పరిభాపరివారితాః, తత్రేంద్రకీలప్రతిమాః ప్రతోళీవరశోభితాః, ప్రా
సాదమాలావితతా స్సాధప్రాకారసంవృతాః, పతాకాశ భితా స్సర్వే సునిర్మిత
మహాపథాః, విసర్పద్భి రివాకాశే విటంకాగ్రవిమానకైః, సముచ్చితై ర్నివేశా
స్తే బభు శ్శక్రపురోపమాః. ౨౦. జాహ్నువీం తు సమాసాద్య వివిధద్రుమకాన
నాం, శీతలామలపానీయాం మహామీనసమాకులాం. ౨౧. సచంద్రతారాగణ
మండితం యథా నభః క్షపాయా మమలం విరాజతే, నరేంద్రమార్గ స్స తథా
వ్యరాజత క్రమేణ రమ్య శ్శుభశిల్పినిర్మితః. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
అయోధ్యాకాండే - అశీతితమస్సర్గః.

భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయోసి శోభయామాసుః - భూషయామాసుః. ౧౬. ౧౭.
నక్షత్రేష్విత్యాది. తద్విదః వాస్తుశాస్త్రజ్ఞాః - నివేశాన్ శిబిరాణి. ౧౭. బహ్విత్యాదిశ్లోకత్రయ
మేకం వాక్యం. తత్ర మార్గే - బహుపాంసుచయాః - పాంసుశబ్దేనాత్ర సూక్ష్మసికతా ఉచ్యంతే -
బహవః పాంసుచయా యేషు తే తథోక్తాః - పరిభాపరివారితాః - ఘేయై ర్వృతాః ఇంద్రకీలప్రతి
మాః - ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః - ప్రతోళీ వీధిః - 'రథ్యా ప్రతోళీ విశిఖేత్య
మరః. ప్రాసాదమాలావితతాః ప్రాసాదాః - దేవగృహాణి - 'ప్రాసాదో దేవభూభూతా' మిత్యమరః.
సాధప్రాకారసంవృతాః - సాధాః రాజగృహాణి - యద్వా - సాధాః సుధాధవళితాః - తేన రక్తం
రాగాదిత్యై - సముచ్చితైః - ఉన్నతైః అతఏవ ఆకాశే విసర్పద్భి రిన్ధితైః - విటంకాగ్రవిమానకైః -
విటంకయుక్తాగ్రవిమానైః - 'కపోతపాలికాయాం తు విటంకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. విమానాని
సప్తభూమికాః ప్రాసాదాః - తైః బభుః - శక్రపురోపమాః అమరావతీసదృశాః. ౨౦. జాహ్నువీ
మితి. సమాసాద్య అవధీకృత్య - తత్పర్యంత మిత్యర్థః - నివేశాబభు రితి పూర్వేణాన్వయః - ఉత్తరేణ
వా గంగావిశేషణై స్తతః పరం నివేశకరణాశక్యత్వం ద్యోత్యతే. ౨౧. సచంద్రతారాగణమండిత
మితి. సచంద్రో య స్తారాగణ స్తేన మండితం. ౨౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణ
భూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అశీతితమస్సర్గః.

సదృశం - అతిరమణీయ మితి యావత్ - భూషాభిః వితానకనకకలశధ్వజాదిభిః భూయో భూష
యామాసు రితి యోజనా. ౧౬. ౧౭. నక్షత్రేష్వితి. నివేశాన్ శిబిరాణి. ౧౭. బహ్విత్యాదిశ్లోకత్ర
య మేకం వాక్యం. బహుపాంసుచయాః బహవః. పాంసుసదృశసికతామయాః యేషు తే తథోక్తాః -
ఇంద్రకీలప్రతిమాః ఇంద్రకీలపర్వతసదృశాః - ప్రతోళీవరశోభితాః ప్రతోళీ రథ్యా - విటంకాగ్రవిమా
నకైః విటంకో గృహకపోతపాలికా - తదుపరి నిర్మితైః శిలాగృహై రిత్యర్థః - యద్వా విటంకవద్భి
రగ్రవిమానైః సముచ్చితైః నివేశా స్తే బభుః. ౧౮. ౨౦. జాహ్నువీ మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం. జాహ్నువీం సమాసాద్య స నరేంద్రమార్గో వ్యరాజతేతి సంబంధః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహాశ్వర
తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - అశీతి
తమస్సర్గః.

తతో నాందీముఖం రాత్రిం భరతం సూతమాగధాః, తుష్టువు ర్వాగ్విశే
షజ్ఞా స్తస్మై ర్మంగళసంహితైః. ౧. సువర్ణకోణాభిహతః ప్రాణదద్యామదుం
దుభిః, దద్ధు శ్శంఖాంశ్చ శతశో నాదాం శోచిచ్చావచస్వరాన్. ౨. స తూర్య
ఘోష స్సుమహాన్ దివ మాపూరయన్నివ, భరతం శోకసంతప్తం భూయ శ్శో
కై రరంధ్రయత్. ౩. తతః ప్రబుద్ధో భరత స్తం ఘోషం సన్నివర్త్యచ,
నాహం రాజేతి చాప్యక్వా శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౪. పశ్య శత్రుఘ్న
కై కేయ్యా లోకస్యాపకృతం మహత్, విసృజ్య మయి దుగిఖాని రాజా దశరథో
గతః. ౫. తస్మైమా ధర్మరాజస్య ధర్మమూలా మహాత్మనః, పరిభ్రమతి రాజశ్రీ
ర్నా రివాకర్ణికాజలే. ౬. యో హి న స్సుమహా న్నాథ సోస్థి ప్రవ్రాజితో వనం,
అనయా ధర్మముత్సృజ్యమాత్రామి రాఘవ స్స్వయం. ౭. ఇ త్యేవం భరతం ప్రేక్ష్య
వీలపంతం విచేతనం, కృపణం దురుదు స్సర్వా స్సస్వరం యోషిత స్తదా. ౮. తథా
తస్మిన్ విలపతి వసిష్ఠో రాజధర్మవిత్, సభా మిత్వోక్తునాథస్య ప్రవిశేష మహాయశాః.
౯. శాతకుంభమయీం రమ్యాం మణిరత్న సమాకులాం, సుధర్మా మివ ధర్మాత్మా
సగణః ప్రత్యవవ్యత. ౧౦. స కాంచనమయం పీఠం సుఖా స్తరణసంవృతం, అధ్యా

తత ఇత్యాది. నాందీముఖం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం - యద్వా - భరతాభి
షేకాయ వసిష్ఠేన కృతనాందీముఖాభ్యుదయయుక్తాం - యద్వా-శోకవిగమాయ కృతాభ్యుదయా
మిత్యర్థః - రాత్రిం రాత్రా అపరరాత్ర ఇత్యర్థః - యద్వా-రాత్రిం ప్రాప్యేతి శేషః - మంగళసం
హితైః మంగళశబ్దసహితైః. ౧. సువర్ణకోణాభిహత ఇతి. కోణోవాదనదండః - యామావసానసూ
చకో దుందుభిః - యామదుందుభిః-ప్రాణదత్ నదతిస్త - నాద్యంతే విభి రితి నాదాః-కాహళ్యా
దయః తాన్ ఉచ్చావచస్వరాన్ నిమ్నాన్నతస్వరాన్ - మంద్రమధ్యమతారరూపేణ నానాస్వరా
నిత్యర్థః. ౨. స ఇతి. అరంధ్రయత్ వ్యతారయత్ - అరంధ్రయ దితి పాఠే-అపచత్ ఆతప దిత్వ
ర్థః. ౩. ౪. పశ్యేతి. కై కేయ్యా హేతుభూతయా - జాయమానం లోకస్య సూతమాగధాదేః అప
కృతం అచుచితం కర్త పశ్య - యద్వా - లోకస్య జనస్య కై కేయ్యా-మహద్యథా భవతి తథా అప
కృతం-తదేవాహ-విసృజ్యేత్యాది. ౫. తస్మైతి. రాజశ్రీః ప్రధానే రాజని వర్తమానే జ్యేష్ఠపుత్రస్య
యువరాజత్వేన ప్రాప్తే త్యేవ మవిచ్ఛిన్నా రాజ్యలక్ష్మీః - అకర్ణికా కర్ణోఽగ్రత్రం - 'కర్ణ శ్శోత్ర
మగ్రత్రం'చేతి భువనః - సోస్థాస్తీతి కర్ణీ - స ఏవ కర్ణిః కర్ణధార ఇతి యావత్-తద్రహితా. ౬.
౯. శాతకుంభమయీ మితి. శాతకుంభమయీం స్వర్ణమయీం-మణిరత్నసమాకులాం మణిశ్రేష్ఠసమా
వృతాం - 'రత్నం స్వజాతౌ శ్రేష్ఠే'త్యమరః. యద్వా-మణయో ముక్తాః - 'మణి ర్ద్వయో రశ్మ
జాతౌ ముక్తాదిశేషిచ' త్యమరః. ౮ త్నాని పద్మరాగాదీని - ఆత్ర సభా మితి విశేష్యం - సగణః సశి
ష్యగణః. ౧౦. ౧౧. బ్రాహ్మణా నితి. గణవల్లభాన్ గణాధ్యక్షాన్-ఆత్యయికం-ఆత్యయః కృచ్ఛం

తత ఇతి. నాందీముఖం రామానయనాభ్యుదయప్రారంభయుక్తాం రాత్రిం రాత్రా అపరరా
త్ర ఇతి యావత్. ౧. సువర్ణేతి. సువర్ణకోణాభిహతః సువర్ణదండాభిహతః - యామదుందుభిః యా
మనిర్గమనసూచకో దుందుభిః సాంధ్యాన్ మంగళాదీన్ అరంధ్రయత్ వ్యదళయత్. ౨. ౫. తస్మైతి.
రాజవరంపరయా ఆగతా శ్రీః - అకర్ణికా కర్ణధారరహితా. ౬. ౯. శాతకుంభేతి. మణిరత్న
సమాకులాం మణిశ్రేష్ఠనిబిడాం సగణః సశిష్యగణః. ౧౦. ౧౧. బ్రాహ్మణా నితి. గణవల్లభాన్ నేనా

స్త సర్వవేదజ్ఞో దూతాననుశశాస చ. ౧౧. బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యా
నమాత్యాన్ గణపల్లభాన్, క్షీప్ర మానయతావ్యగ్రాః కృత్య మాత్యయికం హి
నః, స రాజపుత్రం శత్రుఘ్నం భరతంచ యశస్వినం, యథాజితం సుమంత్రంచ
యే చ తత్ర హితా జనాః. ౧౩. తతో హలహలాశబ్ద స్సమహాన్ సమపద్యత,
రథై రథై ర్గజై శ్చాపి జనానా ముపగచ్ఛతం. ౧౪. తతో భరత మాయాంతం
శతక్రతు మివామరాః, ప్రత్యనందన్ ప్రకృతయో యథా దశరథం తథా. ౧౫.
హ్రద ఇవ తిమినాగసంవృత స్త్రిమితజలో మణిశంఖశర్కరః, దశరథసుతశోభి
తా సభా సదశరథేవ బభౌ యథాపురా. ౧౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయో
ధ్యాకాండే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తా మార్యగణసంపూర్ణాం భరతః ప్రగ్రహం సభామ్, దదర్శ బుద్ధిసంప
న్నః పూర్ణచంద్రో నిశా మివ. ౧. ఆసనాని యథాన్యాయమార్యాణాం విశ
తాంతదా, వస్త్రాంగరాగప్రభయా ద్యోతితా సా సభోత్తమా. ౨. సా విద్యజ్ఞ
నసంపూర్ణా సభా సురుచిరా తదా, అదృశ్యత ఘనాపాయే పూర్ణచంద్రేవ శర్వ
రీ. ౩. రాజ్ఞ స్తు ప్రకృతీ స్సర్వా స్సమగ్రాః పేక్ష్య ధర్మవిత్, ఇదం పురోహి
తో వాక్యం భరతం మృదు చాబ్రవీత్. ౪ తాత రాజా దశరథ స్స్వర్గతో ధర్మ

తత్ర భవ మాత్యయికం - యత్నసాధ్య మిత్యర్థః - సరాజభృత్యం రాజాంతరంగభృత్యసహితం - యథాజి
దితి విజయాభ్యుమంత్రిణో నామాంతరం - సుమంత్ర శబ్దసాహచర్యాత్ - యేచ తత్ర భరతే - హితాః
హితపరాః జనాః - తానప్యానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౩. ౧౪. హ్రద ఇతి. శర్కరాశబ్దేనా
త్రస్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే - హ్రదశ్చ సముద్ర సమీపస్థః - తిమిశంఖాదిసాహచర్యాత్ - అత్ర స్త్రిమి
తజలేన వసిష్ఠస్య - తిమినాగాభ్యాం భరతశత్రుఘ్నయోః - మణ్యాదిభి రమాత్యాదీనాం చ - సామ్యం.
౧౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - ఆయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తామితి. ప్రగ్రహం నియమవలీం - యద్వా - శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం -
తదా నిశావిశేషణ మిదం. ౧. ఆసనానీతి. ఆసనాని విశతాం - ఆసనేషాపవిశతా మిత్యర్థః. ౨.
సేతి. ఘనాపాయే వర్షాపగమే - శరదీతి యావత్ - భరతాభిషేకాయ సర్వే ఆలంకృతా స్సమా
గతా ఇతి భావః. ౩. రాజ్ఞ ఇతి. ప్రేక్ష్య సంసాదార్థ మవలూక్య. ౪. తాలేతి. తాత వత్స-ధర్మం
నాయకాన్ - ఆత్యయికం ఆత్యయః కృచ్ఛం తత్ర భవ మాత్యయికం యత్నసాధ్య మిత్యర్థః.
౧౨. స రాజపుత్ర మితి. యే హితా జనాః తా నానయతేతి పూర్వేణ సంబంధః - యథాజి దితి
కశ్చన మంత్రీ. ౧౩. ౧౪. హ్రద ఇవేతి. శర్కరాశబ్దేన స్థూలవాలుకా ఉచ్యంతే. ౧౬. ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాభ్యాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - ఏకాశీతితమస్సర్గః.

తామితి. ప్రగ్రహం నిభృతాం - యద్వా శుక్రబృహస్పత్యాది ప్రకృష్టగ్రహయుక్తాం. ౧.
ఆసనానీతి. ఆసనాని విశతాం ఆసనేషాపవిశతా మిత్యర్థః. ౨. సేతి. ఘనాపాయే వర్షాపగమే. ౩.
౪. తాలేతి. ధర్మ మాచరన్ - ధర్మం సత్యపరిపాలనరూపం. ౫. రామ ఇతి. తథా సత్యధృతిః

మాచరణ, ధనధాన్యవతీం స్థితాం ప్రదాయ పృథివీం తవ. ౧. రామ స్తథా
సత్యధృతి స్సతాం ధర్మ మనుస్మరణ, నాజహా త్పితౄ రాదేశం శశీ జ్యోత్స్నా
మివోదితః. ౬. పిత్రా భ్రాత్రా చ తే దత్తం రాజ్యం నిహతకంటకం, త
ద్భుజ్జ్వ ముదితామాత్యః క్షీప్ర మేవాభిషేచయ. ౭. ఉదీచ్యా శ్చ ప్రతీచ్యా
శ్చ దాక్షిణాత్యా శ్చ కేవలాః, కోట్యాపరాంతా సాముద్రా రత్నాన్యభిహారం
తు తే. ౮. తచ్ఛ్రుత్వా భరతో వాక్యం శోకేనాభిపరిపుతః, జగామ మనసా
రామం ధర్మజ్ఞో ధర్మ కాంక్షయా. ౯. సభాష్పకలయా వాచా కలహంసస్వరో
యువా, విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం. ౧౦. చరితబ్రహ్మచర్యస్య
విద్యాస్నాతస్య ధీమతః, ధర్మే ప్రయతమానస్య కో రాజ్యం మద్విధో హ రెత్.
౧౧. కథం దశరథాజ్ఞాతో భవే ద్రాజ్యాపహరకః, రాజ్యం చాహం చ రామస్య

సత్యపరిపాలనరూపం - తవ తుభ్యం. ౧. రామ ఇతి. తథా పితృవత్ - సత్యే ధృతిః ప్రీతి ర్యస్యన
సత్యధృతిః - ధృత్తోప్రీతా వితి ధాతోః స్త్రియాం క్తిక్ ప్రత్యయః-సతాం పితృనిదేశ వర్తినాం-
ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం - 'జీవతో' ర్వాక్యకరణాత్ ప్రత్యబ్దం భూరిభోజనాత్, గయా
యాం పిండదానా చ్చ త్రిభిః పుత్రస్య పుత్రతే'తి వచనాత్. ౬. పిత్రే'తి. అభిషేచయ - ఆత్మాన
మితి శేషః. ౭. ఉదీచ్యా ఇతి. ప్రాచ్యా ఇత్యపి సిద్ధం కేవలాః సింహాసనాదిరహితా ఇత్యపరాంతాది
విశేషణం - అపరాంతాః అపరాంతదేశవాసినో యవనాః-కోట్యా కోటిసంఖ్యయా ఉపలక్షితాని-
రత్నాని - సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసినః. ౮. తదితి. ధర్మజ్ఞః కులక్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూప
ధర్మజ్ఞః - ధర్మ కాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మ లిప్సయా - రామం మనసా జగామ - సస్తా
రేత్యర్థః. ౯. స ఇతి. బాష్పకళయా అధర్మస్థ రణాద్రామస్తరణా ద్వా బాష్పేణావృక్తయా -
కలహం సస్వర ఇత్యనేనాభినివేశనిశేషో ద్యోత్యతే - యువేత్యనేన భోగకాలేపి భోగోపకరణజి
హాసా చిత్ర మితి ఋషి స్తోతి - సభామధ్యే జగర్హే నియమాతిక్రమం రహసి బోధయే దితి నియ
మోపి భగ్నః - అతిక్రూర మధర్మం నియుక్తవా నితి దుఃఖపారవశ్యా ద్రహ స్సదోవిభాగవిస్తరణేన
గర్హితవాక్ - పురోహితం జగర్హే - సమ్యక్ త్వయాస్య కులస్య భావిహిత మవేక్షిత మితి నినింద-
సభామధ్యే - బహవ స్సమేత్య మమైకస్య పారతంత్ర్యం కి మపజిహీర్షంతి-సభామధ్యే - కిమవనేపి
మద్ధనం ముష్ణంతి. ౧౦. చరితే'తి. చరితబ్రహ్మచర్యస్య అనుష్ఠితగురుకులవాసస్య-విద్యాస్నాతస్య 'వేద
మధీత్య స్నాయా' దితి స్తుతి ప్రక్రియయా నిఖిలవేదాధ్యయనానంతర భావిస్నాన కర్తయుక్తస్య-
ధీమతః తదర్థజ్ఞస్య - ధర్మే ప్రయతమానస్య తదర్థానుష్ఠానవతః - మద్విధః శాస్త్రవశ్యో మాదృశః.
౧౧. మద్విధ ఇత్యేత ద్వివృణోతి - కథ మిత్యాదినా. రామ విరహోత్తరక్షణే మృతస్య కుక్షౌ జా

తథా పితృవ త్సత్యవర్తీ - సతాం ధర్మం పితృనిదేశవర్తినాం ధర్మం పితృవచనపరిపాలనరూపం.
౬. పిత్రే'తి. అభిషేచయ ఆత్మాన మితి శేషః. ౭. ఉదీచ్యా ఇతి. కేవలాః ప్రత్యేకసింహాసనాధీ
శ్వరా ఇత్యర్థః - కోట్యా పరాంతా ఇత్యత్ర పరాంతా ఇతి ఛేదః - కోట్యా ఉపలక్షితాః-పరాం
తాః ప్రాచీదిగంతవాసినః - సాముద్రాః సముద్రద్వీపవాసిన ఇత్యర్థః. ౮. తచ్ఛ్రుత్వే'తి. ధర్మజ్ఞః కుల
క్రమాగతజ్యేష్ఠాభిషేచనరూపధర్మజ్ఞః - ధర్మ కాంక్షయా జ్యేష్ఠానువర్తనరూపధర్మ లిప్సయా-రామం
మనసా జగామ - సస్తారేత్యర్థః. ౯. స ఇతి. సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం అధర్మే మాం
రియుక్తవా నితి దుఃఖపారవశ్యా ద్గర్హితవాక్. ౧౦. చరితే'తి. విద్యాస్నాతస్య - సర్వవేదాధ్యయ

ధర్మం వక్తు మిహార్హసి. ౧౨. జ్యేష్ఠ శ్రేష్ఠశ్చ ధర్మాత్తా దిలీపనహుషోపమః,
 లబ్ధు మర్హతి కాకుత్స్థో రాజ్యం దశరథో యథా. ౧౩. అనార్యజుష్ట మస్వర్గ్యం
 కుర్యాం పాప మహం యది, ఇత్వోక్మాణా మహం లోకే భవేయం కులపాంస
 నః. ౧౪. యద్ధి మాత్రా కృతం పాపం నాహం తదపి రోచయే, ఇహస్థో వన
 దుర్గస్థం నమస్యామి కృతాంజలిః. ౧౫. రామ మేవానుగచ్ఛామి రాజా సద్విప
 దాంవరః, త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య మర్హతి రాఘవః. ౧౬. తద్వా
 క్యం ధర్మసంయుక్తం శ్రుత్వా సర్వే సభాసదః, హర్షా న్తుముచు రశ్రుణి రామే
 నిహితచేతసః. ౧౭. యదిత్వార్యం న శత్రోమి వినివర్తయితుం వనాత్, వనేతత్రైవ

తోఽహం కథం తత్త్యక్తం రాజ్యం పరిగృహ్ణీయాం - మత్స్వరూపవర్యాలోచనయాపి నాహం
 రాజ్యార్హ ఇత్యాహ - రాజ్యంచేతి - విశేషపస్తుష్పేకమేకస్య కిమిష్టే - ప్రత్యుత రాజ్యం వా
 మితి మాం నేష్టే - రాజ్యం చాహం చ రామస్య - రాజ్య మపి రామసంబంధి అహ మపి రామ
 సంబంధి - ఉభయ మపి రామశేష మిత్యర్థః - ధర్మం వక్తు మిహార్హసి - లోకే స్వపిత్రాదికం నిగృ
 హ్య స్వయం రాజ్యస్య కర్తార స్సంతి - తదేతద్వ్యక్తావపి భవతీతి మామంస్థాః - ఇహ మద్విషయే -
 మత్ప్రకృతిం జ్ఞాత్వా ధర్మం వక్తు మర్హసి - ధర్మం పాల్యత్వ పాలకత్వరూపం వక్తు మర్హసి - రా
 మశేషత్వావిశేషే ఏకం శేషం కథ మవరం రక్షేత్ - కథా సతి రాజ్య మేవ మాం కి మితి న రక్షే
 దితి భావః - నను రత్న పేటికయో ర్ద్వయో శ్చేషత్వావిశేషేష్యేకం రక్ష్య మవరం రక్షకం చ దృ
 ష్టం - తద్వ దస్తితి చేత్ సతత్ర హి పేటికాకుంచికాదివ్యాపారేణ స్వామినా రక్షకత్వేన విని
 యుక్తా - నాహ మేవం రామేణ వినియుక్తః - యథా స్వైకధార్య మపి రత్న మనవసరే పేటికా
 నం కరోతి - తద్వత్ స్వేనైవ పాల్య మపి రాజ్య మస్తాభి ర్యావచ్ఛక్తిప్రసాదితోఽప్యనవసరతయా
 రామో యదా మదధీనం కుర్యాత్ - తదా తదాహితశక్తిక స్తత్పరతంత్రః పేటికావత్ యావత్త
 దాగమనం రక్షేయం అత స్తన్నివర్తనప్రయత్న ఏవ సర్వథా కార్యః - ప్రథమతో వరనిర్బంధాది
 కృతా రాజ్యస్యాస్తదీయత్వబుద్ధిః రామసమక్షం గత్వా పరిహరణీయేతి భావః. తనిక్లోకే. ౧౨. వక్త
 వ్యం ధర్మ మాహ - జ్యేష్ఠ ఇత్యాదినా. దిలీపనహుషశబ్దా చంద్రసూర్యవంశశ్రేష్ఠ రాజోపలక్షణా
 క్థా. ౧౩. అనార్యేతి. ఇత్వోక్మాణాం లోకే నస్సంబంధిని జనే. ౧౪. యద్ధితి. అనేనాప్రాప్తభా
 షణశ్రవణపాపస్య ప్రాయశ్చిత్త మనుష్ఠితం. ౧౫. రామ మితి. ద్వా పాదౌ యేషాంతే ద్విపాదః.
 సంఖ్యాను పూర్వస్యేతి లోప స్సమాసాంతః - తేషాం - పురుషాణామిత్యర్థః. ౧౬. మధ్యే కవి
 వాక్యం - తద్వాక్య మితి. సభాను సీదంతీతి సభాసదః సభ్యాః. ౧౭. యదితి. కనిష్ఠే లక్షణే ఆర్య
 శబ్దప్రయోగో జ్యేష్ఠానువర్తనరూప ధర్మనిరతత్వాత్ - యథార్యో లక్షణ స్తథా - అహం లక్ష

నానంతరం భావిస్సానయుక్తస్య - మద్విధి శాస్త్రవిశ్వా మాదృశః. ౧౮. కథ మితి. రాజ్యం
 చ రామసంబంధి - అహ మపి రామసంబంధి - ఉభయ మపి రామ శేష మిత్యర్థః - అతో ధర్మం
 వక్తు మర్హసి. ౧౨. ౧౪. *తి. నను త్వత్ప్రాత్రా ప్రయానేన రాజ్యసంపాదనా దస్తాభి రేవ ముక్త
 మిత్యుత అహ - యద్ధితి. వనదుర్గస్థం వనరూపదుర్గస్థం. ౧౫. రామ మితి. రామ మేవానుగచ్ఛామి -
 అనేతు మితి శేషః - కుతః ద్విపదాం వర స్స రాఘవో రాజా త్రయాణా మపి లోకానాం రాజ్య
 మర్హతి నాన్య ఇతి భావః. ౧౬. ౧౭. * తి. సర్వథా స్వస్య రాజ్యచింతా నాస్తీతి ప్రతిపాదకం పున

వత్స్యమి యథార్యో లక్షణ స్తథాః ౧౮. సర్వోపాయం తు వర్తిష్యే విని
వర్తయితుం బలాత్, సమక్ష మార్యమిశ్రాణాం సాధూనాం గుణవర్తినాం. ౧౯.
విష్టికర్తాంతికా స్సర్వే మార్గశోధకరక్షకాః, ప్రస్థాపితా మయా పూర్వం యా
త్రాపి మమ రోచతే. ౨౦. ఏవముక్త్వా తు ధర్మాత్తా భరతో భ్రాతృవత్సలః,
సమీపస్థమువాచేదం సుమంత్రం మంత్రకోవిదం. ౨౧. తూర్ణ ముత్థాయ
గచ్ఛ త్వం సుమంత్ర మమ శాసనాత్, యాత్రా మాజ్ఞాపయ త్మీప్రం బలం
చైవ సమానయ. ౨౨. ఏవ ముక్త స్సుమంత్రస్తు భరతేన మహాత్మనా, హృష్ట
స్త దాదిశ త్వర్వం యథా సందిష్ట మిష్టవత్. ౨౩. తాః ప్రహృష్టాః ప్రకృతయో
బలాధ్యక్షౌ బలస్య చ, శ్రుత్వా యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం రాఘవస్య నివ
ర్తనే. ౨౪. తతో యోధాంగనా స్సర్వా భర్తృణాం సర్వాన్ గృహేగృహే,
యాత్రాగమన మాజ్ఞాయ త్వరయంతి స్త హర్షితాః. ౨౫. తే హయై ర్గో
రదై శ్శీఘ్రై స్స్యందనై శ్చ మహాజవైః, సహ యోధై ర్బలాధ్యక్షౌ బలం సర్వ
మచోదయన్. ౨౬. సజ్జం తు తచ్ఛలం దృష్ట్వా భరతో గురుసన్నిధౌ, రథం మే

ణశ్చేత్యర్థః. ౧౮. సర్వోపాయ మితి. సర్వోపాయం వర్తిష్యే - సర్వోపాయ మితి క్రియావిశేష
ణం - సర్వోపాయై ర్యత్నం కరిష్య ఇత్యర్థః - ఆర్యమిశ్రాణాం సదస్యానాం - 'ఆర్యమిశ్రాః పారి
షదా సదస్యా స్సామవాయికా' ఇతి సజ్జనః. భవద్భి రాగంతవ్య మిత్యర్థా దుక్తంభవతి. ౧౯. విష్టి
కర్తాంతికా ఇతి. విష్టయో భృతి మంతరేణ జనపదేభ్య స్సమాసీతాః కర్తకరాః - కర్తాంతికాః
కర్తాంతే భృతిగృహీతారః - మార్గశోధకరక్షకా ఇతి విష్ట్యాదివిశేషణం - ప్రస్థాపితా మయా
పూర్వ మిత్యభిధానా ద్వసిష్ట శ్శివీకరణనియోగ మజాన న్నభిషేకప్రస్తావంకృతవా విత్యవగమ్య తే.
౨౦. ౨౧. ఏవ మితి. ఇష్టవత్ ఇష్టార్హం - ఇష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩. తా ఇతి. తాః
ప్రకృతయః పౌరశ్రేణయః - 'రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః.
బలాధ్యక్షాః సేనాపతయ శ్చ - రాఘవస్య నివర్తనే నివర్తననిమిత్తం - సమాజ్ఞప్తాం - బల
స్య నైస్యస్య యాత్రాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టాః - ఆసన్నితి శేషః. ౨౪. తత ఇతి. యా
త్రాగమనం యాత్రాయాః ఆగమనం సిద్ధిం - యాత్రా రూపగమనమితి వా. ౨౫. త ఇతి.
గోరదైః వృషభ యుక్తరదైః - శకటై రిత్త్యర్థః - బలం సర్వ మిత్యవయ వావయవినో క్చేద
నిర్దేశః. ౨౬. సజ్జ మితి. సజ్జం సన్నద్ధం - గురుసన్నిధౌ విత్యనుజ్ఞా కరణార్థముక్తం. ౨౭.

ర్భరతవాక్యం - యది త్వితి. ౧౮. సర్వోపాయ మితి. ఆర్య మిశ్రాణాం సదస్యానాం -
'ఆర్యమిశ్రాః పారిషదాః సదస్యా' ఇతి సజ్జనః. సమక్షం సర్వోపాయం యథా తథా వనాన్ని
వర్తయితుం రామ మితి శేషః - వర్తయిష్యే యతిష్య ఇతి సంబంధః. ౧౯. విష్టితి. విష్టికర్తాం
తికాః విష్టయః భృతిం వినా కర్తృకృతః కర్తాంతికాః కర్తాంతే భృతిగృహీతారః. ౨౦. ౨౧.
ఏవ మితి. ఇష్టవత్ ఇష్టార్హ మిష్టానురూప మితి యావత్. ౨౩. తా ఇతి. బలాధ్యక్షాః
బలానామధిష్ఠాతారః ప్రకృతయ శ్చ బలస్య యాత్రాం సమాజ్ఞప్తాం శ్రుత్వా - ప్రహృష్టా
బభూవు రితి శేషః. ౨౪. తత ఇతి. యాత్రాగమనం రామాగమనానుకూలం. ౨౫. త ఇతి.
గోరదైః వృషభయుక్తరదైః శకటై రితి యావత్. ౨౬. సజ్జ మితి. సజ్జం గమనాయ సన్నద్ధం

త్వరయన్వేతి సుమంత్రం పార్శ్వతోఽబ్రవీత్. ౨౭. భరతస్య తు తస్యాజ్ఞాం ప్రతిగృహ్య చ హర్షితః, రథం గృహీత్వా ప్రయయా యుక్తం పరమవాజిభిః. ౨౮. స రాఘవ స్సత్యధృతిః ప్రతాపవాన్ బ్రువన్ సుయుక్తం దృఢసత్యవిక్రమః, గురుం మహారణ్యగతం యశస్వినం ప్రసాదయిష్యన్ భరతోఽబ్రవీత్ తదా. ౨౯. తూర్ణం సముద్ధాయ సుమంత్ర గచ్ఛ బలస్య యోగాయ బలప్రధానాన్, ఆనేతు మిచ్ఛామి హితం వనస్థం ప్రసాద్య రామం జగతో హితాయ. ౩౦. ససూతపుత్రో భరతేన సమ్య గాజ్ఞాపిత స్సంపరిపూర్ణకామః, శశాస సర్వాన్ ప్రకృతి ప్రధానాన్ బలస్య ముఖ్యాం శ్చ సుహృజ్జనం చ. ౩౧. తత స్సముద్ధాయ కులే కులే తే రాజన్యవైశ్యా వృషలా శ్చ విప్రాః, అయూయుజన్సుష్ట్రుఖరా న్రథాం శ్చ నాగాన్ హయాం శ్చైవ కులప్రసూతాన్. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే. అయోధ్యాకాండే - ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత స్సముత్థితః కాల్య మాస్థాయ స్యందనోత్తమం, ప్రయయా భరత శ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా. ౧. అగ్రతః ప్రయయు స్తస్య సర్వే మంత్రిపురోధసః, అధిరుహ్య హమై ర్యుక్తాన్ రథాన్ సూర్యరథోపమాన్. ౨. నవనాగసహస్రాణి కల్పితాని యథావిధి, అన్వయు ర్భరతం యాంత మిచ్ఛౌకుకులనందనం. ౩. షష్టిరథసహస్రాణి ధన్వినో వివిధాయుధాః, అన్వయు ర్భరతం యాంతం రాజ

౨౮. ఉక్త మర్థం పున స్సంగ్రహేణ దర్శయతి స ఇత్యాదినా. సత్యధృతిః అప్రచ్యుతధైర్యః - సుయుక్తం బ్రువన్ గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - ఉచితవచనేన రామం ప్రీణయిష్యన్ ని త్యర్థః. ౨౯. తూర్ణమితి. బలస్య యోగాయ బలస్య సన్నహనాయ - బలస్య సంగతయేవా - 'యోగ సృష్ట హనోపాయధ్యానసంగతియు క్తి ష్వి'త్యమరః. బలప్రధానాన్ గచ్ఛ-ప్రధానశబ్దః పుల్లింగోప్యస్తి. ౩౦. ౩౧. తత ఇతి. వృషలాః కూద్రాః-కులే కులే గృహే గృహే. 'కులం జనపదే గృహ' ఇత్యమరః. అయూయుజన్ సజ్జా నకుర్వన్ - కులప్రసూతాన్-ఉత్తమా నిత్యర్థః. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కాల్యం అహర్తుభం-'ప్రత్యూషోహర్తుభం కాల్య' మిత్యమరః. ప్రాప్యేతి శేషః. ౧. ౨. నవనాగసహస్రాణీతి. యథావిధికల్పితాని భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని - నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురస్కరణేషు నవనాగసహస్రమాత్రం ప్రయాణే కల్పిత మిత్యవగమ్యతే. ౩. షష్టి

గురు ర్వసిషః. ౨౮. స ఇతి. సుయుక్తం బ్రువన్ - గురుం ప్రసాదయిష్యన్ - రామ ముచితవచనేన ప్రీణయిష్యన్-బలస్య యోగాయ బలస్య సంగతయే. ౨౯. ౩౦. * లి. సం పరిపూర్ణకామః-తస్యాపి రామదర్శనే ఉత్కటేచ్ఛత్వాత్. ౩౧. తత ఇతి. కులే గృహే వృషలాః కూద్రాః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం-ద్వ్యశీతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. కాల్యం ప్రాతఃకాలే. ౧. ౨. నవేతి. యథావిధికల్పితాని - భరతనియోగ మనతిక్రమ్య కల్పితాని. సన్నద్ధాని నవనాగసహస్రాణీత్యనేన పురే విద్యమానగజేషు నవనాగసహస్ర

పుత్రం యశస్వినం. ౪. శతం సహస్రాణ్యశ్వానాం సమారూఢాని రాఘవం, అన్వయు ర్భరతం యాంతం సత్యసంధం జితేంద్రియం. ౫. కై కేయీ చ సుమిత్రా చ కౌసల్యా చ యశస్వినీ, రామానయనచంహృష్టా యయు ర్వానేన భాస్వతా. ౬. ప్రయాతా శ్చార్యసంఘాతా రామం ద్రష్టుం సలక్షణం, తస్యైవ చ కథా శ్చిత్రాః కుర్వాణా హృష్టమానసాః. ౭. మేఘశ్యామం మహాబాహుం స్థిరసత్వం దృఢవ్రతం, కదా ద్రక్ష్యామహే రామం జగత శ్శోకనాశనం, దృష్ట ఏవ హి న శ్శోక మపనేష్యతి రాఘవః, తమ స్సర్వస్య లోకస్య సముద్యన్నివ భాస్కరః, ఇత్యేవం కథయంత నై సంప్రహృష్టాః కథా శ్శుభాః, పరిష్వజానా శ్చాన్యోన్యం యయు ర్నాగరికా జనాః. ౧౦. యే చ తత్రాపరే సర్వే సమ్మతా యే చ నైగమాః, రామం ప్రతి యయు ర్హృష్టా స్సర్వాః ప్రకృతయ స్తథా. ౧౧. మణికారాశ్చ యే కేచి త్కుంభకారా శ్చ శోభనాః, సూత్రకర్తృకృత శ్చైవ యే

రితి. ధన్వినో వివిధాయుధా శ్చేత్యనేన యోధా ఉక్తాః. ౪. శత మితి. సమారూఢాని - సాదిభిరితి శేషః. ౫. కై కేయీతి. అగ్రతో గమనం పశ్చాత్తాపాతిశయాత్ - యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకా పేక్షయా. ౬. ప్రయాతా ఇతి. ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసంఘాః - తస్యైవ కథాః తత్సంబంధి వార్తాః. ౭. తా ఏవాహ - మేఘత్యాదినా. మేఘశ్యామం దూరస్థితత్వేపి త్వక్తు మశక్యం సౌందర్య ముచ్యతే - ఘర్తాభితప్తాః పర్జన్యమితివత్ - మేఘశ్యామం - దర్శనమాత్రేణ సర్వసంతాప హరం - మహాబాహుం - ఆయతా శ్చ సువృత్తా శ్చేతి హ్యుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యానుభవదానవిషయాదార్యయుక్తం - మహాబాహుం - తాదృశసౌందర్యభోగప్రదానసమర్థం 'రామ మిందీవరశ్యామం సర్వశ. త్రునిబర్హణ' మితివత్ - స్థిరసత్వం స్థిరవ్యవసాయం - 'ద్రవ్యాను వ్యవసాయేషు సత్వ మస్త్రీ తు జంతు' ష్విత్యమరః. స్థిరచిత్త మితి చ పాఠః - ఆశ్రితప్రాతికూల్యేనా ప్యనికృతమనస్కం - దృఢవ్రతం అంతరంగై రవ్యప్రకంఛ్యాశ్రితరక్షణదీక్షం - కదా ద్రక్ష్యామహే రామం - తన్ముఖావలోకనమాత్రం లభ్యతే చేత్ కై కేయీవచనజనితతాపా స్సర్వేపి నివర్తేరత్ - జగత శ్శోకనాశనం - తస్మిన్ సర్వలోకశోకనివర్తకే సతి కథం వయం శోకాకులాస్సామ - తదీయ సర్వలోకశోకనివర్తకత్వస్య ఆస్తచ్ఛోకస్య చ క స్సంబంధః - మా శుచ ఇత్యుక్తవతోప్య స్యాతిశయ ఉక్తః. దృష్టఇతి. దృష్టఏవ - రామ స్సన్నిహిత శ్చేత్ - సమందస్తితో మాభూత్ - కటాక్షపూర్వకం కించిత్ ప్రియవచనం చ మావోచత్ - అస్తాభి శ్చ న యత్నుః కార్యః - కింతు దూరే దర్శనమాత్రేణాస్తచ్ఛోకా స్సర్వే వినశ్యేయుః - తమ ఇత్యాది - యథోద్యన్నాదిత్యో దూరస్థితోపి సకలలొకాంధకారం నివర్తయతి ఇతీతి. పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః - నగరేచరంతీతి నాగరికాః - చరంతీతి తక్. తనిష్కోకీ. ౧౦. య ఇతి. తత్ర నగరే - యే రామస్య సమ్మతాః - యే చ నైగమాః పరిజః - తే సర్వే - సర్వాః ప్రకృతయః పారశ్రేణయశ్చ రామం ప్రతియయుః. ౧౧. తాః ప్రపంచయతి - మణిత్యాదినా. అత్ర యచ్ఛర్ధరహితస్థలే సోనుషంజనీయః - మణికారాః

మాత్రం భరతేన సహగత మిత్యర్థః. ౩. ౪. సమారూఢాని - సాదిభి రితిశేషః. ౫. కై కేయీతి. యానేనేత్యేకవచనం ప్రత్యేకా పేక్షయా. ౬. ఆర్యసంఘాతాః త్రైవర్ణికసమూహాః. ౭. ఇత్యేవమితి. పరిష్వజానాః పరిష్వజమానాః. ౧౦. యేచేతి. సంమతా రామస్యేతిశేషః - నైగమా పరిజః - ప్రకృతయః పారశ్రేణయః. ౧౧. ప్రకృతీన్ విభజ్య దర్శయతి - మణికారాఇతి - మణికారాః ముక్తాపద్ధరాగా

చ శస్త్రోపజీవినః, మాయూరకాః క్రాకచికా రోచకా వేధకా స్తథా, దంతకా
రా సుధాకారా స్తథా గంధోపజీవినః, సువర్ణకారాః ప్రఖ్యాతా స్తథా కంబళ
ధావకాః, స్నాపకోచ్ఛాదకా వైద్యా ధూపకా శౌండికా స్తథా, రజకా స్తున్న
వాయాశ్చ గ్రామఘోషమహత్తరాః, శైలూషా శ్చ సహ స్త్రీభి ర్యయుః కైవ
ర్తకా స్తథా, సమాహితా వేదవిదో బ్రాహ్మణా వృత్తసమృతాః, గోరథై ర్భరతం
యాంత మనుజగ్తు స్సహస్రశః. ౧౬. సువేషా శ్శుద్ధవసనా స్తామ్రమృష్టానులేప
నాః, సర్వే తే వివిధై ర్భావై శ్శనై ర్భరత మన్వయుః. ౧౭. ప్రహృష్టముదితా

పద్మరాగాదిమణిసంస్కారకాః - కుంభకారాః కులాలాః - శోభనాః స్వకార్యదత్తా ఇతి యా
వత్ - సూత్రకర్తృకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రకారకాః - మాయూరకాః
మాయూరసింహైః శ్చత్రవృజనాదికారిణః - క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్తైః శ్చందనాదిదారుదళనకా
రిణః - 'క్రకచోస్త్రీ కరపత్ర' మిత్యమరః, రోచకాః దండకుడ్యవేదికాదిషు కాంతుత్పాదకాః -
వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః - దంతకారాః దంతైః పుత్రికా పీఠశిబికాదికారకాః - సుధా
కారాః ప్రాసాదతలకుడ్యాదిషు సుధాలేపనకర్తృకారాః - గంధోపజీవినః చందనకస్తూరీకర్పూరకుంకు
మాదిగంధద్రవ్యవిక్రయజీవినః - సువర్ణకారాః ప్రసిద్ధాః - కంబళధావకాః కంబళశోధకాః - స్నాప
కోచ్ఛాదకాః స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః అంగమర్ధకాః - 'ఉచ్ఛా
దనం సముల్లేభోద్వాహనోద్వర్తనేషు' చేతి విశ్వః, ధూపకాః గృహాదిషు ధూపవాసకాః శౌండికా
మద్యకారాః - 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ, రజకాః నిర్ణేజకాః 'నిర్ణేజక స్యా ద్రజక'
ఇత్యమరః. తున్నవాయాః సౌచికాః - 'తున్నవాయస్తు సౌదక' ఇత్యమరః. గ్రామఘోషమహత్త
రాః గ్రామమహత్తరాః ఘోషమహత్తరాశ్చ-మహత్తరాః ప్రధానభూతాః - ఘోష ఆభీరపల్లీస్యా
దిత్యమరః. శైలూషాః భూమికాధారిణః - స్త్రీజీవినోవా - అతఏవ సహస్త్రీభి రిത്യుక్తం -
'శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవా' ఇత్యమరః. కైవర్తాః ధీవరాః - 'కైవర్తే దాశధీవరా' విత్యమరః.
తే సర్వే యయు రిత్యన్వయః. సమాహితా ఇతి. సమాహితాః యోగినః - గోరథైః వృషభయుక్త
రథైః - శకటై రితి యావత్. ౧౬. సువేషా ఇతి. తామ్రమృష్టానులేపనాః రక్తవర్ణసంపూర్ణాంగ
రాగాః. ౧౭. ప్రహృష్టముదితేతి. ప్రహర్షః కాయితో రోమాంచాదిః - ప్రమోదో మానసో హర్షః -
అనయనే అనయననిమిత్తే. ౧౮. త ఇతి. శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా గంగాం

దిమణిసంస్కారకాః - సూత్రకర్తృకృతః తంతువాయాదయః - శస్త్రోపజీవినః శస్త్రనిర్మాణోప
జీవినః - మాయూరకాః మాయూరసింహైః శ్చత్రవృజనాదికారిణః - క్రాకచికాః క్రకచైః కరపత్తైః.
చందనాదిదారుదళనం కృత్వా యే జీవంతి తే క్రాకచికాః - 'క్రకచః కరపత్రం స్యా'దితి హలా
యధః. రోచకాః దండకుడ్యవేదికాదిషు కాంతుత్పాదకాః - వేధకాః దారురత్నాదిరంధ్రకారిణః -
దంతకారాః దంతైః పుత్రికాపీఠశిబికాదికారిణః - సుధాకారాః ప్రాసాదాదిషు సుధాలేపన
కర్తృకారాః - గంధోపజీవినః - చందనకస్తూర్యాదిగంధద్రవ్యోపజీవినః - స్నాపకోచ్ఛాదకాః -
స్నాపకాః తైలాభ్యంగాదిస్నానకారిణః - ఉచ్ఛాదకాః ఉద్వర్తనకారిణః - ధూపకాః గృహా
దిషు ధూపాదివాసకాః - శౌండికాః మద్యకారాః - 'శుండా కరికరే మద్య' ఇతి వైజయంతీ. గ్రామ
ఘోషాః గ్రామస్థజనమేళనే కర్తారః - గోరథైః వృషభయుక్తరథైః - శకటై రితి యావత్. * తి.
గోరోచన కుంకుమాదిసంబంధా తామ్రవర్ణమృష్ట స్సంపూర్ణః అనులేపానులేపనం యేషాం తే. ౧౭.

సేనా సాన్వయా తై కయీసుతం, భ్రాతు రానయనే యాంతం భరతం భ్రాతృ
వత్సలం ౧౮. తే గత్వా దూర మధ్వానం రథయానాశ్వకుంజరైః, సమాసేదు
స్తతో గంగాం శృంగిబేరపురం ప్రతి, యత్ర రామసఖో వీరో గుహా జ్ఞాతిగణై
ర్వృతః, నివసత్యప్రనూదేన దేశం తం పరిపాలయన్. ౨౦. ఉపేత్య తీరం గం
గాయా శ్చక్రవాకై రలంకృతం, వ్యవతిష్ఠత సా సేనా భరతస్యానుయాయినీ.
౨౧. నిరీక్ష్యను(గ)త్థతాం సేనాం తాం చ గంగాం శివోదకాం, భరత స్సచివాన్
సర్వా నబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. ౨౨. నివేశయత మే సైన్య మభిప్రాప్యేణ సర్వ
తః, విశ్రాంతాః ప్రతరిష్యామ శ్వ ఇదానీ మిమాం నదీం. ౨౩. దాతుం చ
తావ దిచ్ఛామి స్వర్గతస్య మహీపతేః, ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ మవతీర్వోదకం న
దీం. ౨౪. తస్యైవం బ్రువతోఽమాత్యా స్తథేత్యుక్త్వా సమాహితాః, న్యవే
శయం స్తాం ఛందేన స్వేన స్వేన పృథక్పృథక్. ౨౫. నివేశ్య గంగా మనుతాం
మహానదీం చమూం విధానైః పరిబర్హ శోభినీం, ఉవాస రామస్య తదా మహా
త్తనో విచింతయానో భరతో నివర్తనం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయో
ధ్యా కాండే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

సమాసేదు రితి సంబంధః యద్వా - శృంగిబేరపురం ప్రతీతి లక్షణే కర్తృ ప్రవచనీయః - శృంగి
బేరపుర ఇత్యర్థః. యత్రేతి. అప్రమాదేన సావధాతనయా - రామవిరోధ్యాగమనవారణపర ఇత్యర్థః.
తత్ర దేశే విద్యమానం శృంగిబేరపురం ప్రతీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౦. ఉపేత్యేతి. వ్యవతిష్ఠత
వ్యవస్థితాభూత్. ౨౧. ౨౨. నివేశయతేతి. అభిప్రాప్యేణ తత్తదిచ్ఛయా - ఇదానీం విశ్రాంతా
శ్వో నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩. దాతు మితి. ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం-ఔర్ధ్వదేహ
భవసుఖప్రయోజనాయేత్యర్థః - నదీ మవతీర్య పితుః ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థ ముదకం దాతుమిచ్ఛ
మిత్యన్వయః. ౨౪. తస్యేతి. ఛందేన ఇచ్ఛయా - 'ఛందః శ్రుతీచ్ఛాపద్యే' ప్లితి వైజయంతీ.
౨౫. నివేశ్యేతి. గంగా మనునివేశ్య గంగా మనుస్పృత్య నివేశ్య - గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి
యావత్ - విధానైః తత్తజ్ఞాతివ్యవస్థాకల్పనాదిభిః - పరిబర్హ శోభినీం పరిబర్హా యాత్రోపయుక్త
పటవేశ్చాద్యుపకరణం - 'తథోపకరణం ప్రోక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. ౨౬. ఇతి
శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యా
ఖ్యానే - త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

ప్రహృష్టేతి. ప్రహృష్టముదితా ప్రహర్షః కాయితో రోమాంచాదిః ప్రమోదో మానసో హర్షః.
త ఇతి. శృంగిబేరపురం ప్రతి దూర మధ్వానం గత్వా - గంగా మాసేదు రితి సంబంధః.
యత్రేతి. అప్రమాదేన సావధానేన. ౧౯-౨౦. * తి. అనుత్థతాం గమనే అనుద్యోగాం. ౨౧. నివేశ
యతేతి. ఇదానీం మే సైన్యం అభిప్రాప్యేణ తత్తదిచ్ఛయా - సర్వతో నివేశయత - తతః శ్వో
నదీం ప్రతరిష్యామ ఇతి సంబంధః. ౨౩. దాతు మితి. ఔర్ధ్వదేహనిమిత్తార్థం-ఔర్ధ్వభవదేహసుఖ
ప్రయోజనాయేత్యర్థః. ౨౪. తస్యేతి. ఛందేన ఇచ్ఛయా. ౨౫. నివేశ్యేతి. పరిబర్హ శోభినీం పరిబర్హః
యాత్రోపయుక్త వేశ్చాద్యుపకరణజాతం విధానైః తత్తజ్ఞాతీయవ్యవస్థాకల్పనాభిః - గంగామనుగంగా
మనుస్పృత్య నివేశ్య-గంగాకూలానుసారేణ నివేశ్యేతి యావత్. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్ర్యశీతితమస్సర్గః.

తతో నివిష్టాం ధ్వజినీం గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం, నిషాద రాజో దృష్ట్యైవ జ్ఞాతీ సంత్వరితో బ్రవీత్. ౧. మహతీయ మిత స్సేనా సాగరాభా ప్రదృశ్యతే, నాస్యాంత మధిగచ్ఛామి మనసాపి విచింతయత్. ౨. యథా తు ఖలు దుర్బుద్ధి ర్భరత స్స్వయ మాగతః, స ఏవ హి నుహ కాయః కోవిదారధ్వజో రథే. ౩. బంధయిష్యతి వా దాశా నథవాస్తా న్వధిష్యతి, అథ దాశరథిం రామం పిత్రా రాజ్యా ద్వివాసితం, సంపన్నాం శ్రీయ మన్విచ్ఛం స్తస్య రాజ్య సుదుర్లభాం, భరతః కైకయాపుత్రో హంతుం సమధిగచ్ఛతి. ౪. భర్తా చైవ సఖా చైవ రామో దాశరథి ర్మమ, తస్యార్థకామా స్సన్నద్ధా గంగానూపే ప్రతిష్ఠత. ౬. తిష్ఠంతు సర్వే దాశా శ్చ గంగా మన్వాశ్రితాం నదీం. బలయుక్తా నదీరక్షా మాంసమూలఫలాశనాః. ౭. నావాం శతానాం పంచానాం కైవర్తానాం శతంశతం

తత ఇత్యాది. గంగాం అన్వాశ్రితాం ప్రాప్తాం - అతఏవ నివిష్టాం కృతనివేశాం - ధ్వజినీ సేనాం దృష్ట్యా-సంత్వరితః ససంభ్రమః. ౧. మహతీతి. ఇతః - ఇహ శృంగిదేరపురే - ఆస్య సేనా రూపవస్తునః చింతయ న్నహం మనసాపి నాస్యాంత మధిగచ్ఛామితి సంబంధః. ౨. యథేతి. సః ఇత్వాకుకులక్రమాగతః కోవిదారధ్వజః - రథే దృశ్యతే - హి యస్తాత్ అతః భరతః స్వయ మా గతః - యథా తు ఖలు ధ్రువ మిత్యర్థః - కోవిదారధ్వజః దుర్బుద్ధిః ఇత్యనేన భరతో రామద్రోహ కాంక్షయా - ఆగచ్ఛతీతి శంకితవానితి గమ్యతే. ౩. తదేవ స్థాపయిష్యతి - బంధయిష్యతీత్యాది నా. దాశా నస్తాత్ - బంధయిష్యతి - అథవా వధిష్యతి హనిష్యతి - హనోల్పటివధాదేశ ఆర్షః. అథ - అథవా - దాశరథిం - జ్ఞాతీభూత మితి భావః - వివాసితం - దుర్బల మిత్యర్థః - సంపన్నాం అప్రచ్యుతాం - రామాగమనే హి శ్రీః ప్రచ్యుతా స్యాత్ - కైకయాపుత్ర ఇతి దుష్ప్రకృతి త్వే హేతుః - తస్య రాజ్యః - రాజత్వాత్ స్వ రామస్య సుదుర్లభాం. ౪. కి మతో భవత ఇత్య త్రాహ - భర్తేతి. అర్థకామాః అర్థేచ్ఛవః-యూయ మితి శేషః - అనూపే తీరే. ౬. తిష్ఠంతి. సర్వే దాశా శ్చ గంగా మన్వాశ్రితా స్సంతః - బలయుక్తాః సేనాయుక్తాః - నదీరక్షాః నదీతరణ మార్గం రక్షంతః - మాంసమూలఫలాశనాః నావారోపితమాంసాద్యశనా స్తిష్ఠంతు. ౭. నావా

తత ఇతి. గంగా మన్వాశ్రితాం-అతఏవ నివిష్టాం. ౧. * తి. మహతీతి. ఇతః ఇహ గంగా తీరే-నాస్యా అంత మిత్యర్థే సంధి ర్భావః. ౨. యథేతి. భరతః స్వయ మాగతో యథా తు ఖలు-భరతః స్వయ మాగతో నూనం - కుతః హి యస్తాత్ ఏషః తస్య కోవిదారధ్వజః - కోవిదార లక్షణో ధ్వజః రథే దృశ్యతే - యద్వా స ప్రసిద్ధః ఇత్వాకుకులక్రమాగతః - యథా యేన కారణేన రథేన కోవిదారధ్వజో దృశ్యతే-తతో దుర్బుద్ధి ర్భరతః స్వయ మాగతః ఖలు - ఆగత ఇత్య మన్యతేత్యర్థః. ౩. బంధయిష్యతీత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. భరతః దాశా నస్తాత్ వధిష్యతి - అను పశ్యా ద్దాశరథిం హంతుం సమధిగచ్ఛతీతి సంబంధః. ౪. భర్తేతి. తస్యార్థకామాః రామస్య ప్రయోజనం కాంక్షమాణాః. ౬. తిష్ఠంతి. నదీరక్షాః నదీం రక్షంతీతి నదీరక్షాః. ౭. నావా మితి. పంచానాం శతానాం నావాం ప్రత్యేకం - కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంతిత్వభ్యుచోదయ దితి సంబంధః - పంచశతసంఖ్యాను నౌషు ప్రత్యేకం శతంశతం కైవర్తా స్తిష్ఠంతిత్వభ్యు. ౮. యథా దుష్ట ఇత్యత్ర - అదుష్ట ఇతి ఛేదః. ౯. * తి. అభిచక్రామ - దర్శనార్థం. ౧౦. ౧౧.

సన్నద్ధానాం తథా యూనాం తిష్ఠంత్యిత్యభ్యచోదయత్. ౮. యదా తు(దు)ష్ట స్తు
భరతో రామస్యేహ భవిష్యతి, సేయం స్వస్తిమతీ నేనా గంగా మద్య తరిష్యతి.
౯. ఇత్యుక్తోపాయనం గృహ్య మత్యమాంసమధూని చ, అభిచక్రామ భరతం
నిషాదాధిపతి ర్గుహః. ౧౦. త మాయాంతం తు సంప్రేక్ష్య సూతపుత్రః ప్రతాప
వాన్, భరతాయాచచక్షేథ వినయజ్ఞో వినీతవత్. ౧౧. ఏష జ్ఞాతీసహస్రేణ స్థప
తిః పరివారితః, కుశలో దండకారణ్యే వృద్ధో భ్రాతు శ్చ తే సఖా, తస్మా త్పశ్య
తు కాకుత్స్థ త్వాం నిషాదాధిపా గుహః, అసంశయం విజానీతే యత్ర తా రా
మలక్ష్మణౌ. ౧౩. ఏత త్తు వచనం శ్రుత్వా సుమంత్రా ద్భరత శ్శుభం, ఉవాచ
వచనం శీఘ్రం గుహః పశ్యతు నూ మితి. ౧౪. లబ్ధ్వాభ్యనుజ్ఞాం సగహృష్టో జ్ఞా
తిభిః పరివారితః, ఆగమ్య భరతం ప్రహ్వో గుహా వచన మబ్రవీత్. ౧౫.
నిష్కుట శ్చైవ దేశోయం వంచితా శ్చాపి తే వయం, నివేదయామ నై సర్వే
స్వకే దాసకులే వస. ౧౬. అస్తి మూలం ఫలం చైవ నిషాదై స్సముపాహృతం,
ఆర్ద్రం చ మాంసం శుష్కం చ వన్యం చోచ్ఛావచం మహత్, ఆశంసే స్వాశితా
నేనా వత్స్యతీమాం విభావరీం, అర్చితో వివిధైః కామై శ్శ్వ ససై న్యో గమి
ష్యసి. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - చతురశీతితమస్సర్గః.

మిత్యాది. పంచానాం శతానాం నావాం ఏకైకస్యా నావః కైవర్తానాం శతం శతం తిష్ఠంతు-శతం
శతం కైవర్తా స్తిష్ఠంత్యిత్యర్థః. ౮. యదేతి. రామస్య తుష్టః రామవిషయే తుష్టః - యదా దుష్టఇతి
పాతే - అదుష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - స్వస్తిమతీతి - అన్యథా హంతవ్యేతి భావః. ౯. ఇతీతి. ఉపా
యనం కాశేయాది - మాంసం మృగాణాం. ౧౦. ౧౧. ఏష ఇతి. స్థపతిః ప్రభుః - దండకారణ్యే
కుశలః తత్ర సంచరణసమర్థ ఇత్యర్థః - విజానీతే - తం దేశ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. లబ్ధ్వేతి.
ప్రహ్వః కృతప్రణామః. ౧౫. నిష్కుట ఇతి. అయం దేశః మదధిష్ఠితవసప్రదేశః-తే నిష్కుటః
గృహారామభూతః-'గృహారామ స్తు నిష్కుట' ఇత్యమరః. త్వద్భోగయోగ్య ఇతి యావత్-వయం
చ వంచితాః - అత్ర గమనానివేదనేన వంచితా ఇత్యర్థః - నివేదనే హి ప్రత్యుద్గమనాదికం కర్తుం
శక్య మితి భావః - సర్వే వయం తే-త్వదీయా ఇత్యర్థః - అతః స్వకే దాసకులే దాసగృహే -
వసేతి నివేదయామః విజ్ఞాపనామః - పూర్వం గంగా మాసాద్యేతి గంగాపర్యంతమార్గకరణేపి
అద్య మనుష్యప్రేరణాభావాత్ త్వదాగమనం న జ్ఞాతవానస్తీతి గుహేనోచ్యతే. ౧౬. అస్తీతి.
వన్యం సీవారశ్యామాక ప్రియంగాదిధాన్యం-ఆశంసే ప్రార్థయామి. స్వాశితా సుష్టుభోజితా. ౧౮.
ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యాసే - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాసే - చతురశీతితమస్సర్గః.

ఏష ఇతి. దండకారణ్యే కుశలః తత్ర సంచారతోవిద ఇత్యర్థః. ౧౩-౧౫. నిష్కుట శ్చేతి. అయం
దేశో నిష్కుట శ్చైవ గృహారామవివ - వంచితాః - అత్రాగమనానివేదనేన వంచితాః విపన్నా
సర్వే వయం చ త్వదీయాః - అతః స్వకే స్వకీయే దాసకులే దాసగృహే వస ఇతి నివేదయామః
ప్రార్థయామ ఇతి సంబంధః. ౧౬. ఆశంస ఇతి. స్వాశితా సుష్టుభోజితా వసత్వీతి ఆశంసే
ప్రార్థయే-అతో అర్చితః శ్వో గమిష్యతీతి సంబంధః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతురశీతితమస్సర్గః.

ఏవ ము క్తస్తు భరతో నిషాదాధిపతిం గుహం, ప్రత్యువాచ మహాప్రాజ్ఞో
వాక్యం హేత్వర్థసంహితం. ౧. ఊర్జితః ఖలు తే కామః కృతో మమ గురో
స్సభే, యో మే త్వ మీదృశీం సేనా మేకోఽభ్యర్చితు మిచ్ఛసి. ౨. ఇత్యుక్త్వా
తు మహాతేజా గుహం వచన ము త్తమం, అబ్రవీ ద్భరత శ్రీమా నిషాదాధిపతిం
పునః. ౩. కతరేణ గమిష్యామి భరద్వాజాశ్రమం గుహ, గహనోఽయం భృశం
దేశో గంగానూపా దురత్యయః. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రస్య ధీమ
తః, అబ్రవీ త్ప్రాజ్ఞో ర్వాక్యం గుహా గహనగోచరః. ౫. దాశా స్త్వాను గమి
ష్యంతి ధన్విన స్సుసమాహితాః, అహం త్వానుగమిష్యామి రాజపుత్ర మహాయశః,
౬. కచ్చిన్న దుష్టో వ్రజసి రామస్యాక్లిష్టకర్తణః, ఇయం తే మహతీ సేనా శంకాం
జనయతీవ మే. ౭. త మేవ మభిభాషంత మాకాశ ఇవ నిర్మలః, భరత శ్శత్రు
యా వాచా గుహం వచన మబ్రవీత్. ౮. మాభూ త్స కాలో యత్క

ఏవ మితి. హేత్వర్థసంహితం ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧. ఊర్జిత ఇతి. స్వస్య
రామవిషయభక్తిం ద్యోతయితుం మమ గురో స్సభే ఇత్యుక్తం - య స్త్వ మేక ఏవ - ఈదృశీం
ఆపరిచ్ఛిన్నాం - సేనా మభ్యర్చితు మిచ్ఛసి - తస్య తే - ఊర్జితః అభివృద్ధః కామః - అర్చనా
మనోరథః కృతః ఖలు-కృత ఏవ - తవాదరణేనైవ వయ మర్చితా ఇతి భావః. ౨. ఇతీతి. మహా
తేజా ఇతి గాంభీర్యద్యోతనం-ఉత్తమ మిత్యసేనార్చనోద్యోగ మాత్రేణ తృప్తత్వకథనా దనాప్తసమ
స్తకామత్త్వ ముక్తం-శ్రీమా నితి తాత్కాలికహర్షః. ౩. కతరేణేతి. కతరేణ కేన మార్గేణ-భృశం
గహనః అత్యంతదుష్ప్రవేశః - అనూపా దేశః జలప్రాయో దేశః - 'జలప్రాయ మనూపం స్యా'
దిత్యమరః. ౪. తస్యేతి. గహనం కాననం - గోచర స్సంచారప్రదేశో యస్య స గహనగోచరః -
'గహనం కాననం వన' మత్యమరః. ౫. దాశా ఇతి. అహ మనుగమిష్యామి అతో న మార్గవిషయ
విచారః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౬. కచ్చిదితి. నదుష్టః అదుష్టః - సుస్సపేతి సమాసః-రామస్య రామ
విషయే అదుష్టో వ్రజసి కచ్చిత్ దుష్టో న వ్రజసి కచ్చిదితి వా సంబంధః - అక్లిష్ట కర్తణ ఇత్య
సేన నిరపాయత్వ ముక్తం - శంకా ప్రసక్తా హేతు మాహ - ఇయ మితి - అనుకూలా వ్రజసి
చేత్ సేనా వ్యర్థేతి భావః - ఇవశబ్ద శృంకాయా ఈషత్త్వం ద్యోతయతి. తనిష్టోక్తి. ౭. తమితి.
ఆకాశ ఇవ నిర్మల ఇత్యసేన తచ్ఛంకితదోషస్య తత్ర ప్రసక్తి రేవ నాస్తీత్యుచ్యతే - ఆకాశేహి
పంకానులేపే స తత్ర న ప్రసజతి - కిం తు స్వహస్త ఏవ మలినో భవతి-శ్శత్రుయా స్వస్తిక్ దోషా
లాపేష్యక్రోధయా. ౮. మాభూ దితి. యత్ యస్తిక్ కాలే నష్టం త్వయా ఆశంకితం కష్టం

ఏవ మితి. హేత్వర్థసంహితం - ఉపపత్తిప్రయోజనాభ్యాం యుక్తం. ౧. ఊర్జిత ఇతి. య
స్త్వం మే మమ ఈదృశీం సేనాం ఏకో హ్యర్చితు మిచ్ఛసి, తస్య తే ఊర్జితః కామః కృతః ఖలు-
తవ శ్రద్ధయా సర్వం కృత మేవేత్యర్థః. ౨. ౩. కతరేణేతి. కతరేణ కేన మార్గేణ గహనః అత్యంత
దుష్ప్రవేశః. ౪. తస్యేతి. గహనగోచరః దుష్ప్రవేశప్రదేశ సంచరణశీలః. ౫. దాసా స్త్వితి. అతో
గహనవిషయా న కాచి చ్ఛంకేతి భావః. ౬. కచ్చి దితి. రామస్య దుష్టః న వ్రజసి కచ్చిత్-రామస్య
ద్రోహం కర్తుం న వ్రజసి కచ్చి దిత్యర్థః. ౭. * తి. ఆకాశ ఇవేత్యుపమయా త్రైకాలికమలసంబంధా
భావోదర్శితః. ౮. మాభూదితి. యత్ యస్తి న్కాలే త్వయా ఆశంకితం కష్టం రామే ద్రోహ
రూపం జాయతే - స కాలాపి మాభూత్ - కుతః రాఘవః మే జ్యేష్ఠో భ్రాతా - అతఏవ మమ

ష్టం న మాం శంకితు మర్హసి, రాఘవ స్స హి మే భ్రాతా జ్యేష్ఠః పితృసమా
మతః, తం నివర్తయితుం యామి కాకుత్స్థం వనవాసినం, బుద్ధి రన్యా న తే కా
ర్యా గుహ సత్యం బ్రవీమి తే. ౧౦. స తు సంహృష్టవదన శ్శృత్వా భరతభాషి
తం, పున రేవాబ్రవీ ద్వాక్యం భరతం ప్రతిహర్షితః. ౧౧. ధన్య స్త్వం న త్వయా
తుల్యం పశ్యామి జగతీతలే, అయత్నా దాగతం రాజ్యం య స్త్వం త్యక్తుమిహే
చ్ఛసి. ౧౨. శాశ్వతీ ఖలు తే కీర్తి ర్లోకా ననుచరిష్యతి, య స్త్వం కృచ్ఛగ
తం రామం ప్రత్యానయితు మిచ్ఛసి. ౧౩. ఏవం సంభాషమాణస్య గుహస్యభరతం
తదా, బభౌ నష్టప్రభ స్సూర్యో రజనీ చాభ్యవర్తత. ౧౪. సన్ని వేశ్య స తాం
సేనాం గుహేన పరితోషితః, శత్రుఘ్నేన సహ శ్రీమాన్ శయనం పున రాగ
మత్. ౧౫. రామచింతామయ శ్శోకో భరతస్య మహాత్తనః, ఉపస్థితో హ్యనర్హ
స్య ధర్మప్రేక్షస్య తాదృశః. ౧౬. అంతర్దాహేన దహన స్సంతాపయతి రాఘ
వం, వనదాహాభిసంతప్తం గూఢోగ్ని రివ పాదపం. ౧౭. ప్రసృత స్సర్వగాత్రేభ్య
స్వేదం శోకాగ్నిసంభవం, యథా సూర్యాంశుసంతప్తో హిమవాన్ ప్రసృతో
హిమం. ౧౮. ధ్యాననిర్దరశ్చై లేన వినిశ్శ్వసితథాతునా, దైన్యపాదపసంఘేన శో

జాయతే - స కాలా మాఘాత్ - కలికాలే హి తాదృశ ప్రసంగః - అతో మాం శంకితుం నా
ర్హసి - తత్ర హేతుః రాఘవ ఇత్యాది - న తే కార్యా త్వయా న కార్యా. ౧౦. సత్వితీ. సం
హృష్టవదనః - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః-హర్షితః సంజాతహర్షః. ౧౧. ౧౨. శాశ్వతీతి. కృచ్ఛగతం
వ్యసనగతం - ప్రత్యానయితుం ప్రత్యానేతుం-ఇడార్హః. ౧౩. ఏవ మితి. సంభాషమాణస్య సంభా
షమాణే సతి - నష్టప్రభః అదృష్టప్రభః. ౧౪. సన్ని వేశ్యతి. శయనం పున రాగమ దితి-అత్ర పున
శ్శబ్దేన గుహాగమనాత్ పూర్వం శ్రాంత శ్శయనే స్థిత ఇతి గమ్యతే - సముపాగమ దితి వా
పాఠః - పునః పరితోషిత ఇతి వా సంబంధః - వాక్యాలంకారోవా. ౧౫. రామచింతామయ ఇతి.
అనర్హస్య గర్భైశ్వర్వేణ శోక నర్హస్య - మహాత్తనః మహాధీరస్యాపి - ధర్మప్రేక్షస్య శోకమూల
పాపశూన్యస్య - తాదృశం అవాచ్ఛనసగోచరః - భ్రాతృభక్తస్యేతి భరతవిశేషణం వా. ౧౬.
అంతర్దాహేనేతి. దహనః శోకాగ్నిః - అంతర్దాహేన చింతాగ్నినా - తప్తం రాఘవం భర
తం - సంతాపయతి సమ్యక్ గ్లపయతిస్త - వనదాహాభిసంతప్తం వనదాహేన పర్యంతవనాగ్నే రూ
ప్తణా సంతప్తం శుష్కం పాదపం - గూఢోగ్ని రివ కోటరాగ్ని రివ - అంతరారభ్య
బహి రదహత్ - అంతస్థోప్యాత్తా దహ్యతే - అదాహ్యాత్వం కేవలాగ్నేర్హి. ౧౭. ప్రసృత ఇతి.
శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం - ప్రసృతః - భరత ఇతిశేషః - స్వేద శోకాగ్నిసంభవ ఇతి పాఠస్తు న
దృష్టాంతానురూపః - స్వేదం ప్రసృతః హిమం ప్రసృత ఇత్యత్ర గత్యర్థత్వాత్ కర్తరిక్తః. ౧౮.

పితృసమః-అతః మాం శంకితుం నార్హసితి సంబంధః. ౧౦. ౧౨. *తి. చరిష్యతి ప్రచరిష్యతి. ౧౩.
*తి. నష్టప్రభో మందీభూతరశ్మిః. ౧౪. * తి. గుహేన పరిరక్షిత ఇతి పాఠే పరిహృతచోరాదిబాధ
ఇత్యర్థః. ౧౫. రామేతి. అనర్హస్య శోకానర్హస్య ధర్మం ప్రేక్షత ఇతి ధర్మప్రేక్షః తస్య ధర్మదృ
ష్టే రిత్యర్థః - తాదృశః వాచా మగోచరః శోకః ఉపస్థితః ప్రాప్తః. ౧౬. అంత రితి. దహనః శోకా
గ్నిః-రాఘవం భరతం వనదావాగ్నిసంతప్తం పర్యంతవన దాహోప్తణా శుష్కం గూఢోగ్నిః

కాయాసాధిశృంగిణా, ప్రమోహానంతసత్వేన సంతాపాషధివేణునా, ఆక్రాంతో
దుగ్ధఖైలేన మహతా కైకయాసుతః. ౨౦. వినిశ్వసన్ వై భృశదుర్తనా సత్తః
ప్రమూఢసంజ్ఞః పరమాపదం గతః, శమం న లేభే హృదయజ్వరార్దితో నరర్షభో
యూధగతో యథర్షభః. ౨౧. గుహేన సార్థం భరత స్సమాగతో మహానుభావ
స్స జన స్సమాహితః, సుదుర్తనా స్తం భరతం తదా పున ర్దుహ స్సమాశ్వా

భరతస్య దుగ్ధఖం శైలత్వేన రూపయతి - ధ్యానేత్యాదినా. ధ్యాననిర్దరశైలేన - దరోగర్తః - తస్మా
న్నిర్దతం నిర్దరం - శిలానాం సమూహః శైలం - రామవిషయధ్యాన మేవ నిర్దరశైలం యస్మిన్ శైలేన
ధ్యానస్య నిరంతరత్వేన దరీవిదీర్ణశిలా పక్షిసామ్యం - వివిధం నిశ్వసితం వినిశ్వసితం తదేవ ధాతు
ర్వస్మిన్ - వివిధత్వసామ్యాత్ - దైన్యం కరణానాం స్వస్వవిషయప్రవృత్తివైముఖ్యం - తస్య పాదప
సామ్య మబోధరూపతయా - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోకాదయ ఏవ శృంగిణః కృష్ణసారా
దయో యస్మిన్ శైలేన - యద్వా - శోకాయాసాదిభి శృంగిణా శృంగవతా - దృఢత్వసామ్యాత్
ప్రమోహానంతసత్వేన - ప్రమోహః ఏవ ఆనంతాని సత్త్వాని జంతవో యస్మిన్ శైలేన - 'ద్రవ్యాసు
వ్యవసాయేషు సత్త్వ మస్త్రీతు జంతు' ష్విత్వమరః. ప్రాణభయశంకాకరత్వాత్ - సం
తాపాషధివేణునా. సంతాపా ఏవ ఓషధయో వేణవ శ్చ యస్మిన్ శైలేన - ఓషధివేణుసా
మ్యం దుష్ప్రవేశత్వాత్ - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః మహతా అతిగురుణా - మజ్జతేతి
పాఠే - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా. ౨౦. వినిశ్వసన్నితి. వినిశ్వసన్ చింతాతిరేకేణ శ్వాసం
కుర్వన్ - భృశదుర్తనాః అత్యంతకలుషహృదయః - ప్రమూఢా నష్టా సంజ్ఞా యస్య సః - ప్రమూఢ
సంజ్ఞః - అతఏవ పరమాపదం మరణాయార్థసంపత్తిరూపాం మూర్ఛాం గతః - శమం జ్వరశాం
తిం - ఆయుధగతః యూధాత్ భష్ట ఇత్యర్థః - యూధహత ఇతి పాఠే హతయుధ ఇత్యర్థః.
౨౧. అథగుహస్సమాగత ఇత్యాహ - గుహేనేతి. సజన స్సపరివారః - సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః -
భరతః గుహేన సార్థం సహ సమాగతః సంగతః - అథ గుహ స్సుగుర్తనాః భరతక్షేపదర్శనేన భర
తా దపి భృశం దుర్తనా స్సన్ - భరతం - అగ్రజం ప్రతి అగ్రజం లక్ష్మీకృత్య - సమాశ్వాసయత్.
౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశీతిమస్సర్గః.

కోటరసక్తోఽగ్నిః. ౧౭ ప్రసృత ఇతి. శోకాగ్నిసంభవం స్వేదం ప్రసృతః భరత ఇతి శేషః. ౧౮.
ధ్యాననిర్దరేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధ్యాననిర్దరశైలేన దరో విదారణం తస్మాన్నిర్దతం
నిర్దరం శిలానాం సమూహ శైలః - విదారణరహితస్థూలపాషాణ ఇత్యర్థః - ధ్యాన మేవ నిర్దర
శైలం యస్మిన్ శైలేన - శోకాయాసాధిశృంగిణా - శోక శ్చ ఆయాస శ్చ ఆధి శ్చ తా ఏవ శృం
గాణి యస్మిన్ శైలేన - ప్రమోహానంతసత్వేన ప్రమోహః ఏవానంతసత్త్వాని జంతవో యస్మిన్ - సంతా
పాషధివేణునా సంతాప ఏవోషధయ శ్చ వేణవో యస్మిన్ - మజ్జతా అవయవేషు ప్రవిశతా దుగ్ధ
శైలేన దుగ్ధఖరూపవర్వతేన - ఆక్రాంతః అభూదితి శేషః. మహతేతి వా పాఠః. ౨౦. వినిశ్వసన్ని
తి. యూధహతః హతయుధః - యూధగత ఇతి పాఠే - యూధాన్నిర్దత ఇత్యర్థః. ౨౧. గుహే
నేతి. సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - సజనః సపరివారః అగ్రజం ప్రతి సమాగతో భరతః - గుహేన
సార్థం సదుర్తనాః సుదుగ్ధితః అభూదితి శేషః - తం భరతం గుహః పునః గుహస్తు - తదా సమా
శ్వాసయ దితి సంబంధః. ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచాశీతిమస్సర్గః.

సయదగ్రజం ప్రతి. ౨౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచా శీతితమస్సర్గః.

ఆచచక్షేథ సద్భావం లక్ష్మణస్య మహాత్మనః, భరతాయాప్రమేయాయ గుహా గహనగోచరః. ౧. తం జాగ్రతం గుణై ర్యుక్తం శరచాపాసిధారిణం, భ్రాతృగుప్త్యర్థ మత్యంత మహం లక్ష్మణ మబ్రువం. ౨. ఇయం తాత సుఖా శయ్యా త్వదర్థ ముపకల్పితా, ప్రత్యాశ్వసిహి శేష్వాస్యాం సుఖం రాఘవనం దన. ౩. ఉచితోఽయం జన స్సర్వో దుఃఖానాం త్వం సుఖోచితః, ధర్మాత్తం స్తస్య గుప్త్యర్థం జాగరిష్యామహే వయం. ౪. న హి రామా త్ప్రియతరో మమాస్తి భువి కశ్చన, మోక్షుకో భూ ర్భ్రవీమ్యేతదప్యసత్యం తవాగ్రతః. ౫. అస్య ప్రసాదా దాశంసే లోకేఽస్మిన్ సుమహ ద్యశః, ధర్మవాప్తిం చ విపులా మథా

ఆచచక్ష ఇత్యాది. అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీనస్వ భావం - ఆచచక్ష ఇత్యాది - భగవద్విషయోపదేశే నూతనపురాతనవిభాగో నాస్తి - దేశికా వక్తారః - సాదరాః శ్రోతార ఇత్యాహ - ఆజీషదర్థే - స్వవాగింద్రియవిషయమేవావదత్ - న తు కార్తేన్నైన - అథ భరతస్వభావజ్ఞానానంతరం - సద్భావం. బాల్యాత్ ప్రభృతి సుస్సిగ్ధ ఇతి సత్త్వావ్యాప్తం స్వభావం - లక్ష్మణస్య మహాత్మనః - పయోధిం పాణినా పరిచ్ఛేత్తు ముద్యుక్తః - భరతాయాప్రమేయాయ - ఏతాదృశస్యోపదేశేష్టేతి నాస్తి - గుహా గహ నగోచరః - వన్యవృక్షాది తారతమ్యమాత్రజ్ఞః ఏతాదృశస్య భావ మవిజ్ఞాతవాన్ - యద్వా-రామ విరహేణ కుత్రచిత్ కుంజే స్థితః తద్దేశీయాగమనే సముత్థాయ నిర్గతః. తనిష్ఠోక్తి. ౧. భరతస్య రామ విషయస్నేహ మభివర్ధయితుం లక్ష్మణస్య జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం పూర్వవృత్తాంత మాహ - తం జాగ్రత మిత్యాదినా. భ్రాతృగుప్త్యర్థం - ఆత్యంతం జాగ్రతం - శరచాపాసిధారిణం - ఏకహస్తే శరయుక్తచాపం ఆపరహస్తే అసిం చ దధాన మిత్యర్థః - గుణైః భ్రాతృభక్త్యాదిగుణైః యుక్తం. ౨. ౩. ఉచిత ఇతి. తస్య రామస్య. ౪. నహీతి. మోక్షుకోభూః - అస్యాం రాత్రౌ రామరక్షణోత్సు క్యం మా కృథా ఇత్యర్థః - ఏతత్ రక్షణం ప్రతి తవాగ్రతః - అసత్యం బ్రవీమ్యపి బ్రవీమి కిం-న బ్రవీమ్యేవేత్యర్థః. ౫. స్వనైర్విహిక మాముష్మికం చ ఫలం రామాయత్త మిత్యాహ - అన్యేత్యాది నా. ధర్మవాప్తిం ఆముష్మికఫలసాధనసిద్ధిః - కేవలాం న్యాయప్రాప్తా మితి యావత్. తనిష్ఠోక్తి. కేవలాం ప్రతిబంధరహితాం - ధర్మవాప్తిం ఫలాభిసంధిరహితాం - మోక్షపర్యంతాం అర్థావా ప్తిం స్వర్గాదిపురుషార్థప్రాప్తిం - అస్మిన్ లోకే సుమహద్యశః - విహికపురుషార్థం - మహాభాగ

ఆచచక్ష ఇతి. అథ ఆశ్వాసనానంతరం - సద్భావం జ్యేష్ఠానువర్తనరూపం సమీచీన స్వభావం. ౧. * తి. తదేవాహ - త మితి. భ్రాతృగుప్త్యర్థం జాగ్రతం వినిద్రం గుణైః స్నేహ సౌశీల్యాదిభిః క్షుతగుణై శ్చ యుక్తం. ౨. * తి. ఇయం తాతేత్యాదిరుక్తానువాదః పూర్వ మేవ వ్యాఖ్యాతః. ౩. ఉచిత ఇతి. తస్య రామస్య తవ గుప్త్యర్థ మితి పాతే తత్కృతా యా రామగుప్తిః తదర్థం. ౪. నహీతి. రామా దన్యః ప్రియతరో భువి నాస్తి మోక్షుకోభూః ఉత్సుకో మాభూః. అస్మి న్నరే విస్తయం మాగాః-ఇద మసత్య మత ఆహ బ్రవీమ్యేత దితి రామం రక్షిష్యామి త్యేతద్వచనం తవాగ్రతః అసత్యం బ్రవీమ్యపి అసత్యం బ్రవీమి కిం, న బ్రవీమ్యే వేత్యర్థః-స్వనైర్విహికాముష్మికఫలం రామాయత్త మిత్యాహ. ౫. అన్యేతి. ధర్మవాప్తిం ఆముష్మిక

వాప్తిం చ కేవలాం. ౬. సోఽహం ప్రియసఖం రామం శయానం సహ సీత
యా, రక్షిష్యామి ధనుష్పాణి స్సరై వై నైన్వి ర్జ్ఞాతిభి స్సహ. ౭. న హి మేఽవిది
తం కించి ద్వనేఽస్తి చరత స్సదా, చతురంగం హ్యపి బలం ప్రసహేమ వయం
యుధి. ౮. ఏవ మస్తాభి రుక్తేన లక్ష్మణేన మహాత్మనా, అనునీతా వయం సర్వే ధర్మ
మేవానుపశ్యతా. ౯. కథం దాశరథౌ భూమా శయానే సహసీతయా, శక్యానిద్రా
మయా లబ్ధుంజీవితంవా సుఖాని వా. ౧౦. యోఽనుదేవాసురై స్సరైశ్శక్యః ప్రస
హితుం యుధి, తం పశ్య గుహ సంవిప్తం తృణేషు సహ సీతయా. ౧౧. మహతా
తపసా లబ్ధో వివిధైశ్చ పరిశ్రమైః, ఏకో దశరథస్యైష పుత్రస్సదృశలక్షణః ౧౨.
అస్తి ప్రవాజితే రాజా న చిరం వర్తయిష్యతి, విధవా మేదినీ నూనం క్షిప్ర
మేవ భవిష్యతి. ౧౩. వినద్య సుమహానాదం శ్రమేణోపరతా స్త్రియః, నిర్ఘోషా
పరతం తాత మన్యే రాజనివేశనం ౧౪. కౌసల్యా చైవ రాజా చ తథైవ జననీ మమ,
నాశంనే యది జీవేయు స్సర్వే తే రజనీ మిమాం. ౧౫. జీవేదపి చ మే మాతా
శత్రుఘ్న స్యాన్వవేక్షయా, దుగళితా యాతు కౌసల్యా వీరసూర్వినశిష్యతి. ౧౬.
అతిక్రాంత మతిక్రాంత మనవాప్య మనోరథం, రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య పితా మే
వినశిష్యతి. ౧౭. సిద్ధార్థాః పితరం వృత్తం తస్మిన్ కాలే హ్యుపస్థితే, ప్రేత
కార్యేషు సర్వేషు సంస్కరిష్యంతి భూమిపం. ౧౮. రమ్యచత్వరసంస్థానాం సువిభ

వతత్వప్రయుక్తప్రసిద్ధివా-అస్య రామస్య ప్రసాదాత్-అశాసే ప్రార్థయామి. ౬.౭. నేతి. మే విదిత
మిత్యత్ర అవిదిత మితి పదచ్ఛేదః. ౮-౧౧. మహాతేతి. తపసా అనశనేన-పరిశ్రమైః-యజ్ఞాదిభిరిత్యర్థ-
ఏకః సుఖ్యః-ఏకే ముఖ్యాన్యకేవల-ఇత్యమర్థః. ౧౨. ప్రవాజనకాలికదశరథదశాం స్మరన్నాహ-
అస్తిన్నతి. వర్తయిష్యతి జీవిష్యతి. ౧౩. వినద్యేతి. సుమహానాదం వినద్య - కృత్యేత్యర్థః - అద్య
స్త్రియః ఉపరతాఇతి-మన్యే ఇత్యుపసాగ్యం-నివేశనం నివేశనం చ. ౧౪. కౌసల్యేతి. సర్వే తే
జీవేయు రితి నాశంనే-యది జీవేయు రిమాం శర్వరీ మేవేతి సంబంధః. ౧౫. జీవే దితి. శత్రుఘ్నస్యా
న్వవేక్షయా శత్రుఘ్నసంబంధ్యవేక్షణేచ్ఛయా - వీరసూః కౌసల్యా దుగళితేతి యత్ - అతో విన
శిష్యతి. దుగళితాయాత్వితి పాఠ స్సమీచీనః-తత్పక్షే యా దుగళితా వీరసూః కౌసల్యా సా తు విన
శిష్యత్యేవేత్యర్థః. ౧౬. అతిక్రాంత మితి. అతిక్రాంత మతిక్రాంతం-సర్వం ప్రయోజన మతీత్యేత్యర్థః.
౧౭. సిద్ధార్థా ఇతి. వృత్తం ఆతీతం - మృత మితి యావత్. ౧౮. రమ్యచత్వరసంస్థానా మిత్యాది.
హర్ష్యాణి ధనినాం గృహాణి - ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి - తై స్సంపన్నాం

ఫలసాధనభూతాం అస్య రామస్య ప్రసాదాదేవేత్యాశంస ఇతి సంబంధః. ౬-౧౧. మహాతేతి.
ఏకః సుఖ్యః. ౧౨-౧౪. కౌసల్యేతి. సర్వే తే జీవేయు రితి నాశంనే - యది జీవేయుః ఇమాం
శర్వరీ మేవేతి సంబంధః. ౧౫. ౧౬. అతిక్రాంత మితి. రాజ్యే రామ మనిక్షిప్య తాదృశమనోరథ
మనవాప్య మే పితా వినశిష్యతి యతః - అతః అతిక్రాంత మతిక్రాంతం సర్వప్రయోజనం అతీత్య
గతం వ్యర్థం గత మిత్యర్థః. ౧౮. రమ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. హర్ష్యాణి ధనినాం
గృహాణి ప్రాసాదాః దేవానాం రాజ్ఞాం చ గృహాణి-ఆరామా ఉపవసాని - ఉద్యానాని రాజసాధా

క్తమహాపథాం, హర్ష్యప్రాసాదసంపన్నాం సర్వరత్నవిభూషితాం. గజాశ్వరథ సంబాధాం తూర్యనాదవినాదితాం, సర్వకల్యాణసంపూర్ణాం హృష్టపుష్టజనాకు లాం. ఆరామోద్యానసంపూర్ణాం సమాజోత్సవశాలినీం, సుఖితా విచరిష్యంతి రాజధానీం పితృర్తమ. ౨౧. అపి సత్యప్రతిజ్ఞేన సార్థం కుశలినా వయం, నివృ త్తే సమయే హ్యస్తిః సుఖితాః ప్రవిశేమహి. ౨౨. పరిదేవయమానస్య తస్యై వం సుమహాత్మనః, తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య శర్వరీ సాత్యవర్తత. ౨౩. ప్రభాతే విమలే సూర్యే కారయిత్వా జటా ఉభౌ, అస్తి భాగీరథీరే సుఖం సంతారితౌ మయా. ౨౪. జటాధరౌ తౌ ద్రుమచీరవాససౌ మహాబలౌ కుంజరయూధహాప మా, వరేషుచాపాసిధరౌ పరంతపౌ వ్యవేక్షమాణౌ సహ సీతాయాగతౌ. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షడశీతితమస్సర్గః.

గుహస్యేతి. వచనం శ్రుత్వా భరతో భృశ మప్రియం, ధ్యానం జగామ తత్రైవ యత్ర త చ్ఛ్రిత మప్రియం. ౧. సుకుమారో మహాసత్వ సింహస్కంధో మహాభుజః, పుండరీకవిశాలాక్ష స్తరుణః ప్రియదర్శనః. ౨. ప్రత్యాశ్వస్య

సమృద్ధాం - సర్వరత్నవిభూషితాం సర్వైశ్చ శ్రేష్ఠవస్తుభి రలంకృతాం - తూర్యనాదవినాదితాం - తూర్యస్య నృతగీతాదికస్య నాదేన వినాదితాం - హర్ష్యాదిషు కృతప్రతిధ్వని మిత్యర్థః - సర్వ కల్యాణై స్సర్వమంగళై స్సంపూర్ణాం-సర్వోత్సవై స్సంపూర్ణాం వా - ఆరామోద్యాన సంపూర్ణాం- ఆరామాః ఉపవనాని - ఉద్యానాని రాజ్ఞా మసాధారణవనాని - తై స్సమృద్ధాం - సమాజోత్సవ శాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీం. ౧౯—౨౧. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన తీర్థ వనవాసప్రతిజ్ఞేన-రామేణ ప్రవిశేమహి - పురీ మితి శేషః. ౨౨. పరిదేవయమానస్యేతి. తిష్ఠతో రాజపుత్రస్య - రాజపుత్ర సంబంధినీ శర్వరీ అత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవనేన రాత్రిం యాపితవానిత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. జటా ధరావీతి. వ్యవేక్షమాణౌ సర్వతో దత్తావధానౌ. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామా యణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - షడశీతితమస్సర్గః.

గుహస్యేతి. యత్ర తత్రైవ - యత్ర ఊణే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవేత్యర్థః-యద్వా-యత్ర విషయే అప్రియం శ్రుతం తత్రైవ ధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాత మితి చింతా పారవశ్యం ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౧. సుకుమార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తం కాలం పరమదుర్తనా సృక్ సహసా పపాత - ససాదేలివా పాతః - సుకుమార

రణవనాని-సమాజోత్సవశాలినీం ఉత్సవసమూహశాలినీ మిత్యర్థః. ౧౯—౨౧. అపీతి. సత్యప్రతిజ్ఞేన రామేణ. ౨౨. పరీతి. పరిదేవయమానస్య రాజపుత్రస్య సతః శర్వరీ అత్యవర్తత - నిరంతరపరిదేవ నేన రాత్రిః యాతేత్యర్థః. ౨౩. ప్రభాత ఇతి. ప్రభాతే సూర్యే విమలే సతి-అస్తి భాగీరథీరే జటాః కారయిత్వా స్థితా వుభౌ సుఖం మయా - సంతారితౌ గంగా మితి శేషః. ౨౪. జటేతి. వ్యవేక్షమాణౌ నిరపేక్షా విత్యర్థః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - షడశీతితమ స్సర్గః.

గుహస్యేతి. ధ్యానం జగామ - స్వాభిలషితకార్యసంకటం జాతమితి చింతాం ప్రాపే త్యర్థః. ౧. సుకుమార ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ప్రత్యాశ్వస్య ముహూర్తకాలం పరమ

ముహూర్తం తు కాలం పరమదుర్తనాః, పపాత సహసా తో తైర్వ్యతివిద్ధ ఇవ
ద్విషః. 3. తదవస్థం తు భరతం శత్రుఘ్నోఽనంతరస్థితః, పరిష్వజ్య రురోదోఽచై
ర్విసంజ్ఞ శ్శోకకర్షితః. ౪. తత స్సర్వా స్సమాపేతు ర్థాతరో భరతస్య తాః,
ఉపవాసకృశా దీనా భర్తృవ్యసనకర్షితాః. ౫. తా శ్చ తం పతితం భూమా
రుదంత్యః పర్యవారయన్, కౌసల్యా త్వనుసృత్యైనం దుర్తనాః పరిషస్వజే. ౬.
వత్సలా స్వం యథావత్స ముపగూహ్యా తపస్వినీ, పరిపప్రచ్ఛ భరతం రుదంతీ శోక
లాలసా. ౭. పుత్రవ్యాధి ర్న తే కచ్చి చ్ఛరీరం పరిబాధతే, అద్య రాజకులస్యాస్య
త్వదధీనం హి జీవితం త్వాం దృష్ట్వా పుత్ర జీవామి రామే సభ్రాతృకే గతే,
వృత్తే దశరథే రాజ్ఞి నాథ ఏక స్త్వ మద్య నః. ౮. కచ్చి న్ను లక్ష్మణే పుత్ర
శ్రుతం తే కించి దప్రియం, పుత్రే వా హ్యేకపుత్రాయా స్సహ భార్యే వనం గతే.
౧౦. స ముహూర్తం సమాశ్వస్య రుదన్నేవ మహాయశాః, కౌసల్యాం పరిసాం
త్వేదం గుహం వచన మబ్రవీత్. ౧౧. భ్రాతా మే క్వా వస ద్రాతౌ క్వ సీతా
క్వ చ లక్ష్మణః, అస్వపచ్ఛయనే కస్తిన్ కిం భుక్త్వా గుహ శంస మే. ౧౨.
సోఽబ్రవీ ద్భరతం హృష్టో నిషాదాధిపతి ర్గుహః, యద్విధం ప్రతిపేదే చ రామే
ప్రియహితేఽతిథౌ. ౧౩. అన్న ముచావచం భటౌః ఫలాని వివిధానిచ, రామా

ఇత్యాదినా తదవస్థానర్హత్వ ముచ్యతే. ౧. 3. తదవస్థ మితి. అనంతర స్థితః నిరంతరం సమీపే స్థితః.
౪. ౫. తా ఇతి. అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬. వత్సలేతి. ఉపగూహ్యా పరిష్వజ్య. ౭.
పుత్రేతి. నహి భరతస్య వ్యాధి శ్చాతుర్థికః - అపితు రామవిరహ ఏవ - రామవిరహః తే శరీరం
బాధతే కచ్చి దిత్యర్థః-అద్యేతి-రామో వనం గతః - చక్రవర్తీ తు సంస్థితః-అత స్త్వ మేవేదానీ
మస్తాకం రక్షక ఇతి నార్థః - కింతు రామో భవతో ముఖవైవర్ణ్యం దృష్ట్వా న పున రనాగతో
భవేత్-అవశ్య మాగమిష్యతీత్యేత దవేక్ష్య వయం జీవామః-భవా న్నాస్తీతి శ్రుతం చేత్ క ఇమాం
దిశ మవలోకయేత్. ౮. ౯. కచ్చి దితి. లక్ష్మణే విషయే తే త్వయా-ఏకపుత్రాయాః - మమేతి
శేషః. ౧౦. స ఇతి. పరిసాంత్వ్య - త్వచ్ఛంకితం కి మపి న భవే దితి వదన్ పరిసాంత్వ్యత్వర్థః.
౧౧. ౧౨. స ఇతి. గుహః హృష్టః రామవృత్తాంతకీర్తనస్యావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్-
రామే యద్విధం యాదృశ ముపచారాదికం ప్రతిపేదే - అకరో దితి యావత్ - తదబ్రవీత్-చ
కారేణ రామకృతం సముచ్చీయతే. ౧౩. అన్న మితి. ఉచ్ఛావచం నానావిధ మిత్యర్థః - భటౌ
భక్షణీయాన్యపూపాదీని - అభ్యవహారార్థం భోజనార్థం బహుచేతి-అన్యచ్చ బహుచోష్యలేహ్య

దుర్తనా స్సన్ సహసా పపాత-ససాదేతివా పాఠః. ౧. 3. తదవస్థ మితి. అనంతరస్థితః ఆసన్నస్థితః.
౪. ౫. * తి. అనుసృత్య సమీపం ప్రాప్య. ౬.* తి. స్వం వత్సం స్వపుత్రం యథా తథోపగూహ్య. ౭.
* తి. వ్యాధిః పిత్తప్రకోపాదిలక్షణో భ్రమమూర్ఛాదిః. ౮. ౯. కచ్చి దితి. ఏకపుత్రాయాః మమేతి
శేషః. ౧౦. స ఇతి. పరిసాంత్వ్య త్వచ్ఛంకితం కి మపి నాస్తీత్యాశ్వాస్య. ౧౧. ౧౨. సోఽబ్రవీ దితి.
గుహః హృష్టః రామవృత్తాంత కీర్తనేన స్వావకాశో లబ్ధ ఇతి సంజాతహర్ష స్సన్ - రామే య
ద్విధం యాదృశ ముపచారం ప్రతిపేదే అకరో దిత్యర్థః-తదబ్రవీత్ చకారేణ రామకృతం సము
చ్చీయతే. ౧౩. ౧౪. తత్సర్వ మితి. రామ స్తన్న ప్రత్యగృహ్లాత్ కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞా

యాభ్యవహారార్థం బహుచోపహృతం మయా. ౧౪. తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞాసీద్రా
మ స్సత్యపరాక్రమః, న తు త త్ప్రత్యగృహ్లాత్ సః క్షత్రధర్మ మనుస్మరన్. ౧౫.
న హ్యస్తాభిః ప్రతిగ్రాహ్యం సఖే దేయం తు సర్వదా, ఇతి తేన వయం రాజ
న్ననునీతా మహాత్మనా. ౧౬. లక్ష్మణేన సమానీతం పీత్వా వారి మహాయశాః,
ఔపవాస్యం తదాకార్షి ద్రాఘవ స్సహ సీతయా. ౧౭. తతస్తు జలశేషేణ లక్ష్మ
ణోఽప్యకరోత్తదా, వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత సంహితాః. ౧౮.
సౌమిత్రి స్తు తతః పశ్చా దకరో త్స్వాస్తరం శుభం, స్వయ మానీయ బర్హింషి
క్షీప్తం రాఘవకారణాత్. ౧౯. తస్మిన్ సమావిశ ద్రామ స్వాస్తరే సహ సీత

దిక ముపాకృతం. ౧౪. తత్సర్వ మితి. రామః-తన్నప్రత్యగృహ్లాత్ - కింతు తత్సర్వం ప్రత్యనుజ్ఞా
సీత్ ప్రత్యనుజ్ఞాసీత్ - పున ర్నియతామిత్యనుజ్ఞాతవాన్ - క్షత్రధర్మం - దాన మేవ క్షత్ర
ధర్మః న త్వాదాన మితి - అత్ర హీనజాతిపరిగ్రహత్వాత్ప్రత్యగృహ్లాత్ యుషిభ్యస్తు
స్వీకరిష్యతీత్యాహుః. ౧౫. ప్రత్యనుజ్ఞానే హేతు మాహ నేత్యాదినా. ఇత్యనునీతా వయ
మిత్యనేన స్వాంఘ్రిభక్తాగ్రేసర గుహసమర్పిత ఫలాదే ర్భక్తిపూతత్వేన శబరీవిదురాదిన్యాయేన పర
మభాగవతతయా స్వీకార్యత్వేపి స్వప్రియతమ పితృమాతృప్రముఖ బహుజనవిశ్లేషదుఃఖప్రాగ్భ
రానుభవజనిత వైమనస్యేన పుణ్యనదీతీరే ఉపవాసచికిత్సయా చ గుహసమర్పితం న ప్రతిజగ్రాహ
రామ ఇతి చ గుహేనాపి విదిత మితి గమ్యతే. ౧౬. లక్ష్మణేనేతి. ఔపవాస్యం ఉపవాసం-స్వాస్తరే
ష్యన్. ౧౭. తత ఇతి. జలశేషేణ రామసీతజలశేషేణ అకరోత్ పానమితిశేషః-వాగ్యతాః నియ
తవాచః-సీతాయా అపి సంధ్యాయాం ధ్యానజపాదిక మస్త్యేవ - సంహితాః సమాహితాః. నను పూ
ర్వం పురోవాదే-‘తత శ్చిరోత్తరాసంగ స్సంధ్యా మన్వాస్య పశ్చిమాం, జలమేవాదదే భోజ్యం
లక్ష్మణే నాహృతం స్వయ’ మిత్యుక్తం. కథ మత్రానువాదే ప్రథమం జలాదానం పశ్చాత్ సంత్యో
పాసనం చోచ్యతే-సత్యం-తద్దేవ క్రమః - ఇహాతు గుహానీతాన్నానంగీకారే కిం భుక్తవాన్ రామ
ఇత్యాకాంక్షాయాం లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం త త్పీత మితి ప్రసంగసంగత్యా జలపానం ప్రథమ
ముక్త్యాధ సంత్యోపాసన ముక్త మితి న దోషః. ౧౮. సౌమిత్రి రితి. తతః పశ్చాత్ వారిపానానంతరం -
స్వయం - బర్హింషి కుశాన్-బర్హి ర్నాగ్నౌ ననాకుశ ఇతి వైజయంతీ. క్షీప్రమానీయ - రాఘవ
కారణాత్ రాఘవనిమిత్తం - శుభం పవిత్రం - స్వాస్తరం సుష్టు ఆస్తీర్ణం-శయనమితి యావత్ -
అకరోత్ కృతవాన్. ౧౯. తస్మిన్నితి. పాదా ప్రక్షాళ్య - గంగాతీర గమనకృత పంకశోధనం

సీత్ ప్రత్యర్పయామాస. ౧౫. * తి. తదేవ ధర్మ మాహ - నహితి. న స్వేవం - భరద్వాజాదిదత్తాం
గీకారః కథమితి చేన్న - మధువర్కాదివా రాజపూజాయా బ్రాహ్మణం ప్రతివిధానేన తద్దత్తాంగీకా
రస్య స్వాభ్యుదయఫలకత్వేన చ తస్య యుక్తత్వాత్ గుహస్య నిషేధత్వేన రాజపూజానధికారాత్
అన్యదేశ్యత్వేన కరగ్రహణాయోగ్యత్వా చ్చ తదియానంగీకార ఇతి న దోషః-యద్యపి గుహస్య త
త్త్వజ్ఞత్వేన అస్త్యేవ భగవత్పూజాధికారః తథాపి వ్రతస్థత్వాత్ దభోజనమితి తత్త్వం. ౧౬. లక్ష్మ
ణేనేత్యాదిష్టోకద్వయ మేకం వాక్యం. వాగ్యతా స్తే త్రయ స్సంధ్యాం సముపాసత, అథ రాఘ
వః లక్ష్మణేన యద్వార్యానీతం తత్పీత్వా ఔపవాస్య ముపవాసం-ఔపవస్త మితి పాతేవ్యయ మే
వార్థః-లక్ష్మణోప్యకరోత్-ఔపవాస్యమిత్యనుషంగః. ౧౭. * తి. అకరోత్ పానక్రియామితి శేషః -
త్రయ స్సమంత్రేణ - సంహితాః సమాహితచిత్తాః. ౧౮. సౌమిత్రి రితి. స్వాస్తరం సుష్టు ఆస్తరం

యా, ప్రత్యుశ్య చ తయోః పాదావపచక్రామ లక్ష్మణః. ౨౦. ఏతత్త దింగు
దీమూల మిద మేవ చ త త్త్రణం, యస్మిన్ రామ శ్చ సీతా చ రాత్రిం తాం
శయితా వుభౌ. ౨౧. నియమ్య పృష్టే తు తలాంగుళిత్రవాన్ శరై స్సుపూర్ణా
విషుధీ పరంతపః, మహద్ధను స్సజ్య ముపోహ్య లక్ష్మణో నిశా మతిష్ఠత్ పరితోఽ
స్య కేవలం. ౨౨. తత స్త్వహం చో త్తమబాణచాపధృత్ స్థితోఽభవం తత్ర
స యత్ర లక్ష్మణః, అతంద్రిభి జ్ఞాతిభి రాత్తకార్షకై ర్మహేంద్రకల్పం పరిపాల
యం స్తదా. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-సప్తాశీతితమస్సర్గః.

త చ్చుత్వా నిపుణం సర్వం భరత స్సహ మంత్రిభిః, ఇంగుదీమూల మా
గమ్య రామశయ్యామవేక్ష్య తాం ౧. అబ్రవీ జ్ఞననీ స్సర్వా ఇహ తేన మహా

కృ త్వేత్యర్థః - ఇదం చ రామస్య స్వహస్తాభ్యాం-సీతాయా స్తూదకప్రదానేనేతిబోధ్యం - అపచ
క్రామ శయనకాలే సమీపవర్తనస్యా సుచితత్వా ద్దూరే స్థితః. ౨౦. ఏ తదితి. శయితౌ - గత్యర్థా
కర్తృకశ్లిషశీజిత్యాదినా కర్తరి నిష్ఠా. ౨౧. నియమ్యేతి. పృష్టే పశ్చాద్భాగే ఇషుధీ తూణీరద్వ
యం - నియమ్య బద్ధా-శూరాణాం సవ్యాపనవ్యప్రయోగార్థమిషుధిద్వయ భారణ మస్తి - తలాం
గుళిత్రవాన్ - 'తలం జ్యాఘాతవారణ' మిత్యమరః. ఉపోహ్య భృత్వా-అస్యపరితః అతిష్ఠత్ - స
ర్వతోరక్షణార్థం ప్రదక్షిణం చచారేత్యర్థః-నిశాం నిశాయాం అత్యంతసయోగే ద్వితీయా-కేవల
మిత్యనేన శయననిద్రారాహిత్యం లక్షణస్యోచ్యతే. ౨౨. తత ఇతి. అహం చో త్తమ బాణచాప
ధృత్ ఏకోభ్రాతా నగరా ద్వనాని నిరగమయత్-అయ మపర స్సుషుప్తిదశాయాం కిమపి కుర్యా
దితి శంకయా సజ్జాయుధస్సక్ యత్రయత్ర సలక్షణ స్థితిః తత్రతత్ర స్థితోఽభవం-ప్రతిపదం
తమసుస్మతవానభవ మిత్యర్థః - అతంద్రిభి జ్ఞాతిభి రాత్తకార్షకైః మమ పరికరాశ్చ-అయం వనచ
రో నిషాదజాతీయః-రామే కించిత్కరిష్యతి చేదేనం చ ప్రహరామ ఇతి సావధానా మాం ప్రతిపద
మన్వసర నిత్యర్థః-ఏవమస్థానే భయశంకిభిః కృతం - వస్తుత స్స న కేనచిత్ పరిభావ్య ఇత్యాహ
మహేంద్రకల్ప మితి. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - వీతాంబ
రాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తాశీతితమస్సర్గః.

తదిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిపుణం సావధాన మిత్యర్థః - తేన రామేణ - ఇహ
భూమా-శర్వరీశయితా - శర్వర్యాం శయన కృతం - నిష్ఠయా అధికరణత్వస్యాభిహితత్వా చ్ఛర్వ
రీశబ్దాత్ ప్రథమా - ఇదమేషా మాసితమితివత్ - ఇదమస్య విమర్షిత మిత్యత్రాప్యధికరణే నిష్ఠా
క్తస్య చ వర్తమాన ఇతికర్తరిషష్ఠీ - ఆస్మిన్నేతత్కర్తృకం విమర్షన మిత్యర్థః. ౧. ౨. మహాభాగేతి.
శయన మిత్యర్థః - బద్ధింషి కుశాని. ౧౯. - ౨౦. నియమ్యేతి. తలాంగుళిత్రవాన్-తలం జ్యాఘాత
వారణం. అంగుళిత్రం అంగుళిత్రాణం - తదుభయవాన్ - ఇషుధీ - తూణీరా ఉపోహ్య భృత్వా-
కేవల మిత్యనేన లక్షణసంబంధిశయన నిద్రారాహిత్య ముచ్యతే. ౨౨. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తా
శీతితమస్సర్గః.

తేన రామేణ శర్వరీశయితం శర్వర్యాం శయితం - అస్యరామస్య విమర్షితం విమర్షనం. ౧.
*తి. ఇహ భూమా శర్వరీశయితా-అధికరణే నిష్ఠా - ఏతద్దేశావచ్ఛిన్నశయనాభరణం శర్వరీత్యర్థః-

త్తనా, శర్వరీ శయితా భూమా విద మస్య విమర్శితం. ౨. మహాభాగకులీనేన
మహాభాగేన ధీమతా, జాతో దశరథేనోర్వాన్యం న రామ స్వప్న మర్హతి. ౩.
అజినోత్తరసం స్తీర్ణే వరాస్తరణసంచయే, శయిత్యా పురుషవ్యాఘ్రః కథం శే తే
మహీతలే. ౪. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు వలభీషుచ సర్వదా, హైమరాజతభౌమేషు
వరాస్తరణశాలిషు. పుష్పసంచయచిత్రేషు చందనాగరుగంధిషు, పాండరాభృ
ప్రకాశేషు శుకసంఘరుతేషు చ. ప్రాసాదవరవర్యేషు శీతవత్సు సుగంధిషు, ఉషి
త్వా మేరుకల్పేషు కృతకాంచనభిత్తిషు. గీతవాదిత్రనిర్ఘోషై ర్వరాభరణనిస్సవైః,
మృదంగవరశబ్దై శ్చ సతతం ప్రతిబోధితః. వందిభి ర్వందితః కాలే బహుభి స్సూత
మాగధైః, గాధాభిరనురూపాభిః స్తుతిభి శ్చ పరంతపః. ౯. అశ్రద్ధేయ మిదం
లోకే న సత్యం ప్రతిభాతి మా, ముహ్యతే ఖలు మే భావ స్వప్నోయ మితి మే

మహాభాగేన మహానుభావేన - దశరథేనేతి పంచమ్యర్థే తృతీయా. ౩. అజినోత్తరసం స్తీర్ణ ఇతి.
అజినోత్తరసం స్తీర్ణే అజినరూపాత్తరచ్ఛదేన సం స్తీర్ణే - అజినశబ్దేన - కదళీ కందళీ చీన శ్చమూరు
ప్రియకావపి 'సమూరు శ్చేతిహరిణా అమీ అజినయోనయ' ఇత్యుక్తకదళ్యాద్యజినం వివక్షితం.
వరాస్తరణసంచయే - వరాణి అమూల్యాని - ఆస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు తేషాం సంచయే
సమూహే - పర్యంకానాం బహుత్వం శీతోష్ణాదికాణామితాంతర్లహశిరో గృహాదిబాహుళ్యాత్ -
యద్వా - మార్దవాతిశయానానేకాస్తరణత్వం - అతిమృదుత్వా దజినస్యోపర్యాస్తరణత్వం.
౪. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషిత్వాది. ప్రాసాదాగ్రవిమానేషు విమానతుల్యప్రాసాదశిఖరేషు - వల
భీషు కూటాగారేషు - 'కూటాగారే తు వలభీ'తి వైజయంతీ. హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని
రాజతాని భౌమాని భూతలాని యేషు తే - వరాస్తరణశాలిషు చిత్రకంబళాదిశాలిషు - పుష్పసంచ
యచిత్రేషు చిత్రపుష్పసమూహేషు - చందనాగరుగంధిషు చందనాగరుధూపగంధిషు - పాండ
రాభృప్రకాశేషు తద్వద్ధవశేషు - శుకసంఘరుతేషు శుకసమూహనాదవత్సు - ఆర్కాదిత్వాదచ్
మత్స్యర్థీయః - ప్రాసాదవరవర్యేషు ప్రాసాదవరాణాముత్తమేషు శీతవత్సు శైత్యవత్సు - శీతంగుణే
ఇత్యమరః. సుగంధిషు - ఘనసారాదిభిరితి శేషః - ఉషిత్వా శయిత్యేత్యర్థః - ఉపరిప్రతిబోధో
క్తః - మేరుతుల్యత్వే హేతుః కృతకాంచనభిత్తి స్వితి - గీతవాదిత్రనిర్ఘోషైః గీతైస్తదనుగణపీ
ణాదిరావైః - వరాభరణనిస్సవైః పరిచారికాపాణిచరణనూపురకంకణాద్యాభరణశింజితైః - మృదం
గవరశబ్దైః మర్దశవిశేషధ్వనిభిశ్చ - సతతం ప్రతిబోధితః - అథ ప్రబోధనానంతరం - కాలే
ప్రాతఃకాలే - వందిభిః కర్తృభిః - సూతమాగధైశ్చ - గాధాభిః గద్యవిశేషైః - పాఠభేదః - పద్య
విశేషైః - స్తుతిభిః స్తోత్రప్రబంధై శ్చ వందితః స్తుతః - అభివాదన స్తుత్యో రితి ధాతుః - పరం
తపః అన్యరాజశిక్షణపరో రామః - పాఠభేదః - అథ రాజ్యశిక్షణపరో రామః. కథం భూమా
కేవలాయాంశేతే - కథం శ్వాపదరవైః ప్రతిబోధ్యతే - కథమేకాకీ తిష్ఠతీతి చోపస్కార్యం -
గమ్యమానత్వా దప్రయోగః - య శ్చ నింబం పరశునాయశ్చై చనం మధుసర్పిషా 'యశ్చై చనం గంధ
మాల్యాభ్యాం సర్వస్యకటురేవ స' ఇత్యాదివత్. ౧-౯. అశ్రద్ధేయ మితి. ఇదం రామస్య తృణ
ఇదమస్య విమర్శితం - అంగానామితి శేషః - విమర్దనాధికరణ మిత్యర్థః. ౨. మహాభాగేతి. దశరథే
నేతి హేతౌ తృతీయా పంచమ్యర్థేనా. ౩. అజినేతి, అజినోత్తరం సం స్తీర్ణే అజినోత్తరచ్ఛదేన సం స్తీర్ణే

మతిః. ౧౦. న నూనం దైవతం కించిత్ కాలేన బలవత్తరం, యత్ర దాశరథీ రా
మో భూమా వేవ శయిత సః. ౧౧. విదేహరాజస్య సుతా సీతా చ ప్రియద
ర్శనా, దయితా శయితా భూమా స్నుమా దశరథస్య చ. ౧౨. ఇయం శయ్యా
మమ భ్రాతు రిదం హి పరివర్తితం, స్థండిలే కఠినే సర్వం గాత్రైర్విమృదితం
తృణం. ౧౩. మన్యే సాభరణా సుప్తా సీతాస్తి న్మయనోత్తమే, తత్ర తత్ర హి
దృశ్యంతే సక్తాః కనకబిందవః. ౧౪. ఉత్తరీయమిహాసక్తం సువ్యక్తం సీతయా
తదా, తథా హ్యేతే ప్రకాశంతే సక్తాః కాశేయతంతవః. ౧౫. మన్యే భర్తు స్సుఖా
శయ్యా యేన బాలా తపస్వినీ, సుకుమారీ సతీ దుగ్ధం న విజానాతి మైథిలీ. ౧౬.
హాహంతాస్తి నృశంసోఽహం యత్సభార్యః కృతేమమ, ఈదృశీం రాఘవ శ్శయ్యా
మధిశేతే హ్యనాథవత్ ౧౭. సార్వభౌమకులే జాత స్సర్వలోకస్య సంమతః, సర్వ
లోకప్రియ స్త్యక్త్వా రాజ్యం సుఖ మనుత్తమం. కథ మిందీవరశ్యామో రక్త

శయ్యాశయనాదికం - అశ్రద్ధేయం లోకే పశ్యామి - లోకృదర్శన ఇతి ధాతుః - తత్ర హేతుమాహ
నసత్య మితి.. కించ - మే భావః హృదయం ముహ్యతే ఖలు ముహ్యతి కిము - రామస్య భూమి
శయనశ్రవణాదికం భ్రమోవేత్సర్థః - అథవా - అయం పూర్వోక్తశ్రవణం - స్వప్నాపేక్షయా
పుల్లింగత్వం - స్వప్నఇతి మే మతిః మతం - సిద్ధాంత ఇత్యర్థః - కథ మన్యథా సర్వమిద మసం
భావ్యం సంభావ్యత ఇతిభావః. ౧౦. నేతి. కాలేనకాలాత్ - దైవతం బలవత్తరం న నూనం - కాల
వీవ బలీయా నిత్యర్థః - యత్ర యస్తాత్ - దాశరథిః దశరథపుత్రోపి భూమావేవ శయిత - తస్మా
దిత్యర్థః. ౧౧. విదేహరాజస్యేతి. ప్రియదర్శనా అతదర్శిత్యర్థః - దయితా - రామస్య ప్రాణేభ్యోపి
ప్రియసీ - శయితా శయితవతీ - కర్తరిక్తః - హంతేతిశేషః. ౧౨. ఇయ మితి. పరివర్తితం పరి
వర్తనం - స్వాపకాలే శ్రమతిశయూదిత స్తతశ్చరీరపరివర్తనపదం - పరివర్తనజ్ఞాపక మాహ స్థండిల
ఇతి - స్థండిలే భూతలే - కఠినస్థలత్వాత్ గాత్రైః షుణ్ణం తృణం ఇద మిత్యనుషంగః. ౧౩. మన్య
ఇతి. సాభరణా సుప్తా - మార్గశ్రమాదాభరణమచస్తుచ్య సుప్తవతీ - శయనోత్తమే భర్తృ
శయ్యాత్వాదితరతల్పేభ్య శ్శ్రేష్ఠతమే. సాభరణా సుప్తేత్యత్ర సూచకమాహ తత్రతత్రేతి - తత్రతత్ర
తృణేషు - సక్తాః కనకబిందవః జాంబూనదాభరణనిర్గళితా స్సుత్క రేణవః. తనిష్టోక్తి. ౧౪. ఉత్త
రీయ మితి. ఇహ కుశాగ్రేషు ఆసక్తం - ఇదమాసంజనం సువ్యక్తం - సీతయా సీతాయాః. ౧౫.
మన్య ఇతి. యాకాపిభర్తు శ్శయ్యా పతివ్రతాయా స్సుఖేతి మన్యే యత స్సుకుమారీ మైథిలీ - సతీపతి
వ్రతా - అస్తిన్నపిశయనే శయితా దుగ్ధం న జానాతి హాహంతేతి హంతేత్యేకనిపాతః - భేద
ర్థః - అహంనృశంసోఽస్తి నిర్దయోఽస్తి - మమకృతే మన్నిమిత్తం - కృతే ఇత్యవ్యయం. ౧౭.

స్తీరే - అత్రాజినశబ్దేన కదళ్యాదిమృగవిశేషాజినం వివక్షితం పరాస్తరణసంచయే పరాణ్యమూల్యా
న్యాస్తరణాని యేషు పర్యంకేషు - తేషాం సంచయే సమూహే. ౪. ప్రాసాదేతి. ప్రాసాదా
గ్రవిమానేషు విమానాకారరాజగృహే - హైమరాజతభౌమేషు - హైమాని రాజతాని భౌమాని
భూతలాని యేషు తేషు - పరాస్తరణశాలిషు ప్రాసాదవరపర్యేషు ప్రాసాదపరాణా ముత్తమేషు -
ఉపిత్వాశయిత్వేత్యర్థః - పరాభరణనిస్వనైః పరిచారికాణాం నూపురాద్యాభరణానాం శింజితై స్తు
తిభి శ్చ ప్రతిబోధితః - మహితలే కథంశేతే ఇతి పూర్వేణసంబంధః. ౫ - ౧౨. ఇయ మితి. గాత్రైః
కరచరణాద్యవయవైః. ౧౩, ౧౪. ఉత్తరీయ మితి. సీతయా ధృత మితి శేషః - యద్వా - పశ్య

క్షః ప్రియదర్శనః, సుఖభాగీ న దుఃఖార్హః శయితో భువి రాఘవః. ౧౯. ధన్యః
ఖలు మహాభాగో లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, భ్రాతరం విషమే కాలే యో రామ
మనువర్తతే. ౨౦. సిద్ధార్థా ఖలు వై దేహీ పతిం యానుగతా వనం, వయం
సంశయితా స్సర్వే హీనా నైవ మహత్తనా. ౨౧. అకర్ణధారా పృథివీ శూన్యేవ
ప్రతిభాతి మా, గతే దశరథే స్వర్గం రామే చారణ్యమాశ్రితే. ౨౨. న చ
ప్రార్థయతే కచ్చి న్నసాపి వసుంధరామ్, వనేపి వసత స్తస్య బాహువీర్యాభి
రక్షితాం. ౨౩. శూన్యసంవరణారక్షా మయం త్రితహయద్విపాం, అపావృతపురద్వా
రాం రాజధానీ మరక్షితాం, అప్రహృష్టబలాం న్యూనాం విషమస్థా మనావృతాం,
శత్రవో నాభిమన్యంతే భక్షాన్విషకృతా నివ. ౨౪. అద్యప్రభృతి భూమకా తు
శయిష్యేహం తృణేషు వా, ఫలమూలాశనో నిత్యం జటాచీరాణి ధారయన్.

జన్మ నా శక్తిమత్తయా ప్రజారంజకత్వేన శరీరలక్షణేన చ రాజ్యార్హో రామః కథ మేతాదృశీం దుర్ద
శాం ప్రాప్త ఇతిఖిద్యతి సార్వభౌమకులేజాత ఇత్యాదినా శ్లోకద్వయేన. ౧౯. ధన్యఇతి. విషమేకాలే
సంకటేకాలే. ౨౦. సిద్ధార్థేతి. పతిమయ పతి మనుస్మత్య-వనం గతేతి సంబంధః సంశయితాః అస్మ త్సే
వాం రామోఽంగీకరిష్యతి నవేతి సంశయితాః. ౨౧. అకర్ణధారేతి. అకర్ణధారా-ప్రధానపురుషరహి
తేతి యావత్-అతఏవ శూన్యేవ ప్రతిభాతి. ౨౨. అనాయకత్వే కథం రాజ్యం నిరుపద్రవంతత్రాహ-
నచేతి. కచ్చిత్ సామంతః-నప్రార్థయతే ఆక్రమితుం నేచ్ఛతి. ౨౩. రామవీర్యం వినా రక్షకాంత
రశూన్యత్వమాహ - శూన్యసంవరణేత్యాది శూన్యసంవరణా రక్షాం అవిద్యమానప్రాకారరక్షకాం-
యద్వా-శూన్యసంవరణః గుప్తిరహితః - అరక్షః గుల్ఫస్థానం యస్యాస్మా - తథా - అయంత్రితాః
రక్షకాణాం రామపారవశ్యేన - తైరబద్ధాః హయద్విపాః యస్యా స్తాం - అపావృతాని అపిహి
తాని పురద్వారాణి - యస్యాస్తాం - అప్రహృష్టబలత్వ మరక్షితత్వే హేతుః - న్యూనాం సాధన
విహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభిమన్యంతే
అభిభవతుం నస్మరంతి-భక్షాన్ అపూషాదీన్ - విషైః విషమిశ్రైః కృతాన్. ౨౪. ఉక్తసర్వానర్థ
స్యాత్త మూలకతయా తత్ప్రాయశ్చిత్త మాహ - అద్యేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం తంప్రతి
శ్రవంతాం ప్రతిజ్ఞాం - ఆముచ్య స్వస్తిన్నాసజ్య-తస్యార్థం - రామార్థ మిత్యర్థః-ఉత్తరం కాలం
చతుర్దశవర్షాత్త కే కాలే రామానుష్ఠిత వ్యతిరిక్తోత్తర కాలం వనే వత్స్యామి - మిథ్యా నభవిష్యతి -
ప్రతిజ్ఞేతి శేషః. ౨౬-౨౮. అభిషేక్యంతీతి. దేవతాః ఇమం మనోరథం సత్యం కుర్యు రపి-సంభావ

ర్థే తృప్తీయా. ౧౯. మన్య ఇతి. యేన మైథిలీదుఃఖం న విజానాతి - తేనకారణేన భర్తుశ్శయ్యా పతి
ప్రతానాం సుఖేతి మన్యఇతి సంబంధః. ౧౬-౨౦. సిద్ధార్థేతి. పతి మనుస్మత్య వనంగతా -
అతస్సిద్ధార్థావయం సంశయితాః స్వస్య పురుషార్థవిషయసంశయం ప్రాప్తాః. ౨౧. అకర్ణేతి. అకర్ణ
ధారేవ కర్ణధారరహితా నౌ రివ శూన్యా నాయకరహితా. ౨౨. ౨౩. శూన్యేతి. శూన్యసంవ
రణా రక్షాం విహీనప్రాకారరక్షాం అయంత్రిత హయద్విపాం అసన్నద్ధాశ్వగజాం - న్యూనాం
సాధనవిహీనాం - విషమస్థాం దుర్దశాపన్నాం - అనావృతాం బాహ్యరక్షకరహితాం - నాభి
మన్యంతే నాభిభవతుం నస్మరంతి. ౨౪. ౨౫. అద్య ప్రభృతీత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-
తం ప్రతిశ్రవం తాం ప్రతిజ్ఞాం రామకృత వనవాసప్రతిజ్ఞా మిత్యర్థః - ఆముచ్య స్వస్తిన్నా
సజ్య - తస్యార్థం రామార్థం - ఉత్తరం కాలం చతుర్దశవర్షాత్తకరామానుష్ఠేయే వ్యతిరిక్తో

తస్యార్థ ముత్తరం కాలం నివత్సామి సుఖం వనే, తం ప్రతిశ్రవ మానుచ్య
నాస్య మిథ్యా భవిష్యతి. ౨౭. వసంతం భ్రాతు రథాయ శత్రుఘ్నో మానువ
త్స్యతి, లక్ష్మణేన సహ త్వారో హ్యయోధ్యాం పాలయిష్యతి. ౨౮. అభిషే
క్ష్యంతి కాకుత్స్థ మయోధ్యాయాం ద్విజాతయః, అపి మే దేవతాః కుర్యు రిమం
సత్యం మనోరథం. ౨౯. ప్రసాద్యమాన శ్శిరసా మయా స్వయం బహుప్రకారం
యది నాభిపత్యతే, తతోఽనువత్సామి చిరాయ రాఘవం వనే వసన్నార్హతి
మా ముపేక్షీతుం. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - అష్టాశీతి
తమస్సర్గః

వ్యవ్య రాత్రిం తు తత్రైవ గంగాకూలే స రాఘవః, భరతః కాల్య ము
త్థాయ శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౧. శత్రుఘ్నోత్తిష్ట కిం శేషే నిషాదాధి
పతిం గుహం, శీఘ్ర మానయ భద్రం తే తారయిష్యతి వాహినీం. ౨. జాగర్తి
నాహం స్వపిమి తమేవార్యం విచింతయన్, ఇత్యేవ మబ్రవీ ద్భ్రాతా శత్రు
ఘ్నోపి ప్రచోదితః. ౩. ఇతి సంవదతో రేవ మన్యోన్యం నరసింహయోః, ఆగమ్య
ప్రాంజలిః కాలే గుహా భరత మబ్రవీత్. ౪. కచ్చిత్ సుఖం నదీతీరేఽవాతీః

నాయా మపిశబ్దః. ౨౯. ప్రసాద్యమాన ఇతి. శిరసా ప్రణామపూర్వకం. స్వయం నతు మంత్రి
ముఖేన-నాభిపత్యతే నాంగీకరిష్యతి - ప్రసాద మితిశేషః - తతః తదావనే వసన్ రాఘవ మను
వత్సామి తదనుచరో భవామి - అనుచరణం వా కథ మంగీకరిష్యతీత్యత్రాహ-నార్హతి మా ముపే
క్షీతు మితి-మాం - భ్రాతరం శిష్యం దాస మిత్యర్థః. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా
యణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాశీతితమస్సర్గః.

వ్యవ్యేతి. వ్యవ్య ఉషిత్వా-రాత్రిం రాత్రే. తత్రైవ యత్ర రామోశయిష్ట తత్రైవ కాల్యం
ప్రత్యూషః - 'ప్రత్యూషోఽహర్ముఖం కాల్య' మిత్యమరః, తస్మిన్నిత్యర్థః. ౧. శత్రుఘ్నేతి. శత్రు
ఘ్నభద్రంత ఇతి సాంతోక్తిః - వాహినీం గంగాం ఆస్తా నిత్యర్థసిద్ధం. ౨. జాగర్తితి. నాహం
స్వపిమి జాగర్తితి భ్రాతా ప్రచోదిత శత్రుఘ్నోపి తమేవార్యం - యస్త్వయా చింత్యతే తమే
వార్యం విచింతయన్ సన్ - అహమపి జాగర్తి న స్వపిమి త్యేవ మబ్రవీత్-తథైవేతి పాతే యథా
త్వం తథైవాహ మార్యం విచింతయన్నిత్యర్థః - చరమపర్వనిష్కస్య ప్రథమపర్వాభినివేశస్తప్తీ
త్యర్థతయేతి వ్యంజితం - 'తదవస్థంతు భరతం శత్రుఘ్నానంతరస్థిత' ఇతి హి పూర్వ మప్యుక్తం. ౩.
ఇతీతి. సంవదతో స్సతోః - కాలే గమనోచితకాలే. ౪. కచ్చిదితి. శర్వరీం తావత్ శర్వర్యాం
సాకల్యేన-యావ త్తావచ్చ సాకల్య' ఇత్యమరః, సహనైన్యస్య తే సేనాసహితస్య తవ సర్వం ఉపకర

త్తరంకాలం వనే వత్సామి-అతః ఆస్య రామస్య ప్రతిజ్ఞా మిథ్యానభవిష్యతి. ౨౭-౨౯. ప్రసా
ద్యమానఇతి. నప్రపత్యతే నాంగీకరిష్యతి యది ప్రార్థనా మితిశేషః. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం-అష్టా
శీతితమస్సర్గః.

తి. వ్యవ్యేతి. కాల్యముషఃకాలే-ఉపకరణ్యాయాకల్యకాల్యా వుభావపీతి జ్ఞాయతే. ౧.*తి.
తే త్వయా. ౨.*తి. ప్రతిప్రవిశ్య తతో నివృత్తిపూర్వకం ప్రవిశ్య. ౮.*తి. నాహం పంచశతాని,

కాకుత్స్థ శర్వరీం, కచ్చి త్తే సహ నైన్యస్య తావత్ సర్వ మనామయం. ౧. గుహస్య తత్తు వచనం శ్రుత్వా స్నేహ దుదీరితం, రామస్యానువశో వాక్యం భర తోపీద మబ్రవీత్. ౬. సుఖా న శ్శర్వరీ రాజన్ సూజితా శ్చాపి తే వయం, గంగాం తు నౌభి ర్భవీభి ర్దాశా స్సంతారయంతు నః. ౭. తతో గుహ స్సం త్వరితం శ్రుత్వా భరతశాసనం, ప్రతిప్రవిశ్య నగరం తం జ్ఞాతిజన మబ్రవీత్. ౮. ఉత్తిష్ఠత ప్రబుధ్యధ్వం భద్ర మస్తు చ వ స్సదా, నావ స్సమనుకర్షధ్వం తారయి ష్యామ హాహినీం. ౯. తే తథోక్తా స్సముత్థాయ త్వరితా రాజశాసనాత్, పంచ నావాం శతాన్యాశు సమానిన్య స్సమంతతః. ౧౦. అన్యా స్వస్తికవిజ్ఞేయా మహాఘంటాధరావరాః, శోభమానాః పతాకాభి ర్యుక్తవాతా స్సుసంహతాః. ౧౧. తత స్వస్తికవిజ్ఞేయాం పాండుకంబళసంవృతామ్, సనందిఘోషాం కల్యాణీం గుహో నావ ముపాహరత్, తా మారురోహ భరత శ్శత్రుఘ్న శ్చ మహా బలః. ౧౨. కౌసల్యా చ సుమిత్రా చ యా శ్చాన్యా రాజయోషితః, పురోహిత శ్చ తత్సూర్యం గురవో బ్రాహ్మణా శ్చ యే, అనంతరం రాజదారా స్తథైవ శకటా

ణం అనామయం నిరుపద్రవం. ౧. గుహస్యేతి. రామస్యానువశః రామాయత్తః. ౬. సుఖేతి. సుఖా సుఖావహా జాతేతిశేషః. రాజన్నితి రామ భక్తతయా స్తాతి-తే త్వయా. ౭. తత ఇతి. ప్రతిప్రవిశ్య పునః ప్రవిశ్య. ౮. ఉత్తిష్ఠతేతి. ప్రబుధ్యధ్వం ఉత్తిష్ఠతేతి. క్రమః - తారయిష్యామేత్యత్ర వినర్గ లోప ఆర్షః - తారయిష్యామితి చ పాఠః. ౯. త ఇతి. నావాం పంచశతానిత్యన్వయః - సమం తతః సర్వావతారేభ్యః. ౧౦. అన్యాఇతి. అన్యాః క్షుద్రాభ్యః పంచశతసౌభ్యః అన్యాః - స్వస్తిక విజ్ఞేయాః 'స్వస్తిక స్సర్వతో భద్ర' ఇత్యుక్త స్వస్తికాఖ్యరచనావిశేషవిశిష్టతయా నిర్దితత్వాత్ స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః-తా శ్చ నౌ ద్వయసంఘటేన సంవద్యంతే చతుర్షు కోణేషు మహాఘంటా ధరాః - వరాః రాజార్హ తయా శ్రేష్ఠాః - శోభమానాః కనకరూషితతయా శోభమానాః యుక్తవా తాః ఫలకకుడ్యకరణేన మధ్యే మధ్యే గనాక్షనిర్మాణేన చ మహావాతనివారణాదుచితవాతాః - సు సంహతాః రాజారోహణ స్థాన త్వేనాయస కీలాదిభిః దృఢసంధిబంధాః-అత్రాపి నావఆనిన్య రిత్యను కృష్యతే. ౧౧. తతఇతి. తతః తాసు స్వస్తికవిజ్ఞేయాదిషు మధ్యే - పాండుకంబళేన సంవృతాం ఆచ్ఛన్నతలప్రదేశాం - సనందిఘోషాం హర్ష జనకకింకిణ్యాదిఘోషయుక్తాం - కల్యాణీం శోభ నాం. ౧౨. భరతశత్రుఘ్నవ్యతిరిక్తానా మన్యాసు నౌష్వారోహణక్రమ మహా-కౌసల్యేత్యాదినా. రాజయోషితః - ఆగతా ఇతిశేషః. తత్సూర్యం తాసాం పూర్వం పురోహితో గురవో బ్రాహ్మ ణాశ్చ యే ఆగతాః - తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌసల్యాదయః ఆరురుహుః - తథైవ శకటావణాః - శకటాశ్చపణస్థపదార్థా శ్చారురుహుః - ఏతదారోహణం కర్తృద్వారా.

౯. ౧౦. అన్యా ఇతి. అన్యాః పూర్వోక్తవ్యతిరిక్తాః - స్వస్తికవిజ్ఞేయాః స్వస్తికాఖ్యరచనా విశేష విశిష్టతయా నిర్దితత్వా త్స్వస్తికా ఇతి విజ్ఞేయాః - యుక్తవాహాః - పర్యాప్తకర్ణ ధారయుక్తాః - యుక్తవాతా ఇతిపాఠే చారుఫలక భిత్తిసమావరణేన పరిమితవాతాః - సుసంహతాః దృఢసంధి బంధాః - సమానిన్య రిత్యనుషంగః. ౧౧. తత ఇతి. సనందిఘోషాం హర్ష జనకకింకిణ్యాది ఘోష యుక్తాం. ౧౨. కౌసల్యేత్యాది. రాజయోషితః ఆగతా ఇతి శేషః - తత్సూర్యం తాసాం పూర్వం

పణాః. ౧౪. ఆవాస మాదీపయతాం తీర్థం చాప్యవగాహతాం, భాండానిచాద
దానానాం ఘోషస్త్రీదివ మస్పృశత్. ౧౫. పతాకిన్యస్తు తా నావ స్వయందాశై
రధిష్ఠితాః, వహంత్యో జన మారూఢం తదా సంవేతు రాశుగాః. ౧౬. నారీణా
మభిపూర్ణా స్తు కాశ్చి త్కాశ్చి చ్చ వాజినాం, కాశ్చి దత్ర వహంతి స్తయానయు
గ్యం మహాధనం. ౧౭. తా స్తస్మిన్ గత్వా పరం తీర మవరోష్య చ తం జనం, నివృ
త్తాః కాండచిత్రాణి క్రియంతే దాశబంధుభిః. ౧౮. స వై జయంతా స్తు గజా గజా
రోహప్రచోదితాః, తరంత స్మిన్ ప్రకాశంతే సద్వజా ఇవ పర్వతాః. ౧౯. నావ ఇవా

౧౩. ౧౪. ఆవాసం నేనానివేశం - ఆదీపయతాం అగ్నినా జ్వలయతాం-రాజభటాహి నిర్గమన
కాలే శ్రీ సమాగమార్థమావసం దహంతీతి ప్రసిద్ధిః - తీర్థం అవతరణప్రదేశం ఆవగాహతాం-నావా
రోహణార్థ మహమహమికయా ఆగచ్ఛతా మిత్యర్థః - స్నానం కుర్వతామితి వా - భాండాని
ఉపకరణాని-ఆదదానానాం మదీయ మిదం మదీయ మిద మితి త్వరయా స్వీకుర్వతాం జనానాం
ఘోషస్త్రీదివ మస్పృశత్ మహాఘోషో జాత ఇత్యర్థః. ౧౫. పతాకిన్య ఇతి. పతాకిన్యః వాయ్వా
కర్షణాయకృతపతాకాః స్వయంసంపేతుః ఆశుగత్వేనదాశాధిష్ఠానమాత్రేణానాయాసేన జగ్గు రిత్య
ర్థః. ౧౬. సంప్రతితానావః కీదృగ్విధా ఇత్యపేక్షాయామాహ - నారీణా మిత్యాది. నారీణామభి
పూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః-వాజినా మభిపూర్ణాః ఆరోహణార్హ వాజిభి రభిపూర్ణాః-దద్ధుః పూర్ణ
ఇతి మహాభాష్యకారవచనప్రామాణ్యాత్ పూర్ణశబ్దయోగే పూర్ణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ-తృతీయాశ్చ
షష్ఠీవా-యానయుగ్యం - యానాని రథశకటాదీని-యుగ్యాని అశ్వతరబలీవర్దాదీని-సర్వోద్వంద్యో
విభాషయైకవత్ భవతీత్యేకవద్భావః-మహాధనం బహుమూల్యం-‘బహుమూల్యం మహాధన’ మిత్య
మరః. ౧౭. తా ఇతి. కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి చిత్రగమనాని-క్రియంతే అక్రియంత-
‘కాండో స్త్రీ దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్యై’త్యమరః. దాశబంధుభిః దాశాభాసైః-దాశస్య గుహ
స్య బంధుభి రితివా-భారాభావకృతలాఘవాలిశయేన నివర్తనకాలికదాశలీలః-చ్యతే. ౧౮. స వై జ
యంతాః స పతాకాః - సగృహవా-రాజానోహి గజోపరి గృహణి నిర్ణాయ గచ్ఛంతి - తరంతః
ప్లవంతః - త్రోప్లవనతరణయోః - సద్వజా స్సగమనాః ధ్వజగతో-జంగమపర్వతా ఇవాప్రకాశం
తేత్యర్థః. ౧౯. నావ ఇతి. నావః శ్చుద్రనావః - ప్లవైః తృణకావ్యసర్జితైః - కుంభఘటైః - కుంభ

పురోహితో గురవో బ్రాహ్మణాశ్చ యే ఆగతా స్తే ఆరురుహుః - అనంతరం రాజదారాః కౌస
ల్యాప్రముఖారాజదారాః తథైవారురుహుః - తథైవ శకటాపణాః శకటాశ్చ ఆపణాశ్చ ఆపణస్థ
పదార్థాశ్చ ఆరురుహుః - అరోపయామాసురిత్యర్థః. ౧౪. ఆవాసమితి. ఆవాసం నేనాని
వేశః - తీర్థం అవతరణప్రదేశః - భాండాని ఉపకరణాని. ౧౫. ౧౬. నారీణా మితి. నారీణా
మభిపూర్ణాః నారీభి రభిపూర్ణాః - వాజినాం ఆరోహణార్హ వాజిభి రభిపూర్ణాః - యానయుగ్యం
యానాని రథశకటాదీని యుగ్యా న్యశ్వాశ్వతరబలీవర్దా దీని చ యానయుగ్యం-మహాధనం బహు
మూల్యం. ౧౭. తాస్మిన్. తా నావః తం జన మవరోష్య నివృత్తాః - దాశబంధుభిః దాశశ్రేష్ఠైః
కాండచిత్రాణి కాండే వారిణి చిత్రాణి విచిత్రగమనాని క్రియంతే నివృత్తిసమయే భారావరోపణ
లఘుత్వజనితేన సౌకర్యేణ-విచిత్రగతిసహితం దాశై రానీయంతేత్యర్థః-‘కాండో స్త్రీ దండబాణార్వ
వర్గావసరవారిష్యై’త్యమరః. కాండచిత్రా ఇతిపాఠః. ౧౮. స వై జయంతా ఇతి. సవైజయంతాః సప
తాకాః. ౧౯. నావ ఇతి. కుంభాః-అధిక ప్రమాణాః - ఘటాన్యూన ప్రమాణాః. ౨౦. సేతి. మైత్రే

దురుహు శ్చాన్యే స్సవై స్తేరు స్తథాపరే, అన్యే కుంభఘటై స్తేరు రన్యే తేరు శ్చ
బాహుభిః. ౨౦. సా పుణ్యా ధ్వజినీ గంగాం దాశై స్సంతారితా స్వయం, మై
త్రే ముహూర్తే ప్రయయా ప్రయాగవన ముత్తమం. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వా చ
చమూం మహాత్మా నివేశయిత్వా చ యథోపజోషం, ద్రష్టుం భరద్వాజ మృషి
ప్రవర్య మృత్విగ్మృత స్సౌ భరతః ప్రతన్ధే. ౨౨. స బ్రాహ్మణస్యాశ్రమ మభ్యు

రూపఘటైః - సూక్ష్మవదనాఘటాః కుంభాః - తే హి తరణసాధనాని - నఘటమాత్రం - బాహు
భిః కేవలబాహుభిః. ౨౦. సేతి. పుణ్యాగంగాన్నాదినా పూతా - ధ్వజినీసేనా - స్వయం నతు
పరప్రేరణేన - మైత్రే ముహూర్తే - దివసస్య పంచదశభాగేషు ఘటికాద్వయాత్తకే తృతీయే
ముహూర్తే - 'ద్వేతు నాడ్యో ముహూర్తో స్త్రీ'తి వైజయంతీ. ముహూర్తసంఖ్యోక్తా బృహస్పతి
నా - 'రాద్ర స్సార్ప స్తథా మైత్రః పైత్రోవాసవవీవ చ, ఆప్యో వైశ్వ స్తథా బ్రాహ్మ ప్రాజ్ఞేంద్రా
ద్రాస్తథైవ చ, వింద్రాగ్నో నైరృతశ్చైవ వారుణార్యమణౌ భగీ, ఏతేఽహ్నిక్రమశో జ్ఞేయా
ముహూర్తాదశపంచచే'తి. పాఠభేదః - తస్య మైత్రనామత్వం వింధ్యమాధవీయే ప్రోక్తం - యథా -
'ఆర్ద్రోరగమిత్రమఘావసుజల విశ్వాభిజిద్విరించేంద్రాః, వింద్రాగ్నములపరుణార్యమభగయుక్తాది
వా ముహూర్తాస్సృప్య' రితి. మైత్రే ముహూర్తే తారితా సతీ ప్రయాగవనం యయా విత్యన్వయః -
ఘటికాషట్కవీవ గంగాతరణమితి భావః - యద్వా - మైత్రే ప్రయాగవనం యయా విత్యన్వయః.
తత్రాతిథ్యేన నిరవధికభోగలాభా న్ముహూర్తవిశేషాః క్షిః. ౨౦. ఆశ్వాసయిత్వేతి. ఆశ్వాసయిత్వా
సాంత్యయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం - 'తూష్ణీమర్థే సుఖేజోష' మితి వైజయంతీ. ఋషి
ప్రవర్యం ఋషిశ్రేష్ఠం - పాఠభేదః - ఆశ్వాసయిత్వేతి - మహాత్మా మహామతిః స్వయం ఖన్నోప్య
ఖన్నుఇవ పరాశ్వాసనపరః భరతః రాజ్యభరణదక్షః - భరతఇతి రాజ్యస్య భరణాదితి సహస్రానీకవచ
నాత్. చమూం మహాజనం అవిశేషేణ ఆశ్వాసయిత్వా మహానాయాసో వోజాత ఇతిప్రియోక్తిభి
స్సాంత్యయిత్వా - యథోపజోషం యథాసుఖం - నివేశయిత్వా - యత్రప్రదేశే తేషాం సుఖం
భవతి తత్ర ప్రదేశే తాన్నివేశయిత్వా - ప్రవర్షం ప్రకృష్టవర్షం - బహువయస్కమితియావత్ - భర
ద్వాజోహత్రిభిరాయుర్భి ర్భృష్టాచర్య మువాస - 'తం హ జీర్ణగ్న్యవిరగ్ంశయాన' మితిశ్రుతేః,
ఏతేన వయోవృద్ధత్వ ముక్తం - జ్ఞానవృద్ధత్వమాహ ఋషిమితి - ఋషదర్శన ఇతి ధాతుః - భర
ద్వాజం - బృహతో భరద్వాజ ఇతిశ్రుతిప్రవద్ధం - ద్రష్టుం దర్శనపూర్వక మభివందితుం - తాదృశస్య
ఋషే ర్విసీతవేషదర్శనీయత్వేన ఋత్విగ్ని ర్వసిష్ఠాదిభి ర్వృతస్సౌ - ప్రతన్ధే పద్భ్య మేవ జగామ.
౨౨. సబ్రాహ్మణస్యేతి. బ్రాహ్మణస్య - బ్రహ్మవేదః - తదధీతే బ్రాహ్మణః - తదధీతే తద్వేదేత్యుక్తో
ప్రత్యయః, అధీతబహువేదస్యేత్యర్థః - భరద్వాజోహత్రిభిరాయుర్భి ర్భృష్టాచర్య మువాసేత్యా
దినా కాఠకే తథాభిధానాత్, మహాత్మనో మహాజ్ఞానస్య - దేవపురోహితస్య బృహస్పతిపుత్రత్వేన
దేవపురోహితత్వం - 'అత్తావై పుత్రనామాసీతి' న్యాయాత్ - భరద్వాజో మమతాఖ్యాయామచ

ముహూర్తే రాద్రాదిషు పంచదశఘటికాముహూర్తేషు తృతీయో ముహూర్తః తస్మిన్ - తథాచో
క్తం - 'రాద్ర స్సార్ప స్తథా మైత్రః పైత్రోవాసవవీవ చ. ఆప్యో వైశ్వ స్తథా బ్రాహ్మ ప్రాజ్ఞేంద్రా
గ్నముచ్యతే, వింద్రోధ నిరృతిశ్చైవ వారుణార్యమదేవతాః, ఏతే క్రమేణ విజ్ఞేయా ముహూర్తా
దశపంచచే'తి. ౨౧. ఆశ్వాసయిత్వేతి. యథోపజోషం యథాసుఖం. ౨౨. సఇతి. దేవపురోహితస్య
భరద్వాజస్య దేవపురోహితత్వోక్తిః బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ - బృహస్పతి రుచధ్యభార్యాయాం మమ

పేత్య మహాత్మనో దేవపురోహితస్య, దదర్శ రమ్యోటజవృక్షషండం మహద్వనం
విప్రవరస్య రమ్యం. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోన
నవతితమ స్సర్గః.

భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ సరస్వభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య
జగామ సహ మంత్రిభిః, పద్భ్యో మేవ హి ధర్మజ్ఞో న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః, వసా
నో వాససీ తౌమే పురోధాయ పురోధనం. ౨. తత స్సందర్శనే తస్య భరద్వాజ
స్య రాఘవః, మంత్రిణ స్తా నవస్థాప్య జగామానుపురోహితం. ౩. వసిష్ఠ మథ దృ

ధ్యభార్యానాం బృహస్పతే ధాత ఇతి భాగవతే ప్రసిద్ధం-ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య-ఆశ్రమ ముద్దిశ్య
గత్వా - ప్రథమం తస్య మహద్వనం దదర్శ - పాతభేదః-స ఇతి-బ్రాహ్మణస్య-బ్రహ్మపరమాత్మానం-
వేత్తీతి బ్రాహ్మణః తదధీతే తద్వేదేత్యుక్త ప్రత్యయః - ఉత్తరస్సర్గరీత్యా సమాధిబలేన సమస్తవస్తా
హ్వనతమన్యేత్యర్థః - యద్వా - బ్రహ్మబృహస్పతి రితిశ్చ త్యా బ్రహ్మణో బృహస్పతే రపత్యం బ్రా
హ్మణః - తస్య - మహాత్మనః మహాస్వభావస్య - అచింత్యశక్తే రిత్యర్థః - దేవపురోహితస్య సేవ
పురోహితపుత్రత్వాత్ - 'ఆత్తావై పుత్రనామాసీ'తిశ్చ తేః, విప్రవరస్య నిరవధికవేదాధ్యయనసంపన్న
స్య - 'జన్తనా జాయతే శూద్రః కర్తనా జాయతే ద్విజః, వేదాభ్యాసేన విప్రత్వం బ్రహ్మజానాతి
బ్రాహ్మణ' ఇత్యాదిస్తృతేః. శ్రుతిశ్చాస్యనిరవధికవేదాధ్యయనసంపత్తిం దర్శయతి - భరద్వాజ -
యతే చతుర్థ మాయుర్దద్యాం - కిమేనేన కుర్యాఇతి - బ్రహ్మచర్య మే వై సేవ చరేయమితి హోహ
చేత్యాదినా. ఆశ్రమ మభ్యుపేత్య ప్రాప్య - రమ్యోటజవృక్షషండం రమణీయపర్ణశాలాప్రాంతవర్తి
వృక్షసమూహాయుక్తం - రమ్యం స్వతఏవ మనోజ్ఞప్రదేశం - మహత్ స్వనేనానివేశక్షమం వనం
దదర్శ. ౨౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయో
ధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోననవతితమస్సర్గః.

భరద్వాజాశ్రమ మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. క్రోశాదేవ క్రోశాత్ పూర్వమేవ -
క్రోశమాత్రవ్యవహితదేశ ఇత్యర్థః - న్యస్తశస్త్రపరిచ్ఛదః - పరిచ్ఛదః ఆభరణాదికం - భృంగారా
ద్యుపకరణజాతం చ - వసానో వాససీ తౌమే - భరద్వాజసేవార్థ ముష్ణీషకంచుకాదికమపహాయ
పరిధాన ముత్తరీయం చ ధృత్వా గతఇత్యర్థః - ననుపూర్వం జటాచీరాణి ధారయన్నిత్యుక్తం -
'జటిలం చీరవసన' మితి చ వక్ష్యతి. కథ మత్ర తౌమవాసస్తస్య ముచ్యతే - నైషదోషః - పూర్వం
ప్రతిజ్ఞామాత్రం కృతం-భరద్వాజాశ్రమాత్ పరం జటాధారణ మితి-పురోధాయ పురస్కృత్య. ౧.
౨. తత ఇతి. సందర్శనే దూరాద్దర్శనే - రాఘవః రఘువంశవృత్తాభిజ్ఞః-అనుపురోహితం పురోహి
తస్య పశ్యాత్ - అనోః పశ్యాదర్శేఽవ్యయీభావః. ౩. వసిష్ఠమితి. సంచచాల ఉదలిష్ఠత్-అర్ఘ్యం-

తాయాం పుత్రముత్పాదయామాస-భర్తృభియా పుత్రం పరిత్యక్తుకామాం తాం దేహ ఊచుః-ఉచ
ధ్యస్య తేత్రజత్వేన బృహస్పతే కారసత్వేన భరద్వాజ మముం భరేతి తస్మా ద్భరద్వాజ ఇతి -
రమ్యోటజవృక్షషండం రమ్యఉటజాః వృక్షషండాని వృక్షసమూహః - యస్మిన్ తత్. ౨౩. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - ఏకోననవతితమస్సర్గః.

భరద్వాజేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧. ౨. తత ఇతి. పురోహిత మనుజగాను-
పురోహితం పురతః కృత్వా జగామేత్యర్థః. ౩. వసిష్ఠ మితి. అర్ఘ్యమానయతేతిశేషః. ౪. ౫. జాన

మై వ భరద్వాజోమహాతపాః, సంచచాలాసనా త్కూర్ణం శిష్యా నర్హ్య మితి బ్రువన్. ౪ సమాగమ్య వసిష్ఠేన భరతేనాభివాదితః, అబుధ్యత మహాతేజా స్సుతం దశరథస్య తం ౧౧. తాభ్యా మర్హ్యం చ పాద్యం చ దత్వా పశ్చాత్ ఫలానిచ, ఆనుపూర్వ్యా చ్చ ధర్మజ్ఞః పప్రచ్ఛ కుశలం కులే. ౬. అయోధ్యాయాం బలేకోశే మిత్రేష్వపి చ మంత్రిషు, జానన్ దశరథం వృత్తం న రాజాన ముదాహరత్. ౭. వసిష్ఠో భరతై శ్చైచనం పప్రచ్ఛతు రనామయం, శరీరేఽగ్నిషు వృక్షేషు శిష్యేషు మృగపక్షిషు. ౮. తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ భరద్వాజో మహాతపాః, భర తం ప్రత్యువాచేదం రాఘవస్నేహబంధనాత్. ౯. కి మిహాగమనే కార్యం తవ రాజ్యం ప్రశాసతః, ఏత దాచక్ష్య మే సర్వం న హి మే శుభ్యతే మనః. ౧౦. సుఖవేయ మమిత్రఘ్నం కౌసల్యానందవర్ధనం, భ్రాత్రా సహ సభార్యో యశ్చి రం ప్రవ్రాజితో వనం, నియుక్తః స్త్రీనియుక్తేన పిత్రాయోఽసౌ మహాయ శాః, వనవాసీ భవేతీహ సమాః కిల చతుర్దశ, కచ్చిన్న తస్యా పాపస్య పాపం కర్తు మిహేచ్ఛసి, అకంటకం భోక్తు మనా రాజ్యం తస్యానుజస్య చ. ౧౩. ఏవ ముక్తో భరద్వాజం భరతః ప్రత్యువాచ హ, పర్యశ్రునయనో దుగ్ధా ద్వాచా సంసజ్జ మానయా. ౧౪. హతోఽస్తి యది మామేవం భగవా నపి మన్యతే, మత్తోన

ఆనయతేతివేషః. ౪. సమాగమ్యేతి. సవయస్కత్వా న్నమస్కారాభావః- అబుధ్యతేతి వసిష్ఠసాహ చర్యా దితిభావః. ౧౧. తాభ్యా మితి. ఆనుపూర్వ్యాత్ ప్రధానక్రమాత్ - ధర్మజ్ఞః పూజాక్రమ ధర్మజ్ఞః - కులే గృహే. ౬. అయోధ్యాయా మితి. వృత్తం అతీతం-మృత మితియావత్ - నోదా హరత్ తత్ప్రసంగమేవ నకృతవాన్. ౭. తపోధనానాం శరీరాగ్నౌదే స్తపస్సాధనత్వా న్నృగ పక్ష్యాదీనా మాశ్రమవాసిత్యేన శిష్యవత్ ప్రీతివిషయత్వా చ్చ తద్విషయః ప్రశ్నః కృతఇత్యాహ వసిష్ఠఇత్యాదినా. ౮. తథేతి. తథేతి తత్ ప్రతిజ్ఞాయ సర్వత్ర తత్ప్రప్తమనామయ మంగీకృత్య-రా ఘవస్నేహబంధనాత్ రాఘవవిషయే స్నేహానుబంధనాత్ - నతు భరతే దోషదర్శనాత్. ౯. కిమితి. నశుభ్యతే శుద్ధిం న ప్రాప్నోతి - నవిశ్వసతీతి యావత్. ౧౦. సుఖవ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకా న్వయం. ఆనందవర్ధనం ఆనందసంవర్ధనం - చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాల ముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః య ఏ తాదృశః తస్య రామస్య రాజ్య మకంటకం భోక్తుమనాః- అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చి దితి సంబంధః. ౧౧-౧౩. ఏవమితి. పర్యశ్రునయనః - పరిశ్రుతాశ్రునయనః - సం సజ్జమానయా స్థలంత్యా. ౧౪. హత ఇతి. హతోఽస్తి వ్యర్థజనాస్తి - భగవానపి భూతభవిష్యద్వర్త

న్నితి. వృత్తం నోదాహరత్ నా ప్రాక్షీత్. ౬. *తి. వృత్తం అతీతం-అతఏవ రాజానం నోదాహరత్ రాజకుశలం నప్రప్తవాన్. ౭.౮. తథేతి. రాఘవస్నేహబంధనాత్ రామవిషయస్నేహబంధనాత్. ౯. కిమితి. నశుభ్యతే శుద్ధిం నప్రాప్నోతి-నవిశ్వసతీతి యావత్. ౧౦. సుఖవేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-చిరం ప్రవ్రాజితః చిరకాల ముద్దిశ్య ప్రవ్రాజితః. ౧౧. కచ్చిదితి. తస్యరామస్య రాజ్య మకం టకం భోక్తుమనాః-అపాపస్య తస్యానుజస్య చ పాపం ద్రోహం కర్తుం నేచ్ఛసి కచ్చి దితిసంబంధః. ౧౩. ఏవమితి. పర్యశ్రునయనః పరిశ్రుతాశ్రునయనః సంసజ్జమానయా స్థలంత్యా. ౧౪. హత ఇతి.

దోష మాశంకే నైవం మా మనుశాధి హి. ౧౫. నచైతదిష్టం మాతామే యద
 వోచ స్తదంతరే, నాహ మేతేన తుష్ట శ్చ న తద్వచన మాదదే. ౧౬. అహం
 తు తం నరవ్యాఘ్ర ముపయాతః ప్రసాదకః, ప్రతినేతు మయోధ్యాం చ పాదా
 తస్యాభివందితుం. ౧౭. త్వం మామేవం గతం మత్వా ప్రసాదం కర్తు మర్హసి, శం
 స మే భగవన్ రామః క్వ సంప్రతి మహీపతిః. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి ఋత్విగ్భి ర్యాచి
 తో భగవాం స్తతః, ఉవాచ తం భరద్వాజః ప్రసాదా ద్భరతం వచః. ౧౯.
 త్వయ్యేత త్పురుషవ్యాఘ్ర యుక్తం రాఘవవంశజే, గురువృత్తి ర్దమశ్చైవ సాధూ
 నామను యాయితా ౨౦. జానే చైత స్తనస్థంతే దృఢీకరణ మస్త్వితి, అపృచ్ఛం
 త్వాం తథా త్యగ్ధం కీర్తిం సమభివర్ధయన్. ౨౧. జానే చ రామం ధర్మజ్ఞం ససీ
 తం సహలక్ష్మణం, అసౌ వసతి తే భ్రాతౌ చిత్రకూటే మహాగిరౌ. ౨౨. శ్వస్తు
 గంతాసితం దేశం వసాద్య సహ మంత్రిభిః, ఏతం మే కురు సుప్రాజ్ఞ కామం
 కామార్థకోవిద. ౨౩. తత స్తథేత్యేవ ముదారదర్శనః ప్రతీతరూపా భరతో

మానజ్ఞో పీత్యర్థః - మత్తః మత్సకాశాత్ - మయి దోషం నాశంకే నోత్పేక్షే - మత్క్రూతా
 దోషా నాస్తీతి సందేహోపి మే నాస్తీత్యర్థః - అభావా దితి భావః - అతో మామేవం నానుశాధి
 ఏవం కర్ణారంతుదం వక్తుం నార్హసి. ౧౫. మాతృకృతం త్వత్క్రూతమేవేత్యాశంక్యాహ - నేతి.
 మదంతరే మదసన్నిధౌ - నాదదే నాంగీకృతవా నస్తి. అహ మితి. ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం -
 తుముక్తుం తా క్రియాయాం క్రియాథాయా మితిఋత్. ౧౬. త్వ మితి. ఏవంగతం ఏవం బుధ్వా
 ప్రాప్తం మహీపతిః - వర్తత ఇతి శేషః. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి రితి. యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి
 ప్రార్థితః - ప్రసాదా దువాచ - ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచ ల్యజ్ఞోపే పంచమి. ౧౯. త్వయీతి.
 గురువృత్తిః జ్యేష్ఠానువర్తనం - దమః ఇంద్రియనిగ్రహః - రాజ్యాలోలత్వ మితి యావత్ - సా
 ధూనాం చానుయాయితా సచ్చిత్తానువర్తనం - ఇత్యేతత్త్రయం త్వయి యుక్త మిత్యన్వయః. ౨౦.
 జాన ఇతి. జానే యోగప్రభావేనేతి శేషః - దృఢీకరణ మస్త్విత్యపృచ్ఛం స్థూణానిభిననన్యాయేన
 దృఢీకర్తు మపృచ్ఛ మిత్యర్థః - కీర్తిం రామవిషయసౌభాగ్యతృజనితాం సమభివర్ధయన్ - లక్షణహే
 త్యోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శత్యప్రత్యయః. ౨౧. జాన ఇతి. రామం జానే - దేశవిశేషస్థితం
 రామం జాన ఇత్యర్థః. ౨౨. శ్వ ఇతి. కామం ఆభీష్టం - కామార్థకోవిద - కాంక్షితార్థప్రదాన
 దక్షేత్యర్థః. ౨౩. తత ఇతి. ప్రతీతరూపః ప్రసిద్ధకీర్తిః - 'రూపం యశస్యాభిరూప్యే వర్ణచైవ నిరూ
 పణ' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా-ప్రతీతరూపః ప్రకర్షేణ హృద్భవః - ప్రశంసాయాం రూపవచకార

భగవానపి భూతభవ్యద్వర్తమానార్థజ్ఞో పీత్యర్థః - మయి దోషం నాశంకే నోత్పేక్షే - అతో
 మామేవం నానుశాస్తు హి ఏవం కర్ణకతోరం వక్తుం నార్హసి. ౧౫. నచేతి. మదంతరే మయావినా.
 ౧౬. అహం త్వమి. ప్రసాదకః ప్రసాదయితుం. ౧౭. *తి. ఏవంగతం ఏవం బుద్ధిం-క్వ సంప్రతి కస్తిన్
 ప్రదేశే. ౧౮. వసిష్ఠాదిభి రితి. వసిష్ఠాదిభిః యాచితః భరతాయ ప్రసన్నో భవేతి ప్రార్థితః - ప్రసా
 దాత్ ప్రసాదం ప్రాప్యోవాచేత్యర్థః. ౧౯. త్వయీతి. ఏతత్ గురువృత్త్యాదిత్రయం. ౨౦. జాన
 ఇతి. కీర్తిం రామవిషయ సౌభాగ్యతృజనితాం. ౨౧ * తి. అథ రామః క్వేతి ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ.
 జానేచేతి. ౨౨. శ్వ ఇతి. కామార్థకోవిద - వాంఛితార్థప్రదానదక్షేత్యర్థః. ౨౩. తత ఇతి. ప్రతీత

బ్రవీ ద్వచః, చ కార బుద్ధిం చ తదా తదాశ్రమే నిశానివాసాయ నరాధిపాత్మజః
౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - నవతితమస్సర్గః.

కృతబుద్ధిం నివాసాయ తత్రైవ స ముని స్తదా, భరతం కై కయీపుత్ర
మాతిథ్యేన న్యమంత్రయత్. ౧. అబ్రవీ ద్భరత స్త్వేనం నన్విదం భవతా కృతం
పాద్య మర్ఘ్యం తథాతిథ్యం వనే యదుపపద్యతే. ౨. అథోవాచ భరద్వాజో భ
రతం ప్రహసన్నివ, జానే త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం తుష్యే స్త్వం యేన కేనచిత్
౩. సేనాయా స్తు తవై తస్యాగ కర్తు మిచ్ఛామి భోజనం, మమ ప్రీతి ర్యథాయాపా
త్వ మర్హో మనుజర్షభ. ౪. కిమర్థం చాపి నిక్షిప్య మా రే బల మిహాగతః, కస్తా
న్నే హోపయాతోఽసి సబలగి పురుషర్షభ. ౫. భరతః ప్రత్యువాచేదం ప్రాంజలి
స్తం తపోభనం, సనై న్యో నోపయాతోఽస్తి భగవన్ భగవద్భయాత్. ౬. రా
జ్ఞా చ భగవన్నిత్యం రాజపుత్రేణ వా సదా, యత్నతగి పరిహర్తవ్యా విషయే
షు తపస్వినః. ౭. వాజిముఖ్యా మనుష్యాశ్చ మత్తా శ్చ వరవారణాః, ప్రచ్ఛాద్య
భగవన్ భూమిం మహతీ మనుయాంతి మాం. ౮. తే వృక్షానుదకం భూమి
మాశ్రమేషూటజాం స్తథా, న హింస్య రితి తేనావా మేకవవ సమాగతః. ౯.
ఆనీయతా మిత స్సేనేత్యాజ్ఞప్తగి పరమర్షినా, తత స్తు చక్రే భరత స్సేనాయా

బుద్ధిం చేతి - నహ్యుక్తి రన్య బుద్ధి రస్యేతి భావః. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవతితమస్సర్గః.

కృతబుద్ధి మితి. తత్రైవ ఆశ్రమే నివాసాయ కృతబుద్ధిం నిశ్చితబుద్ధిం - భరతం - స మునిః -
ఆతిథ్యేన భోజనవర్తంతాతిథిసత్కారాయ - న్యమంత్రయత్ ప్రార్థయామాస. ౧. అబ్రవీ దితి.
వనే యత్ ఫలమూలాదికం ఉపపద్యతే లభ్యతే - తేన తాపసాహారేణాతిథ్యం కృతం నను-వితా
వస్తాత్రేణ తుష్టోఽస్మీతి భావః. ౨. అథేతి. ప్రహసన్నివ - ప్రహాసావేదకానుభావయుక్త ఇత్యర్థః -
ముని రితగివరం క్షింకరిష్యతీతి భరతాశ యజ్ఞానేన హాసః - త్వాం ప్రీతిసంయుక్తం మద్విషయే సంతు
ప్తం జానే - అతః కేనచి దుపచారేణ - తుష్యే తుష్టో భవే. ౩. సేనాయా ఇతి. భుజ్యత ఇతి
భోజనం అన్నం - తదా తథాపీత్యుపసార్గ్యం - తథాపి మమ ప్రీతి ర్యథాయాపా యాదృశ
ప్రకారా - తథా త్వషిర్హి - త్వం తథా ప్రీతో భవతు మర్హ ఇత్యర్థః - తథానుమంతుమర్హాసి
త్యర్థోవా. ౪. కిమర్థ మితి. ఉక్తమేవార్థం వ్యతిరేకముభేనాప్యాహ - కస్తా దిత్యాదినా. ౫. భరత
ఇతి. భగవద్భయాత్ భవాన్ కుష్యేదితి భయాత్. ౬. రాజ్ఞేతి. విషయేషు తపస్వినః స్వకీయదేశే
షు వర్తమానాః ఋషయః - యత్నతః పరిహర్తవ్యాః - సనై న్యేన తత్సమీపం న గంశవ్య మిత్యర్థః.
౭. ణోపనిమిత్తమాహ - వాజిముఖ్యా ఇత్యాదినా. ఉటజాన్ పర్ణశాలాః. ౮. ౯. ఆనీయతా

రూపః ప్రకర్షేణ హృష్టరూపః. ౨౪. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
కాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవతితమ స్సర్గః.

కృతబుద్ధిమితి. కృతబుద్ధిం కృతాధ్యవసాయం. ౧. అబ్రవీ దితి. వనే యదుపపద్యతే తేన ఆ
తిథ్యం కృతం నన్వి త్యబ్రవీ దితి సంబంధః. ౨. ౩. సేనాయా ఇతి. తథార్హః తథాంగీకర్తు మర్హాసి
త్యర్థః. ౪ - ౬. రాజ్ఞేతి. విషయేషు దేశేషు - తపస్వినః పరిహర్తవ్యాః సేనయా సహాగమనే తేషా
మాశ్రమపీడా భవేదితి భావః. ౭ - ౯. ఆనీయతా మితి. సముపాగమం సమానయనం. ౧౦. అగ్ని

స్సముసాగమం. ౧౦. అగ్నిశాలాం ప్రవిశ్యాథ పీత్వాపః పరిమృజ్య చ, ఆతిథ్యస్య క్రియాహేతో ర్విశ్వకర్తాణ మాహ్వాయత్. ౧౧. ఆహ్వాయే విశ్వకర్తాణ మహం త్వష్టార మేవచ, ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౨. ఆహ్వాయే లోకపాలాంస్త్రీణ్ దేవాన్ శక్రముఖాం స్తథా, ఆతిథ్యం కర్తు మిచ్ఛామి తత్ర మే సంవిధీయతాం. ౧౩. ప్రాక్ ప్రోతసశ్చ యా నద్యః ప్రత్యక్ ప్రోతస ఏవచ, పృథివ్యా మంతరిక్షే చ సమాయాం త్వద్య సర్వశః. ౧౪. అన్యా స్సృవంతు మైరేయం సురామన్యా సునిష్ఠితాం, అపరా శ్చోదకం శీత మిక్షుకాండరసోపమం. ౧౫. ఆహ్వాయే దేవగంధర్వా విశ్వావసుహహుహూహూ, తథైవాపసో దేవీ గంధర్వీ శ్చాపి సర్వశః. ౧౬. ఘృతాచీ మథ విశ్వాచీం మిశ్రకేశీ మలం

మితి. తతః సేనానివేశస్థలాత్ - ఇతః ఇహ - సముసాగమం సమానయనం. ౧౦. అగ్నిశాలామితి. అగ్నిశాలాప్రవేశః పావనత్వార్థః - దేవతాసన్నిధానస్థలత్వాత్ - అపః పీత్వా త్రిరితి శేషః - త్రిరాచామే దితిశ్రుతేః. పరిమృజ్య - ఆస్యం ద్విరితి శేషః - ద్విః పరిమృజ్యేతి శ్రుతేః. చకారేణ సకృదుపస్పృశ్య శిరశ్చక్షుషీ నానికే శ్రోత్రే హృదయమారభ్య ఇత్యుక్తసంగ్రహః. అనేన సర్వకర్తాం గమాచమన మితి దర్శితం - క్రియాహేతోః కరణనిమిత్తం. ౧౧. ఆహ్వానమంత్రమాహ - ఆహ్వాయ ఇత్యాదినా. ఆహ్వాయ ఇత్యాత్త నేపద మార్దం - విశ్వకర్తా సర్వశిల్పకర్తా - త్వష్టాతు తక్షణేన గృహాదినిర్మాతా - యద్వా - త్వష్టారమేవ చేత్యవధారణేనాసురవిశ్వకర్తా మయో వ్యావర్త్యతే - తత్ర ఆతిథ్యనిమిత్తం - సంవిధీయతాం గృహాదిసంవిధానం క్రియతాం. ౧౨. వక్ష్యమాణాన్న పానాదిరక్షణాయ లోకపాలానాహ్వాయతి - ఆహ్వాయ ఇతి. శక్రముఖాన్ ఇంద్రప్రధానాన్ శక్రస్య పృథగ్నిర్దేశాత్ త్రీణ్ లోకపాలాన్ యమవరుణకుబేరాన్ - దేవా నిత్యగ్న్యాదయ ఉచ్యంతే - సంవిధీయతాం పాలనం క్రియతాం. ౧౩. సర్వా నదీః ద్వేధా విభజ్యాహ్వాయతి - ప్రాప్సి తస ఇతి. సహ యుగపత్. ౧౪. తాసాం కర్తవ్యమాహ - అన్యా ఇతి. అన్యః కాశ్చన - మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరాదిహేతుకం మద్యవిశేషం - సురాం - గౌడీ వైష్ణీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధా సురే' త్యుక్తం త్రివిధాం సురాం - సునిష్ఠితాం సునిష్ఠాదితాం - ఇక్షుకాండరసోపమం - కాండో వర్గః. ౧౫. గానార్థ మాహ్వాయతి - ఆహ్వాయ ఇతి. దేవగంధర్వా మనుష్యగంధర్వ భిన్నాన్ - హహుహూ నితి - ఛాందసో హ్రస్వః - అపసరసాం ద్వైధ్యమాహ - దేవీగంధర్వీ రితి - దేవీః దేవజాతీః - గంధర్వీః గంధర్వజాతీః - అతఏవ - ఏతేనైవ గంధర్వాపసరాం గృహ ఇతి శ్రౌతప్రయోగః. ౧౬. ఆవశ్యకత్వేన ప్రధానాపసరో విశిష్యాహ్వాయతి - ఘృతాచీ మిత్యాది నా. ఘృతవదంచ్యతే పూజ్యత ఇతి ఘృతాచీ - విశ్వై స్సమస్తై రంచ్యత ఇతి విశ్వాచీ - మిశ్రకేశీం నిరంతరకేశీం - శ్రేష్ఠకేశీం వా - బుసేభ్యోలమలం బుసాం బుసా బుధాః దేవాః - వర్ణవివర్యయః - నాగా నాం దంతాఇవ శుభ్రాః దంతాః యస్యా స్తాం నాగదంతాం - హేమాం హేమవర్ణాం - పున శ్చ హే మా మితి పాతే పూర్వోక్త హేమాపేక్షయా ఆస్యా వ్యావృత్తిమాహ - అద్రికృతస్థలామితి - అద్ర మహేంద్రే మయేన కృతనివాసాం స్వయంప్రభాబిలస్థా మిత్యర్థః - హిమా మితి పాతే - హిమవచ్ఛీ

తి. పీత్వాపః పరిమృజ్య సమ్యగాచమ్య. ౧౧. ౧౨. ఆహ్వాయ ఇతి. త్రీణ్ లోకపాలాన్ యమ వరుణకుబేరాన్. ౧౩. ౧౪. అన్యా ఇతి. మైరేయం మిరాదేశభవం ఖర్జూరతాళాదిహేతుకం మద్య విశేషం. సురాం గౌడీవైష్ణీ చ మాధ్వీ చ విజ్ఞేయా త్రివిధాసురేత్యుక్తం - సునిష్ఠితాః సుస్థితాః

ఋసాం, నాగదంతాం చ హేమాం చ హిమా మద్రికృతస్థలాం. ౧౭. శక్రం
యాశ్చోపతిష్ఠంతి బ్రహ్మాణం యాశ్చ యోషితః, సర్వా స్తుంబురుణా సాక
మాహ్వాయే సపరిచ్ఛదాః. ౧౮. వనం కురుషు యద్ధివ్యం వాసో భూషణపత్ర
వత్, దివ్యనారీఫలం శశ్వ త్తత్కౌబేర మిహైతు చ. ౧౯. ఇహ మే భగవాన్
సోమో విధత్తా మన్న ముత్తమం, భక్ష్యం భోజ్యం చ చోష్యం చ లేహ్యం చ
వివిధం బహు. ౨౦. విచిత్రాణి చ నూల్యాని పాదపప్రచ్యుతాని చ, సురాదీని
చ పేయాని మాంసాని వివిధానిచ. ౨౧. ఏవం సమాధినా యుక్త స్తేజసాఽప్రతి
మేనచ, శీతాస్వరసమాయుక్తం తపసా చాబ్రవీస్తునిః. ౨౨. మనసా ధ్యా

తలాంగీం - యద్వా హిమమస్యా ఇతి హిమా - అద్రికృతస్థలా చాన్యా-ఏవమేతాన్యన్వర్థ నామా
ని. ౧౭. శక్ర మితి. శక్రం యా ఉపతిష్ఠంతి రంభోర్వశీమేనకాదయః-బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం తల్లోకే
ఽప్యప్సరస స్సంతి-తం పంచశతా న్యప్సరసాం ప్రతిధావంతీతిశ్చ తే-ఇదం చ మతాంతర ముచ్య
త్యోక్తం-తుంబురుణా తాసాం గానశీక్షకేణ సపరిచ్ఛదాః నృతగీతాద్యుపకరణసహితాః - సాలం
కారావా. ౧౮. భోగోపకరణాన్యాహూయ భోగస్థానాన్యాహ్వాయతి - వన మితి. వనం చైత్రరథా
భ్యం - తచ్ఛోత్తరకురుదేశే వర్తతే - దివ్యం దేవార్హం - వాసో భూషణాన్యేవ పత్రాణ్యస్త్యి
సంతీతి వాసోభూషణపత్రవత్ - శశ్వతో సర్వదా దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్తి తత్తథా-ఏవం
భూతం యత్ కాదేర మస్తి తత్ - ఇహ వనే-ఏతు ఆగచ్ఛతు - ఉత్తరదిక్పాలకత్వేన కుబేరా
ధిషితత్వాత్ కాదేర మిత్యుక్తం ఇయం చ కుబేరం ప్రత్యేవోక్తిః నదీనా మివ వనస్యాహ్వానం తదధి
ష్ఠాత్పదేవతాద్వారా. ౧౯. ఏవం కుబేరం ప్రత్యుక్త్వా అన్నపతిం చంద్రం ప్రత్యాహ - ఇహేతి.
మే మన్నిమిత్తం - భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్ - సోమః ఓషధీనామధిపతిశ్చంద్రః ఉత్తమమన్నం
విధత్తాం సంపాదయతు - అన్నం చతుర్విధత్వేన విశేషయతి భక్ష్య మిత్యాది - భక్ష్యం ఖాద్యమ
పూపాది - భోజ్యం ఓదనాది - చోష్యం శుష్కాది - లేహ్యం రసాయనాది - వివిధం ఏకైక
మనేకవిధం - తదపి బహు అనన్పం. ౨౦. విచిత్రాణీతి. పాదపప్రచ్యుతాని - నవానీతిభావః. ౨౧.
ఏవమాహ్వానే శక్తివిశేషం దర్శయతి - ఏవ మిత్యాదినా. సమాధినా యోగేన-తపసా జ్ఞానేన -
యద్వా - అనశనాదికాయక్లేశరూపేణ-ఆతపివ లేజసా అనాగమే దుఃఖనసామర్థ్యేన చ యుక్తః-
మునిః - శీతాస్వరసమాయుక్తం - శీత్యంతే ఉపదిశ్యంతే వర్ణస్వరాదయోఽనయేతి శీతా - ఛాంద
సోద్గీర్ఘః - శీతాప్రతిపాద్యస్వరయుక్తమితి క్రియావిశేషణం - దుష్టశ్శబ్ద స్వరతో వర్ణతో వా
మిథ్యాప్రయుక్తో నతమర్థమాహ, సవాగ్ద్వజ్రో యజమానం హి నస్తి యథేంద్రశత్రుస్స్వరతోఽప
రాధా దితి స్వరాపరాధస్య ప్రత్యవాయహేతుత్వశ్రవణాత్-ఏవం ఆహ్వాయే విశ్వకర్మాణ మిత్యార
భ్యోక్తరీత్యా - అబ్రవీత్ ఆహ్వానమంత్రానజపదిత్యర్థః. ౨౨. మనసేతి. మనసా - అనన్యపరేశే
త్యర్థః - ధ్యాయతః నిరంతరం చింతయతః - ప్రాజ్ఞుభిస్సేత్యదృష్టవిశేషార్థం - కృతాంజలే

౧౧-౧౭. శక్ర మితి. సపరిచ్ఛదాః సాలంకారాః. ౧౮. వన మితి. వాసోభూషణపత్ర
వత్ వాసో భూషణాన్యేవ పత్రాణి యస్తి సంతీతి తథా - దివ్యనార్య ఏవ ఫలాని యస్య
తత్ - ఇహైతు అత్రాగచ్ఛతు. ౧౯. ఇహ మ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం.
పాదపప్రచ్యుతాని వృక్షేభ్యః స్వయం చోదితాని. ౨౦. ఏవ మితి. శీతాస్వరసమాయుక్తం శీతా
శాస్త్రోక్తస్వరసహితం మంత్ర మితి శేషః - అబ్రవీత్ ఆహ్వానార్థ ముచ్చారితవాన్. ౨౨. ౨౩.

యత స్తస్య పాశ్చాత్యుఖస్య కృతాంజలేః, ఆజగ్గు స్తాని సర్వాణి దైవతాని పృథక్పృథక్. ౨౩. మలయం దద్దురం చైవ తత స్వేదనుదోఽనిలః, ఉపస్పృశ్య వవాయుక్త్యా సుప్రియాత్తా సుఖశ్శివః. ౨౪. తతోఽభ్యవర్తంత ఘనా దివ్యాః కుసుమవృష్టయః, దివ్యదుందుభిఘోష శ్చ దిక్షు సర్వాసు శుశ్రువే. ౨౫. ప్రవపుశ్చోత్తమా వాతా నన్వతు శ్చాప్సరోగణాః, జగుశ్చ దేవగంధర్వా వీణాః ప్రముముచు స్వరాన్. ౨౬. స శబ్దో ద్యాం చ భూమిం చ ప్రాణినాం శ్రవణాని చ, వివేశోఽచ్చారితశ్శక్తి స్సమోలయగుణాన్వితః. ౨౭. తస్మి న్నుపరతే శబ్దే దివ్యే శ్చోత్తసుఖే నృణాం, దదర్శ భారతం నై న్యం విధానం విశ్వకర్తణః. ౨౮. బభూవ హి సమా భూమి స్సమంతా త్పంచయోజనా, శాద్వలై ర్భూభి శ్చన్నా నీల వైడూర్యసన్నిభైః. ౨౯. తస్మిన్ బిల్వాః కపిత్థా శ్చ పనసా బీజపూరకాః, ఆమలక్యో బభూవు శ్చ చూతా శ్చ ఫలభూషణాః. ౩౦. ఉత్తరేభ్యః కురుభ్యశ్చ వనం దివ్యోపభోగవత్, ఆజగామ నదీ దివ్యా తీరజై ర్భూభి ర్వృతా. ౩౧. చతుశ్శా

రిత్యాహ్వనముద్రోక్తా - తాని పూర్వోక్తాని దైవతాని విశ్వకర్తాదీని - మునిదృష్టివిషయత్వాయ పృథక్ పృథగాజగ్గుః. ౨౩. మలయ మితి. మలయ శ్చందనాలయః - దద్దురస్తత్యమిషస్థ శ్చందనోత్పత్తిస్థానభూతోగిరిః - తదుభయం చోపస్పృశ్య - సుప్రియాత్తా సుప్రియస్వభావః - సుగంధ ఇత్యర్థః - ఆతవివ సుఖః సుఖకరః - శివః శీతలః - యుక్త్యా అంగస్పర్శేన స్వేదనుదః స్వేద నివర్తకః - ఇగుపథేత్యాదినా కప్రత్యయః - అనిలః వాయుః - తతః గిరిద్వయాత్ వవ - ఇంద్రాద్వాహ్వనేన వాయ్వాద్వాహ్వన మర్థసిద్ధం. ౨౪. తత ఇతి. ఘనాః నిరంతరాః - 'ఘనం నిరంతరం సాంద్ర' మిత్యమరః. పుష్పవృష్టయోఽభ్యవర్తంత - ఆసన్నిత్యర్థః. ౨౫. ప్రవపురితి. ప్రవపుశ్చోత్తమావాతా ఇతి పూర్వోక్తస్యైవావిచ్ఛేద ఉచ్యతే - వీణాః ప్రముముచుస్వరాన్ - వీణాశబ్దేన వీణావంతోలత్వంలే - తదేకపరత్వవ్యంజనాయ - స్వరాన్ ముముచుః ఉత్పాదయామాసుః - అసిశ్చిన తీతివత్ కరణే కర్తృత్వోపచారోవా. ౨౬. స శబ్ద ఇతి. స శబ్దః - ద్యాంచభూమిం చ - అధివసతా మితి శేషః - ప్రాణినాం శ్రవణాని శ్రోత్రాణి - వివేశ - సశబ్దః కీదృశః - ఉచ్చారితః వీణాదిభిరుత్పాదితః - శక్తిః శోమలః - సమః నిషాదాదిషు కుత్ర చిదౌత్కట్యరహితః - మంద్రమధ్యతారశ్రుతిసామ్యముక్తోవా - లయగుణాన్వితః లయోనామ నృతగీతవాద్యానా మేకకాలవిరామః - సవివ గుణః తేనాన్వితః. ౨౭. తస్మిన్నితి. అనేన గంధర్వాభ్యురసామాగమన మాత్రం సూచితం - నిధానం నిర్దాణం - తచ్చ ప్రపంచయిష్యతి చతుశ్శాలానీత్యాదినా. ౨౮. దేవతా కృత్యమాహ - బభూవేతి. శాద్వలైః బాలతృణవత్ప్రదేక్షైః - ఛన్నా వ్యాప్తా - నీలవైడూర్యసన్నిభైః ఇంద్రనీలవైడూర్యాభ్యాం తుల్యైః. ౨౯. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ భూప్రదేశే - బీజపూరకాః మాతులంగకాః - ఫలాన్యేవ భూషణాని యేషాంతే ఫలభూషణా ఇతి సర్వవృక్షవిశేషణం - ఆమలక్యోబభూవు రితి పాఠః. ౩౦. ఉత్తరేభ్య ఇతి. వనం ఆహూతం కాదేరవనం - దివ్యోపభోగవత్ దివ్యోపభోగార్హం - నదీతి జాత్యేకవచనం - తీరజైః వృక్షై రితి శేషః. ౩౧. చతుశ్శాలా నీతి.

సలయం దద్దుర మితి. చందనోత్పత్తిహేతుపర్వతో యుక్త్యా యథోచితవృత్త్యా. ౨౪. తత ఇతి. ఘనాః నిరంతరాః. ౨౫ - ౨౯. తస్మిన్నితి. ఫలభూషణాః ఫలాని భూషణాని యేషాంతే తథా కపిత్థాదీనాం బభూవుః అవిర్భూవు రిత్యర్థః. ౩౦. ఉత్తరేభ్య ఇతి. వనం కాదేరం నదీత్యే తజ్ఞాత్యేకవచనం

లాని శుభ్రాణి శాలాశ్చ గజవాజినాం, హర్షప్రాసాదసంబాధా స్తోరణాని శుభ్రా
నిచ. 3౨. సితమేఘనిభం చాపి లాజవేష్ట సుతోరణం, దివ్యమాల్యకృతాకారం
దివ్యగంధసముత్క్షితం, చతురశ్రమసంబాధం శయనాసనయానవత్, దివ్యై స్స
ర్వరసై ర్యుక్తం దివ్యభోజనవస్త్రవత్, ఉపకల్పితసర్వాన్నం ధౌతనిర్మలభాజనం.
3౪౫ క్లృప్తసర్వాసనం శ్రీమత్ స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమం, ప్రవివేశ మహాబాహు
రనుజ్ఞాతో మహర్షిణా, వేష్ట తద్రత్న సంపూర్ణం భరతః కై కయీసుతః. 3౬ అను
జగ్గు శ్చ తం సర్వే మంత్రిణ స్సపురోహితాః, బభూవు శ్చ ముదా యుక్తా దృ
ష్ట్వా తం వేష్ట సంవిధిం. 3౭. తత్ర రాజాసనం దివ్యం వ్యజనం ఛత్రమేవ చ, భర
తో మంత్రిభి స్సౌక మభ్యవర్తత రాజవత్ 3౮. ఆసనం పూజయామాస రామా
యాభిప్రణమ్యచ, వాలవ్యజన మాదాయ న్యషీదత్సచివాసనే. 3౯. అనుపూర్వార్వా
న్ని పేదు శ్చ సర్వే మంత్రిపురోహితాః, తత స్సేనాపతిః పశ్చాత్ ప్రశాస్తా చ

చతుశ్శాలాని సంజవనాని - 'చతుశ్శాలం సంజవన' మితి హలాయుధః, అజగ్గు రితి విపరిణామః -
తోరణాని బంధనమాలాః - 'బంధీబంధనమాలా తు తోరణం పరికీర్తిత' మితి హలాయుధః. వందన
మాలేతి పాఠాంతరం. 3౨. సితమేఘత్యారభ్య ధౌత నిర్మలభాజన మిత్యంత మేకం వాక్యం. అజ
గామేతి క్రియా ద్రష్టవ్యా - సితమేఘనిభం సుధాలేపనధవళత్వాత్ - దివ్యమాల్యకృతాకారం
దివ్యమాలాభిః కృతాలంకారం - దివ్యగంధైః దివ్యచంద్రైః - సముత్క్షితం సిక్తం - చతు
రశ్రం చతుష్కోణం - అసంబాధం విశాలం - శయనాసనయానవత్ యానం శిబికాది - రసైః
శర్కరాదిభిః - దివ్యభోజనవస్త్రవత్ - దివ్యభోజనాని సూక్ష్మశాల్యన్నాదీని - దివ్యవస్త్రాణి
సూక్ష్మవస్త్రాణి - ఉపకల్పితాని సర్వాన్నాని నానానిధాపూపాదీని యస్మిన్ తత్ - ధౌత
నిర్మలభాజనం ధౌతత్వేన నిర్మలాని భోజనాని యస్మిన్ తత్తథా. 3౩. 3౪౫. క్లృప్త
సర్వాసన మితి. క్లృప్తసర్వాసన మిత్యత్ర స్నాన భోజనాద్యాసనాన్యచ్యుతే - శయనాసనేత్యత్ర
రాజాసనం - తత్సాహచర్యాచ్ఛయనంచ మహాశయనం - స్వాస్తీర్ణశయనోత్తమ మిత్యత్ర నిద్రా
ర్థశయనం తత్ర భరతస్య ప్రవేశ మాహ - ప్రవివేశేతి - మహాబాహు రిత్యనేన తదర్హ త్వముచ్యతే -
కైకయీసుత ఇత్యనేన కైకయాదత్తరాజ్యేప్యనాదః కిమత్రాదరం కరిష్యతీతి ద్యోత్యతే - మహ
ర్షిణా భరద్వాజేన. 3౪. అనుజగ్గురితి. వేష్ట సంవిధిం వేష్ట సంవిధానం. 3౭. తత్రేతి. రాజా
సనం రాజార్హాసనం - అభ్యవర్తత అభితోవర్తిష్ట - ప్రదక్షిణం కృతవా నితి యావత్ - రాజవత్
రాజతుల్యం రామ మివే త్యర్థః. 3౮. ఆసన మితి. ఆసనం పూజయామానేత్యత్ర రాజవదిత్యనుకర్షః -
రామాయ ఆసనోపరిష్థితత్వేన భావితాయ - వాలవ్యజనమాదాయ స్వశేషత్వానుగుణతయేతిభావః -
సచివాసనే సచివార్థం క్లృప్తే ఆసనే - సింహాసనాధః ప్రదేశస్థ ఇత్యర్థః. 3౯. అనుపూర్వార్వా దితి.

తీరజైః వృక్షై రితి శేషః. 3౦. చతుశ్శాలా నీతి. చతుశ్శాలాదయోఽభూపన్నితి శేషః. 3౧. సితమేఘ
త్యాది శుక్లమాల్యకృతాకారం - శుక్లమాల్యైరలంకృత మిత్యర్థః - యద్రాజవేష్ట రత్న సం
పూర్ణం తద్వేష్ట ప్రవివేశేతి సంబంధః. 3౩ - 3౬. అనుజగ్గు రితి. వేష్ట సంవిధిం వేష్ట సంవిధా
నం. 3౭. తత్రేతి. అభ్యవర్తత అభితోవర్తిష్ట - ప్రదక్షిణం కృతవా నిత్యర్థః - రాజవత్ రాజార్హం
రాజార్హ మాసనాదికం సర్వం ప్రదక్షిణం చ చకారేత్యర్థః. 3౮. 3౯. అనుపూర్వార్వాదితి. ప్రశాస్తా

నిషేదతుః. ౪౦. తత స్తత్ర ముహూర్తేన నద్యః పాయసకర్దమాః, ఉపాతిష్ఠంత
భరతం భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౧. తాసాముభయతః కూలం పాండుమృత్తిక
లేపనాః, రమ్యా శ్చవసథాదివ్యా బ్రహ్మణస్తు ప్రసాదజాః. ౪౨. తేనైవ చ ము
హూర్తేన దివ్యాభరణభూషితాః, ఆగు ర్వింశతినాహస్తా బ్రహ్మణా ప్రహితాః
స్త్రీయః. ౪౩. సువర్ణమణిముక్తేన ప్రవాళేన చ శోభితాః, ఆగు ర్వింశతినాహస్తాః
కుబేరప్రహితాః స్త్రీయః. ౪౪. యాభి ర్గృహీతపురుష సోస్త్వాద ఇవ లక్ష్మ్యతే,
ఆగు ర్వింశతినాహస్తాం నందనాదప్సరోగణాః. ౪౫. నారద స్తుంబురు ర్గోషః
ప్రవరా స్సూర్యవర్చసః, ఏతే గంధర్వరాజానో భరతస్యాగ్రతో జగుః.
౪౬. అలంబుసా మిశ్ర కేశీ పుండరీకాభ వామనా, ఉపానృత్యం స్తు భరతం భర
ద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౭. యాని మాల్యాని దేవేషు యాని చైత్రరథే వనే, ప్ర

సేనాపతిః దండనాయకః - ప్రశాంతా శిబిరనియంతా. ౪౦. తత ఇతి. ముహూర్తేన అల్పకాలేన.
౪౧. తాసా మితి. ఉభయతః కూలం - ఉభయోః కూలయో రిత్యర్థః - పాండుమృత్తికలేపనాః
సుధాసులిప్తా ఇత్యర్థః - జ్యోషా రితి హ్రస్వః - బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య - ఉపాతిష్ఠంతేత్యే
తదనుషజ్యతే. ౪౨. తేనేతి. ఆగుః ఆజన్తుః సహస్ర మేవ సాహస్రం - బ్రహ్మణా చతుర్థశేన -
స్త్రీయః అప్సరసః. ౪౩. సువర్ణమణిముక్తే నేతి. సువర్ణాని సువర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని
ముక్తాశ్చ సువర్ణమణిముక్తం తేన - జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః. ౪౪. యాభి రితి. గృహీతః
ఆలింగితః-యాభిః - యై రిత్యర్థః. ఏతదర్థస్య పూర్వేణవాన్వయః - కుబేరప్రహితాః గంధర్వాప్స
రసః-తథా హి శ్రుతిః - గంధర్వాప్సరసోవా ఏత మున్నాదయంతి య ఉన్నాద్యతీతి. యాభిర్గృహీ
తాః పురుషాసోస్త్వాదా ఇతి హోచ్యత ఇతి చ పాఠః-తదా ఉచ్యతే-శ్రు త్యేతిశేషః - హేలిప్రసి
ద్ధౌ. ౪౫. నారద ఇతి. నారదో బ్రహ్మపుత్రాదన్యః - తుంబురుసాహచర్యాత్ - సహి పర్వతసహ
చరః - అహోనసమయేతుంబురుణేత్యసోపలక్షణార్థ త్వాత్ - గంధర్వరాజాన ఇతి టజభావ ఆర్హః.
౪౬. అలంబుసేతి. భరత ముపానృత్యం భరత ముద్దిశ్యాధికమనృత్యం - ఉపాధికే చేతి
కర్తృప్రపచనీయసంజ్ఞా - అత్ర భరద్వాజస్య శాసనాదుపానృత్య నిత్యనేన భరతస్య రామే వృత్తి
విశేష మాతిధ్యవ్యాజేన పరీక్షితవా నృషి రితి గమ్యతే. ౪౭. ఏవం భరతస్య రామశేషతయైవా
వస్థానం - నతు భోగతాల్యేనేత్యుక్త్వా సేనాభోగం ప్రపంచయతి-యాసీత్యాదినా. దేవేషు దేవా
ద్యానేషు నందనాదిష్విత్యర్థః - చైత్రరథస్య పూర్వం కురుదేశస్థత్వేనోక్తే రిదం చైత్రరథం తత్
భోధ్యం - ప్రయాగే - ప్రయాగస్థభరద్వాజాశ్రమవసవృక్షేష్విత్యర్థః - లేజసా ప్రభావేన.

శిబిరనియంతా. ౪౦. ౪౧. తాసామితి. ఉభయతః కూల ముభయోః కూలయో రిత్యర్థః -
పాండుమృత్తికలేపనాః సుధాలిప్తాః బ్రహ్మణః భరద్వాజస్య. ౪౨. తేనేతి. ఆగుః ఆజ
న్తుః. ౪౩. సువర్ణేత్యాది సార్థ శ్లోకమేకం వాక్యం. సువర్ణమణిముక్తేన సువర్ణాని సువ
ర్ణమయాభరణాని మణయో రత్నాని ముక్తాశ్చ - సువర్ణమణిముక్తం - తేన - ఏక
వద్భావోయం. ౪౪. * తి. గృహీతః దర్శనాదినా అవశీకృతః - సోస్త్వాదః ఉన్న సకసంతోష
సహిత ఇత్యర్థః - నందన మింద్రవనం. ౪౫-౪౭. యా సీతి. ప్రయాగే ప్రయాగస్థ భర

యాగే తా న్యదృశ్యంత భరద్వాజస్య తేజసా. ౪౮. బిల్వా మార్దంగికా ఆసన్ శమ్యా గ్రాహవిభీతకాః, అశ్వత్థా నర్తకాశ్చాసన్ భరద్వాజస్య శాసనాత్. ౪౯. తతస్సరళతాళాశ్చ తిలకా నక్తమాలకాః, ప్రహృష్టా స్తత్ర సంపేతుః కుబ్జా భూత్వాథ వామనాః. ౫౦. శింశుపామలకీజంబోఽయోశ్చాన్యాః కాననేషు తాః, మాలతీ మల్లి కాజాతి ర్యాశ్చాన్యాః కాననే లతాః, ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా భరద్వాజాశ్రమేఽవదన్, సురాస్సురాపాః పిబత పాయసం చ బుభుక్షితాః, మాంసాని చ సుమేధ్యాని భక్ష్యంతాం యావదిచ్ఛథ. ౫౧. ఉచ్ఛాద్య స్నాపయంతిస్త నదీతీరేషు వల్లుషు, అప్యేక మేకం పురుషం ప్రమదా స్సప్తచాప్త చ, సంవాహం త్య స్సమాపేతు ర్నార్యోరుచిరలోచనాః. పరిమృజ్య తథాన్యోన్యం పాయయంతి వరాంగనాః. ౫౨. హయాన్ గజాన్ ఖరానుష్ట్రం స్తథైవ సురభేస్సుతాన్,

౪౮. ఆహుతానాం శేషత్వేన వినియోగాత్ సైనికానాం నర్తకాదీని దర్శయతి - బిల్వాః బిల్వా వృక్షాః - మార్దంగికాః మృదంగవాదకాః-తదస్య శిల్ప మితి తక్ - ఆసన్ - తద్రూపాస్తత్కార్యకారిణోఽభవన్నిత్యర్థః - విభీతకాః కలివృక్షాః - శమ్యాగ్రాహాః తాళగ్రాహకా ఆసన్ - 'శమ్యా యజ్ఞాయుధే తాళే మశకే చ క్రియాంతర' ఇతి వైజయంతీ. భరతేచోక్తం-వహ్నితాళక్రియా ఇతి. ౪౯. రత ఇతి. సరళాః - దేవదారువిశేషాః - తాళాః ప్రసిద్ధాః - తిలకాః ఝరకనామకావృక్షాః - నక్తమాలకాః కరంజనాఖ్యా వృక్షాః - కుబ్జాః స్థగుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః - సంపేతుః సంపన్నాః. ౫౦. అథ స్త్రీలింగవృక్షాణాం స్త్రీభావపరిగ్రహ మాహ - శింశుపేత్యాది సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం-శింశుపాదయః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతా మిత్యవ దన్నితి సంబంధః-హేసురాపాః హేసురాపానప్రవృత్తాః - ఇమాస్సురాః పిబత-హే బుభుక్షితాః పాయసపానేచ్ఛపః - ఇదం పాయసం భక్ష్యతా మితి వచనవిపరీతామేనానుషజ్యతే - సుమేధ్యాని పరిశుద్ధాని. ౫౧. ౫౨. ఉచ్ఛాద్యేతి. ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా- 'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనేద్యే' ఇత్యమరః. తెలాదినా శరీరమద్వనం కృత్వేత్యర్థః - వల్లుషు రమ్యేషు - ఏక మేక మితి ఏకం బహుప్రీహి వదితి బహుప్రీహివద్భావాభావఆర్షః - సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః పాదసంవాహనం కుర్వంత్యః-పరిమృజ్య జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య అలంకృత్యేతి వార్థః - అన్యోన్యం రహసి పాయయంతి-చురా ఇతి శేషః. ౫౩. హయా నితి. వాహనపాః ఋషి ప్రభావసిద్ధావాహనపాః - వాహనరక్షకాః - తేషాం హయాదీనాం-యథావిధి యథాయోగ్యం -

ద్వాజాశ్రమే. ౪౮. బిల్వా ఇతి. రమ్యా గ్రాహాః శమ్యాఖ్యతాళగ్రాహకాః-తథాచోక్తం భరత కాస్త్రే - వహ్న్నా తాళవిశేషే చ శమ్యా తాళక్రియాంతర ఇతి శమ్యాశబ్దః ప్రవర్తతే - విభీతకాః కలిద్రుమాః - బిల్వవృక్షావీవ మార్దంగికాః-మృదంగవాద్యధారిణాః ఆసన్. ౪౯. తత ఇతి. కుబ్జాః స్థగుమంతః - వామనాః హ్రస్వాః. ౫౦. శింశుపేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - అన్యాః స్త్రీలింగశబ్దవాచ్యా యే వృక్షాదయః మల్లికామాలత్యాదయశ్చయాస్సంతి. తాః ప్రమదావిగ్రహం కృత్వా యావదిచ్ఛథ తావద్భక్ష్యంతా మిత్యవ దన్నితి సంబంధః. ౫౧. ౫౨. ఉచ్ఛాద్యేతి. ఉచ్ఛాద్య ఉద్వర్తనం కృత్వా- 'ఉద్వర్తనోచ్ఛాదనేద్యే' ఇత్యమరః సంవాహంత్యః సంవాహయంత్యః - పాదసంవాహనం కుర్వంత్య ఇతి యావత్ - పరిమృజ్య - జలార్ద్రమంగం వస్త్రాదినా పరిమృజ్య - అలంకృత్యేతివా - పాయయంతి మధ్యాదిక మితి శేషః. ౫౩. ౫౪. హయా నితి. సురభేస్సుతాన్.

ఆభోజయన్ వాహనపాస్తేషాం భోజ్యం యథావిధి. ౧౧౫. ఇక్షూంశ్చ మధులా
జాంశ్చ భోజయంతిస్త వాహనాన్, ఇక్ష్వాకువరయోధానాం చోదయంతో మ
హాబలాః ౧౧౬. నాశ్వబంధోఽశ్వ మాజానాన్మగజం కుంజరగ్రహః, మత్తప్రమ
త్తముదితా చమూస్సా తత్ర సంబభౌ. ౧౧౭. తర్పితా స్సర్వకామైస్తే రక్తచం
దనరూపితాః, అప్సరోగణసంయుక్తా నైస్సన్యా వాచ ముదైరయన్. ౧౧౮. నైవా
యోధ్యాం గమిష్యామో నగమిష్యామదండ కాన్, కుశలం భరతస్యాస్తు రామస్యా
స్తు తథా సుఖం, ఇతి పాదాతయోధాశ్చ హస్త్యశ్వారోహబంధకాః, అనాథాస్తం
విధింలభ్యా వాచమేతాముదైరయన్. ౧౧౯. సంప్రహృష్టావినేదుస్తే నరాస్తత్ర సహ
స్రశః, భరతస్యానుయాతార స్వర్గోఽయ మితి చా బ్రువన్. ౧౨౦. నృత్యంతి
స్త హసంతిస్త గాయంతిస్త చ సైనికాః, సమంతాత్ పరిధావంతి మాలోపేతా
స్సహస్రశః. ౧౨౧. తతోభుక్తవతాం తేషాం తదన్న మమృతోపమం, దివ్యాను
ద్వీక్ష్యభక్ష్యాం స్తా నభవద్భక్షణే నుతిః. ౧౨౨. ప్రేష్యా శ్చేట్యశ్చ వధ్వశ్చ బల

భోజ్యం తత్తద్వాహనానుగుణం : భోజ్య మిత్యర్థః హయాదీనభోజయన్ - ణ్యంతత్వా ద్వికర్
కత్వం సురభే స్సృతాన్ వృషభాన్. ౧౧౫. ఇక్షూ నిలి. మహాబలాః ఋషిప్రభావసిద్ధవాహనపాః
ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహనాన్ వాహనాని ఇక్షూన్ - మధులాజాన్ మధుమిశ్రలాజాన్ -
భక్షేణ మిశ్రీకరణమితి సమాసః - చోదయంతః భక్షణార్థం ప్రేరయంత స్సంతః - భోజయంతి
స్త. ౧౧౬. నేలి. అశ్వం బధ్నాతీ త్యశ్వబంధః-అశ్వగ్రాహకః - నాజానాత్ నజ్ఞాతవాన్ -
తత్ర హేతుమాహ - మత్తేతి-మదకరద్రవ్యసేవయా మత్తాః - ప్రమత్తాః మధుపానాదినా కార్యా
కార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః స్రక్చందనాదిభోగాతిశయేన హృష్టాః తత్ర తదా. ౧౧౭.
తర్పితా ఇతి. అప్సరోగణాః వనలతాభూతాః - నత్వాసూతాః - తాసాం భరతవేత్తాప్రవేశ
కదనాత్ - నైన్యాః సేనాయాం సమవేతాః - ఉదైరయన్ ఉక్తవంతః. ౧౧౮. ఉదీరణప్రకార
మాహ - నేత్యాదినా. నగమిష్యామ ఇత్యత్ర విసర్గలోపశ్చందసః - భరతస్య కుశలమస్తు - భరతో
యథాతథావా తిష్ఠత్విత్యర్థః. ఏవం రామస్యేత్యత్రాపి - పాదాభ్యామతంతీతి పాదాతాః -
అత సాతత్యగమన ఇతి ధాతుః - లేచ లే యోధాశ్చ పాదాతయోధాః - చకారాద్రధికసముచ్చ
యః - హస్త్యాదిబంధకా స్తద్భృత్యాః - తం విధిం సత్కారం లభ్యా - అనాథా స్వామిర
హితాః - స్వతంత్రా ఇతి యావత్ - నైవాయోధ్యా మిత్యేతాం వాచ ముదైరయన్నితి సంబం
ధః. ౧౧౯. ౧౨౦. సంప్రహృష్టా ఇతి వినేదుః జగద్దుః. ౧౨౧. ౧౨౨. తత ఇతి. తదన్నం పూర్వోక్త
భక్ష్యాది చతుర్విధాన్నం - భక్షణే పునర్భక్షణే - నుతి రభవత్ - భక్ష్యసౌష్ఠవాదితి భావః.
౧౨౩. ప్రేష్యా ఇతి. ప్రేష్యాః పరిచారకాః - చేట్యః దాస్యః - వధ్వం యోధాంగనాః - బలే

౧౧౫. ఇక్షూ నిలి. ఇక్ష్వాకువరయోధానాం వాహన్ చోదయంతః ప్రేరయంతః మహాబలాః
వాహనపా ఇక్ష్వాదీన్ భోజయంతి స్తేతి సంబంధః. ౧౧౬. నేలి. అశ్వబంధః అశ్వగ్రాహకః నాజా
నాత్ నాజ్ఞానీత్ - కుంజరగ్రహః కుంజరగ్రాహకః - మత్తప్రమత్తముదితాః మత్తాః మదకర
ద్రవ్యసేవయా ప్రమత్తాః మధుపానేన కార్యాకార్యవివేకశూన్యాః - ముదితాః స్రక్చందనాదిభో
గాతిశయేన హృష్టాః. ౧౧౮. ఇతి. హస్త్యశ్వారోహబంధకాః హస్త్యశ్వారోహాః తద్బంధకాశ్చ
తం విధిం తాదృశసత్కారవిధిం. ౧౨౩. ప్రేష్యా ఇతి. చేట్యః దాస్యః. ౧౨౪. కుంజరా ఇతి.

స్థాశ్చ సహస్రశః, బభూవుస్తే భృశం దృష్టా స్స ర్వే చాహతవాససః. ౬౮౪. కుంజ
రాశ్చఖరోష్ట్రాశ్చ గోశ్వాశ్చ మృగపక్షిణః, బభూవు స్సుభృతా స్తత్ర నాన్యోహ్య
న్యమకల్పయత్. ౬౮౫. నాశుక్లవాసా స్తత్రాసీత్ క్షుధితో మలినోపి వా, రజసాధ్వస్త
కేశోవానరః కశ్చి దదృశ్యత. ౬౮౬. ఆజై శ్చాపిచ వారాహైర్నిష్ఠాన వరసంచయైః,
ఫలనిర్యాహ సంసిద్ధై స్సూన్యై ర్గంధరసాన్వితైః, పుష్పధ్వజవతీః పూర్ణా శుక్లస్యా
న్నస్య చాభితః, దదృశు ర్విస్మితా స్తత్ర నరాలోహీస్సహస్రశః. ౬౮౭. బభూవు ర్వన
పార్శ్వేషు కూపాగి పాయసకర్దమాః, తాశ్చ కామదుఘా గావో ద్రుమాశ్చాసన్త
ధుస్రుతః. ౬౮౮. వాప్యోమై రేయపూర్ణాశ్చ మృష్టమాంసచయై ర్వృతాః, ప్రతప్తపిత

సేనాయాం తిష్ఠంతీతి బలస్థాః - సర్వవిశేషణమేతత్ అహతవాససః నూతనవస్త్రాః యద్వా -
అహతవవాససః నిర్ణీక్త వాససః. ౬౮౪. కుంజరా ఇతి. ఖరసహితోష్ట్రాః ఖరోష్ట్రాః మృగపక్షి
ణః క్రీడార్థం నైనికై రాసీతాః - సుభృతా స్సుతృప్తాః సుపుష్టవా - తత్ర సేనాయాం - అన్యః
అన్యం నాన్యం నాకల్పయత్ - ఋషికృతవ్యతిరిక్త మన్నాదికం నాకరోదిత్యర్థః. ౬౮౫. ౬౮౬. ఆజై
రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. ఆజైః అజమాన్యైః - వారాహైః వరాహమాన్యైః -
నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః - 'నిష్ఠానం వ్యంజనం స్మృత' మితి హలాయుధః, ఫల
నిర్యాహ సంసిద్ధైః సమ్య జ్ఞేష్వన్నఫలయుక్తశర్కరాదిక్వాధరనైః - 'ద్వార్యాపీడే క్వాధరసే
నిర్యాహో నాగ దంతక' ఇతి వైజయంతీ, సూపైః - ముద్గాధకీచణకాదిసూపైః - గంధరసాన్వి
తైః పాకభేదోత్థగంధ రసయుక్తైః - పుష్పధ్వజవతీః ఆలంకారార్థం పరికల్పిత పుష్పశిల్పవతీః శుక్ల
స్యాన్నస్యపూర్ణాః శుక్లేనాన్నేనచ పూర్ణాః - లాహీః లోహమయపాత్రీః - సర్వలోకేషు ప్రధాన
త్వాత్ సువర్ణమంత్ర లోహశబ్దేనోచ్యతే. ౬౮౭. బభూవురితి. పాయసాన్యేవకర్దమాని యేషు లేతథో
క్తాః తాః గావః పూర్వమేవ వనచర్యః కామదుఘాః యావదభీష్టక్షీరపూరకాః ఆసన్ - దుహః
కవ్వుశ్చ - మధుస్రుతః మధుస్రావిణః - పాథాంతరం మధుశుక్లతః మధుస్రావిణః. వాప్య ఇతి. అత్ర
ఆసన్ని త్యనుషజ్యతే - ప్రతప్తపితరైః ప్రతప్త పితరసంస్కృతైః - సంస్కృతం భక్షాఇత్యణ్ - తస్యలుక్ -
పితరాః కుండాని 'ఉఖాస్థాలీ చరుః కుంభీపితరః కుండముచ్యత' ఇతి హలాయుధః, మార్గ మాయూరకౌ

సుభృతాః సుపుష్టాః - అన్యోహ్యన్యం నాకల్పయత్ ఋషికృతవ్యతిరిక్తా దన్యం నాకరోత్. ౬౮౫.
౬౮౬. ఆజై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. నిష్ఠానవరసంచయైః వ్యంజనశ్రేష్ఠసమూహైః
'నిష్ఠానంవ్యంజనం జ్ఞేయ' మితి హలాయుధః, ఫలనిర్యాహసంసిద్ధైః సమ్య జ్ఞేష్వన్న ఫలయుక్త
శర్కరాదిక్వాధరనైః - 'ద్వార్యాపీడే క్వాధరసేనిర్యాహో నాగదంతక' ఇతి వైజయంతీ -
పుష్పధ్వజవతీః - ఆలంకారార్థం పరికల్పితపుష్పధ్వజయుక్తాః - లాహీః సువర్ణరజతమయ
పాత్రీః - నిష్ఠాన వరసంచయైః సూపైశ్చ శుక్లస్యాన్నస్యాభితః పూర్ణలాహీర్దదృశు రితి
సంబంధః. ౬౮౭. ౬౮౮. బభూవు రితి. పాయసకర్దమాః కూపా బభూవుః - కామదుఘాగా
వోబభూవుః - వృక్షామధుశుక్లతా ఆసన్. ౬౮౮. వాప్య ఇతి. ప్రతప్తపితరైః కుండేషు ప్రతప్తైః
'పితరః కుండముచ్యత' ఇతి హలాయుధః. మార్గ మాయూరకౌక్కుటైః మృగమాయూరకుక్కుట
సంబంధిభిః - మృష్టమాంసచయైః వృతాః - మైరేయపూర్ణావాప్యశ్చ ఆసన్నితి సంబంధః. పా
త్రీణా మితి. పాత్రీణాం హస్తప్రక్షాళనా ద్యుపయుక్తపాత్రాణాం - స్థాలీనాం ఉఖానాం

రైశ్చాపి మార్గమాయూరకౌక్కుటైః. 204. పాత్రీణాంచ సహస్రాణి స్థాలీనా
నియుతాని చ, న్యర్బుదాని చ పాత్రాణి శాతకుంభమయాని చ, స్థాల్యః కు
భ్యః కరంభ్యశ్చ దధిపూర్ణా సుసంస్కృతాః, యావనస్థస్య గౌరస్య కపిత్థస్య
సుగంధినః, ప్రదాపూర్ణా రసాలస్య దధ్న శ్వేతస్య చాపరే, బభూవుః పాయః
స్యాన్యే శర్కరాయా శ్చ సంచయాః. 234. కల్కాం శూర్ణకషాయాంశ్చన్నా
నాని వివిధాని చ, దదృశు ర్భజనస్థాని తీర్థేషు సరితాం నరాః. 2౪4. శుక్లా

క్కుటైః మృగమయూరకుక్కుటమాంసైః. 2౦4. పాత్రీణా మిత్యారభ్య సంచయా ఇత్యంత
మేకం వాక్యం. పాత్రీణాం అన్నధానకుంభీనాం స్థాలీనాం వ్యంజనపాత్రాణాం - నియుతాని
లక్షాని - న్యర్బుదాని దశకోట్యుః-పాత్రాణి భోజనపాత్రాణి - అమంత్రాణీతి యావత్-దధిపూర్ణా
ఇతి స్థాల్యాదిత్రయవిశేషణం స్థాల్యః పితరాః - కుంభ్యః క్షుద్రకుంభాః - కరంభ్యః విశాలస్య గురు
స్థాల్యః - కరంభ్యః కర్కర్య ఇత్యాహుః - సుసంస్కృతాః దధిసంస్కారకశుంత్యాదియుక్తాః -
యావనస్థస్య నాతినూతనస్య నాతిపురాణస్యేత్యర్థః - మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః -
కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయుక్తతక్రస్యేత్యర్థః - 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ. గౌరస్య
శుభ్రస్య - రసాలస్య తక్రవిశేషస్య - 'అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం, సజీరకం
రసాలం స్యా న్నజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి వైజయంతీ. సవ్యోషం శుంతీపిప్పలీమరీచియుక్తం - చతుర్జాత
గుడార్ద్రకం - చతుర్జాతైః ఏలాలవంగతక్కులనాగపుష్పైః గుడేన శర్కరాయా ఆర్ద్రకేన చ
యుక్తం - కపిత్థేన పూర్ణాః అపరే ప్రదాః బభూవుః-రసాలేన పూర్ణాః అపరే ప్రదాః బభూవుః-
దధ్నా పూర్ణాశ్చాపరే ప్రదాః - అన్నే పాయసేన పూర్ణాః - పాయసస్యాన్య ఇతి పాతః -
సర్వత్ర తృతీయాశ్చేషష్ఠీ-తద్వ్యంజనార్థం శర్కరాయా సంచయా రాశయశ్చ బభూవు రిత్త్యర్థః-
'శర్కరాయావసంచయా' ఇతి చ పాతః - శర్కరామిశ్రయవవికారా పూషసంచయా ఇత్యర్థః.
2౦4—234. కల్కా నితి. కల్కాన్ - ఆమలక్యాది కల్కాన్ చూర్ణకషాయాన్-చూర్ణాని -
మాషాదిచూర్ణాని - కషాయాః క్వధితాని - స్నాంత్యేభి రితి స్నానాని తైలోష్ణోదకాదీని - భోజన
స్థాని కటాహాదిమహాపాత్రస్థాని తీర్థేషు అవతారేషు. 2౪4. శుక్లా నితి. శుక్లాన్ నిర్మలాన్ -
అంశుమతః కూర్పవతః - దంతధావనసంచయాన్ దంతకాష్ఠసమూహాన్ - స్నానానంతర మలం

పాత్రాణి భోజనభాజనాని - స్థాల్యః ఉఖాః కుంభ్యః క్షుద్రస్థాల్యః - 'ఉఖాస్థాలీ చ కుంభీ చ
పితరః కుండ ముచ్యత' ఇతి హాలాయుధః-కరంభ్యః స్థాల్యాదయశ్చాసన్నితి పూర్వేణ సంబంధః.
యావనస్థస్యేతి యావనస్థస్య నాతినవస్య నాతిపురాణస్య మథనానంతరం యామాంతరితస్యేత్యర్థః-
కపిత్థస్య తక్రస్య - 'తక్రం కపిత్థం మథిత' మితి వైజయంతీ - యద్వా - కపిత్థస్య కపిత్థపరిమళయు
క్తతక్రస్యేత్యర్థః. రసాలస్య - శుంతీమరీచిపిప్పల్యేలాలవంగతక్కులనాగపుష్పఖండశర్కరాశ్చంగి
బేరబేరకమిశ్రితస్య తక్రస్య - తథా చ వైజయంతీ-అపక్వతక్రం సవ్యోషం చతుర్జాతగుడార్ద్రకం-
సజీరకం రసాలం స్యా న్నజ్జికా శిఖరిణ్యపీ'తి-ఉక్తవిశేషణవిశిష్టేన తక్రేణ దధ్నః దధ్నాచపూర్ణాః
అపరే ప్రదా బభూవు రిత్త్యర్థః-శర్కరాయావసంచయాః శర్కరాణాం యావానాం యవవికారా
ద్యృతౌపానాం సంచయాః-యద్వా - శర్కరామిశ్రయావాః శర్కరాయావాః. 2౦4. 234. కల్కా
నితి. చూర్ణకషాయాన్ సురభిచూర్ణాని - 'కషాయోగంధసురభౌలాహితేపిచేతి' విశ్వః-స్నానాని -
స్నానీయద్రవ్యాణి. 2౪4. శుక్లానితి. శుక్లాన్ శుద్ధాన్ అంశుమతః-స్నిగ్ధాన్ సముద్గేషు సంఘ

నంశుమతశ్చాపి దంతధావనసంచయాన్, శుక్లాంశ్చందనకల్కాంశ్చ సముద్గేష్వ
వతిష్ఠతః, దర్పణాన్ పరిమృష్టాంశ్చ వాససాంచాపిసంచయాన్, పాదుకోపానహం
చైవ యుగ్తాని చ సహస్రశః, ఆంజనీః కంకతాన్ కూర్చాన్ శస్త్రాణి చ ధనూం
పిచ, మర్తత్రాణాని చిత్రాణి శయనా న్యాసనాని చ, ప్రతిపానప్రాదాన్ పూర్ణాన్
ఖరోష్ట్రగజవాజినాం, అవగాహ్య సుతీర్థాం శ్చ ప్రాదాన్ సోత్పలపుష్కరాన్,
ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ స్వచ్ఛతోయాన్ సుఖిష్టవాన్, నీలవైడూర్యవర్ణాం శ్చ
మృదూన్ యవససంచయాన్, నిర్వాపార్థాన్ పశూనాంతే దదృశు స్తత్ర
సర్వశః. ౮౦. వ్యస్తయంత మనుష్యాస్తే స్వప్నకల్పం తదద్భుతం, దృష్ట్వాతి
థ్యం కృతం తాదృ గృరతస్య మహర్షిణా. ౮౧. ఇత్యేవం రమమాణానాం దేవా
నా మివ నందనే, భరద్వాజాశ్రమే రమ్యే సా రాత్రి ర్వ్యత్యవర్తత. ౮౨. ప్రతి
జగ్తు శ్చ తా నద్యో గంధర్వాశ్చ యథాగతం, భరద్వాజ మనుజ్ఞాప్య తాశ్చ
సర్వా వరాంగనాః. ౮౩. తథైవ మత్తా మదిరోత్కటానరా స్తథైవ దివ్యా

కారోపకరణాని దర్శయతి - చందనకల్కాన్ చందనపంకాన్ - సముద్గేషు సంపుటేషు - 'సము
ద్గక స్సంపుట'క ఇత్యమరః. అవతిష్ఠతః పర్తమానాన్ పరిమృష్టాన్ నిర్తలీకృతాన్ - పాదుకాః
దారునిర్మితాః - ఉపానహశ్చర్మనిర్మితాః - యుగ్తాని ద్వంద్వాని - ఆంజనీః - ఆంజనయుక్తాః
కరండికాః - కంకతాన్ కేశమార్జనాన్ - 'కంకతః కేశమార్జన' మితి నిఘంటుః, కూర్చాన్ స్నా
నాద్యుపయుక్తాసనాని - శ్చశుప్రసాధకాన్ వా - శస్త్రాణి యోధై రలంకారార్థం ధార్యాణి -
మర్తత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపానప్రాదాన్ గ్రాసగ్రహణానంతరం భుక్తజీర్ణార్థం పానార్హ
ప్రాదాన్ - అవగాహ్య సుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యావతారప్రదేశయుక్తాన్ - సోత్పలపుష్క
రాన్ - ఉత్పల మిందీవరం - పుష్కరం పద్మం - ఆకాశవర్ణప్రతిమాన్ - ఆకాశవన్నిర్మలా
నిత్యర్థః - సుఖిష్టవాన్ సుఖేన ప్లవః స్నానం యేషు తథోక్తాన్ - యవససంచయాన్ తృణసమూ
హాన్ - 'యవసంతృణమర్జన' మిత్యమరః-పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో విశ్రాణినార్థాన్.
౮౦. వ్యస్తయంతేతి. స్వప్నకల్పతోక్తి రయత్నసిద్ధత్వా దపూర్వత్వా దాశ్చర్యకరత్వా చ్చ-
తాదృక్ వాచా మఘామిం - భరతస్య భరతాయ. ౮౧. ౮౨. ప్రతిజగ్తు రితి. అనుజ్ఞాప్య అను
జ్ఞాం కారయిత్వా. ౮౩. ఇదం చాతిథ్యకరణ మైంద్రజాలికవ న్నమిథ్యేత్యాహ - తథైవేతి. మత్తాః
దృప్తాః భోగై స్సృప్తాః మదిరోత్కటాశ్చ మద్యేన ముత్తాశ్చ - మత్తే శాండ్రోత్కటక్షీబా ఇత్య

టేషు - 'సముద్గ స్సంపుటో జ్ఞేయ' ఇతి హలాయుధః-దర్పణా నితి. పాదుకోపానహః పాదుకా-
దారునిర్మితాః - ఉపానహ శ్చర్మనిర్మితాః. ఆంజనీః రితి. ఆంజనీః ఆంజనయుక్తాః కరండికాః
కంకతాన్ కేశమార్జనాని - కూర్చాన్ శ్చశుప్రసాధకాన్ మర్తత్రాణాని కవచాదీని - ప్రతిపాన
ప్రాదాన్ భుక్తజీర్ణార్థం బాహటశాస్త్రోక్తప్రకారేణ యత్ప్రియతే తత్ప్రతిపానం తస్యప్రాదాన్ -
అవగాహ్య సుతీర్థాన్ అవగాహనయోగ్యభోజనజలావతరణప్రదేశాన్ - 'జలావతారే తీర్థం స్యా'
దితి హలాయుధః - యవససంచయాన్ తృణసమూహాన్ - పశూనాం నిర్వాపార్థాన్ పశుభ్యో
విశ్రాణినార్థాన్-అత్ర ద్వితీయాంతానాం దదృశు రిత్యనేన సంబంధః. ౭౫-౮౦. వ్యస్తయంతేతి.
స్వప్నకల్పం అయత్నసిద్ధత్వా దదృష్టపూర్వత్వాత్ ఆశ్చర్యావహత్వా చ్చ స్వప్నకల్పతోక్తిః. ౮౧.
౮౨. ప్రతిజగ్తు రితి. అనుజ్ఞాప్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్యేత్యర్థః. ౮౩. ఏత త్సర్వం మిథ్యా న భవతి సత్య

గరుచందనోక్షితాః, తథైవ దివ్యా వివిధా స్సృగుత్తమాః పృథక్పక్షిణా
మనుజైః ప్రమర్దితాః. ౮౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే-ఏకనవతి
తమస్సర్గః.

తతస్తాం రజనీం వృష్య భరత సుపరిచ్ఛదః, కృతాతిభ్యో భరద్వాజం
కామా దభిజగామహ. ౧. త మృషిః పురుషవ్యాఘ్రం ప్రాంజలిం ప్రేక్ష్య చాగ
తం, హుతాగ్నిహోత్రో భరతం భరద్వాజోఽభ్యభాషత. ౨. కచ్చిదత్ర
సుఖా రాత్రి స్తవాస్తద్విషయే గతా, సమగ్ర స్తే జనః కచ్చి దాతిభ్యో శంసమే
ఽనఘ. ౩. త మువాచాంజలిం కృత్వా భరతోఽభిప్రణమ్యచ, ఆశ్రమా దభి
నిష్క్రాంత మృషి ముత్తమతేజసం. ౪. సుఖోషితోఽస్తి భగవన్ సమగ్రబల
వాహనః, తర్పిత స్సర్వకామైశ్చ సామాత్యో బలవత్త్వయా. ౫. అపేతక్లమ
సంతాపా సుభిక్షా సుప్రతిశ్రయాః, అపిప్రేష్యా నుపాదాయ సర్వేస్త సుసుఖో
షితాః. ౬. ఆమంత్రయేఽహం భగవన్ కామం త్వా మృషిసత్తమ, సమీపం

మరః. తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తంతేత్యర్థః-ప్రమర్దితాః ప్రక్షిణ్ణా శ్చ - భోగవశాదితి భావః.
పృథక్ పూర్వప్రగోభ్యో విలక్షణాః. ౮౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -
పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకనవతితమస్సర్గః.

తతస్తా మిత్యాది. వృష్య విశేషేణ ఉచిత్యా - సపరిచ్ఛదః సపరివారః-పరివారః పరికరః
పరిష్కందః పరిగ్రహః, తథోపకరణం ప్రాక్తం పరిబర్హః పరిచ్ఛద' ఇతి హలాయుధః. కామాల్
రామప్రాప్తిచ్ఛయా. ౧. ౨. కచ్చి దితి. ఆస్తద్విషయే ఆస్తదాశ్రమే - రాత్రి సుఖాగతా కచ్చి
దిత్యన్వయః - అతిభ్యో విషయే - సమగ్రః సంపూర్ణః-త్పత్త ఇతి యావత్-అనఘేత్యనేన పూర్వం
భరతాశయపరీక్షణార్థ మేవాతిథ్యకరణ మితి ద్యోతితం - రామవిషయే భక్త్యభావే భోగప్రవణ
స్సృగి దితి హృదయం. ౩. త మితి. అభినిష్క్రాంత మిత్యనేన కాసల్యాదిసర్వజనదర్శనార్థం భర
తాగమనకాల ఏవ బహిర్నిర్గతవా నృషి రితి వ్యంజితం. ౪. సుఖోషితోఽస్తితి. బలవత్త్వత్వః
అతీవతర్పితః-కిముతాతీవబలవత్ స్వతిసుఖచనిర్భర' ఇతి వైజయంతీ. ౫. అపేతేతి. క్లమో గ్లానిః-
సంతాపా దేహావృణ్ణం - అపిప్రేష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యాన ప్యారభ్య - సుభిక్షాః సమృద్ధాన్న
పానాః - సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః - శోభనగృహా ఇతి యావత్ - 'స్థానే గోష్ఠ్యాం సత్ర
యాగే ప్రత్యాహరే ప్రతిశ్రయ' ఇతి వైజయంతీ. ౬. ఆమంత్రయ ఇతి. కామం యథేచ్ఛం-కామం
మేవేతి దర్శయితుం మదాదీనా మవస్థితి మాహ. తథైవేతి. మత్తాః భోగైః దృప్తాః - మదిరోత్క
టాశ్చ మదిరయా మత్తాశ్చ - తథైవ అనుభవకాల ఇవ అవర్తంతేత్యర్థః. ౮౪. ఇతి శ్రీమహాశ్వర
త్థిర్విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం-
ఏకనవతితమస్సర్గః.

తత ఇతి. స పరిచ్ఛదః సపరివారః - కామాల్ రామప్రాప్తికామాల్. ౧. ౨. కచ్చి దితి
సుఖా సుఖరూపా - అతిభ్యో తే జన స్సంతుష్టోఽభూ దితి శేషః. ౩. ౪. సుఖోషితోఽస్తితి. బల
వత్త్వత్వః అతీవ తర్పితః. ౫. అపేతేతి. సుప్రతిశ్రయాః శోభనస్థానాః శోభనగృహా ఇత్యర్థః-ప్రే
ష్యా నుపాదాయ ప్రేష్యా నపి పరిగృహ్య ప్రేష్యై స్సహితా ఇతి యావత్. ౬. ఆమంత్రయ ఇతి.

ప్రస్థితం భ్రాతు రైతేణేక్షస్వ చక్షుషా. ౭. ఆశ్రమం తస్య ధర్మజ్ఞ ధార్మికస్య మహాత్మనః. ఆచక్ష్య కతమోమార్గః కియానితి చ శంస మే. ౮. ఇతి పృష్టస్తు భరతం భ్రాతృదర్శనలాలసం, ప్రత్యువాచ మహాతేజాః భరద్వాజో మహాతపాః. ౯. భరతార్ధతృతీయేషు యోజనే ష్వజనే వనే, చిత్రకూటో గిరిస్తత్ర రమ్యనిర్ద రకాననః. ౧౦. ఉత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య తస్య మందాకినీ నదీ, పుష్పితద్రుమ సంఛన్నా రమ్యపుష్పితకాననా. ౧౧. అనంతరం త త్సరిత శ్చిత్రకూట శ్చ పర్వతః, తయోగ పర్ణకుటీ తాత తత్ర తా వసతో ధ్రువం. ౧౨. దక్షిణేనైవ మార్గేణ సవ్యదక్షిణ మేవ వా, గజవాజిరథాకీర్ణం వాహినీం వాహినీపతే, వా హయస్వ మహాభాగ తతో ద్రక్ష్యసి రాఘవం. ౧౩౪. ప్రయాణ మితి తచ్ఛ్రీ

ప్ర కామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేచ్ఛిత' మిత్యమరః. హే భగవన్ త్వా మామంత్రయే ఆస్మ చే - భ్రాతు స్సమీపం కామం ప్రస్థితం మాం త్వం మైత్రేణ మిత్రసంబంధినా చక్షుషా ఈక్ష స్వ. ౭. ఆశ్రమ మితి. ధర్మేణ యోగజధర్మేణ జానాతీతి ధర్మజ్ఞ-యోగప్రభావవిదిత సర్వవృత్తాం తేత్యర్థః - ధార్మికస్య పితృవచనపరిపాలనరూపం ధర్మ మాచరతః - మహాత్మనః మహాధైర్యస్య తస్య రామస్యాశ్రమ మాచక్ష్య - సచాశ్రమః కియాన్ కియద్దూరతః - తస్య మార్గః కతమ ఇతి పృచ్ఛతే మే మహ్యం శంసేతి యోజనా. ౮. ఇతీతి. మహాతపాః - అతవివ మహాతేజాః - సర్వజ్ఞానసమర్థ ఇత్యర్థః - రామాశ్రమప్రదేశాభిజ్ఞేషు గుహజ్ఞాతిషు విద్యమానేషు మునిం ప్రతి ప్రశ్న స్తస్య పూజార్థం. ౯. భరతేతి. అర్ధతృతీయేష్వితి. అర్ధం తృతీయం యే షాం తేషు అర్ధతృతీయేషు - సార్థయోజనద్వితయ ఇత్యర్థః - అతీతేష్వితి శేషః - అజనే మునివ్యతిరిక్తగ్రామ్యజనరహితే వనే - తత్ర ప్రసిద్ధో గిరిః - వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. ఉత్తర మితి. తస్య గిరే రుత్తరం పార్శ్వ మాసాద్య స్థితా మందాకినీనామ కాచి న్నదీ - అస్తీతి శేషః - ద్రుమాః కాననభిన్నాః. ౧౧. అనంతర మితి. తత్సరితో మందాకిన్యాః - అనంతరం సమీ పే - చిత్రకూట స్థితి - నతు వ్యవహితపార్శ్వే - తయో సురిద్గిర్యో ర్మధ్యే - పర్ణకుటీ పర్ణ కాలా కృతా- తత్ర వసతః - ధ్రువం యోగప్రభావేన జానామిత్యర్థః. ౧౨. దక్షిణే నేతి. అస్తా దాశ్రమా దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా తతః సవ్యదక్షిణం నైర్వతదిగ్భాగో యథా భవతి శథా వాహినీం వాహయస్వ కించిద్దూరం దక్షిణ ఏకో మార్గః తత శ్శాఖామార్గేణ నైర్వతదిగ్భాగ గామినా గంతవ్య మితి భావః - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విరళప్రదేశవాహినీం ప్రాపయస్వేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః. ౧౩౪. ప్రయాణ మితి. ఇతి

కామం యథేచ్ఛం. ౭. ఆశ్రమమితి. ఆశ్రమమాచక్ష్యకతమోమార్గః. తస్య కియాన్ దూరే శంస-వర్తత ఇతి శేషః. ౮. ౯. భరతేతి. అర్ధతృతీయేషు అర్ధయుక్తతృతీయేష్విత్యర్థః-సార్థయోజనద్వయే వా - అజనే నిర్జనే చిత్రకూటః వర్తత ఇతి శేషః. ౧౦. ఉత్తర మితి. మందాకినీ భాగీరథీ వ్యతిరిక్తా నదీ వర్తత ఇతి శేషః. ౧౧. అనంతరమితి. తత్సరితః మందాకిన్యాః అనంతరం- తస్యాః పరపారిత్యర్థః- తత్ర చిత్రకూటే. ౧౨. దక్షిణేనేత్యాది సార్థజ్ఞోక మేకం వాక్యం. దక్షిణేన మార్గేణ కించిద్దూరం గత్వా - తదనంతరం సవ్యదక్షిణమేవ వా సవ్యం దక్షిణం యథాతథా వాహినీం వాహయస్వ - కాంతారమార్గస్య సూక్ష్మత్వా ద్యథాయోగ్యం మార్గస్య వామతో దక్షిణతశ్చ విస్తారప్రదేశే వాహి నీం ప్రాపయస్వేత్యర్థః. ౧౩౪. ప్రయాణమితి. రాజరాజస్య దశరథస్య-బ్రహ్మణం భరద్వాజం. ౧౪౪.

త్వా రాజరాజస్య యోషితః, హిత్యా యానాని యానార్హా బ్రహ్మణం పర్య
వారయన్. ౧౪౫ వేపమానా కృశా దీనా సహ దేవ్యా సుమిత్రయా, కౌసల్యా
తత్ర జగ్రాహ కరాభ్యాం చరణౌ మునేః. ౧౪౬. అసమృద్ధేన కామేన సర్వలో
కస్య గర్హితా, కైకేయీ తస్య జగ్రాహ చరణౌ సవ్యపత్రపా. ౧౪౭. తం ప్రద
క్షీణ మాగమ్య భగవంతం మహామునిం, అదూరా దృరతస్యైవ తస్థా దీన
మనా స్తదా. ౧౪౮. తతః పప్రచ్ఛ భరతం భరద్వాజో దృఢవ్రతః, విశేషం
జ్ఞాతు మిచ్ఛామి మాతృణాం తవ రాఘవ. ౧౪౯. ఏవ ముక్తస్తు భరతో భర
ద్వాజేన ధార్మికః, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్భూత్వా వాక్యం వచనకోవిదః. ౧౫౦. యా
మిమాం భగవన్ దీనాం శోకానశనకర్మితాం, పితు ర్హి మహిషీం దేవీం దేవ
తామివ పశ్యసి, ఏషా తం పురుషవ్యాప్తం సింహవిక్రాంతగామినం, కౌసల్యా
సుషువే రామం ధాతార మదితి ర్యథా. ౧౫౧. అస్యా వామభుజం శ్లిష్టా యైషా
త్మిషతి దుర్తనాః, కర్ణికారస్య శాఖేన శీర్ణపుష్పావనాంతరే, ఏతస్యా స్తు సుతా
దేవ్యాః కుమారౌ దేవవర్ణినౌ, ఉభౌ లక్ష్మణ శత్రుఘ్నౌ వీరౌ సత్యపరాక్రమా.
౧౫౨. యస్యాః కృతే నరవ్యాఘ్రౌ జీవనాశ మితోగతౌ, రాజపుత్ర విహీనశ్చ స్వర్గం

ఉక్తప్రకారేణ - తత్ ప్రయాణం ప్రస్థానం శ్రుత్వా - రాజరాజస్య మహారాజస్య దశరథస్య -
యోషితః కౌసల్యాద్యాః. యానార్హాః యానత్యాగానర్హా అపి యానాని త్యక్త్వా - బ్రహ్మణం
బ్రహ్మవిదం భరద్వాజం పర్యవారయన్ - వందనాయేతి శేషః. ౧౪౫. వేపమానేతి. వేపమానా -
వార్ధకా దృషిదర్శనాచ్చ - కృశా దీనా - రామవిరహాదితి శేషః. ౧౪౬. అసమృద్ధేనేతి. అస
మృద్ధేన అపూర్ణేన - ఫలాపర్యవసాయినేతి యావత్ - కామేన మనోరథేన - ఉపలక్షితేతి శేషః.
లోకస్య గర్హితా లోకేన గర్హితా - సవ్యపత్రపా సలజ్ఞా - రామవివాసన హేతుత్వాత్. ౧౪౭.
లజ్ఞావశా దేవ కౌసల్యాదిభి స్సహ మునేః పురత స్థాతు మశక్తా ప్రదక్షిణ వ్యాజేన భరతం గతే
త్యాహ - త మిత్యాదినా. దీనమనాః కైకేయీ. ౧౪౮. తత ఇతి. దృఢవ్రత ఇత్యనేన సర్వజ్ఞత్వం
లక్ష్యతే - సర్వజ్ఞోపి కైకేయీ శిక్షార్థం పప్రచ్ఛేత్యర్థః - విశేషం సంజ్ఞా సంజ్ఞి సంబంధాదివిశేషం
ఇతికరణ మధ్యాహృత్య - ఇతి పప్రచ్ఛేత్యన్వయః. ౧౪౯. ఏవమితి. ధార్మికః - సత్యవాదీత్యర్థః -
వచనకోవిదః వచనే పండితః - భరద్వాజవచనతాత్పర్యజ్ఞ ఇత్యర్థః - భరతముఖేన మాతృణాం
స్వభావవిశేషప్రతిపాదనం హి మునే రాశయః. ౧౫౦. యామితి. శోకానశనకర్మితాం శోకానశ
నాభ్యాం కర్మితాం - దేవతా మివ ధర్మదేవతామివ - సింహవిక్రాంతగామినం సింహవల్ విక్రాంకం
విక్రమయుక్తం యథా భవతి తథా గామినం గమనశీలం - ధాతారం విష్ణుం-ఏవ ధాతా విధాతా
చేతి పక్ష్యమాణత్వాత్ - సర్వగుణసంపన్నా రామమాతా ఏషా కౌసల్యేత్యర్థః. ౧౫౧. అస్యా ఇతి.
వామభుజం శ్లిష్టా - కౌసల్యాయా వేపమానాంగత్వాత్ తద్ధారణార్థం తద్వామభుజ మవధృత్య స్థితే
త్యర్థః - దుర్తనాః దుఃఖితమనాః - దుర్తన స్తే దృష్టాంతః కర్ణికారస్యేతి-శీర్ణపుష్పా మ్హనపుష్పా
వీతస్యా ఇతి. వీతస్యా ఇత్యత్ర ఉక్తగుణసంపన్నయో ర్లక్షణ శత్రుఘ్నయో ర్భ్రాతేయ
మితి బోధ్యం - దేవవర్ణినౌ అశ్వినీదేవతుత్యా. ౧౫౨. ౧౫౩. యస్యా ఇతి. జీవనాశం రాక్షసభూ

౧౫౩. తత ఇతి. విశేషం ఇయం కా ఇయం కేత్యేవం రూపం విశేష మిత్యర్థః. ౧౫౪. ఏషేతి. ధాతా
రం ఉపేంద్రం. ౧౫౫. అస్యా ఇతి. అస్యాః కౌసల్యాయాః - దుర్తనాః దుఃఖిత మనాః. ౧౫౬.

దశరథో గతః, క్రోధనామకృతప్రజ్ఞాం దృష్టాం సుభగమానినీం, ఐశ్వర్యకామాం
కైకేయీ మనార్యా మార్యరూపిణీం, మమై తాం మాతరం విద్ధి నృశంసాం
పాపనిశ్చయాం, యతో మూలం హి పశ్యామి వ్యసనం మహదాత్మనః. ౨౬౪
ఇ త్యుక్త్వా నరశార్దూలో బాష్పగద్గదయా గిరా, సనిశశ్వాస తామ్రాక్షో నాగః
క్రుద్ధ ఇవ శ్వసత్. ౨౭౪. భరద్వాజో మహర్షి స్తం బ్రువంతం భరతం తథా,
ప్రత్యువాచ మహాబుద్ధి రిదం వచన మర్థవత్. ౨౮౪. న దోషేణావగంతవ్యా
కైకేయీ భరతత్వయా. ౨౯. రామప్రవ్రాజనం హ్యేత త్సుభోదర్కం భవిష్యతి,
దేవానాం దానవానాం చ ఋషీణాం భావితాత్మనాం, హితమేవ భవిష్యద్ధి రామ
ప్రవ్రాజనా దిహ. ౩౦౪ అభివాద్యతు సంసిద్ధః కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణం,
ఆమంత్ర్య భరతస్సైన్యం యుజ్యతా మిత్యచోదయత్. ౩౧౪. తతో వాజిరథాన్
యుక్త్వా దివ్యాన్ హేమపరిష్కృతాన్, అధ్యారోహ త్ప్రియాణార్థీ బహూన్
హువిధో జనః. ౩౨౪. గజకన్యాగజాశ్చైవ హేమకన్యోగ పతాకినః, జీమూతాఇవ
ఘర్తాంతే సఘోషా స్సంప్రతస్థిరే. ౩౩౪. వివిధాన్యపి యానాని మహంతి చ
లఘూనిచ, ప్రయయు స్సుమహార్హాణి పాదై రేవ పదాతయః ౩౪౪ అథ యాన

యిష్టం దండకారణ్యం ప్రతి వివాసనా జీవస్య జీవనస్య నాశం - ఇతః ఇహ వనే - క్రుద్ధతీతి క్రో
ధనా కర్తరి ల్యుట్ - అకృతప్రజ్ఞాం అశీక్షితబుద్ధిం - సుభగమానినీం - సుభగాం సుందరీ మాత్తా
నం మన్యత ఇతి సుభగమానినీ తాం - వస్తుతోనార్యాం - ఆర్యరూపిణీ మార్యవత్ భాస
మానాం - యతోమూలం యత్కారణకం - ఆత్మనో మమ. ౨౬౪. ఇతీతి. బాష్పగద్గదయా
రామవివాసనస్తరణజబాష్పేణ గద్గదయా స్థలంత్యా గిరా ఇత్యుక్త్వా-నాగః సర్పః. ౨౭౪. భర
ద్వాజ ఇతి. తథాబ్రువంత మిత్యన్వయః - మహాబుద్ధిః - భావిజః అర్థవత్ ప్రయోజనవత్. ౨౮౪.
నేతి. దోషేణ దోషవత్తయా - నావగంతవ్యా. తస్యాః దేవప్రేరితత్వా దిత్యభిప్రాయః - తత్ర
హేతు మాహ రామేతి. సుభోదర్కం సుభోత్తరం - అతీతానాగతవర్తమానజ్ఞో మహర్షిః భావి
రావణవధాదికం హృది నిధాయ దేవాదీనాం సుభోదర్కం భవిష్యతీ త్యుక్తవాన్. ౨౯. ౩౦౪. అభి
వాద్యేతి. సంసిద్ధః లబ్ధాశీర్వాదః-ఆమంత్ర్య ఆపృచ్ఛ్య యుజ్యతాం గమనాయ సన్నహ్యతా మితి
స్వసైన్య మచోదయత్. ౩౧౪. తత ఇతి. వాజిరథాన్ వాజినో రథాంశ్చ యుక్త్వా సన్నహ్య -
యుక్త్వానితి పాతే సజ్జీకృతాన్-ప్రియాణార్థీ ప్రయాణకాంక్షీ. ౩౨౪. గజకన్యా ఇతి. గజకన్యాః
కరేణవః - హేమకన్యోః హేమమయబంధనరజ్జవః - సఘోషాః ఘంటాఘోషయుక్తాః - పతాకిన
ఇత్యత్ర పుమాన్ స్త్రీయేత్యేకశేషః. ౩౩౪. వివిధానీతి. ప్రయయు రిత్యత్ర సాదిన ఆరుహ్యేతి
శేషః - యద్వా యానానీతి తత్ఫలక్ష్యంతే-పదాతయః పాదై రేవ యయుః - యానై స్సమం
యయు రితి భావః. ౩౪౪. అథేతి. యానప్రవేక్షేః యానోత్తమైః - 'ప్రవేకా సుత్తమోత్తమా'

౨౩న. యస్యా ఇతి. జీవనాశం గతో - తాదృశా పదం ప్రాప్తా విత్యర్థః. యత ఇతి. యతో
మూలం యన్తూలం. ౨౮౪. నదోషేణేత్యాది. కైకేయీదోషేణ నావగంతవ్యా కైకేయ్యాం దోష
దృష్టి ర్నకర్తవ్యేత్యర్థః-కైకేయ్యా దేవప్రేరితత్వా దితి భావః. ౨౯. ౩౦. అభివాద్యేతి. సంసిద్ధః
కృతాశీర్వాద ఇత్యర్థః. ౩౧౪. తత ఇతి. వాజిరథాన్ వాజినశ్చ రథాంశ్చ యుక్తాన్ సజ్జీకృతాన్.
౩౨౪. గజకన్యా ఇతి. గజకన్యాః కరేణవః. ౩౪౪. అథేతి. యానప్రవేక్షేః యానశ్రేష్ఠైః. ౩౪౪.

ప్రవేకైస్తు కౌసల్యాప్రముఖాః స్త్రీయః, రామదర్శనకాంక్షీణ్యాః ప్రయయు ర్దుది
తాస్తదా. 324. చంద్రార్కతరుణాభాసాం నియుక్తాం శిబికాం శుభాం, ఆ
స్థాయ ప్రయయా శ్రీమాన్ భరత స్సపరిచ్ఛదః. 325. సాప్రయాతా మహానేనా
గజవాజిరథాకులా, దక్షిణాం దిశ మావృత్య మహామేఘ ఇవోత్థితః, వనానితు
వ్యతిక్రమ్య జుష్టాని మృగపక్షిభిః, గంగాయాః పరవేలాయాం గిరిష్వపి నదీ
షుచ. 326. సా సంప్రహృష్ట ద్విపవాజియోధా విత్రాసయంతీ మృగపక్షిసంఘాన్,
మహద్వనం తత్ ప్రతిగాహమానా రరాజ సేనా భరతస్య తత్ర. 327. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే - ద్విదశమత్యంతమస్త్యర్థః.

తయా మహత్యా యాయిన్యా భవజిన్యా వనవాసినః, అర్దితా యూధపా
మత్తా స్సయూధా స్సంప్రదద్రువుః. ౧. ఋతూః పృషతసంఘాశ్చ రురవశ్చ సమం
తతః, దృశ్యంతే వనరాజీషు గిరిష్వపి నదీషు చ. ౨. స సంప్రతస్థే ధర్మాత్తా
ప్రీతో దశరథాత్తజః, వృతో మహత్యా నాదిన్యా సేనయా చతురంగయా. 3.
సాగరౌఘనిభా సేనా భరతస్య మహాత్మనః, మహీం సంఛాదయామాస ప్రావృ
షి ద్యామివాంబుదః. ౪. తురంగౌఘై రవతతా వారణైశ్చ మహాజవైః, అనాల

ఇత్యమరః. 324. చంద్రార్కతరుణాభాసా మితి. చంద్రార్క తరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్క
కాంతి-నియుక్తాం వసిష్ఠాదిభి రాజ్ఞస్తాం - సపరిచ్ఛదః సపరివారః. 325. సేత్యాది శ్లోకద్వయ
మేకం వాక్యం. గంగాయాః దక్షిణవాహిన్యాః - పరవేలాయాం పశ్చిమభాగే స్థితేతి శేషః -
మహానేనావనాని వ్యతిక్రమ్య గిరిషు నదీషు చ-విశ్రమ్యేతి శేషః-ఉత్థితో మేఘుఇవ దక్షిణాదిశం
ఆవృత్య ప్రయాతేతిసంబంధః-యద్వా మహాసేనా గిరిషు నదీషు చవనాని వ్యతిక్రమ్యేతివాన్వయః.
326. సేతి. తత్రతదేత్యర్థః. 327. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే -
పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విదశమత్యంతమస్త్యర్థః.

తయేత్యాది. యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా - అర్దితాః వీడితాః - యూధపాః గజాదియూధ
నాథాః - 'యూధనాథస్తు యూధప' ఇత్యమరః. ౧. ఋతూ ఇతి. పృషతసంఘాః - బిందుమ
న్తృగసంఘాః - ఋతూః భల్లూకాః-రురవో బిందురహితా స్థూలకాయాః వికటశృంగామృగాః-
దృశ్యంతే అదృశ్యంత - వనరాజీష్విత్యాదినా అపూర్వమనుష్యాది దర్శనేన స్తభేషణాస్థితా
ఇత్యుచ్యంతే. ౨. సఇతి. నాదిన్యా - రథఘోషహేషితబృంహితాదిభి రితి శేషః. 3. సాగరౌ
ఘేతి. ద్యాం ఆకాశం. ౪. తురంగౌఘై రితి. అవతతా నిరంతరా - తస్మిన్ కాలే గమనకాలే

చంద్రార్కేతి. చంద్రార్కతరుణాభాసాం తరుణచంద్రార్కసదృశా మిత్యర్థః-నిర్భుక్తాం సజ్జీకృతాం.
325. సాప్రయాతేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గంగాయాః పరవేలాయాం దక్షిణకూలే
నివిష్టా సాసేనాఉత్థితో మేఘు ఇవ దక్షిణాం దిశ మావృత్య-గిరిష్వపి నదీషుచ వనాని వ్యతిక్రమ్య
ప్రయాతేతి సంబంధః. 326. 327. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ద్విదశమత్యంతమస్త్యర్థః.

తయేతి. యాయిన్యా గచ్ఛంత్యా-యూధపాః గజయూధపాః. ౧. ఋతూ ఇతి. పృషతసం
ఘాః పృషతోబిందుసహితాః రురవస్తుబిందురహితాః స్థూలకాయాః వికటశృంగాశ్చ. ౨. *తి. నాది
న్యాఘోషవత్యా. 3.౪. తురంగౌఘై రితి. అవతతా వ్యాప్తా. ౫. స ఇతి. మంత్రిణాం వరం మంత్రి

త్యాచిరం కాలం తస్మిన్ కాలే బభూవభూః. ౫. సయాత్వాదూర మధ్వానం సు
పరిశ్రాంత వాహనః, ఉవాచ భరత శ్రీమాన్ వసిష్ఠం మంత్రిణాం వరం. ౬.
యాదృశం లక్ష్మ్యతే రూపం యథాచైవ శ్రుతం మయా, వ్యక్తం ప్రాప్తాస్త్వతం
దేశం భరద్వాజోయ మబ్రవీత్. ౭. అయం గిరి శ్చిత్రకూట ఇయం మందాకినీ
నదీ, ఏత త్ప్రకాశ తే దూరా నీలమేఘేనిభం వనం. ౮. గిరే స్సానూని రమ్యా
ణి చిత్రకూటస్య సంప్రతి, వారణై రవమృద్యంతే మామకైః పర్వతోపమైః. ౯.
ముంచంతి కుసుమాన్యేతే నగాః పర్వత సానుషు, నీలా ఇవాతపాపాయే తోయం
తోయధరా ఘనాః. ౧౦. కిన్నరాచరితం దేశం పశ్య శత్రుఘ్న పర్వతం, మృగై
స్సమంతా దాకీర్ణం మకరై రివ సాగరం. ౧౧. ఏతే మృగగణా భాంతి శీఘ్రవేగాః
ప్రచోదితాః, వాయుప్రవిధ్ధా శరది మేఘరాజి రివాంబరే ౧౨. కుర్వంతి కుసు
మాపీడాన్ శిరస్సు సురభీ నమీ, మేఘప్రకాశైః ఫలకై ర్దాక్షిణాత్యా యథా
నరాః. ౧౩. నిష్కూజ మివ భూత్వేదం వనం ఘోరప్రదర్శనం, అయోధ్యేవ జనా

చిరకాల మిత్యనేన కదాచి ల్లక్ష్మ్యత ఇతి గమ్యతే. ౫. సఇతి. మంత్రిణాం మంత్రవిదాం-యద్వా-
జౌచిత్యాన్తంత్రశబ్దః కార్యవిచారే వర్తతే. ౬. యాదృశ మితి. అస్య దేశస్య యాదృశం
రూపం లక్ష్మ్యతే మందాకినీ చిత్రకూటమధ్యవర్తిత్వరూపం - మయాచ యథా యేనప్రకారేణ
శ్రుతం భరద్వాజాల్-తథా దృశ్యత ఇతి శేషః. ౭. తదేవాహ-అయ మిత్యాదినా. అయం పురో
వర్తీ గిరిః చిత్రకూటో భవతి - తథా ఇయం మందాకినీ భవతి - ఏతత్ అనయో ర్తద్వ్యవర్తి వనం
నీలమేఘనిభం ప్రకాశతే. ౮. అథ తద్దేశప్రాప్తిం దర్శయతి - గిరేస్సానూనీతి. సానూని - ఏతా
నీతిసిద్ధం - అవమృద్యంతే భజ్యంతే. ౯. అథ రామనివాసత్వేన భోగ్యతాబుద్ధ్యా తద్వనం భ్రాతరం
ప్రతి వర్ణయతి - ముంచంతీత్యాది. ఏతే వకుళా ఇత్యర్థః - అతపాపాయే ఘర్తాంతే - వర్షాకాల
ఇతి యావత్ - తోయధరా ఇతి నీలత్వేహేతుః. ౧౦. కిన్నరాచరిత మితి. కిన్నరాచరితం దేశం
కిన్నరాచరితదేశరూపం పర్వతం. ౧౧. ఏత ఇతి. ప్రచోదితాః సైనికై రితి శేషః-ప్రవిధ్ధా ప్రేరితే
తి యావత్. ౧౨. కుర్వంతీతి. అమీ భటాః మేఘప్రకాశైః ఫలకైః కేశబంధవిశేషైః వనసంచారా
ర్థం కల్పితై రుపలక్ష్మితా స్సంతః - దాక్షిణాత్యానరా యథా దాక్షిణాత్యానరా ఇవ - శిరస్సుకుసు
మాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్ కుర్వంతి - 'ఆపీడశేఖరోత్తంసావతంసాశ్శిరసిస్రజ' ఇతి హలాయుధః-
దాక్షిణాత్యాహి కేశానుద్భృత్య బద్ధ్వా కుసుమాపీడై రలంకుర్వంతి. ౧౩. నిష్కూజ మితి. ఘోర

అజ్ఞానాం శ్రేష్ఠం. ౬-౮. * తి. అవమృద్యంతే వీద్యంతే. ౯. * తి. అతఏవైతే నగా వృక్షాః గజా
నామాఘాతేన చలితశాఖాః పర్వతసానుషు కుసుమాని ముంచంతి. ౧౨. కుర్వంతీతి. దక్షిణదిగ్భవాన
రాః - మేఘప్రకాశై ర్వృక్షాదినీలచర్తపిన్దయా నీలమేఘతుల్యైః - ఫలకైః సాధనభూతైః శిర
స్సుకుసుమాపీడాన్ కుసుమసమూహా నృథా కుర్వంతి-యథా ధారయంతి తథైవామీవృక్షాః కుసుమా
పీడాన్ కుసుమస్తబకాన్ శిరస్సు ధారయంతి-దాక్షిణాత్యాహి ఫలకాన్ ఋక్షాదిచర్తపిన్దాన్
కృత్వా తేషు పుష్పాణి వికీర్య శిరస్సు ధారయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా - అమీ భటాః మేఘప్ర
కాశైః ఫలకైరుపలక్ష్మితా స్సంతః - దాక్షిణాత్యా నరా ఇవ కుసుమాపీడాన్ కుసుమశేఖరాన్
శిరస్సు కుర్వంతి. ౧౩. నిష్కూజ మితి. నిష్కూజ మివ భూత్వా పూర్వం జనశబ్దరహితం భూత్వా

కీర్ణా సంప్రతి ప్రతిభాతి మా. ౧౪. ఖురై రుదీరితో రేణు ద్వివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి, తం వహత్యనిల శీఘ్రం కుర్వన్నివ మమప్రియం. ౧౫. స్యందనాం స్తురగోపే తాన్ సూతముఖై రధిష్ఠితాన్, ఏతాన్ సంపతత శీఘ్రం పశ్య శత్రుఘ్న కా ననే. ౧౬. ఏతాన్ విత్రాసితాన్ పశ్య బర్హిణః ప్రియదర్శనాన్. ఏతమావిశత శీఘ్రం మధివాసం పతత్రిణః. ౧౭. అతిమాత్ర మయం చేశో మనోజ్ఞః ప్రతిభాతి మా, తాపసానాం నివాసోఽయం వ్యక్తం స్వర్గపథో యథా. ౧౮. మృగామృ గీభి స్సహితా బహవః పృషతావనే, మనోజ్ఞరూపా లక్ష్మ్యంతే కుసుమై రివ చిత్రి తాః. ౧౯. సాధునైన్యాః ప్రతిష్ఠంతాం విచిన్వంతు చ కాననే, యథాతౌ పురు షవ్యాఘ్రా దృశ్యేతే రామలక్ష్మణౌ. ౨౦. భరతస్య వచ శ్శుక్తిత్వా పురుషా శ్శ స్త్రపాణయః, వివిశు స్తద్వనం శూరా ధూమంచ దదృశు స్తతః. ౨౧. తేసమా లోక్య ధూమాగ్ర మూచు ర్భరత మాగతాః, నామనుష్యే భవత్యగ్ని ర్వ్యక్త మత్రైవ రాఘవౌ. ౨౨. అథ నాత్ర నరవ్యాఘ్రా రాజపుత్రౌ పరంతపౌ, మన్యే రామోపమా స్సంతి వ్యక్త మత్ర తపస్వినః. ౨౩. త చ్చుక్తిత్వా భరత స్తేషాం

ప్రదర్శనం క్రూరదర్శన మిదం వనం-పురా నిష్కాజ మివ భూత్వా నిర్జనం భూత్వేతి యావత్- సంప్రతి - జనాకీర్ణా ఆయోధ్యా సౌమ్యనగరీవ మామాం ప్రతిభాతి. ౧౪. ఖురై రితి. హయాది ఖురైః - ఉదీరితః ఉత్థాపితః రేణుః దివం ప్రచ్ఛాద్య తిష్ఠతి-వహతి ద్రుత మపనయతి-కుర్వన్నివ మమ ప్రియం రామాశ్రమదర్శనప్రదానా దితి భావః-అనేనావగమ్యతే రామాశ్రమవర్జనం తధిష్ఠి తత్వేన ప్రీతిహేతుత్వా దితి. ౧౫. పత్యమాణత్రాసహేతుత్వేనాహ - స్యందనా నితి. సూతము ఖైః సారథిముఖైః - సంపతతః రామదర్శనకుతూహలేన సమ్యగ్గచ్ఛతః. ౧౬. ఏతానితి. విత్రా సితాన్ - రథై రితిశేషః - బర్హిణః మయూరాన్ - ఏతం శైలం - పతత్రిణః ప్రశస్తపతౌ నితి బర్హి విశేషణం. ౧౭. అతిమాత్ర మితి. అతిమాత్రం మనోజ్ఞ ఇతి సంబంధః-అత ఏవ స్వర్గపథో యథా స్వర్గప్రదేశ ఇవ - మామాం ప్రతిభాతి. ౧౮. మృగా ఇతి, పృషతాః బిందుమృగాః. ౧౯. సాధ్వితి. సాధునైన్యాః ఉచితా నైనికాః - 'సాధుస్త్రిమాచితే సౌమ్యే సజ్జనే వార్ధషాపుమా ని'తి వైజయంతీ. ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంతిత్వర్థః - దృశ్యేతే దృశ్యేయాతాం - లకారవ్యత్యయ ఆర్హః. ౨౦. ౨౧. త ఇతి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం - అమనుష్యే మనుష్యరహితే దేశే - అగ్నిః ధూమరేఖావిశేష నిశ్చితః - నభవతి - అత్ర అత్రైవ వహ్నిమత్ప్రదేశే రాఘవౌ స్తః - వ్యక్తం ద్రువం. ౨౨. అథేతి. అథనయదినస్త ఇత్యర్థః - తపస్విన స్సంతి-తే ప్రవ్వవ్యా ఇతి భావః. ౨౩.

స్థిత మిదం వనం సంప్రతి జనాకీర్ణాయోధ్యేవ ప్రతిభాతీతి సంబంధః. ౧౪. ఖురై రితి. దావం వనం ప్రచ్ఛాద్య 'దవదావౌవనారణ్యవహ్ని' ఇత్యమరః - దివం ప్రచ్ఛాద్యేతి వా పాతః - శీఘ్రం తం వహతి తం ద్రుత మపనయతీత్వర్థః. ౧౫. *తి. సంపతతః గచ్ఛతః. ౧౬. ౧౭. *తి. వ్యక్తం స్పష్టం-స్వర్గపథః స్వర్గప్రదేశః. ౧౮. *తి. పృషతానాం సబిందుత్వాత్కుసుమైశ్చిత్రితా ఇవేత్యుక్తిః. ౧౯. సాధ్వితి. సాధునైన్యాః ఉచితాః నైనికాః ప్రతిష్ఠంతాం గచ్ఛంతిత్వర్థః. ౨౦. ౨౧. *తి. ధూమాగ్రం ధూమశిఖాం-తేన వహ్ని మనుమాయ తత్సంపాదకత్వేన రాఘవావనుమాయ భరతమూచుః నామను ష్యేవనదాహద్యభావవిశిష్టతయా ప్రత్యక్షం దృశ్యమానే ఇతి శేషః-తస్మాత్తనుష్యకారణకవహ్నియ సుపపత్త్యా అత్రైవ రాఘవా వితిజానీమః. ౨౨. అథవేతి. నరవ్యాఘ్రా అత్రయదినస్త ఇతిశేషః

వచనం సాధుసమ్మతం, నై న్యా నువాచ సర్వాం స్తా నమిత్ర బలమర్దనః. ౨౪. యత్తాభవంత స్తిష్ఠంతు నేతో గంతవ్య మగ్రతః, అహమేవ గమిష్యామి సుమంత్రో గురు రేవచ. ౨౫. ఏవముక్తా స్తత స్సర్వే తత్ర తస్థస్సమంతతః, భరతో యత్ర ధూమాగ్రం తత్ర దృష్టిం సమాదధాత్. ౨౬. వ్యవస్థితాయా భరతేన సాచమూ ర్నిరీక్షమాణాపిచ ధూమ మగ్రతః, బభూవ హృష్టా నచిరేణ జానతీ ప్రియస్య రామస్య సమాగమం తదా. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా కాండే-త్రిణవతితమస్సర్గః.

దీర్ఘ కాలోషిత స్తస్మిన్ గిరౌ గిరివనప్రియః, వై దేహ్యప్రియమాకాంక్షన్ స్వం చ చిత్తం విలోభయన్. ౧. అథ దాశరథి శ్చిత్రం చిత్రకూట మదర్శయత్, భార్యా మమరసంకాశ శ్శచీ మివ పురందరః. ౨. నరాజ్యా ద్భ్రంశనం భద్రే నను

తదితి. సాధుసమ్మతం - సాధూనాం న్యాయవిదాం సమ్మతం - అమిత్ర బలమర్దనః అమోఘశాసన ఇతి యావత్. ౨౪. యత్తా ఇతి. యత్తాః నిశ్శబ్దాః - ఇతః అస్తాద్దేశాత్ పరం అగ్రతః భవద్భిర్ను గంతవ్యం - అహమేవ రాజసు - మంత్రిఘ సుమంత్ర ఏవ - ఋత్విక్షు గురు ర్వసిష్ఠ ఏవ-ధృతి రితి పాతే సుమంత్ర ఏవోచ్యతే. ౨౫. ౨౬. వ్యవస్థితేతి. అగ్రతో ధూమం నిరీక్షమాణాపిచ-అనేన రామదర్శనత్వరాలిశయ సూచ్యతే - వ్యవస్థితా-భరతేన వ్యవస్థాపితేత్యర్థః - భరతేన హేతు నా వ్యవస్థితావా - సాచమూః ప్రియస్య రామస్య-నచిరేణ-అచిరేణ-సమాగమం జానతీసతీ తదా వ్యవస్థాకాలేపి హృష్టా బభూవ - జానకీప్రియస్యేతి చ పాతః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిణవతితమస్సర్గః.

ఏవ మే తావత్సర్వంతం భరతకథాం ప్రస్తుత్య రామస్య చిత్రకూటప్రవేశనానంతరదినేఘ విహారతారతమ్యాభావాత్ భరతప్రాప్తిదివసంభూతవిహారవిశేషాత్ పర్ణయతి దీర్ఘ కాలేత్యాదినా. సర్గద్వయేన ఆదౌ శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం - అథ ప్రాతః కర్తవ్యకర్తానుష్ఠానానంతరం - తస్మిన్ గిరౌ చిరపరిచయేపి వైలక్షణ్యాతిశయాదపూర్వవత్ భాసమానే - దీర్ఘ కాలోషితః మాసమాత్ర ముషితోపి-గిరివనప్రియః 'నవంనవం ప్రీతి రహోకరోతీ' త్యుక్తరీత్యా గిరివనయో ర్నవనవత్వాపా దకప్రీతికః-వైదేహ్యః ప్రియేణసహైవ వనదర్శనకుతూహలాయాః - ప్రియం ప్రీతి మాకాంక్షన్ తద్ద్వారా స్వచిత్తంచ విలోభయన్ ప్రీణయన్-అమరసంకాశః - కుత్రాపి నిర్భయ ఇత్యర్థః - దాశ రథీ రామః-చిత్రం అన్వర్థం - చిత్రకూటం-భార్యాం సర్వాత్సనా భరణీయాం సీతాం-శచీం పురం దర ఇవ - అదర్శయత్-గతిబుద్ధిత్యాదినా ద్వికర్తృకత్వం. ౨. నేతి. రాజ్యాత్ భక్తజనపూర్ణాత్- వినాభవో వినావస్థానం-అప్ చ్ఛాందసః-దృష్ట్వా స్థిత స్యేతి శేషః-మనోనబాధ తే నదుఃఖాకరోతీత్యర్థః. అయోధ్యావాసిజనవిరహః. భేద స్సర్వో నివృత్త ఇతి భావః. తనిష్ఠోకీ. రాజ్యాత్ పరమపదైశ్చ ర్యాత్ భ్రంశనం తత్యాగ ఇత్యర్థః - త్యక్త్వా వైకుంఠ ముత్తమ మితి వత్-సుహృద్భి రైవనతే యప్రభృతిభిః వినా భవః నివాసస్థానం - మే మనో నబాధతే - రమణీయం లీలావిభూతిగతత్వేపి

౨౩--౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - త్రిణవతితమస్సర్గః.

దీర్ఘేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. స్వంచచిత్తం వనవాసపరిశ్రాంతం స్వకీయం చిత్తం చ విలోభయన్-అభిమతవిషయాంతరవ్యాసంగేన ఆనందయన్నిత్యర్థః. ౧. ౨. నరాజ్యా దితి. వినా

హృద్భిర్వినిభవః, మనో మే బాధ తే దృష్ట్వా రమణీయ మిమం గిరిం. 3. పశ్యేమ
మచలం భద్రే నానాద్విజగణాయుతం, శిఖరైః ఖమివోద్విద్ధైర్ధాతు మద్భిర్వి
భూషితం. ౪. కేచి ద్రజతసంకాశాః కేచిత్ క్షతజ సన్నిభాః, పీతమాంజిష్ఠవర్ణాశ్చ
కేచి న్నణివరప్రభాః, పుష్కారక కేతకాభాశ్చ కేచి జ్యోతీరసప్రభాః, విరాజం
తేఽచలేంద్రస్య దేశా ధాతువిభూషితాః. ౬. నానామృగగణద్వీపితరక్ష్యక్ష
గణై ర్వృతః, అదుష్టై ర్భా త్యయం శైలో బహుపక్షీసమాయుతః. ౭. ఆప్రు
జంబ్వసనై ర్లోధైః ప్రియాతైః పననై ర్ధవైః, అంకోలై ర్భవ్యతనిశై ర్భిల్వతిందుకపే
ణుభిః, కాశ్శర్యరిష్టవరుణై ర్మధూకై స్తీలకై స్తథా, బదర్యామలకై ర్నీపై ర్వృ
త్రధన్వసబీజకైః, పుష్పవద్భిః ఫలోపేతై శ్చాయావద్భి ర్మనోరమైః, ఏవ మా
దిభి రాకీర్ణ శ్చ్రియం పుష్యత్యయం గిరిః. ౧౦. శైలప్రస్థేషు రమ్యేషు పశ్యే

పరమవ్యోమోన్న ప్యతిరమణీయం ఇమం గిరిం వక్ష్యమాణవిశేషయుక్తం. 3. స్వచిత్తవిలోభన ముక్త్వా
మైథిలీప్రియకరణం దర్శయతి - పశ్యేతి. ఖ మాకాశం ఉద్విద్ధైరివ స్థితైః - విద్ధోన్మితై రివ స్థితైః -
అభ్రంలిహై రితి యావత్ - కర్తరి నిష్ఠా. ౪. కేచి దితి. ధాతువిభూషితాః - నానాధాత్వలంకృతాః
అతపివాచలేంద్రస్య చిత్రకూటస్య - కేచిద్దేశాః - రజతసంకాశాః - అత్యంతశుభ్రాః కేచిత్ క్షత
జసంకాశాః రుధిరసదృశవర్ణాః - మణివరప్రభాః ఇంద్రనీలప్రభాః - పుష్కారకకేతకాభాః పుష్ప
పుష్పరాగః అర్కః స్ఫటికః - 'అర్కస్ఫటికసూర్యయో' రిత్యమరః. కేతకాభాః ఈషత్పాండు
రాః - జ్యోతీరసప్రభాః - జ్యోతీంపి తారాః జ్వాలావా - 'జ్యోతి స్తారాగ్నిభా జ్వాలా దృక్పత్రా
ర్థా భ్వరా గ్నిష్వి'తి వైజయంతీ. రసః పారదః - శ్వేతవర్ణావాంతరభేదా ఉచ్యంతే. ౬. నానా
మృగగణైః. ద్వీపీ మహావ్యాఘ్రః - తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః - మునిజనసన్నిధానేన శాంత
తయా హింసాదిదోషరహితైః. ౭. ఆప్రేత్యాది. అసనైః పీతసాలైః - లోధైః తిరీటైః - ప్రియా
తైః రాజాదనైః - అంకోలైః భవ్యైః న్యుజ్జైః - తినిశైః స్యందనైః - బిల్వైః తిందుకైః కాశ
స్కంధైః - వేణుభిః వంశైః - కాశ్శరీభిః మధుర్జి కాశ్యై ర్వృక్షైః ఆరిష్టైః నింబైః వరుణైః
తిక్తకాకైః - మధూకైః గుడపుష్పైః - తీలకైః క్షురకైః - బదరీభిః - ఆమలకైః - నీపైః కవంబైః -
పేత్రైః ధన్వనైః ఇంద్రవృక్షైః బీజకైః బీజప్రచురఫలైః దాడిమైః - పుష్పవద్భి రిత్యాది సర్వవృక్ష
విశేషణం - పుష్పతి వర్ణయతి. ౮-౧౦. శైలప్రస్థేష్వితి. రోమహర్షణాన్ దర్శనమాత్రతః పుళక
కరాన్ - ద్వంద్వశః - స్త్రీపురుషౌ ద్వా ద్వా విత్యర్థః - మనస్వినః అన్యోన్యబద్ధమనస్కాన్.

భవః వినాభవనం వినావస్థాన మితి యావత్ - మే గిరిం దృష్ట్వా స్థితస్యేతి శేషః. 3. పశ్యేతి.
ఖమివోద్విద్ధైః ఖం భిత్వా ఉద్ధతై రితి. ౪. కేచి దిత్యాదిమాంజిష్ఠవర్ణాః చిత్రవర్ణాః పుష్కారక
కేతకాభాః పుష్పః పుష్పరాగః అర్కః స్ఫటికః కేతకాని కేతకీపుష్పాణి - జ్యోతి ర్నక్షత్రం జ్వాలా
లావా-రసః పారదః. ౫. ౬. నానేతి. నానామృగగణద్వీపితరక్ష్యక్షగణైః ద్వీపీమహావ్యాఘ్రః
తరక్షుః క్షుద్రవ్యాఘ్రః అదుష్టైః మహర్షి నివాసభూతపర్వతవర్తిత్వా దదుష్టత్వం. ౭. ఆప్రేత్యాది.
అసనః పీతసారః - (వేగిమాను) అరిష్టానింబః బీజకైః బీజప్రచురఫలాః దాడిమా ఇత్యర్థః. ౮-౧౦.

మాణ రోమహర్షణాణ, కిన్నరాన్ ద్వంద్వశోభద్రే రమమాణాణ మనస్వినః.
 ౧౧. శాఖావసక్తాన్ ఖడ్గాంశ్చ ప్రవరాణ్యంబరాణి చ, పశ్యవిద్యాధరస్త్రీణాం
 క్రీడోద్దేశాన్ మనోరమాన్. ౧౨. జలప్రపాతై రుద్భేదై ర్నిష్యందైశ్చక్వచి
 త్క్వచితే, స్రవద్భి ర్భాత్యయం శైలస్సృవన్తదభవద్విపః. ౧౩. గుహాసమీరణో
 గంధాన్నానాపుష్పభవాన్ వహాన్, ఘ్రాణతర్పణమభ్యేత్య కం నరం నప్రహర్ష
 యేత్. ౧౪. యదీహ శరదోఽనేకా స్త్వయాసార్థమనిందితే, లక్ష్మణేనచ వత్స్యామి
 నమాం శోకః ప్రధక్ష్యతి. ౧౫. బహుపుష్పఫలే రమ్యే నానాద్విజగణాయుతే, విచి
 త్రశిఖరే హ్యస్త్రిన్ రతవానస్తి భామిని. ౧౬. అనేన వనవాసేన మయాప్రాప్తం
 ఫలద్వయం, పితుశ్చాన్యణతా ధర్తే భరతస్య ప్రియం తథా. ౧౭. వైదేహీ రమసే
 కచ్ఛిచ్ఛితకూటే మయా సహ, పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్ మనోవాక్కాయ
 సంయతాన్. ౧౮. ఇదమేవామృతం ప్రాహూ రాజ్ఞిరాజర్షయగి పరే, వనవాసం

౧౦. శాఖావసక్తానితి. ఖడ్గాదీని విద్యాధరాణామేవ - విద్యాధరాః దేవయోనివిశేషాః. ౧౨. జల
 ప్రపాతై రితి. జలప్రపాతైః నిర్మలైః-ఉద్భేదైః భువ ముద్భిద్య నిర్మలైః స్రవద్భి రితి సర్వవిశేషణం. ౧౩.
 గుహాసమీరణ ఇతి ఘ్రాణతర్పణ మితి క్రియావిశేషణం. ౧౪. యదీతి. హే అనిందితే సర్వాంగ
 సుందరి - ఇహవనే - అనేకాః శరదః సంవత్సరాన్ - త్వయా - లక్ష్మణేన కైంకర్యలక్ష్మీవతాచ సా
 ర్థం యది వత్స్యామి - తదామాం శోకః నగరత్యాగజందుగభం - ప్రధక్ష్యతి-నపీడయిష్యతీత్యర్థః.
 అత్ర యదీత్యుక్త్యా భావివివాస స్సూచ్యతే. ౧౫. బహుపుష్పఫల ఇతి. ఘ్రాణరసచక్షుస్త్వశ్చ
 త్రస్త్రీతికరే అస్త్రిన్ వనే - రతవానస్తి ప్రీతియుక్తోస్తి - భామిని - విశేషత స్త్వత్సన్నిధానా
 దితి భావః. ౧౬. నకేవలం సుఖస్య లాభః - కింతు పితౄన్యబంధుహర్షావపీత్యాహ - అనేనేతి.
 ఫలద్వయ మేవాహ-పితురితి - ధర్తే విషయే-పితుః అన్యణతా అన్యణ్యం- తద్వాక్యకరణమిత్య
 ర్థః - భరతస్య ప్రియంచ - భరతస్య భావి స్వకైంకర్య మితి భావః. ౧౭. ఏవం స్వప్రీతిముక్త్యా
 సీతాప్రీతిం పృచ్ఛతి-వైదేహీత్యాదినా. వైదేహీ - 'భోగోపాద్భూతకేళీచుళకితభగవద్వైశ్వరూప్యా
 సుభావాం' త్వాం జానాసి కిం-మయా భోగస్సోతసి త్వాం ప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి-పాత
 భేదః - మయా భోగస్సోతసి త్వా మప్రధానీకుర్వంతం మాం జానాసి కిం - చిత్రకూటే - భోగ
 సానసాభాగ్య మపి వాఙ్మనసావిషయం జానాసి-తటస్థోద్దీపనవిభనానప్యాహ-పశ్యంతీతి - మనో
 వాక్కాయాః సంయతా యైస్తాన్ - స్వవశీకృతజనమనోవాక్కాయానిత్యర్థః - మనోవాక్కా
 యసంయతేతిపాతే - సన్నియమితకరణత్రయేత్యర్థః - వివిధాన్ - మలయానిలకోకిలాలాపభ్రమర
 ఝంకారపుష్పహాసప్రభృతిభేదాన్ - భావాన్ విభావాన్ - పశ్యంతీ రమసే కచ్ఛిత్-యద్వా-
 భావాన్ కిన్నరమృగాదీనాం చేష్టాః - 'భావోలీలాక్రియాచేష్టాభూత్యభిప్రాయజంతు' ష్వితి వైజ
 యంతీ. ౧౮. నకేవల మయం వనవాసో భోగాయ - ఆముష్మికసాధకశ్చేత్యాహ - ఇద మితి. వన

శైలేతి. శైలప్రస్థేషు పర్వతసానుషు. ౧౧. శాఖేతి. పశ్యేతి-క్రీడోద్దేశాన్ క్రీడాప్రదేశాన్. ౧౨.
 జలప్రపాతై రితి. జలప్రపాతైః ఉన్నతప్రదేశా త్పతద్భిః జలప్రవాహైః ఉద్భేదైః ఉద్భిద్య నిర్మలైః
 త్కుద్రనిర్మలైః. ౧౩. గుహేతి. ఘ్రాణతర్పణం యథా తథా కం నరం నప్రహర్షయే దితి సంబంధః.
 ౧౪-౧౭. వైదేహీతి. భావాన్ కిన్నరాదీనాం చేష్టాః మనోవాక్కాయసంయతా సమ్యజ్ఞీయమి
 తకరణత్రయేత్యర్థః. ౧౮. ఇద మితి. లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - హే రాజ్ఞి పరే రాజర్షయః ఇదం

భవార్థాయ ప్రేత్య మే ప్రపితామహః. ౧౯. శిలా శైలస్య శోభంతే విశాలా
శ్శతశోఽభితః, బహుళా బహుళై ర్వైరై ర్నిలపీతసితారుణైః. ౨౦. నిశి భాంత్య
చలేంద్రస్య హుతాశనశిఖా ఇవ, ఓషధ్యః స్వప్రభా లక్ష్మ్యా భ్రాజమానా స్స
హస్రశః. ౨౧. కేచిత్ క్షయనిభాదేశాః కేచి దుద్యానసన్నిభాః, కేచిదేశశిలా
భాంతి పర్వతస్యాస్య భామిని. ౨౨. భిత్వేవ వసుధాం భాతి చిత్రకూట స్సముత్థి
తః, చిత్రకూటస్య కూటోఽసౌ దృశ్యతే పర్వత శ్శుభః. ౨౩. కుష్మపున్నాగస్థగ
రభూర్జపత్రో త్రరశ్చదాన్, కామినాం స్వాస్తరాన్ పశ్య కుశేశయదళాయుతాన్.
౨౪. మృదితాశ్చాపవిద్ధాశ్చ దృశ్యంతే కమలస్రజః, కామిభి ర్వనితే పశ్యఫలానివివి

వాసం వనవాసరూప మిదం - అమృతం అమృతవత్ భోగ్యం వస్తు - మే ప్రపితామహః మత్పితృ
వంశ్యాః - పరే పూర్వే రాజన్యః ప్రేత్య ప్రారబ్ధశరీరవియోగం-ప్రాప్య - భవార్థాయ సంసార
వినాశాయేత్యర్థః - తమనేదీపో మశకార్థో ధూమ ఇత్యాదివ నిర్దేశః - ప్రాహుః ప్రాచుః -
యద్వా ఇద మితి లింగవ్యత్యయ ఆర్జః - ఇదం ఇమం - వనవాసం వానప్రస్థోచిత నియమసహితం
వనవాసం - అమృతం ప్రాహుః మోక్షసాధనం ప్రాహుః - 'అమృతం యజ్ఞశేషే స్యాత్ పీయూ
షే సలిలే ఘృతే, అయాచితేచ మోక్షేచ ధన్వంతరిసునర్ణయో' రితి వైజయంతీ-ప్రేత్యభవార్థాయ
దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయచ ప్రాహుః-రఘువంశ్యారాజన్యః - వానప్రస్థోచి
తం వనవాసం స్వర్గసాధన మపవర్గసాధనం చ ప్రాహు రిత్యుక్తం భవతి. ౧౯. శిలా ఇతి. విశాలాః
విపులాః - బహుళైః ఉల్బణైః - నీలాదిభి ర్వర్ణైః ఉపలక్షితాః బహుళాః బహువిధాః శైలస్య
చిత్రకూటస్య - శిలా శ్శతశః అభిత శ్శోభంతే. ౨౦. నిశీతి. అచలేంద్రస్య ఓషధ్యః మహాషధయః
స్వప్రభాలక్ష్మ్యాః ప్రభాలక్ష్మ్యస్వస్వరూపాః అతఏవ భ్రాజమానాః భాసమానాః నిశిసహస్రశోభాం
తి. ౨౧. కేచి దితి. అస్య పర్వతస్య దేశాః - కేచిత్ క్షయనిభాః గృహసదృశాః-ధిష్ణ్యం ధామ
నికేతనం చ సదనం వర్త్యం చ వాస్తు క్షయ'ఇతి హలాయుధః. బహుగుహావత్త్వాదితిభావః-ఉద్యా
నసన్నిభాః బహులతావృక్షవత్త్వాత్-ఏకశిలాః శిలాభేదరహితాః. ౨౨. ౨౩. కుష్మేతి. కుష్మం పారి
భావ్యం-వ్యాధిః కుష్మం పారిభావ్యం వాప్యంపాకల ముత్పల'మిత్యమరః. పున్నాగపుష్పాణి స్థగరాణి
పుత్రకసంజ్ఞిక వృక్షవిశేషపుష్పాణి-భూర్జపత్రాణి భూర్జవృక్షత్వచః ఏతాని ఉత్తరచ్ఛదాః ఉపర్యా
స్తరణాని యేషాం తాన్ - కుశేశయదళాయుతాన్ పద్మదళవ్యాప్తాన్ - స్వాస్తరాన్ - శయనా
నిత్యర్థః. ౨౪. మృదితాఇతి. మృదితాః కృతమర్దనాః - మ్రుణాదిభోగేన మ్లానా ఇత్యర్థః - అపవి

వనవాసం వానప్రస్థోచితనియమసహితం వనవాసం అమృతం ప్రాహుః - మోక్షసాధనం ప్రాహుః
మే ప్రపితామహస్తు ప్రేత్యభవార్థాయ ప్రేత్యభవః పునర్జన్త తస్య అర్థః - ప్రయోజనం ప్రేత్యభ
వార్థః - తస్మా ఏవ ప్రాహుః-దేహం త్యక్త్వా దేవాదిదేహాంతరపరిగ్రహరూపప్రయోజనాయ చ
ప్రాహుః. ౨౦. నిశీతి. అచలేంద్రస్య ఓషధ్యః అచలేంద్రసంబంధోషధయః- సహస్రశః స్వప్రభా
లక్ష్మ్యా స్వకాంతిసంపదా భ్రాజమానాః - నిశి హుతాశనశిఖా ఇవ భాంతీతిసంబంధః. ౨౧. కేచి
దితి. క్షయనిభాః సదన సదృశాదేశాః. ౨౨. ౨౩. కుష్మేతి. కుష్మ ముత్పలం - పున్నాగాని పున్నాగ
పుష్పాణి - స్థగరపుత్రజీవసంజ్ఞికౌవృక్షవిశేషః - భూర్జపత్రం భూర్జవృక్షత్వక్ ఉత్తరచ్ఛదాఉప
ర్యాస్తరణాని యేషాం తే తథా. ౨౪. ౨౫. వస్వోకసారా మితి. వస్వోకసారా అలకాపురీపూర్వ
దిగవస్థితశక్రపురీవా - నలిసీం మానససరసీం సౌగంధికాఖ్యసరసీం వా త్యేతి-రమణీయతయా ఆలి

ధాని చ. ౨౫. వస్వోకసారాం నళినీ మత్యేతీవోత్తరా కుయా, పర్వతశ్చ
త్రకూటోసౌ బహుమూలఫలోదకః. ౨౬. ఇమం తు కాలం వనితే విజ
హ్రీవా త్వయాచ నీతే సహలక్షణేన చ, రతిం ప్రపత్యే కులధర్మవర్ధనీం
సతాంపథి నైవ్వి ర్నియమైః పరైస్థితః. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా
కాండే - చతుర్థవతితమస్సర్గః.

అథ శైలా ద్వినిష్క్రమ్య మైథిలీం కోసలేశ్వరః, అదర్శయ చ్చుభజలాం
రమ్యాం మందాకినీం నదీం. ౧. అబ్రవీ చ్చ వరారోహం చారుచంద్రనిభాననాం,
విదేహరాజస్య సుతాం రామో రాజీవలోచనః. ౨. విచిత్రపుళినాం రమ్యాం
హంససారససేవితాం, కమలై రుపసంపన్నాం పశ్య మందాకినీం నదీం. ౩.
నానావిధై స్తీర రుహౌ ర్వృతాం పుష్పఫలద్రుమైః, రాజంతీం రాజరాజస్య నళినీ
మివ సర్వతః. ౪. మృగయాధ నిపీతాని కలుషాంభాంసి సాంప్రతం, తీర్థాని రమ

ధాః త్యక్తాః - ఫలానీత్యత్రాపి మృనితాన్యవవిధానీతి యోజ్యం. ౨౫. వస్వోకసారా మితి. వస్వో
కసారా పూర్వదిగవస్థితా శక్రపురీ-వస్వోకసారా శక్రస్యపూర్వస్యాందిశి సంస్థితే'తి విష్ణుపురాణ
వచనాత్-యద్వా-వస్వోకసారా కుబేరపురీ-పురీవస్వోకసారా స్యా ద్విమానం పుష్పకో-స్త్రీయా'
మితి యాదవః. నళినీం మానససరసీం - సౌగంధికాఖ్య సరసీం వా-అత్యేతీవ రమణీయతయా అతిక్రా
మతీవ. ౨౬. ఇమమితి. హేవనితే నీతే-పరైః శ్రేష్ఠైః-నియమైః-సతాం రాజర్షీణాం పథి స్థితస్సృక్-
ఇమం కాలం చతుర్థశసమాసమ్మితం కాలం - త్వయా లక్షణేన చసహ-ఇహ చిత్రకూటే - విజహ్రీ
వా విహృతవా - విపూర్వాద్ధరతే ర్లిటః క్వసు రాదేశః - పశ్చాత్ కులధర్మవర్ధినీం కులధర్మః
ప్రజాపాలనం తద్వర్ధనీం-రతిం రాజసుఖం ప్రపత్యే. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా
యణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థవతితమస్సర్గః.

ఏవం వనగిరిప్రదర్శనేనోపలాల్య నదీప్రదర్శనేనాపి లాలయతి అథేత్యాదినా. ౧. అబ్రవీదితి
వచనే హేతు స్తత్సందర్శమిత్యాశయేనోక్తం వరారోహః మిత్యాది - వరారోహం ఆరుహ్యత
ఇత్యారోహో జఘనం గురుజఘనామిత్యర్థః-చారుచంద్రనిభాననా మిత్యనేన రతిరమణనిదర్శితనవ
గిరివిలోకనకుతూహలవికసితవదనత్వ ముక్తం - రాజీవలోచనః - విస్తయోత్సుల్లనయన ఇత్యర్థః. ౨.
విచిత్రేతి. పుళినస్య విచిత్రత్వం నవోపలాంకృతత్వాత్-సారసాః హంసవిశేషాః - అత్రవస్తునా
పృథుజఘనకళనూపురసుందరకరపదవదనవతీ భవతీవ భాతీత్యలంకారధ్వనిః. ౩. నానావిధై రితి. రాజ
రాజస్య కుబేరస్య నళినీం సౌగంధికసరసీం. ౪. మృగయాధేతి. మృగయాధనిపీతాని - అతఏవ
కలుషాణి - రమణీయాని కుంకుమరసాభాని అంభాంసి యేషు తాని - తీర్థాని అవతారాః - రతిం

క్రామతీవ. ౨౬. ఏవం కాలం చతుర్థశవర్ణావధికాలం రతిం ప్రీతిం - కులధర్మవర్ధినీం సత్యప్రతి
పాలన రూపధర్మవర్ధనీం సతాం రాజర్షీణాం నైవ్వి ర్నియమై స్సహ స్థితస్సృక్ - త్వయా లక్షణేన
చ సహ విజహ్రీవా యది - తదా రతిం ప్రపత్యే ఇతి సంబంధః. ౨౭. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతు
ర్థవతితమస్సర్గః.

* తి. అథ నదీప్రదర్శనేనోపలాల్యతి. అథేతి. ౧.*తి. వరారోహం ఉత్తమస్త్రియం-కుసు
మైః పద్మాదిభిః. ౨. ౩. నానావిధై రితి. రాజరాజస్య కుబేరస్య నళినీం సౌగంధికాఖ్యాం. ౪. మృ

ణీయాని రతిం సంజనయంతి మే. ౫. జటాజినధరాః కాలే వల్కలౌ త్తరవాససః, ఋషయ స్త్వవగాహంతే నదీం మందాకినీం ప్రియే. ౬. ఆదిత్య ముపతిష్ఠంతే నియమా దూర్ధ్వబాహవః, ఏతే పరే విశాలాక్షీ మునయ స్సంశితవ్రతాః. ౭. మారుతో ధూతశిఖరైః ప్రనృత్త ఇవ పర్వతః, పాదవైః పత్రపుష్పాణి సృజద్భి రభితో నదీం. ౮. క్వచి న్నణినికాశోదాం క్వచిత్ పులినశాలినీం, క్వచిత్ సిద్ధ జనాకీర్ణాం పశ్య మందాకినీం నదీం ౯. నిర్ధూతా న్వాయునా పశ్య వితతాన్ పుష్పసంచయాన్, పోష్టాయమానా నపరాన్ పశ్య త్వం జలమధ్యగాన్. ౧౦. తాంశ్చతివల్లువచసో రథాం గాహ్వానాద్విజాః, అధిరోహంతి కల్యాణి వికూజంత శుభాగిరః ౧౧. దర్శనం చిత్రకూటస్య మందాకిన్యా శ్చ శోభనే, అధికం పుర వాసాచ్చ మన్యే చ తవ దర్శనాత్. ౧౨. విధూతకలుషై స్సిద్ధై స్తపోదమశ మాన్వితైః, నిత్యవిఘ్నోభితజలాం విగాహస్వ మయా సహ. ౧౩. సఖీవచ్చవిగాహ

అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం. ౫. జటేతి. కాలే స్వనియమోచిత కాలే - అవగాహంతే మజ్జంతి - ప్రియే ఇత్యన్యత్ర దృష్టిర్నివార్యతే. ౬. ఆదిత్యమితి. ఉపతిష్ఠంతే-ఉపాన్తంత్రకరణ ఇత్యాత్మనే పదం-నియమాద్ధేతోః-పరేపూర్వోక్తమునిభ్యోఽన్యేసంశితవ్రతాః తీక్షణియమాః. ౭. మారుతో ధూత శిఖరై రితి. మారుతో ధూతశిఖరైః వాయుకంపితశాఖైః పుష్పాణిసృజద్భిః ముంచద్భిః-పాదవైః ప్రనృత్త ఇవ నృత్తంకర్తుముద్యుక్త ఇవ-ఆదికర్తృణిక్తః - లోకే హి నృత్తోద్యుక్తః పుష్పాణి పరివికీర్ణవాస్తా చాలయతితద్వది త్యుత్ప్రేక్షా. ౮. క్వచి దితి. మణినికాశోదాం ముక్తా మణినిభజలాం-ఉదకస్సోద భావ ఆర్షః-క్వచిత్తీరే సిద్ధజనేనావగాహనోద్యుక్తేన - అవకీర్ణాం-ఏతేన శ్వేతవసనా పృథుజఘనా కానుకావృతా నారీ ద్యోత్యతే. ౯. నిర్ధూతా నితి. వాయునా నిర్ధూతాన్ వితతాన్ తీరే వ్యాప్తాన్ పుష్పసంచయాన్ పశ్య - జలమధ్యగాన్ పోష్టాయమానాన్ భృశం పునఃపున ర్వా స్థపమానాన్ అపరాన్ పుష్పసరచయాంశ్చత్వం పశ్య-ప్రియహృతార్థ గృహితవసనా నారీన లక్ష్మిత ఇతి వ్యంగ్యం తా నీతి. వల్లువచసః రత్యర్థాహ్వానకాలిక రమ్యవచసః - శుభాః గిరిః నిష్కూజంతః రతికాలికస్వ రాన్ కుర్వంతః - రథాం గాహ్వానాః చక్రాహ్వానాః - ద్విజాః చక్రవాకాః - తాన్ పుష్పసం చయా నధిరోహంతి - శయనమారోహంతీత్యర్థః-అనేన చక్రవాకరతి ర్దర్శితా. ౧౧. దర్శన మితి. హే శోభనే నిర్జత్సరే-చిత్రకూటస్య దర్శనం పురవాసాధికం - చిత్రకూటవాసః పురవాసాదప్య ధికసుఖావహః - ఏకాంతభోగస్థానత్వా దితి భావః - మందాకిన్యా దర్శనం తవదర్శనాదప్యధిక సుఖకరం ఉద్దీపనత్వాదితి భావః, విధూతకలుషై రితి. శపోదమశమాన్వితైః - అతపివవిధూత కలుషైః నిష్పావైః సిద్ధైః సిద్ధసాధననిష్ఠైః - నిత్యవిఘ్నోభితజలాం సదాతత్సన్ననేన తత్పాదరేణు ధన్యాం-మందాకినీం మయాసహ విగాహస్వ - మామప్రధానీకృత్య జలక్రీడారస మనుభవేత్సర్థః - నిత్యవిఘ్నోభితజలామిత్యనేన జలక్రీడోపకరణ కుసుంభాది సామగ్రీ దర్శితా. ౧౩. సఖీవ దితి. సఖ్యా యథాసలిలమవగాహనే తథా మయాసహ విగాహస్వ-కమలాని రక్తాబ్జాని-పుష్కరాణి సీతాంభో జాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతి - స్తనజఘనాఘాతజనితతరంగై రితి భావః-యద్వా - తవ వక్షస్స గేతి. రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం. ౫-౭. మారుతేతి. ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తు ముపక్రాంత ఇవ. ౮. ౯. నిర్ధూతానితి. పోష్టాయమానాన్ అతిశయేన స్థపమానాన్. ౧౦-౧౩. కమలా

గేతి. రతిం అవగాహనవిషయాం ప్రీతిం. ౫-౭. మారుతేతి. ప్రనృత్త ఇవ నృత్తం కర్తు ముపక్రాంత ఇవ. ౮. ౯. నిర్ధూతానితి. పోష్టాయమానాన్ అతిశయేన స్థపమానాన్. ౧౦-౧౩. కమలా

స్వ సీతే మందాకినీం నదీం, కమలాన్యవమజ్జంతీ పుష్కరాణి చ భామిని. ౧౪. త్వం పారజనవ ద్వాళా నయోధ్యా మివ పర్వతం, మన్యస్వ వనితే నిత్యం సర యూవదిమాం నదీం. ౧౫. లక్ష్మణ శ్చాపి ధర్మాత్మా మన్ని దేశే వ్యవస్థితః, త్వం చానుకూలా వై దేహి ప్రీతిం జనయథో మమ. ౧౬. ఉప స్పృశం త్రిషవణం మధుమూల ఫలాశనః, నాయోధ్యాయై న రాజ్యాయ స్పృహయేఽద్య త్వయా సహ. ౧౭. ఇమాం హి రమ్యాం మృగయాధ షాలినీం నిపీతతోయాం గజసింహ వానరైః, సుపుష్పితైః పుష్పభరై రలంకృతాం న సోస్తి యస్యాదగత క్లమ స్సుఖీ. ౧౮. ఇతీవ రామో బహుసంగతం వచః ప్రియాసహాయ స్సరితం ప్రతి బ్రువన్, చచార రమ్యం నయనాంజనప్రభం సచిత్రకూటం రఘువంశవర్ధనః. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - పంచనవతితమస్సర్గః.

తాం తథా దర్శయిత్వా తు మైథిలీం గిరినిమ్నగాం, నిషసాద గిరిప్రస్థే

కాంతినిర్జితతయా లజ్జయా అవమజ్జయంతీ వే త్యుత్పేక్షా. ౧౪. త్వమితి. త్వం వ్యాళా వనచర జంతున్ - పారజనవత్ పశ్య - పారజనప్రీతిం వ్యాశేష కుర్విత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి-అతః పారజనాద్యనవలూకనక్లేశో నకార్య ఇతి భావః. ౧౫. లక్ష్మణ ఇతి. సౌభ్రాత్ర మనుకూలభార్య త్వం చ సౌఖ్యరసాయన మితి భావః. ౧౬. ఉపస్పృశన్నితి. హే వైదేహి - త్వయా సహ త్రిష వణం త్రిసంధ్యం ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్ - మధుమూలఫలాశనోఽహం - అయోధ్యాయై న స్పృహయే రాజ్యాయ చ న స్పృహయే-స్పృహే రీప్సిత ఇతి సంప్రదానసంజ్ఞా. ౧౭. ఇమామితి. ఇమాం మందాకినీం - మృగయాధషాలినీం మృగయాధకాలినీం - మృగయాధలూళితా మితి చ పాఠః - గజసింహవానరైః ఆశ్రమమహిమ్నా శాంతవైరై రిత్యర్థః - నిపీతతోయా మితి పాప హరత్వ ముక్తం - పుష్పభరై ర్వృక్షైః - అనేనోద్దీప్యనత్వ ముక్తం - ఉపస్పృశన్ని త్యనుషజ్యతే-యః అగతక్లమ స్సుఖీ నస్యాత్ సనాస్తి సర్వోప్యత్రస్నాత్వా గతక్లమో భవతీత్యర్థః. ౧౮. ఇతీతి. ప్రియాసహాయోరామః సరితంప్రతి సరిద్విషయే - సంగతం ప్రసక్తానుప్రసక్తం బహువచోబ్రువన్ - నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్యాంజనకాంతిం - తద్వన్నీలమిత్యర్థః - చిత్రకూటం చచార-చిత్రకూటప్రాంతే చచారేత్యర్థః - ఏతేన పునః పురవాసనిస్పృహత్వద్యోతనాయ రామస్య వనవాసనిర్భరత్వ ముక్తం. ౧౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-పీతాంబరా ఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-పంచనవతితమస్సర్గః.

ఏవం ప్రాసంగిక ముక్త్యా ప్రకృత మనుసరతి - తా మిత్యాదినా. గిరినిమ్నగాం గిరినదీం

నీతి. కమలాని రక్తాబ్జాని - పుష్కరాశి శ్వేతపద్మాని - అవమజ్జంతీ అవమజ్జయంతీ. ౧౪-౧౬. ఉపస్పృశన్నితి. త్రిషవణ ముపస్పృశన్ త్రికాలస్నానం కుర్వన్ అయోధ్యాయై రాజ్యాయచేతి ద్వితీయాథా చతుర్థీ. ౧౭. ఇమా మితి. ఉపస్పృశన్నిత్యనుషజ్యతే - ఇమాం నదీం ఉపస్పృశన్ స్నానం కుర్వన్ యో అగతక్లమః సుఖీ నస్యాత్ సనాస్తితి సంబంధః - పుష్పభరైః వృక్షైః. ౧౮. ఇతీతి. నయనాంజనప్రభం నయనయోగ్య మంజనం నయనాంజనం తత్ప్రభం. ౧౯. ఇతి శ్రీమ హేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచనవతితమస్సర్గః.

తా మితి. తాం నదీం-ధందయన్ వశీకుర్వన్, ౧. ఇద మితి. ఇదం బ్రువన్నితి శేషః. ౨.

సీతాం మాంసేన ఛందయన్. ౧. ఇదం మేధ్య మిదం స్వాదు నిష్టప్త మిద మ
గ్నినా, ఏవమా నై స ధర్మాత్తా సీతయా సహ రాఘవః. ౨. తథా తత్రాసత స్తస్య
భరతస్యోపయాయినః, నై న్య రేణుశ్చ శబ్దశ్చ ప్రాదు రాస్తాం నభస్పృశౌ. ౩. ఏత
స్తి న్నంతరే త్రస్తా శ్శబ్దేన మహతా తతః, అర్థితా యూధపా మత్తా స్సయా
ధాదుద్రువుద్దిశః. ౪. సతం నై న్య సముద్ధూతం శబ్దం శుశ్రావ రాఘవః, తాం శ్చ
విప్రదుతాన్ సర్వాన్ యూధపా నన్వవైక్షత. ౫. తాంశ్చ విద్రవతో దృష్ట్వా
తం చ శ్రుత్వాచ నిస్వనం, ఉవాచ రామ స్సామిత్రిం లక్ష్మణం దీప్తతేజసం. ౬.
హంత లక్ష్మణ పశ్యేహ సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా, భీమ స్తనితగంభీర స్తుములః
శ్రూయ తే స్వనః. ౭. గజయూధానివారణ్యే మహిషావా మహావనే, విత్రా సీతా
మృగా స్సింహౌ స్సహసా ప్రదుతాదిశః. ౮. రాజావా రాజమాత్రోవా మృగ
యా మటతే వనే, అన్యద్వా శ్వాపదం కించి త్సామిత్రే జ్ఞాతు మ్హర్షసి. ౯. సు
దుశ్చరో గిరి శ్చాయం పక్షిణా మపి లక్ష్మణ, సర్వ మేత ద్యథా తత్త్వ మచి
రాద్ జ్ఞాతు మ్హర్షసి. ౧౦. స లక్ష్మణ స్సంతర్వరిత స్సాల మారుహ్య పుష్పితం,
మాంసేన ఛందయన్ వశీకుర్వన్ - 'వశాభిప్రాయయోశ్చంద' ఇతి వై జయంతీ. ౧. వశీకరణప్రకార
మాహ - ఇద మిత్యాదినా. ఇదం మాంసం మేధ్యం శుద్ధం - నిర్మల మితి యావత్ - స్వాదు రస
వత్ - నిష్టప్తం ప్రతప్తం-ఇదం శబ్దేన స్వభుక్తశేష మితి గమ్యతే-ఏవ మా నై ఏవం బ్రువన్నాస్త
ఇత్యర్థః. తనిష్టోక్తి. ౨. తథేతి. తథా ఉక్తరీత్యా తత్ర గిరిప్రస్థే - తస్య ఆసతః తస్మిన్నాసీనే సతి -
నైన్య రేణుః-శబ్దః నైన్యశబ్దశ్చ ఉభౌనభస్పృశౌ సంతౌ - ప్రాదురాస్తాం. ౩. ఏతస్తి న్నితి.
ఏతస్తి న్నంతరే అస్మిన్ శబ్దశ్రవణసమయే-తతః తేన. ౪. స ఇతి. నైన్య సముద్ధూతం-నైన్యోత్పాదితం.
౫. తా నితి. దీప్తతేజస మిత్యనేన పక్ష్యమాణావేక్షణక్షమత్వ ముచ్యతే. ౬. హంతేతి. వృగ తాయా
మవ్యయం-వాక్యారంభే వా - 'వాక్యారంభేనుకంపాయాం హంతహర్ష విషాదయౌ' రితి వై జయంతీ.
పశ్య పృక్షమారుహ్య ప్రేక్షస్వ - సుమిత్రా సుప్రజా స్త్వయా-త్వయా సుమిత్రా సత్పుత్రేతి సాం
తోక్తిః-భీమ స్తనితగంభీరః భయంకరమేఘనిర్ఘోషవత్-గంభీరః-మహీ స్తనితగంభీర ఇతి పాతే - భూ
కంపజనితశబ్దవత్ గంభీర ఇత్యర్థః. ౭. గజయూధానితి. మృగా ఇశ్యత్రాపివాశబ్ద స్సంబంధనీయః.
౮. రాజేతి. రాజమాత్రః రాజతుల్యః-కచ్ఛిత్ మృగయాముద్దిశ్య అటతే-ఆత్మ నేపదమార్దం-శ్వాప
దం వ్యాఘ్రాది హింస్రపశుః-నపుంసకత్వ మార్దం-'వ్యాఘ్రాదయౌ వనచరాః పశవః శ్వాపదా మతా'
ఇతి హలాయుధః. అన్యోవాయః కశ్చి చ్ఛ్వాపదః అటతఇతి సంబంధః. ౯. సుదుశ్చర ఇతి. అయం
గిరిః పక్షిణా మపి సుదుశ్చరో వర్తతే - పక్షిసంచారో వీదాసీం నాస్తీత్యర్థః - సర్వ మేతత్
పూర్వోక్తకారణేషు అన్యతమం జ్ఞాతు మ్హర్షసీత్యర్థః. ౧౦. సఇతి. పుష్పిత మిత్యనేన విరళపత్ర
తయా నావారకత్వ ముక్తం - సర్వా దిశః ప్రేక్షమాణః సామాన్యేన ప్రేక్షమాణస్య - పూ
తథేతి తత్ర గిరిప్రస్థే తస్య ఆసతః-తస్మిన్ రామే ఆసీనేసతి-ఉపయాయినః సమీపే ఆగచ్ఛతఃభరతస్య
నైన్య రేణుః-నైన్యపాదోత్థ రేణుఃశబ్దః-నైన్యకృతశబ్దః. ౩-౮. రాజేతి. మృగయాం మృగయాముద్దిశ్య-శ్వా
పదం వ్యాఘ్రాదిహింస్రపశుః. ౯. ౧౦. సలక్ష్మణఇతి. సర్వాదిశః ప్రేక్షమాణః సర్వదిక్ ప్రేక్షణార్థేన.

ప్రేక్షమాణో దిశ స్సర్వాః పూర్వాం దిశ ముదైక్షత ౧౧. ఉదజ్జుఖః ప్రేక్షమా
ణో దదర్శ మహతీం చమూం, రథాశ్వగజసంబాధాం య తై ర్యుక్తాం పదా
తిభిః. ౧౨. తా మశ్వగజసంపూర్ణాం రథద్వజవిభూషితాం, శశంస సేనాం రా
మాయ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧౩. అగ్నిం సంశమయ త్వార్య స్సీతా చ భజ
తాం గుహం, సజ్యం కురుష్వ చాపం చ శరాం శ్చ కవచం తథా. ౧౪. తం
రామః పురుషవ్యాఘ్రో లక్ష్మణం ప్రత్యువాచ హ, అంగావేక్షస్వ సామిత్రే
కన్యేమాం మన్యసే చమూం. ౧౫. ఏవముక్త స్తు రామేణ లక్ష్మణో వాక్య
మబ్రవీత్, దిధక్ష నివ తాం సేనాం రుషితః పావకో యథా. ౧౬. సంపన్నం
రాజ్య మిచ్ఛం స్తు వ్యక్తం ప్రాప్యాభిషేచనం, ఆవాం హంతుం సమభ్యేతి కై కే
య్యా భరత స్సుతః. ౧౭. ఏష వై సుమహాం చ్ఛ్రీమాన్ విటపీ సంప్ర కాశతే,
విరాజత్యుద్గతస్కంధః కోవిదారధ్వజో రథే. (అసౌ హి సుమహాస్కంధో విటపీ
చ మహాద్రుమః, విరాజతే మహానై న్యే కోవిదారధ్వజో రథే) ౧౮. భజంత్యేతే
యథాకామ మశ్వా నారుహ్య శీఘ్రగాన్, ఏతే భ్రాజంతి సంహృష్టా గజా నా

ర్వాం దిశ ముదైక్షత సవిశేష మలోకయత్. ౧౧. తత్ర దర్శన హేతుమాహ - ఉదజ్జుఖ ఇత్యా
దినా. యతై స్సన్నద్ధైః. ౧౨. తామితి. రథద్వజవిభూషితాం రథబద్ధద్వజై రలంకృతాం. ౧౩.
అగ్నిమితి. అగ్నిం సంశమయితు - అన్యథా ధూమానుసారేణాగచ్ఛేత్ సేనేతి భావః - సజ్యం
జ్యయా మార్వ్యా సహితం కురుష్వ - శరాం శ్చ కవచం తథా శరాం శ్చ కవచం చ - గృహణేతి
శేషః - యద్వా - కురుష్వేత్యనుషంగః - కరోతేః క్రియాసామాన్యవాచిత్యా దౌచిత్యేన శరాన్
గృహణ కవచం ధారయేత్యర్థః. ౧౪. తమితి. తం ఏవం సమీక్ష్య వదంతం పురుషవ్యాఘ్రః
సమీక్ష్యకారీతి భావః - అంగేతిసంబోధనే - అవేక్షస్వ ద్వజచిహ్నాన సమ్య గవలోకయ-ఇమాం
త్వయా దృష్టాం చమూం కన్యేతి మన్యసే - వదేతి శేషః. ౧౫. ఏవమితి. రుషితః కుషితః - కర్త
రిక్తః - పావకో యథా వహ్నితుల్యః. ౧౬. సంపన్నమితి. కై కేయ్యా స్సుతః తత్సుతత్వేన క్రూర
ప్రకృతి ర్భరతః - అభిషేచనం ప్రాప్య - కై కేయావరానురోధే నాభిషిక్త స్తావతా వ్యతృప్తః -
సంపన్నం సమృద్ధం - నిష్కంటక మితి యావత్ - రాజ్య మిచ్ఛన్ సన్ - తదంశభాగినౌ ఆవాం
హంతుం సమభ్యేతి. ౧౭. భరతాగమనే కిం చిహ్న మిత్యత్రాహ - ఏషఇతి. విటపీ ద్వజచిహ్న
భూతో వృక్షః - ప్రకాశతే స్పష్టం దృశ్యతే - తమేవ విశిన్వప్తి విరాజతీతి - ఉద్గతస్కంధః -
ఉన్నతస్కంధః - ఉన్నతస్కంధత్వం లిఖితవృక్షద్వారా - కోవిదారధ్వజః కోవిదారవృక్షయుక్తో
ద్వజః. ౧౮. భజంతీతి. ఏతే అశ్వారోహః-అశ్వనారుహ్య భజంతి - ఇమం దేశం ప్రాప్నువంతీ

హేత్వర్థే శాసన్ - పూర్వాం దిశ ముదైక్షతేతి సంబంధః. ౧౧. ఉదజ్జుఖ ఇతి. యతైః సన్నద్ధైః
పదాతిభి ర్యుక్తాం. ౧౩. అగ్నిమితి. శరాన్ గృహణేతి శేషః-కవచం ధారయేతిశేషః. ౧౬. సంపన్న
మితి. సంపన్నం సర్వసమృద్ధియుక్తం. ౧౭. ఏషఇతి. విటపీ భరతద్వజస్య లక్షణభూతః ద్వజే లిఖిత
కోవిదారః - ఏతదేవ విశదయ త్యుత్తరార్ధేన - ఉద్గతస్కంధః - ద్వజస్యోద్గతస్కంధత్వం లిఖిత
వృక్షద్వారా. ౧౮. భజంతీతి. సాదినః అశ్వారోహః-అశ్వనారుహ్య భజంతి ఇమం దేశం ప్రాప్ను

రుహ్య సాదినః. ౧౯. గృహీతధనుషా చావాం గిరిం వీరశ్రయవహై, అథ పే
హైవ తిష్ఠావ స్సన్నద్ధా ఉద్యతాయుధౌ. ౨౦. అపి నా వశ మాగచ్ఛే త్కౌవి
దారధ్వజో రణే. ౨౦౪ అపి ద్రక్ష్యామి భరతం యత్కృతే వ్యసనం మహత్,
త్వయా రాఘవ సంప్రాప్తం సీతయా చ మయా తథా. ౨౦౫. యన్నిమిత్తం
భవా నాగ్రజ్య చ్యుతో రాఘవ శాశ్వతాత్, సంప్రాప్తోఽయ మిర్వీర భరతో
వధ్య ఏవ మే. ౨౦౬. భరతస్య వధే దోషం నాహం పశ్యామి రాఘవ,
పూర్వాపకారిణాం త్యాగే న హ్యధర్మో విధీయతే. ౨౦౭. పూర్వాపకారీ భరత
స్త్వక్తధర్మశ్చ రాఘవ, ఏతస్మిన్నిహతే కృతాన్మ మనుశాధి వసుంధరాం.
౨౦౮. అద్య పుత్రం హతం సంఖ్యే కైకేయీ రాజ్యకాముకా, మయా పశ్యే
త్సుదంగఖారా హస్తిభగ్నమివ ద్రుమం. ౨౦౯. కైకేయీం చ వధిష్యామి
సానుబంధాం సబాంధవాం, కలుషేణాద్య మహతా మేదినీ పరిముచ్యతాం.
౨౧౦. అద్యేమం సంయతం క్రోధ మసత్కారం చ మానద, మోక్ష్యామి శత్రు
నై న్యేషు కక్షేష్వివ హతాశనం. ౨౧౧. అద్యైతచ్ఛిత్రకూటస్య కాననం నిశితై
శ్శరైః, భిందన్ శత్రుశరీరాణి కరిష్యే శోణితోక్షితం. ౨౧౨. శరై ర్నిర్భిన్న
హృదయాన్ కుంజరాం స్తురగాం స్తథా, శ్వాపదాః పరికర్షంతు నరాం శ్చ నిహ
తాన్తయా. ౨౧౩. శరాణాం ధనుష శ్చాహ మన్మణోఽస్తిమహామృధే, ననై

త్యర్థః- సాదినః గజారోహః. ౧౯. గృహీతధనుషా వితి. దుర్గే స్థిత్యా యుద్ధార్థం గిరేః శ్రయణం.
౨౦, అపీతి. అపిః కామప్రపేదనే - నా ఆవయోః. ౨౦౪. అపి ద్రక్ష్యామిత్యారభ్య జ్ఞోకః. ౨౦౫,
యన్నిమిత్తమితి. యన్నిమిత్తం యస్తాత్ భరతా ద్దేతోః. ౨౦౬. భరతస్యేతి. త్యాగే వధే. ౨౦౭.
పూర్వాపకారీతి. అపకార శ్చ న ప్రామాదిక ఇత్యాహ - త్యక్తధర్మ ఇతి. ౨౦౮. అద్యేతి. సంఖ్యే
యద్యే- 'మృగమాస్కందనం సంఖ్య' మిత్యమరః. ౨౦౯. కైకేయీమితి. వధిష్యామి - హంతేర్వధా
దేశ ఆర్షః - సానుబంధాం మంధరాద్యనుబంధసహితాం - కలుషేన పాపేన - 'కలుషం వృజినై
నోఘ' మిత్యమరః. ౨౧౦. అద్యేతి. సంయతం స్తంభితం - అసత్కారం తిరస్కారం-మోక్ష్యామి-
తత్కార్యం కరిష్యామిత్యర్థః - శరవ్యాజేన మోక్ష్యామితి వార్థః-కక్షేషు శుష్కగుల్మేషు - మాన
దేత్యనేన మానం మాచ్ఛేత్సీరిత్యుచ్యతే. ౨౧౧. అద్యైతదితి. శత్రు శరీరాణి భిందన్ ఏతత్ కాననం
శోణితోక్షితం కరిష్య ఇత్యన్వయః. ౨౧౨. ౨౧౩. శరాణామితి. అహం-యతః పూర్వం తతతత
యద్యే - శరాణాం ధనుషశ్చ విషయే - అన్మణః ఋణరహితః శత్రు కళేబరాహారదానేన పరిహృత
ఋణః - స్వయం యద్యే క్వాప్యపరాజిత శ్చత్రు జయైకశీల ఇత్యర్థః-ఆతః అస్తి త్యహ మర్థేఽవ్య
యం - అస్తి అహం - మహామృధే భావి న్యపి యద్యే - సనైన్యం భరతం హత్వా - అన్మణ
ఇత్యనుకర్షః-అన్మణో భవిష్యామిత్యన్వయః - వనవాసాత్ పూర్వ మపి శంబరసుతజయాది ప్రతి
పాదనాత్తత్ర లక్ష్మణస్యాపి సహభావావశ్యం భావా ద్యుద్ధసంభవః - అస్తితి క్రియాపదంవా-తదా
వంతీత్యర్థః. ౧౯-౨౦౪. యన్నిమిత్తమితి. యస్తాత్ భరతా ద్దేతోః. ౨౦౫. కైకేయీమితి. సాను
బంధాం మంధరాద్యనుబంధయుక్తాం కలుషేణ పాపేన కైకేయీరూపకలుషేణేత్యర్థః. ౨౧౦.
అద్యేతి. సంయతం స్తంభితం. ౨౧౧. శరాణామితి. శరాదీనాం అమిత్రమధనార్థత్వా దితి భావః.

న్యం భరతం హత్వా భవిష్యామి న సంశయః. 304. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
అయోధ్యా కాండే - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

సుసంరబ్ధం తు సౌమిత్రిం లక్ష్మణం క్రోధమూర్ఛితం, రామ స్తు పరిసాం
త్వాభ వచనం చేద మబ్రవీత్. ౧. కి మత్ర ధనుషా కార్య మసినా వా సచర్త
ణా, మహేష్వానే మహా ప్రాజ్ఞా భరతే స్వయ మాగతే. ౨. పితు స్సత్యం ప్రతి
శ్రుత్య హత్వా భరత మాగతం, కిం కరిష్యామి రాజ్యేన సాపవాదేన లక్ష్మణ. ౩.
య ద్ద్రవ్యం బాంధవానాం వా మిత్రాణాం వాక్షయే భవేత్, నాహం తత్ప్రతి
గృహ్ణీయాం భక్షా నిషకృతా నివ. ౪. ధర్మ మర్థం చ కామం చ పృథివీం చాపి
లక్ష్మణ, ఇచ్ఛామి భవతా మర్థే ఏత త్ప్రతిశృణోమి తే. ౫. భ్రాతృణాం సంగ్ర
హార్థం చ సుఖార్థం చాపి లక్ష్మణ, రాజ్య మప్యహ మిచ్ఛామి సత్యేనాయుధ

అభవమిత్యర్థః - యతః అన్యణోఽభవమి త్యన్వయః-త్వయాపి మద్వీర్యం జ్ఞాతపూర్వ మిత్యర్థః.
304. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానే - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

అథ కుపితపరిసాంతవనం సప్తనవతితమే - సుసంరబ్ధ మిత్యాది. పూర్వం సుసంరబ్ధం సుతరాం
ప్రీతం - 'సంరంభః ప్రణయేపి చేత్యమరః. అద్యతు తద్వైలక్షణ్యేన క్రోధమూర్ఛితం - యద్వా
క్రోధమూర్ఛితత్వాదేవ సుసంరబ్ధం క్రోధకార్యయుద్ధాన్త్యభ్యయుక్తం - తత్ర హేతు స్సపత్నీ
పుత్రత్వ మిత్యాహ - సౌమిత్రి మితి - యద్వా సుమిత్రపుత్రత్వస్థారణపూర్వకముక్తవానితి
ద్యోత్యతే-రామస్తు-ఇదంచ వచనం రామా దన్వై ర్వక్తుమశక్య మితిభావః. ౧ కిమితి. అత్ర ఇదానీం
పరిదృష్టే - మహేష్వానే ఉచితవిషయ శరసంధాతరి. తత్ర హేతుః మహా ప్రాజ్ఞ ఇతి - స్వయం
పురుషప్రేరణం వినా - ఆగతే భరతేవిషయే - ధనురాదిభిః కిం కార్యం - న కిమపీత్యర్థః - మహా
ప్రాజ్ఞో భరతోఽపి యది ధను ర్గృహీత్వా స్వయ మాగతః - తదా కి మస్తాకం యుద్ధోద్యోగేనేతి
భావః. ౨. తత్ర యుక్తిమాహ - పితురితి. సాపవాదేన పిత్రా భరతాయ దత్తం రాజ్యం రామ స్తం
హత్వా గృహీతవా నిత్యేపం రూపేణాపవాదేన యుక్తం. ౩. యుక్త్యంతర మాహ - యదితి.
బాంధవాదీనాం - క్షయే నాశే-లబ్ధం యద్ధనం త న్నగృహ్ణీయాం-నేచ్ఛేయ మిత్యర్థః-విషకృతాన్-
విషమిశ్రద్రవ్యకృతాన్-భక్షాన్ అపూపాదీ నివ. ౪. ధర్మ మితి. అర్థం పృథివీభిన్నం రత్నాదికం-
భవతాం భ్రాతృణా మర్థే భవన్నిమిత్త మిత్యర్థః-ఏతత్ ఉక్తరూపం ప్రతిశృణోమి-నాలివర్త ఇత్య
ర్థః. ౫. భ్రాతృణామితి. సంగ్రహార్థం ధనసంచయార్థం - సుఖార్థం తత్సుఖార్థం-తత్తదభిమతవస్తు
ప్రదానేన తత్ప్రీత్యర్థ మిత్యర్థః - అపినా త ద్వృద్ధి సముచ్ఛీయతే-రాజ్య మపి బహుచ్ఛిద్ర త్వే
నా పరిగ్రహ్యతయా మమానిష్ట మపి - ఆలభే స్పృశామి - స్పృష్ట్వా శప ఇత్యర్థః - సత్యేనేతి -

304. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానాం - షణ్ణవతితమస్సర్గః.

సుసంరబ్ధం రణోద్యుక్తం. ౧. ౪. ధర్మ మితి. ఏతత్ప్రతిశృణోమి - ఏతదుక్తార్థజాత ముద్దిశ్య
ప్రతిజ్ఞాం కరోమిత్యర్థః. ౫. ఉక్తార్థ మేవ శపథకరణేన దృఢయతి-భ్రాతృణా మితి సంగ్రహార్థం
సమ్యక్ గ్రహణార్థం తత్త దభిమతవస్తుప్రదానేన సముద్ధరణార్థం - అతఏవ లేషాం సుఖార్థం చేతి

మాలభే. ౬. నేయం మమ మహీ సౌమ్య దుర్లభా సాగరాంబరా, న హిచ్ఛేయ
మథర్థేణ శక్రత్వ మపి లక్షణ. ౭. యద్వి నా భరతం త్వాం చ శత్రుఘ్నం
చాపి మానద, భవేత్తమ సుఖం కించి ద్భస్త్త తత్కురుతాం శిఖి. ౮. మన్యేహ
మాగతోఽయోధ్యాం భరతో భ్రాతృవత్సలః, మమ ప్రాణా త్ప్రియతరః
కులధర్త మనుస్తరణ, శ్రుత్వా ప్రవ్రాజితం మాం హి జటావల్కులధారిణం, జాన
క్యాసహితం వీర త్వయా చ పురుషర్షభ, స్నేహేనాక్రాంతహృదయ శ్శోకేనా
కులితేంద్రియః, ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేషభరతో నాన్యథాగతః. ౧౧. అంబా
చ కై కయీం రుష్యపరుషం చాప్రియంవదన్, ప్రసాద్య పితరం శ్రీమాన్ రాజ్యం
మే దాతు మాగతః. ౧౨. ప్రాప్తకాలం యదేషోఽస్తాన్ భరతో ద్రష్టు మిచ్ఛతి,
అస్తాసు మనసా వ్యేష నాప్రియం కించిదాచరేత్. ౧౩. విప్రియం కృత
పూర్వం తే భరతేన కదానుకిం, ఈదృశం వా భయం తేఽద్య భరతం యోఽత్ర
శంకసే. ౧౪. నహి తే నిఘ్నరం వాచ్యో భరతో నాప్రియం వచః, అహం
హ్యప్రియ ముక్తస్సాన్యం భరతస్యాప్రియే కృతే. ౧౫. కథంను పుత్రాః పితరం హ

మదుక్తం యథా సత్యం భవతి తథా ఆయుధం స్పృశామిత్యర్థః. ౬. నేతి. నేచ్ఛేయం-ఇమా మితి
శేషః. ౭. యదితి. శిఖి అగ్నిః - భరతాదిసుఖా నసుగుణం యత్సుఖం తదగ్ని ర్భస్తి కురుతాం సత
న్తమ గ్రాహ్య మిత్యర్థః. ౮. ఏవం లక్షణచిత్తానుసారేణ పరిహృత్య వస్తుతత్త్వ మాహ - మన్య
ఇత్యాదిష్టోకత్రయ మేకాన్వయం. ద్రష్టు మభ్యాగతో హ్యేష భరతో నాన్యథాగత ఇతి మన్యే
ఇత్యన్వయః - అయోధ్యా మాగతః మాతులగృహదితి శేషః - భ్రాతృవత్సలః భ్రాతృషు వత్సలః
స్నేహీ - కులధర్తం జ్యేష్ఠస్య రాజ్యపరిపాలనరూపం - స్నేహేన మద్విషయప్రీత్యా - ఆక్రాంత
హృదయః - తత్పరవశ ఇత్యర్థః - శోకేన మద్వివాసజనితదుఃఖేన - ఆకులితేంద్రియః వ్యాకుల
హృదయః - అన్యథా మద్విరోధితయా నాగతః. ౧౧. అంబా మితి. రుష్య సంరుష్య. ౧౨. ప్రాప్త
కాల మితి. ఏషః భరతః - అస్తాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్ ఏతత్ ప్రాప్తకాలం కాలాచిత
మిత్యర్థః. ౧౩. విప్రియ మితి. తే తుభ్యం భరతేన - కదాను కదాచిత్ - విప్రియం కృతపూర్వంకిం -
ఈదృశం భయంవా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా - కృతపూర్వం కిం ఉక్తపూర్వం కిం -
యస్తస్య మద్య అత్రాథే - అత్ర స్థానేనా - భరతం శంకస ఇతి యోజనా. ౧౪. నహీతి. త ఇతి
కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీ - తే త్వయా భరతః నిఘ్నరం అప్రియం చ వచః నవాచ్యః-భరతస్య
అప్రియే అప్రియవచనే-కృతే ఉక్తేసతి-అహం హి అహమేవ అప్రియ ముక్తస్సాన్య మితి సంబంధః-
స్వాశ్రితవిషయే కృతాపచార స్పృశిస్తేనైవ కృతఇతి భగవదభిప్రాయోఽనేన గమ్యతే.
౧౫. పూర్వం దశరథో వధ్యతా మిత్యుక్తం - ఇదానీం భరతో వధ్యత ఇతి - ఇతఉపరితూష్టి

యావత్. ౬. ౮. మన్య ఇతి. అయోధ్యా మాగతః మాతులగృహదితి శేషః. ౧౨. ప్రాప్తకాల
మితి. ఏష భరతః అస్తాన్ ద్రష్టు మిచ్ఛతీతి యత్ - ఏతత్ప్రాప్తకాలం కాలాచిత మిత్యర్థః -
౧౩. విప్రియ మితి. తేన భరతేన కదాను కదాచిత్ విప్రియం కృతపూర్వం కిం తే ఈదృశం
సయంవా త్వదుక్తసదృశం భయజనకవాక్యం వా కృతపూర్వం ఉక్తపూర్వం కిం-య స్తస్య మద్య -
అత్రాథే అత్రస్థానేనా - అత్ర భరతం శంకస ఇతి సంబంధః. ౧౪. నహీతి. నిఘ్నరం పరుషం
వచనాప్రియం యథా తథా నవాచ్యః - భరతస్యాప్రియే అప్రియవచనేకృతే ఉక్తేసతి - అహం

న్యః కస్యాంచి దాపది, భ్రాతావా భ్రాతరం హన్యా త్సమిత్రే ప్రాణమాత్తనః.
 ౧౬. యది రాజ్యస్య హేతో స్త్వ మిమాం వాచం ప్రభాషసే, వక్ష్యామి
 భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మన్తే ప్రదీయతాం. ౧౭. ఉచ్యమానోపి భరతో మయా
 లక్షణ తత్త్వతః, రాజ్య మన్తే ప్రయచ్ఛేతి బాధ మిత్యేవ వక్ష్యతి. ౧౮. తథోక్తో
 ధర్మశీలేన భ్రాత్రా తస్య హితే రతః, లక్షణః ప్రవివేశేవ స్వాని గాత్రాణి
 లజ్జయా. ౧౯. తద్వాక్యం లక్షణ శ్శ్రుత్వా వీళితః ప్రత్యువాచ హ, త్వాం మ
 న్యే ద్రష్టు మాయాతః పితా దశరథ స్స్వయం. ౨౦. వీళితం లక్షణం దృష్ట్వా
 రాఘవః ప్రత్యువాచ హ, ఏష మన్యే మహాబాహు రిహస్తాన్ ద్రష్టు మాగతః,
 అథవా నో ధ్రువం మన్యే మన్యమాన స్సుఖోచితౌ, వనవాసమనుధ్యాయ
 గృహాయ ప్రతినేష్యతి, ఇమాం వా ప్యేష వై దేహీ మత్యంతసుఖనేవినీం, పితా
 మే రాఘవ శ్రీమాన్ వనాదాదాయ యాస్యతి, ఏతా తౌ సంప్ర కాశే తేతో
 త్రవం తౌ మనోరమా, వాయువేగసమా వీర జననౌ తురగో త్తమా, సఏష సుమహా

మవస్థానే కార్యహాని ర్భవిష్యతీతి భయా త్తాం రాద్రీం బుద్ధి నియమ్య నివర్తయతి-కథ న్నివృత్త్యా
 దినా. ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬. యదీతి. యది రాజ్యస్య హేతోః త్వం ఇమాం భరతహింసా
 రూపాం వాచం ప్రభాషసే - తర్హి - వక్ష్యామి భరతం దృష్ట్వా రాజ్య మన్తే ప్రదీయతాం-ప్రదీ
 యతా మి త్యనంతర మితికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౭. ఉచ్యమాన ఇతి. భరతః అన్తే రాజ్యం ప్రయచ్ఛేతి
 మయా - ఉచ్యమానోపి అహృదయ ముక్తోపి - తత్త్వతః బాధ మితి వక్ష్యత్యేవ-తథా దాస్యా
 మితి వక్ష్యత్యేవేత్యర్థః - ఏవకారేణ తస్య పున ర్నివృత్త్యభావ ఉచ్యతే. ౧౮. తథేతి. తస్య
 రామస్య - హితే రతః - నతు స్వార్థపరః - ఆతఏవ మంగళాశాసనపరత్వా దస్థానే భయశంకయా
 తథోక్త వా నితి గమ్యతే - గాత్రాణి అవయవాన్ - ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయేనాత్యంతసంకుచిత
 గాతోఽభూ దిత్వర్థః. ౧౯. తద్వాక్య మితి. వీళయా ప్రసంగాంతరం ప్రస్తాతి త్వా మితి-లోకే
 స్వోక్తిభంగేన వీళితః పురుషః ప్రస్తావాంతరం హి వదతి - ఆయాత ఇతి మన్య ఇత్యన్వయః. ౨౦.
 భావజ్ఞో రామో ప్యాచిత్యేన లక్షణకృత ప్రస్తావం వీళాశమనాయ ప్రపంచయామానేత్యాహ -
 వీళిత మితి. తదేవోచ్యతే. ఏష ఇత్యాదినా - నావీతి ద్వివచనం ప్రాధాన్యాత్ - మన్యమానః
 స్తరత్ - వనవాసం వనవాసక్షేపం - అనుధ్యాయ అనుచింత్య - ఇమా మితి-అత్యంతేష్యనేన తన్తా
 త్రనయనే హేతు రుక్తః - గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ - యద్వా - ప్రశస్తకులప్రసూతౌ -
 'గోత్రంనామ్నికులేపిచే'తి వైజయంతీ. వాయువేగసమా వేగేన వాయుసమా విత్యర్థః-తురగో త్తమా
 రాజౌపవాహక్య సఏష ఇతికంపతే - కపిచలన ఇతి ధాతుః - మత్తగజస్వభావోఽయం - వృద్ధః
 ఉన్నతః - ధీమతః గజపరిపాలనజ్ఞస్య తాతస్య - నాగ శ్శత్రుంజయః - నతు మయా సుయజ్ఞాయ

హి అహమేవ ఆప్రియ ముక్తః స్యా మితి సంబంధః. ౧౫. కథన్వితి. ప్రాణం ప్రాణభూతం. ౧౬.
 యదీతి. ప్రదీయతా మితి-వక్ష్యామితి సంబంధః. ౧౭. ౧౮. తథోక్త ఇతి. గాత్రాణి అవయవాన్
 ప్రవివేశేవ - లజ్జాతిశయా దత్యంతసంకుచితోఽభూ! దిత్వర్థః. ౧౯. వీడాతిశయేన ప్రసంగాంతరం
 ప్రస్తాతి-త్వాం మన్య ఇతి. ౨౦. భావజ్ఞో రామో ప్యాచిత్యేన లక్షణకృత ప్రస్తావ మేవ ప్రపంచ
 యతి. ఏష ఇత్యాదినా. ఏతా వితి. గోత్రవంతౌ ప్రశస్తనామానౌ-ప్రశస్తకులప్రసూతౌ వా-సఏష
 ఇతి - వృద్ధః ప్రవృద్ధః తాతస్య శత్రుంజయౌ నాగ ఇత్యనేన సుయజ్ఞాయ గామేణ దత్తా దన్య

కాయః కంపతే వాహినీముఖే, నాగ శృత్రుంజయో నామ వృద్ధ స్తాతస్య ధీమతః,
నతు పశ్యామి తచ్చత్రం పాండురం లోకసత్కృతం, పితు ర్ద్వయం మహాబాహూ
సంశయో భవతీహ మే. ౨౬. వృతౌగ్రా దవరోహ త్వం కురు లక్ష్మణ మద్వ
చః, ఇతీవ రామో ధర్మాత్మా సౌమిత్రిం త మువాచ హ. ౨౭. అవతీర్య తు సా
లాగ్రా త్తస్తా త్సమితింజయః, లక్ష్మణః ప్రాంజలి ర్భూత్వా తస్థా రామస్య
పార్శ్వతః. ౨౮. భరతేనాపి సందిష్టా సమృద్ధో న భవేదితి, సమంతా త్తస్య
శైలస్య సేనావాస మకల్పయత్. ౨౯. అధ్యర్థ మిత్వోక్తు చమూ ర్యోజనం పర్వ
తస్యసా, పార్శ్వే న్యవిశ దావృత్య గజవాజిరథాకులా. ౩౦. సా చిత్రకూటే భర
తేన సేనా ధర్మం పురస్కృత్య విధూయ దర్పం, ప్రసాదనార్థం రఘునందనస్య
విరాజతే నీతిమతా ప్రణీతా. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యా కాండే .
సప్తనవతితమస్సర్గః.

నివేశ్య సేనాం తు విభుః పద్భ్యాం పాదవతాం వరః, అభిగతుం స కాకు
త్ స్థ మియేష గురువర్తకం ౧. నివిష్టమాత్రే నై న్యేతు యథోద్దేశం వినీతవత్,
భరతో భ్రాతరం వాక్యం శత్రుఘ్న మిద మబ్రవీత్. ౨. క్షీప్రం వన మిదం సౌ
మ్య నరసంఘై స్సమంతతః, లుబ్ధైశ్చ సహితై రేభి స్త్వ మన్వేషితు మర్హసి. ౩.

దత్తో మాతులా ల్లబ్ధ శృత్రుంజయ ఇత్యర్థః - లోకసత్కృతం - లోకోత్తర మిత్యర్థః - ఇహ
పితరివిషయే - సంశయో భవతీహ మే ఇతి రాఘవః ప్రత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౬. వృతౌ
గ్రా దితి. మద్వచః భరతవిషయే శాంతో భవేతి మత్సూచితం వచః ప్రథమ మర్థ ముత్తరాధేనయో
జనీయం. ౨౭. అవతీర్యేతి. సమితిం పరసైన్యం జయతీతి సమితింజయః-సంజ్ఞాయాం భృతృప్రజధారి
సహితపిదమ ఇత్యత్ర యోగవిభాగేన భిచ్ - ముమాగమశ్చ - సన్నద్ధ ఇతి యావత్ - పార్శ్వతః
భ్రాతర్యస్థానే భయశంకయేతి భావః. ౨౮. భరతేనేతి. సమృద్ధః రామాశ్రమస్య పీడా నభవే దితి
భరతేన సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా సేనా తస్య శైలస్య సమంతాత్ - నతు తదాశ్రమసమీపే. ౨౯. అధ్యర్థ
మితి. అధిక మర్థం యస్మిన్ తదధ్యర్థం యోజనం - సార్థయోజన మిత్యర్థః - పర్వతస్య పార్శ్వే
ఆవృత్య న్యవిశత్ మండలాకారేణ స్థితా. ౩౦. సేతి. చిత్రకూటే చిత్రకూటసమీపే - నీతిమతా
సేనయోపరోధే రామస్య ప్రసాదో న స్యా దితి నీతిజ్ఞేన భరతేన-ధర్మం పురస్కృత్య వినీతవేషేణ
రాజాభిగంతవ్య ఇతి ధర్మ మనుసృత్య దర్పం విధూయ స్థితేన - రఘునందనస్య ప్రసాదనార్థం -
ప్రణీతా ఆసీతా - సా సేనా విరాజతే భాతిస్త. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ
భూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తనవతితమస్సర్గః.

అథ భరతస్య రామప్రాప్తి రప్తనవతితమే-నివేశ్యేత్యాది. గురువర్తకం గురువచనానువర్తకం.
౧. ౨. క్షీప్ర మితి. లుబ్ధైః వ్యాధైః. ౩. ౪. అమాత్యై రితి. అమాత్యై స్సహపౌరై స్సహగురుభి

ఇత్యర్థః. ౨౧—౨౮. భరతేనేతి. సందిష్టా ఆజ్ఞప్తా. ౩౦. సేతి. ధర్మం పురస్కృత్య దర్పంవిధూ
యస్థితేనేతి శేషః-ప్రణీతా ఆసీతా. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - సప్తనవతితమస్సర్గః.

నివేశ్యేతి. గురువర్తకం గురువచనానుష్ఠానపరం. ౧—౪. అమాత్యై రితి. సహపౌరై రమా

గుహా జ్ఞాతీసహస్రేణ శరచాపాసిధారిణా, సమన్వేషతు కాకుత్స్థా వస్తి న్పరి
వృత స్వయం. ౪. అమాత్యై స్సహ పారైశ్చ గురుభిశ్చ ద్విజాతిభిః, వనం
సర్వం చరిష్యామి పద్భ్యం పరివృత స్వయం. ౫. యావన్న రామం ద్రక్ష్యామి
లక్ష్మణం వా మహాబలం, వై దేహీం వా మహాభాగాం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి.
౬. యావన్న చంద్రసంకాశం ద్రక్ష్యామి శుభమాననం, భ్రాతృః పద్మపలా
శాక్షం న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౭. యావన్న చరణౌ భ్రాతృః పార్థివవ్యంజనా
న్వితౌ, శిరసా ధారయిష్యామి న మే శాంతి ర్భవిష్యతి. ౮. యావన్న రాజ్యే
రాజ్యాన్తః పితృవై తామహే స్థితః, అభిషేకజలక్ష్మిన్నో నమేశాంతి ర్భవిష్యతి. ౯.
సిద్ధార్థః ఖలు సౌమిత్రి ర్యశ్చంద్రవిమలోపమం, ముఖం పశ్యతి రామస్య రాజీ
వాక్షం మహాద్యుతి. ౧౦. కృతకృత్యా మహాభాగా వై దేహీ జనకాత్మజా,
భర్తారం సాగరాంతాయాః పృథివ్యా యానుగచ్ఛతి. ౧౧. సుభగ శ్చిత్ర
కూటోఽసౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ

ద్విజాతిభిశ్చ పరివృతః పద్భ్యం సర్వం వనం చరిష్యామితి సంబంధః. ౫. యావదితి. శాంతిః
దుఃఖశాంతిః-మంగళం వా - 'శాంతిః ప్రశమమంగళే' ఇతి వైజయంతీ. ౬. ౭. యావదితి. పార్థి
వవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రధ్వజారవిదాంకుశసుధాకలశాదిమహారాజలక్షణయుక్తౌ చరణౌ యావన్న
శిరసా ధారయిష్యామి తావత్పర్యంతం మే శాంతి ర్న భవిష్యతి యదా రామ స్వయోగ్యసింహాస
నాధిరాజ్యమాశీం ధృత్వా మమ యోగ్యం శ్రీపాదాభ్య మాశీం దదాతి - తదా మే సకల దుఃఖ
శాంతి ర్భవిష్యతీతి భావః. ౮. ౯. సిద్ధార్థ ఇతి. చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం. ౧౦. కృత
కృత్యేతి. మహాకులప్రసూతా వై దేహీ-మహాభాగా మహాభాగ్యవతీ. కృతకృత్యా కృతార్థాచ-తత్ఫ
లం తద్దేతుం చాహ భర్తారమితి - పృథివ్యా భర్తార మిత్యన్వయః. ౧౧. సుభగ ఇతి. అసౌ చిత్ర
కూటః సుభగః భాగ్యశాలీ - గిరిరాజోపమశ్చ - గిరిరాజోపమః హిమవత్పర్వతసదృశః-నందనే -
నందయతీతి నందనం చైత్రరథం - సుభగ ఇత్యాది - సుభగః ప్రదేశాంతరేభ్యోఽతిరమణీయః -
సుభగః సర్వేషాముద్దేశ్యతమః - అత్ర హేతుః యస్మిన్నిత్యుత్తరార్థే వక్ష్యతి - చిత్రకూటః
స్వభావతోపి రమణీయః - అసౌ గిరిః అయోధ్యాం పరిత్యజ్యాపి రామేనాదరణీయః - యద్వా
గిరిరాజోపమః - గిరిరాజోఽత్ర శ్రీనివాససాన్నిధ్యస్థానభూతో వేంకటాచలః-తత్రోభయత్ర
హేతు మాహ యస్మిన్నితి - కాకుత్స్థః అయోధ్యాధిపతిః - స్వదేశం విహాయాపరిచితే యస్మిన్
వసతి - తత్రానురూపం దృష్టాంత మాహ కుబేర ఇతి - చైత్రరథవాసయోగ్యః కుబేరః ఇంద్రో
ద్వానే నందన ఇవ - యద్వా స్వగృహం విహాయ స్వగృహోద్వానే విహరమాణో వైశవణ ఇవ
వసతీత్యర్థః-ఇత్వాకూటా మియం భూమి స్సతైలవనకాననేత్యుక్తే శ్చిత్రకూటోపి రామశిషయోహి
నందనోపమానేన రామస్య చిత్రకూటే భోగ్యతాప్రకర్ష ఉచ్యతే-కాకుత్స్థః కాకుత్స్థకులౌద్భవః -
యథా స్వకుల మకృతార్థయత్ తథా స్వవాసస్థల మప్యకృతార్థయ దితి భావః - యద్వా కుబేర

త్యైః పారసహితై రమాత్యైశ్చ సహ ద్విజాతిభి ర్గురుభిః ద్విజాతిభి స్సహ వర్తమానైః గురుభిశ్చ
పరివృతః పద్భ్యం సర్వం చరిష్యామితి సంబంధః. ౫. యావదితి. శాంతిః దుఃఖప్రశమః. ౬. ౭.
యావదితి. పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ వజ్రాంకుశధ్వజారవిందం సుధాకలశాది 'మహారాజలక్షణాన్వితౌ'.
౮. ౯. సిద్ధార్థ ఇతి. చంద్రవిమలోపమం నిర్మలచంద్రసదృశం. ౧౦. ౧౧. సుభగ ఇతి. గిరిరాజోపమః

నందనే. ౧౨. కృతకార్య మిదం దుర్గం వనం వ్యాశనిషేవితం, యదధ్యాస్తే
మహాతేజా రామ శ్శస్త్రభృతాం వరః. ౧౩. ఏవ ముక్త్యా మహాతేజా భరతః
పురుషర్షభః, పద్భ్యా మేవ మహాబాహుః ప్రవివేశ మహద్వనం. ౧౪. సతాని
ద్రుమజాలాని జాతాని గిరిసానుషు, పుష్పితాగ్రాణి మధ్యేన జగామ వదతాం
వరః. ౧౫. సగిరే శ్చిత్రకూటస్య సాలమాసాద్య పుష్పితం, రామాశ్రమ
గతస్యాగ్నే ర్దదర్శ భజ ముచ్చితం. ౧౬. తం దృష్ట్వా భరత శ్రీమాన్ ము
మోహ సహబాంధవః, అత్ర రామ ఇతి జ్ఞాత్వా గతః పార మివాంభసః. ౧౭.
స చిత్రకూటే తు గిరౌ నిశమ్య రామాశ్రమం పుణ్యజనోపపన్నం, గుహేన సార్థం
త్వరితో జగామ పున ర్నివేశ్యైవ చమూం మహాత్మా. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యాకాండే - అష్టనవతితమస్సర్గః.

నివిష్టాయాం తు సేనాయా ముత్సుకో భరత స్తదా, జగామ భ్రాతరం

ఇవ నందనే - భూవాచకేన కుశదేవ జగ దుపలక్ష్యతే - బేరం శరీరం - కుబేరో జగచ్ఛరీరః పర
మాత్మా - నందన ఇవ వైకుంఠనందనవన ఇవ. ౧౨. కృతకార్యమితి. కృతకార్యం కృతార్థం - దుర్గం
దుష్ప్రవేశం - వ్యాశనిషేవితం దుష్టసర్వాశ్రితం - కృతకృత్యత్వే హేతుః యదిత్యాది - వనం
దుర్గ మితి స్థలస్వభావేనవా స్వానర్హ త్వ ముక్తం - మహాతేజా ఇత్యాదినా రామవైభవాపేక్షయాపి
వాసానర్హ త్వ ముచ్యతే. ౧౩. ఏవ మితి. మహాతేజా ఇత్యాదినా పద్భ్యాం గమనానర్హ త్వ ముచ్యతే.
౧౪. స ఇతి. ద్రుమజాలాని మధ్యేన - ద్రుమజాలానాం మధ్యేనేత్యర్థః - మధ్యశబ్దస్య దిగ్వా
చిత్వా దేనపా ద్వితీయేతి ద్వితీయా-వదతాంవర ఇత్యనేన రామసన్నిధౌ వక్తవ్యవిశేషం చింతయ
న్నేవ జగామేత్యుక్తం. ౧౫. స ఇతి. అగ్నే ర్భజం ధూమం-పూర్వం ధూమాగ్రదర్శనం - అధునా
సమీపత్వా తన్మూలదర్శన మితి న పునరుక్తిః. ౧౬. త మితి. ముమోహ మోహసదృశం పార
వశ్యం ప్రాప-ముమోదేతి చ పాఠః-అంభసః సముద్రస్య పారం గత ఇవ అభూదితి శేషః. ౧౭.
స ఇతి. నిశమ్య దృష్ట్వా - దీర్ఘభావ ఆర్షః - తత్సమీపస్థజనేభ్యః శ్రుత్వేతి నార్థః-అతఏవ పుణ్య
జనోపపన్న మి త్యుచ్యతే - గుహేనేతి ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పున ర్నివేశ్య అన్వేష
ణార్థ మాగతాం చమూ మపి స్థాపయిత్వా - మహాత్మా దృఢాధ్యవసాయః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
అష్టనవతితమస్సర్గః.

అథ భరతస్య రామసంగమ ఏకానశతతమే-నివిష్టాయా మిత్యాది. నివిష్టాయాం సేనాయాం
స్వయం తత్ర త్కణం నివిష్ట స్సక్ - ఉత్సుకః సాభిలాషః - శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్ - అనుః

హిమవత్సదృశః-నందనే కుబేరోద్యానే. ౧౨. కృతకార్యమితి. కృతకార్యం కృతార్థం స్థావరత్వమో
చకరామపాదాగ్రరజోగ్రస్తతయా కృతార్థ మిత్యర్థః. ౧౩. ౧౪. స ఇతి. ద్రుమజాలాని మధ్యేన
ద్రుమజాలానాం మధ్యేన. ౧౫. స ఇతి. అగ్నే ర్భజం ధూమం. ౧౬. ౧౭. స ఇతి. నిశమ్య దృష్ట్వా-
పుణ్యజనోపపన్నం తపస్విజన యుక్తం-గుహేనేత్యేతత్ప్రధానజనోపలక్షణపరం - చమూం పున
ర్నివేశ్య-అన్వేషణార్థ మాగతాం చమూ మపి స్థాపయిత్వా. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం-అష్టనవతితమస్సర్గః.

నివిష్టాయా మితి. శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్ - ఆశ్రమసమీపవర్తి చిన్హ మితి శేషః. ౧.

ద్రష్టుం శత్రుఘ్న మనుదర్శయన్. ౧. ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య మాతృార్థే శీఘ్ర మానయ, ఇతి త్వరిత మగ్రేస జగామ గురువత్సలః. ౨. సుమంత్ర స్త్వపి శత్రుఘ్న మదూరా దన్వపద్యత, రామదర్శనజ స్తర్షో భరతస్యేవ తస్య చ. ౩. గచ్ఛ న్నేవాథ భరత స్తాపసాలయ సంస్థితాం, భ్రాతృః పర్ణకుటీం శ్రీమా నుటజం చ దదర్శహ. ౪. శాలాయా స్త్వగ్రత స్తస్యా దదర్శ భరత స్తదా, కాష్ఠాని చావ భగ్నాని పుష్పాణ్యుపచితాని చ. ౫. స లక్ష్మణస్య రామస్య దదర్శాశ్రమ మీ యుషః, కృతం వృక్షే ష్వభిజ్ఞానం కుశచీరైః క్వచి త్క్వచిత్. ౬ దదర్శచ వనే తస్మిన్ మహత స్సంచయాన్ కృతాన్, మృగాణాం మహిషాణాంచ కరీషై శ్శీత కారణాత్. ౭. గచ్ఛన్నేవ మహాబాహు ద్వ్యతిమాన్ భరత స్తదా, శత్రుఘ్నం

కర్తవ్యవచనీయః - శత్రుఘ్నస్య రామాశ్రమసామీప్యచిహ్నాని ప్రదర్శయన్-జగామ. ౧. ఋషి మితి. మాతృార్థే శీఘ్ర మానయేతి ఋషిం వసిష్ఠం సందిశ్య జగామేత్యన్వయః - అనేన రామా వాసం నిశ్చిత్త్య పశ్యా దానేష్యామితి ధియా మహానేనానిపేషే మాతృా ర్ని వేశితవానితి గమ్యతే. ౨. తత్పశ్యా చ్చత్రుఘ్న స్తత్పశ్యాత్ సుమంత్రశ్చ గత ఇత్యాహ - సుమంత్ర ఇతి. సుమంత్రో ప్యదూరాత్ సమీపే-శత్రుఘ్న మన్వపద్యత అన్వగచ్ఛత్-తత్ర హేతు మాహ. రామేతి-రామద ర్శనజ స్తర్షః రామదర్శనముద్దిశ్య జనితోఽభిలాషః - 'కామోఽభిలాష స్తర్ష శ్చే' త్యమరః. తస్య శత్రుఘ్నస్య - చకారాత్ సుమంత్రస్య చాస్తి హీత్యర్థః - సుమంత్రస్య త్వరితాగమనాద్వసిష్ఠ ఏవ మాత్రానయనే నియుక్త ఇత్యావేదితం. ౩. గచ్ఛన్నితి. తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాల యానాం మధ్యే స్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానా మితి వార్థః - పర్ణకుటీం అగ్న్యగారభూతాం పర్ణశాలాం - ఉటజం దిదృక్షయా సమాగతై స్తాపసై స్సహ సుఖివస్థానార్థ ముపకల్పితాం పర్ణ శాలాం - యద్వా భ్రాతృః పర్ణకుటీం సీతయాసహ శయనార్థం నిర్మితాం పర్ణశాలాం - శ్రీమాన్ తాదాత్మికప్రీతిజనితకాంతిమాన్ - ఉటజం దివావస్థానార్థం కల్పితం పర్ణమండపం-యద్వా పర్ణ శాలాం మహాశాలాం - ఉటజం తన్మధ్యవర్తి సదావస్థానాస్థానం - తదైవ వక్ష్యతి దదర్శ మహతీ మిత్యాదినా - దదర్శచిహ్నై రుత్ప్రేక్షితవాన్. ౪. చిహ్న స్యేవాహ - శాలాయా ఇత్యాదినా. కాష్ఠాని రాత్రౌ ప్రకాశాయ జ్వలనీయాని - పుష్పాణి పూజార్థాని. ౫. సలక్ష్మణస్యేతి. ఈయుషః జలాశయా దాశ్రమం గచ్ఛతో రామస్య - ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చేత్యత్ర నాత్రోపసర్గ స్తంత్రం - అన్యోపసర్గ పూర్వా నిరుపసర్గాచ్చ భవ త్యేవేతి వృత్తికృతోక్తత్వా దనుపసర్గ పూర్వా దిణిక్వసుః - కుశాదిభిః కృతం - అభిజ్ఞానం చిహ్నం - అన్యోన్యస్య గమనాగమనపరిజ్ఞానార్థం కృతం చిహ్నం దదర్శ. ౬. దదర్శచేతి. కరీషైః కృతాన్ సంచయా నిత్యన్వయః - శీతకారణాత్ శీతనిరవాణార్థం. ౭. గచ్ఛన్నితి. అమాత్యాన్ సుమంత్రం - బహువచనం పూజార్థం - యద్వా

* తి. ఆనయేతి. సందిశ్య స్వయం త్వరిత స్సన్నగ్రే జగామ నతు మాతృాః ప్రతీక్ష్య స్థితవాన్. ౨. సుమంత్ర ఇతి. రామదర్శనజ స్తర్షః రామదర్శన ముద్దిశ్య జనితాభిలాషః-తస్య శత్రుఘ్నస్య చకారేణ సుమంత్రస్య చ. ౩. గచ్ఛన్నితి. తాపసాలయసంస్థితాం తాపసాలయసమానసంస్థానాం-పర్ణకుటీం అగ్న్యగారనివాసభూతాం పర్ణశాలా ముటజంచ బహిస్సుఖివస్థానార్థ ముపకల్పిత మాశ్రమంచ దదర్శేత్యర్థః. ౪. శాలాయా ఇతి. ఉపచితాని సంపాదితాని. ౫. సలక్ష్మణస్యేతి. ఆశ్రమం ఈయు షః ప్రాప్తవతః కృత మభిజ్ఞానం మార్గ పరిజ్ఞానార్థం కృతిచిహ్నం కుశచీరైః కుశైః వల్కులైః. ౬.

చాబ్రవీ ధృష్టస్తా నమాత్యాంశ్చ సర్వశః. ౮. మన్యే ప్రాప్తాస్తస్య తం దేశం భర
ద్వాజోయ మబ్రవీత్, నాతదూరేహి మన్యేహం నదీం మందాకినీ మితః. ౯.
ఉచై చృబ్ధాని చీరాణి లక్ష్మణేన భవే దయం, అభిజ్ఞానకృతః పంథా వికాలే గంతు
మిచ్ఛతా. ౧౦. ఇదం చోదా త్తదంతానాం కుజ్జరాణాం తరస్వినాం, శైలపా
ర్శ్వే పరిక్రాంత మన్యోన్య మభిగర్జతాం. ౧౧. యమేవాధాతుమిచ్ఛంతి తాపసా

అనేనైవావగమ్యతే - అన్యే పృథుమాత్యా స్సుమంత్రేణ సహగతా ఇతి. ౮. మన్య ఇతి, ఇతః
అస్తాత్ ప్రదేశాత్ - మందాకినీం నాతిదూరే మన్యే - ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః - అతః
యందేశం భరద్వాజో అబ్రవీత్ తం దేశం ప్రాప్తాస్తేతి మన్యే - ప్రాప్తాః స్తే త్యేవపక్తవ్యే
మన్య ఇత్యుక్త్యా అయ మర్థో అవగమ్యతే - కైకేయ్యా రాజ నిత్యాహుతస్య భాగ్యహీనస్య
మేనేయం తద్దేశప్రాప్తి ర్భవితు మర్హతి - కింతు భ్రమస్వప్నాది వ్యన్యతమోయ మితి. ౯. ఉచైచ
రితి. ఉచైచృబ్ధాని చీరాణి - ఉన్నతప్రదేశే చీరాణి బద్ధాని దృశ్యంతే-తస్తాత్ అయంపంథాః
వికాలే అకాలే సాయంకాలాదౌ-గంతు మిచ్ఛతా ఫలమూలజలాదిసంగ్రహణార్థం గంతుమిచ్ఛతా
లక్ష్మణేన అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవేత్-అతో-అనేనైవాస్తాభి ర్గంతవ్య మితి భావః. ౧౦.
మార్గచిహ్నకరణం గజవదమర్దనశ్లిష్టత్వేన దుర్జ్ఞానా దిత్యాశయే నాహ - ఇదంచేతి. ఉదాత్తదం
తానాం మహాదంతానాం - 'మహాత్యుదాత్తఉచోచ్ఛక్తా' వితి వైజయంతీ, తరస్వినాం వేగవతాం
అన్యోన్య మభిగర్జతాం అన్యోన్యంప్రతి గర్జతాం గజానాం శైలపార్శ్వే పరిక్రాంత మిదం పరిక్ర
మణస్తాన మిదం - త్తోదికరణేచే త్యధికరణేక్తః - ఇద మేషామాసిత మిత్యాదివత్ - అస్మిన్ మార్గే
కుంజరాః పరిక్రాంతా ఇత్యర్థః - అన్యోన్యోపాతిశయేన వేగాద్దంతాదంతి ప్రహరంకుర్వతా మా
శ్రమప్రవేశస్యాశక్యత్వా దాశ్రమప్రాంతగమన మాశ్రమప్రదేశం సూచయతీత్యర్థః. ౧౧. రామా
శ్రమస్యాత్యంతసన్నిహితత్వజ్ఞాపకం ధూమబాహుశ్చం దర్శయేతి - యమితి. తాపసాః యమగ్ని
మాధాతు మిచ్ఛంతి సాయంప్రాయతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితు మిచ్ఛంతి-తస్య కృష్ణవర్ణన స్సంకు
లసాధూమో దృశ్యతే-పచనాగ్నే ర్హోమాగ్నేశ్చ వ్యావృత్తం సంతతస్థాయీగార్హ పత్యాగ్నిం దర్శ
యితుం సంకులశబ్దః - అతినిబిడ ఇత్యర్థః - పచనే జ్వాలానాం హోమేచ శరోంగారాణా మపే
క్షితత్వాన్న తదా ధూమనిబిడసంభవ ఇతి భావః - అనేన రామస్యాగ్న్యాధానాభావా చ్ఛాంతా
గ్ని రత్ర నోచ్యతే - కింతు ధార్యః స్తార్తాగ్నిః - యది హితస్య త్రేతాగ్ని స్సాన్వితదా - రామః
కమలవత్రాక్షః పురోధస మథాబ్రవీత్, అగ్నిహోత్రం వజ త్వగే సర్విర్జ్వలితపావకమితిచరమ
యాత్రాయా మగ్నిహోత్రపురస్కారశ్రవణా ద్వనయాత్రాయా మపి తథా దృశ్యేత - అనుసరం
తోపి హి పారవృద్ధా స్సాగ్నయవివ సమాగతా ఇత్యుచ్యంతే - కించ - దీక్షితం వ్రతసంపన్నం

దదర్శేతి. మృగాణాం మహిషాణాం కరీష్యై కృతాన్ - సంచయానితి సంబంధః. ౨. ఏవ
మేతాన్ పదార్థాన్ పశ్యన్ గచ్ఛ స్నేవ శత్రుఘ్నమబ్రవీత్. ౩. మన్య ఇతి, ఇతః అస్తా
త్ప్రదేశాత్ మందాకినీంచ నాతిదూరే మన్యే ప్రత్యాసన్నాం మన్య ఇత్యర్థః. ఉచైచరితి. ఉచైచృ
ద్ధాని చీరాణి కస్తా దయం పంథాః వికాలే గంతు మిచ్ఛతా-ఫలమూలసంగ్రహార్థ మకాలేగంతుమి
చ్ఛతా లక్ష్మణేన-అభిజ్ఞానకృతః కృతాభిజ్ఞానో భవే దితి సంబంధః. ౧౦. ఇదమితి. ఉదాత్తదంతానాం
మహాదంతానాం-ఇదం పరిక్రాంతం పరిక్రమణస్తానమితి సంబంధః. ౧౧. యమితి. తాపసాయమగ్నిం
సంతత మాధాతుం - సాయం ప్రాతర్హోమార్థం సర్వదా రక్షితుమిచ్ఛంతి-తస్య కృష్ణవర్ణనః అగ్నే

స్సతతం వనే, తస్యాసౌ దృశ్యతే ధూమ స్సంకులః కృష్ణవర్తనః. ౧౨. అత్రాహం
పురుషవ్యాఘ్రం గురుసంస్కారకారిణం, ఆర్యం ద్రక్ష్యామి సంహృష్టో మహర్షి
మివ రాఘవం. ౧౩. అథ గత్వా ముహూర్తం తు చిత్రకూటం స రాఘవః, మం
దాకినీ మనుప్రాప్త స్తం జనం చేద మబ్రవీత్. ౧౪. జగత్యాం పురుషవ్యాఘ్ర
ఆస్తే వీరాసనే రతః, జనేంద్రో నిర్జనం ప్రాప్య ధిజ్ఞే జన్తసజీవితం. ౧౫. మత్కృతే

వరాజినధరం శుచిం, కురంగశృంగపాణిం చ పశ్యంతీ త్వాం భజామ్యహ మితి సీతామనోరథశ్రవ
ణా ద్రాజ్యాభిషేకాత్ పూర్వం నయజ్ఞోనుష్ఠిత ఇతి గమ్యతే - తతోయ మగ్ని ర్గృహ్యగ్ని రేవ-
నచ తస్యా ప్యానయనం నపూర్వ ముక్త మితి వాచ్యం-తస్మాత్త సమారోపణేనానేతు శక్యత్వాత్ -
నచాత్మసమారోపణేపి సాయంప్రాతర్హోమః కార్యః సతు నోక్తః ప్రత్యుత తమసాతీరే గంగా
కూలే పృక్షమూలే భరద్వాజాశ్రమే యమునాతటేచ సంధ్యావందన మేవోక్తం - ఆత్రచ శ్లోకే
తాపసవనశబ్దాభ్యాం వనే తాపసానాం శీతనివారణ ప్రకాశకరణకందమూలాదిపచనసాధనతయా
సంగ్రహ్యా ఏవాగ్ని రుచ్యత ఇతి వక్తుం శక్యతే - ఆధాతుం సంగృహీతు మిత్యర్థః - అతో యమ
గ్నిః పచనా ద్యర్థ ఏవ - నతు ధార్యః స్తార్తాగ్ని రితిచేన్న - 'ప్రాగుదక్ష్పవణాం వేదిం విశా
లాం దీప్తపావకా' మితి వక్ష్యమాణవిరోధాత్ - న హ్యసంస్కృతాగ్నే ర్వేదిసంబంధః ప్రసిద్ధః-
ప్రాగుదక్ష్పవణత్వాది వేదిలక్షణం చోచ్యమానం వేదిం తత్థన్ మగ్నించ సంస్కృతావవగమయతి -
య ద్యేవం కథం తర్హి సాయంప్రాత ర్హోమవచన మితి చేత్ - నహ్యేకం స్వచ్ఛందగామినా ము
నినా అసత్యా మిచ్ఛాయా మసతిచ ఫలే పునఃపున ర్వక్తవ్యం-వక్ష్యతితూపరిష్టాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమే -
'అథ తేగ్నిం సురాంజైవ వైదేహీరామలక్ష్మణౌ, కాల్యం విధివ దభ్యర్చ్య తపస్విసరణే వనే, ఉద
యంతం దినకరం దృష్ట్వా విగతకల్త షాః, సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యైవ మిదం వచన మబ్రు వ'న్నితి-ఆత్రా
నుదితహోమపక్షేణ ఉదయాత్ పూర్వ మగ్నికార్యవచనా దగ్నిమిత్యేకవచనాచ్చ ఔపాసనం
సమ్య గుక్త మిత్యేవమేవ సర్వత్ర ద్రష్టవ్య మితి - అత్రచాగ్నికార్యే రామస్య సాక్షాత్ప్రధాన
కర్తృత్వేన సీతాయా స్సహ భావేన ప్రణయనాదినాచ లక్ష్యణస్య సమిదాదినం పాదనరూపసహ
కారిత్వేన చాన్వయ ఇతి జ్ఞేయం - తపస్విసరణే వన ఇత్యనేనాతిసంకటదేశేపి యథావ దనుష్ఠాన
శ్రద్ధావిశేష ఉచ్యతే - అత శ్చతుర్దశసు వనవాససంవత్సరేషు సీతాహరణవర్యంతం రామస్య చిత్ర
కూటాదిపంచవట్కంలేషు ప్రదేశేషు యత్ర మాససంవత్సరాదివాసేన చిరకాలావస్థానం తత్ర బహిః
స్తార్తనిత్యాగ్నిధారణం - అన్యత్రాత్మని సమిధివా సమారోప్య హోమకాలేవరోప్య సాయంప్రాత
రౌపాసన మితిదిక్ - అస్తిక్ శ్లోకేచ తాపసా యమాధాతు మిచ్ఛంతీ త్యస్యార్థశ్చ వర్జితః-లేన
చ రామాశ్రమచిహ్నత్వవ త్పావనత్వ మప్యుక్తం భవతి. ౧౨. అత్రేతి. గురుసంస్కారకారిణం గురు
సంస్కారః శ్రేష్ఠసంస్కారః - మంత్రోపదేశాదిః-తత్కారిణం. ౧౩. అథేతి. రాఘవః భరతః -
తం జనం సహగతం శత్రుఘ్నాదికం. జగత్యా మిత్యాది. జగత్యాం భూమా వీరాసనే దక్షిణజా
నూపరిన్యస్తవామపాదతయావస్థానే-ధిజ్ఞే జన్త సజీవిత మితి - మే జన్త ప్రాణం చ ధిగి త్యర్థః.
౧౫. మత్కృత ఇతి. మత్కృతే వ్యసనంప్రాప్తః కైకేయ్యా మమ రాజ్యప్రాపణకృతే రాజ్య
భ్రంశరూపవ్యసనం ప్రాప్తః - ఇతి లోకసమాక్రమ్యః ఏవం ప్రకారేణ లోకై రపవాదం ప్రాపితః-

ధూమ ఇతి సంబంధః. ౧౨. ౧౩. *తి. స రాఘవో భరతః - మందాకినీ మచు చిత్రకూటం ప్రాప్త
ఇ త్యన్వయః. ౧౪. * తి. వీరాసనేయోగినా మాసనే. ౧౫. ఇతీతి. ఇత్యేవం ప్రకారేణ లోకసమా

వ్యసనం ప్రాప్తో లోకనాథో మహాద్యుతిః, సర్వాన్ కామాన్ పరిత్యజ్య వనే
 వసతి రాఘవః, ఇతి లోకసమాక్రమ్యః పాదేష్వద్యప్రసాదయన్, రామస్య నిప
 తిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య చ. ౧౭. ఏవం స విలపం స్తస్మిన్ వనే దశరథా
 త్తజః, దదర్శ మహతీం పుణ్యాం పర్ణశాలాం మనోరమాం, సాలతాలాశ్శుక
 ర్ణానాం పల్లై ర్బహుభి రావృతాం, విశాలాం మృదుభి స్తీర్ణాం కుశై ర్వేది
 మివాధ్వరే, శక్రాయుధనికాశైశ్చ కార్షకై ర్భారసాధనైః, రుక్తపృష్ఠై ర్మహా
 సారై శ్శోభితాం శత్రుబాధకైః, అర్కరశ్మిప్రతీకాశై ర్హిరై స్తూణీగతై శ్శరైః,
 శోభితాం దీప్తవదనై స్సరై ర్భోగవతీ మివ, మహారజతవాసోభ్యా మసిభ్యాం
 చ విరాజితాం, రుక్తబిందువిచిత్రాభ్యాం చర్మభ్యాం చాపి శోభితాం, గోధాం
 గుళిత్రై రాసక్తై శ్చిత్రైః కాంచనభూషితైః, అరిసంఘై రనాధృప్యాం మృగై
 స్సింహగుహా మివ. ౨౩. ప్రాగుదక్ష్ప్రవణాం వేదిం విశాలాం దీప్తపావకాం,

ప్రసాదయన్ ప్రసాదనా ధేతోః - లక్ష్మణస్య చేతి - తస్య కనిష్ఠత్వేపి కార్యగౌరవాత్
 పాదపతనం - యది మయా ప్రసాద్యమానే రామే లక్ష్మణః కై కేయాకృతాపకారం మయ్యారో
 వ్య మాప్రసీదేతి రామం నిరుంధ్యా తర్హి లక్ష్మణస్యాపి పాదయో ర్నిపత్య త మపి ప్రసాదయ
 మ్యామి - యది రామప్రసాదనరూపం కార్యం కేవలం సుసాధితం భవేత్ తదానీం కనిష్ఠపాదపత
 నం దోషాయేతి భరతహృదయం - పాతభేదః - సీతాయాశ్చ పునఃపున రితి పాతః - సీతాయా
 లక్ష్మణస్యచేతి పాతే రామభక్తత్వేన వయో నాదృత మితి బోధ్యం - 'నవరీత్యవయోవంద్యా' ఇతి
 స్మరణాత్. ౧౭. ఏవ మిత్యారభ్య గుహామివేత్యంతమేకం వాక్యం. సాలాశ్శుకర్ణా దన్యో
 వృక్షః - ఆశ్శుకర్ణ స్పర్జితరుః - తాలా మృదువర్ణః శ్రీతాలః - కార్షకై రితి బహువచనా దభ్యా
 సయోగ్యం కార్షకాంతర మస్తీతి గమ్యతే - భారసాధనై ర్దుర్లభయవైః - యద్వా - అతి గురు
 తరరణకార్యసాధనభూతైః - యద్వా భారో ధనుః పరిమాణవిశేషః - యథోక్తం ధనుర్వేదే -
 ఈశానసంహితాయాం - 'భారంపలశతంవిదుః, తేన భారేణ చాపానాం ప్రమాణ ముపలభ్యత' ఇతి.
 రుక్తపృష్ఠైః కనకానులిప్తపృష్ఠప్రదేశైః మహాసారైః మహాస్థిరాంశైః - 'సారోబలస్థిరాంశేచే'
 త్యమరః. భోగవతీ సర్పనగరీ - మహారజతవాసోభ్యాం స్వర్ణమయకోశాభ్యాం - రుక్తబిందు విచ
 త్రాభ్యాం శోభావిశేషాయ మధ్యే శిన్వినిర్మితకనకబిందు విచిత్రాభ్యాం - పాతభేదః - ఆత్మబిందు
 విచిత్రాభ్యాం వ్యాఘ్రచర్మకృతతయా స్వాభావికనానావర్ణబిందువిచిత్రాభ్యాం - చర్మభ్యాం -
 ఖేటకాభ్యాం - 'ఖేటకం ఫలకం చర్మే' తి హలాయుధః. గోధాంగుళిత్రైః గోధాభ్యా
 ఘాతవారణం - అంగుళిత్రం అంగుళిత్రాణం - ఉపలక్షణే తృతీయా - శోభితా మిత్యనుకర్షోవా
 అనాధృప్యాం అప్రధృప్యాం. ౨౩. ప్రాగుదక్ష్ప్రవణా మితి. ప్రాగుదక్ష్ప్రవణాం ప్రాగుదక్ష్ప్రవణా

కుష్టః జనేష్వపవాదం ప్రాశితః - ప్రసాదయన్ ప్రార్థనా ధేతోః. ౧౭. * శక్రాయుధేతి. భార
 సాధనైః - భారః పలశతం తేన సాధ్యంతే సంపాద్యంత ఇతి భారసాధనాని * మహారజతవా
 సోభ్యా మితి. మహారజతవాసోభ్యాం సువర్ణనిర్మితకోశాభ్యాం - చర్మభ్యాం ఫలకాభ్యాం - గోధా
 భ్యాఘాతవారణం అంగుళిత్ర మంగుళిత్రాణం అనాధృప్యా మప్రధృప్యాం - ఆసక్తైః తత్త త్సా
 ధనేషు స్థాపితై రిత్యర్థః. ౧౯-౨౩. ప్రా గితి. ప్రాగుదక్ష్ప్రవణాం ఈశాన్యభాగనిర్మామిత్యర్థః.

దదర్శ భరత స్తత్ర పుణ్యాం రామనివేశనే. ౨౪. నిరీక్ష్య సముహూర్తం తు
దదర్శ భరతో గురుం, ఉటజే రామ మాసీనం జటామండలధారిణం. ౨౫. తంతు
కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం, దదర్శరామ మాసీన మభితః పావకోపమం,
సింహస్కంధం మహాబాహుం పుండరీకనిభేక్షణం, పృథివ్యా స్సాగరాంతాయా
భర్తారం ధర్మచారిణం, ఉపవిష్టం మహాబాహుం బ్రహ్మణ మివ శాశ్వతం, స్థండి
లే దర్శసం స్తీర్ణే నీతయా లక్ష్మణేన చ. ౨౬. తం దృష్ట్వా భరతః శ్రీమాన్ దుగ్ధ
శోకపరిప్లుతః, అభ్యధావత ధర్తాత్తా భరతః కై కయీసుతః. ౨౭. దృష్ట్వైవ విల
లాపార్తో బాష్పసందిగ్ధయా గిరా, అశక్నువన్ ధారయితుం ధైర్యా ద్వచన
మబ్రవీత్. ౩౦. య స్సంసది ప్రకృతిభి ర్భవే ద్యుక్త ఉపాసితం, వనై ర్వి ర్మలై

క్రమనిమ్నం - ప్ర వణోదక్షిణే ప్ర హ్వే క్రమనిమ్న చతుష్పథ'ఇతి వైజయంతీ, తత్ర రామనివే
శనే పూర్వోక్తపర్ణశాలాయా మిత్యర్థః. ౨౪. నిరీక్ష్యతి. జటామండలధారిత్వ వైలక్షణ్యేన నిశ్చ
యార్థం ముహూర్తం నిరీక్ష్య - తేజోవిశేషేణ సామాన్యేన స్వగురుం జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - ఆస్తి
శ్లోకే ఉత్తరాధే జటామండలధారిణ మిత్యత్ర ణకారో గాయత్ర్యా సప్త మాక్షరం-షట్ సహస్రం
శ్లోకా గతాః. ౨౫. విశేషతో దర్శన మాహ - తం త్విత్యాదినా. మహర్హవసనోపేతస్య ఇదానీం
తతో వైలక్షణ్య మాహ - తం త్వితి - తదేవ వైలక్షణ్యం దర్శయతి - కృష్ణాజినధర మితి -
కృష్ణాజినధరం ఉత్తరీయతయా కృష్ణాజినధరం - అధరాంబరత్వేన చీరవల్కలవాససం - కృష్ణాజిన
ధరం చీరవల్కలవాససం - పూర్వస్థా చోభావిశేషయుక్తం రామం - వల్కలాదిధారణే ప్యపరా
వర్తమానం రామణీయక ముచ్యతే - ఆసీనం కించి దాసన మాస్థాయాత్థానం ధ్యాయంతం-అభితః
పావకోపమంతాదృశతపోవిశేషేణసమంతా త్రేజః పరివృతం - యద్వా - 'నీలతోయదమధ్యస్థా
విద్యుల్లేఖేవ భాస్వరా' ఇత్యుక్తరీత్యావిద్యుల్లేఖామధ్యవర్తి నీలతోయద మివ స్థిత మిత్యర్థః-యద్వా
విరోధినా మనభిభవనీయమిత్యర్థః-యద్వా ఉటజే రామ మాసీనం ఆయోధ్యాస్థితసమాజాపేక్షయా
ల్పతరాపీయం సభామహతీజాతా-కుతః-అభితః పావకోపమం-తత్సభాయాం సమీప స్థస్యభ్రాతురపి
హ్యత్ర సమీప మాగంతుం నశక్యతే-నహి జ్వలత్యనలే కస్యాపి సమీప మాగంతుం శక్యం-యద్వా
ఉటజే రామ మి త్యత్ర రామం శ్యామం-అథ రామా సావిత్రా విత్యత్ర తథా ప్రయోగాత్ -
యద్వా పావకోపమం - దుర్దర్శ మిత్యర్థః-అత ఏవ పూర్వశ్లోకో నిరీక్ష్య సముహూర్త మిత్యుక్తం-
బ్రహ్మపేక్షయాస్య వైలక్షణ్య ముచ్యతే-శాశ్వత మితి-స్థండిలే భూమా. ౨౬. త మితి. ద్వితీయో
భరతశబ్ద ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౭. దృష్ట్వతి. దృష్ట్వైవ దర్శనమాత్రేణేత్యర్థః - ఆర్తః
భిన్నః-తా మార్తిం ధారయితు మశక్నువన్ - బాష్పసందిగ్ధయా శోకోష్ణణా సందిగ్ధపర్ణయా
గిరా ఉపలక్షితః. ౩౦ య ఇతి. సాసది సభాయాం - యుక్తః అర్హః. ౩౧. వాసోభి రితి. బహు

గాయత్ర్యాణీతి సప్తమాక్షరం - ఉటజరామ మిత్యస్య శ్లోకస్య షోడశాక్షరేణ సంగృహ్యతి - ఉటజే
రామ మాసీనం జటామండలధారిణం - తంతు కృష్ణాజినధరం చీరవల్కలవాససం. * తి. నిరీక్ష్యతి.
అగ్ని మితి శేషః - గురుం రామం దదర్శ. ౨౫. తం త్విత్యాది. విశేషణాంతరాభిధానార్థం దద
ర్శేతి పున ర్వచనం - అభితః - పావకోపమం - పరితః పావకవదప్రధృష్య మిత్యర్థః - స్థండిలే
భూమా. ౨౬. ౨౭. * తి. శాశ్వతం బ్రహ్మణం హిరణ్యగర్భం. ౨౮. తం దృష్ట్వతి. ద్వితీయో
భరతశబ్దః ఉత్తరశ్లోకేన సంబధ్యతే. ౨౯ - ౩౧. వాసోభి రితి. బహుసాహస్రైః బహుసహస్రమూ

రుపాసీన సోఽయమాస్తే మమాగ్రజః. 3౧. వాసోభి ర్భహుసాహస్రై ర్యో
మహాత్మా పురోచితః, మృగాజినే సోయ మిహ ప్రవస్తే ధర్మ మాచరన్. 3౨.
అథారయద్యో వివిధా శ్చిత్రా స్సుమనస స్తదా, సోయం జటాభార మిమం
వహతే రాఘవః కథం. 3౩. యస్య యజ్ఞై ర్యథోద్దిష్టై ర్యుక్తో ధర్మస్య సంచయః, శరీర
క్లేశసంభూతం సధర్మం పరిమార్గతే. 3౪. చందనేన మహార్హేణ యస్యాంగ ముప
సేవితం, మలేనతస్యాంగ మిదం కథ మార్యస్య నేవ్యతే. 3౫. మన్నిమిత్త మిదందుగ్ధ
ఖం ప్రాప్తో రామస్సుఖోచితః, ధిగ్భీవితం నృశంసస్యమమ లోకవిగర్హితం. 3౬. ఇత్యే
వం విలపన్దీనః ప్రస్విన్నముఖపంకజః, పాదావప్రాప్య రామస్య పపాత భరతో
రుదన్. 3౭. దుగ్ధఖాభితప్తో భరతో రాజపుత్రో మహాబలః, ఉక్త్వా ర్యేతి సకృద్దీనం
పునర్నోవాచ కించన. 3౮. బాష్పాపిహితకంఠశ్చ ప్రిక్ష్య రామం యశస్వినం,
ఆర్యే త్యేవాథ సంక్రుశ్య వ్యాహర్తుం నాశక త్తదా. 3౯. శత్రుఘ్న శ్చాపి రామ
స్య వవందే చరణౌ రుదన్, తా వుభౌ స సమాలింగ్య రామ శ్చాశ్రూణ్యవర్త
యత్. ౪౦. తత స్సుమంత్రేణ గుహేనచైవ సమీయతూ రాజసుతౌ వరణ్యే,
దివాకరశ్చైవ నిశాకరశ్చ యథాంబరే శుక్రబృహస్పతిభ్యాం. ౪౧. తాన్ పార్థివా
న్వారణయూథపాభాన్ సమాగతాం స్తత్ర మహత్యరణ్యే, వనాకసస్తేపి సమీ
క్ష్య సర్వే పృశూణ్యముంచన్ ప్రవిహాయ హర్షం. ౪౨. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

సాహస్రైః బహుసహస్రమూల్యైః - ఉచితః - అలంకర్తు మితి శేషః - షష్ట్యర్థే తృతీయావా -
మృగాజినే మృగచర్మణీ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి. 3౨. 3౩. యస్యేతి. యథోద్దిష్టైః యథా విహి
తైః - యథా దృష్టై రితి పాతే - శాస్త్రేష్వితి శేషః - యుక్తః యోగ్యః. 3౪—3౮. వత్తుమ
శక్యత్యే హేతు మాహ - బాష్పాపిహితకంఠ ఇత్యాదినా. బాష్పాపిహితకంఠః బాష్పనిరుద్ధకంఠః.
3౯. ౪౦. తత ఇతి. రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ. ౪౧. తానితి. తాన్ తాదృశసుఖయుక్తాన్ - సమా
గతాన్ సంగతాన్. ౪౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

ల్యైః - వాసోభి రుచితః అలంకర్తు మితి శేషః - సోయం మృగాజినే మృగచర్మణీ - ద్వితీయా
ద్వివచనమేతత్ - ప్రవస్తే ఆచ్ఛాదయతి - మృగాజినై రితి పాతే మృగాజినై రాచ్ఛాదనం కరోతీత్యర్థః.
3౨. 3౩. యస్యేతి. యథా దృష్టై ర్యథావిహితై ర్యజ్ఞై ర్ధర్మస్యసంచయో యస్య యుక్తః స రామః
శరీరక్లేశసంభూతం ధర్మం పరిమార్గతే కరోతీతి సంబంధః - యథా దృష్టై రితి పాతే శాస్త్రేష్వితి
శేషః. 3౪—౪౦. తత ఇతి. రాజసుతౌ రామలక్ష్మణౌ సమాగతాన్ సంగతాన్. ౪౧. ౪౨. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాభ్యాయాం - అయోధ్యాకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనశతతమస్సర్గః.

జటిలం చీరవసనం ప్రాంజలిం పతితం భువి, దదర్శ రామో దుర్దర్శం యు
గాంతే భాస్కరం యథా. ౧. కథం చిదభివిజ్ఞాయ వివర్ణవదనం కృశం, భ్రాతరం
భరతం రామః పరిజగ్రాహ బాహునా. ౨. ఆఘ్రాయ రామ స్తం మూర్ధ్ని పరి
ష్వజ్యచ గాఘవః, అంకే భరత మారోప్య పర్యపృచ్ఛత్సమాహితః. ౩. క్వను తేభూ

దర్శనమాత్రేణ భరతో రాజ్యం పాలయతీతి కృత్వా రాజ్యనీతిం పృచ్ఛతి శతతమే - జటి
లమితి. యద్వా - అథ భగవాన్ రామః ప్రశ్నవ్యాజేన రాజ్యరక్షణ నీతిప్రకారాన్ శిక్షయతి -
పశ్చాద్దశరథాత్యయ శ్రవణభరత స్థండిలశయనాదివ్యాపారేణ తదుపదేశావకాశాభావాత్ - జటిల
మిత్యాది. జటిలం - సమీచీనమాలికాదృష్టాచే దియం భరతస్య కేశార్హే త్యేవం దశరథో వదతి సవివ
జటాం బధ్వా తిష్ఠతీతి రామో విస్తయతే - చీరవసనం - క్లాఘ్యచీనాంబరం దృష్టంచేత్ బాలస్య
భరతస్య వసనార్హ మిద మితి పితా వదతి-సవివేదానీం వల్కలధారీ తిష్ఠతి-ప్రాంజలిం పితాయాచ
నాపూర్వకం దిశతిచే ద్యస్త్వీకరోతి ససంప్రతి స్వాభిమతస్య స్వయ మర్థ భవతి - పతితం భువి -
అంకే భరత మారోప్యేతి స్థితి ర్నలభా-కుసుమశయ్యాపి కఠినీ భవే దితి మత్వా ఉత్సంగవివ పిత్రా
శాయితః ససంప్రతి స్థలే పతితః - దదర్శ రామో దుర్దర్శం - దత్తాం దృష్టి మనాకృష్య స్థితస్య
రామస్య దర్శనాయోగ్యతయా స్థితం - యద్వా - దుర్దర్శం జటిలత్వాది వేషేణ స్నేహితజనస్య
దుష్ప్రేక్షం-దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టం యోగ్యం-కృచ్ఛ్రేణా పృభిజ్ఞాతు మయోగ్య మితి యావత్ -
యుగాంతే భాస్కరం యథా - నకేవలం రామస్య - సర్వస్యాపి జనస్య దుర్దర్శతయా స్థిత మితి
భావః-యద్వా-యుగాంతే భాస్కరం యథా యుగాంతే భువి పతితం భాస్కర మివ స్థితం-అనేన
పూర్వవ స్తహత్తరతేజోరాహిత్యం తాదృశావస్థానర్హత్వం చ వ్యజ్యతే - పాతభేదః - యుగాంతే
భువి పతితం భాస్కరం యథేత్యనేన మహత్తరతేజోరాహిత్యం తాదృశావస్థానర్హత్వం చోచ్యతే-
నను గంగాతీరే - అద్యప్రభృతి భూమాతు శయిష్యేహం తృణేషువా, ఫలమూలాశనో నిత్యం
జటాచీరాణి ధారయన్నితి జటావల్కలధారణం ప్రతిజ్ఞాతం. పున ర్నవతితమే భరద్వాజదర్శనసమ
యే-వసానోవాససీ త్నామే ఇతి - త్నామవస్త్రం ధృతవా నిత్యుచ్యతే - అత్రతు - జటిలం చీరవసన
మితి సిద్ధవదనూద్యతే-కథ మేతత్ సంగచ్ఛత ఇతిచేత్ అత్రాహుః - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ కృతత్వా
దవరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలే ధృతవా నిత్యవిరోధ ఇతి - అయంచ పరిహారః
పురైవాస్తాభిః ప్రతిపాదితః. త. ౧. కథంచి దితి. కథంచిదభివిజ్ఞాతత్వే హేతుద్వయంవివర్ణవదనం
కృశమితి. ౩. అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ మపనేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన ధర్తా నుపదిశతి - క్వన్ని
త్యాది. తేపితా క్వన్వభూదితి ప్రశ్నభంగా లోకాంతరం గతః కిమితి సిద్ధ్యతి-తత్ర హేతుః యదితి-
తదుపపాదయతి నహీతి-జీవతః జీవతి - అనాదరే షష్ఠీ-వనం నాగంతు మర్హసి-శుశ్రూషణపరత్వా

జటిల మితి. దుర్దర్శం దుఃఖేన ద్రష్టం యోగ్యం - నన్వష్టాశీతితమే సరే - జటాచీరాణి
ధారయన్నితి - భరతస్య జటాధారణాదికం శ్రూయతే-నవతితమే సర్గేతు-‘వసానో వాససీ త్నామే’
ఇతి భరద్వాజదర్శనవేశాయాం త్నామధారణం శ్రూయతే-అత్ర ‘జటిలం చీరవసన’ మితి జటావల్క
లధారణం సిద్ధవ దనూద్యత ఇతిచేత్ - ఉచ్యతే - ప్రతిజ్ఞాయాః రాత్రౌ గుహపురే కృతత్వాత్ -
అవరేద్యు ర్భరద్వాజదర్శనానంతరం జటావల్కలధారణం కరిష్యామిత్యభిప్రాయేణాగతః - తత్ర
భరద్వాజే నాతి ధ్యేననిమంత్రితత్వా దవకాశాభావాత్ భరద్వాజా శ్రమనిర్గమనానంతరం జటావల్కల
ధారణం కృతవా నిత్యేత త్సర్వ ముపపద్యత ఏవ. ౧-౩. అతిదుఃఖితస్య భరతస్య దుఃఖ-మప

త్పితా తాత యదరణ్యం త్వమాగతః, నహి త్వం జీవత స్తస్య వన మా
గంతు మర్హసి. ౪. చిరస్య బతే పశ్యామి దూరా ద్భరత మాగతం, దుష్ప్రతీక
మరణ్యేస్త్రిక్ కిం తాత వన మాగతః. ౫. కచ్చి ధారయతే తాత రాజాయత్వ
మిహాగతః, కచ్చి న్నదీన స్సహసా రాజా లోకాంతరం గతః, కచ్చి త్సామ్య సతే
రాజ్యం భ్రష్టం బాలస్య శాశ్వతం. ౬౪. కచ్చి చ్చుశ్రూషసే తాత పితరం సత్య
విక్రమం. ౭. కచ్చి ద్దశరథో రాజా కుశలీ సత్యసంగరః, రాజసూయాశ్వమేధానా
మాహర్తా ధర్మనిశ్చయః. ౮. స కచ్చి ద్బ్రాహ్మణో విద్వాన్ ధర్మనిత్యో మహా
ద్యుతిః, ఇత్వాకూణా ముపాధ్యాయో యథావ త్తాత పూజ్యతే. ౯. సా తాత
కచ్చి త్కౌసల్యా సుమిత్రాచ ప్రజావతీ, సుఖినీ కచ్చి దార్ద్రాచ దేవీ నందతి
కైకయీ. ౧౦. కచ్చి ద్వివసంపన్నః కులపుత్రో బహుశ్రుతః, అనసూయ

దితి భావః - యద్వా - తస్య త్వద్విరహాసహిష్ణుత్వా దితి - రామస్య ప్రశ్నాంతర సంబంధదర్శనేన
భరతో నోత్తర ముక్తవా నితి బోధ్యం. ౪. చిరస్యేతి. బతే త్యద్భుతే - 'భేదానుకంపా సంతోష
విస్తయామంత్రణేబతే' త్యమరః, దూరాత్ దూరావస్థిత కేకయనగరాత్ - దుష్ప్రతీకం వైవర్ణ్యాదినా
దుర్జ్ఞేయావయవం - 'అంగం ప్రతీకోఽవయవ' మి త్యమరః. కిం కిమర్థం. ౫. అస్తి న్నరణ్యే తవ కిం
ప్రయోజనం - ప్రయోజనం ద్వేధా సంభవతి - రాజని జీవతి తదాజ్ఞయా మమ దర్శనం రాజనిశ్చుతేస్య
బాల్యేన బలవద్భి రపహృతరాజ్యత్వంవా - ఆద్య మాహ కచ్చి దితి. ధారయత ఇతి ప్రాణా నితిశేషః -
యస్తాత్త్వ మిహాగతః తస్మా ద్రాజాప్రాణాన్ ధారయతే కచ్చిత్ - రాజాజీవతిచేత్త్వా మత్రాగచ్ఛం
తం నసహేతేతి భావః - కచ్చి న్నధరత ఇతి పాఠాంతరం - తదా దేహం ధారయితుం నశక్నోతి
కచ్చి దిత్యర్థః - ద్వితీయం పక్షం ప్రశ్నద్వయేన దర్శయతి కచ్చి దిత్యాది - రాజ్యం భ్రష్టం నక
చ్చిత్ ప్రజానురాగో విద్యతే కచ్చి దిత్యర్థః. ౬౪. కచ్చి చ్చుశ్రూషస ఇతి. విశృశుశ్రూషానాదరేణ
కిమాగతో సీతి పక్షాంతరం. ౭. అథ రాజ్ఞ ఆరోగ్యం పృచ్ఛతి - కచ్చి ద్దశరథ ఇతి. కుశలే అనా
మయః - రాజ్ఞో వ్యాధిపరిభూతత్వా తత్కథనాయ కిమాగతోసీతి పక్షాంతరం - సత్యసంగరః సత్య
ప్రతిజ్ఞః - సత్యప్రతిజ్ఞాం ప్రేక్ష్య పశ్యా త్తాపేన కిమకుశలం ప్రాప్త ఇతి హోర్దోభావః - కచ్చి దితి -
ఆహర్తా సంపాదయితా - కర్తేతి యావత్ - ధర్మే నిశ్చయో యస్యస ధర్మనిశ్చయః. ౮. సకచ్చి
దితి. సః ప్రసిద్ధః బ్రాహ్మణః బ్రహ్మవిత్ - తదధీతే తద్వేదేత్యన్ - విద్వాన్ సర్వవిద్యాసు కుశలః
ధర్మనిత్యవిజ్ఞానానుగుణ మనుష్టాతేత్యర్థః - మహాన్యుతిః తత్కృత బ్రహ్మవర్చసయుక్తః - ఇత్వా
కూణా ముపాధ్యాయః కులగురు ర్వసిష్ఠః - యథావత్ యథాపూర్వం తాతవత్ సంపూజ్యతే బహు
మన్యతే. ౯. సాతాతేతి. సాపూర్వం దుఃఖితతయానుభూతా కౌసల్యా సుఖినీ కచ్చిత్ - ప్రజావతీ
సుప్రజాః సుమిత్రాచ సుఖినీ కచ్చి దిత్యన్వయః - ఆర్యేతి స్వమాతు రపి బహుమానోక్తిః - కైకే
యీ నందతి కచ్చిత్ - రాజ్యలాభేనేతి శేషః. ౧౦. కచ్చి ద్వివసంపన్న ఇతి. వినయసంపన్నః

నేతుం ప్రశ్నవ్యాజేన రామో ధర్మా నుపదిశతి. క్వన్విత్వాదినా. తస్య జీవత ఇశ్యనాదరే పక్షీ.
౪. చిరస్యేతి. బతేత్యద్భుతే దూరాత్ - దూరావస్థిత కేకయనగరాత్ - దుష్ప్రతీకం కార్యవై
వర్ణ్యాదినా దుర్జ్ఞేయా వయవం. ౫. కచ్చి దితి. నధరతే కచ్చిత్ దేహం ధారయితుం నశక్నోతి
కచ్చిత్. ౬. ౭. కచ్చి దితి. ఆహర్తా కర్తేత్యర్థః - ధర్మనిశ్చయం ధర్మబుద్ధి రిత్యర్థః. ౮. స ఇతి.
ఉపాధ్యాయో వసిష్ఠః. ౯. ౧౦. కచ్చి దితి. కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - అనుద్రష్టా అనంత

రనుద్రష్టా సత్కృతస్తే పురోహితః. ౧౧. కచ్చి దగ్నిషు తే యుక్తో విధిజ్ఞో మతి
మా నృజుః, హుతం చ హోష్యమాణం చ కాలే వేదయతే సదా. ౧౨. కచ్చి
ద్దేవాన్ పితॄన్ మాతॄన్ ద్విరూన్ పితృసమా నపి, వృద్ధాంశ్చ తాత వైద్యాం
శ్చ బ్రాహ్మణాం శ్చాభిమన్యసే. ౧౩. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మర్థశాస్త్రవిశారదం,
సుధన్వాన ముపాధ్యాయం కచ్చి త్వం తాత మన్యసే. ౧౪. కచ్చి దాత్తసమా
శ్శూరా శ్శృతవంతో జితేంద్రియాః, కులీనాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ కృతాస్తే తాతమం

నిరహంకారః - కులపుత్రః సత్కులప్రసూతః - బహుశ్రుత మవధారణం యస్యస తథా - అనసూ
యుః - ఛాందస ఉప్రత్యయః - అనుద్రష్టా వసిష్ఠోపదిష్టానా ముపద్రష్టా - తే పురోహిత ఇత్యనేన
రామస్య సుయజ్ఞ ఇవ భరతస్యాపి ప్రాతిస్వికః కచ్చిత్ పురోహితో ౭స్తీతి గమ్యతే - సుయజ్ఞ
ఏవోచ్యత ఇత్యప్యాహుః - సత్కృతః పూజితః కచ్చి దిత్యన్వయః - అనేన పురోహిత స్సదా
సత్కర్తవ్య ఇతి శిక్షితం - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజనీయం. ౧౧. 'పితృవ్యపుత్రే సావత్సే వరనారీసు
తేషు చ, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో నదూషణ' మితి స్మరణా ద్వైమాతురే ష్వధివేదనదోషా
భావా ద్యజ్ఞోపి కృతఇత్యారోప్యపృచ్ఛతి - కచ్చి దగ్ని ష్వితి. అథవా అగ్నిష్వగ్ని కార్యేషు యుక్త
స్సావధానః నియుక్తోవా అగ్నిశుశ్రూషణవర ఇత్యర్థః - విధిజ్ఞః అగ్నిహోత్రాద్యశ్చ మేధాంతసకల
యాగవిధిజ్ఞః మతిమాన్ ఊహాపాహాదికల్పనచతురః - ఋజుః ప్రత్యక్షపరోక్షయో రేకరూపానుష్ఠా
నవాన్ - ఏకరూపకరణత్రయ ఇతివార్థః - పురోహిత ఇతిశేషః - కాలే తత్తద్దోమకాలే - వేదయతేతుభ్యం
జ్ఞాపయతి కచ్చిత్. ౧౨. కచ్చిద్దేవా నితి. అభిమన్యసే బహుమన్యసే - దేవేషు బహుమతి ర్యజ్ఞా
దిభి రారాధనం - పితృషు మాతృషు చ వచనకరణశుశ్రూషణే - భృత్యా నితి పాతే తత్ర బహుమతి
ర్దానం - గురుష్వనువర్తనాభిమతకరణాది - పితృసమేషు జ్ఞాతి ష్వర్థదానం - వృద్ధాదిషు నమస్కా
రాది - వృద్ధాః జ్ఞానశీలవయోభిః - విద్యా ఏషాం సంతీతి వైద్యాః విద్వాంసః తాన్ బ్రాహ్మణాన్
బ్రహ్మవిదః - యద్వా - వైద్యాన్ భిషజః తేషాం బహుమతిశ్చ ధనాదినా పరితోషణం - బ్రాహ్మణా
నితి జాతిమాత్రపరోవా - తదావిద్యాశీలాదిక మపరీత్య బ్రాహ్మణత్వమాత్రేణ యథాయోగ్యం బహు
మానం వివక్షితం. ౧౩. ఇష్వస్త్రవరసంపన్న మితి. ఇషవః అమంత్రకాబాణాః - అస్త్రాణి సమం
త్రకాః - వరశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - అర్థశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం - సుధన్వానం సుధన్వనామకం -
ఉపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచార్యం - మన్యసే బహుమన్యసే. ౧౪. కచ్చి దాత్తసమా ఇతి. ఆత్మ
సమాః విశ్వసనీయా ఇతియావత్ - శూరాః ధీరాః ఇతి యావత్ - శృతవంతః నీతిశాస్త్ర
జ్ఞాః - 'శృతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, జితేంద్రియాః పరై రలోభనీయా ఇతియావత్ కులీ
నాః ప్రామాణికకులౌత్పన్నాః - తే త్వయా. ౧౫. ఏతాదృశమంత్రకరణే కింకారణం తత్రాహ -
మంత్ర ఇతి. సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః - శాస్త్రకోవిదైః నీతిశాస్త్రనిపుణైః మంత్రధరై రమాత్యై
ద్రష్టా - తే పురోహిత ఇత్యనేన వసిష్ఠపుత్ర స్సుయజ్ఞో ౭భిప్రేతః. ౧౧. కచ్చి దితి. అగ్నిషు
అగ్ని కార్యేషు యుక్తో నియుక్తః. ౧౨. కచ్చి దితి. అభిమన్యసేయథావ ద్బహుమన్యస ఇత్యర్థః. ౧౩.
ఇష్వితి. ఇష్వస్త్రవరసంపన్నం - ఇషవః అమంత్రకాః - అస్త్రాణి సమంత్రకాని - వరశబ్దః
ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - సుధన్వానం - సుధన్వనామాన ముపాధ్యాయం ధనుర్వేదాచా
ర్యం. ౧౪. ౧౫. మంత్రఇతి. సుసంవృతః సుతరాం గుప్తః. ౧౬. * తి. అర్థనైపుణ మర్థప్రాప్తి

త్రిణః. ౧౫. మంత్రో విజయాలం హి రాజ్ఞాం భవతి రాఘవ, సుసంవృతో మంత్రధ
రై రమాత్యై శాస్త్రకోవిదైః ౧౬. కచ్చిన్నిద్రావశం నైః కచ్చి త్కాలే ప్రబు
ధ్యసే, కచ్చిచ్చాపరరాత్రేషు చింతయస్యర్థనైపుణం. ౧౭. కచ్చి న్తంత్రయసే నై
కః కచ్చి న్న బహుభిస్సహ, కచ్చితే మంత్రితో మంత్రో రాష్ట్రం న పరిధావతి. ౧౮.
కచ్చి దర్థం వినిశ్చిత్య లఘుమూలం మహోదయం, క్షీప్ర మారభ సే కర్తుం నదీర్ఘ
యసి రాఘవ. ౧౯. కచ్చి త్తేసుకృతాన్యేవ కృతరూపాణివా పునః, విదుస్తే సర్వకా
ర్యాణి నకర్తవ్యాని పార్థివాః. ౨౦. కచ్చి న్న తర్కై- రుక్త్యావా యేచా వ్యపరి
కీర్తితాః, త్వయావా తవవా మాత్యై ర్బుధ్యతే తాత మంత్రితం. ౨౧. కచ్చి
త్సహస్రా మూర్ధాణా మేక మిచ్ఛసి పండితం, పండితో హ్యర్థకృచ్ఛేషు

సుసంవృతో మంత్రో హి విజయమూలం భవతీత్యన్వయః. ౧౬. కచ్చిన్నిద్రావశ మితి. అర్థనై
పుణం-అర్థవిషయసామర్థ్య మితి యావత్. ౧౭. కచ్చి న్తంత్రయస ఇతి. ఏకోనమంత్రయసే
కచ్చిత్-ఏకేన మంత్రే క్రియమాణే తస్య కృతచి దభినివేశేన గుణాగుణయో ర్యాధార్థ్యగ్రహణం
నసిద్ధ్యే దితి భావః - బహుభి స్సహ సమంత్రయసే కచ్చిత్-బహుభి స్సహ మంత్రణేపి ప్రథమం
తావ దైకమత్యం నఘటతే - మంత్ర భేదశ్చ భవే దితి భావః-రాష్ట్రం జనపదం-నపరిధావతి నవ్యా
ప్సాతి-పూర్వం మంత్ర సంవరణ మన్యహేతు తయోక్తం-అత్ర తు స్వతంత్ర తయోచ్యత ఇతి నపున
రుక్తిః. ౧౮. కచ్చి దర్థ మితి. లఘుమూలం లఘుసాధనం-మహోదయం మహాఫలం-అర్థం కార్యం
వినిశ్చిత్య క్షీప్ర మారభ సే కచ్చిత్ - నదీర్ఘ యసి నవిశంబనే కచ్చిత్-ఏవ మన్వయవ్యతిరేకాభ్యా
ముక్తం. 'క్షీప్ర మక్రియమాణస్య కాలః పిబతి సంపద' ఇతి భావః. ౧౯. కచ్చితే సుకృతానీతి.
పార్థివాః సామంతవృషాః - తే సర్వకార్యాణి మంత్రితసర్వకార్యాణి, సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ
విదుః కచ్చిత్ - కృతరూపాణి కృతప్రాయాణివా క్షీప్ర మేవ ఫలాన్తు ఖానీతి యావత్ -
కర్తవ్యాని నవిదుః. మంత్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం నవిదు రిత్యర్థః. ౨౦. కచ్చి
న్నేతి. మంత్రితం కార్యం - త్వయావా - తవామాత్యై ర్వా-హేతుభిః - తర్కైః ఊహైః -
యుక్త్యావా అనుమానేనవా - యేచా వ్యపరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః - తైర్వా నబుధ్యతే
కచ్చిత్ వరై రితి శేషః - భవాత్ భవదీయామాత్యాశ్చ మంత్రితార్థవిషయపరాభ్యుహ్యస్థానాని
సూక్ష్మ్యాపి స్థగయంతి కచ్చి దిత్వర్థః. ౨౧. కచ్చి త్సహస్రా దితి. మూర్ధాణాం సహస్రాత్ మా

పాయం. ౧౭. కచ్చి దితి. ఏకో నమంత్రయసే కచ్చిత్-ఏకేన మంత్రే క్రియమాణే స్వకార్యాభి
నివేశేన గుణావగుణయో ర్యాధార్థ్యగ్రహణం నసిద్ధ్యేతి భావః-బహుభి స్సహమంత్రణే ప్రథమం
తావ దైకమత్యం నఘటతే - మంత్ర భేదశ్చ భవే దితి భావః-నపరిధావతి నవ్యాప్సాతి. ౧౮. కచ్చి
దితి. లఘుమూలం లఘుసాధనం - మహోదయం మహాఫలం - నదీర్ఘ యసి విలంబం నకార్షీః. ౧౯.
కచ్చి దితి. పార్థివాః సామంతవృధివీశ్వరాః తే సర్వకార్యాణి సుకృతాన్యేవ సునిష్పన్నాన్యేవ
విదుః కచ్చిత్-కృతరూపాణివా కృతప్రాయాణివా - క్షీప్ర మేవ ఫలాన్తు ఖానీతి యావత్ - కర్త
వ్యాని నవిదుః మంత్రేణ కర్తవ్యతయా నిశ్చితాని కరణాత్ పూర్వం నవిదు రిత్వర్థః. ౨౦. కచ్చి
దితి. తర్క ఊహాః యుక్తికారణం - అర్థావత్తిర్వా - యేచావరికీర్తితాః అనుక్తా ఇంగితాదయః-
తై ర్బుక్త్యావా ఇంగితాదిభిర్వా - త్వయావా తవామాత్యైర్వ సాధనభూతై ర్మంత్రితం
మంత్రం నబుధ్యతే కచ్చిత్-అన్యై రితి శేషః. ౨౧. మూర్ధాణాం సహస్రాత్ అవిమృశ్యకారిణాం

కుర్యాన్నిశ్చేయసం మహత్. ౨౨. సహస్రా ణ్యపి మూర్ఖాణాం య ద్యుపాస్తే
మహీపతిః, అథవా ప్యయుతాన్యేవ నాస్తి తేషు సహాయతా. ౨౩. ఏకో
ప్యమాత్యో మేధావీ శూరో దక్షో విచక్షణః, రాజానం రాజమాత్రం వాస్తా
పయే న్నహతీం శ్రియం. ౨౪. కచ్చిన్తుఖ్యా మహ త్వేవ మధ్యమేషు చ మధ్య
మాః, జఘన్యాస్తు జఘన్యేషు భృత్యాః కర్తసు యోజితాః. ౨౫. అమా
త్యా నుపధాతీతాః పితృవై తామహం చ్ఛుచీః, శ్రేష్ఠాః శ్రేష్ఠేషు కచ్చిత్త్వం
నియోజయసి కర్తసు. ౨౬. కచ్చిన్నోగ్రేణ దండేన భృశ ముద్వేజితప్రజం,

ర్ఖాణాం సహస్రాత్ మూర్ఖసహస్రం పరిత్యజ్యాపి - ల్యబ్ధోపే పంచమీ - పండితం విమృశ్యకారిణం
ఏకం ఇచ్ఛసి కచ్చిత్ - పండితపరిగ్రహే హేతు మాహ - పండిత ఇతి. అర్థకృచ్ఛేషు కార్యసంకటేషు -
పాఠాంతరం అర్థకృచ్ఛేషు అర్థసంకటేషు - మహాన్నిశ్చేయసం మహాదైశ్వర్యం ప్రాపయే దిత్యర్థః -
పాఠాంతరం - మహాన్నిశ్చేయసం అవ్యభిచరితఫలసాధనోపాయం - కుర్యాత్ ఉపదిశే దిత్యర్థః. ౨౨.
ఏవ మన్వయే నోపపాద్య వ్యతిరేకముఖేనోపపాదయతి - సహస్రాణీతి. ఉపాస్తే ఆశ్రయతి -
సంగృహ్ణాతీత్యర్థః - నాస్తి త్యస్తాత్ పూర్వం తథాపీ త్యుపసాగ్ర్యం - సహాయతా మంత్రోపాయసహా
యత్వం. పండితశబ్దార్థం వివృణ్వ న్నాహ - ఏక ఇతి. మేధాస్యాస్తీతి మేధావీ - అస్తాయామే
ధాస్రజోవిని రితివినిః - యుటితి పరోపన్యస్తార్థగ్రహణపటురిత్యర్థః - శూరః స్థిరబుద్ధిః - దక్షః
విచారసమర్థః - విచక్షణః అభ్యస్తనీతిశాస్త్రః. ౨౪. కచ్చిన్తుఖ్యా ఇతి. ముఖ్యాః భృత్యాః -
మహత్సు ముఖ్యేష్వేవకార్యేషు పచనపరివేషణాదిషు - కచ్చిన్నియోజితాః నతుహీనేషు
కార్యేషు - మధ్యమాః జాత్యాదినా మధ్యమా భృత్యాః మధ్యమేష్వేవ కార్యేషు శయ్యాసనా
నయనాదిషు నియోజితాః - నతూత్తమాధమకార్యేషు - జఘన్యాః జాత్యాదిహీనాః భృత్యాః -
జఘన్యేష్వేవ కార్యేషు పాదప్రక్షాళనపాదుకానయన పాదసంవాహనాదిషు - నియో
జితాః - నతూత్తమమధ్యమేషు కార్యేషు యోజితాః కచ్చిత్ - అన్యథా మహాదైశ్వర్యసం భవే
దితి భావః. భృత్యేమాత్తం న్యాయ మమాత్యేష్వతిదిశతి - అమాత్యానితి. ఉపధాతీతాః స్వవ్య
తిరిక్తే స్వర్థా ద్యుపాధి రహితాః - యద్వా సుపరీక్షాతీతాః - 'ఉపధాసు పరీక్షాస్యా' దితి
వైజయంతీ, క్లాఘ్యవస్తాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య అంతఃపురప్రేషితం పరరాజప్రేషిత
మితి ప్రలోభ్య పరీక్షాం కుర్వంతి రాజానః - తా మతీతా నిత్యర్థః - పితృవైతామహాః కులక్రమా
గతాః - శుచీః కరణత్రయశుద్ధియుక్తాః. ౨౬. కచ్చిన్నోగ్రేణేతి. తవ ఉగ్రేణ దండేన - ఉద్వే
జితప్రజం పీడితప్రజాయుక్తం - రాష్ట్రం రాజ్యం - మంత్రిణః నానుజానంతి నానుమన్యంతే కచ్చిత్ -
రాజానం త్వాం ఉగ్రదండాన్నివర్తయంతి కచ్చి దిత్యర్థః. కచ్చిత్త్వా మితి. ఉగ్రప్రతిగ్ర

సహస్రా త్పండితం సమ్యగ్విమృశ్యకారిణ మేక మిచ్ఛసి కచ్చిత్ - పండితగ్రహణే హేతు మాహ.
పండిత ఇతి. అర్థకృచ్ఛేషు అర్థసంకటేషు - మహాన్నిశ్చేయసం కుర్యాత్ - మహాదైశ్వర్యం
ప్రాపయే దిత్యర్థః. ౨౨. * తి. సహాయతా సహాయకార్యక్షమతా. ౨౩. ఏక ఇతి. విచక్షణః
అభ్యస్తనీతిశాస్త్ర ఇత్యర్థః. ౨౪. * తి. ముఖ్యామహాంతః. ౨౫. అమాత్యా నితి. ఉపధాతీతాః ఉప
ధా పరీక్షా 'ఉపధావా పరీక్షాస్యా' దితి హలాయుధః - అన్యథ వస్తాభరణాదికం పురుషముఖేన సంప్రేష్య
రాజస్థీప్రేషిత మితి ప్రలోభ్య పరీక్షాం కుర్వతే రాజానః - తాం పరీక్షా మతీతా తత్రాలాలు
పానిత్యర్థః - అత ఏవ శుచీః కరణత్రయశుద్ధియుక్తాః పితృవైతామహాః కులక్రమాగతాః. ౨౬.

రాష్ట్రం తవానుజానంతి మత్రిణః కై కయీసుత. ౨౭. కచ్చి త్వాం నావజానంతి
యాజకాః పతితం యథా, ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం కామయాన మివ స్త్రీయః. ౨౮.
ఉపాయకుశలం వైద్యం భృత్యసందూషణే రతం, శూర మైశ్వర్యకామం చ యో
నహంతి సవధ్యతే. ౨౯. కచ్చిద్ధృష్టశ్చ శూరశ్చ మతిమాన్ ధృతిమాన్
చ్ఛుచిః, కులీన శ్చానురక్తశ్చ దక్ష స్సేనాపతిః కృతః. ౩౦. బలవంతశ్చ కచ్చితే
ముఖ్యా యుద్ధవిశారదాః, దృష్టాపదానా విక్రాంతా స్త్వయా సత్కృత్య

హీతార మిత్యుపమానోపమేయయో స్సాధారణవిశేషణం-ఉగ్రేణ దండోపాయేన ఆదండ్యభ్యోధన
గ్రహణం కుర్వంతం త్వాం ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణ దుర్దానేన-ధనప్రతిగ్రహీతారం పతితం
యష్టుకామం పతితం యాజకా ఋగ్వీజ ఇవ-ఉగ్రేణ కర్తా బలాత్కారేణ ప్రతిగ్రహీతారం
కామయానం పురుషం స్త్రీయ ఇవపచనాజ్ఞానంతి కచ్చిత్ ప్రజా ఇతి శేషః-ప్రజావమానహేతుభూ
తం న్యాయాతిక్రమేణ ఉగ్రకరగ్రహణం త్వయి నాస్తి కచ్చి దితి భావః. ౨౮. ఉపాయకుశల మితి.
ఉపాయేషు సామాద్యుపాయేషు కుశలం - నిపుణం-వైద్యం కణికోక్తకుటిలనీతివిద్యావిదం-పారాం
తరం - చాణక్య ద్యుక్తకుటిలనీతిశాస్త్రవిదం - భృత్యసందూషణే రతం అంతరంగభృత్యానాం
సందూషణే అసద్దోషోద్ఘాటనేన తద్విఘటనే రతం - శూరం రాజహింసనేపి నిర్భయం - ఐశ్వర్య
కామం క్రమేణ రాజైశ్వర్యాక్రమణకామంచ - పురుషం యో నహంతి సరాజా తేనైవ వధ్యతే
రాజ్యాత్ భ్రష్టో భవతీత్యర్థః - ఏవం విధః పురుష స్త్వత్సన్నిధౌ నవర్తతే కచ్చి దిత్వర్థః. ౨౯.
సంగ్రహ్య సేనాపతిగుణా నాహ - కచ్చిద్ధృష్ట ఇతి. హృష్యతీతి హృష్టః - రాజకృతసత్కారేణ
సంతుష్టః - యద్వా ధృష్ట ఇతి పదచ్ఛేదః - ధృష్టః వ్యవహారేషు ప్రగల్భః-శూరః పరనిగ్రహపరః-
మతిమాన్ తత్తత్సమయానుగుణస్వపరసేనావ్యూహతద్భేదన సేనానయనాదిచతురబుద్ధియుక్తః-ధృతి
మాన్ విపదిప్రశస్తతైర్భ్యః - శుచిః బాహ్యభ్యంతర శుద్ధియుక్తః - యద్వా - శుచిః స్నామిని సవి
శ్వాసః - కులీనః సత్కులప్రసూతః - అనురక్తః స్వస్తి నిరవధికప్రీతిమాన్ - దక్షః కార్యకుశలః-
ఏవంవిధస్సేనాపతిః కృతః కచ్చిత్ - తాదృశంపూర్వసేనాపతిం విహాయతాదృశ మన్యంనపరిగృహీ
తవానసికచ్చిదిత్వర్థః. ౩౦. బలవంత ఇతి. బలవంతః ఆత్యంతబలాః-తే ప్రసిద్ధాః-ముఖ్యాగణముఖ్యాః-
యుద్ధవిశారదాః యుద్ధే సమర్థాః - దృష్టం సాక్షాత్కృతం అపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం
యేషాంతే తథోక్తాః-విక్రాంతాః శూరాః-శూరో వీరశ్చ విక్రాంత' ఇత్యమరః, సత్కృత్యమానితాః

కచ్చి దితి. రాజ్య మనుజానంతి రక్ష్యత్వేనానుమన్యంతే కచ్చిత్. ౨౭. కచ్చి దితి. పతితం యష్టు
కామం పతితం - యాజకా యథా ఋగ్వీజ ఇవ - ఉగ్రప్రతిగ్రహీతారం ఉగ్రేణ కర్తా ప్రతి
గ్రహీతారం - బలాత్ప్రతిగ్రహీతార మితి యావత్ - కామయానం కాముకం స్త్రీయ ఇవ
చత్వాం నావజానంతి కచ్చిత్ ప్రజా ఇతి శేషః-ప్రజాతిక్రమణ ముగ్రకరగ్రహణంచ త్వయి నాస్తి
కచ్చి దిత్వర్థః. ౨౮. ఉపాయకుశలమితి. సామాద్యుపాయచతురం - వైద్యం విద్యావిదం నీతి
శాస్త్రజ్ఞ మితి యావత్ - భృత్యసందూషణే రతం యేన కేనాపి హేతునా ఆప్తభృత్యవిఘటనే
రతం శూరం మరణనిర్భయం ఐశ్వర్యకామం రాజ్యాభిలాషిణ మితి యావత్ - యో నహంతి సవ
ధ్యతే-ఏవంవిధపురుష స్త్వత్సన్నిధౌ నవర్తతే. ౨౯. కచ్చి దితి. ధృతిమాన్ విపదిప్రశస్తతైర్భ్యః
శుచిః బాహ్యభ్యంతరశుద్ధియుక్తః - దక్షః చతురః. ౩౦. బలవంత ఇతి. ముఖ్యాగణముఖ్యాః
ప్రజాపదానాః దృష్ట మపదానం పూర్వవృత్తం పౌరుషం కర్త యేషాంతే తథా-విక్రాంతాః శూ

మానితాః ౩౧. కచ్చి ద్బలస్య భక్తం చ వేతనంచ యథోచితం, సంప్రాప్తకాలం దా
తవ్యం దదాసి నవిశంబనే. ౩౨. కాలాతిక్రమణా చ్ఛైవ భక్తవేతనయో ర్భృతాః,
భర్తుః కుప్యంతి దుష్కృంతి సోఽనర్థ సుమహాన్ స్మృతః ౩౩. కచ్చిత్సర్వేఽను
రక్తాస్తాం కులపుత్రాః ప్రధానతః, కచ్చిత్ ప్రాణాం స్తవార్థేషు సంత్యజంతి సమా
హితాః. ౩౪. కచ్చి జ్ఞానపదో విద్వాన్ దక్షిణః ప్రతిభానవాన్, యథోక్తవాదీ
దూతస్తే కృతో భరతపండితః. ౩౫. కచ్చి దష్టాదశాన్యేషు స్వపక్షే దశపంచ చ,

పారితోషికదానపూర్వకం క్షామితాః కచ్చిత్. ౩౧. కచ్చిద్బలస్యేతి. బలస్య నైస్యస్య -
సంప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం - దాతవ్యం తత్తత్కాలే దేయం భక్తం ఆన్నం - వేతనం
ప్రతిమాసం దేయాం భృతించ - యథోచితం తత్తత్కార్యోచితం - దదాసి నవిశంబనే కచ్చిత్ -
కాలాతిక్రమణం వినా దదాసి కచ్చిత్. ౩౨. విశంబే దోషమాహ - కాలాతిక్రమణా దితి.
భృతాః భృతిజీవినః భటా ఇతి యావత్ - భర్తుః కుప్యంతి భర్తారం ప్రతి కుప్యంతి - దుష్కృంతి
కోపేన వికృతా భవంతి - సవికారః సుమహాననర్థ స్మృతః. అనర్థకరో భవేదిత్యర్థః. ౩౩.
కచ్చి త్సర్వ ఇతి. కులపుత్రాః క్షత్రియకులప్రసూతాః - జ్ఞాతయ ఇతివా - ప్రధానతః ప్రధా
నాః - సార్వవిభక్తికస్తసిః. ౩౪. కచ్చి జ్ఞానపద ఇతి. జ్ఞానపదః స్వజనపదభవః - పరజన
పదభవశ్చేత్ - పక్షపాత మాచరేత్ - విద్వాన్ పరాభిప్రాయజ్ఞః - దక్షిణః సమర్థః -
ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః - పరోక్తస్యావిశంబ ముచితోత్తరజ్ఞ ఇతి యావత్ - యథోక్త
వాదీ-ఉక్త మనతిక్రమ్య సందేశప్రతిసందేశవచనశీలః - కార్యోపయోగితయా బహుముఖం వ్యా
హర న్నపి స్వామ్యుక్తమజహదేవ వ్యవహారేతియావత్ - పండితః పరిచ్ఛేత్తా - పరిచ్ఛేదోహి పాండి
త్య మిత్యుక్తేః. ౩౫. కచ్చి దష్టాదశాన్యే ష్వితి. అన్యేషు పరపక్షేషు అష్టాదశతీర్థాని స్వపక్షే పం
చదశతీర్థాని చ - అవిజ్ఞాతైః పరస్పర మన్యైశ్చాచిజ్ఞాతైః-విజ్ఞాతత్వే తేషాం సాంకేతికవ్యవహారః
ప్రాదుష్కృత్ - ఏకస్మిన్ తీర్థే త్రిభి స్త్రీభిః చారకైః వేషాంతరధారిభి శ్చారైః - కృత్రిమార్థే
కప్రత్యయః - వేత్సి కచ్చిత్ - ఏతాని న్యాయతో న్యాయతోవా ప్రవర్తంత ఇతి జానాసి కచ్చి
దిత్యర్థః - తానీమా న్యష్టాదశసీతీశాస్త్రాని తీర్థాని - మంత్రి పురోహిత యువరాజసేనాపతి దౌ
వారికాం తర్వంశిక కారాగారాధిక్యతార్థ సంచయకృత్కార్య నియోజకప్రాడ్వివాక సేనానాయక
నగరాధ్యక్ష కర్తాంతిక సభ్యధర్మధ్యక్ష దండపాలదుర్గపాలరాష్ట్రాంతపాలాః - ఏష్యేవ మంత్రి
పురోహిత యువరాజ వ్యతిరిక్తాని స్వపక్షే పంచదశతీర్థాని - మంత్రి పురోహిత యువరాజసేనా
పతయః ప్రసిద్ధాః - దౌవారికః - అంతఃపురాది ద్వారరక్షణాధిక్యత జననిర్వాహకః - అంత
ర్వంశికః - అంతఃపుర కార్య నిర్వాహకః - కారాగారం అపరాధినాం బంధనగృహం - తత్రా
ధిక్యతః కారాగారాధిక్యతః - అర్థ సంచయకృత్ ధనాధ్యక్షః - కార్యనియోజకః రాజాజ్ఞాయాః

రాః. ౩౧. కచ్చి దితి. భక్త మన్నం ఏత ద్ద్వీప్యోదీనామ భ్యుపలక్షణం వేతనం భృతిః.
౩౨. కాలాతిక్రమణా దితి. భృతాః భృత్యుపజీవినః. ౩౩. కచ్చి దితి. కులపుత్రాః జ్ఞాత
యః - ప్రధానతః ప్రధానాః. ౩౪. కచ్చి దితి. జ్ఞానపదః జనపదే భవః - విద్వాన్ పరాభి
ప్రాయజ్ఞః-ప్రతిభానవాన్ ప్రత్యుత్పన్నమతిః పండితః పరిచ్ఛేత్తా. ౩౫. కచ్చి దితి. అన్యేషు
పరపక్షేషు మంత్రాదీ న్యష్టాదశతీర్థాని - స్వపక్షే పంచదశతీర్థానిచ - పరస్పర మవిజ్ఞాతై రన్యో
న్యమవిజ్ఞాతై స్త్రీభిస్త్రీభి శ్చారకై ర్వేషాంతరధారిభిః చారై ర్వేత్సి కచ్చి దితి సంబంధః - 'చారా

త్రిభి శ్రీభి రవిజ్ఞాతై ర్వేత్సి తీర్థాని చారకైః. 31. కచ్చి ద్వ్యపాస్తా నహితాః
ప్రతియాతాంశ్చ సర్వదా, దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తనే రిపుసూదన. 32. కచ్చి

బహిః ప్రచారకర్తా - ప్రాడ్వివాకః వ్యవహారప్రప్త - తల్లక్షణ ముక్తం 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం
ప్రతి ప్రశ్నం తద్దైవచ, ప్రియపూర్వం ప్రాగ్విదతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి. సేనానా
యకః సేనాయాః భృతి జీవనాదిదానాధ్యక్షః - నగరాధ్యక్షః - రాత్రౌ నగరశోధన నగర
ద్వారప్రాకారాదిరక్షణ సంవిధానాదికర్తా - కర్తాంతికః కార్యాంతే చేతనగ్రాహణాం నైనిక
వ్యతిరిక్తానాం సర్వేషాం రాజ్య సుకాశా దేకథా స్వయం వేతనం గృహీత్వా ప్రత్యేకంత
ద్యో దాపయతిసః - సభ్యః ప్రతిదినం సభాలంకరణ రాజమంత్రి ప్రభృతి సముచితాసన విధాన
సభ్యానయనాసభ్యనిరోధనయథోచితని వేశనసభానిశ్చబ్దీకరణసభారక్షణాదివిధాయిజననిర్వాహకః -
ధర్మాధ్యక్షః దాయభాగాని విషయే వివాదం కర్వతాం వివాదపదవిశోధనపూర్వకం యథా ధర్మ
శాస్త్రం వివాదశమనకరః - దండపాలః పరస్వాపహరణా ద్యపరాధకారిణాం రాజాజ్ఞా ప్రకారేణ
కరశిరశ్చేదాదివిధాయిజననియోజకః - దుర్గపాలః గిరిజలవనాది దుర్గసంతతరక్షకజననిర్వాహకః -
రాష్ట్రాంతపాలః స్వరాష్ట్రసీమాంతే సర్వాసు దిక్షు పరరాజాక్రమణాది నివారణాయ సదా తద్ర
క్షణం కుర్వతాం నిర్వాహకః - స్వకీయ మంత్రిపురోహితయువరాజానపరీక్ష్యుః - తేషాం సదా
స్వసమీపవర్తిత్వేన తత్స్వభావస్య స్వేనైవ జ్ఞాతత్వాత్ - తథోక్తం నీతిశాస్త్రే, 'చారాన్ విచా
రయే త్తీర్థే ష్వాత్తనశ్చపరస్య చ, పాపండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరై రపి, మంత్రిణం యువ
రాజం చ హిత్యా స్వేషు పురోహిత' మితి. స్వేషు మంత్రిణం యువరాజం పురోహితం చ హిత్యే
త్యన్వయః - ఏషాం తీర్థశబ్దవాచ్యత్వ ముక్తం హలాయుధే - 'యోనాబలావతారేచ మంత్రా ద్యష్టా
దశస్వసి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే తీర్థం స్యాద్దర్శనే ష్వపీ'తి. 31. కచ్చిద్వ్యపాస్తా నితి. వ్యపా
స్తాన్ నిష్కాసితాన్ - ప్రతియాతాన్ పున రాగతాన్ - అహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలా ననవ
జ్ఞాయ వర్తనే కచ్చిత్ - దుర్బలా ఇత్యవజ్ఞాం కృత్వానవర్తనే కచ్చి దితి భావః - ప్రతియాన మవ
ష్టంభ మంతరేణ నసంభవతీతి మత్వా తేషు సావధానతయా స్థాతవ్య మితిభావః. 32. కచ్చి న్నలా
కాయతికానితి. లోకాయతికాన్ లోకేష్వాయతం విస్తృతం లోకాయతం ప్రత్యక్షప్ర
మాణం - యద్వా లోకాయతశబ్దాభ్యాం ప్రత్యక్ష మనుమానం చోచ్యతే - లోక్యతే సాక్షా
త్క్రియతే 2 నేనేతి లోకః ప్రత్యక్షప్రమాణం - అసమంతాత్ వ్యాప్య ధూమాది సమీప
వర్తి వహ్నిది ర్యత్యతే గృహ్యతే 2 నేనేత్యాయత మనుమానం - తదేషా మస్తీతి లోకాయతి

న్విచారయే త్తీర్థే ష్వాత్తనశ్చ పరస్య చ, పాపండాదీ నవిజ్ఞాతా నన్యోన్య మితరేష్వసి, మంత్రిణం
యువరాజం చ హిత్యా స్వేషు పురోహిత' మితి-అష్టాదశతీర్థా న్యేతాని - మంత్రపురోహిత యువ
రాజసేనాపతిదేవారికాంతర్వంశికకారా గారాధిక్యతార్థసంచయకృత్కృత్యాకృత్యనియోజక ప్రాడ్వి
వాక సేనానాయక నగరాధ్యక్షకర్తాంతికసభ్యధర్మాధ్యక్ష దండపాల దుర్గపాల రాష్ట్రాంతపాలకా
ఇతి నీతిశాస్త్రోక్తా న్యష్టాదశతీర్థాని - ప్రాడ్వివాకలక్షణం - 'వివాదే పృచ్ఛతి ప్రశ్నం ప్రతి
ప్రశ్నం తద్దైవ చ, ప్రియపూర్వం ప్రాగ్విదతి ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృత' ఇతి - ఏతేషాం తీర్థశబ్ద
వాచ్యత్వే హలాయుధః. 'యోనా బలావతారే చ మంత్రాద్యష్టాదశస్వసి, పుణ్యక్షేత్రే తథాపాత్రే
తీర్థం స్యాద్దర్శనే ష్వపీ'తి. 31. కచ్చిదితి. వ్యపాస్తాన్ నిష్కాసితాన్ ప్రతియాతాన్ పునరాగతా
నహితాన్ శత్రూన్ దుర్బలా ననవజ్ఞాయ వర్తనే కచ్చిత్. 32. కచ్చిదితి. లోకాయతికాన్ -

న్నలోకాయతికా బ్రాహ్మణాం స్తాత సేవసే, అనర్థకుశలా హ్యేతే బాలాః పం
డితమానినః. 3౮. ధర్మశాస్త్రేషు ముఖ్యేషు విద్యమానేషు దుర్బుధాః, బుద్ధిమా
న్వీక్షకీం ప్రాప్య నిరర్థం ప్రవదంతి తే. ౩౯. వీరై రధ్యుషితాం పూర్వ మస్తాకం
తాతపూర్వకైః, సత్యనామాం దృఢద్వారాం హస్త్యశ్వరథసంకులాం, బ్రాహ్మ
ణైః క్షత్రియై రైవ శైవ్య స్వకర్తనిరతై స్సదా, జితేంద్రియై ర్మహాత్మాహై
ర్వృతా మారై ర్వి సహస్రశః. ౪౦. ప్రాసాదై ర్వివిధాకారై ర్వృతాం వైద్య
జనాకులాం, కచ్చిత్ సుముదితాం స్థితామయోధ్యాం పరిరక్షసి. ౪౧. కచ్చి చ్చి
త్యశతై ర్జుష్ట సునివిష్టజనాకులః, దేవస్థానైః ప్రపాభిశ్చ తటాకై శ్చోపశోభితః,
ప్రహృష్టనరనారిక స్సమాజోత్సవశోభితః, సుకృష్టసీమాపశుమాన్ హింసాభిః పరి

కాః - అత ఇనితనావితి తత్ ప్రత్యయః - నాస్తికాః బౌద్ధచార్వాకాదయః తాన్ బ్రాహ్మణాన్
న సేవసే కచ్చిత్ - అసేవాయాం హేతు మాహ అనర్థేతి-అర్థేషు తత్త్వార్థేషు కుశలాః యథావద్
జ్ఞానవంతః తే నభవంతీత్యనర్థ కుశలాః - యద్వా అనర్థః ధర్మానుష్ఠాన శ్రద్ధా వైకల్యతన్మూలక సజ్జన
బహిష్కార నరకపతనాదిః తత్త కుశలాః - దుర్బోధనేన తత్సంపాదకా ఇత్యర్థః-బాలాః తత్త్వ
జ్ఞాన విరోధ్యజ్ఞానయుక్తాః - అథచ పండితమానినః-అపండిత మాత్మానం పండితం మన్వానాః-ఏతే
అనర్థ కుశలాహి-తనిష్టోక్తి. 3౮. అనర్థకుశలత్వమేవోపపాదయతి - ధర్మశాస్త్రే స్వితి. దుర్బుధాః
వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః తే-ముఖ్యేషు తామసస్త్పతి పురాణాదివ్యావృత్తేషు సాత్వికమహర్షి ప్రణీ
తేషు సజ్జనాదరణీయేషు ధర్మశాస్త్రేషు ధర్మప్రమాపక శాస్త్రేషు విద్యమానేషు తత్సంప్రదాయ
పరంపరయా పత్యమానేషు సత్సు - ఆన్వీక్షకీం బుద్ధిం ప్రాప్య-శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థా
యనిరర్థం నిష్ప్రయోజనం ప్రవదంతి-ఆర్షం ధర్మోపదేశంచ వేదశాస్త్రావిరోధినా, యస్తర్కేణాను
సంధత్తే సధర్మం వేదనేతర' ఇతిస్త్పతేః. తనిష్టోక్తి. 3౯. వీరై రిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం.
అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి కచ్చిత్ - సత్యనామాం - డాబుభాభ్యా మన్యతరస్యా మితి
డావ్ - అయోధ్యేతి నామ సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసి కచ్చి దిత్యర్థః - సత్యనామా
త్వమూలం వీరై రధ్యుషితా మిత్యాది - తత్ఫలాని సత్యనామాత్వాదీని. ఆర్యైః పూజ్యైః-తత్త
హేతవస్స కర్త నిరతత్వాదయః-వైద్యజనాకులాం వైద్యజనాః విద్యజ్ఞానాః తైరావృతాంసుము
దితాం సుసంతుష్టజనా మిత్యర్థః-స్థితాం సమృద్ధాం. ౪౧. కచ్చిచ్చిత్త్యశతైరిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ
మేకం వాక్యం. చిత్త్యశతైః-చైత్యశతై రితి చ పాఠః-ఉభయత్రా వ్యశ్వమేధాంత మహాయజ్ఞచయన
ప్రదేశసమూహై రిత్యర్థః-సునివిష్టజనాకులః సుప్రతిష్ఠితజనవ్యాప్తః-సుప్రతిష్ఠితత్వంచ రాజన్వత్వసు
వృష్ట్యోరోగ్యాదిదేశగుణా కృష్టచిత్తతయా దేశాంతరజిగమిషా రాహిత్యేన తత్రైవాసక్తత్వం - దేవ
స్థానై ర్వేదాలయైః-ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః మార్గప్రవర్తితాభి రితి శేషః - 'ప్రపా పానీయశా
లికే' త్యమరః. తటాకైః సస్యాదివృద్ధినిమిత్తైః మహాజలాశయైః - సమాజోత్సవశోభితః - సమాజైః

చార్వాకాన్ - బాలాః బాలిశాః - అనర్థకుశలాః - అనర్థసంపాదనే చతురాః. 3౮. ధర్మశాస్త్రే
స్వితి. దుర్బుధాః వేదమార్గవిపరీతబుద్ధయః - ఆన్వీక్షకీం బుద్ధిం ప్రాప్య శుష్కతర్కవిషయాం బుద్ధి మాస్థా
య. 3౯. వీరై రిత్యాది. అయోధ్యాం సత్యనామాం పరిరక్షసి-కచ్చిత్ అయోధ్యేతి నామ
సత్యం యథా భవతి తథా రక్షసే కచ్చిత్. ౪౧. కచ్చి దిత్యాది. ప్రపాభిః పానీయశాలాభిః*ఆదైవ
మాతృకః వృష్టినిష్పాద్యసస్యా దేశో దేవమాతృకః సనభవతీ త్యదేవమాతృకః - నదీమాతృకఇత్యర్థః-

వర్జితః, అదేవమాత్మకో రమ్య శ్వాపదైః పరివర్జితః, పరిత్యక్తో భయై స్సర్వైః ఖ
నిభి శ్చోపశోభితః, వివర్జితో నరైః పాపై ర్మమ పూర్వై స్సురక్షితః, కచ్చిజ్జనప
దస్సీత స్సుఖం వసతి రాఘవ. ౪౬. కచ్చిత్తే దయితా స్సర్వే కృషిగోరక్షజీవినః,
వార్తాయాం సంశ్రిత స్తాత లోకోహి సుఖ మేధతే. ౪౭. తేషాం గుప్తిపరీహారైః
కచ్చి త్తేభరణం కృతం, రత్యోహి రాజ్ఞాధర్తేణ సర్వేవిషయవాసినః. ౪౮. కచ్చి
త్ స్త్రియ స్సాంత్యయసి కచ్చిత్రాశ్చ సురక్షితాః, కచ్చి న్నశ్రద్ధధాన్యాసాం

ధర్త నిర్ణ యార్థసభాభిః - యద్వా-నదీతటాకాదితీరపనేషు సమస్తవస్తు విక్రయసౌకర్యాయ నిఖిల
జనవిదితతయా కృత వారసంకేతః కృతాపణో వణిజాం సమూహ స్సమాజ ఇత్యుచ్యతే - యద్వా
సమాజయుక్తోత్సవశోభితః - సుకృష్టసీమా - ఆకృష్టా ఈషత్కృష్టాచ భూమి ర్నతత్రాస్తీత్యర్థః -
యద్వా - సర్వదా సుకృష్టప్రాయసీమా - అకృష్టపచ్యభూమియుక్తఇత్యర్థః - పశుమాగవాజాది
పశుసమృద్ధిః - హింసాభిః ఈతిభిష్టడ్భిః - 'అతివృష్టిరనావృష్టి ర్నూషికాశ్శలభాః ఖగాః, అత్యా
సన్నాశ్చ రాజాన మ్మదేతా ఈతయస్త్సృతా' ఇత్యుక్తాభిః పరివర్జితః - యద్వా పరస్పరహింసా
రహిత ఇత్యర్థః - అదేవమాత్మకః దేవమాత్మకదేశరహితః - వృష్టేకనిష్పాద్య సస్యకదేశరహిత
ఇత్యర్థః - సరయుతీరస్థ త్వేన సర్వతో నదీమాత్మక ఇతి యావత్. ని. 'నద్యంబుజీవనోదేశో నదీ
మాత్మక ఉచ్యతే. వృష్టినిష్పాద్య సస్యస్తు విజ్ఞేయో దేవమాత్మక' ఇతి హలాయుధః, రమ్యః ఆరా
మాది శోభిత త్వేన రమణీయః - శ్వాపదైః వ్యాఘ్రాది హింస్రపశుభిః పరివర్జితః - భయై స్సర్వైః
భయహేతుభి శ్చోరాదిభి స్సర్వైః పరిత్యక్తః పరిత స్త్యక్తః తత్సమీపదేశేషి చోరాదిభయం
నాస్తీ త్యర్థః - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః - 'ఖనిస్త్రియామాకరస్సన్య' దిత్యమరః.
పునః కచ్చి చ్చబ్దేన ప్రతివిశేషణం ప్రశ్నా ఇతి గమ్యతే. ఆద్యంతయోః ప్రయుక్తోయం కుతో
నాన్వేతి మధ్యతః, ప్రవృవ్యతాయాం తుల్యాయాం కేనార్థజరతీక్రమః. ఆదరాతిశయోనేన
శ్రీమ త్కోసలగోచరః, గమ్యతే రఘునాథస్య ముక్తిర్యేనాపిపీలికం. ౪౬. కచ్చి త్తే దయితా
ఇతి. కృషిగోరక్ష జీవినః - వైశ్యాః - దయితాః కచ్చిత్ అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః -
వార్తాయాం క్రయవిక్రయాత్తకవాణిజ్యే సతి-వార్తా వా గింగితో దంత వాణిజ్యా దిషు వర్తత ఇతి
వైజయంతీ, సంశ్రితో లోకః - త్వత్సంశ్రితో జనః సుఖ మేధతే హి. ౪౭. తేషామితి. గుప్తిపరీ
హారైః ఇష్టప్రాపణానిష్ఠనివారణైః - తే త్వయా - తేషాం భరణం పోషణం కృతం కచ్చిత్ -
తస్యావర్జనీయత్వ మాహ-రత్యోహితి. ౪౮. కచ్చిత్ స్త్రియ ఇతి. స్త్రియః స్వ స్త్రియః - సాంత్య
యసి తదనుకూలతయా వర్తనే-సురక్షితాః అన్యపురుషసంభాషణాదిభ్య ఇతిశేషః - ఆసాం స్త్రీణాం-
వచన మితి శేషః-నశ్రద్ధధాసి ఆదరేణ యథార్థబుద్ధ్యా నశృణోషీత్యర్థః. గుహ్యం నభాషనే-తాభ్య

తథాచ హలాయుధః - 'నద్యంబుజీవనోదేశో నదీమాత్మకఉచ్యతే, వృష్టినిష్పాద్యసస్యస్తు
విజ్ఞేయోదేవమాత్మక' ఇతి - ఖనిభిః రత్నసువర్ణరజతాద్యాకరైః ఏతాదృశజనపదః - సర్వై
ర్భయైః పరిత్యక్తః కచ్చిత్ సుఖం వసతి కచ్చి దితి కచ్చి చ్చబ్దద్వయస్య నిర్వాహః. ౪౬.
కచ్చి దితి. కృషిగోరక్షజీవినః వైశ్యాదయః దయితాః - అర్థసంపాదనద్వారా అభిమతాః -
వార్తాయాం క్రయవిక్రయాదిరూపవాణిజ్యే సతి సంశ్రితః ఆశ్రితః లోకో జనః సుఖ మేధ
తే సుఖం ప్రాప్నోతి హి. ౪౭. తేషా మితి. గుప్తిపరీహారైః గుప్తి రిష్టప్రాపణం - పరీ
హరః అనిష్ఠనివారణం తై న్నేషాం కృషిగోరక్షజీవినాం భరణం కృతం కచ్చి దితి సంబంధః.

కచ్చి ద్దుహ్యం నభాషనే. ౪౯. కచ్చి న్నాగవనం గుప్తం కచ్చి త్తే సంతి ధేను
కాః, కచ్చి న్నగణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ తృప్యసి. ౫౦. కచ్చి ద్దర్శయసే
నిత్యం మనుష్యాణాం విభూషితం, ఉత్థాయోత్థాయ పూర్వాహ్నే రాజపుత్ర
మహాపథే. ౫౧. కచ్చి న్నసర్వే కర్తాంతాః ప్రత్యక్షా స్తే విశంకయా, సర్వేవా
పున రుత్సృష్టా మధ్యమేవాత్ర కారణం. ౫౨. కచ్చిత్ సర్వాణి దుర్గాణి ధనధా
న్యాయుధోదకైః, యంత్రైశ్చ పరిపూర్ణాని తథా శిల్పిధనుర్ధరైః. ౫౩. ఆయ స్తే

ఇతి శేషః-స్త్రీణా మతిచంచలమతి త్వేన రహస్యభేదప్రసంగా దితి భావః. ౪౯. కచ్చి న్నాగవన
మితి. నాగవనం గజోత్పత్తిస్థానభూతం వనం-తదరక్షణే పరై ర్గజగ్రహణప్రసంగ ఇతి భావః-ధేను
కాః గజగ్రహణసాధనభూతాః కరిణ్యః - 'కరిణీ ధేనుకా వశే' త్యమరః. గణికాశ్వానాం గణికాః
కరిణ్యః 'వేశ్యాకరిణ్యోగణికే'తి వైజయంతీ, గణికా శ్వాశ్వాశ్చ గణికాశ్వాః తేషాం గణికాశ్వానాం
కుంజరాణాంచ నతృప్యసి కచ్చిత్-తత్సంపాదన విషయే తృప్తిం నప్రాప్నోషి కచ్చి దిత్యర్థః-పూర
ణగుణేత్యాదినా సమాసప్రతిషేధేన సూచితా షష్ఠీ. కచ్చి ద్దర్శయస ఇతి. విభూషితం ఆత్మాన మితి
శేషః-మహాపథే సభాయా మితి యావత్ - ప్రాత స్సభాయాం స్థిత్యా మనుష్యాణాం విభూషిత
మాత్మానం దర్శయసే కచ్చిదితి సంబంధః - అన్యథా రాజారోగ్యే తేషాం శంకా స్యా దితి భావః.
౫౦. కచ్చి న్నసర్వ ఇతి. కర్తాంతాః కర్తాంతికాః కర్తకరా ఇతియావత్-అవిశంకయా తేనప్రత్య
క్షాః కచ్చిత్-నిర్భయతయా త్వత్సన్నిధిం ప్రాప్తా న కచ్చి దిత్యర్థః-అథవా తే సర్వే పునః ఉత్సృ
ష్టా నకచ్చిత్, దర్శనాప్రదానేన పరిత్యక్తా నకచ్చి దిత్యర్థః-అవిశంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభ
వేత్-దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్ - అతః ఆత్ర కర్తాంతిక విషయే - మధ్యమేవ కారణం -
అతిదర్శనాదర్శనయో ర్మధ్యమరీత్యాశ్రయణమేవార్థసిద్ధికారణం అతి దర్శనే దృష్టానాం తేషాం
స్వామిన్యనాదర స్స్యాత్-అత్యదర్శనే స్వకార్యవిజ్ఞాపనావసరాలాభా త్క్రమనేనేతి కోపస్స్యాత్-
రాజకార్యహానిశ్చ - తస్మా ద్యధోచితసమయే దర్శనప్రదాన మేవోచిత మితి భావః. ౫౧. కచ్చి
త్సర్వాణీతి. దుర్గాణి ఔదకపార్వతవాగ్నే రిణధాన్వనాని ధనధాన్యాయుధోదకైః యంత్రైః శిల్పిభి
ర్ధనుర్ధరైశ్చ పరిపూర్ణాని కచ్చిత్ ఆత్ర కామందకః - 'ఔదకం పార్వతం వాగ్నేమైరిణం ధాన్వనం
తథా, జలా న్నాయుధయంత్రాఢ్యం వీరయోధై రధిష్ఠితం, గుప్తిప్రధాన మాచార్యా దుర్గం స మను
మేనిర' ఇతి. ౫౩. ఆయ ఇతి. ఆయః ధనాగమః కోశః సంచితధనం - అపాత్రేషు నటవిటగాయ

కచ్చి దితి. ఆసాం నశ్రద్ధధానివచన మితి శేషః. ౪౯. కచ్చిదితి. నాగవనం గజోత్పత్తి
స్థానభూతం వనం - ధేనుకాః కరిణ్యః - 'కరిణీ ధేనుకావశే' త్యమరః. గణికాశ్వానాం గణికాః
కరిణ్యః-వేశ్యాకరిణ్యోగణికే' ఇతి వైజయంతీ-గణికాశ్వానాం కుంజరాణాం చ నతృప్యసే కచ్చిత్-
తత్సంపాదన విషయే తృప్తిం నాప్నోషి కచ్చి దిత్యర్థః. ౫౦. కచ్చి దితి. విభూషిత మాత్మాన
మితి శేషః. ౫౧. కచ్చి దితి. కర్తాంతాః విష్టిప్రభృతినీచకర్తకరా ఇత్యర్థః అవిశంకయా విస్రం
భేణ తేనప్రత్యక్షాః కచ్చిత్-సర్వే పునరుత్సృష్టా నకచ్చిత్-నిశ్శంకయా ప్రవేశే అవజ్ఞాదికం సంభ
వేత్-దర్శనాభావే కార్యహాని స్స్యాత్-తత్ర దర్శనాదర్శనయోః మధ్యమేవ యధోచితసమయనిరీ
క్షణప్రదానమేవ కారణం ప్రయోజన మిత్యర్థః-ఏవం కరోషి కచ్చి దిత్యర్థః. ౫౨. సర్వాణి దుర్గాణి
ఔదకపార్వతవాగ్నే రిణధాన్వనాని - ధనధాన్యాయుధోదకై ర్యంత్రైశ్చ శిల్పిధనుర్ధరై శ్చపరి
పూర్ణాని కచ్చిత్. ౫౩. ఆయ ఇతి. ఆయో ధనాగమః - అపాత్రేషు నటవిటగాయకాదిషు విష

విపులః కచ్చిత్ కచ్చి దల్పతరోవ్యయః, అపాత్రేషు నతే కచ్చిత్ కోశో గచ్ఛ
తి రాఘవ. ౧౪. దేవతార్థేచ పిత్ర ర్థేబ్రాహ్మణాభ్యాగతేషుచ, యోధేషు మిత్ర
వర్గేషు కచ్చి ద్గచ్ఛతి తేవ్యయః. ౧౫. కచ్చి దార్యో విశుద్ధాత్తా ఊరితశ్చోర
కర్తా, అపృష్ట శ్శాస్త్రకుశలై ర్న లోభా ద్వధ్యతే శుచిః. ౧౬. గృహీత శ్చైవ
పృష్టశ్చ కాలేదృష్టస్స కారణః, కచ్చిన్న ముచ్యతే చోరో ధనలోభా న్నరర్షభ. ౧౭.
వ్యసనేకచ్చి దాధ్యస్యదుర్గతస్యచ రాఘవ, అర్థం విరాగాః పశ్యంతి తవామాత్యా
బహుశ్రుతాః. ౧౮. యాని మిథ్యాభిశస్తానాం పతంత్యాస్తాని రాఘవ, తాని
పుత్రపశూన్ ఘ్నంతి పీత్యర్థమనుశాసతః. ౧౯. కచ్చి ద్వృద్ధాంశ్చ బాలాంశ్చ
వైద్యముఖ్యాంశ్చ రాఘవ, దానేన మనసా వాచా త్రిభి రేతై ర్బుభూషసే.
౨౦. కచ్చి ద్దురూంశ్చ వృద్ధాంశ్చ తాపసాన్ దేవతాతిథీన్, చైత్యాంశ్చ సర్వాన్

శేషు నగచ్ఛతి కచ్చిత్ - తేభ్యో ౭ పరిమిశం న దేయ మితిభావః. ౧౪. ధనవ్యయస్యోచితం విషయ
మాహ - దేవతార్థ ఇత్యాదినా. కచ్చిదార్య ఇతి. విశుద్ధాత్తా శుద్ధస్వభావః - శుచిః కరణత్రయశుద్ధి
యుక్తః - ఆర్యః సజ్జనః - యదృచ్ఛయా - చోరకర్తా - ఆఊరితః అభిశస్తః - ఆఊరితః ఊరితో
భిశస్త' ఇత్యమరః. శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సృక్ - లోభాత్ ధనలోభాత్ - నవధ్యతే
కచ్చిత్. గృహీత ఇతి. పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః - కాలే కాలపిశేషే దృష్టః - సకారణః చార్యలబ్ధ
ద్రవ్యవత్తయావా దృష్టః - లోభాత్ ముషితం ధనం తవ దాన్యామితి తద్దత్తధనలోభాత్ - నముచ్యతే
కచ్చిత్. ౧౭. వ్యసన ఇతి. అధ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్యచ - వ్యసనే నివాదయాపసంకటే ప్రాప్తే అర్థం
వ్యవహారం - అర్థ స్సౌ ద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజనే, వ్యవహారే ధనే శాస్త్రే వస్తుహేతు
నివృత్తి స్స్వీతి వైజయంతీ. విరాగాః విగతధనరాగాః - పశ్యంతి పరీక్షంతే కచ్చిత్. యానీతి. మిథ్యా
భిశస్తానాం రాజ్ఞాం అవిచార్య ప్రవర్తిత మిథ్యాభియోగానాం - ప్రజానాం యాని ఆస్రాణ్యశ్రాని
పతంతి - తాని పీత్యర్థ మనుశాసతః రాజ్యేన్యాయాన్యాయావవిచార్య కేవలభోగార్థం రాజ్యం కుర్వత
ఇత్యర్థః. ౧౯. కచ్చి ద్వృద్ధా నితి. దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన - మనసా స్నేహేన - వాచా సాం
త్వవచనేన - ఏతై స్త్రిభిః - బుభూషసే పాప్తౌ మిచ్ఛసి - వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి దితి యావత్ - భూ
పాప్తౌవాత్త నేపదీతిగణపారే పఠితత్వా దాత్త నేపదీ. కచ్చి ద్దురూ నితి. చైత్యాన్ దేవతావాస
భూతచతుష్పదస్థ మహావృక్షాన్ - సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నప్రయోజనాన్ యాగాదినా లబ్ధముష్టిక

యే - కోశః అర్థసమూహః. ౧౪. * తి. అభ్యాగతో ౭తిథిః - వ్యయః ఆయా స్నూయన ఇతి శేషః.
* ౧౫. కచ్చి దితి. విశుద్ధాత్తా శుద్ధస్వభావః శుచిః కరణత్రయశుద్ధియుక్తః ఆర్య సజ్జనః యదృచ్ఛ
యా చోరకర్తా ఊరితః అభిశస్తః శాస్త్రకుశలై రపృష్టః ప్రశ్నేనాశోధితస్సృక్ లోభా త్తదా
నీంతన తదీయ ధనలోభాత్ నవధ్యతే నదండ్యతే కచ్చిత్ ధర్మాధిక్యతైరితి శేషః. ౧౬. గృహీత
ఇతి. పృష్టః ప్రశ్నేన శోధితః కాలే ద్రవ్యాపహరణకాలే దృష్టః సకారణచార్యలబ్ధద్రవ్యసహితః.
౧౭. వ్యసన ఇతి. అధ్యస్య దుర్గతస్య దరిద్రస్య చ వ్యసనే నివాతయాపసంకటే పాప్తౌ అర్థం వ్యవ
హారం విరాగాః పశ్యంతి పరీక్షంతి కచ్చిత్. ౧౮. యానీతి. పీత్యర్థ మనుశాసతః - భోగార్థం
రాజ్యం కుర్వతః. ౧౯. కచ్చి దితి. దానేన అభిమతవస్తుప్రదానేన మనసా స్నేహేన వాచా సాంత్వ
వచనేనచ త్రిభి రేతైః బుభూషసే కచ్చిత్ - పాప్తౌ మిచ్ఛసి వశీకర్తు మిచ్ఛసి కచ్చి దితి యావత్.
కచ్చి దితి. చైత్యాన్ దేవతావాసభూతచతుష్పదస్థ మహావృక్షాన్ సిద్ధార్థాన్ నిష్పన్నా ముష్టిక

సిద్ధార్థా బ్రాహ్మణాంశ్చ నమస్యసి. ౬౧. కచ్చి దర్థేన వా ధర్మ మర్థం ధర్తే
ణ వా పునః, ఉభౌవాప్రీతిలోభేన కామేన చ నబాధనే. ౬౨, కచ్చి దర్థంచ
ధర్తంచ కామంచ జయతాంవర, విభజ్య కాలే కాలజ్ఞ సర్వాన్వరద నేవనే.
౬౩. కచ్చి తే బ్రాహ్మణా శ్శర్మ సర్వశాస్త్రార్థకోవిదాః, ఆశంసంతే మహాప్రాజ్ఞ
పౌరజానపదై స్సహ. ౬౪. నాస్తిక్య మనృతం క్రోధం ప్రమాదం దీర్ఘసూత్రతాం,
అదర్శనం జ్ఞానవతామాలస్యం పంచవృత్తితాం, ఏకచింతనమర్థానా మనర్థ
జ్ఞైశ్చ మంత్రణం, నిశ్చితానా మనారంభం మంత్రస్యాపరిరక్షణం, మంగళస్యాప్ర

ప్రయోజనానీతి యావత్. ౬౧. కచ్చి దర్థే నేతి. అర్థేన ధర్మం నబాధనే కచ్చిత్ - ధర్మార్జన
యోగ్యే పూర్వాహ్మేత్యర్థం కృత్వా ధర్మం నబాధనే కచ్చిదిత్యర్థః-ధర్మేణార్థం నబాధనే-అర్థా
ర్జనయోగ్యే అపరాహ్మే ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థం ననాశయసి కచ్చి దిత్వర్థః-ప్రీతిలోభేన సుఖాభి
లాషేణ హేతునా-కామేన సాయంకాలవిహితేన కామేన-ఉభౌవా నబాధనే కచ్చిత్-యద్వా-
అర్థేన హేతునా ధర్మం నబాధనే కచ్చిత్ - ధర్మం హితార్థం నగృహ్ణాసీ త్యర్థః - తథా ధర్మేణ
హేతునా కుటుంబనిర్వాహ ద్యపేక్షిత మర్థం నబాధనే - ధర్మార్థానుభావపి ప్రీతిలోభేన సుఖేచ్ఛ
యా కామేనచ హేతునా నబాధనే - గణికాదిసక్తానుభయ మపి హి నశ్యతి. ౬౨. ఉక్త మర్థం
సవిశేష మాహ-కచ్చి దితి. అర్థం చ ధర్మం చ కామం చ సర్వాన్-కాలే విభజ్య నేవనే - ప్రాత
ర్దానాదిధర్మకాలః-తదనంతర మాస్థాన్యాం రాజ్యవిచారే తార్థకాలః - రాత్రౌ కామకాల ఇత్యే
వం విభజ్య నేవస ఇత్యర్థః - జయతాంవర-తేషాం కాలాంతరే ప్రవృత్తి నివర్తనసమర్థేత్యర్థః. ౬౩.
కచ్చిత్త ఇతి. శర్మ సుఖం ఆశంసంతే ప్రార్థయంతే. ౬౪. నాస్తిక్య మిత్యాది. నాస్తి పరలోక ఇతి
మతి ర్యస్య స నాస్తికః-అస్తి నాస్తిదిష్టంమతిరితి తథా-తస్యభావః నాస్తిక్యం-అనృత మసత్యవచనం-
క్రోధం మాతాపిత్రాచార్యబ్రాహ్మణదుర్బలాదిషు కృతాపరాధేష్వపి తద్విషయకం క్రోధం - ప్రమా
దం అనవధానత్వం-దీర్ఘ సూత్రతాం చిరక్రియత్వం-'దీర్ఘసూత్రశ్చిరక్రియ' ఇత్యమరః, జ్ఞానవతాం
సజ్జనానాం - అదర్శనం దర్శనాకరణం జ్ఞానినాం దర్శనం హి నిఖలశ్రేయోమూలం - ఆలస్యం
మదకరవస్తు సేవాజనితం - కార్యాపటుకరణకత్వమిత్యర్థః - పంచవృత్తితాంపంచేంద్రియపరవశతాం-
అర్థానామేకచింతనం - రాజ్యకార్యాణాం మంత్ర్యనాదరేణ స్వయ మేకవీవ స్థిత్యా పర్యాలాచ
నం - అనర్థజ్ఞైః విపరీతార్థదర్శిభిః-మంగళస్య ప్రాతర్దర్శనాద్యవలూకనస్య - అప్రయోగం అనను
ష్ఠానం - మంగళా ద్యప్రయోగ మితి పాతే - అమంగళాచరణ మిత్యర్థః - సర్వతః ప్రత్యుత్థానం

ప్రయోజనాన్. ౬౧. కచ్చి దితి. అర్థేన ధర్మం నబాధనే కచ్చిత్-ధర్మార్జనయోగ్యపూర్వాహ్మేత్వ
ర్థార్జనం కృత్వా ధర్మా న్నబాధనే-ధర్మార్జనం కరోషి కచ్చిత్ - ధర్మేణార్థా న్నబాధనే కచ్చిత్-
అర్థార్జనయోగ్యే మధ్యాహ్న ధర్మార్జనం కృత్వా అర్థాన్నబాధనే కచ్చి దిత్వర్థః-ప్రీతిలోభేన సుఖా
భిలాషేణ హేతునా కామేన ఉభౌ ధర్మార్థా నబాధనే కచ్చి దిత్వర్థః. ౬౨. * తి. విభజ్యనేవనే-
కాలే పూర్వాహ్న తదుత్తరకాలసార్ధయా మోత్తరరాత్రిరూపే క్రమేణధర్మార్థకామనేవానుకాలే. *
౬౩. ౬౪. నాస్తిక్య మిత్యాది. ప్రమాదమనవధానత్వం-దీర్ఘ సూత్రతాం చిరక్రియత్వం-పంచవృత్తి
తాం పంచేంద్రియపరవశతాం - అర్థానాం ప్రయోజనానాం ఏకచింతనం ఏకేన చింతనం-అనర్థజ్ఞై
ర్విపరీతార్థదర్శిభిః మంగళస్యాప్రయోగం అననుష్ఠానం - మంగళాద్యప్రయోగమితి చ పా

యోగంచ ప్రత్యుత్థానంచ సర్వతః, కచ్చి త్వం వర్ధయన్యేతా రాజదో
మాం శ్చతుర్దశ. ౬౭. దశపంచచతుర్వర్గా సప్తవర్గంచ తత్త్వతః, అష్టవర్గం

నీచస్యానీచస్యాప్యాగమనే ప్రత్యుత్థాన మిత్యర్థః - యద్వా సర్వ దిగవస్థిత శత్రుదేశేన యుగప
ద్దండయాత్రామితి వా - ఏతాం శ్చతుర్దశే త్యనేనాన్యేషా మపి బహూనాం దోషాణాం వి
ద్యమానత్వం తేషు సర్వేషాక్తానా మవశ్యహేయత్వం చ జ్ఞాయతే. ౬౭. దశేత్యాది. దశ
వర్గాదికాక్ బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికాక్ త్యాజ్యత్వే నోపా
దేయత్వేన చ జ్ఞాత్వా యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చి దితి వాక్యార్థః - పూర్వోక్తసంగ్రహోఽయ
ముపదేశః - దశవర్గ స్తావత్ - 'మృగయాత్తోదివాస్వాపః పరివాదః స్త్రియోమదః, తౌర్య
త్రికం వృధాట్యాచ కామజో దశకోగుణ' ఇతి మనునోక్తః - తౌర్యత్రికం సృత్తగీతవాద్యం -
వృధాట్యా వృధాపర్యటనం. కామందకస్తు ప్రకారాంతరేణ - లాభక్రోధాలస్యా సత్యవచనత్వ
ప్రమాద భీరుత్వాస్థిరత్వమాధ్యానయావమంతృత్వాని దశవర్గ ఇత్యాశయే నానా - 'లుబ్ధః, క్రూరో
లసోసత్యః ప్రమాదీభీరురస్థిరః, మూఢోనయోవమంతాచ సుఖచ్ఛేద్యోరిపుర్తత' ఇతి - పంచవర్గః
పంచదుర్గాణి - తథాహ మనుః - 'ఔదకం పార్వతం వార్ష మైరిణం ధాన్వనం తథా, శస్త్రం
ప్రశస్త మతిభిః దుర్గం దుర్గోపచింతితై' రితి - యద్వా - పంచవర్గః పంచవిధవైరాణి-అత్రాపి
కామందకః - 'సాపత్నం వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత మపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచ
విధం స్మృత' మితి - చతుర్వర్గః - సామదానభేదదండః - యథాకామందకీయే - 'సామదానంచ
భేదశ్చ దండశ్చేతి చతుర్విధ' మితి - యద్వా - చతుర్విధమిత్రాణివా - యథాహకామందకః -
'ఔరసం తంతు సంబంధం తథా వంశక్రమాగతమ్, రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతు
ర్విధ' మితి - యద్వా - ధనానాం న్యాయార్జనాది ధర్మచతుష్టయం వా - తదపి తత్త్రైవోక్తం -
'న్యాయే నార్జన మర్థస్య రక్షణం వర్ధనం తథా, సత్పత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి-
సప్తవర్గ స్వామ్యమూత్యాదిః - యథోక్తం - 'స్వామ్యమూత్యాశ్చ రాష్ట్రంచ దుర్గం కోశో
బలం సుహృత్, పరస్పరోపకారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యత' ఇతి - యద్వా - స్వపక్షస్థ జనా
వాంతరభేదసప్తకం వా - యథాహ - 'నిజోధమైత్రశ్చ సమాశ్రితశ్చ సుబంధుజః కార్యసముద్భ
వశ్చ, భృత్యో గృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధా సృష్టవిధం వదంతీ' తి - యద్వా - ప్ర
ధానవ్యూహా సృష్టవా సప్తవర్గః - యథా - 'శ్యేన సుసచీవ వజ్రశ్చ శకటో మకర స్తథా, దండా
ఖ్యః పద్మనామాచ వ్యూహా సృష్టప్రధానత' ఇతి - అష్టవర్గ మాహ కామందకః, 'కృషివాణిజ్య
దుర్గాణి సేతుః కుంజరబంధనం, ఖన్యాకరః కరాదానం శూన్యానాంచ నివేశనం, అష్టవర్గ మిమం
సాధు స్వస్థవృత్తో నలూపయే దితి - యద్వా - వైశున్యాద్యష్టకం వాష్టవర్గః - యథా - 'వైశు

తః - ప్రత్యుత్థానంచ సర్వతః సర్వదిగవస్థితశత్రుదేశేన యుగపద్దండయాత్రాం. ౬౭. దశ
పంచేత్యాది. దశవర్గాదికం బుధ్వా యథావ దనుమన్యసే కచ్చిత్ - దశవర్గాదికం త్యాజ్యత్వేనో
పాదేయత్వేనచ జ్ఞాత్వా - యథావ దనుతిష్ఠసి కచ్చిత్ ఇతి వాక్యార్థః - దశవర్గ స్తావత్ లాభ
క్రోధాలస్యాసత్యప్రమాదభీరుత్వాస్థిరత్వ మూఢత్వానయమతత్వాని - యద్వా - మృగయాద్యూత
దివాస్వప్నపరివాదస్త్రీమదన్మత్తగీతవాద్యవృధాపర్యటనాని - అథపంచవర్గః కామందకః-సాపత్నం
వస్తుజం స్త్రీజం వాగ్జాత మపరాధజం, వైరప్రభేదనిపుణై ర్వైరం పంచవిధం స్మృత' మితి ఔదక
పార్వతవాక్షేరిణధాన్వనానివా - అథ చతుర్వర్గః సామదానభేదదండః - చతుర్విధమిత్రాణివా-

త్రివర్గంచ విద్యాస్తిస్రశ్చ రాఘవ, ఇంద్రియాణాం జయం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం

న్యం సాహసు ద్రోహం ఈర్ష్యాసూయార్థదూషణం, వాగ్దండయోశ్చ పారుష్యం క్రోధజోషి గుణో
ష్టక' ఇతి - ఈర్ష్యా ఊంత్యభావః - ఊంతివిరోధీవా కశ్చిత్ గుణః - అజ్ఞదుర్బలకృతాపరాధా
సహిష్ణుత్వ మితి యావత్ - అసూయాతు గుణేష్వపి దోషారోపః-వాక్పారుష్యం దండపారుష్యం
చ గుణద్వయం - అథ త్రివర్గః ధర్తార్థకామాః - యద్వా - ఉత్సాహప్రభుత్వమంత్రశ
క్తయ స్త్రివర్గః - యద్వా - పరేషాం క్షయస్థానవృద్ధయః - 'క్షయః స్థానంచ వృద్ధిశ్చ
త్రివర్గో నీతివేదినా' మిత్యమరః, యద్వా - అశక్య సముద్యమాదికార్యవ్యసనత్రయం వా -
యథాహ కామందకః - 'వస్తుష్వశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహదసముద్యమశ్చ,
శక్యేష్వకాలేషు సముద్యమశ్చ త్రిధైవకార్యవ్యసనం వదంతీ'తి - తిస్రోవిద్యా స్త్రయీవా
ర్తా దండనీతయః-అన్వీక్షకీ త్రయీవార్తా దండనీతి శ్చేతి విద్యాయా శ్చతుర్విధత్వే ప్యాన్వీక్షక్యా
స్త్రయ్యా మంతర్భావః - తథాహ కామందకః - 'త్రయీవార్తా దండనీతి రితి విద్యాహి మానవాః,
త్రయ్యా ఏవ విశేషాయ మియ మాన్వీక్షకీ మతే'తి - త్రయీవేదః-వార్తాకృషిగోరక్షణవాణిజ్యం-
దండ నీతి ర్నీతిశాస్త్రం - ఇంద్రియాణాం జయం జయోపాయం షడ్గుణావీవ షాడ్గుణ్యం - స్వార్థే
ష్యఞ్ - తేచ సంధివిగ్రహయా నాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః - దైవమానుషం దేవమనుష్యేభ్య
ఆగతం వ్యసన మిత్యర్థః - దైవం మానుషంచ వ్యసనం ప్రత్యేకం పంచవిధం - యథాహ కామందకీ
యే - 'హుతాశనో జలంవ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా, ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యస
నం వరం, ఆయుఃక్తకేభ్య శ్చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతి లాభాచ్చ వ్యసనం పం
చథా భవే' దితి - ఆయుక్తకాః అధికారిణః - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితేషు శత్రు
సంబంధిష్వభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం - అత్రాప్యాహ కామందకః - అలబ్ధవేతనో లుబ్ధో
మానీచా వ్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చకోపితోకస్తా తథాభీతశ్చ భీషితః, యథాభిలషితైః కామై
ర్భింద్యాదేతాం శ్చతుర్విధా నితి - అసంధేయాః విగ్రహ్యాః బాలవృద్ధాదయో వింశతివిధాః
ప్రతిపక్షనృపతయో వింశతివర్గ ఇత్యుచ్యతే-యథాహ కామందకీయే-'బాలావృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా
జ్ఞాతి బహిష్కృతః,భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా, విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయే స్వతిసక్తి
మాన్,అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః,దైవోపహత కశ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుష్టిక్షవ్య
సనోపేతో బలవ్యసనసంకులః,అదేశస్థో బహురిపు ర్యుక్తోకాలేనయశ్చసః,సత్యధర్తవ్య పేతశ్చ వింశతిః
పురుషా ఆమీ, ఏతై స్సంధిం నకుర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవల' మితి - జ్ఞాతిబహిష్కృతః బంధుజన

'ఔరసంతంతుసంబంధం తథావంశక్రమాగతం. రక్షితం వ్యసనేభ్యశ్చ మిత్రం జ్ఞేయం చతుర్విధ'
మితి. అథసప్తవర్గః - 'స్వామ్యమాత్యశ్చ రాష్ట్రంచ దుర్గం కోశోబలం సుహృత్, పరస్పరోప
కారీదం రాజ్యం సప్తాంగ ముచ్యతే' - అథాష్టవర్గః - కృషివాణిజ్యదుర్గ నేతుకుంజరబంధనఖన్యాకర
కరాదానశూన్యనివేశనాని. అథ త్రివర్గః-అసాధ్యవస్తుషు సముద్యమాః సాధ్యవస్తు వ్యసముద్యమాః, శక్య
వస్తుష్వకాలే సముద్యమశ్చ - తథాహ - వస్తు వ్యశక్యేషు సముద్యమశ్చ శక్యేషు మోహా దసము
ద్యమశ్చ - శక్యే వ్యకాలేషు సముద్యమశ్చ. త్రిధైవకార్యం వ్యసనం వదంతి - యద్వా - ప్రభు
మంత్రోత్సాహశక్తయః - అథ తిస్రోవిద్యాః త్రయీవార్తాదండనీతయః - అన్వీక్షక్యాస్త్రయ్యా
మంతర్భావాత్ త్రిత్వోక్తిః - ఇంద్రియాణాం జయం, జయోపాయం బుధ్వా - ప్రజాపాలనస్య
మూల మింద్రియజయం ప్రథమం బుధ్వా షాడ్గుణ్యం షడ్గుణా ఏవ షాడ్గుణ్యం స్వార్థే ష్యఞ్ -

దైవమానుషం, కృత్యం వింశతివర్గంచతథా ప్రకృతిమండలం, యాత్రాదండవిభా

బహిష్కృతఃభీరవః జనాః మంత్రినేనాపతియోధాః యస్య సః భీరుజనకః - ఏవమేవ లుబ్ధజన ఇత్యు
త్రాపి-లుబ్ధాః అత్యంతధనాశాపరాః-దైవోపహతకః మహర్షిశాపా ద్యభిహతః - దైవచింతకః దైవ
మేవ సర్వం కుర్యా దితి మత్వా పురుషవ్యాపార మకుర్వాణః - బలవ్యసనం నేనావిలయః - అజే
శస్థః ప్రాప్తితః - అకాలేన యుక్తః - క్రూరగ్రహదశాభాగాదియుక్తః - యద్వా - విగ్రహాకార
ణభూతో రాజ్యావహారాదిర్వా నింశతివర్గః - అత్రచ కామందకః-‘రాజ్యస్థీస్థానదేశానాం జ్ఞాతీ
నాంచ ధనస్యచ, అపహారో మదో మానః పీడావైషయికీ తథా, జ్ఞానార్థశక్తిధర్మాణాం విఘాతో
దైవ మేవచ, మిత్రార్థయోశ్చావమాన స్తథా బంధువినాశనం, భుతానుగ్రహవిచ్ఛేద స్తథా
మండలదూషణం - ఏకార్థాభినివేశిత్య మితి విగ్రహయోనయ’ ఇతి - అత్రాపహరశబ్దః పూర్వే
ష్టడ్భి స్సంబధ్యతే - వైషయికీ పీడావిషయ పారవశ్యం - విఘాతశబ్దో జ్ఞానాదిభి శ్చతుర్భి రన్వేతి-
దైవశబ్దేన దేవా ఇంద్రాదయః ఉచ్యంతే. తేషాం విరోధ్యపి విగ్రహ్యాః. యథా దశరథస్యేంద్ర
విరోధీ శంఖరః - మిత్రార్థయో రిత్యుక్త మిత్ర మిత్రార్థ స్తదనుబంధీ చేత్యర్థః - యద్వా - మిత్రం
మిత్రస్యార్థ స్తద్ధనం - అర్థస్యావమానో హరణమేవ - భుతానుగ్రహవిచ్ఛేదో లాకానుగ్రహరా
హిత్యం - మండలదూషణం-మండలశబ్దేన స్వమంత్రి నేనాపతి సుహృదాదిరుచ్యతే-తస్య దూషణం
తద్విఘటనం - ఏకార్థాభినివేశిత్యం స్వాభిమతవిషయాభిలాషిత్యం - ప్రకృతయశ్చ మండలంచ
ప్రకృతయ స్తావత్ - ‘అమాత్యరాష్ట్రదుర్గాణి కోశోదండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృతయ స్త్వజ్జైర్విజి
గీషో రుదాహృతా’ ఇతి కామందకోక్తాః - మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్మకం - మధ్యతోవిజిగీషః-
తస్య శత్రుః - మిత్రం - శత్రో ర్మిత్రం - మిత్రమిత్రం - శత్రుమిత్రంచేతి పురోవర్తినః పంచ-
పార్ష్ణిగ్రహః - ఆక్రందః పార్ష్ణిగ్రహసారః - ఆక్రందాసారశ్చేతి పృష్ఠభాగస్థా శ్చత్వారి -
పార్శ్వస్థో మధ్యమః - తేషాం బహి రవస్థిత ఉదాసీనశ్చేతి-తథాచ కామందకః-‘సంపన్నస్తు ప్రకృ
తిభి ర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః, జేతుమేషణీలశ్చ విజిగీషు రితి స్పృతః, అరి ర్మిత్రమరే ర్మిత్రం
మిత్రమిత్ర మతఃపరం - తథారి మిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః, పార్ష్ణిగ్రహ స్తతః పశ్చా
ద్వాక్రంద స్తదనంతరః, ఆసారా వనయోశ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ మధ్య

సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః వడ్డుణాః - దైవమానుషం దైవికం మానుషంచ వ్యస
నం - తత్ర దైవవ్యసనం పంచవిధం - మానుషంచ పంచవిధం. తథా కామందకీయే. ‘మూతాశనో
జలం వ్యాధి ర్దుర్భిక్షం మరణం తథా ఇతి పంచవిధం దైవం మానుషం వ్యసనం పరం’ మానుషవ్యస
నంతు కామందకీయే - ‘అయుక్తేభ్యశ్చ చోరేభ్యః పరేభ్యో రాజవల్లభాత్, పృథివీపతిలోభాచ్చ
ప్రజానాం పంచధాభయ’ మితి - కృత్యం అలబ్ధవేతనావమానితకోపితభీషితవర్గేషు శత్రుసంబంధిషు
అభిమతవస్తుప్రదానేన కర్తవ్యం భేదనం కృత్యశబ్దే నోచ్యతే - తథాచ కామందకీయే. ‘అలబ్ధవేత
నోలుబ్ధోమానీచా వ్యవమానితః, క్రుద్ధశ్చ కోపితోఽకస్తాత్తథా భీతశ్చ భీషిణః, యథాభిలషితైః
కామై ర్భిద్యా దేతాం శ్చతుర్విధా’ నితి - ఆసంభేయావిగ్రహ్యో వింశతివర్గః - తథాచ కామంద
కీయే - ‘బాలావృద్ధో దీర్ఘరోగీ తథా జ్ఞాతిబహిష్కృతః, భీరుకో భీరుజనకో లుబ్ధో లుబ్ధజన స్తథా,
విరక్తప్రకృతిశ్చైవ విషయేష్యునిశ్చిమాన్, అనేకచిత్తమంత్రశ్చ దేవబ్రాహ్మణనిందకః.
దైవోపహతక శ్చైవ దైవచింతక ఏవచ, దుర్భిక్షవ్యసనోపేతో బలవ్యసనసంకులః, అదేశస్థో బహు

నంచ ద్వియోనీ సంధివిగ్రహా, కచ్చి దేతా మహాప్రాజ్ఞ యథావ దనుమన్యసే.

మో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా దృహిరేతే
షా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాంచ వధే ప్రభు' రితి-ఆత్ర శత్రుమిత్ర
శబ్దా పురస్తా దవ్యవహితానంతరరాష్ట్రాధిపతిమేకవ్యవహితానంతర రాష్ట్రాధిపతించక్ర మేణవదతః
పార్శ్విగ్రహాక్రంద శబ్దావపి పృష్ఠత స్తాదృశౌ క్రమేణ వదతః-నతు ప్రసిద్ధశత్రుమిత్రపరా-విషయా
నంతరో రాజా శత్రు ర్శత్రు మతఃపరం, ఉదాసీనః పరతరః పార్శ్వి గ్రహస్తుపృష్ఠత' ఇత్యమరః-ఆసార
స్సహృద్బలం-ఆసార స్సాన్య నిత్రబలే' ఇతి రత్నమాలా-మధ్యమశబ్దేన చారివిజిగీషో ర్వ్యస్తయో
స్సమస్తయోశ్చ నిగ్రహానుగ్రహసమర్థః - పార్శ్వదేశస్థః కచ్చి దుక్తేభ్యో న్యోరాజోచ్యతే - నతు
మధ్యవర్తి - ఉదాసీనశబ్దేన ఏతేషాం సర్వేషా మపి వ్యస్తానాం సమస్తానాం చ నిగ్రహానుగ్రహ
సమర్థః కచ్చి ద్విప్రకృష్టదేశస్థో రాజోచ్యతే - యాత్రాదండవిధానం యాత్రాయానం దండస్య సై
న్యస్య విధానం సంవిధానం వ్యూహభేదవిధానం - యద్వా దండశ్శత్రునిరసనం తస్య విధానం
ప్రకారః యాత్రాచదండవిధానం చ యాత్రాదండవిధానం - ప్రకృతిమండల మి త్యత్రాత్ర చైకవ
ద్భావః - సేనావ్యూహభేదాః పూర్వముక్తాః - శత్రునిరసనప్రకారాశ్చ స్ఫుటా స్సృజ్జేయా
ఇతి యాత్రాశబ్దితం యానం ప్రదర్శ్యతే - తచ్చ పంచవిధం - బలాతిశయేన పార్శ్విగ్రహ
దిభి ర్విగ్రహ్యా శత్రూద్దేశేన యానం విగ్రహ్యాయానం - పార్శ్విగ్రహదిభిస్సంధిం కృత్వా
శత్రూద్దేశేన యానం సంధాయ యానం - సామంతై స్సమేత్య యానం సంభూయ యానం -
అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యంప్రతి యానం ప్రసంగతో యానం-అన్యప్రసంగం
కృత్వా బలవత్తయా తముపేక్ష్య తన్నిత్రోద్దేశేన యానముపేక్ష్య యానమితి - యథా కామంద

రిపుః యుక్తో కాలేన యశ్చసః, సత్యధర్మవ్యపేతశ్చ వింశతిః పురుషా అమీ, ఏతై స్సంధిం నకు
ర్వీత విగృహ్ణీయాత్తు కేవలం' అథ ప్రకృతిమండలం-ప్రకృతయశ్చ మండలంచ ప్రకృతిమండలం -
ప్రకృతయ స్తావ త్కామందకీయే. 'అమాత్యారాష్ట్రదుర్గాణి కోశోదండశ్చ పంచమః, ఏతాః ప్రకృ
తయ స్తద్జ్ఞై ర్విజిగీషో రుదాహృతా' ఇతి-మండలం ద్వాదశవిధరాజాత్తకం-తేచ మధ్యతో విజి
గీషుః తస్యారిః మిత్రం అరే ర్శత్రుం మిత్రశత్రుః శత్రుమిత్రమిత్రంచేతి పురోవర్తినః పంచ-పార్శ్వి
గ్రహాః ఆక్రంద స్తయో రాశారా వితి పార్శ్వి గ్రహాసారః - ఆక్రందా సార ఇతి పృష్ఠభాగస్థా
శ్చత్వారిః - ఏవం నవభవంతి. విజిగీషు ర్దశమః పార్శ్వస్థో మధ్యమః లేషాం బహి రవస్థి
త ఉదాసీన శ్చేతి మధ్యమోదాసీనాభ్యాం సాకం ద్వాదశవిధాః - తథా కామందకః - 'సంపన్న
స్తుప్రకృతిభి ర్చహోత్సాహః కృతశ్రమః, జేతుమేషణశీలశ్చ విజిగీషు రితిస్తృతః, అరిర్శత్రు మరే
ర్శత్రుం మిత్రమిత్ర మతఃపరం, అథారిమిత్రమిత్రం చ విజిగీషోః పురస్సరాః, పార్శ్విగ్రహ స్తతః
వశ్చ దాక్రంద స్తదనంతరం, ఆసారా వనయోచ్చైవ విజిగీషోస్తు పృష్ఠతః, అరేశ్చ విజిగీషోశ్చ
మధ్యమో భూమ్యనంతరః, అనుగ్రహే సంహతయో ర్వ్యస్తయో ర్నిగ్రహే ప్రభుః, మండలా
దృహి రేతేషా ముదాసీనో బలాధికః, అనుగ్రహే సంహతానాం వ్యస్తానాం చ వధేప్రభు' రితి -
అథ యాత్రాదండవిధానం సైన్యసంవిధానం శత్రునిరసనప్రకారస్యయానం పంచవిధం - తథాచ
కామందకీయే-విగ్రహ్యా సంధాయ తథా సంభూయా ధప్రసంగతః, ఉపేక్ష్య చేతినిపుణై ర్భానం

౭౦. మంత్రీభి స్త్వం యథోద్దిష్టై శ్చతుర్భి స్త్రీభిరేవవా, కచ్చి త్సమస్తై ర్వ్యస్తై
శ్చ మంత్రం మత్ర యనే మిథః. ౭౧. కచ్చి త్తే సఫలా వేదాః కచ్చి త్తే సఫలాః

కీయే - 'విగ్రహ్యా సంధాయ తథా సంభూయా ధప్రసంగతః, ఉపేక్ష్యచే తినిపుణై ర్యానం పంచ
విధం స్మృత'మితి. ద్వియోనీఇతి. సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయా షడ్గుణాః పృథక్పృ
థక్ ప్రతిపాదితాః-ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతా వలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయో రంతర్భా
వ్యవదతి - యానాసనే విగ్రహస్యస్వరూపం ద్వైధీభావసమాశ్రయా సంధేరూపం - తత్ర విజిగీషా
రరింప్రతి యాత్రా యానం-తయో ర్ద్విధః ప్రతిబద్ధశక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థానమాసనం
దుర్బలస్య ప్రబలయో ర్ద్విషతో ర్వాచిక మాత్మసమర్పణం ద్వైధీభావః - తథాహ - బలినోర్ద్వి
షతో ర్చ్ఛే వాచా త్తానం సమర్పయన్ - ద్వైధీభావేన వరేత కాకాక్షీవ దలక్షిత ఇతి - ఆ
రిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ ఇతివివేకః - తదుక్తం కామందకేన - యానా
సనే విగ్రహస్య రూపం సద్భిరితి స్మృతం, సంధేశ్చ సంధిమార్గజ్ఞై ర్ద్వైధీభావసమాశ్రయా వితి -
ఏతాన్ పూర్వోక్తాన్ యథావ దనుమన్యనే అనుచిప్తసి కచ్చిదిత్యర్థః ఉక్తదశవర్గాదీనాం తత్త్వం
జ్ఞాత్వా హేయాన్ జహాసి గ్రాహ్యోగృహ్ణాసి కచ్చి దితియావత్. ౭౦. మంత్రీభిరితి. యథోద్దిష్టైః
శాస్త్రోక్తమంత్రీలక్షణలక్షితైః యథోద్దిష్టమితిపాఠే నీతిశాస్త్రోక్త మంత్రవిచారమార్గమనతిక్రమ్యే
త్యర్థః - బహుభి ర్మంత్రకరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యాభావాచ్చ చతుర్భి స్త్రీభిరేవవే
త్యుక్తం - వ్యస్తై స్తత్సత్తపరిజ్ఞాయ సమస్తై శ్చతుర్భిస్త్రీభిర్వా పరిగణితై ర్మంత్రీభి ర్ద్విధోర
హసి మంత్రం మంత్రయనేకచ్చిత్. ౭౧. రాజ్ఞా మవశ్యం సంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి. కచ్చిత్తే

పంచవిధం స్మృత'మితి. బలాతిశయేన పార్ష్ణిగ్రాహదిభి ర్విగ్రహ్యా శత్రుద్దేశేన యానం విగ్రహ్యా
యానం - పార్ష్ణిగ్రాహదిభి స్సంధిం కృత్వా శత్రుద్దేశేన యానం సంధాయయానం - సామంతై
స్సమేత్యయానం సంభూయయానం - అన్యోద్దేశేన యాత్రాప్రసంగ ముత్పాద్య అన్యంప్రతియానం
ప్రసంగయానం - శత్రుద్దేశేన యాత్రాంకృత్వా తముపేక్ష్య తన్నిత్రోద్దేశేనయాన ముపేక్ష్య
యాన మితి - షడ్గుణ్యమితి సంధి విగ్రహ యానా సన ద్వైధీభావ సమాశ్రయాః-పూర్వం పృథ
క్ప్రతిపాదితాః - ఇదానీం ద్వైగుణ్యమతావలంబనేన యానాదీన్ సంధివిగ్రహయో రంతర్భావ్యవ
దతి - ద్వియోనీ ఇతి - సంధివిగ్రహా ద్వియోనీ ప్రత్యేకం తయోర్ద్వయోః కారణభూతో-తథా
హ కామందకః - సంధేశ్చ విగ్రహస్యైత ద్వైగుణ్య మితిచక్షత ఇతి - యానాసనే విగ్రహస్య
రూపం సంధేః పరంద్వయ మితి - తత్రవిజిగీషాః అరింప్రతియాత్రా యానం తయోర్ద్విధః ప్రతిబద్ధ
శక్త్యోః కాలప్రతీక్షయా తూష్ణీమవస్థాన మాసనం దుర్బలస్య ప్రబలయోర్ద్విషతో వాచిక మాత్మ
సమర్పణం ద్వైధీభావః. తథాహ - బలినో ర్ద్విషతో ర్చ్ఛే వాచా త్తానం సమర్పయన్,
ద్వైధీభావేన వరేత కాకాక్షీవ దలక్షిత ఇతి-ఆరిణా పీడ్యమానస్య బలవదాశ్రయణం సమాశ్రయ
ఇతివివేకః - ఏతాన్ పూర్వోక్త దశవర్గాదీన్ యథావ దనుమన్యనేకచ్చిత్ గ్రాహ్యోగృహ్ణాత్వేన
జానాసికచ్చిత్. ౭౦. మంత్రీభిరితి. యథోద్దిష్టై శాస్త్రోక్త మంత్రీలక్షణలక్షితైః - బహుభి ర్మంత్ర
కరణే మంత్రభిన్నత్వసంభవా దైకమత్యాభావాచ్చ - చతుర్భి స్త్రీభిరేవవేత్యుక్తిః వ్యస్తై ర్మంత్ర
కరణే తత్సత్తపరిజ్ఞానం భవతీ త్యర్థః. ౭౧. రాజ్ఞా మవశ్యసంపాదనీయానర్థాన్ పృచ్ఛతి-కచ్చిదితి.

క్రియాః, కచ్చి త్తే సఫలా దారాః కచ్చి త్తే సఫలం శ్రుతం. 22. కచ్చి దేష్వేవ తేబుద్ధి ర్యథోక్తా మమ రాఘవ, ఆయుష్యాచ యశస్యాచ ధర్మకామార్థసంహితా. 23. యాంవృత్తిం వర్తతే తాతో యాంచ నః ప్రపితామహః, తాంవృత్తిం వర్తనే కచ్చి ద్యాచ సత్పథగా శుభా. 24. కచ్చి త్స్వాదుకృతం భోజ్య మేకో నాశ్నాసి రాఘవ, కచ్చి దాశంసమానేభ్యో మిత్రేభ్య స్సంప్రయచ్ఛసి. 25. రాజాతు ధర్మేణ హి పాలయిత్వా మహామతి ర్దండధరః ప్రజానాం, అవాప్య కృత్స్నం వసుధాం యథావ దితశ్చ్యుత స్స వర్గముపైతి విద్వాన్. 26. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - శతతమస్సర్గః.

సఫలా వేదా ఇతి. తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాః కచ్చిత్ - అగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీ కృతాః కచ్చిత్ - క్రియంతేసాధ్యంత ఇతిక్రియాః ధనాని - ధనాని త్వత్సంపాదితాని దానభో గాభ్యాం సఫలీకృతాని కచ్చిత్ - తే దారా సఫలాఃకచ్చిత్ రతిపుత్రాభ్యాం సఫలాః కచ్చిత్ - తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం సఫలం కచ్చిత్ - శీలవృత్తాభ్యాం సఫలం కచ్చిత్-తథాచ మహాభారతే అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం-రతిపుత్రఫలా దారా శీలవృత్తఫలం శ్రుతమితి. 22. కచ్చిదేష్వేవేతి. ఆయుష్యా యశస్యా ధర్మకామార్థసంహితా ఉక్తా ఏషాబుద్ధి ర్మమ యథా తథైవ తవవర్తతేకచ్చిత్. 23. అథ ఉక్తానుక్తం సకలం సంగ్రహేణ దర్శయతి-యామిత్యాదినా వృత్తి మాచరన్ వర్తతే అవర్తిష్ట - యద్వా - దశరథమరణస్యా జ్ఞాతత్వా ద్వర్తత ఇత్యుక్తిః - పితామ హస్యాజస్య చిరంరాజ్యపరిపాలనాభావాత్ - ప్రపితామహ ఇత్యుక్తం ప్రపితామహః ప్రపితా మహప్రభృతయః - యథా-సప్తమీ శౌండై రిత్యుక్త శౌండాదిభి రితివృత్తికారః - అత్ర అవర్తం తే త్యధ్యాహార్యం - పిత్రాద్యననుష్ఠితస్యాననుష్ఠానే ప్రాప్తే ఆహ - యాచనత్పథగాశుభేతి - సత్ప థగా సన్తార్గానుసారిణీ - శుభా అనిందితా. 24. కచ్చిదితి. స్వాదుకృతం మధురతయాసిద్ధం-ఆశం సమానేభ్యః - ధనమితి శేషః. 25. ఏవమాచరతోగాజ్ఞా విహికాముష్మికఫలే దర్శయతి - రాజా త్విత్యాదినా. తుశబ్దేన రాజవైలక్షణ్య ముచ్యతే - హిఃప్రసిద్ధా - పాలయిత్వా మహీ మితిశేషః - మహామతిః ఉక్తనీతిధర్మజ్ఞః దండధరః యుక్తదండధరః - యథావత్ పూర్వరాజవత్ - ఇతః అస్తాల్లాకాత్ చ్యుతః ప్రారబ్ధకర్తాపసానేచ్యుత ఇత్యర్థః - విద్వాన్ శరీరభిన్నాత్తజ్ఞానవాన్. 26. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానే - శతతమస్సర్గః.

తేవేదాః త్వదధీతావేదాః సఫలాఃకచ్చిత్ - త్వద్విహితాగ్నిహోత్రాద్యనుష్ఠానేన సఫలీకృతాః కచ్చిత్-క్రియాః క్రియంతేసాధ్యంత ఇతివ్యుత్పత్త్యా క్రియాశబ్దేన ధనధాన్యాన్యచ్యంతే-త్వత్సం పాదితాని ధనాదీని దానభోగాభ్యాం సఫలానికచ్చిత్-తేదారా సఫలాః రతిపుత్రఫలాః కచ్చిత్ - తేశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం శీలవృత్తోత్పాదనేన సఫలంకచ్చిత్ - తథాచ భారతే - అగ్నిహోత్రఫలా వేదా దత్తభుక్తఫలం ధనం-రతిపుత్రఫలా దారా శీలవృత్తఫలం శ్రుత మితి. 22. కచ్చిదితి. ఏషా ధర్మకామార్థసంహితా తత్పరా ఉక్తా ఏషా తేబుద్ధిః - మమ యథాతథైవ తవాపి వర్తతే కచ్చిత్. 23. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - శతతమస్సర్గః.

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహ, కిం మే ధర్మాద్వి
హీనస్య రాజధర్మః కరిష్యతి. ౧. శాశ్వతోయం సదా ధర్మస్థితో ౭స్తా

రామస్య వచనం శ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహే త్యాది - ఆయంసర్గ ఏవాత్ర లేఖనీయః -
తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యభ్రాతరం గురువత్సల మిత్యాది సర్గస్తు లేఖకైః ప్రమాదాల్లిఖితః - తస్య
ఉక్త ప్రశ్నోత్తరత్వాభావాత్ - అత్ర భరతోచ్యమాన పితృమరణ శ్రవణానంతరం రామస్యదుఃఖ
తత్త్వాశ్రవణాత్ - అత్ర మహేశ్వరతీర్థేన సర్గపార్యవర్య వైపరీత్య మనాలూచ్య స్వదృష్టశోశ
మాత్ర ప్రామాణ్యేన - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్యేత్యాదికం సర్గమేవై తోత్తరశతతమం మన్వానేన
తత్సర్గ వ్యాఖ్యానాంతే తత్ర త్యార్థవిరోధ మాలోచ్యైవ మాక్షేపపరిహారా వుక్తానను ఆర్యంతాతః
పరిత్యజ్య కృత్వా కర్త సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిషిడిత ఇతి - ఇమాః
ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తా ఇతిచ - భరతేనోక్తే రామ
స్తదానీ మశోచత్ తదుల్లంఘ్యాభిషేకప్రత్యాఖ్యానమేవ కిమితి కృతవాత్ - నైషదోషః - తస్మి
స్ఫురతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేనోక్తం రాజ్యస్వీకరణమేవ ప్రాధాన్యేనోక్తం -
అతో రామ స్త దేవంమన్యతే - పితా పుత్రశోకేన మృతకల్పా నపునర్జీవిష్యతీతిమృత ఇత్యు
చ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవాఇత్యుచ్యంతే - అనేన మమాభిషేచనమేవ ప్రాధాన్యేనో
చ్యత ఇత్యశోచ న్నభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాత్ - స్వవాక్యే పితృమరణానువాదస్య చాయ
మేవార్థ ఇతి అత్రా యంపరిహారో నయుజ్యతే - యదిచ పితామృతకల్పత్వేన మృత ఇత్యుచ్యత
ఇతి రామోగృహీయాత్ - తదా - వ్యాదిశ్యచ మహాతేజా దివందశరధోగత ఇతి నానువదేత్ -
యస్తు స్వాశయం స్తయమేవైవ మితివదతి - తస్మాన్యేన గత్యంతరేసతి తద్విరుద్ధాభిప్రాయకల్పనం
కథం కర్తుంశక్యం - అతో ౭నేనైవానువాదేన రామేణ పితామృత ఇత్యేవ గృహీత మితి భావః -
కించ ప్రకృతీనాం మాతృణాంచ సమాగమనా త్సార్వం - ఇమాః - ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా
మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదంకర్తు మర్హసీ త్యంగశ్యాదినిర్దేశా నుపపత్తేశ్చ
అతః - తంతు రామస్సమాశ్వాస్యేత్యాదిసర్గః పసిష్ఠం పురతఃకృత్వే తిత్త్యుత్తరశతతమ సర్గానంతరం
చతురుత్తరశతతమస్సర్గ త్వేన లేఖనీయః పఠనీయశ్చ-తథాచేత్సంగత స్సాన్యత్ - అతోత్ర రామస్య
వచనం శ్రుత్వే త్యయంసర్గ ఏవ వ్యాఖ్యానయతే - రామస్య వచనంశ్రుత్వేత్యాది. ధర్మాత్ త్వత్సే
వారూపముఖ్యధర్మాత్ - యద్వా - ధర్మాత్ త్వదుక్తరాజధర్మానుష్ఠాన మేతుభూత రాజభావాత్ -
రాజధర్మః త్వదుక్తనీతిస్థః. రామానుజీయం. రామస్యేత్యాది. రాజనీతిప్రతిపాదక పూర్వ
సర్గస్యానంతరం - రామస్యవచనంశ్రుత్వా భరతః ప్రత్యువాచహ, కిం మే ధర్మాద్విహీనస్య రాజ
ధర్మఃకరిష్యతీతి ప్రశ్నోత్తరపరస్యాస్య సర్గస్య స్థానే - తంతు రామ స్సమాశ్వాస్య భ్రాతరం గురు
వత్సలం, లక్ష్మణేనసహ భ్రాతా ప్రప్థం సముపచక్రమ ఇత్య యంసర్గః కేఘచిత్కోశేఘ దృశ్యతే-
తత్తు నసంగచ్చతే - పూర్వసర్గకృత ప్రశ్నస్యోత్తరాశ్రవణాత్ - ఆర్యం తాతఃపరిత్యజ్య కృత్వా
కర్త సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిషిడిత, ఇత్యుక్త పితృమరణ శ్రవణా
నంతరం దుఃఖితత్వాశ్రవణాత్. ప్రకృతీనాం మాతృణాంచ సమాగమనాత్సార్వం-ఇమాః ప్రకృ
తయస్సర్వా విధవా మాతరశ్చ యాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తుమర్హసీ త్యంగుళి
నిర్దేశానుపపత్తేశ్చ తంతురామ ఇత్యాదిసర్గస్య స్థానంతు - పసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారాన్ దశర
థస్య చ, అభిచక్రామ తందేశం రామదర్శనతర్జిత ఇత్యాదిసర్గస్యానంతరం. ౧. కుతస్తేరాజభావా

రామస్యేత్యాది. కిమితి ధర్మాత్ త్వత్సేవారూపముఖ్యధర్మాత్. ౧. శాశ్వతఇతి. శాశ్వతః

సు నరర్షభ, జ్యేష్ఠపుత్రే స్థితే రాజన్ నకనీయాన్నుపో భవేత్. ౧. ససమృద్ధాం మయాసార్థ మయోథ్యాం గచ్ఛ రాఘవ, అభిషేచయ చాత్మానం కులస్యాస్య భవాయ నః. ౩. రాజానం మానుషం ప్రాహు ర్దేవత్వే సమృతో మమ, యస్య ధర్మార్థసహితం వృత్త మాహు రమానుషం. ౪. కేకయస్థేచ మయితు త్వయి చారణ్య మాశ్రితే, దివ మార్యో గతో రాజా యాయజూక స్సతామతః. ౫. నిష్కాగ్రింతమాత్రే భవతి సహసీతే స లక్ష్మణే, దుగ్ధిఖశోకాభిభూతస్తు రాజా త్రిదివ మభ్యగాత్. ౬. ఉత్తిష్ట పురుషవ్యాఘ్ర క్రియతా ముదకం పితుః, అహం చాయంచ శత్రుఘ్నః పూర్వమేవ కృతో దకౌ. ౭. ప్రియేణ ఖలుదత్తం హి పితృలోకేషు రాఘవ, అక్షయ్యం భవతీత్యా హు ర్భవాం శ్చైవ పితుః ప్రియః. ౮. త్వా మేవ శోచం స్తవదర్శనేఘ్న స్త్వ య్యేవ సక్తా మనివర్త్యబుద్ధిం, త్వయా విహీన స్తవశోకరుగ్ణ స్త్వాం సంస్తరన్న

భావ ఇత్యత్రాహ - శాశ్వతఇతి. అస్తాసు ఆస్తత్పూర్వేషు. తనిష్ఠోకీ. 'కింమే ధర్మా ద్విహీ నస్య రాజధర్మః కరిష్యతి, శాశ్వతోయం సదాధర్మః స్థితోస్తాసు నరర్షభ. ధర్మాత్ రామ కైంకర్యరూప పరమేకాంతిధర్మాత్ - స్వరూపనిరూపకశేషత్వధర్మాద్వా విహీనస్య - రాజ ధర్మః తద్విరోధిసామాన్యధర్మః - ఆయం పూర్వోక్తః - శాశ్వతో నిత్యసిద్ధః - అస్తాసు సదాస్థితః - శత్రుఘ్నలక్ష్మణాపేక్షయా బహువచనం - నరర్షభ పురుషోత్తమ. ౧. ససమృద్ధా మితి. భవాయ భద్రాయ - 'భవో భద్రే హరే ప్రాప్తౌ సత్తా సంసారజన్త స్వి'తి వైజయంతీ. ౩. న సర్వసులభం రాజత్వ మిత్యాహ - రాజాన మితి. ప్రాహుః - ప్రాకృతా జనా ఇతి శేషః - సరాజా మమ దేవత్వే మతః దేవత్వేన సమృత ఇత్యర్థః, తనిష్ఠోకీ. యేలోకాః రాజానం మానుషం ప్రాహుః-తపివ యస్య తే ధర్మార్థసహితం వృత్త మమానుషం ప్రాహుః మను ష్యసంస్థానత్వేపి అతిమానుషశీలవృత్తవిశేషే రతిలంఘితసర్వలోకసామ్యత్వేన - దేవత్వే నారాయణత్వే మమ సమృత ఇత్యర్థః. ౪. ఏవం సన్నిహితనీతిప్రశ్న సోమ్యత్తర ముక్త్వా ప్రాగమికరాజవిషయప్రశ్న సోమ్యత్తర మాహ - కేకయస్థ ఇతి. యాయజూక ఇజ్యాశీలః-ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇత్యమరః. ౫. మన్నిర్గమనానంతరం కతమదివసేషు రాజా దివం గత ఇత్యత్రాహ - నిష్కాగ్రింత మాత్ర ఇతి. ౬. ౭. భవద్భ్యాం దత్తే కిం మయాపి దాతవ్య మిత్యత్రాహ-ప్రియేణేతి. ౮. ప్రియత్వ

కులక్రమాగతః - అస్తాసు ఆస్తత్పూర్వేషు - తదేవాహ - జ్యేష్ఠపుత్ర ఇతి. ౧. స ఇతి. భవాయ భద్రాయ. ౩. దేవత్వప్రాప్తకతవశ్చరణం విహాయ మమ రాజ్యాభిషేకేణ కి మిత్యత ఆహ. రాజాన మితి. యద్యపి రాజానం మానుషం ప్రాహుః తథాపిమమ దేవ త్వే సమృతః - కుతః యస్యవృత్త మమానుషం దివ్యం దేవత్వసంపాదక మిత్యర్థః - తపశ్చ రణేన క్లేశద్వారా దేవత్వం రాజ్యపరిపాలనేన భోగద్వారా దేవత్వ మితి భావః. ౪. నను పితరి జీవ తి కుతో మమ రాజ్యాభిషేకాధికార ఇత్యత ఆహ. కేకయస్థ ఇతి. యాయజూకః ఇజ్యాశీలః. ౫. ౬. తి. కృతోదకౌ కృతసపిండికరణాంతసర్వకృత్యే. ౭. తి. తర్హి కిం కృతకరణే నేత్యాహ-ప్రియే ణేతి. భవాన్ ప్రియః జ్యేష్ఠత్వా దితి భావః. ౮. త్వామేవేతి. త్వామేవ శోచన్ని త్యుక్త్వా పున స్తవశోకమగ్న ఇత్యుక్తిః - సవీవ శోక స్తస్యావసాదహేతురితి ప్రతిపాదయతు మితిజ్ఞేయం.

స్తమితః పితాతే. ౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకోత్తర శతతమస్కర్గః.

తాం శ్రుత్వా కరుణాం వాచం పితుర్ధరణసంహితాం, రాఘవో భరతే నోక్తాం బభూవ గతచేతనః. ౧. తంతు వజ్ర మివోత్సృష్ట మాహవే దానవారిణా, వాగ్వజ్రం భరతే నోక్త మమనోజ్ఞం పరంతపః, ప్రగృహ్య బాహూ రామోవై పుష్పితాగ్రో యథా ద్రుమః, వనే పరశునా కృత్త స్తథా భువిపపాత హి. 3. తథా నిపతితం రామం జగత్త్వాం జగతీపతిం, కూలఘాతపరిశ్రాంతం ప్రసుప్త మివ కుంజరం, భ్రాతర స్తే మహేష్వాసం సర్వత శ్లోకకర్మితం, రుదంత స్సహ వై దేహ్య సిషిచు స్సలిలేనవై. ౫. స తు సంజ్ఞాం పున ర్లబ్ధ్వా నేత్రాభ్యా మాస్ర ముత్సృజన్, ఉపాక్రామత కాకుత్స్థః కృపణం బహుభాషితుం. ౬. స రామస్సర్వతం శ్రుత్వా పితరం పృథివీపతిం, ఉవాచ భరతం వాక్యం ధర్మాత్తా ధర్మసంహితం. ౭. కిం కరిష్యామ్యయోధ్యాయాం తాతే దిష్టాం గతిం గతే, కస్తాం రాజవరాధీనా మయోధ్యాం పాలయిష్యతి. ౮. కింను తస్య మయా కార్యం దుర్జాతేన మహాత్తనః, యో మృతో మమ శోకేన మయాచాపి నసం స్కృతః. ౯. అహో భరతసిద్ధార్థో యేన రాజా త్వయానఘ, శత్రుఘ్నేనచసర్వేషు

మేవ దర్శయతి - త్వామేవేతి. రుగ్గః పీడిత ఇతి యావత్. ౯. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోత్తరశతతమస్కర్గః.

తా మిత్యాది. కరుణాం శోకాపహం-యద్వా - ఆకరుణాం కరుణారహితాం-క్రూరా మితి యావత్. ౧. తం త్విత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ-బాహూప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిషీడ్య - ఉద్భృత్యవా - వాగ్వజ్ర మిత్యస్య పూర్వశ్లోకా దనుషక్తేన శ్రుత్వే త్యనేనాన్వయః. 3. తథేత్యాది శ్లోకద్వయం. కూలఘాతేన మదేన దంతకండ్వా చ కృతేన కూల ప్రహారేణ - పరిశ్రాంతం - అతఏవ ప్రసుప్తం కుంజర మివ స్థితం - మూర్ఛిత మిత్యర్థః - సలిలేన సర్వశస్సిషిచుః సర్వగాత్రాణి మోహశాంతయే సిక్తవంతః - యతః - 'అమృతం వా ఆప స్తస్మా దద్భిరవతాం తమభిషించంతీ'తి శ్రుతి రపి హి వదతి. ౪. ౫. స త్వితి. ఉపాక్రామత ఉపాక్రమత-దీర్ఘ ఆర్షః. ౬. ౭. కి మితి దిష్టాం కాలకల్పితాం-'కాలా దిష్టో వ్యనేహపీ' త్యమరః, యద్వా - దిష్టాం దైవకల్పితాం - 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మిత్యమరః, రాజవరాత్, తృతీయాథ పంచమి-పాతాంతరం-కింకరిష్యామి త్యస్య భావ ముద్ఘాటయతి - రాజవరేతి - రాజవరాధీనాం-త ద్రక్షణాధీనా మిత్యర్థః. ౮. పితృమరణమేతుభూతత్వా త్త త్సంస్కారానుపయోగాచ్చత్తానం విగర్హితే కింను తస్యేతి. ౯. అహో ఇతి. ఆనఘ-పుత్ర మంత్రేతు కర్తృణీ త్యుక్తపితృసంస్కారరూప

౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-అయోధ్యాకాం శవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోత్తరశతతమస్కర్గః.

తా మితి. ఆకరుణాం-క్రూరాం. ౧. త మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దానవారిణా ఇంద్రేణ - వాగ్వజ్రం - శ్రుత్వే త్యనుషజ్యతే బాహూప్రగృహ్య పాణినా పాణిం నిషీడ్య - బాహూ ఉద్భృత్యవా. 3. ౭. కరిష్యామితి. దిష్టాంగతిం కాలకల్పితాం గతిం మరణ మిత్యర్థః.

ప్రేతకృత్యేషు సత్కృతః. ౧౦. నిష్ప్రధానా మనేకాగ్రాం నరేంద్రేణ వినా
కృతాం, నివృత్తవనవాసోపి నాయోధ్యాం గంతు ముత్సహే. ౧౧. సమాప్తవనవా
సం మా మయోధ్యాయాం పరంతప, శోనుశాసిష్యతి పున స్తాతే లోకాంతరం
గతే. ౧౨. పురా ప్రేక్ష్య సువృత్తం మాం పితాయాన్యాహ సాంత్యయన్, వా
క్యాని తాని శ్రోష్యామి కుత శ్శోత్రసుఖాన్యహం. ౧౩. ఏవ ముక్త్వా స భరతం
భార్యా మభ్యేత్య రాఘవః, ఉవాచ శోకసంతప్తః పూర్ణచంద్రనిభాననాం, సీతే
మృత స్తే శ్వశురః పిత్రాహీనోఽసి లక్ష్మణ, భరతో దుగ్ధ మాచక్షే స్వర్గతం పృథి
వీపతిం ౧౪ తతో బహుగుణం తేషాం బాహ్మ్యే నేత్రే ష్వజాయత, తథాబ్రువతి
కాకుత్స్థస్థే కుమారాణాం యశస్వినాం. ౧౫. తత స్తే భ్రాతర స్స ర్వేభృశ మాశ్వా
స్య రాఘవం. అబ్రువన్ జగతీభర్తుః క్రియతా ముదకం పితుః. ౧౬. సా సీతాశ్వ
శురం శ్రుత్వా స్వర్గలోక గతం నృపం, నేత్రాభ్యా మశ్రుపూర్ణాభ్యా మశకన్నే
క్షీతుం పతిం. ౧౭. సాంత్యయిత్వాతు తాం రామో రుదంతీం జనకాత్మజాం,
ఉవాచ లక్ష్మణం తత్ర దుగ్ధితో దుగ్ధితం వచః ౧౮. ఆనయేంగుదిపిణ్యాకంచీర
మాహర చోత్తరం, జలక్రియార్థం తాతస్య గమిష్యామి మహాత్మనః. ౨౦. సీతా
పురస్తా ద్వ్రజతు త్వమేనా మభితో వ్రజ, అహం పశ్చాద్గమిష్యామి గతిర్వైషా

భాగ్యవిఘటక పాపరహిత - అహం హి తాదృశపాపవా నితిభావః-యేన కారణేన-త్వయా శత్రు
ఘ్నేన చ-సర్వేషు ప్రేతకృత్యేషు ప్రాప్తేషు రాజా సత్కృతః. ౧౦. నిష్ప్రధానా మితి. ఏకాగ్రా
అనాకులా - 'అనాకులేపి చైకాగ్ర' ఇత్యమరః, సా నభవతీత్యనేకాగ్రతాం - ఆకులా మితి
యావత్. ౧౧. సమాప్తవనవాస మితి. శాసిష్యతి-కార్యేషు నియోజ్యతీత్యర్థః. ౧౨. పురేతి. సు
వృత్తం శోభనం నియోగాచరణరూపం వృత్తం యస్య తం-కుతః కస్తాత్ పురుషాత్. ౧౩. ఏవ
మితి. అభ్యేత్య అభిముఖో భూత్వా. సీత ఇతి. దుగ్ధమి త్యేతత్ క్రియా విశేషణం-ఇత్యువాచేతి
పూర్వేణాన్వయః. తనిల్లోకీ. తే శ్వశురః త్వయ్యత్యంత ప్రీతియుక్తః శ్వశురః - 'పిత్రాహీనోఽసి
లక్ష్మణే'త్యనేన త్వమేవ పిత్రాహీనః - నాహ మితి గమ్యతే - న సంవృత్తః పితా మమేతి వక్ష్య
మాణత్వాత్. ౧౪-౧౫. తత ఇతి. క్రియా మిత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬-౧౮. ఆనయేతి.
ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుదీజపిణ్యాకం - అనిస్సారితలైలం పిష్టా చూర్ణీకృత్య
పిండికృత మింగుదీదీజమేవ పిణ్యాకత్వేనోపచర్యతే - 'ఇంగుదీతాపసతరు' రిత్యమరః, చీరం వాస
ఉదకదానార్థం - పాతభేదః - చీరం స్నానార్థం పరిధానం ఉత్తరం ఉత్తరీయం చ. ౨౦. సీతేతి.

రాజవరాత్ తృతీయార్థే పంచమీ. ౮-౧౦. నిష్ప్రధానా మితి. నిష్ప్రధానాం నాధరహితాం అనే
కాగ్రా మాకులా మిత్యర్థః. ౧౧. సమాప్తేతి. శాసిష్యతి కార్యేషు నియోజ్యతీత్యర్థః. ౧౨. పురేతి.
సువృత్తం శోభననియోగాచరణం కుతః కస్తా త్పురుషాత్. ౧౩. ఏవ మితి. అభ్యేత్యాభిముఖో భూ
త్వా * సీత ఇతి. దుగ్ధ మి త్యేత త్క్రియావిశేషణం. ౧౪-౧౫. తత ఇతి. క్రియతా మిత్యత్రేతి
కరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౬-౧౮. ఆనయేతి. ఇంగుదిపిణ్యాకం తపస్విభోజ్యం తాపసతరుపిణ్యాకం -
ఉత్తరం చీరం ఉత్తరీయం వస్త్రమాహర దేహీత్యర్థః. ౨౦. సీతేతి. అభితః పశ్చాత్ సుదారుణా సుత
రాం దుస్సహా గతిః దుగ్ధినాం గతి రేషాహి స్నానార్థం స్త్రీ బాలపురస్సరేతి - తథాచ పితృమేధ

సుదారుణా. ౨౧. తతో నిత్యానుగ స్తేషాం విదితాత్తా మహామతిః, మృదు
ర్దాంతశ్చ శాంతశ్చ రామే చ దృఢభక్తిమాన్, సుమంత్ర స్తై ర్నృపసుత్రై స్సార్థ
మాశ్వాస్య రాఘవం, అవతారయదాలంబ్య నదీం మందాకినీం శివాం. ౨౩.
తే సుతీర్థాం తతః కృచ్ఛాగ్రి దుపాగమ్య యశస్వినః, నదీం మందాకినీం
రమ్యాం సదా పుష్పితకాననాం, శీఘ్రస్రోతస మాసాద్య తీర్థం శివ మకర్దమం,
సిషిచు స్తూదకం రాజ్ఞే తత్రైతత్తే భవ త్వితి. ౨౫. ప్రగృహ్యచ మహీపాలో
జలపూరిత మంజలిం, దిశం యామ్యా మభిముఖో రుద న్వచన మబ్రవీత్. ౨౬.
ఏత త్రే రాజశార్దూల విమలం తోయ మక్షయం, పితృలోక గతస్యాద్య మద్వత్త
ముపతిష్ఠతు. ౨౭. తతో మందాకినీ తీరా త్ప్రేత్య తీర్థ స రాఘవః, పితుశ్చకార
తేజస్వీ నివాపం భ్రాతృభి స్సహ. ౨౮. వింగుదం బదరీమిశ్రం పిత్యాకం దర్శ
సంస్తరే, న్యస్య రామ స్సుదుగళారో రుద న్వచన మబ్రవీత్, ఇదం భుజ్జ్వ
మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నా స్త

అభితః పశ్చాత్ - అభితః పరిత ఇత్యాదినా-వినా మితి ద్వితీయా-సుదారుణా సుతరాం దుస్సహ
గతిః దుఃఖనాం గతిః-ఏషాహి స్నానా ద్యర్థం స్త్రీబాలపురస్సరా ఖల్విత్యర్థః - తథాచ సూత్రం-
“సర్వే కనిష్ఠప్రథమా అనుపూర్వ ఇతరే స్త్రియోగ్” ఇతి. ౨౧. తత ఇతి. నిత్యానుగః కులక్రమా
గతానుచరః - విదితాత్తా జ్ఞాతాత్త స్వరూపః. ౨౨. ౨౩. త ఇతి. తే సీతాలక్షణరామాః -
స్త్రీయో ప్యుదకం దిశంతీతి శాస్త్రసిద్ధం శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య అకర్దమం తీర్థం అవతార
ప్రదేశం ఆసాద్య - అతః హే తాత - తే తుభ్యం ఏతత్ భవతు - ఇ త్యుచ్ఛార్య ఉదకం
సిషిచుః-దదు రిత్యర్థః - స్నాన మర్థాత్ సిద్ధం-సీతాయా స్నానమాత్రా న్వయోవా - కృచ్ఛాగ్రి
దిత్యనేన తేషాం దుఃఖాతిశయాత్ స్థలితగమన ముచ్యతే-సుతీర్థా మిత్యనేన పుణ్యతీర్థత్వ ముక్తం-
ఉపగమ్య త్యనేన నదీతీరేపి కంచిత్ కాలం రోదనాచార ఉక్తః - యశస్విన ఇత్యనేన శాస్త్రానతి
క్రమ ఉక్తః-రమ్యా మిత్యనేన దుఃఖశాంతిహేతుత్వ ముక్తం-పుష్పితకాననా మిత్యనేన ఉదకదాన
సమాప్తిపర్యంత మనాతపత్వ ముక్తం - శీఘ్రస్రోత స మిత్యనేన స్నానకాలే స్రోతోభి ముఖత్వ
ముక్తం-శివం శుద్ధం-అకర్దమం తీర్థ మాసాద్యే త్యనేన తీరే సేచన ముక్తం. ౨౫. దానప్రకార మాహ-
ప్రగృహ్యేత్యాదినా. ౨౬. దానమంత్ర మాహ - ఏతదిత్యాదినా. ౨౭. తత ఇతి. భ్రాతృభి స్సహ
మందాకినీతీరాత్ - ప్రత్యుత్తీర్య పితు ర్నివాపం పిండప్రదానం చకార-మందాకినీతీరాత్ సముత్తీర్యే
త్యుదకదానదేశాత్ కించిత్ప్రదేశాంతరగమనవచనాత్ - సపిండికరణమేవ కృత మిత్యవగమ్యతే. దశా
హత్యయే ఉదకదానం వినా పిండదానస్యాచోదితత్వాత్ - ఉదకసేచనవత్ కనిష్ఠేన లక్షణేన పిండ
దానానుక్తే శ్చ. ౨౮-౩౨. తేషా మితి. ప్రతిశుత్రః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩. మహాబలానా మిత్యాది

సూత్రే - “సర్వే కనిష్ఠప్రథమా ఇతరే స్త్రియోగ్” ఇతి. ౨౧. తత ఇతి. నిత్యానుగః కులక్రమా
గతానుచరః - విదితాత్తా జ్ఞాతాత్త స్వరూపః. ౨౨. ౨౩. త ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం. తే సీతాలక్షణరామాః - శీఘ్రస్రోతసం నదీ ముపాగమ్య - అకర్దమం తీర్థం అవ
తరణప్రదేశం సమాసాద్య - తతః - తాత - ఏతత్ తే భవత్వితి ఉచ్ఛార్య - రాజ్ఞే
ఉదకం సిషిచుః దదు రిత్యర్థః. ౨౪-౨౭. తత ఇతి. సరాఘవః భ్రాతృభి స్సహ మందాకినీ

స్య దేవతాః. ౩౦. తత స్తేనై వ మార్గేణ ప్రత్యుత్తీర్య నదీతటాత్, ఆరురోహ నర
వ్యాఘ్రో రమ్యసానుం మహీధరం. ౩౧. తతః పర్ణకుటీద్వార మాసాద్య జగతీ
పతిః, పరిజగ్రాహ బాహుభ్యా ముభౌ భరతలక్ష్మణౌ. ౩౨. తేషాంతు దుదతాం
శబ్దా త్ప్రతిశ్రుతో ౭భవ ద్దిరౌ, భ్రాతృణాం సహ వై దేహ్యా సింహానా మివ
నర్దతాం. ౩౩. మహాబలానాం దుదతాం కుర్వతా ముదకం పితుః, విజ్ఞాయ తుము
లం శబ్దం త్రస్తా భరతనైనికాః, అబ్రువం శ్చాపి రామేణ భరత స్సంగతో ధృ
వం, తేషా మేవ మహాన్ శబ్ద శ్శోచతాం పితరం మృతం. ౩౪. అథ వాసాన్
పరిత్యజ్య తం సర్వే ౭భిముఖా స్స్వినం, అవ్యేక మనసో జగ్తు ర్యథా స్థానం ప్రథా
వితాః. ౩౫. హయై రన్యే గజై రన్యే రథై రన్యే స్వలంకృతైః, సుకుమారా స్త
తై వాన్యే పద్భిరేవ నరా యయుః. ౩౬. అచిరప్రోషితం రామం చిరవిప్రోషితం
యథా, ద్రష్టుకామోజన స్సర్వోజగామ సహసాశ్రమం. ౩౭. భ్రాతృణాం త్వ
రితా స్తత్ర ద్రష్టుకామా స్సమాగమం, యయు ర్భహువిధై ర్యానైః ఖురనేమి
స్వనాకులైః. ౩౮. సాభూమిర్భహుభి ర్యానైః ఖురనేమిసమాహతా, ముమోచతు
ములం శబ్దం ద్యౌరివాభ్రసమాగమే. ౪౦. తేన విత్రాసితానాగాః క రేణుపరివారి
తాః, ఆవాసయంతో గంధేన జగ్తు రన్యద్వనం తతః. ౪౧. వరాహవృకసంఘాశ్చ
మహిషా స్సర్పవానరాః, వ్యాఘ్రగోకర్ణగవయావిశ్రేసుః పృషతై స్సహ. ౪౨.
రథాంగ సాహ్వినత్యూహా హంసాః కారండవాః స్లవాః, తథా పుంసోక్కిలాః
క్రౌంచా విసంజ్ఞా భేజిరేదిశః. ౪౩. తేన శబ్దేన విత్రస్తై రాకాశం పక్షిభి ర్వృతం,

శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం త్రస్తాః కిం భవిష్యతీతి ధియా ఉద్విగ్నాః - ఉద్వేగానంతరం నిశ్చిత్త్య
వదంతి స్తే త్యాహ-అబ్రువ నిత్యాదినా-మృతం పితరం ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౩౪. ౩౫. అథేతి. స్వన
మభిముఖాః-స్వనోత్పత్తిదిగభిముఖా ఇత్యర్థః-యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య - ప్రథా
వితాః శీఘ్రగతియుక్తాః. ౩౬. హయై రితి. సుకుమారా ఇతి హయై రిత్యాదిభి రుక్తానాం త్రయా
ణాం విశేషణం-సుకుమారత్వాభావే దుఃఖితం రామం ప్రతి పద్యామేవ గంతవ్యత్వాత్. ౩౭. ౩౮.
భ్రాతృణా మితి. ఏషాం యానైర్గమనం దర్శనత్వరయా యయు ర్భహువిధై ర్యానైః ఖురనేమి
సమాహతేతిపాఠః-యయుర్భహువిధై ర్యుక్తైరితిపాఠే-యుక్తైః సజ్జైః-యానై రితి శేషః. ౩౯. ౪౦.
తేనేతి. ఆవాసయంతః మదగంధేన వాసయంతః ఏతేన వనగజానా మపి రామదర్శనహర్షోద్యోత్యతే.
౪౧. వరాహేతి. గోకర్ణః గో రివకర్ణౌ యస్యన గోకర్ణః - మహాపృషతవిశేషః. ౪౨. రథాంగేతి.
నత్యూహాః జలరంకవః-నత్యూహో జలరంకు స్స్యా' దితి హలాయుధః - స్లవాః స్థూలబకవిశేషాః.

తీరా త్ప్రత్యుత్తీర్య పితు ర్నివాపం సిండప్రదానం చకారేతి సంబంధః. ౨౯—౩౨. తేషా మితి.
ప్రతిశ్రుత్కః ప్రతిధ్వనిః. ౩౩. మహాబలానా మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౩౪. ౩౫.
అథేతి. త్వం స్వన మభిముఖాః స్వనోత్పత్తిది గభిముఖాః యథాస్థానం శబ్దోత్పత్తిప్రదేశ మనతిక్రమ్య.
౩౬. హయై రితి. సుకుమారా ఇత్యేత దన్యశబ్దత్రయేణ ప్రత్యేక మభిసంబధ్యతే - యుక్తై స్సజ్జై
ర్యానై రితి శేషః. ౩౭—౪౦. తేనేతి. తేన శబ్దేన మదగంధేన ఆవాసయంతః ఆసమంతా ద్వాసయం
తః. ౪౧. వరాహేతి. గోరివకర్ణౌవస్య గోకర్ణః హరిణవిశేషః. ౪౨. రథాంగేతి. స్లవాః స్థూలబక

మనుష్యై రావృతా భూమి రుభయం ప్రబభౌ తదా. ౪౪. తతస్తం పురుషవ్యాఘ్రం యశస్విన మరిందమం, ఆసీనం స్థండిలే రామం దదర్శ సహసా జనః. ౪౫. విగర్హమాణః కై కేయాం సహితో మంధరామపి, అభిగమ్య జనో రామం బాష్పపూర్ణముఖో ౭భవత్. ౪౬. తా న్న రాణ్ బాష్పపూర్ణాక్షాన్ సమీక్ష్యాథ సుదుగ్ధితాన్, పర్యష్వజత ధర్మజ్ఞః పితృవంతాత్మవచ్చ సః. ౪౭. స తత్ర కాంశ్చి త్పరిషస్వజే నరా న్న రాశ్చ కేచిత్తు త మభ్యవదయన్, చకార సర్వాన్ సవయస్యబాంధవాన్ యథార్హ మాసాద్య తదా నృపాత్మజః. ౪౮. సతత్ర తేషాం రుదతాం మహాత్మనాం భువం చ ఖంచానునినాదయన్ స్వనః, గుహాగిరిణాం చ దిశశ్చ సంతతం మృదంగఘోషప్రతిమః ప్రశుశ్రువే. ౪౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ద్వ్యత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠః పురతః కృత్వా దారాణ్ దశరథస్య చ, అభిచక్రామ తం దేశం రామదర్శనతర్జితః. ౧. రాజపత్న్యశ్చ గచ్ఛంత్యో మందం మందాకినీం ప్రతి, దదృశు స్తత్ర త తీర్థం రామలక్ష్మణసేవితం. ౨. కౌసల్యా బాష్పపూర్ణేన ముఖేన పరిశుష్యతా, సుమిత్రా మబ్రవీ ద్దీనా యాశ్చన్యా రాజయోషితః. ౩. ఇదం తేషా మనాథానాం క్లిష్ట మక్లిష్టకర్తృణాం, వనే ప్రాక్కేవలం తీర్థం యేతే నిర్విష యీకృతాః. ౪. ఇత స్సుమిత్రే పుత్ర స్తే సదా జల మతందితః, స్వయం హరతి సౌమిత్రి ర్తమ పుత్రస్య కారణాత్. ౫. జఘన్య మపి తే పుత్రః కృతవా న్నతు

౪౩—౪౫. విగర్హమాణ ఇతి. సహితః అన్యోన్యసంగతః. ౪౬. ౪౭. స ఇతి. చకార - సమ్మాన మితి శేషః. ౪౮. ౪౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే-పీఠాంబరాఖ్యానే-అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వ్యత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ మాతృసమాగమ స్త్ర్యత్తరశతతమే సర్గే-వసిష్ఠ ఇతి. రామదర్శనతర్జితః రామదర్శనే సంజాతాభిలాషః-‘కామోభిలాష స్తర్జ’ ఇత్యమరః. ౧.—౩. ఇదం తేషా మితి. తే ప్రసిద్ధాః రా. మాదయః-యే ప్రాక్ నిర్విషయీకృతాః రాజ్యాన్నిష్కాసితాః-వనే తేషాం క్లిష్టం ఉపమర్దితం. ఇదం తీర్థం అవతరణం-కేవలం నిశ్చితం - ‘కేవలం నిశ్చితే క్లిష్టే వాచ్యవత్త్వేక కృత్స్నయో’ రితి వైజయంతీ. ౫. జఘన్య మితి. జఘన్యం హీనం - జలాహరణాదికర్తృకృతవా నపి నగర్హితః - కుత విశేషాః నత్యూహో జలకుక్కుటః. ౪౩—౪౫. విగర్హమాణ ఇతి. సహితః అన్యోన్యసంగతః. ౪౭. స ఇతి. చకార సమ్మాన మితి శేషః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వ్యత్తరశతతమస్సర్గః.

వసిష్ఠ ఇతి. రామదర్శనతర్జితః-రామదర్శనే సాభిలాషః. ౧—౩. ఇద మితి. తే ప్రసిద్ధాయే రామాదయః ప్రాక్షిర్విషయీకృతాః రాజ్యాన్నిష్కాసితాః నిరాశ్రయీకృతావా-వనే తేషాం క్లిష్టం ఉపమర్దితం తీర్థం అవతరణస్థల మిత్యర్థః-కేవలం నిశ్చితం-‘కేవలం నిశ్చితే క్లిష్టం వాచ్యవత్త్వేక కృత్స్నయో’ రితి వైజయంతీ-ఇదం రామాదీనాం స్నానాదిభి ర్వ్యవహితస్థలం నూన మితి భావః. ౪. ౫. జఘన్యమితి. తే పుత్రః జఘన్యం జలాహరణాదినికృష్టం కర్తృకృతవా నపి నతు గర్హితః.

గర్హితః, భ్రాతు ర్యదర్థసహితం సర్వం త ద్విహితం గుణైః. ౬. అద్యాయ మపి తే
పుత్రః క్లేశానామ తథోచితః, నీచానర్థసమాచారం సజ్జంకర్త ప్రముంచతు. ౭.
దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు సా దదర్శ మహీతలే, పితు రింగుదిపిణ్యాకం న్యస్తమా
యతలోచనా. ౮. తం భూమా పితురా ర్తేన న్యస్తం రామేణ వీక్ష్యసా, ఉవాచ
దేవీ కాసల్యా సర్వా దశరథశ్రీయః. ౯. ఇద మిత్వాకునాథస్య రాఘవస్య మహా
త్మనః, రాఘవేణ పితు ర్ద్విత్యం పశ్య తైతద్యథావిధి. ౧౦. తస్య దేవసమా
నస్య పార్థివస్య మహాత్మనః, నై త దౌపయికం మన్యే భుక్తభోగస్య భోజనం.
౧౧. చతురంతాం మహీం భుక్త్వా మహేంద్రసదృశో విభుః, కథ మింగుది
పిణ్యాకం సభుజ్జ్ఞే వసుధాధిపః. ౧౨. అతో దుగభితరం లోకే నకించి త్ప్రతిభా
తిమా, యత్ర రామః పితుర్ద్వయా దింగుదిక్షోద మృద్ధిమా. ౧౩. రామేణేం
గుదిపిణ్యాకం పితుర్ద్విత్యం సమీక్ష్య మే, కథం దుగభేన హృదయం నసోఽటతి
సహస్రథా. ౧౪. శ్రుతిస్తు ఖల్వియం సత్యా తాకికీ ప్రతిభాతిమా, యదన్నః
పురుషోభవతి తదన్నా స్తస్య దేవతాః. ౧౫. ఏవ మార్తాం సపత్న్యస్తా
జగ్తు రాశ్వాస్య తాం తదా, దదృశు శ్చాశ్రమే రామం స్వర్గచ్యుత మివామరం.
౧౬. సర్వభోగైః పరిత్యక్తం రామం సంప్రేక్ష్య మాతరః, ఆర్తా ముముచు
రశ్రూణి సస్వరం శోకకర్షితాః. ౧౭. తాసాం రామ స్సముత్థాయ జగ్రాహ

ఇత్యత్రాహ-భ్రాతు రితి. భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం - యత్ కర్త తత్
సర్వం గుణై ర్విహితం- 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితృసమ' ఇతి వచనాత్. పితృశుశ్రామోపావత్ గుణాయ కల్పత
ఇత్యర్థః. ౬. అద్యాయ మితి. క్లేశానామ తథోచితః ఇదానీం యాదృశక్లేశానుభవః తాదృశక్లేశానా
మనుచితః తే అయం పుత్రః - నీచానర్థసమాచారం నికృష్ట దుగభిప్రచురసమాచారసహితం సజ్జం
ఉద్యుక్తం కర్త అద్య ప్రముంచత్వపి-అపి శబ్ద సుంభావనాయాం 'అపి సుంభావనా ప్రశ్న గర్హా
శంకా సముచ్చయ' ఇతి వైజయంతీ - భరతప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్షణస్య
నీచకర్త ప్రమోచనం సంభవే దితి భావః. ౭. దక్షిణాగ్రే ష్వితి. పితురితి చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ.
౮-౧౦. తస్యేతి. ఔపయికం ప్రాప్తం - 'యుక్తం స్యా దుచితం న్యాయ్యం ప్రాప్త మాపయికం
తథే' తి హాలాయుధః. ౧౧. ౧౨. తత ఇతి. రాజ్యైశ్వర్య యోగ్యతయా బుద్ధిమా నిత్యుక్తిః.
౧౩. రామేణేతి. సోఽటతి స్ఫుటతి. ౧౪. శ్రుతి రితి. సత్యాసత్యార్థా తాకికీ లోకవిదితా -
లోకప్రసిద్ధేతి యావత్ - దేవతా ఇతి శ్రుతి స్సత్యే త్యన్వయః. ౧౫-౧౮. తాఇతి. రామస్యా

కుత ఇత్యత్ర ఆహ-భ్రాతుః జ్యేష్ఠభ్రాతుః - అర్థసహితం ప్రయోజనసహితం భ్రాతృశుశ్రామోపావ
మిత్యర్థః-యత్కర్త తత్సర్వం గుణై ర్విహితం-జ్యేష్ఠభ్రాతుః పితృసమత్వాత్-పితృశుశ్రామణం లక్ష
ణస్య గుణాయ కల్పత ఇత్యర్థః. ౬. అద్యేతి. క్లేశానామ తథోచితః యథేదానీం క్లేశానా ముచితో
భవతి తథాక్లేశానా మనుచితస్తే అయం పుత్రః నీచానర్థసమాచారం-నీచో నికృష్టః అనర్థో దుగభిం-
సమాచారో ౭నుష్ఠానంయస్య తత్ జలాహరణాదిరూప మిత్యర్థః-సజ్జం కర్త ఉద్యుక్తం కర్త అద్య
ప్రముంచే దపి-అపిశబ్దః సుంభావనాయాం-భరతప్రార్థనయా రామేణ స్వరాజ్యే స్వీకృతే లక్షణస్య
నీచకర్త ప్రమోచనం సంభవేదితి భావః. ౭-౧౧. చతురంతాం చతుర్దిగంతాం. ౧౨. అత ఇతి. యత్ర
యదా బుద్ధిమాన్ రాజ్యైశ్వర్యయుక్తః షోడం పిణ్యాకం. ౧౩. నసోఽటతి నస్ఫుటతి. ౧౪. శ్రుతిరితి.

చరణాన్ శుభాన్, మాతృణాం మనుజవ్యాఘ్ర స్సర్వాసాం సత్యసంగరః.
 ౧౮. తాః పాణిభిః స్పృశస్పృశైర్చ ర్మదవంగులితలై శ్శుభైః, ప్రమమాడ్జూరజః
 పృష్ఠా ద్రామస్యా యతలోచనాః. ౧౯. సౌమిత్రి రపి తా స్సర్వా మాతృ
 స్సంప్రేక్ష్య దుగ్ధితః, అభ్యవాదయతాసక్తం శనై రామా దనంతరం. ౨౦.
 యథా గామే తథా తస్మిన్ సర్వా వవృతిరే స్త్రియః, వృత్తిం దశరథాజ్ఞాతే
 లక్షణే శుభలక్షణే. ౨౧. సీతాపి చరణాం స్తాసా ముపసంగృహ్య దుగ్ధితా,
 శ్వశూణా మశ్రుపూర్ణాక్షీ సా బభూవాగ్రత స్థి తా. ౨౨. తాం పరిష్వజ్య
 దుగ్ధిఖార్తం మాతా దుహితరం యథా, వనవాసకృశాం దీనాం కౌసల్యా వాక్య
 మబ్రవీత్, ౨౩. విదేహరాజస్య సుతా స్నుషా వశరథస్య చ, రామపత్నీ కథం
 దుగ్ధిం సంప్రాప్తా నిర్జనే వనే. ౨౪. పద్మ మాతఃసంతప్తం పరిక్లిప్త మివోత్పలం,
 కాంచనం రజసాధ్వస్తం క్లిప్తం చంద్ర మివాంబుదైః, ముఖం తే ప్రేక్ష్య మాం
 శోకో దమా త్యగ్ని రివాశ్రమం, భృశం మనసివై దేహి వ్యసనారణిసంభవః. ౨౬.
 బ్రువంత్యా మేవ మార్తాయాం జనన్యాం భరతాగ్రజః, పాదావాసాద్య జగ్రాహ
 వసిష్ఠస్య చ రాఘవః. ౨౭. పురోహితస్యాగ్ని సమస్యవై తదా బృహస్పతే
 రింద్ర ఇవామరాధిపః, ప్రగృహ్య పాదౌ సుసమృద్ధతేజస స్సహైవ తేనోపవివేశ
 రాఘవః. ౨౮. తతో జఘన్యం సహితై స్సమంత్రిభిః పురప్రథానైశ్చ సహైవ సైని
 కైః, జనేన ధర్మజ్ఞ తమేన ధర్మవాన్ ఉపాపవిష్టో భరత స్తదాగ్రజం. ౨౯. ఉపాప
 విష్టస్తు తదా సవీర్యవాం స్తపస్వివేషేణ సమీక్ష్య రాఘవం, శ్రియా జ్వలంతం
 భరతః కృతాంజలి ర్యథా మహేంద్రః ప్రయతః ప్రజాపతిం. ౩౦. కిమేషవాక్యం
 భరతో ౭ద్యరాఘవం ప్రణమ్య సత్కృత్యచ సాధువక్ష్యతి, ఇతీవ తస్యార్యజనస్య
 తత్త్వతో బభూవ కౌతూహల ముత్తమం తదా. ౩౧. స రాఘవ స్సత్యధృతిశ్చ
 లక్షణో మహానుభావో భరతశ్చ ధార్మికః, హృతా స్సుహృద్భిశ్చ విరేజు రధ్వరే

యతలోచనా ఇతి పాఠః. ౧౯. సౌమిత్రిరపితి. అసక్తం అవిరతం - అవిరత మనవరతంస్యా దేకార
 మనారత మసక్త మపీతి హలాయుధః. ౨౦. యథేతి. వవృతిరే చక్ర రిత్యర్థః. ౨౧-౨౪. పద్మ
 మిత్యాది. తే ముఖం ప్రేక్ష్య-స్థితా మితి శేషః-మాం-మనసి-స్థితస్య నితి శేషః-ఆశ్రయం ఆశ్రయ
 భూతం కాష్ఠాదికం. ౨౬-౨౮. తత ఇతి. తతో జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశా దనంతరం-ఉపాపవిష్టః-
 ప్రస ముపాదః పాదపూరణ ఇతిద్విర్వచనం. ౨౯. ఉపాపవిష్ట ఇతి. కృతాంజలిః-అభూ దితిశేషః.
 ౩౦. కిమితి. ఇతీవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౩౧. ౩౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా
 యణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - త్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

సత్యాసత్యార్థా తాకికీ లోకేప్రసిద్ధేతి యావత్. ౧౯. సౌమిత్రిరపితి. అసక్త మనవరతం. ౨౦.
 యథేతి. వవృతిరే చక్ర రిత్యర్థః. ౨౧-౨౪. * ముఖ మితి. ప్రేక్ష్యస్థితాయా మమేతి శేషః-
 శోకో మనసి స్థితస్య. నితి శేషః - ఆశ్రయ మాశ్రయభూత కాష్ఠాదికం. ౨౬-౨౮. తత ఇతి.
 జఘన్యం వసిష్ఠరామోపవేశనానంతరంఉపాపవిష్టః కృతాంజలి రభూ దితి శేషః. ౨౯-౩౧. ఇతి
 శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యా
 ఖ్యానాయాం - త్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

యథా సదస్యై స్సహితా స్త్రయోఽగ్నయః. 3౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
అయోధ్యాకాండే - త్త్య త్తరశతతమస్సర్గః.

తంతు రామ స్సమాజ్ఞాయ భ్రాతరం గురువత్సలం, లక్ష్మణేన సహభ్రా
త్రా ప్రప్టుం సముపచక్ర మే. ౧. కిమేత దిచ్ఛేయ మహంశ్రోతుం ప్రవ్యాహృతం
త్వయా, యస్తా త్వ మాగతో దేశమిమం చీరజటాజినీ. ౨. కిన్నిమిత్త మిమం
దేశం కృష్ణాజినజటాధరః, హిత్వా రాజ్యం ప్రవిష్ట స్త్వం తత్సర్వం వక్తు మ
ర్హసి. 3. ఇత్యుక్తః కైకయాపుత్రః కాకుత్ స్థేన మహాత్మ నా, ప్రగృహ్య బలవ
ద్భూయః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్. ౪. ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య కృత్వా కర్త
సుదుష్కరం, గత స్స్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాభిషీడితః. ౫. స్త్రీయా నియు
క్తః కైకేయ్యా మమ మాత్రా పరంతప, చకార సుమహ త్పాప మిద మాత్మ
యశోహరం. ౬. సా రాజ్యఫల మప్రాప్య విధవా శోకకర్శితా, పతిష్వతి మహా
భూరే నిరయే జననీ మమ ౭. తస్య మే దాసభూతస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి,
అభిషింఛస్వ చాద్యైవ రాజ్యేన మఘవా నివ. ౮. ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా
విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశ మనుప్రాప్తాః ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౯.

అథ రామభరతయో రుక్తి ప్రత్యుక్తి చతురుత్తరశతతమే తం త్విత్యాదినా. గురువత్సలం
గురౌస్వస్తి భక్తం సమాజ్ఞాయ జ్ఞాత్వా-ప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారిణాదినా చ స్వ
స్తి భక్తియుక్తం జ్ఞాత్యేత్యర్థః-సమాశ్వాస్యేతి పాతే ప్రియవచనాదిభిః సమ్యగా శ్వాస్యేత్యర్థః. ౧.
కిమితి. యస్తా త్కారణాత్ త్వం చీరజటాజినీ సత్ ఇమం దేశ మాగతః-ఏతత్ ఏతత్కారణం కిం-
అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతు మిచ్ఛేయం శ్రోతు మిచ్ఛామి-నతు ఊహేయేతిభావః. ౨. ఏవ
ముక్తేషిశోకేన తూష్ణిం స్థితం పునః పృచ్ఛతి-కిన్నిమిత్తమిత్యాది శ్లోకద్వయేన. కాకుత్ స్థేన బలవత్
ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య తత్సర్వం వక్తు మర్హసితి భూయః. ఉక్తః కైకయా పుత్రః ప్రాంజలి
ర్వాక్య మబ్రవీ దిത്യన్వయః. ౪. ఆర్యమితి. సుదుష్కరం కర్త కృత్వా జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీ
నియోగాత్ కనిష్ఠసాత్కృత్యేత్యర్థః - ఆర్యం త్వాం పరిత్యజ్య వివాస్య. ౫. స్త్రీయేతి. సుమహత్
పాపం సుపుత్రస్య పనే ప్రవ్రాజనరూపం. ౬. నేతి. సా ఏవం రూప పాపప్రేరణకర్త్రీ. ౭. తస్యే
తి. తస్య కైకేయాసంబంధాత్ ప్రాప్తాపవాదస్యే త్యర్థః - రాజ్యేన హేతునా. ౮. ౯. తదానుభూ

తమితి. గురువత్సలం సమాజ్ఞాయ - ప్రాప్త రాజ్యపరిత్యాగేన జటావల్కలధారిణాదినా
గురుభూతే స్వస్తి భక్తియుక్తం జ్ఞాత్యేత్యర్థః-సమాశ్వాస్యేతి పాతే ప్రియవచనాదిభిః సమ్యగా
శ్వాస్యేత్యర్థః. ౧. కిమేతదితి. యస్తా త్కారణా త్వం - చీరజటాజినస్సత్ ఇమం దేశ మాగతః
ఏతత్కారణం కిం - అహం త్వయా ప్రవ్యాహృతం శ్రోతు మిచ్ఛేయ మితి సంబంధః. 3. ఇత్యుక్త
ఇతి. కాకుత్ స్థేన బలవ త్ప్రగృహ్య గాఢం పరిష్వజ్య - తత్సర్వం వక్తు మర్హ సితి భూయ ఉక్తః
కైకయాపుత్రః - ప్రాంజలిః వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౪. ఆర్యమితి. సుదుష్కరం కర్త
కృత్వా - జ్యేష్ఠార్హం రాజ్యం స్త్రీనియోగా త్కనిష్ఠసాత్కృత్యేత్యర్థః-పరిత్యజ్య వివాస్య-పుత్ర
శోకాభిషీడితః స్వర్గం గత ఇతి సంబంధః. ౫-౭. తస్యేతి. తస్య మే కైకేయాసంబంధాత్ ప్రాప్తాప
వాదస్య-రాజ్యేన హేతౌ తృతీయా. ౮. ౯. త దితి. అనుభూర్వాయ యుక్తం జ్యేష్ఠక్రమేణ ప్రాప్తం-

తదానుపూర్వాయ యుక్తం చ యుక్తం చాత్మని మానద, రాజ్యం ప్రాప్నుహి
 ధర్మేణ సకామాన్ సుహృదః కురు. ౧౦. భవత్వవిధవా భూమి స్సమగ్రా పతినా
 త్వయా, శశినా విమలేనేవ శారదీ రజనీ యథా. ౧౧. ఏభిశ్చ సచివై స్సార్థం శిర
 సా యాచితో మయా, భ్రాతు శ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౨.
 తదిదం శాశ్వతం పిత్ర్యం సర్వం ప్రకృతిమండలం, పూజితం పురుషవ్యాఘ్ర
 నాతిక్రమితు మర్హసి. ౧౩. ఏవ ముక్త్యా మహాబాహు స్సబాష్పః కైకయీసుతః,
 నారామస్య శిరసాపాదౌ జగ్రాహ విధివ త్పునః ౧౪. తం మత్త మివ మాతంగం
 నిశ్శ్వసంతం పునగిపునః, భ్రాతరం భరతం రామః పరిష్వజ్యేద మబ్రవీత్. ౧౫.
 కులీన స్సత్వసంపన్న స్తేజస్వీ చరితవ్రతః, రాజ్యహేతోః కథం పాప మాచరే త్వ
 ద్విధోజనః. ౧౬. నదోషం త్వయి పశ్యామి సూక్ష్మ మప్యరిసూదన, నచాపి
 జననీం బాల్యా త్వం విగర్హితు మర్హసి. ౧౭. కామకారో మహాప్రజ్ఞగురూణాం

ర్వేతి. ఆనుపూర్వాయ యుక్తం జ్యేష్ఠానుక్రమేణ సంగతం - ఆత్మనియుక్తం చ భరణసమర్థే త్వ
 య్యేవ ప్రాప్తం. ౧౦. భవ త్వితి. పతినేతి నాభావ ఆర్హః - రజనీ యథా రజనీవ భూమిః శశినేవ
 త్వయా అవిధవా భవతు. ౧౧. ఏభి శ్చేతి. మమైకస్య శోకాశ్రుపాతమసహమానః కథ మేషా
 మశ్రూణి సహిష్యత ఇతి మత్వా యద్ధాయ సన్నద్ధై రివ రథగజతురగవదాతిభి స్సార్థమాగతోన్తి -
 సచివైః మమహి యాచన ముపేక్ష్యం అస్త ద్రాజ్యనిర్వాహకైః పూజనీయై సచివై ర్యాచితం
 తవానతిక్రమణీయం హి-యాచితః మమాగ్ర తస్థితిరేవ లం తవ కార్యకరణాయ-కిం పున ర్యాచనేపి
 కృతే-శిరసాయాచితః-శిరసా యాచత స్తస్య వచనం నకృతం మయేతి ఖలు తవ హృదయ మనుశేతే.
 మయా ఏతావత్పర్యంతం త్వమేవ మాం యాచిత్వా మమ మనోరథం పూరితవా నసి-భ్రాతుః-కిమర్థం
 యాచితవ్యం తవానుజో నభవామి కిం-శిష్యస్య అనుజో భూత్వా భవతా సహ కిమంశభాక్ తిష్ఠామి-
 మంత్ర సంబంధోపి త్వత్తః ఖలు దాసస్య-శిష్యో భూత్వాక్రయవిక్రయార్హోనభవామి కిం-అతః ప్రసా
 దంకర్తు మర్హసి-ఉక్తై రమోష్ఠై ర్హేతుభి ర్తమ యాచ్ఛాం సఫలాం కురుష్వ. ౧౨. ఏభిశ్చ సచివై
 రిత్యస్య వివక్షితం దర్శయతి-త దితి. తత్పురవర్తనదశాయా మసన్నిహితం-ఇదం ఇదానీం సన్నిహితం
 శాశ్వతం సనాతనం పరంపరాప్రాప్తమితి యావత్-పూజితం పూజార్హం-ప్రకృతీనామంత్రప్రభృ
 తీనాం మండలం సమూహం నాతిక్రమితు మర్హసి-తద్వచనం నాతిక్రమణీయ మిత్యర్థః. ౧౩. ఏవ
 మితి. మహాబాహుః ప్రసారితబాహు రితి యావత్ - కైకేయీసుతః మాతు ర్దోషా దియ మవనేతి
 భావః-పున రితి-పూర్వం యాచితవాన్ తత శ్శరణాగతి మకరోదిత్యర్థః. ౧౪. ౧౫. కులీన ఇతి.
 కులీనః మహాకులప్రసూతః - సత్వసంపన్నః సత్వగుణసంపన్నః - పాపం జ్యేష్ఠ విషయప్రాతికూల్య
 రూపం. ౧౬. నదోష మితి. బాల్యాత్ అజ్ఞానా దిత్యర్థః. ౧౭. కామకార ఇతి. కామకారః స్వచ్ఛంద

యుక్తం చ - ఆత్మనియోగ్యం. ౧౦. భవత్వితి. పతినా-నాభావ ఆర్హః-శశినేవ త్వయా పతినా
 రజనీ యథా-రజనీవచేతి-యథేవశబ్దయో రన్వయః. ౧౧. ౧౨. త దితి. శాశ్వతం పరంపరాప్రాప్త
 మిత్యర్థః. ౧౩-౧౫. కులీన ఇతి. రాజ్యహేతోః రాజ్యార్థం పాపం జ్యేష్ఠవిషయప్రాతికూల్యరూపం.
 ౧౭. కామకార ఇతి. కామకారః స్వచ్ఛందకరణం - గురూణాం మహతా ముపపన్నేషుయు
 క్తేషు సమైక్యేష్యిత్యర్థః-దారాదిషు విధీయత ఇతిసంబంధః-మహంతోపి అభిమతదారాదిషున్నేహం

సర్వదానఘ, ఉపపన్నేఘ దారేఘ పుత్రేఘ చ విధీయతే. ౧౮. వయ మస్యయథా లోకే సంఖ్యాతా స్సౌమ్య సాధుభిః, భార్యాః పుత్రాశ్చ శిష్యాశ్చ త్వ మనుజ్ఞాతు మర్హసి. ౧౯. వనేవా చీరవసనం సౌమ్య కృష్ణాజినాంబరం, రాజ్యేవాపి మహాగా జ్ఞో మాం వాసయితు మీశ్వరః. ౨౦. యావ త్పితరి ధర్మజ్ఞే గౌరవం లోకసత్కృ తం, తావ ధర్మభృతాం శ్రేష్ఠ జనన్యా మపి గౌరవం. ౨౧. ఏతాభ్యాం ధర్మ శీలాభ్యాం వనం గచ్ఛేతి రాఘవ, మాతాపితృభ్యా ముక్తోఽహం కథ మన్య త్స మాచరే. ౨౨. త్వయా రాజ్య మయోధ్యాయాం ప్రాప్తవ్యం లోకసత్కృతం, వస్తవ్యం దండకారణ్యే మయా వల్కలవాససా. ౨౩. ఏవం కృత్వా మహారాజో విభాగం లోకసన్నిధౌ, వ్యాదిశ్య చ మహాతేజా దివం దశరథో గతః. ౨౪ సచ ప్రమాణం ధర్మాత్తా రాజా లోకగురు స్తవ, పిత్రా దత్తం యథా భాగ ముపభో క్తుం త్వ మర్హసి. ౨౫. చతుర్దశసమా స్సౌమ్య దండకారణ్య మాశ్రితః, ఉప భోజ్యే త్వహం దత్తం భాగం పిత్రా మహాత్తనా. ౨౬ యదబ్రవీ న్నాం నర లోకసత్కృతః పితా మహాత్మా విబుధాధిపోఽపమః, తదేవ మన్యే పరమాత్మనో

కరణం - ఉపపన్నేఘ శిష్యదాసాదిఘ. ౧౮. వయ మితి. లోకే భార్యాదయః సాధుభి ర్యథా సంఖ్యాతాః నియామ్య త్వేన పరిగణితాః వయ మపి తథా దశరథస్యేతి త్వం జ్ఞాతు మర్హసి-అను ర్నిర ర్థకః. ౧౯. వన ఇతి. చీరం ద్రుమవల్కలం వసన ముత్తరీయం యస్య తం-కృష్ణాజినం అంబరం అధరాం బరం యస్యతం-ఈశ్వరః నియంతా. ౨౦. యావ దితి. పితరియావత్ యత్పరిమాణకం గౌరవం-జన న్యామపి తావత్ తత్పరిమాణకం గౌరవం-కర్తవ్య మితి శేషః-యత్త చ్ఛబ్దాభ్యాం యత్త దేతేభ్యః పరిమాణేవ తు బిలివతుష్. ౨౧. ఫలితమాహ - ఏతాభ్యా మితి. సమాచరే సమాచరామి - కథం సమాచరాణీత్యర్థః. ౨౨-౨౪. సచేతి. పిత్రా దత్తం భాగం యథా యథావత్ ఉపభోక్తు మిత్యన్వ

కుర్వంతీతి భావః. ౧౮. వయమితి. లోకే భార్యాదయః సాధుభిర్యథాసంఖ్యాతాః నియామ్య త్వేన పరి గణితాః-వయ మప్యస్య దశరథస్య తథానియామ్యా ఇతిత్వం జ్ఞాతు మర్హ సీతిసంబంధః. ౧౯-౨౧. ఏతాభ్యా మితి. మాతాపితృభ్యాం కైకయాదశరథాభ్యాం. ౨౨-౨౬. యదితి. సర్వలోకేశ్వరభావం సర్వలోకేశ్వరత్వం. నను-ఆర్యం తాతః పరిత్యజ్య, కృత్వా కర్తసుదుష్కరం-గతస్త్వర్గం మహాబాహుః పుత్రశోకాధిపీడిత' ఇతి-'ఇమాః ప్రకృతయ స్సర్వా విధవా మాతరశ్చయాః, త్వత్సకాశమనుప్రా ప్తా' ఇతి భరతేనోక్తే - రామ స్తదానీ మశోచత్ తదుల్లంఘ్యాభిషేక ప్రత్యాఖ్యానమేవ - కిమితి కృతవాత్ - నైషదోషః - తస్మిన్ భరతవాక్యప్రబంధే పితృమరణ మానుషంగికత్వేన ఉక్తం - ప్రాధాన్యేన రాజ్యస్వీకరణ మేవోచ్యతే - అతో రామ స్తదేవం మన్యతే-పితాపుత్ర శోకేన మృత కల్పా నపునర్జీవిష్యతీతి మృత ఇత్యుచ్యతే - మాతరశ్చ విధవాకల్పా ఇతి విధవా ఇత్యుచ్యంతే - అనేన మమాభిషేకవచనమేవ ప్రాధాన్యేనోచ్యత ఇత్యశోచత్. అభిషేకప్రత్యాఖ్యానం కృతవాత్ స్వవాక్యేపి పితృమరణానువాదస్య చాయ మేవ పరిహారః. తిలకం. నను పితృమరణశ్రవణోత్తరం శోక ముల్లంఘ్య అభిషేకప్రత్యాఖ్యాన మేవ కృత మితిచే చ్ఛుణు-భరతస్య రామో రాజ్యంస్వీక రిష్యతీతి ప్రత్యాశావారణాయ - కైకేయ్యా లోకానాం చ అన్యథా సంభావనావారణాయ-శోక కాలేపి ధైర్య మవలంబ్య వర్తనం శోకకాలే ప్యేవంధైర్యం కర్తవ్య మితి లోకోపదేశాయ చేతి మమ ప్రతిభాతి. కతకస్తు - సంక్షేపేణాదాపుక్త్వాగ్నే విస్తరేణ వదతీతి ప్రాయః కవే స్వభావోయ

హితం నసర్వలోకేశ్వరభావమమ ప్యహం. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయోధ్యా కాండే-చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

తతః పురుషసింహానాం వృతానాం తై స్సుహృద్దణైః, శోచతా మేవ రజనీ దుగభేన వ్యత్యవర్తత. ౧. రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతర స్తే సుహృద్వృతాః, మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామ ముపాగమన్. ౨. తూష్ణీం తే సముపాసీనా నకశ్చి త్కించి దబ్రవీత్, భరతస్తు సుహృన్తధ్యే కామం వచన మబ్రవీత్. ౩. సాంత్వితామామికామాతా దత్తం రాజ్య మిదం మమ, తద్దదా మి తవై వాహం భుజ్త్వరాజ్య మకంటకం. ౪. మహాతేవాంబువేగేన భిన్న స్సేతు ర్జలాగమే, దురావారం త్వదన్యేన రాజ్యఖండ మిదం మహత్. ౫. గతిం ఖర ఇవాశ్వస్య తార్క్ష్యస్యేవ పతత్రిణః, అనుగంతుం నశక్తిర్దే గతిం తవ మహీపతే. ౬. సుజీవం నిత్యశ స్తస్య యః పరై రుపజీవ్యతే, రామ తే నతు దురీవం యః పరా నుపజీవతి. ౭. యథాతురోపితో వృక్షః పురుషేణ వివర్ధితః, హస్త్యకేణ

యః. ౧౫. ౧౬. యదితి. పరమాత్మనో హి తం ఆత్మనః పరం హితం. ౨౭. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే. శ్రీ రామాయణభూషణే-సీతాంబరాఖ్యానే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ పున ర్భరతస్య కైకేయీ నిర్బంధకృతపితృ నియోగపరిహారోచితవచనపూర్వకం పార్థనం రామస్య చ తత్సమాశ్వాసనం తత్త్వోపదేశే నేత్యేతత్ పంచోత్తరశతతమే - తతః పురుషసింహానా మిత్యాది. ౧. రజన్యా మితి. హుతం హోమం. ౨. ౩. దత్త మన్యధయితు మశక్తో ౭హ మితి రామో పదే దితి మత్వా తస్య పరిహారాదుగుణం వచన మాహ - సాం త్వి తేతి. మమేయం మామికా - శైషికోచ్ - తవకమమకా వేకవచన ఇత్యుచ్ - సన్నియోగేనాస్తచ్ఛబ్దస్య మమకా దేశః ఆదివృద్ధిశ్చ - ప్రత్యయస్థా దిత్యుత్త మామక నరకయో రుపసంఖ్యానాత్ కకారాత్ పూర్వ స్యాకారస్య ఇకారః. మాతృవిరోధే-నస్వీకుర్యా దితి మత్వాహ సాంత్వి తేతి - దత్తస్యాన్యథాకరణ మనుచిత మితి రామోపదేదితి పరిహరతి దత్త మితి-త్రయ ఏవాధనా ఇతి న్యాయేన దాసస్య స్వం త్వదీయ మితి దదామిత్యర్థః. ౪. త్వమేవ రాజ్యం రక్షే త్యాశంక్యాహ - మహాతేతి. జలాగమే వర్నాకాలే-దురావారం ఆవరీతు మశక్యం - రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండాఖ్యం రాజ్యం - కోసలరాజ్యఖండం వా. ౫. రాజ్యస్య దురావారత్వ ముక్త్వా స్వస్యాశక్తి మాహ-గతి మితి. ఖరే శ్యవిభక్తిక నిర్దేశః. ఖరస్యేత్యర్థః - ప్రకృతిభావ ఆర్షః - పతత్రిణః పక్షిమాత్రస్య ఆశ్వస్య గతి మనుగంతుం ఖరస్య యథా నశక్తిః - గరుడస్య గతి మనుగంతుం కేవలపక్షిణో యథాచ శక్తి ర్నాస్తి తథే త్యర్థః. ౬. తవశక్తి ర్నాస్తిచే దన్యః కశ్చి ద్రాజ్యం రక్ష త్నిత్యాహ. సుజీవ మితి-నిత్యశః నిత్యం. ౭. ఉచితం చ త్వద్రక్షణమేవేత్యాహ - శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం-యథేత్యా

మిత్యాహ. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-ఆయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానాం - చతురుత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. రజన్యా మితి. హుతం హోమం. ౨. ౩. సాంత్వి తేతి. సాంత్వితా ఆశ్వాసితా. ౪. మహా తేతి. జలాగమే వర్నాకాలే దురావారం ఆవరీతు మశక్యం రాజ్యఖండం నవఖండేషు భరతఖండా ఖ్యరాజ్యం. ౫-౭. లోకరక్షణార్థం దశరథేనోత్పాద్యవర్ధిత స్సకలసద్గుణసంపన్న స్త్వం యది లోక

దురారోహో రూఢస్కంధో మహాద్రుమః, స యథా పుష్పితో భూత్వా ఫలాని
 నవిదర్శయేత్, సతాం నానుభవే త్ప్రీతిం యస్య హేతోః ప్రరోపితః, ఏషోపమా
 మహాబాహో త మర్థం వేత్తు మర్హసి, యది త్వ మస్తా నృషభో భర్తా భృత్యా
 న్న శాధిషి. ౧౦. శ్రేణయ స్త్వాం మహారాజ పశ్యంత్యగ్ర్యాశ్చ సర్వశః, ప్రత
 పంత మివాదిత్యం రాజ్యే స్థిత మరిందమం. ౧౧. త వానుయానే కాకుత్స్థ మత్తా
 నర్దంతు కుంజరాః, అంతగపురగతా నార్యో నందంతు సుసమాహితాః. ౧౨. తస్య
 సాధ్విత్యమన్యంత నాగరా వివిధా జనాః, భరతస్య వచః శ్రుత్వా రామం ప్రత్య
 నుయాచతః. ౧౩. త మేవ దుగ్ధితం ప్రేక్ష్య విలపంతం యశస్వినం, రామః కృతా
 త్తా భరతం సమాశ్వాసయ దాత్తవాన్. ౧౪. నాత్తనః కామకారోస్తి పురు

దినా. యథాత్వీతి నిపాతసముదాయోయ ముదాహరణోపక్రమద్యోతనార్థః - కేనచిత్ పురుషేణ
 రోపితః - బీజావాపే నోత్పాదితః - యో వృక్షః పున స్సంవర్ధితః - హ్రస్వకేణ వామనేన దురా
 రోహః - క్రమేణ రూఢస్కంధః - మహాద్రుమోజాతః సయథాపుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవి
 దర్శయేత్ - సరోపయితా - యస్య ఫలస్య - హేతోః హేతునా - తం వృక్షం రోపితవాన్ -
 తాం ఫలవిషయిణీం ప్రీతిం నానుభవేత్ - వినయేన ప్రత్యేకం వక్తు మశక్త స్సముదాయరూపేణ
 దర్శయతి - భర్తా త్వ మస్తాన్ భృత్యా న్నశాధి యది ఏషోపమేతి - ఏషా పూర్వోక్తమర్థజాతం
 ఉపమా - ఉపమాశబ్దాపేక్షయా స్త్రీలింగత్వం - రోపయితా అభివృద్ధో వృక్షః - పుష్పదర్శనం
 ఫలాదర్శనం చోపమేత్యర్థః - త మర్థం ఉపమేయ మర్థజాతం - వేత్తు మర్హసి - భావజ్ఞానకుశలః
 ఖల్వసీత్యర్థః - రోపయితు ర్దశరథ ఉపమేయః వర్ధితమహావృక్షస్య భవాన్ - పుష్పదర్శనస్యాభి
 ప్రేచనాన్తుఖ్యం - ఫలాననుభవతో రాజ్యాపరిపాలన మిత్యేతత్ సర్వం త్వం జానాసీ త్యర్థః -
 ఏతత్ సర్వం మహాబాహో ఇత్యనేన సూచితం. ౧౦-౧౧. శ్రేణయ ఇతి. శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః-
 అగ్ర్యాః ప్రధానాః. ౧౧-౧౩. త మితి. దుగ్ధితం స్వప్రార్థనానంగీకారేణ దుగ్ధితం-విలపంతం మమ
 హేతో రార్యవివాసనం పితృమరణ మిత్యాది జాత మితి ప్రలపంతం - కృతాత్తా సుశీక్షితబుద్ధిః -
 ధైర్యవాన్ వా. ౧౪. కైకేయాప్రేరితో రాజా భవాంశ్చ న మద్వనవాసహేతుః - కింతు-దైవమే
 వేతి తత్త్వదృష్ట్యా భరతం దుగ్ధిఖా నివర్తయితు ముపక్రమతే - నాత్తన ఇత్యాది. ఆత్తనః పురు
 షస్య-కామకారః విచ్ఛికవ్యాపారో నాస్తి - యతోయం పురుషః అనీశ్వరః అస్వతంత్ర ఇత్యర్థః-

రక్షణం నకుర్యా న్నదా తస్య లోకస్య దశరథస్య చ త్వయా నప్రయోజన మిత్యస్యోపదేశముఖేన
 ఫలాదర్శనవృక్షోపమ్య మాహ-యథా త్విత్యాది శ్లోకత్రయేణ. ఉదాహరణోక్రమ ద్యోతనార్థో
 యథా నిపాతసముదాయః - పురుషేణ రోపితో వర్ధితః - హ్రస్వకేణ వామనేన దురారోహః
 దుష్ప్రివః - అతో రూఢస్కంధః - అతో మహాద్రుమో జాత ఇతి శేషః - స వృక్షో యథా
 పుష్పితో భూత్వా ఫలాని నవిదర్శయేత్ నఫలేత్ - యస్య ఫలస్య హేతో శ్చ రోపితః తాం ఫల
 విషయాం ప్రీతిం - సః రోపయితా పురుషో నానుభవేత్-త్వం భర్తా సన్ భృత్యా నస్తా న్నశాధి
 యది ఏషోపమా - అతః తమర్థం అస్త త్పాలనరూపధర్మం వేత్తు మర్హసితి సంబంధః. ౧౦-౧౧.
 శ్రేణయ ఇతి. శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః అగ్ర్యాః ప్రధానాః. ౧౧-౧౩. తమితి. కృతాత్తా శిక్షిత
 మనాః ఆత్తవాన్ ధైర్యవాన్. ౧౪. కైకేయాప్రేరితో రాజాచ భవాంశ్చ మద్వనవాసాదా
 హేతు ర్నభవతి-కింతు దైవమేవ కారణ మి త్యన్యాపదేశముఖేన భరతదుగ్ధిఖం నివర్తయితు ముపక్ర

పోయమనీశ్వరః, ఇత శ్చేతరత శ్చైచనం కృతాంతః పరికర్షతి. ౧౫. సర్వేషా
యాంతానిచయాః పతనాంతా సముచ్చయః, సంయోగా విప్రయోగాంతా
మరణాంతం చ జీవితం. ౧౬. యథా ఫలానాం పక్వానాం నాన్యత్ర పతనా
ద్భయం, ఏవం నరస్య జాతస్య నాన్యత్ర మరణాద్భయం. ౧౭. యథాగారం దృఢ
స్థూణం జీర్ణం భూత్వా వసీదతి, తథైవ సీదంతి నరా జరామృత్యువశం గతాః.
౧౮. అత్యేతి రజనీ యాతు సానప్రతినివర్తతే, యాత్యేవ యమునాపూరా సము
ద్ర ముదకాకులం. ౧౯. అహోరాత్రాణి గచ్ఛంతి సర్వేషాం ప్రాణినా మిహ,
ఆయాంషి క్షపయంత్యాశు గ్రీష్మే జల మివాంశవః. ౨౦. ఆత్మాన మనుశోచ
త్వం కి మన్య మనుశోచసి, ఆయుస్తే హీయతే యస్య స్థితస్య చ గతస్య చ. ౨౧.

ఇతశ్చ వితస్తాదేశా దేశాంతరం - ఇతరతః అన్య దేశా చైచనం దేశం - కృతాంతః స్వతంత్రందైవ
మేవ-పరికర్షతి ఆకర్షతి-దైవే కృతాంత స్సిద్ధాంతే యమాకుశలకర్షణో' రితి వైజయంతీ, యథో
క్తం భగవతా గీతాచార్యేణ - 'ఈశ్వర స్సర్వభూతానాం హృద్దేశేర్జునతిష్ఠతి, భ్రామయన్ సర్వ
భూతాని యంత్రారూఢాని మాయయే'తి. ౧౫. అపరిహరణీయవస్తు స్వభావపర్యాలోచనానాం
పితృమరణేనాపి శోకస్యావకాశో నాస్తి త్యము మర్థ మాహ - సర్వ ఇతి. నిచయాః ధనసంచయాః
సర్వేబహుశ సుంపాదితా అపి - క్షయాంతాః క్షయపర్యవసాయినః - చోరేణ కామేన రాజ్ఞావా
నశ్యంతీత్యర్థః - సముచ్చయః అత్యంత సమున్నతా అపి - పతనాంతాః - అత్యున్నతపదస్థితాః
ప్రప్తాంద్రాదయోపి స్వస్వాధికారసమాప్తి దశాయాం తత్పదభ్రంశపర్యవసాయిన ఇతి యావత్
సంయోగాః పుత్రమిత్రకళత్రాదినంబంధా అపి - విప్రయోగాంతాః విరహావగ్యవసాయినః - జీవి
తంచ ఉత్క్రాష్టజీవన మపి మరణాంతం-అపరిహర్యమరణాధీనభంగశాలీ త్యర్థః - పితృమరణశోకే
నైవ ముచ్యతే భరతే నేత్యారోప్య తదపనోదనం కృతం అస్తి త్తోకే పాదత్రయోక్తార్థత్రయం
దృష్టాంతార్థ తురీయపాదశ్చ ద్వారాంతికం దశరథమరణ మభిప్రేతి - అతః అపరిహర్యకాల
కృతత్వాత్ పితృమరణ మపి నశోచనీయ మితి భావః. ప్రథమశ్లోకే వనగమనం నమయా స్వతంత్రేణ
కృతం అపిత్వీశ్వరకృత మిత్యుక్తం - ద్వితీయశ్లోకే దశరథమరణం చ కాలకృత మత సత్రాపి నశోచ
నీయ మిత్యుక్తం - అథ ద్వితీయశ్లోకోక్తం సదృష్టాంతం ప్రపంచయతి - యథేత్యాదినా. ౧౭.
౧౮. అత్యేతీతి. సముద్రస్థోదకాకులత్వవిశేషణం యమునాయా స్సర్వధా అనివర్త్యత్వాయ
రామానుజీయం. అత్యేతీతి. సముద్రం లవణార్ణవ మితి పాఠ స్సన్యుక్. ౧౯. అహోరాత్రాణీతి
గచ్ఛంతీతి ప్రథమాబహువచన మహోరాత్రవిశేషణం-అంశవః - సూర్య ఇతి శేషః. ౨౦. శోక
విషయం నిర్ధారయతి - ఆత్మాన మితి. ఆయుస్తే యతో హీయతే - అతః పరలోకచింతామేవ
కుర్వీత్యర్థః. ౨౧. మృత్యు స్సర్వధా దుష్పరిహర ఇత్యాహ - సహైవేతి. ౨౨. కాలాంతరే
మతే. నాత్తన ఇత్యాది. ఆత్మనః పురుషస్య కామకారః విభిక్తవ్యాపారః - అనీశ్వరః -
ఆస్వతంత్రః - కృతాంతః దైవం. ౧౫. అపరిహరణీయవస్తుస్వభావపర్యాలోచనయా శోక
స్యావకాశో నాస్తిత్యాహ. సర్వ ఇతి. నిచయాః వస్తుసమూహాః. ౧౬-౧౮. అత్యేతీతి.
ఉదకార్ణవం ఉదకాధారం. ౧౯. అహోరాత్రాణీతి. గచ్ఛంతీతి శత్రంతం ఆయాంషి క్షప
యంతి - అంశవః సూర్యకిరణాః. ౨౦. ఆత్మానమితి. ఆత్మాన మనుశోచ - నశ్వరఫల
సాధనేషు వ్యాపృతం త్వామేవానుశోచేత్యర్థః. ౨౧. సహైవేతి. సహైవమృత్యుర్వ్య

సహౌవ మృత్యు ర్విజతి సహ మృత్యు ర్నిషీదతి, గత్వా సుదీర్ఘ మధ్వానంసహ మృత్యు ర్నివర్తతే. ౨౨. గాత్రేషు వశయః ప్రాప్తా శ్వేతాశ్చైవ శిరోరుహః, జరయా పురుషో జీర్ణః కింహి కృత్వా ప్రభావయేత్. ౨౩. నందంత్యుదిత ఆది త్యే నందం త్యస్తమితే రవా, ఆత్మనో నావబుధ్యంతే మనుష్యా జీవితక్షయం. ౨౪. హృష్యంత్యృతుముఖం దృష్ట్వా నవం నవ మిహాగతం, ఋతునాం పరి వర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయః ౨౫. యథా కాష్ఠం చ కాష్ఠం చ సమేయా తాం మహార్ణవే, సమేత్యచ వ్యవేయాతాం కాల మాసాద్య కంచన, ఏవం భార్యా శ్చ పుత్రాశ్చ జ్ఞాతయశ్చ ధనాని చ, సమేత్య వ్యవధావంతి ధ్రువో హ్యేషాం వినా భవః ౨౬. నాత్ర కశ్చి ద్యథాభావం ప్రాణీ సమభివర్తతే, తేన తస్మి

తక్షణే కరిష్యామిత్యత్రాహ - గాత్రే స్విత్యాదినా. తస్మాత్ బాల్య ఏవాత్మజ్ఞానాయ యతేతే త్యుక్తం భవతి - కింహి కృత్వా పూర్వోక్తౌపద్రవపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా ఆత్మానం ప్రభుం కుగ్యా దిశ్యర్థః. ౨౩. బాల్యేపి పురుషాణాం వివేకో దుర్లభ ఇత్యాహ నందంతీత్యాదినా ఆది త్యే ఉదితే నందంతి అర్థార్జనకాలాయ మ గత ఇతి - రవావస్తమితేపి నందంతి కామోపభోగకా లాయ మాగత ఇతి - ఆత్మనో జీవితక్షయం నావబుధ్యంతే-సచ్చిద్రుటే గృహీతం జల మివ ప్రతి క్షణ మాయుః క్షీయత ఇతి నజానంతి - జీవితకాల ఏవ పరలోకహితం కర్తుం నేచ్ఛంతీ త్యర్థః. ౨౪. హృష్యం తీతి. తత్తదృత్వాగమం దృష్ట్వా నానాభోగహేతు రితి హృష్యంతి-ప్రత్యుతఋ త్వాగమోనర్థహేతు రిత్యాహ ఋతునాం పరివర్తేనేతి. ౨౫. శ్లిష్టానాం విశేషస్యావశ్యంభావిత్యా త్తదపి నశోచసీయ మి త్యభిప్రాయేణాహ యథాకాష్ఠ మితి శ్లోకద్వయేన. వినాభవః వియోగః. ౨౬. నాత్రేతి. అస్మిన్ లోకే కశ్చి దపి ప్రాణీ యథాభావం నసమభివర్తతే యథాభిలాషం బంధు భి స్సహ నవర్తతే - తేన కారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య-తస్మిన్ మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి. పారాంతరం. అస్మిన్ బద్ధలోకే - కశ్చి దపి బ్రహ్మాదిస్తంబ పర్యంతేషు శోపి జంతుః - యథా భావం యథాభిలాషం - అప్రతిహతసంకల్పతయేత్యర్థః-నస మభివర్తతే - కశ్చి ది త్యనేన మానుషా ద్యపేక్షయా చిరకాలవర్తినాం శక్త్యతిశయభాజా మపి బ్రహ్మాదీనా మధికారావసానే మరణం దుర్నివార మేవేత్యాశయః - తేన ఏవ మప్రతిహతసంకల్ప త్యాభావేన - ప్రేతస్య మృతస్య హేతోః - అనుశోచతః పురుషస్య తస్మిన్ మరణనివారణే సామర్థ్యం నాస్తి - అతః బ్రహ్మాదీనా మ ప్యపరిహర్యే శోకం విహాయ సర్వానర్థనివృత్తయే ప్రయ

జతి ఈశ్వరలిఖితలలాటరేఖాయా ఏవ మృత్యురూపత్వా దితి భావః. ౨౨. గాత్రే స్వితి. కిం వా కృత్వా ప్రభావయేత్ ఏతత్సర్వపరిహారత్వేన క ముపాయం కృత్వా పురుష స్సమర్థో భవేత్. ౨౩. ఆయుః క్షయకరా దిత్యో దయా ద్యనిష్ఠసాధనే ఇష్టసాధనత్వబుద్ధిం కుర్వంతః స్వహితం నజానంతీత్యాహ - నందంతీత్యాదినా. ౨౪. హృష్యం తీతి. యేషాం ఋతునాం పరివర్తేన ప్రాణినాం ప్రాణసంక్షయో భవతి - తాదృశం ఋతుముఖం దృష్ట్వా హృష్యంతీతి యత్తచ్ఛబ్దా ధ్యాహరేణ సంబంధః. ౨౫. సంశ్లిష్టానాం విశేషస్యావశ్యంభావిత్యా త్తన్నిమిత్త మనశ్శోకోన కార్య ఇ త్యభిప్రాయేణాహ. యథాకాష్ఠ మిత్యాది. వినాభవః వినాభావః వియోగ ఇత్యర్థః - ఏషాం వియోగో ధ్రువ ఇత్యర్థః. ౨౬. నాత్రేతి. అత్ర అస్మిన్ లోకే కశ్చిదపి ప్రాణీ యథా భావం నసమభివర్తతే - యథాభిలాషం బంధుభి స్సహ నవర్తతే - అపితు - విప్రయుజ్యత ఏవ-

న్న సామర్థ్యం ప్రేతస్యా స్వనుశోచతః. ౨౮. యథాహిసార్థం గచ్ఛంతం బ్రూ
యా త్కశ్చి త్పథిస్థితః, అహ మప్యాగమిష్యామి పృష్టతో భవతా మితి, ఏవం
పూర్వై ర్గతో మార్గః పితృవై తామహా ధృవః, త మాపన్నః కథం శోచే
ద్యస్య నా స్తి వ్యతిక్రమః. ౩౦. వయసః పతమానస్య ప్రోతసోవా నివ ర్తినః, ఆత్మా
సుఖే నియోక్తవ్య సుఖభాజః ప్రజాస్తన్మతాః. ౩౧. ధర్మాత్తాసశుభైః కృతైః
క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః, ధూతపాపా గతస్త్వర్గం పితా నః పృథివీపతిః. ౩౨.
భృత్యానాం భరణా త్సమ్యక్ప్రజానాం పరిపాలనాత్, అర్థాదానాచ్చ ధర్మేణ
పితా న త్ప్రీదివం గతః. ౩౩. కర్తృభిస్తు శుభై రిష్టైః క్రతుభి శ్చాప్తదక్షిణైః, స్వర్గం
దశరథః ప్రాప్తః పితా నః పృథివీపతిః. ౩౪. ఇష్ట్యా బహువిధై ర్యజ్ఞై ర్భోగాంశ్చా

వాప్య పుష్కలా, ఉత్తమం చాయు రాసాద్య స్వర్గతః పృథివీపతిః. ౩౫. ఆయు
రుత్తమ మాసాద్య భోగా నపి చ రాఘవః, సనశోచ్యః పితా తాత స్వర్గత స్స
త్కృత స్సతాం. ౩౬. సజీర్ణం మానుషం దేహం పరిత్యజ్య పితా హి నః, దైవీ
మృద్ధి మనుప్రాప్తో బ్రహ్మలోకవిహారిణీం. ౩౭. తంతు నైవం విధః కశ్చి త్ప్రజ్ఞ

తేతి భావః. ౨౮. యథేత్యాదిశ్లోకద్వయం. గచ్ఛంతం సార్థం పథికసమూహం-పథిస్థితః పురుషో
యథా అహ మ ప్యాగమిష్యామితి బ్రూయా దనుగచ్ఛతిచ ఏవం పూర్వై ర్వంశ్యైః గతః ప్రాప్తః
మార్గః పితృవైతామహః పితృపితామహసంబంధీ - తైరపి ప్రాప్త ఇతి యావత్ - ధృవః
పుత్రాదిభి రపి గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౨౯. ౩౦. ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి - వయస ఇత్యాదినా
యస్య చ భావేన భావలక్షణ మిత్యర్థే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-వాశబ్ద ఇవార్థః-అనివర్తని ప్రోతసీవ వయసి
పతమానే అనివర్తితయా గచ్ఛతి సతి - ఆత్మాసుఖేసుఖహేతౌ ధర్మే నియోక్తవ్యః - పరలోకహిత
చింతయేతి శేషః - యతః ప్రజాః సుఖభాజః ధర్మసాధ్యసుఖాసక్తాః స్మృతా ఇతి యోజ్యం.
౩౧. ఏవం లోకస్థితిః - అస్త త్పితరం ప్రతి తు నశోకగంధోపి కార్య ఇత్యాశయేనాహ ధర్మా
త్తేత్యాదినా. ౩౨. భృత్యానా మితి. ధర్మేణార్థాదానాత్ ధర్మేణ కరాదిగ్రహణాత్. ౩౩. కర్తృభి
రితి. ఇష్టైః జనానాం స్వస్య చాభిమతైః - శుభైః కర్తృభిః మహాసభేషు తటాక నిర్మాణాదిభిః.
౩౪. ౩౫. ఆయురితి, ఉత్తమం తత్సూర్వరాజాయు రపేక్షయా అధికతమం ఆయుః భోగా నపి
చాసాద్య స్వర్గతః సతాం సత్కృతః - సపితా నశోచ్య ఇత్యన్వయః. ౩౬. సజీర్ణమితి. దైవీ మృ

తేనకారణేన ప్రేతస్య మృతస్య హేతో రనుశోచతః పురుషస్య తస్మి నిష్ప్రయోగే మరణ
నివారణేవా సామర్థ్యం పరిహరశ క్తి ర్నాస్తితి సంబంధః. ౨౮. యథాహిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం
వాక్యం. గచ్ఛంతం సార్థం పథికసంఘం - పథిస్థితః పురుషో యథా బ్రూయా దనుస్మత్య గచ్ఛతి చ-
ఏవం పూర్వై రాద్యై రన్యై ర్గతః ప్రాప్తః మార్గః మృతిరూపః పితృవైతామహః పితృపితా
మహసంబంధీ ధృవః పుత్రాదిభి రపుష్పగంతవ్యత్వేన నిశ్చితః. ౨౯. ౩౦. వయస ఇతి. సప్త
మ్యర్థే షష్ఠీ - వాశబ్ద ఇవార్థే - అనివర్తని ప్రోతసీవ వయసి ఆయుషి పతమానేగచ్ఛతి సతి - ఆత్మా
సుఖే ధర్మే యోక్తవ్యః - కుతః సుఖభాజః ప్రజాః స్మృతాః ధర్మసాధ్య సుఖేసక్తాః ఖలు జనా
ఇత్యర్థః. ౩౧-౩౪. ఇష్ట్యైతి. ఉత్తమం పావప్రసంగరహితం. ౩౫. ౩౬. సజీర్ణ మితి. దైవీమృద్ధిం
దేవసంబంధిసంపదం. ౩౭. త మితి. ఏవం విధః కశ్చి త్ప్రజ్ఞః తం దశరథం శోచితుం నార్హతి.

శ్శోచితు మర్హతి, తద్విధో యద్విధ శ్చాపి శ్రుతవాక్ బుద్ధిమత్తరః. 3౮. ఏతే బహువిధా శ్శోకా విలాప రుదితే తథా, వర్జనీయాహి ధీరేణ సర్వావస్థాసు ధీమతా. 3౯. సస్వస్థో భవ మాశోచీ ర్యాత్వాచావసతాం పురీం, తథా పిత్రా నియుక్తోసి వశినా వదతాంవర. ౪౦. యత్రాహ మపి తేనైవ నియుక్తః పుణ్యాకర్తా, తత్రైవాహం కరిష్యామి పితు రార్యస్య శాసనం. ౪౧. స మయా శాసనం తస్య త్యక్తుం న్యాయ్య మరిందమ, తత్త్వయాపి సదా మాన్యం సవై బంధు స్సనః పితా. ౪౨. తద్వచః పితురేవాహం సమ్మతం ధర్మచారిణః, కర్తా పాలయిష్యామి వనవాసేన రాఘవ. ౪౩. ధార్మికేణాన్యశంసేన సరేణ గురువర్తినా, భవితవ్యం సరవ్యాఘ్ర పరలోకం జిగీషతా. ౪౪. ఆత్మాన మనుతిష్ఠ త్వంస్వభావేన సర్వభ, నిశామ్యతు శుభం వృత్తం పితు ర్దశరథస్య నః. ౪౫. ఇత్యేవ ముక్త్వా వచనం మహాత్మా పితుర్ని దేశ ప్రతిపాలనార్థం, యవీయసం భ్రాతర మర్థవచ్చ ప్రభుర్ముహూర్తా ద్విరరామ రామః. ౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏవ ముక్త్వాతు విరతే రామే వచన మర్థవత్, తతో మందాకినీతీరే

ద్ధిం దేవసంబంధి సంపదం - దివ్యదేహాదిలాభరూపా మిత్యర్థః. 3౭. తంత్యితి. ఏవం విధః ప్రాజ్ఞ ఇతి భరతగుణం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - ఏవం విధ ఇత్యుక్త ముద్ఘాటయతి తద్విధ ఇతి - శ్రుతవాక్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి-తద్విధ ఇత్యర్థః. 3౮. ఏత ఇతి. బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది భేదేన బహుప్రకారాః-విలాప రుదితే ప్రలాపాశ్రుమోచనేచ - వర్జనీయే ఇతి విపరిణామే నాన్వయః. 3౯. మద్వివాసనం త్వయాపి మాన్య మిత్యాహ - సస్వస్థ ఇత్యాదినా. యాత్వా గత్వా తాం పురీం-ఆవస అధితిష్ఠ. ౪౦. యత్రేతి. యత్ర పనయాపే స్థానే. ౪౧-౪౪. ఆత్మాన మితి స్వభావే నాత్మాన మనుతిష్ఠ - రాజభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః-నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేతి యావత్. ౪౫. ఇతీతి. యవీయసం యవీయాంసం. ౪౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామం ప్రతి భరతస్య క్షాఘ్యతరోచితోత్తరం షట్చతతమే-ఏవముక్త్యేత్వాది-అస్మిన్ సర్గే శ్లోకప్యత్యాస స్సర్గభేదశ్చ దృశ్యతే - తచ్ఛుద్ధయే క్రమేణ వ్యాక్రియతే-ఏవ ముక్త్వాత్వితి నిరుత్తర ముక్తవంతం రామం ప్రతి ముఖాంతరేణోత్తరస్యోచ్యమానత్వాచ్చిత్రమిత్యుక్తం.

ఏవం విధః - కోవేత్యాకాంక్షాయా మాహ - తద్విధ ఇతి. శ్రుతవాక్ బుద్ధిమత్తరశ్చ యద్విధోసి తద్విధ ఇతి యోజనా. 3౮. ఏత ఇతి. బహువిధాః దశరథమరణమద్వివాసనాది విషయభేదేన బహుప్రకారాః - తథా విలాపరుదితే ప్రలాపాశ్రువిమోచనేచ వర్జనీయే. 3౯. స ఇతి. యాత్వా గత్వా-తాం పురీం ఆవస అధితిష్ఠేత్యర్థః. ౪౦-౪౪. ఆత్మాన మితి. స్వభావే నాత్మాన మనుతిష్ఠ స్వ - స్వభావేన భవంతం యోజయేత్యర్థః - నిశామ్య దృష్ట్వా జ్ఞాత్వేత్యర్థః. ౪౫. ఇత్యేవ మితి. యవీయసం - నమభావ ఆర్షః. ౪౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - పంచోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧౫. ౨౫. సమ్మత ఇతి. సమ్మతః సర్వజ్ఞ త్వేన సమ్మతః తథాపి తాక్ పృచ్ఛసి. 3. యథేతి.

రామం ప్రకృతివత్సలం, ఉవాచ భరత శ్చిత్రం ధార్మికం ధార్మికం వచః. ౧౪. కోహి స్యా దీదృశో లోకే యాదృశ స్త్వ మరిందమ, నత్వాం ప్రవృథయే దుగిఖం ప్రీతి ర్వా నప్రహర్షయేత్. ౨౪. సమృతశ్చాసి వృద్ధానాం తాంశ్చ పృచ్ఛసి స శయాన్. ౩. యథా మృత స్తథాజీవన్ యథా సతి తథాసతి, యన్యైష బుద్ధిలాభ స్స్యా త్పరితప్యేత కేన సః. ౪. పరావరజ్ఞో యశ్చ స్యా త్తథా త్వం మనుజాధిప, సవీవం వ్యసనం ప్రాప్య ననివిషీదితు మర్హతి. ౫. అమ రోపమసత్వ స్త్వం మహాత్మా సత్యసంగరః, సర్వజ్ఞ స్సర్వదర్శిచ బుద్ధిమాం శ్చాసి రాఘవ. ౬. న త్వా మేవం గుణై ర్యుక్తం ప్రభవాభవకోవిదం, అవిషహ్యతమం దుగిఖ మాసాదయితు మర్హతి. ౭. ప్రోషితే మయి యత్పాపం మాత్రా మత్కారణా త్కృతం, తుద్రయా తదనిష్ఠం మే ప్రసీదతు భవాన్తమ. ౮. ధర్మ బంధేన బద్ధోఽస్మి తేనేమాం నేహమాతరం, హన్తి తీవ్రేణ దండేన దండాద్వాం పాపకారిణీం. ౯. కథం దశరథా జ్ఞాత శ్శుద్ధాభిజనకర్తృణః, జానన్ ధర్మ మధర్మి

౧౪. ౨౪. సమృత ఇతి. వృద్ధానాం త్రైవిధ్యవృద్ధానాం - సమృతః సర్వజ్ఞ త్వేన సమృతః - తథాపి తాన్ సంశయాన్ పృచ్ఛసితి సంబంధః. ౩. పితృ యోగాదిజనితదుఃఖేన మయా కథితమితి హి భవ తోక్తం-మమ తాదృశదుఃఖప్రసంగవివ నాస్తీత్యాహ యథామృతఇతి. మృతః పురుషః-యథాద్వేష విషయో నభవతి జీవన్ముపి తథా - యథా అసతి తథా సతి-అవిద్యమానే వస్తుని యథారాగోనాస్తి విద్యమానే వస్తున్ముపి తథా-ఇత్యేష బుద్ధిలాభోయస్య-సకేన హేతునా పరితప్యేత-నకేనాపీత్యర్థః-భవ దుక్తప్రకారేణ మమ దుఃఖలేశోపి నాస్తీతిభావః. ౪. కిమర్థం తర్హి-శోకమూలవచనం త్వయోక్తమిత్యా శంక్య భవద్వ్యసనాసహజయేత్యాహ - పరావరజ్ఞఇతి. యః పరావరజ్ఞః త్రికాలజ్ఞః-అత్తానాత్మజ్ఞో వా-పరమాత్మజీవాత్త్వస్వరూపజ్ఞోవా-సః ఏవం వ్యసనం పాప్యాపి వ్యధితుం నార్హతి-తథా త్వ మపీతి సంబంధః - అథాపి తవరాజ్యభ్రంశ వనవాస రూప వ్యసనం త్వద్విశ్లేషంచాహం కథం సహే యేతి భావః. ౫. అమరేతి. అమరోపమేతిపృథక్పదం-సత్వః సత్వగుణసంపన్నః - అర్కాద్యచ్ - స్వాశ్రితానాం సత్వగుణకార్యతత్త్వజ్ఞానప్రవర్తకత్వా ద్వా సత్వ ఇత్యుచ్యతే - సత్వన్యై షప్రవర్తక ఇతిహి శ్రుతిః. మహాత్మా మహాధైర్యః - అతఏవ సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః - సర్వజ్ఞ ఇత్యాదిభి స్త్రిభి ర్భూత వర్తమాన భావి యావద్వస్తుజ్ఞానవత్స్వ ముక్తం. ౬. నత్వామితి. ప్రభవాభవ కోవిదం - ఉత్పత్తివినాశజ్ఞ మిత్యర్థః - భూతానా మితిశేషః - అవిషహ్యత మమపి అస్తదాదీనా మితిశేషః - దుగిఖం రాజ్యభ్రంశవనవాసాదిహేతుకం-నాసాదయితు మర్హతి నాభిభవితు మర్హతి. ౭. ౮. ధర్మబంధేనేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన. ౯. కథమితి. జుగుప్సితం లోకగర్హితం. ౧౦.

యథా మృతస్తథా జీవన్ యథా మృతఃపురుషో ద్వేషవిషయో నభవతీతిశేషః-జీవన్ముపి తథాయథా అసతి అవిద్యమానే వస్తుని యథారాగో నాస్తీతి శేషః-తథా సతి-విద్యమానేపి వస్తుని తథా-ఇత్యేష బుద్ధిలాభో యస్య పురుషస్య స్యాత్ - సహి కేన హేతునా పరితప్యేత - నకేనాపీత్యర్థః. ౪. పరా వరజ్ఞ ఇతి. యః పరావరజ్ఞః సవీవం వ్యవసం పాప్యాపి విషీదితుం వ్యధితుం నార్హతి - తథా త్వ మపీతి సంబంధః. ౫. అమరేతి. సత్వః సత్వగుణసంపన్నః. ౬. నత్వామితి. ప్రభవాభవకోవిదం ఉత్పత్తి నాశజ్ఞ మిత్యర్థః-దుగిఖ మాసాదయితు మభిభవితం. ౭. ౮. ధర్మబంధేనేతి. ధర్మబంధేన ధర్మపాశేన - అధర్మమంకర్త అధర్మప్రచురత్వా ద్రాజ్యాపహరణరూపమిత్యర్థః. ౯. ౧౦. గురు

ష్ఠం కుర్యాం కర్తజగుప్సితం. ౧౦. గురుః క్రియావాక్ వృద్ధశ్చ రాజా ప్రేతః పితే
తచ, తాతం నపరిగర్హేయం దైవతం చేతి సంసది. ౧౧. కోహి ధర్తార్థయో ర్హీన
మీదృశం కర్త కిల్బిషం, ప్రియాః ప్రియం చికిర్షు స్స కుర్యా ధర్తజ్ఞ ధర్తవిత్.
౧౨. అంతకాలే హి భూతాని ముహ్యంతీతి పురా శ్రుతిః, రాజైవం కుర్వతాలోకే

ప్రత్యక్షం సా శ్రుతిః కృతా. ౧౩. సాధ్వర్థ మభిసంధాయ క్రోధా న్తోహచ్చ
సాహసాత్, తాతస్య య దతిక్రాంతం ప్రత్యాహరతు తద్భవాత్. ౧౪. పితుర్హి
సమతిక్రాంతం పుత్రో యస్సాధు మన్యతే, త దపత్యం మతం లోకే విపరీతమ
తోఽన్యథా. ౧౫. తదపత్యం భవా నస్తు మాభవాత్ దుష్కృతం పితుః,
అభిపత్తా కృతం కర్త లోకే ధీరవిగర్హితం. ౧౬. కైకేయీం మాంచ తాతం చ
సుహృదో బాంధవాశ్చ నః, పౌరజానపదాన్ సర్వాం స్త్రాతు సర్వ మిదం
భవాత్. ౧౭. క్వచారణ్యం క్వచ యాత్రం క్వజటాః క్వచ పాలనం, ఈదృశం
వ్యాహతం కర్త నభవాత్ కర్తు మర్హతి. ౧౮. ఏషహి ప్రథమో ధర్తః క్షత్రియ

గురురితి. క్రియావాక్ యజ్ఞాది క్రియావాక్ - సంసది సభాయాం. ౧౦. కఇతి. ధర్తార్థయో ర్హీనం
ధర్తార్థాభ్యాం హీనం - కామప్రధాన మితియావత్. ౧౧. అంతకాల ఇతి. అంతకాలే వినాశకా
లే - ముహ్యంతి మోహంప్రాప్నువంతి - విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్నువంతీతి యావత్ - పురాశ్రుతిః
పురాతనీగాధేత్యర్థః. ౧౩. సాధ్వర్థమితి. క్రోధాత్ - విషమద్యైవ పాస్యామి త్యుక్త కైకేయీ
క్రోధాత్ - మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ - సాహసాత్ సాహసకరణాత్ అవిమృశ్య
కారిత్యాదితి యావత్ - తాతస్య యదతిక్రాంతం యద్ధర్తాతిక్రమణం తత్ - సాధ్వర్థ మభిసంధా
య సమీచీనార్థం స్పృత్వా - భవాత్ - ప్రత్యాహరతు నివర్తయతు. పితురితి. సాధుమన్యతే -
సాధుకర్తుం మన్యత ఇత్యర్థః - తదపత్యం మతం పితురపతనహేతుత్వా తదేవాపత్యత్వేన సమ్మతం.
౧౫ తదితి. తదపత్యం భవా నస్తు తాదృశ మపత్య మస్తు-మాభిపత్తాప్రాప్తుం నార్హ తీత్యర్థః. ౧౬ -
౧౮. తాపసధర్తావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీ త్యాశంక్యాహ - ఏషహిత్యాదినా. ౧౯.
కఇతి. ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగయుక్తం - ధర్తం పరలోక శ్రేయస్సాధనం ప్రజా
పాలనరూపం ధర్త ముత్సృజ్య-సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అంగలోపాది సంభావనయాసంశయిత
ఫలసిద్ధిక మిత్యర్థః - అలక్షణం లక్షణరహితం-క్రియాశక్తి రపూర్వంవేతి దుర్నిరూప మిత్యర్థః-ఆయ

రితి. క్రియావాక్ యజ్ఞాది క్రియావాక్. ౧౦. కోహీతి. ధర్తార్థయోః ధర్తార్థాభ్యాం విహీనం
కామప్రధాన మితియావత్. ౧౧. అంతకాలఇతి. అంతకాలే - ముహ్యంతి-విపరీతబుద్ధిం ప్రాప్ను
వంతీత్యర్థః-పురాశ్రుతిః గాధేత్యర్థః. ౧౩. సాధ్వర్థమితి. క్రోధాత్ - విషమద్యైవ పాస్యామి
త్యుక్త కైకేయీక్రోధాత్ మోహాత్ కైకేయీవిషయమోహాత్ సాహసాత్ అవిమృశ్యకారిత్యాత్
తాతస్య య దతిక్రాంతం యద్ధర్తాతిక్రమణం - తత్ సాధ్వర్థ మభిసంధాయ సమీచీనార్థం
స్పృత్వా-భవా న్ప్రత్యాహరతు నివర్తయ త్వితి సంబంధః. ౧౪. పితురితి. సాధుమన్యతే సాధుకర్తుం
మన్యతే - తదపత్యం పితురపతనహేతుత్వాత్ తదపత్యత్వేనాభిమతం. ౧౫. తదితి. తదపత్యం భవా
నస్తు - తాదృశపుత్రో భవాత్ భవతు - ధీరవిగర్హితం పితుఃకృతం దుష్కృతం-మాభిపత్తా ప్రాప్తుం
నార్హ తీత్యర్థః. ౧౬-౧౮. తాపసధర్తావలంబనం క్షత్రియాణామప్యస్తీ త్యాశంక్యాహ. ఏషహి

స్వాభిషేచనం, యేన శక్యం మహాప్రాజ్ఞ ప్రజానాం పరిపాలనం. ౧౯. కశ్చ ప్రత్యక్ష
ముత్సృజ్య సంశయస్థ మలక్షణం, ఆయతి స్థం చరే ధర్మం క్షత్రబంధు రనిశ్చితం.
౨౦. అథ క్లేశజ మేవ త్వం ధర్మం చరితు మిచ్ఛసి, ధర్మేణ చతురో వర్ణా
పాలయన్ క్లేశ మాప్నుహి. ౨౧. చతుర్థా మాశ్రమాణాం హి గార్హస్థ్యం
శ్రేష్ఠ మాశ్రమం, ప్రాహు ర్ధర్మజ్ఞ ధర్మజ్ఞా స్తం కథం త్యక్తు మర్హసి ౨౨.
శ్రుతేన బాలస్థానేన జన్తనా భవతో హ్యహం, సకథం పాలయిష్యామి భూమిం
భవతి తిష్ఠతి. ౨౩. హీనబుద్ధిగుణో బాలో హీనస్థానేన చాప్యహం, భవతా చ
వినాభూతో నవర్తయితు ముత్సహే. ౨౪. ఇదం నిఖిల మవ్యగ్రం రాజ్యం పిత్ర్య
మకంటకం, అనుశాధి స్వధర్మేణ ధర్మజ్ఞ సహబాంధవైః ౨౫. ఇహేవ త్యాభి
షించంతు సర్వాః ప్రకృతయ స్సహ, ఋత్విజ స్సవసీస్తాశ్చ మంత్రవ న్తంత్రోవి
దాః. ౨౬. అభిషి క్తస్త్వ మస్తాభి రయోధ్యాం పాలనే వ్రజ, విజిత్య తరసాలో
కాన్ మరుద్భి రివ వాసవః. ౨౭. ఋణాని త్రీణ్యాపాకుర్వా దుర్హృద స్సాధు
నిర్దహాన్, సుహృద స్తర్పయన్ కామై స్త్వమేవాత్రానుశాధి మాం. ౨౮. ఆ
ద్యార్య ముదితా స్సంతు సుహృద స్తేభిషేచనే, అద్య భీతాః పలాయంతాం
దుర్హృదస్తే దిశోదశ. ౨౯. ఆశ్రోశం మమ మాతుశ్చ ప్రమృజ్య పురుషర్షభ,

తిస్థం కాలాంతరభావిఫలం-అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిద మనుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమాణేనా
నిశ్చితం తాపసధర్మం - కః క్షత్రియ శ్చరేత్ - నకోపీత్యర్థః. ౨౦. అథ క్లేశజమేవ త్వం ధర్మం
చరితు మిచ్ఛసి తథాపి చాతుర్వర్ణ్యపాలన తత్తద్ధర్మస్థాపనాది క్లేశయుక్తత్వా ద్రాజ్యపాలనమే
వాచరేత్యాహ - అథేతి. ౨౧. సర్వాశ్రమధర్మాపేక్షయా శ్రేష్ఠతమో గార్హస్థ్యధర్మః కథం
త్యజ్యత ఇత్యాహ - చతుర్థామితి. ౨౨. స్వశక్త్యాపి భవతైవ రాజ్యం పాలయిత్వమిత్యాహ -
శ్రుతేనేతి. శ్రుతేన విద్యయా-స్థానేన పదేన-ప్రాప్తిక మేణేతి యావత్. ౨౩. కథ మేవముచ్యతే
బాలత్వస్య మమాపి తుల్యత్వాత్ - భవదపేక్షయాహం కియాన్ వృద్ధ ఇత్యత ఆహ - హీనేతి.
హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః - వర్తయితుం స్థాతుం - భవతా వినా తూష్ణింస్థాతు మపి నోత్స
హే - కింపునః రాజ్యం కర్తు మితి భావః. ౨౪. ౨౫. ఇహేతి. సహసంభూయ. ౨౬. అభిషిక్త
ఇతి. విజిత్య స్థిత ఇతిశేషః - మరుద్భిః దేవైః. ౨౭. రామం రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి.
ఋణానీత్యాదినా - దుర్హృదః శత్రుక్. ౨౮. ౨౯. ఆశ్రోశమితి. ఆశ్రోశం శాపం-శాప ఆశ్రోశ

ప్రథమఇతి. ౧౯. కశ్చేతి. ప్రత్యక్షం పరిదృశ్యమానత్యాగభోగ యుక్తం - ప్రజాపరిపాలనం ధర్మ
ముత్సృజ్య - సంశయస్థం అప్రత్యక్షం - అలక్షణం లక్షణరహితం దుర్నిరూప మితియావత్-ఆయ
తిస్థం కాలాంతరభావిఫలం-అనిశ్చితం క్షత్రియేణ ప్రథమ మిద మేవానుష్ఠేయ మితి కేనాపి ప్రమా
ణేనానిశ్చితం - ధర్మం పరలోకశ్రేయస్సాధనం-తవ ధర్మం కః క్షత్రబంధు శ్చరేత్ నకోపీత్యర్థః.
౨౦-౨౨. శ్రుతేనేతి. శ్రుతేన విద్యయా-స్థానేన స్థిత్యాచ-బాలః. ౨౩. మమాపి తథాత్వాదిత్యత
ఆహ-హీనేతి హీనబుద్ధిగుణః సద్గుణబుద్ధిరహితః-వర్తయితుం స్థాతుం-భవతావినా తూష్ణిం స్థాతుమపి
నోత్సహే-కింపునః రాజ్యం కర్తు మితియోజనా. ౨౪. ౨౫. ఇహేతి. సహసంభూయ. ౨౬. అభి
షిక్తఇతి. విజిత్యస్థితఇతిశేషః. ౨౭. రాజ్యాంగీకరణాయ ప్రోత్సాహయతి-ఋణానీత్యాదినా. ౨౮.

అద్య తత్రభవంతం చ పితరం రక్ష క్తిల్పిమాత్. 30. శిరసా త్వాభియాచేహం
కురుష్వ కరుణాం మయి, బాంధవేషు చ సర్వేషు భూతే ష్వివ మహేశ్వరః. 31.
అథైత త్పుష్టతః కృత్వా వనమేవ భవనితః, గమిష్యతి గమిష్యామి భవతానా
ర్థమ ప్యహం. 32. తథాహి రామో భరతేన తామ్యతా ప్రసాద్య మాన శ్శిరసా
మహీపతిః, నచైవ చక్రే గమనాయ సత్వవాన్ మతిం పితు స్తద్వచనే వ్యవస్థితః.
33. త దద్భుతం స్థైర్య మవేక్ష్య రాఘవే సమంజసో హర్ష మవాప దుగళితః,
నయాత్యయోధ్యా మితి దుగళితోఽభవత్ స్థిరప్రతిజ్ఞత్వ మవేక్ష్య హర్షితః 34.
తమృత్విజో నై గమయూధవల్లభా స్తదావిసంజ్ఞాశ్రుకళాశ్చ మాతరః, తథాబ్రువా
ణం భరతం ప్రతుష్టువుః ప్రణమ్య రామం చ యయాచిరేసహ. 35. ఇతిశ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యా కాండే - ష డు త్త ర శ త త మ స్స ర్గః.

అక్షేప ఇతిహాలాయుధః, జనకర్తుక మితిశేషః - తత్రభవంతం పూజ్యం - తత్రభవా నత్రభవా
నితీశబ్దా వృద్ధాః పూజ్యే ప్రయుజ్యేతే. 30. శిరసేతి. మయి బాంధవేషు చ కరుణాం కుర్వితీసంబం
ధః - మహేశ్వరో విష్ణుః - 'య ద్వేదాదౌ స్వరః ప్రాక్' వేదాంతే చ ప్రతిష్ఠితః, తస్య ప్రకృతి
లీనస్య యః పర స్సమహేశ్వర' ఇతి పూర్వప్రకృత దహరవిద్యాకరణమంత్రప్రణవప్రకృతిభూతా
కారవాచ్యో మహేశ్వర ఇత్యుక్తేః - దహరోపాస్యశ్చాపహతపాష్టత్వాది గుణకః పురుషోత్త
మః - సఉత్తమః పురుష ఇతి తత్సమానప్రకరణే ఛాందోగ్యే శ్రవణాత్ - అపహతపాష్టత్వం చ
రుద్రస్య నాస్తి - అనపహతపాష్టావా అహమస్తీ తిరుద్రేణైవోక్తేః-భూతసంహారాధిక్యతస్య రుద్రస్య
భూతేషు కరుణాచ గగన కుసుమతుల్యా - అత స్స ఏకాకీ నరమేత-నతతో విజుగుప్సత ఇత్యాది
శ్రుతిస్తృత్యాదిభి స్సుప్రసిద్ధా పారకారుణ్యవాత్సల్యాదిగుణగణః పురుషోత్తమవివ మహేశ్వర
ఇతిదిక్. 31. 32. తథేతి. గమనాయ - అయోధ్యాంప్ర తీతిశేషః - తద్వచనే తస్మిన్ వచనే.
33. తదద్భుతమితి. సమంయుగపత్. 34. తదితి. నైగమయూధవల్లభాః - నిగమః పురం - తత్ర
భవాః నైగమాః-నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే పథి పణిక్పథ' ఇతివైజయంతీ, యూధవల్లభాః గణ
ముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకళాః - విగతసంజ్ఞాః - అశ్రుక్లిన్నాశ్చేత్యర్థః. 35. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరా ఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ష డు త్త ర
శ త త మ స్స ర్గః.

౨౯. ఆశ్రోశమితి. ఆశ్రోశం శాపం - తత్రభవంతం పూజ్యం కిల్పిమాదపవాదజన్యదురితాత్. 30.
శిరసేతి. మయి బాంధవేషుచ-కరుణాం కుర్వితీసంబంధః. 31. 32. తథాహి. గమనాయ అయో
ధ్యాంప్ర తీతిశేషః-తద్వచనే తస్మిన్ వచనే. 33. తదితి. సమం యుగపత్. 34. తమితి. నైగమ
యూధవల్లభాః-నిగమఃపురం తత్రభవాఃనైగమాః-పారా ఇతియావత్-నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే
చైవ పణిక్పథ ఇతివైజయంతీ - యూధవల్లభాః గణముఖ్యాః - విసంజ్ఞాశ్రుకళాః- విగతసంజ్ఞాః
అశ్రుక్లిన్నాశ్చే త్యర్థః. 35. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ష డు త్త ర శ త త మ స్స ర్గః.

పున రేవంబ్రవాణం తం భరతం లక్ష్మణాగ్రజః, ప్రత్యువాచ తతశ్శ్రీమాన్
జ్ఞాతి మధ్యే ౭భిసత్కృతః. ౧. ఉపపన్న మిదం వాక్యం యత్త్వ మేవ మభాషథాః,
జాతః పుత్రో దశరథా తైకేయాం రాజసత్తమాత్. ౨. పురాభాతః
పితా న స్సమాతరం తే సముద్వహా, మాతామహే సమాశ్రాపీ ద్రాజ్య
శుల్క మనుత్తమం. ౩. దైవాసురే చ సంగ్రామే జనన్యై తవ పార్థివః, సంప్ర
హృష్టో దదౌ రాజా వర మారాధితః ప్రభుః. ౪. తత స్సా సంప్రతి శ్రావ్య తవ
మాతా యశస్వినీ, అయాచత నరశ్రేష్ఠం ద్వావరా వరవర్జినీ, తవరాజ్యం నర
వ్యాఘ్ర మమ ప్రవాజనం తథా, తౌచ రాజా తదా తన్యై నియుక్తః ప్రదదౌ వరా.

పునరిత్యాది. అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యగభిపూజితః. ౨. కామమోహేన
పిత్రాకృత మితి పితరం నిందంతం భరతం ప్రతి రామో మోహమేతుప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి దుష్పరి
హరం హేత్వంతర మాహ-పురేత్యాదినా. రాజ్యశుల్కం సమాశ్రాపీత్ - తవ పుత్రికాయాం
యోజనిష్యతే తన్వై రాజ్యం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాం కృతవా. ౩. దైవాసురభి. దైవాసుర
దేవాసురబంధిని - వరం వరద్వయం. ౪. తత ఇతి. తవమాతా సంప్రతి శ్రావ్య శవధంకారయిత్వా -
తతః ద్వావరా అయాచతేతిసంబంధః - యాచ్ఛాప్రకార మాహ - తవేత్యాదినా. నను - కైకేయా
సోద్యహాకాలే కన్యాశుల్కత్వేన భరతస్య ప్రాప్తం రాజ్యం వరవిషయత్వేన కథ మయాచత -
ఉచ్యతే - బాల్యవృత్తాంతత్వా చ్చిరకాలాంతరితత్వాచ్చ సన్నిహితం వరద్వయమేవ యాచితవశీతి
నదోషః - మధ్యేప్రాప్తస్యాపి వరద్వయస్య కిన్నస్తరసికైకేయాలి మందరయా స్తారితత్వా చ్చిర
కాలవృత్తాంతస్య విస్తరణ ముపపన్న మేవ - ననుదశరథః ఉద్వాహకాలే కైకేయాపుత్రాయ ప్రతి
శ్రుతం రాజ్యం రామాయ దాతుం కథ ముద్యుక్తవా - సత్యం - 'ఉద్వాహకాలే రతిసంప్రయోగే
ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్యచార్థే వ్యన్యతం వదేయః పంచాన్యతాన్యాహు రపాత
కానీ'తి న్యాయేన దోషాభావం హృదినిధాయ తథా కృతవా నితి నదోషః - కేకయోపి రామగుణాను
విధితయా రాజ్యం నదోహిత్రాయ యాచితవా - రామోపి సుమంత్రాదిభ్య ఇదం రహస్యం శ్రుత

పునరితి. అభిసత్కృతః భరతేన స్తోత్రాదినా సమ్యక్ ప్రపూజితః. ౧. ౨. కోహి ధర్మ
ర్థయో ర్హీనం కర్త స్త్రియాః ప్రియచిక్షీర్షస్య కుర్యా దిత్యనేన కాముకేన తాలేనోక్తం నకర్తవ్య
మిత్యుక్తం - తత్తథాభవతు - అకాముకేన తేన - స్వస్థావస్థాయాం కృత మవర్జనీయం హేత్వం
తరమ ప్యస్తీ త్యాహ. పురాభాతరిత్యాదినా. రాజ్యశుల్కం సమాశ్రాపీత్ - తే తవ పుత్రికా
యాం యోజనిష్యతే తన్వై రాజ్యం దాస్యామితి ప్రతిజ్ఞాం కృతవా నిత్యర్థః. ౩. దైవాసురభి.
దైవాసుర దేవాసుర సంబంధిని - వరం వరద్వయం. ౪. తత ఇత్యాది. సంప్రతి శ్రావ్య శవధం
కారయిత్వా - తతో ద్వావరా అయాచతేతి సంబంధః - నను దశరథ ఉద్వాహకాలే కైకేయా
పుత్రాయ ప్రతిశ్రుతం రాజ్యం కథం రామాయ దాతు ముద్యుక్తవా నితిచేత్ - సత్యం - 'ఉద్వాహ
కాలే రతిసంప్రయోగే ప్రాణాత్యయే సర్వధనాపహారే, విప్రస్యచార్థే వ్యన్యతం వదేయః పంచా
న్యతాన్యాహు రపాతకానీ' తిన్యాయేన దోషాభావం హృదినిధాయ తథాకృతవా నిత్యదోషః -
తథాచ ఉమాసంహితాయాం పార్వతీం ప్రతి శివవచనం - 'పట్టాభిషేకసమయే భవేయం స్థారితో
హ్యహం, త్వయావాన్యేన భూపాల తథాచే త్కరవాణ్యహం. ఇత్థం ప్రతిజ్ఞా మకరో దాహితా
గ్నోగ్రణీ ర్నృప' ఇతి కైకేయావివాహసమయే కేకయదశరథసంకేతస్య విద్యమానత్వా చ్చ

౬. తేన పిత్రాహమప్యత్ర నియుక్తః పురుషర్షభ, చతుర్దశ వనే వాసం వర్షాణి
వరదానికం. ౭. సోఽహం వనమిదం ప్రాప్తో నిర్జనం లక్ష్మణాన్వితః, సీతయాచా
ప్రతిద్వంద్వ స్సత్యవాదే స్థితః పితుః. ౮. భవానపి తథేత్యేవ పితరం సత్యవాది
నం, కర్తుమర్హతి రాజేంద్ర ఊప్ర మేవాభిషేచనాత్. ౯. ఋణా న్తోచయ రా
జానం మత్కృతే భరత ప్రభుం, పితరం చాపి ధర్మజ్ఞం మాతరం చాభినందయ.
౧౦. శ్రూయతే హి పురా తాత శ్రుతి ర్గీతా యశస్వినా, గయేన యజమానేన
గయే ప్వేవ పితౄణా ప్రతి. ౧౧. పున్నామ్నో నరకా ద్యస్తా త్పితరం త్రాయ
తే సుతః, తస్మా త్పుత్ర ఇతి ప్రోక్తః పితౄణా యత్పాతివా సుతః. ౧౨. ఏష్ట
వ్యా బహవః పుత్రా గుణవంతో బహుశ్రుతాః, తేషాం వై సమవేతానా మపి
కశ్చి ద్దయాం వ్రజేత్. ౧౩. ఏవం రాజర్షయ స్సర్వే ప్రతీతా రాజనందన, తస్మా
త్ప్రాహి నరశ్రేష్ఠ పితరం నరకా త్ప్రభో. ౧౪. అయోధ్యాం గచ్ఛ భరత ప్ర
కృతీ రనురంజయ, శత్రుఘ్న సహితో వీర సహస్రైర్వ ద్విజాతిభిః. ౧౫. ప్రవే
క్ష్యే దండకారణ్య మహ మప్యవిశంబయన్, ఆభ్యాంతు సహితో రాజన్ వైదే
హ్య లక్ష్మణేన చ. ౧౬. త్వం రాజా భరత భవ స్వయం నరాణాం వన్యానా మహ
మపి రాజరా ణ్మృగాణాం, గచ్ఛ త్వం పురవర మద్య సంప్రహృష్ట స్సంహృష్ట

వా - అతఏవ హితేశ్వణ్యంతో అనుమాన్యస్థితవంత ఇతి ద్రష్టవ్యం. ౬. తేనేతి. తేన కైకేయ్యై
ప్రతిశ్రుతరాజ్యేన - అత్ర వనే దండకారణ్యే - వరదానికం వరదాననిమిత్తకం - వాసం నియుక్త
ఇతిసంబంధః. ౭. సఇతి. అప్రతిద్వంద్వః కేనాపివారయితు మశక్యఇతియావత్. ౮. ౯. ఋణా
దితి. యశఇత్యాదినా. గయేన గయాభ్యేన-గయేషు గయాభ్యేషు ప్రదేశేషు. ౧౦. పున్నామ్న ఇతి.
పున్నామ్నో నరకా త్రాయతఇతి పుత్రః - పితౄణా పాతి - తదుద్దేశకృతేష్టాపూర్తాదినా స్వర్లోకం
ప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః. ౧౨. ఏష్టవ్యాఇతి. ఏష్టవ్యాః కాంక్షితవ్యాః. ౧౩. ఏవమితి. ఏవం ఉక్త
ప్రకారేణ-ప్రతీతాః నిశ్చితవంతః. ౧౪-౧౬. త్వమితి. మృగాణాం రాజరాట్ భవామి-మృగా
ణాం రంజకశ్శిక్షకశ్చ భవామిత్యర్థః - అత్ర మృగశబ్దేన తత్పుత్ర్య మనయో లక్ష్మ్యంతే - యద్వా
భావి సుగ్రీవరంజన వాలివధాదీనాం బీజన్యాసోయం. ౧౭. ఛాయాంతఇతి. వర్షత్రం ఛత్రం -

దోషః - యాచనాప్రకార మాహ-తవరాజ్య మితి-నియుక్తః కైకేయ్యైశేషః. ౬. తేనేతి. అత్ర
వనే దండకారణ్యే వరదానికం వరదాననిమిత్తకం వాసం నియుక్త ఇతిసంబంధః. ౭. సోహమితి.
అప్రతిద్వంద్వః అప్రతిబంధః కేనాపి నివర్తయితు మశక్య ఇత్యర్థః. ౯. ఋణాదితి. ఋణాన్తోచ
యరాజానం స్వాభిషేచనేన కైకేయ్యా ఋణా ద్రాజానంమోచయే త్యర్థః. ౧౦. స్వోక్తస్యా వశ్య
కత్యే సమ్మతి మాహ - శ్రూయతఇతి. గయేన గయాభ్యేన గయేషు గయాభ్యప్రదేశేషు. ౧౧.
పున్నామ్న ఇతి. పున్నామ్నో నరకా త్రాయతఇతి పుత్రః పితౄణాపాతి పితౄణుద్దేశకృతేష్టాపూర్తా
దినా స్వర్లోకంప్రాపయ్య రక్షతీత్యర్థః. ౧౨. ఏష్టవ్యాఇతి. బహవః పుత్రాః ఏష్టవ్యాః ప్రాప్త
వ్యాః కుతః తేషా మితి. ౧౩. అతఏవ - ఏవమితి. సర్వేరాజర్షయః ఏవంప్రతీతాః ఏవముక్తప్రకా
రేణ నిశ్చితవంతః. ౧౬. భరతస్య రాజ్యాధిపత్యమివ స్వస్య వనాధిపత్యం సంపాదయతి-త్వమిత్యాది.
మృగాణాం రాజరాట్ భవామి మృగాణాం రంజకః శిక్షకశ్చ భవామిత్యర్థః - ఏతద్భావిసుగ్రీవ

స్తవహ మపి దండకాఁ ప్రవేక్ష్యే. ౧౭. ఛాయాంతే దినకరభాః ప్రబాధమా
నాం వర్షత్రం భరత కరోతు మూర్ధ్ని శీతాం, ఏతేషా మహ మపి కాననద్రు
మాణాం ఛాయాంతా మతిశయినీం సుఖ శ్రయిష్యే. ౧౮. శత్రుఘ్నః కుశల
మతి స్తు తే సహాయ స్సామిత్రి ర్మమ విదితః ప్రధానమిత్రం, చత్వార స్తనయ
వరా వయం సరేంద్రం సత్యస్థం భరత చరామ మావిషాదం. ౧౯. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యాకాండే - సప్తాత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి బ్రహ్మజోత్తమః, ఉవాచ రామం ధర్మ
జ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః. ౧. సాధు రాఘవ మాభూ తే బుద్ధి రేవం నిర్భిక్తా,
ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యర్యబుద్ధే ర్ననస్వినః. ౨. కః కస్య పురుషో బంధుః కిమా
ప్యంకస్య కేనచిత్, య దేకో జాయతే జంతు రేక ఏవ వినశ్యతి. ౩. తస్మా న్నా
తాపితాచేతి రామ సజ్జేత యో నరః, ఉన్నత ఇవ సజ్జేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్య
చిత్. ౪. యథా గ్రామాంతరం గచ్ఛ స్మరః కశ్చి త్క్వచి ద్వసేత్, ఉత్సృజ్యచ
త మావాసం ప్రతిష్ఠేతాపరేహని, ఏవ మేవ మనుష్యాణాం పితామాతాగృహం
వసు, ఆవాసమాత్రం కాకుత్స్థ సజ్జంతే నాత్ర సజ్జనాః. ౬. పితృం రాజ్యం పరి

సుఖీశ్రయిష్య ఇతిపాఠః. ౧౮. శత్రుఘ్న ఇతి. చరామ కరవామేత్యర్థః. ౧౯. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే -
సప్తాత్తరశతతమస్సర్గః.

ఏవం రామేణోక్తే నిరుత్తరతయాస్థితం భరత మాలోక్య హితవరతయా జాబాలి శ్చార్వాక
మత మాశ్రిత్యోత్తర మాహప్తాత్తరశతతమే - ఆశ్వాసయంత మిత్యాదినా. బ్రహ్మజోత్తమ ఇత్య
నేన వక్ష్యమాణం నాస్తికవచన మహృదయ మితి ద్యోత్యతే - ధర్మాపేతం వైదికధర్మాపేతం. ౧.
సాధ్వితీ. బుద్ధి సాధు మాభూత్ సమ్యక్ నివర్తతా మిత్యర్థః. ౨. క ఇతి. కస్యపురుషస్య కేన
చిత్ సాధనేన కిమాప్యం - నకిమపీ త్యర్థః. ౩. ౪. యథేత్యాది. ఆవాసమాత్ర మితి-మార్గస్సత్ర
శాలాయాం విశ్రమార్థం ఊణం నివాసేపి తద్విసృజ్య గచ్ఛతః పథికస్య తచ్చింతా ననువృత్తివ ద్యావ
త్సంక్షేపమేవ మాతాపిత్రాదయో ఽనువర్తనీయాః - విశ్లేషే తత్సృప్తి రపి విఫలా-కిముతతత్ప్రీ
త్యర్థకార్యాచరణ మితిభావః. ౬. పితృమితి. రామాభిప్రాయేణేదం పరప్రతీత్యాహో బోధ
నీయ ఇతిన్యాయాత్ - కాపథం కుత్సితమార్గం-దుఃఖం దుఃఖప్రదం విషమం యావనానుచితం బహు

రంజన వాలివధాదీనాం బీజత్వేన ప్రతిభాతి. ౧౭. ఛాయామితి. వర్షత్రం ఛత్రం. దినకరభాఇతి
ద్వితీయాబహువచనం - శీతాంఛాయా మిత్యన్వయః. ౧౮. శత్రుఘ్న ఇతి. చరామ కరవామేత్యర్థః.
౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-అయోధ్యా
కాండవ్యాఖ్యానాం - సప్తాత్తరశతతమస్సర్గః.

ఆశ్వాసయంత మితి. ధర్మాపేతం వైదికధర్మవిరుద్ధం. ౧. సాధ్వితీ. సాధుమాభూత్ సమ్య
క్నివర్తతా మిత్యర్థః. ౨. కఃకస్యేతి. కస్యచి ఘృరుషస్య కేన దత్సంబంధేన కిమాప్యం ప్రాప్యంకిం -
నకిమపీత్యర్థః - తత్ర హేతుః - యదేకఇతి. ౩. పితృం రాజ్యమితి. రామాభిప్రాయేణోక్తిః -

త్యజ్య సన్వార్తసి నరోత్తమ, ఆస్థాతుం కా పథం దుగ్ధం విషమం బహుకంటకం.
 ౭. సమృద్ధాయా మయోధ్యాయా మాత్తాన మభిషేచయ, ఏకవేణీధరా హిత్యాం
 నగరీ సంప్రతీక్షణే. ౮. రాజభోగా ననుభవన్ మహార్వాన్ పార్థివాత్తజ,
 విహర త్వ మయోధ్యాయాం యథాశక్త స్త్రివిష్టపే. ౯. నతే కచ్చి ద్దశరథ
 స్త్వంచ తస్య నకశ్చన, అన్యో రాజా త్వ మన్య స్స తస్మా త్కురు యదుచ్యతే.
 ౧౦. బీజమాత్రం పితా జంతో శుక్లం రుధిర మేవచ, సంయుక్తమృతుమన్మాత్రా
 పురుషస్యేహ జన్తతత్. ౧౧. గత స్స నృపతి స్తత్ర గంతవ్యం యత్ర తేనవై,
 ప్రవృత్తి రేషా మర్త్యానాం త్వంతు మిథ్యా విహన్యసే. ౧౨. అర్థధర్మపరాయేయే
 తాం స్తాన్ శోచామి నేతరాన్, తేహి దుగ్ధం మిహ ప్రాప్య వినాశం ప్రేత్య భేజిరే.
 ౧౩. అష్టకా పితృదైవత్య మిత్యయం ప్రసృతో జనః, అన్నస్యోపద్రవం పశ్య

కంటకం అనేకోపప్లవసహితం - కాపథమిత్యనేన అనుచితవానప్రస్థమార్గవివోచ్యతే. ౭. సమృద్ధా
 యామితి. ఏకవేణీధరా - వ్రతపరాయణేత్యర్థః - నగరీ తదధిదేవతా. ౮. ౯. నతేకశ్చిదితి. యదుచ్యతే -
 మయేతిశేషః. ౧౦. బీజమాత్రమితి. పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం - ప్రధానకారణం ఋతు
 మన్మాత్రా సంయుక్తం ధృతం - శుక్లం రుధిరమేవచ - శుక్లశోణితమేవ - తత్ శుక్లశోణితం పురుషస్య జన్త
 కారణం. ౧౧. గతఇతి. తేనన్యపేణ - యత్ర యేషుభూతేషు - గంతవ్యం సన్యపతి స్తత్రగతః - పంచభూ
 తేషు లయంప్రాప్త ఇత్యర్థః - పంచభూతమయత్వా న్నరపతిశరీరస్య తదతిరిక్తస్యాత్మనోభావాత్ -
 మర్త్యానాం మరణశీలానాం - ఏషా ప్రవృత్తిః - అయం స్వభావ ఇత్యర్థః - త్వంతు మిథ్యావిహన్యసే
 మిథ్యాభూతేన సంబంధేన పీడ్యసే. ౧౨. అర్థధర్మపరా ఇతి. అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్షసౌఖ్యంవిహాయ
 కేవలార్థసంపాదనపరాః ధర్మపరాశ్చ ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాన్ - అర్థధర్మపర విషయ
 శోకహేతు మాహ - తేహితి - ప్రేత్యాపి వినాశం దుగ్ధం భేజిర ఇతిసంబంధః. ౧౩. ధర్మస్య ఫలత్వే
 స్థాలీపులాకన్యాయేన కింబిదుదాహరణ మాహ - అష్టకాపితృదైవత్యమితి. అయంజనః - అష్టకా అష్టకా
 శ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక మితి యత్కర్త కర్తు మితిశేషః - ప్రసృతః ప్రవృత్తః - ఆత్ర
 తత్సర్వ మితిశేషః - అన్నస్య ఉపద్రవం క్షయం పశ్య - తత్సర్వం స్వభోజ్యా న్నస్త నిరర్థక
 క్షయహేతు మాలోచయేత్యర్థః - తత్ర హేతుమాహ - మృతోహికిమశిష్యతీతి. ౧౪. ఉక్తమేవార్థం

పరాభిప్రాయేణ పరోబోధనీయ ఇతిన్యాయా దిత్యాశయః - కాపథం కుత్సితమార్గం - దుగ్ధం దుగ్ధం
 వ్రదం. ౭ - ౧౦. పితా జంతోర్బీజమాత్రం అల్పకారణం - ప్రధానకారణం తు ఋతుమన్మాత్రా
 సంయుక్తం ధృతం శుక్లం రుధిరమేవచ - తచ్చుక్లశోణిత మిహపురుషస్య జన్తకారణం భవతీత్యర్థః.
 ౧౧. గతఇతి. తేన యత్ర యేషుభూతేషు గంతవ్యం - సన్యపతి స్తత్రగతః తేషు భూతేషు లయం
 ప్రాప్తఇత్యర్థః - మర్త్యానాం మరణశీలానాం ఏషా ప్రవృత్తిః అయం స్వభావ ఇత్యర్థః - త్వంతు మిథ్యా
 విహన్యసే మిథ్యాభూతేన పితృపుత్రాదిసంబంధేన పీడ్యస ఇత్యర్థః. ౧౨. అర్థధర్మపరాః ప్రత్యక్ష
 సౌఖ్యం విహాయ కేవలార్థధర్మసంపాదనపరాః - ఇతరాన్ కేవలప్రత్యక్షసుఖానుభవపరాయణాన్
 నశోచామిత్యర్థః. : అర్థసంపాదనవిషయే శోకహేతు మాహ - తేహితి - ప్రేత్యాపి వినాశం
 దుగ్ధం భేజిర ఇతిసంబంధః. ౧౩. అష్టకేతి. అష్టకాశ్రాద్ధం పితృదైవత్యం ప్రతిసాంవత్సరిక
 మిత్యపిప్రసృతః ప్రవృత్తః యోఽయంజనః తస్మాన్నస్యోపద్రవం క్షయంపశ్య - తత్ర హేతుః
 మృతోహితి. ౧౪. ఉక్తమేవార్థం తర్కముఖేన ద్రథయతి. యదిభుక్తమితి. అన్యేనభుక్తమన్నం

మృతోహి కి మశిష్యతి. ౧౪. యది భుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యా త్ప్రవసత శ్శార్ధం నతత్ప భ్యశనం భవేత్. ౧౫. దానసంవననా హ్యేతే గ్రంథా మేధావిభిః కృతాః, యజస్వ దేహి దీక్షస్వ తప స్తప్యస్వ సంత్యజ. ౧౬. స నాస్తి పర మిత్యేవ కురు బుద్ధిం మహామతే, ప్రత్యక్షం యత్తదా తిష్ఠ పరోక్షం పృష్ఠతః కురు. ౧౭. సతాం బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వలోకనిదర్శినీం, రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణిష్య భరతేన ప్రసాదితః ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యా కాండే - అష్టోత్తరశతతమస్కర్గః.

జాబాలేస్తు వచ శ్శ్రుత్వా రామ సత్త్యాత్తనాం వరః, ఉవాచ పరయా

తర్కముఖేన ద్రథయతి - యదీతి. అన్యేన భుక్తమన్న మన్యస్య దేహంగచ్ఛతి యది - తస్మా ప్రవ సతః, శ్రాద్ధందద్యాత్ - పథిగచ్ఛంత ముద్దిశ్య భోజయేత్ - తత్ అన్యభుక్త మన్నం పభ్యశనం భవేత్ పథికస్య పాథేయం భవేత్ - నచైవం దృశ్యతే - అతః శ్రాద్ధాదికం మృతస్యా శనం నభవతీతి భావః. ౧౫. ఏవ మేకత్ర వైదికకర్తణి ఫలవ్యభిచారదర్శనాత్ సర్వత్రాపి వైదికే నఫలప్రసక్తి రిత్యాహ-దానసంవననా. ఇత్యాదినా దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః-సంవననం కర్త నావశీకరణ మితిహలాయుధః, మేధావిభిఃపరద్రవ్యగ్రహణకుశలబుద్ధిభిః-యజస్వ దేవతారాధనంకురు ష్య. సంత్యజ అర్థేషణాదీక్ సమ్యక్త్యజ-అత్రేతికరణం ద్రవ్యవ్యం-యజస్వేత్యాదిరూపా గ్రంథాః మేధావిభిః కృతా ఇత్యన్వయః. ౧౬. సఇతి. సః పితృవచనం పరిపాలనీయ మితి మన్యమానస్సత్వం-పరం పరలోకానుభావ్యం యత్ ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం - తదాతిష్ఠ ప్రతి గృహ్ణిష్య - పరోక్షం పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం. ౧౭. సఇతి. తాం బుద్ధిం ప్రత్యక్షా దన్యన్నాస్తీతి బుద్ధిం - సర్వలోకనిదర్శినీం - సర్వజనసమ్మతామిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండన్యా ఖ్యానే - అష్టోత్తరశతతమస్కర్గః.

అథ జాబాలిమతనిరాసపూర్వకం వైదికమతస్థాపనం నవోత్తరశతతమే సర్గే - జాబాలేరిత్యా దినా. సత్త్యాత్తనాం సత్యబుద్ధీనాం భక్త్యా వైదికకర్తృశ్రద్ధయా అవిపన్నయా జాబాలివచనై

అన్యస్యదేహం గచ్ఛతియది - తదా ప్రవసతః శ్రాద్ధం దద్యాత్ - పథిగచ్ఛంత ముద్దిశ్యాన్నం భోజయేత్ - అన్యభుక్త మన్నం పభ్యశనం భవేత్ - పథికస్య పాథేయం భవేదిత్యర్థః - నైవందృశ్యతే - అతో నభవతీతిభావః. ౧౫. వైదికాచారం సందూష్య తద్విధాయకం శాస్త్రం దూషయతి. దానసంవననాఇతి. దానసంవననాః దానాయ వశీకరణోపాయాః - మేధావిభిః ద్రవ్య గ్రహణకుశలబుద్ధిభిః - యజస్వ దేవతారాధనం కురుష్య - అర్థాదీక్ సంత్యజ సమ్యక్త్యజ - అత్రేతికరణం ద్రవ్యవ్యం. ౧౬. సఇతి. సః పితృవచనం పరిపాలనీయమితిమన్యమాన స్త్వం - పర లోకంనాస్తీతి బుద్ధింకురు ప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షసిద్ధం రాజ్యభోగాదికం యత్తదాతిష్ఠ ప్రతిగృహ్ణిష్య - పరోక్షసుఖఫలకం పితృవచనపరిపాలనాదికం పృష్ఠతః కురు నానుతిష్ఠ. ౧౭. సఇతి. తాం బుద్ధిం సర్వ లోకనిదర్శినీం సర్వజనసమ్మతా మిత్యర్థః. ౧౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-అయోధ్యాకాండన్యాఖ్యానాం - అష్టోత్తరశతతమస్కర్గః.

జాబాలేరితి. సత్త్యాత్తనాం సత్యప్రవణస్వభావానాం - అవిపన్నయా విపదమప్రాప్తయా

భక్త్యా స్వబుద్ధ్యా చావిపన్నయా. ౧. భవా న్నే ప్రియకామార్థం వచనం యది హోక్తవాన్, అకార్యం కార్యసంకాశ మపథ్యం పథ్యసమ్మితం. ౨. నిర్తర్యాద స్తు పురుషః పాపాచారసమన్వితః, మానం న లభ తే సత్సు భిన్న చారిత్ర దర్శనః. 3. కులీన మకులీనం వా వీరం పురుషమానినం, చారిత్ర మేవ వ్యాఖ్యాతి శుచిం వా యదివాశుచిం. ౪. అనార్య స్త్వార్యసంకాశ శ్శౌచా ధీన స్తథాశుచిః, లక్షణ్యవదలక్షణ్యో దుశ్శీల శీలవా నివ, అధర్తం ధర్తవేషేణ యదీమం లోకసంకరం, అభిపత్యే శుభం హిత్వా క్రియా విధివివర్జితం, కశ్చేతయానః పురుషః కార్యకార్యవిచక్షణః, బహుమంస్యతి మాం లోకే దుర్వృత్తం లోకదూషణం. 2. కస్య ధాన్యామృహం వృత్తం కేన వా స్వర్గ మాప్నుయాం, అనయా వర్త

స్సాందృష్టికై ర ప్యచలితయా. ౧. భవానితి. ప్రియకామార్థం ప్రియవిషయేచ్ఛాసిద్ధ్యర్థం యద్వచన ముక్తవాన్ - తత్ - కార్యసంకాశం కార్యవత్ ప్రతీయమాన మకార్యం - పథ్యసమ్మితం పథ్యవదవభాసమాన మపథ్యం - దుఃఖోదర్కమితి యావత్ - ఏవం వచనం దూషితం. ౨. అథ వక్తారం దూషయతి - నిర్తర్యాద ఇత్యాదినా. నిర్తర్యాదః మర్యాదారహితః - అతఏవ పాపాచారసమన్వితః - తత్ర హేతుః భిన్నచారిత్రదర్శన ఇతి - దర్శనం మతం - వేదవిహితాత్ భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః. ఏవంభూతః పురుషః సత్సుమానం పూజాం - నలభతే - ప్రత్యుత నిందామేవ లభత ఇత్యర్థః. 3. పాపాచారత్వే కింప్రమాణ మిత్యాశంక్యతదుక్తిరేవ ప్రమాణమిత్యాహ కులీనమిత్యాదినా. పురుషమానినం అతిధీరమిత్యర్థః - చారిత్రం ఉక్తరూపాచారః. ౪. ఏతాదృశపురుషోపదేశశ్రవణే స్వస్యానర్థం దర్శయతి శ్లోకత్రయేణ - అనార్యఇత్యాదినా. అనార్యఏవ స న్నార్యసంకాశః శౌచాధీనఏవసన్ శుచిరివ - లక్షణ్యవత్ శిష్టలక్షణయుక్తతుల్యఏవ సన్ అలక్షణ్యః లక్షణసీనః - శీలవానివసన్ దుశ్శీలః - అహం శుభం హిత్వా శుభసాధనం వైదికధర్మం హిత్వా - లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినాచ వివర్జితం - ఇమంతద్దుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్యే స్వీకరిష్యామియది - దుర్వృత్తం మాం - చేతయానః జ్ఞానవాన్ - కః పురుషః లోకే బహుమంస్యతి - నశోపీత్యర్థః. 2.

ధర్మాదచలితయేతియావత్. ౧. భవానితి. ప్రియకామార్థం ప్రియాభిలాషనిమిత్తం యద్వచన ముక్తవాన్ అకార్యం సత్కార్యసంకాశం కార్యత్వేనప్రతీయమానం - పథ్యసమ్మితం పథ్యవద భాసమానం అపథ్యం - దుఃఖోదర్క మితియావత్. ౨. నిర్తర్యాదఇతి. నిర్తర్యాదః ఉత్పథేవర్తమానః - మానంపూజాం - భిన్నచారిత్రదర్శనః వేదవిహితాచారా భిన్నాచారప్రతిపాదకమతప్రవర్తక ఇత్యర్థః. 3. సజ్జనాసజ్జనస్వరూపం కేనకారణేన జ్ఞాయత ఇత్యత ఆహ. కులీనమితి. అనార్య మిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకంవాక్యం - ఆర్యసంకాశః శుచిః - లక్షణ్యః లక్షణయుక్తః - శీలవాంశ్చాహం - అనార్యః శౌచాధీనః అలక్షణ్యః దుశ్శీలఇవశుభంహిత్వా శుభసాధనవైదికధర్మంహిత్వా - లోకసంకరం లోకసంకరకారకం - క్రియావిధివివర్జితం వైదికక్రియయా వేదవిధినాచ వివర్జితం - ఇమంతద్దుక్తం అధర్మం ధర్మవేషేణ ధర్మత్వేనాభిపత్యేయది - తదా దుర్వృత్తం మాం - చేతయానః చేతనః పురుషః కః లోకే బహుమంస్యతి నశోపీత్యర్థః. ౧ - 2. కస్యేతి. అహం హీనప్రతిజ్ఞయా చతుర్దశవర్షావధి వన వాసప్రతిజ్ఞారహితయా అనయా వృత్త్యా - ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్వితత్వదుక్తయా వృత్త్యా వర్తమానస్సన్. వృత్తం తద్దుక్తాచరణం కస్యధాన్యామి కస్యోపదేశ్యామిత్యర్థః.

మానోహి వృత్త్యా హీనప్రతిజ్ఞయా. ౮. కామవృత్త స్త్వయం లోకః కృత్స్న
స్సముపవర్తతే, యద్వృత్తా స్సంతి రాజాన స్తద్వృత్తా స్సంతి హీనప్రజాః. ౯. సత్య
మేవాన్యశంసంచ రాజవృత్తం సనాతనం, తస్మాత్సత్యాత్మకం రాజ్యం సత్యేలోకః
ప్రతిష్ఠితః. ౧౦. ఋషయశ్చైవ దేవాశ్చ సత్య మేవ హి మేనిరే, సత్యవాదీహి
లోకే ౭స్త్వి పరమం గచ్ఛతి త్షయం. ౧౧. ఉద్విజంతే యథాసర్వా స్మరా ద
నృతవాదినః, ధర్మస్సత్యం పరోలోకే మూలం స్వర్గస్య చోచ్యతే. ౧౨. సత్య
మేవే శ్వరోలోకే సత్యం సద్భాశ్రితా సదా, సత్యమూలాని సర్వాణి సత్యా
న్నాస్తిపరంపదం. ౧౩. దత్త మిష్టం హుతంచైవ తప్తానిచ తపాంసీచ, వేదా స్సత్య
ప్రతిష్ఠానా స్తస్మాత్సత్యపరో భవేత్. ౧౪. ఏకః పాలయతేలోక మేకః పాలయ
తేకులం, మజ్జత్యేకోహినిరయే ఏకస్స్వర్గే మహీయతే. ౧౫. సోఽహం పితృర్ని
యోగంతు కిమర్థం నానుపాలయే, సత్యప్రతిశ్రవ స్సత్యం సత్యేన సమయాకృతః.

నకేవలం బహుమానహానిః పరలోకహానిశ్చ త్యాహ-కన్యేత్యాదినా - అహం-హీనప్రతిజ్ఞయా వస
వాసప్రతిజ్ఞారహితయా అనయావృత్త్యా పరోక్షంపృష్ఠతఃకు ర్వితిత్వదుక్తయా వృత్త్యావర్తమానస్స
వృత్తా త్వదుక్తాచరణం-కన్యధాస్యామి ఆధాస్యామి-ఉపదేక్ష్యామిత్యర్థః- దాస్యామితి పాతాం
తరం-కేనవాసాధనేన స్వర్గ మాప్నుయా మితియోజనా. ౮. త్వదుక్తాచరణే సర్వలోకస్యాపి పరలో
కహానిస్సాస్య దిత్వాహ-కామవృత్తఇత్యాదినా. ౯. సత్యప్రశంసాపూర్వకంసత్యనిష్ఠాం దర్శయత్ -
సత్యపరత్వ రూపస్వమతం స్థాపయతి - సత్యమేవే త్యాదినా. అన్యశంసం భూతానుకంపా ప్రధా
నం సనాతనం చ రాజవృత్తం సత్యమేవ సత్యరూప మేవ - తస్మాత్ రాజవృత్తస్య సత్య
రూపత్వాత్ - రాజ్యం రాజ్యస్థ జనజాతం - సత్యాత్మకం సత్యరూపం - సత్య ప్రధాన మితి
యావత్ - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం. ౧౦. ఋషయ ఇతి. మేనిరే - ఉత్కృష్టమితి శేషః -
పరమంక్షయం పరమంధామ - 'ధిష్ణ్యం ధామ నికేతనంచ సదనం వస్త్యంచ వాస్తుక్షయ' ఇతి వైజ
యంతీ. ౧౧. ఉద్విజంత ఇతి ఉద్విజంతే - జనా ఇతి శేషః. ౧౨. సత్య మితి. ఈశ్వరః
నియంతా-వ్యవస్థాపక ఇతియావత్. ౧౩. దత్తమితి. సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యాధారాః సత్యప్రతిష్ఠా
నానీతి విపరిణమ్య పూర్వార్ధేనయోజ్యం. ౧౪. ప్రస్తుతసత్యనిష్ఠాతస్య విహికాముష్మికఫలం తద్ర
హితస్య నిరయప్రాప్తించ దర్శయతి- ఏకఇత్యాదినా. ౧౫. సఇత్యాది. సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః.

కేససాధనేన వా స్వర్గ మాప్నుయా మితియోజనా. ౮. త్వదుక్తాచరణే సర్వజనస్యాపి పరలోకహానిః
స్యా దిత్వతాహ. కామవృత్తఇతి. ౯. సత్యప్రశంసాపూర్వకం సత్యనిష్ఠాం దర్శయత్ సత్యరూపం
స్వమతం స్థాపయతి. సత్యమేవేత్యాదినా. అన్యశంసా భూతానుకంపా ప్రధానం సనాతనంచ రాజ
వృత్తంచ సత్యమేవ - సత్యరూప మేవ - తస్మాత్ రాజవృత్తస్య సత్యరూపత్వాత్ - రాజ్యం
రాజ్యస్థ జనజాతం సత్యాత్మకం సత్యరూపం సత్యప్రధాన మిత్యర్థః - లోక ఇతి జాత్యేకవచనం.
౧౦. ఋషయ ఇతి. పరమం త్షయం ఉత్కృష్టస్థానం. ౧౩. దత్త మితి. సత్యప్రతిష్ఠానాః సత్యా
ధారాః దత్తాదీన్యపి సత్యప్రతిష్ఠానానీతి వచనవ్యత్యయేన యోజనీయాని. ౧౪. ప్రస్తుత సత్య
నిష్ఠాతస్య విహికాముష్మికం ఫలం తద్రహితస్య నిరయప్రాప్తించ దర్శయతి. ఏక ఇతి. ౧౫. సోహ
మితి. సత్యప్రతిశ్రవః సత్యసంధః - సమయాకృతః - 'తద్భూహి వచనం దేవి రాజో యదభి
కాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చేతి శపథేన ప్రతిజ్ఞావాక్కృతః - సోఽహం సత్యం పితృర్నిదేశం

౧౬. నై వలోభా న్న మోహాద్వా నహ్యాజ్ఞానా త్తమోన్వితః, సేతుం సత్యస్య
భేత్స్యామి గురో స్సత్యప్రతిశ్రవః.. ౧౭. అసత్యసంధస్య సత శ్చలస్యాస్థిరచేతసః,
నై వదేవా నపితరః ప్రతీచ్ఛంతీతి నశ్చుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మమిమం ధర్మం
సత్యం పశ్యామ్యహం స్వయం, భార స్సత్పురుషాచీర్ణ స్తదర్థ మభిమన్యతే.
౧౯. త్షాత్రం ధర్మ మహం త్యక్ష్యే హ్యధర్మం ధర్మసంహితం, త్సుదై ర్నృశం
నై ర్దుభైశ్చ సేవితం పాపకర్తభిః. ౨౦. కాయేన కురుతే పాపం మనసా సంప్రధా
ర్యచ, అనృతం జిహ్వాయా చాహ త్రివిధం కర్తవ్యతకం. ౨౧. భూమిః కీర్తి ర్యశో
లక్ష్మీః పురుషం ప్రార్థయంతి హి, స్వర్గస్థం చానువశ్యంతి సత్యమేవ భజేత తత్.
౨౨. శ్రేష్ఠం హ్యనార్యమేవ స్యా ద్యద్భవానవధార్య మాం, ఆహ యుక్తి
కరై ర్వాక్యై రిదం భద్రం కురుష్వహ. ౨౩. కథం హ్యహం ప్రతిజ్ఞాయ వన

౧౬. నై వేతి. లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్ విప్రలంభవాక్యజనితచిత్తవిభ్రమాత్ -
అజ్ఞానాత్ - తమోన్వితః తమోగుణయుక్తః - సత్యస్య-కరిష్యామి తవప్రీతిం సుకృతేనాపి లేశ
పేషిత్యస్య సత్యవచనస్య - సేతుం మర్యాదాం. ౧౭. అసత్యసంధస్యేతి. చలస్య చలస్వభావస్య -
ప్రతీచ్ఛంతి - హవ్యకవ్యాదికమితిశేషః - నః అస్తాభిః శ్చుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మ మితి. అహం
సత్యం సత్యరూప మిమం ధర్మం - ప్రత్యగాత్మం స్వయం పశ్యామి- ఆత్మానంప్రత్యవినాభూతత్వేన
ప్రవృత్తం పశ్యామిత్వార్థః - సత్పురుషాచీర్ణః సత్పురుషైరాచరితః - సంపాదిత ఇతియావత్ -
భారః జటావల్కలాదిభారః - తదర్థం సత్యరూపధర్తార్థం - అభిమన్యతే అభిమతోభవతి. ౧౯.
క్షాత్రై రాచరితం సత్యం పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామిత్యాహ - త్షాత్ర
మిత్యాదినా. అధర్మం అధర్మప్రచురం ధర్మసంహితం ధర్మలేశసహితం - అధర్మప్రచురధర్మలేశ
యుక్త త్క్షత్రియధర్మ మహంత్యక్ష్య ఇత్యర్థః. ౨౦. ౨౧. భూమి రితి. కీర్తిః వితరణజనితా ప్రధా-
యశః పౌరుషనిబంధనం - పురుషం కరణత్రయేణ సత్యనిష్ఠాతం-అనువశ్యంతి అనుసృత్య పశ్యంతి-
అనుబద్ధుంతీతి యావత్. ౨౨. శ్రేష్ఠ మితి. శ్రేష్ఠమి త్యవధార్య నిశ్చిత్త్య - ఇదం భద్రం కురు
ష్వేతి భవాత్ యుక్తికరై ర్వాక్యై ర్యదాహ తదనార్యమేవ స్యాత్. ౨౩. ప్రత్యక్షం యత్తదా

కిమర్థంనానుపాలయే - పాలయిష్యామ్యేవ. ౧౬. నై వేతి. లోభాత్ రాజ్యలోభాత్ - మోహాత్
విప్రలంభవాక్యశ్రవణజనితచిత్తవిభ్రమాత్ - అజ్ఞానాత్ జ్ఞానాభావాత్-తమోన్వితః తమోగుణ
యుక్తః-సత్యస్యసేతుం-కరిష్యామి తవప్రీతిం సుకృతేనాపి లేశపేషిత్యుక్తసత్యవచనస్య మర్యాదాం.
౧౭. అసత్యసంధస్యేతి. చలస్య చలస్వభావస్య-నప్రతీచ్ఛంతి నస్వీకుర్వంతి-హవ్యకవ్యాదిక మితి
శేషః-నః అస్తాభిః శ్చుతం. ౧౮. ప్రత్యగాత్మ మితి. అహం సత్యం సత్యరూపమిమం ధర్మం - ప్రత్య
గాత్మం ఆత్మని ప్రత్యక్షీకృతం-ఆత్మని ప్రతిముఖీకృతం స్వయం పశ్యామి-ఆత్మానం ప్రత్యవినాభూ
తత్వేనావృతం పశ్యామిత్వార్థః సత్పురుషాచీర్ణః-సత్పురుషై రాచరితః సంపాదిత ఇత్యర్థః - భారః
జటావల్కలాది భారః-తదర్థం సత్యరూపధర్తార్థ మభినంద్యత ఇత్యర్థః. ౧౯. ఖాత్రైరాచరితం సత్యం
పరిత్యజ్య త్వదుక్తరీత్యా రాజ్యం నాంగీకరిష్యామిత్యాహ త్షాత్రమితి. అధర్మ మధర్మప్రచురం ధర్మ
సంహితం ధర్మ లేశసహితం-అధర్మప్రచుర ధర్మ లేశయుక్త త్క్షత్రియధర్మ మహంత్యక్ష్య ఇత్యర్థః. ౨౦.
భూమిరితి. పురుషం ప్రార్థయంతి-సత్యభాగిన మితిశేషః-కీర్తిః వితరణజనితా ప్రధా. ౨౨. శ్రేష్ఠమితి.
అవధార్యనిశ్చిత్త్య-ఇదం భద్రం కురుష్వేతి భవాత్-యుక్తికరై ర్వాక్యైః మాం యదాహ-తదకా

వాస మిమం గురౌ, భరతస్య కరిష్యామి వచో హిత్యా గురోర్వచః. ౨౪. స్థిరా
మయా ప్రతిజ్ఞాతా ప్రతిజ్ఞా గురుసన్నిధౌ, ప్రహృష్యమాణా సా దేవీ కైకేయీ
చాభవ త్తదా. ౨౫. వనవాసం వసన్నేవం శుచి ర్నియతభోజనః, మూలైః
పుష్పైః ఫలైః పుణ్యైః పితౄణాం దేవాంశ్చ తర్పయన్, సంతుష్టపంచవర్గో
౨హం లోకయాత్రాం ప్రవర్తయే, అకుహ శ్శృద్ధధానస్సన్ కార్యాకార్య విచ
క్షణః. ౨౬. కర్తృభూమి మిమాం ప్రాప్య కర్తవ్యం కర్తృయచ్ఛుభం, అగ్ని ర్వాయు
శ్చ సోమశ్చ కర్తౄణాం ఫలభాగినః. ౨౭. శతంక్రతూనా మాహృత్య దేవరాట్
త్రిదివం గతః, తపాంస్యగ్రాణి చాస్థాయ దివంయాతా మహర్షయః. ౨౮. అమృ
ష్యమాణః పునరుగ్రతేజా నిశమ్య తం నాస్తికవాక్యహేతుం, అథాబ్రవీత్తం
నృపతే స్తనూజో విగర్హమాణో వచనాని తస్య. ౩౦. సత్యంచ ధర్మంచ పరా
క్రమంచ భూతానుకంపం ప్రియవాదితాంచ, ద్విజాతి దేశాతిథి పూజనంచ పం
థాన మాహు స్త్రిదివస్య సంతః. ౩౧. తేనైవమాజ్ఞాయ యథావ దర్థ మేకోద

తిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్విత్యంతస్య జాబాలివాక్యజాతస్యోత్తర మభిధాయ-రాజ్యం త్వం ప్రతి
గృహ్ణిష్య భరతేన ప్రసాదిత ఇత్యస్యోత్తరమాహ. కథమితి. ప్రతిజ్ఞాతా
ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః. ౨౫. వనవాస మిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. వనవాసంవసన్-కుర్వన్నిత్య
ర్థః - నియతభోజనః నియతవన్యాహారః - సంతుష్టపంచవర్గః పరితుష్ట పంచేంద్రియవర్గః-లోకయా
త్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోకవర్తనం-‘గమనే వర్తనే యాత్రే’తి వైజయంతీ, అకుహః అకృ
త్రిమః. ౨౬. ౨౭. అష్టకోదాహరణేన వైదికకర్తౄణాం నిష్ఫలత్వం యదుక్తం తత్ర పరిహార మాహ-
కర్తృభూమి మిత్యాదినా. యచ్ఛుభం. కర్తృ తత్ కర్తవ్యం - జనై రితి శేషః - తత్ర ఫలవదను
ష్టానం దర్శయతి - అగ్ని రిత్యాది కర్తౄణాం కర్తృభూమికృతస్వస్వకర్తౄణాం ఫలభాగినః అగ్నిత్వాది
ఫలం ప్రాప్తవంతః. ౨౮. శతమితి. క్రతూనాం శతం ఆహృత్య - కృతేత్యర్థః - ప్రవాసినం ప్రతి
శ్రాద్ధకరణవిధేరభావాత్ విహితస్థలేకుత్రాపి నవ్యభిచార ఇతిభావః. ౨౯. అమృష్యమాణఇతి. నాస్తిక
వాక్యహేతుం - యదిభుక్త మిహాన్యేన దేహ మన్యస్య గచ్ఛతి, దద్యాత్ప్రపసతశ్చార్థం నతత్పథ్య
శనం భవే దిత్యాది నాస్తికవాక్యరూపతర్కం విగర్హమాణః మనసి విగర్హమాణః. ౩౦. ౩౧. తే

ర్యమేవ స్యాత్. ౩౩. ప్రత్యక్షం యత్తదాతిష్ఠపరోక్షం పృష్ఠతః కుర్విత్యేతస్య జాబాలివాక్యస్య
ఉత్తరమభిధాయ - ‘రాజ్యం త్వం ప్రతిగృహ్ణిష్య భరతేన ప్రసాదిత’ ఇత్యస్యోత్తరమాహ. కథమితి.
౨౪. ౨౫. వనవాసమిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. వసన్-కుర్వన్-నియతభోజనః నియతవన్యా
హారః తేన సంతుష్ట పంచవర్గః సంతుష్టేంద్రియవర్గః-లోకయాత్రాం పితృవచనపరిపాలనరూపలోక
దివర్తనం ప్రవర్తయే - అకుహః అకృత్రిమః అమాయావీసన్. ౨౬. ౨౭. కర్తృభూమి మిత్యాది
శ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. యచ్ఛుభం. కర్తృ తత్ కర్తవ్యం - జనై రితి శేషః - శుభకర్తృ కర్తవ్య మిత్యత్ర
హేతు మాహ - అగ్ని రిత్యాదినా. కర్తౄణాం కర్తృ భూమా కృతస్వస్వకర్తౄణాం ఫలభాగినః - అగ్ని
త్వాదికం కర్తృఫలత్వేన ప్రాప్తవంతః - అగ్నాదయస్తు జన్మాంతరే కర్తృభూమా శుభకర్తృ
కృత్వా - ఇదానీ మగ్నిత్వవాయుత్వసోమత్వాదికం ప్రాప్తాః - అత స్సర్వై రపి శుభకర్తృవ
కర్తవ్య మితిభావః. ౨౯. అమృష్యమాణ ఇతి. నాస్తికవాక్యహేతుం - యదిభుక్తమిహాన్యేన దేహ
మన్యస్యగచ్ఛతి-దద్యాత్ ప్రపసతశ్చార్థం నతత్పథ్యశనంభవేదిత్యాది నాస్తికవాక్యరూపతర్కం - వ
గర్హమాణః. ౩౦. తేనైతి. యేన త్రిదివస్యపంథానమాహుః-తేన హేతునా విప్రః ఏవమర్థం యథావి

యం సంప్రతిపద్య విప్రాః, ధర్మంచరంత స్సకలంయథావత్కాంతంతి లోకాగమ
మప్రమత్తాః. 32. నిందామ్యహం కర్మ పితుఃకృతంతద్య స్త్వామగృహ్యో ద్విషమస్థ
బుద్ధిం, బుద్ధ్యానయైవంవిధయా చరంతం సునాస్తికం ధర్మపథా దపేతం. 33.
యథాహిచోర స్సతథాహిబుద్ధ స్తథాగతం నాస్తిక మత్రవిద్ధి, తస్మాద్ధి యశ్శంక్య
తమః ప్రజానాం ననాస్తి కేనాభిముఖో బుధ స్స్యాత్. 34. త్వత్తోజనాః పూర్వ
తరే వరాశ్చ శుభానికర్తాణి బహూని చక్రుః, జిత్వాసదేమంచ పరంచలోకం తస్మా

నేతి. తేనహేతునా విప్రాః ఏవమర్థం యథావదాజ్ఞాయజ్ఞాత్వా- ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఏకకం
త్యంప్రాప్య- సకలధర్మం స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితధర్మం - అప్రమత్తాః సావధానాః-యథావచ్ఛరంతః
అనుతిష్ఠంతః - లోకాగమం స్వర్గాదిలోకప్రాప్తిం కాంతంతీతి. 32. నిందామితి. విషమస్థ
బుద్ధిం అవైదికమార్గనిష్ఠాతబుద్ధిం - అనయా బుద్ధ్యా చరంతం చార్వాకమతానుసారిణీం బుద్ధిం
పరాః ప్రత్యుపదిశ్యా చరంత మిత్యర్థః - సునాస్తికం పరలోకోనాస్తితిబుద్ధియుక్తం - సుశబ్దేన
వైదికవల్గ్నిత్వా చార్వాకమతప్రవర్తక ఇత్యుచ్యతే-నిందామి వైదికకర్తృభ్యో బహిష్కరోమి. 33.
ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీ యశ్శిచ్చద్రాజ్యేస్యాత్ సోపి బహిష్కరణీయ ఇత్యాహ-యథేత్యాదినా.
చోరో యథానిరాకరణీయః సః వేదబాహ్యత్వేన ప్రసిద్ధోపి-తథాహి తథైవ- అత్ర అస్మిన్లోకే-
నాస్తికం. చార్వాకం తథాగతం బుద్ధతుల్యం విద్ధి - తస్మాత్ యః ప్రజానాంశంక్య అవైదికత్వేనశంక
నీయః. తేన నాస్తికేన బుద్ధోఽభిముఖో నస్యాత్. తనిశ్లోకే. 34. విహికాముష్టికఫలసాధనే ధర్మే
శిష్టాచారం ప్రమాణయతి- త్వత్త ఇత్యాదినా. త్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాశ్చ వరాశ్చ జ్ఞానతః-
శ్రేష్ఠాశ్చ జనాః-బహూని శుభానికర్తాణి చక్రుః - తే ఇమం పరంచలోకం జిత్వా - సదావర్తంత
ఇతిశేషః-సదావర్తమానత్వంచ గ్రహనక్షత్రాది రూపేణ దృశ్యమానత్వాత్-సుకృతంవా ఏతానిజ్యో
తీగంపీ యన్నక్షత్రాణీతిశ్రుతేః - తస్మాత్ కర్తానుష్ఠాననై యహికాముష్టికసకలఫలసాధనత్వాత్ -
ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకం కర్మ - హుతం యజ్ఞాది - కృతం చ తపో దానాదికం చ కుర్వం
తీతిశేషః - ఏవం ప్రత్యక్షమేవ నప్రమాణం - తదతిరిక్తానాం వేదానామపి ప్రమాణత్వాత్ -
తత్త్వంచ తేషాం మహాజనపరిగ్రహాత్ - సచా పౌరుషేయత్వేన - తచ్ఛా విచ్ఛిన్నసంప్రదాయ

దాజ్ఞాయశ్చుత్వా ఏకోదయం సంప్రతిపద్య ఏకముఖం ప్రాప్య - ఏకమనసోభూత్వా సకలం
ధర్మం స్వవర్ణాశ్రమోచితం ధర్మం అప్రమత్తాః సావధానాః యథావచ్ఛరంతః అనుతిష్ఠంతః-లోకా
గమం పరలోకప్రాప్తిం కాంతంతీతియోజనా. 32. నిందామితి. విషమస్థబుద్ధిం అవైదికమార్గ
నిష్ఠాతబుద్ధిం-అనయా బుద్ధ్యాచార్వాకమతానుసారిణ్యా బుద్ధ్యా. 33. ప్రత్యక్షైకప్రమాణవాదీచార్వా
కమతానుసారీ జాబాలి రివ-ప్రత్యక్షమాత్ర ప్రమాణవాదీ బుద్ధమతావలంబీ రాజ్యేయదికశ్చ త్సంభ
వేత్ సోపి నిరాకరణీయ ఇత్యాహ. యథాహితి. చోరో యథానిరాకరణీయః స, వేదబాహ్యత్వేన
ప్రసిద్ధోబుద్ధః తథైవ నిరాకరణీయః-అత్ర అస్మిన్లోకే నాస్తికం చార్వాక మపితథాగతం విద్ధి బుద్ధ
తుల్యం విద్ధి-తస్మా త్ప్రజానాం యః శంక్యతమః అవైదికత్వేన పరిహర్తవ్యః- తేన నాస్తికేన బుధః
అభిముఖోనస్యాత్-శక్యతమా ఇతి పాతేబహిష్కర్తంచయోగ్య ఇత్యర్థః. 34. విహికాముష్టికఫల
సాధనే ధర్మేశిష్టాచారం ప్రమాణయతి-త్వత్త ఇతిత్వత్తః పూర్వతరే పురాతనాః వరాశ్చ జ్ఞానతః
శ్రేష్ఠజనాః-బహూని కర్తాణి శుభాని కర్తాణి చక్రుః - తే ఇమంచపరలోకంచ జిత్వా సదావర్తంత
ఇతిశేషః సదావర్తమానత్వం గ్రహనక్షత్రాదిరూపేణ దృశ్యమానత్వాత్ కర్తానుష్ఠాననై యహికాముష్టిక
ఫలసాధనత్వాత్ - ద్విజాః స్వస్తిమంగళాత్మకంకర్మ - హుతంయజ్ఞాదికం కృతం తపోదానాదిచ

ద్వీజా స్వస్తిహంతం కృతంచ. ౩౧. ధర్మేరతా సత్పురుషై స్సమేతా నైజస్వినో
దానగుణప్రధానాః, అహింసకా వీతమలాశ్చలోకే భవంతి పూజ్యా మునయః
ప్రధానాః. ౩౨. ఇతి బ్రువంతం వచనం సరోషం రామం మహాత్మాన మదీన
సత్యం, ఉవాచ తథ్యం పునరాస్తికంచ సత్యం వచ సానునయంచ విప్రః. ౩౩.
ననాస్తికానాం వచనం బ్రవీ మ్యహం ననాస్తికోఽహం నచనాస్తికించన, సమీ
క్ష్యకాలం పునరాస్తికోఽభవం భవేయకాలే పునరేవ నాస్తికః. ౩౪. సచాపి
కాలో య ముపాగత శ్శనై ర్యథా మయా నాస్తికవా గుదీరితా, నివర్త
నార్థం తవ రామ కారణా త్ప్రసాదనార్థంచ మయే తదీరితం. ౩౫. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - అయోధ్యాకాండే - నవోత్తరశతతమస్కర్గః.

తేస్వ సత్వస్త్యర్థమాణకర్తృకత్వాత్ - వైదికానిచ కర్తాణి సఫలాని - అగ్ని రవి సోమ సక్షత్రేం
ద్రాది ఫలభోగస్యా బాధిత ప్రత్యక్ష సిద్ధత్వాత్ - అన్యకృతభోజనస్య పథికాశనత్వాభావ స్త్వద
ర్శనా దవిహితత్వా చేచ్ఛక్యంతం. ౩౧. ౩౨. ఇతి బ్రువంతమితి. తథ్యం యథార్థం - సత్యం సదోభ్య
హితం. ౩౩. ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్కించి న్న తమవలంబ్యాపి తస్యపరిహర
ణీయత్వా న్నహతోరాజ్యస్యా నాయకత్వరూప సంకటపరిహారాయ త్వాం నివర్తయితుం మయానా
స్తికమత ముపన్యస్తం - న త్వహంవస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ - ననాస్తికానా మిత్యాదినా. కించన
పరలోకాదికం నాస్తితినన్యైవ - సమీక్ష్యకాలంపునరాస్తికోభవం యదావాదినా న్యేననాస్తిక
మత మవలంబ్యతే - తంకాలం సమీక్ష్య ఆహం పునరాస్తికమతావలంబ్యభవం. అన్యైర్వాదిభిర్నా
స్తికమత మవలంబ్య కుతరోద్ధాటనే తదానీ మహామేవ త్వదుక్తరీత్యా శతశ స్తతండన మకార
మిత్యర్థః - తర్హి దానీం నాస్తికమతం కుతోవలంబితవానసీ త్యత్రాహ - భవేయకాలే పునరేవ
నాస్తికఇతి. తాదృశోఽహమేవ పునఃకాలే ధర్మసంకటకాలే - నాస్తికోభవేయ ధర్మసంకటకాల
ప్రయుక్తాయం మమనాస్తికవాద ఇత్యర్థః - భవేయేత్యనేన ఇతః పరమపి కస్తింశ్చి ధర్మసంకట
కాలే నాస్తికమత మవలంబనీయ మేవ-నచ తావతావస్తుతో నాస్తికత్వం మమభవే దితిభావః. ౩౪.
తాదృశ ధర్మసంకటకాలవీవాయ మిత్యాహ - సచాపీతి. ఏవమపి పరమవైదికస్య తవ నయుక్త
మేతాదృశంవచన మిత్యాశంక్యాహ-నివర్తనార్థ మిత్యాదినా. నివర్తనార్థం తవనివృత్తిజ్ఞాపనార్థం-
తవవేదమార్గా దవిచాల్యత్వస్య లోకానాం ప్రకటికరణార్థ మిత్యర్థః - కారణాత్ భరతకారణాత్.
భరతముఖోల్లాసాయ తవప్రసాదనార్థం చేత్యర్థః. ౩౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - నవోత్తరశతతమస్కర్గః.

కుర్వంతీతి శేషః. ౩౧-౩౨. ధర్మసంకటే ప్రాప్తే సర్వమతజ్ఞేన విదుషా యత్కించి న్న త మవలం
బ్యాపి తస్య పరిహరణీయత్వాత్ మహతోరాజ్యస్యా నాయకత్వరూప ధర్మసంకట పరిహారాయ
త్వాం నివర్తయితుం నాస్తికమత ముపన్యస్తం - సత్వహంవస్తుతో నాస్తిక ఇత్యాహ - నాస్తికానా
మిత్యాదినా - కించన పరలోకాదికం నాస్తితిన - అన్యైవ - సమీక్ష్యకాలం పునరాస్తికోభవం -
యదావాదినా నాస్తికమత మవలంబ్యతే - తత్కాలంసమీక్ష్య పునరాస్తికోభవేయం పునః ధర్మ
సంకటే కాలే నాస్తికః నాస్తికమతావలంబీ భవేయ మిత్యర్థః. ౩౪. సచేతి. కారణాత్ తాదృశ
కాలాగమనకారణాత్. ౩౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవోత్తరశతతమస్కర్గః.

క్రుద్ధ మాజ్ఞాయ రామంతు వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, జాబాలి రపి జానీతే
 లోకస్యాస్య గతాగతిం. ౧. నివర్తయితుకామస్తు త్వా మేతద్వాక్య ము క్తవాన్,
 ఇమాంలోకసముత్పత్తిం లోకనాథ నిబోధమే. ౨. సర్వం సలిల మేవాసీత్పృథివీ
 యత్ర నిర్మితా, తత స్సమభవ ద్భ్రష్టా స్వయంభూ రైవతై స్సహ. ౩. సహ
 రాహ స్తతోభూత్వా ప్రోజ్జహార వసుంధరాం. ౩౪. అసృజచ్ఛ జగత్సర్వం సహ
 పుత్రైః కృతాత్మభిః, ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మ శాశ్వతో నిత్య ఆవ్యయః, తస్మాన్సరీచి
 స్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః. ౪. వివస్వాన్ కాశ్యపాజ్జజ్ఞే మను రై వస్వతస్సుతః,
 సతుప్రజాపతిః పూర్వ మిత్వాకుస్తు మనోస్సుతః. ౬. యస్యేయం ప్రథమం దత్తా
 సమృద్ధా మనునా మహీ, త మిత్వాకు మయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం.
 ౭. ఇత్వాకోస్తుసుత శ్రీమూన్ కుక్షి రేవేతి విశ్రుతః, కుక్షే రథాత్త జోవీరోవికుక్షి
 రుదపద్యత. ౮. వికుక్షేస్తు మహాతేజా బాణఃపుత్రః ప్రతాపవాన్, బాణస్యతు
 మహాబాహు రనరణ్యో ముహూయశాః. ౯. నానావృష్టి ర్భూవాస్త్రిన్ నదుర్భిక్షం
 సతాంవరే, అనరణ్యే మహారాజే తస్కరో నాపికశ్చన. ౧౦. అనరణ్యా న్తహ
 బాహుః పృథూ రాజా బభూవహ, తస్మాత్పృథో ర్తహారాజ స్త్రీశంకు రుదపద్యత,
 స సత్యవచనా ద్వీర స్సశరీరో దివం గతః ౧౧౪. త్రిశంకో రభవ త్సూను ద్దండుమా
 రో మహూయశాః, దుండుమారో మహాతేజా యువనాశ్వో వ్యజాయత. ౧౨౪. యువ

అథ వసిష్ఠో జాబాలివచనయాధార్థ్యప్రదర్శనేన తద్విషయతోపం నివర్త్య స్వాభిమతం జ్యేష్ఠ
 నైవ రాజ్యార్హ తారూపం నివర్తనోపాయం ప్రతిపాదయతి. క్రుద్ధమిత్యాదినా. లోకస్య జనస్య-
 గతం గమనం - భావేనిష్ఠా - పరలోకప్రాప్తం తత ఇహగతిం చ జానీతే-నాసౌ నాస్తిక ఇత్యర్థః-
 నివర్తనార్థ మితి-తదుక్తమపి సత్యమిత్యాహ - నివర్తయితుకామ ఇత్యాదినా. జ్యేష్ఠనైవ రాజ్యార్హ
 తాం వక్తు మారభతే ఇమా మిత్యాది-లోకనాథ - తవైవ తత్ ప్రత్యక్షంహీతి భావః. ౨. ౩౪.
 అసృజ దితి. ఆకాశప్రభవ ఇత్యత్రాకాశశబ్దః - పరబ్రహ్మపరః - 'ఆకాశోహవై నామరూపయో
 ర్నిర్వహితా తే యదంతరా తద్భ్రష్టే' తిశ్రుతే, ఇత్థమేవావ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మేతి బాలకాండో
 క్తమపి-కాశ్వతః ప్రవాహరూపేణ నిత్యః-నిత్యః ఇతరాపేక్షయా చిరకాలస్థాయీ-అన్యథా ఆకా
 శప్రభవ ఇతి విరుద్ధ్యతే - ఆవ్యయః తస్మాత్ స్థానా తస్యమోక్షసిద్ధేః. ౪. వివస్వానితి. వైవస్వతః
 వివస్వత్సంబంధీ - తస్యేత్వాకువంశకూటస్థత్వం దర్శయతి - సర్విత్యాదినా. మనునా మానవేంద్రేణ
 యాపురీ నిర్మితా స్వయ మితి తస్యాయోధ్యానిర్మాతృత్వోక్తిః. ౬-౧౧౪. త్రిశంకో రితి. యువనా
 శ్వవీవ మహాతేజాః మహాతేజః ప్రభావేన మహాబలదుండునామకాసురమారణా ద్దండుమారసంజ్ఞా

జ్యేష్ఠస్య రాజ్యప్రాప్తిం వక్తు మాదికారణమారభ్య రాజపరంపరా మాహ - ఇమా మిత్యా
 దినా. ౧. ౨. సర్వమితి. యత్రయస్త్రిన్ అధికరణే సర్వం సలిలమాసీత్ - సలిలవ్యాప్త మాసీత్ -
 తత్ర పృథివీనిర్మితేతిసంబంధః - తతః సలిలాత్ సః-ప్రసిద్ధో నారాయణః పరాహో భూత్వా తత
 సులిలా ద్వసుంధరాం ప్రోజ్జహారేత్యర్థః. ౩౪. అసృజదితి. ఆకాశప్రభవః ఆకాశశబ్దేన తత్కారణ
 మవ్యక్తం లక్ష్యతే - బ్రహ్మజగదసృజదితి సంబంధః - తస్మా ద్భ్రష్టాణః. ౪. ౪౪. సర్వితి. మనో
 స్సుతః ఇత్వాకుః పూర్వం ప్రజాపతిః జనేశ్వర ఇత్యర్థః. ౬-౧౪౪. యస్యేతి. ఉదపద్యంత అభవన్

నాశ్వసుత శ్రీమా న్మాంధాతా సమపద్యత, మాంధాతుస్తు మహాతేజా స్సుసంధి
 రుదపద్యత. ౧౩౪. సుసంధేరపి పుత్రౌ ద్వాధుగ్రీవసంధిః ప్రనేనజిత్, యశస్వీధుగ్రీవ
 సంధేస్తు భరతో రిపుసూదనః. ౧౩౫ భరతాత్తు మహాబాహూ రసితో నామ
 జాయత, యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః, హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ
 శూరాశ్చ శశిబిందవః. ౧౬. తాంస్తు సర్వాన్ ప్రతివ్రాహ్మ్యా యుద్ధే రాజా
 ప్రవాసితః, సచ శైలవరేరమ్యే బభూవాభిరతోమునిః. ౧౭. ద్వేచాస్యభార్యగర్భ
 ణ్యో బభూవతు రితిశ్రుతిః, ఏకాగర్భవినాశాయ సపత్నైస్య సగరం దదౌ. ౧౮.
 భార్గవశ్చ్యవనోనామ హిమవంత ముపాశ్రితః, తమృషిం సముపాగమ్య కాలిందీ
 త్వభ్యవాదయత్. ౧౯. సతా మభ్యవద ద్విప్రో వరేఘ్నం పుత్రజన్తని, పుత్రస్తే
 భవితా దేవి మహాత్మా లోకవిశ్రుతః. ధార్మికశ్చ సుశీలశ్చ వంశకర్తారీసూదనః.
 ౨౦౪. కృత్వాప్రదక్షిణం హృష్టా మునిం త మనుమాన్యచ, పద్మపత్రసమానాక్షం
 పద్మగర్భ సమప్రభం, తత స్సాగృహ మాగమ్య దేవీ పుత్రం వ్యజాయత. ౨౧.
 సపత్న్యా తుగర స్తస్యైదత్తో గర్భజిఘాంసయా, గరేణ సహతేనైవ జాత స్స
 సగరో ౭భవత్. ౨౩. సరాజా సగరోనామ యస్సముద్ర మఖానయత్, ఇష్ట్యా
 పర్వణి వేగేన త్రాసయంత మిమాః ప్రజాః. ౨౪. అసమంజస్తు పుత్రో ౭భూత్
 సగరస్యేతి వ శ్శ్రుతం, జీవన్నేవ సపిత్రాతు నిరస్తః పాపకర్తకృత్. ౨౫. అంశు

మలభతేత్యర్థః. ౧౨౪. ౧౩౪. సుసంధేరితి. జ్యేష్ఠస్య ధ్రువసంధే ర్వంశకథనా జ్యేష్ఠస్యైవ రాజ్యే
 స్థాపితత్వ ముక్తం. ౧౩౫. భరతాదితి. జాయతేత్యత్రాడభావః అనిత్యత్వాత్ - ప్రతిరాజానః సామం
 తాః - శత్రవః ఉదపద్యంత ఆస నిత్యర్థః - హైహయాద్యా స్తత్తద్దేశాధిపతయః. ౧౬. తానిశి.
 ప్రతివ్రాహ్మ్యా యుద్ధంకృత్వా రాజాఅసితః - శైలవరే హిమవతి - రమ్యే నిర్భయతయా స్థాతుం
 యోగ్యే - మునిస్సన్నభిరతో బభూవ - అన్యథా తస్మాదపి శైలాత్ ప్రవాసయేయు రితి భావః.
 ౧౭. ద్వేఇతి. శూరయత ఇతి శ్రుతిః - జనవాదఇత్యర్థః. ౧౮. ౧౯. సఇతి. సః అభివాదనప్రసన్నో
 విప్రః - పుత్రజన్తనివిషయే వరేఘ్నం తాం - అభ్యవదత్ ఉవాచ మహాత్మా మహామతిః లోకవిశ్రుతః
 సర్వలోక ప్రసిద్ధః - పుత్రౌ భవితేత్యభ్యవదదిత్యన్వయః. ౨౦౪. కృత్యేతి. సాదేవీ - తమృషిం అను
 మాన్య సంపూజ్య - తతో గృహ మాగమ్య పద్మపత్ర సమానాక్షం పద్మగర్భ సమప్రభం పుత్రం వ్యజా
 యత వ్యజీజనత్. ౨౧. ౨౩. సరాజేతి. యః ఇష్ట్యా దీక్షాం కృత్వా - పర్వణి - వేగేన అంబువే
 గేన ఇమాః ప్రజా స్త్రాసయంతం సముద్ర మఖానయత్. ౨౪. అసమంజఇతి. నః శ్రుతం
 అస్తాభిశ్శ్రుత మిత్యర్థః. ౨౫ - ౨౮. కల్తాషపాదేతి. తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం

౧౫. ౧౬. తాంస్త్వీతి. ప్రతివ్రాహ్మ్యా చక్రాదివ్రాహ్మం కృత్వా శైలవరే హిమవతి ముని ర్బభూవ -
 వానప్రస్థో బభూవేత్యర్థః. ౧౭. ద్వేచేతి. శ్రుతిః జనవాదః. ౧౮. ఉపాశ్రితః అభూదితి శేషః. ౨౦౪.
 కృత్యేత్యాది. సాదేవీ తమృషి మనుమాన్య సంపూజ్య తతో గృహ మాగమ్య పద్మపత్ర
 సమానాక్షం పుత్రం వ్యజాయత వ్యజనయత్. ౨౧ - ౨౩. సరాజేతి. ఇష్ట్యా దీక్షాంకృత్వా
 పర్వణివేగేన అంబువేగేన - ఇమాః ప్రజాః త్రాసయంతం సముద్ర మఖానయత్ పుత్రే
 రితి శేషః. ౨౪ - ౨౮. కల్తాషపాదపుత్ర ఇతి. తద్వీర్యం వసిష్ఠశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రా

మా నితిపుత్రోఽభూ దసమంజస్య వీర్యవాన్, దిలీపోఽంశుమతఃపుత్రో దిలీపస్య
భగీరథః. ౨౬. భగీరథా త్కకుత్స్థస్తు కాకుత్స్థా యేనవిశ్రుతాః, కకుత్స్థస్య
చ పుత్రోఽభూ ద్రఘుర్యేనతు రాఘవాః. ౨౭. రఘోస్తు పుత్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః
పురుషాదకః, కల్తాషపాద స్సౌదాస ఇత్యేవం ప్రథితోభువి. ౨౮. కల్తాషపాదపు
త్రోఽభూ చ్ఛంఖణ స్త్వితివిశ్రుతః, యస్తు తద్వీర్యమాసాద్య సహనై న్యో వ్యసీ
నశత్. ౨౯. శంఖణస్యచ పుత్రోఽభూ చ్ఛార్ శ్రీమాన్ సుదర్శనః, సుదర్శన
స్యాగ్నివర్ణ అగ్నివర్ణస్య శ్రీఘగః. ౩౦. శ్రీఘగస్య మరుఃపుత్రో మరోః పుత్రః
ప్రశుశ్రుకః, ప్రశుశ్రుకస్య పుత్రోఽభూ దంబరీషో మహాద్యుతిః. ౩౧. అంబరీషస్య
పుత్రోఽభూ న్నహుష స్యత్యవిక్రమః, నహుషస్య చ నాభాగః పుత్రః ఋరమథా
ర్చికః. ౩౨. అజశ్చ సువ్రతశ్చైవ నాభాగస్య సుతావుభౌ, అజన్యైవ చ ధర్మాత్తా
రాజా దశరథ స్సుతః. ౩౩. తస్య జ్యేష్ఠోసి దాయాదో రామ ఇత్యభివిశ్రుతః, తద్గృ
హణ స్వకం రాజ్య మవేక్షస్వ జనంనృప. ౩౪. ఇత్వాకూణాంహి సర్వేషాం రాజా
భవతి పూర్వజః, పూర్వజేనావరఃపుత్రో జ్యేష్ఠో రాజ్యేఽభిషిచ్యతే. ౩౫. స
రాఘవాణాం కులధర్త మాత్తన సనాతనం నాద్య విహంతు మర్హసి, ప్రభూత
రత్నా మనుశాధి మేదినీం ప్రభూతరాష్ట్రం పితృవ న్నహాయశః. ౩౬. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - అ యో ధ్యా కాండే - దశో త్ర ర శ త త మ స్స ర్గః.

వసిష్ఠస్తు తదారామ ముక్త్వా రాజపురోహితః, అబ్రవీ ధర్మ సంయు క్తం

ప్రాప్తస్య కల్తాషపాదస్య పరాక్రమ మాసాద్య వ్యసీనశత్ - వినాశం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః - రాక్షస
త్వాత్ కల్తాషపాదేన స్వపుత్ర వీవ వినాశిత ఇత్యర్థః. ౨౯—౩౩. తస్మైతి. దాయాదః సుతః -
'దాయాదో సుతబాంధవా' విత్యమరః. ౩౪. ఇత్వాకూణా మితి. పూర్వజే విద్యమానే-అవరః కనిష్ఠ
పుత్రో రాజ్యే-నాభిషిచ్యతే-కింతు జ్యేష్ఠవీవే త్యన్వయః. ౩౫. సరాఘవాణా మితి. సత్వం ఆత్మన
స్సంబంధినాం రాఘవాణాం - సనాతనం పరంపరయాగతం కులధర్తం జ్యేష్ఠాభిషేచనరూపం -
అద్య భవంత మారభ్య నవిహంతు మర్హసి - అన్యేన రక్షితుం చాశక్యమిత్యాహ - ప్రభూతేతి.
రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తుని - ప్రభూతరాష్ట్రం బహువిధావాంతరజనపదయుక్తాం. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-దశో
త్ర ర శ త త మ స్స ర్గః.

అథ రామనివర్తనోపాయాన్ పున రుపన్యస్య నిరస్య త్యే కాదశో త్ర ర శ త త మే - వసిష్ఠస్త్వి

ప్రాప్తస్య కల్తాషపాదస్య పరాక్రమ మాసాద్య వ్యసీనశత్ నాశం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః - కల్తాషపాదః
రాక్షసభావేన స్వనైన్యం స్వపుత్రం శంఖణమపి భక్షితవానితికథా. ౨౯—౩౩. తస్మైతి. దాయాదః
సుతః. ౩౪. ఇత్వాకూణా మితి. పూర్వజే విద్యమానే అవరః కనిష్ఠః పుత్రః రాజ్యేనాభిషిచ్యతే కిం
తు జ్యేష్ఠవీవాభిషిచ్యతే. ౩౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం-దశో త్ర ర శ త త మ స్స ర్గః.

మన్వాదీనారభ్యై తావత్పర్యంతం జ్యేష్ఠేనైవ రాజ్యం పరిపాల్యత ఇతిశ్రు తేపి తదనంగీకార
మూల్యచ్య పితృవచనా దపి పితృస్థవచ గురో ర్మమవచనం కరణీయ మితివక్తు ముక్తమతే - వసిష్ఠ

పునరేవాపరంవచః. ౧. పురుషస్య హి జాతస్య భవంతి గురవస్త్రయః, ఆచార్య
శ్చైవ కాకుత్స్థః పితా మాతాచరాఘవ. ౨. పితాహ్యేనం జనయతి పురుషం
పురుషర్షభ, ప్రజ్ఞాం దదాతి చాచార్య స్తన్తా త్సగురు రుచ్యతే. ౩. సోఽహం తే
పితౄ రాచార్య స్తవచైవ పరంతప, మమ త్వం వచనంకుర్వ న్నాతివర్తే స్సతాం
గతిం ౪. ఇమాహి తే పరిషద శ్రేణయశ్చ ద్విజా స్తథా, ఏషు తాత చరన్
ధర్మం నాతివర్తే స్సతాంగతిం. ౫. వృద్ధాయా ధర్మశీలాయా మాతు ర్నార్హస్య
వర్తితుం, అస్యాస్తు వచనంకుర్వ న్నాతివర్తే స్సతాంగతిం. ౬. భరతస్య వచః
కుర్వన్ యాచమానస్య రాఘవ, ఆత్మానం నాతివర్తే స్త్వం సత్యధర్మపరాక్రమ.
౭. ఏవం మధుర ముక్తస్స గురుణా రాఘవ స్స్వయం, ప్రత్యువాచ సమాసీనం
వసిష్ఠం పురుషర్షభః ౮. య న్తాతాపితరౌ వృత్తం తనయే కురుత స్సదా, నసు

త్యాదినా. ౧. ఏవం కులధర్మోపపాదనేపి సర్వంతత్పితౄనియోగవ్యతిరిక్తవిషయ మితి-మత్వా తా
ష్ఠీంస్థితస్య రామస్యాశయం జానన్ వసిష్ఠః పున ర్నివర్తనహేత్వంతర మాహ - పురుషస్యేత్యాదినా.
౨. పితేతి. మాతుర పృథులక్షణం - శరీరమేవ మాతాపితరౌ జనయత ఇత్యర్థః- తస్మాత్ ప్రజ్ఞాదా
నాత్ గురుః మాతా పితృభ్యాం గరీయా నిత్యర్థః-సహి విద్యాత స్తంజనయతి తచ్ఛ్రేష్ఠం జన్యేతివ
చనా దితిభావః. ౩. ౪. ఇమాఇతి. పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహః - శ్రేణయః - పారిజనాః -
ద్విజాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చ - తే త్వత్సంబంధినః - ఏషువిషయే ధర్మం పరిపాలనరూపంచరన్
సతాంగతిం సతాం పూర్వేషాం రాజ్ఞాంమార్గం - నాతివర్తేః నాతివర్తేభాః. ౫. వృద్ధాయా ఇతి.
అవర్తితుం శుశ్రూషా మకర్తుం నార్హసి - అస్యాస్తు - పితృశృతగుణంమాతే త్యుక్తాయాః. తనిష్ఠోక్తి.
౬. భరతస్యేతి. సాంత్వితామామికామాతేత్యాదిప్రార్థయమానస్య - ఆత్మానం ఆత్మభూతం భరతం
నాతివర్తేభా ఇత్యుదారః - సత్యధర్మనిష్ఠాతత్త్వ స్వభావ మిత్యవరే - స్వసాధారణధర్మత్వా దాశ్రి
తపారతంత్ర్యం నాతివర్తేభా ఇత్యాచార్యాః - సవీవహి సర్వేశ్వరస్య స్వభావ స్స్వతస్సిద్ధిః - సత్య
ధర్మపరాక్రమేతి దృష్టాంతార్థం-యథా సత్యవచన మనతిక్రమణీయం-యథా చ ధర్మో నాతిక్రమ
ణీయః-తథా ఆశ్రితపారతంత్ర్యమపీత్యర్థః-సత్యధర్మయోః పరాక్రమః అనుష్ఠానశూరత్వం యస్యేతి
బహువ్రీహి. తనిష్ఠోక్తి. ౭. ౮. సతిధర్మిణి ధర్మాశ్చింత్యంతఇతి న్యాయేన సర్వధర్మసంపాదన బీజ
భూత శరీరోత్పాదకత్వా దత్యంతాజ్ఞానదశాయా మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన బహువిధోపకార
కత్వాచ్చాచార్యవచనాదపి పితృవచన మవశ్యం కర్తవ్యం-అతఏవ - మాతృదేవోభవ-పితృదేవోభవ-
ఆచార్యదేవోభవేతి-చరమపర్వణ్యాచార్యఉపాత్త ఇత్యభిప్రాయేణాహ - యన్తాతేత్యాదినాష్లోకద్వ

ఇత్యాదినా. రాజపురోహితః రాజ్ఞః పురోహితం చింతయతీతి రాజపురోహితః-తస్మాత్ప్రజ్ఞాదానా
ద్ధేతో రాచార్యో గురురుచ్యతే - పితౄపి గరీయా నిత్యర్థః. ౧. సఇతి. నాతివర్తే స్సతాంగతిం -
సతాంవర్తనం నాతివర్తేః నాతిక్రమేః - పితృస్వగురువచనపరిపాలనరూపవర్తనం-నాతివర్తేభా ఇత్య
ర్థః. ఇమాఇతి. పరిషదః బ్రాహ్మణసమూహః - శ్రేణయః పారిజనాః ద్విజాశ్చ క్షత్రియ వైశ్య
శ్చ-తే త్వత్సంబంధినః - ధర్మం ప్రజాపాలనరూపం. వృద్ధాయా ఇతి. అవర్తితుం అశుశ్రూషితుం
నార్హసి. భరతస్యేతి. యాచమానస్య - సాంత్వితామామికామాతేత్యాదినా ప్రార్థయమానస్యేత్యర్థః-
ఆత్మానం సత్యధర్మనిష్ఠాతత్త్వస్వభావం. ౭. ౮. సతిధర్మిణి - ధర్మాశ్చింత్యంత ఇతిన్యాయేన
సర్వధర్మసంపాదనే ప్రధానసాధనభూతస్య శరీరస్యోత్పాదకత్వాత్ - అత్యంతాజ్ఞానదశాయా

ప్రతికరం తత్తు మాత్రా పిత్రాచ యత్కృతం, యథాశక్తి ప్రదానేన స్నాపనో
చ్ఛాదనేనచ, నిత్యంచ ప్రియవాదేన తథాసంవర్ధనేనచ. ౧౦. సహి రాజా జన
యితా పితా దశరథో మమ, ఆజ్ఞాతం యన్తయా తస్య నతన్తిథ్యా భవిష్యతి. ౧౧.
ఏనము క్తస్తు రామేణ భరతః ప్రత్యనంతరం, ఉవాచపరమోదార స్సూతం పరమ
దుర్తనాః. ౧౨. ఇహమే స్థండిలే శీఘ్రం కుశా నాస్తర సారథే, ఆర్యం ప్రత్యుప
వేక్ష్యామి యావన్తే నప్రసీదతి. ౧౩. అనాహారో నిరాలాకో ధనహీనో యథా
ద్విజః, శేష్యే పురస్తా చ్ఛాలాయా యావన్న ప్రతియాస్యతి. ౧౪. సతు రామ మ
వేక్షంతం సుమంత్రం ప్రేక్ష్య దుర్తనాః, కుశోత్తర ముపస్థాప్య భూమావేవా స్తర
త్స్వయం. ౧౫. త మువాచ మహాతేజా రామో రాజర్షి సత్తమః, కిం మాం భ
రత కుర్వాణం తాత ప్రత్యుపవేక్ష్యసి. ౧౬. బ్రహ్మణో హ్యేకపార్శ్వేన సరా

యేన. తనయే తనయసంపాదననిమిత్తం - యద్వృత్తం వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం కురుతః -
త న్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రతిక్రియం - మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తి
ప్రదానేన స్తన్యాన్నాచ్చాదనాదిప్రదానేన స్నాపనోచ్ఛాదనేన నిత్యం ప్రియవాదేన సదాసంవర్ధనేనచ యత్
కృతం తచ్చ నసుప్రతికరం. ౧౦. సహితి. జనయితాపితేతి గౌణపితృవ్యావృత్తిః - ఆజ్ఞాతం ప్రతిజ్ఞాతం -
ఏవం ప్రథమం ప్రతిజ్ఞాతత్వా స్తాత్పవచనం భ్రాతృవచనం చ కర్తుంసార్థామితిభావః. ఏవమితి.
ప్రత్యనంతరం సమీపస్థం - పరమోదారః సాంత్యితామామికేత్యాదినా దత్తరాజ్యనిర్వాహకః.
౧౨. ఇహేతి. ఇహస్థండిలే భూమా - కుశా నాస్తర ఆస్తృణీహి - పావనత్వార్థ మిత్యర్థః -
అతఏవ వక్ష్యతి - కుశానాస్తీర్య రాఘవ ఇతి - ప్రత్యుపవేక్ష్యామి ప్రతిరోత్సాహి త్యర్థః. ౧౩.
ప్రత్యుపవేశప్రకార మాహ - అనాహరఇతి. నిరాలాకః అవకుంతితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం
ఋణప్రదానాన్నిర్ధనః శేష్యే శయిష్యే - ఇడభావ ఆర్షః. ౧౪. సత్వితి. రామమవేక్షంతం - రామా
నుజ్ఞాం కాంక్షంత మిత్యర్థః - కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - ఉపస్థాప్య ఆనీయ - స్వయమేవ ఆస్త
రత్ ఆస్తృణాత్ - శయనం కృతవా నిత్యర్థః. ౧౫. తమితి. కింకుర్వాణం కిమపకారంకుర్వాణం తా
తేతి సాంత్యసార్థ ముక్తం. ౧౬. బ్రహ్మణఇతి. ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - మూర్ధావసి

మపి సర్వప్రకారసంరక్షణేన - బహుశ ఉపకారకత్వాచ్చ - ఆచార్యవచనాదపి పితృవచన మవ
శ్యం కర్తవ్యమిత్యభిప్రాయేణాహ. యన్తాతాపితరావిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. తనయే తనయసంపా
దననిమిత్తం - యద్వృత్తం యద్వృత్తం - వ్రతోపవాసదేవతారాధనాదికం మాతాపితరౌ కురుతః -
తన్న సుప్రతికరం సుతరా మశక్యప్రతిక్రియం - మాత్రా పిత్రా చ ఉత్పత్త్యనంతరం యథాశక్తిప్రదా
నేన స్తన్యాన్నాచ్చాదనాదిప్రదానేన - ప్రియవాదేన సంవర్ధనేనచ - యత్కృతం తచ్చ నసుప్రతి
కర మితి సంబంధః. ౧౦. సహితి. జనయితా పితా - గౌణః పితానభవతీత్యర్థః - ఆజ్ఞాతం చతుర్దశ
వర్షావధివనవాసరూప మాజ్ఞాపనం - మయేతి హేతౌ తృతీయా. ౧౧. ఏవమితి. ప్రత్యనంతరం సమీ
పవర్తినం. ౧౨. ఇహేతి. ఉపవేక్ష్యామి ఉపరోత్సాహిమిత్యర్థః. ౧౩. అనాహర ఇతి. నిరాలాకః
అవకుంతితాననః - ధనహీనః వృద్ధ్యర్థం ఋణం దత్వా తద్గ్రహణార్థ మధమర్ణావరోధకోత్తమర్ణో ధన
హీన షత్యర్థః. ౧౪. సత్వితి. స్వయమేవ కుశోత్తరం కుశాస్తరణం - భూమా పుపస్థాప్య ఆస్త
రత్ - శయనంకృతవా నిత్యర్థః. ౧౫. తమితి. కింకుర్వాణం కిమపకారంకుర్వాణం. ౧౬. బ్రహ్మణ
ఇతి. ఏకపార్శ్వేన ఏకపార్శ్వశయనేన - బ్రహ్మణోహి అధమర్ణా ద్వృద్ధిసహితఋణగృహీతోత్త

రోద్ధు మిహార్హతి, నతు మూర్ధాభిషిక్తానాం విధిః ప్రత్యుపవేశనే. ౧౭. ఉత్తిష్ఠ
నరశాద్దూల హితైత్వతద్దారుణం వ్రతం, పురవర్యా మితః క్షీప్ర మయోధ్యాం
యాహిరాఘవ. ౧౮. ఆసీన స్తేవ భరతః పౌరజానపదం జనం, ఉవాచ సర్వతః
ప్రేక్ష్య కిమార్యం నానుశాసథ. ౧౯. తే తమూచు ర్మహాత్మానం పౌరజానపదా
జనాః, కాకుత్స్థ మభిజానీమ సమ్యగ్ద్వదతి రాఘవః, ఏషోపిహి మహాభాగః పితు
ర్వచసి తిష్ఠతి, అతఏవ నశక్తాస్తో వ్యావర్తయితు మంజసా. ౨౦. తేషా మాజ్ఞా
య వచనం రామో వచన మబ్రవీత్, ఏవం నిజోధవచనం సుహృదాం ధర్మచ
తుషాం. ౨౧. ఏతచ్ఛ్రవోభయం శ్రుత్వా సమ్యక్సంపశ్య రాఘవ, ఉత్తిష్ఠ
త్వం మహాబాహూ మాంచస్పృశ తథోదకం. ౨౩. అథోత్థాయ జలం స్పృష్ట్వా
భరతో వాక్య మబ్రవీత్, శృణ్వంతు మేపరిషదో మంత్రిణ శ్రేణీణయ స్తథా, న
యాచే పితరంరాజ్యం నానుశాసామి మాతరం, ఆర్యంపరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి
రాఘవం, యదిత్వవశ్యం వస్తవ్యంకర్తవ్యంచ పితుర్వచః, అహమేవ నివత్స్యామి

క్తానాం అభిషిక్తక్షత్రియాణాం. ౧౭. ౧౮. ఆసీన ఇతి. నానుశాసథేత్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం. ౧౯.
త ఇతి. కాకుత్స్థం రామం - అభిజానీమః అభిఠోజానీమః - సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - సమ్య
గ్ద్వదతీత్యేత దుపపాదయతి - ఏష ఇత్యాదినా - అంజసాశీఘ్రం వ్యావర్తయితుం నశక్తాః స్త ఇతి
తంభరత మూచు రిత్వన్వయః. ౨౦. ౨౧. ఏతదితి. ఏతదుభయం - మద్వచనం పౌరజనపదంచే
త్యర్థః - సమ్యక్ సంపశ్య కర్తవ్యం సమ్యజ్నిరూపయ - మాంచస్పృశ తథోదకమితి - క్షత్రియా
హిత ప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థ మిత్యర్థః - పసిష్ఠాదిషు విద్యమానేషు స్వస్పర్శనవిధేః - ఇతః
పర మేవంవిధం సక్రియత ఇతి శపథార్థం జలంస్పృష్ట్వా మాం స్పృశే త్యపిసిద్ధం. ౨౩. అథేత్యాది.
నయాచే నయాచితవాన్ - నానుశాసామి నానుశాస్తి - ఏవంకుర్వీతి నానుశిష్టవానస్తీత్యర్థః -
నానుజానామి - పనవాసాయ నానుజ్ఞాతవానస్తీత్యర్థః - యదీతి - అవశ్యం పితుర్వచః కర్తవ్యం
వనేవస్తవ్యంచేతి యదిమన్యసే - తర్హి అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి - త్వంతు మత్ప్ర
తినిధిత్వేనాయోధ్యాం పాలయ - ఏవంచ సత్యభాభ్యాం సమ్యక్పితృవచనం కృతం భవేదితిభాషః.

మర్ణ ఇత్యర్థః - తాదృశఃఖలు - నరాన్ రోద్ధుమర్హతి - మూర్ధాభిషిక్తానాం రాజన్యానాం ప్రత్యు
పవేశనే విరోధనే విధిః - రాజ్ఞా మేతాదృశనిర్బంధః యోగ్యో నభవతీత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. ఆసీన
ఇతి. నానుశాసథేత్యత్రేతికరణం ద్రష్టవ్యం. ౧౯. త ఇతి. క్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - కా
కుత్స్థం రామం అభిజానీమః సత్యసంధం జానీమ ఇత్యర్థః - వ్యావర్తయితుం నివర్తయితుం -
నశక్తాస్త ఇతి - తంభరత మూచు రితిసంబంధః. ౨౦. ౨౧. ఏతదితి. ఏతదుభయం 'పురవర్యా
మితః క్షీప్ర మయోధ్యాం యాహి రాఘవే'తి మద్వచనం - 'ఏషోపిహి మహాభాగః పితుర్వచసి
తిష్ఠతి'త్యాది మహద్వచనంచోభయంశ్రుత్వా సమ్యక్సంపశ్య సమ్యక్పరిగృహణ మాంచస్పృశ తథో
దక మిత్యుక్తిః క్షత్రియావిహిత ప్రత్యుపవేశనప్రాయశ్చిత్తార్థం. ౨౩. నయాచ ఇతి. నయాచే
నయాచితవానస్తి నానుశాసామి ఏవంకుర్వీతినానుశిష్టవా నిత్యర్థః - పరమధర్మజ్ఞం నానుజానామి -
నాభిజానామితిపాతే - ఆర్యం పనవాసోద్యుక్తం - నజ్ఞాతవానస్తీత్యర్థః - అవశ్యం పితుర్వచనం
కర్తవ్యం - వనేవస్తవ్యంచేతి - యదిమన్యసే - అహమేవ త్వత్ప్రతినిధిత్వేన వనేవత్స్యామి - త్వం
మత్ప్రతినిధిత్వేన అయోధ్యాంపాలయ - ఏవంచసత్యభాభ్యాంపితుర్వచనంకృతంభవేదిత్యర్థః. ౨౪.

చతుర్దశసమా ననే. ౨౬. ధర్మాత్మా తస్య తథ్యేన భ్రాతుర్వాక్యేన విస్తితః, ఉవాచ రామ స్సంప్రేక్ష్య పౌరజానపదం జనం. ౨౭. విక్రీత మాహితం క్రీతం యత్ప్రతా జీవతా మమ, నత ల్లోపయితుం శక్యం మయావా భరతేన వా. ౨౮. ఉపధి ర్నమయాకారోఽవనవాసే జుగుప్సితః, యుక్త ముక్తంచకై కేయ్యా పిత్రా మే సుకృతంకృతం. ౨౯. జానామి భరతం ఘోరం గురుసత్కారకారిణం, సర్వ మేవాత్ర కల్యాణం సత్యసంధే మహాత్మని. ౩౦. అనేన ధర్మశీలేన వనా త్ప్రత్యా గతః పునః, భ్రాత్రా సహభవిష్యామి పృథివ్యాః పతి రుత్తమః. ౩౧. వృతో రాజాహి కై కేయ్యా మయా తద్వచనం కృతం, అన్యతా న్తోచయానేన పితరం తం మహీపతిం. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - ఏకాదశోత్తర శతతమస్సర్గః.

త మప్రతిమతేజోభ్యాం భ్రాతృభ్యాం రోమహర్షణం, విస్తితా స్సంగమం ప్రేక్ష్య సమవేతా మహర్షయః. ౧. అంతర్హితా స్వప్సిగణా సిద్ధాశ్చ పరమ ఇతిభరతోవాక్యమబ్రవీదిశ్యన్వయః. ౨౬. ౨౭. విక్రీతమితి. ఆహితం ఆధిరూపేణ న్యస్తం-విక్రయ స్త్యాగః - క్రయస్వీకార ఇతిభేదః - మహ్యం వనవాసం దత్వా తన్మూల్యత్వేన రాజ్యం స్వీకృత వాక్ - యద్వా - మమ వనవాసమాధింకృత్వా తపరాజ్యందాపితవాక్ - తల్లోపయితుం నశక్య మిత్యర్థః. ౨౮. వారుణస్నానాశక్తస్య మాంత్రిస్నానవదశక్తస్యైవ ప్రతినిధిస్వీకారః - అహంతు వనవాసే శక్తః-అతః ప్రతినిధ్యాచరణం నపితృముణమోచన మిత్యాహ-ఉపధిరిత్యాదినా. ఉపధిః ప్రతినిధిరిత్యర్థః - మయాశక్తేన - జుగుప్సితః హీనకల్పత్వేన నిందితః - 'హీనకల్పం ననేవేతపురుషో విభవేనతీ'తివచనాదితిభావః-కైకేయ్యా యుక్తంయోగ్యమేవోక్తం-పిత్రాచ సుకృతంధర్మ్యం కృతం-ఆవాభ్యాం తదకరణే హీనకల్పకరణేచ పితు రన్యతంస్యాత్. ౨౯-౩౧. వృతఇతి. పితరం అనేన రాజ్యపరిపాలనేన - అన్యతా న్తోచయేత్యర్థః. ౩౨. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే-పీతాంబరాభ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్య సమాధానంకృత్వా ప్రస్తావనం ద్వాదశోత్తరశతతమే - తమిత్యాది. భ్రాతృ భ్యాం సంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యసౌహృదేనకృతం సంగమం-ప్రేక్ష్య విస్తితాః అభూవన్నితి విక్రీతం - ద్రవ్యంగృహీత్వా దత్తంవస్తు - ఆహితం ఆధిరూపత్వేన న్యస్తం-క్రీతం ద్రవ్యందత్వా గృహీతంవస్తు - ఉపధిః ప్రతినిధిః - మయా వనవాసకరణశక్తిమతా - వనవాసే వనవాసవిషయే - నకార్యః. ౨౮. ౨౯. జానామితి. అత్రఅస్మిన్ భరతే భరతవిషయే - సర్వంకల్యాణంభవిష్య తీతిశేషః. ౩౦. ౩౧. విక్రీత మిత్యాదినా పౌరజన మాశ్వాస్య - పున ర్భరతం ప్రత్యాహ - వృత ఇతి. తద్వచనం తస్యాః కైకేయ్యాః వచనం మయాకృతం - త్వమపి అనేనమద్వ చనకరణేన - పితర మన్యతాన్తోచయేతినంబంధః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరా మాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానం - ఏకాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తమితి. భ్రాతృభ్యాంసంగమం భ్రాతృభ్యా మన్యోన్యం అతిశయితసౌహృదేనకృతం సంగమం-ప్రేక్ష్య విస్తితా అభూవన్నితిశేషః. ౧. అంతర్హితా ఇతి. అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానం ప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాక్షసిగణాః - సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః - పరమర్షయః దేవర్షయః. ౨.

ర్షయః, తాభ్రాతరా మహాత్మానా కాకుత్స్థా ప్రశశంసిరే. ౨. సధన్యో యస్య
పుత్రోద్వా ధర్మజ్ఞా ధర్మవిక్రమా, శ్రుత్వా వయం హి సంభాషా ముభయో
స్సప్సహాయామహే. ౩. తత స్త్వషిగణాః క్షిప్రం దశగ్రీవవధైషిణః, భరతం
రాజశార్దూల మిత్యూచు స్సంగతావచః. ౪. కులే జాత మహాప్రాజ్ఞ మహావృత్త
మహాయశః, గ్రాహ్యం రామస్యవాక్యం తేపితరం యద్యవేక్షసే. ౫. సదాన్య
మిమం రామం వయ మిచ్ఛామహే పితుః, అన్యథాత్వా చ్చ కై కేయ్యా స్స్వర్గం
దశరథోగతః. ౬. ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వా స్సమహర్షయః, రాజరయ
శ్చైవ తదా సర్వే స్వాంస్వాంగతిం గతాః. ౭. హ్లాదిత స్తేనవాక్యేన శుభేన శుభ
దర్శనః, రామ స్సంహృష్టవదన స్తాన్మషీ నభ్యపూజయేత్. ౮. త్రస్తగాత్రస్తుభ
రత స్సవాచా సజ్జమానయా, కృతాంజలి రిదంవాక్యం రాఘవం పున రబ్రవీత్.
౯. రాజధర్మ మనుప్రేక్ష్య కులధర్తానుసంతతిం, కిర్తు మర్హసి కాకుత్స్థ మమ
మాతుశ్చ యాచనాం. ౧౦. రక్షితుం సుమహాద్రాజ్య మహమేక స్తు నోత్సహే,
పౌరజానపదాంశ్చాపి రక్తా రంజయితుం తథా. ౧౧. జ్ఞాతయశ్చహి యోధ్యాశ్చ
మిత్రాణి సుహృదశ్చ నః, త్వామేవ ప్రతికాంక్షంతే పర్జన్యమివ కర్ష కాః. ౧౨.
ఇదం రాజ్యం మహాప్రాజ్ఞ స్థాపయ ప్రతిద్యహి, శక్తిమానసి కాకుత్స్థ లోకస్య
పరిపాలనే. ౧౩. ఇత్యుక్త్వా న్యవత ద్భ్రాతుః పాదయో ర్భరత స్తదా, భృశం సం

శేషః. ౧. అంతర్హితా ఇతి. అంతర్హితాః పూర్వమేవాంతర్ధానంప్రాప్తాః - ఋషిగణాః రాజ్నిగణాః.
సిద్ధాః దేవజాతివిశేషాః పరమర్షయః దేవర్షయః-ఇద ముత్తరత్ర - 'ఏతావదుక్త్వా వచనం గంధర్వా
స్సమహర్షయః, రాజరయశ్చైవ' త్యత్రవ్యక్తిభవిష్యతి. ౨. సధన్యఇతి. ధర్మవిక్రమా ధర్మశూరా.
వయముభయో సంభాషాం శ్రుత్వా స్సహాయామహే - పునఃపునః శ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః.
వయం యయోరుభయో సంభాషాంశ్రుత్వా స్సహాయామహే - తాదృశా ధర్మజ్ఞా ధర్మ
విక్రమా ద్వాపుత్రౌ యస్యసధన్య ఇత్యన్వయః. ౩. తతఇతి. సంగతాః వికకంఠ్యం ప్రాప్తాః. ౪.
కులఇతి. పితరం యదవేక్షసే పితరం సుఖావస్థితం మన్యస ఇత్యర్థః. ౫-౮. త్రస్తగాత్రఇతి. సజ్జ
మానయా స్థలంత్యా - స్వమనోరథస్య సర్వథా అసిద్ధత్వా చ్ఛిథిల గాత్రత్వం సజ్జమాన వాక్త్వం
చ. ౯. రాజధర్మమితి. రాజధర్మం రాజ్యపరిపాలనధర్మం - కులధర్తానుసంతతిం శ్రేష్ఠాభిషేక
రూపకులధర్మస్యానుసూయతి. ౧౦. ౧౧. జ్ఞాతయఇతి. సుహృదః శోభనహృదయాః - పర్జన్యం
రసదట్టం - ఇంద్రం వా - పర్జన్యా రసదట్టేంద్రా విత్యమరః. ౧౨. ౧౩. ఏవం స్వబుద్ధిశక్త్యుపన్యస్తా
పాయాంతరవైఫల్యదర్శనేన గత్యంతరాభావాత్ - భరతో రామమేవ ప్రపద్యతే - ఇత్యుక్తేతి.
౧౪. తమంకఇతి. స్వప్రపదనస్యామోనుత్వా తదానీం పూర్వకృత దేవసంఘశరణాగతి ఫలప్రదాన

సధన్యఇతి. ధర్మవిక్రమా ధర్మమార్గవర్తినా విత్యర్థః - వయ ముభయోసంభాషాంశ్రుత్వా స్స
హాయామహే - పునఃపునఃశ్రోతుం వాంఛామ ఇత్యర్థః. ౩. తతఇతి. సంగతాః వికకంఠ్యంప్రాప్తాః. ౪.
కులఇతి. పితరం యద్యవేక్షసే పితరం సుఖావస్థితం మన్యస ఇత్యర్థః. ౫-౮. త్రస్తగాత్ర ఇతి. సజ్జ
మానయా స్థలంత్యా. ౯. రాజధర్మ మితి. రాజధర్మం ప్రజాపాలనరూపం - కులధర్తానుసంతతిం -
శ్రేష్ఠాభిషేకరూపకులధర్మస్యానుక్రమణం. ౧౦. రక్షితుమితి. రక్తానసురక్తా. ౧౧-౧౫. అగతేతి.

ప్రార్థయామాస రామ మేవ ప్రియంవదః. ౧౪. తమంకే భ్రాతరం కృత్వా రా
మో వచన మబ్రవీత్, శ్యామం నలినపత్రాక్షం మత్తహంసస్వరం స్వయమ్.
౧౫. ఆగతాత్వా మియంబుద్ధి స్వజా వైనయికించ యా, భృశముత్సహనేతాత
రక్షితుం పృథివీమపి. ౧౬. అమాత్యైశ్చ సుహృద్భిశ్చ బుద్ధిమద్భిశ్చ మంత్రిభిః,
సర్వకార్యాణి సమ్యంత్ర్య సుమహాంత్యపి కారయ. ౧౭. లక్ష్మీ శ్చంద్రాదపేయా
ద్వా హిమవాన్ వా హిమంత్యజేత్, అతీయాత్సాగరోవేలాం నప్రతిజ్ఞా మహం
పితుః. ౧౮. కామాద్వా తాతలోభాద్వా మాత్రా తుభ్య మిదం కృతం, నతన్త
నసి క ర్తవ్యం వ ర్తితవ్యంచ మాతృవత్. ౧౯. ఏవంబ్రువాణం భరతః కాసల్యా
సుత మబ్రవీత్, తేజసాదిత్యసంకాశం ప్రతిపచ్ఛంద్రదర్శనం. ౨౦. అధి
రోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతేహి సర్వలోకస్య యోగక్షే

ప్రవృత్త్యనుకూల పితృవచన పరిపాలనా వరుద్ధావసరతయా తన్నిర్వర్తనానంతరం ఫలప్రదిత్సు స్తావ
ద్విశంబసహనాయ సాంత్యపూర్వ మంకమారోపయతి-రామదివ్యదేహ సంస్పర్శకృతపుష్ప్యతిశయద్యో
తనాయ శ్యామమిత్యాదివిశేషణం-మత్తహంసస్వరత్వ మాదరాతిశయంద్యోతయతి - కించ - స్వరరా
మణీయకేన పూర్వహంసభూతావస్థాసూచకేన సదా త్వత్కరపుష్కరహంసభూతమపి మాంకథంవి
యోజయితు మిచ్ఛసీతి చ సూచ్యతే - స్వయమంకేకృత్వే త్యన్వయః. ౧౫. ఆగతేతి. స్వజా
సహజా - వైనయికి - వినయోగురుశిక్షా తతఃప్రాప్తా - ఇయముభయాకారాబుద్ధిః త్వామాగతా
త్వాంపూర్వమేవప్రాప్తవతి. అతో భృశ ముత్సహనే శక్తోషి. ౧౬. అమాత్యైరితి. అమా
త్యైః ప్రధానసచివైః - మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః. ౧౭. మయాదేవర్షిసంఘైశ్చ పునఃపునరుచ్యమా
నోవ్యయం నివర్తనేచ్ఛాం నత్యజేదితితదిచ్ఛాసనాతనాత్యాజయితవ్యేతి స్వప్రతిజ్ఞాదార్థ్యం దర్శ
యతి - లక్ష్మీరిత్యాదినా. నప్రతిజ్ఞాం - అతీయామితిశేషః. తనిష్టోకి. లక్ష్మీః కాంతిః - చంద్రా
దపేయాత్ - ఇందుక్షయాదిషు తథాదర్శనాత్ - ఉదాహరణాంతరమాహ హిమవాన్వేతి.
గ్రీష్మకాలే హిమవతోపి హిమపరిక్షయసంభవాత్ - సాగరోప్యతియాద్యేలాం - ప్రళయే
వేలోల్లంఘనసంభవాత్. ౧౮. స్త్రియా కామకృతత్వా త్యక్తుమియం ప్రతిజ్ఞార్హేత్యాశం
క్యాహ - కామాదిత్యాదినా. కామాత్ విషయస్నేహాత్ - లోభాత్ తద్వ్యాజేన రాజ్యకరణ
లోభాత్ - మాతృవత్ మాతరీవ. ౧౯. ఏవమితి. తేజసా ఆదిత్యసంకాశమిత్యనేనానివర్త్య
ప్రతిజ్ఞత్వ ముచ్యతే - ప్రతిపచ్ఛంద్రదర్శన మిత్యనేన క్రమేణ రాజ్యే పూర్ణప్రతిష్ఠత్వం
సర్వైరపిపూజ్యత్వం చ ద్యోత్యతే. ౨౦. అథమధ్యస్థేనోభయోర్నితపరేణ వసిష్ఠేన నియుక్తో
భరతః ప్రార్థయతే - అధిరోహేత్యాదినా. అతఏవ భరద్వాజం ప్రతి భరతో వసిష్ఠోక్తి మనువది

స్వజా సహజా-వైనయికి వినయో గురుశిక్షా తతఃప్రాప్తా-ఇయముభయాకారాబుద్ధి స్వామాగతా-
త్వాం పూర్వమేవ ప్రాప్తవతి - అతో భృశ ముత్సహనే నితరాంశక్తోషి. ౧౬. అమాత్యైః
ప్రధానసచివైః మంత్రిభిః ఉపమంత్రిభిః. ౧౭. లక్ష్మీరితి. పితుః ప్రతిజ్ఞాం-నత్యజేయ మితిశేషః. ౧౮.
కామాదితి కామాత్ తద్విషయస్నేహాత్-లోభాత్ తద్వ్యాజేన రాజ్యకరణలోభాత్-మాతృవత్
మాతరీవ. ౧౯. ఏవమితి. తేజసాదిత్యసంకాశ మిత్యనేన పరైరప్రధృష్యత్వం-ప్రతిపచ్ఛంద్ర మిత్య
నేన సర్వైరపి పూజ్యతయా దృశ్యమానత్వం వర్ధిష్ణత్వంచద్యోత్యతే. ౨౦. అధిరోహేతి. అత్రరామం
ప్రతిభరతకృతపాదుకాప్రార్థనం ప్రతీయతే-తత్ రామంప్రతి వసిష్ఠనియోగానంతరమేవేత్యవగంత

మం విధాన్యతః. ౨౧. సోఽధిరుహ్యానరవ్యాఘ్రః పాదుకే హ్యవరుహ్యచ, ప్రాయచ్చ త్సుమహాతేజా భరతాయ మహాత్మనే. ౨౨. సపాదుకే సంప్రణమ్య రామం వచన మబ్రవీత్, చతుర్దశహి వర్షాణి జటాచీరధరో హ్యహం, ఫలమూలాశనో వీర భవేయం రఘునందన, తవాగమనమాకాంక్షా వసన్వై నగరాద్భుహిః, తవపాదుకయోర్నృస్తరాజ్యతంత్రః పరంతప, చతుర్దశేహి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ, నద్రక్ష్యామి యది త్వాంతు ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం. ౨౩. తథేతిచ ప్రతిజ్ఞాయ తంపరిష్వజ్య సాదరం, శత్రుఘ్నం చ పరిష్వజ్య భరతంచేదమబ్రవీత్. ౨౪. మాతరం రక్ష కైకేయాం మారోషం కురు తాం ప్రతి, మయా చ సీతయాచైవ శస్త్రాసి రఘుసత్తమ, ఇత్యుక్త్వాశ్రుపరీతాక్షో భ్రాతరం విససర్జహ. ౨౫. సపాదుకే తేభరతః ప్రతాపవాన్ స్వలంకృతే సంపరిపూజ్య ధర్మవిత్, ప్రదక్షిణంచైవ చకార రాఘవం చకారతే చోత్తమనాగమూర్ధని. ౨౬. ఆథానుపూర్వాప్య త్ప్రీతినంద్య తంజనం గురూంశ్చ మంత్రప్రకృతీ స్తథానుజౌ, వ్యసర్జయ ద్రాఘవవంశవర్ధన స్థిరస్త్వధర్మే హిమవానివాచలః. ౩౦. తం మాతరోపాష్పగృహీతకంఠోఽదుగభేన నామంత్రయితుం హి శేకుః, సత్వేవ మాత్యూరభివాద్య సర్వా రుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-అయోధ్యాకాండే. ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తత శ్శిరసి కృత్వాతు పాదుకే భరత స్తదా, ఆరురోహరథం హృష్ట శ్శ

వ్యతి - 'ఏతే ప్రయచ్చసంహృష్టః పాదుకేహేమభూషితే' ఇతి. ౨౧. అథ రామ స్వప్రతిజ్ఞాంభరతకృతప్రపత్తించ నిర్వహన్ తథాకరోతి - సఇతి. ప్రాయచ్చత్ గృహణే త్యన్వయుజ్జ. ౨౨. సఇత్యాదిసార్థజ్ఞోకత్రయ మేకాన్వయం. చతుర్దశే వర్షే సంపూర్ణే సతి అహని - ఉత్తరవర్షాదిమదినే ప్రవేక్ష్యామి త్యంతే ఇతికరణం - ఇత్యబ్రవీ దితిపూర్వేణాన్వయః. ౨౩-౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్యాయోధ్యాప్రవేశ స్తయోదశోత్తరశతతమే - తత ఇత్యాది. పాదుకే శిరసి కృ

వ్యం - 'ఏతే ప్రయచ్చసంహృష్టః పాదుకేహేమభూషితే' ఇత్యుపరి భరద్వాజంప్రతి భరతేన అనూద్యమానత్వాత్. ౨౨. చతుర్దశహిత్యాదిజ్ఞోకద్వయ మేకంవాక్యం. జటాచీరధరః ఫలమూలాశనః - తవపాదుకయోఃస్వస్తరాజ్యతంత్రశ్చభవేయ మితిసంబంధః - చతుర్దశఇతి - చతుర్దశేవర్షే సంపూర్ణే సతి అహని - పంచదశవర్షప్రాదుర్భావప్రథమదివనే త్వాం నద్రక్ష్యామియది హుతాశనం ప్రవేక్ష్యామి. ౨౩ - ౨౪. * తి. శస్త్రాసి-రోహకరణాయేతిశేషః. ౨౫. * తి. ఉత్తమనాగమూర్ధని రాజోపవాహ్యాగజమస్తకే - తత్కాలాభిషిక్తరాజాధిరోహణాధియేతి భావః - సర్వలోకప్రఖ్యాతసార్థ మేతత్. ౩౦. * తి. సర్వాః సకైకేయాః - అనేన కైకేయ్యా దోషరాహిత్యం సూచితం - రుదన్ రుదన్నివ. ౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తతఇతి. పాదుకే శిరసికృత్వా - శత్రుంజయనాగమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ

త్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౧. వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలిశ్చ దృఢవ్రతః, అగ్రతః
ప్రయయు స్స ర్వే మంత్రిణో మంత్రపూజితాః. ౨. మందాకినీం నదీం రమ్యాం
ప్రాజ్ఞుఖాస్తే యయు స్తదా, ప్రదక్షిణం చ కుర్వాణా శ్చిత్రకూటం మహాగిరిం.
౩. పశ్యన్ ధాతుసహస్రాణి రమ్యాణి వివిధానిచ, ప్రయయా తస్య పార్శ్వేన సనై
న్యో భరత స్తదా. ౪. అదూరా చ్చిత్రకూటస్య దదర్శ భరత స్తదా, ఆశ్రమం
యత్ర సముని ర్భరద్వాజఃకృతాలయః. ౫. సతమాశ్రమ మాగమ్య భరద్వాజస్య
బుద్ధిమాన్, అవతీర్య రథా త్పాదౌ వవందే భరత స్తదా. ౬. తతో హృష్టో భర
ద్వాజో భరతం వాక్యమబ్రవీత్, అపి కృత్యం కృతంతాత రామేణ చ సమాగతం. ౭.
ఏవముక్త స్సతు తతో భరద్వాజేన ధీమతా, ప్రత్యువాచ భరద్వాజం భరతో
భ్రాతృవత్సలః. ౮. సయాచ్యమానో గురుణా మయాచ దృఢవిక్రమః, రాఘవః
పరమప్రీతో వసిష్ఠం వాక్య మబ్రవీత్. ౯. పితుః ప్రతిజ్ఞాం తామేవ పాలయిష్యా
మి తత్త్వతః, చతుర్దశహివర్షాణి యాప్రతిజ్ఞా పితుర్తమ. ౧౦. ఏవముక్తో మహా

త్వా - శత్రుంజయమూర్ధ్ని నిక్షిప్తే పాదుకే సాదరమాదాయ స్వమూర్ధ్నా యేత్యర్థః. తనిష్ఠోక్తి.
పాదుకేశిరసికృత్వా హృష్టః - 'యావన్న చరణౌభ్రాతుః పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, శిరసాధారయిష్యామి
నమేశాంతిర్భవిష్యతీ'తి స్వప్రార్థితస్యానుగుణకిరీటధారణం కృత్వా హృష్టః - పూర్వం స్వాతం
త్యోభీతః - ఇదానీం పాదుకాప్రాప్త్యాహృష్టః. ౧. వసిష్ఠఇతి. మంత్రపూజితాః - అమోఘకార్య
విచారనైపుణ్యాత్ పూజితాః. ౨. మందాకినీమితి. సీతారామయో ర్జలక్రీడాదిభిః రమ్యాం మందా
కినీం - రామవివాసత్వేన మహాప్రభావం చిత్రకూటగిరించ - ప్రదక్షిణం కుర్వాణాస్సంతః ప్రాజ్ఞుఖా
యయుః. ౩. పశ్యన్నితి. ద్రుతగతిం విహాయ నానాధాతున్ దృఘాభ్యంపిబన్నివ పశ్యన్
తస్య చిత్రకూటస్య పార్శ్వేన యయా. ౪. అదూరాదితి. చిత్రకూటసౌందర్యదర్శనాకృష్టచిత్తతయా
అదూరాదివ భాసమానం. ౫. సఇతి. భరద్వాజస్య పాదౌ వవంద ఇత్యన్వయః. ౬. తతఇతి.
అపిశబ్దః - ప్రశ్నే - రామేణ కింసమాగతం సంగతం భవతా - రామేణ కృత్యం భవత్ప్రయోజనం కిం
కృతమిత్యర్థః. ౭. ౮. సఇతి. గురుణా వసిష్ఠేన - పితురితి - చతుర్దశవర్షాణి వనేవస్తవ్యమితి కైకేయా
నిమిత్తం కృతా పితుర్యాప్రతిజ్ఞాస్తి - తామేవ పితుః ప్రతిజ్ఞాం తత్త్వతః పాలయిష్యామి త్యబ్రవీ
దితిసంబంధః. ౧౦. ఏవమిత్యాది. హేమభూషితే ఇత్యనేన రామాయ ప్రీత్యాసమర్పయితు మభిన
వతయానిర్తాయ నగరాత్ భరతేనానీతే ఇతిగమ్యతే. యోగక్షేమకరే అపూర్వవస్తులాభో యోగః -

స్వమూర్ధ్ని నిధాయే త్యర్థః. ౧. వసిష్ఠఇతి. మంత్రపూజితాః. అమోఘకార్యవిచారనైపుణ్యేన పూజి
తాః. ౨. మందాకినీమితి. మందాకినీముద్దిశ్య. ౩. పశ్యన్నితి. తస్య చిత్రకూటస్య. ౪. పార్శ్వేన ఉత్తర
పార్శ్వేన. ౫. ౬. ౭. యత్ర యమునాదక్షిణకూలే - ఆతపివ చిత్రకూటస్యాదూరాత్ - ఆనేన యమునా
దక్షిణతటేపిక్వచిద్భరద్వాజాశ్రమఇతిజ్ఞాయతే - ఆతపివాగ్రే - తతస్తేయమునాంతీర్వేచివత్యుతి - సంప్రతి
తత్రస్థితిస్తు రామధీరతయోస్సంవాదం శిష్యద్వారా ఝడితిశ్రోతు మితిబోధ్యం. ౮. ౯. ౧౦. కృత్యం
కర్తవ్యం కృతమపి - అపిప్రశ్నే - కృత్యమేవాహ - రామేణ చేతి. ౧. ౨. సఇతి. గురుణా వసిష్ఠేన *
పితురితి. మమ చతుర్దశవర్షాణి పితుర్యాప్రతిజ్ఞాస్తితి శేషః - మయాచతుర్దశవర్షాణి వనేవస్తవ్యమితి. కైకే
యానిమిత్తం కృతా పితుర్యాప్రతిజ్ఞాస్తి - తామేవ పాలయిష్యామి తత్త్వత ఇతిసంబంధః. ౧౧. పరమ

ప్రాజ్ఞో వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహ, వాక్యజ్ఞో వాక్యకుశలం రాఘవం వచనం మహతే,
 ఏతే ప్రయచ్ఛ సంహృష్టః పాదుకే హేమభూషితే, అయోధ్యాయాం మహా
 ప్రాజ్ఞ యోగక్షేమకరే తవ. ౧౨. ఏవముక్తో వసిష్ఠేన రాఘవః ప్రాజ్ఞుభిస్థితః,
 పాదుకే అధిరుహ్యై తే మమరాజ్యాయ వైదదా. ౧౩. నివృత్తోఽహ మను
 జ్ఞాతో రామేణ సుమహాత్తనా, అయోధ్యామేవ గచ్ఛామి గృహీత్వా పాదుకే
 శుభే. ౧౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభంవాక్యం భరతస్య మహాత్తనః, భరద్వాజ శుభ
 తరం ముని ర్వాక్య మువాచ తం. ౧౫. నైతచ్ఛ్రుతం నరవ్యాఘ్ర శీలవృత్తవ
 తాంవర, యదార్యం త్వయితిషేత్తు నిమ్నే సృష్ట మివోదకం. ౧౬. అమృతస్స
 మహాబాహుః పితౄదశరథ స్తవ, యస్యత్వ మిదృశఃపుత్రో ధర్మజ్ఞో ధర్మవత్సలః.
 ౧౭. తమృషిం తు మహాత్మాన ముక్తవాక్యం కృతాంజలిః, ఆమంత్రయితు మా
 రేభే చరణా వ్రవగృహ్యచ. ౧౮. తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా భరద్వాజం పునః
 పునః, భరతస్తు యయా శ్రీమా నయోధ్యాం సహమంత్రిభిః. ౧౯. యానైశ్చ
 శకత్వైశ్చైవ హయై ర్నాగైశ్చ సాచమూః, పునర్నివృత్తా విస్తీర్ణా భరతస్యా
 నుయాయినీ. ౨౦. తతస్తే యమునాం దివ్యాం నదీం తీర్త్వోర్ధ్విమానినీం, దదృశు
 స్తాంపునస్సర్వే గంగాం శుభజలాం నదీం. ౨౧ తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య
 సహబాంధవః, శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ సనై నికః. ౨౨. శృంగిబేర
 పురాద్భూయ స్త్వయోధ్యాం సందదర్శహ. ౨౩. అయోధ్యాం చ తతోద్ధృ

లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమః - ఏతేపాదుకే ప్రయచ్ఛేతి వసిష్ఠః ప్రత్యువాచహేతి సంబంధః. ౧౨—
 ౧౫. నైతదితి. ఆర్యం క్షేప్తానువర్తనరూపం శ్రేయః - నిమ్నేతటాకాదౌ సృష్టం భృతం. ౧౬. ప్రజా
 మనుప్రజాయసే - తదులేమర్యామృతమితిశ్రుత్యుక్తరీత్యాసత్పుత్రలాభా నృతోపిదశరథః
 అమృత ఇత్యాహ - అమృతఇతి. ౧౭. తమితి. ఆమంత్రయితు మారేభే - వినయేవా మంత్రణా
 ద్యుక్త ఇవస్థిత ఇత్యర్థః. ౧౮. తతఇతి. తతః తదనుజ్ఞానంశరం - అత్ర పునఃపునరిత్యనేన ఏకంప్రద
 క్షిణం నకార్యమిత్యుక్తం - ప్రదక్షిణవిశేషేన ప్రణామస్తు సకృదేవే త్యుక్తంభవతీత్యాచార్యాః -
 కేచిత్తు - ఏకహస్తప్రణామైక ప్రదక్షిణయోరివ ఏకప్రణామస్యాపి నిషిద్ధత్వాత్ - పునఃపునరితివిశేష
 ణస్యా త్రార్థికేవా పూర్వజ్ఞోకాభివాదనబలబద్ధేవా ప్రణామేవ్యన్వయేన నతోపివిరోధ ఇత్యాహుః -
 అయోధ్యాముద్దిశ్యయయా విత్యన్వయః. ౧౯. భరతస్యేన సేనాయా శ్చిత్రకూటాన్నివృత్తిమాహ-
 యానైరితి. ౨౦. భరతమసుసృత్య సేనానుయానప్రకారమాహ-తతఇతి. యమునాంతీర్త్వా గచ్ఛంత

ప్రీతః-సత్యపరిపాలనవిషయ ఇతిశేషః. ౧౦. * ఏతేఇతి. అప్రాప్తస్యప్రాప్తిర్యోగః - ప్రాప్తస్య
 పరిపాలనం క్షేమః. ౧౧. ఏవముక్తః - రామేణేతిశేషః. ౧౨. ౧౩. పాదుకే హేమవికృతే. హేమ్నా
 విచిత్రతయాకృతే - మమ రాజ్యాయ-రాజ్యరక్షాశక్త్యనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః. ౧౩—౧౫. నైతదితి.
 ఆర్యం క్షేప్తానువర్తనరూపం శ్రేయః. ౧౬—౨౦. భరద్వాజాశ్రమాగమనా త్పూర్వమేవ భరతస్య
 సేనాయాశ్చ ఆగమనప్రకార మాహ. తతఇతి. యమునాంతీర్త్వా గచ్ఛంతః తేనర్వేతతో గంగాం
 దదృశు రితిసంబంధః. ౨౧. జలస్యశివత్వంనామ-దర్శనమాత్రేణ సకలపాపాపహంతృత్వం-రమ్యత్వం
 తు మధురత్వం. ౨౨. ౨౩. శృంగిబేరపురాదితి. నిర్గత్యేతిశేషః. ౨౩౪. సారథఇతి. విధ్వస్తారామ

హ్వా పిత్రాభ్రాత్రా వివర్జితాం, భరతో దుగ్ధసంతప్త స్సారథిం చేదమబ్రవీత్.
 ౨౩౪. సారథే పశ్య విధ్వస్తా సాయోధ్యా న ప్రకాశతే, నిరాకారా నిరానందా
 దీనా ప్రతిహతస్వరా. ౨౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే -
 త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

స్నిగ్ధగంభీరఘోషేణ స్యందనేనో పయా నృభుః, అయోధ్యాం భరతః
 క్షిప్రం ప్రవివేశ మహాయశాః. బిడాలోలూకచరితా మాల్దీననరవారణాం, తిమి
 రాభ్యాహతాం కాళీ మప్రకాశాం నిశామివ. రాహుశత్రోః ప్రియాం పత్నీం
 శ్రియా ప్రజ్వలితప్రభాం, గ్రహేణాభ్యుత్థితేనై కాం రోహిణీమివ పీడితాం.
 అల్పౌష్ణ్యక్షుబ్ధసలిలాం ఘర్హోత్తప్తవిహంగమాం, లీనమీనరుషగ్రాహం కృశాం గిరిన
 దీమివ. విధూమామినహేమాభా మధ్వరాగ్నే సముత్థితాం, హవిరభ్యుక్షితాం
 పశ్చాచ్ఛిఖాం విప్రశయంగతాం. విధ్వస్తకవచాం రుగ్ధగజవాజిరథధ్వజాం, హత
 ప్రవీరా మాపన్నాం చమూమివ మహాహవే. సఫేనా సస్వనా భూత్వా సాగరస్య
 సముత్థితాం, ప్రశాంతమారుతోద్ధూతాం జలోర్జిమివ నిస్స్వినాం. త్యక్తాం యజ్ఞా
 యుధై స్సర్వైరభిరూపైశ్చ యాజకైః, సుత్యాకాలే వినిర్వృత్తే వేదిం గతరవా
 మివ. గోష్ఠమధ్యేస్థితా మూర్తా మచరంతీం తృణం నవం, గోవృషేణ పరిత్యక్తాం

తస్తేసర్వే గంగాదదృశు రితిసంబంధః. ౨౨. ౨౩౪. సారథిఇతి. నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా.
 ౨౪౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యా
 కాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

పూర్వసర్గాంతిమల్లోక్లోక్తం విస్తరేణదర్శయతి చతుర్దశోత్తరశతతమే - స్నిగ్ధగంభీర ఘోషే
 ణేత్యాది. ఉపయాన్ సమీపమాగచ్ఛత్. బిడాలేతి. కాళీం కృష్ణపక్షసంబంధినీం * రాహుశత్రో
 రితి. రాహుశత్రో శ్చంద్రస్య. విధూమామితి. హవిరభ్యుక్షితాం దధ్యాదిహవిషా అభ్యుక్షితాం
 శిఖాం ప్రవర్గోల్లితజ్వాలాం త్యక్తామితి యజ్ఞాయుధైః స్ఫాప్యదిభిః. సుత్యాకాలే సుత్యాదివసే.
 గోష్ఠమధ్యితి. అచరంతీ మభక్షయంతీం. ప్రభాకరాద్యైరితి. ప్రభాకరాద్యైః - పద్మరాగాద్యైః
 పుష్పనద్ధామితి. వసంతాంతే గ్రీష్మే - ద్రుతదావాగ్ని విప్లుష్టాం వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం.
 సమ్మాధనిగమామితి. సమ్మాధనిగమాం జనసంచారరహితమార్గాం - నిగమో నిశ్చయే దేవే పురే
 పథి వణిక్పథ ఇతి వైజయంతీ. సంక్షిప్తవివణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంకుచితనిషద్యాం చ.

యోగజదుఃఖేనపీడితేత్యర్థః - నిరాకారా నిర్గతశోభనాకారా. ౨౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
 తాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాయాం - త్రయో
 దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

స్నిగ్ధేతి. ఉపయాన్ సమీపం గచ్ఛత్. బిడాలేతి. కాళీం కృష్ణపక్ష సంబంధినీం రాహు
 శత్రోః శ్చంద్రస్య. విధూమామితి. హవిరభ్యుక్షితాం-దధ్యాది హవిషా భ్యుక్షితాం శిఖాం ప్రవర్గోల్లి
 తితశిఖాం త్యక్తామితి. యజ్ఞాయుధైః స్ఫాప్యదిభిః-సుత్యాకాలే యోగసమాప్తిదివసే. గోష్ఠేతి. అచ
 రంతీం అభక్షయంతీం-గవాంపత్తిం గవాంపక్షిమివేత్యర్థః ప్రభాకరేతి ప్రభాకరః పద్మరాగః ఆద్యో
 యేషాంతైః - మణిభిః నాయకమణిభిః పుష్పేతి. వసంతాంతే వసంతమధ్యే - పుష్పనద్ధాం

గవాం పత్తిమివోత్సుకాం. ప్రభాకరాదై స్సుస్నిద్ధైః ప్రజ్వలద్భిరివోత్తమైః,
వియుక్తాం మణిభిర్జ్వాలై స్సర్పవాం ముక్తావలీమివ. సహసా చలితాం స్థానా
న్తపీంపుణ్యక్షయాద్గతాం, సంహృతద్యుతివిస్తారాం తారామివదివశ్చ్యుతాం.
పుష్పనద్ధాం వసంతాంతే మత్తభ్రమరనాదితాం, ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం క్లాం
తాంవనలతామివ. సమ్మూఢనిగమాం స్తబ్ధాం సంక్షిప్తవిపణాపణాం, ప్రచ్ఛన్న
శశినక్షత్రాం ద్యామివాంబుధరైర్వృతాం. క్షీణపానోత్తమైర్భిన్నైశ్శరాలై
రభిసంవృతాం, హతశౌండామివాకాశే పానభూమి మసంస్కృతాం వృక్షభూమి
తలాం నిమ్నాం వృక్షపాత్రై స్సమావృతాం, ఉపయుక్తోదకాం భగ్నాం ప్రపాం
నిపతితామివ. విపులాం వితతాంచైవ యుక్తపాశాం తరస్వినాం, భూమా బాణై
ర్వినిష్కృతాం పతితాం జ్యామివాయుధాత్. సహసా యుద్ధశౌండేన హయారో
హేణ వాహితాం, నిక్షిప్తభాండా ముత్సృష్టాం కిశోరీమివ దుర్బలాం. శుష్క
తోయాం మహామతై స్త్రీః కూర్తైశ్చ బహుభిర్వృతాం, ప్రభిన్నతటవిస్తీర్ణాం
వాపీమివ హృతోత్పలాం. పురుషస్యాప్రహృష్టస్య ప్రతిషిద్ధానులేపనాం, సంతప్తా
మివ శోకేన గాత్రయష్టి మభూషణాం. ప్రావృషి ప్రవిగాఢాయాం ప్రవిష్టస్యా
భ్రమండలం, ప్రచ్ఛన్నాం నీలజీమూతైర్భాస్కరస్య ప్రభామివ. ౨౦. భరతస్తు
రథస్థస్త్వ శ్రీమాన్ దశరథాత్మజః. వాహాయంతం రథశ్రేష్ఠం సారథిం వాక్య

క్షీణపానోత్తమైరితి. క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమధూత్తమైః - శరాలైః చషకాకారైః - హతశౌండాం
హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృతప్రదేశే. వృక్షభూమితలామితి. వృక్షభూమితలాం - విదీర్ణ
భూమితలాం - వృక్షపాత్రైః భిన్నపాత్రైః. విపులామితి. వితతాం అటసీద్వయవ్యాప్తాం - ఆరో
పితా మితియావత్ - యుక్తపాశాం యుక్తరజ్జుం - తరస్వినాం వీరాణాం - బాణైః వినిష్కృతాం -
భిన్నామితి యావత్ - ఆయుధాత్ ధనుషః. సహసేతి. యుద్ధశౌండేన అహవసమర్థేన - నిక్షిప్త
భాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం - ఉత్సృష్టాం వాహనానర్థాం - కిశోరీం బాలబడబాం. ప్రావృ
షీతి. ప్రవిగాఢాయాం ప్రవృద్ధాయాం - భాస్కరస్య ప్రభామివ స్థితాం - ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా
మయోధ్యాం ప్రవివేశేతిపూర్వేణాన్వయః. ౨౦. ౨౧. కిన్న్వితి. కిన్నభిలు - అహో కష్టంజాత

పుష్పపేతాం - ద్రుతదావాగ్నివిప్లుష్టాం - వేగవద్దావాగ్నినా ఈషద్దగ్ధాం. సమ్మూఢేతి. సమ్మూఢ
నిగమాం సమ్మూఢః జనరహితః నిగమః పంథా యస్యాం తాం - 'నిగమో నిశ్చయే వేదే పురే
పథి వణిక్పథ' ఇతి వైజయంతీ, సంక్షిప్తవిపణాపణాం సంకుచితవిక్రయాం సంచితనిషద్యాం చ.
క్షీణేతి. క్షీణపానోత్తమైః క్షీణమద్యోత్తమైః - హతశౌండాం హతమత్తజనాం - ఆకాశే అనావృత
ప్రదేశే - శరాలై శ్చషకాకారైః వృక్షభూమితలాం విదీర్ణభూమితలాం - వృక్షపాత్రైః భిన్న
పాత్రైః. విపులామితి. వితతాం ధనుషిసమారోపితాం - యుక్తపాశాం బద్ధరజ్జుం కోటిద్వయబంధ
నార్థం జ్యాయా ఆద్యంతయోః ద్వౌపాశౌస్తః - తరస్వినాం - వీరాణాం బాణై ర్వినిష్కృతాం
భిన్నాం ఆయుధాత్ ధనుషః. సహసేతి. యుద్ధశౌండేన - నిక్షిప్తభాండాం అవరోపితాశ్వభూషాం -
కిశోరీం బాలశ్వాం. ప్రవిగాఢాయాం నిబిడాయాం ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా మయోధ్యాం ప్రవివేశేతి

మబ్రవీత్. ౨౧. కిన్ను ఖల్వ ద్యగంభీరో మూర్ఛితో ననిశమ్యతే, యథాపురమ
యోధ్యాయాం గీతవాదిత్రనిస్స్వనః. ౨౨. వారుణీమదగంధశ్చ మాల్యగంధశ్చ
మూర్ఛితః, ధూపితాగరుగంధశ్చ సప్రవాతి సమంతతః. ౨౩. యానప్రవరఘోషశ్చ
స్నిగ్ధశ్చ హయనిస్వనః, ప్రమత్తగజనాదశ్చ మహంశ్చ రథనిస్స్వనః, నేదానీంశ్రూ
యతేపుర్యా మస్యాం రామేవివాసితే. ౨౪. చందనాగరుగంధాంశ్చ మహార్థాశ్చ
నవస్రజః, గతేహికామే తరుణా స్సంతప్తా నోపభుంజతే. ౨౫. బహిర్యాత్రాం
నగచ్ఛంతి చిత్రమాల్యధరా నరాః, నోత్సవా స్సంప్రవర్తంతే రామశోకార్దితే
పురే. ౨౬. సహనూనం మమభ్రాత్రా పురస్యాస్య ద్యుతిర్గతా, నహి రాజత్య
యోధ్యేయం సాసారేవా ర్జునీక్షపా. ౨౭. కదానుఖలు మేభ్రాతా మహాత్మ
వ ఇవాగతః, జనయిష్యత్యయోధ్యాయాం హర్షం గ్రీష్ట ఇవాంబుదః. ౨౮.
తరుణై శ్చారువేషైశ్చ నరై ర్ఘన్నతగామిభిః, సంపతద్భి రయోధ్యాయాం నాభి
భాంతి మహాపథాః. ౨౯. ఏవం బహువిధం జల్పక వివేశ వసతిం పితుః, తేనహీ
నాం నరేంద్రేణ సింహహీనాం గుహామివ. ౩౦. తదా తదంతగపుర ముజ్జితప్ర
భం సురై రివోత్సృష్ట మభాస్కరందినం, నిరీక్ష్య సర్వంతు వివిక్త మాత్మవాక్

మిత్యర్థః. ౨౨. వారుణీమదగంధఇతి. వారుణీమదగంధః- వారుణ్యాః మదోత్పాదకోగంధ ఇత్యర్థః.
౨౩-౨౬. సహేతి. సాసారా - వేగవద్వృష్టిసహితా - ఆసార స్స్యాత్ ప్రసరణే వేగవృష్టా
సుహృద్బల ఇతి వైజయంతీ. అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ. ౨౭. కదాన్వీతి. మహాత్మవః గ్రీష్టే
అంబుదఇవచ అయోధ్యాయాం కదా మేభ్రాతా హర్షంజనయిష్యతీతిసంబంధః. ౨౮. తరుణైరితి.
ఉన్నతగామిభిః - సగర్వగమనై రిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః. ౨౯. ఏవమితి. ఏవంబహు
విధంజల్ప నితిపాతః. ౩౦. తదేతి. సురై రుత్సృష్టం అభాస్కరం దినమివ ఉజ్జితప్రభం అంతః
పురం నిరీక్ష్యేతి సంబంధః - వివిక్తం విజనం - 'వివిక్తాపూతవిజనా' విత్యమరః. పురాకిల దేవాసుర
యుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునా చ భానుః పాతతః - తదానీం కియాక్ కాలా
దివారాత్ర విభాగ రహితోఽభూత్ - తతఃపరం బ్రహ్మనియోగా దత్రి స్వతేజసా సప్తరాత్రం
సూర్యాధిపత్యం చకారేతిపారాణికికథా-అగ్నిస్వతేజసేతిపాతాంతరం. ౩౧. ఇతి శ్రీగోవింద

పూర్వేణ సంబంధః. ౨౦-౨౧. వారుణీమదగంధః వారుణ్యామదోత్కటోగంధ ఇత్యర్థః. ౨౬. సహేతి. సాసారా వేగవద్వృష్టిసహితా అర్జునీ శుక్లపక్షసంబంధినీ. తి. అర్జునీ శారదీ. ౨౭. కదాన్వీతి. మహాత్మవః గ్రీష్టే అంబుదఇవచ - అయోధ్యాం యదామేభ్రాతా హర్షంజనయిష్య
తీతిసంబంధః. ౨౮. తరుణైరితి. ఉన్నతగామిభిః సగర్వగమనై రిత్యర్థః - మహాపథాః రాజమార్గాః.
తి. ఉన్నతగామిభిః సంతోషాదుద్ధతగామిభిః. ౨౯. ౩౦. తదితి. ఉజ్జితప్రభం అంతఃపురం నిరీ
క్ష్యేతి సంబంధః - సురై రివోత్సృష్ట మభాస్కరం దినమిత్యత్రైవం శ్రూయతే - పురాకిల దేవాసుర
యుద్ధే అసురై ర్దేవాః పరాజితాః - స్వర్భానునాచ భానుఃపాతతః - తదానీం కియాక్ కాలా
దివారాత్ర విభాగరహితోఽభూత్ - తతఃపరం బ్రహ్మనియోగా దత్రిః సప్తరాత్రం సూర్యాధి
పత్యంచకారేతి పారాణికికథా. తి. దేవై రుత్సృష్టం భాస్కరహీనం దినం కవికల్పిత మత్రోపమాన

ముమోచ బాష్పం భరత స్సదుగళితః. 3౧౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆయోధ్యాకాండే - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

తతోనిక్షిప్య మాత్యూప్స ఆయోధ్యాయాం దృఢవ్రతః, భరతశ్శోకసంతప్తో గురూ నిదమథాబ్రవీత్. ౧. నందిగ్రామం గమష్యామి సర్వా నామంత్రయేద్యవః, తత్ర దుగళిమిదం సర్వం సహిష్యే రాఘవం వినా. ౨. గతశ్చహి దివం రాజా వనస్థశ్చ గురుర్తమ, రామంప్రతీక్షే రాజ్యాయ సహిరాజా మహాయథాః. 3. ఏతచ్ఛ్రుత్వా శుభంవాక్యం భరతస్య మహాత్మనః, అబ్రువన్తంత్రీణ స్సర్వే వసిష్ఠశ్చ పురోహితః. ౪. సుభృశం క్లాఘనీయం చ యదుక్తం భరత త్వయా, వచనం భ్రాతృపాతృల్యా దనురూపం తవైవతత్. ౫. నిత్యం తే బంధులుబ్ధస్య తిష్ఠతో భ్రాతృసౌహృదే, ఆర్యమార్గం ప్రవన్నస్య నానుమన్యేత కః పుమాన్. ౬. మంత్రీణాం వచనం శ్రుత్వా యథాభిలషితం ప్రియం, అబ్రవీత్సారథిం వాక్యం రథోమే యుజ్యతామితి. ౭. ప్రహృష్టవదన స్సర్వామాత్యూ సమభివాద్యసః, ఆరురోహ రథం శ్రీమాన్ శత్రుఘ్నేన సమన్వితః. ౮. ఆరుహ్య చ రథం శీఘ్రం శత్రుఘ్నభరతా వృథా, యయతుః పరమప్రీతౌ వృతౌ మంత్రీపురోహితౌ. ౯. అగ్రతో గురవస్తత్ర వసిష్ఠప్రముఖా ద్విజాః, ప్రయయుః ప్రాజ్ఞుఖాస్సర్వే నందిగ్రామాయతోభవేత్. ౧౦. బలంచ తదనాహూతం గజాశ్వరథసంకులం, ప్రయయా భరతేయాతే సర్వే చ పురవాసినః. ౧౧. రథస్థ స్సహిధర్తాత్తా భరతో భ్రాతృవత్సలః, నందిగ్రామం యయా తూర్ణం శిరస్యాథాయ పాదుకే. ౧౨. తతస్తు భరతః క్షీప్రం నందిగ్రామం ప్రవిశ్యసః, అవతీర్య రథాత్తూర్ణం గురూ నిదమువాచహ.

రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాభ్యాసే - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ భరతస్య నందిగ్రామేస్థిత్యా రాజ్యపరిపాలనం పంచదశోత్తరశతతమే - తత ఇత్యాదినా, ౧. నందిగ్రామమితి. రాఘవంవినాదుగళిం - రాఘవంవినా ప్రాప్తం దుగళిం. ౨-౪. సుభృశమితి. సుభృశం క్లాఘనీయంచేతిపాఠః - సదృశమితిపాఠే కులస్యసదృశ మిత్యర్థః. ౫. నిత్యమితి. నానుమన్యేత - వచనమితిశేషః. ౬. ౭. ప్రహృష్టవదనఇతి. సమ్యక్. ౮. ౯. అగ్రతోగురవస్తత్రనందిగ్రామాయతోభవ దితిపాఠః. ౧౦-౧౨. నందిగ్రామంయయాతూర్ణంశిరస్యాథాయపాదుకే ఇత్యతఃపరం - తతస్తుభరతః క్షీప్రంనందిగ్రామంప్రవిశ్యసః, అవతీర్యరథాత్తూర్ణంగురూనిదమువాచహేతి మితికతకః. 3౧౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. నందిగ్రామమితి. రాఘవంవినాదుగళిం - రాఘవంవినాప్రాప్తం దుగళిం - రామవిక్లేపజనితదుగళి మితియావత్ - సుభృశం క్లాఘనీయంచేతిపాఠః-సదృశంక్లాఘనీయ మితిపాఠే కులస్యసదృశ మిత్యర్థః. ౨-౫. నిత్యమితి. ఆర్యం శ్రేష్ఠం నానుమన్యేత - తవవచన మితిశేషః. ౬.

౧౩. ఏతద్రాజ్యం మమభ్రాత్రా దత్తం సన్న్యాసవత్స్వయం, యోగక్షేమవహేచేమేపాదుకే హేమభూషితే. ౧౪. భరత శ్శిరసాకృత్వా సన్న్యాసంపాదుకే తతః, అబ్రవీద్దుగ్ధసంతప్త స్సర్వం ప్రకృతిమండలం. ౧౫. ఛత్రంధారయత క్షీప్రమార్యపాదా విమకామతౌ, ఆభ్యాం రాజ్యేస్థితో ధర్మః పాదుకాభ్యాం గురోర్త్వమ. ౧౬. భ్రాత్రాహి మయిసన్న్యాసో నిక్షిప్త స్సౌహృదా దయం, తమిమంపాలయిష్యామి రాఘవాగమనంప్రతి. ౧౭. క్షీప్రం సంయోజయిత్వాతు రాఘవస్య పునస్స్వయం, చరణౌ తౌతురామస్య ద్రక్ష్యామి సహపాదుకౌ. ౧౮. తతో నిక్షిప్తభారోఽహం రాఘవేణ సమాగతః, నివేద్యగురవేరాజ్యం భజిష్యేగురువృత్తితాం. ౧౯. రాఘవాయచ సన్న్యాసం దత్వేమే వరపాదుకే, రాజ్యంచేదమయోధ్యాంచ ధూతపాపా భవామిచ. ౨౦. అభిషిక్తేతుకాకుత్స్థేప్రహృష్టముదితేజనే, ప్రీతిర్త్వమయశశ్చైవ భవేద్రాజ్యా చ్చతుర్థణం ౨౧. ఏవంతువిలపన్ దీనోభరతస్స మహాయశాః, నందిగ్రామేఽకరోద్రాజ్యం దుగ్ధితో మంత్రిభిస్సహ. ౨౨. సవల్కలజటాధారీ మునివేషధరః ప్రభుః, నందిగ్రామేఽవసద్వీరస్సనై న్యోభరతస్తదా. ౨౩. రామాగమనమాకాంక్షన్ భరతో భ్రాతృవత్సలః, భ్రాతుర్వచనకారీచ

శ్లోకః. ౧౩. మాతృపరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతిజనవాదో మాభూదితి ధియా పదతి - ఏతదిత్యాదినా. సన్న్యాసవత్ సమ్యజ్నిక్షిప్తద్రవ్యమివ. అనేనాన్యూనతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవద్దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి స్వస్యనాస్తీతిదర్శయతి - యోగక్షేమవహేచేతి. ౧౪. భరతఇతి. సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్యేన న్యస్తే పాదుకే. ౧౫. ఛత్రమితి. ఛత్రమిత్యేత చ్చామరాదీనా ముపలక్షణం - ఆతపివ ధారయతేతిబహువచనం - ఆర్యపాదాభేదభావనయా పాదుకయోరిమావితిపుల్లింగనిర్దేశః - పాదుకాభ్యామితిహేతౌ తృతీయా. ౧౬. భ్రాత్రేతి. అయంసన్న్యాసః పాదుకారూపప్రతినిధిః - పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి. ౧౭. ౧౮. తతఇతి. రాఘవేణ సమాగత స్సంగతః గురవేరాజ్యంనివేద్య రామాయరాజ్యంప్రత్యర్ప్య తతః గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామిత్యర్థః. ౧౯. రాఘవాయేతి. ధూతపాప ఇత్యత్ర పాపశబ్దేన కైకేయానిమిత్త మయశ ఉచ్యతే. ౨౦. అభిషిక్త ఇతి. ప్రహృష్టముదితే - ప్రహృష్టః పులకితగాత్రః - ముదితః సంజాతమానసహర్షః. ౨౧-౨౩.

౧౩. మాతృపరవ్యాజేన పిత్రా దత్తం రాజ్యం భరతః కరోతీతిజనావవాదో మాభూదిత్యాహ. ఏతదితి సన్న్యాసవత్ సమ్యజ్నిక్షిప్తద్రవ్యమివ - అనేన ఆన్యూనతయా ప్రత్యర్పణీయత్వం ధ్వన్యతే - నిక్షేపవత్ దత్తస్య రాజ్యస్య రక్షణాదిస్వాతంత్ర్యమపి - స్వస్యనాస్తీతిదర్శయతి. యోగక్షేమవహేచేతి. ౧౪. భరతఇతి. సన్న్యాసం పాదుకే స్వప్రతినిధిత్యేన న్యస్తపాదుకే ఛత్రమిత్యేత చ్చామరాదీనా ముపలక్షణం - మమగురో రాభ్యాం - పాదుకాభ్యాం రాజ్యేధర్మస్థిత ఇతిసంబంధః. ౧౬. భ్రాత్రేతి. అయంసన్న్యాసః పాదుకాప్రతినిధిః - తం పాదుకాప్రతినిధిం పాలయిష్యామి రక్షిష్యామి. ౧౭. ౧౮. తత ఇతి. రాఘవేణ సమాగత స్సంగతః. గురవే రామాయ రాజ్యం నివేద్య ప్రత్యర్ప్య - గురువృత్తితాం భజిష్యే - పితరీవ శుశ్రూషాం కరిష్యామిత్యర్థః. ౧౯. రాఘవాయేతి. సన్న్యాసం వరపాదుకే రామప్రతినిధిరూపశ్చైవపాదుకే - రాజ్యమయోధ్యాంచ దత్వా - ధూతపాపాభవామితి సంబంధః. ౨౦. అభిషిక్త ఇతి. హృష్టే పులకితగాత్రే ముదితే సంజాతమాన

ప్రతిజ్ఞాపారగ స్తథా, పాదుకే త్వభిషిచ్యాథ నందిగ్రామే ౭వసత్తదా, భరతి శ్శాసనంసర్వం పాదుకాభ్యాం న్యవేదయత్. ౨౧. తతస్తు భరతశ్రీమా నభిషిచ్యార్యపాదుకే, తదధీన స్తదా రాజ్యం కారయామాస సర్వదా. ౨౨. తదాహి యత్కార్యముపై తికించి దుపాయనం చోపహృతం మహర్ష్యం, స పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య చకార పశ్చాద్భరతో యథావత్ ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

ప్రతిప్రయాతే భరతే వసన్రామ స్తపోవనే, లక్షయామాస సోద్యేగ మథాత్సుక్యం తపస్వినాం. ౧. యే తత్ర చిత్రకూటస్య పురస్తా తాపసాశ్రమే, రామ రామాగమనమాకాంక్షన్నిత్యాది. పాదుకాభ్యాం-న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౧. తతస్త్వీతి. ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య - రాజ్యాభిషేకమార్యపాదుకయోః కృత్యేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః. ౨౨. తదేతి. తదా పాదుకేపురస్కృత్య రాజ్యపాలనసమయే-ఉపాయన ముపగ్రహ్య ముపహర ఇత్యమరః. తనిష్ఠోక్తి. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం - ఉపాయన మిత్యత్ర యదిత్యనువర్తతే - ఉపాయనం పత్రఫలపుష్పాదికం - పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్యేత్యనేన ప్రతిదినం పాదుకాగ్చ్ఛ తన్నివేదితస్వీకారశ్చ ధ్వన్యతే-యథావచ్చకారేతిహవ్యకవ్యాదిషు వినియోగో వ్యజ్యతే. ౨౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-పీతాంబరాఖ్యానే-పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామస్య చిత్రకూటాన్నిర్గమనం షోడశోత్తరశతతమే-ప్రతిప్రయాత ఇత్యాది. సోద్యేగం సభయం - ఔత్సుక్యం ఆశ్రమాంతరగమనాభిలాషం - లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభి రితిశేషః. ౧. యఇతి. పురస్తాత్ పూర్వం - చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యేనిరతాః తానుత్సుకా నలక్షయత్-రామఇత్యనుషంగః. ౨. నయనైరితి. రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య - సహర్షే. ౨౩. భరతఇతి. సర్వం శాసనం సర్వం కృత్య మిత్యర్థః - న్యవేదయత్ విజ్ఞాపయామాస. ౨౧. తతఇతి. ఆర్యపాదుకే అభిషిచ్య-రాజ్యాభిషేక మార్యపాదుకయోః కృత్యేత్యర్థః - తదధీనః పాదుకాపరతంత్రః. ౨౨. తదాహితి. యత్కార్యం రాజ్యపరిపాలనకృత్యం యదుపాయనం పత్ర పుష్పఫలాదికం పాదుకాభ్యాం ప్రథమం నివేద్య - పశ్చాద్భరతో యథావచ్చకార సర్వంకృత్యమితిశేషః. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - అయోధ్యా కాండవ్యాఖ్యానాం - పంచదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

ప్రతిప్రయాతఇతి. సోద్యేగం సభయం - ఔత్సుక్యం - ఆశ్రమాంతరగమనాత్సుక్యం-లక్షయామాస - ఇంగితాకారాదిభి రితిశేషః. ౧. యఇతి. పురస్తాత్ పూర్వం చిత్రకూటస్య తాపసాశ్రమే రామమాశ్రిత్య యేనిరతాః - తానుత్సుకా గమనోత్సుకానలక్షయత్ - రామ ఇత్యనుషంగః. * తి. అత్రే దంబోధ్యం-జ్యేష్ఠమాసే భరతస్య చిత్రకూటం ప్రతి ప్రస్థానం-ఆగ్రే షర్మాసన్నిహితత్వేన కార్తిక్యంతం చిత్రకూటేవాసో రామస్య తదనంతరం తాపసాత్సుక్యలక్షణం - నతు భరతనిపుత్యనంతరమేవేతి - అతనివ పాద్యే భరతస్యాయోధ్యాం ప్రతినిపుత్యనంతరం రాఘవశ్చిత్రకూటాద్రాసానుజౌరమతస్త్రియా కదాచిదంకేవైదేహ్యనిద్రాణేరఘునందనే, వింద్రః కాకస్సమాగమ్యజా

మాశ్రిత్య నిరతా స్తానలక్షయ దుత్సుకాః. ౨. నయనై ర్భృకుటీభిశ్చ గామం
నిర్దిశ్య శంకితాః, అన్యోన్య ముపజల్పంత శ్శనై శ్శక్తు ర్మిథఃకథాః. ౩. తేషా
మాత్సుక్యమాలక్ష్య రామస్త్వాత్త నిశంకితః, కృతాంజలి రువాచేద మృషింకుల
పతిం తతః. ౪. నకచ్చి ద్భగవత్కించి త్పూర్వవృత్త మిదమ్మయి, దృశ్య తే వికృతం
యేన విక్రియంతే తపస్వినః. ౫. ప్రమాదా చ్చురితం కచ్చి త్కించి న్నా వరజ
స్యమే, లక్ష్మణస్య ర్షిభిర్దృష్టం నానురూప మివాత్తనః. ౬. కచ్చి చ్చుశూషమా
ణావ శ్శుశూషణపరా మయి, ప్రమాదాభ్యుచితాం వృత్తిం సీతాయుక్తం నవ
ర్తతే. ౭. అథ ర్షిర్జరయావృద్ధ స్తపసాచ జరాంగతః, వేపమానఇవోవాచ రామం
భూతదయాపరం. ౮. కుతః కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణాభిర తే స్తథా, చలనం
తాత వై దేహ్య స్తపస్విషు విశేషతః. ౯. త్వన్నిమిత్త మిదం తావ త్తాపసాన్
ప్రతివర్తతే, రక్షోభ్య స్తేనసంవిగ్నాః కథయంతి మిథఃకథాః. ౧౦. రావణావరజః
కచ్చి త్తరోనామే హ రాక్షసః, ఉత్పాట్య తాపసాన్సర్వాన్ జనస్థాననికేతనాన్,
ధృష్టశ్చ జితకాశీచ నృశంసః పురుషాదకః, అవలిప్తశ్చ పాపశ్చ త్వాంచ తాత

మిథః రహస్యే - మిథో౨ న్యోన్యరహస్యయో రితివైజయంతీ. ౩. తేషామితి. ఆత్మని శంకితః స్వ
స్తిన్ సంజాతశంకః. ౪. నకచ్చిదితి. హేభగవత్ మయి పూర్వవృత్తం వికృతం నదృశ్యతేకచ్చిత్ -
యేన తపసినో విక్రియంతే - ఇదంకించిత్ కిమిదమిత్యర్థః. ౫. ప్రమాదాదితి. ప్రమాదాత్
అనవధానాత్ - మేఅవరజస్య లక్ష్మణస్య - ఆత్మనో నానురూపమివ కించిచ్చురితం ఋషిభి ర్దృష్టం
నకచ్చి దితిన్వయః. ౬. ౭. అథేతి. తపసాచ జరాంగతః - సుదీర్ఘతపా ఇత్యర్థః. ౮. కుతఇతి.
కల్యాణసత్త్వాయాః - కల్యాణస్వభావాయాః - 'సత్వో స్త్రీ జంతుషు క్షీ బోవ్యవసాయే పరాక్రమే,
ఆత్మభావే సిశాచాదౌ ద్రవ్యే సత్తాస్వభావయో' రితివైజయంతీ. ౯. త్వన్నిమిత్తమితి. త్వన్నిమిత్తం
త్వత్తోహేతోః - రక్షోభ్య స్సమాగతం ఇదం వక్ష్యమాణముపద్రవజాతం తాపసాన్ ప్రతివర్తతే
తేన రక్షస్సంజాతోపద్రవేణ సంవిగ్నాః తాపసాః మిథఃరహసి కథాః రక్షోవిషయినీః తదుపద్రవ
విషయినీశ్చ కథయంతి. తాపివాహ - రావణావరజ ఇత్యాదినా. శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం.
ఉత్పాట్య ఉత్థాయ - నిష్కాస్యే తియావత్ - జితేన జయేన కాశతే ప్రకాశత ఇతిజితకాశీ -

నకీంవీక్ష్యకాముక ఇత్యాదిగ్రంథసందర్భేణ చిత్రకూటే చిరకాలవాస ఏవోక్తః. ౨. నయనైరితి.
రామం నిర్దిశ్య ప్రదర్శ్య - మిథః రహస్యే. ౩. తేషామితి. ఆత్మని శంకితః స్వస్తిన్ సంజాతశంకః.
౪. నకచ్చిదితి. హేభగవత్ మయిపూర్వవృత్తం నదృశ్యతేకచ్చిత్ - వికృతం దృశ్యతేకచ్చిత్ -
యేన వికృతేన వికారేణ తపస్వినః విక్రియంతే - ఇదంకించిత్ కిమిదమితియోజనా. ౫. ప్రమా
దాదితి. ప్రమాదా దనవధానాత్ - మే అవరజస్య లక్ష్మణస్యా త్తనో నానురూప మిహచరితం
దృష్టంకచ్చి దితియోజనా. ౬—౮. కుతఇతి. కల్యాణసత్త్వాయాః కల్యాణస్వభావాయాః. ౯. త్వన్ని
మిత్తమితి. త్వన్నిమిత్తం త్వత్తోహేతోః-రక్షోభ్య ఇదం రక్షోభ్యస్సమాగతం వక్ష్యమాణ ముపద్రవ
జాతం. ౧౦. రావణావరజఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. జితకాశీ జితేనజయేన కాశతేప్రకా
శత ఇతితథా - యద్వాజితకాశీ జితాహవః - ఖరః తాపసా నుత్పాట్య తాపసాన్ నిష్కాస్య
త్వాంచ నమృష్యతే-అత్ర తవావస్థానం నసహత ఇత్యర్థః. ౧౧. ౧౨. త్వమితి. విప్రకుర్వంతి-అపకు

నమృష్యతే. ౧౨. త్వం యదాప్రభృతిహ్యస్మిన్నాశ్రమే తాతవర్తసే, తదాప్రభృతి రక్షాంసి విప్రకుర్వంతి తాపసాః. ౧౩. దర్శయంతి హి బీభత్సైః కూరైర్భీషణకై రపి, నానారూపై ర్విరూపై శృరూపై ర్వికృతదర్శనైః. ౧౪. అప్రశస్తై రశుచిభి స్సంప్రయోజ్యచ తాపసాః, ప్రతిఘ్నంత్యపరాక్షిప్తమనార్యాః పురతస్థితాః. ౧౫. తేషు తేష్వా శ్రమస్థానేష్వబుద్ధమవలీయ చ, రమంతే తాపసాంస్తత్ర నాశయంతో ల్పచేతసః. ౧౬. అపక్షిపంతి స్రుగ్భాండా నగ్నీన్ సంచంతి వారిణా, కలశాంశ్చ ప్రమృద్నంతి హవనే సముపస్థితే. ౧౭. తైర్ద్వరాత్తభి రామృష్టా నాశ్రమాన్ ప్రజిహాసవః, గమనాయా న్యదేశస్య చోదయంత్యృషయోఽద్యమాం. ౧౮. తత్పురా రామశారీరా ముపహింసాం తపస్విషు, దర్శయంతి హి దుష్టాస్తే త్యక్త్యామ ఇమమాశ్రమం. ౧౯. బహుమూలఫలం చిత్ర మతిదూరాదితోవనం, పురాణాశ్రమమేవాహం శ్రయిష్యే సగణః పునః. ౨౦. ఖరస్త్యయ్యపిచా యుక్తం పురాతాత ప్రవర్తతే, సహస్తాభి రితోగచ్ఛ యదిబుద్ధిః ప్రవర్తతే. ౨౧. సకశత్రస్య నసందేహో నిత్యంయత్తస్య రాఘవ, సమర్థస్యాపిహిసతో వాసో దుగ్ధమిహాద్యతే. ౨౨. ఇత్యుక్తవంతం రామ స్తం రాజపుత్ర స్తపస్వినం, నశశాకో త్తరైర్వాక్యై రవరోద్ధుం సముత్సుకః. ౨౩. అభినంద్య సమాపృచ్ఛ్య

యద్వా జితాహవః - జితకాశీ జితాహవ ఇతిహాలాయుధః. త్వమితి. విప్రకుర్వంతి అపకుర్వంతి. బీభత్సైః జుగుప్సితైః కూరైః - భీషణకైః నానారూపైః అనేకప్రకారైః - విరూపైః లోక విలక్షణసంస్థానైః - వికృతదర్శనైః వికృతదృష్టిభిః - రూపై శృరీరైః దర్శయంతి. భయమితి శేషః. ౧౪. అప్రశస్తైరితి. అప్రశస్తైః అశుభైః - అశుచిభిః - అశుచిద్రవ్యైః - సంప్రయోజ్య. ౧౫. తేషు తేష్వితి. అబుద్ధం అవిదితంయథా భవతి తథా - అవలీయ సలీయ - రమంతే విహరంతి - అల్పచేతసః క్షుద్రబుద్ధయః. ౧౬. అపక్షిపంతి. హవనే సముపస్థితే హోమకర్తణి ప్రవృత్తే. ౧౭. తైరితి. ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హతుమిచ్ఛవః. ౧౮. తదితి. పురా దర్శయిష్యంతి - యావత్పురానిసాతయోర్ధడితి లట్. ౧౯. ౨౦. ఖరఇతి. అయుక్తమితి క్రియా విశేషణం - పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧. సకశత్రస్యేతి. సందేహః సందేహజనకః - యత్తస్య సన్నద్ధస్య దుగ్ధం దుగ్ధహేతుః. ౨౨. ఇతీతి. ఉత్తరైర్వాక్యై రవరోద్ధుం నశశాక - మయివర్తమానే యుష్మాకంకాభీతిః - అహమేవ పరితో రక్షామి త్యుత్తరవాక్యైః నిరోద్ధుంనశశాక. ౨౩.

ర్వంతీ త్యర్థః. ౧౩. దర్శయంతీతి. బీభత్సైః జుగుప్సితైః భీషణకై రూపైర్దర్శయంతిభయమితిశేషః. ౧౪. అప్రశస్తైరితి. అశుచిభి రశుచిద్రవ్యైః సంప్రయోజ్య సంయోజ్య పరాక్షిప్తమితి. ౧౫. తేష్వితి. అబుద్ధం. అవిదితంయథాతథా అవలీయరమంతే విహరంతి. ౧౬. అపక్షిపంతి. సవనే సముపస్థితే హోమకర్తణి ప్రవృత్తేనతి. ౧౭. తైరితి. ప్రజిహాసవః ప్రకర్షేణ హతుమిచ్ఛవః. ౧౮. తదితి. శారీరాం శరీరసంబంధినీం పురాదర్శయంతి దర్శయిష్యంతీత్యర్థః. ౧౯. ౨౦. ఖరఇతి. అయుక్తమితి క్రియావిశేషణం-పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే. ౨౧. సకశత్రస్యేతి. సందేహః సందేహజనకః యత్తస్యసన్నద్ధస్య దుగ్ధందుగ్ధహేతుః. ౨౨. ఇతీతి. ఉత్తరైర్వాక్యైః అవబద్ధుంనశశాక - మయివర్తమానే యుష్మాకంకాభీతిః-అహమేవపరితోరక్షామి త్యాద్యుత్తరవాక్యై ర్నియోక్తుం నశశాకే

సమాధాయ చ రాఘవం, సజగామాశ్రమం త్యక్త్వా కులైః కులపతిస్సహ. ౨౪. రామస్సంసాధ్య త్వషిగణ మనుగమనా ద్దేశాత్తస్మా త్కులపతి మభివాద్య ఋషిం, సమ్యక్ప్రీతై స్తై రనుమత ఉపదిష్టార్థః పుణ్యం వాసాయ స్వనిలయ ముప సంపేదే. ౨౫. ఆశ్రమంత్యష్టివిరహితం ప్రభుః క్షణమపి న విజహౌ స రాఘవః, లాఘవం హి సతతమనుగతా స్తాపసా శ్చార్ష చరితధృతగుణాః. ౨౬. ఇతి శ్రీమ ద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

రాఘవ స్త్వధయా తేషు తపస్విషు విచింతయన్, న తత్రా రోచయద్వా సం కారణైర్బహుభి స్తదా. ౧. ఇహమే భరతో దృష్టో మాతరశ్చ సనాగరాః, సాచ మేస్త్మతిరన్వేతి తాన్నిత్య మనుశోచతః. ౨. స్కంధావారనివేశేన తేన తస్యమహాత్మనః, హయహస్తికరీషైశ్చ ఉపమర్దః కృతోభృశం. ౩. తస్మా దన్యత్ర గచ్ఛామ ఇతిసంచిత్య రాఘవః, ప్రాతిష్ఠత సవై దేహ్యా లక్ష్మణేన చ సంగతః. ౪.

అభినంద్యేతి. కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయో రితివై జయంతీ. ౨౪. రామఇతి. రామః - ఋషిగణం - తస్మాద్దేశాత్ ఆశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనాత్ - సంసాధ్యప్రస్థాప్య కులపతిమభివాద్యతైరుపదిష్టార్థం ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ వాసాయపుణ్యం స్వనిలయం ఉపసంపేదే ఇతిసంబంధః. ౨౫. ఆశ్రమమితి. రాఘవః ఋషివిరహిత మప్యాశ్రమం క్షణం నవిజహౌ మునిశూన్య తయా తదైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేక్షా క్షణంనత్యక్తవా నిత్యర్థః - ఆర్ష చరితధృత గుణాః రామస్యార్ష చరిత్రేణ సంచితగుణాః - హి యస్మాత్ కారణాత్ తాపసాః రామమనుగతాః తస్మా త్ప్రేక్షా క్షణంనజహౌవితి - వృత్తంతు శ్లోకద్వయస్యాపి చింత్యం. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీఠాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే-షోడ శోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ రామస్యాత్ర శ్రమప్రవేశ స్సప్తదశోత్తరశతతమే - రాఘవఇత్యాదినా. ౧. బహు కారణాన్యేవాహ-ఇహమఇత్యాదినా. ౨. స్కంధావారనివేశేనేతి. స్కంధావారనివేశేన సేనానివేశేన-కరీషైశ్చ ఉపమర్ద ఇత్యత్ర వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వా న్నసంధికార్యం-పదేషు సంహితా నిత్యానిత్యాధాతూపసర్గయోః, నిత్యాసమాసేనాక్యేతు సావివక్షామపేక్షత ఇతివచనాత్. ౩. తస్మా

త్యర్థః. ౨౩. అభినంద్యేతి. కులైః ఋషిసంఘాతైః - కులం సంఘాతవంశయో రితివై జయంతీ. ౨౪. రామఇతి. ఋషిగణం తస్మాద్దేశా దాశ్రమప్రదేశాత్ - అనుగమనా త్సంసాధ్య ప్రస్థాప్య - కుల పతి మభివాద్య తైరుపదిష్టార్థః ఉపదిష్టప్రయోజనస్సన్ - వాసాయ పుణ్యం స్వనిలయం ఉపసం పేద ఇతిసంబంధః. ౨౫. ఆశ్రమమితి. ఋషివిరహితమ ప్యాశ్రమం క్షణాన్న జహౌ - మునిశూన్య తయా తదైవత్యాజ్యమప్యాశ్రమం మునివిషయప్రేక్షా క్షణమాత్రం నత్యక్తవాన్-మునికర్తృకరామ విషయస్నేహహేతు మాహ - తాపసాశ్చార్ష చరితధృతగుణాః - రామస్యార్ష చరిత్రేణా సంజిత గుణాః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయో ధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. స్కంధావారేతి. స్కంధావారనివేశేన - తస్యభరతస్య. ౩. తస్మాదితి. ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪. సోఽత్రేతి. వవందే-వస్తుతస్తు వవందే అస్తాషీత్ పుత్రవత్ పుంసః పురుషాన్ భక్తాన్

సోఽ త్రేరాశ్రమ మాసాద్య తంవవందే మహాయశాః, తంచాపి భగవానత్రిః
పుత్రవ త్ప్రత్యుద్యత. ౧. స్వయ మాతిథ్యమాదిశ్య సర్వమస్య సుసత్కృతం,
సౌమిత్రిం చ మహాభాగాం సీతాంచ సమసాంత్యయత్. ౬. పత్నీం చ సమనుప్రాప్తాం
వృద్ధా మామంత్ర్య సత్కృతాం, సాంత్యయామాస ధర్మజ్ఞ స్వర్వభూతహితేరతః.
౭. అనసూయాం మహాభాగాం తాపసీం ధర్మచారిణీం, ప్రతిగృహ్ణీష్వ వై దేహీ
మబ్రవీ దృషిసత్తమః, రామాయచాచచక్షేతాం తాపసీం ధర్మచారిణీం. ౮౪.
దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా దధ్ధేలోకే నిరంతరం, యయా మూలఫలేస్సృష్టే జాహ్ను
వీచ ప్రవర్ధితా, ఉగ్రేణతపసా యుక్తా నియమై శ్చాప్యలంకృతా, దశవర్షసహ
స్రాణి యయాతప్తం మహత్తపః, అనసూయావ్రతై సన్నతా ప్రత్యూహాశ్చనివ
ర్ధితాః, దేవకార్యనిమిత్తం చ యయా సంత్వరమాణయా, దశరాత్రం కృతా
రాత్రి సేయంమాతేవ తేఽనఘ. ౧౨. తామిమాం సర్వభూతానాం నమస్కా
ర్యాం యశస్వినీం, అభిగచ్ఛతు వై దేహీ వృద్ధా మక్రోధనాం సదా, అనసూ
యేతి యాలోకే కర్తృభిః ఖ్యాతిమాగతా. ౧౩౪ ఏవం బ్రువాణం తమృషిం తథే
త్యుక్త్వా స రాఘవః. సీతా మువాచ ధర్మజ్ఞా మిదం వచనముత్తమం. ౧౪౪. రాజ
పుత్రి శ్రుతమిదం మునేరస్య సమీరితం, శ్రేయోఽర్థ మాత్తనశ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛ

దితి. ప్రాతిష్ఠత ప్రస్థితః. ౪. ౧. స్వయమితి. ఆతిథ్య మాదిశ్య ఆతిథ్యం కృత్వా. ౬. పత్నీమితి.
సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతాం. అనసూయామితి. ప్రతిగృహ్ణీష్వ త్యత్ర ఇతికరణంద్రష్టవ్యం.
౮౪. దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవ తేనఘేత్యంతమేకంవాక్యం. దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకే
దధ్ధేసతి - యయా స్వతపోమహిమ్నా నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నువీచ ప్రవర్ధితా-యయా
దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తంకృతం - యయా వ్రతైః కృచ్ఛ)చాంద్రాయణాదిభిః - ప్రత్యూ
హః - తపోవిఘ్నాశ్చ - నివర్ధితాః నిరస్తాః దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయాయయా దశరాత్ర
మేకరాత్రిశ్చకృతా - దశరాత్రాపధికః కాలః ఏకరాత్రి త్వేన కృత ఇత్యర్థః. ఇయంకథా పురా
ణేషుద్రష్టవ్యా - ఉగ్రేణతపసా యుక్తా నియమైశ్చాప్యలంకృతా, నేయమనసూయా - తేమాతేవ
మాతృవత్ పూజనీయేత్యర్థః. ౧౨. తామిత్యాది. యాకర్తృభిః అనన్యశక్త్యైః పరానుగ్రహతపో
విశేషైః - అనసూయా అసూయారహితేతి లోకేఖ్యాతిమాగతా - యద్వా - కర్తృభిః పాతివ్రత్య
పర్థకైః అన్యైః కర్తుమశక్త్యైః పతిరక్షణాదికర్తృభిః, అనసూయా అస్పర్ధనీయమాహత్య

త్రాయశ ఇతిపుత్రః తద్వత్ - ప్రత్యుద్యత - ఈశ్వరత్వేన ప్రాప్తవానిత్యర్థః. ౧. స్వయమితి.
ఆతిథ్యమాదిశ్య ఆతిథ్యంకృత్వా. ౬. పత్నీమితి. సత్కృతాం సర్వైస్సత్కృతా మిత్యర్థః. ౭.
అనసూయామితి. ప్రతిగృహ్ణీష్వ త్యత్ర ఇతి కరణంద్రష్టవ్యం. ౮౪. దశవర్షాణీత్యారభ్య సేయంమాతేవ
తేనఘేత్యంతమేకాన్వయం. దశవర్షాణ్యనావృష్ట్యా లోకేదధ్ధేసతి - యయాకృతతపోమహిమ్నా
నిరంతరం మూలఫలే సృష్టే - జాహ్నువీచ ప్రవర్ధితా-యయా దశవర్షసహస్రాణి మహత్తపః తప్తం
కృతం - యయావ్రతైః కృచ్ఛ)చాంద్రాయణాదిభిః ప్రత్యూహా విఘ్నాశ్చ నివర్ధితా నిరస్తాః -
దేవకార్యనిమిత్తం సంత్వరమాణయా యయా దశరాత్రం రాత్రిశ్చ కృతా - దశరాత్రాపధికాః
ఏకరాత్ర త్వేన కృత ఇత్యర్థః. నేయం తే మాతేవ మాతృవత్పూజనీయేత్యర్థః. తామిత్యాది. యయా

తపస్వినీం. ౧౫౫. సీతా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్య హిలైషిణః, తామత్రి
పత్నీం ధర్మజ్ఞా మభిచక్రామ మైథిలీ. ౧౬౫. శిథిలాం వలితాం వృద్ధాం జరాపాం
దురమూర్ధజాం, సతతం వేపమానాంగీం ప్ర వా తేకదళీయథా. ౧౭౫. తాంతు సీతా
మహాభాగా మనసూయాం పతివ్ర తాం, అభ్యవాదయదవ్యగ్రాస్వనామసముదాహ
రత్. ౧౮౫. అభివాద్యచ వై దేహీ తాపసీం తా మనిందితాం, బద్ధాంజలిపుటా
హృష్టా పర్యపుచ్ఛ దనామయం. ౧౯౫. తతస్సీతాం మహాభాగాం దృష్ట్వా తాం
ధర్మచారిణీం, సాంత్యయంత్యబ్ర వీ ధృష్టా దిష్ట్యా ధర్మమవేక్షసే, త్యక్త్వా జ్ఞాతిజనం
సీతే మానమృద్ధించ భామిని, అవరుద్ధం వనేరామం దిష్ట్యాత్వమనుగచ్ఛసి, నగరస్థో
వనస్థోవా పాపోవా యదివాశుభః, యాసాంస్త్రీణాం ప్రియోభర్తా తాసాం లో
కామహోదయాః, దుశ్శీలః కామవృత్తోవా ధనై ర్వా పరివర్జితః, స్త్రీణా మార్య
స్వభావానాం పరమం దైవతం పతిః, నాతోవిశిష్టం పశ్యామి బాంధవం విమృ
శంత్యహం, సర్వత్రయోగ్యం వై దేహీ తపఃకృతమివావ్యయం, నత్వేన మవగ
చ్ఛంతి గుణదోష మసత్ స్త్రీయః, కామవక్తవ్యహృదయా భర్తృనాథా శ్చరం
తి యాః, ప్రాప్నువంత్యయశశ్చైవ ధర్మభ్రంశం చ మైథిలి, అకార్యవశ మాప
న్నా స్త్రీసయోయాఃఖలు తద్విధాః, తద్విధాస్తుగుణైర్యుక్తాదృష్టలోకపరావరాః,

యుక్తత్వా దసూయిణు మశక్యేతి లోకేఖ్యాతి మాగతా - తామిమాం వై దేహీ అనుగచ్ఛత్వీతి
సంబంధః. ౧౩౫—౧౪౫. రామానుజీయం. శ్రీయార్థమాత్తన శ్శీఘ్ర మభిగచ్ఛతపస్వినీ మిత్యతః పరం-
సీతా త్వేతద్వచశ్శ్రుత్వా రాఘవస్యహిలైషిణః, తామత్రిపత్నీం ధర్మజ్ఞామభిచక్రామమైథిలీత్యయం
శ్లోకః. ౧౬౫. శిథిలామిత్యాదిశ్లోకద్వయమేకాన్వయం-శిథిలాం శ్లథసంధిబంధావయవసన్నివేశాం -
పలితాం సంజాతపలికాం. ౧౮౫. అభివాద్యేతి. అనామయం ఆరోగ్యం - అనామయంస్యా
దారోగ్యమిత్యమరః. ౧౯౫. తత ఇతి. దిష్ట్యాభాగ్యేన ధర్మమవేక్షసే పాతివ్రత్యధర్మమవధా
నేన సమీక్షసే జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం అహంకారం వనేఅవరుద్ధం చతుర్దశవర్షాణి
వనేపస్తవ్యమితి పిత్రానియుక్తం - సర్వత్రయోగ్యం సర్వావస్థాసు రక్షణసమర్థం కామవక్త
వ్యహృదయాః కామరూపార్థాభిలాషిణ్యితియావత్ యద్వా మదనవిధేయహృదయాః భర్తృ
నాథాః భర్తృణాం నాథభూతాః భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా, భర్తారం నాథంతే
యాచంత ఇతితథా - పరపురుషకాంక్షిణ్య ఇత్యర్థః - సమయానువర్తినీ ఆచారానువర్తినీ-సమయా
శ్శపథా చార కాల సిద్ధాంత సంవిద ఇత్యమరః. భర్తు స్సహధర్మచారిణీ భవస్వ భవ - ఆర్షమా
త్తనేపదం - తతః భర్తు స్సహధర్మచారిణీత్వేన యశశ్చ - ధర్మంచ కాలాంతరానుభావ్య సుఖ

కర్తృభిః అనన్యశక్త్యైః - పరానుగ్రహార్థతపోవిశేషైః అనసూయా అసూయారహితా ఇతిలోకేఖ్యాతి
మాగతా తామిమాం వై దేహీ అనుగచ్ఛత్వీతి సంబంధః. ౧౬౫. శిథిలామితి. శిథిలాం శ్లథసంధిబం
ధావయవసన్నివేశాం - పలితాం సంజాతపలితాంగాం. ౧౮౫. అభివాద్యేతి. అనామయ మారో
గ్యం. ౧౯౫. తతఇతి. ధర్మమవేక్షసే - పాతివ్రత్యధర్మం సమీక్షసే-జ్ఞాతిజనం బంధుజనం - మానం
అహంకారం - వనే అవరుద్ధం వనేపస్తవ్యతయా పిత్రానియుక్తం*నాతఇతి. సర్వత్రయోగ్యం సర్వా
వస్థాసు రక్షణసమర్థం. సత్వీతి. కామవక్తవ్యహృదయాః మదనవిధేయహృదయాః - భర్తృనాథాః

శ్రీయ స్వర్గే చరిష్యంతి యథా ధర్మకృత స్తథా, తదేవ మేనంత్య మనువ్రతా సతీ పతివ్రతానాం సమయానువర్తినీ, భవస్వ భర్తుస్సహధర్మచారిణీ యశశ్చ ధర్మం చ తత స్సమాప్యసి. ౨౮౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే. సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

సా త్వేవ ముక్త్యా వై దేహీ అనసూయా నసూయయా, పతిపూజ్య వచోమందం ప్రవక్తు ముపచక్రమే. ౧. నైత దాశ్చర్య మార్యాయా యన్తాం త్వ మభిభాషనే, విదితంతు మమాప్యేత ద్యథానార్యాః పతిర్గురుః. ౨. యద్య ప్యేషభవే ద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః, అద్వైధ ముపచర్తవ్య స్తథాప్యేష మయాభవేత్, కింపునర్యోగుణశ్లాఘ్యు స్సానుక్రోశో జితేంద్రియః. స్థిరాను రాగో ధర్మాత్మా మాతృవ త్పితృవ త్ప్రియః. ౪. యాంవృత్తిం వర్తతే రామః కౌసల్యాయాం షహాబలః, తామేవ నృపనారీణా మన్యాసామపి వర్తతే. ౫. సకృ ద్బ్రహ్మస్వపి స్త్రీషు నృపేణ నృపవత్సలః, మాతృనద్వర్తతే వీరో మానముత్సృజ్య ధర్మవిత్. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ విజనం వనమేవం భయావహం, సమాహితం మేశ్వశ్వాశ్చ హృదయే తద్భ్రతంమహత్. ౭. పాణిప్రదానకాలేచ యత్పు

సాధన మదృష్టంచ సమాప్యసి - యద్వా - భర్తుస్సహధర్మచారిణీ ఏవంభూతా త్వం తతః భర్తు స్సహధర్మచారిణీత్వరూపహేతోః యశశ్చ భవస్వ ప్రాప్నుషీత్యర్థః - ధర్మంచ సమాప్యసి - భూప్రాప్తవాత్త నేపదీతి గుణపాతాత్ ప్రాప్త్యర్థస్య భవతేరాత్త నేపదం - పాతివ్రత్యధర్మేణ సర్వైశ్లాఘూం ప్రాప్య - కాలాంతరే తజ్జన్యాదృష్టద్వారా నిరతిశయం శ్రేయ స్సమవాప్యసి త్యర్థః - ఇతి ధర్మచారిణ్య నసూయా సీతాబ్రవీషితిసంబంధః. - ౨౮౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిర చితే - శ్రీరామాయణభూషణే - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

అథ సీతానసూయూసంవాదో ఒష్టోత్తరశతతమే - సేతి. అనసూయా అసూయారహితా పాతివ్రత్య ధర్మోపదేశం గుణత్వేన గృహీతవతీత్యర్థః. ౧. ౨. యద్యపీతి. అద్వైధం ద్వైధీభా వరహితం - ఉపచర్తవ్యః - గుణవత్త్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః - మా తృవత్ ప్రియః ప్రియపరత్వాత్ - పితృవత్ప్రియః ఆత్యంతహితపరత్వేన. ౪. యామితి. నృపనా రీణాం సప్తమ్యురేషష్ఠీ. ౫. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ. శ్వశ్వా) కౌసల్యాయా - యత్ పాతివ్రత్య

భర్తృనానాధభూతాః భర్తృనియామికా ఇత్యర్థః - యద్వా - భర్తారం నాథంతే యాచంత ఇతితథా - పరపురుషకాంక్షీణ్య ఇత్యర్థః. తదేవమితి. ఏవం రామం పతివ్రతానాం సమయాను వర్తినీ పతివ్రతానా మాచారానువర్తినీ. ౨౮౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తదశోత్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. యద్యపీతి. ఏష మేభర్తా వృత్తివర్జితోయద్యపి - తథాపి అద్వైధం ద్వైధీభావరహి తం యథాతథా ఉపచర్తవ్యః గుణవత్త్వ నిర్గుణత్వ భేదం విహాయ సమ్యగుపచరణీయ ఇత్యర్థః. * కిం పునరితి. మాతృవర్తీ మాతృశుశ్రూషకః - పితృప్రియః పితుః ప్రీతివిషయ ఇత్యర్థః. ౩. ౪. తదేవా హ - యామిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. నృపనారీణా మిత్యత్ర సప్తమ్యురేషష్ఠీ. ౫. ౬. ఆగచ్ఛంత్యాశ్చ.

రా త్వగ్ని సన్ని ధౌ, అనుశిష్టా జనన్యా స్తి వాక్యంతదపి మేధృతం. ౮. నవీకృతం
తు తత్సర్వం వాక్యై నై ధర్మచారిణి, పతిశుశ్రూషణా న్నార్యా సహానాన్యద్వి
ధీయతే. ౯. సావిత్రి పతిశుశ్రూషాం కృత్వా స్వర్గేమహీయతే, తథావృత్తి
శ్చ యాతాత్వం పతిశుశ్రూషయా దివం. ౧౦. వరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ ది
విదేవతా, రోహిణీన వినాచంద్ర మ్ముహూర్తమపిదృశ్యతే. ౧౧. ఏవంవిధాశ్చ
ప్రవరాస్త్రియో భర్తృదృఢవ్రతాః, తేనలో కేమహీయంతే పుణ్యేన స్వేనకర్తృణా.
౧౨. తతోఽనసూయా సంహృష్టా శ్రుత్వోక్తం సీతయావచః, శిరన్యాఘ్రాయ
చోవాచ మైథిలీం హర్షయంత్యుత. ౧౩. నియమై ర్వివిధై రాప్తం తపోహ మ
హదస్తిమే, తత్సంశ్రిత్యబలం సీతే ఛందయే త్వాం శుచిస్తి తే. ౧౪. ఉపపన్నం
మనోజ్ఞంచ వచనం తవ మైథిలి, ప్రీతాచాన్యుచితం కింతే కరవాణి బ్రవీహి మే.
౧౫. తస్యాస్తద్వచనం శ్రుత్వా విస్తితా మందవిస్తయా, కృతమిత్యబ్రవీత్ సీతా
తపోబలసమన్వితాం. ౧౬. సా త్వేవముక్తా ధర్మజ్ఞా తయా ప్రీతతరాభవత్,
స ఫలంచ ప్రహర్షం తే హంత సీతే కరోమ్యహం, ఇదందివ్యం వరంమూల్యం
వస్త్రమాభరణాని చ. అంగరాగం చ వై దేహి మహార్షం చానులేపనం, మయాద
త్తమిదం సీతే తవ గాత్రాణి శోభయేత్, అనురూప మసంక్లిప్తం నిత్యమేవ భవి
ష్యతి, అంగరాగేణ దివ్యేణ లిప్తాంగీ జనకాత్తజే, శోభయిష్యసి భర్తారం యథా
శ్రీర్విష్ణుమవ్యయం. ౨౦. సా వస్త్ర మంగరాగం చ భూషణాని స్రజస్తథా,
మైథిలీ ప్రతిజగ్రాహ ప్రీతిదాన మనుత్తమం. ౨౧. ప్రతిగృహ్యచ తత్సీతా ప్రీతి
దానం యశస్వినీ, శ్లిష్టాంజలిపుటా తత్ర సముపాస్త తపోధనాం. ౨౨. తథా

ధర్తాచరణం సమాహితం- ఉపదిష్ట మిత్యర్థః. ౭—౯. సావిత్రితి. తథావృత్తి స్వంచదివం యాతే
త్యుక్తిః-పాతివ్రత్యతపోమాహాత్మ్యేన స్వర్గస్య హస్తగతత్వాత్. ౧౦. ౧౧. ఏవంవిధాఇతి. భర్తృ
దృఢవ్రతాః అతिसంకటదశాయామపి భర్తృ విషయదృఢ వ్రతయుక్తాః. ౧౨. ౧౩. నియమైరితి.
ఛందయే వరంవృణీష్యేతిప్రార్థయే. ౧౪. ౧౫. తస్యాఇతి. మందవిస్తయా - మందస్తి తేత్యర్థః.
౧౬. సేతి. ప్రహర్షం - తే తుభ్యం సఫలం - కరోమి కరిష్యామి - అంగరాగః కుంకుమహారి చంద
నాదిః - అనులేపనం - కర్పూరాగరుకస్తూరీప్రసూఖ పరిమళమిళితం - అనురూపం త్వద్గాత్రా
నురూపం - అసంక్లిప్తం - అబాధితశోభ మిత్యర్థః - భర్తారంశోభయిష్యసీత్యంతే ఇత్యబ్రవీచ్ఛే
త్యధ్యాహారః-సా అనసూయా-ప్రీతతరా భవత్ శోభయిష్యసీత్యబ్రవీచ్ఛేతిసంబంధః. ౨౨. తథేతి.

శ్వశ్వా) కౌశల్యాయా యత్ పాతివ్రత్య ధర్తాచరణం సమాహితం ఉపదిష్ట మిత్యర్థః. ౭—౯.
సావిత్రితి. తథాశ్వాంయూతేత్యుక్తిః-పాతివ్రత్యమహిమ్నా స్వర్గస్య హస్తగతత్వా దితిభావః. ౧౩.
నియమైరితి. ఛందయే వరంవృణీష్యేతిప్రార్థయే. ౧౪. ౧౫. తస్యాఇతి. మందవిస్తయా మంద
స్తి తే త్యర్థః. ౧౬. * ఇదమితి. అనులేపనం అంగరాగం - అనులేపనసాధన మంగరాగ మిత్యర్థః-
యద్వా - ఉద్వర్తనాదినా అంగాని రంజయతీ త్యంగరాగః కుంకుమచందనాదిః అనులేపనంతు -
'కర్పూరాగరు కస్తూరీ తక్కులైర్యక్షకర్దమ' ఇత్యుక్త యక్షకర్దమవ స్తహాపరిమళ ద్రవ్యహిత మను
లేపన మిత్యంగరాగాను లేపనయో ర్భేదః. * మయేతి. అనురూపం త్వద్గాత్రానురూపం - అసం

సీతా ముపాసీనా మనసూయా దృఢవ్రతా, వచనం ప్రస్తు మారేభే కాంచి త్ప్రియ
కథా మను. ౨౩. స్వయంవరే కిలప్రాప్తా త్వ మనేనయశస్వినా, రాఘవేణేతి మే
సీతే కథా శ్రుతిముపాగతా, తాంకథాం శ్రోతుమిచ్ఛామి విస్తరేణ చ మైథిలి,
యథానుభూతం కారేన్నయిన తన్నే త్వం వక్తుమర్హసి. ౨౪. ఏవముక్తాతు సా
సీతా తాంతతో ధర్మచారిణీం, శ్రూయతామితి చోక్త్యావై కథయామాస తాం
కథాం. ౨౬. మిథిలాధిపతి ర్వీరో జనకోనామ ధర్మవిత్, క్షత్రధర్మేహ్యభిరతో
న్యాయత శ్శాస్తి మేదినీం. ౨౭. తస్య లాంగలహస్తస్య కర్షతః క్షేత్రమండలం,
అహంకిలోద్ధితా భిత్వా జగతిం నృపతేస్సుతా. ౨౮. సమాందృష్ట్వా సరపతి
ర్ముష్టివిక్షేపతత్పరః, పాంసుకుంతితసర్వాంగీం జనకో విస్తితోఽభవత్ ౨౯. అనప
త్యేనచ స్నేహా దంకమారోఽప్యచ స్వయం, మమేయంతనయేత్యుక్త్వా స్నేహా
మయినిపాతితః. ౩౦ అంతరిక్షేచ వాగుక్తా ప్రతిమా నూనుషీకిల, ఏవమేతన్నర
పతే ధర్మేణ తనయా తవ. ౩౧. తతః ప్రహృష్టో ధర్మాత్తా పితామే మిథిలాధి
పః, అవాప్తో విపులామృద్ధిం మామవాప్య సరాధిపః. ౩౨. దత్తాచాస్తీషవద్దేవ్యై
జ్యేష్ఠాయై పుణ్యకర్తృణా, తయా సంభావితాచాస్తీ స్నిగ్ధయామాతృసౌహృదాత్.

ప్రియకథా మనుప్రియంకథాముద్దిశ్య - సీతాం ప్రస్తు వచన మారేభే - వచనంవక్తు మారేభ
ఇత్యర్థః. ౨౩. స్వయంవరఇతి. శ్రుతి ముపాగతా-శ్రుతిపథం ప్రాప్తా. ౨౪-౨౭. తస్యేతి. కర్షతః-
షడ్జవనకృషతీతి శ్రుత్యా శోభనంకుర్వతః - క్షేత్రమండలం యాగోపయోగిక్షేత్రం - చయనస్థాన
మిత్యర్థః. ౨౮. సఇతి. ముష్టివిక్షేపతత్పరః యాజాతా ఓషధయ ఇతి చతుర్దశభిరోషధీర్వపతీ త్యుక్త
ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికరణతత్పరః. ౨౯. అనపత్యేనచేతి. అనపత్యేనచలేన - స్నేహా వ్రామంక
మారోఽప్య ఇయం మమతనయే తిచోక్త్వా స్నేహా మయి నిపాతితః - అంకం ఉత్సంగం. ౩౦.
అంతరిక్షఇతి. మాప్రతి మాముద్దిశ్య-ఏవ మేతన్నరపతే ధర్మేణ తనయా తవేతి అంతరిక్షే ఆమానుషీ
వాగుక్తా-యద్వా-వాగుక్తా ప్రతిమే త్యత్ర అప్రతిమేతి చ్ఛిత్వా వాగ్విశేషణతయావా యోజ్యం.
౩౧. ౩౨. దత్తేతి. ఇష్టవద్దేవ్యై ఇచ్ఛావత్త్యేదేవ్యై - పుణ్యకర్తృణా అనవరతయజ్ఞాది కర్తయుక్తేన
జనకేన - సంభావితా సంవర్ధితేత్యర్థః. రా దత్తేతి. పుణ్యకర్తృణేతి తృతీయాంతః పాఠః
కేచిచ్ఛతుర్థ్యంతం పతిత్వా దేవీవిశేషణం కుర్వంతి. ౩౩. పతి సంయోగసులభమితి. పతి సంయో

క్లిప్తం అబాధిత మిత్యర్థః. ౩౦-౩౨. తథేతి. ప్రియకథామను ప్రియకథాముద్దిశ్య. ౨౩. స్వయం
వర ఇతి. శ్రుతిముపాగతా శ్రవణపథం ప్రాప్తా. ౨౪-౨౭. తస్యేతి. క్షేత్రమండలం యాగో
పయోగిమండలాకారం క్షేత్రం కర్షతః శోధనార్థం కృషతః. ౨౮. సఇతి. ముష్టి విక్షేపతత్పరః -
యాజాతా ఓషధయో దేవేభ్య ఇత్యాది మంత్రోక్త ప్రకారేణ ఓషధిముష్టి వికరణతత్పర
ఇత్యర్థః. ౨౯. ౩౦. అంతరిక్షఇతి. అప్రతిమేతి చ్ఛిదః. ౩౧. తి. మామవాప్య - యజ్ఞభూమే
రితిశేషః - మల్లాభోత్తరం తస్య మహతీ సమృద్ధి ర్జాలేతభావః. ౩౨. దత్తేతి. ఇష్టవద్దేవ్యై
వత్త్యై సంభావితా సంవర్ధితేత్యర్థః. తి. ఇష్టవద్దేవ్యై ఇష్టాయై దేవ్యై - ఇష్టమితి భావేక్తః -
ఇష్ట మిచ్ఛా - తద్వత్త్యై - ఆర్షంవా సాధుత్వ ముక్తార్థే - యద్వా - సంతానేచ్ఛావత్త్యై
దేవ్యా ఇత్యర్థః - పుణ్యకర్తృణే ఇతిదేవీ విశేషణం - తృతీయాంతపాఠః క్వచిత్. ౩౩. పతిసం

33. పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్యాతు మేపితాః చింతా మభ్యగమ
ద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః. 34. సదృశాచ్చా పకృష్టాచ్చ లోకే కన్యా పితా
జనాత్, ప్రధర్షణా మవాప్నోతి శక్రేణాపి సమోభువి. 35. తాంధర్షణా
మదూరస్థాం దృష్ట్వా చాత్తనిపార్థివః, చింతార్ణవగతః పారం నాససాదా స్థవో
యథా. 36. అయోనిజాం హి మాం జ్ఞాత్వా నాభ్యగచ్ఛ ద్విచింతయన్,
సదృశం చానురూపంచ మహీపాలః పతింమమ 37. తస్యబుద్ధి రియంజాతా
చింతయానస్య సంతతం, స్వయంవరం తనూజాయాః కరిష్యామితిధీమతః.
38. మహాయజ్ఞే తదాతస్య వరుణేన మహాత్మనా, దత్తం ధనుర్వరం ప్రీ
త్యా తూణీచాక్షయసాయకౌ. 39. అసంచాల్యం మనుష్యైశ్చ యత్నేనాపిచ
గౌరవాత్, తన్నశక్తా నమయితుం స్వప్నేష్వపి నరాధిపాః. 40. తద్ధనుఃప్రాప్య
మేపిత్రా వ్యాహృతం సత్యవాదినా, సమవాయే నరేంద్రాణాం పూర్వమామం
త్ర్య పార్థివాన్. 41. ఇదంచ ధను రుద్యమ్య సజ్యం యఃకురుతేనరః, తస్య మే
దుహితా భార్యా భవిష్యతి నసంశయః. 42. తచ్చ దృష్ట్వా ధనుశ్చేష్ఠం గౌ
రవా ద్గిరిసన్నిభం, అభివాద్య నృపాజగ్తు రశక్తా స్తస్యతోలనే. 43. సుదీర్ఘస్య
తు కాలస్య రాఘవోఽయంమహాద్యుతిః, విశ్వామిత్రేణ సహితో యజ్ఞేంద్రవృం
సమాగతః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా రామ స్సత్యపరాక్రమః. 44. విశ్వామిత్రస్తు

గేసతి సులభం - అన్యథా దుర్లభ మిత్యర్థః - పతిసంయోగం వినా స్థాతు మశక్య యావనావస్థావ
దిత్యర్థః. 34. సదృశాదితి. ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. 35. తామితి. అష్టః ప్లవరహితః. 36.
అయోనిజామితి. సదృశం అభిజనవృత్తాదినా తుల్యం - అనురూపం ప్రాదుర్భూతయావనాప్రతిమ
రూపలావణ్యాదినాయోగ్యం. 37. 38. మహాయజ్ఞాది. వరుణేన దత్తం వరుణేనాతిసహకారిణా
దత్తం 39—40. ఇదమితి. భవిష్యతిసంశయ ఇత్యత్ర ఇతికరణం ద్రష్టవ్యం. 41. తదితి. తోలనే
చాలనే. 43. 44. రా. సుతో దశరథస్యేవా ధనుర్దర్శనకాంక్షితావిత్యతఃపరం - ధనుర్దర్శయ

యోగసులభమితి. పతిసంయోగసులభంవయః - పాణిగ్రహణోత్సవయోగ్యం వయః. 34. సదృశా
దితి. జనాత్ కన్యాగ్రహీతృతత్సంబంధిజనాత్ ప్రధర్షణాం తిరస్క్రియాం. తి. కన్యాయాః పితా
ఇంద్రసమోపి ప్రధర్షణాం ఆసమ్మానాదిరూపక్లేశమాప్నోతి-కిముతాధికా దితిభావః. 35. తామితి.
అదూరస్థాం తాం ధర్షణాం - సమీపస్థాం కన్యానిమిత్తతిరస్క్రియా మిత్యర్థః - ఆత్తని సం
దృశ్య మమాపి కన్యానిమిత్తతిరస్కారో భవేదిత్యాలోచ్యేత్యర్థః. 36. అయోనిజామితి. సదృశ
మభిజనవిద్యావృత్తాదినా తుల్యం - అభిరూపం వయస్సౌందర్యాదినాయోగ్యం. 37. 38. మహా
యజ్ఞాది. వరుణేన దత్తం దేవైఃప్రేరితేన వరుణేన దత్త మిత్యర్థః. తి. మహాయజ్ఞే దక్షయజ్ఞే -
తస్య మత్పితృపూర్వజన్యదేవరాతస్య - దదా శత్రుజయసమర్థ ధనుర్లాభాయ తవఃకరణకాలే - దక్ష
యజ్ఞేహి శివేనపీడితా దేవాః శివంసంప్రార్థ్య ధను ర్యాచితవంతః - సచ దేవేభ్యో దత్తోక్తవాన్
ఇదందేవరాతాయ దీయతా మితి - తతోదేవై ర్వరుణద్వారా దేవరాతాయ దత్తం - యద్వా -
ప్రియతేనర్వై రితివృత్తత్యా వరుణశ్శివ ఏవ. 39—40. ఇదంహీతి. భవిష్యతి నసంశయఇతి -
నిత్రా వ్యాహృతమితి పూర్వేణసంబంధః. 41. తచ్ఛేతి. తోలనే చాలనే. 43. 44. విశ్వామిత్ర

ధర్మాత్తా మమపిత్రా సుపూజితః, ప్రోవాచ పితరం తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ,
 సుతౌ దశరథస్యేమా ధనుర్ధర్మనకాంక్షిణౌ, ధనుర్ధర్మయ రామాయ రాజ
 పుత్రాయ దైవికం. ౪౬౪. ఇత్యుక్త స్తేనవిప్రేణ తద్ధను స్సముపానయత్. ౪౭.
 నిమేషాంతరనూత్రేణ తదానమ్య సవీర్యవాన్, జ్యోంసమారోప్య యుటితి పూర
 యామాస వీర్యవత్. ౪౮. తేనపూరయతా వేగా న్నద్యేభగ్నం ద్విధాధనుః,
 తస్యశబ్దోఽభవద్భీమః పతితస్యా శనేరివ. ౪౯. తతోఽహం తత్ర రామాయ
 పిత్రా సత్యాభిసంధినా, నిశ్చితా దాతు ముద్యమ్య జలభాజన ముత్తమం ౫౦.
 దీయమానాం సతుతదా ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః, అవిజ్ఞాయ పితుశ్చంద మయోధ్యా
 ధిపతేః ప్రభోః. ౫౧. తతశ్శ్వశురమామంత్ర్యి వృద్ధందశరథంనృపం, మమపిత్రా
 త్వహందత్తా రామాయ విదితాత్మనే. ౫౨. మమచై వానుజా సాధ్వీ ఊర్ధ్వి
 ప్రియదర్శనా, భార్యార్థే లక్ష్మణస్యాపి పిత్రాదత్తా మమ స్వయం. ౫౩. ఏవంద
 త్తాస్తి రామాయ తదా తస్మిన్ స్వయంవరే, అనురక్తాస్లిధర్తేణ పతిం వీర్యవతాం
 వరం. ౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అయోధ్యాకాండే-అష్టాదశో త్తరశతతమ
 స్సర్గః.

అనసూయాతు ధర్మజ్ఞా శ్రుత్వా తాం మహతీంకథాం, పర్యష్వజత
 బాహుభ్యాం శిరస్యాఘ్రాయ మైథిలీం. ౧. వ్యక్తాక్షరపదం చిత్రం భాషితం మధు
 రం త్వయా, యథా స్వయంవరం వృత్తం తత్సర్వంహి శ్రుతంమయా, రమేఽహం
 కథయాతేతు దృఢం మధురభాషిణి. ౨౪. రవిరస్తంగత శ్రీమా నుపోహ్యా రజ
 నీంశివాం, దివసం ప్రతికీర్తనా మాహారాధం పతత్రిణాం, సంధ్యాకాలే నీలీనా
 నాం నిద్రార్థం శూర్యతేధ్వనిః. ౪. ఏతేచావ్యభిషేకార్థా మునయః కలశోద్య

రామాయ రాజపుత్రాయ దైవికం, ఇత్యుక్త స్తేనవిప్రేణతద్ధనుస్సముపానయ దిలిపాతక్రమః. ౪౭—
 ౫౦. దీయమానామితి. ఛందం అభిప్రాయం—‘వశాభిప్రాయయోశ్చంద’ ఇతివైజయంతీ. ౫౧—౫౪.
 ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - వీతాంబరాఖ్యానే - అయోధ్యాకాండ
 వ్యాఖ్యానే - అష్టాదశో త్తరశతతమస్సర్గః.

అథాత్తాశ మే రజనీముషిత్యా ప్రాత ర్నిర్గమ ఏకోనవింశో త్తరశతతమే. అనసూయేత్యాది.
 ౧. ౨౪. రవిరిత్యాది. ఉపోహ్యా సమీపంప్రాపయ్య - స్వసంచారాద్విముక్తం ప్రదేశం ప్రాప
 య్యేత్సర్గః. ౪. ఏతఇతి. కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః. ౫. ఋషీణామితి. కపోతాం గారుణః

స్త్వీతి. ఇమా ధనుర్ధర్మనకాంక్షిణౌ - రామాయ ధనుర్ధర్మయేతి విశ్వామిత్రః పితరం ప్రోవాచేతి
 సంబంధః. ౪౫—౪౭. జ్యామితి. వీర్యవత్ సారవత్. ౪౮. ౪౯. తతోహమితి. ఉత్తమం జల
 భాజనం ఉద్యమ్య పిత్రాహం రామాయ దాతుముద్యతేతిసంబంధః. ౫౦. దీయమానామితి. ఛందం
 అభిప్రాయం. ౫౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-
 అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానాం - అష్టాదశో త్తరశతతమస్సర్గః.

౧. ౨. రమేహమితి. ఉపోహ్యా సమీపంప్రాపయ్య * దివసమితి. సంధ్యాకాలే నిద్రార్థం
 నీలీనానాం పతత్రిణాం ధ్వనిః శూర్యత ఇతిసంబంధః. ౪. ఏతేచేతి. కలశోద్యతాః ఉద్యతకలశాః.

తాః, సహితా ఉపవర్తంతే సలిలాప్లుతవల్కులాః. ౧. ఋషీణా మగ్నిహోత్రేషు హుతేషు విధిపూర్వకం, కపోతాంగారుణో ధూమో దృశ్యతే పవనోద్ధతః. ౬. అల్పపర్ణాహి తరవో ఘనీభూతా స్సమంతతః, విప్రకృష్టేపి దేశేఽస్మిన్ నప్ర కాశంతి వైదిశః. ౭. రజనీచరసత్వాని ప్రచరంతి సమంతతః, తపోవనమ్మ గాహ్యేతే వేదితీర్థేషు శేరతే. ౮. సంప్రవృద్ధా నిశా సీతే నక్షత్రసమ లంకృతా, జ్యోతస్సప్రావరణ శ్చంద్రో దృశ్యతే భృదితోఽంబరే. ౯. గమ్యతా మనుజానామి రామస్యానుచరీ భవ, కథయంత్యా హి మధురం త్వయా హం పరితోషితా. ౧౦. అలంకురు చ తావత్త్వం ప్రత్యక్షం మమ మైథిలీ, ప్రీతింజనయమే వత్సే దివ్యాలంకారశోభితా. ౧౧. సా తథా సమలంకృత్య సీతా సురసుతోపమా, ప్రణమ్య శిరసా తస్యై రామం త్వభిముఖా యయా ౧౨. తథాతుభూషితాం సీతాం దదర్శ వదతాంవరః, రాఘవః ప్రీతిదానేన తపస్విన్యా జహర్ష చ. ౧౩. న్యవేదయత్తతస్సర్వం సీతా రామాయ మైథిలీ, ప్రీతిదానం తపస్విన్యా వసనాభరణస్రజం. ౧౪. ప్రహృష్టస్త్వభవద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహారథః, మైథిల్యాస్సత్క్రియాం దృష్ట్వా మానుషేషు సుదుర్లభాం. ౧౫. తతస్తాం శర్వరీం ప్రీతః పుణ్యాం శశినిభాననః, అర్చిత స్తాపనై స్సిద్ధైరువాస రఘు

కపోతకంధరావ దవ్యక్తరాగః - అవ్యక్తరాగ స్త్వరుణ ఇత్యమరః. ౬. అల్పపర్ణా ఇతి. విప్రకృష్టేపిదేశే అల్పపర్ణాః యే తరవః - తేపి సమంతతః ఘనీభూతాహి అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వాత్ సాం ద్రీభూతాఇవ - తత్ర హేతుమాహ - నప్ర కాశంతివైదిశ ఇతి. ౭. రజనీచరేతి. వేదితీర్థేషు వేద్యవ తరణప్రదేశేషు - తీర్థం మంత్రాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రే ధ్వంభసి పావనే, పాత్రోపధావతరణేష్వీతి వైజయంతీ. ౮. ౯. గమ్యతామితి. అనుజానామి అనుమతిం కరోమి - అనుచరీభవేతి పాఠః. ౧౦. అలంకుర్వీతి. అలంకురు-ఆత్మానమితి శేషః. ౧౧—౧౩. న్యవేదయదితి. ప్రీత్యా దీయత ఇతి ప్రీతి దానం - కర్తృణిల్యుట్-వసనాభరణస్రజాం సమాహరో వసనాభరణస్రజం - ద్వంద్వా చ్చుదష హంతాత్ సమాహార ఇతిసమాసాంతప్తచ్-వసనాభరణస్రజామితిపాఠే - ప్రీతిదానమితిభావేల్యుట్.

౧. ఋషీణా మితి. కపోతాంగారుణః కపోతాంగవదరుణః. ౬. ఆల్పేతి. అల్పపర్ణా యే తరవః - తే సమంతతః ఘనీభూతాహి - అవ్యక్తపర్ణాంతరాళత్వా త్సాంద్రీభూతా ఇవ - తత్ర హేతుః - నప్ర కాశంతి వైదిశ ఇతి. ౭. రజనీతి. వేదితీర్థేషు వేదిస్తానేషు. ౮. వేదితీర్థేషు - అగ్నిహోత్ర వేది సంబంధాత్పుణ్యక్షేత్రరూపాశ్రమప్రదేశేషు - తీర్థశబ్దః పుణ్యక్షేత్రవాచీ. ౯. ౧౦. చంద్రోదృశ్యతే ఇత్యనేన కార్తిక్యత్తరం ప్రతిపది యాత్రేతి సూచితం. ౯. ౧౦. అలంకుర్వీతి. అలంకురు ఆత్మాన మితిశేషః. ౧౧—౧౩. న్యవేదయదితి. ప్రీతిదానం. ప్రీత్యాదీయత ఇతిప్రీతిదానం-కర్తృణిల్యుట్-వసనాభరణస్రజాం సమాహరో వసనాభరణస్రజం - వసనాభరణస్రజామితి వాపాఠః. ౧౪. ౧౫. మానుషేషు మానుష్యలొకగతేషు. ౧౫. ౧౬. ౮. ఆపృచ్ఛేతాం వనాంతరగమనార్థ మితిశేషః.

నందనః. ౧౬. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా మభిషిచ్య మృతాగ్నికా, ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రా తాపసాన్వనగోచరా. ౧౭. తా వూచు స్తే వన చరా స్తాపసా ధర్తచారిణః, వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసై స్సమభిప్లుతం. ౧౮. రక్షాంసి పురుషాదాని నానారూపాణి రాఘవ, వసంత్యస్త్వి మహారణ్యే వ్యాఖా శ్చ రుధిరాశనాః. ౧౯. ఉచ్ఛిష్టం వా ప్రమత్తం వా తాపసం ధర్తచారిణం, అదంత్యస్త్వి న్నహారణ్యే తాన్ని వారయ రాఘవ. ౨౦. ఏషపంథా మహర్షీణాం ఫలా న్యాహారతాం వనే, అనేన తు వనం దుర్గం గంతుం రాఘవ తే క్షమం. ౨౧. ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వస్త్వయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవ స్సలక్షణ స్సూర్య ఇవాభ్రమండలం. ౨౨.

౧౪—౧౬. తస్యామితి. అభిషిచ్య మృతాగ్నికా స్నాత్వా కృతహోమా. ౧౭. తావితి. వనస్య సంచారం కందమూలఫలాద్యాహారణార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రు త మూచుః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాఖాః హింస్ర పశవః - సర్పహింస్ర పశూవ్యాఖా విత్యమరః. ౧౯. ౨౦. రా. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. తైః ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః - కృత స్వస్త్వయనః కృతమంగళాశీర్వాచనః. ౨౨.

౧౭. తావూచురితి. వనస్యసంచారం కందమూలఫలాహారణార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లు తం సమ్య గుపద్రుత మిత్యూచు రితిసంబంధః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాఖాః హింస్ర పశవః - సర్ప హింస్ర పశూవ్యాఖా వితినిఘంటుః. ౧౯. తి. ఉచ్ఛిష్ట మశుచిం - ప్రమత్త మసావధానం - తా రక్షోవ్యాఖా. ౨౦. ఏషఇతి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇతీవేతి. ఇతీవ పూర్వోక్త మార్గప్రకారేణై వ-ద్విజైః కృతస్వస్త్వయనః - కృతమంగళాశీర్వాదః. తి. ఇతీరితః ఏవముపదిష్టమార్గః. ౨౨.

ఇత్యాదే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశ
త్సహస్రి కాయాం సంహితాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండే
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - పీతాంబరాఖ్యానే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

ఇత్థం శ్రీమచ్ఛరణే శ్చరణ సరసిజ ద్వంద్వనిర్ద్వంద్వ సేవా
నిర్ధూతా శేష మోహో నిరుపమధిషణః కౌశికానాంకులేందుః,
గోవిందార్యోనివార్యప్రతికథకగజస్తోమపంచాస్యరూప
క్షీకాం పీతాంబరాఖ్యాం వ్యతనుత విపులాం సాధుసాకేతకాండే.

ఇతి శ్రీమత్పురమహంస పరివ్రాజకాచార్యనారాయణ తీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యాయాం
ఏకోనవింశత్యుత్తరశతతమస్సర్గః.

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, టీకాత్వయోధ్యాకాండస్య సమాప్తాతత్త్వదీపికా,
అపాంగజనితా శేష సంపదంభోధిసంభవా, లక్ష్మీః స్థితిమతీ భూయాదస్తాకంభవనేనదా.

శ్రీమదయోధ్యాకాండ పఠనశ్రవణయోః ఫలం - బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే - అధ్యాయే.

కాండంద్వితీయంశృణ్వక్ యః ప్రాక్తేననియమేనతు,
సోఽగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి పఠనాద్వాపికాస్తతః.

శ్రీమద్రామాయణేఽభీష్టప్రదే వాల్మీకినాకృతే,
మహేశ్వరాదిగోవింద కృతవ్యాఖ్యాసముజ్వలే.

వావిశ్లవంశ్య శ్రీరామస్వామిశాస్త్రీతనూభవైః,
సాకేతకాండస్సానందం శోధితో ముద్రితోఽభవత్.

సంశోధితశ్చవిద్వద్భి స్సదావిజయతేతరాం,
యదక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వంక్షమ్యతాండేవ రామచంద్రనమోస్తుతే.

అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః.

హ రి : ఓ మ్.

శ్రీ సీతా లక్ష్మణ భరత శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత

శ్రీరఘునందన పరబ్రహ్మణేనమః.

శ్రీమద్రామాయణే-వ్యాఖ్యాన చతుష్టయవిశిష్టే

ఆ రణ్య కాం డ ప్రా రం భ ః.

ప్రవిశ్యతు మహారణ్యం దండకారణ్య మాత్మవాన్, దదర్శ రామో దుర్ధ
ర్వస్తాపసాశ్రమమండలం. ౧. కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్యలక్ష్మ్య సమావృ

— రామానుజీయాదివ్యాఖ్యానసమన్విత గోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా. —

క్ష్ణో. పందే సుందర మిందు మందుర మహం పందారు బృందారకా

మందానందకరం సుధాబ్ధి వపుషం రక్తారవిందేక్షణమ్,

చిన్మద్రోరురథాంగ శంఖ పరమ శ్రీ పుస్తకాంచ త్కరం

శుభ్రాబ్జాసన మశ్వవక్త్ర మతులం మత్కార్య సంసిద్ధయే.

వాత్స్యశ్రీ శతకోపదేశికవరశ్రీ పాదరేణ్వంజనై ర్దృష్ట్యా నిర్మలయా నిరీక్ష్యబహుధా వల్లీ
కజస్తాశయం, శ్రీమత్కౌశికవంశసాగరమణిర్గోవిందరాజాహ్వాయో వ్యాచక్షేఽహమరణ్య
కాండ మధునా పశ్యంతు నిర్మత్సరాః. శ్రీరామాయణరాజస్య దత్వాపీతాంబరంమహత్, అర్పయ
పరయాలక్ష్మ్యరాజంతీరత్నమేఖలామ్. ఏవం పూర్వస్థిత కాండే జగజ్జన్తాదికారణస్య వేదాంత
వేద్యస్య బ్రహ్మణో నిరస్తసమస్తావిద్యత్యం నిత్యానంద పరిపూర్ణత్వం నిఖిలాంతర్యామిత్వం నిరతిశ
యాజ్ఞ్వల్యం నిరుపమధర్మప్రవర్తకత్వ మిత్యాద్యనంతకల్యాణగుణజాత ముపవర్ణితం- ఇదానీం సజ్జన
సంరక్షణరూపం ధర్మవిశేషమభిధాతు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే - యద్వా - పూర్వకాండే పితృ

— తిలకాదివ్యాఖ్యానసమన్విత తీర్థీయవ్యాఖ్యా. —

ఇత్వాకువంశప్రభవ ఇత్యారభ్య దండకాన్ ప్రవివేశహేత్యంతేన గ్రంథసందర్శేణ సంక్షిప్త్య
నారదేనోక్తం శ్రీరామచరితం సర్వలాకోపకారకం మహాప్రబంధేనోక్తా - అధునా దేవస్య
దండకారణ్యసంచారసముద్భూతా నద్భుతాన్ పరాక్రమా నివిస్తరేణ వత్తుం తృతీయకాండ మార
భతే. ప్రవిశ్యేత్యాది. ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ - ఆత్మా జీవే ధృతౌచే తియాదవః - దుర్ధర్షః ద్విష
ద్భిరప్రధృష్యః - తిరస్కర్తు మశక్య ఇత్యర్థః - మహారణ్య మితి సామాన్యేనోక్తస్య దండకారణ్య
మితివిశేషసంజ్ఞా - దండకనామ్నా రాజ్ఞా పరిపాలితో దేశః-శుక్రకాపా దరణ్యమభూ దిత్యుత్తర
కాండేవత్కృతి - మండలం సమూహః. తి. అథ ఋషిదర్శితవర్తమా రామస్య దండకారణ్యప్రవేశ

తం, యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలం. ౨. శరణ్యం సర్వభూతా
నాం సుసంమృష్టాజరం తథా, మృగై ర్భహుభి రాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం.
౩. పూజితం చ ప్రసృతం చ నిత్య మప్సరసాంగణైః, విశాలై రగ్నిశరణై స్సృ
గ్భాండై రజినైః కుశైః. ౪. సమిద్భి స్తోయకలశైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం, ఆర
ణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యై స్సాన్విదుఫలై ర్వృతం. ౫. బలిహోమార్చితం పు

వచనపరిపాలనరూపా ధర్మ సృద్ధి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం - అథ సజ్జనసంరక్షణరూపం
ధర్మవిశేషం ప్రతిపాదయితు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. ప్రవిశ్యేత్యాది. తుశబ్దః పూర్వారణ్య
వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం - దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్యో
రణ్యం శుక్రశాపా దరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాక్ ధైర్యవాక్ - దురవగాహమహ
గహనప్రవేశేష్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - దుర్ధర్ష ఇతి - హింసాదిభి ర్ర
ధృష్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వినాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం. ని.
తపోవనేమతే బ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రియామితీబాణః - దదర్శ. ౧. అభిగమ్యత్వాయాశ్రమ
మండలంపర్ణయతి - కుశేత్యాదిభి సార్థసప్రశ్నోక్తేః. కుశైః యజ్ఞార్థ మాహ్వాతైః - చీరైః స్నానా
నంతర మాతపేపరిశోషణార్థం క్షిప్తై ర్వల్కలైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మవేదః - తత్సం
బంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః - తయా లక్ష్మ్యశ్రియా సమావృతం సమంతా
దావృతం. అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం-గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః - దుర్దర్శం-సూర్యమండలం యథాతథా
వస్థిత మిత్యర్థః - తద్వ ద్రక్షోభి రనభిభవనీయం - ఉదయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్యమందేహాఖ్య
రక్షోభి రాశ్రమణం నతుమధ్యాహ్నం. ౨. అతఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తద్వ తీతియత్పితృ
యః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యభూతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం పరణీయ మిత్యర్థః. రక్షో
భ్యో భితానాం వాసార్హం వా. ని. శరణంగృహరక్షిత్వోరిత్యమరః, సదా సుసంమృష్టాజరం
సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం. ని. అంగణంచత్వరాజిరేఇత్యమరః, సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచ
యతి - మృగైరితి. ౩. ప్రసృతం ప్రకృష్టప్రసృతవత్ - అర్కఆద్యచ్ - బహువ్రీహిర్వా-అతిరమణీయ
ప్రదేశత్వా దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా - వర్తనం - అతఏవ పూజితం - అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృ
హైః - సుబ్రుఖాని భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి సుగ్భాండాని - స్ఫృశ్చకపాలానిచే త్యాద్యా
మూతానితైః. ని. పణిజ్ఞూలధనే పాత్రే భాండ మితివైజయంతీ. కుశైః పరిస్తరణార్థైః - కుశచీ
రేత్యత్ర సంగృహీతకుశోక్తిః. ౪. ఆరణ్యేభవైః ఆరణ్యైః. ౫. బలిభిః భూతబలిప్రభృతిభిః - హో

మాహ - ప్రవిశ్యేతి. ఆత్మవాక్ స్వాంత్యుత్తచిత్తః - దుర్ధర్ష మితిపాతే రక్షోయుతత్వా దశక్యప్రవేశ
మిత్యర్థః - ప్రాయేణ మహారాష్ట్రదేశోఽయం. ౧. తాపసాశ్రమమండలం పర్ణయతి. కుశేత్యాది
సార్థసప్రశ్నోక్తేః. చీరాణి వల్కలాని - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రాహ్మీలక్ష్మీః తపోజనితతేజోవిశేషః
తయా సమావృతం - తయా సమావృతత్వాదేవ గగనాధికరణ సూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం - రక్షో
సురాదిభి ర్ద్రష్టు మశక్యం. ౨. శరణ్య మావాసార్హం - సుసంమృష్టాజరం అలంకృతప్రాంగణ
మిత్యర్థః. ౩. అప్సరసాంగణై రుపసృతం ఉపసమీపే నృతవత్-అర్కఆద్యచ్ - బహువ్రీహిర్వా-
అతి మనోహర ప్రదేశత్వాత్ తైఃపూజితం పూజ్యమానం - అగ్నిశరణాని దక్షిణాగ్నిగార్హపత్యా
హవనీయసభ్యావసభ్యకాలాః - సుగ్భాండైః సుక్ష్మవాదియాగోపకరణజాతైః - సర్వమావవనం
భాండ మిత్యమరః. ౪. ఆరణ్యేభవా ఆరణ్యాః. ౫. బలిహోమార్చితం - బలిభి రైవ్యదేవాది

ణ్యం బ్రహ్మ ఘోషనినాదితం, పుష్పైర్వనైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యాచ సపద్మయా. ౬. ఫలమూలాశనై ర్దాంతై శ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః, సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ పురాణై ర్దునిభి ర్వృతం. ౭. పుణ్యైశ్చ నియతాహారై శ్శోభితం పరమర్షిభిః, తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం, బ్రహ్మవిద్భి ర్మహాభాగై ర్బ్రహ్మణై రుపశోభితం. ౮౫ స దృష్ట్వా రాఘవ శ్రీమాన్ తాపసాశ్రమ మండలం, అభ్యగచ్ఛ స్తహతేజా విజ్యంకృత్వా మహద్ధనుః. ౯౫. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాస్తే రామం దృష్ట్వా మహర్షయః, అభ్యగచ్ఛం స్తథా ప్రీతా వై దేహీంచ యశస్వినీం. ౧౦౫. తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వావై ధర్మచారిణః,

మై రైవశ్వదేవాదిహోమైశ్చ - అర్చితం సత్కృతం - బ్రహ్మఘోషై ర్వేదఘోషైః - నినాదితం సంజాతనినాదం - పుష్పైః దేవపూజార్థ ముపక్షిప్తైః - సపద్మయా పద్మసహితయా - పద్మిన్యా సరస్యా. ౬. మునిషు తారతమ్యప్రదర్శనార్థం సూర్యవైశ్వానరాభై రిత్యుపమానద్వయం - పురాణై ర్వృద్ధైః. ౭. పరమర్షిభిః ఉక్తమునీనామపి పూజనీయైః - తత్ ప్రసిద్ధం - బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధికం - బ్రహ్మఘోషైః కర్తృకాలికవేదమంత్రఘోషైః - బ్రహ్మవిద్భిః పర బ్రహ్మజ్ఞానిభిః - మహాభాగైః మహాభాగ్యైః. ని. భాగో రూపార్థకే ప్రాణో భాగధ్యే కదేశయో రితివిశ్వః, ఏతాదృశం తాపసాశ్రమమండలం దదర్శేతి. పూర్వేణాన్వయః. ౮౫. సఇతి. విజ్యం విసృష్టమార్వీకం కృత్వా - వినీతవేషప్రవేశ్యత్వా దాశ్రమాణా మాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయ నివృత్త్యర్థంచ విజ్యకరణం - అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖేభూయగతః. ౯౫. దివ్యేతి. దివ్యం లోకవిల ఙ్గణం జ్ఞానం తేన ఉపపన్నా యుక్తాః - అతీతానాగతజ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - రామోఽయం రావణ వధార్థ మవతీర్ణో నిష్ఠుః - సీతాలక్ష్మీః - లక్ష్మణశ్చ తదంశ ఇతివిజ్ఞాత తదవతారరహస్యా ఇతియా వత్. తనిష్టోకీ. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః - జన్త కర్తృచ మేదివ్య మితిస్మృతేః - మహర్షయః అతాకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - ప్రీతాః భక్తిప్రేరితాః - అభ్య గచ్ఛన్ ప్రత్యుత్థానంచతుః. ౧౦౫. తేతమిత్యాదిసార్థజ్ఞోకవికాన్వయః. తే త్రికాలజ్ఞాః తంరాక్ష సనిరాసాయావతీర్ణం రామం - ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారనివర్తనప్రవృత్తం చంద్రమివ స్థితం - ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతిపచ్ఛంద్రమివా ర్చనీయం - యద్వా - వనరాజ్యంతఃప్రాదుర్భ

బలిభిః హోత్రైః శోభితం బ్రహ్మఘోషానువాదితం వేదఘోషయుక్తం-పద్మినీ పద్మసరః - పద్మయా పద్మపుష్పయుక్తయా. ౬. పురాణై ర్వృద్ధైః. ౭. బ్రహ్మభవనం బ్రహ్మలోకః - బ్రహ్మఘోష వేదఘోషః బ్రహ్మవిద్భి సుర్వత్ర బ్రహ్మసన్యత్వజ్ఞానవద్భిః బ్రహ్మణై రుక్తలక్షణైః. అన్వర్థబ్రహ్మణైః తాదృశైర్యుక్తత్వాదేవ బ్రహ్మభవనప్రఖ్యత్వమాశ్రమస్య. ౮౫. సఇతి. విజ్యమవరోపితగుణం కృత్వేతి. ఆశ్రమవర్తిమృగపక్షీత్రాసనివృత్త్యర్థ మితిశేషః. ౯౫. దివ్యేతి. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః శ్రీరామవివ తారకంబ్రహ్మేతి జ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - మహర్షయః అతాకికతత్త్వసాక్షాత్కారసమర్థాః - రామం దృష్ట్వా చకారా లక్ష్మణంచ తథా - ప్రీతాస్సంతః అభ్యగచ్ఛన్ - అభిముఖ్యేన జగ్న్ు రిత్యర్థః. ౧౦౫. తఇతి. రామందృష్ట్వా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్వా-మంగళానిభవ త్విత్యాశీర్వచనాని ప్రయుంజానాః - ఉద్యంతంసోమమివ సకలజగదానందకరం తం రామమేవ - స్వేష్టదేవతాత్వేన ప్రత్యగృష్ణన్ స్వీచక్రురిత్యర్థః. తి. ఉద్యంతం సోమమివ తద్వత్ ప్రియదర్శనం-తస్మాత్సోమరా జానోబ్రహ్మణా ఇతి శ్రుతేః - స్వకులరక్షకం సోమమివ స్వరక్షకం ధర్మ చారిణం రామం

లక్ష్మణంచైవ దృష్ట్వాతు వై దేహీం చ యశస్వినీం, మంగళానిప్రయుంజానాః
ప్రత్యగృహ్ణాన్ దృఢవ్రతాః. ౧౨. రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం
సువేషతాం, దదృశు ర్నిస్తి తాకారాః రామస్య వనవాసినః. ౧౩. వై దే
హీం లక్ష్మణం రామం నేత్రై రనిమిమైరివ, ఆశ్చర్యభూతాన్ దదృశు స్సర్వేతే

వత్తయా మేఘావృతమిందుమివ స్థితం - ధర్మచారిణో దృష్ట్వా స్వాచర్యమాణధర్మారాధ్యం సాక్షా
త్కృత్య - యద్వా - ఇతఃపూర్వం ధర్మవీర్యేణ పశ్యంతి - సంప్రతి చక్షుషా సాక్షాత్కర్వంతీ
త్యర్థః - తథా లక్ష్మణంచ వై దేహీంచ దృష్ట్వా మంగళాని ప్రయుంజానాః - స్వాపేక్షితరక్షాభ్య
ర్థనాత్ ప్రాగేవ మంగళాని ప్రయుంజానాః-రామస్య సౌందర్య సౌకుమార్యాదికం దృష్ట్వా రక్షో
భూయిష్ఠేఽత్ర వనే కింభవిష్యతీతి వ్యాకులహృదయతయా తస్మై విరోధినిరసనవచనాని ప్రయుంజా
నాః - దృఢవ్రతాః అశిథిలతద్రక్ష్యత్వనియమాస్సంతః-ప్రత్యగృహ్ణాన్ ప్రతిగృహీతవంతః-ప్రత్యు
త్థానఫలప్రదానాద్యుపచారమకుర్వ నిత్యర్థః. తనిష్టోక్తి. ప్రత్యగృహ్ణాన్ ఆత్మీయతాకరణం ప్రతి
గ్రహాః - నిసృష్టాత్మా సుహృత్సుచే తివక్ష్యతి. ౧౨. మంగళాశాసననిమిత్తం సౌందర్యసౌకు
మార్యాదికమాహ - రూపేతి. రూపస్య శరీరస్య - సంహననం సమస్సమవిభక్తాంగ ఇత్యుక్తా
వయవ సంస్థాన విశేషం - లక్ష్మీం సముదాయశోభాం - సౌకుమార్యం పుష్పహాస తుల్యకోమలతాం -
సువేషతాం శోభనలావణ్యవత్తాం - లావణ్యస్వరూప ముక్తం. ముక్తాఫలేఘృణాయాయా
స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేఘ లావణ్యం తదిహోచ్యత ఇతి. విస్తీతానా
మాకారాఇవాకారాయేషాంతే విస్తీతాకారాః - విస్తయావేదకస్వముఖ ప్రసాదభుల్లనేత్ర
త్వాదియుక్తా ఇత్యర్థః - వనవాసినః వికారహేతో సత్యవ్యవికృతచిత్తా ఇత్యర్థః - వనవాసి
నోపి విస్తీతాకారాస్సంతః రామస్య రూపసంహననాదికం దదృశుః - అభేదేన ప్రత్యయద్యోత
నార్థం చకారాప్రయోగః - యద్వా-అభూషణేషి భూషితవత్ భాసమానత్వం రూపం-తథోక్తం-
అంగాన్య భూషితాన్యేవ వలయాద్యై ర్విభూషణైః, యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యత ఇతి.
సంహననం సౌందర్యం - తదప్యుక్తం - అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితః, సుశిష్ట
సంధిబంధస్సాన్య తత్సౌందర్యమిహోచ్యత ఇతి. లక్ష్మీం లావణ్యం - తచ్ఛోక్తం పూర్వమేవ - సౌకు
మార్యమప్యుక్తమేవ - సువేషతాం ఉచితశృంగారసంపన్నత్వం. తనిష్టోక్తి. ౧౩. ఏతన్యాయం

దృష్ట్వా - యశస్వినీం పాతిప్రత్య యశోవతీ రక్షః కులసంహారహేతుత్వరూప యశోవతీం వా -
సీతాంచ దృష్ట్వా - అతనివాగ్రే రక్షణప్రార్థనో పపద్యతే - మంగళాని ఆశీర్వాదాన్. ౧౨.
రూపేతి. రామస్య రూపాదికం - వనవాసినో మునయః దదృశురితి సంబంధః - రూపంనామ -
అంగాన్య భూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయై ర్విభూషణైః-యేన భూషితవద్భాతి తద్రూపమితి కథ్యతే -
సంహనన మవయవానాం సంశ్లిష్టసంధిబంధ స్సౌందర్యం. అంగప్రత్యంగకానాం యస్సన్ని
వేశోయథోచితం, సుశిష్టసంధిబంధ తత్సౌందర్య మితిచోచ్యతే, లక్ష్మీంకాంతిః లావణ్య మిత్యర్థః-
ముక్తాఫలేఘృణాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా, ప్రతిభాతియదంగేఘ లావణ్యం తన్నిగద్యతే -
సౌకుమార్యం మార్దవం - సువేషతా ముచితశృంగారసంపన్నతాం - విస్తీతాకారాః విస్తీ
తోఽంతఃకరణధర్మః అద్భుతవస్తుదర్శనజన్యః ఆకారః తద్వ్యంజకముఖ ప్రసాదవిషాధిలేక్షణ
త్వాదిః తద్వంతః. ౧౩. వై దేహీమితి. వనచారిణః పశుపక్షిమృగాదయః - అయంభావః - పద్మ
భవప్రముఖానామ పృగోచరో భగవాన్ - సీతాలక్ష్మణోపేతః శ్రీ రామః పంగూపరి గంగాప్రవా

వనచారిణః. ౧౪. అత్రై నం హి మహాభాగా స్సర్వభూతహితే రతం, అతిథిం వర్ణ
శాలాయాం రాఘవం సన్న్యవేశయత్. ౧౫. తతో రామస్య సత్కృత్య విధినా
పావకోపమాః, ఆజహ్రుస్తే మహాభాగా స్సలిలం ధర్మచారిణః. ౧౬. మూలం
పుష్పం ఫలం వన్య మాశ్రమంచ మహాత్మనః, నివేదయిత్వా ధర్మజ్ఞా స్తతః ప్రాంజ
లయోఽబ్రువత్. ౧౭ ధర్మపాలో జనస్యాస్య శరణ్య స్త్వం మహాయశాః, పూజ
నీయశ్చ మాన్యశ్చ రాజా దండధరో గురుః. ౧౮. ఇంద్రస్యేహ చతుర్భాగః ప్రజా

సీతాలక్ష్మణయోరప్యతిదేష్టుమాహ - వై దేహీమితి. సర్వేవనచారిణః ఆశ్చర్యభూతాన్ అదృష్టపూ
ర్వతయా ఆశ్చర్యావహాన్ వై దేహీం లక్ష్మణం రామంచ దివ్యరూపదర్శనజనితానందభంగభీరుత
యా విస్తయవిస్ఫురితేక్షణతయూచ సర్వథా నిర్నిమేషైరివస్థితై ర్వేత్తై రుపలక్ష్మీతాస్సంతః దదృ
శుః - అనేన పూర్వశ్లోకే విస్తృతాకారా ఇత్యేత ద్వివృతం. తనిశ్లోకీ. నేత్రై రనిమిషైరివ - జగన్తో
హనదివ్యమంగళ విగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితై ర్వేత్తైః - ఇవశబ్దో వాక్యా
లంకారే - అనిమిషత్వే హేతుమాహ ఆశ్చర్యభూతానితి. ౧౫. అత్రేతి. అత్ర ఆశ్రమమండలే -
మహాభాగాః మహాభాగ్యాః ఋషయః - సర్వభూతహితేరతం - అతిథిం న్యాయతః పూజార్హం
ఏనంరాఘవం వర్ణశాలాయాం స్వస్వవర్ణశాలాయాం సన్న్యవేశయత్ స్థాపయామాసుః. తత ఇతి.
రామస్యసత్కృత్యేతిషష్ఠ్యర్థీ - నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా నిషేధాత్ - సత్కృత్య సత్కారంకృ
త్వా - కుశలప్రశ్నాదికం కృత్యేత్యర్థః - పావకోపమా ఇత్యనేన సత్కారస్య పవిత్రాణాం పవి
త్రత్వముక్తం - ధర్మచారిణ ఇత్యనేన సత్కారస్య ధర్మాచరణఫలత్వ ముక్తం - మహాభాగాఇతి సుకృ
తపరిపాక ఉచ్యతే - సలిలం అర్ఘ్యాద్యుచితం ఆజహ్రుః. ౧౬. మూలమితి. ధర్మజ్ఞాః శేషిణి శేషవృత్తి
రూపధర్మజ్ఞాః - ప్రాంజలయః ప్రకృష్టాంజలయః - మూర్ధ్ని కృతాంజలయ ఇత్యర్థః - మహాత్మన
శ్శేషిణో రామస్య వన్యం మూలాదికమాశ్రమంచ నివేదయిత్వా ఇమాని భవదీయాని యథేష్టంవిని
యుజ్జేత్వేతి నివేద్య తతోఽబ్రువత్. తనిశ్లోకీ. ఆత్మీయభరసమర్పణ ముక్త్యుచ్యతే. ౧౭. ధర్మపా
లఇతి. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమ ధర్మపాలకః - అస్య ఆర్తస్య మునిజనస్య - శరణ్యః శరణార్హః పూ
జనీయశ్చ - దేవతాబుద్ధ్యా అర్చనార్హః - మాన్యత్వే హేతుః రాజాదండధర ఇతి - పూజనీయత్వే
హేతు ర్గురు రితి - దండస్య నిగ్రహస్య ధరః కర్తా. ౧౮. పూజ్యత్వే హేత్వంతరమాహ - ఇంద్రస్య

హవ దస్తాకమపి పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్తోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానందవిచ్ఛే
దభయేన నిమేషరహితై ర్వేత్తైః మృగాదయోప్యా శ్చర్యభూతా దదృశు రిత్యర్థః - ఇవశబ్దో వా
క్యాలంకారే. ౧౪. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్దినే మహాభాగాః ఋషయః. ౧౫. తత ఇతి. పరమపురుష
స్య తవ సందర్శనేన వయం - మహాభాగాః అతిధన్యాశ్చేతిప్రియవచనైః సత్కృత్య - సలిలం సలి
లాదిపూజాద్రవ్యం - ఆనీయేతి శేషః - ఆజహ్రుః రామస్యపూజామితి శేషః. ౧౬. మూలమితి.
వన్యం వనేభవం ఆశ్రమం నివాసస్థానంచ నివేదయిత్వా - ఇమానివస్తుని దేవ త్వదీయానీ త్యుక్త్వా
ప్రాంజలయః అయమే వాదిపురుష ఇతినిశ్చయబుద్ధ్యా సమ్బుద్ధభక్తిరసేన బద్ధాంజలయః - భక్తిన
మాః భగవంతం శ్రీరామ మబ్రువత్ - విజ్ఞాపయంతిస్తేత్యర్థః. ౧౭. విజ్ఞాపనాప్రకారమేవాహ -
ధర్మపాల ఇత్యాదినా. ధర్మపాలః వర్ణాశ్రమధర్మపాలకః - శరణ్యః - ఆర్తస్య సర్వలోకస్య రక్షి
తా దండధరః దుష్టనిగ్రహకర్తా భగవదవతారరూపేణ గురుఃపూజ్యః అర్ఘ్యాదిసత్కృత్యేన పూజా
ర్హః - రాజా రాజరూపేణమాన్యః - బహుమానార్హశ్చ త్వమసీతిశేషః. కుతో మమైతాదృశప్ర

రక్షతి రాఘవ, రాజా తస్మా ద్వరా భోగా భుజ్జే- లోకనమస్కృతః. ౧౯.
 తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థోవా త్వంనో రా
 హేతి. ఇహ భూస్వరే - ఇంద్రస్య చతుర్భాగః చతుర్థాంశః - రాజా ప్రజారక్షతి - తస్మాద్భోగే-
 వరా శ్రేష్ఠా భోగా భుజ్జే అవభవతి - ఇంద్రస్యేతి లోకపాలాంతరాణాముపలక్షణం.
 అష్టభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితోన్మయ ఇతివచనాత్ - వస్తుశస్త్ర ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమా
 త్తపః - ఇది పరమైశ్వర్య ఇతిధాతో స్తత్తవ ముఖ్యవృత్తత్వాత్ - ఇంద్రోమాయాభిః పురుషాః
 ఈయత ఇతిశ్రౌతప్రయోగాచ్చ, ఇంద్రస్య పరమాత్మనః - చతుర్భాగః చతుర్థాంశః తదవతార
 భూతే వ్యక్తిచతుష్టయ - ఏకవ్యక్తిభూతః భవా భోగా భుజ్జే ఇశ్వరః - పూర్వాపరశ్లోకా
 నుగుణ్యాచ్చ యమేవార్థః - నహ్యవ్యస్థే ఋషయః ప్రాంజలయోధివంతి - నచాశ్రమంనివేదయం
 తి-వాసిగర్హ భూతత్వంవనంతి. ౧౯. భవతా రక్ష్యే దేవదేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదోహేతుః నో
 పాసనాదీక మిత్యాహ - లేవయమితి. లేవయా ఆర్తావయం - భవతా రక్ష్యా-ఆర్తరక్షణదీక్షితేన
 త్వయా రక్షేతు మర్హాః - కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యతే నేత్యాహ - భవద్విషయవాసినఇతి భవ
 దేశవాసిత్వమేవ ఇంద్రశబ్దే హేతుః - నాన్యః - తత్ర ప్రమాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తద
 భావంతి భావః - భవతు తద్దావరక్షేష్యామః యదాచిక్షేప్రదేవే స్థాస్యామ ఇత్యత్రాహ నగరస్థ
 ఇతి - నగరస్థః సింహాననస్థోవా - వనస్థః శత్రుహితోవా స్థిం - స్వశస్త్రిధ్వ సర్వశక్తికః నిరుపాధిక
 సర్వశేషీచ త్వం - నః ఆస్తాకం - రాజాచక్షుః - తత్ర హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి - నిరుపాధిక
 సర్వశేషీశ్వరః. తనిష్ఠోక్తి. తేపూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మాత్మీయభిసమర్పకాః - వయం ఉపాయ
 కూన్యత్వాపాయ బహుళిత్వాదిమంశః - భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన రక్ష్యా-అతిప్రసం
 గపరిహారార్థ మాహ - భవద్విషయవాసిన ఇతి - భవద్విషయవాసిత్వాత్ - సాకేతసంభవచరాచర
 జంతున్యాయేన ప్రపత్తినిరపేక్షమేవరక్షణమిచ్ఛేకః పక్షః - పూర్వోక్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా
 ప్రపత్తిద్వారక మిత్యన్యః పక్షః - నచ పూర్వోక్తాత్పాత్తియరక్షా భిరసమర్పణేనైవ ప్రయోజనసిద్ధి
 విషయవాసిత్వకథనం వ్యర్థమితి శంక్యా రక్షణేపశ్యంతి తస్మిన్ని ధానే రక్ష్యవి నాశస్య దోషభూయస్త్య
 కథనార్థత్వాత్ - విషయవాసిత్వస్య నిరపేక్ష హేతుత్వనిర్బంధే. మోక్షవ్యతిరిక్తరక్షణోపాయ
 స్యావిరోధాత్ నహ్యత్ర మహర్షయో మోక్షపేక్షయా ఉపాయానుష్ఠానం చక్షుః - కింతు దుష్ట
 రాక్షస నిరసనాపేక్షయా - నగరస్థోవనస్థోవేతి - ఇతరే మూర్ధాభిషిక్తా ముద్ధిబలేన చతురంగబలే
 భావ ఇతిశంకాయాం తమేవ కైములికన్యాయేన ద్రక్షయతి-ఇంద్రస్యేతి. దిక్పాలచతుష్టయా త్వ
 త్యేకం చతుర్థాంశో రాజని సంక్రమంతి న్యాయేన - ఇంద్రస్య త్వన్నియమ్యస్య పురందరస్య
 చతుర్థాంశభూతో రాజాః ప్రజాధిర్జేన రక్షతి - తస్మాద్రక్షణా ద్వరా నగ్ర్యా భోగా భు
 భుజ్జేచ - లోకనమస్కృతశ్చేతి సంబంధః - యద్యేవంవిధస్య రాజ్ఞో ప్యేవంప్రభావః - సకల
 జగద్రక్షణాయా వత్తిర్థస్యేశ్వరస్య తవ కు-ధర్మ రాలకత్వశరణ్యత్వాదిక మస్తీతి కిమువత్తవ్యమితి
 భావః. ౧౯. అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమిత్యత ఆహ - లేవయమితి. నయ నగరంవిహాయ ఆగతేన చ
 తురంగబలరహితేన వనస్థేన మయా భివంతః కథంరక్ష్య ఇశ్యత ఆహ నగరస్థఇతి - యత స్త్వం
 నగరస్థో వనస్థోవా నః రాజా అత నై భవదేశకరణావయం భవతాకరుణాశాలినా రక్ష్యా-అత్రాస్త
 ద్రక్షణంనామ అనంతకల్యాణబలైకనిలయ జగన్తోహనదివ్యమంగళత్వన్దుర్తిధ్యానానందానుభవాంత
 రాయ రూపరక్షోనివారణరూపం - అతిప్రసంగ పరిహారార్థమాహ భవద్విషయవాసిన ఇతి-విషయో

జాజనేశ్వరః. ౨౦. న్యస్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేంద్రియాః, రక్షితవ్యాస్త్యయా శశ్వద్గర్భభూతాస్తపోధనాః. ౨౧. ఏవముక్త్వా ఫలైర్హులైః పుష్పైర్వన్యైశ్చ రాఘవం, అన్యైశ్చ వివిధాహారైస్సలక్షణ మపూజయన్. ౨౨. తథాన్యే తాపసాస్సిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః, న్యాయవృత్తా యథా

న చ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణే సమర్థా భవంతి - సకలలొకరక్షణ ధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కింబలముపచీయతే - వనవాసే కిమపచీయతే - స్వాభావిక నిత్యనిరతిశయశక్తి సంపన్నస్యావసాదకం సత్వం కిమపి నాస్తీత్యర్థః - సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదిసంబంధాపేక్షా - నిరుపాధికశేషిణస్తవ యత్రకుత్ర చిదవస్థానే వ్యస్తద్రక్షణమావశ్యక మితిరాజశబ్దార్థః. ౨౦. నను భవంతపివ తపఃప్రభావేన స్వరక్షణక్షమా ఇత్యత్రాహుః - న్యస్తేతి. న్యస్తఃత్యక్తో దండోయైస్తే న్యస్తదండాః - శాపతోనిగ్రహ కరణరహితా ఇత్యర్థః - తత్రహేతుః జితక్రోధాఇతి-తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధా ఇత్యర్థః - తత్రాపిహేతుః జితేంద్రియాఇతి. ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావా త్తన్మూలక్రోధరహితా ఇత్యర్థః - వస్తుశస్త్ర స్వసామర్థ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధాన్నాస్తాభిరస్తద్రక్షణముచిత మిత్యాహుః - త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి - అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః - గర్భభూతాః ప్రజాతుల్యాః - అనేనా నన్యార్హ శేషత్వముక్తం - శశ్వదితి కాకాక్షీన్యాయేనో భయత్రాప్యన్వేతి - తేనా నన్యార్హ శేషత్వా నన్యశరణత్వయో స్సాన్వభావికత్వ ముక్తం - తథాపి సాధనం ఏనా రక్షణేఽతిప్రసంగస్సాన్వదిత్యత్రాహుః తపోధనాఇతి - తపోఽత్రన్యాసనిత్యేపాపరపర్యాయః - తస్మాన్నాన్యస మేషాంతపసా మతిరిక్త మాహురితి శ్రుతేః - ప్రపత్యేకధనావయమిత్యర్థః - అస్తతక్రతాం ప్రపత్తిం న్యాజీకృత్యాస్తా న్త్యేత్యర్థః - రక్షణమత్రమోక్ష ప్రాప్తణమేవ - భిరాదిభ్య స్త్రాణస్య శరభంగాశ్రమవాసిభి ర్వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఇమేతు మునయో మోక్షైకపరాః. తనిశ్లోకే మహాప్రభావానాం భవతాం కుతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః - న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్త సకలరాక్షసశిక్షాభారాః - అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. అత స్తేషాం ప్రపన్నానాం యథోచిత కైంకర్యప్రవృత్తిం దర్శయతి - ఏవమిత్యాది. ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్షణం రాఘవం వన్యైః పుష్పైః ఫలాదిభిశ్చాపూజయన్ - రాఘవమిత్యనేన సీతాపూజనమవ్యర్థసిద్ధం - మిథునశేషత్వన్యైవ స్వరూపత్వాత్ - ప్రభాప్రభావన్నాన్యయేన తయో రప్యధగ్భవాత్ - అన్యైః సంకల్పసిద్ధైః - వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః. ౨౨. తథాన్యైః ఇతి. సిద్ధాః సిద్ధసాధననిష్ఠాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణవ్యాపారాః - స్వరూపానురూపకైంకర్యవృత్తయ ఇత్యర్థః - వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః - స్వరూపవిరుద్ధనిషిద్ధదేశః అయంభావః ఇతరేరాజానో బుద్ధిబలేన చతురంగబలేనచ స్వరాజ్యమాత్రరక్షణేశక్తా భవంతి సకలలొకరక్షణధురంధరస్యా సహాయశూరస్య తవ నగరవాసే కింబలముపచీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయజ్ఞానశక్తिसంపన్నస్యతవ వనవాసే కిమపచీయతే అతో యత్రకుత్రాపి స్థితస్య తవా సాధ్యం కిమపి నాస్తీతి. మహాప్రభావవతాం భవతాం కుతోరక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహ - న్యస్తదండాఇతి. న్యస్తదండాః త్యక్తశాపాదిశాసనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్తసకలరాక్షసశిక్షాభారాః-అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథామాత్ర మహతాప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వత్ వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. ఏవమితి. అన్యై ర్నీవారాదిభిః. ౨౨. తథాన్యైః ఇతి. సిద్ధాః భరద్వాజాదివ త్సిద్ధ

న్యాయం తర్పయామాసు రిశ్వరం. ౨౩. ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ప్రథమస్సర్గః.

కృతాతిథ్యోఽథ రామస్తు సూర్యసోదయనంప్రతి, ఆమంత్య్రసమున్న్వితా
సర్వా వనమేవాన్వగాహత. ౧. నానామృగగణాకీర్ణం శార్దూలవృక్షసేవితం,
ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం, నిష్కా-జనానాశకునిర్ముల్లి కాగణనా
దితం, లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శహ ౩. సీతయాసహ కాకుత్స్థ

కామ్యకర్తాంతరత్యాగిన ఇత్యర్థః - అన్యే పూర్వేభ్యో విలక్షణాః - తాపసాః కాయికైంకర్యా
శక్తా ఇత్యర్థః-ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం యథాన్యాయం యథోచితం - స్తుతిప్రణామాదిభి
స్తర్పయామాసు రిత్యర్థః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖ
లాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః.

జీవం ప్రథమసర్గేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయవర్తంతం విశిష్టవి
షయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధార్థి మునిజనశరణాగతిం వక్ష్యన్ శరణ్యత్వోపయోగినామర్థ్యం
విరాధపథకథనముఖేన బోధయితు మువక్రమతే - కృతాతిథ్య ఇత్యాదినా అతవీవ సంక్షేపే-విరా
ధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శహేత్యుత విరాధవధోపహారముఖేన శరభంగం దృష్టవా
నితివ్యాఖ్యాతం, కృతాతిథ్యఇతి. తుశబ్దేన అత్రాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే - అనన్యప్ర
యోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం - పత్రంపుష్ప మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ - కా
ర్తేన్యైకకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః - భక్తై ర్యత్కించద్దత్తమపి తత్ సర్వాతిథ్యత్వేనహి భగవాన్ స్వీక
రోతి - సూర్యసోదయనంప్రతీతికర్తృప్రవచనీయయోగేద్వితీయా - లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది
నాప్రతేః కర్తృప్రవచనీయత్వం - ఉదయనంప్రతి ఉదయకాలే - ప్రాతస్సన్నాదికర్తృవసాన
ఇత్యర్థః - వనమేవాన్వగాహత - నచ తత్రస్థాతు మైచ్ఛనిత్యర్థః. ౧. నానామృగగణేత్యాదిశ్లోక
ద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం - తుంగకఠినవిరాధదేహసంపర్కా దితిభావః -
దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యుత్రాప్యయమేవ హేతుః - నిష్కా-జనానాశకుని నిశ్శబ్దనానావిధపక్షికం -
సుదూరముడ్డియమానోపి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం లీయత ఇతిభావః - ఝల్లికాగణనాదితం
ఝల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదాశబ్ద్యుత ఇత్యర్థః - నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం. ౩.
సీతయాసహేత్యాదిసార్థశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగా స్తరతాద్వయః - పురుషా
నత్తి భక్షయతీతిపురుషాదః - పచాద్యచ్ - రాక్షస మిత్యర్థః - మహాస్వనం దృఢకంఠధ్వనికం.

సంకల్పాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయో భగవదుపాసనాదిరూపధర్మః - సవీవ వృత్తం శీలం యేషాంలే
తథా కృతాభ్యవహారమిశ్వరం సకలజగత్స్వామినం నీరాజనమంగళస్తుత్యాదిభి ర్యథాన్యాయం
యథావిధి తర్పయామాసుః. ౨౩. ఇతి శ్రీమత్పురమహాంసపరివ్రాజకాచార్య నారాయణతీర్థశిష్య
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - ప్రథమస్సర్గః.

కృతేతి. సూర్యసోదయనంప్రతి - ఉదయకాల ఇత్యర్థః - ఆవగాహత ప్రావిశత్. ౧౪.
ధ్వస్తేతి. వృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయ మిత్యుక్తహేతో రేవ *
పక్షీణాం సాధ్వసేన నిష్కా-జాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఝల్లికాగణనా
దితం - రామోవనమధ్యందదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. సీతయేతి. గిరిశృంగాభం గిరేశృంగం

స్తస్త్రిః ఘోరమృగాయుతే, దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనం. ౪. గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం, బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం. ౫. వసానం చర్మవైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం, త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాంతకం. ౬. త్రీణిహంశ్చతురోవ్యాఘ్రా ద్వావృకౌ పృషతాదశ, సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్యచశిరో మహత్, అవసజ్జాయసేశూలే వినదంతం మహాస్వనం. ౭౪. సరామం లక్ష్మణంచైవ సీతాం దృష్ట్వాచ మైథిలీం, అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాలిదవాంతకః. ౮౪. సకృత్వా భైరవం నాదం చాలయన్నివమేదినీం, అంకేనాదాయ వైదేహీ మప్తక్రమ్య తతోబ్రవీత్. ౯౪. యువాం జటాచీరధరౌ సభార్యోక్షీణజీవితౌ, ప్రవిష్టౌదం డకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ. ౧౦౪. కథం తాపసయోర్వాం చ వాసః ప్రమద

౪. గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం - మహావక్త్రం పృథుతరముఖం వికటం విశాలం - విషమోదరం నిమ్నోదరం - బీభత్సం మాంసరుధిరాలిప్తశరీరతయా కుత్సితం - విషమం న్యూనాధికావయవం - వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం - అతఏవ ఘోరదర్శనం. ౫. వసామాంసంతయా ఆర్ద్రం - రుధిరోక్షితం రక్తసిక్తం - వ్యాదితాస్యం వ్యాతాస్యం - ఆర్షణ్యం. ౬. త్రీనిత్యాదిభక్షణార్థమితి శేషః - పృషతా బిందుమృగా - ఆయసే అయోమయే - శూలే-అవసజ్జప్రాతాకృత్వా - మహాస్వనం యథాభవతితథా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం. ౭౪. సఇతి. కాలే సంహారకాలే - ప్రజాఉద్దిశ్యాంతతో యథాధావతి తథా అభ్యధావత. ౮౪. సఇతి. అంకేన కటిప్రదేశేన. ౯౪. యువామిత్యాది. సభార్యవితి - భార్యశబ్దో యోషిస్తాత్రవాచీత్యేకేవదంతి - అన్యేతు యథా - ప్రాణభృదప్రాణభృత్సాధారణః - యథాచ ఋతం పిబంతావిత్యత్ర పానకర్తృకర్తృసాధారణో జీవేశ్వరయోః పిబచ్ఛబ్దప్రయోగః - తథా ఛత్రిన్యాయేనాత్రాపి సభార్యవిత్యుక్తమిత్యాహుః తథాపి ధ్వనిదోషోవర్జనీయః - వస్తుతస్తు - ద్వయో రేకాభార్యాస్తీతిదుర్బుద్ధినైవ ముక్తమితి సమ్యక్ - క్షీణజీవితౌ - మద్ధస్తే పతనాదితిభావః - యద్వా - క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ - అత్ర ప్రవిష్టానాంజీవితం దుర్లభ మితిభావః. ౧౦౪. వస్తుతో విపరీతచారౌ యువాం మమపధ్యావేషే

అథా ఉపమా యస్యతం. ౪. గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం - వికటం వక్త్రం బీభత్సం కుత్సితం - విషమం నిమ్నోన్నతం - వికృతం వక్ష్యమాణధర్మవత్వా ద్విపరీతవేషం. ౫. వసార్ద్రం చర్మవసానం - వసా మాంసవిశేషః. ౬. భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయసేశూలే - అవసజ్జ నిధాయ - ప్రాశంకృత్వా మహాస్వనం యథాతథా వినదంత మేవంవిధం విరాధం దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౭౪. సఇతి. సః విరాధః కాలే యుగాంతకాలే - క్రుద్ధోఽంతకః ప్రజా ఉద్దిశ్య యథాధావతి. ౮౪. సఇతి అంకేన కటిప్రదేశేన తియావత్. ౯. అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాఘాఘసరిహారార్థమేవ - నతు దారబుద్ధ్యా - తదుక్తంస్కాందే. సోపి తాంజానకీం దృష్ట్వా శీఘ్రం సంజాతవిక్రమః, ఇయం పరామహాశక్తి స్సేయం స్వర్గస్యకారణం, అస్యావిబోధో మాక్షేపికారణం బంధనేపి చ, తస్మాదిమాంభజిష్యామి దిష్ట్యాప్రాప్తంహి దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘాఘపంజరః, భక్తియుక్తో జహరైనాం సీతాంచైతన్యరూపిణీ మితి. ౯౪. యువామిత్యాది. సభార్య వితిభార్యశబ్దస్తు యోషిస్తాత్రవాచీ ఏకయా యోషితా సహితౌ - సభార్యశబ్దః ఛత్రిణోగచ్ఛంతీతివల్లాక్షణికోవా. తి. యద్వా - విరాధస్యేదం నిందోక్తిరూపమేవ సభార్యవితివాక్యం. తి. యద్వా సభా

యాసహ, అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌయువాం మునిదూషకౌ. ౧౧౫. అహం వః
మిదందుర్గం విరాధోనామ రాక్షసః, చరామి సాయుధో నిత్యమృషిమాంసాః
భక్షయన్, ఇయంనారీ వరారోహః మమ భార్యా భవిష్యతి, యువయోః పా
యోశ్చ హం పాస్యామి రుధిరం మృతే. ౧౩౪. తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరా
ధస్య దురాత్తనః, శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా, సీతా
ప్రావేషతోద్వేగా త్ప్రవాతే కదలీయథా. ౧౫. తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం
విరాధాంకగతాం శుభాం, అబ్రవీ లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧౬
పశ్యసౌమ్యనరేంద్రస్య జనకస్యాత్మ సంభవాం, మమభార్యాం శుభాచారాం విరా
ధాంకేప్రవేశితాం, అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీం. ౧౭౪. యదభి
ప్రేత మస్తాసు ప్రియం వరవృతంచ యత్, కైకేయ్యాస్తు సుసంపన్నం క్షీప్ర
మద్యైవ లక్ష్మణ. ౧౮౪. యానతుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ, యయా
హంసర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం, అద్యేదానీం సకామా సా యా

త్యాశయేనాహ - కథమితి - వాయువయోః ప్రమదయాసహ వాసశ్చ కథం - విరుద్ధ ఇత్యర్థః -
నచవాహేతినిషేధేసి వామాదేశ ఆర్షః - కథంశబ్దోక్తం వివృణోతి. అధర్మేతి. మునిదూషకౌ ము
నివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదిభిభావః - అతఏవ పాపౌ. ౧౧౫. అహమిత్యాది. మృతే యుద్ధే.
౧౩౪. తస్యైత్యాది. సగర్వితం సగర్వం - భావేనిష్ఠా - ఉద్వేగాత్ భయాత్. ౧౫. తామితి. పరి
శుష్యతా శోకసంకుచితేన - ముఖేన ఉపలక్షితః. ౧౬. ౧౭౪. యదితి. కైకేయ్యాః అస్తాసువిషయే
యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః - యచ్ఛ్రీయం వరవృతం వరవ్యాజేనవృతం తదద్యైవ సుసంప
న్నం ఫలితం. ౧౮౪. అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మేక్షికయా వివృణోతి - యానతుష్యతీతి. దీర్ఘదర్శి
న్యా కైకేయ్యా - అస్తద్వ్యసనం పూర్వమేవ యదినచింతితంస్యా త్తర్హి పుత్రార్థం రాజ్యమేవపర
యేత్ నతుమత్ప్రవాసనం - మత్ప్రవాసనవరణా దపగమ్యతే - అయంవనం గతశ్చేత్ సాచ రాక్ష
సాదిభి రపహ్రియేత తేన రామోసి వ్యసనమ్మహత్ప్రప్నుయాత్ - తతశ్చ - మత్పుత్రస్య
రాజ్యంనిష్కంఠకం స్యా దితి కైకేయా నూన మమన్యతేతిభావః - పుత్రార్థే పుత్రయోజననిమిత్తం
మాతా మమ మధ్యమేతి యద్యపిపూర్వం మమమాతా కనీయసీ త్యుక్తం - తథాసి మహిషీత్రయా

యా మార్యా సభార్యా. ౧౦౪. కథమితి. వాం యువయోః మునిదూషకౌ మునివేషశరచాపాసిధా
రణాత్ అతఏవ పాపౌ. ౧౧౫. తయో ర్భీత్యుత్పాదనాయ విరాధః స్వయమేవ స్వస్వరూపం కథ
యతి - అహమిత్యాదినా. మృతే యుద్ధే. ౧౩౪. తి. సగర్వితం - భావేనిష్ఠా-సగర్వమితియావత్ -
ఉద్వేగా ద్భయాత్. ౧౫. తామితి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః. ౧౬. పశ్యేతి. విరాధాంకే
ప్రవేశితాం విరాధేనాంకేప్రవేశితాం. ౧౭౪. యదితి. అస్తాసువిషయే కైకేయ్యా యద్దుఃఖం-వనే
సంపాదనీయతయా అభిప్రేతం-తత్క్షీప్ర మద్యైవ సుసంవృత్తం సిద్ధ మిత్యర్థః. ౧౮౪. యేతి.
యాపుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం రాజ్యేన రాజ్యాభిషేకకరణమాత్రేణ-నతుష్యతి-సర్వభూతా
నాం హితోప్యహం యయాహం దీర్ఘదర్శిన్యా వనమపి పుత్రరాజ్యస్థైర్యాయ ప్రస్థాపితః - యా
మమమాతా మధ్యమా సాకైకేయా అద్యదివసే సకామాజాతా - నను పూర్వంమాతా యవీయసీ
త్యుక్తం. కథ మిదానీం మధ్యమేత్యుచ్యతే - సత్యం - కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కనీయసీకైకేయా -

మాతా మమమధ్యమా. ౨౦. పరస్పర్శాత్తు వై దేహ్యః నదుగఖతర మస్తి
మే, పితుర్వియోగా త్సామిత్రే స్వరాజ్యహరణా త్తథా. ౨౧. ఇతి బ్రువతి
కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే, అబ్రవీ ల్లక్షణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగభవ శ్వసన్.
౨౨. అనాథ ఇవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః, మయా ప్రేష్యేణ
కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే. ౨౩. శరేణ నిహతస్యాద్య మయాక్రుద్ధేన
రక్షసః, విరాధస్య గతాసోర్హి మహీ పాస్యతి శోణితం. ౨౪. రాజ్య
కామే మమక్రోధో భరతే యో బభూవహ, తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి

పేక్షయా కనీయసీత్వం - సర్వదశరథవత్స్వపేక్షయా మధ్యమాత్వం - త్రిశతం పంచాశచ్ఛ
దశరథవత్స్వ సుంతీతి పూర్వమేవోక్తం - అద్య అస్మిన్ దివనే - ఇదావీం అస్మిన్ ఊణే. ౨౦.
కింతే తాదృశంవ్యసనం తత్రాహ - పరస్పర్శాదితి. వై దేహ్యః పరస్పర్శా ద్యథా దుగఖతరం
పితృవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్ఛ తథాదుగఖం నాస్తితి యోజనా. ౨౧. ఇతీతి. రుద్ధః
మంత్రగణనిరుద్ధః నాగస్పర్శః శ్వసన్ రామశోకదర్శనాదితి భావః. అనాథఇవేతి. వాసవో
పమోభూతానాం నాథస్సన్ - అనాథఇవ నాథసాపేక్షోనరఇవ విశిష్య మయా ప్రేష్యేణ
సహితోపి కిమర్థంపరితప్యసే - వాస్తవార్థస్తు భూతానాం సర్వలోకానాం నాథః వాసవ ఉప
మీయతే ౨ నేనేతి వాసవోపమః. త్వం అనాథఇవ నాథభిన్నఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - ఏవ
మేవ తత్త్వంజగః - యథా విశ్వామిత్రః అహంవేద్మి మహాత్మానమితి - యథా చ పరశురామః -
త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృతఇతి - ఏవమృషయోపి. ౨౩. ప్రేష్యేణ
త్వయాకింక్రియత ఇత్యుక్తాహ - శరేణేతి. ౨౪. రాజ్యకామఇతి. కైకేయ్యః భరతార్థం రాజ్య
కాంక్షిత్యాత్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం - తం విరాధే విమోక్ష్యామితి - శరణాగతే భరతే
దుర్విమోచత్వాదితి భావః - నను భరతకైకేయ్యాభ్యా మజ్ఞానాత్ ప్రవాసనం కారితం పునరాగం
తవ్యమితి త్సౌపణస్య కృతత్వాత్ కుతః పునః రామలక్ష్మణాభ్యాం తత్ర, రాజ్యాపహరిత్వ మనుస్త్
ర్యతే-ఉచ్యతే - అనంతరం తథా అనుష్ఠానేసి పూర్వం కైకేయ్యా తథాదింతత్వా తస్యచా వశ్య
కర్తవ్యత్వా ద్దుగఖకాలే తచ్చింతనం - తథాపి వ్యసనకాలేపి పరదోషోద్ఘాటనం సత్పురుషానుచితం
రామప్రకృతివిరుద్ధం చ సుప్తప్రమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితిన్యాయేనదోషదర్శన మేవ రామ

అన్యాసాం దశరథస్త్రీణాం జ్యాయసీత్యుభయాత్తకతా విద్యత ఇత్యుభయనిర్దేశః. ౨౦. పర
స్పర్శాదితి. వై దేహ్యః పరస్పర్శాత్ యథా మే దుగఖతరం ఆతిదుగఖం - తథా పితుర్వియోగా
త్స్వరాజ్యహరణాదపిమేదుగఖంనాస్తిత్యన్వయః. ౨౧. ఇతీతి. బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజల
మనస్తాపాభ్యాం వ్యాపే క్రుద్ధః కైకేయాంప్రతి. ౨౨. అనాథఇతి. భూతానాం బ్రహ్మాదీనా
మపి నాథః పరమపురుషోపి త్వం - అనాథఇవ ప్రాకృతఇవ - కిమర్థం పరితప్యసే - సరామంలక్ష్మ
ణం దృష్ట్వ త్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య వాస్తవార్థస్తు - సరామమితి.
సః విరాధః రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా సంక్రుద్ధస్సన్ - సీతా మభ్యధావత్ గృహీతు
మితిశేషః - రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్రేజసాభిధూతో విరాధః స్వవృత్తాంతం కథయన్ తాన్
పృచ్ఛతి - సకృత్వేత్యాది శ్లోకమంచకేన-తతః సవిరాధః అంకే సమీపే ఆగత్యేతిశేషః - వై దేహీ
మనాదాయ అపక్రమ్యా బ్రవీత్ - రామలక్ష్మణా వితిశేషః - యువామితి - సభార్యో సభాయా
మార్యో క్షీణజీవితో క్షీణంజీవిత మరీణాం యాభ్యాం శరచాపాసిధారిణౌ సంతౌ - జటాచీర

వజ్రీ వజ్రమివా చలే. ౨౫. మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరోఽస్య మహ
న్మహోరసి, వ్యవసయితు తనోశ్చణ్ణీవితం పతతు తత స్సచుహీం విఘ్నార్జితః
౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-ద్వితీయస్కంధః

(ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణశ్రీమూఁ గాక్షసం ప్రహసన్నివ, కోభవాఁ వన మ
భ్యేత్య చరిష్యసి యథాసుఖం) అథోవాచ పునర్వాక్యంవిరాధః పూరయన్వనం,
ఆత్తానం పృచ్ఛతే బ్రూతం కాయవాం క్వగమిష్యథః. ౧. తమువాచ తతో
స్యహార్దం - తదుపేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితిస్యాత్ - అత్రోచ్యతే - వ్యసనకాలే లాఘా
వాచ్యమవాచ్యంచ నజానాతీ త్యముమర్థం వ్యంజయితు మేవము క్తమితి. మమేతి. భుజబలవేగేన ధను
రాకర్షణవేగేన వేగితః ఆనీతవేగః-ఇతజంతోవా - విఘ్నార్జితః సంజాతభ్రమణః. ౨౬. ఇతి శ్రీ
విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్కంధః.

అథ విరాధానుగ్రహాయ తదాక్రమణంతృతీయే - అథోవాచత్యాది. పూరయన్ - శబ్దనేతి
శేషః - ఆత్తానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే - మహ్యమితిశేషః - బ్రూతమితిలోఽన్త్యధ్యమపురు
షద్వివచనం ప్రశ్నప్రకార మాహ - కామితి. ౧. తమితి. రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితానన
మితి భయహేతుః - ఆత్తన స్సంబంధి ఇత్వాకుకుల మువాచే త్యన్వయః - ఇత్వాకువంశ్యదశ
ధకౌచసంతో దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ - యద్యపి తావసయోర్వాం ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి
తథాపి కథంపాపౌ కథంమునిదూషకౌ తాదృశౌ న భవత ఇత్యర్థః - అత్ర హేతుః అధర్మచారిణౌ
అధర్మచరతో భక్షయతో నాశయత ఇతితథా ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టౌ కా యువాం - కించ -
అహమితి - అహం విరాధోనాను రాక్షసః ఇదానీం మమ పాపయోః పాపాభ్యాం హస్తాభ్యా
మితిశేషః - ఋషిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో మృగే రుధిరం పాస్యామితిధియా దుర్గం
వనం చరామి - కించ భయాకాంత్యా ఆర్యాశ్రేష్ఠా ఇయంనారీ - యువయోః కాభవిష్యతీతి -
తావబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః - తస్యేతి - ఋషిమాంసాని - భక్షయన్ చరామిత్యేవంధుప్తం
యథా తథా - విరాధస్య బ్రువత స్సతఃసీతా ప్రావేపత - తామితి - విరాధాంకే విరాధస్యసమీపే
ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః - సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యహి ముఖేనోపలక్షితః సీతా భీత్యేతిశేషః.
అబ్రవీత్ పశ్యేతి - విరాధాంకే తత్సమీపే ప్రవేశితాం స్థితాం - యదభిప్రేక్షమిత్యాదివాక్యాని
సీతాభీతి నిమిత్తేనోక్తానీతిద్రష్టవ్యాని పరస్పర్మాత్ పరస్పరాక్షసస్య స్పర్మాత్ సమీపాగమనా
దిత్యర్థః- బాష్పశోకపురిష్టతే సీతాభీతినిమిత్త మితిభావః. ౨౩-౨౫. మమేతి. భుజబలవేగవేగితః
భుజబలస్య వేగేన వేగితః సంజాతవేగః సశరః మహీం మహ్యం పతతు విరాధ ఇతి శేషః. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - ద్వితీయస్కంధః.

(ఇతీతి. ఉక్త్వా గమంప్రతీతిశేషః - రాక్షసమబ్రవీదితిశేషః). ౨౪వేతి. పూరయన్ శబ్దనేతి
శేషః - ఆత్తానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే మహ్యం. ౧. తమితి. ఆత్తనః ఇత్వాకుకులమిత్వాకు

అత్ర తీర్థీయవ్యాఖ్యానే సర్గాదిమంత్రోకతయవ్యాఖ్యాత ఇత్యుక్తేతి శ్లోకోబహుళోశేష
నదృశ్యతే గోవిందరాజార్యేణ స వ్యాఖ్యాతో నాపిపరిగణితః.

రామో రాక్షసం జ్వలితాననం, పృచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇత్స్వాకుకుల మాత్మనః
 ౨ ఊత్రియా వృత్తసంపన్నా విద్ధి నౌ వనగోచరా, త్వాంతు వేదితు మిచ్ఛావః
 కస్త్యం చరసి దండకాన్. ౩. తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం,
 హంత వత్సామి తేరాజన్ నిబోధ మనురాఘవ. ౪. పుత్రః కిల జయస్యాహం
 మమమాతా శతవ్రదా, విరాధఇతి మామాహుః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫.
 తపసాచాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణోహి ప్రసాదజా, శస్త్రేణావధ్యతా లోకే ఛేచ్చ
 ద్యా భేద్యత్వ మేవ చ. ౬. ఉత్సృజ్య ప్రమదామేనా మనపేక్షా యథాగతం,
 త్వరమాణౌ పలాయేథాం నవాం జీవిత మాదదే. ౭. తం రామః ప్రత్యువాచేదం
 కోపసంరక్తలోచనః, రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం. ౮. తుద్ర
 ధిక్త్వాంతు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే భ్రువం, రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ నమే
 జీవన్ గమిష్యసి. ౯. తత స్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితాన్ శరాన్, సుశీ

రథపుత్రా వావాం పితృవచనా ద్వనంగమిష్యావ ఇత్యువాచేత్యర్థః. ౨. అధర్మచారిణౌ పాపావితి
 పూర్వోక్త విరాధవచనస్యోత్తర మాహ - ఊత్రియా వృత్తసంపన్నావితి. త్వామితి. కస్త్యపుత్రః కిం
 ప్రభావఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామిత్వార్థః - 'అహం వనమిదం దుర్గం విరాధోనామ రాక్షస' ఇతి-నామ
 జాత్యోః పూర్వముక్తత్వా న్నతద్విషయో యంప్రశ్నః. రా. ఊత్రియావితి. వనగోచరావితిబహు
 వ్రీహిః. ౩. తమితి. హంలేతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్ద్యోగజగర్వేణ - మమమత్తః - మేస్వరూప మితి
 శేషః - నిబోధేత్యువాచేత్యన్వయః. ౪. పుత్రఃకిలేతి. విరాధః విగతారాధనః దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థ
 సంజ్ఞః - రాక్షసాః సజాతీయాః-సజాతీయైః కృతం నామేదం నతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫.
 తపసాచాపీతి. చాపి కించ - తపసా సాధనేన - బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమార
 ణీయతా ప్రాప్తా - అచ్ఛేద్యాభేద్యత్వంచ ప్రాప్తం - ప్రాణవియోజనహేతుఖండనవిదారణా
 నర్హత్వం చ ప్రాప్తమిత్వార్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి. అనపేక్షా అపేక్షాయామరణం ద్రువమితి భావః -
 త్వరమాణౌ - మందగమనే మేమనశ్చలేదితి భావః - నవాంజీవితమాదదే - ఉత్తమప్రమదారత్న
 ప్రాసణాదితి భావః. ౭. తమితి. తం ఏవంపరుషం వదంతం - పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసం
 రక్తలోచనః-వికృతాకారం వికృతాకార మపి - పాపే నీతాహరణే చేతో యస్య తం. ౮.
 తుద్రేతి. తుద్ర - హీనజాతేః ధిక్కారే హేతు రయం - హీనార్థం-ఉత్తమాంగనాభిలాషరూప
 హీనప్రయోజన మితియావత్ - మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం - సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం
 సఫలం భవిష్యతీత్యర్థః - తదా కించిదుపేక్షయా గంతుముద్యుక్తంప్రత్యాహ - తిష్ఠేతి - గమనంచ
 దుర్లభమిత్యాహ - నేతి - మేపురఇతిశేషః. ౯. తతఇతి. రాక్షసంప్రతిశరాన్ - నిజఘాన అముం

వంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్యన్వయః. ౨. ౩. తమితి. హంలేతి మమనిబోధ మమవచనాన్వేస్వ
 రూపమితి శేషః. ౪. ౫. తపసేతి. శస్త్రేణ యేనకేనాపిశస్త్రేణ శస్త్రబలేనాచ్ఛేద్యాభే
 ద్యత్వం - భేదభేదాభ్యాం అవ్యధనీయత్వం తాభ్యాం వ్యధానాస్తీత్యర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి.
 అనపేక్షా ప్రమదాశారహితా-హం యువయోః-వస్తువస్తు ఉత్సృజ్య మా మితిశేషః - ప్రమదామా
 దాయేతిశేషః - యథాగతం త్వరమాణౌ పలాయేమాంగచ్ఛేధాం - వాం యువయోః జీవితం ప్రాణ
 సమం స్తీరత్నం - నాదదే ఇత్యువాచేతి పూర్వేణసంబంధః. ౭-౮. తుద్రేతి. రణేతిష్ఠ ద్రువం
 సంప్రాప్స్యసే - మృత్యుమిత్యుపసంగః - మే మమ పురతః జీవన్ క్వగమిష్యసీతి సంబంధః. ౯.

ఘృ మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘానహ. ౧౦. ధనుషా జ్యోగుణవతా స
బాణా న్దుమోచహ, రుక్ష్మపుంఖా న్నహవేగాన్ సుపర్ణానిలతుల్యగా. ౧౧. తే
శరీరంవిరాధస్య భిత్వా బర్హిణవాససః, నివేతు శోణితాద్విగ్ధా ధరణ్యాంపావణోప
మాః. ౧౨. సవిద్ధో న్యచ్యవై దేహీం శూలముద్యమ్య రాక్షసః, అభ్యర్తవ త్సు
సంక్రుద్ధ స్తదారామం సలక్ష్మణం ౧౩. సవినద్య మహానాదం శూలం శక్రధ్వజో
పమం, ప్రగృహ్యశోభత తదా వ్యాత్తానన ఇవాంతకః. ౧౪. అథ తా భ్రాతృ
దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః, విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ కాలాంతకయమోపమే. ౧౫.
సప్రహస్య మహారౌద్ర స్థిత్యా జృంభత రాక్షసః, జృంభమాణస్య తేబాణాః కా
యాన్నిష్పేతురాశుగాః. ౧౬. స్పర్శాత్పు వరదానేన ప్రాణాన్ సంరోధ్య రాక్ష
సః, విరాధ శూల ముద్యమ్య రాఘవావభ్యధావత. ౧౭. తచ్ఛూలం వజ్రసం

చత్ - హన హింసాగత్యో విధాతుః. ౧౦. ధనుశ్చరాన్నిశించన్నాహ - ధనుషేతి. జ్యోగుణవతా
గుణో రజ్జుః తద్వతా - మహావేగాన్-అతఏవ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథోక్తా.
౧౧. తేతి. బర్హిణవాససఇతి - స్వాదేవచ-బర్హిణవాససః బర్హ పత్రా ఇత్యర్థః - శోణితేన ఆది
గ్ధా ఈషల్లిప్తాః - రక్షోదమాల్ పూర్వమేవ శరీరా స్పర్శమా దితిభావః - పావణోపమా ఇతి భూష
ణ్యణాది నహనా దగ్నిసామ్యసిద్ధిః. ౧౨. సఇతి. విద్ధః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్ - న్యచ్య
భూమా నిక్షిప్య. ౧౩. స ఇతి. మహాన్ నాదః ప్రగృహ్యని ర్యస్తిం న్నద్యధాభవతితథా-వినద్య-శక్ర
ధ్వజోపమం తద్వదున్నతం - వ్యాత్తాననః వివృత్తాస్యః అనేన ప్రసారితజిహ్వాత్వం లక్ష్మణే-శూలా
పమేయతా లాభాయ. ౧౪. అథేతి. అథ సీతానిక్షేపానంతరం యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వా
దీప్తం పూర్వబాణభ్య నైజస్వినం-శరవర్షం శరసమూహం - ఉభాభ్యామపి మోచనీయత్వే హే
తవః రాక్షసఇత్యది విశేషణాని-కాలాంతకయమోపమే-కాలేసంహారకాలే-అంతకో నాశకో యో
యమ స్తుత్యే. ౧౫. సఇతి. ప్రహస్య కిమేత ర్చక్రప్రాప్య నితి హసిత్యా - అజృంభతగాత్రవిహ
మ మకరోత్-బాణాః కాయకింబిల్లగాః - ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాః - ఆశుగాఅపీత్యర్థః-నిష్పేతుః
జగళుః. ౧౬. స్పర్శానితి. వరదానేన స్పర్శా స్పృంబంధాల్ - ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్ - సం
రోధ్య హృదయే సమాహృ-బలంకృత్వీత్యర్థః. ౧౭. తదేతి. తత్ హ స్తసం-గగనేజ్వలనః ఆకాశస్థా

తతఇతి. శరా నభిసంధాయ ధనుషీణితేషాః సుదీర్ఘ మార్గమకృచ్ఛ్యేత శేషః. ౧౦. ధనుషేతి. జ్యో
గుణవతా జ్యోశబ్దవతా సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథా. తఇతి. బర్హిణవాససః బర్హ
వాసస ఇతియావత్-వాసః పత్రం-శోణితా ద్విగ్ధాః రక్తాలిప్తాః. ౧౨. సఇతి. విద్ధ స్తాడితః వైదేహీం
న్యచ్య. వస్తుతస్తు వైదేహీంన్యచ్య సీతానమీదమగత్వా మహానాదం వినద్య కృత్వా. ౧౩. ౧౪.
అథేతి. కాలాంతకయమోపమే కాలఃఅంతకః యమశ్చేని త్రయో మారణాధికారిణః - తత్ర కాల
స్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే ఆంతకస్య ప్రాణాపహరే యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతిభేదః. ౧౫.
స ఇతి. జృంభమాణస్య తనూధంగం సుర్వతః కాయాన్నిష్పేతుః కాయం నిర్భిద్య నిష్పేతుః ఆశుగ
చ్ఛంతీత్యాశుగా స్పృంతః. ౧౬. స్పర్శానితి. వరదానేన స్పర్శా స్పృంబంధాల్ - ప్రాణాన్
సంరోధ్య బలార్థం హృదయే వాయూన్ సమాహృత్య. టీ. వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన -
తదుక్తం. 'శ్లో'. విరాధో హేటకపురే విధివ స్తామపూజయత్, దనుగ్రహ వైశిష్ట్యే దవధ్య
స్స సురాసురై' రితి. ౧౭-౨౦౪.వహ త్వితి. ఆయమలం సుష్టువహతి అనేన పథాగమన స్తేష్టం భవతి.

కాశం గగనే జ్వలనోపమం, ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామ శ్శస్త్రభృతాం
వరః. ౧౮. తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్యకరాద్భువి, పపాతాశనినా చిన్నం
మేరో రివశిలాతలం. ౧౯. తౌఖిణౌ క్షీప్రముద్యమ్య కృష్ణసర్పోపమా శుభా,
తూర్ణ మాపతత స్తస్య తదా ప్రహరతాంబలాత్. ౨౦. సవధ్యమాన సుభృ
శం బాహుభ్యాం పరిరభ్యతౌ, అప్రకంప్యా నరవ్యాఘ్రా రౌద్రః ప్రస్థాతు మై
చ్ఛత. ౨౧. తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయ రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, వహత్వయ
మలం తావ త్పథానేన తు రాక్షసః, యథాచేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథావహతు
గాక్షసః, అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః. ౨౩. సతుస్వబలవీర్యేణ
సముత్థిప్య నిశాచరః, బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలా తతః. ౨౪. తావా
రోప్య తతస్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః, విరాధో నినదన్ ఘోరం జగామా
భిముఖో వనం. ౨౫. వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్నహద్భి ర్వివిధై
రువేతం, నానావిధైః షక్షిశతై ర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాశమ్భుగై ర్వికీర్ణం.
౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణౌతు తా దృష్ట్వా వై దేహీ రామలక్ష్మణౌ, ఉచ్చైస్స్వరేణ

గ్నిః - తనుపసు మిశ్యభూతోపమా. ౧౮. తదితి. అశనినావశ్రేణ. ౧౯. తావితి. ప్రహరతాం
ప్రహరతాం. ౨౦. స ఇతి. అప్రకంప్యా చాలయితు మప్యశక్యో-కింపునః పరిగృహీతు మితి కవిః
పరిహసతి-రౌద్రః రౌద్రాకృతిః-అప్రకంప్యత్వేహేతుః నరవ్యాఘ్రావితి - నరవ్యాఘ్రా పురుషోత్త
మా. ౨౧. తస్యేతి. అభిప్రాయం వనాంత ర్నయనేచ్ఛాం - వహతు సౌ ప్రాపయతు - అనేన
ఆవాభ్యాం గంతవ్యేన పథా వహతు అథవా - యథేచ్ఛతి యేనమార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి - తథా
వహతు - ఉభయథాసి నదోష ఇతి భావః - తత్రహేతు మాహ - ఆయ మితి - నః వనమధ్యగమ
నేచ్ఛానా మస్తాకం. ౨౩. స త్వితి. అతిబలా రామలక్ష్మణౌ - సముత్ క్షిప్య బాలావివ స్కంధగతౌ
చకార తయో రిచ్ఛావశాదితి భావః. ౨౪. ౨౫. ఇమావసి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టా విత్యాశయే నాహ
వన మితి. శివాః సృగాలవిశేషాః తాభి ర్యుతం వ్యాశమ్భుగైః దుష్టమ్భుగైః. ని. 'దుష్టేద్విపేశ్వాప
దేచవ్యాశఃపుంసిశతేపిచ'తి బాణః - అత్రసర్వేభగవతస్సాన్వయ త్తనకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహే
తావసి నిర్భయత్వంచదర్శితం. అస్తిన్ సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయ స్సర్గః.

అథపరమపురుషవహనఫలంవత్తుముపక్రమతే-హ్రియమాణావిత్వాది. చుక్రోశరామస్యాతిమాను

యథాచేచ్ఛతి యథాస్యగమనమిష్టం భవతి - తథా వహతు గచ్ఛతు - కుతఏవ మత ఆహ -
ఆయ మేవేతి. పరిగృహ్య ఏకైకేన ఏకైక మితి యావత్. ౨౨. ౨౩. సత్వితి. సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య
స్కంధగతౌ చకార స్కంధ మారోపయామాసేత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణకత్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణాది. ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య-శార్దూలద్వీపిన ఇతి సబింద్వబిందువ్యాఘ్రా - కా
కుల్స్థాచుత్సృజ్య - మాం హర-తే నమ ఇత్యాద్యుక్తిః - రామలక్ష్మణయోః ప్రేమాతిశయా దితి

చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుఖజాభజౌ, నమదాశరథీ రామస్సత్యవాం చీలవాం
 చుచిః, నక్షసా రౌద్రయాః సహాయతే సహాయత్యణః, మాంవృకా భక్షయిష్యంతి
 శార్దూలాద్యేషసంజ్ఞా, మాంహరోత్సృజ్య కాకుత్స్థా నమస్తే రాక్షసోత్తమ.
 ౩. తస్యా భవ్యచనం శ్రీత్వా వై దేవ్యా రామత్వణౌ, వేగం ప్రచక్రతుర్వీరా
 వధేతస్య సాంత్వినః. ౪. తస్యరౌద్రస్య సోమత్రి ర్బాహుం సవ్యం బభంజహ,
 రావస్తు నక్షిణంబాహుం తనసా తస్యరక్షసః. ౫. సభగ్నబాహు స్సంవిగ్నో
 నివసాతాశు రాక్షసః, ధవణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః. ౬.
 ముష్టిభిర్దానుభిః క్షృణో సూదయంతో తు రాక్షసం, ఉద్యమ్యాద్యమ్య చాప్యే
 నం స్థండిలే నిష్ప్రేషణః. ౭. సవిధో బహుభిర్వృణోః ఖడ్గాభ్యాంచ పరితతః,
 నిష్ప్రేషో బహుధాధూమా నమమాంసం సంతాపనః. ౮. తంప్రేక్ష్య రామ
 స్సుభృశ మవధ్య మచలోకమం, భయేష్య భయద శ్రీమా నిదం వచన
 మబ్రవీత్. ౯. తనసా పురుషవ్యాఘ్ర రాక్షసోఽయం నశక్యతే, శస్త్రేణ
 యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహేం గురౌ. తచ్చుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః
 ప్రశ్రితం వచః, ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౦. హతోఽస్మి
 పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేనైవై, మయాశు పూర్వం త్వం మోహాన్మజ్ఞా
 మంచరిత్ర మవగచ్ఛంశ్యోః సహాగత ఉపాస్యమాం మరోదేశ్యర్థః. ఏష ఇతి. సత్యవాక్ సత్యవచ
 నవాక్ - శిలవాక్ సదాచారసంబద్ధాః శుద్ధిః బుద్ధిః, ఉద్ధృతిః - వివేచనం ప్రత్యక్షశ్చ విరాధం ప్రత్యా
 హ - మా మిత - వృకాః గుహిమృగాః. ౧౧. 'శక్రస్త్రీహామృగోవృక' ఇత్యమరః - శార్దూలాః
 మహావృహాః - ద్వీపాః అల్పవృహాః. ౧౨. 'వ్యాఘ్ర' మృగాః శార్దూలాః హింసారు శ్చిత్ర
 కీమృగాల్, చంద్రావృద్ధ్యయంద్యుకీం ప్రకాయంతి. నమస్త ఇత్యేవం చుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వ
 యః. ౩. తస్యేతి. సభ్య మిత - సమ విరాధాదానే నిబంధాదానేచ లక్షణ స్సవ్యం రామో దక్షి
 ణం భుజ మద్భివ దిక్యవశేషాచ్యతే - కిమక్ర నిరూపన మిదంచ - ఉచ్యతే - సర్వదా లక్ష
 ణో రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏష నిష్ఠత - అతో గృహ్యతా దక్షిణన రామం సవ్యేన లక్షణంచ
 గృహ్య దిక్యవిరోధః - తనసాబలేన. ౫. సభగ్న. సంవిగ్నః కీతః. ౬. ముష్టిభి రితి. బహువచన మా
 వృత్త్యా - ఉద్యమ్యాద్యమ్యసూదయంతో ముష్టిభిః ముద్భృతోద్భృశ్య ప్రహరంతో - స్థండిలేభూ
 తతే. ౭. ౮. తమిత. భయ ద్యుధియంతి కామహాయకగాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే. ౯. తపసేతి.
 శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః - నిఖనావహే భూచూడితేన. ౧౦. తదిని. ప్రశ్రితం వినయాన్వితం యథా
 తథా ప్రోవాదేశ్యన్వయః. ౧౧. రామపాదస్పర్శేన ప్రకృభిజాన స్నాహ-వాత ఇత్యాది. త్వయేతి
 జేయః. ౧. - ౩. తస్యా ఇతి. వేగంత్యరాం. ౪. ౫. స ఇతి. సంవిగ్నః బాహుభంగేనోద్విగ్నః. ౬.
 ౭. ముష్టిభిరితి స్థండిలే భూప్రదేశే. ౮. త మితి. భయద్యుధియద ఇతి స్వశ్రవణస్తరణకీర్తనాదిసం
 విదధతః పురుషస్య - సకలభయోపహారి భవతి. ౯. తపసేతి. ఆయం తపోబలసంపన్నో యస్తాత్
 అతః రాక్షసః యుధి శస్త్రేణ నిర్జేతుం నశక్యతే - కిం. నిఖనావహ ఇతి సంబంధః. ౧౦. మయా
 త్వరిత - మోహా దక్షానాల్ పురుషర్షభ సరిమపురుష పూర్వం క్వం మయా నశ్శాత ఇతి - తపసద్వి
 దానందజగన్తోహ-నశ్రీమా ర్హిసంస్పర్శభాగధేయా త్పూర్వం నిరవధికకయణయా మదీయకాపనిమోహ

తః పురుషర్షభః ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా, వై దే
హీచ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః. ౧౩. అపిశాపా దహంఘోరాం ప్ర
విష్టో రాక్షసీం తునుం, తుంబురు ర్నామ గంధర్వ శృప్తో వై శ్రవణేనహ. ౧౪.
ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీత్తాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామ
స్త్యాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతి మాషన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి, ఇతి
వై శ్రవణో రాజా రంభాసక్తం పురానఘ, అనువన్ధీయమానో మాం సంక్రుద్ధో
వ్యాజహరహ. ౧౬౪. తవప్రసాదా న్దుక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్,
భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తివోఽస్తు పరంతప. ౧౬౫. ఇతోవసతి ధర్మాత్మా
శరభంగః ప్రతాపవాన్, అధ్యర్థయోజనే తాత మహర్షి సూర్యసన్నిభః, తం
క్షీప్ర మభిగచ్ఛత్వం సతే శ్రేయోవిధాస్యతి. ౧౬౬. అవతేచాపి మాం రామ
ప్రక్షీప్య కుశలీ వ్రజ, రక్షసాం గతసత్త్వానా మేషధర్మ స్సనాతనః, అవతే యే

శేషః - పురుషర్షభః - పురుషోత్తమ స్త్వం రామ త్వేనావతీర్ణ ఇతి నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. జ్ఞానప్ర
కార మాహ - కౌసల్యేతి. తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయా సుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ఛప్రజా
మేధయోరిత్యసిచ్ఛ - ఇతివిదితోఽస్తి - మహాభాగా శ్రీవైదేహీత్యవగతా - అయంచ త్వదంశభూ
తో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతివిదితః. ౧౩. ఏతావత్పర్యంతం కుతో నజ్ఞా
తవానసీత్యత్రాహ - అపీతి అపిర్గర్హాయాం - కస్య కేనశాప ఇత్యత్రాహ - తుంబురు రిత్యాది-అహ
మితి శేషః. ౧౪. ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది. ఉపకారస్సృత్యోపశ్లోకయతి - మహాయశా ఇతి-
ప్రకృతిం స్వరూపం-శాపనిమిత్తమాహ - అనువన్ధీయమాన ఇతి - రంభాసక్తం మాం - అనువ
న్ధీయమానః అవసరే మయా అనేవ్యమానః ఆతపివ సంక్రుద్ధః-రాజా ఆస్తత్స్వామి - వైశ్రవణః-
ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి వ్యాజహర - పునర్తయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యబ్రవీచ్ఛ -
ఉక్తప్రకారేణ శాపాపసానం చోవాచేతి యోజనా. ౧౬౪. తవేతి. స్వంభువనం స్వర్గలోకం-ఉప
కారస్సృత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తివఇతి. ౧౬౫. వాచికకైంకర్య మాతనోతి. ఇతఇతి. ప్రతాప
వాన్ మహాతపాః - అధికమర్థంయస్య తదధ్యర్థం - తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ సార్థయోజన
ఇత్యర్థః - క్షీప్రం తదగ్నిప్రవేశాల్ పూర్వం - లేత్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం - విధాస్యతి
పోషయిష్యతి-యద్వా-లేశ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం. ౧౬౬. అవట ఇతి. అవటే శ్వభే-కుశ
లీఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః-గతసత్త్వానాం గతాసూనాం. (ని. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమ

నాయ ఆవిర్భూతశ్రీరామ స్త్వ మితి మయా నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి - ఇదాసీం సవీవ
వరమేశ్వరః త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః. ౧౩. అభిశాపా దితి-తుంబురు ర్నామగంధర్వో
ఽహం వై శ్రవణేన శస్త్ర-తస్మా దభిశాపా ద్రాక్షసీంతనుం ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః. ౧౪. యదేతి.
ప్రకృతిం గాధర్వీంతనుం * శాపకారణ మాహ - అనువన్ధీయమానః - అవసరేవ్వనేవ్యమానః -
అనువన్ధీనేకారణ మాహ - రంభాసక్త మితి - అతః క్రుద్ధస్స న్తాం రాక్షసో భవేతి వ్యాజహర -
తతః ప్రసాద్యమాన ఇత్యువాచ - ఇతి యదా దాశరథీ రామ ఇత్యాదినా పూర్వోక్తం - శాప
మోచనప్రకారమ ప్యువాచేత్యర్థః. ౧౬౪-౧౬౫. అథీతి. అధ్యర్థయోజనే - అధికమర్థం యస్యత
దధ్యర్థం తచ్చతద్యోజనంచ - సార్థయోజన మిత్యర్థః. ౧౬౬. ౧౬౬. అవటఇతి. అవటే గర్తే. ౨౦౪.

నందనః. ౧౬. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయా నుభిషిచ్య ముతాగ్నికా, ఆపృచ్ఛేతాం నరవ్యాఘ్రాః తావసావ్యనగోచరాః. ౧౭. తా వ్రాచు స్తే వస చరా స్తావసా ధర్మచారిణః, వనస్య తస్య సంచారం రాక్షసై స్సమభిప్లుతం. ౧౮. రక్షాంసి పురుషాదాని నానాయాసాణి రాఘవ, వసంత్యస్త్రి మహారణ్యే వ్యాభా శ్చ రుధిరాశనాః. ౧౯. ఉచ్చిష్టం వా ప్రమత్తం వా జానసం ధర్మచారిణం, అదం త్యస్త్రి న్నహారణ్యే తాన్ని వారయ రాఘవ. ౨౦. ఏషకంఠా మహర్షీణాం ఫలా న్యాహారణాం వనే, అనేన తు వసం యత్నం గంతుం రాఘవ తే క్షమం. ౨౧. ఇరీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వ స్త్యయనః చరంతః, వసం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవ స్సలక్షణ సూర్య ఇవాభ్రముండలం. ౨౨.

౧౪—౧౬. తస్యామితి. అభిషిచ్య ముతాగ్నికా స్నాత్యా కృతవలోమాత్. ౧౭. తావతి. వనస్య సంచారం కందమూలఫలాహారగార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లుతం సమ్యగుపద్రు త మూచుః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాభాః హింస్తపశవః - సర్పహింస్తపశూవ్యాభా విత్యమరుః. ౧౯. ౨౦. రా. ఏషశితి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇరీవేతి. ౨౨ ప్రాంజలిభిః తపస్విభిః ద్విజైః - కృత స్వస్త్యయనః కృతమంగళాశీర్వాచనః. ౨౩.

౧౭. తావ్రాచురితి. వసస్యసంచారం కందమూలఫలాహారగార్థం సంచారం - రాక్షసై స్సమభిప్లు తం సమ్య గుపద్రుత మిత్యూచు రితిసంబంధః. ౧౮. రక్షాంసీతి. వ్యాభాః హింస్తపశవః - సర్ప హింస్తపశూవ్యాభా విరివినుంటు. ౧౯. ఏ. ఉచ్చిష్ట మకుచిం - ప్రమత్త మసావధానం - తా రక్షోవ్యాభాత్. ౨౦. ఏషశితి. క్షమం యుక్తం. ౨౧. ఇరీవేతి. ఇరీవ పూర్వోక్త మార్గప్రకారేనై వ-ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః - కృతమంగళాశీర్వాచనః. ఏ. ఇరీవేతి. ఏవముపదిష్టమార్గః. ౨౨.

ఇత్యాదే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకియే చతుర్వింశ
త్సహస్రీ కాయాం సంహితాయాం శ్రీమదయోధ్యాకాండే
ఏ నవవింశత్యుత్తరశతతమస్తర్గః.

ఇది శ్రీ గోవిందరాజవరచరిత్ర - శ్రీరామాయణభూషణ - పీఠాంబరాభ్యాసే -
అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానే - విశ్వనాథవింశత్యుక్తరశతతమస్సర్గః.

ఇట్లంతయుచూచి కృష్ణుడు నవనీల వర్ణంబున నిర్లవంబున నేవా
నిష్ఠాతాశేషమహా నిరుపమభవణి కాలికానామలందుఁ,
నోదించుచోర్చి నీవొక్క ప్రసాదకరణస్తోమపంచాస్మయాప
క్షీరాం నీలాంబరాభ్యాం వ్యసేమన విప్రులం సాధుసాశేతకాండే.

ఇతి శ్రీమత్పరమహంస జగద్రాజాచార్య నారాయణ సిద్ధశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవరచిఠాయాం
 శ్రీరామాయణసిద్ధాంతికాఖ్యానం అయోధ్యాకాండవ్యాఖ్యానం
 విశాఖవిశిష్ట శివశతకమప్సర్గః.

మహాశిర్ధవలతా రాజమహానాథులతో, బీజాపూర్నాథాకాండస్య సమాప్తాశ్చత్వదీపికా,
అపాంగజనితా శిష్య సంపదంభోధిసంభవితా, బట్టి, స్థిరమలీ భూయావత్సాకంభవనేనదా.

శ్రీమద్విష్ణుశాస్త్రమునందు వివరించినట్లుగా - కలం - బ్రహ్మాండపురాణ
మరియు అర్చనాగ్రంథములను కలగజేయు - అధ్యాయము.

ಕಾಂಡಾಪ್ಪನಿಂಗಳ್ಳುಳ್ಳಾಯ್ ಪ್ರಾಣಿಯು ಮನಕು,
ಪಾಪ್ಪಿಂಗಳ್ಳುಳ್ಳಾಯ್ ಕಣ್ಣುಂಗಳ್ಳುಳ್ಳಾಯ್.

புதுமுகம். புதுமுகம் புதுமுகம்,
புதுமுகம் புதுமுகம் புதுமுகம்.

బా.కె.పంత్, శ్రీరామస్వామిశాస్త్రి కనుగొన్నారు,
 మాత్రేణికాండస్వామిశాస్త్రి శాస్త్రి శాస్త్రి శాస్త్రి.

సంశోధకశక్తినిబట్టి వృద్ధావస్థయే లేకరాల,
 యువజనం బలవంతమం నూతనావస్థయే యువశక్తి,
 శక్తినిబట్టి అంజీవ రామచంద్రసమాప్తం.

అయోధ్యా కాల స్మరణ:

తం, యథా ప్రదీప్తం దుర్దర్శం గగనే సూర్యమండలం. ౨. శరణ్యం సర్వభూతా
నాం సుసంమృష్టాజరం తథా, మృగై ర్భవతుభి ర్వాకీర్ణం పక్షిసంఘై స్సమావృతం.
3. పూజితం చ ప్రసృతం చ నిత్య మస్పృశసాంగణైః, విశాలై రగ్నిశరణై స్సృ
గ్భాండై రజినైః కుశైః. ౪. సమిద్ధి స్తోయకలనైః ఫలమూలైశ్చ శోభితం, ఆర
ణ్యైశ్చ మహావృక్షైః పుణ్యై స్సాస్వనుఫలై ర్వృతం. ౫. బలిహోమార్చితం పు

వచనపరిపాలనరూపా ధర్మ సృష్టి రనుష్ఠాతవ్య ఇతి ప్రాధాన్యేన దర్శితం - అగ్ర సజ్జనసంరక్షణరూపం
ధర్మ విశేషం ప్రతిపాదయితు మారణ్యకాండ ఆరభ్యతే. ప్రవిశ్యేత్వాది. తుశబ్దః పూర్వారణ్య
వైలక్షణ్యం ద్యోతయతి - మహారణ్యం ఇతరదురవగాహం - దండకారణ్యం దండకస్య రాజ్యో
రణ్యం శుక్రకాపా దరణ్యభూతం జనపదం ప్రవిశ్య - ఆత్మవాక్ ధైర్యవాక్ - దురవగాహమహ
గహనప్రవేశేష్యజనితభయలేశ ఇత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - దుర్ధర్ష ఇతి - హింసాదిభి రప్ర
ధృవ్య ఇత్యర్థః - రామః - తాపసానాం తపస్వీనాం - ఆశ్రమమండలం ఆశ్రమసమూహం. ని.
తపోవసేమతే బ్రహ్మచర్యాదావాశ్రమో స్త్రీయూమితిబాణః - వదర్శ. ౧. అభిగమ్యత్వాయాశ్రమ
మండలంవర్ణయతి - తుశేత్వాదిభి స్సార్థసప్రశ్నోక్తేః. తుశైః యజ్ఞార్థ మాహ్వాతైః - వీరైః స్నానా
నంతర మాతపేపరిశోషణార్థం క్షిప్తై ర్వల్కులైశ్చ - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మవేదః - తత్సం
బంధినీ వేదాధ్యయనతదర్థానుష్ఠానజన్యేత్యర్థః - తయా లబ్యైశ్చియా సమావృతం సమంతా
దావృతం. అతఏవ గగనే ప్రదీప్తం-గగనమధ్యస్థ మిత్యర్థః - దుర్దర్శం-సూర్యమండలం యథాతథా
వస్థిత మిత్యర్థః - తద్వ ద్రక్షోభి రనభిభవసీయం - ఉచయాస్తమయయోర్హి సూర్యస్యమండేహాభ్య
రక్షోభి రాశ్రమణం నతుమధ్యాహ్నా. ౨. అతఏవ శరణ్యం శరణార్హం - తద్వ తీతియత్ప్రీత్య
యః - సహజవైరప్రయుక్తవధ్యమాతుకభావాభావేన సర్వప్రాణినాం పరిణీయ మిత్యర్థః. రక్షో
భ్యో భితానాం వాసార్హం వా. ని. శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః, సదా సుసంమృష్టాజరం
సదా సమ్యక్సంమృష్టాంగణం. ని. అంగణంచత్వరాచరేఇత్యమరః, సర్వభూతశరణ్యత్వం ప్రపంచ
యతి - మృగైరితి. 3. ప్రసృతం ప్రకృష్టప్రసృతవత్ - అర్భుఆద్యచ - బహువ్రీహిర్వా-అతిరమణీయ
ప్రదేశత్వా దేవతాసాన్నిధ్యాద్వా - వర్తనం - అతఏవ పూజితం - అగ్నిశరణైః అగ్నిహోత్రగృ
హైః - సుబ్రుఖాని భాండాని యజ్ఞపాత్రాణి సుగ్భాండాని - స్ఫృశ్యకపాలానిచ త్యాద్యా
మూతానితైః. ని. పణిక్షూలధనే పాత్రే భాండ మితివిజయంతి. తుశైః పరిస్తరణార్థైః - తుశచీ
రేత్యత్ర సంగృహీతమశోక్తేః. ౪. ఆరణ్యభవైః ఆరణ్యైః. ౫. బలిభిః భూతబలిప్రభృతిభిః - హో

మాహ - ప్రవిశ్యేతి. ఆత్మవాక్ స్వాయత్తచిత్తః - దుర్ధర్ష మితిపాతే రక్షోయతత్వా దశక్యప్రవేశ
మిత్యర్థః - ప్రాయేణ మహారాష్ట్రదేశోఽయం. ౧. తాపసాశ్రమమండలం వర్ణయతి. తుశేత్వాది
సార్థసప్రశ్నోక్తేః. వీరాణి వల్కులాని - పరిక్షిప్తం వ్యాప్తం - బ్రహ్మలక్ష్యైః తపోజనిత లేజోవిశేష
తయా సమావృత - య - యజ్ఞసృతత్వాదేవ గగనాదికరణ సూర్యమండలవత్ దుర్దర్శం - రక్షో
సురాదిభి ర్ద్రష్టు మశక్యం. ౨. శరణ్య మావాసార్హం - సుసంమృష్టాజరం అలంకృతప్రాంగణ
మిత్యర్థః. 3. అస్పృశసాంగణై రుపసృతం ఉపసమీపే నృతవత్ - అర్భుఆద్యచ - బహువ్రీహిర్వా-
అతి మనోహర ప్రదేశత్వాత్ తైఃపూజితం పూజ్యమానం - అగ్నిశరణాని దక్షిణాగ్నిగార్హపత్యా
హవసీయసభ్యావసభ్యకాలాః - సుగ్భాండైః సుస్పృవాదియాగోపకరణజాతైః - సర్వమావపనం
భాండ మిత్యమరః. ౪. ఆరణ్యభవా ఆరణ్యాః. ౫. బలిహోమార్చితం - బలిభి రైవ్యదేవాది

ణ్యం బ్రహ్మ ఘోషనినాదితం, పుష్పైర్వనైః పరిక్షిప్తం పద్మిన్యాచ సపద్మయా.
 ౬. ఫలమాలాశనై ర్దాంతై శ్చీరకృష్ణాజినాంబరైః, సూర్యవైశ్వానరాభైశ్చ
 పురాణై ర్దునిభి ర్వృతం. ౭. పుష్పైశ్చ నియతాహారై శ్చోభితం పరమర్షిభిః,
 తద్బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం బ్రహ్మఘోషనినాదితం, బ్రహ్మవిద్భి ర్మహాభాగై ర్బ్రహ్మణై
 రుపశోభితం ౮౪ స దృష్ట్యా రాఘవ శ్చీమన్ తాపసాశ్రమ మండలం,
 అభ్యగచ్ఛ న్మహాతేజా విజ్యంస్మత్వా మహాద్ధనుః. ౮౫. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాస్తే
 రామం దృష్ట్యా మహర్షయః, అభ్యగచ్ఛం ప్రథా ప్రీతా వై దేహీంచ
 యశస్వినీం. ౧౦౪. తే తం సోమమివోద్యంతం దృష్ట్యావై ధర్మచారిణః,

మై రైవ్యశ్చదేవాదిహోమైశ్చ - అగ్నిశం సత్కృతం - బ్రహ్మఘోషై ర్వేదఘోషైః - నినాదితం
 సంజాతనినాదం - ఉష్మైః దేవభూతార్థ ముపక్షిప్తైః - సపద్మయా పద్మసహితయా - పద్మిన్యా
 సరస్యా. ౬. మునిషు తాతశ్చుక్తదర్శకార్థం సూర్యవైశ్వానరాభై నిత్యపమానవ్యయం - పురాణై
 ర్వృత్తైః. ౭. పరమర్షిభిః ఉత్తమునీనామితి పూజనీయైః - తత్ ప్రసిద్ధం - బ్రహ్మభవనప్రఖ్యం
 బ్రహ్మలోకతుల్యప్రసిద్ధిగం - బ్రహ్మఘోషైః ధర్మకారిణదేవమంత్రఘోషైః - బ్రహ్మవిద్భిః పర
 బ్రహ్మజ్ఞానిభిః - మహాభాగైః మహాభాగైః. ౮. భాగో యాహ్వానోక్తా భాగభేదైః కదేశయా
 రిరివిశ్వైః, ఏతాదృశం తాపసాశ్రమమండలం పవర్తేతి పూర్వేగాన్వయః. ౮౪. సఇతి.
 విజ్యం విస్మయకారీగం కృత్వా - విచిత్రేషు ప్రత్యేకత్వా దాశ్రమాణా మాశ్రమమృగపక్ష్యాదిభయ
 నివృత్త్యర్థంచ విజ్యగరం - అభ్యగచ్ఛత్ అభిముఖేన యగశః. ౮౫. దివ్యేతి విజ్యం లోకవిల
 క్షణం జ్ఞానం లేన ఉపపన్నా హంతైః - అవీతానాగతజ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - రామోఽయం రావణ
 వధార్థ ముపరీక్షో విష్ణుః - సీతాలక్ష్మీ - లక్ష్మణశ్చ తదంత ఇరివిజ్ఞాత తదవతారరహస్యా ఇతియా
 వత్. తనిశ్లోకే. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః అవతారరహస్యరూపదివ్యజ్ఞానోపపన్నాః - ఇన్ద్రకర్మచ మేదివ్య
 మిరిస్తౌతే - మహర్షయః ఆరాగితత్త్వసాక్షాత్కారపరుర్థాః - ప్రీతాః ధర్మప్రేరితాః - అభ్య
 గచ్ఛన్ ప్రశ్నోత్తానంచక్రుః. ౧౦౪. లేకమిత్యాదిసార్థజ్ఞోగవికాన్వయః. తే త్రికాలజ్ఞాః కంఠాక్ష
 సనిరాసాయాపరీర్థం రామం - ఉద్యంతం సోమమివ స్థితం అంధకారవివర్తనప్రవృత్తం చంద్రమివ
 స్థితం - ఉద్యంతం సోమమివ ప్రతివర్చంద్రమివా ర్చనీయం - యద్వా - పవరాజ్యంతః ప్రాదుర్భ
 విభిః హోత్రైః శోభిం బ్రహ్మఘోషామవాదితం వేదఘోషయుక్తం-పద్మినీ పద్మసరః - పద్మయా
 పద్మపుష్పయుక్తయా. ౬. పురాణై ర్వృత్తైః. ౭. బ్రహ్మభవనం బ్రహ్మలోకః - బ్రహ్మఘోష
 వేదఘోషా బ్రహ్మవిద్భిః పుర్యత బ్రహ్మశబ్దకృష్ణజ్ఞానపద్మైః బ్రహ్మణై రుత్తలక్షణైః. అన్వర్థబ్రహ్మణైః
 తాదృశైర్యుక్తత్వాదేవ బ్రహ్మభవనప్రఖ్యకన్యూతాశ్రమస్య. ౮౪.సఇతి.విజ్యయవరోపితగుణం కృత్వేతి-
 అశ్రమపరిమృగపక్షిత్వానవివృత్త్యర్థ మిరికేషః. ౮౫. దివ్యేతి. దివ్యజ్ఞానోపపన్నాః శ్రీరామవీర
 తారకంబ్రహ్మేతి జ్ఞానవంత ఇత్యర్థః - మహర్షయః ఆరాగితత్త్వసాక్షాత్కారపరుర్థాః - రామం
 దృష్ట్యా చకారా లక్ష్మణంచ తథా - ప్రీతాః సుంకః అభ్యగచ్ఛన్ - అభిముఖేన జన్తు రిత్కర్థః.
 ౧౦౪. తఇతి. రామందృష్ట్యా లక్ష్మణం చ వైదేహీం చ దృష్ట్యా-మంగళానిభవ త్విత్యాశీర్వచనాని
 ప్రయుంజానాః - ఉద్యంతంసోమమివ సకలజగదానందకరం తం రామమేవ - స్వేచ్ఛదేవతాత్వేన
 ప్రత్యగృహ్ణన్ స్థితమరిశ్యర్థః. ౮. ఉద్యంతం సోమమివ తద్వత్ ప్రయదర్శనం-తస్తాత్సోమరా
 జానోబ్రహ్మగా ఇతి శ్రుతే - పద్మకులరక్షకం సోమమివ స్వరక్షకం ధర్మ చారిణం రామం

3-123

రక్షతి రాఘవ, రాజా తస్మా ద్వరా భోగా భుజ్జే- లోకనమస్కృతః. ౧౯. తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థోవా త్వంనో రా

హేతి. ఇహ భూస్వర్గే - ఇంద్రస్య చతుర్థాగః చతుర్థాంశః - రాజా ప్రజారక్షతి - తస్మాద్దేతోః - వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ భోగాన్ భుజ్జే అవధిసరి - ఇంద్రస్యేని గోః పాలాంతరాణాముపలక్షణం. అష్టభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిః కల్పితోన్యస ఇనివచనాత్ - వస్తుశస్త్వ ఇంద్రశబ్దోఽయం పరమా త్తపరః - ఇది పరమైశ్వర్య ఇనిధాతో స్తత్త్వ ముఖ్యవృత్తత్వాత్ - ఇంద్రోమాయాభిః పురుషాప ఈయత ఇనికౌతప్రయోగాచ్చ, ఇంద్రస్య పరమాత్మనః - చతుర్థాగః చతుర్థాంశః తదవతార భూతే వ్యక్తిచతుష్టయే - ఏకవ్యక్తిభూతః భవాన్ భోగాన్ భుజ్జే ఇశ్వరః - పూర్వాపరశ్లోకా సుగుణ్యాచ్చ యమేవార్థః - నహ్యస్యస్థై ఋషయః ప్రాంతలయోధివంగి - నచాశ్రమంనివేదయం తి-నాసిగర్హ భూతత్వంవదంతి. ౧౯. భవతా రక్ష్యత్వే కద్దేశవాసిత్వమేవ నిష్ప్రమాదోహేతుః నో పాసనాదిక మిత్యాహ - లేవయమితి. లేవయం ఆర్తావయం - భవతా రక్ష్యాః-ఆర్తరక్షణదీక్షి లేన త్వయా రక్షితు మర్హాః - కిముపాసనబలేనైవ ముచ్యతే సేత్యాహ - భవద్విషయవాసినఇతి భవ ద్దేశవాసిత్వమేవ భవద్రక్ష్యత్వే హేతుః - నాన్యః - కత ప్రమాదిసంభవాత్ దేశవాసిత్వే తద భావాదితి భావః - భవతు తద్దేవరక్షిష్యామః యదంక్షణప్రదేశే స్థాస్మామ ఇత్యత్రాహ నగరస్థ ఇతి - నగరస్థః సింహాసనస్థోవా - వనస్థః తద్రహితోవా శ్చ - స్వశస్త్రిధ సర్వశక్తిః నిరుపాధిక సర్వశేషీచ త్వం - నః ఆస్తాకం - రాజారక్షకః - కత హేతుమాహ జనేశ్వర ఇతి - నిరుపాధిక సర్వశేషీత్వర్థః. తనిష్టోక్తి. తేపూర్వోక్తప్రకారేణ ఆత్మార్థియభరిసమర్పకః - వయం ఉపాయ కూన్యత్వాపాయ బహుశత్వాదిమంతః - భవతా నిరుపాధిక సర్వలోకశరణ్యేన రక్ష్యాః-అతిప్రసం గపరిహారార్థ మాహ - భవద్విషయవాసిన ఇతి - భవద్విషయవాసిత్వాత్ - సాకేతసంభవచరాచర జంతున్యాయేన ప్రపత్తినిరపేక్షమేవరక్షణమిత్యేకః పక్షః - పూర్వోక్తరశ్లోకపర్యాలోచనయా ప్రపత్తిద్వారక మిత్యన్యః పక్షః - సచ పూర్వకృతాత్మార్థియరక్షా భరిసమర్పణేనైవ ప్రయోజనసిద్ధే విషయవాసిత్వకథనం వ్యర్థమితి శంక్యం రక్షణేపశ్యతి తత్సన్నిధానే రక్ష్యవివాశస్య దోషభూయస్త్య కథనార్థత్వాత్ - విషయవాసిత్వస్య నిరపేక్ష హేతుత్వనిర్బంధేః మోక్షవ్యతిరీకరక్షణోపాయ స్యానిరోధాత్ నహ్యత్ర మహర్షయో మోక్షాపేక్షయా ఉపాయానుష్ఠానం చతుః - కింతు దుష్ట రాక్షస నిరసనాపేక్షయా - నగరస్థోవనస్థోవేతి - ఇతరే మూర్ధాభిషిక్తా మద్ధిబలేన చతురంగబలే

భావ ఇతిశంకాయాం తమేవ శైములికన్యాయేన ద్రథయతి-ఇంద్రస్యేతి. విశ్వావచతుష్టయా త్వ) త్యేకం చతుర్థాంశో రాజని సంక్రామతీతి న్యాయేన - ఇంద్రస్య త్వన్నియమ్యస్య పురందరస్య చతుర్థాంశభూతో రాజాపి ప్రజాధర్మేణ రక్షతి - తస్మాద్రక్షణా ద్వరా నగ్ర్యాన్ భోగాన్ భుజ్జేచ - లోకనమస్కృతశ్చేతి సంబంధః - యద్యేనంవిధస్య రాజ్ఞో ప్యేవంప్రభావః - సకల జగద్రక్షణాయా వతీర్జన్యేశ్వరస్య తవ తు-ధర్మ చాలకత్వశరణ్యత్వాదిక మస్తీతి కిముపక్తస్య మితి భావః. ౧౯. అస్తుప్రకృతేకిమాయాతమిత్యత ఆహ - లేవయమితి. నమ నగరంవిహాయ ఆగ లేన చ తురంగబలరహితేన వనసేన మయా భవంతః కథంరక్ష్యా ఇత్యత ఆహ నగరస్థఇతి - యత స్త్వం నగరస్థో వనస్థోవా నః రాజా అత స్తే భవదేశకరణావయం భవతాకరుణాకాలినా రక్ష్యాః-అత్రా స్త ద్రక్షణంనామ అనంతకల్యాణబుద్ధైకనిలయ జగన్తోహనదివ్యమంగళత్వమూర్తిభ్యాసానందానుభవాంత రాయ యాపరక్షోనివారణయాపం - అతిప్రసంగ పరిహారార్థమాహ భవద్విషయవాసిన ఇతి-విషయో

జాజనేశ్వరః. ౨౦. న్యస్తదండా వయం రాజన్ జితక్రోధా జితేంద్రియాః, రక్షితవ్యా స్త్యయా శశ్వద్ధర్మభూతా స్తపోధనాః. ౨౧. ఏవముక్త్వా ఫలై ర్హులైః పుష్పై ర్వనైశ్చ రాఘవం, అన్వైశ్చ వివిధాహారై స్సలక్షణ మపూజయన్. ౨౨. తథాన్యే శాపసాస్పిద్ధా రామం వైశ్వానరోపమాః, న్యాయవృత్తా యథా

న చ స్వరాజ్యమాత్ర రక్షణే సమర్థా భవంతి - సకలలోకరక్షణ ధురంధరస్యాసహాయశూరస్య తవ సగరవాసే కింబలముపదీయతే - ఏవవాసే కిమపదీయతే - స్వాభావిక నిత్యనిరతిశయశక్తి సంపన్నస్యావసాదకం సత్త్వం కిమపి నాస్తిత్వార్థః - సోపాధికశేషిణో దేశవిశేషాదసంబంధాపేక్షా - నిరుపాధికశేషిణస్తస్య యత్సమైతత్త దవస్తానే పృథ్వీద్రక్షణమావశ్యక మితిరాజశబ్దార్థః. ౨౦. నను భవంతవివ శమః ప్రభావేన స్వరక్షణమేమా ఇత్యత్రాహుః - న్యస్తేన. న్యస్తాత్మక్తో దండోయైస్తే న్యస్తదండాః - కాపతోసిగ్రహ కరణగహితా ఇత్యర్థః - శత్రుహేనుః జితక్రోధాఇతి-తపోనాశభీత్యా త్యక్తక్రోధా ఇత్యర్థః - శత్రుహేనుః జితేంద్రియాఇతి. ఇంద్రియజయేన కామాద్యభిష్వంగాభావా త్తన్మూలక్రోధవిహితా ఇత్యర్థః - పశుకన్తు స్వసానుర్థ్యే సత్యపి స్వరూపవిరోధాన్నాస్తాభిరస్త ద్రక్షణముపదిశ మిత్యహుః - త్వయా రక్షితవ్యా ఇతి - అనన్యార్హశరణా ఇత్యర్థః - గర్భభూతాః ప్రజాతుల్భాః - అనేనా నన్యార్హ శేషశ్చముక్తం - శశ్వదితి కాకాక్షిన్యాయేనో భయత్రాప్యన్వేతి - లేనా నన్యార్హ శేషత్వా వద్యశరణత్వయో స్వాభావికత్వ ముక్తం - తథాపి సాధనం ఏనా రక్షణేనైతద్వసంగస్యాస్పిద్ధిత్యత్రాహుః శివోధనాఇతి - తపోఽత్రన్యాసనిత్యేపాపరపర్యాయః - శస్త్రాన్యాయ మేమాంసపసా మతిరిక్త మాహురితి శ్రుతేః - ప్రపత్యేకధనావయమిత్యర్థః - అస్తశక్తితోనై ప్రపత్యం న్యశక్తిత్యాస్తా న్తేత్యర్థః - రక్షణమత్ర మోక్ష ప్రాపణమేవ - భరాదిభ్య స్త్వాదస్య శరభంగాశ్రమవాసిభి ర్వక్ష్యమాంత్యాత్ - ఇమేతు మునయో మోక్షైకపరాః. తనిష్టోకే మహాప్రభావతాం భవతాం మతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః - న్యస్తదండాః త్యక్తకాపాదికావనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్త సకలరాక్షసశిక్షాభారాః - అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథా ప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. అత స్తేనా ప్రపన్నాకాం యథోచిత కైంకర్యప్రవృత్తిం వర్ణయతి - ఏవమిత్యాది. ఋషయః ఏవముక్త్వా సలక్షణం రాఘవం వక్ష్యేః పుష్పైః ఫలాదిభిశ్చాపూజయన్ - రాఘవమిత్యనేన సీతాపూజనమన్వర్థసిద్ధం - మిథున శేషశ్చస్త్యేన స్వరూపత్వాత్ - ప్రభాప్రభావన్నాస్తియేన తయో రపృథగ్భావత్ - అన్వైః సంకల్పసిద్ధాః - వివిధాహారైః మృష్టాన్నాదిభిః. ౨౨. తథాన్యైశ్చితి. సిద్ధాః సిద్ధసాధనసిద్ధాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయానుగుణవ్యపారాః - స్వరూపానురూపకైంకర్యప్రవృత్తయ ఇత్యర్థః - వైశ్వానరోపమాః అస్పృష్టవిరోధినః - స్వరూపవిరుద్ధసిద్ధిదేశః అయంభావః ఇతరేరాజానో ఘట్టిబలేన చతురంగబలేనచ స్వరాజ్యమాత్ర రక్షణేకతా భవంతి సకలలోకరక్షణధురంధరస్యా సహాయశూరస్య తవ సగరవాసే కింబలముపదీయతే - స్వాభావికనిత్యనిరతిశయశక్తిసంపన్నస్యకవ ఏవవాసే కిమపదీయతే అతో యత్ర మత్రాపి స్థితస్య తవా సాధ్యం కిమపి నాస్తితి. మహాప్రభావవతాం భవతాం మతో రక్షకాంతరాపేక్షే త్యత్రాహుః - న్యస్తదండాఇతి. న్యస్తదండాః త్యక్తకాపాదికావనాః - యద్వా - త్వయ్యేవ విన్యస్త సకలరాక్షసశిక్షాభారాః-అత ఏవ గర్భభూతాః గర్భో యథామాత్ర మహతాప్రయత్నేన పరిపాలనీయః-తద్వత్ వయమపి పరిపాలనీయా ఇత్యర్థః. ౨౧. ఏవమితి. అన్వైః క్షీణారాదిభిః. ౨౨. తథాన్యైశ్చితి. సిద్ధాః భరద్వాజాదివ త్సిద్ధ

న్యాయం తర్పయామాసు రిశ్వరం. ౨౩. ఇతి శ్రీమదారణ్యకాండే - ప్రథమస్కర్ధః.

కృతాతిథ్యోఽథ రామస్థు సూర్యస్యోదయనంప్రతి, ఆమంత్యసమున్మా
సర్వా వనమేవాన్వగాహత. ౧ నానామృగగణాక్షరం శార్దూలవృకనేవితం,
ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం దుర్దర్శసలిలాశయం, నిష్కాజనానాశకునిర్ఘిల్లి కాగణనా
దితం, లక్ష్మణానుగతో రామో వనమధ్యం దదర్శహ ౩. సీతయాసహ కాకుత్స్థ
కామ్యకర్తాంతరిత్యాగిన ఇత్యర్ధః - అన్యే పూర్వేభ్యో నిలక్షణాః - తావసాః కాయకైంకర్యా
శక్తా ఇత్యర్ధః - ఈశ్వరం పరమశేషిణం రామం యథాన్యాయం యథోచితం - స్తుతిప్రణామాదిభి
స్తర్పయామాసు రిత్యర్ధః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిదితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖ
లాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్కర్ధః.

జీవం ప్రథమస్కర్ధేణ సిద్ధసాధననిష్ఠానాం ముముక్షూణాం మునీనాం తదీయపర్యంతం విశిష్టవి
షయకైంకర్యం ప్రతిపాద్య ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతం వశ్య్ శరణ్యత్వోపయోగిసామర్థ్యం
విరాధవధకథనముఖేన బోధయితు ముపక్రమతే - కృతాతిథ్య ఇత్యాదివా అతఏవ సంక్షేపే-విరా
ధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శహేత్యత్ర విరాధవధోపసారముఖేన శరభంగం దృష్టవా
నిలివ్యాఖ్యాతం, కృతాతిథ్యఇతి. తుశబ్దేన అత్రాదికృతాతిథ్యా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే - అనన్యప్ర
యోజనదత్తం హి భగవతః పరమభోగ్యం - పత్రంభువ్న మిత్యాది. అథశబ్దః కృత్స్నవాచీ - కా
ర్తేన్విషయకృతాతిథ్య ఇత్యర్ధః - భక్తై ర్యత్కించిద్దత్తమపి తత్ సర్వాతిథ్యత్వేనహి భగవాన్ స్వీక
రోతి - సూర్యస్యోదయనంప్రతితికర్తృప్రవచనీయయోగేద్వితీయా - లక్షణోత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది
నాప్రతేః కర్తృప్రవచనీయత్వం - ఉదయనంప్రతి ఉదయకాలే - ప్రాతస్సానాదికర్తావసాన
ఇత్యర్ధః - వనమేవాన్వగాహత - నచ తత్రస్థాతు మైచ్ఛితిత్యర్ధః. ౧. నానామృగగణేశ్వాదిష్టోక
ద్వయ మేకాన్వయం. ధ్వస్తవృక్షలతాగుల్మం - తుంగకశినవిరాధదేహసంపర్కా దితిభావః -
దుర్దర్శసలిలాశయమిత్యత్రాప్యయమేవహేతుః - నిష్కాజనానాశకుని నిశ్శబ్దనానావిధపక్షికం -
సుదూరముడ్డియమానోసి పక్షీ తస్మాత్ భియా నిశ్శబ్దం తీయత ఇతిభావః - ఘిల్లికాగణనాదితం
ఘిల్లికాభిస్తు దుర్దర్శత్వాత్ సర్వదాశబ్ద్యత ఇత్యర్ధః - నానేత్యాది సర్వం వనమధ్యవిశేషణం. ౩.
సీతయాసహేత్యాదిసార్థశ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం. ఘోరమృగా స్తరక్షాద్వయః - పురుష
నత్తి భక్షయతీతిపురుషాదః - పచాద్యచ్ - రాక్షస మిత్యర్ధః - మహాన్వసం దృఢకంఠధ్వనికం.

సంకల్పాః - న్యాయవృత్తాః న్యాయో భగవదుపాసనాదియావధర్తృః - సవిన వృత్తం శీలం యేషాంతే
తథా కృతాభ్యవహారమిశ్వరం సకలజగత్స్వామినం నీరాజనమంగళస్తుత్యాదిభి ర్యథాన్యాయం
యథావిధి తర్పయామాసుః. ౨౩. ఇతి శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య నారాయణతీర్థశిష్య
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాతాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాతాయాం - ప్రథమస్కర్ధః.

కృతేతి. సూర్యస్యోదయనంప్రతి - ఉదయకాల ఇత్యర్ధః - ఆవగాహత ప్రావిశత్. ౧౪.
ధ్వస్తేతి. పృక్షాదిధ్వంసే విరాధకృతోపప్లవః కారణం దుర్దర్శసలిలాశయ మిత్యుక్తహేతో శేవ *
పక్షీణాం సాధ్వనేన నిష్కాజాః నిశ్శబ్దాః నానావిధాః శకునయో యస్మిన్ తత్ ఘిల్లికాగణనా
దితం - రామోవనమధ్యందదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౩. సీతయేతి. గిరిశృంగాభం గిరేశ్వరంగం

స్తస్త్రిః ఘోరమృగాయుతే, దదర్శ గిరిశృంగాభం పురుషాదం మహాస్వనం. ౪. గంభీరాక్షం మహావక్త్రం వికటం విషమోదరం, బీభత్సం విషమం దీర్ఘం వికృతం ఘోరదర్శనం. ౫. వసానం చర్మవైయాఘ్రం వసార్ద్రం రుధిరోక్షితం, త్రాసనం సర్వభూతానాం వ్యాదితాస్యమివాంతకం. ౬. త్రీణిహంశ్చతురోవ్యాఘ్రా ద్వావృతౌ పృషతాదశ, సవిషాణం వసాదిగ్ధం గజస్యచశిరో మహత్, అవసజ్ఞా యనేశూలే వినదంతం మహాస్వనం. ౭౪. సరామం లక్ష్మణంచైవ సీతాం దృష్ట్వాచ మైథిలీం, అభ్యధావత సంక్రుద్ధః ప్రజాః కాలిదవాంతకః. ౮౪. సకృత్వా భై రవం నాదం చాలయ నివమేదినీం, అంకేనాదాయ వైదేహీ మపక్రమ్య తతోఽబ్రవీత్. ౯౪. యువాం జటాచీరధరౌ సభార్యౌ క్షీణజీవితౌ, ప్రవిష్టౌ దం డకారణ్యం శరచాపాసిధారిణౌ. ౧౦౪. కథం తావసయోర్వాం చ వాసః ప్రమద

౪. గంభీరాక్షం నిమ్నాక్షం - మహావక్త్రం వ్యగ్రశరముఖం వికటం వికాలం - విషమోదరం నిమ్నోన్నతోదరం - బీభత్సం మాంసరుధిరానిదృశరీతయా కుత్సితం - విషమం న్యూనాధికావ యనం - వికృతం ఉక్తప్రకారేణ వికృతవేషం - అతఏవ ఘోరదర్శనం. ౫. వసామాంసంతయా ఆర్ద్రం - రుధిరోక్షితం రక్తసిగ్ధం - వ్యాదితాస్యం వ్యాతాస్యం - అర్షభట్. ౬. త్రీనిత్యాదిభక్షణార్థమితివేషః - పృషతా దిదుష్పూర్ణ - ఆయుసే అయోమయే - శూలే-అవసజ్ఞ ప్రాతా కృత్వా - మహాస్వనం యథాభివర్తితా వినదంతం వినాదం కుర్వంతం. ౭౪. సఇతి. కాలే సంహార కాలే - ప్రకాఉద్దిశ్యంశతో యథాధావతి తథా అభ్యధావత. ౮౪. సఇతి. అంకేన కటిప్రదేశేన. ౯౪. యువామిత్యాది. సభార్యవితి - భార్యశబ్దో యోషిస్తాత్రవాచీత్యేవేవదంతి - అస్యేతు యథా - ప్రాణభృదప్రాణభృత్సాధారణః - యథాచ ఋతం కిలంతావిత్కృత పానకర్తృకర్తృసా ధారణో జీవేశ్వరయోః కిలచ్ఛబ్దప్రయోగః - తథా ఛత్రిన్యాయేనాత్రాపి సభార్యవిద్యుక్త మిత్యాహుః తథాపి ధ్వనిబోచోవిద్ధినియః - చతుశస్త్ర - ద్వయో రేకాభార్యాస్తీరిదుర్బుద్ధినైవ ముక్త మితి సన్మ్యక్ - క్షీణజీవితౌ - మద్ధస్తే-అనాదితిభావః - యద్వా - క్షీణజీవితౌ ప్రవిష్టౌ - అత్ర ప్రవిష్టానాంజీవితం మద్ధస్థి మితిభావః. ౧౦౪. వస్తుతో విపరీతచారౌ యువాం మమవధ్యావేషే

అథా ఉపమా యన్యథం. ౪. గంభీరాక్షం నిమ్ననయనం - వికటం వక్త్రం బీభత్సం కుత్సితం - విషమం నిమ్నోన్నతం - వికృతం పక్ష్యమాణభర్త వత్వా ద్విపరీతవేషం. ౫. వసార్ద్రం చర్మవసానం - వసా మాంసవిశేషః. ౬. భక్షణార్థం సింహాదీన్ ఆయునేశూలే - అవసజ్ఞ నిధాయ - ప్రాశంకృత్వా మహాస్వనం యథాతథా వినదంత మేవవిధం విరాధం వదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౭౪. స ఇతి. సః విరాధః కాలే యుగాంతకాలే - క్రుద్ధోఽంతకః ప్రకా ఉద్దిశ్య యథాధావతి. ౮౪. స ఇతి అంకేన కటిప్రదేశేన నియావత్. ౯. అత్ర విరాధేన సీతాగ్రహణం స్వాఘాఘసరిహారార్థ మేవ - నతు దారిదుర్భ్యా - తదుక్తంస్కాండే. సోపి తాంజానకీం దృష్ట్వా శిశ్రుః సంకాతవిక్రమః, ఇయం పరామహాత్మి స్థియం స్వర్గస్యకారణం, అస్యావిబోధో మోక్షేపికారణం బంధనేపి చ, తస్మాదిమాంధజన్యామి దిష్ట్యాప్రాప్తంహి దర్శనం, ఇతి దర్శనమాత్రేణ విముక్తాఘాఘపంజరః, భక్తియుక్తో బహుశానాం సీతాంచైతన్యరూపిణీ మితి. ౯౪. యువామిత్యాది. సభార్య వితిభార్యశ బ్దస్త యోషిస్తాత్రవాచీ విషయా యోషితా సహిత - సభార్యశబ్దః ఛత్రిణోగచ్ఛంతీతివల్లాక్షణి కోవా. ౯. యద్వా - విరాధస్యేదం నిందోక్తిరూపమేవ సభార్యవితివాక్యం. ౯. యద్వా సభా

యాసహ, అధర్మచారిణౌ పాపౌ కౌయువాం మునిదూషకౌ. ౧౧౫. అహం వన
మిదందుర్గం విరాధోనామ రాక్షసః, చరామి సాయుధో నిత్యమృషిమాంసాని
భక్షయక్, ఇయంనారీ వరారోహ మమ భార్యా భవిష్యతి, యువయోః పాప
యోశ్చ హం పాస్యామి రుధిరం మృతే. ౧౩౪. తస్యైవంబ్రువతో ధృష్టం విరా
ధస్య దురాత్మనః, శ్రుత్వా సగర్వితం వాక్యం సంభ్రాంతా జనకాత్మజా, సీతా
ప్రావేషతోద్వేగా త్ప్రవాతే కదలీయథా. ౧౫. తాం దృష్ట్వా రాఘవ స్సీతాం
విరాధాంకగతాం శుభాం, అబ్రవీ లక్ష్మణం వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా. ౧౬
పశ్యసౌమ్యనరేంద్రస్య జనకస్యాత్మ సంభవాం, మమభార్యాం శుభాచారాం విరా
ధాంకేప్రవేశితాం, అత్యంతసుఖసంవృద్ధాం రాజపుత్రీం యశస్వినీం. ౧౭౪. యదభి
ప్రేత మస్తాసు ప్రియం వరవృతంచ యత్, కైకేయ్యాస్తు సుసంపన్నం క్షీప్ర
మద్యైవ లక్ష్మణ. ౧౮౪, యానతుష్యతి రాజ్యేన పుత్రార్థే దీర్ఘదర్శినీ, యయా
హంసర్వభూతానాం హితః ప్రస్థాపితో వనం, అద్యేదానీం సకామా సా యా

త్యాశయేనాహ - కథమితి - వాయువయోః ప్రమదయాసహ వాసశ్చ కథం - విరుద్ధ ఇత్యర్థః -
నచవాహేతినిషేధేసి వామాదేశ ఆర్షః - కథంశబ్దోక్తం ఉపసృజ్యతి. అధర్మేతి. మునిదూషకౌ ము
నివేషవిరుద్ధశరచాపాసిధారణాదితిభావః - అతనివ పాపౌ. ౧౧౫. అహమిత్యాది. మృతే యుద్ధే.
౧౩౪. తస్యైత్యాది. సగర్వితం సగర్వం - భావేనిష్ఠా - ఉద్వేగాత్ భయూత్. ౧౫. తామితి. పరి
శుష్యతా శోకసంకుచితేన - ముఖేన ఉపలక్షితః. ౧౬. ౧౭౪. యదితి. కైకేయ్యాః అస్తాసువిషయే
యదభిప్రేతం యోఽభిప్రాయః - యచ్ఛ్రీయం వరవృతం వరవ్యాజేనవృతం తదద్యైవ సుసంప
న్నం ఫలితం. ౧౮౪. అభిప్రేతశబ్దోక్తం సూక్ష్మక్షికయా వివృణోతి - యానతుష్యతీతి. దీర్ఘదర్శి
న్యా కైకేయ్యా - అస్తద్వ్యసనం పూర్వమేవ యదినదింతిత్వా తర్హిపుత్రార్థం రాజ్యమేవవర
యేత్ నతుమత్ప్రవాసనం - మత్ప్రవాసనవరణా దవగమ్యతే - అయంవనం గతశ్చేత్ సాచ రాక్ష
సాదిభి రపహ్రియేత తేన రామోఽపి వ్యసనమృతాత్పూర్ణయాత్ - తతశ్చ - మత్పుత్రస్య
రాజ్యంనిష్క్రంఙకం స్యా దితి కైకేయీ నూన మమన్యతేతిభావః - పుత్రార్థే పుత్రయోజననిమిత్తం
మాతా మమ మధ్యమేతి యద్యపిపూర్వం మమమాతా కనీయసీ త్యుక్తం - తథాః పహిషీత్రయా

యా మార్యా సభార్యా. ౧౦౪. కథమితి. వాం యువయోః మునిదూషకౌ మునివేషశరచాపాసిధా
రణాత్ అతనివ పాపౌ. ౧౧౫. తయో ర్భీత్యుత్పాదనాయ విరాధః స్వయమేవ స్వస్వరూపం కథ
యతి - అహమిత్యాదినా. మృతే యుద్ధే. ౧౩౪. తి. సగర్వితం - భావేనిష్ఠా-సగర్వమితియాసత్ -
ఉద్వేగా ద్భయూత్. ౧౫. తామితి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితః. ౧౬. పశ్యేతి. విరాధాంకే
ప్రవేశితాం విరాధేనాంకేప్రవేశితాం. ౧౭౪. యదితి. అస్తాసువిషయే కైకేయ్యా యద్దుఃఖం-వనే
సంపాదనీయతయా అభిప్రేతం-తత్క్షీప్ర మద్యైవ సుసంవృత్తం సిద్ధ మిత్కర్థః. ౧౮౪. యేతి.
యాపుత్రార్థే పుత్రప్రయోజననిమిత్తం రాజ్యేన రాజ్యాభిషేకకరణమాశ్రేణ-నతుష్యతి-సర్వభూతా
నాం హితోప్యహం యయాహం దీర్ఘదర్శిన్యా వనమపి పుత్రరాజ్యస్థైర్యాయ ప్రస్థాపితః - యా
మమమాతా మధ్యమా సాకైకేయీ అద్యదివసే సకామామాతా - నను పూర్వంమాతా యవీయసీ
త్యుక్తం - తద మిదానీం మధ్యమేత్యుచ్యతే - సత్యం - కాసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కనీయసీకైకేయీ -

మాతా మమమధ్యమా. ౨౦. పరస్పర్శాత్తు వై దేహ్యః నదుగఖతర మస్తి
మే, పితుర్వియోగా త్సమిత్రే స్వరాజ్యహరణా తథా. ౨౧. ఇతి బ్రువతి
కాకుత్స్థే బాష్పశోకపరిప్లుతే, అబ్రవీ ల్లక్ష్మణః క్రుద్ధో రుద్ధో నాగభవ శ్వసన్.
౨౨. అనాథ భవ భూతానాం నాథ స్త్వం వాసవోపమః, మయా ప్రేష్యేణ
కాకుత్స్థ కిమర్థం పరితప్యసే. ౨౩. శరేణ నిహతస్యాద్య మయా క్రుద్ధేన
రక్షసః, విరాధస్య గతాసోర్హి మహీ పాస్యతి శోణితం. ౨౪. రాజ్య
కామే మమక్రోధో భరతే యో బభూవహ, తం విరాధే ప్రమోక్ష్యామి

పేక్షయా కనీయసీత్వం - సర్వదశరథవత్స్వ పేక్షయా మధ్యమాత్వం - త్రిశతం పంచాశచ్చ
దశరథవత్స్వ సుంతీతి పూర్వమేవోక్తం - అద్య ఆస్తికాదివనే - ఇదానీం ఆస్తికాక్షణే. ౨౦.
కింలే తాదృశంవ్యసనం తత్రాహ - పరస్పర్శాదితి. వైదేహ్యః పరస్పర్శా ద్యథా దుగఖతరం
పితృవియోగా ద్రాజ్యహరణాచ్చ తథాదుగఖం నాస్తితి యోజనా. ౨౧. ఇతీతి. రుద్ధః
మంత్రగణసిరుద్ధః నాగస్పర్శః శ్వసన్ రామశోకదర్శనాదితి భావః. అనాథభవేతి. వాసవో
పమోభూతానాం నాథస్త్వం - అనాథభవ నాథనాపేక్షోనరభవ విశిష్య మయా ప్రేష్యేణ
సహితోఽపి కిమర్థంపరితప్యసే - వాస్తవార్థస్తు భూతానాం సర్వలోకానాం నాథః వాసవ ఉప
మీయతే - సేనేనైతి వాసవోపమః. శ్వసన్ అనాథభవ నాథభిన్నభవ - కిమర్థం పరితప్యసే - ఏవ
మేవ తత్త్వంబగః - యథా విశ్వామిత్రః అహంవేద్ధి మహాత్మానమితి - యథా చ పరశురామః -
త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖకృతభితి - ఏవమృషయోపి. ౨౩. ప్రేష్యేణ
త్వయాకింక్రియత ఇత్యుక్తాహ - శరేణేతి. ౨౪. రాజ్యకామభితి. కైకేయ్యాః భరతార్థం రాజ్య
కాంక్షిత్యాల్ భరతస్యాపి రాజ్యకామత్వం - తం విరాధే విమోక్ష్యామితి - శరణాగతే భరతే
దుర్విమోచత్వాదితి భావః - నమ భరతకైకేయ్యాభ్యా మజ్ఞానాల్ ప్రవాసనం కారితం పునరాగం
తస్యమితి త్వాపణస్య కృతత్వాల్ మతః పునః రామలక్ష్మణాభ్యాం క్షత్ర రాజ్యాపహరిత్వ మనుస్త
ర్యతే-ఉచ్యతే - అనంగరం తథా అమఘానేపి పూర్వం కైకేయ్యా తథాదింతత్వా తస్యచా వశ్య
కర్తవ్యత్వా ద్దుగఖకాలే తద్వింతనం - తథాపి వ్యసనకాలేపి పరదోషోద్ఘాటనం సత్పురుషానుచితం
రామ ప్రకృతివిరుద్ధం చ ను ప్రప్రమత్తుమీతానాం భావజ్ఞానం దృష్టమితిన్యాయేనదోషదర్శనమేవ రామ

అన్యాసాం దశరథస్త్రీణాం గ్యాయసీత్యుభయాత్తకతా విద్యుత ఇత్యుభయనిర్దేశః. ౨౦. పర
స్పర్శాదితి. వైదేహ్యః పరస్పర్శాల్ యథా మే దుగఖతరం అతిదుగఖం - తథా పితుర్వియోగా
త్స్వరాజ్యహరణాదపిమేదుగఖంనాస్తిత్వన్వయః. ౨౧. ఇతీతి. బాష్పశోకపరిప్లుతే నేత్రజల
మనస్తాపాభ్యాం వ్యాప్తే బ్రుద్ధః కైకేయాంప్రతి. ౨౨. అనాథభితి. భూతానాం బ్రహ్మాదీనా
మపి నాథః పరమపురుషోపి శ్వసన్ - అనాథభవ ప్రాకృతభవ - కిమర్థం పరితప్యసే - సరామలక్ష్మ
ణం దృష్ట్వ త్యారభ్య కిమర్థం పరితప్యస ఇత్యంతస్య గ్రంథసందర్భస్య వాస్తవార్థస్తు - సరామమితి-
సః విరాధః రామం లక్ష్మణం వైదేహీం చ దృష్ట్వా సంక్రద్ధస్త్వం - సీతా మధ్యధావల్ గృహీతు
మితిశేషః - రామాదీన్ దృష్ట్వా తత్రేకసాభిధూతో విరాధః స్వవృత్తాంతం కథయన్ తాన్
పుచ్చతి - సకృత్వత్వాది శ్లోకపంచకేన-జతః సవిరాధః అంకే సమీపే ఆగత్యేతిశేషః - వైదేహీ
మనాదాయ అపక్రమ్య బ్రహ్మ - రామలక్ష్మణా వితిశేషః - యువామితి - సభార్య సభాయా
మార్యా క్షీణశీవిత్ క్షీణశీవిత మరీణాం యాభ్యాం శరచాపాసిధారిణౌ సంతే - జటాచీర

వజ్రీ వజ్రమివా చలే. ౨౫. మమ భుజబలవేగవేగితః పతతు శరోఽస్య మహా
న్నహారసి, వ్యవసయితు తనోశ్చదేవితం పతతు తత స్సరుహీం విఘ్నార్జితః.
౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-ద్వితీయస్కర్గః

(ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణశ్రీమూఁ గాక్షసం ప్రహసన్నివ, గోభవాన్ వన మ
భ్యేత్య చరిష్యసి యథాసుఖం.) అథోవాచ పునర్వాక్యంవిరాధః పూరయన్వనం,
ఆత్తానం పృచ్ఛతే బూతం కౌయువాం క్వగమిష్యథః. ౧. తమువాచ తతో

స్యహర్దం - తదుపేక్షకత్వం త్వభినయమాత్ర మితిస్యాత్ - అత్రోచ్యతే - వ్యసనకాలే లాహ
వాచ్యమవాచ్యంచ నజానాతీ త్యముమర్థం వ్యంజయితు మేవము క్తమితి. మమేతి. భుజబలవేగేన ధను
రాకర్షణవేగేన వేగితః ఆనీతవేగః-ఇతజంతోవా - విఘ్నార్జితః సంజాతభ్రమణః. ౨౬. ఇతి శ్రీ గో
విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్కర్గః.

అథ విరాధానుగ్రహాయ తదాక్రమణంతృతీయే - అథోవాచత్యాది. పూరయన్ - శబ్దేనేతి
శేషః - ఆత్తానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే - మహ్యమితిశేషః - బ్రూతమితిలోఽన్త్యధ్యమపురు
షద్వివచనం ప్రశ్నప్రకార మాహ - కామితి. ౧. తమితి. రాక్షసత్వేన ప్రకృత్యా జ్వలితానన
మితి భయహేతుత్తః - ఆత్తన స్సంబంధి ఇత్వాకుకుల మువాచే త్యన్వయః - ఇత్వాకువంశ్యదశ
ధరాచసంతో దండకారణ్యం ప్రవిష్టా - యద్యపి తాపసయోర్వాం ప్రమదయా సహవాసో యద్యపి
తథాపి కథంపాపా కథంమునిదూషకౌ తాదృశౌ న భవత ఇత్యర్థః - అత్రహేతుః అధర్మచారిణౌ
అధర్మచరతో భక్షయతో నాశయత ఇతితథా ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టా కౌ యువాం - కించ -
అహమితి - అహం విరాధోనామ రాక్షసః ఇదానీం మమ పాపయోః పాపాభ్యాం హస్తాభ్యా
మితిశేషః - ఋషిమాంసాని భక్షయన్ సాయుధో మృగే రుధిరం పాస్యామితిధియా దుర్గం
వనం చరామి - కించ భయాకాంత్యా ఆర్యాశ్రేష్ఠా ఇయంనారీ - యువయోః కాభవిష్యతీతి -
తావబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః - తస్యేతి - ఋషిమాంసాని - భక్షయన్ చరామిత్వేనందుష్టం
యథా తథా - విరాధస్య బ్రువత స్సతఃసీతా ప్రావేపత - తామితి - విరాధాంకే విరాధస్యసమీపే
ప్రవేశితాం స్థితా మిత్యర్థః - సీతాం దృష్ట్వా పరిశుష్యహి ముఖేనోపలక్షితః సీతా భీత్యేతిశేషః.
అబ్రవీత్ పశ్యేతి - విరాధాంకే తత్సమీపే ప్రవేశితాం స్థితాం - యదభిప్రేతమిత్యాదివాక్యాని
సీతాభీతి నిమిత్తేనోక్తానీతిద్రష్టవ్యాని పరస్పర్మాత్ పరస్పరాక్షసస్య స్పర్మాత్ సమీపాగమనా
దిత్యర్థః - బాష్పశోకపురిష్టతే సీతాభీతినిమిత్త మితిభావః. ౨౩-౨౫. మమేతి. భుజబలవేగవేగితః
భుజబలస్య వేగేన వేగితః సంజాతవేగః సశరః మహీం మహ్యం పతతు విరాధ ఇతి శేషః. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాయాం - ద్వితీయస్కర్గః.

(ఇతీతి. ఉక్త్వా గ్రామంప్రతీతిశేషః - రాక్షసమబ్రవీదితిశేషః). ౨౪వేది. పూరయన్ శబ్దేనేతి
శేషః - ఆత్తానం యుష్మత్ స్వరూపం పృచ్ఛతే మహ్యం. ౧. తమితి. ఆత్తనః ఇత్వాకుకులమిత్వాకు

అత్ర తీర్థీయవ్యాఖ్యానే సర్గాదిమహ్నోకతయావ్యాఖ్యాత ఇత్యుక్తేతి శ్లోకోబహుళోశేష
వద్యతే గోవిందరాజార్యేణ స వ్యాఖ్యాతోనాపిపరిగణితః.

రామో రాక్షసం జ్వలితాననం, పుచ్ఛంతం సుమహాతేజా ఇత్వాకుకుల మాత్తనః
 ౨ త్కత్రియా చృత్తసంపన్నా విద్ధి నా వనగోచరా, త్వాంతు వేదితు మిచ్ఛావః
 కస్త్యం చరసి దండకాః. ౩. తమువాచ విరాధస్తు రామం సత్యపరాక్రమం,
 హంత వత్సామి తేరాజా నిబోధ మమరాఘవ. ౪. పుత్రః కిల జయస్యాహం
 మమమాతా శతవ్రదా, విరాధఇతి మామానః పృథివ్యాం సర్వరాక్షసాః. ౫.
 తపసాచాపి మే ప్రాప్తా బ్రహ్మణోహి ప్రసాదజా, శస్త్రేణావధ్యతా లోకే ఛేద్య
 ద్యా భేద్యత్వ మేవ చ. ౬ ఉత్సృజ్య ప్రమదామేనా మనపేక్షా యథాగతం,
 త్వరమాణౌ పలాయేథాం నవాం జీవిత మాదదే. ౭. తం రామః ప్రత్యువాచేదం
 కోపసంరక్తలోచనః, రాక్షసం వికృతాకారం విరాధం పాపచేతసం. ౮. తుద్ర
 ధిక్త్వాంతు హీనార్థం మృత్యు మన్వేషసే ద్భ్రువం, రణే సంప్రాప్స్యసే తిష్ఠ నమే
 జీవన్ గమిష్యసి ౯. తత స్సజ్యం ధనుః కృత్వా రామ స్సునిశితాన్ శరాన్, సుశీ

రథపుత్రా వావాం నిత్యవచనా న్వనంగమిష్యామ ఇత్యువాచేత్సర్థః. ౨. అధర్మచారిణౌ పాపావిత
 పూర్వోక్త విరాధవచనస్యోక్తేర మాహ - త్కత్రియా చృత్తసంపన్నావితి. త్వామితి. కస్త్యపుత్రః కిం
 ప్రభావఇతి జ్ఞాతు మిచ్ఛామిత్సర్థః - 'అహం వనమునం దుర్గం విరాధోనామ రాక్షస' ఇతి-నామ
 జాత్యోః పూర్వముక్తత్వా న్న తద్విషయో యంప్రశ్నః. ౩. త్కత్రియావితి. వనగోచరావితబహు
 ప్రీహి. ౩. తమితి. హంతేతి స్వాభిప్రాయకీర్తనోద్యోగజగర్వేణ - మమమత్తః - మేస్వరూప మితి
 శేషః - నిబోధేత్యువాచేత్సన్వయః. ౪. పుత్రః కిలేతి. విరాధః విగతారాధనః దురారాధ్య ఇత్యన్వర్థ
 సంజ్ఞః - రాక్షసాః సజాతీయాః-సజాతీయైః కృశం నామేదం నతు మాతాపితృభ్యామితి భావః. ౫.
 తపసాచాపిని. చాపి కించ - తపసా సాధనేన - బ్రహ్మణః ప్రసాదజా శస్త్రేణావధ్యతా అమర
 జీయతా ప్రాప్తా - అచ్ఛేద్యభేద్యత్వంచ ప్రాప్తం - ప్రాణవియోజనహేతుభండనవిదారణా
 నర్హత్వం చ ప్రాప్తమిత్సర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి. అనపేక్షా అపేక్షాయామరణం ద్రువమితి భావః -
 త్వరమాణౌ - మందగమనే మేమనశ్చలేదితి భావః - నవాంజీవితమాదదే - ఉత్తమప్రమదారత్న
 ప్రాసనాదితి భావః. ౭. తమితి. తం ఏవంపరుషం వదంతం - పరుషవచనాదేవ హేతోః కోపసం
 రక్తలోచనః-వికృతాకారం వికృతాకార మపి - పాపే నీతాహరణే చేతో యస్య తం. ౮.
 తుద్రేతి. తుద్ర - హీనజాతేః ధిక్కారే హేతు రయం - హీనార్థం-ఉత్తమాంగనాభిలాషరూప
 హీనప్రయోజన మిలియూచిత్ - మృత్యుం అన్వేషణహేతుం మరణం - సంప్రాప్స్యసే అన్వేషణం
 సఫలం భవిష్యతీత్సర్థః - తదా కించిదుపేక్షయా గంఠముద్యుక్తంప్రత్యాహ - తిష్ఠేతి - గమనంచ
 దుర్లభమిత్యాహ - నేని - మేపురఇతిశేషః. ౯. తతఇతి. రాక్షసంప్రతిశరాన్ - నిజఘాన అముం

వంశప్రభవత్వం ఉవాచేత్సన్వయః. ౨. ౩. తమితి. హంతేతి మమనిబోధ మమవచనాన్వేస్వ
 రూపమితి శేషః. ౪. ౫. తపసేతి. శస్త్రేణ యనకేనాపిశస్త్రేణ శస్త్రబలేనాచ్ఛేద్యాభే
 ద్యత్వం - భేదభేదాభ్యాం అవ్యధనీయత్వం తాభ్యాం వ్యధానాస్తీత్సర్థః. ౬. ఉత్సృజ్యేతి.
 అనపేక్షా ప్రమదాశరహితా-నాం యువయో-వస్తుతస్తు ఉత్సృజ్య మా మితిశేషః - ప్రమదామా
 దాయుతిశేషః - యథాగతం త్వరమాణౌ పలాయేథాంగచ్ఛేథాం - వాం యువయోః జీవితం ప్రాణ
 సమం స్తీరత్నం - నాదదే ఇత్యువాచేతి పూర్వేణసంబంధః. ౭- ౮. తుద్రేతి. రణేతిష్ఠ ద్రువం
 సంప్రాప్స్యసే - మృత్యుమిశ్యమంగః - మే మమ పురతః జీవన్ క్వగమిష్యసీతి సంబంధః. ౯.

ఘృ మభిసంధాయ రాక్షసం నిజఘానహ. ౧౦. ధనుషా జ్యాగుణవతా సజ్జ
బాణా న్దుమోచహ, రుక్తపుంఖా న్మహావేగాన్ సుపర్ణానిలతుల్యగాన్. ౧౧. తే
శరీరంవిరాధస్య భిత్వా బర్హిణవాససః, నివేతు శ్శోణితాద్ధిగా ధరణ్యాం పావణోప
మాః. ౧౨. సవిద్ధో న్యస్యవై దేహీం శూలముద్యమ్య రాక్షసః, అభ్యర్దవ త్సు
సంక్రుద్ధ స్తదారామం సలక్ష్మణం ౧౩. సవినద్య మహానాదం శూలం శక్రద్వజో
పమం, ప్రగృహ్యశోభత తదా వ్యాతానన ఇవాంతకః. ౧౪. అథ తా భ్రాతరా
ద్దీప్తం శరవర్షం వవర్షతుః, విరాధే రాక్షసే తస్మిన్ కాలాంతకయమోపమే. ౧౫.
సప్రహస్య మహారౌద్ర స్థిత్యా జృంభత రాక్షసః, జృంభమాణస్య తేబాణాః కా
యాన్ని మ్పేతురాశుగాః. ౧౬. స్పర్శాత్తు వరదానేన ప్రాణాన్ సంరోధ్య రాక్ష
సః, విరాధ శూల ముద్యమ్య రాఘవావభ్యధావత. ౧౭. తచ్ఛూలం వజ్రసం

చత్ - హన హింసాగత్యో రితిధాతుః. ౧౦. పునశ్శరాన్నిశింషన్నాహ - ధనుషేతి. జ్యాయాపా
గుణో రజ్జుః తద్వతా - మహావేగాన్-అతనివ సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథోక్తాన్.
౧౧. తఇతి. బర్హిణవాససఇతి - స్వాగ్రేణచ-బర్హిణవాససః బర్హిణత్రా ఇత్యర్థః - శోణితేన ఆది
ద్ధా ఈషల్లిప్తాః - రక్తాద్ధమాల్ పూర్వమేవ శరీరాన్నిర్గమా దితిభావః - పావణోపమా ఇతి భూష్ణ
తృణాది దహనా దగ్నిసామ్యసిద్ధిః. ౧౨. సఇతి. విద్ధః బాణవేధజనితవేదనాతిశయవాన్ - న్యస్య
భూమా నిక్షిప్య. ౧౩. స ఇతి. మహానాదః ప్రతిధ్వని ర్యస్మిన్ స్తద్యథాభవతితథా-వినద్య-శక్ర
ద్వజోపమం తద్వదున్నతం - వ్యాతాననః వివృతాస్యః అనేన ప్రసారితజీహ్వాత్వం లక్ష్మితే-శూలా
పమేయతా లాభాయ. ౧౪. అథేతి. అథ సీతాతిక్షేపానంతరం యథేష్టం బాణమోచనార్హత్వా
ద్దీప్తం పూర్వబాణేభ్య స్తేజస్వినం-శరవర్షం శరసమూహం - ఉభాభ్యామసి మోచనీయత్వే హే
తవః రాక్షసఇత్యాది విశేషణాని-కాలాంతకయమోపమే-కాలేనంహరకాలే-అంతకో నాశకో యో
యమ స్తుత్వే. ౧౫. సఇతి. ప్రహస్య కిమేతై ర్మశకప్రాయై రితి హసిత్యా - అజృంభతగాత్రవిహ
మ మకరోత్-బాణాః కాయేకించిల్లగ్నాః - ఆశుగచ్ఛంతీత్యాశుగాః - ఆశుగాఅపీత్యర్థః-నిష్పేతుః
జగతుః. ౧౬. స్పర్శాదితి. వరదానేన స్పర్శా త్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్ ప్రాణవాయూన్ - సం
రోధ్య హృదయే సమూహ్యా-బలంకృత్వేత్యర్థః. ౧౭. తదితి. తత్ హస్తం-గగనేజ్వలనః ఆకాశస్థా

తతఇతి. శరా నభిసంధాయ ధనుషీతిశేషః. సుదీర్ఘ మకర్ణమకృష్యేతి శేషః. ౧౦. ధనుషేతి. జ్యా
గుణవతా జ్యాశబ్దవతా సుపర్ణానిలాభ్యాం తుల్యం గచ్ఛంతీతి తథా. తఇతి. బర్హిణవాససః బర్హి
వాసస ఇతియావత్-వాసః పత్రం-శోణితా దిద్ధాః రక్తాలిప్తాః. ౧౧. సఇతి. విద్ధ స్తాడితః వైదేహీం
న్యస్య. వస్తుతస్తు వైదేహీన్యస్య సీతాసమీపమగత్వా మహానాదం వినద్య కృత్వా. ౧౩. ౧౪.
అథేతి. కాలాంతకయమోపమేకాలఃఅంతకః యమశ్చేతి త్రయో మారణాధికారిణః - తత్ర కాల
స్యాధికారో జీవితవిచ్ఛేదే అంతకస్య ప్రాణాపహరే యమస్య పుణ్యాపుణ్యవివేక ఇతిభేదః. ౧౫.
స ఇతి. జృంభమాణస్య తనూభంగం కుర్వతః కాయాన్నిష్పేతుః కాయం నిర్భిద్య నిష్పేతుః ఆశుగ
చ్ఛంతీత్యాశుగా స్సంతః. ౧౬. స్పర్శాదితి. వరదానేన స్పర్శా త్సంబంధాత్ - ప్రాణాన్
సంరోధ్య బలార్థం హృదయే వాయూన్ సమూహృత్య. టీ. వరదానేన ఈశ్వరవరదానేన -
తదుక్తం. 'శ్లో'. విరాధో హేటకపురే విధివ స్తామపూజయత్, దనుగ్రహ వైశిష్ట్యా దవధ్య
స్స సూరసురై రితి. ౧౭-౧౮. వహ త్వితి. అయమలం సుపువహతి అనేన పథాగమనస్యేష్టం భవతి.

కాశం గగనే జ్వలనోపమం, ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద రామ శ్శస్త్రభృతాం
వరః. ౧౮. తద్రామవిశిఖచ్ఛిన్నం శూలం తస్యకరాద్భువి, పపాతాశనినా చిన్నం
మేరో రివశిలాతలం. ౧౯. తౌఖిణ్డౌ క్షిప్రముద్యమ్య కృష్ణసర్పౌపమా శుభౌ,
తూర్ణ మాపతత స్తస్య తదా ప్రహరతాంబలాత్. ౨౦. సవధ్యమూన సుభృ
శం బాహుభ్యాం పరిరభ్యతౌ, అప్రకంప్య నరవ్యాఘ్రౌ రౌద్రః ప్రస్థాతు మై
చ్ఛత. ౨౧. తస్యాభిప్రాయమాజ్ఞాయ రామౌ లక్ష్మణ మబ్రవీత్, వహత్వయ
మలం తావ త్పథానేన తు రాక్షసః, యథాచేచ్ఛతి సౌమిత్రే తథావహతు
రాక్షసః, అయమేవ హి నః పంథా యేన యాతి నిశాచరః. ౨౩. సతుస్వబలవీర్యేణ
సముత్క్షిప్య నిశాచరః, బాలావివ స్కంధగతౌ చకారాతిబలౌ తతః. ౨౪. తావా
రోఽప్య తతస్కంధం రాఘవౌ రజనీచరః, విరాధో నినదన్ ఘోరం జగామా
భిముఖో వనం. ౨౫. వనం మహామేఘనిభం ప్రవిష్టో ద్రుమై ర్నహద్భి ర్వివిధై
రుపేతం, నానావిధైః క్షిశితై ర్విచిత్రం శివాయుతం వ్యాళమ్నగై ర్వికీర్ణం.
౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణౌతు త దృష్ట్వా వై దేహీ రామలక్ష్మణౌ, ఉచ్చైస్సర్వరేణ

గ్నిః - తనుపను మిశ్యభూతోపమా. ౧౮. తదితి. అశనినావశ్రేణ. ౧౯. తావితి. ప్రహరతాం
ప్రహరతాం. ౨౦. స ఇతి. అప్రకంప్య చాలయితు మవ్యశక్య-కింపునః పరిగృహీతు మితి కవిః
పరిహసతి-రౌద్రః రౌద్రాకృతిః-అప్రకంప్యత్వేహేతుః నరవ్యాఘ్రావితి - నరవ్యాఘ్రౌ పురుషోత్త
మా. ౨౧. తస్యేతి. అభిప్రాయం వనాంత ర్నయనేచ్ఛాం - వహతు సౌ ప్రాపయతు - అనేన
ఆవాభ్యాం గంతవ్యేన పథా వహతు అథవా - యథేచ్ఛతి యేనమార్గేణ గంతు మిచ్ఛతి - తథా
వహతు - ఉభయథాపి సదోష ఇతి భావః - తత్రహేతు మాహ - అయ మితి - నః వనమధ్యగమ
నేచ్ఛానా మస్తాకం. ౨౩. స త్వితి. అతిబలా రామలక్ష్మణౌ - సముత్క్షిప్య బాలావివ స్కంధగతౌ
చకార తయౌ రిచ్ఛావశాదితి భావః. ౨౪. ౨౫. ఇమావపి స్వాభీష్టవనం ప్రవిష్టా విత్యాశయే నాహ
వన మితి. శివాః సృగాలనిశేషాః తాభి ర్యుతం వ్యాళమ్నగైః దుష్టమ్నగైః. ని. 'దుష్టేద్విపేత్వాప
దేచవ్యాళఃపుంసిశతేసిచ'తి బాణః - అత్రసర్గేభగవతస్సన్వయ త్తనకలప్రవృత్తికత్వం మహాభయహే
తావపి నిర్భయత్వంచదర్శితం. అస్తిన్ సర్గే షడ్వింశతిశ్లోకాః. ౨౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయ స్సర్గః.

అథపరమపురుషవహనఫలంవస్తుముపక్రమతే-హ్రియమాణావిత్యాది. చుక్రోశరామస్యాతిమాను

యథాచేచ్ఛతి యథాస్యగమనిమిచ్చం భవతి - తథా వహతు గచ్ఛతు - కుతవివ మత ఆహ -
అయ మేవేతి. పరిగృహ్య ఏకైకేన ఏకైక మితి యావత్. ౨౨. ౨౩. సత్వితి. సముత్క్షిప్య పరిగృహ్య
స్కంధగతౌ చకార స్కంధ మారోపయామానేత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణకత్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - తృతీయస్సర్గః.

హ్రియమాణావితి. ప్రగృహ్య ఉద్యమ్య-కార్దులద్వీపిన ఇతి సబింద్వబిందువ్యాఘ్రౌ - కా
కుల్స్థాపుత్సృజ్య - మాం హర-తే నమ ఇత్యాద్యుక్తిః - రామలక్ష్మణయోః ప్రేమాతిశయా దితి

చుక్రోశ ప్రగృహ్య సుభుజాభుజౌ, ఏషదాశరథీ రామస్సత్యవాం చ్చీలవాం
 చ్చుచిః, రక్షసా రౌద్రయాపేణ ప్రాయతే సహలక్ష్మణః, మాంవృకా భక్షయిష్యంతి
 శార్దూలాద్వీపినస్తథా, మాంహరోత్సృజ్య కాకుత్స్థా నమస్తే రాక్షసోత్తమ.
 3. తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా వై దేహ్య రామలక్ష్మణౌ, వేగం ప్రచక్రతుర్వీరా
 వధేతస్య దురాత్తనః. ౪. తస్యరౌద్రస్య సౌమిత్రి ర్బాహుం సవ్యం బభంజహ,
 రామస్తు దక్షిణంబాహుం తరసా తస్యరక్షసః. ౫. సభగ్నబాహు స్సంవిగ్నో
 నిపపాతాశు రాక్షసః, ధరణ్యాం మేఘసంకాశో వజ్రభిన్న ఇవాచలః. ౬.
 ముష్టిభిర్జానుభిః పద్భిః సూదయంతౌ తు రాక్షసం, ఉద్యమ్యోద్యమ్య చాప్యే
 నం స్థండిలే నిష్పిషేషతుః. ౭. సవిద్ధో బహుభిర్బాణైః ఖడ్గాభ్యాంచ పరిక్షతః,
 నిష్పిష్టో బహుధాభూమా నమమార సరాక్షసః. ౮. తంప్రేక్ష్య రామ
 స్సుభృశ మవధ్య మచలోపమం, భయేష్వ భయద శ్రీమా నిదం వచన
 మబ్రవీత్. ౯. తపసా పురుషవ్యాఘ్రు రాక్షసోఽయం నశక్యతే, శస్త్రేణ
 యుధి నిర్జేతుం రాక్షసం నిఖనావహే. ౧౦. తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం రాక్షసః
 ప్రశ్రితం వచః, ఇదం ప్రోవాచ కాకుత్స్థం విరాధః పురుషర్షభం. ౧౧. హతోఽస్మి
 పురుషవ్యాఘ్ర శక్రతుల్యబలేన వై, మయాతు పూర్వం త్వం మోహా న్నజ్ఞా

మంచరిత్ర మవగచ్ఛంత్యపి స్నేహాతిశయేన వ్యాకులా రురోదేత్యర్థః. ఏష ఇతి. సత్యవాక్ సత్యవచ
 నవాక్ - శీలవాక్ సదాచారసంపన్నః శుచిః ఋజుబుద్ధిః-ఏవంచైవం ప్రత్యాకుశ్య విరాధం ప్రత్యా
 హ - మా మితి - వృకాః ఈహామృగాః. ని. 'కోకస్త్రీహామృగోవృక' ఇత్యమరః. శార్దూలాః
 మహావ్యాఘ్రాః - ద్వీపినః అల్పవ్యాఘ్రాః. ని. 'వ్యాఘ్రో మృగారి శార్దూలా హింసారు శ్చిత్ర
 కీమృగాత్, చండశ్చాల్పస్తస్త్వయంద్వీపీ'తి వైజయంతీ. నమస్త ఇత్యేవం చుక్రోశేతి పూర్వేణాన్వ
 యః. 3. తస్యేతి. సవ్య మితి - నను విరాధాదానే కబంధాదానేచ లక్ష్మణ స్సవ్యం రామో దక్షి
 ణం భుజ మచ్ఛిన దిత్యవిశేషేణోచ్యతే - కిమత్ర నిరూమక మితిచేత్ - ఉచ్యతే - సర్వదా లక్ష్మ
 ã రామస్య దక్షిణపార్శ్వ ఏష తిష్ఠతి - అతో గృహ్ణా దక్షిణేన రామం సవ్యేన లక్ష్మణంచా
 గృహ్ణా దిత్యవిరోధః - తరసాబలేన. ౫. సఇతి. సంవిగ్నః భీతః. ౬. ముష్టిభి రితి. బహువచన మా
 వృత్త్యా - ఉద్యమ్యోద్యమ్యసూదయంతౌ ముష్ట్యాదిక ముద్భృతోద్భృత్య ప్రహరంతౌ - స్థండిలేభూ
 తతే. ౭. ౮. తమితి. భయేష్వభయదః కాపాపాయకరణాయ ప్రసన్న ఇత్యుచ్యతే. ౯. తపసేతి.
 శస్త్రేణ శస్త్రాదిభిః - నిఖనావహే భూమానిక్షిపేవ. ౧౦. తదితి. ప్రశ్రితం వినయాన్వికం యథా
 తథా ప్రోవాచేత్యన్వయః. ౧౧. రామపాదస్పర్శేన ప్రత్యభిజాన స్నాహ-హత ఇత్యాది. త్వయేతి

జ్ఞేయా. ౧.-3. తస్యా ఇతి. వేగంత్వరాం. ౪. ౫. స ఇతి. సంవిగ్నః బాహుభంగేనోద్విగ్నః. ౬.
 టి. ముష్టిభిరితి స్థండిలే భూప్రదేశే. ౮. త మితి. భయేష్వభయద ఇతి స్వశ్రవణస్తరణకీర్తనాదిసం
 విదధతః పురుషస్య - సకలభయాపహరీ భవతి. ౯. తపసేతి. ఆయం తపోబలసంపన్నో యస్తాత్
 ఆతః రాక్షసః యుధి శస్త్రేణ నిర్జేతుం నశక్యతే - కింతు నిఖనావహా ఇతి సంబంధః. ౧౧. మయా
 త్వితి - మోహా దజ్ఞానాత్ పురుషర్షభ పరమపురుష పూర్వం త్వం మయా నజ్ఞాత ఇతి - తపసచ్చి
 వాసందహగద్గోహన శ్రీమాత్సుంస్పర్శభాగధేయా త్పూర్వం నిరవధికకరుణయా మదీయకాపనిమోహ

తః పురుషర్షభః ౧౨. కౌసల్యా సుప్రజా రామ తాత త్వం విదితో మయా, వై దే
హీచ మహాభాగా లక్ష్మణశ్చ మహాయశాః ౧౩. అపిశాపా దహంఘోరాం ప్ర
విష్టా రాక్షసీం తునుం, తుంబురు రామ గంధర్వ శృప్తో వైశ్రవణేనహ. ౧౪.
ప్రసాద్యమానశ్చ మయా సోఽబ్రవీత్తాం మహాయశాః, యదా దాశరథీ రామ
స్త్యాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి, ఇతి
వైశ్రవణోరాజా రంభాసక్తం పురానఘ, అనువన్ధీయమానో మాం సంక్రుద్ధో
వ్యాజహరహ. ౧౫. తవప్రసాదా న్తుక్తోఽహ మభిశాపా త్సుదారుణాత్,
భువనం స్వం గమిష్యామి స్వస్తివోఽస్తు పరంతప. ౧౬. ఇతోవసతి ధర్మాత్తా
శరభంగః ప్రతాపవాన్, అధ్యర్థయోజనే తాత మహర్షి సూర్యసన్నిభః, తం
క్షీప్ర మభిగచ్ఛత్వం సతే శ్రేయోవిధాస్యతి. ౧౭. అవతేచాపి మాం రామ
ప్రక్షీప్య కుశలీ వ్రజ, రక్షసాం గతసత్త్వానా మేషధర్మ స్సనాతనః, అవతే యే

శేషః - పురుషర్షభః - పురుషోత్తమ స్త్వం రామత్వేనావతీర్ణ ఇతి నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. జ్ఞానప్ర
కార మాహ - కౌసల్యేతి. తాత సర్వలోకజనకత్వం కౌసల్యాయా సుప్రజాః - నిత్యమసిచ్ఛప్రజా
మేధయోరిత్యసిచ్ఛ - ఇతివిదితోఽస్తి - మహాభాగా శ్రీవైదేహీత్యవగతా - ఆయంచ త్వదంశభూ
తో మహాయశాః త్వదనువర్తనజకీర్తిమాన్ లక్ష్మణ ఇతివిదితః. ౧౩. ఏతావత్పర్యంతం కుతో నజ్ఞా
తవానసీత్యత్రాహ - అపీతి అపిర్గర్హాయాం - కస్య కేనశాప ఇత్యత్రాహ - తుంబురు రిత్యాది-అహ
మితి శేషః. ౧౪. ప్రసాద్యమాన ఇత్యాది. ఉపకారస్త్పత్యోపక్లౌకయతి - మహాయశా ఇతి-
ప్రకృతిం స్వరూపం-శాపనిమిత్తమాహ - అనువన్ధీయమాన ఇతి - రంభాసక్తం మాం - అనువ
న్ధీయమానః అవసరే మయా అనేష్యమానః అతఏవ సంక్రుద్ధః-రాజా ఆస్తత్స్వామీ - వైశ్రవణః-
ఇతి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షసో భవేతి వ్యాజహర - పునర్తయా ప్రసాద్యమాన ఇత్యబ్రవీచ్ఛ -
ఉక్తప్రకారేణ శాపావసానం చోవాచేతి యోజనా. ౧౫. తవేతి. స్వంభువనం స్వర్గలోకం-ఉప
కారస్త్పత్యా మంగళమాశాస్తే స్వస్తివఇతి. ౧౬. వాచికకైంకర్య మాతనోతి. ఇతఇతి. ప్రతాప
వాన్ మహాతపాః - అధికమర్థంయస్య తదధ్యర్థం - తచ్చ తద్యోజనం చ తస్మిన్ సార్థయోజన
ఇత్యర్థః - క్షీప్రం తదగ్నిప్రవేశాల్ పూర్వం - లేత్వత్తః - శ్రేయః బ్రహ్మలోకం - విధాస్యతి
పోషయిష్యతి-యద్వా-లేశ్రేయః నివాసస్థానప్రవేశనాదికం. ౧౭. అవట ఇతి. అవటే శ్వధే-కుశ
లీఆర్తత్రాణరూపకుశలయుక్తః-గతసత్త్వానాం గతాసూనాం. 18. 'ద్రవ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమ

నాయ ఆవిర్భూతశ్రీరామ స్త్వ మితి మయా నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౧౨. కౌసల్యేతి - ఇదానీం సవవ
వరమేశ్వరః త్వం రామరూపేణావతీర్ణ ఇతి విదితః. ౧౩. అభిశాపా దితి-తుంబురు రామగంధర్వో
ఽహం వైశ్రవణేన శస్త్ర-తస్తా దభిశాపా ద్రాక్షసీంతనుం ప్రవిష్ట ఇతి సంబంధః. ౧౪. యదేతి.
ప్రకృతిం గాధర్వీంతనుం * శాపకారణ మాహ - అనువన్ధీయమానః - అవసరేష్వనేష్యమానః -
అనువన్ధనేకారణ మాహ - రంభాసక్త మితి - అతః క్రుద్ధ స్స న్తాం రాక్షసో భవేతి వ్యాజహర -
తతః ప్రసాద్యమాన ఇత్యువాచ - ఇతి యదా దాశరథీ రామ ఇత్యాదినా పూర్వోక్తం - శాప
మోచనప్రకారమ ప్యువాచేత్యర్థః. ౧౫-౧౬. అథితి. అధ్యర్థయోజనే - అధికమర్థం యస్యత
దధ్యర్థం తచ్చతద్యోజనంచ - సార్థయోజన మిత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. అవటఇతి. అవటే గర్తే. ౨౦౪.

నిధీయంతే తేషాం లోకా స్సనాతనాః. ౧౦౪ ఏవ ముక్త్యాతు కాకుత్స్థం విరా
ధ శృరపీడితః, బభూవ స్వర్గసంప్రాప్తి స్వస్థదేహా మహాబలః. ౧౦౫ తచ్చు
త్వా రాఘవో వాక్యం లక్షణం వ్యాపిదేశహ ౨౨. కుంజరస్యేవ రాద్రస్య రా
క్షసస్యాస్య లక్షణ, వనేఽస్తి సుమహచ్ఛవభ్రం ఖన్యతాం రాద్రకర్తృణః, ఇత్యు
క్త్వా లక్షణం రామః ప్రదరః ఖన్యతా మితి, తస్థా విరాధ మాక్రమ్య కంతే పాదేన
వీర్యవాక్. ౨౪. తతః ఖనిత్రమాదాయ లక్షణశ్శవభ్ర ముత్తమం, అఖన త్పార్శ్వత
స్తస్య విరాధస్య మహాత్మనః. ౨౫. తం ముక్తకంతం నిష్పిష్య శంకుకర్ణం మహాస్వ
నం, విరాధం ప్రాక్షిః చ్ఛవభ్రే నదంతం భైరవస్వనం. ౨౬ త మాహవే నిర్జిత
మాశువిక్రమాస్థిరా వృభౌ సంయతి రామలక్షణ, ముదాన్వితౌ చిక్షిఃతుర్భయా
వహం నదంత ముత్తి ప్య చిలేతు రాక్షసం. ౨౭. అవధ్యతాం ప్రేక్ష్య మహాసుర

స్త్రీతుజంతు ప్రియమరః. ఏషః అవటప్రక్షేపః-అస్య భర్తస్య ఫలమాహ - అవట ఇతి. ౧౦౪. ఏవ
మితి. స్వర్గసంప్రాప్తి - సంప్రాప్తప్రాయశ్శర్థః - ఖననానంతరం స్వర్గప్రాప్తేః. ౧౦౫.
౨౨. కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయం. వైపుల్యం విధాయ నిన్నుతాం విధత్తే - ప్రదరః ఖన్యతా మితి.
ప్రకృష్టాదరః ప్రదరః. ౨౪. తతః ఇతి. ఉత్తమం అతినిమ్నం-మహాత్మనః మహాకాయస్య. ౨౫. త మితి.
ముక్తకంతం కంతాక్రమణరహితం - అతఏవ మహాస్వనం - శంకుకర్ణం శంకు కీలం తత్సదృశకర్ణం-
గర్దభ కారంవా. ని. 'శంకుకర్ణగర్దభాహ్' వినిపాణః, భైరవస్వనం భయంకరప్రతిధ్వనం
యథాభవతితథా నదంతం - మహాస్వన మిత్యుక్త స్వభావోక్తిః - అత్రోచ్చారణయాపకార్యోక్తిరితి
భిదా. ౨౬. సమస్త ముక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సంగృహ్యతి - తమాహవ ఇత్యాదినా. సంయతి
యుజ్జేస్థిరా. ౨౭. చిలప్రక్షేపనిమిత్త మాహ - అవధ్యతామితి. మహాసురస్య - వృత్తాద్యసురస
దృశస్య - సమర్థ్య ఆయమేవాస్యవధోపాయ ఇతినిశ్చిత్య. ౨౮. నకేవలం స్వనిశ్చయః విరాధేన
చానంతరం తథోక్త మిత్యాహ - స్వయ మితి. కాననచారిణా రామేణ ప్రసహ్య బలాత్కృత్య -
ఆత్మనోవధార్థం స్వయమిచ్ఛితః - మృత్యుః చిలప్రక్షేపయావధోపాయః - 'నమేవధ శ్శస్త్రకృతో'

ఏవమితి. స్వర్గసంప్రాప్తిః స్వర్గం సమ్యక్సాప్త ముపక్రాంతవాక్. ౨౨. కుంజరస్యేతి. శ్వభ్రంగర్తః
* ప్రదరః గర్తః. కుంజరస్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. హే లక్షణ - రాక్షసస్య శ్వభ్రం
ఖన్యతా మితి రామో లక్షణ ముక్త్యా - ఆయం ప్రదరం ఖనతు - తావత్సర్వంత మహమే
వంకరోమితి-ప్రదరఖననావసరప్రదానాయ పాదేన విరాధః కంతే క్రమ్యతస్థావిత్కర్తృః. ౨౪. ౨౫.
తమితి. ముక్తకంతం శ్రీరామచరణపీడనేన శిథిలీకృతకంతం - యద్వా-రామపాదేన త్యక్తం కంతం
నిక్షిప్య నితరాం చాలయిత్వా ప్రాక్షిపత్. అపాతయత్. త మాహవ ఇత్యాది. పూర్వస్య విస్తరః-
నదంత మితి పరమేశ్వరేణ శ్రీరామేణ వధం ప్రార్థాఽస్త్వతోధన్యోఽహం ధన్యోఽహ
మితి హర్షేణ నాదం కుర్వంత మిత్యర్థః - సంయతిస్థిరా అహవే నిర్జితం తం బలేనోత్తిప్య చాలయ
త్వా నిక్షిపతుః అపాతయతాం. ౨౭. కస్తాదేః ప్రచక్రతు రిశ్యతఅహ - అసహ్యతామితి.
మహాసురస్య శస్త్రేణాసహ్యతా మవధ్యతాం ప్రేక్ష్య - అత్యర్థవికారదావత్యంతకార్యవికారదా -
చితే వధం సమర్థ్య నిశ్చిత్య ప్రచక్రతుః. ౨౮. అతోఽయమేవాస్య వధోపాయ ఇతి కథం జ్ఞాత
మిత్యత అహ స్వయ మితి. స్వయం ప్రసహ్య అవధ్య చితే నిక్షిప్య కాననచారిణా రామేణవధా

స్వతా శితేన శస్త్రేణ తదా నరర్షభౌ, సమర్థ్య చాత్యర్థవిశారదా వృభౌ బిలేవిరా
ధస్య వధం ప్రచక్రతుః. ౨౮. స్వయం విరాధేన హి మృత్యు రాత్తనః ప్రసహ్య
రామేణ వధార్థ మిహితి, నివేదితః కాననచారిణా స్వయం నమేవధ శ్శస్త్ర
కృతో భవేదితి ౨౯. తదేవ రామేణ నిశమ్య భాషితం కృతామతి స్తస్య
బిలప్రవేశనే, బిలం చ రామేణ బలేన రక్షసా ప్రవేశ్యమానేన వనం వినాదితం
౩౦. ప్రహృష్టరూపా వివ రామలక్ష్మణౌ విరాధ ముర్వ్యాః ప్రదరే నిహత్యతా,
ననందతు ర్వితభయా మహావనే శిలాభి రంతర్దధతు శ్చ రాక్షసం. ౩౧. తత స్తు
తా కాంచనచిత్ర కార్తుకౌ నిహత్య రక్షః పరిగృహ్య మైథిలీం, విజహ్రాతు స్తా ము
దితౌ మహావనే దివి స్థితౌ చంద్రదివాకరావివ. ౩౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
ఆరణ్యకాండే - చతుర్థస్కర్ధః.

హత్వాతు తం భీమబలం విరాధం రాక్షసం వనే, తత స్సీతాం పరిష్వజ్య
సమాశ్వాస్య చ వీర్యవాక్, అబ్రవీ లక్ష్మణం రామో భ్రాతరం దీప్తతేజసం.
౧౫. కష్టం వన మిదం దుర్గం నచస్త వనగోచరాః, అభిగచ్ఛామహే శీఘ్రం
శరభంగం తపోధనం. ౨౪. ఆశ్రమం శరభంగస్య రాఘవోఽభిజగామహ, తస్య

భవేది'త్యుపాయాంతరం ప్రతిషిధ్య స్వయం నివేదితః ఉక్తోహితియోజనా. ౨౯. తదేవేతి. రామే
ణ తద్భాషిత మేవ నిశమ్య తస్య విరాధస్య - బిలప్రవేశనే మతిః కృతా - రామేణ బలేన బిలం
ప్రవేశ్యమానేనరక్షసా - వనం వినాదిత మితి యోజనా. ౩౦. ప్రహృష్టేతి. ప్రహృష్టరూపా
పులకితశరీరా - వస్తుతోహర్షతోకావనయార్హస్తః కింతు తన్నటనమాత్రమితి ఇవశబ్దేన సూచయతి.
౩౧. తత ఇతి. పత్నీ సహితస్య రామస్య - తద్రహితస్య పరతంత్రస్య లక్ష్మణస్య చోపమాన
మాహ - చంద్రదివాకరావివేతి. ౩౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న మే
ఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్కర్ధః.

ఏవం విరాధవనవాసిముముక్షుమునిజనశరణాగలేరానుషంగిక ఫలభూతం విరాధవధ మభిధాయ
ఖరాదివధఫలశరభంగా శ్రమవాసిమునిజనశరణాగతిం దర్శయిష్యక్ తదుచితసౌలభ్యదర్శనాయ శర
భంగా శ్రమవనగమనం దర్శయతి పంచమే - హత్వేత్యాది. పరిష్వజ్య సమాశ్వాస్యచేతి - విరా
ధాంకస్పర్శజభయదుఃఖవీడాకాంశ్యర్థమితి భాసః. ౧౫. కష్టం కృచ్ఛం - గహనం వా - కృచ్ఛం
గహనయోః కష్టఇత్యనిణిషా - ఆతవివ దుర్గం విషమం విశ్రమాయోగ్యమిత్యర్థః. ౨౪. ఆశ్రమమితి.

ర్గం నమేవధః శస్త్రకృతో భవేదితి - ఆత్తన ఈస్సితోమృత్యు ర్విరాధేన స్వయం నివేదిత ఇతి సం
బంధః - బిలప్రవేశపార్థం శస్త్రవధం నిషిధ్య - ఈస్సితో బిలప్రవేశవధో విరాధేన స్వయం నివే
దిత ఇత్యర్థః. ౨౯—౩౧. తత ఇతి. చంద్రదివాకరావివ-ఉభావసి చంద్ర కవ కళాసంపన్నా -
సూర్యఇవ ప్రతాపసంపన్నా. ౩౨. టీ. సర్గఫలంసాగ్రందే. శ్లో. 'యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి
శ్రావయేతవా, తస్య పాపాని సర్వాణి వినష్టాని నసంశయ' ఇతి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - చతుర్థస్కర్ధః.

హత్వేతి. సీతాం పరిష్వజ్యసమాశ్వాస్యచేతి - విరాధా ద్భీతామితి శేషః - కష్టం గహనం -

దేవ ప్రభావస్య తపసా భావితాత్తనః. ౩౪. సమీపే శరభంగస్య దదర్శ మహాద
ద్భుతం, విభ్రాజమానం వపుషా సూర్యవై శ్వానరోపమం. ౪౪. అవరుహ్యారథో
త్సంగా త్సకాశే విబుధానుగం, ఆసంస్పృశంతం వసుధాం దదర్శ విబుధేశ్వరం.
౫౪. సుప్రభాభరణం దేవం విరజోఽంబరధారిణం, తద్విధై రేవ బహుభిః పూజ్య
మానం మహాత్తభిః. ౬౪. హరిభి ర్వాజిభి ర్యుక్త మంతరిక్షగతం రథం, దదర్శా
దూరత స్తస్య తరుణాదిత్యసన్నిభం. ౭౪. పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం చంద్రమం
డల సన్నిభం, అపశ్య ద్విమలం ఛత్రం చిత్రమాల్యోపశోభితం. ౮౪. చామ
రవ్యజనేచాగ్ర్యే రుక్తదండే మహాధనే, గృహీతే వరనారీభ్యాం ధూయమానేచ
మూర్ధని. ౯౪. గంధర్వామరసిద్ధాశ్చ బహవః పరమర్షయః, అంతరిక్షగతం
దేవం వాగ్భి రగ్ర్యాభి రీడిరే. ౧౦౪. సహసంభాషమాణే తు శరభంగేణ వాసవే,
దృష్ట్వా శతక్రతుం తత్ర రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, రామోఽథ రథ ముద్దిశ్య
లక్ష్మణాయ ప్రదర్శయత్. ౧౧. అర్చిష్టంతం శ్రియాజుష్ట మద్భుతం పశ్య లక్ష్మణ,

తస్య విరాధో క్తస్య దేవప్రభావస్య దేవతుల్యవైభవస్య - తపసాసాధనేన భావితాత్తనః సాక్షాత్కృత
పరబ్రహ్మణః. తపసా బ్రహ్మవిజ్ఞానస్వేతిశ్రుతే. ౩౪. సమీప ఇత్యాది. మహాదద్భుతం మహా
శ్చర్యభూతం కిమపివస్తు విభ్రాజమానం వపుషా-భ్రాజమానవపుష మిత్యర్థః. - వైశ్వానరా సూర్య
వృతిరిక్తాస్తేజాంసి - సూర్యాది తేజస్సముదాయోపమమిత్యర్థః. ౪౪. అవరుహ్యేతి. తతః కించిత్స
మీపగమనానంతరం - రథోత్సంగాత్ రథతటాదవరుహ్యా వసుధా మసంస్పృశంతం - అధూమి
స్పర్శస్య దేవస్వభావత్వాత్ - సకాశే సమీపే - విబుధానుగం విబుధా అనుగాః యస్య తం -
విబుధేశ్వర మింద్రం దదర్శ. ౫౪. సుప్రభాన్యాభరణాని యస్య తం - దేవం దేదీప్యమానం - విరజో
నిర్మల మంబరం ధర్తుం శీల మస్యాస్తీతి విరజోఽంబరధారిణం - తద్విధైః ఇంద్రతుల్యకారైః
దదర్శేత్యుపంగః. ౬౪. హరిభి రితి. హరిభిః శ్యామైః - యద్వా - వాజిభిః వేగవద్భిః - హరిభిః
అశ్వైః - తస్య ఇంద్రస్య. ౭౪. పాండురాభ్రస్వేవఘనా అధికాప్రఖ్యాకాంతిర్యస్యతదితిశ్చైత్యే
దృష్టాంతః - చంద్రమండలసన్నిభ మితి వృత్తతాయాం - చిత్రమాల్యై ర్లంబమానకుసుమసరైః
ఉపశోభితం. ౮౪. చామరేతి. చామరవ్యజనే చామరరూపవ్యజనే - మహాధనే బహుమూల్యే -
మూర్ధ్ని తస్యేతి శేషః - అపశ్య దిశ్యమపంగః. ౯౪. గంధర్వేతి. ఈడిరే తుష్టువుః. - ఈడమానాన
పశ్య దిత్వర్థః. ౧౦౪. సహేత్యాది. సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. తత్ర తదానీం - రామ ఇతిపదస్యావృత్తిః
క్రియాభేదాత్ - అతో న పునరుక్తిః - ఉద్దిశ్య హస్తేన నిర్దిశ్య - శరభంగేణ సాకం వాసవే సంభా
షమాణే సతి - తత్ర సమయే రామ శ్చతక్రతుం దృష్ట్వా తదీయరథం రామః లక్ష్మణాయ ఉద్దిశ్య
ప్రదర్శయత్ సత్ అథ లక్ష్మణ మబ్రవీ దితి యోజనా. ౧౧. అర్చిష్టంత మితి. అర్చిష్టంతం సతే

దుర్గం విషమం - విశ్రమాయోగ్యం. ౩. తస్యేతి. తపసా భావితాత్తనః తపసా సర్వేశ్వరాలాచనేన
భావితో వాసిత ఆత్మా అంతఃకరణం యస్య తథా. ౪౪. టీ. అవరుహ్యేతి. ఆకాశే భూమేస్స
మీపవర్తిని. ౫౪. టీ. తద్విధై రింద్రతుల్యై ర్దేవైః. ౭౪. పాండురేతి. పాండురాభ్రఘనప్రఖ్యం-
పాండురాభ్రస్వేవఘనా అధికాప్రఖ్యాకాంతి ర్యస్యతథా. ౮౪. చామరేతి. చామరవ్యజనే. ౯౪-
౧౧. టీ. అర్చిష్టంత మితి. వృత్తవంత మాదిత్య మిన స్థితం. ౧౩. య ఇతి. పురుషూతస్య-పురు

ప్రతపంతమివాదిత్య మంతరిక్షగతం రథం. ౧౩. యే హయాః పురుషాతస్య
పురా శక్రస్య నశ్చుక్తాః, అంతరిక్షగతా దివ్యాస్త ఇమే హరయో ధృవం.
౧౪. ఇమేచ పురుషవ్యాఘ్రా యే తిష్ఠంత్యభితో రథం, శతం శతంకుండలినో
యువానః ఖడ్గపాణయః, విస్తీర్ణ విపులోరస్కాః పరిఘాయతబాహవః, శోణాం
శువసనాస్సర్వే వ్యాఘ్రా ఇవ దురాసదాః, ఉరోదేశేషు సర్వేషాం హారా
జ్వలనసన్నిభాః, దూషం చిభ్రతి సౌమిత్రే పంచవింశతివార్షికం. ౧౫. ఏతద్ధి
క్షిల దేవానాం వయో భవతి నిత్యదా, యథేమే పురుషవ్యాఘ్రా దృశ్యంతే
ప్రియదర్శనాః ౧౬. ఇహైవ సహవై దేహ్యా ముహూర్తం తిష్ఠ లక్ష్మణ, యావ
జ్జానామ్యహం వ్యక్తం క ఏషద్యుతిమాన్రథే, తమేవ ముక్త్యా సౌమిత్రి మిహై
వ స్థీయతా మితి, అభిచక్రామ కాశుత్స్థ శృరభంగాశ్రమంప్రతి. ౨౦. తత

జస్కం - శ్రియాకాంత్యా. య ఇతి. పురుషాతస్య యజ్వాభి ర్భహుశోహూతస్య - నః ఆస్తా
భిః - ఇమేహరితవర్ణాః హరయః అశ్వాః తే-యవ్యా త ఇమే శక్రస్య హరయ ఇత్యన్వయః. ౧౪.
ఇమేచత్వాది శ్లోకశ్చయ మేకం వాక్యం. శతంశత మితి. ప్రదిశశమితి శేషః - విస్తీర్ణవిపులోర
స్కాః - అత్యంతవికాలోరస్కాః - శోణాంశువసనాః రక్తకాంతియుక్తవస్త్రాః - ఏవంభూతాయ
ఇమేతివ్యంతీత్యన్వయః - యేషాం సర్వేషా మురోదేశేషు - హారాః జ్వలనసన్నిభాః - అగ్నివచ్ఛ
క్తభాస్వరాః దృశ్యంతే - దూషమిక్ష్మత్రాః మే ఇత్యధ్యాహార్యం - పంచవింశతివర్షాః పరిమాణమస్య
పంచవింశతివార్షికం - క వస్య పరిమాణ మితి తత్ - వర్షస్యాభివ్యుతీ త్యుత్తరపదవృద్ధిః - ఏవం
భూషం దూషం శరీరం య చిభ్రతి - అచభ్యస్తా నిత్యదాదేశః - పంచవింశతి వార్షిక మితి యావ
నావస్థోచ్యతే - కామారం స్యాశ్చింతదకాద్యవసం ను తతః పరమిన్యక్తే. త ఇమే సురా
ఇత్యధ్యాహార్యం. శక్ర యుక్తీ మాహ - ఏతద్ధిక్షి విశత్ పంచవింశతివార్షికం వయః శరీరా
వస్థా దేవానాం నిత్యదా భవతి - నిత్యదేరి నిహతి - కలేరి ప్రసిద్ధా - యథేమే వసనాభరణాదిభి
శ్చారుదర్శనాః - కథాక్షిల దేవా ఇతి యోజనా. ఇహైవేత్యాది. రథే ఇత్యనేన తదాసీం రామం
దృష్త్వా రథ మారూఢ ఇత్యదిగమ్యతే - యావత్ కానామి జ్ఞాస్యామి - యావత్పురా నిపా
తయో ర్లడితి లట్. వ్యక్తం అమమితిం వినా స్వప్తం - ప్రశ్యక్షేణ జ్ఞాస్యామిత్వర్థః - విరహః
సహిష్ణుతయాయ ప్రకంశం లక్ష్యం ఘనః ప్రదిశ్య దగామేత్యాహ-తమేవ మితి. ౨౦. తతఇతి. అను

భూయిష్ఠం యథాభవతి తథా యజ్వాభి ర్భూయత ఇతి తథా - నః ఆస్తాభిః. ఇమ ఇతి. అప్రదిక్షితి
శేషః - శతశత్రోఽత్రానేవాచి * విస్తీర్ణ. అతిశయన వికాలాని ఉరాంసి యేషాం - శోణా
శ్చవసనాః - పద్మరాగపద్మశవసనాః - శోణాంశువసనా ఇతి పాతే - శోణా అంశవోవసనా
నిచ యేషాం తే. టీ. శోణాశ్చవసనా ఇతి పాతే - శోణా అశ్వావసనానిచయేషాంలే. ౧౫.
ఏతద్ధిక్షి. ఇమే దేవా ఇదాసీం మథా యాదృగ్వయస్కాఇవ దృశ్యంతే - ఏతదేవ దేవానాం
నిత్యదా వయో భవతితి సంబంధః. ౧౬. ఇహైవేత్యాది శ్లోకశ్చయ మేకం వాక్యం. హే లక్ష్మణ
వైదేహ్యాసహ ఇహైవ తిష్ఠ - అహ మపి త్వయా సాక మాగచ్ఛావ ఇత్యత ఆహ - యావ దితి.
రథే రథసమీపే ఏష ఇతి యావ జ్ఞానామి - తావ త్వర్యంత మిహైవ స్థీయతా మితి - తం
సౌమిత్రి మేవ ముక్త్యా - కాశుషః శరభంగాశ్రమం ప్రతి స్వయమేవాభిచక్రామ - గంతు ముప
క్రాంత ఇతి సంబంధః. ౧౯. ౨౦. తత ఇతి. శరభంగ మనుజ్ఞాప్య - వక్ష్యమాణ వచన

సృమభి గచ్ఛంతం ప్రేక్ష్య రామం శపింతి, శరభంగ మనుప్రాప్య వివిక్త ఇద
మబ్రవీత్. ౨౦. ఇహోపయాతీతి సా రామో యావత్తాం నాభిభాషతే, నిష్ఠాం
నయతు తావతు తతో మాం ద్రష్టుమర్హతి. ౨౧. జితవంతం కృతార్థం
చ ద్రష్టవా మవిరాధిమం, కిర్వహ్యనేన కర్తవ్యం మహదన్యై స్సుదు
ష్కరం, నిష్పాదయిష్యా తత్కర్త తతో మాం ద్రష్టా మర్హతి. ౨౩౪ ఇతి వజ్జీ
తమామంత్ర్య మానయిత్వాచ రాః సం, రథేన హరియుక్తేన నుయా దివ మరిం
దమః. ౨౪౪. ప్రయాతేతు పవాస్తాత్ రాఘవ స్ఫురిచ్ఛదం, అగ్నిహోత్ర ముపా
సీనం శరభంగ ముపాగమత్. ౨౪౫. తస్య పాదౌ చ సంగృహ్య రామస్సీతా
చలత్క్షణ, నిషేదు సృమనుజ్ఞాతా లబ్ధవాసా నిమంత్రితాః. ౨౬౪. తతశ్శక్రొప
యానంతు పర్యుచ్ఛ త్స రాఘవః, శరభంగస్య తత్సర్వం రాఘవాయ న్యవేద
యత్. ౨౭౪ మామేషవరదో రామ బ్రహ్మలోకం నివీషతి, జితముగ్రేణ తపసా

ప్రాప్య ఏకాంశవచనశ్రుతిగాను సమీప మాగన్య నివిశే రహసి - పక్ష్యమాణస్యాతిగోప్యత్వాత్. ౨౦. ఇహోపయాతీతి. అసౌ రామః - ఇహ నాశ్చిమిషే - ఉపమాతి ఉపయా నసౌ యావ
తికాలే మాంనాభిభాషతే తావత్స్వప్రతిజ్ఞాం నిష్ఠాం నమాన్తం నయతు. ని. 'నిష్ఠా నిష్పత్తి నాకాం
తా' ఇత్యుచి - మయా అసంభాషమాణ ఏవ స్వప్రతిజ్ఞాం నిర్వర్తయతు - మయా సంభాషణేన
దేవత్వప్రకటనం స్యాదితిభావః - సంభాషణాభావే చర్చన మద్విత్యత ఆహ - తత ఇతి - తతః
స్వప్రతిజ్ఞానిష్ఠానయనానంతరం మాం ద్రష్టా మర్హతి సమాం వశ్యతు. ౨౧. భిహక్ తం పశ్యత్విత్య
త్రాహ - జితవంత మితి. రామం జితవంతం - జితవిక్రతార్థం కృతదేవప్రయోజనం - ఇమ మహ
మవిరా డ్ద్రష్టా ద్రష్టసి - వర్జనసంభాషణాభ్యాం దేవత్వప్రకటే కానాని నిత్యత్రాహ - కర్తే
తి. హి యస్తా నన్యైశ్చేదై ద్దుష్కరం మహాశ్కర్త రావణవధాదికం - అనేన మానుషవేషేణ
కర్తవ్యం తస్తా నిత్యర్థః. ౨౩౪. ఇతిచి. ఇతి ఉక్తప్రకారేణ తాంసం తావదవేషం - మానయిత్వా
బహుమాన్య - తం శరభంగ మామంత్ర్య - హరియుక్తేన అశ్వయుక్తేన - రథేన దివం యయా.
౨౪౪. ప్రయాతే త్విచి. రామాగమనోద్యోగకాలనివేదద్రష్టప్రయాతత్వాత్ - సపరిచ్ఛదం స్త్రీ
భ్రాతృయావధివారసహితం యథాభివేశితా - అగ్నిహోత్రం పఠ్నం - ఉపాసీనం - తత్రప్రవే
శార్థ ముపరిష్కృతం శరభంగ ముపాగమత్. ౨౪౫. తస్యేతి. సమనుజ్ఞాతాః, అసనాయ కృతానును
తికాః - లబ్ధవాసాః మునితోలభాసనాః - తతో నిమంత్రితాః - సక్లృతాశ్చ సంతః నిషేదుః.
౨౬౪. తత ఇతి. శక్రొపయానం ఇంద్రాగమననిమిత్తం. ౨౭౪. కథం న్యవేదయదిత్యత్రాహ - మా

శ్రవణేన శరభంగ మాంగీకార్య - నివిశే ఏకాంతే పరమరహస్యత్వాత్. ౨౦. ఇహోపయాతీతి.
రామః ఇహోపయాతి - అసౌ యావత్తాం నాభిభాషతే - తావత్కర్తృతో నిష్ఠాం నిర్వర్తంతయ
తు - తతో మాం ద్రష్టా మర్హతి - మమాభిభాషణాత్పుర్వమేవ - అనేన రావణవధరూపంకర్త
కర్తవ్యం - తతో మాం ద్రష్టా మర్హతి - తదా మయి తస్య పరమకటాక్షదీక్షణస్య సవివాహసర
ఇత్యర్థః. ౨౧. జితవంతమితి. అనేనాన్యైః సుదుష్కరం-మహాశ్కర్త రావణవధరూపం కర్త కర్త
వ్యం కృతార్థం కృతదేవప్రయోజనం విజయినం ద్రష్టా ద్రక్ష్యమి. రావణవిధానంతరం దృష్ట్వా కృ
తార్థోభవిష్యామితి భావః. ౨౩౪ ౨౪౪. తస్యేతి. రామ ద్రష్టా పాదౌ సంగృహ్యేతి-రామస్యేశ్వరా
వతాకలేవ-క్షత్రియయాపేణావతీర్ణత్వాత్ యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇతిన్యాయేన క్షత్రియమర్యాదాం

దుష్ప్రసమకృతాత్తభిః. ౨౮౪. అహం జ్ఞాత్వా నరవ్యాఘ్ర వర్తమాన మదూ
రతః, బ్రహ్మలోకం నగచ్ఛామి త్వా మదృష్ట్యాప్రియాతిథిం. ౨౯౪. త్వయాహం
పురుషవ్యాఘ్ర ధార్మికేణ మహాత్తనా, సమాగమ్య గమిష్యామి త్రిదివం దేవనే
వితం. ౩౦౪. అక్షయా నరశార్దూల మయా లోకాజితా శ్శుభాః, బ్రాహ్మ్యశ్చ
నాకపృష్ఠ్యాశ్చ ప్రతిగృహ్ణీష్య మామకాః. ౩౧౪. ఏవముక్తో నరవ్యాఘ్ర స్సర్వ
శాస్త్రవిశారదః, ఋషిణా శరభంగేణ రాఘవో వాక్య మబ్రవీత్. ౩౨౪. అహమే
వాహరిష్యామి సర్వలోకా న్నహమునే, ఆవాసం త్వహ మిచ్ఛామి ప్రదిప్తమిహ

మితి. సర్వేషాం వరం వదానీతి వరదః మాం బ్రహ్మలోకం నిరీషతి నేతు మిచ్ఛతి - బ్రహ్మజ్ఞయేతి
శేషః. తస్మా కిమర్థం నగతోఽసీక్యత్రాహ - అహ మితి. హే నరవ్యాఘ్ర ఆదూరతో వర్తమానం
మనసి సదాసన్నిహితః - త్వాం యోగతో జ్ఞాత్వా ప్రియాతిథిం త్వా మదృష్ట్యా త్వదనుభవానందం
విహాయ బ్రహ్మలోకం - ఆబ్రహ్మ భవనా ల్లోకాః పునరాపర్తివ ఇత్యుక్తలోకం నగచ్ఛామి. ౨౯౪.
తస్మా కేనసాధనేన కం గాకం గమిష్యసీక్యత్రాహ - త్వయేతి. ధార్మికేణ ధర్మస్వరూపేణ - స్వాధీ
తక్ - మహాత్తనా సక్యసంగత్వేన - త్వయా సమాగమ్య త్వత్కటాక్షవిషయో భూత్వా - దేవ
సేవితం - 'యత్రపూర్వే సాధ్యాశ్చంతిదేవా' ఇత్యుక్తరీత్యా నిత్యసూరినేవితం. త్రిదివం త్రిపాద్వి
భూతిం - బ్రహ్మలోకా దుత్కృష్టం - గమిష్యామి - బ్రహ్మలోకం నగచ్ఛామి త్రిదివంగమిష్యా
మిత్యనేనాయమర్థోఽవగమ్యతే. ౩౦. క్రమేణ తథా భవిష్యతి అర్జితకర్మఫలాని ప్రథమ మనుభ
వేత్యత ఆహ - అక్షయా ఇతి. బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః - నాకపృష్ఠ్యా స్వర్గలోకభవాః -
అక్షయా శ్చిరకాలస్థాయినః - యలోకాః భోగభూమయః - మయా అర్జితాః తాన్ మామకాన్
ప్రతిగృహ్ణీష్య-మత్కృతాని సర్వాణి సుకృతాని త్వదర్పితాని సంత్వితిభావః - సర్వత్రాతిథిసత్కారః
ప్రాతీతికోఽర్థః-కర్మణాం భగవదర్పణం నామఫలసంగత్యాగకర్తృత్వత్యాగపూర్వకం భగవత్కైం
కర్మతయానుష్ఠానం. తనిష్టోక్తి. బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః - నాకపృష్ఠ్యాః
స్వర్గలోకభవా భోగప్రదేశవిశేషాః - ఉభయత్రవిగాదిభ్యో యనితియిత్ - ప్రతిగృహ్ణీష్య మామకా
నితి సర్వేశ్వరే ఫలసమర్పణాభిప్రాయోక్తం - అతిథిసత్కారవత్ ప్రాతీతికీ - ఉత్తరత్ర-మత్ప్ర
సాదా తృభార్య వత్సం విహారస్వ సలక్షణ ఇతీదమఃఫలసమర్పణాభిప్రాయమేవ. (౮) - ౩౨౪.

ప్రవర్తయతీతి సూచితం. ౩౨౪ - ౨౮౪. అహం జ్ఞాత్వేతి. హే నరవ్యాఘ్ర పురుషోత్తమ - ఆదూ
రతో వర్తమానం. అహంకాలం మనసాధ్యాతం అధునా మమభాగ్యవశేన - బాహ్యే పృథూరే వర్త
మానం - ప్రియాతిథిం ప్రియా అతిథయో భర్తాః యస్య తం - త్వా మదృష్ట్యా బ్రహ్మలోకం నగమి
ష్యామిత్యర్థః. ౨౯౪. త్వయేతి. హే దేవ ధార్మికేణ భక్తసంరక్షణరూపధర్మశీలేన - కుతః మహా
త్తనా మహాన్ జగదాధారి అత్తా మూర్తి ర్యస్య త్వయా పరమపురుషేణ సమాగమ్య - త్రిదివం
బ్రహ్మలోకం గమిష్యామితి భావః - నిత్యనిరతిశయనిర్మలానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య తవ
దర్శనానందం విహాయ మమబ్రహ్మలోకే న కిమసి భోక్తస్య మస్తి - తథాపి పూర్వమపి మయైవ
శరీరాంతరై రనుభూత మసి బ్రహ్మలోకం - స్వబల ప్రార్థకర్తృభీనో గమిష్యామి కిం కర్తవ్య మితి
భావః. అక్షయా ఇతి. బ్రాహ్మ్యః బ్రహ్మలోకభవాః - భోగప్రదేశవిశేషాః - నాకపృష్ఠ్యాః స్వర్గోక
భవాః భోగప్రదేశవిశేషాః - ప్రతిగృహ్ణీష్య మామకానితి సర్వేశ్వరేశ్చిరామే ఫలసమర్పణాభిప్ర
యోక్తం. అతిథిసత్కారవత్ ప్రాతీతికీ - అహమేవాహరిష్యామితి సమర్పితఫలస్వీకారోక్తిః -

కాననే. 334. రాఘవేణైవము క్తస్తు శక్రతుల్యబలేనవై, శరభంగో మహాప్రాజ్ఞః
పునరేవా బ్రవీద్వచః. 335. ఇహ రామమహాతేజా సుతీక్ష్ణోనామధార్మికః, వస
త్యరణ్యే ధర్మాత్తా సతే శ్రేయోవిధాన్యతి. 336. సుతీక్ష్ణ మభి గచ్ఛత్వం శుచా
దేశే తపస్వినం, రమణీయే వనోద్దేశే సతేవాసం విధాన్యతి. 337. ఇమాం
మందాకినీం రామ ప్రతిస్రోతా మనువ్రజ, నదీం పుష్పాదుపవహం తత్ర తత్ర గమి
ష్యసి. 338. ఏషపంథా నరవ్యాఘ్ర ముహూర్తం పశ్య తాత మాం, యావజ్జ
హమి గాత్రాణి జీర్ణాం త్వచమివోరగః. 339. తతో ౭గ్నిం సుసమాధాయ
హుత్వాచాజ్యేన మంత్రవిత్, శరభంగో మహాతేజాః ప్రవివేశ హుతాశనం.
340. తస్య రోమాణి కేశాంశ్చ దదాహగ్ని ర్హవత్తనః, జీర్ణాంత్వచం తథా

తదిద మంగీకుర్వత్ తస్యవాచికశైలంకర్యం నియమయతి - అహ మేవేతి. ఆహరిష్యామ్యేవ స్వీకరిష్యా
మ్యేవ - సర్వలోకాత్ త్వయా మయ్యర్పితాత్ - ఇహ కాననే - ప్రదిప్తం త్వయా నిర్దిప్తం ఆవా
సం త్వచాభిమి - తుశబ్దేన త్వదభిమతదేశవివ వాసఇత్యుచ్యతే - 'సా కాశీతినచాకశీతిభువిసాయో
ధ్యేతినాధ్యాన్యత' ఇత్యాది కమిహానుసంధేయం. తనిశ్లోకే. అహమేవాహరిష్యామి సంపాదయామి -
ప్రదాస్యామిత్యర్థః. శు. ఇష్టాపూర్తం బహుధా జాతం జాయమానం విశ్వం బిభర్తి భువనస్య
నాభిరితిశ్చతే. లభతేచతతః కామాత్ మయైవ విహితానితి భగవదుక్తేశ్చ. 334. రాఘవేణైతి.
మహాప్రాజ్ఞఇత్యనేన మృగరూపమారీచనిరసనం మనసికృతవానితి సూచయతి. 335. ఇహేతి. ధార్మి
కః ధర్మచారీ - ధర్మాత్తా ధర్మబుద్ధిః - వసతి ఆదూరఇతి శేషః. 336. ఇమా మితి. మందాకినీ
శబ్దః పుణ్యనదీమాత్రేమునిభి రుపచర్యతే-అతవివ చిత్రమాదే పుష్కం - ప్రతిస్రోతా మితి టాటార్థః -
ప్రతిస్రోతసం కృత్వానుసృత్యవ్రజ - నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖ
తయా గమనే ప్రతిస్రోత స్త్వం భవతి - పుష్పాదుపవహం - ఉడుపా ప్లవః - ఉడుపాకార పుష్పచ
యావహమిత్యర్థః - నదీం తత్రతత్ర గమిష్యసీత్యనేన క్వచిన్నదీతీశే క్వచిద్వ్యవహితేచ మార్గ
ఇత్యుచ్యతే. 338. ఏషపంథా ఇతి. అసయోక్త్యా సుతీక్ష్ణశ్రమమార్గో హస్తేన నిర్దిశ్యతే - అథ
మునిస్త్వదేహ త్యాగకాలే రామసన్నిధాన మర్థయతే ముహూర్తం పశ్య తాత మామితి-తాత సర్వ
లోకజనక. 339. తత ఇతి. మంత్రవిత్ - బ్రహ్మమేగమంత్రవిత్ శరభంగః అగ్నిం సుసమాధాయ
పరిస్తరణాదిభి రలంకృత్య - ఆజ్యేన బ్రహ్మమేగమంత్రై ర్హుత్వా హుతాశనం ప్రవివేశ - అత్రవి
ధిః. 'యద్యుక్తంతా తదావాప్తా బ్రహ్మమేధానలంప్రజేత్. నాభివక్త్రాత్తగానగ్ని నవరోప్యయథా

ప్రాతీతికార్థ స్త్వహమేవ సర్వా న్లోకానాహరిష్యామి నతు త్వత్తః - ప్రతిగృహీష్యామితి -
క్షత్రియస్య ప్రతిగ్రహానర్హత్వా దిత్యభిప్రాయః - ప్రదిప్తం ప్రదర్శితం త్వయేతి శేషః. 340. ఇమా
మితి. ప్రతిస్రోతా మిత్యాంబతత్వ మూర్ధం - ప్రతిస్రోతసం కృత్వా అనువ్రజ అనుసృత్యగచ్ఛ -
నద్యాం పూర్వవాహిన్యాం పురుషేణ పశ్చిమాభిముఖగమనే ప్రతిస్రోత స్త్వం భవతి - పుష్పాదుప
వహం పుష్పవల్లఘూన్యదుపాని వహతీతి తథా - యద్వా - పుష్పప్రస్తరవహం. 341. ఏష
ఇతి. తాత జగజ్జనక మాం పశ్య - ఆయం కృతార్థో భవత్స్వీతి కరుణాకటాక్షేణైతి శేషః -
గాత్రాణీత్యవయవాభిప్రాయేణ. శ్లో. 'వృద్ధ కౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః,
ఆత్మానం ఘాతయేద్దన్తు భృగ్వగ్నృనశనాదిభి రితి వచనాచ్ఛరభంగస్యాగ్నిప్రవేశః సమం
జన ఇతి. యే. ఫలస్తుతిః స్కాందే. శ్లో. శరభంగాశ్రమప్రాప్త పురుషాతనమాగమమ్, దర్శ

స్థీని యచ్చ మాంసం సశోణితం, రామస్తు విస్తీతో భ్రాత్ర భార్య
యాచ సహత్త్వాన్. ౪౧. సచపావకసంకాశః కుమార స్సమపద్యత, ఉత్థా
యాగ్నిచయా తస్తా చ్చరభంగోవ్యరోచత, సలోకానాహితాగ్ని నామృషీ
ణాం చ మహత్త్వానాం, దేవానాం చ వ్యతిక్రమ్య బ్రహ్మలోకం వ్యరోహత. ౪౩.
సపుణ్యకర్తా భవనేద్విజర్షభః పితామహం సానుచరం దదర్శహ, పితామహశ్చాపి
సమీక్ష్య తం ద్విజం ననంద సుస్వాగతమిత్యవాచహ. ౪౪. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - ఆరణ్యకాండే - పంచమస్కర్ధః.

శరభంగే దివం యాతే మునిసంఘా స్సమాగతాః, అభ్యగచ్ఛంత కాకు
త్స్థం రామం జ్వలితతేజసం. ౧. వైఖానసావాలఖిల్యా స్సంప్రతౌళామరీచిపాః,

స్థలం.' సంస్కారయేదితి. ౩౯౫—౪౧. అథాస్యదేవయానమార్గేణ బ్రహ్మలోకప్రాప్తిం దర్శయతి -
సచేత్యాదినా. కుమారలక్షణము క్తం రత్నాకరే. శ్లో. 'బాలాధపంచదశభి స్త్రింశద్భి స్తు
కుమారక' ఇతి. బ్రహ్మలోకం - తేఽర్చిష మభి సంభవంత్యర్చిషోఽహరహ్న ఆపూర్యమాణపక్ష
మాపూర్యమాణ పక్ష్యాద్యాక్షడుదక్షేతిమాసాంస్తాన్ మానేభ్య స్సంవత్సరా దాదిత్య మాదిత్యా
చ్చంద్రమసం చంద్రమసో విద్యుతం తత్పురుషో మానవస్స వినాన్ బ్రహ్మగమయతీత్యుక్తం బ్రహ్మ
త్తకం లోకం. ౪౩. స ఇతి. అత్ర పితామహశబ్దోఽపి సవిగ్రహపరమాత్మపరః - సర్వమిదం
శరభంగస్య రామసాన్నిధ్యప్రతీక్షయావ్యజ్యతే - ఆస్తిన్ సర్గే చతుశ్చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౪.
ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానే - పంచమస్కర్ధః.

ఏవం ఖరవధార్థిమునిజనశరణాగతిం వత్తుం తదుపయోగితయా రామస్య సమర్థకారుణికత్వ
ముక్త్వా అథ తచ్ఛరణాగతిం వత్తు ముపక్రమతే. శరభంగ ఇత్యాది. శరభంగే దివంయాత ఇతి కాల
ప్రదర్శనం సుతీక్ష్ణదీనాం విద్యమానత్వాత్ - సమాగతాః సమ్మిళితాః. ౧. వైఖానసా ఇత్యాది
యేనఖాః - తేవైఖానసాః - యే వాలాః - తే వాలఖిల్యా ఇత్యుక్తరీత్యా భగవన్నఖరోమజాతా
ఋషయః - సదా శరీరం సంప్రత్యక్షయంతీతి సంప్రత్యక్షాః - మరీచీశ్చంద్రసూర్యాదికిరణాన్
సదా పిబంతీతి మరీచిపాః - సదా అంతఃకిరణాన్ ప్రవేశయంతో వివృతాస్యా ఇత్యర్థః - అశ్తభి
నం శరభంగస్య రఘునాథస్య పూజనం - శృణ్వంతో మరుతాం లోకం ప్రాప్నువంతి నసంశయ ఇతి.
౪౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్కర్ధః.

శరభంగ ఇతి. మునిసంఘాః కాకుత్స్థం కకుత్స్థస్థాన్వయేఽవతీర్ణం - జ్వలితతేజసం రామం -
రమంతే యోగినోనంత ఇతిశ్రుతేః - పరంబ్రహ్మ అభ్యగచ్ఛంత - ద్రష్టుం కించిద్విజ్ఞాపయితుం
చేతి శేషః - అయంభావః స్వప్రకాశం పరంబ్రహ్మైవ - కకుత్స్థస్థాన్వయేఽవతీర్ణం సద్భాగ్యవశేన
అస్తద్బ్రహ్మిగోచరోఽభూత్ అతోఽస్తత్సదానాదికమద్య ఫలిత మితి దర్శనానందేన కృతార్థ
భవితం నిర్ధనస్య ధనలాభే యథా-తద్వదానందనిర్భరా మునిసంఘాః-నానాదిగ్భ్యః సమాగతా ఇతి.
౧. వైఖానసా ఇత్యాది. వైఖానసాదయ స్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞా స్తాపసవిశేషాః - యద్వా - బ్రహ్మ

అశ్చ కుట్టాశ్చ ఖమావః పత్రాహారాశ్చ ధార్మికాః ౨. దంతోలూఖలినశ్చైవ
తథైవోన్మజ్జకాః పరే, గాత్రశయ్యా అశయ్యాశ్చ తథైవభ్రావకాశ్చ కాః ౩. ము
నయ స్సలిలాహారా వాయుభక్షా స్తథాపరే, ఆకాశనిలయా శ్చైవ తథా స్థండి
లశాయినః ౪. వ్రతోపవాసినో దాంతా స్తథార్ద్రపటవాససః, సజపాశ్చ తపా
నిత్యా స్తథా పంచతపోఽన్వితాః ౫. సర్వే బ్రాహ్మ్య శ్రియాజుష్టా దృఢ
యోగా స్సమాహితాః, శరభంగాశ్రమే రామ మభిజన్తుశ్చ తాపసాః ౬. అభి

రాత శరీరాణి కుట్టంతీ త్యక్తకుట్టాః - పత్రాహారాః పర్ణాశనాః. ౨. దంతావీచోలూఖలం తదేషా
మస్తీతి దంతోలూఖలినః - దంతై రేవ ప్రీహ్యదితుషనిర్హోకంకృత్వా భక్షయంత ఇత్యర్థః - ఉన్న
జకాః శిరోమాత్ర ముద్భృత్య సదా జలావగాధాః-గాత్ర మేవ శయ్యా యేషాం తే గాత్ర శయ్యాః-
ఉరసి పృష్ఠేఽంసయో ర్వా శిరఃకృత్వా శయానా ఇత్యర్థః - ఆతో న స్థండిలశాయిన ఇత్యనేన
పునరుక్తిః - అశయ్యాః అనమ్రగాత్రా ఇత్యర్థః - అభ్రావకాశ్చకాః - వర్షవాతాతపాదిష్వప్ననా
వృతదేశ ఏవ వర్తమానాః. ౩. సలిలాహారాః సలిలమాత్రాహారాః - వాయుభక్షాః వాయుమాత్ర
భక్షాః - ఆకాశేవృక్షాగ్రాదౌ నిలీయంత ఇత్యాకాశనిలయాః - స్థండిలే కుశాద్యాస్తృతభూతలే
శేరతఇతి స్థండిలశాయినః. ౪. వ్రతోపవాసినః వ్రతోపవాసనిరతాః సర్వాహరశూన్యా ఇత్యర్థః -
ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపటవసనశీలాః - సజపాః సదాజపశీలాః - తపానిత్యాః-స్వాధ్యాయమథీతే
తపవివతత్తప్యతే తపాహి స్వాధ్యాయ ఇత్యుక్త సదాస్వాధ్యాయపారాయణరూప తపానిషాః -
పంచతపోఽన్వితాః గ్రీష్మే పంచాగ్నిమధ్యస్థాః. బ్రాహ్మ్యశ్రియా బ్రహ్మవిద్యానుష్ఠానజనితబ్రహ్మ
వర్చసేన - దృఢః పరిపక్వః యోగో యమనియమాద్యష్టాంగయోగో యేషాం తే దృఢయోగాః -
సమాహితాః యోగై కాగ్రచిత్తాః. ఏవంభూతా స్తాపసాః రామ మభిజన్తు రిత్యన్వయః - మునివై

ణో నఖజాతా వైఖానసాః కేశజాతా వాలఖిల్యాః. యేనఖాః - లేవైఖానసాః-యేవాలాః -
లేవాలఖిల్యా ఇతిశ్రుతేః - యద్వా - విఖనసమునినా ప్రాక్తం సూత్ర మధికృత్య తన్వారాసు
సారిణో వైఖానసాః - వాలఖిల్యాస్తు నవేఽన్నే లభ్యే పూర్వసంచితత్యాగినః - సంప్రత్యాశాస్తు భగ
వతః శ్రీపాదప్రత్యక్షనజాతామహర్షయః - యద్వా - ప్రత్యహం జీవనసాధనం సంపాద్య సర్వం
తద్వినియుజ్య వర్తంతే యే లేవా సంప్రత్యాశాః - అశ్వస్తనికా ఇత్యర్థః - మరీచిపాః చంద్రికాపా
యినః అశ్చ కుట్టాస్తు భక్షణార్థం ప్రియంగాదీ నశ్చ స్వేవ కుట్టయంతీతి తథా - పత్రాహారాః జీర్ణ
పర్ణాశనాః. ౩. యే ప్రీహ్యదీకా దంతైః భండయిత్వా భక్షయంతి తే దంతోలూఖలినః - ఉన్నజ
కానామకంఠదఘ్నుజలే స్థిత్యా తపఃకుర్వంతః ఉన్నత్తకా ఇతిపాతే - ఉద్గతః మత్తోమాత్సర్యం
యేషాం తే తథా - స్వార్థేకః (యద్వా జ్ఞానినః బాలాస్తత్పికాచవదిస్త్వరణా తథా) గాత్ర
శయ్యాస్తు కేవలం స్థలే గాత్రై రేవ యేశేరతే తే తథా - యేకదాచిదపి నశేరతే తే అశయ్యాః -
అభ్రావకాశ్చకాః యేవాతాతపవర్షేషు - అభ్రావకాశే ఆసంవృతదేశే తపశ్శరంతి తే తథా అభ్యవ
కాశిన ఇతిపాతే - అభ్యవకాశినః, సదాజాగ్రత్స్వభావినః- ఆకాశనిలయాః ఆకాశఏవ వాయుభా
రణులీన యేనిలీయంతే తే తథా-యేకుశాద్యావృతభూతలే శేరతే తే స్థండిలశాయినః. ౪. వ్రతోప
వాసినః వ్రతోపవాసనిష్ఠాః-ఆర్ద్రపటవాససః ఆర్ద్రపట ఏవ వాసః ఆచ్ఛాదనం యేషాం తే తథా -
తపానిత్యాః. తపాహి స్వాధ్యాయ ఇతిశ్రుతేః - సదా అధ్యయననిష్ఠా ఇత్యర్థః-పంచతపోఽన్వితాః
గాగ్రమధ్యమాచరితతపసా ఇత్యర్థః. ౬. రక్షఃపరిపీడితానాం స్వేషాం ఆనన్యగతికత్వం

గమ్యచధర్మజ్ఞా రామం ధర్మభృతాంవరం, ఊచుః పరమధర్మజ్ఞ మృషిసంఘా స్సమా
హితాః. ౭. త్వ మిత్వాకుకులస్యాస్య పృథివ్యాశ్చ మహారథ, ప్రధానశ్చాసి నాథశ్చ
దేవానాం మఘవానివ. ౮. విశ్రుత స్త్రిఘ లోకేషు యశసా విక్రమేణచ, పితృ
భక్తిశ్చ సత్యం చ త్వయి ధర్మశ్చ పుష్కలః. ౯. త్వా మాసాద్య మహాత్మానం
ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సలం, అర్థిత్యా న్నాథ వత్సోమ స్తచ్చ నఃకుంతు మ్హర్షసి ౧౦.
అధర్మస్తు మహాం స్తాత భవేత్తస్య మహిపతేః, యో హరే ద్బలిషడ్భాగం నచ

విద్యోక్తి ర్దర్శనీయత్వాయ - అత్రాభిజన్తురిత్యనేన శరణాగతి రుక్తా. ౭. అభిగమ్యేత్యాది. ౭.
ఇత్వాకుకులస్య ప్రధానః పృథివ్యాశ్చ నాథః ప్రథమేదృష్టాంతః - దేవానా మితి - యథా దేవేం
ద్ర ఇతి శక్రస్య నామ తథా రఘువతి రితి తవ నామేశ్వర్యం. ౮. విశ్రుత ఇతి. యశసా శరభంగా
సుగ్రహకీర్త్యా - విక్రమేణ విరాసనిరసనేనచ - త్రిఘ లోకేషు భూర్భువస్సువర్లోకేషు - విశ్రుతః
ప్రసిద్ధః - పితృభక్తి స్త్వయి పుష్కలా - తద్వచనేన లబ్ధస్యాపి రాజ్యస్య త్యాగాత్ - సత్యం
సత్యవచనం చ - త్వయి పుష్కలం భరత, ప్రార్థనయాపి ప్రతిజ్ఞాతస్యాభంజనాత్ - ధర్మశ్చ త్వయి
పుష్కలః - శరభంగాసుగ్రహాత్. ౯. త్వా మితి. ధర్మజ్ఞం ధర్మవత్సల మిత్యుక్తానువాదః - అర్థినో
యాచకా స్తేషాంభావోఽర్థిత్యం - యాచ్ఛేత్యర్థః - సాచ రక్షోనిరసనవిషయా - తయా త్వాం కించి
ద్వత్సోమః తత్కుంతు మ్హర్షసి - ఆర్త తయా త్వదగ్రగమనమేవ కార్యసాధనం - ఆర్త్యతిశయేన
విజ్ఞాపనంతు క్షమస్వేత్యర్థః - ఏలేన ఉపాయత్వా ధ్యవసాయ ఏవ చేతనస్య కృత్యం - ప్రార్థనం
తు నకర్తవ్యం - హతాత్ కృతేషి క్షౌవణం కర్తవ్య మిత్యుక్తం భవతి. ౧౦. స్వనిషయే రామేణ
రక్షణం స్వాభావిక మితి దర్శయిష్యంతః ఔపాధికం తాకికరాజరక్షణప్రకారం దర్శయంతి -
అధర్మ స్త్విత్యాదినా. యః ప్రజాభ్యో బలిషడ్భాగం హరతి - హృత్వాచ తాః నరక్షతి - తస్యమహా

జగద్రక్షణాయావతీర్ణస్య శ్రీరామచంద్రస్య సర్వలొకశరణ్యత్వంచ నిశ్చిత్య స్వరక్షణార్థం తస్య
దయాత్పాదకాని వాక్యాని మునయో విజ్ఞాపయంతి - అభిగమ్యేత్యాదినా - పరిపాలయ సస్స
ర్వాన్ రాక్షసేభ్యో నృపాత్మజే త్వంతేన గ్రంథసందర్భేణ ఉచు రితి. సమాహితాః సావధానాః.
౭. త్వ మిత్వాదిష్టోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు దేవానాం మఘవానివ - ఇత్వా
కుకులస్య ఇత్వాకుకులమాత్రస్య పృథివ్యాశ్చ పృథివిమాత్రస్యచ ప్రధానో నాథ స్త్వమితి కాకుః -
అతు జగద్ధారణపోషణకర్తా అతఏవ నిరవధికేన యశసా విక్రమేణచ త్రిఘ లోకేషు సర్వలొకేషు
విశ్రుతః సకలలొకాధీశ్వరఇతి శేషః - తథాపి క్షత్రియరూపేణావతీర్ణత్వా ల్లోకశిక్షార్థం - పితృ
వ్రతత్వం పితృర్థం వ్రతం యస్య పితృవ్రతః తస్య భావ స్తత్వం పితృవచనపరిపాలకత్వ మితి యా
చక - సత్యం సత్యవచనత్వం పుష్కలః అధికో ధర్మశ్చ త్వయ్యస్తీత్యర్థః. ౯. త్వామితి. ధర్మజ్ఞం శర
ణాగతరక్షణరూపం ధర్మం జానాతీతి తథోక్తం - ధర్మవత్సలం తాదృశధర్మానుష్ఠాననిరతం - త్వా
మాసాద్య శరణ్యత్వేన ప్రాప్య - అర్థిత్యాత్ - అర్థోరక్షణవిషయయాచాతద్వంతోఽర్థినః లేషాం
గావస్తత్త్వం - హేనాథ సర్వలొక ప్రార్థనీయ - వత్సోమః కించి ద్విజ్ఞాపయిష్యోమః - నః అస్తాకం
అతు విజ్ఞాపనరూపాపరాధం కుంతు మ్హర్షసి - యద్యపి - సత్సు కార్యవతాం పుంసా మలమేవా
గ్రతస్సీతి రితిన్యాయేన - త్వయి శరణాగతిమాత్రమేవ కార్యసాధనం - తథాప్యార్త్యతిశయేనకించి
మచ్యతే - తత్త్వయా కుంతవ్యమితి భావః. ౧౦. జగద్రక్షణాయావతీర్ణో రామోఽస్తానపి రక్షి
ష్యతీతి విజ్ఞాయాప్యార్త్యతిశయా ల్లోకరీత్యనుసారేణ రాజధర్మం విజ్ఞాపయంతి. అధర్మ ఇతి. సర్వా

రక్షతిపుత్రవత్. ౧౧. యుంజానస్సాన్నివ ప్రాణా ప్రాణై రిష్టా సుతా నివ,
 నిత్యయుక్త స్సదారక్షా సర్వా విషయవాసినః, ప్రాప్నోతి శాశ్వతీం రామ
 కీర్తిం సబహువార్షి కీం, బ్రహ్మణ స్థానమాసాద్య తత్రచాపి మహీయతే. ౧౩.
 యత్కరోతి పరం ధర్మం ముని ర్దూలఫలాశనః, తత్ర రాజ్ఞ శ్చతుర్భాగః ప్రజా
 నధర్మః - బలిః కరః. ని. 'భాగధేయః కరోబలి' రిత్యుచ్యతే - షష్టాభాగ షడ్భాగః - లుప్తపూర్ణా
 నిర్దేశః - బలిశ్చాసౌ షడ్భాగశ్చ బలిషడ్భాగః. ౧౧. ఏవమరక్షణే ప్రత్యవాయ ముక్త్యా రక్షణే
 భ్యుదయ మాహుః - యుంజాన ఇతి. యుంజానోయతమానః - నిత్యముక్తా నిత్యావహితః - సర్వా
 స్వవిషయవాసినః స్వకీయా ప్రాణానివ. ప్రాణైః ప్రాణభ్యోః - ఇష్టా సుతానివ చయో రక్షతి
 సమహీపతిః బహువార్షి కీం బహుకాలస్థాయినీం - శాశ్వతీం అనువృత్తాం. ని. 'ముహుః పునఃపున
 శ్శశ్వ'దితి బాణః - భావార్థే - తతోజీవ - కీర్తిం ప్రాప్నోతి. బ్రహ్మణస్థాన మాసాద్య తత్ర
 బ్రహ్మణా మహీయతే పూజ్యతేచ. ౧౩. యస్తు కరప్రదానాసమర్థో మునిజన సదక్షణం
 కుత ఇత్యుక్తాహ - యదిని. యద్ధర్మం - తత్ర ధర్మే - రాజ్ఞశ్చతుర్భాగః - చతుర్థాంశో భవతి.
 ౧౪. ఏవం ధర్మాయ ప్రజారక్షకస్య ఫల ముక్త్యా ధర్మానపేక్షే రామే శరణాగతిశేవ
 రక్షణహేతు రిత్యాహుః సోఽయ మిత్యాదినా. సః పూర్వోక్త వైఖానసాదిరూపః - బ్రహ్మణా
 భూయిష్ఠాః అధికాః యస్మిన్ సబ్రహ్మణభూయిష్ఠః - క్షత్రియవైశ్య వానప్రస్థ సంభవాన్
 బ్రహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యుక్తం యద్వా - బ్రహ్మణాః బ్రహ్మవిదః - తదధీతే తద్వేదేత్యుక్తం.
 వానప్రస్థానాం తృతీయాశ్రమిణాం గణః - త్వం నాథో యస్యాసౌ త్వన్నాథః అనాథవత్
 బాధ్యతే. తనిష్ఠోక్తి. సోఽయం బ్రహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవైశ్యవానప్రస్థాశ్చ కేచి
 దిహ సంతీతి వ్యుజ్యతే - యద్వా - బ్రహ్మవిద్బ్రహ్మణః - బ్రహ్మణత్వాది పరమైకాంఠిధర్మనిష్ఠ
 ఇత్యర్థః - అతఏవ. త్వన్నాథ ఇత్యేకంపదం - త్వమేవ నాథో యస్యసః - తేనానన్యశేషత్వ
 ముక్తం - తస్మైవ నాథనీయత్వేనానన్యసాధనత్వా నన్యభోగ్యత్వే కథితే - అతఏవ మహా నిరతి
 శయమహిమయుక్తః - తథావిధో వ్యనాథవ దయం వధ్యతే - అస్తత్పరాధవో నాథనలేనురూప
 నిష్ఠవిషయవాసిన ఇత్యుక్తరశ్లోకగత మత్రాపి సంబధ్యతే - తాన్ పుత్రవద్యోనరక్షతి - తేభ్యో బలి
 షడ్భాగం - బలిఃకరః షష్టాభాగః షడ్భాగః సచాసౌ షడ్భాగశ్చ తం గృహ్లాతి - తస్య మహాన
 ధర్మః. ౧౧. ఏవం అరక్షణే అనిష్ట ముక్త్యా రక్షణే అభ్యుదయ మాహుః. యుంజాన ఇతి
 శ్లోకద్వయేన. యుంజానః ప్రజారక్షణే యతమానః - నిత్యముక్తా నిత్యావహితః సర్వాన్విషయ
 వాసినః స్వకీయా ప్రాణానివ - ప్రాణైః ప్రాణభ్యోః - పంచమ్యుక్తే తృతీయా ఇష్టా సుతాని
 వచ రక్షాసక్ ఐహికాముష్మికఫలం ప్రాప్నోతి. ౧౩. రక్షకస్య రాజ్ఞః కరషడ్భాగముక్త్యా -
 ధర్మా దసి భాగ ప్రాప్తిప్రకార మాహుః - యదితి. నను క్వచిత్ షష్టాభాగ ఉచ్యతే - ఆత్ర
 చతుర్థోభాగో భణ్యతే - క్వచి ద్ద్వితీయోభాగః పత్యతే - తత్కథ మితి చే దుచ్యతే - ఉపవాసి
 భిక్షాహారజన కృతధర్మాత్ షష్టాభాగః - రాజపరిపాలితదేశసంధూత ఫలాశినో ధర్మా చ్చతుర్థో
 భాగః - తదన్న పానపుష్టాంగజనస్య ధర్మాత్ ద్వితీయోభాగః. శ్లో. 'యస్యాన్న పాన పుష్టాంగః
 కురుతే ధర్మసంచయం, అన్నప్రదాతు ప్రస్యార్థం కర్తుశ్చార్థం నసంశయ' ఇతి స్మరణాత్. ౧౪.
 ఏవం రాజసాధారణ ధర్మాధర్మా ప్రదర్శ్య - స్వకీయం వివక్షితమర్థం కథయంతి. సోయమిత్యాదినా.
 బ్రాహ్మణభూయిష్ఠ ఇత్యనేన క్షత్రియవైశ్య వానప్రస్థాశ్చ కేచి దిహ సంతీతి గమ్యతే (య ద్వా
 బ్రహ్మవిద్భూయిష్ఠః. త్వన్నాథః త్వమేవ నాథోయస్యసః. టి. ఏలేన అనన్యశేషత్వ ముక్తం,

ధర్మేణ రక్షతః. ౧౪. సోఽయం బ్రాహ్మణభూయిష్ఠో వానప్రస్థగణో మహాకా, త్వ
న్నాథోఽనాథవ త్రాను రాక్షసై ర్బాధ్యతే భృశం. ౧౫. ఏహి పశ్య శరీరాణి
మునీనాం భావితాత్తనాం, హతానాం రాక్షసై ర్ఘోరై ర్బహూనాం బహుధా వనే.
౧౬. సంపానదీనివాసానా మను మందాకినీ మపి, చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియ
తే కదనం మహత్. ౧౭. ఏనం వయం నమృష్యామో విప్రకారం తపస్వినాం,
క్రియమాణం ననే ఘోరం నక్షోభి ర్భీమునర్తభిః. ౧౮. తత స్త్వాం శరణార్థం చ
శరణ్యం సముపస్థితాః, పరిపాలయ నో రామ వధ్యమానా నిశాచరైః. ౧౯.

ఇతిభాషా. శ. (౧౦)——౧౧. బాధామేవ దర్శయంతి-ఏహిత్యాదినా. దూరే సమ్యక్ నదృశ్యత ఇత్య
శబ్దహి పశ్యంత్యం - భావితాత్తనాం - భావితాత్తనాం - బహుధాభేదనభేదనభక్షణాదిభిః తని
శ్లో. మునీనాం భావితాత్తనాం-భావితాత్తనాం నిదిధ్యాసననిష్ఠానాం-హతానాం శరీరాణి
పశ్యంతి కామగ్నాభిశాంతాభావనానాం - బహుధాహతానాం అంగప్రత్యంగం శస్త్రభిన్నానా
మస్తాం శరీరాణి పశ్యంతి వ్యక్తతే. (౧౧)——౧౨. హతానాం బహూనా మిత్యుక్తం వివృణోతి-
పంపేతి. సంపానదీనివాసానాం - మందాకినీ శరభంగాశ్రమవాహి
నీం - మందాకినీ బహువాహినీ మత్స్యభివచనం హింసా. ౧౩. శరీరాణ్యుపేక్ష్య తపస్యతాం కిం
హింసాభయతేత్వాశాంతాభావనాం స్వశరీరపీడాతోభీతాః-కింతు మహత్పు గరీయస్సు క్రియమాణం
కదనం నమృష్యామో ఇత్యాదుః - ఏవ మితి - విప్రకారం నికారం. ని. 'నికారో విప్రకార స్సన్యో'
దిశ్యమాన్ - పృథువదీదా మన్యుహేతిభాషా. శశ ఇతి. శరణార్థం రక్షణార్థం - సముపస్థితాః ప్రప
న్నాః - నక్షోభాకర్షితేత్వాదినా శస్త్రాస్త్రా. తనిశ్లో. శరణ్య మితి. నిరుపపదేన సర్వలోకశరణ్యత్వ
ముక్తం - లేవ కిమపపద్యమానా స్వామిత్యాదయః-పూర్వభండనారాయణపదోక్తాః స్తూరితాః-
శరణార్థం ఉపాయాంశరీరాణి వివేకయును మిశ్యంత్య. సముపాగతాః విశ్వాసాద్యంగసంపత్తిపూర్వ
కం వివేకభరణమర్పణం కృతంశః - నా పరిపాలయంతి గోప్యత్వవరణోక్తిః - ఉత్తరార్థేన అనిష్ట
నివృత్తిమాత్రం ప్రాప్త్యాపాద్యమితి. శ. (౧౧)——౧౨. పశ్యంతి. త్వత్తపరా అన్యగతిః ఉపాయః నో
పద్యంతే - పృథువదీదా మన్యుహేతిభాషా. శశ ఇతి. 'నాన్యఃపంథా అయనాయవిద్యత'
ఇతి, ఇన్యాయానిని పూర్వేగావ్యయి. తనిశ్లో. ఉత్తరభండ వివరణ మాకించన్యమాహ - పశ్యంతి.

శస్త్రేణ కాశాయేర్వేద సన్యతాధనత్వా నన్యభోగ్యత్వే కథితే-అతఏవ మహాకా నిరతిశయమహి
మయ్యుక్త. ౧౦. శభావిభో బృహదాది వయం వన్యతే-అతో ధర్మరక్షణోపేక్షా తవానుచితేతి భాషా.
౧౧. ఏహి-ఏ. సంపాన దీనివాసానాం - భావితాత్తనాం నిదిధ్యాసననిష్ఠానాం హతానాం శరీ
రాణి పశ్యంతి - కామగ్నాభిశాంతాభావనానాం - బహుధాహతానాం ప్రత్యంగం ప్రత్యుపాంగంచ
శస్త్రభిన్నానా మస్తాం శరీరాణి పశ్యంతి వ్యక్తతే. ౧౨. పంపేతి. దీరపర మేకత్ - కదనం బా
ధా-క్రియతే రాక్షసైరితి శబ్దా. ౧౩. ఏవమితి. విప్రకారం బాధా-నమృష్యామో సోధు మశక్తాః
పూర్వభాతాం రక్షాపీడా మహద్భయ నిగమయంతి - తత ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన. ప్రాతీతికార్థః
వృద్ధి - శరణ్యం నిర్వహోరక్షణాదుర్థం త్యాం శరణార్థం రక్షణార్థం సముపస్థితాః ప్రాప్తాః నః
కరావదీర్ఘ రక్షిష్యంతి త్యామేవ ప్రతీక్షమాగా వస్తా నిత్యర్థః. ౧౯. అనన్యగతికల్పేన సర్వాత్మనా
శ్వయం రక్షణీయా వయ మితి విశ్వాదయంతి. పశ్యంతి. పృథివ్యామితి సర్వలోకపలక్షణం - త్వత్త
పరా త్వత్తపరాగతిః విహికామత్తిసాధనం దేవతాంతరం నాస్తీత్యర్థః-తమేవం విద్వానమృత ఇహ

శత్రుకామంతు మిచ్ఛామి రాక్షసాకా, పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సభ్రాతు ర్థే
తపోధనాః. ౨౫. దత్వాభయంచాపి తపోధనానాం ధర్తేధృతాత్తా సహలక్ష్మణేన,
తపోధనే శ్వాపి సభాజ్యవృత్తి స్సుతీక్ష్ణమేవాభిజగామవీరః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - ఆరణ్యకాండే - షష్ఠస్కంధః.

రామస్సు సహితో భ్రాతా సీతయాచ పరంతపః, సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం
జగామ సహ శ్రీ ద్ద్వితీః. ౧. స గత్వా దూర మధ్వానం నదీ స్తీర్త్వా బహు
దకాః, నదర్శ విపులా శైలం మహామేఘ మివోన్నతం. ౨. తత స్తదిత్వాకు
వరౌ సంతతం వివిధై ర్ద్రుమైః, కాననం తౌ వివిశతు స్సీతయాసహ రాఘవౌ. ౩.
ప్రవిష్టస్సు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం, దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీర
మాలాః నిష్కృతం. ౪. తత్ర తావత్సమాసీనం మలపంకజటాధరం, రామ స్సుతీక్ష్ణం

శత్రుకామంతు మిచ్ఛామి ఇతిమోక్షవాచిత్యన్వయః. ౨౫. దత్వేతి. ఆభయమితిచ్ఛేదః -
భృతాత్తా విశ్వమనః - తపోధనేః ముషిధిశ్చ సభాజ్యవృత్తౌ పూజ్యాచారః. ౨౬. ఇతి శ్రీగో
విందరాజవిదితే - శ్రీరామా మిలాభిపాదే - రక్ష మఖిలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే -
షష్ఠస్కంధః.

రామ స్సుతీక్ష్ణశ్చరామః మృగయాపమరీచాదిద్రువరాక్షసనిరాస సప్తమే - రామ స్త్వి
త్యం. ఆశ్రమపదం ఉద్దిశ్యేతిశిష్య-తై ద్ద్వితీః ప్రభావసాదిభిః. ౧. సఇతి. అదూర మితిచ్ఛేదః -
త్రాత్వా కరణంశిష్య - ఇహ-రామమహావేదః ఇతిమరీక్షాశ్రమస్యాదూరత్వోక్తే - నదీరితి బహు
విదేవ మిహిహిహ మందాగిగ్గా. బహుప్రదేశేషావృత్త్యా - బహుదకాః విపులాదకాః-నాతా
ర్థ్యత్వామతే - తైలం తైలంబంధివనం - కానన మిత్యుపవాదాత్ - తస్యేదమిత్యం-మహామేఘ
మివేతి శ్వాపిశ్వాపిశ్వా ముఖిమా. ౪. విమలం పవిత్రం. ౫. తత ఇతి. ద్రుమైః సంతతం వృక్షం -
ఇత్యుపవాదాత్ రామసహిత్యోనియం ధర్మమాలా. ౬. రా.తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య
తద్యదేవ పరామృశ్య-ప్రసంగం తైలస్య ప్రస్తుతత్వా తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి. ౩. ప్రవిష్టఇతి.

మహాశ్రు మేవేన నిబంధి - విశ్వవచన పరిపాలకానూగతః స్వయ మితి నశంకనీయం - తత్తు
వ్యాకమాశ్ర మిత్యం - విమ రితి. ఇవతా మేవాదసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నకు కర్త పారవశ్యేన-
అత ద్ద్యు భవత్క-ర్కార్థ ముగత్య మేవాదానా శపస్వికాం మహాఫలః - తపస్వినాం శత్రుకా
రణే హంతు మిచ్ఛామితి యత్ - లేవ మహాభూ భవిష్యతి-మహాఫలత్వం నామ ఆశ్రితానా మిష్ట
ప్రాప్త్యర్థమిహాదహేయత్వం - ఇదానం మునిశ్చైత్యసిద్ధ్యర్థం రామః ప్రతికాశితే పశ్యంత్యితి.
౨౫. దత్వేతి. విరం రాక్షసంధర్మ ప్రభామపం-అర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్య త్యాగ్యవృత్తః. ౨౬.
ఇతి శ్రీమహాశ్వాసీర్థవిదితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానాం - షష్ఠస్కంధః.

రామ ఇత్యాది. ప్రా పూర్వోక్తా ద్విజై ర్దునిభిః. ౧. ౨. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రవిశ్యతు
మహాద్య మిత్యం-విందకారణ్యస్త్రిప ప్రస్తుతత్వా తద్యదేవ తదేవ పరామృశ్యలే - ద్రుమై
వృంతతం నిమగ్నావృత్తం. ౩. ౪. తత్రేతి. మలపంకజటాధరం మలంనామోద్వర్తనాది సంస్కారా

పరా త్వత్తోగతి ర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే, పరిపాలయ న పుర్వార్థా రాక్ష
సేభ్యో నృపాత్తజ. ౨౦. ఏతచ్ఛ్రుత్వాతు కాకుత్స్థ స్వాసానాం తపస్వినాం,
ఇదం ప్రోవాచ ధర్మశ్చ సన్య నేవ తపస్వినః ౨౧. నైవ మర్హత మాం
వక్తు మాజ్ఞప్తోఽహం తపస్వినాం, ఏవలేనాత్మ కాశ్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయావనం,
విప్రకార మపాక్రమ్తం రాక్షసై ర్భవణ మిమం. ౨౨. పితుస్స నిర్దేశకః ప్రవి
ష్టోఽహ మిదం వనం, భవతా మర్హసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా.
౨౩౪. తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః. ౨౪. తపస్వినాం రణే

త్వత్త స్పిద్ధోపాయా త్వరాగతిః-యన్యా 'నాన్యః పంథావిద్యతే' ఇతి శ్రుత్వార్థం మనసి
కృత్వాహ - పరేతి. పృథివ్యాం నోపపద్యతే - యస్తా స్పృహించితి ఫల మిచ్ఛన్యైర్జలమహతోదయ
వృత్త్యాదితి భావః - నపుర్వానితి ఆత్మార్థేయపర్యవసానః - రాక్షసేభ్యోఽగతి పర్వాదిప్రపంచముం.
త. (౧౩)-౨౦.విశదితి. తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం-తాపసానాం మునీనాం. ౨౧. నైవ మితి. తరణా
గత్యైవాజ్ఞప్తోఽహం - పరిపాలయిత్వాదికం వక్తుం వాన్తి - నేవలేనాత్మకాశ్యేణ నేమాత్మప్ర
యోజనత్వేన - రాక్షసైః శ్రీయమాణం భవతా మిమం విప్రకారం - అపాక్రమ్తం నివర్తయిమం-
మయా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం - కయో లేన కృశ్యైర్భాగధా ఇతి కర్మణి నిష్కృష్టియై-వ్యనో
మత్ప్రయోజనయాను భవద్విరోధినిరసనం నిర్ముఖేవేదం వనం ప్రవేష్టవ్యమితి - శేషభూతరక్ష
ణస్య శేషిప్రయోజనత్వాదితి భావః. తనిష్టోగీ. తపస్వినా మగతయేన విద్యమావశవసాం తాపసా
నామృదీగాం అజ్ఞాప్తోఽహమితి సౌలభ్యవ్యుత్పాదం - శేవలేన - రణోధిః శ్రీయమాణం భవతా
మిమం విప్రకారం అపాక్రమ్తం నిరాకర్తు మేవ వనం ప్రవేష్టవ్యమితి ప్రవిష్టమితి శేషః. త. (౧౪)-
౨౨౪ పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టాసీతి కిం వచితత్వం? కాగతిఃకృత్వాహ-విశదితి. అహం
భవతా మర్హసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి-యదృచ్ఛయా ప్రమాత్వై నిర్మిర్యేకగతి మమిదం ప్రవిష్టా-
స్మి-పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్హసిద్ధ్యర్థమే-గతోఽస్మిని భావః. తనిష్టోగీ. పితృవచనపరిపా
లనంతు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ - పితు స్త్వితి. భవతా మేవమర్హసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా ననుగర్హ
పారపశ్యేన. త. (౧౫)-౨౩౪.శస్యేతి. భవత్కా-ర్యార్థమేవగతస్య మేవ వేదాపో మహాఫలా భవి
ష్యతి. తనిష్టోగీ శస్యేతి. తస్య భవత్కా-ర్యార్థమేవగతస్య మే వవచన ప్రవస్వినాం మహా
ఫలః - అతః తపస్వినాం రణే శక్రూక్ హంతు మిచ్ఛామిని యోజనీయం - మహాఫలం కాను
అనిష్టనివృత్తి పూర్వశేష్తప్రాప్తిరూపం. త. (౧౬)-౨౪. తదేవ ఫలమానా తపస్వినామిని. తపస్వినాం
భవతి - 'నాన్యః పంథావిద్యతేఽయనామృ'ని శ్రుతేః విశదితి. తపస్వినాం అగతయేన విద్యమావ
తపసాం తాపసానా మృదీగాం. శ్రీరామయుగీక్ ప్రశస్తితర మాహ-నైవమర్హ తేత్వాదిల్లోకరకు
ష్టయేన. ఆత్మాభ్యః అజ్ఞానునర్తీ - నేవలేన నిరుపాధికేన కాశ్యేణ - పితృవచన పరిపాలనయాపేణ
ప్రయోజనేన హేతునా-అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్య మే-అయమేవ వనం ప్రవేశో దైవగత్యా
రాక్షసైః శ్రీయమాణం భవతా మిమం విప్రకార మపాక్రమ్త మపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదార్థా
హారేణ యోజ్యం - ఉత్తల్లోకార్థ విః కవినా ల్లోకాంతరేణ వర్ణ్యతే - ఇయమనితరీకరే. ౨౨౪.
పితు స్త్వితి-అహం పితుర్నిర్దేశకరస్యైవ వనం ప్రవిష్టశ్చ-భవతా మర్హసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతి. ౨౩౪.
తస్యేతి. హంతు మిచ్ఛామితియత్-అతో మహాఫలా భవిష్యతితి తపస్వినః ప్రోవాచేతి పూర్వేణ
సంబంధః * వాస్తవార్థస్తు తపస్వినా మహామాజ్ఞాభ్యః భక్తాభీనత్వా దిత్యాశయః-కించ నేవలేన కాశ్యే
ణ వ్యకాశ్యేణ మయావనం ప్రవేష్టవ్యమితి కాను-పితు రాక్షసైః శ్రీయమాణం భవతాం విప్రకార

పరా త్వత్తోగతి ర్వీర పృథివ్యాం నోపపద్యతే, పరిపాలయ న సుర్వాణా రాక్ష
సేభ్యో నృపాత్తజ. ౨౦. ఏతచ్ఛ్రుత్వాతు కాకుత్స్థ స్థాపనానాం తపస్వినాం,
ఇదం ప్రోవాచ ధర్మాత్తా సర్వా నేవ తపస్వినః ౨౧. నైవ మర్హథ మాం
వక్తు మాజ్ఞప్తోఽహం తపస్వినాం, కేవలేనాత్మ కా ర్యేణ ప్రవేష్టవ్యం మయావనం,
విప్రకార మపాక్రమ్మం రాక్షసై ర్భవతా మిమం. ౨౨. పితుస్సు నిర్దేశకరః ప్రవి
ష్టోఽహ మిదం వనం, భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽహం యదృచ్ఛయా.
౨౩. తస్య మేఽయం వనే వాసో భవిష్యతి మహాఫలః. ౨౪. తపస్వినాం రణే

త్వత్త స్పిథోపాయా త్వరాగతిః-యద్వా 'నాన్యః పంథా అయినాయవిద్యత' ఇతి శ్రుత్యర్థం మనసి
కృత్వాహ - పరేతి. పృథివ్యాం నోపపద్యతే - యస్తా శ్చ మిశం ఫల మిత్యామ్యుక్తబహుదోషదు
ష్టత్వాదితి భావః - నసర్వానితి ఆత్మాత్మీయసర్వసంగ్రహః - రాక్షసేభ్య ఇతి సర్వానిష్టాపలక్షణం.
త. (౧౩) - ౨౦. ఏతదితి. తపస్వినాం ప్రశస్తతపసాం-తాపసానాం మునీనాం. ౨౧. నైవమితి. శరణా
గత్యైవాజ్ఞప్తోఽహం - పరిపాలయేత్వాదికం వక్తుం నార్హణ - కేవలేనాత్మకార్యేణ కేవలాత్మప్ర
యోజనత్వేన - రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకారం - అపాక్రమ్మం నివర్తయితుం-
మయా వనం ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టం - తయోరేవ కృత్యక్షణార్థా ఇతి శర్తవీ తస్య ప్రశ్నయః-స్వతో
మత్ప్రయోజనరూపం భవద్విరోధినిరసనం శర్తుమేవేదం వనం ప్రవిష్టోఽస్మి శ్చర్థః - కేవలశరక్ష
ణస్య కేషిప్రయోజనత్వాదితి భావః. తనిష్టోకీ. తపస్వినా మనిశయేన విద్యమానతపసాం తాపసా
నామృషీణాం ఆజ్ఞాప్తోఽహమితి సౌలభ్యవ్యంభవం - కేవలేనై - రక్షోభిః క్రియమాణం భవతా
మిమం విప్రకారం అపాక్రమ్మం నిరాకర్తు మేవ వనం ప్రవేష్టవ్యమితి ప్రవిష్టమితి శేషః. త. (౧౪) -
౨౨. పితృవాక్యపరిపాలనాయ వనం ప్రవిష్టోఽసితి కిం వచంత్యాః కాగనిగిశ్యతాహ-విమరితి. అహం
భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థ మాగతోఽస్మి-యదృచ్ఛయా దైవగత్యా పినుర్నిర్దేశకరః పనమిదం ప్రవిష్టోఽ
స్మి-పితృవాక్యకరణవ్యాజేన భవదర్థసిద్ధ్యర్థమేవాగతోఽస్మిని భావః. తనిష్టోకీ. పితృవచనపరిపా
లనంతు వ్యాజమాత్ర మిత్యాహ - పితు స్త్వితి. భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నకుకర్త
పారపశ్యేన. త. (౧౫) - ౨౩. తస్యేతి. భవత్కార్యార్థమేవాగత్య మేవనేవాసో మహాఫలా భవి
ష్యతి. తనిష్టోకీ తస్యేతి. తస్య భవత్కార్యార్థమేవాగత్య మే వనవాస ప్రపస్వినాం మహా
ఫలః - అతః తపస్వినాం రణే శత్రుక్ హంతు మిచ్ఛామితి యోజనీయం - మహాఫలం నామ
అనిష్టనివృత్తి తూర్వకేష్టప్రాప్తిరూపం. త. (౧౬) - ౨౪. తదేవ ఫలమాహ - తపస్వినామితి. తపస్వినాం

భవతి - 'నాన్యః పంథావిద్యతేఽయనాయే'తి శ్రుతేః వితదితి. తపస్వినాం అనిశయేన విద్యమాన
తపసాం తాపసానా మృషీణాం. శ్రీరామఋషీక్ ప్రశ్నితర మాహ-నైవమర్హథేత్యాదిశ్లోకచతు
ష్టయేన. ఆజ్ఞాప్యః ఆజ్ఞానువర్తీ - కేవలేన నిరుపాధికేన కార్యేణ - పితృవచన పరిపాలనరూపేణ
ప్రయోజనేన హేతునా-అవశ్యం మయా వనం ప్రవేష్టవ్య మేవ-అయమేవ వనప్రవేశో దైవగత్యా
రాక్షసైః క్రియమాణం భవతా మిమం విప్రకార మపాక్రమ్మ మపి సంపన్న ఇతి అపేక్షితపదాధ్యా
హారేణ యోజ్యం - ఉక్తశ్లోకార్థ విషయవినా శ్లోకాంతరేణ వర్ణ్యతే - ఇయమపిశ్చ లీకజే. ౨౨. ౨౩.
పితు స్త్వితి-అహం పినుర్నిర్దేశకరస్యైవ వనం ప్రవిష్టశ్చ-భవతా మర్థసిద్ధ్యర్థం చాహమాగతః. ౨౩. ౨౪.
తస్యేతి. హంతు మిచ్ఛామితియత్-అతో మహాఫలా భవిష్యతితి తపస్వినః ప్రాచారేతి తూర్వేణ
సంబంధః * వాస్తవార్థమే తపస్వినా మహామాజ్ఞాప్యః భక్తాభీనత్వా దిత్యాశయః-కించ కేవలేన కార్యే
ణ శ్చకార్యేణ మయావనం ప్రవేష్టవ్యమితి కామః-కింతు రాక్షసైః క్రియమాణం భవతాం విప్రకార

శత్రూ హంతు మిచ్ఛామి రాక్షసాన్, పశ్యంతు వీర్య మృషయ స్సభ్రాతు రే
తపోధనాః. ౨౫. దత్వాభయంచాపి తపోధనానాం ధర్మేధృతాత్తా సహలక్ష్యజేన,
తపోధనై క్వాపి సభాజ్యవృత్తి స్సుతీక్ష్ణ మేవాభిజగామవీరః. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - ఆరణ్యకాండే - షష్ఠస్కర్గః.

రామస్തു సహితో భ్రాత్రా సీతయాచ పరంతపః, సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమపదం
జగామ సహ తై ర్ద్వితైః. ౧. స గత్వా దూర మథ్వానం నదీ స్తీర్వా బహూ
దకాః, నదర్శ విపులం శైలం మహామేఘ మివోన్నతం. ౨. తత స్తదిత్వాకు
వరౌ సంతతం వివిధై ర్ద్రుమైః, కాననం తా వివిశతు సీతయాసహ రాఘవౌ. ౩.
ప్రవిష్టస్థు వనం ఘోరం బహుపుష్పఫలద్రుమం, దదర్శాశ్రమ మేకాంతే చీర
మాలాఽరిష్కృతం. ౪. తత్ర తావసమాసీనం మలపంకజటాధరం, రామ స్సుతీక్ష్ణం

శత్రూ ర్గణే హంతు మిచ్ఛామి ఇతిదంప్రవాచిత్యన్వయః. ౨౫. దత్వేతి. అభయమితిచ్ఛేదః -
ధృతాత్తా నిశ్చలమహా - తపోధనైః ఋషిభిశ్చ సభాజ్యవృత్తిః పూజ్యాచారః. ౨౬. ఇతి శ్రీగో
వింధరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే -
షష్ఠస్కర్గః.

అథ సుతీక్ష్ణ ధర్మరసయా మృగరూపమారీచాదిదుష్టరాక్షసనిరాస స్సప్తమే - రామ స్త్వి
త్యాది. అశ్రమపదం ఉద్దిశ్యేతిశబ్దః - తై ర్ద్వితైః వైఖానసాదిభిః. ౧. సఇతి. అదూర మితిచ్ఛేదః -
పూర్వం శరభంగేన - ఇహారామమహాతేనా ఇతిసుతీక్ష్ణశ్రమస్యాదూరత్వోక్తే - నదీరితి బహు
దరస మితిస్యాపివ మందాశిక్యాః బహుప్రదేశీయవృత్త్యా - బహూదకాః విపులాదకాః - నౌతా
ర్యత్వామితీ - శైలం శైలసంబంధితవనం - కానన మిత్యమవాదాత్ - తస్యేదమిత్యత్ - మహామేఘ
మిదేన క్యామికాయా ముపమా. రా. విమలం పవిత్రం. ౨. తత ఇతి. ద్రుమైః సంతతం వ్యాప్తం -
ఇత్వాకువరౌ రాఘవానిన్యోధయథా ధైర్యమూహితీ. రా. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రస్తుతస్య కాననస్య
తచ్ఛబ్దేన పరామర్శః - ప్రథమం శైలస్య ప్రస్తుతత్వా తస్య కాననమపి ప్రస్తుతమేవేతి. ౩. ప్రవిష్టఇతి.
మహాశ్రుతి మేదేన సంబంధః - విశ్వవచన పరిపాలనాయాగతః స్వయ మితి నశంకనీయం - తత్తు
వ్యాజమాత్ర మిత్యాచా - విను రితి. భవతా మేవార్థసిద్ధ్యర్థం యదృచ్ఛయా నతు కర్తృపారవశ్యేన.
అతస్తస్య భవత్కార్యార్థ మాగతస్య మేవవాసః తపస్వినాం మహాఫలః - తపస్వినాం శత్రూ
ర్గణే హంతు మిచ్ఛామితి యత్ - లేన మహాఫలా భవిష్యతి - మహాఫలత్వం నామ ఆశ్రితానా మిష్ట
ప్రాప్త్యవిష్టపరివహమేవమిత్వం - ఇదానీం మునిసవధైర్యసిద్ధ్యర్థం రామః ప్రతిజానీతే పశ్యంత్యితి.
౨౫. దత్వేతి. వరం రాక్షసభక్తప్రతిక్షాదూషం - ఆర్యం పూజ్యం వృత్తం యస్యే త్యార్యవృత్తః. ౨౬.
ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్నవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - షష్ఠస్కర్గః.

రామ ఇత్యాది. ప్రా పూర్వోక్తై ర్ద్వితై ర్దువిభిః. ౧. ౨. తత ఇతి. తదిత్యత్ర ప్రవిశ్యతు
మహాఽన్య మిత్యారభ్య - దండకారణ్యస్థిత ప్రస్తుతత్వా తచ్ఛబ్దేన తదేవ పరామర్శ్యతే - ద్రుమై
వృంతతం పరమగ్యాప్తం. ౩. ౪. తత్రేతి. మలపంకజటాధరం మలంనామోద్వర్తనాది సంస్కారా

విధివ త్రపోవృద్ధ మభాషత. ౫. రామోఽహ మస్మి భగవన్ భవంతం ద్రష్టు
మాగతః, త్వం మాభివద ధర్మజ్ఞ మహర్షే సత్యవిక్రమ. ౬. సనిరీక్ష్య తతో వీరం
రామం ధర్మభృతాంవరం, సమాశ్రిష్య చ బాహుభ్యా మిదంవచన మబ్రవీత్. ౭.
స్వాగతం ఖలు తే వీర రామ ధర్మభృతాంవర, ఆశ్రమోఽయం త్వయాక్రాంత
స్సనాథ ఇవ సాంప్రతం. ౮. ప్రతీక్షమాణ స్వామేన నారోహేఽహం మహాయ
శః, దేవలోక మితో వీర దేహం త్యక్త్వా మహీతలే. ౯. చిత్రకూట ముపాదాయ
రాజ్యభ్రష్టాసి మే శ్రుతః. ౧౦. ఇహోపయాతః కాకుత్స్థ దేవరాజ శ్శతక్రతుః,
ఉపాగమ్యచ మాం దేవో మహాదేవ స్సురేశ్వరః, సంస్కృతా కాకా జితా నాహ
మమ పుణ్యేన కర్తణ. ౧౧. తేషు దేవర్షిజుష్టేషు జితేషు తేనా మయా, మత్ప్ర
సాదా త్సభార్య స్త్వం విహరస్వ సలక్షణ. ౧౨. త ముగ్రతపసాయుక్తం
మహర్షిం సత్యవాదినం, ప్రత్యువాచాత్మవా నామో బ్రహ్మణ మివ కాశ్యపః.
౧౩. అహమేవాహరిష్యామి స్వయంలోకాన్ మహామునే, ఆవాసం త్వహమిచ్ఛామి

వీరమాలయా వల్కలపక్ష్యా-పరిష్కృతం అలంకృతం. ౫. కలేరి. మలపంకజటాధరం నిశ్యనిశ్చల
తపోయోగేన వార్ధకేనవా మలపంకజటానాం ధరం-విధివత్ క్రమం ద్యభాధిపతిభిభా-అభాషత-మిరి
తనయనత్వేన స్వాభివాదనా పరిజ్ఞానాత్ భాషణం. ౫. రామోఽహమితి. మా అభివాదయంతం
మాం అభివద ప్రత్యభివాదనంకురు-సత్యవిక్రమ-అమోఘతనః ప్రభావ. ౭. స్వాగత మితి. సనాథ ఇవ
సనాథవివ - యద్వా - సర్వదా త్వయా సనాథత్వేన పాదురాణాం సనాథత్వప్రతిభేదానం కాతే
త్యర్థః. ౮. స్వస్య మోక్షాపేక్షాం వ్యంజయతి - ప్రతీక్షమాణుతి. త్వామేవ ప్రతీక్షమాణః ప్రతి
పాలయన్ - త్వదాగమనం కాంక్షమాణ ఇత్యర్థః. దేవలోకం నారోహే-శస్యాంతరామో మైత్రే
యదేవేంద్రత్వాదికం ఫల మితి-తస్య మోక్షవిరోధిత్యాదితి భావః. ౯. మదాగమనం మతోఽపగ
తంత్రాహ-చిత్రకూటమితి. చిత్రకూట ముపాదాయ చిత్రకూటగమనమారభ్య - రాజ్యాత్ భిష్టః
ప్రచ్యుత ఇతి-మే మయాశ్రుతోఽసి. ౧౦. స్వర్ణారోహణస్య ౧౧. ప్రసంగ ఇత్యత్రాహ-ఇహేతి. ఉప
యాతః శరభంగార్థ మాగతః - మా ముపాగమ్యాహ - తస్మి కాన్యక మహాఫలం మితి త్యక్తవా
ససీత్యుక్తే తారతమ్యజ్ఞానాదితి భావః. ౧౧-౧౨. భివానితి. గౌతమేన గౌతమపంశ్యేన. ౧౩. వివ

భావాచ్ఛరీరణన్యం - పంశోనామవనసంచారా శ్చరీరలగ్నమితి భేదః-విధివదిత్యనంతరం ఉపగమ్యుతి
శేషః. రామోఽహ మితి. సత్యవిక్రమ - అక్షతతపస్వభావ. ౬. ౭. స్వాగత మితి. త్వయా
క్రాంతః అధిష్ఠితః - అతవివ సనాథ ఇవ స్వామిసహితఇవాభూదితి శేషః. ౮. ప్రతీక్షమాణ ఇత్యాది
సార్థశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రావణవధార్థం రఘునితే అవతీర్ణస్య తవ రాజ్యభ్రం
శః చిత్రకూట ముపాదాయ తవ చిత్రకూటప్రాప్తి మారభ్య. మే మయాశ్రుతః - అతవివ తద్వ
ధార్థం భవా ననేన మార్గణాగమిష్యతీతి - త్వామేవ ప్రతీక్షమాణస్యో దేహం త్యక్త్వా ఇతోదేవ
లోకం నారోహే పరమపురుషార్థస్వయావ శ్వద్ధర్మసన్య స్వర్గస్యాంతరాయత్వాదితి భావః. ౧౦-
౧౧. లేద్వితి. మత్ప్రసాదా లేషు విహరస్వ - వస్తుతస్తు మత్ప్రసాదా న్నయ్యమగ్రహాత్ - లేషు
విహరస్వేత్యపి తాన్ విశేషేణ హర స్వీమర్షితి భగవతి కర్తవ్యమమర్షణబుద్ధ్యా మునినోక్తం. ౧౨.
౧౩. అహమేవేతి. ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు భక్త్యాత్యదస్మికాన్ లోకాన్ అహ మాహరి
ష్యామ్యేత్యర్థః-తాదృష్ట్యాహ-అవాస మితి. ౧౪. గౌతమేన తద్వంశజేన శరభంగేన-భవాన్

ప్రదిష్టమిహ కాననే. ౧౮. భవాన్ సర్వత్ర కుశల స్సర్వభూతహితేరతః, ఆఖ్యాత శృరభంగేణ గౌతమేన మహాత్మనా. ౧౯. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ మహర్షి ర్లోక విశ్రుతః, అబ్రవీ న్నధురం వాక్యం హర్షేణ మహతాప్లుతః, అయమేవాశ్రమో రామ గుణవా న్రమ్యతా మిహ, ఋషిసంఘానుచరిత స్సదా మూలఫలాన్వితః. ౨౦. ఇమ మాశ్రమ మాగమ్య మృగసంఘామహాయశః, అటిత్వాప్రతిగచ్ఛంతి లోభయిత్వా కుతోభయాః, నాన్యో దోషో భవే దత్ర మృగేభ్యోఽన్యత్ర విద్ధివై. ౨౧. తచ్ఛ్రీత్వా వచనం తస్య మహర్షే ర్లక్షణాగ్రజః, ఉవాచ వచనం ధీరో వికృష్య సశరంధనుః, తానహం సుమహాభాగ మృగసంఘాన్ సమాగతాన్, హన్యాం నిశితధారేణ శరేణాశనివర్చసా. ౨౨. భవాం స్తత్రాభిషజ్యేత కింస్యా త్కృచ్ఛితరం తతః, ఏతస్మిన్నాశ్రమే వాసం చిరంతు న సమర్థయే. ౨౩.

మితి. హర్షేణ మహతాప్లుతః మోక్షానుగ్రహేణ పరమానందభరితః. ౧౮. గుణ ముక్త్యా దోషమా హ - నిరసనీయత్వాభిప్రాయేణ - ఇమ మితి. ఆశ్రమం తపోవనం - అవిద్యమానం కుతోపి భయం యేషాం తే ఆకుతోభయా స్సంతః - అటిత్వా ఇతస్తతః పరిప్లుత్య - లోభయిత్వా సమాధిభంగం జనయిత్వా - విచిత్రతరవేషైరితి శేషః - ప్రతిగచ్ఛంతి ప్రతిఘాంతి - ఆత్రవనే - మృగేభ్యోఽన్యత్రమృగాన్ వినాన్యోదోషో నభవే దితి విద్ధి - మృగప్రలోభనరూపదోషా దన్యో దోషోఽత్ర నాస్తిత్యవేషీత్యర్థః - ఇతి వాక్య మబ్రవీ దితిపూర్వేణ సంబంధః. ౨౦. తచ్ఛ్రీత్వేతి. తత్ మృగ భయవిషయకం వచనం - వికృష్య సశరం ధనురితి స్వోత్సాహప్రకటనం - హన్యామితి ప్రాప్త కాలే లిజ్ - వధకాలే ప్రాప్తే సకలమృగహననం కుర్యా మిత్యర్థః - ప్రాప్తకాలశ్చ తద్దర్శన కాలః. ౨౧. తచ్చ హనన మిహ స్థిత్యా నకర్తుం శక్యమిత్యాహ - భవా నితి. తత్ర మృగసంఘ వధవిషయే - భవాన్ మయా అభిషజ్యేత అభిభూయేత - అభిపూర్వాత్ పంజేః కర్తృణి లిజ్. ని. అభిషంగః పరిభవే సంగ్రాహనయో రపీతి బాణః - తాదృశమృగహననే మయా త్వం కృతాప రాధోభవే - ఆశ్రమసంబంధిత్యా దితిభావః - తతః కిమిత్యత్రాహ - కింస్యాత్ కృచ్ఛితరం తత ఇతి - తతః భవదభితాపాత్ కృచ్ఛితరం కష్టతరం కిం - నకిమపీత్యర్థః - తస్మా దేతస్మిన్నాశ్రమే చిరం తద్దర్శనపర్యంతం - వాసం నసమర్థయే నేచ్ఛామి - ఇహ వానే మృగసంఘపీడాంసో ధ్వాస్థాతవ్యం హత్వావస్థానే స్వాశ్రమమృగాణాం స్వసన్నిధౌ హననే తవ వైమనస్యం స్యాత్ తచ్చ మమానిష్టం - ఆతోఽన్యత్ర త్వదసన్నిధానే మృగాన్ హనిష్యామిత్యర్థః - ఇత్యువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౨. త మితి. వరద మిత్యనేనమునిస్తథైవానుజ్ఞాతవా నితి గమ్యతే - సంధ్యా

కుశల ఇత్యాఖ్యాతః. ౧౮. ఇమ మితి. లోభయిత్వా మనసో తాల్యం జనయిత్వా - రూపకాంతి గతిచేష్టావిశేషైః సమాధిభంగం కృత్వేత్యర్థః * నాన్యవితి. దోషం భయం - లింగవ్యత్యయ ఆర్షః - అత్ర దండకారణ్యే. టీ. మృగేభ్య ఇతిహేతుగర్భితం మృగరూపధారిణో రాక్షసా ఏవాగత్యతపో భంగం కుర్వంతీత్యర్థః. ౨౦. తచ్ఛ్రీత్వేతి. తస్య వచనం శ్రుత్వా-విరోచన మువాచేత్యన్వయః - వికృష్య సశరం ధను రిత్యప్యోత్తరేణ సంబంధః - తా నితి - హే మహాభాగ అహం ధనుర్వికృష్య శరేణ మృగసంఘాన్ హన్యాంచేత్ - తత్ర మృగవధే భవా నభిషజ్యేత విషాదం ప్రాప్నుయాత్ - తతో భవద్విషాదా న్నేకృచ్ఛితరం కష్టతరం కింస్యాత్ - నకిమపి - అతః త్వదాశ్రమే హింసాం నకరిష్యామితి భావః * ఏతస్మిన్నితి. తత ఇత్యత్రా వ్యనుషజ్యతే - తతః కారణా దేవ - ఏకత్ర

తమేవ ముక్త్యా వరదం రామ సంధ్యా ముపాగమత్, అన్వాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం తత్ర వాస మకల్పయత్, సుతీక్ష్ణ స్వాశ్ర మేరమ్యే సీతయా లక్ష్మణేనచ. ౨౩. తత శ్శుభం తాపసభోజ్యమన్నం స్వయం సుతీక్ష్ణః పురుషర్షభాభ్యాం, తాభ్యాం సుసత్కృత్య దదౌ మహాత్మా సంధ్యా నివృత్తౌ రజనీ మవేక్ష్య. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తమస్కర్గః.

రామస్తు సహసౌమిత్రి సుతీక్ష్ణేనాభిపూజితః, పరిణామ్య నిశాం తత్ర ప్రభాతే ప్రత్యబుధ్యత. ౧. ఉత్థాయతు యథాకాలం రాఘవస్సహసీతయా, ఉపాస్పృశత్సు శీతేన జలేనోత్పలగంధినా. ౨. అథ తేఽగ్నిం సురాం శ్చైవ వై దేహీ రామలక్ష్మణౌ, కాల్యం విధివదభ్యర్చ్య తపస్విశరణే వనే, ఉదయంతం దినకరం

ముపాగమత్ - సంధ్యా ముద్దిశ్య సరస్వీరం గతవా నిత్యర్థః - పశ్చిమాం సంధ్యా మన్వాస్య-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - యావత్సంధ్యం జలతీరే జపక్ సీత్యేత్యర్థః - తత్రాశ్రమే - వాస మకల్పయ దిత్యనేన ప్రాతర్జగమిషాజాతేతి వ్యజ్యతే - అన్యత్ర గత్వా మృగనిరాస శ్చ రావణంప్రతి మారీచానువాదా దవగంతవ్యః. ౨౩. తత ఇతి. శుభం భక్త్యుపసీతత్వేన పావనం - తాపసభోజ్యం ఫలమూలాది - అన్నం అదనీయం స్వయం నతుశిష్యముఖేన - సుసత్కృత్య అర్ఘ్యపాద్యాదినా సంపూజ్య - మహాత్మా తత్ర పరమపురుషత్వజ్ఞానవాక్ - సంధ్యానివృత్తౌ సంధ్యాకర్తావసానే - రజనీ మవేక్ష్య దదౌ రజనీభక్ష్యానుసారం దదానిత్యర్థః - సీతాతు రామభుక్తశేషం భుక్తవతీత్యాశయః. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తమస్కర్గః.

అథ సుతీక్ష్ణానుజ్ఞయా రామస్యాశ్రమమండలంప్రతి ప్రస్థాన మప్యమే. రామ స్త్విత్యాది. పరిణామ్య అతివాహ్య - ప్రభాతే ఉపాశ్రమే. ౧. ఉత్థాయతి. సహ సీతయత్యనేన పూర్వమేవ సౌమిత్రి స్సన్నిత ఇతివ్యజ్యతే - ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాక్ - 'స్నానాచాంత్యో రుపస్పర్శ' ఇతి బాణః - సుశీలేనే త్యుష్ణాదకవ్యావృత్తిః-ఉత్పలగంధినే త్యనేన తటాకస్నానం సూచ్యతే. ౨. అథేతి. అగ్ని మిత్యేకవచనేన ఏకాగ్నిత్వావగమా న్నత్రేతాగ్ని రిదాసీమితి గమ్యతే-సురా నారాయణం - 'సహపత్న్యా విశాలాత్మ్యా నారాయణ ముపాగమ' దిత్యయోధ్యాకాండోక్తేః - పరివారాపేక్షయా విహువచనం - కాల్యం యథాకాలప్రాప్తం యథా తథా దేకానుగుణపూజాకథనాయ తపస్విశరణ ఇత్యుక్తం - ఉదయంతం ఉద్యంతం - అనేన హోమానంతర మాదిత్యోపస్థానోక్త్యా అనుదితహోమపక్షసూచనాత్ కాత్యాయనసూత్రక్రమేణ రాఘవాణా మనుష్ఠాన మితి చిరంవాసం నసమర్థయే నాంగీకరోమితి. ౨౦౪. సంధ్యా ముపాగమత్ సంధ్యా ముపాసీతు ముపాగతవా నిత్యర్థః. ౨౩. టీ. తత ఇతి. తాభ్యా మిత్యనేన సీతాయాశ్చ సంగ్రహః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్నీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తమస్కర్గః.

రామ ఇతి. నిశాం పరిణామ్య గమయిత్వేత్యర్థః. ౧. ఉత్థాయతి. ఉపాస్పృశత్ స్నాతవాక్. ౨-౪. టీ. సుశీలే మునయ స్త్వరయంతి మా మిత్యనేన చిత్రకూటా దారభ్య మార్గప్రద

దృష్ట్వా విగతకల్తమాః, సుతీక్ష్ణ మభిగమ్యేదం శ్లక్ష్యం వచన మబ్రువత్. ౪. సుఖో
షితా స్మ భగవత్ త్వయా పూజ్యేన పూజితాః, ఆపృచ్ఛామః ప్రయాన్యామో
మునయ స్త్వరయంతి నః, త్వరామహే వయం ద్రష్టుం కృత్స్న మాశ్రమమండ
లం, ఋషీణాం పుణ్యశీలానాం దండకారణ్యవాసినాం, అభ్యనుజ్ఞాతు మిచ్ఛామ
స్స హైభి ర్దునిపుంగవైః, ధర్మనిత్యై స్తపోదాంతై ర్విశిఖై రివపావకైః. ౨. అవి
షహ్యతపోయావ త్సుర్యోనాతివిరాజతే, అమార్గేణాగతాంలక్ష్మీం ప్రాప్యేవాన్వ
యవర్జితః, తావదిచ్ఛామహే గంతు మిత్యక్త్వా చరణౌ మునేః, వవందే సహ
సౌమిత్రి స్తీతయాసహ రాఘవః. ౯. తౌ సంస్పృశంతౌ చరణా వృత్థాప్య ముని
పుంగవః, గాఢమాలింగ్య సన్నేహ మిదం వచన మబ్రవీత్, అరిష్టం గచ్ఛపంథా
నం రామ సౌమిత్రిణాసహ, స్తీతయాచానయాసార్థం ఛాయయేవానువృత్తయా.
౧౧. పశ్యాశ్రమపదంరమ్యం దండకారణ్యవాసినాం, ఏషాం తపస్వినాం వీర తపసా
భావితాత్తనాం. ౧౨. సప్రాజ్యఫలమూలాని పుష్పితాని వనానిచ, ప్రశస్తమృగ
యాధాని శాంతపక్షిగణానిచ. ౧౩. పుల్లపంకజషండాని ప్రసన్నసలిలానిచ, కారం
డవవికీర్ణాని తటాకాని సరాంసిచ. ౧౪. ద్రక్ష్యనేదృష్టి రమ్యాణి గిరిప్రసవణానిచ,
రమణీయాన్యరణ్యాని మయూరాభిరుతానిచ, గమ్యతాం వత్స సౌమిత్రే భవా

గమ్యతే. ౪. సుఖోషితా ఇత్యాది త్రిశ్లోకేకాన్వయా. ఆపృచ్ఛామః ఆపృచ్ఛామహే-పరస్మైపద
మార్దం - అభ్యనుజ్ఞాతు మితి భావే తుమత్ - త్వత్కర్తృకం గమనానుజ్ఞానం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః -
మునయ స్సహ వాసయోగ్యా ఇత్యాహ - ధర్మనిత్యై రిత్యాది - ధర్మనిత్యై ర్నిత్యధర్మైః -
తపోభి ర్దాంతైః నిగృహీతేంద్రియైః - తపోహీంద్రియనిగ్రహహేతుః - విశిఖైః విగతజ్వాలైః -
'అగ్నిరే తిశ్శిఖాస్త్రియా' మిత్యమరః - గుప్తమాహాత్వై రిత్యర్థః. ౨. అవిషహ్యేత్యాది. సూర్యః అవి
షహ్యతమః అసహ్యతాపస్యక్ యావన్నాతివిరాజతే నాత్యంత ముద్గచ్ఛతి - కథమివ - అమార్గే
ణాన్యాయేనాగతాం లక్ష్మీం విశ్వర్యం ప్రాప్య - అన్వయవర్జితః సాధుసమాగమవర్జితో దుష్ప్రభు
రివాదిషహ్యతమ ఇత్యన్వయః - తావదిచ్ఛామహే గంతు మిత్యనేన రావణవధత్వరా వ్యజ్యతే -
అతోనహీనోపమా దోషాః. ౯. ౧౧. అరిష్టం అనువద్రవం - రిషేస్తీఘసహేతిభావే నిష్ఠా - అనే
నాసి రావణవిజయా భ్యనుజ్ఞా సూచ్యతే. ౧౧. తపోవనపదార్థాక్ కృతార్థయితుమాహ-సశ్యేత్యాది.
౧౨. స. ప్రాజ్యేతి. ప్రాజ్యం ఆదభ్రం. ని. 'ప్రభూతం ప్రచురప్రాజ్య మదభ్రం బహుశంబహ్వి' -
త్యమరః. ౧౩. కారండవో జలకుక్కుటః. ని. 'మద్దుః కారండవః క్షవ' ఇత్యమరః. ౧౪. రమణీయ

ర్మనవ్యాజేన పంచవటీ ప్రవేశపర్యంతం రామేణసహ మునయస్సమాగతా ఇతి గమ్యతే. ౬. అభ్యను
జ్ఞాతు మిచ్ఛామ ఇతి. త్వత్కర్తృకాంగమనానుజ్ఞాం ప్రార్థయామ ఇత్యర్థః - ధర్మనిత్యై ర్నిత్యధ
ర్మపరైః - విశిఖై ర్విధూమైః. ౭. అవిషహ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. అమార్గేణాన్యా
యేనాగతాం ప్రాప్తాం లక్ష్మీం రాజ్యలక్ష్మీం ప్రాప్య. అన్వయవర్జితః దుష్కులజాతో దుష్ప్రభు
రివ - అవిషహ్యతమః అవిషహ్య ఆతపోయస్య సః సూర్యః-యావన్నాతివిరాజతే నాతిజృంభతే-తావ
త్సూర్యం గంతుమిచ్ఛామ ఇత్యక్త్వా వపాద ఇత్యన్వయః. ౧౦. టీ. అరిష్ట మితి. అరిష్టం శుభం.
౧౧. ఆశ్రమ మితి. కాతా వేకపచనం. ౧౨. శాంతపక్షిగణా నీతి - పరస్పరవైరవిరహాదితి భావః,

నపిచ గచ్ఛతు, ఆగంతవ్యం త్వయా తాత పునరేవాశ్రమం మమ. ౧౬. ఏవము క్త
స్తథేత్యుక్త్వా కాకుత్స్థస్సహలక్ష్మణః, ప్రసక్తీణం మునిం కృత్వా ప్రస్థాతు ముప
చక్రమే ౧౭. తతః శృభతరే తూణీధనుషీచాయతేక్షణా, దదౌ సీతా తయో
ర్భ్రాత్రోః ఖడ్గౌ చ విమలౌ తతః ౧౮. ఆబధ్యచ శుభే తూణీచాపాచాదాయ
సస్వనా, నిష్క్రమంతా వాశ్రమాద్గతు ముభౌ తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯. శ్రీమం
తౌ రూపసంపన్నౌ దీప్యమానౌ స్వతేజసా, ప్రస్థితౌ ధృతచాపౌ తౌ సీతయాసహ
రాఘవౌ. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టమస్కంధః.

సుతీక్షణేనాభ్యనుజ్ఞాతం ప్రస్థితం రఘునందనం, హృద్యయా స్నిగ్ధయా
వాచా భర్తార మిద మబ్రవీత్. ౧. అయం ధర్మ సుసూక్ష్మేణ విధినా ప్రా

త్వాదినా విశేషయితుం పునరప్యాహ - రమణీయానీతి. మయూరాణా మభిరుతాని యేష తాని -
గమ్యతాం త్వయేతి శేషః - భవానితి రామ ఉచ్యతే - ఆశ్రమం - ప్రతీతిశేషః. ౧౬. ౧౭. తత
ఇతి-తతః ప్రస్థానోపక్రమానంతరం - విమలౌ తత ఇతి - తతః ధనురాదిదానానంతర మిత్యర్థః-తత
శృభతరే ఇత్యాదినా అయమర్థోఽవగమ్యతే-ఆశ్రమప్రవేశే కిమస్తాక మాయుధై రితి మన్యమానా
సీతా ఆయుధాని మునిగృహే కుత్రచిన్నిహితవతీ - అథ అమార్గణేత్యాదిరామవాక్యేన ఆరిష్టం
గచ్ఛేత్యాది మునివాక్యేన చ తయోర్హృదయం విదిత్వా స్వయమేవాదాయ పునర్దత్తవతీతి - ఆత
ఏవోత్తర సర్గే స్వాశయం వక్ష్యతి. రా. తతః ధనురాదిదానానంతరం - విమలౌ సునిశితౌ ఖడ్గౌ చ
దదౌ విత్యన్వయః. ౧౮-౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమే
ఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్కంధః.

అథ సీతావీరపత్నీ త్వేన ధనుర్ముష్టిగ్రహణవిశేషేణ సాయుధతయా సన్నద్ధం పతిమాలాక్య
యదిత్వం సాయుధో రాక్షసభూయిష్ఠేదేశే ప్రవిష్టస్సృష్టి తర్హితై స్సృకం విరోధ స్సృష్టి -
తేనాపయో ర్విశ్లేష స్సృష్టి - తేన భవతో మహాక్షణిక స్సృష్టి - ఆతో నిభాయాయుధం
వనేస్తాభిర్గంతవ్య మిత్యాహ నవమే - సుతీక్షణేత్యాది. అభ్యనుజ్ఞాతం ఆరిష్టం గచ్ఛపంథాన మితి
రావణవధాభిప్రాయేణానుజ్ఞాతం హృద్యయా యుక్తియుక్తత్వేన హృదయం గమయా - స్నిగ్ధ
యా స్నేహప్రవృత్తయా - ఆనేన - వక్ష్యమాణవచనే స్నేహ ఏవ మూల మిత్యుక్తం - రామేణ
ఋషిభ్యః ప్రతిజ్ఞాకరణం రామప్రతిజ్ఞాయాః దురావారత్వం చ బహుశో దృష్టవత్కపి రాక్షసై రైవరే
భర్తృ స్వవిరహద్వారా మహాక్షణికేభో భవే దితి. ప్రేమాంధతయా తథోక్తవతీతి భావః. ౧. కిం
తదుక్తం తత్రాహ - అయంధర్మ ఇతి. మహానయం ధర్మః త్వయానుష్ఠీయమానో మునిధర్మః - సు
సూక్ష్మేణ విధినా మార్గేణ విచారేణ ప్రాప్యతే - ధర్మకామైరితి శేషః - సూక్ష్మవిధిమే వాహ -

౧౨. టీ. సుప్రాజ్యం సుసమృద్ధం. ౧౩. టీ. కారండవః జలకుక్కుటః. ౧౭. తత ఇతి. త్వయః ఖడ్గ
ముష్టిః. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాతాయాం-ఆరణ్య
కాండవ్యాఖ్యాతాయాం - అష్టమస్కంధః.

సుతీక్షణేన. సీతేతిశేషః - హృద్యయా హృదయంగమయా స్నిగ్ధయా స్నేహప్రవృద్ధయా.
౧. టీ. అథ కేవలేనాత్మకార్యేణ ప్రవేష్టవ్యం వసం మయా. విప్రకార మపాక్రమ్యం రాక్షసైర్భవ
తా మిమ మితి మునీనాం రాక్షసవధప్రతిజ్ఞాం కుర్వాణం భర్తారం ప్రతి సీతా-అహింసాపరమో

ప్యతే మహా, నివృత్తే సతుశక్యోఽయం వ్యసనా త్కామజా దిహ. ౨. త్రీణ్యేవ
వ్యసనాన్యత్ర కామజాని భవంతుత, మిథ్యావాక్యం పరమకం తస్మాద్గురుతరా
పుభౌ, పరదారాభిగమనం వినావైరంచ రౌద్రతా. ౩౪. మిథ్యావాక్యం సతేభూ
తం నభవిష్యతి రాఘవ, కుతోభిలాషణం స్త్రీణాం పరేషాం ధర్మనాశనం. ౪౪.
తవనాస్తి మనుష్యేంద్ర సచాభూతే కదాచన, మనస్యపి తథా రామ నచైతద్వి
ద్యతే క్వచిత్. ౫౪. స్వదారనిరత స్త్వం చ నిత్యమేవ నృపాత్మజ, ధర్మిష్ఠ సృత్య

నివృత్తేనేతి - ఇహవనే - కామజాత్ ఇచ్చా కృతా ద్వ్యసనా నివృత్తేన పురుషేణాయం ధర్మః
శక్యః సంపాద్యః - వ్యసన మితి జాత్యేకవచనం. ౨. కిం తద్వ్యసనంతత్రాహ - త్రీణ్యేవేతి. అత్ర
లోకే - ఉత అత్యర్థం - కామజాని రాగకృతాని - త్రీణ్యేవ వ్యసనాని భవంతి-కానితాని త్రీణీ
త్యత్రాహ - మిథ్యావాక్యమిత్యాది - మిథ్యావాక్యం పరమకం - ప్రథమ మిత్యర్థః-సర్వేభ్యో వ్యస
నేభ్యః శ్రేష్ఠ మిత్యర్థః - స్వార్థే కః - తస్మా దపి వ్యసనాత్ గురుతరా పుభౌ వ్యసనవిశేషా -
తావాహ పరదారేత్యాదినా - పరదారాభిగమనం పరదారాభిమర్శనం - వైరం వినా రౌద్రతా
హింసకతాచేతి. ౩౪. ఏవం సామాన్యేన వ్యసనరూప ముక్త్వా ప్రకృతే పరిహార్యత్వేన వక్తవ్యం
వ్యసనం దర్శయితు మితరపరిశేష మాహ - మిథ్యేత్యాదినా. అత్ర భూతభవిష్యతో ర్వర్తమాన
స్యాంతర్భావః-కుత ఇతి-పరేషాం సంబంధినీనాం స్త్రీణాం-ధర్మనాశన మధర్మకరంచ - అభిలాషణ
మభిలాషః కుతః-అసంభావిత ఇత్యర్థః-ధర్మనాశనశబ్దేన గురుతరశబ్దోక్తాతిశయో దర్శితః-మిథ్యావా
క్య మధర్మకరం. ఇదముభయకరమితి భాషః. ౪౪. కుతఇత్యాదినా పరదారాభిలాష ఏవనాస్తి కుత
స్తదభిగమన మిత్యుక్తం - కాలత్రయేపి తదభావ ఇతి విశేషయతి-తవేతి. మనుష్యేంద్రేతి. హేతు
గర్భం సంబోధనం - తవ పరదారాభిలాషణ మిదానీం నాస్తి - కదాచ నలే తన్నాభూత్ - హే
రామ- ఏతన్ అభిలాషణం - లేక్వచి త్సుందరే ష్యపి పరదారేషు మనసా సంకల్పేనాపి నవిద్యతే-

ధర్మ' ఇతి న్యాయం మనసి నిధాయ హింసాం నివర్తయితుం లోకదృష్టాంతేన వక్తు మారభతే-యస్తు
ధర్మ ఇత్యాదినా. * లి. య స్త్వితి. మహానుత్కృష్టః యోధర్మః-సుతీజ్ఞేన మునినా విధినా శాస్త్రో
క్తప్రకారేణ ప్రాప్యతే - ఆయం ధర్మః - ఇహ లోకే కామజాద్వ్యసనా నివృత్తే న పురుషేణ
త్వయేతి వాశక్యః ఆచరితుం శక్య ఇతి యోజనా - అధర్మం తు సుసూక్ష్మేణేతి పాతేతు - మహాన్త
హాత్తా యద్యపి భవాత్ - తథాపి సుసూక్ష్మేణ విధినా సూక్ష్మమార్గేణ విచారణే సతి - అధర్మం
ప్రాప్యతే - ఆపేక్ష్యాందసః శృన్వాకర్తరియద్వా ఛాందసః - అధర్మమేవ ప్రాప్నోతి భవానిత్యర్థః
అయనుధర్మస్తు కామజా ద్వ్యసనా నివృత్తేన త్వయా పరిహర్తుం శక్య ఇత్యర్థః. ౨. కిం తత్కామ
జం వ్యసనం కచ్ఛాధర్మః యాభ్యాం నివర్తనీయోఽహ మిత్యాకాంతాయా మాహ-త్రీణ్యేవేతి. పర
మకం పరమవ్యసనభూతం. ఏవం వ్యసనత్రయం నిరూప్య ప్రకృతే అధర్మప్రాప్తి పరిహారాయ పరి
హార్యం వ్యసనం పరిశేషయితు మాహ-మిథ్యావాక్య మిత్యాదినా సార్థచతుష్టయేన. హే రామ కర్మ
నాశనం మిథ్యావాక్యం పరేషాం స్త్రీణా మభిలాషణం చ తేలేవనభూతం నభవిష్యతి-కుతో వర్త
మానకాలఇతి శేషః. ౪౪. అతపివ తద్దేతుకం పరదారాభిగమనం నాస్తిత్యాహ. తవేతి. హే మను
ష్యేంద్ర ఏతత్పరదారాభిగమనం తవనాస్తి - వర్తమాన ఇతి శేషః లే తవ నాభూత్
పూర్వమితి శేషః - కదాచిదపి భవిష్యత్కాల ఇత్యర్థః - కిం బహునా - హే రామ
మనసి తథా తాదృశప్రసంగః - క్వచిచ్చ క్వచిదపి నవిద్యతే భూతభవిష్యద్వర్తమానకాలేష్యపి

సంధశ్చ పితు ర్నిర్దేశకారకః. ౬౪. సత్యసంధ మహాభాగ శ్రీమన్ లక్ష్మణ పూర్వజ, త్వయి సత్యం చ ధర్తశ్చ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం. ౬౫. తచ్చ సర్వం మహాబాహూ శక్యం ధర్తుం జితేంద్రియైః, తవవశ్యేంద్రియత్వంచ జానామి శుభదర్శన. ౬౬. తృతీయం యదిదం రాద్రం పరప్రాణాభిహింసనం, నిర్వైరం క్రియతే మోహ త్తచ్చతేసముపస్థితం. ౬౭. ప్రతిజ్ఞాత స్త్వయా వీర దండకారణ్యవాసినాం, ఋషీణాం రక్షణార్థాయ వధస్సంయతిరక్షసాం. ౬౮. ఏతన్నిమిత్తం చ వనం దండకా ఇతి

అనేన భవిష్యత్కాలేపి నాస్తీత్యుక్తం - తథేతి సముచ్చయే - చోపధారణే. ౬౪. ఉక్తవ్యసనద్వయాభావే బహూన్ హేతున్ దర్శయతి - స్వదారేత్యాదినా. హే నృపాత్తజ త్వం నిత్యమేవ స్వదారనిరతః ధర్తిష్ఠశ్చ - అతఏవ సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః - తత్ర నిదర్శనం పితుర్నిర్దేశకారకః. ౬౫. ఉక్తానువాదపూర్వకం భర్తారం స్తోతి - సత్యసంధేతి. మహాభాగ మహాధర్మ శ్రీమన్ నిరవధికైశ్వర్య - లక్ష్మణపూర్వజ వైరాగ్యే లక్ష్మణాదప్యధిక - త్వయి సత్యం ప్రతిష్ఠితం - ధర్తశ్చ ప్రతిష్ఠితః - అన్యత్సర్వ మైశ్వర్యవైరాగ్యాదికంచ - త్వయి ప్రతిష్ఠితం సుస్థిరం. ౬౬. తృతీయవ్యసన సద్భావం వక్తు ముక్తవ్యసనద్వయాభావం స్వానుభవసిద్ధత్యేన ద్రఢయతి - తచ్ఛేతి. హే మహాబాహూ - జితేంద్రియై ర్ధర్తుం శక్యం తత్సార్వోక్తం ధర్తిష్ఠత్వాదికం సర్వం తవవశ్యేంద్రియత్వంచ జానామి శుభదర్శన తత్సద్భావే తవదర్శన మేవ ప్రమాణం - 'రూపమేవానైవై తన్న హిమానం వ్యాచష్ట' ఇతిశ్రుతే. ౬౭. ఏవం వ్యసనద్వయరహితేన త్వయా తృతీయవ్యసన మపి కథంబి త్పరిహర్తవ్య మిత్యాశయే నాహ-తృతీయ మితి. నిర్వైరం యథా భవతి తథా పరప్రాణాభిహింసనరూపం - యదిదం రాద్రం రాద్రాఖ్యం తృతీయం - మహద్వ్యసనం పామరైః - క్రియతే - తచ్చతత్తు - తే సముపస్థితం - త్వయాకర్తు ముద్యుక్త మిత్యర్థః. ౬౮. కథ ముద్యుక్త మిత్యత్రాహ - ప్రతిజ్ఞాత ఇతి. ౬౯. న కేవల మృష్యభ్యర్థనయా ప్రతిజ్ఞాతం - ప్రశమనంకల్పశ్చ తవ తత్తైవేత్యాహ - ఏతన్నిమిత్త మితి. దండకా ఇతి విశ్రుతం వనం ప్రతిత్వం భ్రాతృసహ భృతబాణశరాససన్ కృతః - కేవలేనాత్మకార్యేణేత్యాదినా భవతైవోక్తత్వాదితి భావః. ౭౦. తతః కిమిత్యత్రాహ తత స్త్వామితి. ప్రస్థితం

తవ పరదారాభిగమనం నాస్తీత్యర్థః. ౭౧. పరదారాభిగమన మిథ్యావచనయో రభావే - క్రమేణ. హేతు ద్వయ మాహ - స్వదారనిరత ఇతి. హే నృపాత్తజ త్వం ధర్తిష్ఠస్యన్ నిత్యం స్వదారనిరతోఽసి. అనేన పరదారాభిగమనరాహిత్యే హేతు రుక్తః - సత్యసంధస్యన్ పితుర్నిర్దేశకారకోఽసి - అనేన మిథ్యావచన రాహిత్యే హేతు రుక్త ఇతి ద్రష్టవ్యం - అతఏవ త్వయి ధర్తశ్చ సత్యంచ సర్వం ప్రతిష్ఠితం. ౭౨. అన్యైరోబ్ధ మప్యశక్య మేతత్సర్వం తవాస్తీతి. జానామి త్యాహ. తచ్ఛేతి. అశక్య మితిచేదః - అతో నతవ వ్యసనద్వయప్రసక్తి రిత్యర్థః. ౭౩. తృతీయవ్యసనప్రసక్త్యా తవా ధర్తస్యాదిత్యత ఆహ - తృతీయమితి. యదిదం పరప్రాణాభిహింసనరూపం తృతీయం రాద్రం భయం కరం వ్యసన మస్తి తచ్చ మోహద్యుతో నిర్వైరం క్రియతే తచ్చై తన్నిర్వైరం రాద్ర తాయాపం అధర్మాంతరం తే సముపస్థితం. ౭౪. నను కథం తృతీయవ్యసననితాధర్మప్రాప్తి రిత్యత ఆహ - ప్రతిజ్ఞాత ఇతి. ౭౫. నను ప్రతిజ్ఞామత్రేణాధర్మప్రాప్తిః కథ మిత్యత ఆహ - ఏతన్నిమిత్తమేవ ప్రతిజ్ఞాతరక్షోపధర్మమేవ త్వం దండకా ఇతి విశ్రుతం ప్రసిద్ధం వనం - భృతబాణశరాససన్ కృతా సహ ప్రసితోఽసియతః అతః ప్రాప్తమేతత్తృతీయం ప్రాప్త మిత్యర్థః. ౭౬. అత్ర దండకానాం జన భద్రవాచకత్వా ద్భూహవచనం పుంలింగతాచ - సహి పూర్వం జనపదశ్శుక్రకాపా ద్వన మభవత్.

విశ్రుతం, ప్రస్థిత స్త్వం సహభాగిత్రా ధృతబాణశరాసనః. ౧౧౫. తతస్తాన్వం ప్రస్థితం దృష్ట్వా మమ చింతాకులం మనః, త్వద్వృత్తం చింతయంత్యావై భవేన్నిశ్చేయసం హితం. ౧౨౫. నహిమే రోచతే వీర గమనం దండకాన్ ప్రతి, కారణం తత్ర వయ్యామి వదంత్యాశ్శూర్యతాం మమ. ౧౩౫. త్వం హి బాణధనుష్పాణి ర్భాగిత్రాసహ వనంగతః, దృష్ట్వా వనచరాన్ సర్వాన్ కచ్చిత్కుర్యాశ్శరవ్యయం. ౧౪౫. క్షత్రియాణాం చ హి ధనుర్హుతాశస్యేంధనానిచ, సమీపతస్థిత్వం తేజో బల ముచ్చయతే భృశం. ౧౫౫. పురా కిల మహాబాహూ తపస్వీ సత్యవాక్కుచిః, కస్తింశ్చి దభవ త్పుణ్యే వనే రతమృగద్విజే. ౧౬౫. తస్యైవ తపసో విఘ్నం కర్తు మింద్ర శ్శచీపతిః, ఖడ్గపాణి రథాగచ్ఛ దాశ్రమం భటరూపధృత్. ౧౭౫. తస్మిన్స్తదాశ్రమపదే నిశితః ఖడ్గఉత్తమః, సన్యాసవిధినా దత్తః పుణ్యేతపసి తిష్ఠతః. ౧౮౫. సతచ్ఛస్త్ర మనుప్రాప్య న్యాసరక్షణతత్పరః, వనే తం విచరత్యేవ

త్వాం - దృష్ట్వా త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞ త్వస్వదారైకనిరతత్వాదికంచ దృష్ట్వా - త్వన్నిశ్చేయసం తపసోభ్యం హితం తత్సాధనంచ చింతయంత్యా మమ - మనశ్చింతాకులం - భవేద్వైభవతిహి - భవాన్ సత్యప్రతిజ్ఞ త్వేన రక్షోవధా న్ననివరేత - నిర్వైరం పరహింసనంచనకరోషి - యస్యకస్యచి ద్వైరమూలస్య కరణే తదహమేవస్యాం - మద్విరహంచ త్వమేకదారప్రతనిరతో నసోఢు మర్హసి అతః కథ మిదం సంపత్స్యతఇతి భావః. ౧౨౫. తర్హికఉపాయస్తే ప్రతిభాతీత్యపేక్షాయాం రామ పక్షస్యైవ స్వపక్షత్వా త్తత్పక్షం స్థానానిఖనన్యాయేన ద్రఢయితుం పక్షాంతర మాహ - నహితి. మమ మత్తః. ౧౩౫. త్వంహితి. శరవ్యయం శరమోక్షం - కచ్చిదితి కామప్రవేదనే. ౧౪౫. తర్హి శరవ్యయం నకరోమిత్యత్రాహ - క్షత్రియాణా మితి. క్షత్రియాణాం సమీపతః స్థితం ధనుః తేజోరూపం బలం భృశం - ఉచ్చయతే వర్ధయతి-హుతాశస్య సమీపత స్థితానీంధనానిచ తేజో బల ముచ్చయంతే - దృష్టాంతాలంకారః. ౧౫౫. ఉక్తార్థే వితిహ్యా మాహ - పురేత్యాది. రతమృగద్విజే సంతప్త మృగపక్షికే-తపస్వీ కశ్చి దభవ దిత్యన్వయః ౧౬౫. ౧౭౫. తస్మిన్నితి. స ఇతి ఖడ్గవిశేషణం-న్యాసవిధినా న్యాసప్రకారేణ. 'రాజచోరాదిక భయా ద్దాయాదానాంచ పంచనాత్, స్థాప్యతేఽన్యగృహే ద్రవ్యం న్యాస స్స పరికీర్తితః' ఇత్యుక్తోన్యాసః-తిష్ఠతః - తస్యేతి శేషః-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ. ౧౮౫. స ఇతి. ఆత్మనః ప్రత్యయం విశ్వాస

౧౧౫. తత ఇతి. తస్తాద్దేతో రాక్షసవధార్థం ప్రస్థితం త్వాం దృష్ట్వా - త్వద్వృత్తం సత్యప్రతిజ్ఞాతలక్షణం చరిత్రం చ దృష్ట్వా నిశ్చేయసం పరలోకసుఖం - హితం ఇహలోకే సుఖం - చింతయంత్యామమ-మన శ్చింతాకులం భవేత్ భవతి. ౧౨౫. స్వాభిప్రాయ మాహ-నహితి. అకుచోహేతు మాహ - కారణ మితి. మమ మత్సకాశాత్. ౧౩౫. త్వ మితి. వనచరాన్ రాక్షసా నుద్దిశ్య-శరవ్యయం కుర్యాః కచ్చిత్ కుర్యావీవ - తస్తా దేవ తృతీయవ్యసన ప్రాప్తిస్తవేతి భావః. ౧౪౫. నను శరమోక్ష మకృత్వైవ స్థాస్య ఇత్యాశంక్యాహ-క్షత్రియాణా మితి. క్షత్రియాణాం సమీపే స్థితం ధనుః-క్షత్రియాణాం తేజో బల ముచ్చయంతే వర్ధయతే - స్థితానీతి బహువచనతయాయోజ్యం - ఇంధనాని హుతాశస్య తేజోబలం తేజోరూపంబలం వర్ధయంతీతి యోజ్యం. ౧౫౫. వాసనాప్రాబల్యా దపరిహార్యోఽయంన్యాసార ఇతి వక్తు మితిహాస మాహ - పురా కిలేతి. ౧౬౫. ౧౭౫. తస్మిన్నితి. సన్యాసవిధినా కాలాంతరే పునరాదానాయ రక్షణార్థం స్థాపనకర్తృజేత్యర్థః. ౧౮౫. స ఇతి.

రక్షా ప్రత్యయ మాత్తనః. ౧౯౪. యత్ర గచ్ఛ త్యుపాదాతుం మూలానిచ ఫలా
ని చ, నవినాయాతి తం ఖడ్గం న్యాసరక్షణ తత్పరః. ౨౦౪. నిత్యం శస్త్రం పరివ
హా క్రమేణ సతపోధనః, చకారరాద్రిం స్వాం బుద్ధిం త్యక్త్వా తపసి నిశ్చయం.
౨౧౪ తతస్స రాద్రేభిరతః ప్రమత్తో ధర్మకర్మితః, తస్య శస్త్రస్య సంవాసా
జ్జగామ నరకం మునిః. ౨౨౪. ఏవమేత త్పురావృత్తం శస్త్రసంయోగకారణం,
అగ్నిసంయోగవ ద్ధేతు శ్శస్త్రసంయోగ ఉచ్యతే, స్నేహోచ్చ బహుమానా చ్చ
స్తారయే త్వాం న శిక్షయే. ౨౩. న కథంచన సా కార్యా గృహీతధనుషా
త్వయా, బుద్ధి రైవరం వినా హంతుం రాక్షసాన్ దండకాశ్రితాన్, అపరాధం
వినా హంతుం లోకా న్నీర నకామయే. ౨౪౪. క్షత్రియాణాం తు వీరాణాం

స్థాపితం వస్తు. ని. 'ప్రత్యయోధీనకపట జ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్యై'త్యనరః - రక్షన్నేవ విచరణి
వ్యచరత్. ౧౯౪. ఏతదేవోపపాదయతి-యత్రేతి. ౨౦౪. నిత్య మితి. పరివహాన్ రక్షా - రాద్రిం
హింసాపరాం - స్వాం శస్త్రధార్యసాధారణాం. ౨౧౪. తత ఇతి. రాద్రే హింసారూపకర్తణి -
అధర్మేణ కర్మితః పీడితః - సంవాసా త్సంపర్కాత్. ౨౨౪. ఏవ మితి. శస్త్రసంయోగకారణం
పురావృత్తం - ఉక్త మితి శేషః - పురావృత్తఫలితమర్థ మాహ - అగ్నితి - అగ్నిసంయోగోయథా
వస్తునో వికారహేతుః ఏవం శస్త్రసంయోగోపి శస్త్రినో వికారహేతు ర్భవతి - స్నేహాత్ - త్వ
ద్విషయస్నేహాత్ - బహుమానాత్ మద్విషయే త్వత్కృతబహుమానాత్ - స్తారయే భవద్విజ్ఞా
తార్థ మేవ స్తారయామి - నశిక్షయే నాపూర్వ మర్థ ముపదిశామి. ౨౩. నకథంచనేతి. గృహీత
ధనుషా త్వయా - వైరం వినా రాక్షసాన్ హంతుం - సారాద్రిబుద్ధిః - కథంచన శేనాప్రిప్రకా
రేణ - నకార్యా నకర్తుం యోగ్యా - త్వత్ప్రకృత్యననుగుణత్వాదితి భావః. ఇయం బుద్ధి ర్నత్ప్ర
కృతే రప్యననుగుణేత్యాహ - అపరాధమితి లోకాన్ ప్రాణినః. తన్నిష్టోక్తి. అపరాధం వినేతి నిరప
రాధహననమేవాత్ర ప్రతిషిద్ధ్యతే - నతు తపస్విషు సాపరాధరాక్షసహననం లేన సాపరాధం సమ్య
గాలోచ్య తత్రా ప్యపరాధత్వానోపాయాంతరాభావే హంతవ్యమితి భావః - లోకాన్ హంతు
మితి భావః - అకుర్వంతోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయా దిత్యుక్తన్యాయేన ఏకాపరాధీలక్షీ
కరణేన ప్రవృత్తేహననే అనపరాధినా మపి బాధా యథా నభవతి తథాకార్య మితిహర్థః. (త. ౧౦)
౨౪౪. యద్యేవం తస్మా క్షత్రియధర్మో ధనుర్ధారణం నిరవకాశం స్యాదిత్యాశంక్యాహ - క్షత్రియా

ఆత్మనః ప్రత్యయం స్థాపితవస్తువిషయం విశ్వాసమిత్యర్థః. ౧౯ - ౨౧౪. తతఇతి. అధర్మకర్మితః అధ
ర్మేణ పీడితః. సంవాసాత్ ధారణాత్. ౨౨౪. అగ్నిసంయోగవద్ధేతుః అగ్నిసంయోగో యథావస్తునో
వికారహేతు స్తద్వ చ్చస్త్రసంయోగోపి శస్త్రినో వికారహేతు ర్భవతి - స్వధార్మ్యం పరిహ
రతి స్నేహా దితి - స్నేహా ద్భవద్విషయస్నేహాత్ బహుమానాత్ భవత్కర్తృకాత్ ఆస్తుద్విష
యాత్ - స్తారయే భవద్విజ్ఞాతార్థ మేవ స్తారయామి - న త్వపూర్వ ముపదిశామిత్యర్థః. ౨౩. ఉపసం
హరతి - నేతి. వైరం వినా హంతుం బుద్ధి ర్నకార్యేతి సంబంధః * ఇమ మర్థం ప్రపంచయతి - అప
రాధం వినేతి. లోకాన్ ప్రాణినః రాక్షసపథారంభః శస్త్రైః శస్త్రైరితరప్రాణివధబుద్ధ్యత్పాదకోభ
విష్యతీతిభావః. ౨౪౪. నన్వార్తమునిజనరక్షణార్థమేవ అనపరాధినా మపి వధోఽస్త్వితిసిద్ధాంత ముప
సృత్యాహ. క్షత్రియాణా మితి. క్షత్రియాణాం క్షత్త్రధర్మోచితశిష్టరక్షణప్రవృత్తానాంతు - ఆర్తా
నాం స్వసన్నిధౌ పీడ్యమానానాం - వనే నిరతాత్మనాం ముసినా మభిరక్షణ మితి యత్ ఏతావ

వనేషు నిరతాత్తనాం, ధనుషా కార్యమేతావ దార్తానా మభిరక్షణం. ౨౬౪. క్వ
చ శస్త్రం క్వ చ వనం క్వ చ ఊత్రం తపః క్వ చ, వ్యావిధ్ధ మిద మస్తాభి ర్దేశ
ధర్మ స్తు పూజ్యతాం. ౨౭౪. తదార్యకలుషాబుద్ధి ర్జాయతే శస్త్ర సేవనాత్, పున
ర్గత్వా త్వయోధ్యాయాంక్షత్రధర్మం చరిష్యసి. ౨౮౪. అక్షయాతు భవేత్ప్రీతిః
శ్వశూ శ్వశురయో ర్మమ, యది రాజ్యం పరిత్యజ్య భవేత్స్త్వం నిరతో మునిః.
౨౯౪. ధర్మా దర్థః ప్రభవతి ధర్మా త్ప్రభవతే సుఖం, ధర్మేణ లభతే సర్వం
ధర్మసార మిదం జగత్. ౩౦౪. ఆత్మానం నియమై స్తై స్తైః కర్మయిత్యా ప్రయత్నతః,
ప్రాప్యతే నిపుణై ర్ధర్మో న సుఖా ల్లభ్యతే సుఖం. ౩౧౪. నిత్యం శుచి మతి స్సా
మ్య చర ధర్మం తపోవనే, సర్వం హి విదితం తుభ్యం త్రైలోక్య మపి తత్త్వతః.
౩౨౪. స్త్రీచాపలాదేతదుదాహృతం మే ధర్మం చ వక్తుం తవ క స్సమర్థః,

ణాం ల్వితి. వీరాణాం క్షత్రియాణాం ధనుషాకార్యం కర్తవ్యం - వనేషు నిరతాత్తనాం ఆర్తానాం
పీడితానాం - రక్షణం బాధతోత్సారణ మిత్యేతావదేవ - తురవధారణే. ౨౬౪. నను రక్షణార్థంవా
ధను ధార్య మేవేత్యాశంక్య తదపి నేదానీ ముచితం - కింతు రాజ్యపాలనకాల ఇత్యాహ - క్వచే
త్యాదినా. ఊత్రం క్షత్రధర్మః - కింశబ్దాభ్యాం గమ్యమాన మర్థ మాహ వ్యావిధ్ధ మిద మితి - శస్త్ర
వనే ఊత్ర తపసీ చ పరస్పరవిరుద్ధ మిద మస్తాభి ర్నపూజ్యతాం - కింతు దేశధర్మ స్తపోవనధర్మః
పూజ్యతాం - ఊత్రశస్త్రేవిహాయ వనవాసతపశ్చరణే ఏవ క్రియతా మిత్యర్థః. ౨౭౪. వ్యత్యయోవా
కిం నస్యా దిత్యత్రాహ - తదార్యేతి. తర్హి వర్ణధర్మోలు ప్యేతేత్యత్రాహ - పున రితి. ౨౮౪. తపో
మాత్రకరణే ఫలాంతర మప్యాహ. అక్షయేతి. యద్వా సర్వదా క్షత్రధర్మం త్యక్త్వా మునివృత్తి
రాశ్రియ మిత్యాహ - అక్షయేతి. తు ససముచ్చయే, అకలుషా బుద్ధిశ్చ తేభవేదిత్యర్థః - శ్వశూ
శ్వశురయోః - కై కేయాదశరథయోః - శ్వశురశ్వశ్వే స్వేత్యేకశేషాభావ ఆర్హః. ౨౯౪. కేవలధర్మా
నుష్ఠానస్య సర్వశ్రేయోమూలత్వ మాహ - ధర్మా దిత్యాదినా. సర్వం - ముక్తి మపి జ్ఞానద్వారా
లభతఇత్యర్థః. ౩౦౪. ధర్మార్జునప్రకార మాహ - ఆత్మాన మితి. నియమైః చాంద్రాయణాదివ్రతైః -
ఆత్మానం శరీరం. ౩౧౪. నిత్యమితి త్రైలోక్యం త్రిలోకభవం పురుషార్థ తత్సాధన తదంగకలాపం.

దేవ ధనుషాకార్యం రాక్షసానాం భయం కృత్వా - మునీనాం రక్షణం కార్యం నతు రాక్షసా
నాం హింసన మితి భావః. ౨౬౪. నాస్తాకం హింసా కర్తవ్యధికార ఇత్యాహ - క్వచేతి. శస్త్రం
క్వచ రాజ్యపాలకక్షత్రియధార్యం శస్త్రం క్వ - వనం క్వ రాజ్యం త్యక్త్వా ఇదానీ మస్తాభి
రాశ్రయమాణం వనం క్వ - క్షత్రియకృత్యహింసాలక్షణం కర్త క్వ - హింసారహితం తపశ్చ క్వ -
ఇదం వ్యావిధ్ధం పరస్పరం విరుద్ధం - అతోఽస్తాభి ర్దేశధర్మః తపోవనధర్మః పూజ్యతాం సేవ్యతాం.
౨౭౪. ౨౮౪. అక్షయేతి. త్వం రాజ్యం పరిత్యజ్య ముని స్సన్నిరతః అహింసాయామితిశేషః - యది
భవే. తర్హి మమ శ్వశూశ్వశురయోః అక్షయాప్రీతి ర్భవేత్ - వనవాసోచితధర్మానుష్ఠానే శ్వశు
రస్య స్వర్గలాభశాప్రీతిః - పుత్రస్య యుద్ధాదిక్షేతరాహిత్యేన - శ్వత్వాః కౌసల్యయాః ప్రీతి
రిత్యర్థః. (టీ) యద్వా శ్వశూశ్వశురయోః కై కేయాదశరథయోః అక్షయాప్రీతి ర్భవేత్ - యది
రాజ్యం పరిత్యజ్య నిరతః స్థిరో ముని ర్భవే. ౨౯౪. అహింసాప్రధానం ధర్మం ప్రస్తాతి - ధర్మాది
త్యాదినా - ధర్మాత్ అహింసాప్రధానధర్మాత్. ౩౦౪. నసుఖా ల్లభ్యతే సుఖ మితి సుఖాదిష్టానుపర
నాత్ సుఖం నలభ్యతే అతో రాక్షససంహారోద్యోగః కర్తవ్య ఇతి భావః. ౩౧౪. నిత్యమితి. ధర్మ

విచార్యబుద్ధ్యా తు సహానుజేన యద్రోచతే తత్కురు మాచిరేణ. 334. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - నవమస్కర్గః.

వాక్య మేతత్తు వై దేహ్య వ్యాహృతం భర్తృభక్తయా, శ్రుత్వా ధర్తే స్థితో రామః ప్రత్యువాచాథ మైథిలీం. ౧. హిత ముక్తం త్వయా దేవి స్నిగ్ధయా సదృశం వచః, కులం వ్యపదిశంత్యా చ ధర్మజ్ఞే జనకాత్మజే. ౨. కిం తు వహ్యోమ్యహం దేవి త్వయైవోక్త మిదం వచః, క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపా నార్తశబ్దో భవే దితి. 3. మాం సీతే స్వయ మాగమ్య శరణ్యా

3౨4. స్త్రీచాపలాదితి. స్త్రీచాపలాత్ స్త్రీత్వప్రయస్కచాపలాత్ - మే మయా - మాచిరేణ విచారస్య విశంబో మాభూత్. అస్తిక్ సర్గే - సార్థత్రయస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః. 334. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్కర్గః.

ఏవంరామ సృత్యప్రతిజ్ఞః - నిర్వైరంచ రక్షోవధం నకరిష్యతి - తథాచ మద్వియోగేనరక్షో వధేన భవితవ్యం - మద్విరహంచ నసహిష్యతే - సంకటమిద ముపస్థిత మిత్యాకులచిత్తా వైదేహీ పతి ప్రేమాంధా రక్షోవధాన్నివర్తయితు ముపక్రాంతా. రామస్తు సీతావిరహం సోధ్వాపి తన్మూలవైరేణ రక్షాంసి నిహత్య ప్రతిజ్ఞా నిర్వోధవ్యేతి సమాధత్తే దశమే - వాక్యమేతత్త్విత్యాది. భర్తృభక్తయే త్యనేన భర్తృప్రేమపారవశ్యేన పూర్వ ముక్త మితిజ్ఞాయతే - ధర్తే స్థిత ఇత్యనేన సీతా విరహాక్షేప మంగీకృత్యాపి ప్రతిశ్రుతనిర్వహణపరతా ద్యోత్యతే - యద్యపి భరవధ ఏవ దండకారణ్య వాసిభి రర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ - తథాపి భరవధో రావణవధమూల మితి భరవధద్వారా రావణవధోప్యర్థిత ఏవేతి సీతయోక్త ముపపన్నం. ౧. హితమితి. స్నిగ్ధయా అనురక్తయా - కులం వ్యపదిశంత్యా స్వమహాకులీనత్వం ప్రఖ్యాపయంత్యా - త్వయా సదృశం అనురాగకులసదృశం - హిత ముక్తం - హితోక్తా హేతు ధర్మజ్ఞ ఇతి - కులవ్యపదేశే హేతుర్జనకాత్మజ ఇతి. ౨. కిం త్వయి. యది మయా హితముక్తం తర్హి తద్దైవ క్రియతా మితి చేత్తత్ర వహ్యమి - తదేవాహ-త్వయైవేతి - క్షత్రియైర్ధార్యతే చాపా నార్తశబ్దో భవేదితీదం వచనం త్వయైవోక్తం భలు-మునయ శ్చార్తా తస్మాత్తద్విరోధివధః కర్తవ్య ఏవేతిభావః. 3. ననూక్తం విరోధ్యత్సారణేనార్తరక్షణం కర్తవ్యం-నతు నిరపరాధవధ ఇత్యాశంక్య తేహం శరణాగతత్వేన మత్ప్రాణభూతత్వాత్ స్వపరాధో మదపరాధ

మహింసాలక్షణం త్రైలోక్యం త్రిలోకాంతర్వర్తినధర్మాధర్మాత్తకం వస్త్విత్యర్థః - తుభ్యంత్యయా తత్త్వతో విదితమిత్యన్వయః. 334. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవమస్కర్గః.

వాక్యమితి. ధర్తే స్థితః మునిపరిపాలనాత్తకే ధర్తే స్థితః. ౧. హితమితి. కులం వ్యపదిశంత్యా-క్షత్రియాణాం హి వీరాణా మిత్యాదినా క్షత్రియకులధర్మం ప్రకాశయంత్యేత్యర్థః. ౨. కిన్ని త్వయి. హేదేవి కిన్ను వహ్యమి-కించిదపిమయా నవక్తవ్యం-తత్కుతః త్వయైవోక్త మిదంవచః-కిం తద్వచన మితిచేత్ - ధనుషా కార్యమేతావదార్తానా మభిరక్షణ మితిదం వచనం పూర్వసర్గే త్వయైవోక్తమితి - తద్వచనార్థమేవ అత్ర రచనాభేదేనాహ క్షత్రియై రితి. యద్వా కిన్ను వహ్యమి-కించి ద్వక్తవ్యం మయా - కుత స్త్వయై వోక్త మిదం వచః - కిం తద్వచన మితిచేత్ - క్షత్రియై

శృరణంగతాః, తేచార్తా దండకారణ్యే మునయ స్సంశితవ్రతాః ౪. వసంతో ధర్మ
నిరతా వనే మూలఫలాశనాః, నలభంతే సుఖం భీతా రాక్షసైః క్రూరకర్తృభిః.
౫. కాలేకాలేచ నిరతా నియమై ర్వివిధై ర్వనే, భక్ష్యంతే రాక్షసై ర్భిమై
ర్నరా మాంసోపజీవిభిః ౬. తే భక్ష్యమాణా మునయో దండకారణ్యవాసినః,
అస్తా నభ్యవపద్యేతి మా మాచు ర్ద్విజసత్తమాః. ౭. మయాతు వచనం
శ్రుత్వా తేషామేవం ముఖాచ్ఛృతం, కృత్వా చరణశుశ్రూషాం వాక్యమేత
దుదాహృతం. ౮. ప్రసీదంతు భవంతో మే హీరేషా హి మమాతులా, యదీ
దృశై రహం విప్రై రుపస్థేయై రుపస్థితః, కింకరోమితి చ మయా వ్యాహృతం
ద్విజసన్నిధౌ. ౯౪. సర్వై రేతై స్సమాగమ్య వాగ్వియం సముదాహృతా, రాక్ష
సై ర్దండకారణ్యే బహుభిః కామరూపిభిః, అర్దితాస్మ దృఢం రామ భవా న్న
స్తత్ర రక్షతు. ౧౧. హోమకాలేషు సంప్రాప్తాః పర్వకాలేషు చానఘ, ధర్మ
యంతి సుదుర్ధర్షా రాక్షసాః పిశితాశనాః. ౧౨. రాక్షసై ర్ధర్మితానాం చ తాప

ఇత్యాశయే నాహ - మా మిత్యాది. అత్ర త్యవిశేషణై రాత్తన శృరణాగతపక్షపాతం సోఽపరయతి.
౪. ౫. కాలేకాల ఇతి. కాలేకాలే - పర్వకాలే స్విత్యర్థః. ౬. త ఇతి. అభ్యవపద్యేతి - అనుగృ
హణేత్యర్థః - లోబ్ధ్యమపురుషైకవచనం - ఆర్షం పరస్మైవదం - అభ్యవపత్తిః అనుగ్రహః. ౭.
మ యేతి. చరణశుశ్రూషాం పాదపందనం. ౮. ప్రసీదంత్వితి. ప్రసీదంతు మదపచారం త్నమంతాం-
హీః లజ్జా అతులా అధికా - తత్ర హేతుమాహ - యదితి. ఉపస్థేయై రభిగంతవ్యైః - ఉప
స్థితః అభిగతః-కింకరోమితి లోడధే లట్-కింకరవాణీత్యర్థః. తనిష్టోక్తి. స్తోత్రాదినా చేతస్సంతోచనం
హీ-వీరరాగస్య స్తోత్రా ద్యై శ్చేతస్సంతోచనం వీదేతి లక్షణాత్. (త౧౯) ౯౪. సర్వై రిత్యాది.
అర్దితాః పీడితాః-తత్ర తేభ్యః-రక్షత్వితి-అభ్యవపద్యేత్యత్ర సామాన్యేనానుగ్రహః ప్రార్థితః-ఇహ
తు తద్విశేషే పృష్టే విశేష ఉక్తః. ౧౧. న కేవలం పీడయంతి-యజ్ఞవిఘ్నంచ కుర్వంతీత్యాహుః-హో
మేతి-యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యామితి మద్యోజననివర్తనాత్ కః పరోఽపరాధ ఇతి సీతాయైసూచయితు
మిదమనూదితం. హోమ కాలేషు అగ్ని హోత్ర కాలేషు-పర్వకాలేషు దర్శపార్ణ మాసాదియజ్ఞ కాలేషు-

ధర్మలే చాపా నార్తశబ్దోభవే దితి-ధనుషాకార్యమేతావ దార్తానా మభిరక్షణ మితి - పూర్వసర్గే
యద్దేవ్యావచః తదనేన స్తార్మలే. కింతు వక్ష్యామితి పాతే త్వయా యదుక్తం తత్కరణీయం కింతు
విశేషోఽస్తి - శరణాగతపరిత్రాణం మయా ప్రతిజ్ఞాతం - ఆర్తా మునయశ్చ మాం శరణాగతా
ఇత్యుపరిత్రపిపాదయిష్యతే - త్వయా ప్యుక్త మేవే త్యాహ - క్షత్రియై రితి. ౩. తద్వచనస్యాయ
మవసర ఇత్యాహ-లేచేతి. సంశితవ్రతాః సమ్యక్ శిశం తీక్ష్ణం వ్రతం యేషాం తే తథోక్తాః. ౪-
౬. టీ. త ఇతి. అస్తా నభ్యవపద్య త్రాయస్వ. ౭. మయా త్వితి. తేషాం ముఖాచ్ఛృతం వచనం-
త్రాయస్వేతి వచన మిత్యర్థః. కృత్వేతి. వచనశుశ్రూషాం వచనానుష్ఠానలక్షణశుశ్రూషా మిత్యర్థః -
కృత్వా మనసి కృత్వేత్యర్థః - చరణశుశ్రూషా మితిపాతే పాదాభిపందన మిత్యర్థః. ౮. స్వోక్త
వాక్యవిస్తారః ప్రసీదం ద్వితి. ఈదృశై ర్మహానుభావై రుపస్థేయై రుపాన్యై ర్విప్రై రితి శేషః -
అహ ముపస్థిత ఇతి యజ్ఞ రక్షణార్థం ప్రార్థిత ఇతి యత్ - ఏషా మమ హీః అతః ప్రసీదం త్వితి
సంబంధః. టీ. ఏషా మమ హీః స్తోత్రాదినా చిత్తసంహారో హీశబ్దేనోచ్యతే - అతః ప్రసీదం
త్వితి సంబంధః. ౯౪-౧౧. హోమేతి. ధర్మయంతి తిరస్కుర్వంతి. ౧౨. రాక్షసై రితి. గతిం

సానాం తపస్వినాం, గతిం మృగయమాణానాం భవాన్నః పరమాగతిః. ౧౩. కామం తపఃప్రభావేన శక్తా హంతుం నిశాచరాః, చిరార్జితం తు నేచ్ఛామస్తపః ఖండయితుం వయం. ౧౪. బహువిఘ్నం తపోనిత్యం దుశ్శరం చైవ రాఘవ, తేన శాపం న ముంచామో భక్ష్యమాణా శ్చ రాక్షసైః. ౧౫. తదర్థ్యమానా నక్షోభి ర్దండకారణ్యవాసిభిః, రక్ష న స్త్వం సహభ్రాత్రా త్వన్నాథాహి వయం వనే. ౧౬. మయా చైతద్వచ శ్శ్రుత్వా కార్తేన్న్యన పరిపాలనం, ఋషీణాం దండకారణ్యే సంశ్రుతం జనకాత్తజే. ౧౭. సంశ్రుత్యచ నశత్యౌమి జీవమానః ప్రతిశ్రవం, మునీనా మన్యథాకర్తుం సత్యమిష్టం హి మే సదా. ౧౮. అప్యహం జీవితం జహ్యం త్వాం వా సీతే సలక్షణం, నతు ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రహ్మణేభ్యో విశేషతః. ౧౯. తదవశ్యం మయా కార్య మృషీణాం పరిపాలనం, అనుక్తే సాపివై దేహి ప్రతిజ్ఞాయతు కింపునః. ౨౦. మమ స్నేహాచ్చ సౌహార్దా దిద

ధర్మయంతి అభిధావంతి. ౧౨. గతిం రక్షకం - మృగయమాణానాం - అన్వేషయతాం. ౧౩. పరమ శబ్దవ్యవచ్ఛేద్యం దర్శయతి - కామ మితి. ౧౪. ఉక్తం వివృణోతి - బహిరి. ౧౫. ఉపసంహరితి - తదితి. త్వన్నాథా ఇతి బహువ్రీహిః - ఇయం వాక్సముదాహృతేతి పూర్వేణాన్వయః. ౧౬. మయేతి. కార్తేన్న్యన పరిపాలనం రక్షోపధపర్యంతపరిపాలనం సంశ్రుతం - ప్రతిజ్ఞాతం - మదాశ్రితవిరోధినో మద్విరోధిత్యాత్ మదోభిజనవిఘాతకత్వాచ్చేత్యర్థః. ౧౭. సంశ్రుత్యేతి. జీవమానః జీవన్ - ప్రతిశ్రవం ప్రతిజ్ఞాం - అన్యథాకర్తుం నశత్యౌమి - తత్ర హేతు సృత్య మిష్ట మితి - సత్యం సత్యవచనం. ౧౮. తర్హ్యావయో ర్విశ్లేషో దుర్విషహ స్సృత్యత్రాహ - అప్యహ మితి. 'అత్తా నం సర్వదా రక్షే ద్దారై రసి ధనై రసీ' త్యుక్తం జీవిత మసి జహ్యం, భ్రాతా స్వా మూర్తిరాత్మన ఇత్యుక్తం లక్షణ మసి జహ్యం, 'అర్థోవా ఏష ఆత్మనః యశ్చక్ష్మీ' త్యుక్తం జహ్య మితి కిమాశ్చర్యం - సంశ్రుత్య యస్తే కస్తేదిత్ యత్కించి తప్రతిజ్ఞాయ తాం ప్రతిజ్ఞాం నజహ్యం - బ్రహ్మణేభ్యః బ్రహ్మవిద్యైః కృతాం ప్రతిజ్ఞాం విశేషతో నజహ్యం. తనిష్టోక్తి. అప్యహం జీవితం జహ్యం ప్రాణాన్వా త్యత్యౌమి - త్వాంవా - నదీవేయం ఊణమసి వినా తా మసీలేక్షణామితి ప్రాణేభ్యోపి గరియసీ మిత్యుక్తాం త్వాం వా త్యజామి - సలక్షణం - ఆద్యైవాహంగమిష్యామి లక్షణే నేత్యుక్తరీత్యా అత్యంత విశ్లేషాసహనప్రీతివిషయం లక్షణంవా త్యజామి - నతు ప్రతిజ్ఞాం త్యజామి. (త. ౨౦. ౧౯. తదితి. అనుక్తేనాపీతి - ఋషిభిరితి శేషః - ఉక్తరీత్యా రక్షసాం మదపరాధిత్యేన తద్వధస్య మత్కార్యత్వాదితి భాషః. ౨౦. ఏవం వదంత్యా న్నవహృదయంచ కానామిత్యాహ

గమ్యత ఇతి గతిః శరణం. ౧౩. కామ మితి. తపః ప్రభావేన త్వదుపాసనాత్కతపఃప్రభావేన. ౧౬. మయేతి. ఏతద్వచః మున్యక్తం వచః శ్రుత్వా-దండకారణ్యే ఋషీణాం కార్తేన్న్యనపరిపాలనం - సంశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం. ౧౭. సంశ్రుత్యేతి. జీవమానః జీవన్ మునీనాం మునిభ్యః ప్రతిశ్రుతం సంశ్రుత్య - ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాయ అన్యథాకర్తుం - ప్రతిజ్ఞార్థమన్యథాకర్తుం అన్యతంకర్తుమిత్యర్థః - నశత్యౌమి నశక్తోఽస్మి - సత్యంసత్యవచనం మే మమ ఇష్టం. ౧౮ - ౨౦. మమేతి. మయాలి విభక్తి వ్యత్యయ ఆర్షః - సౌహార్దాత్ శోభనహృదయత్వాత్ - మయి స్నేహాత్ ప్రీతేరిత్యర్థః - సహ్యానిష్ఠోఽనుశిష్యతే - యస్మిన్ యస్య ప్రీతి ర్నాస్తి - నాసావనుశిష్యతే - హితం నోపదిశ్యత ఇత్యర్థః -

ముక్తం త్వయానఘే, పరితుష్టోఽస్త్వహం సీతే నహ్యానిష్టోఽనుశిష్యతే. ౨౧. సదృశం చానురూపం చ కులస్య తవ చాత్మనః, సధర్మచారిణీ మే త్వం ప్రాణే భోయిషి గరీయసీ. ౨౨. ఇత్యేవ ముక్త్యా వచనం మహాత్మా సీతాం ప్రియాం మైథిలరాజపుత్రీం, రామో ధనుష్షాన్ సహలక్ష్మణేన జగామ రమ్యాణి తపోవ నాని. ౨౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే - దశమస్సర్గః.

అగ్రతః ప్రయయా రామస్సీతా మధ్యే సుమధ్యమా, పృష్ఠతస్తు ధను ష్షాణి ర్లక్ష్మణోఽనుజగామహ. ౧. తౌ పశ్యమానౌ వివిధాన్ శైలప్రస్థా న్వనాని చ, నదీశ్చ వివిధారమ్యా జగ్గుతు స్సీతయా సహ, సారసాం శ్చక్రవా కాంశ్చ నదీపులినచారిణ్య, సరాంసిచ సపద్మాని యుక్తాని జలజైః ఖగైః. ౩.

మమేతి. మమ త్వయి స్నేహాత్ తవ మమి సౌహార్దా చోక్తం-విరహో దుస్సహో భవిష్యతీ త్యుక్త మిత్యర్థః-అనిష్టః అప్రియః పురుషః. ౨౧. సదృశ మితి. తవ ఆత్మనః సదృశం-తవ కులస్య చానురూప మిదం వచః ధర్మప్రాధాన్యోక్తి స్త్వత్కులానురూపా-కర్తవ్యేష హి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతిహి త్వత్కులపద్ధతిః. సాపరాధేష్వపి నిరపరాధత్వోక్తి స్తవసదృశీ. 'పాపానాంవా శుభానాంవా వధార్హాణాం ప్లవంగమ, కార్యం కరుణ మాశ్చేణ నకశ్చి న్నాపరాధ్యతీ' తిహి తవ ప్రకృతిః-తథాపి త్వం మే ప్రాణేభ్యో గరీయస్యసి-సధర్మచారిణీ భవ-మయా యోధర్మ సుంకల్పిత స్తత్రైవ త్వయాపి సంకల్పయితవ్యమితి భావః. ౨౨. ఇత్యేవమితి. మహాత్మా మహాధృతిః - ప్రియాం మైథిలీం రాజ పుత్రీం ఇతీతి ఉక్తధర్మద్వయానువాదః. ౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూ షణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః.

అథ కర్తాణి సాపాయాని రామసేవై కా నిరపాయేతి దర్శయితుం మాండకర్ణి వృత్తాంతప్రక టనపూర్వకం సకలమునిజనాశ్రమమండలసంచరణ మేకాదశే. అగ్రత ఇత్యాది. అనేన శ్లోకేన ప్రణ వార్థ ఉక్తః తౌ-పశ్యమానౌ విత్యాదినా నారాయణపదార్థః మాండకర్ణి వృత్తాంతేన మ ఇత్యస్యార్థః తతః పరం విరోధి నిఘృత్తిస్సూచ్యతే ఏవం మూలమంత్రార్థానుసంధానమేష పరమాగతి రిత్యుచ్యతే. తనిష్టోక్తి. అనేనశ్లోకేన ప్రణవార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః - తత్ర అగ్రత ఇతి అవర్ణప్రాధమిక త్వం-అగ్రతః ప్రయయా విత్యర్థః ప్రాధమ్యం - రామ ఇతి సత్తాసంపాదనరక్షణాదినా రమయతీతి 'కారణత్వే రక్షకత్వే చ రమాసంబంధిత్యేన శ్రీ శత్వంచ-సుమధ్యమేతి ప్రణవద్వితీయవర్ణశ్చ-మధ్య ఇతి తస్య వర్ణద్వయ మధ్యవ ర్తిత్వం. సీతామధ్యే ఇతి లక్ష్మ్యః పురుషకారత్వం-లక్ష్మణ ఇతి - మనజ్ఞానే ఇతి ధాతో రసాధరణధర్మవ త్త్వం-ధనుష్షాణి రితి నిరంతరకైంకర్యవత్త్వం - అనుజగామేతి అహం కార మమకారవిరహేణానుసరణం - పదాంత మకారేణ ప్రణవతృతీయవర్ణశ్చ వ్యజ్యత ఇతిసంక్షేపః. తౌపశ్యమానౌ విత్యాదినా-నారాయణపదార్థః ప్రకాశిత ఇతి సంప్రదాయః (త ౨౧.) ౧. తావి త్యాదిపశ్యమానౌ పశ్యంతౌ-శైలప్రస్థాన్ శైలసానుని-సారసాన్ హంసవిశేషాన్ పులినం నైకతం

నహ్యతుష్ట ఇతిపాతే ఆతుష్టః తోషరహితః ఇష్టవ్యతిరిక్త ఇతి పూర్వపదేవార్థః. ౨౧. సదృశ మితి. త్వయోక్తం వచన మిత్యనుషంగః. తవస్నేహస్యేతి శేషః - సదృశం తవ కులస్యానురూపం చేత్యన్వ యః. ౨౨. టి. అప్యహం జీవితం జహ్యామితి తన్వోభకస్య ఫలస్తుతిః - ఏతచ్ఛ్రవణమాత్రేణ రామా త్కాంక్షిత మాప్నుయా దితిస్కాండే. ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయ ణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - దశమస్సర్గః.

౩. యూధబద్ధాన్ యూధతయా బద్ధాన్. టి. పృషతాన్ బిందుమృగాన్. ౪. * పద్దేతి.

యాధబద్ధాంశ్చ పృషతాన్ మదోన్మత్తాన్ విషాణినః, మహిషాంశ్చ వరాహాంశ్చ
నాగాంశ్చ ద్రుమవైరిణః. ౪. తేగత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే,
దదృశు స్సహితా రమ్యం తటాకం యోజనాయతం, పద్మపుష్కరసంబాధం గజ
యాదై రలంకృతం, సారనైర్హంసకాదంబై స్సంకులం జలచారిభిః. ౬. ప్రసన్న
సలిలే రమ్యే తస్మిన్ సరసి శుశ్రువే, గీతవాదిత్రనిర్ఘోషో నతు కశ్చనదృశ్యతే.
౭. తతః కౌతూహాలా ద్రామో లక్ష్మణశ్చ మహాబలః, మునిం ధర్మభృతం నామ
ప్రప్తుం సముపచక్రమే, ఇద మత్యద్భుతం శ్రుత్వా సర్వేషాం నో మహామునే,
కౌతూహలం మహాజ్ఞాతం కి మిదం సాధుకథ్యతాం, వక్తవ్యం యదిచే ద్విప్ర నాతి
గుహ్య మపి ప్రభో. ౯౪. తేనైవ ముక్తో ధర్మాత్మా రాఘవేణ ముని స్తదా, ప్ర
భవం సరసః కృతస్న మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౧౦౪. ఇదం పంచాపురో నామ
తటాకం సార్వకాలికం, నిర్మితం తపసా రామ మునినా మాండకర్ణినా. ౧౧౪. సహి
తేపే తప స్తీవ్రం మాండకర్ణి ర్మహామునిః, దశవర్షసహస్రాణి వాయుభక్షో జలా
శ్రయః. ౧౨౪. తతః ప్రవృథితా స్సర్వే దేవా సాగ్నిపురోగమాః, అబ్రువ న్వ

జలజైః ఖగైః జలపక్షిభిః. ౩. యూధబద్ధా యూధతబద్ధా - సమహిభూతా నిత్యర్థ-
పృషతా బిందుమృగా - విషాణిన ఇతి మహిషాదివిశేషణం - నాగా గజా. ౪. తే గత్వేతి.
లంబమానే అస్తమయోన్మత్తే-యోజనాయతం చతుర్దిశియోజనప్రమాణ విస్తారం-పద్మపుష్కరసంబా
ధం పక్షైః పుష్కరై స్సరై శ్చ-సంబాధం నిబిడం 'వాద్యభాండముఖే సర్వేకారండే పుష్కరం
స్పృత' మితివిశ్వః, సారనైః-సారసో మైఘనే కామి గోనర్దః పుష్కరాహ్వయ' ఇత్యుక్తైః-హం
నైః రాజహంనైః - కాదంబైః - 'కాదంబః కలహంసశ్చ హంసస్సౌ ధూసరచ్ఛద' ఇత్యుక్తే.
౬. ప్రసన్నసలిల ఇతి. గీతేతి-గీతాని వడ్డాదిస్వరనిబద్ధప్రబంధాః - వాదిత్రాణి తతఃకునసుషిరానద్ద
భేదేన చతుర్విధాని తేషాం - నిర్ఘోషః - అత్రయాదవః - 'వాదిత్రం వాదితం వాద్య మాతోద్యంత
చ్చతుర్విధం, తతం వీణాదికం వాద్యం తాళంతు వితతం ఘనం, పంచాదికంతు సుషిర మానద్ధం ముర
జాదిక' మితి. కశ్చన వాదయితా - న దృశ్యతే నా దృశ్యత. ౭. తత ఇత్యాది. ధర్మభృతం సహ
గతేషు ముని వ్యవ్యతమం కథ్యతా మిత్యేవం ప్రప్తుం సముపచక్రమ ఇత్యన్వయః. ౯౪. తేనేతి. ప్రభ
వం ఉత్పత్తిం - కృతస్నం గీతవాదిత్రమూలం చేత్యర్థః. ౧౦౪. ఇద మిత్యాది. పంచాపురః క్రీడా
సాధనత్వాత్ పంచాపురో నామ - సార్వకాలికం సర్వకాలే భవం - కాలాత్మజ్ఞ - ఉభయపద
వృద్ధిః సర్వస్తి న్నపి కాలే అఘుష్య దిత్యర్థః. ౧౧౪. ఉక్తార్థే ఇతిహాస మాహ - సహిత్యాదినా
జలాశ్రయః స్వనిర్మితతటాకజలావగాఢః. ౧౨౪. సాగ్ని పురోగమాః అగ్ని నా పురస్సరేణ సహితాః-

పద్మపుష్కరసంబాధం - పద్మానాం రక్తపంకజానాం పుష్కరాణాం పుండరీకాణాం.
ని. 'పుష్కరం పుండరీక' మితి నిఘంటుః - సంబాధః సమృద్ధో యస్మిన్ తం. ౬. ప్రస
న్నేతి. నతు కశ్చిన దృశ్యతే. గీతాదికరేత్యర్థః. ౭. తత ఇతి. ధర్మభృతం శరణాగతేష్వ
సుయాయుషు ముని వ్యేకం మునిం. ౧౦౪. ఇద మితి. పంచాపురో యస్మిన్ నివసంతి -
తత్పంచాపుర ఇతి తటాకనామ. ౧౨౪. తత ఇతి. సర్వే ప్రవృథితా అభూవన్ సర్వే అబ్రువ
న్మితి చ - సర్వశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - సాగ్నిపురోగమాః అగ్ని నా పురోగమేన సహితాః

చనం సర్వే పరస్పరసమాగతాః. ౧౩౪. అస్తాకం కస్యచిత్ స్థాన మేషప్రార్థయతే
మునిః ఇతి సంవిగ్నమనస స్సర్వేతే త్రినివాకసః ౧౪౪. తత్ర కర్తుం తపోవిఘ్నం
దేవై స్సర్వై ర్నియోజితాః, ప్రధానాప్సరసః పంచ విద్యుచ్ఛలితవర్చసః. ౧౫౪.
అప్సరోభి సతస్తాభి ర్దునిర్దృష్టపరావరః, నీతో మదనవశ్యత్వం సురాణాం కార్య
సిద్ధయే, తాశ్చైవవాప్సరసః పంచమునేః పత్నీత్వ మాగతాః, తటాకే నిర్జితం
తాసా మస్తి న్నంతర్జితం గృహం. ౧౬౪. తథైవాప్సరసః పంచ నివసంతోఽయథా
సుఖం, రమయంతి తపోయోగా న్మునిం యావన మాస్థితం. ౧౭౪. తాసాం సం
క్రీడమానానా మేషవాదిత్రనిస్సవనః, శూక్రాయ తే భూషణో నిశ్శ్రో గీతశబ్దో మ
నోహరః. ౧౮౪. ఆశ్చర్య మితి తస్యైతద్వచనం భావితాత్మనః, రాఘవః ప్రతి
జగ్రాహ సహభ్రాత్రా మహాయశాః. ౧౯౪. ఏవం కథయమానస్య దదర్శశ్ర
మమండలం, కుశచీరపరిక్షిప్తం బ్రాహ్మ్య లక్ష్మ్యసమావృతం. ౨౦౪. ప్రవిశ్య సహ
వై దేహ్య లక్ష్మణేనచ రాఘవః, ఉవాస మునిభి స్సర్వైః పూజ్యమానో మహ
యశాః. ౨౧౪. తథా తస్మిన్ సకాకుత్స్థః శ్రీమత్యాశ్రమమండలే, ఉషిత్యాతు
సుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహద్విభిః, జగామ చాశ్రమాం స్తేషాం పర్యాయేణ

క్రియా భేదాల్ సర్వశబ్దావృత్తిః. ౧౩౪. అస్తాకం మధ్యే - సంవిగ్నమనసః భీతమనస్కాః. ౧౪౪.
తత్ర తదావిద్యుచ్ఛలితవర్చసః విద్యుత ఇవ తరళతేజసః చలితవిద్యుద్వర్చస ఇతివార్థః. ౧౫౪.
దృష్టపరావరః దృష్టపరమాత్మ జీవస్వరూపః. ౧౬౪. తపోయోగాల్ తపోరూపోపాయాల్ యా
వన మాస్థితం. ని. 'యోగస్స న్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతి యుక్తి ప్తి' త్యమరః. ౧౭౪. సంక్రీడ
మానానా మితి - క్రీడోనుసంపదిభ్య శ్చేత్వాత్మ నేపదం - భూషణోన్మిశ్రః భూషణఘోషోన్మిశ్రః
వాదిత్రనిస్సవనశేషణం - భూషణోన్మిశ్రో వాదిత్రనిస్సవనో గీతశబ్దశ్చ శ్రూయత ఇత్యన్వయః. ౧౮౪.
ఏతల్ పూర్వోక్తం వచనం ఆశ్చర్య మితి ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతవాక్. ౧౯౪. ఏవ మితి. కథయమా
నస్య కథయమానే తస్మి న్మునౌ - కథయమాన స్స ఇతి పాఠే - ఏవం సంభాషమాణ స్స రామః
బ్రాహ్మ్య బ్రాహ్మణసంబంధిన్యా - లక్ష్మ్య సమృద్ధ్యా - బ్రాహ్మణసంపూర్ణ మిత్యర్థః - ఆశ్రమ
మండలం దదర్శ - రాఘవ ఇత్యనుషంగః. ౨౦౪. ప్రవిశ్యేతి. ఆశ్రమమండల మిత్యనుషజ్యతే -
సర్వై స్తదా శ్రమవాసిభిః - పూజ్యమానః స్వస్వాశ్రమే ఆర్హ్యాదినా అర్చ్యమానః. ౨౧౪.
కియంతం కాలం తత్రోవానేశ్యపేక్షాయాం కాలపరిమాణం వక్తుం రామస్యా శ్రమవాసప్రకారం
దర్శయతి. తథేత్యాది శ్లోకద్వయేన. తథా ఉక్తప్రకారేణ - తస్మి న్నాశ్రమమండలే - సుఖముపి
త్వా తత్ర పూజ్యమాన స్సరామ ఇత్యుక్తానువాదః - యేషాం సకాశే పూర్వ ముషితవాక్ లేషా

సాగ్నిపురోగమాః. ౧౪౪. విద్యుచ్ఛలితవర్చసః చలితవిద్యుద్వర్చసః - ప్రధానాప్సరసః పంచేత్య
నేన తత్పరిచారికా అన్యా అపి సంఘీత్యవగమ్యతే. ౧౫౪. దృష్టపరావరః దృష్టపరావరాశీవాత్మ పర
మాత్మానా యేన స తథోక్తః - ద్వేబ్రహ్మణీ వేదితవ్యే పరం చైవాపరం చేతి శ్రుతేః - నిర్జితం
తేనైవ మునినా క్రీడార్థ మితి శేషః. ౧౬౪. తాసా మితి. వాదిత్రాణాం నిస్సవనో యస్మిన్ స త
థోక్తః - భూషణోన్మిశ్రః భూషణస్సవనోన్మిశ్రః గీతశబ్దోవిశేష్యం - ప్రతిజగ్రాహ శ్రుతావేత్యర్థః.
౧౮౪. ౨౦౪. ఏవ మితి. కథయమానస్య కథయమానే సతి. ౨౧౪. ప్రవిశ్యేతి. ఆశ్రమమండల
మిత్యనుషజ్యతే. ౨౨౪. తథేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తస్మి న్నాశ్రమమండలే ఉషిత్యా-

తపస్వినాం, యేషా ముషితవాః పూర్వం సకాశే సమహస్తవిత్. ౨౪౫. క్వచి
త్పరిదశా న్తాసా నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచ్ఛ చతురో మాసాః పంచ
షట్పాపరాన్ క్వచిత్, అపరత్రాధికం మాసా దప్యర్థ మధికం క్వచిత్, త్రీన్తా
సా నష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖం. ౨౪౬. తథా సంవసత స్తస్య ము

మాశ్చియా - పర్యాయేణ ద్వితీయపర్యాయేణచ జగామ - ఏవ మాశ్రమవాసప్రకారః-ఏకవా
రం సర్వేషా మాశ్రమాః గత్వా పునరపి తేషామేవాశ్రమాః జగామేతి వాక్యార్థః - మహాస్త్ర
విదిత్యనేన తత్ర త్యరాక్షసోపద్రవపరిహారాయ పునర్గమన మితి సూచయతి - వక్ష్యతిహి మారీచః-
తేన ముక్తాస్త్రయో ఇత్యారభ్య - 'పరాక్రమజ్ఞో రామస్య శరోద్భవభయఃపురా, సముద్భాంత
స్తతో ముక్త స్తా పుథో రాక్షసా హతా' వితి. ఏతదర్థమేవ సుతీక్షణాత్ర గమన మనుజాతం ఋషి
భిః కారితంచ. ౨౪౫. పూర్వముషితవా నిత్యుక్తవాసక్రమం దర్శయతి. క్వచిత్ పరిదశా మాసా
నేకం సంవత్సరం క్వచిత్, క్వచిచ్ఛ చతురోమాసాః పంచషట్పాపరాన్ క్వచిత్, అపరత్రాధి
కంమాసా దప్యర్థమధికం క్వచిత్, త్రీన్ మాసా నష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవస త్సుఖ మితి.
రాఘవో రామః-క్వచిదాశ్రమే పరిదశా న్పరిగతాః దశ యేషాం తే పరిదశాః - సంఖ్యయావ్యయే
త్యాదినా బహువ్రీహిసమాసః - బహువ్రీహా సంఖ్యేయేదజబహుగణా దితి దత్ సమాసాంతః -
తాన్ మాసాన్ త్రయోదశమాసా నిత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - సుఖం యథా భవతి
తథా న్యవసత్. క్వచి దాశ్రమే ఏకంసంవత్సరం సుఖం న్యవసత్ - క్వచిదాశ్రమే చతురోమా
సాన్ సుఖం న్యవసత్ - క్వచిత్ పంచమాసాన్ క్వచిత్ షట్పాసాన్ - క్వచిదపరాన్ షడ్భ్య
ఽన్యాన్ సప్తమాసాన్ - సుఖం న్యవసత్ - పంచ షట్ప తథా క్వచి దితి పాతే - తథా పునః
క్వచిత్ షట్పాసా నిత్యర్థః - పరిదశా నిత్యత్ర చతుర్దశమాసా నిత్యర్థః - అపరత్రాశ్రమే మాసాద
ధికం సుఖం న్యవసత - అధికశబ్దేనాత్ర మాసచతుర్థాంశో వివక్షితః - ఏకమాసం మాసపాదం
చేత్యర్థః - అపరత్రాధికం మాస మితి పాతే - మాసం అధికం తత్పాదం చేత్యర్థః - ఆపి శబ్ద స్సర్వ
త్ర మాసానుకర్షణార్థః - క్వచిదాశ్రమే అర్థమధికంచ న్యవసత్ పాదోనమాస నిత్యర్థః - తథా
చైతదవ్యహితపూర్వాశ్రమవాసదిన్దై ర్వామాసౌ సంవృత్-ఏకత్ర సపాదమాసః అపరత్ర పాదో
నమాస ఇత్యాహత్యమాసద్వయసంభవాత్ - అధ్యర్థ మధికం క్వచి దితి పాతే - అధ్యర్థం అర్థాధి
కం - అర్థమాసాధిక నిత్యర్థః - అధికం పూర్వోక్తపాదమాసాత్కాధికం - తథాచ త్రి పాదమాస
నిత్యర్థః - క్వచిత్త్రీన్ మాసాన్ న్యవసత్ - క్వచి దప్తమాసాన్ న్యవసత్ - ఏవం షష్టిమాసా
స్పిద్ధాః - కేచి దాహుః పరిదశాన్ దశాధికా నితివక్ష్యమాణేష్వప్తసు స్థానేష్వన్వేతి-తథాచాయ
మర్థః - ఏకం సంవత్సరం క్వచి దిత్వత్ర ద్వావింశతిమాసానిత్యర్థః - క్వచిచ్ఛచతురోమాసా నిత్య
త్ర చతుర్దశమాసానిత్యర్థః. పంచషట్పాపరాన్ క్వచి దిత్వత్ర క్వచి త్పంచదశ మాసాన్ క్వచిత్
షోడశమాసానిత్యర్థః - అపరా నధికం మాసాద ప్యర్థ మధికం క్వచిదిత్వత్ర ప్రథమాధికశబ్దోర్థ
మాసరూపాధికాంశపరః - తథాచ అపరాన్ పరిదశాన్ అధికంచేత్యన్వయే అర్థాధికదశమాసా

తత్రైవ మహర్షిభిః పూజ్యమాన ఇతి తచ్ఛబ్దద్వయస్య సంబంధః. ౨౪౬. జగామేతి. యేషాం మునీ
నాం సకాశే - ఆశ్రమేషు పూర్వం ప్రథమం పర్యాయేణ జగామ ఉషితవాంశ్చ - యేషామేవా
శ్రమే అనుగ్రహవిశేషేణ పర్యాయాంతరేణాపి-తత్రైవ పర్యాయేణ జగామ - ఉషితవాంశ్చేత్యర్థః.
తే పూర్వం గరభంగా శ్రమాత్పృథ్వి యేషాం మునీనాం సకాశే సమీపే ఉషితవాన్-శరభంగా

నీనా మాశ్రమేషువై, రమతశ్చానుకూలేన యయు స్సంవత్సరాదశ. ౨౭౪. పరి
వృత్తచ ధర్మజ్ఞో రాఘవ స్సహ సీతయా, సుతీక్ష్ణస్యాశ్రమం శ్రీమాన్ పునరేవా
జగామహ. ౨౮౪. సతమాశ్రమ మాసాద్య మునిభిః ప్రతిపూజితః, తత్రాపి న్య
వస ద్రామః కంచిత్కాల మరిందమః. ౨౯౪. అథాశ్రమస్థో వినయా త్కదా చిత్తం
మహామునిం, ఉపాసీన స్సకాకుత్స్థ స్సుతీక్ష్ణ మిద మబ్రవీత్. ౩౦౪. అస్మి
న్నరణ్యే భగవా నగస్త్యో మునిసత్తమః, వసతీతి మయా నిత్యం కథాః కథయ
తాం శృతం, నతు జానామి తందేశం వనస్యాస్య మహత్తయా, కుత్రాశ్రమ
మిదం పుణ్యం మహర్షే స్తస్య ధీమతః. ౩౧౪. ప్రసాదా త్తత్ర భవత స్సానుజ స్స
హసీతయా, ఆగస్త్య మభిగచ్ఛేయ మభివాదయితుం మునిం ౩౩౪. మనోరథో
మహానేష హృదిమే పరివర్తతే, యదహం తం మునివరం శుశ్రూషేయ మపిస్వ
యం. ౩౪౪. ఇతి రామస్య సముని శృత్వా ధర్మాత్తనో వచః, సుతీక్ష్ణః ప్రత్యు
వాచేదం ప్రీతో దశరథాత్తజం. ౩౫౪. అహ మవ్యేతదేవ త్వాం వక్తుకామ స్సల
క్ష్మణం, ఆగస్త్య మభిగచ్ఛేతి సీతయా సహ రాఘవ, దిప్త్యా త్విదానీమర్థే
స్తిన్ స్వయమేవ బ్రవీషి మాం, అహ మాఖ్యామి తే వత్స యత్రాగస్త్యో మహా
మునిః. ౩౭౪. యోజనాన్యాశ్రమా దస్తా త్తథా చత్వారివై తతః, దక్షిణేన
మహాన్ శ్రీమా నగస్త్యభ్రాతు రాశ్రమః ౩౮౪. స్థలీస్థాయే వనోద్దేశే విప్పలీవన

నిత్యర్థః - మాసాదవ్యర్థమిత్యాదేరయమర్థః - క్వచిత్ పరిదశాన్ మాసాన్ తదుపరిమాసా దధిక
మర్థ మపిచేతి-తథాచ ఆర్థాధికై కాదశమాసా నిత్యర్థః శ్రీ మాసా నష్టమాసాం శ్చేత్యత్ర త్రయో
దశమాసాన్ అష్టాదశమాసాం శ్చేత్యర్థః తథాచ వింశత్యుత్తరశతమాసా లబ్ధా ఇతి - తస్మిన్ పక్షే
ప్రాథమిక క్వచిత్పదమాసపదానర్థక్యం పూర్వగ్రంథవిరోధ ఇత్యాది ద్రవ్యవ్యం. తథాచాశ్రమషండలే
దశ సంవత్సరా సంవృత్తా ఇత్యాహ - తథా సంవసత ఇతి. ఇయ మేవాశ్రమవాససంఖ్యా -
పూర్వాపరసంఖ్యాతు కిష్కింధాకాండే వక్ష్యతే. ౨౭౪. పరివృత్తేతి. పరివృత్త్య ఏవ మాశ్రమం సర్వం
పరిక్రమ్య. ౩౦౪. అస్మిన్నితి. కథాః నానాకథాః కథయతాం కథయత్సు. ౩౧౪. తత్ర వనే-ఆగస్త్య
మభివాదయితు మభిగచ్ఛేయ మిత్యన్వయః. ౩౩౪. మనోరథ ఇతి. తం మునివరం - శుశ్రూషేయ
మితి యత్ ఏష మనోరథః అభిలాషా మేహృది పరివర్తత ఇత్యన్వయః-శుశ్రూషేయ మితి పరస్మై
పద మార్దం. ౩౫౪. అహ మితి. ఆగస్త్య మభిగచ్ఛేత్యేత ద్వక్తుకామోఽస్మి త్యన్వయః. ౩౭౪.
యోజనానీతి. అస్తా దాశ్రమా దక్షిణేన - తథేతి హస్తేన నిర్దేశః - చత్వారియోజనాని ఆభియా
హితిశేషః తతః తత్ర ఆగస్త్యభ్రాతురాశ్రమో వర్తతే - ఆశ్రమాద్దక్షిణేనేత్యత్ర వినపాద్వితీయేతి

శ్రమ మాదితః కృత్వాయై స్సహవస దిత్యర్థః. క్వచి దితి. పరిదశాన్ పరిగతాదశా పరిదశాః తాన్
దశసంఖ్యాకాన్మాసానిత్యర్థః - యద్వా - పరిదశాన్ దశసమీపాన్ ఏకాదశ నవ వేత్యర్థః.
౨౭౪. పరివృత్తేతి. పరివృత్త్య సర్వమున్యాశ్రమాన్. ౨౯౪. అథేతి. ఉపాసీనః ఉపసమీపే
అసీనః. అస్మిన్నితి. కథయతాం సకాశాదితి శేషః. ౩౩౪. మనోరథ ఇతి. తం మునివరం
స్వయ మపి స్వయం శుశ్రూషేయమితి యత్-ఏష మనోరథః హృది సంపరివర్తత ఇతి సంబంధః.
౩౭౪. యోజనా నీతి. అస్తా దాశ్రమా దక్షిణేన చత్వారియోజనాని యాహి - తతఃపరం

శోభితే, బహుపుష్పఫలేరమ్యే నానాశకునినాదితే, పద్మిన్యో వివిధాస్తత్ర ప్రసన్న
సలిలాశ్శివాః, హంసకారండవాక్కిణీ శృక్రవాకోపశోభితాః, తత్రైకాం రజనీం
పుష్పప్రభాతే రామగమ్యతాం, దక్షిణాం దిశా మాస్థాయ వనపండస్య పార్శ్వ
తః, తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం గత్వా యోజన మంతరం. ౪౨. రమణీయే వనో
ద్దేశే బహుపాదపసంవృతే, రంస్యతే తత్ర వై దేహీ లక్ష్మణశ్చ సహత్వయా. ౪౩.
సహి రమ్యోవనోద్దేశో బహుపాదపసంకులః, యదిబుద్ధిః కృతాద్రష్టు మగస్త్యం
తం నుహామునిం, అద్వైత గమనే బుద్ధిం రోచయస్య మహాయశః. ౪౪. ఇతి
రామో మునే శృంగ్యా సహ భ్రాత్రాభివాద్యచ, ప్రతస్థేఽగస్త్య ముద్దిశ్య సా
నుజస్సీతయాసహ. ౪౫. పశ్యన్వనాని రమ్యాణి పర్వతాంశ్చాభ్రసన్నిభాః,
సరాంసి సరితశ్చైవ పథిమార్గవశానుగాః, సుతీక్ష్ణేనోపదిష్టేన గత్వాతేన పథా
సుఖం, ఇదం పరమసంహృష్టో వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౪౬. ఏతదేవాశ్రమ
పదం నూనం తస్యమహాత్మనః, అగస్త్యస్య మునేర్భ్రాతు ర్దృశ్యతే పుణ్యకర్తవ్యః
౪౭. యథాహి మే వనస్యాస్య జ్ఞాతాః షణ్ఢి సహస్రశః, సన్నతాః ఫలభారేణ పు
ష్పభారేణ చ ద్రుమాః. ౪౮. సింహానాం చ పక్ష్యానాం వనా దస్తా దుసాగతః,
గంధోఽయం పవనోత్త్తిష్ట స్సహసా కటుకోదయః ౪౯. తత్రతత్ర చ దృశ్యంతే
సంక్షిప్తాః కాష్ఠసంచయాః, లూనాశ్చ పథిదృశ్యంతే దర్భా వైడూర్యవర్చసః.

ద్వితీయాభావ ఆర్షః. ౩౮౪. ఫలీతి. ఫలీప్రాయే ఫలీప్రచురే - కారుండవా స్సరసాః - తత్రాగ
స్త్యభ్రాత్రాశ్రమే - రజనీం పుష్ప రాత్రి మతివాహ్య - వనపాదస్య వనసమూహస్య - పార్శ్వ
తః దక్షిణాం దిశం ఆస్థాయ ఉద్దిశ్య - నిర్వణదేశే యోజనమంతరం యోజనావకాశం గత్వా అగ
స్త్యాశ్రమపదం గమ్యతా మిత్యన్వయః. ౪౨—౪౪. ఇతీతి. ఇతి ఏవంప్రకారేణ మునేస్సకాకా
చ్ఛ్చుత్వా. ౪౫. పశ్యన్నితి. అభ్రసన్నిభాః మేఘసన్నిభాః - మార్గవశానుగాః మార్గవశే నానుగ
మ్యమానాః రామ ఇతి పూర్వజ్ఞోకా దనుకృప్యతే. ౪౬. ఏతదితి. నూన మితి ఏతర్కే - యదాశ్రమ
పదం దృశ్యతే ఏతస్మిన్ రూపేన మిత్యన్వయః. ౪౭. ఉత్తేఽర్కే హేను మాహి - యథాహితి.
యథాహి మేపథిచిహ్నతయా వనం శ్రుతం తత్రావాస్య వనస్య ఫలభారేణ పుష్పభారేణ చ సన్నతాః -
ద్రుమాః సహస్రశో వయా జ్ఞాతాః - జ్ఞాయమానా వర్తంతే. ౪౮. అసాధారణోపదిష్ట లింగం
చానుభూయత ఇత్యాహ - సింహానాం మిత్యాది. పక్ష్యానాం సింహానాం మితి - తత్సమానా మిత్యర్థః.

అగస్త్యభ్రాతృరాశ్రమోఽస్తి. ౩౮౪. ఫలప్రాయే వనోద్దేశే సింహానాం శోభిత ఇతి మార్గదిక్ష్వా ప్రద
ర్శనార్థ ముక్తం - ఫలప్రాయే ఫలం ప్రాయః ప్రాయేణ యస్మిన్ తథా - పద్మిన్యో సరస్యః.
టీ. సింహానాం సింహానాం వనం తేన శోభితే. ౪౯. దక్షిణా మితి. యోజన మంతరంగత్వా
తత్రాగస్త్యాశ్రమపదం ద్రక్ష్యసీతిశేషః. ౪౪. ఇతీతి. మునేః శ్రుత్వా వచనమితి శేషః. ౪౫—౪౬.
ఏత దితి. ఆశ్రమపదం దృశ్యతే ఖలు ఏతదేవ అగస్త్యస్య భ్రాతృరాశ్రమపదం నూన మితి సంబం
ధః. ౪౭. కుత ఇత్యాకాంతా మూం సుతీక్ష్ణోక్తమార్గ చిహ్నని ప్రదర్శయతి. యథాహితి. ఆస్య అగస్త్య
స్యభ్రాతృః వనస్య సంబంధినో ద్రుమా దృశ్యంత ఇత్యుక్తరేణాన్వయః. ౪౮. సింహానాం కటుకోద
యః కటుకస్పాదయః - అభివృత్తి ర్యస్మిన్ సతథా - గంధో దృశ్యత ఇతి శేషః. ౪౯. తత్ర తత్రేతి.

౫౧. ఏతచ్ఛవనమధ్యస్థం కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం, పావకస్యాశ్రమస్థస్య ధూమా
గ్రం సంప్రదృశ్యతే. ౫౨. వివిక్తేషు చ తీరేషు కృతస్నానా ద్విజాతయః, పుష్పాప
హారం కుర్వంతి కుసుమైః స్వయ మార్జితైః. ౫౩. తత్సత్తీక్షణ్య వచనం యథా
సౌమ్య మయా శ్రుతం, అగస్త్యస్యాశ్రమో భ్రాతు ర్నాన మేష భవిష్యతి.
౫౪. నిగృహ్య తరసా మృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా, యస్య భ్రాతా
కృతేయం దిక్చరణ్యా పుణ్యకర్తృణా. ౫౫. ఇహైకదా కిల క్రూరో వాతాపి రపి
చేల్వలః, భ్రాతరౌ సహితావాస్తాం బ్రహ్మణఘ్నా మహాసురౌ. ౫౬. ధార
యన్ బ్రహ్మణం రూప మిల్వల స్సంస్కృతం వదన్, ఆమంత్రయతి విప్రాన్ స్త
శ్రాద్ధముద్దిశ్య సింధుణః. ౫౭. భ్రాతరం సంస్కృతం కృత్వా తత స్తం మేషరూ
పిణం, తాన్ ద్విజాన్ భోజయామాస శ్రాద్ధదృష్టేన కర్తృణా. ౫౮. తతో భుక్త
వతాం తేషాం విప్రాణా మిల్వలోఽబ్రవీత్, వాతాపే నిష్క్రమస్వేతి స్వరేణ
మహతా వదన్. ౫౯. తతో భ్రాతృ ర్వచ శ్శ్చుత్వా వాతాపి ర్దేషవ న్నదన్,
భిత్వా భిత్వా శరీరాణి బ్రహ్మణానాం వినిష్పతత్. ౬౦. బ్రహ్మణానాం సహ
స్రాణి తై రేవం కామరూపిభిః, వినాశితాని సంహత్య నిత్యశః పిశితాశనైః. ౬౧.

కటుకస్య కటురసస్య ఉదయోఽభివ్యక్తి రానుమానికీయేన సకథా - గంధః ఉపాగతః ఏతచ్ఛేతి.
కృష్ణాభ్రశిఖరోపమం నీలమేఘాగ్రోపమం. ౫౨. వివిక్తే ష్వితి. వివిక్తేషు పూలేషు. ని. 'వివిక్తా పూ
తవిజనా' విత్యమరః, ఉపహారం పుష్పబలిం - స్వయ మార్జితైః - 'సమిత్పుష్పకుశాదీని శ్రోత్రియ
స్వయ మహారే' దితి స్తరణాత్. తదితి. నూనం నిశ్చయే. ని. 'నూనం తర్కే వినిశ్చయ' ఇత్య
మరః. ౫౪. మృత్యుం వాతాపీల్వలనిమిత్తకం మరణం - హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - ఇయం
దిక్ దక్షిణాదిక్ శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యా. ౫౫. అస్తిన్నరే ఆఖ్యాయికా మాహ - ఇహే
త్యాదినా. ౫౬. ధారయన్నితి. సకస్కృతం వాక్యకరణసంస్కారవతీం వాచం వదన్. ౫౭.
భ్రాతర మితి. సంస్కృతం శ్రాద్ధోచితపాక సంస్కార సంస్కృతంకృత్వా - శాస్త్రదృష్టేన శ్రా
ద్ధకల్పావగతేన. ౫౮. తత ఇతి. భుక్తవతాం భుక్తవత్సు - వద న్నబ్రవీత్ వ్యక్త మబ్రవీత్. ౫౯.
తత ఇతి. వినిష్పత ద్వినిరపతత్. రా. మేఘవ న్నదన్ మృతసంవనీవైభవా దుదరాంతరితి శేషః.
౬౦. బ్రహ్మణానా మితి. తైరితి బహువచనం పరివారాపేక్షయా - సంహత్య బహుశ ఇతియా

సంక్షిప్తాః సమ్యక్ న్యస్తాః హోమార్థం స్థాపితా ఇత్థిర్థః - కాష్ఠసంచయాః సమిత్సమూహాః.
౫౧. ఏత దితి. కృష్ణే కృష్ణవర్ణే అభ్రశిఖరే మేఘుగిరిశిఖరే ఉపమా యస్య తత్. ౫౨. వివిక్తే ష్వితి.
వివిక్తేషు పూలేషు - పుష్పాపహారం పుష్పబలిం. ౫౩. తదితి. యస్తా త్సత్తీక్షణ్య వచనం మయా
యథా శ్రుతం - తస్మాత్ అగస్త్యభ్రాతృరాశ్రమం భవిష్యతీతి సంబంధః. ౫౪. నిగృహ్యేతి. హిత
కామ్యయా హితేచ్ఛయా - లోకానాం వాతాపీల్వలనిమిత్తం మృత్యుం - తపసా తపోబలేన నిగృ
హ్య వివాశ్య - దిగియం పుణ్యకర్తృణా - శరణ్యా సంశ్రయితుం యోగ్యాకృతేతి సంబంధః. ౫౫.
అత్రాఖ్యాయికా మాహ. ఇహేతి. ౫౬. ధారయన్నితి. సంస్కృతం బ్రహ్మణవదేవ సంస్కృత
భాషాం వదన్. ౫౭. భ్రాతర మితి. తతః నిమంత్రణానంతరం - వాతాపిం భ్రాతా ఇల్వలః భోజ
యామాసేతి ద్వికర్తృభావః. ౫౮. తత ఇతి. భుక్తవతాం సతాం తతః భోజనానంతరం. ౫౯.
తత ఇతి. వినిష్పతత్ అదభావ ఆర్హః. ౬౦. బ్రహ్మణానా మితి. తైరితి బహువచనం - తయోః

అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షిత
స్సమహాసురః. ౬౨. తత స్సంపన్న మిత్యుక్త్వా దత్వా హస్తోదకం తతః, భ్రాత
రం నిష్క్రమన్వేతి చేల్వల స్సోఽభ్యభాషత. ౬౩. సతథాభాషమాణంతం భ్రా
తరం విప్రఘాతినం, అబ్రవీత్ప్రహసన్ ధీమా నగస్త్యో మునిస త్తమః. ౬౪. కుతో
నిష్క్రమితుం శక్తి ర్తయా జీర్ణస్య రక్షసః, భ్రాతు స్తే మేషరూపస్య గతస్య
యమసాదనం. ౬౫. అథ తస్య వచ శ్శుక్త్వా భ్రాతు ర్నిధనసంశ్రయం, ప్రధర్ష
యితు మారేభే మునిం శ్రోథా నిశాచరః. ౬౬. సోఽభిద్రవ న్దునిశ్రేష్ఠం
మునినా దీప్తతేజసా, చతుషానలకల్పేన నిర్దగ్ధో నిధనం గతః. ౬౭. తస్యాయమా
శ్రమో భ్రాతు స్తటాకవనశోభితః, విప్రానుకంపయా యేన ర్ద్రేదం దుష్కరం
కృతం. ౬౮. ఏవం కథయమానస్య తస్య సౌమిత్రిణా సహ, రామస్యాస్తంగత
స్సూర్య స్సంధ్యాకాలోఽభ్యవర్తత. ౬౯. ఉపాస్య పశ్చిమాం సంధ్యాం సహ
భ్రాత్రా యథావిధి, ప్రవివేశాశ్రమపదం తమృషిం సోఽభ్యవాదయత్. ౭౦.
సమ్యక్ప్రతిగృహీతశ్చ మునినా తేన రాఘవః, న్యవస త్తాన్నిశామేకాం ప్రాశ్య
మూలఫలాని చ. ౭౧. తస్యాం రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విమలే సూర్యమండలే,
భ్రాతరం త మగస్త్యస్య హ్యమంత్రయత రాఘవః. ౭౨. అభివాదయే త్వాం
భగవన్ సుఖ మధ్యుషితో నిశాం, ఆమంత్రయే త్వాం గచ్ఛామి గురుం తే ద్రష్టు
మగ్రజం. ౭౩. గమ్యతా మితి తేనోక్తో జగామ రఘునందనః, యథోద్దిష్టేన మా
ర్గేణ వనం తచ్ఛావలోకయన్. ౭౪. నివారాన్ పనసాం స్తాలాం స్థిమిశా న్వంజు
శాన్ ధవాన్, చిరిబిల్వాన్ మధూకాంశ్చ బిల్వా నపిచ తిందుకాన్, పుష్పితాన్
పుష్పితాగ్రాభి ర్లతాభి రనువేష్టితాన్, దదర్శ రామ శ్శతశ స్తత్ర కాంతారపా
దపాన్, హస్తీహస్తై ర్విమృదితా న్వానరై రుపశోభితాన్, మత్తై శ్శకునిసంఘైశ్చ

వత్. ౬౧. అగస్త్యేనేతి. అనుభూయ శ్రాద్ధపరణాదిక మనుభూయ. ౬౨. తత ఇతి. తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్న మిత్యుక్త్వా తతో హస్తోదకంచ దత్వా. ౬౩. అథేతి. నిధనసంశ్రయం నాశవిషయం - ప్రధర్షయితుం హింసితుం. ౬౬. సఇతి. అనలకల్పేన అగ్నిపద్యశేవ. ౬౭. తస్యేతి. విప్రానుకంపయా విప్రేష్వనుకంపయా. ౭౦. సమ్యగితి. ప్రతిగృహీతః ప్రత్యుద్ధతః - ప్రాశ్యభుక్త్వా. ౭౧. ౭౨. అభివాదయ ఇతి. అత్ర వర్ణాధిక్య మార్ద్రం. ౭౩. గమ్యతా మితి. యథోద్దిష్టేన సుతీక్ష్ణోక్తేన. ౭౪. నివారా నితి. నివారాన్ జలకదంబాన్ - పంజుశాన్ వరుశాన్. ని. 'వరుశో పంజుశో శోక' ఇత్యమరః - తిమిశాన్ నేమివృక్షాన్ - ధవాన్ చిరిబిల్వాన్ వక్తమా

పరిజనాభిప్రాయేణ. ౬౧. అగస్త్య ఇతి. ప్రార్థితోఽభూ దితి శేషః - తదను తత్ప్రార్థనా మంగీకృత్య భక్షితః అగస్త్యేనేతి శేషః. ౬౨. తత ఇతి. తతః శ్రాద్ధాంతే - సంపన్నం సమృద్ధంవే త్యుక్త్వా పృష్ట్యా - హస్తాపనేచనం ఉత్తరాహాశనం దత్వా. ౬౩. ౬౪. కుత ఇతి. జీర్ణస్య జీర్ణితస్య. ౬౫. అథేతి. ప్రధర్షయితుం హింసితుం. ౬౬. ౬౭. తస్యేతి. తస్య అగస్త్యస్య. ౬౮. ఏవ మితి. కథయమానస్య కథయత స్ఫుతః. ౬౯. ౭౦. టీ. సమ్యగితి. ప్రతిగృహీతః ప్రతిపూజితః. ౭౧-౭౪. నివారా నితి. నివారో జలకదంబకః. ౭౫. ౭౬. స్థిగేతి. యథా స్థిగ్ధ

శతశశ్చ ప్రణాదితా. ౨౨. తతోఽబ్రవీ త్సమీపస్థం రామో రాజీవలోచనః, పృష్ఠతోఽనుగతంవీరం లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం. ౨౩. స్నిగ్ధపత్రా యథా వృక్షా యథాశాంతమృగద్విజాః, ఆశ్రమో నాతిదూరస్థో మహారే రాభవితాత్మనః. ౨౪. అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతో లోకే స్వేనైవకర్తృణా, ఆశ్రమో దృశ్యతే తస్య పరిశ్రాంత శ్రమాపహః, ప్రాజ్యధూమాకులవన శ్రీరమాలాపరిషక్తుతః, ప్రశాంతమృగయూధశ్చ నానాశకునినాదితః. ౨౫. (నిగృహ్యతరసామృత్యుం లోకానాం హితకామ్యయా, దక్షిణాదిక్పతాయేన శరణ్యౌ పుణ్యకర్తృణా.) తస్యేద మాశ్రమపదం ప్రభావా దస్య రాక్షసైః, దిగియం దక్షిణాత్రాసా దృశ్యతే నోపభుజ్యతే. ౨౬. యదాప్రభృతి చాక్రాంతా దిగియం పుణ్యకర్తృణా, తదాప్రభృతి నిర్వైరాః ప్రశాంతా రజనీచరాః, నామ్నా చేయం భగవతో దక్షిణాదిక్పదక్షిణా, ప్రథితా త్రిషు లోకేషు దుర్ధర్షా కూరకర్తృభిః. ౨౭. మార్గం నిరోద్ధుం నిరతో భాస్కరస్యాచలోత్తమః, నిర్దేశం పాలయన్ యస్య వింధ్యశ్చైలో నవర్ధతే, అయం దీర్ఘాయుష స్తస్య లోకే విశ్రుతకర్తృణః, అగస్త్యస్యాశ్రమ శ్రీమా న్విసీతజన లా. ని. 'కరంజ స్సస్య న్నక్తమాలః ప్రకీర్య శ్చిరిబిల్వక' ఇతి వైజయంతీ - మధుకా మధుద్రుమాఖ్యవృక్షా-తిందుకా నూర్జకాఖ్యా వృక్షా. ౨౮. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధపత్రాః ఆశ్రమవాసిభిః రక్షితత్వేన సరసపత్రాః తాంతాః శాంతాః - యథా యేనప్రకారేణ - తథా తేనప్రకారేణ ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి మన్యే. ౨౯. అగస్త్యఇతి. స్వేనకర్తృణా వింధ్యస్తంభన రూపేణ అగస్త్య ఇతి విఖ్యాతః - అగం స్తంభయతీ త్యగస్త్యః ఇతి వ్యుత్పత్తేః - పరిశ్రాంతానాం శ్రమ మపహంతీని పరిశ్రాంత శ్రమాపహః - ప్రాజ్యై ర్భూమభి ధూమై రాకులం వనం యస్యసః. ౩౦. తస్యేతి. త్రాసాత్ దృశ్యతే - నతుప్రాచీనకాల ఇవోపభుజ్యతే. ౩౧. యదా ప్రభృతీతి. అగస్త్యాగమనాత్ ప్రభృతి దిక్ అగస్త్యాశ్రమప్రదేశః-అన్యథా పూర్వోక్తవిరాధాదిరాక్షసోపద్రవో విరుద్ధేత - యద్వా దిక్ సర్వాఽపి - విరాధాదయో వ్యగస్త్యాగమనప్రభృతి మందోపద్రవావీవ-అశుచితా దశాయా మేవ మునిమాంసభక్షణం-నిర్వైరాః వైరప్రవర్తనాశక్తాః - ప్రశాంతాః ప్రశాంతవద్వర్తమానాః - అతఏవేయం దక్షిణా దిక్ నామ్నా భగవతోఽగస్త్యస్య దిగితి ప్రసిద్ధే త్యుచ్యతే. ౩౨. మార్గ మితి. నిరతః ఉద్యుక్తః - వర్ధమాన ఇత్యర్థః - నవర్ధతే - అద్యాపీతి శేషః. ౩౩. పత్రాః వృక్షాః యథా మృగద్విజాః శాంతాః - అతః ఆశ్రమో నాతిదూరస్థ ఇతి సంబంధః. ౩౪. అగస్త్యఇతి. అగం వింధ్యపర్వతం స్యతి స్తంభయతీత్యగస్త్యః - స్యతేః స్త్యాదేశః - స్వేనకర్తృణా స్తంభనరూపకర్తృణా - పరిశ్రాంతానాం శ్రమాపహః - ఆజ్యేతి ప్రాజ్యేతి పాఠద్వయం. ౩౫. ౩౬. తస్యేతి. తస్యేద మాశ్రమపద మితి పూర్వేణ యోజ్యం - ప్రభావా దితి-అన్య ప్రభావా ద్రాక్షసైః నదృశ్యతే అన్యత్రాసాత్ నోపభుజ్యతే - స్వదేశత్వేన పరిగృహ్యనానుభూయత ఇత్యర్థః. ౩౭. యదేతి. నిర్వైరాః ప్రాణిభు వైరరహితాః వైరవర్తనాశక్తాః - ప్రశాంతాః శాంతవద్వర్తమానాః నామ్నైతి. భగవతః అగస్త్యస్య నామ్నా నామగ్రహణేన - ఇయం దక్షిణాదిక్ - కూరకర్తృభిః రక్షోభిః దుర్ధర్షా ధర్షయితుమశక్త్యా - ప్రదక్షిణాసంజనాభిగమ్యాచేతి - త్రిషు లోకేషు [అగస్త్యదిగితి] ప్రథితేతి సంబంధః. ౩౮. ౩౯. సామాన్యత ఉక్త మగస్త్యశబ్దార్థం వివృణోతి - మార్గమితి.

నేవితః. ౮౬. ఏష లోకార్చితస్సాధుర్నితే నిత్యరత స్సతాం, అస్తా నభిగతా
నేష శ్రేయసా యోజయిష్యతి, ఆరాధయిష్యామ్యత్రాహ మగస్త్యం తం మ
హామునిం, శేషంచ వనవాసస్య సౌమ్య వత్స్యామ్యహం ప్రభో. ౮౮. అత్ర దేవా
స్సగంధర్వా సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపా
సతే. ౯౦. నాత్రజీవే నృపావాదీ క్రూరోవా యదివాశతః, నృశంసః కామవృ
త్తోవా ముని రేష తథావిధః. ౯౦. అత్ర దేవాశ్చ యక్షాశ్చ నాగాశ్చ పతంగై
స్సహ, వసంతి నియతాహారా ధర్మ మారాధయిష్ణవః. ౯౧. అత్ర సిద్ధా మహా
త్తానో విమానై స్సూర్యసన్నిభైః, త్యక్తదేహా నవై ర్దేహై స్స్వర్యాతాః పర
మర్షయః. ౯౨. యక్షత్వ మమరత్వంచ రాజ్యాని వివిధానిచ, అత్ర దేవాః ప్రయ
చ్ఛంతి భూతై రారాధితా శ్శుభైః. ౯౩. అగతాః స్తాశ్రమపదం సౌమిత్రే
ప్రవిశాగ్రతః, నివేదయేహ మాం ప్రాప్త మృషయే నీతయాసహ. ౯౪. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకాదశస్కర్గః.

స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం లక్ష్మణో రాఘవానుజః, అగస్త్యశిష్య మాసాద్య

ఏష ఇతి. సతాం హితే సాధుః నిత్యరతశ్చ - శేషం చేతి - ప్రభో ఇత్యుక్తిః లక్ష్మణస్యాపి రాజపు
త్రత్వాత్ - ప్రభో రితిపాతే ప్రభో రగస్త్యస్య-నియోగాదితి శేషః. ౮౮. అత్రేతి. దేవాఃపక్ష్య
మాణాః పూజ్యవ్యతిరిక్తాః. ౮౯. నాత్రేతి. క్రూరః నిర్దయః. ని. క్రూరా కఠిననిర్దయావిత్యమరః.
శతః గూఢవిప్రియకృత్ - నృశంసః ఘాతుకః - కామేన వృత్తం యస్యసః కామవృత్తః నైవర
వృత్తః - ఏష మునిః అగస్త్యః - తథావిధః మృషావాద్యాద్యనర్హః. ౯౦. అత్రేతి. దేవాః పక్ష్య
మాణబ్రహ్మదిభిన్నాః - పతంగైః గరుడజాతిభిః - ఆరాధయిష్ణవః ఆరాధయంతః ఛాందస ఇష్టుచ్.
౯౧. అత్రేతి. సిద్ధా స్తపసిద్ధాః - నవైః దివ్యైః. ౯౨. యక్షత్వ మితి. భూతైః ప్రాణిభిః-దేవా
బ్రహ్మదయః - అగస్త్యోపాసనకృతనిత్యసాన్నిధ్యాదితి భావః-శుభైః సత్కర్తృనిరతైః. ౯౩. అగతా
ఇతి. నీతయా సహప్రాప్త మిత్యన్వయః - అనేన రావణవధోద్యుక్తత్వం ద్యోతయతి. ౯౪. అత్ర
చతుర్నవతిక్లోకాః. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే -
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్కర్గః.

రుద్రస్యాపూజ్యత్వ మాహ - సప్రవిశ్యేత్యాది. ౨. హితః హితకారీ-అనుకూలః ప్రియకరః

౮౫. ౮౬. ఏష ఇతి. శ్రేయసా యోజయిష్యతి - ఇంద్రోదీరితం శరభంగోక్త మర్థం మనసి నిధా
యేద ముక్త మిత్యనుసంధేయం * ఆరాధయిష్యామితి - ప్రభో రగస్త్యస్య వాక్యా ద్వనవాసస్య
శేష మవశిష్టకాలం వత్స్యామి స్థాస్యామితి సంబంధః. ౮౯. నాత్రేతి. క్రూరః నిర్దయః గూఢవి
ప్రియకృచ్ఛతః నృశంసః ఘాతుకః. ౯౦. అత్రేతి. పతంగా గరుడజాతయః. ౯౧. అత్రేతి. సిద్ధాః
తపసిద్ధాః - నవై ర్దేహై ర్దివ్యదేహైః. ౯౨. యక్షత్వ మితి. అత్రాశ్రమే దేవాః-భూతైః ప్రాణిభిః-
కర్తృభిః శుభైః సత్కర్తృభి రారాధితాః సంతో రాజ్యాదీని శీఘ్రం ప్రయచ్ఛంతితి సంబంధః.
౯౩. ౯౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్య
కాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకాదశస్కర్గః.

స ఇతి. ౨. హితః శుభోదర్శకారీ-అనుకూలః తదిచ్ఛాకరణశీలః-భక్తఃపూజ్యవిషయకానురాగో

వాక్య మేతదువాచ హ, రాజా దశరథో నామ జ్యేష్ఠ స్తస్య సుతో బలీ, రామః
ప్రాప్తో మునిం ద్రష్టుం భార్యయా సహసీతయా. ౨. లక్ష్మణో నామ తస్యాహం
భ్రాతృత్వవరజోహితః, అనుకూలశ్చ భక్తశ్చ యది తే శ్రోత్ర మాగతః. ౩.
తే వయం వన మత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్, ద్రష్టు మిచ్ఛామహే. సర్వే
భగవంతం నివేద్యతాం. ౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా లక్ష్మణస్య తపోధనః, తథే
త్యుక్త్వాగ్ని రశణం ప్రవివేశ నివేదితుం. ౫. సప్రవిశ్య మునిశ్రేష్ఠం తస్మా దుష్ప్ర
ధర్షణం, కృతాంజలి రువాచేదం రామాగమనమంజసా, యథోక్తం లక్ష్మణేనైవ
శిష్యోగ్యస్త్యస్య సమృతః. ౬౪. పుత్రై దశరథస్యేహ రామో లక్ష్మణ ఏవచ,
ప్రవిష్టౌ వాశ్రమపదం సీతయా సహభార్యయా, ద్రష్టుం భవంత మాయాతౌ
శుశ్రూషార్థ మరిందమా, యదత్రానంతరం తత్త్వ మాజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౮౪.
తత శ్శిష్యా దుపశ్రుత్య ప్రాప్తం రామం సలక్ష్మణం, వై దేహీం చ మహాభాగా మి
దం వచన మబ్రవీత్. ౯౪. దిష్ట్యా రామశ్చిరస్యాద్య ద్రష్టుం మాం సముపాగతః,
మనసా కాంక్షితం హ్యస్య మయాప్యగమనం ప్రతి, గమ్యతాం సత్కృతో
రామ స్సభార్య స్సహలక్ష్మణః, ప్రవేశ్యతాం సమీపం మే కించాసౌ నప్ర వేశితః.

ప్రియహితకంత్వే హేతుః భక్త ఇతి - భక్తః ప్రీతిమాన్ - యదీతి సంభావనాయాం - అహం
రామశ్చ తే శ్రుతో భవేవేత్యర్థః-అగ్రజత్వాది విశేషణాని రామేణ తుల్యప్రతిపత్తివారణాయ. ౩.
నివేద్యతాం - ఆస్తద్ధర్మసేచ్ఛితశేషః - ఏత ద్వాక్య మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. తే వయ మిత్య
స్తిక్తోక్తోకే యమితి గాయత్ర్యా అప్తమాక్షరం. సప్తసహస్ర సంఖ్యాకాన్తోకాగతాః. ౪. తస్యేతి.
అగ్నిశరణం అగ్నిగృహం. ౫. స ఇతి. అంజసా ఆశు - యథేష్ఠ మిత్యస్య ఉవాచే త్యనేనాన్వయః
సమృతః శిష్యేషు మాన్యత్వేన సమృతః. ౬౪. పుత్రావిత్యాది. శుశ్రూషార్థం - సేవార్థంచే త్యర్థః -
యదత్రేతి. అత్ర అస్తిక్ రామే విషయే - అనంతరం తదాగమనానంతరం యద్వక్తవ్యం తత్త్వం
తస్యప్రభావం ప్రకారం అజ్ఞాపయితు మర్హసి. ౮౪. ౯౪. దిష్ట్యేత్యాది. దిష్ట్యా యదృచ్ఛయా-చిరస్య
భక్తః తద్వాన్-యది తే శ్రోత్ర మాగతః-యది శబ్దః సంభావనాయాం. ౩. య మితి గాయత్ర్యా
అప్తమాక్షరం తే వయ మితి త్తోకస్థ య మిత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్యతి. తే వయం వన
మత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనాత్ - ద్రష్టు మిచ్ఛామహే సర్వే భగవంతం నివేద్యతాం - భగ
వంతం ద్రష్టు మిచ్ఛామహే ఆయషర్థో మనయే నివేద్యతా మితి సంబంధః. ౪. తస్యేతి. అగ్నిశర
ణం అగ్నికాలాం - నివేదితుం నివేదయితుం. ౫. సఇతి. అంజసా శీఘ్రం. ౬౪-౮౪. తత ఇతి.
ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు - అస్త త్కులదైవతం సీతాలక్ష్మణోపేత శ్రీరామ ఆగత ఇతి శిష్యా
దుపశ్రుత్య స్వయం శ్రవణానంద మనుభూయ - వశ్చాదబ్రవీ దిత్యర్థః. ౯౪. దిష్ట్యేతి. రామః
దిష్ట్యా దైవాత్ - చిరస్య చిరకాలస్య - ఆద్య ద్రష్టుం మాం ప్రతి సముపాగతః - హి యస్తాత్
అస్య రామస్యాగమనం - మయాపి మనసా కాంక్షిత మితి యోజనా-వస్తుతస్తు మయా ప్యంతరంగ
భూతయా లక్ష్మ్యేతి - యస్యాస్య జ్ఞాన-ఆక రో బ్రహ్మజ్ఞేష్వీశే స్వీతి నిఘంటుః, అగమనం జ్ఞానం-
సర్వే గత్యర్థా భానార్థా ఇతి వచనాత్ - మనసా కాంక్షితం హి మనసాకాంక్షితం భలు- 'దృశ్య
తే త్వగ్రయా బద్ధ్యా సుక్షయా సుక్షదగ్భి' రితి శ్రుతేః-సవివ సర్వతాకైకశరణ్యః శ్రీరా

౧౧౪. ఏవ ముక్తస్తు మునినా ధర్మజ్ఞేన మహాత్మనా, అభివాద్యాబ్రవీ చ్చిష్యస్త
 థేతి నియతాంజలిః. ౧౧౫. తతో నిష్కర్మ్య సంభ్రాంత శ్విష్యో లక్ష్మణ మబ్ర
 వీత్, క్వాసౌ రామా మునిం వ్రష్టు మేతు ప్రవిశతు స్వయం. ౧౧౬. తతో
 గత్వాశ్రమద్వారం శిష్యేణ సహలక్ష్మణా, దర్శయామాస కామతస్థం సీతాం చ
 జనకాత్మజాం ౧౧౭. తం శిష్యః ప్రక్రితో వాక్య మగస్త్యవచనం బ్రువా, ప్రావే
 శయ ద్యథా న్యాయం సత్కారార్థం సుసత్కృతం. ౧౧౮. ప్రవేషే తతో రామ
 స్సీతయా సహలక్ష్మణా, ప్రశాంతహరిణాశీర్ష మాశ్రమం హ్యవలోకయత్. ౧౧౯.
 స తత్ర బ్రహ్మణస్థాన మగ్నేస్థానం తథైవ చ, విష్ణుస్థానం సుహేంద్రస్థానం
 చైవ వివస్వతః, సోమస్థానం భగస్థానం ఛానంకా జిత మేవ చ, ధాతుర్విధాతుస్థానే చ
 వాయో స్థానం తథైవ చ, నాగంజస్య చ స్థాన మనంతర్య మహాత్మనః, స్థానం
 తథైవ గాయత్ర్య వసూనాం స్థాన మేవ చ, స్థానం చ పాశివాస్త్య వరుణస్య

చిరాత్ ప్రతికాంక్షిత మిత్యన్వయః-ప్రతిర్విచ్ఛయాం - సత్కృతః సత్కారార్థం-సీతాసౌమ్య
 జేతః కతో విశంభిత ఇత్యర్థః. ౧౧౪. ఏవ ముక్త ఇతి. అభివాద్యేతి - అభివాదించుచు వచ్చి
 త్యర్థం వందనం - అతఏవ సంభ్రాంత ఇతి వక్ష్యతి. ౧౧౫-౧౧౬. తతో. అభివాద్యేతి ఇత్య
 గస్త్యవచనం - అగస్త్యోక్త మిత్యర్థః - సుసత్కృతం సుసత్కృతాద్యేన బహువచనం. ౧౧౭. ప్రవేషే
 తి. ఆశ్రమం మునిగృహం. ౧౧౮. అయం శత్రుదేవతాశాస్త్రవ్యాఖ్యో విష్ణుః-సత్రేత్యాదిశత్రు
 అగస్త్యగృహే-బ్రహ్మణః చతుర్భుజస్య-అగ్నేః పావకస్య-శిర్షం జితి నివాసమదాయ స్వముచ్చ
 య-ధనో దేవతావిశేషః - పాశపాస్త్రస్యేత్యాది విశేషణాని శత్రు మిత్రేతి త్యర్థం విష్ణుః శివదేవతా
 తనార్థం-ఇమే బ్రహ్మదయః పూర్వస్థానైః ఫలప్రద లేవోక్తాః - అగ్నేః అగస్త్యోపాసనోక్తాః -
 విశే బ్రహ్మణః సుహేంద్రవివస్వతోమధగనుజేతాశ్విధాశ్విధాయువంశేనా యోగ్రీవసుమరుణ
 కార్తికేయధర్మభ్యా పుష్పదశదేవః - యోజైవపుష్ప మిద్మిదానాం త్ర పుష్పకాశింజీవతా
 యాయజ్ఞాకేన మునినా పూజార్థం ప్రతిష్ఠిత ఇతిబోధ్యం-అశ్రువాస్త్యైవేతి చ ప్రస్తావనాపాదా
 నా దపూజ్యత్వముక్తం - అథనా బ్రహ్మైశ్వర్యే పూజ్యమానతాని తామసాస్త్రావిరోధసేవి
 బోధ్యం-నమః ధ్యోస్థానం మహేశ స్మరిపాతాల్ స్థానాశ్చ త్యుసంభవ ఇతిచే - శివాపూర్వంరా
 మేణ - 'అగస్త్యంనియతాహారం సతతంవర్త్యపానక' ఇత్యుక్తావపి స్థానవిశ్లేష ఉపాసోపాసనయో
 రుభయారపి నిర్దేశో నవిరుధ్యతే-యద్వా ఉపాసనం సమీపావస్థానం సత్కారాధనం - ధర్మమారా
 ధయష్టవ ఇత్యుక్తే ధర్మస్వారాధనం పరిపాలన మేవ. ౧౧౭. తత ఇతి. అభివాద్యేతి అభ్యుక్తానం
 మః భీషణామయపీడితస్య భీషణ - చిరస్య చిరకాలస్యాద్య ద్రష్టం మాంప్రసే మా ముద్ధిక్యే రిష్ట్య
 మద్భాగ్యవశేన సముపాగతః - మమ పురత అవిరుద్ధ ఇత్యుక్తా ముద్భాగ్యం నిం జర్జరీయ మిత్య
 ర్థః - ఏతదాత్మగతం. టి. కించాసౌ నద్రవీకత ఇత్యుక్త నిమిత్తం వద్రవీకత ఇత్యర్థః. ౧౧౮. ఏవ
 మితి. తథేతి. ఆగస్త్యమిత్యుక్తబీజిత్యర్థః - లక్ష్మణా కామతస్థం దర్శయామాస శిష్య
 మితి. శేషగతి బద్ధిత్యాదివా ద్విగర్తకత్వం. ౧౧౯-౧౨౦. తమితి. అగస్త్యవచనం
 బ్రువా అగస్త్యోక్తవాక్యం బ్రువా. ౧౨౧. ౧౨౨. అగస్త్యోక్తమాధిష్ఠిత దేవతాశాస్త్రా
 వ్యాహ, సత్రేత్యాదివా. కత్కాగస్త్యోక్తమేవ శ్రీరామః-బ్రహ్మదేవో స్థానాని లక్ష్మణిత్యన్వ

మహాత్మనః, కార్తికేయస్య చ స్థానం ధర్మస్థానం చ వశ్యతి. ౨౦౪. తత శ్చిష్యైః పరి
వృతోముని ర ప్యభినిష్పతత్, తం దదర్శాగ్రతో రామో మునీనాం దీప్తతేజ
సాం. ౨౦౫. అబ్రవీ ద్వచనం వీరో లక్ష్మణం లక్ష్మీవర్ధనం, ఏష లక్ష్మణ నిష్కామ
త్యగస్త్యో భగవా నృషిః, ఔదార్యేణావగచ్ఛామి నిధానం తపసా మిమం. ౨౩.
ఏవ ముక్త్వా మహాబాహు రగస్త్యం సూర్యవర్చసం, జగ్రాహ పరమప్రీత స్తస్య
పాదా పరంతపః. ౨౪. అభివాద్య తు ధర్మాత్మా తస్థో రామః కృతాంజలిః,
సీతయా సహ వై దేహ్య తదా రామ స్సలక్ష్మణః. ౨౫. ప్రతిజగ్రాహ కాకు
త్స్థ మర్చయిత్వా సనోదకైః, కుశల ప్రశ్న ముక్త్వా చ హ్యస్యతా మితి చాబ్ర
వీత్. ౨౬. అగ్నిం హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్య మతిథీ ప్రతిపూజ్య చ, వాన
ప్రస్థేన ధర్మేణ స తేషాం భోజనం దదౌ. ౨౭. ప్రథమం చోపవిశ్యాథ ధర్మజ్ఞో
మునిపుంగవః, ఉవాచ రామ మాసీనం ప్రాంజలిం ధర్మకోవిదం. ౨౮. అగ్నిం
హుత్వా ప్రదాయార్ఘ్య మతిథిం ప్రతి పూజయేత్, అన్యథా ఖలు కాకుత్స్థ
తపస్వీ సముదాచరన్, దుస్సా ఙ్గీవ పరే లోకే స్వాని మాంసాని భక్షయేత్.
౨౯౪ రాజా సర్వస్య లోకస్య ధర్మచారి మహారథః, పూజనీయ శ్చ మాన్య శ్చ

కృతవాన్ ఆదభావఆర్హః - మునీనామ గ్రతః-స్థిత మితి శేషః. ౨౦౪. అబ్రవీదిత్యాది. ఔదార్యేణ
తేజోవిశేషరూపాన్న త్యేన-ఇమ మవగచ్ఛామి - అగస్త్యత్వేనేతి శేషః-ఇతివచన మబ్రవీ దిత్వన్వ
యః. ౨౩. ఏవమితి. అగస్త్యం-ఉద్దిశ్యేతి శేషః. ౨౪. అభివాద్యేతి. రామః అభివాద్య రామస్తస్థా
విత్వన్వయః. ౨౫. ప్రతిజగ్రాహేతి. ప్రతిజగ్రాహ అతిథిత్వేనేతి శేషః-ఉదకాని పాద్యాని. ౨౬.
అగ్నిమితి. తస్మిన్నాసీనే-అగ్నిం హుత్వా వైశ్వదేవంకృత్వా తేభ్యః అర్ఘ్యందత్వా-అతిథీ తాన్
ప్రతిపూజ్య ఆచమనీయపుష్పాదిభిః పూజయిత్వా - వానప్రస్థేన ధర్మేణ సిద్ధంభోజనం కందమూలాది
కం దదౌ. ౨౭. ప్రథమమితి. స్వయం ప్రథమముపవిశ్య ఆసీనం రామ మువాచ. ౨౮. అగ్నిమితి -
అయం రామవ్యాజేన సీతాంప్ర త్యుపదేశః-ధర్మకోవిద మిత్యుక్తస్య రామస్య హి నేదంప క్తవ్యం-అత
ఏవ సీతా రావణం సత్కరిష్యతి-అన్యథా సముదాచరన్ హోమ మతిథిసత్కారంచా కుర్వన్నిత్య
ర్థః - దుస్సా ఙ్గీ కూటసా ఙ్గీ. ౨౯౪. భవాంస్తు విశిష్టాతిథి రిత్యాహ - రాజేతి. రాజపక్షే స్పష్టార్థః -

యః. ౨౦౪. తత ఇతి. అభినిష్పతత్ ఆభ్యుత్థానం కృతవాన్-మునీనా మగ్రతః స్థిత మితి శేషః-
త మగస్త్యం దదర్శే త్యన్వయః. ౨౦౪. ఏష ఇతి. ఔదార్యేణ తేజోవిశేషజనితగాంభీర్యేణ ఇమ
మగస్త్య మి త్యవగచ్ఛామి నిశ్చినోమిత్యర్థః. ౨౩. ౨౪. అభివాద్యేతి. యోగరూఢిభేదేన రామశబ్ద
స్యాపాదకుక్త్యం. ౨౫. ౨౬. అగ్నిం హుత్వేతి. ప్రథమ మగ్నిం హుత్వా-వైశ్వదేవం కృత్వా-పశ్చా
ద్ధ్యదాసేన అతిథీ ప్రతిపూజ్య-బ్రాహ్మణాతిథీ పూజయిత్వా వానప్రస్థధర్మేణ తేషా మతిథీ
నాం భోజనం దదావిత్యర్థః. ౨౭. ౨౮. నను నిరపేక్షేణ పూజనీయో నక్షత్రయః ఆహం కిమర్థం
పూజిత ఇత్యాశంకాయాం వానప్రస్థధర్మ ఇతి వయైవ మనుష్ఠితం నాన్యథేతి సమాధిత్పురాహ. అన్య
థేతి. కపస్వీ వానప్రస్థః-అన్యథా సముదాచరన్ - పూజ్యపూజాతిక్రమం కుర్వన్ పరేలోకే స్వాని
మాంసాని భక్షయేత్ -కించ దుస్సా ఙ్గీ కూటసా ఙ్గ్యపి పరలోకే స్వానిమాంసాని భక్షయేత్ - అతః
ప్రత్యవాయపవర'య త్వాంపూజయమిత్యర్థః. ౨౯౪. మమపూజ్యత్వంకథ మిత్యతాహ-రాజేతి.

భవాన్ ప్రాప్తః ప్రియతిథిః. 304. ఏవ ముక్త్యా ఫలై ర్హలైః పుష్పై ర్నైశ్చ
శ్చ రాఘవం, పూజయిత్వా యథా కామం పున రేవ తతో బ్రవీత్. 304.
ఇదం దివ్యం మహాచ్ఛాపం హేమరత్నవిభూషితం, వైష్ణవం పురుషవ్యాఘ్ర నిర్మితం
విశ్వకర్షణా, ఆమోఘ సూర్యసంకాశో బ్రహ్మదత్త శ్శరోత్తమః, దత్తా మమ
మహేంద్రేణ తూణీచాక్షయసాయకా, సంపూర్ణా నిశితై ర్బాణై ర్జ్వలద్భి రివ
పావకైః, మహారజతకోశోఽయ మసి ర్హేమవిభూషితః, అనేన ధనుమా రామ
హత్వా సంఖ్యే మహాసురాన్, ఆజహాన్ శ్రియం దీప్తాం పురా విష్ణు ర్దివౌకసాం,
తద్ధను స్తాచ తూణీరౌశరం ఖల్లంచ మానద, జయాయ ప్రతిగృహ్ణీష్య వజ్రంవజ్ర
ధరో యథా. 304. ఏవముక్త్యా మహాతేజా స్సమస్తం తద్వరాయుధం, దత్వా
రామాయ భగవానగస్త్యః పున రబ్రవీత్ 304. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
ఆరణ్యకాండే-ద్వాదశస్కంధః.

రామ ప్రీతోఽస్మిభద్రం తే పరితుష్టాస్మి లక్షణ, ఆభివాదయితుం యన్తాం
తత్త్వార్థస్తు - సర్వలోకస్య భువనత్రయస్య - రాజాస్వామి - పరివిశ్వస్యేతిశ్రుతేః. అతఏవ లోక
స్యపూజనీయః కర్తృభి రారాధ్యః-ఇహాపూర్తం బహుధాకాతం కాయమానం విశ్వంవిభర్తి భువనస్య
నాభి రితిశ్రుతేః - మాన్యః ముక్తయే యోగిభిశ్చింత్యః - ప్రయోగిభిః శాశికాతిభిః నిలక్షణః-ఏవ
మువాచేతి పూర్వేణాన్వయః. 304. ఏవమితి. పునః ఫలాదిదానం సీతాయాః. 304. వైష్ణవమితి.
పరశురామాత్ గృహీత్వా వరుణహస్తే దత్తం రామేన-తదేవ వరుణః ఖరాది వధస్సన్నిహిత ఇత్య
గస్త్యహస్తే నిక్షిప్తవా నిత్యవగమ్యతే-వైష్ణవశబ్దప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - బ్రహ్మదత్తః బ్రహ్మదత్తః-అయ
మితిశేషః-తూణీ-ఇమావితిశేషః - మహారజతం సువర్ణం-తన్వయః 304-ఖడ్గపిదానం యస్యసః మహా
రజతకోశః - బాలరామాయణే వింద్రంశరాసన మితి ఇంద్రదత్తతోఽన్వీతిశ్చప్రస్థానాత్ - ధనుమా
ధనురాదినా - శరంఖడ్గంచ-వైష్ణవా వితిశేషః-వజ్రం వజ్రధరో యథేత్యనేన తావకం త్వమేవ
గృహాణీత్యుక్తం - ఏవముక్త్యా తతోపునరేవ ఇత్యుబి దితిన్వయః. 304. 304. ఇతి శ్రీగోవిందరా
జవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-ద్వాదశస్కంధః.

ఏతాదృశస్థలే సర్గవిచ్ఛిత్తి ర్నాస్తితి ప్రతీయతే - కథాయా అపర్యవసానాత్ - అథ ఖరవధా
సర్వస్య లోకస్య రాజా అతఃపూజనీయశ్చ మాన్యశ్చ - కించ ప్రయోగిభిశ్చసత్ సంప్రాప్తః అతః
పూజ్యతాతవేత్యర్థః - వస్తుతస్తు సర్వలోకస్య బ్రహ్మాండస్య రాజాప్రభుః-కథాపి ధర్మచారి లోకా త్పా
ర్థం ధర్మా చరత్యాచరతీతి తథా-మహాఽథః మహాన్ మహాత్మా గరుడోఽథ యస్యసః తథోక్తః
కించ పూజనీయ స్పృతకర్తృభి రారాధ్యః మాన్యః ముక్తిదీప్తయమంతవ్యశ్చేతియోగ్యా. 304. 304.
ఇదమితి. హేమరత్నవిభూషితం హేమపూరితైశ్చ విభూషితం బ్రహ్మదత్తబ్రహ్మదత్తః తదా
భ్యశ్చ (తూణీచదత్తా వితిశేషః) మహారజతకోశః హేమకోశః - వైష్ణవం త్వదీయం తద్ధనుః పరశు
రామా ద్గృహీత్వా దేవేషు ర్మృత్యుతి వరుణస్యస్త్రః-ఖరాదివధః ప్రత్యాపన్న ఇరిమత్వా ఇంద్రేణా
గస్త్యేవిహిత మితివేదితవ్యం. 304. 304. ఇతి. శ్రీమహాశ్వరీధర్మరహితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ద్వాదశస్కంధః.

రామప్రీతోఽస్మి లక్షణపరిశుష్టాస్మితి శ్రీరామగజననివేదననిమిత్తః. ప్రితోమః - భగవద్వి

ప్రాప్తౌ స్థ స్సహ సీతయా. ౧. అధ్వశ్రమేణ వాంభేదో బాధతే ప్రచురశ్రమః, వ్యక్త ముత్కంఠతే చాపి మైథిలీ జనకాత్మజా. ౨. ఏషా హి సుకుమారీచ దుగభైశ్చ నవిమానితా, ప్రాజ్యదోషం వనం ప్రాప్తా భర్తృస్నేహప్రచోదితా, యథైషా రమతే రామ ఇహ సీతా తథా కురు, దుష్కరం కృతవత్సేషా వనే త్వా మనుగచ్ఛతీ. ౪. ఏషా హి ప్రకృతిస్త్రీణా మాస్పృష్టే రఘునందన, సమస్థ మనురంజంతి విషమస్థం త్యజంతి చ. ౫. శతప్రాదానాం లోలత్వం శస్త్రాణాం తీక్షణతాం తథా, గరుడానిలయోజ్జ్వల్య మనుగచ్ఛంతి యోషితః. ౬. ఇయంతు భవతో భార్యా దోషై రేతై ర్వివర్జితా, శ్లాఘ్యచ వ్యపదేశ్యాచ యథా దేవీహ సంధతీ. ౭. అలంకృతోయం దేశశ్చ యత్ర సౌమిత్రిణాసహ, వైదే యే చానయా రామ వత్స్యసి త్వ మరిందమ. ౮. ఏవముక్త స్స మునినా

యాగస్త్యే నానుజ్ఞాతస్య రామస్య పంచవటింప్రతి ప్రయాణం త్రయోదశే-రామేత్యాది. తే ఇత్యస్య లక్షణేత్యత్రా వ్యన్వయః. ౧. అధ్వతి. అధ్వశ్రమేణ మార్గాయానేన ప్రచురః శ్రమః శ్రమజలం యేనసః ప్రచురశ్రమః భేదః వాం బాధతే-ఉత్కంఠతే విక్రాంతి మభిలషతి-అనేనాస్యా శృమతి శయ ఉచ్యతే-జనకాత్మజేతి సౌకుమార్యాతిశయోక్తిః. ౨. ఏషేతి. ఏషా. సుకుమార్యపి ప్రాజ్యదోషం బహుదోషం వనంప్రాప్తా దుగభై ర్నవిమానితా నపరిభూతాచ - తత్రహేతు ర్భర్తృ స్నేహప్రచో దితేతి - ఇహఆశ్రమే. ౪. ఏషాహీతి. ప్రకృతిః స్వభావః ఆస్పృష్టే జగత్సృష్టి మారభ్య - సమస్థం సుస్థంప్రతి-విషమస్థం దుర్దశాపన్నం. ౫. శతప్రాదానా మితి. శతప్రాదానాం విద్యుతాం - లోలత్వం చంచలత్వం అనుగచ్ఛంతి-చంచలచిత్తత్వాదితి భావః - శస్త్రాణాం తీక్షణతాం కార్యం అనుగచ్ఛంతి బహుకాలాగతస్నేహం బంధచ్ఛేదనాదితి భావః - గరుడానిలయోజ్జ్వల్యం అనుగచ్ఛంతి-అవిచారేణ కార్యకరణాదితి భావః. ౬. ఏవం తాకికస్త్రీణాం దుష్టస్వభావ ముక్త్యా సీతాయా స్తద్వైలక్షణ్య మాహ - ఇయంతితి. నకేవలం దోషరహితా శ్లాఘ్య సద్భిః ప్రశంసనీయాచ - వ్యపదేశ్యా పతిప్రతాస్వగ్రగణ్యా - ఏవం సీతాప్రశంసనం వక్ష్యమాణదేవబందీమోచనోత్సాహ నాయ. ౭. అలంకృతోయమితి. అయందేశః ఆశ్రమప్రదేశః - యద్వా భూలోకః వత్స్యసి - దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షతాని చ. ౮. ఏవమితి. సంయతాంజలిః బద్ధాంజలిః. ౯. ౧౦.

షయా స్తీతి ర్భక్తిః. ౧. అధ్వతి. అధ్వశ్రమేణ మార్గశ్రమేణ-ఆగమనాదిప్రయుక్త స్వేదాదికార్య కృత్ భేదః ఖన్నతా-వాం బాధతే కి మితిశేషః-ప్రచురశ్రమః మైథిలీ మితిశేషః-వ్యక్తం బాధత ఇతియోజ్యం-అతఏవ మైథిలీ ఉత్కంఠతే ఆకాంక్షతే క్వచిద్విక్రాంతి మితి శేషః. ౨. ఏషేతి. నవి మానితా నపీడితా-ప్రాజ్యదోషం ప్రచురదోషం దుష్కర మశక్యం కార్యం కృతవతీసతీ-త్వా మధిగచ్ఛతీతి సంబంధః. ౪. ఏషేతి. ఆస్పృష్టే సృష్టిమారభ్య సమస్థం ధనధాన్యాదియుక్తతయా సమ్యగవ స్థితం పతి మనురంజంతి అనురక్తా భవంతి-విషమస్థం దరిద్రం పతిం. ౫. శతప్రాదానామితి. ఏకత్రా నవస్థానా ద్విద్యుతాం లోలత్వ మనుగచ్ఛంతి-బహుకాలాగతస్నేహబంధచ్ఛేదన - శస్త్రాణాం తీక్షణతాం-అవిచారేణ కార్యకరణా ద్గరుడానిలయోః జ్వల్య మనుగచ్ఛంతీత్యర్థః. ౬. ఇయంతితి. నకలదోషరహిత త్వేన గుణసంపత్త్యా చ-సద్భిః ప్రశంసనీయా-వ్యపదేశ్యా పతిప్రతాస్వగ్రగణ్యేత్యర్థః. ౭. అలంకృతఇతి. ఆశ్రమాయ మలంకృతో-భవత్ - యత్ర యస్మిన్నాశ్రమే త్వం నివాసం కరిష్యసి - ఆధునికనివాసమాత్రకృతాలంకారమాత్రం నపర్యాప్త మిత్యర్థః - యద్వా త్వదాగమన

రాఘవ స్వయంతాంజలిః, ఉవాచ శ్రుతితం వాక్య మృషిం నీర్ల మివానలం.
 ౯. ధన్యోఽస్త్యనుగృహీతోఽస్తి యస్య మే ముని పుంగవః, సుదౌ సృభాత్మ
 భార్యస్య వరదః పరితుష్యతి. ౧౦. కింః వ్యాధిశ మేదేశం సోదకం బహుకాన
 నం, యత్రాశ్రమవనం కృత్వా సేవయం నిరత స్సుఖం. ౧౧. తతోఽబ్రవీ మ్మని
 శ్రేష్ఠః శ్రుత్వా రామస్య తద్వచః, భాగ్యా ముహూర్తం భాగ్యా ధీరో ధీర
 తరం వచః. ౧౨. ఇతో ద్వియోదశే తాత బహుమూలఫలోదయః, దేశో బహు
 మృగ శ్రీమూఢ పంచవట్యభివిశ్మయః, తస్య గర్వా నైవ వంశ్యత్వా సౌమిత్రి
 తా సహ, రంస్యసే త్వం పితుర్వాక్యం యతో న సమసాలయః. ౧౩. తతోఽ
 యం గతభూయస్థో యః కాల భవరాఘవ, పరాయో యో వరేంద్రేణ కృతో
 దశరథేనతే. ౧౪. తీర్థప్రతిష్ఠః కామర్థ్యం సుఖం చాప్య నిరత్యేసి, భవ్య స్థేజవతో
 రామ సరాజా రఘునందన, య స్త్వయా శ్వేతపుష్పేణ మమూరిరివ తారితః.
 ౧౫. విదితో హ్యేషవృత్తాంతో మమ పద్వ్య భవాంఘ, తేనైవ ప్రభావేనస్మే
 హ ద్దశరథస్య చ. ౧౬. వృదయన్త్యు తేభంవో విభూతై స్తానా మయా, ఇహ
 కింత్వతి. నిరకవికాగ్రః. ౧౦. తత ఇతి. భాగ్యా భాగ్యాభ్యోదశదేశం భాగ్యా - ధీరః
 ధీమా - నిర్వికకార్యోదశదేశ ఇత్యర్థః - ధీశం సరివిక్రీతం వచః. ౧౧. ఇత ఇతి. పంచానాం
 పటానాం సమాహారః పంచపటీ - తద్వ్యుదేశో - పితుర్వాక్యం వచః - పంచపీఠ్యభి
 శ్రుతో దేశ ఇత్యవ్యయః. ౧౨-౧౫. సమ విక్రీత్యుదేశోదశదేశ ప్రకారం భాగ్యే ఇత్యత్రాహ.
 విదిత ఇతి. తదా ప్రభావేన పర్యాజాచనారణే నిమిత్తమాహ - స్మేదశరథః. ౧౬. వృదయతి. భం
 దోఽభిప్రాయః. ౧. 'అభిప్రాయవో' భండా' ఇత్యుదేశః - భాగ్యవదనం ఇత్యర్థః - తదహ
 ఆలాచనేన తన్మూలశ్వద్వచనభాగ్యా తేజ్యః - అంబోరోఽనుందేశ శ్రీని మమూరిసే ప్రస్తు
 తే - కింః వ్యాధిశ మేదేశ మితి త్వదుత్తరేత్యర్థః - అభిప్రాయవేదనాం మాహ - ఇహేతి.
 యస్తా త్వదభిప్రాయో మమూరిరితః - తతో హేతోః ఇహానిదోదశే మమూరిరితః - వచం - ప్రవి
 మాశ్రే గాయదేశ స్త్వలంబ్యతోఽభివక్ - ఇతి. పరం యత్ర విక్రీత్యుదేశ ఇత్యుదేశో భవిష్య
 తీతి కింః క్తవ్యమిత్త్యర్థః. ౮. ౯. భవ్య ఇతి. మునిపుంగవః పుంగవశీషః. ౧౦. కింత్వతి. త్వదు
 క్తస్య సర్వార్థస్యాంగీకారణే - కింః క్తవ్య క్తవ్య ముత్తీకర్తృ. ౧౧. తత ఇతి. భాగ్యా ముహూ
 ర్తమితి - భావికార్యనిశ్చయాయ భాగ్యం - భాగ్యేవామితి తాదయోగదుఃఖం విదిత్వైతం వృ
 త్త్యాని భావిరాంభికరావగాదిసభసీతావాత్సవికార్యనిశ్చయేన ధీర్భ్యో శం పతోఽబ్రవీత్.
 ౧౨. తత ఇతి. పంచానాం పటానాం సమాహారః పంచపటీ - తద్వయన్త్యుదేశ త్వం పంచపీఠ్యభి
 ప్రసిద్ధోదేశః. ౧౩-౧౫. విదిత ఇతి. విదితస్య స్మేదశరథః - శ్రీ శ్రీయాదియదశరథ స్మేదశరథః - తన
 సర్వోపి వృత్తాంశః ప్రవృత్త ఇతి - మమతవనా ప్రభావేన విదిత ఇత్యవ్యయః. యద్యా మమతవనా
 ప్రభావేన-దశరథస్య తపోదరి పరమస్మేదశరథః - తన దశరథస్యత వృత్తాంశః కృత్వాకృతరీచాల
 నాయ వనవాసవృత్తాంశః - దశరథవృత్తాంశః శ్రీ శ్రీయాదియదశరథ స్మేదశరథః. త్వచ్చేదనదుఃఖం విదిత
 ఇత్యర్థః. ౧౬. వృదయన్త్య ఇతి సార్థక్యేన మేకంవాక్యం - భండా త్తార్థప్రతిష్ఠాశరాక్షసవధదూ
 శాభిప్రాయః. టి. ఏకాంతవాచకాయాపాలనిధానాభిప్రాయావా సత మయా తదహ విద్వాః -

వాసం ప్రతిజ్ఞాయ మయాసహ తపోవనే, అతశ్చ త్వామహం బ్రూమి గచ్ఛ పంచ
వటీ మితి. ౧౯. సహి రమ్యా వనోద్దేశో మైథిలీ తత్ర రంస్యతే, స దేశ శ్లాఘ
నీయశ్చ నాతిదూరే చ రాఘవ, గోదావర్యా స్సమీపేచ మైథిలీ తత్రరంస్యతే,
ప్రాజ్యమూలఫలశ్చైవ నానాద్విజగణాయుతః, వివిక్తశ్చ మహాబాహో పుణ్యో
రమ్య స్తథైవచ. ౨౦౪. భవానపి సదారశ్చ శక్తిశ్చ పరిరక్షణే, అపిచాత్ర వసక
రామ తాపసా న్పాలయిష్యసి. ౨౧౪. ఏతదాలక్యతే వీర మధూకానాం మహా
ద్వనం, ఉత్తరేణాస్య గంతవ్యం న్యగ్రోధ మభిగచ్ఛతా. ౨౩౪ తత స్థలముపా
రుహ్య పర్వతస్యావిదూరతః, ఖ్యాతః పంచవటీత్యేవ నిత్యపుష్పితకాననః. ౨౪౪.
అగస్త్యే నైవము క్తస్తు రామస్సోమిత్రిణా సహ, సత్కృత్యామంత్రయామాస
తమృషిం సత్యవాదినం. ౨౫౪. తౌతు తేనాభ్యనుజ్ఞాతౌ కృతపాదాభివందనౌ,
తదాశ్రమాత్ పంచవటీం జగ్తు స్సహసీతయా. ౨౬౪. గృహీతచాపౌతు నరా
ధిపాత్తజౌ విష క్తతూణౌ సమరేష్వకాతరౌ, యథోపదిష్టేన పథా మహర్షిణా ప్రజ
గ్మతుః పంచవటీం సమాహితౌ. ౨౭౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే -
త్రయోదశస్సర్గః.

అథ పంచవటీం గచ్ఛ న్నంతరా రఘునందనః, ఆససాద మహాకాయం

జ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ తదనంతరమేవ త్వం పంచవటీం గచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్య మాగమశాసన
మితి ఈడభావః. ౧౯. సహిత్యాది. ఆయుతః వ్యాప్తః - వివిక్తః విజనః. ౨౦౪. భవానితి. పరిరక్షణే
తాపసానామితి శేషః - అత్ర పంచవట్కాశ్రమే. ఏతదితి. ఉత్తరేణేతి - అస్య మధూకవనస్య
న్యగ్రోధమభిగచ్ఛతా ఉత్తరేణ మార్గేణ గంతవ్యం - ఇదం మధూకవనం గత్వా తదుత్తరేణ మార్గేణ
గంతవ్యం - సమార్గో న్యగ్రోధం ప్రాపయతీత్యర్థః. ౨౩౪. తతో న్యగ్రోధా త్వరతః - స్థలం నిర్వ
ణప్రదేశం కించిదున్నత ముపారుహ్య గమనే కశ్చిత్పర్వతో దృశ్యతే - తస్యావిదూరతః పంచవటీతి
ఖ్యాతః. పంచవటవత్త్వేన ప్రసిద్ధి-నిత్యపుష్పితకాననత్వేన జ్ఞాతుం యోగ్య శాచ్చశ్రమో దృశ్యత
ఇత్యర్థః. ౨౪౪. అగస్త్యేనేతి. సత్కృత్య ప్రదక్షిణనమస్కారాభ్యామితి శేషః. ౨౫౪. ౨౬౪.
గృహీతచాపా వితి. విష క్తతూణౌ బద్ధతూణీరౌ - అకారాంతోపి తూణశబ్దః-మహర్షిణా యథో
పదిష్టేనపథేత్యన్వయః - సమాహితౌ ఏకాగ్రౌ. అస్మిన్ సర్గే సార్ధసప్తవింశతిశ్లోకాః. ౨౭౪. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-
త్రయోదశస్సర్గః.

అతవివహి మయాసహవాసం ప్రతిజ్ఞాయ అనుజ్ఞాయ - పంచవటీంగచ్ఛేతి బ్రూమి బ్రవీమి - అనిత్య
మాగమశాసన మితి ఈడభావః. ౧౯—౨౦౪. భవానితి. పరిరక్షణే తాపసానా మితిశేషః - అత్ర
పంచవట్కాశ్రమవివేక్యర్థః. ౨౧౪. ఏతదితి. న్యగ్రోధం మార్గస్థం - అభిఉద్దిశ్య గచ్ఛతా త్వయా -
అస్య మధూకవనస్మిత్తరేణ మార్గేణేతిశేషః - గంతవ్య మితి యోజనా. ౨౩౪. తత ఇతి. స్థలనిర్వ
ణందేశం ఉపారుహ్య ప్రాప్య తతః పశ్చాత్క-స్యచిత్పర్వతస్యావిదూరతః సమీపే పంచవటీతి
ఖ్యాతోదేశోఽస్తి తం గచ్ఛేతి శేషః. ౨౪౪—౨౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - త్రయోదశస్సర్గః.

గృధ్రం భీమపరాక్రమం. ౧. తం దృష్ట్వా తౌ మహాభాగౌ వటస్థం రామలక్ష్మణౌ,
మేనాతే రాక్షసం పక్షిం బ్రువాణౌ కోభవానితి. ౨. సతౌ మధురయా వాచా
సౌమ్యయా ప్రీణయన్నివ, ఉవాచ వత్స మాం విద్ధి వయస్యం పితౄ రాత్తనః. 3.
స తం పితృసఖం బుధ్వా పూజయామాస రాఘవః, స తస్య కుల మవ్యగ్ర మథ
పప్రచ్ఛ నామచ. ౪. రామస్య వచనం శ్రుత్వా సర్వభూతసముద్భవం, ఆచచక్షే
ద్విజస్తస్మై కుల మాత్మాన మేవ చ. ౫. పూర్వకాలే మహాబాహూ యే ప్రజా
పతయోఽభవన్, తా న్నే నిగదత స్సర్వా నాదిత శ్శృణు రాఘవ. ౬. కర్ణమః
ప్రథమ స్తేషాం విక్రీత స్తదనంతరం, కేశశ్చ సంశ్రయ శ్చైవ బహుపుత్రశ్చ
వీర్యవాన్, స్థాణు ర్భరీచి రత్రిశ్చ క్రతుశ్చైవ మహాబలః, పులస్త్య శ్చాంగిరా
శ్చైవ ప్రచేతాః పులహ స్తథా, దక్షో వివస్వా నః రోఽరిష్టనేమిశ్చ రాఘవ,
కాశ్యపశ్చ మహాతేజా స్తేషా మాసీచ్చః శ్చిమః. ౭. ప్రజాః తేస్సు దక్షస్య బభూవు
రితి విశ్రుతం, షష్టి ర్దుహితరో రామ యశస్వినోయ మహాయశః. ౮. కాశ్యపః
ప్రతిజగ్రాహ తాసా మష్టా సుమధ్యమాః, అదితించ దితింఽప్తవ దనుమః పృథ కా
లికాం, తాన్త్రాం క్రోధవశాం చైవ మనుం చా వ్యవలా మపి. ౯. తాసు
కన్యా స్తతః ప్రీతః కాశ్యపః పునరబ్రవీత్, పుత్రాం స్త్రైలోక్యభర్తౄ నై వ్యజన
యిష్యథ మత్సమాన్. ౧౦. అదితి స్తన్తనా రామ దితిశ్చ మనుజర్షభ, కాలి
కాచ మహాబాహూ కేషా స్త్వ మనసోఽభవన్. ౧౧. అదిత్యాం జన్మరే దేవా

అథ గృధ్రరాజసమాగమ శృణ్వర్థే - అథసంచపటిమిత్యాది. ౧. ౪ మితి. పక్షిం రాగ
స్త్యోపదిష్టపటస్థం - పక్షి మితి భావనం యావం - కోభవానితి బ్రువాణౌ సం. రాక్షసం మే
నాతే - రాక్షసం మత్వా కో భవా ని శ్శృణుతా మిశ్యర్థః. ౨. సతౌ మి. సౌమ్యయా సౌమ్య
పరయా - ప్రీణయన్నివేతి - ఇవ శబ్ద ఏవకారార్థః - ఆశ్చన ఇశ్యంతే ఇలిగరణం జ్ఞేయం - అత్త
నో రామస్య. 3. సతమితి. స్పష్టం. ౪. రామస్యేతి. ద్విజః ఆత్మానం ఆత్మనామ. ౫. సోఽస్మత్తిం
కథయిష్యత్ ప్రసంగా దాదౌ సర్వభూతసముద్భవ మాహ - పూర్వకాల ఇత్యాది. ౬. కర్ణమ
ఇత్యాది. అరిష్టనేమి రితికాశ్యపవిశేషణం. ౭. ౧౦. కాశ్యప ఇతి. తాసాం దుహిత్యాణాం మధ్య-
సుమధ్యమాః అష్టాకన్యాః ప్రతిజగ్రాహ పర్యజైషీత్. ౮. తాస్త్వితి. స్త్రైలోక్యభర్తౄ
స్త్రైలోక్యరక్షణరక్షమాత్. ౯. అదితి రితి. తన్తనా తద్వచనచిత్రావధానా కాలికాచే శ్శృణవ
కాలేన దమరవ్యుచ్యతే - తన్తనా ఇతి దితి కాలికా మనూనాని విశేషణం - చతస్రః ప్రాథమ్యే
త్వాదసమనసో భవత్ చతస్రో నాభవ నిశ్యర్థః. ౧౩. భర్తృపదవాచరావాదరఫలే దర్శ

౧. ౪ మితి. పక్షిం పక్షిణం. ౨. స ఇతి. అత్తనా పిను - శ్రీ రామస్య తప పిను రిశ్యర్థః.
3. ౪. రామస్యేతి. సర్వభూతసముద్భవ మితి రామస్య ప్రత్యయార్థం సోఽస్మత్తిభవార్థ మపిశ్యర్థః.
౫-౮. కాశ్యప ఇతి - అరిష్టనేమివిశేషణం. టీ అనంత రోఽరిష్టనేమిః కాశ్యపః లేహం పశ్యి
మ శ్చాసీదిత్యర్థః. ౯-౧౦. కాశ్యప ఇతి. నమ దదౌ స దశభర్తాయ కాశ్యపాయ శ్రయోదశేని
శ్రయతే - అత్త కథ మష్టా విశ్యుచ్యత ఇతి చేత్ - గత్యం అష్టా విశ్యేకవార మితివా - ఉపల
క్షణ మితివా - వైవస్వతమన్వంతరే ఏవ మితివా ద్రవ్యవ్యం. ౧౧. తా ఇతి. కన్యా భార్యా.
౧౨. అదితి రితి. తన్తనా భర్తృకరాః - అదిత్యాదయః ప్రీతః - పరివాక్యం శ్రద్ధధిరే -

స్త్రయశ్రింశ దరిందమ, ఆదిత్యావసవోరుద్రా హ్యశ్వినౌ చ పరంతప. ౧౪౫. దితి
 స్వజనయ త్పుత్రా దైత్యాం స్తాత యశస్వినః, తేషా మియం వసుమతీ పురాసీ
 త్వవనార్ణవా. ౧౪౬. దను స్వజనయ త్పుత్ర మశ్వగ్రివ మరిందమ, నరకం కాల
 కం చైవ కాలికాపి వ్యజాయత. ౧౪౭. క్రౌంచీం భాసీం తథా శ్వేనీం ధృతరాష్ట్రీం
 తథా శుకీం, తామ్రాపి సుషువే కన్యాః పంచైతా లోకవిశ్రుతాః. ౧౪౮. ఉలూకా
 జనయ త్క్రౌంచీ భాసీభాసా వ్యజాయత, శ్వేనీ శ్వేనాంశ్చ గృధ్రాంశ్చ వ్యజా
 యత సుతేజసః, ధృతరాష్ట్రీతు హంసాంశ్చ కలహంసాంశ్చ సర్వశః, చక్రవా
 కాంశ్చ భద్రం తే విజజ్ఞే సాపి భామినీ, శుకీ నతాం విజజ్ఞేతు నతాయా వినతా
 సుతా. ౨౦. దరక్రోధవశా రామ విజజ్ఞే హ్యత్తసంభవాః, మృగీం చ మృగమం
 దాంచ హరిం భద్రమదామపి, మాతంగీమపి శార్దూలీం శ్వేతాంచ సురభిం తథా,
 సర్వలక్షణసంపన్నాం సురసాం కద్రుకా మపి. ౨౧. అపత్యంతు మృగా స్సర్వే
 మృగా నరవరోత్తమ, ఋక్షాశ్చ మృగమందాయా స్సృమరా శ్చమరా స్తథా,
 హర్యాశ్చ హరయోఽపత్యం వానరాశ్చ తరస్వినః, తత స్త్విరావతీం నామ జజ్ఞే
 భద్రమదాసుతాం, తస్యా స్త్విరావతః పుత్రో లోకనాథో మహాగజః, మాతంగా
 స్త్వథమాతంగా అపత్యం మనుజర్షభ. ౨౨. గోలాంగూలాంశ్చ శార్దూలీ వ్యా
 ఘ్రాంశ్చా జనయత్పుతాన్, దిశాగజాంశ్చ కాకుత్ స్థ శ్వేతా ప్యజనయ త్పుతాన్,
 తతో దుహితరౌ రామ సురభి ర్వే వ్యజాయత, రోహిణీం నామ భద్రం తే గం
 ధర్వీంచ యశస్వినీం, రోహిణ్యజనయ ద్ధావై గంధర్వీ వాజినస్సుతాన్, సురసా
 జనయ న్నాగా రామ కద్రుస్తు పన్నగాన్. ౨౩. మను ర్మనుష్యా జనయ

యతి - ఆదిత్యా మిత్యాదినా. ద్వాదశాదిత్యాః అష్టావసవః ఏకాదశరుద్రాః-అశ్వినౌ ద్వౌ - ఏవం
 త్రయస్త్రింశత్. ౧౪౫. దితి స్త్వీతి. తేషాం దితిపుత్రాణాం. ౧౪౬-౧౪౮. తామ్రావంశం ప్రపంచ
 యతి - ఉలూకా నిత్యాదినా. జనయ దిత్యత్త ఆగమకాస్త్ర స్యానిత్యతయా నాడాగమః-ప్రసక్త
 వృత్తాంతానాదరప్రతిషేధాయ మధ్యే భద్రంతే ఇత్యుక్తిః - సాభామినీ ధృతరాష్ట్రీవిశేషణం-శుకీ
 తామ్రపుత్రీ - విజజ్ఞే - ఏవ మావయోంతర్భావితణ్యర్థాశ్చబ్దాః. ౨౦. దశేతి. క్రోధవశా కాశ్య
 పపత్నీ. ౨౧. అపత్య మితి జాత్యేకపచనం - సృమరాః స్త్రీణాం కేశసహాయోపయుక్తవీణదీర్ఘ
 వాలా మృగాః - చమరాః చామరమృగాః - హరయః సింహాః - మాతంగాః గజాః. ౨౨. గోలాం
 గూలాః అత్యంతదీర్ఘ లాంగూలాః మర్కటజాతి విశేషాః - రోహిణ్యజనయ ద్ధావై ఇతిపాఠః -
 నాగాః బహుఫణా స్సర్పాః - పన్నగాః కేవలసర్పాః. ౨౩. మను రితి. మనుః కాశ్యపపత్నీ-పుణ్య
 ఫలా చారుఫలా. ని. 'పుణ్యంతు చా' ర్విత్యమరః, విషవృక్షనింబాదయోపి మహాషధత్వేన
 పుణ్యఫలా ఏవ - పిండఫలానితి పాఠే - పిండాకారఫలా నిత్యర్థః - ప్రాయశం చైత దితి బోధ్యం,

తత్రా వృద్ధిః - శేషా స్త్వమనసోభషణ. అత ఏవ పరివిశ్వాసతారతమ్యమపి జ్ఞాత మిత్యాహ -
 ఆదిత్యా మితి. ౧౪౫-౨౧. అపత్య మితి. సృమరా శ్చమరా స్తథా - యేషాం నీలవాలైః
 కాంతాకచసాహాయ్యం క్రియతే తే సృమరాః - యేషాం శ్వేతవాలైః దేవరాజాది వీజనం
 క్రియతే తే చమరాః మహిషాకృతయః. ౨౨. సురసేతి - నాగాః బహుఫణాః సర్పాః యద్వా
 మనుష్యాకారాః ఫణాలాంగూలయుక్తాః నాగాః తదస్యే పన్నగాః. ౨౩. * సర్పాక్ పిండ

ద్రామ పుత్రా యశస్వినః, బ్రాహ్మణా క్షత్రియా వైశ్యా శూద్రాంశ్చ
మనుజర్షభ, సర్వా పుణ్యఫలా వృక్షా ననలాపి వ్యజాయతే. ౨౯౫ వినతాచ
శుకీ పాత్రీ కద్రూశ్చ సురసా స్వసా, కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజ్ఞజ్ఞే ధరణీ
ధరం, ద్వా పుత్రే వినతాయాస్తు గరుడోఽరుణ ఏనచ, తస్మా జ్ఞతోఽహ మరు
ణా త్సంపాతిస్తు మమాగ్రజః, జటాయు రితిమాం విద్ధి శ్వేనీపుత్ర మరిందమ. ౩౨.
సోఽహం వాససహాయస్తే భవిష్యామి యదీచ్ఛసి, ఇదం దుర్గం హి కాంతారం
మృగరాక్షససేవితం, సీతాం చ తాత రక్షిష్యే త్వయి యాతే సలక్షణే. ౩౩౫.
జటాయుషం తం ప్రతిపూజ్య రాఘవో ముదా ఃరిష్వజ్యచ సన్నతోఽభవత్,
పితుర్హి శుశ్రావ సఖిత్వమాత్మవాక్ జటాయుసా సంకథితం పునఃకపునః. ౩౪౫. స
తత్ర సీతాం పరిదాయ మైథిలీం సహౌవ తేనాతిబలేన పక్షిణా, జగామ తాం
ఘోరవటీం సలక్షణో రిషాక్ దదిధక్షన్ శలభానివానలః. ౩౫౫. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే ఆరణ్యకాండే - చతుర్దశస్కంధః.

౨౯౫. ఏవం ప్రస్తుంగికం పరిసమాప్య స్వకుల మవతారయతి - వినతా వేది. అత్ర కద్రూ ఉపా
దానం స్వప్రతిపక్ష్యలక్ష్యే నేతి శేచిత్ - వస్తుతస్తు-ధరణీధరశేషజనకత్వేన స్వకులకుల్యత్వం వక్తుం
కద్రూ ర్నాగం సహస్రాస్యం విజ్ఞజ్ఞానానామిత్తుకం - శ్వేనీపుత్ర మితి - ఇయంచశ్వేనీపూ
ర్వోక్తాయా అన్య - యద్వా - కాశ్యపసుతా శ్వేనీమాతా-కాశ్యపస్య పంచమోఽనుజాతా -
కాశ్యపప్రజాపతిః కూటస్థ ఇతి స్వీయవంశప్రభావో నివేదితః - విధినిషేధయో ర్నిర్వచ్యత్వభావా
న్న మాతృపుత్రయో రేకవంశ్యత్వాదిదోషః - అయంచ సృష్టిప్రకారే వైవస్వతమన్వంతరప్రకారా-
అతో నపురాణాంతరవిరోధః. ౩౨. సోహ మితి. వాససహాయః వాససలే సీతాయాః రక్షణే
సహాయ ఇత్యర్థః - యదీచ్ఛసి - ఉత్తార్థ మితి శేషః-సహాయోపేక్షత్వే హేతు మాహ ఇద మితి -
యాతే-మృగయార్థ మితి శేషః. ౩౩౫. జటాయుషమితి. సన్నతో హేతు మాహ పితుర్హి యి. ౩౪౫.
స తత్రేతి. సీతాంతత్రపరిదాయ - రక్షణాయ జటాయుషం కృత్యేత్వర్థః-యమాయ త్యాపరిదదా
మ్యసా వంతకాయ త్యా పరిదదామ్య సా విత్యాదౌ నథా ప్రయోగాత్ - శలభా నివానల ఇత్యనే
న లీలయా విరో ధ్యున్మూలనాభిప్రాయోఽవగమ్యతే. ౩౫౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుర్దశస్కంధః.

ఫలాక్ వృక్షాక్ పిండాకారఫలాక్. ౨౯౫. వినతాచ శుకీపాత్రీ కద్రూశ్చ సురసాస్వసేతి పూర్వోక్త
క్తాయా వినతాయాః పునఃకథనం-శుక్యాః పాత్రీ వినతేతి స్వకులక్రమం వక్తుం - పునః కద్రూగ్ర
హణం - తస్యాః సంతతికథనాయ - అనేన ప్రతిపక్ష మలేన గరుడమర్దితేన-స్వకులం ప్రఖ్యాపితం
భవతి - ఏష సృష్టిప్రకారో వైవస్వతమన్వంతర ఇతి విశ్లేయం - శ్వేనీపుత్ర మితి - నను శ్వేనీ
శుక్యా తామ్రాయాః పుత్ర్యై శ్వేనీపుత్రస్తు కథం జటాయుః - అరుణస్య కథం శ్వేనీ భార్య -
ఉచ్యతే - శ్వేనీసంతానపరంపరాపరితా కాచన శ్వేనీ భవిష్యతీ త్యదోషః - విధి నిషేధయో ర్నను
ష్యాధికారత్వా ద్వా నదోష ఇతిశ్లేయం. ౩౨. సోహ మితి. త్వయి యాతే - అశ్రమా న్మృగయా
ప్రయోజనాయేతి శేషః. టీ.రామస్య ప్రత్యయార్థం స్వస్యామాచానసంకలి ముత్వా స్వకర్తవ్యంవదతి.
సోహ మితి. ౩౩౫. ౩౪౫. స ఇతి. సీతాం పరిదాయ పరివార్య. ౩౫౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - చతుర్దశస్కంధః.

తతః పంచవటీం గత్వా నానావ్యాళ మృగాయతాం, ఉవాచ భ్రాతరం
రామ సౌమిత్రిం దీప్తతేజసం. ౧. ఆగతా స్మృ యథోద్దిష్ట మముం దేశం మహ
ర్షిణా, ఆయం పంచవటీ దేశ స్సౌమ్య పుష్పితపాదపః, సర్వత శ్చార్యతాం దృష్టిః
కాననే నిపుణో హ్యసి, ఆశ్రమః కతరస్మిన్నో దేశే భవతి సమృతః, రమతే యత్ర
వై దేహీ త్వమహం చైవ లక్ష్మణ, తాదృశో దృశ్యతాం దేశ స్సన్నికృష్ట జలాశ
యః, వనరామణ్యకం యత్ర స్థలరామణ్యకం తథా, సన్నికృష్టం చ యత్ర స్యా త్స
మిత్పుష్పకుశోదకం. ౨. ఏవము క్తస్తు రామేణ లక్ష్మణస్సంయతాంజలిః, సీతాస
మక్షం కాకుత్స్థ మిదం వచన మబ్రవీత్, పరవాసస్మి కాకుత్స్థ త్వయి వర్ష

అథ శేషభూతస్య శేష్యభిమతకైంకర్య మేవ కర్తవ్య మితి దర్శయతి పంచదశే తత ఇత్యాది.
సౌమిత్రిం - రామం దశరథం విద్ధిత్యాది సుమిత్రానియోగేన రామకైంకర్యోద్యుక్తం-దీప్తతేజసం-
కైంకర్యోచిత దేశలాభేన సంతుష్ట మిత్యర్థః - వ్యాళాః దుష్టసర్పాః. ౧. ఆగతా ఇతి. యథో
ద్దిష్టం అగస్త్యోక్తక్రమేణ - ఆగతాః స్మ -యం దేశం ముని రబ్రవీత్ సోయం పంచవటీ దేశ ఇత్య
ర్థః - సర్వత ఇతి - సర్వత్ర కాననే త్వయా దృష్టి శ్చార్యతాం - సర్వం కానన మవలూక్యతా
మిత్యర్థః - హిర్వాతా-అసీతి త్వ విత్యర్థే నిపాతః-యస్తా త్వ మాశ్ర మోచితస్థలపరిజ్ఞానే నిపుణః
తస్తా త్క-తరస్మిన్ ప్రదేశే సర్వేషాం న ససంమత ఆశ్రమో భవతీతి సర్వత్ర కాననే దృష్టిశ్చా
ర్యతా మిత్యర్థః - సర్వసమంతత్వ ముపపాదయతి - రమత ఇతి - త్వం రమస ఇతిశేషః - అహం
రమే ఇతి శేషః - సర్వరతిహేతు మాహ - సన్నికృష్టేతి - తదేవ నివృణోతి - వనేతి - రామణ్య
కం రమణీయతా - యోషధా ద్గురూపోత్తమా ద్వృణోతి పుష్పి ప్రాప్తే ఈకారలూప శ్చాందస ఇతి
బోధ్యం - వనస్య రమణీయతా చూతపున్నాగాది మిశ్రత్వం-స్థలస్య రమణీయతా నిమోన్నతత్వ
రహితకోమలసికతామయత్వం - సమిదితి జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవద్భావః - వనరామణ్యకం కుసు
మాభిలాషిణ్యా స్సీతాయా రతిహేతుః - స్థలరామణ్యకం సుఖశయనాదికాంక్షిణో రామస్య -
సన్నికృష్టసమిదాదిమత్త్వం శుశ్రూషమాణస్య సౌమిత్రేః. ౨. ఏవం స్వసౌఖ్య మ ప్శ్యుక్తవతో రామ
స్య వచన మసహమాన సౌమిత్రి స్సీతాయా స్తవచయః ప్రదేశో రమణీయ స్సవీవాజ్ఞప్తవ్యః నతుమే
సౌకర్యావహ ఇత్యాహ-ఏవ మితి. సీతా సమక్ష మితి పురుషకారసాన్నిధ్యోక్తిః-పరవానితి పరవా
సస్మి-మమాస్మి తాత వాస్మి తావ న్నభవతి-పారతంత్ర్యక వేష మమా స్మి తేతిభావః - కాకుత్స్థ-
ఇదంచపారతంత్ర్యం నపరత్వావస్థాయా మేవ-కిం త్వవతారావస్థాయా మపీత్యర్థః. ఇదంచ పార
తంత్ర్యం కియత్కాలం తత్రాహ - త్వయి వర్షశతం స్థిత ఇతి-శతశబ్దః ఆనంత్యవచనః-సార్వకాలి
కం మత్పారతంత్ర్య మితి భావః - ఏవం పారతంత్ర్యనైవ మత్స్వరూపత్వేన తదనుకూలతయా
త్వయా ఆజ్ఞాపనం కర్తవ్య మిత్యాహ - స్వయ మితి-స్వయం రుచిరే దేశేతవైవ రమణీయే ప్రదేశే
ఆశ్రమః క్రియతా మితి మాం వద. తనిష్ఠోక్తి. ఏవ ముక్తః - త్వ మహం చైవ లక్ష్మణేతి తవాపి సౌ
ఖ్యకారిణీ కస్మింశ్చిద్దేశే పర్ణశాలాం కు ర్వితి లక్ష్మణే స్వాతంత్ర్యం నిక్షిప్య శ్రీ రామేణోక్తే-మయి
స్వాతంత్ర్యనిక్షేపకాల ఏన రామో మాం త్యక్తవాత్ - ఏతావత్పర్యంతం మమాజ్ఞానేన స్వరూప

౧. ఆగతా ఇతి. యం దేశం ముని రబ్రవీత్ - యథోద్దిష్టం తం దేశ మాగతాః స్తేత్య
న్వయః * సర్వత ఇతి. సర్వత శ్చార్యతాం పశ్యేత్యర్థః - కాననే నిపుణో హ్యసి - ఆశ్ర
మోచితస్థలపరిజ్ఞాన ఇత్యర్థః * వనరామణ్యకం వనస్య రమణీయతా. ౨-౬. టి. పర

శతం స్థితే, స్వయంతు రుచిరే దేశే క్రియతామితి మాం వద. ౭. సుప్రీత స్తేన
వాక్యేన లక్షణస్య మహత్తనః, విమృశ నోచయామాస దేశం సర్వగుణాన్వితం.
౮. సతం రుచిర మాక్రమ్య దేశమాశ్రమకర్తణి, హస్తా గృహీత్వా హస్తేన
రామ స్సామిత్రి మబ్రవీత్. ౯. అయం దేశ స్సమశ్శీమాన్ పుష్పితై స్తరుభి
ర్వృతః, ఇహాశ్రమపదం సౌమ్య యథావ త్కర్తు మర్హసి. ౧౦. ఇయ మాదిత్య
సంకాశైః పద్మై స్సురభిగంధిభిః, అదూరే దృశ్యతే రమ్యా పద్మినీ పద్మశోభితా.
౧౧. యథాఖ్యాత మగస్త్యేన మునినా భావితాత్మనా, ఇయం గోదావరీ రమ్యా
పుష్పితై స్తరుభి ర్వృతా, హంసకారండవాకీర్ణా చక్రవాకోపశోభితా. ౧౨౪.

హనిః కృతా - ఇతః పరం మమస్వరూపం నామ కశ్చ నపద ర్థోఽస్తి కిమత్యేవ మవస్థాంతరం
ప్రాప్తవాక్ - లక్షణః పారతంత్ర్యకలక్షణః - సంయతాంజలిః - ఇదానీంతు శ్రీరామంప్రత్యం
జలి రేవ మద్రక్షకః అంజలే స్పర్వాభిమతసాధనత్వా దితి మత్వా కృతాంజలిస్సృక్ సీతాసమక్షం
పురుషకారభూతాయాః శ్రియ స్సన్నిధౌ కాకుత్స్థం ప్రతి ఇదం పచనమబ్రవీత్ ఏతాదృశ ముక్త
వానితి ఋషి స్సౌతి-సీతాసమక్ష మిత్యనేన కైంకర్యప్రతిసంబంధిత్యం ద్వయోత్తరఖండోక్తం లక్ష్మీ
విశిష్టస్యైవేతి వ్యంజితం. పరవాసస్తి మమాస్తి తాతవాస్తి తావన్న భవతి తచ్చ పారకంత్ర్యం
నకేనా ప్యాకాంక్షితం-అత ఏవ భవతా నదీయతే - లోకస్య భిన్నరుచిత్వాత్ - మయాపేక్షిత
మేవ - వర్షశతం - ఆత్ర శతశబ్దఆనంత్యవాచీ - తేన సార్వకాలికోక్తిః - పరవాసస్థితి సర్వదా పర
వత్త్వప్రతీత్యా సర్వావస్థోక్తిః - క్రియవా మితి మాం వదేతి నిరుపపదక్రియాపదయోగాత్ సర్వ
విధకైంకర్యోపలక్షణం - ఏవం కైంకర్యరూపఫలప్రార్థనా ద్వయోత్తరఖండోక్తా వ్యంజితా
(త. ౨౨-౨౩). ౭. సుప్రీతఇతి. విమృశక్ పర్యాలోచయత్-దేశం కంచి దితి శేషః. ౮. సత మితి.
ఆక్రమ్య స్వీయత్వే నాభిమన్య - ఆశ్రమకర్తణి ఆశ్రమనిమిత్తం - హస్తా కృతాంజలికా గృహీ
త్వాబ్రవీత్ - స్నేహరిశయకృతానుభావో హస్తగ్రహణం. ౯. అయ మితి. సమః సమతలః-పుష్పి
తైః సంజాతపుష్పైః - యథావత్ యథాయోగ్యం. ౧౦. ఇయ మితి. ఆదిత్యసంకాశైః ఆదిత్యవిక
సితైః తద్వదుజ్జ్వలైర్వా- 'తుశసీకాననం యత్ర యత్ర పద్మవనానిచ, వసంతి వైష్ణవా యత్ర తత్ర
సన్నిహితో హరి' రిత్యుక్తరీత్యా నిత్యసన్నిహితహరిభి రితివా. సురభిగంధిభిః సౌమ్యగంధయుక్తైః-
గంధస్యేత్యాదినా ఇకారోంతాదేశః. 'సురభి ర్మధుమా సీ స్యా ద్వసంతర్తా వసి త్రిషు, సౌమ్య
సుగంధౌ స్త్రీధేన్వా' మితిదర్పణః. సర్వగంధ స్సర్వరస ఇత్యుక్తరీత్యా సురభిణా
హరిణాగంధిభిః గంధవద్భి రితివా - పద్మినీగోదావరీసమీపస్థా పుష్కరిణీ - పద్మయా
శోభితా పద్మశోభితా. జ్యోతో స్సంక్లా చ్ఛందసో ర్భూతుః మితి హ్రస్వః - హరిసా
న్నిధ్యేనతన్నిత్యానపాయిన్యాశ్రియాచ యుక్తేత్యర్థః - అనేన శ్లోకేన వాసయోగ్యత్వ ముక్తం.
౧౧. యథాఖ్యాత మిత్యాది. అగస్త్యేన యథాఖ్యాతం తథేయం గోదావరీ దృశ్యత
ఇత్యనుషంగః. ౧౨౪. నాలిదూరే నచాసన్న ఇతి. ఆస్య గోదావర్యా గిరిభి శ్చాన్వయః. - కా
కాక్షీనాయాత్ మృగేత్యాది గిరివిశేషణః-మయూరనాదితాః మయూరనాదయుక్తాః-ఇతచ్ఛ్ర

వాక్ త్వదధీనః వర్షశత మిత్యుపలక్షణం - ఏకాదశసహస్రాణి వర్షాణి త్యర్థః. ౭-
౧౦. ఇయ మితి. పద్మినీ సరసీపద్మైః రక్తపద్మైః - పద్మసేవితా - శ్వేతపద్మయుక్తా. ౧౧.
యథాఖ్యాతం - తథేయం గోదావరీ దృశ్యత ఇత్యనుషంగః. ౧౨౪. మృగయాధనిపీడితాః మృగ

నాతిదూరే నచాసన్నే మృగయాధనిపీడితాః, మయూరనాదితా రమ్యాః ప్రాం
శవో బహుకందరాః, దృశ్యంతే గిరయ స్సౌమ్య ఘృత్తై స్తరుభి రావృతాః ౧౪.
సౌవర్ణై రాజతై స్తామ్రై ర్దేశేదేశే చ ధాతుభిః, గవాక్షితా ఇవా భాంతి గజాః
పరమభ క్తిభిః ౧౫. సాలై స్తాలై స్తమాలైశ్చ ఖర్జూరపనసామ్రుకైః, నివారై
స్తిమిశై శ్చై వ పున్నాగై శ్చోషశోభితాః, చూతై రశోకై స్తిలకై శ్చంపకైః
కేతకై రపి, పుష్పగుల్మలతోపేతై స్తైస్తై స్తరుభి రావృతాః, చందనై స్సందనై
ర్నీపైః పనసై ర్లిఖుచై రపి, ధవాశ్వకర్ణఖదిరై శ్శమీకింశుకపాటలైః ౧౬. ఇదం
పుణ్య మిదం మేధ్య మిదం బహుమృగద్విజం, ఇహ వత్స్యమి సౌమిత్రే సార్థ
మేతేన పక్షిణా. ౧౭. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహః, అచిరేణా
శ్రమం భ్రాతు శ్చకార సుమహాబలః ౨౦. పర్ణశాలాం సువిపులాం తత్ర సంఖా
తమృత్తికాం, సుస్తంభాం మస్కరై ర్ద్విరైః కృతవంశాం సుశోభనాం, శమీశాఖాభి

త్యయః ప్రాంశవః ఉన్నతాః బహుకందరాః విపులగుహాః. ని. 'దరీతుకందరోవా స్తీ దేవ ఖాత
బిలే గుహే' త్యమరః - ఘృత్తైః వికసితపుష్పైః-అనుపసర్గాత్ ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిపాతితః.
౧౪. సౌవర్ణై రితి. దేశేదేశే నానాదేశే వర్తమానై స్సవర్ణాదిసదృశైః ధాతుభిః పరిణతత్వదశాసం
క్రాంతైః గౌరికైః. ని. 'ధాతవో గిరిసంభవా' ఇత్యమరః-ఉపలక్షితాః గజాః పరమభ క్తిభిః-ఉత్కృ
ష్టరేఖాలంకారైః - గవాక్షితా స్సంజాతగవాక్షా ఇవాభాంతి-గజానాం హి గవాక్షాకారాః భ క్తిః
కుర్వంతి. ౧౫. స్తీ త్యలిశయేన వనం వర్ణయతి-సాలై రిత్యాదినా. సాలైః సర్జకాఖ్యై ర్వృక్షైః -
తమాలైః కాలస్కంధాఖ్యైః-ఖర్జూరైః ఖర్జూరవృక్షైః-పనసైః ఆమ్రకైః రసాలభేదైః నివారైః జల
కదంబైః-తిమిశైః నేమిదుమ్రైః-పున్నాగైః తిలకైః క్షురకవృక్షైః-గుల్మైః జాతిప్రభృతయః - లతాః
మాధవీప్రభృతయః - స్సందనైః తిమిశభేదైః-నీపైః స్థలకదంబకైః పార్శ్వనైః కరింజరాఖ్యైః-లిఖ
ుచైః-ధవైః-అశ్వకర్ణైః ఖదిరైః - శమీభిః కింశుకైః - పాటలైః-పాటలైః ఆత్రస్టోకాత్ గిరయో
దృశ్యంత ఇత్యనువక్తవదాభ్యా మన్వయః. ౧౬. ఇద మితి. పుణ్యం పుణ్యప్రదం-మేధ్యం పవిత్రం-
ఏతేన అస్తాభి స్సహగతేన పక్షిణా జటాయుషా. ౧౭. ఏవ మితి. పరవీరహేతి క్విప్ ఛాందసః -
ఆశ్రమం అంగణాది విస్తారవదాశ్రమప్ర దేశం. ౨౦. పర్ణశాలా మిత్యాది. తత్ర ఆశ్రమే-పర్ణశాలాం
ఉటణం-సంఖాతమృత్తికాం-భి త్తీకృతమృత్తికా మిత్యర్థః-మస్కరైః వేణుభిః - మస్కరమస్కరిణౌ
వేణుపరివ్రాజకయౌ రితి నిపాతనా త్సాధుః - కృతవంశాం కృతగృహోర్ధ్వ కాష్ఠాం. ని. 'వంశస్తు

యూధైః నిబిడాః-పానార్థ మాగతై రితి శేషః*మయూరేతి. ప్రాంశవః ఉన్నతాః-ఘృత్తై ర్వికసితైః-
దృశ్యంత ఇతి సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. సౌవర్ణాది ధాతుభి రుపలక్షితా గిరయః. పరమభి త్తిభిః
నీలపీతాదివర్ణ రచనాభి ర్గవాక్షితాశ్చిత్రితాః అలంకృతా ఇతియావత్-గజా ఇవాభాంతీ త్యన్వయః.
౧౫. సాలాది పాటలాంతై స్తరుభిరావృతా స్సంతో గిరయో దృశ్యంత ఇతి పూర్వేణాన్వయః.
టీ. ఖర్జూరః కంటకచ్ఛదః (ఈత) నివారః స్థలకదంబః. ౧౬. టీ. స్సందన స్తిమిశవిశేషః పనసై
ర్లిఖుచై రితిపాతః-ధవః ఖదిరః-అశ్వకర్ణ స్సర్జః (నల్లమద్ది) పాటలః (కలుగొట్టు) ౧౭. ఇదం స్థల
మితి శేషః. పర్ణశాలా మితి. సంఖాతమృత్తికాం-భి త్యాత్మనా సంఖాతా మృత్తికా యస్యాం తాం

రాస్తీర్య దృఢపాశావపాశితాం, నుశకాశశరైః పర్ణైః స్ఫురిచ్ఛాదితాం తథా,
 సమీకృతతలాం రమ్యాం చకార లఘువిక్రమః, నివాసం రాఘవస్యార్థే ప్రేక్ష
 ణీయ మను త్తమం. ౨౩. స గత్వా లక్ష్మణ శ్రీమా న్నదీం గోదావరీం తదా,
 స్నాత్వా పద్మాని చాదాయ సఫలః పున రాగతః. ౨౪. తతః పుష్పబలిం కృత్వా
 శాంతిం చ న యథావిధి, దర్శయామాస రామాయ తదాశ్రమవదం కృతం ౨౫.
 స తం దృష్ట్వా కృతం సౌమ్య మాశ్రమం సహసీతయా, రాఘవః పుష్పశాలయాం
 హర్ష మాహారయ ద్భృశం. ౨౬. సుసంహృష్టః పరిష్కల్య బాహుభ్యాం లక్ష్మణం
 తదా, అతిస్నిగ్ధంచ గాఢంచ వచనం చేవ మబ్రవీత్. ౨౭. ప్రీతోఽస్మి తే మహ
 త్కర్తృ ప్సయా కృత మిదం ప్రభో, ప్రదేయో యన్ని మిత్తం తే పరిష్కంఘో
 నుయాకృతః. ౨౮. భావజ్ఞేన కృతజ్ఞేన ధర్మజ్ఞేనచ లక్ష్మణ, త్వయా పుత్రేణ
 పృష్టాస్మి గృహార్థ్య కాష్ఠే వేణో నుజే కుల' ఇతి వ్రజయంతి. వేణుమయ ప్రాభోపరిప్రసారిత
 తిర్యక్కాష్ఠా మిన్ద్యిర్థ-శమీకాభాభి రాస్తీర్య తిర్యగ్వీణా పరిశమీకాభాభి రాస్తీర్య - దృఢపా
 శావపాశితాం దృఢవల్కలాదికృతపాతై రవపాశితాం సంకాతపాశాల-తిర్య గ్వీణై స్సహ శమీ
 కాభాః దృఢం బద్వేత్యర్థ-మశకాశశరైః మహానిరూపైః పర్ణైః-స్ఫురిచ్ఛాదితాం నుశోధనం రమణీ
 యం యథా తథా పరిచ్ఛాదితాం-పర్ణశాలాయాపం నివాసం చకారే శ్యవ్యయః. ౨౩. స ఇతి. సఫ
 లః ఫలాని చాదాయేత్యర్థః. ౨౪. తత ఇతి. పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం - శాంతిం అభ్యుదయికిం
 క్రియాం-యథావిధి వాస్తుకల్పానుసారేణ. ౨౫. సత మితి. పర్ణశాలాయాం విషయ-హర్ష మాహార
 యత్ సంతోషం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౨౬. సుసంహృష్ట ఇతి. అతిస్నిగ్ధంచ గాఢంచేతి పరిష్కంఘ
 క్రియా విశేషణం. ౨౭. ప్రీత ఇతి. మే ప్రభో సమర్థ శ్వయా ఇదం మహాకర్తృకృతం-అకన్తే
 ప్రీతోఽస్మి యన్నిమిత్తం యదాశ్రమనిర్మాణమిత్తం - ప్రదేయః పారితోషికోఽస్తి శన్నిమిత్తం
 మయా పరిష్కంఘో కృతః-అశ్వర్యభూతపర్ణశాలానిర్మాణస్య ఉచిత పారిసోషికం-రాభావాత్ పరి
 ష్కంఘ మేవ దత్తవా నస్తీ త్యర్థః. ౨౮. భావజ్ఞేన. భావజ్ఞేన మద్భుతజ్ఞేన - నీతయావహ రహసి
 థాతుం మమ స్థలం రచయేతి రామో నవదేత్ - కింతు మరసి మర్యాదిని - శవసి జ్ఞాతవలేత్యర్థః -
 కృతజ్ఞేన చిర మపుత్రేణ దశరథేన స్వస్తిన్నాదరాలేశయా ద్యేన క్రమేణ చంద్రతారాబహుళోచన
 పూర్వకం గృహం నిర్మాణితం తేన క్రమేణ తత్కృతప్రకారజ్ఞేనీత్యర్థః - ధర్మజ్ఞేన స్వయం రాజ
 తథోక్తాం-దీర్ఘ ర్షస్కరై ర్వేణుభిః కృతవంశాం హరితవంశాని సర్వాధేయకపాలా మిత్యర్థః. లఘు
 విక్రమః అనలసగతిః. ౨౨. ౨౩. స ఇతి. గోదావరీం ప్రాప్యేగి శేషః-సఫలః ఫలసహితః. ౨౪. తత
 ఇతి. పుష్పబలిం వాస్తుపూజాం - శాంతి మాభ్యుదయికిం క్రియాం. ౨౫. స ఇతి. హర్ష మాహార
 యత్ ప్రాప్తవా. ౨౬. సుసంహృష్టః రాఘవ ఇత్యనుమంగః - గాఢం పరిష్కల్యతిస్నిగ్ధం
 వచన మబ్రవీ దిത്യన్వయః. ౨౭. ప్రీతోఽస్మి తి. ప్రభో లక్ష్మణ - ప్రదేయో యన్నిమిత్తం తే పరి
 ష్కంఘః-మయా కృతః యదాశ్రమనిర్మాణార్థం ప్రదేయః పారితోషికోఽస్తి-శన్నిమిత్త పరిష్కంఘ
 నీవ మయాద్యకృతః ఇహాన్యస్య ప్రదేయస్యాభావా దితి మయా కృతః దత్త ఇతివా ౨౮. భావజ్ఞే

ధర్మాత్తా నసంవృత్తః పితా మమ. ౨౯. ఏవం లక్ష్మణ ముక్త్యాతు రాఘవో లక్ష్మీ
వర్ధనః, తస్మిన్ దేశే బహుఫలే న్యవసత్సుసుఖం వశీ. ౩౦. కంచితక్మలం స
ధర్మాత్తా సీతయా లక్ష్మణేన చ, అన్వాస్యమానో న్యవసత్స్వర్గలోకే యథామ
రః. ౩౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - పంచదశస్సర్గః.

వసత స్తస్యతు సుఖం రాఘవస్య మహాత్మనః, శరద్వ్యపాయే హేమంత
ఋతు రిష్టః ప్రవర్తతే. ౧. సకదాచిత్ప్రభాతాయాం శర్వర్యాం రఘునందనః,
ప్రయయా వభిషేకార్థం రమ్యాం గోదావరీం నదీం. ౨. ప్రహ్వః కలశహస్తస్తం
సీతయా సహ వీర్యవాన్, పృష్ఠతోఽనువ్రజన్ భ్రాతా సౌమిత్రి రిద మబ్రవీత్.
౩. అయం సకాల స్సంప్రాప్తః ప్రియో యస్తే ప్రియంవద, అలం కృత ఇవా

పుత్రోఽపి స్వోచితస్థల మకృత్వా యథా రామ స్సంతుష్యతి. తథైవ మయా స్థాతవ్య మిత్యేవం విధ ధర్మ
జ్ఞేన-త్వయా పుత్రేణ పున్నా మ్నో నరకా త్రాయత ఇతి పుత్రః తతో మదభిమతా సిద్ధి రేవ స్వస్య
నిరయ ఇత్యభిమేనే - మదభిమతకరణేన తస్య నిరయ నిస్తారకేణ త్వయేత్యర్థః ధర్మాత్తా - స్వయం
యావజ్జీవం మదభీష్టమేవ కృత్వా స్వచరమకాలేసి మదభిమతకరణాయ త్వాం స్థాపితవాన్ -
పానీయశాలాప్రవర్తకవత్ - మమ పితా నసంవృత్తః కింతు త్వమేవ-త్వన్తుభేన పిత్రా మమ సర్వాభిల
షిత పరిపూరణాత్ - అహం సర్వం కరిష్యామితి హి త్వయోక్త మితి భావః. తనిష్ఠోక్తి. (౨౪)
౨౯. ఏవ మితి. వశీ విషయచాపలరహితః. ౩౦. ౩౧. అస్మిన్ సర్గే ఏకత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ఇతి శ్రీ
వింశరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే -
పంచదశస్సర్గః.

అథ భావిశూర్పణఖాదర్శనా ద్యనర్థసూచకతయా హేమంతవర్ణనం ప్రస్తాతి-వసత ఇత్యాది.
ఇష్టః తపస్వినాం తపస్సాధనాయేష్టః రామస్యతు భరాదిరాక్షసవధవిజయమూలశూర్పణఖాగమనహే
తుతయేష్టః. ౧. స ఇతి. ప్రభాతాయాం విరామో న్తుఖాయాం. ౨. ౩. అయ మితి. యేన
హేమంతేన. ౪. నీహారేతి. లోకో జనః-నీహారేణ హిమేన-పరుషః పరుషత్వక్ - సర్వత్ర భవతీతి

నేతి. భావజ్ఞః అభిప్రాయజ్ఞః - కృతజ్ఞః గృహనిర్దానాదికృతజ్ఞః - ధర్మజ్ఞః సేవాధర్మజ్ఞః-నాథేన
పాలకేన త్వయా-మమ పితా న సంవృత్తః నగతః-మద్బ్రష్ట్య జీవితవానిత్యర్థః-పితా యథా పుత్రం
పాలయతి-తద్వత్త్వ మపి మాం పాలయసీతి భావః - త్వయా పుత్రేణేతి క్వచి త్పాతః. టీ. భావ
జ్ఞానస్య ప్రయోజనం స్వానుక్తసంభోగాదిస్థాననిర్దాణం. ౨౯-౩౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం-పంచదశస్సర్గః.

అథ మునిః శూర్పణఖాగమనం పక్షం-తత్కామోద్దిపకం హేమంతం వర్ణయతి. వసత ఇతి
రాఘవస్య వసత స్సతః శ్రీరామే పంచవట్కాయం స్థితే సతీత్యర్థః - ఇష్టః కామినీనాం కామినా మిష్ట
ఇత్యర్థః-శరద్వ్యపాయే శరత్కాలే గతేసతి - హేమంతఋతుః ఋత్యక ఇతి సంధ్యభావః. ౧.
టీ. అభిషేకార్థం స్నానార్థం. ౨. ౩. అయ మితి. యేన హేమంతేన - సుపక్వసస్యాదిసంపన్నేన
శుభస్సన్నయం సంవత్సరః-అలంకృతో యద్యపి - తథాపి తవ అతిసుకుమారస్య ప్రియ ఇవాభాతి
కిమితి యోజనా-యద్వా-యః హేమంతకాలః తే ప్రియః - యేన హేమంతేన సంవత్సర శుభ
స్సక్ అలంకృత ఇవాభాతి - అయం కాల స్సంప్రాప్త ఇతి యోజనా. ౪. హేమంతధర్మా న్వర్ణ

భాతి యేన సంవత్సర శుభః. ౪. నీహారపరుషో లోకః పృథివీ సస్యశాలినీ, జలా
 న్యనువభోగ్యాని సుభగో హవ్యవాహనః. ౫. నవాగ్రయణపూజాభి రభ్యర్చ్య
 పితృదేవతాః, కృతాగ్రయణకాః కాలే సంతో విగతకల్తమాః. ౬. ప్రాజ్య
 కామా జనపదా స్సంపన్నతర గోరసాః, విచరంతి మహీసాలా యాత్రా
 స్థా విజగీషవః. ౭. నేవమానే దృఢం సూర్యే దిశ మంతకనేవితాం, విహీనతిలకే
 వ స్త్రీ నోత్తరా దిక్పరీకాశతే. ౮. ప్రకృత్యా హిమహోశ్వాన్యో దూరసూర్యశ్చ
 సాంప్రతం, యథార్థనామా సువ్యక్తం హిమవాన్ హిమవాన్ గిరిః. ౯. అత్యంత
 సుఖసంచారా మధ్యాహ్నం స్పర్శత స్సుఖాః, దివసా స్సుభగా దిత్యా శ్చాయా

శేషః-స్వభావోక్తి రలంకారః - 'స్వభావోక్తి స్వభావస్య కాత్యాది స్థస్య వర్జన' మితి లక్షణాత్.
 ౫. నవేతి. కాలే ఆగ్రయణకర్తామహానకాలే - ఆగ్రయణం నామ కశ్యపిర్వ్యజ్ఞో నూతన ధాన్య
 భోజనస్యాదా వమష్టేయః - తదుక్త మాపస్తంబేన-నానిష్ఠ్యాగ్రయణేనాహితాన్ని ర్నవస్య ధాన్య
 స్యాశ్చీయా ద్వీహీణాం యవానాం శ్యామాకానా మగ్రే హాగస్య యజేతేతి. ఆగ్రయణ రూప
 పూజాభిః పితృదేవతా అభ్యర్చ్య కృతాగ్రయణకాః నకుశ్చకృతాగ్రయణ ప్రనిధయ ఇత్యర్థః. ప్రా
 జ్యకామాఇతి. ప్రాజ్యకామాః బహుళకామోదేకాః. ౬. ప్రాజ్యసంపద్రంబహుళ మిశ్యమరీ, జన
 పదాః జనపదస్థాః - యాత్రాయాం యుద్ధయత్రాయాం ఆస్థాయాం లే యాత్రాస్థాః. ౭. నేవ
 మాన ఇతి. అంతకనేవితాం దక్షిణామిశ్యర్థః - ఆత్రోత్పేక్షాలంకారేణ దక్షిణాదిక్ సరిలశేవ
 ప్రకాశత ఇత్యుత్పేక్షా వ్యజ్యతే. ౮. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేన హిమహోత్తాః ఘనీభూత
 హిమైః - ఆధ్యః సంపూర్ణః - సాంప్రతం దక్షిణాయనే - దూరసూర్యః-అగ్రవివ హిమవాన్ అధిక
 హిమః భూమాథే మతున్ - హిమవాన్ గిరిః - యథార్థనామా భవతి సువ్యక్త మిశ్యుత్పేక్షా
 వ్యంజకం - నిరుక్తి శ్చాలంకారః - నిరుక్తి ర్హ్యోగతో నాన్న మన్వర్థ్యే ప్రకల్పన మితి లక్ష
 ణాత్. ౯. అత్యంతేతి. మధ్యాహ్నం స్పర్శతః ఉష్ణస్పర్శతః - సుఖాః సుఖిరః - అగ్రవివతదానీం
 అత్యంతసుఖసంచారాః - సుభగాదిత్యాః దర్శనయోగ్యాదిత్యాః - భాయాసరిలదుర్భగాః దుర్భ
 గచ్ఛాయాసరిలాః - ఆహితాన్నిదిత్వా త్వరనిపాతః - అగ్రేతచ్ఛాయా సరిలా ఇత్యర్థః - భవం
 యతి. నీహారేతి. లోకా జనః నీహారపరుషః - నీహారేణ హిమేన పరుషః పరుషస్పర్శశరీర
 ఇత్యర్థః - జలాన్యనువభోగ్యాని - శైత్యాదిశయాన్ స్నానాద్యర్థ మశక్యాని - సుభగః
 ఇష్టః. ౫. నవేతి. ఆగ్రయణం నామ కశ్యప్ హవి ర్యజ్ఞః నవధాన్యభోజనస్యాదా వమష్టే
 యః - తేనాగ్రయణేన దేవాన్ సంకర్ష్య-పితృకర్తనా పితౄన్ సంకర్ష్య సంతో విగతకల్తమా
 భవంతి త్యన్వయః - కృతాగ్రయణకా ఇత్యుపవానః - కాలే శరత్కాలే. ౬. ప్రాజ్యేతి. ప్రాజ్యః
 ప్రభూతః కామో యేషాంలే తథోక్తః సర్వసంపాదిసంపన్నత్వాదిని భావః - సంపన్నతర
 గోరసాః బహుళతర గోక్షిరః - జనపదాః భవంతీతి శేషః. ౭. నేవమాన ఇతి. అంతకనేవితాం
 దిశం - దక్షిణాందిశం. ౮. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేన - హిమహోత్తాః ఘనీభూతైః హిమ
 సమూహై రాధ్య స్సమృద్ధః-దూరే సూర్యో యస్య స తథోక్తః. ౯. అత్యంతేతి. అత్యంతంసుఖం
 సంచారో యేషాం లే తథోక్తః - స్పర్శత స్సుఖాః - సుఖస్పర్శాతపా ఇతి యావత్ - సుభగా
 దిత్యాః సుభగః సుసేవ్యః ఆదిత్యో యేష లే తథోక్తః - భాయా సరిలదుర్భగాః భాయాశ్చసరి
 లాని చ దుర్భగా న్యనిష్ఠాని యేష లే తథోక్తః-దివసాః మధ్యాహ్నం నివం నిధా భాంతి త్యుక్త

సలిలదుర్భగాః. ౧౦. మృదుసూర్యా సనీహారాః పటుశీతా సమారుతాః, శూన్యారణ్యాహిమధ్వస్తా దివసా భాంతి సాంప్రతం. ౧౧. నివృత్తాకాశశయనాః పుష్యనీతా హిమారుణాః, శీతా వృద్ధతరా యామా స్త్రియామా యాంతి సాంప్రతం. ౧౨. రవిసంక్రాంత సౌభాగ్య స్తుషారారుణమండలః, నిశ్వాసాంధ ఇవాదర్శ శృంద్రమా నప్రకాశతే ౧౩. జ్యోత్స్నీ తుషారమలినా పార్ణమాస్యాం

తీతి శేషః - స్వభావోక్తి రలంకారః. ౧౦. మృద్వితీ. మృదుసూర్యాః అ. కూరసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః ఆరణ్యావనచరాః తై శూన్యాః - ఆవరణరహితత్వేన శీతపీడితాః నబహిస్సంచరంతీత్యర్థః - హిమధ్వస్తాః హిమధ్వస్తజనవంతః - తై త్యేన సింధీభూతశరీరజనా ఇత్యర్థః - అనేన రాక్షసకృషార్వత్రికపీడా ద్యోతితా. ౧౧. నివృత్తేతి. నివృత్తాకాశశయనాః నివృత్తచంద్రకాలా ద్యనావృతప్రదేశశయనాః-పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాపార్ణమాసీపుష్యంతేన నీతాః - తత్ప్రధానా ఇత్యర్థః - యద్వా - పుష్యః పుష్యమాసః లేన నీతాః - పుష్యమాస సన్నిహితా ఇత్యర్థః - హిమారుణాః హిమధూసరాః - శీతాః శీతవాతాః - వృద్ధతరాయామాః చతుర్వింశతిఘటికాయుక్తత్వేనాతివృద్ధతరాః ఋస్తారాః త్రియామాః రాత్రయః - దినాంతే అర్ధయామస్య దినాదావర్ధయామస్యచ దినశేషత్వాత్ - అనేన స్వర్గలోకోపద్రవః తామసరాక్షసవృద్ధిః సజ్జనక్షయః కల్యణసారితాచోక్తాః - పుష్యః కలిః. ౧౨. రవీతి. మంద రశ్మిత్వేన సంక్రాంతం సంప్రవృత్తం సౌభాగ్యం భోగ్యత్వం యస్య సః. సూర్యే స్వసౌభాగ్యం దత్తవానిత్యర్థః - తుషారైః హిమశీకరైః ఆరుణం రక్తం మండలం యస్య - హిమశీకరావరణేన చంద్రసూర్యమండలయోరారుణ్యం ప్రత్యక్షసిద్ధం - నిశ్వాసేన ఆంధః అప్రకాశః ఆదర్శః దర్పణ మివ - ఉపమాలంకారః - అనేన రావణాపహృతసర్వస్వస్యమలినాకృతే రింద్రస్యావస్థోక్తా. ౧౩. జ్యోత్స్నీతి. జ్యోత్స్నీచం

రేణాన్వయః. ౧౦. మృదుసూర్యా ఇతి. మృదుసూర్యా ఈషదుష్ణసూర్యాః - పటుశీతాః ప్రబలశీతాః - శూన్యారణ్యాః - హిమాలయపర్యంతారణ్యే ప్రాణిసంచారవిరహాత్ - హిమధ్వస్తాః హిమోపహతాః - శూన్యారణ్యపదసాన్నిధ్యాత్ హిమధ్వస్తా ఇత్యనేన ఆరణ్యప్రదేశవ్యాప్త హిమ ముచ్యతే - మృదుసూర్యపదసాన్నిధ్యాత్ సనీహారా ఇత్యనేన సూర్యమండలావారకం హిమ ముచ్యత ఇత్యర్థః. ౧౧. నివృత్తేతి. నివృత్తాని ఆకాశే అనావృతప్రదేశే శయనాని భోగినాం పర్యంకా యాసుతాః - పుష్యనీతాః పుష్యనక్షత్రేణ నీతాః ప్రవర్తితాః - యేషు దివసేషు పుష్యనక్షత్రం రాత్రికాలపరిమాణం బోధయతీత్యర్థః - అన్యేషు పుష్యనీతాః పుష్యశబ్దేన పుష్యనక్షత్రయుక్తా పార్ణమాసీనీతా లక్ష్మ్యతే-తథాచ పుష్యనక్షత్రయుక్తాం పార్ణమాసీనీతాః గతాః తదుపలక్షితా ఇతియావత్ - కాదాచి తక్రతయా భేదభీహేతు రుపలక్షణ మిత్యాహుః - యద్వా - పుష్యనీతాః పుష్యాః పోష్యాః గుణాభావ ఆర్షః - శీతనివారకోపచారైః పోష్యా భోగిన ఇత్యర్థః తైర్నీతాః కృచ్ఛ్రేణగమితాః త్రియామాః - హిమారుణాః హిమధూసరాః శీతాః శీతస్పర్శమారుతసమేతాః - వృద్ధతరాయామాః అతిదైర్ఘ్యాః - త్రియామా రాత్రయః - యాంతి గచ్ఛంతి. ౧౨. రవీతి. రవిణా సంక్రాంతం సౌభాగ్యం సుభగత్వం యస్య స తథోక్తః - రవిర్హి తస్మిన్కాలే సుభగో నచంద్రః - తుషారారుణమండలః తుషారధూసరమండలః - నిశ్వాసాంధః నిశ్వాసే నాంధో మలినః ఆదర్శో ముకుర ఇవనప్రకాశతే. ౧౩. జ్యోత్స్నీతి. తుషారమలినా జ్యోత్స్నీ కాముదీ ఆతపశ్యామా ఆతపేన వైవర్ణ్యం

న రాజతే, సీతేవ చాతపశ్యానూ లక్ష్మ్యతే నతు శోభతే. ౧౪. ప్రకృత్యా శీతశస్పర్శా
హిమవిదృశ్య సాంప్రతం, ప్రవాతి షష్ఠిమో నాయుః కాలే ద్విగుణశీతతః. ౧౫.
బాష్పచ్ఛన్నాన్యరణ్యాని యవగోధూమవంతి చ, శోభంతేఽభ్యుదితే సూర్యే
నదద్భిః క్రౌంచసారసైః. ౧౬. ఖడ్జూరపుష్పాకృతిభి శ్శిరోభిః పూర్ణతందులైః,
శోభంతే కించి దానమ్రా శ్శాలయః కనః ప్రభాః. ౧౭. మయూఖై రుపసర్పద్భి
ర్హిమనీహారసంవృతైః, దూర మభ్యుదిత సూర్య శ్శిశోంకశవ లక్ష్మ్యతే. ౧౮. ఆ
గ్రాహ్య వీర్యః పూర్వాహ్లామధ్యాహ్లా స్పర్శత స్సుఖః, సంరక్త కించి దాపాండు

ద్రికయాన్వితా రాత్రిః - సుమారసునివా సదా పూర్వమాస్యా సదా నరాజతే నశోభతే. ఏవంభూతా
సా ఆతపశ్యామా ఆతపాపహృతవర్ణా సీతేవ లక్ష్మ్యతే - కించి సీతావ ద్విశోభతే - వ్యవరేకాలం
కారః - 'వ్యవరేకా' విశేష శ్చేదుపమానోపమేయమౌ - అది నిల్లడగుం, అనేన సీతాయాభావి
రావణాభిభవః తేనాసి సురనారీజనబంధీమోక్షణార్థ త్వేనావశయశ్చ వ్యభతే. ౧౪. ప్రకృత్యేతి.
ప్రకృత్యా శీతశస్పర్శః - వాయో శీతశస్పర్శ ఏవ స్వభావః - ఉష్ణశస్పర్శ స్త్వాగంతుః ఇతివ్యాక
యం - సాంప్రతం హేమంతే - హిమవిదృశ్ హిమముత్తరః - కాలే ప్రాతఃకాలే ద్విగుణశీతతః ద్విరా
వృత్త్యాశీతతః. ౧౫. 'అభోగుణః, రూపాదా' సూచకంబోధ్యో రాష్ట్రప్రేక్షియకంతుభి, సంధ్యాదా
వసి సత్వాదౌ త్యాగాదా పుషపర్జన' ఇతి రక్తమాలా. షష్ఠిమో - షష్ఠిమో - షష్ఠిమో - అనేన
స్వభావతః కరుణా శీతశస్పర్శ అవతారకాలే దేవప్రార్థనోద్బంధిశ్చిరస్య పున ద్విర్యాశ్రమే ద్విగు
ణీతకరుణస్య రామస్య వ్యాపార స్ఫులితః. ౧౬. బాష్పేతి. బాష్పైః ఉష్ణభిః ధన్నాని - యథా
మాచాదకేభ్యో నిర్గచ్ఛంతో ధూమకారా బాష్పైః - అనేన రామసమాగమానంతర భావ్యాశ్రమ
సమృద్ధి రుచ్యతే - బాష్పశబ్దేన రామకృపాచ్యతే. యవత్యాదినా కపస్యమృద్భిః - నదద్భి రితి నేద
భూషః. ౧౭. ఖడ్జూరేతి. ఖడ్జూరపుష్పాకృతిభిః శబ్ద్యో - కలంకవర్ణైః - శిరోభిః కణిఠైః - కనక
ప్రభాః పరిపక్వనాళపత్రపత్రా క్కనకవర్ణాః - అనేన వృద్ధా జని బహుభుజ శిరోభి స్త్వాంప్రణమం
తీతి ద్యోతితం. ౧౮. మయూఖై రితి. హిమనీహారైః శీతనీహారైః సంవృతాః ప్రా - అనేన బహు
కాలం సమాగతోపి రాక్షసప్రభాభిభూత తేజస్కీ మృదు రివ శీమర్థం పర్తిసి ఇశ్యర్థస్ఫుచ్యతే.
౧౯. ఆగ్రాహ్యేతి. పూర్వాహ్లా ఆగ్రాహ్య వీర్యః - ఆగ్రాహ్యవీర్యః చంద్రికాయమాణో వర్ధత
ఇత్యర్థః - ఈషదర్థేనా నజ్ - అనుదరాక స్మృతివత్ - తదు క్తం. శ్లో. 'తత్సద్వీర్య మభివక్ష్వ తద
స్యత్వం తదల్పతా, అప్రాక స్త్యం విరోధశ్చ నశార్థాక్షత్ ప్రక్షిప్తతా' ఇతి. మధ్యాహ్నా స్పర్శతః

ప్రాప్తా సీతేవ లక్ష్మ్యతే దృశ్యతే - నతు శోభతే సీతేవ నశోభత ఇత్యర్థః. ౧౪. ప్రకృత్యేతి. ప్రకృ
త్యా స్వభావేనాశీతలస్పర్శః - అశీత్యుపలక్షణ ముత్తమే ద్రవ్యవ్యం - తథాచాపిష్టాశీతలస్పర్శ
ఇత్యర్థః - కాలే ప్రాతఃకాలే - హిమవిదృశ్ - ద్విగుణశీతతః ప్రాతఃకాలభవత్వేన హిమవిదృత్వేన
ద్విగుణశీతలత్వ మితి భావః. ౧౫. బాష్పేతి. బాష్ప ఉష్ణతేన ధన్నాని - ప్రాతఃకాలే మాచా
దకాది ప్రివ వనాద త్యాహ్లా ప్రాదుర్భవతీ త్యమభవ ఏవ ప్రమాణం. ౧౬. ఖడ్జూరేతి. ఖడ్జూర
పుష్పాకృతిభిః - శీతవర్ణ రశ్మ్యర్థః. పూర్ణతందులైః వీహితాః శిరోభిః మంజరీభిః - కించిదాలంబాః
కించి న్నమ్రాః. ౧౭. మయూఖై రితి. హిమనీహారసంవృతైః హిమబిందుసంవృతైః ఉపలక్షితః సూ
ర్యః. ౧౮. ఆగ్రాహ్యేతి. పూర్వాహ్లా ప్రాతః కాలే - ఆగ్రాహ్య వీర్యః ఆత్ర వభేషదర్థే - అను
దరాక స్మృతి వత్ - ఈషద్రాహ్యం వీర్య మాష్ట్యం యస్య - స్పర్శతః సుఖః సుఖస్పర్శ ఇత్యర్థః -

రాతప శోభ తే ఊతా. ౧౯. అవశ్యాయ నిపాతేన కించి త్ప్రక్లిన్నశాద్వలా,
వనానాం శోభ తే భూమి ర్నివిష్టతరుణాతపా. ౨౦. స్పృశంస్తు విపులం శీత ముద
తం ద్విరద స్సుఖం, ఆత్యంతతృప్తితో వన్యః ప్రతిసంహరతేకరం. ౨౧. ఏతేహి
సముపాసీనా విహగా జలచారిణః, నవిగాహంతిసలిల మప్రగల్భా ఇవాహవం. ౨౨.
అవశ్యాయ తమోనద్ధా నీహారతమసాహృతాః, ప్రసుప్తా ఇవ లక్ష్మ్యంతే విపుష్పా
వనరాజయః. ౨౩. బాష్పసంఛన్న సలిలా రుతవిజ్ఞేయసారసాః, హిమార్ద్రవాలు
కై స్తీరై స్సరితో భాంతి సాంప్రతం. ౨౪. తుషారపతనా చై చ్చివ మృదుత్వా
ద్భాస్కరస్య చ, శైత్యా దగాగ్రస్థ మపి ప్రాయేణ రసవజ్జలం. ౨౫. జరాజర్ఘ్య
రితైః పద్మై శ్శీర్ణ కేసరకర్ణికైః, నాశశేషై ర్విమధ్వస్తై ర్నభాంతి కమలాకరాః.

స్పర్శేన - సుఖః - సుఖకరః - కించి త్సంరక్తః కించిదాపాండుశ్చ - అనేనాపి రాక్షసాక్రమేష్య
పరాక్రమత్వ మనుచిత మితి గమ్యతే. ౧౯. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయః హిమం శాద్వలః శష్ప
ప్రచురా భూమిః - నడశాదాద్వలజితివలచ్ - అనేన రాక్షసాభిభవకృతమునిజనరోదనం రామ
కృపాప్రవృత్తి శోచ్యతే. ౨౦. స్పృశ నితి. ప్రతిసంహరతే అతిదుస్సహతైత్యవత్త్వా దితి భావః.
అనేనేంద్రస్య రాజ్యభోగాభిలాషిణోపి తద్యోగభీరుత్వం సూచితం. ౨౧. ఏతేహి. సముపా
సీనాః జలమితిశేషః. అనేన మునీనాం సమాధిభంగో ద్యోత్యతే - అప్రగల్భాః అధృష్టాః - ఆహవం
యద్యం. ౨౨. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయః హిమసలిలం సవితమతేన నద్ధాః బద్ధాః - అనేన నిశ్చ
లత్వం లక్ష్మ్యతే - హిమక్లిన్నాహి లతా నిశ్చలీ భవంతి - నీహారః అజలవర్షిమహాహిమం - తదేవ
తమః తేనావృతాః - అనేన ప్రచ్ఛాదనపటాచ్ఛన్నత్వం వ్యజ్యతే - విపుష్పా ఇత్యనేన నిమిలి
తాక్షత్వ ముక్తం - అనేన వనవాసినాం దైన్యాతిశయ ఉక్తః - అతోత్పేక్షాలంకారః. ౨౩. బా
ష్పేతి. రుతంశబ్దః హిమార్ద్రవాలుకైః హిమసిక్తసికతైః - అనేనాపి ఋషిజనదైన్య మేవ ద్యోత్య
తే. ౨౪. తుషారేతి. తుషారః హిమం - అగాగ్రస్థ మపి నిర్మలశీలాతలస్థ మపి రసవ ద్విషవత్.
ని. 'రసో రాగే విషే ద్రవ్యే శృంగారాదా పరాక్రమ' ఇతిబాణః, శైత్యాతిశయేన విషవదనుపాదే
యం భవతీత్యర్థః - ఏతేన రాక్షసప్రకోపాత్ భవత శ్చానుద్యోగాన్తునిమనో దుఃఖితం భవతీతి
ద్యోత్యతే. జరేతి. జరయా చిరప్రయాథతయా - జర్ఘ్రి రితైః వివర్ణైః-జీర్ణ కేసరకర్ణికైః శిథిలకింజల్క
కర్ణికైః - పద్మై ర్న భాంతి - స్పష్టం వ్యంగం. ౨౬. ఏవ మృషిపీడాలిశయేపి రామస్య రాక్షసవ
ధానుద్యమ ముక్త్వా భరతస్య త్వదాగమనవ్యసనిత్వాత్తద్దర్శనకాలాపి సన్నిహిత ఇత్యాశయేనాహ

ఆపాండు రీషత్వాండుః - కించి చోభతే. ౧౯. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయ నిపాతేన హిమనిపా
తేన - నివిష్టతరుణాతపా బాలాతపసమేతేత్యర్థః. ౨౦. స్పృశ నితి. ప్రతిసంహరతే కరం దుస్స
ర్మతైత్యవత్త్వా దితి భావః. ౨౧. ఏత ఇతి. సముపాసీనాః సమ్యగలసమీప ముపాసీనాః ప్రాప్తాః -
జలచారిణో విహంగాః. టి. అప్రగల్భాః శార్యరహితాః. ౨౨. అవశ్యాయేతి. అవశ్యాయరూపేణ
తమసానద్ధాః సంకుచితపల్లవపుటాః-నీహారతమసావృతాః-ఉపరిపతత్ప్రాయరూపేణ తిమిరేణసంఛ
న్నాః-స్వపతాంహి ద్వేతమసీ ఆభ్యంతరం బాహ్యంచ-తత్రాభ్యంతరేణ నిద్రా తమసా సంకుచితాః -
బాహ్యేన నిశాతమసా సంఛన్నాః స్వపంతివనతాజయశ్చ స్వేషు పతితావశ్యాయ తమ స్సంకుచిత
పల్లవాః ఉపరి పతిత నీహారతమసా సంఛన్నాః ప్రసుప్తా ఇవలక్ష్మ్యంతే. ౨౩. ౨౪. తుషారేతి. అగా
గ్రస్థ మపి గంభీరస్థ మపి - అగాగ్రస్థ మతి పాతే పర్వతాగ్రస్థ మపీత్యర్థః-రసవత్ రుచికరం. ౨౫.

౨౬ అస్తిం స్తు పురుషవ్యాఘ్రః కాలే దుశఖసమన్వితః, తః శ్వరతి ధర్మాత్తా
త్వద్భక్త్యా భరతః పురే. ౨౭. త్వత్త్వ రాజ్యం చ మానంచ భోగాంశ్చ వివిధాన్
బహూన్, తపస్వీ నియతాహరః శేతే శీతే మహితలే. ౨౮. సోపి వేళా మి
మాం నూన మభిషేకార్థ ముద్యతః, వృతః ప్రసృతిభిర్నిత్యం ప్రయాతి సరయూం
నదీం. ౨౯. అత్యంతసుఖసంవృద్ధ స్సుకుమార స్సుఖోచితః, కథ స్త్విరం
త్రేషు సరయూ మవగాహతే. ౩౦. పద్మః త్రేక్షణో వీర శ్శ్యామా నిరుదరో
మహాన్, ధర్మజ్ఞ స్సత్యవాదీచ ప్రినిషేధో జలేంద్రియః, ప్రయాభిభాషి మధురో
దీర్ఘ బాహురరిందమః, సంత్యజ్య వివిధాన్ భోగా నార్యం సర్వాత్సనాశ్రితః. ౩౧.
జిత స్స్వర్గ స్తవ భాగ్రా భరతేన మహాత్మనా, వనస్థ మపి తాపస్యే యస్త్వా

అస్తి ని త్యాదినా. దుశఖసమన్వితః - త్వద్విరహాదిని శేషః. ౨౭. త్వత్త్వతి. రాజ్యం రాజత్వం -
ప్రభుత్వ మిత్కర్థః - మానం - రాజభ్రుత్ ప్రహ మిత్కర్థమనం - భోగాన్ ప్రసృతవసనవా
దీన్ - బహూ నిత్యపరిత్యాజ్యత్వ ముచ్యతే - తపస్వీ తపస్విచ్ఛిన్నాబహుదికాన్ - నియతాహ
రః ఫల మూలద్యశనః - కథ ఇత్య నేనావగదరాహిత్య ముచ్యతే - మహితం ఇత్య నేన ఖట్వాది రాహి
త్యం. సోపి. వేళాం హ్రస్వవిశేషః - ప్రకృతిభి రతి - ఉ. భోక్తుం వ్యవస్థంతి చారాన్
ధర్మవత్సల మితి వత్సమూలీత్యా త్వద్భక్త్యా భరతభక్త్యా చ భరత మనుషసంలేభి రిత్కర్థః. ౨౯.
అత్యంతేతి. అత్యంతసుఖసంవృద్ధః - రాజా ఉపాలితత్వాత్ సుఖసంవృద్ధః - త్వయాపి లాలిత
త్వాదత్యంతసుఖసంవృద్ధః - సుకుమారః భవతోపి దృష్టవేదీగానవాసోమహర్షః - సుఖో
చితః - త్వయా సహ వస్తుం యోగ్యః - నను త్వద్వియోగార్హః - కథం ను - అత్తేవమ్యేన మ
న్యతే - స్వస్య రామవిరహభావేనైత్యామభవ-తస్య రామతాపాత్ ఉపశర్తావకా వద్య ఇత్యు
క్తరీత్యా నదీనా మపి రామవిరహేణోష్ణత్వాత్పైత్యప్రసక్తి రేవ నాస్తి - అపరరాత్రేషు య
థా నవవైధవ్యాః స్త్రీయః మనుష్యసంచారాత్ పూర్వమేవ మనుష్యముఖ మవసరోగయంత్యో
గచ్ఛంతి తథాయ మపి తై కేయాభ్రుత్ప్రాయం ఏక నిమిశ విహరన్ ఇతి జనావత్కీర్తిని భీత్యా
అపరరాత్రేష్యేవ గచ్ఛతి - సరయూ మవగాహతే - నిర్వదాలితయివాలిక్ష్విణిగామినీ మపి
సరయూం నిర్భయోఽవగాహతే - అవగాహతే జలే నున్న శ్వేత్తపద్మా నిత్యో భవతి. తని
శ్లోకే (౨౫) ౩౦. పద్మే త్యాది. నిరుదరః అనుదరః - ప్రీతిషేధః ప్రయా లజ్జయా నిషేధః అన్య
త్యేభ్యో నివర్తనం యస్య నః - మధురః మధురవాగ్ మందరోవా - ఆర్యం శ్రేష్ఠం త్వాం సర్వా
త్తనా కరణత్రయేణ శ్రితః. ౩౧. జిత ఇతి. స్వర్గః రామప్రాప్త్యంతరామభూత స్స్వర్గః - జితః
తిరస్కృతః - వనస్థ మపి త్వాం - తాపస్యే తాపనకర్తృవచయ అనుభవితే అనుకరోతి - శ్వ

జరేతి. జరయా శర్షురితైః కలీకృతైః - పక్షైః పక్షైః - లుప్తుదై శ్వేచలకృతైః - పక్ష రిని
శేషః - నభాంతీత్యన్వయః. ౨౯. ౩౦. పద్మపత్రేతి. నిరుదర స్తమాదరః - ప్రీతిషేధః - ప్రా
యా నిషేధకర్తృజగుచ్ఛత్వాదతయా పరవారీవిషయ నిషేధ శ్చక్షు రాదీంద్రియనివర్తనం యస్య
నః - తత్ర హేతుః జలేంద్రియః మధురః మందరః. సంశ్యశ్చేతి-ఆర్యం శ్రేష్ఠం త్వాం వస్తుశస్త్ర
వివిధాన్ భోగాన్ సంత్యజ్య - సర్వాత్సనా శ్రవణాది దూర నవవిధభక్త్యా ఆర్యం బ్రహ్మాదీనా
మపి పూజ్యం త్వామేవాశ్రితః. ౩౧. జిత ఇతి. స్వర్గో జితః సంపాదితః - వస్తుశస్త్ర తిరస్కృతః -
స్వర్గస్య త్వద్భక్తే రంతరాయదూరత్వా దితి భావః - అతఏవ వనస్థ మపి త్వాం తాపస్యే తాపనక్

మనువిధీయతే. 33. నపిత్ర్య మనువర్తంతేనూత్మకం ద్విపదా ఇతి, ఖ్యాతో లోక ప్రవాదోఽయం భరతేనాన్యథాకృతః, భర్తా దశరథో యస్యా స్సాధుశ్చ భరత స్సుతః, కథన్న సాంబా కై కేయీ తాదృశీ క్రూరశీలినీ. 34. ఇత్యేవం లక్ష్మణే వాక్యం స్నేహా ద్బ్రువతి ధార్మికే, పరివాదం జనన్యాస్త మసహ న్నాఘవోఽబ్ర వీత్. 35. నతేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా కథంచన, తామేవేత్వాకు నాథస్య భరతస్య కథాం కురు. 36. నిశ్చితాపి హి మే బుద్ధి ర్వసవాసే దృఢ వ్రతా, భరతస్నేహసంతప్తా బాలిశీ క్రియతే పునః. 37. సంస్తరామ్యస్య వా క్యాని ప్రియాణి మధురాణి చ, హృద్యాన్యమృతకల్పాని మనఃప్రప్లదనాని చ.

న్వార్షః. 33. ఏవం ప్రతిజ్ఞాతరాక్షసవధే విశంబః కృతః-భరతక్షేత్రేన తత్రాపి శీఘ్రం గంతవ్యం - అతః కిమత్ర కృత్య మితి సూచయిత్వా సర్వస్యానర్థస్యమూలభూతా కై కేయీత్యాశయేనాహ - నపిత్ర్య మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన. పిత్ర్యం పితృస్వభావం - ద్వేషదే యేషాంతే ద్విపదాః మనుష్యాః - అన్యథాకృతః - పితృస్వభావ ఏవానుకృతః - నమాత్మస్వభావ ఇత్యర్థః - భర్తేతి - సాధు శబ్దస్య భర్తరి భరతే చాన్వయః - తాదృశీతి పూర్వంకై కేయ్యుక్తస్సరణం. 34. ఇత్యేవ మితి. అనేన లక్ష్మణః ప్రత్యూషే రామస్య సనీతస్య సరస్సాన్నాదిక్షేశమాలోక్య సుదుఃఖతతయా కై కేయీం నిందితు ముపక్రమ్య ఝటితి నిందాయాం క్రియమాణాయాం రామః కుప్యే దితి ప్రథమం హేమం తస్వభావం ప్రస్తుత్య తత్ప్రసంగేన భరత ముపక్షిప్య కై కేయీం నిందతిన్నేతి గమ్యతే - స్నేహాత్ రామస్నేహాత్ - పరివాదం అసహాత్ - అసహమానః. 35. నత ఇతి. మధ్యమా సర్వదశరథవ త్స్యపేక్షయా - కథంచన ప్రాసంగికకథాయా మపి - మధ్యమాందేలి స్వాభిమానద్యోతనాయ - ఇత్వాకునాథస్య రాజని స్వర్గంగతే అస్తాచ చ వనం గతేషు పూర్వతరాస్తత్కు-లమర్యాదాస్థాప కస్య. తనిశ్లోకే. తామేవ తస్మిన్ పురుషవ్యాఘ్ర ఇత్యాద్యుక్తాం - ఇత్వాకునాథస్య ఆస్ఫోటయం తి పితర ఇత్యాదినా ఇత్వాకుభిః ప్రార్థనీయస్య - భరతస్య పద్మపత్రేక్షణ ఇత్యాద్యుక్త సద్గుణభరి తస్య. (36) 32. నిశ్చితేతి. వసవాసే నిశ్చితా దృఢవ్రతాపి మే బుద్ధిః - భరతస్నేహసంతప్తా సతీ బాలిశీ క్రియతే బాలబుద్ధి రివ భవతి - అసంపూర్ణేషి వసవాసకాలే తద్దర్శనే సంజాతకుతూహలా భవతీ శ్యర్థః. 37. స్నేహ మేవ ప్రకాశయతి-సంస్తరామిత్యాదినా. లోకే కైశ్చి దుక్తాని వా క్యాని ప్రియాణ్యపి కర్ణకతోరాణి భవంతీతి తద్వ్యుదాసాయాహ మధురాణీతి-హృద్యాని హృద యా దనపేతాని - అమృతకల్పాని శుభోదర్శాణి - ఇదానీ మపి మనః ప్రప్లదనాని. తనిశ్లోకే.

త్యే స్థిత్యా - అనువిధీయతే అనుకరోతి నేవత ఇత్యర్థః. 33. నేతి. పిత్ర్యం పితృస్వభావం ద్విప దాః మనుష్యాః నానువర్తంతే - అపితు మాత్మకం మాత్మస్వభావ మనువర్తంత ఇతి - ఖ్యాతః ప్రసి ధ్దోఽయం లోకప్రవాదః - భరతేనాన్యథాకృతః - మాత్మకృతస్యానయస్య పరిహారాదితి భావః. 34. 35. ఇతీతి. స్నేహాత్ భరతవిషయస్నేహాత్. 36. నేతి. కాసల్యాసుమిత్రావ్యతిరి క్తమాత్రభి ప్రాయేణ కై కేయీ మధ్యమే త్యుచ్యతే - అమధ్యమేతి వాచ్ఛేదః - తామేవ పూర్వోక్తా మేవ కురు కథయ. 32. నిశ్చితేతి. వసవాసే నిశ్చితా నిశ్చయవతీ - దృఢవ్రతా మే బుద్ధిః భరతస్నేహ సంతప్తా సతీ బాలిశీ క్రియతే - భరతస్య సుగుణాశ్రయస్య విశ్లేష మసహమానా సతీ చాంచ ల్యం ప్రాప్నోతీతి భావః. 37. స్తరామితి. కైశ్చి దుచ్యమానాని ప్రియాణ్యపి వాక్యాని - కర్ణక తోరాణి భవంతీ తన్నిరాసాయోక్తం - మధురాణి - హృద్యాని హృదయా దనపేతాని-హృదయ

3౯. కదా న్యహం సమేష్వామి భరతేన మహాత్మనా, శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ
త్వయాచ రఘునందన. ౪౦. ఇత్యేవం విలంః స్తత్ర ప్రాప్య గోదావరీం నదీం,
చక్రేఽభిషేకం కాకుత్స్థస్సానుజస్సహసీతయా. ౪౧. తర్వయిత్వాథ సర్వైః స్తే
పితౄణా దైవతానిచ, స్తువంతి స్థాదితం సూర్యం దేవతాశ్చ సమాహితాః.
౪౨. కృతాభిషేకస్స రరాజ రామ స్సీతాద్వితీయస్సహ లక్ష్మణేన, కృతాభిషేకో
గిరిరాజపుత్ర్యా దుద్ర స్సనందీ భగవా నివేశః ౪౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే -
ఆరణ్యకాండే - షోడశస్కర్గః.

కృతాభిషేకో రామస్తు సీతాసామిత్రి రేవచ, తస్మాద్గోదావరీతీరా త్త
తో జగ్తు స్వమాశ్రమం. ౧. ఆశ్రమం త ముపాగమ్య గాఢువ స్సహలక్ష్మణః,

వాక్యాని అర్థపరిపూర్ణాని త్రియాణి శ్రవణప్రియాణి-మధురాణి మాధుస్యం మనుమార తేత్యాద్యు
క్తగుణవంతి - ఏవం శబ్దభర్తా మత్వా అర్థభర్తా నావా - హృద్యాని - హృద్యాని హృదయాన్తః
దజననాని - అమృతకల్పాని శర్కరామధ్వారివ దశ్యంతభోగ్యాని-మనః ప్రవ్లాదనాని విజాతీయ
ప్రత్యయమూలతయా అనందైకజనకాని. (౨౨) 3౯.కదేతి. భరతసహాహిత్యాభావేన విద్యమానాభ్యాం
సీతాలక్ష్మణాభ్యా మపి విరహిత మాత్మానం మన్యతే - భరతస్సీతానిశయప్రకారోఽయం.
తనిష్ఠోక్తి. రఘునందన - శత్రుఘ్నేన త్వయాచ సహితేన భరతేన కదా సమేష్వామి సంగతో భవి
ష్యామితి యోజనీయం - చకారేణ సీతా సముచ్చయః. యాచ దమరక్తమేళనేపి ఏకామరక్తవిర
హే సర్వామరక్తవిరహ ఇవ ఆర్తి ర్థాయతే - తస్మైకస్యాపి మేళనే సామూహ్యపర్వమహ్నజనమే
ళనే ఇవాతిహర్షో జాయత ఇతి - త్వయా వేతి - లక్ష్మణమేళనస్య సిద్ధేపి సీతావత్ కృతం భరత
శత్రుఘ్నవిషయప్రేమానిశయనేతి భావః. (౨౩) ౪౦. ఇత్యేవం మితి. ఇత్యేవం విలంః - భరత
స్నేహకృతాని బహూని వాక్యాని ఇల్ప మ్మిశ్కర్థ-అభిషేకం స్సనం. ౪౧. తర్వయిత్వేతి. ఋ
షితర్పణస్యాప్యుపలక్షణం - స్తువంతిస్త ఉపశబ్ధితే - మిత్రస్యేత్యాది మూర్త్యా సీతాశ్వమంత్రేణ-
దేవతాః సుధ్యాదిదేవతాః. ౪౨. కృతాభిషేక ఇతి. దుద్ర స్సనందీ న్యుపమయా మస్మిన్ధర్మణత్వ
ముచ్చతే - దుద్ర స్సవిష్టు ర్భగవా నివేశ ఇతి వక్యవి దాపి భావే దృశ్యతే - కస్య ద్విశ్వకథిత్యా
హ - తదా ఆధుతోపమేతి యుక్త మితి జేయం. ౪౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్న మేఖలాభ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్కర్గః.

ఏవం రామతపోవిశేషద్యోతనాయ హేమంతం ప్రశమప్రవృత్త ముపవర్జ్య కశ స్త్రిఘ సంద
త్సరేద్వితీతేషు కదాచి చైత్రమాసే ప్రసక్తం భావిసకలరాక్షసవధవిదానత్వేన కూర్పణభావృత్తాం
త ముపక్షిపతి సప్తదశే-కృతాభిషేక ఇత్యాది. ౪౩. అభిషేకానంతరభావికృత్యానంతరం - ఆశ్రమం
తపోవనం. ని. 'తపోవనే మతే బ్రహ్మచర్యాదా వాశ్రమో స్త్రియా' మితి బాం. ౧.ఆశ్రమ మితి.
త్రియత్వస్య తు ప్రాగేవోక్తత్వాత్ - యద్వా - హృద్యాని హృదయఃగమాని - బంధనే చర్మా
విలియత్ ప్రత్యయః - పశ్య మంత్రవ త్పరహృదయబంధనా సీతా యాచత్ - మనః ప్రవ్లాదనాని-
నితాంతసుఖకరాణి. 3౯—౪౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరచీర్థకృత్ - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాభ్యా
యాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - షోడశస్కర్గః.

కృతేతి. తతః అవగాహనానంతరం. ౧. ఆశ్రమ మితి. చా ర్వాష్టికంప్రాతర్లోమాదికం. ౨.౪.

కృత్వా పౌర్వాష్టికం కర్త పర్ణశాలా ముపాగమత్. ౨. ఉవాస సుఖిత స్తత్ర
పూజ్యమానో మహర్షి భిః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా చకార వివిధాః కథాః. ౩. స
రామః పర్ణశాలాయా మాసీన స్సహసీతయా, విరరాజ మహాబాహు శ్చిత్రయా
చంద్రమాణవ. ౪. తథాసీనస్య రామస్య కథాసంసక్తచేతసః, తం దేశం రాక్షసీ
కాచి దాజగామ యదృచ్ఛయా. ౫. సాతు శూర్పణఖానామ దశగ్రీవస్య రక్ష
సః, భగినీ రామ మాసాద్య దదర్శ త్రిదశోపమం. ౬. సింహారస్కం మహాబా
హుం పద్మపత్రనిభేక్షణం, ఆజానుబాహుం దీప్తాస్యమతీవ ప్రియదర్శనం, గజవి
క్రాంతగమనం జటామండలధారిణం, సుకుమారం మహాసత్త్వం పార్థివవ్యంజనా
న్వితం, రామ మిందీవరశ్యామం కందర్పసదృశప్రభం, బభూవేంద్రోపమం దృష్ట్వా
రాక్షసీ కామమోహితా. ౭. సుముఖం దుర్ముఖీ రామం వృత్తమధ్యం మహో
దరీ, విశాలాక్షం విరూపాక్షీ సుకేశం తామ్రమూర్ధజా, ప్రీతిరూపం విరూపాసా
సుస్వరం భైరవస్వరా, తరుణం దారుణా వృద్ధా దక్షిణం వామభాషిణీ,
న్యాయవృత్తం సుదుర్వృత్తా ప్రియమప్రియదర్శనా, శరీరజసమావిష్టా రాక్షసీ
వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨. జటీ తాపసరూపేణ సభార్య శ్శరచాపధృత్, ఆగత స్త్వ

పూర్వాష్టే భవం పౌర్వాష్టికం - బ్రహ్మయజ్ఞాది - నత్వగ్నికృత్యం. అనుదితహోమత్వేన తస్య
సూర్యోపస్థానానంతరభావిత్వాభావాత్ - పర్ణశాలా ముపాగమత్ - ఆశ్రమే పర్ణశాలాతోబహి
రేవ కర్తవ్య మనుష్ఠాయ వాసస్థాన మగమ దిత్యర్థః. ౨. ఉవాసేతి. కథాః పురాణేతిహాసకథాః -
చకార - ఉవాచేత్యర్థః - తథా చోక్తం ధాతువృత్తా-కరోతి రభూత ప్రాదుర్భావే వర్తతే-అశ్వాసమి
తః కురు పాదంజలేకురు - యః ప్రథమశ్శకలః పరాపతేత్ సస్వరుః కార్యః చోరం కారమా
క్రోశతీత్యాదౌ అవస్థాపన నిర్వలీకరణోపాదానోచ్ఛారణాదౌ ప్రయోగాత్ - చోరం కార
మిత్యత్ర చోరశబ్ద ముచ్ఛార్యేత్యర్థః-నహ్యత్ర చోరః క్రియతే-అర్థనిర్దేశ స్తూపలక్షణ మితి. ౩.
స రామ ఇతి. చిత్రయా చిత్రానక్షత్రేణ - చిత్రా పార్ణమాస్యా మితి భాషః. ౪. తథేతి. రామస్యా
సీనస్య రామే ఆసీనే. ౫. రాక్షసీ మృషి ర్విశేషయతి - సేతి. రామ మాసాద్య దదర్శ - రామం
దృష్ట్వా ఆససాదేత్యర్థః - సమానకర్తృకత్వ మాత్రే ల్యప్. ౬. సింహారస్క మిత్యాది. సింహో
రస్కం - సింహశబ్దః శ్రేష్ఠవాచీ - విశాలారస్క మిత్యర్థః - మహాసత్త్వం మహాబలం - పార్థివ
వ్యంజనాని రాజలక్షణాని-కామకృతమోహహేతవో విశేషణాని. ౭. తస్యాస్తస్మిన్ మనఃప్రవృత్తిం
మునిః పరిహసతి - సుముఖ మిత్యాదినా. వృత్తమధ్యం తనుమధ్యం విరూపాక్షీనికటనేత్రీ - సుకేశం
నీలకేశం - ప్రీతిరూపం ప్రియరూపం - ప్రీయత ఇతి ప్రీతిః - విరూపా - వికటరూపా - సుస్వరం
స్నిగ్ధగంభీరస్వరం - తరుణం యువానం సౌమ్యం చేత్యర్థః - దారుణేతి ప్రతినియోగినిర్దేశాత్-దక్షి
ణం ఋజుభాషిణం - వామభాషిణీ వక్రభాషిణీ - న్యాయవృత్తం ఉచితాచారం-శరీరజో మన్త
ధః. ౧౨. జటీతి. తాపసరూపేణ జటీ - కాముకరూపేణ సభార్యః - క్షత్రియరూపేణ శరచాప

తథేతి. కథాసంసక్తచేతసః సతః యదృచ్ఛయా. ౫-౧౦. ప్రీతిరూపం ఆనందప్రద
రూపం దారుణా - నిర్ఘ్నా - తరుణం సఖ్యుణం - దక్షిణం ఋజుభాషిణం - వామ
భాషిణీ వక్రక్షిణీ - న్యాయవృత్తం శాస్త్రవిహితాచారం - శరీరజసమావిష్టా మదనాకులా,

మిమం దేశం కథం రాక్షససేవితం, కి మాగమనకృత్యం తే తత్త్వ మాఖ్యాతు
మర్హసి. ౧౩౪. ఏవ ము క్తస్తు రాక్షస్యా శూర్పనఖ్యావరంతః, ఋజుబుద్ధితయా
సర్వ మాఖ్యాతు ముపచక్రమే, అన్యతం న హి రామస్య కదాచి వసి సమ్మతం,
విశేషేణా శ్రమస్థస్య సమీపి స్త్రీజనస్యచ. ౧౩౫. ఆసీ ద్దశరథో నామ రాజాత్రిద
శవిక్రమః, తస్యాహ మగ్రజః పుత్రో రామో నామ జన్మశ్శుశ్రుః, భ్రాతాయం
లక్ష్మణో నామ యవీయా న్నామనువ్రతః. ౧౩౬. ఇయం భాగ్యచ వై దేహీ మమ
సీతేతి విశ్రుతా, నియోగాత్తు నరేంద్రస్య పితృ శ్శుశ్రు యంత్రితః ౧౩౭. ధర్మ
ర్థం ధర్మ కాంక్షీచ వనం వస్తు మిహగతః, త్యాంతు వేదతు మిచ్ఛామి కథ్యతాం
కాసి కస్యవా. ౧౩౮. నహి తావ ద్దనోజ్ఞాంగీ రాక్షసీ ప్రతిభాసి మే, ఇహ వా
కిన్నిమిత్తం త్వ మాగతా బూహి తత్త్వతః. ౧౩౯. సాబ్రవీ ద్వచనం శ్రుత్వా
రాక్షసీ మదనార్దితా, శ్రూయతాం రామ వక్ష్యమి తత్త్వార్థం వచనం మమ
౨౦ అహం శూర్పణఖా నామ రాక్షసీ కామయాపిణీ, అరణ్యం విచరామీద
మేకా సర్వభయంకరా. ౨౧. రావణో నామ మే భ్రాతా బలీయా నాగ్నిశశ్వరః,
వీరో విశ్రవసః పుత్రో యది తే శ్రోత్ర మాగతః. ౨౨. ప్రవృద్ధనిద్రశ్చ సదా
కుంభకర్ణో మహాబలః, విభీషణస్తు ధర్మశ్చా నతు రాక్షసచేష్టితః. ౨౩. ప్రఖ్యాత
వీర్యాచ రణే భ్రాతరా ఖరదూషణౌ, తా నహం సమత్రిక్రంతా రామ త్వా

ధృత్ - రాక్షససేవితం - ఏక ద్రూపాసహా సేవిత మిక్యర్థః. ౧౩౪. ఏవ మితి. శూర్పనఖ్యేతి.
ఛాందసాజీవీణత్యాభానా - ఋజుబుద్ధితయా నిజితేష్వ పృథుటలబుద్ధితయా-ఆశ్రమస్థస్య తపో
వనస్థస్య. ౧౩౫. ఆసీ దిత్యాది. యవీయాన్ కవిష్టకః-అమృతః అమరగణా ప్రసంగి యస్యనః. ౧౩౬.
వై దేహీ విదేహరాజపుత్రీ, మాతా త్రే కియ్యః - యంత్రితః నియతః. చోదిత ఇతి యావత్. ౧౩౭.
ధర్మ కాంక్షీ విశ్వవాక్యపరిపాలనరూపధర్మ కాంక్షీ - ధర్మార్థం శరీరదూషధర్మవిధ్యర్థం - వనం
వస్తుం యంత్రిత శున్నిహత ఇత్యన్వయః - కాసితివామకానిప్రశ్నః - కస్యేతి విత్తాదివిషయః
ప్రశ్నః. ౧౩౮. నహితి - తావత్ కార్యస్థిత-మనోజ్ఞాంగీ నభవసి - మాం ప్రతి రాక్షసీతి ప్రతి
భాసి - యద్యా - రాక్షససేవిత ఇతి కద్వితవాత్ రాక్షసీశ్చ మిత్యాకంశ్చ పరిపాలన-మనోజ్ఞాంగీ
త్వం రాక్షసీతి సప్రతిభాసిత - రామదర్శకకాలే కథాయామం కృతవతి - కామయాపత్వాత్ -
దుర్ముఖేత్యాదికం వాస్తవాభిప్రాయేణ మునినోక్త మితి త్థేయం. ౨౦. కిం. తత్త్వార్థం పరమార్థం.
౨౧. అహ మితి. కామయాపిణీ ఇరో-అదృఢాదుపధారణే నమర్థా - సర్వభయంకరేతి సత్యమా
ఖరతిప్రతిబంధనివారణక్షమతోక్తా. ౨౨. కాసితి ప్రశ్న స్మృతర ముక్త్యా కస్యే శ్యస్య ప్రశ్న
స్మృతర మాహ - రావణ ఇత్యాదినా. ౨౩. కుంభకర్ణశ్చ మే త్రా లేశ్యన్వయః - విభీషణస్తు-శిష్య
విశేషా-అస్తి - సోపి మేత్రా లేశ్యర్థః - కం విశేష మాహ - ధర్మార్థేతి - ధర్మశ్చా ధర్మస్య
భావః రాక్షసచేష్టితో న, ఇన్ద్రవా రాక్షసోపి నరాక్షసస్యపార ఇత్యర్థః. ౨౪. ఏకజ్ఞేకాగమనే
౧౩౫-౧౩౬. ఇయ మితి. నియోగాత్ ఆజ్ఞాబలాత్ - యంత్రితః ప్రచోదితః. ౧౩౭. ధర్మార్థ మితి.
ధర్మ కాంక్షీ విశ్వవాక్యనిర్వహణరూపధర్మార్థి-వి - ధర్మార్థం శస్త్రైవ ధర్మస్య పరిపాలనాయ-
కా కిన్నామధేయా-శిష్య ఇన్ద్రాదినా సంబంధి. ౨౦-౨౩. తా నహ మితి. తా రావణా

పూర్వదర్శనాత్, సముపేతాన్తి భావేన భర్తారం పురుషోత్తమం. ౨౫౪. అహం ప్రభావసంపన్నా స్వచ్ఛందబలగామినీ, చిరాయ భవ మే భర్తా సీతయా కిం కరిష్యసి. ౨౬౪. వికృతాచ విరూపాచ నచేయం సదృశీ తవ, అహమేవానురూపా తే భార్యారూపేణ పశ్య మాం. ౨౭౪. ఇమాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్ణతోదరీం, అనేన తే సహభ్రాత్రా భక్షయిష్యామి మానుషీం, తతః పర్వతశృం గాణి వనాని వివిధానిచ, పశ్యన్ సహ మయాకాంతే దండకా నివచరిష్యసి. ౨౮౪. ఇత్యేవ ముక్తః కాకుత్స్థః ప్రహస్య మదిరేక్షణాం, ఇదం వచన మారేభే వక్తుం వాక్యవిశారదః. ౩౦౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తదశస్కర్గః.

తత శూర్పణఖాం రామః కామపాశావపాశితాం, స్వచ్ఛయా శ్లక్ష్యయా వాచా స్థితపూర్వ మథాబ్రవీత్. ౧. కృతదారోఽస్తి భవతి భార్యేయం దయితా

నిమిత్త మాహ ప్రఖ్యాతేతి - ఖరదూషణౌ జనస్థానస్థానితి శేషః - ఏవం బ్రాతృకథనేన రామస్య స్వపరిగ్రహే భీతి ర్భూ దిత్యత ఆహ - తా నహ మితి - అతిక్రాంతా అతిక్రమ్యవర్తమానా - స్వచ్ఛందచారిణీత్యర్థః - త్వాత్వాం - పూర్వదర్శనాత్ ప్రథమదర్శన మారభ్య - అపూర్వదర్శనా దితి వా ఛేదః - దేవదాసవమర్త్యేష్వితఃపూర్వ మదృష్ట త్వద్రూపదర్శనా ధ్యేతోః - భావేన హృదయేన - రత్యాఖ్యభావేన వా - భర్తారం సముపేతాన్తి - తత్ర హేతుః పురుషోత్తమ మితి. ౨౫౪. సీతాయాం విద్యమానాయాం కిం త్వయే త్యత్రాహ అహ మితి - స్వచ్ఛందబలగామినీ స్వేచ్ఛానుగుణబలగమనాచ. ౨౬౪. సీతాం నిందతి. వికృతాచేతి-వికృతేతి విషమశరీరత్వ ముచ్యతే - కరాళాం వికృతాం. ని. 'కరాళో దంతురే తుంగే విశాలే వికృతేషి చే'తి వైజయంతీ. ౨౭౪. నిర్ణతం నిరతిశయేన నతం నిమ్న ముదరం యస్యా స్యా నిర్ణతోదరీ. ౨౮౪. ఇతీతి. తాం మదిరేక్షణాం మదయతి దర్శయతీతి మదిరం తాదృశ మిక్షణం యస్యా స్తాం - మదదర్శనోభనయో రిత్యస్తాధాతోః ఇషిమదీత్యాదినా కిరచ్ఛత్యయః - అత్ర సార్థత్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్కర్గః.

అథ ఖరశ్రోధహేతు శూర్పణఖా విరూపకరణ మష్టాదశే - తత ఇత్యాది. తతః తత్ర పర్ణ కాలాయాం అథ శూర్పణఖావచనానంతరం - స్వచ్ఛయా స్పష్టార్థయా శ్లక్ష్యయా మృద్వాస్య-కామ

దీక్ష - సమలక్రాంతా త్వదభిసరణే తన్నిమిత్తభయరహితేత్యర్థః - హే రామ - త్వాత్వాం పూర్వదర్శనా త్ప్రథమదర్శనమారభ్య అపూర్వదర్శనా దితిపాతే - అపూర్వదర్శనాత్ దేవతా నపమర్త్యే ష్వితఃప్రాగదృష్టదివ్యత్వద్రూపదర్శనాధ్యేతోః - త్వాం భర్తారం సముపేతాన్తితి సం బంధః. ౨౫౪. అహ మితి. ప్రభావసంపన్నా - ప్రకర్షేణ భావేన శృంగారాభ్యేన సంపన్నా - స్వచ్ఛందబలగామినీ చ. ౨౬౪. సీతాసౌందర్యదర్శనమోహితాపి జగన్తోహన దివ్యమంగళవిగ్రహ శ్రీరామదర్శననితమదనాతురా ఆత్మనః శ్రీరామపరిగ్రహాయ శూర్పణఖా - దేవీం దూషయతి. వికృతేతి. ౨౭౪. నిర్ణతోదరీం లంబోదరీం. ౨౮౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - సప్తదశస్కర్గః.

తాం త్వితి. అవపాశితాం బద్ధాం - స్వేచ్ఛయా బ్రాతృవిషయపరిహాసదూషణోదేన -

మమ, త్వ నిధానాంతు నారీణాం సుదుగళా చురన్మితా. ౧. అనుజ స్వేదమే
 భ్రాతా శీలవా నిర్మియదర్శన, శ్రీమా వశ్యతదావశ్య లక్ష్మణో నమ నీవ్యవాగ.
 3. అపూర్వభార్యయాచార్థి తనుగా ప్రయదర్శన, అనుమానశ్చ తేభర్తా మాన
 స్యాస్య భవిష్యతి. ౪. ఏనం భజ విశాలాక్షి భర్తారం భ్రాతారం మమ, అనుమాన
 రాహోపా మేరు మర్కప్రభా యథా, ఇతి రామేణ నా ప్రార్థనాక్షిణీ కామమో
 విష పాశః లేనాపపాశితాం సంజాతపాశాం - బద్ధామిశ్యర్థ. ౧. కృలేన. కృతదాతా స్వీకృత
 భార్య - కరోతే దశకార్యత్వాత్ - అస్తి కృతా మిశ్యన్తి కృతే రచానా - క్షాంతింభూతా
 స్సంబోధనం - ఇష్టాల్వేనత్వేన మనర్హత్వాత్ - నియతేన - కర్తృ గుణా మేగ్ర దక్షిణ ఇన్య
 క్త దక్షిణో భజే త్యాశంక్యాపా త్వత్వభావా మితి - సుదుగళా ముఖరాం దుగళానీ - సులతా
 సహితా ససవత్నీ - తస్యా భావ స్సవత్నీతా - త్వదిగాఢ్ధురదచవత్సరం భుంజిచ్ఛామ - సులత్యం
 చాస్య సకుళ్లతాదివత్ కింతు కశినశ్చ మిత్యాదివత్ ద్రవ్యశ్చ వ్యాప్తిర్నీలం - స్వదన్యపాపిశ్య
 రూపగుణవచనత్వాత్ భుంజచ్ఛామ. ౨. అనుజ స్వీకృత. అన్యకదాతా-అనుమానదాతా ఇన్యర్థ -
 సవితథాపనానకథా స్వపీఠ్యుక్తే-అన్యకం నోక్తభూర్వం మే విచ విన్యే కదాచనీ క్షుల్లేకృతౌ
 తదార ఇతి నానార్థ. 3. అపూర్వ-భూర్వం భార్య మఖం భావ మనేన భూర్వ-భూర్వాదివి నిది
 ఇవిః - సపూర్వ అపూర్వ-చిరా దక్షాతభార్యమఖ ఇత్యర్థః - అశ ఏవ భార్యయా - కర్తృ ప్రయో
 జనవాక్ - ఇదం వచనద్వయం స్వభార్యవిషయకాంశిరాశయేన ప్రయోజ్యం - అనుమానశ్చ లేద
 రేత్యత్ర అభర్తేతి వేదే నాంకరాశయః-రూపస్యాస్య సన్నిధిస్య రూపస్వీకృత్య. ౪. విశాలాక్షి -
 వర్తులతయా విశాలాక్షిత్వ మపి గమ్యతే-అర్క. ప్రభా మేరుం యథా భజతి కథే త్వస్యయితాది
 ప్రభా మేరుం ప్రాప్తా యథా నిపర్తతే-కథే త్వత్వర్థః-ఏవం రామో దయోరుతయా వ్యప్తిక్ కామ
 మోపేన ప్రాప్తాయాః స్త్రీయ స్సహసా ధిక్కారేణ దుగళం మాథుః దిది పరివహకథాం ప్రవర్త
 యామాన. ౫-౬. ఏవ మితి. కూర్ప ఇవ వభోయస్యాస్మా కూర్పనభ-నాజ్ఞాయా అవివక్షితత్వా
 అశ ఏవ స్తీతభూర్వ ముద్రవీత్. ౧. కృలేన. మో భవతి అస్తి త్వహమర్థ-కృతదాతా ఉభభార్య-
 భార్యాచేయం సన్నిహితేత్యర్థః. ౨. 'గురుగాపి సమం వాస్యం కర్తవ్యం నుటిలం వినోది వ్యామన-
 భాగ్యవిషయ మపి పరివహం ప్రయోజయత్ - రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభావ
 ప్రత్యాయతైః - తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదతైః క్లిష్టకర్తై దుత్తర మనుభావతే-అమల ఇత్యది
 నా. శీలవ నిర్మియదర్శనత్వాది గుణయుక్తః - ప్రయం దర్శనం యస్యనా - అన్యకదాతా అనుభ
 భార్యశ్చ. 3. అపూర్వ భార్యయా చార్థిని పాతానుసారేణ వ్యాఖ్యాయతే-భూర్వం భార్యమఖ
 మనేన జ్ఞాతమితి భూర్వ - సవధవతీత్యభూర్వ-అశఏవ భార్యయాకర్తృ ప్రయోజనవిషయశ్చ అపూర్వ
 భార్యయాచార్థినిపాతే-అయ మర్థః-అపూర్వా నూనవా - నూభార్య తామేవ-చేయతీత్యర్థే -
 సాచ త్వమేవ భవిష్యతీతి. పరివహసామూహః - ప్రాగ్వినిర్భా - అంశిరాశయేన అన్యక
 దారా అన్యకపరదారపరిగ్రహః - అసన్నిహితభార్యోవా - అభూర్వభార్యయా ప్రజమభార్యయ
 వార్థి చరితార్థః - శీలవా ఏకవత్సీవతశీలః - ప్రయదర్శనః ప్రయథ మిత్రేణ దర్శనం దృష్టి
 ర్యస్య స తథోక్తః-లే అభర్తేతి వేదః-అనుమాన స్వభార్యవిషయ ఇతి యావత్-అన్య రూపస్య
 యోగ్య ఇతి శేషః. భవిష్యతి కార్యాదరేణ భవిష్యతీత్యర్థః - యద్వా-అన్య రూపస్యాపరూపా
 గివిష్యతీతి కామ. ౪. ఏవ మితి. భర్తారం మద్భాగ్యకర్తృణా - అన్తతోపేషక మిత్యంశరాశయః. ౫.

హితా, విప్రుజ్యోతిషం సహసా తతో లక్షణ మబ్రవీత్. ౬. అస్య యావస్య తే
యుక్తా భార్యహం వరవర్జినీ, మయాసహ సుఖం సర్వాః కండకాః విచరిష్య
సి. ౭. ఏవము క్షిప్తు సోమత్రీ రాక్షస్యా వాక్యకోవిదః, తత శూర్పనఖం స్థిత్యా
లక్షణో యుక్త మబ్రవీత్. ౮. కథం దానస్య మే దాసీ భార్యా భవతు మిచ్ఛ
సి, సోఽహ మాశ్శేణ వరవాక్ భాగ్రా మలవర్జినీ. ౯. సమృద్ధిర్థస్య స్థి
ర్థా మునితా మలవర్జినీ, ఆర్యస్య త్వం విశాలాక్షి భార్య భవ యవీయసి. ౧౦.
ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్జతోవరీం, భార్యాం వృద్ధాం కరిత్యజ్య త్వా
మేవైష భవీష్యతి. ౧౧. కోపా మాన మిదం శ్రేష్ఠం సంత్యజ్య వరవర్జినీ, మాను
షేష వరాలోపే సుఖ్య ద్భావం విచక్షణః. ౧౨. ఇతి సా లక్ష్మణేనోక్తా కరాళా
నిర్జతోవరీ, నవ్యతే తవ్యచ ధ్యాయం కరిరాసా విచక్షణా. ౧౩. సారామం కర్త
వాలాయా మునిష్ఠం వరంతేః, సీతయా సహదుర్ధ్వ మబ్రవీ త్కామమోహి
ణా. ౧౪. ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్జతోవరీం, వృద్ధాం భార్య మవ
ష్టభ్య మాం వత్సం బహుమవ్యసే. ౧౫. అజ్యేమాం భక్షయిష్యామి వశ్యత
స్తవ మానుషీం, శ్వయా సహచరస్యైవ నిపుణ్యా యథా సుఖం. ౧౬. ఇత్యు
క్త్వా మృగళాతాక్ష మలాత పద్మశేఖణా, అభ్యధావ స్ఫురంతుర్ధౌ మహా

అస్త్రింగా చోపసర్జనా దిశంశునోపథా కుంభీషి - అమంశాత్వా కేవ భూర్వచిదా శ్చింశ్శామి
మరి అత్వాభావా. ౮. ౧౪ మిరి. దానస్య మే భార్య భార్య కథం దాసీ భవతు మిచ్ఛసి-దాన
దాన స్తవ మిక్ష్మత్రాహ సోఽహ మిరి - అహ మాశ్శేణ శ్రేష్ఠేన భ్రాతృ వరవాక్ వాగ్దేవా.
౯. 'దూరా వాత్సోకమా వరా' ఇక్ష్మవరీ, కష్ట దాసోఽహ మిక్ష్మర్థ - అమలవర్జినీ క్షయ
భేద. ౧౦. సమృద్ధిర్థస్థిర, సిద్ధార్థా సిద్ధవిప్రుర్జి - 'అర్థ'భిద్యురైవమైవ యోజనవిప్రుర్జిప్య' క్షయ
దా, అమనితామలవర్జినీ-యవీయసి కిమి హితాచ. ౧౧. సీతానూం కర్తమానామూం ౧౨.
మాం కర్తసి-మ్యసీ శ్చిత్తా-విహ మిరి-వీతాదృశావస్థాం త్వా మేవ పరిశ్రేష్ఠ సీతాం భవీష్య
సిరి సోఽర్థోఽర్థ-అసతీం అప్రకస్తా మిరి సీతాపక్ష-అనో విప్రకస్మాన్పుర్జితోమి కరాళాం కంతు
రాం-నిర్జకం నిరతికయం ఉదరం యస్యా స్తాం. ౧౧. కోపి-రి. వివరీకలక్షణా. ౧౨. ఇతిరి. పరి
సోపావితక్షణా పరిసోపావభిక్షా. ౧౩. కిరి. పర్వశాలానూ మిక్ష్మశేవ లక్షణో బహిరేవ సిద్ధి ఇతి
గమ్యతే. ౧౪. విగా మిరి. అవృద్ధ్య అవలంబ్య. ౧౫. అజ్యేరి. పశ్యత స్తవ శ్వయ పశ్యతి-నిపు
తత్వా నిపు ర్రిబంధకా. ౧౬. ఇతిరి. అలాశనిదృశేక్షణా నిర్జ్వాల కాత్వాస్మి నిర్జ్వాలా-ఉలగ్న
౧౪ మిరి. ఆశ్శేణ వరవాక్ కుంభీషి దానస్య మే భార్య పరి దాసీ భవతు ౧౫ మిచ్ఛసిరియో
జనా. ౯. ౧౦. ఏనాం విరూపా మసతీం కరాళాం నిర్జతోవరీం వృద్ధామేవ లక్షణో సీతానూ
మసి పరిసోపం ప్రయోజ్యే-విహ మిరి. ప్రావీరతోఽర్థః పృష్ఠః. పశుశిస్తు విరూపాం విశేషనూ
పాం త్రిణాకమందరీ మిక్ష్మర్థ-అగిరి-వ నిర్జతే అస్మానరీ యస్యా స్వా అసరీ - పరిసోపం ప్రతే
శ్మర్థ-కరాళా మిన్య తాం. ౧౧. 'కరాళో' కంతురే కంశే తాయశేవ కర్మకోఇతి నిఖంటుః - నిర్జ
తోవరీం సిద్ధకం నిర్జయి ముదరం యస్యా స్వా తాం-శిమినుభ్య మిక్ష్మర్థ-వృద్ధాం శ్చావీరీనినిర్జా
మిక్ష్మర్థ. ౧౧-౧౬. ఇతిరి. అలాశనిదృశం మహాత్మా-ప్రావీరతో. ౧౭. తా మిరి. మృగ్ని

లక్ష్మణోహిణీమివ. ౧౭. తాం మృత్యుపాశప్రతిమా మూలంతి మహాబలః,
నిగృహ్య రామః కుపితః సతో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౧౮. పూర్వే ననార్యే స్స
మిత్రే పరిహాసః కథంచన, నకార్యః పశ్యేదైహీం కథంచి త్సమ్యక్ జీవతీం.
౧౯. ఇమాం విరూపా మసతీ మతిమగ్రా మహానరీం, రాక్షసేం పురుషవ్యా
ఘ్ర విరూపయితు మర్హసి. ౨౦. ఇత్యుతో లక్ష్మణః పూర్వః ప్రథో రామస్య
పార్శ్వతః, ఉద్భృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛీద కర్ణనాటం మహాబలః. ౨౧. నిగృహ్యైర్హస్తానానా
తు విస్వరం సా వినద్యచ, యథాగతం ప్రదుప్రవ ఘోరా కూర్పగఖా వనం.
౨౨. సా విరూపా మహాఘోరా రాక్షసి శోణితోక్షితా, ననావ పివిధా న్నా
దాక్ యథా ప్రావృషి తోయదః. ౨౩. సా విక్షరంతీ రుధిరం బహుధా ఘోర
దర్శనా, ప్రగృహ్య బాహుగర్జంతీ ప్రవివేశ మహావనం. ౨౪. తతస్సు సా రాక్షస
సంఘసంవృతం ఖరం జనస్థానగతేంవిరూపణా, ఉపేత్య తం భ్రాతర ముగ్రదర్శనం
పపాత భూమా గగనా వ్యథాశనిః. ౨౫. తత స్సభార్యః ధయ మోహాచూర్చి
తాం సలక్ష్మణం రాఘవ మాగతం వనం, విరూపణం చాత్త ని శోణితోక్షితా శశంప
నిర్గత్యాహసా చోత్పాతకాలభావినీ ప్రకృతే నివక్షితాం. ౧౭. తా మితి. నిగృహ్య హుంకారేణ
ప్రతపిద్ధ్య. ౧౮. పూర్వే రితి. అనార్యైః దుర్జనైః - కథంచి జీవతీం కూర్పగఖాయాః కర్ప మా
లాక్య కథంచిత్ స్వాస్థ్య మాపన్నాం. ౧౯. ఇమా మితి. పూర్వ మేవ విరూపాం - పున స్విరూప
యేతి భావః-వితాపత్పర్యంత మపరాభాభావా త్పూర్ణీం స్థితం - అద్య సీతాగ్రమణవ్యాజేనేమాం
విరూపయే త్యర్థః. ౨౦. ఇత్యుక్త ఇతి. కర్ణనాట మిత్యన్వయః-ప్రాణ్యంగత్వా జీవద్భువః-
రామే బద్ధభావాయా అపి కూర్పగఖాయా స్తతీయాపచారేణ హని ర్థా లే త్యనుసంభేయం. ౨౧.
నిగృహ్యేతి. యథాగతం ఆగతమార్గ మనలక్రమ్య-వనం ప్రదుప్రవేతి సంబంధః. ౨౨. సేతి. శోణి
తోక్షితా రక్షేన సింహ-నాదాక్ ననావ-నాదాక్ చకారేత్యర్థః-పీదనపానం పచరీరివత్ - ప్రావృ
షి వర్షాకారే. ౨౩. సావిక్షరంతీ విక్షరంతీ ప్రసరి-రుధిరం రి క్తం-ప్రగృహ్య ఉద్భమ్య. ౨౪. తత
స్త్వీతి. తం రామపర్యవేన ప్రసిద్ధం యథాశనిః ఆశని రివ గగనాన్ భూమా పపాత. ౨౫. ఉత్త
రసర్గార్థ మేనేన సంగృహ్య-తత స్సభార్య మితి. ధయతో మోహా ధయమోహా-పిన్దంబితా- లేన
మూర్ఛితా వ్యాప్తా-రాఘవం వన మాగతం శశంప. ఆత్మనిరూపణం చ సర్వం శశంప-నిరూపణం శశం
సేత్యర్థః - ఖరస్య ధిని-పత్నీమాతృపుత్రత్వా స్తాకృద్వశీయత్వా వృతి పూర్వ మపహరితం.
పాశప్రతిమాం-యమ పాశసదృశీం-నిగృహ్య ప్రతరుద్ధ్య జీవతీం-కూర్పగఖాభీదణతా మాలాక్య-
కథంచి త్స్వాస్థ్య మాపన్నాం. ౧౮-౨౦. ఇనీతి. కర్ణనాట మిత్యుక్త ప్రాణ్యంగత్వా జీవద్భు
వః. టీ. కర్ణనాట మిత్యుపలక్షణం - ప్రసోద్ధమపీత్యర్థః - ప్రాణ్యంగత్వా జీవద్భువః-ఉత్తరంభ భా
రతే - 'నిగృహ్యకర్ణనాసోష్ఠాంచకారరఘునందన' ఇతి. స్కాండేవ. 'లక్ష్మణం మూర్ఛితా మూర్ఛితా
వాలేన వీర్యవాక్, కర్ణా న్ననా నాసికాంచ అచ్చివ ద్రామకాశనా' రితి. ౨౧-౨౩. సేతి. ప్రగృ
హ్య ఉద్భమ్య. ౨౪-౨౫. తత స్సభార్య మిత్యుక్తరసర్గార్థసంగ్రహజోకః-ధయమోహాభ్యాం మూ
ర్ఛితా వ్యాప్తా. ౨౬. టీ. సర్గఫలం. శ్లో. 'కర్ణనాసాపహరించ కృత్యతాం పతతా మసి, నకామ

సర్వం భగినీ ఖరస్య సా. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టాదశస్కంధః.

గాం తథా కథితాం నృప్త్యా విరూపాం శోచితోక్షితాం, భగినీం క్రోధ సంతప్తాః ఖరః క్రచ్చ రాక్షసః. ౧. ఉత్తిష్ఠ గావదాఖ్యాహి ప్రమోహం జహి సంభ్రమం, వ్యక్తి మాఖ్యాహి కేవల మేవం రూపా నిరూపితా. ౨. ౩: కృష్ణ సర్ప మాసేన మాశీ విషమచాగసం, శువత్యభిసమాశ్న మంగుళ్యగ్రేణ శీలయా. 3. ౪: కాలపాశ మాసవ్య కంఠే మోహా న్నబుద్ధతే, యస్త్వా మద్య స మాసావ్య వీరవా నివ ముత్తమం ౫. బలవిక్రమసంహ్నా కామగా కామరూపిణీ, ఇమా మవస్థాం నీతా త్వం కేనాంతక సమాగతా. ౬. దేవగంధర్వగణానా మృషిగాంచ మహాత్మనాం, కోఽయమేవం విరూపాం త్వం మహావీర్య శృణో. ౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - శ్రీరామాయణమునది - ౧౩వ మధ్యకాండ - ఆరణ్యకాండ - అష్టాదశస్కంధః.

అథ ఖరవిధియాలిఖితాః ఖరక్రొధ ఉచ్చాస విశేషాః. తా మిత్థా. భగినీం క్రోధాం. ౧. 'అభిశా భగినీ క్రోధ' శ్లోకము. ౧. ఉత్తిష్ఠ. ప్ర మోహాః. సంభ్రమం - సంభ్రమ శ్చిత్రాకరీప్రతిష్ఠాపివం రూపా యథాభివర్ణితే తథా నిరూపితేశ్శబ్దః. ౨. ఉత్తిష్ఠ. విరూపాన్తు నిష్టావాస్తవిరూపాచ యోక్తౌ పృచ్ఛతి-౩ ఇతి. కృష్ణ శ్చ మోక్షవిషయ్యవ్యంజనాయ - ఆహీం. విక్రల మిత్థా. ఆహీ దం మోహం విషం యస్మిన్ నిర్వచితేషాం-పుష్పాదరా దిత్వా శృణోతామి. ౪. 'అగ్ని దురగంజ్యోతిరూపం ప్రయవశ్యాభిషేగయో' నీతి వినిర్మితా. ఈకారాంతో 'హ్య'శబ్దోఽస్తి - నిదతి వ్యథయతి-అభిసమావన్నం అభిముఖ్యే వాగిత మితి శ్చిత్రాకరీం. ౫. అంగుళ్యగ్రేణ శీలయతి ప్రభావభిజ్ఞత్యోక్తి-అనేక వ్యవస్థ వీరవా నిర్వచితేషాం-పుష్పాదరా దిత్వా శృణోతామి. 3. పున రేవ వ్యవహారానాం ప్రకటయోక్తౌ కూర్పరఖాం రాశ్యామయోక్తౌ పృచ్ఛతి-౪: కాలేతి. యా కంఠే-కాలపాశం మృగ్యుపాశం. ఆరణ్య అబద్ధ్య - నబుద్ధతే - ఉత్తిరక్షణే వ్యవహారం నిశాచారీశ్శబ్దః. యశ్చ-త్వాం ఆపాద్య ప్రాప్య-ఉత్తమం - విషం కాలమాటం-పీతం-౫. ఇశ్యవ్యయి. అత్ర ఆపాదవశ్యేన నిరూపితం ముద్యతే. శ్వదాసావసరూపం విషమిత్థా. ౬. అథ విష్ణుమేవ పృచ్ఛతి-బలేతి. ఇతో గతా త్వం శేనీమా మవస్థాం నీతేశ్శ్లోకయి. ౭. దేవత్యా. నిర్ధారణే యస్మి. దేవదీపాం మధ్యే-అయం ఏతాదృశ కార్యకర్తా-౮. ఏదం విరూపాం చకార. ౯. వ్యవశ్యయ మహామూలభంగ స్వాస్థ్య ద్రుమకాథప్రసాదక' ఇతి స్కాంధే. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్నావరచితాయాం-శ్రీరామాయణశ్చత్వరీతి కాఖ్యామూం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యామూం - అష్టాదశస్కంధః.

౧. ఉత్తిష్ఠ. ప్ర మోహం సంభ్రమం సంభ్రమం చిత్తలాంచల్యం. ౨-౩. బలేతి. అంగుళ్యవహాశ్చ-శేన ఇమా మవస్థాం నీతా ప్రాపితా నీతి అగతా అత్రేనిశేషః. ౪. బల మాత్మకత్తా నిర్వయి కరాభిభవసామర్థ్యం. ౫. దేవేతి. త్వం శేన నిరూపితా ఏవం రూపా కాలేతి శేష-వ్యక్త మాఖ్యాహి ౩ ఇతి అభిసమావన్నం అభిరూపమయ్యం - కుభిరూపాదేషం-ఆహీ దంజ్యోతిరూపం విషం యస్య యా కం-౪:వా నిదతీతి ప్రశ్నా - శబ్ద త్యాదయః శ్వదవహాద ఇతి భాషా-౫: కాలేతి-వకారతే వకానీతే - బహువచన మార్గం అయ మితి ప్రశ్నా. ౬. వహి విశ్వమిశ్చ ౪

రహ. ౧. సహ సహ్యమ్యహం లోకే యః కుర్యాత్సమ విప్రీయం, అంత
 రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకకాననం ౭. అద్యాహం మార్గణైః ప్రా
 గానాదాన్యే తేవిశాంతకైః, పరిలే కీర మాపక్వం నిద్మిల నివ సారహ.
 ౮. నిహతస్య మయా సంభ్యే శరణంకృతమర్హణ, పశేనం మధిరం రక్తం మే
 దినీ కస్య పాస్యతి. ౯. కస్య పత్రరథాః కాయా న్మాంస ముల్కైత్యే సంగతాః,
 ప్రహృష్టా భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే ౧౦. తం వదేవా వగంధర్యా
 నపిశాచా నరాక్షసాః, మయాఃకృష్టం కృణం శిష్టా వ్రాగు మహావావే.
 ౧౧. ఉపలభ్య శనై పుంజ్ఞం తం మే శంసితు మర్హసి, యే త్వం దుర్వసి
 తేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా. ౧౨. ఇతి భ్రాతృ ర్వచ క్షుణ్ణ్యా కృష్ణిస్య చ విశే
 షతః, తతః శూర్పణఖా వాక్యం పరాష్మ మిత మబ్రవీత్. ౧౩. తేనైవ యాన

నదీని. అశ్ర క మిశ్యధ్యానార్థం - కస్య గర్వవిశేషాద్యోకకాయ ఇంద్రస్య విశేషవిద్యయం.
 ౭. అద్యేని. ప్రాగాత్ కస్యేతి శేష - తేవిశాంతకైః - కను తేవిశాంతకైః మార్గణైః
 పాశైః - సారహః హంసవిశేషః ౮. నిహతస్యేని. సంభ్యే యుక్తే - శరణంకృతమర్హణం - అదిర
 చ్ఛిన్నమర్హణస్య - పశేనం ప్రాణవాయునిర్గమనకారణభేదవహితం రక్తం రక్తవర్ణం - అదిర
 ప్రవృత్తకస్య మనేనోద్యతే - మేదినీ భూమి. ౯. కస్యేని. పత్రరథాః పక్షిణః కాయాన్ కేవలం.
 ఉత్కృష్ట ఉద్భిద్య - సంగతాః సంఘక పురఃవేతాః. ౧౦. త మితి. మయా అహవే - అకృష్టం
 అకృష్టం ఇహేతి యుద్ధసర్పిధానోక్తి. ౧౧. ఉపలభ్యేని. ఉపలభ్యే ప్రాప్య - దుర్వసి తేనదుర్జితేన.
 విక్రమ్య కార్యం కృత్వా. ౧౨. ఇతిని. విశేషకః అనిశయేన - కృష్ణస్య కృతశ్రావ్య. ౧౩. తేనైవ
 నిత్యేని. నమ వ్యక్త మాఖ్యాహి శేష శ్వమేనం దూపావిదూపితేని పృచ్ఛంకం ఖరం ప్రతి ప్రత
 దశరథస్యా స్తం ప్రాశరా రానుబద్ధిగా విశ్వేనాత్మజ్యే తదుగా నిత్యాదిహ-రామాది సౌందర్యా
 వికం కిమర్థం కథయంతి తేన్ అస్యా వైదుష్యే శాలేనై వైరాగ్యానవాన్ కామమోక్షాదికయేన
 భ్రాతృదిసర్పిధానేన హృద్గత మేవోక్తవరే - అమహిరావాం ప్రతిహిరావాం రామం దృష్టవతా
 మయ మేనస్యభావః-అత ఏన-యూని రామస్య దిహ్యంతి పృష్టవరేనీతాం పరి. ప్రధిర స్త్రీ కలం
 బశ్యేతి పత్రరథ్య-రామః కమలపత్రాక్ష గుర్వనస్యమనోహర ఇచ్చేతి మానః నామమాన్-యద్య-
 నుత్తప్రదుత్తమహితావాం భావజ్ఞానం దృష్ట మిది న్మామన కర్మవాసః శ్చేదేన ప్రసక్తా మహితార
 శూర్పణఖా హృద్గత మే వాహ-తదుగో - కామినీవాం ప్రకృతాద్భిరేనం దమ విదహి - అత నమ
 వ్యతే - పరస్పరపరిహాసకరణే నోభయక్త భావబంధాదిశేషా ద్వివరణం - వయపానిల్య స్వేయాపి
 మేకం వాక్యం తత్ర తమిశ్యధ్యానార్థం - అమరేద్వీని. అశ్ర మహేంద్రకణ్ఠో విశేష్యం.
 పాకకానన సహస్రాక్షకణ్ఠా విశేషణ - విశేష ఉద్యతే ద్వీరయః - యథా మహేంద్ర స్మృతి
 దృష్టాంతః - పాకం పాకాఖ్యం - పృతానురభాశిరం కాశికవాసిని పాకకాననం - అంత
 రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకకానన మిది పాతే - మహేంద్ర మంతరేణ ఇంద్రం
 విహ - కః మమ విప్రీయం మర్యాత్ శేష నరీపర్యామిశ్యగ్యయః. ౭. అద్యేని. సారహః
 హంసః. ౮. నిహతస్యేని. రక్తం రక్తవర్ణం మధిరం. ౯. కస్యేని. పత్రరథాః పక్షిణః సంగతాః మిశ్ర
 తాః. ౧౦. త మితి. మయాఃకృష్టం అక్రంకం మయానమా కృతవిరోధ మిది యావత్. ౧౧. ఉప
 లభ్యేని. విక్రమ్య కార్యం కృత్వా ౧౩. నకంపర్యామ్యహం లోకే పరోక్ష మహిమవర్ణ, వ్యమిహో

రహ. ౬. సహి పశ్యామ్యహం లోకే యః సుఖ్యస్తమ విప్రియం, అంత
రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసనం. ౭. అద్యాహం మార్గణైః ప్రా
ణానాదాస్యే జీవితాంతకైః, సలిలే క్షీర మాసక్లం నిద్విబన్నివ సారసః.
౮. నిహతస్య మయా సంఖ్యే శరసంకృత్యమర్హణః, సఖేనం సధిరం రక్షం మే
దినీ కస్య పాస్యతి. ౯. కస్య పత్రరథాః కాయా న్మాంస ముక్కుత్యే సంగతాః,
ప్రహృష్టా భక్షయిష్యంతి నిహతస్య మయా రణే. ౧౦. తం నదేవా నగంధర్వా
నపిశాచా నరాక్షసాః, మయాపకృష్టం కృణాం శస్త్ర స్త్రాతు మిహాపాపే.
౧౧. ఉపలభ్య శస్త్రైః పుంజ్ఞాంతం మే శంసిశు మర్హసి, యే త్వం దుర్విసి
తేన వనే విక్రమ్య నిర్జితా. ౧౨. ఇతి భ్రాతు ర్వచ కృత్వా స్త్రీధన్యచ విశే
షతః, తత శూర్పణఖా వాక్యం సఖాష్టమిద మబ్రవీత్. ౧౩. తనురౌ యావ

నహితి. ఆశ్ర త మిత్యధ్యాహార్యం - శస్త్ర గర్వవిశేషతోతవాఽయ ఇంద్రస్య విశేషలక్షణం.
౭. అద్యేని. ప్రాణాన్ శస్యేతి శేషః - జీవితాంతకైః - శస్త్రజీవితాంతకైః మార్గణైః
బాణైః - సారసః హంసవిశేషః ౮. నిహతస్యేని. సంఖ్యే యుక్తే - శరసంకృత్యమర్హణః పా
చ్ఛిన్నమర్హణస్య - సఖేనం ప్రాణవాయునిర్దమనకారితభవసహితం రక్షం రక్షకం - అదిగ
ప్రవృత్తత్వ మనేనోచ్యతే - మేదినీ భూమి. ౯. కస్యేతి. పత్రరథాః పక్షిణః కాయాన్ దేహాన్.
ఉత్కృత్య ఉచ్ఛిష్య - సంగతాః సంగతుః స్పృహవేతాః. ౧౦. త మితి. మయా అపాపే - అపకృష్టం
అకృష్టం ఇహేతి యుద్ధసన్నిధానోక్తిః. ౧౧. ఉపలభ్యేని. ఉపలభ్య ప్రాప్య - దుర్విసి లేనదుర్భవేన.
విక్రమ్య కార్యం కృత్వా. ౧౨. ఇతి. విశేషతః అనంతమ - కృత్వా కృతశ్రీధన్య. ౧౩. తనురౌ
విత్వాది. నమ వ్యక్త మాఖ్యాహి శేన శ్వమేనం యావదిదావీతేని పృచ్ఛంతం భరం ప్రతి పుత్ర
దశరథస్యాస్తాం భ్రాతరా రామలక్ష్మణా విశ్వేషదక్షిణ్యే శరుగా విత్వాదిహ-రామాది సౌందర్యా
వికం కిమర్థం కథయతీతి తేన్ అస్యాః పైదు-ప్యే శాలేన్ పైరాగ్యాననాన్ శామమోహవికలమ
భ్రాత్రాదిసన్నిధానేన హృద్గత మేవోక్తవదీ - అనుమితానాం ప్రతిహేలానాం త రామం దృష్టవతా
మయ మేన స్వభావః-అత ఏన-యాని రామస్య చిహ్నసీని పృష్టవతీంసీతాం ప్రతి. త్రిస్థిత స్త్రీతలం
బశ్యేతి వక్తవ్యే-రామః శమలపత్రాక్ష స్సర్వసగ్వమనోహర ఇత్యేవ మాహ హనుమాన్-యద్య-
నుప్రప్రమత్తమపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి వ్యాయన కర్ణవాసా వృదేన ప్రమత్తా మపితాచ
శూర్పణఖా హృద్గత మే వాహ-తనురౌ - కామినీనాం ప్రణమాగర్హకం వయ ఏవహి - అత వదు
చ్యతే - చరస్వరపరిహాసకరణే నోభయత్ర భావబంధావిశేషా ద్వివచనం - యుసానుల్య స్వేదూ-పే
మేకం వాక్యం తత్ర తమిత్యధ్యాహార్యం - ఆమరేష్యేని. ఆశ్ర మహేంద్రకర్తా విశేష్యం.
పాకశాసన సహస్రాక్షశక్తా విశేషణే - విశేష ఉచ్యతే త్వంహి - యథా మహేంద్రస్యేని
దృష్టాంతః - హాకం హాకాఖ్యం - వృత్రాదురభ్రాతం శాపిశవానిని హాకశాసనం - అంత
రేణ సహస్రాక్షం మహేంద్రం పాకశాసన మిని హాతే - మహేంద్ర మంతరేణ ఇంద్రం
విహ - కః మమ విప్రియం మర్గాన్ శప సహిపశ్యామిత్సన్యామి. ౭. అద్యేని. పారసా
హంసః. ౮. నిహతస్యేతి. రక్షం రక్షవర్ణం మధిరం. ౯. కస్యేని. పత్రరథాః పక్షిణః సంగతాః మిత్ర
తాః. ౧౦. త మితి. మయాపకృష్టం ఆక్రాంతం మయాపహ కృతలకోధ మిని యాచత్. ౧౧. ఉప
లభ్యేని. విక్రమ్య కార్యం కృత్వా. ౧౩. వతంపశ్యామ్యహం లోకే చలోక్త మపాపతే, వ్యుమితో

సంపన్నా సుకుమారౌ మహాబలా, పుండరీకవికాలాక్షౌ చీరకృష్ణాజినాంబరౌ, ఫల

కి మనయౌ స్తారతమ్య మస్తి - నేత్యాహ - రూపసంపన్న - రూపం సౌందర్యం తేన సంపన్నా
సమృద్ధౌ - ఇతరేషాం కామాదీనాం రూప మాభ్యాం భిక్షిత్వా సంపాదయితవ్య మితి మాన్యమానా
విత్యర్థః-యద్వా - రూపసంపన్నా సంపన్నరూపా ఆహితాగ్న్యాదిత్వా త్వరనిపాతః - తేన ఉత్ప
న్నం ద్రవ్యం క్షణమగుణం తిష్ఠతీతి న్యాయవిచారే రూపదాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రమాత ఇన్యుక్తరీత్యా
ధర్మిణా సహైవోత్పన్నరూపా విత్యర్థః - నయోరూపసత్వేతి కిం కరణస్సర్వా - నేత్యాహ - సుకుమా
రా పరుషతరభవచ్ఛరీరవ న్నభవన్యనయో శ్చరీరం - కింతు పుష్పహాససుకుమారౌ - ఏవం సౌకు
మార్యసత్వేతి రతివై యాత్యే కింక్రాంతౌ స్యాతాం - నేత్యాహ - మహాబలా - రామస్తు నీతయా
సార్థం విజహారి బహూన్మమౌ నిత్యా మ్యుక్తరీత్యా నేకర్తుషువిహరణేఽతిశ్రమలవరహితౌ ఏవం సము
దాయశోభాసంపన్న త్వేతి కిమనయవశోభాను వైకల్యం నేత్యాహ - పుండరీకవికాలాక్షౌ - సంరక్త
నయనా ఘోరా ఇత్యుక్తరీత్యా త్యాదృశనయనవ న్నభవతి తన్నయన విత్యర్థః - పుండరీకం సితాం
భోజం - తమోగుణోద్దే గేన నిద్రాక హయితవ్యం రజోగుణోద్దే గేన సంరక్తత్వం వా నాస్తి - కింతు
సర్వదా సత్వప్రసన్ననయనా విత్యర్థః - ననేవల మేవావయవశోభాతిశయః-చీరకృష్ణాజినాంబరా -
'కి మిన హి మధురాగాం మండవం నాశ్శరీనా' మిన్యుక్తరీత్యా - వల్కలాజినధారణేవ్యతి రమ
ణీయా-యద్వా-క'ఽయమేవం మహావీర్య ఇతి భీతం ప్రతి తయో ర్దుర్బలత్వముచ్యతే-తరుణౌ-ఉన
ప్రదశవర్ష ఇత్యామ్యుక్తరీత్యా - యుద్ధాయోగ్యౌ - యద్వా - 'యావనే విషయైషిణా' మిత్యా
మ్యుక్తరీత్యా విషయప్రావణ్యేన యుద్ధభీతో - రూపసంపన్నా - కన్యా కామయతే రూప మిన్యు
క్తరీత్యా - చనితాజనవికరణాయ శరీర ముద్భాసయంతౌ - నపౌరుషసంపన్నా-సుకుమారౌ-శ్రీమ
త్పుత్రతయా సంపక్కుమారౌ - ఇతో భవదాగ్రంథప్రహారాసపకా - మహాబలా - విషరీతలక్ష
ణయా - ద్వావేతౌ దుర్బలా సస్త్రివ్యస్య భవతో నపర్యాప్తా విత్యర్థః-యద్వా - సుకుమారతరా
బలాసహితౌ - యుద్ధవిరోధికి శ్రవహితత్వా న్నయుద్ధార్హౌ - పుండరీకవికాలాక్షౌ - తయో ర్యుద్ధా
సామర్థ్యం మద్వైరూహ్యకరణానంతరం కింభవిష్యతీతి భీత్యా - శుభ్రీ భూతలాచనతయా చావగ
మ్యతే - చీరకృష్ణాజినాంబరా - పరిధానసంపాదనస్యాప్యశక్తౌ - తత్రాప్యేకరూపాత్తరీయరహి
తౌ - చీరకృష్ణాజినాంబరా - స్థావరచిర్యగ్భ్యం యాచిత్వా లభ్యేఽంబరే విభ్రాణౌ-యద్వా-భర
స్య ప్రాత్సాహసాయ తయోర్బలాచికయ ఉచ్యతే - తరుణా విత్వాది - తరుణౌ జయోత్సాహయో
గ్యవయస్కౌ - రూపసంపన్నా - సింహారస్కం మహాబాహు మిన్యుక్తరీత్యా, యుద్ధాభావేపి
దర్శనమాత్రేణ పరహృదయకంపజనకశరీరా - సుకుమారౌ లీలయైవ సర్వసంహరణక్షమా - మహాబ
లా మనోబలబాహుబలాపాయబలసంపన్నా - పుండరీకవికాలాక్షౌ వైరిషు గౌరవబుద్ధిమూలక
కాలుష్యరహితతయా విమలనేత్రౌ - అనేన శత్రుదర్శనకృతక్షోభరాహిత్య ముచ్యతే - చీరకృష్ణాజి
నాంబరా - సదౌలద్ధవసనశయా యుద్ధసన్నద్ధా విత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం. తనిష్ఠోక్తి.
ఏతత్పుత్ర వేతన్నామకా వితి ఏక్తవ్యే సౌందర్యవర్ణన మస్యాః వైరూప్యప్రాప్తా వసి వైరాగ్యో
త్పత్త్యభావేన కామమోహితత్వా దవకా భ్రాతుస్సన్నిధా వవాచ్య మసి హృద్గత మేవాహ-విష
యాభినివేశవంతో హ్యనుమాలప్రతిమాలవిచారమంతరేణ ప్రథమం యస్తనసి లగ్నం తదేవాను
వదంతి - యద్వా - సర్వాణి రూపాణి విచిత్యధీరః నామానికృత్యేతిపత్ ప్రథమం రూపోదాహ

సి నిరస్తాపి యోఽస్య దోష ముదాహరే దిన్యుక్తే - సర్వలోకస్పృహణీయస్య శ్రీ రామస్య దివ్య

మూలాశనౌ దాంతౌ తాపసౌ ధర్మచారిణౌ, పుత్రౌ దశరథస్యా స్తాం భ్రాతరా

రణం - అధవా - సుప్తమత్తకుపితానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి కుపితత్వా ద్భావజ్ఞానం ప్రకాశితం
యద్వా - ఏవం రాక్షసావాసవనప్రవేశవిరూపకరణాభ్యాం తౌ బలిష్ఠా విలి మాతైషీ! కింతు మృ
దుప్రకృతికా విశ్రుచ్యతే - యద్వా-యవా కుమార ఇత్యాది వేదాంతసిద్ధ మర్థం రాక్షస్యాచప్తే-
వ్యక్త మేష మహాయోగీతి మండోదరీవత్ - పర్వతం ఖలు ముక్తవేద్యం - స్నేహస్తు - దశరథాదిభిః
కార్యః - తదవిశేషేణ రాజస్యాజాతం రఘునందనసౌందర్యవైలక్షణ్య మహిమ్నోతిశ్ఠేయం - నను
రూపసంపదా ప్రథమం తరుణత్వా దివిశేషణవిశిష్టే శ్రీరామే భావాబంధః లక్షణేన విరూపకర
ణద్వేషః - ఉభయోః ప్రాధాన్యేన గ్రహణం కథమితి చేత్ పరస్పరస్య సన్పకావితి తారుణ్యాదిసా
మాన్యాత్ రామప్రత్యాఖ్యానే లక్షణేసి భావబంధనాద్రామేణాసి కర్ణనాసాచ్ఛేదాభ్యుత్థానేన
ద్వేషసామ్యాచ్చ నదోషః - తాభ్యా ముభాభ్యా మిమా మవస్థాం సంప్రాప్తేతి వ్యక్తి - కథంయు
గపదేకస్యా ద్వయో ర్భావబంధో జాతః - జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావానుసంధానేసి నతారుణ్యవైషమ్యం
తేనోభయత్రైకధా భావబంధః - తారుణ్యే క్యేసి రూపవైషమ్యే అన్యధాభావబంధో స్యా త్తచ్చ
నేత్యాహ - రూపసంపన్నాలోకే మన్తధాదిభిః - రూపాపేక్షయా యథాప్రార్థనీయా భవేతాం
తథా రూపసమృద్ధౌ ఏతదంగప్రత్యంగ సౌష్ఠవలేశ యాజ్ఞయా ఖలు మదనో రూపవాక్ - రూప
దాక్షిణ్యసంపన్నః ప్రసూత ఇత్యుక్తరీత్యా - ఉత్పత్తిసిద్ధరూపసమృద్ధౌ నతు వయోఽపచితరూపస
మృద్ధౌ - రామేతి రామేతి సదైవబుద్ధ్యా విచార్య వాచా బ్రువతీ తమేవే త్యేతాదృశాలివ్యమో
హజనకరూపసంపన్నా - సుకుమారౌ ఆలింగనే కాతన్యరహితావయవౌ - పుష్పసముదాయాలింగ
నవత్ - అతఏవ శిరీషపుష్పసామ్యం - సౌకుమార్యప్రయుక్తదౌర్బల్యం పరిహరతి-మహాబలాదితి -
బల మనుభవసామర్థ్యం - తేన-రామస్తు సీతయాసార్థం విజహర బహూ నృతూ నిత్యుక్తరీత్యా -
అనవరత కాంతా నుభవసంభవేసి బలహానిరాహిత్య ముక్తం - ఏతేన రాక్షసతాత్ప్రయుక్తకఠిన
ప్రకృతియుక్తాయా అసి స్వస్యాస్సమరతి ప్రదానసామర్థ్య మభిప్రేతం - స్త్రీణాంతు స్వానుభవవిశే
షైః పురుషోజేతవ్య ఇతి మనోరథః - త మతిక్రమ్య - స్వబలాధిక్యేన క్రీడాయాం స్త్రీయం యో
జయతి స మహాబలః - పుండరీకవికాలాక్షౌ - అవయవానాం సౌందర్యం సమీపగమనే సమ్యక్ప్ర
కాశతే - నేత్రేతు దూరే స్ఫుటం ప్రకాశతే - యద్వా - పుండరీకం సితాంభోజం - అనేన స
త్వగుణప్రచురతయా దృష్టిప్రసన్నతోచ్యతే - నతు మహాపురుషలక్షణోపయుక్త రక్తాంతత్వం కసి
నికానైల్యంచ నివార్యతే - అధవా - మనుష్యావతారేణ పరత్వగోపనేసి - కప్యాసం పుండరీకాక్ష
మిత్యుక్త పుండరీకాక్షత్వం ప్రకాశ్యత ఏవ - కించ తీరసముద్రవత్ నేత్రవికాలత్వగాంభీర్యం కే
నాసి నిశ్చితు మశక్యం - లోకరీత్యా పుండరీకసామ్య ముక్తం - వస్తుతస్తు అదీర్ఘమప్రేరుదుగు
మిత్యా ద్యుక్తరీత్యా అనుపమమేవ - అపిచ బద్ధముక్తనిత్యాత్మక త్రివిధకోట్యుభయవిభూతి మేక
ప్రయత్నేన కటాక్షయితుం వికాలత్వం - మహాబలా పుండరీకాక్షౌ విలిబలం ప్రదర్శ్య భయం జన
యిత్వా-జితం తే పుండరీకాక్షేతి స్తుతిప్రసన్న నేత్రతాం ప్రకాశయతి-సుకుమారౌ పుండరీకవికా
లాక్షౌ విలి నయనపుష్పబాణవత్త్వ ముక్తం - అరవిందస్య మదనబాణత్వాత్ - తేన కూర్పణఖా
మనోదారకత్వం వ్యజ్యతే-చీరకృష్ణాజీవాంబరౌ ఆభరణరహితావేవ మాం మన్తధపీడితాం కృత్వావ్య
ధయతః-ఇయ మధికమనోజ్ఞావల్కలేనాపీత్యుక్తం హికాశిదానేన-అత శ్చీరకృష్ణాజీనధారణేనతయో

రూపగుణానాం మిత్రమిత్రసాధారణ్యేన ఆనందకరత్వా తేన నిరూపితాపి కూర్పణఖా తద్రూపగుణ

రామలక్ష్మణౌ. ౧౫. గంధర్వ రాజ ప్రతిమా పార్థివవ్యంజనాన్వితౌ, దేవావా మాను
షావా తౌ న తర్కయితు ముత్సహే. ౧౬. తరుణీ రూపసంపన్నా సర్వాభరణభూ

స్సాందర్యం న్యూనతాం చైతి - కింతుతత్తారుణ్యాదిగుణసముదాయరంజితమిదంచరం - రామశరీర
సన్నికర్షణ సర్వస్యాపిహృదయకర్షకం సత్ - 'రూపం సంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువే
షతాం, దదృశు ర్విస్తితాకారా రామస్య వనవాసిన' ఇతి స్వరూపధ్యానపరాణా మిదమేవ హృదయ
గ్రాహకం భవతి-ద్వితీయయోజనాయాం తరుణౌ ఊనపోడశవర్షః-నయద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యా
మి త్యుక్తరీత్యా యుద్ధాయోగ్యో-యద్వా - విషయప్రవణౌ నతు యుద్ధప్రవణౌ - రూపసంపన్నా
కన్యాకామయతీరూప మితి రూపేణవనితాజనానురాగజనకసౌందర్యవంతౌ-నతుపౌరుషజ్ఞాపకపరా
క్రమసంపన్నౌ-కేవల మాకారసుందరౌ నత్వంత స్సారవంతౌ-అత్ర హేతుః సుకుమారా క్రిమత్కు
మారతయా శ్రమాసహనౌ భవదీయ రక్తలోచననిరీక్షణాసహా అత్యుగ్ర భవదాయుధనిపాతం కథం
సహేతాం - మహాబలా ఆత్యంతాబలా స్త్రీనిమిత్తం రాజ్యత్యాగేనతయోర్బలందృష్టమేవ-యద్వా-
మహతీ రక్షణీయా అబలాయయోస్తా-ప్రతిబంధకీభూతా అబలా చాస్తీత్యర్థః - పుండరీకవికాలాక్షౌ
భావికార్యపరిజ్ఞానేన కర్ణనాసచ్ఛేదకృతః - ఇతఃపరం కింభవిష్యతీతి భయేన నిర్నిమేషణ ప్రభుల్ల
నేత్రా దైన్యేన శీతాయమాననేత్రవా - స్వస్థానసామర్థ్యేన జలాదపనీతపుండరీకవదన్యత్రాసా
మర్థ్యం లోచనేన ప్రకాశితం-స్వయ మశక్తత్వే ప్రైశ్వర్యాది సంపత్తౌ ప్రబలా భవతః - సాచనే
త్యాహ - చీరకృష్ణాజీనాంబరౌ వస్త్రాభావేన దారుచర్మమృగచర్మచ వసానౌ అతో ద్రవ్యసాధ్య
నేనాసంపాదనం కశ మిశ్యర్థః - యద్వా-అచ్ఛాదన మేకజాతీయమపి న-కింతుస్థావరేణైకం దత్తం
జంగమేనైకం దత్త మితి-తృతీయయోజనాయాంతు - తరుణౌ ఊనపోడశవర్ష ఇత్యుక్తరీత్యా అన
తిబాలా వనతివృద్ధౌచ - యావనే విజిగీషాణా మితి వత్ యుద్ధేన హస్తకణ్డూనిరసనం కర్తుమిచ్ఛం
తో-రూపసంపన్నౌ - చీరరసాభివ్యంజకసంహననవిశేషౌ - సింహోరస్కం మహాబాహు మితివత్ -
సన్నివేశదర్శనేన శత్రువః పలాయంతే-రూప్యతేనేనేతి వ్యుత్పత్త్యారూపశబ్దో-సాధారణనిరతిశయ
రూపవిశేషవాచీ - నావిజిత్య నివర్తత ఇతి యశస్త్రైకభాజన మితి చ బాల్యాదారభ్యసుబాహు
ప్రభృతి నిరసనే నైతావర్జ్యంతం ప్రసిద్ధాపదానౌ-సుకుమారౌ అనాయాసేన శత్రునిరాసకౌపారు
షదర్శనేహృదయగ్రాహిత్యవత్ రూపసౌకుమార్యయోరపి హృదయగ్రాహిత్యం - మహాబలాసదేవగం
ధర్వమనుష్యపన్నగంజగత్సత్తైలాపరివర్తయామ్యహం - సాగరమేఖలాం మహిందహతి కోపే నేత్యా
ద్యుక్తరీత్యాప్రసిద్ధబలయుక్తౌ - బలశబ్దేన బాహుబలం మనోబల ముపాయబలం చోచ్యతే-పుండరీక
వికాలాక్షౌ-అతిసంకటవనసంచారే వ్యష్టాననేత్ర-ఏతేన యుద్ధే అశ్రమా వితి జ్ఞాయతే - యుద్ధాది
కాలేపిశత్రువ్యుత్పన్నాధ్యక్షేనాకారాది రహితౌ-స్త్రీతివిస్ఫురితేక్షణమితి వత్ శత్రుదర్శనేప్ర్య
త్తోత్తర ముత్సహేనాలివిస్తృతనేత్రౌ - చీరకృష్ణాజీనాంబరౌ-సర్వదా యుద్ధసన్నాహసూచక
వస్త్రబంధాదియుక్తౌ - యద్వా - మృగయా శీలతయా తదుచితకృష్ణాజీనదారుపటకంచుకధరౌ -
సర్వేనలాకాజ్ జయతీత్యుక్తరీత్యా - తదుచితవేషవ్యాపారవత్త్వం ప్రసిద్ధం-మహాబలా విత్యనేన
ఖరోక్తవీరాలాపా ననాదృత్య అజేయత్వం సమర్థతమ్ (౨౯) ౧౫. పునరపి హృదయే పరివర్తమానం
తత్సౌందర్య మాహ - గంధర్వేతి. దేవా వితి - యద్యపి దశరథసుతా వితి శ్రుతం తథాపి తత్ప్ర
భావదర్శనేన తదసత్యమేవోక్త మితి మన్య ఇతి భావః. ౧౬. తరుణీతి. తత్ర అశ్రమే. ౧౭. తాభ్యా
వర్ణనేనవా పరమనుఖ మనుభవిష్యా మితి ధియా వర్ణయతి. తరుణావిత్యాదిసా. 'దేవ'వా మాను
షావా తౌ నతర్కయితు ముత్సహ' ఇతి - యద్యపి దశరథసుతా వితి తత్సకాశా దేవ శ్రుతం

విశా, వృషా తేన్ర మాయా వాతీ తయో ర్న ధ్యే సుమధ్యమా ౧౨ తాభ్యా ముభా
భ్యాం సంధూయ ప్రమదామధిక్యత్యాం, ఇమా మవస్థాం నీతాహం యథా౨
వాథాఽపరీ శిథా. ౧౩. తస్యాశ్చ వృజావృత్తాయా స్థయోశ్చ హతయో
రహం, అభేవం సాను మిచ్చామి సుధిరం రణమూర్ధని. ౧౪. ఏష మే ప్రథమః
కామః క్షిప్ర వాగే త్వయా భవేత్, తస్యా స్థయోశ్చ రుధిరం విపయమహ మా
హవే. ౧౫. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్థశమహాబలా, వ్యాపదేశ ఖరః
ప్రహ్లాదానా నంతరోపమా. ౧౬. మానుషా శస్త్రసంన్వా వీరకృష్ణాజి
వాంబరౌ, ప్రవిష్టా నందకారణ్యం ఘోరంప్రమదయా సహ. ౧౭. తా హత్వా

౧౧. ప్రమదా - అధిక్యత్య - నిమిత్తీకృత్య ఉభాభ్యాం సంధూయ విమిశ్కం ప్రాప్య - ఇమా
ముభాభ్యాం సీతాద్వయేనా అతాభా అసరీ మలదా నీయతే శిథా నీతాస్తీతి యోజనా. ౧౨. తస్యా
శ్చిప్ర. అనృజావృత్తాయా - మిటిలవృత్తాయా - అనేన శిశ్పేరణే నైవ మాం తా విరూపితపంతా
ఽక్షిపిష్టతేన నిమిశే - రణమూర్ధని హతయో రిత్కవ్యయః - సీతాయా రణమూర్ధని గమనానం
భేదా ద్వితాయా ఇతి వివరిణామి చతుర్థః - అన్యథా అత్యంతా ప్రణమూర్ధసీత్యుక్తం. ౧౩.
అత్యంత ర్ధవత్వాదు పునః పృథా - ఏష ఇతి. ప్రథమః శ్రేష్ఠః - కామః అభిలాషః - 'ప్రథమా
ప్రవిహారిమా' దితి వైకయంతీ, తాలేన నిశ్చవశ్యేష్టపంహాధనం. ౧౪. ఇతి. చతుర్థశేతి. చతుర్థశ
వివాహాభ్యాం నిశ్చిరః. ౧౫. మానుషా విత్కానీ. ౧౬. మర్వృత్తాం - భగినీవైయాప్యమూలత్వాత్ -

శిథాఽపరీ శిథా సమామచ చరిత్రః - శ్రీరామలక్ష్మణ దేవేనా మానుషా వేన విచారయితుం నిశ్చి
౧౧. కనసుక్తా నీకృతా. ౧౨. తాభ్యా మి. తాం ప్రమదా మధిక్యత్య నిమిత్తీకృత్య - తాభ్యా
ముభాభ్యాం సంధూయ - ఏనేన నీయసా ఇమా మవస్థాం నీతేన యోజనా. ౧౩. తస్యా ఇతి.
రుధిరం హం మిచ్చామిశ్యనేన - శ్రీరామలక్ష్మణేన స్వకాముకీత్వ శంకాం ఖరస్య నివర్తయతీతి
శేయం - తస్యా హతాయా ఇతి వివరిణామి ఏష మే ప్రథమః కామ ఇతి పున ర్వచన ముత్క
లేచ్ఛా లక్ష్మణాయానీ న పునరుక్తః - తస్యాశ్చ వృజావృత్తాయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్త
వాత్మక - రణమూర్ధని శిథాః రామలక్ష్మణయోః - క్షిప్రీయాం పక్షి-అనృజావృత్తాయా ప్రస్యా
క్షిప్రీకృత్యా మమగే శేషః - హతయోః ధన్వియోః-స్వరీయాం పక్షి - కర్ణనాసికే పశ్యేతి శేషః.
అగే ఇతావరీ మహం - సభేన మపి రుధిరం - సాను మిచ్చామితి కామః - నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః -
అహవే - శిథా వ్యయం కృతో భవేద్యది అవకాశ ఇతి శేషః - ధన్వకర్ణనాసాం మాం
ధృష్ట్యా త్మకేకసి యతి - శతా కృత్తానారా దేహం త్యక్త్యామితి భావః. ౧౭. ఇతి తస్యాం
బ్రువాణాయా మిత్కారభ్యే వర్ణనమా ద్వివర్ణనస్య వాస్తవార్థస్తు. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం
రామలక్ష్మణాంక మితిశేషః - ఖరః శ్లో. 'తస్తద్భ్యః ప్రారయాపేద దేహేన హరతా మృతమ్, విష్ణు
ద్వారకా యృత్వా మోక్షయిష్యతి సుప్రతే'తి శివకాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రాప్త యాజ్ఞవల్క్యసుతః
చంద్రకాంక ఇత్యర్థః - అతఏన తూర్పణఖాముఖా ద్రామవృత్తాంక శ్రవణానంతరం - విష్ణు
శేష్ఠ క్షాత్వా - నవరవారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వధేచ్ఛస్య భగినీ ప్రీతయ ఇవ - రామేణ
నహ యుద్ధార్థం రాక్షసా వ్యాపదేశేత్యర్థః - అస్తి స్మృతే శేషధర్తే భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథా
మహాభాయా - భీష్మ. శ్లో. 'యాజ్ఞవల్క్యసుతా రాజ్ త్రయోవై లోకనికుతాః, చంద్రకాంక
మహామథ నితయా ద్రాక్షాశ్రమః, ఖరశ్చ మామలక్ష్మీతి త్రిశిరా బ్రహ్మనిత్రమాః, అసక్

షితా, దృష్టా తత్ర మయా నారీ తయో ర్న ధ్యే సుమధ్యమా. ౧౭. తాభ్యా ముభా
భ్యాం సంభూయ ప్రమదామధికృత్యతాం, ఇమా మవస్థాం నీతాహం యథా౨
నాథా౨సతీ తథా. ౧౮. తస్యాశ్చ నృజువృత్తాయా స్తయోశ్చ హతయో
రహం, సఫేనం పాతు మిచ్ఛామి రుధిరం రణమూర్ధని. ౧౯. ఏష మే ప్రథమః
కామః కృత స్తాత త్వయా భవేత్, తస్యా స్తయోశ్చ రుధిరం పిబేయమహ మా
హవే. ౨౦. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం చతుర్దశమహాబలాన్, వ్యాదిదేశ ఖరః
క్రుద్ధో రాక్షసా నంతకోపమాన్. ౨౧. మానుషా శస్త్రసంపన్నా చీరకృష్ణాజి
నాంబరౌ, ప్రవిష్టా దండకారణ్యం ఘోరంప్రమదయా సహ. ౨౨. తా హత్వా

మితి. ప్రమదాం - అధికృత్య - నిమిత్తీకృత్య ఉభాభ్యాం సంభూయ వికమత్యం ప్రాప్య - ఇమా
మవస్థాం నీతాస్తి-యథా అనాథా అసతీ కులటా నీయతే తథా నీతాస్తీతి యోజనా. ౧౮. తస్యా
శ్చేతి. అనృజువృత్తాయాః కుటిలవృత్తాయాః - అనేన తత్ప్రేరణే నైవ మాం తౌ విరూపితవంతా
విత్యమన్యతేతి గమ్యతే - రణమూర్ధని హతయో రిత్యన్వయః - నీతాయా రణమూర్ధని గమనాసం
భవా ధతాయా ఇతి విపరిణామో నయుక్తః - అన్యథా అశక్యత్వా ద్రణమూర్ధనీత్యుక్తం. ౧౯.
అవశ్యక ర్తవ్యత్వాయ పునర ప్యాహ - ఏష ఇతి. ప్రథమః శ్రేష్ఠః - కామః అభిలాషః - 'ప్రథమా
ప్రవరాదిమా' వితి వైజయంతీ, తాతేతి పితృవజ్ఞ్యేష్వసంబోధనం. ౨౦. ఇతీతి. చతుర్దశేతి-చతుర్దశ
సహస్రాధ్యక్షా విత్యర్థః. ౨౧. మానుషా విత్యాది. ౨౨. దుర్వృత్తాం - భగినీవైయాప్యమూలత్వాత్ -

తథాపి తయో రమానుష చరిత్రైః - శ్రీరామలక్ష్మణౌ దేనావా మానుషా వేతి విచారయితుం నిశ్చి
తుం నసమర్థా స్తీత్యర్థః. ౧౭. తాభ్యా మితి. తాం ప్రమదా మధికృత్య నిమిత్తీకృత్య - తాభ్యా
ముభాభ్యాం సంభూయ - ఏకేన కనీయసా ఇమా మవస్థాం నీతేతి యోజనా. ౧౮. తస్యా ఇతి.
రుధిరం పాతు మిచ్ఛామిత్వనేన - శ్రీరామవర్ణనేన స్వకాముకీత్వ శంకాం ఖరస్య నివర్తయతీతి
జ్ఞేయం - తస్యాః హతాయా ఇతి విపరిణామః ఏష మే ప్రథమః కామ ఇతి పున ర్వచన ముక్త
జ్ఞేచ్ఛా ద్యోతనాయేతి న పునరుక్తిః - తస్యాశ్చ నృజువృత్తాయా ఇత్యాదిశ్లోకద్వయస్య వాస్త
వార్థస్తు - రణమూర్ధని తయోః రామలక్ష్మణయోః - తృతీయాధి షష్ఠీ-అనృజువృత్తాయా స్తస్యాః
త్వద్భగిన్యా మమేతి శ్రేషః - హతయోః భిన్నయోః-ద్వితీయాధి షష్ఠీ - కర్ణనాసికే పశ్యేతి శ్రేషః.
అతః ఇతఃపర మహం - సఫేన మపి రుధిరం - పాతు మిచ్ఛామితి కాకుః - నేచ్ఛామ్యేవేత్యర్థః -
ఆహవే - తయో స్త్వయం కృతో భవేద్యది అపకార ఇతి శ్రేషః - భిన్నకర్ణనాసాం మాం
దృష్ట్వా ప్యుపేక్షసే యది - తదా త్యక్తాహారా దేహం త్యక్త్యామితి భావః. ౨౦. ఇతి తస్యాం
బ్రువాణాయా మిత్యారభ్య సర్గసమాప్తిపర్యంతస్య వాస్తవార్థస్తు. ఇతి తస్యాం బ్రువాణాయాం
రామవృత్తాంత మితిశ్రేషః - ఖరః. శ్లో. 'తస్తాద్యః కూరయాపేణ దేహేన హరతా మృతమ్, విష్ణు
ర్దాశరథి ర్భూత్వా మోక్షయిష్యతి సుప్రతే'తి శివశాపా ద్రాక్షసత్వం ప్రాప్త యాజ్ఞవల్క్యసుతః
చంద్రకాంత ఇత్యర్థః - అతనివ శూర్పణఖాముఖా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం - విష్ణు
త్వేన జ్ఞాత్వా - సపరివారస్య స్వస్య రామహస్తా ద్వధేచ్ఛుస్సన్ భగినీ ప్రీతయ ఇవ - రామేణ
సహ యుద్ధార్థం రాక్షసా స్వాదిదేశేత్యర్థః - అస్తి స్మరే శ్రేషధర్తే భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథా
నుసంధేయా - భీష్మః. శ్లో. 'యాజ్ఞవల్క్యసుతా రాజన్ త్రయోవై లోకవిశ్రుతాః, చంద్రకాంత
మహామేధ విజయా బ్రాహ్మణోత్తమాః, ఖరశ్చ దూషణశ్చేతి త్రిశిరా బ్రహ్మవిత్తమాః, అసన్'

తాంచ దుర్వృత్తా మపావర్తితు మర్హథ, ఇయం చ రుధిరం తేహం భగినీ మమ
పాస్యతి, మనోరథోఽయ మిష్టోఽస్యా భగిన్యా మమ రాక్షసాః, శీఘ్రం సంపా
ద్యతాం తౌచ ప్రమథ్య స్వేన తేజసా. ౨౪. ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా రాక్షసాస్తే
చతుర్దశ, తత్ర జగ్తు స్తయాసార్థం ఘనావాతేరితా యథా. ౨౫. తతస్తు తే తం
సముదగ్ర తేజసం తథాపి తీక్ష్ణప్రదరానిశాచరాః, నశేకు రేనం సహసా ప్రమర్దితుం
వనద్విపా దీప్త మివాగ్ని ముత్థితం. ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య
కాండే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖా ఘోరా రాఘవాశ్రమ మాగతా, రక్షసా మాచచక్షే
తా భ్రాతరా సహ సీతయా. ౧. తే రామం పర్ణశాలాయా ముపవిష్టం మహా
బలం, దదృశు స్సీతయాసార్థం వై దేహ్యా లక్ష్మణేన చ. ౨. తాన్ దృష్ట్వా రాఘవ
శ్రీమా నాగతాన్ తాంచ రాక్షసిం, అబ్రవీ ధ్రాతరం రామో లక్ష్మణం
దీప్తతేజసం. ౩. ముహూర్తం భవ సౌమిత్రే సీతాయాః ప్రత్యనంతరః, ఇమా
నస్యా వధిష్యామి పదవీ మాగతా నిహ. ౪. వాక్య మేత త్తత శ్శ్రుత్వా రామ

అపావర్తితుం ఆనేతుం - తాంచతి చకారేణ తావపీ త్యుచ్యతే-ఆనయనప్రయోజన మాహ-ఇయం
చగి. అస్యా అయం మనోరథః మమ చాయ మిష్టః సమృత ఇశ్యర్థః - ప్రమథ్య హత్వా. ౨౪.
ఇతీతి. తయోర్తార్థం ప్రసర్యయంత్యేని శేషః. ఇయం భరణాప్రేరితాపి గతేతి బోధ్యం. ౨౫.
తత ఇతి. ప్రదరాః బాణాః - 'ప్రదరాధంగనారీరుగ్బాణా' ఇత్యమరః - తథా తీక్ష్ణప్రదరా అపీతి
యోజ్యం తమేవ మిత్యన్వయః - ఉత్థితం రాక్షసాన్ దృష్ట్వా అభిముఖ ముద్గత మితి రామవిశేష
ణం - ఉత్తరస్సర్గసంగ్రహోఽయంశ్లోకః. ౨౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభా
ష్యణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

అథ చతుర్దశరాక్షసవధో' వింశే-తత శ్శూర్పణఖేత్యాది. ౧—౩. ముహూర్త మితి. ప్రత్య
నంతరః ప్రత్యాసన్నః - రక్షక ఇతి యావత్-అస్యాః పదవీ మాగతా నిత్యన్వయః. ౪. వాక్య మితి.
తేహంచ శిష్యాశ్చ చతుర్దశసహస్రథే' తి. అత ఏవ బాహ్యదృష్ట్వా - పరుషోక్తివ త్వప్రీతియమానా
ని తస్యవాక్యాని సౌమ్యరూపాశ్శేష తథా వ్యాఖ్యాస్యామః. ౨౨. తౌ హలేవేతి శ్లోకద్వయ మే
కం వాక్యం. ప్రాతీతికార్థః సృష్టః - పస్తుతస్తు హే రాక్షసాః - ఇయం భగినీ ప్రమథ్య మమరు
ధిరం పాస్యతి - అత స్తేహం సమీపం గత్వా స్వతేజసా శీఘ్రేణ - తే రామలక్ష్మణౌ - దుర్వృ
త్తాం దుర్లభం వృత్త మాచారో యస్యాస్తాం సీతాంచ హత్వా జ్ఞాత్వా - హనహింసాగత్యోరితి
ధాతో ర్గత్యర్థస్య జ్ఞానార్థత్వాత్ - అపావర్తితుం ప్రతినివర్తితు మర్హథ - అయం మమ భగి
న్యాః ఇష్టో మనోరథః. ౨౪. ఇతీతి. వాతేరితా వాయునున్నామేషా ఇవ జగ్తు రితి సంబంధః.
౨౫. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్య
కాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తత ఇతి. సహసీతయా పర్తమానా వితి శేషః. ౧—౩. ముహూర్త మితి. ప్రత్యనంతరః
ప్రత్యాసన్నః పాలక ఇతి యావత్ - అస్యాః పదవీం అస్యాః మార్గం - అస్యాః రక్షణార్థ మాగతా

స్య విదితాత్మనః, తథేతి లక్ష్మణోవాక్యం రామస్య ప్రత్యపూజయత్. ౧. రాఘవోపి మహచ్ఛాపం చామికరవిభూషితం, చకార సజ్యం ధర్మాత్తా తాని రక్షాంసిచా బ్రవీత్. ౬. పుత్రా దశరథస్యావాం భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, ప్రవిష్టౌ సీతయాసారం దుశ్చరం దండకావనం, ఫలమూలాశనౌ దాంతౌ తావసౌ ధర్మచారిణౌ, వసంతౌ దండకారణ్యే కిమర్థ ముపహింసథ. ౮. యుష్మాక్ పాపాత్మకా హంతుం విప్రకారా న్నహాహవే, ఋషీణాం తు నియోగేన ప్రాప్తోఽహం సశరాయుధః. ౯. తిష్ఠతైవాత్ర సంతు(దు)ష్టా నోపావర్తితుమర్హథ, యదిప్రాణై రిహార్థోవా నివర్తధ్వం నిశాచరాః. ౧౦. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ, ఉచుర్వాచం సుసంక్రుద్ధా బ్రహ్మఘ్నా శూలపాణయః. ౧౧. సంరక్తనయనా ఘోరా రామం సంరక్తలోచనం, పరుషం మధురాఖాషం హృష్టా దృష్టపరాక్రమం క్రోధ ముత్పాద్య నో భర్తుః ఖరస్య సుమహాత్మనః, త్వమేవ హాస్యసే ప్రాణా నద్యాస్తాభిర్హతో యుధి. ౧౨ కాహి తేశ క్తిరేకస్య బహూనాం రణమూర్ధని, అస్తాక మగ్రత స్థాతుం కింపున రోద్యద్ధ మాహవే. ౧౩. ఏహి బాహు ప్రయుక్తైర్మః పరిమై శూలపట్టనైః, ప్రాణాం స్వక్ష్యసి వీర్యంచ ధనుశ్చ కరవీడితం. ౧౪. ఇత్యేవ ముక్త్యా సంక్రుద్ధా రాక్షసాస్తే చతుర్దశ, చిక్షిపుస్తాని

ప్రత్యపూజయత్ పరిపాలితవాక్, ౧. రాఘవోపి. చామికరం స్వర్ణం. ౬. స్వస్య కపటవేషత్వం పరిహర న్నాహ - పుత్రా విత్యాది. ఆవాం కిమర్థ ముపహింసథ. ౮. ప్రత్యుత యుష్మానేవాహం హంతు మాగత ఇత్యాహ - యుష్మా నితి. విప్రకారాక్ హింసకాక్ - భవతాం ప్రథమప్రవృత్తి మాకాంతక్ స్థితోఽస్తీత్యర్థః. ౯. తిష్ఠతైవేతి. అత్రైవ - సంతుష్టాః - ఆభీతా ఇతి యావత్ - తిష్ఠత - నోపావర్తితు మర్హథేతి - మాపలాయధ్వమిత్యర్థః - యదివా ప్రాణైః అర్థః ప్రయోజనం - ప్రాణాపేక్షాస్తిచే నివర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦. తస్యేతి. బ్రహ్మఘ్నః బ్రహ్మణఘ్నః. ౧౧. క్రోధ మిత్యాది. ౧౨. కాహితి. శక్తిః బలం - శక్తి ర్భలే ప్రభావాదా వితివిశ్వః. ౧౩. ఏహితి. పరిమైః గదాభేదైః - పట్టనైః అసిభేదైః. ౧౪. ఇతీతి. తాని శూలపాణయ ఇతి పూర్వ ముక్తాని. ౧౫.

నిత్యర్థః. ౪. ౧. రాఘవ ఇతి. చామికరం సువర్ణం. ౬. పుత్రా విత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. దండకారణ్యం ప్రవిష్టౌ ఆవాం దండకారణ్యే వసంతౌ సంతౌ - కిమర్థ ముపహింసథ - ముసీనితి శేషః. ౭. ౮. తేషాం విచారే తవ కింకార్య మిత్యత ఆహ - యుష్మానితి. విప్రకారాక్ ముని విప్రకారాక్ - ఋషీణాం నియోగేన - యుష్మాక్ హంతు మేవ ప్రాప్త ఇతి సంబంధః. ౯. తిష్ఠతేతి. హే సందుష్టాః అతిదుష్టాః - ఉపాసర్పితుం సమీప మాగంతుం నార్హథ - యద్యాగమి ద్యథ తర్హి హనిష్యామిత్యర్థః. ౧౦. ౧౧. క్రోధ ముత్పాద్యేత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు. క్రోధేతి. సుమహాత్మనః సుమహానాత్మా శరీరం యస్య సః భర్తుః రాజ్ఞః - ఖరస్య క్రోధ ముత్పాద్య - తత్ప్రేరితై రస్తాభి రితి - తుచైర్భర్తౌ స్తాడితోపి త్వం - ప్రాణా నోహాస్యస్యేవ. అత్ర హేతుః - కాహితి - రణమూర్ధన్యే కస్యతే అగ్రతః స్థాతుం - బహూనా మప్యస్తాకం కాశక్తిః శక్తి ర్నాస్తి - తదా కింపునః యోద్ధ మితి యోజనా - అతఏవ ఖరనిర్బంధేనా గతానామస్తాక మిత్యత్రాప్యాకృత్యతే - పరిఘాదిభి రుపలక్షితానా మస్తాకం ప్రాణాక్

శూలాని రాఘవం ప్రతి దుర్జయం. ౧౫. తాని శూలాని కాకుత్స్థ సమస్తాని
చతుర్దశ, తావద్భి రేవ చిచ్ఛేద శరైః కాంచనభూషణైః. ౧౬. తతః పశ్చా
న్నహతేజా నారాచాన్ సూర్యసన్నిభాన్, జగ్రాహ పరమక్రుద్ధ శ్చతుర్దశ శిలా
శితాన్. ౧౭. గృహీత్వా ధను రాయమ్య లక్ష్మ్యో నుద్దిశ్య రాక్షసాన్, ముమో
చ రాఘవో బాణాన్ వజ్ర నివ శతక్రతుః ౧౮. రుక్తపుంఖాశ్చ విశిఖా దీప్తా
హేమవిభూషితాః, తే భిత్వా రక్షసాం వేగా ద్వయంసి రుధిరాప్లుతాః, వినిష్ఠేతు
స్తదా భూమా న్యమజ్జంతాశని స్వనాః. ౧౯౫ తే భిన్నహృదయా భూమా ఛి
న్నమూలా ఇవ ద్రుమాః, నిపేతు శ్శోణితార్ద్రాంగిం గా వికృతా విగతాసవః ౨౦౫.
తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమా రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, పరిత్రస్తా పున స్తత్ర
వ్యసృజ దైభిరవస్వనాన్. ౨౧౫ సా నదంతీ పునర్నాదం జవా చూర్పణఖా
పునః, ఉపగమ్య ఖరం సాతు కించి త్సంకుష్కశోణితా, పపాత పునరేవార్తా
సనిర్యాసేవ సల్లకీ. ౨౩. భ్రాతు స్సమీపే శోకార్తా సస్పర్జ నినదం ముహూః, స
స్వరం ముముచే బాష్పం విషణ్ణవదనా తదా. ౨౪. నిపాతితాన్ దృశ్య రణేతు
రాక్షసాన్ ప్రధావితా శూర్పణఖా పున స్తతః, వధం చ తేహం నిఖలేన రక్షసాం
శశంస సర్వం భగినీ ఖరస్య సా. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే -
వింశస్పర్శః.

స పునః పతితాం దృష్ట్వా క్రోధా చూర్పణఖాం ఖరః, ఉవాచ వ్యక్త
౧౬. తత ఇతి. నారాచాన్ అఫలకాన్ బాణాన్ - శిలాశితాన్ శిలాస్యపిశితాన్ - శిలానిచ్ఛే
దక్షమా నిత్యర్థః - కాణోపలసన్నిభుష్టా నిత్యపూషుః. ౧౭. గృహీత్వేతి. లక్ష్మ్యాన్ వేధ్యాన్ -
వజ్రానిత్యభూతోపమా. ౧౮. రుక్తపుంఖాఇతి. న్యమజ్జంత - న్యమజ్జంత చేత్యర్థః. ౧౯౫. త ఇతి.
వికృతాః విదూషాః-విగతాసవః విగతప్రాణాః. ౨౦౫. తానితి. దైభిరవస్వనాన్ భయంకరశబ్దాన్.
౨౧౫. నేతి. మహానాదం-నదంతీ-నర్వంతీత్యర్థః - నిర్యాసః క్షతప్రసృత వృక్షరసః - సల్లకీ లతా
విశేషః. ౨౩. ౨౪. పున స్పర్గార్థం సుక్షేపేణాహ - నిపాతితా నితి. దృశ్య దృష్ట్వా. ఆస్తిక్ సర్గే
పంచవింశతి శ్లోకాః. ౨౫. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలా
ఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్పర్శః.

అథ ఖరప్రాత్సహస మేకవింశే-సపున రిత్యాది. అనర్థార్థం సర్వరాక్షస వినాశార్థం. ౧. ౨.
వీర్య మిత్యాది జాత్యేకవచనం - వీర్యాదికంచ త్యక్యసి- గచ్ఛితణిచ్ - త్యాజయిష్యసి నసందేహః-
అతఏవ హీతి సంబంధః - ఇతిపరావృత్త్యగతానాస్తాకం - ఖరహస్తవధాద్వరం త్వద్ధస్తేన వధ
ఇతి భావః. ౧౨-౧౬. తత ఇతి. శిలాశితాన్ కాణోపలే తీక్ష్ణీకృతాన్. ౧౭. టీ. గృహీత్వేతి.
ఆయమ్యకర్ణాంత మాకృమ్య. ౧౮-౨౦౫. ఉపగమ్యేతి. సనిర్యాసా వల్లరీనిర్యాససహితా లలేప. టీ.
కించి త్సంకుష్కం కించిదార్ద్రం శోణితంయస్యాస్సా సనిర్యాసావల్లరీవ. ౨౩. ౨౪. నిపాతితాని
శ్యుత్తరసర్గసంగ్రహశ్లోకః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
కాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్పర్శః.

స ఇతి. అనర్థార్థం స్వమలస్మేతిశేషః. ౧. ౨. భక్తాశ్చేతి. భక్తాః అతఏవ మయ్యనురక్తాః-

యా వాచా తా మనర్థార్థ మాగతాం. ౧. మయా త్విదానీం శూరాస్తే రాక్ష
సా రుధిరాశనాః, త్వత్ప్రియార్థం వినిర్దిష్టాః కిమర్థం రుద్యతే పునః. ౨ భక్తాశ్చై
వానురక్తాశ్చ హితా శ్చ మమ నిత్యశః, ఘ్నంతోపి ననిహంతవ్యా న నకుర్య
త్వచో మమ. ౩. కి మేతచ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి కారణం యత్కృతే పునః, మానా
భేతి వినర్దంతీ సర్పవ ల్లుతసి క్షితౌ. ౪. అనాథవ ద్విలపసి నాథే తు మయి సంస్థి
తే, ఉత్తిష్టోత్తిష్ట మా భైష్టి రైవక్లబ్యం త్యజ్యతా మిహ. ౫. ఇత్యేవ ముక్తా
దుర్ధర్షా ఖరేణ పరిసాంత్యతా, విమృజ్య నయనే సాస్తే ఖరం భ్రాతర మబ్రవీత్.
౬. అస్తీదానీ మహం ప్రాప్తా హృతశ్రవణ నాశికా, శోణితాఘపరిక్లిన్నా త్వ
యా చ పరిసాంత్యతా. ౭. ప్రేషితా శ్చ త్వయా వీర రాక్షసా స్తే చతుర్దశ,
నిహంతుం రాఘవం క్రోధా న్తత్ప్రియార్థం సలక్షణం. ౮. తేతు రామేణ
సామర్షా శ్శూలపట్టస పాణయః, సమరే నిహతా సర్వే సాయకై ర్త్వభేదిభిః.
౯. తాన్ దృష్ట్వా పతితాన్ భూమా క్షణేనైవ మహాబలాన్, రామస్య చ మహా
త్కర్తృ మహాం స్త్రాసో ౭భవ న్తమ. ౧౦. అహ మస్మి సముద్విగ్నా విషణ్ణాచ
నిశాచర, శరణం త్వాం పునః ప్రాప్తా సర్వతో భయదర్శినీ. ౧౧. విషాద నక్రా
ధ్యుషితే పరిత్రాసోర్జిమాలిని, కిం మాం న త్రాయనే మగ్నాం విప్రలే శోక
సాగరే. ౧౨. ఏతే చ నిహతా భూమా రామేణ నిశితై శ్శరైః, యేషి మే
పదవీం ప్రాప్తా రాక్షసాః పిశితాశనాః. ౧౩. మయి తే యద్యనుక్రోశో యది
రక్షస్సు తేషు చ, రామేణ యది తే శక్తి స్తేజో వా స్తి నిశాచర, దండకారణ్య

భక్తా ఇతి. భక్తాః - విశ్వాసభాజి-హితాః హితపరాః నకుర్య రితి-కింతు కుర్యరేవేత్యర్థః. ౩. కి
మితి. కి మేత దితి విస్తయే యత్కృతే యస్య కృతే-కృత ఇత్యవ్యయం-యన్నిమిత్తం లుతసి-తస్య
కారణం శ్రోతు మిచ్ఛా మిత్యన్వయః. ౪. అనాథవ దితి. విలపసీతి - కిమితి శేషః-వైక్లబ్యం కాత
ర్యం-ఇహ మత్సమిపే. ౫. ఇతీతి. దుర్ధర్షా దుస్సాధ్యా. ౬. ఖరోక్త మంగీకరోతి అస్తీ త్యాదినా.
౭-౧౦. అహమస్మీతి. సము ద్విగ్నాభీతా-విషణ్ణా దుఃఖితా- సర్వతోభయదర్శినీ-సర్వత్ర రామ
ప్రతి భాసవతీతి భావః. ౧౧. విషాదేతి. నక్రాగ్రాహః. ౧౨. క్రోధభీతిభ్యాం తూర్వోక్తం నిస్తృత్య
పున రాహ ఏతేచేతి. ౧౩. మయీతి. అనుక్రోశోదయా - శక్తి రితి తుల్యేతి శేషః. ౧౪౪.

అతఏవ మమ హితాః-అతఏవ మమ వచనం నకుర్య రితి-కింతుకుర్య రేవ-కించలే-ననిహంతవ్యాః
పరై ర్హంతు మశక్యాః-ఘ్నంతోపి ఘాతుకావప - నిశ్చయార్థే అపిశబ్దః. ౩. కిమేతదితి. కారణం
శోకకారణం-యత్కృతే శోకనిమిత్తం. ౪-౯. తా నితి. రామస్య కర్తృచ-దృష్ట్యవ్యవస్థితే.
౧౦. అహ మితి. భీతా అతఏవ సముద్విగ్నా కంపమానా-అతఏవ విషణ్ణా దుఃఖితా-అత్ర హేతుః
సర్వతో భయదర్శినీ సర్వత్ర శ్రీరామదర్శనాదితి భావః - రామేణ త్యాదిశ్లోకచతుష్టయస్య ప్రాతీతి
కార్థః స్పష్టః-వస్తుతస్తు-శూర్పణఖా రామం న జహీతీ హితబుద్ధ్యా ఖరం నివారయతి - రామేణ
త్యాదినా-హేనిశాచర రామేణ-తే శక్తిః వీర్యం లేజోవాస్తి యది తథాపి అమిత్రఘ్నం దండకార
ణ్యనిలయం రామం త్వం న జహి - మావధీః యదిహనిష్యసి తర్హితవాగ్రతో ౭హం ప్రాణాన్
త్యక్త్యా మితి సంబంధః - విచార్యమాణే తయో ర్హాననే తవశక్తి రపి నాస్తీత్యాహ. ౧౧-౧౪౪.

నిలయం జహి రాక్షసకంటకం. ౧౮౪. యది రామం మమామిత్రం నత్వమద్యవధి
ష్యసి, తవ చైనాగ్రతః ప్రాణాం స్వత్యోమి నిరపత్రపా. ౧౮౫ బుద్ధ్యాహమను
పశ్యామి నత్వం రామస్య సంయుగే, స్థాతుం ప్రతిముఖే శక్త స్సబలశ్చ మహాత్మ
నః. ౧౮౬. శూరమానీ నశూర స్త్వం మిథ్యారోపిత విక్రమః, మానుషా యోన
శక్నోషి హంతుం తౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౮౭. రామేణ యది తేశక్తి స్తేజోవాస్తి
నిశాచర, దండకారణ్యనిలయం జహి తం కులపాంసన ౧౮౮. నిస్సత్వస్యల్పవీర్య
స్య వాస స్తే కీదృశ స్త్విహ, అపయాహి జనస్థానా త్వరిత స్సహ బాంధవః.
౧౮౯. రామతేజో లభియాతో హి త్వం క్షిప్రం వినశిష్యసి, సహి తేజ స్సమా
యుక్తో రామో దశరథాత్మజః, భ్రాతౌచాస్య మహావీర్యో యేన చాస్తి విరూ
పితా. ౨౦. ఏవం విలశ్య బహుశో రాక్షసీ వితతోదరీ, (భ్రాతు స్సమీపే దుగ్ధా
ర్థా నష్టసంజ్ఞా బభూవహ) కరాభ్యా ముదరం హత్వా రురోద భృశదుగ్ధితా.
౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే-ఏకవింశస్సర్గః.

ఏవ మాధర్మిత శూర శూర్పణఖ్యా ఖర స్తదా, ఉవాచ రక్షసాంమధ్యే
ఖరః ఖరతరం వచః. ౧. తవావమానప్రభవః క్రోధోఽయ మతులో మమ, నశ
క్యతే ధారయితుం లవణాంభ ఇవోత్థితం. ౨. న రామం గణయే వీర్యా న్తా
యదీతి. నిరపత్రపా నిర్లజ్జా-హృతశర్ణనాసాత్వాదితి భావః. ౧౮౫. బుద్ధ్యేతి. ప్రతిముఖే అగ్రే సబల
స్ససైన్యః. ౧౮౬. శూరమానీని. మిథ్యేతి-మిథ్యావచోభి రిత్యర్థః-అరోపితవిక్రమః కల్పితపరాక్రమః.
౧౮౭. ౧౮౮. నిస్సత్వస్యేతి. కీదృశ ఇతి-అత్యంతాయోగ్య ఇత్యర్థః. ౧౮౯-౨౦. ఏవ మితి. వితతో
దరీ ప్రహారార్థం విస్తృతోదరీ-అత్ర ద్వావింశతిశ్లోకాః. ౨౧. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరా
మాయణభూషణే - రక్ష మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః.

అథ ఖరస్య యుద్ధోద్యోగో ద్వావింశే-ఏవ మిత్యాది. ఆధర్మితః అవమానితః-ఖరః దారుణః-
ఖరతరం పరుషతరం. ౧. తవేతి. లవణాంభః లవణసముద్రాంభః - ఉత్థితం పర్వణ్యల్పణం. ౨.
బుద్ధ్యేతి. రామస్య ప్రతిముఖే అగ్రతః-స్థాతుం నశక్త ఇతి-బుద్ధ్యా పశ్యామి అపచయామితి సంబం
ధః-మహారణ ఇన్యుత్తరశ్చ సంబంధః. ౧౮౬. శూరేతి. మహారణే యః మిథ్యారోపితవిక్రమః అతఏవ
శూరమానీ అతఏవ నశూరః-అతఏవ తే మానుషా నహి హంతుం నశక్నోషీతి సంబంధః. ౧౮౭. టీ.
కులపాంసన కులఘాతక. ౧౮౮. * అపయాహి-అపహర్ష. ౧౮౯. ఏవ మనంగీకారే బాధక మాహ -
రామతేజ ఇతి. ౨౦. ౨౧. ఏవ మితి. ప్రళతోదరీ విస్తృతోదరీ స్థూలోదరీతి నూవత్. ౨౧. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యా
యాం - ఏకవింశస్సర్గః.

ఏవ మితి. ఆధర్మితః శోపా దవమానితః-ఖర స్తీక్షణుణః. ౧. తవేతి. అత్త నీతి పదాధ్యాహ
రః-తథా చాత్మని-శోపా ధారయితుం నశక్యత ఇత్యన్వయః లవణాంభ ఇవోల్పణం-ప్రణ ఇతి శేషః-
ప్రణే విక్షిప్తం లవణయుక్త మంభ ఇవ ధారయితుం నశక్యత ఇత్యర్థః - ఉదిత మితి పాతే ఉదితం
న్యస్తం ఉత్థిత మితి పాతే-ఉల్పణ మితి నూవత్. ౨. నేతి. అత్తదుశ్చగితైః స్వకీయదుష్కృతైః

నుషం ఊణజీవితం, ఆత్మదుశ్చరితైః ప్రాణా హతోయోఽద్య విమోక్ష్యతి.
 3. బాష్ప సంప్రాయతా మేష సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం, అహం రామం
 సహభ్రాత్రా నయామి యమసాదనం. ౪. పరశ్వధహతస్యాద్య మందప్రా
 ణస్య సంయుగే, రామస్య రుధిరం రక్త ముష్ణం పాస్యసి రాక్షసి. ౫. సాప్రహృ
 ష్టా వచ శ్రుత్వా ఖరస్య వదనాచ్ఛ్యతం, ప్రశశంస పున ర్హృత్స్య ద్భ్రాతరం
 రక్షసాం వరం. ౬. తయా పరుషితః పూర్వం పున రేవ ప్రశంసితః, అబ్రవీ
 ద్దూషణం నామ ఖర స్సేనాపతిం తదా. ౭. చతుర్దశసహస్రాణి మమ చిత్తానువ
 ర్తినాం, రక్షసాం భీమవేగానాం సమరేష్వనివ ర్తినాం, నీలజీమూతవర్ణానాం
 ఘోరాణాం క్రూరకర్తృణాం, లోకహింసావిహారాణాం బలినా ముగ్ర తేజసాం,
 తేషాం శార్దూలదర్పాణాం మహాస్యానాం మహాజసాం, సర్వోద్యోగ ముదీర్ణా
 నాం రక్షసాం సౌమ్య కారయ. ౧౦. ఉపస్థాపయ మే ఊప్రం రథం సౌమ్య ధనూం
 షిచ, శరాం శ్చిత్రాంశ్చ ఖడ్గాంశ్చ శక్తిశ్చ వివిధా శ్చితాః. ౧౧ అగ్రే నిర్యా

నరామ మితి. యః ఆత్మదుశ్చరితైరేవ హతస్కౌ అద్య ప్రాణా విమోక్ష్యతి - తం రామం నగ
 ణయే. 3. బాష్ప ఇతి. సంప్రాయతాం నివర్త్యతాం-సదన మేవ సాదనం. ౪. పరశ్వధేతి. పర
 శ్వధః కుతారః - మందప్రాణస్య అల్పప్రాణస్య - ఔష్ణ్యార్థ మిద ముక్తం - రక్తవర్ణ త్వార్థంచ. ౫.
 సేతి. హృత్పాత్ ఆవ్యవస్థితచిత్తతయా పునః ప్రశశంస. ౬. అము మర్థం విశదయతి - తయేతి. ౭.
 చతుర్దశేత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. చతుర్దశసహస్రాణి సంతీతి శేషః - ఘోరాణాం ఘోర
 రూపాణాం లోకహింసావిహారాణాం జనవదైకలోలానాం - మహాస్యానాం - వికృతముఖానా మితి
 యావత్ - ఉదీర్ణానాం గర్వితానాం-సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారై రుద్యోగం - సర్వాయుధవాహ
 నాదిభి రుద్యోగ మిత్యర్థః. ౧౦. ఉపస్థాపయేతి. శక్తిః ఆయుధవిశేషాత్. ౧౧. అగ్ర ఇతి. పాల
 స్త్యానాం పులస్త్యవంశ్యానా మగ్రే - రణకోవిదోఽహం గంతు మిచ్ఛామి త్యన్వయః - రామస్య

విరూపకరణరూపైః. 3. బాష్ప ఇతి. సంభ్రమః భయం - తవావమానప్రభవ ఇత్యాది శ్లోకచతుష్ట
 యస్య వాస్తవార్థస్తు-తవావమానప్రభవః త్వత్సంబంధ్యవమానోత్పన్నః - మయి త్వరయా కృతావ
 మాన ప్రభవ ఇత్యర్థః-శ్లోధః ధారయితుం నశక్యతే-కించ మానుషంచ-వీర్యాత్ మచ్ఛర్యాత్-ఊ
 ణజీవితం నగణయే-త మహం జేతుం నశక్నోమిత్వర్థః-సరామ ఏవ-ప్రాణాత్ మదీయప్రాణాత్-మో
 క్ష్యతి మోక్షయిష్యతీత్యర్థః - అతః-హే దుర్భగే - ఆత్మదుశ్చరితైః స్వాపచారవ్యాపారైః-అద్య
 ఆయం మచ్ఛుభావహవిధిః - హతః - త్వన్నిమిత్తం మమైశ్వర్యం - ఊణజీవితం చ నష్ట మితి
 భావః - ఇతఃపరం బాష్ప సంప్రాయతాం - సంభ్రమశ్చ విముచ్యతాం - అహం - భ్రాత్రాసహ
 రామంప్రతియామి - యమసాదనంచ యామి నసందేహ ఇత్యర్థః. ౪. పరశ్వధేతి. తతః
 పరం రామస్య - పరశ్వధహతస్య రామసంబంధిపరశ్వధేన హతస్య మందప్రాణస్య - భూతలే
 పతితస్యమమేతి శేషః హేరాక్షసి రుధిరం పాస్యసీతి సంబంధః. ౫. ౬. తయేతి. పునః ప్రశం
 సితః త్వమేవ సకలరక్షశ్రేష్ఠ ఇత్యాది. ౭. చతుర్దశేతి. చతుర్దశసహస్రాణి సంతీతి శేషః.
 ౮. ౯. లేషా మితి. ఉదీర్ణానాం దృష్టానాం - సర్వోద్యోగం సర్వప్రకారేణోద్యోగం చతు
 రంగబలసర్వాయుధసామగ్రీ సహిత త్వేనోద్యోగం - కారయేత్యన్వయః. ౧౦. ౧౧. అగ్ర ఇతి.
 వస్తు తస్తు - దుర్బినితస్య దుష్టేషు వినీతస్య - రామస్య-అగ్రే - పాలస్త్యానాం రాక్షసానాం వధా

తు మిచ్చామి పాలస్త్యానాం మహాత్తనాం, వధార్థం దుర్విసీతస్య రామస్య రణకో
విదః. ౧౨. ఇతి తస్య బ్రువాణస్య సూర్యవర్ణం మహారథం, సద శ్వైశ్శబలై ర్యుక్త
మాచచక్షేఽథ దూషణః. ౧౩. తం మేరుశిఖరాకారం తప్తకాంచనభూషణం,
హేనుచక్ర మసంబాధం వైడూర్యమయకూబరం, మత్స్యైః పుష్పేద్ద్రిమైశ్చైలై
శ్చంద్రసూర్యైశ్చ కాంచనైః, మంగళైః పక్షిసంఘైశ్చ తారాభి రభిసంవృతం,
ధ్వజనిస్త్రీంశ సంవన్నం కింకణీకవిరాజితం, సదశ్వయుక్తం సోమర్షా దారురోహ
ఖరో రథం. ౧౪. నిశామృతు రథస్థం తం రాక్షసా భీమవిక్రమాః, తస్థు స్సంపరివా
ర్యైసం దూషణం చ మహాబలం. ౧౫. ఖరస్తు తాన్త హేష్వాసాః ఘోరవ
ర్షాయుధధ్వజాః, నిర్యాతే త్యబ్రవీధ్యష్టో రథస్థ స్సర్వరాక్షసాః. ౧౬ తత
స్తద్రాక్షసం సైన్యం ఘోరవర్షాయుధధ్వజం, నిర్జగామ జనస్థానా న్తహానాదం
మహాజవం. ౧౭. ముద్గరైః పట్టసై శ్శూలై స్సుతీక్ష్ణైశ్చ పరశ్వతైః, ఖడ్గై శ్చ
కైశ్చ హస్తైశ్చ ఋజుమానైశ్చ తోమరైః, శక్తిభిః పరిఘై ర్ఘోరై రతిమా
త్రైశ్చ కాద్యుకైః, గదాసి ముసలై ర్వస్త్రై ర్గ్రహీతై ర్భీచదర్శనైః, రాక్షసానాం
సుఘోరాణాం సహస్రాణి చతుర్దశ, నిర్యాతాని జనస్థానా త్థరచిత్రానువర్తినాం

రణజ్ఞత్వాత్ పాలస్త్యానాం వధార్థ మితి దైవీవాక్ భావిషూచనీ. ౧౨. ఇతి. శబలైః నానావర్ణైః.
ని. 'శబలై' తాశ్చకర్పూర' ఇత్యమరః - మహారథం సదశ్వై ర్యుక్త మాచచక్ష ఇత్యన్వయః. ౧౩.
త మిత్యాది. తప్తకాంచనం పరిశుద్ధకాంచనం - ఆసంబాధం విస్తీర్ణం - కూబరః యుగంధరః. ని.
'కూబరస్తు యుగంధర' ఇత్యమరః - మత్స్యై రిత్యాది - మంగళైః మంగళావహైః-అలంకారకరై
రిశ్యర్థః - కాంచనైః కాంచనవికారైః - ఇదం విశేషణద్వయం మత్స్యవిసర్వవిశేషణం-నిస్త్రీంశః
అసిః. ౧౬-౧౭. తత ఇతి. రాక్షసం రాక్షససంబంధి. ౧౭. ముద్గరై రిత్యాది. ముద్గరః లోహమయ
గదా - పట్టసై 'పట్టయ' మితి ద్రవిడనామయుక్త ఆయుధవిశేషః - తోమరః 'వల్లయ' మితి ద్రవి
డనామయుక్తః. శక్తిః- 'శుట్టి' ని ద్రవిడనామకః - పరిఘః - 'పండాకతటి' ని ద్రవిడనామా-అతి
మాత్రైః మహాద్భిః - పట్టైః ఆస్త్రై రాయుధైః. ౨౨. తాం స్త్వితి. కించి జ్ఞగామ - సేనాసం
ర్థం నిర్యాతు మిచ్చామితి సంబంధః. ౧౨. ఇతి. శబలై శ్చిత్త వర్ణైః-రథ ముపస్థిత మితి శేషః. ౧౩.
త మితి. వైడూర్యమయా కూబరా యుగంధరా యస్యసః-ఆసంబాధం సమృద్ధరహితం. ౧౪.
మత్స్యై రితి. శోభార్థం విరచితైః కాంచనైః స్వర్ణకలితైః - ఏతచ్చ మత్స్యాదౌ సర్వత్ర యోజ్యం.
మంగళై రలంకారప్రయోజనైః-సర్వత్ర విచిత్రితై రితి శేషః. * ధ్వజేతి. అమర్షా తోక్రీడా దారు
రోహేతి పరాజయసూచనం - క్రథః కార్యవిధింగాయేతి శకునశాస్త్రే. టీ. ధ్వజేతి. నిస్త్రీంశః
ఖడ్గః. ౧౬. నిశామృతి. రథస్థం ఖరం - నిశామృత దృష్ట్య. ౧౭. తత ఇతి. రాక్షసా మిదం రాక్షసం
సైన్యం - నిర్జగామేతి సంబంధః. ౧౭. ముద్గరై రిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. పట్టైః పశ్చా
యుధతుల్యైః-ముద్గరాదిభి రిపలక్షితానాం రాక్షసానాం చతుర్దశసహస్రాణి నిర్యాతానీత్యన్వయః.
పునరన్వృత్త రాక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీత్యుక్తిః - పూర్వం ఖరేణోక్త సంఖ్యాప్రదర్శనార్థమితి
భావః. టీ. ముద్గరః లగుడః (మూలమైనతి. ౦౬) పట్టసై లోహదండః తీక్ష్ణధార ఆయుధవిశేషః -

౨౨. తాం స్వభిద్రవతో దృష్ట్వా రాక్షసాన్ భీమవిక్రమాన్, ఖరస్యాపి రథః
కించి జ్ఞగామ తదనంతరం. ౨౩ తత స్థాన్ శబళా నశ్వాం స్తప్తకాంచనభూషి
తాన్, ఖరస్య మతి మాజ్ఞాయ సారథి స్సమచోదయత్. ౨౪ సచోదితో రథ
శీఘ్రం ఖరస్య రిపుఘాతినః, శబ్దేనాపూరయామాస దిశశ్చ ప్రదిశ స్తదా. ౨౫.
ప్రవృద్ధమన్యు స్తు ఖరః ఖరస్వనో రిపో ర్వధార్థం త్వరితో యథాంతకః, అచూ
చుద త్సారథి మున్నదన్ ఘనం మహాబలం మేఘ ఇవాశ్చ వర్షవాన్. ౨౬. ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్వావింశస్సర్గః.

తస్మిన్ యాతే జనస్థానా దశివం శోణితోదకం, అభ్యవర్ష స్తహామేఘ
స్తుములో గర్దభారుణః. ౧. నిపేతు స్తురగా స్తస్య రథయుక్తా మహాజవాః, సమే
పుష్పచితే దేశే రాజమార్గే యదృచ్ఛయా. ౨. శ్యామం రుధిరపర్యంతం
బభూవ పరివేషణం, అలాతచక్రప్రతిమం పరిగృహ్య దివాకరం. ౩. తతో ధ్వజ
ముపాగమ్య హేమదండం సముచ్చితం, సమాక్రమ్య మహాకాయ స్థౌ గృధ్ర
స్సుదారుణః. ౪. జనస్థాన సమీపేతు సమాగమ్య ఖరస్వనాః, విస్వరా నివిధాం

మర్దా దితి భావః - భరానుజ్ఞాభావా ద్వా. ౨౩. తత ఇతి. మతిం సమతిం - యాత్రాభిప్రాయ
మితి యావత్. ౨౪. సచోదిత ఇతి. శబ్దేన నేమిఘోషేణ ప్రదిశః. విదిశః. ౨౫. ప్రవృద్ధమన్యు రితి.
మహాబలః జంఝామారుతః. ని. 'జంఝావాతో మహాబల' ఇతి నిఘంటుః - తద్వాన్ - అర్హ
అద్యచ్ - జంఝామారుతప్రేరిత - ఇత్యర్థః మహానిల ఇత్యపిపాతః-అశ్చ వర్షవాన్ అశ్చ వర్షోద్యుక్త
ఇత్యర్థః - ఘనం ఉపరితతమేఘం. ౨౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-రత్న
మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

అథ యుద్ధాయ ప్రయాతస్య ఖరస్య ఉత్పాతవర్ణనం త్రయోవింశే తస్మిన్ యాత ఇత్యాది.
అశివం అశుభావహం - శోణితోదకం రక్తవర్ణజలం - తుములః సంకులః-గర్దభారుణః గర్దభవ ధూస
రః. ౧. నిపేతు రితి. నిపేతుః స్థలితాః - రథయుక్తాః రథే బద్ధాః-పుష్పచితే పుష్పైః నిబిడే -
యదృచ్ఛయా దైవగత్యా. ౨. శ్యామం మితి. సర్వత్ర శ్యామం పర్యంతే ప్రాంతే
రుధిరం రుధిరవర్ణం - అలాతచక్రప్రతిమ మితి హ్రస్వత్వ ముచ్యతే-పరివేషణం పరివేషః-పరిగృహ్య
పరితోవ్యాప్య. ౩. తత ఇతి. సముచ్చితం ఉన్నతం - ధ్వజ ముపాగమ్య - సమాక్రమ్య పరి
క్రమ్యతస్థా. ౪. జనస్థానేతి. ఖరస్వనాః పరుషస్వనాః - విస్వరాన్ వికృతస్వరాన్ - మాంస
తోమరః (ఈటె) ౨౦-౨౫. ప్రవృద్ధేతి. ఉన్నద న్నుచ్చైర్నాదం కుర్వన్ అశ్చ వర్షవాన్-మహా
బలా మేఘః - ఉపరివిద్యమానం ఘనం మేఘ మివాచూచుద దిత్యన్వయః. ౨౬. ఇతి శ్రీమహే
శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాతాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాతాయాం -
ద్వావింశస్సర్గః.

త దితి. ప్రయాతం - జీవికర్షణిక్తః - తత్ బలం-సేనాయా మిత్యర్థః-గర్దభారుణః గర్దభ
ఇవ అరుణో ధూసరః. ౧. నిపేతు రితి. పుష్పచితే పుష్పయుక్తే-రథయుక్తాః రథే బద్ధాః-యదృ
చ్ఛయా దైవగత్యా. ౨. శ్యామం మితి. రుధిరపర్యంతం రుధిరో రక్తవర్ణః పర్యంతః ప్రాంత దేశోయ
స్య తత్ - అలాతచక్రప్రతిమ మితి - తద్వ ద్వర్తులం. ౩. ౪. జనస్థానేతి విస్వరాన్ వికృతస్వ

శ్చక్ర ర్థాంసాదా మృగపక్షిణః. ౫. వ్యాజహృశ్చ ప్రదీప్తాయాం దిశి వై
 ధైరవస్వనం, అశివంయాతుధానానాం శివాఘోరా మహాస్వనాః. ౬. ప్రభిన్నగిరి
 సంకాశా స్తోయశోణితధారిణః, ఆకాశం తదనాకాశం చక్ర ర్థీమా వలాహకాః.
 ౭. బభూవ తిమిరం ఘోర ముద్ధతం రోమహర్షణం, దిశోవా విదిశోవాపి నచ
 వ్యక్తం చకాశితే. ౮. ఊతజార్ద్ర సవర్ణాభా సంధ్యాకాలం వినా బభౌ, ఖరస్యా
 భిముఖానేదు స్తదా ఘోరమృగాః ఖగాః, కంకగోమాయుగృధ్రాశ్చ చుక్ర శు
 ర్భయశంసినః. ౯౪. నిత్యాశుభకరా యుద్ధే శివాఘోరనిదర్శనాః, నేదుర్బలస్యా
 భిముఖం జ్వాలోద్ధరిభి గాననైః. ౧౦౪. కబంధః పరిఘాభాసో దృశ్యతే భాస్క-
 మదంతీతి మాంసాదాః. ౫. వ్యాజహృ రితి. ప్రదీప్తాయాం దిశి సూర్యసన్నిహిత దిశీత్యర్థః - శివాః
 సృగాలాః - ఘోరాః జ్వాలాముఖాః. ౬. ప్రభిన్నేతి. ప్రభిన్నాః ఇంద్రచ్ఛిన్నపక్షాః - తోయ
 శోణితధారిణః శోణితతోయధారిణః. పరసిపాతః-అనాకాశం అప్రకాశం ఛన్న మితి యావత్ -
 వలాహకాః మేఘాః. ౭. బభూవేతి. ఉద్ధతం సాంద్రం. ౮. ఊతజేతి. ఊతజార్ద్రసవర్ణాభా - ఊత
 జేన రక్తేనార్ద్రం సిక్తం యత్ పటాదికం తత్తుల్యాభా - కాలం వినా స్వకాలం వినా - సంధ్యా
 బభౌ - మేఘద్వితీ శేషః. ఖరస్యేతి. పూర్వం సూర్యాధిష్ఠిత దిశి శివారుత ముక్తం - అధునా
 ఖరస్యాభిముఖ ముచ్యతే - ఘోరమృగాః శ్వపదాదయః - కంకాః స్థూలకాయాః - భయంకరాః
 మృతపశునరాదిభక్షకాః పక్షివిశేషాః. ౯౪. సేనాభిముఖశివారుత మాహ - నిత్యేతి. యుద్ధే
 నిత్య మశుభకరా అశుభశంసినః - ఘోరనిదర్శనాః ఘోరఫలకనిదర్శనాః - శివాః గోమాయవః.
 ౧౧. 'స్త్రియాం శివా ఘోరిమాయు గోమాయా మృగధూర్తకా' ఇత్యమరః - జ్వాలా ముద్గిరం
 తీతి జ్వాలోద్ధారీణి - తైః - అననైః - ఉపలక్షణే తృతీయా. ౧౦౪. కబంధ ఇతి. పరిఘవల్ పరి
 ఘాయుధవ దాభాసత ఇతి పరిఘాభాసః - కబంధః శిర శ్శూన్యమనుష్యకాయః - భాస్కరాంతికే
 సూర్యసమీపే - దృశ్యతే అదృశ్యత - శభోక్తం కామందకీయే. 'సూర్యదృష్టకబంధాది రకస్తా
 స్తూధవాపాన' ఇతి - కబంధాకారమేనుఖండ ఇతి యావత్ - మహా నాగ్రహో యస్య స మహా
 గ్రహాః - స్వర్ణాః రాహుః - అపర్వణి - ప్రతిపద్దర్శనంధిః పర్వ - తస్తా దన్యస్తి న్మసి కాలే -
 సూర్యం ఇగ్రహ - తదాహ వరాహ మిహిరః - 'అపర్వణి తథా రాహుగ్రహణం చంద్రసూర్య
 రాక్. ౫. వ్యాజహృ రితి. ప్రదీప్తాయాందిశి ఉత్పాతవశా జ్ఞాత్వల్యమానాయాం - శివాః గోమా
 యవః - యాతుధానానాం రాక్షసానాం - అశివ మమంగళమాచకం ధైరవస్వనం వ్యాజహృ రిత్య
 న్వయః. ౬. ప్రభిన్నేతి. ప్రభిన్నగిరిసంకాశాః పరస్పరసంసక్తపర్వతసదృశాః - తోయశోణిత
 ధారిణః తోయం శోణిత మివ ధారయంతీతి తథా రక్తతుల్యం తోయం ధారయంతీత్యర్థః - ఆకా
 శం అనాకాశ మనవకాశం - చక్రః ఆచ్ఛాదయూమాను రిత్యర్థః. ౭. బభూవేతి. ఉద్ధతం సాంద్రం.
 ఊతజేతి. ఊతజార్ద్రసవర్ణాభా రుధిరోక్షితేన వస్తునా సమానప్రభా - సంధ్యాకర్త్రీ - కాలం
 స్వకాలం వినా - ఖరస్యేతి. పూర్వం దీప్తదిగాభిముఖ్యేన శివారుతాన్యుక్తాని - అధునా ఖరాభి
 ముఖ్యేన సైన్యాభిముఖ్యేన చ తి భేదాదపానరుక్త్యం. టీ. కంకః శ్వేతగృధ్రః. ౯౪. నిత్యేతి.
 నిత్య మశుభకరా అశుభశంసినః - ఘోరనిదర్శనాః దుర్నిమిత్తదృష్టాంతభూతాః. ౧౦౪. కబంధఇతి.
 కబంధో ధూమశేతుః - పరిఘాభాసః పరిఘా ఆయుధవిశేషః - తద్వ దృశసమాన ఇత్యర్థః. టీ. స్వ
 ర్ణాః రాహుః. ౧౧౪. ప్రవాతీతి. ప్రతిఘాల ఇతి శేషః * ఉత్పేతు రితి. ఖద్యోతసప్రభాః

రాంతికే, జగ్రాహ సూర్యం స్వర్భాను రపర్వణి మహాగ్రహః. ౧౧౪. ప్రవతి
 మాదుత శ్శీఘ్రం నిష్ప్రభోఽభూ ద్ద్వివాకరః, ఉత్పేతుశ్చ వినారాత్రిం తారాః
 ఖద్యోతసప్రభాః. ౧౨౪. సంలీనమీనవిహగా నలీన్య శ్శుష్కపంకజాః, తస్మిన్ యజే
 బభూవుశ్చ వినా పుష్పఫలై ర్ద్రిమాః. ౧౩౪. ఉద్ధూతశ్చ వినా వాతం రేణుర్జల
 ధరారుణః, వీచీకూచీతి వాశ్యంత్యో బభూవు స్తత్ర శారికాః. ౧౪౪. ఉల్కా
 శ్చాపి స నిష్ఠితా నిపేతు ర్ఘోరదర్శనాః, ప్రచచాల మహీ సర్వా సశైలవనకాన
 నా. ౧౫౪. ఖరస్య చ రథస్థస్య నర్దమానస్య ధీమతః, ప్రాకంపత భుజ స్సవ్య స్స్వి
 రశ్చాస్యావసజ్జత. ౧౬౪. సాస్త్రా సంఘద్యతే దృష్టిః పశ్యమానస్య సర్వతః, లలా
 తేచ రుజా జాతా నచమోహం న్నవర్తత. ౧౭౪. తాన్ సమీక్ష్య మహోత్పాతా
 నుత్థితాన్ రోమహర్షణాన్, అబ్రవీ ద్రాక్షసాన్ సంన్యన్ప్రహసన్ స ఖరస్తదా.
 ౧౮౪. మహోత్పాతా నిమాన్ సర్వా నుత్థితాన్ ఘోరదర్శనాన్, నచింతయా
 మ్యహం వీర్యా ద్బలవాన్ దుర్బలానివ. ౧౯౪. తాం అపి శరై స్తీక్ష్ణైః పాత
 యామి నభస్థలాత్, మృత్యుం మరణధర్తేణ సంక్రుద్ధో యోజయామ్యహం.

యో' రితి. ౧౧౪. ప్రవతీతి. ప్రవతి ప్రతికూలా వతి - ఉత్పేతుః ప్రచకాశితే - ఖద్యోత
 సప్రభాః జ్యోతి రింగణసమానకాంతయః. ౧౨౪. సంలీనేతి. సంలీనాః జలంతర్గతాః - పుష్ప
 సుఫలై ర్విना బభూవుః - గళితపుష్పాదికా బభూవు రిత్యర్థః. ౧౩౪. ఉద్ధూత ఇతి. ఉద్ధూతః ఉత్తి
 ప్తః జలధరారుణః మేఘవ ద్ధూసరః-వీచీకూచీతి శబ్దాకారః. వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః. ౧౪౪.
 ఉల్కాఇతి. ఉల్కానిర్ఘాతౌ జ్యోతిర్వాయువిశేషౌ-అత్ర వరాహమిహిరః. శ్లో. 'ఉల్కాశిరసివిశా
 లా నిపతంతీ వర్ధతే తనుప్రభయా, పవనాభిహతా గగనా దవనాచ యదానమాపతతి. భవతి తదా
 నిర్ఘాత స్సచపాపాదీర్ఘ ఖగవిరుత' ఇతి. ౧౫౪. ఖరస్యేతి. అవసజ్జత అవాసజ్జత - గద్గదకంతతయా
 ప్రతిబద్ధోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬౪. సాస్త్రేతి. రుజాపీడా. ని. 'స్త్రీరుగ్రుజాచోపతాపరోగవ్యాధిగ
 దామయా' ఇత్యమరః - మోహాత్ అజ్ఞానాత్ - నన్యవర్తత-నివ మనేక దుగ్నిమిత్తదర్శనేపి యు
 ధగమనా న్నన్యవర్తతేత్యర్థః. ౧౭౪. తానితి. ఉత్థితాన్ ఉద్భూతాన్ - రోమహర్షణాన్ రో
 మాంచకరాన్ - భయజనకా నిత్యర్థః - తదుక్తం సాహిత్యచింతామణౌ. శ్లో. 'ఉల్కానిపాతనిర్ఘా
 తవ్యాశవ్యాఘ్రాదిదర్శనైః, ఉత్పన్నస్సహసాచిత్తవిఘ్నోభస్త్రాస ఇష్యతే. నేత్రసంమీలనోత్కంఠ
 గాత్రసంకోచగద్గదైః, వైపర్ణ్యస్వేదరోమాంచస్తంభాద్యైరనుభావ్యత' ఇతి ప్రహసన్ని త్యనేన గర్వః
 సూచ్యతే. ౧౮౪. తత్కార్యప్రతిజ్ఞా మాహ - మహోత్పాతా నితి. తథాచోక్తం చింతామణౌ.
 శ్లో. 'కులరూపవయోవిద్యా బలైశ్వర్యధనాదిభిః, యాభవే దాత్తన క్లామా సగర్వ ఇతి కథ్యతే.
 ఉద్గ్రీవావేక్షణావజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతి ర్భవే దిహే'తి. దుర్బలానివ పురుషాన్. ౨౦౪. రాఘవ మితి.

ఖద్యోతసన్నిభాః - ఉత్పేతు రుత్పన్నాః * తస్మిన్నితి. జలధరారుణః సుధ్యామేఘవ దరుణ
 ఇత్యర్థః - వీచీకూచీ త్యమకరణశబ్దా వాశ్యంత్యః శబ్దం కుర్వంత్యః. ౧౫౪. ఖరస్యేతి. స్వరశ్చా
 స్యావసజ్జత - హీనస్వరోఽభూత్. సాస్త్రా దుర్నిమిత్తయాపాశ్రుసమేతా - సాస్త్ర మితి
 పాతే శ్రీయావిశేషణం రుజావేదనా - తథాపీతిశేషః - నన్యవర్తత యుద్ధయాత్రయా ఇతి శేషః.
 ౧౯౪. మహోత్పాతా నితి. దుర్బలాన్ జనా నివ. ౨౦౪. రాఘవ మితి. బలాత్పిక్తం బలాధికం-

౨౦౪. రాఘవం తం బహోత్సిక్తం భ్రాతరం చాస్యలక్ష్మణం, అహత్వా సాయుకై
స్త్రీతై ర్నోపావర్తితు ముత్సహే. ౨౦౫. సకామా భగినీ మేఽస్తు పీత్వాతు రుధి
రం తయోః, యన్నిమిత్తస్తు రామస్య లక్ష్మణస్య విపర్యయః. ౨౨౪. నక్వచి
త్ప్రప్తపూర్వోమే సంయుగేషు పరాజయః, యష్టాక మేత త్ప్రత్యక్షం నాన్య
తం కథయా మ్యహం. ౨౩౪. దేవరాజ మపి క్రుద్ధో మత్తై రావతయాయినం,
వజ్రహస్తం రణే హన్యాం కింపున స్తా కుమానుషే. ౨౪౪. సా తస్య గర్జితం
శ్రుత్వా రాక్షసస్య మహాచమూః, ప్రహర్ష మతులం లేభే మృత్యుపాశావపాశితా.
౨౫౪. సమీయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః, ఋషయో దేవగం
ధర్వా సిద్ధిశ్చ సహచారణైః, సమేత్య చోచు స్సహితా స్తేఽన్యోన్యం పుణ్యక
ర్తణః. ౨౬. స్వస్తీ గోబ్రహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేభిసంగతాః, జయ
తాం రాఘవ స్సంభ్యే పౌలస్త్యా రజనీచంన్, చక్రహస్తో యథా యుద్ధే సర్వా
నసురభంగవాన్, ఏతచ్ఛాన్యచ్చ బహుశోబ్రువాణాః పరమర్షయః, జాతకౌతూ
హలాస్తత్ర విమానస్థాశ్చ దేవతాః, దదృశు ర్వాహినీం తేషాం రాక్షసానాం
గతాయుషాం. ౩౦. రథేనతు ఖరో వేగా దుగ్ర సైన్యోవినిస్సృతః, తం దృష్ట్వా

ఉత్సిక్తం గర్జితం. ౨౦౪—౨౫౪. సమీయు రితి. సమీయుః సంగతాః - సహితాః లోకహిత
పరాః పుణ్యకర్తణః పుణ్యకర్తాణః - దీర్ఘభావ అర్హః. ౨౬. స్వస్తీత్యాది. లోకానా మభిసంగ
తా ఇతి - యలోకానా మభిసంగతాః అనుకూలః లేభ్యోపి స్వస్త్వ స్తిత్యర్థః - జయతాం జయ
తు - అర్హ మాత్మ నేపదం - సంభ్యే యుద్ధే - చక్రహస్తో విష్ణుః - వాహినీం నేనాం - గతాయు
షాం గంతుమున్ముక్తాయుషాం - ఏతత్ స్వస్తీత్యాదివాక్యం - అన్యచ్చ రాఘవజయవిషయకం
వాక్యం బ్రువాణాః పరమర్షయః - విమానస్థా దేవతాశ్చ జాతకౌతూహలాస్సంతః - రాక్షసానాం

అహత్వా - ఉపావర్తితుం నోత్సహ ఇతి సంబంధః - వస్తుతస్తు - అహత్వా నోపావర్తితు ముత్సహ
ఇత్యనేన మాత్వేనోపావర్తితు ముత్సహ ఇత్యభిప్రాయః - హంతు మనమర్థః - అశో నోపావర్తత
ఇతి వ్యజ్యతే. టి. నమ రామస్య అమానుషచరిత్రం జ్ఞాత్వా యుద్ధాగమన వేళాయాం స్వస్య దుర్ని
మిత్రాని దృష్ట్వాచ ఖరో నిర్భీకః ప్రహృష్టః కిమర్థ మభూదిత్యాశంకాయా ముచ్యతే - పురాతు
యాజ్ఞవల్క్యునతా శ్చిజేన శస్త్రాః పున రనుగృహీతా రాక్షసత్వమోక్షయ - లేచ ఖరదూషణత్రి
శిరసో బభూవుః - తచ్ఛాపనివృత్త్యర్థం శింస్త్రి సుగాత్మకే రామే స్వాంశం ఖరాదివధకాలే న్యవేశ
యత్ - తస్మా ఛాపనిముక్తి ర్భవిష్యతీతి తద్వాసనావగాత్ ప్రమోదో జాత ఇత్యవిరోధః - శేష
ధర్మస్థ భీష్మయుధిష్ఠిరసంవాదకథాత్రాసుసంధేయా. ౨౦౪. యన్నిమిత్త ఇతి. యా కూర్పణఖా
నిమిత్తం యస్య విపర్యయస్య సకథోక్తః - విపర్యయో నాశః - సా భగినీత్యర్థః - యన్నిమిత్త
ఇతి - వస్తుతస్తు రామస్య లక్ష్మణస్యచ జయ ఇతి శేషః - మే మమ - విపర్యయః నాశశ్చ యన్ని
మిత్తః యా కూర్పణఖా నిమిత్తం యస్య సః - సా భగినీ - తయో స్తాభ్యాం మృతస్య మమేతి
శేషః - రుధిరం పీత్వా సకామాస్తు. ౨౨౪. ఏపం రామా త్వమరణం నిశ్చిత్యాపి - యుయుత్సు
స్స - స్వసేనాపైర్వోత్పాదకాని వాక్యా న్యాహ - నక్వచి దిత్వాదినా. ౨౩౪. దేవరాజ మితి.
కుమానుషే కా భూమా మున్ముకూపేణావతీర్ణా విత్యవగంతవ్యం. ౨౪౪. సాతస్యేతి. మృత్యుపా

రాక్షసం భూయో రాక్షసాశ్చ వినిస్సృతాః. 3౧. శ్యేనగామీ పృథుగ్రీవో యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః, దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్దుః, మేఘమాలీమహామాలీ సర్పానో రుధిరాశనః, ద్వాదశై తే మహావీర్యాః ప్రతస్థురభితః ఖరం. 3౨. మహాకపాలస్థూలాక్షః ప్రమాథీ త్రిశిరాస్తథా, చత్వార ఏతే సేనానో దూషణం పృష్ఠతో యయుః. 3౩. సా భీమవేగా సమంభికామా మహాబలా రాక్షసవీరసేనా, తౌ రాజపుత్రౌ సహసాభ్యుపేతా మాలాగ్రహణా మివ చంద్రసూర్యా. 3౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః.

ఆశ్రమం ప్రతియాతేతు ఖరే ఖరపరాక్రమే, తానేవాత్పాతికాన్ రామస్సహభ్రాత్రా దదర్శహ. ౧. తానుత్పాతాన్ మహాభూరా నుత్థితాగ రోమహర్షణాన్, ప్రజానా మహితాన్ దృష్ట్వా వాక్యం లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨. ఇమాన్ సశ్య మహాబాహూ సర్వభూతాపహారిణః, సముత్థితాన్ మహాత్పాతాన్ సంహర్తుం సర్వరాక్షసాన్. 3. అమీ రుధిరధారాస్తు విస్ఫుజంతః ఖరస్వనాన్, వ్యోమ్ని మేఘావివర్తంతే పరుషా గర్దభారుణాః. ౪. సధూమాశ్చ శరా స్సర్వే మమ

వాహినీం దదృశు రితి సంబంధః. 3౦. రథేనేతి. వేగాత్ రథవేగాత్ - వినిస్సృతః గతః. 3౧. శ్యేనేత్యాది శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశఖరామాత్యాః. 3౨. నేతి. సమరాభికామా యుద్ధేప్రుః - గ్రహణా మంగారకాదీనాం. 3౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః.

అథ రామస్య యుద్ధసన్నాహ శ్చతుర్వింశే - ఆశ్రమ మిత్యాది. ఔత్పాతికా నితి - స్వార్థే తక్. ౧. ౨. ఇమా నితి. సర్వభూతాపహారిణః సర్వభూతాపహరసూచకాత్ - ప్రకృతేషు - సర్వరాక్షసాన్ సంహర్తు ముద్యతా నితి యోజనా. 3. అమీ ఇతి. రుధిరమయోధారాః యేషాం తే రుధిరధారాః - ఖరస్వనాన్ భూరస్తనితాని - వివర్తంతే సంచరంతి. ౪. సధూమా ఇతి. ప్రతాపానలోద్యుక్తా ఇతి భావః - అత ఏవ మమ యుద్ధాభినందినః - రుక్తపృష్ఠాని స్వర్ణమయ పృష్ఠాని - చాపాని ధనూంషి. 5. 'అథాస్త్రియాంధనుశ్చాపా' విత్యమరః - వివేచ్యంతే చలంతి - యుద్ధసన్నద్ధాని భవంతీత్యర్థః-ఆత్మనశ్చాపద్వయం - లక్ష్మణస్యైక మితి బహుసచనం. యాదృశా

శాపపాశితా-అవపాశితా బద్ధా. ౨౫౪-3౦. శ్యేనేతి. శ్యేనగామ్యాదయో ద్వాదశఖరామాత్యాః. 3౧-3౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోవింశస్సర్గః.

ఆశ్రమ మితి. ఔత్పాతికా నుత్పాతాత్-స్వార్థే తక్. ౧. తా నితి. ప్రజానామహితాత్-ఆశ్ర ప్రజాశబ్దేన ప్రకృతత్వా ద్రాక్షసా విహించ్యంతే. ౨. ఇమా నితి. సర్వభూతాపహారిణః సర్వరాక్షసవిసాశసూచకానితి యావత్. ౪. ఏవం రాక్షసానాం దుర్నిమిత్తా న్యుత్పా - స్వస్య - జయ సూచకాని నిమిత్తా న్యాహ - సధూమా ఇతి మమ యుద్ధాభినందితాః - యుద్ధే అభితోనంద ఆనంద ఏషాం సంజాత ఇతి తథోక్తాః - శ్రీరామగతో యుద్ధహర్షః - శరేషూపచర్యతే - మమ యుద్ధహర్ష సూచకా ఇతి ఫలితార్థః - చాపాని వివేచ్యంతే వివేక్షణవేచ్యంతే అభినిమంత్రిత తత్త

యుద్ధాభినందినః, రుక్తపృష్ఠాని చాపాని వివేష్టంతే చ లక్ష్మణ. ౫. యాదృశా
 ఇహ కూజంతి పక్షిణో వనచారిణః, అగ్రతో నోభయం ప్రాప్తం సంశయో జీవి
 తస్యచ. ౬. సంప్రహరస్తు సుమహాన్ భవిష్యతి న సంశయః, అయ మాఖ్యాతి మే
 బాహుః స్ఫురమాణో ముహుర్తువాః, సన్నికర్షేతు నశూర జయం శత్రోః
 పరాజయం. ౭. సప్రభం చ ప్రసన్నంచ తవ వక్త్రం హి లక్ష్మ్యతే, ఉద్యతానాం హి
 యుద్ధార్థం యేషాం భవతి లక్ష్మణ, నిష్ప్రభం వదనం తేషాం భవ్యత్యాయుః
 పరిక్షయః. ౮. రక్షసాం నర్దతాం ఘోరశూక్రియతే చ మహాధ్వనిః, ఆహతా
 నాం చ భేరిణాం రాక్షసైః క్రూరకర్తృభిః. ౧౦. అనాగతవిధానంతు కర్తవ్యం
 శుభ మిచ్ఛతా, అపదం శంకమానేన పురుషేణ విపశ్చితా. ౧౧. తస్మా
 ద్దృహీత్వా వైదేహీం శరపాణి ర్థనుర్ధరః, గుహా మాశ్రయ శైలస్య దుర్గాం
 పాదపసంకులాం. ౧౨. ప్రతికూలితు మిచ్ఛామి నహి వాక్య మిదం త్వయా,
 శాపితో మమ పాదాభ్యాం గమ్యతాం వత్స మాచిరం. ౧౩. త్వం హి శూరశ్చ

ఇతి యాదృశాః ప్రసిద్ధాః - పూర్వం కృతసంవాదా ఇత్యర్థః - అగ్రతః అవ్యవహితోత్తరకాలే-
 నోభయ మితి సువాక్. ౬. సంప్రహర ఇతి. సుమహాన్ సంప్రహరః యుద్ధం - బాహుః దక్షిణః -
 సన్నికర్షే అవ్యవహితోత్తరకాలే. ౭. స్వముఖప్రసాదాదే స్వయం ద్రష్టు మశక్యత్వేన స్వసమాన
 సుఖే లక్ష్మణే నివర్తయతి. సప్రభ మితి. ముఖప్రసాదఫలం వ్యతిరేకముభేనాహ - ఉద్యతానామితి.
 ౮. ౧౦. అనాగతేతి. అపదం నిమిత్తవశా చ్ఛంకమానేన-శుభం అపత్పరిహారం ఇచ్ఛతా-విపశ్చితా
 దూరదర్శినా పురుషేణ-అనాగతవిధానం అనాగతస్య భావినోఽనర్థస్య-విధానం ప్రతివిధానం కర్త
 వ్యం. ౧౧. తస్మాదితి. గృహీత్వా రక్ష్యత్వేన గృహీత్వా - పాదపసంకులాం వృక్షావృతాం. ౧౨.
 అహ మేవ యోత్స్యామిని పక్షముద్యతా ప్రత్యాహ-ప్రతికూలితు మితి. ఇదం వాక్యం ప్రతికూలితుం
 నేచ్ఛామి-మయా శాపితోనీతి పక్షవ్యతి-మమ పాదాభ్యా మిత్యుక్తి ర్లక్షణవ్యవహారానుసారేణ. ౧౩.
 త్వ స్మివర్తనం న శ్వదశక్త్యా-కీతు మునిధ్యః ప్రతిజ్ఞా తా న్నయైవ తద్వధః కర్తవ్య ఇత్యాశయే

ద్దేవతా సాన్నిధ్యా చ్ఛపేషు స్వయ మేవ శరా స్సంసక్తా భవంతీత్యర్థః. ౫. యాదృశా ఇతి. అగ్రతః
 అస్తాకం పురత ఇత్యర్థః - వనచారిణః - యాదృశాః - సౌమ్యాః పక్షిణః కూజంతి - తాదృశై
 స్సునిమిత్తైః - నోఽస్తాకం - అభయం ప్రాప్తం - చకారాదరీణాం జీవితస్య సంశయశ్చ
 ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ౬. సంప్రహర ఇతి. సంప్రహరో రణః - స్వస్య జయసూచక నిమిత్తాంతరం దర్శ
 యతి. అయ మితి. బాహుః కర్తా దక్షిణ ఇతిశేషః-సన్నికర్షే సమీపే. ౭. నకేవలం మమైవ జయ
 సూచకం - తవా వ్యస్తీత్యాహ - సప్రభ మితి. యుద్ధార్థ ముద్యతానాం - యేషా మాయుః పరిక్ష
 యా భవతి భవిష్యతి - తేషాం వదనం నిష్ప్రభం భవతి నైవ మస్తాకమితి భావః. ౧౦. అనా
 గతస్య అగమిష్యతః అనిప్రసృత్యర్థః - ప్రతివిధానం - పరిహారః కేనేత్యత ఆహ - అపద
 మితి. ౧౧. తస్మాదితి. శైలస్య గుహం - అశ్రమం హిత్యేతి శేషః-దుర్గా మనైశ్చ ర్గంతు మశ
 క్యాం. ౧౨. ప్రతికూలితు మితి. ఇదం వాక్యం - త్వయా ప్రతికూలితుం ప్రతికూలయితుం నేచ్ఛా
 మి - సమానకర్తృకేషు సమునితి యద్యపి - తథాపి-భోక్త మనుజానాతీతివత్ క్వచి ద్భిన్నకర్తృ
 కే వ్యపి తుమునిష్యతే-ప్రతికూలితి మితి పాతే-త్వయా ప్రతికూలితం శ్వత్కర్తృక ప్రాతికూల్యవ

బలవాన్ హన్యా హ్యేతా న్న సంశయః, స్వయంతు హంతు మిచ్ఛామి సర్వా
నేవ నిశాచరాన్. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణ స్సహసీతయా, శరానా
దాయ చాపంచ గుహం దుర్గాం సమాశ్రయత్. ౧౫. తస్మిన్ ప్రవిష్టేతు గుహం
లక్ష్మణే సహ సీతయా, హంత నిర్యుక్త మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ౧౬.
స తేనాగ్నినికాశేన కవచేన విభూషితః, బభూవ రామ స్త్రిమిరే విభూ
మోఽగ్ని రివోత్థితః. ౧౭. సచాప యుద్యమ్య మహా చ్చరా నాదాయ వీర్యవాన్,
బభూవావస్థిత స్తత్ర జ్యోస్వనైః పూరయన్ దిశః. ౧౮. తతో దేవా స్సగంధ
ర్వా సిద్ధాశ్చ సహచారణైః, సమేయుశ్చ మహాత్మానో యుద్ధదర్శనకాంక్షిణః,
ఋషయశ్చ మహాత్మానో లోకే బ్రహ్మరిస తమాః, సమేత్యచోచు స్సహితా
అన్యోన్యం పుణ్యకర్తృణః. ౨౦. స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్యోఽస్తు లోకానాం యేఽభి
సంగతాః, జయతాం రాఘవో యుద్ధే పాలస్త్యాన్ రజనీచరాన్, చక్రహస్తో యథా
యుద్ధే సర్వా నసురపుంగవాన్, ఏవ ముక్త్వా పునః ప్రోచు రాలోక్యచ షరస్పరం,
చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్తృణాం, ఏకశ్చ రామో ధర్మాత్మా కథం
యుద్ధం భవిష్యతి. ౨౩. ఇతి రాజర్షయ సిద్ధా స్సగణాశ్చ ద్విజర్షభాః, జాతకా
తూహలాస్తస్థు ర్విమానస్థాశ్చ దేవతాః. ౨౪. ఆవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామ
శిరసి స్థితం, దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయా ద్వివ్యధిరే తదా. ౨౫. రామ

నాహ-త్వంహీతి. ౧౪. ఏవ మితి. దుర్గాం అన్యైర్దురాసదాం. ౧౫. తస్మిన్నితి. హంతేతి హన్తే-
నిర్యుక్తా-నిశ్చయేన ఉపాయ శ్చింతిత ఇత్యర్థః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయ ధ్యానసంగతియన్తు క్తి
ష్టి'త్యమరః - ఆవిశత్ ప్రావిశత్ - అధారయ దిత్యర్థః. ౧౬. సతేనేతి. అత్రోపమాంకారేణ
క్షణేన రక్షః క్షయో ధ్వన్యతే. ౧౭. ౧౮. తతో దేవా ఇత్యాది. పూర్వసర్గే సమాగమన
ముక్తం - అత్ర సన్నిధానం - చారణాః - దేవజాతివిశేషాః - లోకే త్రైలోక్యే - బ్రహ్మరిస త
మాః భృగ్వాదయః. పుణ్యకర్తృణః పుణ్యకర్తాణః. ౨౦. స్వస్తిత్యాది. లోకానాం యేఽభిసంగ
తా ఇతి యే లోకానా మభిసంగతాః అనుకూలాః - తేభ్యోపి స్వస్త్వస్త్విత్యర్థః - దేవాదయ
స్సమేత్య స్వస్తిత్యా ద్యుచుః తవీవైవ ముక్త్వా కథం యుద్ధం భవిష్యతీ త్యంతం పునః ప్రోచు రితి
సంబంధః. ౨౩. ఇతీతి. రాజర్షయః దేవత్వం ప్రాప్తాః - యద్వా - వానప్రస్థీభూతాః - సగణాః
సపరికరాః. ౨౪. ఆవిష్ట మితి. సంగ్రామశిరసి యుద్ధాగ్రే. ౨౫. రామ మితి. రామస్య రామం దుద్ర

ద్వాక్యం నేచ్ఛామిత్యర్థః. ౧౪. తస్మిన్నితి. హంతేతి హన్తే - నిర్యుక్తం అస్తదుక్తం లక్ష్మణేన
నిర్యుక్తం నితరాం యుక్తం కృత మిత్యుక్త్వా రామః కవచ మావిశత్. ధృతవా నిత్యర్థః. ౨౦.
స్వస్తితి. స్వస్తి గోబ్రాహ్మణేభ్య ఇతి-యేలోకానా మభిసంగతాః - లోకపాలనాయాభిసంగతాః -
ఉద్యుక్తా నేభ్యో బ్రాహ్మణేభ్యః - స్వస్త్వస్తు - క్షేమమస్తు - స్వస్తి గోబ్రాహ్మణానాం చేతి
పాతే - అర్హత్వా స్నచతుర్థీ - యే లోకానా మభిసంగతాః - వానిర్దుభేన అనుకూలా భవంతీ
త్యర్థః-త దుక్తం. శ్లో. 'అగ్నో ప్రాస్తాహుతి స్సమ్య గాదిత్య ముపలిప్తతే, ఆదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టిః
వృష్టే రన్నం తతః ప్రజా' ఇతి * టి. చక్రహస్తో విష్ణుః. ౨౩-౨౫. రామ మితి. దుద్ర స్యేవ మహా

మప్రతిమం తస్య రామస్యాక్లిష్టకర్తణః, బభూవ రూపం క్రుద్ధస్య రుద్రస్యేవ
 పినాకినః. ౨౬. (ఇతి సంభాష్యమాణేతు దేవగంధర్వచారణైః) తతో గంభీరని
 ర్హృదం ఘోరవర్తాయుధధ్వజం, అనీకం యాతుధానానాం సమంతా త్ప్రత్య
 దృశ్యత. ౨౭. సింహనాదం విసృజతా మనోన్య మభిగర్జతాం, చాపాని విష్ఫూర
 యతాం జృంభతాంచా ఽభీష్టశః, విప్రఘుష్టస్వనానాం చ దుందుభీం శ్వాపి
 నిఘ్నతాం, తేషాం సుతుముల శ్శబ్దః పూరయామాస తద్వనం. ౨౮. తేన
 శబ్దేన విత్రస్తా శ్వాపిదా చనచారిణః, దుద్రువు ర్యత్ర నిశ్శబ్దం పృష్ఠతో న వ్యలో
 కయన్. ౩౦. తత్త్వనీకం మహావేగం రామం సముపసర్పత, ధృతనానాస్తహ
 రణం గంభీరం సాగరోపమం. ౩౧. రామోపి చారయన్ చక్షు స్సర్వతో రణ
 పండితః, దదగ్గు ఖరసైన్యం త ద్యుద్ధాభిముఖ ముత్థితం. ౩౨. వితత్య చ ధను
 ర్భీమం తూణ్యో శ్చోద్ధృత్య సాయకాన్, క్రోధ మాహారయ త్తీవ్రం వధార్థం
 సర్వరక్షసాం. ౩౩. దుష్ప్రేక్ష స్సోఽభవ త్కుద్ధో యుగాంతాగ్ని రివజ్వలన్,
 తం దృష్ట్వా లేజసాంజ్ఞం ప్రాద్రవ న్వనదేవతాః ౩౪. తస్య క్రుద్ధస్య రూపంతు
 రామస్య దదృశే తదా, దక్షస్యేవ క్రతుం హంతు ముద్యతస్య పినాకినః. ౩౫.

స్య రూప మివ బభూవ. ౨౬. తత ఇతి. నిర్హృదః శబ్దః - వర్తకవచం - అనీకం నేనా. ౨౭.
 సింహనాద మిత్యధి. అనోన్య మభిగర్జతాం - అహ మేవ శత్రుం హనిష్యామితి జల్పతా మిత్య
 ర్థః - విష్ఫూరయతాం శ్వాశబ్దం కుర్వతాం - అభీష్టశః భృశం - జృంభతాం జృంభమానానాం -
 మదేనోద్గచ్ఛతా మిత్యర్థః-విప్రఘుష్టస్వనానాం - ఘోషా సుంజానాఖ్య ధ్వనివిశేషః. ని. 'ఘోషా
 సుంజనమంజనే' ఇతి వైజయంతి - భాషే నిష్ఠా-తద్రూపస్వనవతా మిత్యర్థః. ౨౮. తేనేతి. శ్వాప
 దాః హింస్తా వ్యఘ్రానియః-యత్ర నిశ్శబ్దం శబ్దభావః - అవ్యయం విభక్తిత్యాదినా అవ్యయ
 భావః - తం దేశం - దుద్రువు రిశ్యన్వయః - పృష్ఠతః పశ్చాద్భాగం. ౩౦. త త్త్విత. సముపస
 ర్పత సముపసర్పన్ - గంభీరం ఇతరదుష్ప్రేక్షకం. ౩౧. రామోసీతి. ఉత్థితం ఉద్యుక్తం. ౩౨.
 వితత్యేతి. వితత్య కించి ద్బృంహవిసర్పణం శృత్యేత్యర్థః. ని. 'వితతం సంహితస్యేషా కించిదేవ విన
 ర్పణ' మితి వైజయంతి - తూణ్యోః పృష్ఠపార్శ్వద్వయ బద్ధయోః - ఆహారయ దిత్యనేన కరుణా
 మూర్తిర ప్యాశ్రికకంటకోద్ధారణాయ క్రోధ మారోపయామానేతి గమ్యతే - భీమం ధను రుద్ధృ
 త్య తూణ్యో శ్చరాం శ్చోద్ధృత్య వితత్య సర్వరక్షసాం వధార్థం క్రోధ మాహరయ దిత్యన్వయః.
 ౩౩. తస్యేతి. దక్షస్యేన క్రోధానిశయమాత్రే దృష్టాంతః. ౩౪. త దితి. కపచసూర్యకిరణయో
 స్సామ్యం - నీలాభ్రాణాం రక్షసాంచ కాదుకవత్త్వం ధ్వజవత్త్వం చ కుల్యం - మేఘ ఉత్పాత

త్తన ఇతి-జగన్సింహరణార్థ ముద్యుక్తస్య ప్రళయకాలరుద్రస్య రూపం యద్వత్ తద్వత్ ఖరాది
 వధార్థ ముద్యుక్తస్య రామస్య రూప మసి బభూవేత్యర్థః - తదుక్తం స్కాందే. శ్లో. 'రుద్ర లేజో
 విలసితం దృష్ట్వా రామః కింరం, కంఖం చక్రం చ కూలం చ పినాకం భేటమేవ చ, ఖట్వాం ఘం
 టాం చ దమరుం బాలపాశాంకుశం తథా, చాపం వజ్రం చ ఖడ్గం చ పరశుం త్రాసకారణం.
 జయక్రియం చ గంగాం చ దదృశు స్సిద్ధచారణా' ఇతి. ౨౬-౩౨. వితత్యేతి. ధనుర్వితత్య-ఆరోప్య
 క్రోధ మితి-క్రోధ మాహరయత్ ప్రాద్రవాత్. ౩౩. త మితి. లేజసాంజ్ఞమితి రాద్ర లేజసా సంజన్మ

అవిష్టం తేజసా రామం సంగ్రామశిరసి స్థితం, దృష్ట్వా సర్వాణి భూతాని భయా
ర్తాని ప్రదుద్రువుః. 31. తత్కర్తుకై ంభరణై ర్ధ్వజై శ్చ తై ర్వర్తభి శ్చాగ్ని
సమానవర్ణైః, బభూవ నైస్యం పిశితాశనానాం సూర్యోదయే నీలమివాభ్ర

బృందం. 32. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః.

అవష్టబద్ధనుం రామం క్రుద్ధం చ రిపుఘాతినం, దదర్శాశ్రమ మాగమ్య
ఖర స్సహపురస్సరైః. 1. తం దృష్ట్వా సశగం చాప ముద్యమ్య ఖరనిస్సవనం, రామ
స్యాభిముఖం సూతం చోద్యతా మి త్యచోదయత్. 2. స ఖరస్యాజ్ఞయా సూత
స్తురగాన్ సమచోదయత్, యత్ర రామో మహాబాహు రేణోధూన్వన్ స్థితో
ధనుః. 3. తంతు నిష్పతితం దృష్ట్వా సర్వే తే రజనీచరాః, నర్దమానా మహానా
దం సచివాః పర్యవారయన్. 4. స తేషాం యాతుధానానాం మధ్యే రథగతః
ఖరః, బభూవ మధ్యే తారాణాం లోహితాంగ ఇవోదితః. 5. తత శ్శరసహస్రేణ
రామ మప్రతిమాజసం, అర్దయిత్వా మహానాదం ననాద సమరే ఖరః. 6. తత
స్తం భీమధన్వానం క్రుద్ధా స్సర్వే నిశాచరాః, రామం నానావిధైః శస్త్రై రభ్య
వర్షంత దుర్జయం. 7. ముద్గరైః పట్టనై శ్శూలైః ప్రానైః ఖడ్గైః పరశ్వధైః, రాక్ష
సా స్సమరే రామం నిజఘ్నూ రోషతత్పరాః. 8. తే వలాహక సంకాశా మహా
నాదా మహాజసః, అభ్యధావంత కాకుత్స్థం రథై ర్వాజిభి రేవ చ, గజైః పర్వత
కూటాభై రామం యుద్ధే జిహ్వాంసవః. 9. తే రామే శరవర్షాణి వృశ్పజన్

ధ్వజసంభవాత్. అత్ర సార్ధసప్తవింశచ్ఛ్లోకాః. 32. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ
భూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః.

తుములయుద్ధం పంచమిశే - అవష్టబద్ధేత్యాది. ధన్యత ఇతి ధనుః - ధనధాన్యఇత్యస్తాద్ధాతో
భర్తృమృశీజ్ తృచరిత్సరితనిధనిమిమిషిభ్యః ఇత్యేణాదికసూత్రేణ ఉప్రత్యయః - ధనుషాంచ
ధనుం విదుః - ధను రివాజనివక్ర ఇతికవికావ్యప్రయోగశ్చ. 1. తమిలి. చోద్యతా మితి - రథ
ఇతి శేషః. 2. తం త్వితి. నిష్పతితం యుద్ధోన్ముఖం - సచివాః శ్రేణగామ్యాదయః. 3. సఇతి.
లోహితాంగః అంగారకః. 4. తత ఇతి. అర్దయిత్వా పీడయిత్వా - మహానాదం ననాద. చకారే
ర్థః. 5. తత స్తిమితి. భీమధన్వానం - ధనుషశ్చేత్యనజ్ సమాసాంతః-శస్త్రైః ఆయుధైః. 6. 'శస్త్ర
మాయుధలోహయో' రిత్యమరః. 7. ముద్గరై రితి. ముద్గరైః స్థూలగదాభిః - ప్రానైః కుంతైః -
రోషతత్పరాః క్రోధపరవశాః. 8. తఇతి. వలాహకసంకాశాః మేఘతుల్యః-కూటం శృంగం-అభ్య
ధావంత అభిముఖ్యే నాధావంత. 9. తే రామ ఇతి. శైలేంద్ర మివేత్యుపమానేన రామస్య నిర్దుశఖ
మిత్యర్థః. 32. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-ఆర
ణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

అవష్టబద్ధనుం అవలంబితశరాసనం-ధనుశ్శబ్ద ఉకారాంతోఽప్యస్తి. 1-3. తమిలి. సచివాః-
శ్రేణగామ్యాదయః. 4. సఇతి. లోహితాంగో భూమః. 5-8. త ఇతి. వలాహకాః మేఘాః. 9.

రక్షసాంగణాః, శైలేంద్ర మివ ధారాభి ర్వర్షమాణా వలాహకాః ౧౦౪. సత్రైః
 పరివృతో ఘోరై రాఘవో రక్షసాంగణైః. ౧౦౫. తాని ముక్తాని శస్త్రాణి యాతు
 ధానైస్సంఘవః, ప్రతిజగ్రాహ విశిఖై ర్నద్యోఘా నివ సాగరః ౧౦౬. సత్రైః ప్ర
 హరణైర్ఘోరైర్భిన్న గాత్రో నవివ్యధే, రామః ప్రదీప్తైర్బహుభి ర్వజ్రై రివమహాచలః
 ౧౦౭. సవిధః క్షతజాదిగ్గ స్సర్వగాత్రేషు రాఘవః, బభూవ రామస్సంధ్యాభైర్దివాకర
 ఇవావృతః. ౧౦౮. విషేదు ద్వేవగంధర్వా స్సిద్ధిశ్చ పరమర్షయః, ఏకం సహస్రై
 ర్బహుభి స్తదా దృష్ట్వా సమావృతం. ౧౦౯. తతో రామస్ససంక్రద్ధో మండలీకృత
 కార్దుకః, ససర్జ విశిఖా బాణా శతశో ౨౦౦ సహస్రశః. ౧౧౦. దురావారాన్
 దుర్విషహాన్ కాలదండోః మాన్ రణే, ముమోచ లీలయా రామః కంకపత్రాన
 జిహ్వాగాన్. ౧౧౧. తే శరా శ్శత్రు సైన్యేషు ముక్తా రామేణ లీలయా, ఆదదూ
 రక్షసాం ప్రాణాన్ పాశాః కాలకృతా ఇవ. ౧౧౨. భిత్వా రాక్షసదేహాం స్తాన్
 తే శరా రుధిరాపుత్రాః, అంతరిక్షగతా రేజు ర్ద్విష్టాగ్ని సమతేజసః. ౧౧౩. అసం
 భేయ్యాస్తు రామస్య సాయకా శ్చామండలాత్, వినిష్కేతు రతీవోగ్రా రక్షః
 ప్రాణాసహారిణః. ౧౧౪. తైర్ధనూంషి భృజాగ్రాణి పర్శ్వాణిచ శిరాంసిచ, బాహుళా
 సహస్రా భరణా నూయాన్ కరికరోపమాన్, చిచ్ఛద రామ స్సమరే
 శతశో ౨౦౦ సహస్రశః. ౧౧౫. హయాన్ కాంచన సన్నాహాన్ రథయుక్తాన్ ససా
 త్య ముక్తం. ౧౧౬. సత్రై రిత్థాద్భర్త మేకాన్వయం. ౧౧౭. తానీతి. విశిఖైః బాణైః -
 ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ - సద్యోఘాన్ నదీప్రవాహాన్. ౧౧౮. సత్రై రితి. వజ్రైః అశనిభిః.
 ౧౧౯. సవిధ ఇతి. క్షతజాదిగ్గః రుధిరాలిప్తః. ౧౨౦. విషేదురీతి. బహుభి స్సహస్రై శ్చతుర్థశ
 సహస్రైః. ౧౨౧. తత ఇతి. మండలీకృతకార్దుకః అకర్ణాకర్ణణీన మండలాకారీకృతధనుః
 విశిఖా బాణా అర్థచంద్రాగ్ర బాణా - ప్రథమం శతశః అనంతరం సహస్రశః సనిధిభేదేతి
 యోజనా. ౧౨౨. దురావారాని. దురావారాన్ వారయితు మశక్యా - దుర్విషహాన్ దుస్సహాన్
 కాలదండోపమాన్ యమదండతుల్యున్ - అజిహ్వాగాన్ అవక్రగామినః అస్థిరకలత్కృతానిత్యర్థః -
 కంకపత్రా బాణా. ని. 'కంకపత్రశరమార్గణబాణా' ఇతి హేతూయుధః. ౧౨౩. తేశరా ఇతి.
 ప్రాణా నాదదుః - అమారయ స్నిత్యర్థః - కాలకృతాః - యమముక్తాఇత్యర్థః. ౧౨౪. భిల్వేతి. రుధి
 రాల్లుతా ఇతి విశేషణం దీప్తాస్త్వృషమానసిద్ధ్యర్థం. ౧౨౫. అసంభేయాఇతి. సాయకాః బాణాః.
 ౧౨౬. తైర్ధనూంషి క్షయ మేకాన్వయం. వర్షాణి కవచాని. ౧౨౭. హయానితి. కాంచనసన్నాహాన్
 ౧౨౮. తానీతి. తాని శస్త్రాణి - స్వవిశిఖైః - ప్రతిజగ్రాహ - అవరురోధ. ౧౨౯. స ఇతి.
 వజ్రై రివ మహాచల ఇతి వ్యతిరేకదృష్టాంతః - వజ్రైః వజ్రనిపాతైః - అనయోపమయా శ్రీరామస్య
 నకదాచి దశి తక్కుకవృధేనీ సూచ్యతే. ౧౩౦. సఇతి. క్షతజం రక్తం. ౧౩౧. ౧౨౨. తత ఇతి.
 ససర్జేతి - విశిఖా - బాణా - బాహుసంఖ్యా శరా. ని. 'బాణాస్తుగతపత్రిణ' ఇతి
 వైజయంతీ. ౧౩౨. దురావారా నితి దురావారాన్ అశక్యనివారణాన్ దుర్విషహాన్ సోఘ
 మశక్యా - కంకపత్రాన్ కంకపత్ర సంఖ్యా - శరా అజిహ్వా నకుటిలగ్రాహి - అస్థిరకలత్కృ
 తానిత్యర్థః. ౧౩౩ - ౧౩౪. హయానితి. కాంచనసన్నాహాన్ - కాంచనపరికరాన్ - సాదినః - తురగా

రథీన్, గజాంశ్చ సగజారోహణ్ సహయాన్ సాదిన స్తథా, పదాతీన్ సమరే
హత్వా హ్యనయ ద్యమసాదనం. ౨౩. తతో నాలీకనారాచై స్త్రీక్షాగ్రే శ్చ
వికర్ణిభిః, భీమ మార్తస్వరం చక్రు ర్భిద్యమానా నిశాచరాః. ౨౪. తత్రైస్స
న్యం నిశితై ర్బాణై రర్దితం మర్తభేదిభిః, రామేణ నసుఖం లేభే శుష్కం వన
మివాగ్నినా. ౨౫. కేచి ద్భీమబలా శ్శూరం శ్శూలాన్ ఖడ్గాన్ పరశ్వథాన్,
రామస్యాభిముఖం గత్వా చిక్షిపుః పరమాయుధాన్. ౨౬. తాని బాణై ర్మహా
బాహు శ్శస్త్రాణ్యవార్య రాఘవః, జహార సమరే ప్రాణాం శ్చిచ్ఛేదచ శిరో
ధరాన్. ౨౭. తే చిన్నశిరసః పేతు శ్చిన్నవర్తశరాసనాః, సుపర్ణవాతవిక్షిప్తా
జగత్యాం పాదపా యథా. ౨౮. అవశిష్టా శ్చయేతత్ర విషణ్ణా శ్చ నిశాచరాః,
ఖర మేవాభ్యధావంత శరణార్థం శరార్ధితాః. ౨౯. తాన్ సర్వాన్ పున రాదాయ
సమాశ్వాస్య చదూషణః, అభ్యధావత కాకుత్స్థం క్రుద్ధో రుద్ర మివాంతకః ౩౦.
నివృత్తా స్తు పున స్సర్వే దూషణాశ్రయనిర్భయాః, రామ మేవాభ్యధావంత సా
లతాలశిలాయుధాః. ౩౧. శూలముద్గరహస్తాశ్చ చాపహస్తా మహాబలాః, సృజంత
శ్శరవర్షాణి శస్త్రవర్షాణి సంయుగే, ద్రుమవర్షాణి ముంచంత శ్శిలావర్షాణి
రాక్షసాః. ౩౨. తద్భభూవాద్భుతం యుద్ధం తుములం రోమహర్షణం, రామస్య
చ మహాఘోరం పున స్తేషాం చ రక్షసాం. ౩౩. తే సమంతా దభిక్రుద్ధా రాఘ

కాంచనాభరణాః - రథయుక్తాః రథబద్ధాః - సగజారోహణ్ - సనిహదాః - సాదినః ఆశ్వా
రోహణ్ - సదన మేవ సాదనం - స్వాగ్రేఅత్. ౨౩. తత ఇతి. నాలీకాః నాలమాత్రశరాః -
నారాచాః ఆయసశరాః - వికర్ణిభిః కర్ణశరాః - భీమ మితి క్రియావిశేషణం. ౨౪. తత్రైస్స మితి.
రామేణ కర్తృ బాణైః - అర్దితం వీడితం - తత్రైస్స సుఖం దుఃఖనివృత్తిం - అగ్నినా అర్దితం
శుష్కం వనమివ సలేభే. ౨౫. కేచిదితి. పరమాయుధా నితి శూలాదివిశేషణం. ౨౬. తానితి.
ఆవార్య నివార్య-శిరోధరానితి పుల్లింగత్వ మార్షం-శిరోధరాం శ్చిచ్ఛేద-ప్రాణాన్ జహారేతి క్రమః.
౨౭. తఇతి. సుపర్ణో గరుడః తస్య వాలేన పక్షానిలేన విక్షిప్తాః ఉన్మూలితాః-జగత్యాంభువి. ౨౮.
అవశిష్టా ఇతి. తత్ర సై న్యేషు - అవశిష్టాః హతావశిష్టాః విషణ్ణాః దుఃఖితాః - శరణార్థం రక్షణార్థ
మితి యావత్. ౨౯. తానితి. ఆదాయ ఖరసమిపగమనాన్నివర్త్య-అంతకః రుద్ర పరాజితోయమః.
౩౦. నివృత్తా ఇతి. నివృత్తాః యుద్ధాన్నివృత్తాః-దూషణరూపాశ్రయేణ నిర్భయా స్సంతః-అభ్య
ధావంత అభిముఖ మాజగ్తుః - ప్రాయశో నష్టాయుధత్వా త్సాలతాలే త్యాద్యుక్తం. ౩౧. శూలే
త్యాది. శస్త్రవర్షాణి శరభిన్నాయుధవర్షాణీత్యర్థః - సృజంత ఇతి - ఆసన్నిలిశేషః. ౩౨. తదితి.
రామస్యరక్షసాం చ - తుములం సంకులం మహాఘోరం - అతఏవ రోమహర్షణం భయాలిరేకేణ
రోమాంచ జనకం-అతఏవాద్భుతం తద్యుద్ధం పునరపి బభూవ. తఇత్యర్థ మేకం వాక్యం. అభ్యయః
ఆవపుః. ౩౪. ఇద మనువదన్నాహ-తై శ్చేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకంవాక్యం. మహాబల స్సరామః

యాధాః. ౨౩. తత ఇతి. నాలీకాః ముఖమాత్రాయ స్సయుక్తా శ్శరాః - నారాచాః సర్వశ
యసాః వికర్ణిభిః-ఉగ్రాంతుకాః ఉద్ధారే ఆంద్రహారిణ ఇతి భేదః. ౨౪-౨౬. లేషామితి. ఆవార్య
నివార్య. ౨౭-౩౦. నివృత్తా ఇతి. దూషణాశ్రయసంక్రితాః-దూషణ మేవ ఆశ్రయం రక్షితా

పంపున రభ్యయుః. 38. తై శ్వసర్వాదిశో దృష్ట్యాప్రిదిశ శ్వ సమావృతాః, రా
క్షసై రుద్యతప్రాసై శ్వరవర్షాభి వర్షిభిః, సకృత్వా భైరవం నాద మస్త్రం పరమ
భాస్వరం, సంయోజయత గాంధర్వం రాక్షసేషు మహాబలః. 39. తత శ్వరసహ
స్రాణి నిర్యయు శ్చపమండలాత్, సర్వా దశదిశో బాణై రావార్యంత సమా
గతైః. 40. నాదదానం శ రాః ఘోరం న్నముచంతం శిలీముఖాః, వికర్షమాణం
పశ్యంతి రాక్షసా స్తే శరార్ధితాః. 41. శరాంధ కార మాకాశ మావృణోత్సదివా
కరం, బభూవావస్థితో రామః ప్రవమన్నివతాః శరాన్. 42. యుగపత్పతమానై
శ్చయుగపచ్చపాతై ర్భృశం, యుగపత్పతితై శ్చైవ వికీర్ణా వసుధా భవత్. 43.
నిహతాః పతితాః క్షీణా భిన్నా భిన్నా విదారితాః, తత్ర తత్ర స్త దృశ్యంతే రా
క్షసా స్తే సహస్రతః. 44. సోష్ణిమై రుత్తమాంగై శ్చ సాంగదై ర్బాహుభి స్తథా,
ఉరుభిర్జానుభి ర్భిన్నై ర్నానారూపవిభూషణైః, హయైశ్చ ద్విపముఖైశ్చ శ్వరభై
ర్భిన్నై రనేకశః, చామరై ర్వ్యంజనై శ్చ త్రైర్ధ్వజై ర్నానాపిధై రపి, రామస్య
బాణాభిహతై ర్విచిత్రై ర్ములపట్టనైః, ఖడ్గైః ఖండికృతైః ప్రాసై ర్వికీర్ణై శ్చ పర
శ్వభైః, మార్గిణాభి ర్మలాభిశ్చ శరై ర్భిన్నై రనేకశః, విచ్ఛిన్నై స్సమరే భూ

ప్రదిశోదిశశ్చ - త్రరావృతాః దృష్ట్యా-భైరవం భయంకరం నాదం కృత్వా-రాక్షసేషు రాక్షసనిమి
త్తం గాంధర్వ మస్త్రం పరమి సంయోజయత సమయోజయత్ - శరవర్షాభివర్షిభిః శరవర్ష కారిభి
రిత్యర్థః. 38. తత ఇతి. చాపమండలాత్ సంహితగాంధర్వాస్త్రాత్ - ఆకర్షణాతిశయేన మండలీ
కృతా చాపా నిర్యయుః సమాగతై స్తై ర్వాణై ర్దశదిశః-సర్వాః అన్యూనాః - ఆవార్యంత. 39.
నాదదాన మితి. రాక్షసాః రామస్య శరాదానాశర్వణమోచనాని నాపశ్యత్ - కింతు స్వహింసన
మేనాపశ్యన్నిన క్షీణాప్రధానో నిర్దేశః-యద్యపి గాంధర్వాస్త్రప్రయోగే విదిత బాణనిర్గమో
స్తి - స దస్తిత్వా శ్లోకే నోద్యతే-కింతు తదనంతరభావికేవలశరమోక్ష ఇతి జ్ఞేయం. 40. శరాంధ
కార మితి. అంధకార మితి క్లిబక్వ మార్షం-ప్రవమన్ ఉద్గిరత్. 41. యుగపచ్చరనిర్గమ స్సము
త్పేక్ష్యతే - యుగప దితి. పశమానైః పతద్భిః ఏకకాలే శరహతైః ఏకకాలే భూమా పతద్భిః -
ఏకకాలే పతితశ్చ రాక్షసైః వసుధా వికీర్ణా వ్యాప్తాభవదితి యుగపచ్చరనిర్గమనకారోక్తిః.
42. అథ హింసావైచిత్ర్య మాహ - నిహతా ఇతి. నిహతాః కేవలం ప్రహతాః-పతితాః అశని
పాత ఇవ భయేన భూమా పతితాః - క్షీణాః కంతగతప్రాణాః - భిన్నాః ద్విధాకృతాః భిన్నాః
ఖండితావయవాః - విదారితాః నృసింహానహిరణ్యకశిపువ దానాభికంతముద్భిన్నశరీరాః - తత్ర
తత్ర కృతేన కశ్చిద్భిన్నాః కశ్చిద్విదారితాః-పునః కశ్చిత్ భిన్న ఇత్యేవం విదితశవవత్త్వముక్తం.
43. విత్తవధం దర్శయతి - సోష్ణిమై రిత్యాదివా. సోష్ణిమైః శిరోవేష్టనపద్భిః - ఉత్తమాంగైః కేవల
శిరోభిః - నానారూపవిభూషణై రిత్కూసుకానూనాం విశేషణం - సార్థోరుక్త దూరుభిః సకటశ్చ
ర్జానుభి శ్చేత్కర్థః - అనేకశో భిన్నై రితి హయాదిత్రయవిశేషణం - విచ్ఛిన్నై రితి చామరాది
సర్వవిశేషణం - విదితై రితి కూలాదివిశేషణం - నానావిధై రితి చామరాదివిశేషణం పూర్వోక్తై
శ్చై ర్వికీర్ణా-అతపివ భయంకరాభూ దితి మోక్షనా-ఏతావతా గ్రంథేన రామశరప్రభావాలిశయో
రం సంక్రితాః. 39-42. యుగపదితి. వికీర్ణా విశేషా చ్ఛాదనా. 43. నిహతా ఇతి- క్షీణాః
కంతగతప్రాణాః - భిన్నాః ద్విధాభూతశరీరాః భిన్నాః - ఖండితావయవాః. 44. సోష్ణిమై రితి.

మిః విక్రీణా భూ ద్భయంకరం ౪౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే . ఆరణ్యకాండే . పంచవింశస్సర్గః.

దూషణ స్తుస్వకం నై న్యం హన్యమానం నిరీక్ష్యసి, సందిదేశ మహాబాహు
 ర్భీమవేగాన్ దురాసదాన్, రాక్షసాన్ పంచ సాహస్రాన్ సమరేష్వనివర్తినః.
 ౧౫. తే హూతైః పట్టపైః ఖడ్గై శ్చిలావన్న ద్ద్రిమై రపి, శరవన్న రవిచ్ఛిన్నం
 వవృషు స్తం సమంతతః. ౨౫. సదుగ్రాహణం శిలానాంచ వర్షం సాగ్రహ
 రం మహత్. ౩. ప్రతిజగ్రాహ ధర్మాత్తా రాఘవ స్త్యక్తసాయకైః. ౩౫. ప్రతిగృహ్యచ
 తద్వర్షం నిమిలిత ఇవర్షభః, రామః క్రోధం పరం భేజే వధార్థం సర్వరక్షసాం.
 ౪౫. తతః క్రోధసమావిప్లవః ప్రదీప్త ఇవ తేజసా, శరై రవాకిర త్సైన్యం సర్వతస్స
 హ దూషణం. ౫. తత స్సేనా పతిః కుర్ధోదూషణ శ్శత్రుదూషణః, శరై రశనిః లైప్త
 స్తం రాఘవం సమవాకిరత్. ౬౫. తతో రామస్సుసంక్రుద్ధః తురేణాస్య మహద్ధ
 నుః, చిచ్ఛేద సమరే వీర శ్చతుర్భి శ్చతురో హయాః. ౭౫. హవా చాశ్వా
 శరై స్త్యక్తై రర్థ చంద్రేణ సారథేః, శిరో జహార తద్రక్ష స్త్రిభి ర్వివ్యాధ వక్షసి
 ౮౫. స చ్ఛిన్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః, జగ్రాహ గిరిశృంగాభం పరి
 ఘం రోమహర్షణం, వేష్టితం కాంచనైః పట్టై ర్దేవనై న్యప్రమర్దనం, ఆయనై శ్శం

దగ్ధతః-అస్తిక్ సర్గే పంచచత్వారింశచ్ఛ్లోకాః. ౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణ
 భూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః.

అథ దూషణప్రముఖ సర్వనైన్యవిశాళ వ్షడ్వింశేసర్గే - దూషణ స్త్విత్యాద్యర్థత్రయ మేకం
 వాక్యం. నిరీక్ష్యచేతి-భిన్న శ్చేత్యర్థః - భీమవేగాన్ భయంకరభావనాన్ - అత ఏవ దురాసదాన్
 పంచసహస్రా నిత్యనేన పంచసాహస్రీపూర్వం హతేతి వ్యజ్యతే. ౧౫. త ఇతి. తం రామం. ౨౫. స ఇతి.
 ప్రాణహరం అన్యేషా మితి శేషః - ప్రతిజగ్రాహ ప్రతిరురోధ - ధర్మాత్తేత్యనేన మాటయ్యాధిత్వ
 వ్యుదాసః. ౩౫. ప్రతిగృహ్యేతి. నిమిలిత ఇవర్షభ ఇత్యనేన శరవర్షేషి నిర్వ్యధత్వ మనాయాసత్వంచ
 ద్యోత్యతే. ౪౫. తత ఇతి. క్రోధసమావిప్లవ ఇతి రామ ఇతి శేషః-ప్రదీప్త ఇవ తేజసేతి-తేజోయుక్త
 త్వేన ప్రదీప్త ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః-సహదూషణం దూషణసహితం-దూషణః భరస్య సేనాపతిః. ౫౫. ౬౫.
 తత ఇతి. చతుర్భి రితి-శరై రిత్యనువంగః. ౭౫. హత్వేతి. తద్రక్షః దూషణం-వక్షసి వివ్యాధేతి సంబం
 ధః. ౮౫. స ఇతి. పరితో హన్యతే-నేనేతి పరిఘః-తం పట్టైః బంధనైః-పరివసోక్షితం శత్రు మేదస్సి
 క్తం. ని. 'హృన్నేదస్తు వపావసే' త్యమరః - వజ్రాశనిసమస్పర్శం వజ్రం వజ్రాఖ్యరత్నం-అశనిః వజ్ర
 యుధం - తదుభయసదృశకాశిన్యం - పురగోపురదారణం పరేషాం శత్రుణాం యత్ గోపురం పుర
 సోష్ణిషైః శిరోవేష్టన సహితైః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
 కాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - పంచవింశస్సర్గః.

౧౫. త ఇతి. రామం. ౨౫. స ఇతి. సరాఘవః ప్రతిజగ్రాహ-అవరురోధ. ౩-౮౫. * ఆయ
 నై రితి వజ్రాశనిసమస్పర్శం - ప్రజటియాత్యేవ స ప్రతిహన్యత ఇతి వజ్రం - అన్నతి శత్రు

కుభి స్త్రీత్వైః కీర్ణం పరవసోక్షితం, వజ్రాశనిసమస్పర్శం పరగోపురదారణం. ౧౧.
 తం మహారగసంకాశం ప్రగృహ్య పరిఘం రణే, దూషణోఽభ్యద్రవద్రామం
 కూరకర్తా నిశాచరః. ౧౨. తస్యాభిపతమానస్య దూషణస్య స రాఘవః,
 ద్వాభ్యాం శరాభ్యాం చిచ్ఛేద సహస్తాభరణౌ భుజౌ. ౧౩. భ్రష్ట స్తస్య మహా
 కాయః పపాత రణమూర్ధని, పరిఘ శ్చిన్నహస్తస్య శక్రధ్వజ ఇవాగ్రతః. ౧౪.
 స కరాభ్యాం వికీర్ణాభ్యాం పపాత భువి దూషణః, విషాణాభ్యాం విశీర్ణాభ్యాం
 మనస్వీవ మహాగజః. ౧౫. తం దృష్ట్వా పతితం భూమా దూషణం నిహతం రణే,
 సాధు సాధ్వితీ కాకుత్స్థం సర్వభూతా న్యపూజయన్. ౧౬. ఏతస్మి న్నంతరే క్రు
 ఢ్ధా స్త్రయ స్సేనాగ్రయాయినః, సంహత్యాభ్యద్రవన్ రామం మృత్యుపాశావ
 పాశితాః, మహాకపాలస్థూలాక్షః ప్రమాధీ చ మహాబలః, మహాకపాలో విపులం
 శూల ముద్యమ్య రాక్షసః, స్థూలాక్షః పట్టసం గృహ్య ప్రమాధీచ పరశ్వధం.
 ౧౭. దృష్ట్వై వాతత స్థూర్ణం రాఘవ స్సాయకై శ్చితైః, తీక్ష్ణాస్త్రైః ప్రతిజ
 గ్రాహ సంప్రాప్తా నతిః నివ. ౧౮. మహాకపాలస్య శిర శ్చిచ్ఛేద పరమేషుభిః,
 అసంఖ్యేయై స్సు బాణౌఘైః ప్రమమాథ ప్రమాధినం, స పపాత హతో భూమా
 విటపీవ మహాద్రుమః, స్థూలాక్షస్యాక్షిణీ తీక్ష్ణైః పూరయామాస సాయకైః. ౧౯.
 దూషణస్యానుగాన్ పంచసాహస్రాన్ కుపితః క్షణాత్, బాణౌఘైః పంచసాహ
 స్త్రై రనయ ద్యమసాదనం. ౨౦. దూషణం నిహతం దృష్ట్వా తస్య చైవ పదా
 నుగాన్, వ్యాధిదేశ భరః క్రుద్ధ స్సేనాధ్యక్షాన్ మహాబలాన్. ౨౧. ఆయం
 వినిహత స్సంఖ్యే దూషణ స్ఫురదానుగః, మహత్యా సేనయా సార్థం యుధ్వా
 రామం కుమానుషం, శస్త్రై ర్నానావిధాకారై ర్హనధ్వం సర్వరాక్షసాః, ఏవ
 ద్వారం తస్య దారణం భేదకం. ౨౨. ని. 'పురద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః. తస్యేతి. అభిపత
 మానస్య అభిపతతః స హస్తాభరణావత్యనేన కార్యవిరుదవత్త్వం లక్ష్యతే. ౨౩. భ్రష్ట ఇతి.
 రణమూర్ధని ధిన్నహస్తస్య - తస్య దూషణస్య - భ్రష్టః హస్తా చ్యుతః - మహాకాయః మహా
 ప్రమాణః-పరిఘః శక్రధ్వజ ఇవాగ్రతః పపాతేత్యన్వయః. ౨౪. స ఇతి. కరాభ్యాం సహ పపా
 తేత్యన్వయః - మనస్వీ ధీరః. ౨౫. త మితి. అపూజయన్ అస్తువన్. ౨౬. ఏతస్మిన్నితి.
 శ్రీనేపాహ మహాకపాల ఇతి - ౨౭. కిమాయుధం గృహీత్వాభ్యద్రవదిత్యత్రాహ - మహాకపాల
 ఇతి. ౨౮. దృష్ట్వైతి. శితై క్కాణో ర్లిఙ్గా - ప్రతిజగ్రాహ - శతేషు బాణానర్పయామాసేత్య
 ర్థః - యథా గృహం పాస్తా నతిధీ నుపచారైః ప్రతిగృహ్ణాతి తథేత్యర్థః. ౨౯. ప్రతిజగ్రాహే
 త్యుక్తం వివృణోతి-మహాకపాలస్యేత్యాదిసా ప్రమమాథ చూర్ణీచకారేత్యర్థః - చూర్ణశరీరత్వే దృ
 షేవితమిశ్యశని - తదుధయసమస్పర్శం. టీ. పరవసోక్షితం శక్రువసోక్షిన్నం పరగోపురదారణం-సుర
 పురద్వారభేదకం. ౩౦. భ్రష్ట ఇతి. ధిన్నహస్తస్య-తస్యాగ్రతః-పరిఘః పపాతేత్యనుషజ్యతే. ౩౧.
 త మితి. అపూజయన్ అస్తువన్. ౩౨. ఏతస్మిన్నితి. సంహత్య మిళిత్యా-పంచసాహస్త్రై ర్పాశై

ముక్త్యా ఖరః క్రుద్ధో రామ మేవాభిదుద్రువే. ౨౫౪. శ్వేనగామీ పృథుగ్రీవో
 యజ్ఞశత్రు ర్విహంగమః, దుర్జయః కరవీరాక్షః పరుషః కాలకార్దుకః, మేఘ
 మాలీ మహామాలీ సర్పాస్యో రుధిరాశనః, ద్వాదశై తే మహావీర్యా బలాధ్యక్షా
 స్స నైనికాః, రామమేవాభ్యవర్తంత విసృజంత శ్శరోత్తమాన్. ౨౮. తతః పా
 వకసంకాశై ర్హేమనజ్రవిభూషితైః, జఘాన శేషం తేజస్వీ తస్య నైన్యస్య సాయ
 కైః. ౨౯. తే రుక్తపుంఖా విశిఖా స్సధూమా ఇవ పావకాః, నిజఘ్ను స్తాని
 రక్షాంసి వజ్ర ఇవ మహాద్రుమాన్. ౩౦. రక్షసాం తు శతం రామ శ్శతే నైకేన
 కర్ణినా, సహస్రంచ సహస్రేణ జఘాన రణమూర్ధని. ౩౧. తై ర్భిన్నవర్తాభరణా
 శ్చిన్నభిన్నశరాసనాః, నిపేతు శ్శోణితాదిగ్ధా ధరణ్యాం రజనీచరాః. ౩౨. తై ర్దు
 క్తకేశై స్సమరే పతితై శ్శోణితోక్షితైః, ఆస్తీర్ణా వసుధా కృతాన్ని మహా
 వేదిః కుశై రివ. ౩౩. క్షణేన తు మహాఘోరం వనం నిహత రాక్షసం, బభూవ నిర
 యప్రఖ్యం మాంసశోణితకర్దమం. ౩౪. చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్త
 ణాం, హతాన్యేకేన రామేణ మానుషేణ పదాతినా. ౩౫. తస్య నైన్యస్య సర్వ
 స్య ఖర శ్వేషో మహారథః, రాక్షస స్త్రిశిరాశ్చైవ రామశ్చ రిపుసూదనః, శేషా
 హతా మహాసత్వా రాక్షసా రణమూర్ధని, ఘోరా దుర్విషహా స్సర్వే లక్ష్మణ
 స్యాగ్రజేన తే. ౩౬. తతస్తు తద్భీమబలం మహాహవే సమీక్ష్య రామేణ హతం
 బలీయసా, రథేన రామం మహతా ఖరస్తదా సమాససాదేంద్ర ఇవోద్యతాశనిః.
 ౩౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షడ్వింశస్సర్గః.

హ్లాంతతయోక్తం-విటపీతి. ౨౧౪—౨౩౪. ఆయ మితి. హనధ్వం ఘ్నుత. ౨౫౪. నేనాధ్యక్షానేవాహ-
 శ్వేనగామీత్యాదినా. ౨౮. తత ఇతి. వజ్రం వజ్రమణిః-తేజస్వీ రామ ఇతి శేషః. ౨౯. తఇతి. స
 ధూమా ఇవే త్యనేన దహనోన్ముఖత్వం వ్యజ్యత ఇత్యంగారాపస్థా వ్యావృత్తిః-వజ్ర ఇవేతి-‘వజ్ర
 మస్త్రీయా’ మి త్యుభయలింగో వజ్రశబ్దః. ౩౦. రక్షసా మితి. కర్ణినా కర్ణాకారశరీరేణ. ౩౧. తై
 రితి. భిన్నం ఖండితం-భిన్నం విదారితం-ఆదిగ్ధాః ఆలిప్తాః. ౩౨. తై ర్దుక్తేతి. రణాగ్రపతితత్వాతి
 శయా తుక్తశసామ్యైః. ౩౩. క్షణేనేతి. నిరయప్రఖ్యం నరకతుల్యం-మాంసశోణితైః కృతః కర్ద
 మః పంకో యస్య తత్తథా. ౩౪. చతుర్దశేతి. మానుషేణ ఋజునా పదాతినా - వాహనరహితే
 నేత్యద్భుతోక్తిః. ౩౫. తస్యేత్యాది. నైన్యస్య యుద్ధప్రవృత్తస్య-అతో రామస్యాపితత్రాంతర్భావః-
 ఖరాదిత్రయం-శేషః ఆవశిష్టాంశ ఇత్యర్థః-శేషా స్సర్వే రాక్షసా హతా ఇత్యన్వయః-మహాసత్వా
 ఇత్యాది విశేషణై ర్మహారథాః ఏవ హతాః-క్షుద్రాః కేచనభీరవో నహతా ఇతి గమ్యతే - అత ఏవో
 త్తరసర్గే హతశేషా ఇతి పక్ష్యతి-లక్ష్మణస్యాగ్రజే నేతి రామస్య విష్ణ్వర్ణాంశభాక్త్యేనాధికబలతో
 క్తిః. ౩౬. తత స్త్వితి. భీమబలం భీమనైన్యం-ఉద్యతాశనిః ఉద్యతవజ్రః. ౩౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
 విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-షడ్వింశస్సర్గః.

రిత్యధ్యాహర్యం. ౨౮. తత ఇతి. తేజస్వీ రామ ఇత్యనుషజ్యతే. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
 తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం-షడ్వింశస్సర్గః.

ఖరంతు రామాభిముఖం ప్రయాంతం వాహినీపతిః, రాక్షస శ్రీశిరానామ
సన్నిపత్యేద మబ్రవీత్. ౧. మాం నియోజయ విక్రాంత సన్నివర్తస్వ సాహ
సాత్, పశ్య రామం మహాబాహుం సంయుగే వినిపాతితం. ౨. ప్రతిజానామి తే
సత్య మాయుధం చాహమాలభే, యథా రామం వధిష్యామి వధార్హం సర్వ
రక్షసాం. 3. అహం వాస్య రణే మృత్యు రేషవా సమరే మమ, వినివృత్య రణో
త్సాహః స్తుహూర్తం ప్రాశ్నికోభవ. ౪. ప్రహృష్టోవా హతే రామే జనస్థానం
ప్రయాస్యసి, మయివా నిహతే రామం సంయుగా యోపయాస్యసి. ౫. ఖర
శ్రీశిరసా తేన మృత్యులోభా త్ప్రసాదితః, గచ్ఛ యుధ్యేత్యనుజ్ఞాతో రాఘ
వాభిముఖో యయా. ౬. త్రిశిరాశ్చ రథేనైవ వాజియుక్తేన భాస్వతా, అభ్య
ద్రవ ద్రణే రామం త్రిశృంగ ఇవ పర్వతః. ౭. శరధారాసమూహా స మహా

త్రిశిర శ్శిరసాం ఛేదం దృష్టం తేన స్వ సేవినాం, దుగభి త్రయనిహంతారం లక్ష్మణాగ్ర జమాశ్ర
యే. ఖరం త్విత్యాది. వాహినీపతిః సేనాపతిః - సన్నిపత్య-సమీప మాగత్యే త్యర్థః. ౧. మా మితి.
సాహసాత్ యుద్ధాభిముఖ్యలక్షణాత్-వినిపాతిత మితి-మయేతి శేషః. ౨. ప్రతిజానామితి. ఆలభే
స్పృశామి-ప్రతిజ్ఞాప్రకార మాహ-యథేతి-సర్వరక్షసాం సర్వరక్షోభిః. 3. అహంవేతి. మృత్యుః
మారయితా-ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః. ౪. ప్రహృష్ట ఇతి. ప్రహృష్టే గర్విష్టే - సంయు
గాయ యుద్ధం కర్తుం-క్రియాలోపపదస్య కర్తృణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ. ౫. ఖర ఇతి. మృత్యులో
భాత్ మృత్యునా కృతో లోభో యుద్ధలోభ స్తస్మాత్-ప్రసాదితః నివర్తిత ఇతి యావత్-యుద్ధ్య
యుద్ధం కురు-అనుజ్ఞాతః ఖరేణేతి శేషః. త్రిశిరా ఇతి సిద్ధం. ౬. త్రిశిరా శ్చేతి. చకారో నసముచ్చ
యార్థః. ౭. శరధారేతి. శరా ఏవ ధారాః ఆసారాః తాసాం సమూహా-జ్వార్ద్రస్యేతి-దుందుభి
శబ్దః పుల్లింగః-భేరీస్త్రీదుందుభిః పుమా నిత్యుక్తేః. దుందుభేః దుందుభినాదస్య - జ్వార్ద్రస్యేత్యనేనా
స్య హీనస్వరత్వ ముక్తం. ౮. ఆగచ్ఛంత మితి. ధరుషా సాయకా విధూన్వా కంపయన్ -

ఖర మితి. సన్నిపత్య ఆగత్య. ౧. ౨. ప్రతిజానామితి. ఆయుధమాలభే స్పృశామితి. 3.
అహ మితి. కస్యావధ్యత్వం జ్ఞాత్వాహ - ఏషవేతి-ప్రాశ్నికః జయాపజయనిర్ణాయకః - సప్తవింశే
సర్గే-మాం నియోజయిత్వాదిసార్థశ్లోకచతుష్టయస్య వాస్తవార్థస్తు-హేఖర-సంయుగే రామంచ-తేన
వినిపాతితం సైన్యం వేతి శేషః-పశ్య-అత స్త్వం సాహసాన్నివర్తస్వ-మాన్నియోజయ-తర్హి-త్వం
తం హనిష్యసికిం - తత్రాహ-ప్రతిజానామిత్వాది - సర్వరక్షసాం-వధార్థం-సర్వరక్షసాం హంతార
మిత్యర్థః - రామం యథా యథావత్-అహం ప్రతిజానామి - సమ్యక్జానామిత్యర్థః-అతః-తం వధి
ష్యామితి-సర్వ మాయుధ మాలభే గ్రహిష్యామి శేవల మిత్యర్థః - హంతుం అశక్యశ్చేదనేన కిం
తత్రాహ - అహ మితి - అస్య రామస్య - అహంవా-రణే మృత్యుః - కింతు - ఏషవా - ఏషరామ
ఏవ - సమరే-మమమృత్యుః - అత స్త్వం - మహోత్సాహ ద్వినివర్తస్వ - ముహూర్తం ప్రాశ్నికో
భవేతి సంబంధః - ప్రహృష్ట ఇతి-ప్రహృష్టోవాహత ఇత్యత్ర-అహత ఇతి పదచ్ఛేదః-రామే అహతే
సతి-మే మయిచ-నిహతే సతి - ప్రహృష్ట స్త్వం - రామం ప్రతి - సంయుగాయోపయాస్యసి-అథ
వా జనస్థానం వా - ప్రయాస్యసీతిసంబంధః - ప్రసాదికః ప్రార్థితః - యుధ్య యుద్ధంకురుష్వ. ౬.
త్రిశిరావేతి. త్రిశిరావీత్యత్రాకారలోప శ్బాందసః. ౭. శరేతి. వ్యసృజ దితి - దుందుభే ద్దుందుభి

మేఘ ఇవోత్సృజన్, వ్యసృజ త్సదృశం నాదం జలార్ద్రస్యతు దుందుభేః. ౮. ఆగ
చ్ఛంతం త్రిశిరసం రాక్షసం ప్రేక్ష్య రాఘవః, ధనుషా ప్రతిజగ్రాహ విధూ
న్వన్ సాయకాన్ శితాన్. ౯. స సంప్రహార స్తుములో రామత్రిశిరసో
ర్తహాన్, బభూవాతీవ బలినో స్సింహకుంజరయో రివ. ౧౦. తత స్త్రిశిరసా
ఖాణై ర్లలాటే తాడత శ్రీభిః, అమర్షి కుపితో రామ స్సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్.
౧౧. అహో విక్రమశూరస్య రాక్షసస్యేదృశం బలం, పుష్పే రివ శరై
ర్యస్య లలాటేఽస్తిన్ పరిక్షతః, మమాపి ప్రతిగృహ్ణీష్వా శరాంశ్చాపగుణచ్యు
తాన్, ఏవ ముక్త్యా తు సంరబ్ధ శృరానాశీ విషోపమాన్, త్రిశిరోవక్షసి
క్రుద్ధో నిజఘాన చతుర్దశ. ౧౩౪. చతుర్భిస్తురగానస్య శరై స్సన్నతపర్వభిః,
న్యపాతయత తేజస్వీ చతుర స్తస్యవాజినః. ౧౩౫. అష్టభి స్సాయకై స్సూతం
రథోపస్థా న్న్యపాతయత్, రామ శ్చిచ్ఛేద ఖాణేన ధ్వజం చాస్య సముచ్ఛ్రితం.
౧౩౬. తతో హతరథా త్తస్మా దుత్పతంతం నిశాచరం, బిభేద రామ స్తం
ఖాణై ర్హృదయే సోఽభవజ్జడః. ౧౩౭. సాయకై శ్చాప్ర మేయాత్తా సామర్ష
స్తస్య రక్షసః, శిరాంస్యపాతయ ద్రామో వేగవద్భి స్త్రిభి శ్చైతైః. ౧౩౮. స
భూమా రుధిరోద్ధారి రామఖాణాభిషీడితః, న్యపత త్పతితైః పూర్వం స్వశిరోభి
ర్నిశాచరః. ౧౩౯. హతశేషా స్తతో భగ్నా రాక్షసాః ఖరసంశ్రయాః, ద్రవంతిస్త
నతిష్ఠంతి వ్యాఘ్రత్రస్తా మృగా ఇవ. ౧౪౦. తాన్ ఖరో ద్రవతో దృష్ట్వా నివ

ముంచ న్నితియావత్. ౯. స ఇతి. సంప్రహారో యుద్ధం. ౧౦. తత ఇతి. సంరబ్ధం - సహోప మిత్య
ర్థః - లాకే కశ్చి త్కుపితోఽపి వచనేన కోపం న ప్రకటయతి-అయంతు ప్రకటయతీతి భావః. ౧౧.
అహో ఇత్యాది వ్యంగ్యోక్తిః - విక్రమః పరాభిభవనం తత్ర శూరస్య - సమర్థ స్యేత్యర్థః-ఈదృశ
మిత్యన్వేష వివరణం పుష్పే రివేత్యర్థం - లలాటే స్వలలాటే - లలాటే స్వల్పాపి క్షతి ర్బాధికా
భవతి - సాపి నాస్తీతి సూచయితుం పుష్పతౌల్యం - చాపగుణః చాపమార్వీ - ఏవ మితి - సంరబ్ధ
స్స స్నేహ ముక్త్యా క్రుద్ధో నిజఘానేత్యన్వయః. ౧౩౪. చతుర్భి రితి. సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః -
వాజినః వేగవతః. ౧౩౫. అష్టభి రితి. రథోపస్థే రథోపరిభాగే. ౧౩౬. తత ఇతి. హతరథాత్ హత
హయసారథికరథాత్ - హృదయే వక్షసి బిభేదేత్యన్వయః - జడః నిశ్చేష్టః. ౧౩౭. ౧౩౮. స ఇతి.
పూర్వం పతితైః శిరోభిః హేతుభిః స్వయం న్యపతత్. ౧౩౯. హతశేషా ఇతి. ఖరసంశ్రయాః ఖర

నాదస్య సదృశం నాదం - వ్యసృజత్ ఆకరోత్. ౧౦. అహో ఇతి. సోపహాసం వచన
మీదృశం - విక్రమసదృశం - బలం - తస్యైవావిష్కరణం - పుష్పే రితి. పుష్పేః స్వల్పా
పీడా భవతి - త్వచ్ఛరై స్తాదృశపీడాపి నాస్తీతి భావః. ౧౧. ౧౩౪. చతుర్భిరితి. స
న్నతపర్వభిః - ఋజ్వీకృతపర్వభిః - వాజినః వేగవత ఇతి తురంగవిశేషణం. ౧౩౫. అష్టభి
రితి. తస్య సూతం - రథోపస్థాత్ రథోపరిభాగా న్న్యపాతయ దితి సంబంధః. ౧౩౬. తత ఇతి.
జడః నిశ్చేష్టః. ౧౩౭. ౧౩౮. స ఇతి. పూర్వం - పతితైః - శిరోభిః హేతుభిః - స్వయం న్యపత
త్. ౧౩౯. హతేతి. ఖరసంశ్రయాః ఖరసేవకాః. టీ. నను - ఖరశ్చేషా మహారథః - త్రిశరాశ్చాప
రామశ్చేత్యుక్తం కథ మిదానీం హతశేషా ఇత్యుచ్యతే - తత్ర ప్రధానేషు త్రయోఽవశిష్టా ఇతి

ర్త్య రుషిత స్వయం రామేమేవాభిదుద్రావ రావం శ్చంద్రమసం యథా
౨౦౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తవింశస్సర్గః.

నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రణే త్రిశిరసా సహ, ఖరస్యా వ్యభవ త్త్రాసో
దృష్ట్వా రామస్య విక్రమం. ౧. స దృష్ట్వా రాక్షసం నైస్య మవిషహ్యం మహా
బలః, హత మేకేన గామేణ త్రిశిరో దూషణా వపి, తద్బలం హతభూయిష్ఠం
విమనాః ప్రేక్ష్య రాక్షసః, ఆససాద ఖరో రామం నముచి ర్వాసవం యథా. 3.
నికృష్య బలవచ్ఛాపం నారాచాన్ రక్తభోజనాన్, ఖర శ్చిక్షేప రామాయ క్రు
ద్ధ నాశీవిషానివ. ౪. జ్యం విధూన్వన్ సుబహుశ శ్శిక్షయాస్త్రాణి దర్శయన్
చకార సమరే మార్గాన్ శరై రథగతః ఖరః. ౫. ససర్వాశ్చ దిశో బాణైః
ప్రదిశశ్చ మహారథః, పూరయామాస తం దృష్ట్వా రామోపి సుమహద్ధనుః. ౬.
ససాయకై ర్దుర్విషహై స్సస్ఫులింగై రివాగ్నిభిః, నభశ్చకారావివరం పర్జన్య
ఇవ వృష్టిభిః. ౭. తద్బహువ శితై ర్బాణైః ఖరరామవిసర్జితైః, పర్యా కాశ మనా
కాశం సర్వత శ్శరసంకులం ౮. శరజాలావృత స్సూర్యో న తదాస్త ప్రకాశతే,

సేవకాః. ౧౯౪. ౨౦౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న మేఖలాఖ్యా
నే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశ స్సర్గః.

‘మహామోహసహాయస్య దర్పస్యాశ్రయనిగ్రహం, వ్యజ్ఞుం ఖరోపకరణం హంతారం రామ
మాశ్రయే.’ నిహత మిత్యాది. నిహతం దూషణం దృష్ట్వా రామస్య విక్రమంచ దృష్ట్వా స్థితస్య ఖర
స్య త్రాసోఽభవదితియోజనా. ౧. సదృష్టేతి. రక్షసాం సంబంధి రాక్షసం - త్రిశిరో దూష
ణో - హతా విత్యనుషంగః - బలం నైస్యం - హతభూయిష్ఠం హతప్రవరరాక్షసం - చతుర్దశసహ
స్రసంఖ్యాకాః ప్రధానా హతాః-అవశిష్టం నైస్యం ప్రేక్ష్యేత్యర్థః - విమనాః విగతగర్వావస్థం మ
నో యస్య స తథా. 3. నికృష్యేతి. బలవ దత్యంతం - నారాచాన్. ని. ‘ప్రక్షేదనాస్తు నారా
చా’ ఇత్యమరః - రక్తభోజనానితి - రక్తరూషితత్వేన రక్తభోజనత్వ వ్యపదేశః - ఆశీవిషా నివ
సర్పా నివ స్థితాన్. ౪. జ్య మితి. శిక్షయా ధనుర్వేదశిక్షాపాటవేన - జ్యం విధూన్వన్ - అ
స్త్రాణి దర్శయన్ అస్త్రప్రయోగపాటవం దర్శయ నిత్యర్థః - సమరే శరైః మార్గాన్ నానాప్ర
కారాం శ్చకార. ౫. స ఇతి. సరామోపి తం దృష్ట్వా బాణైః సుమహద్ధనుః సర్వాదిశః ప్రదిశశ్చ
పూరయామానేత్యన్వయః. ౬. ససాయకై రితి. సః రామః - అవివరం నీరంధ్రం. ౭. త దితి ప
ర్యాకాశం పరితస్థిత మాకాశం - ఖరరామయోశ్చతుః పార్శ్వవర్త్యాకాశ మిత్యర్థః - సర్వతః స
ర్వత్ర-అనాకాశం అనవకాశం - బహువ. ౮. శరజాలేతి. సంరంభాత్ కోపాత్. ని. ‘సంరంభ

మునే రభిప్రాయః. ౧౯౪. ౨౦౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపి
కాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవిం శస్సర్గః.

౧. స ఇతి. త్రిశిరో దూషణా వపి - హతో దృష్ట్వా త్రాసోఽభవ దిత్యనుషజ్యతే. ౨. త
దితి. హతభూయిష్ఠం - అల్పావశిష్టం. ౪. జ్య మితి. శిక్షయా ధనుర్విద్యాభ్యాసేన-మార్గాన్-శర
సంఘాత ప్రక్షేపణాదిప్రకారభేదాన్. ౫. స ఇతి. సఖరః బాణై ర్దిశః పూరయామానేతియోజనా.
స ఇతి. సరామః సాయకైః - నభః అవివరం నీరంధ్రం చకారేతి సంబంధః. త దితి. పర్యాకాశం-
పరితో వర్తమానమాకాశం - అనాకాశం నిరవకాశం బహువ - తత్ర హేతుః శరసంకుల మితి. ౮.

అన్యోన్యవధసంరంభా దుభయో స్సంప్రయుధ్యతోః. ౯. తతో నాళీకనారాచై
 స్తీక్షాగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః, ఆజఘాన ఖరో రామం తోత్రై రివ మహాద్విషం. ౧౦.
 తం రథస్థం ధనుష్పాణిం రాక్షసం పర్యవస్థితం, దదృశు స్సర్వభూతాని పాశహ
 స్త మివాంతకం.. ౧౧. హంతారం సర్వనై న్యస్య పారుషే పర్యవస్థితం, పరిశ్రాంతం
 మహాసత్త్వం మేనే రామం ఖరస్తదా. ౧౨. తం సింహ మి వ విక్రాంతం సింహ
 విక్రాంతగామినం, దృష్ట్వా నోద్విజతే రామ స్సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౧౩.
 తత స్సూర్యనికాశేన రథేన మహతా ఖరః, ఆససాద రణే రామం పతంగ ఇవ
 పావకం. ౧౪. తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖరశ్చిచ్ఛేద
 రామస్య దర్శయన్ పాణిలాఘవం. ౧౫. సపున స్త్వపరాన్ సప్త శరానాదా
 య వర్షణి, నిజఘాన ఖరః క్రుద్ధ శ్మక్రాశని సమప్రభాన్. ౧౬. ఇత స్త
 త్ప్రహతం బాణైః ఖర ముక్తై స్సుపర్వభిః, పపాత కవచం భూమా రామస్యా
 దిత్యవర్చసః. ౧౭. తత శ్శరసవాస్త్రేణ రామ మప్రతిమాజనం, అర్ధయిత్వా మహా
 నాదం ననాద సమరే ఖరః. ౧౮. సశరై రర్పితః క్రుద్ధ స్సర్వగా త్రేషు రాఘవః,
 రరాజ సమరే రామో విధూ మోఽగ్ని రివ జ్వలన్. ౧౯. తతో గంభీరనిర్వ్వా
 దం రామ శ్శత్రు నిబర్హణః, చకారాంతాయ స రి పో స్సజ్య మన్య న్నహద్ధనుః.
 ౨౦. సుమహద్వైష్ణవం య త్త దతిస్పృష్టం మహర్షిణా, వరం తద్ధను రుద్యమ్య
 ఖరం సమభిధావత. ౨౧. తతః కనకపుంజైస్తు శరై స్సన్న తపర్వభిః, బిభేద రామ
 స్సంక్రుద్ధః ఖరస్య సమరే భ్వజం. ౨౨. స దర్శనీయో బహుధా వికీర్ణః కాంచన

స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరః - ఉభయో శ్శరజాలావృత ఇత్యన్వయః. ౯. తత ఇతి. తోత్రై గజ
 శిక్షణయస్థిభిః. ౧౦. ౧౧. హంతార మితి. ఖరః సర్వనైన్యహాననపరిశ్రాంత మపి రామం-పారుషే
 పర్యవస్థితం మహాసత్త్వం మేనే - యద్వా ఉక్తవిశేషణం రామం పరిశ్రాంతం మేనే. ౧౨. తమితి.
 నోద్విజతే నాచలత్ - క్షుద్రమృగం శశం. ౧౩. తత ఇతి. పతంగ ఇత్యనేన అమృత్వా అనివృత్తిరు
 చ్యతే. ౧౪. తతోన్యేతి. ముష్టిదేశే - మహాత్మన ఇత్యనేన ముష్టిదేశే పతతో బాణస్య పరిహరణ
 సామర్థ్యం వ్యజ్యతే - లాఘవం శైఘ్యం - చిచ్ఛేద-రామస్య కించిచ్ఛాంత త్వేనానవధానా దితి
 భావః, ౧౫. పాణిలాఘవ మేవాహ - సపున రిత్యాదినా. కర్షణి నిజఘాన అవదారయతి స్త. ౧౬.
 తత ఇతి. ఆదిత్యవర్చస ఇత్యనేన కవచపతనానంతరం ప్రకాశమానలేజోవిశేష ఉచ్యతే. ౧౭. ౧౮.
 సశరై రితి. అర్పితః సంయుక్తః - విధూమ ఇత్యనేన జ్వాలాధిక్య ముచ్యతే. ౧౯. తత ఇతి. గం
 భీరనిర్వ్వాదం గంభీరధ్వనికం ధనుః - రిపో రంతాయ నాశాయ - సజ్యం చకారే త్యన్వయః. ౨౦.
 సుమహా దితి. య త్త దితి ప్రసిద్ధ్యతిశయవాచీ - మహర్షిణా అగస్త్యేన - అతిస్పృష్టం దత్తం - సమభి
 ధావత సమభ్యధావత్. ౨౧. తత ఇతి. సన్నతపర్వభిః ఋజుపర్వభిః. స ఇతి. దర్శనీయః రమ్యః -

శరీరేతి. ఉభయో స్సంప్రయుధ్యతో స్సతోః. ౯-౧౧. హంతార మితి. ఖరః-సర్వనైన్య హాన
 నేన - పరిశ్రాంత మపి రామం తథా పారుషే పర్యవస్థితం - మహాసత్త్వం మేనే ఇతి సంబంధః.
 ౧౨. త మితి. తం ఖరం - క్షుద్రమృగం - హరిణాదికం. ౧౫. స ఇతి. వర్షణి-కవచే. ౧౬ - ౧౯.
 తత ఇతి. నిర్వ్వాదం శబ్దం. ౨౦. సుమహర్షిణా అగస్త్యేన - అతిస్పృష్టం దత్తం. ౨౧. స ఇతి. అభి

ధ్వజః, జగము ధరణిం సూర్యో దేవతానా మివాజ్ఞయా. ౨౩ తం చతుర్భిః
ఖరః క్రుద్ధో రామం గాత్రేషు మార్గణైః, వివ్యాధ యుధి మర్తజ్ఞో మాతంగ
మివ తోమరైః. ౨౪. స రామో బహుభి ర్బాణైః ఖరకార్తుకని స్సృతైః,
విద్ధో రుధిరసిక్తాంగో బభూవ రుషితోభృశం. ౨౫. స ధను ర్ధన్వినాం శ్రేష్ఠః ప్రగృ
హ్య పరమాహవే, ముమోచపరమేష్వాస ష్టత్పురానభిలక్షితాన్. ౨౬. శిర
స్యేకేన బాణేన ద్వాభ్యాం బాహ్వో రథార్దయత్, త్రిభి శ్చంద్రార్ధవక్త్రైశ్చ
వక్షస్యభిజఘానహ ౨౭. తతః పశ్చా న్తహతేజా నారాచాన్ భాస్కరోపమాన్,
జిఘాంసూ రాక్షసం కృద్ధ స్త్రయోదశ సమాదదే. ౨౮. తతోఽస్య యుగ మేకే
న చతుర్భి శ్చతురోహయాన్, షష్ఠేనతు శిర స్సంభేద్య ఖరస్య రథసారథేః, త్రిభి
స్త్రివేణుం బలవాన్ ద్వాభ్యా మక్ష మ్మహాబలః, ద్వాదశేన తు బాణేన ఖరస్య
సశరం ధనుః, చిత్వా వజ్రజనికాశేన రాఘవః, ప్రహసన్నివ, త్రయోదశేనేంద్ర
సమో బిభేద సమరే ఖరం. ౩౦. ప్రభగ్నధన్వా విరథో హతాశ్వో హతసారథిః,
గదాపాణి రవప్లుత్య తస్థౌ భూమా ఖరస్తదా. ౩౧. తత్కర్త రామస్య మహార
థస్య సమేత్య దేవాశ్చ మహర్షయశ్చ, అపూజయన్ప్రాంజలయః ప్రహృష్టా
స్తదా విమానాగ్రగతా స్సమేతాః. ౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే-
అష్టావింశస్సర్గః.

ఆజ్ఞయాశాపేన - ఉత్ప్రేక్షేయం. త మితి. మాతంగం గజం-తోమరైః గజశిఖాదండైః-చతుర్భి
రిత్యత్ర వీప్సాబోధ్యా-బహుభి రిత్యనువాదాత్. ౨౪. ౨౫. సధను రితి. పరమేష్వాసః ఉత్కృష్ట
శరాసనః - అభిరక్షితాన్ ప్రసిద్ధాన్. ౨౬. షష్ఠాం వినియోగప్రకార మాహ - శిరసీత్యాదినా.
ద్వాభ్యా మితి - బాహ్వో రితి - ఏకైకస్య బాహో రేకైకేనేత్యర్థః - చంద్రార్ధ వక్త్రైః-అర్ధ
చంద్రాకారముఖై రిత్యర్థః. ౨౭. తత ఇతి. త్రయోదశనారాచాన్ సమాదద ఇత్యన్వయః-అంతిమ
పాదే త్రయోదశశరాన్నితా నితి పాతే ముమోచేతి క్రియాధ్యాహార్యా. ౨౮. త్రయోదశానాం
వినియోగ మాహ - తతో స్యేత్యాదినా. చిత్వేత్యుత్తరత్ర స్థితా క్రియా సర్వత్ర సంబధ్యతే -
త్రివేణుర్నామ రథముఖస్థో యుగాధారదండః - ప్రహసన్నివ - లీలయేత్యర్థః. ౩౦. ప్రభ
గ్నేతి. అవప్లుత్య రథా త్సముల్లంఘ్య. ౩౧. త దితి. తత్కర్త ఖరభంగకర్త - అపూజయన్
అస్తువన్ - సమేత్య సమాహిభూయ - సమేతాః ఆగతాః. ౩౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

లక్షితాన్ శ్రేష్ఠాన్. ౨౬. ౨౭. తత ఇతి. నారాచాన్ - అత్ర ప్రముమోచేతి క్రియా అధ్యా
హార్యా. ౨౮. త్రయోదశబాణానాం సప్తసు యుగాదిలక్షేషు - వినియోగ మాహ - తత ఇతి.
త్రివేణు ర్నామ రథముఖస్థావయవ విశేషః-చిత్వే త్యుత్తరత్ర స్థితాక్రియా సర్వత్ర సంబంధ్యతే.
౩౦. ౩౧. త దితి. రామస్య - తత్కర్త సమేత్య - దృష్ట్వా దేవాదయస్తం - అపూజయన్ -
సమస్కారస్తుత్యాదిభి రతోషయన్నిత్యర్థః. ౩౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - అష్టావింశస్సర్గః.

ఖరంతు విరథం రామో గదాపాణి మవస్థితం, మృదుపూర్వం మహాతే
జాః పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. గజాశ్వరథసంబాధే బలే మహతి తిష్ఠతా, కృతం
సుదారుణం కర్త సర్వలోకజుగస్సితం. ౨. ఉద్వేజనీయో భూతానాం నృశంసః
పాపకర్తృకృత్, త్రయాణా మపి లోకానా మిశ్వరోపి న తిష్ఠతి. ౩. కర్తృలోకవిరు
ద్ధం తు కుర్వాణం క్షణదాచర, తీక్ష్ణం సర్వజనో హంతి సర్పం దుష్ట మివాగతం.
౪. లోభా త్పాపాని కుర్వాణః కామా ద్వా యో న బుద్ధ్యతే, భ్రష్టః పశ్యతి
తస్యాంతం బ్రహ్మణీ కరకాదివ. ౫. వసతో దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారి
ణః, కిన్ను హత్వా మహాభాగా న్ఫలం ప్రాప్సుసి రాక్షస. ౬. నచిరం పాపక
ర్తాణః క్రూరా లోకజుగస్సితాః, విశ్వర్యం ప్రాప్య తిష్ఠంతి శీర్ణమూలా ఇవదు

అహంకారస్య హీనస్య వ్యక్తం శక్తి మివ స్థితం, గదాం ఖరస్య నిర్భిద్య రాజంతం రామ
మాశ్రయే. ఖరం త్విత్యాది. సర్వసాధనవైకల్యేన ఖరస్యానుకూల్య మసి భవే దితి తచ్చిత్తపరీక్షార్థ
మాహ - ఖరం త్విత్యాదినా. మృదుపూర్వం న్యాయావలంబనేనోక్తం - పరుషం మర్తోద్ధాటన
రూపత్వాత్. ౧. గజాశ్వేతి. తిష్ఠతా-అధిపతిత్వేన తిష్ఠతేత్యర్థః. ౨. మృదుపూర్వత్వసిద్ధయే లోక
న్యాయ మాహ - ఉద్వేజనీయ ఇతి. ఉద్వేజనీయః ఉద్వేజకః - నృశంసో ఘాతుకః - ఏవం విధో
లోకానా మిశ్వరోపి - నతిష్ఠతి నజీవేత్ - కింపున ర్భవాదృశఇతి భావః. ౩. కర్తేతి. సర్వ
జన ఇతి-దయాభరపీతిభావః. ౪. లోభా దితి. లోభాత్ లబ్ధస్య త్యాగాసహిష్టుతయా - కామాత్
అపూర్వలాభేచ్ఛయా నబుద్ధ్యతే - నపశ్చాత్తాపం కరోతీత్యర్థః - భ్రష్టః విశ్వర్యాత్ భ్రష్టః
తస్య కర్తృణః - అంతం ఫలం - పశ్యతి అనుభవతి-కథ మివ - కరకాత్ బ్రహ్మణీవ-కరకాః వర్షో
పలాః. ౫. వర్షోపలస్తు కరక ఇత్యమరః - తానతీతి కరకాత్-బ్రహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికా. ౬. 'బ్రహ్మణీ
రక్తపుచ్ఛికే'తి నిఘంటుః - తస్యా స్తద్భక్షణం విషభక్షణవస్తారకమితి ప్రసిద్ధిః - యథా
బ్రహ్మణీ స్వమారకం కర్త - స్వయ మేవ కరోతి - తథా త్వమపీత్యర్థః. ౭. కింపాపం మయా
కృత మిత్యత్రాహ - వసత ఇతి. ౮. నను తర్హి కథం పాపినోపి బహవో జీవంతీత్యత్రాహ - నచిర
మితి. కేవలపాపినో జన్తాంతరే ఫలం భుంజతే - క్రూరాస్తు పుణ్యలేశేన విశ్వర్యం ప్రాప్యాసి -

ఖర మితి. మృదుపూర్వం మృదుత్కీపూర్వం-పరుషం కర్ణకతోర మిత్యర్థః. ౧. గజేతి. బలే తిష్ఠ
తా బలవిషయస్వామిత్వేన తిష్ఠతా-త్వయేత్యర్థః. ౨. ఉద్వేజనీయ ఇతి. భూతానా ముద్వేజనీయః
ఉద్వేగకరః-నృశంసః ఘాతుకః - ఏవంవిధశ్చ-లోకానా మిశ్వరః - ఇంద్రోపి నతిష్ఠతి చిరకాల
మితి శేషః - కింపున ర్భవా నిత్యర్థః. ౩. ౪. లోభా దితి. అప్రాప్తస్య ప్రాప్త్యాకా-కామః - ప్రాప్త
పర్యాకాలోభః - తస్య పాపస్య అంతం-నాశరూపం - పరిపాక మితి యావత్ - పశ్యతి పాపఫల
మనుభవతీత్యర్థః-కిమివ-బ్రహ్మణీ-కరకాదివ-కరకాఘనోపలాః-తానతీతి కరకాత్ - పుల్లింగో వ్యస్తీ
బ్రహ్మణీ రక్తపుచ్ఛికేవ రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకావిష మితి ప్రసిద్ధిః - రక్తపుచ్ఛికా ఘనోపలం
నిగీర్య క్షణేన మ్రియతే - తద్వ త్వమపి మయా వినశ్యసీత్యర్థః. ౬. రక్తపుచ్ఛికాయాః కరకావిష
మితి ప్రసిద్ధిః - తథాచ కామలోభాభ్యాం పాపాని కుర్వాణో యః పాపఫలం నజానాతి - సతు
కాలాంతరే దేహః దృష్టస్యై కామలోభాభ్యాం సంచితపాపస్య ఫలమనుభవతి-యథా రక్తపుచ్ఛికా
స్యశరీరసాఖ్యార్థం వర్షోపలం నిగీర్య క్షణేన మ్రియతే తద్వ త్వమపి నశ్యసీతి భావః. ౭. నేతి.

మాః. 2. అవశ్యం లభతే జంతుః ఫలం పాపస్య కర్తృణః, ఘోరం పర్యాగతే
కాలే ద్రుమాః పుష్ప మివార్తవం. ౮. నచిరాత్ప్రప్యతే లోకే పాపానాం కర్త
ణాం ఫలం, సవిషాణా మివాన్నానాం భుక్తానాం క్షణదాచర. ౯. పాపమాచరతాం
ఘోరం లోకస్యాప్రియ మిచ్ఛతాం, అహ మాసాదితో రాజ్ఞా ప్రాణా హం
తుం నిశాచర. ౧౦. అద్య హి త్వాం మయా ముక్తా శ్శరాః కాంచనభూషణాః,
విదార్య నిపతిష్యంతి వల్లీక మివ పన్న గాః. ౧౧. యేత్వయా దండకారణ్యే భక్షి
తా ధర్మచారిణః, తా నద్య నిహత స్సంఖ్యే ససై న్యోఽనుగమిష్యసి. ౧౨ అద్య
త్వాం పతితం బాణైః పశ్యంతు పరమర్షయః, నిరయస్థం విమానస్థాః యే త్వయా
హింసితాః పురా. ౧౩. ప్రహర త్వం యథా కామం కురు యత్నం కులాధమ,
అద్య తే పాతయిష్యామి శిర స్తాలఫలం యథా. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ
కుర్ధ్ధ స్సంరక్తలోచనః, ప్రత్యువాచ ఖరో రామం ప్రహసన్ ప్రాధమూర్ఛితః.
౧౫. ప్రాకృతా రాక్షసా హత్వా యుద్ధే దశరథాత్మజ, ఆత్తనా కథ
మాత్తాన మప్రశస్యం ప్రశంససి. ౧౬. విక్రాంతా బలవంతోవా యే భవంతి
నరర్షభాః, కథయంతి నతే కించి త్తేజసా న్వేన గర్వితాః. ౧౭. ప్రాకృతా స్త్వీకృ

చిరం తిష్ఠంతి క్షీప్రమేవ వినశ్యంతీత్యర్థః. 2. అవశ్య మితి. పాపస్య కర్తా జంతుః - కాలే ప్రాప్తే
అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం ఫలం లభతే - ఋతులక్షణే కాలే-పర్యాగతే ప్రాప్తే - ఆర్తవం
తత్తదృతుప్రాప్తం పుష్పమివ. ౮. నచిరా దితి. నచిరాదిత్యేకం పదం - అవిశంబేనేత్యర్థః - అత్ర
పురుష ఇతి శేషః-పాపానాం ఆత్యుత్కటానా మిత్యర్థః. ౯. ఏవం మృదుపూర్వముక్త్యా పరుష
మాహ - పాప మిత్యాదినా. ఆసాదితః ప్రాప్తాఽస్తి-ఆగమనే హేతు మాహ-రాజ్ఞేతి. ౧౦. అద్య
హీతి. మయా ముక్తాశ్శరాః త్వాం విదార్య నిపతిష్యంతి ప్రవేశ్యంతి-యథా పన్న గాః సర్పాః వల్లీ
కం ప్రవిశంతి - తథా. ౧౧. యేత్వయేతి. తా ననుగమిష్యసీతి - పాపినామసి సమరే హతానాం
స్వర్గసంభవాదితి భావః. ౧౨. అద్య త్వా మితి. నిరయస్థం నరకసదృశం - దుఃఖం-భూమా పతి
త్వానుభవంత మిత్యర్థః. ౧౩. ప్రహరేతి. తాలఫలం యథేత్యనేనానాయాసోక్తిః. ౧౪. ౧౫. ప్రా
కృతా నితి. ఆత్తనా స్వయ మేవ. ౧౬. విక్రాంతా ఇతి. తేజసా ప్రతాపేన. ౧౭. ప్రాకృతా
ఇతి. ప్రాకృతాః క్షుద్రాః - అకృతాత్తానః అప్రతిష్ఠితభృతయః - క్షత్రియపాంసనాః క్షత్రియా

పాపకర్తృణః పూర్వపుణ్యేనైశ్వర్యం ప్రాప్యాపి నచిరం తిష్ఠంతి క్షీప్రమేవ నశ్యంతీత్యర్థః. 2. అ
వశ్యమితి. ప్రాపస్యకర్తా-కాలే-పాపఫలానుభవకాలే ప్రాప్తే-అవశ్యం ఘోరం దుఃఖరూపం ఫలం
లభతే-ఋతుకాలలక్షణే-కాలే ప్రాప్తే-ఆర్తవం తత్తదృతు ప్రయుక్తం-పుష్ప మివ. ౮. నచిరా
దిత్యేకం పదం - అవిశంబేనేత్యర్థః. ౯. పాప మితి. రాజ్ఞా దశరథేన భరతేనవా-ఆసాదితః-నియు
క్తః. ౧౦. అద్యేతి. భిత్వా త్వద్వపురితి శేషః- విదార్య భూమి మితిశేషః - నిపతిష్యంతి భూమిం
భిత్వా గమిష్యంతీత్యర్థః. ౧౧. య ఇతి. యే ధర్మచారిణః తాననుగమిష్యతీత్యనేన-పాపినా మపిస్వే
న-హతానా ముత్తమణాకప్రాప్తి రస్తీత్యుక్తం భవతి (టీ) తదుక్తం స్కాందే 'రామనిద్ధానిశిచరాబా
ణై ర్హస్తసుతాడితాః, రామ మాసాద్య సమరే సాయుజ్యపదవీం గతా' ఇతి. ౧౨. అద్యేతి. పతితం
దుర్దశాం ప్రాప్య భూమా పతితం (టీ) నిరయస్థం దుర్దశాంప్రాప్తం. ౧౩. ప్రాకృతా స్త్వీతి. అకృ

తాత్తానో లోకే క్షత్రియపాంసనాః, నిరర్థకం వికత్తం తే యథా గామ వికత్తనే. ౧౮. కులం వ్యపదిశన్ వీర స్సమరే కోఽభిధాస్యతి, మృత్యుకాలే హి సంప్రాప్తే స్వయం మప్రస్తవేస్తవం. ౧౯. సర్వధైవ లఘుత్వం తే కత్తనేన విదర్శితం, సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్నినా. ౨౦. నతు మా మిహ తిష్ఠంతం పశ్యసి త్వం గదాధరం, ధరాధర మివాకంప్యం పర్వతం ధాతుభిశ్చితం. ౨౧. పర్యాప్తోఽహం గదాపాణి ర్హంతుం ప్రాణాన్ రణే తవ, త్రయాణా మపి లోకానాం పాశహస్త ఇవాంతకః. ౨౨. కామం బహ్వాపి వక్తవ్యం త్వయి వక్ష్యామి నత్వహం, అస్తం

ధమాః - నిరర్థకం నిష్ప్రయోజనం యథా తథా-వికత్తం తే జ్ఞానం తే. ౧౮. కుల మితి. కులం వ్యపదిశన్ ఆత్మనో మహాకులప్రసూతత్వం ప్రకటయన్ కోవీరః మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే - అప్రస్తవే అనవసరే - స్వయం స్తవ మభిధాస్యతి త్యన్వయః. ౧౯. సర్వధైవ లఘుత్వం తే కత్తనేన విదర్శితం - సువర్ణప్రతిరూపేణ తప్తేనేవ కుశాగ్ని నేతి. తే కత్తనేన లఘుత్వ మల్పత్వం సర్వధైవ స్పష్టమేవ విదర్శితం - యథా తప్తేన అత ఏవ సువర్ణసదృశేన-కుశాగ్నినా కుశదర్శ మౌచితేనాగ్నినా లఘుత్వం విదర్శ్యతే తద్వత్ యథా తృణాగ్ని స్సవర్ణతుల్యతయా భాసమానోఽపి జ్వలన్ పుష్కరకాలే దాహ కార్యకరో నభవతి-తథా కత్తనేన వీరవత్ భాసమానోఽపి పురుషః ఉత్తరకాలే లఘురేవ భవిష్యతీత్యర్థః - శీఘ్రం జ్వలన్ తృణాగ్నిః యథా సదృశ్యాతో నదగ్ధమిష్టే - తథా కత్తమానః పురుషః స్వకత్తనానురూపం కార్యం నకరోతీతి సిద్ధ మితి. ౨౦. నన్వీతి. ఇహ తవ పురతః తిష్ఠంతం నిశ్చలశయాస్థితం - గదాధరం శత్రురక్షాంతి తగదావంతం మాం-సర్వనిర్వాహకం పర్వతమివాకంప్యం నపశ్యసి - అతఏవైవం కత్తస ఇతి భావః. ౨౧. పర్యాప్త ఇతి. గదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతకఇవ-తవత్రయాణాం లోకానా మపి ప్రాణాన్ హంతుం-పర్యాప్తః సమర్థ ఇతియోజనా. ౨౨. కామ తవత్రయాణాం లోకానా మపి ప్రాణాన్ హంతుం-పర్యాప్తః సమర్థ ఇతియోజనా. ౨౨. కామ

తాత్తానః కల్పవచితాః. ౧౮. కుల మితి. కులా వ్యపదిశన్ కులీనత్వం ప్రకటయన్ - మృత్యుకాలే తత్తుల్యే సమరే సంప్రాప్తేనతి - అప్రస్తవే-స్తవం కోవాభిధాస్యతి కోవా ఆత్మప్రశంసాం కరోతీత్యర్థః. ౧౯. సర్వధైవేతి. సువర్ణప్రతిరూపేణ సువర్ణసదృశేన-అగ్నినా అగ్నివర్ణేన - అశ్వనా పాషాణేన నతప్యతే-వస్త్వీతి శేషః-సువర్ణవర్ణ మశ్వానం - దృష్ట్వా-ఆయ మంగార ఇతిస్తుత్యా-వ్యపదిశంతి-తథాపి తేనాగ్నినా వస్తు నతప్యతే-కింతు ముఖ్యేనైవాగ్నినాతప్యత ఇత్యర్థః-ఏతదుక్తం భవతి అగ్నిబుద్ధ్యా అగ్నివర్ణ మశ్వానం-స్పృశతే పురుషాయానుపలభ్యమానోష్ణస్పర్శేనాత్మనా - ఆత్మనోఽనగ్నిత్వం నామ లఘుత్వం యథా విదర్శితం భవతితథా తే త్వయా త్వాం వీరమన్వానాయ మహ్యం కత్తనేనాత్మప్రశంసయా అవీరత్వం నామాత్మనోలఘుత్వం విదర్శిత మిత్యపేక్షితపదాధ్యాహరేణ యోజనా-తప్తేనేవకుశాగ్ని నేతి పాతే త్వయమర్థః-కుశాగ్నినా సువర్ణశోభకాగ్నినా తప్తేన సువర్ణప్రతిరూపేణారూపేన - లఘుత్వం కార్ష్య రూపం యథా విదర్శితం భవతి - తథా తే త్వయా కత్తనేనాత్మప్రశంసయా-లఘుత్వ మశూరత్వం ప్రదర్శితం భవతీతి. ౨౦. నన్వీతి. మాం పశ్యసి నను - గదాధర మిత్యనేన - గదాయా అమోఘత్వం సూచ్యతే - ధరాధర మితి పర్వతవిశేషణం. ౨౧. ౨౨. కామ మితి. యద్యపి - త్వద్విషయే ఇతిశేషః - బహుసక్తవ్యం పరుషవచన మస్తి - తథా వ్యహం త్వయా సాకం నవక్ష్యామితిశేషః - భవతో లఘుతరత్వాదితి భావః - హేత్వంతరమాహ. అస్త మితి. ౨౩. చతుర్థ శ్లో. తే త్వయా-హతాని తేహ మశ్రుప్రమార్జన మితి-తేహం హత బాంధవరాక్షసానా మిత్యర్థః - ప్రాకృతానీత్యాదీనాం వాస్తవార్థస్తు - ఆత్మనం ప్రశంససి - ఇహ

గచ్ఛేద్ధి సవితా యుద్ధవిఘ్న స్తతో భవేత్. ౨౩. చతుర్దశసహస్రాణి రాక్ష
సానాం హతాని తే, త్వద్విదాశా త్కరోమ్యేష తేషా మశ్రుప్రమార్జనం. ౨౪.
ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధ స్తాం గదాం పరమాంగదః, ఖర శ్చిక్షేప రామాయ ప్రదీ
ప్తా మశనిం యథా. ౨౫. ఖరబాహుప్రముక్తా సా ప్రదీప్తా మహతీ గదా, భస్మవృ
క్షాంశ్చ గుల్తాంశ్చ కృత్వా గాత్రతస్మిపతః. ౨౬. తా మాపతంతీం జ్వలి
తాం మృత్యుపాశోపమాం గదాం, అంతరిక్షగతాం రామ శ్చిచ్ఛేద బహుధా
శరైః ౨౭. సా వికీర్ణా శరై ర్భగ్నా పపాత ధరణీతలే, గదా మంత్రోషధబలై
ర్వాల్మీక వినిపాతితా. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోన
త్రింశస్సర్గః.

మితి. త్వయి ఆత్మశ్లాఘిని : షయే - కామం-యద్యపి-బహుపారుష్యం పక్షవ్య మస్తి తథాపి తన్న
వక్ష్యామి-కుతః హి యస్తాత్ సవితా అస్తంగచ్ఛేత్-తతః అస్తమయేన యుద్ధవిఘ్నో భవేత్-యద్యపి
స్వస్యరాత్రి ర్బలామైవ-తథాపి రాత్ర్యశక్త మనుష్యవధే స్వస్య నకాపిక్షీర్తి రితి ఖరహృదయం.
౨౩. చతుర్దశేతి. తే త్వయా - ఏష ఇత్యవ్యవధా నోక్తిః - తేషాం తద్బంధూనామిత్యర్థః -
యద్వా తద్వధ ప్రసిక్తియూం కరిష్యా మిత్యత్ర హృదయం. ౨౪. ఇతీతి. పరమాంగదః-గదాప్ర
హరసామర్థ్యబిరుదయుక్త ఇత్యర్థః-అశనిం వజ్రం. ౨౫. ఖరేతి. భస్మకృత్వా తత్సమీప మగా దిత్య
న్వయః - సమీపత ఇతిసార్వవిభక్తిక స్తసిః. ౨౬. ౨౭. నేతి. వ్యాఖ్యే పన్నగీ. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవింద
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోన
త్రింశస్సర్గః.

మహాత్మన స్తవైతన్నయుక్తమితి భావః - విక్రాంతా ఇతి - యే నరర్షభాః - త్వాదృశమహా
త్తానః - తే ఏవం నకథయంతి - కేచి త్స్వతేజసా గర్వితాః కథయంతి-అత స్తవోచితం నభవతీతి
భావః. ప్రాకృతా ఇతి. క్షత్రియపాంసనాః యథా నిర్ధక్తం వికత్థంతే - తథా త్వం వికత్థనే -
తవ నయుక్తమితి భావః. కులమితి. సమరే శత్రుపక్షస్య మృత్యుకాలే సంప్రాప్తే సతి - స్వపంఖో
వాభిధాస్యతి - నకో పీత్యర్థః - సర్వధేతి - ఆత్మానమేవం భూషయసి యది తదా తవ లఘు
త్వమేవ ప్రదర్శితం భవిష్యతి - అత స్తవైత న్నయుక్తమితి భావః. నన్వితి - హేరామ-గదాధరం
మాం పశ్యసి - నను - ఏతాదృశగదాపాణి రహం పాశహస్తోఽంతకఇవ - శ్రయాణామప్కిలా
కానాం ప్రాణాన్ హంతుం పర్యాప్తః యద్యపి - తథాపి రణే తవ నపర్యాప్త ఇతిశేషః. చతుర్దశేతి.
రాక్షసానాం చతుర్దశసహస్రాణి - తే త్వయా హతాని - తథా త్వన్నాకాత్ త్వత్ - త్వత్తః
నాకాత్ మన్నాకాత్ - త్వత్తో మన్నాశే సతీత్యర్థః - తేషాం శద్ధారాదీనాం అశ్రుప్రమార్జనం
కరోమితిసంబంధః - త్వదితి-సూతయితు ర్తమ మరణే తద్దూరణాం దుఃఖనివృత్తిర్భవతీతి భావః.
౨౪. ఇతీతి. ఇత్యుక్త్వా అశ్రుప్రమార్జనం కరోమిత్మక్త్యేత్యర్థః-రామాద్వధా కాంక్షీ సన్నితి శేషః-
పరమక్రుద్ధః ఖరః గదాం రామాయ చిక్షేపేతి సంబంధః - పరమాంగదః - ప్రశస్తకేయూరః.
౨౫. ఖరేతి. అతఏవ భస్మకృత్వా - తత్సమీపతః - రామసమీప మగాత్. ౨౬-౨౮. ఇతి
శ్రీమహాశ్వరత్నవిరచితామీం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యా
నాం - ఏకోనత్రింశస్సర్గః.

భిత్వాతు తాం గదాం బాణై రాఘవో ధర్మవత్సలః, స్తయమానః ఖరం
వాక్యం సంరబ్ధ మిద మబ్రవీత్. ౧. ఏతత్తే బలసర్వస్వం దర్శితం రాక్షసాధమ,
శక్తిహీనతరో మతో వృథా త్వ మవగర్జసి. ౨. ఏషా బాణవినిర్భిన్నా గదా భూ
మితలం గతా, అభిధానప్రగల్భస్య తవప్రత్యరి(య)ఘాతినీ. ౩. యత్త్వయోక్తం విన
ష్టానా మహ మశ్రుప్రమార్జనం, రాక్షసానాం కరోమితి మిథ్యా తదపి తే
వచః ౪. నీచస్య క్షుద్రశీలస్య మిథ్యావృత్తస్య రక్షసః, ప్రాణా నపహరిష్యామి
గరుత్మా నన్మృతం యథా. ౫. అద్యతే చిన్న కంఠస్య ఫేనబుద్బుదభూషితం, విదా
రితస్య మద్బాణై ర్దహీ పాస్యతి శోణితం. ౬ పాంసురూషితసర్వాంగ స్పృష్ట
స్య స్తభుజద్వయః, స్వప్స్యనే గాం సమాలింగ్య దుర్లభాం ప్రమదామివ. ౭. ప్రవృ
ద్ధనిద్రేశయితే త్వయి రాక్షసపాంసనే, భవిష్యంత్యశరణ్యానాం శరణ్యా దండ
కా ఇమే. ౮. జనస్థానే హతస్థానే తవ రాక్షస మచ్ఛరైః, నిర్భయా విచరిష్యంతి
సర్వతో ముసయో వనే. ౯. అద్య విప్రసరిష్యంతి రాక్షసోఽహతబాంధవాః,
బాహ్విర్ద్రివదనా దీనా భయా దన్యభయావహాః. ౧౦. అద్య శోకరసజ్ఞాస్తా భవి
ష్యంతి నిరర్థకాః, అనురూపకులాః పత్నోఽయీయాసాం త్వం పతి రీదృశః. ౧౧.

నిరస్త నిఖిలాలంబ మహంకార మివస్థితం, ఖరం నిహత్య సాధూనాం సుఖావహ మహం భజే.
భిత్వా త్విత్వాది. ధర్మవత్సల ఇత్యనేన నిరాయుధవధోఽనుచిత ఇతి శ్రీరామోఽమన్యతేతి గమ్య
తే. స్తయమానః - పరిహస నిత్యర్థః-సంరబ్ధం భ్రాంత మితి ఖరవిశేషణం. ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే
కోప' ఇత్యమరః. ౧. ౨. ఏషేతి. అభిధానే వచసి ప్రగల్భస్య భృష్టస్య - ప్రతిఘాతినీతి వీప్సా
యాం ప్రతిః - ఆరీ నరీ ప్రతిఘాతినీ-గదా. ౪. నీచస్యేతి. నీచస్య కేవలవాచాటకత్వేన క్షుద్ర
స్య-క్షుద్రశీలస్య హీనస్వభావస్య-మిథ్యావృత్తస్య ఆసద్వృత్తస్య. ౫. అద్యేతి. ఫేనబుద్బుదాభ్యాం
భూషితం ఆలంకృతం - అనేన నూతనత్వ ముక్తం - విదారితస్య విదారితోదరస్య. ౬. పాంసురూ
షితేతి. రూషితం లిప్తం - స్పృష్టం యథాతథా భువిన్యస్తం భుజద్వయం యేన - గాం భూమిం -
సమాలింగ్యేత్యనేనావాగృహతత్వముచ్యతే. ౭. ప్రవృద్ధేతి. ప్రవృద్ధనిద్రే దీర్ఘనిద్రే - అశరణ్యా
నాం ఋష్యాదీనా మగతీనాం - శరణ్యాః సుఖావాసభూతాః. ౮. జనస్థానఇతి. హతస్థానే హత
రాక్షసావస్థానసన్నివేశే. ౯. అద్యేతి. పూర్వ మన్యభయావహాః రాక్షసాః అద్య మద్భయాత్ జన
స్థానాత్ - విప్రసరిష్యంతి పతాయిష్యంతే. ౧౦. అద్యశోకేతి. యాసాం త్వ మిదృశః పాపీవతిః-
స్థితాః పత్నయః అనురూపకులాః - త్వత్సదృశదుర్వృత్తా ఇత్యర్థః - ఇతఃపూర్వం శోకానభిజ్ఞా అపి
అద్య శోకరసజ్ఞాః - నిరర్థకాః నిర్గతకామపురుషార్థాః భవిష్యంతి. ౧౧. ఈదృశ ఇత్యుక్తం విప్ర

౧. ౨. ఏషేతి. అభిధానేతి అభిధానప్రగల్భస్య ప్రాధనాదదక్షస్య ప్రత్యయఘాతినీ. విశ్వాస
ఘాతినీ. ౩-౭. ప్రబద్ధేతి. ప్రబద్ధనిద్రే ప్రకర్షణ బద్ధా దీర్ఘ భూతా నిద్రా యస్యతస్మిన్-శరణ్యానాం
స్వతపోమహిమ్నా సర్వజనశరణ్యానాం మునీనాం శరణ్యావాసయోగ్యా భవిష్యంతి. ౮. జనస్థాన
ఇతి. హతస్థానే హతరాక్షస సన్నివేశే. ౯. అద్యేతి. విప్రసరిష్యంతి జనస్థానా ద్విద్రవిష్యంతీత్యర్థః. ౧౦.
అద్యశోకేతి. నిరర్థకాః నిర్గతోఽర్థః కామాదిపురుషార్థో యాసాంతాః - అనురూపం త్వత్సదృశం
కులం యాసాంతాః - అనురూపకులాః-పతి రీదృశః పాపకర్తృత్వార్థః. ౧౧. నృశంసేతి. యతక్రూతే

నృశంస నీచ తుద్రాత్తక్ నిత్యం బ్రాహ్మణకంటక, యత్కృతే శంకితైరగ్నా ము
నిభిః పాత్యతే హవిః. ౧౨. తమేవ మభిసంరబ్ధం బ్రువాణం రాఘవం రణే, ఖరో
నిర్భర్త్యయామాస రోషా త్థరతరస్వనః. ౧౩. దృఢం ఖల్వవలిప్తోఽసి భయేష్వపి
చ నిర్భయః, వాచ్యావాచ్యం తతో హి త్వం మృత్యువశ్యో నబుధ్యసే. ౧౪.
కాలపాశపరిక్షిప్తా భవంతి పురుషాహి యే, కార్యాకార్యం న జానంతి తే నిరస్తప
డింద్రియాః. ౧౫. ఏవ ముక్త్వా తతో రామం సంరుధ్య భ్రుకుటీం తతః, స ద
దర్శ మహాసాల మవిదూరే నిశాచరః, రణే ప్రహరణస్యార్థే సర్వతో హ్యవలోక
యక్. ౧౬౪. స త ముత్పాటయామాస సందశ్య దశనచ్ఛదం, తం సముత్క్షిప్య
బాహుభ్యాం వినద్య చ మహాబలః, రామ ముద్దిశ్య చిత్తేష హత స్త్వమితి చాబ్ర
వీత్. ౧౮. తమాపతంతం బాణౌఘై శ్చిత్వా రామః ప్రతాపవాక్, రోష మా
హరయ త్త్రివ్రం నిహంతుం సమరే ఖరం. ౧౯. జాతస్వేద స్తతో రామో రోషా
ద్రక్తాంతలోచనః, నిర్బిభేద సహస్రేణ బాణానాం సమరే ఖరం. ౨౦. తస్య బా
ణాంతరాద్రక్తం బహుసుస్త్రావ ఫేనిలం, గిరేః ప్రస్తవణస్యేవ తోయధారాపరి

ణోతి నృశంసేతి. నృశంస, ఘాతుక, నీచ, వృత్తతోహీన, తుద్రాత్తక్, తుద్రబుడ్ధే - బ్రాహ్మణకం
టక, బ్రాహ్మణశత్రో-మునిభిః యత్కృతే యన్నిమిత్తం - శంకితై స్సద్భిః ఆగ్నా హవిః పాత్యతే -
హవిర్దానసమయేపి కిమేత దవహరిష్యంతీతి భీతా భవంతీత్యర్థః. ౧౩. దృఢ మితి. అవలిప్తోఽసి గర్వి
తోఽసి-దృఢం నిశ్చితం తతః కారణాత్-భయేషు భయకారణేషు సత్స్వపి నిర్భయోఽసి-వాచ్యం
చావాచ్యంచ - వాచ్యావాచ్యం ఏహంచ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇతిద్వంద్వై కవద్భావః - తత్ మృత్యు
వశ్యస్యక్ నబుద్ధ్యస ఇతియోజనా. ౧౪. ఉక్తమర్థం విశిష్య దర్శయతి-కాలేతి. పరిక్షిప్తాః బద్ధాః-
నిరస్తపడింద్రియాః నిరస్తపడింద్రియవ్యాపారాః. ౧౫. ఏవమితి. భ్రుకుటీం సంరుద్ధ్యకృత్వేత్యర్థః
ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధార్థం - సర్వతోఽవలోకయక్ సన్నపి - దూరే మహాసాలం దదర్శేత్యన్వ
యః. ౧౬౪. సఇతి. దశనచ్ఛదం అధరం-సందశ్య నిపీడ్య - అనేన సాలస్య దుర్గ్రహత్వ ముక్తం-బా
హుభ్యా మిత్యనేన సాలస్థాల్యముక్తం - వినద్యేత్యాదినా జయాశోచ్యతే. తమితి. రోష మితి-సర్వ
సామగ్రీ విరహే ప్యానుకూల్యలేకాభావాదితి భావః. ౧౯. జాతస్వేద ఇతి. రోషాజ్జాతస్వేదః నతు
శ్రమాత్-రక్తాంతలోచనః రక్తవర్ణాపాంగః. ౨౦. తస్యేతి. బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్ -

యన్నిమిత్తం శంకితైః - త్వద్విఘ్నం శంకితైః - మునిభి రగ్నా హవిః పాత్యతే క్షిప్యతే. ౧౨-
౧౪. కాలపాశేతి. కాలపాశపరిక్షిప్తాః - బద్ధాః - నిరస్తపడింద్రియాః - నిర్గతజ్ఞానేంద్రియాంతః
కరణవ్యాపారాః-తమేవ మిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు-ఏవంబ్రువాణం
రామం - మృత్యువశ్యః ఖరః - హే రామ త్వం వాచ్యావాచ్యం నబుద్ధ్యస ఇతిదృఢ మవలిప్తోఽ
సీతిచ - నిర్భర్త్యయామాసేతి సంబంధః - ఏవం నిర్భర్త్యనే హేతు మాహ - కాలపాశేతి - లోకే
కాలపాశపరిక్షిప్తాః పురుషాః - మహాత్మాన మపి నిర్భర్త్యయంత్యేవేతి భావః. ౧౫. ఏవమితి.
భ్రుకుటీం సంరుద్ధ్య సన్నిబధ్య * రణఇతి. ప్రహరణస్యార్థే ఆయుధస్యార్థే. ౧౬౪. స ఇతి. దశనచ్ఛ
దం అధరం * తమితి-హత ఇత్యబ్రవీత్-వస్తుతస్తు త్వంహతః-మయాజ్ఞాత ఇత్యబ్రవీత్. ౧౮. జా
తేతి. జాతస్వేదః రోషాదుత్పన్న స్వేదః. ౨౦. తస్యేతి. బాణాంతరాత్ బాణక్షతవివరాత్-ప్రస్తవణ

స్తవః ౨౧. విహ్వల స్సకృతో బాణైః ఖరో రామేణ సంయుగే, మత్తో రుధిరగం
ధేన తమేవాభ్యద్రవ ద్ద్రితం. ౨౨. త మావతంతం సంరబ్ధం కృతాస్త్రో రుధిరా
ప్లుతం, అపాసర్ప త్ప్రతిపదం కించి త్వరితవిక్రమః. ౨౩. తతః పావకసంకాశం
వధాయ సమరేశరం, ఖరస్య రామో జగ్రాహ బ్రహ్మదండ మివాపరం ౨౪.
సతం ద త్తం మఘవతా సురరాజేన ధీమతా, సందధేచాపి ధర్మాత్మా ముమోచ
చ ఖరం ప్రతి. ౨౫. సవిముక్తో మహాబాణో నిర్ఘాతసమనిస్వనః, రామేణ ధను
రాయమ్య ఖరస్యోరసి చాపతత్. ౨౬. స పపాత ఖరో భూమా దహ్యామాన
శ్శరాగ్నినా, రుద్రేణేవ వినిర్దగ్ధ శ్వేతారణ్యే యథాంతకః. ౨౭. స వృత్రశ్చ

ఫేనిలం ఫేనవత్ - ప్రస్తవణాభ్యస్య ప్రస్తవణాభ్యస్య - పరిస్తవః ప్రవాహాః ౨౧. విహ్వల ఇతి. విహ్వ
లః వికటః - రుధిరగంధేనోపలక్షితః. ౨౨. త మావతంతం మితి. సంరబ్ధం స క్రాంతం - ప్రతిపదం
అస్త్రమోచన ప్రతికూలం - తం ఖరం - కించి దపాసర్పత్ పశ్చాదాగతః - తస్మా దపాసర్ప దిత్వర్థః -
అపసర్పణ నిమిత్తమాహ - కృతాస్త్ర ఇతి - సంహితాస్త్రత్వాత్ అస్త్రమోచనావకాశలాభాయా
పాసర్పదితి భావః - నిమిత్తాంతరమాహ - రుధిరాప్లుత మితి - తక్స్పర్శభీభత్సేనాపసర్పణ మిశ్యర్థః -
యద్యపి రణే కించి దపసర్పణం శూరస్యాయుక్తం - తథాపి సర్వతోబలవతీ హ్యన్యథానుప
పత్తి రితిన్యాయేనాపసర్పణం వినా తత్సంహార హేత్వలాభాదపసర్పణం నదోష ఇతిప్రాయం.
తనిశ్లోకీ. సంరబ్ధం అనిక్రుద్ధం - ఆవతంతం ఆయుధ ప్రసారణానవకాశతయా అతिसన్నికృష్ట మాగచ్ఛం
తం - తత్ర హేతుః - త్వరితవిక్రమ ఇతి - శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితవిక్రమతయా కించిదపా
సర్ప దిత్వర్థః - హేత్వంతరమాహ - రుధిరాప్లుతమితి - తద్దేహరుధిరస్య స్వస్తిక్ సంశ్లేష భవే దితి
జగుప్సయేత్వర్థః - ఇదమేవాభిప్రేత్య వేదాంతాచారైశ్చ రుక్తం. శ్లో. 'క్వచిదతినంకటవిషయే
సుభటానా మభిమతోఽయమపసర్ప' ఇతి (౩౮) ౨౩. తతః ఇతి. తతః బాణపాతావసర
లాభాత్ - బ్రహ్మదండం బ్రహ్మశాపం. ౨౪. సత మితి. ధీమతాభావజ్ఞేన దత్తం - అగస్త్య
ముఖేనేతి శేషః. ౨౫. సవిముక్త ఇతి. రామేణ ధనురాయమ్యకృష్య విముక్త ఇశ్యన్వయః.
౨౬. స ఇతి. స ఖర శ్శరాగ్నినా దహ్యామానస్సక్ - రుద్రేణ రుద్రనేత్రాగ్నినా - దగ్ధోఽంతక ఇవ -
శ్వేతారణ్యే యథా శ్వేతారణ్య ఇవ - భూమా పపాత. ౨౭. సవృత్రి ఇవేతి. సః రామబాణేన

స్య ప్రస్తవణాభ్యస్య - తోయధారాపరిస్తవః తోయధారాపరిస్తవణమివ. ౨౧. విహ్వల ఇతి. విహ్వ
లః వికటః రుధిరగంధేనోపలక్షితః. తమావతంతం మితి. సంరబ్ధ మనిక్రుద్ధం - ఆవతంతం - బాణజే
పణానవకాశతయా అతिसన్నికృష్టం ఉపరిఆవతంతం - ఖరం దృష్టేతిశేషః - కృతాస్త్రః శిక్షితా
స్త్రః - రామత్వరితవిక్రమః శస్త్రసంధానావకాశార్థం త్వరితపాదవిజేషస్సక్ - ప్రతిపదం ప్రతీపం
తిర్భగిత్వర్థః - కించిదపాసర్పత్ అపసృతవాక్ - అపసర్పణే హేత్వంతరమాహ - రుధిరాప్లుత
మితి - తద్దేహరుధిరస్య స్వస్తిక్ సంశ్లేషజగుప్సయేత్వర్థః - యద్వా - తం ఖరం వర్జయిత్వా - ప్రతి
పదం ప్రతిమార్గం అగతే వైవమార్గేణాపాసర్పత్ అపాగచ్ఛత్ - శరసంధానసౌకర్యార్థం - ద్విత్వా
ణిపదాని కించిత్ పృష్ఠతో గచ్ఛతీత్వర్థః - క్వచిదతినంకటదేశకాలయోః వీరధురంధరాణామపి
సమృత మిద మపసర్పణమితి భావః. ౨౩. తత ఇతి. ఉద్యంతం బ్రహ్మదండం బ్రహ్మస్త్ర మివస్థితం.
౨౫. స ఇతి. రామేణ ధనురాయమ్య కర్ణాంత మాకృష్య - విముక్తః సబాణః - ఖరస్యోరస్యపా
తయత్ అపతదిత్వర్థః. ౨౬. స ఇతి. రుద్రేణేవేతి - ఇవశబ్దోనాక్యాలంకారే - శ్వేతారణ్యం కావేరి

వజ్రేణ ఘోరేన నముచి ర్యథా, బలవేంద్రాశనిహతో నిపపాత హతః ఖరః.
 ౨౮. తతో రాజర్షయ స్సర్వే సంగతాః పరమర్షయః, సభాజ్య ముదితా రామ
 మిదం వచన మబ్రువన్. ౨౯. ఏతదర్థం మహాతేజా మహేంద్రః పాకశాసనః,
 శరభంగాశ్రమం పుణ్య మాజగామ పునందరః. ౩౦. ఆనీత స్త్వ మిమం దేశ
 ముపాయేన మహర్షిభిః, ఏషాం వధార్థం క్రూరాణాం రక్షసాం పాపకర్తృణాం.
 ౩౧. తదిదం నః కృతం కార్యం త్వయా దశరథాత్తజ, సుఖం ధర్మం చరిష్యంతి
 దండకేషు మహర్షయః. ౩౨. ఏతస్మిన్నంతరే దేవా శ్చరణై స్సహ సంగతాః,
 దుందుభీం శ్చాభినిఘ్నంతః పుష్పవర్షం సమంతతః, రామస్యోపరి సంహృష్టా వవృ
 షు ర్విస్తితా స్తదా. ౩౩౪. అర్థాధిక ముహూర్తేన రామేణ నిశితై శ్శరైః, చతు
 ర్దశసహస్రాణి రక్షసాం భీమకర్తృణాం, ఖరదూషణముఖ్యానాం నిహతాని మహా
 హవే, అహో బత మహాత్కర్తృ రామస్య విదితాత్మనః, అహోవీర్య మహో
 దాత్యం విష్ణోరివ హి దృశ్యతే, ఇత్యేవ ముక్త్యా తే సర్వే యయు ర్దేవా యథా
 గతం. ౩౩౪ ఏతస్మిన్నంతరే వీరో లక్ష్మణ స్సహ సీతయా, గిరిదుర్గా ద్వినిష్క్ర
 మ్య సంవివేశాశ్రమం సుఖీ ౩౩౪. తతో రామస్తు విజయీ పూజ్యమానో

హతశి ఖరః - ఆమోఘబాణహతత్వజ్ఞాపనాయ ప్రథమో దృష్టాంతః - లీలయా హతత్వజ్ఞాపనాయ
 ద్వితీయః - సమర్థాధిష్ఠితత్వజ్ఞాపనాయ తృతీయః - ఆర్థాచ్ఛుష్కా చ్చావధ్యత్వం నముచే ర్లబ్ధి-
 తదర్థం ఘోరేన హతః - బలవేతివా శబ్ద ఇవార్థః - వృత్తాదిత్రయ మింద్రేణైవ హతం. ౨౮. తత
 ఇతి. పరమర్షయః బ్రహ్మర్షయః - సభాజ్య సంపూజ్య. ౨౯. ఏతదర్థ మితి. ఏతదర్థం ఏతద్వధా
 య. ౩౦. ఇద ముపపాదయతి - ఆనీత ఇతి. ఉపాయేన తత్తదాశ్రమదర్శనవ్యాజేన. ౩౧. ౩౨.
 ఏతస్మిన్నిత్యాద్యర్థత్రయ మేకాన్వయం. ౩౩౪. రామం స్తువంతి-అర్థేత్యాదినా అర్థాధికముహూ
 ర్తేన ఘటికాత్రయేణ - దాత్యం సర్వసంహారచాతుర్యం. ౩౩౪. ఏతస్మిన్నితి. అంతరే ఆససరే -
 గిరిదుర్గాత్ గిరిదుర్గప్రదేశాత్ - సుఖీ - రామపరాక్రమదర్శనజన్యసంతోషవాక్. ౩౩౪. ౩౩౪.
 తం దృష్ట్వా శత్రుహంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం, బభూవ హృష్టావైదేహీ భర్తారం పరిష
 స్వజే. చతుర్దశసహస్రరక్షోభి రయ మేకాశీ కింకరిష్యతీత్యుద్విగ్నా సీతా రామేణ జితే వీరతారత
 మ్యాభిజ్ఞాఘోరప్రసూత తయా సబహుమానం పరిషస్వజ ఇత్యాహ - తం దృష్ట్వా-పూర్వం మహాసమరే
 అదృశ్యతయా స్థితం ఇదానీం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - వీరప్రణేన విగళదుర్ధిరేణ రోమకూపా
 ల్లసద్భి రపి ఘర్తవయఃకణిః 'కోదండదండ మవలంబ్య నిసీయవర్ష కించి శ్చరిత్రమభృతం
 ప్రియ మిక్షమాణా' ఇత్యుక్తప్రకారం దృష్ట్వా - తం దృష్ట్వా - లతోద్గ్రధితజటామండలేన దృఢ
 సింధుసంగమనికటదేశః. ౨౭. సవృత్త ఇతి. బలవేత్యత్ర వాశబ్దఇవార్థే. ని. 'ఉపమాయాం విక
 త్వే వే'త్యమరః. ౨౮. టీ. తత ఇతి. సభాజ్యం పూజ్యం. ౨౯. ఏత దితి. ఏతదర్థం ఖరాదివధా
 ర్థం - శరభంగాశ్రమ మితి - సుతీక్ష్ణాగస్త్యాశ్రమయో రప్యుపలక్షణం - హే శరభం - త్వం తా
 వత్ జనస్థానసన్నికర్తాయ రామం సుతీక్ష్ణాశ్రమం నయ - తతో మునయః స్వస్వాశ్రమదర్శనాపదే
 శేన - ఖరసన్నికర్తం నయంతితి వక్తు మగస్త్యహస్తే-ఆయుధాని నిధాతుంచేత్యర్థః. ౩౦-౩౩౪.
 అర్థాధికేతి. అర్థాధికముహూర్తేన ఘటికాత్రయేణేత్యర్థః.*అహో ఇతి. దాత్యం సామర్థ్యం. ౩౩౪.

మహర్షిభిః, ప్రవివేశాశ్రమం వీరో లక్ష్మణేనాభిపూజితః. 3౮౪. తం దృష్ట్వా శత్రు
హంతారం మహర్షీణాం సుఖావహం, బభూవ హృష్టా వై దేహీ భర్తారం పరిష

బద్ధకశ్యతయా స్కంధావలంబితూణీరేణ - రణావసాన నిర్వాపితకోపాన్నితయా ప్రసన్నవదనేన
సీతాలక్ష్మణమార్గావగాహకనేన - పునరపి కి మాగమిష్యంతి రాక్షసా ఇతి దత్తావధానేన చ లక్ష్మితం
దృష్ట్వా తం దృష్ట్వా పూర్వం వీర ఇతి శ్రుతం ఇదానీం నిర్వర్తితవీరకృత్యం దృష్ట్వా - దర్శన
ప్రకార మాహ. శత్రుహంతారం - హననవ్యాపారే కర్తృభావ శ్మత్రుణాం స్వస్యతు కర్తృభావ
వివ - హంతారం - హననవ్యాపారవివ దృష్టః నతు శరసంధానాదివ్యాపార ఇత్యర్థః - శత్రుపదేన
దేవగంధర్వాదినంఘే సత్యసి - శత్రునేవ హతవా నిత్యుచ్యతే - దుష్టనిగ్రహ ఉక్తః - శిష్టపరిపా
లన మాహ - మహర్షీణాం సుఖావహం - మహర్షీణాం - తపోలేనేన హంతుం సామర్థ్యేన రక్ష
కస్వరూపస్య రక్ష్యభూతస్వస్వరూపస్య చ హని ర్తాభూ దితి కేవలం రక్షకవ్యాపారప్రతీక్షాణాం
రామప్రతిజ్ఞా మేవాలోకయతాం - సుఖావహం - ఏహి పశ్య శరీరాణీశ్యుక్త దుఃఖగంధం నివర్త్య
సుఖస్యైవ ప్రాప్తకం బభూవ - బభూవ-బహుతరశ త్రుగణాక్రమణా ద్రామస్యైకాకితయాచ పూ
ర్వం సత్తారహితా సీతా - సంప్రతి సత్తాం లేభే - జగత్ప్రాణస్య రామస్య సత్తాలాభాత్ స్వయ
మపి సత్తా మవాప - 'ఆత్తావై పురుషస్య దారా' ఇత్యుక్తరీత్యా రామసత్తాలాభాత్ స్వస్యా ఆపి
సత్తాజాతేతి భావః - యద్వా - భూప్రాప్తా విత్యస్తాల్లిటివ్యత్యయేన పరస్మై పదం-భర్తారం విజయిన
మాలోక్య - సరభసం గుహంతరా దాగతేత్యర్థః - హృష్టా - సతి ధర్మిణి ధర్తా ఇతి న్యాయేన
ధర్మిలాభానంతరం తద్ధర్మహర్షో ౭భూదిత్యర్థః - యద్వా - అంతరప్రీత్యంకురోపమరోమాంచాం
చితేత్యర్థః - ఏవం శౌర్యావలోకనప్రీతత్వే హేతు మాహ - వై దేహీ - 'మిథిలాధిపతి ర్వీర' ఇత్యు
క్తరీత్యా వీరకులప్రసూతత్వా దిత్యర్థః - భర్తారం పరిషస్వజే - తాదృశ నిరపధికప్రేమభారభరిత
తయా స్వయ మాలిలింగే - భర్తారం లోకభర్తారం - సర్వలోకమాతృత్వేన సర్వప్రజారక్షణం
దృష్ట్వా-పరిషస్వజే - ఆయుధక్షతప్రణేష సుఖోష్ణాభ్యాం స్తనాభ్యాం పస్పర్శ-పరిషస్వజే పంక్తి
ప్తం సస్వజే - పశ్చాత్ పురస్తాత్ పార్శ్వతశ్చ పస్పర్శేత్యర్థః - యద్యపి రణే అపలాయమా
నస్య పృష్ఠే శతపాతప్రసంగవివ నాస్తితథాః సర్వత స్సమావృత్య ఆయుధప్రక్షేపాత్ పృష్ఠతోఽపి
ప్రణసంభవః - బాణానాం సమ్యక్ క్షిప్తానాం పృష్ఠతో నిర్గమోపి సంభవతి-మహర్షీణాం సుఖా
వహం పరిషస్వజే - పుత్రవిషయే స్వభర్తృపకారకరణే పుత్రవాత్సల్యాత్ భర్తరి సంతుష్టా భార్యేవ
ఋషిజనసంరక్షణేన ప్రీతా పరిషస్వజే - రామం వినా గుహగతా సీతా - తతో నిర్గత్యైరస్తపమ
స్తశత్రుం రామం పరిషస్వజ ఇత్యనేన హృదయగుహగతో జీవః పరతంత్రః ఆచార్యముఖేన పరమ
శేషిణం దృష్ట్వా తేనసకలవిరోధివర్గే నివర్తితే తతోనిర్గత్య నిత్యసూరిపరిషదాసీనం శేషిణ మాసాద్య

తందృష్ట్వేతి. 'లేతు యావంత ఏవాజౌతావాంస్తు దదృశే సతై' రిత్యుక్తరీత్యా - తాత్కాలికస్వే
చ్ఛా గృహీత చతుర్దశసహస్రదివ్యమంగళవిగ్రహవత్తయా - ప్రతిరాక్షసం ప్రత్యేకం రామ ఇవ
స్థిత్యా దృశ్యమాన మితి తచ్ఛబ్దార్థః-యద్వా - ఇంద్రాదిభి రపి సంభూయా ప్రధృష్ట్యా బలీయ
స శ్చతుర్దశసహస్రరాక్షసాన్ ఏకవివార్థాధికముహూర్తేన - స్వయ మక్షతవిపలీలయా సంహృత్య
స్వపుర స్థితం. 'రామశామాతరం ప్రాప్య స్త్రియం పురుషవిగ్రహ' మిత్యాత్మనా అజ్ఞానాత్పూ
ర్వం విప్రలబ్ధ మితి వా తచ్ఛబ్దార్థః-తేర్ధనాంషి ధ్వజా గ్రాణి వర్షాణి చ శిరాంసి చ, బాహూన్
సహస్రా భరణా నూరూన్ కరికరోపమాన్, చిచ్ఛేద సమరే రామ' ఇత్యుక్తప్రకారేణ శత్రుహం

స్వజే. 3౯౪. ముదా పరమయా యుక్తా దృష్ట్వా రక్షోగణా హతా, రామం
చైవాద్య తం దృష్ట్వా తుతోష జనకాత్తజా. ౪౦౪. తతస్తు తం రాక్షససంఘ
మద్దనం సభాజ్యమానం ముదితై ర్మహద్విభిః, పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా
బభూవ హృష్టా జనకాత్తజా తదా. ౪౦౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య
కాండే - త్రింశస్సర్గః.

త్వరమాణ స్తతో గత్వా జనస్థానా దకంపనః, ప్రవిశ్య లంకాం వేగేన

తద్యోగపరివాహ మనుబభూవేతి ధ్వన్యతే. తనిష్టోకీ. (3౧) - 3౯౪. ఉక్తమేవార్థం విశదం దర్శ
యతి ద్వాభ్యాం-ముదేత్యాది. తనిష్టోకీ. రక్షోగణా హతా నితి వీర్యగుణవివరణం-తత్ర రామం
చైవాద్యధ మితి - వీర్యలక్షణే స్వయ మక్షత ఇతి విశేషవివరణం - రక్షోగణా హతానిత్యనేన
యః పరాజయతీతి లక్షణగతవిశేష్యవివరణం. (3౨) ౪౦౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః.

ఏవం శరణాగతిమంత్ర వివరణరూపే శ్రీరామాయణే ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ-ఉత్తరఖండా
ర్థో వివృతః - అనుష్ఠానదశాయాంహి ప్రథమఖండాద్ధస్య ప్రాథమ్యం వ్యుత్పత్తిదశాయాం తూత్తర
ఖండాద్ధస్య - ఫలానుసారేణోపాయప్రవృత్తేః - అతో ద్వితీయఖండాద్ధః - ప్రథమం వివృతః -
తత్ర బాలకాండే ప్రథమపదార్థ భూతపురుషకారయోగో దర్శితః - అయోధ్యాకాండే ద్వితీయ
పదార్థభూత సౌలభ్యాదిగుణయోగః - ఆరణ్యకాండే శూర్పణఖాగమనాత్ పూర్వభావివృత్తాంతేన
చతుర్థ్యర్థభూతా కింకరవృత్తి రుక్తా - తతః ఖరవధాంతవృత్తాంతేన - చరమపదార్థభూతా విరోధి
నివృత్తి రితి - అథ పూర్వఖండాద్ధఉచ్యతే శాస్త్రశేషేణ - తత్ర చారణ్యకాండశేషేణ విభీషణస్య
పురుషకారసాన్నిధ్య ముచ్యతే - కిష్కింధాకాండేన నారాయణపదార్థభూతం వాత్సల్యం - సుందర
కాండేన చరణశబ్దోక్తదివ్యమంగళవిగ్రహవైశిష్ట్యం - రామఃకమలపత్రాక్ష ఇత్యాదినా తథో

తారం దృష్ట్వేత్యన్వయః - కించ 'పరిశ్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మ
సంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి స్వప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయ న్నవతీర్య - అసతో రా
క్షసా హత్యా - సతా మృష్యాదీనాం జగన్తోహనదివ్యమంగళస్వమూర్తిసాక్షాత్కారేణ పరమా
నందం సంపాదితవా నిత్యాహ - మహర్షీణాం సుఖావహ మితి - కించ ఏవంవిధం రామం దృష్ట్వా
వైదేహీ బభూవ - స్వనిర్వాహరూపసత్తాసంపన్నా జాతేత్యర్థః - భూధాతోస్సత్తావాచకత్వాత్ -
శ్రీరామస్య శత్రుమధ్యలీనతయా అసత్ప్రియత్వా త్వస్యాఅప్యసత్ప్రియత్వం - అమన్యత -
పూర్వం వైదేహీ - ఇదానీం స్వప్రాణేశ్వరశ్రీరామసత్తయా స్వసత్తానిష్పన్నేత్యమన్యత - 'ఆత్మా
వై పురుషస్య దారా' ఇతి నియమా దితి భావః - హృష్టా శ్రీతా పరివస్వజే - ఆయుధవ్రణానాం
స్తనోష్ణణా పరిహారం కర్తుం గాఢ మాలింగనం కృతవతీతి. ౪౦౪. తతఇతి. సభాజ్యమానం పూజ్య
మానం. ౪౦౪. టీ. సర్గఫలంస్కాండే. శ్లో. 'శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాత్ ప్రము
చ్యతే, తక్షణ శృంఖలాబంధా దృణబంధా ద్విముచ్యతే, శ్రుత్వా పుష్పవతీ నారీ తనయం వంశ
వర్ధనం, లభతే రాఘవేంద్రస్య ప్రసాదా తీక్ర్తివర్ధన' మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - త్రింశస్సర్గః.

త్వరమాణ ఇతి. శూర్పణఖాగమనా త్పూర్వమేవేతిశేషః. ౧. జనస్థానేతి. ఖరశ్చేతి చకా

రావణం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. జనస్థానస్థితా రాజన్ రాక్షసా బహవో హతాః, ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే కథంచి దహ మాగతః. ౨. ఏవ ముక్తో దశగ్రీవః క్రుద్ధ స్సంరక్తలోచనః, అకంపన మువాచేదం నిర్దహ నివ చతుషా. ౩. కేన రమ్యం జనస్థానం హతం మమ పరాసునా, కోహి సర్వేషు లోకేషు గతిం చాధిగమిష్యతి. ౪. నహి మే విప్రియం కృత్వా శిక్యం మఘవణా సుఖం, ప్రాప్తం వైశ్రవణేనాపి న యమేన న విష్ణునా. ౫. కాలస్య చావ్యహం కాలో దహేయ మపి పావకం, మృత్యుం మరణధర్తేణ సంయోజయితు ముత్సహే. ౬. దహేయ మపి సంక్రుద్ధ స్తేజసాదిత్యపావకౌ, వాతస్య తరసావేగం నిహంతు మహ ముత్సహే. ౭. తథా క్రుద్ధం దశగ్రీవం కృతాంజలి రకంపనః, భయా త్సందిగ్ధయా వాచా రావణం యాచతేభయం. ౮. దశగ్రీవోభయం తస్మై ప్రదదౌ రక్షసాం వరః, స విప్రభ్యోబ్రవీ ద్వాక్య మసంకల్ప మకంపనః. ౯. పుత్రో దశరథస్యాస్తి సింహసంహననో యువా, రామోనామ వృషస్కంధో వృత్తాయతమహాభుజః, వీరః పృథుయశా శ్రీమా నతుల్యబలవిక్రమః, హతం తేన జనస్థానం ఖరశ్చ సహదూ

క్షే - యుద్ధకాండే శరణాగతిః - ఉత్తరకాండే ప్రపన్నచర్యేతిబోధ్యం - ఏవ మానుషంగికమునిజ నశరణాగతిఫలం దేవశరణాగతికార్యరావణవధాంగత్వేనోక్త్యా అగ్ర తన్నిమిత్తభూతసీతాపహార దూపదీజ ముపక్షిపతి - త్వరమాణ ఇత్యాదినా. 'సంహృక్య సకలం లోకం పున స్సృష్టంచ యః క్ష మః, త మహం శిరసా వందే జానకీప్రాణనాయకం' త్వరమాణః శూర్పణఖాగమనా పేక్షయతిశేషః - అకంపనో రావణచారః - త్వరమాణో గత్వా వేగేనాబ్రవీదితిన్వయః. ౧. జనస్థానేతి, కథంచి దితి స్త్రీ వేషధారణేనేతి భావః - అతఏన శూర్పణఖా వక్ష్యతి - 'ఏకా కథంచి స్తుక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా, స్త్రీవధం శంకమానేన రాఘవేణ మహాత్మనే'తి. తన్నిష్టోక్తి. లంకాయా జనస్థానం పుర ద్వారసదృశం ఖలు - లంకాయా రాజ్యం జనపదగ్రామాదిసంకులం కించి దస్తి నాస్తి ఖలు - ఏకా లంకా - తస్యా రక్షాభూతం జనస్థాన మేకం - తస్య నాశా ల్లంకాయా అపావృతం ద్వారం సంవృతం - రాజన్ - తవైవ సత్తా హానిః ఖలు - రాక్షసాః - రాక్షసరాజస్య తవ తన్నాశే రాజ త్వం నాశితం కిల - బహవః - ఏకద్విత్రినాశేషి హని ర్యుత్యేవ - కిముత బహునానా నాశేహతాః మూరితాః - నతు సప్రాణాః - సర్వరాక్షసనాశే ఖరేణ కిం కృత మిక్యత్రాహ - ఖరశ్చేతి - చరా రేణ దూషణత్రిశిరసా వుచ్చ్యేతే - కథంచి దహ మాగతః - స్త్రీ వేషేనేతి భావః - స్త్రీవధం శంకమా నేన ఏకా కథంచి స్తుక్తాహ మితి శూర్పణఖావాక్యానురోధాత్. (౩౩) ౨. ఏవ మితి. క్రుద్ధత్వం నాలోపిత మితి జ్ఞాపయితుం సంరక్తలోచన ఇత్యుక్తం - లోపాతిరేకం దృష్టాంతముఖేనాహ - నిర్దహ నివేతి. ౩. కేనేతి. పరాగతాః ఆసవః ప్రాణాః యస్య తేన - పరాసునేతి పరుషభాషణమాత్రం - గమ్యత ఇతి గతిః స్థానం. కాలస్యచాపీతి. కాలస్యాపి కాల ఇత్యుక్త్రోపపత్తి మాహ మృత్యు మితి. ౬. దహేయ మితి. ఆదిత్యపావకౌ - పరస్పరసాహాయ్యేన సంయుక్తావపీత్యర్థః అతో నపునరుక్తిః.

రేణ దూషణత్రిశిరసా సంగృహీతా - కథంచిదహ మాగతః కేవలం ప్రేక్షకతయా స్థితత్వా ద్రామశరావిషయాకృత ఇత్యర్థః. ౩. కేనేతి. పరాసునా ముమూర్షుణా - కఇతి - కఃకోవా గతింస్థితిం - స్వరూపంవా. ౪ - ౭. తథేతి. సందిగ్ధయా వాచా సందిగ్ధాక్షరయా వాచేత్యర్థః. ౯. పుత్ర ఇతి. సింహసంహననః. ౧౦. 'పరాంగరూపాపేతో య స్సింహసంహననోహి స' ఇత్య

తథేతి. సందిగ్ధయా సందిగ్ధాక్షరయా-యాచతే ఆయాచత - అభయ మితి ఛేదః. ౧౧. అకంపనపచ
ఇతి. నాగేంద్రః సరేంద్రః. ససురేంద్రేణేతి. సరామః - సురేంద్రేణామరైశ్చ సంయుక్తస్సౌ జన
స్థాన ముపయాతః కచ్చిత్-అన్యథా తస్య తాదృశసామర్థ్యం నయుజ్యతఇతి భావః. ౧౩. ఇంద్రాది
నైన్యా నపేక్షో రామ ఇత్యాశయే నాహ రామోనామేత్యాదినా. దివ్యాస్త్రగుణసంపన్నః దివ్యా
స్త్రకృతాలిశయయుక్తః. తస్మేతి. రక్షాక్షః రక్షరేఖాంబితనయనః - దుందుభిస్వనః దుందుభివత్
గంభీరస్వనః - సంయుక్త ఇతి-వర్తత ఇతి శేషః. నైవదేవా ఇతి. సహాయార్థ మాగతా ఇతి శేషః.
౧౭౪. శరా ఇతి. పంచాననాః విస్తృతాననాః - భూత్వా భక్షయంతిస్తే త్యుత్సేప్రితా. ౧౮౪.
యేనయేనేతి. రాక్షసాః భయకర్మితాః భయపీడితా స్సంతో యేన యేన మార్గేణ గచ్ఛంతి తేన
తేన మార్గేణాగ్రతః స్థితం రామ మేవ పశ్యంతి స్త - అత్ర విశేషణసామర్థ్యా ద్రామదర్శనం భయ
కృత మితి వ్యజ్యతే. తన్నిహోకీ. యేనయేన మార్గేణేత్యర్థః-అథవా - యేనయేన యద్యద్వస్త్యంతర్ధాన
సాధనత్వబుద్ధ్యా గచ్ఛంతి - తేనతేన తస్మిత్తస్మిత్తవస్తుని రామమేవాగ్రత స్థితం పశ్యంతి-అత్ర
మరః. ౧౧. అకంపన ఇతి. నాగేంద్ర ఇవ సర్పశ్రేష్ఠ ఇవ. ౧౧-౧౨. నైవదేవామహత్త్వాన
ఇతి. ఆయాతా ఇతి శేషః. ౧౮౪. యేనయేనేతి. భయకర్మితాః రాక్షసాః - స్వేషాం రాక్షసత్వ
గోపనార్థం యేనయేన రూపాంతరేణ గచ్ఛంతి - తేనతేన పరిగృహీతరూపేణాగ్రతః స్థితం రామ
మేవ పశ్యంతి - యద్వా - యేనయేన యద్యద్వస్త్యంతర్ధానసాధనత్వబుద్ధ్యా - గచ్ఛంతి-తేనతేన
తస్మిత్తస్మిత్త వస్తుని రామమేవ పశ్యంతి - తత్త్వదస్తు రామాకార మేవ పశ్యంతీతి - యద్వా
మార్గేణే త్యధ్యాహరః-యేనయేన మార్గేణ రాక్షసాః - స్వత్రాణార్థం గచ్ఛంతి పరాయంతే - తేన
తేన శత్రుత్ర మార్గే రామం పశ్యంతీతి-అనేన ప్రతిరాక్షసం స్వేచ్ఛాగృహీతదేహత్వం వ్యజ్యతే.
౧౯౪. ౨౦౪. అభైవ మితి. శృణ్వీతి. హేరాజ్ యథా రామస్య వృత్తం. తత్కృతాలిమానుష
కర్త-యద్వా-రామస్య వృత్తం చరితం-యథా యథావత్ బలం పరాభిభవనసామర్థ్యం పౌరుషం -
మహాపురుషకర్త - యథా యాదృశం తత్సర్వ మితి శేషః - శృణ్వీతి యోజనా. అసాధ్య ఇతి.

రామం సలక్షణం. ౨౧. అథైవ ముక్తే వచనే ప్రోవాచేద మకంపనః, శృణు రాజన్ యథా వృత్తం రామస్య బలసౌరుషం. ౨౨. అసాధ్యః కుపితో రామో విక్రమేణ మహాయశాః, ఆపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే చ్చరైః. ౨౩. సతారగ్రహనక్షత్రం నభశ్చా ప్యవసాదయేత్, అసౌ రామస్తు మజ్జంతీం శ్రీమా నభ్యుద్ధరే న్నహీం. ౨౪. భిత్వా వేలాన్ సముద్రస్య లోకా నాన్లా

ప్రతిరాక్షసం ఇచ్ఛాగృహీతదేహత్వం ధ్వన్యతే. (౩౪) ౧౯౫--౨౧. అథేతి. యథావృత్తం - పర మార్థభూత మిత్యర్థః. ౨౨. అసాధ్య ఇతి. అసాధ్యః అనిగ్రహ్యః. తనిష్టోకీ. శృణ్వీతి. యథా వృత్తం తత్కృతాతిమానుషకర్తానలిక్రమేణ - యద్వా - రామస్య వృత్తం ఇతిహాసపురాణోక్తవృ త్తాంతం - యథావత్ బలం పరాభిభవసామర్థ్యం సౌరుషం మహాపురుషకర్త - కుపితః మర్యాదో ల్లంఘనవిషయనిగ్రహవాన్ రామ ఇతికోపస్యాపరిహార్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణ అసాధ్యః-విక్ర మే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః - అసాధ్య ఇతి నిరుపపదేన బ్రహ్మరుద్రేంద్రాదిభి రసా ధ్యత్వం ధ్వన్యతే - మహాయశాః లోకే వేదేచ ప్రసిద్ధవిభవః-అనేన త్రివిక్రమావతారో వ్యజ్యతే - ఆపగాయా స్సుపూర్ణాయా వేగం పరిహరే దిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతారో భూతకృష్ణావ తారోవా వ్యజ్యతే, 'భయానకావర్తతాకులానదీమార్గందదౌసింధురిహ శ్రియఃపతే'రితి శ్రీ భాగవతో క్తేః-అనేన మత్స్యవతార ఇతికేచిత్. (౩౫). ౨౩. సతారేతి. గ్రహనవగ్రహః-నక్షత్రాణి సప్త వింశతి నక్షత్రాణి - తారా న్నదన్యజ్యోతీంషి - అవసాదయేత్ విశీర్ణం కుర్యాత్ - మజ్జంతీం - సముద్ర ఇతి శేషః. తనిష్టోకీ. సతారగ్రహనక్షత్రం-తారా ఆశ్విన్యాదయః-గ్రహః సుస్సర్యాదయః- కదితరాణి నక్షత్రాణి - నభశ్చాపీతి తదధిష్ఠానాండలోశ ఉచ్యతే - తమప్యవసాదయే దిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతారధ్వనిః - తథాచ శ్రుతిః, 'యోఅస్క-భాయదుత్తరగ్ంసధస్థం విచక్రమాణస్తేధోరు గాయఇతి - సీదంతీం మజ్జంతీం మహీం అభ్యుద్ధరేత్ - అసా వితి వరాహావతారో వ్యజ్యతే-తాం వరాహో భూత్వాహర దితిశ్రుతేః - శ్రీమానిత్యవతారేషు సర్వతానువృత్తి ర్లక్ష్యో సూచ్యతే - 'అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయినీ'తి పరాశరపచనాత్ - శ్రీమానితి లక్ష్యసమభివ్యాహర బలేన సంసారే మజ్జంతం చేతన మభ్యుద్ధరే దితిపరత్వా సాధారణలింగమోక్షప్రదత్వం వ్యుచితం - శ్రీమాన్ మహీ మభ్యుద్ధరే దితి లక్ష్యసహకారిత్వశ్చవణేన సపత్నీ ద్వేషాభావోవ్యజ్యతే. (౩౬)

కుపితః మర్యాదోల్లంఘన విషయనిగ్రహవాన్ రామ ఇతి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా కోపస్యాహ ర్యత్వం వ్యజ్యతే - విక్రమేణాసాధ్యః - విక్రమే ప్రవృత్తే నివారయితు మశక్య ఇత్యర్థః-అసాధ్య ఇత్యుపపదరహితేన - అసాధ్యశబ్దేన బ్రహ్మేంద్రరుద్రాద్యసాధ్యత్వం ప్రతీయతే - మహాయశాః లోకే వేదేచ ప్రసిద్ధవిభవః అనేన త్రివిక్రమావతార సూచ్యతే - ఆపగాయా ఇతి - శరై ర్జలైః - పూర్ణాయాః ఆపగాయాః వేగం పరిహరే దిత్యనేన భవిష్యత్కృష్ణావతార సూచ్యతే. ౨౩. సతారేతి. నభ శ్చాపీతి లక్షణయా బ్రహ్మాండలోశ ఉచ్యతే-నభశ్చాప్యవసాదయే దిత్యనేనాపి త్రివిక్రమావతార ధ్వనిః - తథాచ శ్రుతిః-'యోఅస్క-భాయదుత్తరగ్ంసధస్థంవిచక్రమాణస్తేధోరుగాయ' ఇతి - అసా వితి సీదంతీం మజ్జంతీం మహీ మభ్యుద్ధరే దితి వరాహావతార సూచితః - శ్రీమా నిత్యనేన వరాహా వతారేపి లక్ష్యో అనువృత్తి సూచితా - యద్వా - మహీశబ్దేన మహీస్థజనో లక్ష్యతే తథాచాయ మర్థః - సంసారసముద్రే మజ్జంతం మహీస్థజన ముద్ధర్తుం శక్తం ఇతి-పరమపురుషార్థరూపమోక్షప్రద ఇత్యర్థః. ౨౪. భిత్వీతి. లోకానాన్లావయే దిత్యనేన సంహారకారణ మపి శ్రీరామ ఏవేతి ప్రతీ

వయే ద్విభుః, వేగంవాపి సముద్రస్య వాయుం వా విధమే చ్ఛరైః. ౨౫. సంహృత్యవా పున ర్లోకా విక్రమేణ మహాయశాః, శక్త స్సపురుషవ్యాఘ్ర స్సృష్టం పునరపి ప్రజాః ౨౬. సహి రామో దశగ్రీవ శక్యో జేతుం త్వయా

౨౪. భిల్వేతి. విష్ణావయేత్ సించేత్ - విధమేత్ దహేత్ - ధ్వాశబ్దాన్ని సంయోగయోరితి ధాతో ర్లిజిధమాదేశః. తనిష్టోకీ. భిల్వేతి. సముద్రవేలాభేదేనలోకానాష్టావయేదితి సంకర్షణావతారో ధ్వన్యతే-సముద్రస్య వేగమపి విధమే దితి కరిష్యమాణ సముద్రబంధనం వ్యజ్యతే-వాయుం వా విధమే దితి పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం - పృథివ్యపుష్పలీయతే - ఆపస్తేజసి లీయంతే ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యా దితి ధ్వన్యతే - సంహృత్యవేత్సనంతర మనువాదాత్. (౩౭) ౨౫. సంహృత్యేతి. లోకా భూరాదీన్ సంహృత్య పున స్సృష్టం శక్తః - ఇమాః ప్రజాశ్చ సంహృత్య పున స్సృష్టం శక్త ఇత్యర్థః. తనిష్టోకీ. పున స్సంహృత్యేత్సనేన పూర్వసంహార సృష్ట్యో రప్యేతత్కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే - బభూవ భూయశ్చ యథా మహాభాగ భవిష్యతీతి ప్రశ్నవత్ - లోకానితిబహు వచనస్యాసంతోచేన సాండా స్సర్వే లోకా వివక్షితాః - విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః - ఏతస్యవా ఆక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః - మహాయశాః షడ్గుణైశ్వర్యకృత ప్రసిద్ధిః-శక్తః అనంతశక్తిమాన్ - పరాస్యశక్తిరితి శ్రుతేః-నను నారాయణస్య - 'ఏకోహవై నారాయణ' ఇత్యాదినా సృష్టికర్తృత్వం శ్రూయతే కథ మేతస్యేతి తత్రాహ - సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి - సహి దేవై రుదీర్ణస్యేత్యాదినా సవీవాయం నారాయణో రామాత్తనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వాత్-సృష్టం పున రితి అత్రాపి పున శృట్టః పూర్వసృష్టే రేతదధీనత్వ వ్యంజకః - ప్రజా ఇతి ప్రకృతినంసృష్టేః చేతనవర్గ సృమష్టికారణభూత ఉచ్యతే. (౩౮) ౨౬. సహితి. లోకేన సమూహేన. తనిష్టోకీ. రామః విక్రమైః రంజనీయః-దశగ్రీవ అనితరసాధారణదశవదనత్వం భిలు తవావలేపహేతుః-రామరామానుజౌతు సహస్రగీర్వా వితి వ్యజ్యతే-త్వయా జేతుం యుధి నశక్యః - అల్పశక్తి స్త్వం అపరిమితానంతశక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్యః - రక్షసాం నముచిహిరణ్యకశిపుశంబర బలిప్రభృతీనాం లోకేన జనేన కో మజ్జతో రణుకులాయతే - వేగ మితి శరైః సముద్రస్య వేగం విధమే దిత్యనేన కరిష్యమాణ సేతుబంధనం వ్యజ్యతే - వాయు మితి - పృథివ్యాదిభూతోపలక్షణం - పృథివ్యపుష్పలీయతే - ఆపస్తేజసి లీయంతే ఇత్యాద్యుక్తప్రకారేణ ప్రళయం కుర్యా దితి ధ్వన్యతే - సంహృత్యవేత్సనంతర మనువాదాత్. ౨౫. పున స్సంహృత్యేత్సనేన పూర్వకల్పసంహారసృష్ట్యో రప్యేతత్కర్తృకత్వం వ్యజ్యతే - లోకా నితి బహువచనేన సంహార్యా స్సర్వే లోకా వివక్షితాః విక్రమేణ సంకల్పమాత్రేణేత్యర్థః - ఏతస్యవా ఆక్షరస్యేత్యాదిశ్రుతేః-మహాయశాః షడ్గుణైశ్వర్యకృత ప్రసిద్ధిః-శక్తః అనంతశక్తిమాన్ - 'పరాస్యశక్తి ర్వివిధైవ శ్రూయత'ఇతి శ్రుతేః-నను 'ఏకోహవై నారాయణ' ఇత్యాదినా నారాయణస్య సృష్టికర్తృత్వం ప్రతీయతే-తత్కథం రామస్య సృష్టికర్తృత్వ మిత్యత ఆహ-సపురుషవ్యాఘ్ర ఇతి-సహి దేవై రుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభి రిత్యాదినా సవీవాయం నారాయణో రామాత్తనావతీర్ణ ఇత్యుక్తత్వా దితి భావః-సృష్టంపునరపీతి-అత్రాపి పునశృట్టః-పూర్వసృష్టే స్తదధీనత్వద్యోతకః. ౨౬. సహితి. దశగ్రీవేతి సంబోధనేన రామపదస్వారస్యాచ్చ-తవావలేపహేతుభూత మనన్యసాధారణం దశవదనత్వం హితిసూచనేన శ్రీరామస్య సహస్రగీర్ణత్వంచ వ్యజ్యతే-తథాచ హస్తిమశకయో రివ శ్రీరామస్య తవ చాంతరం - అత స్త్వయా రామో యుధి జేతు మశక్యః - అల్పశక్తికేన త్వయా-అపరిమితానంత శక్తిమాన్ రామః కథం జేతుం శక్యఇతి భావః - రక్షసాం నముచిహిరణ్యకశిపుశంబరబలిప్రభృతీనాం

యుధి, రక్షసాం వాపి లోకేన స్వర్గః పాపజనై రివ. ౨౭ నతం వధ్య మహం
మన్యే సర్వై ర్దేవాసురై రపి, ఆయం తస్య వధోపాయ స్తం మమైకమనా శ్చ
ఋ. ౨౮. భార్యా తస్యోత్తమా లోకే సీతానామ సుమధ్యమా, శ్యామా సమ
విభక్తాంగీ స్త్రీరత్నం రత్నభూషితా. ౨౯. నై వ దేవీ నగంధర్వీ నాప్సరా నాపి
దానవీ, తుల్యా సీమంతినీ తస్యా మానుషీషు కుతోభవేత్. ౩౦. తస్యాః పార
భార్యాం త్వం ప్రమథ్యతు మహావనే, సీతయా రహితః కామీ గామో హాస్యతి
జీవితం. ౩౧ అరోచయత తద్వాక్యం రావణో రాక్షసాధిపః, చింతయిత్వా మ

చలమౌర్విశేష ఇతిన్యాయసామ్యం ద్యోతయితుం త్వయా లోకేనేత్యేకవచన నిర్దేశః-జయస్యాశ్చ్యం
తాసంభావనాం ద్యోతయితుం-స్వర్గః పాపజనై రివేత్యుక్తం - ప్రసిద్ధై ర్భూభి రేకః కథం జేతు
మశక్య ఇత్యత్రాహ-స్వర్గః పాప జనై రివేతి. (౩౯) ౨౭. నత మితి. మమ మత్తః ఏకమనా స్సాప
ధానః. తనిష్ఠోక్తి, ఇంద్రజితా నిర్జితా శ్చక్రాదయోఽస్తత్సహాయా భవిష్యంతీ త్యాశం వారయతి -
నతమితి-దేవాసురై రితి బహువచనేన సర్వదేవాసురగ్రహణే పున స్సర్వశబ్దః భూతభవిష్యద్వర్తమాన
కాలకేంద్రజాత్యాదినముదాయవాచకః - అహం మన్యే రాక్షసజాతిత్వేన సుకృతపరిపాకవశేన
శ్రీరామమహత్త్వవిషయం జ్ఞాన ముత్పన్నం - తవతు - 'ఆసురీం యోని మాపన్నా మూఢా జన్తసి
జన్తసి'తి శాస్త్రరీత్యా దుష్కర్తవశేన నోత్పన్న మితి-ఇదం చాకంపనస్య పరత్వజ్ఞానం సనస్కూమా
రాదిభిః ప్రాకేతిహాసశ్రవణాదినావా - మాల్యవత్ప్రభృతిభి రుక్త సుమాలిమాలివధాదివృత్తాంతాది
నావా - విశ్వరూపాదిదర్శనవల్ చతుర్దశసహస్రరాక్షసయుద్ధే ప్రతిరాక్షసం రామవిగ్రహభేదాది
ప్రతిపత్త్యావా - సంజాత మితివా అకంపనాపదేశేన ఋషిరేవ పరత్వఖ్యాపనం కృతవా సీతి వాన
కోపివిరోధః. (౪౦) ౨౮. భార్యేతి. శ్యామా యావనమధ్యస్థే త్యుత్పలః, సమం యథా తథా విభ
క్తాని నేత్రకర్ణాద్యంగాని యస్యాస్సా తథోక్తా - స్త్రీరత్నం స్త్రీశ్రేష్ఠా - అస్తీతి శేషః. నైవేతి.
దేవీ దేవస్త్రీ - పుంయోగా దాఖ్యానా మితి జీమ్-ఏవ ముత్తరత్రాసి-అప్సర శ్చబ్ద ఏకవచనాంతో
వ్యస్తీ-సీమంతినీ స్త్రీ. తస్యేతి. మహావనే ప్రమథ్య విలాద్య - యనకేనాప్రపాయేన రామం సం

లోకేన జనేనాపి జేతుం నశక్య ఇత్యర్థః జయస్యాసంభావనాం ద్యోతయితుం స్వర్గః పాపజనై రివే
త్యుక్తం - ప్రసిద్ధై ర్భూభి రేకః కథం జేతు మశక్య ఇత్యత్ర ఆహ-స్వర్గః పాపజనై రివేతి. ఇంద్ర
జితా నిర్జితాః శక్రాదయోఽస్తత్సహాయా భవిష్యంతీత్యాశంకాం వారయతి - నత మితి. అహం
మన్య ఇతి రాక్షసజాతి మాపన్నస్యాసి మమాలీతానంతజన్త సుకృతపరిపాకేన శ్రీరామస్య రూపవిష
యం జ్ఞాన ముత్పన్న మితివా - యద్వా - అకంపనాపదేశేన భగవా న్వాల్మీకి రేవ శ్రీరామస్య పర
తత్త్వఖ్యాపనం కృతవానితివా - నకించి ద్విరుద్ధం - ఆయ మితి. మమ సంబంధినం తం వధోపా
యం మయోత్ప్రేక్షితం వధోపాయ మిత్యర్థః. ౨౮. భార్యేతి. శ్యామా యావనమధ్యస్థా. నైవేతి.
దేవీ దేవవత్సీ గంధర్వీ గంధర్వవత్సీ-పుంయోగా దాఖ్యానా మితి జీమ్. ౩౦. తస్యేతి. ప్రమథ్య-
శ్రీరామం కేసచి దుపాయేన ప్రలోభ్య - తస్య భార్యాం ప్రమథ్య-బలాత్కృత్వాపహర. అరోచ
యతేతి. అరోచయత అనుకూలత్వేన జ్ఞాతవాక్. చింతయిత్వేతి. శ్రీరామస్య సీతయా సహనవస్థా
నోపాయ మితి శేషః - బాధ మితి - కాల్యం ప్రాతః, అరోచయత తద్వాక్య మిత్యస్య వాస్తవా
ర్థస్తు - అరోచయతేతి - చింతయిత్వా - అకంపనా ద్రామవృత్తాంతశ్రవణానంతరం-చింతయిత్వా-
త్రేతాయుగే శ్రీరామోఽవతరిష్యతీతి - సనస్కూమరవాక్యం స్మృత్యేత్యర్థః-శ్రీరామహస్తా ద్వధే

మహాబాహు రకంపన మువాచహ. 32. బాధం కాల్యం గమిష్యామి హ్యేకస్సార
ధినా సహ, ఆనయిష్యామి వై దేహీ మిమాం హృష్టో మహాపురీం. 33. అథైవ
ముక్త్వా ప్రయయా ఖరయుక్తేన గావణః, రథే నాదిత్య వర్ణేన దిశస్సర్వాః ప్రకా
శయన్. 34. స రథో గాక్షసేంద్రస్య నక్షత్రవధగో మహాన్, సంచార్యమాణ
శ్శుశుభే జలదే చంద్రమా ఇవ. 35. సమారీచాశ్రమం ప్రాప్య తాటకేయ ముపా
గమత్, మారీచే నార్చితో రాజా భక్త్యభోజ్యై రమానుషైః. 36. తం స్వయం

చయేత్యర్థః. ఆరోచయ తేతి. చింతయిత్వా-గామోచ్ఛటనోపాయ మితి శేషః. 32. బాధమితి.
బాధమి త్యంగీకారే - కాల్యం ప్రాతః 33. అథేతి. ఖరాః అశ్వతరాః-తత్స్వరూప ముక్త మ
శ్వకాస్తే-‘అశ్వసృగభ్య సుముత్పన్నా స్తస్మా దశ్వతరాః ఖరాః, ఖరరూక్షస్వరా స్తీక్షాః ఖరశీ
లాః ఖరాంఘ్రయ’ ఇతి. సరథ ఇతి. నక్షత్రవధగః ఆకాశగః - సంచార్యమాణః ప్రేర్యమాణః. 35.
స ఇతి. తాటకేయం తాటకాపుత్రం - భక్త్యభోజ్యైః పేయభాద్యైః ఆమానుషైః మనుష్యలోకదు
ర్లభైః. 36. త మితి. ఆరోపహితయా అర్థేన ప్రయోజనేన ఉపహితయా విశిష్టయా. 32. కచ్చి దితి.
హేరాజక్ - లోకానాం రాక్షసలోకానాం - రాక్షసేశ్వరేతి సమభివ్యాహారా దయ మర్థో ల
భ్యతే-సుకుశలం కచ్చి దితి సామాన్యేన ప్రశ్నః-అథ-అథవా త్వంయత స్మార్థ మిహగతః-తతః కార
ణాత్ కించి దత్యాహితమస్తీత్యాశంకే-తద్విశిష్య నజానే - మహత్కార్యం విచా భవత స్మార్థ
చ్చుః రావణః - తద్వాక్యం - తస్య అకంపనస్య వాక్యం-సీతా మాహరే త్యేవం రూపం వచన మ
రోచయత - అనుకూలత్వేనాంగీచకారేతి సంబంధః. అస్తిన్నర్థే ఉత్తరరామాయణోక్తా - సనత్కు
మారరావణసంబాధినీ - అగస్త్య రామసంవాదరూపా కథానుసంధేయా - తథాహి - రామంప్రతి
అగస్త్యవచనం. శ్లో. ‘అథాపరాం కథాం దివ్యాం శృణు రాజక్ పురాతనీం, యదర్థం రామ వైదే
హీ రావణేన హృతా పురా. పురా కృతయుగే రామ ప్రజాపతి సుతం ప్రభుం, సనత్కుమార మా
సీనం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. రావణః. దైత్యదానవరక్షాంసి యేహతా సృమకేఽరయః, కాం
గతిం ప్రతిపద్యంతే కేన తేహరిణా హతాః. సనత్కుమారః. యేయే హతాశ్చ కథరేణ రాజక్
త్రైలోక్యనాథేన జనార్దనేన, తేతే గతా స్తన్నిలయం నరేంద్రాః క్రోధోపి దేవస్య వరేణ తుల్యః.
శ్రుత్వా తత స్తద్వచనం నిశాచర సృనత్కుమారస్య ముఖా ద్వినిర్గతం, తదా ప్రహృష్ట సృ బభూవ
విస్మితః కథంను యాస్యామి హరింమహాహవే. మునిః. మనసశ్చేష్ఠితం యత్త ద్భవిష్యతి తదాహవే,
సుభి భవ మహాబాహో కించిత్కాలం ప్రతీక్షయ. అగనా రాక్షసేంద్రత్వం యదీదం ప్రప్టు మి
చ్చసి, కథయిష్యామి తే సర్వం శ్రూయతాం యదిరోచతే. కృతేయుగే వ్యతీతేవై ముఖే త్రేతాయా
గస్యతు, హితార్థం దేవమర్త్యానాం భవితా నృపరిగ్రహః. ఇత్వాకూడాంచ యో రాజా భావ్యో
దశరథో భువి, తస్య నూన ర్హుతేజా రామోనామ భవిష్యతి. ఏవం శ్రుత్వా మహాబాహుః రాక్ష
సేంద్రః ప్రతాపవాన్, త్వయా సహ విరోధేచ్ఛ శ్చింతయామాస రాఘవ. సనత్కుమారా తద్వా
క్యం చింతయానో ముహుర్దుహుః, రావణో ముముదే మోహో ద్యుద్ధార్థి విచచారహ. ఏత దర్థం
మహాబాహో రావణేన దురాత్మ నా, సుతా జనకరాజస్య హృతా రామ మహామతే. లంకా మానీయ
యత్నేన మాతేవ పరిరక్షితా-ఇత్యాది - అతఏవ రావణస్య సీతారామభృత్య త్వేనతాపుద్గిశ్య తేన
వక్ష్యమాణాని బాహ్యాదృష్ట్యా దుర్భాషణవ త్ప్రతీయమానాన్యపి వాక్యాని-వస్తుతః స్తుతిపరాశ్యేవ.
శథా తత్రతత్ర న్యాఖ్యాస్యామః. 33 — 35. సఇతి. తాటకేయం మారీచం. 36. త మితి. ఆర్థో

పూజయిత్వాతు ఆసనే నోదకేన చ, అర్థోపహితయా వాచా మారీచో వాక్య మబ్రవీత్. 32. కచ్చి త్సుకుశలం రాజన్ లోకానాం రాక్షసేశ్వర, ఆశంకేనాథ జానే త్వం యత స్తూర్ణ మిహాగతః. 33. ఏవముక్తో మహాతేజా మారీచేన సరా వణః, తతః పశ్యా దిదం వాక్య మబ్రవీ ద్వాక్యకోవిదః. 34. ఆరక్షో మే హత స్తాత రామేణాక్లిష్టకర్తృణా, జనస్థాన మవధ్యం తత్సర్వం యుధి నిపాతితం, తస్య మే కురు సాచివ్యం తస్య భార్యాపహారణే. 35. రాక్షసేంద్రవచ శృణ్వత్వా మారీ చో వాక్య మబ్రవీత్. 36. ఆఖ్యాతా కేన సీతా సా మిత్రయావేణ శత్రుణా, త్వయా రాక్షసశార్దుల కో ననందతి నిందితః, సీతా మిహానయస్వేతి కోబ్రవీతి బ్రవీహి మే. 37. రక్షోలోకస్య సర్వస్య కశ్యపంగం ఛేత్తు మిచ్ఛతి, ప్రోత్సా హయతి కశ్చిత్త్వాం సహి శత్రు రసంశయః. 38. ఆశీవిషముఖా ద్దంష్ట్రా ము ధ్ధర్తుం చేచ్ఛతి త్వయా, కర్తృణా తేన కేనాపి కాపథం ప్రతిపాదితః, సుఖసుప్తస్య

మాగమనం నోపపద్యత ఇతి భావః - యద్వా-లోకానాం కచ్చిత్ సుకుశలం-అథ అథవా - తేహం కుశలం నేత్యాశంకే - యత స్త్వం తూర్ణ మాగతః - నజానే-తద్విశిష్య నజాన ఇత్యర్థః. ఏవ ముక్త ఇతి. తతః పశ్యాత్ తద్వాక్యా దనంతరం. 34. ఆరక్ష ఇతి. ఆరక్షః అంతపాలః-ఉక్త ముపపాద యతి - జనస్థాన మిత్యాద్యర్థేన - జనస్థానశబ్దేన తత్ స్థో రక్షో గణో లక్ష్మ్యతే-తత్ ప్రసిద్ధం- సాచివ్యం సాహాయ్యం - తస్య మే హృతస్వజనస్య మే. 35. 36. ఆఖ్యాతేత్యాద్యర్థత్రయ మే కాన్వయం యస్సీతాయాః ఆఖ్యాతా స మిత్రయావ శృత్రుః - యశ్చ తామానయే త్యుపదేష్టాసః - త్వయా నిందిత స్సౌ తిరస్కృత స్సౌ-త్వదైశ్వర్యం ననందతి-తా వుభౌ బ్రూహీత్యర్థః - బ్రవీహి త్యత్ర ఈడాగమ శ్చాందసః. 37. రక్షోలోకస్యేత్యాది. శృంగం ప్రాధాన్యం 'శృంగం ప్రాధాన్య సాన్వోశ్చే' త్యమరః, ప్రోత్సాహయతి-సీతానయనం ప్రతీతి శేషః-సచ నవీవ. 38. ఆశీవిషేతి. ఆశీవిషః సర్పవిషేషః - ఉద్ధర్తుం ఉద్ధారయితుం-క ఇతి శేషః-తేన కర్తృణా సీతాపహారలక్షణకర్తృణా- కాపథం కుమార్గం - ఋక్పూర్ణాఃపథా మానక్ష ఇతి సమాసాంత అప్రత్యయః - ప్రతిపాదితః - ఉపదిష్టోఽసి - కర్తృణా కేనేతిపాతే - కేన పురుషేణ కేన కర్తృణా కేనోపాయేన కాపథం ప్రతి

పహితయా అరగంభీరయా. 32. కచ్చి దితి. అథ జాన ఇతి ఛేదః హేరాజన్ కచ్చి త్సుకుశల మితి సామాన్యప్రశ్నః-హే రాక్షసేశ్వర లోకానాం రాక్షసలోకానాం - కుశలం నేత్యాశంకే-అథ అథ వా - త్వం - యత స్తూర్ణ మిహాగతః - అతః కుశలంనై వ జానే మహత్ప్రయోజనం వినా భవదాగ మనం నోపపద్యత ఇత్యర్థః. 34. ఆరక్షః అంతపాలః - భరాది రిత్యర్థః-అతవీవ జనస్థానం హతం- నాశితం * తస్యేతి. సాచివ్యం సాహాయ్యం. 35. ఆఖ్యాతేతి. సాసీతా-కేన ఆఖ్యాతా-ఆహర్తవ్యేతి శేషః-ఆఖ్యాతా కథితేత్యర్థః - త్వయా సామాదినానందితః-కోవా ననందతి - స్వకీయ కాత్యేనేతి భావః-తాదృశః కోవా సీతా మిహానయ స్వేతి బ్రవీతి తమసి బ్రవీహి బ్రూహి-నిందిత ఇతి పాతే నిందితః త్వయా తిరస్కృతః కోవా ననందతి-రాజ్యలక్ష్మీ సంపన్నం-త్వాం దృష్వేతి శేషః-త్వయా తిరస్కృత స్తావక మైశ్వర్య మసహమాన స్సౌ-త్వయా సహకృత్రిమమిత్రభావం ప్రాప్త స్సౌ - తవేద్యశీం బుద్ధి ముపదిశతీతిభావః. 37. రక్ష ఇతి. శృంగం ప్రాధాన్య మైశ్వర్య మితి యావత్. 38. ఆశీవిషేతి. ఉద్ధర్తు ముద్ధారయితుం * కాపథం కుమార్గం-ప్రతిపాదితః ప్రాపితః. 39. విశుద్ధేతి. విశుద్ధవంశే అభిజనోఽభిజననమేవ-అగ్రహస్తో యస్య సతథా గజస్య యథా-కరో భూషణం-తథా

తే రాజా ప్రహృతం కేన మూర్ధని. ౪౫. విశుద్ధవంశాభిజనాగ్రహస్త స్తేజో
మద స్సంస్థిత దోర్విషాణః, ఉదీక్షితుం రావణ నేహయుక్త స్ససంయుగే రాఘవ
గంధహస్తీ. ౪౬. అసౌ రణాంతస్థితిసంధివాలో విదగ్ధరక్షోమృగహా నృసింహః,
సుప్త స్త్వయా బోధయితుం నయుక్త శృరాంగ పూర్ణో నిశితాసిదంష్ట్రః. ౪౭. చా

పాదితోఽసీత్యన్వయః-మూర్ధ్ని కేన ప్రహృతం కేన ప్రహరః కృతః-వృక్షైవ కేన దుఃఖ ముత్పా
దిత మిత్యర్థః. రామే కం గుణం దృష్ట్వైవం వదసీత్యాశంక్యాహ - విశుద్ధేతి. అనేన రామస్య
మత్తగజసమాధి రుచ్యతే - విశుద్ధవంశే అభిజనః అభిజననం తదేవాగ్రహస్తో యస్య స తథా-ద్వయో
రాన్నత్యకరత్వసామ్యద్రూపకం నిరూఢం - తేజో మదః లేజః ప్రతాప ఏవ మదో యస్య సః -
లేజో మదయో ద్దుర్ధరతా హేతుత్వ సామ్యద్రూపకోపపత్తిః - ఉపరితనపదే సంస్థితత్వ సామ్య
ద్రూపకం - సంస్థితౌ సమీచీన సంస్థానవంతౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య సః-రాఘవ ఏవ
గంధహస్తీ మదగజః - యస్య గంధమాత్రేణాన్యేగజాః పలాయంతే సగంధహస్తీ త్యుచ్యతే - ఉదీ
క్షితు మపి - ఇహస్తికాదేవే కాలే చ నయుక్తః. ౪౬. పునర ప్యతిశయం వక్తుం రామస్య సింహ
సామ్య మాహ - అసౌ వితి. రణాంతో రణాగ్రం తత్ర స్థితి ర్నాసీరావస్థానం - నైవ సంధివాలో
యస్య సతథా - సందధాతీతి సంధిః - ఉపసర్గేభూః కిరితికిః-సంధిభూతః లోమసంఘభూత ఇత్యర్థః -
వాలో లాంగూలం - యద్వా - సంధిర్నధ్యః తద్గతో వాలో లాంగూలం యస్య స తథేతి
వా - సింహస్య లాంగూలం శ్రోధదశాయాం మధ్యోపరిప్రదేశే వర్తత ఇతి ప్రసిద్ధః - తస్య మృగా
ణాం గర్వహేతుత్వేన రణాగ్రస్థితి సామ్యం - విదగ్ధాని పటూని రక్షాన్యేవ మృగాః తాన్ హం
తీతి తథా - బ్రహ్మది వ్యతిరిక్తే పుష్పపదే ప్రయోగానుసారాత్ క్విప్ - శరాంగపూర్ణః శరా ఏవాం
గాని నఖాద్యవయవాః తైః పూర్ణః నిశితాసిరేవ దంష్ట్రే యస్య స తథా - నృసింహో నరశ్రేష్ఠ
సింహ ఇత్యపి వ్యజ్యతే - యద్వా - నృసింహ ఏవ సింహ ఇత్యేకశేషః - యద్వా-విద్వత్తానసహంస
ఇతి వత్ శ్లిష్టం రూపకం-యద్వా-నృసింహో రామః-పురుషసింహ ఇతి వ్యంగ్యం. ౪౭. సింహాభిముఖ

శ్రీ రామచంద్ర స్యాపి-సత్కులప్రసూతత్వంభూషణ మితి భావః-లేజోమదః లేజః ప్రతాప ఏవమదో
యస్య సః - సమదన్వైవ గజస్య-క్లాఘ్యతయా మదో యథాగజస్య భూషణం-తథా శ్రీ రామచంద్ర
స్యాపి - మహావీరస్య ప్రతాప ఏవ భూషణమితి భావః - సంస్థితదోర్విషాణః-సంస్థితౌ సంస్థానవంతౌ-
దివ్యలక్షణలక్షితౌ దోషౌ బాహూ ఏవ విషాణే యస్య స తథా - గజస్య శృంగద్వయ మివ -
శ్రీ రామస్య జానులంబి భుజగభోగాభ బాహుద్వయం భూషణ మితి భావః - రాఘవగంధహస్తీ -
మత్తగజః - యస్య మదగంధేనాన్యే గజాః పలాయంతే సమదగంధహస్తీ - ఇహ ఇదానీం యదీ
క్షితు మపి నయుక్తః - కిముత యోద్ధుమితి భావః. ౪౬. అసౌవితి. రణాంతస్థితిసంధివాలః
రణాంతే సంగ్రామమధ్యే స్థితి రసప్రకమణ మేవ సంధిః - అంగప్రత్యంగసంధిశ్చ వాలశ్చ యస్య
స తథా - రణాంతస్థితి సంధిపాల ఇతి పాతే రణాంతస్థిత్యా రణమధ్యావస్థానేన సంధీన్ భిద్రాణి
పాలయతీతి తథా - విదగ్ధాః రణచతురా యే ఖరాదిరాక్షసరూపాః మృగాః తాన్ హంతీతి
తథా-శరాంగపూర్ణః శరై రేవ అంగై రవయవైః పూర్ణః - నిశితాసి స్తీక్ష్ణఖడ్గ ఏవ దంష్ట్రే యస్య
సః-సుప్తః-పరద్రోహవిముఖతయా అవస్థాన మేవ సుప్తత్వం రామపక్షే ద్రష్టవ్యం - సింహపక్షేతు
సుప్తత్వం సనిద్రత్వం-నృసింహో నా మనుష్యః - దశరథతనయరూపేణ గృహీతలీలావిగ్రహః-శ్రీ రా
మ ఏవ సింహః బోధయితుం నయుక్త ఇతి యోజనా. ౪౭. చాపేతి. చాప ఏవ అవహారో జలగ్రా

పావహారే భుజవేగ పంకే శరార్థిమాలే సుమహాహవాఘే, నరామ పాతాళము
భేదతిఘోరే ప్రస్కందితుం రాక్షసరాజ యుక్తం. ౪౮. ప్రసీద లంకేశ్వర
రాక్షసేంద్ర లంకాం ప్రసన్నో భవ సాధు గచ్ఛ, త్వం నేమ దారేషు రమస్వ
నిత్యం రామ స్సభార్యో రమతాం వనేషు. ౪౯. ఏవ ఘోరో దశగ్రీవో మారీచే
న స రావణః, న్యవర్తత పురిం లంకాం వివేశచ గృహోత్తమం. ౫౦. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తత శూర్పనఖీదృష్ట్వా సహస్రాణి చతుర్దశ, హతాన్యే కేన రామేణ రక్ష
సాం భీమకర్తృణాం, దూషణంచ ఖరంచైవ హతం త్రిశిరసా సహ, దృష్ట్వా పున
ర్తహనాదం ననాద జలదో యథా. ౨. సా దృష్ట్వా కర్తృ రామస్య కృత మన్వై
స్సుదుష్కరం, జగామ పరమోద్విగ్నా లంకాం వివణపాలితాం ౩. సా దదర్శ

గమనేషి దైవాద్దృష్టి వైషమ్యా నివర్తితుం శక్యం-నతు రామాహవగమన ఇత్యాశయేన రామస్య
పాతాళసామ్య మాహ-చాపేతి. చాప ఏవావహారో గ్రహో యస్మిన్ స తథా - 'గ్రహోఽవ
హార' ఇత్యమరః. అనేన పతనకాల ఏవ గ్రహణసామగ్ర్యత్వా - భుజవేగః శరమోక్షణవేగః-సవివ
పంకో యస్య స తథా-అనేన మజ్జనే నిర్గమాయోగ్యతోక్తా-శరా విహారిమాలా వరంగపక్షి-ర్య
స్య స తథా-అనేన మజ్జనసామగ్ర్యత్వా-సుమహానాహవ ఏవ ఓఘో జలపూరో యస్య స తథా-
అనేన దుస్తరత్వ ముక్తం-అతిఘోరే రామ ఏవ పాతాళం మహాబిలం తస్య ముఖే మధ్యే-ప్రస్కం
దితుం పతితుం నయుక్తం. ౪౮. ఏవం వస్తుస్థితి ముక్త్యా ప్రేమాతిశయేన పునఃపున స్సాంత్యయతి -
ప్రసీదేతి. ౫౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలః ఖ్యానే-ఆర
ణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః.

తతో బాహుబలాపేతం సర్వభూతభయంకరం, యో హనిష్యతి దుర్బుద్ధిం రావణం సోఽస్తు
మే ముదే. తత శూర్పనఖీత్యాది. శూర్పనఖీత్యార్థో జీవాది-మహానాద మితి క్రియావిశేషణం ౨.
నేతి. కృతం కర్తృ పర్యాప్తం కర్తృ-పరమోద్విగ్నా అత్యంతభీతా. ౩. సా దదర్శేత్యాది. విమానా
గ్రే పుష్పకవిమానాగ్రే-ఉపాపవిప్తం ఉపాపే త్యేక నిపాతః - ఉపనివిప్త మిత్యర్థః - మ దుద్భిః -
హో యస్మిన్. ని. 'గ్రహోఽవహార' ఇత్యమరః-భుజయో ర్వేగః - శరసంధానమోక్షణవిషయో
వేగః-స ఏవ పంకో యస్మిన్ తస్మిన్-చాపస్య పరనిగ్రహపరతయా మకరసామ్యం దుస్తరత్వసామ్యే
న భుజవేగస్య పంకసామ్యం - శరార్థిమాలే - శరా ఏవ ఊర్ధ్విమాలా వరంగ సమాహ యస్మిన్
తస్మిన్-సుమహాబలాఘే మహాబలమేవ ఓఘ ఆవరో యస్మిన్ తస్మిన్ - సుమహాహవాఘ ఇతి పాతే-
సుమహానాహవ ఏవ లక్షణయా రణోత్సాహ ఏవ ఓఘః ప్రవాహో యస్మిన్ తస్మి న్నతిఘోరే
దుష్ప్రవేశతయా భయంకరే-రామ ఏవ పాతాళముఖః సముద్ర స్తస్మిన్ ప్రస్కందితుం ప్రవేష్టుం
నయుక్త మిత్యన్వయః. ౪౮. ప్రసీ దేతి. రావణోద్భుక్త మకార్య మవిలంబేన నివర్తయితుం ప్రసీద
ప్రసన్నో భవేతి పునఃపున రాహ. ౫౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
వికాఖ్యానాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - ఏకత్రింశస్సర్గః.

౩. సాదదర్శేతి. విమానాగ్రే పుష్పకే ఆసీన మితి. రుక్తం హిరణ్యం - తన్వయాభి రిష్టకాభి
శ్చితావేది రుక్త వేదిః తాం గతం ప్రాప్తం-ప్రాప్త్యం ప్రభూత మాజ్యం యస్య తం ప్రభూతే నా

విమానాగ్రే రావణం దీప్తతేజసం, ఉపాపవిష్టం సచివై ర్మరుద్భి రివ వాసవం,
అసీనం సూర్యసంకాశే కాంచనే పరమాసనే, రుక్తవేదిగతం ప్రాజ్యం జ్వలంత
మివ పావకం. ౫. దేవగంధర్వభూతానా మృషీణాంచ మహాత్మనాం, అజేయం
సమరే శూరం వ్యాతానన మివాంతకం. దేవాసురవిమర్దేషు వజ్రశనికృతవ్రణం,
విరావతవిషాణాగ్రై రుద్ధులృష్టకిణవక్షసం. వింశద్భుజం దశగ్రీవం దర్శనీయపరిచ్ఛ
దం, విశాలవక్షసం వీరం రాజలక్షణశోభితం. స్నిగ్ధవైడూర్యసంకాశం తప్తకాం
చనకుండలం, సుభుజం శుక్లదశనం మహాస్యం పర్వతోపమం. విష్ణుచక్రనిపాతై
శ్చ శతశో దేవసంయుగే, అనైవ శ్శస్త్రప్రహరైశ్చ మహాయుధేషు తాడితం.
అహతాంగం సమస్తైశ్చ దేవప్రహరణై స్తథా, అక్షోభ్యాణాం సముద్రాణాం
క్షోభణం క్షీప్రకారిణం. క్షేప్తారం పర్వతేంద్రాణాం సురాణాం చ ప్రమర్దనం,
ఉచ్ఛేత్తారంచ ధర్మాణాం పరదారాభిమర్శనం. సర్వదివ్యాస్త్రయోక్తారం యజ్ఞ
విఘ్నకరం సదా, పురీం భోగవతీం ప్రాప్య పరాజిత్యచ వాసుకిం. తక్షకస్య
ప్రియాం భార్యాం పరాజిత్య జహార యః, కైలాసపర్వతం గత్వా విజిత్య నరవా
హనం. విమానం పుష్పకం తస్య కామగం వై జహారయః, వనం చైత్రరథం దివ్యం
నళినీం నందనం వనం. వినాశయతి యః క్రోధా ద్దేవోద్వానాని వీర్యవాన్, చంద్ర
సూర్యా మహాభాగా పుత్రిష్ఠంతౌ పరంతపౌ. నివారయతి బాహుభ్యాం యశ్చై
లశిఖరోపమః, దశవర్షసహస్రాణి తపస్తప్త్వా మహావనే. పురా స్వయంభువే ధీర
శ్శిరాంస్యుపజహారయః, దేవదానవగంధర్వ పిశాచపతగోరగైః, ఆభయం యస్య
సంగ్రామే మృత్యుతో మానుషాదృతే, మంత్రై రభిష్టుతం పుణ్యా మధ్వరేషు

దేవైః-రుక్తవేదిగతం హిరణ్యేష్టకాచితవేదిగతం-తదుక్త మాపస్తంజేన-సావిత్రం స్వర్గ కామశ్చిన్విత
పంచాశీతి శతంహిరణ్యేష్టకా' ఇత్యాదినా - ప్రభూత మాజ్యం యస్యతం ప్రాజ్యం - ప్రధూతేనా
జ్యేన వర్ధిత మిత్కర్థః-అత ఏవ జ్వలంతం-విమర్దేషు యుద్ధేషు-వజ్రశనికృతవ్రణ మిత్కనేన తదవధ్యత్వ
ముక్తం-ఉద్భువం ఉల్లేఖనం-భావేక్షః-తేన జాతో యః కిణః తదంకితవక్షసం - వింశద్భుజం వింశ
తిభుజం-దర్శనీయపరిచ్ఛదం దర్శనీయచ్ఛత్రచామరాదికం - స్నిగ్ధవైడూర్యైః కాంతియుక్తవైడూర్య
రత్నైః ఆభరణస్థైః-సంకాశం భాసమానం-సుభుజం దీర్ఘవృత్తభుజం - విష్ణుచక్రనిపాతై రిత్యత్ర తా
డిత మిత్కనుషజ్యలే-క్షోభణం క్షోభకర్తారం-యోక్తారం ప్రయోక్తారం-యజ్ఞేతి - ఉచ్ఛేత్తార మిత్క
త్ర ఉచ్ఛాస్త్రవర్తిత్వ ముక్తం-అత్ర పరయజ్ఞధ్వంసకత్వం - భోగవతీం సర్వనగరీ-పరాజిత్య-విలా
త్కృత్యేతి యావత్ - నరవాహనం కుచేరం-నళినీం కుచేరస్య పుష్కరిణీం - నందనం వనం ఇంద్రో
ద్వానం-దేవోద్వానాని నందనవనాదన్యాని-ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉద్యంతౌ - ఉపజహార పూజోపకరణాని

జ్యేన వర్ధిత మిత్కర్థః*దేవాసురాణాం విమర్దేషు-యుద్ధేషు ఉత్కృష్ట కిణవక్షసం ఉత్కృష్ట ముల్లిఖ
తం క్షతం కిణయుక్తం క్షతో యస్య తం * వింశ దితి. దర్శనీయాః పరిచ్ఛదాః ఛత్రచామరాదయో
యస్య తం*స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధవైడూర్య సంకాశం స్నిగ్ధాని కాంతియుక్తాని వైడూర్యాని ప్రాచుర్యేణ
యే ష్వాభరణేషు లేహం సంకాశాః ప్రభావిశేషాః యస్య తంవిమాన మితి - వనమితి. నళినీం చైత్ర
రథవనమధ్యవర్తినీం సరసీ మిత్కర్థః * వినాశయతీతి. ఉత్తిష్ఠంతౌ ఉదయంతౌ*పురేతి. శిరాంస్యుప

ద్విజాతిభిః. హవిర్ధానేషు యస్సోమ ముపహంతి మహాబలః, ఆప్తయజ్ఞహరం
కూరం బ్రహ్మఘ్నం దుష్టచారిణం. కర్కశం నిరనుక్రోశం ప్రజానామహితే రతం,
రావణం సర్వభూతానాం సర్వలోకభయావహం. రాక్షసీ భ్రాతరం శూరం సా
దదర్శ మహాబలం. ౨౧౫. తం దివ్యవస్త్రాభరణం దివ్యమాల్యోపశోభితం, ఆస
నేతూపవిష్టంచ కాలకాల మివోద్యతం, రాక్షసేంద్రం మహాభాగం పౌలస్త్యకుల
నందనం, రావణం శత్రుహంతారం మంత్రిభిః పరివారితం, అభిగమ్యాబ్రవీద్వా
క్యం రాక్షసీ భయవిహ్వలా. ౨౧౬. త మబ్రవీ ద్దీప్తవిశాలలోచనం ప్రదర్శయిత్వా
భయమోహమూర్ఛితా, సుదారుణం వాక్యమభీతచారిణీ మహాత్మనా శూర్పణఖా
విరూపితా. ౨౧౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః.

తత శూర్పణఖా దీనా రావణం లోక రావణం, అమాత్యమధ్యేసంక్రుద్ధం

చకార-దేవదానవేతి-దేవాదిభిః కర్తృభిః-మృత్యుతః మృత్యోః-షష్ఠ్యర్థే తసిః - అభయం భయాభా
వః-అస్తీతి గమ్యమానత్వా దప్రయోగః-మనుష్యాదృతే మనుష్యం వినా-మనుష్యాత్తు భయమస్తీ త్య
ర్థః-మంత్రై రితి-అధ్వరేషు యాగేషు - హవిర్ధానేషు సోమాభిషవశాలాసుమంత్రైః ప్రాత రనువాక
గ్రావస్తోత్రాదిభిః కరణైః-ద్విజాతిభిః కర్తృభిః-అభిష్టుతం ఊరితం సోమం - ఉపహంతి - హోమకా
లే నాశయతీత్యర్థః - ఆప్తయజ్ఞహరం ఆప్తాన్ దక్షిణాకాలం ప్రాప్తాన్ యజ్ఞాన్ హరితీతి తథా-
కర్కశం నిర్దాక్షిణ్యం నిరనుక్రోశం నిర్దయం - రావణం రావకం-సా దదర్శ మహాబల మిన్యుపసం
హరః-అతో నసర్గాధిష్ఠేన దదర్శేతి పదేన పానరుక్త్యం. ౨౧౫ తమిత్యాది. కాలకాలం మృత్యోరపి
మృత్యుం-ఉద్యతం ఉద్యుక్తం - పౌలస్త్యానాం కులం నందయతీతి తథా. ౨౧౬. పున స్సర్గాంతే సం
గ్రహణ్లోకః. త మితి. ప్రదర్శయిత్వా-స్వకం వైరూప్య మితి శేషః - విరూపితే త్యుక్తేః-అభీతతయా
సర్వపురుషేషు సర్వలోకేచ చారో ౨స్యా అస్తీతి సా. ౨౧౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

అమర్యాదో భృశం మూర్ఛో వధ్యో యస్య నిశాచరః, త మహం నీతిసంపన్నం రఘునాథం
సమాశ్రయే. తత శూర్పణఖభేత్వాది. దీనా రామపరిభూతత్వాత్-స్వపరిభవదర్శనేపి భ్రాతు ర్నిశ్చల
జహర-పూజోపకరణాని చకార-దేవదానవేతి - మనుష్యాదృతే-దేవాదిభిః కర్తృభిః - అస్య మృత్యు
తోభయం మరణభయం-నాస్తీత్యర్థః-మంత్రై రిత్యాది-హవిర్ధానేషు సోమాభిష వశాలాసు - మంత్రైః
ప్రాత రనువాక గ్రావస్తోత్రాదిభిః-అభిష్టుతం సోమ ముపహంతి నాశయతి - ప్రాప్తయజ్ఞహరం దక్షిణ
కాలప్రాప్తయజ్ఞహర మిత్యర్థః-ఆప్తయజ్ఞహర మితి పాతే-ఆప్తపదస్య పర్యాప్తత్వ మర్థః - సర్వభూ
తానాం రావణం-రావకం. ౨౧౫. టీ. కాలస్య యమస్య కాలం కాల మివ స్థితం. ౨౧౬. త మితి.
ప్రదర్శయిత్వా స్వకం వైరూప్య మితి శేషః - అభీతచారిణీ భయరాహిత్యేన సర్వపురుష గామినీ.
౨౧౭. సర్గశ్రవణఫలం స్కాండే. శ్లో. 'శ్రుత్వా దశగ్రీవగుణానువర్ణనం సర్గం విశిష్టాభవితా ధరిత్యా'
మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాం-ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానాయాం - ద్వాత్రింశ స్సర్గః.

౪. ఆయుక్తేతి. ఆయుక్తచారం - అనియోజితచారం - దుర్దర్శం సంకటకార్యదకాయా

పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ప్రమత్తః కామభోగేషు నైవరవృత్తో నిరంకుశః, సముత్పన్నం భయం ఘోరం బోధవ్యం నావబుధ్యనే. ౨. సక్తం గ్రామ్యేషు భోగేషు కామవృత్తం మహిపతిం, లుబ్ధం న బహుమన్యంతే శ్శశానాగ్ని మివ ప్రజాః. ౩. స్వయంకార్యాణి యః కాలే నానుతిష్ఠతి పార్థివః, సతు వై సహరా జ్యేన తైశ్చ కార్యై ర్విసశ్యతి. ౪. అయుక్తచారం దుర్దశ్చ మస్వాధీనం నరా ధిపం, వర్జయంతి నరా దూరా న్నదీపంక మివ ద్విపాః. ౫. యే నరక్షంతి విషయ మస్వాధీనా నరాధిపాః, తే న వృద్ధ్యా ప్రకాశంతే గిరయ స్సాగరే యథా. ౬. ఆత్మవద్భి ర్విగృహ్య త్వం దేవగంధర్వదానవైః, అయుక్తచారశ్చపలః కథం రాజా భవిష్యసి. ౭. త్వం తు బాలస్వభావశ్చ బుద్ధిహీనశ్చ రాక్షస, జ్ఞాతవ్యం తు నజానీషే కథం రాజా భవిష్యసి. ౮. యేషాం చారశ్చ కోశశ్చ నయశ్చ జయ తాంవర, అస్వాధీనా నరేంద్రాణాం ప్రాకృతై స్తే జనై స్సమాః. ౯. యస్తా త్ప శ్యంతి దూరస్థాన్ సర్వా నర్థా న్నరాధిపాః, చారేణ తస్మా దుచ్యంతే రాజానో దీర్ఘచతుషః. ౧౦. అయుక్తచారం మన్యే త్వాం ప్రాకృతై స్సచివై ర్వృతం, స్వ జనం తు జనస్థానం హతం యో నావబుధ్యనే. ౧౧ చతుర్దశసహస్రాణి రక్షసాం క్రూరకర్మణాం, హతాన్యేకేన రామేణ ఖరశ్చ సహదూషణః ౧౨. ఋషీణా తయా సంక్రుద్ధా. ౧. ప్రమత్త ఇతి. కామభోగేషు నైవరవృత్తః స్వతంత్రః - సదా కామపరవశ ఇత్యర్థః - నిరంకుశః కామభోగ ఏవ నిష్ప్రతిబంధః - ఘోరం భయం - శృణ్వతా మపి భయంకర మిత్యర్థః - బోధవ్యం చారముభేదేతి శేషః. ౨. ఏవం కామవృత్తస్య సంభావితాం హనిం లోకరీత్యా దర్శయతి - సక్త మిత్యాదినా. గ్రామ్యేషు మైథునాదిషు - కామవృత్తం యథేచ్ఛావ్యాపారం. ౩. స్వయ మితి. కార్యాణి పాలనాదీని. ౪. అయుక్తచార మితి. అయుక్తచారం అనియోజితచారం - దుర్దర్శం ఉచితకాలే సభాయాం ప్రజాదర్శనప్రదానరహితం - అస్వాధీనం పత్న్య పరతంత్రం - పరప్రత్యయనేయ బుద్ధింవా - పంకేషి విశేషణద్వయం యోజ్యం - అయుక్త శ్చారో యస్మిన్ - స్వస్యసంచారకర్తు రథీనో నభవతీ త్యర్థః. ౫. యేన రక్షంతీతి. విషయం స్వరాజ్యం - వృద్ధ్యా-వర్త మానయాపీతి శేషః. ౬. ఆత్మవద్భి ఇతి. ఆత్మవద్భిః యత్నవద్భిః - త్వత్ప్రీతీకారదత్తావధానైరిత్యర్థః - చపలః విషయచపలః. ౭. ఉక్తమేవార్థం పున రపి ప్రలపతి రావణస్యాగ్రహోత్పాదనాయ - త్వ మిత్యాదినా. బాలస్వేవ స్వభావో వివేకశూన్యత్వం యస్య స తథా-బుద్ధిహీనః వివేక హేతుర్బుద్ధిః తయా హీనః. ౮. యేషా మితి. స్వపరరాష్ట్రకార్యాకార్యజ్ఞాపక శ్చారః - కోశో ధనసమృద్ధిః - నయో నీతిః - ప్రాకృతై ర్జనైః సాధారణై ర్జనైః. ౯. చారప్రయోజన మాహ - యస్తాదితి. ౧౦. ఏవం లోకరీత్యోక్తం రావణే ఉపసహరతి - అయుక్తేత్యాదినా. జనస్థానం జనస్థానస్థం. ౧౧. స్వ జనవధా దపి దుస్సహం కార్యాంతర మాహ - ఋషీణా మితి. ౧౩. త్వ మితి. లుబ్ధః చారాదీనా మభిమతాప్రదాతా. ౧౪. తీక్ష్ణమితి. తీక్ష్ణం క్రూరం - శతం గూఢవిప్రియకారిణం - వ్యసనే వ్యసన మవ్యమాత్యాదీనాం దర్శనాప్రదాతారం-అస్వాధీనం స్త్రీజితం. ౫. యఇతి. విషయం దేశం-వృద్ధ్యా ఉదయేన - సాగరే గిరయః మగ్నా ఇతి శేషః. ౬. ఆత్మవద్భి రితి. ఆత్మవద్భిః ప్రశస్తయైః - విగృహ్య విరోధం కృత్వా. ౭. ౮. యేషా మితి. ప్రాకృతై ర్జనైః. టి. చారః దేశాంతరవర్తమాన

మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండకాః, ధర్మితం చ జనస్థానం రామేణాక్షిప్త
కర్తా. ౧౩. త్వంతు లుబ్ధః ప్రమత్తశ్చ పరాధీనశ్చ రావణ, విషయే స్వే సము
త్పన్నం భయం యో నావబుధ్యసే. ౧౪. తీక్ష్ణ మల్పప్రదాతారం ప్రమత్తం గర్వి
తం శతం, వ్యసనే సర్వభూతాని నాభిధావంతి పార్థివం. ౧౫. అతిమానిన మగ్రా
హ్య మాత్మసంభావితం నరం, శ్రోధినం వ్యసనే హంతి స్వజనోపి మహీపతిం.
౧౬. నానుతిష్ఠతి కార్యాణి భయేషు నబిభేతిచ, క్షీప్రం రాజ్య చ్యుత్యో దీన
స్తృణై స్తుల్యో భవిష్యతి. ౧౭. శుష్కైః కాష్టై ర్భవే త్కార్యం లోష్టై రపిచ
పాంసుభిః, నతు స్థానా త్పరిభ్రష్టైః కార్యం స్యా ద్వసుధాధిపైః. ౧౮. ఉపభుక్తం
యథా వాసస్సృజోవా మృదితా యథా, ఏవం రాజ్యా త్పరిభ్రష్ట స్సమర్థోపి
నిరర్థకః. ౧౯. అప్రమత్తశ్చ యోరాజా సర్వజ్ఞో విజితేంద్రియః, కృతజ్ఞో ధర్మశీ
లశ్చ సరాజా తిష్ఠతే చిరం. ౨౦. నయనాభ్యాం ప్రసుప్తోపిజాగర్తి నయచక్షుషా,
వ్యక్తక్రోధప్రసాదశ్చ సరాజా పూజ్యతే జనైః. ౨౧. త్వంతు రావణ దుర్బుద్ధి
ర్లుణై రేతై ర్వివర్జితః, యస్య తేఽవిదితశ్చారైః రక్షసాం సుమహాన్వధః. ౨౨.
పరావమంతా విషయేషు సంగతో నదేశకాలప్రవిభాగత త్వవిత్, అయుక్తబుద్ధి
ర్గుణదోషనిశ్చయే విపన్న రాజ్యో నచిరా ద్విపత్స్యసే. ౨౩. ఇతి స్వదోషాః పరి

కారే - సర్వభూతాని భృత్యామాత్యాదీని - నాభిధావంతి తద్రక్షణాయ వప్రవర్తంతే. ౧౫. అతి
మానిన మితి. అగ్రాహ్యం సద్భి రితి శేషః - ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తసోఽయ మా
త్మసంభావితః తం-శ్రోధినం అస్థానే శ్రోధవంతం-వ్యసనే వ్యసనకారే - స్వజనోపి అమాత్యాది రపి.
౧౬. నానుతిష్ఠతీతి. భయేషు భయహేతుషు - నబిభేతి-సాశంకో వర్తత ఇత్యర్థః. ౧౭. ౧౮. ఉప
భుక్త మితి ఉపభుక్తవస్త్రాదిదృష్టాంతః పరేషా మయోగ్యత్వప్రదర్శనాయ. ౧౯. అప్రమత్త ఇతి.
చిరం తిష్ఠత ఇత్యుక్త ఆర్ష మాత్మనేపదం. ౨౦. నయనాభ్యామితి. జాగర్తి-అప్రమత్తో భవతీత్యర్థః.
౨౧. త్వమితి. యస్య తేయేనత్వయా-అవిదిత ఇతి ఛేదః. ౨౨. సర్వార్థ మేకేన సాగృహ్యంతి-పరేతి.
పరావమంతా శత్రుమాపేక్షావాక్ - విషయేషు శబ్దాదిషు - సంగతః సంగవాక్-నదేశకాలప్రవి
భాగత త్వవిదిత్యేకంపదం నగనై కాదివన్న సమాసః - దేశకాలభేదా తత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః-గుణదోషనిశ్చ
కార్యవక్తా. ౯-౧౩, త్వ మితి. స్వేవిషయే స్వకీయదేశే. ౧౪. తీక్ష్ణం ప్రత్యక్షదృశ్యమానం-శతం
గూఢవిప్రీయకారిణం - గర్వితం సంజాతగర్వం - పార్థివం-సర్వభూతాని భృత్యాదిసర్వప్రజాఆపి
వ్యసనే వ్యసనకారేనాభిధావంత - తద్రక్షణాయ నప్రవర్తంతే. ౧౫. అతిమానిన మితి. అగ్రాహ్యవి
సద్భి రితి శేషః - ఆత్మసంభావితం ఆత్మనా స్వేనైవ బహుమానం ప్రాప్తః సోఽయమాత్మసంభా
వితః తం-శ్రోధినం అస్థానే శ్రోధవంతం-వ్యసనే వ్యసనకారే స్వజనోపి అమాత్యాది రపి. ౧౬-౧౯.
అప్రమత్త ఇతి. సర్వజ్ఞః - స్వరాష్ట్ర పరరాష్ట్రవృత్తాంతజ్ఞః. ౨౦. నయనాభ్యా మితి. వ్యక్తక్రోధ
ప్రసాదశ్చ వ్యక్తాసార్థత్యేనాభివ్యక్తా శ్రోధప్రసాదా యస్య సః తథోక్తః. ౨౧. త్వమితి. యస్య
తే యేనత్వయా అవిదితః నజ్ఞాత ఇత్యర్థః. ౨౨. పరేతి. నదేశకాలప్రవిభాగత త్వవి దితి - నగనై
కాదివ న్న సమాసః. నచిరాత్ క్షీప్రం విపత్స్యసే ఆపదం ప్రాప్యసీత్యర్థః. ౨౩. ఇతితి. విచింత

కీర్తితాం స్తయా సమీక్ష్య బుద్ధ్యా త్తణదాచరేశ్వరః, ధనేన దర్పేణ బలేన చా
న్వితో విచింతయామాస చిరం సరావణః. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య
కాండే - త్రియస్త్రీంశస్సర్గః.

తత శ్శూర్పణఖాం క్రుద్ధాం బ్రువంతీం పరుషం వచః, అమాత్య మధ్యే
సంక్రుద్ధః పరిపప్రచ్ఛ రావణః, కశ్చ రామః కథం వీర్యః కిం రూపః కిం పగాక్ర
మః, కిమర్థం దండకారణ్యం ప్రవిష్ట స్సుదురాసదం, ఆయుధం కించ రామస్య
నిహతా యేన రాక్షసాః, ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణ త్రిశిరా స్తథా. ౩.
ఇత్యుక్తా రాక్షసేంద్రేణ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, తతో రామం యథా తత్త్వ
మాఖ్యాతు ముపచక్రమే. ౪. దీర్ఘ బాహుర్విశాలాక్ష శ్రీరకృష్ణాజినాంబరః, కంద
ర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్తజః. ౫. శక్రచాపనిభం చాపం నికృష్య కన
కాంగదం, దీప్తాక్షిపతి నారాచాక్ సర్పా నివ మహావిషాక్. ౬. నాదదానం
శరాక్ ఘోరా న్నముంచంతం శిలీముఖాక్, నకార్దుకం వికర్షంతం రామం
పశ్యామి సంయుగే, హన్యమానంతు తత్సైన్యం పశ్యామి శరవృష్టిభిః, ఇంద్రేణే
వోత్తమం సస్య మాహతం త్వశ్శవృష్టిభిః. ౭. రక్షసాం భీమరూపాణాం సహ
స్రాణి చతుర్దశ, నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై స్తేనై కేన పదాతినా, అర్ధాధికముహూ
రైన ఖరశ్చ సహదూషణః, ఋషీణా మభయం దత్తం కృతక్షేమాశ్చ దండ

యే విషయే - ఆయుక్తబుద్ధిః అనియోజితబుద్ధిః - అప్రవృత్తబుద్ధి రిత్యర్థః - నచిరాత్ క్షీప్రం-విప
తస్యనే - ఆపదం ప్రాప్యసీత్యర్థః - త్వ మితి శేషః. ౨౩. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రియస్త్రీంశ స్సర్గః.

పరగోష్ఠీప్రసిద్ధానాం గుణానా మాకరో మహాక్, అనుజో యస్యసౌమిత్రి స్త మహంరామ
మాశ్రయే. తత ఇత్యాది. సంక్రుద్ధః శత్రువిషయేఽతీవ క్రోధవాక్ - కథం వీర్యః కీదృశవీర్యః -
యేన ఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతయో రాక్షసా నిహతా స్తాదృశం తదీయ మాయుధం-కిం కింరూ
పం - ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి పూర్వేణాన్వయః. ౩. ఇతీతి స్పష్టం. ౪. రామానుజపరవశహృదయాపి
తదగ్రజకృతమహోన్నాదహేతుభూతం రామలావణ్యం సంగ్రహేణాభిభతే-దీర్ఘ బాహు రిత్యా
దినా. ౫. శక్రేతి. కనకాంగదం కనకవలయపట్టబంధం. ౬. నాదదాన మితి. అత్రాదానమోచనవిక
ర్షణాని లక్ష్యంలే - వేగాతిశయేన ఆదానాదికం నపశ్యామి - కింతుహననమేవేతి భావః - అశ్శ
వృష్టిభిః కరకామయవర్షైః. ౭. రక్షసా మిత్యాది. అర్ధాధికముహూరైన ఘటికాత్రయేణ-సనైన్యః ఖరో

యామాసేతి - మారీచః సమరో మాస్త్వితి బ్రూతే - ఇయంభగినీతు - సమరం ప్రాతాహాయతి -
కిమత్ర కర్తవ్య మితి చింతయామాసేత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామా
యణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - త్రియస్త్రీంశ స్సర్గః.

౫. శక్రచాపనిభ మితి. కనకాంగదం కనకవలయభూషణ మితి చాపవిశేషణం. ౬. ౭. *
అర్ధాధికేతి. సహదూషణః ఖరశ్చహత ఇతిశేషః. ౮. ౧౧. అమర్షితి. రామస్య దక్షిణో బాహు

కాః. ౧౦. ఏకా కథంచి న్సుక్తాహం పరిభూయ మహాత్మనా, స్త్రీవధం శంకమా
నేన రామేణ విదితాత్మనా. ౧౧ భ్రాతా చాస్య మహాతేజా గుణత స్తుల్యవి
క్రమః, అనురక్తశ్చ భక్తశ్చ లక్ష్మణోనామ వీర్యవాన్, అమర్షీ దుర్జయోజేతా
విక్రాంతో బుద్ధిమాన్ బలీ, రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యంప్రాణో బహి
శ్చరః. ౧౩. రామస్యతు విశాలాక్షీ పూర్ణేందుసదృశాననా, ధర్మపత్నీ ప్రియా
భర్తు ర్నిత్యం ప్రియహితేరతా. ౧౪. సా సుకేశీ సునాసోరు స్సురూపాచ యశ
స్వినీ, దేవతేవ వనస్యాస్య రాజతే శ్రీరివాపరా, తప్తకాంచనవర్ణాభా రక్తతుంగ
నఖ శుభా, సీతా నామ వరారోహ వై దేహీ తనుమధ్యమా. ౧౬. నైవ దేవీ న
గంధర్వీ నయక్షీ నచకిన్నరీ, నైవం రూపా మయా నారీ దృష్టపూర్వా మహీ
తలే. ౧౭. యస్య సీతా భవే ద్భార్యా యం చ హృష్టా పరిష్వజేత్, అతిజీవే
త్స సర్వేషు లోకే ష్వపి పురందరాత్. ౧౮. సా సుశీలా వపుష్లాఘ్నా రూపే
ణాప్రతిమా భువి, తవానురూపా భార్యాస్యా త్వంచ తస్యా స్తథా పతిః, తాం
తు విస్తీర్ణ జఘనాం పీనశ్రోణీపయోధరాం, భార్యార్థే చ తవానేతు ముద్య
తాహం వరాననాం, విరూపితాస్తి క్రూరేణ లక్ష్మణేన మహాభుజ. ౨౦౪.
తాంతు దృష్ట్వాద్య వై దేహీం పూర్ణచంద్రనిభాననాం, మన్తధస్య శరాణాంవై
త్వం విధేయో భవిష్యసి. ౨౦౪. యది తస్యా మభిప్రాయో భార్యార్థే తవ జా
యతే, శీఘ్ర ముద్రియతాం పాదో జయార్థ మిహ దక్షిణః. ౨౨౪. కురు

హత ఇత్యర్థః. ౧౦. ఏకేతి. స్త్రీవధం శంకమానేన - స్త్రీవధో భవిష్యతీతి శంకమానేనేత్యర్థః.
౧౧. భ్రాతేతి. అనురక్తః అనురాగవాన్ - భక్తః తత్కార్యభజనశీలః - దక్షిణో బాహు గిర్యనేన
సర్వకార్యధురంధరత్వ ముక్తం - ప్రాణత్వరూపణేన నిరతిశయ ప్రేమాస్పదత్వం అనురక్త ఇత్యస్య
దృష్టాంతోఽయమితి నపునరుక్తిః. ౧౩. రామస్యేతి. రామస్య ప్రియా స్త్రీత్యన్వయః, తాం వర్ణయతి -
సేత్యాదినా. యశస్వినీ ఉక్తరూపాదిమత్వకీర్తిమతీ-వనస్య దేవతేవస్థితా శ్రీరివ రాజతే-తప్తకాంచన
వర్ణాభా తప్తకాంచనవర్ణతుల్యా ఆభా యస్యా సా-వైదేహీ విదేహరాజేన పుత్రీ కృతా. ౧౬. నైవ
దేవీతి. ఏవం రూపా దేవీ చ నదృష్టపూర్వా - గంధర్వీచ నదృష్టపూర్వా యక్షీచనదృష్టపూర్వా -
కిన్నరీచ నదృష్టపూర్వా-ఏవంరూపా నారీ మహితలేపీ నదృష్ట పూర్వా ఇత్యన్వయః-ఉత్తరార్థే మహీ
తల ఇత్యనేనపూర్వార్థే స్వర్గలోక ఇతి సిద్ధం-దేవ్యాదీనాం తత్రైవవాససంభవాత్-యద్వా - మహీ
తల ఇతి సర్వలోకోపలక్షణం. ౧౭. యస్యేతి. పరిష్వంగం వినాభార్యత్వేన స్థితాచేత్-ససర్వేషు
లోకేషు సర్వానపి లోకాన్-అతిజీవేత్ అతీత్యజీవేత్-సర్వలోకోత్తీర్ణ పరమనుభవయజీవనఇత్యర్థః-
పరిష్వంగాభావేపి - సదా సన్నిధానాది సౌఖ్యా దితి భావః - భార్యా త్వం వినాపి యం సకృత్
పరిష్వజేత్ సః పురందరా దపి పురందర మపి - అతిజీవేత్ అతిశయ్యజీవేత్. ౧౮. సాసుశీలేతి.
వపుష్లాఘ్నా వపుషా శ్లాఘ్నా - సర్వానవద్యాంగీత్యర్థః. ౧౯. తాం త్వితి. విస్తీర్ణజఘనాం విశాల
జఘనాం - తవచేత్యన్వయః. ౨౦౪. ౨౪౪. రోచక ఇతి. తే తుభ్యం - రుచ్యర్థానాం ప్రియమాణ

రిత్యనేన-రామకార్యధురంధరత్వం ప్రతీయతే-ప్రాణో బహిశ్చర ఇత్యనేన-నిరతిశయ ప్రేమాస్పదత్వం

ప్రియం తథా తేషాం రక్షసాం రాక్షసేశ్వర, వధా త్తస్య నృశంసస్య రామస్యా
శ్రమవాసినః. ౨౩౪. తం శరై ర్నిశితై ర్హత్వా లక్ష్మణం చ మహారథం, హతనా
థాం సుఖం సీతాం యథావదుపభోక్యసి. ౨౪౪. రోచతే యదితే వాక్యం మ
మైత ద్రాక్షసేశ్వర, క్రియతాం నిర్విశంకేన వచనం మమ రావణ. ౨౫౪. విజ్ఞాయే
హత్తశక్తిం చ హ్రీయతా మబలా బలాత్, సీతా సర్వానవద్యాంగీ భా
ర్యాధే రాక్షసేశ్వర. ౨౬౪. నిశమ్య రామేణ శరై రజిహ్వాగై ర్హతా జనస్థానగ
తాన్ని శాచరా, ఖరం చ బుధ్వానిహతంచ దూషణం త్వ మత్ర కృత్యం ప్రతిప
త్తు మర్హసి. ౨౭౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తత శూర్పణఖా వాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా రోమహర్షణం, సచివా నభ్యను
జ్ఞాయ కార్యం బుధ్వా జగామ సః. ౧. తత్కార్య మనుగమ్యాథ యథావ
దుపలభ్య చ, దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం, ఇతి కర్తవ్య

ఇతి చతుర్థీ - నిర్విశంకేన - త్వయేతి శేషః. ౨౫౪. విజ్ఞాయేతి. ఆత్మశక్తిం స్వబలం. ని. 'శక్తి
ర్బలేప్రభావాదా' వితి విశ్వః - విజ్ఞాయ పర్యాలోచ్య - బలాత్ పారుషేణ - సీతా భార్యాధేహి
యతాం. ౨౬౪. ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పున స్సంగృహ్యతి - నిశమ్యేతి. ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం. ౨౭౪.
ఇతి శ్రీగోవిందతాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యా
నే - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

యద్వాహనస్య మాహత్త్యం సర్వేషాం విస్తయావహం, అవతీర్ణం రఘోర్వంశే తమహం
విష్ణు మాశ్రయే. తత శూర్పణఖావాక్య మిత్యాది. రోమహర్షణం భయోత్పాదక త్వేన రోమాం
చకరం - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తానభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య. ౧. త దిత్యాని శ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. అనుగమ్య స్వయ మనుసంధాయ - పర్యాలోచ్యేత్సర్గః-యథావదుపలభ్య ఇద మిత్థ
మితి నిశ్చిత్య- పునరపి దార్ఢ్యాయ గుణదోషప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతాం నిర్ణయంతాం దర్శ
యతి - దోషాణాంచేతి - ఇద మత్ర సంప్రధార్య - స్వేన చికిత్సితం సీతాపహారలక్షణం కార్యం కిం
పారుషేణ సుకరం ఆహోస్విచ్ఛార్యేణ కర్తవ్య మితి - కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయ
స్త్వ మితి - తత్ర పారుషేణ కర్తు మశక్యం-ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్య పరాక్రమత్వేన శ్రుత
త్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచార్యాశ్రయణే తాదార్థికదోషా న లక్ష్యంతే - సీతారహితేన
తద్వ్యసనినా రామేణ - కాపి హని ర్నసంభావ్యతే - తస్మా దయమేవ పక్ష స్సమ్యగితి - ఏవం

దర్శితం. ౧౨-౨౬౪. నిశమ్యేతి. ప్రతిపత్తుం జ్ఞాతుం. ౨౭౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - చతుస్త్రింశస్సర్గః.

తత ఇతి. శూర్పణఖావాక్య మితి - శూర్పం శోణితభాజనం-శూర్పేణ శోణితభాజనేన య
జ్ఞాదిసత్క్రియాం నఖయతి విదూషయతీతి శూర్పనఖా - నఖవిదూషణ ఇతిధాతుః - యద్వా-శూ
ర్పాకారాణి నఖాని యస్యా స్యా - సచివముఖేన కార్యం బుద్ధ్వా - తా నభ్యనుజ్ఞాయ విసృజ్య -
జగామ - అంతఃపుర వితి శేషః. ౧. తదితి. అభానంతరం - తత్కార్యం స్వయ మనుగమ్యాను
సంధాయ-పర్యాలోచ్యేత్సర్గః-తచ్ఛ్రుత్యథావ దుపలభ్య ఇద మిత్థ మితి నిశ్చిత్య-పునశ్చ దార్ఢ్యాయ
గుణదోష ప్రాబల్యదౌర్బల్యవిషయచింతానిర్ణయతాం దర్శయతి - దోషాణాం చేతి - ఇద మత్ర సం

మిత్యేవ కృత్వా నిశ్చయ మాత్తనః, స్థిరబుద్ధి స్తతో రమ్యాం యానశాలాం
జగామహ. 3. యానశాలాం తతో గత్వా ప్రచ్ఛన్నో రాక్షసాధిపః, సూతం
సంచోదయామాస రథ స్సంయోజ్యతా మితి. ౪. ఏవము క్తః క్షణేనైవ సారథి
ర్లఘువిక్రమః, రథం సంయోజయామాస తస్యాభిమతము త్తమం. ౫. కాంచనం
రథ మాస్థాయ కామగం రత్నభూషితం, పిశాచవదనై య్య క్తం ఖరైః కాంచ
నభూషణైః. ౬. మేఘప్రతిమనాదేన సతేన ధవదానుజః, రాక్షసాధిపతి శ్రీనివా
యయా నదనదీపతిం. ౭. సశ్వేతవాలవ్యజనః శ్వేతచ్ఛత్రో దశాననః, స్నిగ్ధ
వైడూర్యసంకాశ స్తప్తకాంచన కుండలః. ౮. వింశద్భుజో దశగ్రీవో దర్శనీయ
పరిచ్ఛదః, త్రిదశారి ర్దునీంద్రఘ్నో దశశీర్ష ఇవాన్త్రికాత్, కామగం రథ
మాస్థాయ శుశుభే రాక్షసేశ్వరః, విద్యున్నండలవా న్నేఘ స్సబలాక ఇవాంబరే.
౧౦. సశైలం సాగరానూపం వీర్యవా నవలోకయన్, నానాపుష్పఫలై ర్వృక్షై

నిశ్చిత్య ప్రావర్తతేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధిః - యానశాలాం అశ్వశాలాం. 3. యానశాలా మితి. ప్రచ్ఛన్న
ఇతి - ప్రకాశశ్చే ద్వృద్ధా మందోదర్యాదయశ్చ నారయిష్యంతీతి భావః - యద్వా - పౌరుషం
విహాయ చౌర్యమార్గాశ్రయణం లజ్జావహ మితి ప్రచ్ఛన్నమార్గాశ్రయణం - యద్వా - తత ఇత్యాది
సచివాన్ తదానీం సభాస్థితాన్ - విసృజ్య - స్వయం కార్యం బుద్ధేత్యర్థః - అత ఏవ సచివైః
పర్యాలోచనాభావాత్ ప్రచ్ఛన్న ఇత్యుక్తం - అత ఏవ ముఖకర్తాదిభి రుచ్యతే - సచివై రమంత్ర
యిత్వా కృతస్య కథ మిదానీం ప్రతీకార ఇతి - ఖరలక్షణం పూర్వముక్తం. ౭. సశ్వేతవాలవ్యజన
ఇత్యాది. విద్యుత్ స్థానే ఆభరణాని - మేఘస్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతరథః. సశైల
మిత్యాది. సశైలం శైలసహితం - సాగరానూపం సముద్రతీరం - మంగళసోయాభిః శుభజలాభిః -
పద్మినీభి రితి - సమావృత మిత్యనుకర్షః - ఆఢకిః సూపోపముక్తభావ్యస్తాబి - సుపర్ణ ర్గరుడైః -
అజైః అయోనిజైః వైఖానసైః బ్రహ్మనభజైః - యేనభాస్తేవైఖానసా ఇతిశ్రుతే, మామై మాష
గోత్రజైః - వాలఖిల్యైః బ్రహ్మవాలజైః - యేవాలాః తేవాలఖిల్యా ఇతిశ్రుతే మరీచివైః రవికిరణ
పానవ్రతనిష్ఠైః - అమృతాశిభిః దేవై శ్చేతిశేషః - యద్వా - ఋతుమృతాభ్యాం కీవతేత్యుక్తా
యాచితలభాశిభిః - 'ఋతముంచసిలంప్రాక్తమమృతంస్యాదయాచిత' మితి మయః, భవః జలమమృ

ప్రధార్య స్వేన చిక్కిరితం సీతాహరణలక్షణం కార్యం - కింపౌరుషేణ సుఖరం - అశ్వనాచౌర్యేణ
కర్తవ్య మితి కతరస్మిన్ పక్షే దోషాల్పత్వం గుణభూయస్త్వ మితి - శత్రు పౌరుషేణ కర్తుం నశ
క్యం - ఖరాదియుద్ధే రామస్యాచింత్యపరాక్రమత్వేన శ్రుతత్వాత్ - ఉపాయపరికల్పితచౌర్యాశ్ర
యణే - తాత్కాలికదోషా నలక్ష్యంతే - సీతారహితే రామే పశ్యా దపి నాని ర్నసంభావ్యత ఇతి
దోషాణాం గుణానాంచ బలాబలం సంప్రధార్య * ఇతీతి. ఇతి కర్తవ్య మిత్యేవాత్తనో నిశ్చయం
కృత్వా - ఆయమేవ పక్షస్సమ్యగితి నిశ్చయం కృత్వేత్యర్థః - స్థిరబుద్ధి స్సన్ తతోఽనంతరం -
యానశాలాం జగామేత్యన్వయః. 3. యానశాలామితి. ప్రచ్ఛన్నం గూఢం - ప్రకాశంచేత్ -
వృద్ధావారయిష్యంతీత్యభిప్రాయః. ౪—౭. * కామగ మితి. విద్యున్నండలస్థానే ఆభరణాని-మేఘ
స్థానే రావణః - బలాకస్థానే అలంకృతో రథ ఇతి శ్లేయం. సశైల మితి. సాగరానూపం సముద్ర
తీరప్రదేశం - అవలోకయన్-యయా వితిశేషః. ౧౦౪. సాగరానూపమేవ వర్ణయతి నానాపుష్ప

ఫలై రిత్యారభ్య స్నిగ్ధం సాగరలేఖసత్వం లేన (టీ) అధః తువరీ) నాగై రితి. ఆజ్ఞై-ఆజ్ఞా బ్రహ్మ -
 తత్పుత్రైః వైఖానసైః - ప్రసిద్ధైః - మామైః మామనంత్రైః - మాంసేతి - ప్లవాః మందూ
 కాః - వైడూర్యాణ్యైవ ప్రస్తరాణి కిలా యస్మి న్మనూపే * తపసేతి - అభిసంపతక్ మార్గ
 వకాత్వాప్నుషక్ - విమానాని గంధర్వాపురసశ్చదదర్శేతి సంబంధః. ౨౦. అగరూణామితి.
 కాత్యాయనాం జాతిభివానాం * పుష్పణీతి. సమూహానీత్యుత్తరత్ర స్థితంపదం - మందూకపుత్యత్ర
 వినియోజ్యం - తీరతః తీరే * శఙ్ఖానా మితి. ప్రస్తరాక్ సమూహాక్ కైలాసీత్యాదిషు

సర్వశః. ప్రసవాణి మనోజ్ఞాని ప్రసన్నాని ప్రాదాని చ, ధనధాన్యోపపన్నాని
స్త్రీరత్నైశ్చ శోభితాని చ. హస్త్యశ్వరథగాఢాని నగరాణ్యపలోకయః, తం
సమం సర్వత స్సిద్ధం మృదుసంస్పర్శ మాయతం, అనూపం సింధురాజస్య దదర్శ
త్రిదివోపమం. ౨౬౪. తత్రాపశ్య త్సమేఘాభం న్యగ్రోథ మృషిభి ర్వృతం, సమం
తాద్యస్య తాశ్శాఖా శ్శతయోజన మాయతాః. ౨౬౫. యస్య హస్తినమాదాయ
మహాకాయం చ కచ్ఛసం, భక్షార్థం గరుడ శ్శాఖా మాజగామ మహాబలః, తస్య
తాం సహసా శాఖాం భారేణ పతగోత్తమః, సువర్ణః పర్ణబహుళాం బభంజ చ
మహాబలః. ౨౬౬. తత్ర వైఖానసా మాషా వాలఖిల్యా మరీచిపాః, అజా బభూవు
ర్ధూమాశ్చ సంగతాః పరమర్షయః, తేషాం దయార్థం గరుడ స్తాం శాఖాం శత
యోజనాం, జగామాదాయ వేగేన తా చోభా గజకచ్ఛపా. ౩౦౪. ఏకపాదేన
ధర్మాత్తా భక్షయిత్వా తదామిషం, నిషాదవిషయం హత్వా శాఖయా పత

మార్షం - తథా ప్రసవప్రాదశబ్దయోః - ప్రస్తవం సమూహం - నిచయం సమూహం - ప్రసవాణి
ప్రసవణాని - నిర్ఘరానిత్యర్థః - గాఢాని నిబిడాని - వివిధం గాఢా సంగరానుపపద్ధినం పున
ర్బహుదూరమార్గమనప్రయాసేన మరీచోపదేశానివర్త్యాధ్యవసాయవిశేషం వ్యంజయితుం. ౨౬౪.
యస్యవాహనప్రభావో వ్యపరిచ్ఛేద్య స్తేన రామేణ విరుద్ధి రామోః మూఢ ఇతి పరిహాసన్నాహ-
తత్రాపశ్య దిత్వాదినా - తాః ప్రసిద్ధాః. యస్యేతి. గరుడః మహాకాయం మనోప్రమాదం-హస్తినం
గజం కచ్ఛసం చాదాయ యస్య శాఖా మాజగామేత్యస్వయః - భారేణ బభంజ - నసు య
త్నేనే త్యర్థః - మహాగజ కచ్ఛపవహనాత్ భారేణ శాఖా భగ్నాః దిశ్యంతః. ౨౬౬. తత్రేతి -
తత్ర శాఖాయా ఆధఃప్రదేశే - యే సంగతాః - మరీచిపాః రక్షితేణాపానప్రతా-ధూమ్రా ధూమ
పాః - తేషాం దయార్థం శాఖాపాలేన పీడా భూయా ఇతి తదనుగ్రహార్థ మిత్యర్థః - ఏకపాదేన
ఆదాయ - అపప్తభ్యేత్యర్థః - భక్షయిత్వా-ఆకాశవిపేతశేషః. ౩౦౪. అమిషం గజకచ్ఛపరూపం
మాంసం - నిషాదవిషయం నిషాదగ్రామం - శాఖయా హత్వా తానపి భక్షయిత్వా మహామునీన్
వైఖానసాదీన్ - నిషాదవిషయస్థబ్రాహ్మణాన్ - నిషాదాః పీడ్యమానానాన్ - తద్రక్షణార్థ మేవ
తద్ధనన మితి భావః - తాదృశశాఖాయాపప్రహరణాభేన తదైవ మునిబాధకనిషాదదేశం సర్వం
హత్వా శిష్టపాలనా ద్దుష్టనిగ్రహ చ్ఛాతులం ప్రహర్షం లేధఇతి భావః. లేనైవ భక్షయజన్యేనేత్యర్థః.

లింగవ్యత్యయ ఆర్షః * ప్రసవాణి ప్రవాహాః*టీ. స్సిద్ధం సిరంధ్రం. ౨౬౪. యస్యేతి. గరుడో
గజకచ్ఛపా వాదాయ యస్య న్యగ్రోథస్య శాఖా మాజగామేతి సంబంధః *సుపర్ణఇతి.(౨౬౫.)
తత్రేతి. తత్ర భగ్నాయాః శాఖాయాః ఆధః-ప్రకాపతే ర్నఖజాతా వైఖానసాః-వాలఖితాః వాల
ఖిల్యాః - యేనఖాః లేవైఖానసాః - యేనఖాః లేవాలఖిల్యా ఇతిశ్రుతేః - మామిః పూతి మాష
గోత్రజాః - మాష ప్రమాణావా - అజాః ఆయోనిజాః - ధూమ్రాః దవధూమపాయినిః పరమర్ష
యః - సంగతా బభూవుః - తేషా మితి. తేషాం ముసీనాం దయార్థం శాఖాపాలేన తేషాం నాశో
మాభూవి త్యనుగ్రహార్థం. ౩౦౪. ఏకపాదేన తో గజకచ్ఛపా తాం శాఖాంచగృహీత్వా అంకరిత్
ఏవ తదామిషం గజకచ్ఛపామిషం భక్షయిత్వా తయా శాఖయా - నిషాదవిషయం నిషాదదేశం -
హత్వా మునీశ్చ పథా శ్లోక్షయిత్వా-ఆతులం ప్రహర్షం లేధే. ౩౩. లేనైవ ప్రహర్షేణ ఆభిమత

గోత్రముః, ప్రహర్ష మతులం లేభే మోక్షయిత్యా మహామునీన్. 33. సతేనైవ
ప్రహర్షేణ ద్విగుణీకృతవిక్రమః, అమృతానయనార్థంవై చకార మతిమాన్తతిం,
అయోజాలాని నిర్త్య భిత్వా రత్నమయం గృహం, మహేంద్రభవనాద్దుష్ట
మాజహాంమృతం తతః. 34. తం మహర్షిగణైర్జుష్టం సుపర్ణకృతలక్షణం, నా
మ్నాసుభద్రం న్యగ్రోధం దదర్శ ధనదానుజః. 35. తంతు గత్వా పరం పారం
సముద్రస్య నదీపతేః, దదర్శాశ్రమ మేకాంతే రమ్యే పుణ్యే వనాంతరే. 36. తత్ర
కృష్ణాజినధరం జటావల్కలధారిణం, దదర్శ నియతాహారం మారీచం నామ రాక్ష
సం. 37. స రావణ స్సమాగమ్య విధివ త్తేనరక్షసా, మారీచేనార్చితో రాజా
సర్వకామై రమానుజైః. 38. తం స్వయం పూజయిత్వాతు భోజనేనోదకేనచ,
అర్ఘోపహితయావాచా మారీచో వాక్యమబ్రవీత్. ౪౦. కచ్చిత్సుకుశలం రాజన్
లంకాయాం రాక్షసేశ్వర, కేనార్థేన పున స్త్వం వై తూర్ణమేవ మిహాగతః. ౪౧.
ఏవ ముక్తో మహాతేజా మారీచేన సరావణః, తంతు పశ్చాదిదం వాక్య మబ్రవీ
ద్వాక్యకోవిదః. ౪౨. ఇతి శ్రీమద్రామాయాణే - ఆరణ్యకాండే - పంచత్రింశస్సర్గః.

మారీచ శూరయతాం తాత వచనం మమ భాషతః, ఆర్తోఽస్తి మమ
చార్తస్య భవాన్ హి పరమాగతిః. ౧. జానీషే త్వం జనస్థానే యథా భ్రాతా
ఖరో మమ, దూషణశ్చ మహాబాహు స్వసా శూర్పణఖాచ మే, త్రిశిరాశ్చ
మహాతేజాః రాక్షసః పితృతాశనః, అన్యేచ బహవ శ్శూరా లబ్ధలక్షా నిశాచరాః,

అయోజాలాని అయోనిర్భితజాలకాని - నిర్త్య భవంసయిత్యా - తదంతర్వర్తిత్వమయం గృహం
భిత్వా - తతః తదంతర గుప్త మమృతం మహేంద్రభవనా దాజహార. 34. సుపర్ణకృతలక్షణం -
సుపర్ణేన గరుడేన కృతం భగ్నైకశాఖత్వరూపం లక్షణం చిహ్నం యస్య తత్రేతి. కృష్ణాజినేత్యా
దినా రామభక్తతయా జనితవైరాగ్యచిహ్నోక్తిః. సరావణ ఇతి. సమాగమ్య మారీచం ప్రాప్య - సర్వ
కామైః సర్వభోగ్యవస్తుభిః - అర్చితో బభూవ. కచ్చిదితి. ఏవం తూర్ణం ఏకాకితయా శీఘ్రం. ౪౧.
ఏవ మితి. ఇదం ఉత్తరస్థై వక్ష్యమాణం. ౪౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభా
షణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః.

మహాసమరమధ్యేపి గాంధీర్యం యస్య నిశ్చలం, తమహం శిరసా పందే జానకీ ప్రాణవల్లభం.
మారీచేత్యాది. భాషతః భాషమాణస్య. ౧. కర్తవ్యం వక్ష్యన్ శూర్పవృత్తం స్తారయతి జానీష ఇత్యా

భక్షణనిషాదనాశమునిజనరక్షణజనితసంతోషేణేత్యర్థః - అయోజాలాని అయశ్శృంఖలనిర్భితాని
జాలాని - రత్నమయగేహోపరిపక్షరాజప్రవేశపరిహారాయ బద్ధాని నిర్త్య - భిత్వా రత్నగృహం
చభిత్వా-అమృత మాజహారేత్యన్వయః. 34. తమితి. సుపర్ణకృతలక్షణం శాఖాభంగరూపం లక్ష
ణం చిహ్నం యస్య తం తథోక్తం. 35-౪౦. తత ఇతి. పశ్చాదిద ముత్తరస్థైవక్ష్యమాణం.
౪౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః.

౧. త్రిశిరా ఇతి. లబ్ధలక్షాః లబ్ధావసరాః ప్రాప్తయుద్ధోత్సాహ ఇతి యావత్ * వసంతీతి.

వసంతి మన్ని యోగేన నిత్యవాసంచ రాక్షసాః, బాధమానా మహారణ్యే మునీన్
వై ధర్మచారిణః, చతుర్దశసహస్రాణి రాక్షసాం భీమకర్తృణాం, శూరాణాం లబ్ధల
క్షాణాం ఖరచిత్తానువర్తినాం.గీ. తే త్విదానీం జనస్థానే వసమానా మహాబలాః,
సంగతాః పరమాయత్తాః రామేణ సహ సంయుగే, నానాప్రహరణోపితాః ఖర
ప్రముఖరాక్షసాః. ౬౪. తేన సంజాతరోషేణ రామేణ రణమూర్ధని, అనుక్త్వా పరు
షం కింని చ్ఛరై ర్వాపారితం ధనుః, చతుర్దశసహస్రాణి రాక్షసా ముగ్రతేజసాం,
నిహతాని శరై స్తీక్ష్ణై ర్దానుషేణ పదాతినా, ఖరశ్చ నిహత స్సంఖ్యే దూషణశ్చ

నిపాతితః, హతశ్చ త్రిశిగాశ్చాపి నిర్భయా దండకాః కృతాః. ౬౫. పిత్రా నిర
స్తః క్రుద్ధేన సభార్యః క్షీణజీవితః, సహంతా తస్య సైన్యస్య రామః క్షత్రియ
పాంసనః, దుశ్శీలః కర్కశ స్తీక్ష్ణోఽమూర్ఖోఽలబ్ధో జితేంద్రియః, త్యక్తధర్మో హ్య
ధర్మాత్తా భూతానా మహితేరతః. ౧౧౪. యేనవైరం వినారణ్యే సత్త్వమా
శ్రిత్య కేవలం, కర్ణనాసాపహరణా ద్భగినీ మే విరూపితా, తస్య భార్యా జన
స్థానా త్సీతాం సురసుతోఽమాం, ఆనయిష్యామి విక్రమ్య సహాయ స్తత్ర మే భవ.

దినా అనువర్తినా మిత్యంత మేకం వాక్యం. ఖరాదయ శ్చతుర్దశసహస్ర రాక్షసాంతాః-జనస్థానే
నిత్యవాసం యథా కథా వసంతీతి జానీష ఇత్యన్వయః-రతివాస మితిపాతే-రత్యా ప్రిత్యా వాసోయ
స్తి కర్తృణి తత్తథా.గీ. తేత్వితి. వసమానాః-తాత్పర్యశాసన్-సంయుగే రామేణ సహసంగతాః-
రామేణసహాయద్ధ మకుర్వ నిత్యర్థః - పరం ఆత్యంతం - ఆయత్తాః సన్నద్ధాః-ప్రహరణం ఆయు
ధం. ౬౪. తేనేతి. అనుక్త్వా పరుషం కించి దిత్యనేన గాంభీర్యం వివక్ష్యతే-వ్యాపారితం సంధానమో
క్షణవ్యాపారవిశిష్టం కృతం-సంఖ్యే యద్దే. ని. యుద్ధమాయోధన మిత్యారభ్య మృధమాస్కందనం
సంఖ్య మిత్యమరః. ౬౫. పిత్రేత్యాది. కర్కశః కఠినహృదయః. ౧౧౪. యేనేతి. సత్త్వబలం -
కేవల మాశ్రిత్య నతు ధర్మ మిత్యర్థః. ని. 'సత్త్వం బలేచజంతోప'తి విశ్వః-ఆనయిష్యామి ఆ నేష్యామి

రతివాసం రత్యా ప్రిత్యా వాసో యస్త్విన్కర్తృణి తత్తథోక్తం - చతుర్దశసహస్రాణి వసంతీ త్యను
షజ్యతే. గీ. తేత్వితి. సంయుగే-రామేణ సహ సంగతాః - తేన సహ - సమర మకర్తు రిత్యర్థః
వసమానాః వసంతః పరమత్యర్థం - ఆయత్తా సన్నద్ధాః. ౧౧౪. తేనేతి. తేన రామేణ కించి దపి పరు
ష మనుక్త్వా ధనుః - శరైః శరమోక్షవ్యాపారైః - వ్యాపారితం సంజాతవ్యాపారం కృతం. 2—
౬౫. పిత్రేతి. పిత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేనేత్యాదిశ్లోకద్వయస్య ప్రాతీతికార్థః సృష్టః - క్రుత్తస్తు -
క్రుద్ధేన పిత్రా నిరస్తః నిష్కాశితః - కిం కింతు కైకేయావరదానమోహితేన పిత్రా ప్రార్థిత స్సృక్
వన మాగతః - సభార్యః - సభాయా మార్యః సభ్యః - క్షీణజీవితః కిం - కింతు తస్య ఖరస్య సైన్య
స్య సంహర్తా - కుతః క్షత్రియపాంసనః - క్షత్రియాన్ పాతీలి క్షత్రియపః సచాసా వంసనశ్చ
శత్రు నాశకః - అంసనమాఘాత ఇతి ధాతుః - ఆతపివ ఆశీలః కిం - కింతు సద్వృత్తః - తథాపి
కర్కశః కఠినః శత్రువిషయ ఇతిశేషః - తీక్ష్ణశార్కే ష్వనలసః-ఆతపివ ఆమూర్ఖః అలబ్ధః జితేం
ద్రియ ఇతి ఛేదః - త్యక్తధర్మః - త్యక్తాః విరుద్ధాః - ధర్మా యేనేతి మధ్యమపదలోపినమాసః -
ఆతపివాధర్మాత్పాకిం - కింతు ధార్మిక ఏవ - ఆతపివ భూతానామహితే - అతః సర్వభూతదయా
పరఇత్యర్థః. ౧౧౪. యేనేతి. తస్యభార్యా మితి - యథాశ్రుతార్థః సృష్టః క్రుత్తస్తు సనత్కుమార

౧౩౪. త్వయా హ్యహం సహాయేన పార్శ్వస్థేన మహాబలః, భ్రాతృభిశ్చ సురాణా
యుద్ధే సమగ్రా న్నాభిచింతయే. ౧౩౫. తత్సహాయో భవ త్వంమే సమర్థో హ్యసి
రాక్షస, వీర్యేయుద్ధేచదర్పేచ నహ్యస్తి సదృశస్తవ, ఉపాయజ్ఞో మహాశూరస్స
ర్వమాయావిశారదః, ఏతదర్థమహంప్రాప్తస్త్వత్సమీపం నిశాచర, శృణుతత్కర్త
సాహాయ్యేయత్కార్యం వచనాంతమ. ౧౩౬. సౌవర్ణస్త్యం మృగో భూత్వాచిత్రోరజ
తబిందుభిః, ఆశ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర. ౧౩౭. త్వాంతు
నిస్సంశయం సీతా దృష్ట్వాతు మృగరూపిణం, గృహ్యతామితి భర్తారం లక్ష్మ
ణం చాభిధాన్యతి. ౧౩౮. తత స్తయో రపాయేతు శూన్యే సీతాం యథా సుఖం,
నిరాబాధో హరిష్యామి రామశ్చంద్రప్రభా మివ. ౧౩౯. తతః పశ్యాత్సుఖం రామే
భార్యాహరణకర్మితే, విస్త్రబ్ధః ప్రహరిష్యామి కృతార్థే నాంతరాత్మనా. ౧౪౦. తస్య
రామకథాం శ్రుత్వా మారీచస్య మహాత్మనః, శుష్కం సమభవ ద్వక్త్రం పరి
త్రస్తో బభూవహ. ౧౪౧. ఓషా పరిలిహా శుష్కా నేత్రై రనిమిషై రివ, మృత

ఇదార్హః. ౧౩౪. త్వయేతి. భ్రాతృభిః కుంభకర్ణాదిభిః - సమగ్రా సంపూర్ణా - నాభిచింతయే
నగణయామి. ౧౩౫. తత్సహాయో భవేత్వాది. శృణు తత్ కర్తే త్వత్త తదితి భిన్నంపదం -
ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కర్త కార్యం కర్తవ్యం త న్నమవచనా చ్ఛృణ్వీతి సంబంధః.
౧౩౬. సౌవర్ణ ఇతి. ప్రముఖే అగ్రే. ౧౩౭. త్వా మితి. గృహ్యతా మితి-అయ మితి శేషః. ౧౩౮.
తత ఇతి. తయోః రామలక్ష్మణయోః-అపాయే అపగమే సతి-శూన్యే ప్రదేశే - నిరాబాధః అప్రతి
బంధః. ౧౩౯. తతః పశ్యా దితి. విస్త్రబ్ధః నిశ్చంకః-అంతరాత్మనా అంతస్థస్థైర్యేణ. ౧౪౦. తస్యేతి. సః
మారీచః-రామకథాం శ్రుత్వా పరిత్రస్తో బభూవ-తేన త్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవ దిత్వ
న్వయః. ౧౪౧. భయకార్యాంతర మాహ-ఓషా వితి. శుష్కా ఓషా పరిలిహా సః-అనిమిషైః, నిమే
షరహితైః-నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః-మృతభూత ఇవ మృతజంతురివార్తస్స రావణం సముదైక్షత.
౧౪౨. ఉత్తరసర్గార్థం సంగృహ్యతి-స ఇతి. త్రస్తవిషణ్ణచేతాః భీతదుఃఖితమనాః - తత్ర హేతుమాహ

వచనా ద్విష్ణురూపశ్రీరామాద్వధంప్రాప్య-తత్పదంప్రాప్తం-తస్య భార్యా మానయిష్యామి నతు ద్రోహ
బుద్ధ్యేతి భావః. టీ. యేనేతి సత్త్వం బలం ఆశ్రిత్యప్రాప్య. ౧౩౪. త్వయేతి. త్వయా భ్రాతృభిశ్చ-
సహాయభూతై ర్నాభిచింతయే నగణయామి. టీ. సమగ్రా సర్వా సురా. ౧౩౫. శృణ్వీతి.
తదితి భిన్నం పదం-ప్రకృతే కార్యసాహాయ్యే యత్కర్తవ్యం యత్కర్తవ్యం తన్నేవచనాత్ శృణ్వీతి
సంబంధః. ౧౩౬. తత ఇతి. తయో రపాయే అపగమే సతి - శూన్యే ఇత్యత్రాశ్రమ ఇత్యనుషజ్యతే-
నిరాబాధః-ప్రతిబంధరహితః. ౧౩౭. తతఇతి. ప్రాతీతికోఽర్థః సృష్టః-వస్తుతస్తు-రామే భార్యాహరణ
కర్మితే రామవివేభః రామేభస్య-ఆర్యా సీతా - తస్యాః ఆహరణం-తేన హేతునా కర్మితే నాశితే
సతి-రామేణ మచ్ఛరీర ఇతి శేషః*తతః కృతార్థేనాంతరాత్మనా ఉపలక్షితస్స రామే ద్విస్త్రబ్ధం
నిష్కళంకం-సుఖం పరమానందసుఖం మోక్ష మితి యావత్ - ప్రహరిష్యామి ప్రకర్తే నాహరిష్యామి-
ప్రాప్స్యామి త్యర్థః-ఇద మాత్మగతం. ౧౪౦. తస్యేతి. రామకథాం శ్రుత్వా మారీచః పరిత్రస్తో బభూవ
తేన పరిత్రాసేన తస్య వక్త్రం శుష్కం సమభవ దితి సంబంధః. ౧౪౧. ఓషా వితి. నేత్రైః నేత్రవ్యా
పారైః-మృతభూత ఇవ మృతసదృశః. టీ. నేత్రైః నేత్రవ్యాపారైః - అన్యథా బహువచనాయో

భూతభివాత్సర్యరావణం సముదైక్షత. ౨౩ సరావణం త్రస్తవిషణ్ణచేతాః మహా
వనే రామపరాక్రమజ్ఞః, పృథ్వీంజలి చుత్త్వి మువాచ వాక్యం హితం చ తస్యై
హిత మాత్మనశ్చ. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా రాక్షసేంద్రస్య వాక్యం వాక్యవిశారదః, శ్రుత్యువాచ మహా
ప్రాజ్ఞో మారీచో రాక్షసేశ్వరం. ౧. సులభాః పురుషా రాజా సతతం ప్రియవా
దినః, అప్రియస్యతు పశ్యన్య వక్తా శ్రోతాచ దుర్లభః. ౨. ననూనం బుధ్యసే
రామం మహావీర్యం గుణోన్నతం, అయుక్తచార శ్చులలో మంద్రవరుణోప
మం. ౩. అపి స్వస్తి భవేత్తాత సర్వేషాం భువి రక్షసాం, అపి రామో నసంక్రుద్ధః
పరాక్రమజ్ఞ ఇతి-పూర్వం నందకారణ్యే యో రామపరాక్రమ ఆసీత్ శస్త్రవిద్యార్థః - తస్యై రావ
ణాయ-హితం అనపాయ-హితయోగేతి వార్తికేన చదర్శితం. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే -
శ్రీరామాయణసూపణే - తస్మిన్మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-షట్త్రింశస్సర్గః.

సీతాపరిత్యజసంభూత మప్రమేయం పహన్తమాః, సమస్తాపాయహింసో రామో జయతు
మేధనం. తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది. ౧. సులభా ఇతి. సతతం అపతప్రప్రాపసి-ప్రియవాదినః స్వామిహితా
హితవిమర్శ ముపేక్ష్య కేవలం స్వప్రయోజనాయ యథేచ్ఛా వాచకీ-పురుషా సులభాః-రాజాః-
అప్రియస్యతు అప్రియస్యాపి-తత్కాలే శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పశ్యన్య కాళాంశరే-పశ్యన్య
హితస్య - శుభోదర్క-స్యేత్యర్థః-వచనస్య - వక్తాభ్యుత్థః - శభావిధవచనస్య శ్రోతాచ పశ్యభక్షణ
వస్తమేదం హిత మితి గ్రహీతా రాజాచ-దుర్లభః-అతో మయోచ్యమాన మప్రియ మివ స్థిత మసి
పరమహిత మితి గృహణేతి భావః. ౨. పశ్యవచనమేవాహ-ననూన మిత్యాదివా. అయుక్తచారః అని
యోజితచారః-చపలతయా అయుక్తచారత్వా ద్వా - శద్ధీర్యం సమ్యక్ నజానాసీత్యర్థః. అత్యైవ
నిర్గత్య పున రాగమనా న్నూనం నమే వచనం శ్రోతవ్యతీతి నిశ్చిన్య రామోచాచతేన సాభావితా ననృథా
నాహ-అపీత్యాదివా. అపి స్సంభావనాయాం - కామస్వరోపి ద్రష్టవ్యః - ఏవ ముత్తరవాక్యేష్యసి
స్వరపశ్యవసానేన-ర్థపరిచ్ఛేదః కార్యః - రక్షసాం సజాతీయీనాం స్వస్తి భవే దసి - ఆర్షీ షట్త్రి-
గాల్. ౨౩. స ఇతి. త్రస్తవిషణ్ణచేతాః త్రస్తః విషణ్ణచేతాః భిన్నమానసవచారో యస్య - కుతః -
రామపరాక్రమజ్ఞః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వటీకా
ఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః.

౧. సులభా ఇతి. సతతం ప్రియవాదినః - తత్కాలమధురవాక్యవక్తారః-పురుషాః సులభాః -
భవంతీతి శేషః - లోకే - కేచి ద్వంద్వకాః రాజసమీపవర్తినః. రాజ్ఞో భవిష్య దావదం జ్ఞాత్వాసి
తన్నివృత్త్యుపాయ మకథయిత్వా-తత్కాలప్రియవచనం కథయంతీతి భావః - కింఁ అప్రియస్య
తత్కాలే అప్రియవత్ప్రతీయమానస్య శ్రవణకటుభూతస్యేత్యర్థః - పశ్యన్య కాళాంశరే పశ్యన్య -
శుభోదర్క-స్యేత్యర్థః - వచనస్యేతి శేషః - వక్తా దుర్లభః తాదృశో మంత్రి దుర్లభ ఇత్యర్థః-అప్రి
యస్యచ పశ్యన్య వక్తాశ్రోతాచ దుర్లభః - తస్మా న్నయోక్త మిదానీం కర్ణపరుష మసి - శుభో
దర్కం వచనం - త్వయా శ్రోతవ్య మితి భావః. ౨. టీ. నేతి. అయుక్తచారః అహింసపదేష్ట
చారః. ౩. అన్యథా తవానర్థో భవిష్యతీత్యాశయే నాహ - అపీతి. రక్షసాం స్వస్తి భవే దసి భవే

కుర్యాల్లోక మరాక్షసం. ౪. అపితే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా,
అపి సీతానిమిత్తం చ నభవే ద్వ్యసనం మమ. ౫. అపి త్వా మీశ్వరం ప్రాప్య కా
మవృత్తం నిరంకుశం, న వినశ్యే త్పురీ లంకా త్వయా సహ సరాక్షసా. ౬. త్వద్వి
ధః కామవృత్తోహి దుశ్శీలః పాపమంత్రతః, ఆత్మానం స్వజనం రాష్ట్రం సరాజా
హంతి దుర్మతిః. ౭. నచ పిత్రా పరిత్యక్తో నామర్యాదః కథంచన, నలుభ్యో నచదు
శ్శీలో నచక్షత్రియపాంసనః, నచ ధర్మగుణై ర్హీనః కౌసల్యానందివర్ధనః, నతీష్ఠ్యో
నచభూతానాం సర్వేషా మహితేరతః. ౮. వంచితం పితరం దృష్ట్వా కై కేయ్యా
సత్యవాదినం, కరిష్యామితి ధర్మాత్మా తాత ప్రవ్రజితో వనం. ౧౦. కై కేయ్యాః
ప్రియకామార్థం పితుర్దశరథస్యచ, హిత్వా రాజ్యంచ భోగాంశ్చ ప్రవిష్టోదండకా
వనం, నరామః కర్కశ స్తాత నావిద్వా న్నాజితేంద్రియః, అన్యతం దుశ్శృతం
చైవ నైవత్వం వక్తు మర్హసి. ౧౨ రామో విగ్రహవాక్ ధర్మ స్సాధు స్సత్యప
రాక్రమః, రాజా సర్వస్య లోకస్య దేవానాం మఘవానివ. ౧౩. కథం త్వం
తస్య వైదేహీం రక్షితాం స్వేన తేజసా, ఇచ్ఛసి ప్రసభం హర్తుం ప్రభా మివ
వివస్వతః. ౧౪. శరార్చిష మనాధృష్యం చాపఖడ్గేంద్రం రణే, రామాగ్నిం

అకార్యనివృత్త్యర్థంతాతేతి సంబోధనం. ౪. ౫. అపిత్వా మితి. ఈశ్వరం స్వామినం-కామవృత్తం
యథేచ్ఛవ్యాపారం-నిరంకుశం అమర్యాదం. ౬. త్వద్విధ ఇతి. య ఇత్యధ్యాహార్యం-పాపం దుష్టం
మంత్రితం విచారో యస్యసః. ౭. పిత్రా నిరస్త ఇత్యాదినా పూర్వం రావణోక్తదూషణాని పరిహ
రతి-నచేత్యాదినా. కౌసల్యానందివర్ధన ఇతి-ఆనందిరానందః-సర్వధాతుభ్య ఇన్నిలిఇక్. ౮. వంచిత
మితి. కై కేయ్యావంచితం పితరం దృష్ట్వా తం సత్యవాదినం కరిష్యామితి స్వయం ప్రవ్రజితః గతః-
తాతేతి సాంతోక్తిః. వనగమనే హేత్వంతర మాహ-కై కేయ్యా ఇతి. ప్రియస్య కామః కామనా
సవీవార్థో యస్మిక్ కర్తవ్యః. ౧౧. నరామ ఇతి. అన్యత మితి. అన్యతం అసత్యం దుశ్శృతం వైపరీ
త్యేన శ్రుతంచ-భవాక్ వక్తుం నార్హసి త్యన్వయః. ౧౨. రామ ఇతి. రామః విగ్రహవాక్ మూర్తో
ధర్మ ఏవ - తత్ర దోషసంభావనా కథంచి దపి నకార్యేతి భావః - యథా వాసవో దేవానాం
నాయక స్తథా రామ స్సర్వేషాం లోకానాం నాయక ఇత్యర్థః. ౧౩. కథ మితి. స్వేన తేజసా
పాతివ్రత్యవైభవేన-ప్రసభం బహుత్కృత్య. ౧౪. శరార్చిష మితి. శరపదం ఖడ్గధారాయా అపుష్ప

త్కిం - నభవేదేవేత్యర్థః - రామో లోకాక్ అరాక్షసా న్నకుర్యా దపి నకుర్యాత్కిం కుర్యా
దేవ. ౪. అపీతి. జనకాత్మజా-తే-జీవితాంతాయ నోత్పన్నాపి-కింతు ఉత్పన్నైవ - సీతానిమిత్తం
మహద్వ్యసనం నభవే దపికిం - భవేదేవ. ౫. అపిత్వా మితి. లంకాపురీ త్వాం ప్రాప్య - నవినశ్యే
దపికిం-వినశ్యేదేవేత్యర్థః. ౬. ౭. పూర్వం రామే రావణేనోక్తదూషణాని నిరాకరోతి - నచ పిత్రే
త్యాది. ౮. ౯. వంచిత మితి. సత్యవాదినం కరిష్యామితి వనం ప్రవ్రజితః-స్వయమేవ గతః. ౧౦.
కై కేయ్యా ఇతి కై కేయ్యాః ప్రియకామార్థం ప్రియమనోరథతూరణార్థం. ౧౧-౧౩. కథ మితి.
స్వేనతేజసా-పాతివ్రత్యవైభవాదినా. శరార్చిషం శరా ఏవార్చిషి బ్వాలా యస్య తం-ఖడ్గచాపేం
ధనం ఖడ్గచాపశబ్దేన తద్వంతః శత్రవః కథ్యంతే-అర్మ ఆద్యచ్-తథా ఖడ్గచాపధరాః శత్రవ ఏవేంధ
నాని దాహ్యావస్తుని యస్య తం-తథోక్తం. ౧౫. ధనురితి. ధనుర్వ్యాదితదీప్తాస్యం-ధను రేవ వ్యాదితం

సహసాదీప్తం నప్రవేష్టుం త్వ మర్హసి. ౧౧. ధనుర్వాదితదీప్తాస్యం శరార్చిష
మమర్షణం, చాపపాశధరం వీరం శత్రునై న్యహరిణం, రాజ్యం సుఖం చ సంత్య
జ్య జీవితం చేష్ట మాత్తనః, నాత్యాసాదయితుం తాత రామాంతక మిహార్హసి.
౧౨. అప్రమేయం హి తత్రేజో యస్య సా జనకాత్మజా, నత్వంసమర్థ స్తాం హర్తుం
రామచాపాశ్రయాం వనే. ౧౩. తస్య సా నరసింహస్య సింహారస్కస్య భామినీ,
ప్రాణేభ్యోపి ప్రియతరా భార్యా నిత్య మనువ్రతా. ౧౪. న సా ధర్మయితుం
శక్యా మైథిలోజస్వినఃప్రియా, దీప్తస్యేవహురాశస్య శిఖాసంసుమధ్యమా.
౨౦. కిముద్యమ మిమం వ్యర్థం కృత్వా తే లక్షసాధి, వృష్టశ్చేత్త్వం రణే
తేన తదంతం తవ జీవితం. ౨౧. జీవితం చ సుఖంచైవ రాజ్యంచైవ సుదుర్లభం,
యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మాకృథా రామ విప్రియం. ౨౨. ససర్వై స్సచివై
స్సార్థం విభీషణపురోగమైః, మంత్రయిత్వాతు ధర్మిష్టైః కృత్వా నిశ్చయ
మాత్తనః, దోషాణాం చ గుణానాం చ సంప్రధార్య బలాబలం, ఆత్మనశ్చ బలం
జ్ఞాత్వా రాఘవస్య చ తత్త్వతః, హితాహితం వినిశ్చిత్య క్షమం త్వం కర్తు మ
ర్హసి. ౨౩. అహంతు మనే తవ న క్షమం రణే సమాగమం కోసలరాజసూ
నునా, ఇదంహి భూయ శ్శృణు వాక్య ముత్తమం క్షమం చ యుక్తం చ నిశాచ
రేశ్వర. ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

లక్షణం - చాపఖడ్గేంద్రధన మితి రూపణాత్ - సహసా సాహసేన. ౧౧. ధనుర్వాది శ్లోకద్వయ
మేకాన్వయం. ధనురేవ వ్యాదితదీప్తాస్యం - వ్యాదితం వివృణం - అత్యాసాదయితుం అత్యంత
మాసన్నో భవతుం. ౧౨. అప్రమేయ మితి. జనకాత్మజా యస్య యత్సంబంధినీ-తత్రేజః. అప్రమే
యం అపరిచ్ఛేద్యం - శ్రద్ధయా దేవో దేవత్వ మశ్నుత ఇత్యుక్తరీత్యా సీతాసంబంధేన రామస్యాతి
శయ ఉక్తః - వనే సావధానతయా రక్షణీయప్రదేశే-రామచాపాశ్రయా మితి రామవైభవోక్తిః-
ఉభయధాపి నహర్తుం శక్యేత్యర్థః-జనకాత్మజేతి కులప్రభావా దిని నహర్తుం శక్యేత్యర్థః. ౧౩-
౨౦. కి మితి. వ్యర్థ మిమ ముద్యమ ముద్యోగం కృత్వా తేకిం-కింఫలం ప్రాప్తవ్య మిత్యర్థః. తదంతం
దర్శనాంతం. ౨౧. నకేవలం జీవితం - సురాదికంచ దుర్లభ మిత్యాహ - జీవితం చితి. ౨౨. స
ఇత్యాది సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం సత్య మిత్యన్వయః - క్షమం సాధు. ౨౩. అధునా
స్వబుద్ధిం దర్శయతి - అహం త్వితి. యుక్తం యుక్తిసహితం. ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః.

సర్వసంహారాయ వివృతం దీప్తం జ్వాలా దీప్త మాస్యం యస్య తం - అమర్షణం క్రుద్ధం * ఆపాద
ర్గతుం ప్రాప్తుం. కిం కృత్వా రాజ్యాదీని సంత్యజ్యేత్యర్థః. ౧౨-౨౦. కి మితి. వ్యర్థ మిమ ముద్య
మంకృత్వా - తే - కిం నకిమపి హిత మిత్యర్థః - తదంతం తద్దర్శనావసాన మిత్యర్థః. ౨౧. జీవిత
మిత్యర్థం భిన్నం వాక్యం. ౨౨-౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానాం - సప్తత్రింశస్సర్గః.

కదాచిదప్యహం వీర్యా త్పర్యటన్ పృథివీ మిమాం, బలంనాగసహస్రస్య
ధారయన్ పర్వతోపమః, నీలజీమూతసంకాశ స్తప్తకాంచనకుండలః, భయం లో
కస్య జనయన్ కిరీటీ పరిఘాయుధః, వ్యచరం దండకారణ్యే ఋషిమాంసానిభక్ష
యన్. ౨౪. విశ్వామిత్రోఽథధర్మాత్మా మద్విత్తస్తో మహామునిః, స్వయం గత్వా
దశరథం నరేంద్ర మిద మబ్రవీత్. ౩౪. అద్య రక్షతు మాం రామః పర్వకాలే
సమాహితః, నూరీచా న్నే భయం ఘోరం సముత్పన్నం నరేశ్వర. ౪౪. ఇత్యేవ
ముక్తో ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా, ప్రత్యువాచ మహాభాగం విశ్వామిత్రం
మహామునిం. ౫౪ బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః, కామం
తు మమ యత్రైస్యం నయాసహ గమిష్యతి, బలేన చతురంగేణ స్వయమేత్య
నిశాచరాన్, వధిష్యామి మునిశ్రేష్ఠం శత్రూం నై మనసేప్సితాన్. ౭౪. ఇత్యేవ
ముక్త స్సమునీ రాజాన మిదమబ్రవీత్, రామా న్నాన్యధృలం లోకే పర్యాప్తం
తస్య రక్షసః, దేవతానా మపి భవాన్ సమరే ష్వభిపాలకః, ఆసీ త్తవకృతం కర్త
త్రిలోకే విదితం నృప, కామ మస్తు మహత్రైస్యం తిష్ఠ త్విహ పరంతప, బాలో
ప్యేష మహాతేజా స్సమర్థ స్తస్య నిగ్రహే, గమిష్యే రామ మాదాయ స్వస్తి
తేఽస్తు పరంతప. ౧౧. ఏవ ముక్త్వాతు సముని స్త మాదాయ నృపాత్మజం,
జగామ పరమప్రీతో విశ్వామిత్ర స్వమాశ్రమం. ౧౨. తం తదా దండకారణ్యే
యజ్ఞ ముద్దిశ్య దీక్షితం, బభూవోపస్థితో రామ శ్చిత్రం విష్ణురయన్ ధనుః.
౧౩. అజాతవ్యంజన శ్రీమాన్ పద్మవత్రనిభేక్షణః, ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీ కనక

ఆబాల్యసిద్ధసహజకౌర్యాదిగుణశేషధిః, రఘునాథో మమ ప్రీత్యా పరిస్ఫురతు సర్వతః. తద్గుణ
జాతం నయుక్త్యా కల్పయిత్వోచ్యతే - కిం త్వనుభవసిద్ధ మిత్యాహ - కదాచి దిత్యాదినా - సార్థ
శ్లోకద్వయ మే కాన్వయం. అహం వ్యచర మిత్యన్వయః - నాగో గణః - భయజననే హేతుమా
హ - నీలేత్యాదినా. ౨౪. విశ్వామిత్ర ఇతి. మదితి పంచమి. ౩౪. అద్యేతి. పర్వకాలే యజ్ఞసుత్యా
కాలే. ౪౪. ౫౪. బాల ఇతి. ద్వాదశవర్షః ద్వాదశవర్షవయస్కుః కేచిత్తు ఇదం రావణబిభీషయో
క్తం - పస్తత ఊనహాదశవర్ష ఇత్యుక్త మిత్యాచుః - కామం భృశం - యత్రైస్యం - తదిత్యధ్యా
హర్యం. ౭౪. ఇతీతి. రామా దన్యత్ బలం నైస్యం తస్య నపర్యాప్తం నసమర్థం - రశరథస్య ణాహ
మాభూ దితి సాంత్వయతి దేవతానా మితి - ఆసీ దితి - తవకృతం త్వయా కృతం కర్త-త్రిలో
కే లోకత్రయే అర్హత్వా న్నజీవ - విదితం ప్రసిద్ధం - యద్యపి మహత్రైస్యమప్యస్తు - తథాపి
తత్సర్వ మిహ తిష్ఠతు-ప్రకృతకార్యా సామర్థ్యాదితి భావః. ౧౧-౧౨. త మితి. రామః చిత్రం
ధనుః - విష్ణురయన్ నయన్ సన్-ఉపస్థితః - రక్షణాయ సమీపం ప్రాప్తా బభూవేత్యర్థః. ౧౩.

ఇదానీం మారీచః రావణదుర్బుద్ధినివారణాయ రామవైభవం వత్తు ముపక్రమతే. కదాచి దితి.
౨౪. విశ్వామిత్ర ఇతి. మద్విత్తస్తః మన్నిమిత్రం విత్తస్తః. ౩౪. అద్యేతి. పర్వకాలే యాగకాలే. ౫౪.
బాల ఇతి. అకృతాస్త్రః అనభ్యస్తాస్త్రః. టీ. బాలా ద్వాదశవర్షోఽకృతాస్త్రశ్చేతి రావణబిభీష
యోక్తం * కామ మితి. నైస్యం కర్తృ. ౭౪. * ఆసీ దితి. కామ మత్యంతం-మహత్సమర్థం-నైస్య
మస్తు - తథాపి తిష్ఠతు-తేనానుపయోగా దితి భావః. ౧౨. త మితి. ఉపస్థితః తద్రక్షణార్థం సమీపం

మాలయా, శోభయన్ దండకారణ్యం దీప్తేన స్వేన తేజసా, అదృశ్యత తతో రామో బాలచంద్ర ఇవోదితః. ౧౫. తతోఽహం మేఘసంకాశ స్తప్తకాంచన కుండలః, బలీ దత్తవరో దర్పా దాజగామ తదాశ్రమం. ౧౬. తేన దృష్టః ప్రవిష్టోఽహం సహస్రైవోద్యతాయుధః, మాంతు దృష్ట్వా ధను స్సజ్య మసంభ్రాంత శ్చకార సః. ౧౭. అవజాన న్నహం మోహా ద్బాలోయ మితి రాఘవం, విశ్వా మిత్రస్యతాం వేది మభ్యథావం కృతత్వరః. ౧౮. తేన ముక్త స్తతో బాణ శ్శిత శ్శత్రునిబర్హణః, తేనాహంత్యాహతః క్షిప్త స్సముద్రే శతయోజనే. ౧౯. నేచ్ఛతా తాత మాం హంతుం తదా వీరేణ రక్షితః, రామస్య శరవేగేన నిరస్తోఽహ మచేతనః. ౨౦. పాతితోఽహం తదా తేన గంభీరే సాగరాంభసి, ప్రాప్త్య సంజ్ఞాం చిరా త్తాత లంకాం ప్రతిగతః పురీం. ౨౧. ఏవ మస్మి తదా ముక్త స్సహాయాస్తు నిపాతితాః, అకృతాస్త్రేణ బాలేన రామేణాక్లిప్తకర్తణా. ౨౨. తన్తయా వార్య మాణ స్త్వం యదిరామేణ విగ్రహం, కరిష్యస్యాపదం ఘోరాం క్షిప్రం ప్రాప్యసి రావణ. ౨౩. క్రీడా రతివిధిజ్ఞానాం సమాజోత్సవశాలినాం, రక్షసాం చైవ

అజాతేత్యాదిష్టోకద్వయ మేకాన్వయం. అజాతవ్యంజనః అనుత్పన్నయావనలక్షణః - ఏకవస్త్రధరః - బ్రహ్మచర్యవ్రతే స్థిత ఇత్యర్థః - శిఖ-కులాచితశిఖాయుక్తః - వ్రీహ్యదిత్వాదినిః - కనకమాలయా త్యుపలక్షణే తృతీయా - శోభయన్ - మయూరకంఠచ్ఛాయయా వ్యాప్తం కుర్వన్నిత్యర్థః - ఉదితచంద్రావమ్యేన విరోధినిరసనోద్యుక్తత్వం గమ్యతే - శత్రో రవివిగ్రహవర్ణన మాకర్తవయా. తనిష్టోక్తి. శ్రీమాన్ అనపాయశ్రీకః - పద్మపత్రనిభేక్షణః - రవికరవికసితపుండరీకదళాయతేక్షణః - ధన్వీ - బాల్యాచితప్రశస్తధనుః (౪౧) తనిష్టోక్తి. శోభయన్నితి. స్వేన స్వాసాధారణేన తేజసా దండకారణ్యం శోభయన్నితి మయూరగ్రీవాసదృశస్వకాంత్యా శ్యామారుణకాంతిం వర్ణయన్నిత్యాచార్యాః - తాదృశతేజోవత్స్వే పృనుద్వేగదాయిత్వ మాహ-బాలచంద్ర ఇతి(౪౨)౧౫. తత ఇతి. ఆజగామే త్యుత్తమపురుషః. ౧౬. ౧౭. అవజానన్నితి. మోహాత్ అవజానన్ తిరక్కుర్వన్. ౧౮. తేనేతి. తేన రామేణ బాణో ముక్తః మయి క్షిప్త ఇత్యర్థః. ౧౯. నేచ్ఛతేతి. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-నశబ్దస్య సుపుపేతి సమాసః - అనిచ్ఛాహేతు ర్నజ్ఞాయతే స్వయం హంతుం సమర్థ ఏవేతి భావః - అచేతనః నిశ్చేష్టః - మూర్ఛితోవా. తనిష్టోక్తి. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా ఏతచ్ఛ రక్షణం కేవలకృపామూలం (౪౩) ౨౦. ౨౧. ఏవ మస్మితి. నిపాతితాః హతాః. ౨౩. క్రీడేతి. క్రీడా రతి-రతిః భోగః -

ప్రాప్తస్సన్. ౧౩. అజానేతి. అజాత వ్యంజనః అనుత్పన్నశత్రుః - ఏకవస్త్రధరః బ్రహ్మచర్యేస్థితః - శిఖ - కాకపక్షధరః - కనకమాలయా ఉపలక్షితః. టీ. ధన్వీ - బాల్యాచితధనుర్ధరః - కనకమాలయా బాల్యాచితవ్యాఘ్రసఖాదిభిచితకనకమాలయా ఉపలక్షితః. ౧౪. టీ. శోభయన్నితి. స్వేన స్వసాధారణేన దీప్తేన దేదీప్యమానేన-దండకారణ్యం శోభయన్ - తాదృశతేజస్విత్యేసి అనుద్వేగకారిత్వ మాహ - బాలచంద్ర ఇతి. ౧౫. తత ఇతి. ఆజగామేత్యుత్తమపురుషమాహ-అగతోఽస్మిత్యర్థః. ౧౬-౧౮. తేనేతి. తేన రామేణ-తేనబాణేన అహతోఽహం-శతయోజనపర్యంతే సముద్రే-క్షిప్తః. ౧౯. నేచ్ఛతేతి. నేచ్ఛతా అనిచ్ఛతా-ఏతచ్ఛ రక్షణం కేవలకృపామూలం - రామస్యేతి-నిరస్తస్సన్ అచేతనోఽస్తి. ౨౦. ౨౧. టీ. ఏవ మితి. సహాయా స్సహాయభూతా ఏతే సర్వే రామేణ నిపాతితాః. ౨౨. ౨౩. క్రీడేతి. ఆహరిష్యసి-ప్రయత్నేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪. ౨౫. అను

సంతాప మనర్థం చాహరిష్యసి. ౨౪. హర్ష్యప్రాసాదసంబాధాం నానారత్నవి
భూషితాం, ద్రక్ష్యసి త్వం పురిం లంకాం వినష్టాం మైథిలీకృతే. ౨౫. అకుర్వం
తోపి పాపాని శుచయః పాపసంశ్రయాత్. పరపాపై ర్విసశ్యంతి మత్స్యా నాగ
హృదే యథా. ౨౬. దివ్యచందనదిగ్ధాంగాన్ దివ్యాభరణభూషితాన్, ద్రక్ష్య
స్యభిహతాన్ భూమకా తవ దోషాత్తు రాక్షసాన్. ౨౭. హృతదారాన్ సదా
రాంశ్చ దశవిక్రవతోదిశః, హతశేషానశరణాన్ ద్రక్ష్యసి త్వం నిశాచరాన్.
౨౮. శరజాలః పరిక్షిప్తా మగ్నిజ్వాలాసమావృతాం, ప్రదగ్ధభవనాం లంకాం ద్ర
క్ష్యసి త్వం నసంశయః. ౨౯. పరదారాభిమర్శాత్తు నాన్య త్పాతరం మహత్,
ప్రమదానాం సహస్రాణి తవ రాజన్ పరిగ్రహః, భవ స్వదారనిరత స్వకులం
రక్ష రాక్షస, మాన మృద్ధిం చ రాజ్యం చ జీవితం చేష్ట మాత్తనః, కళత్రాణి చ
సౌమ్యాని మిత్రవర్గం తథైవ చ, యదీచ్ఛసి చిరం భోక్తుం మాకృథా రామవిప్రి
యం. ౩౦. నివార్యమాణ స్సుహృదా మయా భృశం ప్రసహ్య సీతాం యది
ధర్షయిష్యసి, గమిష్యసి క్షీణబల స్సబాంధవో యమక్షయం రామశ రాత్తజీవితః.
౩౩. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - అష్ట త్రిం శ స్స ర్గః

తయో ర్విధిః క్రమః - తద్వజ్ఞానాం - తత్ర సక్తానా మిత్యర్థః - సమాజః సభా - అనర్థం దుఃఖం సం
తాపః తత్కార్యం - ఆహరిష్యసి యత్నేన సంపాదయిష్యసి. ౨౪. హర్ష్యేతి. 'హర్ష్యాదిర్ధనినాం
వాసః ప్రాసాదో దేవభూభుజా' మిత్యమరః, సంబాధాం నిబిడాం - రత్నవిభూషితాం - గృహద్వా
రాదా. ౨౫. త్వద్దోషేణ సకలరాక్షసమయో భవిష్యతీతి దర్శయిష్యత్ తదర్థ మసత్సంగదోషం న్యా
యారూఢ ముపపర్జయతి - అకుర్వంతోపితి. శుచయః పరిశుద్ధాః - అపాపాశ్చత్యర్థః - పాపాన్య
కుర్వంతోపి - పాపసంశ్రయాత్ పాపపురుషసంసర్గాత్ పరపాపై ర్విసశ్యంతి - యథా నాగహృదే
సర్పహృదే - నాగనిగ్రహాయప్రవృత్తేన మత్స్యా అపి తత్సహవాసా ధ్వంసే తద్వదిత్యర్థః. ౨౬.
దివ్యేతి. తవ దోషాత్తు తవ దోషాదేవ. ౨౭. హృతేతి. హృతదారాన్ త్యక్తదారాన్ - అశరణాన్
రక్షకరహితాన్. ౨౮. శరజాలేతి, ప్రదగ్ధభవనాం ప్రకర్షేణ దగ్ధగృహం. ౨౯. ఏవం దృష్టదోషము
పపాద్యా దృష్టదోషం దర్శయతి - పరదారేతి. 'పరిగ్రహః కళత్రే స్యా' దితి శాశ్వతః - జాత్యభి
ప్రాయే జైకవచనం - రామవిప్రియం రామాపరాధం. ౩౦. నివార్యమాణ ఇతి. ప్రసహ్యబలాత్కృ
త్య - మామనాదృత్యేత్యర్థః - రామశరేణ ఆత్మం ఆకృష్టం నాశిత మితి యావత్ - తాదృశం జీవితం
యస్య సః. ౩౩. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆర
ణ్య కాండవ్యాఖ్యానే - అష్ట త్రిం శ స్స ర్గః.

ర్వంత ఇతి. పాపసంశ్రయాత్ - పాపాత్త సంగతేః పరపాపైః - పరేషాం పాపాత్తనాం - పాపైర్ని
మితైః నాగహృదే సర్పయుక్తహృదే - గరుడేన నాగనిగ్రహసమయే యథా మత్స్యశృహన్యంతే
తద్వదిత్యర్థః. ౨౬. ౨౭. హృతదారా నితి. హృతదారాన్ పరిహృతదారాన్ త్యక్తదారా నితి
యావత్. ౨౮. ౨౯. పరేతి. పరిగ్రహః - జాత్యభిప్రాయే జైకవచనం. ౩౦. ౩౩. ఇతి శ్రీమహే
శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానాయాం -
అష్ట త్రిం శ స్స ర్గః.

ఏవ మస్మి తదా ముక్తః కథంచిత్రేన సంయుగే, ఇదానీ మపి యద్వృత్తం
తచ్ఛృణుష్వ నిరుత్తరం. ౧. రాక్షసాభ్యా మహం ద్వాభ్యా మనిర్విణ్ణస్తథాకృతః,
సహితో మృగరూపాభ్యాం ప్రవిష్టో దండకావనం. ౨. దీప్తజిహ్వో మహాకాయ
స్తీక్షణదంష్ట్రో మహాబలః, వ్యచరం దండకారణ్యం మాంసభక్షో మహామృగః. 3.
అగ్నిహోత్రేషుతీర్థేషు చైత్యవృక్షేషు రావణ, అత్యంత ఘోరోవ్యచరం తాపసాన్
సంప్రధర్షయన్. ౪. నిహత్య దండకారణ్యే తాపసాన్ ధర్మచారిణః, రుధిరాణి పిబం
స్తేషాం తథామాంసాని భక్షయన్. ౫. ఋషిమాంసాశనిః క్రూరస్త్రాసయ న్వన
గోచరాన్, తథా రుధిరమత్తోహం విచరన్ ధర్మదూషకః, ఆసాదయం తదా రామం
తాపసం ధర్మచారిణం, వై దేహీం చ మహాభాగాం లక్ష్మణం చ మహారథం. ౬. తాప
సం నియతాహారం సర్వభూత హితేరతం, సోఽహం వనగతం రామం పరిభూయ
మహాబలం, తాపసోఽయ మితి జ్ఞాత్వా పూర్వవైర మనుస్మరన్, అభ్యధావంహి
సంకుర్ధ స్తీక్షణశృంగో మృగాకృతిః, జిహ్వాంసు రకృతప్రజ్ఞస్తం ప్రహార మను
స్మరన్, తేన ముక్తా స్త్రయో బాణా శ్చితా శ్చత్రునిబర్హణాః, వికృష్య బలవ
చ్ఛాపం సుపర్ణానిలనిస్వనాః. ౧౦౪. తే బాణా వజ్రసంకాశాః సుస్ముక్తాః రక్తభో
జనాః, ఆజగ్తుః సహితా సుర్వే త్రయ సన్నతపర్వణః. ౧౦౫. పరాక్రమజ్ఞో రా

అపరాధవిహీనేషు సాపరాధం కరోతి యః, దయాశుం సర్వభూతేషు తమహం రామ
మాశ్రయే. ఏవ మిత్యాది. ఇదానీ మపి ప్రాధావస్థాయా మపి - యద్వృత్తం మద్విషయ
మభూత్ తత్ నిరుత్తరం శృణుష్వ - మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేన శృంగీకృత్యర్థః - యదు
క్తరమితి పాతే యత్సర్వాం తోత్తరం తదతిరిక్తాసాధ్యం తదపి శృంగీకృత్యర్థః. ౧. రాక్ష
సాభ్యా మితి. తథా కృతః - ఉక్తరీత్యా ప్రాణసంకటం ప్రాపితోపి - అనిర్విణ్ణః నిర్వే
ద రహితః - నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః - అప్రాప్తదీప్తిషయప్రవృత్తివైరాగ్య ఇత్యర్థః. ౨. దీప్తజిహ్వో
ఇత్యాది. విశేషణత్రయేణ నిరపేక్షహననసాధనభూయస్త్యం వివక్ష్యతే. ౩-౬. తాపస మిత్యాది.
రామపరాక్రమం జానన్నపి కథం తత్పరిభవాయోద్యుక్త ఇత్యత్రాహ - తాపసోఽయమితి.
జ్ఞాత్వేతి. తాపసత్వా దహింసాపరేణ భవితవ్యమితి విశ్వస్యేత్యర్థః-ఏవంవిధ మర్వాపారప్రయోగ
కం వైరస్మరణం-అకృతా ఆప్రవర్తితా ప్రజ్ఞా బుద్ధి ర్యస్య సః. ౯౪. ౧౦౪. తే బాణా ఇతి. సర్వే
ఇతి ప్రయోగయాగపద్యార్థ ముక్తం-సన్నతపర్వణః సన్నతపర్వాణః. ౧౦౫. పరాక్రమజ్ఞ ఇతి.
దృష్టం భయం యేనకరణేన సదృష్టభయః - ఉద్భ్రాంతః పరాయ్యగతః - ముక్త ఇతి-పరాయితేషు

ఏవ మితి. నిరంకర మితి పాతే మధ్యే వాక్యవిచ్ఛేదాకరణేనేత్యర్థః. ౧. రాక్షసా
భ్యామితి. అనిర్విణ్ణస్తథాకృతః - పూర్వం రామేణ ప్రాణసంకటం ప్రాపితోప్యహ మని
ర్విణ్ణః కృతః-పునరపి శ్రీరామనిరసనవిషయకప్రవృత్తౌ నిష్ఫలత్వధీరహితః కృతః - పునరపి శ్రీరా
మనిరసనాయ ప్రవృత్తోఽహ మితి యావత్ - యద్వా-తథాకృతః-పూర్వం ప్రాణసంకటం ప్రాపి
తోపి అహ మనిర్విణ్ణః-అప్రాప్తరామవిషయప్రవృత్తివైరాగ్యః. ౨-౬.* టీ. తాపసోఽయ మితి
జ్ఞాత్వా తాపసవేషధార్యయం మాం కింకరిష్యతీతి జ్ఞాత్వా * టీ. జిహ్వాంసు రితి. తం ప్రహారం
పూర్వప్రహారం. ౧౦౪. తత ఇతి. * ఆజగ్తురితి. సన్నతపర్వణ ఇతి ప్రథమాథే ద్వితీయా. ౧౦౫.

మస్య శరో దృష్టభయః పురా, సముద్రాంత స్తతో ముక్త స్తావుభౌ రాక్షసౌ
హతౌ. ౧౨౪. శరేణ ముక్తో రామస్య కథంచి త్ప్రాప్య జీవితం, ఇహ ప్రవ్రాజితో
యుక్త స్తాపసోఽహం సమాహితః. ౧౩౪. వృక్షేవృక్షేచ పశ్యామి చీరకృష్ణాజినాం
బరం, గృహీతధనుషం రామం పాశహస్త మివాంతకం ౧౪౪ అపి రామసహస్రాణి
భీతః పశ్యామి రావణ, రామభూతమిదం సర్వమరణ్యం ప్రతిభాతి మే. ౧౫౪. రామ
మేవహి పశ్యామి రహితే రాక్షసాధిప, దృష్ట్వా స్వప్న గతం రామ ముద్భ్రమామి
విచేతనః. ౧౬౪ రకారాదీని నామాని రామ తస్త్వస్య రావణ, రత్నానిచ రథా
శ్చైవత్రాసం సంజనయంతి మే. ౧౭౪. అహం తస్య ప్రభావజ్ఞో నయుద్ధం తేన
తే ఊమం, బలింవా నముచింవాపి హన్యాద్ధి రఘునందనః ౧౮౪. రణే రామేణ
యుధ్యస్య ఊమాం వా కురు రాక్షస, నతే రామకథా కార్యా యనిమాం ద్రష్టు
రామశరాప్రవృత్తే రితి భావః-రామస్యేతి పదం కాకాక్షన్యాయాత్ పూర్వోత్తరపదయో రన్వేతి-
యతః మయా రామస్య శరః పురా దృష్టభయః-తతః రామస్య పరాక్రమజ్ఞోఽహం సముద్భ్రాంత
స్సౌ ముక్తః - రామపరాక్రమజ్ఞౌ తావుభౌ రాక్షసౌను హతౌ విత్యన్వయః. ౧౨౪. శరేణేతి.
ప్రవ్రాజితః కృత సకలదుష్కృతపరిత్యాగ ఇత్యర్థః-యుక్తః-ఉచితాచరణః-తాపనః తపోనిష్ఠః-సమా
హితః నియతమనస్కః. వృక్షే వృక్ష ఇతి. హృదయా న్నాపయాతోపి దిక్షుసర్వాసు దృశ్యనే,
రామభూతం జగదభూ ద్రామే రాజ్యం ప్రకాశతీత్యాదా విప శోకరాగభయాదిజనితనిరం
తరసంతప్యమానచింతాసక్తస్య సాక్షాత్కారోపపత్తిః భయస్యోత్తరోత్తరభూమికాభిప్రాయేణ దర్శ
నస్యా ప్యుత్తరోత్తరదశే త్యనుసంధేయం. తనిష్టోక్తి. చీరకృష్ణాజినాంబర మితి గృహీతధనుష మితిచ
శుభాశ్రయసంగీలనే పీతాంబరశంఖచక్రాదియోగ ఇవ జ్ఞానాలంబనయోగో వ్యజ్యతే. (౪౪) ౧౪౪.
ఏకస్మైవరామస్య ప్రతిపృథ్కం గత్వా దృశ్యమానత్వ ముచ్యత ఇతి భ్రమం వారయతి - అపీతి.
నకేవలం ప్రతిపృథ్కం - కింను సర్వత్ర ప్రదేశ ఇత్యాహ - రామభూతమితి. తనిష్టోక్తి.
(౪౫) ౧౫౪. నేదం రామస్య మాయాకృత మిత్యాహ - రామమేవేతి. రహితే. రామ
రహితే ప్రదేశే - నకేవలం జాగ్రద్దశాయా మేవ ప్రతీతోఽయం-స్వప్నదశాయా మపీత్యాహ-
దృష్వేతి. ఉద్భ్రమామి - భ్రాంతం ప్రభావం కరోమిత్యర్థః. తనిష్టోక్తి (౪౬) ౧౬౪. నకేవలం
దర్శనదశాయాం భీతికార్యం - శ్రవణదశాయా మపీత్యాహ-రకారాదీనీతి. కారప్రత్యయ శ్చాంద
నః - రేఖాదీని యాని రత్నాదీని నామాని లేహ మాద్యక్షరోచ్ఛారణే రామ మేవాయ మబ్రవీ
దితి త్రాసో జాయతే-ద్వితీయాక్షరోచ్ఛారణే శనై స్సనివర్తతఇతి భావః. ౧౭౪. ౧౮౪. రణఇతి.
వైరనిర్యాతనం కర్తు మిచ్ఛసి తదా రామేణ రణే యుధ్యస్య - యద్వా-ఊమాం కురు ఖరాదివధం
సహస్య - సర్వథా చౌర్యవ్యాపారో నకర్తవ్య ఇతి భావః - హితంచాహ - నత ఇతి - రామకథా
రామప్రసంగోపి - తే త్వయా నకార్యా - యదిమాం ద్రష్టు మిచ్ఛసి - జీవిత మిచ్ఛసీత్యర్థః.
౧౯౪. లోకన్యాయ మాహ-బహవ ఇతి. యుక్తాః సమ్యగాచారాః-ధర్మం అనుష్ఠితవంతః-సాధవోపి

౧౨౪. * ఇహేతి. ప్రవ్రాజితః - కృతసకలదుష్కృతపరిత్యాగ ఇత్యర్థః. ౧౩౪-౧౫౪. రామ
మితి. రహితే రామరహితే వన ఇత్యర్థః. ౧౬౪. రకారాదీని రేఖాదీనీతి యావత్. టీ. కార
ప్రత్యయశ్చాందనః - లేహ మాద్యోచ్ఛారణే రామమేవాయం బ్రవీతీతి సంత్రాసో జాయతే -
తద్ద్వితీయాక్షరోచ్ఛారణే శనై స్సంత్రాసోఽపగచ్ఛతీతి భావః. ౧౭౪. ౧౮౪. రణ ఇతి.

మిచ్ఛసి. ౧౯౫ బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తా ధర్మ మనుష్ఠితాః, పరేషా మపరాధేన వినష్టా స్సపరిచ్ఛదాః. ౨౦౫. సోఽహం తవాపరాధేన వినశ్యేయం నిశాచర, కురు యత్తే క్షమం తత్త్వ మహం త్వానానుయామిహ. ౨౧౫. రామశ్చహి మహాతేజా మహాసత్త్వో మహాబలః, అపిరాక్షసలోకస్య నభవే దంత కోపిసః. ౨౨౫. యది శూర్పణఖాహేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః, అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాక్లిష్టకర్తృణా, అత్ర బ్రూహి యథాతత్త్వం కో రామస్య వృతి క్రమః. ౨౪. ఇదం వచో బంధుహితార్థినా మయా యథోచ్యమానం యదినా భిఃత్స్యసే, సఖాంధవ స్త్యక్ష్యసి జీవితం రణే హతోద్య రామేణ శరై రజిష్టా గైః. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

మారీచేన తు తద్వాక్యం క్షమం యుక్తం నిశాచరః, ఉక్తో నప్రతిజగ్రాహ

పరేషా మపరాధేన వినష్టాః - అసత్సంసర్గదోషేణేత్యర్థః. ౨౦౫. సామాన్యన్యాయం స్వవిషయే దర్శయతి-సోహ మితి. సోఽహం సాధుభూతోఽహం యత్తే క్షమం యత్త్వయా కర్తుం శక్యం - తత్ త్వమేవ కురుఽహం త్వాత్వాం-నానుయామి-అనర్థస్య నిశ్చిత త్వాదిత్యర్థః. ౨౧౫. తత్ర హే తు మాహ-రామశ్చహితి. హిః ప్రసిద్ధో-అపిః కామచారకరణే. ని. 'అపి సుంభావనా ప్రశ్నశం కాగర్హా సముచ్చయే-తథా యుక్తపదార్థేషు కామచారక్రియాసు చేతి విశ్వః. ద్వితీయోఽపి శబ్దః ఆవధారణే. ౨౨౫. ఖరవధేన నాగ్రహః కార్య ఇత్యాహ - యదీతి. సీతాపరిభవకరణేన శూర్పణ ఖా విరూపితా- ఖరశ్చాతివృత్తో రామస్యోపగత్వా ప్రహరోద్యుక్తో రామేణ హతః-అత్ర రామ స్య వృతిక్రమః కః-నకోపీత్యర్థః. ౨౪. అవశ్యం వక్తవ్య మర్థం పున ర్నిష్కృప్య దర్శయతి - ఇద మితి. యథోచ్యమానం పరమార్థత ఉచ్యమానం - నాభిపత్స్యసే నాంగీకరోషి. ౨౫. ఇతి శ్రీగో విందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

యస్య తత్త్వం సముద్దిష్టం నాభిజానంతి దుర్జనాః, తమహం శరసా వందే రఘునాథం గుణా రవం. మారీచేన త్విత్యాది. క్షమం నివర్తనసమర్థం-యుక్తం కార్యం - పశ్యం అనపాయం - హితం రామకథా నకార్యా - నకథనీయా మత్పురత ఇతి శేషః. ౧౯౫. బహవ ఇతి. యుక్తాః నియ మితచిత్తాః - సపరిచ్ఛదా స్సపరివారాః. ౨౦౫. సోహ మితి. క్షమం కురు సీతాహరణోపాయం కురు. ౨౧౫. రామశ్చ హితి. మహాతేజాః మహాపరాక్రమః మహాసత్త్వః మహత్సత్త్వం బుద్ధిబలం యస్య స మహాసత్త్వః-మహాబలః మహత్ బలం శరీరబలా యస్య స మహాబలః - ఏకోహి శబ్దః ప్రసిద్ధో - అపరోఽవధారణే - రాక్షసలోకస్యాంతకో నభవే దపి హి అంతకో భవేదేవేత్యర్థః. ౨౨౫. యదీతి. అతివృత్తః వృత్త మతిక్రాంతః - శూర్పణఖాహేతోః సీతాహనసప్రయత్నదోష విరూపితశూర్పణఖాహేతోః - అతివృత్తః శూర్పణఖావాక్యశ్రవణజనితరోషవశా ద్రామహనసార్థ ముద్యుక్తః ఖరః హతః * అత్ర రామస్య కోవృతిక్రమః-నకోపీత్యర్థః. ౨౪. హిత మితి. నాభిపత్స్యసే నాంగీకరిష్యసి. ౨౫. టీ. సర్గఫలశ్రుతిః స్కాండే. 'మారీచోక్తి ముపశ్రుత్య గురుమాన్ భవతి క్షితా, వితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యాయాం-ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

మారీచేనేతి. క్షమం నివర్తనసమర్థం-యుక్తం యుక్తియుక్తం-న్యాయ్యంవా టీ. మర్దుకామః

మర్తుకామ ఇవౌషధం. ౧. తం పథ్యహితవక్తారం మారీచం రాక్షసాధిపః, అబ్ర
వీ త్పరుషం వాక్య మయుక్తం కాలచోదితః. ౨. యత్కిలై తదయుక్తార్థం
మారీచ మయి కథ్యతే, వాక్యం నిష్ఫల మత్యర్థ ముష్టం బీజ మివౌషరే. 3.
త్వద్వాక్యై ర్న తు మాం శక్యం భేత్తుం రామస్య సంయుగే, పాపశీలస్య మూర్ఖ
స్య మానుషస్య విశేషతః. ౪. యస్త్వక్వా సుహృదో రాజ్యం మాతరం పితరం
తథా, స్త్రీవాక్యం ప్రాకృతం శ్రుత్వా వనమేకపదే గతః, అవశ్యం తు మయా
తస్య సంయుగే ఖరభూతనః, ప్రాణైః ప్రియతరా సీతా హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ.
౬. ఏనం మే నిశ్చితా బుద్ధి ర్హృది మారీచవర్తతే, నవ్యావర్తయితుం శక్యానేం
ద్రైరపి సురాసురైః. ౭. దోషం గుణంవా సంపృష్టస్త్వ మేవం వక్తు మర్హసి, అపా
యంవాప్యపాయంవా కార్యస్యాస్య వినిశ్చయే ౮. సంపృష్టేనతువక్తవ్యం సచివేన

సుఖావహం. ౧. త మితి. అయుక్తం అయుక్తార్థం. ౨. యత్కిలైతి. అ యుక్తార్థం రాజచిత్తప్రతి
కూలత్వా దనుచితార్థం-ఉష్టం నిశ్చీ ఘ్టం. 3. త్వదితి. రామస్య సంయుగే విషయే- మాం భేత్తుం -
సీతాపహరణోపాయా ద్యుద్ధే మాం ప్రవర్తయితుం-త్వద్వాక్యై ర్న శక్యం-తత్ర హేతు త్రయంపాపే
త్యాది పాపశీలత్వా న్తుభ్యత్వాత్ విశేషతో మానుషత్వాచ్చ తేన నాహం యోద్ధు మర్హః-కింతు
తద్భిర్యాపహరణ మేవ శదపకారాయ ప్రక్రియేతి భావః. ౪. మూర్ఖత్వ ముపపాదయతి-య ఇతి.
ప్రాకృతం అపారం స్త్రీవాక్యం కైకేయావాక్యం ఏకపదే ఉత్తరక్షణే-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః - ప్రియ
తరా తత్ప్రాణానిహరణా దని వరం తత్ స్త్రీయోఽపహరణ మితి భావః - తవ సన్నిధౌసతి హర్త
వ్యా - త్వత్సన్నిధిముఖేన హర్తవ్యేత్యర్థః. ౬. ఏన మితి. నిశ్చితా నిశ్చయరూపా-నేంద్రైః - కింపు
న స్త్వయేతి భావః. ౭. అపి చాపృష్టాత్తరప్రలాప స్తవానంగత ఇత్యాహ-దోషమితి. కార్యనిశ్చయే
విషయ - కా గుణదోషా - తత్సంపదే కా పుపాయాపాయాదితి స్పష్టశ్చేత్ ఉత్తరం వక్తుమ
ర్హసి - నాస్తాకం శక్త్యాసా - అతో నైవ వక్తుం యుక్త మిత్యర్థః. ౮. ప్రసంగా ద్రాజసన్నిధౌ

ఆసన్నమరణః. ౧. త మితి. పథ్యహితవక్తారం పథ్యం అనపాయం-హితం సుఖావహం. ౨. యదితి.
అయుక్తార్థం రాజప్రతికూలత్వా దనుచితార్థం. 3. త్వదితి. పాపశీలత్వాదివిశేషణయుక్తస్య-రామ
స్య-పారుష మితి శేషః-త్వద్వాక్యై రేవ భేత్తుం మయా నశక్య మితి కాకుః. ౪. సంయుగే రామ
స్య-పారుషం మయా భేత్తుం శక్యమేవేత్యర్థః. ౫. య ఇతి. ప్రాకృత మపారం-స్త్రీవాక్యం కైకేయా
వాక్యం-ఏకపదే ఏక పాదవిన్యాసేనైవ అతిత్వరయా గత ఇత్యర్థః - ప్రాణైః - ప్రాణేభ్యః - మారీ
చేనేత్యాది హర్తవ్యా తవ సన్నిధౌ విత్యంతస్య గ్రంథస్య వాస్తవాధేయమర్థః తద్వాక్యం సీతాం
నాహరేతి వాక్యం నజగ్రహ-తం ప్రతి పరుషవాక్యం చాబ్రవీత్ - తదేవాహ యదితి హేమారీచ
మయి సీతాపహరణకామ ఇత్యర్థః - అయుక్తార్థ మయోగ్యార్థం వాక్యం నిష్ఫలం ఇదం చే ద్యుక్త
మిత్యాహ - త్వదితి. మానుషస్య మూర్ఖస్య విశేషతః - పాపశీలస్య ద్వితీయాథే షష్ఠీభేత్తుం శక్యం -
రామస్య రామం సు మయా భేత్తుం నశక్య మితి యదుక్తం త్వద్వాక్యై స్తత్సత్య మేవేత్యర్థః. కింతు-
యఇతి - యః పరమకరుణాకాలినయా ప్రాకృత స్త్రీవాక్య మపి శ్రుత్వా - రాజ్యాదికం
త్యక్త్వా ఐనంగతః-తస్య సీతాభార్యా త్వవశ్యం మయా - ఆహర్తవ్యేతి సంబంధః - సీతాపహరణా
భావే స్వస్య రామహస్తా న్నరణం నధివిమ్యతీనిహృద్గతం. ౭. దోష మితి. కార్యస్య-వినిశ్చయే విషయే
దోషం గుణంవా అపాయంవా ఉపాయంవా-సంపృష్ట స్త్వేవం-ఉత్తరం వక్తు మర్హసి - నాస్తాకం

విపశ్చితా, ఉద్యతాంజలినా రాజ్ఞేయ ఇచ్ఛేద్భూతి మాత్తనః. ౯. వాక్య మప్రతికూ
లం తు మృదుపూర్వం హితం శుభం, ఉపచారేణ యుక్తంచ వక్తవ్యో వసుధా
ధిపః. ౧౦. సా వమర్దం తు యద్వాక్యం మారీచ హిత ముచ్యతే, నాభినందతి
తద్రాజా మానార్హో మానవర్జితం. ౧౧. పంచరూపాణి రాజానో ధారయంత్యమి
తౌజసః, అగ్నే రింద్రస్య సోమస్య వరుణస్య యమస్య చ. ౧౨. ఔష్ణ్యం తథా
విక్రమం చ సౌమ్యం దండం ప్రసన్నశాం, ధారయంతి మహాత్మానో రాజానః
క్షణదాచర, తస్మా త్సర్వాస్యవస్థాసు మాన్యాః పూజ్యా శ్చ పార్థివాః. ౧౩౪.
త్వం తు ధర్మమవిజ్ఞాయ కేవలం మోహ మాస్థితః, అభ్యాగతం మాం దౌరా
త్యాయ త్పరుషం వక్తు మిచ్ఛసి. ౧౩౫. గుణదోషౌ నృపచ్ఛామి క్షమం చాత్మని
రాక్షస, మయోక్తం తవ చైతావత్సంప్రత్యమితవిక్రమ. ౧౩౬. అస్థిం స్తు త్వం
మహాకృత్యే సాహాయ్యం కర్తు మర్హసి, శృణు తత్కర్తృసాహాయ్యే యత్కార్యం
వచనా న్నమ ౧౩౭. సౌవర్ణ స్త్వం మృగో భూత్వా చిత్రో రజతబిందుభిః, ఆ
శ్రమే తస్య రామస్య సీతాయాః ప్రముఖే చర, ప్రలోభయిత్వా వై దేహీం
యథేష్టం గంతు మర్హసి. ౧౩౮. త్వాం తు మాయామృగం దృష్ట్వా కాంచనంజాత

విజ్ఞాపనప్రక్రియాం దర్శయతి-సంపృష్టే నేత్యాదినా. విపశ్చితా విదుషా రాజసేవప్రకారజ్ఞే నేతి
యావత్-భూతిం విశ్వర్యం. ౯. ఏవం వక్తృగుణా ఉక్తాః-అగ్నే వచనప్రకారమాహ - వాక్య మితి.
ఉపచారేణ యుక్తం బహుమానేన పురస్కృతం హిత మప్యుపచారపూర్వం వక్తవ్య మిత్యర్థః. ౧౦.
ప్రకారాంతరేణ నవక్తవ్య మిత్యాహ-సావమర్ద మితి. సావమర్దం తిరస్కారసహితం. ౧౧. పంచేతి.
పంచరూపాణి-అగ్నిదిపంచకస్య యాని రూపాణి తాని ధారయంతీత్యర్థః. ౧౨. తాన్యేవాహ-
ఔష్ణ్య మితి. ఔష్ణ్యం తైక్ష్యం - సౌమ్యం ఆప్లవకరత్వం-దండం దుష్టనిగ్రహంమాన్యాః మనసా
పూజ్యాః పూజ్యాః వాచా బహుమంతవ్యాః. ౧౩౪. సామాన్యత ఉక్తమర్థం ప్రకృతేసంగమయతి-
త్వం త్వితి. ధర్మం-రాజధర్మంమోహం అజ్ఞానం - దౌరాత్యాయ దౌర్జన్యాత్. ౧౩౫. తర్హి కథం
మయా వక్తవ్య మిత్యత్రాహ-గుణేతి. గుణదోషౌ ఆత్మని క్షమంచ నృపచ్ఛామి - కింతు సంప్రతి
మయా - తవతుభ్యం మయోక్త మేతావత్. ౧౩౬. కింత దిత్య త్రాహ-అస్థిన్నితి. కృత్యే కార్యే-
శృణ్వీతి-సాహాయ్యే కరణీయే యత్కార్యం-తద్వచనం తద్విషయవచనం శృణు. ౧౩౭. సౌవర్ణ ఇతి.
ప్రముఖే అగ్రే. ౧౩౮. కింతస్యప్రయోజనం తత్రాహ - త్వా మితి. ౧౯. అపక్రాంత ఇతి. అనురూ

తజ్జిజ్ఞాసా అతోనైవంవక్తుం సుయంక్తమిత్యర్థః. ౯. వాక్య మితి. ఉపచారేణ యుక్తం బహుమాన
పురస్కరం. ౧౦. సావమర్ద మితి. మానవర్జితం సన్తానశూన్యం - ప్రత్యుత - సావమర్దం తిరస్కార
సహితం. ౧౧. పంచరూపాణీతి. రూపాణి అంశాః - అగ్నే రాష్ట్రం సౌమ్యం శశిరత్వం -
ప్రకృతే దయార్ద్రచిత్తత్వ మిత్యర్థః - దండం దుష్టనిగ్రహకారిత్యం. ౧౨. ౧౩. త్వమితి. ధర్మం
రాజధర్మం. ౧౩౪. గుణదోషా వితి. గుణదోషౌ ఆత్మని చ కార్యాకార్యే క్షమం యుక్తంవా త్వాం
నృపచ్ఛామి-కింతునితావదేవ మయోక్తం. ౧౩౫. తత్కిమతాహ-అస్థిన్నితి. అస్థి స్కార్యే విషయ
భవత్కృత్యం సాహాయ్యమేవ - నత్వాత్మని గుణదోషచింతనం - అతస్త్వం సాహాయ్యం కర్తు
మర్హసితి సంబంధః. శృణ్వీతి. సాహాయ్యే మమ వచనాత్ - యత్కర్తృ కార్యం తచ్ఛృణ్వీతి

విస్తయా, ఆనయైన మితిక్షీప్రం రామం వక్ష్యతి మైథిలీ. ౧౯. అపక్రాంతే తు
కాకుత్స్థే దూరం యాత్వా వృదాహర, హ సీతే లక్ష్మణే త్యేవం రామవా
క్యానురూపకం. ౨౦. తచ్ఛ్రుత్వా రామపదవీం సీతయా చ ప్రచోదితః, అను
గచ్ఛతి సంభ్రాంత స్సౌమిత్రిరపి సౌహృదాత్. ౨౧. అపక్రాంతే చ కాకుత్స్థే
లక్ష్మణే చ యథాసుఖం, ఆనయిష్యామి వై దేహీం సహస్రాక్ష శ్శచీమివ ౨౨.
ఏవంకృత్వా త్వదం కార్యం యథేష్టం గచ్ఛ రాక్షస, రాజ్యస్వార్థం ప్రయచ్ఛామి
మారీచ తవ సువ్రత. ౨౩. గచ్ఛ సౌమ్య శివం మార్గం కార్యస్యాస్య వివృద్ధయే,
అహం త్వానుగమిష్యామి సరథో దండకావనం. ౨౪. ప్రాప్య సీతా మయుద్ధేన
వంచయిత్వా తు రాఘవం, లంకాం ప్రతిగమిష్యామి కృతకార్య స్సహ త్వయా.
౨౫. నచే త్కరోషి మారీచ హన్ని త్వా మహా మద్య వై, ఏతత్కార్య మవ
శ్యం మే బలాదపి కరిష్యసి, రాజ్ఞోహి ప్రతికూలస్థో నజాతు సుఖ మేధతే. ౨౬౪.
ఆసాద్య తం జీవితసంశయస్తే మృత్యు ర్ధ్రువో హ్యద్య మయా విరుధ్య, ఏతద్య
థావ త్ప్రతిగృహ్య బుద్ధ్యా యదత్ర కథ్యం కురు తత్తథాత్వం. ౨౭౪. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - చత్వారింశస్సర్గః.

అజ్ఞప్తో రాజవ ద్వాక్యం ప్రతికూలం నిశాచరః, అబ్రవీ త్పరుషం వాక్యం
పకం - స్వార్థే క ప్రత్యయః. ౨౦. తదితి. పదవీ మార్గం. ౨౧. అపక్రాంత ఇతి. యథాసుఖం య
త్నంవిశా. ౨౨. ౨౩. గచ్ఛతి. మార్గం మృగసాబుధిరూపం - శివం మనోహరం - గచ్ఛ ప్రాప్నుహి.
౨౪. ౨౫. నచే దితి. బలాదపి కరిష్యసి అనిచ్ఛతాపి త్వయా సర్వథా అహ మేతత్కార్యం కారయి
ష్యామి మిత్యర్థః - విపక్షే బాధకమాహ - రాజ్ఞ ఇతి. ౨౬౪. కార్యకరణకరణయో ర్గుణదోషా దర్శ
యతి - ఆసాద్యేతి. తం రామం - ఆసాద్య మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితస్య సంశయః దైవా జ్ఞీవి
తం లభ్యేతాపి - మద్విరోధేతు జీవితహనిరేవ స్యాత్ - ప్రతిగృహ్య నిశ్చిత్య - అత్ర కార్యద్వయే -
యత్రేవగ్యం తత్కురు - మమక్తాకరణే అవశ్యం హనన మిత్యర్థః. ౨౭౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్న మేఖలఃఖ్యానే - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః.

యేన సర్వాత్త నాం వర్జ్యం ప్రాతికూల్యం పితౌషిణాం, సర్వలోకానుకూలం త మాశ్రయే
సంబంధః. ౧౬౪—౨౩. గచ్ఛతి. శివం మనోహరం - మార్గం మృగరూపం - గచ్ఛ ప్రాప్నుహి.
౨౪. ౨౫. నేతి. బలాదపి కరిష్యసి - అనిచ్ఛతాపి త్వయా - సర్వథా అహ మేతత్కార్యం కార
యిష్యామి మిత్యర్థః * విపక్షే బాధకమాహ - రాజ్ఞ ఇతి. ౨౬౪. ఆసాద్యేతి. తం రామం ఆసాద్య
మృగరూపేణ ప్రాప్య - జీవితసంశయః తవ జీవితస్య సంశయః - హనిలాభా సందిగ్ధా - పక్షే జీవితలా
భోపి సంభావ్యతే - మద్విరోధేతు జీవితహని ర్నిశ్చితైవ - అత స్త్వం బుద్ధ్యా నిశ్చిత్య యద్యుక్తం
తత్కురుష్వ. ౨౭౪. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం -
ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానాం - చత్వారింశస్సర్గః.

అజ్ఞప్త ఇతి. రాజవ ద్వాక్యం - వాక్యం వాక్యానుష్ఠానం - రామలక్ష్మణా పపవాహ్యా త్వ
యేత్థంకరణీయ మిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - రావణే నాజ్ఞప్త మారీచః తస్యప్రతికూలం వాక్య మబ్ర
వీ దితిసంబంధః - యద్వా - రాజవ దితిశబ్దేన పూర్వసర్గోక్తం రావణగత మాధత్యం లక్ష్మణే - తదస్మి

మారీచో రాక్షసాధిపం. ౧. కేనాయ ముపదిష్ట స్తే వినాశః పాపకర్తృణా, సపు
త్రస్య సరాష్ట్రస్య సామాత్యస్య నిశాచర. ౨. క స్త్వయా సుఖినా రాజన్నాభి
నందతి పాపకృత్, కేనేద ముపదిష్టం తే మృత్యుద్వార ముపాయతః. ౩. శత్రవ
స్తవ సువ్యక్తం హీనవీర్యా నిశాచరాః, ఇచ్ఛంతి త్వాం వినశ్యంత ముపరుద్ధం
బలీయసా. ౪. కేనేద ముపదిష్టం తే తుద్రేణాహితవాదినా, యస్తా మిచ్ఛతి
నశ్యంతం స్వకృతేన నిశాచర. ౫. వధ్యాః ఖలు న హన్యంతే సచివా స్తవ రా
వణ, యే త్వా ముత్పథ మారూఢం న నిగృహ్ణంతి సర్వశః. ౬. అమాత్యైః కా
మవృత్తోహి రాజా కాపథ మాశ్రితః, నిగ్రహ్యా స్సర్వథా సద్భి ర్నునిగ్రహ్యో
నిగ్రహ్యనే ౭. ధర్మమర్థం చ కామం చ యశ శ్చ జయతాం వర, స్వామిప్రసా
దా త్సచివాః పాపునంతి నిశాచర. ౮. విపర్యయేతు తత్సర్వం ధర్మంభవతి రా

రఘునాయకం. ఆజ్ఞప్త ఇత్యాది. ఆరాజవత్ యదా రామప్రాణికూల్యే ప్రవృత్త స్తదేవ రాజత్వం
గతమితి మునేరాశయః - యద్వా-రాజవత్ రాజార్హం-తదర్హ మిష్యర్హార్థే వతిః - యద్వా - రా
జవ దితి పూర్వసర్గోక్త మాధ్యత్యం లక్ష్యతే - వాక్యం వాక్యార్థానుష్ఠానం - మృగరూప మాసాద్య
త్వయా గంతవ్య మిత్యేవంరూపం ప్రతీత్యర్థః - యద్వా - ప్రతికూలవాక్యం ఆజ్ఞప్తః చోదితః -
ఉక్త ఇత్యర్థః. ౧. కేనాయ మితి. వినాశః వినాశోపాయః. ౨. క ఇతి. సుఖినా త్వయా-అవస్థాన
మితిశేషః - మృత్యుద్వారం మృత్యుద్వారతల్య మిదంకార్యం - ఉపాయతః వ్యాజేన. ౩. శత్రవ
ఇతి. బలీయసా రావణ-ఉపరుద్ధం ఆక్రాంతం - అతఏవ వినశ్యంతం త్వా మిచ్ఛంతి - త్వద్వివాశం
రామవిరోధముఖేనేచ్ఛంతీత్యర్థః. ౪. న కేవలం శత్రవః - తత్రాపి తుద్రా వీరేనం కార్య మిచ్ఛం
తీత్యాహ - కే నేతి. స్వకృతేన త్వత్కృతాకృత్యేన. ౫. వధ్యా ఇతి. య ఉత్పథం గాకశాస్త్రవి
రుద్ధమార్గం - ఆరూఢం ప్రవిష్టం-త్వాం న నిగృహ్ణంతి - తస్తా న్నారాన్న నివర్తయంతి-తే సచివాః
వధ్యాః వధార్హాః. ౬. ఏతదుపయుక్తత్యేన సచివకర్తవ్యం దర్శయన్ ప్రకృతే తదభావం చగర్భపా
దేనాహ - అమాత్యై రితి. కాపథం కుమార్తం - నిగ్రహ్యా నివర్తనీయః. ౭. ధర్మ మితి. స్వామి
ప్రసాదాత్ స్వామినః ప్రసన్న భావాత్ - స్వామిసాద్గుణ్యా దిత్యర్థః. ౮. విపర్యయ ఇతి. విపర్య
యే స్వామివైగుణ్యే - స్వామివైగుణ్యా న్న కేవల మమాత్యా వీవనశ్యంతి - కింతు తదితరేపి జనా

న్వాక్యే ప్రవర్తకత్యేన అస్తీతి రాజవ దితియోజ్యం యద్వా-రాజవత్ రాజేవ వాక్యం వాక్యాను
ష్ఠానం - మృగరూప మాశ్రిత్య రామలక్షణా వపవాహ్యత్వయా యథేష్టం గంతవ్య మిత్యేవంరూ
పం ప్రతికూలం-రావణేనాజ్ఞప్త శ్చోదితో నిశాచరః పరుషం వాక్య మబ్రవీత్. ౧. ౨. క స్త్వ
యేతి త్వయాసుఖినా సతా - కః - పాపకృత్సాభినందతి * కే నేతి. కేన పాపకారిణా ఉపా
యతః ఉపాయేన ఆయ ముపదిష్టః-వినాశ ఇత్యుపద్యతే - సచివ మృత్యు ద్వారం. ౩. శత్రవ
ఇతి. హీనవీర్యాః-తవ శత్రవః-త్వాం బలీయాంసం-బలీయసా త్వత్తో బలవత్తరేణ ఉపరుద్ధం వినశ్యం
తం ఇచ్ఛంతి-ఇద మాశ్చర్య మితిశేషః. ౪. కేనేతి. ఇదం సీతాపారణం - స్వకృతేన స్వనిర్మితవినా
శోపాయేనేత్యర్థః. ౫. వధ్యా ఇతి. ఉత్పథం శాస్త్రవిరుద్ధం-ఆరూఢ ముపన్నం-త్వాం ననిగృ
హ్ణంతి ననివారయంతి-సర్వశః సర్వోపాయైః-తే సచివాః వధ్యా ఇతి సంబంధః. ౬. అమాత్యైరితి.
నిగ్రహ్యో నివర్తనీయః-న నిగ్రహ్యనే న నివార్యనే. ౭. ధర్మ మితి. స్వామిప్రసాదాత్ స్వామినః
ప్రసన్నభావాత్ - విపర్యయేస్వామ్యుగ్రహభావే - స్వామివైగుణ్యాత్ స్వామ్యుత్పథః ప్రవృత్తే

వణ, వ్యసనం స్వామి వైగుణ్యా త్ప్రాప్నువంతీతరే జనాః. ౯. రాజమూలోహి
ధర్మశ్చ జయ శ్చ జయతాం వర, తస్మా త్సర్వా స్వవస్థాసు రక్షితవ్యా నరాధిపాః.
౧౦. రాజ్యం పాలయితుం శక్యం న తీక్షణేననిశాచర, నచాపిప్రతికూలేన నావినీతేన
రాక్షస. ౧౧. యేతీక్షణమంత్రాస్సచివాభజ్యంతే సహ తేన వై, విషమేతురగా శ్శీఘ్రా
మందసారథయోయథా. ౧౨. బహవ స్సాధవో లోకే యుక్తాధర్మ మనుష్ఠితాః,
పరేషా మపరాధేన వినష్టా స్సపరిచ్ఛదాః. ౧౩. స్వామినా ప్రతికూలేన ప్రజా
స్తీక్షణేన రావణ, రక్ష్యమాణా నవర్ధంతే మేషా గోమాయునా యథా. ౧౪. అవ
శ్యం వినశిష్యంతి సర్వే రావణరాక్షసాః, యేషాం త్వం కర్మశో రాజా దుర్బు
ద్ధి రజితేంద్రియః ౧౫. తదిదం కాకతాళీయం ఘోర మాసాదితం మయా,
అత్రైవ శోచనీయ స్త్వం ససైన్యో వినశిష్యసి. ౧౬. మాం నిహత్య తు రామ

ఇత్యాహ-వ్యసన మితి. ౯. రాజమూల ఇతి. ఉక్త మర్థ ముపసంహరతి-తస్మా దితి. ౧౦. రాజ్య మితి.
తీక్షణేన క్రూరదండేన-ప్రతికూలేన ప్రజావిరుద్ధేన-అవినీతేన ఇంద్రియజయరహితేన-‘వినయోహింద్రి
యజయ’ ఇతి కామదక్షః. ౧౧. యఇతి. తీక్షణమంత్రాః తీక్షణోపాయప్రయోక్తారః-తేన స్వమంత్రగ్రాహి
రాజ్ఞాసహ - విషమే నిమ్నోన్నతప్రదేశే - శీఘ్రగా మ్తురగాః - మందసారథయః అపటుసారథయ
స్సంతః - యథా సారిథీనా సహ నశ్యంతి తథేత్యర్థః. ౧౨. ఉత్తరార్హోకవశ్యమాణస్య సామాన్య
న్యాయం దర్శయతి - బహవ ఇతి. సాధవో ధర్మజ్ఞాః - యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః - ధర్మం అను
ష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - గత్యర్థాకర్తృకేత్యాదినా కర్తృత్వః - సపరిచ్ఛదాః సపరివారాః. ౧౩. స్వా
మినేతి. గోమాయునా క్రోమ - సహ మేషఘాతుక ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౧౪. అవశ్య మితి. కర్మశః
క్రూరబుద్ధిః. ౧౫. తదిద మితి. కాక తాళీయం యాదృచ్ఛికం - ఘోరం భయంకర మిదంకృత్యం-
మయా ఆసాదితం - తతో నాహం శోచ్యః - నహి ప్రమాదవిపన్నశోచ్య ఇతి భావః - ససైన్య
స్త్వం వినశిష్యసి త్యత్రైవ కృత్యే త్వం మే శోచనీయః - బుద్ధిపూర్వకారీత్వ మేవహి శోచ్య ఇతి
భావః - యద్వా - ససైన్యో వినశిష్యసితి యత్ తదిదం కాకతాళీయం ఘోరం కార్యం త్వయా
ఆసాదితం - అత్రైవ మయా త్వం శోచనీయః - హంత దైవాన్తహాననార్థో రాజ ఉపస్థిత ఇతి
శోచా మిత్యర్థః. ౧౬. త్వయి విద్యమానే మమ కాహని రిత్యత్రాహ - మా మితి. నచిరాత్

స్వామివైగుణ్యా న్న కేవలమూత్యా ఏవ వ్యసనం ప్రాప్నువం - కిం త్వితరజనా అపీత్యర్థః. ౯.
రాజమూల మితి. ఉక్తమర్థం నిగమయతి-తస్మాదితి. ౧౦. రాజ్యమితి. తీక్షణేన క్రూరదండేన ప్రతికూలేన
సర్వజనవిరుద్ధేన. ౧౧. యఇతి. తీక్షణమంత్రాః తీక్షణోపాయాః తేనసహ మంత్రగ్రాహిరాజ్ఞాసహ-మంద
సారథయః - అనుశలసారథయః. టీ. విషమే నిమ్నోన్నతేదేశే. ౧౨. బహవ ఇతి. సాధవః ధర్మ
జ్ఞాః - యుక్తాః నీతిమార్గనిష్ఠాః - ధర్మ మనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః- సపరిచ్ఛదాః సపరిజనాః. ౧౩.
స్వామి నేతి. తీక్షణేన తీక్షణదండేన- స్వామినా రక్ష్యమాణాః ప్రజాః నవర్ధంతే గోమాయునా మృగ
ఘాతుకమృగేణ. ౧౪. అవశ్య మితి. కర్మశః క్రూరబుద్ధిః. ౧౫. తదితి. కాకతాళీయం యాదృ
చ్ఛికం తదిదం ఘోరం రామకర్తృకవధదూషం మయా - ఆసాదితం ప్రాప్తం - అత్ర స్వహానవిష
యే - కిం కించిదపి - నవిచారణీయ మితిశేషః - కింతు త్వ మేవ శోచనీయః - కుతః - యతః
ససైన్యో వినశిష్యసి ఆయుర్భావం ఆహ మేకవిప యాదృచ్ఛికేన నిహితేన వినశిష్యామి అతోనాహం
శోచ్యః - ప్రమాదవిపన్నాః శోచ్యంతే - త్వంతు బుద్ధిపూర్వ మకార్యం కుర్వన్ సబంధుపరివారో

శ్చ నచిరా త్వాం వధిష్యతి, అనేన కృతకృత్యోఽస్తి మ్రియే యదరిణా హతః. ౧౭. దర్శనాదేవ రామస్య హతం మా ముపధారయ, ఆత్మానం చ హతం విద్ధి హృత్వా సీతాం సఖాంధవం. ౧౮. ఆనయిష్యసి చే త్సీతా మాశ్రిమా త్సహితో మయా, నైవ త్వ మసినాహం చ నైవ లంకా సరాక్షసా. ౧౯. నివార్య మాణస్తు మయా హితై పిణా నమృష్యనే వాక్య మిదం నిశాచర, పరేత కల్పా హి గతాయుషో నరా హితం నగృహ్లాంతి సుహృద్భి రీరితం. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవ ముక్త్యాతు వచనం మారీచో రావణం తతః, గచ్ఛావే త్యబ్రవీ ద్దీనో భయా ద్రాత్రించరప్రభోః. ౧ దృష్టశ్చాహం పున స్తేన శరచాపాసిధారిణా, మద్వధోద్యతశస్త్రేణ వినష్టం జీవితం చ మే. ౨. నహి రామం పరాక్రమ్య

క్షణేనైవ - ఆహం నశోచనీయ ఇత్యత్ర హేతుమాహ - అనే నేతి - తవారిణా రామేణ - హతో మ్రియే ఇతియత్ అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్తి - విశ్వామిత్ర యాగసంరక్షణ ప్రభృతి ఖరా దివధాంతాతిమానుషచారిత్రాను స్తుతికృతా సాధారణమహిమసూఛర్యా రాఘవం పరమపురుషం నిశ్చితవతో మమ తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః. తథోక్తం నృసింహపురాణే. శ్లో. రామాదపి హి మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణా దపి, ఉభయో రపి మర్తవ్యే వరం రామాన్నరావణా దితి. యద్వా - త్వతో నిరుపాధికవధా చ్ఛత్రహస్తా ద్వధో నిశ్రేయసకరఇతి భావః. తనిశ్లోకీ. (౪౭) ౧౭—౧౯. ఉక్తమర్థం న్యాయప్రదర్శనేన ప్రతిపాదయతి - నివార్యమాణ ఇతి. హి శ్లేతా - యస్తాత్ గతాయుషో నరాః హితం నగృహ్లాంతి తస్మా ద్వాక్య మిదం - నమృష్యనే నసహనే - గతాయుష్కత్వా ద్ధితం నగృహ్లాంతీత్యర్థః - పరేతకల్పాః ఆపన్నమరణాః - ఈషదసమాప్తా కల్పప్రత్యయః. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

క్షణంక్షణార్థ మపిచావియోగో యస్యదుఃఖదః, త మహం శిరసా పండే జానతీ ప్రాణవల్లభిం ఏవ మిత్యాది. భయాత్ రావణా దధునైవ వధో భవిష్యతీతి భయాత్. ౧. నీనఇన్యుక్తం దౌష్ఠ్య ముపపాదయతి - దృష్ట ఇత్యాదినా. యద్యహం లేన దృష్టః శరణామే జీరిణం వినష్ట మిత్యన్వయః. ౨. న హితి. వర్తత ఇతి - యమదండహతస్యతే ప్రతిరూపస్సదృశః అసాజనో వర్తతే-

వినశిష్యసి అత స్త్వమేవ శోచనీయ ఇతి. ౧౭. మాం నిహత్యేతి. నచిరాత్ క్షణేనైవ తవారిణా శ్రీరామేణ హతోఽహం మ్రియేయం - అనేన హేతునా కృతకృత్యోఽస్తి - విశ్వామిత్ర యాగ సంరక్షణ మారభ్య ఖరాదివధాంత మమానుషశ్రీరామచరిత మున్నత్యాసాధారణ మహిమసూఛర్యా రఘుపుంగవే పరమపురుషత్వ మభిసంధాయ-తత్కరప్రాపితమరణస్య పరమపురుషార్థత్వాదితి భావః. తథాహి - నారసింహపురాణే. శ్లో. 'రామాదపి చ మర్తవ్యం మర్తవ్యం రావణా దపి, ఉభాభ్యా మపిమర్తవ్యే వరం రామాన్నరావణా'దితి. ౧౯. నివార్యమాణ ఇతి. పరేతకల్పాః ఆపన్నమరణాః - గతాయుషః క్షీణాయుషః. టీ. ఆతోగతాయుష్య స్త్వమపి హితం నగృహ్లాంతి. ౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యాయాం- ఏకచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవమితి. భయా ద్రావణా దధునైవ హని ర్భవిష్యతీతి త్రాసాద్గచ్ఛామి త్యబ్రవీత్. ౧—౪.

జీవాన్ ప్రతినివర్తతే, వర్తతే ప్రతియాపాఽసౌ యమదండహతస్య తే. 3. కింను శక్యం
మయా కర్తు మేవం త్వయి దురాత్మని, ఏష గచ్ఛామ్యహం తాత స్వస్తి తే
స్తు నిశాచర. ౪. ప్రహృష్ట స్త్వభవ త్తేన వచనేన సరావణః, పరిష్వజ్య సుసం
శ్లిష్ట మిదం వచన మబ్రవీత్. ౫. ఏతచ్ఛౌండిర్యయుక్తంతే మచ్ఛందాదివ భాషి
తం, ఇదానీ మసి మారీచః పూర్వ మన్యో నిశాచరః. ౬. ఆరుహ్యతా మయం
శీఘ్రం రథో రత్న విభూషితః, మయాసహ తథాయుక్తః పిశాచ వదనైః ఖరైః.
౭. ప్రలోభయిత్వా వై దేహీం యథేష్టం గంతు మర్హసి, తాం శూన్యే ప్రస
భం సీతా మానయిష్యామి మైథిలీం ౮. తతో రావణమారీచో విమానమివ
తం రథం, ఆరుహ్య యయతు శీఘ్రం తస్మాదాశ్రమమండలాత్. ౯. తథైవ
తత్ర పశ్యంతౌ పట్టణాని వనాని చ, గిరింశ్చ సరిత స్సర్వా రాష్ట్రాణి నగరాణి
చ. ౧౦. సమేత్య దండకారణ్యం రాఘవస్యాశ్రమం తతః, దదర్శ సహ మారీ
చో రావణో రాక్షసాధిపః. ౧౧. అవతీర్య రథా త్తస్మా త్తతః కాంచనభూష
ణాత్, హస్తే గృహీత్వా మారీచం రావణో వాక్య మబ్రవీత్. ౧౨. ఏతద్రా

త్వ మివాహమపి యమదండహత ఇత్యర్థః. ౪. ప్రహృష్ట ఇతి. సుసంశ్లిష్టం దృఢం. ౫. ఏతదితి.
శౌండిర్యం వీరత్వం - కృశృపకటి పటి శౌండిభ్య ఈరన్నిత్యేణాదికసూత్రేణ శౌండిగర్వ ఇత్య
స్తాని రక్తప్రత్యయః - శౌండిరోవీర ఇతివృత్తికారః - 'శౌండిరస్త్యాగివీరయో' రితి నిఘంటుః, తత్క
ర్తదభివో వా శౌండిర్యం - గుణవచనత్వాత్ ష్యభౌ - శౌండిర్యయుక్త మేతలేభాషితమచ్ఛం
దా దివమదభిప్రాయా దివభాషితం - మత్పిదృశం భాషిత మిత్యర్థః - పూర్వమన్యో యః కశ్చన
నిశాచరోఽసి - విక్లబభాషణాత్ - ఇదానీం మారీచోఽసి - మారీచఇతి లోకప్రసిద్ధనామధేయా
సురూపవ్యాపారోఽసి - స్వప్రకృతిం - ప్రాప్తోఽసీత్సర్వార్థః. ౬. ఆరుహ్యతా మితి. తథేతి సముచ్చయే -
ఖరై ర్యుక్తై రత్నవిభూషిత శ్చేత్యర్థః. తత ఇతి. తస్మాత్ మారీచీయాత్. ౯. తథైవేతి. తథైవ
రథారూఢావేవ - సహౌష స్థితా విత్యర్థః - పట్టణాని నగరవిశేషాక్ - నగాః పృథ్వాస్సంలేయే స్వీతి
నగరాణి ఉద్యానాకీర్ణపురాణీత్యర్థః - నగపాంసుపాండుభ్య శ్చేతిమత్స్వరీయా రప్రత్యయః - నగర
పట్టణాదిలక్షణముక్తం వస్తుశాస్త్రే. 'గ్రామశ్చ నగరంచైవ పట్టణం ఖర్వటం పురం, ఖేటకం కుసుమం
చైవ శిబిరం రాజవాసికం. సేనాముఖ మితిత్వేనం దశధా కీర్తితం బుద్ధేః, విప్రాణాంచ సభృ
త్యానాం వాసో గ్రామఇతిరీతిః. సవివ విప్రై రాకీర్ణ స్వగ్రహార ఇతిస్సృతః, కుటుంబిభేదై రేవ
నస్త్రింశద్భి శ్చ సమన్వితః. అనేకవారీసంబద్ధం నానాశిల్పిజనై ర్వృతం, క్రయవిక్రయకైః కీర్ణం సర్వ
దేవై స్సమన్వితం. నగరం త్వితివిఖ్యాతం పట్టణం శృణు సాంప్రతం, ద్వీపాంతరాగతద్రవ్యక్రయ
విక్రయకైర్యుతం. పట్టణం త్వద్ధితీరే స్యా త్తయో ర్నిశ్రం తు ఖర్వటం, క్రయవిక్రయకై ర్యుక్తం
నానాకాలిసమన్వితం. తంతువాయసమాయుక్తం తత్పురం త్వితికశ్యతే, ఏతై రధిష్ఠితం యత్తత్
ఖేటకం పరికీర్తితం. లేషా మేకాంతరే ష్వేవ వాసః కుసుమ ముచ్యత' ఇత్యాదినా. ౧౦. ౧౧. అవతీ
ర్యేతి. హస్తే గృహీత్వే త్యనేనావశ్యకత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨. ఏత దితి. యదర్థం యత్కార్యార్థం -

ప్రహృష్ట ఇతి. సుసంశ్లిష్టం దృఢం. ౫. ఏత దితి. శౌండిర్యం పౌరుషం - మచ్ఛందాదివ మమ మత
సదృశముక్తం - ఇదానీం మారీచోఽసి - స్వప్రకృతిం ప్రాప్తోఽసి - పూర్వమన్యః - అధైర్యావ
లంబనా దితిశేషః. ౭. ప్రలోభయిత్వేతి. తా మితి. శూన్యేరామలక్షణరహితసమయే. ౧౪. సన్నితి.

మాశ్రమపదం దృశ్యతే కదలీవృతం, క్రియతాం తత్సఖే శీఘ్రం యదర్థం వయ
మాగతాః. ౧౩. స రావణవచశ్శృణ్వా మారీచో రాక్షసస్తదా, మృగో
భూత్వా శ్రమద్వారి రామస్య విచచారహ. ౧౪. సతు యావం సమాస్థాయ మహా
దద్భుతదర్శనం, మణిప్రవరశృంగాగ్ర స్థితాసితముఖాకృతిః, రక్తపద్మోత్పలము
ఖ ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః, కించి దభ్యున్నతగ్రీవ ఇంద్రనీలదళాధరః, కుందేందువ
జ్రసంకాశముదరం చాస్య భాస్వరం. మధూకనిభపార్శ్వశ్చ పద్మకింజల్కసన్ని
భః, వైడూర్యసంకాశఖుర స్తనుజంఘ స్సుసంహతః, ఇంద్రాయుధసవర్ణేన పుచ్ఛే
నోర్ధ్వం విరాజతా, మనోహర స్నిగ్ధవర్ణో రత్నైర్నానావిధై ర్వృతః, ఓడేన
రాక్షసో జాతో మృగః పరమశోభనః, వనం ప్రజ్వలయన్ రమ్యం రామాశ్రమ
పదం చ తత్ ౧౫. మనోహరం దర్శనీయం యావం కృత్వా స రాక్షసః, ప్ర
లోభనార్థం వైదేహ్యా నానాథాతువిచిత్రితం, విచరన్ గచ్ఛతే తస్మాద్భాద్య
లాని సమంతతః. ౧౬. యావైస్త్రిభిందుశతై శ్చిత్రో భూత్వా సప్రియదర్శనః,

తత్ కార్యం క్రియతాం - ఆగమన ప్రయోజననిర్వాహం మృగరూపం నిజస్వేచ్ఛార్థః. ౧౩. ౧౪.
సంగ్రహేణోక్తం-వివృణోతి - స త్విత్యాదినా, అద్భుతం విస్తయూపహం దర్శనం యస్య తత్తథా
మణిప్రవరః ఇంద్రనీలః తత్తుల్యే శృంగాగ్రే యస్యసతథా క్వచిత్ సితా క్వచిదసితాచ ముఖస్యా
కృతిః శోభారేఖాయస్య - వర్ణోవర్ణేనేతి సమానాధికరణసమాసః - ఆవయవద్వారేణ సితాసితశబ్దా
సముదాయే వర్తమానౌ సమానాధికరణౌ భవతః - రక్తపద్మోత్పలముఖః - ముఖపుటయోరేక రక్త
పద్మపర్ణః అన్యస్తూత్పలపర్ణ ఇత్యర్థః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః - శ్రవణో ఇంద్రనీలసాదృశ్యం నీలభా
స్వరరూపేణ - ఉత్పలసాదృశ్యం రూపేణ ఇంద్రనీలదళవదధరో యస్య సతథా - కుందేతి - అన్య
మృగరూపస్య కుందేందువజ్రసంకాశముదర మూసీత్ - తస్మాద్దృశ్యశోచర ఇతి వివరితముయోగశ్చ్యం -
అన్యథా పూర్వాపరవిరోధః-మధూకనిభపార్శ్వః-గదభున్నతగ్రీవః-ఇతి వివరితముయోగశ్చ్యం -
హేమవర్ణస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ - పద్మకింజల్కసన్నిభః ఉక్తావయవవ్యతిరేక పృష్ఠసర్వప్రదేశే
పద్మకేసరపర్ణః - సుసంహతః సుశ్లిష్టసంధిబంధః ఉర్ధ్వంపుచ్ఛిర్ధ్వపార్శ్వే - ఇంద్రాయుధసవర్ణేన
ఇంద్రధనుర్వన్నానావర్ణేన - పుచ్ఛేనోపలక్షితః-స్నిగ్ధవర్ణ ఇతిపూర్వోక్త సర్వవిధానాం స్నిగ్ధత్వం
విశేషణం - రత్నైః రత్నాకారబిన్దుభిః - ఉపసంహరతి ఓడేనేతి - ప్రజ్వలయన్ ప్రకాశయన్ -
మృగోజాత ఇతిపూర్వేణాన్వయః. ౧౫. మనోహర మిత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. థాతు
ర్వర్ణః - శాద్వలాని శాదాః బాలతృణాని - 'శాదో జంబాలశమ్పయో' రిశ్యమరః. తద్వంశి
స్థలాని శాద్వలాని-నడశాదాద్వలజేతి వలచ్ ప్రత్యయః-విచరన్ భక్షయన్ - చరగతిభక్షణయోః-
గచ్ఛతే గచ్ఛతి. ౧౬. యావైస్త్రితి. విటసీనా మితిద్వీశ్చాందసః - కిసలయాన్ చల్లయాన్ -

మణిప్రవరశృంగాగ్రః మణిప్రవరాకారే ఇంద్రనీలరత్నాకారే శృంగాగ్రే యస్యసః-సితాసితము
ఖాకృతిః క్వచి త్సితా క్వచి దసితాచ ముఖస్యాకృతి ర్యస్యసః * రక్తపద్మేతి. రక్తపద్మోత్పలముఖః
ముఖపుటయోర్పద్మే ఏకరక్తపద్మపర్ణః అన్యః నీలోత్పలపర్ణః-ఇంద్రనీలోత్పలశ్రవాః ఇంద్రనీలమివ
ఉత్పలమివ శ్రవః శ్రవణం యస్యసః కుందేతి. మధూకనిభపార్శ్వః మధూకపుష్పసదృశపార్శ్వ
ద్వయః * వైడూర్యేతి. సుసంహతః శ్లిష్టసంధిబంధః. ౧౫. ప్రలోభనార్థమితి. శాద్వలాని విచరన్

విటపీనాం కిసలయాన్ భజ్త్వాఽదన్ విచచారహ. ౨౨. కదళీగృహకం గత్వా
కర్ణికారా నితస్తతః, సమాశ్రయ స్థందగతి స్సీతాసందర్శనం తథా. ౨౩. రాజీ
వచిత్రపృష్ఠ స్స విరరాజ మహామృగః, రామాశ్రమపదాభ్యాశే విచచార యథా
సుఖం. ౨౪. పునర్గత్వా నివృత్తశ్చ విచచార మృగోత్తమః, గత్వా ముహూ
ర్తం త్వరయా పునః ప్రతినివర్తతే. ౨౫. విక్రీడం శ్చ క్వచి ద్భూమా పునరేవ
నిషీదతి, ఆశ్రమద్వార మాగమ్య మృగయూథాని గచ్ఛతి. ౨౬. మృగయూధై
రనుగతః పునరేవనివర్తతే, సీతాదర్శన మాకాంక్షన్ రాక్షసో మృగతాం గతః,
పరిభ్రమతి చిత్రాణి మండలాని వినిష్పతన్. ౨౭. సముద్వీక్ష్య చ తం సర్వే
మృగా హ్యన్యే వనేచరాః, ఉపాగమ్య సమామ్రాయ విద్రవంతి దిశోదశ. ౨౮.
రాక్షస స్సోపి తాన్వన్యాన్ మృగాన్ మృగవధే రతః, ప్రచ్ఛాదనార్థం భావస్య
నభక్షయతి సంస్పృశన్. ౨౯. తస్మిన్నేవ తతః కాలే వై దేహీ శుభలోచనా,
కుసుమాపచయవ్యగ్రా పాదపా నభ్యవర్తత. ౩౦. కర్ణికారా నశోకాం శ్చ
చూతాం శ్చ మదిరేక్షణా, కుసుమా న్యపచిన్వంతీ చచార రుచిరాననా. ౩౧.
అనర్హారణ్యవాసచ్య సాతం రత్నమయం మృగం, ముక్తామణివిచిత్రాంగం దదర్శ

పుల్లింగత్వ మార్దం. ౨౨. కదళీతి. కదళీగృహకం కృత్రిమకదళీమయగృహం - తదనంతరం కర్ణి
కారాన్ గత్వా-తతః సీతా సందర్శనము చేసి నితీసీతాసందర్శనం - అధికరణే ల్యుట్ - సీతా
సందర్శనయోగ్యస్థాన మిశ్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే - తదపి గత్వా మందగతి స్సన్ ఇతస్తత
సమాశ్రయత్. ౨౩. రాజీవేతి. రాజీవచిత్రపృష్ఠః రాజీవశేసరవ దాశ్చర్యకరపృష్ఠదేశః-చిత్రత్వం
పూర్వస్థా ద్విశేషః రామాశ్రమపదాభ్యాశే రామాశ్రమస్థానసమీపే. ౨౪. పునర్గత్వేతి. పునర్ని
వృత్తశ్చే త్యన్వయః - నివృత్త్య గమన ముక్త్యా గత్వా నివర్తనమాహ గత్వేతి. ౨౫. విక్రీడ నితి.
వివం గమనాగమనాభ్యాం విక్రీడన్ సన్ పునః క్వచిత్తూష్ణిం నిషీదతి. మృగయూధైరిత్యాది. విని
ష్పతన్ సంచరన్. ౨౭. సముద్వీక్ష్యేతి. సమామ్రాయేతి - మ్రాణేన విశేషం జానంతి తిర్యంచ
ఇతిప్రసిద్ధిః. ౨౮. రాక్షస ఇతి. భావస్య క్రూర్యస్య - ప్రచ్ఛాదనార్థం మృగవధే రతోపి మృగా
న్నభక్షయతి కింతు సంస్పృశన్నాస్తే. ౨౯. తస్మిన్నితి. తతః ఆశ్రమా దభ్యవర్తతే త్యన్వయః.
౩౦. కర్ణికారా నితి. మదిరం ఆనందజనకం ఈక్షణం యస్యాస్సా మదిరేక్షణా - అనేన రుచి
రాననే త్యనేన చ వక్ష్యమాంకారోపయోగ్యలాసోద్యోత్యతే. ౩౧. అనర్హేతి. అరణ్యవాస స్వా
నర్హే త్యనేన సన్నిహితప్రతసమాప్తికాలత్వకథనా స్తృగగ్రహణత్వరాలేశయో ద్యోత్యతే-రత్నమ
యం శ్రేష్ఠభూతం - స్వాధేనుయత్. ని. 'రత్నం స్వజాతో శ్రేష్ఠే' త్యమరః. ముక్తామణిశబ్దేన
తత్తుల్యబిందుమత్త్వ ముక్తం. ౩౨. సాత మితి. రుచిరదంతోష్ఠిత్యనేన కుతుకానుభావ ఉక్తః-యా
భక్షయన్. ౩౦. ౨౨. కదళీగృహక మితి. కదళీవాటికాం సమాశ్రయ దితిచ్ఛదః-సీతాసందర్శనం
సీతాదర్శనయోగ్యస్థానం సమాశ్రయత్. ౨౩-౨౬. మృగయూధై రితి. వినిష్పతన్ ఉత్పత్య
ధావన్. ౨౭. టి. సముద్వీక్ష్యేతి. తిర్యగంతూనా మామ్రాణేన సజాతీయ విజాతీయజ్ఞానం సంభవ
తీతిప్రసిద్ధిః. ౨౮. రాక్షస ఇతి. భావస్య రాక్షసత్వస్య అపచయః లవనం. ౨౯-౩౨. సేతి.
యాప్యభానుతనురుహం యాప్యం రజశం - ధాతః తామ్రగైరికాదయః తై స్సదృశతనురుహం.

పరమాంగనా. 324. సాతం రుచిరదంతోష్ఠీ యాప్యథాతుతనూరుహం, విస్తయో
త్సుల్లనయనా సన్నేహం సముదైక్షత. 334. స చ తాం రామ దయితాం పశ్యన్
మాయామయో మృగః, విచచార పున శ్చిత్తం దీపయన్నివ తద్వనం. 344.
అదృష్టపూర్వం తం దృష్ట్వా నానారత్నమయం మృగం, విస్తయం పరమం సీతా
జగామ జనకాత్తజా. 354. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

సాతం సంప్రేక్ష్య సుశ్రోణీ కుసుమాన్యపచిన్వతీ, హైమరాజతవర్ణా
భ్యాం పార్శ్వభ్యా ముపశోభితం, ప్రహృష్టా చానవద్యాంగీ మృష్టహాటకవర్ణినీ
భర్తార మభిచక్రంద లక్ష్మణం చాపి సాయుధం. ౨. తయాహూతౌ నరవ్యాఘ్రౌ
వై దేహ్యా రామలక్ష్మణౌ, వీక్షమాణౌ తు తం దేశం తదా దన్వశతు ర్మృ
గం. 3. శంకమానస్తు తం దృష్ట్వా లక్ష్మణో రామ మబ్రవీత్, తమే వైన మహం
మన్యే మారీచం రాక్షసం మృగం. ౪. చరంతో మృగయాం హృష్టాః పాపేనో
పాధినావనే, అనేన నిహతౌ రాజా రాజానః కామయాపిణా. ౫. అస్య మా
యావిదో మాయామృగరూప మిదం కృతం, భానుమ త్పురుషవ్యాఘ్ర గంధర్వ
పుగసన్నిభం, మృగో హ్యేవంవిధో రత్నవిచిత్రో నాస్తి రాఘవ, జగత్యాం జగతీ

వ్యం రజతం - ధాతవః తామ్రగైరికాదయః - తత్తుల్యతనూరుహం. ని. 'తనూరుహం రోమహామే'
త్యమరః. 334. స చేతి. దీపయన్ ప్రకాశయన్. 344. 354. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే -
శ్రీ రామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

సీతాయా స్త్యేకనాథాయాః పూరయిష్యన్ మనోరథమ్, మాయామృగం యోఽనుయయా
శ్రీ రామంతముపాస్త హే. సాత మిత్యాది. హైమరాజతవర్ణాభ్యా మిశ్యనేనద్వయోః పార్శ్వయో
ర్వర్ణభేద ఉచ్యతే - మృష్టం శుద్ధం హాటకం సువర్ణం తస్య వర్ణోఽస్మి తథా. ని. 'వర్ణం
సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమహాటక' మిత్యమరః. అభిచక్రంద ఉచ్చైరూహ్వయత్ - కదిఅహ్వ
నే రోదశేచేతి ధాతుః - సాయుధ మిత్యనేనాయుధేన సహగంతవ్య మిత్యాహూతవతీతి గమ్యతే.
౪. చరంత ఇతి. మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతో రాజానః - అనేన పాపేన మృగ
రూపాపాధినా నిమిత్తేన హతాః. ౫. అన్యేతి. మాయాంవేర్తీతి మాయావిత్ - అస్యమాయైవ మృగ
రూపం కృతం మృగాకారేణ పరిణతం - భానుమత్ ప్రకాశవత్ - గంధర్వపురం నానావిధవిస్తయ
నీయాకారసంస్థానం క్షణభంగుర మభ్రం తత్సన్నిభం తద్వద్విస్తయనీయ మిత్యర్థః - జగత్యాం

334. 344. టీ. అదృష్టపూర్వ మితి. నానారత్నమయం నానావిధరత్నకాంతిమయం. 354. ఇతి
శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యా
నాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః.

*ప్రహృష్టేతి. మృష్టహాటకవర్ణినీ - మృష్టం పరిశుద్ధం హాటకం హేమ తస్య వర్ణోఽస్మి తథా.
౪. చరంత ఇతి. మృగయాం చరంతః మృగయార్థం పర్యటంతః - ఉపాధినామృగరూపాపాధినా. ౫.
అన్యేతి. మాయావిదః అస్య యా మాయా దృశ్యతే - అనయా ఇదం మృగరూపం కృతం అస్య మాయా

నాథ మాయైషాహి నసంశయః. 2. ఏవం బ్రువాణం కాకుత్స్థం ప్రతివార్య శుచిస్థితా, ఉవాచ సీతా సంహృష్టా చర్తణా హృతచేతనా. ౩. ఆర్యపుత్రాభి రామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః, ఆనయేనం మహాబాహూ క్రీడార్థం నో భవిష్యతి. ౪. ఇహాశ్రమపదేఽస్తాకం బహవః పుణ్యదర్శనాః, మృగా శ్చరంతి సహితా స్సమరాశ్చనురా స్తథా, ఋక్షాః పృషతసంఘాశ్చ వానరాః కిన్నరా స్తథా, విచరంతి మహాబాహూ రూపశ్రేష్ఠా మనోహరాః, నచాస్యసదృశో రాజా దృష్టపూర్వో మృగః పురా, తేజసా త్తమయా దీప్త్యా యథాయం మృగ సత్తమః. ౧౨. నానావర్ణవిచిత్రాంగో రత్నబిందుసమాచితః, ద్యోతయన్ వన మవ్యగ్రం శోభతే శశిసన్నిభః. ౧౩. అహోరూప మహాలక్ష్మీ స్వరసంపచ్చ శోభనా, మృగోఽదృఢతో విచిత్రాంగో హృదయం హరతీవమే. ౧౪. యదిగ్ర హణ మభ్యేతి జీవన్నేవ మృగ స్తవ, ఆశ్చర్యభూతం భవతి విస్తయం జనయిష్యతి, సమాప్తవనవాసానాం రాజ్యస్థానాం చ నః పునః, అంతగపురవిభూషార్థో మృగఏష భవిష్యతి. ౧౫. భరతస్యార్యపుత్రస్య శ్వశ్రూణాం మమ చ ప్రభో, మృగరూప భూమా. 2. ఏవమితి. కాకుత్స్థం - ప్రతివార్యనివర్త్యఉవాచ - రామమితశేషః - తత్ర హేతు శ్చర్తణేతి-హృతచేతనా హృతప్రజ్ఞా. ౩. ఆర్యపుత్రేతి. నో భవిష్యతి నః భవిష్యతి - న భవిష్యతీ త్యపి వాగ్దోషః. ౪. ఇహేత్యాది. సహితాః సంఘీభూతాః - సమరాః వ్యాళమృగాః. ౫. 'సమ రస్సౌ ద్వాశ్చమృగ' ఇతి వైజయంతీ, చమరాః చామరమృగాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - పృష తాః బిందుమృగాః - కిన్నరాః మృగవిశేషాః - నచాస్యేతి - తేజసా వర్ణేన-త్తమయా అత్వరయా- దీప్త్యాశరీరప్రకాశేన - యథాయం మృగోదృశ్యతే తథాతేజ ఆదిభిః అస్య సదృశో మృగో నదృ ష్టపూర్వః-పురా భావికారేణ - నదృశ్యేతి శేషః. ౬. 'స్వాత్' ప్రబంధే చిరతీతే నికటాగామికే పురే' త్యమరః. ౧౨. నానావర్ణేతి. సమాచితః వ్యాప్తః - అవ్యగ్రం సమగ్రం యథాతథా శోభతే- శశిసన్నిభః - ఆనందకరత్వేన శశిసామ్యం. ౧౩. అహో ఇతి. రూపం వర్ణః - లక్ష్మీః కాంతిః - ఉక్తానువాదపూర్వకం మనోహరత్వమాహ-మృగ ఇతి - అతో న పూర్వార్థేన గతార్థతా. ౧౪. య దీతి. శ్లోగన్వయ మేకాన్వయం - తవ గ్రహణం త్వత్కర్తృకగ్రహణం - కర్తరి షష్ఠీ-తదా ఏష మృగః - ఆశ్చర్యభూతం అస్తాకం విస్తయాపహం సత్త్వంభవతి - ఇదానీమితి శేషః - సమాప్తవ నవాసానాం అతఏవ పునః రాజ్యస్థానాం చ నః విస్తయం జనయిష్యతి - కించ - అంతగపురవిభూ షార్థోఽభవిష్యతి. ౧౫. భరతస్యేతి. ఆర్యపుత్రస్య తవ శ్వశ్రూణాం మమ శ్వశ్రూణాం చేతియో

మృగాకారేణ పరిణలేత్యర్థః-భానుమత్ప్రకాశసంపన్నం - గంధర్వపురసన్నిభం-గంధర్వపురం నామ రమ్యభవనాకారవిశేషః-క్షణభంగుర మధ్రం. 2. ఏవమితి. కాకుత్స్థం లక్షణం. టీ. ప్రతివాచ్య పరి హృత్య. ౩. ౪. ఇహేతి. సమరచమరా కృష్ణశుక్లపుచ్ఛా చామరమృగా నచేతి. తేజసా గర్వేణ-త్త మయాఅత్వరయా-దీప్త్యా శరీరప్రకాశేన-ఏతై రుపలక్షితః-పునః నికటే-అయంమృగో యథా యా దృశప్రకారః-అస్యసదృశోమృగః-దృష్టపూర్వో నభవతీత్యన్వయః. ౧౨. నానావర్ణేతి. రత్నబిందుసమా చితః రత్నబిందువ్యాప్తః. ౧౩. యదీతి. మృగోయది జీవన్నేవ తవ గ్రహణ మభ్యేతి యది గృహీతో భవేత్-తదానః ఆశ్చర్యభూతం భవతి-ఆశ్చర్యసత్త్వం భవతి అతః సర్వేషాం విస్తయం జనయిష్యతీతి

మిదంవ్యక్తం విస్తయం జనయిష్యతి. ౧౭. జీవన్నయది తేజభ్యేతి గ్రహణం మృగ
సత్తమః, అజినం నరశార్దూల రుచిరం మే భవిష్యతి. ౧౮. నిహతస్యాస్య సత్త్వ
స్య జాంబూనదమయత్వచి, శష్పబ్రుస్యాం వినీతాయా మిచ్ఛా మృహ ముపాసి
తుం. ౧౯. కామవృత్త మిదం రౌద్రం స్త్రీణా మసదృశం మతం, వపుషా త్వస్య
సత్త్వస్య విస్తయో జనితో మమ ౨౦. తేన కాంచనరోష్ణాతు మణిప్రవర
శృంగిణా, తరుణాదిత్యవర్ణేన నక్షత్రపథవర్చసా, బభూవ రాఘవస్యాపి మనోవిస్త
య మాగతం. ౨౧. ఏవం సీతావచ శ్శ్రిత్వా తం దృష్ట్వా వృగమద్భుతం,
లోభిత స్తేన రూపేణ సీతయా చ ప్రచోదితః, ఉవాచ ం'ఘవో హృష్టో భ్రాత
రం లక్ష్మణం వచః. ౨౩. పశ్య లక్ష్మణ వై దేహ్యా స్పృహం మృగగతా
మిమాం, రూపశ్రేష్ఠతయా హ్యేష మృగోఽద్య నభవిష్యతి. ౨౪. నవనే నందనో

జనా - మృగరూపం ప్రశస్తమృగః - ప్రశంసాయాం రూపప్రవృత్తయః మృగస్య రూపంవా. ౧౭.
జీవితః అగ్రహణేపి ప్రయోజనమాహ - జీవన్నితి. అజినం చర్మ - రుచిరం ప్రియం. ౧౮. ప్రియ
త్వమేవ వివృణోతి - నిహతస్యేతి. జాంబూనదమయత్వచి స్వర్ణ సదృశత్వచి-శష్పబ్రుస్యాం బాల
త్వణైః కృతాయాం బ్రుస్యాం - మధ్యమపదలోపిసమాసః. 'వ్రతినామాసనం బ్రుసీ' త్యమరః
తస్యాం వినీతాయాం ఆస్తృతాయాం ఉక్తరూపత్వచి ఉపాసితం స్థాతుం ఇచ్ఛామి - త్వయా
సహేతిశేషః. ౧౯. అథ సవినయమాహ - కామవృత్త మితి. రౌద్రం ఘోరం - ఇదం కామవృత్తం
భర్తృప్రేరణరూపస్వేచ్ఛావ్యాపారః - స్త్రీణాం అసదృశం అయుక్తం - కైకేయావత్ - తథాప్య
స్య సత్త్వస్యతు వపుషా విలక్షణదేహేన - మమ విస్తయో జనితః - మమాశృంగం నుతూహలం
వర్తతే-అనయేతివక్తు మప్యయుక్తం-అతః తవాపి నుతూహల మస్తి చేత్రగాక్రియతామిని భావః -
అనేన పూర్వమానయేతి ప్రమాదా దుక్తస్య త్వాపణం కృతం. ౨౦. నకేవలం స్త్రీ పారవశ్యేన కృత
వాక్ - కింతు స్వవిస్తయే నాపీత్యాహ - తేనేత్యాదినా. మణిప్రవరో నీలరత్నం - కాంచనవర్ణరో
మత్వాత్ - బాలసూర్యవర్ణత్వం-నక్షత్రపథః- ఛాయావళి-తత్తుల్య వర్చసా-నక్షత్రసదృశ బిందూ
పలక్షితత్వాత్ - ఆగతం ప్రాప్తం. ౨౧. ఏవమిత్యాది. రూపేణ మృగేణ. ని. 'రూపం మృగేషి
విక్షేయ' మితి హలాయుధః. ౨౩. పశ్యేతి. సీతాస్పృహయుక్తేతిభావః-తత్ర హేగుమాహ-రూపేతి
మృగేషు శ్రేష్ఠతయా - రూపేణ శ్రేష్ఠతయావా - ఏషమృగః ఏతాదృశమృగః - ఆద్య వనవాసే
నభవిష్యతి నసేత్స్యతి దుర్లభ ఇత్యర్థః. ౨౪. నకేవలమత్ర దేహంతరేపి-దుర్లభ ఇత్యాహ-నవనఇతి.
నందనఇత్యుద్దేశః కీర్తనం యస్యతస్మిన్ వనే-చైత్రరగసంశ్రయే చైత్రరథాభ్యే వనేచ నభవిష్యతీత్య
సంబంధః. ౧౭-౧౮. నిహతస్యేతి. శష్పబ్రుస్యాం-బాలత్వణైః పరికల్పితతాపసాననే వినీతాయాం
ప్రసారితాయాం జాంబూనదమయత్వచి-ఉపాసితం త్వత్సమిపే స్థాతు మిచ్ఛామితియోజనా ౧౯.
కామవృత్త మితి. ఇదం కామవృత్తం కైకేయ్యాదివత్ స్వప్రయోజనాయ భర్తృవియోజనరూప
మిదంకృత్యం రౌద్రం క్రూరం-స్త్రీణాం-అసదృశ మితి యద్యపి మతం జ్ఞాతం-తథాప్యస్య వపుషా-
మమ విస్తయోజాత ఇత్యభిప్రాయేణ వాక్యం పరిసమాపితవత్. ౨౦. తేనేతి. కాంచనరూపేణ కాంచన
మృగేణ. ని. 'రూపం మృగేషి విక్షేయ'మితి హలాయుధః. నక్షత్రపథవర్చసా నక్షత్ర సదృశవర్చసా
బిందూపలక్షితత్వాత్ ఆగతం ప్రాప్తం బభూవ. ౨౧-౨౩. పశ్యేతి. రూపశ్రేష్ఠతయా ఉపలక్షితఏష
మృగో నభవిష్యతి. టీ. ఏతాదృశమృగో నక్వచిదపి సిద్ధ్యతీత్యర్థః. ౨౪. నేతి. నందనోద్దేశే నందనమి

దేశే నచైత్ర రథసంశ్రయే, కుతః పృథివ్యాం సౌమిత్రే యోఽస్యకశ్చిత్సమా
మృగః. ౨౫. ప్రతిలోమానులోమా శ్చ రుచిరా రోమరాజయః, శోభంతే
మృగ మాశ్రిత్య చిత్రాః కనకబిందుభిః. ౨౬. పశ్యాస్య జృంభమాణస్య దీప్తా
మగ్నిశిఖోపమాం, జిహ్వం ముఖాన్నిస్సరంతీం మేఘాదివ శతప్రాదాం. ౨౭.
మసారగల్లర్కముఖ శ్శంఖ ముక్తానిభోదరః, కస్యనామాభిరూపోఽసౌ నమనో
లోభయేన్తృగః. ౨౮. కస్యరూప మిదం దృష్ట్వా జాంబూనదమయం ప్రభో,
నానారత్న మయం దివ్యం నమనో విస్తయం వ్రజేత్. (కింపున రైథివీ సీతా
బాలా నారీ న విస్తయేత్) ౨౯. మాంసహేతో రపి మృగాన్ విహారార్థం చ
ధన్వినః, ఘ్నుంతి లక్ష్మణ రాజానో మృగయాయాం మహావనే. ౩౦. ధనాని వ్యవ

నుషజ్యతే-పృథివ్యాంకుతో హేతో ర్భవిష్యతి. ౨౫. ప్రతిలోమేతి. ప్రతిలోమాః తిర్యగ్భూతాః-
అనులోమాః అనుకూలాః రోమరాజయ శ్చ మృగమాశ్రిత్య దృశ్యంతే-చిత్రాః ఆశ్చర్యభూతాః.
కనకబిందుభిః కనకవర్ణబిందుభిః శ్చ మృగమాశ్రిత్య శోభంతే. ౨౬. పశ్యేతి. శతప్రాదాం తటితం. ౨౭.
మసారేతి. మసారః ఇంద్రనీలః-గల్లర్కః చషకః. ని. 'గల్లర్క శ్చానుతర్ష శ్చ తషక శ్చషక స్తన్మిత'
ఇతిహాలాయుధః. ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారముఖసంపుట ఇత్యర్థః - అభిరూపః సుందరః. ౨౮.
కస్యేతి. రూప మృగం జాంబూనదమయమితి స్వార్థేమయత్-నానారత్నమయం నానాబిందుప్రచురం.
౨౯. మాంసేతి. మాంసహేతోరపి వినోదార్థం చ రాజానో మృగాన్ ఘ్నుంతి-కింపున రేవం విధ
విచిత్రపస్తులాభహేతోరితి భావః. ఏతన్మృగరూపం మహద్ధనం ఏతచ్ఛ వనవివసంభవతి తస్మాదిదం
వ్యవసాయేన స్వీకర్తవ్య మిత్యభిప్రాయనాహ - ధనానీతి. మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణం చ మణి
రత్నసువర్ణే తే యషస్త ఇతి మణిరత్న సువర్ణినః-మణయ స్సువర్ణాని చ ధాతుషు భవంతీతి ప్రసిద్ధిః-
తథాధూతా వివిధా ధాతుషు శ్చ ధనాని కరిషుస్తకముక్తాప్రభృతీని చ మహావనే వ్యవసాయేన మృగ
యోద్యోగేన - రాజభిః - విచీయంతే సంగృహ్యంతే - యద్వా-ధనాని వ్యవసాయేన మృగయో
ద్యోగేన మహావనే విచీయంతే-నను కుతోపనే ధనసంగ్రహప్రసక్తి రిత్యత్రాహ-ధాతుషు ఇతి - యస్తా
దుక్తరూపా వివిధా ధాతుషు స్సంతి తస్మా దిత్యర్థః. తత్సార మితి. తేషాం ధనానాం సారం శ్రేష్ఠ
భూత మఖిలం ధనం నృణాం-నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం భవేత్ - కిమివ శుక్రస్యమనసా చింతితం
సంకల్పితం పస్తుజాతం తద్దైవావిర్భూయ నిచయవర్ధనం యథా - తద్వదిత్యర్థః-యద్వా - నృణాం
మనసా చింతితం వృథా మనోరథకల్పితం సర్వం ధనం-యథా శుక్రస్య కోశం పూరయతి తథేత్య
ర్థః-తదుక్త ముద్యోగపర్వణి. శ్లో. 'మనుష్యేభ్య స్సమాదత్తే శుక్ర శ్చింతార్జితం ధన' మితి-యద్వా-
నృణాం రాజాదిధనినాం కోశవర్ధనం తత్వన్యం ధనం సారం భవతి-జానపదధనాదపి వన్యం ధనం

త్యుద్దేశః కీర్తనం యస్యతస్మిన్-చైత్రరథసంశ్రయే తదాభ్యేవనే. ౨౫. ప్రతిలోమేతి. కనకబిందుభి
శ్చిత్రరోమరాజయ ఇత్యన్వయః. ౨౬. పశ్యేతి. శతప్రాదాం విద్యుతం. ౨౭. మసారేతి. మసారగ
ల్లర్కముఖః మసారింద్రనీలః గల్లర్కశ్చషకః ఇంద్రనీలనిర్మితచషకాకారాస్యసంపుట ఇత్యర్థః -
కస్య నామాని రూపోఽసౌ-అనిరూప్యః - ఇదమిత్యమితిని రూపయితు మశక్యః. ౨౮. ౨౯. మాంస
హేతో రితి. కింపున రేవంవిధలాభార్థమితి భావః. టీ. మాంసలాభహేతోరపి వినోదార్థం చ
రాజానో మృగాన్ సాధారణమృగాన్ ఘ్నుంతి-కింపున రేవంవిధరూపమితి భావః. ౩౦. ఏతన్మృగ
రూపం మహాధనం-వనవివసంభవతి-తస్మా దిద మత్యాదరేణ సంగ్రహ్య మిత్యాశయేనాహ-ధనానీతి.

సాయేన విచీయంతే మహావనే. ధాతవో వివిధా శ్చాపి మణిరత్నసువర్ణినః. 30. తత్సార మఖిలం నృణాం ధనం నిచయవర్ధనం, మనసా చింతితం సర్వం యథా శుక్రస్య లక్షణ. 31. అర్థి యేనార్థకృత్యేన సంప్రజ త్యవిచారయన్, త మర్థమర్థ శాస్త్రజ్ఞః ప్రాహు రర్థ్యాశ్చ లక్షణ. 32. ఏతస్య మృగరత్నస్య పరాధ్యే కాంచన త్వచి, ఉపవేక్ష్యతి వై దేహీ మయాసహ సుమధ్యమా 33. న కాదలీ నప్రియకీ

సారం అతిప్రశస్తాభవతి-అపూర్వత్వాత్ - అతోనివృత్తవనవాసై రస్తాభి ర్వనాదపూర్వధనతయా పురీం నేతుమయం గృహీతవ్యఇతి భావః. 31. అస్త్విదం అథాపి విచార్యకార్య మితిచేత్తత్రాహ - అర్థితి. అర్థి అసన్నిహితార్థాపేక్షీ-అర్థాచ్చాసన్నిహిత ఇతిఇనిప్రత్యయః-యేన అర్థకృత్యేన అర్థకా ర్యేణహేతునా అవిచారయన్ - సంప్రజతి సమ్యగ్చ్ఛతి-యద్వస్తు సౌందర్యకాలోపకారలోభేన పురుష స్తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే తమేవార్థం ప్రాహుః-అర్థశాస్త్రజ్ఞః నీతిశాస్త్రజ్ఞః - అర్థ్యాః అర్థాదనపేతాశ్చ-‘అర్థ్యోభిక్షార్థకాలినో’ రిత్యజయః - ధర్మసగృహ్యన్యాయాదనపేత ఇతియత్ప్ర త్యయః - యస్య గుణప్రీతః పురుషః అభినివిశతే సవివార్థ ఇతి నీతిశాస్త్రజ్ఞ ఆర్థవంత శ్చహుః- అయంచ తథావిధఇతి భావః. 32. ఏవంప్రయత్నసంపాద్యం వస్తవ్యమేవమృగ ఇత్యభిప్రాయేగా హ - ఏతస్యేతి. మృగరత్నస్య మృగశ్రేష్ఠస్య పరాధ్యే శ్చాఘ్నే-కాంచనత్వచి కాంచనసప్తశత్యచి - పుల్లింగత్వ మార్దం. 33. పరార్థ్యత్వం వివృణోతి-నేతి. కదశ్యేవ కాదలీ-మృగవిశేషః - తల్లక్షణము క్తం వైజయంత్యాం-‘కదలీతు బిలేశేతే మృదునూక్షోచ్చకర్పరైః, నీలాగ్ర రోమాభి ర్యుక్తాసా వింశత్యంగులాయతా. ప్రియకీ లోమభి ర్యుక్తా మృదుశ్చ మస్పశై ర్ఘ్నై’ రితి. ప్రవేణీ ఆస్తరణవి

మణిరత్నసువర్ణినః - మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం సువర్ణంచ హేమమయేషు ధాతుషు సాధవతః తే తథో క్తాః - వజ్రాదిరుణిసువర్ణరజతాద్యాకారాః ధాతవః లక్షణయా గైరికాచిధాత్వాధారపర్వతప్రదేశా ఇత్యర్థః-ధనాని విచిత్రమృగాదిరూపధనాని-వ్యవసాయేన ఉద్యోగేన-వనే-విచీయంతే అన్విష్యంతే - వన ఇత్యుపలక్షణం యత్ర క్వాపి సితం వస్తురాజ్ఞా సంగృహ్యతఇతి భావః. తనితి. తస్తాత్సారంశ్రేష్ఠ మఖిలం ధనం శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సర్వదా సంపాదితం ధనమిత్యర్థః - నిచయవర్ధనం కోశవర్ధనం- ‘ఉద్యోగినం పురుషసింహ ముపైతి లక్ష్మీ’ రితిన్యాయేన - శాస్త్రావిరుద్ధోపాయేన సంపాదితం ద్రవ్యం రాజ్ఞాకోశగృహం పూరయతీతి భావః-తత్రదృష్టాంతమాహ - మనసేతి-నృణాం మనుష్యాణాం- చింతితంసంకల్పితం - ధనం సర్వం తక్తై వావిర్భూతం సత్ - యథా శుక్రస్య నిచయవర్ధనం భవతి- తక్తైవేత్యర్థః - జనస్య సంకల్పితార్థాః శుక్రస్య కోశం పూరయంతీతి ప్రసిద్ధిః - యద్వా - శుక్రస్య మనసా చింతితం సంకల్పితం సర్వధనం తక్తై వావిర్భూయ యథాశుక్రస్య నిచయ వర్ధనం భవతి. 31. ఏవమస్తు - అథాపి విచార్య కర్తవ్య మితిచే న్నేత్యాహ - అర్థితి. అర్థయితే ప్రార్థయతీత్యర్థి - అపూర్వవస్తుకామః పురుషఇత్యర్థః - అవిచారయ న్నాలోచనామకుర్వీయే నార్థకృత్యేన అర్థసాధనే నోద్యోగేన - సంప్రజతి సమ్యగ్చ్ఛతీత్యర్థః - అర్థ్యాః అర్థా దనపేతాః అర్థసంపాదనచతురా ఇతి యావత్ - అర్థశాస్త్రజ్ఞాస్తమేవార్థం ప్రాహుః యద్వస్తు సౌందర్య లోభేన పురుషః తత్సాధనే వ్యగ్రః ప్రవర్తతే - స వివార్థః - అయంచ మృగస్తథావిధ ఇతి భావః. 33. టీ. ఏతస్యేతి. పరాధ్యే అమూల్యే. 34. న కాదలీతి. కదశ్యేవ కాదలీ మృదుచ్చ కర్పర నీలాగ్ర రోమామృగవిశేషః - (నల్లచారలయిట్టి) ప్రియకీమృదుచ్చమస్పశునరోమా మృగ విశేషః-(బొట్లయిట్టి) ప్రియకీ సుఖస్పరో వ్యామ ఇత్యన్యే-ప్రవేణీ ఆస్తరణం అవికనువివాలసిర్తి

నప్రవేణీ నచావికీ, భవే దేతస్య సన్వశీ స్పర్శనేనేతి మే మతిః. ౩౫. ఏషచైవ
మృగ శ్రీమాన్ యశ్చ దివ్యో నభశ్చరః, ఉభావేతా మృగౌ దివ్యౌ తా గామృగ
మహీమృగౌ. ౩౬. యదివాయం తథా యన్గాం భవే ద్వదసి లక్ష్మణ, మాయైషా
రాక్షసస్యేతి కర్తవ్యోఽస్యవధోమయా. ౩౭. ఏతేన హి నృశంసేన మారీచేనా
కృతాత్తనా, వనే విచరతా పూర్వం హింసితా మునిపుంగవాః. ౩౮. ఉత్థాయ
బహవో యేన మృగయాయాం జనాధిపాః, నిహతాః పరమేష్వాసా స్తస్మా ద్వ
ధ్యస్త్యయం మృగః. ౩౯. పురస్తా దిహ వాతాపిః పరిభూయ తపస్వినః, ఉదరస్థో
ద్విజాన్ హంతి స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివ. ౪౦. సకదాచి చ్చిరా ల్లోభా దాససాద
మహామునిం, అగస్త్యం తేజసాయుక్తం భక్ష స్తస్య బభూవహ. ౪౧. సముత్థానే
చ తద్రూపం కర్తుకామం సమీక్ష్యతం, ఉత్ స్తయిత్వాతు భగవాన్ వాతాపి మిద
మబ్రవీత్, త్వయాఽవిగణ్య వాతాపే పరిభూతా స్స్వ తేజసా, జీవలోకే ద్విజశ్రేష్ఠా
స్తస్మా దసిజరాం గతః. ౪౩. తదేత న్నభవేద్రక్షో వాతాపి రివ లక్ష్మణ, మద్విధం

శేషః-మృగవి శేషావా-అవిరేవ అవికః-అపేః కఇతిస్సార్థే కప్రత్యయః-తస్యేయమాఽకీతల్లామనిర్ని తా
శాటీత్యర్థః-స్పర్శనేన మార్దవేన. ఏష ఇతి. దివ్యః శ్లాఘ్యః-నభశ్చరో మృగః మృగశీర్షః-దివ్యో శోభ
మానౌ. ౩౬. ఏవం సీతామతమంగీకృత్య ప్రవృత్తి రుక్తా - అథ లక్ష్మణమత మంగీకృత్యాహ-య
దివేతి. మాయైషా రాక్షసస్యేతి యన్తాంవదసి తథాయం యదివా భవేత్-ఏషమప్యస్య వధో మయా
కార్యః. ౩౭. హననే హేతుత్వేన తదీయదౌరాత్మ్య మావిష్కరోతి-ఏతేనహీతి. నృశంసేన ఘాతు
శేన-అకృతాత్తనా దుష్టభావేన. ౩౮. ఉత్థాయేతి. ఉత్థాయ ప్రాదుర్భూయ. ౩౯. పూర్వోక్తమపి
వాతాపి వృత్తాంతం మారీచస్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ పురస్తా దితి. పురస్తాత్
పూర్వస్థితౌ కాలే - ఇహ దండకారణ్యే అశ్వతరో నామ గర్దభా దశ్వాయా ముత్పన్న
ఇతివృత్తికాః. ౪౦. 'గోభరోఽశ్వతరోమత' ఇతి హాసానుభవః - తత్స్వరూప ముక్తం శాలి
హోత్రీయ-భరమాక్షస్వరాస్తీక్షణః భరణీలాః భరాంఘ్రయ' ఇతి-తా. మశ్వతరీం స్వగర్భో యథా
హంతి-తథాయమపి గర్భస్థో ద్విజాన్ హంతి-అశ్వతరీ వృశ్చికేత్యప్యాహుః. ౪౧. స ఇతి. భక్షః
ఆహారః. ౪౨. సముత్థాన ఇతి. సముత్థానే-శ్రద్ధాంతే-తద్రూపం రక్షోరూపం-ఉత్ స్తయిత్వా ఈ
షత్ స్థిత్యా-ల్యబభౌవ అర్హః. త్వయేతి. అవిగణ్య-అవిచార్య-పాపమితి శేషః - జీవలోకే భూలోకే

తః కంబళవిశేషః. టీ. ఏతస్యమృగచర్మణః. ౩౫. ఏష ఇతి. యశ్చ దివ్యో నభశ్చరో మృగః-మృగ
శీర్ష నక్షత్రం-ఏతావృథా దివ్యో దేవతార్హా - అమానుషావా శోభనా విత్యర్థః. ౩౬. యదీతి. మా
యైషా రాక్షసస్యేతి యన్తాం - వదసి - తథాయం - యది భవేదేవమప్యస్య వధః కర్తవ్య
ఇత్యన్వయః. ౩౮. ఉత్థాయేతి. ఉత్థాయ ప్రాదుర్భూయ. ౩౯. పూర్వోక్తమపి వాతాపి
వృత్తాంతం మారీచస్య మాయావ్యాపారే దృష్టాంతత్వేనాహ. పురస్తా దితి. పురస్తా త్పూ
ర్వస్థి స్కాలే-ఇహ దండకారణ్యే-స్వగర్భోఽశ్వతరీ మివేతి అశ్వతరీ గర్దభా దశ్వాయా ముత్పన్న
న్నా-తాం స్వగర్భ ఏవ యథాహంతి తద్వ దయ మపి-ఉదరస్థః ద్విజాన్ హంతి. ౪౧. సముత్థాన
ఇతి. సముత్థానే శ్రద్ధాంతే తద్రూపం స్వకం రూపం ఉత్ స్తయిత్వా ఈషత్ స్థిత్యా * త్వయేతి.
అవిగణ్య-అవిచార్య-పాప మితి శేషః. ౪౩. ఏవ మితి. ఏవం యో మద్విధ మతిమన్యేత - తద్రక్షః

యోఽతిమన్యేత ధర్మనిత్యం జితేంద్రియం. ౪౪. భవేద్ధతోఽయం వాతాపి రగ
స్త్యేనేవ మాం గతః. ౪౪౫. ఇహ త్వం భవ సన్నద్ధో యంత్రితో రక్ష మైథిలీం,
అస్యా మాయత్త మస్తాకం యత్కృత్యం రఘునందన. ౪౪౬. అహ మేనం వధి
ష్యామి గ్రహీష్యామ్యపి వా మృగం, యావద్దచ్చామి సౌమిత్రే మృగ మాన
యితుం ద్రుతం ౪౪౭. పశ్య లక్ష్మణ వైదేహీం మృగత్వచి గతస్పృహం, త్వచా
ప్రధానయా హేమ్యష మృగోఽద్య నభవిష్యతి. ౪౪౮. అప్రమత్తేన తే భావ్యమా
శ్రమస్థేన సీతయా, యావత్పృషత మేకేన సాయకేన నిహన్త్యహం, హత్వై
త చ్చుర్జచాదాయ శీఘ్రమేష్యామి లక్ష్మణ. ౪౪౯. ప్రదక్షిణేనాతిబలేన
పక్షిణా జటాయుషా బుద్ధిమతా చ లక్ష్మణ, భవాప్రమత్తః పరిగృహ్య మైథిలీం

జరాం జీర్ణతాం-ఇతి వాతాపి మబ్రవీ దితి పూర్వేణాన్వయః. ౪౪. త దితి. రక్ష శృద్ధాభిప్రాయేణ
నపుంసకత్వం-అతిమన్యేత అతిక్రామేత్. ౪౪. భవేదితి. మాం గత ఇతి-ఆగస్త్యే యథా ఆజయాపం
వాతాపిం లోకహితార్థం నాశితవాత్-తథాహమసి మృగరూప మేనం హనిష్యామిత్యర్థః. ౪౪౫.
ఇహేతి. సన్నద్ధః ధనుఃకవచాదిసన్నాహాయుక్తః - యంత్రితః వ్యాజ్ఞేహంశరరహితః. అస్యా మితి-
అస్తాకం యత్కృత్య మావశ్యకం-తత్ సర్వ మస్యా మాయత్తం ఏత ద్రక్షణ ప్రధానమిత్యర్థః-ఏత
న్తూలతయా రావణవధాదికం కర్తవ్యం-ఇయం హి పూర్వం వేదవతీభావే తథా సంకల్పితవతీత్యపి
సూచయతి. ౪౪౬. అహ మితి. యావద్దచ్చామి గమిష్యామి-యావత్పురా నిసాశయో రితి భవి
ష్య దర్థే లట్. ౪౪౭. పశ్యేతి. గతస్పృహం ప్రాప్తస్పృహం - ప్రధానయా ప్రధానప్రయోజన
భూతయా - నభవిష్యతి-మరిష్యతీత్యర్థః-అత్ర సీతాప్రార్థితమేవ ప్రధానప్రయోజనం ఆన్యదానుషం
గిక మిత్యర్థః. అప్రమత్తేనేతి. సీతయా హేతుభూతయా - ఆశ్రమస్థేన-తే త్వయా-అప్రమత్తేన
భావ్యం-ఆశ్రమస్థోఽప్రమత్తస్సన్ సీతారక్షణం కుర్విత్యర్థః-పుషతం మృగం. ౪౪౯. ప్రదక్షిణేనేతి.
ప్రదక్షిణేన అత్యంతసమర్థేన-జటాయుషేతి సహాధే తృతీయా-వృద్ధే యూనేతి భావకాత్-మైథిలీం
పరిగృహ్య స్వవశీకృత్య-సర్వత శృంఖిత ఏవ ప్రతిక్షణ ముచిశంక్యేనా ప్రమత్తో భవేత్కన్యయః-అత్ర

మారీచః-వాతాపి రివ నభవే త్కి-మితి కాకుః-వాతాపి రివ మారీచోఽసి వధార్హ ఏవేత్యర్థః-అతిమన్యే
త-అతిక్రామేత్. ౪౪. భవేదితి. మామాం-గతః ప్రాప్తః - అహం మారీచః-ఆగస్త్యేన వాతాపి
రివ హతో భవే దిత్కన్యయః. ౪౪౫. ఇహేతి. సన్నద్ధః ధనుః కవచాదిసన్నాహాయుక్తో భవ-మైథిలీం
యత్నతోరక్ష-కుతః-అస్యా మితి-అస్తాకం యత్కృత్యం తత్సర్వ మస్యా మాయత్తం సీతారక్షణార్థ
మిత్యర్థః. ౪౪౬. తర్హి త్వయా కరణీయం కిమిత్యత ఆహ. అహ మితి. అతః కారణాత్ మృగ
మానయితుం యావద్దచ్చామి తావ దిహ సన్నద్ధో భవేతి పూర్వేణ సంబంధః. ౪౪౭. పశ్యేతి.
ప్రధానయా శ్రేష్ఠయా త్వచా-ఉపలక్షితః ఏష మృగో నభవిష్యతి-కింతు రక్షోమాయైవ-యద్యపి-
తథాపి మృగత్వచిగతస్పృహం-గతాః ప్రాప్తాస్పృహా యస్యా స్తాం వైదేహీం పశ్యేత్కన్యయః -
యద్వా-పశ్యేతి-మృగత్వచిగతస్పృహం వైదేహీం పశ్య అతఏవ ప్రధానయా త్వచా హేతుభూత
యా ఏష మృగో నభవిష్యతి మరిష్యతీత్యర్థః - మృగత్వచి సీతే చ్చాయా విద్యమానత్వాత్సృగం
హత్వా త్వచమేవానయిష్యామితి భావః. ౪౪౮. అప్రమత్తేనేతి. సీతయా హేతుభూతయా - తే
త్వయా ఆశ్రమస్థేనాపి-త్వయా అప్రమత్తేన భావ్యం ఆశ్రమే అప్రమత్తస్సన్ సీతాయా రక్షణం
కుర్విత్యర్థః-పుషతం చర్త ఆదాయేత్యత్ర సంధ్యభావార్హః. ౪౪౯. ౪౪౯. ప్రదక్షిణే నేతి. ప్రదక్షిణేన

ప్రతిక్షణం సర్వత ఏవ శంకితః. ౧౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - అరణ్యకాండే-
త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

తథాతు తం సమాదిశ్య భ్రాతరం రఘునందనః, బబంధాసిం మహాతేజా
జాంబూనదమనుత్సర్జం. ౧. తతస్త్యవనతం చాప మాదాయాత్మవిభూషణం,
ఆబధ్య చ కలాపా ద్వా జగామోదగ్రవిక్రమః. ౨. తం వంచయానో రాజేంద్ర
మాపతంతం నిరీక్ష్య వై, బభూవాంతర్హిత స్త్రాసా త్పున స్సందర్శనే ౭భవత్. ౩.
బద్ధాసి ర్ధను రాదాయ ప్రదుద్రావ యతో మృగః. ౩౪ తం స్తే పశ్యతి రూపేణ
ద్యోతమాన మివాగ్రతః, అవేక్ష్యావేక్ష్య ధావంతం ధనుష్పాణిం మహావనే, అతి
వృత్తమిషోః పాతాల్లోభయానం కదాచన, శంకితం తు సముద్భ్రాంత ముత్ప
తంత మివాంబరే, దృశ్యమాన మదృశ్యం చ వనోద్దేశేషు కేషుచిత్, ఛిన్నాశ్రై

పంచాశ చ్ఛ్లోకాః. ౧౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా
ఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

అజాన నివ యో మాయామృగం కార్యాంతరైకదృక్, అనుసృత్య జఘానాశు తం లీలా
మానుషం ధతే. అగ మారీచవఫః. తథాన్విత్యాది. త్సరుః ఖడ్గముష్టిః ని. 'త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టి సాన్న్య'
దిత్యమరః. ౧. తత ఇతి. త్యవనతం త్రిషు స్థలే ష్వవనతం-శార్ఙ్గ మిత్యర్థః-ఆత్మ విభూషణం ఆత్మాలం
కారం కలాపా ద్వాద్వా తూణీరా. ని. 'కలాపా భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతేపి చేత్యమ
రః. ౨. త మితి. వంచయానః పంచయమానః-అనిత్యో ముమాగమః-సందర్శనే దృష్టివిషయే-అభ
వత్ స్థితః. ౩. బద్ధేన. యకః యస్మిన్ ప్రదేశే మృగో వర్తతే తత ప్రదుద్రావ. ౩౪. త మిత్యాది
శ్లోకత్రయ మేకం వాక్యం. రూపేణ కాంత్యా-అగ్రే ద్యోతమాన మివ స్థితం - ఇషోః పాతాల్
అతివృత్తం అతిక్రాంతం-శంకిత మివేష్యన్వయః-ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా శంకిత మివే త్యనేన ధనుష్పా
ణిదర్శనా దన్యమృగాణా మివాస్యశోకో నభవతీతీవశబ్దః ప్రయుజ్యతే-యద్వా-రామాల్ భయంశంక
మానం సత్ ఉత్పతంత మివ స్థితం-వస్తుత స్తత్రా వ్యదర్శనాదితి భావః. లోభయానం - హస్తప్రా
ప్త మివ దృశ్యమాన మిత్యర్థః-దృశ్యమాన మితి-కేషు చి ద్దృశ్యమానం-కేషు చి దదృశ్యం-అత ఏవ
ఛిన్నాశ్రై సుంవీతం వ్యాత్తుం - చంద్రమండల మివ స్థితం-శారద మితి మేఘశకలసంభావనార్థ

ప్రకర్షణ దక్షిణ స్సమర్థః-లేన పక్షిణా జటాయుషా సహ అనుకూలేనేతివా - శ్రదక్షిణం సర్వత
ఏవ సర్వదిగ్విర్తిరాక్షసాదిభ్య ఇత్యర్థః - శంకితస్మిన్ అప్రమత్తో భవేతి శేషః. ౧౦. ఇతి శ్రీ
మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణత త్వదీపి కాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-
త్రిచత్వారింశస్సర్గః.

తథేతి. త్సరుః ఖడ్గముష్టిః(టీ) అసికంత ఇతి యావత్. ౧. త్యవనతం శార్ఙ్గ మాత్మవిభూషణం-
చాపస్య వీరాలంకారత్వాదితి భావః-కలాపా తూణీరే-ఉదగ్రవిక్రమః మృగజిఘృక్షయా త్వరిత
పదవిన్యాసః. ౨. త మితి. సందర్శనే ౭భవత్. దృష్టివిషయో ౭భవత్. ౩౪. తం స్తే త్యాదిశ్లోకత్ర
య మేకం వాక్యం. రూపేణ స్వరూపేణ-అగ్రతః అగ్రే ద్యోతమాన మివ-ఇషోః పాతాదతివృత్తం
అతిక్రాంతం - లోభమానం హస్తప్రాప్త మివ దృశ్యమానం * శంకిత మితి. ఇవ శబ్దస్య శంకితమి త్య

రివ సంవీతం శారదం చంద్రమండలం. ౬౪. ముహూర్తాదేవ దదృశే ముహూర్తూరా త్ప్రకాశతే, దర్శనాదర్శనాదేవం సోఽపాకర్షతరాఘవం, సుదూరమాశ్రమస్యాస్య మారీచో మృగతాం గతః. ౮. ఆసీ త్కుద్ధస్తు కాకుత్స్థః వివశ స్తేన మోహితః, అథాఽవతస్థే సంభ్రాంత శ్చాయా మాశ్రిత్య శాద్వలే. ౯. సత మున్నాదయామాస మృగయాపో నిశాచరః, మృగైః పరివృతో వన్యై రదూరా త్ప్రత్యదృశ్యత. ౧౦. గ్రహీతుకామం దృష్ట్వైవం పునరేవాభ్యధావత, తత్క్షణా దేవ సంత్రాసా త్పున రంతర్హితోఽభవత్. ౧౧. పునరేవ తతో దూరా ద్వృక్షపండాద్వినిస్సృతం, దృష్ట్వా రామో మహాతేజా స్తం హంతుం కృతనిశ్చయః, భూయస్తు శర ముద్భృత్య కుపిత స్తత్ర రాఘవః. ౧౨౪ సూర్య రశ్మిప్రతీకాశం జ్వలంత మరిమర్దనః, సంధాయ సుదృఢ చాపే వికృష్య బలవద్భహు, తమేవ మృగ ముద్దిశ్య శ్వసంత మివ పన్నగం, ముమోచ జ్వలితం దీప్తమస్త్రం బ్రహ్మవినిర్జితం. ౧౨౪. శరీరం మృగరూపస్య వినిర్భిద్య శరోత్తమః, మారీచస్యైవ హృదయం బిభేదాశనిసన్నిభః. ౧౨౪. తాలమాత్ర మథోత్ పుత్య న్యపత త్సశరాతురః, నినదన్ భైరవం నాదం ధరణ్యా మల్పచివితః. ౧౨౪ మ్రియమాణస్తు మారీచో (జహౌతాం కృత్రిమాం తనుం, స్పృత్వా తద్వచనం రక్షో) దధ్యా కేనతు లక్ష్మణం, ఇహ ప్రస్థాపయే త్సీతా హున్యే తాం రావణో హరేత్. ౧౨౪. సప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ చకారచ తత స్స్వరం, సదృశం రాఘవస్యైవ హ

ముక్తం. ౬౪. ముహూర్తా దితి. సమీపే ముహూర్తాత్ ముహూర్తం దదృశే-దూరాత్ దూరం ముహూః ప్రకాశతే-అతఏవం ఉక్తరీత్యా దర్శనాదర్శనాత్ దర్శనాదర్శనాభ్యం-సుదూర మపాకర్షత ఆకృష్టవాక్. ౮. ఆసీ దితి. వివశః కుతూహలపరవశః - మోహితః పందితః. ౯. స ఇతి. ఉన్నాదయామాసేతి-ఉన్నాదశ్చి త్తవిభ్రమః-బహుదూరాకర్షణేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః. ౧౦. ౧౧. పునరేవేతి. భూయః అత్యర్థం కుపితోఽభూత్. ౧౨౪. సూర్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ౧౨౪. శరీర మితి. ప్రథమం మృగరూపస్య శరీరం వినిర్భిద్య తతః మారీచస్య హృదయం తదంతర్వర్తిశరీరం బిభేద. తాలమాత్ర మితి. తాలమాత్రం తాలప్రమాణం ప్రమాణేద్వయసజిత్యాదిసాప్రమాణే మాత్రచ్. మ్రియమాణ ఇతి. సీతాకేనోపాయేన లక్ష్మణమిహ ప్రస్థాపయేత్ - కేనోపాయేన రావణ స్తాం హరేదితి దధ్యా చింతయామాస. ౧౨౪. సఇతి. ప్రాప్తకాలం కాలప్రాప్తం-కాలాచిత

నేన సంబంధః - ధనుష్పాణిం దృష్ట్వా అన్యమృగాణా మివ ఆస్య శంకా నాస్తీతి భావః. ౬. అపాకర్షత ఉన్నాదయామాస - బహుదూరభావనేన చిత్తమోహం చకారేత్యర్థః. ౮-౧౧. * భూయ ఇతి భూయః అత్యర్థం కుపిత ఇత్యన్వయః. ౧౨౪-౧౨౪. సదృశ మితి. రూప మితి శేషః - మారీచస్య తదాసీం రూపమన్యదీయం - హృదయంతు స్వీయ మేవ-తథాచాయమర్థః - మృగరూపస్య సదృశం రూపం తస్యాఽన్వకీయం రూపం భిత్వా-పశ్చాత్స్వకీయం హృదయం బిభేదేతి భావః. ౧౨౪. * స్పృత్వేతి. తాం మలిం రావణోక్తసీతాలక్ష్మణాహ్వనోపాయంస్పృత్వా కేన మత్కృతోపాయే నేతి శేషః. సీతాలక్ష్మణం ప్రేషయేత్-తాం సీతాం హున్యే, రావణో హరే దితి దధ్యాదితి యోజనా, టీ. తాం మలిం విశ్వామిత్రయాగే రామకృతవైరబుద్ధిం స్పృత్వావా. ౧౨౪. టీ. స ఇతి.

సీతే లక్ష్మణేతి చ. ౧౦౫. తేన మర్షణి నిర్విధృ శృరేణానుపమేన చ, మృగరూపం
తు తత్త్యక్వా రాక్షసం రూప మాత్మనః, చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో
జీవితం త్యజన్. ౧౦. తతో విచిత్ర కేయూర స్సర్వాభరణభూషితః, హేమమాలీ
మహాదంష్ట్రో రాక్షసోఽభూ చ్చరాహతః. ౧౧. తం దృష్ట్వా పతితం భూమా
రాక్షసం ఘోరదర్శనం, రామో రుధిరసిక్తాంగం వేష్టమానం మహీతలే, జగా
మ మనసా సీతాం లక్ష్మణస్య వచః స్తరన్. ౧౨. మారీచస్యైవ మాయైషా
పూర్వోక్తం లక్ష్మణేన తు, తత్తథా హ్యభవ చ్ఛాద్య మారీచోఽయం మయా
హతః. ౧౩. హా సీతే లక్ష్మణేత్యేవ మాక్రుశ్య చ మహాస్వనం, మమార
రాక్షస సోఽయం శ్రుత్వా సీతా కథం భవేత్, లక్ష్మణశ్చ మహాబాహుః కామ
వస్థాం గమిష్యతి, ఇతి సంచింత్య ధర్మాత్తా రామో హృష్టతనూరుహః ౧౪.
తత్ర రామం భయం తీవ్ర మూవివేశ విషాదజం. ౧౫. రాక్షసం మృగరూపం తం
హత్వా శ్రుత్వా చ తత్స్వరం, నిహత్య పృషతం చాన్యం మాంస మాదాయ
రాఘవః, త్వరమాణో జనస్థానం ససారాభిముఖస్తదా. ౧౬. ఇతి శ్రీమద్రామా
యణే - ఆరణ్యకాండే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ లక్ష్మణం సీతా
గచ్ఛ జానీహి రాఘవం, నహిమే హృదయం స్థానే జీవితం వావత్స్యతే, క్రోశ
తః పరమార్తస్య శ్రుత శృద్ధో మయా భృశం, ఆక్రందమానం తు వనే భ్రాతరం

మర్థం ఆజ్ఞాయ నిశ్చిత్య. ౧౦౫—౧౧౫. మారీచస్యైవేతి. మాయైషే త్యత్ర ఇతికరణం బోధ్యం.
౧౩౫. హాసీతఇత్యాది. హృష్టతనూరుహః భయాత్ పులకితః అభూదితి శేషః. ౧౪౫. తత్రేతి.
విషాదజం విషాదోక్తం - విషాదో భవిష్యతీ త్యుత్పన్నం రాక్షస మిత్యాది. హత్వా మరణానుకూల
వ్యాపారం కృత్వా తత స్తదుక్తం స్వరం శ్రుత్వా త్వరమాణో రామః - జనస్థానం జనస్థానస్థ స్వా
శ్రమ ముద్దిశ్యభిముఖస్త్ - ససార యయా - అత్ర సార్థసప్తవింశతిశ్లోకాః. ౧౬౫. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే -
చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

అస్థానే భయశంఖ్యా జానక్యాః సుహృజ్జనం, ధిక్క్రుత్య చింతితం రామం నిత్యాపూర్వ
మహం భజే. ఆర్తస్వరం త్యిత్యాది. భర్తుః స్వరస్య. నహితి. హృదయం మనః - జీవితం ప్రాణః -
వాశబ్ద స్సముచ్చయే-స్థానే-స్వస్థానే మోహో జాయతఇతి భావః - శరణైషిణం రక్షకార్థినం -
రాఘవస్య సదృశం రామకంఠధ్వనిసదృశం. ౧౦౫. ౧౧౫. మారీచస్యైవేతి. ఏషా మారీచస్య మాయేతి
లక్ష్మణేన పూర్వం యదుక్తం - తత్తథావాభవత్ - కుతః మారీచ ఏవ మయా హతః. ౧౩౫.*ఇతితి.
హృష్టతనూరుహః త్రాసా ద్రోమాందితతను రభవ దితి శేషః. ౧౬. జనస్థాన మభిముఖః జనస్థానమధ్య
వర్తి నిజాశ్రమ ముద్దిశ్యేత్సర్గః. ౧౬౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః.

౧—౩౫. జగామేతి. భ్రాతృ రాజ్ఞాయ కాసన మితి-ఆప్రమతేన తే భావ్య మిత్యాదిరూపం.

త్రాతు మర్హసి, తం కీప్ర మభిధావ త్వం భ్రాతరం శరణైషిణం, రక్షసాం వశ
మాపన్నం సింహానా మివ గోవృషం. 34. నజగామ తథోక్తస్తు భ్రాతురాజ్ఞాయ
శాసనం, త మువాచ తత స్తత్ర కుపితా జనకాత్మజా. ౪౪ సోమిత్రే మిత్ర
రూపేణ భ్రాతు స్త్వమసి శత్రువత్, యస్త్వ మస్యా మవస్థాయాం భ్రాతరం
సాభిపత్స్యసే. ౫౪. ఇచ్ఛసి త్వం వినశ్యంతం రామం లక్ష్మణ మత్కృతే, లోభా
న్తమ కృతే నూనం నానుగచ్ఛసి రాఘవం. ౬౪. వ్యసనం తే ప్రియం మన్యే స్నే
హో భ్రాతరి నాస్తితే, తేన తిష్ఠసి విస్రబ్ధ స్త మవశ్యక మహాద్యుతం. ౭౪.
కింహి సంశయ మాపన్నే తస్మిన్నిహ మయా భవేత్, కర్తవ్య మిహ తిష్ఠంత్యా
యత్ప్రధాన స్త్వమాగతః. ౮౪. ఇతి బ్రువాణాం వైదేహీం బాష్పశోకపరి
ప్లుతాం, అబ్రవీ లక్ష్మణ స్త్వస్తాం సీతాం మృగవధూ మివ. ౯౪ పన్నగాసుర
గంధర్వ దేవమానుషరాక్షసైః, అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం నసంశయః.
౧౦౪. దేవి దేవమనుష్యేషు గంధర్వేషు పతత్రిషు, రాక్షసేషు పిశాచేషు కిన్న
రేషు మృగేషు చ, దానవేషు చ ఘోరేషు న సవిద్యేత శోభనే, యోరామం
ప్రతియుధ్యేత సమరే వాసవోపమం. ౧౨౪. అవధ్య స్సమరే రామో నైవం
త్వం వక్తు మర్హసి, నత్వా మస్మిన్వనే హాతు ముత్సహే రాఘవం వినా. ౧౩౪.
అనివార్యం బలం తస్య బలై ర్బలవతా మపి, త్రిభి ర్లోకై స్సముద్యుక్తై సేశ్వరై
రపి సామరైః. ౧౪౪. హృదయం నిర్వృతం తేఽస్తు సంతాప స్త్యజ్యతా మయం,
ఆగమిష్యతి తే భర్తా శీఘ్రం హత్వా మృగోత్తమం ౧౫౪. నచ తస్యస్వరో
వ్యక్తం మాయయా కేనచి త్కృతః, గంధర్వనగరప్రఖ్యా మాయాసా తస్య

గోవృష మితి సామాన్యవిశేషయోః ప్రయోగః కరికలభవత్ - ఇతి సీతా లక్ష్మణ మువాచితి సంబంధః.
34. నజగామేతి. శాసనం ఆప్రమత్తేన తే భావ్య మిత్యాద్యుక్తం. సోమిత్ర ఇతి మిత్రరూపేణో
పలక్షితః - రూపేణ మిత్రసదృశః - క్రియయా శత్రుతుల్యోఽసీత్యర్థః కాత్రవక్రియాం దర్శయతి -
యస్త్వ మితి. ౫౪. ఇచ్ఛసీతి. ఇచ్ఛాయాం హేతు మాహ - మత్కృత ఇతి - మత్పరిగ్రహార్థ
మిత్యర్థః - దాడ్ధ్యాయ పున రాహ లోభా దితి - లోభో మల్లాభేచ్ఛ. ౬౪. త్వద్రక్షణం విహాయ
కథం గమిష్యామి త్యత్రాహ - కింహీతి. యోరామః ప్రధానం యస్యసః యత్ప్రధానః త్వ మిహ
గతః - తస్మి న్నామే - సంశయం ప్రాణసంశయ మాపన్నే సతి - ఇహాశ్రమపదే - తిష్ఠంత్యా
మయా కిం కార్యం - నకిమపీత్యర్థః. ౮౪ - ౧౨౪. అవధ్య ఇతి. ఏవం ఉక్తప్రకారం పరుషభాషణం -
రాఘవం వినా - స్థితాం త్వా మిత్యన్వయః. ౧౩౪. అనివార్యమితి. సముద్యుక్తైః సన్నాహవద్భిః
సేశ్వరైః సేంద్రైః. ౧౪౪. హృదయ మితి. నిర్వృతం నిర్దుఃఖం. ౧౫౪. నచేతి. తస్య రామస్య -

౫౪ ఇచ్ఛసీతి. మత్కృతే మదర్థం. ౬౪. వ్యసన మితి. విస్రబ్ధః నిశ్చింతః. ౭౪. త్వద్రక్షణం విహాయ
కథం గమిష్యామి త్యత్రాహ - కింహీతి. యత్ప్రధాన స్త్వ మిహగతః యోరామః ప్రధానం యస్య
సః యత్ప్రధాన స్తస్మిన్ రామే - సంశయం ప్రాణసంశయం ఆపన్నే ప్రాప్తే సతి ఇహాశ్రమే
తిష్ఠంత్యా మయా కిం కర్తవ్యం నకిమపి - మద్రక్షణేన ప్రయోజనం నాస్తి - శ్రీరామం వినా అహం
క్షణ మపి నజీవిష్యామితి భావః. ౧౫౪. * గంధర్వనగరప్రఖ్యేతి. గంధర్వనగర మింద్రజాలం - యద్వా

రక్షసః ౧౬౪. న్యాసభూతాసి వై దేహీ న్యస్తా మయి మహాత్మనా, రామేణ త్వం
వరాహోహే నత్వాం త్యక్తు మిహాత్సహే. ౧౬౫ కృతవై రాశ్చ వై దేహీ వయ
మేతై ర్నిశాచరైః, ఖరస్య నిధనాదేవ జనస్థానవధంప్రతి. ౧౬౬. రాక్షసా వివి
ధావాచో విస్ఫుజంతి మహావనే, హింసావిహారావై దేహీ నచింతయితు మర్హసి.
౧౬౭. లక్ష్మణేనైవ ముక్తా సా క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా, అబ్రవీత్పరుషం వాక్యం
లక్ష్మణం సత్యవాదినం. ౧౬౮. అనార్యాఽకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన,
ఆహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహత్, రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా
తేనై తాని ప్రభాషనే ౨౧. నైతచ్ఛిత్రం సపత్నేషు పాపం లక్ష్మణ యద్భ
వేత్, త్వద్విధేషు నృశంసేషు నిత్యం ప్రచ్ఛన్నచారిషు ౨౩. సుదుష్ట స్త్వం
వనే రామ మేః మేకోఽనుగచ్ఛసి, మమహేతోః ప్రతిచ్ఛన్నః ప్రయుక్తో భర
తేన వా. ౨౪. తన్నసిధ్యతి సౌమిత్రే తవ వా భరతస్యవా, కథ మిందీవరశ్యామం
పద్మపత్రనిభేక్షణం, ఉపసంశ్రిత్య భర్తారం కామయే యం పృథగ్జనం. ౨౫.
సమక్షం తవ సౌమిత్రే ప్రాణాం స్వక్ష్యే న సంశయః, రామం వినా క్షణ మపి

నాయం స్వరః - అపితు కేనచి దశ్యేన మాయయా విచిత్రశక్త్యాకృతః-వస్తుతస్తు మారీచస్యైవేయం
మాయత్యాహ - గంధర్వేతి - తస్య రక్షసః మృగీభూతస్య రక్షసః-సాస్వరః - మాయాపేక్షయా
స్త్రీత్వం - గంధర్వనగరప్రఖ్యా గంధర్వనగరతుల్యా మాయా - యద్వా-సా మృగరూపం-గంధర్వ
నగరంనామ మేఘాదావాహోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచి ద్దృశ్యతే - త ద్యథా

వ్యామోహజనకం తథా చిత్రవస్తురూపాపరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తి ర్దాయా - సా తస్య
రక్షసః మారీచస్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః - గంధర్వనగరం ప్రోక్త మింద్రజాలం మనీషిభి
రిత్యప్యాహుః. న్యాసేతి. న్యాసభూతాసి నిక్షేపరూపాసి - కేన నిక్షిప్తే త్యత ఆహ-రామేణ మయి
న్యస్తేతి. ౧౬౪. కృతవైరా ఇతి. ఖరస్య స్వామినో నిధనాత్ జనస్థానే వధో యః తం ప్రతి వయ
మేతై ర్నిశాచరైః కృతవైరాః - ఏతే అస్తాసు వైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః. ౧౬౬. కిం తత ఇత్య
త్రాహ - రాక్షసా ఇతి. వాచో విస్ఫుజంతి అస్త న్లోహనార్థ మితి శేషః. ౧౬౭. అనార్యేతి.
అనార్య దుష్టిం - అకరుణారంభ - దయాప్రసక్తిరహిత - తత్ర యుక్తిమాహ-రామస్యేతి - తేన
అనార్యత్వాదికారణేన - రామస్య వ్యసనం దృష్ట్వా ఏతాని పూర్వోక్తవచనాని ప్రభాషనే. ౨౧.
నైత దితి. ప్రచ్ఛన్నచారిషు త్వద్విధేషు సపత్నేషు పాపం భవే దితి యత్ ఏత న్నచిత్రం-నృశం
సత్వాదిక మత్ర హేతు త్వేనోపాత్తం. ౨౩. సుదుష్ట ఇతి. ప్రయుక్తః ప్రేషితః. తన్నసిధ్యతీతి.

మేఘా దావాహోపితం ప్రాసాదవనాదికం - తత్కదాచి ద్దృశ్యతే - తద్యథా వ్యామోహజనకం -
ఏవం చిత్రవస్తురూపేణ పరవ్యామోహజనికా కాచిచ్ఛక్తి ర్దాయా - సా తస్య రక్షసో మారీచ
స్యాస్తి - యయా ముహ్యసీత్యర్థః ౧౬౪. కృతవైరా ఇతి. జనస్థానవధం శూన్యతాకరణరూపం
ప్రతి ఉద్దిశ్య - ఖరస్య నిధనాత్ - సంహారా దారభ్యేత్యర్థః - లృట్టోపే పంచమి-హేకల్యాణి
వయ మేతై ర్నిశాచరైః - కృతవైరాః - అస్తాసు వైర మాచరితవంత ఇత్యర్థః. రాక్షసా ఇతి.
తస్మా దేవ - హింసావిహారాః హింసైవ విహారో యేషాం తే వివిధావాచో విస్ఫుజంతి - ప్రబలా
నేరక్షోయుఃకేభ్యప్రతిహతశక్తిసంపన్నస్య శ్రీరామస్య పురతః స్థాతు మశక్తాః - మాయావినో
హింసావిహారా వివిధావాచో విస్ఫుజంతీతి భావః. ౧౬౮. అకార్యేతి. అకార్యకరణారంభ అకృత్య

నహి జీవామి భూతలే. ౨౬౪. ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం సీతయా రోమహర్షణం, అబ్రవీ లక్ష్మణ స్సీతాం ప్రాంజలి ర్విజితేంద్రియః. ౨౭౪ ఉత్తరం నోత్సహే వక్తుం దైవతం భవతీ మమ, వాక్య మప్రతిరూపం తు నచిత్రం స్త్రీషు మైథిలి, స్వభావ స్తేష్వ నారీణా మేవం లోకేషు దృశ్యతే, విముక్తధర్మా శ్చపలా స్తీక్షా భేదకరా త్ప్రియః, న సహా హీదృశం వాక్యం వై దేహీ జనకాత్తజే, శ్రోత్రయోరుభయో ర్భేద్య తప్తనారాచసన్నిభం ౩౦౪ ఉపశృణ్వంతు మేసర్వే సాక్షిభూతా వనేచరాః, న్యాయవాదీ యథా న్యాయ ముక్తోఽహం పరుషం త్వయా. ౩౧౪. ధిక్త్వా మద్య ప్రణశ్య త్వం యన్తా మేవం విశంకసే, స్త్రీత్వం దుష్టం స్వభావేన గురువాక్యే వ్యవస్థితం. ౩౨౪. గమిష్యే యత్ర కాకుత్స్థ స్వస్తితేఽస్తు వరాననే, రక్షంతు త్వాం విశాళాక్షి సమగ్రా వనదేవతాః. ౩౩౪. నిమిత్తానిహి ఘోరాణి యాని ప్రాదుర్భవంతి మే, అపి త్వాం సహ రామేణ పశ్యేయం పున రాగతః. ౩౪౪. (నవేత్యే తన్న జానామి వై దేహీ జనకాత్తజే) లక్ష్మణేనైవముక్తాసా రుదంతీ జనకాత్తజా, ప్రత్యువాచ తతో వాక్యం తీవ్రం బాష్పపరిప్లుతా. ౩౫౪ గోదావరీం ప్రవేక్ష్యామి వినా రామేణ లక్ష్మణ. ౩౬. ఆబంధిష్యేఽథవా త్యక్త్యే విషమే దేహ మాత్మనః, పిబామ్యహం విషం తీక్ష్ణం ప్రవేక్ష్యామి హుతాశనం, న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాపి పురుషం స్మృశే. ౩౭౪. ఇతి లక్ష్మణ మాక్రశ్య సీతా దుగ్ధసమన్వితా, పాణిభ్యాం రుదతీ దుగ్ధా దుదరం ప్రజఘానహ. ౩౮౪. తా మార్తరూపాం విమనా రుదంతీం

పృథగ్జనం తుద్రపురుషం. ౨౬౪. ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్య మితి. అప్రధానే దుహాదీనా మితి కర్తృణ్యప్రధానే ద్వితీయా - సీతా పారుష్యేణ ప్రతిపారుష్యాదిరాహిత్యం సూచయతి - విజితేంద్రియ ఇతి. ౨౭౪. ఉత్తర మితి. అప్రతిరూపం అత్యంతానుచితం - విముక్తధర్మాః పరిశ్యక్తవినయాదిధర్మాః - చపలాః చంచలచిత్తాః - తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః - భేదకరాః పరస్పరస్నేహకార్యవిచ్ఛేదకరాః. ౩౦౪. ఉపశృణ్వంతి. మే సాక్షిభూతాః వనేచరాః - న్యాయవాదీ అహం - త్వయా అన్యాయం పరుషం యథా ఉక్తః తథా ఉపశృణ్వంతు. ౩౧౪. ధిక్త్వా మితి. ఉభిసర్వతసా రిత్వా వినా ధిగ్యోగే ద్వితీయా. ౩౨౪—౩౫౪. గోదావరీ మిత్యాది. ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామి - విషమే భృగ్వాదివిషమస్థలే - పాలేనేలిశేషః - స్మృకామి. ౩౭౪. ఇతీతి. అక్రశ్య వినింద్య. తా మితి. భర్తుర్భ్రాతరం నశించి దువాచేతి - ఆశ్వాసనవ్యాజేన గమనవిశంబం కరోతీతి కరణోద్యుక్తః. ౨౭౪. * విముక్తేతి. తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః. ౩౦౪. ఉపశృణ్వం త్వితి. మే వాక్య మితి శేషః - వనేచరాః దేవాః అన్యాయం పరుషం త్వయోక్తః. ౩౧౪. ధిగితి. త్వం ప్రణశ్య నాశం ప్రాప్నుహి - యత్ యన్తా ద్గురువాక్యే వ్యవస్థితం మా మేవం విశంకసే - అతఏవ స్త్రీత్వం స్వభావేన దుష్టం. ౩౨౪. పూర్వం ధిక్త్వా మద్యప్రణశ్యే త్యుక్త్వా రాక్షసరణేన తస్యాః మంగళ మాకాశే - స్వస్తిత్యాదినా. ౩౩౪. * అపిత్వా మితి. రామేణసహ త్వాం పశ్యేయం నవే త్యేత స్మ జానామితి - నిమిత్తానాం తాదృశత్వాదితి భావః. ౩౫౪. ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామితి. విషమేభృగ్వాదివిషమప్రదేశే. ౩౭౪—౩౮౪. తత ఇతి. అభివాద్య నమస్కృత్య అభిప్రణమ్య

కరణోద్యుక్తః. ౨౭౪. * విముక్తేతి. తీక్ష్ణాః క్రూరహృదయాః. ౩౦౪. ఉపశృణ్వం త్వితి. మే వాక్య మితి శేషః - వనేచరాః దేవాః అన్యాయం పరుషం త్వయోక్తః. ౩౧౪. ధిగితి. త్వం ప్రణశ్య నాశం ప్రాప్నుహి - యత్ యన్తా ద్గురువాక్యే వ్యవస్థితం మా మేవం విశంకసే - అతఏవ స్త్రీత్వం స్వభావేన దుష్టం. ౩౨౪. పూర్వం ధిక్త్వా మద్యప్రణశ్యే త్యుక్త్వా రాక్షసరణేన తస్యాః మంగళ మాకాశే - స్వస్తిత్యాదినా. ౩౩౪. * అపిత్వా మితి. రామేణసహ త్వాం పశ్యేయం నవే త్యేత స్మ జానామితి - నిమిత్తానాం తాదృశత్వాదితి భావః. ౩౫౪. ఆబంధిష్యే ఉద్బంధనం కరిష్యామితి. విషమేభృగ్వాదివిషమప్రదేశే. ౩౭౪—౩౮౪. తత ఇతి. అభివాద్య నమస్కృత్య అభిప్రణమ్య

సౌమిత్రి రాలోక్య విశాలనేత్రాం, ఆశ్వాసయామాస నచైవ భర్తు స్తం భ్రాత
రం కించి దువాచ సీతా. ౩౯౫ తతస్తు సీతా మభివాద్య లక్ష్మణః కృతాంజలిః
కించిదభిప్రణమ్య చ, అన్వీక్షమాణో బహుశశ్చ మైథిలీం జగామ రామస్య
సమీప మాత్మవాక్. ౪౦౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచచ
త్వారింశస్సర్గః.

తయా పరుష ముక్తస్తు కుపితో రాఘవానుజః, స వికాంక్షా భృశం రా
మం ప్రత స్థేన చిరాదివ. ౧. తదాసాద్య దశగ్రీవః క్షిప్ర మంతర మాస్థితః, అభి
చక్రామ వై దేహీం పరివ్రాజకరూపధృత్, శ్లఙ్ఘకామాయసంవీతః శిఖి ఛత్రీ
ఉపానహీ, వామేచాంనేఽవసద్యాథ శుభే యష్టికమండలూ, పరివ్రాజకరూపేణ
వై దేహీం సముపాగమత్. ౩౪ తా మాససాదాతిబలో భ్రాతృభ్యాం రహితాం

కోపేనేతిశేషః. ౩౯౫. తత స్త్వితీ. కించి దితి కోపమిశ్ర త్వాత్ కించిత్ప్రణామః - బహుశోఽన్వీ
క్షమాణ ఇతి - కథ మేనా మేకాకినీం త్యక్త్వా గమిష్యామి త్యనుశయేన బహుశోఽన్వీక్షణం -
ఆత్మవాక్ ధైర్యవాక్-అస్తిక్ సర్గే సార్థచత్వారింశచ్ఛోభికాః. ౪౦౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీ రామాయణభూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

అథ సీతాయాః లక్ష్మణవిషయపరుషభాషణఫలం దర్శయత్యేకాదశభి స్సర్గైః - రావణప్రలో

భనమాహ - షట్టత్వారింశే-తయా పరుష మిత్యాది. వికాంక్షా అనిచ్ఛన్నేవ - రామ ముద్దిశ్య
ప్రత స్థే - నచిరా దివ అవిశంబిత మేవ-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకార ఇతివా - యద్వా-నచిరా దివ -
సీతాత్యాగాసహిష్ణుతయా పాదౌ పశ్యా దాకర్షతః - రామప్రాప్తిత్వరాతు పురతః కర్ష తీతీవశబ్దస్య
భావః. ౧. త దితి. ఆస్థితః అవకాశం ప్ర లీక్షమాణస్థితో దశగ్రీవః-తదేవ అంతరం అవకాశం ఆసాద్య
వై దేహీం అభిచక్రామ అభిముఖ్యేనాజగామ-పరివ్రాజకో భిక్షుః తస్య రూపం లింగం ధారయతీతి
పరివ్రాజకరూపధృత్. ౨. పరివ్రాజకనింగా న్యాహ-శ్లఙ్ఘేతి. శిఖి - అదంతత్వాభావేపి వ్రీహ్యదిత్వా
దినిః-ఛత్రీత్యత్ర వాక్యసంధే రనిత్యత్వేన యణభావః-ఉపానహీత్యత్ర ఇని రార్షః-యష్టిః త్రిదండం-
శిఖి త్యనేన సాహచర్యాత్ - ఆత్మ ధర్మప్రధానజనకకులనందిన్యా స్తీతాయాః విశ్వాసాయ ధృత
త్వా దిత్థ మేవ యలిలింగ మితి దర్శితం-తథాహంగిరాః - 'యతే ర్లింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ
లక్ష్మణే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదండం చ వస్త్రం జంతునివారణం. శిక్యం పాత్రం బ్రసీచైవ
కాసినం కటివేష్టనం, యన్యైతద్విద్యతే లింగం సయతి శ్చేతరోయతి' రితి. పరివ్రాజకరూపేణ
త్యనేన బ్రహ్మసూత్రాదిక ముక్తం - సముపాగమ దితి ప్రతిపాద్యార్థభేదాల్ పునఃపునః క్రియా
పదప్రయోగః. ౩౪. తామితి. భ్రాతృభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం - మహాత్తమ ఇత్యభూతోపమా-

ప్రస్వీభూయ అన్వీక్షమాణః కథ మేనాం రామేణ వినాకృత్వా గమిష్యామి త్యాశయేన బహుశో
నిరీక్షణం. ౪౦౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః.

తయేతి. నచిరా దివ శీఘ్ర మేవేత్యర్థః. ౧. తదేని. అంతరం రామలక్ష్మణయో రపసర
ణరూప మవకాశ మిత్యర్థః - అభిచక్రామ వై దేహీం - వై దేహీమన్వపద్యత - తా మాససాదాతి
బలో - ఉపతస్థే నవై దేహీం - అభ్యగచ్ఛతవై దేహీ మిత్యేతాః క్రియాః ప్రత్యాసక్తివిశేషవివ

వనే, రహితాం చంద్రసూర్యాభ్యాం సంధ్యా మివ మహత్తమః. ౪౪. తా మప
శ్య త్తతో బాలాం రామవత్నీం యశస్వినీం, రోహిణీం శశినా హీనాం గ్రహవ
ద్భృశదారుణః. ౪౫. త ముగ్రతేజః కర్తాణాం జనస్థానరుహద్రుమాః, సమీక్ష్య
నప్రకంపంతే నప్రవాతి చ మారుతః. ౬౪. శీఘ్రస్రోతాశ్చ తం దృష్ట్వా వీక్షంతం
రక్షతోచనం, స్తిమితం గంతు మారేభే భయా ద్గోదావరీ నదీ. ౭౪. రామస్యత్వం
తరప్రేప్సు ర్దశగ్రీవ స్తదంతరే, ఉత్తన్ధే చ వై దేహీం భిక్షురూపేణ రావణః.
౮౪. అభవో భవ్యరూపేణ భర్తార మనుశోచతీం, అభ్యవర్తత వై దేహీం చిత్రా
మివ శనైశ్చరః. ౯౪. స పాపో భవ్యరూపేణ తృణైః కూః ఇవావృతః, అతిష్ఠ
త్ప్రేక్ష్య వై దేహీం రామవత్నీం యశస్వినీం. ౧౦౪. శుభాం సుచిరదంతోష్ఠీం
పూర్ణచంద్రనిభాననాం, ఆసీనాం పర్వశాలాయాం బాష్పశోకాభిషీడితాం, సతాం
పద్మపలాశాక్షీం పీతకాశేయవాసినీం, అభ్యగచ్ఛత వై దేహీం దుష్టచేతా నిశా
చరః. ౧౨౪. స మన్తథశరావిష్టో బ్రహ్మఘోష మువీరయన్, అబ్రవీత్ప్రశ్రి
తం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపః. ౧౩౪. తా సుతతమాం స్త్రియం లోకే పద్మ
హీనామివ శ్రియం, విభ్రాజమానాం వసుషా రావణః ప్రశశంసహ. ౧౪౪. కా
త్వం కాంచనవర్ణాభే పీతకాశేయవాసిని, కమలానాం శుభాం మాలాం పద్మినీవహి

సంధ్యాయాం మహత స్తమసోఽనుభవాత్. ౪౪. తా మితి. గ్రహాః ఆంగారకః శనిశ్చరోవా-
సరోహిణీ మివ భృశదారుణో రావణ స్తా మపశ్యత్ - యథా రోహిణ్యాః సూరగ్రహవీక్షణం
లోకానర్థకరం తథా రావణస్య సీతావీక్షణమితి భావః. ౪౫. దారుణత్వం ప్రకటయతి - తముగ్ర
మితి. ౬౪. శీఘ్రస్రోతా ఇతి. శీఘ్రస్రోతాః శీఘ్రప్రవాహాః - వీక్షంతం వీక్షమాణం - స్తిమిత
మితి క్రియావిశేషణం. ౭౪. రామస్యేతి. రామస్యాంతరప్రేప్సుః విల్లేహస్వేదీ - తదంతరే తస్మిన్న
వకాశే-ప్రథమం సీతా ముద్దిశ్య గమనం - అథాశ్రమ, సమీపగమనం. తత స్తీతాదర్శనం తత స్పన్ని
కర్షగమన మితి క్రమః. ౮౪. అథాభిముఖగమన మాహ - అభవ్య ఇతి. అభవ్యః దుర్జనః - భవ్య
రూపేణ సుజనరూపేణ - అనుశోచతీ మితి-అగమకాసరస్యానిత్యత్వాన్నమ భావః. ౯౪. స ఇతి.
పాపః అంతః పాపాత్తా- భవ్యరూపేణ బాహ్యకారేణోపలక్షితః. ౧౦౪. శుభా మిత్యాది. బాష్ప
శోకాభిషీడితాం రామార్తస్వరశ్రవణేన బాహ్యభృంశరాస్వాస్థ్యవతీం - పీతకాశేయం పద్మ ఇతి
పీతకాశేయవాసినీం - ణిన్యంతాత్ జీవ - అభ్యగచ్ఛత పూర్వస్త్వా దశి సన్నిగర్తం ప్రాప్తః. ౧౨౪.
స ఇతి. బ్రహ్మఘోషం ఉపనిషదమావర్తయేదిత్యుక్త పరివ్రాజకోచిత వేదఘోషం - ప్రశ్రితం విన
యాన్వితం-రహితే విజనప్రదేశే. ౧౩౪. తా మితి. లోకే ఉత్తమాం స్త్రియ మిత్యన్వయః - ప్రశ్రి
తం వాక్య మబ్రవీ ది త్యన్వైవ వివరణం ప్రశశంసేతి. ౧౪౪. కాత్వ మితి. కాంచనవర్ణాభే కాంచన
తుల్యవర్ణే - కమలానాం మాలాం బిభ్రతీ పద్మినీవస్థితా - పద్మతుల్యముఖనయనపాణిపాదవిశిష్టత్వా

క్షయా పునః పునః ప్రయజ్యంతే. ౨. టి. శ్లోకేతి. భిక్ష్యాది విశేషణైః త్రిదండీతి వ్యజ్య
తే - తదుక్తం భారతే త్రిదండీ సకమందలు రితి. ౪౪. తా మితి. గ్రహవదంగారకాది
వత్ - తదంతరే తస్మిన్నవకాశే. ౮౪. అభవ్య ఇతి. భవ్యరూపేణ సాధురూపేణోపల
క్షితః. శుభామితి. బాష్పశోకాభిషీడితాం బాష్పైః శోకేన చ అభిషీడితాం. ౧౨౪. స ఇతి.
బ్రహ్మఘోషం - పరివ్రాజక వేదోచితం వేదఘోషం రహితే రామలక్షణాభ్యాం రహితే సమయే.

విభ్రతీ. ౧౫౫. ప్రీః కీర్తి శ్చీ శ్చుభా లక్ష్మీ రప్సరావా శుభాననే, భూతిర్వా
త్వం వరారోహే రతిర్వా నైరచారిణీ. ౧౬౫. సమాశ్చిఖరిణస్నిగ్ధాః పాం
దురా దశనా స్తవ, విశాలే విమలే నేత్రే రక్తాంతే కృష్ణతారకే, విశాలం జఘనం
పీనమూరూ కరికరోపమా. ౧౭. ఏతా వ్రపచితౌవృత్తౌ సంహతౌ సంప్రవర్తితౌ,
పీనోన్నతముఖౌ కాంతౌ స్నిగ్ధౌ తాలఫలోపమా, మణిప్రవేకాభరణౌ రుచిరౌ
తేపయోధరౌ. ౧౮౫. చారుస్థితే చారుదతి చారునేత్రే విలాసిని, మనో హరసి
మే కాంతే నదీకూల మివాంభసా. ౨౦౫. కరాంతమిత మధ్యాసి సు కేశీ సంహ
త స్తనీ. ౨౧. నైవ దేవీ న గంధర్వీ నయతీ నచకిన్నరీ, నైవం రూపా మయా
నారీ దృష్టపూర్వా మహితలే. ౨౨. రూప మగ్ర్యం చ లోకేషు సౌకుమార్యం
వయశ్చ తే, ఇహవాసశ్చ కాంతారే చిత్త మున్మాదయంతి మే. ౨౩. సాప్రతి

దితి భావః. ౧౫౫. ప్రీతి. ప్రీః విష్ణుపత్నీ భూమిః - 'ప్రీశ్చ తే లక్ష్మీశ్చ పత్న్యౌ వి'తిశ్చుతే.
శ్రీః కమలా - లక్ష్మీః కాత్యధిష్ఠానదేవతా - రణిః మన్మథస్త్రీ - నైరచారిణీ స్వతంత్రా. ౧౬౫.
సమా ఇతి. సమాః వైషమ్యరహితాః-శిఖరాణి అగ్రాణి ప్రశస్తాని సంతీతి శిఖరిణః - ప్రశంసాయా
మినిః - కుండకుట్టలవత్ ప్రశస్తాగ్రా ఇత్యర్థః-స్నిగ్ధాః మృదువాః రక్తాంతే రక్తరేఖాయుక్తాంతే -
జఘనం కటిపురోభాగః. ని. 'పశ్చాన్నితంబః స్త్రీకట్యాః క్లిదేతు జఘనం పుర' ఇత్యమరః. ౧౭.
ఏతా వితి. ఉపదితౌ ఉన్నతౌ-వృత్తౌ వర్తురా - సంహతౌ అన్యోన్యసంశ్లిష్టౌ - సమ్యక్ ప్రకృష్టం
వర్తితం చలనం యయోస్తా సంప్రవర్తితౌ గురుత్వాన్నత్యాభ్యాం కించిచ్ఛలంతా వివస్థితా విత్యర్థః-
పీనోన్నతముఖౌ - క్వచిత్ స్వయోః పీనత్వేష్యగ్రే బొన్నత్యం పీనత్వం చ న స్తః - తథా నభవత
ఇహ-కింతు పీనం ఉన్నతం చ ముఖం యయోస్తా - కాంతౌ కామ్యమానౌ-మణిప్రవేకాభరణౌ
మణిప్రవేకాః మణిశ్రేష్ఠాః. ని. 'ప్రవేకా నుత్తమోత్తమా' ఇత్యమరః. తే మాలాత్మకాః ఆభరణం
యయోస్తా - రుచిరౌ శోషమానౌ - సూక్ష్మతరకౌ శేయోత్తరీయచలనపశేన హఠాద్భ్రష్టః ప్రకారో
దురాత్తనా వర్జ్యతే. ౧౮౫. చారుస్థితఇతి. చారువో దంతా యస్యాస్నా చారుదతీ - ఆర్షోదంత
స్యదత్రాదేశః - ఛందోవద్భావేనఛందసిచేతి సూత్రేణసమాసాంతోదంతస్య - దత్రాదేశోవా -
ఉగితశ్చేతిజీవ - సమాఇత్యాదినాపూర్వోక్తస్య సామాన్యోక్తి రియం చారుస్థితత్వ నిర్వాహాయ-
విలాసోఽంభస్థానీయం - అతో నన్యూనోపమా. ౨౦౫. కరాంతేతి. కరాంతేన కరతలాంగుష్ఠ
ప్రదేశీని చక్రమానేన మితం పరిచ్ఛిన్నం మధ్యంయస్యాస్నా - సంహత స్తనీతి - పూర్వం సంహతా
విత్యుక్తకల్పేన పునరుక్తిః దుర్లభలక్షణత్వవిస్తయన. ౨౧. నైవేతి. ఏవం రూపా - దేవీ దేవస్త్రీ -
దేవలాలే నదృష్టా-ఏవ ముత్తరత్రాః యోజ్యం-నారీ మనుష్యస్త్రీ. ౨౨. రూపమితి. లోకేష్వగ్ర్యం
శ్రేష్ఠం - రూపం లోచ్యం రూపాదీని కాంతారవాసశ్చ ఉన్మాదయంతి - పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్
కి మత్ర తవాగమన మితి నిర్ణయబుద్ధిం న జనయంతీత్యర్థః. ౨౩. సేతి. ప్రతిక్రమ-ప్రతినివర్తస్వ -

౧౪౫. టీ. కాత్వ మిత్యాది ప్రశస్త్యమాసహ సల్లాపార్థః - సత్వజ్ఞాతజ్ఞానార్థం. ౧౫౫. హీరితి.
ప్రీత్యభృతయౌ విష్ణుశక్తివిశేషాః. ౧౬౫. సమా ఇతి. సమా ఏకాకారాః శిఖరిణః శిఖరాణి అగ్రాణి
ప్రశస్తాని సంతీతి తథా. ౧౭. * టీ. మణిప్రవేకః మణిశ్రేష్ఠః. ౧౮౫. * మనోహరసీతి. నదీకర్త్రీ
అంభసాకూలం స్వకూలమేవ. ౨౦౫. కరాంతేతి. కరాంతమితమధ్యా ముష్టిగ్రాహ్యమధ్యా. ౨౨.
రూపమితి. రూపాదీని శ్రీణిదిత్తమున్మాదయంతి మనఃక్షోభం జనయంతి. ౨౩. సేతి. ప్రతిక్రమ

క్రామ భద్రం తే నత్వం వస్తు మిహార్హసి, రాక్షసానా మయం వాసో ఘోరా
 ణాం కామరూపిణాం. ౨౪. ప్రాసాదాగ్రాణి రమ్యాణి నగరోప వనాని చ, సంప
 న్నానిసుగంధీని యుక్తాన్యాచరితుం త్వయా. ౨౫. వరం మాల్యం వరం భోజ్యం
 వరం వస్త్రం చ శోభనే, భర్తారం చ వరం మన్యే త్వద్యుక్త మసి తేక్షణే. ౨౬.
 కాత్వం భవసి. రుద్రాణాం మరుతాంవా వరాననే, వసూనాం వా వరారోహే
 దేవతాప్రతిభాసిమే. ౨౭. నేహగచ్ఛంతి గంధర్వా నదేవా నచకిన్నరాః, రాక్ష
 సానా మయంవాసః కథంను త్వమిహగతా. ౨౮. ఇహ శాఖామృగా స్త్రిహః
 ద్వీపివ్యాఘ్రమృగా స్తథా, ఋక్షా స్తరక్షవః కంకాః కథం తేభ్యో నభిభ్యసి.
 ౨౯. మదాన్వితానాం ఘోరాణాం కుంజరాణాం తరస్వినాం, కథమేకా మహా
 రణ్యే న బిభేషి వరాననే. ౩౦. కాసి కస్య కుతశ్చి త్వం కిన్నిమి శ్చం చ దండ
 కా, ఏకా చరసి కల్యాణి ఘోరా రాక్షసనేవితా. ౩౧. ఇతి ప్రశస్తావై దే
 హీ రావణేన దురాత్తనా, ద్విజాతివేషేణ హితం దృష్ట్వా రావణ మాగతం,
 సర్వై రతిథిసత్కారైః పూజయామాస మైథిలీ. ౩౨౪. ఉపనీయాసనం పూర్వం
 పాద్యేనాభినిమంత్ర్య చ, అబ్రవీ త్సిద్ధ మిత్యేవ తదా తం సౌమ్యనర్మణం. ౩౩౪.
 ద్విజాతివేషేణ సమీక్ష్య మైథిలీ సమాగతం పాత్రకుసుంభధారిణం, అశక్యము

నిలయ మితి శేషః - వస్తుం స్థాతుం. ౨౪. ప్రాసాదాగ్రాణి. సంపన్నాని సమృద్ధాని - ఆ
 చరితుం సంచరితుం. ౨౫. వర మితి. వరం శ్రేష్ఠం మాల్యాని శ్వద్యుక్తం తవయోగ్యం మన్యే -
 నతు యాదృశ తాదృశం - ఏవ ముత్తరత్రాపి - యద్వీ - మాల్యాదికం శ్వద్యుక్తం శ్వశృంబద్ధం
 సత్ వరం ప్రశస్తం భవతీతి మన్యే. ౨౬. కాత్వ మితి. శ్వం మే దేంతా దేవస్త్రీని ప్రతిభాసి -
 తత్ర కాత్వం కిం రుద్రాణాం సంబంధినీ - ఉత మరుతాం - ఆహోస్విద్వసూనాం సంబంధినీ - వా
 కార సృమచ్ఛయార్థః - తేన కిమాదిత్యాదినా మిత్యుక్తి సిద్ధ్యసి. ౨౭. శత్రావీ సంశయనివృత్తి
 మాహ-నేహేతి. ౨౮. భయహేత్వంతర మాహ - ఇహేతి. శాఖామృగాః వానరా-ద్వీపం చర్చ
 తద్యోగాత్ ద్వీపినో బాలవ్యాఘ్రాః - వ్యాజీఘ్రతీతి వ్యాఘ్రాః - ద్వీ ప్యపేక్షయా కింది న్నహం
 లోఽమీ - తరక్షవో మృగాదనాః మహావ్యాఘ్రాః - నభిభ్యసి నభిభేషి - కంకాః మాంసాదాః -
 భయంకరాకృతయః పక్షివిశేషాః. ౨౯. మదేని. సంచన్యుక్తే షష్ఠీ - తరస్వినాం బలవతాం.
 ౩౦. కాసీతి. కాసి కిన్నామధేయాసి - కస్య సంబంధినీ - కుతః కస్తా ద్వేకా దాగతాసి. ౩౧.
 ఉతీతి. ద్విజాతివేషేణ సన్యాసివేషేణ - హితం సహితం - సర్క్రియతే ఏభి రిని సత్కారాః పూ
 జాద్రవ్యాణి తైః. ౩౨౪. ఉక్తం వివృణోతి - ఉపనీయేతి. పాద్యేన పాదోదకేన - అభినిమంత్ర్య
 సత్కృత్య - తదాపాద్యప్రదానానంతరం - సిద్ధ మిత్యేవాబ్రవీత్ పశ్యాన్నం సిద్ధ మిత్యుబ్రవీత్.
 ౩౩౪. ఉక్త మర్థం సర్గాంతర్లోకాభ్యాం వివృణోతి. ద్విజాతీత్యాది. ద్విజాతివేషేణ సమాగతం-పా
 నిర్యాహి. ౨౪. ప్రాసాదేతి. సంపన్నాని రాజభోగైరితి శేషః. ౨౫. వరమితి. మాల్యాదీని త్వయా ఆచరి
 తు ముపభోక్తుం యుక్తానీతి పూర్వేణాన్వయః. ౨౮. టీ. ఇహేతి. ద్వీపినోబిదువ్యాఘ్రాః. ౩౧. ఇ
 తీతి. ప్రశస్తాప్రశంసితా. ౩౨౪. ఉపనీయేతి. ఆతిథ్యకరణేన అర్ఘ్యా ద్యనంతరం పశ్యాన్నం సిద్ధం భుజ
 మిత్యాదిశబ్దైః బ్రూయా దితి కాస్తాత్ తత్తైవాబ్రవీదిత్యర్థః. ౩౩౪. ద్విజాతివేషేణేతి. పాత్రకుసుం

ద్వేష్టు మపాయదర్శనం న్యమంత్రయద్భాష్టాణవత్తదాంగనా. 3౪౫. ఇయం బ్రసీ బ్రాహ్మణ కామమాస్యతా మిదం చ పాద్యం ప్రతిగృహ్యతామితి, ఇదంచ సిద్ధం వనజాత ముత్తమం త్వదర్థ మవ్యగ్ర మిహోపభుజ్యతాం, నిమంత్ర్యమాణః ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సరేంద్రపత్నీం ప్రసమీక్ష్య మైథిలీం, ప్రసహ్య తస్యాహరణే ధృతం మన స్సమర్పయ త్సాన్వితృవధాయ రావణః. 3౬౫. తత స్సువేషం మృగ యాగతం పతిం ప్రతీక్షమాణా సహలక్ష్యణం తదా, వివక్షమాణా హరితం దదర్శత న్నహద్వనం నైవతు రామలక్ష్యణౌ. 3౭౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - షట్పత్వారింశస్సర్గః.

త్రం ఆలాబుప్రభృతిష్వేకం - కుసుంభం మహారజ తాభ్యురంజకద్రవ్యవిశేషరక్తం వస్త్రం. తేనరక్త మితి ప్రాప్తస్యాణోలోప ఆర్షః - యద్వా - కుసుంభః కమండలుః. ని. 'స్యాన్త హారాజనే క్షీబం కుసుంభం కరకే పుమా' నిశ్శ్యమరః. తదుభయధారిణం - అపాయే అపహరణే అనర్థకరణేవా దర్శనం బుద్ధి ర్యస్యతం - అత ఏవ ఉద్దేష్టం భోజయితు మశక్యం తం సమీక్ష్య మైథిలీ - బ్రాహ్మణ వత్ బ్రాహ్మణేన సదృశం యథా భవతి తథా - న్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథివ నిమంత్రితవ తీత్యర్థః - యద్వా - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణార్హం తద్వత్ మితి వతిః - యద్వా - మైథిలీ జనక కులజాతతయా తద్వ్యవహారి పరిపాటీ విజ్ఞాతకవటవేషాపి సన్యాసివేషధారణమాత్రేణ - ఉద్దేష్టం ద్వేషం కర్తుం అశక్యంతం న్యమంత్రయత్ - 'కాషాయదండమాత్రేణ యతిః పూజ్యోనసంశయ' ఇతి వచనాదిర్ని భావః. 3౪౫. సత్కారప్రకార మాహ - ఇయ మితి. ఇయం బ్రసీ మునీనా మాసనం ఆస్యతాం - త్వదర్థం సిద్ధం పక్వం ఇదం వనజాతం కందమూలఫలాదికం - ఇహస్థలే - అవ్యగ్రముప భుజ్యతాం - ఇతికరణస్య ఉత్తరశ్లోకేఽన్వయః - నిమంత్ర్యమాణ ఇతి - ఇతి ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వం సంపన్న మిశ్యతిగయే వక్తవ్యం వచనం భాషమాణాం - ధృతం ధీరం యథా తథా - మనో విశేషణంవా - తస్యాహరణే మనస్సమర్పయత్ - నిహితవాక్. 3౬౫. తత ఇతి. సువేషం శోభ నాకారం - మృగయాగతం మృగయార్థం గతం - పతిం ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతి - హరి తం యత్రగతో తో తాం దిశం వివక్షమాణా వివిధం పశ్యంతీ మహద్వనమేవ దదర్శ - రామలక్ష్య ణోతు నదదర్శ రా. తతఇతి. సువేషం శోభనాకారం - ప్రతీక్షమాణా ప్రతిపాలయంతీ - వివక్షమాణా వివిధ మిక్షమాణా - హరితం శ్యామం. 3౭౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భాషణే - రక్ష మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పత్వారింశస్సర్గః.

భధారిణం పాత్రమలాబు ప్రభృతిష్వేకం - కుసుంభం రక్తవస్త్రం - కుసుంభశబ్దేన రక్తవస్త్రే లక్షణావా - అపాయదర్శన మపాయే అపహరణే అనర్థకరణేవా దర్శనం బుద్ధి ర్యస్యతం - ఉద్దేష్టం భోజయి తుం - యద్వా - ఆతిథిత్వా ద్వేషం కర్తు మశక్యం - బ్రాహ్మణవత్ బ్రాహ్మణేనసదృశం యథా భవతి తథా న్యమంత్రయత్ - బ్రాహ్మణాతిథి మివ నిమంత్రితవతీత్యర్థః. 3౪౫. ఇయ మితి. బ్రసీయత్యా సనం - సిద్ధం పక్వం - వనజాతం వనోద్భూతం కందమూలాది - త్వదర్థ ముపకల్పిత మితి శేషః. (టీ) 'యతీనాం పూజనం కార్యం స్త్రియానా పురుషేణవే' త్యుక్తత్వా త్సీతా త మపూజయ దితి భావః నిమంత్ర్యమాణ ఇతి. ప్రతిపూర్ణభాషిణీం సర్వమన్నం పక్వమితి భాషమాణాం. 3౬౫. తత ఇతి. హరితం శ్యామం. టి. తత ఇతి. హరితం దిశం ఫలశ్రుతిః - స్కాండే - 'సీతారావణసంవాదం యేశ్వణ్వంతునరోత్తమాః, సరేషాం పాపరాశిభ్యః పీడా లోకే భవిష్యతీ'తి. 3౭౫. ఇతి శ్రీమహా శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - షట్పత్వారింశస్సర్గః.

రావణేన తు వై దేహీ తథా పృష్టా జహీర్వా తా, పరివ్రాజకలింగేన శశంసా
త్తాన మంగనా.౧. బ్రాహ్మణశ్చతిథి శ్చాయ మనుక్తో హిశవేతమాం, ఇతిధ్యా
త్వా ముహూర్తం తు సీతా వచన మబ్రవీత్. ౨. దుహితా జనకస్యాహంమైథిలస్య
మహాత్మనః, సీతా నామ్నాస్తి భద్రంతే రామభార్యా ద్విజోత్తమ. ౩. ఉషిత్యా
ద్వాదశసమా ఇత్వాకూణాం నివేశనే, భుంజానా మానుషా భోగా సర్వకామ
సమృద్ధిని. ౪. తత స్త్రయోదశే వర్షే రాజా మంత్రయత ప్రభుః, అభిషేచయితుం
రామం సమేతో రాజమంత్రిభిః. ౫. తస్మిన్ సంభ్రీయమాణేతు రాఘవస్యాభిషేచ
నే, కై కేయీ నామభర్తార మార్యా సా యాచతే వరం. ౬. ప్రతిగృహ్యతు
కై కేయీ శ్వశురం సుకృతేన మే, మమ ప్రవ్రాజనం భర్తు ర్భరతస్యాభిషేచనం,
ద్వావయాచత భర్తారం సత్యసంధం నృపోత్తమం. ౭౪ నాద్యభోక్త్యే నచస్వప్న్యే

అథ మైథిలీ ఆర్జవేన స్వస్వరూప ముక్త్వా రావణాన్వర్జితమృతేన స్వపాతి ప్రత్యానురూపం
త ముపాలభత - రావణేనత్విత్వాది జహీర్వా తా హర్తు మిచ్ఛతా - తేన రావణ్యేన పృష్టాది యతి
చిహ్నం పురస్కృత్య స్వయాధాత్మ్య ముక్తవతీతి భావః. ౧. యథావేషం ప్రత్యాత్మవంశం సాశిమర్థ
ముక్తవతీత్యత్రాహ - బ్రాహ్మణశ్చేతి. ౨. కాసీత్యసోమ్యత్తర మాహ - దుహితేతి. కస్యేత్యసోమ్యత్తర
మాహ - రామేతి. ౩. కుత శ్చిదిత్యాదే రుత్తరమాహ - ఉషిత్యేత్యదినా. నివాహనంతరం -
ఇత్వాకూణాం నివేశనే అయోధ్యాయాం ద్వాదశసమా ద్వాదశవత్సరా మషిత్యా - శత్ర సర్వకా
మసమృద్ధిని - కామ్యంత ఇతి కామాః భోగోపకరణ సక్రందనాదీని - లేహం సమృద్ధం సమృద్ధిః -
భావేనిష్ఠా - తద్వతీ సతీ - మానుషా భోగా రుక్రిదాః - అగ్రామ్యత్వాయ మానుషా
నిత్యుక్తం-వస్తుత స్వయం దివ్యభోగపరతయా మానుషా నిత్యవశముక్తవతీ-యద్వా - మానుషా
మనుష్యత్వేనావతీర్ణ రామకృతా భోగా - అమానుషానితి వాచ్ఛవః - మనుష్యదుర్లభా
దివ్యా భోగా నిత్యర్థః - భుంజానా అభవ మిచ్ఛేషః-సర్వకామసమృద్ధిని ఇతి సత్త్వయంతపాతే.
సర్వకామసమృద్ధిని ఇత్వాకూణాం ఇత్వాకువంశస్య రామస్య - పూజాయాం బహువచనం - వ్రీడ
యా భర్తృనామాగ్రహణం - నివేశనే గృహే ద్వాదశసమా ద్వాదశవత్సరా - అత్యంతసం
యోగే ద్విలీయా - అమానుషా భోగా భుంజానా అనుభవంతీ సతీ ఉషిత్యా ఉషితవత్సస్తి -
వ్యత్యయేన త్వాప్రత్యయః. ౪. తత ఇతి. రాజా దశరథః అమంత్రియత అకథయత్ - రాజమంత్రిభిః
మంత్రిరాజైః - మంత్రిశ్రేష్ఠే రితి యావత్ - రాజదంతాదిత్వాత్ పరనిపాతః. ౫. తస్మిన్నితి.
తస్మి న్నామాభిషేచనే - సంభ్రీయమాణే ఆరభ్యమాణే సతి - ఆర్యా పూజ్యా-మమశ్వశ్రూరిత్యర్థః -
సాస్రసిద్ధా - కై కేయీవరం యాచతే అయాచత. ౬. కంవరం కనుయాచలేత్యత్రాహ - ప్రతిగృ
హ్యేతిసార్థ శ్లోకవికాన్వయః. కై కేయీ-మేశ్వశురం స్వస్య భర్తారం - సత్యసంధం సత్యప్రతిజ్ఞం -
నృపోత్తమం దశరథం - సుకృతేన ప్రతిగృహ్య భర్తేణ కాపయిత్వా - యద్వా - సుకృతేనోప
కారేణ - ప్రతిగృహ్య వశీకృత్య - స్వశుతప్రాణప్రదానోపకారపరజేన రాజానం వశీకృత్యే
త్యర్థః-మమ భర్తుః ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేచన మిత్యేకం రూపా ద్వా వరావయాచత. ౭౪. నా

౫. తస్మిన్నితి. రాఘవస్యాభిషేకోపయుక్తసంభార ఇత్యర్థః. ౬. ప్రతిగృహ్యేతి. మేశ్వశురం
సుకృతేన భర్తేణ కాపయిత్వా అయాచత. ౭౪. ఇతితి. అర్థ రన్వరైః అర్థైః - సువర్ణ గత్నాదిభిః -

నపాస్యేచ కథంచన, ఏష మే జీవితస్యాంతో రామో యద్యభిషిచ్యతే. ౮౪. ఇతి
బ్రువాణాం కైకేయాం శ్వశురో మే సమానదః, అయాచతార్థై రన్వర్థై ర్నచ
యాచాం చకార సా. ౮౫. మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టా
దశహి వర్షాణి మమ జన్తని గణ్యతే. ౧౦౪. రామేతి ప్రథితో లోకే గుణవాన్ సత్య
వాన్ శుచిః, విశాలాక్షో మహాబాహు స్సర్వభూతహితేరతః. ౧౧౪. కామార్త
స్సు మహాతేజాః పితా దశరథ స్స్వయం, కైకేయ్యాః ప్రియకామార్థం తం రామం

ద్యేతి. పాస్య ఇత్యాత్త నేపద మార్షం - ఏషః అభిషేకః. ౮౪. ఇతీతి. మానదః బహుమానప్రదః -
అన్వర్థై అర్థానుగతైః - సప్రయోజనైః కితి యావత్ - ఉపభోగక్షమై రిత్కర్థః-అర్థైః సువర్ణరత్నాది
భిః-కైకేయా మయాచత - పరద్యయ ప్రతినిధిత్వే నైతానర్థాన్ ప్రతిగృహణేతి ప్రార్థయామాసే
త్యర్థః-సాతాం యాచాం-న చకార నాంగీచకార. ౮౫. షస్తుతో మమ భర్తా ప్రవ్రాజనాయోగ్యః -
బాలత్వాత్ గుణవత్త్వాచ్చత్యాహ - మమ భరేతి. పంచోత్తరాంశతిః పంచవింశతిః - వయసా
పంచవింశతివర్షాణ్యర్హతీతి పంచవింశకః - వింశతి త్రింశద్భ్యం ద్విసంఖ్యాయామిత్యాదీ
యోద్వ్యుక్ ప్రత్యయః - సంఖ్యా పూర్వపదానాం తదంతగ్రహ మితి తదంత విధిః - పంచ
వింశతివర్ష ఇత్యర్థః - వయః పరిమాణం వననిర్గమనకాలికం - మమ జన్తని సతి వర్షా
ణ్యష్టాదశేతి గణ్యతే - రామస్య జన్తారభ్య ద్వాదశే వర్షే విశ్వామిత్రాగమనం :- తదనంతరం
వైదేహ్యసహ నగరే ద్వాదశవర్షాణి వాసు కృతవాన్-తతః పరం త్రయోదశే వర్షే యావరాజ్యాభి
షేకారంభః - తతశ్చ వనప్రవేశసమయే రామః పంచవింశతివర్షార్హః - తతో మునీనా మాశ్రమే
షు దశవత్సరాః - పంచవట్కాం త్రయః - వనవాసస్య చతుర్దశే వర్షే సీతాహరణం-సీతాయాశ్చ
భూగర్భా దావిర్భావానంతరం మిథిలాయాం షట్ సంవత్సరాః - తతో వివాహానంతర మయోధ్యా
యాం ద్వాదశ - ఇత్యేవ మష్టాదశ-ర్నాగతా వనవాసారంభ ఇత్యుక్తం - విస్తరేణాయమర్థ ఉచిత
పోదశవర్షోమ ఇత్యత్ర ప్రత్యపాది - ఇదానీం తు రామః - అష్టత్రింశద్వర్షః - మమ త్వేకత్రింశ
ద్వర్షా గతాః-ఇదానీంతు ద్వాత్రింశో వర్షో వర్తతే అస్మిన్ స్తోకే మమ భరేత్యత్ర భకారో గాయ
త్రాః నవమాక్షరం - అష్టసహస్రస్తోకాగతాః. ౧౦౪. ఏవం వనవాసాయోగ్యం పయ ఇత్యుక్త్వా
గుణవత్తయా ప్రవ్రాజనానర్హత్య మాహ-రామేతీతి. గుణవాన్ సౌఖ్యవాన్. ౧౧౪. ఏవంభూతస్య
ప్రవ్రాజనం దశరథదోషకృత మిత్యాహ - కామార్త ఇతి. నాభ్యషేచయత్ - కైకేయా సమృతిం
విసేధిశేషః - తత్ర హేతుః ప్రియకామార్థ మితి - ప్రియకరణకామాయ - ప్రతిజ్ఞాతకైకేయా
ప్రియకరణనిర్వాహాయేత్యర్థః - తవ ప్రియం కరిష్యామితి ప్రథమప్రతిజ్ఞాకరణే హేతుః కామార్త
అన్వర్థై రనుగతార్థైః - సప్రయోజనైః-ఉపభోగక్షమై రిత్కర్థః. టీ. యాచాం-అంజలిం కుర్తి కైకే
యాత్యాదిప్రార్థనాం. ౮౪. సకలదివ్యభోగానుభవకాలే కైకేయాపంచితరాజ్ఞా వయం వనం ప్రతి ప్రే
షితా ఇత్యాశయనాహ. మమభరేతి భితి గాయత్రాః నవమాక్షరం - మమభరేత్యస్య స్తోక
స్య భ ఇత్యనేన తృతీయాక్షరేణ సంగృహ్యతే. 'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టా
దశహి వర్షాణి మమ జన్తని గణ్యతే' ఇత్యేతద్వన ప్రవేశసమయ మధికృత్యోచ్యతే-వనప్రవేశసమ
యే మమభర్తా వయసా పంచవింశకః- పంచవింశ ఇవ క ఇవార్థే పంచవింశతి వార్షికఇతి వ్యవదేష్టుం
శక్యతే నాతిపరిణత ఇత్యర్థః - మమ జన్తని-తదానీం వర్షాణ్యష్టాదశ గణ్యతే గణ్యంతే-వచనవ్య

నాభ్యషేచయత్. ౧౨౪. అభిషేకాయతు పితు స్సమీపం రామ మాగతం, కై కే
యీ మమ భర్తార మిత్యువాచ ధృతం వచః. ౧౨౫. తవ పిత్రా సమాజ్ఞాప్తం మ
మేదం శృణురాఘవ, భరతాయ ప్రదాతవ్య మిదం రాజ్య మకంటకం, తయాహి
ఖలు వస్తవ్యం నవవర్షాణి పంచచ, వనే ప్రవ్రజ కాకుత్స్థ పితరం మోచయాన్మ
తాత్. ౧౨౬. తథేత్యుక్త్వాచ తాం రామః కై కేయీ మకుతో భయః, చకార
తద్వచ స్తస్యాః మమ భర్తా దృఢవ్రతః. ౧౨౭. దద్యా న్నప్రతిగృహ్ణీయా త్సత్యం
బ్రూయాన్మచాన్మతం, ఏతద్బ్రాహ్మణ రామస్య ధ్రువం వ్రత మనుత్తమం.
౧౨౮. తస్య భ్రాతా తు ద్వైమాత్రో లక్ష్మణో నామ వీర్యవాన్, రామస్య పురుష

ఇతి - కామార్తతయా ప్రథమం తవ యత్ ప్రియం తత్కరిష్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ పశ్యా ద్రామ
ప్రవాజనే తయా వృతే ప్రతిజ్ఞాభంగం కర్తు మక్షమో నాభ్యషేచయ దిత్వర్థః. ౧౨౪. అభిషేకా
యేతి. సామాన్యత ఆహ్వానే నాభిషేకాయ భవతు మర్హతి మదాహ్వాన మిత్యాగత మిత్యర్థః-ధృతం
ధైర్యయుక్త మితి క్రియావిశేషణం. ౧౨౫. తవేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. త్వద్విషయ
పిత్రా సమాజ్ఞాప్తం సమాజ్ఞాపనం - మమ మత్తః శృణు - ఇదం రాజ్యం భరతాయ ప్రదాతవ్యం-
తదర్థం త్వయా నవపంచవర్షాణి-చతుర్దశవర్షాణిత్యర్థః-వనే వస్తవ్యం-తదర్థం ప్రవ్రజ-అన్యతాత్
ప్రతిజ్ఞాభంగరూపాత్. ౧౨౬. తథేతి. అకుతోభయః రాజ్యత్యాగవనవాసాభ్యాం భయరహితః.
౧౨౭. దృఢవ్రత ఇత్యుక్త ముపపాదయతి - దద్యాదితి. ధ్రువం నిశ్చలం - అనుత్తమం అవశ్య
పరిపాలనీయం. తనిశ్లోకే. దద్యా దిత్వనేన అర్థినాం యావ దపేక్షితం దానం వివక్షితం - నప్రతి
గృహ్ణీయా దిత్వనేనావాప్తసమస్త కామత్వం వ్యజ్యతే. ౧౨౮. తస్యేతి. ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం
పుమాన్ ద్వైమాత్రః. అహో ప్రత్యయః - మాతురుత్సంఖ్యేత్యుదాదేకాభావ ఆర్షః - గుర్వక్షరంచ
ఛాందసం - ఆరిహేతి - ఛందోవద్భావాత్ బహుళం ఛందసీతి సూత్రేణ బ్రహ్మదిభిన్నేత్యు
పపదే క్విప్-యద్వా- అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇత్యుక్త దృశ్యగ్రహణస్య విధ్యంతరోపరంగహర్థత్వా
త్యయ ఆర్షః-వర్షాణ్యుష్టదశేతి గణిత ఇతివా (టీ)న నివదానీ మేర రామః పంచవింశతివర్షః దేవీ
చాష్టదశవర్షేతి కిం నగృహ్యత ఇతి చేత్ తదాసీంతనవృత్తాంతస్యేదానీ ముచ్యమానత్వా దిదానీ
మప్తరింశద్వర్షత్వా ద్వేవ్యా స్త్యేకత్రింశద్వర్షత్వాచ్చ పంచవింశతశబ్దస్య నముఖ్యార్థస్వీకార స్సాన్య
త్-తయో ర్వయోగణసాక్రమ స్త్యేవం - రామస్య త్రయోదశే వర్షే సీతాపాణిగ్రహణం - తదార
భ్యాయోధ్యాయాం ద్వాదశసంవత్సరపర్యంతం వాసః-తతః పంచవింశే వనవాసారంభః 'తథా సంవ
సత స్తస్య మునీనా మాశ్రమేషు వై, రమతశ్చానుమాల్వేన యయు స్సంవత్సరాదశే' త్యుక్తత్వా
స్తు స్యాశ్రమేషు దశ - పంచవట్యాం త్రయః-తథాచేదానీ రామ స్యాప్తరింశద్వర్షాణీతి సిద్ధం-
తస్మిన్నేవవర్షే సీతావియోగశ్చ - తత శ్చైకోనచత్వారింశే పట్టాభిషేక ఇతి గమ్యతే - దేవ్యాస్తు
షష్ఠే పాణిగ్రహణం - సప్తమే ఆయోధ్యాప్రవేశః-తదారభ్యాయోధ్యాయాం ద్వాదశ సంవత్సర
పర్యంతం వాసః - తతశ్చైకోనవింశే వనవాసప్రారంభః - తతో మునీనా మాశ్రమేషు దశ -
పంచవట్యాం త్రయః ఇత్యేకత్రింశత్ - ద్వాత్రింశే రామవియోగో లంకాప్రవేశశ్చ - తతస్త
యస్త్రింశే రామేణ సహ పట్టాభిషేక ఇతి వివేకః. ౧౨౭. దద్యా దితి. అత్ర దద్యా దిత్వనేన
అర్థినాం యావ దపేక్షితం వస్తు-దదాతీ త్యుక్తం భవతి - నప్రతిగృహ్ణీయా దిత్వనేన అవాప్తసకల
కామత్వం వ్యజ్యతే. ౧౨౮. తస్యేతి. ద్వైమాత్రః ద్వయో ర్మాత్రో రపత్యం సాపత్నిక మాతుఃపుత్ర

వ్యాఘ్ర సహాయ స్సమరేఽరిహః. ౧౮౫. సభ్రాతా లక్ష్మణో నామ ధర్మ
చారీ దృఢవ్రతః, అన్వగచ్ఛ ధనుష్పాణిః ప్రవ్రజంతం మయాసహ. ౧౯౫. జటీ
తాపసరూపేణ మయాసహ సహానుజః, ప్రవిష్టో దండకారణ్యం ధర్మనిత్యోజితేం
ద్రియః. ౨౦౫. తే వయం ప్రచ్యుతా రాజ్యా త్కేకేయాస్తు కృతేత్రయః, విచ
రామ ద్విజశ్రేష్ఠ వనం గంభీరమోజసా. ౨౧౫. సమాశ్వస ముహూర్తంతు
శక్యం వస్తు మిహ త్వయా, ఆగమిష్యతి మే భర్తా వన్య మాదాయ పుష్కలమ్
(రుదూక్ గోధాక్ వరాహంశ్చ హత్వాఽదాయామిషాక్ బహూక్). ౨౨౫.
సత్వం నామచ గోత్రంచ కులంచాచక్షు తత్త్వతః, ఏకశ్చ దండకారణ్యే కిమ
ర్థం చరసి ద్విజ. ౨౩౫. ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం రామపత్న్యాం మహా
బలః, ప్రత్యువాచోత్తరం తీవ్రం రావణో రాక్షసాధిపః, ౨౪౫. యేన విత్రాసితా
లోకా స్సదేవాసురపన్నగాః, అహంతు రావణోనామ సీతే రక్షోగణేశ్వరః.
౨౫౫. త్వాంతు కాంచనవర్ణాభాం దృష్ట్వా కాశేయవాసినీం, రతిం స్వకేషుదా
రేషునాధిగచ్ఛా మ్యనిందితే. ౨౬౫. బహ్వీనా ముత్తమస్త్రీణా మాహృతానా
మితస్తతః, సర్వాసా మేవ భద్రం తే మమాగ్రమహిషీభవ. ౨౭౫. లంకానామ
సముద్రస్య మధ్యే మమ మహాపురీ, సాగరేణ పరిక్షిప్తా నివిష్టా నగమూర్ధని.

ద్వా క్విప్. ౧౮౫. స ఇతి. మయా సహ అన్వగచ్ఛ దిత్వన్వయః. ౧౯౫. జటీలి. తాపసరూపస్యా
నేకరూపత్వా జ్ఞాతీలివిశేషయతి. ౨౦౫. తే వయ మితి. కృతే ప్రయోజనాయ - క్రియతే సంపా
ద్యత ఇతికృత్ - సురదాదిత్వాత్ క్విప్ - గంభీరం దుష్ప్రవేశం - ఓజసా బలేన-‘ఓజో దీప్తా
బల’ ఇత్యమరః. ౨౧౫. సమాశ్వసేతి. సమాశ్వస సమాశ్వసిహి-విశ్రాంతిం కుర్విత్యర్థః-వస్తుం స్థాతుం
శక్యం - పవిత్రదేశత్వా దిలి భావః - పుష్కలం సమగ్రం ౨౨౫. సత్వ మితి. సత్వం ఏవం సమా
శ్వస్త స్త్వం-కులం గృహం-కుల మన్వయసంఘాతగృహపర్యాశ్రమేష్వపీతి నిఘంటుః, నను-స
న్వసిసం ప్రతికులగోత్రప్రశ్నోఽనుపపన్నః - ఏకాకితయారణ్యే సంచారశ్చ-యతేర్ధర్ష ఏవ-అతో
సంగత ఇవ ప్రతిభాతీతి తేత్ - ఉచ్యతే - పూర్వాశ్రమ నామగోత్రప్రశ్నోఽయం - భిక్షార్థం
గ్రామం ప్రవిశే దితి శ్రుత్యా భిక్షో గ్రామసమీపారణ్యే వస్తవ్యం నతు గ్రామప్రసంగరహితేఽరణ్య
ఇతి కథం భవాక్ భిక్షాప్రదజనరహిత శ్చరసీతి ప్రశ్న ఉపపద్యతే. ౨౩౫. ఏవ మితి. ఆత్మవైభవ
ప్రకటనావసరప్రతీక్షకతయా తీవ్రం యుటితీత్యుక్తం. ౨౪౫. యేనేతి. లోకాః జనాః. ౨౫౫.
త్వామితి. కాంచనవర్ణాభాం స్వర్ణవర్ణతుల్యకాంతిం. ౨౬౫. బహ్వీనా మితి. ఉత్తమస్త్రీణా మితి నిర్ధా
ఇత్యర్థః. ౨౦౫. త ఇతి. కైకేయ్యాః కృతే కైకేయానిమిత్తం. ౨౧౫. సమాశ్వసేతి. సమాశ్వస
సమాశ్వసిహి - విశ్రాంతిం కురు. ౨౨౫. ‘సత్వం నామచ గోత్రంచ కులంచాచక్షు తత్త్వత’ ఇతి.
ఆత్ర త్వదీయ మితి శేషః-కులశబ్దేన మాతృకులం గోత్రశబ్దేన పితృకుల ముచ్యతే. ౨౫౫. త్వాంతు
కాంచనవర్ణాంగీ మిత్యాదిశ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు - త్వాం మమేష్టదేవతా మిత్య
ర్థః - దృష్ట్వా స్వకేషు పుత్రమిత్రాదిషు దారేషుచ - రతి మిచ్ఛాం - నాధిగచ్ఛామి మమేష్టదేవ
తాయా స్తవదర్శనేనానందపూర్ణోఽహం సర్వతోవిపృతోఽస్మీతి భావః. ౨౬౫. బహ్వీనా మితి.
ఇతస్తతః ఆహృతానా ముత్తమస్త్రీణాం సర్వాసాం మమ మే-యా అగ్రమహిషీతస్యాశ్చ మమచ

౨౮౪. తత్ర సీతే మయాసార్థం వనేషు విహరిష్యసి, నచాస్యారణ్యవాసస్య స్పృహయిష్యసి భామిని. ౨౯౪. పంచదాస్యస్సహస్రాణి సర్వాభరణభూషితాః, సీతే పరిచరిష్యంతి భార్యా భవసి మే యతః. ౩౦౪. రావణేనైవ ముక్తాతు కుపితా జనకాత్తజా, ప్రత్యువాచానవద్యాంగీ త మనాదృత్య రాక్షసం. ౩౧౪. మహాగిరి మివాకంఠ్యం మహేంద్రసదృశం పతిం, మహాదధి మివాక్షోభ్య మహం రామ మనువ్రతా. ౩౨౪. సర్వలక్షణసంపన్నం న్యగ్రోధపరిమండలం, సత్యసంధం మహాభాగ మహం రామ మనువ్రతా. ౩౩౪. మహాబాహుం మహోర్కం సింహ విక్రాంతగామినం, నృసింహం సింహసంకాశ మహం రామ మనువ్రతా. ౩౪౪. పూర్ణచంద్రాననం రామం రాజవత్సం జితేంద్రియం, పృథుకీర్ణం మహాత్మాన మహం రామ మనువ్రతా. ౩౫౪. త్వం పునర్జంబుక స్సింహీం మా మిచ్ఛసి సుదుర్లభాం, నాహం శక్యా త్వయా స్పృష్టు మాదిత్యస్య ప్రభా యథా. ౩౬౪.

రణే వష్టి, ౨౭౪. లంకేతి. సముద్రమధ్యే వర్తమానే నగమూర్ధ్వగిరిశృంగప్రదేశే నివిష్టా శృంగనివేశా-సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ-పరిశీప్తా పరివృతా-పురీ మను అస్తితిశేషః. ౨౮౪. తత్రేతి. వనేషు ఉద్యానేషు - అరణ్యవాసస్యేతి చతుర్థ్యర్థే వష్టి. ౨౯౪. పంచేతి. పంచసహస్రాణి దాస్యస్త్వాం పరిచరిష్యంతి. ౩౦౪. రావణేతి. కుశదేవ పూర్వోక్తపచారవచనవిలక్షణవచనా. ౩౧౪. మహాగిరి మితి. మహేంద్రసదృశం పతిం - పతిత్వే న్యామిత్వే మహేంద్రగుల్య మిత్యర్థః - అనువ్రతా అనుకూలం వ్రతం యస్యాస్మా - రామ ముద్దిశ్యానువ్రతా. ౩౨౪. సర్వేతి. న్యగ్రోధపరిమండలం పటవృక్ష మివ మహాపరిణాహం - యద్వా న్యగ్రోధపత్ బహుశాఖబంధుస్తోమం-తద్వత్ సర్వసమాశ్రయణీయ మితివా - యద్వా - 'మానోదకం పటచ్ఛాయా యంవతీనాం స్తనద్వయం, శీతకాలే భవశ్శుష్ణ ముష్ణకాలేచ శీతల' మిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలేన సర్వజనానామకాల మిత్యర్థః. ౩౩౪. మహాబాహు మితి. సింహవిక్రాంతం పరాక్రమయుక్తం - సగర్వ మితి యావత్-శభా గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామినం - సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహగుల్యం - నృసింహం పురుషశ్రేష్ఠం. ౩౪౪. పూర్ణేతి. రాజవత్సం రాజకుమారం ౩౫౪. ఏవం స్వభర్తు రచికయ ముక్త్యా తస్య హీనత్వ మాహ - త్వ మిత్యాదినా. త్వంతు జంబుకః గోమాత్రుః - నిగీర్యాధ్యవసానం - శభా సింహీ మిత్యత్రాపి-ఆదిత్యస్య ప్రభేవ రామస్యాపినాభూతాహ త్వయా స్పృష్టు నశక్యేత్యర్థః. ౩౬౪. భవ - ఈశ్వరీతి శేషః. ౨౭౪. లంకేతి. తత్రేతిచ శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-శత్ర లంకాయాం వనేషు విహరిష్యసి యదితదా అస్యారణ్యవాసం నస్పృహయిష్యసి. ౨౮౪. ౨౯౪. పంచ-పంచేతి. పంచసహస్రాణి దాస్యే మే మయాసార్థం పరిచరిష్యంతి యది శవేదిశేషః-శదాభార్యాభయారాం త్యా ఆర్యా పూజ్యా భవసీతి సంబంధః. ౩౦౪. రావణేనేతి రావణేన పుత్రసదృశే నేదిశేషః - ఏవం ప్రార్థనారూపే చోక్తాపి అతితామసభక్తి రావణి శ్రీరామవియోగం సంపాదయతీతి కుపితా జనకాత్తజా ప్రత్యువాచేతి సంబంధః. ౩౧౪. మహాగిరిమితి. మహాగిరి శ్రేయః అకంఠ్యమప్రభృత్యం-రామ మనువ్రతా రామ ముద్దిశ్యానుసరణ మేవ వ్రతం యస్యాస్మా తథోక్తా. సర్వేతి. న్యగ్రోధపరిమండలం న్యగ్రోధ మివ పరిణాహవంతం-యద్వా - బహుశాఖం న్యగ్రోధపత్ బహుబంధుజనస్తోమం. ౩౩౪. మహాబాహుమితి. సింహవిక్రాంతగామినం సింహ ఇవ విక్రాంతం గర్వయుక్తం గచ్ఛతీతి సింహవిక్రాంతగామీ తం సింహసంకాశం పరాక్రమే సింహ సదృశ మితి వివేకః. ౩౪౪. పూర్ణ

పాదపాఠా కాంచనా న్నూనం బహువాః పశ్యసి మందభాక్, రాఘవస్య ప్రియాం
భార్యాం యస్త్య మిచ్ఛసి రావణ. 32౪. తుధితస్య హి సింహస్య మృగశత్రో
స్తరస్వినః, ఆశీవిషస్య వదనా ద్దంష్ట్రా నూదాతు మిచ్ఛసి. 3౨౪. మందరం పర్వ
తశ్చేష్టం పాణినా హర్తు మిచ్ఛసి, కాలకూటం విషం పీత్వా స్వస్తిమాన్ గంతు
మిచ్ఛసి. 3౨౪. అక్షిసూచ్యా ప్రమృజసి జిహ్వాయా లేక్షీచ తురం, రాఘవస్య
ప్రియాం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వమిచ్ఛసి. ౪౦౪. అవసజ్య శిలాం కంఠే
సముద్రం తర్తు మిచ్ఛసి, సూర్యాచంద్రమసౌ చోభౌ పాణిభ్యాం హర్తు మిచ్ఛ
సి, యో రామస్య ప్రియాం భార్యాం ప్రధర్షయితు మిచ్ఛసి ౪౨. అగ్నిం ప్ర
జ్వలితం దృష్ట్వా వస్త్రేణాహర్తు మిచ్ఛసి, కల్యాణవృత్తాం రామస్య యోభా
ర్యాం హర్తు మిచ్ఛసి. ౪౩. అయోముఖానాం శూలానా మగ్రే చరితు మిచ్ఛసి,
రామస్య సదృశీం భార్యాం యోఽధిగంతుం త్వ మిచ్ఛసి. ౪౪. యదంతరం సింహ
సృగాలయోర్వనే యదంతరం స్యందినికాసముద్రయోః, సురాగ్ర్యసౌవీరకయో
ర్యదంతరం తదంతరం వై తవరాఘవస్య చ. ౪౫. యదంతరం కాంచనసీసలోహ

పాదపా నితి. ఆసన్నగురణాః పృథ్వా స్వర్ణమయాన్ పశ్యంతీతి ప్రసిద్ధిః - మందభాక్ మంద
భాగ్యః - యద్వా - మందం క్షీణం ఆయు రాదికం భజతీతి మందభాక్ - మదభిలాష
యుక్త స్త్వం సద్యో మరీష్యసీని భావః. తుధితస్యేతి. సర్వాత్తనా ఆదానస్యాశక్యత్వజ్ఞాపనాయ
విశేషణాని - ఆశీవిషస్య సర్పస్య - చకారో ద్రష్టవ్యః తుధితస్య తరస్విన ఇతి చాశీవిషస్యాపి విశే
షణం - అత్ర సప్తశయో ర్వాక్యార్థయో రైక్యరోపాన్నిదర్శనాలంకారః. 3౨౪. మందర
మితి. అత్రాపి రాఘవస్య భార్యాం యస్త్య మిచ్ఛసీ త్యనుషజ్యతే - స్వస్తిమాన్ సుఖత ఇత్యర్థః.
3౨౪. అక్షిణి. స్వాక్షి ప్రమృజసి ప్రకర్షేణ మార్జనం కరోషి - లేక్షి లేహనం కరోషి - లిహ
ఆస్వాదన ఇత్యస్తా ల్ల్యుక్తిరణస్తా ధాతో ర్లటి మధ్యమపురుషైకవచనం - తురం తీక్షణధారం
శస్త్రం - అధిగంతుం ప్రాప్తుం. ౪౦౪. అవసజ్యేతి సార్థజ్ఞోక ఏకాన్వయః. అవసజ్య బద్ధ్వా. ౪-౨.
అగ్ని మితి. కల్యాణవృత్తాం శుభాచారాం. ౪౩. అయో ముఖానా మితి. అయోముఖానాం అయో
మయాగ్రాణాం - శూలానా మగ్రే శూలాగ్రపక్షిః - సంచరితు మిచ్ఛసీత్యర్థః. ౪౪. ఉక్తం
రామోక్తృప్రత్వం రావణోక్తృప్రత్వం చ సదృష్టాంత మాహ - యదంతర మిత్యాదినా. సింహస్య
గాలయోః-సృగాలౌ వంచః క్రాష్టేత్యమరః. యత్ అంతరం భేదః-తారతమ్య మితి యావత్ -
'అంతర మవకానావధి పరిధానాంతర్ధి భేదతాదర్శ్యే, భిద్రాత్తీయవినా బహి రవసర మధ్యేంత
రాత్తనిచే' త్యమరః. 'వనే జలే విషమే, జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః. స్యందినికా - స్యందితుం
ప్రసవితుం శిల మస్యా అస్తీతి స్యందినికా - తాచ్ఛీల్యేణిని అల్పార్థే కప్రత్యయః - కేణ ఇతి
ప్రాస్యః - తుద్రనదీస్యందినికా - సురాగ్ర్యం శ్రేష్ఠమద్యం - సౌవీరకం కాంచికం - 'ఆరణాళక
సౌవీర కుల్పాహభిషుతాని చ, అవంతి సోమధాన్యామ్లమంజలానిచకాంచిక' మిత్యమరః. ౪౫. యదితి.

నితి. మందభాక్ మందోభాగోభాగ భేదం-యస్య-యద్వా-మందంక్షీణమాయురాదికం భజతీతి తథో
క్తః-క్షీణదశాపన్నాయురాదిక మిత్యర్థః-కాంచనపాదపదర్శనం ముమూర్షాణాం లక్షణం. ౪౪. య
దితి. స్యందినికాతుద్రనదీ-సురాగ్ర్యం సురాణా మగ్ర్యం శ్రేష్ఠ మమృతమిత్యర్థః-సౌవీరకమారణాళం.

యో ర్యదంతరం చందనవారిపంకయోః, యదంతరం వా స్థిబిడాలయో ర్వనే
తదంతరం దాశరథే స్తవైవ చ. ౪౬. యదంతరం వాయసవైవతేయయో ర్య
దంతరం మద్గుమయూరయోరపి, యదంతరం సారసగృహ్యయో ర్వనే తదంతరం
దాశరథే స్తవైవచ. ౪౭. తస్మిన్ సహస్రాక్షసమప్రభావే రామే స్థితే కార్త్యక
బాణపాశౌ, హృతాపితేఽహం నజరాం గమిష్యే వజ్రం యథా మక్షికయావ
గీర్ణం. ౪౮. ఇతీవ తద్వాక్య మదుష్టభావా సుధృష్ట ముక్త్యా రజనీచరం తం,
గాత్రప్రకంపవ్యధితా బభూవ వాతోద్ధతా సా కదలీవ తన్వీ. ౪౯. తాం వేసమా
నా ముపలక్ష్య సీతాం సరావణోమృత్యుసమప్రభావః, కులం బలం నామ చ కర్తవ్య
స్యం సమాచచక్షే భయకారణార్థం. ౫౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే-
సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం బ్రువంత్యాం సీతాయాం సంరబ్ధః పరుషం వచః, లలాటే భ్రుకుటీం
కృత్వా రావణః ప్రత్యువాచహ. ౧. భ్రాతా వైశ్రవణస్యాహం సాపతోన్వీ
కాంచనసీసలాహయో రిత్యత్ర లోహశబ్దః ప్రత్యేక మభిసంబంధ్యతే - కాంచనస్యాహి నవలాహేషు
పరిగణనాత్ - చందనవారి - చందనపంకః - బిడాలా మార్జారః. ౪౬. యదంతర మితి. మద్గుః
జలవాయసః - సారసో హంసవిశేషః. ౪౭. తస్మిన్నితి. తస్మిన్ రామే స్థితేనని - జరాం జీర్ణ
తాం - మక్షికయా అవగీర్ణం గ్రస్తం - వజ్రం హీరరత్నం - మక్షికయా శంకులఖండభ్రాంత్యా
గ్రస్తం హీరరత్న మిత్యర్థః - యథా నజీర్ణం భవతి - యద్వా-మక్షికయాసహవగీర్ణం భుక్తం వజ్రం
ఆజ్యం - వజ్రోవా ఆజ్య మితి శ్రుతేః, యథా నజీర్ణం భవతీత్యర్థః - కథా అహం త్వయా హృతాపి
తే జీర్ణతాం - నగమిష్యే నగమిష్యామి - ప్రత్యుత శబ్దేన మరణం ప్రాప్యమ్యమిత్యర్థః.
౪౮. ఇతీతి. ఇతీవ ఉక్తప్రకారసదృశం - తద్వాక్యం సుధృష్టం యథా శథా ఉక్త్వా సా సీతా -
వాతోద్ధతా వాతాహతా కదలీవ - గాత్రప్రకంపవ్యధితా శరీరకంపేన వీడతా బభూవ. ౪౯. తా
మితి. వేసమానాం కంపమానాం-ఉపలక్ష్య తత్కంపేన తద్భయ ముపలక్ష్య-భూయో భయజననేన
ఏషా స్వవశీకర్తుం శక్యేతి మత్వా - భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం - స్వం స్వకీయం - కులా
దిక మాచచక్షే - కర్తవ్యపాయం. ౫౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న
మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

ఏవం బ్రువంతీం సీతాం రావణో భర్త్యయతి - ఏవ మిత్యాదినా. సంరబ్ధః కుపితః-సంధ్రమా
విష్టావా. ౧. భ్రాతేతి. వైశ్రవణస్య సపత్న్య ముతురపత్యం పుమాన్ సాపత్నః సాపత్న ఏవ
౪౬. యదితి. మద్గులకాకః-సారసోహంసః. తస్మిన్నితి. జరాం జీర్ణావస్థాం-వజ్రం రత్నవిశేషః-
అవగీర్ణం గ్రస్తం - వజ్రఖండం శంకులఖండ మితి బుద్ధ్యా గ్రస్యతే తత్తస్య నాకాయ భవతి తద్వ
దిత్యర్థః - యద్వా - వజ్రమాజ్యం-వజ్రోవా ఆజ్య మితి శ్రుతేః - మక్షికయా సహవగీర్ణం భుక్త
మిత్యర్థః. ౪౯. తా మితి. భయకారణార్థం భయోత్పాదనార్థం. ౫౦. టీ. ఫలశ్రుతిః స్కాండే -
'యదంతరేత్యాది వాక్యశ్రవణా దఘనాశన' మితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

౧. టీ. పతగాః గరుడాః దేవయోనివిశేషాః. ౨. యనేతి. ద్వంద్వమాసాదితః - కలహం

వరవర్జిని, రావణో నామభద్రంతే దశగ్రీవః ప్రతాపవాన్, యస్య దేవాస్సగం
ధర్వాః పిశాచఃతగోరగాః, విద్రవంతి భయాద్భీతా మృత్యో రివ సదా
ప్రజాః, యేన వైశ్రవణో రాజా ద్వైమాత్రఃకారణాంతరే, ద్వంద్వ మాసాదితః
క్రోధా ద్రణే విక్రమ్య నిర్జితః, యద్భయార్తః పరిత్యజ్య స్వమధిష్ఠాన మృద్ధిమత్,
కైలాసం పర్వతశ్రేష్ఠ మధ్యాస్తే నరవాహనః, యస్య తత్పుష్పకం నామ విమానం
కామగం శుభం, వీర్యాదేవార్జితం భద్రే యేన యామి విహాయసం. ౬.
మమ సంజాతరోషస్య ముఖం దృష్ట్వైవ మైథిలి, విద్రవంతి పరిత్రస్తా స్సురా శ్శక్ర

పురోగమాః. 2. యత్ర తిష్ఠామ్యహం తత్ర మారుతో వాతి శంకితః, తీవ్రాంశు
శ్శిశిరాంశుశ్చ భయాత్సంపద్యతే రవిః. ౮. నిష్కంపపత్రా స్తరవో నద్యశ్చ
స్తిమితోదకాః, భవంతి యత్రయత్రాహం తిష్ఠామి విచరామిచ. ౯. మమ పారే సము
ద్రస్య లంకానామపురీశుభా, సంపూర్ణా రాక్షసై ర్ఘోరై ర్యథేంద్రస్యామరావతీ. ౧౦.
ప్రాకారేణ పరిక్షిప్తా పాండురేణ విరాజతా, హేమకక్ష్యాపురీ రమ్యా వైడూర్య
మయతోరణా, వాస్త్యశ్వరథసంబాధా తూర్యనాదవినాదితా, సర్వకాలఫలై

సాపత్న్యః - స్వాధేష్ఠ్యం - యస్యేతి - యస్య సంబంధినో భయాత్ దేవాదయః - మృత్యో
ర్భీతాః ప్రజాః ఇవ విద్రవంతి - యేనేతి - ద్వయో ర్వాతో రవత్యం ద్వైమాత్రః - సపత్నీ
మాతృపుత్ర ఇత్యర్థః - కారణాంతరే కస్మింశ్చిత్ కారణావకాశే - ద్వంద్వం యుద్ధం - 'ద్వంద్వం
కలహాయుగ్దయో' రిత్యమరః యదితి - స్వమధిష్ఠానం స్వాం పురీం - కైలాస మధ్యాస్తే ప్రబలా
వస్తుభార్గ మితి భావః - అధిగచ్ఛ స్థానం కర్తే త్యధికరణస్య కర్తృసంజ్ఞా - నరవాహనః కుబేరః
యస్యేతి - తత్ ప్రసిద్ధం - కామేన గచ్ఛతీతి కామగం - అధిష్ఠాతృ కామానురూపం గచ్ఛ
తీత్యర్థః - యేన పుష్పకేన - విహాయసం ఆకాశం - ఏతాదృశవిశేషణవిశిష్టో యోరావణో నామ
రావణ ఇతి ప్రసిద్ధః సోఽహ మితి పూర్వేణాన్వయః. ౬. మమేతి. విద్రవంతి విద్రవేయః. 2.
యత్రేతి. యత్ర దేశే - తీవ్రాంశుశ్చ తీక్ష్ణాంశు రపి రవిః - మద్భయాత్ శిశిరాంశుః శీతశాంశు
సంపద్యతే. ౮. నిష్కంపేతి. పత్రాణ్యపి నచలంతీత్యర్థః. ౯. మమేతి. పారే సారసదృశే
త్రికూటే - సముద్రస్య మధ్య ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ - యథేంద్రస్యామరావతీ తథా మహ
లంకాపురీ అసాధారణీత్యర్థః - అస్తీతిశేషః. ౧౦. లంకాం వర్ణయతి - ప్రాకారేణేతి. గజతమయ
త్వాత్ పాండురేణ హేమమయ్యః కక్ష్యాః హర్ష్యాంగణాదయో యస్యా స్సా - 'కక్ష్యాప్ర
కోష్ఠే హర్ష్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభవంధన' ఇత్యమరః. తోరణో బహిర్ద్వారం - సంబాధా
సంకులా - తూర్యనాదేన వాద్యశబ్దేన వినాదితా - సర్వః కాలా యేషాం తాని సర్వకాలాని -
సర్వకాలసంభవానీత్యర్థః - తాదృకాని ఫలాని యేషాం తై స్సర్వకాలఫలైః - సంకులోద్భూతైః
వ్యాప్తోద్భూతైః శోభితా - ఏతాదృశీ సాపురీ రమ్యే త్యన్వయః. తత్రేతి వసతీ వసంతీ - అనిత్య
మాగమకాసన మితి మమభావః - నారీణా మితి - అధిగచ్ఛతీతిశేషః - మనస్వినీ తత్సమాసక్తే త్యర్థః.
భుంజానేతి మానుషాన్ మానుష్యలోకసంభవాన్ - దివ్యాన్ స్వర్గసంభవాన్ గతాయుషః గత

ప్రాప్తః * యదితి. స్వమధిష్ఠానం లంకా. 2. తీవ్రాంశు రితి. తీవ్రకిరణోపి సూర్యో మద్భయా
చ్ఛిశిరకిరణో భవతీతి భావః. ౮-౧౦. ప్రాకారేణేతి. పాండురేణ శుభ్రేణ ప్రాకారేణ రాజతే

ర్వృక్షై స్సంకులోద్వానశోభితా. ౧౨. తత్ర త్వం వసతీ సీతే రాజపుత్రి మయా
సహ, న స్తరిష్యసి నారీణాం మానుషీణామనన్వినీ. ౧౩. భుంజానా మానుషాన్
భోగాన్ దివ్యాంశ్చ వరవర్ణిని, నస్తరిష్యసి రామస్య మానుషస్యగతాయుషః. ౧౪.
స్థాపయిత్వాప్రియం పుత్రం రాజ్ఞా దశరథేనయః, మందవీర్య స్సుతో జ్యేష్ఠస్తతః
ప్రస్థాపితో హ్యయం. ౧౫. తేన కిం భ్రష్టరాజ్యేన రామేణ గతచేతసా, కరిష్యసి
విశాలాక్షీ తాపసేన తపస్వినా. ౧౬. సర్వరాక్షసభర్తారం కామా త్వయ మిహ
గతం, నమన్తథశరావిష్టం ప్రత్యాఖ్యాతుం త్వమర్హసి. ౧౭. ప్రత్యాఖ్యాయహి మాం

ప్రాయాయుషః - అపాయుష ఇత్యర్థః - అనేన భుంజానా మానుషాన్ భోగా నితి పూర్వం
సీతోక్తస్య పరిహార ఉక్తః. అథ రామస్య స్థాపేక్షయా ఉక్త మతిశయం ప్రతిపత్తి స్థాపయిత్వే
త్యాదినా శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం - ప్రియం పుత్రం భరతం రాజ్యే స్థాపయిత్వా - తతో రాజ్యాత్
ప్రవాజితః జ్యేష్ఠత్వేన ప్రవాజనాన్మందవీర్యత్వం సిద్ధ మిత్యాహ తేనేతి - తేన మందవీర్యేణ -
గతచేతసా కర్తవ్యాకర్తవ్యమూఢమనసా - తాపసేన - భగ్నాః కృషే ర్భాగవతా భవంతీతి
న్యాయేన అశూరేణ - తపస్వినా శోచ్యేన - 'తపస్వీ తాపస శోచ్య' ఇతి విశ్వః - అనేన
ఇతఃపరం రాజ్యం సాధయిష్యతీత్యాశా నకర్తవ్యే త్యుక్తం. ౧౬. సర్వేతి. సర్వరాక్షసభర్తారం -
త్వయాప్రార్థనీయ మిత్యర్థః - స్వయం కామాత్ అర్థితయా ఇహగతం - ప్రత్యాఖ్యానం నిరా
కర్తుం - స్వయం మాగమనే హేతు ర్నన్తథేతి. ౧౭. ప్రత్యాఖ్యానఫల మాహ - ప్రత్యాఖ్యాయితి.
భీరు ఇత్యనేన రామాత్ భీతిః ప్రత్యాఖ్యానమూల మితి మమ మన ఇతి వ్యజ్యతే - పరితాపం పశ్చ
నేత్యర్థః. ౧౩. టీ. భుంజానేతి. రామస్యేతి కర్తృణి షష్ఠీ. ౧౪. తేనేతి. తాపసేన సమునినా తపస్వి
నా శోచ్యేన * తత్ర త్వం వసతీ సీతే త్యారభ్య తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజన్వ వరవర్ణిని త్యంతస్య
తీర్ణస్య - గతాయుషః గతం ప్రాప్తం అంగీకృత మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య
భగవతః శ్రీమన్నారాయణసంబంధిన ఇతి శేషః - గ్రంథసందర్భస్య ప్రాతిలికార్థః - స్పష్టః - వస్తుతస్తు.
తత్రేతి. తత్ర లంకాయాం వసతీ త్వం మయా భృత్యేన సమర్పితానితి శేషః - మానుషాన్
దివ్యాంశ్చ భోగాన్ సహ ఏకదైవ భుంజానా సతీ - మానుషీణాం నారీణా మితి ద్వివీయాన్థే షష్ఠీ
నస్తరిష్యసి - కించ మానుషస్య మనుష్యరూపేణావతీర్ణస్య - గతాయుషః గతం ప్రాప్త మంగీకృత
మేకాదశసహస్రవత్సరాయు ర్యేన తస్య రామస్య భగవతః శ్రీమన్నారాయణస్య సంబంధిన ఇతి
శేషః నః అస్తాన్ స్తరిష్యసి * స్థాపయిత్వేతి. యః. మందవీర్యః - తమప్రియ మపి పుత్రం భరతం -
అంతర్యామిప్రేరితేన రాజ్ఞా స్థాపయిత్వా - రాజ్య ఇతి శేషః తత సేనైవ ప్రేరితేన రాజ్ఞా జ్యేష్ఠః
శ్రీమన్నారాయణః శ్రీరామః - జ్యేష్ఠః శ్రేష్ఠః ప్రజాపతి రితి సహస్రనామోక్తే - సర్వరాక్షససంహ
రాయ వనం ప్రస్థాపితః * తేనేతి. భ్రష్టరాజ్యేన భ్రష్ట మరీణాం రాజ్యం యేన తేన - గతచేతసా
మాయోపాధికేశ్వరస్య శ్రీరామస్యంతఃకరణాభావా ద్గతచేతస్కత్వం - 'నతస్యకార్యం కరణంచ
విద్యత' ఇతిశ్రుతే - తాపసేన తపస్వినా తాపసానా మిన స్తాపసేనః సచాసౌ తపస్వీచ తేన శ్రీరా
మేణ సహ కరిష్యసికిం - అయ మస్తదీయ ఇతి విజ్ఞాపనా మితి శేషః. ౧౬. సర్వేతి. సర్వరాక్షస
భర్తారం ప్రతిశబ్ద ఇవార్థే - కామా త్వవ భృత్యో భవిష్యామితి మనోరథా దాగతం మాం - మన్తధ
శరావిష్టం జన మివ స్వయం మమేష్టదేవతా త్వమేవ మాఖ్యాతుం వత్తుం నార్హ సీత్యర్థః. తిలకం.
రక్ష రాక్షసభర్తార మితి, రక్షపాలయ. ౧౭. ప్రత్యాఖ్యాయేతి. కాముకం పురూరవస ముర్వశీచరణే

భీరు పరితాపం గమిష్యసి, చరణేనాభిహత్యేవ పురూరవస ముర్వశీ. ౧౮ అంగు
శ్యానసమో రామో మను యుద్ధే నమానుషః, తవ భాగ్యేన సంప్రాప్తం భజస్వ
వరవర్ణిని ౧౯. ఏవ ముక్త్యాతు వై దేహీ క్రుద్ధా సంరక్తలోచనా, అబ్రవీ త్పరు
షం వాక్యం రహితే రాక్షసాధిపం. ౨౦. కథం వై శ్రవణం దేవం సర్వభూతనమ
స్కృతం, భ్రాతరం వ్యపదిశ్య త్వ మశుభం కర్తు మిచ్ఛసి. ౨౧. అవశ్యం వినశి
ష్యంతి సర్వే రావణరాక్షసాః, యేషాం త్వం కర్కశో రాజా దుర్బుద్ధి రజితేం
ద్రియః. ౨౨. అపహృత్య శచీంభార్యాం శక్య మింద్రస్య జీవితం, నచ రామస్య
భార్యాం మా మః నీయాన్తి జీవితం. ౨౩. జీవే చ్చిరం వజ్రధరస్య హస్తా
చ్ఛచీం ప్రధృష్యాప్రతిదూపయాపాం, న మాదృశీం రాక్షస దూషయిత్వా పీతా

తాపం - పురూరవసం రాజానం-చరణేనాభిహత్య ఉర్వశీవ ఉదూక్ మహతో వశీకరోతీ త్యుర్వ
శీ - వశకాంతో - పృషోదరాదిత్వ దుకారలోపః - గౌరాదిత్వాత్ జీమ్ - ఏవం ప్రాప్నోదిస్తాల
వ్యాంతశ్చ - తథాచ మానుయమకం - 'వధశ్శురో'జన్వయముర్వశీతలం భువోగతేవ స్వయముర్వ
శీతల'మితి. నారాయణస్య ఉరౌ వసతీతి ఘృత్పత్రావపి పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణలాపాదినా ప్రాప్నో
దిస్తాలవ్యాంత ఏవచ యుక్తః - ఉర్వశీల స్వయమేవప్రార్థయంతం పురూరవసం ప్రథమం నిరస్య
పశ్చాత్తాపేన పున స్తమాగతేతి పౌరాణికీ కథా. ౧౮. అంగుశ్యేతి. అంగుశ్యా అంగుళిబలేన - న
సమః ననమబలిః-సంప్రాప్తం మామితి శేషః. ౧౯. ఏవ మితి. సంరక్తేతి కోపాతిశయో ద్యోత్యతే-
రహితే నిర్బనే వనే - రాగం వివిక్తా ఇతి వర్ధయంతీ రితి రాగజననాచిత్యేపి పరుష మబ్రవీత్ -
హంత సీతాయాః పారివ్రత్య మేన దితి ఋషి ర్విస్తయతే. ౨౦. కథ మితి. పుణ్యాత్మనః కుదేరస్య
భ్రాతా సక్ కథం పాపకర్తణి ప్రవర్తన ఇత్యర్థః. ౨౧. అవశ్య మితి. కర్కశః క్రూరః. ౨౨. అప
హృత్యేతి. అపనీయ స్థితస్య - తవేతి శేషః. ౨౩. క్రోధాతిశయనోక్త మేవ పున రాహ - జీవేదితి.
అప్రతిరూపం అనుపమం రూపం యస్యా స్తాం - మాదృశీం - అశ్లీలత్వపరిహారాయ సమామిత్య
సృజిః - మోక్షః - మరణాదితి శేషః - అమృత మసి నత్వద్రక్షణనమర్థ మిత్యర్థః. ౨౪. ఇతి శ్రీ
నాభిహత్య పశ్చాత్తాప మగమ దితి యత్ తద్యుక్తం - ఆకాముకం భృత్యం మాం మమ మాతృ
రూపా త్వం చరణేనాభిహత్య తిరస్కృత్యేశ్యర్థః - పరితాపం గమిష్యసీత్యేత దయుక్త మిత్యర్థః.
ఉర్వశీ పురూరవసం చరణేనాభిహత్య పశ్చాత్తాపం గలేతి యథా పురాణేషు ప్రసిద్ధం తథా
పశ్చాత్తాపం గమిష్యసి - రామం వినా లంకాం ప్రత్యాగంతు మనిచ్ఛంతీం ప్రత్యాహ అంగుశ్యేతి.
యుద్ధే యస్యాంగుశ్యాసమః కోపి నాన్తి - కుతః య స్సరామః శ్రీమన్నారాయణ ఏవ మానుషః
మనుష్యరూపేణావతీర్ణః-తంమమభాగ్యేన తత్రైవ సంప్రాప్తం తవ పతి మితిశేషః - భజస్వేతిసంబం
ధః. తిలకం. అంగుశ్యాన సమః అంగుళిబలేనాపి తుల్యా న - అనేన మయానీతాం రామః పున
రానయిష్యతీతి నశంక్యమితి భావః-సంప్రాప్తం మామితిశేషః. ఏవ మితి. రహితే రామలక్షణాభ్యాం
రహితే ప్రదేశే (౧) స్థితేతి శేషః. ౨౦. తి. కీదృశవంశ్యస్యేదృశంకృత్య మనుచిత మితి మిథ్యైవా
న్యవంశం స్వవంశ త్వేన కథయసీతిన్యంగ్యం. ౨౧. తి. ఏవంభూత రాజ్ఞః ప్రజానాం సర్వథా నాశః
మమ నయనే సర్వజీవిత చ్ఛేద ఏవేతి భావః. ౨౩. జీవేదితి. అప్రతిరూపరూపాం అప్రతిరూప మను
పమం రూపం సౌందర్యం యస్యాస్తాం. తి. మోక్షః మృత్యో రితి శేషః- అతిమలినాంతకరణత్వా

మృతస్యాపి తవాస్తిమోక్షః ౨౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

సీతాయా వచనం శ్రుత్వా దశగ్రీవః ప్రతాపవాక్, హస్తే హస్తం సమాహత్య చకార సుమహద్వపుః. ౧. స మైథిలీం పున ర్వాక్యం బభాషేచ తతో భృశం, నోన్తత్తయా శ్రుతౌ మన్యే మమ్య వీర్యపరాక్రమా, ఉద్వహేయం భుజాభ్యాంతు మేదినీ మంబరే స్థితః, అపిబేయం సముద్రం చ హన్యాం మృత్యుం రణే స్థితః, అర్కం రుంధ్యాం శరై స్త్రైః విభింద్యాం హి మహీతలం, కామరూపిణ మున్నత్రే పశ్య మాం కామదం పతిం. ౪. ఏవ ముక్తవత స్తస్య సూర్యకల్పే శిఖ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

యశ్చింతనీయ సుతత మావత్సు పరమాసుచ, నాన్యోస్తి చింతనీయ స్తం సీతాపతి ముపాస్తహే. సీతాయా ఇత్యాది హస్తే హస్తం సమాహత్య సంయోజ్య - ఆయంచ హాకృతివిశేషః. ౧. స ఇత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయః. తతః రూపకరణానంతరం-ఉన్తత్తయా త్వయేతి శేషః - వీర్యపరాక్రమా పూర్వోక్తా వితి శేషః - ఉద్వహేయం ఉద్ధరేయం - విభింద్యాం విదారయేయం మహద్వపు రిత్యుక్తం దర్శయేతి-కామేతి. ౪. అథ సీతాపహరోపయోగిరూపాంతర పరిగ్రహమాహ ఏవ మిత్యాదినా. సూర్యకల్పే శిఖప్రభే ఇతి లేజస్యాష్ట్యే చోపమాద్వయం - హరిపర్యంతే సింగ శవర్ణ పర్యంతే - 'యమానిలేంద్రచంద్రార్క విష్ణుసింహంశువాజిషు, శుకాహికః కిభేజేషు హరిర్నాకపి న్నోక్షో జ్ఞానైకప్రాప్య స్తవ నాన్యేవేతి భావః. ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరప్రేరేపరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టచత్వారింశస్సర్గః.

మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య శ్రీహనుమతోపి రూపాంతరస్వీకరణసమయే ఆగ్రహపూర్వకత్వస్య క్రూరమాణత్వేన ఆగ్రహం వినాక్రూరరూపస్వీకారా యోగా ద్రావణోపి దేవీనికటే కపట మనుచిత మితి మత్వా దేవ్యై స్వరూపం దర్శయితుం స్వసామర్థ్యప్రశంసాపూర్వకం నిజరూపం స్వీకరోతి. సీతాయా ఇత్యారభ్య పసనాధరణోపేతా మిత్యంతస్య ప్రకృతార్థః సృష్టః. నాస్తవార్థస్తు. వీర్యపరాక్రమా వీర్యం సమరే అధీరుత్వం పరాక్రమః పరాభిధిపనసామర్థ్యం ఉన్తత్తయా మత్తజనానుద్ధతా ఉన్తత్తభిన్నా తాదృశయాపి నశ్రుతో - యోఽహమేతాదృశవిశేషణవిశిష్టః తం - కామరూపిణం కామదం పతిం రక్షసా మితి శేషః. మాం పశ్యేతి బభాష ఇతి పూర్వేణాన్వయః. ౫. మహిషాదయః స్త్రియైవ హతా స్తథా కదాచి దేహిహరణసమయే క్రూర్యం కుర్యాదితి శంకయా క్రూరస్వీయ మహద్రూపాంగీకారః - యద్వా - కపటేనాపి కాంతిస్వభావయతివేషధారణాత్ ద్వేషస్వాభావ్యేన హరణే స్వస్య ప్రతిబద్ధతాం దృష్ట్వా స్వరూపగ్రహణం - మమ రావణస్యాపి అయం వేషః క్రూర్యప్రతిబంధక ఇత్యతశ్చ హస్తే హస్తాఘాత ఇత్యతశ్చ బోధ్యం నశ్రుతో అగ్రే వక్ష్యమాణా వితి శేషః. తావే వాహ - ఉద్వహేయ మిత్యాది. ౪. ఏవమితి. అస్తిక్ శ్లోకే పూర్వశ్లోకస్థ మున్తత్త ఇతి పదమాకృప్య శ్లోకయోజనీయః - తథా సత్యేవం యోజనా - ఏవముక్తవతో రావణస్య క్రుద్ధస్య ఉన్తత్రే హరిపర్యంతే - హరిః సింగశవర్ణః పర్యంతయో రూపాంతయోర్యయోస్తే - శిఖప్రభే అగ్నిసదృశే నేత్రే బభూవతుః. ౫. హరిపర్యంతే క్యామప్రాం

ప్రభే, క్రుద్ధస్య హరివర్యంతే రక్తే నేత్రే బభూవతుః. ౫. సద్య స్సౌమ్యం పరిత్యజ్య భిక్షురూపం స రావణః, స్వం రూపం కాలరూపాభం భేజే వై శ్రవణానుజః. ౬. సంరక్తనయన శ్రీమాం స్తప్తకాంచనకుండలః, క్రోధేన మహతావిష్టో నీలజీమూతసన్నిభః, దశాస్యః కార్దుకీ బాణీ బభూవ క్షణదాచరః. ౭౪ సవరివ్రాజక చ్ఛద్ధ మహాకాయో విహాయ తత్, స్రుతిపద్య స్వకం రూపం రావణో రాక్షసాధిపః, సంరక్తనయనః క్రోధా జ్జీమూతనిచయప్రభః, రక్తాంబరధర స్తస్థో స్త్రీరత్నం ప్రేక్ష్య మైథిలీమ్. ౮౪ సతా మసితకేశాంతాం భాస్కరస్యప్రభా మివ, వసనాభరణోపేతాం మైథిలీం రావణోబ్రవీత్. ౧౦౪ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతం యది భర్తారమిచ్ఛసి, మా మాశ్రయ వరారోహే తవాహం సదృశః పతిః. ౧౧౪. మాం భజన్వ చింతయ త్వ మహా శ్లాఘ్యః ప్రియస్తవ, నైవచాహంక్వచి ద్భద్రైకరిష్యే తవ విప్రియం. ౧౨౪. త్యజ్యతాం మానుషో భావోమయి భావః ప్రణీ

తేత్రి ష్విత్సమరః. ౫. సద్య ఇతి. స్వం స్వాసాధారణం - కాలరూపాభం మృత్యుశరీరాభం - వై శ్రవణానుజ ఇత్యనేన ఇన్ద్రకారణే శుత్యేషి హంతాన్యతరస్య క్రూర్య మిత్యుచ్యతే. ౬. సంరక్తేతి. సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. శ్రీమాత్ విచిత్ర శ క్షింపన్నః - క్షణదాచరః సంరక్తనయనత్వాది విశిష్టో బభూవ ౭౪. ఉక్తానువాదపూర్వకం క్రూర్యాంతర మాహ - ద్వాభ్యాం స ఇత్యాది. పరివ్రాజకచ్ఛద్ధ పరివ్రాజకరూపం - పరివ్రాజకరూపేణ పరివృతం | మాం ప్రేక్ష్య తస్థో - కిమేవంరూపం దృష్ట్వాపి మాం భజిష్యతీతి ప్రత్యాశయేతి భావః. ౮౪. స ఇతి. అసితకేశాంతాం నీలకేశాగ్రాం - కేశాగ్రే పైంగళం దుర్లక్షణం-భాస్కరస్య ప్రభా మిశ్యనేన దుష్ప్రసహత్వ ముచ్యతే-వసనేత్యాది నా దుస్త్యజత్వ ముచ్యతే. ౧౦౪. త్రిష్వితి. వరారోహే వరజఘనే. ౧౧౪. పున స్త్యాగశంకాం మా కార్షీ రిత్యాహ-మా మితి. క్వచిత్-క్వాపీత్యర్థః. ౧౨౪. త్యజ్యతా మితి. సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం-మానుషః మనుష్యరామవిషయః-భావః స్నేహబంధః-యఇతి-వ్యాఖ్యాః హింసాః-తమితిపూర్వే తే. ౫-౭౪. పరివ్రాజకచ్ఛద్ధమాయాత్మకం యతివేషం. ౮౪. తి. భాస్కరస్య ప్రభా మివ తస్యా అసి పర్యంతే క్వామరూపతా భాండోగ్యే ఉక్తా. ౧౦౪. త్రిషు లోకేషు విఖ్యాత మిత్యాది సార్థ చతుష్టయ శ్లోకస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. కుశకం వస్తుతస్తు భర్తారం శుశ్రూషాదినా స్వామినం దిభ ర్తీతి భర్తా - భృత్య ఇత్యర్థః - పతిః రక్షసా మితి శేషః - యద్యహం రక్షసాంపతిః-తథాపి తవసద్భ శః - అనురూపః కిం - భృత్య ఇతి శేషః - అనురూపా భృత్యో నభవామి-తథాపి భృత్య మిచ్ఛసి యది - త్రిషులోకేషు విఖ్యాతం యథా తథా-మామాశ్రయ భృత్యత్వేనాంగీకురు - కుతః-దిరాయ చిరకాలాదారభ్య తవ శ్లాఘ్యః ప్రియః-ప్రీతయేతి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితిప్రియో భృత్యః-జయన్యైవ రావణరూపేణోత్పన్నత్వాత్-అతో మాం భృత్య ఇతి భజన్వ జానీహీత్యర్థః-అతఏవ-నైవాహమితి - మామషేభావ స్త్యజ్యతాం - మనుష్య ఏవ రక్షణీయ ఇత్యభిప్రాయ స్త్యజ్యతా మి త్యర్థః - కింశు ప్రాచీనకృపయా మూఢే పండితమానిన్యపి రాక్షసే భృత్యే మయిభావః ప్రణీయ తాం ఆయ మపి రక్షణీయ ఇత్యనుసంధీయతా మిత్యర్థః. కించ రాశ్యా చ్యుతం తుచ్ఛకృత్య రాజ్యభోగ మిత్యర్థః - కుతః అసిద్ధార్థం అశ్చాసా సిద్ధార్థశ్చ అసిద్ధార్థస్తం అవాప్తసమస్తకామం విష్ణు మిత్యర్థః - పరిమితాయుషం పరిగతం త్యక్తం మిత మల్పమాయు ర్యేన తం అపరిమితాయుష

యతాం, రాజ్యా చ్యుత మసిద్ధార్థం రామం పరిమితా యుషం, కైర్గుణై రను
రక్తాసి మూఢే పండితమానిని, యస్త్రిన్మూ వచనా ద్రాజ్యం విహాయ ససు
హృజ్జనం, అస్తికా వ్యాఖానుచరితే వనే వసతి దుర్బలిః. ౧౫. ఇత్యుక్త్వా మైథిలీం
వాక్యం ప్రియార్థాం ప్రియవాదినీం, అభిగమ్య సుదుష్టాత్తా రాక్షసః కామమో
హితః, జగ్రహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివ. ౧౬౪. వామేన సీ
తాం పద్మాక్షీం మూర్ధజేషు కరేణ సః, ఊర్వోస్తు దక్షిణేనైవ పరిజగ్రహ పాణి
నా. ౧౬౫. తం దృష్ట్వా మృత్యుసంకాశం తీక్ష్ణదంష్ట్రం మహాభుజమ్, ప్రిద్రవకా
గిరిసంకాశం భయాత్తా వనదేవతాః. ౧౬౬. సచ మాయామయో దివ్యః ఖర
యుక్తః ఖరస్వనః, ప్రత్యదృశ్యత హేమాంగో రావణస్య మహారథః. ౧౬౭. తత

జాన్వయః. ౧౫. ఇతీత్యాది సార్థాంతక వికాన్వయః. ప్రియార్థా త్వే హేతుః ప్రియవాదినీ మితి ఆశ్ర
ముహూర్తం తిష్ఠ భూయ సుత్కరిష్యామితి ప్రియభాషిణీం మైథిలీ - ఇత్యుక్త్వా ఏవం పరుష
ముక్త్యా-తత్ర హేతు సుదుష్టాత్తేతి - బుధః ఖే రోహిణీ మివే త్యభూతోపమా - బుధః స్వపితృ
పత్నీ త్వేన మాతరం-ఖే ఆకాశే - యథేన సంచరంతీం రోహిణీం యది గృష్ణీయాత్ తత్తుల్య మిదం
పాప మిత్యర్థః. ౧౬౪. వామేనేతి. కాపకృతదోషా భవిష్యతీతి మూర్ధజేమా ర్వోశ్చగ్రహణం. ౧౬౫.
త మితి. గృహ్లాంత మిత్యర్థః. ౧౬౬. సచేతి. సః పూర్వం గుప్తః మాయామయః అంతర్ధానా ద్యుర్హ
తయా ఆశ్చర్యమయః-ఖరయుక్తః అశ్వతరయుక్తః-హేమాంగః స్వర్ణమయచక్రః-చక్రంహి రథాం
గ మిత్యుచ్యతే. ౧౬౭. తత ఇతి. అంకేన ఊరుభాగేన. ౨౦౪. నేతి. వనే దూరగతం రామ ముద్దిశ్య

మిత్యర్థః. కించ కైర్గుణై రనిర్వచనీయైర్గుణై రనంతకల్యాణగుణై రిత్యర్థః-యుక్త మితి శేషః-అనుర
క్తాసి కుత ఏవం-దుర్బలిః దృష్టేష్యసి మతిః అనుగ్రాహికా యస్య సః-అత ఏవ హి స్త్రియావచనా
త్సహృజ్జనం రాజ్యం విహాయ-వనే వసతి - తాదృశం త్వ మనురక్తాసి యశః - అత స్సర్వోత్తమా
లక్ష్మీ స్త్వం అత ఏవ మాం భృత్యత్వేనాంగీకరిష్యతి తాత్పర్యం. * తి. మానుషా భావః మనుష్య
రామవిషయకః స్నేహబంధః. ఇతీతి. ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః. వస్తుతస్తు రావణః అన్యత్ర సుదుష్టాత్తా
కామమోహితశ్చ యద్యపి-తథా వ్యత్ర నతథా-అతఏవ బుధః రోహిణీ మివ జగ్రహ-బుధః స్వమా
తరం యథా పూజార్థం గృహ్లాంత-తథా రావణోపి సీతాం జగ్రహ - స్వగృహే సంస్థాప్య స్వేష్టదేవ
తాబుద్ధ్యా పూజయితు మేవేత్యర్థః. టి. జగ్రహ రావణ స్సీతాం బుధః ఖే రోహిణీ మివేతి -
నస్వత్ర-నశకూబరవేదవత్పాదికాపా ద్బలా త్కథం పరదారస్పర్శ ఇతిచేత్ సత్యం-రావణ స్సీతాం
సాక్షా స్సజగ్రహ-నస్పృష్టవాక్-పరంతు-జానుకేశాదిచ్ఛాయామేవ జగ్రహ - రాక్షసానాం ఛా
యాగ్రాహిత్యాత్ - తదుక్తం స్కాండే. 'ఛాయాగ్రాహిత్య మవ్యుప్తి సర్వవిద్యా వికారదే, శేష
ఛాయాం పరామృశ్య జానుచ్ఛాయాం తక్షణవచ, గృహీత్వా జానకీం హృష్టా లుకాం ప్రాయాత్సరా
వణి, సీతాపహరణంచైవ యేశ్యణ్వంతి సరోత్తమాః, నలేషా మశుభం దేవి భవిష్యతి కదాచనే'తి.
* తి. ప్రియవాదినీం రావణా దన్యత్రేతి శేషః. సీతయా సద్యోమరణపర్యవసాయి కాపాదానంతు
సమూలనాశనస్య వేదవత్సంశేన ప్రతిజ్ఞాతస్య ఋషీణాం దేవానా మగ్రే రామప్రతిజ్ఞా తస్య చ
నిర్వాహాయ. వామేనేతి. మూర్ధజేషు కరేణ మూర్ధజాః శ్రేష్ఠాః ఇషవః యస్తికా లేన కరేణ దక్షి
ణేన వామేన చ ఊర్వోః పాదయోః పరిజగ్రహ పాదౌ గృహీత్వా లంకాం ప్రత్యాగంతవ్య మితి
ప్రార్థితవా నితి భావః. ౧౬౭. తత ఇతి. స్పష్టార్థః-వస్తుతస్తు పరుషై ర్వాక్యై ర్యది మాం భృత్యత్వేన

స్తాం పరుషై ర్వాక్యై ర్భర్తృయన్ సమహస్వినః, అంకేనాదాయ వై దేహీం
రథ మారోపయ త్తదా. ౨౦౪. సా గృహీతా విచుక్రోశ రావణేన యశస్వినీ, రా
మేతి సీతా దుగభార్తా రామం దూరగతం వనే. ౨౦౫. తా మకామాం సకా
మార్తః పన్న గేంద్రవధూ మివ, వివేష్టమానా మాదాయ ఉత్పపాతాథ గావణః.
౨౦౬. తత స్సా రాక్షసేంద్రేణ హ్రీయమాణా విహాయసా, భృశం చుక్రోశ
మత్తేవ భ్రాంతచిత్తా యథాతురా. ౨౦౭. హా లక్ష్మణ మహాబాహూ గురుచి
త్తప్రసాదక, హ్రీయమాణాం నజానీషే రక్షసా మామమర్షిణా. ౨౦౮. జీవితం
సుఖ మర్థాంశ్చ ధర్మ హేతోః పరిత్యజన్, హ్రీయమాణా మధర్మేణ మాం రాఘ
వ న పశ్యసి. ౨౦౯. నను నానూఽవినీతానాం వినేతాసి పరంతప, కథ మేవం
విధం పాపం నత్వం శాసిహి గావణం. ౨౧౦. నను సద్యోఽవినీతస్య దృశ్యతే
కర్మణః ఫలం, కాలోఽప్యంగీభవత్యత్ర సస్యానామివ ప క్తయే. ౨౧౧. సకర్మకృ
తవానేత త్కాలోఽపహతచేతనః, జీవితాంతకరం ఘోరం రామా ద్వ్యసనమా
ఘ్నహి. ౨౧౨. హంతేదానీం సకామాస్తు కై కేయీ సహ బాంధవైః, హ్రీయే

రామేని విచుక్రోశ-మత్ర ఆస్వానే రోదనేచ. ౨౦౪. తా మితి. అకామాం విరాగిణీం - వివేష్టమా
నాం రథోపనిష్ఠలే లుతంధీం ఆదాయ పున రంకే నాదాయ - ఉత్పపాత రథేన సహిత ఇతి శేషః.
౨౦౫. తత ఇతి. ఆనురాసా - మత్తేవ మదయుక్తేవ - భ్రాంతచిత్తా యథాభ్రాంతచిత్తేవచ చుక్రోశ.
౨౦౬. హేని. అమర్షిణా భరవధకృతామర్ష వతా. ౨౦౭. జీవిత మితి. ధర్మ హేతోః ఆశ్రితసంరక్షణ
రూపధర్మ హేతోః జీవితం సుఖ మర్థాంశ్చ పరిత్యజన్ జీవితాది పరిత్యాగశీలః. ౨౦౮. నన్విత. నను
నామేని ప్రసిద్ధా-అవినీతానాం దుర్జ్జనానాం-వినేతా శిక్షకః-పాపం పాపిష్ఠం-కథం నశాసి - నశిక్ష
యసి. ౨౦౯. అకాసనే స్వయమేవ హేతు మున్నయతి-నన్విత. అవినీతస్య దుర్జ్జనస్య-కర్మణః పా
పస్య-సద్యఃఫలం నదృశ్యతే-మతః - అత్ర ఫలదర్శనే కాలా ప్యంగీభవతి సహకారికారణం భవతి-
అధూతతద్భవేద్యః-ప క్తయే పాకాయ. ౨౧౦. స ఇతి. సః త్వ మిక్యర్థః వ్యసనం భ్రంశం-వ్యస
నం విపది భ్రంశ' ఇత్యమరః. ౨౧౧. వనే రాక్షసాదిభి ర్హృతా భవే దితి మాం కై కేయీ వనం

నాంగీకరోద్ధి-తర్హి తదాగ్రతః ప్రాణాం స్వత్యమిత్యాది వాక్యై ర్భర్తృయన్ భీతి ముత్పాద
యన్ రథ మారోపయత్. * తి. పరుషైః ఇతఃపరం రామం ప్రత్యాకా త్యాజ్యేజ్యేవ మాదిభిః-
అంకేన హస్తాంతరై రిత్కర్థః. ౨౦౪. సా గృహీతేత్యాదీనాం వాస్తవాథే సీతయా దైన్యవ తృప్తి
యమానాని వాక్యాని సర్వాణి సీతయా తాకికరీతిమనుసృత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని. * తి. అతి
చుక్రోశేత్యాది తచ్ఛాసానాం అపి మనుష్యభావనార్థం. ౨౦౫. * తి. అకామాం విరాగిణీం వివేష్ట
మానాం తత ఆత్మానం మోచయితుం. ౨౦౬. టీ. * భృశ మితి. మత్తేవ-భ్రాంతచిత్తా యథా ఉన్న
త్తదిత్తేవ ఆనురా ఆప్రకృగిష్ఠా భృశ మశ్యంశం చుక్రోశ. తి. అత్తేవ యథాభ్యాం సర్వచేష్టానాం
నాట్యత్వం సూచితం. ౨౦౭. నన్విత.వినీతోఽసి శిక్షకోఽసి. * తి. నను నామేని ప్రసిద్ధా-వినేతా
శిక్షకః - నకాథి ప్రాప్తకాలం శాసనం నకరోద్ధి - హి ర్వాక్యాలంకారే - శోకాతురత్వాద్వాధిక
పదం నదోపాయ. ౨౦౮. * తి. స్వయమేవ తత్ర హేతు మున్నయతి. నన్విత. అవినీతస్య పురుషస్య
అవినయరూపకర్మణః ఫలం నద్యో నదృశ్యతే-యత స్తత్ర కాలా ప్యంగీ భవతి సహకారికారణం
భవతి - ప క్తిః పాకః. ౨౧౦. * తి. అధునా స్వేష్టం శాప మాహ. త్వ మితి. వ్యసనం పుత్ర

యద్ధర్మకామస్య ధర్మపత్నీ యశస్వినః. ౨౯౪. ఆమంత్రయే జనస్థానే కర్ణికా
రాన్ సుపుష్పితాన్, క్షీప్రం రామాయ శంసధ్వం సీతాం హరతి రావణః.
౩౦౪. మాల్యవంతం శిఖరిణం వందే ప్రసవణం గిరిం, క్షీప్రం రామాయ శంస
త్వం సీతాం హరతి రావణః. ౩౧౪. హంసకారండవాక్కిర్ణాం వందే గోదావరీం
నదీం, క్షీప్రం రామాయ శంస త్వం సీతాం హరతి రావణః. ౩౨౪. దైవతాని చ
యాన్యస్త్రిన్ వనే వివిధపాదపే, నమస్కరోమ్యహం తేభ్యో భర్తు శ్శంసత
మాం హృతాం. ౩౩౪. యానికానిచి ద వ్యత్ర సత్త్వాని నివసంతుత, సర్వాణి
శరణం యామి మృగపక్షిగణానపి, హ్రీయమాణాం హ్రీయాం భర్తుః ప్రాణే
భ్యోపి గరియసీం, వివశాపహృతా సీతా రావణేనేతి శంసత. ౩౪౪. విదిత్వా
మాం మహాబాహు రముత్రాపి మహాబలః, ఆనేష్యతి పరాక్రమ్య వైవస్వతహృ
తా మపి. ౩౬౪. సా తదా కరుణావాచో విలపంతీ సుదుగ్ధితా, వనస్పతిగతం
గృధ్రం దదర్శాయతలోచనా. ౩౭౪. సా త ముద్వీక్ష్య సుశ్రోణీ రావణస్య వశం
గతా, సమాక్రంద ద్భయపరా దుగభోపహతయా గిరా. ౩౮౪. జటాయో పశ్య
మామార్య హ్రీయమాణా మనాథవత్, అనేన రాక్షసేంద్రేణ కరుణం పాపక
ర్మణా. ౩౯౪. నైష వారయితుం శక్య స్తవ క్రూరో నిశాచరః, సత్త్వవాన్

ప్రేషితవతీతి వైదేహ్య హృదయే సర్వదా స్థితం - తదిదానీం సుప్తప్రమత్తకుశితానాం భావజ్ఞానం
ద్భుష్ట మితి న్యాయేనోద్ఘాటయతి-హంతేతి. అత్ర హేతు మాహ హ్రీయే య దితి. ౨౯౪. అథ
చిత్తవిభ్రమాతిరేకాదచేతనా నపి రామాయాఖ్యాతేత్యర్థయతే ఆమంత్రయ ఇత్యాదిభి స్సప్త
శ్లోకైః. ఆమంత్రయే సంబోధయామి-జనస్థానే-స్థితా నితిశేషః-కర్ణికా రాన్ పరివ్యాధాఖ్యాన్ పుష్ప
పుష్పాన్ రావణస్సీతాం హరతీతి యత్ ఏత చ్ఛంసధ్వం కథయత - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం.
౩౦౪. మాల్యవంత మితి. మాల్యవంతం పుష్పవంతం-శిఖరిణం ప్రశస్తశిఖరం-ప్రసవణా ప్రసవణా
ఖ్యం. ౩౧౪. హంసేతి. సంఘుష్టాః హంసా స్సారసాశ్చ యస్యాం సా హంససారససంఘుష్టా - కర్తరి
క్తః-హంసకారండవాక్కిర్ణా మితి శుద్ధః పాఠః. ౩౨౪. దైవతానీతి. తేభ్యో యుష్మభ్య మితి శేషః.
౩౩౪. యానీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. సత్త్వాని ఇంతవః - ఉలేతి సంబోధనే-సముచ్చయే
వా-హ్రీయమాణా మితి - హ్రీయమాణాం ప్రాణేభ్యోపి గరియసీం హ్రీయాం మాం - సీతారావణేన
హృతేతి భర్తు శ్శంసత-రావణా న్న భేతవ్యం తత్త్వం కథయతేతి భావః. ౩౪౪. కథనే కింప్రయోజ
నం తత్రాహ-విదిత్వేతి. భవ దుక్తప్రకారేణ మాం విదిత్వా-అమంత్రస్వర్గలాకే గతా మపి-వైవస్వ
తహృతా మపి మాం పరాక్రమ్యానేష్యతి-తస్మా దవశ్యం శంసతేతి భావః. ౩౬౪. సేతి. కరుణాః
దీనాః-తాత్కాలికహర్షం సూచయతి - ఆయతలోచనేతి. ౩౭౪. సాత మితి. సమాక్రందత్-క్రది
ఆహ్వానే రోదనేచ-దుగభోపహతయా దుగ్ధిగద్గదయా. ౩౮౪. జటాయో ఇతి. ఆర్యేతి శ్వశుర

పాత్రాదినాశరూపం. ౨౮౪. * తి. సకామాతు జాతేతి శేషః. ౨౯౪. టీ. ఆమంత్రయే సంబోధయామి-
సీతాం హరతి రావణ ఇత్యత్రేతికరణం ద్రవ్యవ్యం. ౩౦౪. టీ. మాల్యవంత మిత్యాది. మాల్యవంతం
పుష్పవంతం-శిఖరిణం శృంగవంతం-ప్రసవణాఖ్యం గిరిం. ౩౧౪. టీ. అమంత్రాపి పరలాకేపి. ౩౬౪.
* తి. గృధ్రం జటాయువం. ౩౭౪. సాత మితి. ౩౯౪. టీ. నైష వారయితుం శక్య స్తుభ్యం -

జితకాశీ చ సాయుధ శ్చైవ దుర్బతిః. ౧౧౪. రామాయ తు యథా తత్త్వం జటా
యో హరణం మమ, లక్ష్మణాయ చ తత్సర్వ మాఖ్యాతవ్య మశేషతః. ౧౧౫.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-ఆరణ్యకాండే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

తం శబ్ద మవసు శ్చస్తు జటాయు రథ శుశ్రువే. నిరీక్ష్య రావణం క్షీప్రం
వై దేహీం చ దదర్శ సః. ౧. తతః పర్వతకూటాథ స్తీక్ష్ణతుండః ఖగోత్తమః,
వనస్పతిగతశ్శ్రీమాన్ వ్యాజహర శుభాం గిరం. ౨. దశగ్రీవ స్థితో ధర్తే
పురాణే సత్యసంశ్రయః, జటాయు ర్నామ నామ్నాహం గృధ్రరాజో మహా
బలిః. ౩. రాజా సర్వస్య లోకస్య మహేంద్రవరుణోజమః, లోకానాం చ హితే
యుక్తో రామో దశరథాత్మజః. ౪. తస్యైవ లోకనాథస్య ధర్మపత్నీ యశ
స్వినీ, సీతానామ వంశోహ యాం త్వం హర్తు మిహేచ్ఛసి ౫ కథం
వత్ సంబోధనం-కరుణాం యథా శథా హ్రియమాణాం. ౩౧౪. నేతి. అశక్యత్వే హేతు స్సత్వవా
నిత్యాదికం-జితకాశీ జటాదహి-దుర్బతిః నాటయోధీ. ౧౧౪. శర్మ మయా కిం కర్తవ్యం తత్రా
హ-రామాయ నిర్మి. శిల్ అస్య ముష్ణయత్వా దేవహేతోః. ౧౧౫ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజరచితే -
శ్రీరామాయణభూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః.

అగ్ స్వామివిషయే దాసేన యోచ్యతే శేషవృత్తి రశశ్యంకర్తవ్యే త్యము మర్థం లాకే ప్ర
వర్తయితం జటాయువృత్తాంగి ముపతేపతి సర్గద్వయన-ఆశ్ర ప్రగమం జటాయు స్సాంతవనధర్మ
నాభ్యాం రావణ మనుమాలయతి మిచ్ఛసి-తప శబ్ద మిత్యాది. అవసుప్తః ఈషస్సర్వ జటాయుః-అథ
సీతావచనానంతరం - శం శబ్దం శుశ్రువే - ఆత్మ నేపద మార్దం - శశః ప్రగమం మహాశరీరతయా
రావణం నిరీక్ష్య సః వై దేహీం దదర్శ. ౧. తత ఇతి. తీక్ష్ణతుండః తీక్ష్ణముఖః. ని. 'వక్త్రస్యే వదనం
తుండ' మిత్యమరః - శ్రీమాన్ శైలిగర్భశ్రీసమృద్ధః - శుభాం రావణస్య శోభనావహం. ౨. దశ
గ్రీవతి. పురాణే సహజినే ధర్తే-దాస్యవృత్తాదిత్యర్థః-స్థితః తదేకపరాయణః - సశ్యం - సశ్యంజ్ఞాన
మనంతం బ్రహ్మేన్యత్తు పరమాత్మా సంక్రయః అలంబనం యస్య సః - భగవదేహోపాయనిష్ఠ
ఇత్యర్థః - నామ్నా జటాయుర్నామ నామ్నాహం గిరి ప్రసిద్ధః-తథాచ మయి దాసే స్థితే తపసీతాప
హరణం నయంత మితి భావః. ౩. స్యస్వయాప ముక్త్య స్వామిస్వయాప మాహ - రాజేతి.
మహేంద్రవరుణోపమశ్చ మేకదేశసామ్యత్-సర్వలోకస్య రాజా స్వామి-భవతోపి స్వామిత్యర్థః.
౪. తథాచ రాజదారాదహితో నముక్తఇత్యాహ - తస్యేతి. సహధర్మచారిణీతి ధర్మపత్నీ
శబ్దార్థః. ౫. మాభూత్తవ రామే స్వామిర్విబుద్ధిః - మనుష్యమాత్రమిద్ధిం రాజమిద్ధిం వాక్పత్వా
తుభ్యం త్వయా - జితకాశీ జలేన జయన కాశశ ఇతి జితకాశీ. ౧౧౪. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోన
పంచాశస్సర్గః.

తంశబ్ద మితి. ముష్టః జటాయుః - అవబోధానంతరం తం శబ్దం శుశ్రావ-జటాయోపశ్య మా
మిత్యామంత్ర గేన ప్రసిద్ధః పశ్యా దుత్తరవాక్యజాతం శుశ్రావేత్యర్థః. ౧. ౨. దశగ్రీవతి. పురాణే
సహజినే ధర్తే-సశ్యసంక్రయః సత్యావలంబి. ౩. రాజేతి. సర్వలోకస్య రాజా రామఇత్యనేన శవా
పి రాజేతి భావః. * ౪. ధర్మపత్నీ శ్చ సైతద్ధరణే మహాపాపం సూచితం. ౫. కథ మితి. రక్షణీయా

రాజాస్థితో ధర్మే పరదారాణా పరామృశేత్, రక్షణీయా విశేషేణ రాజదారా మహాబల. ౬. నివర్తయ మాతిం నీచాం పరదారాభిమర్శనాత్, నతత్సమాచరే ధీరో యత్పరోఽస్య విగర్హయేత్. ౭. యథాత్మన స్తథాన్యేషాం దారా రక్ష్యా విపశ్చితా. ౮. అర్థంవా యదివాకామం శిష్టా శ్శాస్త్రేష్వనాగతం, వ్యవస్యంతి నరాజానో ధర్మం పాలస్యనందన. ౯. రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ ద్రవ్యాణాం చోత్తమోనిధిః, ధర్మశ్శుభంవా పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే. ౧౦. పాపస్వభావశ్చపలః కథం త్వం రక్షసాంవర, విశ్వర్య మభిసంప్రాప్తో

సీతాం పరిహరే త్యాహ-కథ మితి. రాజాభవానితి శేషః. ౬. రాజత్వ బుద్ధి స్తవ రామే మాభూత్ - తథాపి పరదారాభిమర్శనం న కార్య మిత్యాహ-నివర్తయేతి. పరదారాభిమర్శనా న్నతిం నివర్తయ-తద్విషయ మాతిం నకుర్విత్సర్థః - నీచత్వ మేవాహనేతి-ధీరః ధీమాన్ - తత్కర్తృ న సమాచరేత్ - అస్య ధీరస్య యత్ కర్తవ్యో విగర్హయేత్ నిందేత్. ౭. యథేత్యర్థ మేకం వాక్యం. విపశ్చితా వివేకినా. ౮. అర్థ మితి. శిష్టాః సంతః రాజానః శాస్త్రేష్వనాగత మనుపదిష్టం ధర్మ మర్థం వా-యది వా కామం కామం వా - నవ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతీత్యర్థః - లోకేయథా తథావా భవతు-రాజా స్తవ సుతరాం నేద ముచితమితి భావః. ౯. నకేవలం స్వార్థం - లోకానుగ్రహార్థం చేదం పరిహర్తవ్య మిత్యాహ-రాజేతి. అత్రధర్మాదిశబ్దాః ధర్మాదిప్రపర్తకపరాః - ద్రవ్యాణా మర్థానా ముత్తమోనిధి రాశ్రయః యస్తాదేవం - తస్మాత్ ధర్మః ధర్మాదిః - రాజమూలం యథా తథా ప్రవర్తతే - శుభం శుభాచారః పాపం వా రాజమూలం ప్రవర్తతే - రాజానుసారేణ లోకాః ధర్మాధర్మాదిషు ప్రవర్తంతే అతో రాజా పాపం విహాయ ధర్మాదిక మేవ కర్తవ్య మిత్సర్థః. ౧౦. పర

విశేషేణ రాజదారా ఇత్యనేన రాజదారాపహరణస్య గురుతల్పసమత్వాదితి భావః. ౬. నివర్తయేతి. నీచాం నికృష్టాం-అస్యపురుషస్య పరః యత్కర్తృ విగర్హయేత్ నిందేత్ - నతత్సమాచరేత్. ౭. యథేతి. విమర్శనాత్ పరపురుషసంస్పర్శనాత్ రక్ష్యా ఇత్యన్వయః. ౮. ధర్మమర్థ మితి. శాస్త్రేష్వనాగత మనుపగతం రహస్యరూపతయా శాస్త్రపర్యాలోచనేపి అసూక్ష్మదృష్టినాం దుర్బోధనమిత్సర్థః. ధర్మ మర్థం చ కామం చ శిష్టాః రాజ్ఞోఽన్యేజనాః రాజాన మనురాజాన మనుసృత్య వ్యవస్యంతి కుర్వంతి - రాజ్ఞః మోక్షధర్మాదిజ్ఞానసంపత్త్యా తాదృశం రాజాన మనుసృత్య భూపోపదిష్ట ధర్మాదికంశాస్త్రే సమ్యగస్ఫుట మపి ప్రజా ఆచరంతీతి భావః - తస్మాద్ధర్మోపదేశపరస్య రాజా స్వధర్మ ప్రవృత్తి రనుచితేతి తాత్పర్యం - ఉపసంహరతి - ధర్మ ఇతి - హేపాలస్యనందన తస్మాద్ధర్మ సుమాశ్రయణీయ ఇత్యపేక్షితపదాధ్యాహరేణ యోజనా * 'ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతం, వ్యవస్యంత్యనురాజానం ధర్మః పాలస్యనందనే'తి పాఠః-ధర్మమర్థం చ కామం చ శిష్టాశ్శాస్త్రేష్వనాగతం, నవ్యవస్యంతి రాజానో ధర్మః పాలస్యనందనేతి పాఠేత్వయ మర్థః - శిష్టాః సద్వృత్తయో రాజానః శాస్త్రేష్వనాగతం అప్రతిపాదిత మిత్సర్థః నవ్యవస్యంతి నేచ్ఛంతి-శాస్త్రవిరుద్ధ ధర్మార్థకామాదికం నేచ్ఛంతీత్యర్థః - తస్మాద్ధర్మ సుమాశ్రయణీయ ఇతి యోజనా. ౯. ఏతదేవ ప్రపంచయతి-రాజా ధర్మస్యేతి. ధర్మస్య కామస్య ద్రవ్యాణాం అర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం యతః - అతఏవ ధర్మః పుణ్యం పాపం శుభం యశః రాజమూలం ప్రవర్తతే-రాజాధర్మశ్చ కామశ్చేతి పాఠే అయ మర్థః - రాజైవ ద్రవ్యాణా మర్థరూపపురుషార్థస్య నిధిః స్థానం యతః - అతః రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతి - కుతః - ధర్మ ఇతి-ధర్మాదికం హి రాజమూలం ప్రవర్తతే-అతో

విమాన మివ దుష్కృతిః ౧౦౫. కామం స్వభావో యో యస్య నశక్యః పరిమార్జితుమ్. నహి దుష్టాత్తనా మార్య మా వసత్వాలయే చిరం. ౧౦౬. విషయే వా పురే వా తే యదా రామో మహాబలః, నాపరాధ్యతి ధర్మాత్మా కథం తస్యాపరాధ్యసి. ౧౦౭. యది శూర్పణఖాపేతో ర్జనస్థానగతః ఖరః, అతివృత్తో హతః పూర్వం రామేణాక్షిప్తార్హణా, అత్ర బ్రాహ్మి యథా తత్త్వం కోరామస్య వ్యతిక్రమః, యస్య త్వం లోకనాథస్య భార్యాం హృత్వా గమిష్యసి. ౧౦౮. క్షీప్రం విసృజ వై దేహీం మాత్వా ఘోరేణ చతుషా, దహే ద్దహన భూతేన వృత్ర మింద్రాశని ర్యథా. ౧౦౯. సర్ప మాశీవిషం బద్ధ్వా వస్త్రాంతేనావబుధ్యసే,

దారాభిమర్శన మైశ్వర్యాత్ భ్రంశకం చిత్త్యాహ - పాపస్వభావ ఇతి. పాపం స్వభావ స్సహజధర్మో యస్య స పాపస్వభావః అతివీచ చపలః విషయప్రవణః త్వం - దుష్కృతిః విమానం దేవార్హం విమాన మివ - విశ్వర్యమభి విశ్వర్యం ప్రతి-కథం సంప్రాప్తః యోగ్యః - విషం విషయచపల శ్చే దైశ్వర్యాత్ భ్రష్టో భవిష్యసీతి భావః. ౧౦౫. విషం బహుసాంత్యనేహి సీతావిస్మరణాకరణాత్ భవాదృశే ఉపదేశో నిర్దర్శక ఇత్యాహ - కామ మితి. యోయస్య స్వభావః జౌత్పత్తికః సధర్మః - కామం అత్యంతం పోషాత్తుం నశక్యః - ఉపదేశేన నివర్తయితుం నశక్యఇత్యర్థః - తథాహి-ఆర్యం సదుపదేశః దుష్టాత్తనాం ఆలయ హృదయ చిరం నావసతి నతివృతి. ౧౦౬. శత్రుభార్యాపహరణం మమ స్వభావ ఇత్యాశంగ్య శాత్రవప్రసక్తిరత్ర నాస్తీత్యాహ - విషయేవేతి విషయరాజ్యే - యదానాపరాధ్యతి తదానస్య కథ మపరాధ్యసి. ౧౦౭. ఖరపథవీచ మమాపరాధ ఇత్యాశంక్యాహ- ద్వ్యాభ్యాం-యదీత్యాది. వృత్తం మర్యాదామనిక్రాంతో అతివృత్తిః-అత్ర హననవిషయే-యస్యేతి - తస్యేతి పూర్వశేషః. ౧౦౮. ప్రకృత ముపసంహరతి - క్షీప్ర మితి. అత్ర రామఇత్యధ్యాహార్యం - చతుషేత్యనేన దర్శన మాత్రేణ వధో లక్ష్మణే-అశనిః వజ్రం. ౧౦౯. సీతాగ్రహణమవశ్యం మృత్యు కర మిత్యాహ - సర్ప మిత్యాది ఆశీ విషం ఆశీ విషాభ్యం-ప్రతిముక్తం ఆముక్తం - యథా వస్త్ర బద్ధ స్పర్శౌచవిశ్యం నాశయతి నివృణియం సీతాగృహీతా త్వాం నాశయిష్యసీతి భావః-వ్యాజస్తుతి రాజా ధర్మశ్చ కామశ్చ భవతీతి యోజనా. ౧౦౫. ఉక్తరాజధర్మహీనే త్వయి కథ మైశ్వర్యం స్థిత మితి విస్తయో జాయతి ఇత్యాహ - పాపస్వభావ ఇతి. దుష్కృతి ర్విమానం స్వాయోగ్యం దేవ యాన మివ. ౧౦౬. నను దుష్టః సమీచినోవా స్వభావో దురనిక్రమః తత్ర దుష్టస్వభావానా మపి ప్రాప్త మైశ్వర్యం దుర్నివారమేవేత్యత ఆహ - కామస్వభావ ఇతి. స్వభావో దురనిక్ర మోస్తు దుష్టాత్తనా మాలయ గృహే - ఆర్య మైశ్వర్యం చిరం చిరకాలం నావసతి నతివృతి-అయం భావః-సుకృతే సత్త్వశ్చైవప్రాప్తిః-సుకృతం చ దుష్టాత్తనా క్రియమాణం ప్రాయేణ నిష్ఫలం భవతి-తవైత త్సంభావితం - యద్వా-యస్య పురుషస్య యః కామస్వభావ స్తస్య సస్వభావః - పరిమార్జితుం నశక్యః - తుతః - నహి-హి యస్తా దుష్టాత్తనా మాలయ చిత్రే ఆర్యం పూజ్యం పుణ్య మితి యా వత్-చిరం నిరాయనావసతి - తస్మాత్-ధర్మేణ పాప మపనుదతీతి శ్రుత్యా కామాదిస్వభావనివృత్తి కారణత్వేన బోధితస్య ధర్మస్య పాపిష్టభావాత్పాపస్వభావో నశక్యమార్జనః కేనాసీత్యర్థః. ౧౦౬.తి. యదారామః యస్తా ద్రామ ఇత్యర్థః. ౧౦౭. యదీతి. అతివృత్తిః ఉచిత మతిక్రమ్య జాయ మానం వృత్తం యస్య స తథా. తి. గమిష్యసీ త్యత్ర కామః నరీవక్ గమిష్య సీత్యర్థః. ౧౦౮. క్షీప్ర మితి. రామ ఇత్యధ్యాహరః త్వాం దహనభూతేన చతుషా మాదహేత్ అన్యథా దహే చిత్త్యర్థః.

గ్రీవాయాం ప్రతి ముక్తం చ కాలపాశం నపశ్యసి. ౧౬౫. సభార స్పృమ్య భర్త
వ్యో యోనరం నావసాదయేత్, తదన్న మపి భోక్తవ్యం జీర్యతే యదనా
మయం. ౧౬౬. యత్కృత్వా సభవే ధర్మో నకీర్తి ర్నయశో భువి, శరీరస్య భవే
త్తేదః కస్తత్కర్త సమాచరేత్. ౧౬౭. పష్టిగర్వ సహస్రాణి మమ జాతస్య రావణ,
పితృపై తామహం రాజ్యం యథావ దనుతిష్ఠతః, వృద్ధోఽహం త్వం యువా
ధన్వీ సశరః కవచీ రథీ, తథా ప్యాదాయ వై దేహీం కుశలీ నగమిష్యసి. ౧౬౮.
నశక్త స్త్వం బలా ధర్మం వై దేహీం మమ పశ్యతః, హేతుభి ర్న్యాయసం
యుక్తై ర్ద్రివాం వేదశ్రుతీ మివ. ౧౬౯. యుద్ధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూ

రలంకారః. ౧౬౫. సభార ఇతి. భారః భారద్రవ్యం - నావసాదయేత్ నపీడయేత్ - అనామయం
వ్యాధ్యనుత్పాదకం-అత్రాపి పూర్వవద్వ్యాజ స్తుతిః. ౧౬౬. యదితి. యత్కృత్వం కృత్వా స్థితస్య
ధర్మో భవేత్-కీర్తిః ఐశ్వర్యాదిజనితా ప్రధానానభవేత్-యశః భోగిత్యకృతప్రధానా న భవేత్ -
ప్రత్యుతశరీరదుఃఖమేవ భవేత్-తత్కర్తక స్సమాచరేత్-మూఢవివాచరేత్ - తథావిధకర్తకరణా
దృవా స్తూఢ వివేలి భావః. ౧౬౭. మయివృద్ధత్వేనావమలిం మాకృధా ఇత్యాశయనాహ-ద్వాభ్యాం-
పష్టిరిత్యాది. పష్టి గర్వ సహస్రాణి-గతా నీతి శేషః-జాతస్యేత్యనేన వయసా జీర్ణత్వ ముచ్యతే-రా
జ్యం యథావత్ అనుతిష్ఠతః పాలయత ఇత్యనేన కర్తృణా జీర్ణత్వ ముక్తం-అహం ధను రాద్యుప
కరణరహితః. ఏతదేవ దృష్టాంతముఖేన ద్రుధయతి-నశక్త ఇతి. మమ పశ్యతః మయి పశ్యతినతి సీతాం
బలా ధర్మం నశక్తః - నసమర్థః - కథ మివ - న్యాయసంసిద్ధేః న్యాయశాస్త్రసంసిద్ధేః - హేతుభిః
అనుమానైః - ధ్రువాం నిశ్చలాం - అవిచాల్యప్రామాణ్యా మితి యావత్-వేదశ్రుతీ మివ వేదశ్రుతి
మివ - దీర్ఘ ఆర్షః - వేదయతీతి వేదః - స్వతః ప్రమాణభూతాం శ్రుతి మిత్యర్థః-యథా వేదవిదగ్రే
సరే పశ్యతి సతి హేతుకైః న్యాయసిద్ధై ర్హేతుభిః శ్రుతిః అన్యథా అన్యపరాసేతుం నశ
క్యతే తద్వదితి భావః. అన్యపరార్థవాదాదివ్యావృత్త్యర్థో వేదశబ్దః - యథా తా మన్యథా
కుర్వత్ స్వయమేవ వినశ్యతి నవేదశ్రుతేః కాపి హానిః - ఏవం సీతా మపహరం స్త్వ మేవ
నశిష్యసి నతు సీతాయాః కాపి హానిరిత్యాకూతం - యథా వేదవిదగ్రే సరో వేదశ్రుతి మన్యథా

౧౬౫. ౧౬౬. స ఇతి. అనామయం రోగానుత్పాదకం. ౧౬౬. యత్కృత్వేతి. యత్కర్త కృత్వా
స్థితస్య పురుషస్య ధర్మాదికం నభవతి-ప్రత్యుత భేదవివ భవేత్-తత్కర్తక స్సమాచరేత్ నశోపీత్యర్థః
యద్వా-యత్కర్త కృత్వా స్థితస్య పురుషస్య ధర్మాదికం నభవేత్ - నాశం ప్రాప్నుయాదిత్యర్థః-
యత్కర్తకరణేన ధర్మాదికం నాశం ప్రాప్నుయా దితి యావత్ - అపితు శరీరస్య భేద వివ భవే -
తత్కర్తక స్సమాచరేత్ నశోపీత్యర్థః-కీర్తిర్విక్ర మాది జనితా ప్రధా-యశః సౌజన్యజనితా ప్ర థేద
వివేకః. ౧౬౭. పష్టిరితి. గతా నీతి శేషః - పితృపైతామహః పితృపితామహేభ్యః సమాగతం రా
జ్యం నః దండకారణ్య మేవ దండకారణ్యే పక్షిణా మధిపతి రహమితి భావః. * తి. మే వై దేహీం
దశరథమిత్ర త్వా న్నమ స్నుషాం వై దేహీ మాదాయ నకుశలీ గమిష్యసీత్యర్థః. ౧౬౮. నశక్త ఇతి
శ్రుతీ మిత్యత్ర దీర్ఘ శ్చందసః - యథా నసురాం పితే దిత్యాదికాం ధ్రువాం నిత్యాం నిరపేక్ష
లక్షణాం శ్రుతిం - సురా నేయా-ద్రవద్రవ్యత్వాత్ - కీరవ దిత్యాదిభిః న్యాయసంయుక్తైః తర్క-స
హితైః హేతుభి ర్ధర్మం బాధితుం పుమా న్నశ్నోతి - కింతు - శ్రుత్యైవ హేతవః కాలా

ర్తం తిష్ఠ రావణ, శయిష్యసే హతో భూమా యథాపూర్వం ఖర స్తథా. ౨౨౪. అసక్య త్సంయుగే యేన నిహతా దైత్యదానవాః, నచిరా చ్చీరవాసా స్త్వాం రామో యుధి వధిష్యతి. ౨౩౪. కిన్ను శక్యం మయా కర్తుం గతౌ దూ రం నృపాత్తజౌ, క్షిప్రం త్వం నశ్యసే నీచ తయో ర్భీతో నసంశయః. ౨౪౪. నహి మే జీవమానస్య నయిష్యసి శుభా మిమాం, సీతాం కమలపత్రాక్షీం రామస్య మహిషీం ప్రియాం ౨౫౪. అవశ్యం తు మయా కార్యం ప్రియం తస్య మహాత్తనః, జీవితేనాపి రామస్య తథా దశరథస్య చ. ౨౬౪. తిష్ఠతిష్ఠ దశగ్రీవ ముహూర్తం పశ్య రావణ, యుద్ధాతిభ్యం ప్రదాస్యామి యావత్ప్రాణం నిశా చర. ౨౭౪. వృంతా దివ ఫలం త్వాం తు పాతయేయం రథోత్తమాత్. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - పంచాశస్సర్గః.

యక్ తదసహమానో యావచ్ఛక్తి నివర్తయతి తథాహమసి త్వయా బలా న్నీయమానామపి సీతాం యావచ్ఛక్తి నివర్తయిష్యామి శ్మర్థః. ౨౦౪. యుధ్యస్వేతి. యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ మాపరాయస్వ - మయా యుధ్యస్వ - యుద్ధే మయా హతస్త్వం పూర్వం రామేణ హతః ఖర ఇవ భూమా శయిష్యసే - యద్వా - యది శూరోఽసి తదా మయా యుధ్యస్వ - అథవా - రామాగమనపర్యంతం ముహూర్తం తిష్ఠ - లేన హతశ్శయిష్యస ఇతి-యద్వా - యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠ స్థిత్యా లేన యుధ్యస్వ. ౨౧౪. న కేవలం స్వాపరాధప్రతీకారః-కింతు దేవానాం దానవానాం చ సామాన్య మధిదైవత మిత్యుక్తస్య రామస్య స్వకీయాపరాధప్రతీకారోపి భవిష్యతీ త్యాహ - అసక్య దితి. ౨౩౪. ఏవ ముక్తేః పునః పరాయమానం ప్రత్యాహ-కింన్వితి. కింను శక్యం కింవా శక్యం - నశ్యసే అదర్శనం ప్రాచక్షసి - తయోః తాభ్యాం. ౨౪౪. తథాపి త్వాం నాహం గమయామి త్యాహ - నహి-తి. జీవమానస్య జీవతః మయిజీవతీత్వర్థః. ౨౫౪. త్వయా కిం కర్తుం శక్య మిత్యత్రాహ - అవశ్య మితి- జీవితే నాపి జీవితవ్యమనాపి. ౨౬౪. తిష్ఠతిష్ఠేతి. యథా ప్రాణం యథా బలం ౨౭౪. వృంతా దిశ్యర్థ మేకాన్వయం. 'వృంతం ప్రసవబంధన' మిశ్యమరః. ౨౮. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న మేఖలాఖ్యాసే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాసే- పంచాశస్సర్గః.

త్వయాపదిష్టాభవంతి - తగ్గున హేతుశక్తిసమానమానూబలసంపన్న స్త్వం - శ్రుతిసద్భవం సీతాం హర్తుం నశక్తః - కింను తయైవ నశ్యసీ త్వర్థః. ౨౦౪. యుధ్యస్వేతి. యది శూరోఽసి యుధ్యస్వ- అథవా-ముహూర్తం తిష్ఠ రామాగమనపర్యంత మిత్వర్థః. ౨౧౪. రామపరాక్రమం వర్ణయతి. అసక్య దితి. యి. సంయుగే రామేణేగి శిష్య - నవధిష్యతి అసిను వధిష్యతీత్వర్థః-అనేన రామస్యేశ్వరత్వం వ్యంగ్యం. ౨౩౪. రామః సుత్రాస్తే తమానయత్యత ఆహ-కి మితి. తాపుభావసి నృపాత్తజౌ దూరం గతౌ అత ఏవాహర్తు మానేతుం కింను శక్యం - కథంశక్య మిత్వర్థః - అత ఏవ తయో రాగమశంక యాత్వం తయో స్తాభ్యాం భీతః క్షిప్రం నశ్యసే అదర్శనాయ పరాయనే-నసంశయ ఇత్యర్థః. ౨౪౪. తథాపి. నహి-తి. యి. జీవమానస్య జీవతః - నయిష్యసి నేష్యసి. ౨౫౪. కుతః - అవశ్య మితి. ౨౬౪. తిష్ఠతిష్ఠేతి. యథా ప్రాణం యథాశక్తి. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - పంచాశస్సర్గః.

ఇత్యుక్తస్య యథాన్యాయం రావణస్య జటాయుషా, క్రుద్ధస్యాగ్నినిభా
స్సర్వా రేజు ర్వింశతిదృష్టయః. ౧. సంరక్తనయనః కోపా త్తప్తకాంచనకుండలః,
రాక్షసేంద్రో లభిదుద్రావ పతగేంద్ర మమర్షణః ౨. స సంప్రహార స్తుముల స
యో స్తస్మి న్నహవనే, బభూవ వాతోద్ధతయో ర్దేఘయో ర్గగనే యథా. ౩.
తద్బభూవాద్భుతం యుద్ధం గృధ్రరాక్షసయో స్తదా, సపక్షయో ర్మాల్యవతో
ర్నహపర్వతయో రివ. ౪. తతో నాళీకనారాచై స్తీక్ష్ణగ్రైశ్చ వికర్ణిభిః. అభ్య
వర్ష న్నహఘోరై ర్గృధ్రరాజం మహాబలః. ౫. స తాని శరజాలాని గృధ్రః
పత్రరథేశ్వరః, జటాయుః ప్రతిజగ్రాహ రావణాస్త్రాణి సంయుగే. ౬. తస్య తీక్ష్ణ
సఖాభ్యాం తు చరణాభ్యాం మహాబలః, చకార బహుధా గాత్రే వ్రణా న్పతగ
సత్తమః. ౭. అథక్రోధా ద్దశగ్రీవో జగ్రాహ దశమార్గణాన్, మృత్యుదండనిభాన్
ఘోరాన్ శత్రుమర్దనకాంక్షయా. ౮. స తై ర్బాణై ర్నహవీర్యః పూర్ణముక్తై
రజిష్ఠాగైః, బిభేద నిశితై స్తీక్ష్ణై ర్గృధ్రం ఘోరై శ్శ్రీముఖైః. ౯. స రాక్షస
రథే పశ్యన్ జానకీం బాష్పలోచనాం, అచింతయిత్వా తా న్బాణాన్ రాక్షసం
సమభిద్రవత్. ౧౦. తతోఽస్య సశరం చాపం ముక్తామణినిభూషితం, చరణాభ్యాం
మహాతేజా బభంజ పతగేశ్వరః. ౧౧. తతోఽస్య ద్దను రాదాయ రావణః క్రోధ
మూర్ఛితః, వవర్ష శరవర్షాణి శతశోఽథ సహస్రశః. ౧౨. శరై రావారిత స్తస్య

అథ స్వామికార్యాయ ప్రాణత్యాగ మకరో జటాయు రిత్యాహ - ఇతీత్యాది. ౧. సంరక్త
నయన ఇతి. అమర్షణః ఆసహనః. ౨. స ఇతి. సః యుధ్యస్వేతి పూర్వం ప్రవర్తితః - సంప్రహారః
యుద్ధం - వాతాభ్యాం ప్రతికూలవాయుభ్యాం - ఉద్ధతయోః ప్రేరేతయోః - మేఘపక్షే సంప్రహారః
సంఘటనమాత్రం. ౩. తదితి. సపక్షయోః పక్షసహితయోః - మాల్యవతోః మాల్యవన్నామనౌ ద్వౌ
పర్వతౌ - ఏకో దండకారణ్యే పూర్వముక్తః - మాల్యవంతం శిఖరిణ మితి - అన్యః కిష్కింధాసమీపే
వక్ష్యతి వర్షావర్షనే. ౪. తత ఇతి. నాళీకైః నాళమాత్రశరైః - నారాచైః ఆయనశరైః - వికర్ణిభిః అంకుశా
గ్రశరైః. ౫. స ఇతి. పత్రరథేశ్వరః పక్షీశ్వరః - ప్రతిజగ్రాహ సేహా - రావణాస్త్రాణి రావణ
ప్రయుక్తాస్త్రాణి. ౬. తస్యేతి. తస్య రావణస్య గాత్రే. ౭. అథేతి. మార్గణాన్ బాణాన్. ౮.
సతై రితి. పూర్ణం ఆకర్ణా కృష్టం యథా తథా ముక్తైః - అజిష్ఠాగైః ఋజుగామిభిః - నిశితైః కాణో
ర్లిఖైః - అత ఏవ తీక్ష్ణైః - ఘోరైః భయంకరైః - శ్రీముఖైః శ్రీశల్యం ముఖేయమాత్రైః బాణైః - గృధ్రం
బిభేద. ౯. స ఇతి. సమభిద్రవత్ సమభ్యద్రవత్. ౧౦. తత ఇతి. సశరం సంహితశరం. ౧౧. తత ఇతి.
క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తః. శరై రితి. ఆవారితః ఆసమంతా ద్వ్యాప్తః - కులాయం నీడం

ఇత్యుక్తస్యేత్యాది. ౧. ౨. సంప్రసిద్ధః - సంప్రహారః సంప్రహరణం. ౩. వాతోద్ధతయో ర్వాత
ప్రవర్తితయోః. ౩. త దితి. మాల్యవతోః - ద్వౌమాల్యవంతౌ ఏకోదండకారణ్యే - అపరో మేరు
పార్శ్వే. ౪. తత ఇతి. నాళీకై ర్నాళమాత్రశరైః - నారాచై రాయనైః వికర్ణిభిః కర్ణిశరైః. ౫. స
ఇతి జగ్రాహ సేహా. ౬. ౮. సతై రితి. బాణాజిష్టాగశబ్దా గుణవచనౌ - బాణయంతి రోష
యంతి శత్రు మితి బాణాః - అజిష్టాగా ఋజుగామినః - శ్రీశల్యం ముఖేయమాం తే తథా త్రైః - నిశితైః
కాణో ర్లిఖితైః - అత ఏవ తీక్ష్ణైః. ౯. ౧౦. శరై రితి. సజటాయుః శరై రావారితః అచ్ఛాదికః కులాయం

సంయుగే పతగేశ్వరః, కులాయ ముపసంప్రాప్తః పక్షీవ ప్రబభౌ తదా. ౧౩. స
తాని శరవర్షాణి పక్షాభ్యాం చ విధూయచ, చరణాభ్యాం మహాతేజా బభంజాస్య
మహద్ధనుః. ౧౪. తచ్చాగ్నిసదృశం దీప్తం రావణస్య శరావరం, పక్షాభ్యాం స
మహావీర్యో వ్యాధునో తృతగేశ్వరః. ౧౫. కాంచనోరశ్శదాన్ దివ్యాన్ పిశాచ
వదనాన్ ఖరాన్, తాంశ్చాస్య జనసంపన్నాన్ జఘాన సమరే బలీ, వరం త్రివేణు
సంపన్నం కామగం పావకార్చిషం, మణిహేమవిచిత్రాంగం బభంజ చ మహా
రథం. ౧౬. పూర్వచంద్రప్రతీకశంఛత్రం చ వ్యజన్తైస్సహ, పాతయామాస వేగేన
గ్రాహిభీరాక్షనై స్సహ. ౧౭. సారథే శ్చాస్య వేగేన తుండే నైవ నుహచ్ఛిరః,
పున ర్వ్యపాహర చ్ఛ్రీమాన్ పక్షింజో మహాబలః. ౧౮. స భగ్నధన్వా విరథో
హతాశ్వో హతసారథిః, అంకేనాదాయ వైదేహీం పాత భువి రావణః.
౨౦. దృష్ట్వా నిపతితం భూమా రావణం భగ్నవాహనం, సాధు సాధ్వితీ భూతాని
గృధ్రరాజ మపూజయత్. ౨౧. కరిశ్రాంతం తు తం దృష్ట్వా జరయా పక్షి
గూఢపం, ఉత్పాత పునర్దృష్ట్వా మైథిలీం గృహ్య రావణః. ౨౨. తంప్రహృష్టం
నిధాయాంకే గచ్ఛంతం జనకాత్మజాం, గృధ్రరాజ స్సముత్పత్య సమభిద్రుత్య
రావణం, సమావార్య మహాతేజా జటాయు రిద మబ్రవీత్. ౨౩౪. వజ్రసం
స్పర్శబాణస్య భాగ్యాం గామస్యం వణ, అల్పబుద్ధే హరన్యేనాం వధాయ ఖలు
రక్షసాం. ౨౩౫ సమిత్రబంధుస్సామాత్య స్సబల స్సపరిచ్ఛదః, విషపానం పిబన్యేత

ప్రాప్తః పక్షీవ బభౌ. ౧౩. స ఇతి. తానిచ పక్షాభ్యాం విధూయ చరణాభ్యాం ధనుర్బభంజ చేత్య
న్వయః. ౧౪. తచ్చేతి. శరావరం గవచం-పక్షాభ్యాం పక్షవాలేన - వ్యాధునోత్ ప్రచ్యావయత్.
౧౫. కాంచనేతి. కాంచనోరశ్శదాన్ స్వర్ణమయగవచయుక్తాన్. ని. 'ఉరశ్శదః కంకటకో జాగ
రః కవచోః స్త్రియా' మిత్యమరః-బలీ జటాయుః. ౧౬. వర మితి. త్రివేణుః యుగంధరః-కామం
యథేచ్ఛం గచ్ఛతీతి కామగం. ౧౭. పూర్వేతి. గ్రాహిభిః ఛత్రచామరాదిగ్రాహితైః - నందిగ్రహీ
త్యాదినా జీవీః. ౧౮. సారథే నితి. వ్యపాహరన్ ఖండితవాన్ - పున రిత్యనేన ఛత్రాదిఖండనం
తుండేనేతి సూచ్యతే. ౧౯. స ఇతి. భగ్నధన్వా - ధనుష్టశ్చే త్యనజ్. ౨౦. దృష్ట్వేతి. అపూజ
యత్-మనసేతి శేషః. ౨౧. పరీతి. గృహ్య గృహీత్వా. ౨౨. త మిత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః.
సముత్పత్య ఉద్ధృత్వం గత్వా - సమభిద్రుత్య అభిముఖం గత్వా-సమావార్య సమ్యగవరుధ్య. ౨౩౪.
వజ్రేతి. వజ్రసంస్పర్శాః వజ్రసమస్పర్శాః బాణాః యస్య. ౨౩౫. సమిత్రేతి. పీయత ఇతి పానం -
పానకరసాది - విషయుక్తం పాన మిది మధ్యమపదలోపినమాసః - యద్వా-విషస్య పానం విషపా

నీడం. ౧౪. త దితి. శరావరం గవచం-వ్యాధునోత్ పాతయిమాస. తి. 'శరాసన'మితి పాతే శరప్రక్షే
పకారణం తచ్చ ద్వివీయం ధనుశ్చ బభంజే త్యన్వయః - వ్యాధునోత్ కంపయతిస్త - రావణ మితి
శేషః. కాంచనేతి. ఉరశ్శదాన్ గవచయుక్తాన్. టీ. పంచాస్యజవసంపన్నాన్ సింహ సదృశవేగ
యుక్తాన్. ౧౬. వర మితి. త్రివేణుః రథావయవవిశేషం. * వి. త్రివేణుర్యుగంధరః. పూర్వేతి. గ్రాహి
భిః-ఛత్రచామరగ్రాహితైః. ౧౭. * వి. అంకేన కటిభాగేన. ౨౦-౨౩. సమావార్యేతి. సమావార్యో
మరుధ్య. ౨౩౪. ౨౩౫. సమిత్రేతి. విషపానం ఏకస్మిన్ సారణరూపవిషపానం పిబసి కరోషి-ప్రత్య

త్విపాసిత ఇవోదకం. ౨౧౫. అనుబంధ మజానంతః కర్తృణా మవిచక్షణాః, శీఘ్ర మేవ
 వినశ్యంతి యథా త్వం వినశిష్యసి. ౨౬౫. బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన క్వగత స్తస్య
 మోక్ష్యనే, వథాయ బడిశం గృహ్య సామిషం జలజో యథా. ౨౭౫. నహి జాతు
 దురాధర్షాకాకుత్స్థా తవరావణ, ధర్షణం చాశ్రమస్యాస్య క్షమిష్యే తేతు రాఘ
 వా. ౨౮౫. యథా త్వయాకృతం కర్త భీరుణా లోకగర్హితం, తస్కరాచరితోమా
 ర్గో నైష వీరనిషేవితః. ౨౯౫. యుద్ధ్యస్వ యది శూరోఽసి ముహూర్తం తిష్ఠరా
 వణ, శయిష్యనే హతో భూమా యథా భ్రాతా ఖరస్తథా. ౩౦౫. పరేతకాలే
 పురుషో యత్కర్త ప్రతిపద్యతే, వినాశాయాత్తనోఽధర్మ్యం ప్రతిపన్నోఽసి కర్తృత్.
 ౩౧౫. పాపానుబంధో వై యస్య కర్తృణః కర్తృకోనుతత్, కుర్వీత లోకాధిపతి స్వ
 యంభూ ర్భగవానపి ౩౨౫. ఏవముక్త్వా శుభం వాక్యం జటాయు స్తస్య రక్షసః, ని
 పపాత భృశం పృష్ఠే దశగ్రీవస్య వీర్యవాక్. ౩౩౫. తం గృహీత్వా నఖై స్తేజ్జ్ఞే

నం - ఏతస్మిన్తాహరణరూపం విషపానం విబసి కరోషి-ఓదనపాకం పచతీతి వత్ ప్రకృతేః ప్రత్య
 యోపస్థానమాత్రం ప్రయోజనం. ౨౧౫. అనుబంధ మితి. అనుబంధ్యత ఇత్యనుబంధః ఫలం-ఆవిచక్ష
 ణాః అసమర్థాః కర్తృణాం ఆత్మనా క్రియమాణానాం ఫల మజానంత శీఘ్రం వినశ్యంతి-త. త్రోదా
 హరణం భవా నిత్యాహ - యథేతి. ౨౬౫. బద్ధ ఇతి. కాలపాశేన బద్ధ స్త్వం క్వదేశే గతస్య -
 తస్య తస్మా త్కాలపాశా న్తోక్ష్యనే-సహానువర్తమానా దృంధా త్కృగం తే ముక్తి ర్భవిష్యతీత్యర్థః-
 సామిషం మాంససహితం-బడిశం మత్స్యబంధనం. 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. ఆమిషలోభేన
 గృహ్య గృహీత్వా-జలజోమత్స్యో యథా దేశాంతరం గతోఽసి నజీవతి బడిశామోక్షణాత్-శద్వత్.
 ౨౭౫. నహితి. ఆశ్రమకర్తృకం త్వత్కర్తృకం ధర్షణం పరిభవం-ఆశ్రమశబ్దేన ఆశ్రమస్థా సీతోచ్యతే-
 మంచాః శ్రాశంతీతి వత్. ౨౮౫. యథేతి. లోకగర్హితం కర్త-భీరుణా త్వయా యథాకృతం-తథా-
 తస్కరాచరితోమార్గః తస్కరకృత్యతుల్యంత్వత్కృత్య మిత్యర్థః-తస్మాదేషమార్గః-వీరనిషేవితో నభ
 వతీత్యర్థః. ౨౯౫. యుద్ధ్య స్వేతి. పూర్వసర్గాం లేవ్యాఖ్యాతోఽయం. ౩౦౫. పరేతేతి. పరేతకాలేమృత్యు
 కాలిత్యర్థః-యత్కర్త యాదృశం కర్త-పురుషః ఆత్మవినాశాయ ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి-అధ
 ర్మ్యం - అధర్మా దనపేతం తత్కర్త సీతాహరణరూపం ప్రతిపన్నోఽసి - ఏతాదృశకర్తకరణా
 దవశ్య మవిశంబితం మృత్యుం ప్రాప్నోషీత్యర్థః పాపేతి. యస్య కర్తృణః పాపానుబంధః పాప
 ఫలసంబంధో భవతి తత్కర్త - లోకాధిపతిత్వాదివిశిష్టాసి కోనుకుర్వీత. ౩౨౫. ఏవ మితి. పృష్ఠ
 ఇత్యనేన జటాయుష మనాదృత్య రావణస్య పలాయమానత్వం గమ్యతే. ౩౩౫. త మితి. తం గృహీ

యోఽపస్థానమాత్రం ప్రయోజన మోదనపాకం పచతీతి వత్ (టీ) విషపానం విషరస మితివార్థః.
 ౨౧౫. అనుబంధ మితి. అనుబంధ్యత ఇత్యనుబంధం కర్తృఫలం. ౨౬. బద్ధ ఇతి. తస్య తస్మాత్ పంచ
 మృధే షష్ఠీ కాలపాశాత్ క్వగతో మోక్ష్యనే - బడిశం మత్స్యబంధనం. టీ. తస్య రామస్య పురత
 ఇతిశేషః. ౨౭౫. * తి. నహితి. ఆస్యాశ్రమస్య తవధర్షణం త్వత్కృతమభిభవం నహి క్షమిష్యేతే. ౨౮౫.
 యథేతి భీరుణాత్వయా లోకగర్హితం కర్త కృతమితి-యథా యతః ఏషః వీరనిషేవితో మార్గోన-
 తు తస్కరాచరితః. ౨౯౫. ౩౦౫. పరేతేతి. పరేతకాలే మృత్యుకాలే-ప్రతిపద్యతే కరోతి-ప్రతిప
 న్నోఽసి ప్రాప్నవానసి. ౩౧. * తి. పాపానుబంధఇతి. యస్యకర్తృణః కర్తృః-పాపానుబంధః పాపఫల
 సంబంధ ఆస్తితి-షః-కోనుప్రాణీ తత్కర్త కుర్వీత-నకోపీత్యర్థః. * తి. పృష్ఠే పశ్చాద్భాగే. ౩౩౫.

ర్విరరాద సమంతతః, అధిరూఢో గజారోహో యథా స్యా ద్దుష్టవారణం. 3౪౫. విరరాద నఖై రస్య తుండం పృష్ఠే సమర్పయన్, కేశాం శ్చోత్పాటయామాస నఖపక్షముఖాయుధః. 3౪౬. నతథా గృధ్రైరాజేన క్లిశ్యమానో ముహూర్తువలః, అమన్వ స్ఫురితోష్ణస్సన్ ప్రాకింత స రావణః. 3౪౭. స పరిష్కజ్య వైదేహీం వామేనాంకేన రావణః, తలే నాభిజఘానాశు జటాయుం క్రోధమూర్ఛితః. 3౪౮. జటాయుః స్తమభిక్రమ్య తుండేనాస్య ఖగాధిపః, వామబాహునా దశతదా వ్యపాహర దరిందమః. 3౪౯. సంభిన్న బాహో స్సద్యైవ బాహవ స్సహసాభవన్, విషజ్వాలావలీయుక్తః పల్లీకా దివ పన్నగాః. 3౫౦. తతః క్రోధాద్దశగ్రీవ స్పృతా ముత్సృజ్య రావణః, ముష్టిభ్యాం చరణాభ్యాం చ గృధ్ర రాజ మపోథయత్. 3౫౧. తతో ముహూర్తం సంగ్రామో బభూవాతులవీర్య యోః, రాక్షసానాం చ ముఖ్యస్య క్షీణం ప్రవరస్య చ. 3౫౨. తస్య వ్యాయచ్చ మానస్య రామస్యార్థే సరావణః, పక్షౌ పార్శ్వౌ చ పాదౌ చ ఖడ్గ ముద్భృత్య సోఽచ్ఛినత్. 3౫౩. స చ్ఛిన్నః తు స్సహనా రక్షసా రౌద్రకర్తణా, నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా వల్పజీవితః. 3౫౪. తం గృప్త్వా పతితం భూమౌ తుత

త్వా బలా స్నైవర్త్యాభిరూఢస్సన్ జటాయుః-గజారోహో యంతా - దుష్టవారణం పలాయితం - అంతుశ్చ ర్విరుధ్య యథా విదారయతి తథానఖైః విదదార-స్పృశితి సంభావనాయాం. 3౪౫. విరరాదేతి. నఖపక్షముఖాయుధో గృధ్రః-అస్య రావణస్య పృష్ఠే నఖైస్సహ తుండం సమర్పయన్ వ్యాపారయన్-సన్ విరరాద-వ్యదారయ దిత్కర్థః-కేశాం శ్చోత్పాటయామాస. 3౪౬. స ఇతి. అమన్వేణ క్రోధేన-స్ఫురితోష్ణః చరితోష్ణః - ప్రాకింతక ప్రహారార్థం ప్రదక్షిణం ప్రాచలదిత్కర్థః. 3౪౭. స ఇతి. అంకేన డారుభాగేన - జటాయుః-జటాయు రిత్కృతారాంతోష్ణస్తి. 3౪౮. జటాయురితి. అభిక్రమ్య అభితో గత్వా-రావణం ప్రతీక్ష్యత్కర్థః-అస్యవామబాహునా-యై స్సీతాపరిష్కజ్తాతా నిత్కర్థః-వ్యపాహరతో అచ్ఛినత్. 3౪౯. సంభిన్న బాహో రితి. సంభిన్న బాహోః-రావణా దితిశేషః సద్యైవేత్సార్థే సరావణే పృద్ధిః-అథవన్ ప్రాదురభవన్ - విషజ్వాలేత్కృతమానవిశేషణా ద్బాహునాం సాయుధత్వం గమ్యతే. 3౫౦. తత ఇతి. అపోథయవతాడయత్. 3౫౧. తత ఇతి. సంగ్రామో యుద్ధం. 3౫౨. త స్మేతి. వ్యాయచ్చమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః-అజోయమహాన ఇత్యాత్మనేపదం-శరీరాయాసజనకం కర్తవ్యాయామ ఉద్యతఇతి వాగ్భటః - యుద్ధం కుర్వత ఇత్కర్థః-పార్శ్వౌ పక్షమూలే. 3౫౩. స ఇతి. అల్పజీవితః-ద్విత్రిక్షణావస్థానోఽతప్రాణ ఇత్కర్థః. 3౫౪. త మితి. తుత తమితి. గజారోహోయంతా-దుష్టవారణ విధిరూఢో యథా స్యాత్-మూర్ధశవ్యాపారవాన్ స్యాత్ - తథాతం వ్యదారయత్. 3౪౫. విరరాదేతి. తుండం పృష్ఠే సమర్పయత్ తుండేన పృష్ఠం తుతవాన్. 3౪౬. *తి. వైదేహీం సంపరిష్కజ్య పతనే పలాయనభియా. *తి. జటాయు రితి. తం తలప్రహర మతిక్రమ్య సోఽఛ్చావ్యపాహరతో యుగపద్ధకాపి తుండేన పృత్యా త్రోటితవాన్. 3౪౭. సంభిన్న బాహోః కర్తితబాహూరపి నస్య బాహవః పునః సహసా సమభవన్ పల్లీకా త్పన్నగా ఇవ. 3౪౮. త స్మేతి. వ్యాయచ్చమానస్య వ్యాయామం కుర్వతః - శరీరాయాసజనకం కర్తవ్యాయామ ఇత్యుచ్యతే - యుద్ధం కుర్వత ఇత్కర్థః. 3౫౦. * తి. అల్పజీవితః ఘటికామాత్రావస్థానోఽతప్రాణః.

జార్ద్రం జటాయుషం, అభ్యధావత వై దేహీ స్వబంధు మివ దుగ్ధితా. ౪౪౪. తం
 నీలజీమూతనికాశకల్పం సుపాండురోరస్క ముదారవీర్యం, దదర్శ లంకాధిపతిః
 పృథివ్యాం జటాయుషం శాంత మివాగ్నిదావం. ౪౪౫. తతస్తు తం పత్రరథం
 మహీతలే నిపాతితం రావణవేగమర్దితం, పునః పరిష్వజ్య శశిప్రభాననా రురోద
 సీతా జనకాత్తజా తదా. ౪౪౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏక
 పంచాశస్సర్గః.

త మల్పజీవితం గృధ్రం స్ఫురంతం రాక్షసాధిపతిః, దదర్శ భూమా పతితం
 సమాపే రాఘవాశ్రమాత్. ౧. సాత్వితి. రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యే
 గృధ్రరాజం వినిహతం విలలాప సుదుగ్ధితా. ౨. ఆలింగ్య గృధ్రం నిహతం రావ
 ణేన బలీయసా, విలలాప సుదుగ్ధితా సీతా శశినిభాననా. ౩. నిమిత్తం లక్షణజ్ఞానం
 శకునిస్వరదర్శనం, అవశ్యం సుఖదుఃఖేషు నరాణాం ప్రతిదృశ్యతే. ౪. నూనం
 రామ నజానాసి మహద్వ్యసన మాత్తనః, ధానంతి నూనం కాకుత్స్థం మద

జం శోణితం. ౪౪౪. త మితి. నీలజీమూతనికాశకల్పం నీలమేఘప్రకాశమిల్యం-అగ్నిదావం దావా
 గ్నిం. ౪౪౫. తత ఇతి. పరిష్వజ్య బాహుభ్యా మితి శేషః. ౪౪౬. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-రత్న
 మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః.

జటాయు ర్యుద్ధకాలే విస్మయాయా స్సీతాయాః పున రపి రావణేన హరిణప్రకార మాహ -
 తమిత్యాది. రాఘవాశ్రమా దిత్యవధిత్యా త్వంచమి. ౧. సాత్వితి. రావణేన వినిహతం సమీక్ష్యే
 త్యన్వయః. ౨. విశేషాంతరం వత్తుం పున రనువదతి-ఆలింగ్యేతి. కరాభ్యాం సంస్పృశ్యేత్యర్థః. నిమి
 త్త మితి. లక్షణాని అక్షిస్సందనాదీని - లేహం జ్ఞానం-శకునీనాం పింగళ్యాదీనాం స్వరస్య దర్శనం
 జ్ఞానం-నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం జ్ఞాపకం ప్రతిదృశ్యతే. ౪. తతః కిమిత్యత్రాహ-నూన మితి.
 హేరామ ఆత్తనో మద్వ్యసనం నజానాసి కిమితి కాకు-జానాస్యేవ-యస్తా న్నదర్శం మదపహరణ
 సూచనప్రయోజన ముద్దిశ్య మృగపక్షిణః కాకుత్స్థం త్వమభిధావంతి నూనం - సంప్రతి
 మద్వ్యసనసూచకాః మృగపక్షిణః కాకుత్స్థ మభిధావంతి - లేన నిమిత్తేన మద్వ్యసనం

౪౪౪. త మితి. నీలజీమూతనికాశకల్పం - నీలజీమూతస్య నికాశః ప్రకాశః తత్కల్పం - త
 త్సదృశప్రకాశ మిత్యర్థః-అగ్నిదావం అగ్నిశ్చాసౌ దావశ్చేత్యగ్నిదావః తం-కరికలభవ త్సామాన్య
 విశేషయో సృహప్రయోగః. ౪౪౫. టీ. సర్గఫలస్తుతిః స్కాండే. 'శ్రుత్వా ఖగేశ్వరస్యాపి రక్షసా
 మీశ్వరస్య చ, ఆయోధనమృణా న్తుష్టో భృత్య స్సాస్విమిక్యతా ద్భవే'దితి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
 చితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం-ఏకపంచాశస్సర్గః.

౧. సాత్విత్యాది. ౩. నిమిత్త మితి. లక్షణజ్ఞానం లక్షణం అక్షిస్సందనాదీని లక్షణాని లేహం
 జ్ఞానం-శకునిస్వరదర్శనం పింగళ్యాదిపక్షిస్వరస్య దర్శనం జ్ఞానం - నరాణాం సుఖదుఃఖేషు నిమిత్తం
 జ్ఞాపకం కారణం దృశ్యతే జ్ఞాపయతి. టీ. అన్యేతు-నిమిత్తం లక్షణం జ్ఞాన మితి పాత మంగీకృత్య
 ఏవం వ్యాచక్షతే-నిమిత్తం గోమాయాదికం లక్షణ మంగస్సందనాదికం-జ్ఞానం యదృచ్ఛయా తథా
 ప్రతిభాసః. ౪. ఏవం మదపహరణరూపవ్యవసాయ సూచక సామగ్ర్యం సత్యా మపి-తవ వ్యవసాయ
 జ్ఞానం నాస్తితి చిత్త మితి శ్రీరామం సీతా ఉపాలభితే ననూన మితి. హే కాకుత్స్థ ఆత్తనో మమ

ర్థం మృగఃక్షణః. ౫. ఆయంహి పాపచారేణ మాం త్రాతు మభిసంగతః,
శేతే వినిహతో భూమా మమాభాగ్యా ద్విహంగమః. ౬. త్రాహి మా మద్య
కాకుత్స్థ లక్ష్మణేతి వరాంగనా, సుసూత్రస్తా సమాక్రంద చ్ఛృణ్వతాంతు య
థాంతికే. ౭. తాం క్లిష్టమాల్యాభరణాం విలపంతీ మనాథవత్, అభ్యధావత
వై దేహీం రావణో రాక్షసాధిపః. ౮. తాం లతామివ వేష్టంతీ మాలింగంతీ
మహాద్రుమాన్, ముంచముంచేతి బహుశః ప్రవద న్నాక్షసాధిపః. ౯. క్రోశంతీం
రామరామేతి రామేణ రహితాం వనే, జీవితాంతాయ కేశేషు జగ్రాహం
తకసన్నిభః. ౧౦. ప్రధర్షితాయాం సీతాయాం బభూవ సచరాచరం, జగత్సర్వ
మమర్యాదం తమసాంధేన సంవృతం. ౧౧. న వాతి మారుత స్తత్ర నిష్ప్రభోఽ
భూ ద్దివారః. ౧౨. దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దీనాం దివ్యేన చక్షుషా,
కృతం కార్య మితి శ్రీమాన్ వ్యాజహార పితామహః. ౧౩. ప్రహృష్టా
వ్యధితా శ్చ సర్వే తే పరమర్షయః, దృష్ట్వా సీతాం పరామృష్టాం దండ
కారణ్యవాసినః, రావణస్య వినాశం చ ప్రాప్తం బుద్ధ్వా యదృచ్ఛయా. ౧౪.

కానాన్యేకేశ్వరః. ౫. వ్యసనమేవాహ - ఆయంహితి. ఆయం విహంగమః పాపచారేణ రావణేన
వినిహత శ్చేతే. ౬. త్రాహి. శృణ్వతా మంతికే యథా శృణ్వతాం సమీప ఇవ - దూరస్థితం -
రామంలక్ష్మణం చ - రామేతి లక్ష్మణేతి చ సంబోధ్య ఆక్రందత్. ౭. తా మితి. క్లిష్టమాల్యా
భరణం - మృదితమాల్యాభరణం - యథా విక్రంతః అభ్యధావత అభ్యధావత్. ౮. తా
మిత్యాది ద్వావేకాన్వయా లతామివ భూతలే వేష్టంతీం వేష్టమానాం. ౧౦. ప్రధర్షితాయా మితి.
అమర్యాదం భిన్నసత్వప్రకృతిం-అంధేన గాఢేన తమసా-అజ్ఞానాధికారేణ-తదా జగత్సర్వం సం
వృతం విమూఢం చాసీ దిశ్వర్థః. ౧౧. నవాతీశ్వర్థ మేకం వాక్యం దృష్ట్వేతి. పరామృష్టాం ఆపహృ
తాం-దివ్యేన చక్షుషా-నేన-దృష్ట్వా భాత్వా-కార్యం బాలకాండే విష్ణునా ప్రతిజ్ఞాతం కృత మితి
వ్యాజహార - శ్రీత్యంతిమున పురుషాంతరాసన్నిధానే పురుషాహరత్. ౧౩. ప్రహృష్టాఇతి.
రావణవధస్య సిద్ధప్రాయత్వేన పార్థః. తాదాత్మిక సీతాదేశావలోకనేన వ్యధా - సీతాం
పరామృష్టాం దృష్ట్వా యదృచ్ఛయా దైవగత్యా రావణస్య ప్రాప్తం సన్నిహితం వినాశం చ బుద్ధ్వా
మహద్వ్యసనం నకానాసి. మదర్శం మనవహారసూచనరూపప్రయోజన ముద్దిశ్య మృగపక్షిణి ధావంతి-
అశుభమాచకా స్సంశయ సంచరంతీశ్వర్థః. ఆయ మితి. ఆయం విహంగమో జటాయుః-మాం త్రాతుం -
పాపచారేణ - రావణేనేగిశేషః-సంగతః యుద్ధార్థం సంగతస్సన్ వినిహతః శేత ఇత్యన్వయః. ౬.
త్రాహి. శృణ్వతా మంతికే ఇవా యథా సమాక్రందంతి తథా సమాక్రంద దితి సంబంధః. ౭. తా
మితి. క్లిష్టాని పరిమృదితాని. ౮. తా మితి. తాన్ ద్రుమాన్ వేష్టంతీం వేష్టమానాం లతా మివ ద్రుమాన్
ఆలింగంతీం తాం జగ్రా హేత్యన్వయః. ౯. క్రోశంతీ మితి. జీవితాంతాయత్యనేన పరస్త్రీ కేశస్పర్శో
యస్య కస్యాపి జీవితాంతవారీతి బోధికం. ౧౦. ప్రధర్షితాయామితి. అమర్యాద మితి. అమర్యాద మతి
క్రాంతనైస్సర్గికావస్థానం-అంధేన తమసాగాఢేన తమసా. ౧౧. దృష్ట్వేతి. పరామృష్టా మపహృతాం-
దివ్యేన చక్షుషే త్యుత్తరశేషః-తథాచ పితామహో బ్రహ్మ దివ్యేన చక్షుషా ఆలోచ్యేతిశేషః కార్యం
దేవకార్యం కృత మితి వ్యాజహారే త్యన్వయః. ౧౩. ప్రహృష్టా ఇతి సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం. రావ
ణవధరూపకార్యం నిష్పన్న మితి ప్రహృష్టా. సీతాయా స్తాత్కాలికీం వ్యధాం దృష్ట్వా వ్యధితాశ్చ

సతు తాం రామరామేతి రుదంతీం లక్ష్మణేతి చ, జగమాదాయ చాకాశం
 రావణో రాక్షసేశ్వరః. ౧౫. తప్తాభరణవర్ణాంగీ పీతకౌశేయవాసినీ, రరాజ రాజ
 పుత్రీతు విద్యుత్సదామినీ యథా. ౧౬. ఉద్ధూతేన చ వస్త్రేణ తస్యాః పీతేన
 రావణః, అధికం ప్రతిబభ్రాజ గిరిర్ద్విష్ట ఇవాగ్నినా. ౧౭ తస్యాః పరమకల్యాణ్యా
 స్తామ్రాణి సురభీణి చ, పద్మపత్రాణి వై దేహ్యా అభ్యకీర్యంత రావణం. ౧౮.
 తస్యాః కౌశేయ ముద్ధూత మాకాశే కనకప్రభం, బభౌ చాదిత్యరాగేణ తామ్ర
 మభ్రమివాతపే. ౧౯. తస్యా స్తత్సనసం వక్త్ర మాకాశే రావణాంకగం, నర
 రాజ వినా రామం వినాశ మివ పంకజం. ౨౦. బభూవ జలదం నీలం భిత్వా
 చంద్ర ఇవోదితః, సులలాటం సుకేశాంతం పద్మగర్భాభ మవ్రణం. ౨౧. శుక్లే
 స్సువిమలై ర్ద్వితైః ప్రభావద్భి రలంకృతం, తస్యా స్తస్త్విమలం వక్త్ర మాకాశే
 రావణాంకగం. ౨౨. రుదితం వ్యపమృష్టాస్రం చంద్రవ త్ప్రియదర్శనం, సునాసం

వ్యధితాః ప్రహృష్టాశ్చాస నిత్యన్వయః. ౧౪. సత్వేతి. తు శబ్దేన ఋష్యాదిభ్యో వ్యావృత్తిః. ౧౫.
 తప్తేతి. తప్తాభరణం - తప్తం కాంచనాభరణం - తత్తుల్యవర్ణాంగీ - విద్యుద్విశేషేణద్యోతమానా -
 సదామినీ తటిత్ - అనేన తటి దృఢా మేఘే ఊణం తిష్ఠంతి తథా రావణే సీతేతి సూచితం. ౧౬.
 ఉద్ధూతే నేతి. అత్రాపి సీతాగ్రహణేన రావణస్య సంతాపా భవిష్యత్కలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.
 ౧౭. తస్యా ఇతి. రావణ మభ్యకీర్యంత - రావణాంకే పరితాపిత్యర్థః - అత్ర రావణైశ్వర్యం ఊణా
 ద్వీశీర్ణం భవిష్యతీతి వస్తునా వస్తుధ్వనిః. ౧౮. తస్యా ఇతి. అతపే మధ్యాహ్న - అదిత్యరాగేణ
 తామ్రం ఆరణ మభ్ర మివ బభౌ - అనేన రావణవినాశపీతునోత్పాత స్సూచితః. ౧౯. తస్యా స్త
 దితి. ఉపసర్గా చేచ్చి నాసికాశబ్దాంతా దృఢమప్రిహే రచ్ సమాసాంతః-నాసికాశబ్దస్య ససాదేశ
 శ్చ - అత్ర సీతాయా ముఖవివర్ణలొక్త్యా భేదాతిశయ ఉచ్యతే. ౨౦. అగ త్వరితగమన మాహ-
 బభూవేతి. అత్ర ముఖ మితి శేషః-జలదం భిత్వా ఉదితః ప్రకాశమాన శ్చంద్ర ఇవ-మేఘరంధ్రే
 భాసమాన ఇత్యర్థః - అత్ర ప్రతిచంద్రదర్శనరూపాత్పాత స్సూచ్యతే - పద్మగర్భాభం - వికసిత
 పద్మాభ మిత్యర్థః - అవ్రణం నిర్దోషం. ౨౧. శుక్లే రితి. నశుశుభ ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషబ్ధతే.
 రావణాంకగం సత్ నశుశుభే - అననురూపత్వాదితి భావః. ౨౨. రుదిత మితి. రుదితం రోదన
 పత్ - అత ఏవ వ్యపమృష్టాస్రం అనివృత్తాశ్రుకం - హృతకప్రభం హిరణ్యప్రభం. ని. 'హిరణ్యం
 హేమ హృతక' మిత్యమరః - పూర్వం మనోజ్ఞం ముఖం ఇదానీం రుదితాదిమత్త్వా న్నశుశుభ ఇతి

సత్. ౧౪. ౧౫. విద్యుత్సదామినీ, తి. సుదామా పర్వతవిశేషః రత్నాదినహితః-తత్ర భవా విద్యు దతి
 స్ఫుటా భవతి - తద్వి దిత్యర్థః. * తి. తప్తాభరణవర్ణాంగీ తప్తకాంచనాభరణవర్ణవర్ణయంతాంగీ.
 ౧౬. తి. ఉద్ధూతే నేతి. అగ్నినా దీప్తా గిరిరపే త్యనేన ఆసన్న భస్మతా సూచితా. తస్యాఇతి.
 అభ్యకీర్యంత రావణం-పద్మపత్రాదికం రావణాంగే పరిత మభూ దిత్యర్థః. ౧౮. తస్యా ఇతి. అతప-
 శబ్దః సంధ్యాకాలం లక్షయతి - తదానీం కనకప్రభం - అదిత్యరాగేణ తామ్ర మభ్ర మివ బభౌ.
 ౧౯. తి. తస్యా ఇతి. వినాశ మివ పంకజం శోకశుష్కత్వాత్. ౨౦. బభూవ జలద మిత్యాది
 శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. తస్యాః సీతాయాః రావణాంకగతం వక్త్రం నీలం జలదం భిత్వా
 ఉదిత చంద్ర ఇవ బభౌ విత్యన్వయః. ౨౨. రుదితేతి. రుదితేన రోదనేన వ్యపమృష్టాస్ర మనుషార్థి

చారుతామ్రావృ మూకాశే హాటకప్రభం. ౨౩. రాక్షసేన సమాధూతం తస్యా
స్తద్వదనం శుభం, శుశుభేన వినారామం దిశా చంద్ర ఇవోదితః. ౨౪. సా హేమ
కర్ణా నీలాంగం మైథిలీ రాక్షసాధిపం, శుశుభే కాంచనీ కాంచినీలం మణిమివా
శ్రితా. ౨౫. సా పద్మగారి హేమాభా రావణం జనకాత్మజా, విద్యుద్ధన మివా
విశ్వ శుశుభే తత్ప్రభూషణా. ౨౬. తరుప్రవాళరక్తా సా నీలాంగం రాక్షసేశ్వరం,
ప్రాశోభయత వై తహీ గజం కక్ష్యేవ కాంచనీ. ౨౭. తస్యాభూషణఘోషేణ
వై దేహ్యా రాక్షసాధిః, బభౌ సచపలో నీల స్సఘోష ఇవ తోయదః. ౨౮.
ఉత్తమాంగా చ్యుతా తస్యాః పుష్పవృష్టి స్సమంతతః, సీతాయా హ్రియమా
ణాయాః పపాత ధరణీతలే. ౨౯. సాతు రావణవేగేన పుష్పవృష్టి స్సమంతతః,
సమాధూతా దశగ్రీవం పునరేవాభ్యవర్తత. ౩౦. అభ్యవర్తత పుష్పాణాం ధారా
వై శ్రవణానుజం, నక్షత్రమాలా విమలా మేరుం నగ మివోన్నతం. ౩౧. చరణా

భావః. ౨౩. రాక్షసేన. రాక్షసేన నిమిత్తేన సమాధూతం భయకంపితం. ౨౪. సేతి. రాక్షసాధిప
మాశ్రితా సా సీతా నీలా మణి మాశ్రితా - కాంచనీ కాంచనమయీ - కాంచీమేఖలేవ-శుశుభే-
రజత మేను నీలగన్నస్య పద్మభాగవరమితి ప్రసిద్ధిః-తేన కాంచనస్య నీలమణిశోభాతిరస్కారకత్వాత్ -
శుశుభ ఇతి వ్యతిరేకోక్త్య నశుశుభ ఇత్యర్థః - నేత్యనుషంగోవా. ౨౫. సేతి. పద్మగారి పద్మవ
త్ప్రీతపద్మా-అనేన సుమమారవర్ణతోక్తః - హేమాభే త్యనేన స్థిరవర్ణతోక్తా - తత్ప్రభూషణా తపనీయ
భూషణా - విద్యుదివ సీతాశస్త్రికా క్షణంస్థితాపి సౌహృదంనాకాంక్షలేత్యర్థః. ౨౬. తర్వితి. తరు
విశేషప్రవాళవత్ రక్తా నీలపద్మా-తేన రక్తం రాగాది త్యక్త రాగశబ్దోపి వర్ణమాత్రే ప్రయుక్తః -
కక్ష్యేవేతి - కక్ష్యా ఇరిబంధనీ - యథా కక్ష్యా గజగతా గజం యంతు ర్నిగ్రాహ్యం కరోతి తథే
యం రావణం ప్రాప్య రామనిగ్రాహ్య మకరో దితి భావః. ౨౭. తస్యా ఇతి. సచపలః సవిద్యుత్ -
యథా సగర్జితో మేను ఆశు నిస్సారో భవిష్యతి తథేతి భావః. ౨౮. ఉత్తమేతి. ఉత్తమాంగా చ్ఛి
రసః. ౨౯. సార్వితి. సా పుష్పవృష్టిః రావణవేగేన రావణవేగజనితవాతేన - సమాధూతా పున ర్దశ
గ్రీవ మేవ - అభ్యవర్తత అభిః ప్రావర్తిష్ట - అనేన రావణస్య త్వరితగమన ముక్తం. ౩౦, ఉక్తాం
పుష్పవృష్టిం వర్ణయతి - అభ్యవర్తతేతి. ధారాపక్షిక్రీ. ౩౧. చరణా దితి. వామచరణా దిత్యర్థః -

తాత్పర్యం. ౨౩. * తి. రాక్షసేనేతి. తస్యాః వదనం దివోదితచంద్రవ దపగతశోభ మభవత్. ౨౪.
* తి. సేతి. శుశుభే శోభయతిష్ట - నీలం గజ మాశ్రితా కాంచనీ కాంచీవ. ౨౫. సేతి. పద్మగారి
రక్తపద్మారుణా-తత్ప్రభూషణా తపనీయభూషణా. ౨౬. ౨౭. * తి. బభౌవ విమలా నీలః-అభూత్స
చపలా నీల ఇతి పాతే చపలా విద్యుత్ తయా సహితో ఘోషవాక్ మేను ఇవాభూ దిత్యర్థః.
౨౮.* తి. ఉత్తమాంగా దితి. మాత స్త్వయా సంపాదితోఽస్తన్ననోరథ ఇతి హర్షా జ్ఞేవైః క్రియమాణా
పుష్పవృష్టి స్తదుత్తమాంకా చ్యుతా తత్కాలే భూమా పపాతేతి కతకః - వస్తుతో రావణ
సన్నిధౌ దేవానాం తథా వీర్యాసంభవాత్ ఉత్తమాంగే భృతపుష్పాణాం తద్వేగేన తత శ్చుత్యోత్త
మాంగా చ్యుతేన్యుక్తం - అత నివాగ్రే భూమా పుష్పయుతం మార్గం దృష్ట్వా రామో వక్ష్యతి -
'అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ. లక్ష్మణ, అనినద్ధానివై దేహ్యా మయా దత్తాని కాననే' ఇతి.
సార్వితి. సా పుష్పవృష్టిః - రావణవేగేన రావణగమనవేగజనితవాయువేగేన సమాధూతా - పునః
దశగ్రీవ మేవ అభ్యవర్తత-అభిః ప్రాప్య తిష్ఠత్. ౩౧. తరుప్రవాలరక్తా తరుపల్ల వారుణా-హేమ

న్నాపురం భ్రష్టం వై దేహ్య రత్నభూషితం, విద్యున్నండలసంకాశం పపాత
 మధురస్వనం. 32. తాం మహోల్కా మివాకాశే దీప్యమానాం స్వతేజసా,
 జహరాకాశ మావిశ్య సీతాం వై శ్రవణానుజః. 33. తస్యా స్తా న్యగ్నివర్ణాణిభూష
 ణాని మహీతలే, సఘోషాణ్యవకీర్యంత ఊణా స్తారా ఇవాంబరాత్. 34. తస్యా
 స్తనాంతరా ద్భ్రష్టో హార స్తారాధిపద్యతి, వై దేహ్య నిపతన్భాతి గంగేవ
 గగనా చ్యుతా. 35. ఉత్పన్న (త్పాత) వాతాభిహతా నానాద్విజగణాయుతాః,
 మాభై రితి విధూతాగ్రా వ్యాజహ్రు రివ పాదపాః. 36. నభినో ధ్వస్తకమలా
 స్త్రస్త్ర మీన జలేచరాః, సఖి మివ గతోచ్ఛ్వాసా మన్వశోచంత మైథిలిమ్. 37.
 సమంతా దభిసంపత్య సింహవ్యాఘ్రమృగద్విజాః, అన్వధావం స్తదా రోషా
 త్సీతాం ఛాయానుగామినః. 38. జలప్రపాతాస్త్ర ముఖా శ్శృంగై రుచ్ఛ్రితబా
 హుభిః, సీతాయాం ప్రియమాణాయాం విశ్రోశంతీవ పర్వతాః. 39. ప్రియ
 మాణాం తు వై దేహీం దృష్ట్వా దీనో దివాకరః, ప్రతిధ్వస్త ప్రభ శ్శ్రీమా
 నాసీ త్పాండరమండలః. 40. నాస్తి ధర్మః కుత స్సత్యం నార్జవం నాన్యశంసతా,
 యత్ర రామస్య వై దేహీం భార్యాం హరతి రావణః, ఇతి సంవృణో భూతాని గణశః
 భ్రష్టం శిథిలం పపాత. 31. తా మితి. ఉత్పాతసూచికా తారా మహోల్కా. 33. తస్యా ఇతి.
 భూషణాని ఉపాత్తనూపురాదిభిన్నాని. 34. తస్యా ఇతి. భాతి భాతిస్త. 35. ఉత్పన్నేతి.
 రావణవేగోత్పన్నేత్యర్థః-వాతకంపితాగ్ర త్వాత్ పక్షిగణరవవత్త్వాచ్చ విధూతాగ్రాః అశ్వాసనాయ
 చలితశిరసస్సంతః మాభై రితి వ్యాజహ్రు రివ. 36. నభిన్య ఇతి. గతోచ్ఛ్వాసాం గతప్రాణాం -
 మూర్ఛితా మితి యావత్-తాదృశం సఖి మివ మైథిలీం అను ఉద్దిశ్య-అశోచంత అశోచన్-ధ్వస్త
 కమలాః - కాంతిహీనా ఇత్యర్థః - త్రస్తాః భీతాః మీనాః మత్స్యాః జలేచరాః నక్రదయశ్చ
 యానుతాః-త్రస్తేత్యాదినా ఆకులనేత్ర త్వాదిక ముచ్యతే. 37. సమంతా దితి. తదా వ్యాఘ్రదయ
 స్సమంతా న్నానాదేశాత్ - అభిసంపత్య ఆగత్య - రావణే రోషాచ్ఛాయానుసారిణి స్సంతోఽన్వ
 ధావన్. 38. జలేతి. జలప్రపాతరూపాణ్యస్రాణి ముఖే యేషాంలే - ఉచ్ఛ్రితబాహవః ఉన్నత
 బాహవః విశ్రోశంతీవ వ్యాశ్రోశన్నివ. 39. ప్రియమాణాం త్వీతి. శ్రీమాన్ ప్రాప్తవిషయశోక
 వివ శ్రీః. 40. నాస్తితి సార్థజ్ఞోక ఏకాన్వయః. అన్యశంసతా దయా-యత్ర యస్తాత్ - గణశః
 వర్జితే యావత్ - తరుప్రవాళరత్నేతి పాతే- ప్రవాళసదృశరత్నా. 42-31. *తి. తాం సీతా
 మిత్యన్వయః-అత్ర ప్రకరణే వారంవారం వైశ్రవణానుజతోక్త్యా ఈదృశక్రియయా అత్యసాదిత్య
 ప్రవర్తనేన శీఘ్రఫలదత్వం సూచయతి. 33. *తి. తస్యా ఇతి. ఊణాః ఊణపుణ్యాః తారా స్తారా
 రూపావస్థితాః పుణ్యకృత ఇత్యర్థః. 34. ఉత్పాతేతి. ఉత్పాతనాతాభిహతాః ఉద్భవనాతాభి
 హతాః - ద్విజగణాయుతాః పక్షిగణయుక్తాః. 35. నభిన్య ఇతి. గతోచ్ఛ్వాసాం మూర్ఛితాం
 సఖి మివ-గతోచ్ఛ్వాసాః సీతాదుర్దశా దర్శనాత్ ప్రాప్తశిశ్వాసాః నభిన్యః శోచంతి. 37. సమం
 తా దితి. రోషా ద్రావణవిషయరోషాత్. 38. నలేతి. జలప్రపాతరూపాణి జలప్రవాహరూపా
 ణ్యస్రాణి అశ్రుణి ముఖేషు యేషాం లే తథోక్తాః. 39. 40. నాస్తితి. నాస్తి ఆర్జవం మనోవా
 క్తాయకర్తృభి రజిహ్నం-అన్యశంసతా దయా-యత్ర యస్తాత్. 40. *తి. విత్రస్తకాః - స్వాధే

పర్యదేవయః. ౪౦౪. విత్రస్తకా దీనముఖా రురుదు ర్మృగపోతకాః, ఉద్వీక్ష్యో
ద్వీక్ష్య నయనై రాస్రసాతావిలేక్షణాః. ౪౦౫. సుప్రవేషితగాత్రాశ్చ బభూవు
ర్వనదేవతాః, విశ్రోశంతీం దృఢం సీతాం దృష్ట్వా దుగళం తథాగతామ్, తాం
తు లక్ష్మణ రామేతి క్రోశంతీం మధురస్వరమ్, అవేక్షమాణాం బహుశో వై
దేహీం ధరణీతలమ్. ౪౦౬. స తామాకులకేశాంతాం విప్రమృష్టవిశేషకామ్,
జహరాత్మవినాశాయ దశగ్రీవో మనస్వినీమ్. ౪౦౭. తతస్తు సా చారుదతీ శుచిస్త్రి
తా వినాకృణా బంధుజనేన మైథిలీ, అశ్యతీ రాఘవలక్ష్మణావుభౌ వివర్ణవక్త్రా
భయభారపీడితా. ౪౦౮. ఇతి శ్రీమహామాయణే-ఆరణ్యకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

ఖ ముత్పతంతం తం దృష్ట్వా మైథిలీ జనకాత్తజా, దుగళితా పరమోద్వి
గ్నా భయే నహతి వర్జినీ. ౧. రోషరోదనతామ్రాక్షీ భీమాక్షం రాక్షసా
ధిసం, దుదంతీ కరుణాం సీతా ప్రాయమాణేద మబ్రవీత్. ౨. న వ్యపత్రపనే నీచ
కర్తణానేన రావణ, జ్ఞాత్వా విరహితాం యంతాం చోరగుత్వా పలాయనే. ౩.
త్వయైవ నూనం దృష్టాత్తజా భీనుణా హర్తు మిచ్ఛతా, మమాపవాహితో భర్తా

సంఘశః - పర్యదేవయః - వ్యలపః. ౪౦౪. విత్రస్తకా ఇతి. స్వాధే కః - మృగపోతకాః మృగ
కాటాః - అవిలం కలుషం. ౪౦౫. సుప్రవేషితేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. తథా వాచా
మగోచరం దుగళం - ధరణీతలం బహుశో వేక్షమాణాం రామలక్ష్మణప్రత్యాశయేతి భావః. ౪౦౬.
స ఇతి. విప్రమృష్టం నిలుకతం విశేషకం తిలకంయస్యా స్తాం. ని. 'తమాలపత్రతిలక చిత్రకాణి వి
శేషక' మిశ్యమణి - మనస్విసం దృఢమనస్కాం - పరిప్రతా మిత్యర్థః. ౪౦౭. తత ఇతి. శుచిస్త్రి
తేతి భూతపూర్వాభిప్రాయా - స్వాభావికహాసితత్వా ద్వా - వివర్ణవక్త్రా బభూవేతి శేషః. ౪౦౮.
ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రక్ష మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః.

అథ సీతారావణస్య చౌర్యవృత్త్యాదికం బహుశో నిందతి - ఖ మిత్యాదినా. దుగళితా -
బభూవేతి శేషః - పరమోద్విగ్నా కంకితా - ఓవిచేభయచలనయో రిత్యస్తాన్నిష్ఠా - వర్జినీ వర్త
మానా. ౧. రోషేతి. రోషవ ప్రోదన మపి రక్తిమహేతుః. నేతి. నీచేతి సంబోధనం - న వ్యపత్ర
పనే లజ్జనీ - విరహితాం - రామలక్ష్మణాభ్యా మితి శేషః. త్వయైవేతి. హర్తుం మా మితి శేషః -

కః-మృగపోతకాః మృగకాలకాః-విలక్షణై ర్విగతలక్షణైః విగతశోభైరితి యావత్. ౪౦౫. సుప్రవే
షితేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. ధరణీతల మవేక్షమాణాం - రామలక్ష్మణాగమనకాంక్షయేతి
భావః. ౪౦౬. స ఇతి. విప్రమృష్టవిశేషకాం - విశేషకం తిలకం. ౪౦౭. తత ఇతి. శుచిస్త్రి తేతి భూ
తపూర్వగత్యా - బంధుజనేన శ్రీరామేణ - వినాకృతా వివర్ణవక్త్రే త్యనంతరం బభూవేతి శేషః -
అత్రాలంకారవర్ణనం దేవ్యా వ్యభాతిశయ ప్రదర్శనార్థం. ౪౦౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం-ద్విపంచాశస్సర్గః.

తి. అథ సీతయా శ్రీయమాణపారుష్య ఏవ తాం హరతిస్తే త్యాహ-ఖమితి. వర్జినీత్యను
వ్యవహరిని రార్షః. రోషరోదనాభ్యాం హేతుభ్యాం తామ్రాక్షీ. న వ్యపత్రపస ఇతి. అనేన కర్తణా
చౌర్యేణేత్యర్థః. ౩. త్వయేతి. మృగరూపేణ పరిణతయా మాయయా - మమ భర్తా అపవాహితః

మృగరూపేణ మాయయా. ౪. యోహి మా ముద్యత స్త్రాతుం సోఽప్యయం
 వినిపాతితః, గృద్ధరాజః పురాణోఽసౌ శ్వశురస్య సఖా మమ. ౫. పరమం ఖలు
 తేవీర్యం దృశ్యతే రాక్షసాధమ, విశ్రావ్య నామధేయం హి యుద్ధే నాస్తి జితా
 త్వయా. ౬. ఈదృశం గర్హితం కర్త కథం కృత్వా నలజ్జసే, స్త్రియాశ్చ హరణం
 నీచ రహితేతు పరస్య చ. ౭. కథయిష్యంతి లోకేషు పురుషాః కర్తకుత్సితం,
 సునృశంస మధర్మిషం తవ శౌండీర్య మానినః. ౮. ధిక్తే శౌర్యం చ సత్త్వంచ
 యత్త్వం కథితవాంస్తదా, కులాక్రోశకరం లోకే ధిక్తే చారిత్ర మీదృశం. ౯.
 కింకర్తుం శక్యమేవంహి యజ్జవేనైవధావసి, ముహూర్త మపి తిష్ఠస్వనజీవన్ ప్రతి
 యాస్యసి. ౧౦. నహి చక్షుష్పథం ప్రాప్య తయోః పార్థివపుత్రయోః, సస్యై న్యోపి సమ
 ర్థస్త్వం ముహూర్త మపి జీవితుం. ౧౧. నత్వం తయో శ్శురస్పర్శం సోధుం శక్తః

అపవాహితః అపనీతః-మృగరూపేణమాయయా మాయారూపమృగేణీత్యర్థః. ౪. య ఇతి. పురాణో
 వృద్ధ ఇతి వ్యంగ్యోక్తిః - అతివృద్ధం వాత్సా శూరోఽహ మితి మన్యస ఇతి భావః. ౫. పరమ
 మితి. పరమమితి సోల్లుంతనం వచనం - అనినీచ మిత్యర్థః - తత్ర హేతు మాహ - విశ్రావ్యేతి-
 హి యస్తా త్వనామధేయం విశ్రావ్య అహం రావణోస్తీతి స్వనామప్రఖ్యాప్య - యుద్ధేనాప్య
 హం జితేతి వ్యతిరేకోక్తిః - యద్వా - తే పరమం అవీర్యం క్లిబత్వం - హి యస్తా ద్యుద్ధేన జితా
 స్తి. ౬. ఈదృశ మితి. రహితే స్వామిరహితప్రదేశే - పరస్య స్త్రియాః హరణరూప మీదృశం -
 గర్హితం నిందితం కర్త కృత్వా కథం న లజ్జసే. ౭. కథయిష్యంతి. శౌండీర్యమానినః తవ కర్త కుత్సి
 తం సునృశంసం అధర్మిషం చ కథయిష్యంతీత్యన్వయః. ౮. ధిగితి. తదాహరణకాలే యచ్ఛౌర్యం
 సత్త్వం బలంచ కథితవానసి - తద్ధిక్-ఈదృశహేయం భుజాభ్యాంతు మేదినీ మంజరే స్థిత ఇత్యా
 ది త్వదుక్త మనృతప్రలపన మిత్యర్థః - కులాక్రోశకరం కులనిందాకరం. ౯. కిమితి. యత్ యదా
 ఏవం జవేనైవ ధావసి - తదా రామేణ త్వయి కింకర్తుం శక్యం - తర్హి కదా శక్య మిత్యశ్చ ఆహ-
 ముహూర్త మితి - ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ-తిష్ఠస్వ తిష్ఠ-తదా జీవన్ సన్ నప్రతియా
 స్యసి - మృతో భవిష్యసీత్యర్థః. ౧౦. ఉక్త ముపపాదయతి - నహితి ౧౧. దర్శనప్రాప్తిమాత్రేణ
 కథం జీవితు మశక్యత్వం తత్రాహ నత్వ మితి. ౧౨. అథ కర్తవ్య ముపదిశతి - సాధ్యితి. అర్థశ్లోక
 ఏకాన్వయః - అత్తనః పథ్యం హితం సాధు-కృత్వా-విచార్య - కృత్వా నానార్థో ధాతువృత్తి
 కృతోక్తః-యథా ఉరసి కృత్వా మనసి కృత్వేతి - మాం సాధు సమ్యక్ ఆర్జవపూర్వకం ముంచ.

అన్యత్ర నీతః. ౪. య ఇతి. పురాణః వృద్ధః-అత ఏవాస్య నిపాతః తవ వీర్య హేతుర్న భవతీతి భావః.
 పరమ మితి వ్యంగ్యోక్తిః - విశ్రావ్య త్వదీయం నామధేయం శ్రావయిత్వా యుద్ధే-నజితాస్తీతి యో
 జనా. టీ. యుద్ధ ఇతి సప్తమ్యంతం పదం. ౬. ఈదృశ మితి. గర్హిత మితి ఈదృశం పరస్తీ హరణ
 రూపం కర్త-రహితేన పతిరహితేన కాలేన కృత్వా కథం నలజ్జసే. ౭. య. శౌండీర్య మానినః శూర
 మానినః - తాదృశస్యేదృశీ లోకే నిందామరణాదప్యధికేతి భావః. ౮. ధిగితి. కులాక్రోశకరం కుల
 నిందాకరం. ౯. కింకర్తు మితి. భయేన ధావసీతి యత్-ఏవం కర్తుం శక్యం కిం - నశక్య మిత్యర్థః-
 శ్రీరామభయేన త్వయా కలాయనం క్రియతే-తదేత న్నయా నివారయితుం నశక్యం స్త్రీత్వా దితి
 భావః - యద్వా - ఇహ భయేన ధావసీతి యత్ - ఏవం కర్తుం శక్యం కిం నశక్యం - శక్త్యభి
 మానపలాయనయోరన్యోన్యవిరోధా దిత్యర్థః - ముహూర్త మపి ముహూర్త మేవ తిష్ఠస్వ - యది

కథంచన, వనే ప్రజ్వలితస్యేవ స్పర్శ మగ్నే ర్విహంగమః. ౧౨. సాధు కుర్వాత్తనః
పథ్యం సాధు మాం ముంచ రావణ. ౧౩. మత్ప్రధర్షణరుష్టో హి భ్రాత్రా
సహ పతి ర్తమ, విధాస్యతి వినాశాయ త్వం మాం యది నముంచసి. ౧౪. యేన
త్వం వ్యవసాయేన బలా వ్తాం హర్తు మిచ్ఛసి, వ్యవసాయ స్స తే నీచ భవిష్యతి
నిరర్థకః. ౧౫. నహ్యాహం తమపశ్యంతీ భర్తారం విబుధోపమం, ఉత్సహే శత్రు
వశగా ప్రాణాన్ ధారయితుం చిరం. ౧౬. న నూనం చాత్తనః శ్రేయః పథ్యం
వా సమవేక్షసే, మృత్యుకాలే యథా మర్త్యో విపరీతాని నేవతే. ౧౭. ము
మూర్ఛాణాంహి సర్వేషాం యత్పథ్యం తన్న రోచతే, పశ్యామ్యద్య హి కంఠే
త్వాం కాలపాశావపాశితమ్. ౧౮. యథా చాస్తి భయస్థానే నబిభేషి దశా
నన, వ్యక్తం హిరణ్మయా హి త్వం సంపశ్యసి మహీరుహాన్. ౧౯. నదీం
వై తరణీం ఘోరం రుధిరౌఘనివాసినీం, అసిపత్రవనం చైవ భీమం పశ్యసి
రావణ ౨౦. తక్షకాంచనపుష్పం చ వై దూర్యప్రవరచ్ఛదాం, ద్రక్ష్యసే శాల్మలిం
తీక్ష్ణ మాయనైః కంటకై శ్చితాం. ౨౧. నహి త్వ మీదృశం కృత్వా తస్యా

౧౨. ఆమోచనే బాధక మాహ - మదితి. త్వం మాం యది నముంచసి-తదా మమపతిః-మత్ప్ర
ధర్షణేన మత్పరిధివేన - దుష్టస్థుక్ భ్రాత్రాసహ త్వద్విసాశాయ యత్నం విధాస్యతి. ౧౩. ఆహ
మః - సఖయత్నో భవిష్యామిత్యాశంక్యాహ - యనేతి. వ్యవసాయేన - భోగవ్యవసాయేనేత్య
గ్రామ్యాక్షి. ౧౪. సైరర్థక్య మేవాహ - నహీతి. ఇదానీం కథం ధారయసీ త్యత్ర పరిహార శ్చిర
మితి. ౧౫. నేతి. కించ - త్వ మాత్తనః శ్రేయః ప్రియం - పథ్యం హితం వా - నసమవేక్షసే నప
ర్యాగాచయసి-కింఁ మృత్యుకాలే మర్త్యో యథా విపరీతాని నేవతే తథా త్వమపి విపరీతాని నేవన
ఇత్యర్థః. ౧౬. ముమూర్ఛాగా మితి. త్వాం కంఠే - కాలపాశావపాశితం కాలపాశేన బద్ధం -
పశ్యామి. ౧౭. యథేతి. కించ యేనప్రకారేణ నబిభేషి లేన ప్రకారేణ మహీరుహాన్ హిరణ్మ
యాన్ సంపశ్యసీతి మన్య ఇతి యోజనా. ౧౮. నదీ మితి. రుధిరౌఘైః రక్తాఘై స్సహ నివహతి
ప్రవహతీతి తథా - అసిపత్రవనం అసిమయపత్రయం కవన మితి నరకవిశేషస్య నామ-పశ్యసీతి వర్త
మానసామీప్యే వర్తమాననిర్దేశః. ౧౯. పారదారికస్యాసాధారణనరకానుభవం దర్శయతి-తప్తేతి.
తప్తాని నద్యోఽగ్నినివృత్తాని కాంచనమయాని పుష్పాణి యస్యాస్తాం - స్వర్ణస్య తప్తత్వేఽతీనా
ష్ట్యం భవతి - వైదూర్యప్రవరాః వైదూర్యమణిశ్రేష్ఠమయాః ఛదాః పర్ణాని యస్యాస్తాం-అత్రాపి
తప్తేతి విశేషణం బోధ్యం-శల్మలిం పారదారికానింగ్యత్వేన యమలోతోత్పన్నాం-శల్మలి పృక్షాకార
స్థాణాం-ద్రక్ష్యసే ద్రక్ష్యసి-ఆలంకితు మితి శేషః. ౨౦. భవత్వేవం కాలాంతరే-నద్యోలబ్ధం హి
కూర ఇతి శేషః. ౨౧. యి. శదేహోపపాదయతి - నహీతి. ౧౧. ౧౨. సాధ్వితీ. ఆత్మన స్తవ పథ్యం
మమ - సాధు యత్సమీచీన మిత్యర్థః-కిం తత్పథ్య మత ఆహ-సాధ్వితీ. మాం ముంచ తత్సాధుత్వ
మిత్యర్థః. ౧౩. మ దితి. విధాస్యతి-యత్న మితి శేషః. ౧౪. యి. యేనవ్యవసాయేన స్త్రీభోగవ్య
వసాయేన. ౧౫. వ్యవసాయసైరర్థక్య మేవాహ - నహ్యాహ మితి. ౧౬. ననూన మితి. పథ్యం
నుభోదర్శం - శ్రేయః - వాసం లంకారూపం నివాసంచ నావేక్షసే - ఉభయం త్యక్తు మిచ్ఛసి
త్యర్థః. ౧౭. టీ. ముమూర్ఛాగా మితి. కాలపాశేనావపాశితం బద్ధం. ౧౮. యి. యథేతి. హిర
ణ్మయపుష్పదర్శనం మృత్యుచిహ్నం వైతరణ్యాది యాతనాస్థానం-పశ్యసీతి వర్తమానసామీప్యేలట్.

లీకం మహాత్తనః, ధరితుం శత్యసి చిరం విషం పీత్యేవ నిర్ఘ్నః. ౨౦౪. బద్ధ స్త్వం కాలపాశేన దుర్నివారేణ రావణ, క్షగతో లక్ష్మ్యనే శర్మ భర్తు ర్మమ మహాత్తనః. ౨౦౫. నిమేషాంతరమాత్రేణ వినా భ్రాత్రా మహావనే, రాక్షసా నిహతా యేన సహస్రాణి చతుర్దశ, సకథం రాఘవో వీర స్సంస్వప్తకుశలో బలీ, సత్వాం హన్యా చ్చురై స్తేజై రిష్టభాన్యః హరిణం. ౨౦౬. ఏతచ్ఛాన్య చ్చ పరుషం వై దేహీ రావణాంకగా, భయశోకసమావిష్టా కరుణం విలలాహ. ౨౦౭. తథా భృశార్థం బహుచైవ భాషిణీం విలాపపూర్వం కరుణంచ భామినీం, జహార పాపః కరుణం వివేష్టతీం నృపాత్మజా మాగతగాత్రవేషధుం. ౨౦౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

హ్రీయమాణాతు వై దేహీ కంచినాథ మహాశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాక పంచవానరపుంగవాక. ౧. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కాశేయం కనకవ్రథం, ఉత్తరీయం వరారోహ శుభాన్యాభరణానిచ, ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి మైథిలీ. ౨. వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే విక్షిప్తం సహభూషణం, సంభ్రమం మిత్యత్రాహ-నహితి. తస్య అలీక మప్రియం కృత్వా. ౩. 'అలీకం త్వద్ప్రియవృత్' ఇత్యమరః - ధరితుం జీవితం. ౪. త్వా మాదాయ దేశాంతరం గమిష్యామి-శదా నమే రామభయం తత్రాహ-బద్ధ ఇతి. భర్తు రితి హేతో పంచమీ-తస్మా ద్దేహోః క్షగతస్సృక్ శర్మ లక్ష్మ్యనే - నక్వచిచపీత్యర్థః. ౫. కథం తస్య తాదృశీ శక్తి రిత్యత్రాహ-ద్యాభ్యాం-నిమేషేతి. నిమేషాంతరమాత్రేణ నిమేషావ కాశమాత్రేణ - భ్రాత్రావినా-ఏకాకినేత్యర్థః. ౬. ఏత దితి. ఏతచ్ఛాన్యచ్చ పంచనం-కరుణం పరు షంచ యథా భవతి తథా విలాప పరిదేవన మకరోత్. ౭. సీతోక్తం సర్వం పాపిష్యస్య తస్య సముద్రఘోషతుల్య మాసీ దిత్యాహ-తథేతి. తథేతి వాచామగోచరత్వోక్తిః-విలాప పూర్వం కరు ణంచ యథా తథా భాషిణీం-కరుణం యథా తథా వివేష్టతీం వివేష్టమానాం - ఆగతగాత్ర వేషధుం ఉత్పన్నశరీరకంపాం. ౮. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న మేఖలా ఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

అథ సీతాయా ఆశోకవనికాయాం స్థాపనమాహ-హ్రీయమాణాత్విత్యాది. నాథం రక్షకం. ౧. తేషా మిత్యాదిసార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. ఉత్తరీయం ఉత్తరీయభూతం కాశేయం-ఆభరణాని కాశేయ బద్ధ్యా ముమోచేత్యర్థః-కిమర్థం ముమోచేత్యత్రాహ-యది రామాయ శంసేయు రితి-యదృచ్ఛయా దృష్టాయ రామాయ స్వస్యరావణాపహరణం కథయేయిరితి ప్రత్యాశయేత్యర్థః-ఆశంసాపచనేతితి

౧౯౪. తప్తేతి. శాల్మలీయాతనావృక్షః. ౧౦౪. నహితి. నిర్ఘ్నః స్త్వం చిరం నతిష్ఠసీత్యన్వయః (టీ) అలీకం అప్రియం. ౧౦౫. ధరితుం ధర్తుం - జీవిత మితి శేషః. ౧౦౬. బద్ధ మితి. మమ భర్తు రిత్య నంతరం ఆపరాధం కృత్వేతి శేషః. ౧౦౭. తి. నిమేషేతి. భ్రాత్రావినా ఏకాకినేతి యావత్. ౧౦౮. తి. తథేతి. ఆగతగాత్ర వేషధుః భారతిశయాత్. ౧౦౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - త్రిపంచాశస్సర్గః.

హ్రీయమాణేతి. నాథం రక్షకం. ౧. తేషా మితి. శంసేయు రితి ప్రత్యాశయేతి శేషః. ౨. వస్త్రమితి. తత్కర్తృభూషణక్షేపణకర్త. ౩. సంభ్రమాత్ సభయహరణజనితచిత్తక్షోభాత్-అరిభారేణ

మాత్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్తృ న స బుద్ధవాక్. 34. పింగాక్షా స్తాం విశాలాక్షీం
 నేత్రై రనిమిషై రివ, విక్రోశంతీం తథా సీతాం దదృశు ర్వాసరర్షభాః. ౪౪. సచ
 పంపా మతిక్రమ్య లంకా మభిముఖః పురీం, జగామ నుదతీం గృహ్య వై దేహీం
 రాక్ష సేశ్వరః. ౫౪. తాం జహార సుసంహృష్టో రావణో మృత్యు మాత్తనః,
 ఉత్సంగేనై వభుజగీం తీక్షణంస్త్రాం మహావిమాం. ౬౪. వనాని సరిత శ్చై ల్మలాన్
 సరాంసి చ విహాయసా, స క్షిప్తం సమతీయాయ శరశ్చాపాదివ చ్యుతః. ౭౪.
 తిమిసక్తనిశేతం తు వరుణాలయ మక్షయం, సరితాం శరణం గత్వా సమతీయాయ
 సాగరం. ౮౪. సంభ్రమాత్పరివృత్తోర్తి రుద్ధమీనమహారగః, వై దేహ్యం
 ప్రాయమాణాయాం బభూవ వరుణాలయః. ౯౪. అంతరిక్షగతా వాచ స్సస్పృజా
 శ్చారణాస్తదా, ఏతదంతో దశగ్రీవ ఇతి సిద్ధా స్తదా బ్రువన్. ౧౦౪. సతు
 సీతాం వివేష్టంతీ మంకేనాదాయ రావణః, ప్రవివేశ పురీం లంకాం రూపిణీం
 మృత్యు మాత్తనః. ౧౧౪. సోఽభిగమ్య పురీం లంకాం సువిభక్తమహాపథాం,
 లజ్. ౧౨౪. వస్త్ర మితి. సహభూషణం భూషణాంతరితం వస్త్రం ఉత్సృజ్య ఉన్మచ్చ-తత్ మధ్యే
 సీతానా నిక్షిప్తమితి యత్కర్తృ-సంభ్రమా త్ప్రేతాపహరణనితక్షోభాత్ నబుద్ధవాక్ యది బుద్ధ్యే
 త గృహ్ణీమాదేవేతి భావః. 3౪. పింగాక్షా ఇతి. పింగాక్షాః వానరాః నకేవలం వానరాః అపితు
 వానరర్షభాః వానరశ్రేష్ఠాః-అనిమిషై రివ నిమేషరహితై రివ-తథా విక్రోశంతీం రామరామేతి విక్రో
 శంతీ మిత్యర్థః. ౪౪. సచేతి. పంపాం పంపాపర్యాకాశం-లంకా మభిముఖ ఇత్యనేన ఏతావత్పర్యంతం
 రామాశ్రమదత్తచృష్టి ర్గతః - తత స్త్వచ్ఛందం గతవా నితి గమ్యతే - అత ఏవ సుసంహృష్ట ఇతి
 వక్ష్యతే. ౫౪. తా మితి. ఉత్సంగేనేత్యస్య ఉభయత్రాప్యన్వయః - మృత్యుం మృత్యుహేతు
 భూతాం. ౬౪. వనానితి. విహాయసా ఆకాశమాగ్నేణ. ౭౪. తిమితి. తిమయో మత్స్యవిశేషాః
 నక్రాః గ్రహాః లేహం నిశేతం వాసస్థానం - వరుణస్య ఆలయం వాసః శరణం ప్రాప్యం - గత్వా
 ప్రాప్య-క మేన సాగరం సమతీయాయ. ౮౪. సంభ్రమా దితి. సంభ్రమాత్ రావణదర్శనక్షోభాత్ -
 పరివృత్తోర్తి - రుద్ధమీనమహారగః బహిష్సంచారరహిత మత్స్యసర్పః. ౯౪. అంతరిక్షేతి. అంతరి
 క్షగతా శ్చారణాః దశగ్రీవా ఏకదంతః ఏతస్మిన్తాపహరణావసాన ఇతివాచ స్సస్పృజాః-ఉచు రిత్కర్థః-
 అంతరిక్షగతా సిద్ధాశ్చ ఏకదంతో దశగ్రీవా ఇత్యబ్రు వన్. ౧౦౪. స త్వితి. ఆత్మనః రూపిణీం
 రూపవతీం మృత్యు మితి సీతావిశేషణం. ౧౧౪. స ఇతి. సంరూఢాః జనాకీర్ణాః కక్ష్యోః ద్వారప్ర
 శిరసామధోముఖతయాచ. 3౪-౫౪. తా మితి. మృత్యుం మృత్యుహేతుభూతాం. తి. సుసంహృష్టః
 మృతోశ్చ స్తత్యేనాజ్ఞానాత్ - కేచిత్తు - లబ్ధం రామసాస్తా స్తృత్యుద్వార మితి సంహృష్టః వినా
 చోక్కుటం పాపం పుణ్యక్షయాభావేన నమృత్యు స్సన్నిహిత స్సాస్యి దితి తమోగుణావృతస్సక్
 మాతర్మసి రుద్ధశబ్దవ్యవహారం కృతవా నితి వదంతి - లేహ మేతత్సర్గాంలే వక్ష్యమాణం బభూవ
 మోహ ముదిత ఇత్యవంగతం స్యాత్-తథా-ఆత్మానం బుద్ధివైక్లవ్యా తక్రృతకృత్య మమన్యతే త్యుత్తర
 సర్గా చేత్త మవంగతం స్యాత్. ౬౪. వనానితి. విహాయసా ఆకాశమాగ్నేణ క్షిప్తం సమతీయాయ
 త్యన్వయః. ౭౪. ౮౪. సంభ్రమా దితి. సంభ్రమా దకార్యజనితక్షోభాత్-పరివృత్తోర్తి పరిభ్రమితో
 ర్తి. ౯౪. అంతరిక్షేతి. ఏకదంతః ఏతస్మిన్తాపహరణం కర్తృ అంతోఽవసానం యస్య సః తథోక్తః.
 ౧౦౪. తి. స ఇతి. రూపిణీ మాత్తనో మృత్యు మిత్యన్వయః. ౧౧౪. స ఇతి. సంరూఢకక్ష్యో

సంరూఢకక్ష్యాబహుళం స్వ మంతగపుర మావిశత్. ౧౨౪. తత్ర తా మసితాపాం
గాం శోకమోహపరాయణాం, నిదధే రావణ స్తీతాం మయో మాయా మివ
శ్రీయం. ౧౨౫. అబ్రవీచ్చ దశగ్రీవః పిశాచీ ఘోరదర్శనాః, యథా నేమాం
పుమాన్ స్త్రీవా సీతాం పశ్యత్యసమ్మతః. ౧౨౬. ముక్తామణిసువర్ణాని వస్త్రా
ణ్యాభరణాని చ, యద్యదిచ్ఛే త్తదేవాస్యా దేయం మచ్ఛందతో యథా. ౧౨౭.
యాచ పక్ష్యతి వై దేహీం వచనం కించి దప్రియం, అజ్ఞానా ద్యదివాజ్ఞానా న్నత
స్యాజీవితం ప్రియం. ౧౨౮. తథోక్త్వా రాక్షసీ స్తాస్తు రాక్షసేంద్రః ప్రతాపవాన్,
నిష్క్రమ్యాంతగపురా త్తస్మా త్కింకృత్య మితి చింతయన్, దదంభస్తా మహా
వీర్యాన్ రాక్షసాన్ పిశితాశనాన్. ౧౨౯. సతాన్ దృష్ట్వా మహావీర్యో వరదా
నేన మోహితః, ఉవాచై తానిదం వాక్యం ప్రశస్య బలవీర్యతః ౧౩౦. నానాప్ర
హరణాః క్షీప్ర మితో గచ్ఛత సత్వరాః, జనస్థానం హతస్థానం భూతపూర్వం
ఖరాలయం. ౧౩౧. తత్రోష్యతాం జనస్థానే శూన్యే నిహతరాక్షసే, పౌరుషం
బల మాశ్రిత్య త్రాస ముత్సృజ్య దూరతః. ౧౩౨. బలం హి సుమహా ద్యన్తే
జనస్థానే నివేశితం, సదూషణఖరం యుద్ధే హతం రామేణ సాయకైః ౧౩౩.

శోషాః తాభిః బహుళం నిబిదం. ౧౨౪. తత్రేతి. తత్ర అంతగపురే శోకమోహపరాయణాం శోక
మోహపరతంత్రాం-నిదధే స్థాపితవాన్-మయ స్త్రీపురాధిపతిః-మాయాం మాయామయీం-అశ్చర్య
శక్తియుక్తా మిత్యర్థః-స్త్రీయం స్వయం ప్రభాం బిలే యథానిదధే తథేశ్యర్థః. ౧౨౫. అబ్రవీ దితి.
పిశాచీః పిశాచ్యాకారాః రాక్షసీః-యథేమాంస్త్రీవా పుమాన్వాఅసమ్మతఃఅననుజ్ఞాతః నపశ్యతి తథా
అవీత్-ఏనామన్యో నపశ్యేదిత్యబ్రవీ దిత్యర్థః. ౧౨౬. ముక్తేతి. ఏషా యద్యదిచ్ఛేత్తదేయం-యథా
మచ్ఛందతః మదిచ్ఛానుసారేణ-యథా మహ్యం దీయతే తద్వ దేయ మిత్యర్థః. ౧౨౭. యాచేతి. జీవితం
నప్రియం-మారయేయ మిత్యర్థః. ౧౨౮. తథేతి. చింతయన్ మహావీర్యాన్ రాక్షసాన్ దదంభ అప
శ్యత్. ౧౨౯. స ఇతి. వరదానేన - అప్రావరదానేన - తానేతానిత్యన్వయః. ౧౩౦. నానేతి. ని.
'ఆయుధంతు ప్రహరణ' మిత్యమరః. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం - ఖరాలయం భూతపూర్వం -
పూర్వం ఖరాలయ మిత్యర్థః-భూతపూర్వేచ రడితి నిర్దేశా త్సమాసః. ౧౩౧. తత్రేతి. పౌరుషం బలం-
నకేవలం సీలిబల మిత్యర్థః. ౧౩౨. పౌరుషబలాశ్రయణే హేతు మాహ - బలంహీతి. యత్ బలం

బహుళం సంరూఢా బహుజనాకీర్ణాః కక్ష్యాః ద్వారాణి తైర్బహుళం. ౧౨౪. యి. మాయామివాసు
రీ మిత్యనేన మాయాయాపైవైషా సీతా - యాలంకా మాగతేతి ధ్వనితం - ముఖ్యమాతా త్వన్నిం
ప్రవిష్టేతి పూర్వ మేవ ధ్వనితం అత ఏవ రావణస్య వహనీయైషా శాతా - మాయాత్వాదేవ రావ
ణస్య తదజ్ఞానం - పిశాచీః రాక్షసీ రిత్యర్థః. ౧౨౫. అబ్రవీ దితి. పిశాచీః రాక్షసీః * యథేతి. అస
మ్మతః అన్తదననుజ్ఞాతః పుమాన్వా - అన్తదననుజ్ఞాతా స్త్రీవా - యథా చైనాం నపశ్యతి తథా
రక్షతేతి శేషః. ౧౨౬. ముక్తేతి. మచ్ఛందతః మదనుజ్ఞాబలాత్. ౧౨౭. యి. అస్యా అప్రియంచ న
వాచ్య మిత్యాహ-యాచేతి. తస్యాః జీవితం నప్రియం తాం మారయామిత్యర్థః. ౧౨౮-౧౨౯. స
ఇతి. వరదానేన అప్రావరదానేన. ౧౩౦. జనస్థాన మితి. హతస్థానం శూన్యసన్నివేశం ఖరాలయం
భూతపూర్వం శూన్యం ఖరాలయ మిత్యర్థః. ౧౩౧-౧౩౨. యి. తైర్బహుళైః కైర్బహుళైః

తత్ర క్రోధో మమామర్షా ద్ధైర్యస్యోపరివర్తతే, వైరంచ సుమహజ్జాతం రామం
 ప్రతి సుదారుణం. ౨౩. నిర్యాతయితు మిచ్ఛామి తచ్చ వైర మహం రిపోః, సహి
 లస్స్యా మ్యహం నిద్రా మహత్వా సంయుగే రిపుం. ౨౪. తం త్విదానీ మహం
 మత్వా ఖరదూషణభూతినం, రామం శర్తోప లస్స్యామి ధనం లభ్యేవ నిర్ధనః.
 ౨౫ జనస్థానే వసస్థిస్తు భవద్భీ రామమాశ్రితా, ప్రవృత్తి రుపనేతవ్యా కింకరోతీతి
 తత్త్వతః. ౨౬. అప్రమాదాచ్చ గంతవ్యం సర్వైరపి నిశాచరైః, కర్తవ్యశ్చ సదా
 యతో రాఘవస్య వధం ప్రతి. ౨౭. యష్టాకం చ బలజ్ఞోఽహం బహుశో రణమూ
 ర్ధని, అతశ్చాస్తి జనస్థానే మయా యూయం నియోజితాః. ౨౮. తతః ప్రియం
 వాక్య ముచీత్య రాక్షసా మహార్థ మష్టా వభివాద్య రావణం, విహాయ లంకాం
 సహితాః ప్రతస్థిరే యతో జనస్థాన మలక్ష్య దర్శనాః. ౨౯. తతస్తు సీతా నుప
 లభ్య రావణ స్సుసంప్రహృష్టః పరిగృహ్య మైథిలీం, ప్రసజ్య రామేణచ వైరముత్త
 మం బభూవ మోహ స్తుదిత స్స రాక్షసః. ౩౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య
 కాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

నైన్యం నివేశితం తద్ధత మిత్యన్వయః. ౨౨. తత్రేతి. తత్ర వధనిమిత్తం - ఆమర్నాత్ అసహనాత్.
 ౨౩. నిర్యాతయితు మితి. నిర్యాతయితుం అవసీతుం. ౨౪. తం త్వితి. శర్తసుఖం-ఉపలస్స్యామి
 ప్రాప్స్యామి. ౨౫. జనేతి. ప్రవృత్తి ర్వార్తా - రామః కింకరోతీతి తత్త్వతో వార్తా మత్సకాశ
 ముపనేతవ్యేత్యర్థః. ౨౬. అప్రమాదా దితి. అవధానా దిత్యర్థః. ౨౭. ఖరాదిస్థానే అస్తాభిః కథం
 స్థాతుం శక్యం తత్రాహ - యుష్టాకం దీది. ౨౮. తత ఇతి. మహావర్తోఽభిధేయో యస్య తం మహా
 ర్థం-ప్రియం క్షామాయాపం వాక్యం ఉచీత్య లభ్య-రావణతః స్తుతిం ప్రాప్యేత్యర్థః-యతో యత్ర
 జనస్థానం తద్విన ముద్దిశ్య ప్రతస్థిరే - అలక్ష్యదర్శనాః వేగాతిశయేన దుష్ప్రేక్షస్వరూపాః. ౨౯.
 సర్గార్థం సంగృహ్య దర్శయతి - తత స్త్వితి. ఉపలభ్య దృష్ట్వా - సుసంప్రహృష్టః కామవికార
 వాత్ - పరిగృహ్య గృహీత్వా - రామేణ వైరం ప్రసజ్య ప్రాప్యాపి - మోహ స్తుదితో బభూవ-
 అత్ర త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౩౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే- రత్నమేఖలా
 భ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుఃపంచాశస్సర్గః.

క్రోధ ఇత్యర్థః - తతః ఖరాదివధా న్నతు భీత్యా నాపి వృధా క్రోధ ఇత్యర్థః. ౨౩. నిర్యాతయితుం
 ప్రత్యపకారేణాపశేతుం. ౨౪. జనస్థాన ఇతి. ప్రవృత్తిః వార్తా. తి. ఉపనేతవ్యా మమ ప్రాపణీ
 యా. ౨౬. ౨౮. తి. తత ఇతి. మహార్థం మహాత్ ఆర్తోఽభిధేయో యస్య తత్ - యతః యద్దిశి
 జనస్థానం తద్దిశేత్యర్థః-అలక్ష్య దర్శనాః అంతర్ధానవిద్యయా. ౨౯. మహా ప్రకరణార్థం సంగృహ్యతి తత
 ఇతి. ఉపలభ్య ప్రాప్య గృహీత్యేత్యర్థః - పరిగృహ్య స్వగృహే అవస్థాప్య- వైరం ప్రసజ్యప్రాప్య -
 మోహ దవివేకా స్తుదితః శ్రీతో బభూవ-వస్తుతస్తు రావణస్య శ్రీరామేణ సహ వైరం లోకదృష్ట్వా
 అనర్థవ త్వప్రీతియమాన మపి సీతాహరణద్వారా శ్రీరామహస్తా త్స్వవధ స్త్యేష్టతమత్వాద్రామేణ వైరం
 ప్రాప్య ముముద ఇతి భావః. ౩౦. టీ. సర్గశ్రవణఫలం-సీతాపహర మారభ్య లంకాయాం స్థాపనా
 వధి, శ్రవణా చ్ఛాస్త్రవిహితా జ్యేష్ఠాదేవీ వినశ్యతీతిస్కాండే. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితానూం-
 శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

సందిశ్య రాక్షసాః ఘోరాః రాక్షసోఽష్టౌ మహాబలాః, అత్థానం బుద్ధి
వైక్లబ్యా తక్రతకృత్య మమన్యత. ౧. సచింతయానో వై దేహీం కామబాణసమ
ర్పితః, ప్రవివేశ గృహం రమ్యం సీతాం ద్రష్టుం మభిత్సరత్. ౨. సప్రవిశ్యతు
తద్వేత్త రావణో రాక్షసాధిపః, అవశ్య ద్రాక్షసీమధ్యే సీతాం శోకపరాయణాం.
3. అశ్రుపూర్ణముఖం దీనాం శోభారాభిషీడితాం, వాయువేగై రివాక్రాంతాం
మజ్జంతీం నావమర్శ వే, మృగయాధపరిభ్రష్టాం మృగీం శ్వభి రివావృణామ్, అథో
ముఖముఖం సీతా మభ్యేత్య చ నిశాచరః, తాంతు శోకపరాం దీనా మవశాం
రాక్షసాధిపః, స బలా ద్దర్శయామాస గృహం దేవగృహావసరం, హర్షస్థా
సాదసంబాధం స్త్రీసహస్రనిషేవితం, నానాపక్షిగణై ర్బుష్టం నానారత్నసమన్వి
తం, కాంచనై స్తాపనీయైశ్చ స్ఫాటికై రాజశై రపి, వజ్రవైడూర్యచిత్రైశ్చ స్థం
భై దృష్టిమనోహరైః. ౪. దివ్యదుందుభినిర్ద్వాదశం తస్య కాంచనతోరణం, సోపా
నం కాంచనం చిత్ర మారురోహ తయా సహ ౫. దాంతికా రాజతా శ్చైవ
గవాక్షాః ప్రియదర్శనాః, హేమజాలావృణా శ్చాసక్ తత్ర ప్రాసాదపద్మజయః.
౧౦. సుధామణివిచిత్రాణి భూమిభాగాని సర్వశః, దశగ్రీవ స్వభవనే ప్రాదర్శ

పూర్వం స్వప్రభావకథనముఖేన ప్రలాభనం కృతవాక్-అథ భోగోపకరణప్రదర్శనముఖేన
రావణ స్తీతాం ప్రలాభయతి పంచపంచాశే. సందిశ్యేత్వాది. బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధిదౌర్బల్యాత్ -
అకృతబుద్ధిత్వాదిత్యర్థః. ౧. స ఇతి. సమర్పితః పీడిత ఇత్యర్థః - అభిత్సరత్ అభిత్సరమాణః. ౨. స
ప్రవిశ్యేతి. వేత్త అంతఃపురం అశ్రీత్వాది శ్లోకశ్రయ మేకం వాక్యం. అథోముఖ మవసతం ముఖం
యస్యాస్తాం. ని. 'స్యాదవాజ పృథోముఖ' ఇత్యమరః. శోకభారాభిషీడితా మభ్యేత్యశోకపరాం దర్శ
యామాస అతిక్రియాభేదా దపునరుక్తిః-అవశాం దర్శనమనిచ్ఛంతీం. గృహం వర్ణయతి ద్వాభ్యం-
హర్షేత్వాది. హర్షైః ప్రాప్యవిమానైః - పాసాదైః ఉన్నతవిమానైశ్చ-సంబాధం నిబిడం -
కాంచనైః స్వర్ణమయైః - తాపనీయైః తప్తస్వర్ణమయైః స్తూభైరుపలక్షితం. ౪. దిశ్యేతి. దివ్యదుం
దుభినిర్ద్వాదశం నిర్ద్వాదశత్ - అర్క ఆద్యత్ - యద్వా-దివ్యదుందుభే రివ నిర్ద్వాదశ శృద్ధో యస్య
తత్ - ఆరోహణకాలే దుందుభివత్ ధ్వనతీతి భావః - తోరణో బహిర్భాగం చిత్రం అశ్రుర్యభూ
తం. ని. 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్ర' మిత్యమరః-తయా సహారురోహ తా మాదామారురోహేత్య
ర్థః. ౫. వక్ష్యమాణ భూభాగదర్శనసాధనా న్యాహ - దాంతికా ఇతి. దాంతికాః దంతవిృతాః-
తత్ర సోపానమార్గే - గవాక్షా ఆసక్ తదుపరి హేమమయైః జాలైః జాలకైః-అవృతాః పాసా
దపద్మజయ శ్చాసక్. ౧౦. సుధేతి. సుధావలేపనేన మణిభిశ్చ విచిత్రాణి - భూమిభాగానీతి

సందిశ్యేతి. బుద్ధివైక్లబ్యాత్ బుద్ధివైపరీత్యాత్. ౧. 3. ౪. అశ్రీతి. శోకో వాచంస్థానే
అశ్రవోఽర్ణవజలస్థానే - అనేనాశ్రువేగాతిశయ ఉక్తః. ౪. * మృగయాధేతి. అథోముఖ
ముఖ మథోముఖే అధఃప్రదేశే ముఖం యస్యాస్తాం - యద్వా - అథోముఖ మవసతం ముఖం
యస్యాస్తాం. ని. 'స్యాదవాజ పృథోముఖ' ఇత్యమరః. సబలా ద్దర్శయామాసేత్యారభ్య తప్త
కాంచనతోరణ మిత్యంత మేకం వాక్యం - దాంతకై రిత్వా ద్యుపలక్షణే తృతీయా - దంతైః
కృతైః దాంతకైః - తాపనీయైః తపనీయకృతైః సువర్ణకృతై రిత్యర్థః. దాంతికా ఇతి. హే
మజాలైః హేమమయజాలకైః. ౧౦. సుధేతి. సుధామణినిచిత్రాణి - సుధామార్జం - తజ్జనక

యత మైథిలీం. ౧౧. దీర్ఘి కాః పుష్కరిణ్యశ్చ నానావృక్షసమన్వితాః, రావణోదర్శ
యామాస సీతాం శోకపరాయణాం. ౧౨. దర్శయిత్వా తు వై దేహ్యాః కృత్స్నం
తద్భవనోత్తమం, ఉవాచ వాక్యం సాపాత్తా సీతాం లోభితు మిచ్ఛయా.
౧౩. దశరాక్షసకోట్యశ్చ ద్వావింశతి రథాపరాః, తేషాం ప్రభు రహం సీతే
సర్వేషాం సమకర్తృణాం. ౧౪. వర్జయిత్వా జరావృద్ధాన్ బాలాంశ్చ రజనీచరాన్,
సహస్ర మేక మేకస్య మమ కార్యపురస్సరం. ౧౫. యదిదం రాజతంత్రం
మే త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితం, జీవితం చ విశాలాక్షి త్వం మే ప్రాణై ర్గరియసీ.
౧౬. బహూనాం స్త్రీసహస్రాణాం మమ యోఽసౌ పరిగ్రహః, తాసాం త్వ
మిశ్వరా సీతే మమ భార్యా భవ ప్రియే ౧౭. సాధు కిం తేఽన్యయా బుద్ధ్యా

బత్వ మార్గం-ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస - తైర్గవాత్సై రితి శేషః. ౧౧. దీర్ఘికా ఇతి. దీర్ఘి కాః
వాక్యః పుష్కరిణ్యః పుష్కరిణీ ఇతి మేహ మస్తీని పుష్కరిణ్యః - ద్వితీయాంశ్చ ప్రథమా - పుష్కరాదిభ్యో
దేశ ఇతి ఇనిప్రశ్నయః- శోకపరాయణా మిత్యనేన తస్యా ఆసహ్యత్వం ద్యోత్యతే. ౧౨. దర్శ
యిత్వేతి. లోభితుం లోభయితుం - అంతర్భావితన్యర్థోఽయం. ౧౩. దశేతి. దశద్వావింశతిశ్చేతి
ద్వాత్రింశతోక్తయః - తేషాం ద్వాత్రింశతోక్తీరాక్షసానాం - గుణీభూతానా మపి రాక్షసా
నాం తచ్ఛ్రేణ పరావర్తనః. ౧౪. అథ శబ్దానుకాశనం శేషం శబ్దానా మిత్యత్రాహ-వర్జయిత్వేతి.
బాలవృద్ధాన్ వివా మమైకస్య - పురస్సరతీతి పురస్సరం పరిచారకజాతం - ఏకసహస్రమస్తి.
౧౫. యదిద మితి. మమ యదిదం రాజతంత్రం రాజపరికరః-తత్సర్వం త్వయి ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం-
మమజీవితంచ త్వదధీనం త్వయి ప్రతిష్ఠితం-త్వం మే మమ ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః-గరియసీ. బహూనా
మితి. అంతఃపురసంచారిణాం స్త్రీసహస్రాణాం మధ్యే యోఽసౌ మమ పరిగ్రహః - యా భార్యా
ఇత్యర్థః - 'పరిగ్రహః శతత్రే స్వా ది' తి కాశ్వతః - నియతపుల్లింగః - జాత్యభిప్రాయేనైకవచనం-
తాసా మిత్యత్ర స్త్రీణా మిత్యభిప్రాయేన స్త్రీలింగనిర్దేశః - మమ భార్యాసతీ-తాసా మిశ్వరా -
స్వామినీ భవ-స్థానభావవివక్షాసోపరజితి పరచ్ - తతస్తావ్. ౧౭. సాధ్యితి. మమ వచో రోచయస్వ
మదుత్తం స్వీకురు - ఇదం సాధు సమీచినం తే అన్యయా బుద్ధ్యా కిం రామవిషయా బుద్ధి ర్వాభూ

మణిభిః ముక్తామణిభిః విదిత్రాణి- భూమిభాగాన్ మట్టిమప్రదేశాన్. ౧౧. దీర్ఘికా ఇతి. దీర్ఘి కాః
వాక్యః పుష్కరిణ్యః పుష్కరిణీ పద్మయుతా ఇత్యర్థః. ౧౨. దర్శయిత్వేతి. లోభితుం సామనిగ్ర
హభ్యాం ప్రలోభయితుం. ౧౩. దశేతి. ద్వాత్రింశతోక్తీసంఖ్యా ఇత్యర్థః. ౧౪. సహస్ర మితి.
ఏకస్య ముఖ్యస్య తేషాం ముఖ్యస్యేత్యర్థః - మమ కార్యపురస్సరం కార్యసాధక మేకైకం సహస్రం
భవతీతి శేషః - ఏకైకస్య కార్యసాధనాయ ఏకైకం సహస్రం నియోజయామిత్యర్థః. ౧౫. యదిద
మితి. రాజతంత్రం రాజపరికరః - ప్రతిష్ఠితం త్వదధీనం-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః. ౧౬. బహూనా మితి.
అంతఃపురసంచారిణీనాం స్త్రీణాం మధ్యే యో మమ పరిగ్రహః యా మమ భార్యా ఇత్యర్థః -
పరిగ్రహశబ్దో నియతపుల్లింగః - అత్రాయం జాత్యేకవచనే యోఽసౌ పరిగ్రహ ఇతి నిర్దిశ్యతాసా
మితి స్త్రీలింగేన స్త్రీణాం నిర్దేశః - పరమార్థతః పరిగ్రహశబ్దవాచ్యానాం స్త్రీత్వా దితి జ్ఞేయం -
మే మమ భార్యాసతీ - తాసా మిశ్వరా స్వామినీ భవేత్యన్వయః-వస్తుతస్తు - అభవప్రియే ఇతి
త్యేదః - మోక్షప్రియ-భార్యేత్యత్ర భా ఆర్యేతి త్యేదః-భావిద్రుపిణీ ఆర్యా శ్రేష్ఠా త్వం మమ
తాసాంచ ఈశ్వరాభవేతి యోజనా. సాధ్యితి. సాధు హితం మమ వచో రోచయస్వ అంగీకురు-

రోచయస్వ వచో మమ, భజస్వమాభితప్తస్య ప్రసాదం కర్తు మర్హసి. ౧౮. పరి
క్షిప్తా సహస్రేణ లంకేయం శతయోజనా, నేయం ధర్మయితం శక్యా సేంద్రై రపి
సురాసురైః. ౧౯. నదేవేషు నయతేషు నగంధర్వేషు పక్షిషు, అహం పశ్యామి
లోకేషు యో మే వీర్యసమోభవేత్. ౨౦. రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తాపసేన గతా
యుషా, కిం కరిష్యసి రామేణ మానుషేణాల్పతేజసా. ౨౧. భజస్వ సీతే మామేవ
భర్తాహం సదృశ స్తవ, యావనం వ్యాధృవం భీరు రమన్వేహ మయా సహ.
౨౨. దర్శనే మాకృథా బుద్ధిం రాఘవస్య వరాననే, కాస్యశక్తి రిహగంతు మపి
సీతే మనోరథైః, నశక్యో వాయు రాకాశే పాతై ర్భుద్ధం మహాజనః, దీప్యమా

నిత్యర్థః-తస్మాత్-మామాం-భజస్వ అభితప్తస్య కామాభితప్తస్య-మే ప్రసాదం కర్తు మర్హసి - అర్హసి
కిం-నార్హసి త్యపి ధ్వనిః. ౧౮. రామాగమనప్రసక్తి రేవ నాస్తిత్యాశయనాహ పరిక్షిప్తేతి. శతం
సహస్ర మయితం సర్వ మానంత్యవాచక మితి వచనాత్ సహస్రేణ అనేకరాక్షసైః - పరిక్షిప్తా
పరివృతా ఇయంలంకా - శతయోజనా శతయోజనపరిమితా - తస్మా స్నేయం ధర్మయితం శక్యా.
౧౯. మాభూత్పురస్య దుర్ధర్మ తా-మమ పునర్వీర్యం శృణ్విత్యాహ-నదేవేష్యితి. మేవీర్యే యస్య మో
భవేత్ తం దేవేషు నపశ్యామి-గంధర్వేషు నపశ్యామి పక్షిషుచ నపశ్యామి-౨౦.రాక్ష్యేతి. గతాయు
షా-అల్పాయుషేత్యర్థః. ౨౧.భజన్వేతి. ఇహ భవనే. ౨౨.దర్శన ఇతి. రాఘవస్య దర్శనే బుద్ధిం మాకృ
భజ మా మితి శేషః - కామాభితప్తస్య మమ ప్రసాదం కర్తు మర్హసి - భజస్వ మాభితప్తస్యే త్యపి
పాతః - వస్తుతస్తు కామాభితప్తస్య కామేన త్వద్భుల్యో భవిష్యామిత్యేపం రూపేణ మనోరథేన
అభితప్తస్యేత్యర్థః. ౧౮.*తి.శతయోజనా భూమే రితి శేషః-అశక్యధర్మణ్యే పూర్వార్థం హేతుః -
ఏవంచ రామస్యాత్రాగమన మసంభావిత మితి భావః. ౧౯. ౨౦. రాజ్యభ్రష్టేనేత్యాది శ్లోక
ద్వయస్య వాక్యార్థః స్పష్టః - వస్తుతస్తు రాజ్యభ్రష్టేన రాజ్యా దృష్టి రిహవో యస్తా లేన - దీనేన
తాపసేన గతాయుషే త్యంత మేకం పదం-దీనానామిన స్తాపసానామినః దీనేన క్వాసా తాపసేన
శ్చ దీనేన తాపసేనః తాదృశస్సక్ - గతం ప్రాప్త మాయు రేకాదశసహస్రవత్సరపరిమితం యేన
లేన - దీనజనానాం తాపసానాంచ రక్షణార్థ మవతీర్ణేనేత్యర్థః - మానుషేణ మనుష్యరూపేణావ
తీర్ణేన - అల్పతేజసా అల్ప మితరేషాం తేజో యస్తా లేన * 'తమేర భాంత మనుభాతి సర్వం
తస్య భాసాసర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతేః, రామేణ కిం ఏతాదృశం పరమపురుష ముద్దిశ్య కిమర్థం
విలాపః క్రియత ఇతి భావః. భజన్వేతి. మామేవేతిచ్ఛేదః-యావనం యావనశబ్దేన సర్వా అవస్థా
లక్ష్యంతే - తాభి స్సర్వ మాయు ర్లక్ష్యతే - తథాచ యతః మే మమ త్వత్సేవానుకూలం సర్వ
మాయు రధ్రవం-భర్తా బిభర్తి శుశ్రూషాదినా స్వామిన మితి భర్తా భృత్యః- సదృశః అనురూపః -
యత స్తవాహ మనురూపో భృత్యః అతో మామాం భజస్వ భృత్యత్వేనాంగీకురు అవ రక్షచ -
తదర్థ మిహ లంకాయాం మయా సహ రాజ్యలక్ష్యే సహ రమస్వ. ౨౧. దర్శన ఇత్యాది శ్లోక
త్రయస్య ప్రాతీతికార్థః స్పష్టః వస్తుతస్తు-దర్శన ఇతి. యథా వాయు ర్భుద్ధం నశక్యతే-అగ్నే శ్చిభా
గృహీతుం యథా నశక్యతే - ఏవం మనోరథై రపి ఇహ లంకాం ప్రత్యాగంతుం కస్య శక్తిః - నక
స్యాపి - రామం వినేతిశేషః-తథా మద్బాహుపరిపాలితాం త్వాం యో హరేత్ - తం నపశ్యామి
రామం వినేతిశేషః. శ్రీరామశ్చేదాగంతుం శక్నుయాత్ - త్వా మాహర్తుం చ శక్నుయాత్ -
అత స్మి నీవాగత్య పోష్యుమి త్వంతు శ్రీరామం కదా ద్రక్ష్యామిమృత్యుక్రంతాం మా కుర్వి

నస్య వాప్యగ్నే ర్గ్రహీతుం విమలాంశిఖాం. ౨౪. త్రయాణా మపి లోకానాం
నతం పశ్యామి శోభనే, విక్రమేణ నయేద్య స్త్వాం మద్బాహుపరిపాలితాం. ౨౫.
లంకాయాం సుమహద్్రాజ్య మిదం త్వ మనుపాలయ, త్వత్ప్రేష్యా మద్విధా
శ్చైవ దేవాశ్చాపి చరాచరాః. ౨౬. అభిషేకోదకక్లిన్నా తుష్టా చ రమ
యస్వ మాం. ౨౭. దుష్కృతం య త్పురా కర్త వనవాసేన తద్గతం, యశ్చ
తే సుకృతో ధర్మ సస్యేహ ఫల మాప్నుహి. ౨౮. ఇహ మాల్యాని సర్వాణి
దివ్యగంధాని మైథిలి, భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ చ మయా సహ. ౨౯.
పుష్పకం నామ సుశ్రేణి భ్రాతు రైశ్వర్యవణస్య మే, విమానం సూర్యసంకాశం
తరసా నిర్జితం మయా, విశాలం రమణీయం చ తద్విమాన మనుత్తమం, తత్ర

ధా-తద్విమనంచ దుర్లభ మిత్కర్థ-తదేవ స్పష్టయతి-కాన్యేతి-అత్ర ఆగతుం మానసికవ్యాపారోపి
నశక్యః-కింపునః కాయక ఇత్కర్థః - అశక్యత్వే దృష్టాంత మాహ-నశక్య ఇతి. విమలాం నిర్ధూమాం
శిఖాం క్వాలాం. ౨౪. త్రయాణా మితి. లోకానా మితి నిర్ధారణే వక్షి. ౨౫. లంకాయా మితి.
త్వత్ప్రేష్యా త్వశ్చరిచారణః - భవిష్యంతీతి శేషః. ౨౬. అభిషేకేత్కర్థ మేకం వాక్యం. అభి
షేకోదకేన పట్టమహిషీత్వేవాభిషేకోదకేన - క్లిన్నాసిక్తా. ౨౭. దుష్కృత మితి. పురా
పూర్వజన్తని - యద్దుష్కృతం కర్తాస్తి తత్ - వనవాసేన - వనవాసక్లేశేన - దత్తఫలత్వాత్ గతం
నష్టం. ౨౮. ఇహేహి. భూషణాని చ ముఖ్యాని సేవస్వ - ధారయేత్కర్థః. ౨౯. పుష్పక
మిత్యాది. తరసాబలేన - విశాలం వేదనయోగ్యం - వేత్తాలచ్చంకటచా విత్యనేన శాలచ ప్రత్యయః-

త్కర్థః. ౩౩. ని. యథా వాయు ర్బద్ధ మశక్యః - యథాచాగ్నిశిఖా గ్రహీతు మశక్యా - తథేహ
గంతు మశక్య మిత్కర్థః. ౩౪. లంకాయా మిత్యారభ్య అలం వ్రీడేనేత్యంత శ్లోకానాం ప్రాతీతికా
ర్థః స్పష్టః. పస్తుతస్తు-సులదేవతాయై దేవ్యై రావణ స్సాస్వత్పాల్తీయసమర్పణం కరోతి - లంకాయా
మిత్యాదిశ్లోకద్వయేన-మద్విధా ఇత్యనేన ఆత్మసమర్పణం-లంకాయాం రాజ్య మనుపాలయే త్యనేన
ఆత్మీయసమర్పణ మితి శ్లేయం సుకృతఫల మపి సమర్పయతి - దుష్కృత మితి. వనవాసేన వనం
జలం-జలమధ్యస్థ లంకాద్వీపవాసీనా-మయతి శేషః - పురాయద్దుష్కృతం కర్తృకృత మితి శేషః-
తద్గతంనష్టం-మద్విష్టదేవతాయై సులదర్పనమాశ్రేణి శేషః-పురామయా సుకృతో యోధర్తః తస్య
ఫలంలే తుభ్యం నివేదయామి-అప్పుహి గృహణేత్కర్థః. ఇహేహి. మయా సమర్పితానీతి శేషః-సహ
ఏకదైవ. పుష్పక మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం-అత్ర పుష్పకే మయా సమర్పితే పుష్పక
ఇత్కర్థః సార్థం-సర్వసంపత్తిరీతి శేషః-విహరస్వ. అలం వ్రీడేనేతి. వైడేహిధర్మ లాపకృతేన అలం-వ్రీడా
మాభూదిత్కర్థః - మత ఇతి తత్ - దైవనిష్ఠ్యందః దైవనిపాతః యస్సంబంధః త్వా మభిగమిష్యతి-
సోఽయం దైవనిష్ఠ్యందః అవయో ధ్విహ్నిరణః సంబంధ ఇతి యావత్. ఆర్షః ఋషిదృష్టః-అనాది
సిద్ధ ఇతి యావత్-పస్తుతస్తు-అలం వ్రీడేనేతి- భృత్యలక్షణవిషయే వ్రీడా నోచితేత్కర్థః - కుతోవా
ధర్మ లాపః భవిష్యతి - మతః యః దైవనిష్ఠ్యందః అవయో రైవేన సంపాదితదాసదాస్యవద్భావః
అయం సంబంధః - ఆర్షః అనాదిసిద్ధః. సనీవ త్వా మభిగమిష్యతి నతు నవీనః-అతో వ్రీడా
మాభూదిత్కర్థః. ౩౬. * తి. అభిషేకః శ్రమనివృత్తిద్వారా భోగాయ స్నానం తదుదేశేన క్లిన్నా
అర్థా శ్రమాపనయనా తుష్టాచ మాం రమయస్వ. ౩౭. * తి. యత్పూర్వం సంభవతం కించి
ద్దుష్కృత మాసీ తద్వనవాసేన తద్గతదుఃఖేన గతం క్షీణం. ఇహ లంకాయాం-మదంగీకారా దితి

సీతే మయాసార్థం విహరస్వ యథా సుఖం. 304. వదనం పద్మసంకాశం విమలం
చారుదర్శనం, శోకార్తంతు వరారోహే నభ్రాజతి వరాననే. 304. ఏవం వదతి
తస్మిన్ సా వస్త్రాంతేన వరాంగనా, పిథాయేందునిభం సీతా ముఖ మశ్రూ
ణ్యవర్తయత్. 304. ధ్యాయంతీం తామివాస్వస్థాం దీనాం చింతాహతప్రభాం,
ఉవాచ వచనం పాపో రావణో రాక్షసేశ్వరః. 304. అలం వ్రీడేన వై దేహి ధర్మ
లోపకృతేన చ, ఆర్షోయం దైవనిష్యందో యస్తా మభిగమిష్యతి. 304. ఏతౌ
పాదౌ మయా స్నిగ్ధౌ శిరోభిః పరిపీడితౌ, ప్రసాదం కురు మే క్షీప్రం వశ్యో దా
సోఽహ మస్మితే. 304. ఇమా శృంగ్యా మయా వాచ శృష్యమాణేన భాషి
తాః, నచాపి రావణః కాంచిన్స్తాద్ధాన్త్రీం ప్రణమేత హ. 304. ఏవ ముక్త్యా

అసంకోచన్యాయా ద్యవ దుపవేష్టసంభావన ముపవేశార్హ మిత్యర్థః. 304. వదన మితి. నభ్రా
జతి నభాసతే. 304. ఏవ మితి. వదతీతి సతి సప్తమీ - పిథాయ ఆచ్ఛాద్య. 304. ధ్యాయంతీ
మితి. ఇవ శబ్దోఽవధారణే - యద్వా - అస్వస్థా మివ-భూతామిష్టామిత్యర్థః. 304. అల మితి.
హేవైదేహి - ధర్మలోపకృతేన వ్రీడేనాలం - వ్రీడా మాభూ నిత్యర్థః - కుత ఇత్యత్రాహ -
ఆర్ష ఇతి. యో దైవనిష్యందః దైవకృత స్సంబంధః - త్వా మభిగమిష్యతి - అయం సంబంధః -
ఆర్షః ఋషిప్రాక్తః - నత్వధర్మ్య ఇత్యర్థః - అత్రనారదః. శ్లో. 'పరపూర్వో స్త్రీయ స్త్వస్యా
స్సప్తప్రాక్త స్త్వయం భువా, పున ర్భూస్త్రివిధా తాసాం స్వేరిణీతు చతుర్విధా. కన్యావా క్షత
యోనిర్వా పాణిగ్రహణదూషితా, పునర్భూః ప్రథమా ప్రాక్తా పునస్సంస్కారార్థినా. దేశధర్మా
నపేక్ష్యస్త్రీ గురుభిర్యాప్రదీయతే, ఉత్పన్నసాహసాన్యస్తే సాద్వితీయా ప్రీర్త్యతే. మృతే నిర్దరి
తు ప్రాప్తా దేవరాదీనపాన్యయా, ఉపగచ్ఛే త్వరం కామా త్సా తృతీయా ప్రీర్తితా. ప్రాప్తా
దేశాద్ధనక్రీతా క్షుత్పిపాసాతురా చయా, తవాహ మిత్యుపగతా సాచతుర్థీ ప్రీర్తితే'తి. 304. ఏతా
వితి. తవేతిశేషః. 304. ఇమా మితి. శుష్యమాణేన అనంగేన తప్యమాణేన మయా ఇమాః శృన్యాః
నీచాః వాచో భాషితాః - కుతః యస్తా ద్రావణాః స్త్రీం నప్రణమేత నప్రణమేత్ - అదృష్టపూర్వ
త్వాత్ స్వస్యాపి నీచోక్తి ర్విస్తయావహః జాలేతి భావః. 304. ఏవ మితి. మన్యతే అమన్యత.
304. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రక్ష మేఖలాఖ్యానే - అరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

శేషః. 304. తి. శోకేన అస్వస్థా మివ చింతయా హతప్రభా మివ ధ్యాయంతీ మివ తా మువా
చేత్యన్వయః. 304. * తి. తూష్ణీ మపస్తానా ద్వీదయా తూష్ణీం స్థితేతి మన్యమాన ఆహ-అల మితి.
ధర్మలోపః స్వధర్మత్యాగపరాంగీకారరూపః తత్కృతేన వ్రీడేన లజ్జయాలం - మాన్యిత్యర్థః -
కుత స్తత్రాహ - ఆర్ష ఇతి. హే దేవి త్వా మభి త్వా ముద్దిశ్య మయా క్రియమాణో నిష్యందః
స్నేహబంధః ప్రార్థనారూపః యశ్చాగ్రే భవిష్యతి సోఽయ మార్షః ఋషిదృష్ట ఏవ-క్షత్రియాణా
ముచితత్వేన వేదోక్త ఏవ-బలాత్కారేణ రాక్షస ఇతి వివాహేషు స్మృత్యాగణనాత్. ఏవ ముక్తి
రసి తమోగుణప్రాధాన్యేనైవ-కన్యాయా బలాత్కారేణ గ్రహణన్యైవ రాక్షసవివాహపదార్థ త్వా
దితి తోధ్యం. 304. ఇమా ఇతి. శృన్యాః నీచాః - శుష్యమాణేన తప్యమాణేన భాషితాః
ఉక్తాః. 304. ఏవ మితి. మన్యతే అమన్యత అత్ర రసాభాసః. 304. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిర
చితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - అరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - పంచపంచాశ
స్సర్గః.

దశగ్రీవో మైథిలీం జనకాత్మజాం, కృతాంతవశ మాపన్నో మమేయ మితిమన్యతే.
324. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య కాండే - పంచపంచాశస్సర్గః.

సా తథోక్తాతు వై దేహీ నిర్భయా శోకకర్షితా, తృణ మంతరతః కృత్వా
రావణం ప్రత్యభాషత ౧. రాజా దశరథో నామ ధర్మనేతు రివాచలః, సత్యసంధః
పరిజ్ఞాతో యస్య పుత్ర స్స రాఘవః. ౨. రామో నామ స ధర్మాత్మా త్రిషులో
కేషు విశ్రుతః, దీర్ఘ బాహు ర్విశాలాక్షో దైవతం హి పతి ర్భవే. 3. ఇత్స్వాహూణాం
కులే జాతస్సింహాస్కుంధో మహాద్యుతిః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా యస్తే
ప్రాణాన్ పారిష్యతి. ౪. ప్రత్యక్షం యద్యహం తస్య త్వయాస్యాం ధర్మితా
బలాత్, శయితా త్వం పాత స్సంభ్యే జనస్థానే యథా ఖరః. ౫. యవతే రాక్ష
సాః ప్రోక్తా ఘోరయాపా మహాబలాః, రాఘవే నిర్విషా స్సర్వే సుపణ్ణే పన్నగా
యథా. 6. తస్య జ్యోతిష్ముక్తాస్తే శరాః కాంచనభూషణాః, శరీరం విధమి
ష్యంతి గంగానూల మివోర్తయః. 7. అసురై ర్వాసురై ర్వా త్వం యద్యవ
ధ్యోఽసి రావణ, ఉత్పాద్య సుమహద్వైరం జీవం స్తస్య నమోఽశ్మయే. ౮. స తే

శస్త్రత య్యుత్వా పరుషం భాషమాణాయా స్తీతాయాః పున రశోకవనికానయనం షట్పం
చాశే - సాతథోక్తాది. అంతరతోమధ్యే-పతివ్రతాయాః పరపురుషం ప్రత్యభిముఖతయా భాషణా
యోగం. ౧. రాజేని. ధర్మనేతుః ధర్మస్య నేతు రివ మర్యాదాస్థాపక ఇత్యర్థః - అచలః స్థిరః -
పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః - కథ మేలాన్యకగుణం ప్రాప్తావచరేదితి భావః. ౨. రామ ఇతి. సః దశరథ
పుత్రః - దైవతం సర్వలాకానా మితి శేషః - య ఏవం భూత స్స మే పతి రితి యోజనా - కథ
మేవం భూత ధర్మకానిచరేదితి భావః. 3. ఇత్స్వాహూణా మితి. త్వద్వధార్థ మేవ భ్రాత్రా
సహ ఇత్స్వామరులేఽవగీర్ణ ఇతి భావః - తథాచ నమే త్వతో భయమితి భావః. తస్మి కథ మిదా
సీం నమోఽస్మిం ధీక ఇత్యాశంక్యాహ - ప్రత్యక్ష మితి. ప్రత్యక్షం యథా తథా యది ధర్మితాస్యాం
తదా త్వం పారిష్యత్ యుద్ధే శయితా - మియథా ఇత్యర్థః. ౫. య దితి. నిర్విషాః - నిర్వీర్యా
ఇతి రాక్షసపక్షే. ౬. క స్మితి. విధమిష్యంతి ధ్వాన్యంతి - నిపాతయిష్యంతీత్యర్థః - గంగేత్యవిభక్తిక
నిర్దేశః - గంగానూల ఉద్భవ ఇత్యర్థః. అసురై రితి. త్వం సురాసురై ర్యద్యవ్యవధ్యః - తథాపి
తస్య రామస్య సుమహద్వైరం శోప ముత్పాద్య స్థిత స్త్వం జీవన్ సత్ తచ్చరపాతా న్నమో
ఽశ్మయే - న ముక్తా భవిష్యసీత్యర్థః. ౮. స ఇతి. స రాఘవః - తే జీవితశేషస్య అంతకరః నాశం

నీతి. అంతరః కృత్వా మధ్యే కృత్వా. తి. నిర్భయా - స్త్రీయో బలా దుపభోగే మూర్ధా
తే నిపరిష్యంతీ త్యప్పరసో రావణం ప్రతికాపం విత్తే నిధాయ నిర్భయా - బలాత్కారే యోగ
వశా దదృశ్య అప్పుశ్యచ భవిష్యామితి ధియా వా నిర్భయా - తృణ మంతరతః కృత్వా సాక్షా
త్పాపాత్తక పరపురుష సంభాషణబద్ధోప పరిహారాయుతి శేషః. ౧. రాజేని. పరిజ్ఞాతః ప్రసిద్ధః. *తి.
ధర్మనేతుః-ధర్మస్య నేతు రివ మర్యాదా ప్రతిష్ఠాపకః. ౨. *తి. ఇత్స్వాహూణా మితి. స క స్త్రాహ -
య ఇతి. ౪. *తి. శయితా శయనకిర్తా మృతోఽభూ రితి శేషః. ౫. *ప్రోక్తా స్త్వయా మత్పుర
ఇతి శేషః. 6. తస్య రామస్య వైరం ప్రథ ముత్పాద్య తత్సన్నిధిం ప్రాప్తః తతో జీవ న్నమో
ఽశ్మయే తస్య మమమృత్వా దితి భావః. ౮. తదేవాహ-అంతకరః నాశకరః. ౯. యది పశ్యే దితి. రాక్ష

జీవితశేషస్య రాఘవోఽంతకరో బలీ, పశోర్యూపగతస్యేవ జీవితం తవ దుర్లభం.
౯. యదిపశ్యే త్వరామ స్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా, రక్ష స్త్వ మస్య నిర్దగ్ధో
గచ్ఛే స్సద్యః పరాభవం. ౧౦. య శ్చంద్రం నభసో భూమా పాతయే న్నాశయే
తవా, సాగరం శోషయే ద్వాపి న సీతాం మోచయే దిహ. ౧౧. గతాయు
స్త్వం గత శ్రీకో గతసత్త్వో గతేంద్రియః, లంకా వైధవ్యసంయుక్తా త్వత్కృతేన
భవిష్యతి. ౧౨. న తే పాప మిదం కర్త సుఖోదర్కం భవిష్యతి, యాహం నీతా
వినా భావం పరిపార్శ్వా త్వయా వనే. ౧౩. సహి దైవతసంయుక్తో మమ భర్తా
మహాద్యుతిః, నిర్భయో వీర్య మాశ్రిత్య శూన్యే వసతి దండకే. ౧౪. సతే దర్పం
బలం వీర్య ముత్సేకం చ తథావిధం, అపనేష్యతి గాత్రేభ్య శ్శరవర్షణ సంయుగే.
౧౫. యదా వినాశో భూతానాం దృశ్యతే కాలచోదితః, తదాకార్యే ప్రమా

కర్తుం సమర్థః - తస్మాత్ యూపగతస్య పశో రిప రామపరాధిన స్తవ జీవితం దుర్లభం. ౯.
యదీతి. హేరక్షః సరాముః త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్ తదా త్వం నిర్దగ్ధ స్సృక్ సద్యః
పరాభవం గచ్ఛే - నిర్దగ్ధశబ్దేనాతివపీడితత్వ ముచ్యతే. ౧౦. య ఇతి. నభసః ఆకాశాత్ - పాత
యేత్ నాశయేతవా - అదర్శనం ప్రాపయేద్వా - సాగర మపి శోషయేత్ - సః సీతాం మోచయే
దితి కిముత. ౧౧. గతాయు రితి. త్వత్కృతేన పరదారాభిమర్శనయాపపాపేన - త్వం ఆయు
రాది హీనో భవిష్యసి - లంకాచ వైధవ్యసంయుక్తా అనాధత్వయుక్తా భవిష్యతి - 'ఆయు ర్బలం
యశో లక్ష్మీః పరదారాభిమర్శనాత్, సద్య ఏవ వినశ్యంతీ' తిస్త్తతే. ౧౨. సత ఇతి. యాహం
వనే పరిపార్శ్వాత్ వినా భావం వియోగం నీతా - తస్యాం మయి తే ఇదం పాపం కర్త సుఖో
దర్కం న భవిష్యతి - కింతు దుఃఖోదర్క మేవ భవిష్యతీత్యర్థః. ౧౩. సహితి. దైవతసంయుక్తః-
దైవబలసంయుక్తః దీన స్తాపసో రామో మాం కిం కరిష్యతీతి పూర్వం రావణేనోక్తస్య పరిహారో
ఽయం. సత ఇతి. దర్పం మదం - ఉత్సేకం ఉల్లంఘ్య కార్యకారిత్వం-గాత్రేభ్య ఇత్యుక్తి ర్దర్ప
దీనాం దేహవిశిష్టగుణత్వాత్. ౧౪. లోకన్యాయ మాహ - యదేతి. కాలచోదితో దైవకృతః -
వినాశో యదా దృశ్యతే - సన్నిహితో భవతీత్యర్థః-తదా కార్యే కృత్యే-ప్రమాద్యంతి వైపరీత్యం
ఇతి రావణసంబోధనం-రామ స్త్వాం రోషదీప్తేన చక్షుషా యది పశ్యేత్-తదైవ నిర్దగ్ధో భవే తదా
నపశ్యే దనిర్దగ్ధస్సృక్ పరాభవం పలాయనం గచ్ఛే. ౧౦.*తి. యో రామః పాతయే దిత్యాదిక క్వా
రే లిజ్ -యాచ తవశతయోజనసముద్రమధ్యగాలంకా అగమ్యేతి బుద్ధిః సా వృధైవేత్యాహ-సాగరం
శోషయేద్వాపి-వాశబ్ద ఏవాథే-స ఇహ స్థితాం సీతాం మోచయే దేవే త్యర్థః. ౧౧. గతాయం రితి.
త్వత్కృతేన త్వన్నాశనిమిత్తేన-యద్వా-త్వత్కృతేనాపరాధే నేతి శేషః. ౧౨. యాహ మిత్యాదిసార్థ
శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యాహం నీతా యదహం నీతా అవిపక్షితలింగవిశేషం హేతుమాత్రే
పర్యవసాయి-ఏతత్పదం తయా హేతునేతి కేచిత్పురయంతి-యద్వా-యాహం త్వయా పరిపార్శ్వా
ద్వినాభావం వియోగం నీతా-తస్యాః మమ భర్తా-రామో దైవత సంయుక్తో దైవానుకూల్యవా నిత్యర్థః-
దేవరసంయుక్త ఇత్యపి పాతః. *తి. దేవరసంయుక్తో లక్షణసంయుక్తః-సః ఖరాదిహంతా-దైవతసం
యుక్త ఇతి పాతే దైవానుకూల్యవా నిత్యర్థః. ౧౩. స ఇతి. దర్పం మదం ఉత్సేక ముల్లంఘ్య కార్య
కారిత్వం అతిశయం వా - నిలం వేహశ క్తిం చతురంగబలం వా. ౧౪. * తి. కార్యే ప్రమాద్యంతి

ద్యంతి నరాః కాలవశం గతాః. ౧౬. మాం ప్రధుష్యసతే కాలః ప్రాప్తోఽయం రాక్షసాధమ, ఆత్తనో రాక్షసానాంచ వధాయాంతగపురస్య చ. ౧౭. నశక్యా యజ్ఞమధ్యస్థా వేదిః స్రుగ్భాండమండితా, ద్విజాతిమంత్రపూతా చ చండాలేనావ మర్దితుం, తథాహం ధర్మనిత్యస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా, త్వయా స్పృష్టుం నశ క్యాస్మి రాక్షసాధమ పాపినా. ౧౮. క్రిడంతీరాజహంసేన పద్మపండేషు నిత్యదా, హంసీ సా తృణమండస్థం కథం పశ్యేత మద్గుకం. ౨౦. ఇదం శరీరం నిస్సంజ్ఞం బంధవా భాదయస్య వా, నేదం శరీరం రక్ష్యం మే జీవితం వాపి రాక్షస. ౨౧. నతు శక్యో మ్యుపక్రోశం పృథివ్యాం దాతు మాత్తనః. ౨౧౪. ఏవ ముక్త్వాతు వై దేహీ క్రోధా త్పయమం నచ, రావణం మైథిలీ తత్ర పునర్నోవాచ కించన. ౨౨౪. సీతాయా వచనం శ్రుత్వా పరుషం రోమహర్షణం, ప్రత్యువాచ తత స్తీతాం భయసందర్శనం నచ. ౨౩౪ శృణు మైథిలి మద్వాక్యం మాసాన్

ప్రాప్నోమగి. ౧౬. ఉక్తం లోకవ్యాయం ప్రకృతే యోజయతి-మా మితి. మాం ప్రధుష్య స్థితస్య తవ కాలా వ్యయ మేవ పర్తమాన ఏవ. నతు చిరామృత్యుర్థః - ఆత్తనో రాక్షసానా మంతః పురస్య చ వధాయ ప్రాప్తా. ౧౭. నశక్యా మిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యజ్ఞో యజ్ఞపురుషః - తత్తద్యస్థా గార్హ పత్యాహవనీయమధ్యగతా వేదిః - ఐష్టికీ మహావేదిః స్రుగ్భాండ మండితా స్రుగాద్యుపగరణాలంకృతా - ద్విజాదిమంత్రైః ఉద్ధన నాదిమంత్రైః - పూతాశుద్ధా- యథాచండాలేనావమర్దితుం పాపేనాక్రమితుం - నశక్యా నార్హా - తథాహం ధర్మనిత్యస్య - నిత్యధర్మస్య - యజ్ఞసానీయస్య ధర్మపత్నీ పతివ్రతా-త్వయా స్పృష్టుం నశక్యా. ౧౮. క్రిడంతీతి నిత్యదా నిత్యం నిత్యశబ్దస్య సర్వైకాది ష్టపాతే ప్యాష్టో దాప్రత్యయః-సా ప్రసిద్ధా తృణమండస్థం జలజనదాదిశృణగదంబనుశ్చస్థం - మద్గుకం జలకాకం. ౨౦. ఇద మితి. నిస్సంజ్ఞం నిశ్చేప్తం - బంధ బధాన - భాదయస్య భక్షయ. ౨౧. సత్విత్కర్మ మేకం వాక్యం. ఆత్తనః ఉపక్రోశ మప వాదం - పృథివ్యాం దాతుం నశక్యోమి. ౨౧౪. ఏవ ముక్త్వేతి. తత్ర తద్విషయే-క్రియాభేదాత్ పున ర్దృఢీకరణ ప్రయోగః. ౨౨౪. సీతాయా ఇతి. రోమహర్షణం క్రోధావహత్వా ద్రోమాంచ కరం-భయసందర్శనం భయోత్పాదకం. ౨౩౪. శృణ్విత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. ద్వాదశమాసా నిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - ప్రతీక్ష ఇతి శేషః-పాతరాశార్థం పాతరభక్షణార్థం - సూదాః పాచకాః. ని. 'సూదదౌదనికాసునా' ఇత్యమరః - ఆత్త సీతాహరణం చైత్రమాస ఇత్యవగంత

ఉచితే కాశ్యే వైపరీత్యం ప్రాప్నోమగి. ౧౬. మాం ప్రధుష్యేతి. స్థితస్యేతి శేషః - సతే కాలః ఆయ మేవ పర్తమాన ఏవ నతు చిరామృత్యుర్థః. ౧౭. టీ. నేతి. స్రుగ్భాండం స్రుగాది యాగోపకరణం - అవమర్దితుం స్పృష్టుం. * తి. యజ్ఞమధ్యస్థా యజ్ఞకాలామధ్యస్థా స్రుగాది యజ్ఞోపకరణమండితా వేది శృండాలే నావమర్దితుం స్పృష్టుం నశక్యాతథా త్వయాహ మితి యోజనా. ౧౮. క్రిడంతీతి. మద్గుకం జలవాయసం. ౨౦. * తి. ఏవం నిర్భయోక్తా లోకానుసారేణ పతివ్రతోచితం హేతు మాహ - ఇద మితి. నిస్సంజ్ఞం స్వతో జడం. ౨౧. నేతి. ఉపక్రోశ మప వాదం.* తి. ఉపక్రోశం సీతా అజతీ కాలేతి నిందాం - ముషయమం సుతరాం పరుషం అనేన ప్రబం భేనరజస్తమాయుతానా మిశ్వరాలాభో దర్శితః. ౨౨౪. * తి. భయసందర్శనం భయోత్పాదకం. ౨౩౪. శృణ్వేతి. ద్వాదశమాసాన్ ప్రతీక్ష ఇతి శేషః - పాతరాశార్థం పాతరకాలాశనా

ద్వాదశ భామిని, కాలే నానేననాభ్యేషి యది మాం చారుహసిని, తత స్త్వాం
ప్రాత రాశార్థం సూదాశ్చ త్స్యంతిలేశశః. ౨౫. ఇత్యుక్త్వా పరుషం వాక్యం
రావణ శృత్రురావణః, రాక్షసీశ్చ తతః క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౨౬.
శీఘ్ర మేవహి రాక్షసో వికృణా ఘోరదర్శనాః, దర్ప మస్యా వినేష్యధ్వం
మాంసశోణితభోజనాః. ౨౭. వచనా దేవ తా స్తస్య సుఘోరా రాక్షసీగణాః,
కృతప్రాంజలయో భూత్వా మైథిలీం పర్యవారయన్. ౨౮. సతాః ప్రోవాచ
రాజాతు రావణో ఘోరదర్శనః, ప్రచాల్య చరణోత్కర్షైర్దూరయన్నివ మేదినీం.

౨౯. అశోకవనికామధ్యే మైథిలీ నీయతా మియం, తత్రేయం రక్ష్యతాం గూఢం
యుష్మాభిః పరివారితా. ౩౦. తత్రైనాం తర్జనై ర్ఘోరైః పునస్సాంత్రైశ్చ మైథిలీం,
ఆనయధ్వం వశం సర్వా వన్యాం గజవధూ మివ. ౩౧. ఇతి ప్రతిసమాదిష్టా
రాక్షసో రావణేన తాః, అశోకవనికాం జగ్తు ర్మైథిలీం ప్రతిగృహ్య తు, సర్వ

వ్యం-సంవత్సరాంతే రావణపథకరణాత్ - లేన త్రిక్ వర్ణాత్ పంచవట్కాం రామః స్థిత ఇతి గమ్యతే
హేమంతపర్వ నంతు రామతపోవిశేషజ్ఞాపనాయ-నశూర్పణఖాగమనజ్ఞాపనాయ. ౨౫. ఇత్యుక్తైతి.
శత్రూ రావయతి శ్రోశయతీతి శత్రురావణః. ౨౬. శీఘ్ర మితి. వినేష్యధ్వం వినయధ్వం -
వ్యత్యయేన స్యాదేశః. ౨౭. వచనా దితి. కృతప్రాంజలయః రావణవాక్యాంగీకారే కృతప్రకృష్టం
జలయః. ౨౮. స ఇతి. చరణోత్కర్షైః చరణాఘాతైః - మేదినీం భువం-దారయన్నివ భింపన్నివ-

ప్రచాల్య గత్వా - ఉత్థాయవా - తాః ప్రోవాచ. ౨౯. అశోకేతి. యుష్మాభిః పరివారితా-
యుష్మాభిః రక్ష్యతాం. ౩౦. తత్రేతి. అత్యంతభయేన పాణినియోగో మాఘా దితి పున స్సాం
త్రైవి రిత్యుక్తం. ౩౧. ఇతీతి. ప్రతిగృహ్య ఆదాయ - సర్వేతి - సర్వస్మిన్నపి కాలే భూని

ర్థం-సూదాః పాచకాః-పస్తుతస్తు హేవై దేహిమే వాక్యం శృణు తస్మిన్ ద్వాదశమాసాన్ ద్వాదశ
మాసపర్యంతం ప్రతీక్ష ఇతి శేషః-అనేన కాలేన నాభ్యేషి-ద్వాదశమాసపర్యంతం భృత్యానుగ్రహార్థం
ఆత్ర స్థాతుం నాంగీకరోషి యదీత్యర్థః-తత స్త్వా ముద్దిశ్య పాశరాశార్థం పాశః పాశరేప ఆశా
ర్థం ఆశాసుస్థితగృహాద్యర్థం-సూదాః మాం ఛేత్స్యంతి మదాజ్ఞయైవేతి శేషః-దేవిమాంభృత్యలేవ
నాంగీకరోషి యది-అహ మితఃపరం జీవతుం నేచ్ఛామి-మాం శస్త్రై భిత్వా కాశగృహాద్యర్థం

ప్రయచ్ఛతేతి మమాజ్ఞయైవ సూదా స్తథా కరిష్యంతీతి భావః.*తి. ద్వాదశప్రతీక్ష ఇతి శేషః-యత్తు
పాద్యే-ద్వదశమాసా త్వరం సీతే యదిమాం నభజిష్యసి, తదా హస్తీ'త్యుక్తం-తత్పునస్సీతాసదిధగమన
కాలికంవచ ఇతి నవిరోధః. నాభ్యేషి స్వారస్యేనేతి శేషః. ఇతీతి. క్రుద్ధస్స సీతా ముక్త్యా. * తి.
శత్రూ రావయతి శ్రోశయతీతి శత్రురావణః. శీఘ్ర మితి. అస్యాః దర్పం వినేష్యధ్వం వినయత-
పస్తుతస్తు హేరాక్షస్యః మాంసశోణితభోజనాః ఘోరదర్శనాశ్చ యూయం శీఘ్ర మదిక్పతా అవి
రూపా భూత్వా దర్పం వినా అస్యా సుమిపే ఇష్యధ్వం-నేవార్థం స్థాతు మిచ్ఛతేత్యర్థః భాదేశా
భావాదిరార్థః. ౨౭. * తి. కృతప్రాంజలయో రావణం ప్రతీతి శేషః. ౨౮. స ఇతి. ప్రచాల్య ఉత్థాయ
చరణోత్కర్షైః చరణాఘాతైః. ౨౯. * తి. నీయతా మితి ప్రోవాచే త్యన్వయః-పరివారితా క్షణమ

వ్యదియుక్తా రక్ష్యతా మిత్యర్థః. ౩౦. తత్రైనా మితి. ఏనాం సీతాం - పస్తుతస్తు ఘోరై ర్జర్జరైః-
నినేతి శేషః-పున సాంత్రైరేవ పశమానయధ్వం. ౩౧. సర్వకామఫలైః కామ్యంత ఇతికామః

కాలఫలై ర్వృత్తై ర్నానాపృష్ఠఫలై ర్వృతాం, సర్వకాలమదై శ్చాపి ద్విజై
స్సముపసేవిణాం. ౩౩. సాతు శోకపరీతాంగీ మైథిలీ జనకాత్మజా, రాక్షసీవశమా
పన్నా వ్యాఘ్రీణాం హరిణీ యథా. ౩౪. శోకేన మహతా గ్రస్తా మైథిలీ జనకా
త్మజా, న శర్మ లభతే భీరుః పాశబద్ధా మృగీయథా. ౩౫. నవిందతే తత్ర తు శ
ర్మ మైథిలీ విరూపనేత్రాభి రతీవ తర్జితా, పతిం స్తరంతీ దయితం చ దైవతం విచే
తనాథూ నృపయశోకపీడితా. ౩౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే -
షట్పంచాశశస్సర్గః.

రాక్షసం మృగయా నీణ చరంతం కామరూపిణం, నిహత్య రామో మా
రీచం తూర్థం పథి నివర్తతే. ౧. తస్య సంతర్వరమాణస్య ద్రష్టుకామస్య మైథిలీం,
యేహం తే సర్వకాలఫలాః తైః-ఏవ ముత్తరత్రాపి-జన్తు రితి పూర్వేణాన్వయః. ౩౩. సాత్వితి. రాక్ష
సీ శ్యుభ-శ్రీకర్మకే-రాక్షసీనా మిశ్యర్థః. ౩౪. శోకేనేతి. లభతే అలభశ. ౩౫. నవిందత ఇతి. తత్ర
అశోకవనికాయాం - దయితం ప్రాణవల్లభం - నను సీతాలత్యై అవతార ఇతి సిద్ధం - వక్ష్యతిహి -
సీతాలత్యై భృంశ-పృష్ఠ-విష్ణుప్రరాణి చోక్తం - 'రామవత్సే భవత్సీతా గుక్తిణీ కృష్ణజన్తవీ'తి.
ఏవం భూతాం సీతాం సమరసీమని జనితయా రాఘలక్షణం లక్షణమ పృథర్థ మసమర్థో రావణః కథం
బలాశ్కరోతిస్త-వక్ష్యతిహి. 'హిమవ-శ్రీ మందరో మేయః త్రైలోక్యం వా సహామరైః, శక్యం భు
జాభ్యా ముద్ధర్తుం నసంభ్యే భవతాయజ' ఇతి. ఉచ్యతే - వేదవతీయాపహర్వజన్తని దేవీ తథా సంక
న్వితవతి-ఉక్తం హ్యుక్తరకాండే. 'యస్తాత్తు ధర్మ తా చాహం త్వయా పాపాత్తనా వనే, తస్మా త్రవ
వధార్థం వై ఉశ్చస్యేహం మహీశల' ఇతి-దేవకార్యనిర్వాహాయ చ స్వయమేవ స్వధర్మణ మంగీ
చకార-ప్రజానాం హావపరితాపాం యథా మాతా స్వయం తదుపరి పతతి వాత్సల్యాతిశయేన
తథా రావణబంధీకృతదేవస్త్రీనక్షణాయ స్వయం తత్ర స్వగమన మనుమతవతీ-వ్యక్ష్యతి సుందరకాం
డే. 'నావహార్తు మహం శక్యా తస్య రామస్య ధీమతః, విధి స్తవ వధార్థాయ విహితో నాత్ర సం
శయ' ఇతి - తర్హి సీతాప్రలాపాదికం శిమర్థం కృతవతీలిచేత్-శృణు-పరివిరహే పతివ్రతయైవం
వర్తితవ్య మిదిలోకహిత ప్రవర్తనాయ ప్రలాపాదిక మకరోదితి. ౩౬. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశశస్సర్గః.

ఏవ మియతా గ్రంథసంధర్శేణ సీతాహరణవృత్తాంత ముపవర్ణ్య అథ రామస్య మృగానుసరణ
కథాశేషం వర్ణయితు మారభతే - రాక్షస మిత్యాది. నివర్తతే న్యవర్తత. ౧. తస్యేతి. ద్రష్టు కా
అభిలషితవదార్థాః తవీవ ఫలాని యేహం తే తథోక్తాః-సర్వకాలమదైః సర్వకాలే ష్వేకాకారమదైః
ద్విజైః పక్షిభిః. ౩౩. సాతు శోకపరీతాంగీత్యాదీని దేవ్యాః దుఃఖేన ప్రలాపవత్ ప్రతీయమా
నాని వాక్యాని గోచరీతి మనుస్మత్యోక్తానీతి ద్రష్టవ్యాని. తి. శోకేన గ్రస్తేవ ఇతరజనప్ర తారణాయ
నటప ల్లాకరీత్యనుసరణ మన మోల్లోకో యథా వాస్తవ మనున్యత తథైవ కవిరసి వర్ణయతి-శత్రుతా
రణాయైవేతి మంతవ్యం. ౩౫. ౩౬. సర్గశ వణఫలం స్కాండే. 'సీతారావణసంవాదం రాక్షసీనాం
చ తర్జనం, సీతాప్రశ్న-శ్రీకథనం యశ్యన్వంతి సరోత్తమాః, విధూతపాపా నై యాంతి బ్రహ్మలో
కం సహతవ' మిత. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం-
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - షట్పంచాశశస్సర్గః.

తి. అథ కవి రామవృత్తాంత మాహ - రాక్షస మితి. ౧. తస్యేతి. సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - అస్య

క్రూరస్వనోఽథ గోమాయు ర్విసనాదాస్య పృష్ఠతః. ౨. స తస్య స్వర మాజ్ఞాయ
దారుణం రోమహర్షణం, చింతయామాస గోమాయో స్వరేణ పరిశంకితః. ౩.
అశుభం బత మన్యేఽహం గోమాయు ర్వాశ్యతే యథా, స్వస్తి స్యా దపి
వై దేహ్య రాక్షసై ర్భక్షణం వినా. ౪. మారీచేన తు విజ్ఞాయ సర్వ మాలంబ్య
మామకం, విక్రప్తం మృగరూపేణ లక్ష్మణ శృణుయా ద్యది, స సౌమిత్రి స్వ
రం శ్రుత్వా తాంచ హిత్యా చ మైథిలీం, తయైవ ప్రహితః క్షిప్రం మత్సకాశ
మిహైష్యతి. ౫. గాక్షసై స్సహితై ర్నూనం సీతాయా ఈప్సితో వధః,
కాంచనశ్చ మృగో భూత్వా వ్యవసీయాశ్రమాత్తు మాం, దూరం నీత్వాతు
మారీచో రాక్షసోఽభూ చ్చరాహతః, హ లక్ష్మణ హతోఽస్తితి యద్వాక్యం వ్యా
జహర చ. ౬. అపి స్వస్తి భవే త్తాభ్యాం రహితాభ్యా వ్యహవనే, జనస్థాననిమి
త్తం హి కృతవై రోఽస్తి రాక్షసైః. ౭. నిమిత్తాని చ ఘోరాణి దృశ్యం తేఽద్య
బహూని చ, ఇత్యేవం చింతయ రామః శ్రుత్వా గోమాయునిస్వనం, ఆత్తన

మస్య - తదర్థం త్వరమాణస్యేతి సంబంధః-గోమాయుః క్రోధా - ఏకస్య గోమాయోః పృష్ఠతః క్రూర
స్వరకరణం దుర్నిమిత్త నితి భావః. ౨. సతస్యేతి. భయంకరత్వేన రోమహర్షణ మిర్వచ్యతే-తా
ర్వమేవ మారీచస్వరేణ-పరిశంకితః సుజాతశంకః సరామః-తస్య గోమాయోః స్వరం ఆజ్ఞాయ శ్రుత్వా
చింతయామాస. ౩. చింతా మేవాహ-అశుభ మిత్యాదినా. గోమాయుః-యథా యేన ప్రకారేణ-
వాశ్యతే శబ్దాయతే - తేన ప్రకారేణాశుభం మన్యే - అపి స్సంభావనాయాం. ౪. మారీచే
నేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మృగరూపేణ మారీచేన-మామకం మదీయం-స్వరం విజ్ఞాయ
మామకం-స్వరం-అలంబ్య అనుసృత్య-విక్రప్తం హాసితే లక్ష్మణేత్యాహ్వనే నోద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణ
శృణుయాద్యది తదా ససౌమిత్రి ర్దామకం స్వరం శ్రుత్వాతం స్వరం శ్రుతవత్కా తయాసీతయాచ
ప్రేషితస్సక్-ఇహదేశే-మత్సకాశం మత్సమిపం-ఏష్యతి. ౫. రాక్షసై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకా
న్వయం. యద్యస్తాస్తారీచః. కాంచనః మృగోభూత్వా మా మాశ్రమాద్వ్యవసీయ దూరం నీత్వా
మయాహతస్సక్ రాక్షసోఽభూత్ - లక్ష్మణ హతోఽస్తితి వాక్యం వ్యాజహరచ తస్మాత్ క్వచి
త్సహితైః రాక్షసైః సీతాయా వధః ఈప్సితః-మానం. ౬. అపీతి. జనస్థాననిమిత్తం జనస్థానవాసననిమి
త్తేన - నిమిత్తకారణహేతునాం సర్వాసా మిష్టిః. ౭. నిమిత్తానీత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.

రామస్య గోమాయుః శివా. ౨. ౩. యథా భావ్యశుభం తథావాశత ఇత్యర్థః-వై దేహ్య వై దేహ్య
రాక్షసై ర్భక్షణం వినా తత్కర్తృకభక్షణభావరూపం స్వస్తి స్యాదిత్యర్థః-అపి కామప్రవేదనే.
౪. మారీచేనేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. మారీచః మామకం స్వర మాలక్ష్మ్య అవధార్య -
తేనావధారణేన - అనుకృతం విజ్ఞాయ - మారీచేన అనుక్రప్తం - సీతే లక్ష్మణే చాహ్వనేన
ఉద్ఘోషితం స్వరం - లక్ష్మణః శృణుయా ద్యది శ్రుత్వా - తయైవ - ప్రహితః - క్షిప్ర మిహై
ష్యతీతి సంబంధః. ౫. రాక్షసై రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. యద్యస్తా స్తారీచః
కాంచనమృగో భూత్వా మా మాశ్రమాద్వ్యవసీయ అకృప్యదూరం నీత్వా హ లక్ష్మణహతోఽస్తితి
వాక్యం వ్యాజహర - యస్తాత్ శరాహతః శరేణ హతస్సక్ రాక్షసోఽభూత్ - తస్మాత్ -
సహితైః కృతచిన్నితైః రాక్షసై ర్నూనం సీతాయావధ ఈప్సిత ఇత్యన్వయః. ౬. అపీతి. రహి
తాభ్యాః మయా విముక్తాభ్యాం. ౭. * ఆత్తన ఇతి. అపనయనాదపసారణా త్పరిశంకిత ఇతి సంగో

శ్చాపనయనా స్తృగయావేణ రక్షసా, ఆజగామ జనస్థానం రాఘవః పరిశంకితః
 ౧౧. తం దీనమనసో దీనమాసేదు ర్మగపక్షిణః, నవ్యం కృత్వా మహాత్మా
 నం ఘోరాంశ్చ సమృజా స్వరా. ౧౨. తాని దృష్ట్వా నిమిత్తాని మహాఘోరాణి
 రాఘవః, న్యవర్తతాం త్వరితో జవేనాశ్రమ మాత్తనః ౧౩. సతు సీతాం వరా
 రోహం లక్ష్మణం చ మహాబలం, ఆజగామ జనస్థానం చింతయన్నేవ రాఘవః
 ౧౪. తతో లక్ష్మణ మాయాంతం దదర్శ విగతప్రభం. ౧౫. తతోఽవిదూరే
 రామేణ సమియాయ స లక్ష్మణః, విషణ్ణ స్సువిషణ్ణేన దుఃఖితో దుఃఖభాగినా.
 ౧౬. సంజగర్తేఽథ తం భ్రాతా జ్యేష్ఠో లక్ష్మణ మాగతం, విహాయ సీతాం
 విజనే వనే గచ్ఛతే ౧౭. గృహీత్వా చ కరం నవ్యం లక్ష్మణం రఘు
 నందనః, ఉవాచ మధురోదర్శ మిదం పరుష మార్తిమత్. ౧౮. అహో లక్ష్మ
 ణ గర్హ్యం తే కృతం యస్యం విహాయతాం, సీతా విహాగత స్సౌమ్య కచ్చి
 త్వస్తి భవేదిహ. ౧౯. నమేఽస్తి సంశయో వీర సర్వథా జనకాత్తజా, విన
 స్తా భక్షితావాపి రాక్షసై ర్వనచారిభిః, అశుభాన్యేవ భూయిష్ఠం యథాప్రా
 దుర్భవంతి మే. ౨౦. అపి లక్ష్మణ సీతాయా స్సౌమగ్ర్యం ప్రాప్నుయావహే,
 మానుసిస్వచంద్రత్వా మృగయావేణ రక్షసా అత్తనః అపనయనాత్ ఆశ్రమా దపకర్షణా చు-
 పరిశంకితస్సౌ జనస్థానం ఆజగామ. ౧౧. త మితి. నవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా-ఆసేదుః.
 ౧౨. తాని. త్వరితః మానసికత్వరాసహితః-జవేన కాయకత్వరయా. ౧౩. సల్విత. సీతాం లక్ష్మ
 ణంచ చింతయన్నేవాజగామ. ౧౪. తతః త్వరిత మేకం వాక్యం. ౧౫. తత ఇతి. తతో దర్శనానంత
 రం - అవిదూరే సమీపే - సమియాయ సంగతః దుఃఖభాగినేత్యత్ర సంపృచాది సూత్రేణ ఘనబో
 ప్రశ్నయః. ౧౬. సంజగర్త ఇతి. విజనే స్వజనరహితే. ౧౭. గృహీత్వేతి. నవ్యం కరం గృహీ
 త్వా లక్ష్మణ మువాచ - కరం పరుషం అగ మధురోదర్శం మధురోత్తరం. ఆర్తిమత్ ఆర్తియు
 క్తం - సర్వమిదం క్రియాపక్షిణం - అహో ఇత్యాదిపరుషం - లక్ష్మణేత్యాది మధురం. అహో ఇతి.
 తే త్వయా ఇన్యువాచేత్యన్వయః. ౧౮. నేతి. కేనాపి హేతునా వినష్టవా రాక్షసై ర్భక్షితావా-
 ఉత్తరే హేన. మాహ - అశుభాన్యేవ భూయిష్ఠం బహుళం యథా తథా. అపీతి. అపి త్ర శ్చే
 బంధః. ౧౧. త మితి. నవ్యం కృత్వా అప్రదక్షిణం కృత్వా. ౧౨. న్యవర్తతేతి. త్వరితః మానసికత్వ
 రాయుక్తః - జవేన కాయకత్వరయేన అత్తనః ఆశ్రమం ప్రతిన్యవర్తతేతి సంబంధః. ౧౩. సీతా మితి.
 సీతాం లక్ష్మణం చ ద్రష్టు మితి శేషః. ౧౪. తత ఇతి. సమియాయ సంగతోఽభూత్. ౧౫. సంజ
 గర్త ఇతి. వనే సీతాం విహాయాగతం లక్ష్మణం సంజగర్త ఇతి సంబంధః. తమేవార్థం ప్రపంచయతి
 గృహీత్వేత్యాది. మధురోదర్శం సాంతోత్తరభాగం పరుష మార్తిమత్ - అదౌ పరుషం అహో
 లక్ష్మణేత్యాది పరుషం - అపి లక్ష్మణేత్యాది మధురం. ౧౬. గర్హణ మాహ - ఉవాచేతి. మధురో
 దర్శం కల్పతో మధురోత్తరం - అర్థః పరుష మిదం వక్ష్యమాణం-ఆర్తవ దార్తార్త మువాచ-
 యద్వా - మధురోదర్శం తాత్పర్యతో మధురం అపాతతః పరుషం. ౧౮. తి. తే కృతం త్వయా
 కృతం - కచ్చిత్వస్తి భవేదిహ-కల్పాణం నసంభావ్యత ఇత్యర్థః. ౧౯. తి. వినష్టా అపహృతా -
 యథా ప్రాదుర్భవంతి - వినష్టేత్యాది నిశ్చితం. ౨౦. అపీతి. సౌమగ్ర్యం క్షేమం అనపహరణరూ
 పం * సౌమగ్ర్యవాప్తి సంశయ కారణ మాహ. యథేతి సార్థజ్ఞోక మేకం వాక్యం. ప్రదీప్తా

జీవంత్యాః పురుషవ్యాఘ్ర సుతాయా జనకస్య వై, యథా వై మృగసంఘా శ్చ
 గోమాయు శ్చైవ భైరవం, వాశ్యంతే శకునా శ్చాపి ప్రదీప్తా మభితో దిశం
 ౨౨. అపి స్వస్తి భవే త్తస్యాః రాజపుత్ర్య మహాబల. ౨౩. ఇదం హి రక్షో
 మృగసన్నికాశం ప్రలోభ్య మాం దూర మనుప్రయాంతం, హతం కథంచి న్తహ
 తా శ్రమేణ సరాక్షసోఽభూ స్త్రియమాణ ఏవ. ౨౪ మన శ్చ మే దీన మిహ
 ప్రహృష్టం చక్షు శ్చ సవ్యం కురుతే వికారం, అసంశయం లక్ష్మణ నాస్తి సీతా
 హృతామృతా వా పథి వర్తతే వా. ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్య
 కాండే - సప్తపంచాశస్సర్గః.

స దృష్ట్వా లక్ష్మణం దీనం శూన్యే దశరథాత్మజః, పర్యవృచ్చత ధర్మాత్మా
 వై దేహీ మాగతం వినా. ౧. ప్రస్థితం దండకారణ్యం యా మా మనుజగామహ,
 క్వసా లక్ష్మణ వై దేహీ యాం హిత్యా త్వ మిహాగతః. ౨. రాజ్యభ్రష్టస్య దీనస్య
 దండకాః పరిధావతః, క్వసా దుఃఖసహాయా మే వై దేహీ తనుమధ్యమా. ౩.

సామగ్ర్యం అక్షతత్వం-క్షేమ మితి యావత్ - హేలక్ష్మణేతి సంబంధః - సామగ్ర్యప్రాప్తిసంశయ
 కారణ మాహ - యథేతి - ప్రదీప్తాం దిశం-సూర్యాధిష్ఠితా తత్పార్శ్వద్వయదిక్ చ ప్రదీప్తా-
 తా మభిముఖం వాశ్యంతే నదంతి - తేన వాయుసాదిపక్షిణాం సృగాలాదీనాం శృష్టసారాదిమృ
 గాణాం చ సూర్యాధిష్ఠితదిశి కూజనం దుఃఖసహాయా మే వై దేహీ తనుమధ్యమా. ౩. వింతాళిశయన పునరప్యాహ.
 అపిస్వస్తితి. అర్థ మేకాన్వయం. ౨౨. లక్ష్మణాయ దర్శయతి - ఇద మితి. మృగసన్నికాశం
 పూర్వం మృగవద్భావం - ఇదం రక్షః మహతాశ్రమేణ ఉపలక్షితం మాం ప్రలోభ్య కథంచి ద్ధతం
 కథంచి దిత్వనేన చిరం లక్ష్మణధాప్తాస్తి ద్యోత్యతే - మృగత్వం మతో గత మిత్యత్రాహ స ఇతి -
 సః మ్రియమాణ స్సృక్ రాక్షసనివా భూదిత్యర్థః. ౨౩. నిమిత్తాంతరేణాపి సీతాహాని మనుమినోతి-
 మనశ్చేతి. ఇహ సీతావియోగవిషయే అప్రహృష్టం - వికారం స్ఫురణం - నాస్తితి ఆశ్రమ ఇతి
 శేషః. ౨౪. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్య
 కాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః.

అథ సీతా ప్రాప్తి సందేహకృత శోకప్రలాపాః ఉప్తపంచాశే - సదృశ్యేత్యాది. శూన్యే
 వనే వై దేహీం వినా ఆగతం వై దేహీం విసృజ్యాగతం లక్ష్మణం-పర్యవృచ్చత ప్యవృచ్చత్. ౧. ప్ర
 శ్నస్వరూప మాహ-ప్రస్థిత మిత్యాదినా. దండకారణ్యం ప్రతి ప్రస్థితం. ౨. రాజ్యేతి. దుఃఖసహాయా
 మభితో దిశం సూర్యాధిష్ఠితాదిక్ ప్రదీప్తా-తాం దిశం అభిముఖం-వాశ్యంతే నదంతి-అంతః రాజ
 పుత్ర్యా స్వస్తిభవే దపి కిమితి సంబంధః. ౨౩. ఇద మితి. మృగసన్నికాశం రక్షః కథం తాతమ
 త ఆహ. రాక్షసోఽభూ స్త్రియమాణ ఏవేతి. ౨౪. తి. సవ్యం వామం - వాస్తవ మర్థ మాహ -
 పథి వర్తతే వా - హ్రియమాణావర్తతే వేత్యర్థః - ఇదం వస్తుతత్త్వ ముక్తం. ౨౫. ఇతి శ్రీమహే
 శ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానం - సప్త
 పంచాశస్సర్గః.

స ఇతి. శూన్యే విజనే దేశే - వై దేహీం వినాగతం లక్ష్మణం పర్యవృచ్చదితి సంబంధః.
 ౧. ౨. ౩. యా మితి. శ్వేతి. ప్రాణసహాయా యా ప్రాణానాం సహాయా తాం వినా ప్రాణా అన

యాం వినా నోత్సహే వీర ముహూర్త మపి జీవితం, క్వసా ప్రాణసహాయా మే
 సీతా సురసుతోపమా. ౪. పతిత్వ మమరాణాం వా పృథివ్యా శ్చాపి లక్ష్మణ,
 తాం వినా తపనీయాభాం నేచ్ఛేయం జనకాత్మజాం. ౫. కచ్చిజ్జీవతి వై దేహీ
 ప్రాణైః ప్రియతామ మను, కచ్చి త్ప్రవాజనం సౌమ్య సమే మిథ్యా భవిష్యతి.
 ౬. సీతానిమిత్తం సౌమిత్రే మృతే మయి గతే త్వయి, కచ్చి త్సకామా సుఖతా
 కై కేయా సా భవిష్యతి. ౭. సపుత్ర రాజ్యాం సిద్ధార్థాం మృతపుత్రా తపస్వినీ,
 ఉపస్థాస్యతి కసల్యా కచ్చి త్సౌమ్య స కై కయీం. ౮. యది జీవతి వై దేహీ గమి
 ష్యామ్యాశ్రమం పునః, సువృత్తా యద వృత్తాసా ప్రాణాం స్వత్యౌమి లక్ష్మ
 ణ. ౯. యది మా మాశ్రమగతం వై దేహీ నాభిభాషతే, పునః ప్రహసితా సీతా
 వినశిష్యామి లక్ష్మణ. ౧౦. బ్రాహ్మి లక్ష్మణవై దేహీ యది జీవతి వా నవా, త్వయి
 ప్రమత్తే రక్షోభి ర్భక్షితా వా తపస్వినీ. ౧౧. సుకుమారీచ బాలాచ
 నిత్యం చా దుగభదర్శినీ, మద్వియోగేన వై దేహీ వ్యక్తం శోచతి దుర్తనాః.
 ౧౨. సర్వథా రక్షసా తేన జిహ్వాన సుదురాత్తనా, వదతా లక్ష్మణేత్యుచ్చైః
 స్తవాపి జనితం భయం. ౧౩. శ్రుతస్సు శంకే వై దేహ్యా సస్వర స్సదృశో మమ,
 త్ర స్తయా ప్రేషిత స్త్వగచ ద్రష్టం మాం శీఘ్ర మాగతః. ౧౪. సర్వథా తు

సమానదుఃఖత్యర్థః. ౩. యా మితి. సురసుతా సురస్తీ. ౪. పతిత్వమితి. తపనీయం స్వర్ణం-ఇచ్ఛేయం
 ఇచ్ఛామి. ౫. కచ్చి దితి. ప్రాణైః ప్రాణభ్యః - ప్రవాజనం చతుర్దశవర్ష వనవాసః - మిథ్యా అసత్యం -
 న భవిష్యతి కచ్చిత్ - చతుర్దశవర్షా సమాప్తావేప సీతా వియోగం జీవవియోగం కిం ప్రాప్స్యామి
 త్యర్థః. ౬. సీతేతి. సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం - త్వయి గతే - అయోధ్యా మితిశేషః - సకా
 మేత్యనేన రామస్య హృదయే కై కేయా స్వవినాశార్థ మేవ వనం ప్రాప్తపతీతి సదా వర్తతే -
 తదిదానీం సుప్త ప్రమత్త మసీతానాం భావజ్ఞానం దృష్ట మితి న్యాయేన వ్యక్తీ కృతం. ౭. సపుత్రే
 తి. తపస్వినీ శోచ్యా. ౮. యదీతి. వృత్తాపరేతా - సువృత్తా స్వాచారా. ౯. యదిమామితి. ప్రహ
 సితా ప్రహసితముఖ. ౧౦. బ్రాహ్మితి. యది జీవతి తదా బ్రాహ్మి వద - వై దేహీ జీవతివా నవా -
 నవేత్యస్య వివరణం త్వయీతి - ప్రమత్తే అనవహితే. ౧౧. సుకుమారీతి. దుగభం పశ్యతీతి దుగభద
 ర్శినీ సానభవతీ త్యదుగభదర్శినీ - శోచతి అశోచత్ - వనవాస ఇతి శేషః - దుర్తనాః - చింతాకు
 లేతి యావత్. ౧౨. సర్వథేతి. జిహ్వాన కపటేన - తవాపి అతిశూరస్యాపి. ౧౩. శ్రుత స్త్వీతి. మమ
 స్వరేణ యస్తా దాగతః తస్తాత్ సః స్వరో వైదేహ్యా శ్రుతః - త్ర స్తయా తయా త్వం ప్రేషితశ్చేతి
 హామూః కథం తిష్ఠంతీత్యర్థః. ౪. తి. అమరాణాం పతిత్వ మింద్రత్వం. ౫. కచ్చి దితి.
 ప్రాణైః ప్రాణభ్యః. కచ్చిత్ ప్రవాజన మితి. ప్రవాజనం చతుర్దశవర్ష వనవాస ప్రతధారణం మిథ్యా
 వితథం భవిష్యతి న కచ్చిత్ - వనవాసం యథోక్తం న సమాపయిష్యామి కచ్చిత్ - సీతాపాయే అసమా
 త్తవివవనవాసే మమాపాయో భవిష్యతీత్యర్థః సీతానిమిత్త మితి. సీతానిమిత్తం సీతావినాశనిమిత్తం -
 త్వయి గతే - అయోధ్యా మితి శేషః. ౭. సపుత్రేతి. సౌమ్యేన వినయేన. ౮. యదీతి. సువృత్తా న
 ద్వృత్తా సీతావృత్తా మృతాయదీత్యర్థః. ౯. యదీతి. ప్రహసితా ప్రకృష్టం సుందరం హసితం య
 స్యాస్స. ౧౦. తి. ప్రమత్తే అనుచితకారిణి. ౧౧. ౧౨. సర్వథేతి. తవాపి శూరస్యాపి. ౧౩. శ్రుత

కృతం కష్టం సీతా ముత్సృజతా వనే, ప్రతికర్తుం నృశంసానాం రక్షసాం దత్తమం
తరం. ౧౫. దుగళితాః ఖరభూతేన రాక్షసాః విశిణాశనాః, తైస్సీతా నిహతా
ఘోరై ర్భవిష్యతి న సంశయః. ౧౬ అహోఽస్మి న్యసనే మగ్న స్సర్వథా శత్రు
సూదన, కిన్ని దానీం కరిష్యామి శంకే ప్రాప్తవ్య మిందృశం ౧౭. ఇతి సీతాం
వరారోహం చింతయన్నేవ రాఘవః, ఆజగామ జనస్థానం త్వరయా సహలక్ష్మణః.
౧౮. విగర్హమాణోఽనుజ మార్గరూపం తుథా శ్రమాచ్చైవ పిపాసయాచ.
వినిశ్శ్వసన్ శుష్క ముఖో వివర్ణః ప్రతిశ్రయం ప్రాప్య సమీక్ష్య కూన్యం ౧౯.
స్వమాశ్రమం సంప్రవిగాహ్య వీరో విహరదేశా ననుసృత్య కాంశ్చిత్, ఏతత్తది
త్యేవ నివాసభూమా ప్రహృష్టరోమా వ్యధితో బభూవ. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రా
మాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

అథాశ్రమా దుపావృత్త మంతరా రఘునందనః, పరిపూర్ణ సౌమిత్రిం
శంకఇతి యోజనా. ౧౪. సర్వధేరి కష్ట మేవాహ - ప్రతీతి - ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య
ప్రత్యవకారం కర్తుం అంతరం అవకాశో దత్తః. ౧౫. ప్రతీకార మేవాహ - దుగళితా ఇతి విశి
తాశనత్వం నిహననే హేతుః. ౧౬. అహోఽస్మిన్నితి. సంధిరార్హః - ఈదృశం వ్యసనదృష్టం పా
ప్తవ్య మితి శంకే. ౧౭. ఇతీతి. వరారోహ మితి చింతా హేతు సౌందర్యాతిశయోక్తిః. ౧౮. విగ
ర్హమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. వక్ష్యమాణానేక సర్గార్థసంగ్రహరూపం. శ్రమాత్
బహుదూరథావనాత్ - ప్రతిశ్రయం స్వాశ్రమప్రదేశం - కూన్యం సీతారహితం - ప్రతిశ్రయ
మిత్యనుషజ్యతే - అనంతరం స్వాశ్రమం - సంప్రవిగాహ్య - ప్రవిశ్య - త మపి కూన్యం సమీక్ష్యచి
శేషః - తదను - సీతాయాః కాంశ్చిద్విహరదేశా ననుసృత్య - విచిత్ర - తానపి కూన్యాత్ సమీ
క్ష్య - తత్ర త్యనివాసభూమా క్రిడా స్థానే - తదేతదితి - తాదృశ మేతద్భిశ్చ మితి వివరిణిశే
షం స్మృత్వా ప్రహృష్టరోమానా శ్లోకేన వ్యధితో బభూవ. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరినిలే -
శ్రీరామాయణభూషణే. రత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

ఏవం సంగ్రహేణోక్త మర్థం పున ర్విస్తరేణ వత్తు ముపక్రమతే - అథేత్యాది. అంతరా-

ఇతి. స్వరశ్చ సదృశో మమేతి - మమ స్వరేణేతి శేషః - అతఏవ త్ర ప్తయేతి. ౧౪. సర్వ
ధేరి. ప్రతికర్తుం మత్కృతాపకారస్య ప్రత్యవకారం కర్తుం రక్షసా మంతర మవకాశః
దత్తః. ౧౫. ౧౬. తి. కిన్ని దానీం కరిష్యామితి శ్లోకః - ఈదృశం దుగళం పాప్త
వ్య మవశ్య మనుభవితవ్య మితి శంకే ఇతి ధైర్యావలంబన ముత్పేక్ష. ౧౭. తి. జనస్థానం తద్వర్తి
స్వాశ్రమం. ౧౮. విగర్హమాణోఽనుజ మిత్యాది శ్లోకద్వయేన-వక్ష్యమాణసర్గార్థస్య సంగ్రహః -
ప్రతిశ్రయమాశ్రమం. ఏతత్తదితి. ఏతత్తదావయోర్నివాసస్థాన మిత్యేవ వ్యధితో బభూవ. ౨౦.
ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాతాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యా
ఖ్యాతాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః.

తి. అథ విస్తారేణ మార్గమధ్యకృతాం కథా మాహ-అథేతి. ఉపావృత్తం సీతావచనాత్స్వ
రూపం పాప్తం-అంతరా-మధ్యేమార్గం. ౧. తమితి. ప్రవృత్తవక్తవ్యయోః ప్రవృత్త్యం తావదాహ-

రామో దుగభార్దితం పునః. ౧. త మువాచ కిమర్థం త్వ మాగతోఽపాస్య మైథిలీం. యదా సా తవ విశ్వాసా ద్వనే విరహితా మయా. ౨ దృష్ట్వావాభ్యాగతం త్వాం మే మైథిలీం త్యజ్య లక్ష్మణ, శంకమానం మహత్పాపం యత్సత్యం వ్యధితం మనః. ౩. స్ఫురతే నయనం సవ్యం బాహు శ్చ హృదయం చ మే, దృష్ట్వా లక్ష్మణదూరే త్వాం సీతావిరహితం పథి. ౪. ఏవ ముక్తస్తు సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, భూయో దుగభసమావిష్టో దుగభతం రామ మబ్రవీత్. ౫. న స్వయం కామకారేణ తాం త్యక్త్వా హ మిహాగతః, ప్రచోదిత స్తయేవోగై స్సత్యకాశ మిహాగతః. ౬. ఆర్యేణేవ పరాక్రుష్టం హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, పరిత్రాహీతి యద్వాక్యం మైథిల్యా స్తచ్చురితి గతం. ౭. సా త మార్తస్వరం శ్రుత్వా తవ స్నేహేన మైథిలీ, గచ్ఛగచ్ఛేతి మామాహ రుదంతి భయవిహ్వలా.

మధ్యేమార్గం-దుగభార్దిత మితి క్రియావిశేషణం - మారీచవధస్థానాత్ స్వాశ్రమం గచ్ఛత్ మధ్యే పప్రచ్ఛేత్యర్థః. ౧. త మితి. తం సౌమిత్రి మువాచ - తత్ర ప్రశ్నప్రకార మాహ - కిమర్థ మితి. యదాను త్వయా రక్షితాయాః కాహని రితి విశ్వాసాత్ మయా విరహితా కృతా - తదా తామపాస్య విహాయ - కిమర్థ మాగతః. ౨. ఉవాచేత్యుక్తార్థ మాహ - దృష్ట్వేతి. త్వాం దృష్ట్వా-పాపం సీతాఽనిష్టరూపం శంకమానం-మే మమ మనః వ్యధిత మితియత్ తత్సత్యం. ౩. ఏతచ్ఛక్తం నిశ్చయత ఇత్యత్రాహ - స్ఫురత ఇతి. బాహుః సవ్య ఇత్యనుషజ్యతే - హృదయం వక్షోమధ్యం. ౪. ఏవ మితి. భూయో దుగభేన బహుతరదుగభేన - సమావిష్టః పూర్వం సీతావచనా ద్దుగభాక్రాంతః - సంప్రతి రామేణ త్వయా ఆకృత్యం కృతమిత్యుచ్యమానత్వాత్ భూయో దుగభసమావిష్ట త్వం. ౫. నస్వయ మితి. కామకారేణ స్వేచ్ఛాకరణేన - స్వయ మిత్యన్య వివరణ మిదం-ఉక్తైః-వచోభి నిశ్చరసిద్ధం. ౬. ఆర్యేణేతి. హాసీతే లక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ యద్వాక్యం-ఆర్యేణేవ భవతేవ-కేనచిత్ పరాక్రుష్టం ఆహ్వానపురస్సరం ఘోషితం తత్ మైథిల్యా శ్రుతిం గతం. ౭. సాత కిమర్థ మితి. యదా యస్తాత్ సా సీతా తవ విశ్వాసాత్ త్వయా రక్షితాయాః సీతాయాః కాహనిరితి విశ్వాసాదిత్యర్థః-మయా విరహితా కృతా తదా తా మపాస్య విహాయ కిమర్థ మాగత ఇతి సంబంధః. ౮. వక్తవ్య మాహ - దృష్ట్వేతి. హేలక్ష్మణ - మైథిలీం త్యజ్య అభ్యాగతం త్వాం దృష్ట్వా - మహత్పాపం సీతాహరణరూపం శంకమానం రాక్షసాః సీతా మపహృతవంత ఇతి శంకా గ్రస్తమిత్యర్థః-మే మనోవ్యధిత మితి యత్-తత్సత్యమితియోజనా-యద్వా-త్వాం దృష్ట్వా యన్త మాత్పాపం సీతావహరణభక్షణాదిరూపం శంకమానం మనోవ్యధితం తత్పాపం సత్యమేవేత్యన్వయః. ౩. ననుమదాగమనమాలేణ కుతః పాపశంకా తత్రాహ-స్ఫురత ఇతి. సవ్యం వామం. ౪. ఏవ మితి. భూయ ఇతి పూర్వం సీతావచనా ద్దుగభాక్రాంతః - ఇదానీ మకృత్యం కృత మిత్యేతద్రూపరా మవచనాత్ భూయో దుగభసమావిష్ట ఇత్యర్థః. ౫. నేతి. కామకారేణ స్వేచ్ఛయా - ఉక్తై రవాచ్యై ర్వాక్యై రితి శేషః. ౬. తథా ప్రచోదనే కారణ మాహ - ఆర్యేణేతి. ఆత్ర చకారోభిన్న క్రమః-హాసీతేలక్ష్మణేతి పరిత్రాహీతి చ య ద్వాక్యం ఆర్యేణ త్వయా పరాక్రుష్ట మివాత్యంతముష్ణోషిత మివ తత్తు మైథిల్యాః శ్రుతిం గత మితి సంబంధః. ౭. ౮. ప్రచోద్యమానేనేతి. త్వత్ప్రత్యయః

౮. ప్రచోద్యమానేన మయా గచ్ఛేతి బహుశ స్తయా, ప్రత్యుక్తా మైథిలీ
వాక్య మిదం త్వత్ప్రత్యయాన్వితం. ౯. న తత్ప్రత్యాయహం రక్షో యదస్య
భయ మావహేత్, నిర్వృతా భవ నాన్వేత తేనావ్యేవ ముదాహృతం.
౧౦. విగర్హితం చ నీచం చ కథ మార్యో లభిధాస్యతి, త్రాహీతి వచనం
సీతే యస్త్రాయే త్రిదశానపి. ౧౧. కిన్నిమిత్తం తు కేనాపి భ్రాతు రాలం
బ్య మే స్వరం, రాక్షసే నేరితం వాక్యం త్రాహీ త్రాహీతి శోభనే. ౧౨. విస్వ
రం వ్యాహృతం వాక్యం లక్షణ త్రాహీ మా మితి, న భవత్యా వ్యథా కార్యా
కునారీజననేవితా. ౧౩. అలం వైక్లబ్య మాలంబ్య స్వస్థాభవ నిరుత్సుకా, నసో
లస్తి త్రిషు లోకేషు పుమా నైవరాఘవం రణే, జాతోవా జాయమానోవా సం
యుగే యః పరాజయేత్. ౧౪. నజయ్యో రాఘవో యుద్ధే దేవై శ్శక్రపురో
గమైః. ౧౫. ఏవ ముక్తాతు వై దేహీ పరిమోహితచేతనా, ఉవాచాశ్రుణి
ముంచంతీ దారుణం మా మిదం వచః. ౧౬. భావో మయి తవాత్యర్థం సాప

మితి. తవన్నే హేన త్వయిన్నే హేన. ౮. ప్రచోద్యమానేనీతి. త్వత్ప్రత్యయాన్వితం - త్వయి
ప్రత్యయః దురాధర్షత్వదైన్యరాహిత్యవిషయో విశ్వాసః తేనాన్వితం - ఇదం వక్ష్యమాణులక్షణం
వాక్యం మైథిలీ ప్రత్యుక్తా. ౯. నత నితి. నిర్వృతా సుఖతా-భవ-నాన్వేత-రామవాక్యత్వేన
యచ్ఛంకితం - ఏతత్ రామవాక్యం నభవతి. ౧౦. రామవచనత్వేనయవపత్తి మాహ - విగర్హిత
మితి. విగర్హితం దైన్యావహత్వా న్నహాకులప్రమాతస్య నిందితం - నీచం అపత్కాలే స్త్రీసమాహ్వా
నస్య తుద్రకృత్యత్వాత్ కుత్సితం - వచనం - కథ మభిధాస్యతి య స్త్రీదశానపి త్రాయేత్-కథం
సః సీతే త్రాహీతి వచన మభిధాస్యతి. ౧౧ మితి. కిన్నిమిత్తం కిమపిప్రయోజన ముద్దిశ్య - కేనాపి
దుర్జనేన రాక్షసేన మేభ్రాతుః స్వరం స్వరసదృశంసర్వం అలంబ్య అశలంబ్య - త్రాహీత్రాహీతి
వాక్యం-కురితం ఉక్తంశోభనే ఇతి సీతాసంబోధనం. ౧౨. విస్వర మితి. స్వరప్రకారవిశేషబోధనేన
నాయం నామస్వర ఇత్యర్థః. ౧౩. అల మిత్యాది సార్థజ్ఞోక ఏకాన్వయః. వైక్లబ్యం విక్లబత్వం-విక్ల
బో విహ్వల స్తథేతి హలాయుధః. నిరుత్సుకా మత్ప్రస్థాపనోద్యోగరహితా భవ-నాన్వీనవిద్యతే.
౧౪. నేత్యర్థ మేకం వాక్యం. పూర్వమేకై కేనాజయ్యత్వ ముక్తం-సంప్రతి మిలితై రితి విశేషః.
౧౫. ఏవ మితి. పరిమోహితచేతనా కలుషితబుద్ధిః. ౧౬. భావ ఇతి. భ్రాతా వివక్షేనతి - మాం
ప్రాప్తం పాపః కుత్సితః భావః మయి - తవ త్వయా - నివేశిత ఏవ - త్వంచ మాం నావాస్మ్యసి.

దురాధర్షత్వ దైన్యరాహిత్యవిషయం ప్రామాణికం జ్ఞానం తేనాన్వితం వాక్యం మయా మైథిలీప్రత్యుక్త
కేతి సంబంధః. ౯. తస్యైవ వివరణా నతదిత్యాదినా. నిర్వృతా దుఃఖరహితా భవ-కుతః ఏతద్వా
క్యం అస్య రామస్య నభవతీత్యర్థః. ౧౦. కుతః విగర్హిత మితి. నీచం తుచ్ఛం విగర్హితం నిందితం -
దైన్యావహత్వాదితి భావః. ౧౧. కిన్నిమిత్తమితి. కిన్నిమిత్తం కిమపి నిమిత్తం యస్మిన్ కర్తృణి
కత్. ౧౨. ౧౩. అల మితి. వైక్లబ్యం విహ్వలత్వం - నిరుత్సుకా మదీయప్రస్థాపనోద్యోగరహితా.
౧౪. వైక్లబ్య మాలంబ్యాలం - మాన్వీత్యర్థః - పుమాన్ విద్యమార ఇతి శేషః - యః పరాజయే
దిత్యపకర్షః - జాయమాన ఇత్యనేన జనిష్యమాణ ఇత్యర్థనేన భావినోపి వారణం - అత స్సంయోగే
ఇత్యన్వయపానరుక్త్యం. ౧౫. ౧౬. భావ ఇతి. వివక్షేభ్రాతరి-ప్రాప్తం మా మితి శేషః-పాపయాచా

ఏవ నివేశితః, విపష్టే భ్రాతరి ప్రాప్తం నచ త్వం మా మవాప్స్యసి. ౧౭ సంకేతా
దర్శనేన త్వం రామం సమనుగచ్ఛసి, క్రోశంతం హి యథాత్యర్థం నైన
మభ్యవద్యనే ౧౮. రిపుః ప్రచ్ఛన్నచారి త్వం మదర్థ మనుగచ్ఛసి, రాఘవ
స్యాంతరప్రేచ్ఛ స్థితౌ నాభివద్యనే. ౧౯. ఏవ ముక్తోహి వై దేహ్యా సంగర్భో
రక్షతోచనః, క్రోధా త్ప్రీస్ఫురమాణోష్ఠ ఆశ్రమా దభినిర్గతః ౨౦. ఏవం బ్రు
వాణం సౌమిత్రిం రామ స్సంతాప మోహితః, అబ్రవీద్దుష్కృతం సౌమ్య తాం
వినా య త్వ మాగతః. ౨౧. జానన్నపి సమర్థం మాం రక్షసాం వినివారణే,
అనేన క్రోధవాక్యేన మైథిల్యా నిస్సృతో భవాన్. ౨౨. నహి తే పరితుష్యామి
త్యక్త్వా యద్యాసి మైథిలీం, క్రుద్ధాయాః పరుషం శ్రుత్వా స్త్రియాశ్చ త్వ మిహా
గతః. ౨౩. సర్వథా త్వః సీతం తే సీతయా యత్ప్రచోదితః, క్రోధస్య వశ

౧౭. సంకేతా దితి భరతేన కృతా స్సంకేతాత్ కుత్రచి దవకాశే రామ మవశ్యం హనిష్యామి
త్యేవం మాహత్ - రామం సమనుగచ్ఛసి - నతు రామభక్త్యా - ఆత్ర హేతు మాహ - క్రోశంత
మితి-క్రోశంత మేనం - యథా నాభ్యవద్యనే నప్రాప్నోషి - తేన ప్రకారేణ సంకేతా దనుగచ్ఛసి
త్యన్వయః. ౧౮. రిపు రితి. అంతరప్రేచ్ఛః రంధ్రాన్వేషి-యేన ప్రకారేణ ఏవ మనుగచ్ఛసి తథానాభి
వద్యసి ఇత్యన్వయః. ౧౯. ఏవమితి. క్రోధాదితి కాకాక్షిన్యామేనోభయత్రాన్వేతి. ౨౦. ఏవమితి.
తాం వివా త్వ మాగత ఇతి యత్త ద్దుష్కృతం అకృత్యం. ౨౧. ఉక్తం వివృణోతి-జానన్నపీతి. ౨౨.
అనేనేత్యుక్తాదీశచయతి-నహితి. స్త్రియా ఇత్యవివేకసంభావనాసూచకం - స్త్రిష్వపివిశేషజ్ఞాపనాయ
క్రుద్ధాయా ఇతి-యస్త్యం క్రుద్ధాయాః స్త్రియాఃపరుషం శ్రుత్వా ఇహాగతః-తస్యతే-మైథిలీం త్యక్త్వా
యాసీతి య త్తత్కర్త-నపరితుష్యామి. ౨౩. సర్వథేతి. నాకరోక్యాసనంమమేతి యత్తత్సర్వథా-తేఅప
సీతం అపవయః-క్రుద్ధయా స్త్రియా యత్కించి త్వరుష ముక్తంచే త్తతోస్థిధవ్యం - కథంచి దస
మానే బహి రాగత్యాంశ్చ తో భూత్వా - తత్పరిపాలనం కర్తవ్యం - కేవల మాగమనం తవాపనీతి
కేవేతి భావః. ౨౪. అపనీతిమేవోపపాదయతుం స్వరా వ్యభాభావం దర్శయతి - అసావిత్యాది

భావో మయి తవ త్వయా నివేశితః. ౧౭. సంకేతాదితి. సంకేతాత్ శ్రీరామద్రోహవిషయాత్
రామ మనుగచ్ఛసి - నతు రామభక్త్యా-కుతః క్రోశంత మితి. ౧౮. రిపు రితి. అంతరప్రేచ్ఛః
రంధ్రాన్వేషి. ౧౯. ౨౦. ఏవ మితి. సీతాప్రేరణయా మయి రాక్షససంహారసామర్థ్యాభావ మాశం
క్యాగతోఽసీవా-సీతాపరుషవాక్యైః తవలోకగర్హితా భవిష్యతీతి వా-రుషవాక్యాసహనమాశ్రేణ
వా నమాగతోఽసీతి ప్రేధా విశిష్ట్య ఆద్యం పరాకరోతి. దుష్కృత మిత్యాది. ౨౧. జానన్నితి.
రక్షసాం వారణే సంహార ఇత్యర్థః - సమర్థం మాం జానన్నపి త్వం - తాం సీతాం వినా ఇహా
ఆగత ఇతి యత్-తద్దుష్కృతం కష్టం కృత మితి యత్తచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ యోజనా-ద్వితీయం పరా
చప్తే-నేనేతి - అనేన క్రోధవాక్యేన భావో మయి నివేశితః సంకేతా ద్భరతేనేత్యాదిమైథిల్యాః
క్రోధవాక్యేన గర్హితో భవా నిత్యత్ర కాకుః. ౨౨. తృతీయం దూషయతి - నహిత ఇతి. తే
త్వత్తః నపాతుష్యామి - యతః యద్యస్తాత్ క్రుద్ధాయాః స్త్రియాః - పరుషం పరుషవాక్యం
శ్రుత్వా ఆగత ఇతి సంబంధః - క్రుద్ధాః స్త్రియాః కింకిం నవదంతి - ఆత స్తాదృశీం త్యక్త్వా ఆగ
తోఽసీతి కృత్వా - త్వాం నపరితుష్యామితి భావః. ౨౩. సర్వథేతి. అపనీత మవినయం - తే
త్వయా కృత మితిశేషః - సీతయేతి - యతః సీతయా ప్రచోదితస్య - క్రోధస్య వశ మాగమ్య

మానోనాకరో శ్వాసనం మమ. ౨౪. అసౌ హి రాక్షస శ్చేతే శరణాభిహతో
మయా, మృగరూపేణ యే నాహ మాశ్రమా దపవాహితః ౨౫. వికృవ్య
చాపం పరిధాయ సాయకం సలీలబాణేన చ తాడితో మయా, మార్గం తనుం
త్యజ్య స విక్లబస్వరో బభూవ కేయూరధర స్స రాక్షసః ౨౬. శరాహతే
నైవ తదార్తయా గిరః స్వరం మమాలంబ్య సుదూరసంశ్రవం, ఉదాహృతం
తద్వచనం సుదారుణం త్వ మాగతో యేవిహాయ మైథిగీం ౨౭. ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

భృశ నూప్రజ మానస్య తస్యాథో వామలోచనం, ప్రాస్ఫురచ్ఛాప్తల
ద్రామో వేళు శ్వాప్యజాయత. ౧. ఉపాలక్య నిమిత్తాని సోఽశుభాని ముహూ
ర్తుహః, అపిక్షేమం ను సీతాయా ఇతి వై వ్యాజహాన చ ౨. త్వమాణో
క్లోకత్రయేణ. ౨౫. వికృష్యేతి. పరిధాయ సాయకం-సలీలబాణేన సలీలబాణేన - మార్గం మృగ
సంబంధినీ-త్యజ్య త్వక్త్వా-సవిక్లబస్వరః సదీనస్వరః - కేయూరధరః అంగవధరః - ఆసీదిత్యనేన
దూరాతీతత్వం గమ్యతే. శరేతి. కదేతిచేదః - సుదూరే సంశ్రవః శ్రవణం యస్య తం - మమ
స్వరం మత్స్వరసదృశం స్వరం - అలంబ్య ఆశ్రిత్య - ఆర్తమా గిరా దీనయా వాచా-శరాహతేన
తేనైవ - తదా తస్మిన్కాలే - సుదారుణం తద్వచనముదాహృతం-యేన వచనేన శ్రుతేన మైథిగీం
విహాయ ఆగతోఽసి-అస్మిన్ సర్గే సప్తవింశతిశ్లోకాః. ౨౭. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే. శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

ఏవ మియతాప్రబంధేన సంభోగశృంగారో వర్ణితః - అథ విప్రలంభశృంగార మానుషోరో
హణా ద్వర్ణయితు మారథతే-తదంగత్వేన - రసాంతరాణి దర్శితాని - 'సంయుక్తయోస్తు సంభోగో
విప్రలంభో నియుక్తయో' నితి లక్షణాత్ - తత్ర - 'అభిలాషమవస్సంగౌ సంకల్పో నుజసంస్తుభిః'
ప్రద్యేషు-తాపాభిమతిత్యాగావున్నాదో మూర్ఖనాచమృతి రిన్యుక్త విప్రలంభోవస్థాస్వప్తమిం దకా
మాహ - సర్గత్రయేణ - భృశ మిత్యాది. ఆప్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః - అథో వామలోచనం నామ
నేత్రస్యాథః లక్ష్మ-ప్రాస్ఫురత్ - 'అథోవామదృశస్ఫూర్తా బహ్వావిష్టభవేత్ పుమా' నితి లక్షణాత్
స్వయ మస్థులత్ - ప్రయాణకాలే స్థలనం కరోతీష్టస్యభంజన మితి ప్రసిద్ధిః-వేదః కంఠః. ఉపాలక్యేతి
అశుభాని అశుభసూచకాని. ౨. త్వరమాణ ఇతి. లాలసః సాధిలాషః - ఆవసథం గృహం. ని. స్థా

మమ శాసన మాజ్ఞాం నాకరోః నాకార్హీః. మరీచవృత్తాంత మాహ-అసౌ వితి. అపవాహితః నీతః.
౨౫. వికృష్యేతి. సాయకం పరిధాయ సంధాయ మార్గం మృగసంబంధినీం. ౨౬. శరాహతేనేతి.
సుదూరసంశ్రవం సుదూరేసి సుశ్రవః శ్రవణం యస్య తం స్వరం-మత్స్వర సదృశస్వర మిత్యర్థః. ౨౭.
టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాండే. 'సీతాదురుక్తి కథనంలక్ష్మణస్య ముఖా చ్యుతం, శ్రుత్వా నరాశు
పీడాస్యా దభికాపకృతే మహా' దితి. ౨౮. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః.

భృశ మితి. అథో ఆనంతరం-ఆప్రజమానస్య ఆగచ్ఛతః-వామలోచనస్యాథఃపక్ష - స్వయమ
స్థులత్. ౧. ఉపాలక్యేతి. అశుభాన్యశుభసూచకాని. ౨. ౩. ఉద్భ్రమ నితి ఉద్భ్రమ నిమిత్త

జగామాథ సీతానర్మనలాలసః, సూన్యమావసథం దృష్ట్వా బభూవోద్విగ్నమానః,
 3. ఉద్భ్రమన్నివ వేగేన విక్షిప్తప్రఘనందనః, తత్ర తత్రోటజస్థాన మభివీక్ష్య
 సమంతతః, దదర్శ ఋగ్గళాలాం చ రహితాం సీతయా తదా, శ్రియా విరహితాం
 ధ్వస్తాం హేమంతేపద్మినీమివ ౫. రుదంత మివ వృక్షైశ్చప్లూనపుష్పమృగద్విజం,
 శ్రియా విహీనం విధ్వస్తం సంత్యక్త వనదేవతం, విప్రకీర్ణాజినకుశం విప్రవిద్ధ బ్రసీ
 కటం, దృష్ట్వా సూన్యం నిజస్థానం విలలాప పునఃపునః. 2. హృతా మృతావా
 నష్టావా భక్షితావా భవిష్యతి, నిలీనాః కథవా భీరు రథవావనమాశ్రితా, గతా
 విచేతుం పుష్పాణి ఫలాన్యపిచ వా పునః, అథవా పద్మినీం యాతా జలార్థం వా
 నదీం గతా. ౯. యత్నా నృగయమాణస్తు నాససాద వనే ప్రియాం, శోకరక్తే
 క్షణ శోకా దున్నత ఇవ లక్ష్మణే. ౧౦. వృక్షా ద్వృక్షం ప్రధావన్ స గిరే

నావసథవాన్మితే త్యమరః. 3. ఉద్భ్రమన్నితి శ్లోక ద్వయ మేకాన్వయం. వేగేన ఉద్భ్రమన్నివ
 ఉత్పతన్నివ - విక్షిప్త హస్తాదీనవయః. నిత్యతః క్షిప్త. ౫. రుదంత మితి శ్లోకద్వయ మేకా
 న్వయం - వృక్షైః రుదంత మివ స్థితం-హీనస్వరభృగవత్త్వా దితి భావః-పుష్పాణి సీతయా పూర్వ
 మపచితాని-ద్విరూః పక్షిణః-ప్లూనాః పుష్పమృగద్విజాః యస్మిన్ తత్ తథోక్తం-శ్రియా కాంత్యా
 విహీనం-విధ్వస్తం విగ్ధం రావణసన్నాసినే దత్తత్వేన విప్రకీర్ణాః ఆయథాస్థానస్థితాః అజినకుశాః
 యస్మిన్ తత్ తథా-గ్రహణకారే సీతాయా అవలంబితత్వేన విప్రవిద్ధబ్రసీకటం విపర్యస్తమున్యాస
 నాస్తరణం - సూన్యం సీతారహితం-విలలాప పర్యదేవయత్. 2. విలాపమాహ ద్వాభ్యాం-హృతే
 త్యాది హృతా ఆపహృతా - నష్టా యాదృచ్ఛిక దర్శనం గతా - నిలీనా-వినోదాయ వ్యవహితా.
 అథవా నిర్జనతయా భీరు సుతీ సూథం వన మాగతా-పద్మినీం యాతా-స్నానార్థ మితి శేషః-నదీం
 గతేత్యనంతర మితికరణం ద్రవ్యవ్యం. ౯. యత్నా దితి. శోకాణ్డేతోః. ఉన్నత ఇవ లక్ష్మణే - అల

ఉత్పతన్నివ క్షిప్త హస్తా ద్యవయవాని తస్తతః క్షిప్త. ౫. *తి. రుదంత మిత్యాదే రాశ్రమో విశే
 ష్యః. 2. హృతేది. నష్టా అదర్శనం గతా-నిలీనా-వినోదాయ వ్యవహితా - నదీంగతే త్యత్ర ఇతి శబ్ద
 సుధ్యాసృత్య యత్నా నృగయమాణో నాససాదేతి సంబంధః కార్యః. శోకేతి. శోకరక్తేక్షణః
 శోకా దున్నత ఇవ లక్ష్మణే-ఉన్నత ఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దోఽస్మిన్ శ్లోకే సర్వత్రసంబంధనీయః - శోక
 రక్తేక్షణ ఇవ శోకా దున్నత ఇవ-శోకా తృప్తిధావన్నివ విలపన్నివ శోకార్ణవపరిప్లుత ఇవ లక్ష్మణ
 ఇతిసంబంధః-వస్తుతస్తు నతాదృశః శ్రీరామ ఇత్యర్థః-అతవివ సీతాదీన్ ప్రతివిలాపాదికం-సీతాన్వేష
 ణసమయే సీతా ముద్దిశ్య పృథమృగాదీన్ ప్రతిప్రశ్నాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకకక్షార్థం నట
 సంకృత మితి ప్రదర్శయితు మేవ సర్వజ్ఞేన భగవతా శ్రీవాల్మీకినా ఉద్భ్రమన్నివ ఉన్నత ఇవే
 త్యాదౌ తత్రతత్ర ఇవ శబ్దః ప్రయుక్తః అతవివ శ్రీశుకోప్యాహ. శ్లో. 'రక్షోధమేనవృకవద్విషి నేనమ
 యం వైదేహరాజదుహితర్య పయాపితాయామ్, భ్రాత్రావనేకృపణవర్షియయా వియంక్తః స్త్రీసంగి
 నాంగతిమితిప్రథమంశ్చచార మర్త్యావతార స్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షోవధాయైవ నకేవలం విభోః,
 కుతోఽన్యథా స్యూరమత స్స్వ ఆత్మన్ సీతాకృతాని వ్యసనాసీశ్వరస్య, నవైన ఆత్మాత్మవతా మధీ
 శ్వర స్సక్త స్త్రీలోక్యాం భగవాన్ వాసుదేవః, నస్త్రీకృతం కత్తల మశ్నువీత న లక్ష్మణంచాపి విహా
 తు మిచ్ఛతీ'తి. తథాచ స్కాందే ఉమాసంహితాయాం దేవాన్ ప్రతి విష్ణువచనం. 'అహం దారశధి
 హృత్వా హన్తి రావణ మాహవే శ్రీమద్రామావతారేఽస్మిన్ ఆజ్ఞవల్క్రియలే మయా. తత్ర శ

శ్వాదిం నదాన్నదీం, బభూవ విలప నాగ్రీమ శోకపంకార్ణవాప్లుతః. ౧౧. అపి కాచి త్వయా దృష్టా సా కదంబప్రియా ప్రియా, కదంబ యది జానీషే శంస సీతాం శుభాననాం. ౧౨. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశా వీతకాశేయవాసినీ, శంసస్య యది వా దృష్టా బిల్వ బిల్వోపమస్తనీ. ౧౩. అథవాహ్నున శంస త్వం ప్రియాం తా మర్జు నప్రియాం, జనకస్య సుతా భీష ర్యది జీవతివా నవా. ౧౪. కకుభః కకుభోయాం తాం వ్యక్తం జానాతి మైథిలీం, యథా పల్లవపుష్పాన్ వ్యభాతి హ్యేష వనస్పతిః. ౧౫. శ్రమరై రుపగీతశ్చ యథా ద్రుమవరో హ్యాయం, ఏష వ్యక్తం విజానాతి తిలక స్తీలకప్రియాం. ౧౬. అశోక శోకాపనుద శోకాహతచేతసం, త్వన్నా

త్యతేత్యర్థః వృక్షా దితి. నదాత్ పశ్యేమప్రవాహాత్-శోకపంకార్ణవాప్లుతో బభూవ. ౧౧. అశోక మోహలిరేకేణాచేతనేషు చేతనబుద్ధ్యాత్మా ప్రతిభాషతే-అపీత్యాదినా. కదంబాని కదంబపుష్పా ని ప్రియాణి యస్యా స్సా కదంబప్రియా - ప్రియా మత్కాంతా- అపి ప్రశ్నే ఏవం ప్రశ్నేపి ప్రతివచనాదాన మనాదరకృత మితి మత్వాహ-కదంబేని - శుభాననామితి చిన్తా కీర్తనం కదంబ స్త్రీయ త్యనేన దర్శనసంభావనోచ్యతే. ౧౨. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశే త్యనేన శోమలాంగీత్య ముక్తం-బిల్వోపమస్తనీ త్యనేన పద్మినీజాతి రుక్తా - తదుక్తం రతిరహస్యే - పద్మినీలక్షణే. 'స్తన యుగ మపి యస్యా శ్చీఫలశ్రీవిదంబీతి' ౧౩. అథవేతి. విశ్వనాథుక్తా ఆయం మగ్నరా న్నకథయతీ త్యర్థునవృక్షం పృచ్ఛతి - యది - జ్ఞాతం యదీత్యర్థః. ప్రతివచనాదానే నాయం నకానాతీతి మత్వా వృక్షాంతరే తద్జ్ఞానం సంభావయతి-కకుభ ఇతి. కకుభోఽర్థుననిశేషః - సచ స్త్రీణా మూరుతుల్యా భవతి-అత ఏవైవ ముచ్యతే కకుభోరు మితి-కేది త్కరభోరు మితి వదంతి - తస్మిన్కృతేనీవిరుద్ధం కదంబ కదంబప్రియా - బిల్వబిల్వోపమస్తనీ త్యేపంహ్యుచ్యతే-జ్ఞానే మేతు మాహ-యథేతి-అనేన పరిచయ సంభావనోక్తా - జానాతి కథం నకథయతీత్యర్థసిద్ధం ఏవ ముత్తరత్వా శ్లోకే ద్రష్టవ్యం. శ్రమరై రితి. ఉపసమీపే గీతః-కృతవేదఘోష ఇతి ధ్వన్యతే-యథామనప్రకారేణ ఏవం భూతో ద్రుమవరోఽయం-తేన ప్రకారేణమస్యే ఏష జానాతి తిలకం అశోకేతి. స్వవచనకరణాయ స్తాతి శోకాపనుదేతి-పచాద్యచ్-గణాభావ ఆర్షః - త్వన్నామానం తురు అశోకం తురు-సందర్శనేన జ్ఞా

కా నకర్తవ్యా సర్వజ్ఞేనాపి మాయయా, మస్తాయా మోహితం రక్షి మమిష్యం మామవేక్ష్యతి, అన్య ధాతస్య సానునం నభవే ద్యత్ర కుత్రచి' దితి-కించ-బహువిధ మగ్రప్రణాపస్య దేహి దావాత్తబుద్ధి పూర్వకత్వా తద్బుద్ధే రజ్ఞానమూలకత్వాత్-స్వకృతలీలాశ్రవణద్వారా సర్వలోకానాం ముక్తిప్ర దానాయ-నృపరూపేణావతీర్ణస్య సచ్చిదానందఘనవిగ్రహస్య పరమాత్మన శ్చీరామస్య - మాయా ధిష్ఠాతుః పరమేశ్వరస్య భృగుశాపాదినా వృక్షానగంధోఽప్యస్తీతి వక్తు మశక్యత్వా దేక ద్విధ వివాసాదికం సర్వం శ్రీరామేణ లోకశిక్షార్థమేవ కృత మితి వేదితవ్యం - అన్యత్ స్యేతాదృశస్థలే ష్వేవ మేవార్థోఽనుసంధేయః. ౧౧. అపి కాచి దితి. ౧౨. స్నిగ్ధపల్లవసంకాశేతి. స్నిగ్ధపల్లవ సంకాశా శోమలాంగీత్యర్థః. ౧౩. అథవేతి. అర్జునః కరవీరః-అర్జునప్రియాం కరవీరపుష్పప్రియాం. ని. 'కరవీర స్తదార్జున' ఇతి నిఘంటుః. ౧౪. * తి. కకుభో మరువకః - కకుభస్య బహిష్త్వచోఽతి క్షణత్వా తద్వత్ క్షణోరూపం-తస్య జ్ఞాతృత్వోపపాదకం లతాపల్లవేత్యాది-తత్సంబంధగ దినా కథ మియతీ సంపదస్యేతి భావః. ౧౫. తి. ఉప సమీపే గీతః క్రియమాణయుగార ఇత్యర్థః-తథా ద్రు మవరోహ్యస్తీతి స్తాతి తత ఉత్తర ముల్కావ్యయం ప్రత్యాహ-ఏష ఇతి-తస్మిన్కృత్యాత్మజ్ఞేయత్వసం

మానం కురు క్షీప్రం ప్రియాస దర్శనేన మాం. ౧౭. యది తాల త్వయా దృష్టా
 పక్వతాలఫల స్తనీ, కథయస్వ వరారోహం కారుణ్యం యది తే మయి. ౧౮. యది
 దృష్టా త్వయా సీతా జంబు జంబూఫలోపమాం, ప్రియాం యది విజానీషే ని
 శ్శంకం కథయస్వ మే. ౧౯. ఆహో త్వం కర్ణికారాద్య సుప్రమైశ్శోభనే భృశం,
 కర్ణికార ప్రియా సాధ్వీ శంస దృష్టా ప్రియా యది. ౨౦. చూతనీపమహాసాలాన్
 పనసాన్ కురవాన్ ధవాన్, దాడిమా నసనాన్ గత్వా దృష్ట్యా రామో మహా
 యశాః, మల్లికా మాధవీశ్చైవ చంకాన్ కేతకీస్తథా, పృచ్ఛన్రామో వనే
 భ్రాంత ఉన్నతే ఇవ లక్ష్మతే. ౨౧. అథవా మృగశాఖాక్షీం మృగ జానాసి
 మైథిలీం, మృగవిప్రేక్షణీ కాంతా మృగీభి స్సహితా భవేత్. ౨౩. గజసా
 గజనాసోరూ ర్యది దృష్టా త్వయా భవేత్, తాం మన్యే విదితాం తుభ్య మా
 ఖ్యాహి వరవారణ. ౨౪. శార్దూల యది సా దృష్టా ప్రియా చంద్రనిభాననా,
 పనేన-శోకసిన్ధుశ్శర్థం ప్రియాం సందర్శయత్కర్ణః. తనిష్టోకీ. శోకా యస్తా న్నభవతి సః ఆశోక
 ఇతి వ్యుత్పత్తి మభిప్రేత్య శోకాపచదత్వా దేత త్కరణయోగ్యతా. యది తాలేతి.
 పక్వతాలేతి సాంబ శ్లోకే యదీతి. జంబు - అంబార్థనద్యో ర్హస్వ ఇతి హ్రస్వతం - ఏజ్ హ్రస్వా
 త్సంబుద్ధే రితి సుజాహుః - స్నిగ్ధత్వాకారేణ జంబూఫలోపమ్యం. విజానీషే - చిహ్నత ఇతి శేషః.
 ౧౯. ఆహో ఇతి. సుప్రమై రితి ధార్మికత్వోక్తిః. ౨౦. చూతేతి. శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం.
 ప్రియా-భేదా ద్రామపదద్వయం - నీపః కదంబః - కురవాన్ కురవకాన్ - రామః చూతాదీన్
 గత్వా దృష్ట్యా పృచ్ఛత్ - ఆధావనేన సర్వత్ర భ్రాంతః కృతభ్రమణః - రామః ఉన్నతః చిత్తవి
 భ్రమవా నివ లక్ష్మతే అలక్ష్మత. ౨౧. ఇతి వృక్షాన్ దృష్ట్యా మృగాన్ పృచ్ఛతి - అథేతి. వృక్షా
 మాకథయంతు-త్వంతు కథయత్యాశయనాథవాశబ్దప్రయోగః - మృగశాఖస్య మృగబాలస్యాక్షిణీ
 ఇవాక్షిణీ యస్యా స్తాం మృగస్య సీతాజ్ఞానే యోగ్యతా మాహ - మృగేతి - మృగవ ద్వివిధం
 ప్రేక్షణ ఇతి మృగవిప్రేక్షణీ - సహితా భవే దితి సంభావనాయాం లిజ్. ౨౩. గజేతి. గజసా
 సోరూః కరికరోరూః-వరవారణ - వారణశ్రేష్ఠ మేగజ-తాం సీతాం తుభ్యం తవ విదితాం మన్యే
 శంకే - గజనాసోరూః - సా త్వయా యది దృష్టా భవే త్తదాఖ్యాహి. ౨౪. శార్దూలేతి.
 అత్ర కుల్యగతిత్వయావ స్సంబంధో బోధ్యః-నతే భయం శూరస్య తవ భయం నా స్తి-ఏతేన పూర్వో
 క్తా స్పర్శే భీత్యా నప్రత్యూచు రితి రామస్యాశయః. ౨౪. పున రవస్థావిశేషం దర్శయతి - కింధా
 భావనా. ౧౬. లి. త్వన్నామానం ఆశోకం కుర్విత్కర్ణః-శోకాపచదత్వా దేత త్కరణయోగ్యతా.
 ౧౭. ౧౮. యదీతి. స్నిగ్ధేన జంబూఫలోపమ్యం-నతు వర్ణతః. * లి. నిశ్శంకం మరణాదికథనేపి
 శంకా నకార్యేతి భావః. ౨౦. చూతేతి. దాడిమా నామః పప్రచ్ఛేతి శేషః - అన్యథా ఉత్తరత్ర
 రామశబ్దోఽతిరిచ్ఛేత - యద్వా - చూతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం - తత్రైకో రామశబ్దో
 యోగికః - అన్యస్తు రూఢః - ఉన్నత ఇవ - వస్తుతస్తు నతు న్నత ఇత్యర్థః. ౨౧. అథవేతి. మృగ
 విప్రేక్షణీ - మృగఇవ వివిధం ప్రేక్షణ ఇతి శథా భవేత్ - కి మితి శేషః. ౨౩. * లి. గజస్య
 వేత్తృత్వసంభావనా బీజం గజనాసోరుత్వం - యద్వా-ఉచ్ఛత్వా ద్ధూరదర్శిత్యం. ౨౪. లీలాగతి
 సామాన్యలక్షణసంబంధ మపకల్ప్య శార్దూలం పృచ్ఛతి - శార్దూలేతి. ౨౫. * లి. అతివిరహావశా

మైథిలీ మమ విస్రబ్ధం కథయస్వ సతే భయమ్. ౨౫. కింధావసి ప్రియే దూరం
 దృష్టాసి కమలేక్షణే, వృక్షై రాచ్ఛాన్య చాత్మానం కిం మాంసం త్రిభాషసే ౨౬.
 తిష్ఠతిష్ఠ వరాహోహే సతే ౨౭ సి కరుణా మయి, నాత్యర్థం హాన్యశీలాసి కిమర్థం మా
 మునేక్షసే ౨౮ పీతకాశేయ శేనాసి సూచితా వరనర్శిని, భావంశ్యపి మయి.
 దృష్టా తిష్ఠ యద్యస్మి సౌహృదమ్ ౨౯. నైవ సా నూన మథవా హింసితా
 కూరుహాసినీ, కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం నమా నూనం యథోపేక్షీతు మ్మృతి. ౩౦.
 వ్యక్తం సాభక్షితా బాలా రాక్షసైః పిశిణాశనైః, విభజ్యాంఽని సంవృతే
 మయా విరహితా ప్రియా. ౩౧ నూనం తచ్చుభదంతోష్ఠం సునాసం చాగ్రసుం
 డలం, పూర్ణచంద్రమివ గ్రస్తం ముఖం నిష్ప్రభతాం గతం. ౩౨. సాహి
 చంపకవర్ణాభా గ్రీవా గై వేయశోభితా, కోమలా విలంబితాస్మ కాంఽయా
 భక్షితా శుభా. ౩౩. నూనం విక్షిప్యమాణౌ తా బాహూః క్షుద్రాశ్చ మతా, భక్షి
 తా వేషమానాగ్రౌ సహస్రాభరణాంగదా. ౩౪. మయా విరహితా బాలా రాక్ష
 సాం భక్షణాయ వై, సార్థేనేవ పరిత్యక్తా భక్షితా బహుబాంధవా. ౩౫. హ
 లక్షణ మహాబాహూః పశ్యసి త్వం ప్రియాంక్వచిత్, హా ప్రియే క్షుగ్రతా భద్రే
 వసీతి. ప్రియే కిమర్థం ధావసి ధావంతీ దృష్టాసి నూనం-అథావర్జనాదానా - పృక్షణేతి - ఇంచ
 పూర్వాపేక్షయాతిరిక్తం దర్శనానంతరం. ౨౬. ౨౭. పీతేతి. అంతర్నితాని పిశిణాశనైః పాతకా
 సి - ఇద మసి ప్రత్యయాంతరం - పున రపి ప్రత్యయాంతర మాహ - ధావాత్కపి. ౨౮. అథ
 సర్వాత్సనా దర్శనాభావాన ప్రకారాంతర ముచ్చేక్షతే - నైవేతి. అథవా-సాత్త నైవవిన్యసే -
 కింతు హింసితా - అత్ర హేతు మాహ - కృచ్ఛ్రం మితి కృచ్ఛ్రం ముఖం ప్రాప్తం - మాం యథా
 యేనప్రకారేణ ఉపేక్షీతుం నార్హతి - నూనం-తేన ప్రకారేణ హింసిత్తవ నూనం. ౨౯. ఏది దేవ
 దృఢయతి - వ్యక్త మితి. ౩౦. పక్ష్యమాణదశా మమసంధాయ ప్రలబధి-నూన విని పూర్ణచంద్ర
 మివగ్రస్తం - రాహుగ్రస్తం పూర్ణచంద్ర మివ స్థిత మిశ్యర్థః-ఏవం భుజం ముఖం నిష్ప్రభతాం
 గతం నూన మిత్యన్వయః. ౩౧. సాహితి. గ్రైవేయకం - కంతభూషణం - యా ఉత్తరీషణా
 గ్రీవా సా భక్షితా భవేదిత్యన్వయః. ౩౨ నూన మితి. హస్తాభరణం - కటకం. ౩౩. మయీతి.

శ్చర్వత స్తద్భ్రమావస్థాం నాటయతి-కి మితి. ౨౬. * తి. నాత్యర్థం హాన్యశీలాసి నాత్యంకిం పరివహ
 శీలాసి కిమర్థ మితి - ఇతహిపర మదర్శనే మృతి ర్నే ప్రసక్తేతి భావః. ౨౭. పీతేని. పిశిణాశయ
 కేన పీతాంబరేణ సూచితా సీతి మోహా త్రత్ప్రతిభానం-విరంజరకామినీభావనాయాం కామినిన్య
 కామినీసాక్షాత్కార ఇతి ప్రసిద్ధిః. ౨౮. నైవేతి. అథవా సా నూనం నైవ - కింఽచాదుహాసినీ
 హింసితా - యద్యహింసితా తదా కృచ్ఛ్రం ప్రాప్తం ముఖగతం మాం యథా యేనకారేణ నోపే
 క్షీతుం అర్హతి నూనం నార్హత్యేవేత్యర్థః. ౨౯. ఉత్త మేవార్థం ప్రబుచయతి. వ్యక్త మితి. ౩౦.
 నూన మితి. గ్రస్తం రక్షోభి రితి శేషః. ౩౧. సీతి. గ్రైవేయకం కంతభూషణం-భక్షితా రాక్షస
 రితి శేషః. ౩౨. * తి. విక్షిప్యమాణౌ ఇత స్తతః క్షిప్యమాణౌ. ౩౩. మయీతి. రాక్షసాం భక్షణాయ
 బాలా సీతా మయా విరహితా-అత ఏవ బహుబాంధవా. సార్థేన పథికనంఘ్రేన పరిత్యక్తా స్త్రీవ
 భక్షితా - రాక్షసై రితి శేషః. ౩౪. హా లక్షణేతి. ఇతి విలలాపేతిశేషః ఉత్తరక్ర నిలపన్ని

నా సీతే ప్రసక్తయః ౩౫ ఇత్యేవం నిలః శ్రామః పరిభావవ్యనాద్యనం, క్వచి
దుష్కృమతే వేదా ర్హితి వ్యప్రసక్తే బహుత్, క్వచి వృత్త ఇవాభాతి కాంతా
వ్యేషణాత్మకః. ౩౬౫ ఏ వనాని వనీ శ్చైవాన్ నిర్మలవగాని చ, కాననానిచ
వేగేన భ్రమః క్షుణ్ణింశ్చితి. ౩౬౬ శభా సగత్వా విఫలం మామాద్యనం పరిత్య
జ్యం శ్చభవభీతిం ప్రతి. అనిష్టాశ్చ పృ చకార మార్గతే పునః ప్రియామూః
పరమం : రిత్రమం ౩౬౭ ఇతి శ్రీమద్విమాయతే - ఆరణ్యకాండే - షష్ఠీ తమ
స్పర్శ

వృక్షైశ్చైవ మం కూడ్యం రామో దశరథాత్మజః, రహితాం పర్వతా
లాంచ విధ్వజ్య న్యాయాని చ, పర్వద్వ్యై తత్ర వై దేహీం సంనిరీక్ష్య చ పర్యతః,
భిషిగాని పరిహర్యా కీలకీ తూర్వాద్యుదయః. ౩౬౮ తస్మాత్ పర్వతాద్యుదయః. ౩౬౯. అక్షయ
మామూక్ష్మ్య పర్వతం - అక్షయః. పర్వతం పర్వతం - పర్వత ఇతి పర్వత్య నా సీతీని సంధి
రాత్నః - ఇతి పర్వతం పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౦. ఇత్యేవ మితి పర్వతం పర్వ
వృక్షయః. ప్రసక్తయః తూర్వాద్యుదయః - పర్వతం పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం
దేవ ఉచ్చిసితే సీతా ప్రసక్తయః. ప్రసక్తయః పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం
మనే శక్యం సీతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౧. ప
ఇతి. పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౨. ప
వి. 'ఉచ్చి' ప్రసక్తయః పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౩. ప
క్వచి దుష్కృమతే ఇత్యుదయః పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం పర్వతం పర్వతం
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౪. ప
అనిష్టాశ్చ పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౫. ఇతి శ్రీ
పరమరాజయః - శ్రీరామాయణం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం -
షష్ఠీ తమ స్పర్శ.

అశ రామశ్చ పరమో మహిషాం దర్శయత్యేవ షష్ఠీ తమ - పర్వతం - పర్వతం పర్వతం
మేకావ్యయం కూడ్యం సీతారహితం - పర్వతం సీతారహితం - పర్వతం - రామకావ్యం
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౬. ప
శ్చమిదాదాత్. ౩౭౭. క్వచి పర్వతం ఉచ్చిసితే ఉచ్చిసితం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౮. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౭౯. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౦. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౧. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౨. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౩. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౪. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౫. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౬. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౭. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౮. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౮౯. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౦. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౧. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౨. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౩. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౪. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౫. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౬. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౭. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౮. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౩౯౯. ప
పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం. ౪౦౦. ప

పర్వతం. పర్వతం - పర్వతం ముక్తై రామాయ. వి. పర్వతం పర్వతం - పర్వతం పర్వతం.

ఉవాచ రామః ప్రాకృత్య ప్రగృహ్య నువిరౌ భుజో. ౨. క్వమ లక్ష్మణ వై దేహీ
కంవా దేశ మితో గతా, కేనాహృణావా సౌమిత్రే భక్షిణా కేనవా ప్రేయా.
3. వృక్షేణాచ్ఛాద్య య మాం సీతే హసితు మిచ్ఛసి, అలం తే హసితేనాద్య
మాం భజస్వ సుమఖతం ర. యై స్సహక్రిడన్తే సీతే విశ్వస్యై ర్మృగపాతకైః, ఏతే
హీనా స్త్వయా సౌమ్యే ధ్యాయంత్యాస్త్రావిలేక్షణాః. ౪. సీతయా వహితోఽహం
వై నహి జీవామి లక్ష్మణ. ౫. మృతం శోకేన మహాగా స్తీరాపారగజీవ మాం,
పరలోకే మహారాజో నూనం వ్రక్ష్యతి మే పితా. ౬. కథం ప్రతిజ్ఞాం సంక్రతు
మయా త్వమభియోజితః, అపూరయిత్వా తం కాలం మత్సేకాశ మిహాగతః, కామ
వృత్తమనార్యం మాం మృషావాచిన మేవ చ, ధి క్ష్యస్య మితి రే లోకే వ్యర్థం వ
క్ష్యతిమే పితా. ౭. వివశం శోకసంతప్తం దీనం భగ్నమనోరథం, మా మహాత్మ్య
జ్య కరుణం కీర్తిర్న రమివానృజం, క్వగచ్ఛసి న రారో హే మాం నోత్సృజ సుమధ్య
మే, త్వయా విరహిత శ్చాహం మోక్ష్యే జీవిత మాత్మనః ౧౦౪ ఇతీవ
విలప న్రామ స్తీతాదర్శనలాలసః, నదదర్శ సుమకథార్తో రాఘవో జవకాత్మజం.

పున రపి రామగ్రహణం క్రియాభేదాత్ - ప్రాకృత్య సీతా ముచ్చై రామాయ ఉవాచ - భు
గ్రహణం శోకకృతవికారవిశేషః-ప్రగృహ్య ఉత్తిష్ట. ౨. క్వేతి. క్వమ అత్ర వనే మత్తపదేశే వర్తి
తే - కంవా దేశాంతరం గతా. 3. వృక్షేణతి. ఆచ్ఛాద్య స్వ మితి. శేష హసితుం అంశద్వి తాం
మాం జ్ఞాతు మనమర్థోఽసీత్యేవం పరిహసితుం-అద్య శోకకారే. ౪. యై రితి. క్రిడన్తే క్రిడన్తి-విశ్వ
స్యైః చిరోపలాలసేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః - మృగపాతకైః బాలమృగైః. ౫. 'హీనా హీనాః-స్థూ
డింభ' ఇత్యమరా - ధ్యాయంతి త్వా మితి శేషః- కి మసి ధ్యాయంతీనివా. ౬. సీతయితి. ఇవ మర్థ
మేకం వాక్యం. ౭. మృత మితి. పరలోకే స్వర్గే. ౮. కథ మితి శ్లోకవ్యయ మేకావ్యయం.
ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్ష వనవాసప్రతిజ్ఞా-సంక్రమ్య అంగీకృత్య మయా అభియోజితః నియుక్తః స్వం-
తం కాల మపూరయిత్వా కథ మాగతః - కామవృత్తం యభేష్టాచారం-అపూర్యం దుర్జనం మాం-
ధిక్ త్వా మితి వక్ష్యతి - అహ ముపాలంభయోగ్యవీధి - కామవృత్తత్వాదిని భాషి. ౯. వివశ
మిత్యాదిశ్లోకవ్యయం. వివశం అస్వాధీనం - త్వత్పరతంత్ర మిత్యర్థః - కరుణం యథా భవతి కథా
ఉత్సృజ్య - త్యాగకారేసి తప దయాస్త్వేవేతి భాషః - అన్యజం కపటాచారం - మాం నోత్సృ
జ సుమధ్యమే-ఇదం నుదుత్సర్జనం త్వల్లక్షణస్యానం యావ మితి భాషః - ఉత్సర్జనే రాజోద ఇత్య
త్రాహ - త్వయేతి. ౧౦౪. ఇతీవేతి. ఏవం ప్రకారేణేత్యర్థః. లాలసః సాధిలాలః ౧౦౫. ఇతా
సాదయమాన మిత్యాది సార్థశ్లోక ఏకావ్యయః. అప్రాప్తవంత మిత్యర్థః - అత్యర్థం హీనకామ్యయే
ప్రాకృత్య హ ఇతి శబ్దా కృత్వా - బాహూప్రగృహ్య ఉత్తిష్ట. ౨. వి. తదే వాహ - క్వేతి.
వృక్షేణతి. వృక్షేణావార్యాచ్ఛాద్య. ౪. యై రితి. విశ్వస్యైః చిరకాలసహవాసేన విశ్వాసం ప్రాప్తైః-
ధ్యాయంతి త్వా మితి శేషః - ఆస్త్రావిలేక్షణాః ఆశ్రుకలుషనేత్రాః. ౫. ౬. కథ మితి.
ప్రతిజ్ఞాం చతుర్దశవర్ష వనవాసప్రతిజ్ఞా మభియోజితః నియుక్తః. ౭. వి. పున స్తీతా ముద్ది
శ్య ప్రలపతి - వివశ మితి. అన్యజం కపటసంచారిణం నర మివ మా ముత్సృజ్య క్వ గచ్ఛసి -

౧౧౪. అనాసాదయమానం తం సీతాం దశరథాత్మజం, పంక మాసాద్య
విపులం సీదంత మివ కుంజరం, లక్ష్మణో రామమత్యర్థ మువాచ హిత కామ్యయా
౧౩. మా విషాదం మహాబాహూ కురు యత్నం మయా సహ, ఇదంచ హి వనం
శూర బహుకందరశోభితం. ౧౪. ప్రియకాననసంచారా వనోన్మత్తాచ మైథి, సా
వనంవా ప్రవిష్టాస్యా న్నలిసీంవా సుపుష్పితాం. ౧౫. సరితంవాపిసంస్రాప్తా మీన
వంజుశనేవితాం, స్నాతుకామా నిలీనా స్యా ధ్ధాసకామా వనే క్వచిత్. ౧౬.
విత్రాసయితుకామా వాలీనా స్యా త్కా ననే క్వచిత్, జిజ్ఞాసమానా వై దేహీ
త్వాం మాంచ పురుషర్షభ ౧౭. తస్యా హ్యన్వేషణేశ్రీమత్ క్షిప్రమేవ యతా
వహే. ౧౮. వనం సర్వం విచినువో యత్ర సా జనకాత్మజా, మన్యసే యది కాకుత్స్థ
మాస్త శోకే మనఃకృథాః. ౧౯. ఏవ ము క్షు సౌహార్దో లక్ష్మణేన సమాహితః,
సహ సౌమిత్రణా రామో విచేశు ముః చక్ర మే. ౨౦. తా వనాని గిరిం శ్చైవ సరి
తశ్చ సరాంసీచ, నిఖలేన విచిన్వానా సీతాం దశరథాత్మజే. ౨౧. తస్య శైలస్య

తస్యస్యయః. ౧౩. మా విషాద మిత్థాది విషాదం మామదా-అన్వేషణే యత్నం మన్యకృథయ. త్రా
న్వయః - అన్వేషణయోగ్యతా మాహ - ఇదం హి-తి. బహుకందరైః కుంజరసుబ్బలతాగృహైః -
శోభితం. ౧౪. ప్రియతి. ప్రియః కాననసంచారో యస్యా స్వా - వనోన్మత్తాచ-వనం జలం. ని.
'దేవనం భువనం వన' మిత్యనురః - వనేన వనవర్షనేన - ఉన్నాదవన - అతి ప్రియసరితేశ్వర్థ - య
థాక్రమం శతాకార్య మాహ - నేతి. ౧౫. సరిత మితి. పంజాలో బేగమ సరితం స్నాతుకామా
సంస్రాప్తాస్యాత్-నానకామా పరిణామకామా. క్వచి చ్చవే నిలీనా స్యాధ్ధా. ౧౬. విత్రాసయితు
కామేతి. పూర్వం హాసార్థం సూచితంకా - అత్ర విత్రాసవార్థ మితి భేద - మాంత్యాంచ బేజ్జాన
మానా - ఆపయో రన్వేషణాదిసామర్థ్యం జిజ్ఞాసమానేశ్వర్థః. ౧౭. తస్యా ఇశ్వర్థం పృథక్. శ్రీమత్
భార్యావియోగలక్షణం తే నా స్థితి భావః. ౧౮. వన మితి. యది మన్యసే యదిచ్ఛసి-నదా వది
మహి-త్వం శోకే మనో మాన్యథా. ౧౯. ఏవ మితి. లక్ష్మణేనైవ ముక్త - అత్ర ఏవ సమాహితః
కృశదిత్తసమాధానః - విచేయం అన్వేష్యం. ౨౦. తా వది. వనాని స్వల్పవిమహానిత - పుష్పవ
చయవృక్షాత్ సన్నిహితాభివేదితి - గిరి - విదిత భామివంగ హసత్కాశ భివేదితి - సరితః హంస
కారందవాది లలితపులిసతయా తదవలోకనసుమీమి భివే దితి - సరాంసీ చ పుష్పకమలమందమండిత
తయా తద్విహారపరాత్త భివేదితి - నిఖలేన - భావప్రధానో నిర్దేశః - కాశ్చేన్నృప-విచిన్వానా
సీతా నలభేతి త్యక్తవ్యాపారో వధవతః - తే దశరథాత్మజా - వచ్చిచ్ఛేరి తుష్టిం నిష్ఠంత్ వధవ
తః-మృదుప్రకృతికత్వాత్ - నైవ తా మభిగ్నసు దితి పక్ష్యమాల మత్రా ద్యుపద్యతే. తల్లోకే.
౨౧. తస్యేతి. తస్య శైలస్య ప్రపవరితేః - హయాని ప్రసాద - శిఖరాని కృంగంతే. ౨౨.

దృష్ట్యేవాహ-మాం నోశ్చ్యుత. ౧౦౪. ౧౧౪ అనాసాదయమాన మితి. అనాసాదయమాన ముచా
ర్హివానం. ౧౩ మా విషాద మితి. కురు యత్నం అన్వేషణ ఇతి శేష. ౧౪. ప్రియతి. ప్రియకానన
సంచారా-ప్రియః కాననసంచారో యస్యా స్వా - వనోన్మత్తా - వనసంచారోదీనా. ౧౫. * తి.
పంజాలో బేగమ-సంభావకాయాం శిశి. ౧౬. విత్రాసయితు కామేతి. జిజ్ఞాసమానా భాను మిర్చంగి-
కథం స్యాతా మితి శేష. * తి. విత్రాసయితుకామా - అస్తా మితి శేష. ౧౮. వన మితి. హే
కాకుత్స్థ సీతాన్వేషణం సమీచినం మన్యసే యది-శర్థి విదిమహి. ౧౯. * తి. విచేయ మన్వేష్యం.

సానుని గుహశ్చ శిఖరాణిచ, నిఖలేన విచిన్వానా నైవ తా మభిజగతుః.
 ౨౧౪. విచిత్ర సర్వత శైలం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్, నేహ పశ్యామి సా
 మిత్రే వై దేహీం పర్వతే శుభాం ౨౧౫. తతో దుగభాభిసంతప్తో లక్ష్మణో వా
 క్య మబ్రవీత్, విచర స్థండకారణ్యం భ్రాతరం దీప్తతేజసం ౨౧౬ ప్రాప్స్యసి
 త్వం మహాప్రాజ్ఞ మైథిలీం జనకాత్మజాం, యథా విష్ణు ర్మహాబాహు ర్బలిం
 బద్ధ్వా మహీ మిమాం. ౨౧౭. ఏవము కస్తు సౌహార్దో లక్ష్మణేన సరాఘనః, ఉ
 హచ దీనయా వాచా దుగభాభిహతచేతనః. ౨౧౮. ననం స్వం సువిచితం పద్మిన్యః
 పుల్లపంకజాః, గిరిశ్చాయం మహాప్రాజ్ఞ బహుకిందరనిర్మరః ౨౧౯. నహి పశ్యా
 మి వై దేహీం ప్రాణేభ్యోపి గరియసీం ౨౨౦. ఏవం స విలక రామ స్సీతాపారణ
 కర్పితః, దీన శ్శోకసమావిప్తో ముహూర్తం విహ్వలోభవత్. ౨౨౧. సంతప్తో
 హ్యవసన్నాంగో గతబుద్ధి ర్విచేతనః, నిషసాదాతురో దీనో నిశ్శ్వస్యాశీతమాయ
 తం. ౨౨౨. బహుళం సతు నిశ్శ్వస్య రామో రాజీవలోచనః, హా ప్రయేతి విచు
 క్రోశ బహుశో బాష్పగద్గదః ౩౦. తం తత స్సాంత్యయామాస లక్ష్మణః ప్రియ
 బాంధవః, బహుప్రకారం ధర్మజ్ఞః ప్రశ్రితం ప్రశ్రితాంజలిః. ౩౧. అనాదృత్యతు
 తద్వాక్యం లక్ష్మణోష్ఠపుటాచ్ఛ్యుతం, అపశ్యం స్థాం ప్రియాం సీతాం ప్రా

విచిత్రేతి. శైలం సర్వతః సర్వత్రైతే-ఉభయతః సోపిద్విత్తీయా-అంతే ఇతిరణం. ౨౧౪. శశభిః.
 దీప్తతేజస మితి పశ్యమాణసీతాలాభహేతులక్షణోక్తిః. ౨౧౫. ప్రాప్స్యసి. సీతాపారణం మ
 ధ్యేతిశేషః. ౨౧౬. ఏవ మితి. దుగభాభిహతచేతనః దుఃఖోపహతహృదయ ఇత్యర్థః. ౨౧౭. నవమి.
 పద్మిన్య ఇత్యాదౌ సువిచితాః సువిచిత ఇతి విభక్తి వివరిణామః కార్యః. ౨౧౮. నహి-శ్శర్థమేనం
 వాక్యం. ౨౧౯. ఏవ మితి. విహ్వలః పరవశః. ౨౨౦. సంతప్త ఇతి. అవసన్నాంగః కృశాంగః - గత
 బుద్ధిః నిస్సంజ్ఞః - విచేతనః నిశ్చేష్టః - అశీతం ఉష్ణం ఆయతం దీర్ఘ మితి విహ్వలశ్చిత్తయాచిశేషణం.
 ౨౨౧. బహుళ మితి. విచుక్రోశ ఉచ్చైః స్వరేణాచూషణవాక్. ౩౦. త మితి. ప్రశ్రితం నవినయ
 మితి క్రియాచిశేషణం - ప్రశ్రితాంజలి ర్భద్రాంజలిః. అనాదృత్యేతి. లక్షణోష్ఠపుటాచ్ఛ్యుతం -
 లక్షణోక్త మిత్యర్థః - పునః ప్రాకోశత్ ఉద్ఘోషేణాచూషణవాక్. అస్తి సర్వే ద్విత్రింశద్వర్ణభావః.
 ౩౧. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే-రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండ
 వ్యాఖ్యానే - వికషప్తితమస్సర్గః.

౨౦౪. తస్యేతి. తస్య శైలస్య ప్రసవణవామ్నః. ౨౧. ౨౧౪. *తి. నేహ పశ్యామి వై దేహీ మిత్యు
 క్తేపి పున ర్విలాపపరిహారాయ లక్ష్మణోఽవదదిత్యాహ-తత ఇతి. ౨౧౫. *తి. దండకారణ్యం విచ
 రన్ త్వం సీతాం ప్రాప్స్యసి-తత దృష్టాంతో యథా విష్ణు రితి. ౨౧౬. ౨౧౭. తి. అత్తు లక్ష్మ
 ణైవం కృతం కరణే నకిమిత్యాహ - నన మితి. ౨౧౮. ౨౧౯. ఏవ మితి. విహ్వలః పరవశః. ౨౨౦.
 సంతప్త ఇతి. సంతప్తో హ్యవసన్నాంగ ఇత్యపి పాతః - గతబుద్ధిః జ్ఞానకూన్యః - విచేతనః జ్ఞేష్ట
 రహితః. ౨౨౧. *తి. హా ప్రయేతి ఇకారహాప అర్థః. ౩౦. *తి. ప్రశ్రితోఽనయోపేషః. ప్రశ్రి
 తాంజలి ర్భద్రాంజలిః. ౩౧. ౩౧. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్నవిరచితానాం - శ్రీ రామాయణకర్తవ్యదీపి
 కాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - వికషప్తితమస్సర్గః.

క్రోశ త్స పునగపునః. 32. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏక పష్టితమస్సర్గః.

సీతా మహశ్యకా ధర్మాత్మా కామోపహతచేతనః, విలలాప మహాబాహూ రామః కమలలోచనః. ౧. పశ్యన్నివ సతాం సీతా మహశ్య న్నదనార్దితః. ఉ వాచ రాఘవో వాక్యం విలాపాశ్రయదుర్వచం. ౨. త్వ మశోకస్య కాఖాభిః పుష్పప్రియతయా ప్రియే, ఆవృణోషి శరీరం తే మమ శోకవివర్ధనీ. 3. కదళీకాం దసదృశౌ కదళ్యా సంవృతా పుభౌ, ఉరూ పశ్యామి తే దేవి నాసి శక్తా నిగూ హీతుం. ౪. కర్ణికారవనం భద్రే హసంతీ దేవి నేవనే, అలం తే పరిహాసేన మమ బాధావహేన వై. ౫. పరిహాసేన కిం సీతే పరిశ్రాంతస్య మేప్రియే, ఆయం సహ రిహాసోపి సాధు దేవి నరోచతే. ౬. విశేషేణాశ్రమస్థానే హాసోఽయం నప్రశ స్యతే, అవగచ్ఛామి తే శీలం పరిహాసప్రియం ప్రియే. ౭. అగచ్ఛ త్వం విశాలాక్షి యాన్యోఽయ ముటజ స్తవ. ౮. సువ్యక్తం రాక్షసై స్సీతా భక్షితావా హృ

అథ రామస్య. 'దృష్టన స్సంగసంకల్పాకాగరిభృశతారణిః, శ్రీ త్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదకాదశే' త్యుక్తా స్వపథా స్వరతిం నామ పష్టి మపథాం ప్రదర్శయతి ద్విపష్టితమే - సర్గే సీతా మిత్యాది. ధర్మాత్మా కామోపహతచేతన ఇత్యాభ్యాం ధర్మార్దుద్ధకామస్యానింద్యత్వ ముక్తం - మహాబాహురిత్యుద్ధృత్వబాహుత్వ ముచ్యతే - కమలలోచన ఇత్యసేన సనుధుపద్దసామ్యా దత్తుకా లుప్య ముచ్యతే - కామేన సీతావిప్రలంభజనితవ్యామోహేన ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనాచై తన్యం యస్య స తథా. ౧. పశ్యన్నివేతి. పురోవర్తిత్వాభావేన సీతా మహశ్య స్సపి - మదనార్దితో మదనపరవళః - తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్యోవాచ - తద్వాక్యం విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం - గద్గదకంఠత్వాదిని భావః - యద్వా - విలాపసంబంధా చస్తాభి ర్వస్తు మశక్యం - ఆమవదిసు మశక్య మిశ్యర్థః. ౨. పశ్యన్నివే త్యుక్త ముపహాదయతి - స్థాఠై స్త్వ మిత్యాది పంచభిః - త్వం అశోకస్య కాఖాభిః పుష్పితయూ స్వర్ణసప్తభిః - స్వయం పుష్పప్రియతయూ స్వశరీరం మమ శోకవివర్ధనీ సతీ ఆవృణోషి - కింతేనాపరజేన మయా దృష్టత్వాదిని భావః. 3. కదళీలి. కదళీకాందసదృశౌ కదళీదండతల్యత్వేన - కదళ్యాసంవృతా వతి తే ఉరూ పశ్యామి-లేన కా - నిగూహీతుం అచ్ఛాదినుం - నశక్తసి - దృష్టస్యాచ్ఛాదనాసంభవాదిని భావః. ౪. కర్ణికారేని. హసంతీ హస్తార్థం కర్ణికారవనం నేవనే. ౫. పరిహాసేనేతి. హే సీతే పరిహాసేన కిం కింప్రయో జనం హి యస్తాత్ పరిశ్రాంతస్య - మే మహ్యం సః పూర్వం ప్రియః ఆయం పరిహాసః - సాధు నన్యక్ నరోచతే. ౬. విశేషేణేతి. శీలం స్వభావః-పరిహాసేన శ్రీణాతీతి పరిహాసప్రియం-ఇతిపథ భాప్రీతిరణిః. ౭. అగచ్ఛేత్స్వర్ణ మేకం వాక్యం. ౮. సువ్యక్త మితి. హి ర్షేతౌ - ఉపసంప్రేతి

సీతా మితి. కామోపహతచేతనః - కామేన సీతానియోగజనితవ్యామోహేన - ఉపహతా అప్రకృతిస్థా చేతనాచైతన్యం యస్య సః. ౧. పశ్యన్నివేతి. పురోవర్తిత్వాభావేన సీతా మహశ్య స్సపి మదనార్దితో మదనపరవళ స్తాం పశ్యన్నివ సంబోధ్య విలాపాశ్రయత్వేన దుర్వచం గద్గదకంఠత్వా ద్వాక్య మువాచేతి సంబంధః. ౨. * తి. లే తవ సీతానూః. 3. కదళీలి. కదళీస్కంఠః కదళీకాండం. ౪. * తి. తతో వనాంతరం గచ్ఛతీతి భ్రమ న్నాహ-కర్ణికారేతి. ౫-౮. * పున ర్భ్రమసివృ

తాపివా, నహి సా విలసంతం మా ముఖసంప్రతి లక్ష్మణ. ౧౪. ఏతాని మృగ
 యూథాని సాశ్రునేత్రాణి లక్ష్మణ, సంసంతీవహి వై దేహీం భక్షిణాం రజనీచరైః
 ౧౫. హామమార్యే క్వయాతాసి హాసాధ్వీ వరవర్షిని, హాసకామా త్వయా దేవీ
 కైకయీ సాభవిష్యతి. ౧౦౪ సీతయా సహ నిర్యాతో వినా సీతా ముపా
 గతః, కథం నామ ప్రవేక్ష్యామి శూన్య మంతకపురంపునః. ౧౦౫. నిర్వీర్యశ్చితి లోకో
 మాం నిర్దయశ్చేతీ వక్ష్యతి, కాతరత్వం ప్రకాశంహి సీతాపనయనేన మే ౧౦౬.
 నివృత్తవనవాసశ్చ జనకం ముఖిలాధిపం, కుశలం కరిష్యచ్చంతం కథం న త్యే నిరీ
 ష్ఠితుం. ౧౦౭. విదేహ రాజో నూనం మాం దృష్ట్వా విరహితం తయా, సుతా
 స్నేహేన సంతప్తో మోహస్య వశే మేక్ష్యతి ౧౦౮. అథవా నగమిష్యామి పురీం
 భరతపాలితాం, స్వర్గోపి సీతయాహీన శూన్య ఏవ మతో మను ౧౦౯. నూ మి
 హోత్సృజ్య హి వనే గచ్ఛామోథ్యాం పురీం శుభాం, నత్యహం గాం వినా
 సీతాం జీవేయం హి కథంచన. ౧౧౦. గాథ మాశ్లిష్య భరతో వాచో మద్వ
 చనా త్వయా, అనుజ్ఞతోఽసి రామేణ పాలయేతి వసుంధరాం. ౧౧౧. అంతా
 చ మమ కైకయీ సుమిత్రాచ త్వయా విభో, కానల్యాచ యథాన్యాయ మభి
 వాద్యా మమాజ్ఞయా. ౧౧౨. రక్షణీయా ప్రయత్నేన భవణానోక్తికారిణా.
 ౧౧౩. సీతాయాశ్చ వినాశోఽయం మమ చామిత్రాగర్హణ, విప్రరేణ జనన్యా
 మే వినివేద్య స్వయా భవేత్. ౧౧౪. ఇతి విలసతి రాఘవే సుదీనే వన ముప
 గమ్య తయా వినా సుకేశ్యా, భయవికలముఖస్సు లక్ష్మణోఽపి వ్యధితమనా భృశ
 ఉపేక్షత ఇత్యర్థః. ౧౪. ఏతా నితి. శంసప్రకారే స్పృశునేత్రాణి. ౧౫. హాస. హాస. నిశ్చయ -
 ఆర్యే పూజ్యే లోకై రితి శేషః - నకామా - స్వాభిప్రాయ - అర్హ వ్యధిపిజ్జే రితి భావః. ౧౦౪. సీత
 యేతి. సీతాం వినా గతత్వా యావ్యం. ౧౦౫. నిర్వీర్య ఇతి. కానల్యాం అభీంశ్చం-జీవితధారణా
 శక్తే రితి భావః. ౧౦౬. నివృత్తేతి. నివృత్తవనవాస స్పృశావ్యవహార - 'మమాప్త' పృశ ఇతి
 ఇతి శబ్దార్థచే-నిరీక్షితుం-ప్రతిపత్తుం ముఖిలామితి భావః. ౧౦౭. విదేహేతి. కయీ సీతయో. ౧౦౮.
 అథవేతి. భరతపాలితాం - మనమృద్ధా మపీక్ష్యర్థః. ౧౦౯. నూ మను. కథంచన నిత్యకృత్యావధే
 నాపీత్యర్థః. ౧౧౦. గాథ మితి. పాలయేతి వాచ్య ఇతివ్యయః. ౧౧౧. అంతా. ప్రకమా. కృ
 కకాగ్రహత్. ౧౧౨. రక్షణీయత్యర్థం. సా కానల్యా. ౧౧౩. సీతయాశ్చేతి. మమ విభావః - భారతి
 శేషః. ౧౦. ఇతి. తయావినాశ్యతం వన ముపగమ్యత్యర్థః - మరీచ్ఛేతి విరాజమానః - భయవ
 వికలముఖః నివర్ణముఖః - ఆతురః తత్తురీతి. ౧౧. ఇతి శ్రీనామదరాణురూపే - శ్రీరామానుజ
 త్యానా సువ్యక్త మితి. ఉపసంప్రదితానరసిసోపేక్షణ ఇతి. ౧౪. * గి. భీతాం శంసం
 తీవ - తత్ర వీజం సాశ్రునేత్రాణి. ౧౫. —౧౦౪. నిర్వీర్య ఇతి. కానల్యాం అభీంశ్చం.
 ౧౦౫. ౧౦౭. * రి. తయా సీతయా విరహితం హీనం. వికమస్మదీశ్వరవరణం - తాన వీవ
 కృతార్థ స్స తత్రైవ వసతా దిత్త్యర్థ మధికం కతకచాతే-అపూర్ణః - తాతో వికలముఖ నివృత్తార్థః.
 వసతా దితి లోకో వ్యత్యయన-యత ప్రత్యర్థ వీవ వసతి - విమ తీవంధి కానల్యేత్యర్థః. ౧౦౮.
 * రి. మహాంతర మాదత్రే-అథవేతి. ౧౦౯.—౧౦. ఇతి. భయవికలముఖః భయవ నివర్ణముఖః. ౧౧.

మాతురో బభూవ. ౨౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

స రాజపుత్రః ప్రియయా విహీనః కామేన శోకేన చ వీడ్యమానః, విషాదయన్ భ్రాతర మాత్తరూపో భూయో విషాదం ప్రవివేశ తీవ్రం. ౧. స లక్ష్మణం శోకవశాభిషన్నం శోకే నిమగ్నో విపులేతు రామః, ఉవాచ వాక్యం వ్యసనానురూప ముష్ణం వినిశ్శ్వస్య రుదన్ సశోకం. ౨. నమద్విధో దుష్కృతకర్తకారీ మన్యే ద్వితీయోఽస్తి వసుంధరాయాం, శోకేన శోతోహి పరంపరాయా మామేతి భిందన్ హృదయం మనశ్చ. ౩. పూర్వం మయా నూన మభీప్సితాని పాపాని కర్త్యాసకృతకృతాని, తత్రాయ మద్యాః తతో విపాకో దుఃఖేన దుఃఖం యదహం విశామి. ౪. రాజ్యప్రణాశ స్సృజనై ర్వియోగః పితుర్వినాశో జననీవియోగః, సర్వాణి మే లక్ష్మణ శోకవేగ మాపూరయంతి ప్రవిచింతితాని. ౫. సర్వంతు

భూషణే - రిత్న మేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

అథ తాపాఖ్యాం మదనావస్థాం దర్శయతి త్రిషష్టితమే సర్గే-సరాజపుత్ర ఇత్యాది. కామేన ప్రియాస్తరణజన్యేన - శోకేన ప్రియావిరహజన్యేన - భ్రాతరం భూయో విషాదయన్ ఆత్తరూపో వీడితశరీరః - సరామః తీవ్రం విషాదం ప్రవివేశ - స్వశోకలక్ష్మణశోకాభ్యాం అధికతరం శోకంగత ఇత్యర్థః. ౧. సఇతి. విపులే శోకే నిమగ్నః-లక్ష్మణశోకదర్శనశోకేన విపులే శోకే నీతాశోకే - నిమగ్నః వ్యసనానురూపం లోకవ ద్దుఃఖప్రసంగచింతం ఉష్ణం యథాతథా వినిశ్శ్వస్య రుదన్ సశోకం వాక్యమువాచ. ౨. నేని. ద్వితీయో నుద్విధో దుష్కృతకర్తకారీ పాపకర్తకారీ-వసుంధరాయాం నాస్తీతి మన్యే. శోకేనేని-నమద్విధఇత్యాదినోక్త మనేనార్థేన స్పష్టిక్రియలే-పరంపరాయాః పరంపరాయాపేదాగతః శోకేన శోకః శోకాచ్యోకః-హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి-మనోఽధిష్ఠానం హృదయం. ౩. ఏవం శోకపారంపర్యే హేతు ముత్పేక్షలే-పూర్వ మితి. పూర్వం పూర్వజన్మని-అభీప్సితాని ప్రార్థితాని - తత్ర లేథ పాపేషు-విపాకః కార్యామృత్యుం-అపరితః ప్రాప్తః. దుఃఖాని పరిగణయతి - రాజ్యేతి. రాజ్యప్రణాశ రాజ్యభ్రంశః - స్వజనైః బంధుభిః-సర్వాణితి సామాన్యే నపుంసకం-శోకవేగం శోకరాశిం - ప్రవిచింతితాని స్మృతాని. ౫. సర్వ మితి. కూన్యం నిర్ణయం-వన ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామ యుగత త్వగీషికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

స ఇతి. ఇష్టవియోగజః శోకః కామజం చిత్తవివశత్వం మోహః. ౧. * తి. శోకవశేన అభిషన్నం వీడితం విపులేతి రామ ఇతి పాతే అలికయిలే శోకే ఇత్యర్థః. - వ్యసనానురూపం లోకవ్య దుఃఖప్రసంగే ఉచితం. ౨. నమద్విధ ఇతి. శోకేనేతి సమార్థే శృణీయా - సమాశ్చక్తాప్రయోగేన వృత్తో యూనేతి నిపాతనా ద్భవతి - పరంపరాయాః పత్క్రీః - యద్వా-పరంపరా కారణం శోకేన సహ సర శోక హృదయం మనశ్చ భిందన్ మామేతి - మనసోఽధిష్ఠానం హృదయం. ౩. పూర్వ మితి. విపాకః కర్తృపరిపాకః ఫల మితి యావత్ - దుఃఖేన సహ దుఃఖం విశామి దుఃఖపరంపరా ముఖ్యవామిత్యర్థః. ౪. తాన్యేవ దుఃఖాని పరిగణయతి - రాజ్యప్రణాశ ఇత్యాది. సర్వాణితి - సామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః. - శోకవేగ మాపూరయంతి-ఇదావంతన మితి శేషః. ౫. సర్వమితి.

దుగళం మమ లక్ష్మణేదం శాంతం శరీరే వనమేత్యశూన్యం, సీతావియోగా
త్పునరప్యదీర్ఘం కాష్ఠే రివాగ్ని స్సహసాప్రదీప్తః. ౬. సా నూన మార్యా
మమ రాక్షసేన బలాన్వితా ఖం సముపేత్య భీరుః, అపస్వరం సస్వరవిప్రలాపా
భయేన విక్రందితవత్యైశ్చ. ౭. తా లోహితస్య ప్రియదర్శనస్య సదోచితా
ప్రత్యమచందనస్య, వృత్తాన్తనా శోణితపంకదిగ్ధా నూనం ప్రియాయా మమ నాభి
భాతః. ౮. తస్యైశ్చ సువ్య క్షమృదుప్రలాపం తస్యా ముఖం కుంచితశేషభారం,
రక్షోవశం నూన ముపాగతాయా నభ్రాజతే రావణముఖే యథేందుః. ౯. తాం
హరపాశస్య సదోచితాయా గ్రీవాం ప్రియాయా మమ సువ్రతాయాః, రక్షాంసి
నూనం పరిపీతవంతి విభిధ్య శూన్యే రుధిరాశనాని. ౧౦. మయా విహీనా విజనే
వనే యా రక్షోభి రాహృత్య వికృష్యమాణా, నూనం వినాదం కురరీవ దీనా సా
ముక్షవణ్యాయతకాంతనేత్రా. ౧౧. అస్తి న్తయాసార్థ ముదారశీలా శిలాతలే

మేష్య స్థితస్య మమ శరీరే శాంతం శరీరే శీతేన విప్రుశ మిశ్యర్థః ఉదీర్ఘం ఉద్రిక్తం ప్రదీప్తః ౬. స్థితిః
పునః కాష్ఠే రి. ౬. సే. మమ సంబంధిని - ఆర్యా - సా రాక్షసేన కేనచిత్ బలాన్వితా సతీ
భూమాకాశ ముపేత్య భీరుతనూ - సస్వరవిప్రలాపాసతీకతై చ ధ్వనియుక్తవిప్రలాపాసతీ - భయేన అప
స్వరం అపగతనిజస్వరం యథా తథా - అభీష్ట మత్యర్థం ఆక్రందితవతీ ఉద్బోధితవతీ త్యుచ్చైశ్చ. ౭.
తా మితి. లోహితస్య లోహితాఖ్యస్య ఉత్తమచందనస్య 'రక్తంతు చందనం' విద్యాల్లోహితం హరి
చందన' మితి. యద్యా - కుంకుమాదినా రక్తస్య ఉత్తమచందనస్య - సదా ఉచితో యోగ్యో - వృత్త
వృత్తా - మమ ప్రియాయాః సుతా శోణితపంకదిగ్ధా రాక్షసేన భక్షణాయవిశసనాదిని భాషి - ఏవం
భూతో సంత' నాభిభాతః నప్రకాశతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవ త్ప్రయోగః - మమ నాభి
భాత ఇతి హానాంశరే - ఏవ మపి మమ దేహపాతో నశాయశ ఇత్యర్థః. ౮. శ దితి. శతో పూర్వ
మమభూతం శక్త్యో మధురః - సువ్యక్తః అర్థవ్యక్తియుక్తః - మృదుః అపరుషః ప్రలాపో యస్య శతో.
౯. తా మితి. హరిపాశస్య హరిమాలాయాః - సదోచితాయాః సువ్రతాయాః మదిత్యం పృష్ఠ మి
చ్ఛంత్యః - మమ ప్రియాయాః గ్రీవాం - శూన్యే విశాంతే - ఉభిర్య రుధిరదూహాని ఆశనాని హానాని
పరిపీతవంతి - నూనం. ౧౦. మమితి. యావిజనే వనే మయా విహీనా - సా - కురరీవ క్రందిం దినాదం
ముక్షవణీ - అయతకాంతనేత్రే త్యుజేన కత్కాలే మదాగమనమార్గవ్యక్తతే. ౧౧. 'అస్తి' తా
శూన్యం నిర్జనం - ఐవ మిత్యాది సర్వ మిదం దుగళం పూర్వోక్తరాజ్యభంకాదిరూపం - సీతాసన్ని
ధానేన మమ శరీరే శాంతం శరీరాయాసేన సీతా సాన్నిధ్యేన చ సర్వం దుగళం నిర్మల మిశ్యర్థః -
అద్య సీతావియోగా ద్విం రఘుదీర్ఘ ముద్రిక్తం స్పృశ మితి ము. ౬. ౬. * తి. సా రాక్షసేన
నూనం హృతా - కదా భూమాకాశం సముపేత్య ప్రాప్తా అపస్వరం నిష్వరం విక్రందితవతీ - అపి - సంభో
ధ్యత ఏవ మిశ్యర్థః. అప్యస్వరమిని మిత్యాత్మవ్యాఖ్యానం. ౭ తా మితి. లోహితస్య లోహితాఖ్య
సోక్తమచందనస్య * 'రక్తంతు చందనం విద్యాల్లోహితం హరిచందన' మితి భవ్యంతిరి - ప్రియవి
దర్శనస్య దర్శనయస్య - సదా ఉచితో యోగ్యో శోణితపంకదిగ్ధా - భక్షణాయ రాక్షసైః ౮. ౮. సమా
దిని భాషి. ౮. కదితి. శక్త్యో మధుర ప్రలాపో యస్య శతో. ౯. తా మితి. హరిపాశస్య హరిమా
లాయాః పరిపీతవంతి - రుధిర మితి శేషః - శూన్యే నిష్వరజేతే. ౧౦. ౧౧. * తి. ఉచితవ్యక్త సమా

పూర్వ ముపోపవిష్టా, కాంతస్థితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా మాహ సీతా
 బహువాక్యజాతం. ౧౨. గోదావరీయం సరితాం వరిష్టాప్రియాప్రియాయా మమ
 నిత్యకాలం, అప్యత్రగచ్ఛే దితి చింతయామి నై కాకినీ యాతిహి సా కదాచిత్.
 ౧౩. పద్మాననా పద్మవిశాలనేత్రా పద్మానివానేతుమభిప్రయాతా. తదప్య
 యుక్తిం నహి సా కదాచిన్తయా వినాగచ్ఛతి పంకజాని. ౧౪. కామం త్విదం పుష్పిత
 వృక్షమండం నానావిధైః పక్షిగణై రుపేతం, వనం ప్రయాతాను తదప్యయుక్త
 మే కాకినీ సాతిభిభేతి భీరుః. ౧౫. ఆదిత్య భో లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య సత్యా
 నృతకర్తసాక్షి, మమ ప్రియా సా క్వగతా హృతావా శంసస్వ మే శోకవశస్య
 మయా సార్థ ముదారణీ. శిశుతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా, కాంత స్థితా లక్ష్మణ జాతహాసా త్వా
 మాహ సీతా బహువాక్యజాతం. పూర్వం గోదావర్యాం సీతయాసహ సరసలీలావిహారో యస్మిన్
 కృత స్తస్మిన్ ప్రదేశే గత్వా తద్దగ్ధునేన జాతపూర్వస్తరణో లక్ష్మణం ప్రత్యాహ. అస్మిన్ విమ
 శూన్యతయా స్థితే ప్రదేశేహిమయా పూర్వం నిధి ర్లబ్ధి-మయాసార్థం-ప్రణయధారానా మహం
 పండితమాసి-తాదృశోఽనా మ పృథుధానోఽభవం - తదీయవిదగ్ధవ్యవహారేషు - ఉదారణీ-పూ
 ర్వం నగరవాసీ శ్వశ్వాదివన్నిధానేన సంపదితవిహారా స్థితా-సీతయా సార్థ మితి మృగం-సాం
 ప్రతంతు ఏకాంతస్థలశయో సరసభోగేషు సర్వస్వదానం కృతవలీ శిశుతలే పూర్వ ముపోపవిష్టా-
 గోదావరీసరిలే చిరం సరిలవిహారే ప్రవృత్తే ఖిన్నో రామః ప్రదేశాంతరే నిస్తరణా యోగాత్ కేన
 చి చ్ఛిలాలతలమార్గేణ నిర్గంతు మాగాశితవాక్-సీతాను-ప్రేక్షిశ్చజ్ఞాన్తుోసలా ఇతి న్యాయేన-కాంత
 స్య ప్రేక్షణానిశయ ముగమ్మ తలం పునః క్షేపయితు తచ్ఛిలాలలం పూర్వ మధిరూఢా ఉపోప
 విష్టా-శత్ర యంయం కోణ మవలంబ్య త్థాను మిచ్ఛతి శత్రదాత్రమ్యముఖే సరిల మభిషేచంచీస్థితా-
 దీప్సయైవ మవగమ్మతే - కాంతస్థితా సహజనుధురహాసవలీ - జాతహాసా స్వవిజయకృతపార్శ్వే
 సంజాతహాసా-త్వా మాహ-ఇకశిపూర్వం మత్రాపి సరాగయూభావాత్-అధునా స్త్రీకోఽభివవసరా
 జయో ద్రామో లజ్జాన మ్రవదనోఽభూత్-ఇం విహాయ త్రాతరం బహుధా ప్రకంపంశం లక్ష్మణం
 ప్రత్యుక్తవలీ-బహువాక్యజాతం-యంవాంసంకల్పితం సర్వం నిర్వర్తితవంతేహి-యంవామిని బలసరా
 క్రమకాలినా పురుషభారేయా-వయ మబ్రాజనా-యంవాం మృగయామై శత్రుహత్యామై చాభి
 యాతారా-వయం గృహ దనిర్గచ్ఛంక్యః - యంవయో స్సంకల్పితం సర్వం కర్తుం శక్యం యుద్ధ
 దగ్ధజో జితవాక్-హి-ఇత్యేవం బహుముఖం వచన మహోచత్. తస్మిన్ ౧౬. గోదావరీని. నిత్య
 కాలం సర్వకాలం-అత్ర గోదావర్యాం చింతయామి-శ న్నయుక్త మితి శేషః. ౧౩. పక్షితి. అభి
 ప్రయాతా-గోదావరీ మితి శేషః-పంకజానీ కృతా హృతేను మి కృమషజ్యతే. ౧౪. కామ మిని.
 అతిభిభేతి అత్యంతం విభేతి. ౧౫. ఆదిత్యేతి. భో ఇత్యాదిత్యస్య సంబోధనం - లోకస్య కృతా
 కృతే జానాదీతి తథా - సత్యానృతయోః పుణ్యపాపయోః కర్తృణో సాక్షి - కర్తసాక్షి జగ
 త్పతు రిమ్యుక్తే. మమ ప్రియా క్వగతా - అథవా - హృతా శేవది దదహృతేతి శంసస్వ శంస.
 పావస్థితా-నిశ్చల్తం స్థితం-ఈష కృతద్దో హాసః. ౧౬. * తి. మమ ప్రియాయా నిత్యకాలం ప్రియ
 కృత్యయః-అత్ర గోదావర్యా మియం చింతా అసంగతేత్యాహ-మై కాకినీని. ౧౩. పద్మాననేతి. గచ్ఛ
 తి-పంకజాన్యానేను మిని శేషః. ౧౪. * తి. అతిభిభేతి అత్యంతం భీతా భవతి. ౧౫. ఆదిత్యేని.
 లోకకృతాకృతజ్ఞ లోకస్య కృతాకృతవ్యపారజ్ఞ. ౧౬. లోకే ద్విని. హే వాయో లోకేషు

నిత్యం. ౧౬. లోకేషుచ సర్వేషుచ నాన్తి కించి ద్య తేన నిత్యం విదితం భవేత్తత్, శంసస్వ వాయో కులశాలినీం తాం హృణా మృతావా విధి వర్తతేవా. ౧౭. ఇతీవ తం శోకవిధేయదేహం రామం విసంజ్ఞం విలపంత మేవం, ఉవాచ సౌమిత్రి రదీనసత్త్వో న్యాయే స్థితః కాలయుతంచ వాక్యం. ౧౮. శోకం విముంచార్య ధృతిం భజస్వ సోత్సాహతాచాస్తు విమార్గణేఽస్యాః, ఉత్సాహవంతో హి నం నలోకే సీదంతి కర్తస్యతిదుష్కరేషు. ౧౯ ఇతీవ సౌమిత్రి ముదగ్రపౌరుషం బ్రువంత మాత్తో రఘువంశవర్తనః, నచింతయానూస ధృతిం విముక్తవా న్పునశ్చ దుఃఖం మహా దభ్యుపాగమత్. ౨౦. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

స దీనో దీనయా వాచా లక్షణం వాక్య ముబ్రవీత్. ౪. శీఘ్రం లక్షణం ౧౬. లోకే వ్యతి. తే నిత్యం యన్నవిదితం తత్ - సర్వేషు లోకేషు వాన్తి - తస్మా చ్ఛంసే. ౧౭. ఇతీవేతి. శోకవిధేయః శోకపరవశః - కాలయుతం కాలాదితం - అదీనసత్త్వః అదీనస్థితిః విషమువాచేత్యన్వయః. ౧౮. శోక మితి. అస్యా స్థితాయాః విమార్గణే అన్వేషణే. ౧౯. ఇతీవేతి. ఉదగ్రపౌరుషం శ్రేష్ఠవరాక్రమం - ఇతీవ బ్రువంతం సౌమిత్రిం నచింతయానూస తద్వచనంవా దృతవా నిత్యర్థః - ధృతించ ముక్తవాక్. ౨౦. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ భూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

అథ చిన్నావిశేషై స్సీతాహరణనిశ్చయ శృణుష్వష్టితమే - సర్గే. సదీన ఇత్యాది. లోకే కర్మ యత్కించి ద్వస్తుజాత మన్తి - తత్సర్వం తవ విదితం భవేత్ - తేన కారణేన తాం శంసస్వ త్యన్వయః. ౧౭. ఇతీవేతి. విసంజ్ఞ మివ- విలపంత మిత్యర్థః-శోకవిధేయదేహం శోకవిధేయః శోకా ధీనో దేహో యస్య సః - కాలయుతం కాలాదితం. ౧౮. ౧౯. * తి. న చింతయానూస - లక్షణోక్తం యుక్త మితి నవిచారయానూస - కింతు ధైర్యం శ్యక్తవాసేవ-తవేవ పున దుఃఖంప్రాప్. ఏవం శోకకరణం చారద్వారా శ్రవణేన రావణస్య ముచ్యత్య బుద్ధిదార్ఢ్యపూర్వకం స్వప్రయత్నం పాదనాయుతి బోధ్యం. తదుక్తం బ్రహ్మాండపురాణే. 'స్త్రీపుంసలూపదంగాత్తా దేహోవాస్య విశాయతే, కింతు నిర్దోషచైతన్యం సుఖనిత్యాం స్వకాం తమం. ప్రకాశయతి సైవేయం జవిర్విష్ణోర్వచాపరా, తథా పృథురమోహార్థం పరేషాం చ క్వచిక్ష్వాచిన్. దుఃఖాన్తాశ్రమాదీన్కృ ద్భృషు చ్ఛుద్ధసద్గుణః, క్వ ప్రణాది క్వచాన్తానం స్వతంత్రా చింత్య సద్గుణే. మోక్షభావాయదేహంన చిన్తయత్తా నతోహరి' రితి-ఏతేన రావణస్యేవరక్తబుద్ధిప్రనిబంధేన మోక్షభావోః శోకం మిన్యక్తం- ఏవం రావణద్వారా సీతాహరణ మపి తస్మిన్పాతకాయవాశేన పశ్యతానంపాదనాయ - తథాచ కేదారఖండే ఉక్తాఖ్యాయుః - మహతా తపసా లబ్ధబలా రావణ బలధిగతదోషంబంధా తేన మశోకే దేవాశ్చ స్వయం శదధికం శపః కర్తు మశక్యా ఇత స్తేషాం క్షామశ్చింతా వచనసీతామ రాగమోహమవృత్తిసంపాదనేన రావణస్య శదోచిత్కర్తృత్వం సుహృత్కర్తృత్వ మివ లక్ష్యమనా విచార్య శదర్థం విష్ణు స్థీకరణా బ్రహ్మవిద్యయా సహవిద్య ఇతి. ౨౦. ఇతి శ్రీమహాకవిశ్రీవిద్యుత తాయాం- శ్రీరామాయణశత్యైకీకాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం- త్రిషష్టితమస్సర్గః.

సదీన ఇత్యాది. ౧౪. లఘువిగ్రహః కలంబిశబదాన్వయః. ౨౪. తా మితి. సద్ధి విధి నిరూప

జానీహి గత్వా గోదావరీం నదీం, అపి గోదావరీం సీతా పద్మాన్యాయితం
 గతా. ౧౪. ఏవ ముక్తస్తు రామేణ లక్ష్మణః పరవీరహః, నదీం గోదావరీం రమ్యాం
 జగామ లఘువిక్రమః. ౨౪. తాం లక్ష్మణ స్తీర్థవతీం విచిత్రా రామ మబ్రవీత్.
 ౩. నైనాం పశ్యామి తీర్థేషు శ్రోశతో న శృణోతి మే ౩౪. కంను సా దేశ మా
 పన్నా వై దేహీ క్లేశనాశినీ, నహ్యాహం వేద తం దేశం యత్ర సా జనకాత్తజా.
 ౪౪. లక్ష్మణస్య వచ శృణ్వత్వా దీన స్సంతాపమోహితః, రామ స్సమభిచక్రామ
 స్వయం గోదావరీం నదీం. ౫౪. స తా ముపస్థితో రామః క్వ సీతేత్యేవ మబ్ర
 వీత్. ౬. భూతాని రాక్షసేంద్రేణ వధార్హేణ హృతా మితి, న తాం శశంసూ
 రామాయ తథా గోదావరీ నదీ ౭. తతః ప్రచోదితా భూతై శ్శంసాస్తత్త్వాం
 ప్రియా మితి, నతు సాభ్యవద త్సీతాం పృష్టా రామేణ శోచతా. ౮. రావణస్య
 చ తద్రూపం కర్తాణి చ దురాత్తనః, ధ్యాత్వా భయాత్తు వై దేహీం సా నదీ నశ
 శంస తాం. ౯. నిరాశస్తు తయా నద్యా సీతాయా దర్శనే కృతః, ఉవాచ రామ
 స్సౌమిత్రిం సీతాదర్శనార్హితః. ౧౦. ఏషా గోదావరీ సౌమ్య కించి న్న ప్రతిభాషతే,
 కిన్ను లక్ష్మణ వత్స్యామి సమేత్య జనకం వచః, మాతరం చైవ వై దేహ్యా వినా
 తా మహా మప్రియం. ౧౧౪. యా మే రాజ్యవిహీనస్య వనే వన్యేన జీవతః, సర్వం
 వ్యపనయేచ్ఛోకం వై దేహీ క్వను సా గతా. ౧౨౪. జ్ఞాతిపక్షవిహీనస్య రాజ
 పుత్రీ మపశ్యతః, మన్యే దీప్తా భవిష్యంతి రాత్రయో మమ జాగ్రతః. ౧౩౪. మం
 దాకినీం జనస్థాన మిమం ప్రప్రవణం గిరిం, సర్వాణ్యనుచరిష్యామి యది సీతా

స్త్రీతోపి దీనాం వాచం నవ్యాహరతి. ఇద మర్థ మేకం వాక్యం. ౪. ౧౪. ఏవ మితి. లఘువిక్రమః శ్వ
 రిశబదవిన్యాసః. ౨౪. తా మితి. తీర్థ వతీం అవతారవతీం. ౩. నేతి. శ్రోశతః అహ్వాయతః - మే
 మత్తః నశృణోతి - నేతి శేషః. ౩౪. కన్నితి. వేద జానామి. ౪౪. లక్ష్మణస్యేతి శ్లోకః. ౫౪. సతా
 మిత్యర్థ మేకం వాక్యం. ౬. భూతానీతి. భూతాని వన్యాని - సత్త్వాని దృష్టాంతార్థ మిదం-యథా
 పూర్వం పృచ్ఛమానాని భూతాని నశశంసుః తథా గోదావరీచ నశశంసేత్యర్థః. ౭. తతః ఇతి.
 స్వయం నశశంస భూతైః ప్రచోదితాపి నశశంసేత్యర్థః-అస్తత్ అస్త దర్శం-పంచమి. ౮. అగ్రశ నే
 హేతు మాహ - రావణస్యేతి. ౯. నిరాశ ఇతి. నిరాశః కృత ఇత్యవ్యయః. ౧౦. ౧౧౪. యితి.
 వన్యేన ఫలాదినా. ౧౨౪. జ్ఞాతీతి. జ్ఞాతయశ్చ తే పక్షా స్సహాయాశ్చ - తై ర్విహీనస్య. ౧౩౪.
 శరణయోగ్యస్థలవతీం-యద్వా-పుణ్యోదకవతీం. ౩. నైనా మితి. ఏనాం సీతాం తీర్థేషు నపశ్యామి-
 శ్రోశతః అహ్వాయతః - మే మమ నశృణోతి - వాక్య మితి శేషః. ౩౪. * యి. క్లేశనాశినీ - నతి
 దర్శన ఇతి భావః. ౪౪. * యి. తాం గోదావరీం. * యి. భూతాని ఉక్తరూపేణ పృచ్ఛమానాని-
 రాక్షసేంద్రేణ హృతాం జ్ఞాత్వాపి-రక్షోభయా ద్రామాయ నశశంసుః - తథా గోదావరీచ నశశంసే
 త్యర్థః. ౬. తత ఇతి. సా గోదావరీ - భూతైః పంచమహాభూతైః - ప్రచోదితాపి వావద ఇత్యవ్య
 యః. ౮. రావణ స్యేతి. సానదీగోదావరీ. ౯. * యి. నద్యాం సీతా మశంసంత్యాం రామ స్తీతాదర్శ
 నే నిరాశః కృతః - ఇయం గోదావరీ దివ్యదేవతా నమ్రాతే అత పద్దర్శనం దుర్లభ మితి. నిరాశో
 ఽభూత్. ౧౧. * యి. శదేవాహ-ఏషేతి. ౧౩౪. మందాకినీ మితి. మందాకినీనామ కాదన్నదీ. ౧౪౪.

హి దృశ్యతే. ౧౮౪. ఏతే మృగా మహావీర్యా మామీక్షంతే ముహూర్తముః,
వక్తుకామా ఇవ హి మే ఇంగితాన్యపలక్షయే. ౧౮౫. తాం స్తు దృష్ట్వా నర
వ్యాఘ్రాః రాఘవః ప్రత్యువాచహ, క్వ సీతేతి నిరీక్షన్వై బాష్పసంరుద్ధయా
దృశా. ౧౮౬. ఏవ ముక్తా నరేంద్రేణ తే మృగా స్సహసోత్థితాః, దక్షిణాభి
ముఖా స్సర్వే దర్శయంతో నభస్థలం, మైథిలీ హ్రీయమాణా సా దిశం యా
మన్వపద్యత, తేన మార్గేణ ధావంతో నిరీక్షంతే నరాధిపం. ౧౮౭. యేన మా
ర్గం చ భూమిం చ నిరీక్షంతేస్త తే మృగాః, పునశ్చ మార్గ మిచ్ఛంతి లక్ష్మణేనోపల
క్షితాః. ౧౮౮. తేషాం వచనసర్వస్వం లక్షయామాస చేంగితం, ఉవాచ లక్ష్మ

౧౮౪. తాం స్త్వీతి. బాష్పసంరుద్ధయా దృశా - నిరీక్షన్ నిరీక్షమాణా స్పృశ్ - క్వసీతేతివాచ. ౧౮౫. ఏవ మితి. ఉక్తాః పృష్టాః - నభస్థలం దర్శయంతః - ఆకాశవలూకేనంగితేన సీతాగమన
మార్గం దర్శయంత ఇత్యర్థః - ఉత్థితాః ప్రస్థితాః - ఆకాశమార్గేణ దక్షిణాం దిశం గతా సీతేత్య
సూచయన్నితి భావః - అముమేవార్థం సృష్టయతి - మైథిలీతి - హ్రీయమాణా సా మైథిలీ -
యాం దిశ మన్వపద్యత ప్రాప - తేన మార్గేణ తయా దిశా ధావంతస్సంతః నరాధిపం నిరీక్షంతే.
తనిష్టోక్తి. అత్ర రామాశయాభిక్షే ర్భృగై స్సీతాగమనదిక్కుచకచేష్టాకరణాన్ సూక్ష్మలంకారః -
సూక్ష్మపరాశయాభిక్షే స్తరసాకృతచేష్టిత మితి లక్షణాత్. యేనేతి. యేన కారణేన-మార్గం ఆకాశ
మార్గం - భూమిం దక్షిణాం భూమిం చ - నిరీక్షంతేస్త పునశ్చ మార్గం దక్షిణమార్గం ఇచ్ఛంతి
స్త - గంతు మితి శేషః - తేన కారణేన మృగాః ఉపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆనన్. ౧౮౬. ఉక్త
మనుపద న్నాహ - తేషా మితి. వచనసర్వస్వం తత్సదృశ మింగిత మిత్యర్థః. లక్షయామాస -
మృగచేష్టార్థం వచనోక్త మివ జ్ఞాతవా నిత్యర్థః - ఉవాచచేత్యన్వయః - ఆర్తవత్ ఆర్తమితిక్రియా
వీత ఇతి. మే మమ వక్తుకామా ఇవ - మైథిలీవృత్తాంత మితి శేషః - మామీక్షంతే మనః యథా
ఇంగితాని హృదయగతాభిప్రాయాన్ ఉపలక్షయే - మృగాణా మితి శేషః. ౧౮౭. తా నిగి. నిరీక్ష
న్నితి మృగచేష్టాగ్రహణార్థం సూక్ష్మదృష్టిం కుర్వ నిత్యర్థః ౧౮౮. ఏవ మిత్యాది శ్లోకద్వయ
మేకం వాక్యం. అత్ర శ్లోకే యత్తచ్ఛబ్దావధ్యాహార్యా - అత్రైవ మన్వయక్రమః - నరేంద్రేణ
శ్రీరామేణ ఏవముక్తాః పృష్టా స్తే మృగాః సహసోత్థితా దక్షిణాభి ముఖా స్సంగో నభస్థలం
దర్శయంత స్సంతః హ్రీయమాణా సా మైథిలీ - యేన మార్గేణ యాం దిశ మన్వపద్యత - గన్యాం
దిశ తేన మార్గేణ ధావంతో నరాధిపం నిరీక్షంత ఇత్యన్వయః. ౧౮౯. మృగైర్భృగైర్నిరీక్షణం కిమపి
ఆహ. యేనేతి. యేన కారణేన ఏతే మృగాః - మార్గం దక్షిణాం దిశం భూమిం చ దక్షిణదిక్కు
మించ నిరీక్షంతే- పునశ్చ మార్గం దక్షిణాం దిశం ఇచ్ఛంతః గంతు మిచ్ఛంతః - తేన కారణేన తే
మృగాః - లక్ష్మణేనోపలక్షితాః గృహీతచేష్టార్థా ఆధవ నిగితేషః - ఆయం చోపలక్షిత శ్చేష్టా
ర్థః దక్షిణదిశి దూరే భూమా స్థానితా సీతేతి- దక్షిణదిక్కువనదక్షిణభూనిరీక్షణార్థే దృశ్యతే ఇతి.
౧౯౦. మృగచేష్టాగ్రహణేన కింశాత మన ఆహ - తేషా మితి. వచనసర్వస్వం వచనసార మివ
ఇంగితం చేష్టాభిప్రాయం లక్షయామాస లక్షణ ఇతి శేషః - యద్యా - తేషాం వచన సర్వస్వం
ఇంగితం - స్వయం లక్షణో లక్షయామాస జ్ఞాతవాన్ - పశ్యాత్ శ్చేష్టాగ్రహణం క్రియ - తేషా

ణో జ్యేష్ఠం ధీమాన్ భ్రాతర మార్తవత్. ౨౦౪. క్వసీతేతి త్వయా పృష్టా య
 థేమే సహసోత్థితాః, దర్శయంతి క్షీతిం చైవ దక్షిణాం చ దిశం మృగాః, సాధు
 గచ్ఛావహౌ దేవదిశ మేతాంహి నై రృతిం, యది స్యా దాగమః కచ్చి దార్యావా
 సాధలక్ష్మ్యతే. ౨౨ బాధమిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రస్థితో దక్షిణాం దిశం, లక్ష్మణానుగ
 త శ్రీమా న్వీక్షమాణో వసుంధరాం. ౨౩౪. ఏవం సంభాషమాణౌ తా వన్యో
 న్యం భ్రాతరా వృభౌ, వసుంధరాయా పతితం పుష్పమార్గ మపశ్యతాం. ౨౪౪.
 తాం పుష్పవృష్టిం పతితాం దృష్ట్వా రామౌ మహీతలే, ఉవాచ లక్ష్మణం వీరో
 దుగళితో దుగళితం వచః. ౨౫౪. అభిజానామి పుష్పాణి తానీమానీహ లక్ష్మణ.
 పినద్ధానీహ వై దేహ్యా మయా దత్తాని కాననే. ౨౬౪. మన్యే సూర్యశ్చ వాయుశ్చ
 మేదినీచ యశస్వినీ, అభిరక్షంతి పుష్పాణి ప్రకుర్వంతో మమ ప్రియం. ౨౭౪. ఏవ
 ముక్త్వా మహాబాహుం లక్ష్మణం పురుషర్షభః, ఉవాచ రామౌ ధర్మాత్మా
 గిరిం ప్రస్రవణాకులం. ౨౮౪. కచ్చి త్త్రితిభృతాం నాథ దృష్టా సర్వాంగసుందరీ,
 విశేషణం-క్షవతుప్రత్యయః. ౨౦౪. క్వేత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యథా యేన ప్రకారేణ
 దర్శయంతి తథా గచ్ఛావహౌ ఇత్యన్వయః-ఆర్ష మాత్మనేపదం-నైఋతిం దక్షిణపశ్చిమాంరాక్షసా
 ధిష్ఠితాం-తస్యాశ్చ దక్షిణైకదేశత్వా దక్షిణాం దిశ మితి వ్యవదేశః-ఆగమః సీతాదర్శనోపాయః.
 ౨౨౪. బాధ మితి. శ్రీమాన్ సీతాధిగమహేతు దర్శనశ్రీమాన్. ౨౩౪. ఏవ మితి. ఏవం సాధ్విత్యాద్యు
 క్తరీత్యాది-పుష్పమార్గంపుష్పయుక్తమార్గం-మన్యమపదలోపిసమాసః. ౨౪౪. తా మితి. వీరః దర్శనో
 పాయమాశ్రేణ-లేతాం లబ్ధుం సమర్థః. ౨౫౪. అభిజానామితి. తానీమాని పుష్పాణి మయా దత్తాని
 వైదేహ్యా కేశపాశే - పినద్ధాని బద్ధానీత్యభిజానామి. ౨౬౪. మన్య ఇతి. అష్టానీకరణాల్ సూర్యః-
 అనలేపణాల్ వాయుః-ధారణాల్ భూమిశ్చ-రక్షంతితి భావః. ౨౭౪. ఏవ మితి. మహాబాహు మిన్య
 నేన బలవత్సహాయత్వం - పురుషర్షభ ఇత్యనేన న్యతః పరాక్రమశాలిత్వ ముక్తం-తథాపి ధర్మాత్మా-
 సహసా గిరీ రవివాళకరణాల్. ౨౮౪. కచ్చి దితి. రామాస్త్రీ. కనిశ్లోకీ. క్షితిభృతాం నాథ
 పవ్యశశ్రేష్ఠ - సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశోభాయుక్తా - మయా విరహితా రామా - రమ్య
 వనోద్దేశ త్వయా దృష్టా కశ్చిత్ - అన్యైవ ప్రశ్నస్యాపృత్త్యా యోజనే ఇవ మేవోత్తరం - క్షితి
 భృతాంనాథ క్షత్రియశ్రేష్ఠ-త్వయా విరహితా మయా దృష్టేతి కచ్చిత్ - కచ్చి త్కామప్రవేద
 నే - మయా దృష్టేతీదమేవ మమా వ్యక్యంతాభిమత మిత్యర్థః - అత్ర ఏకన్యైవవాక్యస్య ప్రశ్నో
 త్తరరూపత్వా చ్ఛిత్రాలంకారధ్వనిః-కృతప్రశ్నోత్తరా భిన్న ముత్తరం చిత్రముచ్యత ఇతి లక్షణాల్.
 మింగితం ఉవాచేత్యన్వయః. ౨౦౪. క్వేతి. నైర్మలిం దక్షిణాం దిశం. * యదీతి. దక్షిణా
 కాగమనేన ఆగమః సీతాజ్ఞాపక ఉపాయః - చిహ్న మితి యావత్ యది స్యాత్ సంధ
 వేత్ - అథవా ఆర్యా సీతావా లక్ష్మ్యతే. ౨౩౪. ఏవ మితి. పుష్పమార్గం - పుష్పలహ్ని
 తం మార్గం - పుష్పపరంపరాంవా. ౨౪౪. అభిజానామితి. అపినద్ధాని కేశపాశే బద్ధాని.
 ౨౬౪. మన్య ఇతి. అష్టానీక సూర్యః ఆనపనయనేన వాయుః ధారణేనవసుంధరా ఏవం మత్ప్రియ
 చిరీర్షయా ఏలే పుష్పాణి రక్షంతీత్యర్థః. ౨౭౪. ౨౮౪. కచ్చి దితి. సర్వాంగసుందరీ ప్రత్యవయవశో
 భాయుక్తా. ౨౯౪. రూష్టిం తిష్ఠంతం ప్రతి క్రుద్ధ ఆహ - క్రుద్ధ ఇతి. ౩౦. తా మితి. హేమాభా

రామా రమ్యేవనోద్దేశే మయా విరహితా త్వయా. ౨౯౪. స్రుద్ధోఽబ్రవీ ణ్ణిరిం
తత్ర సింహః క్షుద్రమృగం యథా. ౩౦. తాం హేమవర్ణాం హేమాభాం సీతాం
దర్శయ పర్వత, యావ త్స్సామాని సర్వాణి న తే విధ్వంసయామ్యహం. ౩౧.
ఏవ ముక్తస్తు రామేణ పర్వతో మైథిలీం ప్రతి, శంస నివ తత స్సీతాం నాదర్శ
యత రాఘవే. ౩౨. తతో దాశరథీ రామ ఉవాచ చ శిలోచ్ఛయం ౩౨౪.
మమ బాణాగ్ని నిర్దగ్ధో భస్మీభూతో భవిష్యసి, అసేవ్య స్సంతతం చైవ నిస్తృ
ణద్రుమపల్లవః. ౩౩౪. ఇమాం వా సరితం చాద్య శోషయిష్యామి లక్ష్మణ, యది
నాఖ్యాతి మే సీతా మార్కాం చంద్రనిభాననాం. ౩౪౪. ఏవం నదుషితో రామా
దిధక్ష నివ చతుషా, దదర్శ భూమా నిష్కాగ్రింతం రాక్షసస్య పదం మహత్,
త్రస్తాయా రామకాంక్షిణ్యాః ప్రధావంత్యా ఇత స్తతః, రాక్షసేనానువృత్తాయా
మైథిల్యాశ్చ పదాన్యథ. ౩౬౪. స సమీక్ష్య పరిక్రాంతం సీతాయా రాక్షసస్య
చ, భగ్నం ధనుశ్చ తూణీచ వికీర్ణం బహుధా రథం, సంభ్రాంత హృదయో
రామ శ్శశంస భ్రాతరం ప్రియం. ౩౮. పశ్య లక్ష్మణ వై దేహ్యా శ్శీర్ణః కనక
బిందవః, భూషణానాం హి సౌమిత్రే మాణ్యాని వివిధానిచ. ౩౯. త ప్రబిందుని
కాశై శ్చ చిత్రైః క్షతజబిందుభిః, ఆవృతం పశ్య సౌమిత్రే సర్వతో ధరణీతలం.
౪౦. మన్యే లక్ష్మణ వై దేహీ రాక్షసైః కామరూపిభిః, భిత్వాభిత్వా విభక్తవా

౨౯౪. అదర్శనా దాహ - క్రుద్ధ ఇతి. ఏకమర్థం. ౩౦. తా మితి. హేమవర్ణాం హేమప్రతి
మాసదృశీం - హేమాభాం స్వర్ణతుల్యకాంతిం. ౩౧. ఏవ మితి. శంస నివ ప్రతిధ్వనినా కథయ
నివ - స్వప్రప్తస్యైవానువాదేన అనాదరోక్తిం రామోఽనున్యలేతి భావః-తతః అనాదరోక్త్యన
రాఘవే విషయ - సీతాం నాదర్శయత - నిచక్షేత్కాత్యనేపదం. తన్నిలోకీ. శంస నివ ప్రతికర్షేతి
కథయన్నివ - అత్ర ప్రతిధ్వనివ్యవదేశేన రామంప్రతి సీతాదర్శనకథనం వ్యక్త్యతే - నాదర్శయతే.
రావణా దృశ్యం వ్యక్త్యతే. ౩౨. తత ఇతి. దాశరథీ రితి హేతుగర్భం - శిలోచ్ఛయం పర్వతం,
ఇద మర్థ మేకం. ౩౨౪. మమేతి శ్లోకః. ౩౩౪. ఇమా మితి. ఇయ మసి పృష్టావే న్నపక్ష్యతేతి
మత్వేతి భావః. ౩౪౪. ఏవ మితి. నిష్కాగ్రింతం ప్రాదుర్భూతం - ఇతః పూర్వ మదర్శనా దేవ
ముక్తం - త్రస్తాయాః రావణా ద్భీతాయాః రామకాంక్షిణ్యాః రామాశ్రమం ప్రయాతు
ముద్యుక్తాయాః ఆతపివ రాక్షసేనానువృత్తాయాః అనుగతాయాః - అతపివ ఇతస్తతో భా
వంత్యాః - దదర్శేత్కనువర్తతే. ౩౬౪. ససమీక్ష్యేతి సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. పరిక్రాంతం
పరిక్రమం - పదన్యాస మితి యావత్. ౩౮. పశ్యేతి. కనకబిందవః స్వర్ణశకలాని. ౩౯. తప్తేతి.
తప్తం స్వర్ణం. ౪౦. మన్య ఇతి. ఇతి మన్య ఇతి యోజ్యం. ౪౧. తస్యా ఇతి. తస్యానిమిత్తం -
మిత్యనేన లాపణ్యనిర్దేశః - హరిద్రాదౌ హేమవర్ణసదృశే లాపణ్యాభావా దుభయనిర్దేశః. ౩౧.
ఏవ మితి. అత్ర శంస నివేతి ప్రతికర్షదేన కథయ నివేత్యర్థః. ౩౨. ౩౩౪. ఇమా మితి. ఇమాంసరితం
గోదావరీం. ౩౪౪. ఏవ మితి. దిధక్ష నివ - సర్వం జగ దితి శేషః-నిష్కాగ్రింతం ప్రవృత్తనిక్షేపం-
మహా దత్తాయతవిస్తృత మిత్యర్థః పదం చరణన్యాసస్థానం దదర్శేత్కన్వయః. ౩౬౪. స ఇతి. రా
క్షసస్య సీతాయాశ్చ - పరిక్రాంతం ప్రవృత్తం పదం సమీక్ష్య - భ్రాతరం శశంసేత్కన్వయః. ౩౮.
పశ్యేతి. కనకబిందవః కనకస్య భూషణస్య సంబంధినో బిందవః శకలాని. ౩౯. తప్తేతి. తప్తబిందు

భక్షితావాభవిష్యతి. రగ. తస్యానిమిత్తం వై దేహ్యా ద్వయోర్వివదమానయోః,
 బభూవయుద్ధం సౌమిత్రే ఘోరం రాక్షస యోరిహ. ర౨. ముక్తామణిమయం చేదం
 తపనీయవిభూషితం, ధరణ్యాం పతితం సౌమ్య కస్య భగ్నంమహద్ధనుః. ర౩. తరు
 ణాదిత్య సంకాశం వైడూర్యగుళికాచితం, విశీర్ణం పతితం భూమా కవచంకస్య
 కాంచనం. ర౪. ఛత్రం శతశలాకంచ దివ్యమాల్యోపశోభితం, భగ్నదండ మిదం
 తస్య భూమా సమ్య జ్ఞేపాతితం. ర౫. కాంచనోరశ్చదా శ్చేమే పిశాచవదనాః
 ఖరాః, భీమరూపా మహాకాయాః కస్య వా నిహతా రణే. ర౬. దీప్తపావకసం
 కాశో ద్యుతిమాన్ సమరధ్వజః, అపవిద్ధశ్చ భగ్నశ్చ కస్య సాంగ్రామికో రథః.
 ర౭. రథాక్షమాత్రా విశిఖా స్తపనీయవిభూషణాః, కస్యేమే లభిహతా బాణాః
 ప్రకీర్ణా ఘోరకర్షణః. ర౮. శరావరా శరైః పూర్ణౌ విధ్వస్తౌ పశ్యలక్ష్మణ,
 ప్రతోదాభీశు హస్తౌవై కస్యాయం సారథి ర్హతః. ర౯. కస్యేమా పురుషవ్యా
 భుః శయాతే నిహతౌ యథి, చామరగ్రాహితౌ సౌమ్య సోష్ణిషమణికుండలౌ.
 గ౧. పదవీ పురుషస్యైషా వ్యక్తం కస్యాపి రక్షసః, వైరం శతగుణం పశ్య మ

సుందోపసుందవత్ పరిగ్రహార్థ మిత్యర్థః - వివదమానయోః వైమత్యం ప్రాప్తయోః - భాసనోపసం
 భాషేత్యాదినా ఆత్మనేపదం. ర౨. ముక్తేతి. ముక్తామణిమయం ముక్తామణిప్రచురం. ర౩. తరు
 ణేతి. వైడూర్యగుళికాచితం వైడూర్యమణిఖచితం. ర౪. ఛత్ర మితి. సమ్యక్ శతథా భగ్నదండ
 మిశ్యన్వయః. ర౫. కాంచనేకాంచనమయః ఉరశ్చదాః తనుత్రాణి. యమంతే - ఖరాః అశ్వ
 తరాః-రాసభవిశేషావా. ర౬. దీప్తేతి. ద్యుతిమత్త్వాదేవ దీప్తపావకసంకాశః - సమరే నాయక
 సూచకో ధ్వజ సమరధ్వజః - అపవిద్ధః రథశ్చ భగ్న ఇతి సంబంధః - సాంగ్రామికః సమరోది
 తః. రథేతి రథస్యాక్షి అధారదండః - తన్నాతాః గద్వ ద్విర్రుప్రమాణాః - ప్రమాణే మాత్రచ -
 విశిఖాః విగతశిఖాః - ముండాగ్రా ఇత్యర్థః - విగతఫలభాగా ఇతివా - అభిహతాః భగ్నాః -
 ప్రకీర్ణాః ఇత స్తతో విప్రకీర్ణాః. ర౮. శరావరా వితి. శరానావృణుత ఇతి శరావరా నిమగ్నా -
 ప్రతోదా తోత్రం - అభిశవా రక్షయః. ని. 'అభిశుః ప్రగ్రహే రక్షా' వితి కాశ్వతః. ర౯.
 కస్యేతి. ఉష్ణీమః శిరోశ్చేష్టనం. గ౧. పదవీతి. ఏషా పదవీ మార్గః పురుషస్య - ఇభునభాగనిమ్నత్వా
 ద్యుభావాత్ - తత్రాపి రక్షసః పదవీవిషమరూపత్వాత్ - ఏవంచ మమ రాక్షసై స్సహ ఇదం
 నికాతైః తపనీయబిందుతుల్యైః. రగ. *తి. మన్య ఇతి. సీతాయాం వా ఇమే రుధిరబిందవః సీతానిమి
 త్తం సుందోపసుందవ ద్యుద్ధ్యమానయో రక్షసో ర్వేతి వికల్పలంకారః శ్లోకద్వయనోక్తః. రగ.
 తస్యా ఇతి. తస్యానిమిత్తం తస్యా ఆహారణార్థ మిత్యర్థః. ర౩. తరుణేతి. వైడూర్యగుళికాచితం -
 వైడూర్యమణిభి రలంకృత మిత్యర్థః. ర౪. కాంచనేతి. కాంచనోరశ్చదాః కాంచనమయతను
 త్రాణవంతః. ర౬. దీప్తేతి. ధ్వజః అపవిద్ధః ధ్వజః - రథో భగ్న ఇత్యన్వయః. ర౭. రథాక్షమా
 త్రా ఇతి. విశిఖాః ముండాగ్రాః - ఖండితాగ్రా ఇతి యావత్ - అపహతాః ధ్వజాః రథాక్షమా
 త్రాః - చతుశ్చకాంగుళిపరిమితాః - తదుత్తం శిల్పిప్రశ్న * 'అద్భుతీరిశతమిభాతిర్యగక్ష్యతు
 శ్శత' ఇతి. ర౮. శరావరా వితి. శరావరా తూణీరా-ప్రతోదాభీశుహస్తా-ప్రతోదా తోత్రం -
 అభిశవా ప్రగ్రహాః. గ౧. పదవీతి. ఏషా పురుషస్య పదవీ తత్రాపి కస్యచి ద్రక్షస ఇత్యనేన నిశ్చ
 యాభావ ఉక్తః - అత ఏవ రాక్షసై స్సహ జీవితాంశకం జీవితస్యాంశకం శిరోశ్చేతి తథా-రక్షసా

మేదం జీవితాంతకం. ౧౧. సుఖూరహృదయై స్సౌమ్య రాక్షసైః కామరూపిభిః, హృతామృతావా సీతా సా భక్షితావా తపస్విని. ౧౨. నధర్తస్త్రియతేసీతాం హ్రీయమాణాం మహావనే. ౧౩. భక్షితాయాం హి వై దేహ్యం వ్యాతాయా మపి లక్ష్మణ, కేహి లోకేఽప్రియం కర్తుం శక్తా స్సౌమ్య మమేశ్వరా. ౧౪. కర్తార మపి లోకానాం శూరం కరుణవేదినం, అజ్ఞానా దవమన్యేరణ సర్వభూతాని లక్ష్మణ. ౧౫. మృదుం లోకహితే యుక్తం దాంతం కరుణవేదినం, నిర్వీర్య ఇతి మన్యంతే నూనం మాం త్రిదశేశ్వరా. ౧౬. మాం ప్రాప్య హి గుణోదోష స్సంవృత్తః పశ్య లక్ష్మణ, అద్యైవ సర్వభూతానాం రక్షసా మభవాయచ. ౧౭. సంహృత్యైవ శశి బ్యోత్సాన్నం మహా సూర్య ఇవోదితి,

వైరం శతగుణం సత్తేహం జీవిత మంతయతి విశాళయతితి జీవితాంతకం సంపన్నం - పశ్య - ఏతా వత్సర్యంతం రాక్షసై స్తీవైరకరణాత్తదపరాధస్సోధః - సంప్రతితాన్ సమాలుం నాశయిష్యామితి భావః. ౧౧. సుఖూరేతి. మృతా మూతా. ౧౨. అస్యా మపస్తాయా మరక్షిత్యా ద్ధర్మేన రోషో జాత ఇత్యాహ - నధర్త ఇతి. ఇద మర్థ మేకం. ౧౩. నశేపలం ధర్మ - తత్ఫలప్రదదేవే ఘన రోషో జాత ఇత్యాహ - భక్షితాయా మితి. కేవా ఈశ్వరా మమ అప్రియం కర్తుం శక్తా ఇత్యన్వయః - ఆద్యోహి పాదపూరణే - ద్వితీయః ప్రసిద్ధా. ౧౪. తర్హి దాసం కథ మప్రియం తై - కృమిత్యత్రాహ - కర్తార మితి. లోకానాం కర్తార మపి - శూర మపి సంహరితృమమర్థ మపి - కరుణవేదినం కారుణ్యపరం పురుషం-సర్వభూతాని అజ్ఞానా దవమన్యేరణ నాద్రియరణ్ - లోకస్వభావోఽయ మితి భావః. తనిష్టోకే. అత్ర లోకానాం కర్తార మితి జగత్సృష్టికర్తృత్వం శూరమితి సంహరికరణసామర్థ్యంచ వ్యజ్యతే. ౧౫. విష్యగర్వతా దేవాః మాం నాద్రియరన్నిత్యాహ-మృదు మితి. లోకహితే యుక్తం సక్తం-అత ఏవ మృదుం లోమలహృదయం-అతఏవ కరుణవేదినం-దాంతం విషయచాపలరహితం-మాం నిర్వీర్యంమన్యంతే - అజ్ఞత్వావిశేషా దితి భావః. తనిష్టోకే. ౧౬. మామితి. గుణః కారుణ్యాదిః-మాం ప్రాప్య-దోష స్సంవృత్తః-అనిష్టసాధనత్వేన సంవృత్తః-

మేవేతి శేషః - శతగుణ మత్యంతం మమ వైర మాసీత్ - పశ్యేతి సంబంధః. ౧౧. వైరహేతుమాహ - సుఖూరహృదయై రితి. అతోవైరం పశ్యేతి పూర్వేణ సంబంధః - మమ వైరం పశ్యేత్స గ్రహోక్షి. ౧౨. అపత్ను రక్షతోధర్త ఇతి న్యాయోఽస్తిసోపపన్న స్సవసరే నాస్తీ త్యేవా నధర్త ఇతి. ౧౩. దేవాశ్చ రక్షంతీత్యేతదపి నాస్తీత్యాహ - భక్షితాయా మితి. ఈశ్వరాః దేవాః కేవా - మమ ప్రియం కర్తుం శక్తాః ఆసక్తిమంతః - నశేపి త్యర్థః-దేవాదయో యది మమ ప్రియం కర్తుం శక్తాః - తర్హి సీతాహరణాదే పూర్వ మేవ రక్షేచ్ఛ - అశస్త్యైతావృతా నధిమం తీతి భావః. ౧౪. అయం స్వయం కృతానర్థ ఇత్యభిప్రాయేనాహ - కర్తార మితి. కరుణవేదినం కారుణ్య పరం లోకానాం కర్తార మపి సర్వభూతాని - అజ్ఞానాల్ దస్త్విభావాదజ్ఞానా దకర్తృః య మిత్యవమన్యేరణ. ౧౫. అస్తు ప్రకృతే కిమయాశ మశ ఇహ - మృదు మితి. మృదుం మార్దవాది ధర్తయుక్తం మాం - త్రిదశేశ్వరా నిర్వీర్యం మన్యంతే - అజ్ఞత్వా విశేషా దితి భావః. ౧౬. మా మితి. అతఏవ మాం ప్రాప్య గుణోపి మార్దవాదిగుణోపి దోషా అనిష్టసాధనత్వేన సంవృత్త ఇత్యర్థః - అతో మృదుత్వం విస్మయ అకారం మేనం కరుణామిత్యాహ-అద్యైవేత్యాది. ౧౭. శశిబ్యోత్సాన్ చంద్రచంద్రికాం - సంహృత్యాభిభూయ-ఉదితో

సంహృత్యైవ గుణాన్ సర్వాన్ మమ తేజః ప్రకాశతే. ౫౭౪. నైవ యతా నగం
ధర్వా నపిశాచా నరాక్షసాః, కిన్నరావా మనుష్యావా సుఖం ప్రాప్స్యంతి లక్ష్మణ.
౫౭౫. మమాస్త్రబాణసంపూర్ణ మాకాశం పశ్యలక్ష్మణ, నిస్సంపాతం కరిష్యామి
హ్యద్య త్రైలోక్యచారిణాం. ౫౭౬. సన్నిరుద్ధగ్రహగణమావరితనిశాకరం,
విప్రణిష్టానలమరుద్భాస్కరద్యుతిసంవృతం, వినిర్మథితశైలాగ్రం శుష్యమాణజలా
శయం, ధ్వస్తద్రుమలతాగుల్మం విప్రణాశితసాగరం, త్రైలోక్యం తు కరిష్యామి
సంయుక్తం కాలధర్మణా. ౬౨. నతాం కుశలినీం సీతాం ప్రదాస్యంతి మమేశ్వ
రాః, అస్మిన్తుహూర్తే సామిత్రే మమ ద్రక్ష్యంతి విక్రమం. ౬౩. నాకాశ ముత్ప
తిష్యంతి సర్వభూతాని లక్ష్మణ, మమ చాపగుణోన్ముక్తై ర్బాణజ్వాలై ర్నిరంతరం.
౬౪. అర్దితం మమ నారాచై ర్ధ్వస్తభ్రాంత మృగద్విజం, సమాకుల మమర్యాదం
జగత్పశ్యాద్య లక్ష్మణ. ౬౫. ఆకర్ణపూర్ణై రిషుభి ర్జీవలోకం దురావరైః, కరి

తస్తా దస్త దవమానహేతుతయా - దోషరూపేణ సుతేన కిం ప్రయోజన మిత్యర్థః - యద్వా -
సర్వభూతానాం రక్షసాంచ అభవాయ నాశాయ - గుణః దోష స్సంవృత్తః - దయాం త్యక్త్వా
క్రోధం కరిష్యామిత్యర్థః. తనిష్టోకీ. సర్వభూతానాం రాక్షసామహలతయా యాని భూతాని ప్రవ
ర్థంతే తేహం - రక్షసాంచ అభవాయ నాశాయ. సంహృత్యైతి. యథా ఉచితస్సూర్యః - శశిబో
త్సాన్నిం శశచంద్ర చంద్రికాం సంహృత్యైవ ప్రకాశతే - తథా మమ తేజః - గుణాన్ మృదు
త్వాదీన్ - సంహృత్యైవ నిరస్యైవ - ప్రకాశతే. తనిష్టోకీ. శశిబోత్సాన్ని మిగ్దుపలక్షణం-ఉచి
తో మహాన్ సూర్యః అనాయాసేన శశిబోత్సాన్నిదీని తేజాన్యపహృత్య యథా ప్రకాశతే -
తద్వ స్తదు తేజ సుకలపస్తుగుణాన్ సంహృత్య ప్రకాశతే. ౫౭౪. దేవవిషయః తోష స్తస్సంబంధి
ష్యతి ప్రవర్థతా మిత్యాహ - సైవేతి. ౫౭౫. మమేతి. అస్త్రాణి బ్రహ్మస్తాదీని పశ్య - ఉత్తర
క్షణ ఇతి తేషా - త్రైలోక్యచారిణాం - నిస్సంపాతం బాణప్రచారతోఽశక్యసంచారం. ౫౭౬.
సన్నిరుద్ధేత్యాది సార్థశ్లోకద్వయ మేకాత్వయం. సన్నిరుద్ధః గ్రహగణః గ్రహణసంచారి యస్య -
అవారితః అచ్ఛాదితః - విప్రణిష్టానలమరుత్ నష్టాన్నివాతం - భాస్కరద్యుతి సంవృతం సంవృత
భాస్కరద్యుతి - అహితాగ్నాదీత్వా నిష్టాయాః పరనిహానః-కాలసాగ్లో ధర్మః కాలధర్మః-నివా
శః తేన కాలధర్మణ-అనివార్తః. ౬౨. నతా మితి. తస్తా దస్తిన్ ముహూర్త ఇత్యుపస్కార్యం
కుశలినీం తేమయుక్తాం-అక్షతా మిత్యర్థః. ౬౩. నాకాశ మితి. గుణో మార్గీ. ౬౪. అర్దిత మితి.
రవిరిష-సర్వగుణాన్ తేజాంసి-సంహృత్య అభిభూయ మమ తేజః ప్రతాపా ప్రకాశత ఇత్యన్వయః.
౫౭౫. * తి. తదేవ ప్రపంచయతి-సైవేతి. ౫౭౬. మమేతి. నిస్సంపాతం నిస్సంచారం. ౫౭౬. సన్నిరుద్ధే
త్యాది సార్థశ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. విప్రణిష్టానలమరుద్భాస్కరసంవృతం - విప్రణిష్టాః అనల
జలమరుతో యస్మిన్ తత్తథా-భాస్కరసంవృతం భాస్కరస్య సంవృతం సంవరణం యస్మిన్ తత్
తేనభాస్కర మిత్యర్థః-విప్రణిష్టాఖల మహద్భాస్కరద్యుతీత్యపిపాతః - తస్మాద్యమర్థః - విప్రణిష్టాః
అఖలమహతాంభాస్కరస్య చ ద్యుతయో యస్మిన్ తత్ - అకవిష సంవృతం తమ సేతి తేషాః-కాల
ధర్మణానివాశేన - సంయుక్తం కరిష్యామిత్యన్వయః. ౬౨. నతా మిత్యక్త యదిశ్లోఽభ్యా
హర్యః. ౬౩. తేతి. నిరంతరం నీరంధ్రం ఆకాశే నోత్పతిష్యంతీ త్యన్వయః. * తి. ౬౪. అమర్యాదల

ష్యే మైథిలీ హేతో రపిశాచ మరాక్షసం. ౬౧. మమ రోషప్రయుక్తానాం సాయకానాం బలం సురాః, ద్రక్ష్యంత్యేవ్య నిముక్తానా మతిదూరితగామినాం. ౬౨. నైవదేవా నదై తేయా సపిశాచా నరాక్షసాః, భవిష్యంతి మమ క్రోధా త్రైలోక్యే విప్రణాశితే. ౬౩. దేవదానవయక్షాణాం లోకా యే రక్షసా మపి, బహుధా నభవిష్యంతి బాణౌఘై శృకలీకృతాః. ౬౪. నిర్తర్యాదా నిమూలా లో కాకా కరిష్యామ్యద్య సాయకైః, వృశాం మృశాంవా సోమిత్రీ నదాస్యంతి మమేశ్వరాః. ౬౫. తథా రూపాం హి వై దేహీం నదాస్యంతి యదీప్తియాం, నాశయామి జగత్సర్వం త్రైలోక్యం స చరాచరం. ౬౬. ఇత్యుక్త్వా రోషతా మ్రాక్షో రామో నిష్పీడ్యకాద్దుకం, శర మాదాయ సందీప్తం ఘోర మాశీవి పోషమం, సంధాయ ధనుషీశ్రీమూలా రామః పరపురంజయః, యుగాంతాన్ని రివ క్రుద్ధ ఇదం వచన మబ్రవీత్. ౬౭. యథా జగ యథా మృత్యు ర్యథా కాలో యథావిధిః, నిత్యం నప్రతిహస్యంతే సర్వభూతేశు లక్ష్మణ, తథాహం క్రోధసం యుక్తో ననివార్యోఽస్మి సర్వథా. ౬౮. పురేవ మే చారుదతీ మనిందితాం

అర్ధితం హింసితం - సమాకులం సమ్యగ్వ్యగ్రం - అమర్యాదం త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం. ౬౧. ఆకర్ణితే. దురావరైః దుర్వారైః - జీవలోకేన దుర్జీవైః. ౬౨. మమేతి. రోషప్రయుక్తానాం రోషసంప్రయుక్తానాం మమేతి శేషః - అతిదూరాలింగామినాం - అతిదూరాలిహామినాం. ౬౩. నైవేతి. నభవిష్యంతి - నభవిష్యంతీత్యర్థః - పూర్వం దుఃఖప్రాప్తిరే వోక్తా. ౬౪. జేవేతి. బహుధా శకలీకృతా ఇత్యన్వయః. ౬౫. నిర్తర్యాదానితి. నిర్తర్యాదాన్ స్వస్వస్వవస్థారహితాన్ - నదాస్యంతి నదాస్యంతి యది. ౬౬. హతాం మృతాం వేత్యత సూచిత మాహ - తథా రూపా మితి. జగత్సర్వం - సర్వంజన మిత్యర్థః - అస్యథా త్రైలోక్య మిత్యనేన పునరుక్తిః - సచరాచరమిత్యను వాదః. ౬౭. ఇత్యుక్త్వేతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నిష్పీడ్య దృఢముష్టిబంధేన గృహీత్వా. ౬౮. యథేత్యాది సార్థశ్లోకః. విధిః అదృష్టం జరాదయో యథా నప్రతిహస్యంతే తథాహం ననివార్యః. అస్యే యథా శబ్దాః పాదపూరణార్థాః - యద్వా - బహువచన మనివక్షీతం - ప్రతిహస్యత ఇతి ప్రత్యేక మన్వయః. తనిష్టోక్తి. అనేన ఆప్రతిహతసంకల్పత్వం పరైః సభిభవనీయత్వంచ క్షేపణం - అత్ర యథేతిపదావృత్త్యా సప్రతిహస్యంతిఇత్యప్రతిక్రియాస్వరూపావృత్తిః-దీపకాలం ౬౮. ౬౯. పురేతి. పురేవమేచారుదతీం మాయామృగం ప్రతి గమనాత్ పూర్వం కాంతం మాం ప్రతి ఇమం మృగం గృహీత్వా మహ్యం. జేహీతి హర్షణ యత్ స్థితం కృతవతీ లేన సహౌష నదాస్యంతిచేన్ అనిందితాం - తా మలబ్ధ్వా జగదుపసంహారం కరిష్యామిచే దపి - ఇదం నిందిత మితి నశేష వక్ష్యం తీతి భావః - వక్ష్యతేహి-యదిరామ సృముద్రాంతాం మేదిసీం పరివర్తయేత్, అస్మాహేతో ర్వికా లాక్ష్యో యుక్త మిత్యేవ మే మతి రితి - సర్వజ్ఞేన హనుమతా. చారుదతీ మిత్యత్ర ఛందసీనిదూత్రే త్యక్తస్వస్వప్రకృత్యవస్థానం. ౬౯. * తి. జీవలోకేన దురావరైః దుర్జీవైః-దురావరశబ్దా ఇలంకః. ౬౬. ౬౭. నైవేతి. నభవిష్యంతీత్యర్థః. ౬౮. ౬౯. నిర్తర్యాదా నితి. నదాస్యంతీత్యత్ర యదీత్యథ్యా హర్యం. ౭౦. * తి. తథా రూపాం యథాపూర్వస్వభావాం అత్ర, నదాస్యంతీతి చావయక్త్యం క్రోధాతి శయా న్నదోహయ. ౭౧. ఇతీతి. నిష్పీడ్యదృఢముష్టిబంధేన గృహీత్వా. ౭౨. ౭౩. యథేతి విధిః ప్రథమం

దిశంతి సీతాం యది నాద్య మైథిలీం, సదేవగంధర్వమనుష్యపన్నగం జగత్స
జైలం పరివర్తయామ్యహం. ౭౫౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే -
చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తప్యమానం తథా రామం సీతాహరణకర్పితం, లోకానా మభవే యుక్తం
సంవర్తకమివానలం. ౧. వీక్షమాణం ధను స్సజ్యం నిశ్శ్వసంతం పునశ్పునః,
దగ్ధుకామం జగత్సర్వం యుగాంతే తు యథాహరం ౨. అదృష్టపూర్వం సంక్రుద్ధం
దృష్ట్వా రామం తు లక్ష్మణః, అబ్రవీత్పాంజలి గ్వాక్యం ముఖేన పరిశుష్యతా.
౩. పురా భూత్వా మృదు ద్ధాంత స్సర్వభూతహితే రతః, నక్రోధవశ మా
పన్నః ప్రకృతిం హతు మర్హసి. ౪. చంద్రే లక్ష్మీః ప్రభా సూర్యే గతి ర్వాయా
భువి క్షమా, ఏతచ్ఛ నియతం సర్వం త్వయి చానుత్తమం యశః. ౫. ఏకస్య
నాపరాధేన లోకా హంతుం త్వ మర్హసి, న తు జానామి కస్యాయం భగ్న
ణనంతశబ్దస్య తత్రాదేశః - అగ్రాంతేతి సూత్రస్థ చకారేణ వా వత్రాదేశః-సీతాం అయోనిజతయా
మత్తో ప్యతిశయితాం - మైథిలీం వీరశ్రేష్ఠజనక చక్రవర్తిపుత్రీత్వేన మత్సదృశీం - సదేవేత్యాది-
స్వలోకస్య సంభూతమరణ మేవ కరిష్యామితి భావః - పరివర్తయామి నాశయామి-అన్యథా కరి
ష్యామితివా - అస్మిన్ సర్గే సార్థపంచసప్తతిత్తోకాః. ౭౫౪. శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామా
యణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే-చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

ఏవం జగదుపసంహరశ్రోధకలుషం రామం లక్ష్మణ స్సంధుక్షయతి పంచషష్టితమే-తప్యమాన
మిత్యాది శ్లోకత్రయ మేకాన్వయం. తప్యమానం తపంతం - తథా తప్యమాన మిత్యనేన పూర్వోక్త
జగదుపసంహరవాచ సప్తశ్లోకాః - నను సంకల్పపూర్వా ఇత్యుచ్యతే రామం దృష్ట్వా రామ
మబ్రవీ దితి శ్రీరామభేదా న్నపునదుక్తిదోషః - అథవే వివాదే - యుక్తం ఉద్యుక్తం - సంవర్తకం
సంహరకం - అదృష్టపూర్వ మితి శ్రోధనశ్రీయాదితేషణం - పరిశుష్యతా లోకవివాశభయనేతి
భావః. ౩. పురేతి. శ్రోధవశ మాపన్నపున్-ప్రకృతిం మృదుత్వాది నిజస్వభావం - ననానుమర్హసి.
౪. చంద్ర ఇతి. లక్ష్మణిక మేక్షకస్య ప్రతినియతం - త్వయి తు ఏకత్సర్వంచ యశశ్చ ప్రతినియత
మిత్యర్థః. తనిష్ఠోః. ఆత్రయశశ్చన్దేన. శ్రు. సతస్యేవే కశ్చన తస్య నామ మహద్యశ ఇత్యాద్యుక్త
నిస్సీమా భృథికత్వాది గుణాః ప్రతినియతా ఇత్యుపలక్ష్యంతే. ౫. మమ దాంతశబ్దమైతాదృశీ దకా
కాతా - అధునాపి యది ప్రోగో నస్యాత్ ౪'వా మమ దిశ్రస్యేత్-కథంచ సీతాప్రాప్తి రిత్యాశం
నప్రతిహన్యంతే ననివాద్యంతే. ౭౪౪. పురేతి. పరివర్తయామి నాశయామి. ౭౫౪. ఇతి శ్రీమహా
శ్వరవీరవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాతాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాతాయాం -
చతుష్షష్టితమస్సర్గః.

తప్యమాన మిత్యాది. తప్యమానం తపంతం రామం దృష్ట్వా - రామ మబ్రవీ దితి రామశబ్ద
ద్వయస్య సంబంధః - అథవే నాశేయుక్త ముద్యుక్తం సంవర్తకం ప్రళయకాలినం ముఖేన పరి
శుష్యతేతి లోకవివాశభయనేతి భావః. ౩. ౪. పురేతి. ప్రకృతిం సర్వభూతహితత్వయాహం చంద్ర
ఇతి. లక్ష్మణిక మేక్షకస్య ప్రతినియతం - త్వయి ఏకచ్ఛ సర్వం యశశ్చ ప్రతినియత మిత్యర్థః.
అస్తు ప్రకృతే నాయాశ మత ఆహ - ఏకస్యేతి. నన్నేకస్యాపరాధ ఇతి కథం భూయతే అశఆహ

స్వాంగ్రామికో రథః, కేనవా కస్యవా హేతో స్సాయుధ స్సరిచ్ఛవః. ౧౪ ఖర
 నేమిక్షతశ్చాయం సిక్తో రుధిరబిందుభిః, దేహో నిర్వృత్తసంగ్రామ స్సుఖూరః
 పార్థివాత్తజ. ౨౪. ఏకస్య తు విమగ్దోఽయం నవ్యయోః నవదశాంవర, నహి
 వృత్తం హి పశ్యామి బలస్య మహతః పదం. ౩౪ నైకస్యశు కృతే లోకా నివినా
 శయితు మర్హసి, యుక్తదండాహి మృదవః స్త్రాశాంతా వసుధాధిపః, సదాత్వం
 సర్వభూతానాం శరణ్యః పరమాగతిః, కోనుదార్తగాశంతే సాధు మన్యేత
 రాఘవ. ౧౦౪. సరిత స్సాగరా శ్శైలాః దేవగంధర్వదానవా, నాలం తే విప్రి
 యం కర్తుం దీక్షితస్యేవ సాధవః. ౧౧౪. యేన రాజా వ్యాగా సీతా సమన్వేషితు
 మర్హసి, మద్ద్వితీయో ధనుష్పాదే స్సహాయైః పరమర్షిభిః. ౧౨౪. సముద్రంచ విచే
 ష్యామః పర్వతాంశ్చ వనాని చ, గుహాశ్చ వివిధాఘోరః పక్షిః పద్మవనాని చ.
 ౧౩౪. దేవగంధర్వలోకాంశ్చ విచేష్యామ స్సమాహితాః, యావన్నాధిగమిష్యే
 మ స్తవ భార్యాపహరిణం. ౧౪౪. నచే త్సామ్నా ప్రదాస్యంతి పత్నీం తే త్రిద
 శ్యాహ - ఏకస్యేతి. అర్థత్రయ మేకాన్వయం. ఆయంభావః - ఏకోరథో వృశ్యతే-ఏకస్త్వేవ పదం
 ప్రతీయతే-తేన ఏకవివాహరాధీతి నిర్వీయతే. ఏకస్య చాపరాధేన సర్వాక్ హంతుం వార్హ ఓర్హి
 కోవాపరాధీశ్యతాహ-న త్వితి కేన ప్రతిపక్షిణ-కస్యప్రయోజనస్య హేతోః-పక్షి హేతుప్రయోగ
 ఇతి పక్షి-ప్రకృతా దన్యస్తా ద్వా నిమిత్తా దితి నకానామి-తద్వింశతీయ మిశ్యర్థః-సదరిచ్ఛవః సద
 రికరః. ౧౪. ఖరేతి. అశ్వానాం ఖరైః రథనేమిభిః రథాస్త్రశ్చ క్షత-నిర్వృత్తసంగ్రామః-వృశ్యత
 ఇతి శేషః. ౨౪. ఏకస్యేతి. విమగ్దః సంప్రహరః-తత్ర హేతు మాహ-నహితి - వృత్తం సంక్రాంతం.
 ౩౪. వక్తవ్య ముక్త్యా ప్రకృత మాహ-నైకస్యేతి. యుక్తదండాః అపరాధోచితకాస్త్రపద్ధతా-విశి
 ష్యతవాయం ధర్మ ఇత్యాహ-నచేతి - శరణ్యః శరణార్హః - పరమాగతిః పరమప్రాప్యః దేవాదికృ
 తోఽయ మపరాధో నేత్యాహ-కోన్వితి. తనిల్లోకే. ౧౦౪. సరిత ఇతి. దీక్షితస్య ఉపక్రాంతయశ్చామ
 ష్టానస్య - సాధవః ఋత్విజః. ౧౧౪. యేనేతి. పరమర్షిభిః ఏతద్వనస్థైః. ౧౨౪. సముద్ర మితి.
 విచేష్యామః అన్వేషిష్యామహే. ౧౩౪. దేవేతి స్పష్టం. ౧౪౪. నచే దితి. ప్రాప్త శ్చతుర్థోపాయ

నన్వితి. నకానామ్యేవేత్యర్థః - యద్యప్యేక ఇతి విశేషతో నకానామి - తథాపి ధన్వో రథ
 స్త్వేక ఇతి కృత్వా - ఆయ మేకవివాహాకం అపరాధీని కానామితి భావః. ౧౪. ఖరేతి
 ఉక్తవిశేషణవిశిష్టో దేశః - నిర్వృత్తసంగ్రామః నిమగ్నసంగ్రామో దేహో దృశ్యత ఇతిరీమః
 అతః. ౨౪. ఏకస్యేతి. ఏకస్య రథికస్యేతిశేషః-నవ్యయోః రథికయో రిని శేషః-గుహా-నహి-ని గుహ
 తః బలస్య నైన్యస్య పదం స్థానం నపశ్యామిత్వర్థః. ౩౪. ఉపసంహ-తి. నైకస్యేతి. ఏకస్య కృతే
 ఏకనాశ నిమిత్త మిత్వర్థః-యుక్తదండాః యథాపరాధదండాః. మృదవః అశశనాః. ౧౦౪. సరిత
 ఇతి. తే తవ నాలం నసమర్థాః దీక్షితస్య ప్రక్రాంత యశ్చామష్టానస్య-సాధవః శ్వానసంపత్నాః ఋ
 త్విజః-విప్రియం కాపాద్యపచారం కర్తుం నసమర్థాః-నైసం కర్తుం-నాభిచరిత మాగచ్ఛరీత్యాంశ్చుతి
 బలాదితి భావః. ౧౧౪. * తి. మద్ద్వితీయః అహం ద్వితీయ స్సహాయో యస్య నః. ౧౨౪. * వి.
 సముద్రాదిస్థా శ్ర మేషు విచయగార్థం పరమర్షిభి స్సహాయై రిన్యక్తం. ౧౪౪. * వి. యద్యప్యద్విచ
 యనేకాశక్తా తత్ప్రాప్తి స్సాస్యత్-తతః పరం దేవా స్సర్వజ్ఞా యది తే పత్నీం పత్నీనాక్తాం నదా

శేషరాః, కోసలేంద్ర తతః పశ్చాత్త్పాత్యకాలం కరిష్యసి. ౧౫౪. శీలేన సా
మ్నా వినయేన సీతాం నయేన నస్తాప్యసి చేన్నరేంద్ర, తత స్సముత్పాదయ
హేమపుంజై ర్మహేంద్రవజ్రప్రతిమై శ్శరౌఘైః. ౧౫౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
ఆరణ్యకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

తం తథా శోకసం తప్తం విలసంత మనాథవత్, మోహేన మహతావిప్లవం
పరిద్యూన మచేతనం, తత స్సౌమిత్రి రాశ్వాస్య ముహూర్తా దివ లక్ష్మణః,
రామం సంబోధయామాస చరణౌ చాభిషేడయత్. ౧. మహతా తపసా రామ
మహతా చాపి కర్మణా, రాజ్ఞా దశరథేనాసి లభ్యోఽమృత మివామరైః. ౩. తవ
చైవ గుణై ర్భద్ర స్వస్తియోగా న్నహీపతిః, రాజా దేవత్వ మాపన్నో భరత
స్య యథా శ్రుతం. ౪. యది దుగిఖ మిదం ప్రాప్తం కాకుత్స్థ నసహిష్యసే,
కాలా యస్మిన్ కర్తవ్యే తత్తథా. ౧౫౪. ఏతదేవ స్పష్టయతి-శీలేనేతి. సముత్పాదయ-వివక్షితకార్య
మితి శేషః. సముత్పాదయతి పాతే-అకా నితి శేషః - ఏవం లక్ష్మణ ప్రసాదనేన రామకోపకాంతి
ప్రపంచనా ద్రామణారాధిత తత్పక్షపాతయద్రసంకల్పా ద్రామకోపా భగ్న ఇతి వదన్ మూర్ఖ
ఇత్యవగంతవ్యః. ౧౫౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-శ్రీ రామాయణభూషణ-రత్న మేఖలాఖ్యానే-
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమస్సర్గః.

ఏవం లక్ష్మణో రామ మాశ్వాస్య పున ర్వక్తవ్యంశం జ్ఞాపయతి షట్షష్టితమే - తం తథా
త్యాజి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం-పరిశోచంత మిత్యర్థః-భోక్తృశ్చ
దనువాసికీకీర్త్యూత్ - దివో విజగీమయా మితి నిష్ఠానశ్చ-అచేతనం అస్వస్థచిత్తం - సంబోధయా
మాస జ్ఞాపయామాస-అభిషేడయత్ ఉపసంగృహ్యత్. ౧. మహలేతి. మహతా తపసా కాయశ్లేశేన
ప్రతోపవాసాదికా-మహతా చాపి కర్మణా అశ్వమేధపుత్ర కామేష్టిప్రభృతిగర్భణా రాజ్ఞా దశరథే
న-రాజా లోకస్య రంజనాత్-అనేన మంత్రద్రవ్యే యాగోపాహా వేనాధికారిగా శృతత్వముచ్యతే
అన్యుత మివ-తవ్యత్ భోగ్యత్వం యత్నసాధ్యత్వం చోచ్యతే - అమరైః - అనేగమరగృతయత్నః
ఏకేవ శృత ఇతి గమ్యతే. తదితి. ఏవ కాచీణ ఇతిరపుత్రవ్యాప్తుర్తి-తవైవ గుణై ర్భద్రా న్విద్యుదాగ్ర
పరవశః మహిపతిః రాజా-ఇని జానిమాత్రేణ రాజా-దేవత్వ మాపన్నః-తత్త్వం ప్రమాణం తత్రా
హ-భరతస్యేతి-భరతాదిత్యర్థః-పంచమ్యర్థే షష్టి-శ్చైవ మయోక్త మితి శేషః. ౪. యదితి. కామ

స్యంతి తతః పశ్చాత్ ప్రాప్తకాలం చదిగోపాయం దండం లేఖ కరిష్యసి. * ౧. ౪'సలేంద్రేతి.
ప్రాప్తకాలం - ప్రాప్త శ్చదిగోపాయకాలా యస్మిన్ కర్తవ్యే తత్తథా. ౧౫౪. * ౩. ఏలం నుచ
రిత్రం-సామ సాధువాదః-దినయః ప్రక్రియః - నయోనీతి. ౧౫౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితా
యాం-శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం-పంచషష్టితమస్సర్గః.

౧ మిత్యాది. పరిద్యూనం పరిదేవనం ప్రాప్తం శోచంత మిత్యర్థః * దివో విజగీమయా మితి
నిష్ఠానశ్చ-భోక్తృశ్చదనువాసికీర్త్యూత్-యద్వా-పరిద్యూనం త్షీణం-అచేతన మస్వస్థచిత్తం. * ౩.
ఏవం శ్రోథ ముదగమయ్య సహజ ప్రకృతిప్రాప్తమై వోధయతి లక్ష్మణో రామం-త మితి. పరిద్యూనం
క్షీణం-అచేతనం అస్వస్థచిత్త మివ-ముహూర్తా దివ ముహూర్తాదేవ. ౧. మహలేతి. తపసా పుత్ర
కామసయాశ్చలేవ తపసా కర్మణా పుత్ర కామేష్టిప్రభృత్యాపేక్షకర్మ. ౩. తదితి. దేవత్వ మాప
న్నః స్వర్గం గతః-భరతస్య యథా శ్రుతం-ముఖాదితి శేషః-యథా యథావత్ శ్రుత మిత్యన్వయః

ప్రాకృత శ్చాల్పసత్త్వశ్చ ఇతరః క సహిష్యతి. ౫. దుగభి తో హి భవాన్ లోకాం స్తేజసా యది ధక్ష్యతే, అర్తః ప్రజా నరవ్యాసు క్వనుయాస్యంతి నిర్వృతిం. ౬. లోకస్వభావవైష యయాతి ర్న హుమాత్తజః, గణశ్శక్రేణ సాలో క్య మనయ స్తం తమస్పృశత్. ౭. మహర్షి ర్యో వసిష్ఠస్తు యః పితౄ ర్నః పురో హితః, అహ్ని పుత్రశతం జజ్ఞే తథై వాస్య పున ర్నత్తం. ౮. యాచేయం జగ తాం మాతా దేవీ లోకనమస్కృతా, అస్యాశ్చ చలనం భూమే ర్ద్విత్యతే సత్య సంశ్రవ, ౯. యాధర్మ జగతాం నేత్రా యత్ర సర్వం ప్రతిష్ఠితం, ఆదిత్యచం ద్రాగ్రహణ మభ్యుపేతౌ మహాబలా. ౧౦. సుమహాంత్యపి భూతాని దేవాశ్చ

తేస్యనేనాప్రాకృతత్వం మహాసత్త్వత్వం చ సిద్ధం-సహిష్యతి సహిష్యతే. ౫. దుగభి త ఇతి. ధక్ష్యతే ధక్ష్యతి. ౬. ప్రసంగాత్ దైవికానర్థానర్థానన్యే మహాంత్యపి ప్రాప్నువంతి దృష్టాంతముఖేన ప్రతిపాదయితు మాహ - లోకస్వభావ ఇత్యాదినా. ఏష లోకస్వభావ ఇతి వక్ష్యమాణేషు సర్వత్ర యోజ్యం-అనయః-అనయమూలం దుగభి మిత్యర్థః-తమః అజ్ఞానం-స్పృశత్ అస్పృశత్. సహి స్వర్గ గతోపి ఇంద్రేణాసూయాకలుషేణ భవ ద్రాజ్యే కోవాశ్రేష్ఠ ఇతి పృష్ట సృత్యవాదితయాహ-మేవ త్యుక్తవా నింద్రేణాత్తక్లామిత్యం నస్వర్గార్హ ఇతి పాఠిత ఇతి పురాణప్రసిద్ధిః - నహుమాత్తజ ఇత్యనేన నహుమాసీతి రపి వ్యజ్యతే సచ సప్తర్షీ స్వవాహకా శరీరరణేన సర్వసర్వేత్యుక్తవా-సర్వ భవేత్యగస్త్యశస్త్ర శ్చిరం తథా భూత స్థా. ౭. మహర్షి రితి. అహ్ని పుత్రశతం వాతం-విశ్వామిత్ర కోపేన యుగప త్పుత్రశతనాశదుగభి మనుభూతమితి భావః. ౮. యాచేతి. మాతా సర్వోపాదాన త్వాత్-దేవీ దేవస్య విష్ణోః పత్నీ-అతఏవ లోకనమస్కృతా-సత్యసంశ్రవేతి-శ్వయేన హి పూర్వం మహ్య మేవ ముపదిష్టమితి భావః. ౯. యా వితి. ధర్మ ధర్మప్రవర్తకా - సర్వధర్మసాక్షిత్వాత్ - నేత్రా నేతారా-కాలపరిచ్ఛేదాది ముఖేన జగతః ప్రవర్తకా. ౧౦. 'నేత్రా నేతరిభేద్యవా' నితి విశ్వ- సర్వేషా మర్థప్రకాశకత్వేన నేత్రభూతో వా-లింగవ్యత్యయ శ్చాందసః - యత్ర యయోః సర్వం జగత్ ప్రతిష్ఠితం - యదధీనస్వయాపస్థితిప్రవృత్తికా సృర్వే జనా ఇత్యర్థః - సూర్యస్య వర్ష హేను త్వాత్ చంద్రస్యోషధిహేతుత్వాచ్చేతి భావః-ఆదిత్యా జ్ఞాయతే వృష్టి సతోఽన్న మభిజాయతే ఇతి వచనాత్, గ్రహణం రాహుకేతుభ్యాం గ్రాసం. ౧౦. కిం బహునా సంగ్రహేణోచ్యత

౪. * తి. ఇతరః క ఇతి. 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతిర' జన' ఇత్యుక్తే - మర్త్యావ తార స్త్విహ మర్త్య శిక్షణ మితి భాగవతోక్తరీత్యా లోకశిక్షణార్థ మేవ త్వదవతారా ఇతి భావః. ౫. ౬. అన్యేపి మహాత్మానో దుగభిం ప్రాప్నువంతి దృష్టాంతముఖే నావా - లోక ఇతి. ఏష దుగభిసంబంధః-లోకస్వభావః లోకస్య జనస్య స్వభావః-స్వభావప్రాప్త ఇతి యావత్-అనయః స్వర్గభ్రంశరూపదుగభి మిత్యర్థః - సమస్పృశత్ ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ౭. మహర్షి రితి. తథై వాస్య పున ర్నత్తం - విశ్వామిత్రేణేతి భావః. * తి. యో మహర్షిః యః పునర్నః పితౄః పురోహిత స్తస్య పుత్రశతం జజ్ఞే-అహ్ని ఏకేనాహ్నిచ పున ర్విశ్వామిత్రేణ వాతం-పూర్వం సుఖోత్తరకాలిగదుఃఖా నంతరం సుఖం వ్యంగ్యతయోక్త్యాత్ర సుఖానంతరం దుగభి ముక్తం-ఏవంచ మహతా మప్యవశ్యం జాయమానే ఈదృశే సుఖే దుగభేచ నహర్నశోకా భవాదృశస్యోచితా నితి భావః. ౮. యాచేతి. భూమే శ్చలనం-కదాచి దితి శేషః. ౯. యావితి. ధర్మ ధర్మప్రవర్తకా-నేత్రా నేతారా-కాలపరి ఛేదాది ముఖేన జగతాం ప్రవర్తకా. ౧౦. సుమహాంతితి. నదైవస్య ప్రముంచంతి - సర్వభూతాది

పురుషర్షభ, నదైవస్య ప్రముంచంతి సర్వభూతాదిదేహినః. ౧౧. శక్రాదిష్వపి
 దేవేషు వర్తమానా నయానయా, శ్రూయేతే నరశార్థాల న త్వం శోచితు
 మ్మర్తసి. ౧౨. నష్టాయా మపి వై దేహ్యాం హృతాయా మపి చానఘ, శోచితుం
 న్నార్హసే వీర యథాన్యః ప్రాకృత స్తథా. ౧౩. త్వద్విధా నహి శోచంతి సతతం
 సత్యదర్శినః, సుమహత్స్వపి కృచ్ఛ్రేషు రామానిర్విణ్ణదర్శనాః. ౧౪. తత్త్వతో
 హి నరశ్రేష్ఠ బుద్ధ్యా సమనుచింతయ, బుద్ధ్యా యుక్తా మహాప్రాజ్ఞా విజానంతి
 శుభాశుభే. ౧౫. అదృష్టగుణదోషాణా మధృతానాం చ కర్తృణాం, నాంతరేణ
 క్రియాం తేషాం ఫల మిష్టం ప్రవర్తతే. ౧౬. త్వ మేవ హి పురా రామ మా
 మేవం బహుశోఽన్వశాః, అనుశిష్యాద్ధి శీను త్వా మపి సాయీ ద్భృహస్పతిః.
 ౧౭. బుద్ధిశ్చ తే మహా ప్రాజ్ఞ దేవై రపి దురన్వయా, శోకేనాభిప్రసృతం తే జ్ఞానం
 ఇత్యాహ-సుమహంతీతి. సుమహంతి భూతాని మాంధ్యేనాప్రభృతిమహాజనా అపి-సర్వభూతాని
 దేహినః సర్వభూతాని అపిదేహోఽన్యాస్తీతి తథా - సర్వభూతాంతర్యామిణ ఇత్యర్థః - దైవస్య
 పరమాత్మనః - పంచమృతే షష్ఠీ-నప్రముంచంతి సర్వేషి తత్సంకల్పం నాతిక్రామంతీత్యర్థః. ౧౧.
 ఉపసంహంతి - శక్రాదిష్వపి. నయానయా - తన్తులసుఖమగభ - అతో నత్వం శోచితు మర్హ
 సీత్యర్థః. ౧౨. ఉక్తం వివృణోతి-నష్టాయామపి. నార్హసే నార్హసి. ౧౩. త్వద్విధా ఇతి. సత్య
 దర్శినః యథార్థదర్శినః - కృచ్ఛ్రేషు మగభేషు - అనిర్విణ్ణం అపనాశిదర్శనం శృత్యాకృత్యవిహితా
 యమాం తే తథా. ౧౪. తత్త్వత ఇతి. తత్త్వతో బుద్ధ్యా అబాధితబుద్ధ్యా - సమనుచింతయ -
 శుభాశుభే ఇతి శీషి-మహాప్రాజ్ఞా - బుద్ధ్యా తాత్కాలిక్యా యుక్తా స్సంతః - శుభాశుభే భావినీ
 విజానంతి. ౧౫. ఇదానం ఫలానుభవః పూర్వకర్తృసాధ్యః అత స్తత్ర శోచనీయ మిత్యాహ -
 అదృష్టేతి. అదృష్టగుణదోషాణాం ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్యమగుమగభరూపగుణదోషాణాం -
 అభిలంబాం పురా ఏవం కర్తృకృత మిత నిశ్చేష మశక్యతాం - లేషాం ప్రసిద్ధానాం - పూర్వ
 కృతానా మిత్యర్థః - కర్తృణాం ఇచ్ఛం ఫలం - క్రియా ముపన్దాన మంతరేణ నప్రవర్తతే -
 పూర్వకర్తృమన్దానం ఏనా ఇదానం ఫలం నోపిష్యతే - అతః పూర్వకర్తృఫలే ఇదానం ప్రవృత్తేకా
 త్రపరిదీపితే భావః. ౧౬. త్వమేవేతి. అన్వశాః అనుశాసితవానసి. ౧౭. బుద్ధిశ్చేతి. దురన్వయా
 దేహినో దేవస్య సర్వేశ్వరస్య-జశం నప్రముంచంతి. నాతిక్రామంతి. ౧౧. శక్రాదిష్వపి. నయానయా
 తన్తులసాధారణ. ౧౨. ౧౩. త్వద్విధా ఇతి. అనిర్విణ్ణదర్శనాః-వివిదరహితాంతరికా ఇత్యర్థః. ౧౪.
 తత్త్వత ఇతి. యదే బుద్ధ్యా మాత్మబుద్ధ్యా యుక్తా జనా ఇత్యర్థః-శుభాశుభే జానంతి - అత స్త్వ
 మపి బుద్ధ్యా తత్త్వగో-ఇదం దుగభం కథం మయాప్రాప్త మిత-సమనుచింతయతి సంబంధః - శుభా
 శుభే పున్యాహ-పి. ౧౫. అతో సర్వేషా మపి కర్తృఫల ముపశ్యం భవిత్యాహ - అదృష్టేతి. అదృష్ట
 గుణదోషాణాం-అదృష్టా శాస్త్రసమగగమ్యతయః ప్రత్యక్షతో ద్రష్టు మశక్యః గుణదోషా
 నుఖమగభరూపా యమాం లేషాం-అశేషం అభ్రువంశాం అనిశ్చేకఫలానాం-సత్కర్తృమన్దానే దుగభ
 విగ్నివ్యయవృత రేకుచా-ప్రత్యక్ష ప్రమాణినానిశ్చేకఫలానా మిత్యర్థః-కర్తృణాం క్రియామంతరేణ
 అనుపదానం ఏనా-ఇచ్ఛం ఫలం శుభం దుగభం తీత్యర్థః-నప్రవర్తతే - కారణం ఏనా కార్యానుగ్నితే
 రిత్యాశయ-తథాహ-బుద్ధిశ్చ కర్తృణా-శుభమశుభంవాచక్యం భోక్తవ్యమితి భావః. ౧౬. త్వమేవేతి.
 అన్వశాః శీక్షితవా నసి - అనుశిష్య బృహస్పతి . ౧౭. బుద్ధిశ్చేతి. లే బుద్ధిః దేవై రపి దురన్వయా

సంబోధయామ్యహం. ౧౮. దివ్యం చ మానుషం చ త్వ మాత్మనశ్చ పరాక్ర
మం, ఇత్స్వకువృషభావేక్ష్య యతస్య ద్విషతాం వధే. ౧౯. కిం తే సర్వవినా
శేన కృతేన పురుషర్షభ, తమేవ త్వం రిపుం పాపం విజ్ఞాయాద్ధర్మ మర్హసి. ౨౦.
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - షట్షష్ఠితమస్సర్గః.

పూర్వజోఽప్యక్త మాత్రస్తు లక్ష్మణేన సుభాషితం, సారగ్రాహి మహా
సారం ప్రతిజగ్రాహ రాఘవః. ౧. సన్నిగృహ్య మహాబాహుః ప్రవృత్తం కోప
మాత్మనః, అవప్తభ్య ధను శ్చిత్రం గామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్. ౨. కిం కరిష్యా
వహే వత్స క్వవా గచ్ఛావ లక్ష్మణ, కేనోపాయేన విశ్వేయం సీతా మితి వినింత
య. ౩. తం తథా పరితాపార్తం లక్ష్మణో య మబ్రవీత్, ఇహ మేవ జనస్థానం
త్వ మన్వేషితు మర్హసి, రాక్షసై ర్భవ లభిః కీర్ణం నానా ద్రుమలగాయుతం.
౪. సంతీహ గిరిదుర్గాణి నిర్దరాః కందరాణి చ, గుహాశ్చ వివిధా ఘోరాః నానా
మృగగణాకులాః, ఆవాసాః కిన్నరాణాం చ గంధర్వభవనాని చ, తాని యుక్తో

దుర్లభా - ప్రస్తుతం స్తిమితం - సంబోధయామి ఉత్థాపయామి. ౧౮. దివ్య మితి. వివిధం దివ్యం
ప్రాణిజాతం దేవగంధర్వాదికం. తచ్చ సాత్త్వికం వధానర్హం మానుషం ముష్యులాకాద్యం బ్రాహ్మ
ణాదికం - తదపి వధానర్హం - సర్వలోకసంహారసమర్థం అత్తనః పరాక్రమంచ - అపిశ్య
విచార్య-ద్విషతా మేవ వధే-యతస్య. ౧౯. కిమితి. ఉదయం వాశయిసుం. ౨౦. ఇతి శ్రీరామోవి
రాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - షట్
షష్ఠితమస్సర్గః.

అథ లక్ష్మణవాక్యప్రతిష్ఠాపితశ్చైర్వో రామో యుద్ధభూమే ర్వక్షిణతః కించిద్ధూరే గృహ
రాజం దృష్ట్వా రోదితి సప్తషష్ఠితమే - పూర్వజోఽపిత్వాది. రాఘవః పూర్వజోఽపి లక్ష్మణేన కిం
క్షేన - సుభాషితం యుక్తియుక్తయోక్తం వాక్యం - ఉక్తమాత్రస్తు ఉక్తమాత్రమివ - సగ్ర
హ బాలాదపి సుభాషిత మితి స్మరణే - స్వయం ముపదేష్టా కథ మనశ్శీలం సగ్రహే శ్చిత్ర
హ - సారగ్రాహి - కథ మస్య వాక్యస్య సారవర్త్యం తత్రాహ మహా సారి మితి. ౧. సన్నిగృ
హ్యేతి స్పష్టం. ౨. కి మితి. పశ్యేయం పశ్యేవ. ౩. త మితి సార్థభోగ వికాన్వయః. ౪. సంతీతి.
ఇహ జనస్థానే - గిరిగతాని దుర్గాణి - గంతు మశక్యప్రదేశా ఇత్యర్థః - నిర్దరాః విదీర్ణపాషా
ణాః - కందరాణి పాషాణసంధయః - గుహాః దేవభాతవిహారి. ఆవాసా ఇతి. యా కః సన్నద్ధాః.

అన్వేతుమనుగంతు మశక్యా-అత శ్శోకేన ప్రస్తుత మంతర్హితం-తే జ్ఞానం సంబోధయా మిత్కవ్య
యః. ౧౮. దివ్యం చేతి. దివ్యః దేవగంధర్వాదిః వధానర్హః సాత్త్వికః షట్ శ్శీయః-మానుషః ముష్యు
లాకప్రభవో బ్రాహ్మణాది రహింసో జనః-తంచ అత్తన ప్రపరరాక్రమం - సర్వలోకసంహారసమర్థం
చావేక్ష్యలోచ్య-ద్విషతాం వధ్యానా మేవ వధేయస్య- సర్వత్ర ఆసంజోదిన పరాక్రమ కృతే.
బ్రాహ్మణాదిసాధుబాధా భవేత్-అతః ఆపరాధిన మేవ జ్ఞాత్వా సహించి భావః. ౧౯. ౨. కృతేన
అనుష్ఠితేన. ౨౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం -
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - షట్షష్ఠితమస్సర్గః.

పూర్వజోఽపితి. మహాసారం యుక్తియుక్త మిత్యర్థః. ౧-౪. సంతీతి. నిర్దరాః కలాద్య
దమర్గాః - కందరాణి దర్మః - గుహాః పాషాణసంధయః-యుక్తః సన్నద్ధః. ౨. ఇహ జనస్థానే -

మయా సార్థం త్వ మన్వేషితు మర్హసి. ౬౪. త్వద్విధా బుద్ధిసంపన్నాః మహా
త్తానో సరస్వభ, ఆపత్సు నప్రకంపంతే వాయువేగై రివాచలాః. ౭౪. ఇత్యుక్త
స్తద్వచః సర్వం విచచార సలక్షణః, క్రుద్ధో రామ శృరం ఘోరం సంధాయ
ధనుషితురం. ౮౪. తతః పర్వతకూటాభం మహాభాగం ద్విజోత్తమం, దదర్శ
పతితం భూమా క్షతజార్ద్రం జటాయుషం. ౯౪. తం దృష్ట్వా గిరిశృంగాభం
మో లక్షణ మబ్రవీత్, అనేన సీతా వై దేహీ భక్షితా నాస్తి సంశయః. ౧౦౪.
గృధ్రరూప మిదం రక్షో వ్యక్తం భవతి కాననే, భక్షయిత్వా విశాలాక్షీ మాస్తే
సీతాం యథాసుఖం. ౧౧౪. ఏనం వధిష్యే నీప్తా నైస్య ర్ఘ్నైరై ర్బాణై రజిహ్వాగైః.
౧౨. ఇత్యుక్త్వాభ్యంతర స్తృథ్రం సంధాయ ధనుషి తురం, క్రుద్ధో రామ స్సము
ద్రాంతాం కంఠయ నివ మేదినిం. ౧౩. తం దీనం దీనయా వాచా సఫేనం రుధి
రం వమన్, అభ్యభాషత పక్షీతు రామం దశరథాత్మజం. ౧౪. యా మోషధి
మివాయుష్ట న్న న్వే షసి మహావనే, సాదేవీ మమచ ప్రాణా రావణేనోభయం
హృతం. ౧౫. త్వయా విరహిణా దేవీ లక్ష్యణేన చ రాఘవ, ప్రాయమాణా
మయా దృష్టా రావణేన బలీయసా. ౧౬. సీతా మభ్యవహన్తోఽహం రావణశ్చ
రణే మయా, విధ్వంసితరథ శ్చాత్ర సాతితో ధరణీతలే. ౧౭. ఏతదస్య ధనుర్భగ్న
మేత దస్య శరావరం, అయ మస్య రథో రామ భగ్న స్సాంగ్రామిణో మయా.
౬౪. శ్వద్విధా ఇతి. సప్రకంపంతే-సంచలంతి భవంతీశ్వర్థః. ౭౪. ఇతి. ఘోరం ఘోరప్రాణ్యం-
శరం - సీతాయా అదర్శనాత్ క్రోధః. ౮౪. తత ఇతి. కూటః శృంగం-మహాభాగం మహాభాగ్యం-
స్వామ్యుక్తే శ్మక్తశరీరత్వాత్ - ద్విజోత్తమం పక్షీశ్రేష్ఠం. ౯. 'చింతవిప్రాండకాద్విహ' -
ఇశ్యమరః - క్షతజం రుధిరం. ౯౪. త మిత్యాది. భక్షితా రుధిరార్ద్రాత్వా ఇతి భావః. ౧౦౪. గృ
ధ్రేతి. గృధ్రస్య రూప మివ రూపం యస్య శత్రుభా. ౧౧౪. ఏన మితి. అర్థ మేకం వాక్యం. అజి
హ్వాం అనుంతం - అవక్రంవా గచ్ఛంతీశ్వరీప్తాగాః త్రి. ౧.౨. ఇతి. అభ్యవహన్ అభిముఖం గతః
సముద్రాంతాం సముద్ర పర్యంతాం. ౧౩. త మితి. దశరథాత్మజ మితి సంబంధోక్తిః. ౧౪. యా
మిని. యథా మహాషష్ఠ్య స్వేషిణః ప్రదివన మన్వేషంతే-కథా యా మస్తేన్ విస్తీర్ణవనేష్యవసి-
ష్యగతా విశ్యస్తా ద్వ్యశ్యమేవ పరిష్టేపకం - విశ్వం ప్రాణసమీ న్యైః సాదేవీ మమ ప్రాణాశ్చ
ఉభయం రావణేన హృతం - మమ ప్రాణాన్ హృతప్రాణాన్ శృత్వా సీతాం రావణోహృతవా
నిశ్యర్థః - భరవధాదితా రామబలం శ్చాత్వా దృష్టానీ భయశంకితయా రామస్యాహుః ప్రార్థయలే
అయుష్ట మ్నితి. ౧౫. త్వ మితి మృద్ధం. ౧౬౪. సీతా మితి. అభ్యవహన్ అభిముఖేన గతః -
ప్రాయమాణాం సీతా మహాశ్య కదభిముఖ మాగతి ఇశ్యర్థః - రావణశ్చ విధ్వంసితరథశ్చ
అత్ర ధరణీతలే పాతకః - రథాన్ క్రంశిత ఇశ్యర్థః. ౧౭. ఏత ఇతి. భగ్న మేకద్ధమి అస్య రావ
ణస్య సంబంధ - ఏన ముత్తరత్వాన్ మోక్షం - శరావరం వర్ష - తూటిరంవా. ౧౮. అయం ద్వి
గిరిగతాని దుగ్ధాణి గంధ మశ్యజేకా బృంహీశ్వర్థః - నిర్దరా నిర్దిష్ట పాపాగాః. ౬౪. ౭౪. ఇతి.
ఘోరం ఘోరవ మ్నితకం. ౧౧౪. ఏన మితి. పథిమ్య ఇతి లక్షణ మబ్రవీ దిని సంబంధః. ౧౪. యా మిని.
పీషధిం విశ్యచిథిలతా మివ. ౧౬. సీతా మితి. సీతా మభ్యవహన్తోఽహం సీతాం మోచయితు

౧౮. అయంతు సారథి స్తస్య మత్పక్ష నిహతో యుధి. ౧౮౪. పరిశ్రాంతస్య
మే పక్షో భిత్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతా మాదాయ వై దేహీ ముత్పపాత విహః
యసం. ౧౮౫. రక్షసా నిహతం పూర్వం నమాం హంతుం త్వ మర్హసి. ౨౦. రామ
స్తస్యతు విజ్ఞాయ బాష్పపూర్ణముఖ స్తదా, ద్విగుణీకృతతాపార్త స్తీతాసక్తాం
ప్రియాం కథాం. ౨౧. గృధ్రరాజం పరిష్వజ్య పరిత్యజ్య మహద్ధనుః, నిపపాతా
వశో భూమా రురోద సహలక్ష్మణః. ౨౨. ఏకమేకాయనే దుర్గే నిశ్శ్వసంతం కథం
చన, సమీక్ష్య దుగ్ధితతరో రామ సౌమిత్రి మబ్రవీత్. ౨౩. రాజ్యా ద్భ్రంశో
వనేవాస స్తీతానష్టా ద్విజో హతః, ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం.
౨౪. సంపూర్ణ మపిచే దద్య ప్రతరేయం మహోదధిం, సోపి నూనం మమా
లక్ష్మ్యా విశుష్యే త్సరితాంపతిః. ౨౫. నా స్త్యభాగ్యతరో లోకే మత్తోఽస్మిన్

త్యర్థ మేకం. ౧౮౪. పరిశ్రాంతస్యేతి. వై దేహీం జనకేన సమ్యక్ పరిపాషితాం. ౧౮౫. రక్షసే త్య
ర్థ మేకం. ౨౦. రామ ఇతి. తస్య గృధ్రస్య సంబంధినీం - సీతావిషయకథాం విజ్ఞాయ శ్రుత్వా -
ద్విగుణీకృతేన గృధ్రవధేన ద్విరావర్తితేన - తాపేన - ఆర్తః పీడితః - అభూ దితి శేషః. ౨౧.
గృధ్రేతి. అవశః మూర్ఛిత ఇత్యర్థః - రురోద - క్రమా దితి శేషః. ౨౨. ఏకం అసహాయం -
ఏకాయనే ఏకస్య మార్గే. ని. 'అయనం వర్త మార్గాధ్వే' త్యమరః - ఏకపద్యా మిత్యర్థః - సహ
యరహితం - దయయా సంరక్షకపథికజనరహిత మిత్యర్థః - దుర్గే ఇతరపర మపి కేనచిత్ గంతు మశ
క్యే - ఇతి దుగ్ధిహేత్వతిరేకోక్తిః - నిశ్శ్వసంతం గృధ్రరాజ మితిశేషః. ౨౩. రాజ్యా దితి.
యద్యపి - నచాస్య మహతీం లక్ష్మీం రాజ్యనాశోఽపకర్నతి - వనవాసో మహోదయ ఇతి - అభిమతత
మతయా ప్రాక్తా రాజ్యనాశవనవాసౌ - తథాపి సంప్రతి సీతావిశ్లేషకారిత్యా జటాయువియోగఫలక
త్వాచ్చ తావేవానర్థకరా జాతా విత్యాహ - రాజ్యాత్ భ్రంశః హతా ల్లబ్ధరాజ్యస్య విచ్యుతిః - వనే
వాసః రాజ్యభ్రంశేపి రాజ్యే భిక్షుకవృత్త్యాసి స్థాతుం శక్యం - తదపి నలబ్ధం - సీతా నష్టా వనవాసే
వృభిమతజనవిశ్లేషాభావే సుఖేనావస్థాతుం శక్యం - తదపి నాస్తి - హతో ద్విజః అభిమతజనవిశ్లేషేపి
బంధుజనసన్నిధౌ శోశో నిర్వాపయితుం శక్యః స చ నివృత్తః - ఈదృశీ ఏతాదృశదుగ్ధిపర్యవ
సాయిసీ - మమ అలక్ష్మీః దౌర్భాగ్యం - పావక మపి నిర్దహే త్సర్వవస్తుదాహక మపి దహేత్ -
సదా విశ్లేషప్రసక్తిశూన్యం లక్ష్మణ మపి విశ్లేషయేదితి భావః. తనిశ్లోకే. సంపూర్ణ మితి. ప్రతరేయం

మభిగతవానస్తీ త్యర్థః - తదారావణః పాతితః. ఏతదితి. శరావరం కవచం. ౨౦. రామ ఇతి. తస్య
జటాయుషః విజ్ఞాయ స్వరూప మితి శేషః. సీతాసక్తాం సీతావిషయాం కథాం శ్రుత్వేతి శేషః రామ
ఇతి సార్థశ్లోక మేకం వాక్యం - రామో రురోదేత్యస్యాయ మభిప్రాయః పరమేశ్వరస్య శ్రీరామస్య
భక్తపక్షపాతిత్వేన భక్తం జటాయుష మాపన్నం దృష్ట్వా - పరమప్రియాం సీతాం రావణేన హృ
తాం చ శ్రుత్వా. 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుగ్ధిత' ఇత్యుక్తే - భక్తావదం దృష్ట్వా
రురోదేతి ద్విగుణీకృతతాపార్తః బభూవేతి శేషః - సీతా దర్శనజ స్తాపః నిజభక్తజటాయుషధజని
తతాపశ్చ ఏవం తావస్య ద్విగుణత్వం. ౨౨. ఏక మితి. దుర్గే లతాకంటక సంకీర్ణతయా కేనాపి ప్రవేష్టు
మశక్యే - ఏకాయనే ఏకమార్గే పతిత్వేతి శేషః - కథంచన నిశ్శ్వసంతం మృతప్రాయ మేకమసహాయం.
౨౩. రాజ్యేతి. నిర్దహే దపి పావకం - సకలవస్తుదాహక మపి దహేత్ కిముతాన్యమిత్యర్థః. ౨౪. సంపూర్ణ
మితి. మహోదధిం ప్రవిశేయం యధి - సీతావిరహజనితతాపనివృత్త్యర్థమితి శేషః. సోపి సరితాం

సచరాచరే, యేనేయం మహతీ ప్రాప్తా మయా వ్యసనవాగురా. ౨౬. ఆయం పితృవయస్యో మే గృధ్రరాజో జరాన్వితః, శేతే వినిహతో భూమా మమ భాగ్యవిపర్యయాత్. ౨౭. ఇత్యేవ ముక్త్యా బహుశో రాఘవ స్సహలక్ష్మణః, జటాయుషంచ పస్పర్శ పితృన్నేహం విదర్శయత్. ౨౮. నికృత్తః క్షం రుధిరావ సిక్తం స గృధ్రరాజం పరిరభ్య రామః, క్వ మైథిలీ ప్రాణసమా మమేతి విముచ్య వాచం నిపపాత భూమా. ౨౯. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

రామ స్సంప్రేక్ష్య తం గృధ్రం భువి రాద్రేణ పాతితం, సౌమిత్రిం మిత్ర సంపన్న మిదం వచన మబ్రవీత్. ౧. మమాయం నూన మర్థేషు యతమానో విహంగమః, రాక్షసేన హత స్సంఖ్యే ప్రాణాం స్త్యక్త్యతి దుస్త్యజాత్. ౨. ఆయ మస్య శరీరోఽస్తిక్ ప్రాణో లక్ష్మణ విద్యతే, తథాహి సర్వహీనోఽయం విక్లబ స్సముదీక్షతే. ౩. జటాయో యది శక్నోషి వాక్యం వ్యాహరితుం పునః, సీతా మాఖ్యాహి భద్రంతే వధ మాఖ్యాహి చాత్తనః. ౪. కిన్నిమిత్రోఽహర త్సీతాం రావణ స్తస్య కింమయా, అపరాధంతు యం దృష్ట్వా రావణేన హృతా ప్రియా.

తాపశాంతయే ప్లవేయం చేత్. నాస్తీతి. వ్యసనం వాగురేవ వ్యసనవాగురా. ని. 'వాగురా మృగబంధి నీ' త్యమరః. ౨౬. ఆయ మితి. పితృర్వయస్యః సఖా. ౨౭. ఇతీతి. పితరీవ స్నేహః పితృన్నేహః. ౨౮. నికృతీతి. రామః వాచం విముచ్య - ఉక్త్యేత్యర్థః. అస్తిక్ సర్గే ఏకాన త్రింశచ్ఛ్లోకాః. ౨౯. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

అథ భగవత్కార్యార్థం త్యక్తశరీరస్య గృధ్రరాజస్య మోక్షపదప్రాణ మష్టషష్టితమే-రామ ఇత్యాది. రాద్రేణ రావణేన - మిత్రసంపన్నం సర్వజనమిత్ర మిత్యర్థః - యద్వా - పరనిపాతః - సంపన్న మిత్రం - అత్యంతరామవిషయసౌహార్దయుక్త మిత్యర్థః. ౧. మ మేతి. అర్థే స్వితి నిమిత్త సప్తమీ మమ ప్రయోజనార్థ మిత్యర్థః - సంఖ్యే యుద్ధే. ౨. ఆయ మితి. ఆయం ప్రాణః సూక్ష్మ ప్రాణః - స్వరహీనః హీనస్వరః - విక్లబః విహ్వలః. ౩. జటాయో ఇతి. వ్యాహర్తుం - వధం వధ ప్రకారం. ౪. కి మితి. కిన్నిమిత్రః - కిం నిమిత్తం యస్యాసౌ కిన్నిమిత్రః - కేన హేతునా ఆహర దిత్యర్థః - కింభోగార్థం-ఉత అపకారప్రతీకారార్థ మిత్యర్థః - చరమపక్షే తత్స్వరూపం వృచ్ఛతి -

పతిః మమ అలక్ష్మ్యః అభాగ్యాత్ విశుష్యే దిత్యర్థః. ౨౮. సేతి. యేనాభాగ్యేన. తి. వాగురా మృగబంధనశాలం. ౨౯. తి. పితృ ర్వయస్య సఖా. ౩౦. ఇతీతి. పితృన్నేహం పితరీవ స్నేహం. ౩౧. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్య కాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః.

తి. రామ ఇతి. రాద్రేణ రక్షసా - అనేన రక్షసాం తమః ప్రాధాన్య మేవేతి సూచితం - మిత్రసంపన్నం మిత్ర త్వేన సంపన్నం సర్వజనేషు మైత్ర్యా యుక్తం. ౧. ౨. ఆయ మితి. తథా - అతిభిన్నప్రాణ ఇవ స్వరహీనో విహ్వలేక్షణశ్చ. ౩. తి. వ్యాహరితుం వ్యాహర్తుం - వధం వధప్రకారం. ౪. కిన్నిమిత్రఇతి. కిన్నిమిత్రః కింనిమిత్తం యస్య సః. ౫-౭. త మితి. వాచా అతినన్నయా

౫. కథం తచ్చంద్రసంకాశం ముఖ మాసీ న్ననోహరం, సీతయా కాని చోక్తాని
తస్మిన్ కాలే ద్విజోత్తమ. ౬. కథం వీర్యః కథం రూపః కిం కర్తా సచరాక్షసః,
క్వచాస్య భవనం తాత బ్రూహి మే పరిపృచ్ఛతః. ౭. త ముద్విత్యౌథ దీనాత్తా
విలపంత మనంతరం, వాచాతి సన్నయా రామం జటాయు రిద మబ్రవీత్. ౮.
హృతా సా రాక్షసేంద్రేణ రావణేన విహాయసా, మాయా మాస్థాయ విపులాం
వాతదుర్దినసంకులాం. ౯. పరిశ్రాంతస్య మే తాత పక్షౌ ఛిత్వా సరాక్షసః,
సీతా మాదాయ వై దేహీం ప్రయాతో దక్షిణాం దిశం. ౧౦. ఉపరుధ్యంతి మే
ప్రాణా దృష్టి ర్భ్రమతి రాఘవ, పశ్యామి వృక్షౌ సౌవర్ణ్య నుశీరకృతమూర్ధ
జాన్. ౧౧. యేన యాతో ముహూర్తేన సీతా మాదాయ రావణః, విప్రణప్తం
ధనం క్షిప్రం తత్స్వామీ ప్రతిపద్యతే. ౧౨. విందో నామ ముహూర్తోఽయం
సచ కాకుత్స్థనాబుధత్, త్వత్ప్రియాం జానకిం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వ
రః, యుషవ ద్బడిశం గృహ్య క్షిప్రమేవ వినశ్యతి. ౧౩౪. నచ త్వయా వ్యథా

తస్యేతి - యం అపరాధం. ౫. కథ మితి. కథం కీదృశప్రకారం కాని వాక్యాని. ౬. కథం వీర్య
ఇతి. తాత. పితృతుల్య. ౭. త మితి. దీనాత్తా దీనమనాః - అతి సన్నయా అతి కార్ష్యం ప్రాప్త
యా. ౮. కిం కర్తే త్యసోత్తర మాహ - హృతా సేతి. వాతేన దుర్దినేనచ సంకులాం. ని. 'మేఘ
చ్ఛన్నేహి దుర్దిన' మిత్యమరః - మాయయా మహావాతం మేఘచ్ఛదనం చోత్వాద్య హృతవా
నిత్యర్థః. ౯. వధ మాఖ్యాహీ త్యసోత్తర మాహ-పరిశ్రాంతస్యేతి. యుద్ధపరిశ్రాంతస్యేత్యర్థః. ౧౦.
ప్రశ్నాంతరే ప్రత్యుత్తరకథనాశక్తి మాహ - ఉపరుధ్యంతి. ఉపరుధ్యంతి ఉపరుధ్యంతే - మరణ
వేదనయా పీడ్యంత ఇత్యర్థః - సౌవర్ణ్య - మరణకాలే తథా ప్రతీయంత ఇతి ప్రసిద్ధం - ఉశీరైః
లామజ్జకైః కృతాః కల్పితాః మూర్ధజాః కేశాః యేషాం తే తథా. ౧౧. కిమిహ బహునోక్తేన
సర్వథా సతా పున ర్లప్యత ఇత్యాహ - యేనేతి. యేన ముహూర్తేన నిమిత్తభూతేన రావణ
సీతా మాదాయ యాతిస్త - తన్ముహూర్తబలేన - స్వామీ ధనస్వామీ-విప్రణప్తం ధనం క్షిప్రం
అచిరేణ పునః ప్రతిపద్యతే ప్రాప్నోతి. ౧౨. కోఽసౌ ముహూర్త ఇత్యత్రాహ - వింద ఇతి. నప్తం
ధనం విందతి లభతేఽస్మిన్నితి విందః - సరావణస్తు నాబుధత్ నాబుధ్యత - వికరణవ్యత్యయ
శ్చాందసః - తస్మాత్ బడిశం గృహ్య గృహీత్వా యుషవత్ మత్స్య ఇవ - వినశ్యతి - వర్తమాన
సామీప్యే వర్తమానవత్. ని. 'బడిశం మత్స్యబంధన' మిత్యమరః. ౧౩౪. ఫలిత మాహ - నచేతి.

కృశయా. ౮. హృతేతి. వాతదుర్దినసంకులాం వాతైః దుర్దినేన సంకులాం. ౯. ౧౦. ఉపరు
ధ్యంతి సంక్షీయంతే ఏకత్ర సంక్షిప్యంత ఇతి వా-ఉశీరకృతమూర్ధజాన్ నలదకృతాగ్రాన్ - సౌవర్ణ
వృక్షదర్శనం మరణచిహ్నం-జ్యోతిశాస్త్ర ప్రామాణ్యత్. ౧౧. తవ సీతాప్రాప్తిరిత్యహం కథయా
మిత్యాహ. యేనేత్యాది ద్వాభ్యాం - యేన ముహూర్తేన యస్మిన్ ముహూర్తే రావణః సీతా
మాదాయ యాతః అసౌ ముహూర్తో విందో నామ - తత్ర నప్తం ధనం పున రాయాస్యతి-తదేత
త్సరావణో నాబుధత్ నాబుధ్యత - సీతా మోహితత్వాత్-విందతే అనేన నప్తం ధన మితి విందః.
విద్ లాభఇతి ధాతుః - సచ ఏకాదశో ముహూర్తః - ముహూర్తలక్షణం తూక్తం పురాణే.
శ్లో. 'రాద్రః శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా సారథటః స్పృశః, సావిత్రో వైశ్వదేవశ్చ గాంధర్వ కుతప
స్థథా. రాహిణ స్థిలశ్చైవ విజయోనైర్మత స్థథా, శంబరో వారుణశ్చైవ భగః పంచదశస్థుత'

మద్య హత శ్చేతే కాలోహి దురతిక్రమః ౨౧౪. పశ్య లక్ష్మణ గృధ్రోఽయ
ముపకారీ హతశ్చ మే, సీతా మభ్యవపన్నో వై రావణేన బలీయసా. ౨౨౪.
గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్య పితృపై తామహం మహత్, మమ హేతో రయం
ప్రాణాన్ ముమోచ పతగేశ్వరః. ౨౩౪. సర్వత్ర ఖలు దృశ్యంతే సాధవో ధర్మ
చారిణః, శూరా శ్శరణ్యా సౌమిత్రే తిర్యగ్యోని గ తేష్వపి. ౨౪౪. సీతాహరణజం
దుగ్ధం నమే సౌమ్య తథాగతం, యథా వినాశే గృధ్రస్య మత్కృతేచపరంతప.
౨౫౪. రాజా దశరథ శ్రీమాన్ యథా మమ మహాయశాః, పూజనీ
యశ్చ మాన్యశ్చ తథాయం పతగేశ్వరః. ౨౬౪. సౌమిత్రే హర కాస్తాని
నిర్మథిష్యామి పావకం, గృధ్రరాజం దిధక్షామి మత్కృతే నిధనం గత. ౨౭౪.
నాథం పతగలోకస్య చితా మార్యోప్య రాఘవ, ఇమంధక్ష్యామి సౌమిత్రే
హతం రౌద్రేణ రక్షసా. ౨౮౪. యాగతి ర్యజ్ఞశీలానా మాహి తాగ్నే శ్చయాగ
తిః, అపరావ ర్తినాంయాచ యాచభూమిప్రదాయినాం, మయాత్వం సమనుజ్ఞాతో

మభ్యుదయం ప్రాప్తః. ౨౧౪. పశ్యేతి. అనేన మోక్షప్రదానోచితం శదీయ సుకృతవిశేషం దర్శయతి-
సీతా మభ్యవపన్నో మే ఉపకారీ సన్ హతః. ౨౨౪. గృధ్రరాజ్యమితి. గృధ్రరాజ్యం పరిత్యజ్యేతి
ప్రాప్యాభాసపరిత్యాగ ఉక్తః-మహా దితి స్వకీయేత్వాకురాజ్యవ్యాప్యతిః - ఏకముఖత్వాత్ - మమే
త్యాదినా ఉపాయానుష్ఠానోక్తిః-పతగేశ్వరః-పితృర్పరణాత్ ఇతహపర మస్యపక్షానాశ్రిత్య సుఖం సా
స్యామితి స్థితోఽహంఅయం తాతవ న్నత్కృతే ప్రాణత్యాగం కృతవానితి భావః. ౨౩౪. సర్వత్రేతి.
సర్వజాతి వ్యపీత్యర్థః-‘తిర్యగ్యోనిగతస్యాస్య కథ మేతాదృశీ బుద్ధి’ రితి నమంతవ్యమితి భావః. ౨౪౪.
సీతేతి. మత్కృతేచ మత్కృత ఏవ-యథాస్య వినాశఃప్రాప్తః తథా సీతాహరణజందుగ్ధం-నాగతం
నప్రాప్తం-అత్ర వినాశశబ్దేన తజ్జం దుగ్ధం ముచ్యతే. ౨౫౪. అథసంస్కారయోగ్యతా మాహ-రాజేతి.
పూజ్యః పైతృకవిధినా అర్చనీయః-మాన్యః క్లాఘ్యః. ౨౬౪. సౌమిత్ర ఇతి దిధక్షామి దగ్ధ మిచ్ఛామి
దహే స్సన్నంతాత్ ఘత్వభష్మేభావో. ౨౭౪. నాథ మితి. చితాం కావ్యభారం. ౨౮౪. యాగతి
రిత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గమ్యత ఇతి గతిః లోకః-యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞా శ్రీలం సద్వృ
త్తం యేషాంతే తథా - సదా యజ్ఞానుష్ఠానపరాణాం గృహస్థానా మిత్యర్థః-అహితాః పరితస్థాసి
తాః అగ్నయః పంచాగ్నయో యస్య స తథా - సర్వదా తపశ్శీలస్య వానప్రస్థస్యేత్యర్థః-అగ్ని శ్చ
ధానస్య పూర్వే జైవ సిద్ధత్వాత్ - పృథక్ఫలభావాచ్చ-అపరావ ర్తినాం అరణ్య మియాత్తతో న

౨౧౪. పశ్యేతి. సీతా మభ్యవపన్నః సీతాం మోచయితు మభిగతస్సన్-రావణేన హత ఇత్యన్వయః.
౨౨౪. ౨౩౪. తి. సర్వత్ర సర్వజాతిషు. ౨౪౪. సీతాహరణజ మితి. తథా ఆగత మితిచ్ఛేదః -
మత్కృతేచ మనిమిత్తమేవ - గృధ్రస్యవినాశో యథా యాదృశమాగతం ప్రాప్తం - సీతా
హరణజం దుగ్ధం తథా తాదృశం నభవతీతి శేషః - సీతాహరణదుగ్ధా ద్గృధ్రనాశ దుగ్ధ
మధికమితి భావః. ౨౫౪. కుతః - రాజేతి. పూజనీయః మాన్యః క్లాఘనీయశ్చ. ౨౬౪. సౌమిత్ర
ఇతి. దిధక్షామి దగ్ధ మిచ్ఛామి. ౨౮౪. యాగతి రితి శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. గతిః గమ్యత
ఇతి గతిః-లోక ఇత్యర్థః-యజ్ఞశీలాదీనాం లోకమార్గేణ అపరావ ర్తినాం పునరావృత్తి రహితానాం
ముక్తానాం లోకాన్-పూజాయాం బహువచనం-లోకం వైకుంఠాఖ్యం వ్రజ ప్రాప్నుహీత్యర్థః
తిరక్త్వాం కర్తానధికారాత్ అగ్నిసంస్కారానర్హ త్వాచ్చ-ఉత్తమలోకాభావేపి మయా త్వం సమ

గచ్ఛ లోకా ననుత్తమాన్, గృధ్ర రాజ మహాసత్వ సంస్కృతశ్చ మయా వ్రజ.

పునరేయా దిత్తుక్తానాం సన్నాహినా మిత్యర్థః - రణా దవలాయితానా మిత్యర్థవర్జనే జటాయో
స్తాదృశత్వేన తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేనానుజ్ఞాతవ్యత్వా భావాత్-ముక్తానాం ధర్మప్రకరణే ఉక్త్య
సంభవాత్-భూమిప్రదాయినాం భూమిభోగత్యాగినాం-నైషికానా మిత్యర్థః-తాగతి రితి యత్తదో
ర్నిత్యసంబంధా త్సిద్ధం-తా గతిః - 'ప్రాజాపత్యం గృహస్థానాంబ్రహ్మం సన్నాహినాం స్తుత' మి
త్యా ద్యుక్తస్థానాని*యద్వా-యజ్ఞ దానతపససన్నాహినా మిత్యర్థః-తేషాం యాయాగతిః కాస్త్ర
విహితా-తాం మయా సంస్కృతో వ్రజ మయా సమనుజ్ఞాతస్తు - అనుత్తమాన్ సర్వశ్రేష్ఠాన్ లో
కాన్ - అథ యదతః పరోదివా జ్యోతి ర్ద్వితీ విశ్వతః - పృష్ఠేషు సర్వతః పృష్ఠే ష్వనుత్తమే
మాత్తమే ష్విత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధాన్ విష్ణులోకాన్ గచ్ఛఅవయవబహుత్వా దృహువచనం - అన్య
థా గతిశ్చేదేన పానరుక్త్యం-అనన్వయశ్చ సమనుజ్ఞాత సంస్కృతశ్చేతి పదద్వయానర్థక్యంచ - నను
మానుషభావం భావయత శ్శ్రీరామస్య కథం ముక్తిప్రదానం - తస్య పరత్వా సాధారణచిహ్నత్వా
దిలి చేత్ - సత్యేన లోకాన్ జయతీ త్యుక్తరీత్యా స్వార్జితధర్మ విశేషేణ స్వాధీనసర్వలోకత్వా
విరోధాత్ - కేచిత్తు - మయా సంస్కృత స్తోఽనుజ్ఞాత స్త్వం యజ్ఞశీలాదీనాం యాగతయః
తాన్ లోకాన్ గచ్ఛ సర్వాంతే మాం వ్రజ-సోఽశ్నుతే సర్వాన్ కామాన్ సహ బ్రహ్మణావిప
శ్చితేత్యుక్తరీత్యా ముక్తభోగం ప్రాప్నుహి-నచ నిర్హేతుక ముక్తిప్రదానేఽతి ప్రసంగః - స్వకార్య
ముద్దిశ్య ప్రాణత్యాగ నైవ హేతుత్వాత్-అత ఏవ నృసింహపురాణే 'మత్క్రూలేనిధనం యస్తా
త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్నమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసీ' త్యుక్తం. 'కర్మ
జైవహి సంసిద్ధి మాస్థితా జనకాదయ' ఇతిహి కర్మణోపిముక్తిహేతుత్వ ముక్తం. నార్యః పంథాఇతి
శ్రుతిః పరమాత్మనోఽన్యత్ర సాక్షా న్ముక్తిహేతుత్వం నిషేధతి - తస్యైవప్రాధాన్యేన ప్రకృతత్వా
దిత్యాహుః-యద్వా-హే గృధ్ర రాజమహాసత్వ-మయా సంస్కృత స్త్వంమయానుజ్ఞతో భూత్వా
అనుత్తమాన్ లోకాన్-మల్లాకా నిత్యర్థః-గచ్ఛ అనుషంగికతయాయజ్ఞశీలాదీనాంయాయాగతయస్తా
అపి గచ్ఛ-గమ్యత ఇతిగతిః లోకః - ఆహితాగ్నేః గార్హ పత్యాహవసీయదక్షిణాన్నినిరతస్య యాగ
తిః-అగ్నయో వై త్రయీవిద్యా - ఇత్యారభ్య తస్మా దగ్నీన్ పరమం వదంతీ త్యాహితాన్నిత్వ
స్యాపి పృథ గ్ధర్మత్వప్రకారాత్-అపరావర్తినాం యుద్ధా దపరావర్తమానానాం - యాగతిః దృష్ట్వా
యర్థ మిద ముక్తం-జటాయో స్థాదృశత్వేన తత్ఫలస్యేదానీ మదేయత్వాత్-తిరక్చాం యజ్ఞా ద్య
ధికారాభావేన తత్ఫలమాత్రస్య దేయత్వాత్ - యథా అపరావర్తినాం గతిం ప్రాప్యసీ తథా

నుజ్ఞాత స్సన్ముక్తిం ప్రాప్నుహీ త్యర్థః - తదుక్తం నృసింహపురాణే. శ్లో. 'మత్క్రూలే నిధనం యస్తా
త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్నమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసీ' తి. 'సుగ్రీవో హను
మా నృతో గజో గృధ్రో వణిక్పథ' ఇత్యాదౌ ముక్త మధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రా
ప్తిస్సిద్ధే త్యవగమ్యతే*తి. అపరావర్తినాం సంగ్రామే ఇతి శేషః - గమ్యత ఇతి గతి ర్లోకః-యజ్ఞశీ
లాదీనాం లోకాన్ క్రమేణ ప్రాప్య మదనుజ్ఞాత స్సన్-అనుత్తమాన్ యేభ్యః పరే ఉత్తమానసం
గితాన్ లోకాన్ బ్రహ్మణోలోకాన్ క్రమ ముక్తిదాన్ గచ్ఛ-అనేన సంకల్పమాత్రా తక్రూతానధి
కృత తిరక్చ స్సాధనహీనస్యాపి తల్లాకదానేన భగవాన్ రామః స్వస్వరూపాంశే మాయయా వృత
జ్ఞాన ఇతి ప్రలబ్ధ మాదరాతిశయేన పున స్సంగృహ్యతి - సఇతి. రణే సీతానిమిత్తం దుష్కరం కర్మ
ప్రాణవినాశపర్యంతం వ్యాపారం కృతవాన్ స గృధ్రరాజః రావణేన నిపాతితః మహర్షి కల్పేన
మహర్షితుల్యేన రామేణ సంస్కృతశ్చ తదా తదుత్తరక్షణ ఏవ పుణ్యాం పుణ్యఫలభూతాం-అత్తన

304. ఏవ ముక్త్యా చితాం దీప్తా మారోఽప్య పతగేశ్వరం, దదాహ రామో
ధర్మాత్మా స్వబంధు మివ దుగళితః. 305. రామోఽథ సహ సౌమిత్రి ర్వనం

యజ్ఞశీలాదీనాం లోకా నసి బ్రహ్మ ప్రాప్తా వసుత్వాదిక మివ ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ఆస్మిన్ కల్పే
భూమిప్రదాయినా మిత్యస్యప్రతీయమానార్థకత్వమేవ - వ్రజవీచంగచ్ఛ-యద్వా-మయా ప్రధమంసం
స్కృతః - అథ తృతీయేన జ్యోతిషాసంవిశస్యేత్వాదిమంత్రేణానుజ్ఞాతోమయాత్వం యజ్ఞాధికారి
ణాం లోకాన్ గచ్ఛ-బ్రహ్మమేధసంస్కారబలేన ప్రాప్నుహీత్యర్థః - ఇదంచ ఫలం సంస్కారోత్త
రక్షణ ఏవానుతిష్ఠతీ త్యుచ్యతే-సంస్కృతోప్రజేతి-గృధ్రరాజ మహాసత్వ సంస్కృతశ్చ మహావ్రతే
తిపాతే-సంస్కృతశ్చ భవేతి వార్థః. తనిష్టోక్తి. గమ్యత ఇతి గతి ర్దోకః - తిరశ్చాం కర్తాధికారా
భావేపి అకృతసంస్కారాణాం పరలోకాభావా త్వం మయా సంస్కృతస్సన్ మదనుజ్ఞయైవ
అనుత్తమాన్ లోకాన్ గచ్ఛ అపరావర్తినాం పునరావృత్తిరహితానాం ముక్తానా మిత్యర్థః-నసపున
రావర్తత ఇతి శ్రుతేః - లోకా నితి పూజాయాం బహువచనం - యద్వా - విశ్వతః పృష్ఠేషు సర్వ
తః పృష్ఠే ష్వనుత్తమేషాత్తమే ప్విత్యత్ర పరమవ్యోమస్థితావాంతరలోకా పేక్షయాబహువచననిర్దే
శవదత్తాసి బహువచననిర్దేశః - యజ్ఞశీలానాం యజ్ఞశీలాదిలోకమార్గేణా పరావర్తినాం లోకం
ప్రాప్నుహీత్యర్థః - తథాచ నృసింహపురాణే - మత్క్రూతే మరణం యస్తా దిత్యాది - నను
భగవతా రామేణ తిరశ్చో జటాయుష సంస్కారకరణం కథ మితిచేత్ - నశూద్రా భగవద్భక్తా
ఇత్యత్ర శూద్రశబ్దస్యోపలక్షణార్థత్వా ద్భగవద్భక్తానాం సర్వప్రాణినాం మోక్షాధికారస్య గమ్య
మానత్వా చ్చ యుక్తమేవేద మితి జ్ఞేయం-నన్వేపం సతి జటాయుషో మోక్షప్రదత్వా ద్రామస్య
పరమాత్మత్వం ప్రతీయతే - త్వం గతిః పరమా దేవేత్యాదినా బాలకాండే సహి దేవై రుదీర్ఘస్య
త్యాదినా యుద్ధకాండే సీతాలక్ష్మీర్భవాన్ విష్ణు రిత్యాదినా శ్రీమద్భాగవతేచ శ్రీరామస్య పరమా
త్మత్వం స్ఫుట ముక్తం - ఏవం సమస్తకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీమన్నారాయణస్య రావణాది
వధరూపలోకహితార్థం స్వయ మేవ దశరథభవనేఽవతీర్ణస్య సీతా ముద్దిశ్యవిలాపః కథ మితి చేత్ -
సత్యం - తథాపి నదోషః - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుగళితః, నిశ్చితాపిహి మే
బుద్ధి ర్వనవాసే దృఢవృత్తా. భరతన్నేహసంతప్తా బాలిశీ క్రియతే పునః, సీతాహరణజం దుగళం
నమే సౌమ్య తథాగతం. యథావినాశో గృధ్రస్య మత్క్రూతేచ పరంతపే'త్యనేన ప్రకారేణ సర్వే
శ్వరస్యా ప్యాశితవత్సలత్వా ద్దుగళితా నాశ్రితా నాకలయ్య తద్దుగళితేన స్వయ మపి దుగళిత ఇతి
వాభాతి-లేషాం దుగళి మపనయతి చేతి ఋషే రభిప్రాయ ఇతి వేదితవ్యం-శుకాదయస్తు-మర్యాద
తారస్త్విహ మర్త్యశిక్షణం రక్షో వధాయైవ నకేవలం విభో రిత్యాదిప్రకారేణ శ్రీరామస్య దుగళా
భావమేవ వర్ణయంతి-ఏవ మన్యత్రా ప్యేవం విధ విషయే పరిహారో ద్రష్టవ్యః. 304. ఏవమితి. దీప్తాం
దీపనార్థాం స్వబంధు మివే త్యనేన మంత్ర పూర్వకత్వం దాహస్యోచ్యతే. 305. రామ ఇతి. మహి

స్సఖావహం గతిం లోకం జగమ. ౨24. కృతోదకా వితి. ఇదం పిండదానస్యా పుష్కలక్షణం -
పక్షిసత్తమే స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ-సీతా మవశ్యతాం ముఖం ధ్వస్తం-శోకాదిగు నటన మిత్యు
క్తమేవాసక్యత్-తదుక్తం - 'సంస్కార మకరోత్తస్య రామో బ్రహ్మవిధానతః, స్వపదంచ దదౌ త
స్యైసోఽపి రామ ప్రసాదతః, హరే స్సామాన్య రూపేణ ప్రయయా పరమం పద'మితి జటాయుషం
ప్రకమ్య పాదే-ఏలేనతిరశ్చామపి స్నేహా దినా దాహాది యుక్త మితి ధ్వనితం-సారూప్య ముక్తి
లోభ శోచ్యతః మయా మద్రూపేణ సామన్యహరిరూపేణ. 304. 305. రామఇతి స్థూలాన్,

గత్వా సవీర్యవాన్, స్థూలాన్ హత్వా మహారోహీ నను తస్తార తం ద్విజం. 324. రోహిమాంసాని చోత్కృత్య పేశీకృత్య మహాయశాః, శకునాయ దదౌరామో రమ్యే హరితశాద్వలే. 334. య త్త త్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః, తత్స్వర్గమనం తస్య పిత్ర్యం రామో జజాపహ. 344. తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్తజౌ, ఉదకం చక్రతు స్తస్మై గృధ్రరాజాయ తావుభౌ. 354. శాస్త్రదృష్టేన విధినాజలే గృధ్రాయ రాఘవౌ, స్నాత్వా తౌ గృధ్రరాజాయ ఉదకం చక్రతు స్తదా. 364. సగృధ్రరాజః కృతవా న్యశస్కరం సుదుష్కరం కర్తృ రణేనిపాతితః, మహర్షికల్పేనచ సంస్కృత స్తదాజగామ పుణ్యాం గతి మాత్తన శ్శుభాం 324. కృతోదకౌ తావపి పక్షిసత్తమే స్థిరాంచ బుద్ధిం పణిధాయ జగ్గతుః,

రోహి - మహా మృగా - తా ద్విజ మను జటాయు ముద్దిశ్య. హత్వా తస్తారపిండదానార్థం దర్భా నాస్తృతవాన్. 324. రోహిలి. ఉత్కృత్య ఉద్ధృత్య - పేశీకృత్య పిండికృత్య - హరిత శాద్వలే నవీనతృణా స్తృతప్రదేశే - శకునాయ పక్షిణే దదౌ. 334. య త్త దితి. త్రేతస్య మర్త్యస్య మనుష్యస్య - య త్త ప్రసిద్ధం - మంత్రజాతం - స్వర్గమనం స్వర్గప్రాపకం నదంతి - పిత్ర్యం పితృదేవతాకం - తజ్జజాప-యామ్యసూక్తాదికం జజాపేత్యర్థః. 344. తత ఇతి. చక్రతు రితి - లక్ష్మణస్య కర్తృత్వం సహకారితయా - ఉదకం-ఉదకదాన మిత్యర్థః. 354. ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వ విధిపూర్వకత్వ ప్రదర్శనాయ పునర ప్యాహ-శాస్త్రేతి తదా తౌ రాఘవౌ-శాస్త్రదృష్టేన విధినా-గృధ్రాయ గృధ్ర ముద్దిశ్య - జలే స్నాత్వా గృధ్రరాజా యోదకం చక్ర రిత్యన్వయః-అయ మత్ర క్రమః-గృధ్రరాజం దగ్ధ్వా స్వర్గమనం సూక్తం జప్త్వా గోదావరీం గత్వా స్నాత్వా ఉదకం దత్వా రోహిమాంసపిండం దదా వితి - నను - వైదికోత్తమో రామః కథంహి నజాతిం తిర్యంచం వైదికేన కర్తృణా సంస్కృతవాన్-మైవం - తస్మాత్కృతభక్తత్వేన జాతే రషగ మాత్-నశూద్రా భగవద్భక్తా విప్రా భాగవతాః స్మృతాః, సర్వవర్ణేషు తే శూద్రాయే వ్యాభక్తా జనార్దనే ఇత్యుక్తేః నచేదం వచనం-అపశవో వా అన్యే గో అశ్వేభ్య ఇతి వత్ ప్రశంసాపర మితి వ త్తం శక్యం-బాధకాభావాత్. బ్రాహ్మణత్వాది జాతిర్హి శాస్త్రైక సమధిగమ్యానతు గోత్వాదివదాకృతి గమ్యా-యేన తత్తుల్యత్వ మాశంశ్యేత-అతఏవ విశ్వామిత్రస్యాపిక్షత్రియత్వజాతి రపసీతా-ఉపసీతాచ బ్రాహ్మణత్వజాతి రిత్యుపపాదితంబాలకాండే-అయ మర్థ ఉపపాదయిష్యతేచ శ్రవణీవృత్తాంతే - ఇదం చ బ్రాహ్మణీవివాహాదివదైతిహాసిక విలక్షణవ్యక్తివిశేషనియత మితిచ నాలిప్రసంగావకాశః. 364. ఉక్త మర్థమప్రిప్యసీ త్యుక్తం తద్వచనం విశ్వస్యే త్యర్థః - సీతాధిగమే మనః ప్రవేశ్య వనం జగ్గతుః-

హత్వా మహారోహీ ననుతస్తార తం ద్విజ మితి-ఈకారాంతత్వమార్థం-మహారోహీ న్న హామృగాన్. (కేసరీ మృగము.) హత్వాతం గృధ్ర మను ఉద్దిశ్య తస్తార నిరవపనో-దర్భా నాస్తీర్య మాంసపిండ ప్రదానం కృతవా నిత్యర్థః. 324. ఏత దేవ విశదయతి-రోహిలి. రోహిమాంసానిచోత్కృత్య ఉద్ధృత్య - పేశీకృత్య పిండికృత్య - శకునాయ జటాయుషే పిండప్రదానాయ కుశాస్తృతే హరితశాద్వలే దదా విత్యన్వయః. 334. య త్తదితి. స్వర్గమనం గమ్యతే అనేనేతి గమనం గమనసాధన మిత్యర్థః-స్వర్గమనసాధనం యామ్యసూక్తం నారాయణసూక్తంచ జజాపేత్యర్థః-ఉదకంచ క్రతుః-ఏతదనంతరం పిండదానాదికం ద్రష్టవ్యం. 34-364. ఉక్తస్యైవార్థస్య స్నానపూర్వకత్వప్రదర్శనార్థం పున ర్వచనం. శాస్త్రదృష్టే నేత్యాది. 324. కృతోదకా వితి. పక్షిసత్తమే పితరీచేతిశేషః.

ప్రవేశ్య సీతాధిగమే తతో మనో వనం సురేంద్రావివ విష్ణువాసవౌ. 3౮౫ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - అష్టషష్ఠితమ స్సర్గః.

కృత్వైవ ముదకం తస్మై ప్రస్థితౌ రామలక్ష్మణౌ, అవేక్షంతౌ వనే సీతాం పశ్చిమాం జగ్గుతు ర్దిశం. ౧. తౌ దిశం దక్షిణాం గత్వా శరచాపాసిధా రిణౌ, అవిప్రహత మైత్వాకౌ సంధానం ప్రతిపేదతుః, గుల్మై ర్వృక్షైశ్చ బహుభి ర్లతాభిశ్చ ప్రవేష్టితం, ఆవృతం సర్వతో దుర్గం గహనం ఘోరదర్శనం, వ్యతిక్ర మ్యతు వేగేన వ్యాళసింహనిషేవితం, సుభీమం త న్మహారణ్యం వ్యతియాతౌ మహా బలా. ౪ తతఃపరం జనస్థానా త్త్రికోశం గమ్య రాఘవౌ, క్రాంచారణ్యం వివి శతు ర్గహనం తౌ మహాజసౌ. ౫. నానామేఘఘనప్రఖ్యం ప్రహృష్ట మివ సర్వ తః, నానాపక్షిగణై ర్జ్వలం నానావ్యాళమ్నై ర్యుతం, దిదృక్షుమాణౌ వై దేహీం

సురేంద్రా విష్ణువాసవావివ స్థితావిత్యనేన సీతాన్వేషణం భావనామాత్ర మితి సూచ్యతే-అస్మిన్ సర్గే సార్థాష్టత్రింశచ్ఛ్లోకాః. 3౮౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్నమేఖ లాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

అథాయోముఖీ విరూపకరణపూర్వకం కబంధదర్శనమేకోనసప్తతితమే-కృత్వైవ మిత్యాది. అవేక్షంతౌ అవేక్షమాణౌ పశ్చిమాం దక్షిణపశ్చిమా మిత్యర్థః. ౧. తావితి. దక్షిణాం దిశ మితి - దక్షిణపశ్చిమాహ్యభయధావ్యవహర్తుం శక్యా - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం - ఐత్వాకో - దాండినా యనేత్యాది సూత్రే నిపాతితః - ప్రతిపేదతుః ప్రతిపేదాతే. గుల్మై రిత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. గుల్మైః కీచక ప్రభృతిభిః - వృక్షై శ్చ ప్రవేష్టితం - లతాభి శ్చావృతం-దుర్గమం విషమం - గహనం దుష్ప్రవేశం - ఘోరదర్శనం - అతఏవ సుభీమం - తల్ మహారణ్యం దండకారణ్యం-వ్యతి క్రమ్య అతీత్య - వ్యతియాతౌ గతౌ. ౪. తతః పర మితి. తతః పరంగమనానంతరం-జనస్థానాల్ త్రికోశం - గమ్య గత్వా - క్రాంచారణ్యాఖ్యం గహనం వనం - వివిశతుః. ౫. 'గహనం కాననం వన' మిత్యమరః. ౫. నానేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. నానామేఘ ఘనప్రఖ్యం నానావర్ణమేఘ సమూహసదృశం - ప్రహృష్ట మివ పుష్పద్గమాదిభి స్సంతుష్ట మివ - వ్యాళమ్నైః సర్పైః మృ గై శ్చ తద్వనం క్రాంచారణ్యం-తత్రతత్ర వృక్షమూలే విక్రాంత్యై తిష్ఠంతౌ సంకో-విచిక్యతుః

స్థిరాం బుద్ధిం ప్రణిధాయ నిక్షిప్య కృతోదకా సంతౌ - తతోఽనంతరంసీతాధిగమే సీతా ప్రాప్తా నిమిత్తే - మనః ప్రవేశ్య తౌ రామలక్ష్మణౌ - సురేంద్రా సురాణా మింద్రా విష్ణువాసవౌ ఉపేంద్రేంద్రా వివ వనం జగ్గుతు రిత్యన్వయః. టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాండే - 'జటాయో స్సం స్కృతిం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాతి మానవ' ఇతి. 3౮౫. ఇతి శ్రీమహాశ్వరత్నవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం - అష్టషష్ఠితమస్సర్గః.

కృత్వైవ మిత్యాది. *తి. పశ్చిమా మిత్యత్రోక్తే రుత్తరశ్లోకే దక్షిణామిత్యుక్తే శ్చ నైర్మలిం జగ్గుతు రితి లభ్యతే. ౧. తావితి. అవిప్రహత మక్షుణ్ణం సంధానం. ౨. గుల్మై రితి. గుల్మైః పంశేక్షు ప్రభృతయః - తథాచ - గుల్మై ర్వృక్షై శ్చ ఆవృత మాకీర్ణం లతాభిః ప్రవేష్టితం-దుర్గం విషమం- గహనం దుష్ప్రవేశం ఏవం విధం మహారణ్యం వ్యతియాతౌ అతిక్రమ్య గతౌ. ౪. తి. గమ్యగత్వాగ హనం దుష్ప్రవేశం క్రాంచారణ్యం క్రాంచారణ్యాఖ్యం గహనం వన మితివా. ౫. నానామేఘైః. ప్రహృష్ట మివ సర్వతః- వనగతపుష్పవికాసాదినా తద్గతమ్నగాదిహర్షేణ చ వనస్య ప్రహృష్టత్వవ్యవ

తద్వనం తౌ విచిక్యతుః, తత్రతత్రావతిష్ఠంతౌ సీతాహరణకర్షితౌ. 2. తతః
 పూర్వేణ తౌ గత్వా త్రిశ్రోశం భ్రాతరౌ తదా, క్రాంచారణ్య మతిక్రమ్య మ
 తంగాశ్రమ మంతరే, దృష్ట్వాతు తద్వనం ఘోరం బహుభీమమృగద్విజం, నానా
 సత్వసమాకీర్ణం సర్వం గహనపాదపం, దదృశాతే తు తౌ తత్ర దరీం దశరథా
 త్తజౌ, పాతాళసమగంభీరాం తమసా నిత్యసంవృతాం. ౧౦. ఆసాద్య తౌ నర
 వ్యాఘ్రౌ దర్యా స్తస్యా విదూరతః, దదృశాతే మహారూపాం రాక్షసీం వికృ
 తాననాం. ౧౧. భయదా మల్పసత్వానాం బీభత్సాం రౌద్రదర్శనాం, లంబో
 దరీం తీక్ష్ణదంష్ట్రాం కరాళాం పరుషత్వచం, భక్షయంతీం మృగాణాం భీమాణా
 వికటాం ముక్తమూర్ధజాం, వైశ్రేతాం తౌ తత స్తత్ర భ్రాతరౌ రామలక్ష్మ
 ణౌ. ౧౩. సా సమాసాద్య తౌ వీరౌ వ్రజంతం భ్రాతురగ్రతః, ఏహి రంస్యావహే
 త్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణం. ౧౪. ఉవాచ చైనం వచనం సౌమిత్రి ముప
 గూహ్య సా. ౧౪౫. అహం త్వయోముఖీ నామ లాభస్తే త్వ మసి ప్రియః, నాథ
 పర్వతకూటేషు నదీనాం పులినేషు చ, ఆయుశ్శేష మిమం వీర త్వం మయా సహ
 రంస్యసే. ౧౬. ఏవ ముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్ధృత్య లక్ష్మణః, కర్ణనాసౌ స్తనౌ

మృగయామాసతుః. 2. తత ఇత్యాదిష్టోకత్రయ మేకాన్వయం. తతః క్రాంచారణ్య మతిక్రమ్య -
 మతంగాశ్రమం పూర్వేణ మతంగాశ్రమపూర్వదిగ్భాగే - ఏనపాద్విదీయేతి ద్విదీయా - త్రిశ్రోశం
 గత్వా అంతరే మతంగాశ్రమక్రాంచారణ్యయో ర్మధ్యే-తద్వనం మతంగాశ్రమసంబంధి కించి ద్వనం
 దృష్ట్వా - తత్ర దరీం దదృశాతే దదృశతుః - అత్రోపరిష్టా చ్చ కర్తరిలిట్యాత్త నేపద మార్షం.
 ౧౦. ఆసాద్యేత్యాది. తస్యా విదూరత ఇత్యార్ష స్సంధిః - మహారూపాం మహాశరీరాం. ౧౧.
 సామాన్యతో దర్శన ముక్త్యా విశేషతో దర్శన మాహ - ద్వాభ్యాం - భయదా మిత్యాది. ౧౩.
 నేతి.రంస్యావహేత్యుక్తే త్యత్ర సంధి రార్షః-సమాలంబత మాస్తే గృహీతవతీ. ౧౪. ఉవాచేత్యర్థం-
 ఉపగూహ్య ఆలింగ్య. ౧౪౫. అహ మిత్యాది సార్థశ్లోకః. అయోముఖీత్యన్వర్థనామా - హయ
 ముఖీత్యపిపాతః - తే లాభః లాభభూతా - త్వ మసి మమ ప్రియోఽసి - నాథేతి-ఆయు శ్శేష
 మిత్యత్యంతసంయోగే ద్విదీయా. ౧౬. ఏవ మితి. కర్ణనాసా విత్యత్ర ఏకవద్భావాభావ ఆర్షః-నాసా

దేశః. 2. తతః పూర్వేణేతి. క్రాంచారణ్య మతిక్రమ్య - అంతరా అంతరప్రదేశే-మతంగాశ్రమం
 పూర్వేణ - త్రిశ్రోశం గత్వేతి పదయోజనాం కృత్వా - మహాద్వన మపశ్యతా మితి వాక్యశే
 షోఽనుసంధేయః - దృష్ట్వాతు తద్వన మిత్యుత్తరత్రానువాదాత్ * దృష్ట్వేతి. గహనపాదపం
 నిబిడవృక్షం - తత్రవనే దరీం గుహం-పాతాళసమగంభీరాం - రసాతలతుల్యాం అతఏవ గంభీరాం
 నిమ్నం ఆసాద్యేతి. తస్యాః విదూరతః సమీప ఇత్యర్థః. ౧౧. భయదా మిత్యాది. అల్పసత్వానాం
 భీమాణాం బీభత్సాం జుగుప్సితాం కరాళాం తుంగశరీరాం. ని. 'కరాళో భూషణే తుంగ'ఇతివిశ్వః-
 పరుషా కర్కశా త్వగ్యస్యాస్తాం పరుషత్వచం పరుషస్వనా మితి వాపాతః - వికటామతి స్థూలా
 కారాం. ౧౩. నేతి. సమాలంబత గృహీతవతీ. ౧౪. ఉవాచేతి. తే త్వయా లబ్ధా - లాభ స్తే త్వ
 మసి ప్రియ ఇతి చ క్వచి త్పాతః. నాథేతి. ఆయు శ్చిరం చిర మాయుః. ఏవ మితి. కర్ణనాసస్తన

చాస్యా నిచకర్తారీసూదనః. ౧౭. కర్ణనాసే నికృతేతు విస్వరం సావినద్య చ,
యథాగతం ప్రదుద్రావ రాక్షసీ భీమదర్శనా. ౧౮. తస్యాం గతాయాం గహ
నం విశంతౌ వన మోజసా, ఆనేదతు రమిత్రస్నా భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ. ౧౯.
లక్ష్మణస్తు మహాతేజా సృత్వవాక్ శీలవాక్ శుచిః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి ర్వాక్యం
భ్రాతరం దీప్తతేజసం. ౨౦. స్పందతే మే దృఢం బాహు రుద్విగ్న మివ మే
మనః, ప్రాయశ శ్చా ప్యనిష్టాని నిమిత్తా న్యుపలక్షయే. ౨౧. తస్మా త్సజ్జీభవార్య
త్వం కురుష్వ వచనం హితం, మమైవ హి నిమిత్తాని సద్య శ్శంసంతి సంభ్రమం.
౨౨. ఏష వంచులకో నామ పక్షి పరమదారుణః, ఆవయో ర్విజయం యుద్ధే
శంసన్నివ వినర్దతి. ౨౩. తయో రన్వేషతో రేవం సర్వం తద్వన మోజసా,
సంజజ్ఞే విపుల శ్శబ్దః ప్రభంజ న్నివ తద్వనం. ౨౪. సంవేష్టిత మివాత్యర్థం గగనం
మాతరిశ్వనా, వనస్య తస్య శబ్దోఽభూ ద్దీవ మాపూరయ న్నివ. ౨౫. తం
శబ్దం కాంక్షమాణ స్తు రామః కక్షే సహానుజః, దదర్శ సుమహాకాయం రాక్షసం
విపులోరసం. ౨౬. ఆనేదతు స్తత స్తత తావుభౌ ప్రముఖే స్థితం, వివృద్ధ మశి
రోగ్రీవం కబంధ ముదరే ముఖం, రోమభి ర్నిచితై స్తీక్ష్ణై ర్మహాగిరి మివో

శబ్దస్య పుల్లింగతాచ్ఛా. ౧౭. కర్ణేతి. ఏకవద్భావే సప్తమి. ౧౮. తస్యా మితి. గహనం దుష్ప్ర
వేశం-వనం విశంతౌ వనమధ్యం గచ్ఛంతౌ - ఆనేదతుః పక్ష్యమాణనిమిత్తానీతి శేషః. ౧౯. లక్ష్మణ
స్త్వితి. మహాతేజా ఇత్యదీనతోక్తిః - సత్వవాక్ నిర్మలమనస్కుః - శీలవాక్ సద్వృత్తవాక్ -
శుచిః కాయశుద్ధియుక్తః ఏభి ర్విశేషణై ర్భ్రాతృభక్తిరుక్తా. ౨౦. స్పందత ఇతి. బాహుః - వామ
ఇతి శేషః - ఉద్విగ్నం కంపితం-అనిష్టాని అనిష్టసూచకాని. ౨౧. తస్మా ఇతి. మమ వచన మిత్య
న్వయః - సంభ్రమం భయం. ౨౨. ఏష ఇతి. వంచులకః కర్ణవాలాభ్యుః పక్షివిశేషః. ని. 'వంచు
లః కర్ణవాల స్సస్య' దితి నిఘంటుః - వినర్దతి కూజతి. ౨౩. తయో రితి. ఏవం ఏతాదృశోక్తి
పూర్వకం. అన్వేషతోః అన్వేషమాణయోః ప్రభంజక్ ప్రభంజయక్. ౨౪. సంవేష్టిత మితి. మాత
రిశ్వనావాయునా - సంవేష్టితం పూరితం - ఆయ ముత్పాతవిశేషః శబ్దః పూర్వోక్తః-తస్య వనస్య
సంబంధినీం దివం ఆకాశం-ఆపూరయన్నివాభూత్. ౨౫. తమితి. తం కాంక్షమాణః కిమప్యోత్పత్తి
మూల మితి జ్ఞాతు మిచ్ఛక్ - గత్వేతి శేషః - కక్షే గుల్మే దదర్శ-దూరా దితి శేషః. ౨౬.
ఆనేదతు రిత్యాది సార్థషట్చోచ్ఛికీ. ప్రముఖే అగ్రే - వివృద్ధం ఉన్నతం - అశిరో గ్రీవం అదృశ్య

మితిప్రాణ్యంగత్వా దేకవద్భావః. ౧౭. తి. కర్ణనాసే ఇతి సప్తమి. ౧౮. తస్యా మితి. గహనం
దుష్ప్రవేశం. ౨౦. స్పందత ఇతి. బాహు ర్వామ ఇతి శేషః-అనిష్టాన్యశుభసూచకాని. ౨౧. తస్మా
దితి. సజ్జీ భవ యత్తో భవ-సంభ్రమం భయం. ౨౨. ఏష ఇతి. వంచులకః కర్ణవాలః. తయో రితి
సార్థశ్లోకః. ఓజసా సామర్థ్యేన - తయోః రామలక్ష్మణయోః సర్వం తద్వనం ఏవ ముక్తరీత్యా అన్వే
షతో స్సతోః - తద్వనం ప్రభంజ న్నివ మర్దయ న్నివ - విపులః శబ్దః సంజజ్ఞే ఆవిర్భూతః -
కీదృశం తద్వనం మాతరిశ్వనా వాయునాత్యర్థం వేష్టితం గగన మివ - మాతరిశ్వనాపూరితం గగనం
ప్రభంజక్ యథాశబ్ద స్సంజాయతే - తథా తద్వనం ప్రభంజ న్నివ శబ్దః సంజజ్ఞ ఇత్యర్థః. ౨౬.
ఆనేదతు రిత్యాది సార్థశ్లోకషట్క మేకం వాక్యం. వివృద్ధం వివృద్ధాకారం - అశిరో గ్రీవం అదృ

చ్చితం, నీలమేఘనిభం రౌద్రం మేఘ స్తనితనిస్సవనం, అగ్నిజ్వాలానికాశేన
 లలాటస్థేన దీప్యతా, మహాపక్ష్యేణ పింగేన విపులేనాయతేనచ, ఏకేనోరసిఘో
 రేణ నయనేనాశు దర్శినా, మహాదంష్ట్రోపపన్నం తం లేలిహానం మహాముఖం,
 భక్షయంతం మహాఘోరాః ఋక్షసింహమృగద్విపాః, ఘోరా భుజౌ వికు
 ర్వాణ ముభౌ యోజన మాయతౌ, కరాభ్యాం వివిధాః గృహ్య ఋక్షౌ
 పక్షిగణాః మృగాః, ఆకర్షంతం వికర్షంత మనేకాః మృగయాధపాః, స్థిత
 మావృత్య పంథానం తయో ర్భ్రాత్రోః ప్రసన్నయోః. 324. అథతౌ సమ
 భిక్రమ్య క్రోశమాత్రే దదర్శతుః, మహాంతం దారుణం భీమం కబంధం
 భుజసంవృతం, కబంధ మివ సంస్థానా దతిఘోరప్రదర్శనం. 38. స మహాబాహు
 రత్యర్థం ప్రసార్య విపులా భుజౌ, జగ్రాహ సహితా వేవ రాఘవౌ పీడయన్
 లాత్. 39. ఖడ్గినౌ దృఢధన్వానౌ తిగ్ధతేజోవపుర్ధరా, భ్రాతరా వివశం
 ప్రాప్తౌ కృష్యమాణౌ మహాబలా. 39. తత్ర ధైర్యేణ శూరస్తు రాఘవౌ నైవవి
 వ్యధే, బాల్యా దనాశ్రయత్వా చ్చ లక్ష్మణ స్త్వతివివ్యధే, ఉవాచ చ విషణ్ణస్త్వా
 రాఘవం రాఘవానుజః. 324. పశ్యమాం వీర వివశం రాక్షసస్య వశంగతం, మయై

మానశిరోగ్రీవం - అత ఏవ కబంధం అన్వర్థకబంధనామకం - ఉదరే ముఖం - ఆమూర్ధమస్తకాత్
 స్వాంగా దకామ ఇత్యుక్ - నోమభి రుపలక్షితం-నిచితై ర్నిబిడైః - అగ్నిజ్వాలానికాశేన తత్స
 దృశేన - మహాపక్ష్యేణ మహాపక్ష్యేణ - ఆదంతత్వ మార్షం - విపులేన విస్తీర్ణేన-ఆయలేన దీర్ఘేణ -
 ఉరసి ఉరోఽంతర్గతశిరస్కల్పేన ఉరసి దృశ్యమానేనేత్యర్థః - లేలిహానం పునఃపున ర్జిహ్వయా
 లేహనం కుర్వంతం - మహాముఖం విపులాస్యరంధ్రం వికుర్వాణం వ్యాపారయంతం-యోజన మితి-
 అధ్వవచిత్యా దత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ఆకర్షంతం ఆభిముఖ్యేన కర్షంతం - వికర్షంతం విశే
 షేణ కర్షంతం - మృగయాధపా నితి మృగవిశేషణం - ప్రసన్నయోః సమీపం ప్రాప్తయోః.
 324. అథేతి సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. అథ ఆసాదనానంతరం-సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా -
 క్రోశమాత్రే సమీపే-దదర్శతుః దదృశతుః-దారుణంభీమం అతిశయేన భీమం-భుజాభ్యామ్మృగాః
 సంవృణోతీతి భుజసంవృతం-సంస్థానాల్ దేహస్థిత్యాకబంధ మివ సర్వదా అశిరస్కత్వలక్షణకబం
 ధవత్ స్థితం. 38. స ఇతి. సహితా వేవ-నైక మపి ముక్త్యేత్యర్థః. 39. ఖడ్గినౌ వితి. తిగ్ధం భరం లేజో
 యస్య తత్రా-తాదృశవపుర్ధరా-వివశం పారవశ్యం - ప్రాప్తౌ. 39. తత్రేతి. తత్ర. తస్యా మఽస్థా
 యాం బాల్యాత్ బాలబుద్ధిత్యాత్-రామవ దప్రాధ బుద్ధిత్యా దిత్యర్థః-అనాశ్రయత్వాత్ ధైర్యా
 నాలంబనాత్ - అతివివ్యధే అత్యంతం భిన్నోఽభూత్ - ఉవాచ చ. 324. పశ్యేత్యాది. రాక్ష
 శ్యమానశిరోగ్రీవ మిత్యర్థః - ఉరసి ఉరస్సమీపే నయనేనోపలక్షితం - కబంధస్య ఉదరముఖత
 యా లలాటస్థ నేత్ర మురస్సమీపే భవతీతి - ఉరస్సమీప ఇతి వ్యాఖ్యాయతే - భుజౌ వికుర్వా
 ణం విక్షిపంతం - ఆకర్షంతం ఇష్టా స్తుగానాభిముఖ్యేన - వికర్షంత మనిష్టా స్తుగా స్తుంచం
 తం-ప్రసన్నయోః పంథానం ప్రాప్తయోః. 324. అథేతి. సమభిక్రమ్య ఆభిముఖ్యేన గత్వా
 దదర్శతు రితి పున ర్గ్రహణం క్రోశమాత్ర ఇతి విశేషయితుం - భుజసంవృతం భుజాభ్యాం
 సంవృణోతీతి భుజసంవృతం. 38. 39. తి. ఖడ్గినావితి. వివశం ప్రాప్తౌ బలాత్కర్షణం
 ప్రాప్తౌ. 39. తత్రేతి. అనాశ్రయత్వాత్ పరమాశ్రయరూపశ్రీ రామస్యాపి కబంధభుజావృత

కేన వినిర్యుక్తః పరిముంచస్వ రాఘవ, మాం హి భూతబలిం దత్వా పలాయస్వ
 యథాసుఖం ౩౯. అధిగంతాసి వై దేహీ మచిరేణేతి మే మతిః. ౩౯౪. ప్రతిలభ్య
 చ కాకుత్స్థ పితృపై తామహీం మహీం, తత్ర మాం రామ రాజ్యస్థః స్మర్తు
 మర్హసి సర్వదా. ౪౦౪. లక్ష్మణే నైవ ముక్తస్తు రామ స్సౌమిత్రి మబ్రవీత్, మా
 స్త త్రాసం కృథా వీర నహి త్వాదృ గ్విషీదతి. ౪౧౪. ఏతస్మి న్నంతరే క్రూరో
 భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, పప్రచ్ఛ ఘననిర్ఘోషః కబంధో దానవోత్తమః. ౪౨౪.
 కౌ యవాం వృషభస్కంధౌ మహాఖడ్గధనుర్ధరౌ, ఘోరం దేశ మిమం ప్రాప్తౌ
 మమ భతౌపుష్పితౌ. ౪౩౪. వదతం కార్య మిహ వాం కిమర్థం చాగతౌ
 యువాం, ఇమం దేశ మనుప్రాప్తౌ తుధార్తస్యేహ తిష్ఠతః. ౪౪౪. సఖాణచాప
 ఖడ్గౌ చ తీక్ష్ణశృంగావివర్షభౌ, మమాస్య మనుసంప్రాప్తౌ దుర్లభం జీవితం పునః.
 ౪౫౪. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కబంధస్య దురాత్తనః, ఉవాచ లక్ష్మణం రామౌ
 ముఖేన పరిశుష్యతా. ౪౬౪. కృచ్ఛాచ్చ తక్రచ్ఛతరం ప్రాప్య దారుణం సత్యవిక్ర
 మ, వ్యసనం జీవితాంతాయ ప్రాప్త మప్రాప్యతాంప్రియాం. ౪౭౪. కాలస్య సుమహా

సస్య వశం గత త్వేన వివశ మితి యోజనా - వినిర్యుక్తః వియుక్తః - ఏత న్యైవ వివరణం మా
 మితి - భూతబలిం భూతస్య కబంధస్య బలిం. ౩౯. అధీత్యేకార్థం. ౩౯౪. ప్రతిలభ్యేతి. తత్ర
 మహ్యం. ౪౦౪. లక్ష్మణేనేతి స్పష్టం. ౪౧౪. ఏతస్మిన్నితి. ఏతస్మి న్నంతరే లక్ష్మణాశ్వాసనావస
 రే. ౪౨౪. కా వితి. భతౌ ఆహారౌ. ౪౩౪. వదత మితి. ఇహ వనే వాం యువయోః కార్యం
 వదతం - లా ఇద్ధ్యమపురుషద్వివచనం-వా మిహ వనే కిం కార్యం కిం కర్తవ్యం-కిమర్థం కస్యప్ర
 యోజనాయ-ఆగతౌ-నకిమ ప్యస్త్యత్ర వాం ప్రయోజనం - ప్రత్యుతా స్త త్ప్రయోజన మేవ సిద్ధ
 మిత్యాహ - ఇమ మితి - ఇహ తిష్ఠతః మమేతి శేషః - తుధార్తస్య మమ సంబంధిన మిమం దేశ
 మనుప్రాప్తౌ విత్యనేన మమ తున్నివృత్తిర్థ మేవ వా మాగమనమితి భావః. ౪౪౪. ఆగమనే
 ఆవయోః కాహని రిత్యత్రాహ - సభాణేతి. ౪౫౪. తస్యేతి. ముఖేన-ఉపలక్షిత ఇతి శేషః. ౪౬౪.
 కృచ్ఛాచ్చి దితి. కృచ్ఛాచ్చి తక్రచ్ఛతరం - రాజ్యభ్రంశవనవాససీతాహరణపర్యంతం ప్రాప్యవస్థిత
 యోః పునశ్చతాం ప్రియా మప్రాప్యైవ ఆవయో ర్జీవితాంతాయ-దారుణం వ్యసనం దుఃఖం ప్రా
 ప్తం. ౪౭౪. అత్ర హేతు మాహ - కాలస్యేతి. సర్వభూతే వ్యపి కాలస్య వీర్యం సుమహత్ -

త్వా దనాశ్రయత్వోక్తిః. ౩౭౪. మయేతి. వినిర్యుక్తః వియుక్తః పరిముంచస్వ మా మితి శేషః-ఏత
 న్యైవ వివరణం - మా మితి-భూతబలిం భూతస్య కబంధస్య బలిం. ౩౯. అధిగంతేతి. అధిగంతా
 ప్రాప్యసి. ౪౧౪. తి. ఏతస్మి న్నంతరే ఇతి. లక్ష్మణవిషాదనివృత్తిఫలకరామాశ్వాసనసమయ ఇత్య
 ర్థః. ౪౨౪. తి. కావితి. దైవేన మమ చాక్షుషౌ - దైవగత్యా మమ చక్షుర్గోచరా. ౪౩౪. వదత
 మితి. ఇహ వనే-వాం యువయోః కార్యం వదతం - తుధార్తస్య మమ సంబంధిన మిమం దేశం
 కిమర్థ మాగతౌ. ౪౪౪. ౪౫౪. తస్యేతి. పరిశుష్యతా ముఖేనోపలక్షితం లక్ష్మణం. ౪౬౪. కృచ్ఛాచ్చి
 దితి. తాం ప్రియా మప్రాప్య దారుణం వ్యసనం ప్రాప్య స్థితయౌ రావయో ర్జీవితాంతాయ కృచ్ఛాచ్చి
 తక్రచ్ఛతరం వ్యసనం ప్రాప్త మితి సంబంధః. సీతావిప్రణాశజనితదుఃఖాదప్యతిశయిత మాధుని
 కం దుఃఖ మితి భావః. ౪౭౪. కాలస్యేతి. సర్వం వాక్యం సావధారణ మితిన్యాయేనాత్ర ఏవకారో

ద్వీర్యం సర్వభూతేషు లక్ష్మణ, త్వాంచ మాంచ నరవ్యాఘ్ర వ్యసనైః పశ్య
మోహితౌ. ౪౦౪. నాతిభారోఽస్తి దైవస్య సర్వభూతేషు లక్ష్మణ, శూరాశ్చ బల
వంతశ్చ కృతాస్తాశ్చ రణాజిరే, కాలాభిషన్నా స్సీదంతి యథా వాలుకనేతవః.
౫౦ ఇతి బ్రువాణో దృఢసత్యవిక్రమో మహాయశా దాశరథిః ప్రతాపవాన్,
అవేక్ష్య సౌమిత్రి ముదగ్రపారుషం స్థిరాం తదా స్వాం మతి మాత్తనా కరోత్.
౫౧. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తాతు తత్ర స్థితా దృష్ట్వా భ్రాతరా రామలక్ష్మణౌ, బాహుపాశ పరిక్షి
ప్తౌ కబంధో వాక్య మబ్రవీత్. ౧. తిష్ఠతః కిన్ను మాం దృష్ట్వా యుధార్తం

అనర్గళ మిత్యర్థః - త్వాంచ మాంచ మహాబలపరాక్రమా వపి వ్యసనై ర్హోహితౌ కరోతి - పశ్య.
౪౦౪. ఉక్త మర్థ ముపపాదయతి - నాతీతి. సార్థజ్ఞోక ఏకాన్వయః - వాలుకనేతవః సికతామయ
నేతవః. ౫౦. ఇతీతి. సౌమిత్రిం దీన మవేక్ష్య స్వాం మతిం ఆత్మనైవ స్థిరా మకరోత్. ౫౧. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యా
నే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

అథ కబంధస్య రాహుచ్ఛేదేనపూర్వజన్తస్త్పతి రుచ్యతే సప్తతితమే - తౌల్విత్యాది. పరి
క్షిప్తౌ పరివేష్టితౌ. ౧. తిష్ఠత ఇతి. యుధార్తం మాం దృష్ట్వా భీతౌ కిన్ను తిష్ఠతః - వ్యర్థ మేవ -

ద్రష్టవ్యః - అస్యార్థః సర్వభూతేషు మధ్యే - కాలస్యైవ సుమహా ద్వీర్యం - అస్తీతిశేషః - కుతః -
తాం త్వాదృశం. మాం మాదృశంచ వ్యసనైః కాలకృతై రితిశేషః - మోహితౌ పశ్యేత్యర్థః. ౪౦౪.
నాతీతి. దైవస్య కాలస్య సర్వభూతేషు విషయే - యద్వా - సర్వభూతేషు సర్వభూతా
నాం సంహార ఇతి శేషః - నాతిభారోఽస్తి నప్రయాససాధ్య ఇత్యర్థః - కుతః. శూరా
శ్చితి. స మహాబాహు రిత్యారభ్య తత్ర మాం రామరాజ్యస్థ ఇత్యంతస్య వాస్తవార్థే
య మర్థః - సకబంధ స్తౌ జగ్రాహ - యద్యపి - తథాపి తౌ వివశం - ఏవ ఇతి నిపాతౌ - పాద
పూరణార్థౌ - శం సుఖం ప్రాప్తౌ - యద్వా వివశం వేః పక్షిణః గరుత్తతః వశం ప్రాప్తౌ - గరు
దారుధా విత్యర్థః - తౌ సజగ్రాహేతి పూర్వేణ సంబంధః - తత్ర లక్ష్మణస్య మనుష్యనాట్యం
దర్శయతి - తత్రేతి-తు ఇవాన్ధే - అభివివృథ ఇవ - శదనురూపవచనా న్యాహ - పశ్యమా మిత్యా
రభ్య తత్ర మాం రామేత్యంతేన. కావీతి. యుధార్తస్య భక్షా వివ - మమాస్యం ప్రతి సబాణచాప
ఖడ్గౌ. యదా సంప్రాప్తౌ తదా మమ జీవితం దుర్లభ మితి సంబంధః-తస్మ్యేతి. పరిశుష్యతా ముఖేనో
పలక్షితస్య కబంధస్య వచనం శ్రుత్వేతి సంబంధః. కృచ్ఛా తక్రచ్చితరమిత్యాదేః వాస్తవార్థస్తు -
దారుణం కృచ్ఛితరం ప్రాప్యాపి తాం ప్రియా మప్రాప్య జీవితాంతాయ వ్యసనం ప్రాప్తమిత్యా
ది లోకరీతి మనుష్యత్య సీతాదర్శనవ్యాజేనోక్తిః. ౫౦. ఇతీతి. దృఢసత్యవిక్రమః అచంచలః
సత్యః స్వాభావికః విక్రమో యస్య సః దాశరథిః సౌమిత్రి మవేక్ష్యస్వాం స్వీయాం మతి మాత్త
నా న్వయ మేవ స్థిరాం స్థైర్యయుక్తా మకరోత్. ౫౧. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం -
శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

తా తు తత్రేత్యాది. బాహుపాశపరిక్షిప్తౌ బాహుపాశావృతౌ. ౧. తిష్ఠత ఇతి. యుధార్త
స్య మమ - దైవేన ఆహారార్థం సందిప్తౌ - అతః కిన్ను తిష్ఠత ఇతి తా వబ్రవీ దితి పూర్వేణ

క్షత్రియర్షభౌ, ఆహారార్థం తు సందిష్టౌ దైవేన గతచేతసౌ. ౨. తచ్చుత్త్యా
 లక్షణో వాక్యం ప్రాప్తకాలం హితం తదా, ఉవాచార్థిం సమాపన్నో విక్రమే
 కృతలక్షణః. ౩. త్వాంచ మాంచ పురా తూర్ణ మాదత్తే రాక్షసాధమః, తస్మా
 దసిభ్యా మస్యాశు బాహూ చిందావహ్నైగురూ. ౪. భీషణోఽయం మహాకాయో
 రాక్షసో భుజవిక్రమః, లోకం హ్యతిజితం కృత్వా హ్యవాం హంతుమిహేచ్ఛతి గి.
 నిశ్చేష్టానాం వధోరాజా కుత్సితో జగతీపతేః, క్రతుమధ్యోపనీతానాం పశూనా
 మివ రాఘవ. ౬. ఏతత్సంజల్పితం శ్రుత్వా తయోః క్రుద్ధస్తు రాక్షసః, విదార్యా
 స్య తదారోద్రస్తాభక్షయితు మారభత్. ౭. తతస్తా దేశకాలజ్ఞౌ ఖడ్గాభ్యా మేవ
 రాఘవౌ, అచ్ఛిందతాం సుసంహృష్టౌ బాహూతస్యాం సదేశతః. ౮. దక్షిణో దక్షి
 ణం బాహు మసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామో వేగేన సవ్యం వీరస్తు లక్షణః.
 ౯. స పసాత మహాబాహు శ్చిన్న బాహు ర్హవస్వనః, ఖంచ గాంచ దిశశ్చైవ

నతు జీవితావత్పరిహర ఇత్యర్థః - యతో గతచేతసౌ యువాం మే దైవేనాహారార్థం సందిష్టౌ. ౨. తచ్చుత్త్యాది. కృతలక్షణః కృతోద్యోగః. ౩. త్వాంచేతి. పురా ఆదత్తే ఆదాస్యతీత్యర్థః. ౪. భీషణ ఇతి. భుజయో రేవ విక్రయో యస్య స తథా లోకం జనం - అతి జితం అత్యంత జితం. ౫. భుజ చ్ఛేదనమాత్రం కర్తవ్యం నతు మారణ మిత్యాహ-నిశ్చేష్టానామతి. నిశ్చేష్టానాం ప్రతీకారాశక్తానాం- జగతీపతేః క్షత్రియస్య-క్రతుమధ్యోపనీతానాం - నిశ్చేష్టానా మిత్యస్తి స్మరే ప్రయుక్తం-యద్వా పర్యగ్నికృతానారణ్యా సుత్సృజంత్యహింసాయై ఇత్యుక్తరీత్యా ఆశ్వమేధ క్రతా పుషనీతానా మారణ్యపశూనాం వధః కుత్సిత ఏవ. ౬. ఏతదితి. తయో రేతత్ సంజల్పితం శ్రుత్వా భక్షయితు మారభత్ - హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః. ౭. తత ఇతి. సుసంహృష్టౌ - కదళీకాండవత్ సుఖ చ్ఛేదనాదితి భావః. ౮. దక్షిణ ఇతి. దక్షిణ సమర్థః-అసక్తం అప్రతిబద్ధం యథా భవతిసతథా- రామస్య దక్షిణపార్శ్వగమనం లక్షణస్య - అత ఉభయో ర్దక్షిణసవ్యపార్శ్వ ప్రాప్తిః. ౯. స

సంబంధః - వస్తుతస్తు - తిష్ఠత ఇతి. హే క్షత్రియర్షభౌ - యువాం దైవేన ఆహారార్థం సందిష్టౌ కిం మమేతి శేషః-గతచేతసౌ కిం తాదృశౌ నభవతః - అతః క్షుధార్తం మాం దృష్ట్వా కిం తిష్ఠతః- గచ్ఛత మితిశేషః ఇత్యుక్తవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨. త దితి. ఉవాచ - రామ మితిశేషః - ప్రాప్తకాలం యుక్తం విక్రమే కృతలక్షణః ఆహితలక్షణః - పరాక్రమసంపన్న ఇతి యావత్. ని. 'గుణైః ప్రతీతేతు కృతలక్షణా' విత్యమరః. ౩. తి. త్వామితి. పురా ఆదత్తే - ఆదాస్యతీత్యర్థః. ౪. భీషణ ఇతి. భుజవిక్రమః భుజయో ర్విక్రమో యస్య సః - భీషణ ఇతి పాదపూరణార్థే ఆప్యర్థే చాత్ర హి శబ్దా - లోకమతిజిత మత్యంతపరాజితం కృత్వా - తద్వ దావా మసి హంతు మిచ్ఛతి- ఆతోఽస్య బాహూ చిందావహ్నై ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౫. అస్య హనన మేవ యుక్త మిత్యాకాంక్షాయా మాహ - నిశ్చేష్టానా మితి. నిశ్చేష్టానాం అకృతవిక్రమాణాం - వధః కుత్సితః అయుక్త ఇత్యర్థః. క్రతు మధ్యోపనీతానాం క్రతుమధ్యా దన్యత్ర నీతానాం - క్రతు బాహ్యనాం క్రత్వనంగభూతానా మితి యావత్ - వధ ఇవేతి. ౬. తి. ఏత దితి. తయో రేతత్సంజల్పనం శ్రుత్వేతి సంబంధః - భక్షయితు మారభత్ - హస్తాభ్యా మాకృష్టవా నిత్యర్థః. ౭. తత ఇతి. సుసంవిగ్నౌ భీతౌ వస్తుతస్తు సుసంవిగ్నౌ కంపయుక్తౌ భుజౌ. ౮. దక్షిణ ఇతి. దక్షిణః సమర్థః - అసక్త మప్రతిబద్ధం యథా తథా. ౯. తి. స ఇతి. గాం భువం. ౧౦. తి.

నాదయన్ జలదో యథా. ౧౦. స నికృత్తా భుజౌ దృష్ట్వా శోణితౌఘ పరిష్లుతః, దీనః పప్రచ్ఛ తౌ వీరౌ కా యువా మితి దానవః. ౧౧. ఇతి తస్య బ్రువాణస్య లక్ష్మణ శ్శుభలక్షణః, శశంస రాఘవం తస్య కబంధస్య మహాత్తనః ౧౨. అయ మిహ్నోకుదాయాదో రామౌ నామ జనైశ్శుక్రితః, అన్యైవావరజం విద్ధి భ్రాతరం మాం చ లక్ష్మణం. ౧౩. అస్య దేవ ప్రభావస్య వసతో విజనే వనే, రక్షసాప హృతా పత్నీ యా మిచ్ఛంతా విహంగతౌ. ౧౪. త్వంతు శోవా కిమర్థంవా కబం ధసదృశో వనే, ఆన్యేనోరసిదీప్తేన భగ్నజంఘో వివేష్టనే ౧౫. ఏవ ముక్తిః కబంధస్తు లక్ష్మణే నోత్తరం వచః, ఉవాచ పరమప్రీత స్తదింద్రవచనం స్తరన్. ౧౬. స్వాగతం వాం నరవ్యాఘ్రా దిష్ట్వా పశ్యామి చాప్యహం, దిష్ట్వాచేమా నికృత్తౌ మే యువాభ్యాం బాహుబంధనౌ. ౧౭ విరూపం యచ్ఛ మే రూపం ప్రాప్తం హ్యవినయా దృఢా, తన్తే శృణు నరవ్యాఘ్ర తత్త్వత శ్శంసత స్తవ. ౧౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - సప్తతితమస్సర్గః

పురా రామ మహాబాహూ మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసీ న్తమాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతం, యథా సోమస్య శక్రస్య సూర్యస్య చ యథా వపుః. ౧౪. సోఽహం రూప మిదం కృత్వా లోకవిత్రాసనం మహత్, ఋషీ

ఇతి. గాం భూమిం. ౧౦. సనికృత్తా వితి. పూర్వ మదత్తోత్తరత్వాత్ పునః ప్రశ్నః. ౧౧. ఇతి. క్రియాభేదాత్ పున స్తచ్ఛబ్దః. ౧౨. అయ మితి. ఇహ్నోకుదాయాదః దశరథపుత్రః - 'దాయాదౌ సుత బాంధవా' విత్యమరః. ౧౩. అన్యేతి. ఇచ్ఛంతౌ - అన్యేషమాణా విత్యర్థః. ౧౪. త్వం త్వతి. వివేష్టనే - లుఠసీతి యావత్. ౧౫. ఏవ మితి. ప్రీతః కాపమోక్షకాలప్రత్యభిజ్ఞానాత్ - తదింద్ర వచనం ఉత్తరస్సర్గప్రతిపాద్యం. ౧౬. స్వాగత మితి. బాహ్నో ర్బంధనం యయౌ స్తౌ బాహుబం ధనౌ - అంసా విశ్యర్థకః. ౧౭. విరూప మితి. విరూపం విషమరూపం-యథా యేన ప్రకారేణ - ప్రాప్తం తత్కారణం తత్త్వత స్తవ శంసతో మే సకాశా చ్ఛృణు-అస్మిన్ సర్గే అష్టాదశశ్లోకాః. ౧౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలాభ్యానే - ఆరణ్యకాండ వ్యాఖ్యానే - సప్తతితమస్సర్గః.

అథ కబంధః స్వవృత్తాంతకథన పూర్వకం స్వకాపమోక్షయ స్వశరీరదహన మర్థయతే ఏక సప్తతితమే - పురేత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౧౪. సోఽహ మితి.

స ఇతి. కా యువా మితి. పప్రచ్ఛ - పూర్వ మప్రాప్తోత్తరత్వా త్పునః ప్రశ్నః. ౧౧. ౧౨. తి. అయ మితి. ఇహ్నోకుదాయాదః దశరథపుత్రః. ౧౩. తి. అన్యేతి. యా మిచ్ఛంతౌ యా మన్వేష యంతౌ. ౧౪. తి. త్వ మితి. వివేష్టనే చేష్టమాన స్తివసి. ౧౫. ఏవ ముక్త ఇతి. ఇంద్రవచనం-శ్రీరా మేణ తవ బాహుచ్ఛేదనే కృతే తవ మోక్షో భవిష్యతీత్యేవం రూపం వచనం స్తరన్. ౧౬. స్వా గత మితి. బాహుబంధనౌ బాహుపాశౌ. ౧౭. విరూప మితి. విరూపం వికృతం. ౧౮. ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తతితమస్సర్గః.

తి. పురేతి. అచింత్యం అచింత్యవైభవం. ౧౪. సోఽహ మితి. సోఽహం పూర్వోక్తవిశేషణ

న్వనగతా న్రామ త్రాసయామి తత స్తతః. ౨౪. తత స్థూలశిరా నామ మహర్షిః
 కోపితో మయా, సంచిన్వ నివిధం వన్యం రూపేణా నేన ధర్మితః. ౩౪. తేనాహ
 ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, ఏతదేవ నృశంసంతే రూప మస్తు
 విగర్హితం. ౪౪. స మయా యాచితః క్రుద్ధ శ్శాపస్యాంతో భవే దితి, అభిశాప
 కృతస్యేతి తేనేదం భాషితం వచః ౫౪. యదా చ్చిత్వా భుజౌ రామ స్త్వాం
 దహే ద్విజనే వనే, తదా త్వం ప్రాప్స్యసే రూపం స్వ మేవ విపులం శుభం.
 ౬౪. శ్రియా విరాజితం పుత్రం దనో స్త్వం విద్ధి లక్ష్మణ, ఇంద్రకోపా దిదం రూ
 పం ప్రాప్త మేవం రణాజిరే. ౭౪. అహంహి తపసోగ్రేణ పితామహ మతోషయం,
 దీర్ఘ మాయు స్స మే ప్రాదా త్తతో మాం విభ్రమోఽస్పృశత్. ౮౪. దీర్ఘ
 మాయు ర్తయా ప్రాప్తం కింమే శక్రః కరిష్యతి, ఇత్యేవం బుద్ధి మాస్థాయ రణేశక్ర
 మధర్షయం. ౯౪. తస్య బాహు ప్రము క్తేన వజ్రేణ శతపర్వణా, సక్థినీచైవ మూ

సుందరరూపోఽహం - రూపం శరీరం - లోకవిత్రాసనం క్రూరం - కృత్వా పరిగృహ్య - తత స్త
 తః తత్ర తత్ర-ఋషీన్ త్రాసయామి అత్రాసయం. ౨౪. తత ఇతి. వివిధం వన్యం సంచిన్వ స్థూల
 శిరాః ధర్మితః అపహృతవన్యః తేన కోపితశ్చ. తేనేతి. ఏవం విధం మే రూపం ప్రేక్ష్య ఘోరశా
 పాభిధాయినా తేన ఋషిణా - నృశంసం గర్హితం - ఏత దేవ రూపం తే అస్త్విత్యహ ముక్తః.
 ౪౪. స ఇతి. అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్మణం లక్ష్మ్యతే - మద్ధర్మణకృతస్య శాపస్యాంతో భవే
 దితి సమయా - యాచితః ప్రార్థితః - ఇతి హేతోః - తేన మయైవం యాచితేన - ఇదం వక్ష్య
 మాణం వచో భాషితం. ౫౪. తదేవాహ - యదేతి. ౬౪. తర్హి కబంధరూపప్రాప్తిః కేన హేతునే
 త్యత్రాహ - శ్రియేతి. మా మితి శేషః - ఏవం ఏవంవిధం - రణాజిరే రణాంగణే. ౭౪. ఇంద్రేణ
 యోద్ధుం తప కుత సామర్థ్యం - తత్రాహ - అహంహితి. ఋషిదత్తఘోరాకార ప్రాప్త్యనంతరం
 ఉగ్రేణ తపసా పితామహ మతోషయం - స్వకులశత్రో రింద్రస్య జయాయేత్యర్థః - విభ్రమః
 అజ్ఞానం. ౮౪. తదేవాహ-దీర్ఘ మితి. ౯౪. తస్యేతి. శతపర్వణా శతధారేణ సక్థినీ పృష్ఠాస్థి ఫలకే -

విశిష్టోఽహం - ఇదం రూప మిదానీం విద్యమానరాక్షసరూపం కృత్వా. ౨౪. తత ఇతి. వివిధం విచి
 న్వన్ సంపాదయన్ స్థూలశిరానామఋషిః - మయా కర్తా - అనేక రూపేణ ఇదానీం విద్యమాన
 రాక్షసరూపేణ కరణేన ధర్మితః తిరస్కృత స్సన్ - కుపితోఽఘా దితి శేషః. ౩౪. తేనేతి. ఘోర
 శాపాభిధాయినా - ఘోరశాపభాషణశీలేన ఋషిణా నృశంసం ఘాతుకం - విగర్హితం జాగుప్సితం
 ఏత ద్రూప మేవ అస్త్వితి - తేనాహ ముక్త ఇతి సంబంధః. ౪౪. స ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకం
 వాక్యం. అభిశాపకృతస్య - అభిశాపశబ్దేన తన్నిమిత్తం ధర్మణం లక్ష్మ్యతే - తత్రకృతస్య శాపస్యాం
 తో భవే దితి - సఋషి ర్తయా యాచితః ప్రార్థిత స్సన్ - యదా రామో భుజౌ చిత్వా త్వాం
 దహేత్ - తదా స్వం రూపం ప్రాప్స్యస ఇతి తేన వచో భాషిత మితి ద్వితీయేతి కరణస్య సం
 బంధః. ౬౪. శ్రియ ఇతి. శ్రియః శ్రియా విరాజితం దనోః పుత్రం విద్ధి-యద్వా - దనో ర్దనువం
 శజస్య శ్రియః శ్రీనామ్నః పుత్రం విద్ధి - మా మితి శేషః. శ్లో. 'దను ర్నామ శ్రియః పుత్రః శా
 పా ద్రాక్షసతాం గత' ఇతి కిష్కింధాకాండే వక్ష్యమాణత్వాత్ నను కబంధాకారత్వం త్వయా
 కథం ప్రాప్త మత ఆహ-ఇంద్రేతి. ఇంద్రకోపే కారణం వర్ణయతి-అహం హితి ద్వాభ్యాం. విభ్ర
 మో గర్వ ఇత్యర్థః-తదేవాహ-దీర్ఘ మాయు రితి. ౯౪. తస్యేతి. స్కంధిని కంఠే. తి. శతపర్వణా శత

ధాచ శరీరే సంప్రవేశితం. ౧౦౪. స మయా యాచ్యమాన స్స న్నానయద్యమ
సాదనం, పితామహవచ స్సత్యం తదస్త్వితి మమాబ్రవీత్. ౧౦౫. అనాహారః
కథం శక్తో భగ్నసక్తి శిరోముఖః, వజ్రేణాభిహతః కాలం సుదీర్ఘ మపి జీవితం.
౧౦౬. ఏవ ముక్తస్తు మే శక్రో బాహూ యోజన మాయతౌ, ప్రాదా దాస్యంచ
మే కుక్షౌ తీక్షణదంష్ట్ర మకల్పయత్. ౧౦౭. సోఽహం భుజాభ్యాం దీర్ఘాభ్యాం
సంకృష్యాస్మి న్వనే చరాన్, సింహద్వీపమృగవ్యాఘ్రాన్ భక్షయామి సమంతతః.
౧౦౮. సతు మా మబ్రవీ దింద్రో యదా రామ స్సలక్షణః, ఛేత్స్యతే సమరే
బాహూ తదా స్వర్గం గమిష్యసి. ౧౦౯. అనేన వపుషా రామ వనేఽస్మి న్రాజ
సత్తమ, యద్య త్పశ్యామి సర్వస్య గ్రహణం సాధు రోచయే. ౧౧౦. అవశ్యం గ్ర
హణం రామో మన్యేఽహం సముపైష్యతి, ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాస
కృతశ్రమః. ౧౧౧. సత్వం రామోఽసి భద్రం తే నాహ మన్యేన రాఘవ, శక్యో
హంతుం యథా తత్త్వ మేవముక్తం మహర్షిణా. ౧౧౨. అహంహి మతినాచివ్యం
కరిష్యామి నరర్షభ, మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినా.

శరీరే మధ్యదేహే ఉదరభాగే సక్తోః ప్రవేశనం - ఉరోభాగే మూర్ధ్నః ప్రవేశనం - సంప్రవే
శిత మిత్యత్ర నపుంసక మనపుంసకేనేతి నపుంసకపరిశేషత్వం - ఏక ద్భావశ్చ. ౧౦౪. స ఇతి. యా
చ్యమానః మారయేతి ప్రార్థ్యమానః - యమసాదనం నానయత్ మృతిం నప్రాపితవాన్ - కుత
ఇత్యత్రాహ - పితామహేతి - తత్సూర్వోక్తం దీర్ఘాయు ర్విషయకం పితామహవచ స్సత్య
మస్త్వితి - మమ మహ్యం-అబ్రవీత్ - నత్వాం మారయామిత్యబ్రవీ దిత్యర్థః. ౧౦౫. అనాహార
ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మే కాన్వయం. అనాహార స్సృక్ సుదీర్ఘం కాలం కథం జీవితం శక్తః భగ్న
సక్తి శిరోముఖ త్వ మనాహారత్వే హేతుః-బాహూ ప్రాదాత్ ఆస్య మకల్పయత్. ౧౦౬. సోఽహ
మితి. సంకృష్య ఆకృష్య. ౧౦౭. స త్వితి. సమా మిత్యనేన బలాత్కారో లక్ష్యతే. ౧౦౮. అనేనేతి. అనేన వపుషా ఉపలక్షితోఽహం యద్య త్పశ్యామి తస్య గ్రహణం రోచయే - నత్వభ
క్ష్యబుద్ధ్యా కించి త్యజామిత్యర్థః. ౧౦౯. అవశ్యమితి. మహర్షి వాక్యవిశ్వాసాత్ - అవశ్యం
రామో గ్రహణం సముపైష్యతీతిమన్యే-ఇమాం బుద్ధిం పురస్కృత్య దేహన్యాసే కృతశ్రమో భవా
మి వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యోగో భవామి - దేహత్యాగే కృత బుద్ధితయా రామోఽవశ్యం
గ్రహణ ముపైష్యతీతి సర్వగ్రహణం రోచయ ఇతి భావః. ౧౧౦. సత్వ మితి. రామత్వే యుక్తి
మాహ - నాహ మితి. ఏవం యథా తత్త్వం యథార్థ మేవ-మహర్షిణోక్తం. ౧౧౧. అహ మితి.
మతి సాచివ్యం బుద్ధిసాహాయ్యం కరిష్యామి - కించ తద్విషయే మిత్రం చోపదేక్ష్యామి-యువాభ్యా
ధారేణ-సక్తి నీ ఇతి నాభ్యుద్యోభాగోపలక్షణం-శరీరే శరీరమధ్యస్థే ఉదరభాగే. ౧౦౪. ఏవం భూతేన
మరణం యాచ్యమానోపి తన్నాకరోత్-కి మితి నాకరో త్తత్రాహ-పితామహేతి - తద్వచో దీర్ఘా
యుర్దానమాపం. ౧౦౫. తి. అనాహార ఇతి. వజ్రేణ త్వయా భిహితః జీవితం కథం శక్త ఇత్యన్వ
యః. ౧౦౬. తి. ఏవ ముక్తః అనాహారస్యాక్రి యస్య కథం జీవన మిత్యుక్తః. ౧౦౭. తి. స ఇతి.
వనేచరాన్ వనే సంచారవతః. అవశ్య మితి. దేహన్యాసకృతశ్రమః వికృతదేహత్యాగే కృతోద్యో
గః-అవశ్యం రామో గ్రహణం సముపైష్యతీ త్యహం మన్యే ఇతి బుద్ధిం పురస్కృత్య సర్వస్యగ్రహ
ణం సాధు రోచయ ఇతి పూర్వేణ సంబంధః. ౧౧౨. తి. సర్వదా దాహోత్తరం బుద్ధిసాహాయ్యం కరి

౧౯౪. ఏవ ముక్తస్తు ధర్మాత్తా దనునా తేన రాఘవః, ఇదం జగాద వచ
నం లక్ష్మణస్యోపశృణ్వతః. ౨౦౪. రావణేన హృతా భార్యా మమ సీతా యశ
స్వినీ, నిష్కాంతస్య జనస్థానా త్సహభ్రాత్రా యథాసుఖం. ౨౧౪. నామమా
త్రంతు జానామి నరూపం తస్య రక్షసః, నివాసం వా ప్రభావం వా వయం తస్య
న విద్మహే. ౨౨౪. శోకార్తానా మనాథానా మేవం విపరిధావతా, కారుణ్యం
సదృశం కర్తు ముపకారే చ వర్తతాం. ౨౩౪. కాష్ఠా న్యాదాయ శుష్మాణి కాలే
భగ్నాని కుంజరైః, ధత్యౌమ స్త్వాం వయం వీర శ్వభే మహతి కల్పితే. ౨౪౪
సత్త్వం సీతాంసమాచక్ష్య యేనవా యత్ర వా హృతా, కురుకల్యాణమత్యర్థం యది
జానాసి తత్త్వతః. ౨౫. ఏవముక్తస్తు రామేణ వాక్యం దను రను త్తమం, ప్రోవాచ
కుశలో వక్తుం వక్తార మపి రాఘవం. ౨౬౪. దివ్యమస్తి నమే జ్ఞానం నాభిజానామి
మైథిలీం, యస్తాంజ్ఞాస్యతి తం వత్సే దగ్ధ స్త్వంరూపమాస్థితః. ౨౭౪. అదగ్ధస్యతు
విజ్ఞాతుం శక్తిరస్తి న మే ప్రభో, రాక్షసం తం మహావీర్యం సీతా యేనహృతా
తవ. ౨౮౪. విజ్ఞానం హి మమ భ్రష్టం శాపదోషేణ రాఘవ, స్వకృతేన మయా
ప్రాప్తం రూపం లోకవిగర్హితం. ౨౯౪. కింతు యావ న్నయాత్యస్తం సవితా
శ్రాంతవాహనః, తావ న్తామవతే క్షిప్త్వా దహ రామ యథావిధి. ౩౦౪. దగ్ధ
స్త్వయా హ మవతే న్యాయేన రఘునందన, వత్సౌమి తమహం వీర యస్తం

మగ్నీనా సంస్కృత శ్చే ద్భవేయం. ౧౯౪. ఏవ మితి. దనునా దనువంశ్యేన - ఔపచారిక వృద్ధ్యం
శ్యే తచ్ఛబ్దః. ౨౦౪. రావణే నేతి. జనస్థానా ద్యథా సుఖం నిష్కాంతస్య నిర్గతస్య మే భార్యా
హృతా. ౨౧౪. నామేతి. నామమాత్రంతు జానామి - ఆప్తవాక్యా దితి శేషః-నవిద్మహే అహం
మత్పురీ జనా శ్చేత్యర్థః. ౨౨౪. శోకార్తానా మితి. ఉపకారే పరోపకారే - వర్తతాం ప్రవర్త
మానానాం - అస్తాకం విషయే కారుణ్యం కర్తుం - సదృశం యుక్తం. ౨౩౪. ఉపకార మేవా
హ-కాష్ఠానీతి. కల్పితే సజ్జే-శ్వభే అవతే. ౨౪౪. సత్త్వ మితి. కల్యాణం తత్త్వకథనరూపం. ౨౫౪.
ఏవ మితి. వక్తార మపి రాఘవం వక్తుం కుశలః. ౨౬౪. దివ్య మితి. మైథిలీం-తదపహర్తారం చేతి
ద్రష్టవ్యం-తర్హి కింవా మతి సాచివ్యం కరిష్యసీ త్యత్రాహ-య ఇతి - తర్హి తం వా బ్రూహీ త్యత్రా
హ, దగ్ధ ఇతి. ౨౭౪. ఇద మేవవ్యతిరేకముఖేనాహ-అదగ్ధస్యేతి. ౨౮౪. కుత ఇత్యత్రాహ - విజ్ఞా
నం హీతి. విజ్ఞానం అతీంద్రియవిషయకం-స్వకృతేన పాపేనేతి శేషః. ౨౯౪. కిం త్స్యతి. అవతేశ్వ
భే-యథావిధి-యథా సమ్యక్ దగ్ధం భవతి తథేత్యర్థః. ౩౦౪. దగ్ధ ఇతి. న్యాయేన సమ్యక్త్వేన.
౩౧౪. తేనేతి. న్యాయవృత్తేన సీతిమచ్ఛరిత్రేణ. ౩౨౪. నహీతి. కారణాంతరేణాత్మవిరోధరూప
నిమిత్తాంతరే-అయం రావణ మేవ నజానాతి-నుగ్రీవంతు జానాతి-కింతు తన్నామ నకథితవాక్ -

ష్యామి మిత్రం చోపదేక్ష్యామి. ౧౯౪. ఏవ మితి. దనునా తద్వంశ్యేన. ౨౦౪. తి. నామమాత్రం-
ఆప్తస్య జటాయుషో వాక్యాదితి భావః. ౨౨౪. శోకార్తానా మిత్యాదిశ్లోకత్రయ మేకం
వాక్యం. ఉచితం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతా మస్తాకం సీతా మాచక్ష్య - కురు కల్యాణ మితి
సంబంధః తదేవాహ - కాష్ఠానీతి. యద్వా శోకార్తానా మితి. ఉపకారే సతి సదృశం
కారుణ్యం ప్రత్యుపకారరూపం కారుణ్యం కర్తుం వర్తతాం. తదేవాహ - కాష్ఠానీతి కల్యాణం.

జ్ఞాస్యతి రాక్షసం. 3౧౪. తేన సఖ్యం చ కర్తవ్యం న్యాయవృత్తేన రాఘవ, కల్ప
యిష్యతి తే ప్రీత స్సాహాయ్యం లఘువిక్రమః. 3౨౪. సహి తస్యా స్త్యవిజ్ఞాతం
త్రిషు లోకేషు రాఘవ, సర్వా స్పరిస్పృతో లోకాన్ పురాసౌ కారణాంతరే.
33౪. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవ ముక్తాతు తావీరౌ కబంధేన సరేశ్వరౌ, గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం
విససర్జతుః ౧ లక్ష్మణస్తు మహోల్కాభి ర్జ్వలితాభి స్సమంతతః, చితా మాదీపయా
మాస సాప్రజజ్వాలసర్వతః ౨. తచ్ఛరీరం కబంధస్య ఘృతపిండోపమం మహత్,
మేదసా పచ్యమానస్య మందం దహతి పావకః. 3. స విధూయ చితా మాశు
విధూమోఽగ్ని రివోద్ధితః, అరజే వాససీ బిభ్రన్తాలాం దివ్యాం మహాబలః.
౪. తత శ్చితాయా వేగేన భాస్వరో నిర్తలాంబరః, ఉత్పపాతాశు సంహృష్ట
స్సర్వప్రత్యంగభూషణః ౫. విమానే భాస్వరే తిష్ఠన్ హంసయుక్తే యశస్కరే,
ప్రభయాచ మహాతేజా దిశో దశ విరాజయన్. ౬. సోంతరిక్షగతో రామం
కబంధో వాక్య మబ్రవీత్, శృణు రాఘవ తత్త్వేన యథా సీతా మవాప్స్యసి. ౭.
రామ షడ్మృక్తయో లోకే యాభి స్సర్వం విమృశ్యతే. ౮౪. పరిమృష్టో దశాం

దాహ త్పూర్వం కథనే కుత్పితశరీరదహనే రామో వైమనస్యం కుర్యా దితి అస్మిన్ సర్గే సార్థత్ర
యస్త్రింశచ్ఛ్లోకాః. 33౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్నమేఖలా
ఖ్యానే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

అథ సంస్కృతః కబంధ స్వరూపం ప్రత్యాపన్నో మిత్ర ముపదిశతి ద్విసప్తతితమే - ఏవ
ముక్తా విత్యాది. ప్రదరం శ్వభ్రం - ఆసాద్య ప్రాపయ్య - కబంధ మితి శేషః. ౧. లక్ష్మణ స్త్వితి.
మహోల్కాభిః నిర్గతజ్వాలకాష్టైః. ౨. త దితి. మేదసా మాంసేన-పచ్యమానస్య అభివృద్ధస్య-కబం
ధస్య శరీరం. 3. స ఇతి. అరజే నిర్తలే-అదంతత్వ మార్షం. ౪. తత ఇతి. చితాయా ఉత్పపాత-
సర్వేషు ప్రత్యంగేష్వంగుళ్యాదిష్వపి భూషణాని యస్య స తథా. ౫. విమాన ఇతి. హంసయు
క్త ఇత్యనేన రామదగ్ధతయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తి స్సూచ్యతే - విరాజయన్ - అభూదితి శేషః. ౬. స
ఇతి. తత్త్వేన పరమార్థతః శృణ్వతి వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౭. రామేతి. హే రామ లోకే
షడ్మృక్తయ స్సంలి-యుక్తయః ఉపాయాః-తేచ సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాః-
యాభి ర్యుక్తిభిః-సత్త్వం రాజ్ఞాం కృత్యం విమృశ్యతే తా స్సంతీతి. ౮౪. తతః కిమిత్యపేక్షాయాం

సీతావార్తాశ్రవణానందరూపం. 33౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవ ముక్తా వితి. పావకం విససర్జతుః పావక ముత్పాదితవంతా విత్యర్థః. ౧. ౨. త దితి.
మేదసాపూర్ణస్యేతి శేషః-అత ఏవ మందం దహతి. స ఇతి. అరజే నిర్తలే. ౪. తత ఇతి. సర్వప్ర
త్యంగభూషణః. సర్వేషు ప్రత్యంగేషు కరచరణాద్యవయవేషు భూషణాని యస్య సః. ౫. హంస
యుక్తే-రామకృత సంస్కారప్రభావేణ పూర్వతపః ప్రభావేణ చైవం భూతం విమానం ప్రాప్తః. ౬.
* అ. స ఇతి. తత్త్వేన పరమార్థత ఉచ్యమాన మితి శేషః. రామషడ్మృక్తయ ఇతి. హే రామ

తేన దశాభాగేన సేవ్యతే, దశాభాగగతో హీనస్త్వం హి రామస్స
 లక్ష్మణః, యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయా దారప్రధర్షణం. ౯. తదవశ్యం
 త్వయా కార్యం సుహృత్సుహృదావరం, అకృత్వాహి నతే సిద్ధి మహం
 పశ్యామి చింతయన్. ౧౦. శ్రూయతాం రామ వత్సామి సుగ్రీవో నామ వాన
 రః, భ్రాత్రా నిరస్తః క్రుద్ధేన వాలినా శక్రసూనునా, ఋశ్యమూకే గిరివరే పం
 పాపర్యంతశోభితే, నివస త్యాత్మవాన్ వీర శ్చతుర్భు స్సహవాన్రైః. ౧౧. వాన

సంధివిషయం దర్శయతి - పరిమృష్ట ఇతి దశానామదౌష్ఠ్యరూపావస్థా-తస్యా అంతః పరిపాకః-తేన
 పరిమృష్టః సంస్పృష్టః పురుషః-దశాభాగేన దశాయాః భాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన -
 సేవ్యతే సంధీయతే-అస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ దశాభాగ గత ఇతి-హే రామ సలక్షణ
 స్త్వం దశాభాగగతః దుర్దశాపన్నః-అత ఏవ హీనశ్చ-కుతః - యత్కృతే యేన కారణేన-దారప్ర
 ధర్షణం నామ వ్యసనం ప్రాప్తం-తేన త్వం దశాభాగగతః. ౯. తతోపి కిమిత్యత్రాహ-త దితి. దశా
 భాగేన త్వయా సః దశాభాగ గతః కశ్చిత్సుహృత్ కార్యః-అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ-అకృ
 త్వేతి-సుహృదం అకృత్వా అసంపాద్య-సిద్ధిం సీతాలాభం - చింతయ స్వపి నపశ్యామి. సపునః క
 ఇత్యపేక్షాయా మాహ-శ్రూయతా మిత్యాది-జ్ఞోకద్వయ మేకాన్వయం. ౧౦. సచ త్వత్సద్భవగుణ
 లోకే షడ్భుక్తయః-సంధివి గ్రహయానాసనదై వ్యధీభావసమాశ్రయా ఇతి షడ్భుక్తయః షడ్గుణా స్సం
 తి-యాభి ర్యుక్తిభి స్సర్వం వస్తుజాతం విమృశ్యతే విచార్యతే-న్యాయమార్గేణ విచారో విమర్శః-తత్ర
 న్యాయమార్గేణ విమర్శే కృతే ఊనయోః పురుషయోః ద్వయోః సంక్షేప భవతీత్యాహ-పరిమృష్ట
 ఇతి దశాం తేన దశాశబ్దేనాత్ర దౌష్ఠ్యరూపావస్థా విషక్షితా-తస్యా అంతఃపరిపాకః తేన పరిమృష్ట
 సంస్పృష్టః పురుషః-దురవస్థా మాపన్నః పురుష ఇత్యర్థః-దశాభాగేన-దశాయాః దౌష్ఠ్యరూపావస్థా
 యాభాగః పరిపాకలక్షణోఽంశో యస్య తేన దశాభాగేన - దురవస్థాపన్నేన పురుషేణ సేవ్యతే
 సంశ్లిష్యతే-సంధీయత ఇత్యర్థః*నన్వస్తు ప్రకృతే కిమాయాతం తత్రాహ-దశేతి. హే రామ సలక్షణ
 స్త్వం హీనః-రాజ్యా దితి శేషః. అత ఏవ దశాభాగగతః దురవస్థా మాపన్న ఇత్యర్థః - తతః కిం
 తత్రాహ యత్కృత ఇతి. యత్కృతే యస్తా త్కారణా దిత్యర్థః-త్వయా దారప్రధర్షణం తద్రూపం
 వ్యసనం ప్రాప్తం-తత్రస్తాత్ సః మయా వక్ష్యమాణః త్వయా అవశ్యం సుహృత్సత్కృతః కార్యః
 కర్తవ్యః - క్షీణేన త్వయా క్షీణః సేవ్య ఇత్యాశయః. అవశ్య మిత్యత్ర హేతు మాహ. అకృత్వే
 తి. అకృత్వా తాదృశం పురుషం సుహృద మకృత్వేత్యర్థః-తే తవ సిద్ధిం సీతాప్రాప్తిలక్షణం నహి
 పశ్యామితి యోజనా. యద్వా షడ్భుక్తయ ఇతి. తత్ర యుక్తయః ప్రత్యక్షానుమానోపమానశబ్దా
 ర్థావత్ప్రభావప్రమాణాని - పార్థసారథిమిత్రైః శాస్త్రదీపికాయాం యుక్తిశబ్దస్య ప్రమాణవరతయా
 వ్యాఖ్యాతత్వాత్-అస్మార్థః-హేరామ లోకే షడ్భుక్తయః షట్ ప్రమాణాని సంతి-యాభిః ప్రత్య
 క్షాదిభిః సర్వం వస్తువిమృశ్యతే జ్ఞాప్యతే-అత్ర సర్వప్రమాణైః క్షీణః పురుషః - క్షీణేన పురుషేణ
 సేవ్యత ఇతి ఫలితార్థః - తత్రాన్వయవ్యతిరేకమూలం ప్రత్యక్షం దర్శయతి - దశాభాగగతో హీన
 స్త్వమితి. యత్కృతే వ్యసనం ప్రాప్తం త్వయాదారప్రధర్షణ మిత్యనుమానం దర్శయతి-అకృత్వా
 నహి తే సిద్ధి మహం పశ్యామి చింతయ నిత్యర్థావత్తిం దర్శయతి-వయస్యం తం కురు క్షిప్ర మితో
 గత్వాద్య రాఘవేతి శబ్దప్రమాణం దర్శయతి. ౧౦. ససుహృత్క ఇత్యపేక్షాయా మాహ-శ్రూయ
 తా మితి. పర్యంతః ప్రదేశః. ౧౧. వానరేంద్ర ఇతి. లేజోవాన్ ప్రతాపవాన్-అమిత ప్రభః అని

రేంద్రో మహావీర్య స్తేజోవా నమితప్రభః, సత్యసంధో వినీతశ్చ ధృతిమా
 న్నతిమా న్నహాన్, దక్షః ప్రగల్భో ద్యుతిమా న్నహా బలపరాక్రమః, భ్రాత్రా
 వివాసితో రామ రాజ్యహేతో ర్హహాబలః, సతే సహాయో మిత్రంచ సీతాయాః
 పరిమార్గణే, భవిష్యతి హితే రామ మాచ శోకే మనః కృథాః. ౧౫. భవితవ్యం
 హి యచ్ఛాపి నత చ్ఛక్య మిహాన్యథా, కర్తు మిత్వాకుశార్దుల కాలోహి దురతి
 క్రమః. ౧౬. గచ్ఛ శీఘ్ర మితో రామ సుగ్రీవం తం మహాబలం, వయస్యంతం
 కురు క్షీప్ర మితో గత్వాద్య రాఘవ, అద్రోహాయ సమాగమ్య దీప్యమానే విభా
 వసౌ. ౧౭౪ సచ తేనావమంతవ్య సుగ్రీవో వానరాధిపః, కృతజ్ఞః కామదూపీచ సహా
 యార్థి చ వీర్యవాన్. ౧౮౪. శక్తౌ హ్యద్య యువాం కర్తుం కార్యం తస్య చికిర్షితం,
 కృతార్థోవా కృతార్థోవా కృత్యం తవ కరిష్యతి. ౧౯౪. స ఋక్షరజసః పుత్రః పం
 పా మటతి శంకితః, భాస్కరస్యోరసః పుత్రో వాలినా కృతకిల్బిషః. ౨౦౪. సన్ని
 ధాయాయుధం క్షీప్ర మృశ్యమాకాలయం కపిం, కురు రాఘవ సత్యేన వయస్యం
 వనచారిణం. ౨౧౪. సహి స్థానాని సర్వాణి కార్తేన్నైవ కపికుంజరః, నరమాం
 సాశినాం లోకే నైపుణ్యా దధిగచ్ఛతి. ౨౨౪. న తస్యావిదితం లోకే కించి దస్తి

కత్వా ద్దశాభాగగతత్వా చ్చ తే మిత్ర తామర్హ తీత్యాహ త్రి భిః. వానరేంద్ర ఇతి. తేజోవాన్ తేజ
 స్వీ-ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్. ౧౫. శోకాపనోదనాయ లోకన్యాయ మాహ - భవితవ్య మితిశ్లోకే
 న. ౧౬. గచ్ఛేత్యాది స్సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. ఇతో గత్వే త్యనువాదః - సమాగమ్య సుగ్రీవేణ
 సంయుజ్య-అద్రోహాయ పరస్పర ద్రోహభావాయ - విభావసౌ అగ్నౌ దీప్యమానే సతి - ఆగ్నిసాక్షిక
 మిత్యర్థః-తం సుగ్రీవం-వయస్యం కురు. ౧౭౪. సచ సుగ్రీవః-తే త్వయా నావమంతవ్యః-అయం
 తిర్యక్ కిమనేనేతి తస్మి న్నావమతిః కార్యా-తత్ర హేతు మాహ-కృతజ్ఞ ఇతి. ౧౮౪. శక్తౌ వితి.
 తస్య సుగ్రీవస్య-చికిర్షితం యువాం కర్తుం శక్తౌ-అత స్సకృతార్థః కృతస్వప్రయోజనః - ఆకృతార్థః
 కరిష్యమాణస్వప్రయోజనోవా తవ కృత్యం కరిష్యతి. ౧౯౪. స కస్య పుత్రః కుత్ర తిష్ఠతీ త్యత్రాహ-
 స ఇతి. సంధి రార్షః-ఋక్షరజా స్తన్తా లేత్యాహుః-పంపా మటతి తత్తీరే పర్యటతి - శంకితః వాలి
 నిమిత్త మితి శేషః-కృతకిల్బిషః కృతవైరః. ౨౦౪. సఖ్యంచ నకేవల మగ్నిసాక్షికం - కింతాయుధ
 మపి సన్నిధాప్య కర్తవ్య మిత్యాహ. సన్నిధాయేతి. సత్యేన శపథేన. ౨౧౪. సహితి. నరమాంసా
 శినాం రాక్షసానాం అధిగచ్ఛతి జ్ఞాస్యతి. ౨౨౪. నేతి. యావ త్సూర్యః ప్రతపతి - తావతి లోక

చ్ఛిన్న కాంతిః-ద్యుతిమాన్ జ్ఞానలక్షణా ద్యుతి రస్యాస్తీతి తథా. * తి. యద్భవితవ్యం రాజ్యభ్రంశ
 దారాపహారాదిదుఃఖం తదన్యథా కర్తుం కేనాపి నశక్యం - ఆత శ్శోకే మనో మాకృథాః. ౧౬. *
 అద్రోహా యేతి. అద్రోహాయ అన్యోన్య ఔమాయ - దీప్యమానే విభావసౌ - తత్సన్నిధౌ వయస్యం
 కుర్వీతి సంబంధః. ౧౭౪. * తి. తస్య తిర్యక్త్వా తదవమతిః కుతో నకార్యే త్యత్ర హేతు మాహ-
 కృతజ్ఞ ఇతి. నను సకిమర్థం మయా సహ మైత్రీం కుర్యా దిత్యత ఆహ-సహాయార్థితి. ౧౮౪. శక్తౌ
 వ్యద్య తథా కర్తుం కార్యం తస్య చికిర్షిత మితి పాఠః-అద్యాపి క్షీణదశాయా మపితథా-సీతా యథా
 దృశ్యతే తథా - తస్య తవ చికిర్షితం కర్తు మిష్టం సీతాన్వేషణరూపం కర్తుం శక్త ఇత్యన్వయః స
 ఇతి. పంపా మటతి పంపాతీరే సంచరతి-కృతకిల్బిషః కృతవైరః. ౨౦౪. సన్నిధాయేతి. ఆయుధ
 మగ్నిసన్నిధౌ నిక్షిప్య తేనాహిత సత్యేన తం వయస్యం కుర్వీత్యర్థః. ౨౧౪. స ఇతి. అధిగచ్ఛతి అన్వే

హి రాఘవ, యావత్సృగ్యః ప్రతపతి సహస్రాంశు రరిందమ. ౨౩౪ సనదీ
ర్విపులాక్షౌచైలాన్గిరిద్వదాణి కందరాన్, అన్వీత్య వానరై స్సార్థం పత్నీం
తేఽధిగమిష్యతి. ౨౩౫. వానరాంశ్చ మహాకాయాన్ ప్రేషయిష్యతి రాఘవ,
దిశో విచేతుం తాం సీతాం త్వద్వియోగేన శోచతీం, నజ్ఞాస్యతి వరా
రోహణి నిర్తలాం రావణాలయే. ౨౬. స మేరుశృంగాగ్రగతా మనిందితాం
ప్రవిశ్య పాతాళతలేపివాశ్రితాం, ప్లవంగమానాం ప్రవర స్తవప్రియాం నిహత్య
రక్షాంసి పునః ప్రదాస్యతి. ౨౭. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే -
ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

నిదర్శయిత్వా రామాయ సీతాయాః ప్రతిపాదనే, వాక్య మన్వర్థ మర్థ
జ్ఞః కబంధః పున రబ్రవీత్. ౧. ఏష రామ శివః పంథా యత్రైతే పుష్పితా
ద్రుమాః, ప్రతీచీం దిశ మాశ్రిత్య ప్రకాశంతే మనోరమాః, జంబూప్రియాశప
నసప్లక్ష్య న్యగ్రోధతిందుకాః, అశ్వత్థాః కర్ణికారాశ్చ చూతా శ్చాన్యేచ పాద
పాః, ధన్వనానాగవృక్షాశ్చ తిలకానక్తమాలకాః, నీలాశోకాః కదంబాశ్చ
కరవీరాశ్చ పుష్పితాః, అగ్నిముఖ్యా అశోకాశ్చ సురక్తాః పారిభద్రకాః. ౪౪.

ఇత్యన్వయః. ౨౩౪. స ఇతి. అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి. ౨౩౫. వానరాంశ్చైతి సార్థజ్ఞోక్తః. శోచతీం
శోచంతీం. ౨౬. స ఇతి. ప్రవిశ్యరక్షాంసి నిహత్యేత్యన్వయః - అనిందితా మితి సీతాయా శ్శుద్ధ
త్వప్రతిజ్ఞా. ౨౭. ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే-రత్న మేఖలాఖ్యానే-ఆర
ణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

అథ కబంధ స్సుగ్రీవస్థానమార్గం దర్శయిత్వా గత ఇత్యాహ త్రిసప్తతి తమే-నిదర్శయి త్వే
త్యాది. సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే-నిదర్శయిత్వా ప్రదర్శ్య-క్తాచ ఛందసీతి క్తా
ప్రత్యయః-పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః. ౧. ఋశ్యమూకమార్గం సచిహ్నం దర్శయతి. ఏష ఇతి.
శివః శోభనః-శోభనత్వ మేవాహ-యత్రైతి-ద్రుమాన్ విశేషయతి సార్థద్వయేన-జంబ్విత్యాది-ప్రియా
కాః ధనుః పటాఖ్యావృక్షాః-ప్లక్షాః పటభేదాః-తిందుకాః సూర్జకాఖ్యా వృక్షాః-ధన్వనాః-ధనాః-
నాగవృక్షాః నాగకేసరాః-తిలకాః యురకవృక్షాః-నక్తమాలకాః ఋరిబిర్వాఖ్యాః-కరవీరాః ప్రతిహః
సాఖ్యావృక్షాః - అగ్నిముఖ్యాః-భల్లాతకీవృక్షాః - సురక్తాః రక్తచందనాః - పారిభద్రకాః నింబాః.
౪౪. తా నిలి. పాతయిత్వా నమయిత్వా-తానారుహ్య. అథ వా భూమా తాన్ పాతయిత్వావేత్య

వ్యతీత్యర్థః. ౨౨౪. ౨౩౪. స ఇతి. అధిగమిష్యతి జ్ఞాస్యతి. ౨౩౫. * తి. వానరా నిలి. రావణా
లయే శోచతీ మితి సంబంధః-అనేన జ్ఞాయతే-సర్వదిక్షు రావణాలయా స్సంతి తత్ర కిందికస్థ రావణా
లయేఇతి జ్ఞాతుం సర్వదిగ్వచనం. ౨౬. తి. అనిందితాం నిర్తలాం-అనేన సీతాశుద్ధత్వం జ్ఞాపితం. ౨౭.
ఇతి శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

నిదర్శయిత్వేతి. సీతాయాః ప్రతిపాదనే ప్రాపణే నిమిత్తే - నిదర్శయిత్వా - సుగ్రీవసఖ్య
రూపం పూర్వోక్త ముపాయ మితి శేషః-పునర్వాక్య మబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧. తదేవాహ - ఏష
ఇతి. ప్రియాశపననేత్యాది. ప్రియాశః ధనుష్పట (మొరడిచెట్టు) తిందుకః (తుమ్మిచెట్టు) అగ్ని ముఖ్యః
(బీడిచెట్టు) సురక్తః (రక్తచందనచెట్టు) పారిభద్రః మందారః. ౪౪. తానిలి. పాతయిత్వా నమ

తా నానుహ్యథవా భూమా పాతయిత్వా చ తా నృలాత్, ఫలాన్యమృతక
ల్పాని భక్షయంతౌ గమిష్యథః ౫౪. త దతిక్రమ్య కాకుత్స్థ వనం పుష్పితపా
దపం, నందనప్రతిమం చాన్య త్కురవో హ్యుత్తరా ఇవ. ౬౪ సర్వకామఫలా
వృక్షాః పాదపాస్తు మధుస్రవాః, సర్వేచ ఋతవ స్తత్ర వనే చైత్రరథే యథా,
ఫలభారానతా స్తత్ర మహావిటపధారిణః; శోభంతే సర్వత స్తత్ర మేఘపర్వతస
న్నిభాః, తానానుహ్యథవా భూమా పాతయిత్వా యథా సుఖం, ఫలాన్యమృ
తకల్పాని లక్ష్మణస్తే ప్రదాస్యతి. ౯౪. చంక్రమంతౌ వరాణ దేశాణ శైలా
చ్చైలం వనాద్వనం, తతః పుష్కరిణీం వీరౌ పంపాం నామ గమిష్యథః, అశ
ర్కరా మవిభ్రంశాం సమతీర్థా మశైవలాం, రామ సంజాతవాలూకాం కమ
లోత్పలశాలినీం. ౧౧౪. తత్ర హంసాః ప్లవాః క్రౌంచాః కురరా శ్చైవ
రాఘవ, వల్లుస్వనాని కూజంతి పంపాసలిలగోచరాః. ౧౨౪. నోద్విజంతేనరా
దృష్ట్వా వధస్యాకోవిదా శ్శుభాః, ఘృతపిండోపమాన్ స్థూలాం స్తాన్ ద్విజాన్
భక్షయిష్యథః. ౧౩౪. రోహితా న్వక్రతుండాంశ్చ నడమీనాంశ్చ రాఘవ, పం
పాయా మిషుభి ర్తత్స్యాం స్తత్ర రామ వరాణ హతాన్, నిస్త్యక్ష్వతౌ నయ
స్తప్తా నకృశానేకకంటకాన్, తవ భక్త్యా సమాయుక్తో లక్ష్మణ స్సంప్రదాస్యతి.

న్వయః. ౫౪. తదితి. తద్వన మతిక్రమ్య నందనప్రతిమమన్య ద్వనం-పశ్యత మితి శేషః-ఉత్తరకురు
సామ్యం-సర్వకామసమృద్ధ్యా. ౬౪. తద్వనం వర్ణయతి త్రిభిః-సర్వేత్యాది. మధుపుష్పరసం స్రవం
తీతి మధుస్రవాః-సర్వైః కామ్యమానాని ఫలాని యేషాంతే సర్వకామఫలాః-ఋతవః షడ్వతవః -
వసంతీతి శేషః-చైత్రరథే కుబేరోద్యానే-తత్ర వనే-మహావిటపధారిణః. ని. 'విస్తారో విటపా స్త్రియా'
మిత్యమరః, పాదపా ఇత్యనుషంగః-తత్ర మేఘపర్వతసన్నిభాః తత్ర విద్యమానాః మేఘపర్వతా
ఇవ స్థితా ఇత్యర్థః. ౯౪. చంక్రమంతౌ వితి. శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం. చంక్రమంతౌ చంక్రమ
మాణౌ - పునఃపున ర్గచ్ఛంతౌ-పుష్కరిణీం సరసీం - అశర్కరాం శర్కరాః-రాహితాం-అవిభ్రంశాం
అశిథిలతటాం - సమతీర్థాం అవతారస్థలేతి నిమ్నత్వాత్యగాధత్వరహితాం - సంజాతవాలూకాం
అపంకతయా సంహతసికతాం-దీర్ఘ ఆర్ద్రః. ౧౧౪. తత్రేతి. ప్లవాః మండ్వాకాః - హంసభేదానా -
కురరాః క్రౌంచభేదాః - వల్లుస్వనాః రమ్యస్వనాః - సలిలగోచరాః సలిలచారిణః - గోచరస్సం
చారః. ౧౨౪. నేతి. వధస్యాకోవిదాః వధమజానానాః - నోద్విజంతే న బిభ్యంతి-ద్విజా ఇతిశేషః
తాని త్యనువాదాత్. ౧౩౪. రోహితా నిత్యాది శ్లోకద్వయం. రోహితాన్ పితృప్రియ మత్యుభే
దాన్ - వక్రతుండాన్ వక్రముఖమత్స్యాన్ - నడమీనాన్ - నడాఖ్యతృణవిశేష స్తంబసంచార

యిత్వా. ౬౪. సర్వేతి. సర్వకామఫలాః - సర్వకామాన్ కామితాన్ పదార్థాన్ ఫలంతీతితథా
చైత్రరథే దేవేరోద్యానే. ౭౪-౯౪. చంక్రమంతౌ వితి. చంక్రమంతౌ చరంతౌ-అపంకటాం తరు
మృగసంక్షీర్ణ తయా అసంకుచితాం - అవిభ్రంశాం తటయా ర్ఘ్రింశరహితాం-సమతీర్థాం సమావతార
ప్రదేశాం. ౧౧౪. తత్రేతి. ప్లవాః (మరగాళ్లకొంగ.) ౧౨౪. నేతి. వధస్యా కోవిదా వధ మజానా
నాః క్రౌంచాః (పెగ్గొడ్లు). ౧౩౪. రోహితా నితి. రోహితాః (గండుమీనులు) వక్రతుండః (చొఱమీను)
నళమీనః (రొయ్యమీను) అయస్తప్తాన్ కూలప్రాతదగ్ధాన్ అకుశానేకకంటకాన్ కుశాః కుశ

౧౫౪. భృశం తే ఖాదతో మత్స్యాన్ పంపాయాః పుష్పసంచయే, పద్మగంధి శివం వారి సుఖశీత మనామయం, ఉద్భృత్య సతతాక్లిప్తం శాప్యస్ఫాటికసన్నిభం, అసౌ పుష్కరపల్లేన లక్ష్మణః పాయయిష్యతి. ౧౫౫. స్థూలాన్ గిరిగుహాశయ్యాన్ వరాహః న్వనచారిణః, అపాం లోభా దుపావృత్తాన్ వృషభా నివ నర్దతః, రూపాన్వితాంశ్చ పంపాయాం ద్రక్ష్యసి త్వం నరోత్తమ ౧౬. సాయాహ్నా విచర నామ విటపీ న్దాల్యధారిణః, శీతోదకం చ పంపాయా దృష్ట్వా శోకం విహాస్యసి. ౨౦. సుమనోభి శ్చితాం స్తత్ర తిలకా న్నక్తమాలకాన్, ఉత్పలాని చ పుల్లాని పంకజాని చ రాఘవ. ౨౧. నతాని కశ్చి న్దాల్యాని తత్రా రోపయితా నరః, నచ వైష్ణానతాం యాంతి నచ శీర్యంతి రాఘవ. ౨౨. మతం గళిష్యా స్తత్రాస న్నృషయ స్సు సమాహితాః, తేషాం భారాభితప్తానాం వన్య మాహరతాం గురోః, యే ప్రవేతు ర్దహీం తూర్ణం శరీరా త్వేదబిందవః, తాని జాతాని మాల్యాని మునీనాం తపసా తదా, స్వేదబిందుసముత్థాని నవినశ్యంతి రాఘవ. ౨౪. తేషా మబ్యాపి తత్రైవ దృశ్యతే పరిచారిణీ, శ్రమణీ శబరీ

శీలాన్ మత్స్యాన్ - వరాన్ శ్రేష్ఠాన్ - అయస్తప్తాన్ అయశ్శూలాగ్రస్తతతయా పక్ష్యాన్ - కృశా శ్చానేకకంటకా శ్చ తే నభవంతీత్యకృశా నేకకంటకాః - తాన్. ౧౫౪. భృశ మిత్యాది ద్వావేకాన్వయా. పుష్పసంచయే పుష్పసమూహే - వర్తమానం అతవివ సుగంధి - శివం పాపా పహం - సుఖశీతం - నాతిశీత మిత్యర్థః అనామయం అవ్యాధికర మిత్యర్థః - ఏవం భూతం వారి - పుష్కరపల్లేన పద్మపల్లేన పంపాయా ఉద్భృత్య పాయయిష్యతి. ౧౫౫. స్థూలానిత్యాది సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. గిరిగుహాయాం శయ్యామేషాం తాన్ రూపాన్వితాన్ సౌందర్యవంతః. ౧౬. సాయాహ్నా ఇతి. విటపీన్ విటపినః - ఇనిప్రత్యయస్య నలోపఆర్షః. మాల్యధారిణః పుష్పధారిణః - పుష్పవికాసహేతుత్వాత్ సాయాహ్నా ఇత్యుక్తం. ౨౦. సుమనోభి రితి. సుమనోభిః చితాన్ నిరంతరాన్ ఉత్పలాని ఇందీవరాణి దృష్ట్వా శోకం విహాస్య సీత్యత్రా పృనువజ్యతే. ౨౧. నతా నీలి. ఆరోపయితా గృహీత్వా గృధీతా వనవిస్తారా త్పుష్పభాహుశ్చా చ్చతాని మ్లానతాం నయాంతి నశీర్యంతి నశీర్యంతే-శీర్ణదళాని నభవంతీత్యర్థః-మతంగళిష్యప్రభావా ద్వా ఆనారోపణం. ౨౨. అగ్రాహ్యత్వా మ్లానత్వాదౌ నిమిత్త మాహ-మతంగేతి. సార్థశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మతంగోనామమహా ప్రభావో మహర్షిః-తత్రపంపాతీరే-సుష్టు సమాహితం సమాధి ర్యేషాం తేతథా. వన్య మాహరతాం-అతవివ భారాభితప్తానాం తా నీలి విధేయాపేక్షయా నపుంసకత్వం-స్వేదబిందు సముత్థానీతి హేను గర్భవిశేషణం-స్వేదబిందవో వాయునావృత్తో పనినీతానిమాల్యాని జాతానీ త్యాశయః. ౨౪. తేషా

వత్తిష్టాః అనేకకంటకా యేషాం నవిద్యంతే తే తథోక్తాః. ౧౫౪. భృశ మితి. తే తాన్ మత్స్యాన్ ఖాదతస్తే జలం పాయయిష్యతీతి సంబంధః. ౧౫౫-౧౬౪. సాయాహ్నా ఇత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. ఏతాన్ సర్వాన్ దృష్ట్వా-శోకం విహాస్యసీతి సంబంధః. ౨౦. నతా నీలి. మాల్యాని పుష్పాణి ఆరోపయితా గృహీత్వా ధారయితా నాస్తి. ౨౨. అమ్లానత్వాదౌ కారణం దర్శయతి - మతంగళిష్యా ఇతి. గురోః గుర్వర్థం - వన్య మాహరతాం - అతవివ భారాభితప్తానాం వన్యపదార భారేణ క్రాంతానా మిత్యర్థః-తా నీలి విధేయ ప్రాధాన్యా న్నపుంసక లింగనిర్దేశః. ౨౪. తేషామితి. గతానాం స్వర్గ మితి శేషః-తేషాం మునీనాం పరిచారిణీ-శ్రమణీ తాపసీశబరీ నామాద్యాపిదృశ్యత

నామ కాకుత్స్థ చిరజీవినీ. ౨౫౪. త్వాంతు ధర్తే స్థితా నిత్యం సర్వభూత నమ
స్కృతం, దృష్ట్వా దేవోపమం రామ స్వర్గలోకం గమిష్యతి. ౨౬౪. తత స్తద్రామ
పంపాయా స్తీర మాశ్రిత్య పశ్చిమం, ఆశ్రమస్థాన మతులం గుహ్యం కాకుత్స్థ
పశ్యసి. ౨౭౪. నతత్రాకమితుం నాగా శ్శక్ను వంతి త మాశ్రమం, వివిధా స్తత్ర
వై నాగా వనే తస్మింశ్చ పర్వతే, ఋషే స్తత్ర మతంగస్య నిధానా త్తచ్చ కాననం.
౨౮. తస్మి న్నందనసంకాశే దేవారణ్యోపమే వనే. నానావిహగసంకీర్ణే రంస్యనే
రామ నిర్వృతః. ౩౦. ఋశ్యమూకశ్చ పంపాయాః పురస్తా త్పుష్పితద్రుమః, సుదుగ
ఖారోహణో నామశిశునాగాభిరక్షితః, ఉదారో బ్రహ్మణా చైవ పూర్వకాలే వినిర్మి
తః. ౩౧౪. శయానః పురుషో రామ తస్య శైలస్య మూర్ధని, యత్స్వప్నే లభ తే విత్తం
తత్ప్రబుద్ధోఽధిగచ్ఛతి, న త్వేనం విషమాచారః పాపకర్తాధిరోహతి. ౩౩. యస్తు

మితి. తేషాం మతంగశిష్యాణాం పరిచారిణీ - శ్రమణీ సన్న్యాసిని - శబరీతినామ శబరీతి ప్రసిద్ధా.
౨౫౪. త్వా మితి. ధర్తే గురుపరిచరణార్థే. ౨౬౪. తత ఇతి. తత్ శబర్యావాసభూతం - గుహ్యం
ఇతరై రదర్శనీయం - పశ్యసి ద్రక్ష్యసి. ౨౭౪. నతత్రేతి. తస్మిన్ వనే వక్ష్యమాణే ఋశ్యమూకపర్వతే
చ - వివిధాః నాగాః గజాః సుతి - తథాపి తమాశ్రమం. తత్ర ప్రదేశే స్థితాః నాగాః నాకమితుంశక్ను
వంతి - అనాకమణే హేతు మాహ - ఋషే రితి - తస్య పూర్వోక్తస్య - విధానాత్ నిర్మాణాత్ - తత్కా
ననం - జాత మితి శేషః. ౨౮. తస్మిన్నితి. దేవారణ్యం చైత్రరథాది నిర్వృతః నివృత్తదుగభి
ఇత్యర్థః. ౩౦. ఏవ మనుగ్రహార్థం శబర్యాశ్రమం గత్వా పునః పంపాయాః పురస్తా దృశ్యమూహో
గంతవ్య ఇత్యూహ సార్థశ్లోకేన - ఋశ్యేతి. ఋశ్యా మృగవిశేషాః - మూకాః నిశ్శబ్దాభవంతి యస్మిన్
సః ఋశ్యమూకః - సుదుగభి మారోహణం యస్య స తథా - తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షిత
ఇతి ఆశ్రనాగాః గజావీవ - వివిధా స్తత్ర వైనాగా ఇతి పూర్వ ముక్తత్వాత్ - ఉదారః ప్రశ
స్తః - పూర్వకాలే బ్రహ్మణా ఉదారః ప్రశస్తో నిర్మితః కుత్రచిన్నిమిత్రే అయం ప్రశస్తో భవత్వి
త్యనుగృహీత ఇత్యర్థః. ౩౧౪. ప్రాశస్త్య మాహ - శయాన ఇతి. ౩౩. అతిశయాంతర మాహ - య
ఇత్యన్వయః - అపాపచారిణీతి ఛేదః. ౨౫౪. త్వామితి. తువివాధే త్వా మేవ దృష్ట్వా - దేవోపమం
హేదేవ - ఉపమం ఉపసమిపే మా లక్ష్మీః యస్యతం విష్ణుం త్వా మిత్యర్థః - స్వర్గ లోకం స్వః గీయత
ఇతి స్వర్గః స్వర్గ క్చాసౌ లోకశ్చ స్వర్గలోకః - తం వైకుంఠమిత్యర్థః కుతః నిత్యం ధర్తే ఉపాసనాది
శేస్థితా - విద్యయా దేవలోక ఇతి క్రుతేః. తత ఇతి. గుహ్యం గూఢం. నేతి. తదాశ్రమం శబర్యాశ్ర
మం - నాగా గజాః. నాగా నాకమణస్య ప్రసక్తిం దర్శయతి - వివిధా ఇతి. పర్వతమాత్రేణ నాగ
ప్రసక్తా సత్యా మపి - తదేకదేశే మతంగాశ్రమే - తదీయతపః ప్రభావేన నాగానాం నసంచారితి
భావః - విధానాన్నిర్మాణాత్. తస్మిన్నితి. దేవారణ్యోపమే చైత్రరథవనతుల్యే - యద్వాదేవానాం విహ
రార్థవనాన్యుచ్యంతే. ౩౧. ఋశ్యమూక ఇతి. సుదుగఖారోహణః - సుదుగఖేనారోహణం యస్య సః -
| తత్ర హేతుః శిశునాగాభిరక్షితః బాలసర్వై రధిష్ఠితః * ఉదారో బ్రహ్మణాచైవ పూర్వకాలే విని
ర్మిత ఇతిపాతః - ఉదారః తథా ఋశ్యమూకః బ్రహ్మణా పూర్వకాలే వినిర్మిత ఇత్యన్వయః. ౩౧౪.
ఉక్త మాదార్యం సమర్థయతి - శయాన ఇతి. అధిగచ్ఛతి ప్రాప్నోతి. సుదుగఖారోహణత్వే హే
త్వంతరమాహ. న త్వేనమితి. ౩౩. యి. అన్య మప్యతిశయ మాహ య ఇతి. తత్రైవ పర్వతమూర్ధ్వేన

తం విషమాచారః పాపకర్తాధిరోహతి, తత్రైవ ప్రహరంత్యేనం సుష్ట మాదా
య రాక్షసాః. ౩౪. తత్రాపి శిశునాగానా మాక్రంద శ్చూయతే మహాన్,
క్రీడతాం రామ పంపాయాం మతంగారణ్యవాసినాం. ౩౫. సిక్తా రుధిరధారాభి
స్సంహృత్య పరమద్విపాః, ప్రచరంతి పృథక్కీర్ణా మేఘవర్ణా స్తరస్వినః. ౩౬. తే
తత్ర పీత్వా పానీయం విమలం శీత మవ్యయం, నిర్వృతా స్సవిగాహంతే వనాని
వనగోచరాః. ౩౭. ఋక్షాంశ్చ ద్వీపిన శ్చైవ నీలకోమళకప్రభాన్, రురూనవే
తాపజయాన్ దృష్ట్వా శోకం జహిష్యసి. ౩౮. రామ తస్య తు శైలస్య మహతీ
శోభతే గుహా, శిలాపిథానా కాకుత్స్థ దుగ్ధం చాస్యాః ప్రవేశనం. ౩౯. తస్యా
గుహాయాః ప్రాద్భారే మహాన్ శీతోదకో హ్రదః, ఫలమూలాన్నితో రమ్యా
నానామృగసమావృతః. ౪౦. తస్యాం వసతి సుగ్రీవ శ్చతుర్భి స్సహ వానరైః,
కదాచి చ్ఛిఖరే తస్య పర్వతస్యావతిష్ఠతే. ౪౧. కబంధ స్త్వనుశాన్త్యైవం తా
వృభౌ రామలక్ష్మణౌ, స్రగ్వీభాసరవర్ణాభః ఖే వ్యరోచత వీర్యవాన్. ౪౨. తంతు
ఖస్థం మహాభాగం కబంధం రామలక్ష్మణౌ, ప్రస్థితౌ త్వం వ్రజస్వేతి వాక్యమూ
చతు రంతికే. ౪౩. గమ్యతాం కార్యసిద్ధ్యర్థ మితి తావబ్రవీ త్సచ, సుప్రీతౌ తా
వనుజ్ఞాప్య కబంధః ప్రస్థిత స్తదా. ౪౪. స తత్కబంధః ప్రతిపద్య రూపం వృత

స్త్వీతి. ౩౪. తత్రాపి. శిశునాగానాం కలభానాం - తత్రాపీత్య త్రాపిశబ్దాత్ పంపాదికం సము
చ్ఛీయతే - అనేన ఋశ్యమూకస్య పంపాసామీప్య ముక్తం. ౩౫. సిక్తాశ్చితి. సంహృత్య అన్యోన్యం
ప్రహృత్య - రుధిరధారాభి సిక్తాః - అతఏవ పృథక్ కీర్ణాః చరంతి. ౩౬. తశ్చితి. సందిగాహంతే
ప్రవిశంతి. ౩౭. ఋక్షాంశ్చైతి. ద్వీపినః వ్యాఘ్రాన్ - నీలకోమళకప్రభాన్ నీలరత్నవన్నోజ్జ్వల
భాన్ - రురూన్ మృగవిశేషాన్ - అపేతాపజయాన్ జయశీలానిత్యర్థః - జహిష్యసి త్యక్ష్యసి.
౩౮. రామేతి. శిలా అపిథాన మాచ్ఛాదనం యస్యా స్సా - అస్యా గుహాయాః ప్రవేశనం దుగ
ధం దుగ్ధకరం. ఉన్నతస్థానస్థితత్వాదితి భావః. ౩౯. తస్యా ఇతి. మహాన్ విశాలః అస్తితి శేషః -
ఫల మూలాన్నితః ఫలమూలాన్నితతీరః. ౪౦. తస్యా మితి. కదాచిత్ భూమానితి సిద్ధం. ౪౧.
కబంధ ఇతి. అనుకాస్య ఉపదిశ్య - స్రగ్వీస్థీతి స్రగ్వీ. అస్తాయా మేధా స్రజో వినిరితి వినిత్ర
త్యయః భాస్కరవర్ణాభః సూర్యప్రభాతుల్యప్రభః - ఖే వ్యరోచత - రామానుజ్ఞానార్థం క్షణ మతి
ష్ఠ దిత్యర్థః. ౪౨. తంతివితి. ప్రస్థితౌ సంతౌ సుఖం వ్రజస్వవ్రజ - ఇతి అంతికే ఉచతుః - అంతికే
ప్రస్థితౌ వితి కబంధసమీప మాగత్యోచతురిత్యర్థః. ౪౩. గమ్యతా మితి. ప్రస్థితః స్వర్గమితి శేషః

౩౪. తతో పీతి. శిశునాగానాం బాలగజాదీనాం - ఆక్రందః ధ్వనిః తస్మిన్ పర్వతే శ్రూయతే. ౩౫.
సిక్తాశ్చితి. ద్విపా గజాః - సంహత్యాన్యోన్య మభిహత్య అతఏవ రుధిరధారాభిః. సిక్తాః - పృథక్కీర్ణాః
సంచరంతితి యోజనా. ౩౬. ౩౭. తి. ఋక్షా నితి. నీలకోమలకప్రభాన్ నీలమణివత్కోమల కాం
తీన్. ౩౮. ఋశ్యమూకస్యాసాధారణచిహ్న మహా - రామేతి. శిలాపిథానేతి. గుహానా
మేతి జ్ఞాతవ్యం. తి. శిలాపిథానేతి గుహానా మేతి తీర్థః - విశేషణమిత్యన్యే. ౩౯. ౪౦. తి. తస్యాం
గుహాయాం కదాచిత్పర్వతస్య శిఖరేసి తిష్ఠతి. ౪౧. తంతివితి. అంతికాత్ - కబంధస్యేతి శేషః - ప్రస్థితౌ
త - వ్రజస్వేతి వాక్య మూచతు రితి సంబంధః. ౪౨. సశ్చితి. పూర్వోక్తార్థస్య సంగ్రహః. నిదర్శయన్

శ్చియా భాస్కరతుల్యదేహః, నిదర్శయన్ రామ మవేక్ష్య ఖస్థ సుఖ్యం కురు
వ్యతి తదాభ్యువాచ. ౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తౌ కబంధేన తం మార్గం పంపాయా దర్శితం వనే, ప్రతస్థతు ద్దిశంగృహ్య
ప్రతీచీం నృవరాత్తజౌ. ౧. తౌ శైలే శ్చైవ చితా నేకా తౌ ద్రకల్పఫలాన్ ద్రు
మాన్, వీక్షంతౌ జగ్గతు ద్ద్రిష్టుం సుగ్రీవం రామలక్ష్మణౌ. ౨. కృత్వాచ శైల
ప్యప్తేతు తౌ వాసం రామలక్ష్మణౌ, పంపాయాః పశ్చిమం తీరం రాఘవా వ్రపత
స్థతుః. ౩. తౌ పుష్కరిణ్యాః పంపాయా స్తీర మాసాద్య పశ్చిమం, అపశ్యతాం
తత స్తత్ర శబర్యా రమ్య మాశ్రమం. ౪. తౌ తమాశ్రమ మాసాద్య ద్రుమైర్భ
హుభి రావృతం, సురమ్య మభివీక్షంతౌ శబరీ మభ్యుపేయతుః. ౫. తౌ చేద్దృ
ష్ట్వా తదా సిద్ధా సముత్థాయ కృతాంజలిః, రామస్య పాదౌ జగ్రహ లక్ష్మణస్య
చ ధీమతః, పాద్య మాచమనీయంచ సర్వం ప్రాదా ద్యథావిధి. ౬౪. తాము
తతో రామ శ్చ గ్రీవణీం సంశితవ్రతాం, కచ్చి త్తే నిర్జితా విఘ్నాః కచ్చిత్తే వర్ధతే
తపః, కచ్చి త్తే నియతః క్రోధ ఆహారశ్చ తపోధనే, కచ్చి త్తే నియమాః ప్రాప్తాః

౪౪. ఉక్త మర్థం సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి - సఇతి. తత్సారోక్తం రూపం శరీరం - రామం
ప్రతి నిదర్శయన్. సఖ్యం కురుష్వ - సుగ్రీవేణేతి శేషః. అస్మిన్ సర్గే పంచ చత్వారింశచ్ఛ్లోకాః.
౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

ఏవ మేతావత్పర్యంతం భగవత్కైంకర్య తత్ఫలే దర్శితే - ఆధార్యాభిమాననిష్ఠా తత్ఫలే
దర్శయతి చతుస్సప్తతితమే - తావిత్యాది. ప్రతీచీం దిశం గృహ్య గృహీత్వా - కబంధేన
దర్శితం పంపాయా మార్గ ముద్దిశ్య-ప్రతస్థతుః ప్రతస్థతే. ౧. తావతి. శైలేశ్చైవ చితాన్ ప్రరూఢాన్
అనేకాంశ్చ తౌ ద్రకల్పఫలాన్ మధుతుల్యఫలయుక్తాన్ - వీక్షంతౌ వీక్షమాణౌ. ౨. కృత్వాచేతి.
వాసం - తస్యాం రాత్ర్యా మితి శేషః - ఉపతస్థతుః ఉపతస్థతే - ప్రావతు రిత్సర్థః-రాత్ర్యంత
ఇతి శేషః. ౩. తౌ పుష్కరిణ్యా ఇతి. స్పష్టం. ౪. తావతి. ఆశ్రమ మాసాద్య త మభివీక్షంతౌ
అభివీక్షమాణౌ. ౫. తౌ చేతి సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః. సిద్ధా సిద్ధయోగా. ౬౪. తా మిత్యాది.
విఘ్నాః తపోవిఘ్నాః కామాదయః-నియతః నిగృహీతః ఆహార శ్చేత్యత్రాపి నియత ఇత్యనుషజ్యతే.
తపోనానశనాత్ పర మితి శ్రు తేః, నియమాః వ్రతాని - మనస సుఖం మనససంతోషః. చారు

మార్గాదిక మితియోజనా - ఋశ్యమూకస్యాసాధారణమితి శేషః-భస్మోరామ మవేక్ష్యతి కించిద్దూరం
గత్వా పునః శ్రీరామ మవేక్ష్య-ఆకాశే స్థిత్యా-సఖ్యం కురుష్వేత్యువాచేత్యన్వయః. ౪౫. టి. సర్వశ్రవ
ణఫలం స్కాండే. 'కబంధరామసంవాదం యేశ్యణ్వంతి సదాదరాత్, విప్రావమానజనితస్తాపః క్షీప్రం
వినశ్యతీ'తి. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాం-త్రిసప్తతితమస్సర్గః.

తౌ కబంధేనేతి. ప్రతీచీం దిశం పరిగృహ్యకబంధేన దర్శితం పంపామార్గ ముద్దిశ్య ప్రతస్థతుః. ౧.
తౌ కబంధేన కథిత స్తం మార్గం గృహీత్వా పంపా ముద్దిశ్య ప్రతీచీం దిశ మాతస్థతుః ప్రతస్థతుః. ౧. తా
వతి. తౌ ద్రకల్పఫలాన్ మధుర్యేణ మధుతుల్యఫలాన్. ౨. కృత్వేతి. ఉపతస్థతుః ప్రావతుః. ౩. తి. తా
వతి. తం శబర్యాశ్రమం. ౫. తి. తావతి. సిద్ధా సిద్ధయోగా. ౬౪. తి. విఘ్నా వ్రపోవిఘ్నాః కామా

వేది ర్యత్ర తేమే సుసత్కృతాః, ప్రజ్ఞాపహారం కుర్వంతి శ్రమా దుద్వేషిభిః కరైః.
 ౨౩. తేషాం తపః ప్రభావేన పశ్యాద్యాపి రఘూద్వహ, ద్యోతయంతి దిశ సుర్వాః
 త్రియ్యుః పశ్యంతుల ప్రభాః. ౨౪. అశక్నువద్భి నైర్గంతు ముపవాసశ్రమాలనైః,
 చింతితభ్యాగతా నృశ్య సహితా సప్తసాగరా. ౨౫ కృతాభిషేకై నై
 ర్నృస్తా వల్కలాః పాదపేష్విహ, అద్యాపి నావశుష్యంతి ప్రదేశే రఘునందన.
 ౨౬ దేవకార్యాణి కుర్వద్భి ర్యాసీమాని కృతాని వై, పుష్పైః కువలయై
 స్సార్థం మ్లానత్వం నోపయాంతి వై. ౨౭. కృత్స్నం వన మిదం దృష్టం
 శ్రోతవ్యం చ శ్రుతం త్వయా, తదిచ్ఛామ భ్యనుజ్ఞాతా త్యక్తు మేత త్కలేబ
 రం. ౨౮. తేషా మిచ్ఛా మ్యహం గంతుం సమీపం భావితాత్తనామ్, మునీనా
 మాశ్రమో యేషా మహం చ పరిచారిణీ. ౨౯. ధర్మిష్ఠం తు వచ శ్శ్రుత్వా
 రాఘవ స్సహలక్ష్యణః, ప్రహర్ష మతులం లేభే ఆశ్చర్య మితి తత్త్వతః. ౩౦.

అనువాదము. బహువేదిసంభవాచ్చ. ౨౩. తేషా మితి. తేషాం అస్త దాచార్యాణాం-ప్రభావేన అతు
 ల ప్రభాః ఇమాః వేద్యః - అద్యాపి తేషా మసన్నిధానేషి. సర్వాదిశః ద్యోతయంతి ప్రకాశయంతి-
 అనేన ఆచార్యాభిమతో దేశ స్తదసన్నిధానే పృష్టేష్య ఇత్యుక్తం. పున ర్వైభవాంతర మాహ -
 అశక్నువద్భి రితి. ఉపవాసశ్రమేణ అలనైః మందైః - అతఏవ సప్తసాగరా గంతు మశక్నువద్భిః
 మేగురుభిఃచింతితే చింతితమాత్రే-అభ్యాగతా అభిముఖమాగతా-సప్తసాగరా పశ్య. ౨౫.
 అద్భుతాంతర మాహ-కృతేతి. ఇహ ప్రదేశే సాగరప్రదేశే-కృతాభిషేకైః కృతస్నానైః-తైర్గురుభిః
 పాదపేషు నృస్తాః ఆర్ద్రవల్కలాః - అద్యాపి నావశుష్యంతి నశుష్కా భవంతి - తదంగసంపర్క
 వైభవాదితి భావః. ౨౬. దేవేతి. దేవకార్యాణి దేవార్చనాని కుర్వద్భిః తైః - కువలయై స్సహ -
 పుష్పైః పుష్పాంతరైః - యాసీమాని మాల్యాని కృతాని - తాని మ్లానత్వం నోపయాంతి - భక్త్య
 తిశయేన సమర్పితత్వాదితి భావః - ఏతావతా గ్రంథసందర్భేణ గురుం ప్రకాశయేద్ధీమా నిత్య
 క్తరీత్యా ఆచార్యవైభవప్రకటనం కర్తవ్య మితి సూచితం. ఉపసంహరతి - కృత్స్నమితి. అభ్యను
 జ్ఞాతా - త్వయేతి శేషః. ౨౮. త్యక్త్వా కింకరిష్యసీ త్యత్రాహ-తేషా మితి. సమీపం పాదమూలం
 గమిష్యామి-యా నహం పర్యచారిష మిత్యన్యత్రోక్తే ఆశ్రమః ఆయ మితి శేషః - యేషా మాశ్ర
 మాయం యేషా మహంచ పరిచారిణీ-తేషాం సమీపం గంతు మిచ్ఛామితి సంబంధః. ధర్మిష్ఠ మితి.
 ౨౯. ఆచార్యవైభవప్రదర్శనాదిరూపం - తత్త్వతః మాయాం వినా - ఆశ్చర్య మితి మత్వా. ౩౦.
 అథ శబరీమనోరథం పూరయతి-తా మితి. సంశితవ్రతాం-ఆచార్యపరిచర్యానిష్ఠా మిత్యర్థః - అర్చిత
 తవ గురువృత్తిసందర్శనే నైవేతి శేషః - భక్త్యానన్యసంపాదనమాత్రేణ-ఆయ మేవార్థ స్సంక్షేపే

౨౩-౨౬. దేవకార్యాణీతి. యాసీమాని కృతాని-మాల్యాసీతి శేషః. ౨౭.* తి. ఉపసంహరతి-కృ
 త్స్నమితి. దృష్టం త్వయా మయాదర్శితం-శ్రుతం త్వయా మయా శ్రావితం-అభ్యనుజ్ఞాతా త్వయేతి
 శేషః-తత్తస్మాత్ ఏత త్కలేబరం త్యక్తు మిచ్ఛామి. ౨౮. * తి. యేషాం మునీనామయమాశ్రమః
 యేషాం చాహం పరిచారిణీ - తేషాం భావితాత్తనాం సదానుసంహితపరమాత్తనాం మునీనాం
 సమీపం గంతు మహ మిచ్ఛామితి చాబ్రవీత్. ౨౯. * తి. ధర్మిష్ఠ మితి శ్రుతార్థ ముద్దిశ్యేతి శేషః.
 ౩౦. * తి. సంశితవ్రతాం తీక్షణవ్రతాం. ౩౧. * తి. ఆత్మానం హుతాశనే హుత్వా - స్వాచార్యో

తా మువాచ తతో రామ శ్శ్రీమణీం సంశితవ్రతాం, అర్చితోఽహం త్వయా
భక్త్యా గచ్ఛ కామం యథా సుఖం. 3౧. ఇత్యుక్తా జటిలా వృద్ధా చీరకృష్ణా
జినాంబరా, తస్మిన్తుహారే శబరీ దేహం జీర్ణం జహాసతీ, అనుజ్ఞాతా తు
రామేణ హుత్వాత్తానం హుతాశనే, జ్వలత్పావకసంకాశా స్వర్గ మేవ జగామ
సా. 3౩. దివ్యాభరణసంయుక్తా దివ్యమాల్యానులేపనా, దివ్యాంబరధరా తత్ర
బభూవ ప్రియదర్శనా, విరాజయంతీ తం దేశం విద్యుత్సదామినీ యథా. 3౪౫.
యత్ర తే సుకృతాత్తానో విహరంతి మహర్షయః, తత్పుణ్యం శబరీస్థానం జగా
మాత్తసమాధినా. 3౪౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - ఆరణ్యకాండే - చతుస్సత్త
తితమస్సర్గః.

దివం తు తస్యాం యాతాయాం శబర్యాం స్వేనతేజసా, లక్ష్మణేన సహ
భ్రాత్రా చింతయామాస రాఘవః. ౧. సచింతయిత్వా ధర్మాత్తా ప్రభావంతం
మహాత్తనాం, హితకారిణ మేకాగ్రం లక్ష్మణం రాఘవోఽబ్రవీత్. ౨. దృష్టోఽ
య మాశ్రమ స్సౌమ్య బహ్వశ్చర్యః కృతాత్తనాం, విశ్వస్తమృగశార్దూలాః

శబర్యా పూజిత సౌమ్య గిత్యుక్తః, కామం కామ్యమానం లోకం. 3౧. ఇతీతి శ్లోకద్వయ మేకా
న్వయం. జహాసతీ హాతు మిచ్ఛంతీ-స్వర్గ మేవేత్యవ్యవధానం ద్యోతయతి. 3౩. దివ్యేతి సార్థశ్లోకః.
తత్ర స్వర్గగమనారంభే - విద్యుత్ విశేషేణ ద్యోతమానా-సదామినీ తటిత్. 3౪౫. యత్రేతి.
తే గురవః-సుకృతాత్తానః సుకృతధైర్యవంతః - ఆత్మసమాధినా ఆత్మవిషయయోగేన - ఏతత్స్వర్గవృ
త్తాంలేన మతంగశిష్యో పదిష్టసమాధికా శబరీ గుర్వనుజ్ఞయా రామాగమనపర్యంతం స్థిత్యా తతో
రామానుజ్ఞయా స్వసమాధిబలేన స్వగురుగతం స్వర్గవిశేషం ప్రాప్తేత్యవగమ్యతే - స్త్రియా అపి
విదురాదే రిప యోగాధికార స్సంభవతి - తదంగ యజ్ఞాదికర్తృస్థానే గురుశుక్రూషా - స్వర్గశ్చ
ఆదౌ అక్షయా నిత్యుక్త్యా పునరావృత్తిరహితం పరమపద మిత్యవగమ్యతే - ఏవ మేవాముత్రపుణ్య
చితో లోకః క్షీయత ఇతి శ్రుత్యా కేవలస్వర్గమస్య క్షయిత్వావగమాత్-అస్మిన్ సర్గే సార్థ పంచ
త్రింశద్వైకా. 3౪౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - రత్న మేఖలా
భూషణే - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సత్తతితమస్సర్గః.

అథ పంచాగమనం పంచసత్తతితమే - దివంత్విత్వాది. స్వేన తేజసా-ఉపలక్షితాయా మితి
శేషః. ౧. సఇతి. ఏకాగ్రం ఏకచిత్తం. ౨. దృష్ట ఇతి. బహ్వశ్చర్యః అత్యద్భుత పుష్పఫలాదినంపత్తి
సకలతీర్థసమాగమాదినా ఆశ్చర్యయుక్తః - విశ్వస్తాః విశ్వాసం ప్రాప్తాః. పరస్పరహింసక

పదిష్టమార్గేణేత్యర్థః-స్వర్గం బ్రహ్మలోకమేవ. 3౪౫. * తి. యత్ర బ్రహ్మలోకే తత్పుణ్యస్థానం శబరీ
ఆత్మసమాధినా బ్రహ్మసమాధినా - జగామ. టీ. సర్గశ్రవణఫలం స్కాండే. 'శబర్యా సత్కృతిం
శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవే' దితి. 3౪౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామా
యణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సత్తతితమస్సర్గః.

౧. తి. సఇతి. మహాత్తనాం ప్రభావం శబర్యుక్తం. ౨. దృష్ట ఇతి. బహ్వశ్చర్యః బహూన్య

నానావిహగనేవితః. 3. సప్తానాం చ సముద్రాణా మేషు తీర్థేషు లక్షణ, ఉపస్పృష్టం చ విధివ త్పితరశ్చాపి తర్పితాః. ౪. ప్రణవ మశుభం తత్త త్కల్యాణం సముపస్థితం, తేన తత్త్వేన హృష్టం మే మనో లక్షణ సంప్రతి. ౫. హృదయే హి నరవ్యాఘ్ర శుభ మావిర్భవిష్యతి. ౬. తదా గచ్ఛ గమిష్యావః పంపాం తాం ప్రియదర్శనాం, ఋశ్యమూకో గిరి ర్యత్ర నాతిదూరే ప్రకాశతే, యస్మి న్యసతి ధర్మాత్మా సుగ్రీవోంశుమతస్సుతః, నిత్యం వాలిభయా త్త్రస్త శ్చతుర్భి స్సహవానరైః. ౭. అభిత్వరేచ తం ద్రష్టుం సుగ్రీవం వానరర్షభం, తదధీనం హి సౌమ్య సీతాయాః పరిమార్దణం. ౮. ఏవం బ్రువాణం తం ధీరం రామం సౌమ్య త్రి రబ్రవీత్, గచ్ఛావ స్త్వరితం తత్త మమాపి త్వరతే మనః. ౯. ఆశ్రమాత్కృతత స్తస్మాన్నిష్క్రమ్య స విశాంపతిః, ఆజగామ తతః పంపాం లక్షణేన సహా భిభూః. ౧౦. స దదర్శ తతః పుణ్యా ముదారజననేవితాం, నానాద్రుమలతా కీర్ణాం పంపాం పానీయవాహినీం, పద్మే స్సౌగంధికై స్తామ్రాం శుక్లాం కుముద మండలైః, నీలాం కువలయోద్ధాటై ర్భవలవర్ణాం కుథా మివ. ౧౧. సతా మాసాద్య వై రామో దూరా దుదకవాహినీం, మతంగసరసం నామ హ్రదం సమవగాహత. ౧౨. అరవిందోత్పలవలీం పద్మసౌగంధికాయుతాం, పుష్పితా మ్రవణోపేతాం బర్హిణోద్భుష్టనాదితాం, తిలకైర్భీజపూరైశ్చ ధవై శ్శుక్లద్రుమై

త్వరహితాః మృగా శ్శార్దూలాశ్చ యస్మిన్ తథా. 3. సప్తానా మితి. ఉపస్పృష్టం స్నాతం-అనేన పుణ్యతీర్థస్థాప్తాస్నానశ్రాద్ధాదికం కర్తవ్య మిత్యుక్తం. ౪. ప్రణవ మితి. తత్త దశుభం ప్రణవం-కల్యాణం శుభం-తేన ఆశుభనివృత్తిపూర్వకశుభప్రాప్త్యా. ౫. హృదయ ఇత్యర్థ మేకం. శుభం శుభస్మరణం. ౬. తదిత్యాది శ్లోకద్వయం. అంశుమత స్సూర్యస్య. ౭. అభీతి మేసీతాయా ఇత్యన్వయః. ౮. ఏవమితి. ధీరం కృతధైర్య మిత్యర్థః. ౯. ఆశ్రమాదితి. తతః అనంతరం-విశాం ప్రజానాం పతిః-తతః తత్త మార్గే - అభిభవతీత్యభిభూః - అభిభావక ఇత్యర్థః - శత్రుణా మిత్యర్థసిద్ధం - ప్రభు రిత్యపి పాతః. ౧౦. స దదర్శ తతః పుణ్యా మిత్యాది ద్వో శ్లోకా. ఉదారజనాః శ్రీష్ట జనాః మునిప్రభృతయః - పానీయవాహినీం పానార్దనీతలస్వాదుజలవతీ మిత్యర్థః - సౌగంధికైః కల్పారైః - కువలయోద్ధాటైః కువలయసమూహైః - కుథా చిత్రకంబళం - దదర్శ - దూరా దిది బోధ్యం - అగ్ర ఇత్యనువాదాల్. ౧౧. సతా మితి. ఉదకవాహినీం తాం దూరా దాసాద్య - మతంగసరసం నామ మతంగసరస మితి ప్రసిద్ధం - అనోక్తాయ స్మరసాం జాతినంజ్ఞయో రితి టచ్ సమాసాంతః - హ్రదం పంపాసమీపస్థం సరః - సమవగాహత సస్నౌ పుణ్యతీర్థత్వా దితి భావః. ౧౨. దూరతః పంపాదర్శన మనువదత్ త తీరవనదర్శన మాహ షడ్భిః - అరవిందేత్యాది

శ్చర్యాణి యస్మిన్ సః-కృతాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం. 3. సప్తానా మితి. ఉపస్పృష్టంచ విధివత్ - శాస్త్రోక్తమార్గేణ స్నాత మిత్యర్థః. ౫. తి. శుభం మిత్రలాభాది. ౬. * త దితి. యత్ర పంపాతీరే. ౭. అభిత్వర ఇతి. అభిత్వరే త్వరావా నస్తి - త్వరత ఇత్యబ్రవీ దితి సంబంధః. ౧౦. * నీలా మితి. కువలయోద్ధాటైః ఇందీవరసమూహైః. ౧౧. తి. మతంగసరస మిత్యకారాంతః - తచ్చ పంపాయా మేవ ప్రదేశభేదో గంగాయాం మణికర్ణికేవ. ౧౨. తి. అరవిందపద్మయోః

స్తథా, పుష్పితైః కరవీరైశ్చ పున్నాగైశ్చ సుపుష్పితైః, మాలతీకుండగుల్మైశ్చ
భాండిరై ర్నిచుల్మై స్తథా, అశోకై స్సప్తపర్ణైశ్చ కేతకై రతిముక్తకైః, అన్యై
శ్చ వివిధై ర్వృక్షైః ప్రమదా మివ భూషితాం, సమీక్షమాణౌ పుష్పాఢ్యం
సర్వతో విపులద్రుమం, కోయష్టికై శ్చాద్ధనకై శ్చతపత్రైశ్చ కీరకైః, ఏతై
శ్చాన్యైశ్చ విహగై ర్నాదితం తు వనం మహత్, తతో జగ్గుతు రవ్యగ్రౌ
రాఘవౌ సుసమాహితౌ, తద్వనం చైవ సరసః పశ్యంతౌ శకునై ర్యుతం. ౧౯౪.
స దదర్శ తతః పంపాం శీతవారినిధిం శుభాం, ప్రహృష్టనానాశకునాం పాదపై
రుపశోభితాం (తిలకాశోకపున్నాగ వకుళోద్దాలకాశినీం). ౨౦౪. స రామౌ
వివిధా న్వృక్షాన్ సరాంసి వివిధాని చ, పశ్యన్కామాభిసంతప్తో జగామ పరమం
హ్రదం ౨౧౪. పుష్పితో పవనోపేతాం సాలచంపకశోభితాం, షట్పదౌఘసమా
విష్టాం శ్రీమతీ మతులప్రభాం, స్ఫటికోపమతోయాధ్యాం శ్లక్షణ్ణవాలుకసంతతాం,
స తాం దృష్ట్వా పునః పంపాం పద్మసాగంధికై ర్యుతాం, ఇత్యువాచ తదా
వాక్యం లక్ష్మణం సత్యవిక్రమః. ౨౧౫. అస్యా స్తీరేతు పూర్వోక్తః సర్వతో ధాతు
మండితః, ఋశ్యమూక ఇతి ఖ్యాతః పుణ్యః పుష్పితపాదపః. ౨౧౬. హరే ఋక్ష
రజోనామ్నః పుత్ర స్తస్య మహాత్మనః, అధ్యాస్తే తం మహావీర్య స్సుగ్రీవ ఇతి
విశ్రుతః. ౨౧౭. సుగ్రీవ మభిగచ్ఛ త్వం వానరేంద్రం నరర్షభ, ఇత్యువాచ

అరవిందం రక్తాబ్జం-పద్మైః - సితపద్మైః - ఆమ్రవణం చూతవనం బర్హిణోద్భవం మయూరశబ్దః-లేన
నాదితాం సంజాతనాదాం-తిలకైః కురకవృక్షైః - బీజపూరైః దాడిమైః-ధవైః ధవాత్యై ర్వృక్ష
విశేషైః - శుక్లద్రుమైః అద్భుతవృక్షైః కరవీరైః ప్రసిద్ధైః పున్నాగైః తుంగవృక్షైః మాలతీతి మాలతీ
గుల్మైః కుండగుల్మశ్చేత్యన్వయః భాండిరైః వటైః నిచుల్మైః వంజుల్మైః సప్తపర్ణైః విషమచ్ఛదవృక్షైః -
అతిముక్తకైః నేమివృక్షైః-భూషితాం శోభితాం-ఆత ఏవ ప్రమదా మివ స్థితాం-సర్వతః చతుర్దిక్ప
దేశేషి కోయష్టికైః టిట్టిభాఖ్యైః పక్షివిశేషైః అద్భుతకైః పక్షివిశేషైః శతపత్రైః దార్వాపూటైః -
కీరకైః శుక్లకైః-అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ వ్యాకులత్వరహితౌ ప్రత్యుత సావధానౌ చేత్యర్థః. రాఘవౌ
అరవిందోత్పలవతీ మిత్యాది విశేషితాం తిలకాదిభి ర్వృక్షై ర్భూషితాం ఆత ఏవ ప్రమదా మివ
స్థితాం పంపాం సర్వత స్సమీక్షమాణౌ - తతః పుష్పాఢ్యం సర్వతో విపులద్రుమం కోయష్టికాదిభి
ర్విహగై ర్నాదితం అన్యైశ్చకునైశ్చ యుతం సరసః పంపాయా స్సంబంధి తద్వనంచ పశ్యంతౌ
వేప సంతౌ - అవ్యగ్రౌ సుసమాహితౌ చ సంతౌ - తద్వనం జగ్గుతు రితిసంబంధః-అతో న వనశబ్ద
ద్వయదోషః. ౧౯౪. సమీపతః పంపాదర్శన మాహ - సదదర్శేతి. ౨౦౪. అథ పంపాప్రాప్తి
మాహ - సరామగతి. పరమం హ్రదం పంపాఖ్యం సరః. ౨౧౪. ప్రాప్త్యనంతరం పంపాం దృష్ట్వా
లక్ష్మణం ప్రత్యాహ. పుష్పితేత్యాది సార్థశ్లోకద్వయం. సాలాః సర్భకవృక్షాః - చంపకాః చాంపేయ
వృక్షాః. ౨౧౫. అస్యా ఇతి. పూర్వోక్తః-కబంధే నేతి శేషః. ౨౧౬. హరే రితి. హరే ర్వానరస్య -
తస్య ప్రసిద్ధస్య - తం ఋశ్యమూకం. ౨౧౭. సుగ్రీవ మితి. అభిగచ్ఛ త్వనంతరం ఇత్యుక్తేతి శేషః

రక్తశ్చేతవిషయత్వేన భేదః * కోయష్టికాదయః పక్షివిశేషాః. ౧౯౪. తిలకేతి. తిలకాదిభిః కాశతే

పున ర్వాక్యం లక్షణం సత్యవిక్రమం. ౨౭. రాజ్యభ్రష్టేన దీనేన తస్యామాసక్త
చేతసా, కథం మయా వినా శక్యం సీతాం లక్షణ జీవితం. ౨౮ ఇత్యేవ
ముక్త్యా మదనాభిపీడిత స్సలక్షణం వాక్య మనన్యచేతనం, వివేశ పంపాం నళినీం
మనోరమాం రఘూత్తమ శ్శోకవిషాదయంత్రితః. ౨౯. తతో మహ ద్వర్త్య
సుదూరసంక్రమః క్రమేణ గత్వా ప్రతికూలధన్వనం, దదర్శ పంపాం శుభదర్శ
కాననా మనేకనానావిధపక్షిజాలకాం. ౩౦. ఇత్యాదే-శ్రీమద్రామాయణే - ఆది
కావ్యే - శ్రీమద్వాల్మీకీయే - చతుర్వింశత్యహస్రీకాయాం సంహితాయాం -
శ్రీమదారణ్యకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

ఇతి వక్ష్యమాణప్రకారేణ - సుగ్రీవ మభిగచ్ఛే త్యుక్త్యా లక్షణం పున రిత్యువాచేత్యన్వయః.
౨౭. రాజ్యేతి. రాజ్యభ్రష్టేన అత ఏవ దీనేన సర్వదైన్యపరిహారార్థం తస్యాం సీతాయాం ఆసక్తచే
తసా మయా - సీతాం వినా కథం జీవితం శక్యం. ౨౮. ఇతీతి. అనన్యచేతనం స్వవాక్యశ్రవణే
సావధానం - వివేశ - స్నానాయేతి శేషః - నళినీం సరసీం శోకః దుఃఖం - విషాదః తత్కృతః
కార్యకరణాపాటవరూపశరీరావసాదః-తాభ్యాం యంత్రితః నియమితః - తత్సర్వవశ ఇత్యర్థః. ౨౯.
సర్గార్థం సంగృహ్యతి-తత ఇతి. సుదూరం సంక్రమః గమనం యస్య స తథా దూరాదాగత ఇత్యర్థః-
ప్రతికూలధన్వనం పథికజనప్రతికూలభూతమరుకాంతారం-కబంధవన మిత్యర్థః - క్రమేణ అనేక
విఘ్ననివృత్తిపూర్వకం గత్వా - శుభః శోభనః దర్శః దర్శనం యస్య - తాదృశం కాననం
యస్యా స్తాం - అనేకే నానాజాతీయాః - బహువోవా - నానావిధాః నానాసంస్థానాః పక్షిణః
శుకశారికాకోకిలప్రభృతయః తేషాం జాలకాని సమూహాః యస్యాం తాం - యద్వా అనేకాని
నానావిధపక్షిజాలకాని యస్యాం తాం-కాననద్వారా పక్షిజాలవత్త్వం-తాదృశీం పంపాం దదర్శ-
అస్తిక్ సర్గే త్రింశచ్ఛ్లోకాః - న్యూనాతిరేకసద్భావస్తు శోశేష బహుధా దృశ్యతే. ౩౦. ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-రత్న మేఖలాఖ్యానే-ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానే -
పంచసప్తతితమస్సర్గః.

ప్రకాశత ఇతి తథోక్త. ౨౮. తి. ఉపసంహరతి - ఇతీతి. అనన్యచేతనః నాన్యన్యత్ర సీతాయా
శ్చేతనం చిత్తం యస్య సః - నళినీభి ర్మనోరమా - పంపాం మతంగసరస్వదేశవర్తినీం వివేశ.
౨౯. తతో మహదితి. దూరతః సంక్రమ్యతఇతి దూరసంక్రమం. - దూరతో గమ్యమాన
మిత్యర్థః - వర్తమార్గం - గత్వా - వనం ప్రవిలాకయక్ పంపాం దదర్శేత్యన్వయః. తి. శుభ
దర్శః శుభదర్శనం కాననం యస్యాం తాం పంపాం దదర్శ. ౩౦. ఫలస్తుతిః స్కాండే.
'ఆరణ్యకాండమాహత్త్యం యే శృణ్వంతి మహితలే, శ్రీరామస్య ప్రసాదేన విష్ణులొకం ప్రజం
తిత' ఇతి. ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యానాయాం - ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యానాయాం - పంచ
సప్తతితమస్సర్గః.

శ్రీమదారణ్యకాండపఠనశ్రవణయోః ఫలం బ్రహ్మాండపురాణే
సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే

ఆరణ్యకం తు యః కాండ మతిభక్తిసమన్వితః,
పఠేద్వా శృణుయాద్వాపి సోమసాయుజ్య మాప్నుయాత్.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోస్తు తే.

శ్రీమదారణ్యకాండ స్వమాప్తః.

ఇత్యం శాశికదివ్యవంశకలశీవారాశిరాకాశశీ
పాదాంభోజమరందభోగరసిక శ్రీమచ్ఛతాశే ధురోః,
అలోక్యాఖిలదేశితోత్తమకృతవ్యాఖ్యానశైలీశ్చరం
వ్యాచఖ్యో తదరణ్యకాండ మఖిలం గోవిందరాజాభిధః.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోస్తు తే.

● రామానుజీయాదివ్యాఖ్యాసమన్వితశ్రీగోవిందరాజీయే ఆరణ్యకాండ స్వమాప్తః. ●

మహేశతీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా,
టీకా త్వారణ్యకాండస్య సమాప్తా తత్త్వదీపికా.
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ రామచంద్ర నమోస్తు తే.

● తిలకాదివ్యాఖ్యాసమన్వితతీర్థీయవ్యాఖ్యానాం ఆరణ్యకాండస్వమాప్తః. ●

కాండం తృతీయంశృణ్వక్ యః ప్రాక్తేన నియమేన తు,
సోఽగ్నిసాయుజ్యమాప్నోతి షఠనాద్వాపికాస్తతః.
శ్రీమద్రామాయణేఽభీష్టప్రదే వార్తీకినాకృతే,
మహేశ్వరాదిగోవింద కృతవ్యాఖ్యాసముజ్జ్వలే.
వావిళ్లవంశ్య శ్రీరామస్వామికాస్త్రీ తనూభవైః,
ఆరణ్యకాండస్సానందం శోధితో ముద్రితోఽభవత్.
సంశోధితశ్చవిద్వద్భి స్సదా విజయతేతరాం,
యదక్షర పదభ్రష్టం మాత్రాహీనం తు యద్భవేత్,
తత్సర్వంక్షమ్యతాం దేవ రామచంద్రనమోస్తుతే.

ఆరణ్యకాణ్డ స్వమాప్తః.

చెన్నపుర్యామ్ : వావిళ్ల రామస్వామికాస్త్రులు అండ్ సన్స్ ఇత్యేతైః,
శ్రీ 'రామమాయే' ముద్రితమ్. — 1932.

306

44. H

సంస్కృత గ్రంథములు.

పురాణగ్రంథములు.

స్తోత్రములు.

ప్రతి 1-కి రుప్. ఆ.

ప్రతి 1-కి ర

బాలరామాయణము, సటీక	0	2	అదిత్యహృదయము, సటీక
శ్రీమద్రామాయణము, చిన్న సైజు	3	8	ఇంద్రాక్షివకవచము
,, మేలుప్రతి, 2 వాల్యములు	6	0	కనకధారాస్తవము, ఆంధ్రతాత్పర్యము
,, సుందరకాండము, మూలము	1	0	కృష్ణకర్ణామృతము, సటీక
,, ఉత్తరకాండము, మేలుప్రతి	1	4	శ్రీకృష్ణలీలాతరంగిణి, సాంధ్రటీక
అధ్యాత్మరామాయణము, మూలము	1	0	గంగాస్తవరాజము
,, ఆంధ్రటీకాతాత్పర్యసహితము	8	0	గంగాలహరి, ఆంధ్రపద్యతాత్పర్యము
శ్రీమద్రామాయణము, వ్యాఖ్యానచతుష్టయ			శ్రీగుణరత్నకోశము, ఆంధ్రటీకాసహితము
విశిష్టము, 2 సంపుటములు	15	0	త్రైలోక్యమోహనకవచము, త్రిపురసుంధర
శ్రీమద్రామాయణము, ఉత్తరకాండసహితము			స్తోత్రము, త్రిపురాస్తవరాజము
ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము 7 వాల్యములు	17	0	దక్షిణామూర్తిస్తోత్రము
బాలకాండము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	2	0	దేవీస్తోత్ర కదంబము
అయోధ్యాకాండము	3	0	దేవీసప్తశతి (మంత్రశాస్త్రము)
ఆరణ్యకాండము	2	0	దేవీమానసికపూజ, చిన్న సైజు
శిష్టింధాకాండము	2	8	దేవీఖడ్గమాల
సుందరకాండము	2	0	నవగ్రహస్తోత్రము
యుద్ధకాండము	4	0	నీలికాన్తము, సటీక
ఉత్తరకాండము	2	8	పరమేశ్వరస్తోత్ర కదంబము
కార్తీకమాహాత్మ్యము	0	12	తులసీస్తోత్ర కదంబము
కాశీమాహాత్మ్యము, తెనుగువచనము	0	8	సౌందర్యలహరి, సటీక
గయామాహాత్మ్యము, తెనుగువచనము	0	6	స్తోత్రజాలము
సింహాచలక్షేత్రమాహాత్మ్యము	0	8	ప్రశోత్తరరత్నమాల, సటీక
గరుడపురాణము, వ్యాఖ్యానాంధ్రతాత్పర్య			ప్రాతఃస్మరణ, ఆంధ్రతాత్పర్యసహితము
సహితము	1	0	భజగోవిందము, సటీక
జగన్నాథమాహాత్మ్యము, తెనుగు	0	2	మృత్యుంజయమానసికపూజ, చిన్న సైజు
ధనుర్తాసమాహాత్మ్యము, ఆంధ్రతాత్పర్యము	0	2	ముకుందమాల, సటీక
పద్మపురాణాంతర్గతమాఘపురాణము, ఆంధ్ర			రామబ్రహ్మమానసికపూజ
తాత్పర్యసహితము	2	0	రామకర్ణామృతము, ఆంధ్రపద్యతా
శ్రీమహాభారతము, గచ్చద్వ్యాఖ్యానసహితము			లక్ష్మీనృసింహస్తోత్రము, సటీక
3 సంపుటములు	30	0	లక్ష్మీనారాయణహృదయము
శ్రీమద్భాగవతము, శ్రీధరీయవ్యాఖ్యానము	10	0	శంకరాచార్యాస్తోత్రాది
శ్రీమద్దేవీభాగవతము, సవ్యాఖ్యానము	12	0	శ్యామలాదండకము, సటీక

ఇవి మొదలగు సంస్కృతాంధ్ర గ్రంథములు అనేకములు మావద్ద దొరుకును.

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్

ఎన్.ఎస్.ఎస్. నేడ్, :